EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BOKA LÁSZLÓ

A divattól a kultuszig

Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA

A bizottság elnöke: Dr. Horváth Iván (pótelnök: Dr. Dobos István)

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Margócsy István
Dr. Kálmán C. György

A bizottság titkára: Dr. Hajdú Péter

A bizottság további tagjai: Dr. Zsadányi Edit
Dr. Bárdos László, Dr. Bezeczky Gábor (póttagok)

TÉMAVEZETŐ, DR. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

Budapest, 2006.

I. Bevezetés.

A történelmi horizont milyensége, mely meghatározhatja egyes művek keletkezését és hatását, az interpretációk körét legalább annyiban korlátozza, amennyiben a jelentől való elválasztottsága révén eleve egy olyan rendszerben jelöli ki tárgyát, amely leletként, múltbéli hagyatékként kerül az értelmezések körébe. Mint ilyen, az irodalomtörténész jelentésfeltáró mechanizmusai nem annyira a múlt e bizonyítékát vélik benne felfedezni, de Ricoeurrel szólva sokkalta inkább azokat a jelen-nemlevőségeket, azokat a kontextusokat keresik, amelyek hiányként tételeződnek föl, s amelyek a művet körülölelték, vagy egykori világát belakták.[1] A közelmúltnak olyan (át)értékelései/értelmezései során, amelyekben a talán még túl közeli horizontok, tapintható távlatok vizsgálata egyben ideologikus alakzatok felülvizsgálatára vállalkozik, valószínűsíthetően nem pusztán egy totalitárius rendszer irodalompolitikáját, s annak irodalomértelmezései folytán a kényszerű akadályok számbavételét és konstatálását igényli, de az értékítéleteiket közvetetten is meghatározó összetettebb kánoniság természetrajzának a felülvizsgálatát is szükségessé teszi. (A túl közeli horizont, mely e hiányokat képletesen fel tudja eleveníteni, a szövegértés újabb módozatainak a meghatározásaikor akár hátrányként is tételeződhet, amennyiben érzelmi rokonságról, „túlzott közelségről" tesz tanúbizonyságot, vagy éppen megfordítva, „az igazságnak túl korai szintézisére" törekszik.). Ezeknek a meghatározó történeti kontextusoknak a jelen értekező-prózai horizontjából való szemlélése, egyúttal mint az esztétikai tapasztalat észlelésének természetes útjában álló gátak, nehezékek forrásainak a felismerése, a valamiféle totális „ideológiai rendtevés" helyett a gyakorlati szkepszis mindenkori hangsúlyozásával szükségszerű óvatosságra és nagyfokú körültekintésre intenek. A befogadás és értelmezés útjait ugyanis bármi másnál sokkal erőteljesebben jellemzi az, hogy sohasem egyedüli igazként, kizárólagosságuk képletes öntudatában állnának csak elénk. Aligha kétséges, hogy az irodalom állandó változása folyamatosan átalakítja azt az összefüggésrendszert, amelyhez viszonyítunk, s ezáltal a befogadás interpretatív rétegei nem csak időben, de térben, különböző értelmezői közösségek szinkrón alapvetései szerint is változóaknak bizonyulhatnak. Ahogyan nem feltételezhető egyetlen kizárólagosságában helyes és érvényes értelmezés sem, úgy ezek értelmében célszerű csak hangsúlyozni, hogy bizonyos szövegeknek talán nagyobb, fontosabb lehet a történeti, mint az esztétikai értéke.

[1] Vö. **Ricoeur**, Paul, *A történelem és a fikció kereszteződése*, in UŐ, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály, Bp., Osiris, 1999, 358.

Az értelmezésnek viszont nem csupán alakzatai, a megértésnek sem csupán változatai vannak, hisz a befogadás eleve olyan rétegzettséget is feltételez, amelyben éppen a legelevenebb tapasztalat az lehet, hogy a fogalmak tisztázása, a múlt irodalmának újra-felfedezhetősége és a jelen kritikai attitűdjei, az új szemléletek kialakíthatóságában kölcsönösen igénylik és segíthetik is egymást.

Az újraolvashatóságot feltételező kánoniság ezért egyszerre utalhat művek történeti és esztétikai értékére. A kettő véleményem szerinti belső szétválaszthatatlansága éppen abból ered, hogy minden műalkotás valahol történetiségében tárul elénk, esztétikai értékét ugyanakkor megítélésének viszonylagosságában célszerű csak szemlélnünk. Amennyiben nem választjuk tehát élesen szét, de külön nézőpontokból is szemléljük azon adottságokat, amelyek egyszerre hordozhatják a múlt hagyományainak kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, a szükségszerű behatároltságok ellenére kísérelhetjük meg e tradicionalitásformákban megkeresni a hozzájuk intézett kérdések összefüggései által azt a játékteret, amely a konstruktív kritikusi vizsgálatok számára akár végeláthatatlan lehetőségeket biztosít. A kánonokat átlépni vágyó attitűdünk ugyanis nem számolhat le azok továbbélő hatásával, szükségszerű örökítő programjaival s az általa történő kulturális meghatározottságainkkal sem. Talán ezért sem ártana némileg árnyalni az olyan felvetéseket, melyek az utóbbi időkben a kánonért folyó harc sematikus képleteinek amúgy jogos elutasítása helyett rögtön az ettől való függetlenedés csupán saját döntés alapján megtörténő modalitásait mérlegelik.[2] A kánonnak mint romnak, mint átléphetőnek e bármennyire is tetszetős felfogása, a disszertációban tárgyalt történeti kánonalakzatoknak a tárgyalhatóságát és összetettségét bár kétségkívül megkönnyítené, ideológiakritikai szempontból mégiscsak egy újabb kánonszerű ideologikus megközelítésre szorítkozna, amely eljárásában ráadásul nem helyezne megfelelő hangsúlyt arra az el nem hanyagolható tényre sem, hogy a kanonikus jelenség mindig értelmezés maga is, illetve hogy a temporalitás és normativitás szétválaszthatatlan minden ilyen jelenség vizsgálatakor.

Címről és struktúráról

Talán a fentebb elmondottakból is kitűnhet, hogy jelen értekezés a közelmúlt olyan történeti konstrukcióinak vizsgálatát, értelmezéskereteinek összefüggéseit hivatott különböző szempontrendszerek szerint vázolni, amelyek az irodalomtörténet elfogadó, kritikus, vagy

[2] Vö. „a kánon manapság már nem egy barikád, melyet be kell venni, sokkal inkább egy rom, melyet át kell ugrani." – Hal Fostert idézi György Péter. **György** Péter, *Minden archívum, minden örökség*, in *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, szerk. **György** Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István, Bp., OSZK – Akadémiai, 2005, 127.

ironikus pillantásait egyaránt, az organikus szerveződésüknek a kialakult rendjéből adódóan, nagyrészt a struktúrán belőli újjáértés momentumaiban teszik csak lehetővé. Az értekezés három nagyobb fejezetre tagolva előbb a kanonizáció fogalmi aspektusait, anomáliáit, a kánonelméletek kortárs meghatározottságait, aktualitását és irányait vázolja, s ezek mentén kísérli meg tárgyalni az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatását, annak összetett sajátságait, illetve az azt nagymértékben befolyásoló, jellegzetes Sütő-recepciót. Abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a vizsgált életmű az utóbbi évtizedek – de legalábbis a vizsgált időszak – erdélyi magyar irodalmának egyértelműen a legismertebb, exponenciális tényezője, s mint ilyen a maga irodalmi kereteken túlnyúló szerepköreivel kétségkívül ideológiai, társadalomtörténeti jelentőséggel bír, illetve értelmezéskereteinek eddigi számbavétele is csak hasonló értékszerkezetekben vélte azt elgondolhatónak. Az elemző eljárás, mely a műalkotásokat kommentárokon, kontextusokon keresztül, azok viszonyaiban szemléli (pontosabban elsődlegesen immár e kontextusokat, kommentárokat szemléli) a kanonizáció folyamatainak olyan összetett stratégiáira kíván reflektálni, amelyek a szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságából erednek. Az értekezés a cím értelmében így nem, vagy nem csak az életműre, inkább az életműhöz csatolt bizonyos fogalomkörök, jelenségek elméleti és gyakorlati vizsgálatára vállalkozik. Olyan olvasásmódokat és értelmezésalakzatokat elemez, amelyek szimptomatikusak a magyarországi fogadtatás máig meghatározó kritikai alakzatait tekintve.

A különböző fejezetek mind az irodalomtörténeti kánonképzés és a kanonikus jelenség működésmechanizmusainak, természetrajzának, vagy éppen dichotóm leszűkítéseinek tapasztalatait hasznosítják, s közben olyan kritikai, illetve kultikusnak mondható megközelítésmódokat vizsgálnak, amelyek jellemzői a címben említett recepciónak. Recepción itt elsődlegesen nem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet is, amelyet az akadémiai falakon kívül, egy szélesebb olvasóközönség is megismerhetett és elfogadhatott. Az elemzés természetesen a konkrét irodalomtörténeti recepciónak olyan metakritikai nyomaira is kitér, amelyek a szövegértés retorikai viszonyrendszerének vizsgálata és az esztétikai értékek számbavétele helyett, a társadalomtörténeti, ideológiai, illetve érzelmi-pszichológiai vetületek által, egyrészt messze kerültek bármiféle tényszerű elemzéstől, másrészt az irodalombírálatok különböző válfajaiban vagy a színikritikákban megjelenő szemléletformáló nyelvezetük révén egy több szálból építkező, kanonikus diszkurzus által képviselt értékrendet közvetítettek.

A hivatalos, hatalmi, az autoriter, a domináns vagy a népszerű irodalmi kategóriáinak a felvetésén túl, az értekezés az irodalompolitikailag leszűkített tér következtében olyan 'lappangó' kanonikus diszkurzusok működéselvét és összefonódását tárgyalja, amelyekben kiemelt szerep jutott a marxista irodalompolitikához mért ellenzéki meghatározottságuk folytán is a hagyománybeli transzszilván, a népi mozgalomtól örökölt kollektív, valamint a nemzeti, mint nemzetiségi jegyeket hangsúlyozó értelmezéseknek. Ennek a képviseleti kánonnak a jobb megértése, a különös hangsúlyok recepcióbeli anomáliáinak meghatározhatósága, és a szövegekről szóló szövegekkel, illetve jelenségekkel való foglalkozás ezért is tesz szükségessé olyan tágabb értelmezéskeretet, amelyben a különböző történeti konstrukciók, irodalmi értékrendek vagy éppen a nemzet-értelmezések irodalmi meghatározásai számos egyéb kérdéskört is érintenek. Az értelmezés releváns konvencióinak a felülvizsgálatában így nemcsak a metakanonikus szövegek hatástani értelmezése válik szükségessé, de értelmezésre várnak az őket környező intézmények, illetve azon hatalmi tényezők is, amelyek szerepet játszottak a közvetítésben és az áthagyományozásban is.

Fontos hangsúlyozni, hogy vizsgálódásaim elsődlegesen a magyarországi recepcióra szorítkoznak, még akkor is, ha ez természetszerűleg nem kerülheti meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait, (valószínűleg a kettő szétválasztása jelen esetben lehetetlen is lenne) s a tematika összetettsége amúgy is meglehetősen szükségessé teszi a párhuzamos történeti kitekintéseket. Ehhez természetszerűleg vázolnom szükséges az erdélyi, s általában a kisebbségi/ határon túli/ regionális/ nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, történeti alakzatait és kortárs értelmezéseit, s nem kevésbé vizsgálni a terminológiai tisztázatlanság máig ható konfúz jelenségeit, akárcsak a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait.

Kontextusról

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli magyar irodalmakra vonatkoztatott értékelései többnyire a magyar művelődéstörténet öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen, egységesnek tekintett nézőpontból láttató (s a pozitivizmus szemléleteitől nehezen távolodó) irodalomtörténet-írás hagyományai szerint építkeztek. Annyiban mindenképp, hogy a magyarországi fogadtatásban többnyire a történelmi megváltozott helyzet, az író alakja, szerepkörei, vagy életkörülményei döntően határozták meg egyes irodalmi művek hatástani tulajdonságait, vagy eleve véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A második világháborút követően egyrészt az

irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakció a hivatalossá tett művészetideológiai elképzelésnek megfelelően hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszott csak bekövetkezni. Másrészt, a későbbiekben kialakuló „félhivatalos" fogadtatás ezen egyszerre regionálisnak s önállónak tekintett irodalmak esetében, (legfőképp az erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában) egészen a legutóbbi időkig, abból a normatív irodalom-felfogásból kiindulva vezette le előbbi állítását, hogy az esztétikai tapasztalat sajátos körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni fölénye, de a világáról szóló tudósításainak, mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi-világnézeti-funkcionális, s egyben determinatív többlet-jellege is befolyásolja. A fogadtatás szokásrendjében, a monográfiák vagy a különböző alkalmakra születő nagyobb összefoglalások módszertana értelmében, a szerzői intenció felfedése az élet és életmű tökéletes egysége miatt vált elengedhetetlen feltételévé a „valódi" jelentésfeltárásoknak, amelyekhez gyakran egy kultikus művészkép is társult. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele annak is, hogy a szerző nagysága az irodalomesztétikai célú értelmezések horizontján belülre kerülhessen, s az értelmezőkkel szemben is mintegy etikai követelményeket támasszon.

Az irodalomtudományi és eszmetörténeti kutatások ezért óhatatlanul túllépnek a szűk értelemben vett szövegértelmezéseken, jelenségük viszonylagosan átfogó igényű értelmezése viszont az értekezésben alkalmazott irodalomszociológiai kitekintés mellett is óvatosságra int, minthogy az ideológiatörténeti kutatások máig hiányzó mértékű történettudományi, és feltáratlan politológiai szempontrendszert is igényelnének. A kultúrpolitikai jelenségek feltáratlansága (beleértve a szerkesztőségek, kiadók, és a különböző belső hatalmi struktúrák irányításának, illetve azok ellenőrzésének mechanizmusait, cenzurális viszonyait és lehetőségeit) a kutatás egyéb irányú kitekintéseit is akadályozzák. Az írók és a politikai hatalom romániai viszonyát vagy az intézményrendszeri és a különböző cenzurális viszonyok történetét csak annyiban érintem tehát, amennyiben a címben megfogalmazott fogadtatás jobb megértéséhez, esetleg feltárásához hozzájárulhatnak. A történettudományi kutatások, a szélesebb körű társadalomtudományi háttér felvázolása remélhetőleg idővel itt is kiegészíti majd az irodalomtörténeti jelenségeknek a szélesebb spektrumú tárgyalhatóságát. A disszertáció ugyanakkor az ideologikus építkezés felvázolása mellett, a kánonértelmezés alapjaiban, (tehát tárgyalt felületes dichotómiáin felülemelkedve), elengedhetetlennek érzi az autoritás szükséges voltán túl (is) tekinteni.

Esélyről

A recepcióesztétikai és hatástani megközelítés, a részben létfilozófiai, részben ideológiakritikai vizsgálódások vagy a kortárs irodalomelméletek szegélyezte értelmezéskeretek mellett a kultúrakutatás módszerei is érvényesülnek. A disszertáció a társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta helytelenül, felszínesen 'népnemzetinek', inkább összetettségükben, céljaikban 'honmentőnek' definiálható kanonikus képviseleti diszkurzusfajták összetett irodalmi forrásait egy értelmező közösség imaginárius támasztékainak értékrendszerében és hierarchiájában szemléli. Ezek határozzák meg ugyanis az úgynevezett 'lappangó' kánon által vallott és propagált eszmerendszernek a recepcióban kialakult szokásrendjét, s benne a tárgyalt életmű kiemelt helyét.

A sütői életmű recepciójának áttekintése ugyanakkor sohasem kerülheti meg azt a fajta narrativitást, amely mintegy a múlt lezárult értelmezésének tekintené csupán az eddigi fogadtatástörténeti - politikai, szociológiai, vagy éppen társadalomlélektani - tényezőket, s mintegy öncélú elemzésben figyelmen kívül hagyhatná ezeknek a mindenkori jelen olvasataira tett hatásait. A szépirodalmi szövegekről kialakított véleményükkel látszólag saját értékítéletre vállalkozók alighanem korábban is éppen a hagyománytörténet által váltak képtelenné a hagyomány ismeretének nem új, csupán eredetiségének és létjogosultságának egyedüli képviselőiként meghatározni azokat a viszonyítási pontokat, amelyek felől az életmű felülvizsgálni volna képes a ma már inkább csak történetiségében olvasható, recepcióra jellemző szemléletmódokat. Kétségtelen, hogy ezek egyoldalúságának ilyenfajta feltárása éppen az életmű körül zajló viták fenntarthatósága, az újraolvashatóság érdekében tekinti alapvető kitételnek az ideológiai terhektől való megtisztítást. Ugyanakkor mindez egyértelművé teszi azt is, hogy az ilyen vizsgálódás nemcsak irodalmunk múltbeli, de máig ható problémaköreit is magába foglalja. Márpedig Sütő András életműve egyértelműen abba a kategóriába látszik tartozni, amelyiknek fogadtatás-története – túlmutatva az egyes művek esetleges megítélési különbségein – ideológiai, irodalompolitikai nézetkülönbségeket foglalhat magába, amelyek túl számos irodalomtörténeti, irodalomesztétikai szemponton a kisebbségi magyarság utóbbi fél évszázadbeli szellemi életének és létmeghatározásainak a jobb megértéséhez is hozzásegíthetnek.

Keretekről

A fogadtatástörténet konkrét szövegeinek nyelvezetét a kultuszkutatás ideológiakritikai eszközeivel azért is lehet célszerű vizsgálni, mert a hivatalos recepcióra túlnyomórészt jellemző, hogy a külső írói szerepkörök, hitvallások hangsúlyozásán túllépni

nem akaró műértelmezéseknek nemcsak a választott módszertana, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége lesz – a sajátos etikai-szociális-kulturális távlatokon túl – az ideológiaképzés legfőbb eszköze. A Sütő-kultusz irodalom- és társadalomtörténeti szerepeinek vizsgálata, alakulástörténetének fázisai olyan kényesnek mondható kérdésfelvetéseket is implikálnak, amelyek sokáig tabunak számítottak a teljes nemzetiségi társadalmak önmeghatározásait tekintve is. A történész számára a kollektív emlékezet által konstruált és irányított múlt, illetve a dokumentálható valóság közötti, olykor igencsak jelentős különbségek nemcsak magára a vizsgált periódusra jellemzőek, hanem konkrét személyekre, életvezetésekre és életművekre egyaránt. Ezek vizsgálata mentalitástörténeti és irodalompolitikai okok háttérbeli felkutatásával lenne megkísérelhető. Az irodalomtörténet – amennyiben igyekszik megőrizni saját önállóságát és valamelyest esztétikai minősítéseinek elsődlegességét – ezekből csak óvatos mértékkel meríthet. A Sütő-recepció utóbbi pár évben lezajlott (át)alakulása vagy éppen az erdélyi irodalompolitikai letisztulások máig tartó ideológiai folyamatainak érdekes közjátékai (mint a kisebbségi belső hatalmi viszonyok feltárása vagy az egykori párthatalomhoz közeli értelmiségiek titkolt szerepe), ugyanis egyre inkább egy hasonlóan kétpólusú és ideológiailag terhes értelmezésrendszerben látszanak megvalósulni. A manapság is dúló viták, melyek ítéleteikben ismételten távolodni látszanak a szövegiség esztétikai kategóriáitól, többször említésre kerülnek az értekezés lapjain, de az átfogóbb jelenségek szinkrón és diakrón vizsgálata gyakorlatilag csak a kilencvenes évek első feléig (a kultusz kiteljesedésének hipotetikus csúcspontjáig) követi figyelemmel az életmű fogadtatásának alakulását. Az értekezés a különböző politikai csatározások irodalmi szempontokat átlépő, sokszor személyes leleplezésekre irányuló kategóriáit tudatosan nem emeli ugyanis a vizsgálódása körébe, legfeljebb csak olyankor, ha azok közvetlen módon befolyásolhatták valamely korábbi ténymegállapítás igazolhatóságának, igazolhatatlanságának minőségeit.

A Sütő-recepció főbb vonulatait felvázolni kívánó fejezet maga kénytelen lemondani a teljesség igényéről olyan kisebb művek esetében, amelyek kevésbé jelentős visszhangjuk által (vagy éppen a kevésbé vállalt írói hagyatékjellegüktől függetlenül is) alig befolyásolták a magyarországi recepciót, s nincs írói szemléletbeli, esetlegesen korszakváltáshoz köthető jelentőségük sem. Az életmű korszakolását egyébként is csak annyiban érintem, amennyiben a hatástani szempontok szükségszerűen a kritikák által kiemelt műveknek történeti és kulturális érték-meghatározottságait, vagy az irodalmi divatnak a kultusszá érését követik. Az egész erdélyi irodalom szempontjából emblematikusnak tartott olyan művek mellett, mint a Sütő-drámák, kiemelt figyelem övezi ugyanakkor az előző évtizedekhez képest az életműben

első narratív és mnemotechnikai változást nyújtó prózai mű (az *Anyám könnyű álmot ígér*) keletkezését és szélesebb kontextusát, valamint a sikerültebb esszék fogadtatását. A szerzői vallomások, publicisztikák és legfőképpen az életműre jellemző irodalmi viták elemzése, akárcsak az elharapódzó kritikai és publicisztikai 'hódolati aktusok' szemléje, s természetesen a monografikus összefoglalások is elsődlegesen a vizsgálat tárgyát képezik. Az értekezés a folyóiratbeli tematikus különszámok és egyéb összefoglalások mellett, érinti az elő- és utószavak, kísérőtanulmányok, lexikonbeli szócikkek, színházi, illetve televízió- és tankönyvbeli szereplések mennyiségi és minőségi szerepét is. Ahogyan a vázolt stratégiák alapján nem elhanyagolható a szépirodalmi vagy publicisztikai szövegek fogadtatásán kívül azon társadalmi eseményeknek, díjkiosztásoknak, emlékbeszédeknek vagy egyéb szociokulturális, esetleg nyílt politikai szerepvállalásoknak a felvázolása sem, amelyek a tárgyalt 'jelenségkörnek' kultikus minőségeket adhattak. Természetesen elsődlegesen azon szempontok és kritériumok kerülnek az elemzés előterébe, amelyek a recepcióbeli különleges helyzetet és kivételes bánásmódot igazolják. Az időbeli kitekintés alapvetően a diktatórikus rendszer felbomlásáig követi végig az alakuló recepciót, de meglátásaiban a kilencvenes évek azon törekvéseire is utal, amelyekben már jól körvonalazható az elemzett Sütő-kánon repedéseiben az említett egységnek és fenntarthatóságának a szkepszise.

Kultuszról, módszerről

Akárcsak a kánoni működésrend tágabb, hagyományfüggő és szűkebb, paradigmatikus értelmű fogalomértelmezésének szétbonthatatlansága, textus és kontextus hasonló viszonya mint identitás és ideológia párhuzamai, csak hamis dichotómiák folyamatos felvázolásában lennének mérhetőek. Ezek éles szétválaszthatóságának megkérdőjelezhető kérdésiránya, amely a szociológiai vagy kultúratudományi elemzések térhódításával szinkrón jelenségnek tételezi a konkrét szövegelemzések elméleti és történeti egységének a relativitását is, annyiban talán mégis tetten érhető az értekezésben, amennyiben esztétikai tartalmakat, elemzéseket kérve számon, részben a vizsgált jelenség saját működésmechanizmusait és módszertanát is hasznosítani kénytelen. A retorikai vizsgálatoknak és konkrét szövegelemzéseknek a hiányára figyelmeztetve, de a társadalomtörténeti szélesebb kontextusra figyelve így keret-meghatározásaiban, kritérium-vizsgálataiban tulajdonképpen egy esettanulmányt nyújt alapul a vizsgálódások tükrében kikristályosult ideológiák és a recepcióban gyakran másodlagosként kezelt irodalomtörténeti szempontok felvázolása által. Kérdésköröket jár tematikusan körül, s egy lehetséges szemléletet kínál fel megvitatásra, amely a magyarországi fogadtatásra mint „megtűrt keretek

közt engedélyezett", de hivatalosan leszűkített, vagy éppen korabeli ellenzéki minőségei miatt eleve korlátolt, listaszerű kánoni formára – lehetőség szerint minél teljesebben bemutatott korpuszra – az eddigieknél kritikusabban tekint. Nem ítélkezni kíván, hanem az érdekli, hogyan működik egy változásaiban is sok állandó vonást hordozó fogalmi séma. Nem fogadja el viszont a kisebbségi ideológiák korabeli kényszerű olvasatainak máig kényszerítő hatású értelmezési horizontjait, s olyan alapot próbál teremteni, amelyre a későbbiekben majd az újabb szövegértelmezések és az egyes összevetések megbízható eredményei kiépülhetnek.

A kutatás jelentős része történeti. A recepció hetvenes évtizedtől kibomló sikere, a népszerűség a divat, majd a kultusz fokozatainak nyelvi lecsapódásaiban, annak kanonikus-kultikus szemléje révén egy olyan társadalomtörténeti kontextusban kerül bemutatásra, amely vizsgálatára, az utóbbi évtizedek elméleti kánonjainak térhódítása ellenére, egyéb kortárs írói életművek vonatkozásában nemigen vállalkoztak még. Az értekezés újszerűsége talán ennyiben mindenképpen kísérletnek is tekinthető, olyan vizsgálódást helyez kilátásba, amely ugyanakkor nem önnön megrendíthetetlenségét, de ellenkezőleg, egyetlen lehetséges értelmezést nyújt megvitatásra. Jellegénél fogva, elsődleges célja is – az új szempontok felvetése mellett – éppen a kultikus jegyek által elfedett művek újraértelmezhetőségi alapjának a megteremtése. Az ideologikus értelmezésekkel vagy a történelmi szituáltság okozta lezártsággal szemben pedig, az oly gyakran általánosított, s pár névvel azonosított erdélyi irodalom kortárs recepciójának az előmozdítása, amely a minden mű utóéletéhez szükséges *másképp* látásra is tekint. Ezek kanonicitás-fokának áthághatósága ugyanis, a folyamatosan megújuló értékeléseken túl is, egyenesen arányos lehet az irodalomban mint irodalmi köztudatban való fennmaradásuknak az esélyével. A kutatás ezért a kultusz deskriptív tézisei felé haladva a recepció bizonyítható egyvonalúságának mára már inkább nehezékként felismert pozícióit próbálja feltárni, művek és értelmezéseik teljességében sohasem lehetséges elválasztásának a tudatában. Ennek problematikussága, relativizálhatósága jól mutatja a kérdéskör komplex társadalmi, szociológiai, lélektani hátterének a megkerülhetetlenségét is, amely csak az említett recepcióval való szembenézés és elemző kritikai hozzáállás folytán remélhet áttörést. A Sütő-életmű, mint ismeretes, messze túlnyúlik az irodalom keretein, s benne a történeti, ideológiai, politikai mozzanatok legalább oly erővel szerepelnek, mint az irodalmiak. A tágan értelmezett „jelenség" talán értelmezhető lenne irodalmon kívüli kontextusban is, ugyanakkor az egyszerre irodalmi és nem-irodalmi Sütő-kánon kultikus jellege eleve meghatározza a sajátos vagy magát

sajátosnak vélő irodalmi megközelítés módszertanát, kérdésfelvetéseit és nyelvi/stiláris jellegét is.

A fogadtatás legkülönfélébb aspektusait átjáró áltudományos kategóriák bemutatása, melyek kultikus jellegüknél fogva mintegy kivonják magukat a történeti értelmezés kritikai kötelezettségei alól, az irodalmiságnál 'magasabb értékszférába tartozó' adottságként zárják körül az életművet. Természetesen, ahogyan a normák rendje, úgy a normák használata sem feltétlen azonos itt a szavakéval. A normahasználat elemzése ezért a kritikai elvek elemzését is szükségessé teszi, ezáltal próbálva egy szemlélet sajátosságát, akár esendőségét megragadni. Margócsy István kultusztörténeti példája[3] az amúgy egyáltalán nem kritikátlan Horváth János Petőfihez viszonyuló attitűdjével, kiinduló eljárásaim némiképp hasonló alapvetései mellett arra a kérdésre is rávilágít, hogy kritikai és kultikus viszonyában mennyire létezhet olyan teljességében objektívnek tekinthető nézőpont, amely – Horváth szavaival – „*a józanság kiváltságát*" alkalmazni tudná a tiszteletadás formáira is. Ahogyan nem elhanyagolható módon arra is, mennyire lehet nem csupán hatásos, de hatékony is, egy Harold Bloom által meghatározott 'strong' szerző esetében az önkanonizáció tudatosan kialakított, és retrospektíven is elvégzett, alkalmazott értelmezési gyakorlata. Az általam vázolt ideologikus alakzatoknak esettanulmányi értelmezése ilyenkor mintegy látleletként, ám önmaga helyzetére is reflektálva kívánja felülvizsgáló értelmezését adni egy viszonylag szűk látókörű fogadtatásnak.

A bevett sémák esetleges torzító hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ettől még persze szükségessé válik. Már csak azért is, mert a politikai korlátok megszűntével a jelen horizontjából jogosan merül fel a kérdés, hogy mennyiben szükségszerű továbbra is autonóm magyar irodalmakról, külön irodalomtörténetekről beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként kezelő attitűd számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet, a sajátosság méltóságához ragaszkodók etikai-képviseleti szerepvállalásaiban viszont a többszínűség hangoztatása mellett is félő, hogy minden látszat ellenére csak „*létértelmezés és kisebbségi létdokumentáció*" kategóriáiban maradnak továbbra is meghatározhatók az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedének termései.[4]

Az utóbbi évek kimutatható repedései a kánonon mindenesetre a több évre visszanyúló kutatás felvetéseinek, ha feltétlen igazolását nem is, szükségszerűségét mindenképpen bizonyítani látszanak. Az igény, amely felülvizsgálatra szólít fel, ugyanis nem

[3] Vö. **Margócsy** István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.
[4] Vö. **Görömbei** András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 22.

csak az irodalomtörténeti szempontok átértékelésében jelentkezik egyre sürgetőbben, de jelen van aktuális önértékelő vitáiban a határon túli magyar társadalmaknak is.

II. Kánon és kanonikus jelenség - Kánonértelmezések ma.

(Látlelet és/vagy diagnózis)

"I tell people, I don't necessarily compare. Sometimes I compare, and sometimes I contrast."
(Herbert Linderberger)

„Amikor eretnekségeink ugyanolyan egysíkúnak
látszanak, mint ortodoxiáink, akkor itt van az ideje,
hogy elkezdjük újraírni a kultúránkról szóló filozófiákat."
(Jan Gorak)

"Van-e az irodalomnak, ha nem is örökkévaló, de legalább a történelmen keresztül fennmaradó (transzhisztorikus) formája?" Az ismert Barthes-i kérdést (amelyet szerzője mindjárt egy fontos megjegyzéssel is kiegészített, miszerint a komoly válaszhoz egy igen komoly segédeszközre, az irodalom fogalmának történetére lenne szükség) az alábbiakban leginkább a kánonelméletek és a hozzá kötődő viták eredményeinek, felismeréseinek fényében vélem vizsgálhatónak. Amennyiben folytatjuk ugyanis Barthes gondolatmenetét, és belátjuk, hogy irodalomtörténeteink is legalább a tizenkilencedik századtól kezdődően „a művek, az iskolák, a mozgalmak, a szerzők történetét írják, de még soha nem írták meg az irodalmi tény történetét"[5], úgy azt is be kell látnunk, hogy ennek a meghatározása/meghatározhatósága éppolyan kétséges és fiktív pozícionáltságot igényel, mint az irodalom maga. Egy irodalomtörténeti kánonmechanizmusra vonatkozó (kortörténeti kitekintést is szükségessé tevő) vizsgálat viszont elengedhetetlenné teszi az elméleti alapvetéseknek és magának a módszernek a használatában, illetve mai eredményességében egyaránt felmerülő bizonyosságok és kételyek szükségszerű felismerését.

Egy korszerű(bb) kánonkoncepció esélye (f)elé?

Az irodalmi mező teoretikus és történeti aspektusai felől szemlélve, az irodalmi kánonalkotás összetett kérdésköre ma a teljes irodalomtörténet-írás komplexitását, az értelmezés lehetőségeinek, illetve sajátos kereteinek az újrafogalmazását rejtheti magában. Olyan esélyt látszik kínálni, amelyik egy integráns és kellően nagyvonalú, a szakmai szempontokra elsődlegesen figyelő, ugyanakkor racionalitásában sem túlzóan szűk, sem túlzottan engedékeny választ kísérel nyújtani a jelen szerteágazó irányzataira és kihívásaira. Ezzel a gondolattal párhuzamosan viszont manapság már egyre erőteljesebben érzékelhető a nemzetközi értekező próza azon állásfoglalása is, miszerint a kánonnal kapcsolatos teoretikus összefoglalások nem tudtak végleges válaszokat adni a kanonizációs folyamatok megértésére, s valószínűleg nem is várható el egy ilyen precíz, képletszerű leírás ezekről. Az

[5] Vö. **Barthes,** Roland, *Irodalom és jelentés*, in UŐ, *Válogatott írások*, (Vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976. 199.

bizonyosnak látszik, hogy a kánon fogalomköre és kulcsszerepe továbbra is elsődleges helyen szerepel az elméleti diszkurzusokban,[6] még akkor is, ha maguknak a kánonelméleteknek a termékenységét egyre gyakrabban megkérdőjelező modalitás joggal kéri számon ezen elméletek diszkurzív kereteinek a szűkre-szabását. Amennyiben a jelenlegi kánon-szakirodalom tényállásairól, illetve a kánon természetrajzáról viszonylag átfogó képet kívánunk tehát nyújtani, a nagyon összetett kérdéskör tárgyalását és tárgyalhatóságát azzal az alapvető problematikának a szembesítésével célszerű kezdenünk, hogy az eddig elsősorban hiányként jelentkező tiszta, egységes értelemháló fogalmi megszabhatóságához szükség van a divatossá vált terminust némileg szakmai keretek közé szorítva, s lehetőség szerint a maga méltó helyén, azaz ideológiai és politikai szerepeitől némileg megtisztítva szemlélnünk. Hogy ez mennyire lesz lehetséges, azt nyilvánvalóan a mindenkori hagyománybeli determináltság különböző pozíciói is megszabják. A kánonelméletek szakirodalmával kapcsolatosan a terminológiai pontosság igénye viszont már csak azért is elsődleges fontosságú kérdésfelvetésekhez vezethet, mert – előrebocsátható – az ismeretelméleti és tudomány-módszertani háttér, amely minden kánonelméletben alapkérdésként konstituálódik, a maga igényességre törekvő elméletiségében és az önmagával szembeni elvárásokban minden bizonnyal többre hivatott, mint pusztán egy átmeneti polémia irodalmi keretekre vonatkoztatott, túlideologizált és sokszor (f)elnagyított kétosztatúságának az érzékelésénél és gyakori félreértésénél.

A változó kánonkoncepciókra irányuló vizsgálódásainkat azzal az előfeltevéssel érdemes indítanunk, miszerint a kánon fogalmi lebonthatósága (részben a terminus eredetének és folyamatos használatának tisztázatlansága következtében is) nem csupán szövegek illetve szerzők listáját, valamint műfajok, beszédmódok és értelmezésalakzatok fogalmi rendszerét kell hogy szem előtt tartsa, de (éppen a jól ismert és sokat emlegetett lezáró, nyitó és mindkét irány által egyszerre előíró mozgásban) az irodalom öntörvényűségeit, valamint a rögzítettség és rugalmasság ellentétpárjain túllépő (azokat nem pusztán szabályként, illetve eszközként meghatározó) kritikai megnyilatkozásoknak általános kulturális keretekre és meghatározottságokra való visszavonatkoztatását is meg kell látnia. Mindez elsődleges fontosságú, hisz kevéssé szorul bizonyításra, hogy egy előzetes tudás hiányában, a tág értelemben vett kulturális kánon mint kulturális emlékezet nélkül,

[6] Csupán a hazai értekező szakirodalom néhány újabb kötetformában (is) megjelent kiadványát említve példaként: **Szegedy-Maszák** Mihály (ed.) *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11. 2001; **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 2001; **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció,* Debrecen, Csokonai, 2003.

fogalmaink értelmezésének és elméleti-történeti kontextusának a kiiktatásával, csekély esélyünk volna bármiféle értelemképződésre. Ugyanakkor, mint minden fogalmi háló, az ilyen értelemben vett kánon, az önnön bonyolultságát az aktualitásában is éppen konstituáló alakzat csak belülről érthető meg, tehát a folyamatában szemlélt vizsgálódásoknak is értelemszerűen reflektálniuk kell majd saját előzetes megértésükre és elképzeléseikre, amelyek gyakorta eszközként is funkcionálnak a problémamegoldás igénye számára. Így tehát, a kísérletek az irodalmi történés előzetes értelmezési műveletektől függő kánoni megragadhatóságára, állandó figyelmet és egyfajta önkontrollt tesznek szükségessé a kulturális mechanizmusok szociológiai és poétikai/intertextuális működése irányában.[7]

Magának a fogalomnak a történetiségével, még ha olykor csak említésképpen is, de nyilvánvalóan azért szükséges foglalkoznunk, mert a szakirodalomban elterjedt '*kánoni*' fogalomzavar, a kánon más-más értelmezése, megragadása, a megfelelő fogalomkészlet hiányában mintegy relativizálni látszik minden olyan törekvést, amely egységes jelenségként próbál leírni különböző olyan irodalom- és társadalomtörténeti jelenségeket, amelyek kanonikus erővel bírnak. A sokféle értelmezés következtében, amelyek a kánon-kifejezést szinte valamennyi diszkurzusfajtában és műfajban használják, azt lehetne állítani, hogy a kánonnak több „fokozata" létezik, amelyek között sajnos a szakirodalom sem tesz különbséget, így e fogalom látszik helyettesíteni egy irányzatot, egy paradigmát vagy akár egy egész népcsoport kulturális örökségét. Ugyanakkor a terminus történeti-etimológiai hátterére való figyelmeztetés csak annyiban érdemleges és megalapozott, amennyiben hozzájárul a témakör többirányú kötődésének a körvonalazásához, egyáltalán a kánon irodalmi vonatkozású többletjelentéseinek illetve az ezzel kapcsolatos félreértéseknek a tisztázásához. Ilyen értelemben, ha a fogalom eredete, illetve mai értelmezései körüli labilitásról beszélve pusztán néhány remek elméleti összefoglalást veszünk kiindulópontul, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy manapság rendezőfogalmaink egy olyan rendszerével állunk szemben, amely rég elfeledkezni látszik a kánonok kulturális egymásrautaltságáról, a belső fogalmi háló szétbomlaszthatatlanságáról, amely a gyakorta párhuzamos, egymás

[7] Hasonló módon, a sajnálatosan leszűkített, ideológiai párviadalokra hasonlító és gyakorta politikai háttérzajoktól sem mentes kánonviták, illetve az értelmezés kereteinek legszélesebb-körű figyelembevételére sarkalló tézisek sem okozhatnak olyan jellegű törést, amely a szöveggondozás és értelemgondozás egységét az irodalom öntörvényűségeit figyelmen kívül hagyva bonthatnák meg. A társadalmi és intézményes kontroll hatásmechanizmusait valószínűleg nem lehet elégszer hangsúlyozni, de ugyanígy figyelembe kell venni a sajátnak vélt pozíciók hasonló meghatározottságain túl azoknak a kérdéseknek a nem csekély jelentőségét is, amelyek például az utóbbi évtizedek elméleti kánonjait életre hívhatták, valamint az irodalom belső kohéziójára törekvő elméleti és történeti mozgásoknak azokat az értéktételezéseit, amelyek a művek önmeghatározó szerepét a kommunikáció archeológiájának a hagyományközvetítésben felismert szerepével hozták összefüggésbe.

mellett elbeszélő diszkurzusokban nem teremti meg azokat az összefüggéseket, amelyekből kizártan eleve csak részeredményekre számíthat. Amennyiben a Karl Popper-i tudományelméleti vonalra gondolunk – a tudásbirtoklás és a tudásszerzés előzetessége alapján –, vagy a többrendszerűség elméletének igencsak kiaknázatlan aspektusait vesszük szemügyre, úgy még inkább nyilvánvalóvá válhat, hogy a kanonizáció leegyszerűsítése, illetve nem belátható keretek közé szorítása az irodalmi mechanizmusoknak éppen azokat a kérdéseit hagyná figyelmen kívül, amelyekből kiindulva valamiféle választ várhatnánk az általában vett tudásközvetítéstől a szövegközöttiség értelmezési kényszerének tág szintéziséig húzódó struktúra komplex működési folyamataira. Hazai teoretikus viszonylatokban is egyre nyilvánvalóbb, hogy a kánonok szekularizált, irodalmi jelentése a kuhni paradigmaelmélet átfogó keretébe majdnem teljes mértékig beilleszthető, de a már említett poliszisztéma, illetve a gadameri hatástörténeti tudat fogalmával is könnyen kapcsolatba hozható. A fogalom sokrétűségével és polifunkcionalitásával viszont – még mielőtt bármiféle szokványos érték és hatalom, vagy irodalom és intézményesség kapcsolatáról beszélhetnénk – szükséges hangsúlyozni, hogy amennyiben nem tekintünk a jelenlegi, pusztán a kánonok nyitottságát illetve zártságát hangsúlyozó vitákon túlra, kétségessé válik, hogy a fő problémával való érdemi szembenézés helyett mi is „csupán az érdek rabjai" maradunk, ahogyan erre Charles Altieri is figyelmeztetett a híres/hírhedt amerikai vita kapcsán.[8] Talán megkockáztatható, hogy csak a kánonképződési folyamatok komplex belső törvényszerűségeivel való foglalkozás teszi lehetővé, hogy a kanonizációt mint egy többfunkciójú és többletértékű, az irodalmi életben is integráló hatású jelenséget írjuk le. A kánonelmélet normatív értéktételező retorémái elsősorban a kanonizáció, mint a kánonképződés eredménye és eredményessége alapján keresik – a kulturális háttérviszonyokra való állandó történeti kitekintéssel – az irodalom önmozgásként értett vonatkozásához, a szöveggondozás jegyeihez a különböző intézményesítő formákat. Ennek a folyamatnak a története végső soron az irodalom története, amelyet viszont a maga összetettségében, és a külső, teljességében objektív nézőpontot szükségszerűen feladva lehet csak szemlélni.

Fogalmi rétegzettség és jelentéstörténet

Azt lehetne mondani, hogy előző, jelentésvariánsokra utaló aggályainkkal ellentétben, a kánonelméletek legelső összefoglalásai óta mind a mai napig létezik valamiféle konszenzus

[8] Vö. **Altieri**, Charles, *An Idea and Ideal of a Literary Canon*, in Robert **von Hallberg** (ed.), *Canons*. London and Chicago, The University of Chicago Press, 1983, illetve UŐ, *Canons and Differences*, in Nemoianu, Virgil - **Royal**, Robert (eds.), *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

a fogalmi rétegződést illetően. Az antik, a kora keresztény, illetve a modern, szekularizált kánon jelentéstartományai nagyjából ismertek, egyetlen aspektust viszont érdemes lehet megemlíteni, mint amelyikre a későbbiekben még utalni fogunk, minthogy vélhetően a kialakult polémiákban is az irodalmi vonatkozásban használt különböző jelentésszegmensek használata adhatott okot a félreértésekre. A 'metron', illetve 'kanon' közötti, Jan Gorak által is gyakran hangsúlyozott jelentéskülönbségről van szó, amelyik nagymértékben meghatározta a kánon fogalmi alakulástörténetének az első „összemosó" jeleit, így az egyértelmű terminushasználatban jelentkező „zavaró" aspektusokat is. A '*kanon*', mint elsősorban építészeti, szobrászati szakterminus viszonylag hamar etikai használatban is elterjedté vált, s az ilyen értelemben vett „mérce" jelentése egyre kevésbe jelentett pragmatikus érdekekre való hivatkozást, amelyet inkább a '*metron*' vett át tőle. A metron-értelmű lezártság aztán rigiditást kölcsönzött a szónak, amelyet először az egyházi és civil jogban, illetve a szent szövegekre vonatkozóan használtak. „Csak viszonylag későn, a tizennyolcadik századtól, amikor egy szélesebb körű nyelvi szekularizációt lehet megfigyelni, említik a „kánon"-t (mint 'prototípust', vagy 'modellt') az építőművészetben, orvostudományban, kézműiparban és egyéb területeken." – írja Virgil Nemoianu.[9] Szépirodalmi vonatkozásban mindenesetre a fogalom nem volt használatos, s ha mégis, akkor elsősorban bizonyos élmények, érzelmek kiemelt státusára vonatkozóan (gondoljunk csak az irodalomra, mint szakralizált aktusra, mint egyfajta vallást helyettesíteni hivatott képződményre), sokkal ritkábban szerzőkre, és szinte soha magukra a művekre. John Guillory viszont egy írásában a vallási és világi kánon közti különbségre adott példaként éppen ez utóbbi folytonos módosulásait említi, amely ellentétben a bibliai kánonnal, nem (csak) felülről rögzített, bár – teszi hozzá – eljárásaiban egyre inkább hasonlít hozzá, amint kizárásos alapon jár el.[10] Az irodalmi – tehát világi – kánon azonban nyilvánvalóan sohasem volt és nem is lehet olyan természetű, mint a végérvényesen rögzített vallási. Valóban szembeötlő lehet a szekularizált kánon logikájának a hasonlatossága, de éppen a leírtak alapján nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a radikális szűkítés, a kevés számú elfogadott „szerző" a vallási kánonok esetében etikai és így pedagógiai céloknak van alárendelve, az Írás, a Szentség és a Tanítás legitimációjára épülve. Ezért aztán az antik jelentéstörténetet és a vallási értékkomponenseket felhasználva, gyakran a szakirodalom is meglehetősen kuszán

[9] Lásd **Nemoianu**, Virgil, *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, i.m., 216.
[10] **Guillory**, John, *Canon*, in **Lentricchia,** Frank – **McLaughlin,** Thomas (eds.), *Critical Terms for Literary Study*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990. 237. – Persze a vallási kánonokon túl a szekuláris kánonokra a hangsúlyosabb kritikai hangnem jellemző. Valószínűleg nem tévedünk, ha ebben is nagy szerepet tulajdonítunk a 19. század fellendülő ipari mozgalmának.

használja a fogalmat, amelyekben az irányvonal, kritérium, mérték, illetve modell-jelentések a szabály, norma és persze a lista jelentéshálójában, mint szinonimák hígulnak fel.

Történetileg a kánon kifejezést modell értelemben először – amint arra George Kennedy emlékeztet – egy levélben említik Hérodotosz műveivel kapcsolatosan, mint aki a legjobb modell a jónikus historiográfia számára. Szekuláris művek listájára vonatkozóan ugyanakkor a kánon egy különös történeti-referenciális keretbe illeszthető. Modern jelentésében valóban csak a tizennyolcadik századtól használatos, minthogy először David Ruhnken Historia Graecorum Oratorum című 1768-as munkájában szerepel. Runkhen tanulmánya megőrizte annak a két tudós-oktatónak (Bizánci Arisztophanésznak, az alexandriai könyvtár vezetőjének, illetve utódjának, Arisztárkhusznak) a válogatását, akik a bőség kényszerétől vezetve olyan szerzői válogatást közöltek, amelyek átfogták az összes klasszikus műfajt: epikus illetve lírikusok költőket, tragédiaírókat, orátorokat, stb. vettek fel listájukra.[11] Fontos itt kiemelni, hogy szerzők, nem pedig művek listáját állították össze, még akkor is, ha az antikvitásban teljesen természetes volt, hogy egy szerző nevén metonimikusan, adott művet értsenek. Mindenesetre válogatásukkal, mint azt többen megjegyezték, az elkövetkező generációk számára egyfajta demarkációs értékszférát jelöltek ki, illetve adtak tovább. Ebből eredendően pedig a kánonok nemcsak a tanult szerzők, fordítók, kiadók és kritikusok, de a szélesebb értelemben vett tanult közösség identitásnarratíváját is meghatározták. Mindazonáltal több ponton is érdemes kissé jobban odafigyelni ezekre a listákra. Először is, a két említett alexandriai szerző sohasem hívta ezeket kánonoknak, még kevésbé „a Kánonnak". Másodszor ezek funkcionális listák voltak, nem pedig nemzeti kultúrák esszenciális értékei legjavának a lecsapódásaira figyeltek, ugyanakkor egy már letűnt, némileg tehát idegennek számító, a kereszténység-előtti kultúrának a megőrzésére és továbbadására törekedtek. Gorak az említett listákkal kapcsolatban utal Patricia Easterling megjegyzéseire is, aki az Oxford Classical Dictionary szócikk-írójaként a klasszikus kánont inkább mnemonikus eszköznek, mintsem egy „egyszer és mindenkorra" meghatározott, állandó listának tekinti.[12]

A gyakorta (túlzottan leszűkítő jellegére vonatkozó érvekkel) hevesen támadott, és sokkal ritkábban, legalábbis kis rendszerességgel (a kulturális értékek megőrzőjeként) védett szellemi konstrukcióra irodalmi téren tehát jellemző, hogy maga a kifejezés is igen újkorinak számít (elfogadott szakterminusként, mondhatni, az utolsó fél évszázadig szinte egyáltalán

[11] Vö. **Kennedy**, George, *The Origin of the Concept of a Canon*, in **Gorak**, Jan (ed.), *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001, 106.
[12] Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteenth-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 194.

nem használatos), legalábbis sehol, semmilyen szótárban vagy enciklopédiában nem található egészen a múlt század végéig. A nemzetközi szakirodalomban is csupán valamikor a nyolcvanas évek közepére jelenik meg a 'kánon' szócikk formájában, holott a Wellek és Warren-féle, 1956-os kiadású nagyszabású munka, a *Theory of Literature* már említi.[13]

A kánon történeti-etimológiai jelentésen túl, azaz, mint 'pálca, mérce', a mai, általános szóhasználatban különböző kulturális lexikonbeli szócikkekre enged asszociálni:[14] standard, norma, szabály, mesterművű, a legmagasztosabb igazság, művészeti modell, és természetszerűleg, mint ilyen, szerzők és műveik elfogadott listája is. Ez utóbbi néha olyan mértékben sajátította ki a kánonról szóló elméleteket, hogy a kánonviták igen gyakran csak listaviták maradtak, amelyekben a fő vitakérdés az volt, hogy mennyiben azonos vagy mennyire különbözik bizonyos szövegek jegyzéke valamely más listától. (Valószínű nem tévedünk, ha az amerikai vitát is elsődlegesen ezek közé soroljuk.). Ilyen értelemben, a görög szó irodalmi hagyományban fellelhető alapjelentései szerint is érdemes külön kezelni azokat a műveket, amelyek hitelesen megállapíthatóan egyetlen szerző saját életművét képezik, illetve egy kulturális vagy osztálycsoport, egy nemzetiség, nemzet, manapság akár egy egész kultúra legfontosabbnak tartott és elfogadott irodalmi műveinek az összességét, amelyek nyilván mint kulturális narratívák is értendők.

Kettősségek

Ha ezek alapján elfogadjuk kiindulópontnak, hogy ma alapjában véve legalább két, jól elkülöníthető kánonfelfogás létezik, nevezetesen egy tág, kulturális háttérre utaló és egy szűkebb, szakmai, illetve értelmezői közösségi kánonkoncepció, akkor amellett, hogy természetesen tisztában vagyunk a fogalmi haló szétbonthatatlan egységével, megkísérelhető az irodalmi szempontú vizsgálódásainknak az a kánonok működésével foglalkozó látlelete is, amelyik segíthet választ találni arra, hogy a valamennyire belátható álláspontok polarizált rendszerében, jelenleg milyen álláspontok határozzák meg a korszerű irodalmi kánonfelfogást. A tág, kulturális és a szűk, közösségi értelmezések megkötést már csak azért is célszerű megtartanunk, mert ezek mentén objektiválódnak azok az értéktételezések is, amelyek révén könnyedén belátható a gyakorta dichotóm leegyszerűsítések képletes, de önállóságukban érvénytelen létmódja. Az összes említett fogalmi konstrukció beilleszthető ezekbe, minthogy általában csak valamiféle szűk–tág, lezárt és nyitott kategoriális kétosztatú

[13] Lásd *Theory of Literature*, 3rd. ed., N.Y., Harcourt, Brace&World, 1956. 247.
[14] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*, NJ., Athlone, 1991. 9.

értelmezések léteznek, ráadásul ezek is többnyire paradigmákra, diszkurzusokra és az ilyenek által konstituált listákra vonatkoztathatók. A példaként említhető jelzők sora szinte végeláthatatlan. (Zárt–nyitott, konzervatív–liberális, unikulturális–multikulturális, egysíkú–többsíkú, értékőrző–értékteremtő, hatalmi–hatalomratörő, institucionális–intézményellenes, központi–perifériku stb). De ugyanígy ezeknek megfelelően kerülnek szembe a viták során a továbbörökítés, a megőrzés és a kiadhatóság szempontjai a kisajátítás, értékbefolyásolás és cenzurális ellehetetlenítés vádjaival, s ugyanilyen tengelyek mentén definiálják önmagukat a belső irodalmi öntörvényűség és önérték paradigmái a külső, hatalmi befolyás szempontjaival, az immanens esztétikum érvei a külső, intézményes kanonicitással szemben.

Az utóbbi húsz–huszonöt év felerősödő kánonkritikája az elhíresült amerikai vitán túl a nemzetközi irodalomtudományban is többször hangoztatta, hogy a kánon valamiféle autoriter hangok szószólója a kortárs kritikai diszkurzusokban, az értekező prózában is. A szisztematikus kizárást segíti elő, minthogy szinte teljesen nélkülözni látszik a nem fehér, nem európai, nem hímnemű és nem heteroszexuális szerzőket, ezzel is erősítve a faji, nemi stb. megkülönböztetéseket. Nem kevésbé fontos az az érv sem, miszerint a kánon csupán egy hegemonikus csoport éthoszát és ideológiáját tükrözi. Abban minden valószínűség szerint nem tévedhettek a kánont így vagy úgy ellenzők, hogy maga az irodalom gondolata, mint általánosan felfogott entitás az utóbbi évtizedeket megelőzően leginkább csak standard szerzők viszonylag szűk körére, vagy az akadémiai hatáskörök által ilyenként elfogadott művekre korlátozódott. Feltehető a kérdés, vajon mennyire változott az egyetlen, ilyen hipotetikus alakzatban való gondolkodásunk? Közismert a világirodalmi kánon-fogalom, amelynek létét az utóbbi évtizedekben az őt ért heves kritikák ellenére sem vagyunk képesek tagadni, s amelyet többnyire az európai, vagy még inkább a nyugati világ értékei uralnak. Az ilyen kánont megkérdőjelező modalitásnak célszerűen arra is kellene gondolnia, hogy az említett bővítésekhez hasonlóan nem volna-e indokolt a kevéssé fordított irodalmak fokozottabb figyelembe vétele is. Szegedy-Maszák Mihály aggályai vélhetően igazak: amennyiben csakis a legelterjedtebb nyelveken írt műveknek van/lesz esélye bekerülni a világirodalomnak nevezett kánonba, félő, hogy egyre csak nő majd bizalmatlanságunk az ilyen kánonnal szemben.[15]

Szintén vádként emlegetik a kánonokkal kapcsolatosan az intézményszerűséget, az institucionalitást, miszerint ez afféle eszközként szolgál azoknak az értékeknek a továbbadására, amelyek a 'kánonközeli kritikákban' objektiválódnak, és ezek által egy olyan

[15] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*, in *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995. illetve, UŐ, *Hagyomány és újraértelmezés*, in *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról*, Bp., Krónika Nova, 2000.

gépezet lendül működésbe, amely egyetlen csoport, egy konzervatív kisebbség kezében tartja a kulturális hatalmat. Már John Guillory is felhívta arra a figyelmet, hogy intézmények nélkül egyetlen kánon sem érvényesülhet egyértelműen (ez alapvető irodalomszociológiájának egyik fő szempontja), ugyanakkor a kánonról szóló kezdeti amerikai vita maga is odáig fajult, hogy az esztétikai értékítéletet alárendelték egyfajta gazdasági szempontú „haszonértéknek", ezzel megkérdőjelezve az irodalmi alkotásoknak az önértékét, úgy mutatva be őket, mint a kritikusi, s így intézményes értékelés állandóan viszonylagosnak tekintett objektivációját az éppen aktuális keretek között.[16]

Az alábbiakban éppen a keretek átjárhatósága és átláthatósága érdekében, nem célom felidézni az Egyesült Államok-béli (voltaképp máig is lezáratlan, sokszor »kultúrháborúként« aposztrofált) vitát[17], viszont alapvető aspektusait annyiban mindenképpen említem, amennyiben a kánont felnyitni kívánók és a kánonvédők egykori szempontjai bármely kanonikus működés jellegzetességeire vagy akár kánonelméletek vakfoltjaira is jobban rávilágíthat. Ugyanígy említendők a szakirodalombeli elkerülhetetlen, mára már szinte közhelynek számító fogalmak, amelyeket pusztán azért sem kerülhetünk meg, mert esetleges nyelvi beágyazottságuk miatt közelebb is vihetnek bennünket ezek egyfajta letisztázásához.

Vitatörténet

„Az irodalmi kánonokról szóló viták mára az Egyesült Államokban olyannyira sarkítottá, leegyszerűsítetté és átpolitizálttá váltak, hogy fennáll a veszélye annak, hogy teljességükben egy gondolatébresztő intellektuális vita keretein kívül rekedjenek. Politikailag és ideológiailag elkötelezett személyek a spektrum mindkét oldaláról ürügyként kezdték használni a tudományos eszmecserét arra, hogy kézhez álló új kódszavakkal vívják meg hatalmi harcaikat, amelyekhez egyébként a saját érvelésmódot nyíltabban támogató partizán terminusokra volna szükségük". Ezekkel a gondolatokkal nyitják a szerkesztők azt az irodalmi kánonokkal foglalkozó esszégyűjteményt, amelyik az előszót idézve: „közö(n)ségi szükségletre kíván választ keresni", és amelyik *A vendégszerető kánon* címet viseli.[18] Mi indokolhatta vajon az amerikai vitában e moderált hangnemre intő gyűjtemény létrejöttét – amelyik ráadásul „a társadalom javára" kívánt válni, anélkül, hogy nyíltan bármilyen „konszenzusra vagy végső konklúziókra" törekedett volna – s egyáltalán, minek

[16] Guillory itt persze elsősorban Barbara Herrnstein Smithre utal, akivel nemcsak ő, de Altieri is vitába szállt, gazdasági érdek-szempontú értékelmélete miatt.
[17] Erről lásd részletesen: **Berman**, Paul (ed.), *Debating P.C.* New York, Delta, 1992; illetve Farkas Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*, in F. ZS., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998.
[18] *The Hospitable Canon*. *Essays on literary play, scholarly choice, and popular pressures,* Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

tulajdonítható, a viták össztüzének talán a csúcspontján, 1991-ben ez a nem kevéssé meglepő címválasztás? Minthogy a kánonelméleteket a vitában elhangzott, a hatalom és professzionalizmus kontextusában meglehetősen tipikusnak mondható álláspontok nagymértékben befolyásolták, a világszerte gyorsan elterjedt – így a hazai irodalomtudományban is otthonossá, divatossá vált – terminusnak és a róla szóló polémiáknak néhány jellegzetességére érdemes némileg a vitára visszatekintve rávilágítani.

Az elhíresült amerikai vita során nem ez volt az első esszégyűjtemény, amelyik – műfajánál fogva is – valamiféle összefoglalását kívánta adni mindannak, ami a vitában szakmai szempontból is lényegesnek és érdemlegesnek mutatkozott.[19] Ugyanakkor, amint az a későbbiek során kiderül, a hasonló, irodalmi harcmezők mechanisztikus vízióitól óvó, a magát valamiképpen semleges, közbülső pozícióba helyező szerkesztői intenció ellenére is, a kötet ugyanúgy sikertelen próbálkozás maradt, amennyiben a vita további alakulástörténetét vesszük figyelembe. A semleges pozíció a két tábor között (akiket általában csak konzervatív hatalmiaknak, illetve kánonromboló anarchistáknak tituláltak) voltaképpen kétséges, hiszen a szerkesztő Nemoianu kötetzáró írása egyértelművé teszi, hogy minden próbálkozás ellenére, valójában ő maga is inkább az előbbiekkel tud csak valamilyen párbeszédet elképzelni. Objektív nézőpontot egy másik, ugyanebben az évben megjelent kötettől[20] már végképp nem várhatunk, hiszen abban a szerző, Paul Lauter nyíltan vállalja, hogy ő a viták baloldalán áll. *Canons and Context* című kötetét itt csak érintőlegesen említjük, minthogy egy remek összefoglalás révén a problematikával kapcsolatos nézetei a hazai irodalomtudomány számára már ismertté váltak.[21] Ugyancsak 1991-ben jelent meg a már sokszor hivatkozott Jan Goraknak is az első, kánonokkal és magával a vitával foglalkozó összefoglalása,[22] amely

[19] A kötet megpróbált explicit módon „kulturális párbeszédre", „nyugodt hangnemre" és kevesebb konfrontációra ösztönözni, miközben egyrészt az említett kérdéskör, az irodalmi kanonicitás nemzetközi összehasonlító aspektusaira, másrészt – már csak a politikai keretektől való szabadulni vágyás miatt is – művek irodalmiságának végső soron játékos, örömet okozó, „vidám" (ludic) jelenségére hívta fel a figyelmet. Lásd *i.m.,* p. viii.

[20] **Lauter**, Paul, *Canons and Context*, N.Y., Oxford University Press, 1991.

[21] Lásd **Kálmán C.** György, *Van-e kanonikus kritika?* in UŐ., *Te rongyos (elm)élet,* Bp., Balassi, 1998, 114–132.

[22] **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.
A szakirodalmi háttér kiegyensúlyozatlansága szempontjából sajnálatos, hogy az olyan nagyszabású terv, mint amilyen *Vision, Division, and Revision* címmel sorozatként szerette volna megjeleníteni az olyan, kánonokkal foglalkozó műveket, amelyek a kánonvitát a korai '80-as évek fejezetei és fejleményei után egy szélesebb kontextusban a humántudományok teljes területére kívánta kiterjeszteni, csak terv maradt, s az itt említett köteten kívül semmi sem valósult meg abból, amit a nagynevű szerkesztőbizottság (Fokkema, Gorak, Starobinski, Benett, stb.) maga elé célul tűzött ki; nevezetesen, hogy olyan munkáknak adna a sorozat helyet, amelyek „szélesíteni fogják a modern akadémiai kánonról alkotott felfogásunkat, és bátorítólag hatnak majd a részletekbe menő vizsgálatokra olyan történelmileg fontos kánonok esetében, mint az irodalom, színház, film, képzőművészet, történelem, politikatudomány, filozófia, pedagógia, antropológia, archeológia, vallás és tudománytörténet." – Vö. „*Series Editor's Preface*", in **Gorak**, Jan, *i.m.*

szintén annak a reménynek adott hangot, hogy sikerül a kánont továbbszélesíteni, túllépve azokon az ideologikus kereteken, amelyeket „jelenleg benépesít" (inhabits).

Maga a kánoniságról szóló viták kezdete valamikor 1979-re datálható, amint azt a szakirodalomból többen tisztázzák, de vélhetőleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, maga a probléma már a hetvenes évek elején felmerült.[23] Összefoglaló csomóponttá a vitában viszont az a *Canons* kötet vált,[24] amelynek esszéi tulajdonképpen már 1983-tól folyamatosan jelentek meg a *Critical Inquiry* különböző számaiban.[25] Ugyancsak 1983-ban jelent meg Paul Lauternak a kánonrevíziót sürgető kézikönyve *Reconstructing American Literature: Courses, Syllabi, Issues* címmel, amelyik már azt is jelezte, hogy az irodalmi intézményrendszer polemikus diszkurzusán túl, a kérdéskör bizonyos szempontból nyílt ideológiai harccá fajulhat.

E felvezető talán elég világossá tette, hogy a kánoniság vehemensen vitázó, sőt vitatkozó kérdéskörré vált, minthogy alapvetően az egész amerikai társadalom számára érzékeny, sokszor politikai problémákat érintett. Ez viszont azt is jelentette, hogy a szakmai, irodalmi berkekből kinőve[26] a vita olyan politikai-ideológiai irányt vett, amely aztán a későbbiek során szinte teljesen ellehetetlenítette az irodalmi vonatkozások józan mérlegelhetőségének, illetve eredményességének a lehetőségét. A Robert von Hallberg szerkesztette esszégyűjtemény, amely a legelső átfogó képet adta a kánonokról, a barikádok helyett még a szakma belső szempontjaira is figyelt, s elsőként próbált, az értékítéletek változó eseteire figyelmeztetve, az irodalmi értéktételezéseknek valamilyen újraértelmezését nyújtani. „A kérdés, amely a kánonképződésre figyelő különböző szemléletek közötti

[23] Ekkor jelent meg ugyanis Sheila Delany *Counter-Tradition: a Reader in the Literature of Dissent and Alternatives* című kötete, illetve a Louis Kampf és Paul Lauter szerkesztette *The Politics of Literature* című esszékötet. Ezeket követte az Egyesült Államokban 1979-ben az a Leslie Fiedler és Houston Baker Jr. által rendezett két olyan program, (*'Az angol mint világnyelv az irodalom számára'* illetve *'Az irodalom mint intézmény'*) amelyek következményeképpen a '*kanonicitás*', mint kifejezés maga, bekerült a Modern Language Association 1980-as könyvészeti jegyzékébe, hogy aztán egy évvel később már maga a 'kánon' is ugyanitt követhesse. És ami talán sokkal fontosabb a szakirodalom számára, még ugyanebben az évben megjelent az említett két program alapján az a kötet, amelyik már címében is (*English Literature: Opening Up the Canon*) szinte nyílt háborút indított a szakma konzervativizmusa ellen, amely konzervativizmus – a kötet felfogása értelmében – kizárt mindenfajta kisebbséget egy olyan nacionalista diszciplína mentén, amely az angolt mint egyetlent és világnyelvet volt hajlandó csak igazából komolyan venni. Bakerék elsősorban egyetemi szillabuszokra figyelő kötete értelmében eljött az idő a kánon kiszélesítésére és átformálására.

[24] *Canons*, 1983.

[25] Míg Baker és Fiedler politikai és populista keretekre hivatkozott, a von Hallberg szerkesztette kötet sokkal analitikusabb és elméletibb meghatározottságú volt. A történeti, retorikai és szociológiai kitekintések a kánonra, mint értékhordozó potenciális intézményre üdítőleg hatottak újszerűségükkel és szakmailag felkészült, naprakész elméleti metódusaikkal, amelyeket csatarendbe állítottak a kánon működésének minél jobb megértése érdekében.

[26] A tudományos világ és a szakma különböző értelmiségi körei mellé felsorakoznak a nagy példányszámú napilapok és magazinok is, és amint Farkas Zsolt megjegyzi – „megkongatják a vészharangot: mi lesz, ha Shakespeare helyett Stephen Kinget, az *Ulysses* helyett a *Supermant* fogják tanítani?" Vö. **Farkas** Zsolt, *i.m.*, 26.

feszültségből származik, nem az, hogy a kánonok politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és határolják be hasznosságukat."[27] Mindazonáltal az esszégyűjtemény maga is gyakorta kényszerült valamiféle harcról beszélni, az irodalmon túllépő konfliktushelyzettel kapcsolatosan konzervatívok és reformerek között.[28] Hogy a helyzet mennyire nem változott, sőt a kilencvenes évekre még inkább kiéleződött, azt jól mutatja, hogy csupán hat év elmúltával az említett *Canons* című kötetet Gorak már így jellemezte: „ennek elfogulatlansága és rugalmassága nagyon távolinak tűnik manapság."[29] Ugyancsak jól tükrözi a vita hevületét, hogy a maga szerkesztette említett esszékötetben Nemoianu is így tette fel a kérdést: „Képesek vagyunk-e még bármi módon visszaterelni a kanonicitás vitáját ahhoz a tudományos axiológia és demokratikus receptivitás közötti játékos egyezkedéshez, amelynek keretei között maradnia kellene, ha a kánon tartósságát és rendellenességeit egyaránt a társadalmi és személyes bőség növelésének érdekében használnánk ki?"[30]

Problémák vs. konzekvenciák

Talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a vita alapvető negatívumai közt minden bizonnyal elsődlegesen a kétosztatú meddő harc, a politikai elkötelezettségű, sokszor erőszakos fogalmazás, és az imaginárius ítélethozatali helyzetek szerepelnek, amelyekben a „totalizáló fogalmak"[31] használhatatlansága legtöbbször tarthatatlan általánosításokban, önrémisztő túlzásokban merült ki. A vitázók gyakran elfeledkezni látszottak arról, hogy a kánonok nem csupán különböző értéktételezések mentén áll(hat)nak szemben egymással, de valószínűsíthetően teljesen más irodalomkoncepciókkal is rendelkeznek.[32] A vádaskodásban

[27] **Hallberg**, Robert von *Introduction*, in *Canons*. *i.m.,* 3.

[28] Amint von Hallberg sajnálkozva megjegyzi: „a kánont általánosan úgy tekintik, mint ami más, egykoron hatalommal bíró emberek műve, és amit már fel kellene nyitni, demisztifikálni, vagy teljességében mellőzni". *Introduction*, In *i.m.,* 1.

[29] Vö. **Gorak**, *i.m.,* 223.

[30] Lásd **Nemoianu**, Virgil *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, 215. – Figyelemre méltó, hogy idézett tanulmányában Nemoianu nem kánon-vitáról, hanem kanonicitás-vitáról beszél. Nem véletlen elszólás ez részéről, hiszen – mint ahogy tanulmányából a későbbiek során kiderül – ő sem inkább a kánonok, hanem csak az egyetemi tantárgylisták, a szillabuszok változásáról illetve vitájáról beszél. Listák mindig is változhatnak – írja –, de még az ilyenek esetében is „marad a tény, miszerint virtuálisan lehetetlen példát találni teljes szubsztitúcióra, azaz szakralizációra vagy szentté-avatásra, illetve teljesen preskriptív kánonra." 217.

[31] **Farkas** Zsolt kifejezése. *i.m.*

[32] A legfontosabb érv, amit a kánont védők hangoztattak, az eszményített állandó értékek védelme volt, amit az esztétikai értéktételezéseik ellenére is veszélyben láttak az alakuló, politikai céloktól és frázisoktól sem mentes „anarchista" törekvésekben. A másik oldal, akiket gyakorta csak „multikulturalisták"-nak aposztrofálnak, ezzel szemben azzal érvelt, hogy a kánon centrumában szereplő irodalom, mint minden hatalmi struktúra által megszabott irodalomszegmens a legkevésbé sem politikamentes. Némileg fordított módon tehát, az ideológiai érveket éppen a gyakorta ezek ellen küzdő oldal kényszerült a vita során többször is hangoztatni. Róluk, a kánont felnyitni kívánókról Henry Louis Gates Jr., mint „kulturális baloldal"-ról, kortárs kritikaelméleti szövetségről ír, amelyet legfőképpen, mint „nyugtalan, változó halmazt" definiál, és amely 'Szivárvány

nem volt kivétel maga Harold Bloom sem, aki *A nyugati kánon*nal félreérthetetlenül és nyomatékosan szállt be a vitába, ám a rangsorolás esetleges változatai és lehetőségei mellett (annak ellenére, hogy egyike volt azoknak, akik a legrégebbtől fogva foglalkoztak a kérdéskörrel), a végletekig leegyszerűsített kétosztatú harcra összpontosított maga is.[33] Bloom egyértelművé teszi ugyanakkor, hogy ő is egy állandó, örök kánon mellett érvel, tehát egész kulturális örökségünk értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelő művek listájában gondolkodik. Ezt némileg árnyalja, hogy a világirodalmi távlatban Bloom szerint is csak a tizennyolcadik századtól beszélhetünk „helyeselt szerzők jegyzéké"-ről, illetve, hogy bizonyos értelemben, – mint írja, „a Kánon nemcsak verseny, versengés eredménye, de folyamatban levő versengés" is.[34] Bloom magát az irodalomtörténetet is ennek lát(tat)ja, amely végsősorban szövegek, nem pedig emberek közt zajlik. Ennél fogva talányos, de nem érthetetlen, miért is idézi a kánonrombolók ellenében Frank Kermode-ot,[35] hisz jóllehet az „örökérvényűségről" van szó minden kanonikus mű esetében – Bloom például a nagy művek saját kiterjeszkedésükként való önteremtő aktus végsősoron romantikus elgondolását hangsúlyozza –, ez is azt erősítheti, hogy a kánonok mégiscsak mindig, folyamatosan változnak.[36]

A vitában elhangzó írások általánosító, nem körültekintő és sokszor durva, szigorú identifikációi az irodalomtudomány különböző csoportosulásait néha önmérsékletre

Koalíciót' a „feminista kritikusok, az úgynevezett kisebbségi diszkurzusok különböző kritikusai, valamint általánosan a marxista és poszstrukturalista kritikusok" szövetsége képez. – (Lásd **Gates**, Henry Louis Jr., *The Master's pieces: On Canon-Formation and the African-American Tradition*, in UŐ., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992, 17. Illetve UŐ., *Whose Canon Is It, Anyway?* in The New York Times Book Review, 26 February, 1989. 1.) Érdemes itt megfigyelni, hogy amellett, hogy egy mozgásban levő, tehát változó ellenzékről ír, Gates – akárcsak Lauter, mint a későbbiekben kiderül – egyértelműen a kanonikus kritika mellett érvel, azaz tulajdonképpen elismeri a különböző kritikusok meghatározó szerepét a kánoni ítéletalkotásban és azok semlegesítésében egyaránt. Az így koncipiált tábor számára ugyanakkor a nyíltan politikai funkciókkal és státusszal rendelkező személyeket tömörítő hivatalos "kulturális jobboldal" elsődlegesen céltáblaként szolgált. (Gondoljunk csak az olyan személyekre, mint Allan Bloom, vagy még inkább a korábbi kulturális államtitkárra, William Bennettre.)

[33] Bloom bevezetőjében még valamiféle köztes helyet kívánt kijelölni magának „a Kánon jobboldali védelmezői" és az „akadémikus-zsurnaliszta hálózat" között. Pozícióját azonban rögtön leleplezte, amikor ez utóbbiról mint a „neheztelés, a rosszindulat iskolájá"-ról írt, amely szerinte azért akarta folyamatosan megdönteni a Kánont, „hogy a társadalmi változásra irányuló állítólagos (és nem-létező) programját segítse elő. Lásd **Bloom**, Harold *The Western Canon*, New York, Riverhead, 1995, 3.

[34] Uo., 54.

[35] Kermode szerint: „A kánonok, amelyek tagadják a tudás és a vélekedés közötti különbséget, amelyek a túlélés időálló, nem pedig érválló eszközei, természetesen dekonstruálhatók". Idézi **Bloom**, *i.m.*, 3.

[36] Érdemes ezen a ponton Kermode *The Classic* (1975) című nagyhatású művére is emlékeztetnünk, s ugyanakkor Gorak figyelmeztetését megszívlelnünk. Ennek értelmében Kermode álláspontja végsősorban relativisztikus: „Nincs paradigmatikus értelemben vett klasszikus, csak klasszikusok vannak; nincsenek klasszikus értékek, csak értékek, amelyeket olvasónemzedékek a klasszikus szövegek inherens többszólamúságával (plurality) ütköztetnek." Vö. **Gorak**, Jan *Critic of Crisis: A Study of Frank Kermode,* A Literary Frontiers Edition, no. 30, University of Missouri Press 1987, 106.

intették.[37] A vita modalitásán túl ez olyan alapvető hibákat próbált korrigálni, mint az esztétikai értékek védelmének egyértelműen a konzervatív csoport oldalára helyezése az erőszakosan kétosztatú rendszerben. Azt még maga Lauter is elismerte, hogy az esztéticizmus nem szükségszerűen befelé forduló, sőt éppen, hogy „a moralizaló stílusok elleni forradalmi lázadás",[38] azt azonban már nem tudta leplezni, hogy a vita során, szerinte ez az akadémikusok „korlátozó vonásait" erősítette. Valószínűleg tényként állítható, hogy az ideológia számottevő szerepet játszik bármely irodalmi kánon alakulásában, amelyet csak csökkenteni lehet, teljes mértékben kiszűrni aligha. Végső soron tudjuk, „az esztétikai álláspont maga is ideológia".[39]

Természetesen a vita, s az erre épülő elméletek vakfoltjai között is elsődlegesen fontos helyen szerepel annak kurrikulum-szerű, listavitákra való leszűkítése, az örök és egységesnek elképzelt kánonkoncepció tarthatatlansága, illetve az irodalom mechanisztikus víziója, amely sokszor még az iróniát sem volt képes észrevenni, amely által a kánont szélesíteni kívánók éppen annak továbbélését segíthetik elő, illetve hogy az egykori „kánonirtók" idővel éppen annak védelmezőivé is válhatnak. John Guillory, aki bevallottan nem óhajtott irodalmi kánonformálódás-történetről írni, ezért kívánta a figyelmet újra a szociális, institucionális kánoni formá(tum)ra visszairányítani a vitának arról a holtvágányáról, amelyik pusztán azzal törődik, hogy ki szerepel az értékek listáján, illetve ki nem. Mint írta: „Itt az ideje, hogy feloszlassuk mind a liberális, mind a konzervatív imaginárius döntéshozatali fórumainkat. Az irodalmi kánon nem képvisel »választókerületeket« (social constituencies) semmiféle pszeudo-demokratikus törvényhozatali értelemben. De ugyanígy nem képviseli az abszolút esztétikai érték fogalmát sem, az ítélethozatal társadalmi feltételein túl, vagy azok fölött."[40]

Nemcsak az amerikai kánonvita kapcsán, de azt lehetne állítani, hogy általánosan is az újító diszkurzusok jelentős része az „akadémiai" vagy a „ magas irodalmi kánont" magát, csupán bizonyos domináns politikai, ideológiai rendekhez kapcsolta. Ha figyelmesen olvassuk Abrams rezüméjét, mely a leegyszerűsített képletről mint vádról ír, miszerint: „a kánon főként olyan művekből áll, amelyekben rasszizmus, patriarkalizmus és imperializmus

[37] Maga Gates figyelmeztetett, hogy az irodalomtudományi keretekből, a vita a szövegek elemzését „a politikum marionettszínházává változtatta, amelybe a való világból származó elkötelezettségeink minden szenvedélyét belevisszük." – vö. **Gates**, H. L. Jr., *i.m.,* 192. Ugyanígy a leegyszerűsítések ellen lép fel Edward Said is, okolva azokat, akik „nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között". – vö. **Said**, Edward W., *The Politics of Knowledge*, in Raritan, Summer 1991.

[38] Lásd **Lauter**, *i.m.,* 136.

[39] Lásd **Bloom**, Harold *i.m.,* 492., illetve vö. **Eagleton**, Terry *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

[40] Lásd **Guillory**, John, *Canon,* in *Critical Terms for Literary Study*, 236.

nyilvánul meg, továbbá amely vagy marginalizálja, vagy kizárja a feketék, spanyol-amerikaiak és egyéb etnikai kisebbségek, a nők vagy a munkásosztály, a populáris kultúra, a homoszexuálisok és a nem-európai civilizációk érdekeit és teljesítményeit”[41] – érdemes lesz megfontolni Guillory szavait, aki a vitában a politikai reprezentáció irodalmi/művészeti rendszerekre való alkalmazásától óv.[42] A radikálisok és a konzervatívok harcában sokszor csak „a Kánonról” mint elvont, hipotetikus konstrukcióról beszéltek, ahelyett, hogy aktuális és még funkcionális történeti kánonokat vizsgáltak volna, olyanokat, amelyeket adott közösség, rendszer, intézmény vagy éppen egyéni kritikusi, irodalomtörténeti karrier érvényesít. A humántudományok terén kézzelfoghatóan beállt változások ellenére némileg még ma is meghatározó ellenirányként tartja magát a válogatott művek kánonjába vetett hit, ugyanakkor megfontolandó lehet az az érvelés is, miszerint létezik olyan elfogadható modalitású útja művek és olvasatuk generációs továbbításának, amely a teljes átrendezésnek és cserének ellenálló bástyákként értelmezi azokat, mint amelyek szükséges stabilitást jelenthetnek a fiatal generációk neveltetése során.[43]

Az elmosódó szemantika, amely a kánon fogalmát és ekvivalenseit kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait tematizáló, de a jelen érvényes diszkurzusaival sikertelen párbeszédet folytató „állandó” fogalomként jellemzi, (és amely annak gyakorta megkérdőjelezett érvényességét és hitelét kívánja fenntartani) valószínűleg éppolyan leegyszerűsítésnek tekinthető, mint a klasszikusok utópisztikus elképzelése, mely örökre zárt kategóriaként írja le e bővíthetetlennek vélt csoportot.[44]

---

[41] Vö. **Abrams**, M. H., *A Glossary of Literary Terms,* Port Worth, Harcourt Brace College Publishers, 1993.

[42] Vö. **Guillory,** *i.m.,* 27.

[4343] Hogy a szimultán kánonokat ad abszurdum, létezésükben megkérdőjelező modalitás, az örök értékek és az ideologikus megosztottság alakzatai máig meghatározzák nemcsak a professzionális irodalomkritika, de a kultúraközvetítés és egy szélesebb értelemben vett irodalmi nyilvánosság elvárásait, abban jelentékeny szerepe lehet annak a kényszerű hiátusnak, ami a saját értékek felmutatását pusztán mint elkülönböző ideológiai értéktételezésekkel szembeni védekező magatartást jellemzi a kritikatörténeti diszkurzusokban. A saját, mint más megtapasztalásának jaussi alkalmazása talán azért maradhatott gyakorta teljességében muzeális kövület a kánont egységesnek elfogadók számára, mert a másik oldal ideológiai defektjeinek az esztétikai meghatározottságokhoz képest előzetes adverzialitásként felfogott viszonya eleve nem tette lehetővé bármilyen diszkurzív térnek a tapasztalati kontextusában az ilyen szempontok dialogicitását. (Vö. még: **Jauss**, Hans Robert, *Zum Problem des dialogischen Verstehens*, in **Lachmann**, Renate red., *Dialogozotät*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1982.

[44] Ami a nagybetűs Kánonnak mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájának mégis fogalmi potenciált biztosít, az éppenséggel az a sajátsága lehet, amely szembeállítja a kumulatív vagy exponenciális szövegelképzelésekkel, tehát egyfajta kiszélesítésen, illetve radikális változáson keresztül történő átértékelésének gondolatával. Azzal a kérdéssel szembesít nevezetesen, hogy szövegek eltérő idő- és térrelevanciáiban a különböző értékértelmezések hogyan konstituálódhatnak még akkor is, ha teljesen különböző kánonok előírásainak és értékszempontjainak dimenziójában ez általánosan szinte sohasem azonos indokoltságok mentén történik. Aktuális lehet-e még a kérdés, mely szerint a hagyományban klasszikusként leírt művek esetében létezne olyan állandó, amely, ha nem is az azonosnak értett értékeket, de a képességünket állandósítaná ezen művek mint olyanok felismerésében? Valószínűsíthetően itt a nagybetűs kánont ily módon

Háttérirányzatok és társadalomtörténeti előzmények

Amennyiben továbbgondoljuk a polémia alapvető meghatározottságának kereteit, illetve a szakirodalom aggályainak gyakori félreértésekre következtetni engedő védekező magatartását, könnyen érthetővé válik, miért is tartotta fontosnak Guillory könyvének már a nyitófejezetében leszögezni,[45] hogy a kánonról szóló vitákban túlságosan is félreértették a probléma valódi jelentőségét, tudniillik, hogy a szerzők és a szövegek kizárása, illetve beemelése adott kánonok listáira vagy e kánonok valamilyen összefüggéseibe nem is annyira fontos, mint az a kérdés, hogy a kirobbant polémia miért is jelenthet egyfajta válságot az irodalmi életben. Guillory szociológiai szempontokat érvényesítő problémafelvetése mellett, a mi szempontunkból legalább ilyen fontos, hogy az egymás melletti elbeszélések során a vita résztvevői, még ha be is látták a kánonok dichotóm párharcának leszűkítő voltát, ezek polifunkcionalitásának a lehetősége már csak azért sem válhatott egyértelművé számukra, mert gyakorta még a fogalmi háló egyazon szeletéről értekezők is más fogalmi kódokat használtak értelmezéseik során. Ezért a fogalmi tisztázást kísérő hangsúlyos figyelem mellett a vita előzményeinek tekinthető általános társadalomtörténeti háttérről sem célszerű megfeledkeznünk.

Talán mindjárt azt érdemes megemlítenünk, amire könyvében Bloom is utalt, tudniillik hogy az utóbbi évtizedek igen alapvető, globális változásai következményeképpen nemcsak az irodalmat, de magát az olvasás kultúráját és hagyományát is súlyos kihívások érték. Amint a problémával foglalkozók közül többen is felvetették, az olvasók egészen különböző vallású, felfogású, politikai színezetű többsége meglepően sokáig megegyezett bizonyos irodalmi művek illetve műalkotások esztétikai értékében, ezek felszabadító, örömöt nyújtó hatásában, vagy ilyen jellegű potenciáljában. Meglepően sokáig élt a köztudatban az a

fenntartó igény a klasszikusoknak nem szövegbeli, de sokkal inkább hagyománybeli értéktételezéseire, s ezek kanonikus státuszára alapoz. Az újabb törekvések is, amelyek a konvencionális értékrend paradigmatikus megváltoztatására törekszenek, éppen ezért általában csak az őket időben közvetlenül megelőző, az irodalmi hagyományban előttük elfogadottnak számított diszkurzusrend ellen lépnek fel radikálisan. A klasszikusok körét – bármit is értsünk most ez alatt – a felforgató kánoni törekvések legtöbbször csak bővíteni szeretnék, nem utolsó sorban azért, mert a klasszikusok által képviselt bizonyos értékszemléletek kanonicitásának a megőrzését éppen saját legitimitásuk érdekében is használják. Nem ritkán egyenesen hivatkozási alapnak is tekintendő az általánosan elfogadottnak hitt klasszikusok axiomatikus halmaza, míg a paradigmaszerű kánoni mozgásokban az elsődleges szempont az előző hatalmi kánon disszeminációjának, tarthatatlanságának és ilyen módon az új törekvések szükségszerűségének az igazolása lesz.

Az abszolút esztétikai érték kapcsán Gorak is szükségesnek érzi hangsúlyozni, hogy egy homogén, egységesítő Kánonként elképzelt entitás helyett ő „kanonikus diszkurzusokról" kíván beszélni, még mielőtt „a kánont" alárendelné az elnyomó, éppen aktuális Diszkurzusnak. Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon. i.m.,* 9.

[45] Lásd **Guillory**, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1993.

meggyőződés, mely szerint művészettörténeti aspektusból is, az ízlések folyamatos változása ellenére, létezik valamiféle standard, olyan állandó, amely az értékek változatlan, immanens alapjaira utal. Ezért arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért éppen a '80-as évekre válhatott a kánon-kérdés oly sürgetővé és a kritikai beszédmódok központi problémájává, illetve, hogy mindez milyen elsődleges hatások alapján történt, térjünk vissza Jan Gorak gondolatmenetéhez, aki három kritikai irányt is kapcsolatba hozott ezzel az érdeklődéssel. Az oppozicionális kritika régi hagyományát, az öntudatos, metakritikus érdeklődést azon természetű jelölő és érvényesítő rendszerek iránt, mint amilyenek például Barthes, Derrida, Foucault, Althusser és Hayden White műveiben fedezhetők fel, illetve harmadik hatásként magát a szociológiát, amely az irodalomban is a kritikai irányultságot erősítette, és az értekező prózát általában egy sokkal öntudatosabb pozícióba segítette. Az adverziális, a teoretikus és a szociologikus elem vált tehát – a kritika világháborút követő marginális elemeiből, ezen érvelés szerint[46] – központivá és meghatározóvá az utóbbi évtizedek diszkurzusainak rendszerében: „Amikor 'érték' és 'kultúra' vizsgálódás alá kerül, a 'hagyomány' nem sokáig maradhat megkérdőjelezhetetlen". Ezt abszurd módon, de bizonyos fokig alátámasztani látszott az a szélsőségesnek tekinthető felfogás is (amelyet a konzervatív oldal részéről Allan Bloom *The Closing of the American Mind* című könyvében hangoztatott, nevezetesen), hogy a kulturális erózió jelenlegi állapotát nagymértékben erősítették az olyan gondolkodók, mint Nietzsche és Max Weber elméleti munkái. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy azok az elméletírók, akik e két személyiség elméleti tradícióinak a továbbfolytatóiként ismertek,[47] és (a maguk heterogeneitásában) hetvenes években igencsak részt vettek az említett „megkérdőjelezésben", nem is beszélve az irodalomértésünket nagymértékben befolyásoló olyan autoritásokról, mint Habermas vagy Heidegger, akkor könnyen egyértelművé válik, hogy a vitafeleknek nem feltétlenül precíz szellemi térképre van szükségük. Az említett globális kihívásokkal ugyan mindegyik oldal többnyire tisztában volt/ van, csakhogy a kiindulási pontjaik merőben különböznek, mert amíg az egyik fél nyílt támadást lát a számára megkérdőjelezhetetlen értékeket képviselő kánon „felnyitásában", a másik már nemcsak annak kiszélesítésén, diverzifikációján, de adott esetben annak tarthatatlansága miatti eltörlésén és egy teljesen új értékrend kialakításán is dolgozik. Más szempontokból tekintenek ugyan a problémákra, de azt egyikőjük sem tagadja, hogy többek között az említett szerzők munkássága nagymértékben hozzájárult egy olyan elméleti kánon

[46] Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon, i.m.,* 224.
[47] Úgy, mint Foucault, Derrida, Lacan, Barthes, Deleuze, vagy Baudrillard.

kialakulásához, amely egy korszerűbb irodalom-felfogást meghonosítva próbálta bővíteni az irodalom hagyományos rendszerének és intézményességének a koncepcióját.

A probléma jól láthatóan tehát ma sem a kánoni listák tartalmáról szól, hiszen a kánonokról szóló viták, illetve elméletek jelentősége jóval túlnő egy lezártnak hitt irodalmi kánonról szóló imaginárius megegyezés esetleges határain. Sokkal inkább arról lehet szó, amit Guillory is érzékeltetett, hogy olyan krízishelyzet áll elő, amely alapjaiban is átgondolásra készteti azt a kulturális tőkét, amelyet úgy hívunk, irodalom.[48] A kulturális tőke, amelyikről Guillory – Bourdieu kifejezését használva – könyvében beszél, olyan átfogó kulturális emlékezetet feltételez, amelyik irodalomszociológiai szempontból köti az erudíciót, a különböző osztály-fogalmakat is bevonva, az irodalom intézményrendszeréhez. „A probléma, amit kánonformálódásnak hívunk – írja –, a legjobban úgy érthető meg, mint a kulturális tőke képződésének illetve szétosztásának, hozzáférhetőségének a problémája, még pontosabban, mint az irodalmi termelés és fogyasztás 'eszközeihez' való hozzáférés problémája".[49] Az eszközök itt, mint módozatok értendők, amelyeknek alapfeltétele Guillory szerint az iskola, mint intézmény, amely szabályozni képes a kulturális tőkét, így annak a „szétosztását" hozzáférhetőségét is – tegyük gyorsan hozzá: természetesen mindezt nem egyenlő arányban. A tágabb értelemben vett, kulturális kánon a hagyományképződésben éppen a nevelés által biztosítja saját természetszerű továbbélését.[50] Az értékek taníthatósága szempontjából tehát elsődlegesen fontos, hogy bármely kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag például mindig is az irodalom intézményeitől függött, és csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Nem véletlen, hogy az amerikai kánonháború közvetlen kiváltó oka is az a konkrét kérdés volt, hogy mit tanítsanak

[48] Vö. **Guillory**, *Cultural Capital*, p. viii.
[49] Uo., p. ix.
[50] A hagyomány legtöbbször a nevelés által szükségképpen meghatároz bizonyos *a priori* létező értékeket a társadalom tagjai számára. Ezek az értékek – akár olyanok, mint az írás/olvasás vagy a számok ismerete – nemcsak egyértelműen szükségesek az egyén további életmenetele során, de előfeltételezik azt is, hogy e képességek megszerzése eleve érték, méghozzá állandó érték.

az egyetemeken.[51] Az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve hatalom és rang viszonyának a meg- és átörökítésében.

Intézményes kritika

Az intézményesség szerepe ugyanakkor nem merül ki az iskolai tananyagban. Valóban ez a szélesebb kánonformálódás helyszíne, de időbeliségében megelőzi a hivatásos, *kanonikus kritika*. A kifejezést Paul Lautertől kölcsönzöm, de nem abban az értelemben, ahogyan említett könyvében ő azt használta. Lauter ugyanis megkülönböztetett „kanonikus" és „formális" kritikát, ez utóbbit egyértelműen az ellentáborhoz, tehát a kánon zártságát védőkhöz sorolva, akik véleménye szerint azáltal, hogy csak kész, szentesített szövegekkel foglalkoznak, akarva-akaratlanul is fenntartják a kánon hegemóniáját. Ezzel szemben ő kanonikus kritikán az öntudatos, a kánont szélesíteni kívánó diszkurzusokat érti, akik meglepő módon, az előzőektől eltérően tudatában vannak történelmi és társadalmi helyzetüknek. Csakhogy a kánon megváltoztatása, felnyitása éppen olyan koncepción alapszik, mint a kánon megőrzése. A kritika, amely valamiféle autoriter pozícióból szólal meg, mindig is csak kanonikus lehet. Gates sokszor idézett írása jól rávilágít a problémára, miszerint mindkét oldal példásan tudatában van, hogy a kritikának illetve az oktatásnak micsoda szerepe és jelentősége van az értékek reprodukciójában: „Benett úrnak igaza van: az irodalom oktatása valóban értékek oktatása. Nem inherens módon, de esetlegesen az; az – azzá vált – esztétikai és politikai rend tanítása ez [...]"[52]

Amellett, hogy a kulturális kánonok által meghatározott módon értelmezés, és ennél fogva értékelés nélkül nem létezhetünk, ezek a mindennapi értékeléseink általában csak intuitív és artikulálatlan módon mennek végbe. Az ilyen, elsősorban csak önmagunk számára történő értelmezést a hivatásos kritika azzal a lényeges aktussal egészíti ki, hogy az ítészek önmaguk mellett „valaki más részére" szólóan is értékelnek, mindezt pozíciójuk

[51] Talán nem túlzás azt állítani, hogy abban, hogy ez hirtelen „alapkérdéssé" vált, a legnagyobb szerepe a multikulturalizmus térhódításának volt, azaz alapvetően politikai háttérrel (is) rendelkezett. A helyzet ugyanakkor merőben más, ha az intézmények felől nézve, a problematikusabb kérdéseket a hagyomány különböző regisztereihez mérve gondoljuk el, például az európai és az amerikai kultúrtörténet során, hogy csupán az egymáshoz legközelebb álló, alapjaiban azonos kulturális hagyományokkal bíró két földrészről ejtsünk szót. Ha ugyanis pusztán a vitában kiindulópontként kezelt egyetemi szillabuszok problematikusságára, esetleges összemérésére figyel valaki, akkor sem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyetem mint intézmény nem pusztán európai gyökerekkel rendelkezik, de a kezdettől fogva európai értékeket is közvetített. Az Egyesült Államokban viszont, ahol az egyetemek elsősorban nem állami finanszírozásúak, így politikájukban részben liberálisabb, populárisabb, és adott esetben a saját támogatók érdekeit szem előtt tartó nézeteket képviselnek, a kulturális rétegzettség eleve adott komplexitása is maga után vonta, hogy idővel megjelenjenek a faji, nemi, vallási diverzifikációt képviselő írók, illetve ilyesfajta kulturális jelenségek, némileg háttérbe szorítva az eurocentrikus tananyagot.

[52] **Gates**, H. L., *The Master's Pieces*, in *Loose Canons*. *Notes on the Culture Wars*, N.Y. – Oxford., Oxford University Press, 1992, 35.

társadalmilag elfogadott, hitelességgel és érvényességgel felruházott szerepéből adódóan. Különböző szövegek fel- és átértékelése nem szűkíthető ugyan, pusztán olyan formális kritikai ítéletekre, amelyek az akadémiai falak között vagy különböző szerkesztőségekben látnak napvilágot, de maga az értéktételezés, az irodalmi értékek konkrét meghatározása során a hivatalosság ilyen és ehhez hasonló intézményei elsődlegesen vannak jelen. Bizonyos szövegek gyakori felvétele például különböző irodalmi antológiákba nem csak az adott mű értékét tükrözi, de mint arra Barbara Herrnstein Smith is rámutatott,[53] valamiképpen tovább is lép, növelve ezt a fajta értéket. Hasonlóan, egy mű többszöri szereplése bizonyos listákon (általában irodalomjegyzékeken), a rá való gyakori hivatkozások, a szövegből illetve a szerzőjétől való többrendbeli citációk (főleg az akadémikusok és egyetemi tanárok által) az adott mű értékeinek legalábbis szélesebb körben való ismertségét, a rá irányuló figyelem felkeltését, és nem utolsó sorban a jobb – mint valami eleve értékeshez való – hozzáférést biztosítanak a potenciális olvasók körében. Talán nem véletlen, hogy az a Harold Bloom is, aki nem kevesebbre vállalkozott mint hogy ismert „minimál-listájában" megmondja, mely művek tartoznak a Nyugati Kánonba, úgy tárgyal a hosszú listából huszonhat művet, hogy közben éppen arról látszik megfeledkezni, hogy ezek (lett légyen bár szó klasszikusokról, vagy annál is inkább) nem ugyanúgy élnének a köztudatban, ha nem közvetíttetnének éppen az olyan értekező ítészek által, mint maga Harold Bloom.[54] Persze Bloom ezt valószínűleg másképpen látná, még akkor is, ha olvasatából rangsorolására is egyértelműen fény derül.[55] A professzionális kritika meghatározó szerepét művek utóéletének, megőrzésének és továbböröklésének kérdésében mindenesetre nehéz lenne tagadni. A kritikusok és recenzensek hagyományosan kanonikus viharmadarak (Lars Ole Sauerberg szerint egyenesen rohamosztagosok, „stormtrooper"-ek), munkájuk a kortárs irodalom első és talán legfontosabb szűrőjének számít. Az irodalmi hagyomány alakulása szempontjából talán elegendő, ha itt Gorak, illetve Sauerberg által elemzett kanonikus kritikusi életművekre, illetve ezek hihetetlenül fontos szerepére utalunk.[56] A szerkesztőkkel együtt az általuk megjelenésre szánt és jóváhagyott műveknek belépést biztosítanak abba a szűkebb körbe, amelyből aztán lehetőségük nyílik a Matthew Arnold-i értelemben vett „legjobbak"

[53] **Herrnstein Smith**, Barbara, *Contingencies of value*, in *Canons*, 5–40.
[54] Holott értekező közvetítőikre (Johnsonra, Walter Paterre és másokra) ő maga is gyakran hivatkozik.
[55] Azaz, hogy számára Shakespeare a primus inter pares.
[56] Gorak Ernst Gombrich és Northrop Frye, illetve Frank Kermode és Edward Said, míg Sauerberg T. S. Eliot, F. R. Leavis, Northrop Frye és Harold Bloom munkásságát elemzi. Lásd **Gorak**, *The Making of a Modern Canon, i.m.,* illetve **Sauerberg**, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* N.Y., Macmillan Press Ltd. London, St. Martin's Press Inc., 1997.

idealisztikus világát megközelíteni, vagy pusztán a Kermode által említett mnemonikus kánon szükségszerű kiválasztottságát élvezni.

Megfontolandó ugyanakkor az a gondolat is, mely szerint a kialakult meggyőződés, hogy bármely kánon csak institucionális keretek között létezhet és maradhat érvényben, lényegesen megnehezítette a bennefoglalt művekről, mint olyanokról, belső értékekről és/vagy zsenialitásról szóló beszédet. A kánon, mint a kulturális piac ellenőre, mint az irodalmi állandók letéteményese és őrzője akár nehezékként is funkcionálhat az irodalmi köztudat számára. Azt sugallja, hogy a modern kánonok csupán úgy létezhetnek, ha megőrzik a létező institucionális kereteket, illetve a jól bevált meghatározásokat és feladatokat: a tanárok olyan, az időben megedződött kövületekről beszéljenek, amelyek listaként összeállítva magát az Irodalmat képezik. Az így kialakuló listák, a kizárások és felvételek alapján külön olvasási módozatokról beszélhetünk, ezek pedig mély meghatározói magának a közösnek tételezett kultúránknak. Herbert Lindenberger e tárgyban gyakorta hivatkozott könyve[57] a kánonképződésről szóló tanulmányait nem véletlenül egyszerűen az "Intézmények" fejezetcím alatt tárgyalta, még ha Guilloryval ellentétben ő túlzónak is érezte az iskolák kizárólagos szerepének a hangsúlyozását bármely kulturális kánon létrejöttében és fenntartásában. A kánoni listákon, de méginkább az egyetemi szillabuszokon, ajánlott olvasmány-listákon szereplő művek ellenhatást is kelthetnek, hiszen gyakorta a kötelezők távolságtartó, elavult és így megközelíthetetlen szférájába sorolandók. Nemoianu szerint „… éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent, és akiket saját exkluzív birtokában tart, vannak leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat."[58] A kettősség az ilyen listák szükségszerű és ugyanakkor gátló voltával kapcsolatban jól látható, ha a tág értelemben vett kánoni lehetőségeket, mint a továbbhagyományozódáshoz elsődleges, könyvformájú megjelenést illetve folytonos újrakiadást vesszük szemügyre. Ilyen alapon ugyanis igencsak megfontolandó az a probléma is, amelyre túlzóan ugyan, de említett tanulmányában Katha Pollittot idézve hívta fel Farkas Zsolt is a figyelmet: „ma Amerikában a kánonvita alapját képező előfeltevés az, hogy csak a listára felvett könyveket olvassák, s ha nincs lista, semmilyen könyvet nem olvasnak. Egy szöveg egyetlen esélye, hogy szöveggyűjteménybe kerül – ezt mindkét oldal készpénznek veszi."[59] Ezzel szemben állíthatja Nemoianu, hogy „az igazán kanonikus művek egy kaotikus és természetes folyamat során kerülnek kiválogatásra, amely végső soron kiszámíthatatlan

[57] **Lindenberger**, Herbert, *The History in Literature. On Value, Genre, Institutions*, New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.
[58] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 221.
[59] Vö. **Farkas** Zsolt*, i.m.,* 69. jegyzet.

még akkor is, ha létrejöttét számos konkrét paraméter befolyásolja".[60] Ezek a paraméterek viszont a Nemoianu által elképzelt állandó folyamatba olyan ügyes „tolvajokként" léphetnek be, mint ahogyan egyik tanulmányában arra Christopher Clausen is utal.[61] A kanonikus kritika túlhangsúlyozása, tulajdonképpen az irodalmat mindig nyitó, utópisztikus és bűvös kulcsként kezeli azt. Pedig az elméleti mesterkulcsok – Clausen érvelése szerint – valószínűsíthetően mindig csak egy kis rést képesek megnyitni az irodalom pazar kertjében, olyat, „mint az Alice által megnyitott kertkapu volt, amely túl szűknek bizonyult ahhoz, hogy átbújjon rajta."[62] Az persze, hogy nem létezik ilyen mesterkulcs, még nem jelenti, hogy egyáltalán nincs bejárat abba a bizonyos kertbe. A jó tolvaj szinte valamennyi zárat fel tudja nyitni, és szabad keze lehet a „nemesi kúrián" mindaddig, amíg „félszemmel a riasztóberendezésre és a kutyára is figyel."[63] Clausen ezért a „betörő kritikusi" attitűdöt javasolja az állandóan kulccsal rendelkező helyett, mert az sohasem szenved attól az illúziótól, hogy minden az ő birtokában van.

A lényegi problémák…

Vajon mennyire érvényes még az olyan érvelés, amely szerint az elődökre figyelő, de természetszerűleg a jövőt előkészítő történetiség az irodalomnak egyfajta belső tulajdonságaként jelenik meg, olyanként, amelynek nincs köze politikai eseményekhez? Valóban téved-e az, aki az irodalom jelenségeit a kor eseményeiből (is) magyarázza?[64] Amint azt Szegedy-Maszák Mihály nagyszerű tanulmánya megmutatta, Babits maga is arra kényszerült, hogy eltávolodjék a művészi értékek időtlenségébe vetett platonista hittől, amely pedig kiinduló föltevésként szolgált számára európai irodalomtörténete megírásakor.[65] A művészi értékelésnek ez a fajta, a változékonyságra, a múlt és jövő lezáratlan párbeszédére figyelmeztető karakterisztikuma mégsem olyan egyértelmű a kanonikus diszkurzusok vitájában. Félő ugyanis, hogy a különböző kritikusi attitűdök itt sem pusztán más rangsorban, különböző értéktételezésekben merülnek ki, de alapjában más irodalom-felfogást képviselnek.

[60] Lásd **Nemoianu**, *i.m.,* 220.
[61] Lásd **Clausen**, Christopher, *Canon, Theme, and Code*, in *The Hospitable Canon*, 1991. 204.
[62] *i.m.,* 203.
[63] *Uo.*
[64] Vö. **Babits** Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Auktor, 1997.
[65] Lásd részletesen **Szegedy-Maszák** Mihály, *A művészi értékek állandósága és változékonysága. Babits európai irodalomtörténete,* in UŐ., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

A művészet történetét Gombrich szerint remekművek történeteként kell elképzelni,[66] s Gombrich gondolatmenetétől némileg eltérően ugyan, de feltehető a kérdés: vajon mennyiben lehet egyáltalán másképpen? Megragadható-e az a fajta tág, kulturális kánon, amelyet kulturális emlékezetként a hagyományból szükségszerűen szelektív és autoritatív módon van csak módunk érzékelni, másképpen, mint szélsőségeiben? Ha az értékek továbbadását, továbbörökítését, iskolákban való oktatását vesszük szemügyre, nem biztos, hogy olyan egyértelmű lesz a válaszunk, mint az értékelések koronként változó kritériumait az irodalomtörténetektől joggal számonkérő, ezek hiányára figyelmeztető attitűdünk esetén. Mert az említett babitsi munka végén is megkérdőjeleződik ugyan az alkotó tevékenység tekintélye, valamint a művek maradéktalanul befejezett, állandóan létező azonossága, de vajon bármely értékítélet, amely mégis a remekművek ilyen jellegű mivoltára enged következtetni, képes lehet-e odafigyelni a számára másodlagos alkotásokra anélkül, hogy közben önmaga szűklátókörűségére reflektálva mintegy kioltsa önnön legitimitásának alapjellemzőit: a saját értékek állandóságába vetett hitét? Márpedig ha nem, célszerűbb lenne önáltatás nélkül előbbre jutni; a klasszikusok örökérvényűségében hívők az irodalomtörténetben csak mint listákban, méghozzá klasszikus listákban fognak majd gondolkodni. Frye is a „mesterművekkel" való foglalatoskodást tartotta a „valódi" kritika alapfeladatának, mintha ezeknek a műveknek az ilyen jellegű identitása teljesen magától értetődő lenne, ha egyéb miatt nem, hát a „tájékozott (informed) jó ízlés közvetlen értékítéletei alapján".[67] Éppen ezért, talán ideje lenne az értékelés változó kritériumairól valóban úgy beszélni, hogy közben folyton szem előtt lehessen tartani adott irodalomtörténetek változó irodalomfelfogását is. Mára tulajdonképpen egyértelművé vált, hogy az irodalomnak mint kompakt, önmagában létező lényegnek a gondolata nem igazán folytatható tovább, hiszen az irodalmiság vagy az irodalmi rang maga is távlat függvénye csupán. A kanonicitás-fok változása miatt a kánonhoz tartozó művet nem minden korlát nélkül, de mindenképpen változónak célszerű minősítenünk, amelyet nem lehet teljességében a történelmen kívül szemlélni.

A kánon-vita jónéhány résztvevője – a „standard kánon" kritikusa és védelmezője egyaránt – gyakran megfeledkezni látszott arról, hogy az olvasó sohasem változatlan formában, esszenciális ideologémák mentén értelmezi a műveket, és hogy minden értelmezendőhöz – de facto – többféle kritikai viszonyulás is lehetséges, beleértve a hivatalosat is. Bármely kánon műveinek csupán ideológiák közvetítőiként való

[66] Vö. **Gombrich**, E. H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*, Oxford, Phaidon, 1979, 152, illetve **Gorak** említett kötetében a róla szóló fejezetet: 89-119.
[67] Lásd **Frye**, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, N.J., Princeton, 1957, 27.

meghatározása, illetve az értelmezésnek közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása nagyon erős leegyszerűsítések árán képzelhető csak el. Ettől persze még létezhet az a bizonyos harmadik aspektus is: nevezetesen, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség mint a későbbi kánoni rang előfeltétele, csak bizonyos institúciók vélt vagy valós leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, mert művek csak így kerülhetnek el egyáltalán az olvasóhoz. Amennyiben pedig ez a kitétel eleve megszabni látszik bizonyos ideológiahordozók megjelenésének és terjesztésének a feltételeit, a korlát nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bír majd, de eleve átlépni látszik azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter forgalmazói/értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy mű recepciójának – akár a hatástörténeti – előkészítésébe.[68]

Ugyanakkor a kánonok mindezek ellenére való fennmaradását nem pusztán az autoriter dogmák következményének, de egy lenyűgöző kulturális szükséglet eredményének is kell tekintenünk. Gorak könyvének a Kermode-ról és Said-ről szóló fejezetében nem véletlenül állította, hogy a csatát többször megvívták már, de végérvényesen sohasem nyerték meg.[69] Éppen ellenkezőleg, a kánon komplex története során sokkal furcsább és zavarosabb vonalat követett, mintsem a róla tárgyalni kívánók figyelembe vették volna. A nagy alkotó, illetve mű kánonalapító erejéről lehet ugyan értekezni – amint Harold Bloom is teszi –, sőt valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha egyes művek másokkal való versengésében, illetve történetiségükben a más művekkel való újra és újra történő megvívásuk során létrejövő értékaktualizációkról beszélünk, de mindez egy komplex folyamat, egy rendszertörténés során valósulhat csak meg. Guillory sem azért hadakozik a kritikusok és hivatásosok kizárólagos szerepe ellen, mert nem ismeri el ezek meghatározó voltát, hanem mert a fennmaradás, a kanonizáció, tehát a terjesztés, az értelmezés és a továbböröklés szempontjából fontosnak tartja kiemelni, hogy sokkal összetettebb társadalmi kontextusról kell beszélnünk, mintsem amelyik csak egyedi olvasatokat, – akár egy hivatásosét – venné figyelembe. „Szövegek kiválasztása megőrzésük, továbböröklésük céljából természetszerűleg feltételez ítélkezési aktusokat, amelyek valójában komplex pszichikai és szociális események; de ezek szükségesek, viszont nem elégségesek a kánonképződés folyamatához. Egyetlen személy értékítélete, miszerint egy mű nagy, önmagában még semmit nem tesz a mű megőrzése érdekében mindaddig, amíg ez az ítélet

[68] Ha nem áll módomban eleve hozzáférni bizonyos művekhez, illetve megismerni adott esetben azokat, amelyeket nem érintett semmilyen kanonikus kritika, aligha ítélhetem, határozhatom meg ezen művek esetleges helyét a kánonban, akár kiszélesíteni, akár megóvni akarom azt! Nem lehetséges, hogy Edward Said ezért (is) beszélhetett, a kánonok társadalmi megosztó hatásáról a nyugati kultúrák intézményes formái által?

[69] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon*, *i.m.,* 8.

nem bizonyos intézményes keretben történik, olyanban, amelyikben lehetőség van a mű továbbörökítésére, folyamatos bemutatására az olvasók újabb és újabb generációinak".[70] A kulturális tőke formáinak átadásában és a hozzáférés szabályozásában a kánonformálás folyamatát csupán a társadalmi, szociális háttér összefüggéseiben, a különböző iskolák szociális, intézményes „protokollján" át vagyunk képesek megérteni. Persze valószínűleg a hivatásos kritikához hasonlóan, nem célszerű túlértékelnünk az iskola szerepét sem. Ezzel tulajdonképpen a kulturális háttérre, az irodalmi nyelvezet belső erőire és a jelenlegi hatalmi befolyásolás intézményes kereteire történő kitekintés egyszerre válik szükségszerűvé. Így egy más szinten ugyan, de teljességében elfogadható Harold Bloom azon állítása is, miszerint az irodalmi nyelvezet a kulturális tudástól, a kognitív erőtől, a figuratív nyelv szintjétől és a dikció erejétől függően is meghatározza a kánonba való bekerülést. Bárhogyan is, de az elméleti felvetések mindig visszatérnek egy adott problematikához, nevezetesen ahhoz a kényszerhez, hogy a kánonnak valamiféle verzióján keresztül, de továbbadjuk a következő generációknak a kulturális értékekkel bíró műveket, illetve hogy valamiféle szintézisre törekedjünk ezek között a művek között, amely törekvés óhatatlanul kizár egyes alkotásokat, fel- és átértékel másokat.

Visszás teorémák

Kikerülhetetlen a kérdés, vajon nem azok a művek pályázhatnak-e a legnagyobb eséllyel valamiféle konstans kánoni helyre, amelyek egyszerre képesek magukban hordozni a történeti és művészi értékítéleteknek és elvárásoknak megfelelő jegyeket? Amelyek úgy képesek ellenállni az újraolvasás történeti kontextusában folyamatosan változó érték-előfeltevéseknek, hogy a folytonos újraértelmezhetőség lehetőségeinek megvalósulásához teret nyújtva, az esztétikai élménynek a különböző interpretációk során kitermelt jelentésein és az eredeti történelmi szituáltságon túllépve is biztosítani tudják azt? Ezzel a kérdéssel minden kánonelméletnek szembesülnie kell, minthogy az értékelések során megkerülhetetlen a művek önértékének, illetve az irodalmi hagyománybeli értékelések kanonicitásfokának az együttes tárgyalása. A tág értelmű, kulturális kánonok esetében már említettük a közvetítettség teljes kiküszöbölhetetlenségét, mint ami a neveltetésünkből, a kulturális háttérből és mindabból a környező intézményrendszerből adódik, amely sugallja számunkra a szövegértelmezés közmegegyezéseit. Épp olyan ez, mint az a nyelvi korlát, amelyet az európai szemlélet szűkössége ellen lázadók kényszerültek tudomásul venni a kánon-vita során, tudniillik, hogy csak a bírált kánon értékrendszerének a nyelvezetén valósíthatták ezt

[70] Lásd **Guillory**, John, *Canon*, in *Critical Terms for Literary Studies*, *i.m.,* 237.

meg. A „nyugati hegemónia” ilyenforma továbbélése minden kanonikus változásra irányuló törekvést jellemez már paradigmatikus szinten is, minthogy az elnyomottnak vélt fél mindig csak az előző hatalmi struktúra nyelvén képes szólni.[71] Az irónia ráadásul a kánonok kettős, nyitó-záró tevékenységét nemcsak nyelvezetében jellemzi immanens módon, de temporalitásában is, minthogy minden újító törekvés idővel éppoly zárttá, merevvé válhat, mint hajdanán a kánon tisztelete volt. Babits arra kényszerült, hogy elismerje, léteznek olyan művek, amelyek vitathatatlanul jelentősnek látszottak saját korukban, utóbb mégsem bizonyultak maradandó értékűnek. Herbert Marcuse, a marxista művészettörténeti elmélet ellen lázadva úgy beszélt az Esztétikai Dimenzióról, hogy közben maga állította össze a kritika egy újabb standardját, azt, amelyet a kortárs irodalmi beszédmódok, diszkurzusok is többé-kevésbé radikálisan használnak éppen a standardok, az elfogadottak, az örökérvényűek ellen. De az említett vitára is jellemző, hogy a vitázó felek szándékosan nem veszik figyelembe a kánonok ilyen jellegű sajátosságait. Bloom gyakorta védekező magatartása, amely időnként már-már sértődöttséget sugall, egyértelművé teszi, hogy ő maga is, mint egykori kánonalkotó (az elioti eszmék ellen lázadva) szükségképpen szembekerült a saját korának kihívásaival. Éppúgy, mint egykor az „új kritikusok”, az ellentáborban a társadalmi utópia híveit látja.[72] Ugyanígy állítható, hogy az egyértelműen az újító oldalhoz tartozó dekonstrukcionisták is általában csak fehér, halott, európai férfiak műveivel foglalkoztak, vagy hogy maga az ikonoklaszta Paul Lauter is inkább csak kiegészítette a már létező kánoni listát az amerikai irodalomból szemléző, általa kiadott kétkötetes *The Heath Anthology of American Literature* című munkájában (amelynek ráadásul egy harmadik kötete is létezik *Instructor's Guide* címmel), mintsem merőben új, radikális szempontokat vagy szerzőket mutatott volna ott be, például a Norton antológiákkal összevetve. Egy nemrég Budapesten megjelentetett nemzetközi tanulmánykötet[73] arra is figyelmeztet, hogy a kánonképzési

[71] A kérdés problematikusságát talán jól mutatja, hogy a kuhni értelemben vett paradigma 'alapbeállítódás', 'hegemón látásmód' értelemet sugall, amely egységes egésszé szervezi az egy diszciplínához tartozó elméleteket, illetve az ezeket alkotó tételeket. Paradigmaváltáskor viszont az egymást váltó elméletek nem egyszerűen ellentmondanak egymásnak – hiszen nem létezik transzparadigmatikus összehasonlítási alap vagy mérce –, hanem voltaképpen másról is beszélve, más módon mondanak mást. Hogy ez a 'más módon' mégis mennyire problematikus és tekintélyelvű, azt jól mutatja az a hauseri elgondolás, mely szerint „a lázadók elődeik nyelvén szólalnak meg, és a legádázabb ellenzék is részben a támadott irányzat kifejezésmódjával él, nem is csak a közérthetőség kedvéért, hanem méginkább azért, hogy a kifejezés 'homályos kényszeréből' felküzdje magát az artikuláltság fokára". (Vö. **Hauser**, Arnold *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 544.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen esetekben a különböző paradigmák szótárainak megfelelően a tudományos nyelvhasználatbeli azonos kifejezések is különböző jelentésekkel ruházódnak fel.

[72] A szükségszerűen védekező álláspont az értékek viszonylagossá-tételétől óv, de közben károsnak ítél minden reformer törekvést, amikor így fogalmaz: „A helytelenül »multikulturalizmusnak« nevezett mozgalom a legtöbb olyan művet kiveszi a tananyagból, amely képzeleti s ismereti nehézséget támaszt – ami a kánoni könyvek többségét jelenti" Lásd **Bloom**, *i.m.,* 422.

[73] Lásd **Parson**, Nicholas T. írását (*'Sweetness and Light' or 'Tyrannical Schoolmaster'? Some Thoughts on Function and Dysfunction in the Canon*) a *National Heritage – National Canon* kötetben. Bp., Collegium

folyamatok ismeretében sem lehetett igazán sikeres alternatív kánonokat létrehozni. Mi több, egyes művek nemritkán még akkor is megőrződhetnek a hagyományban – sokszor akár klasszikusokként –, ha széles értelemben vett álláspontjukat és megközelítésmódjukat ma már szinte egybehangzóan elvetik, mégpedig, – mint Márkus György utalt rá – „abban az esetben, ha ezeket 'paradigmatikusan tévesnek' tekintik"[74], azaz „elrettentő példa" mivoltuk is a kánoni túlélés egy esetleges eszköze lehet.

Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a kánon „védelmének" egyik leghatékonyabb módja s érve minden bizonnyal annak az elvnek a kézzelfogható megmutatása lehetne, hogy a kultúra szerves részét képező, illetve azt többek között konstituáló, szövegkorpusz révén közvetített hagyománnyal nem is annyira mi rendelkezünk, mint inkább az mivelünk. „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket." – írta már Gadamer.[75] Tehát egyszerre meghatároz, és/de új meghatározásra késztet. Ezért is, a kánonok mindig csak teljességükben érthetők meg, azaz nem szűkíthetők extrapolált tényezőik valóban jellemző, de az irodalomtudomány számára nem elegendő kiemelésére, vagy egymásnak szegezésére, hiszen e vonások legtöbbször csak eltávolítanak bennünket a lényegi problémák olyan megértésétől, amelyek talán valóban feljogosíthatnák a kánonelméleteket a kulturális, világértési rendre utaló összegző, átértékelő jelenségeiknek az irodalomtudományban való olyan kohéziós középponttá-tételére, amit egyik tanulmányában Rohonyi Zoltán is javasolt.[76]

Fogalmi áttekintés és jelentésvariánsok

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a fogalmi háló szétbonthatatlan egysége és a kérdéskör komplexitása ellenére a jelenlegi kánonirodalomban a meghatározások nagyjából két jól elkülöníthető kánonkoncepció mentén érvényesülnek. Eddig szándékosan nem említettük a fogalmi rétegződésnek azokat a gyakran már közhelyszámba menő tételeit, amelyek tulajdonképpen ezeket a gyakran párhuzamosan funkcionáló, tág, illetve szűk értelmű felfogásokat képezik.[77] A kánonirodalom fogalmi alapmotívumai ráadásul a

Budapest, 2001.

[74] Vö. **Márkus** György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992, 314.

[75] Vö. **Gadamer**, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor.) Bp., Gondolat, 1984, 261.

[76] Vö. **Rohonyi** Zoltán, *Kánon és kanonizáció. A XIX. szazadi irodalom értelmezési kereteihez*, in **Takáts** József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* Bp., Kijárat, 2000, illetve, **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi Kánon és kanonizáció,* Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 9.

[77] Jól ismert terminusok a kánonról: kulturális örökség tárháza, tehát kulturális nyelvtant képvisel, s mint ilyen identitásképző, kontrasztív keret. Olyan kulturális emlékezet, amelyet viszont állandóan alakítunk: valójában a tradíció hatástörténete és szelektív emlékezete, minthogy a felejtés a kánon szükségszerű velejárója. Szűkebb, (esetleg) szakmaibb értelemben, a kultúrahordozók behatárolása, belátható keretek közé szorítása, s mint ilyen kényszerű válogatás, így nemzeti, kulturális, faji, nemi, osztály- csoportosulások illetve egyedek bizonyos műveinek összessége, ezek listája. Hasonlóképpen az olvashatóság kereteinek a megszabása, de egyben a

meghatározások esetlegességében mintha nem is figyelnének egymásra. Olyan különböző kánonfelfogások torkollanak a terminológiába, amelyek rendszerezetlensége szinte teljességében lehetetlenné teszi a szakmai körökben való egységes terminológiai háttér megteremtését, s ezáltal a problematika átfogó voltának a teljes irodalmi-kulturális életre való hatékony kiterjeszthetőségét. Gates szerint a kánon egyszerűen csak kultúránk alapvető közhelyeinek gyűjteménye, melyek meghatározzák gondolkodásunkat. Bloom sokkal határozottabban állítja, hogy „kánon nélkül nem tudunk gondolkodni”[78], Richard Ohmann viszont úgy tekint a kánonra, mint ami „egy elfogadott felfogása annak az irodalomnak, amit érdemes megőrizni”[79]. Alastair Fowler szerint is a kánon „az a behatárolt terület (limited field), amelyet kritizálunk, és amelyikről elmélkedünk”.[80] Ezzel ellentétben George Kennedy szerint a múlt hatalmas, de belátható, kezelhető örökségének a rendezésére és megőrzésére irányuló tipikus emberi aktus,[81]míg James Sanders szerint a kánon egyáltalán nem exluzív, de inspiráció több ezer kulturális forradalomra világszerte.[82] A sor hosszasan folytatható lenne, de az talán már most látható, hogy a kánonokat nem lehet képletszerűen levezetni, s hogy (a műalkotások saját jegyeinél s igényeinél fogva) sem ragadható meg egyetlen irodalomtörténeti kánonfolyamat egységes természettudományos precizitással.

Az ilyen ábrándszerű elvárásoktól függetlenül, a fogalmi rétegzettség olykor erős félreértésekre teret nyújtó szakirodalmi tisztázatlansága persze mind a mai napig elvégzendő feladata egyes elméleteknek. A klasszikus és kanonikus gyakorta szinonimként használt jelentései jól példázhatják mindezt. Radnóti Sándor egy tanulmánya az előbbit esszencialistának, míg az utóbbit konvencionalistának nevezi.[83] Ebbe a besorolásba valószínűleg csak a kánonok említett hatalmi aspektusait, illetve a tág értelemben vett kulturális kánonképet szoríthatjuk be. Minthogy azonban a kánoni meghatározottságok gyakorta – legalábbis intenciójuk szerint – a klasszikusi listákban oldódnak fel, Radnóti is belátja, hogy a „klasszikus fogalmának tartalmi meghatározottságaitól való eloldózódása

jövőben követendő út kijelölése is. A kánon a cenzúra motiválója és ugyanakkor kontrollja is, s így történésképző. Művek értelmezésének megkötő és bezáró, de szükségszerű velejárója, azaz a kanonicitásnak, mint hivatalos értelmezésnek a továbbadója és egyben a mű utóéletének biztosítója és kioltója. Minta, így a művek megőrzője, de az értelmezés kisajátítója is. A jelentésadók hatalmi gyülekezete, hivatásosok csoportosulása és értékrendje. Paradigma, irányzat, a jelen hatalmi, vagy éppen divatos, és legalábbis ilyenformán autoriter irányzatának az ideológiája. És persze mint ilyen, mindig értékorientáció, követési minta és norma egyben.

[78] Vö. **Bloom**, *i.m.,* 39.

[79] Vö. **Ohmann**, Richard, *The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960-1975*”, in *Canons,* 397.

[80] Vö. **Fowler**, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

[81] Vö. **Kennedy**, George A. *i.m.,* illetve UŐ, *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89 (1990) 217–225.

[82] Vö. **Sanders**, James *i.m.,* in *Canon vs. Culture.*

[83] Vö. **Radnóti** Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7. 834.

olyan mértékű kiterjeszkedéssel, pluralizálódással járt, hogy az egyre bővülő lista kezelhetőbbnek tűnik egy kánonelmélet keretében". Csakhogy a szerző az ilyen kánont elsősorban kizáró és felvevő mechanizmusaiban szemléli a klasszikusok hagyományhoz illő kontingenciájával szemben, amelyek alapján teljességében érthető az álláspontja, miszerint: „a végtelenül szaporítható lista a maga egészében senki számára sem lehet átlátható, globális voltában semmilyen értelmező közösség és senki emberfia számára sem teljesítheti a két feltételt egyszerre: az evidens előértelmezettséget és a feladatnak tekintett értelmezést. A hagyománynak azokat a jelentős műveit, amelyek felé nem irányul a befogadás e játéka, valóban a kánonok tárolják. Az olyan fölényes olvasó, mint Harold Bloom listája is szükségképp individuális, peremein pedig (a függelékek lajstromaiban) gyakran esetleges."[84] Valószínű azonban, hogy itt is ugyanannak a problematikának különböző terminológiai behatároltságaival, illetve átfedéseivel van dolgunk.[85]

Ha továbblépünk, pontosabban az időben kissé visszatekintünk, könnyen beláthatjuk, hogy már Sklovszkij is úgy határozta meg az irodalomtörténetek egyik elsődleges célját, mint amelyik a peremen levő jelenségeket kell, hogy a központ felé mozdítsa. A központ és periféria kapcsolatának lett légyen bármennyire is viszonylagos a meghatározhatósága, az bizonyosnak látszik, hogy az egységesnek vélt nyugati kultúrát saját belső konfliktusai döbbenthetik rá ennek az egységnek adott esetben valós voltára, illetve a megkérdőjelezhetőségére. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az minden bizonnyal jól látható már most is, hogy állandó irodalmi értékekről utópisztikus lenne tovább értekeznünk, a tág, kulturális kánonok azonban szükségszerűen ilyen értékekkel tudnak csak működni, minthogy ezek továbbörökítését elsődleges kulturális szükségletként, nem pedig eldöntendő lehetőségként határozzák meg. A kánonirodalom ezért nemcsak az alapmotívumot, de ennek ellentétét, a nem-kanonikus fogalmát is nehézkesen kezeli. Az irodalmi rendszer Even-Zohar szerinti felépítettsége is a kanonikus és nem-kanonikus, mint centrum és periféria viszonyát állítja előtérbe, ugyanakkor talán érdemes lenne megfigyelni, hogy ez utóbbi milyen mértékben szinonim a művészeten kívülivel. Félő ugyanis, hogy ismét egy kétosztatú rendszer valamiféle leegyszerűsítésével állunk szemben, amikor csak irodalmi és nem irodalmi formalista megkülönböztetéséről beszélünk. Even-Zohar Sklovszkij alapján némileg elfogadni látszott, hogy a kanonikus ellentéte csak a nem-kanonikus lehet, holott Sklovszkijjal már Tinyanov is vitába szállt, amint arra Kálmán C. György remek

[84] Uo., 836.

[85] Az említett kánonkoncepciók gyakran teljesen szinonimként kezelik a klasszikus és a kanonikus fogalmát. A kettő különbségeinek részletes kifejtése a hagyománytörténés folyamán olyan összetett problematikát képvisel, amelynek pusztán a körülírása is legalább egy külön tanulmányt igényelne.

tanulmányában figyelmeztetett,[86] mondván, hogy „az, ami a kanonikus helyére tör, nem szükségképpen a nem-kanonikus, hanem a művészeten kívüli jelenség is lehet; sőt, az a kanonikus művészet, amely leszáll az alsóbb rétegekbe, el is hagyhatja a művészet szféráját, s így művészeten kívülivé válhat". Ha nem elég rugalmas irodalom-sorokban gondolkodunk, az így elképzelt rendszerben a kultúra és a szubkultúra szembenállása egyértelműen a kanonikus és a kánonellenes törekvések totalizáló koncepcióit vetíti ismét elénk. Az amerikai vitában is valószínűleg az okozhatta az egyetemi szillabuszok esetleges cseréjével kapcsolatos aggodalmak legnagyobb félreértését, hogy a kánont védők a szubsztitúcióban egyenesen a művészeten kívülinek, azaz a nem-irodalminak az irodalmi helyére való beemelésétől tartottak. A paradigmatikus cserét, tehát a szűkebb értelemben vett kánon kiszélesítését szorgalmazók így a teljes kulturális hagyományt, tehát a tág értelmű kánoni metanarratívát védő, a langue-szerű hagyományt aprópénzre váltó attitűdtől féltő elzártsággal találták szembe magukat. Nemoianu is ezért írhatja, hogy a kánon nem, csak a szillabuszok változnak, hisz ő egyértelműen azonosítja a kánont a langue kategóriájával. A kurrikuláris választás mindig erősen politikai, institucionális befolyás alatt áll, nem is beszélve a rajta szereplő művek értelmezéséről. Ezzel ellentétben a langue-szerű kánonokat mélyebb, és kevésbé formalizált kategóriák határozzák meg. Nemoianu langue illetve parole, mélystruktúra és felszíni struktúra, kompetencia és performancia közötti különbségekről beszél a kánonok és a kurrikulumok viszonyában.[87] Többes számú kánonokról beszél, holott valójában *egy* meghatározó, tág értelmű kánonkoncepciót képvisel, amely lehet elvileg változó ugyan, de az egyének számára végső soron mindig is, előzetesen adott, megismerhetetlen és determináló jellegű. „A kánon láthatatlan, meghatározhatatlan, flexibilis, és egy folyamatos, lassú belső mozgással rendelkezik: végső soron ismeretlen vadon, érzékelhető, de csak homályosan felmérhető, vagy legalábbis nagyon problematikus az egzakt meghatározása. [88] Így viszont, ha a langue-szerű, közös tudásra, kulturális emlékezetre, azaz kulturális kánonra gondolunk, nem teljesen elfogadhatatlan az, amit Sklovszkij állított, nevezetesen, hogy azok a művek tesznek szert nem-kanonikus státuszra, amelyeket egy adott közösség hosszú távon egyszerűen elfelejt, azaz nem tekint többé legitimnek a kulturális és történelmi örökség szempontjából.

A leírtak alapján létezne a kánon mint langue, mint kulturális nyelvtan, mint kulturális emlékezet, amely a klasszikusok, ha nem is állandó, de aktualitásában stabil, legitim körében találja meg értéktételezéseihez szükséges legmegfelelőbb legitimációját, és a másik, szűkebb

[86] Vö. **Kálmán C**. György, *Kánon és polifónia*, in UŐ., *Te rongyos (elm)élet*. 104.
[87] **Nemoianu,** *i.m*., 223.
[88] Uo., 222.

értelmű paradigmatikus kánon, amely szükségszerűen változik, amely a szillabuszok szinonimája, amely a centrum felé tör, amely parole természetű, és amelyet csak a nagyon elvakult konzervatívok tekinthettek nem-irodalomnak. A langue Saussure-i statikus felfogása az irodalom állandó, örök értékeinek, mint a klasszikusok időfeletti állapotának, a nagybetűs Kánonnak a szinonimája. Ezzel szemben az eddig állítottak sokkal inkább Tinyanov rendszerelméleti langue-fogalma alapján tűnnek működőképesnek. „Az irodalmi rendszer nem olyan kiegyensúlyozott, harmonikus szerkezet, mint a langue, hanem bensőleg kiegyensúlyozatlan, amelyet a status quo megőrzésére és megváltoztatására irányuló szembenálló tendenciák hasítanak ketté. Az ilyen rendszer egyidejűleg tartalmazza múltját és mutat a jövő felé".[89] A langue értelmű kánon elméletileg tehát nem mindörökké változtathatatlan, legalábbis olyan értelemben, ahogyan az értelmezések mindig is másként konstituálják számunkra a hagyományképünket. Hogy a régi metaforánál maradjunk, minden hullám új, és egyben mégis ugyanaz. A régiből építkezik, mégis másként épül fel, és teljesen mást is képes jelenteni számunkra.[90] Ezért lehet jogosultsága Nemoianu szavainak, miszerint „A kánonok, amennyiben nem fogadják el szabálytalan kiterjedésüket, és amennyiben nem egy teljeskörű, mindenfajta műveltséggel való szerves szolidaritásban szemlélik őket, valóban félelmetes és egyáltalán nem szeretetreméltó lények.[91]

Tanulságok (?)

A kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból, de olyan közös problematikákat érint, amelyek sokrétűsége ellenére az irodalomtudomány jelenlegi állapotában valóban képes lehet magába sűríteni azokat a termékeny szemléleteket, amelyek központi szerephez jutottak a posztstrukturalista kérdésirányok aktualizációiban. Addig viszont, amíg ugyanazt a fogalmat használjuk egy nemzet, egy irodalmi irányzat, vagy akár egy szerző műveivel kapcsolatosan, anélkül, hogy tisztáznánk a jelölt és a jelölő saját meghatározott pozícióit és viszonyát, illetve figyelmen kívül hagyjuk a hagyománybeli előzetes összefüggéseket és meghatározottságokat a hagyományképzésnek és a hatástörténetnek a szempontjából, valószínűleg nem sok sikerrel próbálkozhatunk. A leírtak talán eléggé rávilágítottak a kanonikus tevékenységek összetett voltára, az irodalmi kánonképződés olyan komplex folyamataira, amelyeket sohasem célszerű egymástól

[89] Peter Steinert idézi **Kálmán C**. György, *i.m.,* 106.
[90] Az irodalom esetében maga Nemoianu is szükségszerűen a kánonok átmeneti (transitional) létmódjáról beszél, és az Even-Zohar által gyakran kifejtett centrum-periféria kettősségbeli mozgást említi az unikanonikus vádak ellen.
[91] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 244.

függetlenül, esetleg egymást kioltó mivoltukban szemlélni. Mert a kánonok egyszerre tételezik föl a befogadás megismételhetőségét és a műnek az új összefüggésbe helyezhetőségét, egyszerre utalnak művek történeti és művészi értéktételezéseire, egyszerre hordozzák a múlt kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, egyszerre közvetítenek és nyilatkoztatnak ki, egyszerre alakítják át intézményeik által a kulturális örökséget szükségszerűen múzeumokká és őrzik meg a hagyományok még belátható gazdagságát. A kánonnak mint komplex irodalomtudományi fogalomnak a kérdése ezért az olvasási előírásoktól az aktuális értéktételezésekig való széleskörű kitekintést egyszerre teszi szükségessé, méghozzá mindezt folyamatos változásban, a tradíciókhoz való újraértelmező viszonyban. A kánonelméletekben felmerülő, nyitva hagyott zárójelek és a kérdőjelek sokasága elsősorban a kánon fogalmi rendszerezetlenségéből, illetve az említett leszűkítésekből adódik. A vakfoltokon túl, ezek csak akkor nyerhetnek majd igazi megoldásokat, ha képesek leszünk a szemléletbeli különbségeket egyetlen komplex kérdéskörön belől szemlélni. A különböző elméletek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a kánon egyfelől formatív kulturális örökség, másfelől nyilvánvalóan a változás lenyomata (s megkockáztatható, hogy mindkét tulajdonsággal öntörvényén kívül rendelkezik), az értelmezésbeli szűkösségben ritkán teremtenek összhangot a két irányultság között. Pedig a hagyomány lehet bármilyen behatárolt is, a hozzá intézett kérdések végeláthatalan lehetőségeket nyitnak meg a konstruktív kritikusi vizsgálódások számára.[92]

A kánonok temporalitása és normativitása[93] egyszerre van jelen minden irodalomtörténeti képletben, s a két pólus nem választható szét egymástól. Ha a kettő szétválna, a fogalom olyan mértékben osztódna meg, mint ahogyan Eliot a klasszikus fogalmával kapcsolatosan megkülönböztetett abszolút klasszikust illetve „relatív" klasszikust.[94] A már sokszor említett kettősség, a pólusok egymásnak feszülő harca folytán, a szakirodalom pusztán a fogalmi keretek között is, a kanonikust mint normatív hagyományt meglehetősen leegyszerűsítve az örök értékek történelemből kiemelkedő szerepébe helyezte, akár negatív értelemben, mint az újítás ellensége, mint halott, életellenes, hideg ismeretet, akár pozitív értelemben, mint a bizonytalannal szembeállított biztos, kiérlelt, mindig megszólítható hagyománybeli erudíciót, a szépség és műveltség kulturális-történeti

[92] Gorak kissé élcelődve jegyzi meg egyik, a 18. századi kánonokkal foglalkozó tanulmányában, hogy például Swift vagy Johnson sohasem érezte, hogy a klasszikus antikvitás hagyománya a kérdéseknek csak egy leszűkített, behatárolt listáját engedélyezte volna a hagyományhoz intézni, vagy hogy ehhez csak térden állva lehetne közelíteni. Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities,* in *Canon vs. Culture*. *Reflections on the Current Debate,* N. Y.-London, Garland, 2001.
[93] Vö. **Radnóti**, *i.m.*
[94] Vö. **Eliot**, T.S. *Mi az hogy klasszikus?* in UŐ, *Káosz a rendben,* Bp., Gondolat, 1981, 347.

alapmeghatározottságait. Az operációk világosan arra utalnak, hogy a klasszikus fogalmától némileg különbözően, a kánonok esetében nemcsak fenn akarjuk tartani az értéktartalmat, de ezt eleve nemcsak gyanakvóan, hanem rosszallóan is szemléljük, mint valami olyasmit, amely a kanonicitás mindig módosuló és változó formájában – ha nem is követendő vagy irányadó, de – számunkra is mértékadó. A kánonok történelmi relativizálása gyakran a történelmi, mint a historizációban antikanonikus, és a normatívvá tett klasszikus, mint állandó kanonikus, egymást megsemmisíteni akaró szembenállásába ütközik.

A dichotóm meghatározottságok hangsúlyozása az irodalomtörténetekben is olyan feszültségtereket generált, amelyek amellett, hogy érdekes szempontokra világíthattak rá, a kánonok szükségszerű autoritását eleve jelentéssel felruházott értelmezésként és általánosan csak negatív erőként patologizálták. A kánon nem annyira retrospektív fogalom, mint a klasszikus, de fontos azt leszögezni, hogy minden kánonnal való dialógusunk – ahogyan a klasszikusokkal is – nem annyira állandó, mint inkább potenciális. Potencialitása pedig sohasem csupán aktualizációjában merül ki. A folyamatos érintkezés, a kapcsolat dialogicitásának a hermeneutikai fenntartása elsődleges szempont, de a kánonnal való találkozásunk nem csupán a szöveggel mint tárggyal való szembesülés, de nem is a kánoni institúciókkal való küzdelem formájában megy végbe. Ahogyan Aleida Assmann megjegyzi: „a kánonnak talán a perszisztenciája a legfontosabb ismertetőjegye; nem nemzedékről nemzedékre építjük föl uralkodó ízlésirányok szerint, hanem már mindig is meglévőként kerül elénk...”.[95] Tehát a kánon magát az irodalmiságot is csak mint előzetesen értelmezett formához való hozzáférhetőséget képes szemlélni, s „úgy kondicionálja előre autentikus esztétikai döntéseinket, hogy *csak hozzá képest* tehetünk szert új, az addigi kánont elismerő, átformáló vagy érvénytelenítő művészeti önmegértésre.”[96]

Amennyiben nem tudunk az autoritás szükséges voltán (illetve az ezt csupán negatívumként értelmező szemlélődésen) túllátni, a jelentésképzésnek is csupán ez a paradox, s meglehetősen ideologikus alakzata marad vizsgálódásaink „egyet előre – kettőt hátra” típusú alaptétele. Valószínűleg érdemes lehet középutat keresni az olyan leszűkítő vagylagos felfogások közt, amelyek a kánonok létesítését egyrészt csak az irodalom intézményeinek és különböző rangú és felfogású közvetítőinek a tevékenységeként, másrészt csak magának az irodalomnak az önmegújító folyamataként írják le. Az ilyen típusú

[95] Vö. **Assmann**, Aleida, *Kanonvorschung als Provokation der Literaturwissenschaft*, in **Heydebrand**, Renate von, **(**Hg), *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Stuttgart, Weimar, 47-59 - idézi még **Kulcsár Szabó** Ernő, in K. SZ. E., *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*, in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 289.
[96] Vö. **Kulcsár Szabó,** *A szövegek ártatlansága*, *i.m.,* 289. (kiemelés az eredetiben, BL.)

szemléletet az is nehezíti, hogy elméletileg csupán az olyan kánonfelfogás számíthatna demokratikus elbírálásrendre, amely önmaga megsemmisítésének tudatában is képes lenne működni, tehát a szövegek értelmezésének úgy a szükségszerű szolgálatában állni, hogy a „kánonra ítéltetettség" jegyeinek hangsúlyozását, önnön kanonicitásfokának a kiteljesedését meggátolva, a temporalizációban tudná felmutatni. Az ilyen kánonok viszont nehezen képzelhetők el paradigmatikus változásaikban az előzetes meghatározottságokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyó attitűdjeik esetén. Ezért valószínűleg a kánonok örök változásának szükségszerű, de az irodalomtudomány számára nem elegendő tapasztalatát kell mindig előtérbe állítanunk, amely kultúrateremtő sajátosságai mellett a szövegeket folyamatosan termékeny kényszerhelyzetbe kívánja hozni.

Lezárhatatlan konklúziók

A kánonokhoz alapvetően hozzátartozik a kirekesztés, amelyet viszont nem szabad sem túlértékelnünk, sem alábecsülnünk. A róla vitázók éppen erről az elidegeníthetetlen tulajdonságáról vitatkozva feledkeztek meg leginkább arról, hogy ez magát az irodalomértésünket jellemzi, akár olyan értelemben, amint azt de Man többször hangsúlyozta, azaz az értelemalkotások, az értelmezések szükségszerűen hegemonizáló, és ugyanakkor a kezelhető kulturális örökségnek a rendezésére irányuló tipikus emberi aktusaként. A kánon kijátszhatatlan autoritásának a képzése és rombolása egyszerre van jelen minden ilyen aktus során, minthogy csak egy képzeletbeli, még „félreértetlen", azaz ilyen értelemben „ártatlan", értelmezés nélküli szöveg lenne csak képes úgy ellenállni a kánonnak mint totalizáló intézménynek, hogy az ne szükségszerűen egy értelemkölcsönző interpretációként jelenítődjék meg, amelyet aztán a hivatalosság valamilyen hatalmi formája legitimál a tekintélyelvű irodalomtörténetírás számára. Az értelmezésekbeli szűkösség a kánonképzés folyamatára általánosan csak mint fennhéjázó, hegemón és imperialista törekvésre tekintett, ritkábban, de akkor ez előbbi ellenpólusaként, mint a múlt hatalmas, de még belátható, kezelhető örökségének a rendszerezésére és megőrzésére irányuló tipikus és szükségszerű folyamataként írta le. A kánonok említett kategoriális dichotómiákban való értelmezése egyrészt figyelmen kívül hagyta a már említett iróniát, miszerint a kánont kritizálók is végül a kánon védelmezőjévé, de legalábbis megőrzőjévé, fenntartójává válnak, másrészt szinte teljességében leegyszerűsítette a kánonképzésnek a komplex folyamataira irányuló olyan vizsgálódásokat, amelyek a jelentésképzést csak a történeti episztémé rendszerfolyamatában tartja elképzelhetőnek.

Valamelyest összegzésképpen állapítható meg, hogy a mai kánonértelmezések meghatározó tapasztalata inkább a hiány dimenzióit írja képletesen körül, amikor csak két olyan aspektust vizsgál, mint a kánonok elkerülhetetlen hatalmi beágyazottságát és az eképpen leírt intézményrendszernek a vonatkozásait, illetve a szövegek újrakonstituálódó kanonicitását. A folyamatos kulturális változások fenntartásának a legértékesebb módja ugyanis vélhetően sem a kanonikus monumentumok teljes mértékű megingatásában, sem pedig ezek összetevőinek, mint általánosan hatalmi háttértámogatásként leírt és felelősnek érzett okozati tényezőinek a leegyszerűsítése által nem tapasztalható meg. Mert amennyiben ezek a változások végre pozitív, új szempontokat és rangot adó értéktételezésekként értendők, úgy nem redukálhatók vagy csak az egyik, vagy csak a másik dimenzióra. Éppen ez a kettős dimenzionáltság az, amely a tradicionalitásban csakis együttesen lehet képes a változást nemcsak szükségesnek, de értékesnek is leírni. Ezt pedig jelenlegi kutatásaink szokásrendjének bővítésével, illetve éppen az irodalmon edződött kritikai argumentációinknak az akadémiai falakon némileg túl, egy „vendégszerető", tehát építő hozzáállással valósíthatjuk meg az irodalomtörténetírásban is, amely érzékeny a kortárs kommunikációk minden formájának az egyre tágulóbb szférájával kapcsolatban. Manapság, mint azt Gorak megállapította, még alig érzékelhető, hogy egy kulturális áttörés „élesítette volna kritikai képességeinket a viták során: valójában az olyan programok állandó keresése, amelyekkel »mindenki jól érzi magát«, illetve »mindenki említve érzi magát«, gyakorta csak a valós konfliktusok elhallgattatásának, illetve a kritikai kutatások elfojtásának egyik módja. Kulturális 'forradalmunk' csak akkor érheti el beígért célkitűzéseinek a teljesítését, ha a valós vitákhoz szükséges intellektuális rugalmasság új társadalmunk minden vonatkozását jellemzi majd."[97]

III. Ideologikus alakzatok.

(Hatalmi kánonrétegek és autoriter ideológiaformák)

„Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták,
hanem a megváltást azonnal, vagy a bódulatot addig is!"
(Szilágyi Júlia)

[97] **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 211.

Előhang

A magyar irodalomtörténet-írásnak erdélyi irodalomra vonatkozó, vagy általánosságokban a határon túli irodalmakra utaló értéktételezéseiben, a kritikai és tudományos irányzatok termékeny sokféleségének 1989 utáni kibontakozási lehetőségei ellenére is, igen óvatosan látszik csak megvalósulni az elmúlt évtizedek elzártságában felhalmozódott hiányoknak a pótlása. Ennek akadályait, szemléleti buktatóit máig érvényesen határozhatják meg azok a kanonikus erővel bíró felületes sémák, melyek az interpretációk körét az intézményes kritikáktól a hétköznapi zsurnalisztikáig a magyar hagyománytörténetnek azon téziseivel jellemzik, melyek egy történelmi távlatban az irodalomesztétikai értelmezésekhez képest mindig is valami többre, másra is tekintettek ezen irodalmak befogadási mechanizmusai során. A külön kritikai rangban is megnyilvánuló érzelmi-pszichológiai nivelláltság, a történelmi szituáltság és a módszertani, illetve terminológiai kényszer ugyanis együttesen alakítja ezek szűk értelmezési kereteit. Az utóbbi évtizedek receptív alakzatai, az értelmezési kényszernek nem annyira belső esztétikai minőségeit, de alapvetően külső politikai korlátait szem előtt tartva, a teljes határon túli magyar irodalmak fogalmát és ekvivalenseit, gyakorta kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait ugyan tematizáló, de a jelen érvényes elméleti-kritikai diszkurzusaival többnyire sikertelen párbeszédet folytató fogalomként jellemezték, mely nem tette lehetővé azok szellemi sokszínűségének kortárs irodalmi diszkurzusokba való beépíthetőségét. Ez a fajta különálló kánonápolás még a kilencvenes években is nagyrészt csak arra irányult, hogy egy meglehetősen materiális, hangsúlyosan listaszerű kánon műveit és szerzőit az addiginál nagyobb mértékben tematizálva ugyan, a hagyománynak minél szélesebb sávját igyekezzék az adott kultúra számára a kiválasztásra érdemes, értékes műalkotások emlékezetében megtartani, módszertanában viszont gyakorta visszatért a korábbi, későpozitivista szemléletekhez, vagy felül sem tudott emelkedni azokon. A kortárs erdélyi irodalmi/irodalomkritikai élet egyik elsődleges törekvése ugyanakkor máig érvényesen immár arra irányul, hogy az irodalmat, az egyes műveket, a szimbolikus funkcióktól „visszaszerezve”, megkísérelje azokat egy tágabb kulturális kontextusban értelmezni, és elsősorban *esztétikai funkcióikba* helyezni.

Az alábbiakban ezeknek a komplex kérdésirányoknak bizonyos sajátosságaira kívánok több szempont szerint kitérni, alapvetően a magyarországi recepcióra figyelve, mely, véleményem szerint az előzőekben megállaptottak értelmében sem egyszerűen egy listaszerű kánon kibővítését, de értelmezési kereteinek alapvető újrafogalmazását teszi szükségszerűvé. Az erdélyi irodalom 1989-ig lezáruló fejezetére, specifikus helyzetére, összetett

mechanizmusaira, s magyarországi fogadtatásának meglehetősen egységes (felületes, kényelmes, érdekorientáltan szelektív?) megítélésére történeti alakzataiban is kívánok figyelni. A kialakított kép egyszólamúsága ugyanis nem csupán egy lezártnak tekinthető korszak hivatalos, egykori hatalmi irodalompolitikája, illetve az általa megszabott korlátok miatt minősíthető cenzurálisan ideologikusnak, de egy kényszerűségből heroizált „szükséglet-irodalomként" való magyarországi bemutatása révén is nagyrészt annak tekinthető. Az okokat megfogalmazni csak nagyon árnyaltan lehetne, hiszen egy olyan, a viszonyfogalmaiban a pluralitástól távol eső korszakkánonban és társadalmi közegben, amilyenbe az erdélyi irodalom a hetvenes–nyolcvanas évekre érkezett, a kényszerű értéktársadalomként történő meghatározások által is, az irodalom a kulturális identifikáció kitüntetett területévé vált. Művekre és értelmezéseikre mint textuális és intézményes alapra így egyszerre lehet tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy az irodalom az ideológiákon túl a kulturális emlékezet médiumává is váljék. Recepció alatt, mint említettem ezért sem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer pusztán tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet, amelyben egy szélesebb olvasóközönség legitimáló aktusaira a társadalomtörténeti konstellációk nyomán mutatkozott elsődlegesen igény. Természetesen jelentős szerepe volt ennek kialakításában a hivatalos irodalomkritika és irodalomtörténet-írás egy meghatározó részének is, ezért nem kerülhetők meg a kisajátító irodalomtörténeti téziseknek, vagy a korszakhoz kötött eszmetörténeti helynek a szempontjai sem. Hatástörténeti szerepe szempontjából pedig igencsak diagnosztikus, hogy a régiónként organikus egységben elképzelt és láttatott kép máig sem hordozza mindig a többszólamúságnak legalább tárgyi szinten történő megfogalmazásait. Ráadásul az a recepció, amelyik hajlamos volt csak bizonyos tudatosan formált neveket, szerző-képeket átörökíteni és számonkérni, a kritikusi szembenézés helyett gyakorta hallgatott a szerzői nagyság előtti tiszteletből, vagy éppen a körülmények korabeli parancsoló erejére hivatkozva az egyéb, életrajzbeli, esetleg attitűdbeli kilengésekről, akárcsak a prózapoétikai szerepek esetleges időbeli változatairól is.

Értelmezésbeli lezártság

Az erdélyi irodalmat mérlegelő professzionális értekezőktől sokáig nem lehetett elvárni, hogy átfogó képük legyen a határon túl született művészekről és műveikről. Ezek pótlása sok esetben együtt járt a lokális irodalmi működéselvek és működésfeltételek nagyobb fokú megismerésével, sőt olykor leginkább csak ezzel, ami aztán értelemszerűen a referencialitásnak kölcsönzött nagyobb hangsúlyokat. Az irodalmi mű viszont akkor élheti túl hatástanilag egy adott kor szükségszerűen „leszűkítő" értelmezéseit, ha folyamatos

felülírásával az esztétikai tapasztalatnak nyitva tudja tartani azok meg-megújuló kérdésirányait. Magyarán, ha nem zárul be az olvasói önmegértések elől, ha ezek új konstrukciói szerint hatásának szükségszerű változásaiban is képes újabb módokon megnyilatkozni. A történetileg lezárt mű ugyanis nem relikvia-szerűségében eshet ki leginkább hatástörténete meghatározó vonulataiból – ilyen jellegű értékelésre valószínűleg történetiségében is számíthat – hanem, mert nem talál olyan közegre, amelyben értelmezhetőségének aktualizálható keretei közt (amennyiben esztétikai megformáltságát referenciáinak alárendelve korlátozták), éppen ezen olvasói önmegértések szimultaneitása is találkozna. Az erdélyi irodalom előző évtizedekben született jó néhány alkotására igaz lehet mindez, minthogy a referenciális alárendeltség meghatározó volta, a helyhez, időhöz, történelmi pillanathoz kötöttség még a legsikerültebb műalkotások esetében is élő korlátként jelentkezhet a mindenkori észlelési-értelmezési-értékelési stratégiák során. Amennyiben kimondjuk egy műről (s legfőképpen a történelmi fordulat előtt volt így, de hatásaiban máig is érvényes), hogy határon túl élő szerző tollából született, azzal máris kvázi-referenciális keretet nyújtva értelmezzük azt, legtöbbször olyan előítéleteknek megfeleltethető sémákkal, amelyek jól jellemzik az utóbbi évtizedek olykor szakszerűtlenségből, olykor túlzott érzelmi közelségből, olykor akár kényelemből, vagy kanonikus érdekből fakadó egyneműsítési szándékait. A pár névvel azonosított erdélyi irodalom magyarországi fogadtatástörténetében jól kivehetően vannak jelen ezen szándékok és érdekek, melyek hatástörténeti buktatóiról az alábbiakban még szót ejtek. A bevégzett megértés, akárcsak az „eredeti értelem”, vagy a „valós jelentés” pozitivista hagyománya a kanonikus véglegesíthetetlenséggel, vagy az örök kánon-közöttiség állapotával szemben ezért sem számíthat ma már komolyan vehető esztétikai ítéleteknek az átörökítésére.

A magyar irodalmi hagyomány olvasói meghatározottságait mindemellett éppoly hiba lenne mellékesnek tekinteni, mint ahogyan abszolutizálni az életrajzi vagy egyéb történelmi elemekből, kontextusból levezethető műértelmezéseket. Bár ez utóbbi egyértelműen meghatározója az általam tárgyalt recepciónak, kétségtelen, hogy amennyiben pedagógiai céloknak is alárendelünk bizonyos értelmezett műegészeket, úgy meglehetősen más horizontba is helyezzük az egyes életművek kereteit, viszonylagos céljait vagy minősíthetőségi távlatait, viszont egyben az irodalmiság fogalmának az értelmezését is! Az információs vagy pedagógiai érték sohasem becsülhető le az irodalmi alkotások esetében, legkevésbé egy olyan időszakra vonatkoztatva, amelyben ezen formák mellett az irodalom egyéb funkciókat is bizonyíthatóan ellátott. Hogy betölteni volt-e kénytelen ezt, vagy bizonyos alkotók eleve a közíróság szférájába tartozóknak is vélték magukat, s leginkább

többes szerepkörben kívánták meghatározni saját írói pályájukat, az viszont leginkább történeti és irodalomszociológiai kérdéseket vethet fel. Az irodalmiság fogalmának korszakoktól függő meghatározásai, kitágítható keretei mindenesetre nem függetleníthetők egyéb értékszerkezetektől, ideológiai szempontrendszerek korban meghatározó jellegétől. A történelmi helyzetnek, a kontextusban való értelmezhetőségnek a kényszere ezért is inthet óvatosságra, illetve komoly fenntartásokkal történő vizsgálódásokra.[98]

Azt is látni kell ugyanakkor, hogy a manapság előtérbe helyezett, a referencialitást elutasító érvelés a szövegtéren túlmutató tájékozódásnak minden lehetőségét majdhogynem teljességében kizárja, ami – mint említettük – éppen a különböző értelmezési helyzeteknek az ignorálását vonhatja maga után, s bár maguknak a műalkotásoknak túl sok közük nem lehet mindezekhez, a recepció történeti vizsgálata éppen az ilyen minőségekre kell hogy a legnagyobb hangsúlyt fektesse. Már csak amiatt is, mert az (említett) irodalomesztétikai önmegértés a befogadásban éppen e különleges történelmi-földrajzi, szociokulturális viszonyokhoz is mérheti önmagát, mint a hagyomány egy olyan szegmenséhez, amelyhez képest saját identitását kívánja/tudja majd meghatározni. A kanonikus interpretációk és értékkategóriák vizsgálata ezért arra kényszerít, hogy különböző irodalomtörténeti szempontok alkalmazásáról, különböző irodalomértésből fakadó elvekről akár egyidejűleg vegyünk tudomást.

Az egyik ilyen álláspont szerint 1989 táján az irodalom általában is elvesztette a korábbi, megtartó szerepét, ami nemzeti öntudatában megtartotta az embereket. Erdélyben nyilvánvalóan ez a nemzetiségellenes nyílt politikai hangsúlyok, megsemmisítő tendenciák miatt volt hatványozottan érzékelhető. Az Erdélyben születő magyar irodalomnak utolsó ötven évét valószínűleg ezért sem lehet a történetibb kérdésfelvetések megkerülésével tárgyalni. Akár a kánoni nyitottság és zártság, esztétikai és történeti érték, kulturális háttér és értelmező közösség dialektikájában, akár ezek viszonylagosságában képzeljük el azt, a kettősségek egyidejűsége és érvényessége minden lehetséges jelentést viszonylagosíthat. Ezek megragadhatóságára éppen ezért szükségszerű tisztázni, hogy mennyire paradigmatikusak vizsgált fogalmaink, azaz, hogy nem csak adott elméleti rendszereken belül érvényes fogalmakról beszélünk-e, mely rendszerek akár nyíltan, akár rejtetten ideologikus fogantatásúak, viszonylagosságukat elfogadó szkepticizmus nélkül valószínűleg a száműzni kívánt ideologikumot csempészhetjük csak vissza az attól megtisztítani szánt szövegeinkbe.

[98] A többes szerepkör például a hatalomhoz közelálló értelmiség funkciói mellett ennek az értelmiségnek a hatalmára, létező vagy nemlétező autoritására is kiterjedhet, ahogyan érinti a kanonikus diszkurzusok természetesnek minősíthető hatalmi kizárólagosságra törekvését is.

A fogalmi elmosódottságot részben tisztulni segíthet kánon és hagyomány szigorúbb elkülönítése is,[99] azaz a kánonok történetibb szemlélete, amelyben konkrét működési feltételrendszereiknek feltárása azért jelenthet szükségszerű előrelépést, mert az egymást egyszerűen cáfoló kánonkoncepciók helyébe egymást értelmezni tudó szemléleteket állíthat. Talán az egész erdélyi irodalom paradigmatikus meghatározottságait fenntartani kívánó értelmezések esetében is elmondható, hogy az értelemképződésre figyelő különböző szemléletek közötti feszültség, illetve az ebből származó alapvető kérdés nem az, hogy az ilyenszerű kánonok ideológiai/politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és korlátozzák befogadói hasznosságukat. Ha az irodalomtörténeti vizsgálódások során kényszerű homogeneitásról beszélhetünk ugyanis, ez nem csupán irodalomesztétikai, de alapvetően politikai/ideológiai kényszerűségből fakad. Ebben az esetben viszont arra a kérdésre célszerű elsődlegesen keresnünk a választ, hogy egy történetileg kétségkívül létező alakzatnak milyen konkrét, máig élő formái lehetségesek, vagy másként szólva, hogy miért lehet mégis kisebbségi irodalmakról beszélni, s mikortól válnak végképp irrelevánssá ezeknek a mára már aligha szükségszerű irodalmi határai.

Kétségek

Az utóbbi negyven-ötven év alábbiakban tárgyalt irodalmi történéseiben ezért sem kívánok egyetlen nagybetűs Kánonról mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájáról beszélni. Ennek a kizárólagosságnak a képtelensége teszi érthetővé azt is, miért tartom elfogadhatatlannak, hogy egyetlen (akár ideológiai) ellenkánont tételezzünk csak fel az említett időszakban, illetve hogy az általam említendő kanonikus diszkurzusformák, melyek leginkább lappangó kánoniságukban jellemezhetők, stratégiai összeolvadásukat miért csak történeti konstellációjuk révén juttathatták némileg egységesen kifejezésre. Amikor tehát nemzeti-népi jellegű, vagy „honmentő" célzatú kanonikus stratégiákat említek, azokon egy szélesebb, a kor meghatározottságaiban létrejött diszkurzív összefonódásnak a leginkább hetvenes–nyolcvanas évtizedre kiteljesedő heterogén aspektusait értem.[100] Az ilyen összefonódásoknak természetszerűen más és más hatásfokuk, intenzitásuk és szemléletformáló erejük volt Erdélyben és Magyarországon, némiképpen hatalomhoz közeli, belső ellenzéki aspektussal is rendelkeztek, és szépirodalmi kereteken átívelő, 'honmentő'

[99] Ahogyan erre Láng Gusztáv is felhívta figyelmemet. Vö. **Láng** Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4, 19.
[100] Amelynek kialakulási feltételeit és hangsúlyait a népi írók hagyománya, a transzszilvanista kollektív eszmék, a nemzeti irodalomszemlélet vagy a marxista hatalmi keretlehetőségek egyszerre szabályozták és befolyásolták.

irányzékuk a bonyolult nemzet-karakterológiai elvárásokon túl, funkciójukban nemegyszer a korábbi marxista ideológiai hagyományokra is épült. Nem feltétel nélküli autoritásként, de több szálból építkező, az irodalmat nyíltan eszközként használó autoriter diszkurzusformákként olyan hagyományokat újraértő igény fogalmazódott meg bennük, amelyek jelenük hivatalos struktúráit használva próbáltak paradox módon éppen ez ellen a jelen ellen nyíltan még alig kimondható, másfajta értékszemléletet is közvetíteni. Közvetítő csatornáik ugyanakkor nagyrészt csak a hivatalosság megformálta térben működhettek. Elterjedtségüket, sikerüket így leginkább a más fogalmi kódokat használó értelmezéseik eredményeképpen demonstrálhatták. A „virágnyelv" korabeli szintézisre törekvése, az olvasóikkal való összekacsintás bevált gyakorlata és hatástani feltárása, a kollektív eszmék nemzet– illetve nemzetiségkarakterológiai jegyei, valamint történeti kánonalakzatok bizonyos hagyományszegmensekhez való viszonyulásának (népi, transzszilván, marxista?) szemrevételezése előtt, célszerű magának a tárgynak a terminológiai kuszaságát és (in)adekvátságát is felemlíteni, valamint az alkalmazott módszertannak a motivációit vizsgálni. Az alábbiakban olyan kérdésekre keresem tehát a választ, mint hogy milyen kánonkoncepcióba illeszthető a nemzetiségi mint nemzeti kisebbségi irodalmak értelmezési kerete, milyen távlatai lehetnek az olyan értékeléseknek, melyek egy eleve politikai meghatározottságú álláspontot érvényesítenek az irodalom történéseinek változó értelmezési során, vagy hogy mennyiben szükségszerű, hogy ezek a meghatározottságok a befogadás-történet hagyományainak olyan szegmenseit írják elő, amelyek erős kihatással vannak a jelen értelmezési kereteire is.

Változatlan módszertan?

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli irodalmakra vonatkoztatott minősítései kezdetben természetszerűleg a magyar művelődés öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen nézőpontból láttató pozitivista irodalomtörténet-írás hagyományaiból építkeztek. A magyarországi értéktételezések többnyire az író alakja által vagy életkörülményei szerint határozták meg elsődlegesen az irodalmi mű tulajdonságait, ilyen értelemben pedig véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A művészetideológiai elképzelés szerint az irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakciók ráadásul itt hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszottak bekövetkezni.

A fogadtatás e különállónak tekintett irodalmak esetében, egészen a legutóbbi időkig, megtartotta azon normatív elképzelését, miszerint az esztétikai tapasztalat sajátos

körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni idézőjeles fölénye szabja meg, de a világáról, sajátosságáról szóló tudósításainak, (mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi–ideológiai–funkcionális) többlet-meghatározottsága is befolyásolja. A szerzői intenció felfedése elengedhetetlen feltételévé vált a 'valódi' jelentésfeltárásoknak. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló, szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből, egyfajta „sor-közöttiségben", traumatizált áthallásokban is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele a szerzői nagyság magatartásmodellként való bemutatásának irodalomesztétikai célú kiterjeszthetőségének is. A morális, etikai hangsúlyok és a történelmi szükségszerűség követelménye, főképpen a második világháborút követően, olyan legitimációs tartalmakkal bírt, amelyek sok mindent megvilágíthatnak a vizsgált jelenségek köréből. Ezek összevető vizsgálata mellett is kérdéses viszont, hogy eszmetörténeti hatásuk csökkenésével, történetiségük erősödésével (ami együtt járhat a kódok felfejthetőségének egyre kevésbé értelmezhetőségével és aktualizálhatóságával) ez a fajta legitimáció, bizonyos újabb olvasógenerációk számára mennyire jelenti majd a pragmatista értelmezhetetlenséggel szemben az értelmezés esztétikai tartalmainak egyéb mint csupán referenciális formákban történő megragadhatóságát.

A részleges szemléleti változások, az újabban alkalmazott elméletek esetében is elmondható, hogy irodalomtörténet-írásunk nemzetiségi anomáliái ma is fenntartják a kényszerű felosztásokat, jószerével tovább működtetik az elavult sémákat. Ezek sokszor valószínűsíthetően nem is tudatosan játszódnak le, hiszen „ismereteink önkéntelen átlényegítése a pozitív tudás bűvöletébe"[101] olykor a megfogalmazott célok érdekében mond le a bizonytalannak vélt kognitív másság értékelésbe való beemeléséről. Az irodalomtörténeti vizsgálódások pozitivista meghaladásának kilencvenes évekbeli kísérletei talán érthetően a nemzetiségi irodalmak történéseit, azok irodalomtörténeti átértékelését és értekezőprózai megújulását érintették a legkevésbé. Az amúgy is meglehetős anomáliákkal járó, a keretekben gyakorta megrekedő módszertani sémák ráadásul éppen az ennek ábrándjából, a tiszta, megismerhető pozitív tudásnak az értelmezésektől független felmutatásától remélték a korábbi kényszerek (az elzártság megannyi anomáliái miatti) újraproblematizálását. Az első hivatalos ilyen irányú újragondolás, az 1990-es Debreceni Irodalmi Napok által felvetett újraértés szükségszerűsége, jelentős eredményei mellett, számos módszertani vakfoltot egyáltalán nem érintett, s még jócskán tovább éltette a korai pozitivizmus bizonyos beidegződéseit is.

[101] Dávidházi Péter kifejezése. Vö. **Dávidházi** Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1, 34.

A referencialitásnak alárendelt esztétikai-retorikai vizsgálatok ugyanakkor a kisebbségi irodalmak esetében, az életrajzi elemekből és érzelmi-pszichológiai hozzáállásból kiinduló értelmezések mellett is olyan moráletikai meghatározottságból vezették le értelmezéseiket, amelyek eleve valamiféle kollektív tudattal rendelkeztek, minthogy fölötte állni látszottak az író egyéniségének, vagy a művek befogadásának értékelésében megnyilvánuló önértelmezéseknek is. Ezáltal olyan ideologikus és ideáltipikus tételeket tárgyaltak, amelyek befolyásolták/meghatározták az irodalmiságnak a teljes határon túli irodalmakra vonatkozó képleteit. Az ideológia különböző formáinak és tartalmainak irodalmi jelenléte ezért az értelmezések kereteinek szűk játékterében érhető leginkább tetten.[102] Az erdélyiség képletei természetszerűleg jelenthettek/jelenthetnek valami mást, egyrészt sajátost a benne élőknek, másrészt a sajáttól való megkülönböztethetőt a magyarországi befogadóknak, ami által a recepcióban is azon karakterisztikus jegyek hangsúlyozódnak, melyek révén ez a fajta irodalomszegmens könnyen s egyértelműen felismerhető, meghatározható, értelmezhető lesz. Csakhogy az erdélyi lét „sajátossága" egyáltalán nem szükségszerűen jelenti az ilyen sajátosságokkal rendelkező irodalmiságnak is mint *önálló* kategóriának az értékelésekben megfogalmazható tényét! Az irodalomtörténet-írás nemzetiségi anomáliái és a kollektivitáseszmék újabb meghaladási kísérletei már csak ezért is szükségessé teszik a terminológiai újragondolásokat.

Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)

Valószínűleg nem állítható, hogy egy-egy kisebbségi magyar népcsoport klasszikus értelemben megfelelne a tönniesi közösségfogalomnak,[103] de minden bizonnyal lényegesen jobban kötődik ehhez, mint valamely társadalomelméleti fogalomhoz, annál is inkább, mert a társadalomszerűséget önhibáján kívül egyszerűen nem tudja minden vonatkozásában prezentálni. A nemzetiségi/nemzeti kisebbségdefiníciók legtöbbje ugyanakkor tovább erősíthet egy olyan egységképzetet, amely nem hajlandó tudomást venni egyrészt a társadalmi, társadalomontológiai és szociológiai szükségszerűségekről, másrészt a kisebbségi közösségek további rétegzettségeiről sem. A homogeneitást hangsúlyozó meghatározások a

[102] Amennyiben elfogadnánk, hogy például a svájciság sem feltétlen irodalmi kategória, akkor nyilvánvalóan a határontúliság sem kéne, hogy annak tekinthetővé váljék. Vagy ha mégis, akkor mennyiben és mitől vált azzá? Mennyiben tágultak vagy éppen szűkültek az irodalmiság ilyen jellegű keretei, például a második világháborút követően?

[103] Mint arra Kocur László is emlékeztet. Vö. **Kocur** László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII. - Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. **Fried** István, Szeged, 2003. Illetve lásd **Tönnies**, Ferdinand *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983. Különösen 15–56. és 285–334. Tönnies a vér közösségéről beszél, amelyet felvált a hely közössége, majd a fejlődés állapotában a szellem közössége. Ez a narratíva különös hangsúlyokhoz jutott a kisebbségi társadalom-szegmensekben.

probléma egyik lényegi vonását hajlamosak így elfedni, nevezetesen azt, hogy a nemzeti kisebbség egységes tömbként való bemutatása nem lehet azonos a népcsoporton belüli differentia specificákról tudomást nem vevő attitűd felelőtlen önkorlátozásával.[104] Ha tovább gondoljuk Tönnies fejtegetéseit, miszerint egy közösségben minden szokás alárendelődik egy központi akaratnak, amely nevelőként, irányítóként funkcionál, akkor esetünkben ez a társadalmi rendszer politikai alrendszere által valóságosként beállított virtuális egységnek a metanarratívája lesz.[105]

Amint arra többen figyelmeztettek, a problémakör széles rétegzettségére jellemző, hogy maga a fogalom is, amely egy magyar népcsoport megváltozott történelmi helyzetének kollektív említésekor felmerülhet, folyamatosan megkérdőjelezett és ideologizált maradt. Nemzetrész, kisebbség, nemzetiség mint nemzeti kisebbség vagy etnikum meghatározása és nemzetfogalmi értelmezése a politikai és kultúrnemzet másutt használt fogalmi dichotómiája mentén sem volt mindig egyszerűen meghatározható, s minthogy a kelet-közép-európai államnemzetek koncepciója nagymértékben éppen a kultúrnemzeti lét tagadása révén alakult ki, egy addig gyakorlatilag ismeretlen alakzatot, a nemzetkarakterológia szerinti kisebbség konstrukcióját hozta létre. A terminológiák irodalomtörténeti anomáliái is javarészt innen eredeztethetők. Nem mellékes szempont például, hogy az etnikai kisebbség kifejezésének tartalmi korrekciója már önmagában azért is helyénvaló, mert a nemzetté válás klasszikus értelmű folyamatában és korában, még a politikai határok által nem tagolt magyar közösségek egyként vehettek részt. A 19. század második felének polgárosodási körülményei közt kialakuló nemzeti közösségformákon túl a nemzeti identitás mai, akár csak nyelvi és kulturális alapjaiban is kétségtelenül meglévő formái cáfolják, hogy a Kárpát-medencei magyarság részei akár csak néprajzi értelemben is etnikumnak legyenek tekinthetők,[106] amely gondolatra a nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak vizsgálatakor az alábbiakban még visszatérek. A szociológiai szakirodalom tehát leginkább azokat a nemzetképződményeket nevezi kisebbségnek, melyek nem rendelkeznek a nemzet minden attribútumával, ide értve az államiságot vagy a szuverén kollektivitás eszméjét, következésképpen a nemzetiség ismérve éppen a szuverénnek vélt vagy igényelt politikai lét hiánya lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy éppen ezek miatt, mintegy a nemzetiség egyenértékűségét,

[104] A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized során is tetten érhető az ez ellen a virtuális egység ellen felszólalók igencsak kemény hangú megítélése a legkülönbözőbb ideológiai fórumokon. Ezzel kapcsolatban vö. **Bíró** Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997–2000), Bp., Liget könyvek, 2000. Illetve lásd a látszat-homogeneitás visszásságaira rámutató esszéket **Cs. Gyímesi** Éva *Colloquium Transsylvanicum* (Marosvásárhely, Mentor, 1998) című kötetében.

[105] Vö. **Kocur**, *i.m.,*166.

[106] Lásd. **Kiss Gy**. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, szerk. **Dávid** Gyula, Kolozsvár, Polis, 1998, 224.

létjogosultságát bizonyítandó, fordul az a kultúra felé, s részben vagy teljességében felhasználva, fel is értékeli e kultúrát. Amint Kocur László egy tanulmányában Tóth Károlyra hivatkozva említi, ez a felértékelés gyakran egy archaikus-kollektív kultúrakép felé való tájékozódásban csapódik majd le a leginkább.[107]

Mi lehet tehát magának az ilyen formán meghatározott magyar irodalmaknak a sorsa? Mennyire határozza meg ezeket a nemzetiségnek mint nemzeti kisebbségnek a sorsproblémája, vagy, amint utaltam rá, mennyire szükségszerűen határolják be külső és belső értelmezéseit saját jelzői? A *kisebbségi* esetleg pejoratív értelmezése, a *regionális* szűkítő tartalma, a *nemzetiségi* történeti értékkategóriája? Bár a nyelvi lét a kisebbségi léthelyzet egyik meghatározó, definiatív fenoménjaként írható le, nem állítható, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kérdése pusztán nyelvi alapon lenne vizsgálható. Egyrészt mert nem hasonlítható eltérő történelmi fejlődéséből következően más nyugati „anyanemzetek"[108] és egykori gyarmataik irodalmának nyelvi kapcsolódásaihoz (azaz nem hasonlítható mondjuk a franciaországi és a marokkói, algériai vagy kanadai francia nyelvű irodalomhoz, esetleg a portugáliai és a brazíliai portugál nyelvű irodalom vizsgálatának problémáihoz),[109] másrészt a kisebbségi magyar irodalmak magyarországi irodalmi kapcsolata nem pusztán közös, hanem azonos történelmi tudat, hagyományok és kultúra alapján határozható meg. Kétségkívül, a közös nyelvnek lehet itt elsődleges, de messze nem kizárólagos összekötő szerepe.

Külön kérdés, hogy a többségi társadalmak és a kisebbségek többszörösen terhes viszonya, szélsőséges esetekben, mint amilyennek a világháborút követő évtizedek tekinthetők, a nemzeti identitástudatok eltérősége kapcsán eleve a többségi érthetetlenség, illetve a kisebbség szükségszerű védekező magatartásaival jellemezhető.[110] A hivatalos hatalmi ideológia ilyenkor mind a többségi társadalom, mind a kisebbségi értelmiség lojális csoportjai részéről kialakíthatja a maga torz reakcióját. Nemcsak a csehszlovák vagy a román nemzeti nacionalista ideológusok próbálták a magyar kisebbség nemzettudatát bírálni,

[107] Vö. **Kocur** *i.m.* 168.

[108] Ezúton köszönöm Filep Tamás észrevételeit, melyek az „anyaország" helytelen, irodalomtörténeti szempontból inadekvát szóhasználatára figyelmeztettek, még akkor is, ha a köznapi szóhasználat sajnálatos egyértelműséggel az említett fogalommal él. Az alábbiakban az anyanemzet fogalmát is csak megszorításokkal, az „anyaország"-ét viszont sehol sem használom.

[109] Bár alapvetően azonos nyelvről beszélhetünk, Fuentesről, vagy Vargas Llosáról nem gondoljuk, hogy nemzeti identitásukban spanyolnak, spanyol írónak vallanák magukat. Hogy spanyol nyelvű írónak, az kétségtelen, hiszen spanyol és latin-amerikai hagyományokat szerveznek egymás mellé, csakhogy a Kárpát-medencei magyar kisebbség nem migráció vagy kolonializáció útján keletkezett.

[110] A szemantikailag is negatív kicsengésű „kisebbség", minoritás valami alacsonyabb értékűnek a képzetét hordozza magában, s – mint Kocur is kifejti – a nemzeti többség gyakran nemcsak értetlen, de türelmetlen is azzal kapcsolatosan, hogy miért nem akar a kisebbség teljes jogú állampolgárként az új nemzettöbbséghez tartozni. Ezeken felül folyamatosan terhelheti a kérdéskört az a bizonytalanságérzet is, hogy nyilván az adott kisebbség abba a nemzetrészbe (esetleg államformába) kíván tartozni, amelyikben ő a többségi. Vö. **Kocur**, *i.m.,* 169.

elnyomni, vagy teljességében megszüntetni,[111] de a magyar kisebbségi értelmiség bizonyos önjelölt reprezentánsai is hajlamosak voltak a „csehszlovakizált tudatú" vagy „romániai magyar tudatú" önálló nemzeti közösségben és kultúrában gondolkodni.[112] Annyiban nyilván eltérő az említett kisebbségi kultúraszegmensek önállóságának az említése, hogy Erdélyben történelmileg létezett egy saját hagyománykörhöz való visszatérés, legalábbis egy ilyen színezetű útkeresés, míg a csehszlovákiai vagy kárpátaljai magyar irodalom saját hagyománytalanságát és periferikusságát dokumentálva kereste az új lehetőségeket.

Centrum és periféria?

A hagyománytalanságnak és periférikusságnak a társadalomontológiai szerepe viszont csak a *semmiből indulás* romantikus kérdésköréhez kapcsolódva lenne jelen esetben értelmezhető. Az autogenezis ilyenfajta különös elméletét Szeli István sem véletlenül nevezhette képtelenségnek,[113] hisz a keresztény szenvedésetikával is rokonított tézis tetszetős szólamaira az irodalomtörténeti adatok bőven rácáfolnak. Az elcsatolt területeken nem jött létre ugyanis önálló új irodalom sem nyelvében, sem stílusában, annál inkább viszont intézményeiben, intézményrendszerében! Ez utóbbi alapjaiban változott meg, teljesen megszűnt vagy átalakult, minthogy az irodalmi érintkezés formái kétségkívül megváltoztak, legtöbbször sajnos korlátozódni kényszerültek. Az említett kontextusban értelmezett erdélyi és magyarországi irodalmi élet koncepciója természetszerűleg nem azonos tehát magának a szépirodalomnak olyasfajta megosztó felfogásával, mely a gazdasági érdekszférák államapparátusbeli különállásához mérve igyekezett mellőzni azokat a kulturális hagyományban gyökerező tagadhatatlan sajátságokat, amelyek természetüktől fogva arról árulkodnak, hogy külső kényszerhelyzetek befolyásolhatnak ugyan, de teljes mértékben nem határozhatnak meg egy tág értelemben vett kulturális emlékezetet. Amellett, hogy az irodalmi hagyományból teljességében lehetetlen kivetkőzni, megfontolásra lehet érdemes az a nézet is, miszerint „az irodalom intézménye mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő",[114] még ha e kérdéses szembeállítás az önmagában szemlélhető mű ábrándjához vezethető is vissza.

---

[111] Nacionalista történész ideológusokat szép számmal lehetne sorolni Juraj Zvaratól a román Ion Lancranjanig, akik hatására például Ceausescu Romániájában 1988-ra az erdélyi magyarságot már csupán mint magyar ajkú román dolgozókat voltak hajlandók tudomásul venni vagy említeni.

[112] Vö. Szabó Rezső 1968-as ótátrafüredi beszédét a különálló szlovenszkói, vagy bizonyos erdélyi értelmiségiek szintén 1968-as megnyilvánulásait a 'kizárólag' Romániához tartozó, romániai magyar irodalomról.

[113] Vö. **Szeli** István, *Hasonulás – elhasonulás*, in UŐ., *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993, 236.

[114] Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Teremtett világ*, Bp., Pátria Könyvek, 1992, 16.

A kisebbségi irodalmakat tárgyaló, eddig született irodalomtörténetek többnyire centrum-periféria kapcsolatként jellemezték a magyar irodalom helyzetét. (Ez is elsődlegesen csak az irodalmi intézményrendszer összefüggéseiben lenne bizonyosan állítható). A többrendszerűség elméleti keretei[115] ugyanakkor ezen a kapcsolaton túllépve, a kisebbségi magyar irodalmak alakulástörténetének, főbb ideológiai kánonjaiknak, s akár létjogosultságuknak a vizsgálata által, alapvetően más megközelítést is lehetővé tesznek. Amennyiben a magyar irodalom Budapest-központúságát megtartó történeti értelmezésekre tekintünk – legalábbis a kiegyezést követő időktől mindenképpen – s abból indulunk ki, hogy a ma határontúliként tételezett magyar irodalmak lényegileg a történelmi Magyarország szétszakítása óta, illetve következtében, mindenképpen egy periferikus státusba kerültek, illetőleg új központokat alakítottak ki, akkor érdemes lehet elgondolkozni, hogy ez a periferikusság mennyiben volt összeegyeztethető a marginalitással. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy irodalmi centrum-periféria viszonylatában egyáltalán nem szükséges egy országhatár-módosításnak bekövetkeznie ahhoz, hogy a periférikusság önmagában egy általános jegyként legyen leírható. A marginalitás viszont sokkal inkább egy kényszerű mellőzöttségszerepet tulajdoníthat az így kialakult irodalmi életnek vagy irodalomszegmensnek, amelyik e marginalitás megszüntetésével szükségszerűen önmaga és „reászakadt" feladatainak az újradefiniálására kényszerül. Ez persze nem jelenti szükségszerűen a korábbi centrummal való kapcsolata újrafogalmazását, de periferikusságának a tagadását az újabb centrum viszonylatában mindenképp. (A két vagy több központ közötti depressziós térség mivolta sok tekintetben jellemzője az irodalmi élet különböző szegmenseinek a húszas évek erdélyi irodalmának útkereséseiben.) Ennek különváló regionális irodalom voltát[116] a kezdetekben gyakorlatilag csak földrajzi szempontokban lehetett mérni, s az esetleges különállás legitimitása az önálló hagyománykeresés mellett a századforduló decentralizációs törekvéseit is tovább éltette. Az

[115] Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4.

[116] Érdemes emlékeztetni, hogy a nemzeti irodalmak tájegységekre bontott változataival első ízben alighanem az ún. 'tájirodalmak elméletét' (Landschaftstheorie) is megfogalmazó Josef Nadler foglalkozott a húszas években, aki a német nemzeti irodalmon belül a különböző tájegységek irodalmát (pl. szász, bajor, sváb, sziléziai stb.) és a „helyi tudat" átörökítő formáit, regionális hagyományait tárgyalta. Ennek korabeli legitimitását a modern irányzatokat támadó irodalmi konzervativizmus mozgalmaként létrejött, a későbbiekben a nagynémet nacionalizmussal is rokonítható Heimatdichtung törekvések is erősítették. A városi, polgári kultúra ellenében, ez leginkább a romantikához köthető „néplélek" mítoszát és a tiszta, romlatlan falusi szellem értékeit próbálta ismét általánosabb szinten is elfogadtatni. A nagyobb európai nemzeti irodalmak közt hasonló törekvések a francia nyelvterületeken is születtek, ezek a különböző régiók egyediségeiben a sajátos „népi lélek" megszólaltatására törekedtek. (Némelykor ezek is városellenes attitűdökben.) Az erdélyi magyar regionalizmusnak kezdetekben leginkább kulturális és történelmi meghatározottságai voltak, célkitűzéseivel ellentétben azonban recepciójában nem mindig sikerült elkerülnie a népi vagy a nemzeti kizárólagosságokat.

egyik helikonista, a nagyváradi születésű, Európát megjárt Tabéry Géza például, következetesen vallotta magát erdélyinek, legalábbis ahogyan az egyre öntudatosabb „erdélyi" irodalomnak vált meghatározó alakjává. Lapja, a nagyváradi *Magyar Szó* először hirdette meg az „irodalmi decentralizáció" fogalmát, immár a Budapest-központú irodalomtól „az események kényszere folytán" való elszakadás következtében. Ugyanez a lap érdekes módon eleinte nem is pusztán erdélyi, de *„tiszántúli és erdélyi"* irodalmat mint egyértelműen regionális irodalmat hirdetett, s csak a magyar s román csapatmozgások következtében „jutott előtérbe mint koncepció, az irodalmi decentralizációban az erdélyi jelző hangoztatása."[117]

Amennyiben elfogadnánk, hogy az egységes magyar irodalmat gazdagító sajátosságokon túl önálló erdélyi magyar irodalom, valamiképpen korábban, a trianoni döntést megelőzően[118] is létezett volna, akkor ez csak az új, megváltozott történelmi körülmények kettős nehézségére, marginális-periferikus vonásaira figyelmeztethetne, s némileg érthetővé tenné a kényszerű centrumkeresés szükségszerű nehézségeinek semmiből indulásként való kultikus meghatározását is. Ugyanakkor aligha árulna el valamit is magukról a szövegekről, ezek keletkezésének körülményeiről, s legfőképpen a különböző értékelési szempontokról, azok összehasonlíthatóságáról. Hogy manapság szükségszerű-e továbbra is olyan önálló irodalomtörténeti egységként tárgyalni a nemzetiségi irodalmakat, melyek önállóságukban vagy egyfajta parcialitásként felfogott, de egészében zárt fogalmakat jelölnének, azt talán csak egy hipotetikus egységkép rossz beidegződéseivel szemben megfogalmazódó válasz indokolhatná, mely bizonyára nem egy színesítő, sajátságos, a többszínűségét gazdagságként megélő irodalmi vonásokra figyelő értelmezésfolyamat mentén lenne képes karakterizálni a nyelvében teljes magyar irodalmat.

Erdélyi magyar kulturális hagyomány?

Az erdélyi magyar irodalom kifejlődésének, „hőskorának" mozzanatait a korszakban jellemző emlékezések és emlékiratok is életben tartották. Az egyéni szemszögből készült

[117] Vö. **Tabéry** Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; majd Nagyvárad, NAT könyvek (Nagyváradi Ady Társaság), 2003.

[118] A hangsúly véleményem szerint kevésbé az időbeli határok relevanciáira és egzaktságára, mintsem az önállóság hangoztatásának csalfaságára kellene hogy vonatkozzék. Ez, a nyilvánvalóan meglévő egyedi színek helyett, a különváló irodalmi hagyományokat a történelmi események mentén hol a fejedelemség idejére, hol meglepő módon a 19. század első felére vonatkoztatja. A viták ilyen jellegű holtvágányára jó példa, hogy maga Czine Mihály is a Gaál Gábor nyomán elterjedt *romániai magyar irodalom* terminus javára ismerte el, hogy az *erdélyi irodalom* elnevezés, – amely csak Trianon óta létezik – önmagában nem meghatározó jellegű. Erdély századokon keresztül volt termőföldje a magyar műveltségnek, de önálló erdélyi irodalomról még a fejedelemség idejében sem beszéltek, amikor ennek a műveltségnek a fókuszai igazából Erdélyben voltak. Vö. **Czine** Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

írások ugyanakkor az erdélyi gondolatnak a kialakulását, polémiáit, nehézségeit és sikereit a teljes szellemtörténeti vagy politikai síkokon túl irodalomtörténeti vonatkozásaiban is tárgyalták.[119] Nem feledhető, hogy amint a hatalomváltást követő években az erdélyi gondolat saját irodalma a „vidéki irodalomtól az erdélyiig" jut,[120] úgy hosszabb, több évet felölelő periódusnak kell eltelnie ahhoz is, hogy az Erdélyben élő írótól az „erdélyi íróig" eljussunk. A transzszilvanizmus prominens képviselői (például Kós, Reményik, Berde, Szentimrei, Ligeti, Tabéry) 1919 előtt is publikáltak már, némelyikük több kötetet is megjelentetett ekkorra, ami egyfelől ismét csak a semmiből születő irodalom mítoszi távlatait oszlathatja szét, másfelől a későbbi témaválasztások jelentőségére, azok tudatosságára figyelmeztet. Erdély különállásának történelmi hangsúlyozása ugyanis lehetőséget biztosított a transzszilvanizmus által kínált új, az anyanemzettől és az új hatalomtól egyaránt független, cenzúra-mentesebb identitásformák ábrázolásának. „Ezért lett – írja Vallasek Júlia[121] – a transzilvanista történelmi regény kitüntetett időszaka az önálló erdélyi fejedelemség ideje, a szerzők (például Kós Károly vagy Makkai Sándor) a fejedelemség történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejthető, tipikus erdélyi sors lényegét." Nem elhanyagolható szempont a korszak összetettségében az a műfaji adottság sem, amely a prózai műnemekből, elsősorban a regényt juttatta hangsúlyos szerephez. Az Erdélyi Szépmíves Céh[122] kiadványainak több mint kétharmada regény volt a korban, de később is „Gulácsy Irén Fekete vőlegények, Szántó György könyvei, Markovics Rodion Szibériai garnizonja

[119] Az irodalmi intézmények kialakításáról, a különböző belső csatározásokról a korszak majdnem mindegyik résztvevője megemlékezett. A tényekkel számoló irodalomtörténeti tanulmányok mellett (a különböző szemléletek és irányok heterogeneitására is utalva, például Kuncz Aladár, Gaál Gábor, vagy Jancsó Elemér tollából) irodalmi korszakleírásnak, kvázi-irodalomtörténeteknek tekinthetők (s sokan annak is tekintették) a személyes emlékekre, generációs szemléletre, írói vagy politikai pályára történő visszaemlékezéseket is. (Vö. Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma*; Szántó György *Fekete éveim*; Szemlér Ferenc *Más csillagon*; Bánffy Miklós *Emlékeim, Huszonöt év*)

[120] S különálló, nemesedő, nagykorúsodó irodalmi eszménnyé is válik, egy olyan minőségi skálán, amelyben kényszerűségek közt ugyan, de erényt, s minőséget próbált kovácsolni az új hatalom alá került területiumokon.

[121] Vö. **Vallasek** Júlia, *Utószó*, in **Tabéry**, *i.m.*; – illetve vö. még UŐ, *Elváltozott világ*. Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, kötetének *Hagyomány és önkanonizáció* című fejezetével. 57-82.

[122] A gyakorlatilag húsz esztendőn át megszakítás nélkül működő Szépmíves Céh 1924-es megalakulása talán a legfontosabb dátum volt az újonnan kialakult, öntudatos erdélyi irodalom történetében. Megalakulása, gyakorlati szükségszerűsége mellett azt is jelezte, hogy valójában ekkortól vették tudomásul az erdélyi irodalom létezését Erdélyen kívül is. Legalábbis az alapítók egyértelmű szándéka ez volt. Az addig nagyrészt csak pesti kiadóknál megjelenő erdélyi szerzők műveit immár a Céh adhatta ki, ugyanakkor előfizetőinek egy jelentős részét Magyarországról biztosította. Az erdélyi hangsúlyok a novella és a vers világa után elsődlegesen ekkortól számítva érhetők tetten a regény műfajában, mely egy tudatos erdélyi mondanivalónak a szélesebb megjelenítését biztosította. A Kós Károly által alapított műhely legmeghatározóbb vonásaként a közösség iránti elkötelezettséget és a tanító célzatosságot lehet megemlítenünk, mindazonáltal (a különböző eszmerendszerek és személyes nézetkülönbségek felerősödése folytán) már a húszas évek végén kénytelen elszenvedni az első, belülről fakadó kritikájának bomlasztó konfliktusát. Berde Mária és négy társa (köztük Tabéry) lép ki a Helikoni csoportosulásból, s alapítja meg az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (EMÍR)

elegendő bizonyítékok arra, hogy az Erdélyben élő író önmaga legtökéletesebb kifejezését a regényben találta meg."[123]

Külön sors? Transzszilván értelmezési keret

Az „utódállamok" magyar területeinek irodalma kezdetekben természetszerűen az egykori nemzeti irodalmi hagyomány folytonosságához ragaszkodott. A nemzetiségi magyar irodalmakat ugyanakkor a túlélés reflexe, a peremlét elutasítása, a központ hiányában pedig a kényszerű központtá válás, az új értékrend-teremtés, vagy éppen a magáramaradottság heroizált pátoszának perspektívája is formálta. Az eltérő értékrendeknek a földrajzi korlátokon túl is más-más értelmezéshangsúlyai alakultak ki a centrumban, s másak a peremvidékek felől szemlélve. Az önálló, szemléletükben egységesnek vélt regionális irodalmak gondolatának magyarországi elfogadottsága ugyanakkor csak a második világháborút követő teljes elzártságban, a marxista keretmeghatározások abszurditásában, vagy éppen a minden korábbi egységet látszólagosan felülíró internacionalizmus gondolata mentén alakult ki. Ezek részletes tárgyalása előtt azonban célszerű kitérnünk az előzményekre is.

A két világháború közti időszakra még igaz, hogy a periferikus helyzetbe került magyar irodalmakat gyakran ráadásként, *fiókirodalomként* (Makkai) kezelték, s a többrendszerűség helyett a központtól való meghatározásainak függvényében értelmezték. Így alakulhatott ki, hogy az erdélyi irodalomnak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi kánonba, amely a saját értékszempontoknak megfelelt, mellőzve a tényt, hogy a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet. Az önálló erdélyi irodalom megteremtésén fáradozók ugyanakkor legtöbbször csak a periférialét szemléletének cáfolataiban harcoltak egy Budapest-központú irodalom és egységes értelmezési háló ellenében, amely gyakorta azzal a célkitűzéssel végződött, hogy az alárendelés helyett az önállóságukat bizonyítandó, irodalmi-kulturális gyökereiket is a maguk regionális történetiségében akarták igazolni. Ez természetesen csak Erdély esetében válhatott némileg valós törekvéssé. A kisebbségivé vált nemzetrészek irodalmai közül nyilvánvalóan az erdélyi volt az, amely ha nem is különálló, de valós regionális tudatú tradícióval is rendelkezett, s amelyik legalább az erdélyi emlékiratírókig volt visszavezethető. A két világháború közötti korszak intézményrendszerének kifejlődése, majd az irodalom disztributív oldalának látványos megerősödését követően kialakult ideológiája, a transzszilvanizmus is erősen hozzájárult ezen hagyományok megteremtéséhez, illetve

[123] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 60.

továbbélésének megtartásához.[124] Ennek kulturális közegbe való mély beágyazódását jól mutatja, hogy számtalan kritikája ellenére, védekező, defenzív attitűdjét ért jogos és jogtalan ellenvetések, vagy egyenesen ezzel szemben történő önmeghatározások, pozicionálások ellenére is alkalmasnak mutatkozott az újabb és újabb önidentifikációkra.

A kezdeti idők transzszilvanista irodalmi vitái mindenesetre jól mutatják, hogy ezek eleinte fogalom- és létjogosultság-tisztázó jelleggel zajlottak. (Olykor aktivista emigránsok és az „otthon maradtak" közt.) Erdélyben leginkább a baloldali lapok[125] helyezkedtek szembe az erdélyi gondolat programszerű helikonista terjesztésével. Az ő kétségeiknél, olykor teljes elutasításuknál[126] viszont hatásában is sokkal erősebb, mélyebb vitákat a magyarországi kritika váltott ki. (Szabó Dezsőtől ifj. Szász Károlyig és Rákosi Jenőig hosszasan sorolható a megszólalók sora, de szót kért a vitákban például a Kisfaludy Társaság elnöke, Berzeviczy Albert is.) Mint ismeretes, a különállással kapcsolatos legtermékenyebb vitapontokat Ravasz László *Irodalmi Skizma* című cikkét követő, úgynevezett Skizma-pör juttatta felszínre,[127] s ugyanez a problematika természetszerűleg nem csupán Erdély magyar irodalmával kapcsolatosan, de minden elcsatolt terület irodalmával kapcsolatosan jelentkezett, legfeljebb más-más hangsúlyokkal. A vajdasági magyar irodalom létjogosultságával, visszásságaival kapcsolatosan Szenteleky Kornél is így fogalmazott: „…ne húzzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk, szürke művészietlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom, ne legyen »vajdasági magyar irodalom«."[128]

Különállás és művészietlenség viszonyában célszerű megemlíteni, hogy Erdélyben a korabeli irodalmi élet vitáinak ellenére, az *Erdélyi Helikon*nak a főszerkesztője az a Szerb

---

[124] A szűkebben irodalmi, kulturális transzszilvanizmus – mint Vallasek írja –, „lényegében egymástól eltérő társadalmi csoportok, eszmei, művészeti irányzatok együttműködését jelenti, és éppen emiatt ellentmondásos jelenség. Hívei definíciók helyett többnyire lelkesült költői képekben igyekeztek megfogni a lényegét, beérték azzal, hogy a Kós által feltételezett erdélyiség létezését, Erdély puszta meglétével, illetve némileg ködös hagyományokra való hivatkozásokkal indokolták. Így a széttartó erők által működtetett, konfúz ideológiai alapokon álló irodalmi program maga sem volt egyértelmű." Vö. **Vallasek** Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, 34.

[125] Főként a *Korunk*, de hozzá hasonlóan a *Jövő Társadalma* is.

[126] Talán érdemes ezen a ponton világossá tenni, hogy szélsőbal magyar nyelvterületen a korszakban igazán csak Romániában létez(het)ett.

[127] A vitának teljes szakirodalma van, itt felidézni szükségtelennek tartom. (Ravasz cikke első ízben a Könyvbarátok Lapja 1928/2-es számában jelent meg, a vita alatt viszont újraközölte a kolozsvári Keleti Újság, 1928 július 29.-i száma is.) Annyit viszont érdemes lehet Ravasz és Makkai kapcsolatáról, megítéléséről, s a későbbi *Nem lehet* vonatkozásairól megjegyezni, hogy Ravasz 1921-ben (a Duna-melléki Református Egyházkerület püspökévé választásakor), Makkai másfél évtizeddel később távozott Erdélyből. A két magatartás annak függvényében szembesíthető, hogy más volt 1921-ben és 1936-ban a helyzet: közvetlenül Trianon után még nem körvonalazódtak a kisebbségi létnek azok a kihívásai, amelyekre később Makkai és mások így vagy úgy, megadták a feleletet. A viták és a későbbi megítélés lélektanára utalva az is igaz ugyanakkor, hogy Ravasz nem püspöki székből távozott…

[128] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1998, 73.

Antal által artisztikusnak, az egyhangúságtól iszonykodónak[129] nevezett Bánffy Miklós volt, aki a kezdetekben egységesíteni tudta a hagyományos erdélyi magyar értelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és népi-radikálisokat egyaránt. S bár a transzszilvanista jelző már a kor irodalmában sem jelentett minden vonatkozásban értéktöbbletet, a kezdeti szándék szerint mind a lap, mind a mozgalom erdélyisége még „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus"[130] volt. Regionális minősítéssé degradálódásának folyamata viszont már a harmincas évekre megindult. Talán nem véletlenül kérdezhette Jancsó Elemér[131] 1935-ben, a kialakult önálló erdélyi irodalom létjogosultságát is firtatva, hogy „Hol voltak és kik voltak Erdély magyar »írói« 1918 előtt?"[132]A helikoni közösségbe tömörült alkotók feladatuknak tekintették az egységes kritikai szellem megteremtését,[133] az együtt élő népek kultúrájának ismertetését, valamint a nép és ifjúság nevelését Erdélyben. Persze mindez önmagában is több szempontból volt problematikusnak és polemikusnak tekinthető. Ez az irodalmi egység, ahogyan Jancsó *Nyugat*beli cikkében fogalmazott, „nem az elveik és írói világfelfogások rokonságán, hanem a diplomácia és a közös elvfeladás alapján jött létre".[134] Az érezhető túlzásoktól függetlenül is, annyi bizonyosan állítható, hogy a „tiszta irodalom, transzszilvanizmus és európaiság", mint az *Erdélyi Helikon* ideológiájának alappillérei, nemcsak kemény támadások kereszttüzében állottak már a megjelenésükkor is, de a kétségtelen programosság, az irányzatosság léte, amelyet a *Helikon* hivatalosan sosem vállalt fel, a lapon belül is egyre nehezebben felelt meg annak egyeztető és ellentéteket áthidalni akaró kezdeti, vallott irányának. A transzszilvanizmus valóban mint a megmaradás ideológiája, annak is etikai elsődlegessége hangsúlyozódott a kisebbségi léthelyzetben. Nem feledhető viszont, hogy az utóbb sokat idézett, külön sorsot említő Németh László-i gondolat[135] az erdélyi irodalomra vonatkoztatva, a megmaradás és önállósodás zálogának – éppen az elitté válást tartotta! Kezdetekben Makkai is egy önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet megteremtéseként képzelte el a kisebbségi kultúrát, annak egységét, méghozzá hangsúlyosan a minőség jegyében! Ma már némiképp valósabb önismeret jegyében talán belátható: a magunk megnyugtatását szolgáló „kultúrfölény" hangoztatott ideológiája, annak

[129] **Szerb** Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.
[130] Lásd az *Erdélyi Helikon* beköszöntőjét.
[131] Aki mellesleg a harmincas évek során több kísérletet is tett az erdélyi irodalom történetének megírására.
[132] **Jancsó** Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.
[133] Legalábbis a kezdetekben, ahogyan a Helikon szerkesztői közül is inkább csak Áprily és Kuncz törekedett arra, hogy a folyóiratot, – a kitűzött magas színvonala révén – az egész magyar és európai irodalom értékeihez kösse.
[134] Vö. **Jancsó** Elemér, *i.m.,* 285.
[135] „Külön sorsnak külön irodalom kell."

gyakorlati kiterjesztése sok vonatkozásában illúziónak bizonyult. Ahogyan Németh László is korán, 1935-ös erdélyi körútját követően volt kénytelen rádöbbenni, hogy közép-kelet-európai néptestvériség-eszménye merő ábránd csupán.[136]

Irodalom és elkötelezettség

Az írói feladatvállalások, a társadalmi elkötelezettség, a közéleti szerep és az irodalom lényegiségének tartott „artisztikum" összeférhetőségének vagy összeférhetetlenségének problematikája Erdélyben először a két világháború közti *Vallani és vállalni* vitában (1929) talált igazi fórumot magának. Bár ebben a kisebbségi léthelyzet hangsúlyozása mintegy igazolásként is szolgált a közösségi gondok szépirodalmi vállalására, a közvetlen teendők, gyakorlati gondok kiszolgálására, és az irodalmon túli társadalmi feladatok ellátására, valószínűleg nem célszerű sem diakrón, sem szinkrón analógiát tételezni a második kisebbségi helyzetbe került elkötelezettségeszményekkel. Egyrészt nem bizonyos, hogy ugyanaz az elkötelezettségfaktor érvényes lehet a második világháborút követően kialakult irodalmi helyzetre, amelyben már végképp átminősül a semmiből indulás heroikus intézményalapító és szemléletképző kanonikus sémája, másrészt egyes életművek megítélésében (s kiemelt magyarországi hangsúlyaiban) a két háború közti időben sem célszerű egyenlőséget vonni irodalmon túli közéleti szereplés és úgynevezett léthelyzet által kikényszerített közösségi irodalomszemlélet közt. Makkai, aki elvetve a szociologizáló nézeteket, az irodalom esztétikai orientáltsága mellett szállt síkra, és az ezen az orientáltságon túllépő, cselekvő írószerepek helyett a meditáló írótípussal rokonszenvezett, két értékparadigmát állított szembe egymással. „A tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai – mint írja – átcsaptak a l'art pour l'art védőgátjain és elözönlötték az aesthetikumot, aktivitásra kényszerítvén az írót az élet problémáival szemben."[137] Véleményével egy olyan közösségi értékrendhez való igazodást utasított el, amely – véleménye szerint – számonkérő metodikájában a művészetet és az eredetiséget szoríthatja ki a szépirodalomból. A kisebbségi írószerepek ilyetén való megformálásának veszélyeiben az elmúlt történelmi évtized, a húszas évek tapasztalata alapján vallotta, hogy: „Az irodalom az egész ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé."[138] Ezzel szemben a kialakított értékpreferenciákban tarthatatlannak mondta azt az álláspontot, hogy az írónak

[136] Vö. **Németh** László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.
[137] Vö. **Makkai** Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 49.
[138] Uo., 54.

„okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek sem kell."[139]

A harmincas évekre kialakult némileg ellentmondásos helyzet ellenére Erdély irodalmáról egy extenzívebb irodalomfogalom élt tovább, amely elsődlegesen a recepciós mechanizmusokban továbbéltette a szociológiai, lélektani és politikai meghatározottságokat is. Az irodalom kontextualista felfogása értelmében mintegy értelmezői közösségek szerinti jelentésképzésre, valamint ezek különbségeire is felfigyelhetünk a recepciós motivációtöltetekben már a húszas évek végétől, harmincas évek kezdetétől.[140] A magyarországi befogadók félreértelmezéseinek legfőbb okát persze lehetséges a kényszerű politikai határmódosítások által kialakult helyzet értelmében a különböző felfogású, eltérő értelmezői közösségek szerint is értelmezni: „gyepűn innen és gyepűn túl"! Schöpflin Tamási-recenziójában,[141] vagy Babits értekezéseiben[142] is többszörös nyoma van az eltérő befogadói közeg, a különböző értelmezői közösségek elméletének, mindezek mögött azonban elsődlegesen egy túlontúl átpolitizált irodalmi fogadtatásra érdemes felfigyelni. Az ideológia a történelmi helyzet létértelmezéseit vetíti ugyanis ki az irodalmi művek befogadói értelmezésein túl az értékelések általánosabb rangsorolásaira is, ugyanakkor a történelmi-politikai helyzet okozta traumákat a megfogalmazások szintjén, mintegy tematikusan is a létező elváráshorizontba állítja. Az emotív elvárásrendnek megfelelő befogadás sokkoló eklektikája 1920-ban gyakorlatilag már jól körvonalazhatónak volt mondható: „Erdéllyel nem nehéz bennünket megríkatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön [...] Ha szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat."[143]

---

[139] Uo., 50.

[140] Szerb Antal sorai a húszas évek irodalmi fogadtatásáról azért is megfontolandók, mert egyrészt valóban ez volt az a korszak, amikor a számszerűleg hihetetlenül megnőtt olvasóközönség komoly irodalmi tényezővé vált, s amikor - beszéljünk bár 'filléres intelligenciáról'- a „kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt". (499.) Másfelől, az alulról felfelé determinált irodalom mellett mégis létezett egy „tiszta és öncélú művészetet" (500.) alkotni akaró vonulat is. Az Erdélyből jövő irodalomra legalább annyira érvényes az a kettősség a korban, mely benne egyfelől a nemzeti fájdalom, az elszakadt magyarság sorsáról szóló tudósításokat „félírók ünnepi stílusgyakorlatává" (497.) fokozta le, másfelől az újintellektualista, akár újkonzervativista magyarországi irodalmi elittel analóg módon az új Erdély irodalma is képviselte a mostoha körülmények dacára a minőségi irodalomeszményeket. – Vö. **Szerb** *i.m.,* 499-500.

[141] Vö. **Schöpflin** Aladár, *Szűzmáriás királyfi. Tamási Áron regénye*, in Nyugat, 1929, 1. 135-137.

[142] Vö. **Babits** Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

[143] Lásd **Kosztolányi** Dezső, *Végvári versei*, in Nyugat, 1920, 5-6. 323-324. (Végvári = Reményik Sándor, BL.)

Irodalom és politika

A próféta, a szónok, az agitátor és a politikus-író archetipikus erdélyi szerepkörei a második világháborút követően is tovább éltek, s tovább éltették a művészeti ágak funkcionális determinizmusát, valamint a recepcióban az irodalomeszmény kora társadalmi elvárásait, többes szerepkörét. Ennek alapvetéseit, a művelődési kérdések fajsúlyának meglehetős felértékelése, társadalmitett-értékű értelmezése által, szintén a transzszilván ideológia élesztette újra. „Nem gyöngíti-e akaratlanul nemzeti szellemében az erdélyi magyarságot az a belátása, hogy számára a művelődési kérdések állanak a hatalmi kérdések előtt?" – kérdezte Tabéry 1930-ban. „A kérdésre azzal az utalással felelhetünk, ami a magyarországi és erdélyi élet különbségeire mutat rá. A nemzeti szellemet a magyarországi magyar gyakorolja, az erdélyi magyar pedig szenvedi."[144] Ez a szenvedéstörténet, mely amúgy a kultuszkutatások szempontjából is igen jelentős feltárandó hagyatéknak mondható, az erdélyi magyarság magárahagyatottságának leginkább meghatározó szemléletévé, társadalomrajzának exponenciális jegyévé vált. „A szenvedések végtelenek, s az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetéből az következik, hogy számára magyar nemzetisége akkor is eleven hatóerő lesz, amikor az anyamagyar területen régen kihűl a nemzeti demagógia." – Tabéry sorai[145] mintegy kiteljesítendő jóslatként a hetvenes–nyolcvanas években kényszerűen-kellően felerősödve visszhangzottak erdélyi és magyarországi értelmiségi körökben. A művelődési kérdések utólagos konzekvenciáit, egyben politikai kérdésekké nyilvánítását, az irodalom szerepköreinek korabeli társadalmi elvárásait és erdélyi vonatkozásait jól tükrözi egy 1942-ben írt tanulmány[146] is, mely a trianoni határmódosítástól eltelt huszonkét kisebbségben megszenvedett évről állította: „Kemény iskola volt, de nem volt haszontalan. Nálunk még kevesen tudják, amit Erdélyben mindenki tud, hogy ez a huszonkét esztendő gyökeresen felforgatta a társadalmat, megrázta az embereket, emberebbé és testvérebbé tette őket. Vallaniok és vállalniok kellett sorsukat! Vastörvények, paragrafus nélküli láthatatlan törvények parancsa szerint dolgoztak, szervezkedtek, kapaszkodtak az erdélyi földbe, a lábuk alól kihulló ősi földbe: »Ahogy lehet!«". Az *Ahogy lehet* gondolatának felidézése, s a transzszilván álláspont elismerése egyfelől jól mutatja korai elterjedtségét és irodalmi hatását, másfelől azt is, hogy az egyesülés titkon remélt hite, az „újabb únió gondolata ösztönösen mégis tovább élt" s legfőképpen „írók és költők táplálták ezt is".[147]

---

[144] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 68.
[145] Uo.
[146] **Bisztray** Gyula, *Írók az unióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.
[147] Uo., 243.

Talán nem teljesen tartozik a tárgyhoz, mégis jól jellemezheti a kisebbségi magyarság korabeli különös helyzetét és annak értelmezhetőségét, képviselőinek, irodalom és politika összefüggéseinek, közös céljainak korabeli – főleg magyarországi – megítélését, hogy a *Mi a Magyar?*-ban (1939) Szekfű Gyula is Ravasz Lászlót kérte föl a magyarság úgynevezett „normáinak" a megfogalmazására. Ravasz ebben az írásában pedig nem véletlenül „a magyarság, mint tény és a magyarság, mint érték"[148] párhuzamaiban vonta meg nemzetkarakterológiai koncepcióinak mérlegét.[149] Az adottságként létező értékek felmagasztosulására, bizonyos történelmi idők legitimáló erejére, s ez által a képviseleti elkötelezettségre, vagy az irodalom ideológiailag terhes funkcióira jól rávilágíthat, hogy a történelmi önvizsgálat szabadabb módja irodalmi téren is azonnal érzékelhetőbbé vált a második bécsi döntést követően, amikor már nem kellett kisebbségi függésben, kényszerhelyzetben felmagasztalni az amúgy adottságként létező értékeket. A kisebbségi viszonyok felbomlásával (1940 és 1944 között) a korban népszerű történelmi regény tematikája Erdélyben sem az önálló fejedelemség idejébe, hanem az egységes királyság vagy a monarchiabeli Magyarország világába nyúlt vissza.[150]

Felnőttéválás és/vagy önállóság?

Mind a már említett Babits, mind Szerb Antal egyetemes esztétikai értékrendben, s így irodalomtörténetben gondolkodott, mindketten bámulatos anyagismerettel és elbeszélőstílussal, s olykor kritikus iróniával közelítettek a korabeli „nagy ügyek" szinte minden fajtájához. Babits nem véletlenül tartotta elfogadhatatlannak, hogy egyazon kultúrában, a nyelv egyetemességének a szintjén túl, más-más értékrendet használjanak.[151] Mint írta: „A kultúrának semmi köze az ország-határokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv."[152] Szerb Antal 1934-ben, az irodalomtörténetében viszont már azt írja, hogy „több magyar irodalom van

[148] Vö. *Mi a magyar?,* szerk. **Szekfű** Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 14.
[149] Tíz évvel korábban, az irodalmi skizma vitájában Szekfű is az erdélyi irodalom kettős meghatározottságát fogadta el a Ravasz által felvetett kérdésekre: „(…) az erdélyi irodalom, az ő külön színeivel, szükségszerűség, melyet az erdélyi léleknek, magárahagyatottságában, meg kellett szülnie, ha nem akart elpusztulni. Hogy ezek a színek milyenek, kellemesek-e vagy sem, zavarják-e szemeinket vagy gyönyörködtetik, ennek megítélésére mi, magyarországi magyarok, nem vagyunk hivatottak. Ha mégis ítélkezünk, ezt szeretettel, nem haraggal vagy ressentiment-nal kell tennünk, s az erdélyieken áll, elfogadják-e tőlünk vagy sem. Az irodalom különben politikának és szociális viszonyoknak is függvénye, s ez utóbbiak lényegesen különböznek a mieinktől Erdélyben, innen a főeltérés a dunai és erdélyi színek között." Vö. **Szekfű** Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.
[150] Vö. **Vallasek** Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2, 234.
[151] S számára a történelmi Magyarország és Erdély egysége megélt tapasztalat volt (például fogarasi tanítóskodása, vagy *A Holnap*beli szereplése révén is).
[152] Vö. **Babits** Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, é.n., második kiadás, 354.

kifejlődőben", s legalábbis az említett differenciálódó befogadás felől tekintve ez a korban bizonyára igazolhatónak is tűnt. Mégis talán megkockáztatható azon állítás, miszerint Szerb a folyamatában szemlélt irodalmi alakulástörténetben valószínűsíthetően még nem egyenrangú magyar irodalmakról beszélt. Ahogyan nem lehet eltekinteni attól a ténytől sem, hogy az *Erdélyi Helikon* pályázatára elkészült irodalomtörténete megjelenésének alapvető feltételei közt éppen az a két meghatározás szerepelt, hogy a mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de ugyanakkor elsősorban az erdélyi magyarsághoz. Ezt a kettősséget remekül példázza Makkai előszava is, aki a „magyar szellem örökkévaló egysége" melletti „bizonyságtételnek" nevezte Szerb Antal művét.[153] A *Vallani és vállalni* vita kapcsán is az említett Makkai-tanulmány élet és irodalom viszonyában határozottan állította, hogy a kisebbségi irodalom sem mondhat le a művészi ábrázolásról, a minőségről a közvetlen valóságtükrözés javára.[154] Az elitista, egyfajta örök kánoniságban bízó Makkai, nem csupán saját irodalomszemléletével tartotta ellentétesnek, de az erdélyi irodalmi tudat kezdetlegességének, s nem utolsósorban az olvasói közeg, a helyi recepció értékhiányos befogadáskultúrájának eredményeként nevezte aggodalmasnak, hogy politikai és etikai síkon várjanak el sajátos feladatot az irodalomtól, vagyis az esztétikai szféra eszközként való felhasználását, más, mint irodalmi célok érdekében.[155] Mégis az önálló erdélyi irodalom gondolata, a minőségi elvárásokon túl, az ő idealisztikus szemlélete értelmében, egy szellemében, tradícióiban, eszményeiben és nyelvében magyar irodalomhoz képest – mint többször kifejtette[156] – problémáiban, íróiban s persze befogadó-közegében lehet igazán

[153] Vö. **Makkai** Sándor, *Előszó*, in **Szerb** Antal *i.m.,* 7-8.

[154] Bár szerzője az irodalom lényegét elsődlegesen csak ábrázoló minőségében, az élettény irodalmi tényként való bemutatásában látta, s a kettőt hierarchizálva ez utóbbit egyetemes minőségűnek, egyetemes művészi érvénnyel bírónak tekintette, kétségkívül arra törekedett, hogy a sajátosságokban megragadt valóságtükrözést egy minőségi fejlődés során fejleszthesse általánossá, egyetemessé. A némiképp sejthető ellentmondás itt is abban rejlik, hogy ez a szemlélet az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriaként a regionálist, a sajátosat nevezte meg.

[155] Pedig az erdélyi vonatkozásokon túl a kor magyarországi fogadtatásának (mellesleg igen hosszú évtizedekre meghatározó, tovább élő) alakzatait Szerb Antal sorai is jellemzik: „Az irodalom megint sokkal több mint irodalom, több mint politikai és társadalmi tett. Innen ered az a tiszta, eszményi mozzanat, a csendes átlelkesültség gesztusa az erdélyi irodalom jobb alkotásaiban, melyet hiába keresünk napjaink magyarországi irodalmában, és amely furcsán, szellemtörténetileg elszigetelten és annál megrendítőbben hat a korban. Ez a gesztus lefegyverez: a kritikus hiába szedi össze minden tárgyilagosságát, az erdélyi könyvet nem tudja úgy tekinteni csupán, mint egy műalkotást […]" Vö. **Szerb** *i.m.,* 504.

[156] Minden kanonikus diszkurzus retrospektív aktusához olyan múltkép megalkotása is hozzátartozik, amelyikben az elődök, mint a hagyomány választott formáinak a kijelölői, a jelenbéli legitimálás szükségszerű aktusain túl, a jellembeli nagyságtól a szövegszerű formákig és eljárásokig vagy az éppen ezekben rejlő hitigazság jellegű kinyilatkoztatásokig is, egyként megtalálhatók lesznek. A hagyományt ezért sem annyira megtartani, mint inkább folyamatosan (újra)teremteni lehet! Makkai Erdélyiségképe a sajátosságok felmagasztalásában inkább teremtésnek volt tekinthető. Ebben az erdélyi szellem történelmi alkotóvonásainak kimutatása mindig a történelmi múlt adottságaihoz visszanyúlva akarta bizonyítani sajátosságának örök érvényű értékeit. Nem egy előadásában éppen ezért Erdély történelmének tendenciózus átértékelése volt megfigyelhető. E történelmet Kelet és Nyugat találkozásában, a Nyugat védőbástyájaként, vagy egyéb sajátos szerepeinek hangsúlyozásában ragadta meg, de ugyanígy Bethlen, Martinuzzi, I. Rákóczi György vagy éppen Kemény

erdélyi irodalom. Ez a befogadóközeg azonban, ahogyan a problémák, élethelyzetek és az írók is (Makkai példája különösen jellemző) változhatnak a leginkább az idők során, mint ahogy szintén ez a változó befogadóközeg tarthatja csak meg az irodalom értékhierarchiájának azon nézeteit is, melyek képesek lehetnek folyamatosan újraalkotni a műveket, fenntartani vagy megkérdőjelezni korábbi értelmezésalakzataikat. A magyarországi recepcióra összpontosító vizsgálódások ezért természetszerűleg nem kerülhetik meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait.

A hatvanas évekre újból megnyíló magyarországi és erdélyi irodalmi, kulturális viszony egyfelől természetszerűleg már más befogadóközeget biztosított az erdélyi alkotók és alkotások számára, mint a húszas–harmincas években, másrészt viszont az alább vázolandó összetett okok folytán a kezdeti irodalomtörténeti vizsgálódások Magyarországon jórészt csak azokat az eszményeket honosították újra, amelyek a két háború közti erdélyi irodalomszemléletet is megalapozták.[157] A két világháború közti időszakról jellemzően a hatvanas évek végétől születhettek az első magyarországi komoly összefoglalások, melyek konklúzióikat, irodalomesztétikai minőségeiket legtöbbször a kortárs erdélyi magyar irodalomra is érvényesíteni próbálták. A magyarországi kanonikus diszkurzusok később is, leginkább a reprezentáció (képviseleti értelmű) fogalmát mintegy közös részhalmaz jelentésben feloldva, a kánonalkotó szándék mellett válogatták ki azokat a kortárs műveket, amelyek a teljes irodalomszegmens egésze helyett állhattak aztán. A redukció ilyen jellegű formája nem állt távol az irodalomtörténeti alapvetésektől sem, legfőképpen akkor nem, ha nem került ellentmondásba valamely történeti kánon funkcióival, beilleszkedett egy ilyen részhalmaz logikájába, amelynek értelmezésvetületeit a virtuális egészre kivetítve érvényesnek határozta meg. Kuncz Aladár 1928-as tanulmánya *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, például évtizedekre határozta meg a történeti kutatások alapvetéseit, s az elváráshorizontokba is kész listát, műfajokat, műveket és alkotókat helyezett.[158] A két kisebbségi korszak közötti szerzői párhuzamokon, erkölcsi, eszmei analógiákon túl, a választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai a recepcióban például a népszolgálat, a kollektivitáseszmény vagy a bújtatott nemzeti egység funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkoztak. Az erdélyi irodalom ilyenforma egységes recepcióját fenntartók

Zsigmond jellemének a megidézése is a türelmes liberalizmusnak és bölcs humanizmusnak tipikusan erdélyi jelképeiként kerültek be irodalomértelmezéseibe. Lásd még **Végh** Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1, 81-89.

[157] Mindemellett tény az is, hogy 1945 után már végképp elveszett az újraegyesítésbe vetett hit.

[158] Vö. **Kuncz** Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

legtöbbször fogalmi készletük alig körülhatárolható kuszaságával, következetlen metaforikusságával, és terminusainak logikai fegyelmezetlenségével gátolták egy irodalmi heterogeneitásra törekvő elméleti alapvetés koherens megalapozhatóságát. Mindehhez természetesen hozzájárult már a kezdetektől a nemzetiségi kultúra csonka szerkezete, a kisebbségi irodalom és kultúra belső feszültsége, a trianoni döntés racionális feldolgozhatatlansága éppúgy, mint a közéleti rögtönzések, szerepek kényszere,[159] a szellemi és politikai funkciók egybemosása, vagy egy-egy életmű érdekszféráinak változó minőségű irodalomra vonatkoztatott kilengései.

A problematika összetettsége meglehetősen szükségessé teszi tehát a párhuzamos történeti kitekintéseket, amelyhez nem csupán az erdélyi s általában a kisebbségi, határon túli, regionális vagy nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, korabeli értelmezéseit célszerű vizsgálni, de a terminológiai tisztázatlanság konfúz jelenségeit, ezek gyökereit, s következményeit, a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait is.

Kényszerű különállás vs. egyetemesség

Béládi Miklós a magyar irodalom 1945 utáni történetében a kisebbségi-anyanemzeti párhuzamban mint értelmezési keretben hivatalosan is a többszólamúságra, a Szerb Antaltól kölcsönzött terminussal, az „utódállamok" magyar irodalmaira pedig mint különálló entitásokra tekintett. A határon túli irodalmakkal foglalkozó Akadémiai Irodalomtörténetben[160]a majdnem hat évtizede tartó különélésre figyelmeztetve e kényszerű helyzetből viszont általánosságban is a kisebbségi irodalmak jellegét abból a meghatározó tényezőből eredeztette, hogy ezek indulásuktól kezdve „*nem teljes értékű*" irodalmak. „A szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, vagy ha alkalma nyílott efféle erőfeszítésre."[161] Maga Béládi is kifejtette persze, hogy az elmondottak korántsem egyforma érvénnyel vonatkoznak a két világháború közötti határon túli irodalmak mindegyikére, kiemelve az erdélyit, amely például „első negyedszázadában megindult az önállósodás útján". Ugyanakkor kétségtelen, hogy az egyéb kényszerű jellemzők, az elszigetelődés és a kisebbségi státus további fölös terhei az erdélyi irodalomra is éppúgy

[159] Ezzel kapcsolatban lásd részletesen **Nagy** György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press – Polis, 1999.
[160] **Béládi** Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, szerk. **Béládi** Miklós, Bp., Akadémiai, 1982.
[161] Uo., 10.

érvényesek voltak, legfeljebb 1982-ben még nem mindent lehetett vagy volt célszerű kimondani. Azt már mindenképpen, hogy „egy nemzettöredék anyanyelvi műveltségének fenntartójaként sokféle feladatot látott el", de az olyan mondatokat, - amelyek a kisebbségi irodalmakat különállásukban korábban tagadó, s minősítéseikben is meglehetősen kemény szavakat használó ténymegállapításnak számítottak, - igen nehezen fogadták még a vágyálomszerű egységben gondolkodók is, a határok mindkét oldalán.[162] Az elmarasztaló megjegyzések, a minőségbeli kifogások – hivatalosan is – gyakorlatilag csak a két világháború közti kisebbségi irodalmaknak szólhattak, mégis természetes volt, hogy kiérződjön belőle a mának, a jelen irodalmának, s tágabban annak kényszerű szerepvállalásainak, pontosabban azok kiváltó okainak, körülményeinek a bírálata. S minthogy irodalmi egységről szó sem lehetett a hivatalos irodalompolitikai fórumokon, a különvált, de minőségben kiforrott különböző magyar irodalmak „egész–rész" viszonyból való eszmei eltávolodásának hangsúlyozásával lehetett egyáltalán szóba hozni a hiányokat, az intézmények hiányosságát, vagy a különböző kollektív jogsérelmeket. Talán politikai okokból is, a különállás tényének hangsúlyai vagy éppen azok burkolt tagadása, nem az egykori egység szellemi újraegyesítésében, de a minőségi nagykorúsodásban találta meg igazi célját. A bevezető ennek értelmében a hivatalos irodalompolitikai sémák eluralkodásával, jellemzően „történelmi fordulatra" hivatkozó 1945 utáni „önállósodási" lehetőségekről, „kulturális autonómiáról" s ennek keretein belől a függetlenedési folyamatról tudósított, amelynek végén a nemzeti és nemzetiségi irodalmak egyenjogú irodalmakként, gyámság nélkül, a mellérendelésben vehetnek majd részt. Az egység helyett ezért vezette be az említett nyitó tanulmány hivatalosan is az „egyetemes magyar irodalom" fogalmát, melyben már „helyet talál magának a nyugati magyar irodalom is".[163]

A második világháborút követően, a határokon átívelő, szellemében egységes magyar irodalom létjogosultságában bízók, de az azt hevesen tagadók sem feltétlen vették észre, hogy az utópisztikusnak mondható „egyetemes magyar" terminusnak akadémiai szinten való elfogadottá tétele, legitimálása, önmagában is egy történelmi-politikai helyzetnek a kényszerű kiszolgáltatottságában történt. A többes számú magyarirodalom-kép felvázolásában a Szerb Antalt is idéző Béládi a hatvanas éveket jelölte meg, mint amikorra a határon túli irodalmak, így a „romániai" is, beteljesítve a transzszilvanista eszményeket és törekvéseket, eljuthattak az önállósodás művészi fokára, és teljes értékű irodalmakként lettek

[162] Vö. „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvű irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum." Vö. **Béládi** *i.m.,* 9.
[163] **Béládi**, *i.m.,*17.

meghatározhatók. Látszólag kritikusan, a vicinális érdekek elvetése által tehát, az önkritikus szemlélet kibontakozásában és az általános igénynövekedésben látta az említett tanulmány szerzője mindennek a fejlődésnek a kiváltó okát. Mégis jórészt ideológiailag engedékenyen, hiszen az említett időszakban a kisebbségi irodalmak saját értékrendszere, s ezek feltételei, az ehhez szükséges intézmények hiánya éppen politikai zsugorodásuk, jogfosztottságuk negatív csúcsain állt. A nemzeti kisebbségek irodalmának autonómiájáról beszélni, ilyenfajta kulturális autonómiát tételezni viszont eleve csak ott lehetett volna, ahol megfelelő kulturális intézményrendszer is működik. Az irodalom kultúraszervező, vagy kultúrahelyettesítő szerepének hallgatólagos aktualitása, ennek kényszerű elismerése mellett, a bevezető ezért fogalmazhatott így: „anyanyelvi szakértelmiséget az alsótól a felső fokig anyanyelven folyó oktatás fejleszthet ki, és önálló intézményhálózat képes működtetni; tudományos kutatógárda fölneveléséhez is elsősorban az utánpótlást biztosító saját műhelyt kell megszervezni”.[164] Ebből a szempontból feltétlen erénynek mondható, hogy ugyanebben a bevezető tanulmányban, a kor politikai konjunktúrájában, már le lehetett írni azt, hogy a sokszor említett nemzetiségi társadalmak is „jog szerint önálló, autonóm politikai tényezőként és intézményesen kívánnak saját sorsuk alakításában részt venni. Jogaik nem szűkíthetők le az egyéni állampolgári jogokra, kollektív jogokként is biztosítani kell jogaikat”.[165] Amely mondat egyébként éppúgy „kiszólásnak” tekinthető egy irodalomtörténetben, mint az amúgy kritikával illetett felesleges terheket és feladatokat is felvállalni kényszerülő kisebbségi irodalmak esetében, ezek irodalomesztétikai érdekhatárain túli szerepeinek, felelősségének a hangsúlyozásakor. A szakmai érvek ellenében a gyakorlatban tehát e bevezető is engedményeket kényszerült tenni, s az irodalom nemzetiségi szemléletének „szuverén” anomáliái közt, mintegy a jól ismert sorok közti olvasás technikáját az értekező műfajokra is alkalmazta.

Axiomatikus megfeleltetések

A burkoltan kritizált intézményrendszer hiánya miatt, mely az említett önállóságnak is egyik alapfeltétele lett volna, az 1945-től 1989-ig terjedő időszakra sokkal inkább, mint a két világháború közti korszakra érvényessé vált az a megállapítás, hogy ekkor a kisebbség önszerveződő-képességének gyakorlati fenntartása, fenntarthatósága vált kérdésessé. Az erdélyi hagyományokban, függetlenül attól, hogy ezt egy eredet nélküli, a semmiből teremtés

[164] **Béládi**, *i.m.,* 13. Ugyanott: „A nemzetiségi irodalom a nemzetiség öneszmélésének egyik szerve és fokmérője, önállóságának szintje egyúttal a nemzetiségi társadalom kultúrájának és etnikai önismeretének színvonalát is jelzi.”
[165] Uo., 11.

esztétikai-ideológiai alappillérein, avagy a meglévő évszázados tradíciók, a kulturális önállóság és kvázi-függetlenség mércéje szabályozta térben határozzuk meg, az irodalmiságnak és az irodalmi műfajok bizonyos szegmenseinek mindenképpen a gyakorlati előzmények hiányával kellett szembenézniük. Az intézményes kritika vagy a dráma mint műfaj például, (hogy annak bizonyos válfajairól, amelyek természetszerűleg időkorlátoktól is függtek, már ne is beszéljünk) nem léteztek korábban, s ha a két világháború közti korszakra, mint indulásra tekintünk, akkor is, ezek mellé mindenképp célszerű a körülmények gyakran heroikus idealizmusa mellett a felfokozott hivatástudatot vagy az éppenséggel gátló intézményi hiányosságokat is megemlíteni. A kritika struktúrái vagy a tudományos kutatómunkának az alapvető kritériumait biztosítani igyekvő intézmények olykor egészen meglepő keretek közt, több-kevesebb alapossággal és szakszerűséggel próbáltak ugyan megfelelni a követelményeknek, de az önálló szakspecifikus intézeti háló majdhogynem a teljes említett időszakban hiánynak számított. Ugyanígy, a műfajiság keretei is sok esetben egybemosódtak, egyetlen személy, mű, intézmény vagy akár műfaj is többes feladatok, többes területek, többes érdekek képviseletére kényszerült vállalkozni.

Nem elhanyagolható szempont a két, talán eszmeinek is nevezhető szemlélet közt, hogy míg a két világháború közti irodalmi szerepvállalásokban (elsősorban a húszas években) folyamatosan hangsúlyozódik a transzszilván eszmeiség mellett az európaiságra való odafigyelés, az európai színvonal, a néptestvériség és a jellegzetességek gazdagító, nem kisajátító szemlélete, addig a történelmi kényszerűségek egyre komorabb valóságában, a hetvenes évek végső visszafordulásai következtében s az internacionalizmus kiábrándító frázisait követően, már leginkább egyfajta mentsvárnak, a megmaradás kifejezésének és biztosítékának tekintették csak a szélesebb tömegek az anyanyelven megszólaló irodalmat. A megnőtt (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás a kisebbségi létben, a harmincas évek keserű kijózanodásaitól[166] egészen a második világháborút követő évtizedekig fokozatosan hangsúlyozódott egy olyan térben, ahol a kisebbségek létbizonytalansága egyre valósabb veszélyeknek lett kitéve. (S amikor már nem pusztán jogait, de saját létét is kétségbe vonták!) Az önvédelmi, vagy sérelmi politika a befeléfordulásban, a „helyi színek" keresésében, a sajátosságok felmutatásában és felmagasztalásában kereste elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom pedig a hivatalos szocreál ideológiákon túl a későbbiekben is a kisebbség életéhez, életformáihoz, hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, ezeknek adott különleges nyomatékot, s mintegy folytatta a hivatalosan is vállalható

[166] A különböző ideák és törekvések minőségi skálán való jelentős eltérései mellett, itt említhető például Fábry Zoltán messianisztikus erkölcsi pátosza, vagy Németh László leginkább védekezésként is felfogható Duna-gondolata.

kollektivitáseszményt. Elsősorban a kornak megfelelően, de már a marxista ábrázolásokon túl, az írónak tájhoz, néphez, közösségéhez tartozását, a sorsközösséget, amely az irodalmat és a kisebbség életét szétválaszthatatlannak minősítette.[167] Nem véletlen, hogy ekkortól kerülnek ismét előtérbe a transzszilván ideológia jegyei.

A transzszilván kánon továbbélése a hetvenes, majd nyolcvanas évtized recepciójában persze annyiban jelentett eleven hagyományt, amennyiben múltorientáltsága, értékközpontúsága és kollektív, közösségi eszménye lappangva tovább tudott élni.[168] (A harmincas évek revíziós vitái egyébként sem a kollektivitást, sem az értékközpontúságot az irodalomeszményben nem bolygatták túlságosan, a múltorientáltság, a hagyományok feltárása és fenntartása éppen ezért vált elsődlegessé, s a történelmi megpróbáltatások közepette pedig a hetvenes évtizedre elsődlegesen hangsúlyozandóvá). Ahogyan a húszas évekre a múltba fordulás, a korábbi idők dicső megelevenítése általános divattá lett, úgy a regény- és színpadi irodalomban a hetvenes évtizedre is egy korábbi időszakhoz mint egykori értékrendhez való szellemi visszafordulás, kényszerű, jelenéből kiábrándult hagyománykeresés válik meghatározó tényezővé.

Külön mérce (kétséges egység)

A hagyománytörténeti összefüggés, amely a magyarországi és a regionális irodalmak közt a hatvanas évektől kezdett érzékelhetően ismét előtérbe kerülni,[169] a kollektív jegyeket és eszmerendszert valló diszkurzusok folytonosságának biztosítása mellett a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényét is magában rejtette. A magyarországi és az erdélyi irodalom között meginduló kommunikáció azonban nem csekély hatással volt a mindinkább

[167] A transzszilván reprezentációban például a romantikus tájélmény vagy a történeti téma is elsődlegesen az erdélyi szellem szolgálatában emelkedhetett a szimbólum rangjára.

[168] Az erdélyi magyarság alapvetően lélekszámában is különbözött az összes többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól. Nagyrészt ebből adódik, hogy tagoltabb, összetettebb értelmiségi csoportosulásai alakultak ki. Míg a hatvanas évekre a döntően első generációs értelmiségiek csak baloldali hagyományokra építkeztek, s intézményi struktúráikat is természetszerűen csak így hozhatták létre, addig megmaradt némi folytonosság is, egy olyanfajta tudás keretén belül, mely hagyományaiban a két világháború közti kisebbségi szellemi életben gyökerezett. Folyamatosan léteztek például vonatkoztatási személyiségek is, akik aktívan vettek részt az erdélyi magyarság hatvanas-hetvenes évtizedének társadalmi-kulturális életében. (A tagoltságra példaképp egy nagyon heterogén lista: Kós Károly, Márton Áron, Mikó Imre, Jordáky Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Schuller Rudolf, Gáll Ernő és mások.)

[169] A második világháborút követő bő első évtized ideológiapolitikai torzulásait követően, a hatvanas évek politikai enyhülése, bár nagy különbségekkel, de fellendülő és összetett irodalmi életet eredményezett Magyarországon és Erdélyben is. Ennek talán az egyik legfontosabb aspektusa éppen az volt, hogy az addig kényszerűségből elzárt, és immár külön irodalmakként kezelt kortárs magyar irodalmak megkezdhették a hiánypótlásokat, egyáltalán megvolt a lehetőség az egymás iránti tájékozódásnak, az eszmecserének, az értékek számbavételének.

tagolttá váló magyarországi értelmezésmódokra sem.[170] A két világháború közti értékszemléletet alkalmazva a magyarországi kezdeti kritika axiomatikus megfeleltetésekben kísérelte meg az erdélyiség irodalmi lényegét gyakorlati disztingválás nélkül alkalmazni a kortárs irodalmi történésekre is.[171] Az elvárások egy meghatározó része így az újabb erdélyi művek esetében is gyakorta csak a történelmi-politikai helyzetnek és az általa okozott traumáknak tulajdonított értékeket, nem pedig a kisebbségi körülmények között íródott műveknek a helyét próbálta meghatározni valamiképpen egy egyetemesebb irodalom-esztétikai értékrendben. Ha az ötvenes–hatvanas években még egyáltalán nem lehetett egységes magyar irodalomszemléletet szóba hozni, az erre utaló igény egyre csak nőtt a titkon egységesnek vágyott magyar irodalmakról szóló diszkurzusokban. Csakhogy az eképpen megváltozott helyzet fonákságában már azért nem lehetett egységről beszélni, mert – a hivatalos ideológia mellett a kvázi autoriter diszkurzusok kényszere következtében is – a megbomlott, sokszor ellenállásnak hitt jóhiszemű, ám érzelmileg szubjektív kritikai diszkurzus és irodalomtörténet-írás, ami magával kellett volna, hogy vonja az irodalomnak a kritikai rangban való egységét is, ekkorra külön értelmezéseket generált régiók alapján. Az erdélyiség továbbélése, az önálló erdélyi (hivatalosan romániai) magyar irodalom hangoztatása, sok esetben ennek különféle csoportérdekek szerinti kihasználása viszont a hetvenes évektől egy összetett folyamat által végképp elveszíteni látszott a maga integratív szerepének esztétikai alapvetéseit és kritikai egységét.

Történeti kitekintés (előzmények)

A magyarországi irodalompolitikai helyzet az 1956-ot követő időszak politikai megtorlásaival és centralizált irányításával párhuzamosan némi enyhülést is hozott a kultúrpolitikai légkör terén. A lassú enyhülés engedményeinek voltak tekinthetők például a hatvanas évek elejére meginduló irodalmi folyóiratok is (*Kortárs* 1957; *Jelenkor* 1958; *Valóság* 1958; *Világosság* 1960; *Új Írás* 1961; *Kritika* 1963).[172] Az ötvenes évek legvége, az

[170] Vö. **Szirák** Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 43. „Népi kánon és az összmagyar szolidaritás folytonosságának" megteremtésében az említett tanulmány szerzője Czine Mihályt, Görömbei Andrást, Ilia Mihályt és Pomogáts Bélát nevezi meg kezdeményezőknek. Lásd uo.

[171] Külön kiemelendő, hogy az első próbálkozások alkalmával nem is születhettek mindig adekvát értelmezések. Hiányt (gyakran tudásbelit) nem lehetett egykönnyen és hamar pótolni, maradtak a két világháború közti irodalmi tapasztalatok, majd pedig akarva-akaratlanul előtérbe kerültek azok az életművek, amelyek a korabeli politikai helyzetben a változásokat – a lehetőségekhez képest kimondva – sürgették, és részben már bele lehetett őket fogalmazni a magyarországi irodalompolitikai enyhülést követően a kritikai gyakorlatba.

[172] Persze a hatvanas években is a pártirányítás határozta meg az irodalmat és a sajtót mind tematikában, mind hangnemben, azonban érdekesség, hogy a végig egységesnek mondott MSZMP-ben már megjelentek a különféle pártirányzatok, amelyek a sajtónak s az irodalmi életnek is valamelyes mozgásteret biztosítottak. A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat „a kapitalizmus embertelenségeit felfedve" persze, de már valamelyes

„új szakasz" politikája mindenesetre mindkét országban a maga óvatos ideológiai nyitásaiban értékelhető, ám ezek viszonylagosságát[173] jól mutatja, hogy csupán a személyi kultusz idejéhez képest érzékelhető valamiféle pluralitásként. Erdélyi viszonylatban a következő évtized szellemi munkássága és lehetőségkeresése végig ennek a viszonylagosságnak a jegyében zajlik, s a következő diktatórikus személyi kultuszig eltelő időszakban gyakorlatilag csak a magyarság sorsát illető sérelmek, erősödő jogfosztások maradnak változatlanok. Ezek keretében lesznek értelmezhetőek azok a normalizálódási törekvések, illetve kísérletek is, amelyek a magyar értelmiség bizonyos részének közéleti tevékenységét jellemezték, s amelyek az irodalom öntörvényű létmódját is sok esetben erőszakosan kérdőjelezték meg.

Az igénynövekedés és a kritikai élet megerősödése, mely magával vonta egy autonómabb értékrendnek a kialakulását, az esztétikai szempontok fokozottabb érvényre jutását, Erdélyben mindössze a hatvanas évek végétől számító, pár éven át tartó politikai-ideológiai enyhülés következtében vált rövid kivétellé. Az értékek és eszmények új megvilágítása, a nagyobb játéktér és a fokozottabb szabadság ez időben a mítoszok lerombolásáig ugyan nem jut el, de a szűkebben értett irodalmiság esztétikai komponenseinek vagy az irodalmi individualizmusnak az újabb felfedezéséig kétségkívül

rálátást nyújthatott a vasfüggönyön túl történtekre. - Vö. **Murányi** Gábor, *A magyar sajtó története 1948-tól és 1988-ig*, in *A magyar sajtó története*, szerk. **Kókay** – **Buzinkay** – **Murányi**, Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000, 217. Az ötvenes évek romániai helyzetére, és az új magyar értelmiség egy részének ambivalens diszkurzusára jellemző, hogy Bukarestben magyar írók is részt vesznek abban a küldöttségben, mely hivatalosan elítéli a magyarországi lapok, s köztük leginkább a Nagyvilág Romániába való tervezett bevitelét. Csak 1963 után nyílik lehetőség az erdélyi magyarság számára, hogy hivatalosan is hozzáférhessen a Magyarországon kiadott kritikai és szépirodalmi folyóiratokhoz…

[173] Az 1956 után kialakult helyzet valóban csak viszonylagosságában jelent új fejezetet. Korábbi jelek az enyhülésre alig mutatkoztak (például Sztálin halálát követően 1953-ban), de romániai viszonylatban, csak az 1956 februárjában zajló XX. szovjet pártkongresszus következményében beszélhetünk egyáltalán ilyenekről. Ekkortól a román pártvezetés nemzetiségi téren is engedményeket kényszerült tenni. 1955-re szabadon engedték a Bolyai Tudományegyetem korábban koncepciós perben elítélt egykori tanárait, ahogyan az 1951-ben életfogytiglanra ítélt Márton Áron püspököt is. Az ellenpéldák az ötvenes évek végére ismét számszerűleg megnőnek: a bolsevik ideológia jegyei közt megindul a nemzetiségi követelések jogosságának elkendőzése. 1957 februárjában már 'szokásos' retorikával leplezik le a 'magyar nacionalizmust', (vö. **Kovács** György, *Gyom, amit irtani kell,* in Előre, 1957/2.) majd a marosvásárhelyi magyar írók csoportja nyílt levélben ítéli el a magyar „ellenforradalmat", s tesz hitet a román kommunista párt mellett. Ezzel egy időben, a magyar lapszerkesztőségekből zúzdába küldött könyvekkel együtt megindul a központilag irányított kampány a magyar „szeparatizmus" ellen. (A Bolyai Tudományegyetem tanárait és hallgatóit, – köztük a másodéves Páskándi Gézát – is ekkor tartóztatják le.) Mindenesetre egyfajta „olvadás" pozitív eredményeket is hozott: 1957-ben megindul a *Korunk* új folyama, közel másfél évtized után megszületik az első magyar nyelvű gyermeklap, a *Napsugár*, ahogyan a Román Akadémia magyar nyelvű lapja, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* is. Ebben az évben kezdi pályafutását Sütő András szerkesztésében a (nevét később *Új Élet*re változtató) *Művészet*. (S irodalmi szempontból kevésbé jelentős lapok is, mint Bukarestben a *Tanügyi Újság*). Intézmények terén is valamelyest érezhető változás történik, talán a legfontosabbak közül elég, ha a marosvásárhelyi akadémiai kutatófiókot vagy a bukaresti egyetemen újonnan létrehozott Magyar Nyelv- és Irodalmi Lektorátust említjük. Más vonatkozásban ugyan, de komoly jelentőséggel bírt az Állami Székely Népi Együttes megalapítása is.

nagy lépéseket tesz.[174] (A nemzetiségi irodalomtörténet feltárása, a megélénkülő kritikai élet, az új folyóiratok, s mellettük némileg a kiadók nagyobb fokú szabadsága s műhelyszerepe is ekkor közelít leginkább a normalitáshoz.) Ez az időszak egybeesik ugyanakkor a „szuverén", férfikorba lépett, külön erdélyi irodalom szemléletének újbóli kialakulásával is, mely az olykor látványos politikai nyitásokat hivatalosan minden irányból éppen az egységes magyar irodalmi szemlélet ellenében óhajtotta felhasználni.[175]

A szomszédos államok életébe való „be nem avatkozás" oly sokat emlegetett elve alapján visszautasított egység és felelősség, a magyar értelmiségtől kikényszerített romániai álláspontok[176] után (melyek azon nyomban elítélték a közösnek remélt magyarországi felelősségtudatot vagy kötődést) nem vált lehetővé, hogy kulturális, nemzeti, nyelvi kötődésekről bármilyen hivatalos fórumon szót ejtsenek. Helyette fokozottan hangsúlyt kapott Erdélyben és Magyarországon egyaránt a nemzetiségi-kisebbségi eltérő jelleg, a külön sajátosság, amely természetes velejárója – mondták – a nemzetiségi irodalom önállósulásának. Annak az irodalomnak, amely már tudott saját külön történelméről, sőt azt kutathatónak is remélte éppen önállósodása jelének biztosítékául. A programszerű kulturális különállás a hivatalos irodalompolitikában és a hallgatólagos jószándékú magasztalásokban is egyaránt megtalálta a helyét, minthogy kultúrájának és saját értékeinek végre a

[174] Gheorghiu-Dej sztálinista párttitkár halála után, a Ceausescu-rezsim hatalmának megerősödését megelőző politikai interregnum idején Romániában rövid ideig tartó, ám termékeny és visszafordíthatatlanul a mai művészeti sokszínűség irányába mutató kulturális fellendülés volt tapasztalható. A kommunizmus negyvenöt éves történetében ez volt talán az egyetlen olyan időszak, melyben az írók mellett a romániai magyar művészek önazonosulási törekvései is viszonylag szabadon bontakozhattak ki. Az erdélyi művészet sajátságában hívő alkotók a korábban használt, valamint az új, a régióra jellemzőnek tekintett képzőművészeti motívumok és formák felhasználására törekedtek. Ugyanakkor – az önazonosulási törekvés részeként – a művészek jó része már az egyetemes művészethez, a kortárs törekvésekhez való igazodás eszményét is követte. Az irodalmi élettel némiképp analóg módon a modernitás és sajátosság vitáját több művészeti ágban is felszínre hozó identitáskeresés eredményeként jött létre például a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején egy sajátos stíluskeverék, az akkor még élő poszt-nagybányai és a főiskolákon még mindig sulykolt realista hagyomány, valamint a klasszikus avantgárd irányzatok és a kortárs (főként absztrakt) irányok valamiféle ötvözete. A leginkább a stilizáltság és a dekorativitás irányába elmozdult, kelet-európai értelemben internacionálisnak is tekinthető stílus, a szocreállal ellentétben már nemcsak valódi formai sajátosságokra, de az alkotói szándéknak és az alkotó egyéniségnek eredeti hangon való megjelenítésére is alkalmas stílussá vált. (Ekkoriban teljesedett ki Balla József, Barabás István, Benczédi Sándor, Fülöp Antal Andor, Gy. Szabó Béla, Incze János Dés, Miklóssy Gábor, Mohy Sándor, Mottl Román, Nagy Imre, Pittner Olivér és Szervátiusz Jenő alkotói munkássága.) Vö. *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965–75,* szerk. **Vécsi Nagy** Zoltán, Bp., Ernst Múzeum, 2002, 9.

[175] Az akadémiai irodalomtörténet felvezető tanulmánya értelmében például: „*általánossá vált az a meggyőződés, hogy a nemzetiségi irodalom szuverén létét azáltal biztosítja, ha képes egyenrangú társként beilleszkedni az irodalmak közösségébe."* Vö. **Béládi**, *i.m.*, 12.

[176] A Magyar Írószövetség 1968-as ülésén döntött úgy, hogy nem maradhat tovább közömbös a határon túli magyar irodalmak iránt, és hogy felelősséget érez és vállal is értük, melyet nyilatkozatban is leszögezett. A politikai helyzetet jól megvilágítja, hogy a nyilatkozatra Romániában számos, többnyire a pártvezetés által kikényszerített, tiltakozó, elutasító válaszban reagáltak, amelyek a közös felelősség és a kettős kötődés elvét belügyekbe való beavatkozásnak minősítették. Lásd Utunk, 1968 aug. 2; Utunk, 1968 szept. 6; Igaz Szó, 1968/8; Előre, 1968 júl. 7; Előre 1968 júl. 24; - illetve ezzel kapcsolatban vö. még **Ágoston** Vilmos, *A levágott kéz felelőssége*, in Alföld, 1991/2. – (A Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as gyűlésén elhangzottakra a román pártfőtitkár eleinte annyi tiltakozó írást rendelt, ahány folyóirat az országban létezett.)

dokumentálását végezte el, s a hetvenes évekre az erdélyi és magyarországi recepcióban is más-más jelszavakkal, de többnyire legitimált keretekben működhetett. „Ahhoz, hogy a nemzetiségi irodalom kiteljesedjék, a külön fejlődés során ki kell szakadnia az 'anyanemzet-kisebbség', 'egész-rész' viszonyból, föl kell mondania az 'egységes irodalom' elvére kötött eszmei szerződést, független entitássá kell válnia, amit az irodalmi tudatnak is képviselnie kell a saját szellemi központ, intézményrendszer hathatós működtetésével."[177]

Egység helyett a különállás, a különbözőség szólamait cenzurális okok, kényszerítő hatalmi politika, ideológiai lojalitás, vagy éppen a két háború közti időből öröklött külön jelleg büszke tudata szegélyezte az egyik oldalról, politikai óvatosság, érzelmi motivációk, kanonikus érdek, vagy a történeti-kulturális hagyományok remélt megőrzése a másikról. A minőségi nagykorúsodásnak mindenesetre nem, az önállósodásnak viszont kétségkívül csalfa irodalmi ígérete, még az erdélyi irodalom esetében is, a helyzetismeret hiányában, a magyarországi irodalmi konjunktúra határokon túlra való kivetítésében és az autoriter kánonok közvetlen átültetésében élt tovább a második világháborút követően. Az immár külön irodalmakként kezelt nemzetiségi/kisebbségi/regionális magyar irodalmak a kor összetett politikai játszmáiban[178] végképp saját kultúraszervező vagy éppen kultúrahelyettesítő-szerep betöltésére kényszerültek.

Lappangó attitűdök: népi és nemzeti

A magyarországi irodalomtörténeti diszkurzusok egy jelentős része ekkorra ismét csak egy 19. századi népi-nemzeti irodalmi eszményt és értékrendet, illetve egy, a lehetőségeihez mérten értékőrző perspektívát vázolt fel a kisebbségi magyarság számára. A társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta igencsak felszínesen, továbbra is „népnemzetiként" emlegetett, öröklött szemléletet, az összetettségében vagy céljaiban inkább „honmentőnek" definiálható képviseleti diszkurzusfajta összetett irodalmi forrásait egy, a korban meglehetősen kompaktnak vélt értelmezői közösség imaginárius támasztékainak az értékrendszerében és hierarchiájában lehet célravezető szemlélni. Ezek határozták meg ugyanis az erdélyi, úgynevezett „lappangó" kánoni diszkurzus által vallott és propagált eszmerendszernek a magyarországi recepcióban kialakult szokásrendjét, ahogyan egyes életművek kiemelt helyét is. Az autoriter, de semmiképp sem abszolút hatalminak tekinthető irány az irodalmi életnek olyan szegmensét képviselte, amelynek elismert eszmeisége éppen

[177] Vö. **Béládi**, *i.m.,* 13.
[178] Mely a környező országokkal, és azok fokozódó nacionalizmusával szemben is leginkább csak a saját nemzettudata eliminálásának a politikáját követte.

abból adódott, hogy nem egységes világnézetű, csak hallgatólagosan közös érdekeket kötött egymásba.

Mindezekben közös volt a sensus communis és az a fajta részlegesség, mely a sajátnak vallott (a „marxista" keretekhez és lehetőségekhez mérten a népi, nemzetiségi és ezeket ötvöző transzszilván) jegyeket az irodalom történéseinek folyamatában a határon túli, s legfőképp az erdélyi irodalomra tekintve érvényesnek határozta meg. A „honmentő" irány nemzeti(ségi) paradigmája saját kritikai elvárásaiban és frazeológiájában, mely általában mindössze pár jól hangsúlyozott névvel azonosította a határon túl születő magyar irodalmakat, sokáig nagyrészt kizárta vagy egyszerűen nem tartotta említésre méltónak az olyan írókat és műveiket, amelyek ellenálltak az esztétikai kommunikáció összefüggésrendszerében a közösségi, etikai-szociális ideológiákra történő leszűkítéseknek. Erdélyi vonatkozásaiban hasonlóan merev ideológiát testesített meg mint a marxista, amint a szépirodalomban is társadalompolitológiai értékorientációt kívánt érvényesíteni.[179]

A múltorientált, értékőrző és közösségi kánonmodellek nyílt vagy bújtatott továbbélése, a hivatalos fejlődéselv mögött, a húszas–harmincas évekből inspirálódva a második világháborút követően is az erdélyi magyar nemzeti közösség külön öntudatának kialakítására, majd megszilárdítására törekedett. A kisebbségi létviszonyok ellentmondásossága, mely már a harmincas évek vitáiban is kiütközött (leginkább a *Nem lehet*–vitában, 1937) ekkorra már tragikus nyilvánvalóságában pusztán egy sajátos

[179] A teljességhez hozzátartozik, hogy a művészetre és kultúrára vonatkozó korabeli alapfeltevéseknek megfelelően továbbra is érvényben maradtak a sztálinista elvek, melyek szerint a művészet – minden más kulturális jelenséghez hasonlóan – a kommunista propaganda fegyvereként és az ideológiai „harc" egyik legelső frontjaként volt értékelendő. A „szocialista átnevelésnek" szolgálatába állított művészet értelemszerűen felerősítette az irodalom szolgálattevő, nevelő funkcióját, melynek hivatalosan, a kollektivitás újabb formáin keresztül is „a szocializmus felépítésén" kellett munkálkodnia. Ennek a kollektivitásnak azonban Erdélyben a második világháborút követően mindig is, talán csak a kezdeti „üdvtörténet" első éveit kivéve, volt egy alapvetően másfajta jelentéstartalma is, amely az erdélyi magyarság érdekeit, sérelmeit, vagy éppen kollektív tudatát és emlékezetét volt hivatott átfogóan az irodalomban vagy az irodalom által megjeleníteni. Ugyanannak a kollektivitásformának egyéb tartalmakkal való feltöltése bizonyult olyan „használható" keretnek, amelyben a művészet és irodalom, a nemzetiség, mint társadalmi közösség kapcsán emelhet értük képletesen szót. A nemzetiségi lét mint önmagában adott kollektivitásforma a kollektív emlékezet értelmezési pontjait is aszerint alakította ki, hogy a politikai hatalom az ő adottságait, adott másságát hagyta-e érvényre jutni, vagy megpróbálta azt egységesíteni, beolvasztani. A politikai gyakorlattal ellenkező, ideológiájában burkoltan ellenálló attitűd viszont a művészeti gyakorlatot a szocreál esztétikájához hasonlóan két aspektusra bontva tartotta, s ezzel nyomban alárendelő viszonyt is határozott meg, amint tartalmi és formai megkülönböztetésében az előbbi javára történő hierarchiát juttatott csak érvényre. Ennek a hierarchizálásnak az eredménye a kényszerűségekben legitimált értelmezés-formáknak a legjobb esetben is sematikus mintái, melyek az „ahogy lehet" történelmi lehetőségeit eszményítve tartották fenn az irodalomnak a közösségi gondokat megjelenítő, képviselő funkcióját. Ráadásul az „eszmei helyességre" ügyelve a nemzetiségi gondokat irodalomban felvállalók sem mindig tudtak más alternatívát találni, mint a kizárólagosságot, elveik fontosságának a hangsúlyozására. A nemzetiségi, mint nemzeti kisebbségi képviseleti attitűdök a formai kísérletezést az öncélú, esztétizáló irodalmi alkotásokat, az avantgárd újításokat sokszor a hetvenes–nyolcvanas években is éppúgy elítélték vagy lekicsinyelték, amint azt a korban a nem megfelelő attitűdökkel a bolsevik ideológia képviselői tették.

hagyományértelmezést, kulturális reprezentativitást és áthallásos történelmi tematikát kísérelt meg az irodalom révén felszínre juttatni. A recepció ezek sarkított ábrázolása által is egy felületesnek mondható, homogén közösség-képet és traumatikus szemléletet rögtönzött. Az analógiák és a diszfunkciók húszas-harmincas, illetve hetvenes–nyolcvanas évekbeli irodalomszemléletének magyarországi leképződéseiben ugyanakkor mindenképp célszerű arra emlékeztetni, hogy a harmincas évek rekanonizációs vitái Erdélyben evidenciaszerűségében tabuként kezelték a közösségi jelleget, a kollektív értéktudatot. Mint utaltam rá, a viták folyamatosan egy kompaktnak tekintett közösségnek szóltak, az ennek való elkötelezettség mértékéről, módozatairól polemizáltak, vagy magára a kisebbségi létre vonatkoztak, de a közösségeszményt mentesítették a szellemi csatározások alól. S minthogy a transzszilvanizmust leghevesebben támadó Gaál Gábor is alapértékként fogadta el a hallgatólagos közmegegyezéssel kialakított kollektív sémákat, a belső (például a szemléleti vagy nemzedéki) revízió mellett a külső (például baloldali) kritikák is jórészt kulcsfogalomként kezelhették azt.[180] A harmincas években ugyanakkor ennek, a viták általi részleges diszkurzuspluralizációnak a folyamatában nyert fokozatosan teret a szociográfia és a népiesség is, természetesen továbbra is egy közös erdélyi szellemi égbolt alatt.[181] A világnézeti és generációs problémák mögött a valóságkifejezés új igénye is ekkor jelent meg, mely később a marxista-realista ábrázolásokban is megtalálta a maga specifikus erdélyi jellegének összetevőit. A különböző értéktudatok tehát egy közösségi cselekvő szemléletet mindenképpen érvényesen örökítettek tovább a hatvanas–hetvenes évekre is.[182]

A népi örökség

A közös kisebbségi sorsnak két világháború közötti, osztályok fölött álló „nemzeti egységet" megteremtő alapja mind a helikoni tömörülésben, mind az ekkor induló népi írók mozgalmaiban[183] érvényre jutott. Az *Erdélyi Fiatalok* 1930-ban induló folyóirata elsődlegesen falukutató mozgalmat hirdetett, szociális és kulturális mozgalom jellege pedig természetszerűleg éltette tovább a pedagógiai és közösségi célokat az irodalomértelmezések terén is. A korabeli népi jelleg az *Új Arcvonal* című antológiában (1931) szereplők műveiben

[180] Vö. Magunk revíziója (1931); Erdélyi Fiatalok (1930–1940); Jelszó és Mítosz (1937) vitákat, valamint a Korunk (1926–1940) teljes korabeli ideológiai ellenkritikáját.
[181] Például Tamási Áron (Czímeresek, 1931), Kacsó Sándor (Vakvágányon, 1930), Székely Mózes (Zátony, 1930) vagy Berde Mária (Földindulás, 1930) című műveiben.
[182] A transzszilván értékkategóriának a pedagógia célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozícióit, legalábbis a pedagógiai célokkal összefűzött esztétikai érték gondolatát, de a természetábrázolást és a rurális témákat is, részben a népi vonal irodalma szilárdította meg már az 1930-as években, majd éltette őket tovább a második világháború után.
[183] Főképp a harmincas évekre, Lásd *Vásárhelyi Találkozó*, 1937.

már hangsúlyosan jelentkezik, ugyanakkor egy még differenciálatlan világnézetű alkotócsoportot tükröz. Az egység, mely amúgy nagyon rövid ideig élt – részben talán, mert az 1938-as világpolitikai események ismét felszínre hozták a világnézeti különbségeket – a harmincas évek közepétől kialakította a maga differenciáltabb szárnyait, a korábbi transzszilván szerzők népi humanizmusát, az 1935-ben létrehozott *Hitel* körüli szerzők nemzeti önvizsgálatát és a balszárny szocialista, munkásmozgalmi kötődéseit. A második világháborút követően Erdélyben is nyilvánvalóan ez utóbbinak sikerült érvényesülnie a leginkább, (folytonosságát olyan szerzőkben is biztosítva, mint Méliusz József, Kovács György vagy Szemlér Ferenc)[184] de Magyarországon a népi humanizmust és a transzszilvanizmust, vagy bújtatottabb formában a nemzeti eszméket képviselő szerzők is fölöttébb nagy népszerűségnek s olykor hivatalos elismerésnek is örvendtek. (Persze voltak olyanok is, akik e népszerűséget csak az illegalitásban élhették meg, hiszen műveiket, mint például Nyírő József műveit, betiltották 1944 után.) Itt célszerű megemlíteni, hogy a nagyon heterogén egykori transzszilván vonulatnak – Makkaitól a népi-konzervatív Tamásin át egyfelől Wass Albertig és Nyírőig, másfelől Szemlérig és Méliuszig – erdélyi képviselői közül néhányan a nyílt politizálás, vagy a nemzeti radikalizmus felé tolódtak. Az 1945 utáni népi írói hagyományokat tovább vivő nemzedékből (mely a népi jelentéstartományába is Magyarországon többféle írói gyakorlatot és társadalmi programot foglalt), akárcsak a két háború közti nemzedékből is, sokan az aktív politizálást választották, de immár a bolsevik keretek közt.[185] Az egykori baloldali szárny bizonyos része így nemegyszer felvállalta az „útitárs" szerepkörét is.[186] A társadalmi gondokat, a közérdeket megvalósítani igyekvők

[184] Jellemző ugyanakkor, hogy az irodalom társadalmi funkciójának propagálása mindvégig megőrződött, olyan szervezetek és szerzők által is, akik harmincas évekbeli eszményeiket valamiképp továbbéltethették. Lásd Ady Endre Társaság (1935) vagy Balogh Edgár munkássága.

[185] Mint Standeisky is megjegyzi, a népiek Magyarországon is *„bár általában radikális baloldaliak voltak, többen közülük a demokratikus polgári centrum felé orientálódtak, mások pedig szélsőjobbra csúsztak*", de 1945 után is szoros kapcsolatban álltak a politikai hatalommal. Vö. **Standeisky** Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, 17.

[186] Aminek komoly ára volt: 1956 után az egyik első párthatározat éppen a népiek ellen szólt, Veres Péter miniszteri lemondatása „érdekében" rágyújtották a házat, többen pedig, akárcsak Kovács Imre, Nyugatra távoztak. 1963 előtt mindenesetre a kommunista írók mellett a népiek is kapcsolatban álltak a politikai hatalommal, s ha többségük így vagy úgy függetlenítette is magát az uralmon lévőktől, a társadalom problémái iránt sosem maradtak közömbösek. Tóth Pál Péter nem véletlenül jellemezte az „ahogy lehet" politikájaként e politikai szerepvállalást.
A népiek társadalmi elkötelezettsége, a parasztságért, annak felemelkedéséért folytatott küzdelme, vagy a nemzeti érzések iránti fogékonysága mellett irodalmi értékelésükkel, hibáikkal, erényeikkel a szakirodalom számos alapos műben foglalkozik. (Csak néhány megkerülhetetlen írás: **Borbándi** Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989; UŐ, *Népiség és népiek*, Esszék, tanulmányok, cikkek, Bp., Püski, 2000; *Népiek és urbánusok: Egy mítosz vége?* Bp., Századvég, 1990; **Hevesi** András, *Népi vagy polgári kultúra?* in Toll, 1933/8.; **Ignotus** Pál, *Népiség*, Bp., Századvég, 1988; *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, szerk. **Sz. Nagy** Péter, Bp., Rakéta, 1990; **Laczkó** Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3; **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?,* in Kortárs, 1997/6; vagy **Standeisky** Éva, *i.m.*

közül Erdélyben hivatásos politikai szerepre vállalkozott (Veres Péter vagy Kovács Imre példájához hasonlóan) Szemlér Ferenc vagy Sütő András.

Népiség és Szolgálat

A paraszti kultúra eredetmítoszait vagy annak organikus szemléletét az irodalomba léptető népi írók vonala a modernség kulturális értékrendjének az első világháborút követő átértékelésével gyakorlatilag a magas művészet rangjára kívánta emelni a népi, paraszti kultúra termékeit is. Nem mondott le viszont egyfajta elitebb irodalmi kánonról a minőség terén, nem alacsonyította végképp le, vagy szélesítette végletesen ki művelődéseszménye értelmében az addigi nemzeti irodalomtörténetet sem, csupán kontextus-viszonyait helyezte tágabb, elsősorban kelet-európai összefüggésrendszerbe. A kisebb népek kultúrájának, irodalmának a közös gondolata más hangsúlyokkal folytatódott a marxista hatalomátvételt követően az irodalomtörténet-írásban, amely az internacionalizmus mellett a népi világ valóságábrázolását (is) majdhogynem kötelezőnek tüntette fel. Korábbi társadalomkritikai igényének immár nagyrészt elhallgattatott (mert megoldottnak mondott) irodalmi attitűdjei a kulturális progresszió művelődésformáló jegyeiben tarthatta meg erejét. Az alapvető alkotási attitűdként előírt világlátása a korabeli valóság ábrázolásán és feltárásán, a múlt újraértelmezésén túl az archaikus kultúra, a folklór és a kortárs művelődés szintézisét akarta jelen idejű egységgé formálni.[187] Mindemellett, saját öröksége érvényesítéseként is, elfedni igyekezett az irodalmi szerephálóban hivatásos író és közíró különbségeit, akárcsak élet és irodalom esetleges szétválaszthatóságát, a magánember és közösségi ember típusideáljának mindig ez utóbbi javára történő fejlődéselvének a törvényszerű hirdetése által.

Az etikai-szociális ideológiák irodalmi tényezőinek az esztétikai észlelést felülíró tapasztalatában a népi mozgalom bizonyos képviselőinek második világháborút követő irodalmi elképzelései és törekvései sok esetben analógiát mutattak a proletkultos ábrázolásmód és írói világkép szegmenseivel, amelyek következtében a hatvanas évekre, legalábbis részben, autoritását visszanyerő diszkurzusforma egy összetett szociokulturális szemlélet átrendeződését is maga után vonta.[188] Meglehetősen nagy szerepe lehetett ebben a

[187] A népi-nemzeti irányt magukénak vallók közül az 1945–1948 közötti népi írói tábor demokrata szárnyára (melyben a klasszikus szépírókon túl, szociológusok, szociográfusok, esszéírók és falukutatók voltak többségben), de a Nemzeti Parasztpártra, illetve az 1956-os Petőfi Párt egyes képviselőire (Kovács Imrére, Szabó Zoltánra, Bibó Istvánra) is érvényesíthető mindez. Lényegesen eltért ettől az ötvenes évekre a „népből jött" és a néphez gyakorta kötelezően témáért visszanyúló közép-európai új értelmiségi és írói körök nemzedéke, Erdélyben és Magyarországon egyaránt, mely leginkább a bolsevik ideológiát, a dialektikus és történelmi materializmust terjesztette a szélesebb néptömegek felemelése okán.

[188] A későbbi, úgynevezett „népi-nemzetiek", a hetvenes évek „honmentő" íróinak egy igen jelentős része is ebből a heterogén „képzelt közösségből" (Vö. az Anderson-féle 'imagined communities' elmélettel) vált ki. A kettősséget Filep Tamás Gusztáv egy tanulmánya is igyekezett már tisztázni. Megfontolásra érdemes, hogy

paraszti közegből származó elsőgenerációs írói-értelmiségi rétegnek is, amely erdélyi viszonylatokban éppen a hetvenes évekre a diktatórikus társadalmi-politikai praxis kisebbségpolitikai kiábrándító szólamaival szemben a népi mozgalom nemzetideológiáját és kultúratörekvéseit állíthatta szembe.

Mint említettem, ez az időszak együttesen a magyarországi irodalmi kapcsolatoknak a szélesebb lehetőséget nyújtó korszaka is, az etikai-szociális diszkurzusok itteni beszivárgása az évtized folyamán (noha meglehetős fáziskéséssel) az eltiport és végleg veszni látszó nemzetiségi jogok hiányában a közösségi-nemzetideológiai reflexiók esztétikai kidolgozását sürgette.[189]

Kanonikus diszkurzusok átnyúlása

Mindezeket alapvetően azért volt szükséges hangsúlyozni, mert a kollektivitáseszmények kanonikus diverzifikációja mentén nemegyszer éppen a korszakkánon időbeli elcsúszásában, az erdélyi irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódásban, bizonyos szegmenseinek a kiemelésében,[190] és autoriter ideológiaformák átemelésében ragadhatók meg részben azok a buktatók, melyek kiemelten hangsúlyos szerephez jutottak az utóbbi fél évszázad Erdélyben születő irodalmának értékelési menetrendjében.

Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett,[191] a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is legfeljebb félhivatalosan megjelenő, de legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által válhatott elismertté. A kollektív sérelmek

---

ebben a szerző idézi Kovács Imre véleményét az egykor ténylegesen népi író Veres Péterről, illetve arról, hogy Veresék a kommunizmus évtizedeiben sem népben, sem nemzetben nem gondolkodtak; - hanem inkább „nyájban". Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11, 7-13.

[189] A kollektív kisebbségi diszkurzusok szépirodalmi képviselői éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé tették a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését, mint a szocialista realizmus, még ha a kétféle valóságkép között óriási különbségek is voltak. Az uralmi helyzetben lévő marxizmushoz sajátosan népi (mint hivatalosan kollektív) és nemzetiségi (mint bújtatottan nemzeti) – eszmék is csatlakoztak. A népi-realista és a kollektív eszmék kezdetekben a pártirányítás következtében, később pedig, egy különös nemzetiségi keretbe foglalva, hallgatólagos ellenkánonként fordították referenciális értelmezésmódokba a hivatalos vagy kvázi-hivatalos irodalmat. A marxista irány a szépirodalomtól s főképp az irodalmi élettől következetesen elvárta, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén alapozza meg az előzetesen megállapított eszméket és eszményeket. Egy másik szinten, de gyakorta éppen a rendszeren belül, a legkülönbözőbb irányokból összecsengő „honmentő" erők is sokszor hasonló dogmatizmussal kérték számon Erdélytől a kollektív-képviseleti irodalmat, és vallották, hogy csak az irodalom teljesítheti nemzeti hivatását, a közösségi gondok megoldását és a társadalmi szolgálatot.

[190] A nyelv- és nemzetmentő attitűdök politikai tiltásában is gyakran egyértelműnek látszott a siker természetrajzának az ilyen formájú biztosíthatósága.

[191] Mely a hetvenes évekre Magyarországon ismét megpróbált kemény cenzurális irodalompolitikát érvényesíteni: a *Kritiká*t „áthelyezték", Béládítól elvették, majd Pándi Pálnak adták, később a *Mozgó Világ*ot majd a *Tiszatáj*at pedig betiltották.

bújtatott irodalmi ábrázolása, sokszor az ellenállás adta autoritást, népszerűséget is kihasználva, a magyarországi visszhangok Erdélyre visszaható erejével eleve egy parciális kép kialakulását segítette elő. Az így formált elvárásrendnek való megfelelés vágya – sokszor a szigorú cenzurális térben már magának a publikálásnak a lehetősége által is – a magyarországi megjelenéseket sürgette.[192] Az ehhez való igazodási vágynak pedig egyáltalán nem volt elhanyagolható a korabeli szerepe, illetve visszaható ereje.[193]

A hetvenes évekre Magyarországon viszonylagosan működött az irodalomnak az a diszkurzusrendje, amelyben a véleménykülönbségek, illetve magáról az irodalomról szóló viták is helyet kaptak. A Kádár-rendszer folytatta ugyan az irodalom politikai befolyásolását,[194] de a hetvenes évekre újra fokozódó represszió ellenére, a kultúrpolitikai offenzíva már aligha tudta feltartóztatni az elméleti tájékozódás kiszélesedését. Tulajdonképpen ez az időszak az irodalmi kereteken belüli diszkurzuspluralizálódásnak és a határon túli irodalmak felé fordulásnak az együttes korszaka. A honmentő diszkurzus-összefonódás, valamint a kisebbségi magyar irodalmak fogadtatása szempontjából elsődlegesen fontos ez a kettős elmozdulás. Míg a magyarországi struktúrák szintjén jelentős mértékben enyhült a korábbi diktatórikus magatartásforma (például újfajta hangú

[192] Az említett lapok közül a *Mozgó Világ*ban a felvidékiekről, a *Tiszatáj*ban leginkább erdélyiekről közöltek cikkeket.

[193] Hogy kik voltak ismertek és elismertek a magyarországi hivatalos fórumokon is (mely sokszor egy felszabadult, idilli állapotnak látszott a romániai viszonyokhoz és cenzurális térhez képest), az erősen meghatározta az erdélyi értékrendeket is. Persze ismét hangsúlyozni kell, hogy az adott periódusra, a nyolcvanas évek derekára, az erdélyi magyarságnak szinte teljesen leépültek azok az intézményrendszerei, amelyeket a modern társadalomelméletek mint professzionális cselekvőket tartanak számon, és amelyek írók, irodalmárok, kritikusok hatáskörén keresztül alakítják valamelyest az aktuális értékrendet. A leépülés viszont kettős mércét érvényesített, egy formális, felülről irányítottat, melyet egy szocialista realista esztétika képviselt, és egy informálist, amelyet valódinak érezhettek, de amely azáltal, hogy kezdetben informális, ám később fokozatosan megtűrtebb (s a politikai helyzetben érzelmileg egyre elvonatkoztatóbb módon) terjedhetett, magában hordozta a kritikai egység és teljességigény torzulásának veszélyét is.

[194] Az amnesztiarendeletek, majd az 1968-as gazdasági-politikai reformok utóhatása az irodalmi életben és a sajtóban is éreztette eredményeit. A prágai bevonulás azonban Magyarországon félbeszakította a lazulási folyamatokat. (Érdekesség, hogy Erdélyben ugyanez az időszak talán a legzsúfoltabb, legtermékenyebb, s ugyanakkor a legellentmondásosabb vetületei ellenére is a viszonylagos szabadságnak a legnagyobb fokát testesítette meg, amely a román katonai távolmaradás miatt is rövid intermezzót, kibontakozást, vagy legalábbis a kibontakozás ígéretét hozta. A későbbi retorziók fényében egyenesen csodaszámba menő nyitásnak érezhették a korabeli írók és művészek.) Magyarországi viszonylatokban a hetvenes évekre az „emberszabású szocializmus" jelszavának prágai átértékelése következtében ismét ideológiai kulturális szigor következett. Ekkortól „kialakult az a sajtóirányítási szisztéma, amely a szocialista rendszer felbomlását közvetlenül megelőző időszakig változatlanul, ám egyre kisebb hatásfokkal működött." (Vö. **Murányi** Gábor, *i.m.,* 218.). A kultúrpolitikai jelszóként megfogalmazott, Aczél-féle „három T", azaz a *tiltott*, *tűrt* és *támogatott* kategóriáinak a politikája az idők folyamán a tiltottat, legalábbis tematikában folyamatosan csökkentette, kiszélesítette a megtűrt kategóriáit, válfajait, még ha a fontosabb kérdésekben maradt is az erőteljes tilalom. A támogatandók köre folyamatosan változó volt, ugyanakkor a tűrt kategóriája, sokszor éppen a tematikán túl a nyelvezetnek a változásai, allegorikus kuszasága miatt amúgy sem volt egyértelműen behatárolva, s legtöbbször nem került vissza a tiltottak teljes szilenciumába. A hetvenes, s főleg a nyolcvanas évtizedben már egyértelműen ez a kategória volt a legmeghatározóbb. Az MSZMP-n belüli irányzatok, mint szinte minden más kérdésben a dogmatikus és pragmatikus nézetek ütközése folytán sokszor igen látványos nyitást produkáltak, természetszerűleg csak az adott korlátokon belül.

irodalomértelmezések születhettek, sőt a nyolcvanas évekre ezek bekerülhettek a gimnáziumi reformtankönyvekbe is), Erdélyben fokozódott a nemzetiségi intézményes elnyomás.[195] Ezzel analóg módon a recepcióban és az értékelésekben is egyre nyilvánvalóbb lett a hivatalosság és az irodalmi élet értékorientációs különbsége.

A kitüntetett terep a lappangó kánon regisztereiben nyíltabban vagy teljességében virágnyelven, de közösségi összetartó erőként funkcionált.[196] A morális példázatosság, a történelmi múltban választ kereső, és az archaikumot értékként a modern értékrendszerekbe visszaemelő tudatosság jellemző e kánoni formára, mely a nyolcvanas évekre a jelen és múlt viszonyának értelmezéseibe is egyértelműen a tradicionalizmust állította. A kánonforma fokozott bezáródását, kényszerű fenntartását megannyi polémia övezte ugyan, amelyek már a hetvenes évek irodalmi törekvéseiben is elvetni igyekeztek e hallgatólagosan kitüntetett irodalmi diszkurzusrendet, műfaji meghatározottságot vagy szövegalkotási attitűdöt, a transzszilvanista hagyomány felülbírálása azonban kétszeres ellenállásba ütközött. Az úgynevezett hivatalos irodalomfelfogás marxista szólamai közepette, a hallgatólagos, éppen ellenállásában, ellenálló attitűdjeiben népszerű, népi-nemzeti hangsúlyokat valló

[195] Az 1968 augusztusi csehszlovákiai események hatására a hivatalos román művelődéspolitika – deklaratív szinten – feladta asszimilációs törekvéseit. A liberalizálódás jegyeit mutató reformkorszakban az irodalom és a társadalomtudományok is bátorítást kaptak a saját nemzeti szellem megnyilatkoztatására is. A román vezetőség változtatott korábbi taktikáján: látszólagos engedményekkel elsősorban a külföld felé igyekezett mutatni reformpolitikáját. A hatvanas–hetvenes évek fordulója ebből a szempontból külön vizsgálatot érdemel. Egyrészt kiemelten fontos lehet a román katonai távolmaradás látószögében az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált Ceausescuval, amelynek kapcsán dokumentálhatóan új intézmények jöhettek létre az elkövetkezendő évek során, másrészt ezen intézmények felbecsülhetetlen szerepe mellett is utólagosan jól látható, hogy az újonnan berendezkedő hatalom, látványos nyitással a Nyugat felé, de valójában már a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával. (Az évtized nyitánya mindenesetre megkerülhetetlen irodalomtörténeti szempontból, és itt nemcsak az új *Kriterion Könyvkiadó*t, a bukaresti *RTV Magyar Nyelvű Adásá*t, és az új művelődéspolitikai hetilapot – *A Hét* –, de az első erdélyi irodalomtörténet megjelenését is említenünk kell). A nemzetiségi kérdés kezelése viszont egyre „türelmetlenebb" fázisaiba érkezett. Az esetleges szovjet invázió veszélyének elhárultával, a nemzetiségi kívánalmakat is látszatengedmények, majd egy új, jól átgondolt nemzetiségi politika kidolgozása követte, melynek egyértelmű célja a teljes asszimiláció volt. E háttértényezők felvázolása annyiban szükségszerű, amennyiben az irodalmi köztudatnak, illetve az irodalmi életnek is sajátos, sokszor kényszerű pályáját szabták meg. A naponta elhangzó sztereotípiák, az üres jelszavak (mint a *'nemzetiségre való tekintet nélkül'*, *'a kölcsönös megismerés jegyében'*, vagy *'a be nem avatkozás politikája'*) taktikai-lélektani buktatói egyrészt meghatározták a hivatalos irodalompolitikát, (mely román részről kiemelt feladatul a romániai magyar irodalomra nézve a román művek fordítását tűzte ki, s egyfajta hibrid nemzeti tudat létrehozására törekedett, amelyben az egyetlen különálló jegy csak az anyanyelv maradt volna) másrészt természetszerűen felerősítették az asszimilációs törekvések ellen cselekedni akarók irodalmi-közéleti szerepvállalását. Mindezt gyakran nem a minőség jegyében. Vö. ezzel kapcsolatban **Ágoston** Vilmos, *i.m.*, illetve **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* szerk. **Saáry** Éva, Zürich, SMIKK, 1980, 30.

[196] A hetvenes évtizedre a két világháború közti időszakban már kanonizált, olykor éppen az egyetemesség utáni vágyában is ideológiává növesztett humanizmus gondolata, a teremtő és védekező attitűdben visszatért. Az erdélyi irodalomról megfogalmazott magyarországi diszkurzusok viszont pragmatikus, a jelenhez, az „itt és most"-hoz kötődő elemeket kerestek. Ezekben az azonosulás, mely lehetőségként ismét megjelent az olvasók számára, bár az irodalmi szövegek természetéhez képest leginkább külsődlegesnek mondható, a történeti befogadó számára a mindenben allegorikusságot, illetve ennek keresését, a beleélést és a moralitást hordozta.

diszkurzusforma a hetvenes évektől fokozatosan megszilárduló kánonban teljesedett ki.[197] A népi diszkurzusnak mind magyarországi, mind erdélyi kettős szerepkörét jól érzékeltetik az alábbi sorok: Ez, „a hatásában megcsúfolt társadalmi-szellemi emancipációban való részvétel időszaka után – szívós küzdelemben igyekezett önmaga autonómiáját helyreállítani. A regionális irodalmakkal való hagyománytörténeti összefüggés a hatvanas-hetvenes évek fordulójától erősödik fel, a népi kánon folytonosságának biztosítása összekapcsolódik a nemzeti kultúra újraegyesítésének igényével."[198]

Az értékrend zavarai

A magyarországi kulturális elvárások erdélyi beszüremkedése mindenesetre ekkor is még jórészt egy olyan, a marxista irodalompolitika fennhatósága alól történő fokozatos és közös, bár ki nem mondott távolodásban jelenhet csak meg, amely a nemzet és a nemzetiségek közötti tagolt írás- és olvasásmódok kulturális szerkezetét a fáziskülönbségek ellenére is közösnek tételezte. Az összmagyar irodalmi szemlélet igénye (a nyílt politikai tiltakozások és ellenreakciók látványos kirohanásai ellenére) a népi-nemzeti szolidaritás folytonosságának az újrateremtésében hangsúlyosan etnikumvédő irodalmi szerkezetté formálta a kényszerűen felvállalt ideológiákat. Az erdélyi gondolat hagyományszegmenseinek marxista praxison átszűrt ideológiája defenzív kánont eredményezett, amelyben a sajátosság méltóságának helyzettudata egy azonosságtudat logikai sémáit az etnikai-kulturális különbözés jogára fordította le, s ennek imperatívuszát etikailag állította szembe a román nacionalizmus önkényével. Az irodalmi életbe talán leginkább a *Csipkerózsika–vita*ként megismert polémiában, Gáll Ernő teóriáját követően, Sütő András esszéjén, majd vitacikkein[199] és egyéb későbbi művein keresztül emelkedett a

[197] Ez a sajátosságoknak mint magyarországi viszonylatban már elévülő vagy egyáltalán nem létező értékeknek oly mértékű felmutatását, hangsúlyozását találta gyümölcsözőnek, amely a nemzeti tudatformálás szerepére is valamilyen módon alkalmasnak tűnhetett. A korlátozott szereplehetőségek, de az erdélyihez képest mégis egy sokkalta szélesebb játéktér a magyarországi recepció olyan irányú elmozdulását eredményezte, amelyben az olvasatok egyértelműen a művek esztétikai értéke mellett, legalább ekkora hangsúllyal, azok társadalomontológiai referenciáira is figyeltek. A kezdetek megdöbbentő sikere, újdonsága és az olvasatok befogadáspszichológiai leleplező stratégiáinak a politikai ellenzékiség-élménye is az ilyen jellegű olvasatok divatját, majd a romániai diktatúra egyre sötétebb éveiben, a tiltásoknak egyre szigorúbb, egyre abszurdabb képleteiben már annak kultikus jellegét vonta maga után. (A szociográfiákon túl, például a hetvenes évek történelmi drámáiban és gazdag esszéirodalmában). A cselekvésképtelenségben túlélési kényszerűséget mint kisebbségi életformát ábrázoló, annak irodalmi bemutatását sugalló művek gyakran visszatértek a transzszilván ideológiák önmarcangoló eszközeihez, s az irodalmi kifejezésmódokban is a híradás tényén túl egy utópisztikus megmaradásformát, megmaradásstratégiát kíséreltek kiépíteni, annak erkölcsi rekvizitumait az esztétikai közlésformákon keresztül is érvényesíteni.

[198] Vö. **Szirák**, *i.m.,* 43.

[199] A Magyarországon is ismertetett Sütő–Panek-vitaként elterjedt polémia Sütő *Csipkerózsa* című esszéjével (Korunk, 1978/6) illetve Panek Zoltán válaszul írt pamfletjével (*Írjon ön is írül*) indult (A Hét, 1978/35.) Később az Igaz Szó hasábjain hónapokon át tartó vitává alakult át, melyben sajátosság és egyetemesség problematikájához számos író, kritikus és közéleti személyiség hozzászólt. Lásd még **Balogh F**. András,

hetvenes évtized végétől. Ekkorra már egyéb nézetkülönbségek is jelen lehetnek a korban, generációs, s végre irodalomszemléleti különbségek is kiütköznek.[200] Az ideológia fogalmi nyelvének vizsgálatában mindenesetre a hetvenes évek elejétől már magyarországi viszonylatban is érdemes volt felfigyelni arra az erdélyi kritikai fordulatra, amely visszahatott az irodalom magyarországi megítélésére is. Bár a komolyabb helyi irodalmi viták még a hetvenes években is szükségszerűen arról szóltak, hogy szabad-e egy szakszerűbb irodalmi értékrend érdekében komoly kritikákat írni, vagy pedig minden erdélyi magyar írót becsülni kell,[201] a hatvanas években a sikeres szépirodalmi felfutás ellenére sem Magyarországon, de olykor Erdélyben sem volt még kellő tapasztalat arról, hogy mennyi belső kritikát bír ki a közösség és közösséginek tételezett irodalma. (A tágabb kritikai visszhangra visszautalva, mint említettem, a magyarországi irodalmi folyóiratok 1963-ig el sem érhették Erdélyt.) Szigorúbb értékrendet a hatvanas évek végétől (olykor a későbbi kollektív nemzeti-népi elfogultságokkal szemben is), csak kevesen, például K. Jakab Antal és Láng Gusztáv, majd később Cs. Gyímesi Éva érvényesített.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóját már mindkét országban a társadalmi cselekvés lehetősége hiányában az azokkal felérő irodalmi kifejezésmódok politikai szerepköre jellemzi. A sajátosság méltóságának eszméjét[202] Magyarországon terjesztő recepció, homogenizáló, uniformizáló képleteiben a teljes erdélyi irodalmat a kényszerű kisebbségpolitikai helyzetben, jobb esetben értékmentő, anyanyelvápoló, tradíciókat őrző

Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról, in *Tárlat*, (szerk. **Egyed** Péter), Bukarest, Kriterion, 1991, 8–30. ill. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, Kolozsvár, Polis, 2003, 400. Részletes kifejtését és értékelését a sütői életművön belől lásd a következő fejezetben.

[200] Lásd például a Korunkban 1980-ban zajló *Szótértés előfeltételei* vitát.

[201] Ezért jogos Szász László azon megállapítása, hogy a felülről irányított ideológiai értékrend mellett a szinte csak informális úton terjedő, lappangó kisebbségi-értelmiségi értékrendet „állandóan fenyegette a torzulás veszélye". Az értékszemlélet-beli, jóhiszemű, ám önámító minőségi mérce olykor „nem az európai normákhoz, csupán *pro loco*, a létező hiányhoz képest" volt magas! – (kiemelés az eredetiben, - BL.) Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Új mandátum, Az Irodalom Visszavág, 2000, 11-12.

[202] Ez a szemlélet nem egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet elméleti transzcendentálására vagy radikális kritikájára összpontosított, hanem a kisebbségi magyarság sértett méltóságának patetikus kinyilvánításával kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. Azaz nem a kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésére, hanem annak elfogadására adott ideológiai magyarázatot, igazolást. Cs. Gyímesi Éva *Gyöngy és Homok* című könyvének egyik legfontosabb felismerése éppen az volt, hogy egy közösség *helyzettudata és azonosságtudata* között olykor jelentős diszharmóniák vannak, és ezek csak külön problematizált (olykor öntudatlan) mechanizmusok révén oldódnak fel vagy lepleződnek le. Az erdélyi magyarság esetében a szerző szerint éppen a helyzettudat túlhangsúlyozásából adódott a probléma, és nem egyszerűen abból, hogy számoltak a helyzettel, mert ez utóbbi nem jelenti egyszersmind az abba történő belenyugvást is. A deformált mechanizmusok így valójában egy fordított célelvűséget rejtenek, amely „Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásán alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre késztető és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételezi" azaz „célnak és értéknek nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből adódó indíték, érdek, kényszerűség". – Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Gyöngy és Homok*, in UŐ, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993, 34.

irodalomként, rosszabban csupán kisebbségi problematikát tárgyaló, áthallásos, de tett-értékű és gyakran tájékoztató jellegű politikai megnyilatkozásként értékelte. A szakmai érvek természetszerűleg kerültek háttérbe a képviseleti feladatokat és társadalmi szolgálatot ellátó irodalomeszményhez ragaszkodók értéktételezéseiben. Mindez azért jelentkezett elsődleges fontossággal a recepciós értékítéletek meghozatalakor, mert ebben az eszmekörben a sajátosság méltósága melletti bizonyságtétel az erkölcsi és művészi merészség fokmérőjeként is megmutatkozott.

Az értékrend zavarait az értelmezésekben megnyilvánuló homogenizációra törekvés is elősegítette. A hetvenes évek végét meghatározó irodalom– és filozófiatörténeti vitákon túl a kevésbé tájékozott közönség a megnyíló új lehetőségek közt is elvárta az erdélyi irodalomtól a regionális értékek közvetítését és a kisebbségi küldetéstudatot. A recepció hetvenes évektől felerősödő, megújuló aspektusaira visszatérve tehát nem vált kérdésessé, hogy a hivatalos elvárásokon túl, a különálló kisebbségi irodalmak meghatározottságaiban a kisebbségi írónak társadalmi szolgálattal vagy eleve kisebbségi kollektív létértelmezésekkel volt célszerű foglalkoznia. Míg kezdetben az elzártság, a szakszerűtlenség és a politikai akadályok, később az ebből adódó kényszerű felmagasztalás, a leplezhetetlen érzelmi kötődés, valamint nagyrészt hivatalosan is a specifikus, megkülönböztető jegyek kiemelése vált elsődlegessé egy több oldalról „támogatott" különálló irodalomszemlélet jegyében.[203] Nagy valószínűséggel állítható, hogy a magyarországi diszkurzuspluralizálódás ellenére az erdélyi kép szigorú egyneműsítése a történelmi-politikai helyzet mellett belső kanonikus érdekeken alapult.[204] Magyarországon ebben az időszakban az önelvű, a formabontó, a

[203] A szélesebb olvasóközönség a magyarországi (hivatalos irodalombírálatra és az irodalmi publicisztikai életre is érvényesíthető) ambivalens fogadtatás révén ezt a honmentőnek nevezhető irodalmat ismerte meg tulajdonképpeni erdélyi irodalomként. Ehhez járulhatott hozzá az, hogy: 1. az új, romániai magyar irodalom maga is, – első időszakában, tehát az ötvenes, részben a hatvanas években – a politikai hatalom érdekei alapján mellőzte/száműzte az önelvűség elveit vallókat, a bölcselő-allegorikus próza vagy a nem realista individuállíra képviselőit, később pedig egy jelentős része éppen a politikai elkomorulás, a hetvenes évektől fokozottan jelentkező, végső megsemmisítő szándékai eredményeképp legitimálta ismét a közösségvállaló írói magatartásmintákat. (Például a hetvenes években születő Sütő-művekre, Kányádi költészetére, vagy Farkas Árpád és bizonyos megszorításokkal a második Forrás-generáció líravonulatára érvényesíthető mindez.) 2. Magyarországon az irodalomtörténeti tájékozatlanság egészen a hatvanas évek közepéig, a „köztudat" regisztereinek átlényegítése folytán alig vett tudomást „egyéb", mint magyarországi magyar nyelvű irodalmi alkotásról, s ennek is a következménye, hogy a lassan meginduló értekező szakirodalom érdeklődése a kezdetekben leginkább csak a „közéletibb" művekre irányult (például Czine Mihály és tanítványai körében). 3. A dokumentumgyűjtemények és műelemzések nagy része ekkor még a két világháború közti irodalommal, irodalmi élettel foglalkozott, de a kortárs irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódás szempontjait is nagymértékben ennek a korszaknak az ideológiai, szociálpolitikai hagyománycsoportjai, illetve tanulságai határozták meg. A politikai helyzetre reflektálva a kényszerűség és a hősi helytállás kultikus szereplehetőségei hangsúlyozódtak, a recepcióban pedig gyakran ennek megfelelően alakultak az arányok is.

[204] Amely elfelejteni látszott, hogy Erdélyben nemcsak a román hivatalosságok, de a korábbi írógenerációkhoz tartozók, s főképp a már kommunistákként indulók kezdetben a szocreál antinegativizmus és pártideológia nevében, később viszont a közösségi népszolgálat megtagadásával vádolták meg az írótársak bizonyos részét, a filozófusokat, a „magánírókat", illetve általában a fiatalokat, s leginkább az individualistákat.

műimmanens értékelésre Erdély magyar irodalmával kapcsolatban alig vállalkoztak,[205] s a hangsúlyok és a későbbi arányok sem az egyén szabadságát, a költészet autonómiáját felvállaló szerzők felé billentek.[206]

A közösségi irodalomképek által formált recepciós felületességre már a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva is könnyen akad olyan példa, melyet az új helyzetben sem Erdélyben, sem Magyarországon nem revideáltak. Dsida Jenő költészetének fogadtatása szembetűnő példája lehet mindennek. Dsida, bár nem hirdetett programszerű lázadást az erdélyiség ellen,[207] mégsem illett bele abba a helikoni kánonba, amelyik a „végvári" Reményiket választotta Erdély igazi poétájává, vagy amelyik Áprily tájkultuszát emelte a transzszilván eszmei hűség mintájává.[208] Az egyén szabadságát és a költészet autonómiáját központi elvnek tekintő szerzők általában is kirekesztődtek a kollektív elkötelezettséget elváró hivatalos recepcióból, amelynek leginkább a második világháborút követően megszűntek a többszólamú fórumai. Láng Gusztáv remek monografikus összegzése is jól mutatja, hogy a magyarországi fogadtatás, a tágabb irodalmi tudat a saját korában is egyfajta „udvarias közönnyel" szemlélte Dsida költészetét.[209]

Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?

Visszakanyarodva a hetvenes évek végi helyzethez, Magyarországon már több cikk, sok esetben vita is alkalmat nyújtott a határon túli magyarság ügyének a taglalására. Az egyik leghangsúlyosabb talán Illyés Gyula 1977-es *Magyar Nemzet*ben közölt, karácsonyi, majd újévi számban két részletben lehozott cikke volt, amely az addig igencsak tabunak számító

[205] A reformtankönyvek szerzői például az erdélyi irodalmat is legalább részben másként látták és értékelték, mint ahogyan a korra jellemző tűrt kategóriáján belül azt „szabad volt". A negyedikeseknek szóló kötet nem is jelenhetett meg, ebbe Szegedy-Maszák Mihály például Dsida mellett Páskándiról és Bodorról készített próbafejezetet. Ekkorra jórészt érvényes, hogy a magyarországi hatalom bizonyos irodalmárokra testálta a „határon túli irodalmat", s a felnövő, új irodalomszemléletet képviselő irodalomtudósi iskolák (például a Németh G. Béla köré szerveződő) sok esetben nem is tudtak mit kezdeni két tűz között e – legalábbis részben – csapdahelyzettel.

[206] Alig néhány kiragadt példa: Szilágyi Domokos, később pedig a harmadik hullám, a harmadik Forrás-nemzedék és annak közíróság ellen lázadó attitűdjei, hiány-költészete, a Bretter-iskolához kötődő fiatalok. A recepciós hiányokat tekintve némiképp ide sorolható Székely János intellektuális bölcselő formaművészete is.

[207] A transzszilvanizmus említett kiüresedése, közhellyé tétele, deszakralizációja késztette Dsidát arra, hogy valóban kerülje verseiben Erdély nevét vagy az erdélyi jelzőt. *„melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / naggyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánkon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent"* (Kerülöm a nevedet [Erdély]) Vö. **Dsida** Jenő, *Összegyűjtött versek és műfordítások*, vál. **Szakolczay** Lajos, Bp., Magvető, 1983, 446.

[208] Vö. **Végh** Balázs Béla, *i.m.*, 88.

[209] Dsida neve a Babits szerkesztette *Nyugat*ban is csak halála után, Szerb Antal nekrológjában szerepelt először. Vö. **Láng** Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

kérdéskört a napisajtóba emelte át.[210] S bár az esszét közlő Illyés-kötetet még betiltották,[211] a hetvenes évek legvégén több fórumon is nyílt aktualitást nyertek az olyan viták, mint a nemzet-vita (*Új Forrás*, 1979)[212], ehhez mérten pedig nemzet és nemzetiség kapcsolata, vagy az olyanok, melyek az irodalom korabeli önszemléletét, az egyetemes, illetve határon túli magyar irodalmak kérdéskörét, összetett viszonyát tárgyalták. A nemzet-vita idején már egyértelművé vált, hogy nem lehet tabuként kezelni a politikai és kultúrnemzeti státusnak a kettősségét, a határokon túl élő magyarság sorsproblémáit.[213] Ugyanakkor ebben az időszakban tudatosul, hogy a kényszerű elzártság közepette hallgatólagosan az irodalom válik a nemzeti közösség identitástudatának majdnem egyedüli közvetítő rendszerévé.

Minthogy a nemzeti értékek irodalmi jelenlétét tételesen felvonultatni képtelenség lenne (főképpen egy olyan korszakban, amikor ezek ambivalens kinyilatkoztatásai igencsak kérdésessé tennék a feltételrendszernek és az áttekinthetőségnek bármilyen megfogható kritériumát), a művekben kirajzolódó nemzetfelfogásra vagy a nemzeti kérdés megjelenési formáira a korszak vitái fényében érdemes nagyon röviden kitekintenünk. A hatvanas évektől több publicisztikai vitacikk jelent meg az adott témában, melyekben a szerzők legtöbbje felül kívánta vizsgálni az addigi álláspontokat, mégis legtöbbször két szembenálló pólus mentén értelmezték a különböző vitákat serkentő írásokat, amint a választáskényszert, mint két alternatíva, a nemzeti értékek és az általános emberi haladás értékei mentén határozták meg. A fogalmak gyakori tisztázatlansága már akkor is jellemezte a vitában felszólalókat,[214]de részben ugyanez mondható el az egy évtizeddel későbbi, már említett, Szilágyi Ákos vitaindító cikkei folytán kialakult polémiákról is (*Új Forrás* 1979, illetve 1982). A kritikus

[210] Vö. **Illyés** Gyula, *Válasz Herdernek és Adynak*, in Magyar Nemzet, 1977, dec. 24.

[211] A könyv 1978-ban *Szellem és erőszak* címen jelent meg a Magvető gondozásában, de csak tíz évvel később, Illyés halála után, 1988-tól terjeszthették. Minthogy az egyetlen Illyés-kötet volt, amelyet gyakorlatilag a cenzúra betiltott, a nyolcvanas években igazi legendák övezték. (Illyés valóban gondolkodott a Pártból való kilépésen!) A magyar értelmiségnek jelentős része, határon innen és túl az együvé tartozás hitében, a mindennapi jogfosztottságok, valamint a hivatalos nemzetstratégiai gondolkodás hiánya ellenére is politikai tényezőt vélt benne felfedezni. A Bécsben, Párizsban, Londonban is árusított könyvet itthon illegális másolatok formájában is terjesztették, s más szamizdat kiadványokhoz hasonlóan kézről-kézre adták.

[212] Szilágyi Ákos vitacikkét követően termékeny vita alakult ki a nemzet fogalmát illetően. A hozzászólók közt volt Kiss Gy. Csaba, Gergely András, Dobai Péter, Csepeli György, Dénes Iván Zoltán, Kósa László, Könczöl Csaba, Kulin Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zirkuli Péter. Az irodalmi nemzet fogalma egy tágabb kontextusban nemzetközpontú értéktudat, illetve értékközpontú nemzettudat kérdéskörének ideológiatörténeti vizsgálódásait követve vonódott be a vitába.

[213] Trianon óta a kultúrnemzet és az államnemzet nem időben egymást követő, hanem időben együtt létező, ám térben egymástól elkülönülő entitásokként kezelendők, ami máig is érvényessé teszi Gergely András azon észrevételét, hogy „az etnikum egy részét tömörítő állam demokratikus fejlődése, és a benne élő társadalom demokratizmusa nem oldja meg az egész nemzet gondjait – ha csak nem csonkítjuk meg a nemzet fogalmát, ami a nemzeti tudat még súlyosabb zavaraival társulna". Vö. **Gergely** András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5, 67-70.

[214] Például Cseres Tibor *Hideg Napok*ja kapcsán (1964), vagy Faragó Vilmos ÉS–beli írása kapcsán: *Kicsiország*, 1967.

nemzeti önbírálatra helyezett hangsúly mellett a népi írók történelmi tematikájú művei[215] a hatvanas évtizedtől már ezeket ellensúlyozni voltak részben hivatottak, az illyési, Veres Péter-i életművek pedig a nemzeti érzés rehabilitációját a „népben, nemzetben gondolkodás" normájával sürgették. Szintén jellemző a korszaka, hogy ezeket a hangokat hivatalosan leginkább egy sematikus, kifejtetlen nacionalizmus vádjában marasztalták el.[216] A szociográfia, mint vezető műfaj ismételt beemelése a szépirodalomba és az irodalmi köztudatba is ekkorra lesz meghatározó. Az évtized első igazi könyvsikerét nem véletlenül, a Magyarországon is hatalmas visszhangot kiváltó mezőségi szociográfia, Sütő naplójegyzetei jelentik. Szintén ide kapcsolható, hogy ekkortájt teljesedik ki a néprajzkutatók nemzeti egységet építő jelentős szerepe mindkét országban,[217] s a transzszilván gyökerek előkeresése is ekkortól kezdhet kiteljesedni. A szigorú cenzurális tér Erdély mellett azonban Magyarországon sem hagyott túlzott játékteret a végképp „rendszeridegen" irodalomtörténeti jelenségeknek.[218]

A hetvenes évektől az irodalmi lapok is egyre többször teret nyújtottak a szomszédos államokban élő magyarok helyzetére utaló reflexiókra. Az erdélyi magyar irodalom és kultúra szervesebb befogadása ugyanakkor a népi-nemzeti jegyeket, és a tradicionális formákat erősítette. Míg Magyarországon kívül születő magyar irodalomról legfeljebb elszórtan léteztek tudósítások[219] a hatvanas évtized elején, az érdeklődés és a lehetőségek az évtized végétől érezhetően megnő, s az 1968. évi említett márciusi írószövetségi

[215] Például Féja Géza *Kuruc idő* (1967) vagy Szabó Pál *Ahogy lehet* (1962) című művei.
[216] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6, 43-49.
[217] 1970-ben jelent meg Kallós Zoltán méltán óriási visszhangot kiváltó erdélyi és moldvai népdalgyűjtése, a *Balladák könyve*, majd 1973-ban a Móra Ferenc könyvkiadónál jelent meg Kósa László és Szemerkényi Ágnes *Apáról fiúra* című könyve (Korniss Péter fotóival), mely kötet hatásában szintén hozzájárult a magyarországival ellentétben ekkor még valóban létező erdélyi falu felfedezéséhez. Érdekes és megfontolásra alkalmas meglátás lehet ugyanakkor az is, amelyik az intézmények hiányában, a valóban tudományos igényű fórumok, a kutatómunka erdélyi teljes hiátusában vagy résztanulmányokra szűkített (az erdélyi magyarság történelmét, jelenkori népesedési, kulturális, stb. problémáit, a kisebbségi lét vitális kérdéseit tárgyaló) működési feltételeiben, a folklór erdélyi virágzását csupán mintegy kompenzációs elemként mutatja be. Olyan tényezőként, amely minden más nemzeti-népi, vagy szellemi-művészi megnyilatkozást felülmúló méreteket öltött ugyan a korban, (s a jelenség valószínűleg inkább teljes kelet-európai tendenciáiban mérhető) mégis a hagyományápoló jellege mellett nemzetiségpolitikai szempontból Romániában az ártatlan „levezetőcsatorna" szerepét is neki szánták, amelyre folyamatosan lehetett hivatkozni, válaszként a külföldről megkérdőjelezett nemzetiségekkel kapcsolatos lojális politika igényére. Ez utóbbival kapcsolatban vö. **Illyés** Elemér *i.m.,* 34.
[218] Nem csupán Bánffy Miklós visszaemlékezései nem jelenhettek meg (a szerző intencióinak megfelelő könyvecske torzóban maradt része *Huszonöt év* címmel 1993-ban kerülhetett csak a nagyközönség elé, s a Trilógia sem jelenhetett meg teljes terjedelmében Illés Endre verdiktje miatt a Szépirodalminál), de Kuncz Aladárt is cenzúrázták. Az eredetileg Bánffy előszavával megjelenő *Fekete kolostor* záró lapjai miatt, (melyek a visszaérkező hadifoglyok előtt feltáruló vörös világról beszéltek, amelyben „sakálok tanyáznak") - a mű csak az új, 1996-os erdélyi kiadásban jelenhetett meg ismét a maga egészében. Vö. **Kuncz** Aladár, *Fekete Kolostor*, Bukarest, Kriterion, 1996,; illetve **Bánffy** Miklós, *Huszonöt év* (1945), Bp., Püski, 1993.
[219] Óvatos próbálkozásokat is csak vidéki lapokban, egy-két irodalmi folyóiratban (pl. Tisztájban, Életünkben) találunk.

felszólalások már legitimmé is teszik az elmaradások bepótlását.[220] A „sorskérdések", a népi kultúra és a nemzeti irodalom kérdésköre mindenesetre a hetvenes évtizedre kapott igazi hangsúlyokat. A fiatal írók 1972-es hatvani találkozóján a szomszéd népekhez való viszony problémái közt a kisebbségi magyar irodalom is szóba került, az évtized végére pedig az 1979-es Lakitelki Írótalálkozó már az új írógenerációk szempontjából a nemzet és nemzettudat különböző kérdésköreit tárgyalva készítette elő megfelelő elméleti alapozottsággal az *Új Forrás*ban lezajló nemzet-vitát.[221]

Magyarországon tehát megvolt a fogadókészség az említett kérdéskör irodalmi szegmenseinek, ezen belül a határon túli magyar irodalmaknak a tárgyalására is, s a viszonylag nyílt beszédtérben, alig pár évvel a nemzet-vita után, szintén az *Új Forrás* teremtett lehetőséget a magyar irodalom önszemléletéről szóló vitának. Centrum és periféria viszonyában a kisebbségi magyar irodalmak szerepét, „anya"-országhoz való viszonyát, ezek kölcsönhatását, valamint a recepció szempontjából ezek ideológiailag egységes megítélésének tovább élő anomáliáit is, az akadémiai irodalomtörténet megfelelő kötetének megjelenésével egy időben, 1982-ben zajló vita jól tükrözte. Az ebben tárgyalt kritikatörténeti, befogadás-lélektani kategóriáknak az olykor máig létező politikai-lélektani implikációi is mutatják, hogy a terminológiai tisztázatlanságon túl maga a viszonyrendszer jelenti azt az elsődlegesen akadályt, amely az értékelések által eleve leszűkítő hatással bír.[222] A határon túli, a kisebbségi, a nemzetiségi vagy a földrajzi szempontú (erdélyi, felvidéki, vajdasági, a korban még romániai, szlovenszkói, jugoszláviai, stb.) meghatározások ugyanis

[220] Ezzel kapcsolatban lásd Darvas József, Dobozy Imre, vagy Czine Mihály felszólalásait, melyeket az Élet és Irodalom 1968, III. 30 száma közölt.

[221] Lásd még **Kiss Gy**. Csaba, *A nemzeti kérdés*…, *i.m.,* 43-49.

[222] Bár Szilágyi vitaindítójában olyan meglehetősen kérdéses meghatározásokkal élt, mint amelyik például a nemzeti irodalmat a politikai nemzet irodalmaként fogta fel, s ezek értelmében állította, hogy „a magyar nyelvű irodalom – ez idő szerint – több nemzeti irodalom részét képezi", az semmiképp sem állítható, hogy kérdésfelvetéseinek aktualitása ne lett volna ösztönző a nemzetiségi irodalmakkal foglalkozó megkésett reflexek által az önszemléleti kisiklások felülvizsgálatára. S bár Pomogáts Béla is figyelmeztetett, hogy a kisebbségi irodalmak irodalomtörténeti és –kritikai recepciója kétféleképpen történhet (a magyarországitól elkülönítve, függelékként, ahogyan a korabeli gyakorlat is mutatta, illetve a magyar irodalomnak történeti szerkezetébe integráltan, a korabeli magyarországi irodalom áramlataival, irányzataival szoros összefüggésben), a kijelentést követő évtizedben ez jószerével csak az ontológiai és intézményi jellegnek előzőekben definiált képleteivel konkordanciában, egység és különbözőség folyamatos értelmezéskényszerében ment végbe. A minőségileg elfogadott új egység és új önszemlélet, amelyet a vitaindító elvárt, akár történelmi okokból, akár szubjektív értékítéletek alapján, de a következő évtizedben sem valósult meg, s amit a szépirodalom terén a történelmi-politikai fordulat mégis megvalósított, az a tovább élő recepció és a hiányzó irodalomtörténeti újraértés szempontjából sajnálatosan időszerű maradt. A felvetés, miszerint a nemzetiségi magyar irodalmak a pluralitásában egyetemes magyar irodalom életének szereplőivé, „a nemzeti irodalom életének résztvevőivé" válnak, avagy „a nemzeti irodalom »múzeumába« kerülnek", csak úgy kerülhető el, ha a határon túli irodalmak fogalmához, a meghatározó kontextust háttérbe szorítva, a művek által, a nyelvében csak virtuálisan tagolt magyar irodalmakhoz fordulunk, s ezekhez „mint élő irodalmakhoz viszonyulunk, és nem a tönkrement nemzeti létezés megőrzendő kegytárgyait látjuk bennük". Vö. **Szilágyi** Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4, 60.

többnyire kirekesztő jelentésárnyalatokba, pejoratív értékhatárokba vagy diszkriminatív gyűjtőfogalmakba torkollanak. Sőt, mint említettem, a határon túli jelző a földrajzi-politikai határokon túl nemegyszer alkalmat adhat olyan áthallásokra, amely a földrajzi mellett esztétikai határokat is von az adott régió magyarországi értelmezésének útjába. Az irodalmi határok átjárhatóságának kérdése igény-szinten sokkalta korábban jelentkezett, mintsem kanonikus érdekként megfogalmazódhatott volna. A magyar irodalom gyűjtőfogalma egyfelől sokáig csak a magyarországi irodalmat jelölte, másfelől a nemzeti szemlélet irodalmi vetületei az egyetemes magyar irodalom fogalomkörében, a mellérendelő forma igénye mellett is a saját értékrend képletes egységének hangoztatásával, egyoldalú nemzetiségi, kollektív irodalomképnek a köztudatba való beemelésével kívánt számolni.

Szűkítő keretmeghatározások?

A hagyománytalanságnak és periferikusságnak a társadalomontológiai szerepén túl, mint említettem a nemzetiségi irodalmak autonómiájának a kérdése a történeti értékelésekben utópisztikus álkategóriákat működtetett. A hetvenes–nyolcvanas évek fonák helyzetében a hivatalos magyar irodalomtörténet-írás is kénytelen volt külön entitásként elismerni és kezelni a régió egyéb magyar nyelven születő irodalmait, (át is vette az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti leírásokat!) de a nyolcvanas években már a hiányosságokra is, (ha csak burkolt formában ugyan, és az említett megszorítások közt, a végső különállás elismerésével) próbált figyelmeztetni. Az aránytalanul megnövekedett írói szerepek mögött az önálló intézményhálózat, a kutatóhelyek és a tudományos kutatógárda hiánya, a humán és természettudományok hiányzó anyanyelvi szakértelmisége, és a szakmai elmaradás is szóba került, minthogy az „önállósult nemzetiség” jövőjének alakulása is e kulturális tevékenységi formák bővülését tette volna szükségszerűvé.

Amennyiben a magyar irodalomtörténet-írás korábbi hagyományait is figyelembe vesszük, a nemzeti irodalomtörténetekben – amint Szegedy-Maszák Mihály is megjegyezte – „a műveket általában aszerint értelmezték, mi tekinthető bennük nemzeti sajátosságnak”.[223] Analóg módon a nemzetiségi irodalmakat is szinte kizárólag csak akképpen határozták meg a különböző irodalomtörténeti fejtegetésekben, értekező-prózai művekben, hogy milyen sajátosságok, stílus- és motívumjegyek alapján sorolhatók be a nemzetkarakterológia határain belül mégis valami mást, sajátost, régióspecifikus színt (is) képviselő egyedi diszkurzusba. Ennek a valami másnak a meghatározása, folytonos keresése (hol a hídszerep,[224] hol a kettős

[223] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Literary canons: National and international,* Bp., Akadémiai, 2001.
[224] Mely sosem lépett túl politikailag irányított jelszó minősítésén.

kötődés, hol az archaikum) a tematikai szinteken túl a nyelvi, stiláris jellemvonások kiemelése (nyelviség, regionalizmus, hagyományőrzés stb.) révén is hangsúlyos szerepeket kapott. Természetesen a már említett történelmi-politikai meghatározások és referenciák folyamatos előtérbe kerülése meghatározó jegyként is funkcionált. Pedig egység és különállás kérdése, mint azt többször, az említett vitákban is kifejtették, azonos nemzettudatokra épülve, sokkal inkább minőségi distinkciókban kellett volna hogy felmerüljön.[225] A nemzeti szemlélet önmagában valami közös tudást, tehát eleve kollektív tudatot feltételez, amely a kognícióban egy kultúraszegmenst megközelítőleg ugyanúgy fogad be. Nem kérdéses viszont, hogy minden nemzetinek ugyanakkor csak valami más meghatározásához képest lehet nemzeti jellege. Ahogyan a nemzeti identitásnak belső és külső interkulturális aspektusai is vannak, úgy a nemzetiségnek is természetszerűleg megvannak ezek a vonásai. Talán ezért sem kétséges, hogy a nemzetiségi irodalmak történetével foglalkozók, – tárgyuk meghatározásaiban, illetve ezek által is – kényszerűen továbbéltették azt a dichotómiát, amely a nemzeti karakter öntörvényűségében, illetve világirodalmi eszményekben gondolkodott.[226] A nemzeti eszmény elvben egységes szellemiségének és értékvilágának a nemzetiségi sajátosságokra szűkítése, s ugyanakkor az egyetemesség igényének hangsúlyozása már a harmincas évek vitáiban ennek gyakorlati kivitelezhetetlenségét mutatta,[227] a revideálás ténye ugyanakkor egy kategorikus kialakulástörténetnek, egységes életműveknek és lezárt értékelveknek a felülvizsgálatára is ösztönzött.

Az egységes irodalomkoncepció mellett már 1928-ban az *Erdélyi Helikon* első két számában publikáló erdélyi szerzők is síkra szálltak, amint (válaszképpen a budapesti aggodalmakra, s legfőképp a Berzeviczy-féle modernség-rémképekre) *Erdélyi írók a magyar*

[225] „A »magyar nemzeti irodalom« ugyanis nem azonos a magyar állampolgárságú írók szellemi termékeivel, hanem azokat az alkotásokat jelenti, amelyeket a magyarság – éljen bárhol, s legyen bármilyen állampolgárságú – a maga irodalmi hagyományának részeként becsül. Ez pedig azt jelenti, hogy adott esetben egy kiemelkedő »nemzetiségi« vagy »szórványbeli« magyar író alkotásai sokkal inkább tartoznak a »magyar nemzeti irodalom« történetéhez, mint egy honi tollforgató színvonaltalan próbálkozásai. S ez a lehetőség nemcsak egyes alkotók számára adott, hanem egy-egy egész »nemzetiségi« vagy »szórványbeli irodalom« számára is." Vö. **Szerdahelyi** István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

[226] Világirodalmi értekezéseiben Babits is megtartotta a nemzetjellem fogalmát, még ha ő folyamatosan annak sokszínűségére is figyelmeztetett. Szerb Antal pedig, – bár a polgárosodás távlatából figyelte az irodalom történéseit –, értékelései nem minden esetben támasztják ezt alá, hiszen olykor ugyancsak elnézőnek bizonyult a „helyi" értékekkel szemben. Erről lásd **Szegedy-Maszák** Mihály: *Újraértelmezések*, Bp., Krónika-Nova, 2000, 57; illetve vö. **Babits** Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978, 380-382.

[227] Az irodalmi provincializmus veszélye, mellyel óhatatlanul számolnia kellett a kisebbségbe jutott erdélyi magyarságnak, a decentralizáció kényszerű folyamatában olyan fogalmi képletet juttatott felszínre, amely a kisebbségi (regionális) irodalmat a priori magasabb-rendűnek tartotta a nemzetinél. Kuncz 1929-ben írja: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség." Vö. **Kuncz** Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487–492.; illetve Lásd még **Vallasek** Júlia, *Elváltozott…, i.m.,* 34.

irodalom egységéről címmel a legfontosabbnak vallott nézeteket, az egységes magyar irodalom eszméjét kívánták megfogalmazni. Makkai, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei vagy Benedek Elek írásai, de még Kós Károly válasza is *történelmi szükségszerűségről* s nem önálló erdélyi magyar irodalomról beszélt.[228] Ami pedig a kritikai egységet illeti, Nyírő József ugyancsak ebben az évben a Berzeviczy–Babits-vitához kötődve befelé, szűkebb közössége felé is kritikával mondta: „Függetlenül annak elismerésétől, hogy minden ezen a földön megjelent magyar írás védelmet érdemel, mert missziót teljesít, itt az ideje, hogy a túlzott értékeléseknek és indokolatlan elismeréseknek vége szakadjon, úgy a valóban hivatott írók, mint a komoly irodalom érdekében."[229]

Irodalomtörténet. Pozitivista egység?

A nemzeti irodalomtörténet-szemlélet meghatározó hagyománya (például Toldy Ferenc irodalomtörténet-írásában) természeténél fogva még egyetlen nemzeti irodalomtörténetben gondolkodott, kizárt minden vagylagosságot, s történetszövése mindig is a nemzeti sorskérdésekkel függött össze (a nemzet narratív identitását igyekezvén meghatározni), s műfaji öröksége szellemében is (mint nagyelbeszélés) a közösségi értéktudat erősítésének a megvalósítását várta.[230] A nemzetiségi irodalomtörténet kezdeti szemléletét ugyanaz a perspektíva határozta meg, mint a nemzetit, mely kialakulásának pillanatában elfogadott aktuális irodalmi értékrendként funkcionált. Alapvetéseiben, melyek természetszerűleg őrizték meg e kereteket, a nemzeti alapértékek mellett, mintegy az erdélyiséget is szerette volna biztosnak tudni, történetszövésében így igyekezett tartózkodni minden, a közösségi értéktudat erősítését esetlegesen zavaró tényezőtől. A későbbi szemléletekben és módszertanokban, még a második világháborút követően is, nagyrészt csak ezt a fajta örökségszegmenst éltethette tovább, amennyiben kulturális meghatározottságaiban nem kívánt teljességében a marxista szemléletek hagyománytalanságában vagy az internacionalizmus sematikus képleteiben gondolkodni. A legtetszetősebb, s ugyanakkor leginkább járható út így az önálló, sajátságos erdélyi irodalom fogalmának és irodalomtörténeti képletének hangsúlyozása maradt, melyet sem a külső, sem a belső vádak, azaz a revizionizmus, illetve a teljes elszakadás és különállás, a romániaiság veszélye nem fenyegethetett.

[228] Vö. Erdélyi Helikon 1928/1/2.
[229] Vö. **Nyírő** József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.
[230] Vö. **Toldy** Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851; illetve lásd még **Dávidházi** Péter, *i.m.,* 32.

A két szerzője nevével fémjelzett és azóta is így közismert romániai magyar irodalomtörténetnek[231] például érdekessége, hogy az *Előzmények* címet viselő bevezető fejezete az eredeti tervek szerint nem szerepelt a műben. Ennek jelentősége azért hangsúlyozandó, mert egyfajta hegeli elv értelmében saját tárgyának a meghatározását adta, ami jól tükrözi kora elvárásait, lehetőségeit, s kibúvóit is.[232] A bevezető szűkös lehetőségei ellenére is mintegy visszatért a Frye által hangsúlyozott elvekhez, miszerint az irodalmat az irodalom teremti, tehát teljesen reménytelen, sőt abszurd vállalkozást jelentett volna a kulturális hagyományokon belül is a konkrét magyar irodalmi szövegelőzmények nélkül, azok mellőzésével tárgyalni a Romániában születő kortárs magyar irodalmat és irodalmi törekvéseket. A két szerző utólagos közléséből nemcsak az derül ki, hogy az Akadémiai Kiadó felkérésére, s személyesen Bodnár György közbenjárására javasolták a pártközpontnak a nagyobb korszakot (25 évet) átfogó erdélyi irodalomtörténet megírását, de az is, hogy a hivatalos magyarországi lektorok (Király István, Pándi Pál és Illés Béla) mennyire ismeretlenül mozogtak még a hetvenes években is a határon túl született alkotások, vagy azok szerzőinek a megítélésében.[233] Hasonló tájékozatlanság az általam is már említett kezdeti időszakban, a hatvanas évtizedben a két világháború közti időszak erdélyi irodalmának megítélésében mutatkozott, amely sajnálatosan kiterjesztette társadalomontológiai megállapításait és ideológiai szempontjait mindkét kisebbségi időszakra.[234]

[231] A Kántor–Lángként közismert irodalomtörténet, mely az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötetének erdélyi fejezetét is adta, tulajdonképpen csak annyiban felel meg saját műfaji elvárásainak, amennyiben krónikához illően tiszteletben tartja a művek időrendjét, és sokkal inkább a két szerző – egyazon nemzedék két kritikusa – értelmező és értékelő tevékenységének az összefoglalása. A két irodalmár mellett a bibliográfiai rész szerzőjéről, Réthy Andorról sem szabadna megfeledkezni. Ez a rész érdeme szerint legalább annyira értékes, s lényegénél fogva maradandóbb, mint a konkrét értékelések. Vö. **Kántor** Lajos, **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945–1970,* Bukarest, Kriterion, 1971.

[232] Nem pusztán az erdélyi jelzőt nem lehetett használni a tárgymeghatározáskor, de a romániai magyar irodalom, mint külön entitás megfogalmazásában a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna beszélni. (Vö. a kor román irodalmpolitikáját meghatározó tételekkel: „literatura romana de expresie maghiara".)

[233] Láng Gusztáv elmondása szerint rendre össze is kevertek bizonyos alkotókat: például Szilágyi Domokost a főképp a két világháború közt alkotó Szilágyi Andrással! A magyarországi kiadás mindenesetre a maga megkésettségében is meghatározó volt! Egyrészt ugyan tizenkét éves késéssel a Kriterion-kiadás után jelent csak meg, másrészt viszont közvetlenül az 1945 utáni korszak irodalmi életét, irodalmi történéseit bemutató, tárgyaló akadémiai irodalomtörténet első kötetét követően (egy évre rá), tehát bizonyos értelemben kiemelt szerepben (megelőzve a nagyon megkésett líra- és a prózaköteteket!), ami a kor magyarországi politikai hangsúlyait is részben megvilágítja.

[234] Az erdélyi irodalom kortárs vetületei iránt érdeklődők is gyakran csak a transzszilvanista hagyományból és az akkori irodalomnak a történeti sajátosságaiból indultak ki. Czine Mihálynak, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom életét és munkásságát összefoglaló dolgozatát olvasva írja Kós Károly az 1966-os év nyitányán, „végre megtudhatom, hogy egy nem erdélyi és nem kortárs magyar szakember – immár negyedszázados távlatból – hogyan látja és értékeli ma a romániai magyar népkisebbségnek szinte a semmiből, pusztán a maga hitének erejével és eszközeivel életrehívott két évtizedes irodalmi munkáját és terméseredményét". Az örömteli pillanat, az elvárások és a baráti, közvetlen kapcsolat ellenére is Kós kénytelen nemcsak az aránytalanságok és hiányosságok miatt megfogalmazni nyomasztó érzéseit. „(…) nem tévedtem:

Az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli történetét már a Bertha-Görömbei szerzőpáros írta meg, meglehetősen más szempontrendszert alkalmazva, nagyrészt erősítve az említett törekvéseket a magyarországi recepcióban.[235] Monografikus igénnyel szintén Görömbei András dolgozta fel a csehszlovákiai magyar irodalom történetét,[236] ami 1982-ben egyrészt örvendetesnek számított, bár magában hordta a szükségszerűen szubjektív, egyoldalú bemutatás veszélyét, másrészt bizonyos álláspontok szerint maga a tény legalább ennyire szomorú is volt,[237] hiszen – eltérően az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti feldolgozásoktól – a helyi irodalmi élet nem volt képes mindezt „önerőből" megtenni. Ha szemügyre vesszük Bori Imre összefoglalását,[238] vagy az említett Kántor–Lángként elhíresült erdélyi irodalomtörténetet, a Görömbei–Bertha szerzőpáros hetvenes évekkel foglalkozó romániai magyar irodalomtörténetét vagy az említett csehszlovákiai irodalomtörténeti összefoglalást, könnyen kitűnik, hogy a kornak megfelelően mind a pozitivista irodalomszemlélet eszköztárát használják. Rövid kontextusteremtő bevezetőt követően az egyes szerzői pályaképek megrajzolásával kísérelnek meg számot adni különböző irodalmi történésekről. Ezek mellett feltűnően közös jegy bennük, hogy a kisebbségi magyar irodalmak helyzetét elsődlegesen nemzetiségi magyar-magyarországi magyar viszonylatban kísérlik meg leírni, s bár fenntartják a különálló irodalmak kulturális keretmeghatározásait, az „utódállamok" teljes kontextusát gyakran csak jelzésszerűen említik. Az irodalomtörténet, mint Kocur László is kifejtette, így azonban gyakran politikatörténethez lesz hasonlatossá, kauzalitást tételez állam és irodalom közt, s pontosan azt a buktatót nem lesz képes kikerülni, amihez képest hallgatólagosan megpróbált új kritériumokat találni: a látszat alapján az új irodalom csak az új államnak köszönheti létét és kialakulását.[239]

---

bajok vannak". (86.) A „bajok", a túlzott kiemelések és hibás megállapítások mellett a tárgyi tévedésekben is megnyilvánulnak, amiket a levélíró részletesen ki is fejt hosszú válaszában. Ezek legvalószínűbb forrása nem csupán az anyagnak hiányos ismeretéből következik, de oka ennek „[…] az irodalomesztétikai szempontokat befolyásoló politikai szempontok érvényesülése" is! (Vö. *Kós Károly levele Czine Mihályhoz, 1966. január*, in ***Kós** Károly levelezése **Czine** Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 86.) Szintén itt célszerű megemlíteni, hogy az 1968-as említett Írószövetségi felszólalások azt is jól példázzák, hogy a korábbi fogadtatás protokollszerűségét, illetve az értéket csak későn rangján kezelő hiányosságokat a hetvenes évekre éppen az „agyondédelgetés" módszereivel próbálták feledtetni.

[235] A nagyívű irodalmi kibontakozás évtizedét jellemző könyv már bevezetőjében leszögezi, hogy „erősödő felelősségérzet", illetve „élet és irodalom szoros összefüggése" alakítja nézőpontját. S minthogy az irodalom mennyiségi és minőségi fejlődése, gyarapodása aszinkrón a nemzetiség közösségi gondjainak megoldódásával, vagy akárcsak enyhülésével, ezért elsősorban olyan alapokra építkezik, amelyekben a műelemzés is elsődlegesen alárendelt a közösségi feladatvállalásoknak. „[…] a romániai magyar irodalom igazi felnőtté válását inkább a nehéz gondokkal küzdő nemzetiség életigényű, közösségi megmaradást és kibontakozást akaró feladatvállalása, a sajátosság méltóságát és értékét valló nemzetiségi magatartásformájának kimunkálása teremti meg." Vö. **Bertha** Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Bp., TIT, 1984, 4.

[236] Vö. **Görömbei** András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*, Bp., Akadémiai, 1982.

[237] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

[238] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1982.

[239] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

Ellenállás. Nemzetképalakzatok

A 19. századból eredeztethető, bár talán már korábbról is dokumentálható nemzeteszme az 1945 utáni időszakban a magyar nemzeti közösség létformájának kényszerű újragondolási igényét is ellehetetlenítő politikai helyzettel a maga torzulásait is némileg előrevetítette, hiszen az elzárt nemzetrészek a maguk kultúrnemzeti együttgondolkodását, öndefinícióját, vagy akár kapcsolattartását is legfeljebb a húszas évek korábbi közös tapasztalataira vezethették vissza. A mindent felülíró „proletár internacionalizmus" pedig csak egy államszocialista propaganda és kíméletlen cenzúra által uralt közép-európai nyilvánosságot kívánt biztosítani megoldásképpen minderre, melyben a környező országokbeli egyre erősödő nacionalizált diszkurzusok végképp felszámolták egy tárgyilagos történelemszemléletnek és a kisebbségekkel való kulturális eszmecserének a lehetőségét. Ezeket terhelték a sorozatos jogfosztások, melyek már az ötvenes években megkezdődtek. Románia politikai mozgástere az 1958-as szovjet katonai kivonulással kitágult, a bolsevik totalitarizmus összekapcsolása a nemzeti nacionalizmussal viszont a magyar értelmiség elleni retorziókra egyre több és hangsúlyosabb okot szolgáltatott: a Bolyai Egyetem botrányos megszüntetésétől az anyanyelvi oktatás tudatos szétzilálásán és a magyar értelmiség szétszóratásán át a Maros Magyar Autonóm Tartomány felszámolásáig, majd a nyolcvanas évekre a falurombolásig. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása vált. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukált, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak.

Mindez a recepcióban, s a magyarországi irodalmi élet történéseiben is egy alapvetően más mint esztétikai irányú buktatót hordozott magában, amely jogos és természetszerű érzelmi elfogultságban mutatkozott meg.[240] A két világháború közti traumák olvasói-befogadói újrajelentkezése s meghatározó mivolta ugyanis a hetvenes évek végére végképp tarthatatlanná váló, megoldatlan nemzeti és nemzetiségi problémakör kezeletlensége

[240] A nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak s hagyományainak vizsgálatában az sem feledhető szempont, hogy a romantikus, olykor mitikus irodalmi Erdély-kép kialakulása jórészt a nemzetformálódás idejével esett egybe, s a későbbiekben is megtartotta átstilizált, ám eléggé vitatható jelentésszegmenseit: „Erdélyt a romantika fedezte fel Magyarországnak. A romantika, amely térben és időben a távolit kereste, azt, ami messze van, titokzatos és ismeretlen." Erdély pedig a romantikus térség minden tartozékával felelt meg az efféle elvárásoknak: „voltak düledező várromjai, felhőkbe nyúló sziklái, havasai, és vízesései, volt véres, változatos múltja, sokféle népei: magyarok, székelyek, szászok, románok, örmények, görögök és cigányok. Erdély hálás föld volt a romantikus felfedezőknek." Vö. **Bisztray**, *i.m.,* 215.

folytán tört elő.[241] A magyarországi értelmiségi szembenállásnak megkésve ugyan, de a hetvenes–nyolcvanas évekre az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. „A kritikus értelmiségiek, a legális keretekben próbálkozó ellenzékiek számos olyan nyomásgyakorló akciót indítottak, amelyek a magyar kisebbségek jogainak a védelmét szolgálták. A magyar ellenzék számára a nyolcvanas években szorosan összekapcsolódott a demokrácia és a nemzeti függetlenség értéke."[242] Ehhez társult a leginkább szépirodalmi keretekben, majd publicisztikai műfajokban kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása. Az irodalom terén is megnyilvánuló bújtatott nemzeti érzés leghalványabb megfogalmazásait pedig természetszerűen több mint örvendetesnek vélték a jóhiszemű erdélyi olvasók egy olyan korban, amikor ráadásul a másik oldalról éppen a román nacionalizmus minden eszközének kínzó hatásait szenvedték a hétköznapjaikban.[243] Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett, a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is leginkább félhivatalosan megjelenő, legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által vált „forgalmazhatóvá". Fontos különbség, hogy míg Magyarországon létezhettek úgynevezett alternatív színházi törekvések, megtűrt régi és újabb szerzők, felpuhult irodalmi keretek és tematikák valamint reformtankönyvek, addig Erdélyben az idő előrehaladtával arányosan fokozódó represszió következtében csak a második nyilvánosság jelenthetett valóban „kimondható" alternatívát.[244] Maradt tehát (egy-két bátor kivételtől eltekintve) a

[241] A kádári restauráció megformálta ideológiai szemlélet értelmében az irodalompolitika is a modern haladás-eszméit állította szembe az elavultnak minősített nemzeti értékekkel, s a nemzeti hagyományokra való legcsekélyebb utalást is a maga ideológiájára veszélyes, legalábbis nyugtalanító feszültséget jelentő szemléletként ítélte meg.

[242] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A magyarság helyzete…, i.m.,* 231.

[243] Vö. Romániában a hetvenes évektől fokozatosan érezhetővé vált a román nemzeti mitológia újjáélesztése, a saját államiság jelentőségének fetisizálása, a szomszédok és a kisebbségek lebecsülése, a totalitárius állam eszközeinek felhasználása a nemzeti kisebbségek elnyomására, illetve asszimilációjára. Az új hangsúlyok a történetírásban és az irodalomban is kiemelt szerephez jutottak. (Lásd Lancranjan Erdély-konyvét. **Lancranjan,** Ion, *Cuvint despre Transilvania*, Bucuresti, Editura Sport-Turism, 1981.) A történelmi emlékművekkel, hamisításokkal a román nacionalista panteon hőseinek új kultusza kezdődött. A román publicisztika nyíltan hivatkozott a nemzeti büszkeségre, egyre nyíltabbá vált az ideológiai totalitarizmus összekapcsolása a hagyományos nacionalizmussal. A Ceausescu-féle hatalom nemzetiségi téren különben is mindig kettős játékot játszott: a nyílt antiszemitizmus mellett nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel a hatnapos háborút követően, és a romániai zsidóság egy jelentős részét egyszerűen eladta Izraelnek. Gazdasági kapcsolatokat és látszatdiplomáciát ápolt viszont nagyobb nyugat-európai országokkal, s közben a szászokat jórészt szintúgy kiárusította az egykori Nyugat-Németországnak. A magyar kisebbséggel való visszaélései ellenére az 1968-at követő időszakban második Jugoszláviaként ünnepeltette magát az Egyesült Államokkal, s a szovjet invázió veszélyének elmúltával csak a személyi kultusz rohamos eluralkodása, a nyílt nacionalizmus, valamint az erre reakcióként fellépő nyugati magyar „lobbi" erőteljes közbenjárása vetett véget e hallgatólagos gazdasági viszony továbbélésének.

[244] Ezzel kapcsolatban mindenképp megemlítendő az *Ellenpontok* rövid, ám igen komoly visszhangot kiváltó élete. A szamizdat lapot Szőcs Géza és társai 1982 márciusában (a hivatalosságok megtévesztésére 1981 decemberére visszakeltezve) indították, s 1982/8.-as számukban ENSZ-memorandumot is közzétettek. Lásd még **Molnár** János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története,* Szeged, (magánkiadás) 1993.

kimondatlanul is kimondott, mindennapok tartozékává vált allúzióktól terhes virágnyelv. A kor ambivalenciája értelmében az irodalom, akárcsak a kultúra egyéb területeinek hordozói is, így legalább két, egymással szemben álló funkciót töltött be. A közönséggel, a kultúra-fogyasztókkal való élő kapcsolata által, mely leginkább a színházi szférát emelte különleges helyre és rangra, egyrészről továbbra is meghatározta a hivatalosság ideológiájának hatalmi szolgálata, másrészt viszont a virtuális ellenállás helyszínéül is szolgált.[245]

Ezek kritikus szemléletének felvállalása a professzionális műértelmezésekben és az esetleges rangsorolásokban pedig egy valóban elenyésző kisebbséget jelentett csak az értelmiségi körökben is, amely mintegy „kettős kisebbségben" próbálta a józan érvrendszerek irodalomesztétikai minőségeit számon kérni azokban az alkotásokban, amelyekre nem vélte alkalmazhatónak a helyzettudat minden egyébnél fontosabb, és mind felett álló sematizmusait.

Prózafordulat és a recepció anakronizmusa.

A nyolcvanas évek közepétől megjelenő (próza)poétikai szemléletváltás paradigmatikus változása Magyarországon a kritikai recepcióban is érezhető volt. (Ekkor már a honmentő irányt, annak megkésettsége révén is ünneplő fogadtatás mellett, a más kritikusi nézeteket vallók részéről bizonyos erdélyi szerzők esetében a tapintatos elhallgatás is jellemző). A tudattörténeti vagy mentalitástörténeti momentumnak a kritikai visszhangban s a kor politikai-ideológiai összetettségében való megjelenése, a kánoni értékviszonyok adottságszerű polifóniájában már azt az ambivalenciát is mérlegelhette, hogy a kisebbségi magyar irodalmi művek magyarországi fogadtatása mennyire egyoldalúan, és mennyire szükségszerűen anakronisztikus a kortárs irodalomtörténeti változások, paradigmatikus elmozdulások és az újabb narratív elbeszéléstechnikák fejezetei mellett. A hetvenes–nyolcvanas évek prózai áttörése mellett ugyanis egy komoly felkészültséggel bíró, alapjaiban új szemléletet képviselő kritikusi gárda is fellépett Magyarországon, s ami még fontosabb, ezt megelőzően már magának az irodalomról szóló beszédnek az elméleti kereteit is sikerült

[245] A sorok közt olvasás Magyarországon éppoly jól ismert kettős beszédtechnikája, mely (főképp a színházi) kritikai szaknyelvben már a hatvanas évektől jelentkezett, (vö. **Jákfalvi** Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna, Bp., JAK, L'Harmattan, 2005) Erdélyben jellegében és arányaiban mutatott más színt. Ellentétben a két háború közti korszakkal, amikor az erdélyi magyarság aktivizálni tudta szellemi erőit, és bizonyos fokú intézményesített keretek közt önmaga vehette kezébe sorsa irányítását, a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe. A nyolcvanas évekre (amikorra még a rendszer elkötelezettebb magyar nemzetiségű kádereit is leépítik) fokozatosan fejlődött ki megmaradásának, nemzetisége vállalásának egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" jelentkezett, s a sorok közti olvasás gyakorlatát az irodalmi értelmezésmechanizmusok során kétszeres, nacionalista és kommunista cenzurális szorításban volt kénytelen alkalmazni.

bizonyos iskoláknak felülvizsgálniuk, s az újabb irodalomszemléleteket legalább részben meghonosítaniuk.[246] Az új prózairány, (melyben Esterházy vagy Nádas csak egy-egy vezéralaknak volt tekinthető) viszont ugyanúgy ellenzékinek, ellen-értékrendet képviselőnek, azt demonstrálónak számított, ahogyan az irodalompolitika nyílt tagadását, vagy a tiltott nemzeteszme továbbélését jelenthették egyes magyarországi olvasók számára például a Sütő-írások.[247] Mindezt terhelte az irodalomnak és sajnálatosan olykor az irodalmiságeszméknek is az értelmezésbeli, a politikainál sokkal szabadabb közege, amely pillanatnyi helyzetében kvázi-ellenzéki gesztusokra ösztönözte az írók mellett az értekező-próza különböző válfajainak a reprezentánsait is. A határon túli szerzőkkel és művekkel való foglalatoskodás a hetvenes–nyolcvanas évektől mindig valami aktuálpolitikai többletjelentést is hordozott, s nem egy alkalommal azok a kritikusok, akik az újpróza vagy éppen a hagyomány- és értékőrző nemzetiségi irodalmak felé fordultak, ezeket nyíltan vagy kevésbé nyíltan ürügyként használva, irodalomértelmező mivoltukat publicisztikára vagy egyenesen politikai megnyilatkozásokra használták.

A nyolcvanas évek sajátos vákuumhelyzeteiben mindezt tetézte, hogy számot kellett vetni az ellenzékiség, az „ellen-beszéd" műfaji-stiláris pluralizálódásával is, azzal hogy „a magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoport, amely ezzel a paradigmaváltással nem azonosult, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának szerepében tudta magát. Az ő részükről komoly gyanakvás kísérte az Esterházy-recepcióban

[246] A szemléleti tájékozódás expanzióját feltartóztatni már képtelen rendszer, az említett reformtörekvésekben az elméleti keretek horizonttágulásaira is lehetőséget nyújtott. A hetvenes–nyolcvanas évtizedeket a kötelező irodalomtörténeti pártos irodalomszemlélet mellett már egyéb tudományos beszédmódok kétségkívüli megléte is jellemzi, még akkor is, ha ezek rendszerint csak átfedésekkel, leginkább egymásba torlódó formációkként érvényesülnek, melyek nem tudnak igazából kibontakozni, kifejlődni, és hatásukban érvényesülni. Karakteres paradigmaváltás az irodalomtudományban a kilencvenes évekig jószerével nem történhetett, szemléletformáló erővel bíró termékeny diszkurzusok azonban már mindenképpen jelen voltak. Az említett félhivatalos vagy megtűrt keretekben, a hetvenes években például Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Bacsó Béla, Szegedy-Maszák Mihály, vagy a *Strukturalizmus* című kétkötetes, az Európa kiadó igen nagy példányszámban kiadott tanulmánykötetében felsorakozó fordítók egy olyan új irodalomtudományi szemléletet is jelentettek a hazai diszkurzusokban, amely a hangsúlyt már egyértelműen a szerző és a szöveg felől az értelmezésre és az értelmező irányába mozdította el. A befogadás időbeli szerkezete a hetvenes évek derekára-végére aztán, (például a Bonyhai Gábor szerkesztette Helikon-számban is testet öltve) a hermeneutikai és recepcióesztétikai megközelítéseket is előtérbe helyezte. A hazai irodalomértés különböző iskoláinak a kollektivista beszédmód alakította kánontól való függetlenedésében meghatározó határkőnek számított például a **Németh G.** Béla által szerkesztett *El nem ért bizonyosság* (Bp., Akadémiai, 1972) című kötet, mely tudatosan távolodott a vázolt szemlélettől, csakhogy ebben a tudatosságban egyszerre a történeti aspektus is jelentkezett, azazhogy nem a kortárs irodalmi művekre vonatkoztak a másféle szempontrendszert alkalmazó, újító szövegelemzések. Valószínűsíthető, hogy 'határon túli' vonatkozásaikban tudatosan, s nem csak szakmai perspektívából mellőzték a korábbi értékelések felülvizsgálatát, s talán azért is, mert már felismerhetővé vált a veszélye annak, hogy az erdélyi irodalmi alkotások részben kialakult, részben megtűrt, de már „leosztott" értékelési szokásrendje olyan ideológiai implikációktól terhes, amelyek legapróbb kibillentése is – a kényes kérdéskör közepette – legalább kétféle, szakmai és politikai ellenérzésekkel járhat.

[247] Ezek hatásáról a recepcióban lásd részletesen a következő fejezetet.

meginduló szemléletváltást".[248] Az olykor nyílt szembenállás hallgatólagos viszonyai a különböző szekértáborok értelmezői gyakorlatán túl, a honmentő retorikában egyes esetekben „az üldözöttség és kiszorítottság nagy hagyományú helyzettudatával"[249] tetézve, a legjobb posztnépi irodalmi képviseletet is néhány újonnan felfedezett, határon túl élő szerzőben vélte felfedezni.[250]

A publikálás feltételeinek javulásával, a lehetőségek, a nyitás nagyobb fokú kihasználásával arányosan az elemzett kritikai visszhangra általánosan érvényes lesz, hogy csak az értékrendbe tartozónak tételezett szerzőket és műveiket vonta be vizsgálódásai körébe, s az így támogatandó szerzőkről igyekezett le is választani az egyéb irodalmi törekvések, más stílusbeli, más szemléletet valló, esetleg más ideológiai azonosulás lehetőségét nyújtó alakzatait.[251] A Bretter-iskola új filozófiai hangja (mely már a hetvenes évek derekától bizonyította, hogy lehet más nyelvet is használni, mint a hivatalos irodalompolitika, a pártideológia által megkövetelt nyelvezet), a harmadik Forrás-nemzedék tiltakozó hiányköltészete vagy éppen az áttelepült szerzők méltatása, hangsúlyaiban mind elmaradt a kollektív értéktudatot felvállalók mögött. Hetvenes évekbeli erdélyi sikerei és méltatása[252]ellenére Bodor Ádám magyarországi „felfedezését" és népszerűsítését például nem az említett posztnépi, vagy honmentő szózatokat képviselő értelmezői iskola, hanem például a „Kilencek" néven emlegetett költőcsoport tagjai[253] vagy jórészt az a Balassa Péter

[248] Vö. **Szilágyi** Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995, 30.

[249] Uo.

[250] Annak ellenére ugyanis, hogy az új prózának kritikákban is megalapozott értékrendje alternatív szövegkorpuszt jelölt ki a hivatalos irodalompolitikai ellenében, amellyel a kollektív nemzeti szemléletet felvállaló népi irány mintegy újrateremtett egy erőszakosan elvágott tradíciót, vezéralakjai (elsődlegesen Illyés és Németh László) után – mint Szilágyi Márton megfogalmazta –, nem akadt hasonló súlyú tehetségre, s irodalmi listakánonja is többnyire „azonosnak mutatkozott a hivatalos irodalompolitika preferálta, önlegitimációs névsorral. Így arra kényszerültek, hogy az azonos szövegkorpuszon belül mutassanak föl eltérő értékhangsúlyokat, tehát – mondjuk – Adynak, Németh Lászlónak vagy Illyésnek azokat a vonulatait erősítsék föl az önmeghatározás és az eltérés demonstrálása érdekében, amelyet az irodalompolitika nem kívánt magába építeni". E mellett, ezzel némiképp összefüggésben maradt tehát alternatíva az eddig kényszerűségből elzárt határon túli magyar irodalmak néhány emblematikusnak kijelölt alakja által a hasonló értékrendek felfedezése és tudatosítása. Vö. **Szilágyi**, *i.m.,* 30.

[251] Míg a hatvanas-hetvenes évek fordulójának, az „egymásracsúszás" gazdag irodalmi termésének, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának fogadtatását alapvetően csak a részleges tájékozatlanság és a politikai-történelmi elzártság nehezítette, a nyolcvanas évek közepén már a kanonikus érdekek is egyértelműsítik, hogy a heroizált helyzettudatra összpontosító ideológiaformák a forma korszerű ontológiai lehetőségei helyett az „üzenet" esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit vizsgálták.

[252] 1974-ben, második novelláskötete kapcsán például már Pezsgő-díjat kapott. (Az 1971-ben irodalomkritikusok által alapított díj az évtized folyamán egyre rangosabb értékmérő lett, melynek elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves Írószövetségi díjak odaítélését előzte meg!)

[253] Például Kovács István, Mezey Katalin, Kiss Benedek, Győri László.

végezte el, aki éppen az új próza irányzatának elsődleges kánonalkotójaként vált kora egyik legnagyobb hatású kritikusává.[254]

Az elismertetések elsődleges momentuma, az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban, gyakorta az elemzés helyett a közvetlen beiktatást választotta. Persze ez többnyire éppúgy megfigyelhető volt az említett új próza visszhangját kiteljesítők írásaiban, mint az elemzett recepcióban, hiszen az erkölcsi-pedagógiai pátosz elsődlegesen itt is, ott is alapvetően az író tekintélyét volt hivatott nyomatékosítani. Legfeljebb azt a különbséget célszerű hangsúlyoznunk, hogy a kollektivitás-igény feladása nem kölcsönzött arányaiban akkora legitimitást az ilyenfajta módszertan erkölcsi patetizmusának. Mindenesetre egy egész regionális irodalmat helyettesítő, elfedő szerzői listakánon ellenében (talán a tovább élő kánoni rang, hely, tekintély szublimációja által is), az újabb irodalmárgenerációk sem tudtak mindig hatékonyan fellépni. Olykor a csapdahelyzetet felismerő kritikusok, az elhallgatásokon túl, az eszközszereptől távolodva éppen olyan életműveket mondtak, mintegy kompenzációként a paradigmaváltáshoz tartozóknak, amelyek szintén komolyabb kritikusi elemzés nélkül kerülhettek beválogatásra a hipotetikus listakánon újabb formáiba.[255]

A különböző kritikusi diszkurzusrendek személyiség hitelesítette, kivívott tekintélye megtalálható volt mindkét irányzatban. A különböző értékrendek nyilván másként viszonyultak adott problematikákhoz, elveik különbözősége mellett is, az említett Balassa példa viszont csekély próbálkozásnak tekinthető csak a másik értelmezői iskolának a bejáratott gyakorlatával szemben, amennyiben a határon túli szerzők esetében azóta sem mindig sikerült elkerülni a sajátosságokra épülő ideologikus kisajátításformákat. Hiszen, mint Szilágyi Márton írta, az ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó iskolás tekintélyek „a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívántak fölerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. Tisztelet a kivételnek. Ezek a látensen eszközszerepre kárhoztatott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát

[254] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.,* 32. illetve lásd **Balassa** Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.
Bodor külföldi népszerűségét fordításai révén elsősorban Richard Aczel segítette. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk bizonyos novelláinak korai megfilmesítéséről sem, (még jóval az áttelepülése előtt, 1972, illetve 1973-ban Bacsó Béla és Fábri Zoltán által) még ha ezek jórészt visszhangtalanok is maradtak.

[255] Példaként lehetne Grendelt, vagy erdélyi szerzők közül talán – kisebb mértékben – Mózes Attilát, Bogdán Lászlót említenünk. A korban szokványos párhuzamkereséseken túl, mely műveket és szerzőiket magyarországi–határon túli megfeleltetésekben vélte megragadhatónak (a számtalan példából most csak a releváns: Sütő naplóregényét mezőségi *Puszták népé*nek, új *Húsz óra*nak mondják, a mintegy folytatásnak is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* pedig erdélyi *Kháron ladikján*ként aposztrofálják), az újabb irányok is folytatni látszottak e nem túl szerencsés összehasonlítgatást. (Így lesz például Grendel Esterházy felvidéki párja, stb.)

Sütő András és Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak."[256]

Bodor Ádám keserű szavai a korábbi időszakokra nézve is, még inkább megvilágítják a csapdahelyzetet: „Ha erdélyi magyar irodalomról volt szó, itt évtizedeken át mindig ugyanaz a két-három név hangzott el, ezek méltatlan módon elfedték a többieket. Az anyaországi illetékesek mindig valami diszkriminatív leereszkedéssel tekintettek a határokon túlra, megengedve maguknak azt a fényűzést, hogy az odaát keletkezett alkotásokból, illetve szerzők közül szelektív elvek alapján válogassanak. Félelmetesen buta és kártékony dolog volt, ám kétségkívül kényelmes. Kialakultak a kapcsolattartás legitim vonalai, ezekről kényelmetlen lett volna letérni. Egy középszintű magyarországi értelmiségi kellő tájékozottság híján, tudatlan, közönyös, vagy elfogult újságíróknak köszönhetően kénytelen volt beérni az erdélyi művelődés azon kiválóságaival, akiket egy buta, provinciális szemlélet rájuk tukmált. Valahol, egy házban, egy szalonban el lett döntve, ki kicsoda, és ez a dolog természeténél fogva tartotta magát évtizedeken át. Tetszett ez így az elnemzetietlenítő hatalomnak is, mintha az egészet ő találta volna ki. És ezzel akaratlanul is, messzemenően eleget tett természetesen a román hivatalosságok elvárásainak is, hiszen mindez egybevágott azok elképzeléseivel. Nagy megelégedéssel tapasztalták, hogy a kisebbségi művelődés potenciálját az anyaországból is sorvasztják."[257]

Az értelmezésbeli buktatók erős tradicionalitása az irodalomszociológiai, irodalompolitikai feltételrendszer bonyodalmai közt később sem tette mindig lehetővé az egyszerűen kivitelezhető szemléletváltást, vagy akár csak a finomabb artikulációt. Az erdélyi szerzők egyenként különnemű, s egyaránt új minőségeket képviselő alkotásaikban is kompakt csoportként jelentek meg a recepcióban, s ennek olykor máig tovább élő képe egy rosszul értelmezett irodalmi szolidaritás alapvetően hetvenes–nyolcvanas évekbeli hagyományát folytatja.[258]

---

[256] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

[257] Vö. **Bodor** Ádám, *A börtön szaga. – Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*, Bp., Magvető, 2002, 205.

[258] A korábbi meghatározottságok, melyek egy többnyire egyszólamú periódusban, fontosnak érzett szerepértelmezéseik révén válhattak véleményformálókká, túlélni látszottak minden újabb szemléleti bővítést. A korabeli viszonyok mellett, ez némiképp a vizsgált értékrendek „szentsége", sérthetetlensége révén is magyarázható. Aki azokat irodalmi értékekre vonatkozólag is érvényesen fogadta el, mindezt alapvetően kritika nélkül tette. Ennek a feltevésnek értelmében a recepció hangsúlyai az egyre nyíltabb nemzetiségi-politikai destrukcióval (melyben a megsemmisítésre kiszemelt nemzetközösség számára a túlélés vagy a szülőföldön maradás vált egyben az ellenállás egyetlen lehetséges formájává) egyenes arányban vélte kiolvashatónak immár az összes erdélyi műből az említett transzszilván jegyeket. A zárt intertextualitásként működő értelmezési keret sok esetben máig tartó hatása olyan irodalomszociológiai vizsgálódást is szükségszerűvé tesz, amely tekintettel van arra, hogy a kortörténeti, hatástörténeti és kultusztörténeti jegyek egyszerre válhatnak a fogadtatásnak nem pusztán megalapozó, de alapvetően pszichológiai jegyei által továbbörökítő minősítéseivé. Ugyanakkor elsődlegesen figyelmeztetnek művek újraolvasásának, újraolvashatóságának tudatosítását igénylő, azokat végre szűkebb szakmai szempontokból elemző értelmezésekre, illetve ezek hiányosságára.

Elmozdulás?

A mai recepció felől tekintve a vázolt transzszilván-népi-nemzeti örökség, a marxista szólamok közt megbúvó honmentő attitűdök és az olykor megrekedő pozitivista terminológia máig folyamatosan része egyes művek hatástörténetének, s természetszerű, hogy a korábbi alkotások esetén a történelmi-politikai megközelítés hozadékait nem lehet kitörölni, legalábbis a lehetőség szintjén, történeti értékelésük kapcsán, ezekkel ma is számolni kell. S bár ebből kifolyólag is, volt olyan időszak, amikor kétségtelenül igaznak bizonyulhattak a szomszédos államok bármelyikének magyar irodalmára utaló olyan sorok, mely szerint ennek „ma is elsőrendűen vállalnia kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát" – a hasonló megállapítások jószerével már keletkezésükkor, a kilencvenes évek közepén is anakronisztikusnak voltak mondhatók.[259]

Adott történelmi szituáltság mindig legitimálhat bizonyos mértékig olyan helyzeteket, amikor az irodalom kulturális mindenesi szerepkört kénytelen magára vállalni, de e szerepkörök erőszakos jelenbéli fenntartása minden bizonnyal nem veszi figyelembe a megváltozott társadalompolitikai helyzetben az irodalomra is vonatkozó saját létrehozott intézményrendszert és a disztributív társadalomtudományi szempontrendszereket sem. A mai társadalomtörténeti háttérről szóló ismereteink egy árnyaltabb kép kialakítását is lehetővé teszik, amelyben a hagyomány kiegészíthetősége, a történeti értekezésekben sem csupán paradigmatikus választáskényszernek minősül, de egyben saját fenntarthatóságának alapvető szükségszerűsége is lesz. Ezért is lehet feltűnő, hogy a kilencvenes évek legvégén, sőt napjainkban is létezik kitartó védelmezője ez utóbbi feladatorientált álláspontnak (melyben az értelmezői irányultság esetleges változása feltételezett értékvesztéssel párosul még az új alkotásokra nézve is!), holott már a hetvenes években is többen hallatták szavukat a nemzetiségi, kisebbségi, regionális magyar irodalmak értékelésében tett recepcióbeli egyneműsítés, a megszabott tematikai és funkcionális keretlehetőségek, valamint a minőségi engedmények ellen.[260]

Az említett nyolcvanas évek vitái sem léptek többnyire túl a keretlehetőségek pozitivista meghatározásán, holott nem a teljes határon túli magyarság, és annak jegyei

[259] Lásd **Pomogáts** Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3, 246.
[260] Vö. Fried István abszurdnak minősítő megállapítását Bori Imre azon kísérletével kapcsolatosan, mely a jelen irodalmi-irodalomtörténeti tudatát az 1919-es politikai helyzethez igazította. **Fried** István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989, 39.

(például erdélyisége), de a határon túli magyar irodalmiság elméleti alapjainak a vizsgálata maradt gyakorlatilag mindmáig megfogalmazatlan. Tőzsér Árpád a Felvidék magyar irodalmával kapcsolatban ezért írhatta, hogy az utóbbi évtizedekben „irodalomtörténészeink olyasmivel foglalkoztak hát, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Természetesnek vették a »határon túli magyar irodalmak« autonóm létét, azt a valamit, ami már akkor, (a szocializmus bezártsága idején) sem igen volt természetes, most, a határok átjárhatósága, spiritualizálódása korában meg egyenesen szembeötlő a problematikussága."[261]

Pedig Tőzsér vitatott nézetei, a könyvét ért kritikákkal is ellentétben, az újabb erdélyi írónemzedékek jelentős részéhez és mozgalmaikhoz hasonlóan[262] nem pusztán arra figyelmeztettek, hogy a nemzetiségi irodalmak autonóm létének módja mára mindenképpen megkérdőjelezendő, de az „egyetlen", „egyetemes", vagy „nemzeti" irodalom fogalmát is szükségesnek tartották felülvizsgálni.[263] Az általam említett ideologikus alakzatok esetleges szűkítő momentumainak, illetve ezek hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek átértékelése, és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ezért válik elengedhetetlenné. (Bár mint említettem, a buktatók kapcsán nem csupán az eddigi értelmezések kiegészítésről, de új módszertani értékkategóriákról van szükségszerűen szó!). Csak ezek által juthat mégis érvényesen kifejezésre, hogy az említett recepcióban milyen szerepet is játszott például a hatalom által elnémított vagy megtűrt, megcsonkított, lappangó kánoniságként a transzszilvanista jegyeket viselő, közösségi-képviseleti értéktudat, (annak minden viszonylagos archaizmusával és anakronizmusával együtt) vagy hogy a politikai korlátok megszűntével mennyiben kell, lehet, szükségszerű-e egyáltalán továbbra is önálló magyar irodalmakról beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként vizsgáló irodalomtörténeti szemlélet számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet. A sajátosságok történelmi meghatározásain túl, az etikai-képviseleti szerepvállalásokhoz, a 'küldetéshez' ragaszkodók értékelmélete viszont (a többszínűség, vagy a rész-egész viszony hangoztatása mellett is) olyan anomáliákkal járhat, amely nem kerülheti el az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedében született írások értelmezésekor a 'kisebbségi létdokumentáció' kategóriáiban való különálló gondolkodást, s a muzeális értékeknek kijáró hangsúlyos történeti értékelést.[264]

[261] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998, 50.
[262] Például az Éneklő Borz vagy az Előretolt Helyőrség szerzői körében.
[263] Jogosan kérdhette: „mi van a nyelv határai és a nemzet határai közötti terra incognitában?" Vö. **Tőzsér**, *i.m.,* 51.; A kérdés – ugyan más formában – de már az említett Önszemléleti vitában, 1982-ben is elhangzott. Ezredvégi aktualitása egyben a problémák megoldatlanságát is jelzi. Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.
[264] Mely azt a látszatot keltheti, mintha egy kisebbségben születő irodalom nem is lenne más, mint kisebbségi problematikát, s humánideológiai referenciákat tárgyaló irodalom.

A terminológiai tudatosság mellett mindenesetre nemigen célszerű merev kategóriákban gondolkodnunk, és az egymástól sokszor eltérő tudatossági fokú korszakok, életművek nemzeti/nemzetiségi szemléletét egybemosnunk, vagy a különböző régiók egyneműnek tételezett irodalomeszményét kivetítve általánosságban értékelnünk a határon túli magyar irodalmi törekvéseket. Annál is inkább, mert az irodalomközi folyamatok dinamizmusát szem előtt tartva, a szükséges régióspecifikumokra való következtetések sem tüntetik majd el például az erdélyi magyar, illetve a magyarországi nézőpontok jó néhány eltérését. Az egymás mellett megképződő, egymást kiegészítő és sokszor szükségszerűen egymást nem pusztán formáló, de kizáró kánonok kaleidoszkópszerű elrendeződéséből létrejövő (nemzeti alapú, regionális, osztály jellegű, korszakokhoz kötött vagy célelvű paraméterein túlmutatni is tudó) irodalomszemlélet nemcsak megfontolandó, de igen termékeny is lehet.

Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma

Ha a kor említett irodalomtörténetei többes magyar irodalmakat hoztak is szóba, saját alkalmazott történeti dialektikájuk kapcsán valójában nem egyenrangú magyar irodalmakat írtak le, így a különböző országokban születő magyar irodalmak hallgatólagos s olykor utópisztikus egységképe éppen a megmaradás elemi feltételeinek a látványos javulásakor, annak legreménytelibb pillanataiban, az 1989-es fordulatot követően erősödhetett fel ismét. A kényszerű különállás kulturális fejezeteinek a lezárásával a sebek is jól láthatóan más fényben mutatkoztak meg, az egységnek viszont csak jelképes helyreállását jelentette, hogy 1990 legelején a Magyar Írószövetség tiszteletbeli tagjaivá nyilvánították a határon túli magyar írókat.[265]

A történelmi korlátok megszűntével a felszabadult játéktér olyan nagyfokú differenciálódást vont maga után, amelyben a társadalmi-történelmi helyzet már nem viszonylagos értékképzőként, hanem egyszerű adottságként funkcionált. Az összmagyar irodalomban való gondolkodás lehetősége mellett teret kaptak azok a szemléletbeli differenciálódást nyújtó irodalomelméleti hatások is, amelyek nagyrészt magyarországi közvetítéssel a kisebbségi besorolást keresztező tényezőket is felerősítették. (A csak részben újonnan kialakuló, irányzatok szerint megoszló folyóirat- és könyvkiadói struktúra is ezt erősítette.) A magyar nyelvterületen való szabad mozgás a korábbi évek abszurd

[265] Göncz Árpád, az Írószövetség akkori elnök – az 1989-es közgyűlés által elfogadott alapszabály értelmében – jelképes gesztusként ajánlotta fel 1990-ben a Magyar Írószövetség rendkívüli tagságát a határokon kívül élő magyar íróknak, méghozzá „az egyetemes magyar irodalom egészséges vérkeringését” helyreállítva és kapcsolatainak szervezett biztosítása érdekében.

léthelyzeteire a fiatalabb nemzedékek által megfogalmazott kritikát is erőteljesebbé tette. Akik korábban programosan más, például posztmodern költészetbe kezdtek, mintegy tiltakozásul a társadalmi küldetésvállalás helyett, immár saját intézményi keretben is gondolkodhattak.

Az 1989-es történelmi változásokat követően megvalósulni látszó képletes egység egyéb ideológiai nehezékektől lett terhes az évtized folyamán, s mára jóformán ismét felerősödni látszik Erdélyben az a nézet is, mely szerint a különálló, részben új hagyományokkal rendelkező irodalmi életnek mégiscsak van valamiféle kényszerű sajátsága, ha egyebütt nem, hát a különböző olvasatok szintjén.[266] A napi politika irodalmi értékítéletekbe való beszivárgásának számtalan esete ráadásul ma is felsorolható,[267] amelyek egy újfajta ideológiai csapdahelyzetet teremtve távolodnak el ismét az esztétikai megítélések irodalmi jellegétől.[268] Ami kétségtelen, az bizonyára az olvasatok másságának a kérdése, amely akár a teljes kelet-közép-európai irodalomra nagy általánosságokban is megfogalmazható lenne. Éspedig úgy, hogy a meghonosodott demokráciában élő nyugati olvasó számára nem, vagy csak nehezen dekódolható a kelet-közép-európai valóság irodalmi ábrázolása, mert a szövegben szervesített valóságreferenciákat képtelen értelmezni, illetve saját életminőségének tükrében valószínűleg nem érzékelheti azt az elemi létveszélyeztetettséget, amelyet ezek a referenciák magukban hordoznak.[269] Az ilyenfajta befogadói elkülönböződés ugyanakkor éppen az erdélyi szerzők újabb generációja számára nem jelentette azt, hogy kényszerűen belebonyolódjék a terminológiákba, s abba, hogy van-e egyáltalán értelme a felosztásoknak.[270] Hangsúlyozandó, itt fontos szerepet játszott az is, hogy az Erdélyben élő vagy akár onnan elszármazott szerzők is szerették volna levetni

---

[266] A kényszerű különolvasatok hangsúlyozói, ha a Németh László-i *külön irodalmi* szentenciát nem is fogadják el, az utóbbi évekbeli utópisztikus szellemi egységnek a gyakorlati kudarcára is hivatkozva mondják, hogy a regionális magyar irodalmaknak külön olvasatuk van. Legalábbis valami ilyen kell, hogy legyen, az erdélyinek például azért, mert „Az erdélyi magyarság a 20. század második felében Európa legkisebb népei közül való: szabadon választott elöljárói nincsenek, önrendelkezése problémaként sem vethető fel, tulajdonából kiforgatták, anyaországa igyekszik nem tudni róla" – s mindez tárgyiasul valahol a művekben is. (Vö. **Vida** Gábor utószavát **Mózes** Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974–1990*, [Marosvásárhely, Mentor, 2004] című kötetéhez.)

[267] Például a 2004. decemberi 5-i sikertelen népszavazás kapcsán.

[268] Egyetlen példa a kiszólásokra: Duma-István András moldvai csángó-magyar költő műveit értékelve Sántha Attila írja: „a [kivándorlás] mely – a jólétüket a 'románoktól' féltő anyaországiaknak mondom – véletlenül sem Magyarországra, hanem Itáliába, 'Szpániába', Izráelbe irányul". Vö. **Sántha** Attila, *Könyv a fény jegyében*, in Székelyföld, 2005/7, 91.

[269] Nem véletlenül emlékeztetett éppen Mózes Attila még 1990-ben Csiki László könyvéről szóló kritikájában, hogy Európa nyugatibb fele Marquez *Száz év magány*át is 'mágikus realizmusnak' titulálta. „Ezek szerint Csiki László regényei 'mágikus szocialista realista' művek? Na ne vicceljünk! Nincs itt semmiféle mágia, hacsak a tébolyt nem számítjuk annak!" Vö. **Mózes** Attila *i.m.*

[270] Ahogyan Tőzsér a Felvidéken, Mózes Attila Erdélyben szögezte le: „Külön erdélyi irodalom márpedig nincs!"

magukról azt a triviális terhet, miszerint ők elsősorban erdélyiek, s csak másodsorban szerzők!

Egy nemrég megjelent filozófusi „töprengés" furcsamód amellett, hogy leszögezi, különálló délvidéki magyar irodalom bizonyosan nem létezik, s hozzáteszi „Tényekre támaszkodva azt mondhatjuk, hogy viszont magyar irodalom a Délvidéken kétségkívül van!", a megállapítás logikájában mégis éppen az erdélyi magyar irodalomra, mint különálló egységre[271] hivatkozva vet fel olyan anomáliát, amely a *belülállás* vagy a *kívülrekedés* logikátlanságait ez utóbbi javára kényszerül eldönteni. Az egyéb határon túli régiókkal szemben ugyanis több esetben is megfigyelhető, hogy Erdélynek a történelmi, kulturális meghatározottságaira, múltjára, művészetére, önálló államformájára és státusára támaszkodva hivatkoznak valóban meghatározóbb egységre, különállásra vagy akár önállóságra is. Ennek a látszólagos, az irodalmi életben igencsak elterjedt tévhitnek pedig könnyű az olvasatok természetes különbözőségét vagy a történelmi, politikai, társadalomtörténeti valós különállást egy szükségszerűségből autonómnak tételezett intézményes irodalomeszménnyel összemosni.[272]

Sokatmondó mégis, hogy míg Magyarországon a szellemi élet irodalmi vonatkozásai elsődlegesen járultak hozzá ahhoz a társadalmi-politikai változáshoz, amely a nyolcvanas évtized legvégére a magyar társadalomban végbement, addig a társadalmi küldetés és a közösségi megszólalás érvényességét éppen ezek a politikai-társadalmi átrendeződések hatálytalanították, s az érvénytelenítő irodalomtudományi szemléletváltásban az ideológiai távlatoktól szabadulva elsődlegesen a nyelvkritikai szempontokat állították előtérbe. A határon túli magyar irodalmak értékelésében és az irodalomtörténeti munkákban paradox módon mégsem tekintették érvénytelennek semmilyen hivatalos fórumon a társadalmi-politikai változások következtében kialakult helyzetre továbbra is a hetvenes–nyolcvanas évtized értelmezői gyakorlatát alkalmazni. A terminusok részben történő átértékelése mellett,

[271] „Az erdélyi irodalom meglétét, úgy gondolom, nem tagadja senki. Van külön magyar irodalom Erdélyben: erdélyi jelleggel, erdélyi 'ízekkel', színekkel, nyelvezettel, olyasféle tájakkal és emberekkel, melyek nem lehetnek sehol másutt a világon". Lásd **Hoppál** Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

[272] Létezett Trianon előtt is külön erdélyiség, s külön erdélyi iskolák mindig is alakultak, ahogyan a tudomány világában is gyakorlati szükségszerűségből jöttek létre korábban is erdélyi intézmények (például az Erdélyi Múzeum Egyesület az Akadémia mintájára), de csak igen erős megszorításokkal beszélhetnénk önálló, autonóm erdélyi filozófiáról, színházról, vagy természettudományról. Az irodalom fogadtatásbeli önállóságának a kiemelt hangsúlyai részben annak köszönhették létjogosultságukat, hogy a kényszerű trianoni határokat elsőként az irodalom törte át (kezdetben lírai költőivel, később a történelmi regénnyel). Itt sem feledhető, egyszerű példaként, hogy Erdély különállásának irodalmi hangsúlyai leginkább csak a tematikák szintjén jelentkezett. Sem a nyelvi, sem a (próza)poétikai hagyomány irodalmi vetületei, sem az intézményi háttér, de még a befogadók terén sem beszélhetnénk önállóságról. Az *Erdélyi Helikon* olvasóinak igen jelentős része a két háború közt is Erdélyen kívül élő volt, mint ahogyan a lap is kormányzati támogatást kapott.

esetleg helyett, nem valósult meg egy módszertanbeli olyan szemléletváltás, amely jellemezte a magyarországi újabb irodalmi értelmezésalakzatok megnyíló pilléreit és csomópontjait.

Irodalom és társadalom

Az irodalomnak társadalmi tevékenységként való feltüntetése manapság ismét nem áll távol némely újabb nyugat-európai irodalomtudományi elgondolástól, olyan művészeti meghatározottságoktól vagy kontextualista kultúravizsgálattól, amelyik csakis egyéb kulturális szegmensekkel összefüggésben kívánja szemlélni magát az irodalmi történés hatásmechanizmusait. A kultúrakutatás mai álláspontja szerint is célszerű viszont különbséget tenni a kényszer szülte, szubjektívnek is mondható értelmezések legitimációjának (leginkább csak külső tényezők megszabta játékterének) elfogadása és a valóban pozitivista örökségnek tulajdonított önérték rendíthetetlenségébe vetett hit által beszüremkedő szövegértés máig továbbélő igénye között, amelyben immanens és spekulatív szövegi létmódok értékellentéte lappanghat. Az elemzett értékelvek utólagosan valóban tételezhetők lennének az egyfajta olvasat, a szubjektivitás gondolatiságában is biztos tudást igénylő, arra kizárólagos igényt tartó, de a mai értelmezéshorizontokban már legfeljebb (a sok közül) egyetlen értelmezésmomentumnak a kiváltságok nélküli státusát hordozó szövegértés történeti módozataiként. Csakhogy az intézményesített, formális-kanonikus kritika legkevésbé sem szövegközpontú eljárásai miatt, ennek a filológiai helyett többnyire gondolati alátámasztású módszertanában szükséges felismerni e szövegértésben a szövegnek azon horizontjait is, amelyekben az irodalmi-társadalmi konnotációitól függetlenül is, az mint eleve pozitív léttel elgondolt tény „ment elébe saját megállapíthatósága ismérveinek”.[273] Az oksági meghatározottság magyarázó erejének a túlértékelése az elemzett korszakban ugyanis végig ott lappang a kisebbségi/nemzetiségi/regionális irodalmak magyar (nemzeti) irodalomba, irodalomtörténetbe való integrálhatóságának kérdésfelvetésekor. A jelzők determináltsága pedig a megértő észleléstől függetlenül alakíthatott ki olyan regisztereket, amelyek feltöltése a kulturális, etikai, morális vagy éppen helyzettudati ismereteket, az esztétikai értékelést megelőző momentummá avatták. A szűk, egysíkú diszkurzust persze az egyéni szerepek és emberi, szakmai kapcsolatok, kapcsolatrendszerek is nagymértékben befolyásolták. A nyolcvanas évek Magyarországán gyakorlatilag azonos szempontrendszerű kritikai értésmódból értelmezték, láttatták, elemezték az egyes határon túli életműveket, ugyanakkor nem állítható, hogy mindig okkal maradtak volna majdhogynem teljességgel

[273] Kulcsár Szabó Ernő kifejezése. Vö. UŐ, *Az új kritika dilemmái, i.m.,* 64.

csöndben (sokszor hallgatásukkal demonstrálva) mindazon szerzők és iskolák, akik ellenvéleményüket, minőségi és módszertani kifogásaikat szintúgy egy politikai-ideológiai helyzet miatt látták jobbnak nem hangoztatni.[274]

Kulturális emlékezet

A modern művelődésesztétikák és szociológiai társadalomelméletek a kultúrának képzésen történő hagyományozhatósága mellett, a kulturális kánoniság legitimációjának fenntarthatóságát gyakran a kisebbségi irodalmakat is érintő hagyomány és kultúrafordítás kettősében, azaz folyamatos újraértelmezési keretben vélik magyarázhatónak. A kulturális emlékezet megszabta textuális térben nem arra emlékszünk, ami le van írva, hanem ami a leírt sorok mögött van, s ami mintegy szükségszerűen behatárolja azt az időkeretet, melyben a kulturális emlékezet saját formáit még aktívan fenn tudja tartani. Ha az irodalmi hagyomány formáinak szükségszerű újraértésében az értékmentés mintegy fordításhoz hasonló rekonstrukcióját feltételezzük, a fordításanalógia és a hagyomány mindenkori viszonyának állandó értelmezésre szorultsága arra is rávilágíthat, hogy egy szélesebb kontextusban a hagyományban tételezett irodalomszemléletünk szűkebb vagy tágabb formáiról, végsősoron a kulturális emlékezet általi különböző irodalomszemléleteinkről és normáinkról van szó. Ezeknek a közelmúltra vonatkozó kódjai (a maguk letisztázatlan terminológiai determinizmusában, s a korban oly elterjedt, említett virágnyelv problematikussága révén) határozzák meg a hagyományozhatóság aktuális sikerességét.

[274] Bár a kánonkommentár összetett kérdésköre szempontjából az irodalomtörténeti ignorálások szerepe sem meríthető ki csupán egyszeri tagadásuk vagy kritikájuk révén, bizonyos emblematikus életművek esetében a kérdés máig érvényesen megmarad: mennyiben lehet más dimenzióban is szemlélni például Tamási vagy Nyírő műveinek, esetleg éppen Sütő életművének azon tartalmi meghatározottságait és sokszor kultikus jegyeit, amelyek legitimitásukat nagyrészt egy történelmi kor meghatározottságaiban, szükségszerűségében, kényszerében vagy éppen tiltásában kapták? Nyírő József sokáig Tamási mellett talán a legnépszerűbb erdélyi szerző volt Magyarországon, s ma az egykori kortárs Wass Albert látszik átvenni e népszerűségi helyet. Mindkettőjüknek két-két életműsorozata létezik, melyből egyik Erdélyben, másik Magyarországon kerül kiadásra. 1945 előtt, Nyírő művei mind az Erdélyi Szépmíves Céh, mind a budapesti Révai Könyvkiadó jóvoltából igen nagy példányszámban kerültek az olvasók kezébe. Nem mellékes szempont, hogy Nyírő 1940-ben Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után, a magyar országgyűlés tagja lett, és megkapta az egyik legnagyobb magyarországi kulturális kitüntetést, a Corvin-koszorút is. Az ő elbeszélései nyomán forgatták Szőcs István rendezésében a korszak egyik legnagyobb hatású magyar filmsikerét, az *Emberek a havason*t, amely a Velencei Filmfesztiválon nagydíjat kapott. Ugyanakkor Nyírő után ma Wass Albert hihetetlen sikeréről, népszerűségéről nem állítható bizonyosan, hogy csupán előző korszakbeli betiltása, cenzúrája miatt lenne az olvasottsági listákon egyértelműen vezető helye. Wass egyfelől annak az erdélyi arisztokráciának a képviselője volt, aki társadalmi rangját és szerepét kötelezettségek forrásának is tekintette, másfelől közönségsikereit ő eleve csak a harmincas évek derekán aratta. Az Erdélyi Fiatalok mozgalmában részt vállaló szerzőnek erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata s több kiadást is megért riportkönyve miatt (*Jönnek!* címmel, melyben érthető örömmel fogadta a honvédség észak-erdélyi bevonulását) 1944-től menekülnie kellett. Korabeli fogadtatása, mint írtam, nem volt kirobbanónak mondható, bár az 1934-es *Farkasverem* Baumgarten-díjat is kapott! Az irodalom társadalmi funkciója, küldetése és megélhető szerepe tehát (amelyet a későbbiekben éppen a sütői életműben vizsgálok), az irodalmi siker kánonformáló tényezője mögött egy meglehetősen összetett társadalmi-lélektani folyamatot is rejt.

Áthallásos vagy kettős beszédet alkalmazó, politikai célzatú művek esetén ráadásul a konnotációk vagy a hasonló alaphelyzetből értelmezett képzettársítások, a másodlagosnak tételezett voltukban mint a normalitástól, konvencióktól, mindennapoktól eltérő, elváló jelentésszegmensek csak egy matematikailag-logikailag lecsupaszított szabályrendszer értelmében lennének képesek igazolni ilyenfajta másodlagosságukat. A konszenzus – abszurd módon bizonyos sarkított irodalomtörténeti helyzetekben, irodalompolitikai behatároltságuk, netán tiltásuk folytán – vonatkozhat egy fordított jelentéssíkra is. Ebben, a cenzoriális viszonyok ismerete által, a hipotetikus sensus litteralis, művészeti vagy tudományos viszonyrendszeréből éppen a köznyelvi „denotátumra" utalhat vissza. A mindenki által felismerni vélt jelentéssík viszont éppen a kollektív értelmezésekben uralkodóvá váló szűk narratív lehetőségek által lesz ismét elsődleges (majdhogynem kizárólagos!). Az ilyen értelemben nyert konnotatív konszenzus pedig a rekonstrukcióban egy megfordított hermeneutikai alaphelyzetben keresheti literális jelentésének denotatív stabilitását. A kimondatlan konszenzus alapján a lehetséges jelentéssíkból gyakorlatilag egyetlen értelmezést kereső, lehetővé tevő szövegértés nem jelent természetellenes gyakorlatot, csupán végzetesen a szerzői intenció felfedésére irányuló, meghaladott vagy történetiségében komolyan megkérdőjelezhető olvasásmechanizmusra szűkíti az ilyen művek értelmezéstörténetét.[275]

Tálentumok

Ki tudunk-e tehát egy ideologikusan tagolt irodalomértelmezési horizontból lépni? Mennyiben szükségszerű ennek a bekövetkezte? Mielőtt továbblépnénk a konkrétabb, életművet közvetlenül is érintő elemzésekhez, érdemes emlékeztetni: ahogy az egységes kánonmodell sem szükségszerűen kizárólagos vagy megváltoztathatatlan, úgy a pluralisztikusabb, többszólamúnak kikiáltott kánonmodell sem szükségszerűen befogadó vagy toleráns. Így ami változásnak tűnik a kanonikus értékrendben, sokszor valóban csak a szemléletben, jobb esetben a módszerekben való változásigényként írható le. A regionalizmusban megrekedő alakzatértelmezés ugyanis csak a meglévő kereteket fenntartva, a listákban való változ(tat)ást tekinti elsődleges feladatának. Valós szemléleti változás viszont, terminológiai akadályokon és leszűkítő értelmezéseken túl is, csak ott és akkor következhet be, ahol és amikor a kulturális emlékezet közvetítette értékeket, így az irodalmi műveket is, minden ideologikus értelmezésükkel, értelmezéstörténetükkel együtt úgy

[275] Vö. néhány kései Sütő-színművet vagy -esszét, ezek nyelvének s nem utolsó sorban társadalmi tett-értékének a korban elvitathatatlan sikerét, erejét, népszerűségét.

minősítjük változónak és felülvizsgálatra érdemesnek, hogy közben nem kívánjuk azt teljességében a saját történetiségén kívül szemlélni. Akik a történeti szempontokon és szükségszerűségeken túl viszont továbbra is a kisebbségi irodalmak önálló feladatairól kívánják meggyőzni a képletesen egyetemes magyar olvasóközönséget, azok az irodalomtörténeti fejtegetésekben nem pusztán a különbözőség minőségi jegyeit, de eleve különálló minősítéseket és rangsorokat szorgalmaznak.

Geertz nem véletlenül állította, hogy az ideológia társadalomtudományokban elfoglalt helye alapvetően pejoratív, s hogy éppen ebből kifolyólag, ennek vizsgálata egy olyan közösség vizsgálatát jelenti, akik gondolkodásukban „valami gyanússal", valami eltérővel, „intellektuális tévedéssel" léptek kapcsolatba.[276] Csakhogy a vallott ideológia által – a Mannheim-tanítványnak tekinthető Werner Stark szerint[277] is – az ideológus nincs tudatában ennek a tévedésnek, minthogy nem megtévesztésből, de akaratlanul és öntudatlanul cselekszik. Vagyis hisz saját ideológiájában. Az ideológia bármelyik formája éppen ebből nyerheti igazi perszisztenciáját – azáltal, hogy bekeríti a közéletet, s behatol az egyes emberek szemléleti világába, méghozzá úgy, hogy autoriter formákat hoz létre.

Az ideológia vizsgálata tehát egyrészt az „intellektuális tévedés" okainak, kialakulás-feltételeinek a vizsgálatával kell hogy együtt járjon. Ezeknek a vizsgálatoknak az időszerűsége ugyanakkor egy meglévő diszkrepanciát emel az előtérbe, mert az ideológia kérdése, felismerhetősége leginkább csak akkor merül fel, amikor az emberek széles körben elfogadott nézetei, gondolkodásuk ideologikus alakzatai, vagy kulturális memóriájuk bizonyos formái és a tudományos diszkurzusok megszabta értelmezésformák közt erős eltérés mutatkozik meg. A többrendszerűség-elmélet ezért állíthatja, hogy adott ideologikus sémák, elfogadott értelmezési stratégiák, kanonikus diszkurzusok, egy szélesebb közönség által még sokáig erőteljesen képviselhetik, éltethetik hatásukban tovább az olyan rendszereket és értékelveket, amelyek időközben már rég elmozdultak, a perem felé tolódtak a kánoniság képletes középpontjából.[278] S az említett diszkrepanciához kapcsolódóan ezért beszélhet az erdélyi magyarság utolsó félszáz éves történetét kutató fiatal történész, Stefano Bottoni „dokumentálható valóság" és egy kisebbség vallott ideológiai szereposztása között húzódó értékelméleti szakadékról is.[279]

---

[276] **Geertz**, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in UŐ, *Az értelmezés hatalma*, vál. **Niedermüller** Péter, Bp., Osiris, 2001, 30.
[277] Vö. **Stark**, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.
[278] Even Zohar megjegyzése rendkívüli módon jellemzi a sütői életmű aktuális hatástani állapotait is. Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *i.m*.
[279] Lásd **Bottoni**, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18.

Hogy a kisebbségbe szakadt magyar *irodalmak* hány-hány 'tálentumot' kaptak, s hányat voltak/lehettek képesek ezekből (szűk lehetőségeik szerint) felmutatni, az alapvetően történeti megítélésükből is táplálkozik. Folyamatos nemzetiségi, s így közvetetten ideológiai-politikai jegyeiknek, feladatvállalásuknak túlhangsúlyozása viszont felülírna minden olyan közös érvet, mely egységes kritikai szempontokat érvényesíthetne egy talán utópisztikus egyetemes magyar irodalomtörténeti képletben. Ennek értelmében eleve fölösleges lenne olyan transzparadigmatikus érvrendszert keresni, melyben összemérhető, összehasonlítható lenne egy-egy irodalmi szöveg, viszont teljességében felülíródna bármely, az irodalomtörténeti szempontok jelenre utaló vizsgálódási módszertana. Az erdélyi irodalom nagykorúsodása immár egyértelműen történelmi tapasztalat, különállása viszont aligha tűnik a jelen irodalmi vizsgálódásai felől célravezetőnek.

Az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatásának történeti alakzata kétséget kizáróan meghatározó jegyeiben formálja ma is bizonyos irodalomszemléletek értekezési stratégiáit. A sajátnak vélt észlelésmód abszolutizálása helyett a szövegek ismételt megszólíthatósága érdekében a folyamatos ideológiakritikai fenntartások szemléletét az igencsak összetett, olykor kényesnek mondható alakzatokra is érvényesítve, a teljes ideológiamentesség lehetetlenségének tudatában célszerű csak megkísérelnünk. A mai szükségszerű átértékeléshez ezért nyilvánvalóan szükség van egyrészt a történetiség elismerése mellett azokra a nem csupán módszertani, de merőben más, a korban szükségszerűnek mondható korlátokon és gyakorta a magunk által vont (kvázi szakmai) határokon való elvi felülemelkedésre is, melyet egyébiránt a szépirodalom már az utóbbi másfél évtizedben nagyrészt maga nyomatékosított és végzett el. A kritikusi tekintélyek, a történelmi helyzet, az irodalompolitika vagy éppen az opponáló autoritás hitelesítette értékrend az irodalomtörténeti recepcióban mára gyakorta csak szikár névsorrá zsugorodott. A listakánon eleve determinált kizárásaiban, dédelgető, morális instanciákhoz kötődő hódolati aktusaiban, s a maga jelentéskorlátozásaiban, alapvetően két attitűdöt éltet ma is, hiszen a szükségszerű bővítés mellett a mindenkori értelmezés a korábbi panteont valóban a maga történetiségében, egy korszak emlékműveként is szemlélheti. Mind a szépirodalom, mind az értekezőpróza úgy tisztázhatja saját helyzetét és viszonyulását ehhez a még érezhető közelségben lévő hagyományszegmenshez, ha valóban kritikus távlatot talál az itt bemutatott jelenségekhez. Az említett buktatók problematikusabbá, adott esetben igen nehezen megkerülhetővé tehetik, de bizonyosan nem szabad, hogy leállítsák, megtorpanásra késztessék kritikus vizsgálódásainkat.

IV. A Sütő-recepció alakulásrendje és anomáliái.

(Kultikus távlatok felé…)

„Az embereknek a cél tisztasága ellenére nincs szükségük az általuk nagy morális jelentőséggel felruházott hiedelmek érzelmektől mentes elemzésére; és ha ők maguk mélyen ideologizáltak, akkor egyszerűen képtelenek elhinni azt,

hogy a társadalmi-politikai meggyőződés kritikus témáinak pártatlan
megközelítése más is lehet, mint skolasztikus ámítás."
(Clifford Geertz)

„Félrevezet a kérdés, igaza van-e vagy sem annak, aki értékel egy művet.
Sokkal érdemesebb arra válaszolni, miért, milyen kánonok
alapján fogalmaztak meg ilyen vagy olyan ítéletet."
(Szegedy-Maszák Mihály)

Prológus

Az eddig tárgyalt problémakörök szinte kivétel nélkül jól kivehetően összegződnek Sütő András életművének alább tárgyalt receptív konstrukcióiban. Az életművet körülölelő problematikák alapján az alábbiakban mégsem kívánom a teljes befogadás-történetet időszerű előrehaladtában, folyamatában vázolni.[280] Helyette azokat a mozzanatokat igyekszem felvillantani, amelyek az erdélyi irodalomkép korabeli origójába helyezett életmű recepciójának vázolt kisiklásaira tudatosan vagy elfogultan, kényszerből vagy jóindulatból, de kétségkívül hatással voltak. A kánoni érdek, a tájékozatlanság és az érzelmi-pszichológiai vetületek adta egyszólamúság momentumait a fogadtatás összetett mechanizmusainak szembesítésében vélem megragadhatónak, a konkrét történeti-politikai helyzetlehetőségekhez és paradox létállapotokhoz viszonyítva tárgyalhatónak, amelyek itt kiegészülnek egy újabb mozzanattal, a szerzőség elvének önkanonizáló eljárásaival is.[281]Nem célom egyes művek anomáliákkal teli újraolvashatóságának jövőbeli esélyeit latolgatni, amelyek csak egy tudatosan vállalt, szintén ideologikus alapállásból értelmezhetnék újra az említett életmű szerzőség által behatárolt szövegszerű stációit. Helyette azokat az irodalomszociológiai, és leginkább irodalomtörténeti kultuszkutató érvrendszereket hasznosítom, amelyek a kánonelméletek eddig is vázolt alapállásai mentén jelölhetik ki az értelmezés korábbi kötöttségeinek esetleges buktatóival szemben azok lehetséges feloldásait.

A recepció magyarországi alakulásrendjének bemutatásával tehát nem egy képletesen teljes befogadás-történetnek a lépcsőzetes nyomon-követése a célom, mintsem az életmű azon csomópontjainak a megjelölése, amelyek eszmetörténeti kisajátítása túlmutat az irodalomtörténet-írás értekező és értékelő álláspontjain, s egyben az előző fejezetekben

[280] Az értekezés címe értelmében nem magát a Sütő-recepciót, a 'fogadtatás menetrendjét' kívánom részleteiben bemutatni, mint inkább alakulásrendjének azokat a kánoni stratégiáit megvilágítani, amelyek egyfelől szimptomatikusak lehetnek a részben már eddig is tárgyalt problémakörökre, másfelől a kánont építő/fenntartó diszkurzus általános irodalomeszményét világíthatják meg. Bennük azokat a szükségszerű gócpontokat is érintem, amelyek egy funkcionális kánon reprezentatív életművét mára leginkább csak történetiségében engedik szemlélni.

[281] A 'self-image' és a 'szerzői névaláírás' retrospektív kanonikus mozzanatait leginkább a kultuszképző törekvések eljárásaiban szemlézem.

ismertetett alapvetéseknek mintegy esettanulmányi igazolására is szolgálhat. A következetlenségek a kánoni érdekérvényesítésben azt is szükségessé teszik ugyanakkor, hogy az életút, s olykor az életrajz azon meghatározó mozzanatait is tárgyaljam, amelyek befolyással voltak a kialakult, kialakított Sütő-kánon divatszerűségének kultusszá formálódására.

Magától értetődik, hogy nem az olyan irányú ismertetéseknek, irodalomtörténeti feltárásoknak a bárminemű megkérdőjelezése a célom, amelyek végre az Erdélyben születő irodalmat valóban közelebb hozták a magyarországi olvasóközönséghez. Még csak nem is értelmezésmódok létjogosultságát vonnám kétségbe, hiszen a történeti hatást és a művészi értéket nem lehet a kizárólagosság függvényében szemlélni. Kétségtelen viszont, hogy a történetírás érvek és ellenérvek szembesítését is igényli, s ha az egyik mozzanat szándékoltan kimarad belőle, a hatástani-értelmezésbeli folyamatok a legcsekélyebb jelét sem mutatják majd az el nem érhető, ám célként, szükségszerűségként mégiscsak megfogalmazandó objektivitás történeti szempontjainak. Mert a különböző irodalomtörténészi szemléletek, az eltérő nézőpontok saját véglegességükre ugyan sohasem tarthatnak igényt, viszont nagyon is szimptomatikusak lehetnek arra a korra, melyben megfogalmazták őket. Ezért is lehet sokkalta fontosabb maguknak az okoknak az egyszerre hatástani és filológiai feltárása egy ilyen „zárt" kanonikus életmű esetén, amely az árnyalatok, vagy az olykor igencsak eltérő vélemények, szembeötlő aránytalanságok létrejöttét is egyetlen rendszeren belől tudja még kijelölni. A mai Sütő-kánon ambivalenciáját ugyanis éppen az okozza, hogy egyszerre áll szemben két olyan feltétellel, amelyekről kénytelen tudomást venni: az evidens előértelmezettséggel és a feladatnak tekintett értelmezéssel.

Kivételes hely

Ha a hetvenes, nyolcvanas évek magyar irodalmi kánonjának, de akár kánonjainak is, a hatalmi irodalompolitika ideológiai hatásain túl vagy azok mögött, létezett külön erdélyi magyar irodalomra vonatkozó része, fejezete, elképzelése, vagy kiemelt státusa, annak egyértelműen Sütő András életműve állt a középpontjában. Magyarországi fogadtatásával kapcsolatosan monográfiájában Bertha Zoltán is elismerte, hogy „(…) a magyarországi köztudat felületesen tájékozott része a hetvenes évek elejétől sokáig szinte csak övele tudta azonosítani az erdélyi magyar irodalmat".[282] Az olvasóközönség mellett a hivatalos recepció kitüntető figyelme is egyértelműen Sütőt látszott a kortárs erdélyi irodalom origójába

[282] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 14.

helyezni, többek között ennek hatására születhetett meg személyéről, munkásságáról az első határon túli magyar alkotóról engedélyezett monográfia az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A magyar irodalom utóbbi fél évszázadában megújuló hagyományvonalak közül alighanem az irodalomesztétikai fogalmakkal nehezen körülírható irányzatok azon ötvözete keveredik Sütő életművében, amelyik az irodalmi-művészeti, illetve a szociális-nemzeti intenciókat egyaránt hasznosítja. Az életmű magyarországi fogadtatásának egyedülálló rangot biztosító, nyomatékosító értékítéletei egyszerre találták meg benne a küldetéses irodalomeszme folytonosságát, a népi írók vonalának, kollektivista, társadalmi elkötelezettségű közíróságát (melyre a művészi és politikai szerep-összefonódások éppúgy jellemzőek, mint a helyi jelleg, a sajátosság felvállalása) valamint az anyanyelv nemzetiségi, nemzeti kultúrát és öntudatot megtartó morális felelősségét. Ezekhez társultak a hetvenes évektől olvasói igényként is megfogalmazódó ellenállói illetve vátesz-szerepek, amelyek az alkotói szerepfelfogások etikai jelentésessége által is, egy nyíltan még kimondhatatlan korkritikát asszociáltak. Ismertségét, rangját, fogadtatását tekintve az életmű valószínűsíthetően egyetlen más kortárs határon túli szerzővel sem mérhető össze, kiemelt helyét azonban nem csupán irodalmi rangja (majd a nyolcvanas évekbeli magyarországi publikálások, az ismertség és a „játszottság") de a közszereplőség megannyi fokozata is biztosította. Sütő társadalmi-politikai szerepvállalása, a közéleti szereplés „rituális" eseményei is nagymértékben járultak hozzá ahhoz a kultikus Sütő-kép kialakulásához, amelyik a nyolcvanas évek közepétől, s majd a rendszerváltást követően kiemelt hangsúlyokkal formálta meg az íróságon túllépő személyiség emblematikusságát.

Az életmű irodalmi eredményeit méltató első magyarországi összefoglalás, akárcsak a hetvenötödik születésnapra összeállított legutóbbi összegző tanulmánykötet szerzői-szerkesztői véleménye szerint a Sütő-művek „az erdélyi magyarság létjogának, értékének, sajátosságainak védőiratai" méghozzá az esztétikai megalkotottságuk, a művészi autonómiájuk és az erkölcsi tartásuk alapján.[283] Ugyanitt egy korábbi írás szerint „Sütő András munkásságával az erdélyi magyarság szellemisége szerzett magának polgárjogot az egyetemes magyar irodalomban és hitünk szerint az emberi egyetemesség színe előtt."[284] Az életmű tehát nem csupán önmagának, de az általa képviselt egész erdélyi szellemiségnek szerzett polgárjogot, rangot és megbecsülést. A sajnálatosan túltágított kategóriák és az elnagyolt időkeretek kétségkívül azt igazolják, hogy az 1945 utáni időszak erdélyi magyar irodalmában, a hetvenes évek nyitányát követően Sütő András lett a közmegegyezés

[283] Vö. a *Tanulmányok Sütő Andrásról,* szerk. **Görömbei** András, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 - kötet fülszövegét.
[284] Vö. **Pomogáts** Béla, *Kisebbségi sors és kisebbségi írópálya*, in *Tanulmányok Sütő Andrásról, i.m.,* 395.

elsődleges szerzője. Ennek a folyamatnak a jobb megértéséhez, irodalomtörténeti helyéhez, vélt vagy valós indokaihoz, a „jelenség" komplexitásához, illetve a recepció fokozatainak, irodalmi és nem irodalmi sikereinek a tehetségtől az ikonikus jelig terjedő szakaszainak felvázolásához, nem egyszerűen magát a korszakot célszerű csak vizsgálnunk, de a kornak azt az irodalomértését is, amelyik meghatározhatta a recepciót. A máig jellemző kivételes pozícionáltság történeti indokainak meghatározása, a fogadtatás motivációinak feltárása és bizonyos fokig racionalizálása egyben azt is szükségesé teszi, hogy folyamatosan megkérdezzük, milyen külső vagy belső érdekeltségek, autoriter vagy konkrét hatalmi struktúrák, érzelmi motivációk formálhatták a fogadtatás koreográfiájának szükségszerű vagy éppen esetleges fokozatait.

Eljárásaim két alapfeltevésből indulnak ki, melyek szerint egyfelől már a szépíró fogadtatása is egy meglehetősen leegyszerűsített szemléletet tükröz, olyan életutat épít, amelyben az egyedi Sütő-kép kivételességéhez szükséges életrajzbeli, magatartásbeli attitűdök szelektivitása jelentős következetlenségekre világíthat rá, másfelől pedig erre a műveket övező kritikai visszhangra általánosan is jellemző, hogy túlzottan odaadó és hiszékeny a sütői önéletírás műfajokon átnyúló tételeivel szemben. Sütő a Harold Bloom-i értelemben vett olyan 'strong' szerző, aki művészi érdemei megkérdőjelezhetetlensége mellett saját írói-közírói én-képét nagyon is tudatosan formálta meg. A vallott eszmék és a vállalt szereplehetőségek közt olyan hagyományok folytatója, amelyek élet és irodalom receptív konstellációiban egyként értékelik a művészi és emberi törekvéseket. Ezek értelmében, az alábbiakban vizsgálat tárgyát képezik elsődlegesen a kritikák és recenziók konklúzióit is hasznosító, összefoglaló monografikus művek, az irodalomtörténetekben elfoglalt hely, a folyóiratbeli tematikus vagy ünnepi különszámok, az antológiák- vagy a tankönyvbeli szereplés, a lexikonbeli szócikkek, illetve a színházi és filmbemutatók. Hasonlóan kiemelt jelentősége van az egyéb társadalmi eseményeknek, díjátadásoknak, ünnepi vagy gyászbeszédeknek is, akárcsak a híradásoknak vagy a tévészerepléseknek, melyek alapos összehasonlító vizsgálatát jelen értekezés keretei már nem, vagy csak részlegesen teszik lehetővé. Mindezek origójában természetesen, elengedhetetlen szerepük van maguknak az életművet keretbe foglaló, értekező és (ön)értelmező Sütő-írásoknak, a visszaemlékezéseknek és a riportoknak is.

Közelítések

Sütő írói munkásságának valós jelentőséget és rangot a hetvenes évtized során született művei adnak, (leginkább a drámatrilógiája, illetve részben az ezt időben megelőző

naplóregénye, de egy kevésbé szigorú megítélésben már egy-két esszéje s a 'naplójegyzetek' egyféle folytatásának is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* is ide sorolható) az összes többi alkotása meglehetősen elmarad színvonalát tekintve mindezektől. Sikerüket, népszerűségüket, azaz korabeli hatásukat és akár történelmi jelentőségüket tekintve viszont, mindez már egyáltalán nem állítható ilyen egyértelmű bizonyossággal.

Amikor 1986-ban megjelenhetett az első, az addigi életművet összefoglaló monográfia,[285] a sütői pályakép a hetvenes évek sikersorozata után mindenképp érettnek látszott az életműhöz különböző irányokból közelítő kritikai megmérettetésekre. A korábbi kritikai fogadtatás részeredményeit összegzően bemutató, azokat hasznosító kötet szervezőelveit, illetve magát a monográfiától joggal elvárható elemző tárgyilagosságot is, hatásában kétségkívül felülírni látszott viszont az a kortörténeti, ideológiapolitikai sajátos helyzet, mely már a könyv megjelenése előtt Sütő magyarországi ismertségét és elismertségét meghatározta. Az 1984-ben lezárult kézirat ugyan még nem tárgyalhatta a nyolcvanas évek újabb drámatermését, az alanyához való érzelmi kötődés és hódolat viszont jól jellemezte azt a közhangulatot, amelyben a magyarországi közvélemény 1986-ban a frissen bemutatott *Advent a Hargitán* ovációs Nemzeti Színházbeli sikerei[286]kapcsán is, művet és szerzőjét egyaránt fergeteges elismerésben részesített. A korabeli politikai helyzet meghatározottságai, melyek a darab színrevitelét övezték, annak ideológiai kiszolgáltatottságát (sőt külpolitikai problematikusságát is) éppúgy jellemezhetik, mint a hasonlóan ideológiai előértelmezettségéből adódó sikerét. A marosvásárhelyi íróval ekkorra könyvtárnyi írás foglalkozott, melyekben irodalomtörténészek, kritikusok, publicisták vagy színházi emberek egyként az egyetemes magyar irodalom legjobbjai közt említették az életművet. A közmegegyezés ilyenforma meghatározottságai Magyarországon egyfelől a hetvenes évek minőségi drámatermését és érett epikus darabjainak konzekvenciáit hasznosították, (melyek mintegy igazolni látszottak az igazi kiugrást és népszerűséget jelentő, az év sikerregényének számító 1970-es naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér* folyamatos sikerét), másfelől komplex társadalmi és politikatörténeti jelleggel bírtak.

Bár a nyolcvanas évek művei már mindenképpen egyfajta visszalépésnek tekinthetők a drámaírói életműben, ekkortól már elfogadott ténynek számít a „világirodalmi formátumú élő klasszikus" megjelölés s az is, hogy az életmű, mely „egy közösség létét megörökítő egység", önmaga történelmi pillanatot hordoz, s megítélésének drámai alternatívája így „a léte vagy a nemléte".[287] Sütő közírói tevékenysége, maga az a feladat-elvű írásmód, amelyik

[285] **Görömbei** András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.
[286] Az ősbemutató 1986, január 2.-án volt.
[287] Vö. **Szerdahelyi** István, *A feldobott pénzdarab pillanatában*, in Kritika, 1987/6, 18-19.

által képviseleti írói magatartásmintája megfelelt a korban ki nem mondható, ám kétségkívül létező igénynek, s mely a hatalmi rezsim kultúrpolitikájával szemben (egyetemes?) népben-nemzetben gondolkodott, az irodalomnak kitüntetett társadalmi szerepeket szánt. Az érzelmi kötöttségek mentén, az elismerésen túllépő, olykor ömlengő siker kapcsán nem véletlenül vethette fel az említett első monográfia (gyakorlatilag egyetlen komolyabb) bírálatának szerzője a kérdést, hogy „akkor is így volna ez, ha az író történetesen Magyarországon élne, és minden leírt sora mögött nem éreznénk egy jogfosztott kisebbség harcát a megmaradásért?”.[288] A kérdés a korban sokaknak talán megválaszolhatatlannak, netán feleslegesnek is tűnt, de bizonyára nem volt értelmetlennek mondható. Hogy válasz mégsem érkezett rá, az jól mutatja politikai súlyának egyértelműségét, sőt elsőrendűségét is az értelmezői stratégiák kialakításának folyamatában.[289]

Társadalmi szolgálat

Mielőtt továbblépnénk, érdemes emlékeztetni, hogy az irodalom említett társadalmi szerepkörében[290] a hivatalos irodalompolitika művészetideológiája mellett a hatvanas évektől a kisebbségi lét adta meghatározottságok, s időben előrehaladva a nacionalista politika erősödő sanyargatásai szolgáltak megkerülhetetlennek látszó értelmezési keretül a kor romániai magyar irodalmára vonatkozó fejtegetések számára. Az Erdélyben születő irodalom

[288] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A megmaradás esztétikája. Görömbei András monográfiája Sütő Andrásról*, in Sz. L., *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996. 141. (eredeti közlés Alföld, 1986/12.)

[289] Filep Tamás Gusztáv egy 1990-es írásában nem véletlenül jegyezte meg Sütő megítélésével kapcsolatosan, hogy míg Erdélyben műveinek értékéről, s személes erkölcsiségével kapcsolatosan mindig is megoszlottak a vélemények, magyarországi perspektívából látszólag egységes („nemzeti hősi”) a kép. „Ez azonban csak látszat: az ellentábor hallgat. Néhány irodalomtörténészünk, közéleti emberünk Sütő életművét faltörő kosként használta a magyarországi közvélemény bevételéhez, a határon túli magyarság és magyar irodalmi élet létének tudatosításához. A romániai magyar irodalom diadalútja azonban elmaradt, mindössze néhány kimagasló egyénisége vált szimbólummá, nem feltétlen eredeti szándékának megfelelően.” Vö **Filep**, *A szobrok tanulsága*, in Könyvvilág, 1990/6, 11.

[290] Erdélyben a (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás az önvédelmi, vagy sérelmi politika lehetetlenségeiben nem egyszer a befelé-fordulással, a sajátosságok tematizálásával és felmagasztalása által vélte megtalálni elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom a hivatalos szocreál ideológiák mögött a kisebbség életéhez, életformáihoz, óvatosabban hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, s ezeknek adva nyomatékot folytatta a hivatalosan kötelezővé tett kollektivitáseszményt. Magyarországi kiteljesedő recepciójában, ha csak burkoltan is, de kiegészülve a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényével, a korkritikai és politikai elemeknek immanens-esztétikai értéket tulajdonítva, jobb esetben ötvözve őket a művészi reprezentációval, folytonosságát és célelvűségét tartották meghatározónak. Az érzelmi hatványon túl, amelyet az erdélyiség konnotációi hordoztak, a hetvenes évek magyar irodalmára általánosságokban is jellemző volt egy olyan olvasói beállítódás, amely hajlamos volt szinte kényszeresen sekélyes esztétikai alkotásokat is felértékelni, amennyiben ezek másutt nem tárgyalható kérdésekre irányították a figyelmet. A kritika maga is ilyenkor, egyfajta morális kényszertől vezetve, hasonlóan járt el, amely erdélyi alkotók esetében különösen érzékelhető volt. Nem is csak az említett különállást, de azt a fajta dogmatizmust továbbéltetve, újratermelve, amellyel maga is szembeszállt. Minthogy az olvasók az egyéb módon elmondhatatlan társadalmi problémákat tárgyaló művek igazságfeltáró momentumait értékelték, ezeket a problémákat, illetve magát a problémafelvetést ismételték meg többnyire a kritikák, publicisztikák is, nyomatékosítva a művek kiemelt társadalmi szerepét.

fogadtatásában ez a gyakorta elvárásként érvényesülő attitűd leginkább Sütő András írásművészete által kapott olyan hangsúlyokat, amelyek hetvenes évekbeli iránya és színvonala által állíthatta szerzőjét egyfelől a népi-nemzeti írói hagyományok méltó folytatójának szerepébe, másfelől – leginkább a hetvenes évek legvégétől – avathatta a nemzetiségi kérdéskör és a rendszerellenes írói-közéleti magatartás révén a nemzetietlen magyarországi politikát bírálók megkerülhetetlen hivatkozási pontjává.

A nyolcvanas évtized magyarországi helyzetét tekintve – mint utaltam rá – bár kétségkívül voltak vissza-visszatérő retorziók, betiltások, újbóli „bekeményítések", talán a teljes keleti blokk országaiból a magyar politikai életnek (s nyilván irodalompolitikájának) mutatkoztak csak olyan jelei, melyek lehetővé tették a szélesebb fokú strukturálódást a szépirodalom és az irodalmi élet terén is. Míg Magyarországon az említett ellendiszkurzusok egy folyamatosan enyhülő politikai keretben szerveződhettek meg, Erdélyben a rendszerváltásig terjedő utolsó évek jelentették a cenzúra önkényén túl a politikai abszurditás kiteljesedésének végső időszakát. A korabeli irodalmi irányzatok, művek, szerzők mérlegelése esetében ez azt is jelentette, hogy szükségszerűen irodalmon túli érvrendszerek terhelték a fogadtatást.[291] A különböző irányzatokhoz, ízlésekhez, felfogásokhoz tartozó csoportok elfedése vagy homogenizációja a recepcióban, vagy olykor már az otthoni megjelenések, szűkös publikálási lehetőségek, az „ismertség" alapfeltételei révén is[292], két irányt erősített fel. A magyarországi irodalmi élet érdeklődését az elkötelezett, társadalmi szolgálatot teljesítő írói eszménnyel szemben, s a szélesebb (magyarországi és erdélyi) közönség fokozódó figyelmét a valamiképpen politikai ellendiszkurzusnak számító írások, helyzetjelentések, vagy az addig módszeresen elhallgatott nemzeti összetartozást erősítő olvasatok irányába. Mindkettő hajlamos volt újra csak az elvi azonosságot, ideológiai, ellenideológiai megbízhatóságot, a hűséget jutalmazni, s kevésbé a művészi teljesítményt vagy az esztétikai értékeket mérlegelni. Czine Mihály Sütő naplóregényére vonatkozó sorai – „Nem is regényként, hanem életként olvassák…"[293] – a nyolcvanas évek közepétől az egész erdélyi irodalomszegmensre érvényesnek látszott, legalábbis arra mindenképpen, amelyiket a nagyközönség leginkább erdélyinek tudott.[294] A kollektivista szemléletek újraötvöződő

[291] A különbözést, a szakszerű (?) distingválást a korban amúgy is gyakran egyetlen dolog látszott meghatározni vagy árnyalni: ki, mennyire, s milyen formában állt kapcsolatban vagy állt ellen, függött vagy élvezett viszonylagos szabadságot a politikai hatalom diktálta irodalmi élettől, a megkövetelt világlátástól és az elvárt terminológiától.

[292] Lásd a nyolcvanas évek fiatal írónemzedékének (a beszűkült erdélyi lehetőségei közt is kényszerű) antológiáit.

[293] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és irodalom*, II. Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., Szépirodalmi, 1981.

[294] Az Erdélyből megszólaló írói hangok látszat-homogeneitása a magyarországi fogadtatás széles olvasóközönség felőli olvasatait egyértelműen ekkor jellemzik a leginkább.

kitételei a határon túli életművek magyarországi felértékeléseiben, a szakmai érvrendszerekben is együtt járt a népi nyelvet és hagyományokat tudatosan őrző, ápoló, a társadalmi szolgálatot megmaradásával is végző írókép magasztos ábrázolásával.

A kánon természetrajza

A Sütő-szakirodalom jelentős része, mondhatni arányaiban szinte annak teljessége úgy elegyedett párbeszédbe az értekező-gondolkodó-politizáló, a társadalmi cselekvést kezdetektől felvállaló szerzővel, hogy vitát gyakorlatilag nem folytatott vele (pl. éppen az irodalom társadalmiságának kérdésköréről, annak arányairól és irányairól, amelyeket evidenciaként kezel), igen ritkán élt csak kisebb fenntartásokkal, de akkor is a történelmi-politikai korlátok kényszerítő attitűdjeiként (azaz ugyancsak ideologikus szerep-meghatározások mentén) interpretálva az esetleges hiányosságokat. A voltaképpen világnézeti/ideológiai kérdésfelvetések így maguk is egy ideologikus struktúrán belül váltak a jól bevált hatásmechanizmusok rabjaivá, sőt ezek a külsődleges tényezők végképp megfeledkeztetni látszottak az olykor sajnálatosan csak az irodalmi publicisztika szintjén megrekedt kifejtések szerzőit a primer szövegiség vizsgálandó irodalomesztétikai, poétikai-retorikai alakzatairól. A befogadás-történet legfőbb kritikai vonulata, a *fősodor*, mintegy egységesen igazolja is mindezt. A társadalmi elkötelezettség, a kisebbségi említett szerepkörök evidencia-alakzatai, legalábbis így értett szükségszerűségük megkérdőjelezhetetlensége az egyéb írói életművekkel való összevetésben pedig nem annyira eddig feltáratlan, egyéb irodalmi szövegeket és életműveket (bár azokat is) fed el, mint inkább máig tartóan egyéb művekre kiterjesztve is csak egyfajta olvasatot, szűk értelmezési keretet éltet tovább. (Ilyen mechanizmusokban működik a recepciónak a korabeli alkotásokra vonatkozó, a korábbiakban említett fordítás-analógia szerinti egyértelműsége.)

Sütő tevékenységének s gondolkodásmódjának egyszerre művészi és közírói összefonódásait, vagyis kulturális és társadalmi összetevőinek a képviseletelvben való együttes megragadását különböző nézőpontokból persze lehetséges kanonikus erejű sokrétűségként és egyszólamúságként is értelmezni. Az életmű, melyben az „esztétikai, a helyzettudatosító, a felhívó funkciók szempontjai szételemezhetetlenül keverednek”[295], fogadtatása révén leginkább egy fordított arányvonalat mutat. Ebben a politikai-ideológiai meghatározottságok megkerülhetetlensége révén az életművet tárgyaló értekező-prózai írások vagy kisebb publicisztikák legtöbbje a figyelemfelhívó, informáló kódoktól, a helyzettudatosításon keresztül jut csak el, ha eljut egyáltalán, az esztétikai érvelésig. A

[295] Vö. **Bertha** Zoltán, *i.m.,* 13.

szételemezhetetlenség ugyanakkor leginkább a korszakot, és benne magát a kritikust, irodalmárt is minősíti. Az életrajzírás műfaji jogosultságát, vagy a művelődéstörténeti kitekintések szükségszerűségét a korban tagadni aligha lehet, az irodalomtörténet helyébe állítani őket viszont alighanem hiba lenne. Ráadásul, mint Szegedy-Maszák Mihály is rámutatott, „a lángelme tisztelete könnyen magában rejtheti a kísértést, hogy a szövegeket az önéletrajz töredékeivé alakítsuk".[296] Sütő írói tevékenységének megítélése márpedig elválaszthatatlannak tűnt az életmű méltatói és gondozói számára mind az életrajzi, mind a történelmi-ideológiai megközelítésektől. Ezeknek tematikus nyomait, az értelemadás fogódzóit, mint látni fogjuk, nem egy esetben maga a szerző határozta meg az önéletírás különböző műfajiságú és mélységű retrospektív alakzataiban.

Kanonikus kritika?

Mint Lauter kapcsán hivatkoztam rá, a kritikaírás különbözőségeit nem célszerű csak egy elvi, formális versus kanonikus ellentétpárban megragadni, mert aligha képzelhető el (a megfelelő intézményi keretfeltételek mellett) más, mint nem-kanonikus kritikai minősítés.[297] Irányát tekintve azonban, módszertanában és minőségében, – a kánont csupán éltetni, meghatározni kívánó, illetve azzal nem törődő, esetleg ellene ható írásmódbeli leegyszerűsítéseken túllépve – érdemes megemlíteni egy másfajta jellemzőt is. Míg az egyik a megértés mellett ítéletet is kínál, valamiféle eleve lehetetlen objektivitásra-törekvést kísérel meg, amely aztán (szándéka szerint elvakultság és rosszindulat nélkül) együtt élhet a művel, addig a másik, a hagyományosabb leginkább alárendeli magát annak, s mindezt úgy, hogy egyúttal önmagát is érvényesíti. Az elemzett életművet körülölelő írások jelentős része az egyes műveket úgy tárgyalja, hogy vele együtt kívánja vívni annak küzdelmét, egyfelől a társadalmi szolgálatban, másfelől a feledés, az elmerülés ellen. Csak így van ugyanis esélye, elválaszthatatlanul a műhöz tapadva túlélni némelyest az idők múlását, feltűnni az újabb olvasatok hivatkozásaiban. S ez nem is kevés. A művel szemben táplált alázat fűti, a megértés akarása hatja át, s ezáltal mintegy vigasztalást is nyer. A vallott közös cél ugyanezért méginkább fogékonnyá s alázatossá teszi a szerzői kommentárokkal, megnyilatkozásokkal, értelmezésekkel szemben, melyeket kinyilatkoztatásoknak tekint. Nem

[296] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Kulcsszavak az irodalomtörténet-írásban*, in Literatura 2003/3, 236.

[297] A kánonelméleti működéselveket tárgyalva a kanonikus kritika terminusa, ellentétben az eredetileg használt „öntudatos" és lebontó értelmével, nézeteim szerint itt azért bizonyul használhatónak, mert egyrészt, mint kitértem rá, minden autoriter álláspontból megszólaló kritika (az ellendiszkurzus is) valahol eleve a bővítendő kánont éltetheti tovább, másrészt pedig, mert az elemzett recepcióban alig találni valódi ellenvéleményt netán komolyabb kritikát, tehát mást, mint csupán „formális" megnyilatkozásokat. Az alábbiakban a tárgyalt kritikai diszkurzusnak a vallott világnézeti, irodalomszemléletbeli azonosságait tükröző írásokat az életművel kapcsolatban formális-kanonikus szövegekként jellemzem.

annyira távolságot kíván működtetni közte s a mű adta lehetőségek közt, mint inkább azonnal megszűntetve azokat, a mű bensőséges, személyes világába tartozónak óhajtja tudni magát.

A kánont őrző formális kritika az életművön belül ráadásul nem különbözteti meg világosan a szépirodalmat és az írás egyéb, leíró vagy fejtegető válfajait. A másodlagosnak tételezett irodalmi megnyilatkozások közt kiemelt szerep jut a szerzői visszaemlékezéseknek és önértelmezéseknek, melyekben éppúgy meghatározó szerepet kap az aktív szándék és a tudatos elme, s melyben Frye értelmében „a fő gond az, hogy a szerző 'mondjon' valamit". (A Sütő-kommentárok meglehetősen elfeledkeznek Frye azon érveléséről, amely szerint még a „nagy művek", a feltételezett „önértékű alkotások" esetében sem fogadható el a szerzőnek tulajdonítható bárminemű kritikusi képesség vagy jogkör).[298] Persze a korabeli elvárásoktól vagy az ízléstörténettől független kritika (még ha Frye ebbéli bizonyosságát, s ennek a létére utaló magabiztos sorait igencsak esetlegesnek is tekintjük), a maga szisztematikusságra törekvésében is éppoly utópisztikusnak mutatkozhat, mint az, amelyik alázattól fűtött. Legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az a kritika, amely csak olyan fogalomrendszerrel próbálja interpretálni a műveket, amelyik megtartja még az azonos szemléletek kohézióját, az valóban magában hordozza annak veszélyét, hogy az odaadóan alázatos kritikust, s nem feltétlenül az érintett művet tekintsék majd provinciálisnak.

Érték és értékelés

Az életművel foglalkozó, azt bemutató, feltáró, ismertető, elemző írások jelentős többsége mindenesetre a formális-kanonikus kritika csoportjaként határozható meg. Ezek közül is számtalan olyan írás létezik, amelyik az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban többnyire az elemzések helyett egyfajta közvetlen beiktatást választ. A kiemelt jelleg, az írói-cikkírói azonos szemléletek persze nem jelentenek szükségszerűen kanonikus rangot és minőséget minden publicisztikai szintű megnyilatkozásban. A fogadtatás textuális megnyilvánulásai közt mindenesetre (a napilapoktól a kritikai szakfolyóiratokig egyaránt) lehengerlő többségben vannak a hódolati gesztusok s az olyan írások, amelyek az írói nagyság előtt hajtva főt, az életmű teljességének jelentőségét, szerepét emelik ki. Lényegesen kevesebben azok, amelyek az írót a maga értékén kezelve, inkább a műveivel vitatkozva kíséreltek meg egyfajta műelemzést nyújtani. Ennek tudható az is, hogy a sütői naplójegyzetek, helyzettudatosító írások vagy újabb úti tűnődések gyakorta éppolyan

[298] Mint írta, Dante kommentárt írt ugyan a *Paradiso* első énekéhez, mégsem rendelkezik semmilyen különleges autoritással. „Amikor Ibsen kijelenti, hogy a *Császár és Galilei* a legnagyobb drámája, s hogy a *Peer Gynt* bizonyos epizódjai nem allegorikusak, csak azt válaszolhatjuk, hogy Ibsen nem tartozik Ibsen értő kritikusai közé." Vö. **Frye**, Northrop *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999, 11.

elismerésben részesülnek, mint a folyamatosan újra-kiadott legsikerültebb drámai vagy epikai alkotások. De még a monográfiákban is szembetűnő az egyensúlyzavar, amely már a pályakezdő egy-két sikerültebb novellát is ugyanolyan hévvel és dicséretekkel kívánja tárgyalni, mint a később remekműként bemutatott komolyabb darabokat. Holott nemcsak a monográfiák, de a kritikák és recenziók többsége is egyfajta fejlődésrajzot ad. Az életmű nagyjából három egységre tagolva jeleníthető meg, melyben az első határkövet a fogadtatás szempontjából egyértelműen az 1970-es év jelzi, a következőt viszont már sokkal problematikusabb megállapítani, minthogy egyrészt valahol a nyolcvanas és kilencvenes évek mezsgyéjén, másrészt egy hosszúra nyúlt hetvenes évtized körül lehetne a határt képletesen megvonni. Az értékelések során az előző a sikerorientált szerzőségét, a második inkább a művek minőségbeli mutatóit követi. Az ugyanis könnyen belátható, hogy a legsikerültebb, s számszerűen is a legtöbb művet adó hetvenes évtized méltán ünnepelt műveivel vagy szerzőjével a recepcióban semmivel sem foglalkozik több elemző, összegző, értékelő írás, mint a nyolcvanas évtizedbeli, minőségi visszalépést jelentő alkotásokkal. Ekkor (részben az újrakiadások, s részben az áttevődő magyarországi könyvkiadás révén is)[299] a recepció már erősen ideológiai áthallásoktól tarkított, s a kor változásaira jellemző, hogy 1989-re, szintén magyarországi kiadásban, megindulhat az életműsorozat is. A képletes fejlődésrajz persze, mely tudatosan mellőzi a korai ötvenes-hatvanas éveket, a hetvenes évek epikus és drámai művei által ezeknek próza- és drámaíróját helyezi az irodalmi rang (szakmailag is egyetértő) horizontjába, a sikeresség és a szélesebb közönségbeli divat, majd az azon túllépő kultusz helyét viszont leginkább csak a nyolcvanas évek második fele jelöli majd ki.

A kezdetek

A hetvenes éveket megelőző írások többnyire másodlagosnak tekinthetők az életműben, némelyikük nem több írói ujjgyakorlatnál. Bizonyos fokig már feltűnik bennük a nagyobb lélegzetű (ám továbbra is rövidprózai jegyeket hasznosító) összegző műre mutató igény, illetve a mélyebb gondolati tartalmat majd a drámaformában megtaláló művész alkotói világképének kikristályosodása is, nagytöbbségük azonban folyamatosan visszatérő konstrukciókat mozgat. Faluábrázoló sematizmusaik, sztálinista világképük és realizmusigényük vagy a népi színpadi játékok gyönge utóérzéseit előhívó ábrázolásmódok és karakterformák a sikerültebb rövidprózai írásokat is elfedik. A pártos szemlélet

[299] A korábbi közös kiadások után 1984-től már csak Magyarországi kiadónál jelenhetnek meg könyvei.

mindenesetre két Állami-díjban és felfelé ívelő karrierben, folyóirat-szerkesztéseben és különböző közéleti tisztségek révén is elismerésben részesül.

A korai művek magyarországi fogadtatását illetően az általános elzártság ellenére Sütő esetében elmondható, hogy ezekről a magyarországi irodalmi lapok mellett a nagyobb országos napilapok is közöltek ismertetőket. A hetvenes évtized kiugró sikerét megelőző tizenkét könyv fogadtatása – színvonalukat tekintve érthető módon – arányaiban és hangsúlyaiban messze elmarad a későbbi sikerek ovációjától, de a többi erdélyi szerzőhöz képest Magyarországon így is jelentősnek mondható. A *Mezítlábas menyasszony*ról, (1950) már tudósít az Irodalmi Almanach, az *Emberek indulnak*ról (1953) az Újhold mellett a Magyar Nemzet is, az *Egy pakli dohány* (1954) erdélyi sikeréről pedig az Alföld és az Irodalmi Újság mellett már a Népszava is ír. 1955-ben, amikor novelláiról az Alföld (Székelyhidi Ágoston révén) tudósít, szerzőjét az Irodalmi Újságban Hegedűs Géza is már „komoly ígéretnek" mondja. Hasonlóan 1956 után, a fiatal szerkesztőről, az ifjú tehetségről, az agitátor-íróról együttesen írnak szakfolyóiratok és napilapok. A *Félrejáró Salamon*ról (1956) vagy a *Tártkarú világ*ról (1959) a korban meglepően sok recenzió születik (Élet és Irodalom, Kortárs, Népszabadság stb.) A hatvanas évek szerzői elhalkulásában aztán gyakorlatilag egyetlen számottevő mű – a *Pompás Gedeon* – lát napvilágot (amelyet viszont már Harag György viszi színre Marosvásárhelyt), így itt érthető a recepciós »hézag«.[300] Fontos szempont a fogadtatás és a terjesztés korabeli viszonyaira tekintve, hogy Sütő művei legtöbb esetben Magyarországon is megjelenhetnek (például a *Félrejáró Salamon* (1956) Marosvásárhely után már Budapesten is kiadásra kerül), később pedig, a hetvenes évtizedtől a Kriterion rendszerint közös, román-magyar kiadásban jelenteti meg műveit.

Az életmű méltatói és későbbi gondozói, a kivételes helynek, valamint a »leg«-eknek legitimálói csak a hetvenes évek szerzői világképlátásának változásától eredeztetik a közszemlére szánt Sütő-kánont. Pedig Sütő sikerei (írói és közéleti egyaránt) korai műveinek törékeny színvonala ellenére is, erdélyi, romániai viszonylatokban a hetvenes éveket megelőzően is megkérdőjelezhetetleneknek számítottak. Az egyéni karrier, a különböző díjak, elismerések, megfilmesítések, címek, mindezt alaposan tükrözik. A fiatal író alig két esztendei újságírói gyakorlattal a tarsolyában már a Magyar Népi Szövetség ifjúsági sajtófelelőse, 1949-ben, huszonkét évesen pedig már a *Falvak Népe* főszerkesztője lesz. 1950-ben és 1953-ban is Állami-díjat nyer.[301] 1954-től az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettesévé,

[300] Részben emiatt is számít minőségi meglepetésnek az 1970-es, az *Év könyve* címet rögtön elnyerő, s később számos magyarországi kiadást megélő naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér*.
[301] Második alkalommal külön engedéllyel, hiszen a korabeli törvények szerint valaki csak egyszer nyerhette el a komoly pénzösszeggel járó díjat.

majd 1958-tól az akkor induló, nevét egy évvel később *Új Élet*re változtató *Művészet* című folyóirat főszerkesztőjévé nevezik ki,[302] (amely tisztségében 1989-ig megmarad!) de neve szerepel egy ideig a Kolozsváron megjelenő *Utunk* impresszumában is.[303] A hatvanas években több alkotását is megfilmesítik, így a *Zászlós Demeter ajándék élete*, a *Félrejáró Salamon*, vagy a *Kastélylakók* című írásaiból is film készül. (A korban Sütő „az egyetlen romániai magyar író, aki »bedolgozó« a filmszakmában.")[304] Mindehhez egyértelműen hozzájárulnak írói-szerkesztői munkája mellett többrétegű társadalmi-politikai szerepvállalásai is, melyek szintén ezidőtájt teljesednek ki. Különböző állami, tartományi, megyei bizottságok vezetőségi tagsága mellett Sütő 1965-től a román parlamentnek is tagja, Nagy Nemzetgyűlési képviselőként különböző választási körzeteket képvisel. 1968-tól a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Bürójának tagja, 1969-től pedig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Póttagja lesz. Ugyanebben az évben a Román Írószövetség alelnöki tisztét is felajánlják számára.[305]

A közéletiség mellett az 1970-ig terjedő időszak irodalmi szereplése is minden téren figyelemreméltó. Az eddig az időhatárig megjelent kiadványokat a Kántor–Lángféle irodalomtörténet bibliográfusa, Réthy Andor összegezte.[306] Sütő Andrásnál a lista 48 címet sorol föl, mely szerint huszonegy év alatt a szerző negyvennyolc kiadványból tizenkilenc magyar, huszonegy román, négy német, illetve négy valamilyen szláv nyelven jelent meg. Nem véletlen tehát, hogy az említett irodalomtörténet végkövetkeztetése is így hangzik: „jellegzetesen szocialista író-karrier"![307]

A kiugrás: a naplóregény

A hatvanas években Sütő leginkább csak a publicisztikában volt jelen. Szocialista népszínműveit, sematikus írásait követő elhallgatása egyrészt politikai szerepvállalásának terheiből, másrészt írói útkereséséből adódik. 1970-től aztán az esszé- és drámaíró Sütő évei következnek. Szerzőjük különben ódzkodik a nagyobb epikai formáktól. Naplóregénye kiforratlan részletei hosszú kihagyásokkal, majdnem egy évtizeden keresztül láttak

[302] A folyóiratot az említett politikai kontextusban az RMP kultúrpolitikai szervei alapították és pénzelték.
[303] 1958 április–1962 március között, bár nem vett részt tevőlegesen a lap szerkesztésében.
[304] Vö. Huszár Sándor 1969-es interjúját, (*Istenek és falovacskák*) in **Huszár** Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003; illetve **Sütő** András, *Istenek és Falovacskák. Esszék és újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
[305] Már 1962-től vezetőségi tag, 1969-ben még Méliusz Józsefet ajánlja maga helyett, ám 1972-től már elvállalja az alelnöki tisztséget, melyet aztán 1982-ig gyakorol.
[306] Vö. **Kántor** Lajos – **Láng** Gusztáv, *i.m.,* 434–436.
[307] „Sütő András jellegzetes szocialista író-karriert mondhat a magáénak: emberi-művészi pályájának alakulása pontosan, szakaszról-szakaszra jelzi a felszabadulás utáni huszonöt év történelmét. (...) [1945-ben a] Világosságnak lesz szerkesztője. Innen töretlenül ível fel irodalompolitikai-politikai pályája." Vö. Uo., 195.

napvilágot az Igaz Szó hasábjain, s az író Sütő Andrást már-már elfeledték, leírták, mire a regényforma elkészült. A sikert tehát a meglepetés is éltette. Az igazi kiugrást, s egyben magyarországi szélesebb körű felfedezést egyértelműen a Kriterion első könyveként napvilágot látó, műfajtalannak is nevezett[308] *Anyám könnyű álmot ígér* sikere hozta meg számára.[309] Ennek másik oldalágát az a műfaji, stiláris, és általában minőségi hangnemváltás jellemezte, amely a mondanivaló nagykorúsodásával maga mögött tudta a korábbi sematikus faluábrázolásokat, vagy a felületes jellemrajzokat, anekdotikus túlterheltséget, ami a korábbi műveknek sajátja. Meglepően új hang jelentkezett.[310] Szükség volt ehhez arra a politikai légkörre is, amelyre részben már utaltam, amely a hatvanas évek végére Közép-Kelet-Európában kialakulhatott, s amelyre irodalompolitikai szempontok miatt még visszatérek az alábbiakban. A „képes beszéd esztétikumon túli rejtjelei" nagyrészt már ekkortól jellemzik az életművet, illetve annak fogadtatását. A mű történelmi súlya (az első igazi elismerést és közönségsikert szerző könyv az addig méltatlanul elfeledett, elhallgatott, vagy külön irodalmakként kezelt határon túli magyar irodalmak közül), kétségtelen szerepe így az említett magyarországi kanonikus diszkurzusok erdélyi irodalmi orientációja következtében sem feltétlenül csak művészi értékeiben keresendő. Fogadtatása ugyanis felerősített egy olyan tendenciát, amelyben az esztétikai megformáltság mellett a bemutatott konkrét tények drámaisága, a tematika újdonsága, sajátossága, vagy éppen a virágnyelven kimondható perlokúciós mozzanatok hallgatólagos olvasói összekacsintása is elsődlegessé vált. (Az életmű vonatkozásában persze a drámák jelentik majd mindennek a kiteljesítését, de az erdélyi irodalom minőségeiben is talán a legmeghatározóbb jelenség, amely a határon túli magyar irodalmak fogadtatását formálja, ekkortól a sajátosságuk és sajátos szerepkörük hangsúlyozása lesz.) A hatásában elsöprő siker, melyet a teljes hetvenes évtized nyomatékosít, a lappangó kánoniság összetettségének is köszönhető. (A megjelenés egybeesett a transzszilván hagyományok előkeresésének, és a magyarországi irodalmi tájékozódás kiszélesedésének időszakával.)[311]

A kiemelt, s leginkább közszemlére szánt alkotói periódus nyitánya, (a naplóregény, s a vele egy évben megjelenő *Rigó és apostol* által) már rendkívüli gazdag releváns

[308] Vö. **Ilia** Mihály, *Sütő András, Anyám könnyű álmot ígér*, in Kortárs, 1970/9, 1492-1493.
[309] A könyv első kiadását még számos egyéb követte, igen tekintélyes példányszámokkal. Megjelent németül, lengyelül, bolgárul és természetesen románul. Magyarországon a kilencvenes években is kiadták.
[310] „Leírjam-e, hogy *meglepetés* ez a könyv? Hogy Sütő András korábbi elbeszéléseinek olykor Móra Ferenc-i érzelmessége és kedélyessége, máskor góbéskodó nyele, megint máskor egyszerűsítő, sőt torz társadalomszemlélete után annak érzem?" (kiemelés az eredetiben, BL.) Vö. **Réz** Pál, *Beváltott ígéret*, in UŐ, *Kulcsok és kérdőjelek*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 373.
[311] 1968 után Erdélyben ismét megjelenhetnek nyomtatásban a helikoni szerzők, Magyarországon a hatvanas évek hiánypótlásait követően pedig vita is folyik a transzszilvanizmusról.

utalásokban a koherens alkotói világkép felvázolása szempontjából.[312] Sütő „műfajt keresve talált rá az egyetlen, mondanivalójához megfelelő műfajra"[313], amint sikeres kompozíciójában számtalan stiláris ötvöződésben, s a töredékességet elkerülve tudott koherens szerkezetet létrehozni. A kritika leginkább ezt az epikus részletekből összeálló társadalomképet, annak teljességét emelte ki legfőbb erényként s alig elemezte azt a líraiságot, azt a keretet, amely az epikus részleteket összekötő szerepén túl, műfajt meghatározó, formateremtő elvvé vált.[314] „Az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemlélőből fokozatosan lírai alannyá tűnik át: az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek."[315] A szociográfiával kapcsolatban Szabó Zoltán sem véletlenül állította, hogy az *autobiographie romancée* erdélyi műfajában Sütő a „környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van".[316] A látszólag egyszerű kerettörténet, az epikus részletekben felidézett gyermekkori élmények, az emlékek távlatában szembesítik narrátorukat egyrészt a hagyományosan konzervatív, adottságait a történelmi változásokban is megőrizni vágyó paraszti világgal és értékrenddel, másrészt a líraiságot kiteljesítve, a szubjektum egyéni, egykoron meghozott saját döntése, távozása által, az ebből való akaratlan kiszakadásával.[317]

A regényt-záró, összegző funkciójú akvárium hasonlat erkölcsi értékszimbólumként való meghatározása,[318] paradox szerkezetében az értékvesztés és értéktelítődés diszharmóniájára épülve ideológiai értékjelképnek magát a létszimbólumot határozza meg, amelytől lehetetlen megfosztania önmagát.[319] Ez a paradox szerkezetű ideológiai értékrendszer az életmű hetvenes-évekbeli prózai alkotásaiban fontos változást jelent, s az írói világkép alakulásában talán a legnagyobb elmozdulásnak feleltethető meg. Jellemző ugyanakkor az elemzett fogadtatásra, (az irodalompolitika hivatalos szűrőjén túl, amely

[312] Ez utóbbinak leginkább önértelmező, világkép-felvázoló úti tűnődései által is. Vö. **Sütő** András, *Rigó és apostol,* Bukarest, Kriterion, 1970.
[313] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3, ill. **Szakolczay** Lajos, *i.m.* 142.
[314] A szociografikus naplóregényt a Tamási prózájából ellesett, leginkább személyes lírai hangvétel uralja. Benne az epikus perspektívák bősége lírai sugallatokkal, mégis tényirodalomra jellemző dokumentáris ábrázolásmóddal a legkülönfélébb nézőpontok sikeres szintézisét nyújtja.
[315] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 18.
[316] Vö. **Szabó** Zoltán, *„Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk",* in Új Látóhatár, 1975/2, 173-177.
[317] Az apró jelzések, melyek nincsenek tételesen kimondva, csak párhuzamosan futnak végig a leíró, tárgyilagos részletek mögött, alig hangsúlyozódtak az értékelésekben, vagy ha mégis, azok leginkább csak az adottságőrzés és az újítás, a választás és változtatás törvényszerű társadalmi konfliktusainak dialektikájában értelmeződtek. A kötetet záró metaforalánc igen sokrétű képe sem teljesedhetne ki a bensőséges kötődésnek (szülő-gyermek; hazavárás-hazavágyódás) a szemléleti különbségeken átívelő, az értékrendeken túlmutató hatása nélkül.
[318] Vö. **Lázok** *i.m.* 19, illetve részben **Bertha**, *i.m.,* 127.
[319] „(…) miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete." Vö. **Sütő** András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Bukarest, Kriterion, 1970, 245.

valamiféle népi-paraszti létformának a realista ábrázolásmódjában valóságot és regionalizmust tételezett) hogy a nemzetiségi, kisebbségontológiai vizsgálatokra erőltetett szempontok nem az értéket, de már az értékképzés lehetőségét is, a méltánytalan korlátok közt a puszta létezést is eszménnyé nemesítik. A kisebbségi lét bizonyos tartalmait feltáró könyv értékelésében ezért válik igencsak vitathatóvá, hogy a múlt felé forduló adottságőrzés a kisebbségi magyarság megmaradásnak többnyire kizárólagos biztosítékaként értelmeződik.[320]

Az életművet értékelő kritikák minősítései egyébként már itt sem pusztán (főleg az időben később keletkezettek!) a műnemnek, a műfajnak szóltak. Az összevetésekben legalább annyira a szerző is megmérettetik, mint műve, így természetszerű, hogy az összehasonlítás egyben minőségi értékviszonyokat is feltételez. Így kerülhet a naplóregény Illyés szociográfiájával (*Puszták népe*) egy rangba, vagy Tamási *Szülőföldem*-je közelébe. Az életmű egyes darabjainak megméretését (a hasonló irodalmi hagyományt képviselő elődök műveihez való viszonyítással, összefüggéseik kimutatásával) vállaló, azonos irodalomeszményt valló kritikusok dicsérete legtöbb esetben nem is a formának, az eljárásnak, vagy a mű egyéb adottságainak, mint inkább szerzőik elvi rokonságának, eszmei megfeleltetéseiknek szólt. Ezek mellett Sütő lírai nyelvezete, műveinek esztétikai értéke gyakran háttérbe szorult az egyes művek születésének körülményeihez, az író referenciáihoz, sorsához, megpróbáltatásaihoz képest. „Többünket az író világa iránti áhítat vezérelt, hiszen Sütő széptana, a megmaradás esztétikája mindennél fontosabb volt. Ezt kellett elfogadtatnunk, nemegyszer a közönyt és a különféle indulatokból táplált akadékoskodásokat is legyőzve, hogy később rátérhessünk az árnyaltabb, már nem csupán a politikumot szem előtt tartó elemzésekre."[321]

Nagy idők: a drámatrilógia

Az epikus hangnem líraizálódásával a hetvenes évek során a szépirodalmi Sütő írások sűrűbbé, töményebbé váltak, a jelentéktelen életképek, karcolatok helyét esszéisztikus magánmonológok töltik ki, de ezekben még arányosan, s nem túlburjánzóan jelenik meg a szerzői hang. Az elkomoruló valóság aztán a hetvenes évek útirajzaitól az esszékig lírai nyelvezettel, de karakteres dramaturgiájú tömörséggel léptet elő montázsszerű képfolyamokat. A sikerültebbek túllépnek pusztán a didakszis vagy a történelmi keretek képes-beszéd jellegén, s részben az önértelmezés filozófiai, léttörténeti vizsgálódásai által

[320] Vö. Lázok János észrevételeit Bertha Zoltán monográfiájának bizonyos passzusaival kapcsolatban. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[321] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.

kínálnak teret a többirányú, minőségi kibontásra. Ez jellemzi mindmáig az életmű csúcsát jelentő drámatrilógia[322] darabjait is. A példázatok tömény jellege ugyan sajátja még a nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*nek is, de a drámaszerkezet itt már egyértelműen elütni látszik a trilógia darabjaitól, s az ekkortól születő egyéb színpadi művek már korántsem ugyanazt a színvonalat képviselik (Szakolczay nem véletlenül csupán „drámakísérletnek" mondja 1986-ban az *Advent*et).[323] A trilógiát elemző Lázok János dicséri ugyan a nyolcvanas éveket nyitó darabot, de egyértelműen elutasítja a drámatetralógiát feltételező korábbi értelmezéseket, amelyek a négy színpadi művet szerves egészként kísérelték meg láttatni.[324]

Akárcsak a naplóregény, a hetvenes évek drámai sikerei is magukban hordják az adottság őrzésének, illetve megújításának konfliktusát, a tárgyválasztás és a történelmi-mitológiai keretek azonban nem egyszerűen a közölhetőség érekében vállalt alkotói kompromisszum szférájába tartoznak. A történelmi drámahelyzetekben Sütő már az alternatívák dialógusba oldására keresett tematikát. Bretter György az életműnek a csúcsát jelentő drámák megszületését követően mintegy összegzően írhatta, hogy ezek a történelmi dilemmák megoldásának módját az alternatívák sorsának szimbólumává növelhették. „Miképp lesz a mozgalomból intézmény és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását, (…) archeológusként választotta ki azt a helyet, ahol a legvalószínűbb volt, hogy éppen azt találja meg, amire szüksége volt. Tudatosságának bizonyítéka ez."[325] A kétpólusú szereplőstruktúra, valamint a cselekményváz, mely az első három drámát trilógiává avatja mindenütt két értékrendben mutatkozik meg. A két magatartásforma látszólag kizárja egymást, de a megjelenített értéktartalmak egymásrautaltságát, végső soron egységét, közös eredetét nem fedi el. A szoros baráti viszony, vagy a testvérség metaforája fokozza a főszereplő-párosok különböző pólusainak, értéktartalmainak a drámai válságát, amint az adottságokat megőrző karaktertípus fokozatosan sajátítja ki az értékek birtoklását az adottságokhoz tagadólag, lázadóan közelítő magatartáselv képviselőjével szemben.[326]

---

[322] *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (1974); *Csillag a máglyán* (1975); *Káin és Ábel* (1977).
[323] Vö. **Szakolczay** *i.m.,* 143.
[324] Leginkább szerzőjük nyolcvanas évekbeli nyilatkozatai alapján, mely hasonló elgondolásoknak adott hangot. Ezek értelmében a hatalom-kép következetes tematikus szólamai, s nem a dramaturgiai szerkezet került a feltételezett tetralógiai összefüggések kiindulópontjába.
[325] Lásd **Bretter**, *i.m.;* ill. UŐ, *Itt és mást*, Bukarest, 1979, 478-479.
[326] „Kolhaas a törvény Szentségét hiszi és fogadtatja el családi boldogsága egyetlen biztos útjaként a Münzerre hivatkozó Nagelschmidt-tel szemben; a hitújító Kálvin hatalomra kerülve már nem ismeri el és nem hajlandó biztosítani Szervét számára a másként gondolkodás jogát; miután Arabella őt 'választotta', Ábel saját tulajdonaként rendelkezik vele." Vö. **Lázok**, *i.m.,* 85.

A különböző magatartásformák ellentétpárjainak az egyenértékűsége, eredeti egységük újrateremtésének a kudarca, s abszolutizálódásuk folyamata ugyanakkor a hatalomhoz való viszonyulásuk nélkül nem csak intenzitásában, de jelentőségében is csökkent volna. Az egyidejű, egyszerre vállalt, egyetlen magatartásformává összevont ellentétpár paradoxona szükségszerű ambivalenciával társult a drámák végjátékában, amelyben egy kissé idillisztikus állandó készenlét jelei mutatkoztak meg az esetleges szembeszegülésre, a hatalommal szembeni egyéni és közösségi lázadó magatartásra.[327] A trilógia hatalmas sikerét (szerzői újdonsága mellett) egyértelműen a rendezésbeli remekléseknek köszönhette. Harag György színrevitelei egy közönség-centrikus értelmezését nyújtotta a műveknek, nem csak populizmusában, de drámai helyzettudatának művészi erejű összekacsintásában is, amelyekben a kor közönségének igényei közösségi, társadalmi hatóerőkké léphettek elő.

A közönségsikert a későbbiekben aztán fokozatosan (ismét a művészi igényességtől és esztétikai mércétől távolodva, ám) a politikai körülmények közt kimondhatatlan közösségi tudatnak másfajta katarzisélménye, közös átélése biztosította. (Az *Advent* Nemzetiben játszott tömeges sikere már-már a politikai ellenvélemény kategóriájának szinonimáit testesítette meg.) Lázok a kritikai fogadtatás monográfiákra is jellemző kategorikus megállapításainak, a konfliktushelyzetek feloldhatatlanságában mindenáron erkölcsi példázatot kereső értelmezéseknek több tételét ezért is felülvizsgálatra tartotta érdemesnek. Ugyanakkor a nyolcvanas évek színpadi művei már nem csupán a tematikák terén, illetve értelmezéslehetőségeik által szűkülnek be, megformáltságukat tekintve is visszalépést jelentenek. (Az évtized végétől megjelenő drámákban, a hatalmat életidegen öncéllá átminősítő magatartás ellenében leginkább csak katarzishiányt biztosító dramaturgia először Bíró Béla könyvében találkozott valós kritikával).[328] A *Káin és Ábel* Bécsy Tamás által is kifogásolt hatalomképe, pontosabban annak nem-jelenléte, tételezett hiánya (az Úr hangjaként), erőltetett heroizálása után (Káin kapcsán), *A szuzai* dramaturgiailag már

[327] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 87.

[328] Könyve elsősorban arra figyelmeztetett, hogy a romániai magyar drámaírás talán legkiemelkedőbb korszakának, az 1970-es évtizednek hatalmas közönségsikert aratott művei, melyek a halottnak hitt tragédia reneszánszát hozták, az évtized végére korszerűtlen s illuzórikus művekbe torkollottak, melyekben a halálban vagy a halál által diadalmaskodó „tragikus" hős mítosza tulajdonképpen egy álellentétet próbált autentikussá szublimálni. Bíró szerint a „romániai magyar drámairodalomban" a korszerű drámának nem azt kellene sugallnia, hogyan lehet megoldhatatlan helyzeteket valamiképpen megoldani, hanem inkább azt, miféle helyzeteket nem lenne szabad eleve elfogadni! Vö. **Bíró** Béla, *A tragikum tragédiája*, Bukarest, Kriterion, 1984, 6.

gyengén kifejtett cselekményszála[329] mintegy előrevetíti a dramaturgiai változás előnytelenségét az *Advent* irányába.

Az esszéíró drámaköltő

Nem tartják meg a hetvenes évek esztétikai rangját és színvonalát azok a rövidprózai művek sem, melyek mérföldnyi távolságra vannak az esszék terén a *Perzsák*, vagy a *Nagyenyedi Fügevirág* nyelvi-képi megformáltságától, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* remeklésétől. Az esszéíró Sütőnek fontos tulajdonsága, hogy nyíltan vállalja szubjektumát, s akár a maga, akár egy közösség nevében szólal meg, a személyessége egyfajta rendezőelvvé válik. Az esszéíró így legtöbbször a moralista és a lírikus jegyeit ötvözi, ám nem lépi túl a művészi harmónia szabta kereteket, vallomásossága hitelességgel párosul.[330] (*Rigó és Apostol*, 1970; *Istenek és Falovacskák*, 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, 1977). A sokkal kevésbé szerencsés vitákban, vagy az inkább vitacikknek minősülő olyan egyéb írásokban, publicisztikákban, esetleg interjúkban, ahol megbomlik a mondanivaló formai idomulása az egyéniség pozitív moralizmusához, a személyesség csupán egyfajta szűk értéklátás követelőző és elutasító gesztusaiban nyilvánul meg. Az ideologikusság ilyenkor már merőben túllép a művészi vallomás keretein. Ezekben nem a formai, művészi jegyek, s nem is a morális-gondolatiság, de sokkalta inkább a valóságalapjukat eldöntendővé formáló, igaz vagy hamis voltuk kettőssége lesz az alkalmazott mérce viszonyítási pontja.

A vallott eszmeiség, illetve eszmén kívüliség, az azonosság vagy különbözőség olykor mellékvágányként lesz az életműről tudósító kritikai aktusok értékeléseinek is sajátja. Ilyenkor elsikkad, hogy az eszmei, életrajzi motívumokra, melyek mint külsődleges műteremtő indítékok vehetők számításba, csak a mű értelmezett szövege alapján ajánlatos következtetni. A kanonikus kritikus ismerni véli az írótól előrebocsátott epikus intenciókat, egy-egy ciklus tervezett szerkezeti vázlatát is, s ebből adódóan ismerni véli a megvalósuló jelentésegészt is. A kinyilvánított szerzői szándék egy „eszmeember" sorsának, s a körülötte zajló társadalmi történések megörökítésének keretében, intenciójában értelmeződik, hiszen az esszé-, napló- vagy útirajzíró szerző folyamatosan visszatekintő nyilatkozatai mindig valami totális, társadalmi mozzanatot emelnek ki. A szépprózа igényű úti tűnődések, útirajzok vagy esszék világa a szerzőjük elkötelezettség-eszményét, a nemzeti tudatot nemzetiségiként is

[329] Vö. **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában*, in Színház, 1978/7; ill. **Bíró**, *i.m.,* 113.

[330] Az évtized nyitányán nem annyira az erdélyi vallomásos próza és emlékirat-irodalom elbeszélőhagyományát is átformáló, új műfajt teremtő regény, mint a szintén 1970-ben megjelenő *Rigó és Apostol* vallja, hogy az etnikum fennmaradásához elengedhetetlen a nyelvi kultúra megőrzése.

ébren tartó történelmi realizmusát bontja ki. A történelemidézés ezekben egyértelműen erkölcsi példázattá válik. Ezeknek az éveknek a szemléleti, lélektani jellemzői meghatározó motívumként már amúgyis csaknem kizárólag a kudarcérzetbe, a lehetőségek végzetes elapadásába, a nemzeti-nemzetiségi sors távlattalanságának gondolatába ütköznek.

A nyelv ekkortól már nem csupán kifejezési eszköze, de konkrét anyaga is Sütő írásainak. (Innen az olykori Kosztolányi allúzió a kritikákban, amely esztétikai nyomatéka mellett a vallott világnézet egy szeletét is megszabja, amint a nyelvhasználatot a létezés feltételének, a nyelvhasználat szabadságát pedig a kisebbségi lét elidegeníthetetlen jogának tekinti). Nyelvhez való viszonya és az intenzív képiség (melynek megjelenítő erejét Sütő az illyési ajánlásból is újrasokszorozza; „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.")[331] eredményezi, hogy a megújuló életműben az egész hetvenes évtized talán legfontosabb trópusa a metafora lesz. Nemcsak a drámák, az esszék költői világát is ez határozza meg. A képiség erejével átszőtt gondolati-nyelvi forma kapcsán kerülnek előtérbe a „drámaköltő" Sütő talán legjobb, esztétikailag is megalapozott művei.[332] A lírai nyelvezet mellett, mely a jelképesség, a metaforikusság által a mondanivaló koncentrált hangsúlyaiban jelentik majd a sikerültebb esszék igazi hatástani erejét is, a drámatrilógiának van egy másik alapvető erőssége. A művekben megjelenített világkép tekintetében a legfontosabb előrelépést alighanem a „vita-drámák" dialogikus szerkezete nyújtja.

A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)

Ennek a legsikerültebb időszaknak adja remek bölcseleti szemléjét (a naplóregény, a trilógia első két darabja és a sikerültebb esszék fényében), korai halála előtt a filozófus Bretter György is.[333] A rejtőzködő tehetség megújulásának, kibontakozásának, a „váltás" momentumainak esztétikai-pszichológiai sikerein túl a nyelvi-logikai világkép kiforrottságának sikerét a tautológia és a dialógus ellentétében ragadja meg, melynek legjobb irodalomkritikai példáját éppen a tárgyalt életműre véli alkalmazhatónak. Ha szavait Sütő korai alkotó korszakára, vagy magának a kornak az uralkodó irodalomeszményére is vonatkoztatjuk, akkor jelen és múlt, valóság és történelem, remélt és megvalósult kettőse más értelmet is nyer. „Sütő monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az; de ami azzal lett monolitikus, hogy megszűntette az alternatívák sokféleségét. Vagyis tartalmazta azt, ami nem valósult meg; s lényege éppen a megvalósulatlanság volt." Ezért érezheti jogosnak, s

[331] Vö. **Illyés** Gyula, *Lőtt lábú madár*, in UŐ, *Különös testamentum*, Bp., 1977, 104.
[332] A drámaköltő Tarján Tamás kifejezése. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András a drámaköltő*, in Színház, 1976/3, 1-7.
[333] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*. Korunk, 1976/3.

mintegy elégtételnek is mindenki a korábbi Sütő-szövegekhez képest, hogy „a megvalósult önmagát ünneplő farsangja" helyett az író jelenlétének itt pozitív értelemben vett álközvetlensége az, ami által „a szavak harmóniája mindent feloldott."[334] Vagyis „(…) elfedte a megvalósulatlanságot, mondatainak szépségével megölte a hiányt. Sütő nem nevezte meg tárgyát, és csodálatos jelzők tömegével metaforává oldotta a világot".[335]

Bretter ugyanakkor remekül látja, hogy az *Anyám* még nem jelent valós váltást, a líraiság benne viszont „mondatainak szépsége" által, a meg nem valósult önismereti útján indíthatta el szerzőjét.[336] Megölte az addigi írói teljesítetlen, *beváltatlan* mellett a *mindent-tudó* heroikus kategóriáit is. A be nem váltottat ezzel nem váltotta ugyan be, de legalább már tudott önmaga hiányosságairól![337] S ez az a nagy lépés, amelyik az életmű recepciójában a „végre" hangokat igazán indokolja, s amelyik a formai, esztétikai teljesítmény mögött a szemléletbeli váltást, s a damaszkuszi utat is jelentheti egyben. A mondatok harmóniája ugyanakkor a valóság tényeibe ütközve utópiába vált át. Bretter itt érzi meg először (a hetvenes évek eleji drámák tapasztalatából) hogy „ébredezik a tűrhetetlenség érzése", s az írói, művészi fejlődés szempontjából, éppen ebben láttatja az igazán jelentős változást: „ez már kiút: a tűrhetetlenről beszélni, avagy elégiát írni – ez az író alternatívája. Sütő a tűrhetetlenről beszél ezután, s talán így kezdődik a csoda."[338] A csoda, vagyis ami az „ezután"-ra vonatkozik, elsősorban a színpadi művek dialogikusságában, az alternatívák bemutatásában lesz meghatározó.[339] (A drámai konfliktusokban, egyetlen dolog legalább kétféle megközelítése az értelmezési távlatokat is biztosítja, s ez szavatolhatja az életműben is a valóban időtálló értéket.) De érezhető mindez a jobban sikerült esszékben is, ahol Sütő a „valósággal egyenértékű empíriát teremt."[340] Itt nem allegóriákról van szó, minden szimbólumokká szerveződik, ahol a szervezőelv ismét a tűrhetetlen kategóriája lesz, s

[334] Uo., 226.
[335] Uo.
[336] „A múlt meghatározza a jelen formáit, mint ahogy a jelen meghatározza múlt-szemléletünk tartalmát. Az *Anyám könnyű álmot ígér* óriási sikerét az biztosította, hogy viszonylag olcsó búcsút ígért a bűnbánóknak: Sütő azért lett majdnem szent, mert mindenkit feloldozott, aki csak hajlandó volt néhány ördögöt elmarasztalni." A nyelvi szépségekben fogant ifjonti botlásokra emlékeztető mondataival pedig, „nosztalgia szűrődött be erkölcsi világunkba: a botlások utáni vágy néha már feledtette velünk, hogy bűnbánóknak kell lennünk". Vö., **Bretter**, *i.m.,* 226.
[337] Annál is inkább, mert Sütő, „miután kivonult munkáiból, tehát feladta azt a bájos szerepet, amit önkéntes rendezőelvként saját munkáiban játszott, hirtelen 'megtanult' írni. Persze írni azelőtt is tudott: magáról, pózairól, s közben hitte, hogy az irodalom: cikk, dalban elbeszélve." Vö. **Bretter,** *i.m.,* 225.
[338] Uo., 226.
[339] Az írásművészetében a pártos kompromisszumoktól egyre távolabb kerülő szerző, a tiszta jelentés felé haladva jutott a dialógushoz. Az *Anyám* oltárán feláldozott empíria kapcsán mondja Bretter: „A szimbólumról is le kell most mondania, vagyis fel kell áldoznia minden eddigi eszközét, és a bevált eszközök helyett olyasmit használni, amit ifjonti merészségében, annak idején, nagyon régen már egészen más dolgokra használt." Vö. **Bretter**, *i.m.,* 226.
[340] Uo., 227.

amelyben a „lényeglátás” az írói rendezőelv alapja. A tűrhetetlen bevezetésével valós írói nagyságokba, kvalitásokba növő szerző jó eséllyel láthat a valódi létszimbólumok megteremtésére.

Bretter azonban némiképp a fogadtatásra utalóan már bevezet egy elmarasztaló, figyelmeztető képet is. „Az emberek furcsa módon mindig az út szélét nézik, s ahol megpillantják a rájuk kacsintó kis allegóriát, mindjárt megállnak, s az allegória kétértelműségén töprengve már lelépnek az írói szándék által kijelölt útról, s a maguk kis mellékösvényein járva szép lassan nem látnak már egyebet, mint saját lábukat, amely útnak tűnhet egyesek számára, de mások tudják, hogy csak saját lábukról van szó”.[341] A fogadtatás kialakuló referenciális, létélméleti vagy etikai fókuszpontjai aligha törődtek Bretter figyelmeztetésével, ámbár a későbbi pozícionálásoknak alapvető felhajtóerőt adó utólagos szerzői megnyilatkozások és önértelmezések, (a prognosztizálható hatás minden kis részletére figyelve, az olvasótábor és a hivatásos értekezők szempontjai felől is) leginkább csak az „írói szándék” elsődlegességét hangsúlyozták.

Az írói identitás megalapozása

A személyhez kötött irodalmi kánoniság alapvetése általánosan egy életművön belüli polarizáció kiéleződése mentén vagy az addig folytatott gyakorlat, vallott szemléletek széttöredezése idején születik. A szerzői identitás megalapozása a követni kívánt rend felől, a döntéshelyzettől származtatja az „igazi” szerző-képet.[342] A normatív önmeghatározás az életművet tárgyaló munkákban is ettől a ponttól, a kánonhoz való „megtérés” aktusától fejti ki a tradíció szerepére igényt tartó értéktávlatait. Az életútbeli és műfaji változással, az eszmélkedéssel kapcsolatban nagyjából mindhárom monográfus megegyezik abban, hogy a váltás, a damaszkuszi út a hatvanas évektől, de szövegszerű megjelenésében már a „*Félrejáró Salamon* óta érlelődik” egységesen azt állítva, hogy „doktríner” és „fiktív” szempontok helyébe ekkortól kerülnek azok a „fundamentális értékek”, amelyek az efemer értékelési viszonyokba is immár „időtállóakat” léptetnek.[343]

---

[341] Uo.

[342] Sütő annak a nemzedéknek tagja, melynek indulása a kommunista hatalomátvétel időszakára esett. Romániában fiatal tehetségként hamar közismertté válik, s az újságíróként kezdő, szerkesztőként majd főszerkesztőként dolgozó szerző közszereplőségével egyidőben igencsak favorizált, elismert író lesz. A pártosság–népiség–realizmus programjába belenövő fiatal szerzőnek a parasztság tisztánlátásának, felemelkedésének Veres Péter-i küldetését szocreál demagógiával kiegészítő korai sztálinista korszaka (novellái, publicisztikái, népszínművei) után azonban az érettebb Sütő a nemzetiségi közösség gondjai felé fordul. Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, 1990/1, 5.

[343] „megvilágosodik, hogy mindaz, ami az igazság, a haladás képzelt letéteményeseként mint újszerű hatalmi képződmény működött, az valóságos emberi létértékekkel szembeni érzéketlensége és tudatlansága folytán lényegében igazságtalanságokat halmozott és szenvedéseket fokozott fel.” Vö. **Bertha**, *i.m.,* 106.

A koncepcionális pálfordulás, a hatalom megtévesztő szerepeiből való kihátrálás Sütő írásmódjának, írói teljesítményének minőségi változását eredményezi, irodalomeszményét azonban csak részben érinti. A korábban elvárt hatalmi sematikus ábrázolásmód el-elmaradozik az ötvenes-hatvanas évek realizmuskoncepcióiban, de később is megmarad a szövegiség szempontjainak háttérbe szorulása a tartalmi helyességgel szemben. Az irodalom elkötelezett hivatástudata ekkortól már részben a nemzeti közösség-reprezentációban is megjelenik. A jelentéstani, tematikus értékek és az egyedi, művészi ábrázolásmód sikeres ötvöződése révén az első igazi sikerkönyv az életműben valóban az *Anyám könnyű álmot ígér* lesz, amely Magyarországon is az év könyvének bizonyul. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a Sütőt emberként, íróként igen jól ismerő szerkesztőtárs Gálfalvi Zsolt az *Anyám*ról írott kritikájában még az életmű és a korábban vállalt eszmék folytonosságát emeli ki: „Sütő szemléletmódja az évek, illetve az évtizedek folyamán természetesen változott, de nem változott meg" –, abban továbbra is föllelhető a „szocialista humanizmus pártos eszménye iránti elkötelezettség".[344] Ezzel ellentétben, mint mondtam, a magyarországi elvárásrendek a megmaradás, az értékmentés eszmei kivetüléseinek esztétikai megfogalmazóját dicsérték csak benne. A tárgyalt kollektív honmentő diszkurzus-összefonódásban Sütő adta a megtörténtté formált irodalmi valóságát mindannak, ami azonosulásmintákat kínálva történelmi nemzettudatot adhatott egy igen széles értelmezői közösségnek. Ekkortól a magyarországi népi irány fokozatos figyelme kíséri, melyet segít a sorsirodalom kollektív szemléletének marxista keretekbe is beilleszthető eszménye, valamint a politikai enyhülés ambivalens időszaka által Erdélyben a hagyományok előkeresése, így a transzszilván eszmék újraéledése is.[345]

A hatvanas évek végétől az irodalmi ábrázolásmód népi irányzatának előretörésében, legitimációja ismételt megszilárdításában, s a kánonja által fenntartott közösségi retorika hitelességében, amint Szirák Péter is figyelmeztetett, minden heterogeneitása, korábbi különbözősége ellenére is „kontinuumot képzett"[346] a magyarországi szimulatív ábrázolásmód mellett a határokon túli „képviseleti" próza. Mint utaltam rá, a harmincas évekre Erdélyben a népi mozgalomhoz tartozók, vagy ennek vonzáskörében alkotók kiemelt, előnyben részesített témája a kortárs erdélyi falu, választott elbeszélői módszerük pedig leginkább a szociografikus-realista ábrázolásmód lett. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódott,

[344] Vö. **Gálfalvi** Zsolt, *Az írás értelme*, Bukarest, Kriterion, 1977, 180.
[345] A népi mozgalom létrejöttét a művészetekben (persze sarkítottan) egyfajta haladáseszmény kudarca is segítette, amely kudarcot követően fordult vissza a hagyományokhoz. A modernség válságát követően a konzervatív népi vagy nemzeti felfogás az irodalmat ráadásul a politikai célkitűzésekhez is igazította. Az 1968 utáni idők haladáseszményének nyilvánvaló megtorpanása ilyen téren is figyelemre érdemes.
[346] Vö. **Szirák** Péter, *i.m*.

ehhez tért vissza Sütő is naplóregénye szociografikus faluábrázolásával. A hetvenes éveket megelőző epikájának értékelhető szelete – amelyikből részben a szociográfia is táplálkozik – a hagyományos magyar népi irodalmi közlésmód tematikai és stiláris jegyeit kísérelte ugyanis meg továbbfolytatni. A kirobbanó siker, majd az átnyúló kanonikus diszkurzusok meghatározta írói szereplehetőségek következménye is, hogy Bertha Zoltán – akárcsak az életmű több méltatója – úgy vélekedhetett, hogy Sütő András művészete a népi irodalmi világszemlélet Móricz, Tamási és Illyés munkásságával jelzett magaslatainak (esetleg) az utolsó lezáró, bevégző „nagy kicsúcsosodása".[347] A fogadtatás kibontakozására, a siker kiszélesedésére és az elvárásrendek ambivalenciájára jellemző, hogy a korszakban olykor komolyabb kockázatot is vállaló magyarországi ismertetők többsége, a poszt-népi kritikusi iskola, saját hagyományainak méltó folytatóit a határon túli szerzők elismertetésében kereste. Ahogyan az is, hogy az említett irány ilyen természetű folytonosságát elsősorban Sütőben remélte biztosítva látni. A vallott elődök, Veres Péter, Németh László vagy Illyés meghatározó kohéziós szellemisége mellett, az utóbbi által nagy ígéretnek és tehetségnek (később a magyar irodalom egyik legnagyobb vigaszának) mondott szerző kétségkívül a kortársak (például Nagy László, Csoóri) közt is méltó örökösnek számított.

A fogadtatás konkrét szövegállományának kijelölő aktusai, a művészi alkotás mércéi és értékkötelezettségei kapcsán ettől kezdve olyan életműre utalnak, amely a vallott értékeket példaszerűen testesíti meg. A kánoni kettősség, mely a többszólamúságot a normával keresztezi, jól tükrözi az ilyenforma diszkurzusok kettős szereplehetőségeit. Sütő példája az említett lappangó attitűdök számára több okból és több irányból is illusztris, hiszen esetében irodalmon átnyúló, nyílt vagy kevésbé nyílt társadalmi-politikai szerepkörökről is szó van, illetve magának a szépíróságnak a fogalomkörén belül különböző módon értelmezett (szabadabb vagy szigorúbb) megközelítésekről, az irodalom funkcióiról, melyek alapján olyan értekezői munkásságról beszélhetünk, amelyik nyíltan vállalta fel a közírásról való gondolkodásban művészet és társadalom polemikus kölcsönviszonyainak az ütköztetését. Szerzőnk primer és szekunder irodalmi megnyilatkozásai az érintendő bonyolult kérdéskörök mentén a befogadás-történet olyan mozzanataiban kristályosodnak ki, amelyekben e kölcsönviszony mindig is szükségszerűen tematizálódik.

Közügyiség és hatalomviszonyok

Népiség és szolgálat összefüggéseiben már említettem, hogy amikor a magyarországi népi vonal kritikusi gárdája felfigyel az életműre, azt egy olyan társadalompolitikai

[347] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.*, 8.

konstellációban teszi, amelyben a közügyiség gondolata különösen összetett hangsúlyokat nyert. Egyrészt a korábbi eltévelyedések (a mozgalomnak a kommunistákkal összeolvadó szárnya, vagy a szocialista mezőgazdaság terrorral való szervezése) után, mintegy második tisztulási fázisát élte,[348] amely során a hatvanas évek népi írói „maguk is a nemzeti érdekképviseletben jelölték meg feladatukat, tulajdonképpen elvállalva az egyre inkább elterjedõ összekapcsolását a népi és a nemzeti fogalomkörnek, amely még a »népnemzeti«, »népi-nemzeti« elnevezésben is deklarálódott".[349] Másrészt a nemzeti-népi feladatkör lelkiismereti közügyiségére valamelyes mozgástér „elsősorban az utódállamokban élő magyarságért való felelősségérzetünk felébresztésében"[350] nyílt.

„Bárha írók és írások körül zajlik a népi szellemi áramlat története, ez mindenkor társadalmi és politikai koordináták között minősült önmaguk előtt is". – Ács Margit ebbéli véleménye[351] nem pusztán az ideológiák nyílt vállalását, de azok értelmében a társadalmi szerepkör esetleges kudarcát, a lehetőségek elszalasztását is magában foglalja. A népiekhez kötődő nemzetpolitikai elképzelés kollektív-szociális töltete (mely kezdetekben inkább a parasztság történelmére fókuszált) a kultúrfölény gondolatához is kapcsolódó nyugati orientáció helyett a szomszédos népekkel összekötő elemeket hangsúlyozta (mintegy a középeurópai vagy harmadikutas szemlélet jegyében). Ezt látszott rövid ideig képviselni a világháború után is, igaz az utódoknak elég hamar le kellett mondaniuk arról, hogy valamifajta „harmadik" útnak, azaz az ország valós adottságaihoz és szükségleteihez szabott átalakulásnak a feltételeit csikarják ki politikai partnereikből. A paraszti származású előgenerációs értelmiség 1945 utáni nagy élménye éppen az volt, hogy politikai mozgalmakban, hatalmon belülre kerülve vállalhatott közszereplőséget, mindezzel azonban annak ambivalenciáira is ráébredhetett, hisz közelről szemlélhette a politikai hatalmi gyakorlat antihumánus ténykedéseit. A hatvanas évek derekára, végére azonban a korábbi szervilizmusból felocsúdó és a pártosságból kihátráló fiatalok (például Nagy Lászlóék) lelkiismereti drámájában vélik azonosítani a sütői magatartást is. Hatalom és közügyiség összekapcsolásának indokoltságára (belső személyiségi disszonanciája ellenére) ráadásul a fogadtatás megértő gesztusainak erdélyi szerzőre való kivetítésében markáns többlet-indoknak számít a nemzetiségi, nyelvi, indentitástudati szerepvállalás is.[352]

[348] Az első alatt a harmincas évek hivatalos ideológiai összefonódásaiból részint az urbánusok kritikája, részint Bibó hatására történt öntisztulást érthetjük. Vö. **Lengyel** András véleményével, idézi **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?, i.m.*

[349] Uo.

[350] Uo.

[351] Uo.

[352] Kiss Ferenc naplójában (melynek részletei csak a kilencvenes évek elején jelenhettek meg folytatásokban) az 1978, december 17.-i bejegyzésben egy táncházi esttel kapcsolatosan (ahová Csoóriékkal elvitték az „Öreg"-

A hetvenes évtized során a transzszilván eszmék (szintén kollektív, képviseleti és célorientált) elkötelezett és küldetéssel bíró irodalomeszményének a szabadabb tematizálhatósága révén összekapcsolódni látszott a kétféle, meglehetősen különböző, s mégis sok közös vonással rendelkező szemlélet. Mindemellett a képviseleti retorikák alapvető keretét a korban természetesen továbbra is a marxista ideológiai tér szabta meg. Sütőnek a korban is aktuális politikai kötődése, vállalt szerepkörei és funkciói a hetvenes évek kibomló kánoniságában csak mintegy ezek fényében értékelődnek.

Pedig a szerző művekben megfogalmazódó politikai tájékozódásának elsődleges forrása nem annyira ideológiai, mint történeti jellegű, nem teoretikus körültekintés vagy valamilyen elvont eszmerendszer jellemzi, mint inkább tanulságközpontúság, egyéni, tapasztalati, példázatosság. Hetvenes évekbeli írásképének egyéni helytállásra és erkölcsre utaló képei sem annyira elméleti alapossággal felvértezve, mintsem gyakorlati kényszerűségekben hitelesítik a korábbi közösségi elképzeléseket. A politikus-lét elembertelenítő dilemmáitól (melyekhez szükségtelen egy diktatórikus rendszer) íróként (belső világot teremtve) hamarabb megtanul szabadulni, mint magánemberként. Sokáig innen a hangsúlyozás is, hogy csak a közösségi létért érdemes cselekedni, alkotni. És innen a meghasonlás is, amiért az önmagát közösségi emberként meghatározó szubjektum írói kvalitásai legmélyebb vallomásai helyett ennek a közösségcentrikusságnak az érvényét, hitelét, szükségességét, s ugyanakkor hatalomhoz kötődő kollektív érdekelvét, ám egyéni, személyes hatalom-mentességét kell hogy bizonygassa a változó társadalompolitikai térben. A jó ideig hatalmi támogatottságot élvező, annak játékait belülről ismerő egyén a megtorpanás fokozataiban felismert szabadságelvű köz- és magánéleti magatartása szüli, hogy valós szerepmeghatározásokban találjon rá írói kiteljesedésére.

A hatvanas-hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása válik. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukáltak, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak. Mindezt természetesen arányainak megfelelően érdemes csak figyelembe venni, minthogy túlhangsúlyozása minden bizonnyal éppoly hibának lenne

---

ként emlegetett Illyést is) írja: „Czine jött meg a veje, és a Sütő új lépéseiről akartak beszélni. […] Pálfy Pista elmondta a temesvári bemutatót. […] Sütő felszólalása a román KB ülésén: hitvallása Csau és Románia mellett. Miért történt? Az Öreget nem döbbentette meg. Azt mondta: kezdettől az volt az alapelv, hogy saját belátásuk szerint járjanak el, és Sütő iránt változatlan bizalommal vagyunk." Érdekesség, hogy ugyanezen bejegyzés alatt esik szó Sütő friss Herder-díjáról, ahogyan az is, hogy szintén az említett naplóbejegyzés idézi Illyés meglehetősen eltérő véleményét Méliuszszal kapcsolatban: „Ő régen és többször levizsgázott." Vö. **Kiss** Ferenc naplórészletét, in Kortárs, 1994/11, 11.

minősíthető, mint az egész jelenségnek csupán a hatalom, illetve a hatalmi cenzúra megkövetelte virágnyelven való kifejezésmódokra történő redukálása. A korszakban nemcsak Sütő, de Székely János és Páskándi Géza drámáiban, Kányádi Sándor költészetében, valamint Szilágyi István prózájában is mind ott található a hatalom-tematika, illetve az egyén szabadság-lehetőségeinek különböző típusú kifejtése. Ezek értelmezése az időben azóta bekövetkezett távlat által remélhetőleg már tisztultabb formában ötvözheti az egykori kényszer-elismerések ódiumának és a jelen konkrétabban irodalomszempontú értékeléseinek talán érettebb, időtálló formáit. Az erdélyi szellemi élet hatvanas-hetvenes évtizedeinek általában vett egyén és hatalom közti viszonyának tartalmai és irodalmi ábrázolása az életmű esetében azonban nemcsak az általánosan értett alkotó személyiség és hatalom viszonyának az összefüggéseire, de a korábbi illúzióikból, odaadó kiszolgálásukból felocsúdó, ám folyamatos taktikázásban megmaradó, a hatalmat belülről ismerő közéleti ember indokainak legitimálására is rávilágíthat.

A Sütő-drámák hatalomviszonyaiban erőteljesen tematizált kérdéskör (szerzőjük *A szuzai*t is éppen hatalom és egyén viszonya miatt szemléli egységben az előző történelmi drámákkal, s több nyilatkozatában is tetralógiáról beszél) a személyes élettapasztalatok fényében a nyolcvanas évekre nyer igazán megideologizált formát. Vallomásaiban Sütő ekkortól rendszeresen beszél társadalom-kritikai érdeklődése élménygyökerei mellett keserű tapasztalatairól is. A nyolcvanas évek társadalmi elkomorulásában több interjúban szintén a hatalom-egyén tematika kerül előtérbe. Ennek kettős iránya („hogyan bánik a hatalom az egyénnel, s az egyén a hatalommal")[353] arra is rávilágít, hogy a fokozatosan kialalkított ellenálló szerep mellett milyen belső, saját életútbeli személyes élmények vagy ambivalens tapasztalatok húzódnak. „Jómagam átéltem Szervét nyugtalanságát és ugyanúgy Kálvin józanságának szenvedéseit is, miként mindenki átéli, ha valamiképp közügyi dolgokba kerül…"[354]. A „kétféle igazság egyidejű vállalásának" tudatos alkotói bizonyítékaként idéz Lázok János is egy kerekasztal-beszélgetés lejegyzett anyagából, amelyben Sütővel mondja el, „talán nem támasztok valami abszurdumot, ha azt mondom Kálvin is bennem él."[355]

[353] Vö. Nagy Juditnak adott nyilatkozatot, in Irodalmi szemle 1981/3, illetve rádiónyilatkozatát: Magyar Rádió, Petőfi adó, 1981 ápr. 6.
[354] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek*, Bukarest, Kriterion, 1981, 228.
[355] Vö. *Vita a Csillag a máglyánról német fordításának megjelenése alkalmából,* - vitavezető **Szépfalusi** István - in *Csak tiszta forrásból*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei 12, 1980, - illetve **Lázok**, *i.m.,* 23. Több szempontból is érdekes lehet ez a nyilatkozat: Egyrészt Sütő vállaltan kétesélyes, eldöntetlen dialógusságban szemléli saját darabját, (Bretter nem véletlenül dicsérte az alternatívák dialógusba oldásáért!), másrészt tükrözi szerzője belső világának, katarzismentes, vívódó szemléletváltozásának konfliktusosságát, s nem utolsó sorban a kritikai elvárások bizonyosságtételeinek, hősi ellenáló-képének esetlegességét is.

Sütő egyértelműen hetvenes évekbeli vita-drámáiban találta meg írói önazonosságát, még akkor is, ha mindez nem feltétlen jelentett azonnali világirodalmi rangot, ahogyan azt a kultikus-kanonikus kritika sietett nyomban leszögezni.[356] A színvonalas naplóregény az életműben bár mindenképp jelentős alkotásnak mondható, mégsem indokolja például Czine Mihály Görömbei András által is elfogadott véleményét, miszerint a könyv „a tényekből építkező modern epikának egyik világirodalmi szintű megvalósulása."[357] Különben, sem az esszé-, de még a drámaíró Sütő sem világirodalmi hagyományokat szándékozott folytatni, helyi színekből és adottságokból, a provinciából akarta kifejteni, kifejleszteni az egyetemes minőségeket. A nyolcvanas évek egyre szűkülőbb értelmezési horizontokat nyújtó művei, az elkomoruló valóság és az akaratlagos tematizáció azonban beszűkítette azt a teret, amelyet a korábbi sikerévtized műveinek jelentésmezeje hordozhatott. Míg a korábbi drámáiban akár a saját élettapasztalatokat, a hatalom-viszonyokat és annak kiforgató aljasságait, a tőle való függést és meghatározottságot jól ismerő szerző, a kapott sebeket művészetében is megpróbálta kamatoztatni,[358] a nyolcvanas évek második felében az életmű már leginkább csak egy, az ellenállásában önmaga értékét feltételező és ilyen karakterisztikumát konzerválni igyekvő attitűdöt, s nem utolsó sorban, az ellenállásban kor- és közösségigényt kifejező pózt ölt magára. Esztétikai problematikussága ellenére mindennek írói hitelessége nem kérdőjeleződik meg, személyes életútbeli analógiája azonban viszonylag könnyen kimutatható.

Ezen a ponton célszerű emlékeztetni arra is, hogy a recepcióban irodalom és propaganda viszonya egyáltalán nem korlátozódik csak nyilvánvaló hatalmi politikai aktusokra. A vizsgált időszakra nézve akár diagnosztikus is lehet, hogy a hivatkozási alapnak szánt irodalom eszközszerepe nem csupán a hatalmi politika játszmáiban nyert teret magának, de az ellenzékiség éppolyan szerepekre szűkített konglomerátumában is, mely

[356] A világirodalomba való tartozás vágya persze az elemzett korszakban egyszerű gyermekbetegségnek is tekinthető, mely a kis népek irodalmi kánonjainak távlatait hajlamos volt egyfajta saját elvárás-rend alapján rögtön egyetemessé bővíteni. Mindenesetre nem valószínűsíthető, hogy a sajátosan erdélyi világ sütői eszmerendszerét és korhoz, helyhez, adottságokhoz-kötöttségét más kulturális meghtározottsággal rendelekező olvasók egykönnyen megértenék. Ahogyan a kollektivizálás feszültségeinek, vagy az anyanyelvi küzdelem jogtalanságokat felsorakoztató érveinek is valószínűsíthetően más olvasatai és értékhorizontjai lennének az egyéb, mint magyar anyanyelvű olvasók számára. Ami esélyt kínálhat mégis az ilyen rangra, az éppen a helyi színektől, a provinciától leginkább elrugaszkodó drámák dialogikus lehetőségeinek, talán világviszonylatban is mérhető magaslata, szabadsága és önértelmezési távlata.

[357] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in UŐ, *Nép és irodalom*, *II.* Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., 1981, 145.

[358] A pszeudo-marxista szemlélet az oktatást és a teljes irodalmi értékrendet a hetvenes években is meghatározta és irányította a szó legszorosabb értelmében, az újabb generációk ebbe nőttek bele, ebben a szemléletben szocializálódtak. A nagy egyéniség, a nagy művész, ha ezáltal determinált is volt, attól vált jelentőssé, akkor mutatkozott meg, ha egyáltalán felismerte ezt, ha más szótárat is mozgósítani tudott, s megpróbált kilépni belőle.

olyan helyi vagy területi ideologikus értékre korlátozódó eszme- és értékrendeknek vetette alá az életművet s általában a határon túli szerzők egy jelentős részét, amilyenre egyébként a cenzúra apasztotta le az irodalmiságot annak „természetes" állapotából. Ebben az eszközszerepben pedig a vállaltan ideologikus fogadtatás olvasatigénye meg is felelt az olyan fajta értelmezésmódnak és egyszersmind kötött értelemadásnak, amely legfőképp azért dicsérte a művészt és művészetét, mert annak mondanivalója megerősítette hitében vagy előítéletében, vallott és propagált (irodalom)eszményében. Pedig Sütőt, mint említettem, nem csupán a népi irodalomkritika emelte a közfigyelem középpontjába. Korai sikereit követően, a hivatalos irodalompolitika kritikusi gárdájának megbecsülő figyelme is övezi, a hetvenes évektől pedig ugyanúgy ír róla Czine Mihály vagy Görömbei András, mint Szabó B. István vagy Szerdahelyi István, Réz Pál és Szakolczay Lajos mint Pomogáts Béla és Béládi Miklós, Ilia Mihály mint Olytán Béla.

Az életútfeltárás következetlenségei

Ugyan nem vagyok a referenciális olvasatok híve, mégsem tartom teljességében elfogadhatatlannak, ha a szerzői életrajz bizonyos elemei meghatározó szerephez jutnak adott művek interpretációjában. Ugyanígy nem vonom kétségbe, hogy bizonyos esetekben, adott időkben a jellembeli, etikai, morális adottságok kiegészíthetik egy adott mű értelmezéshorizontját. Abban a pillanatban azonban, hogy ezek a járulékos jegyek magatartásmintákként tételeződnek, s válnak a recepciót meghatározó, olvasási eljárásokat keretező értékorientációvá, igencsak megkérdőjeleződhet az az elgondolás, amelyik az önéletírásokból leszűrt adottságok (például az ellenállás, a képviselet, a hősiesség, stb.) értelmezői következetességét csak az életút egy bizonyos szakaszára gondolja kiterjeszthetőnek. Magyarán, ha csupán olyan életrajzi elemekből vagy jellembéli adottságokból válogat, amelyek saját diszkurzív legitimációjához hasznosnak bizonyulnak. Nem feltétlen szükségszerűnek, csupán funkcionálisnak, a jelentősebb Sütő-*írások* nyelvi-stiláris megformáltságán, minőségén vagy rangján ugyanis ezek a kiegészítések nem, vagy legfeljebb ideiglenesen változtatnak. Sok esetben éppoly szükségtelenek, mint az utólagosan heroizáló olvasatok, melyek már végképp nem művekre, de alapvetően szerzőjükre, annak kanonikus életútjára és bizonyos eszmék igazolására irányulnak.

Mint említettem az eddigi referencialitásból kiinduló életműre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak kritikákban, értekezőprózai értékelésekben alkalmazott következetlensége folytán vizsgálódásaim az általuk alkalmazott módszertan felvetéseihez is

kénytelenek visszatérni.[359] A kánonkommentárként működő életútépítés művet és szerzőjét egyszerre próbálja értékkategóriaként meghatározni, holott az ilyenforma elemek az ideológiai olvasatoknak legfeljebb temporális jellegét, a normatív szándék ellenére szükséges újraértését már bizonyára nem segítik elő. A korabeli fogadtatásban a recepciót éppen az jellemzi, hogy nem választ szét szerzőt és művet, de még szerzői és szerzői megnyilatkozásformákat sem. A közéleti megszólalások, – mert az eszmei egészet, a teljes világképet tükrözik – éppúgy tárgyaltatnak az életmű értékelése során, mint a legjobb színpadi művek, éppolyan irodalmi megnyilatkozásként aposztrofálják őket, természetes tehát, ha élet és irodalom, a mű valósága és a szerzői valóság egyazon hullámhosszon interpretálódik. Sütő írásművészetének közíróiként való (ön)meghatározása is ezt erősítette.

Az életmű megközelítéséhez éppen ezért a monográfiák adják az egyik legerősebb és legkézenfekvőbb fogódzót, a kánoni pozícionáltságot illetően. A Sütő-monográfiák szerzői élet és mű viszonyának kérdésében olyan oksági összefüggésrendszert sugallnak, amely mindenképpen indokolni látszik az életrajzi történések egyidejű vizsgálatát művek létrejöttének és tematikájának megértésekor. A szerző életeseményeit is értelmező monográfiák leginkább az életrajz biztosnak vélt (ideológiailag elfogadhatónak nyilvánított) fogódzóira azonban nem csupán támaszkodtak, de belőlük kiindulva látnak hozzá vázolt feladatuk tárgyalásához. Valószínű, hogy amit tulajdonképpen minden kultikus életmű befogadás-története esetében elmondhatunk, a Sütő-recepcióban is mindmáig elsődlegesen szerepel előfeltevésként az a hiedelem, mely szerint műveinek nagysága nem egyes művek megalkotottságában, hanem műveinek összességében, jelentőségük pedig nem egyes esztétikai mérlegelhetőségük, hanem sokkal inkább moralizáló szempontok sokaságának alapján keresendő. Ezen fölül is a bizonyos szegmenseiig autoriternek tekinthető szakirodalom ’korszellem’, ’ideologikum’, illetve ’tudósítás’ vonatkozásaira lefokozva s mégis az alkotó személyiség romantikus felnagyítására, nyelv- és népféltő momentumaira fektetve a hangsúlyt igyekezett értelmezni az életművet.

Mindemellett az életútbeli szubjektív, válogató, csoportosító módszertan olyan eljárásokat vont maga után, amelyeknek nem a választott metodikája, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége vált az ideológiaképzés legfőbb eszközévé. Amennyiben ugyanis magatartásmodellek alapján értékelték az életmű megannyi alkotását,

[359] Tekintve bár, hogy az életútnak és az életrajzbeli referencialitásnak nem kellene túlzott szerepet játszania egyes művek értelmezésében, (legalábbis csak annyiban, amennyiben talán a művek jobb megértéséhez ez hozzájárulhat, azaz a művek felől teszi olvashatóvá az életrajzot és nem fordítva) mégis fontosnak vélem fölvázolni az életút egyes fontosabbnak érzett momentumait. Már csak azért is mert az általam idézett és idézendő kanonikus vagy metakanonikus szövegek az értelmezéseik origójába mind az ilyenfajta megközelítéseket állították. (Legtöbbször egy magatartásmodellt hangsúlyozva.)

akkor következetesen azt az ambivalenciát is értelmezni kellett volna, amely Sütő sokáig ambivalens, felfelé vonalas, kifelé ellenálló diszkurzusát jellemezte.

Monográfiák

Különösen fontos megjegyezni, hogy az elemzett életmű esetében beszélhetünk az első olyan monografikus vállalkozásról, amelyikre határon túli szerző esetén hivatalosan engedélyt adtak. A hangsúly az évszám kapcsán is (1986) legalább ilyen fontos, mind irodalompolitikai mind szakmai szempontból, főképp, ha belegondolunk, hogy a korban egyéb határon túl élő szerzők hosszú sora lett volna felsorolható, akik nemhogy monográfiához, megméretéshez is alig jutottak. (Határ Győzőtől Székely Jánosig, stb.) Az első monográfus számára adott volt tehát az alkalom, hogy végre a határokon átívelő irodalom egységéről,[360] minőségi fejleményeiről, eredményeiről számoljon be, s egyáltalán, az említett nemzeti-önszemléleti viták után ráirányítsa a figyelmet más határon túli alkotókra, műhelyekre, életművekre is. Az első határon túli alkotóról szóló monográfia előzmény nélküli vállalkozásnak számított, éppen ezért a kétkedőket is meggyőzve, a szakma és a szélesebb olvasóközönség figyelmét is az akkorra már hivatalosan is legitimált, elfogadott vagy megtűrt, egységesebb szemléletek országhatártól független ereje felé fordíthatta volna. Főképpen, mert a monográfus – választott szerzőjéhez hasonlóan – az írást mindig is szolgálatnak fogta fel!

Görömbei András eleve a hetvenes évektől ismerkedett meg az életművel, s annak korábbi szakaszait már ezek fényében, jóindulatú túlzásokkal formálta a jelen elvárásaihoz. Ezért talán nem csak a monográfusnak alanyáról rajzolt, eléggé vitatható képe, de részben a romániai magyar és a magyarországi kritika másként értékelő, más szempontú értékítélete is felelős. (Valamelyest nehezíthette a munkát a szerzői bibliográfia és az erdélyi repertóriumok korabeli hiánya is, mely a romániai magyar orgánumokra vonatkozó tudományos kutatásra is nagyrészt jellemző még ekkor.) Recepciótörténeti vizsgálódásainkat tekintve egyértelműnek látszik azonban, hogy azok a politikai események, melyek a monográfia megírása idején zajlottak, kiemelt szerepet játszottak a monográfus erkölcsi ítéleteinek és hódolati aktusainak az előtérbe helyezései esetében. A debreceni irodalomtörténész úttörő kezdeményezése, mint utaltam rá egy olyan közhangulatban nyert monografikus formát, amikor Sütő személyében a magyarországi közvélemény már leginkább kisebbségi hőst ünnepelt. Az utólagos agyondédelgetés határon túli szerzőkre vonatkozó aktusai az ő esetében mégsem csak egy

[360] A nyolcvanas évek nyitányát ilyen téren meghatározó, említett Önszemléleti vita, illetve az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötete után!

korai felületes fogadtatásnak vagy protokollszerűségnek a feledtetése révén váltak nyilvánvalóvá, hiszen Sütő hivatalos funkcióinál fogva, hatalmi támogatottsága révén is mindvégig azon kevesekhez tartozott, akiket a hivatalos magyarországi irodalompolitika is elfogadott és számon tartott. Nem véletlenül írhatta még 1977-ben is Fenyő István Sütő első két, legsikerültebb történelmi drámáját elemezve, hogy szerzőjük „fáradhatatlanul alkotó, nagy kommunista művész".[361]

Persze amilyen tragikus és szimptomatikus, hogy erdélyi szerzőről monográfia a nyolcvanas évek közepéig nem íródhatott, úgy az is jellemző (s már a kultikus közmegegyezést jellemzi), hogy ezt követően, a kilencvenes évek végéig Sütőről a harmadik monografikus feldolgozás is elkészül, mire más szerzők életműveinek összefoglalása egyáltalán szóba kerül. (Hogy csak kortársakat említsünk: Székely Jánosról csak az ezredfordulón, Kányádi Sándorról csak 2003-ban, Szilágyi Istvánról pedig 2004-ben készült monografikus feldolgozás, Páskándi Gézáról viszont máig nincs még!)[362] Mindhárom Sütő-monográfia szerzője túl közeli viszonyban áll alanyával, olykor talán szimpatikus, máskor viszont a legkevésbé sem öncélú elfogódottságaik egy szélesebb érdekkört, igényt s szemléletet tükröznek. A hetvenes évek közönségsikerei, illetve a nyolcvanas évek ellenzéki-reformer korhangulata jellemzi az első, a kilencvenes évek drámai-heurisztikus társadalomképe, Sütő személyes sorsának tragédiája, majd az őt övező ünnepelt köztisztelet a második monográfiát. Ablonczy hetvenedik, illetve hetvenötödik születésnapra kiadott, temérdek sajtóhibával teletűzdelt munkája már leginkább furcsa kortörténetet ötvözve, kevésbé az irodalmi alkotások, mint inkább az írói életrajz és társadalomtörténeti képek szétbonthatatlan egységében véli megragadni az értelmezések kiindulópontját. A tudományos igényűnek aligha nevezhető kötet viszont olyannyira determinált alanya iránti hódolatában, hogy baráti odaadásában a viszony leginkább csak Sütő saját életútjára vonatkozó retrospektív kortörténeti (ön)értelmezéseinek monografikus tolmácsolására szűkül.

A monográfiákban a személyesség, ez utóbbit kivéve, nem annyira a hangvételben, mint inkább az alanyuk iránti tiszteletben nyilvánul meg, amely viszont így is gyakran népmesei távlatokba helyezi, s szerzőjével hőst tiszteltet alanyában. A „szimpatikus elfogódottságon"[363] túl, Görömbei András például „megidézett hősét" meg sem kísérli összevetni egyéb erdélyi szerzőkkel, vagy akárcsak az életművet elhelyezni a korabeli

[361] Fenyő a marxi dialektika szerint tézis-antitézis kettősében elemzi a „társadalomújító magatartás két poláris elfajulásának megjelenítését." Vö. **Fenyő** István, *Forradalom és humanizmus*, in Alföld, 1977/2.
[362] Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai: Székely János*, Bp., Új Mandátum - Az irodalom visszavág, 2000; **Elek** Tibor, *Székely János*, Pozsony, Kalligram, 2001; illetve **Pécsi** Györgyi, *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram, 2003; és **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004.
[363] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

romániai magyar irodalomban. Ezért „a monográfiát olvasva úgy tetszik, hogy Sütő András életműve Erdélyben egyedüli csoda, mintha az általa létrehozott értékek egyetlen szállal sem kapcsolódnának más alkotásokhoz. Mintha a romániai magyar dráma nagykorúsodásáról lehetne Páskándi Géza *Vendégség*e, Székely János *Caligula helytartója* című műve nélkül beszélni, mintha Szabó Gyula, Kányádi Sándor – hogy csak Sütő nemzedéktárait említsem – nem az elemzett életművel azonos értékű életművet mondhatnának magukénak."[364]

Bertha Zoltán monográfiája marad elemzéseit tekintve talán a leginkább „szöveg-közeli", értelmezéseiben ez áll a legközelebb a művekkel való foglalatoskodáshoz, – ahogyan a könyvsorozat is, amelyben megjelent, tudatosan kísérelt meg távolságot tartani a politikai elkötelezettségektől – ám ennek szerzője sem hasznosítja azokat a belátásokat, amelyek az első monográfia óta egy megváltozott politikai helyzetben, már a kilencvenes évek felől egészíthették volna ki az előzetesen megállapított értékítéleteket.[365] Ráadásul mindjárt munkája bevezetőjében újrafogalmazza mindazokat a szentenciákat, amelyek továbbra is csak egy különálló erdélyi művelődés- illetve irodalmi hagyományszegmensben válik megragadhatónak az életművet. Ugyanakkor a kilencvenes évek elejének politikai közjátékait, Sütő szerepét és tragikus szereplését nem tudja, vagy nem is akarja távol tartani a referenciális értelemadásoktól. Lét- és ismeretelméleti alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján a végre várt műelemzésekben, a művekkel való foglalatoskodásban is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása, az értékpusztulás tematizálódik.

Szelektivitás

Az első monográfia szerzője Sütő addigi életművéhez jelene erőteljes ideológiai aspektusai felől közelített. A honmentő kánon elvárásrendjéhez történő igazodás értelmében a megrajzolt kép így leginkább ott válik nyilvánvalóan vitathatóvá, ahol az elfogultságok az írói pályán az életrajzi tényeket csak szelektíven veszik figyelembe. Sütő nyolcvanas évekig áthúzódó politikai funkciói[366] a magyarországi méltatásokban majdhogynem teljességében feledésbe merülnek. Az első monográfus szemléletében a fejlődéselv és az érzelmi elkötelezettség összeolvadása eredményezi, hogy alanyában nem a szerzőt, de elsődlegesen a morális embert, jellemhőst tisztel, „aki a különböző akadályok leküzdésével egyre jobban

[364] Uo.
[365] Mindemellett nem csak alanyához, de korábbi szerzőtársához, egykori tanárához is valószínűleg túl közel áll.
[366] Főszerkesztői pozíciója (1958-1989) mellett többek közt Nagy Nemzetgyűlési képviselősége (1965-1980), RKP Központi Bizottsági póttagsága (1969-1984), Román Írószövetségi alelnöki tiszte (1973-1981), a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságbeli tagsága (1968–71), a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Büró-tagsága (1968–1987), Munícípiumi néptanácsi alelnöksége (1975–1980), stb.

megerősödött, s az idő őt igazolván, lehetőséget kapott az igazság kimondására".[367] Csakhogy az életrajzi tényekre figyelve a pálya ennél sokkal bonyolultabb: Sütő szókimondását, a nyolcvanas évek részleges tiltásából visszavezetett ellenálló-képét mindössze pár évvel korábbi, közszereplői státuszait is figyelembe véve, alighanem árnyaltabb kép tárult volna elő. S noha az első monográfus nem szépirodalmi alkotásokkal, illetve azok értelmezésével foglalkozik csupán, s alkotói módszerébe az életút megrajzolása során legalább olyan súllyal kerülnek be a szerzői referenciák, mint a (nagyrészt ezekből is levezetendő) műértelmezések, meg sem kísérel teljes kortörténeti elemzést adni. E nélkül viszont szerzője ötvenes évekbeli „közírói" attitűdjei (akárcsak későbbi hatalmi kötődései és változó szolgálatelve) feltáratlanok maradnak, vagy ami még szembetűnőbb, a vázlatosságban az értelmezéshez szükséges kritikus szembesítés helyett az engedékeny utóértelmezés (a cél szentesíti az eszközt, a szándék a cselekedetet módon) uralkodik el. A monográfus legtöbb esetben rögzít, bizonyos folyamatokat megállapít ugyan, de nem látja át, (s nem is akarja átlátni) a megváltozott korabeli politikai helyzetben Sütő ambivalens közszereplését, s meg sem kísérli feltárni az okokat. Mindössze azt állítja, hogy „gyakran irányelvekhez kényszerült igazítani valóságos élményeit", hamar hozzátéve, hogy a „diadalmas látszatú írói pálya" már 1955-től átfordul „önemésztő, öntisztító eszmélkedésbe."[368] Az igencsak kétséges megállapítást maga a szerző cáfolja, amikor röviden utal az 1958-as vitákra, melyeket a fiatal szerző „funkcionáriusként és őszinte kommunista hittel"[369] vitt véghez. A korabeli viták, a félresiklott közszereplés, és a Sütő-műveket is behálózó zsdanovi eszmerendszer valódi következményeit azonban a monográfus nem óhajtja feltárni. Túlságosan hinni akar Veres Péter megelőlegezett bizalmának[370], illetve Illyés kitüntető szavainak – „Huszonkilenc éves, és kész nemcsak mint prózaíró, hanem mint ember is"[371] –, holott ez még az életutat rendszeresen értékelő szakemberek szerint sem több „diplomatikus mellébeszélésnél, hiszen a művek és az író-politikus Sütő 'vitái' másról tanúskodnak."[372]

Az 1958-ban az *Igaz Szó* hasábjain folytatásokban közölt sematikus szemléletű, számonkérő jegyzeteiben (*Tűnődés magunk fölött*)[373] Sütő még rugalmatlan fölényességgel utasít el és oktat ki fiatal pályatársakat, szerkesztői munkatársaként világszemléleti alapon

[367] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[368] Vö. **Görömbei** András, *Sütő András*, Bp., Akadémiai, 1986, 22.
[369] Uo., 55.
[370] Veres Péter 1954-ben írt levelezőlapján figyelmeztetései ellenére (mely szerint nem egy írása népieskedő!) új reménységként egy „székely Mikszáth"-ot előlegez meg. Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek*. Bukarest, Kriterion, 1980, 81-82.
[371] Illyés az őt Erdélyben kalauzoló fiatal íróról mondja. Vö. **Illyés** Gyula, *„Románok, magyarok – segítsük egymást" – Illyés Gyula a romániai magyar irodalomról,* in Utunk, 1956/19, 1.
[372] Vö. **Szakolczay** Lajos, *i.m.,* 145.
[373] Görömbei András monográfiájában az 1959-es évszám nyilván elírás.

egész sorozatban ítélkezik.[374] Huszár Sándort az „emberség szépségének hiánya" miatt, Kányádit a szegényesen, sivárul megverselt külső realitás ábrázolása miatt, Páskándit közhelyessége folytán, Szabó Gyulának *Gondos Atyafiság*át pedig többek közt annak túlzottnak ítélt érzéki intimitásáért rója meg. Székely Jánost aztán egyenesen nyílt önkritikára készteti a párt és a kor szellemisége által rossz szemmel nézett „oldhatatlan magánya" „arisztokratikus szembefordulása" „szubjektív idealizmusa", s a műveiben megnyilvánuló „cselekvéstelenség és céltalanság" miatt, megtoldva mindezt azzal a sarkítással is, hogy „a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt"![375]

Aki tehát nem hajlandó a kor szellemének kollektív eszmeiségét műveiben népszerűsíteni, annak nem sok keresnivalója van az irodalomban. Sütő sarkallatos tételeiben már ekkor tűzzel-vassal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen. Az általa az irodalomból kitudott *Mélyvizek partján* című Székely János kötet csak egyik eklatáns példája mindennek. A megbocsáthatatlanul polgárinak és individualistának ítélt fiatal szerző az úgynevezett „baráti figyelmeztetés"[376] kapcsán írt kényszerű válaszának fejtegetéseit nem véletlenül kezdte az alábbi sorokkal: „Nézeteimet bírálták, nem rímeimet".[377] Az írószövetség marosvásárhelyi fiókjának vitaülésén Hajdu Győző nyomatékos felszólítására „önkritika" címen felolvasott elszomorító (korszakot jellemző) önpocskondiázásában, végletekig kiélezett önvádjában a bírálóin is túltett, s már-már groteszkül bizonyította („versei hibás, valóságellenes filozófiai megalapozásával" szemben, s közvetetten vádlói megszégyenülésére) dialektikus materializmusban s annak történelemfilozófiájában való jártasságának magas színvonalát is.[378]

A monográfusok elnéző jóindulatukban nem is említik, vagy jelentéktelennek ítélik az ehhez hasonló korai eltévelyedéseket.[379] Görömbei mintegy illúzióktól fűtött korszaknak, s őszinte kommunista hitnek, „pártpolitikai irányelveknek" tudja mindezt,[380] de Bertha is csupán „disszonáns hangoknak" nevezi, melyek „illúziók és útkereső ösztönzések

[374] Vö. **Sütő** András, *Eső elől tóba? – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/1. UŐ, *Közelebb a provinciához. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/2. UŐ, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[375] „… a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt; aki halhatatlanná nőtt ebben az irodalomban, azt a nép, a közösség, a társadalmi haladás gondja lelkesítette és emésztette". Lásd Sütő András, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[376] Vö. **Sütő** András, *Idegen életek… i.m.,* 396-398.

[377] Vö. **Székely** János, *A valóság kötelez (önvizsgálat és felismerés*), in Igaz Szó, 1958/12, 821-828.

[378] Uo., illetve lásd még **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000, 16.

[379] Sütő így nyugtázta Székely önostorozó cikkét: „A valóság és igazság győzelme, hogy Székely János eljutott idáig. A kispolgári individualizmus, az eszmei tévelygés veresége, hogy Székely János ilyen nyílt és őszinte beszéddel rugaszkodott el – régi költői világának partjaitól." Vö. Igaz Szó, 1959/1, 87.

[380] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 75, illetve 22.

keveredéseit tükrözik."[381] Holott a pályatársakal szembeni szigor, nem beszélve az egyéb „kártékony közszereplésről"[382] a korban mindvégig politikai következményekkel is járt.[383] Az irodalmi valóságtükrözés két fő hibáját már 1956-ban is az idillizmusban és a negativizmusban kijelölő Sütő[384] (az egyik jórészt a sematikus ábrázolásokat, a másik a kritikai szellemet fedte a korban) ugyanilyen vádakat hangoztatva áll be a Földes László Utunk-szerkesztő irodalmi-közéleti eltávolításával, pártból való kizárásával végződő politikai hadjáratba.[385]

E fiatalkori közszerepléssel kapcsolatban az első monográfus nyolcvanas évekbeli egyértelmű hódolatában csak annyit tart fontosnak megemlíteni, hogy Sütő „szélsőséges megnyilatkozásait hite enyhítheti mai megítélésünkben".[386] Amellett, hogy e kijelentése több mint kérdéses, valahol kétségbe is ejtő, hiszen ez nem jelentheti – mint Szakolczay Lajos is szóvá tette –, hogy egy átfogó igényű monográfia esetében „szó nélkül lehetne hagyni az akkori, a politikusi hátország védelme mögül el-elhangzó kijelentéseket".[387] Ahogyan a későbbi monográfusokkal ellentétben említett szerző azt is remekül látta meg, hogy az életút drámája is e kettősségben csúcsosodik: „Sütő egyszerre *kint* és *bent*, a sérelmeket elszenvedő *övéi között* és azok táborában, *fönt*, akik e sérelmek előidézői."[388] Pedig a hátország nem csupán az ötvenes években jelentett realitást Sütő számára. Amikor Görömbei befejezi monográfiája kéziratát, Sütő még mindig RKP KB póttag. Igaz, későbbi politikai szereplésével kapcsolatban Ablonczy is határozottan kijelenti: pártpolitikai pozíciója számára „nem hatalmat, de kisebbségvédelmi szolgálatot jelent."[389]

Elkötelezettségformák?

Az életút különböző stációinak egyoldalú megrajzolása természetesen már értelmezés maga is. Míg Görömbei „átstilizálja" a hetvenes éveket megelőző időszakot, Sütő hajdani

[381] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 71.
[382] Szakolczay kifejezlése, lásd **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[383] Lásd például a Jordáky Lajos meghurcolásában játszott szerepét, in *Vörös Zászló*, 1957. okt. 23.
[384] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 83.
[385] Alig pár hónappal az említett cikksorozat után, 1958 augusztusában! (Földes László, az akkori idők egyik legismertebb romániai magyar publicistája, előbb az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának vezetője, később az *Utunk* című irodalmi hetilap - a mai *Helikon* elődje – főszerkesztője volt, aki ilyen minőségeiben nagy szerepet játszott Dávid Gyula, Bajor Andor, Fodor Sándor, Szabó Gyula, Székely János és mások indulásában. A Földes ellen 1959, január 7-én lezajlott fegyelmi ügyében a legkeményebb vádakat Hajdu Győző mellett Sütő fogalmazta meg. A marosvásárhelyi írótársaktól indult levelek egyenesen a Központi Vezetőségnek szóltak. Az elítélő pártgyűlés jegyzőkönyvét, s a felszólalók hozzászólásait Szabó Gyula adta közre. Vö. **Szabó** Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *II*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001, 175-202; illetve vö. **Bottoni**, Stefano, *i.m*.
[386] Uo.
[387] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[388] Uo. (Kiemelés az eredetiben, BL.)
[389] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve.* Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997, 224.

baloldali elkötelezettségét a második monográfiát író szerzőtárs a kilencvenes évekből is egyrészt csak a népiséggel kapcsolatban, másrészt a nemzetiségi önmegtartás esélyei felől veszi szemügyre. Bertha Zoltán erkölcsfilozófiai szempontból átgondolt monográfiája lét- és ismeretelméleti szempontokból közelített a nemzeti kisebbség megmaradásának, az értékfenntartásnak a problematikájához. Ebben Sütő hajdani elkötelezettsége és megnyilatkozásai is a népi feltörekvés és a nemzetiségi önmegtartás esélye felől értékelődött, nem látva át, hogy korabeli dogmatikus kollektivista írásai, még nem népi, de marxista szövegek. (Ahogyan a negativista Földest és az individualista Székely Jánost, úgy a korban a szintén népi írónak számító Szabó Gyulát vagy Kányádi Sándor bizonyos munkáit sem a hetvenes évekbeli kisebbségi közösség képviseletében, hanem a szocreál, antinegativizmus és pártosság nevében ítélte el.)

Az ekkor keletkező szépirodalmi munkáknak, korai próbálkozásoknak értelmezéshorizontbeli szűkössége is jórészt még egy kétpólusúvá redukált társadalmi szemléletet örökít át. A naiv-romantizáló, anekdotikus funkció túlterheltsége éppen a bolsevik-marxista leegyszerűsített történetelvűség egysíkú jellemábrázolását és világképét hivatott elfedni. A kilencvenes évekből visszatekintve Bertha annyit belát, hogy „a szimbolikus elvonatkoztatás szemantikai hátterében (…) nem az egzisztenciaközpontú élmények és immanens léttapasztalások önfelismerései, hanem esztétikailag irreleváns, külsődleges, ráadásul történelmileg igazolatlan és téves ítélkezési sémák és ideologémák állanak”.[390] Mégsem akarja átlátni, hogy az olykor remélt társadalmi progresszió hipotetikus értéktartalmaira utaló illuzórikus előfeltevések, a későbbi társadalmi helyzettudatosodással együtt nem zárulnak le, s az író irodalompolitikai ítélkezéseit sem a népi, sem a nemzeti karakterisztikum kollektív irányába való tájékozódással nem lehet elfedni.

A monográfiák többnyire egységesen a korábbi illúzióktól, pártos hevülettől legalább részben mentesülni látszó hatvanas évekbeli szembenézésnek vélik a „vajúdó íráskedvet” is. Bertha azt is látja, hogy a kommunista látszatmegoldások, csekély helyzeti javulások optimista, önáltató túlértékelése maga is sorstragédia,[391] ennek következményeit azonban már nem kívánja tudomásul venni. Pedig a programosan hitt történelmi megoldások mellett az életúttal behatóan foglalkozók számára is jórészt egyértelmű, hogy a pálya e szakaszán a kollektív irodalomeszmény és társadalmi szerepkör mögött még nem a nemzetiségi-közösségi jogokért való szóemelés, csupán szocreál antinegativizmus és idillizmus-ellenesség húzódik. Sütő sztálinista évei, mint azt egy későbbi interjújában ő maga mondja

[390] Vö. **Bertha**, *i.m.* 105.
[391] Uo., 28.

el, a vallott és vállalt eszmék időszaka volt.[392] Görömbei szerint „őt is elkapta a bajokat is idillé stilizáló pártos lendület", illetve „a jó szándék olykor nem találta meg a helyes irányt."[393] Az ebből származó konfliktusosság az életútban azonban csak jóval később jelentkezik, amelynek valós vagy részleges hitelességét eldönteni nem biztos, hogy az irodalomtörténet feladata. A fogadtatástörténet interpretációinak utólagos értelmezéskonstrukciói felől azonban (melyek a nyelv- és közösségféltés, a megmaradásvágy elemi affirmációi szerint igyekezett legitimálni a teljes életművet, s nem kívánt a történeti kitekintés által túllátni saját előfeltevésein) mindenképpen szükségszerű megjegyezni, hogy a pártos eszmékkel való azonosulás messze nemcsak az ötvenes évek közepéig érvényesül.[394]

A kánon szellemi konstrukciójának szelektivitását ugyanis nagyrészt éppen az tükrözi, hogy az elkötelezettségeszmék felfejthetőségét csak egyirányúan véli az életműből kiolvasni. A kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként funkcionál. A befogadás és a kanonikus hely ezért sem lehet független ettől a hagyománytól, minthogy a szövegek is csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők. Azok az életútbeli sajátosságokra és hangsúlyokra tekintő magyarázatok, amelyek felhasználták az életrajzbeli elemeket, vagy nem említették, vagy az ötvenes-hatvanas években megfogalmazott közösségi elvárásokat is a későbbi nemzetiségi keretekre alkalmazva értékelték. Nagyrészt a teljes hetvenes-nyolcvanas évekbeli magyarországi fogadtatásról megállapítható, hogy abban Sütő baloldali elkötelezettsége, szerepvállalása és funkciói által a kommunista hatalommal való ambivalens viszonya egyáltalán nem tematizálódik, vagy amennyiben mégis utalás történik rá, úgy ifjúkori botlásnak, tehát múltbélinek minősül, vagy eleve felmentő jelleggel kerül említésre. A korban a politikai

[392] Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990.
[393] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 75.
[394] Sütő életpályája első szakaszában egyértelműen nem népi-nemzeti oldalról s nem is ellenzékiként, később is csak ambivalens módon, belülről, reformer közszereplői szerepében szólal meg. Az ismertebb irodalmi vonatkozású vagy irodalompolitikai Sütő-megnyilvánulások közül a Székely Jánosról, Jordáky Lajosról, Szabó Gyuláról írott cikkeket, és a Földessel kapcsolatos megnyilvánulását egyéb párthű eszmefuttatások övezik. (1947-ben dicséri az új tanügyi törvényt, 1954-ben az Irodalmi Újságban pedig maga számol be a felszabadulást követő tíz év elért sikereiről, a jólét korszakáról, Románia és a Szovjetúnió sikeres politikájáról. 1955-ben a „szókratészi homlok"-kal és „prométeuszi vakmerőség"-gel bíró Leninről zengedez, 1956-ban a marosvásárhelyi írók egy részével ő is aláírja a forradalmat elítélő nyílt levelet. Az 1958-as említett megnyilvánulásokat követően, 1959-ben örvendetesnek tartja Kolozsváron az egyetemek egyesítését, s szintén a negativizmus és idillizmus ismételt elítélése mellett hirdeti a pártos irodalom szükségszerűségét. 1965-ben a gyilkos pártfőtitkár, Gheorghiu-Dej halálát siratja, 1967-ben megelégedettséggel nyugtázza a párt nemzetiségi politikáját, 1969-től pedig, mint említettem, legfelsőbb szinten vesz részt a nemzetiségi életet érintő kulturális vagy politikai döntések kivitelezésében… Vö. **Sütő** András, *Tíz esztendő változásairól. Romániai levél*, in Irodalmi Újság, 1954, 23. augusztus 21.; **Sütő** András, *A lenini bizalom alapja*, in Igaz Szó, 1955.; **Sütő** András, *Új bor*, in Igaz Szó, 1959/1.; **Sütő** András, *Erős volt mindig. Gheorghe Gheorghiu-Dej halálára*, Utunk, 1965/13.; illetve lásd még Sütő András képviselő felszólalását a Műveldés- és Művészetügyi Állami Bizottság megszervezéséről szóló vitában, in Vörös Zászló, 1967. dec. 29.)

hatalom persze szinte minden írónemzedékből magához vonzott ideig-óráig tehetségeket. A későbbi ambivalens jegyek ellenére a recepció egyirányú értéklátására jellemző, hogy a sztálinista írói szakasz maga is utólagosan csupán olyan jelenségeknek a körében értelmeződik, amelyek „a népi feltörekvések és a nemzetiségi önmegtartás számára számottevő esélyt kínáltak".[395] Ez a szemlélet egy valóban elkomoruló politikai realitás abszurditásban, szélsőséges nacionalizmusban kiteljesedő korszakának a tapasztalatával olvas jelenéből visszafelé, s a retrospektív értelmezésben gyakran összemos olyan eszményeket, amelyek a hetvenes évek műveinek hatalomviszonyát vagy nemzetiségi kollektív értékrendjét az ötvenes évek sematizmusaiból is kiolvasni véli. A hetvenes évtizedben felerősödő nemzetiségi elfojtás elleni megnyilatkozásokból, az ekkorra ismét előtérbe kerülő transzszilván értékekből, vagy magából a Trianon-traumából viszont aligha vezethető le olyan állítás, amelyik Sütő publicisztikai írásainak kritikus, ítélkező hangnemét s a szépirodalomban kollektív ideológiát számonkérő téziseit egyben a nemzetiségi jogok korán felismert hiányosságainak megoldását szorgalmazó eszmeiséggel hozhatná összefüggésbe!

Modellteremtés

A hetvenes évektől eredeztethető kánoni modellteremtés a kirobbanó sikeresség mintegy tizenöt évének (az *Anyám*tól az *Advent*ig) folyamatos szakmai elismertségén és olvasói népszerűségén át (s olykor a kizárólagos ismertség kereteiben) jut el a kultikus formákig. Hatástani szempontból nagyon jelentős a fogadtatás politikai-ideológiai háttere, mely a hivatalos hatalmi elismerésektől az elnézett, megtűrt kategóriáin át a nyolcvanas évekre két irányba mozdul. Míg Romániában, ha nem is a betiltottig, de mindenképp a korlátozottig, addig Magyarországon a megtűrt kiszélesedő kategóriáin át a bizonyos tekintetben propagáltig jut. Ennek a változó cenzurális térnek a nyilvánosságában és nyilvánvalóságában lehet lényeges az eltérő minőségi váltás ellenére a dolgok politikai kimondhatatlanságának kényszerét az irodalmi formákra átvállaló életmű fokozódó fogadtatása és szakmai kereteket gyorsan átlépő sikere. (Ugyanezért nemcsak a sütői nyelvezetet, de az életművet tárgyaló szövegeket is érezhetően változó allegorikusság-fok jellemzi). A sikerességen, az írói modellteremtésen túl azonban a tragizált szerepkörök már kultikus jegyeket vetítenek elő, melyek olvasata nemcsak egy értelmezői közösség saját identitását, de a szerző közelmúltját is megkonstruáló képben, traumatizált emlékezeteivel, hőst formáló jelképiséggé válik.

[395] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.,* 29.

Kultuszról éppen azért beszélhetünk az életmű kapcsán, mert benne a közéleti, politikai és írói szerepkörök nemcsak ötvöződnek, de egyaránt kritikátlanul ötvöződnek. Nem egyszerű felcserélődésről van tehát szó, hanem olyan választott stratégiáról, amely egyszerre határozta meg és jellemezte a közíróságban az írói és politikusi szerepeket, a „kritikai" fogadtatásban ugyanakkor jelentős arányeltolódások következtében hol az egyik, hol a másik érdekében módosított a hangsúlyain. Nyelvezetét tekintve a hivatásos értekező próza kitételeitől a napilapok recenzenseinek populárisabb regiszterein át a különböző műfajú rádió- és tévéfelvételekig terjedő fogadtatás a megértő engedékenységtől a dicsőítés teljes hódolati aktusaiig, a dicsérettől az odaadó hozsannázásig terjed. A formálódó kultusz a nyolcvanas évek derekán már hajlamos magukat a műveket egyszerű és egyszeri jelentéssíkokra bontva csupán az életút, vagy a képviselt sorsjelleg kivetítéseiként értelmezni. A divaton túllépő kultikus forma ekkorra, a Sütő-művek romániai (részleges) tiltása és a recepció Magyarországra történő áthelyeződésével egyidőben, „a különféle érzelmeket, indulatokat a társadalmi manipuláció szolgálatába állító *jólértesültség* (a Nemzeti Színház *Advent a Hargitán* bemutatója)"[396] és egy felfokozott érzelmi hatvány révén elfedni látszott a valós kritikai szempontokat, s kultikus jegyei révén olykor magukat a műveket is. Pedig, mint Szakolczay is állítja, ez az életmű a hetvenes évek sikereitől kezdve már egyáltalán nem annyira törékeny, hogy „elhallgatván némely kételyünket, minduntalan csak a »metaforikus ragyogású és vizuális gondolatiságú nyelvre« figyelmezzünk".[397] Az egysíkúvá váló recepcióra is jellemző, hogy innentől kezdve a korábbi írások értelmezései során (például a folyamatos újrakiadások kapcsán) sem működteti azt a távolságot, amely túl kívánt volna lépni a referenciahatárokon. Művek értékein túl a kialakítandó tragizált szerepkör, Sütő tiltása, elhallgattatása, politikai ellenálló szerepköre, üldöztetése, s személyében írói/társadalmi képviselete révén[398] olyan narratívát testesített meg, amely egyoldalúságában a korhangulatnak, később pedig a kanonikus diszkurzus érdekköreinek megfelelően értelmezett csak bizonyos eseményeket.[399] Valószínűleg ezért sem felelőtlen az olyan álláspont, amely nem a legtöbbször játszott előadás mentén méri a Sütő darabok értékeit vagy azok esetleges időtálló voltát.[400]

[396] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 143.
[397] Vö. Görömbei András minősítéseiről írja **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[398] Mely közvetetten felelős azért is, hogy a szerző nem lehet jelen az említett 1986-os Nemzeti Színházbeli premieren.
[399] Az előadás politikai jellege amúgy mindkét ország cenzurális, belpolitikai viszonyai felől nyilvánvaló volt, (már csak azért is, mert a Román Szerzői Jogvédő Iroda tiltakozása ellenére mutatták be, ám Magyarországon a darab, illetve az előadás mellett, a kulturális kormányzat ódzkodásával ellentétben, Tabajdi Csaba, Szokai Imre és Szűrös Mátyás is kiállt) akárcsak a közönségsiker szempontjából a „teltház" társadalmi tett-értéke is.
[400] Az *Advent a Hargitán* Sík Ferenc rendezésében több mint 250 előadást ért meg.

A siker és a kánon természetrajzához természetesen hozzátartozik a népszerűség és a játszottság is, a kritikai fogadtatás irodalmi kereteken átlépő divatszerűsége azonban többnyire nem tesz jót egy életműnek. (Emblematikussága idővel éppúgy ideológiai síkon, s nem művei színvonalát tekintve válhat „korszerűtlenné" vagy periferikussá, ahogyan kiválasztottsága, kihasználtsága is többnyire eszmei alapokon nyert legitimációt.) Márpedig Sütő a hetvenes évek során divatjelenség lett, akinek emblematikussá választott életműve a tárgyalt kánoni diszkurzusokban szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. Nem is annyira ő maga, mint az ekképpen megformált írószerep erdélyi komponensei, az irodalomkép egysíkú értékkategóriái, s a „látensen eszközszerepre kárhoztatott"[401] irodalomszegmens értékelése. Ennek részleges bemutatása vagy homogeneitása, feltételezett kompaktsága nem tette lehetővé – abban a szituációban – a finomabb artikulálódást, az árnyaltabb befogadást, egy strukturáltabb kép kialakítását. A recepcióban így óhatatlanul csak egy csoportként jelenhettek meg a különnemű erdélyi alkotók, a más minőségeket képviselők vagy akárcsak a szerzői életművük különböző alkotói fázisában lévők pedig szükségszerűen rendelődtek alá a kánoni értékelvek kijelölő, rangsoroló irányának.

A transzszilván kánon újjáéledése

Mint említettem, részben a húszas évek transzszilvanista hagyományában is kereshetők azok az írói 'arcvonások', jellegzetességek, amelyek képviseleti és pedagógiai eszményeknek alárendelve a művészi törekvéseket, az erdélyi alkotói öntudatnak olyan vonást kölcsönöztek, amelyek a második világháborút követően is meghatározták az írói/költői attitűdök mibenlétét. Az 1945 utáni kollektivitásformák kötelező irodalmi ábrázolásmódjaiban aztán a realizmuseszmék és a pedagógiai eszmények az ideológiai átnevelés elsődleges eszközét jelentették. Az a szűk irodalmárréteg, mely nagyrészt fiatal elsőgenerációs értelmiségként hatalmi pozícióba került, nemcsak megdorgálta, de gyakran meg is vonta a cselekvés lehetőségeit az olyan szerzőktől, akik az individualitás szabadságát nem rendelték alá a 'közösségi' irány meglehetősen szűk gondolati horizontjának. A közösségi iránynak e két korszak szemléleti ötvözete adta irodalmi legitimációja folytatódhatott a hatvanas évek viszonylagos szabadságát, nyitását követően, amikor az új poétikai szemléletek, a kritikusabb öneszmélések, a (népiek által is felvállalt) nemzetiségi elkötelezettség és az egykori helikoni hagyományok is egyszerre hatottak a magyar

[401] Szilágyi Márton kifejezése, vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

értelmiség új iránykereséseire.[402] Az erdélyi magyar költészet, elbeszélő irodalom vagy irodalmi szociográfia a következő évtizedben valóban a kulturális élet középpontjában helyezkedett el, s részben, mint identitásvédő erő végezte alkotó munkáját, amelynek során valódi szellemi értékeket hozott létre. Az író *megváltozott közösségi státusza* azonban egy válsághelyzet elkésett, de szimptomatikus felismeréséhez vezetett: „Adott körülményeink között az irodalom volt az a gyűjtőmedence, amelynek mindent be kellett fogadnia, mindent fel kellett vállalnia közvetítésre a közönség felé".[403] Az erdélyi magyar irodalmi életben a hatvanas évek legvégén lezajlott úgynevezett „irodalomcentrizmus-vita" tulajdonképpen egy jól kihallható vészjelzés volt, de a politikai helyzet a későbbiekben egyre inkább romlott. Ilyen értelemben, az irodalom feladatköreit tekintve – mint Dávid Gyula is jellemezte –, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon „parttalan irodalomkoncepciója akár szimptomatikusnak is tekinthető."[404]

A hetvenes évek elején ismét előkerülhettek a transzszilvanista hagyományok, sőt *Kritika*, majd a *Tiszatáj* hasábjain is újra vita folyik róluk.[405] Mint említettem ekkor még jórészt csak a két világháború közti irodalomról, irodalmi életről születnek hiánypótló írások, s ennek is következménye, hogy a recepció hajlamos analógiákban gondolkodni. Igaz ugyan, hogy „az erdélyi magyar szépirodalmat a második világháború után is átszőtte a transzszilvanizmus korábbi szellemisége", s hogy „ez az irodalom továbbra is fenn kívánta tartani a transzszilvanista tradíciókat és értékeket, mindenekelőtt az irodalom közösségi ethoszát, a kisebbségi humánum és népszolgálat morálját, az erdélyi kulturális hagyományokat".[406] Ugyanakkor csak a tárgyalt, propagált irodalomszegmens tudatos recepciója, a megismerni vélt kép és a kialakítandó elvárásrend felől igazolható, hogy „valójában a második világháború utáni korszakban is a korábbi helikoni irodalom eszményei és poétikája alapozta meg mindazt, amit a későbbiek során erdélyi magyar irodalomnak nevezhetünk."[407]

Magyarországi lecsapódásait figyelembe véve, meglehetős összetettsége által is állítható, hogy az előbbiekben kifejtett irodalomértés alapján, a vázolt erdélyi magyar irodalomkép jórészt nem mint irodalom és társadalmi önreprezentáció kérdésköre, ezek kölcsönhatása merült fel csak, de magának az így értett irodalomértésnek a társadalmat is

[402] Nyomtatásban olyan szerzők, mint Áprily, Kuncz, Tamási vagy Dsida 1968 előtt nem is jelenhettek meg.
[403] Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3.
[404] Lásd **Gáll** Ernő vitaindítóját, *Monológ vagy párbeszéd?*, in Korunk, 1969/12, illetve vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, *i.m*.
[405] Vö. *Vita a transzilvanizmusról*, (**E. Fehér** Pál, **Pomogáts** Béla, **Tordai** Zádor, **Nagy** György) in Kritika, 1973.; illetve **Sárréti** Sándor, *A transzszilvanizmus fogalmáról*, in Tiszatáj, 1974.
[406] Vö. **Pomogáts** Béla, *A továbbélő erdélyiség,* in Árgus 2001/3.
[407] Uo.

meghatározó jegyei domináltak. Benne a népi hagyományok folytatóját, a nemzeti sorsvállalás irodalmának kifejezőjét s ugyanakkor a közösségi-társadalmi gondok elszánt politikai képviseletét is a sütői életmű testesítette meg.

Kitekintés

Mielőtt továbblépnénk az életmű értékelésének anomáliái, illetve hangsúlyosabban kultikus-kanonikus formái, és ezek indokoltságai irányába, a jogos kiemelések és a par excellence kivételezések kritikátlan aktusai felé, érdemes egy nagyobbívű kitérőt tennünk, mely a korszak irodalompolitikai viszonyait és irodalomszemléletét tekintve sok mindenre adhat előzetes választ vagy magyarázatot.

*

1968 után

Akárcsak az említett 1957–58-as évek eseményei a maguk ambivalenciájában, Romániában a hatvanas évek legvégének eredményei is hasonlóan ambivalens megítéléssel bírtak. A romániai magyarság helyzete javulását kezdetekben éppen az új politikai irányzattól, az akkor még demokratikusnak ígérkező, nemzetek feletti politikai koncepciótól remélte. Az 1968 utáni időszakra jellemző szellemi pezsgés a humán kultúra terén az életmű szempontjából is fontos időszaknak számít. (Ennek jelentősége akkor is hangsúlyozandó, ha a mából tekintve alighanem rövidsége folytán is a teljes ideologikus rendszerhez viszonyítva kevéssé jelentékenynek, vagy eredményeit tekintve olykor felemásnak minősül.) Az 1968-at követő időszak erdélyi magyar kultúrájának többrétegű válsága éppen a szellemi nyitás kapcsán kerül felszínre: a hatalomhoz közelkerült, vagy éppen ez idő tájt közelkerülő értelmiségiek önmagukkal való szembenézésének is igencsak terhes korszaka ez. Az összegzésnek és/vagy indulásnak, a reménynek és/vagy kiábrándultságnak, de a politikai/ideológiai játszmákon való még belül-maradás kettőségének ontológiai feszültségeiben. Az évtizedfordulót a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának összefonódásai jellemzik. „Az ekkor pozícióban lévő, őszintén baloldali elkötelezettségű, nemzetisége lehetőségeit is e baloldaliság keretei között elképzelő értelmiségi generáció egyszerre kellett szembenézzen az eszmei kihívással, amit a nyugati kultúrák felé való viszonylagos nyitás és a hazai tabuk – ideiglenes – ledőlése jelentett, valamint az erkölcsi válsággal, amelyet az okozott, hogy baloldaliságuk a kisebbségi politika szempontjából ekkor bizonyult hibás választásnak: rendszer, amelyet segítettek uralomra jutni, éppen a szellemi nyitással párhuzamosan számolja föl a nemzetiségi intézményeket. 1968 Romániában egyszerre jelképe a Szovjetuniótól függetlenedő szuverenitás demonstrálásának, bizonyos

kulturális tabuk (és börtönkapuk) ledőlésének, valamint a magyar területi autonómia felszámolásának."[408]

A nyitásnak minősített 1968–70-es változásoknak, mint korábban már utaltam rá, egyéb keserű előzményei is voltak. Itt nem csupán az ideológiai kényszerűségek korlátozó jellegére utalhatunk, de arra a hatalmi taktikára is, amely bevált külpolitikai lépésként úgy kötött egyoldalú időleges paktumot a kisebbségi értelmiség képviselőivel, hogy közben azok jóváhagyásával kapott szabad kezet a későbbi korlátozásokhoz és retorziókhoz, minthogy velük nyilváníttatta belüggyé saját nemzetiségi kérdésüket. E tekintetben egyrészt kiemelten fontos lehet az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált pártfőtitkárral, másrészt az említett kettős kötődés elvét mereven elutasító nyilatkozatok sora, melyek megelőzték az augusztusi prágai eseményektől távolmaradó román vezetés utólag liberális nyitányúnak beállított magyarságpolitikáját. A magyar írószövetségben elhangzottakra reagáló elítélő szólamok jóval megelőzték a csehszlovákiai bevonulást, viszont már a magyar értelmiségi találkozót követően jelentek meg, nagyrészük nyilvánvalóan kierőszakolt írásként, mások mégis a hatalom bűvöletében. (Pedig a június 28-i értelmiségi találkozó valójában eredménytelen volt, Ceauşescu minden felvetett sérelmi kérdést visszautasított!)[409] Az értelmiségi találkozót követően először az irodalom kapcsán mondták ki a be nem avatkozás végtelenségig szajkózott frázisát,[410] majd az

[408] Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 13.

[409] Vö. Vince József bukaresti nagykövet jelentését az RKP vezetésének a magyar értelmiség képviselőivel folytatott bukaresti tanácskozásról. Közli Vincze Gábor, in *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989,* (A válogatást összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta **Vincze** Gábor), Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 296. - A főtitkár álláspontja majd csak a nemzetközi helyzet alakulásának hatására változhatott meg, amikor már szükségszerűen a korábban belüggyé nyilvánított kérdéskör megoldottságát akarta külpolitikájában megmutatni. Az 1968, augusztus 21.-re virradó éjszaka a Varsói Szerződés öt tagállama prágai bevonulását követően szüksége volt a kisebbségi elégedetlenségek elhalkítására, s a magyar értelmiség támogatására. A román pártfőtitkár élesen elítélte a bevonulást, amely "szembeszökő megsértése egy testvéri, szabad és független szocialista állam nemzeti szuverenitásának". (Vö. Előre, 1968, augusztus 23.) Ceauşescu augusztus végén (Fazekas János kíséretében) a két székely többségű megyét is meglátogatta, fejlesztéseket és iparosítást ígért. A bevonulás után öt nappal (augusztus 26-án), koradélután Sepsiszentgyörgyön, majd Csíkszeredában, végül az esti órákban Székelyudvarhelyen vett részt a nagygyűléseken, s minden esetben magyarul (is) elköszönt!

[410] 1968 májusában az említett, Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztálya kerekasztal-vitáján (a szomszédos országokban élő magyarság irodalmáról) elhangzottak során leszögezték: „vitathatatlan tény, hogy magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban, s ezek szerves részei a magyar irodalomnak" s kijelentették, hogy a felelősség ezekért az irodalmakért közös: „a szomszédainké, és a miénk". Az egységesülő (?) magyar irodalom tézisét Romániában hevesen visszautasították, ám nem csupán a pártvezetés – mely a belügyekbe történő beavatkozásként értékelte a budapesti nyilatkozatot –, hanem a magyar írók egy jelentős része is. Domokos Géza, Huszár Sándor és Szász János – részben meggyőződésből, részben fölsőbb utasításra – írásaikban határozottan kritizálták az Írószövetség álláspontját, mondván, hogy a romániai magyar írók csak a saját pártvezetésük, országuk iránt érzik felelősnek magukat. Az írószövetségi vitáról lásd *Élet és Irodalom* 1968, május 18.; a romániai elutasításokról pl. **Huszár** Sándor, *A felelősség oszthatatlan* (Utunk, 1968, augusztus 2), **Domokos** Géza, *Sajátosság, felelősség* (Előre, 1968, július 7), illetve UŐ, *Az igazság és tárgyilagosság szellemében* (Előre, 1968, július 24.) Vö. még **Huszár** Sándor, *Sorsom emlékezete.* Bukarest, Kriterion, 1982. 207-208.

immár látványosabb, a moszkovita hatalomnak ellenszegülő román vezetés lépései kapcsán szeptember elején kolozsvári értelmiségiek küldtek hűségnyilatkozatot az új vezetésnek.[411]

Bár az elkövetkező hónapokban néhány valóban biztató intézkedésre is sor került[412] (megalakult a nemzetiségi könyvkiadó, a *Kriterion,*[413] magyar nyelvű *Tv-adás* indult,[414] 1970-ben, egyéves huzavona után, Bukarestben megjelenhetett *A Hét* című művelődéspolitikai lap), nemzetiségpolitikai téren alapjában nem sokat változott a helyzet. Az újonnan berendezkedő hatalom valójában a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával, amint előbb belüggyé avatta, majd szabad kezet kapott a nemzetiségi kérdés „szocialista megoldásában".[415]

Válaszreakciók és/vagy túlélési formák

A kettős kötődés kérdésének szigorú megtagadtatása, kemény és határozott elutasítása időben megelőzte tehát a csehszlovákiai távolmaradást (és a közvetetten ennek tudható kvázi liberalizálódást, mely sokszor éppen indokként hangzik el a korabeli hűségnyilatkozatok utólagos magyarázataképp. (A kor ambivalenciáira, kiszolgáltatottságára és hatalmi kötődéseire is jellemző, hogy a Maros Magyar Autonóm Tartomány megszüntetését az ország

---

[411] Külön vizsgálatra lenne érdemes a román katonai távolmaradás látószögében a kolozsvári magyar értelmiségieknek az 1968 szeptemberi „hűségnyilatkozata", melyet a külföld, a nyugat felé az új reform-vezetés jeleként, tanúbizonyságként is használtak. A Huszár Sándor és Gáll Ernő fogalmazta levél aláírói a „következetes külpolitika" és a „proletár internacionalizmus" tételei mentén szögezték le, hogy a Pártban látják a nemzetiségi lét „összes problémái megoldásának letéteményesét" s bizalmukról és támogatásukról biztosítják személy szerint Ceauşescu elvtársat. Vö. *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának, Nicolae Ceauşescu elvtársnak*, Kolozsvár, 1968, szeptember. Közli az Utunk, 1968, szeptember 6.

[412] 1968 végi optimista hangulatot jól tükrözi az, hogy Vince József nagykövet arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy 1969-ben megjelenik a csángó nyelvjárási atlasz és nyomdába kerül a romániai magyar irodalmi lexikon első kötete, 1972-ben pedig megjelenik egy romániai magyar irodalomtörténet is. Az utóbbiak csak évekkel később láthattak napvilágot, ám a csángó nyelvatlasz csupán 1989 után jelent meg – akkor is Magyarországon… Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről.* Bukarest, 1968. december 12. - Magyar Országos Levéltár, az MSZMP KB Külügyi Osztályának iratai, M-KS 288. fond, 32/1968/8. ő. e., 171–175. hitelesített másolat. A jelentést megkapta Gyenes András, a KB Külügyi Osztályának vezetője, Óvári Miklós ideológiai KB-titkár. (ezúton köszönöm Vincze Gábornak, hogy lehetővé tette a hozzáférést a jelentéshez!)

[413] A nemzeti kisebbségek önálló könyvkiadója a könyvkiadás teljes átszervezése során jött létre. Az öröm – legalábbis magyar részről – azonban emiatt sem lehetett felhőtlen, ugyanis a Román Írószövetség nemzetiségi bizottságának tiltakozása ellenére az illetékesek Bukarestbe tették a kiadó székhelyét, ahol magyar technikai apparátus (például magyar nyomdászat) egyáltalán nem volt. A kolozsvári fiókszerkesztőség csak a folyamatos tiltakozások hatására jöhetett létre.

[414] A magyar nyelvű TV-adás elindításáról – Fazekas János szerint – még 1968, augusztus végén döntött Ceauşescu, amikor a bevonulást követő napokban szükség volt a magyar kisebbség támogatására is. Az adás tényleges megkezdése azonban a pártapparátus szabotálása miatt is késett. Bár Vince József nagykövet már 1968, november 23-i jelentésében arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a következő év januárjában elkezdődik a magyar adás – valójában csak 1969. november 21-én jelent meg a képernyőn az első magyar nyelvű műsor. Vö. *Interjú Fazekas Jánossal*, Bukarest, 1994. május 20. Ismerteti **Vincze** Gábor, in *Történelmi kényszerpályák, i.m.*

[415] A pártvezetés nem hagyott fel asszimilációs törekvéseivel. A sebtében megalakított nemzetiségi "dolgozói tanácsok" is, „fantomszervezetekként" csak arra kellettek, hogy legitimálni lehessen a párt nacionalista kisebbségpolitikáját.

felszabadulásának 25. évében kimondó határozatot követően[416] döntenek csak az említett új intézményekről.) Az eseményeket összefoglaló egyik titkos nagyköveti jelentés szerint: „Úgy tűnik, hogy a romániai magyar íróknak a kettős felelősség kérdésébeni, valamint a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatbani magatartása megfelel az RKP politikájának, amit a pártvezetés figyelembe vesz. Ez kifejezésre jutott Ceauşescunak több, az utóbbi hónapokban, legutóbb az írók közgyűlésén elmondott beszédében".[417] A hatalom „figyelme" az új intézmények mellett további címeket és posztokat is jelent.[418] A hatalmi ranglétrán egy évvel később Sütő is följebb léphetett, ugyanis a X. pártkongresszuson 1969. augusztusában Domokos Gézával együtt az RKP KB póttagja lett.[419] Ugyanebben az évben ajánlják fel számára először az írószövetség alelnöki tisztét, illetve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának vezetőségi tagságát is.[420]

A szépirodalomnak általunk vizsgált szeletében ezeknek a fejleményeknek gyakorlati jelentőségük volt, hiszen a magyar értelmiség egészében olyan dilemmák uralkodtak el, amelyek a követendő stílusmintáktól a kívánatosnak talált erkölcsi tartalmakig a sütői életműben is ekkortól uralják majd az írói világkép átalakult, és azóta többszörösen deklarált formáit. Az értekezésnek természetesen nem feladata eldönteni mikor, milyen körülmények közt jött el, vagy hogy eljött-e egyáltalán ekkor a damaszkuszi út a sütői életút során. A tárgyalt receptív meghatározottságokban, a kialakított kánonban viszont fontos szerep jut a kondicionált változás helyett a választás intencionált aktusainak, melyeket a szerzői megnyilatkozások is megerősítenek. A recepció kanonikus lépcsőfokai felől azonban fontosabb, hogy ettől a ponttól érezhető az a műfaji-minőségi váltás, mely az „enyhülést" is kihasználva nem csupán a szemlélettágulásban és a nagyobb szabadságfokokban mérhető, de az írói témakeresésben is. Ugyanakkor jól látható, hogy sokkal strukturáltabb, árnyaltabb a kép, mint amit a magyarországi diszkurzusok a hetvenes évek fordulópontjairól kialakítottak…

---

[416] Az 1968 februárjában történő megyésítés címén.

[417] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*. Bukarest, 1968, december 12, *i.m.*

[418] A *Kriterion* vezetője a korábban *Előre* főszerkesztő Domokos Géza lesz, *A Hét* főszerkesztőjévé Huszár Sándort nevezik ki, akinek korábban az RTV-magyar adását is felajánlják. (Miután nem vállalja, a magyar szerkesztőség vezetését Bodor Pál veszi át.)

[419] Mindketten már 1968 tavaszától (mind az írószövetségi felzólalásokat, mind az értelmiségi találkozót megelőzően!) bekerültek a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságba is. (1968. március 21-23.-án a Hivatalos Közlönyben megjelenik a minisztertanács határozata a bizottság felállításáról és tagjairól. Vö. **Vincze** Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989*, http://vincze.adatbank.transindex.ro)

[420] Ami nem csoda, hisz a korábbi, 1965-ben létrehozott, az RKP KB-titkárságának felügyelete alá tartozó, a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó *Nemzetiségi Bizottságnak* is már tagja volt, Domokos Géza, Takács Lajos és Létay Lajos társaságában. Ez a bizottság éppen akkor szűnt meg, amikor 1968 őszén létrehozták a "nemzetiségi dolgozók tanácsait". (A lényeg mindkettő esetében a látszaton volt, azt volt hivatott mutatni, hogy elődjével ellentétben Ceauşescu komolyan foglalkozik a nemzeti kisebbségek problematikájával.)

Értéktorlódás?

Az évtizedforduló a kulturális intézmények terén mindenesetre egyértelmű lendületet jelentett. Jelentőségét tekintve a televíziós magyar nyelvű adás mellett kétségtelenül az 1970-ben, éppen az *Anyám könnyű álmot ígér*rel nyitó, *Kriterion Könyvkiadó*nak volt felbecsülhetetlen jelentősége. Ez utóbbi az évek során egyre inkább a magyarság szellemi önkifejeződésének kiemelkedő jelentőségű műhelyévé alakult, minthogy nemcsak a megjelenés lehetőségét, de a megírás feltételeit is biztosította.[421] Mindezt akkor, amikor az erdélyi magyar tudományosságnak csak egyetlen folyóirat állt még rendelkezésére (a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*). Mellette az irodalmi, társadalmi és filozófiai lapok, mint az *Utunk*, a *Korunk* és az *Igaz Szó* kiegészülhetett egy művelődéspolitikai lappal, de szintén ekkor jött létre az irodalomtörténeti jelentőségét, főképp a harmadik *Forrás*-nemzedék fellépésében játszott szerepét tekintve, egyáltalán nem lebecsülhető *Echinox* is![422]

A két ország magyar irodalmi kapcsolatainak fejlődése nem torpant meg a román pártvezetés rideg elutasítása, a kérdéskör „végleges, és nyílt rendezése" kapcsán. Az Erdélyben születő magyar irodalommal kapcsolatban ezt követően persze nemhogy egységet, de közös kulturális hagyományokat is alig lehetett emlegetni, s legfeljebb annak romániaiságában való felnőttségét volt célszerű Magyarországon is hangoztatni. Ami - minőségi mutatóit tekintve – szerencsére egyre többször és egyre indokoltabban volt elmondható. Az említett fokozott érdeklődésnek köszönhetően ekkor indul meg (kezdetben leginkább a két világháború közti irodalomra összpontosítva) a magyarországi irodalomtörténeti lemaradások pótlása is. A politikai felhangoknak mindenesetre kétségkívül megvolt az a szerepe, mely az óvatosabb fogalmazásokat implikáló értéktételezésekben nemcsak figyelt a másság jegyeire, de állandóan hangsúlyozta is azokat, mintegy a felnőtté-vált romániai magyar irodalom önálló létjogosultságát is deklarálva.[423] Az erdélyi irodalmi élet egészére, beleértve a könyvkiadást és a lapszerkesztést is, jellemző ekkor, hogy mind

[421] A Kriterion, nem egészen egy évtized alatt ezer kötetet ad ki, többnyire a Romániai Magyar Írók, Forrás, vagy a Téka sorozatokban.

[422] Bár az ambivalencia itt is érezhető (ti. az eredeti tervekkel ellentétben többnyelvű lap jön létre, amelyből alig két oldal jut a magyar irodalomnak) Erdély első háromnyelvű diáklapja olyan nevekkel fémjelezhető, mint a szerkesztő Tamás Gáspár Miklós, majd Szőcs Géza illetve Egyed Péter, vagy a későbbiekben őket követő Bretter Zoltán, Beke Mihály és Bréda Ferenc, akik – legalábbis a lap történetének bizonyos időszakában – az egész erdélyi magyar sajtónak egyik legjelentősebb orgánumává avatták az Echinoxot. (Jelentőségéből csak 1983-tól veszít, de az elsekélyesedéshez hozzájárult az is, hogy ekkortól a legszigorúbb cenzurális évek következnek, s a teljes szerkesztőséget – köztük a román főszerkesztőket is – leváltják. Vö. **Martos** Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

[423] Ne feledjük, hogy 1970-ben jelent meg a Kántor–Lángféle irodalomtörténet is, mely az erdélyi jelzőt már le sem írhatta, sőt mint említettem a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna szólnia!

tartalmi, mind szervezeti tekintetben komolyabb fejlődésen megy keresztül. „A szépirodalmi művek mellett kezdenek megjelenni korábban kényesnek tartott (pl. történeti vonatkozású, néprajzi) témájú könyvek, a romániai magyar nemzeti kultúra sajátos kérdéseit felölelő szakirodalmi művek."[424] A szinte az egész elkövetkező évtizedet meghatározó történelmi tematika-keresés ekkor azonban még a felszabadultabb légkörrel magyarázható.[425]

A hetvenes évek eleje az erdélyi magyar irodalomban – részben az említett ideiglenes ideológiai lazítás, részben a változó kulturális intézményi struktúra pozitív hatásai, alkotói légköre folytán is –, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának tekinthető. Több író munkásságának ekkori beérésével, nemzedékek egymásra csúszásával – ahogyan Szilágyi István is fogalmazott[426]– a regionális sajátosságok is egy európai tendenciákra figyelő minőségi irodalmi termést mutathattak fel.[427] Ekkor teljesedhet ki például Bálint Tibor, Pusztai János, Szilágyi István prózája, Kányádi, Lászlóffy, Szilágyi Domokos, vagy Páskándi költészete, ahogyan ekkor indulnak a *Forrás*[428] újabb nemzedékéhez tartozók, például Csiki László vagy Farkas Árpád is.[429]

---

[424] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[425] „Pozitívabb légkörre vall egyebek között az a tény is, hogy egyre többet hallani a történeti múlt marxista újraértékeléséről. Ennek is következménye, hogy az írók bátrabban nyúlnak történelmi témák feldolgozásához (Veres Dániel „Négy tél" címen Mikes-drámát írt, Kocsis István „A játék" címen Martinovics siralomházi monológját írta meg, Bözödi György Gábor Áronról ír regényt, Szemlér Ferenc Brassóban játszódó történeti regényen dolgozik „Templom vörös fényben" címmel. Több monográfia is előkészületben van, pl. Bolyairól, Adyról stb.) […] A jelenleg kedvezőbb alkotói légkör az egész romániai magyar irodalmi életben érezteti hatását. Ez megnyilvánul – mint fentebb is érintettük – a múlt örökségének feldolgozásában, újraértékelésében, a kortárs irodalom helyének, feladatkörének pontosabb körvonalazásában és nem utolsósorban a hosszú távú feladatok megjelölésében, végrehajtásának előkészítésében. Ezt a magyar nyelvű könyvkiadás is mutatja. Folyik a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi hagyományok feldolgozása." Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[426] Vö. *Az időlétra fokain*, in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 96-129.

[427] Székely János egyik monográfusa szerint is az erdélyi magyar irodalomnak ebben az időszakban „általánosságban sikerült, szinte ugrásszerűen, behoznia több évtizedes lemaradását". (Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, *i.m.,* 132.) Hasonlóan vélekedik Illyés Elemér is: „*az 1968-as évet követően, két-három év alatt többet fejlődött az erdélyi magyar irodalom, mint az előző negyedszázad alatt.*" Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 31.

[428] Valójában megkérdőjelezhető az egységes nemzedék-meghatározás, de az irodalomtörténetekbe a Kántor-Láng által bevezetett fogalom olyannyira elterjedté vált, (s a magyarországi szóhasználatba is ez került) hogy azóta is a Forrás-sorozatban közlő különböző szerzők generációiról beszélhetünk. Az első Forrás-kötet 1962-ben látott csak napvilágot, (1961-es évszámmal, Veress Zoltán novelláskötete), a közel egy időben fellépő generáció tagjai viszont már az ötvenes évek végétől publikáltak. Vö. **Balázs** Imre József (szerk.) *Vissza a Forrásokhoz*. *– nemzedékvalló*, Kolozsvár, Polis, 2001; **Széles** Klára, *Az „első Forrás-nemzedék", - egy jellegzetes képviselőjük indulása,* in Árgus, 2002/7-8, – illetve lásd még *Új költőnemzedék* (szerkesztői bevezető), in *Igaz Szó*, 1957/12.

[429] A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a különböző nemzedékek egymásra torlódása idején, a kezdeményező szerep versben kétségkívül Szilágyi Domokosra és Lászlóffy Aladárra hárul, ők azok, akik szakítanak a népies vagy szabványosan jambikus versbeszéddel. „Szabadverseik, illetve az avantgárd dikciós és képi világát újrateremtő, olykor a linearitással is szakító szövegeik az idősebb nemzedéket is (Márki Zoltánt, Méliusz Józsefet és másokat) arra bátorítják, hogy a költőszerephez és a versbeszédhez kevesebb pátosszal viszonyuljanak". (Vö. **Balázs** Imre József, *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, in Korunk, 2001/11.) A fiatalabbak, a második Forráshoz soroltak, főként Király László, Csiki László és Kenéz Ferenc egy visszafogottabb, de archetipikusabb nyelven ugyanakkor tovább tágítják a kanonikus versnyelv képi és

A szóban forgó időszak irodalmi történései, akárcsak irodalmi élete a filozófiával, a képzőművészetekkel és a társadalomtudományokkal élt szimbiózisa kapcsán is hangsúlyozandó.[430] A kritikaírás szakszerűbb és a kor viszonyait tekintve autonómabb véleménye is ekkor bontakozhat ki, ahogyan végre irodalomról szóló viták is napvilágot láthatnak.[431] A *Pezsgő-díj* története – jelképességén túl, s az értékmérők hivatalosságoktól elszakadó, de a kor szakmai köreiben a legrangosabbként való megbecsülése –, jól tükrözi azt a tizenkét évet is, amely a reményteljes nyitánytól a végső elhallgattatásokig, leváltásokig terjed, s amely a teljes magyar szellemi élet megpróbáltatásait jellemzi egy irodalomtörténeti szempontból rendkívül gazdag, s ugyanakkor egyre abszurdabbá váló időben.

Pedig az ideológiai nyelv használatában is a hetvenes évek elejétől állt be az a fordulat, rövid szellemi pezsgés, amely az erdélyi irodalom megítélésére bizonyos magyarországi szakmai körökben is érezhetően hatott. A hetvenes évek első felében egy egész nemzedék lépett színre, köztük az öt legfontosabb Bretter-tanítvány (a *Szövegek és körülmények*ben[432] szereplő Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Huszár Vilmos), és innentől kezdve, elméleten és irodalmon át ez volt a legnagyobb szellemi súllyal bíró, bár kétségtelenül nem a legismertebb vonulata a romániai magyar írásbeliségnek. A korban rendhagyónak számító, önálló gondolkodást hirdető és azt

tematikus korlátait, s ismét a kollektív-közösségi eszményekhez kötődnek. Farkas Árpád és néhány nemzedéktársa például a Nagy László-i és Juhász Ferenc-i költészetből nem annyira a polifón jelleget, mint inkább a hangsúlyosan „költői" megnyilatkozásokat veszi át. Erős érzelmi töltetű szavakkal, archetipikus képekkel, verseik erőteljes retorizáltsága révén a mi-tudat erősítését szolgálják, s voltaképpen a két világháború közötti allegorikus helyzetértelmező lírát is újjáélesztik.

[430] A kor kisszámú magyar időszaki kiadványa között nem létezett kifejezetten filozófiai folyóirat, viszont az irodalmi, kulturális s természetesen a politikai lapok is közöltek filozófiai tárgyú cikkeket, recenziókat vagy vitákat. Ez egyrészt érthetővé teszi, hogy miért is oly szoros az irodalom és filozófia viszonya a kor művelődéstörténetében, illetve azt is, hogy a kritikusok mellett maguk a szépírók is gyakran részt vettek egy-egy konkrétabban filozófiai eszmefuttatás megtárgyalásában, elvetésében vagy ismertté tételében, és fordítva. „Az önreflexió tudatossága és a kulturális intézményrendszer viszonylag kis terjedelme is segítette, hogy a két kulturális terület képviselői felismerjék egymás alkotásaiban a hasonló problémákat, és szóba álljanak egymással." Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 25.

[431] Az *Utunk* Ország-rovata 1971. április 9-én közölte az *Ifjúmunkás* ama bejelentését, hogy hat irodalomkritikus, Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter és Szőcs István szótöbbséggel Páskándi Géza *Az eb olykor emeli lábát* című drámakötetét minősíti az 1970-es év *romániai magyar irodalmi könyv*ének, s ezért *Pezsgő-díj* átadásával jutalmazza. A hírt hamar élénk vita követte az irodalmi életben, a következő évtől pedig az *Utunk* folyamatosan közölte az irodalomkritikusok állásfoglalásának szövegeit *Az év könyve* cím alatt. A díj nyilvánosság előtti odaítélésénél fogva is egyre rangosabb értékmérő lett. A zsűri tagjai az évek alatt fokozatosan változtak, bevonva először Bretter Györgyöt, Rácz Győzőt, és Tamás Gáspár Miklóst, majd később Egyed Pétert és Mózes Attilát, mivel időközben Bretter és Földes elhunyt, a nyolcvanas évekre pedig Tamás Gáspár Miklós és Láng Gusztáv Magyarországra távozott. Az állásfoglalások elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves írószövetségi-díjak odaítélését előzte meg. A díjazottak sora: 1970- Páskándi Géza; 1971- Lászlóffy Aladár; 1972- Szilágyi Domokos; 1973- Sütő András (az *Istenek és falovacskák*ért); 1974- Bodor Ádám; 1975- Szilágyi István; 1976- Lászlóffy Aladár; 1977- Panek Zoltán; 1978- Bálint Tibor és Pusztai János; 1979- Székely János (aki visszautasította); 1980- Köntös-Szabó Zoltán; 1981- Kenéz Ferenc; 1982- Király László. Vö. **Kántor** Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001, 177; illetve **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz. – nemzedékvallató*, Kolozsvár, Polis, 2001.

[432] Vö. **Bretter** György szerk., *Szövegek és körülmények*, Bukarest, Kriterion, 1974.

meg is találó fiatal gondolkodók kis csoportja, a Bretter-iskola tagjai révén: „a marxista égtájakon egészen szokatlan filozófiai hang, önnön szokatlanságától megtáltosodó igazságvágy, szókimondás és újat kereső filozófiai beállítottság”.[433] Az új nemzedék tagjai nem elégedtek meg az „alkotó marxizmus” keretében engedélyezett mozgástérrel, s már-már tetteik lehetséges következményeit is ignorálva az affirmatív évtizedek alkotásait, tételeit s fogalmait, olykor azok jeles képviselőivel együtt erős kritikában részesítették, vagy kitartó kételkedéssel elemezték, s értelmezték újra. „Ezt a csoportot nem annyira a közös koncepciók és akarások kötik össze, mint inkább az elutasítások, a tagadások: abban értenek egyet, hogy mivel nem értenek egyet, hogy mit nem fogadnak el.”[434] A fiatalon elhunyt Bretter György (1932-1977) nevelte és bátorította generáció eszméi felvillanyozták az erdélyi magyar intellektuális élet tágabb köreit is. Többes, többirányú csatározásaik, akárcsak a részben közös tagokat felsorakoztató, harmadik Forrás-nemzedék költői esetében, éppen abból eredtek, hogy nem csak az uralkodó politikai diszkurzussal szemben helyezkedtek kritikusi álláspontra, de nem gondolták tovább folytathatónak az előző nemzedékek értékelveit sem, így a generációs, vagy a „belső-kisebbségi” autoritások részéről is erős vádak érték őket.

A sorok közt

Ha a hatvanas évek vége szépirodalom terén is még a heterogeneitásé, a gazdagságé és a többszólamúságé, a hetvenes évek közepére, mintegy öt év alatt fokozatosan válik egyértelművé a kezdetek naiv idillikussága.[435] A kijózanító hatalmi korlátozások generálta közvetett elváráshorizontok is ekkortól élnek szimbiózisban a történelmi kivetítésekkel. Mindez a fogadtatástörténet megkésett-tematikus felhangjai felől tulajdonképpen előrevetíti a tárgyalt diszkurzusformák érdeklődésének azon fókuszpontjait, amelyek a társadalmi cselekvés formáit az irodalmi tematizálásokban a kisebbségi-közösségi eszközszerepek által próbálták hangsúlyozni.

Az említett történelmi tematika gyakoriságában, a múlt felé fordulásban ugyanakkor a hagyományok tudatos keresését, illetve a történelmi tárgyban a politikai allúziók kényszerű

[433] Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, – *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 52.

[434] Vö. **Hanák**, *i.m.,* 58. Az említetteken kívül ide tartozónak számított írók, költők - Aradi József, Ara-Kovács Attila, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Egyed Péter és Szőcs Géza is -, akárcsak a nyelvész Szilágyi N. Sándor vagy az etnográfus Salamon Anikó.

[435] Az 1972-es Országos Pártkonferencián meghirdetett (Ceausescu kínai látogatását követő) „kultúrforradalom” jegyében aktivizált, majd a XI. Pártkongresszuson, 1974-ben kiteljesedett kulturális agitatív szellem, a nemzetiségi jegyek megszűntetésén túl az irodalomnak és a teljes magyar szellemi élet tartalmi funkcióinak az elvesztésére irányult. Ahogyan a magyar nyelvű művelődési fórumoknak és a sajtónak a léte is mindinkább csak formálissá vált az 1976. évi májusi *Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Kongresszusának* a tételeiben.

kimondhatóságának esélyét kell meglátnunk. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után, a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe, amelyben a puszta megmaradásának újra és újrafogalmazásaira is szükség mutatkozott. A hetvenes évek közepétől fokozatosan fejlődött ki a megmaradásnak, a vállalásnak egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" fogalmazódott meg, s a sorok közti olvasást helyezte előtérbe. A hatvanas és hetvenes évtized erdélyi magyar irodalmában elsődleges rangot nyert történelmi tárgyú dráma ekkortól éri el óriási közönségsikereit, s áttételesen a nemzeti tudat erősítését. (Többek között Sütő, Páskándi, Kocsis István, Székely János, Veress Dániel, vagy Csávossy György színpadi műveiben). A szellem leszűkített keretei közt az irodalom kényszerűen nyúlt vissza a hagyományok megőrzéséhez és továbbviteléhez, búvópatakként pedig a reformkorra emlékeztető lendülettel jelentkezett ismét az önéletírás, a memoárirodalom, és a tágabb értelemben vett művelődéstörténet. (Például Benkő Samu, Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Mikó Imre, Dankanits Ádám, Pataki József, Beke György munkásságában). Sütő munkái tehát nem egyedülálló jelenségek a korban.

A magyarországi szellemi élettől és általában a magyarországi valóságtól való elszigetelési politika[436] egyre erőteljesebbé válásával, a szociográfiától az esszén át a méltán közönségsikereket arató kezdeti drámákig, a kialakuló irodalomképre a sorok közti értelemkeresés, az írás mint ellenszegülés, de legalábbis a megmaradás, a mi-tudat kifejeződése válik jellemzővé.[437] Ebben a keretben kap nagyobb nyomatékot a hatvanas évek közíróságától, funkcionális irodalomeszményétől elforduló első Forrás-nemzedék után a második generáció szerzőinek a háború után indult középnemzedékkel (Sütővel, Huszár Sándorral, Kányádival, stb.) való egymásratalálása, legalábbis az irodalom közösségi eszményeit és szerepeit illetően. És szintén ebben a kontextusban célszerű vizsgálni a korban váratlanul megszaporodott erdélyi drámatermést is. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül

[436] Az elszigetelés több irányú: a Magyarországon megjelent könyvek, sajtótermékek bevitelének a tilalma, a rádió és televízió adások gyöngítése, a kiutazási tilalom, az anyanyelvi oktatás részleges felszámolása, a történelemhamisítás, stb.

[437] A befogadói mechanizmusok előértelmezettségét kész ténynek kezelő, olvasói-értelmezői referenciaviszonyok egyértelműségében, a hatvanas hetvenes évek fordulójára érvényesült fokozottan, hogy a szerzők olykor korábbi problémafelvetéseiket is éles erkölcsi jelleggel helyezték aktuális kérdéshorizontba. A lappangó dilemmák és a kialakult atmoszféraérzékenység közepette, amint Szász László a Székely János-darabokkal kapcsolatosan mondja, „a közönség, a színházi elsődleges interpretáció nyomán, aktuális politikai üzenetként értelmezte a műveket (ha egyáltalán színre kerültek vagy olvasmányként hozzáférhetőek voltak), maguk a szövegek valóságos történelmi dimenzióban vizsgálták a megfogalmazható kérdéseket". A mából visszatekintve ugyanakkor „a fikcionáltság és a világteremtés öntörvényűségének foka lehet az a kritérium, amely a diskurzus változásával is, hosszú távon biztosíthatja üzenetképességük erejét vagy fogyatékosságait." Vö. **Szász** László, *i.m.,*168.

legalább az a két tényező, miszerint a korabeli elváráshorizontok a színpadi művek jelentős hányadában ezen színművek mögöttes értelmének, másodlagos jelentésének, titkos üzeneteinek dekódolására összpontosítottak, másrészt, hogy maguk a szerzők sem tudtak eltekinteni ettől az előzetesnek tekinthető igénytől, mely a korban a kompozíció kialakítására is hatással volt. A szerző „nem a forma korszerű ontológiai lehetőségeivel kísérletezett, hanem az 'üzenet' esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit tágította."[438] Az értelmezésnek egész korszakra jellemző kényszerű veszélyeire amúgy több példa említhető a magyar drámairodalom egész területéről is, (tehát nem csak Erdélyből) bár valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a színpadi művek hatásaiban az elszigeteltség és jogfosztottság fokozataival a „játszottság" értelmezéslehetőségei is arányosan csökkenhettek.[439] Ráadásul az erdélyi magyar történelmi drámában az illúzióteremtésnek és az öncsalásnak egy furcsa elegye is megtalálható volt. A katarzis-hiány és a historizáció tematikus-szerkezeti ténye itt (Székely János *Mórok*jában éppúgy, mint Sütő *Csillag*jában) azt is megvilágítja, hogy minél kevésbé élt a szerző katarziskeltő mozzanatokkal, annál inkább tudatosíthatta a történelmi kivetítésnek illuzórikus, mítoszteremtő jellegét. A katartikus hiány, a feloldódás elmaradása ugyanis figyelmeztethette az olvasót/nézőt: a történeti jelmez ellenére a legnagyobb értékek megaláztatása a feloldás helyett a végleges pusztulást is kilátásba helyezi. A magyarországi fogadtatásában is ennek a (letargikus) szemléletnek az elsőbbsége hangsúlyozódott. Az irodalom muszájherkulesi jellemzése, értelemkötő referenciális kényszerűsége, mely egyrészt az említett valós gazdagságot írta némiképp fölül, másrészt csak a művekbeli hatalomképek értelmezésére szűkült, épp a Sütő-centrikus diszkurzus által nyert megrendítő formákat.

Mindemellett Magyarországon abban a kulturális, társadalmi, politikai helyzetben, és abban a változó értékszférában, amelyben Sütő legnagyobb hatású művei színpadra kerültek, már általánosan is megtalálható volt egy, a hivatalos irodalompolitikától eltérő ábrázolás-igénye a korszak magyar életének, másfajta valóságának. A kötelező vezércikkeken túl[440], a hetvenes évtized irodalmi folyóirataiban a parabolikus, példázatos nyelv térhódítását az író-olvasó cinkosságának korabeli elterjedtségével is magyarázhatjuk.[441] Mindezt csak erősítette már a hatvanas évtizedtől a parabola mellett a groteszk térhódítása is. A két műfajcímke gyakorlatilag rokon áttételességében, (a korban író és olvasó egyaránt tudja, hogy bizonyos

[438] Vö. **Szász** László, *i.m.,*133.
[439] Az esztétikai forma ekkor „azt a referenciális kapcsolatot is kénytelen érzékeltetni, amelyik útmutatást adhat a 'játszottság' értelmezésének módjaira is." – Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*, 2. kiadás, Bp., Argumentum, 1994.
[440] Vö. például, *Irodalmi helyzettudat*, in Élet és Irodalom, 1978, február 28.
[441] A jelenséget Mészöly „cinkos akusztikának" nevezi. Vö. **Mészöly** Miklós, *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 125.

mű nem csupán a konkrét cselekményről szól…) s később azt az elmozdulást is jellemzi, amelyik leginkább színpadon, illetve az évtized közepére-végére a megújuló prózában tudott egy másfajta mozgósító erőt és közérdekűséget képviselni.[442]

*

E kissé hosszas kitérőre némiképp azért is volt szükség, hogy egyértelművé váljék, a vizsgált életmű fogadtatása (minden hézagossága ellenére) többféle magyarországi elvárásrendbe illeszkedett, s ugyanakkor megfelelt a korszak teljes erdélyiség-képpel kapcsolatos emotív igényeinek és különböző elvárásainak. Ahogyan általában az erdélyi (hivatalosan az önállónak mondott romániai magyar) irodalom magyarországi visszhangja is az erdélyi közönség számára (az által támasztott igények szerint) végre saját sorsa, magárahagyatottsága, gondjai iránti fokozottabb odafigyelésként értékelődött. „A magyar lakosság tudatvilágában az anyaország fogalma erős idealizálási folyamatot indított meg, mely a Magyarország-képre is kihat" – írta Illyés Elemér egy Svájcban megrendezett előadássorozat egyik tanulmányában. Az 1980-ban Magyarországon még elképzelhetetlen előadássorozat arra is kitért, hogy az anyanemzet-kép minden idealisztikussága ellenére, „a romániai magyarság közvéleménye igen élesen ítéli meg az anyaország közömbösségét sorsa iránt."[443] Ez a közömbösség látszott fokozatosan megváltozni az évtized végétől, melynek elsődleges eszközét éppen a küldetést, a képviseletet felvállaló életművek propagálása jelentette.[444]

Szolidaritás

Persze a hetvenes évek végére már kialakulni látszott a sütői életművet is meghatározó politikai elmozdulásoknak az a végső iránya, amely a romániai abszolút diktatúra megszilárdulásával fordítottan arányosan egyre több teret engedett szentelni a határon túli magyarság problémái magyarországi kimondhatóságának. A magyarországi belpolitikai viszonyok persze csak oly mértékben enyhültek, hogy egyáltalán szóba lehessen hozni (például a kiadatlan *Szellem és erőszak*ban) az anyanyelvi és kollektív jogfosztásokat,

[442] Tóth Dezső (még miniszterhelyettessége előtti évben) az irodalom „közérdekűségét", a hatvanas évekre jellemző nyilvános társadalmi „mozgósító erejét" kérve számon állapította meg, hogy az elmarad az előző évtizedétől. (Vö. Társadalmi Szemle, 1976/8-9.)

[443] Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III, i.m.,* 30.

[444] A közös hagyományok, a nyelv, a kultúra, a történelem mint nemzetformáló és –megtartó erők, (akárcsak a két világháború közt, amikor talán a legnagyobb hangsúlyt kapták, mert elsődlegesen ezek jelentették a magyarság számára a kohéziós tényezőt) szellemi-kulturális hatásaikban érvényesítettek egy, a direkt hatalmi szempontokon, politikai határokon túlnyúló illuzórikus egységképet, s általa lelki-szellemi támaszt. De míg a két háború közt ebben operatív módon maga a budapesti kormányzat járt elöl, addig a tárgyalt időszakban gyakorlatilag csak az irodalom és egyéb művészeti formák járulhattak hozzá egy efféle képletes egységen alapuló morális támaszhoz.

de valós politikai akarat a megoldásra nem létezett.[445] A kádári rendszer számára a nemzeti kérdés, a nemzeti hagyományok nyugtalanító feszültséget jelentettek,[446] s ebbe tartozott a határon túli magyarság kérdésköre is, melyet a hivatalos magyar álláspontok 1968-ig egyáltalán nem, ezt követően is csak ambivalens magatartással közelítettek meg. Mint már utaltam rá, a hetvenes évek legvégétől azonban már tarthatatlanná vált az elfedett, viszont létező nemzetiségi-problémák kezeletlensége. A „gulyáskommunizmus" még az életszínvonal növekedésével sokáig legitimációt talált a nemzeti érzést mellőző, elfedő, arról tudomást nem vevő ideológiákra, a határon túli magyarság kérdéskörének aktualizációja viszont egyre érezhetőbb társadalmi nyomás következtében fejthette ki eszméltető hatásait. A magyarországi értelmiségi szembenállásnak a nyolcvanas évekre ezért is lett az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. Az annak valóságáról jelentős hiányosságokat tükröző szemléletek mellett, vagy annak ellenére, a megkésettséget elszántsággal pótolva, s olykor kiszélesedésében, divatszerűségében próbált – mintegy a társadalmi lelkifurdalást is leplezni igyekvően – politikai célokat megfogalmazni. A szépirodalmi kereteken túl a publicisztikai műfajokban is kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása minden egyéb közlésformában kiemelt státuszban foglalkozott az addig elzárt, mellőzött és tiltott problémákkal, amelyeket fokoztak az Erdélyből érkező, a társadalmi-politikai realitás ottani elzártságát végre megvilágító híradások.

A hetvenes évtizedre különben is jellemzővé válik, hogy a depolitizált nyilvánosság, paradox módon, bármifajta írói megnyilatkozásnak politikai vonzatát (is) feltételezte.[447] Az irodalomértés kényszeres olvasói beállítottsága ekkorra erdélyi viszonylatokban kiemelten hajlamos volt az egyébként nem tárgyalható kérdéseket olykor nem csupán a silány műveknek alárendelni, de terjeszteni egy olyan értéklátást is, amely művek igazságfeltáró értékeit egyúttal esztétikai értékként határozta meg.

---

[445] A két ország nyitottabb kulturális együttműködését az 1969-ben rögzített kulturális és tudományos együttműködés terve még szorgalmazta. (Ezt végül a két ország vezetői Nagyváradon írtak alá 1970 decemberében.) Az évtized végére, a reményteli nyitányból a kiteljesedő diktatúra felé haladó romániai társadalmi elkomorulást és a nemzetiségi megoldatlan viszonyokat jól jellemzi, hogy a külpolitikában, 1977-ben a magyar diplomácia már csak egy utolsó halovány kísérletet tesz a IX. Proletár nemzetköziség kongresszusának égisze alatt a „nemzetiségi probléma" kezelésére. (Lásd a kor ezzel kapcsolatos feljegyzéseit Kádár és Ceausescu talán utolsó találkozójáról, Debrecen-Nagyvárad, 1977.) A kisebbségi jogfosztottság gyakorlatilag ezután sem változik, semmilyen előrelépés nem történik, csupán elvi szinten fogalmazódik meg, hogy Kolozsváron és Debrecenben konzulátusok nyílnak. Innentől kezdve kerül be a politikai terminológiába a kisebbség hídszerepe is!

[446] Továbbra is érvényben maradtak például az 1956-ot nemzeti nacionalista propagandának beállított tézisek, vagy a március 15.-i fokozott rendőri készültségek, stb.

[447] Hetvenes években az „üzenet" legfontosabb, eszmei-szimbolikus nyelvezetét éppen a történelmi tárgyú művekből akarják kialakítani. „Nem véletlen, hogy a történeti műfaj jelentette az utóbbi évek magyarországi irodalmi 'importjának' szinte kizárólagos cikkét" - írja Egyed Péter az említett 1982-es Önszemléleti vita során. Vö. **Egyed**, *A magyar irodalom önszemlélete*, in Új Forrás 1982/8.

Új küldetéses irodalom Erdélyben

A marxista keret-meghatározásokat követően az irodalom társadalmi funkciója[448] Erdélyben az újabb irodalomtörténeti összefoglalásokban és a kritika gyakorlatában egy másfajta szerepkörrel is kiegészült, melyben a feladatelvű irodalmiság szempontjai számára a nemzetiségi karakter, az anyanyelv és a közösség-reprezentáció vált meghatározóvá. A szépírói képviseleti attitűdök annyiban nyilvánvalóan más legitimációs bázissal rendelkeztek Erdélyben, mint Magyarországon, hogy már a húszas éveket követően nyílt etnikai elkötelezettségben öltöttek testet, a második világháborút követően megfogalmazódó funkcionális irodalomeszményben pedig az így értett elkötelezettség felfejthető, kihallható elemei konkrét társadalmi hatóerőkké kívántak és tudtak válni.[449] Mint említettem, az egyre szűkülőbb keretek, az intézményi leépülés és a sérelmi fogadtatás felől nézve is mindez olyan mércét érvényesített, amely a felülről irányított hivatalos mellett egy lappangó, informális értékrendet emelt a köztudatba. A hetvenes évek végétől fokozatosan megszilárduló román diktatúra évei mintegy igazolták a közösségi sorsvállalás irodalmának további elvárás szinten való megjelenését is. A recepcióbeli hangsúlyeltolódásokban a társadalmi küldetés és írói szerepkör összeegyeztethetőségének történeti szükségszerűsége azonban az irodalmi rendszer egyik tárgyát kiemelve, a többihez képest fontosabbá nyilvánítva, recepciójában exteriorizált, abszolút tárggyá avatta azt, s magyarországi visszhangjaiban sokáig azonosítani vélte a teljes Erdélyben születő magyar irodalom formáit a küldetéses-képviseleti olvasatokkal, melyek ekkorra a kritika és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésének a középpontjába kerültek. Az irodalomtörténeti vizsgálatok előszeretettel fedeztek fel analógiákat a huszas évek kisebbségi irodalma, és az újonnan előtérbe kerülő romániai magyar irodalmi megnyilatkozások közt.[450] A hatásában továbbélő transzszilván értékkategóriák a pedagógia

[448] Irodalom és társadalom viszonyának bonyolult kérdésköre persze olyan tágabb elméleti kérdésfelvetéseket is érint, amelyeket nincs módom ebben az értekezésben részletesen kifejteni.

[449] Az ilyen szcenírozásban testet öltő összetett diszkurzusforma esetében is megállapítható azonban, hogy elkerülhetetlenné vált a fokozatos elvárássá szűkülés, mert idővel az irodalmi kommunikáció alapvető esztétikai tartalmait ezek a járulékos komponensek nem pusztán tágították, gazdagították, de egynémileg kényszerű, hallgatólagos konszenzuson alapuló értékkoncepció szerint ki is sajátították azokat. Köze volt persze ehhez mindannak a jól átgondolt tudatos nemzetiségi politikának is, amely az erdélyi magyarság szakmai intézményhálózatának a leépítését szorgalmazta. Bár a hetvenes évek ígéretes nyitánya új intézmények létrehozásával nagyon is reménytelinek bizonyult, önálló magyar kulturális intézményekről az évtized végére már alig beszélhetünk. Az egyéb, a nemzeti kisebbség valamilyen reprezentációját megoldani hivatott szervezet pedig egyáltalán nem, vagy valójában csak „fantomszervezetként" működhetett. Vö. például **Vincze** Gábor írását, *Ceausescu „fantomszervezete"*: *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

[450] Egy előíró, progresszív kánoni értékrendet képviselve, az erre az irodalomszegmensre tekintők egyúttal követendő mintát próbáltak felállítani a jövő nemzedékei számára. Legmeghatározóbb vonásként a közösség iránti elkötelezettséget, a tanító célzatosságot említhetnénk, amelyet értékeléseikben gyakran a művészi érték fölé emeltek.

célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozíciói által a hetvenes évek második felétől nyíltan vagy hallgatólagosan, de legitim maradhatott. Ennek egy hasonlóan fontos, az analógiákban kiemelt továbbélő jellemzője a magyarországi irodalmi értekezésekben és az irodalomról szóló összefoglalásokban, a szenvedés éthosza volt. Mindez a sajátos módon kanonizált értelmiségi léttől Erdélyben is olyan szerepkört várt el, amely elsődlegesen a helyi értékek tematizálását a nemzetiségi képviselet nevében, érdekében vállalta.[451] Az üzenetek kényszerű, gyakorlattá vált keresése az értelmezésekben egyben a szerzői szándék irodalmi alkotásokban felismerni vélt pozitivista hagyományait és eljárásait is továbbéltette. A represszió fokozódásával arányosan Magyarországon viszont olyan irodalomképet generált, amely egységes, behatárolt intertextualitásként értelmezhetett csak minden kisebbségi írást.

Közösségi éthosz és morális magatartásminta

A transzszilván allúziók egy általános, örök humánum-eszmeként jelentkeztek a sütői világkép-értelmezésekben is. Az írói identitás valószínűleg már a kezdetektől kisajátítója volt a recepció alakulástörténetének, mert a kánonkommentárként funkcionáló hivatalos kritika miközben a legnagyobb elismeréssel szólt az írói teljesítményről, a sajátosságokat csak az elvárásoknak megfelelő mértékben kívánta meghatározni: azt kereste és fedezte fel tárgyában, amit a kánon képzetköre már előre feltételezett. A szempontokat, a változó irodalompolitikai légkör által is, a kanonikus értéktételezések mindig attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikációnak mely tényezőjét és milyen mértékben volt/lehetett képes tematizálni. A sütői életmű értelmezéskereteiben a népi, a nemzetiségi és a transzszilván jegyek ötvöződése is így kaphatott a közügyiségben különböző hangsúlyokat.

Akárcsak a hetvenes-nyolcvanas évek formális-kanonikus kritikái, a későbbi monográfiák is tovább éltették a kényelemből, ismerethiányból vagy kanonikus érdekből fakadó elfogultságokat. Miközben Sütő reprezentatív prózai művei a hetvenes évektől, főképp az *Anyám* révén, már valóban paradox szerkezetű erkölcsi értékjelképekkel is jelzik a korábbi világkép minőségi módosulásait, a faluábrázolás korábbi életszakaszra jellemző osztályharcos kliséi szerencsésen nem csapnak át egy másfajta romantikus eszményítésbe, amely a nemzetiségi létet a hagyományőrzés-hagyománypusztulás mezsgyéjén ragadná csak

[451] Ezek alapján valóban „a nyolcvanas évek végéig érvényes, hogy irodalom és közönség viszonylatában elsődlegesen értékként tételeződött – az irodalom sajátos eszközeivel és sajátos értékrendje szerint politikum mellett – az irodalom specifikuma szempontjából elmarasztalható, gyakran selejtes mű is”. Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3, 93.

meg. A kritikákban viszont a kisebbségi lét metaforájává átlényegített tradicionális paraszti világ korlátai egyben a nemzetiség korlátaiként tételeződtek. Azon túl, hogy egy eszményített népi ábrázolásmód igényét is tükrözték, (a korban persze, amint említettem, a kiszélesedő folklórkutatások is jelzik, hogy Magyarországon erős igény jelentkezett a tradicionalitás-formák olyan eszményítésére, mely, a magyarországival ellentétben a még létező erdélyi falura az elvesző értékek aggodalmával tekintett) a végkonklúziók a múlt felé forduló adottságőrzést kisebbségi közösségi zálogként jelenítették meg. Az emberi élet teljességének méltánytalan korlátai a mezőségi falu életképeiben így kiegészültek egy nemlétező, ám a kritikák retrospektív olvasataiban a szenvedésvállalás küldetését, mint értéket megjelenítő olyan többlettel, amely aztán a későbbiekben a puszta létezést (főképp a falurombolások tapasztalata felől) is elérendő célként, a *megmaradás esztétikája*ként volt képes értékelni.

Ez a szemlélet kapta a legnagyobb nyomatékot a monográfiákban is. Mind Görömbei András, mind Bertha Zoltán naplóregény-elemzése[452] különös hangsúlyokat fektetett az adottságőrzésre, mint a kollektív megmaradás biztosítékának értelmezésére. „A tradíció összetartó ereje (és az összetartozás tradíciója) nemcsak léttörvény és adottság, hanem tudatosított és intencionált feltétel is. A veszélyeztetettségben értékké emelkedik az értékteremtés puszta lehetősége is, igénnyé a létezés kiindulópontja (…) A természetes válik elérendő céllá, az elemi szükséglet tágul óhajjá, égető kívánalommá. A fenyegetett élet a múltban, az élet folytonosságának a tudatában talál tápláló forrásra, s ez a tudat lesz fennmaradásának záloga, egyszersmind mérője;”.[453] Pedig a hatvanas évek végén írt naplóregény, még nem a megsemmisülés rémképének árnyékában született. A létállapot értékké minősülése viszont csak a transzszilván eszmék újbóli felértékelődése által kapott ismét hangsúlyos szerepet. A regénnyel kapcsolatban ezért állapíthatta meg még Czine is, hogy például a Tamási hősökhöz viszonyítva, akik népük értékeit valóban őrzik, „Sütő emberei a változásban – változásra készen – akarnak helytállni és megmaradni.”[454] Szerzőjük pedig a változó helyzetekben tudta „a kisebbségi humánum örökségét szocialista nemzetiségi humánummá” emelni![455]

Hasonlóan visszavetített elem a sajátos sütői nyelv hatvanas évekbeli faluábrázoló jellegében – „mely az erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja, ezt intellektualizálja tovább”[456]– „folklorisztikus transzilvánizmust” feltételezni. A népiség Sütő naplóregényében

[452] Ez utóbbit Lázok János is kritikával illette, vö. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[453] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, *i.m.,* 124-125.
[454] Vö. **Czine**, *i.m.,* 58.
[455] Uo.
[456] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 126.

leginkább műfaji és hangulati ötvöződésekben, stilisztikájában és lírai esszényelvében mintsem jelképiségében ragadható meg. Az allúzióknak és a parabolisztikus kitágításoknak a későbbi, leginkább drámapoétikai jegyei (bár ezek nyomai, forrásai kimutathatóan megtalálhatóak a hatvanas évek második felében íródott napló-folyamban) aligha azonosíthatóak a „klasszikus transzilvánista technikákkal" amelyek ráadásul „a magyar megmaradás alapvető gondjának, létproblematikájának a jelképi sugallatait"[457] hívnák elő.

Jelképek? Erkölcsi princípiumok

A naplóregényben megjelenő fűszál-metafora „Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási, és önmegtartási stratégiává" növesztése[458] is egyike azon túlzásoknak, melyek az egyébként érthető odafigyelés mellett kényszeredett szimbólummá növesztik a teljes alkotást. A határait elrendeltetésszerűen „tízméteres szabadságában" próbálgató, láncát rángató kutya, illetve a kötetet záró akvárium-metafora óceáni lendülete („egészen az üvegfalakig") sem terjeszti ki (szűkíti le?) a helyzettudat e remek írói megragadását erőltetett metaforikus, sorsjelképi nyomatékra. A konkrét társadalmi-ontológiai létállapotnak az erkölcsi felhangjai viszont, melyek a teljes életművet átfogják, kétségkívül a mű megjelenésével egy időben már megjelennek.[459] Az egyik első magyarországi kritika a *Húsz órá*-val való egyetértő rangbeli összevetés során írja, hogy míg „Sánta hősei dühös lázadással fogadják sorsuk fordulatait, Sütő parasztjai szelídek, elfogadják a csapásokat, meghajlanak a fennmaradásért, mint szélben a fű. Nem nehéz belátni, hogy a kisebbségi helyzet és az adott időszak nemzetiségi politikája kondicionálta magatartásukat."[460] A kisebbségi létállapot, a „helyzet" megkerülhetetlensége, s a helyzetből adódó legfőbb feladat („hogy megmaradjunk") egy korábbi állapotot idéz, hatásaiban azonban az ígéretes, évtizedfordulót megelőző nyitány illuzórikusságának felismerésével egyre nagyobb aktualitást nyer.[461] A

[457] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 127.
[458] Uo.
[459] Amelyet közösségi alapállása és írói erkölcse tekintetében, mint írói ars poetica nyomatékosít a következő, esszéket és tűnődéseket összefogó kötet visszhangja is. Vö. többek közt **Tánczos** Gábor, *Sütő András ars poeticája*, in Élet és Irodalom, 1973/49, 11.
[460] Vö. **Pomogáts** Béla, *A valóság vonzásában*, in *Jelenkor,* 1970/12, 1147.
[461] Az erdélyi pusztuló falvak „rémképét terjesztő" magyarországi értelmezéseket természetesen az erdélyi írótársadalom – részben meggyőződésből, részben a politikai helyzet miatt kénytelen volt tagadni a hivatalosságok előtt. Huszár Sándor egyik nagyköveti beszélgetése során szögezte le: „A romániai magyar irodalom helyzetét sok esetben az alkotók és a nemzetiség helyzete szempontjából helytelenül és károsan értékelik, azokat nem megfelelően kommentálják. Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér c. könyvéről pl. kezébe került egy kritika, amely szerint a könyv tanulsága állítólag az, hogy a romániai magyar parasztság pusztulásra van ítélve. Ehhez hozzá tette: »ha az illető olvasta volna Marin Preda hasonló témáról szóló könyvét, amely ugyanezt mutatja ki a román parasztságról, nyílván nem jutott volna a fenti következtetéshez.«" Vö. *Martin Ferenc nagykövet rejtjeltávirata a Huszár Sándor főszerkesztővel történt beszélgetéséről.* Bukarest, 1971. január 13. 12/Szt./1971 Rendkívül titkos! - Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1971, Románia, XIX-J-1-j, 89. doboz, 128-271 ltsz., 00495/1/1971., gépelt távirat. A jelentést megkapta a Pártközpont

fűszál-hasonlat „földközeli józansága” valamennyi értekezőnél ezért válik a transzszilván szenvedéskultusz egyik etikai analógiájává. Az értelmezések fókuszában a kicsiny lehetőségek, az „ahogy lehet”-ek szenvedésalakzatai az ismét előkeresett kisebbségi sorsképlet értelmében a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesülnek.

A transzszilván értékjelképeknek tudatos összekötése az életmű fogadtatásában egyszerre történik meg a közügyiség és képviseletiség mellett az etikus, moralizáló, majd fokozatosan az ellenálló írói szerepkörök teljes életműre való kiterjesztésével. A hetvenes évek végén „szállóigévé vált a ’felemelt fő’ szókapcsolat, amely egyben a közösségi megmaradásért folyó küzdelem metaforájává vált. A ’sajátosság méltóságának’ vezéreszméje körül – a második világháború után először – került sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására, amelynek az előzményei ott voltak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományaiban. A kisebbségi éthosznak ez az ideológiája Sütő András drámáiban fogalmazódott meg.”[462] A kollektív méltóság, a „felemelt fő dramaturgiája” a Káin és Ábelt követően válik az értelmezésháló központi kategóriájává. Gáll Ernő írása Sütő dramaturgiájával kapcsolatosan, mely az ugyanekkor kibontakozó ’sajátosság méltóságának’ elméleti megalapozását is rejti,[463] Ernst Blochig jutva mondja Sütő hőseiről, hogy azok „a méltóság kategóriájának növekvő társadalompolitikai és antropológiai jelentőségét” tudatosították. Az erdélyi és magyarországi fogadtatás a hatalomviszonyokban a káini ellenszegülést („az alázat: gyalázat!”) főképpen Harag rendezéseinek nyerességében[464] teret nyerő legtragikusabb hangvételű Sütő-darabként (a magyarországi bemutatók mellett a kolozsváriak vendégszerepléseiben kiemelt hangsúllyal) közvetlen analógiákra bontotta. A sajátosság méltóságának irodalmi alakzatai mégis leginkább *helyzet* és *identitás* közötti konfliktus paradoxális értékviszonyára épültek. A méltatlan helyzet elviselésének a tragikuma, a személyes azonosságtudat helyébe a kényszer tragédiáját állította, s erkölcsi meggyőződéssel hidalva át azt, így vélte enyhíteni annak eredendő konfliktusosságát. A hiányérzés katartikus feloldása helyett, a drámákban is a harmónia elmaradásának elviselése

és a Művelődésügyi Minisztérium is. – A másolat Vincze Gábor tulajdona.

[462] Vö. Kötő József bevezetőjét, in **Kötő** József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.) Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

[463] Vö. **Gáll** Ernő, *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája*, in Korunk 1978/6, illetve UŐ, *A sajátosság méltósága*, Bp., Magvető, 1983, 97–121.

[464] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A Káin és Ábel Kolozsvárott, Sütő András drámája Harag György rendezésében*., in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp. Szépirodalmi, 1984, 335.

jelent meg, mely „nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését” ösztönözte.[465]

A részben érthető emotív-ideologikus alakzatok tehát a nemzetiségi irodalmak magyarországi megítélésében olyan diszkurzív összefonódásokban érhetők tetten, amilyeneket az általam honmentőnek nevezett kritikák különböző irányokból és érdekkörökből terjesztettek.[466] A kanonizációs elvek időben visszatekintő modalizációi ugyanakkor azt is jól tükrözik, hogy az érdekviszonyoknak megfelelően a diszkurzív kánonformák egyetemes érvényű hasonlatokra, allegóriákra terjesztik ki a választott szerzői azonosságot. Egy későbbi riportjában ugyan maga Sütő is utalt arra, hogy a magyarországi recepció tévesen eleve a műveiben megszólaló hangot, jelképet, példázatot azonosította mindvégig az ő személyével és személyes erkölcsi téziseivel,[467] valóság és fikció kettőssége, megkülönböztetése elvétve sem létezik az életmű referenciális feltárásaiban. Amikor a nyolcvanas években Magyarországon a lehajló, de megmaradó fűszál-hasonlatnak folyamatos hangoztatása kapcsán e korábbi attitűdöt még az egy-táborbeli társak is bírálni kezdték (például Csoóri Sándor több ízben – állítva, hogy a romániai magyar értelmiség egy része árulója lett a nemzetiség ügyének –, de *Megmaradni* című drámájában Csurka István is) Sütő így nyilatkozott: „Minálunk soha senki sehol ilyesmit nem hirdetett meg. Ép elmével társadalmi programként bármely kollektivitás számára ilyet nem lehet meghirdetni. Ennél a passzív ellenállás elve is cselekvőbb, harcosabb program.”[468] Kérdés, persze, hogy belátás, írói korrekció vagy politikai kényszer mondatta ily megkésve mindezt Sütővel. A felvetés ugyanis azért is figyelemre érdemes, mert vég nélkül lehetne sorolni a recepciónak és az írói vallomásoknak is az erre a hasonlatra épülő szólamait. (A kritikai fogadtatás számtalanszor említi és elemzi a szélben lehajló, de megmaradó fűszál jelképét, mely hirdetett tétellé éppen a hetvenes-nyolcvanas évtized fogadtatása által vált.) Többen a recepciót meghatározó kritikusok közül ismertetésük, kritikájuk vagy az életutat átfogó írásuk címévé, alcímévé is választják, az első monográfia kiemelten idézi a teljes dialógust is, amelyben elhangzik.[469] Sütő 1989-es szavai tehát legjobb esetben is már egy régen meghonosodott állapot előtt

[465] Vö. **Cs. Gyímesi**, *Honvágy a hazában*, *i.m.,* 73.
[466] Mint említettem nem feledhető, hogy a hetvenes években – éppen a Káin és Ábel kapcsán – a hivatalos kritika szempontjából, a marxista dialektika felől is példaértékűnek mondják az életművet. Vö. **Fenyő** István, *i.m.*
[467] „Regényhős szavait a szerző saját politikai – vagy bármiféle – programjaként, jelszavanként, tételenként értelmezni: rettentő tévedés…” Vö. *„Az omlásnak ez csak a kezdete.” – Beszélgetés Fejér Gyulával*, in **Sütő** András, *Az élet és halál kapuiban*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, 1993, 395; illetve **Sütő** András, *Sárkány alszik veled*, Bp., Szépirodalmi, 1991, 414.
[468] Uo.
[469] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 154.

állhattak csak értetlenül.[470] Az önvizsgálat szükségszerűségére is utalva, valamint a múlttal való szakítással kapcsolatban jegyezte meg később Csoóri: „Ami Kolhaasban tudatos döntés volt, az volt nyilván Sütőben is. Csak hát más fölismerni, mint érvényesíteni az igazságot. Emiatt az ütemkihagyás miatt Sütőt mindig az egyik legkitűnőbb, de a kelleténél jóval óvatosabb írónak tartották Erdélyben s Magyarországon is […] a könnyelmű ítélkezés bűnébe magam is beleestem. Valószínűleg azért, mert egyszerre vártam tőle csodatevést és áldozatot."[471]

Értelmiségi szerepek és visszhangjaik

Mennyiben alakította a Sütő-kánont a visszhang, a közösségi irodalomformák és azok elvárásrendje, illetve a választott/vallott kollektivitásformák írói eszmeiségének korabeli kétségtelen találkozása? A hagyományos törekvések, a szülőföld-ábrázoló, sorsközösségi beszédmódok továbbélésének a megszilárdításában kétségkívül nagy szerepe volt a magyarországi fogadtatásnak, s a szakmán túl a széles közönségsikereknek is. A olvasóközönség felől tekintve különben hiteles kép csupán a kritikák alapján Erdélyben sem alakulhatott ki valaki műveinek mérvadó fogadtatásáról. Kritikát ekkortájt elsősorban az *Utunk* és az *Igaz Szó* közölt, (általában művenként egyetlen alkalommal) illetve a *Korunk* ritkábban, társadalomtudományi irányultságának megfelelően. Ezt egészítette ki *A Hét* 1970-től Bukarestben. S bár napilapokban és irodalmi mellékletekben is születtek olykor recenziók, a korszakra visszaemlékezve nem véletlenül jegyezte meg Bodor Ádám, hogy „ettől meglehetősen belterjessé vált a kritikai élet: egy, esetleg két méltatástól a szerző megdicsőült, egyetlen elmarasztaló kritikától pedig már olyan bélyeget kapott, amelytől megfelelő kritikai tér hiányában már aligha szabadulhatott".[472] A megfelelő tér, az egyenrangú kritikai rovatok fórumának a hiánya, akárcsak a szakmai intézményi háló hézagossága is nehezítette az egészséges kritikai értékrend kialakulását. A magyarországi visszhang erőteljes hatása ezért az elmondottak mellett is külön nyomatékot kapott!

Lényegében más kérdés, hogy a korabeli kritikák erdélyi visszhangja mit jelenthetett adott körülmények közt szerzőjének és környezetének. Mennyire adott ösztönzést, jelentette

[470] A műben megjelenített és a művön kívüli valóság mondhatni szokásos értelmezésekbeli egymásra vetítése ellenében ezeknek éles megkülönböztetésének igényét sem előtte, sem a kilencvenes években nem tette szóvá a szerző.

[471] Az idézet utolsó mondatait tekintve különösképpen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a marosvásárhelyi véres eseményeket követően hangzanak el. Vö. **Csoóri** Sándor, *Az elveszített szem fényei*, – a Bethlen-díj átadásakor (1990) elhangzott laudáció szövege – in UŐ, *Tenger és diólevél*, Bp., Püski, 1994, I. 518-520; illetve in **Görömbei** András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról*, *i.m.,* 323.

[472] Vö. **Bodor** Ádám, *i.m.*

a folytatandó utat az első komolyabb „nemzetközi”[473] siker után („az író visszatér sikereinek helyszínére”),[474] illetve erősítette fel az elvárásoknak való megfelelés kétirányú elkötelezettségeit. Az erdélyi hivatalos (tehát komoly cenzúrától övezett) irodalmi térben a hivatalosság nyelvén szólhattak csak az értékelések értékelései is, még akkor is, ha mindez talán a teljes elemzett korszak irodalompolitikailag legenyhébb periódusában következett is be. A budapesti visszhangok (például a trilógia ősbemutatói kapcsán, melyeket egytől egyik hamarább láthatott a magyarországi publikum, mint az erdélyi!), vagy azok erdélyi folyóiratokban is leközölt dicséretei viszont nyilvánvalóan alakították azt az elvárásrendet, amelynek a későbbiekben az erdélyi szerzők jelentős része igyekezett megfelelni.

A nemzetiség, mint társadalmi csoport történetéről írott fiktív elbeszélésekre is igaz, hogy bennük a csoportidentitás jellemzőinek kifejezői átörökítő érvénnyel kívánnak bírni. Leginkább a történelmi tárgyú irodalmi művekre és bizonyos műfajokra érvényesíthető mindez, hiszen a történelmi regényeknek vagy drámáknak mindig is megnövekedett szerepük volt a nemzeti identitás formálásában. A hetvenes évekre a dráma és az esszé tűnt leginkább megfelelő műfajnak minderre, Sütő történelmi tárgyú darabjai mellett Páskándi és Székely János drámairói életműve is némiképp igazolta ezt. A három drámairói életmű – melyeket Szász László ontológiai és esztétikai kivetüléseikben, valamint szerzői világképeik szerint vetett össze[475]– kortársi jellegük, receptív viszonyuk és viszonyulásuk mellett azért is figyelemre méltó és inspiratív, mert mindhárom szerző[476] a drámában vélte felfedezni azt a kellőképpen összetett, és a befogadó által majdnem szabadon kitölthető keretet, amelyet a korai hetvenes évek kínáltak, s amelyben a kérdésfelvetések közös horizontja történelmi példázatokban, mint perspektívákban nyilvánulhattak meg. Székely, miután 1971-ben (az

[473] Az *Anyám* a magyar irodalom egészének a figyelmét felkeltette. Az Igaz Szó Sütő-különszáma (1970/2, - Hajdú Győző, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Veress Dániel, Panek Zoltán, Kocsis István, Veres Péter és természetesen Sütő írásai) után az Új Látóhatárban Illyés Elemér (1970) illetve Zsigmond Endre (1971); a Katolikus Szemlében Várady Imre (1970); a Magyar Képes Újságban Gion Nándor (1973); az Üzenetben Varga Zoltán (1972) írt róla. Szintén Varga tudósít a Nemzetőrnek (1971), míg az Új Symposionban Danyi Magdolna (1973), az Új Szóban pedig Egri Viktor (1971) értékeli a műfajtalan remeket. Magyarországon a szaklapok (ÉS, Kortárs, Forrás, Új Írás, Alföld, Tiszatáj) mellett minden országos napilap hasábjain közölnek róla értékeléseket.

[474] Az említett *Istenek és falovacskák* (1969) kötetcímadó interjúban az elődök, Móricz illetve Tamási vonatkozásban szó esik az irodalmi siker egy érdekes összefüggéséről is: „Az író könnyen esik csapdába azáltal, hogy visszatér sikereinek helyszínére. (Lám, nemcsak a bűnösök!) A közönség kívánságára még egy ráadást énekel. Közben csak az történik, hogy a társadalom újabb hullámai elzúgnak mellette.” Vö. *Istenek és falovacskák* - beszélgetés Huszár Sándorral, *i.m*.

[475] Vö. **Szász** László, *i.m.*. A három írói attitűd összehasonlítására vállalkozva, a szerephálók behatárolásai alapján művészi értékük, műfaji tagolódásuk, illetve széles kérdéshorizontjuk hármasa mentén véli Szász jogosan összemérhetőnek Székely drámai formaművészetét és böcseleti irányát Páskándi és Sütő műveivel. A negyedik szempont, tegyük hozzá, hármójuk magyarországi recepciója, ismertsége, elismertsége lehetne, bár ahogyan az említett összehasonlítás során, úgy itt is bizonyára lényeges különbségek mutatkoznának meg a recepció elfogultságai tekintetében.

[476] Akik amúgy sem szakmai, sem személyes kapcsolatot egymással különösebben nem tartottak fent.

erdélyi magyar költészet felívelő periódusában) *Ars poetica* című előadásában egyenesen a versírás lehetetlenségét jelentette be, drámákban, regényekben, és nagyszerű filozófiai esszékben építette következetesen tovább a mítoszok szinkretikusságából ihletődő életművét. Érdekes ugyanakkor, hogy míg az erdélyi magyar költészetben a hatvanas években történik meg az első hangsúlyosabb visszakapcsolódás a magyarországi kontextusokhoz[477], a hetvenes évek drámai termése már önálló erdélyi műfajként értékelődik fel. „Hogy nálunk erősebben van jelen a történelmi dráma, az talán a parabolák kényszeréből is következik"- mondja Sütő, aki szerint a műfaj „jobban és egyetemesebben mutatja be az író igazát."[478] A minőségi különbség persze, mely drámák és bemutatóik „szemantikai grammatikája"[479] közt húzódhat, nem csak a szerző egyéni vagy kollektív „igazára" korlátozódott. Mindhárom írói életműnek drámatermésére természetszerűen érvényes, hogy az intencionáltság, a drámai hatáserő felfokozott képessége, mely az eredendően történelmi példázatban legalább két dimenzióban juttatta kifejezésre közönség és szerző együttgondolkodását, minden más műnemet és műfajt túlszárnyalva, gazdagabb gondolati telítettséggel közvetíthette világkép-formációinak tragikumát. Meghatározóbb a korban ugyanakkor az a történelemszemlélet volt, amely a drámák világszerkezetében tükröződni látszott, s amely a szerzők erkölcsi, etikai, világnézeti megfontolásaihoz is közel állt. Mindhárom életműben központi helyet kap ugyanis hatalom és éthosz elvi szembenállása. Páskándi esetében, aki később a történelmi dráma korszerűségével, esélyeivel elméleti szinten is foglalkozott, szigorúan a műfajt tekintve talán a legjobbnak mondható művekről beszélhetünk, (*Vendégség*, *Tornyot választok*) ezek a parabolákon túl valós történelemképet is hordoznak. Sütő drámái legjobbjaiban is (a *Lócsiszár*ban és a *Csillag*ban) éppen ezek műfaji öntörvényűségénél és az alkalmazott dialogikus formánál fogva tudott a szerzői intenció is autentikusabbá válni, mint egyéb műveiben, olykor publicisztikai szintű vallomásaiban. Székely János filozófiai lételméletének

[477] Mintegy zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a szocialista társadalom kulturális-közéleti berendezkedését kezdetben támogató, különböző életkorú és habitusú költők uniformizált versnyelve erőteljesebben a hatvanas évekre bomlik meg, s ebben legkorábban talán éppen Székely és Páskándi vállal szerepet. Ők már az ötvenes években nemet tudnak mondani az erős irodalompolitikai nyomással érvényesülő irodalomszemléletre, amelynek persze megvannak a maga negatív következményei. Székely János versei, melyek már az 1940-es évektől kezdve egzisztencialista élményanyagot és gondolatmeneteket hordoznak, nagyrészt a Szabó Lőrinc-i versvilágot és költészeteszményt folytatják. Az első verseskönyve megjelenését, majd bezúzását követően, az ötvenes évek végén ártatlanul börtönbe kerülő Páskándi Géza Székelyhez hasonlóan több műfajban bontakoztatja ki aforisztikus-esszéisztikus szövegvilágát, amelyet szintén „a modernség episztemológiai érdeklődése" jellemez akárcsak a Székelyét, „Páskándi viszont nem a mítoszok monolitikus ős-tudását, hanem a nyelv töredezettségét, váratlan kapcsolásait tekinti a megismerés kiindulópontjának." Vö. **Balázs** Imre József *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, *i.m.*

[478] Vö. **Ablonczy** László, *A drámaíró bizalmat kér a színháztól*, in Magyar Hírlap, 1974, december, 25, 21. Ugyanebben az interjúban jelenti be Sütő készülő új drámáját (akkor még „Máglyák és szobrok" címmel) illetve azt is, hogy az Igaz Szó mellett a Kortárs is közli majd.

[479] Bécsy Tamás kifjezése. Vö. **Bécsy**, *i.m.*

rendelte alá a történelmi drámát is,[480] de nála az egyedüli esély a hatalommal szemben a belső szellemi felülkerekedésben érvényesül.[481] A drámákban (*Protestánsok*, *Caligula helytartója*) a lekerekített történetek dilemmája, az eszméhez való hűség és a körülmények diktálta magatartás nyílt konfliktusa jelenik meg történelmi modellekbe kivetítve, s fogalmilag ékesen körülírva.[482] A teremtő individuum magánya nála akarva-akaratlan szembekerül a kollektivitás erőszakolt kultuszával.[483]

Sütőnél ugyanakkor egy mindig általánosító, metaforikus jelképvilág a „nemzeti-közösségi cselekvési program"[484] jegyében válik történelmi magatartás-példázattá. A drámákon túl a legjobb Sütő-esszék is hasznosítják az irodalomnak nevelő, felvilágosító funkcióin keresztül az erkölcsi tanító nemzeti szerepköreit. Némileg a fikció szabadságát kihasználva, de nyíltan a kollektív befogadói azonosulásra építenek, s ezáltal jelenítik meg a csoport kívánatosnak vélt identitásmintáit. A kánon szempontjából éppen ezért az életmű értékelése a helyzetképen, tudósításon, s az erdélyi krónikás lírai hangvételén túl olyan azonosulási mintákat is biztosítani látszott, amelyek a pozitív nyelvi, nemzeti identitás kialakításához is hozzájárulhattak.[485] Ennek a végsősoron természetes folyamatnak csak akkor jelentkeztek nemkívánatos jelei, amikor az írói modell így formált összképe egyrészt kizárt más, nem hasonló irodalomeszményt valló alakzatokat, másrészt, amikor a minőségi jegyeket ezek látványos elmaradásaiban is alávetette a tartalmi meghatározottságoknak, vagy a történelmi-politikai helyzet kényszerének.

---

[480] Székely erkölcstana egyben kényszerű ítélet is, melyben az alkalmazkodás az individualitásnak, a saját belső világnak az egyetlen lehetséges megtartásaként, mintegy gondolati kibúvókeresésként saját költészetére és drámairodalmára is vonatkoztatható. A La Fontaine-i gyakorlati életbölcsesség, mely szerint a hajló nád túléli a viharban megszakadó tölgyet, merőben más irányból tűnik itt fel, mint az Anyámból idézett sütői fűszál-hasonlat esetén, amely a recepcióban egy közösség megmaradásának, ha nem is erkölcsi példájává, de gyakorlati metaforájává alakult. Székely költészetében az érett lírikus életbölcsességének mély gondolatiságával jelentkezett ember és külvilág, egyén és társadalom korviszonyok bonyolította kapcsolata. (Jó példa erre *A folyó* című verse, mely a mederhez alkalmazkodó, minden formát felöltő s ugyanakkor formabontó és így építő víz jelképe, vagy a *Parti füzes* ciklus, mely a passzívan elviselő, eltűrő, fejszével fenyegető bántásban, ágakat nyeső halálképekben is az elpusztíthatatlant, a bennük rejlő új életet hirdeti). Sütővel ellentétben ugyanis a Székely János-i példázatban a megmaradás mellett a szellemi felülkerekedés és az alkotás általi kiteljesedés is ott van, s ez mindig az individuális szférára vonatkoztatható.

[481] A későbbiekben is az értelem győzelme érvényesül a kényszerűségen, a hatalmi formákon, a szellem elfojthatatlan diadala a fegyelmen és a külső világon. Ahogyan *A nyugati hadtest* sorok mutatják: „Tetteinket, szavainkat előírhatják, - gondolataink szabadok."

[482] Vö. **Elek** Tibor, *Rész, elkerítve az egészből*, in Hitel 1999/3.

[483] A hatalmi ideológia marxista eszményeivel, a totalitárius rendszerrel éppúgy, mint a kisebbségi kollektivitás gondolatával. Az egyetemes ontológiai magányosság szorongó életvilága a belső autonómia-teremtéssel kizár gyakorlatilag mindenféle külsődleges, idegen kollektivitáseszményt.

[484] Elek Tibor kifejezése. Vö. **Elek**, *i.m.*

[485] A nemzeti kultúra, s ezen belül elsősorban az irodalom identitásképző funkciója kétségkívül a nyelv által válik megtartó erővé. Ugyanakkor, mint Mester Béla utalt rá, ennek „puszta közösségi jelképpé való lefokozása megszünteti annak dialogikus szerkezetét, tautológia-sorozattá alakítja még a rá való reflexiót is." Vö. **Mester**, *i.m.*, 21.

Sütő írói útkeresését követően, a hetvenes évekre világképének már mindenféleképp megfeleltethetőek lesznek az életmű tekintetében a leginkább népi írókra jellemző, egyéb írótársaktól megkülönböztető sorok, melyek értelmében „tudatosan vállalja a sajátos magyar sorsproblémák megszólaltatását, és ennyiben az író irodalmon túli felelősségét. De ezt nem valamiféle esztétikai és erkölcsi felsőbbrendűség jegyében a többi, a másféle íróval szemben, pusztán azért, mert érdekli, gyötri, fogva tartja a megtapasztalt balsors és meghasonlás."[486] Ács Margit sorai az életmű elvi, eszmei vitáinak fényében már némiképpen kétségesnek tűnhetnek.[487] A kortárs recepció és produkció diszfunkcionális jellege az irodalmi önelvűség teljes tagadása révén a sütői életműben ekkor talál olyan visszhangra a magyarországi kritikákban is, amelynek jóváhagyó gyámkodása arra ösztönözheti, hogy továbbra is szemléleti-tematikai elsődlegességek szerint értékelje, bírálja akár önmaga akár írótársai műveit. Az irodalmat mindig is közösségi, nemzeti sorskérdések irodalmának, s mint ilyen a társadalmi szolgálat érdekében tematikusan kötött kifejezésformának tekintő „elszegényítő, más áramlatokat megbélyegző verdikt",[488] a hetvenes évek végén érvényesíti Erdélyben mindazt a szemléleti jelleg-meghatározást, amelyet nem csupán a marxista, de a népi-nemzetiségi kritikai diszkurzusok is értékítéletté alakítottak.

Belső elvárásrendek

Az utólagos irodalomtörténeti elemezések hajlamosak leszűkítő kettősségekben szemlélni a tárgyalt korszakot, méghozzá erdélyi vonatkozásaiban leginkább csak hatalmi és valamilyen formában ellenzéki megnyilvánulások szerint, s így dichotóm irodalmi értékrendeket vázolni. Pedig a hivatalosság marxista kánonjától megkülönböztető lappangó értékrend ellen, pontosabban ennek hasonlóan rögzített propagandisztikussága és (például az említett Pezsgő-díj általi) szerepköre ellen is létezett a hetvenes években egy markánsabb igény a differenciálódásra, amely a kritika és a filozófia megújuló szemléleteiben próbált egészséges pluralitást és megújuló kritikai szemléletet fenntartani. (1974-ben Bretter *Párbeszéd a jelennel* című esszékötete a „pezsgős" zsűriből K. Jakab Antaltól és Tamás

[486] Vö. **Ács**, *i.m.*
[487] Többszörösen hangsúlyozandó, hogy a különböző „irodalmon kívülinek" tekintett szerepkörök (ahogyan a közügyiség hatalomhoz kötődő személyes érdekeltségei), még nem jelentenek automatikusan kisebbségi-közösségi szolgálat-formákat. Ráadásul az utólagos értelmezésalakzatok etikai hangsúlyai felől is más lehet a meggyőződéses ifjú kommunista, más a népi író és megint más a teljes kisebbséget jogfosztottságában képviselni hivatott ellenzéki közszereplő feladat- és szolgálatelve. Ahogyan egy életmű során változónak célszerű tekinteni a kollektív képviseleti attitűdök hangsúlyait, a (marxista, a népi, a nemzetiségi, sőt egyetemes) küldetéstudat, az ellenzéki vátesz-szerep és a kisebbségi humánum révén az etikus gondolkodó felelősségérzetének magaslataiig vezető utat is a recepció meghatározó alakzataiban lehet érdemes nyomonkövetni.
[488] Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő kifejezése, in UŐ, *Az új kritika dilemmái,* Bp., Balassi, 1994, 23.

Gáspár Miklóstól kapott jelölést, éppen az *Istenek és falovacskák* ellenében, - sikertelenül.). A „belső kánoniság" kollektív és gyakran éppoly megkötő eszméi ellen csak igen rövid ideig élt a valós (ön)kritikai alternatíva esélye, hiszen a szűkülő lehetőségekben sem intézményi, sem személyi (az egyre növekvő elvándorlások következtében) keretei nem látszottak biztosítottnak, az erőteljes politikai sorvadás közepette pedig egyre kevesebb prioritása maradt a szakmai arányérzéknek. A kisebbségi irodalomformákban „mindig kettős cenzúra működik: a hatalom elvárásai mellett van egy kisebbségi közönség, amelynek szintén vannak elvárásai – a saját sorsképletét akarja a szövegekben viszontlátni, és ha az író nem ezt csinálja, akkor nem lesz népszerű. Sőt 'elidegenedett' lesz, 'kozmopolita' és 'gyökértelen'. Ezek a hetvenes évek kisebbségi kritikájának a kulcsszavai."[489] Láng Gusztáv megjegyzéséhez kapcsolható Bretter György azon megállapítása, hogy bár elméleti kérdésekkel terhelt kultúráról beszélhetünk, ez a kultúra tabuvá teszi ezeknek a kérdéseknek az elméleti, filozófiai vizsgálatát. „Kritikánk (…) nem képes elviselni az értékek pluralitását, csupán hierarchiában tud gondolkodni."[490] Az említett kettős cenzúrához való igazodás-kényszerben így „a tragikus az, hogy ez a két elvárás látszólag egészen más: azt lehet mondani, hogy az egyik a hatalomé az erkölcstelen presszió, a közösségé pedig az egészséges és erkölcsös presszió, 'elváráshorizont'. De ha megnézzük, hogy a kétféle presszió mikre készteti a költőt, akkor kiderül, hogy néha a hatalom által elnyomott kisebbségi közösség ugyanazt kívánja a szerzőtől, mint a hatalom."[491]

A nemzetiségi belső propaganda hallgatólagos formái, melyek a lappangó, messianisztikus kánoni formákat éppúgy egységes belső cenzúrával látták el „(…) a monolitikus magántudatba az egyéni vélemények mellé éppen a nemzetiségi kultúrát mint egységes – tehát *egészében értékes* – tartalmat építik be. Minden vita, minden ellentmondás, minden kritika merényletnek számít egyesek – sokak – számára, de talán ennél is rosszabb, ha a konfliktus szkeptikussá teszi őket az *egész* nemzetiségi kultúra vonatkozásában."[492] A kor „dermesztő egyöntetűségének" a feloldására történő kísérletek kezdeményezői tehát mindig e kettősségben voltak kénytelenek az álláspontjaikat mérlegelni. A minőségi pluralizmust és nemzedéki elkülönülést az esszéíró-filozófus nemzedék rövid ideig tartó

[489] Vö. **Láng** Gusztávval készített interjút (*A használhatóvá tett hagyomány*), in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133.
[490] Vö Aniszi Kálmánnak adott interjúját, *Mi a kritika?* in **Aniszi** Kálmán, *A filozófia műhelyében,* Bukarest, Kriterion 1978, 59-66. Ugyanezt idézi **Mester**, *i.m.,* 21.
[491] Lásd a Láng Gusztávval készített interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133. Az itt említett kivándorlás-problematika megítélésbeli analógiája jól példázza, hogy az otthonukat, szülőföldjüket elhagyókat „egyrészt a hatalmi politika szempontjából hazaárulónak, másrészt egy kollektív szellem egyeduralma felől erkölcsi árulónak" tartották.
[492] Uo. (Kiemelések az eredetiben, BL.)

pezsgése[493] is elősegítette, a velük együtt jelentkező újabb költőnemzedékek pedig ekkor jelentik be, hogy igénylik a többszólamúságot![494] A korban elsőként megfogalmazott többszólamúság-igény mellett, olykor heves reakcióikat, s az őket megelőző generációk rosszalló nemtetszését az is magyarázta, hogy az iskola tagjai elsőként figyelmeztettek a kisebbségi közösség saját belső hierarchiáira, s ezen belül nem elégedtek meg azzal, hogy ugyanazok a személyek, akik korábban a dogmatizmust hirdették, most az antidogmatizmust képviseljék.[495] Az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonyának kérdéséről folyó vita ilyenképpen választóvonalat is képzett a nemzetiségi vezető értelmiség szerepvállalásait illetően.

Csipkerózsika és más polémiák

A Sütő-művek gondolati rendszere, akárcsak preferencia- és ízlésvilága ekkortól zárt rendszert alkot. A hetvenes évtizedre kibontott eszmerendszer szigorú konvencióalakzatokban jelentkezik, s nemegyszer szemléletében a kötelező érvénnyel vállalt, írt és képviselt egység mindenkire érvényesen kötelezőnek tűnik fel. Az egyre érzékenyebb etnikai-gondolati számvetésnek az életműben elhatalmasodó, arányaiban egyeduralmi vetületei az évtized végére műveinek plasztikus egységét látszólag egyetlen pillantással felmérhetővé teszik, amit a recepció hangsúlyai is elősegítenek. Tónusgazdag árnyalatait azonban sajnos nemegyszer éppen az értelmezések fókuszába kerülő saját nyilatkozatai, esetleg visszhangzó polémiái is elfedik. Ezért számít sarkalatos pontnak az életműben az említett 1978-as esszé, s a körülötte kialakult vita, mely a kanonizációs stratégiák egyik alapelemévé éppen a vitában kifejtett *sajátosság méltóságá*nak eszméjét állította. Sütőnél a morális-lélektani ábrázolások, melyek a művekben sokkalta sikerültebb formában és egymást kioltani nem akaró perspektivikusságukban összegződtek, az értekező-reflexív beszédmódokban, vagy az olykor színvonaltalanná váló viták röghöz-kötöttségében távolodtak el a művekben megjelenített plurális látásmódoktól.

A *Csipkerózsika* előzményeként már az 1958-as, idézett, nem éppen szerencsés „tűnődésben" is felsejlett, („a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt…" - *Közelebb a provinciához*) de az évtizedet nyitó *Rigó és apostol* (1970) is előrevetítette a

[493] 1977-ben meghal Bretter, Tamás Gáspár Miklós áttelepül 1979-ben, de a nyolcvanas évekre az öt legfontosabb Bretter-tanítványból is mindösszesen egy él Romániában.
[494] Vö. például **Balla** Zsófia, *A nyelvhasználatok kölcsönös toleranciája*, in Korunk, 1980/1-2. 55.
[495] A dogmatizmus és antidogmatizmus kettősében ugyanannak az ideológiának a megjelenési formáját látták, s mivel ez az ideológia mindenképpen hatalmi, uralkodó ideológiát jelentett, számukra ez a hatalomhoz való viszonyulás kérdésévé vált. „Korábban a marxizmus azért volt vonzó, mert részesített az uralomban, ma pedig ugyanezért nem vonzó: konformizmust jelent." Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *i.m.,* 61.

teljes évtizedre jellemző sajátosság-egyetemesség vitát. („Pürkerecen több káprázat szükségeltetik a teljesítmény megítéléséhez.”) E két komponens, a sajátosság és a célelvűség, azaz a tematikai megkötöttség és a közösségi irány harcos, ám átgondolatlan szólamaiban Sütő akárcsak az ötvenes években, haragos konoksággal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen.[496] A dialogikus gondolkodáshoz való viszonyának elemzésében megfogalmazott megállapításokat[497] saját, mindennapi közírói gyakorlatára így mintha nem vélné alkalmazhatónak. Az irodalmi provincializmus kérdéskörének szakaszos visszatérése Sütő publicisztikai írásaiban ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy az 1958-as megfogalmazás (vissza a provinciához, ám egyetemes mércével), amennyiben húsz év elteltével, 1978-ban is aktuális maradt, mégiscsak jogos aggodalmakat sejtetett azok részéről, akik ezt előírásszerűen igencsak kivitelezhetetlennek mondták.

Sütő éppen az általa legjobb műveiben megfogalmazott dialogikus viszonyt számolta fel saját közszereplői minőségeiben történő megszólalásaival. Színpadi műveiben még tisztán látta, hogy a kisajátított értéktartalommal maga az élet természetes folytonossága kerül veszélybe, az életművet is meghatározó polémiában viszont az irodalom értéktartalmaira vonatkoztatva már sajnálatosan nem! (S bár az ekkor már elhunyt Brettert Sütő is „gyémántagyú”-nak mondta a vitában, az egyetemesség és sajátosság viszonyát boncoló kérdéskörben mindenki elfeledkezni látszott Bretternek éppen a sütői életmű hetvenes évekbeli pozitív elmozdulásáról írt sorairól: „a dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek”).[498] A provincia és a világpolgár szemléleti ütközéseit tükröző, sajátosan erdélyi vita, pontosabban a sajátosság és egyetemesség kisebbségi viszonyok közt vissza-visszatérő kérdéskörét tárgyaló (olykor leegyszerűsítő, személyeskedésig fajuló) polémia nem pusztán azt bizonyította, hogy csak a kevésbé jelentős

[496] A *Csipkerózsika* néven ismertté vált polémiasorozatra, mely a *Korunk* 1978/6-os, színházi számában közölt Sütő esszét követte, Gáll Ernő naplójában így emlékezik: „A már hagyományossá vált »súlypontos« szerkesztéssel több – a színjátszást, a dramaturgiát érintő – írást szedtünk csokorba. – Köztük volt – a drámaírói kibontakozásának magaslataira emelkedő Sütő András esszéje is, amelyben a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmakat, törekvéseket kérte az íróktól számon. A »szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában – írta –, egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme «.” (Vö. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, *i.m.*) Panek Zoltán – mindenfajta kizárólagosságot, tematikai megkötést és alkotó-stiláris előírást elutasítva – ironikusan válaszolt. Gáll Ernő eredeti írására (**Gáll** Ernő, *A sajátosság méltósága, in* A Hét, 1978/10.) is hivatkozva, a következőket szögezte le. „A sajátosság méltóságának hiábavaló hajszolása (ha valakinek nincs, az istentől sem szerezheti be) szerintem a beszűkülés felé vezetne, míg az egyetemességre való természetes törekvés mindenkor provincia-legyőző is (kísérlet), sohasem időszerűtlen nyitás, szükséges nyitás az emberiség irányába, még abban az esetben is, ha az emberiség hasonló törekvései közepette esetleg nem vesz tudomást várható remekműveinkről – nem mi leszünk szegényebbek.”. Vö. **Panek** Zoltán, *Írjon ön is írül*, in A Hét, 1978/35.

[497] „Egy állapotból indul ki, és abban úgy keresi a különböző jelentéseket, hogy a partnerek mondatait egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen értelmező sorozattá konstruálja, amelyben csak azért van jelentés, mert legalább két dolgot mondanak el azonos tárgyról.” Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, *i.m.*

[498] Vö. **Bretter**, *i.m.,* 476.

művekben válhat szét egyetemesség és esetleges népi-nemzeti-kollektív jelleg, illetve, hogy a tematikai kötöttség, a hagyomány és/vagy a korszerűség nem egymást kizáró kategóriák. Azt is egyértelművé tette, hogy az említett kérdéskört illetően (Panek Zoltán a vitában majdnem egyedül maradt, Páskándi és Láng Gusztáv érvelt legalább részben mellette is) az erdélyi irodalmi hangsúlyok ekkor még meghatározóan a Sütő képviselte vonulatot emelték előtérbe. Fogadtatását illetően pedig végképp, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepén-végén fellépő fiatal nemzedékek illúziótlan valóságlátása már eleve elfordult a kollektív-képviseleti szemléletektől.[499]

A „szabályszerű műélvezet", ahogyan két évvel a vita után Egyed Péter a sütői elvárásrenddel kapcsolatosan fogalmazott,[500] burkoltan azt is éreztette, hogy Sütő irodalmi konvencióalakzata egy zárt világnak és műalkotásrendjének valójában csak úgy enged a közelébe, ha mi magunk is belehelyezkedünk, vagy megtanuljuk elfogadni azt. A recepcióban az életmű választott eszmeiségének ezért sem kizárólagos feladatokról kellett volna szólnia, hiszen a szigorú sors elfogadása és az olvasatbeli értelemválasztás ragaszkodást is kifejez, amelynek viszont nélkülözhetetlenül tartalmaznia kell „a jövő előéletét" is.[501] A magyarországi fogadtatásban egyértelműen a *sajátosság méltóságá*nak eszméi nyertek teret, s ebben nem kevés szerep jutott Sütő ismertségének, elismertségének, politikai/társadalmi szerepvállalásainak éppúgy, mint a morális, etikai komponenseknek. A vitáról Magyarországon több lap is tudósított, (így például a budapesti *Kritika* is beszámolt 1978/12-es számában *A Sütő-Panek vita* címmel),[502] a születendő irodalomtörténetek elsődleges szempontrendszere pedig innentől kezdve következetesen arra figyelt, hogy a művekben fellelhető sajátosság irodalmi, etikai, ideológiai komponenseinek kisebbségi

[499] Az ő ismertségüket a végzetes politikai beszűkülés időszaka és a publikálási lehetőségeik gyakorlati minimuma mellett az előző generációk, saját apáik rosszalló tekintete is övezte. Amint a Bretter-iskola filozófus nemzedéke úgy érezte, elölről kezdheti a filozófiát, nem kell elfogadnia a tegnapi megoldásokat, törekedhet az előfeltevés-mentességre, úgy az újabb irodalmi generációk, a III. Forrás-nemzedék tagjai is az apáik megszabta játéktér és játékszabályok hangos elutasítását tűzte ki célul. Amint a filozófiában mindez gyakorlatilag az uralkodó marxista-leninista ideológia megkerülésével és a kollektív szabadságeszmék tehetetlenségének bírálatával, úgy az irodalmi életben is a közösségi szemléletek nyílt tagadásával, egyoldalú, megkötő értelmezéskereteinek a kritikájával járt együtt. A fiatalnak mondott heterogén szerzők igazságakaró humanizmussal nem kímélték azokat, akiket a hatalomhoz való dörgölőzés valamilyen pozícióba segített, ahogyan azokat sem, akiknek szándéka egyértelműen pozitív, s a kisebbségi közösség előnyeire lenne, de kivitelezéséig nem jutnak el, legfeljebb hangzatos szólamokkal fedik el azokat. (A nemzedéki sértődöttséget és szembenállást, az ideológiakritikai állásfoglalásokkal szembeni személyes megbántódást majd „megleckéztetést" jól példázza a Korunk szinte minden száma a hetvenes évek végén, amelyekben az előző nemzedékek tagjai mintegy visszavágnak a „hőbörgőknek"). Vö. **Miklós** Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002. Lásd még **Gáll** Ernő, *Napló, i.m.*, 1979, december; 27.-es számú jegyzetet, illetve az említett *Szóértés előfeltételei* vitát.

[500] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 451.

[501] Uo.

[502] Ugyanott a Káin és Ábel újabb magyarországi rendezéseiről Hajdú Ráfis Gábor tudósított. Vö. H.R.G., *Sütő András: Káin és Ábel.*

magatartásmodelleket (is) feleltessen meg. (Ez a szemlélet, mint említettem, a korra jellemző transzszilván összefonódásaiban egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet kritikája helyett a társadalmi cselekvésképtelenség közepette az irodalomban is az 'ahogy lehet' ellenállásával, tradícióőrző formáival kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. A kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésének lehetetlenségében viszont eleve egy patetikus védekező kollektivitás elfogadására is ideológiai magyarázatot adott). A sajátosság méltóságának eszméjét Magyarországon terjesztő recepció homogenizáló képletei tíz évvel a vita után, még a „fiatal" irodalmat szemléző tanulmányokban sem kerülhette meg a sütői magatartásmodell szerinti kollektív méltóság szólamait. „A *sajátosság méltóságá*nak új etikai, irodalmi és politikai kategóriája, amelynek metaforái Farkas Árpád, Sütő András vagy Szász János és a náluknál évtizedekkel fiatalabbak műveiben is (valódi metaforikussággal vagy sokszoros áttételekkel) gyakran megjelennek – mint magatartásmodell nyilvánvalóvá tette, hogy […] az egyéni méltóság mai növekvő értékét főként a kollektív méltóság kiteljesedése biztosíthatja…"[503]

Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?

A drámákban sikeresen alkalmazott dialogikus viszony, később is hiányzik Sütő dokumentarista, értekező írásaiból, vitáiból. Ezek egyértelművé teszik, hogy egy állandó, örök irodalmiság-eszmény mellett érvel, választott/vallott öröksége értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelkedő művekben gondolkozik, de a minőségi megosztásban a „valódi" értékeket itt csak a funkcionális, kollektív irodalmiság-eszményt kifejező és vállaló művek jelentik. Az irodalom *eszköz-volta*, mely általános elvárás-jelleggel, programos igénnyel Sütő „vitairataiban" jelentkezett, folyamatosan határozta meg az írói ars poetica valamiképpen társadalmi cselekvésre utaló elkötelezettségeit. Az irodalmi kollektivitás-eszme és a vele járó funkcionális irodalomszemlélet azonban merőben más alakzatokban bukkant fel az életmű során. A társadalmi hatóerő más és más kontextusokat jelentett a változó történelmi helyzetekhez igazodó programosságnak.

Az ötvenes éveket követően, a nézetek, az eszmék bírálata, s nem a „rímeké", megmaradt bő húsz év távlatából is. Ezért hangsúlyozódik a különböző úti tűnődésekben, riportokban is folyamatosan a tematikai elsődlegesség, mely már az *Istenek és falovacskák* című kötetben is megmutatkozott, bár ott még bizonyos fokig a maga pluralizmusra-törekvésében is szemlélhető volt. A közügyek és a tartalom primátusa mindenesetre

[503] Vö. **Csapody** Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

mindvégig jellemzője maradt a szerzői világképnek. A maga túlzásaiban az írói szerepvállalások már a hatvanas évek legvégén kikristályosodtak. „Egy néphez kötődő irodalom törvényszerűen fordul a népi tematika felé”[504]– állítja Sütő, majd Illyést idézi Kosztolányi idézőjeles „fanyalgásaira”, a később is sokszor említett szóösszetétellel: „Bőgeti a marhákat”. Sütő ekkortól vallja, hogy hagyományosan vagy szabadversben, (mint Erdélyi József vagy Horváth István, mindegy) de az irodalomnak a közérthetőséget és a közügyiséget kell szolgálnia. Ezért is – a közérthetőség nevében – utasítja el Kassákot és az összes újabb „modernkedő” irodalmi törekvéseket, ahogyan elutasítja Tristan Tzarat és a dadaizmust is, (amire az interjúcím is utal), aki „élete végére kinőtte a falovat”.[505] Az „értelmetlenség bódulata” helyett ezért vallja, hogy „saját földünkbe kell markolnunk, ha beletörik is a körmünk”. Az életmű során folyamatosan visszatérő közérthetőség a közügyeket érintő társadalmi elhivatottságban és a népi irányultságú irodalmi megfogalmazás-módokban jelentkezik. A tartalmi helyességet minden közügyben, mindig elsőrendűnek tartja a formával szemben, mert a művészi forma és újítás, mint minden egyéb „modernkedő” kitörés[506] végül „újra csak a mai valósághoz kényszerít vissza”. A hagyományos parasztábrázolást is ezért mondja „történelmi kényszer”-nek a korban, Illyésre és Németh Lászlóra utalva. Az 1973-as kötet már egyértelműen példázza Sütő elkötelezettségeszményének hangsúlybeli módosulásait is a nemzeti-nemzetiségi tudatot erősítő, ébren tartó világszemlélete felé. Az itt közölt *Perzsák* című esszéje már erkölcsi példázatként hat, benne a metafora közeli s távoli világokat, idősíkokat köt össze.

Sütő hetvenes évekbeli, programosságot hirdető vitái mellett mindenesetre célszerű hangsúlyozni, hogy az évtized végére Magyarországon már általánosnak mondható a képviseleti irodalom lassú térvesztése, amely még jobban maga után vonta a vallott eszmék és irodalomszemléletekbeli különbségek mentén a szekértáborbeli vagdalkozásokat. „Az eszmei alapok jelenléte nélkül hiába kezdődött Illyés *Szellem és erőszak* címen ismert cikksorozatával 1977–78-ban egy új, aktív fázis a népiek történetében, nem támadt a szórványos megnyilvánulásoknak kohéziós ereje, mozgalomként sem szerveződhetett meg lap, szabad újságfórumok híján, egyetlen intézményi bejelentkezése a társadalomban a

[504] Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*.

[505] A falovacska kicsinyítő képzője is világosan mutatja a valós értékpreferenciákat! - Az újítás igénye lehet „általános és jogosult; ami jogtalan: a puszta becsvágy, a bukfenc, az öncélú formabontás, amikor a szerző pontosan tudja, hogy mit nem akar, de fogalma sincs arról: mit akar?” Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*., 109.

[506] „A rossz szobor láttán – az anyagot és nem a kezet hibáztatva – elkezdődött a kacsintás az importanyag felé. Ezzel nem lehet kitörni. Csak azzal, ami sajátunk.” - mondja az újabb irodalmi törekvésekről, a hetvenes évek elején Erdélyben is megjelenő formai, formabontó kísérletekről. Uo.

Bethlen Alapítvány lett".[507] Az említett új irodalomelméleti hatásoknak köszönhetően viszont, ez idő tájt tudott érvényesülni (a megbélyegzésekben csak leegyszerűsített) irodalmi „esztétizmus", mely szintén a vonalas, agitációs szocialista irodalomszemlélettel szemben kívánta az irodalomértést tágítani, ugyanakkor a népi irodalom folytatójának tételező írói-kritikusi csoport kiteljesedő térvesztése folytán ennek „a modernkedő stíluseszmék" iránti vehemens kritikájával is szembekerült. E helyzetben a határon túli magyar írók közösségi alapállása különös keretét nyújtotta a korban háttérbe szoruló népi-kollektív, képviseleti iránynak, s bennük a reprezentációs jelleg kiegészülve a nemzeti mint nemzetiségi karakterrel, újabb kohéziós erőt nyújtott legitimitásuk újraértelmezéséhez. Czine Mihály ünnepi sorai Sütő Kossuth-klubbeli szereplésén, alig pár hónappal az említett 1978-as Csipkerózsika vita után az így értett sajátosságokból is sok mindent megvilágít: „A már Tamási Áron által felvetett kérdés – mivégre vagyunk a világon – könyve legapróbb részletén, még a füvek hajlásán is átdereng. Történelmi jelentőségű, amit cselekedett. Még a tamásokat is meggyőzte: a realizmus lehet modern; a népiség nem halott."[508] Sütőt ekkorra már a magyarországi népi írók jeles táborában úgy tartják számon, mint aki saját hagyományaik méltó folytatója, s aki egyértelműen az erdélyi közösségi irodalom emblematikus alakjává nőtt. „Mikor a valóságtól elforduló, divatokba kapaszkodó esztétikák éledeztek" akkor is tudta, „a saját élet tápláló nedvei növeszthetik igazán naggyá az irodalmat." […] „Kisebbek és nagyobbak is moroghattak elképzeléseivel szemben, ment a maga választott útján."[509]

A választott út ugyan a hatvanas évek végén már kikristályosodott, az elkötelezettség iránya azonban csak a hetvenes években módosul látványosan, kiszélesedik, s a nyolcvanas évek politikai elkomorulásaira mintegy sajnálatosan igazolódni látszik. Ekkor már nem csak népi vonatkozásaiban, (s nem is korábbi reményteli kollektív üdvtanában és funkcionális irodalomképében), hanem az erkölcstelen hatalommal szembeni kollektív kisebbségi méltóság megtartása érdekében hangsúlyozódik. A nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*t követően a korábbi életmű publicisztikájából válogató *Évek, hazajáró lelkek* – a maga kanonikus összegző jellege mellett is –, már egy másfajta helyzetből fejti ki funkcionális karaktereit.

Sütő saját, viták árán is hangoztatott irodalomszemléletére visszatérve érdemes a fogadtatás korabeli vagy utólagos elfogultságaira is utalnunk. (Az ebből táplálkozó aránytalan irodalomképre a későbbiekben még visszatérek.) Amikor az első monográfia

[507] Vö. **Ács** Margit, *i.m*.
[508] Vö. **Czine**, *Sütő András küldetése*, Alföld, 1979/8, 59.
[509] Uo., 58.

szerzője azt írja, hogy Sütőnek „nem az avantgárd művészettel van baja, csupán az avantgárd jegyében kikezdhetetlen nemzeti értékeket – Petőfit, Adyt – kártékonynak minősítő felelőtlenséggel" végsősorban talány, mire is gondol, ugyanis a romániai szellemi vitákban sohasem fogalmaztak meg ilyen tételt. Cserében a helyi gondok felvállalásának sürgetése által Sütő nem csupán az „anyajegyes irodalom" iránti saját elkötelezettségét hirdette, de több helyen (s ekkor még nem is akármilyen autoriter pozíciókból) szögezte le, miféle gondokkal *kell* az irodalomnak mindig is foglalkoznia. (A maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek »egy közösség homlokráncában«, nem pedig azt, hogy »májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak«[510]). Szakolczay ezért írhatta a Csipkerózsika apropóján, de a teljes addigi életmű vitáiról, hogy „Sütő sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó, s fölfogásáról egy-egy sikerült műve – némiképp ellentétben teoretizáló hajlamaival – sokkal többet mond, mint egy-egy »haragos«, nem mindig pontosan fogalmazott megnyilatkozása".[511] Görömbei persze mindenben Sütőnek adva igazat, felháborodásában „nyeglén blaszfemizálónak" mondja az említett Panek-választ, amiért az meg merte kérdőjelezni Sütő „legszentebb ügyeit".[512] A monográfus és alanya közti szemléleti azonosság fényében nem csoda tehát, hogy a vitát elemző lapokról elmaradnak az egyéb véleményt is megfogalmazó írások, (például Láng Gusztáv mértéktartó írása)[513] ahogyan szinte sehol nem találunk többféle vélemény ütköztetésére vállalkozó passzusokat, amikor önéletírás vagy emlékezés, vita vagy úti tűnődés során írói ars poétikákról van szó. Hasonlóan tárgyalja az esetet Ablonczy is, aki szerint Panek „képzeleténél csak hiúsága nagyobb", amint Sütő „iránti féltékenysége okán, fantáziája hirtelen elakadt".[514] Pedig Sütő „sorsvállaló felelőssége" valószínűleg nem csökkent volna az egyéb vélemények ismertetése fényében, ahogyan nem az írói, csupán az emberi gyengék mutatkoznak meg egy-egy ilyen megnyilatkozásban. A kánon értékrendjének abszolutizálása azonban éppen abban rejlik, hogy nem tesz különbséget írói és emberi nagyság között. Sütő mindig is igényt tartott rá, hogy esztétikumon kívüli kérdésekben is megnyilatkozzék s az életmű méltatói (a vázolt teoretizáló fejlődéselven belül is)[515] mindkettőt leginkább tévedhetetlennek szerették volna tudni. Az értékelésekbeli sorrendek és az arányok, mint látni fogjuk, ezek fényében gyakran

[510] Vö. *Csipkerózsika*, in Korunk, 1978/6; *Anyajegyes irodalom*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 79; *Mi dolgunk a világon*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 118, stb.
[511] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[512] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 189.
[513] Vö. **Láng** Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.
[514] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.
[515] „A korábbi tűnődések is új értelemmel egészülnek ki az *Istenek és falovacskák* tanulmányaiban, interjúiban, s az azóta készült írásokban. Már-már egy mélyen átgondolt esztétika alapvonásai körvonalazódnak, rendszerré szerveződnek a régóta föl-fölvillanó motívumok." Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 187.

alá is rendelődtek a sajátosság méltósága irodalmi felvállalásának, vallott erkölcsi imperatívuszának avagy elvetésének…

A hetvenes évek végi viták Sütője visszatért ahhoz a funkcionális és meglehetősen dogmatikus irodalomszemlélethez, amely meghatározta a teljes romániai magyar irodalmat a háború után. A vád ebben már Lászlóffyék, Szilágyi Domokosék generációjára utalóan is az volt, hogy a tényirodalomtól elfordulva nem képviselik eléggé a közügyiséget, és az élet mindennapjainak vívmányait. (A megszokott irodalomtörténeti korszakolás és generációk kapcsán, mint korábban már említettem, hangsúlyozandó, hogy nem annyira egységes nemzedékekről, illetve nemzedékek közti különbségekről, mint inkább az említett funkcionális irodalomeszme megítélését illető különbségekről beszélhetünk.) Mindhárom Forrás-nemzedékhez sorolható szerzők esetében az egyéni szabadsághoz illetve a kollektivitáshoz fűződő viszony is értelmeződik az irodalomtörténeti feltárásokban, s az utólagos – nemzedéki egységre utaló – konstrukciókban többnyire egy szükségszerű kánoni modell vagy típus is felvázolódik. Ebben az irodalom valamilyen eszközszerepe mindig hangsúlyos helyet kap, ritkán merül fel ugyanakkor az a szempont, mely szerint (a versvilágok természetes különbségein túl), egy hangsúlyos ellenbeszéd, egy külső vagy belső autoriter ellenretorika is formálta volna a „nemzedék" kényszerű összekovácsolódásának folyamatát. „Amikor bennünket azzal vádoltak, hogy úgy írunk, mint a lejárt, polgári avantgárd nem-tudom-mi, akkor mi nagyjából csak két dolgot nem tudtunk: hogy mi is az az avantgárd, másrészt pedig, hogy ki az a Tristan Tzara és André Breton, mert ugyebár akkor még Kosztolányi elvtárs és Babits elvtárs sem álltak valami jól." – emlékszik vissza Lászlóffy Aladár.[516] Az ellentmondás ilyenforma retorikájából – ahogyan a Hervay-monográfia szerzője is fogalmazott –, gyakorta „az következett, hogy a fiatal költő elvetette azt, aminek a nevében vádolták, és előbb-utóbb hagyományt kezdett keresni ahhoz, amit írt, és egyre tudatosabban kapcsolódott az avantgárdhoz".[517] „Mi annyiban voltunk avantgárdok, hogy később, amikor erre rányitották a szemünket, akkor ezt valóban tudatosan műveltük."[518]

A (legalább) kétféle értékrend ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy (egy nyíltabb irodalompolitikai szellemiségben) a hagyománykeresés (a század eleji modernség lírapoétikai eszményeihez való visszacsatolás) tudatos formáit érő vádak a funkcionális, közéleti irodalom elvárásai és meghatározottságai mentén érvényesülnek. „Túl magasan repültök el a közélet fölött" – hangzik el a vád a hatvanas években jelentkező fiatalokat

[516] Vö. *„A nemzedék több feldühödés eredményeképpen talált önmagára"* című Lászlóffy-interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 40.
[517] Vö. **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 13.
[518] Lásd az említett Lászlóffy-interjút, *i.m.,* 40.

illetően.[519] Jellemző, amit Hervay Gizella határozott válaszában, az úgynevezett első Forrás-nemzedék és a korábbi generációk (így Sütőék) közti poétikai-szemléleti különbségekről mond: „Szász Jánosék szónokoltak, ti prédikáltatok. Mi beszélni akarunk. A világmegváltás nekünk póz. Mi megérteni akarjuk a világot. Ez nem kevesebb. Ti közéleti életet éltetek, mi éltük a köz életét. Ti eszmékhez akartatok hűségesek lenni, mi az élethez".[520] Az eszmékhez való hűség, akárcsak a két generáció, '50-esek és '60-asok közti ellentétek nem változtak, legfeljebb az idő múlásával összébb kovácsolódtak. A szerep-meghatározások ugyanakkor az értelmiségiek életmód-mintáiban is lecsapódtak. A Huszárék, Sütőék generációja képviselte „erős közéletiség" (mely az 1968-as művelődéspolitikai fordulatot követően is komoly közéleti pozíciókban érvényesülhetett) a tárgyalt teljes életmű vitái esetében, az irodalmi individualizmus elutasításán túl és a „modernkedő" irányok műfaji jegyeitől függetlenül, ezért fogadta értetlenül Szilágyi Domokosék nemzedéke[521] után a hetvenes évek fiatal szerzőinek is mindenféle irodalmi cenzúrát, belső elvárásrendet elutasító, autonóm irodalmiság-képét.[522] A különbség ekkor jórészt abban a változásban állt, hogy az „individualizmus céltalan szabadsága" immár nem a hivatalos szocialista értékrenddel, de a kisebbségi belső kánoniság képviseleti értékrendjével szembeni vádként (is) fogalmazódott meg.

A kánoni kép megszilárdítása

Sütő, saját irodalomszemlélete értelmében, a Csipkerózsika által is – Görömbeit interpretálva – azokhoz közelített a „mély elemzés áhítatával", akik a divatok vonzásának határozottan ellenálltak. Az írói hagyományválasztás innentől kezdve válik tudatos, hangsúlyos alapelemévé a kanonizáló eljárásoknak. Szerzője ezt követő, majdnem harminc

[519] Lásd Huszár Sándor beszélgetését Hervay Gizellával, (1970) in **Huszár** Sándor*, Sorsom emlékezete*, Bukarest, Kriterion, 1982, 287.

[520] Uo., illetve idézi még **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, *i.m.,* 7.

[521] A nemzedék-kritériumtól függetlenül már az első Forrás-kötetek szerzői esetében is elmondható, hogy a XX. Kongresszus utáni, viszonylagosan nyílt, a dogmatizmus hibáira, megszűntetésére irányuló politikai légkörben sem fogadták el politika és irodalom egybeolvasztását. Írásaikban nem szerepel relevanciával sem a Balogh Edgár-i népszolgálat, sem a Sütő által hangoztatott népsorsot vigyázó írás igénye, hite, parancsa. A közvetlen közösségi élmény helyett már ekkor a személyiség belső világa válik a legfőbb tematikává, a hagyományban irodalmi szövegelőzményként pedig József Attila, Szabó Lőrinc vagy éppen Kassák, s általában az avantgárd hagyomány jelöli az újraértelmezett örökséget.

[522] A közügyekből való kiábrándultságról egy nagyköveti jelentés is tudósított „A hatvanas évek második felében jelentkező kulturális nyitás hatása ma is érződik a magyar nemzetiség fiatalabb generációjának műveltségén. Képviselői (például az ún. Echinox nemzedék tagjai) a szépírói vagy a tudományos kutatói munkában már jelentős eredményeket értek el. A hetvenes évek elejének kultúrpolitikai fordulata, a román szellemi élet újabb bezárkózása körükben dezilluzionizmust váltott ki, s a hivatalos politikával és a közügyekkel szembeni ellenszenvet eredményezett." Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a magyar értelmiség megosztottságáról. Bukarest, 1985, július 2. Magyar Országos Levéltár, a Külügyminisztérium TÜK-iratai 1985, Románia, XIX-J-1-j, 128. doboz, 128-27. ltsz., 003757/1985.; A tisztázat Vincze Gábor tulajdona.

év publicisztikájából válogató könyvében is már egy tudatos kanonikus kép kialakítása figyelhető meg.[523] Itt Sütő nemcsak összefoglal, kommentárokkal is ellátja szövegeit, s életútjának összegzésében irányelveket is megszab: melyek voltak a fontosabb momentumok, mik határolták be az írói pályát. Innen is értesülhet tehát az olvasó, például Veres Péter, Gaál Gábor vagy a Bethlen-kollégium írói indulásban betöltött fontos szerepéről, a „morális indíttatású" aktivizmusról, mely az ötvenes évek kritikai és társadalmi megszólalásait megszabta, aztán az elkötelezettségről a szűkebb pátria nagyjai iránt (Apáczai, Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Kós Károly, stb.), s a sorsszerű tanúságtevésekről is. Ide tartoznak például az utalások vagy a köszöntők, s akár a nekrológok is elődök, kortársak, szellemi rokonok esetén. (Kormos István, Németh László, Horváth István, Nagy István, Nagy László, Illyés Gyula). A korai publicisztikákból válogató kötetről tapintatosan Egyed Péter jegyzi meg, hogy „érezni lehet Sütő művein más hatásokat is: csakhogy az is jellemző, hogy azokról nem beszél."[524]

A tudatos életpálya-összegzés mindazonáltal könnyű fogódzókat adott a későbbi (jórészt magyarországi) irodalomtörténeti vizsgálódásoknak. Az egyes írások, illetve az írásokhoz fűzött kommentárok nemcsak megvilágítják a pálya alakulását, bizonyos művek alkotási, publikálási folyamatait és problémáit, de a bevallott preferenciák fontos adalékokat is szolgáltatnak a kialakítandó kánoni jellemrajzhoz. Az írói életút összegzése kapcsán Egyed Péter utalt elsőként a sütői életmű tekintetében arra a lényeges kérdésre, miszerint az irodalmi hatás szociológiájából a divatszerűség elemzését sem lehet megspórolni, már csak azért sem, mert ennek kapcsán egy kisebbségi olvasóközönség történelmi, politikai és kulturális tudatáról, annak egy évtizednyi változásairól is sok érdemleges mondható majd el. Az említett *Évek – hazajáró lelkek* kötet megjelenésekor a Sütő-kánon, a maga szakmai sikerességén túl divatszerűségében is már egyértelműnek volt mondható, a nemzetiségi közösség kulturális tudatának változásairól azonban még hipotéziseknél többet aligha lehetett megkockáztatni. Sütő ekkorra már egyértelműen „a romániai magyar irodalom legreprezentatívabb" egyéniségének számított, minthogy „a közönséget és a közösséget leginkább foglalkoztató, a romániai magyar írásbeliséget a magyar kultúra egészében is leginkább képviselő író"-nak tekintették.[525] Az *Anyám könnyű álmot ígér* óta eltelt egy évtized alkotásrendje a hatvanas évek végi lehetőségekből kiindulva indíthatta meg az alkotói folyamatosság nemzedéki rendszerében mindazt a tudatosságot, melyet a hetvenes évek művei valósítottak meg. A Sütő-kánon sikeressége, hetvenes évekbeli kiteljesedése viszont

[523] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek (1953-1978),* Bukarest, 1980.
[524] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 450.
[525] Uo.

jórészt abban állt, hogy a divat társadalompszichológiai kategóriái révén, egyfelől egy mélyebb igény kifejezőjeként megfelelt bizonyos elvárásrendeknek, s ugyanakkor folyamatosan képes volt alakítani is azokat. A harminc év publicisztikájából válogató kötet is gyakorlatilag az azt megelőző tíz év közönségsikere okán születhetett meg.

Arra már utaltam, hogy az időközben Magyarországon emblematikussá választott életmű a tárgyalt kánoni diszkurzusokban valamilyen szinten szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. A megfelelés ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben is némiképp más előfeltevések, más igények alapján mutatkozott meg. A naplóregény és az esszék sikerén túl Sütő színpadi világa körül teremtődött igazi közönségsikereket is hozó olyan atmoszféra, amely, önmagában is az életmű hetvenes évekbeli teljesítményét a megújuló magyar drámairodalom élvonalába helyezte. A Kleist-elbeszélés nyomán írt darabbal kezdődő sorozatot (melyet Erdélyben Harag György rendezései tettek emlékezetessé) tucatnyi színház tűzte műsorára határon innen és túl. A recepció kiemelt figyelme felől ugyanakkor, mint utaltam rá az évtized sikerességét, a szerzői elismertséget, de az egyéni kapcsolatokat is jól jellemzi, hogy a hetvenes évektől az előadások hamarabb kerültek Magyarországon bemutatásra, mint Erdélyben. A kaposvári (*Egy Lócsiszár*…)[526] Zsámbéki Gábor rendezte, majd a budapesti (*Csillag a máglyán*)[527] Ádám Ottó rendezte ősbemutatókat követik csak a Harag-féle kolozsvári rendezések. A trilógia harmadik darabját is a Nemzeti mutatja be öt hónappal a megírás után Marton Endre rendezésében,[528] s ezt követően láthatja majd az erdélyi közönség. Általánosan is jellemző, hogy a darabokat, a megírásukat követő fél éven belül legkésőbb színre viszik, miután valamelyik országos irodalmi lap (általában az írószövetség lapja, a Kortárs) is leközli őket. A bemutatókon, ahogyan később a kolozsváriakon is, természetesen mindig jelen van a szerző is.

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. 1978-ban Sík Ferenc az 1970-es (időközben számos magyarországi kiadást megélt) naplójegyzetekből készít filmet a Magyar Televízióban, egy évvel később, 1979-ben pedig Ádám Ottó forgat filmet a *Csillag a máglyán*ból. A Csillagot követően Ádám Ottó majd az *Egy lócsiszár*t is színre viszi (Madách Színház, 1986)[529], az Egy lócsiszárt követően pedig Zsámbéky a *Csillag a máglyán*t

[526] 1974, október 4, Csiky Gergely Színház, Kaposvár
[527] 1975, december 12, Madách Színház, Budapest
[528] 1978, március 16, Nemzeti Színház, Budapest
[529] Korábban a József Attila Színház (1977 – Sándor János rendezésében), később az egri Gárdonyi Géza Színház (1987 – Gali László rendezésében), majd a rendszerváltást követően először a debreceni Csokonai Színház (1990 – Berényi Gábor rendezésében) mutatta be.

is megrendezi (Kaposvár, 1976).[530] A Füst Milán-díjas *Káin és Ábel*t pedig még budapesti bemutatójának évében (Nemzeti Színház, 1978) a kecskeméti Katona József Színház közönsége is megtekintheti.[531] A különböző adaptációkra visszatérve, a film mellett a színházi siker hangsúlyos voltát, a kor színházi tömeghatását is jól mutatja, hogy a nem színpadi Sütő-műveknek is lassan elkészül a színházi nagyközönségnek szóló változata. A hetvenes években így kerül sor az *Anyám* színpadi adaptációjára,[532] ahogyan a *Vidám siratót* is még ebben az évtizedben színpadra alkalmazzák.[533] 1981-ben aztán már a *Nagyenyedi Fügevirág*ból is pódiumjáték készül,[534] s mindeközben a kolozsváriak vendégszereplése során Budapesttől Szegedig játsszák a Harag-féle drámatrilógiát.[535] A folytatás, a nyolcvanas évek első történelmi drámájának (mely szerzője szerint a korábbi hármassal tetralógiát képez) ősbemutatója – egyedüli kivételként – ugyan nem Magyarországon, hanem Harag rendezésében Kolozsvárott volt,[536] de egy kerek hónappal később már a Nemzeti játszotta Budapesten.[537]

A nyolcvanas évekre tehát a már említett divat kiszélesedése, a szerzői divatszerűség a kánoni értékkoncepciók sikeres legitimálásának a visszajelzéseként, a tekintélyszerzés stabilizációjának és az autoritásra törő diszkurzusformák hatásfokának a mércéjeként is szemlélhető. A személyes sikert ekkorra film, színház, antológiák, különszámok segélyezik. A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a folyóiratbeli különszámokban, az 1977-es, ötvenedik születésnapi köszöntések kapcsán megjelent összeállítások, mind a kánon megszilárdulását segítik.[538] Az ünnepelt szerző, Illyés Gyula kitüntető szavain túl is, az évtizedfordulóra különleges vezető helyet tudhat magáénak az erdélyi írók sorában, amely az irodalomtörténeti összefoglalásokban is rendre hangsúlyozódik majd. A szakmai elismeréseken túl ráadásul – épp a sajátosság-polémiák után – megérkezik a társadalmi megbecsülést is még inkább maga után vonó nemzetközi elismerés, a Herder-díj is.

A nyolcvanas évekből visszatekintve Sütő a hagyományteremtés aprólékosságával, de az önvizsgálat felületességével kezd hozzá a kánoni összegzéshez és a siker övezte út

[530] De 1990-ben Szegeden a Szabadtéri Játékokon is bemutatják.
[531] A darabot a nyolcvanas évek végén Kőszegen, Merő Béla rendezésében is bemutatták.
[532] Szabó József munkája és rendezése nyomán, (ősbemutató Nagyvárad, 1975) melyet Magyarországon először Veszprémben visznek színre.
[533] Szeged, 1978, március 10. – Léner Péter rendezésében.
[534] 1981 márc. 30, rendezte Romhányi László
[535] Például 1980 februárjában.
[536] *A szuzai menyegző,* 1981 március 3, rendezte Harag György, Kolozsvári Állami Magyar Színház.
[537] 1981 április 3, Ruszt József rendezésében, aki a kilencvenes évek során is többször rendezi majd. (pl. a Szegedi Szabadtéri Játékokon, 1990; Békéscsabán, Jókai Színház, 1992, stb.)
[538] 1977-ben az Alföld különszámmal, a Tiszatáj és a Kortárs összeállítással köszönti.

nyújtotta perspektívák lehetőségeinek felvázolásához. Az említett publicisztikát összegyűjtő kötetében az önvizsgálat szükségszerűségét mindössze egyetlen helyen említve (egy 1957-es, akkoriban nem publikálható írásában) jegyzi meg, hogy „ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk."[539] Azt viszont továbbra is vallja, hogy irodalomkritika és társadalomkritika közé nem húzható határ, minthogy maga az irodalom rendelkezik társadalomkritikai funkcióval. A sorsirodalom vállalt hagyománya (melynek elvárás-volta, elvárás jellege robbantotta ki tulajdonképpen a legtöbb polémiát) mondatja vele, hogy a közösség „az egyetlen gond, amiért érdemes – és szükséges – írónak lenni".[540] A kollektív szemlélet másfajta vállalása, az elkötelezettség változó iránya mellett is, a sajáttól eltérő írói szemléletek továbbra is csak „már-már évenként meghirdetett új hullámok"-nak minősülnek, – amint az a Mezei Andrásnak adott interjúból is kitetszik.[541] A nyolcvanas évekből viszont már alig akad józan hang, mely megkérdezné: „Nem az *Anyám könnyű álmot ígér* írója mondotta-e Szervéttel, hogy *'Agyunk mire jutna, ha növekedését a koponyacsontok nem vennék tudomásul?'* Azaz a gondolatot, még ha velünk ellenkező is, nem szabad *bevakolni, megvasalni*".[542] Mindezt tetézi, hogy a számszerűleg nagyon kevés megfogalmazott kritika, a hiányosságok esetleges felemlegetése, vagy az Erdélyre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatok strukturáltabb irodalomszemléletének szóvá tétele azonnal heves szerzői visszautasításokkal találja szembe magát, amelyekben már nem egy adott mű értéke, de a benne megfogalmazott eszme „szentsége" számít. Sütő – mint a pályatársak megjegyzik – rosszul viseli a vele ellenkező véleményt és a legkisebb ellenvetést is. A kortársak, barátok is ezért írhatták róla hogy „minden siker, elismerés ellenére nem bírja a kritikát. Valószínűleg nagy író és kevésbé nagy ember."[543] Szakolczay éppen a balsejtelmű vitákkal kapcsolatosan állapíttotta meg, hogy Sütő „sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó"[544], Gáll Ernő pedig a nyolcvanas évekre is áthúzódó polémiák után (amilyen például a Sütő-Berkes konfliktus volt 1986 júliusában) jegyzi meg: „Sajnos Andris kicsinyes, végletesen hiú és bosszúálló író, aki nem bírja a kritikát."[545]

A fogadtatás felől fontosabb, hogy míg az egészséges kritika legcsekélyebb formája is bizonyos esetekben vádként (később, a kilencvenes évekből a Hatalom cselszövéseként!) interpretálódik, mindezt a magyarországi sajtóban fokozatosan alá is rendelik a „nem illik"

[539] Vö. **Sütő** András, *Lantosok és Kritikusok*, in UŐ, *Évek, hazajáró lelkek, i.m.,*113.
[540] Uo.
[541] Vö. *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* – eredeti közlés in Élet és Irodalom, 1978, 17, 21.; illetve **Sütő**, *Évek – hazajáró lelkek, i.m.,* 255.
[542] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146. (Kiemelés az eredetiben. BL)
[543] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.,, i.m.,* 275.
[544] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[545] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.*, *i.m.,* 211.

frázisoknak. A másképp látás szabadsága a nyolcvanas évekre fokozatosan tűnik el a „helyzet" adta hallgatólagos követelményekkel, és a szellemi autoritássá nőtt szerzővel szemben. A kor romániai realitásait tekintve pedig Erdélyből már merőben illúziónak minősül komoly szakmai, kritikai vitákra bármilyen fórumon is számítani.

Hozzáférés, intézményesség

Némileg visszautalva a kánonelméleti fejezet tanulságaira is, szükséges emlékeztetni persze, hogy művek egyszerű ideológia-közvetítőként való meghatározása, akárcsak értelmezéseik közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása a szűk értelemben használt 'paradigmatikus kánoniság' esetében is csak leegyszerűsítések árán képzelhető el. Nem lehet kétséges ugyanakkor, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség, mint a későbbi elismertség lehetősége, előfeltétele csak bizonyos institúciók vélt vagy valós közvetítő/leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, amennyiben művek eleve csak így juthatnak el egyáltalán az olvasóhoz. A korszak cenzúráját, mint jelentős politikai befolyásoló tényezőt, illetve a bonyolult irodalompolitikai kereteket is figyelembe véve arra is érdemes emlékeztetni, hogy egyáltalán nem volt mellékes szempont ki mikortól, hol, és milyen feltételekkel közölhetett, jelenhetett meg színpadon, antológiákban, tankönyvekben.[546] Ez a tényező pedig ismét befolyásolni látszik az erdélyi magyar irodalom bizonyos szegmensei fogadtatásának alapvető kritériumait, a feltételnek tekintett hozzáférést és a keretekhez mért magyarországi ismertséget.[547]

A siker s a népszerűség ugyanis jórészt ilyen irodalomszociológiai fogalmak mentén bontakozhatott csak ki, a hetvenes évek első felében született (az életmű csúcsának számító) művek[548] hordozta esztétikai értékek által, illetve a vázolt, ellenállásnak minősített attitűdök közepette, abban a diszkurzív összefonódásban, amely olvasói igény szintjén is jelentkezett, és az addigi széttagoltságokra és kimondhatatlanságokra azonnali minőségi alkotásokkal próbált válaszolni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az említett recepciónak azokat a távlatait sem, amelyek túllépnek csupán az akadémiai, irodalomtörténeti fejtegetéseken.

[546] A recepció térnyerése, a potenciális olvasótábor kiszélesedése Magyarországon mindvégig institucionális kereteket követett.

[547] Ebben az időben a kölcsönösen megnőtt érdeklődéssel majdhogynem fordítottan arányos a magyarországi publikálás lehetősége. Sütő esetében említettem, hogy Magyarországon hamarabb mutatják be a műveit, mint Erdélyben, a nyolcvanas évektől azonban általánossá válik más szerző esetében is, hogy Erdélyben már egyáltalán nem játszhatják a műveiket. Az a befogadó közeg, amelyre a művek referenciái elsősorban utaltak, így időben később (vagy egyáltalán nem) szerezhetett tudomást létezésükről. Sütő mellett például Székely drámái többségét – a *Dózsa* kivételével – egyáltalán nem játszhatták Romániában. A *Profán passió* 25 évig hevert kéziratban. Vö. még, **Szász** László, *i.m.,* 137.

[548] A magyarországi siker nyitányának számító naplóregény 1971-ben, első alkalommal majd' 7000 példányban került a könyvesboltokba, míg egy évvel később már ugyanez a könyv 18600 példányt ért meg! Vö. Kritika, 1973/1, 26.

Egyrészt a konkrét Sütő-művek elismerése és megőrzése érdekében véghezvitt értékítéletek nem kaptak volna megfelelő hangsúlyokat az intézményi keretek nélkül (lásd kiadáspolitika, megfilmesítések, monográfia engedély, stb.), másrészt ezek a tárgyalt kérdéskörök kapcsán is valóban szélesebb körű legitimációs tartalmakkal bírtak. A kánoni rang előfeltételeként funkcionáló intézményes kitételek (amennyiben eleve behatárolják művek megjelenésének és terjesztésének a feltételeit) nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak majd, de átlépni látszanak azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy-egy mű recepciójának hatástörténeti előkészítésébe.[549]

Nyílt utalásos jelleg

A választott út a korábbi, szűkebb értelmű tényirodalomból kiindulva, a megváltozott realitás kimondhatatlanságában és a játszhatóság keretfeltételeitől függően ugyan, de megmarad funkcionális irodalom-jellegében. Az egyre nyíltabbá váló kisebbségi létproblémák következtében Sütő a drámaírásban is a konkrétabb, sajátosabb jegyek felé irányul. (Az 1979-es Herder-díj is erre ösztönözhette)[550]. Csakhogy a nemzetiségi problémák művekbeli kifejezése mellett a helyi szín erőltetésével a szerkezeti megoldatlanságok és a „csak szándékában korszerű építkezés felemássága"[551] is egyre meghatározóbbá válik. Az inadekvátság, vagy a formai megkésettség (melyet a nyolcvanas évek tapasztalatával könyvében Bíró Béla vetett fel)[552] – az európai drámafejlődéshez viszonyítva, véleményem

[549] Hozzáférés, megismerés nélkül aligha ítélheti meg bárki is valamely mű esetleges helyét egy hipotetikus kánonban. A kánonok társadalmi megosztó hatásáról értekező Edward Said is az európai kultúrkör intézményes formáinak szükségszerű szelekciójára, annak tudatosságára figyelmeztetett. (például a könyvkiadás és a formális-kanonikus kritika révén). Vö. **Said,** Edward *i.m*.
A korra jellemző cenzurális viszonyokon túl, esetünkben nem érdektelen megemlíteni így azokat a történelmi feltételkereteket, illetve lehetőségeket sem, amelyek révén egyes erdélyi írók művei egyáltalán eljuthattak a magyarországi nagyközönségéhez. Azon túl, hogy a nyolcvanas évek romániai tiltását követően Sütő könyvei eleve Magyarországon jelentek csak meg, így mintegy a recepciója is áttevődött, s írásai mellett a kritikai visszhang is elsődlegesen a magyarországi publikumnak szólt. Másrészt nem hallgatható el az a kétségkívüli tény sem, hogy a hivatalos cenzúra kötöttségei mellett a román részről egyre abszurdabbá váló országok közti könyvbeviteleket szabályozó egyezmények folytán, (melyek már a hetvenes évtized során látványosan korlátozták a kétoldalú terjesztést) Sütő korabeli hivatalos funkcióinál fogva (elsődlegesen Román Írószövetségi alelnökként) is biztosítani tudta művei megfelelő példányszámának Magyarországra való eljutását és itteni forgalmazását.

[550] „Megtiszteltetés és egyben kötelezettség ez a díj…" – Vö. **Ablonczy** László, *Közösség-egybegyűjtő hatalom. Beszélgetés a Herder-díjas Sütő Andrással*, in Tiszatáj, 1979/5. 35.

[551] Vö. Szakolczay Lajos kifejezése, **Szakolczay**, *i.m.,* 146.

[552] Bíró a hetvenes évtized sütői és Székely János-i drámatermésének belső anakronizmusát, a tematika és a feldolgozás szintjén is fokozottan a retrospekció fogalmában jelölte meg. (A drámáknak inkább ötvenes évekbeli adekvátsága és létjogosultsága említése által.) Érdekes érvelése arra a következtetésre jut, hogy mire e jelentős drámatermés megszületik, „az átmeneti korszak le is zárult", s a szerzők „egyszerre egy konszolidálódott, alternatívát választott társadalomban találták magukat". A hegeli drámafogalomra utalva (amely a művelődéstörténeti fejlődés önkifejezési formájának tekintette a drámát. Vö. **Hegel**, *Esztétika*, Bp., 1974.), de mégis inkább Lukácshoz kötődve, miszerint igazi konfliktusokat tárgyaló drámák nagyobb

szerint nem is annyira a témaválasztásban, a tartalmakban, mint inkább a bemutatott autoritásviszonyokban, később pedig a dramaturgiai konstrukciók hiányosságaiban érzékelhető. A minőségi visszaeséssel, a nyílttá váló erdélyi politikai helyzettel, annak egyre nyíltabb magyarországi tematizálásaival egyszerre, arányosan nő a kisebbségi jogokért felszólaló közéleti szereplő s közvetetten az író Sütő András magyarországi népszerűsége (korábbi elismertségét, színpadi sikereit fokozza, hogy 1984-től könyveit is már csak Magyarországon jelentetheti meg) miközben mindezzel fordítottan arányos a művek drámapoétikai egységének szerkezeti stabilitása.[553]

A színpadi Sütő-művek utalásos jellege[554] a nyolcvanas évektől nyilvánvalóbb, sőt közvetlenebb lesz. Minél egyértelműbb akarásban mutatkozik meg viszont, esztétikailag annál kevésbé megalapozottnak tűnik. A „dramaturgia logikája" helyett a „jelképet akaró logika" szerint kezd működni. (Ezért maradhat a *Perzsák* messze jobb esszé, mint amilyen drámaisággal a több szövegváltozaton átesett *A szuzai menyegző* színpadi világa a drámát a trilógiához mérve szerves folytatásként értékelhetővé képes tenni). *A szuzai* mintegy már eltávolodik a drámatrilógiában közös központi szervezőelvtől: a kettős szereplőstruktúra konfliktusszerkezetében a másként gondolkodás szabadságának és lehetőségének, az egymás iránti toleranciának, és az egymást kiegészítő-igénylő ellentétek árnyalt ábrázolásának szükségszerűségétől. (Bár többsíkúvá válik az addigi kétpólusú struktúra, a tragikum – már az árnyaltabb jellemrajz ellenére is – csak az egyik oldalon állók konfliktusosságának, letargikusságának feltételezett tragédiájává lesz.)

Az *Advent a Hargitán* balladisztikus tragikumtudata, vagy a későbbi *Álomkommandó* irracionális közegének nyilvánvaló allúziói a romániai diktatúra kiteljesedésének nacionalista „rezervátumlét" jellegét idézik, a nyílt politikai felhangok, az erdélyi magyarság sorsára utaló jelentésrétegek és szimbolikus asszociációk azonban hatásukat tekintve inkább érzelmi

társadalmi változások vagy válságkorszakok alkalmával születnek, a hatvanas évek végét ennek tekintő némiképp kétséges érvelése számunkra inkább azért tűnik érdekes momentumnak, mert az életmű esetében ekkor nem annyira társadalmi, mint inkább belső, személyes válság kerülhet szóba. Vö. **Bíró**, *i.m.,* illetve **Lukács** György, *Művészet és társadalom*, Bp., 1969.

[553] Ebből a kettősségből is adódik sajnálatosan felerősödő kritikaellenessége. „De hát lehet ma egyáltalán drámát írni?" - tette fel a kérdést a korban megfogalmazódó első szakmai kritikákra reagálva Sütő. „Nem, nem, mondják komoly szakemberek is… Napjaink lehetséges hangvétele a groteszk, az abszurd, stb." (Vö. **Sütő**, *Évek, hazajáró lelkek*. Bukarest, 1980, 225) A kizárólagosság jogos elítélése mellett (melyet paradox módon saját korábbi elvárásaira nézvést nem alkalmaz) a minőségre utaló kételyeknek nem pusztán a tagadását, de a kritikák bagatellizálását is megfigyelhetjük. Ahogyan Bíró Béla megjegyezte, az „is" Sütő szóhasználatában olyan benyomást kelt, mintha a „nem"-et elsősorban dilettánsok mondták volna ki, s valós szakemberek csupán félreértésből keveredhettek volna közéjük. (vö. **Bíró**, *i.m*.,) Pedig a korban többek között Bécsy Tamás is megfogalmazta drámaelméleti munkái nyomán szakszerű kritikáit, amint az erdélyi magyar drámaíráson belül a Sütő-drámákkal is behatóan foglalkozott. Vö. például **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András drámáiban*, in Színház, 1978/6.

[554] Mintegy a Németh László-i drámatípus megismétléseként.

alapon működtetik metaforikus vízióikat. Az *Advent* színpadi kiforratlanságát némileg az is okozza, hogy a történelmi témákat feldolgozó korábbi drámák tragikus jelképisége és a könnyedebb, vidámabb színpadi játékok népi környezete itt egyszerre jelentkezik. A műfaji követelmények, ahogyan a tematika balladás-népi szövevényei is elvben ezt elbírnák. A színpadra alkalmazott mű a maga választott jelképiségének túlontúli egyértelműségével, a balladás hangulattal, vagy magának a választott helyszínnek az emblematikusságával viszont (az eredeti cím az első közlésekben, fél évvel a bemutató előtt is még *Jégmadár* volt) a már könnyen elveszítheti az asszociációk világának eredeti értékét és jelképiségét. A konkrét játszhatóság ugyanis a darabnak éppen drámai jellegét vonhatja kétségbe, amint a játékban a sorsjelképiség utalás-jellegűnek, de nem drámai erejűnek marad meg. Magáról a színrevitelről ezért írhatták, hogy amennyiben az egyértelmű utaláson, az adventi várakozáson túl, „az allegóriák és metaforák kénytelenek egymással dialogizálni, ölelkezni, jönni-menni, akkor a színházi közönség nem az anyagi világ szellemi érvényű felemelésének lesz tanúja, hanem egy lehúzó profanizációnak."[555]

A minőségben visszalépést jelentő művek dramaturgiáját a színpadon azonban az élet, vagyis a társadalmi-politikai helyzettudat kompenzálhatta. A hatásában elsöprő siker, például az *Advent* esetében, már egy kultikus szerzői névnek is köszönhette létjogosultságát. A Nemzetiben tíz éven keresztül játszott darab a jelképet éltetni akaró logikáján túl, s az immár nyíltabban vállalható asszociációk közösen kimondott összetartó erején felül is, a kultikus szerzői névaláírásnak, illetve a siker ilyen irányú természetrajzának jó példája. A kor elkomoruló kisebbségi viszonyai persze nem kedveztek az igazi mellékjelentéseknek és az árnyalt értelmezhetőségeknek, amelyek folyamatosan változhatnak, átalakulhatnak egy anyanyelvi közösségben. Körülöttük, mint írtam, az értelmezésnek inkább egy olyan hagyománya alakult ki, amelyik a fordításhoz hasonlóan tudatosan kereste az összefüggéseket, s elsőrendűnek már az így felfedezni vélt konnotatív jelentésszintet tekintette.

Politikai viszonyszintek

Az *Advent* sikere mellett a nyolcvanas évekre a Sütő-művekben általánosan is felerősödik az a tendencia, amelyik a reprezentáció kettős, jelképi és képviseleti értelmű összefonódásában ragadható meg. Összemosódni látszik a metaforikusság, az egyre nyíltabb asszociációk, („a néző szeret *arra* gondolni")[556] a műben megjelenő értékjelképek, illetve

[555] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Sütő András: Advent a Hargitán*, in Kritika, 1986/4, 27-28.
[556] Uo.

maga a mű és szerzője által véghezvitt képviselet, a társadalmi küldetés-jelleg. A „kisebbségi humánum" sütői világában a „nyelv és az irodalom az alkotót az ontológiain túl, erkölcsi viszonyba hozza a közösséggel"[557], a „sajátosság méltóságát" őrző életművek pedig egyúttal a hagyományok, s általuk a nemzetiség létének megóvását jelentik. Ezeknek az együtt-szemlélése, az értékelésben elfoglalt elsődleges helye nem csekély szerepet töltött be az említett kisebbségi narratívák jellegzetes irodalmi, irodalomtörténeti megszilárdulásában.

Az odaadó dicsérettől a (művek szempontjából olykor) tapintatos semmitmondásig terjedő szólamok ekkortól végképp nem a szövegeknek, de szerzőjüknek és annak a helyzetnek szóltak, amelyben az esetleges kritikai észrevételek egy jóindulatú elhallgatásban rendelődtek alá az egyre abszurdabb kisebbségi társadalompolitikai viszonyoknak. Nem feledhető, hogy az említett utolsó két dráma a nyolcvanas években már csak Magyarországon (román szerzői jogi tiltakozás ellenére) kerülhetett bemutatásra. A fogadtatás felől így fontosabb, hogy a nyolcvanas évek végső politikai eltorzulásai, a nacionalista kurzus, s Sütő személyes írói, közéleti, emberi fokozatos visszaszorítása (korábbi tisztségeiből való leváltások, színpadi műveinek korlátozása, könyvei romániai publikálásának elutasítása) miként hatottak, s miként fogalmazódtak meg egyes művek értelmezései során. A nyolcvanas éveket nyitó összkép az irodalomtörténetekben – minden értékével és visszásságával, személyes ellentéteivel és extraliterális „koloncaival" – Erdély korabeli magyar irodalmi légköréről kialakított képet, tehát általános recepciója meghatározó értékelveit igen, teljességét, strukturáltságát, többes irányát azonban aligha fedi. Az évtizedfordulót egyszerre jellemzi a kisebbségi ideológia megszilárdulásának, vitáinak ideje, a Csipkerózsika utórezgéseit követően a nemzedéki elkülönülésekben is manifesztálódó többszólamúság jogos követelése, illetve a Szóértés előfeltételei-vita, melyet Magyarországon a Nemzet-vita (1979) majd az irodalmi Önszemléleti-vita (1982) is szegélyez. A kor romániai helyzetképét jellemzi, hogy ugyanekkor az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó kötetének megjelenésével egy időben, Erdélyben már csak a második nyilvánosság jelenthet egyedüli alternatívát a vélemények megfogalmazására és a szólásszabadságra.[558] A román vezetés nacionalista politikáját igazoló Lancranjan pamflet 1982-ben a magyar értelmiségiek egész

[557] Vö. **Egyed**, *i.m.,* 450.

[558] Az *Ellenpontok*at szerkesztők (Ara-Kovács Attila nagyváradi filozófia- és Tóth Károly Antal földrajz tanárok, valamint Szőcs Géza kolozsvári költő) beköszöntőjükben azzal indokolják a lap megjelenését, hogy „e lap megindítása mindenekelőtt annak az erkölcsi felháborodásnak az eredménye, amely e mai román rendszerrel súlyosbított kelet-európaiság viszonyai között, történeti tapasztalatait mérlegelve, türelmének határaira ébredt. Ezért a lap célja nem annyira ideológiai vita színterévé válni, mint inkább a szó gyakorlásának pluralizmusa révén megteremteni a felháborodás jogosságának tudatát, s e tudatban megjeleníteni a vállalt kockázatok eszmei és gyakorlati értékét, nélkülözhetetlenségét."

sorának tiltakozását váltja ki, - hiába.[559] Román részről a nacionalista kampány persze tovább folyik, a következő években pedig újabb uszító könyvek jelennek meg, s Lancranjan is folytathatja „művét", alig egy év múltán újabb kötettel áll elő! Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy amikor a hetvenes évek végi belső cenzúrák Erdélyben elhatalmasodnak, s kialakul az a kisebbségi értelmiségi ideológia, amelynek egyrészt kizárólagossága, másrészt tehetetlensége ellen többen az irodalmi életből is felemelik szavukat, alig pár év leforgása alatt a fokozódó román nacionalizmus következtében ennek szükséges védekező magatartását és tehetetlenséget is egyszerre igazolják a bekövetkező végső személyes leváltások, a kiszélesedő magyarellenes kampány. Van valami különösen sorsszerű abban, hogy e tiltakozások hiábavalósága mellett is, a nemzetiségi gondokról és az irodalom sajátos „feladatairól", a sajátosság méltóságának értelméről – értelmetlenségéről[560] vitázó Gáll Ernő és Cs. Gyímesi Éva titkos levelezése alatt teljesedik ki a maradék magyar szellemi vezetőknek a végleges közszereplői leépítése is.[561] Ahogyan egy korabeli nagyköveti jelentés tudósított: „A közvetlen párbeszéd a vezetés és a romániai nemzetiségek között a hetvenes évek végén megszűnt […] A „nagy öregeket" követő generáció tagjai a háború utáni években, az újjáépítés lázában, nagyon fiatalon kerültek funkcióba. Nézeteiket a munkás-paraszt származás és a fiatalkori hit féltése határozta meg. Keserűen vették tudomásul, hogy a román politikai gyakorlat elképzeléseiket nem váltotta be. […] Ennél a generációnál jelentős taktikai érzék, higgadtság és felelősségtudat figyelhető meg. A szocializmust igénylik, a jelenlegi romániai politikai gyakorlatot azonban elutasítják. A nemzetiségi sérelmek melletti kiállást vállalják, amihez legtöbb esetben egy adott lap, kiadó vagy egyéb intézmény élén betöltött

[559] Május elején Kolozsvárott Szőcs Géza és Marius Tabacu állít össze egy tiltakozó kiáltványt, amelyhez rajtuk kívül tíz kolozsvári értelmiségi csatlakozik. Ugyanekkor Szabó Gyula tizenhét oldalas beadvánnyal, később pedig Kántor Lajos és Szász János az írószövetség elnökénél szóban tiltakozik. A rezsimhez addig teljesen lojális Méliusz is tiltakozik, még 1982 áprilisában négy oldalas beadvánnyal fordul Ceausescuhoz, majd lemond írószövetségi tisztségeiről. Huszár és Domokos fontolgatja a Bukarestből való távozást, Sütő kezdeményezésére pedig Marosvásárhelyen is készítenek egy (Gálfalvi György és Markó Béla által véglegesített) terjedelmesebb beadványt, melyet több mint harmincan írnak alá. Az egyénileg vagy csoportosan tiltakozók előreláthatóan hiábavaló beadványai helyett a tiltakozás más formáját választva az Ellenpontok 3. száma teljes terjedelmét a Lancranjan-könyvnek szentelte. - Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

[560] A valós közösségi ideológia lehetősége, ideje még nem jött el, - írta Cs. Gyímesi levelében, merthogy „aktív önvédelmi ideológiára lenne szükség" vagy méginkább „politikai jogvédelemre […] s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövegünket is 'lokalizálja'.[…] Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor *engedték* Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki *merte* mondani, hogy van sajátosságunk… Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemesen emberi, sem kisebbségi **jogokkal** nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önáltatás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebb „lefekvő" *lojalitás*. Ezért hagyja leírni!!!" Vö. **Cs. Gyímesi** Éva levelét Gáll Ernőnek, Kolozsvár, 1984 január 31., in UŐ, *Honvágy a hazában, i.m.,* 113.

[561] A Hét-nél Huszár Sándort 1983. október 22-én mentik fel, 1984 szeptemberében pedig „elfogadják" a Korunk-főszerkesztő Gáll Ernő lemondását. Ugyanekkor a Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények-beli szerkesztői munkáját is befejezi.

középszintű vezetői állás biztosít némi lehetőséget. Az utóbbi egy-két évben a vezetés elsősorban ezeknek a személyeknek az eltávolítására törekszik. (Fontos lapok, folyóiratok főszerkesztőinek leváltása, 1984 őszén kihagyásuk az RKP KB-ból és a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsából, illetve a megyei állami és pártszervekből stb.)." [562] A szisztematikus leépítések a legfelsőbb szintekig elértek. Az 1984 őszén zajló RKP. XIII kongresszusán a Központi Bizottságból Sütő mellett Domokos Géza és Fazekas János is kimaradt.[563] A politikai realitás meghatározta tér ezt követően már nem adott semmilyen módot az esetleges torzulásokat érintő higgadt vitákra. (Sem a kisebbségi értelmiség, sem az irodalom szerepköréről) A belső kritikai egyensúly kialakíthatóságát és a valós dialógusviszonyt, a nyílt vélemény-különbséget magát legtöbbször kizárta vagy közvetetetten elhallgattatta. A józan érvelés is mindig a prioritásokra tekintett az elkomoruló történelmi szükségszerűség nevében.

Tettérték: a '80-as évek fogadtatása

A nemzedéki nyitások, az új generációk előretörésével együtt a nyolcvanas évek eleje már a második nyilvánosság korszakának számít Magyarországon is. Ekkortól éled fel a politikai szamizdat műfaja, mint az egyik leginkább meghatározó megnyilvánulási forma a korban, (*Kisúgó*, vagy akár a *Beszélő* is ide tartozik) de a hivatalos álláspontok ambivalenciájában az enyhülésnek is mutatkoznak jelei. 1981-től megjelenhet kis példányszáma miatt az első nem cenzúrázott lap, a *Medvetánc* (ELTE és a KISZ közös társadalomelméleti folyóirata), melynek hamarosan a *Századvég* (a Bibó Szakkolégium egyetemistái szerkesztésében megjelenő történelmi-politikai orgánum) nő igazi riválisává. Az évtized sajátos vákuumhelyzeteiben, mint említettem, már számot kellett vetni az ellenzékiségnek, az „ellen-beszédnek" műfaji-stiláris pluralizálódásával is. Ennek ellenére a tiltakozások igazi súlyát a közös megnyilvánulások jelentették. A *Mozgó Világ* főszerkesztőjének leváltása[564] miatt talán először a korban a szellemi élet szolidaritása is megnyilvánulhat. (A szerkesztőség valamennyi tagja feláll, 120 értelmiségi pedig visszavonja cikkeit a lapból.) Az évtized közepét azonban ismételt „bekeményítések" jellemzik. (1983-84-ben az országos napilapok főszerkesztőit is leváltják, 1986 júniusában a Tiszatájat – Nagy Gáspárnak Nagy Imréről írott verse miatt – betiltják, szerkesztőit (az

[562] Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése *i.m.,* 1985, július 2.
[563] A Sütő támaszának is számító Fazekas Jánost miniszterelnök-helyettesi funkciójából már korábban felmentik, pontosabban a Lancranjan-könyv kapcsán (az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságánál) tett tiltakozását követően „elfogadják" betegnyugdíjazását.
[564] Kulin Ferencet 1983-ban váltották le a Mozgó Világ főszerkesztői posztjáról.

Írószövetség 120 tagjának tiltakozása ellenére) menesztik, s a lap féléves kihagyással 1987-ben jelenhet csak meg ismét (új főszerkesztővel).

A határon túli magyar irodalmak, egyáltalán a határon-túliság problémakörének tekintetében azonban (részint társadalmi nyomásra) már nem érvényesül következetesen a korábbi ambivalens (befelé tiltó, kifelé erőtlen) nemzeti politika, s a politikai vezetés sem olyan tétova, mint az évtized elején. Az irodalomnak társadalmi szerepe (s nagyrészt a népi írók által fenntartott nemzeti karaktere), kétségkívül ezekben az években teljesedik ki, amely erdélyi irodalmi viszonylataiban a nemzeti egységnek, a megmaradásnak, a tradícióknak és a nyelvféltésnek a hangsúlyait tematizálja, s egyben az asszimiláció, a jogtalanságok, később pedig a falurombolás és a diktatúra egyéb rémképei közepette sugall megtartó reményt és szolidaritást. A magyar politikai vezetés (nem csekély mértékben éppen a magyarországi értelmiség ellenzéki attitűdjeinek nyomására) ekkorra már nem akar továbbra is az internacionalizmus áltestvériségében minden alkut megkötni a romániai kisebbség feje fölött a nyíltan nacionalista román vezetéssel. Ennek egyik kirívó jele a háromkötetes akadémiai *Erdély Története* körül kialakult polémia, mely 1986-ban súlyos politikai felhangokat váltott ki Romániában. A fékevesztett román rezsim nyilatkozatai azonban a tétovázó magyar külpolitika mögött egyre egységesebb ellenzéki közvéleményt kovácsoltak. Az évtized legelején, még az említett Lancranjan–féle uszító pamflet miatt a budapesti vezetés határozott tiltakozásában bízóknak a határ mindkét oldalán csalatkozniuk kellett. Hiába értettek egyre többen egyet a reformvezetésből Köteles Pál és Száraz György határozottan visszautasító véleményével, a rögzült baloghedgári álláspont[565] („ne lőjünk arra a repülőgépre, amely túszokat szállít") a budapesti pártvezetésben sokáig meghatározó maradt, még akkor is, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az óvatoskodó lépések nem változtatnak semmin, nem javítanak az erdélyi magyarság helyzetén. (Köteles Pál[566] Tiszatájbeli kritikájának közlése miatt, a két szerkesztőt a megyei ideológiai titkár föl is akarja menteni. Volt azonban olyan álláspont is, mely szerint a kötetet magyarul is meg kellene jelentetni, hogy láthatóvá váljék „mi lehetséges odaát"!)[567]

Ilyen előzményeket követően, s ilyen körülmények közt viszik színre (a román szerzői jogvédő iroda tiltakozása ellenére) 1986-ban az Adventet, s ilyen politikai hangulatban lát napvilágot az első monográfia is. Amikor az év végén megjelenik a várva várt Erdély történetét szakszerűen feltáró munka a román sajtóhadjárat magyarellenes

[565] Mely Aczél nyilatkozataiban is rendre feltűnt.
[566] Aki 1977-ben telepedett át Nagyváradról.
[567] Kiss Ferenc például egyik levelében is ezt javasolja Kötelesnek – Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, *i.m.,* 62.

kampányát a hisztériáig szélesíti. Ennek is következménye, hogy a nyolcvanas évek közepén már bármilyen Erdélyről szóló, Erdéllyel foglalkozó írás külön nyomatékot kapott, különös súllyal bírt. A széles olvasóréteg, az *értő* közönség Magyarországon már nem is szorult a képes beszéd, vagy a képletes szövegiség kódfejtői szerepkörébe, egyre nyíltabbnak és egyre inkább egyértelműnek látszott, hogy mindenki arra gondol, arra asszociál, amire amúgy is szeretne, anélkül, hogy a szerző vagy a rendező külön nyomatékot adna mindennek. (A magyarországi művésztársadalom a romániai valósághoz képest idillikus szabadságban élhette meg a tűrt kategóriáinak végső korlátokig való kiszélesítését. A politikai hatalom ekkorra kaotikus állapotokat mutató cenzurális gépezetének résein át a siker biztosítottnak tűnt akkor is, ha az asszociációk a forma kárára hangsúlyozódtak, hiszen egy olyan fajsúlyú korabeli igény fogalmazódott meg bennük, amely mellett eltörpülni látszottak az esetleges „szépészeti" aggodalmak.) A kimondás tettértéke felülírta annak módozatait, vélt asszociációi annak formai kompozícióját. Berkes Erzsébet nem véletlenül írhatta a Nemzetiben sikerre vitt előadást követően a vastapsról, hogy „létkérdésről van szó, s ezt ott kell támogatni, ahol megnyilvánul. Az ember előbb élni segít, s csak aztán gondolhat az esztétikumra."[568]

Az 1985 decemberi, *Advent*nek szentelt Tisztatáj-számban, a leközölt mű és szerzője életművét dicsérő írások mellett az egyik főszereplőnek, Sinkovits Imrének személyes nyilatkozata (nagybetűs *Esemény* címmel) is megtalálható volt. Ez utóbbi zárómondata nem pusztán az előadást övező politikai huzavona miatt szögezte le: „sorsmeghatározó eseménnyé emelkedhet Sütő András drámájának bemutatója."[569] Szintén a darab és budapesti bemutatója társadalmi eseményszámát mutatja, illetve annak nyílt kisebbségpolitikai implikációira utal, hogy ugyanitt egy tanulmány a „kisebbségi demokrácia fogalmát" hivatalos álláspontból is elemezte. Ebben a kornak és a cenzúrának megfelelően még a szocializmus lényegére, embervédelmére hivatkozva ugyan, de leírható volt, hogy: „minden olyan elméleti és hatalmi-politikai megnyilvánulás, amely nemzeti kizárólagosságot hirdet vagy valósít meg, amely nacionalista önzésnek ad helyet a többség-kisebbség kapcsolatokban – esetleges formai kellékei és ideológiai kellékei ellenére – lényegénél fogva nem szocialista".[570]

A hetvenes–nyolcvanas évek színpadi sikerei, a „szerzői klasszicizálódás" után a kultikus abszolutizálás innentől jut el arra a pontra, amikor már végképp a szerzői név kezdi működtetni a kánont, amikor az író archetipikus magasságokba nő. A rendező Sík Ferenc az

[568] Vö. **Berkes** Erzsébet, *i.m.,* 28.
[569] Vö. **Sinkovits** Imre, *Esemény*, in Tiszatáj, 1985/12, 37.
[570] Vö. **Joó** Rudolf, *A kisebbségi demokrácia fogalma*, in Tiszatáj, 1985/12, 56.

említett tematikus számban, még az *Advent* próbái alatt jelenti ki: „mostantól *minden további születő* művének otthona lesz a Nemzeti Színház!”[571]

A nyílt konszenzus

Nem csupán egy rendezői túlzóan elfogult véleménynek tekinthetők a fentebbi sorok, de a vázolt politikai konstellációk nem csekély hatására, egy valós társadalmi igény kivetülésének is. A szerzői siker, a divat kiszélesedésével egyszerre végbemenő történelmi-politikai elkomorulások kényszerűségeiben már az irodalomtörténeti értékelésekben is egyre erősebben jelentkeznek a kultikus jegyek. Korábban még csak a hangsúlyok és az arányok biztosítottak egyértelmű elsőséget Sütő számára a különböző erdélyi szerzőkkel való összevetésekben, ekkortól azonban már az életműben lokalizálni vélt eszmék jelentősége teszi megkérdőjelezhetetlenné az életmű egészének (s a szerzőjéhez mint névhez metonimikusan kötődő) emblematikus hangsúlyait. Romániai tiltásával arányosan, a nyolcvanas évek második felében Sütőt már mindenki (nagyrészt a hivatalos vezetés is) az országon belüli ellenzékhez sorolta.[572] A budapesti hatalom 1956 emlegetése kapcsán olykor még betiltásokhoz folyamodott, de a határon túli magyarság már egyre kevésbé számított anatémának. Sütő pedig a legkevésbé.[573] Egykori és újabb művei ekkortól szerveződnek újabb és újabb magyarországi kötetekké. Jellemző az is, hogy miután engedélyezik az első határon túli szerzőről írott monográfia megjelenését, a szerző tekintélyét is kihasználva az új Tiszatájat létrehozó hatalom – mintegy önmaga legitimálásaképp – Sütő új drámáját (*Álomkommandó,* 1987) is mindenáron a lapban akarja közölni. Az új Tiszatáj végül a hatvan esztendős szerzőnek életművét összegző, Sütő „etikáját” hirdető tanulmány révén köszönti.[574] (Egy évvel az Advent bemutatója után a bukaresti magyar nagykövetségen is köszöntik 60.

[571] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12. (Kiemelés tőlem, BL.)
Sík ugyanitt – ideológiai síkra terelve a gondolatmenetet –, éppen a sorsmeghatározó munkák többszöri hangsúlyozása révén mondja, hogy a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”. S bár a hetvenes évek végétől minden színpadi művét a Nemzeti ősbemutatóként vitte színre (az *Advent* a sorrendben a harmadik a *Káin és Ábel*, illetve *A szuzai menyegző* után), a mulasztások nagyok, így „korábbi ősbemutatóit ismét műsorra kívánjuk tűzni, illetve a Nemzetiben be nem mutatott darabjainak folyamatos színpadra vitelével (Csillag a máglyán, Egy Lócsiszár virágvasárnapja, Pompás Gedeon) az itt és eddig le nem rótt adósságokról gondoskodunk az elkövetkező években”. A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak, illetve a szerzői nagyságnak szóltak.

[572] A szerző, ellentétben az összes korábbi magyarországi bemutatójával, nem is lehetett jelen az 1986-os januári premieren, a román hatóságok nem engedélyezték kiutazását.

[573] „A maga rendszerének abszurditása alapján a hatalom és apparátusa még mindig elfogadhatóbbnak tartotta azt, hogy a nemzeti érzés a határokon túli magyarság problémáinak fölvetésében tematizálódik, mint azt, hogy felmerüljenek a határon inneni elnemzetietlenítő kurzust bíráló hangok. ” Vö. **Gróh** Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

[574] Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a Vörös László és Annus József szerkesztette lap rendszeres szerzőjének tudta, nem Sütő erdélyi kéziratai miatt kaptak fegyelmiket a szerkesztők, ahogyan nem is az 1985, decemberi említett *Advent*-szám miatt tiltották be egy évvel később a lapot.

születésnapját, majd ezt követően Budapesten jártakor, Szűrös Mátyás mellett Kádár Jánossal is találkozik.)[575]Az 1987 nyarán Gyulán bemutatott *Álomkommandó* az év szeptemberében már a Vígszínházban (a szerző jelenlétében) érhet el óriási sikereket, ugyanazokban a napokban, amikor megszületik a Lakitelki Nyilatkozat is (melyet a Magyar Nemzet közöl). Az irodalmi élet hatalmi felügyeletének nyolcvanas évekbeli fokozatos csökkenését, s gyakorlati megszűnését jól mutatja, hogy majdnem tíz év után Illyés *Szellem és erőszak*ja is végre napvilágot láthat, s ugyanennek az évnek novemberében, (több mint tízévnyi várakoztatás után) megindulhat a *Hitel* is, amely egykor Illyés és a népi írók szorgalmazta hetilapként kezdhet működésbe.

Az évtized vége, a kilencvenes eleje már végképp nem az *író* Sütő András képet erősíti. A rendszerváltás, a romániai forradalom, majd a tragikus marosvásárhelyi események a közéleti személyiséget helyezik a figyelem előterébe, s bár naplójegyzetei, visszaemlékezései a kilencvenes évek nyitányán sorra jelennek meg, az irodalom kereteit szűknek érző recepciótól immár aligha várható el, hogy elsődlegesen az íróra, a drámaszerzőre vesse figyelmét. Szakolczay Lajos nyolcvanas évekbeli (az első monográfiát követő) megjegyzése, mely annak az igénynek adott hangot, hogy szükség van az árnyaltabb elemzésekre, melyek nem csupán a politikumot tartják szem előtt, az életmű 1989-et követő fordulataiban már végképp utópisztikusnak látszott. Ismét társadalmi funkciók, díjak, kitüntetések, elismerések sora következik, melyek a megtartó embernek, a hűségnek, és a kisebbségi sorsvállalásnak szólnak, s csekély alkalommal egészülnek csak ki az irodalmi műveknek, életműnek szóló konkrét értékelésekkel. Jól mutatja ezt, hogy a Herder-díj után, de az osztrák PEN (Vaclav Havel után második külföldiként kapott) dísztagságát (1989), a Magyar Írókamara társelnökségét, és a Nemzetközi Transsylvania Alapítvány elnöki tisztét (1989-1991 között) megelőzően, már 1989 novemberében bizonyos politikai körök, „vállalva a jogi nehézségeket is", a Magyar Néppárt révén Sütő András köztársasági elnökjelöltségét fontolgatják.[576] Mindezek után a romániai diktatúra alatt játszott társadalmi-politikai célzatú munkássága, nyelvéért, közösségéért való kiállása, a rendszerváltást megelőző utolsó évek szenvedése, majd a hűségében megveretett, meggyalázott szerző, illetve az amerikai útja alatt itthon megválasztott Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke (1990) áll megkerülhetetlenül a figyelem előterében.[577] De természetesen érkeznek az életmű-díjak is,

[575] 1988 januárjában.

[576] Vö. **Sütő**, *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993, 316.

[577] A közéleti szereplésre, a képviselőség immár irodalmat végképp túllépő vonzataira egy tragikus ám annál jellemzőbb példa volt az új budapesti országgyűlés első munkanapja is. Az 1990, május 2.-i ülést az MTV élő adásban közvetítette, ahogyan (az MTV archívumában megtalálható forgatási menetrend rendezői nyomatéka értelmében) azt is, hogy Sütőnek - mint a határon-túli magyarság képviselőjének - képletesen fenntartott szék

melyek indoklásai legalább egyenlő arányban szólnak az írónak és a közéleti-közösségi embernek.[578] 1992-ben a Kossuth-díj, majd egy évre rá, az életmű elismerésének betetőzéseként jön az Írószövetség ajánlására a Nobel-díjra jelölés!

Alighanem ez a felfokozott érdeklődés, a kánon kiszélesedő formája kap fontos hangsúlyokat akkor is, amikor a kilencvenes évek során a második, majd a harmadik monográfia is napvilágot lát.[579]

A kultusz abszolútuma felé

Egy kánon alakulásrendjében minden esetben célszerű azokat a körülményeket, külső tényezőket megvilágítani, amellyel a kánont övező kritika egyértelműen szembekerülhetett. Már csak azért is, mert ennek tárgya, azáltal, hogy megbecsült szférát jelöl, azáltal, hogy erős érzelmeket kavar és széles olvasói rétegektől értékállónak minősíttetett, – vagy eleve, mert ilyen értékelés reményében van róla szó – tiszteletet ébreszthet a róla nyilatkozókban. A tisztelet pedig, sokszor az azonos oldalon állás, az egy kánonbeli lét miatti közelségből kifolyólag is megilletődéssel jár együtt, és nemcsak elfogultságba, de rajongásba is átcsaphat. Így a sokszor tényszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, akár hódolattá válhat. „A nagyság, jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szűntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét."[580] Margócsy István figyelmeztetése mellett persze föltehető a kérdés: melyik kánon, vagy melyik irodalmár vonhatja ki magát teljes mértékben érzelmi töltetek, kultikus képzetkörök hatása alól? A kánoni eleve-determináltság, melyet az értekezés bevezetőjében említettem, arra is figyelmeztet, hogy még a racionális, kultusz-ellenes kritika is legfeljebb csak törekedhet a teljesen objektív leírásra: önmaga helyzetét akkor látja tisztán, ha állandó korlátozottságára képes reflektálni.[581] Ettől persze még minden kánonkutatásnak elsődlegesen célszerű felmérnie azt a nyelvet, amelyet a metakanonikus szövegek használtak, értelmezéseik, értékpreferenciáik rejtett előfeltevéseivel, politikai, ideológiai vagy személyes indokaival együtt. Egy kánon fejlődéstörténetét vizsgálva ugyanis

üresen maradt.

[578] 1989 júliusától neve a rehabilitált Tiszatáj főmunkatársai közt szerepel.

[579] Az újabb kettőből egyik sem az újraértés, vagy a korrekció igényével jelenik meg. (Miközben, mint említettem Kányádi, Szilágyi István, Szilágyi Domokos, Székely János, vagy Lászlóffy Aladár életművéről ugyanekkor még nem készült komolyabb összegző munka sem.)

[580] Vö. **Margócsy** István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, in ItK., 1990/3, 288-312.

[581] A tárgyalt korszak ideologikus alakzatainak viszonylatában ez méginkább hangsúlyozza az ideológiakritikával kapcsolatos elvi elvárásaink problematikus voltát, minthogy az ilyen irányultság nem viszonyulhat oly módon az ideológiához, hogy azt valós társadalomontológiai összefüggéseiből kiszakítottan jelenítse meg. Az értékelések értékelése és egyáltalán mindenfajta kritika, beleértve annak kategoriális és módszertani tisztaságra törekvő elméleti változatait is, legfeljebb csak jogosult, vagy időszerű lehet, teljes mértékben objektív és elkötelezetlen aligha.

nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szertartásrendek, nyelvi/retorikai jellegzetességek, melyek a valós társadalmi hatást befolyásolhatták, tehát a kanonizációnak olyan sajátságait, amelyek az elismertségen túl társadalmi-szocializációs, sőt pszichológiai hátterének a motivációs töltetein alapulhatnak.

A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a különszámokban, akárcsak a klasszikusoknak kijáró tankönyvbeli szereplés is mind a kánoni formák megszilárdulását segítik. A divat kiszélesedése ilyenkor együtt jár a fogadtatás mértékvesztésével, a kritikusi fegyverletétellel. A név etalonná válása, a kánon kultikussá növesztése az erkölcsi princípiumokon túl ezért a szerzői képet csak egy nagy elvárásokkal terhelt művészarcban véli kialakíthatónak. Az írói maszk és az oeuvre egésze így válik a „megmaradás esztétikájává", melyben a közösségi sorsvállalás önmagában is adja a váteszi szereplehetőségek sokaságát. Olyannyira, hogy az időben visszatekintő emlékezéshelyek kitöltése is útmutatókkal ellátottan jelenik csak meg. A kánoni értelemgondozás aztán (részben ezeket is használva) már nem az egyes alkotások, de a szerző életútjának egészét helyezi egy olyan narratívába, amely a róla formált képet csak szuperlatívuszokban ragadja meg. Ezért gondolja szükségesnek az utólagos heroizálást is, vagy az amúgy is tragikus események leírásában a gyakorta pátoszterhes retorikát. Holott az érett Sütő írások művészi kvalitása nem szorulna sem atyáskodó kánonápolásra, sem fölösleges tragizálásra, amely inkább visszatetsző mintsem meggyőző, amennyiben tényfeltárásait tekintve szelektívnek és igen következetlennek bizonyul.

Az alábbiakban a *kultikus nyelvhasználat*, az *önéletírás kanonikus aktusai* és a szükségtelen *tragizált narratívák következetlenségeinek* hármasában vizsgálom a recepció alakulásrendjét. Ebben a kivételes bánásmód, a tételezett *elsőség* olyan analóg formákban ölt testet, amely egyfelől a szerzői „útmutatások" csomópontjai szerint véli megformálni az előre adott értelmezési háló még üres részeit, másfelől a kilencvenes évek tapasztalatával lát az életmű bizonyos mozzanatainak retrospektív kánoni megszilárdításához, s olyan szükségtelen tragizálási vonalat követ, amely érvényben tartja az említett pátoszterhes kritikák kultikus nyelvezetét, s annak jogosultságát is.

Kultikus nyelvhasználat a kritikákban

A hetvenes évek színpadi sikereit követően a Sütő recepcióra mindvégig jellemző lesz, hogy a pozitív végkicsengés legalább annyira az író személyének, társadalmi szerepkörének, mint amennyire a műalkotásnak magának szól. A meghatározások és a

képzeletbeli rangsorok évtizedbeli arányai már nem függetlenedhettek ugyanis a nyelvet őrző, ápoló, és az egész kisebbségi magyarságot képviselő, jogaiért szót emelő szerző alakjától.[582] A formális kritikai szempontokat ilyenkor attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikáció mely tényezőjét és milyen mértékben tematizálta. Poétikai megoldások, motívumrendszerek vagy szövegstruktúra mellett/helyett eszmék, társadalmi-történeti tények, olykor életvezetési minták és írói modellek hangsúlyozódtak. A recepcióban így olyan nyelvhasználati mód érvényesült, amelynek az elsődleges rendeltetése – nem egy mű, mint inkább egy jelenség szemügyre vétele által – egy közös, vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességének a megerősítése lett. Az ilyen forma bizonyosságot legtöbbször, az általam formális-kanonikusnak nevezett kritikai visszhang, valamely tényleírásnak látszó, de leginkább kultikus-metaforikus állítása révén, a gyakori szuperlatívuszok retorikájával kísérelte meg sugallni.

A kultikus jegyek és minősítések leggyakrabban az értekező szövegek záró-soraiban, a konklúzió során bukkannak fel, de nagyon sokszor már a cím is jelzi, hogy a bemutatás nem múlhat el anélkül, hogy az értelmezett életmű s szerzője ne minősülne legalább egy dologban mások fölé növőnek. Így írnak aztán Sütő egyediségében „küldetéséről", sorsvállalásáról vagy etikájáról.[583] 1987-ben, a 60 éves szerzőt köszöntő új Tiszatájban is az fogalmazódik meg, hogy „nemcsak műve világképe, hanem emberi alakja, magatartásának etikája is példázat lehet."[584] A kanonizált szerep kiválasztottsága mellett, ahogyan monográfusai fogalmaztak, Sütő „*mint író és közéleti személyiség*" vált reprezentatív alakjává szűkebb hazájának.[585] Az életmű felmagasztosulásának kulcsmozzanata ezért a szolgálat, a nemzetiség szolgálata, mely egyben a nemzet létének, nyelvének, megmaradásának zálogát, továbbvitelét is jelenti.

Minthogy a „nagy magyar írók" a vázolt irodalomszemlélet szerint nem önálló, autonóm művet alkotnak, – mondták – hanem „egy nagy egységbe simulnak belé"[586], egymás művét, szellemiségét is folytatják. Így lesz Sütő Apáczai, Móricz, Veres Péter, Németh

[582] A magatartásminta már a hetvenes évek sikereitől elsődleges. „Még egyszer szólni kellene Sütő Andrásról. Nem a műről, az írások atmoszférájáról és nyelvi zamatáról, hanem a magatartásról, amelynek ilyen formában egyedül csak ő birtokosa. Őrző a strázsán? Legalábbis abban az értelemben, ahogyan Illyés a szlovenszkói Fábry Zoltánt a vox humana hirdetőjének látta? Nemzetiség-politikus, aki a közös együtt-élés derűsebb pillanataiban és görcseiben eszmélt rá, hogy műveinek éltető közege csak a Történelem lehet? Író, a nyelv bűvölője, ki műveiben „ész és bűbáj" határán egyensúlyoz? Vagy egyszerűen csak Atlasz;" – Vö. **Szakolczay** Lajos, *Esszéítélet. Istenek és falovacskák,* in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodlmi, 1984, 281.
[583] Vö. **Czine** írásait – *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava 1970, október 17, illetve *Sütő Adrás küldetése*, Alföld 1979/8; **Görömbei** András, *A megmaradás etikája és esztétikája*, in Alföld, 1974/7, 60-65,; vagy **Oltyán** Béla, *Máglyák és csillagok: Sütő András etikája*, in Tiszatáj, 1987/6, 3-12.
[584] Vö. **Oltyán** Béla, *i.m.,* 12.
[585] Lásd például **Bertha** *i.m.,* 14.
[586] Vö. **Czine**, *Nép és irodalom, i.m*.

László és Illyés utóda és szellemi rokona. A küldetéses író belehelyezkedik az adott principális közösség transzcendens követelményrendszerébe, azonosul a hagyománnyal, és azt kétségbevonhatatlan érvényű parancsként fogadja el. Ezért a kultuszban a művész munkája kollektív erkölcsi princípiumok alapján számíthat megbecsülésre és elfogadásra. A „privát lét ilyen fajta meghaladásából”[587] vezeti le a recepció egy jelentős része az alkotó számára a mitikus nemzetalkotó, a befogadó számár az alázatos csodáló szerepét.

A vallott írói irodalomszemlélet által megbecsülendőnek az számít, minősítésére az érdemes, aki a közösség nyelvét, annak hagyományait szentségként óvja a rontó hatásoktól. Par excellence írói gesztusként is a képviselet mellett elsődlegesen az anyanyelv és az anyanyelvhez való viszony fogalmazódik meg, amely sajátos történelmi helyzeténél fogva maga is a nemzeti(ségi) értékrend illetve a nemzethalál esztétikai jellegű kivetülésének számít. Sütő, aki „Arany és Kosztolányi nyelvét” tanulta, „önmagának és nekünk” nem csupán „újra és újra felfedezi a magyar nyelvet”, de ő az „álruhás királyfi, akinek titkos küldetése van: megváltani a senyvedő nyelvet.”[588] Műve „az anyanyelvi szépség erdélyi fénytörésű ragyogása”.[589] A kultikus jegyek közt a pusztulás ugyanakkor nem csupán a nyelvben való pusztulást jelenti. Németh László erdélyi útja során elhangzott szomorú konzekvenciákat idézve merül föl: „» Az erdélyi irodalomnak szüksége volna egy Dantéra, aki utoljára kiáll mindazért, ami itt pusztulóba megy. «- Sütő András kiállt mindazért.”[590]

A mértékvesztő kijelentéseket azok a túlzó megállapítások is erősíteni látszanak, amelyek már kikerülnek a racionális elemzés hatálya alól. „Sütő által maga a kor, a ’zord idő’ hozott létre időtálló formát magának”; „írásain keresztül maga az emberi sors és a végzet beszél”.[591] Ezek után érthető, ha az odaadásban Sütőnél még a följegyzés, a „rideg próza” is „csodálatos ballada, orgonazúgású költemény”-ként lesz aposztrofálva.[592] Írásai a nép mindennapjaiban „fedezik fel az ősköltészetet”, esszéi pedig „együtt élő nemzetek arany-ábécéje lehetne”.[593] Műveit a „nemzetiségi lét boltozatainak fenntartó szolgálata” jellemzi.[594] Sütő nemcsak nyelvet, naplóregénye révén műfajt is teremtett, esszéiben pedig egyértelműen az értekező próza csúcsaira jutott, Kosztolányi, Illyés és Németh László mellé.[595] Czine

[587] Vö. **Bertha** Zoltán kifejezése, in UŐ, *Sütő András, i.m.,* 16.
[588] Vö. **Szekér** Endre, *Vallomás Sütő Andrásról*, in UŐ, *Érték és írás*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács, 1981, 255.
[589] Vö. **Ruffy** Péter, *Sütő András*, in UŐ, *Világaim*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 317.
[590] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 310.
[591] Vö. **Féja** Géza, *Műfaj születik*, in UŐ, *Törzsek, hajtások*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 184–189.
[592] Uo.
[593] Vö. **Tolvaj** Bertalan, *Tűnődések Sütő András könyveiről*, in UŐ, *Az irodalom vonzásában*, Bp.-Pozsony, Szépirodalmi-Madách 1977, 96–111.
[594] Uo.
[595] Vö. **Alexa** Károly, *Sütő András: Istenek és falovacskák*, in Kortárs, 1973. 12.

szerint ezért is „a kritika nem túlzott, mikor megállapította" művei „már ma a holnapi klasszikusok mércéjével mérhetők".[596]

Sütő egyben a teljes szellemi hagyományon belől is az erdélyi nagy elődök, klasszikusok folytatója. Már Nyírő is „a székely népiség írójának indult, ám a nagy szerepre Tamási Áron bizonyult elhivatottnak. Tamásiban több a kaland és a szárnyalás, Sütőben keményebb a helytállás, teljesebb értelmű a hűség."[597] Vagyis nem csak írásművészetében, a helytállás példázatában is meghaladhatja szűkebb hazája jeleseit. Szerzőjük ugyanakkor már nem is csupán a választott elődök (Illyés, Veres, Németh, Tamási, Asztalos, Móricz) tanítványa marad, de közéjük nő, s bizonyos fokig túl is szárnyalja őket. „Sütő olyan gondokra is ráébredt, amelyek Tamásit még nyugton hagyták (…) a tavaszi fényben villanó őszi merengés jelen volt már Csehov és Móricz, Tamási és Asztalos elbeszéléseiben, de Sütőnél lágyabb lett a mese áradása, többszólamú a hang, erősebb a simogató szomorúság".[598] A baloldali indulás nyilvánvalóságán és a transzszilván keretek korabeli újjáéledésén túl a kritikusi odaadás mondathatja némi naivromantikával összekapcsolhatónak, összefogónak az életmű azon szeletét, mely érdekes módon „a Móricz Zsigmond-i, Gaál Gábor-i úton haladt tovább, egybeölelve a Korunk és a Helikon hozományát"![599] Persze a kialakítandó kultikus formákhoz, a kultuszteremtés legitimált aktusaihoz maguk az elődök is hozzájárulnak: mint már utaltam rá, Veres Péter szerint Sütő egyenesen „székely Mikszáth, de magasabb hatványon".[600] Illyés miután íróként, emberként is „kész"-nek mondja, húsz évvel később verset ír Sütőnek ajánlva, s az irodalom „egyik legnagyobb vigaszának" nevezi.[601] Dénes Zsófia levélben mond neki köszönetet az *Anyám* kapcsán, Cseres Tibor *Szavaink nagyfejedelemsége* címen ismerteti az *Engedjéteke*t, később születésnapjára Csoóri saját verse mellett levélben köszönti.[602]

A Sütő darabok fogadtatását a hetvenes évektől mindvégig a „legek" jellemzik. De korábbi művei is természetszerűleg szépülnek meg a kultikus fogadtatás ünnepi szólamaiban. Írójuk, 1991-ből már úgy tűnik, fiatalkori írásaiban is „száraz lábbal lépdel át a sematizmus tengerén."[603] A hetvenes évek sikersorozatában tehát érthető, ha regénye nem csupán az év

[596] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, i.m.,
[597] Vö. **Féja**, *i.m.,* 185.
[598] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld 1979/8, 58.
[599] Uo.
[600] Idézi a monográfiák mellett többek közt **Pomogáts**, *Sütő András*, in Alföld, 1972/12, 44.
[601] Vö. **Illyés** Gyula, *Sütő András nagy úton*, in Tiszatáj, 1977/6, 3.
[602] Vö. **Dénes** Zsófia, *Köszönet Sütő Andrásnak*, in Életünk, 1971/2, 183-186.; **Cseres** Tibor, *Szavaink nagyfejedelemsége*, in Élet és Irodalom, 1977, 51, 3.; **Cseres**, *Levél Sütő Andrásnak*, in Élet és Irodalom, 1987, 24, 5.; **Csoóri** Sándor, *Az elmulasztott utak*, in Alföld 1987/6.
[603] Vö. **Grezsa** Ferenc, *Omló egek alatt*, in Kortárs, 1991/1, 162.

legjobbja[604], de új *Húsz óra* is, drámája (*Káin és Ábel*) maga a madáchi Tragédia. Az *Anyám* egyszerre „huszadik századi *Ómagyar Mária-siralom*, *Végek dicsérete*, *Nemzeti dal*, *Hazám* és *Puszták népe* együtt…”[605] A mindentudás és ennek a tudásnak valamiféle titkos ősi őrzése együttesen szüli a profetikus szerepvállalás igényét is, amelynek következtében olvasó és szerző közt valamiféle transzcendentális távlat is tételeződik: „Könyvét úgy nyitom fel újra meg újra, miként a profán magyar bibliát”.[606] „Nagyobb hatása, szélesebb olvasótábora könyveinknek nemigen volt (…) mint valami új bibliát forgatják a boldog tulajdonosok, a könyvtárakba szinte sorba állnak érte az olvasók. Nem is regényként, hanem életként olvassák…[607]

Az elismerések s a gyakori szuperlatívuszok – némiképp már érthetőbben – a drámaíróra is vonatkoznak. Szigeti József még a romániai magyar drámaírással kapcsolatban állapította meg, hogy „Sütő drámáival drámaírásunk az érettség fokára emelkedett”[608], de az is elfogadott tény, (legfőképp a történelmi dráma műfaji megújulása szempontjából), hogy a teljes magyar drámaírás felpezsdülését hozó erdélyi szerzők közül „Sütő tudott leginkább érvényes színpadi világot teremteni”.[609] Lukácsy András szerint a Szép Ernő-díjas *Álomkommandó* első pesti bemutatóján már „diadallal vonult be a Vígbe”.[610]

A nyolcvanas évek végére a Sütő-kánon jelentése áthelyeződik a helyesről a szent és sérthetetlen kategóriáira. Ekkorra jellemző a kényszerűségnek az a fázisa, amelyikben legalitás és autoritás megkülönböztetésével a kánon „működtetői” a közmegegyezés normáinál is magasabb tekintély alá vonják az életművet. Nagyrészt a nyolcvanas évek színpadi sikerei révén, a kultikus abszolutizálás így odáig vezet, hogy mint mondtam, akár meg sem született műveivel, de a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”.[611] A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak szóltak. A kultusz mégis leginkább a szerző erkölcsi-morális tartásához, emberi jelleméhez kapcsolódik. Sütő hangja így „a huszadik század Tiborcának hangja”[612]. A kilencvenes fordulat után művekről már gyakorlatilag alig esik szó, helyette az etikus magatartás révén „a kritikai képen a jellem

[604] Vö. **Szabó B**. István, *Az év regénye*, in Új Írás, 1971/1, 120–123.
[605] Vö. **Balázs** Mihály, *Sütő András*, in **dr. Szabó** Ödönné szerk., *Írók, képek II.*, 2. kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 267.
[606] Vö. **Féja** Géza, *i.m.*
[607] Vö. **Czine** i.m. Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és Irodalom I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1981. II. 140–155, illetve UŐ, *Kisebbség és irodalom*, Pozsony, Madách, 1992.
[608] Vö. **Szigeti** József, *A történelmi szükségszerűség drámái*, in A Hét, 1976/24, 6-7.
[609] Vö. **Kabdebó** Lóránt, *Költészet és valóság drámai küzdelme*, in Magyar Nemzet 1987, Június 13, 9.
[610] Vö. **Lukácsy** András, *Az Álomkommandó – kőszínházban*, in Magyar Hírlap, 1987, október 1, 4.
[611] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12.
[612] Vö. **Balázs** Mihály, *i.m.,* 266.

szinte archetipikus magatartásmintává súlyosbodik".[613] Ezek után nem meglepő, hogy Ablonczy László Sylvester Lajossal egyetértőleg mondja, hogy Sütő olyan nagy személyiség, hogy „kezében a zsebkendő is zászlóvá válik".[614] Ahogyan immár az is „érthető" lesz, miért ábránd az amúgy nagyon is elvárható monográfusi távolságtartás, az arányérzék és a kritikusi szemlélet a kilencvenes években is, ha maga a monográfus felvezetőjében is így összegez: „Feltekintünk az égre; milliárdnyi izzó: az Úr csillárja világítja be a Földet. S egy csillag Pusztakamarás felé mutat..."[615]

*

A szinte vég nélkül folytatható hasonló megnyilatkozások állításainak igazságtartalmát, ítéleteinek helyességét tulajdonképpen nem szükséges firtatni, a honmentő diszkurzusok által propagált Sütő-kánon kultikussá váltásának esettanulmányi vizsgálatához. A kritika legsajátosabb eredménye amúgy sem a tárgyáról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdésétől függetlenül is tanulmányozásra, tanulságok levonására lehet érdemes. A Sütő-művek fogadtatása a normákkal szembesítő mérlegelés attitűdjétől a feltétlen hódolatteljes magatartás felé, az irodalmi bírálat intézményes gyakorlatától az eleve apologetikus dicsőítés felé halad. Ha az így megképződött kánoniságot mint sajátos beállítódást, szertartásrendet és nyelvhasználati módot egyszerre tesszük a történeti kutatás tárgyává, a kritika rituális, beavató szerepét könnyedén igazolhatjuk. Ennek fokozatai viszont tulajdonképpen nem jelentenek majd mást, mint az életmű textuális lecsapódásainak beavatás, divat, kultusz, intézményesülés sorrendben leírható egymásutánját, mintegy „tökéletes" kanonikus skáláját.

A kultikus Sütők-kép persze nem azonos magával a szerzővel, s legkevésbé annak műveivel, ahogyan viszont nem is választható el tőle egykönnyen. Amint a különböző írásokról is lehetetlen lehántani a nyelv szemléletformáló metaforarétegét, a kultikusságot is lehetetlen teljességében kiszűrni. Ennek mértéke lényegesen függhet a befogadás és a befogadó érzelmi viszonyulásaitól, s meghatározó lehet a szóban forgó korszak értékítéletére vagy intézményesített hivatalos irodalomtörténet-írására is, mely tudjuk, eleve legitimált bizonyos fokú kultikus szertartásrendet. A Sütő-recepció sajátosan stilizált dicsőítő nyelvezetet és legendaképző törekvéseket honosított meg, amelyekben a tiszteletadás látens rajongássá fajulása nem csupán az ízlésbeli, vagy szellemi-világnézeti rokonszenvben tükröződött, de nem egy esetben együtt járt a tényszerűnek szánt leírás dicsőítéssé válásának

[613] Vö. **Grezsa** Ferenc, *i.m.,* 162.
[614] Vö. **Ablonczy**, *A szivárvány alatt*. Sepsiszentgyörgy, 2000. – idézi **Márkus** Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap Kiadó, 2002, 275.
[615] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom*. *Sütő András 70 éve*, *i.m.,* 7.

körülmények kényszerítette hódolati aktusával. Olyannyira, hogy ezek hatása kétségtelenül máig (az Even-Zohar említette időközbeni képletes kánoni centrumból való határozott elmozdulásuk ellenére) jól megfigyelhető. Sütő személye bizonyos diszkurzusok számára így továbbra is „a magyar irodalom örök csodafiúja", „büszkesége", „mesefakasztó nyelvezetű csodaköltője", „a fogyatkozó magyarság apostoli írója".[616]

A kultikus fogalmak, terminusok és kategóriák, mint egyféle szakralitással érintkező axiómák kivonják magukat a racionális kritikai elemzés hatóköréből, s a leírás számára az analízis helyett csupán a kategóriáknak való megfelelés bizonyítását, illetve tautologikus rögzítését hagyják feladatul.

Elsőség

A kilencvenes évektől a korábbi írói sikert, a kánon kultikussá szélesedését film, színház, antológiák, különszámok mellett újabb monográfiák, tankönyvek, irodalomtörténeti összefoglalások szegélyezik, de ugyanilyen fontos szerep jut a lexikonbeli arányoknak és a különböző díjkiosztásoknak is. Az ezekben mérhető elsőség a vállalt-kifejtett szerephálók tekintetében, akárcsak a képviseletiség eszméköre szempontjából is fontos hangsúlyozni, hogy az általuk megjelenített elemek olyan rendszert alkotnak, amelynek elemei rendkívüli erővel hatottak vissza az erdélyi irodalomról való gondolkodás jellegére, a magyarországi befogadói attitűdökre. A 'határontúliság' irodalmi eszményének végképp Sütő lesz az alkalmazott viszonyítási mércéje, sőt alapegysége is. Egyedisége teremti azt az értékelési rendszert, amelynek szemlélése során a többiekre nézve is kialakíthatóvá válik egy homogén séma értelmezési kerete. Még Rónay László is, rövid irodalomtörténeti munkájának (1993-ban) *'Kisebbségi és szórvány irodalom*' címszava alatt mindössze egyetlen szerzőt szerepeltet, Sütő Andrást, mondván, hogy annak „életében a kisebbségi író létének minden nehézsége összesűrűsödött".[617] Ehhez hasonlóan máig több olyan irodalomtörténeti munka, illetve antológia létezik, amelyekben többnyire külön fejezetbe kerül az erdélyi irodalom, de ha mégsem, úgy az 1945 utáni évekből mindössze egyetlen személy, Sütő András szerepel, mint akinek az életműve nemcsak az erdélyi, de az „összkisebbségi" irodalmak jellegzetességeit is magán viseli![618] A kivételezések, az emblematikus szerepkörök adta elismerések, vagy éppen a kiadói-szerkesztői kényelem, a bejáratott utak magabiztossága manapság is fenntartja alakzatait. Az új *Atlasz* sorozat ismeretterjesztő kézikönyvei sorában a

[616] Vö. **Pósa** Zoltán írását, in **Bertha** Zoltán – **Eckler** Andrea szerk., *Cselekvő irodalom: írások a 60 éves Görömbei András tiszteletére*. Bp., Magánkiadás, 2005, 82.
[617] Vö. **Rónay** László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.
[618] Vö. például **Erdődy** Edit szerk., *Magyar irodalom a XX. században*. Bp., NHK., 1992.

Magyar irodalom című kötet is az elmondottakhoz hasonlóan jár el. Ennek a már megnevezésében is anakronisztikus címszava, *Romániai magyar irodalom* tétel alatt egyedül Sütő nevét szerepelteti,[619] azt kiemelten, kurzívan, – a többiek nyilván a futottak még kategória…

A kiemelt hely szempontjából hasonlóan összefoglaló köteteket, akárcsak számos antológiát, többet is találunk.[620] Ezek esetében már valósnak tűnhetnek a Barbara Herrnstein Smith által megfogalmazottak, miszerint az így értett konstellációban, az említett évtizedek erdélyi irodalmának magyarországi reprezentánsaként, a Sütő-szövegek gyakori felvétele különböző irodalmi antológiákba nem csupán az írás létező értékét tükrözték, de képesek voltak tovább is növelni ezt a fajta értéket. Hasonló volt a helyzet az életmű értékelésekbeli elsősége és a kivételes bánásmód tekintetében egyéb műfajok, egyéb válogatások esetén már korábban is. Az 1977-es ünnepi lapszámok közül több olyan akadt, így például az Alföldé is, amely szerkesztői gyakorlatától, szokásaitól eltérve kivételesen egy 50. éves szerzőt köszöntött teljes ünnepi anyaggal, akkor, amikor ilyen bánásmód korábban csak a hatvanadik életévüket betöltőknek járt. A kiemelt szerep, a különleges fogadtatás a hetvenes évek jogos sikersorozata fényében (főleg a drámatrilógia kapcsán) az írói nagyság melletti, de azon túl is mutató egyértelmű állásfoglalásnak is volt tekinthető, s mintegy tovább is növelte, hangsúlyozta a már létező értékeket. Az életút során az ötven illetve hatvanéves évfordulók kapcsán születő ünnepi lapszámok mellett külön tematikus számok is napvilágot láttak[621], a kilencvenes években pedig számos kisebb-nagyobb, az író előtt tisztelgő összefoglalás vagy ünnepi kiadvány (lapszám, monográfia, drámaelemzés, stb.) született.

A hangsúly és az arányok tekintetében hasonló, ám kevésbé aktív konstellációt mutatnak a különböző, nyíltan életrajzi összefoglalások, a lexikonok vagy ki-kicsodák is, azzal a különbséggel, hogy itt számtalan, leginkább a kialakult írói képet fenntartó elhallgatásokra, vagy aránytalanságokra is felfigyelhetünk, amelyekre még visszatérek. S meglehet, hogy lexikonbeli szócikkek esetén ezek terjedelme az életmű természetétől, azaz az alkotó termékenységétől, vagy éppen az életrajz bonyolultságától is függ, de az mégsem teljesen mellékes, kiről, mit és mennyit, kikkel arányosan, s az sem, hogy ki írja a nevezett szócikkeket. A terjedelemnek és az eltérő arányoknak ezért az életmű jelentőségének

[619] Vö. **Kelecsényi** László Zoltán, *Atlasz Magyar irodalom*. Bp., Athenaeum 2000, 2001. 232.
[620] Vö. *Magyar irodalom összefoglalás: [Írók, költők, stílusok]*, Bp., Primo, 1990, illetve, 1991 és Ue. Bp., Black and White, 1999.
[621] Például az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.

értékeléséhez, ha természetesen nem is elsődlegesen, de mégis csak van köze. Ahogyan annak is, milyen példányszámban látott napvilágot egy-egy alkotás, kik, mikor és hol adták elő, mutatták be, vitték színre vagy filmesítették meg azt. A Magyar Irodalmi Lexikon[622] 1965-ben természetesen már említi a prózaírót, a többnyire sematikus művek után, egy-két jobb novella kapcsán a stílusművészt emelve ki. A rendszerváltás előtti, 1988-cal lezáruló Kortárs Magyar Írók Lexikona már a politikai és kulturális közélet szereplőjét állítja előtérbe („tevékenyen vett részt a politikai és kulturális közéletben")[623], míg a kétkötetes Akadémiai Kislexikon[624] már egyértelművé teszi, hogy Sütő „az 1945 utáni romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége". Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Görömbei András által írt négy hasábos szócikke[625] aztán két egész oldalon keresztül tárgyalva az életmű eredményeit, igazolja is, hogy alighanem egyetlen más erdélyi szerző sem részesült még ekkora figyelemben.

Akárcsak a formális-kanonikus kritika jelentős többsége, mely a művek sajátosságait a kánon értékrendjének megfelelő mértékben kívánta meghatározni, az irodalomtörténeti munkák is jórészt azt keresték s találták meg tárgyukban, amit a kánoni diszkurzusok képzetköre eleve feltételezett. A megfeleltetés kategóriáját helyezve a szemléletek középpontjába, az elvi megfeleléseken túl gyakorta mellőzhetőnek is vélték a megjelenési mód további analitikus, kritikai számbavételét. Helyette törvényszerűen előtérbe kerültek a portré-szerű értelmezések. Ezek alapján viszont valóban szembeötlő lehet az az analógia, amelyet Bezeczky Gábor hangsúlyozott, és amelyik az irodalmi lexikont is kvázi-irodalomtörténetté avathatja.[626] Ha ugyanis ez utóbbi csak kibővített portrékra és portrévázlatokra szűkül, amelyekben a fejezeteket is egy-egy írói név adja, akkor legfeljebb a felépítésben, az életrajzokra, portrékra tagolás szempontjaiban találunk majd nagyobb eltérést. Miközben nem az irodalomtörténeti folyamatok megragadásával, a szükséges újraértés lehetőségével, de a végsősoron személyes önéletírás életutat szegélyező, magyarázó-vallomásos passzusaival, vagy műveinek referencialitástól elszakadni képtelen kötöttségeivel találjuk szembe magunkat.

A preferenciák, az író-választás minden esetben tűnhet természetszerűleg önkényesnek és szubjektívnak is, az életművet tárgyaló irodalomtörténeti összefoglalások

[622] Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1965.
[623] Vö. *Kortárs Magyar Írók Lexikona 1959-1988*, Bp., Magvető, 1989.
[624] Vö. *Akadémiai Kislexikon I.-II.*, Bp., Akadémiai, 1989-1990.
[625] Vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, illetve 2000.
[626] Bezeczky Gábor az akadémiai irodalomtörténet alapján a Magyar Irodalmi Lexikont is irodalomtörténetként olvashatónak mondta. - Vö. **Bezeczky** Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

vagy tankönyvszerű, monografikus feldolgozások mindegyike, amellett, hogy szinte kivétel nélkül az írói életrajz valamilyen formájának rendelődik alá, szerzői elvrokonságot is mutat. A sorrend és a terjedelmi arányok tekintetében persze kétségtelen, hogy sem a választás kritériuma, sem a sorrendiség, sem a terjedelem nem múlik a véletlenen. Ha az irodalomtörténet-írás általános kérdéseire figyelünk, akkor mégis, egyik munkában sem azok részleteinek ténybeli megalapozottsága, az egyes állítások igaz vagy hamis volta, túlzott odaadása lesz érdekes. Sokkal inkább az, hogy a tanulmány, szócikk, elemzés milyen előfeltevéseken alapul, milyen narratív sémákat alkalmaz, milyen kérdésekre keres választ, s milyen kérdéseket kerül el, milyen történetszálat épít fel és visz tovább, ezekből milyen összefüggéseket állapít meg, s milyenekről gondolja úgy, hogy szóba sem kell hozni azokat, mert nem illenének bele az előzetesen megállapított, sokszor éppen a szerzői önkanonizáció textuális nyomaiban megjelölt összképbe. Az életrajzi szemléletből és a közíróság általános tételeiből vezethető le az is, hogy az ilyenforma elbeszélések elsősorban kialakulástörténetetet tárgyalnak, s művek utóéletéről, szerkezeti vagy befogadástörténeti mozzanatairól jóval ritkábban esik bennük szó, akkor is a csak a keletkezéstörténetnek alárendelten. Ennek uralkodó szerepe magyarázza, hogy egyes művek tulajdonságai így látszólag csak az írói szándéktól függnek, s a mű létrejöttének pillanatában véglegesen rögzültnek tekintendők.

Míg a már sokat említett Kántor–Láng összegzése 1970-ben, az *Anyám*at megelőző időszakot értékelve még az említett „jellegzetes szocialista írókarrier”- szentenciájában volt mérhető, addig az 1982-es Akadémiai Irodalomtörténet már bevallottan az írói vallomások alapján egészítette ki megközelítéseit, de a hetvenes évek színpadi sikereinek tapasztalatából már azt is leszögezte, hogy Sütő nevéhez kapcsolódik a romániai magyar dráma megújulása![627] A Bertha–Görömbei-féle irodalomtörténet a nyolcvanas évek elején már *A szuzai*val bezárólag tárgyalhatta az életművet, mondhatni annak máig legértékesebb fejezetét, s ezáltal a magyar irodalomban méltán kiemelkedő helyről és teljesítményről szólt. Ez utóbbi munka már úgy tárgyalta a hatvanas évtized záró éveit, mint amelyikben a belső írói szemlélet- és hangnemváltás már érvényesíthető. A népszínművek gyönge utóérzetét sugalló színpadi művek után a *Pompás Gedeon* (1967) már egyén és hatalom viszonyának megjelenítésével jelzi e fordulatot, vélik a szerzők, ám valószínűsíthető, hogy ez esetben is inkább a későbbi nagyformátumú művek utólagos értelemadó jelentősége olvastatja visszafelé az életművet egységes egészként láttatni kívánó értekezőket. Főképp, mert a

[627] Vö. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, *i.m.,* 287.

fejlődéselv kontúrjai egyértelműen a „hatalmas dimenziójú" naplóregénnyel[628] kezdetét vevő évtizedben kapnak igazi nyomatékot. A naplóregényt követő „nagy gondolati drámák" illetve Sütő „esszéírói művészetének két csúcsa" (a *Perzsák* és a *Nagyenyedi Fügevirág*) ez utóbbi összefoglalás szerint már „céltudatosan elkötelezett írások, a nemzeti-nemzetiségi érdekeltség tüntetően vállalt" jellegzetességeinek legjobb példái.[629] Az életmű így lesz a nemzeti és morális követelményeknek az immanens(?) esztétikaiban[630] való példaértékű megvalósulása.

Sütő saját bevallása, irodalomszemlélete szerint a romániai magyar irodalom legfőbb jegye, jellegzetessége az, hogy „időben és térben meghatározott sorsproblémákkal küzd".[631] A szerzők értékszemléletében e meghatározás igen jelentős mértékben talált analógiákra. Az említett irodalomtörténet a látszólagosan csak sorsproblémákat tárgyaló irodalmi meghatározottságoknak a hangsúlyos átvételével nem csupán idézi, ki is terjeszti a teljes erdélyi irodalomra vonatkozóan a sütői elveket, s a Csipkerózsika-vitát is megemlítve, egyúttal a provincia gondjait vállaló felelős magatartást hangsúlyozza.[632] A Bertha–Görömbei–féle irodalomtörténet a sajátosság méltóságának tételét a hetvenes évtized legfontosabb erkölcsfilozófiai és politikai kérdésévé avatja. (Filozófia és irodalom hetvenes évekbeli szimbiózisáról is csak ebben a vonatkozásában beszél, mondván, hogy a sajátosság méltóságának értelmiségi küldetését az irodalomnak mindig hangsúlyoznia kell). A legerősebb, domináns vonulatban a társadalmi elkötelezettség és közösségi gondvállalás irodalma konkrét művekben nyilvánul meg, máskor általánosabb megfogalmazást nyer (Sütő, Kányádi, Szabó Gyula, Farkas Árpád, Király László műveiben), de legtöbbször a magyarországi irodalomtörténet által azon szerzők életművében is kiemelt szerephez jut, akik nem feltétlenül vallják „az egyéni megmaradás erkölcsi imperatívuszait".[633] Jellemző, hogy az említett viták, olykor erőteljes erdélyi polémiák ellenére is, az említett irodalomtörténet úgy látja: „a hetvenes évek egészére nézve, állíthatjuk, hogy a romániai magyar irodalom *irányjelölő* művei a *korszerű nemzetiségi magatartásforma* megteremtését segítik".[634] Innen már nyilvánvalóvá válik, hogy az értékpreferenciák arányai is kinek kedveznek majd.

[628] Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 27.
[629] Az első valóban parabolisztikus történelmi esszé, a másik azonban önéletrajzi vallomás kereteiben megfogalmazott fiktív levél, amelyik aligha egyszerűen az előbbi „erdélyi változata" Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 28.
[630] Uo.
[631] Uo., 29.
[632] Amelynek korban kétségkívül megvolt a maga társadalmi alapja és visszhangja. „Az irodalomnak a maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek 'egy közösség homlokráncában', nem pedig azt, hogy 'májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak'." Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 29.
[633] Uo.
[634] Uo., 7. (Kiemelés tőlem, BL.)

Sütőnek 10, Lászlóffy Aladárnak 6, Székely Jánosnak 5 és fél, Kányádinak 4 és fél oldal jut az említett irodalomtörténetben, míg a nagy átlag alig egy oldalon „összegződik". Érdemes megfigyelni, amint az *Anyám*at alig egy évvel megelőző, Magyarországon ugyancsak sikerregénynek számító Bálint Tibor mű, a *Zokogó majom*, a maga városi realizmusával miként ítéltetik meg mindösszesen hat sorban. „A különös, a bizarr, a groteszk jelenségek, figurák, események" iránt fogékony szerző esetében az „anekdotikus mesélőkedv az emberi furcsaságok, jellemek és cselekvések sorozatát olykor alig emeli túl öntörvényén, máskor viszont erkölcsfilozófiai, civilizációtani eszmék példázattárává növeszti."[635] Erkölcsfilozófiai magasság a céltalan, öntörvényű mélységgel szemben! Ez a jellemzés határozottan uralja a nyolcvanas évekből megítélt erdélyi irodalomképet.[636]

Az olykor sajnálatosan névsorolvasássá egyszerűsödő irodalomtörténti tudósítások mellett természetesen szakmailag igényes, objektív szövegértékelések is születtek. A kilencvenes évektől ezek konkrét, alapos műelemzésekkel is kiegészültek, a korabeli erdélyi folyóiratokban fellelhető jelentős kritikai visszhang ugyanakkor egyáltalán nem, vagy óriási késéssel szerkesztődött csak Magyarországon kötetekké,[637] s részben ez is magyarázza a honmentő recepció látens voltának azon tételeit, melyek rendkívüli módon megnehezítették a kilencvenes években is a korábbi receptív sémák újragondolását. A reflexek merevségére jellemző, hogy az irodalomtörténeti munkák jelentős része, (még az olyanok is, amelyek hiányt pótolva végre műértelmezéseket közöltek) a történelmi helyzet megváltozását követően, a kilencvenes évek végén is csak a kultikus szerepmeghatározásokat látszottak erősíteni és visszamondani. „(…)az erdélyi magyar irodalomnak továbbra is egy kisebbségi sorba taszított nemzeti közösség törekvéseit, gondjait és reményeit *kell* kifejeznie, a nemzeti önazonosság-tudatot *kell* őriznie, a nagy történelmi értékeket és hagyományokat *kell*

[635] Uo., 92.

[636] A Kántor–Lángban tetten érhető, első Forrásra jellemző pozitív kanonizációnak (mely révén legalább részben megtörténik a nyugatos vagy avantgárd hagyományokhoz való első visszacsatolási kísérlet) még szembe kellett néznie a korabeli kritikákban, vitákban megjelenő hivatalos elvárásrendekkel. „Ezekben a vitákban akarva-akaratlan fel kellett venni azt a terminológiát, amit használtak a támadók. Ha valakiről azt mondták, hogy tagadja a szocializmust vagy internacionalizmust, és elzárkózik egyfajta individualizmusba, ahelyett, hogy népünk nagy vívmányait és az élet mindennapjait vállalná, akkor nyilván nem lehetett azt mondani, hogy hülyeség, amiről beszéltek […] Bálint Tibi kapcsán az egyik vád például az volt, hogy, a kisszerűséget, a jelentéktelen témákat dolgozza fel. Akkor pedig nyilván azzal kellett védekezni, hogy ez így nem igaz, hogy igenis jelentős, amit leír." (Vö. **Kántor** Lajossal készített interjút, „*Először a lapokban kellett megharcolni ezt a harcot*", in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 27.). Ha összevetjük mindezt a nyolcvanas évekből visszatekintő magyarországi összefoglalásokkal, akkor szembetűnő, hogy a funkcionális irodalomeszmény (már lényegesen más irányból kiegészülve, mégis) mennyire meghatározója maradt a maga megkésettségében az erdélyi irodalommal foglalkozó distinkcióknak

[637] Leginkább hitelesen Széles Klára, Szakolczay Lajos, Szász László, Martos Gábor vagy éppen Fried István révén.

védelmeznie. A kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés így változatlan marad."[638] Ahogyan jellemző az is, hogy az ilyen szemlélet érzelmi-ideológiai vetületeinek túlhangsúlyozását, a homogenizáló erdélyiség-kép és irodalom árnyaltabb bemutatását és értelmezését számonkérő egyéb kritikai beszédmódok sem léptek túl az egyszerű bővítéses vagy szubsztitúciós listakánoni értékelés különállásának a keretein. Az újabb (élet)művek másféle szempontrendszer szerint, de ugyanúgy egy alapjaiban önálló, reflexív erdélyi irodalmi hagyományhoz képest mérettettek csak meg.

Hagyományozandó kép?

A kultikusnak nevezhető jelenségcsoportok közül az olyan rituális tevékenységek és események (évfordulók, díjkiosztások, monográfiák, ünnepi számok, születésnapi tanulmánykötetek) is befolyásolják a kánon időtállóságát, melyek mintegy kiegészítik a hosszú távon ható, tankönyvekben megjelenő elképzeléseket. Az irodalmi kánonalkotás oktatás által elterjedt módozatai megkerülhetetlen szerepet játszanak a kultúra és a művelődés intézményeiben, döntő hatással vannak a tananyag kialakításában, a különböző muzeális gyűjtemények, könyvtárak anyagának a szelekciójában, s természetszerűleg alapvető szempontokat nyújtanak a könyvkiadásnak is. Nemcsak az értékek, de az értékválasztás taníthatósága szempontjából is elsődlegesen fontos, hogy egy kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag mindig is az irodalom intézményeitől függött, viszont csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Mint említettem az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve szerzők, elismertség, siker és rang viszonyainak a meg- és átörökítésében. Manapság is több olyan tankönyvet, olvasókönyvet lehet felsorolni, amelyekben kivétel nélkül Sütő András szerepel a teljes erdélyi irodalom képviselője, helyettesítője szerepében. Az egyik legújabb, Alföldy Jenő által írt, Féja Géza által lektorált olvasókönyv is ilyen, melyben az „*Ötágú síp*" címet viselő, a teljes határon túl született irodalmakból válogató fejezet a bevált gyakorlat szerint két szerzőt, Sütő Andrást és Kányádi Sándort említi.[639] A tankönyvek persze bevallottan nem törekszenek teljességre, s gyakorta a tájékoztatás a legfőbb céljuk. Görömbei András kisebbségi magyar irodalmakat tárgyaló tankönyve[640] erdélyi viszonylatban mindössze tizenkét szerzőt sorol, s talán mondanom sem kell, benne normatív értékkel a sajátosság

[638] **Pomogáts** Béla, *Kisebbség és humánum. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, Bp., Korona Nova, 2. kiadás, 1998. – (Kiemelések tőlem, BL.)
[639] Vö. **Alföldy** Jenő, *Irodalom 8. Olvasókönyv*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, második kiadás.
[640] Vö. **Görömbei** András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó 1993.

méltóságának értékkritériumait vallók bírnak. A könyv fenntartja, hogy a kisebbségben a művek helyi értékére tevődött a hangsúly, a recenzálásra kiválasztott szerzők névsorából, vagy egyszerűen az értelmezés hangsúlyaiból pedig jól kitűnnek az értékpreferenciák. S a válogatás már önmagában is az értékelés egy módja. A „társadalmi elkötelezettség, közösségi gondvállalás" mentén így olyan szerzők és művek tárgyaltatnak, akik „az emberi méltóság, közösségi és egyéni megmaradás erkölcsi parancsait fogalmazzák meg."[641] Pomogáts Béla erdélyi irodalommal foglalkozó könyveiben, tankönyveiben[642] is egyértelműnek látszanak a személyes preferenciák és az ismert, jól bevált sémák. Szerzőjük egyszer Sütő-idézetet választ kötete borítójára, máskor a nyilvánvalóan megmutatkozó arányok mellett is leszögezi „az új romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége Sütő András".[643]

Péter Orsolya szintén a Tankönyvkiadónál megjelent, Sütő drámáit elemző könyvecskéje[644] más okokból szimptomatikus a magyarországi fogadtatásra. A benne megtestesülő értelmező eljárás Sütő közéleti szerepét gyakorlatilag a nyolcvanas évek totalitarizmusának kiteljesedésétől veszi csak számba.[645] A közéleti szereplés itt szinonim a magyar kisebbség közösségi gondjainak a felvállalásával, ezek hangsúlyai lapról lapra ismétlődnek, míg a napi politikai szerepléseket, funkciókat teljességében mellőzik az értelmezések. Ahogyan az író önkanonizációjának a különböző kritikátlan reflexiói is, amelyek a kényszerű nyolcvanas évtizedet követően hasonló alapállásból közelítenek az életmű alkotásai felé egy megváltozott történelmi helyzetben is. Jó példa lehet, amint a saját úti tűnődések, beszélgetések, riportok kötetté szerveződő új és újabb kiadásaiban is kiépül az a szerzői szerepnarratíva, amely utólagosan építi fel, konstruálja újra saját múltját, s mintegy készen kínálja az ebből eredeztethető értelmezésrétegek egyértelműsítő válaszait.[646] Az így formált kötetbeli kánonkommentár gyakorlatilag a drámaíró önmagáról kialakított nézeteinek a tolmácsolására szűkül. Ráadásul abban a pillanatban, ahogyan a recepciónak a hasonló „szakkritikái" ezeket magának az életvezetésnek, a történelmi-politikai helyzetnek, vagy cselekvésmódozatoknak irodalmi köntösbe bújtatott tudósításaiként adják közre, a kultusz

[641] Vö. Uo., 22.
[642] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981*, Bp., Gondolat, 1982.; UŐ, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987; UŐ, *Kisebbség és humánum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989; UŐ, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1993.
[643] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981, i.m.,* 567.
[644] Vö. **Péter** Orsolya, *Csillagok a máglyán. Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 237.
[645] Annak ellenére, hogy a drámákat elemző Péter Orsolya elmondja ugyan, *„írói munkássága mellett egész ifjúkorától kezdve folytatott politikai tevékenységet."* Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 181.
[646] Péter Orsolya említett drámaelemzéseket ígérő kötete, mely a szerző hetvenedik születésnapjára a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg, a teljes drámaterméshez mérten a maga igen csekély számú hivatkozásainak több mint egyharmadát a *Sárkány alszik veled* című kötet vallomásaiból, s az összes többit írói interjúkból veszi!

társadalomontológiai meghatározottságait is építik. Furcsa mód a drámák elemzése után az említett szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hetvenes évek drámai egységét követően születik csak meg az igazán kiemelkedő, jellegzetes Sütő-darab az *Advent a Hargitán*. „Ez a tragédia összegzi a történelmi drámák kérdésfelvetéseit, s egyben egyértelműbben utal a jelen problémáira. A színdarab határokon is áthallatszó, kétségbeesett kérdéseivel s csodálatos, lírai zengésű párbeszédeivel a magyar irodalomnak minden bizonnyal egyik mindmáig meg nem haladott csúcsát jelenti."[647] A szerző szerint Sütő művei nyomán született meg „a modern, európai távlatokra is kitekintő, de sajátosan nemzeti hagyományokból táplálkozó magyar dráma".[648] A hódolatteljes attitűdöket, az odaadást jól tükrözik, a végsősoron szerző-laudációknak tekinthető alázatos olvasói sorok: „Sütő András írói tehetségétől várjuk, hogy kimondja helyettünk is a mindannyiunk 'torkát fojtogató', megválaszolatlan kérdéseket."[649]

Kanonikus elődök

A nyolcvanas évek végére kialakuló kultikus diszkurzust a szakmai fogadtatás többek közt oly mértékben előlegezi meg, hogy az életművet nem csak műfaji jegyei, hasonló esztétikai minőségei, megalkotottsága paraméterei alapján veti össze egyéb, hagyománybeli kanonikus életművekkel, de a hasonló gondolatvilágú, hasonló szemléletű szerzőkkel értékazonosságokat és folytonosságot is tételez. Tamási, Veres, Illyés és Németh László így lesznek a kánonban a hetvenes évektől fokozatosan előkeresett előzmények, elődök és hagyományozók, akik irányt jelölnek, s akik a recepció szempontjából is az értelmezéskeretekhez gondolkodásmódot, morális világszemléletet asszociálnak.[650] A különböző szerzői önéletírásokban és a monográfiákban újra és újra megidézett, hasonló gondolatvilágú szerzők egyben modellek is.[651] A hetvenes évek első nagy sikere után is „köztudott, hogy Sütő András nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotóinak sorába lépett"[652], az évtized végére viszont a Herder-díjas szerző

[647] Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 228.
[648] Az így értett sajátosnak az egyetemesbe oltásával mégsem volt egyedül, a szerző szerint ugyanezt tették/teszik „a magyar kultúra legjobbjai, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán, ezt képviseli napjainkban a könnyűzenében Szörényi Levente vagy a Tolcsvay-testvérek. Ugyanezt hozta létre a képzőművészetben Szervátiusz Tibor, az építészetben Makovecz Imre, a költészetben Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor, vagy a színházművészetben a tragikusan elhunyt Sík Ferenc." Vö. **Péter** Orsolya, *i.m*., 229
[649] Uo., 229.
[650] Az *Anyám* és a *Puszták népe*, vagy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* és a *Kháron ladikján* csak azután válik összemérhetővé, hogy a kétségtelen minőségi stílusjegyekkel szemléletbeli azonosságokat is feltárnak. Ezért is értékelődnek aránytalanul fel a kisebb arcképvázlatok, tanulmányok, interjúk is. Az eszmeiség szempontjai szerint az értékmentésnek, a sajátosság védelmének megnyilatkozásaiként ezek az életmű legjobb alkotásai mellett említődnek olykor a monográfiákban is.
[651] Az erdélyi választott elődök mellett elsősorban Veres Péter, Németh László, Nagy László és Illyés. - Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 193.
[652] Vö. **Szerdahelyi** István, *Sütő András: Rigó és Apostol*, in Kortárs, 1971/5, 823.

(a díjban is elődnek számító Németh és Illyés kapcsán) már „közösség-egybegyűjtő hatalom”-ként aposztrofálódik.[653] „A közösségi szolgálat, a közösségi értékóvó alázat mutatkozik meg abban, hogy Sütő András, akit az *Anyám könnyű álmot ígér* óta a romániai magyar irodalom élén tud a közvélemény és az irodalomkritika túlnyomó része is, egyre-másra írja a hetvenes évek folyamán másokról közösségteremtő, közös eszményeket, értékeket valló jegyzeteit, portréit. Olykor, s egyre inkább a sors reája kényszerített felelősségének terhe alatt gyászbeszéd formájában is.”[654]

Mennyire tudatosan igyekezett Sütő meghatározni, befolyásolni ezt a fajta recepciót? Az önkanonizációnak milyen fokozatai voltak számára megvalósíthatóak? Amellett, hogy az önjellemzések, az önéletírás különböző szólamai sorra köszönnek vissza a kritikák lapjain, az életmű különböző műfaji jegyeitől függetlenül a szerző saját nyilatkozataiból is könnyedén leszűrhető, hogy mit tett maga is a kialakuló kép alapvonásainak megteremtéséért. Gondoljunk a nagy számban adott interjúk mellett arra, hogy kinek milyen ünnepén, évfordulóján, halála okán beszélt, kit köszöntött születésnapján és kit búcsúztatott, esetleg kinek a sírjánál beszélt, s egyáltalán milyen örökség folytatójának szerette láttatni magát. Persze könnyedén ellenvethető, hogy az újabbkori művészek természetes törekvése ez, s nem egyszerű hiúság, mintsem egy társadalmi státus felismerése és a vele járó tennivalók elfogadása áll mindemögött. A sikerességben az alakítandó képet ilyenkor maga a szerző is aktívan táplálja. Támpontokat ad „bírálóinak”, amelyeken keresztül kialakítható a kívánt kép és a hagyománybeli szerepkör.[655] Jelentős alkotó a leghatásosabb kánonépítő, de hangsúlyozandó, hogy a kritikák vagy egyéb fórumok segítségével is csak a népszerű és így jelentős alkotó képes ilyenre. A Harold Bloom-adta szerzői meghatározottsággal szemben ugyanakkor nem feledhető Guillory figyelmeztetése sem: a kurrikuláris elit által fenntartott szerző eshet ki a legkönnyebben a kánoni listák és a hatástörténet vezető szólamaiból.[656]

A visszaemlékezések, a válogatott reflexiókon keresztül megvalósított szándékolt jelentésadás mindenesetre az önkanonizáció retrospektív mechanizmusaira és ideologikus

[653] Vö. **Ablonczy**, *Közösség-egybegyűjtő hatalom*, *i.m.*
[654] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.*, 191.
[655] Csak néhány fontosabb momentum: 1956 januárjában Illyést kalauzolja Erdélyben. A romániai magyar irodalom házigazdájaként fogadja Erdélyben Németh Lászlót 1970-ben. Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában felravatalozott Kemény Jánost búcsúztatja 1971-ben, egy évvel később pedig Tamási emlékművének felavatásán tart emlékbeszédet. Ugyanebben az évben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, annak 350. évfordulója alkalmából mond ünnepi emlékbeszédet. Nagy Lászlót ravatalánál búcsúztatja 1978-ban. Illyés ravatalánál is őt kérik búcsúbeszédre 1983-ban. 1986-ban hajdani tanítványként köszönti az Igaz Szóban Vita Zsigmondot 80. születésnapján, s Kós Károly szoboravatásán is részt vesz Budapesten 1987-ben.
[656] Hasonlóan Nemoianu szavaihoz, „…éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent”, és akiket valamely történeti kánonalakzat „saját exkluzív birtokában tart”, „lehetnek leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat.” Vö. **Nemoianu**, Virgil, *i.m.*, 221.

érdekeltségére, azon belőli sajátos mozgására is rávilágít. A tudatos ideológia-építés mozzanata így az egyéni imágó saját érdekek szerinti alkalmazásában mérhető.[657]

A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon

Mennyiben lehet egységes értékekről beszélni az adott életmű különböző műfajú és státusú önéletrajzinak tekinthető alkotásai esetében? Egyáltalán mit érthetünk önéletírás alatt? Ha egy önkényes döntéssel elfogadnánk is az önéletírás és az irodalmiság, az irodalmi értékek szoros kapcsolatát, az autobiográfiának a különböző irodalomszemléletek belátásait figyelembe véve, valószínűleg más és más tartalma tárulhatna föl. Mindez akár „attól függően, hogy egyetlen körülhatárolható, hagyományos értelemben vett irodalmi műfajként, netán az önéletrajzi vagy személyes műfajok gyűjtőnév alatt több szövegtípus közös nevezőjeként fogjuk fel, vagy mint az írás egy különleges helyzetét, az írás alanyának az önéletírói programmal, tervezettel jelölt aktivitását, esetleg mint az olvasás vagy a megértés alakzatát tekintjük.”.[658] Az ennek egyértelmű meghatározására tett kísérletek hiábavalóságát az a Philippe Lejeune is kénytelen volt elismerni, akinek nevéhez az utóbbi idők legfigyelemreméltóbb műfajelméleti vállalkozása fűződik. Az önéletrajzi írásmód az említett szerző szerint „ugyanannyira olvasási mód, mint írástípus”. Az olvasás során megképződő önéletrajzra való hivatkozás egyébként összecseng (a Lejeune-t bíráló) Paul de Man kijelentésével is, miszerint „az autobiográfia nem műfaj vagy mód, hanem a megértés vagy az olvasás alakzata, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet.”[659]

Míg Lejeune az önéletírás elnevezést és a hozzákapcsolódó autobiografikus olvasási módot csak bizonyos szövegek számára tartja fenn, addig de Man szerint az autobiografikus olvasás lehetősége elvben minden szöveg esetében fennáll, ahol a „szerző tükörszerű alakzata” a tulajdonnéven keresztül modellálja az olvasó szövegértését.[660] Ha Sütő esetében (akár de Man révén) el is mondható, hogy az ilyen jellegű szövegek, vagy olvasatuk nem jelentenek önálló és elkülönült beszédmódokat, az Lejeune-t látszik igazolni, hogy az életmű különböző műfajaiban más és másféle módokon aktivizálódik az autobiografikusság – még ha nem is lehet egzakt módon meghatározni ezen szövegek körét – illetve bizonyos

[657] Vö. **Sütő** András, *Az élet törvényei erősebbek az írás hangjainál*, in Magyar Hírlap, 24, 1991/247, október 21.
[658] Amint arra Z. Varga Zoltán is emlékeztetett. Vö. **Z. Varga** Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.
[659] Idézi **Z. Varga**, *i.m.*
[660] Lejeune perspektívájában a szerződést a szerző kezdeményezi, ezzel szemben de Man azt állítja, hogy már az olvasás első pillanatától a tulajdonnév figuratív struktúrájában rögtön megkettőződik (a szöveg szerzője és a szövegben lévő szerző), és illuzórikussá válik a szerző azon egysége, amelynek szavatolnia kellene a szerződés érvényességét, illetve világosan meghúznia a határt azon művek között, amelyek esetében adekvát az autobiografikus olvasási mód, és azok között, ahol célszerűbb más olvasási stratégiát választanunk.

esetekben indokoltabban és adekvátabban lép fel az autobiografikus olvasási mód. Elsősorban Sütő különböző naplóira, beszédeire, esszéire hivatkozhatunk, amelyek a leglátványosabban demonstrálják az autobiografikus olvasás- és írásmódról alkotott elképzeléseket. Az így értett látásmód persze már értelmezhető „irodalmon túli" jelenségként is, s egyértelműnek látszik, hogy amennyiben Sütőnek például a romániai rendszerváltás előtti éveket feldolgozó-rögzítő naplójára gondolunk, például a *Szemet szóért* (Csokonai, Debrecen, 1993) vagy a *Heródes napjai* (Csokonai, Debrecen, 1994) című kötetekre, illetve az ezeket később összefoglalóan ismét közreadó *Naplóra* (Helikon 1998), a következtetések hangsúlyai merőben másként tételeződhetnek majd. „A napló a legszabálytalanabb írásmű, de nincs fölmentve a szabályos kritikai számonkérés alól." – állítja maga a szerző.[661] S valóban, az önéletírásokban konokul ismétlődő diszkurzív konstellációk önmagukban sem tarthatnak igényt az egyén rekonstruálhatóságában az írói kép megformálására, az autobiográfia által felkínált tér az irodalomtörténet-írás számára pedig a legkevésbé sem feledtetheti, hogy a szerző saját magáról alkotott képeivel és saját hangjaival való viaskodása, nem azonos az „én" teljes szereplehetőségeinek felvázolásával, netán bizonyításával. Az önéletírások közvetett módja és értelmezése, a közvetítés által ezért egy másik kérdéskörhöz is elvezet, éspedig a kánonkommentárszerű értelmezésekéhez, amely nem akarja lerontani sem az elvárt hitelességet, sem a valószerűséget, tényszerűséget. Éppen ezért általánosan is *eszmei* és nem irodalmi értékjelképekkel dolgozik. Felismeri ugyanis, hogy amennyiben az önéletírást alkalmazó szövegek irodalmi értékeket akarnak felvonultatni, úgy ellent kell mondaniuk önnön realista küldetésüknek.

A szubjektivitás megkülönböztetett terepe, egy, már az írás tevékenysége előtt adott és ismert, (ismerni vélt) egységes, zárt szubjektum önfeltárulkozása, önmegmutatása, önkifejezése lesz. Sütő azonban látszólag nem magányos szubjektumként, s nem is tilalmak és korlátok nélkül nyilatkozhatott meg a korban. Ezek a társadalompolitikai jegyek az olvasás és értelmezés mechanizmusait folyamatosan fölülírják, kiegészítik, így az mindig, utólagosan is kontextualizált állapotokat mutat. Az önéletíró helyzetéből adódik, hogy az írás aktusa közvetlenül kap értelmet az életmű világában. A fiktív műfajokkal ellentétben a megélt és megírt között látszólag nincs különbség. Az írás, az (ön)elbeszélés mindig motivált, s ez a motiváltság tulajdonképpen azonosítható az elbeszélőként fellépő szerző érdekeltségével. Mi több, ennek az érdekeltségnek látszólag még itt is küldetésjellege van. A szerzői én színrevitelére vállalkozó önéletírás ezért mindig fölülírja az életrajz valóságos

[661] Vö. **Sütő** András, *Előszó*, in *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994.

eseményeit,[662] s ez a jobbhíján most 'személyes jellegűnek' nevezett műfajok mellett (napló, úti tűnődés, stb.) az epikus művek nagy részére is áll, amelyek (például az *Anyám*, vagy az *Engedjétek*…) ilyen olvasatban is könnyedén értelmezhetők.[663] A valós kritikai perspektíva hiánya jellemezte kánonértelmezéseket, a saját önéletírását az egyéb szövegei alkotta kritikai térbe bevonó szerzővel közösen, a választott eszmei szerepkört, annak küldetésével is, csak ebben a térben teszik igazán meghatározó erejűvé.

Z. Varga említett tanulmánya egyébként az őszinteség, a valóságkép és az áttetszőség jegyeiben, mint *én*, *élet*, és *írás* hármasában vizsgálta a lejeuni metodológia szerint az autobiografikus jegyeket hordozó szövegeket. Ez a hármas a vizsgált életmű minden szövegében különös hangsúlyokat kaphat, egyrészt az *írás* mint a társadalmi szolgálat szerzői megnyilatkozása, másrészt az *élet*, mint valóság, mint az irodalom tere és témája, harmadrészt az *én* személyes szemszögéből, amely a szerzői szubjektumtól különbözni nem akar, holott az első mindig egy közösség társadalmi funkcióiban, az utóbbi a közösségért ugyan, de mégiscsak az olvasás magányos aktusaiban nyer létjogosultságot.

Élet/mű?

Az életművel kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés nyilvánvalóan immár mégsem az, hogy a kilencvenes évektől ismét megszaporodó önéletírásnak is minősülő munkák (naplók, esszék, cikkek, vallomások, riportok) fényében mennyire lehet különválasztani a szépírói és közéleti funkciókat, szükséges-e egyáltalán, s ha igen mennyiben lesz ez kihatással az életmű egészének a megítélésére, sokkal inkább az, hogy a kultikus személyiség-laudációktól van-e visszaút a szakszerűség (mégha oly viszonylagos) kereteinek műközpontú értelmezései irányába. Nyilvánvalóan félrevezető lehet a szemlélet, mely szerint azok a munkák melyek „beleragadnak a referencialitás síkjába", melyek a történelmi helyzetet, a kisebbségi meghatározottságokat vetítik elő, s ennél fogva nem is létezhetnek ezek nélkül, nem lennének valamilyen szinten értékelhetőek. Ahogyan az is, hogy még a fikció szabadságába jobban elrugaszkodó darabok esetében is, azok szűk értelmezéskeretei, ahogyan Lázok fogalmazott, a hatalom-képek erdélyi valóságra korlátozott egyenirányított értelmezései[664]– bár teljességében elfedték az árnyaltabb elemzéseket –, ma már végképp

[662] Lásd részletesen, konkrét irodalmi példákban **Dobos** István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban,* Bp., Balassi, 2005.
[663] Ablonczy monográfiájában az *Anyám*-ról írja: „súlyos életrajz".
[664] „A hatalmi problematikát a kritika jórészt allegorikusan értelmezte és szinte egyértelműen a romániai magyar kisebbség jogfosztott helyzetére közvetlenül reflektáló ideológiai-politikai üzenetként fogta fel. A társadalmi-politikai helyzet közvetlen adottságaiba beleragadt allegorikus megközelítés ideologikusan torzított értelmezésekben csapódott le." Vö. **Lázok** János, *Sütő András drámatrilógiája, i.m.*. Az ideologikusan *torzított* szintagma helyett Lázok doktori disszertációjában még az '*egyenirányított*at' használta.

elvetendők lennének. Sokkal fontosabb viszont azt hangsúlyozni, hogy az így megkonstruált életmű, a napi gondok felelőssége és az írói szerepek, a pozitív magatartásminták alkotta egység fenntarthatósága egyszerre több szempontból is megkérdőjeleződött. (S nem feltétlenül csak az irodalom célelvűsége vagy autonómiája kapcsán) Amint láthatóvá vált az életmű értékelései során az emberi nagyság, a morális-etikai értékek vagy az ellenálló (az üldözött, tiltott, megfigyelt, őrizet alatt tartott) írói státusz elsődleges hangsúlyokat kapott a teljes, immár metonimikusan működő, s kultikus jegyeket mutató Sütő-kép kialakításában. (Ebben viszont a profánnak minősített kritika bárminemű esztétikai vagy emberi gyengére utaló sorai, a bevett értelmezésirány megkérdőjelezése, szűknek ítélése azonnal a teljes eszmekör szentségét meggyalázóknak kijáró vádat vonta maga után.). Ezzel párhuzamosan lépett elő a kialakított képet minden áron fenntartani akaró szelektivitás, a személyes elfogultság kapcsán előálló aránytévesztés, a következetlenség és pontatlanság is, amely egyfelől a társadalmi történelmi eseményeket, s bennük a közíró szerepköreit kívánta utólagosan is a kész imágóhoz szabni, másfelől – mint az alábbiakból kiderül – egy tragizált narratíva hangsúlyozása által elsősorban a szerzői személyes nagyság művek fölött álló archetipikus vonásait kiemelni.

Egyikben sem a művek (egykoriak és újak) értelmezése, értékelése került előtérbe, de az életvezetési minták, különböző funkciók, vélt vagy valós hatalmi viszonyok és viszonyulások hangsúlyozódtak. A korábban kialakított, ismeretek hiányából vagy kanonikus érdekből fakadó Sütő-kép, az ellenálló, az üldözött, a betiltott, a szabadságában korlátozott tragikus-heroikus képletei olyan többletet adtak az értelmezéseknek, amelyek a magyarországi kritika bizonyos szegmensei által külön mércét érvényesítettek a valamilyen formában politikai ellendiszkurzusnak számító, ám másodlagos szövegeknek is. Mégis fontosabb az a következetlenség, amely a kánonfenntartó mechanizmusokban nem akart túllátni saját ideologikus előfeltevésein akkor sem, amikor az erdélyi szellemi térben már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a kialakított értékkategóriák strukturáltabb szemléletének az igénye.

Amennyiben a kanonikusság alapvető kritériumaiban az újraolvashatóságot, illetve az új kontextusba való helyezhetőséget látjuk, úgy tulajdonképpen a művészi értékelés és értéktételezés állandóan változó kritériumaira kell folyamatosan reflektálnunk. Nem zárható ki, hogy a szakmai körökön túl az olvasók többsége mára a sütői, vagy a hasonló életművekből jóformán nemcsak az úti tűnődéseket, és a naplókat, de akár a drámák és esszék jelentős részét is inkább történeti jelentőségük miatt értékeli. Persze nem ajánlatos – s mint említettem, valószínűleg nem is lehetséges – szigorú különbségtevés történeti és

művészi érték között az említett kontextusokban. A történeti vagy életrajzi szegmensek a naplószerű visszaemlékezésekben, a szociográfiában vagy akár az esszékben, amúgy is nagyon kényes műfaji behatárolhatatlanságot mutatnak. Az emlékezésekbeli történetet formáló narrációs pontok és összefüggések keresése ugyanis itt is elválaszthatatlan az eképpen konstituált receptív folyamatosság igényétől. Kétségtelen viszont, hogy az ismert Sütő művek jelentős része műfajilag a sajátnak formált valóságalappal rendelkező emlékiratokhoz kapcsolható leginkább. Ezekben a szubjektív vallomásos forma egy meglepetésszerű, stilizált formanyelvvel és a tudósítás drámai erejével olyan hatást váltott ki, hogy rendszerint a korabeli értelmezések sem léptek túl az emotivitás tagadhatatlan, mindent elfedő erejének konstatálásán. A 1989-es változás után a korábbi erősen metaforizált nyelvezetet a nyílt szókimondás igénye váltotta fel, ennek az igénynek feleltek meg az immár kiadható, különböző naplók is. Sütő – mint írtam – szépírói műfajnak tekinti a naplót, amely azonban az irodalmi naplójegyzet és a dokumentatív próza keverékének tekinthető leginkább, minthogy az ezekben megrajzolt képet nem a hitelesség, de az utólagos kiigazítás és nyílt szelektivitás jellemzi leginkább.

Akárcsak egyik mentorának, a közéleti szerepvállalásairól ismert, magát szintén következetesen közírónak nevező Balogh Edgárnak az életpályája, a Sütőé is nagyrészt a nyilvánosság előtt zajlott. Ennek a politikai szerepekkel is járó nyilvánosságnak fokozatai a magyarországi recepcióban az egyértelmű pozitív szerepekre korlátozódott, amelyek a nyolcvanas évek végétől kiegészültek az áldozatiság felmagasztaló hangsúlyaival. A kánoni értékszempontoknak megfelelően az életút egységét, és egészében vett értékét[665] egy egységes, ám jellemzően kétirányú kánonfenntartó stratégia formálta: az illő elhallgatásoké és az üdvös túlhangsúlyozásoké. Mindkettő az említett önéletírásnak minősülő szerzői én-történetek hangsúlyaiból domborította ki kultikusságának bizonyos látens jegyeit.

Javított kiadás? Tragizált narratíva

Az utólag alakított naplóbejegyzések, az egykori eseményvázhoz utóbb tapadt reflexiók, vagy a múltbeli eseményekhez fűzött kommentárok, a visszaemlékezések

[665] Az életművön belől is alkalmazott fejlődéselv mögött a homogén szerzői arc szemléletének egy másik előfeltétele az, miszerint Sütő önmagában befejezett egész, s tökéletesen harmonizáló életmű, melynek sem kezdeti botladozásai, sem esetleges anakronizmusa nem játszhat közre irodalmi pályájának, életművének egységes értékelésében. A Sütő-szakirodalomnak különös tulajdonsága, hogy az értelmezett főcsapás, a teljesség igézetében lép fel, a szerző iránti hódolati aktusok személyes átélését közvetíti, s esetleges kritikusabb megnyilvánulásai, egy értelmezésbeli szelektív jellegre való utalás, a beteljesült egésznek előrehaladó, progresszív szándékát, a letisztulást, a sorsszerűséget hangsúlyozza. Az eleve elrendeltetettség fázisaiban a korai írásokat is az elérendő cél értelmezéshorizontjába állítja, s ugyanígy jár el a hagyománybeli választott elődökkel is.

szelektivitása mind a tragizálás valamilyen formáját, vagy a kényesebb életrajzbeli momentumok elfedését szolgálják. Sütő kilencvenes évekbeli naplóival kapcsolatosan Márkus Béla is elismerte, hogy „a krónikás a múltjával szembesülve itt-ott elszólja magát. Elárulja, hogy mérlegelő pozíciója kívül esik a megidézett történések körén."[666] Sütő nagyon ritkán él a deklaratív közbeszólás formulájával, ritkán fűz nyílt „utóiratot" a történtekhez, helyette úgy tesz, mintha a kései kommentár valóban a megidézett korban íródott volna. Miközben a naplót recenzáló szerző megpróbál mégis alapvetően a formáról, belső dialogicitásról és önmegszólításról elmélkedni, maga is kénytelen belátni, hogy a könyv legmélyebb ellentmondása éppen az, hogy miközben több jel mutat a legtágabb nyilvánosság számára készült 'elszólásokra', a következetlenségeknek se szeri se száma.[667] Mindez persze Sütő hatalmon belüli pozícióit, azok utólagos megítélését vagy egyszerű elhallgatását is érinti. „Lehet-e egyszerre kívül is és belül is lenni. Fölülről, kíméletlen gorombán leszólni (…) S ezzel egy időben elfogadni a Párt központi bizottságának póttagságát, azzal a magabízó hittel, hogy »bajainkon csak belülről lehet valamit segíteni«".[668] Mindez 1984-re utalva, ami persze nem jelenti szükségszerűen a tények módosítását, legfeljebb csak más színben való feltüntetését.

Az ilyen önreflexív műfajokban több, az utólagos elvárások szerinti teljes konstrukció is könnyedén kimutatható. Egy egyszerű példa, az 1984 október 4.-i bejegyzés: „A *Jégmadárral* elkészültem. Új – és valószínűleg végleges címe: *Advent a Hargitán*. Ha okát kellene adnom a módosításnak, egyik érvem ez lenne: a kezdeti cím csak részlegesen fedte a darab világát". Az új cím ellenben – mondja Sütő, nyilván a kommentár értelmében s a későbbi visszhangnak, elvárásoknak megfelelően is (a Hargita emblematikusságával) – tökéletesen fedi „bénultságunkat […] a Nagy Romlás alatt".[669] A próbák ideje alatt (1985 őszén) készült írások,[670] s több korabeli interjú is következetesen az első címváltozatot tünteti fel, mitöbb Erdélyben az *Igaz Szó* 1985 októberében (tehát az állítólagos bejegyzést követően egy évvel!) is ilyen címmel közli. A címváltoztatás jóval későbbi, s feltehetően közös, szerző-rendezői sugallatra is módosulhatott, ahogyan több színpadi kép is teljességében

[666] Vö. **Márkus** Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996, 79.
[667] „A keret kiválasztása, a szerkezet felépítése, az elrendezés tudatossága olyannyira reprezentatív célú, hogy cseppet sem lenne meglepő, ha maguk a feljegyzések, szövegek is – vagy legalább egy részük – utólag alakítottak volnának". Ha például Sütő eleve „fölhívja a házkutatók figyelmét, hogy sorai 'nem a jelennek' íródnak – akkor a másokkal szemben hangoztatott elemi óvatossági követelmények aligha engedhették volna meg neki, hogy […] 'kollektív elmebaj'-nak minősítse a romániai viszonyokat." Vö. **Márkus** Béla, *i.m.,* 81.
[668] Uo., illetve **Sütő**, *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994, 53.
[669] Lásd *Heródes Napjai*, *i.m.*, 30.
[670] Mint amilyen a darab dramaturgjának, Tarján Tamásnak a színpadra-állítás folyamatát végigkövető írása is. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig*, in Kritika, 1986/4, 26-27.

megváltozott, újraíródott a színpadi próbák során.[671] Az utólagos emlékezés megszépítő ereje egyben az aktuális elvárásrendhez is igazítja az egykoron történteket. Lancranjan említett 1981-es uszító könyvére utalóan Sütő az 1984-ben (!) induló naplójában említi, hogy tiltakozásképpen levelet fogalmaz a pártfőtitkárhoz, s írói körökben aláírásgyűjtésbe kezd.[672] Az eltolódó hangsúlyok, a kiemelések és az elhallgatások mentén az árnyaltabb fogalmazás szerzői/irodalomtörténészi szükségszerűsége kapcsán néhány jellemző példát említenék még.

„Sütő a nyolcvanas években már nem publikálhatott Romániában, színházi bemutatóit betiltották, sőt, a magyarországiakra sem engedték át."[673] Az ilyen nyilvánvalóan túlzó megjegyzések a kultikus-kanonikus kritika emotív jellemvonásait hordozzák, egy monográfia történeti-tudományos kutatásainak eredményeibe azonban aligha illenek bele. A kritikátlan hiszékenység, mely a szerzői önéletírásokból vezeti le alapegységeit, ilyenkor legfeljebb a kívánt szerzői önértelmezés tolmácsolására szorítkozhat. A fentebbi állítást többször Sütő maga is megismételte. „Jómagam pedig 1980-90 között teljes, tökéletes anatéma alá vetve, ITTHON semmit sem közölhettem, színdarabjaimat betiltották."[674] A szükségtelen tragizálás a nyolcvanas évek végi nyilvánvalóan heroikus és köztiszteletre méltó szereplést a teljes évtizedre terjeszti ki, holott az említett általános leépítések, betiltások valójában 1984-től érik el csak Sütőt, akkor sem egyedüli kivételként, amint azt például az Ablonczy-monográfia sugallja.[675] Mint említettem ez a végső politikai elkomorulások időszaka, a nacionalista

[671] Sík Ferenc rendezői szándéka egyre határozottabban felvállalta, hogy a játéktéren feloldja a darabbeli *kint* és *bent* konvencióit. Lásd még **Tarján**, *i.m.,* 27.

[672] Vö. *Heródes napjai, i.m.,* 26. Ezt a folyamatot részletesen tárgyalják az életmű gondozói is, a következetlenséget viszont nem jegyzik meg, ahogyan azt sem, hogy elsőként még 1982 júniusában Szőcs Géza írt Marius Tabacuval tiltakozó beadványt a pártvezetéshez. Mint említettem Méliusz az írószövetségi funkcióiról is ekkor mond le a könyv megjelenése kapcsán, s erről Gáll Ernőt 1982, április 15.-én levélben értesíti is.

[673] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 227.

[674] Vö. például Székelyföld, 1999/5. Ennek a kijelentésnek a tételes cáfolatát lásd, **Kuszálik** Péter, *Lexikonok, adatok, pontosság*, in Látó, 2003/12. Különben Kántor Lajos és Kötő József könyvében minden erdélyi magyar színház műsorrendje kiolvasható, ebből az is kiderül, hogy Sütő darabjait 1984-ig folyamatosan, ezt követően korlátozva játszották. (Vö. **Kántor** Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992,* Bukarest, Kriterion, 1994.) Az Egy lócsiszárt például azért engedélyezik, mert 10 éve van folyamatosan színpadon, a bukaresti Bulandra is játsza, s még 1989-ben is műsorra tűzik a szatmáriak, igaz, sikertelenül, ekkor az előadását már nem hagyják jóvá. A Vidám sirató viszont végig kivételt képez, ezt egyáltalán nem érinti a tiltás. A Sütő-művek esetében az erdélyi színjátszás említett helyszínei alapján így is egyértelműen elmondható, hogy szerzőjük a magyar drámairodalom legtöbbet játszott kortárs magyar szerzőjeként szerepel az 1945 utáni színházi évadok játékrendjében Erdélyben. A Tiszatáj egyébként közölte Sütőnek a kolozsvári társulathoz írt levelét, köszönetnyilvánítását az Egy lócsiszár 1985-ös előadásai kapcsán. Vö. **Sütő**, *Főhajtás*, in Tiszatáj 1986/3, 9.

[675] Egy nagyköveti jelentés értelmében a helyzettel a budapesti vezetés is tisztában volt: „A nemzetiségi ügyekkel érdemben foglalkozó politikai fórumok hiányában, továbbá a magyar nemzetiség „hivatásos" politikusainak háttérbe szorítása vagy halála következtében a nemzetiségi érdekképviselet és a nemzetiségi tudat ápolása kérdésessé vált. A romániai magyarság ügyeit ezért írók és történészek igyekeznek az állami és pártszerveknél képviselni." „Véleményüket a demokratikus intézmények hiányában a kulturális lapokban közzétett publicisztikai írások segítségével próbálják népszerűsíteni. Ez viszont a vezetést a nemzetiségi sajtó mozgásterének csökkentésére késztette (Kriterion vizsgálat, A Hét és a Korunk főszerkesztőinek leváltása stb.) és a cenzúrázási gyakorlat további erősödéséhez vezetett." Vö.- *Barity Miklós nagykövet jelentése, 1985, i.m.*

román politika eluralkodásának ideje. Ezekben az években váltják le többek között Gáll Ernőt, Huszár Sándort és helyettesét, Horváth Andort, s Sütővel együtt ekkor hagyják ki a KB-ból Domokos Gézát is. A kivándorlóhullám is ekkortól éri el Erdélyben a tetőpontját (Páskándi, Hervay, Köteles Pál, Tamás Gáspár Miklós után ekkor, a nyolcvanas évek elején-közepén távozik többek közt Csiki László, Deák Tamás, Bodor Ádám, Balla Zsófia, Láng Gusztáv, Köntös-Szabó Zoltán, Szőcs Géza, Vári Attila, Kocsis István). Már ezt megelőzően a kivándorlásnak személyes vonatkozásai is vannak a hatalom által egyre rosszabb szemmel nézett szerzőt tekintve: a nyolcvanas évek elején leánya és annak családja, később fia is Magyarországra települ.[676] Ezek alapján inkább az csoda, hogy 1984-ig Sütő korábbi funkcióit egyáltalán megtarthatta (főszerkesztőségét 1989-ig!), könyveit 1984-ig Romániában kiadhatták, darabjait pedig, ha részlegesen is, de ezt követően is játszhatták. Persze még így is van bőven ellenpélda a túlzó megállapításokra. Hasonlóan járnak el ugyanis a különböző lexikonok és Ki-Kicsodák is, itt is számtalan, a kialakult képet megerősítő aránytalanságokra vagy hiányosságokra figyelhetünk. A legfrissebb, 2006-os évnek szánt *Ki-Kicsoda*[677] is úgy tudja a szerzővel kapcsolatosan, hogy már „1980-1981-ben betiltják műveinek kiadását, drámáinak színre vitelét, nyilvános írói szereplését", s mindezt „pártellenes politika vádjával".[678] Mint említettem, nem a vád valósságában, pusztán az adatok és időpont helytelensége által a heroizálás szükségességében kételkedve emlékeztetnék, hogy Sütő csak 1984 után kerül, elsősorban színpadi műveit érintő részleges tiltásra. (1982-ig még Írószövetségi alelnök, 1982-ben és 1983-ban is drámakötetei jelenhetnek meg, s mint írtam az *Advent* egyik korábbi részletét, *Jégmadár* címen a cenzúra is átengedi, melyet az Igaz Szó közöl 1985 októberében!)[679]

Pedig Sütő írói kvalitásai és társadalmi szerepvállalásainak érdemei egyaránt fölöslegessé teszik, hogy ott is dramatizálni kelljen az életutat, ahol inkább árnyalni lenne célszerű. Mind Bertha, mind Ablonczy hangsúlyozza, hogy a szerző nem lehetett jelen az *Advent* bemutatóján, a hatóságok nem engedélyezték kiutazását. Később több, az életművel foglalkozó írás, beszélgetés már úgy interpretálja az életutat, hogy ekkortól Sütő a

[676] Gáll Ernő, említett naplójának 1981, december 28.-i bejegyzése: „G.G. (Gaál Gábor), Sütő, Szász (János), Bodor (Pál), Tóth Sándor, Beke (György) stb. gyermekei mennek, mentek el, ily módon tehát éppen azok kapnak csattanós pofont saját véreiktől, akik az ittmaradást, a helytállást képviselik". Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I. i.m.*

[677] *Ki-Kicsoda 2006*, I-II, szerk., **Hermann** Péter, Bp., MTI, 2006.

[678] Korábbi Ki-kicsodák, (például az 1992-ben kiadott) még tudnak a román kommunista vezetésben betöltött funkciókról is, ám itt is csúsznak az évszámok; KB-póttagsága 1977-ig van csak jelölve, ennek ellenére itt még nincs szó betiltásokról.

[679] De kisebb publikációk, köszöntők (pl. Vita Zsigmond születésnapjára, 1986-ban) később is megjelennek, amikor már könyvei valóban csak Magyarországon látnak napvilágot. Egy 1988-as, az államosítás negyvenedik évfordulójára megjelentetett román nyelvű antológiába is (Nagy István és Szász János mellett harmadik magyar szerzőként) beválogatják. Vö. *Stapin pe-al sau destin poporul*. Bucuresti, Eminescu, 1988.

nyolcvanas éveket gyakorlatilag felügyelet alatt tölti, s nem is hagyhatja el az országot. Ezt a képtelenséget egy visszaemlékezésben a szerző is megerősíti: „Közel egy évtizedig vártam útlevélre".[680] Az Ablonczy-féle monográfiában közölt életrajzi eseménysor, valamint éppen Sütő naplói és interjúi alapján is pontosan megállapítható, hogy a hetvenes évektől gyakorlatilag három esztendőt kivéve, (1977, 1984 és 1986) Sütő minden évben megfordult külföldön, elsősorban Budapesten.[681] Az ellenállószerep, a rendszer általi üldözöttség a korábbi életszakaszokra, művekre is kiterjed. A retrospektív kánonalkotás leginkább a kilencvenes évek újra megszaporodó vallomásaira jellemző, de különböző formái, mint említettem már a korábbi összegzésekben, interjúkban is fellelhető.[682] A *Pompás Gedeon* marosvásárhelyi bemutatójának állítólagos betiltása kapcsán például több egymásnak ellentmondó vallomás született.[683] Egy 1993-as évszámot viselő szerzői visszaemlékezés szerint[684] a *Pompás Gedeon*t „két héttel a bemutató után betiltották", méghozzá a pártbizottság propagandatitkára szerint azért, mert „egyházi férfiak tiltakoztak a színdarab ellen." – s végül „pártkörökben is anatéma alá került jó másfél évtizedre".[685] (Máskor több interjúban, s 1985-ös naplójában a szerző azt állította, „a hatodik előadás után levették a műsorról",[686] holott a valóságban több mint öt héten át játszották, s tizenkilenc előadást ért meg![687]) A *Csillag*ot Sütő visszaemlékezése szerint a megyei első titkár utasította vissza, *A szuzai menyegző* pedig „Marosvásárhelyt már szóba sem kerülhetett, de Kolozsvárott is rávetette magát a cenzorok hada."[688] Az *Álomkommandó*nak, mely Sütő kései visszaemlékezése szerint „a legtöbb kalamitást" okozta, már magát a szándékát sem nézték jó szemmel, s valaki fel is jelentette a Párt központi bizottságánál. Így „menekíteni" kellett.[689]

Mint a fentebbi példákból is kiderül, az aránytévesztések sajnálatosan az életút valós eseményeit, szomorú mozzanatait is feleslegesen felnagyítva emelik az értelmezés horizontjába, ám ezzel nem csupán megszépítik a történteket, vagy adott esetben heroizálják

[680] Vö. **Sütő** András, *Erdélyország mit vétettem?* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2002, 2. kötet, 266.
[681] Magyarországon vagy távolabbi országokban jár 1972 (Nyugat-Európa), 1973 (USA, Kanada), 1974 (Nyugat-Európa, Bp.), 1975 (Bp.), 1978 (Bp.), 1979 (Bp., Ausztria, Svájc), 1980 (Bp., Franciaország, Svájc), 1981 (Bp.), 1982 (Bp.), 1983 (Bp., - Illyés Gyula temetése), 1985 (Bp.), 1987. nov.–1988. jan. (Bp.), 1989 (Bp., Svájc). Romániában a nyolcvanas évektől különben kétévente lehetett egyáltalán útlevelet kérvényezni.
[682] Sütő tevékenyen vett részt saját életútja értelmezésében, s ehhez biztos fogódzókat is kívánt adni. Saját korai publicisztikájából már a nyolcvanas években magyarázatokkal ellátott válogatást készített, s később is folyamatosan adta közre válogatott írásait, beszélgetéseit, melyekből az is egyértelműen kiderült, milyen hagyomány folytatójának kívánta magát láttatni.
[683] Ezek következetlenségeiről lásd **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép*, in A Hét, 2005, március 17.
[684] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok* in UŐ, *Erdélyi változatlanságok*, Debrecen, Kossuth, 2001, 26-32.
[685] Uo., 30.
[686] Lásd az 1982-es Ablonczy-interjút, in **Sütő**, *Sárkány alszik veled*, *i.m.,* 216., illetve **Sütő**, *Heródes napjai, i.m.,* 1986 november 27.-i naplóbejegyzését, 53.
[687] Vö. **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép, i.m.*
[688] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok, i.m.,* 31.
[689] Uo.

magát a szerzőt, de megkérdőjelezhetővé, s valamelyest hiteltelenné is teszik a kánont, legalábbis azt a választott formáját, amely az életmű felől elsőrendűen a szerzői elveket értelmezi. Mindezzel egy olyan zárt rendszert alkotva, amelyben a hozzáférés a sütői világnak és műalkotásrendjének úgy rendelődik alá, hogy valójában csak akkor enged annak közelébe, ha egyfelől magunk is belehelyezkedünk a referencialitás és a keletkezéstörténet vázolt mozzanataiba, másfelől ha megtanuljuk elfogadni a szkepszis nélküli elváráshorizont alázatos, csodáló szerepköreiből adódó mozgásterét.

Szerep és/vagy mű

Az öntudatos művész saját hírnevéhez mindig is hozzájárul, a fellelhető következetlenségekre, a visszaemlékezések hiányosságára, arányainak értelmezésjellegére azonban a kanonikus kritika szinte soha nem figyelmeztet. Ehelyett (például a vitákra vagy az életút ambivalens mozzanataira tekintve) a monográfusok is többnyire szerzőjük igazának feltétlen tolmácsolásával foglalkoznak. Az érzelmi rokonság olykor végképp elvakítani látszik őket. (Jó példa erre a polémiák egyoldalú értelmezése, személyes sérelme is.) Ezt a tendenciát a hetvenedik majd hetvenötödik születésnapra megjelent Ablonczy-monográfia erősíti a leginkább. Ablonczy könyve csak formáját tekintve monográfia. A műfaj követelményeitől eltérve, tárgyát s a kötet-felépítést magát még egy írói életmű jelöli ugyan ki, az irodalom maga viszont aligha jut központi szerephez benne. Az igazi szempont a magyarság nemzeti megmaradása, s az ehhez szükséges feltételek, lehetőségek kortörténeti vizsgálata. Ablonczy nem irodalomtörténetet és nem kritikát ír, alanya iránti elkötelezettsége, érzelmi azonosulása, ha elemzésekre olykor ki is tér, kizár mindenemű bírálatot. Számára Sütő életműve meghaladhatatlan klasszikus érték, s egyértelműen az erdélyi magyar irodalom legjelentősebb teljesítménye. Bizonyításra kultikus nyelvezetében így nincs is szükség, a nyíltan egyoldalú vizsgálati módszer (akár kortörténeti vonatkozásaiban is, amennyiben Sütő személyét érinti) azonban mégis szembeötlő. Mert az életmű kétségtelen értékei mellett is, a monográfus – ahogyan Gróh Gáspár is szóvá tette – „némely ponton a Sütő-művet illető kritikát kimondatlanul a nemzetellenességgel azonosítja”.[690] A Csipkerózsika ellenvetéseiről, a későbbi áldozat-szerepek analógiájára írja, hogy a szent ügyeket megkérdőjelezők „támadása”, egyáltalán a másféle irodalomeszmény „kívülről törő veszedelmeknél is riasztóbb”, mely egyfelől nem vesz tudomást a politikai realitásokról, másfelől mégis benne személyes ellentét, Panek „hiúsága”, szerzői féltékenysége kap csak

[690] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*, 188.

igazi hangsúlyokat.[691] Ugyancsak kedvelt szerzője elfogult véleményét tolmácsolva, írásai betiltása kapcsán mondja, hogy Bíró Béla említett könyve nem más, mint a hatalom ténykedése![692] Mózes Attila illetve Palotás Dezső köteteiről írt (Sütőt alig érintőlegesen említő) Berkes-féle kritika[693] pedig a kommunista rezsim által íratott lejáratás![694] Ablonczy a Tiszatáj betiltását is egyértelműen az *Advent* sikerével magyarázza.[695] Pedig Sütő kétségtelen népszerűségére korántsem a budapesti vezetéssel szembeni vélt viszonya ad magyarázatot. Az 1986 végén megjelenő *Erdély Történetét* követő időszakról maga a monográfus is azt vallja: „Itthon kontroll már alig működött, s a két ország közti korábban szokásos 'elvtársi' tiltakozások, jegyzékek érvényüket vesztették".[696] Sütő személyét tekintve pedig hozzátehetjük, Magyarországon már jóval korábban is tudták, hogy az életmű irodalompolitikai kereteken belül mozgott, tehát a nyolcvanas éveket megelőzően Romániában legfeljebb egy hatalmon belüli ellenzékiséget képviselt.

Az elfogultság és a kettős mérce, a hangsúlyok és az arányok a teljes fogadtatásra érvényesen a korábbi közéleti, hatalom-közeli pozíciókat is érintik. Az ellenálló-szerepek túlzó és fölösleges hangsúlyozása mellett, ezekben sohasem tematizálódnak azok a momentumok, melyek az erdélyi közélet köreiben többnyire nyilvánvalóak voltak, s amelyek messze túlléptek az olykor megemlített sztalinista időszak botlásain.[697] Ablonczy idézi

[691] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.

[692] Bíró könyvéről 1989 után közzétett Naplójában Sütő is azt írta „a hatalom megjelentetett ellenem egy könyvecskét". A „könyvecskét" egyébként az elemzett életművek javarészétől (a Magyarországra távozott Deák Tamás, Csíki László, Páskándi Géza, Kocsis István drámáinak elemzésétől) éppen a cenzúra 'tisztította meg', így maradtak a könyv középpontjában elsődlegesen a Sütő és Székely János-drámák. A könyv egyébként még a (részleges) tiltás előtt íródott.

[693] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Szökésben a falvédőről*, in Élet és Irodalom, 1986, április 18.

[694] A kritika-érzékenység túlzásai arra már nem reflektálnak, hogy ugyanabban az évben az említett szerző az *Advent*ről is írt a Kritikában (1986/4), korábban pedig Sütő egyes színpadi műveinél dramturgként segédkezett.

[695] Ablonczy írja: „S az Advent sikerébe nem nyugodtak bele." (Vö. *Nehéz álom*, *i.m.,* 383.) Ha ennek lett is volna realitása, akkor – mint említettem – az előadás tettértéke, s nem a szerző személye volt az oka. (Egyébként Annus és Vörös László sohasem Sütő erdélyi kéziratai miatt kapott fegyelmiket, megrovásokat.) A hatalom az általa betiltott és fél évig szüneteltetett Tiszatájban már az új – Alföldnek ígért – drámával akart kezdeni. A lap új vezetőinek társadalmi megítélésén is enyhítendő a külügyminisztérium a beérkező művet a Tiszatájnak küldte Knopp András révén, amelyre végül az Alföld szerkesztőinek érdeklődése derített fényt – s végül a 1987, júliusi szám ott közölte. A gyakran felvetett tiltott utak, kéziratok kérdése kapcsán is érdemes emlékeztetni, hogy Sütő nem 'csempészi át' kéziratait, általában a külügyminisztérium futárszolgálatával küldi őket Pestre.

[696] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 401.

[697] Bár a recepció legszívesebben teljességében elhallgatta volna Sütő korai korszakának meghatározó sematizmusait és közéleti tevékenységét. A szerzőről eddig megjelent monográfiák szintén vagy elnézően tapintatosak az említett periódussal, vagy a későbbi remeklések fényében olykor egyenesen feloldozás-jellegűek. Sütő viszont vállalta e korszakát is („Sztálint dicsőítő mondataimat az az őszinte hit táplálta, hogy a pozitív változás, amelyik minálunk a háború utáni első években végbement, az ő nevéhez kapcsolódik." - Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990), igaz, később az önvizsgálat szükségességének már láthatóan inkább önfelmentő jegyei mutatkoztak csak meg. A marosvásárhelyi írók 1956-os elítélő nyilatkozatáról: „A lényeg: hogy magam is aláírtam valamit, aminek emberszelídítő hatásában hittem, s ami egészében tökéletes tévedés volt, a félrevezetés tudományában utolérhetetlen zsarnokság mesterműve. Egy ilyen tévedést nem lehet és nem kell sem védeni, sem kimagyarázni. Hanem egy életet kell vele szembeállítani." (Vö. *Erdélyi Napló*, 1997, január 15.) Az 1956-os párthű vélemények teljes gyűjteményét

például Sütő utólagos nézetét a romániai anyanyelvhasználat ideologikus felszámolási kísérleteiről, illetve a hatalom elutasító cinikus indoklását is, („az a fontos, hogy mit mondanak, s mit írnak, s nem az, hogy milyen nyelven")[698] azt azonban már nem, hogy Sütőnek korábban milyen egyéb álláspontja, sokszor ambivalens szerepe volt. Azt is, hogy „1974 tavaszán Romániában papírtakarékosság ürügyén zsugorítani kellett a napi- és hetilapok példányszámát" s hogy „szaporodtak a megsemmisítés tényei"[699] azt viszont nem, hogy a már említett 1974-es kongresszus minden tételét a kulturális agitatív szellem jegyében (s a kisebbségeket nyíltan sértő jegyeivel együtt) képviselőként Sütő is megszavazta.[700] Ahogyan azt sem, hogy az „esemény" kapcsán Székely János révén egy közismerten szomorú vers is született.[701] Sütőnek A Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsában betöltött szerepéről írja a monográfus: Sütő „alig-alig várhatott támogatást, mert nemzetiségi szolgák, janicsárok hada népesítette be a politikai testületet. A péterffyk, a takácsok, a gerék, a vinczék légiójával kellett hadakozni."[702] Nem kérdéses, hogy a szervezet maga valóban csak látszatszervezet volt, utólagosan mégis visszatetsző, - a tehetetlenség és feleslegesség mai tudatában - a látszatpolitikát legitimáló szervezetről azt állítani, hogy a testületben Sütőt leszámítva mindenki nemzetiségi szolga volt, nem volt hát mit tenni. Az 1973-as nyíltan diszkriminatív tanügyi törvényekkel kapcsolatosan is azt állítja: „Ilyen körülmények között Sütő András nem karrierviszketegségből, hanem írótársai, barátai biztatására, Fazekas János unszolására vállalt közügyi tisztségeket".[703] Csakhogy Sütő nem a hetvenes évektől

lásd *A szocializmus védelmében. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956 október-novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban.* Marosvásárhely, ÁIMK, 1957, 254.

[698] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[699] Uo., 314.

[700] 1974-ben drasztikusan csökkentették a napilapok és folyóiratok terjedelmét és példányszámait is, ami a nemzetiségi sajtótermékeket hatványozottan sújtotta. Kolozsváron szintén ebben az évben letartóztatták Kallós Zoltánt, a moldvai csángó-magyarság folklórjának egyik legismertebb kutatóját (június 16), októberben pedig ünnepi nagygyűlést keretében keresztelték át Kolozsvárt. („Kolozsvár fennállásának 1850. évfordulója" alkalmából, Ceauşescu személyes jelenlétében mondták ki: a város hivatalos román neve - utalva a latin előzményére - ezután Cluj-Napoca lesz.) Novemberben aztán a 63. számú törvény gyakorlatilag államosított minden műkincset, kulturális hagyatékot, egyházi vagy magántulajdont is. Ilyen előzményeket követően, 1974. november 24-28.-án tartották Bukarestben az RKP. említett XI. kongresszusát!

[701] A vers: *Vidám tudomány*. - „Miféle sárból, miféle takonyból/ Gyúrhattak téged, (Megszólítás!), akit úgy/ Kedveltem egykor – hogy visz rá a lélek,/ Hogy szóval árts és tettekkel hazudj? // Szavaz a téboly. Megfosztja szavától/ A szellemet – s te szavazol vele,/ Így biztosítva kiváltságodat, hogy/ Szellemesen szavazhass ellene. // Jutalomképpen tiéd a kiváltság,/ Hogy jogod legyen tiltakozni – épp/ A tiltakozók jogait betiltó/ Egyetértésed bő jutalmaképp!/ Megszavazni, hogy pofázhass, pofázni,/ Hogy megszavazhasd, bármit kérnek is;/ Hatalommal a népet, a hatalmat/ Néppel zsarolni – tudomány ez is. // Szeretnek érte, mindkettő szeret még,/ Egyik sikert, a másik posztot ad. // De hát, jóember, legalább te mérd fel:/ Hány lovat ülsz meg egyetlen fenékkel?// Vagy hány fenékkel egyetlen lovat?- Az 1974-ben keletkezett vers (alcím gyanánt: „Abból az alkalomból, hogy a Nagy Nemzetgyűlés – egyhangúlag – új sajtótörvényt szavazott meg.") megírását követően természetesen nem jelenhetett meg, s a megszólított írótárs keresztneve egészen a kilencvenes évekig – zárójelezve anonim maradt. A magyarországi fogadtatásban persze nem volt helyük az esetleges ilyen véleményeknek.

[702] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[703] Uo.

kezdődően vállalt csak közügyi-politikai tisztségeket.[704] Az ambivalens diszkurzus, amely értelmében Sütő „öntudatosan ötvözte hatalomközeli pozícióját a hatalomkritikával"[705] sok esetben a hetvenes évek végéig, nyolcvanas évek elejéig is eltartott.[706] Sütő egészen az évtized legvégéig reménykedett ugyanis abban, hogy a kollektív kisebbségi gondok megoldhatóak lesznek párthatalmi körökön belül is. Közíróságának, írói önvizsgálatának szükségessége felől 1980-ban sem annyira szigorú, mint inkább funkcionális mérleget készített korábbi publicisztikájából.

*

A magyarországi fogadtatást tekintve nem sorolom tovább az életműnek pusztán az író személyére, életútjára, tetteire, azok megítélésére vonatkozó történelmi hangsúlyok kanonikus következetlenségeinek példáit. (Ahogyan azt sem, hogy ezek kanonikus érdekből, kényelemből, ismerethiányból, avagy fokozott tiszteletből adódtak-e). A számtalan példában közös, hogy a kultikus jegyekben a felesleges tragizálás ilyenkor a kánoni kép személyre és nem művekre szabott előfeltevéseit hivatott újra és újra alátámasztani. A kultikus elvárásrend a személyes nagyságot emeli ki, az esetleges emberi gyengékre utaló sorokat viszont következetesen elhallgatja.[707] Miközben a művek felől tekintve feleslegesnek látszhat a

[704] Balla Zsófiának adott interjúkötetében, Bodor Ádám is több helyen utal rá, hogy a moszkovita hatalomátvételt követő évtizedekben, a politikai kényszerpályára jutottak, az eleve rossz szemmel nézettek, vagy az elítéltek mellett bőven akadt példa a kisebbségi értelmiségiek körében is „egy másféle magatartásra", mint amilyen a csalódott, kiábrándult, a közéletből visszahúzódó, azt aggodalommal figyelőké volt. „Nem azokról a baloldali meggyőződésű tisztességes személyiségekről beszélek, akik korábban a szociáldemokráciában, illetve a kommunizmus eszméiben a tőkés társadalmi viszonyok alternatíváját keresték, (…) azokról a fiatalokról inkább, akik, ugyanebben a történelmi pillanatban legyőzve gyermeki igazságérzetüket, úrrá bírtak lenni bátorságukon is, engedve másféle hívásoknak, egyszerre csak ott találták magukat kipirultan lihegve a kommunista ifjúsági mozgalomban. Egyúttal a érvényesülés térfelén. Évtizedeken át elfogadták a hatalom kegyeit, kiváltságait, bírtak élni annak gőgjével is, ha kellett, az elesettekkel szemben is, együtt mulattak a zsarnokokkal, abban a hazug hitben tetszelegve, hogy ezzel a cimborálással a nemzet érdekeit szolgálják". Azok közül „akik valamilyen kettős, ám hamis küldetésvágytól áthatottan beszereztek maguknak röstellnivaló politikai titulusokat, miközben szerettek volna a nemzeti érdekek zászlóvivője szerepében is tetszelegni", Bodor nevet nem említ, az általam is idézett keserű Székely-vers idézése azonban egyértelművé teszi, kire is gondol. „Később, amikor lassacskán kezdtek kihullani a hatalom kegyeiből, némi leereszkedéssel közeledtek az addig mellőzött félhez (…) mostanában legtöbbjük már váltig azt hangoztatja, hogy éppen az erdélyi magyarság érdekében és értünk való aggódásában vállalt áldozatot, értsd ez alatt: valójában gyászos közszereplését küldetésként fogta fel". […] „A fordulat után illett volna elmakogni néhány keresetlen szót e fiatalkori eltévelyedésről, amely azért túl a férfikoron is eltartott." Vö. **Bodor**, *A börtön szaga, i.m.*, 50-53., illetve 201.

[705] A Bottoni-tanulmány által megfogalmazott, ötvenes évekre vonatkozó kettősségről lásd **Bottoni**, *i.m.*

[706] Gondoljunk csak az 1974-es említett eset után az 1978-as kiállásra, a Kiss Ferenc naplójában is említett KB-felszólalásra, miközben 1979-ben már érkezik a Herder-díj.

[707] Egy egyszerű példa Sütő kritika-érzékenységére, mely már a kezdetekben is könnyen nyomon követhető volt. Egyik korai, több magyar színpadon játszott vidám játékról a *Tékozló szerelem*-ről (mely a *Fecskeszárnyú szemöldök* és a *Szerelem, ne siess!*-ből állt össze teljes estés előadássá) 1962-ben született érdemi kritika. (Szőcs István, *Utunk*, 1962, november 2.). Miután Szőcs írását Sütő a saját maga által szerkesztett lapban dorgálta meg (*Új Élet*, 1962. december 10.) nevezett kritikus egy hónap múlva maga kényszerült némiképp megvédeni saját kritikáját: „Sütő András kitűnő polémiaírónak tartom, mégsem értem, mi szüksége van arra, hogy másokról szóló, régebbi cikkeim megállapításaira is visszatérjen, amikor csak azt akarja kifogásolni: nem dicsértem meg eléggé az ő színdarabját. […] Ha most Sütő András fejében megfordul a gondolat, vajon nem illetlenség-e, hogy

szerzőt érintő heroizálás, a kultusz alakzatai felől megkerülhetetlen a korábbi, megrostált értékelésekben kialakított hangsúlyok változatlanságához való ragaszkodás. Az értékelés persze, éppen a kanonizált értéktudatosítás érdekében, mindig is befolyás alatt történik, s ez sokszor látens módon erősíti a kánont, mert a befogadók ritkán érzékelik az olyan értékszempontok kisajátító jellegét, mint amilyeneket például a tankönyvek terjesztenek. Az említett narratívák kialakítása, ezek következetlensége az életútfeltárások és a kánonkommentárok tekintetében, ugyanakkor legtöbb esetben szerzői megnyilatkozásokon alapulnak. Az odaadó tisztelet a kánon ilyen kultikus fokozataiban alárendeli a kritikus vizsgálódásokat és a gyakorlati szkepszist a szerzői hitelesség, és a szellemi autoritás meghatározta sérthetetlenségnek.

Az értelmező szótár szerint a kultusz irodalmi/irodalomtörténeti formája is valaki vagy valami iránt megnyilvánuló, nagyfokú, gyakran túlzott, s főképpen kritikátlan tiszteletet, rajongást jelent. A kultusz kiteljesedésével, a személyes életút tragikus vonzataival megkérdőjelezhetetlen autoritásként jelentkezett élet és mű szétválaszthatatlan egysége. Sütő fogadtatására (politikai és művészi szerepköreinek keveredésére) ezért is lehet nagyrészt jellemző Kulin Ferencnek az említett 1980-as nemzet-vitában elhangzott meglátása. „Ha politikusról van szó, nem a nézetei, a programja és tényleges szerepe áll az érdeklődés középpontjában, hanem a jelleme. A művész esetében nem a műve, s annak sajátos esztétikai kvalitása képezi az ítélkezés tárgyát, hanem sorsa és elvei”.[708] A személyes sors, a történelmi háttér és (kényszer?)pálya gyakran konstruált jegyei felől az önéletrajz, vagy az önéletírás ezért egyfelől felül emelkedik a puszta tudósítás, a krónika, vagy akár az emlékirat irodalmi státusán is, műfajjá avatása viszont éppen azért jelent problémát, mert annak fogalma nemcsak esztétikai, hanem történelmi funkcióval is rendelkezik, tehát szükségképpen ideologikus meghatározottságú. Az önéletíró itt nemcsak a saját élményétől megóvó távolsággal nem rendelkezik, hanem vallott eszmei, ideológiai alapállása is mind a későbbi meghatározások fókuszába kerül. Ezek, legyen szó esszéről vagy tudósításról, riportról vagy bármely retrospektívnak tekinthető műnemről, az energiák nagyrészét egy eleve kivetített álláspont igazolására korlátozzák majd. „Az esztétikai értékek monumentális

magam védem meg a saját bírálatomat, illetve elismerésemet vele szemben, azt kell mondanom, én még azt sem tartom illetlenségnek, hogy Sütő darabja dicséretének keveslését a saját maga által fõszerkesztett lapban végzi el. Igaz, engem Sütő cinikusnak nevezett.” (*Utunk*, 1963. január 11.)

[708] Vö. **Kulin** Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6. 43. A jellemzést, mely szerint a recepciót, s az adott megítélést nem valaki munkásságának művészi, tudományos értékei, de közéleti szerepének politikai súlya minősíti, szinte a teljes Sütő-recepcióra érvényesíthetőnek véljük. Sütő jelleme, sorsa és elvei a vélt kategóriájában, hipotetikus alakzatokként formálódtak a recepciónak egy olyan elvárás-rendjében, amelyben tetszőlegesen kerültek kiválasztásra az említett kvalitásokat alátámasztó életmomentumok.

méltóságával" szemben,[709] az életrajziság elemei, s vele magának az életműnek az életrajzi-politikai meghatározottságai kerülnek előtérbe, ami gyakran azzal a veszéllyel is járhat, hogy a közvetett és közvetített figyelem csak az említett életrajzi „tények" magyarázatára, igazolására, avagy cáfolatára korlátozódik.

Az értelmezésbeli külső szempontok manapság is könnyedén megfigyelhetők, amint a korábbi értékviszonyok – melyek jórészt a korszak, a helyzet, vagy a magatartás-példázatok mentén határozták meg az életmű értékelésének viszonyítási pontjait –, ma ugyanezen pontok megkérdőjelezésével, a vélt vagy valós magatartásminták jogosságának elvetésével, és a konkrét hatalmi viszonyulások ambivalens szerzői diszkurzusai mentén ezek cáfolatával sajnos olykor a teljes életmű értékeit is megkérdőjelezik.[710] Sütő korabeli politikai szerepkörét figyelembe véve az olykor mellékesnek, ideologikusnak tűnő hozzászólások ma sem mindig esztétikai kritériumokról vitáznak.[711] A kettős kérdésfelvetések ilyen veszélyeire reflektálva ezért is sürgetendő az életmű józan megítélésében a lehetőségek szerinti elhatárolódás egyik irányból a tudományos munka igényességét aláásó politikai szenzációhajhászástól, a másikból a kultikus szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságától.[712]

Az életút fogadtatástörténetében a változó kánonmechanizmusokra figyelve persze nem hagyhatók figyelmen kívül a korábban érvényesülő következetlenségek, a pontatlanságok, vagy a szándékos heroizálások. A fogadtatás alakzatait ugyanis a kétségtelen írói kvalitások mögött a receptív viszonyulás különböző mértékű és irányú szövegei is tükrözik. A tágabb kitekintéseket ezek éppen azon okoknál fogva igénylik, amiért egy életmű története egyben befogadásának történeteként határozható meg. A szövegkritikai kiadások, illetve a kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként is funkcionál. A befogadás és a mai kanonikus hely ezért sem lehet független a hagyománytól, mivel a szövegek csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők.

[709] Ahogyan de Man állította. Vö. **de Man**, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

[710] S ha a kánon receptív stratégiái sohasem csak a művekre vagy a szépíró személyére figyeltek, de a közéletire is, akkor a későbbi szemléletek, értékelések vagy az esetleges kiigazítások sem egy író műveit értékelik majd, hanem egy hatalommal felruházottét, sohasem kerülve meg annak közéleti tetteit és politikai magatartását.

[711] Jó példa erre a 2005 tavaszán, *A Hét* hasábjain lezajlott vita. Stefano Bottoni általam is említett tanulmányának (mely a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának dialektikájában Földes László egykori politikai meghurcolását szigorúan történész szemmel elemezte, s előrebocsátotta, hogy kategorikusan elhatárolódik mind a leleplező stratégiáktól, mind a mitikus közösségi egységkép csak csodálatra igényt tartó, s szükség esetén akár elhallgató attitűdjeitől) újraközlése révén megindult polémia, az eredeti mellékszereplőből központivá emelt sütői szerepmegítélések révén vált a vélemények egymás mellett elbeszélő fórumává.

[712] Vö. a vitával kapcsolatos írásomban foglaltakkal, **Boka** László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Különböző irodalomszemléletek

Mennyiben térhetünk ki akkor a feleslegesnek mondott dichotómiák tárgyalása elől, s mennyiben célszerű ismét közösségi és individualista, célelvű és autonóm, programos és immanens, küldetéses és esztétikai kettősségekre korlátoznunk vizsgálódásainkat? Amint a kánonháború amerikai vitája kapcsán utaltam rá, Edward Said egy ponton azt állította, hogy egyesek elfogultságaikban nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között. Az erdélyi irodalmat vizsgáló utóbbi évtizedek tapasztalata azt erősíti, mintha nem akarnánk, vagy nem tudnánk a provinciális-egyetemes, népi-urbánus újraképződő zsákutcáitól szabadulni, de ami még rosszabb, ezek mentén nem tudunk különbséget tenni jó írás és morális magatartásminta, jó írás és érzelmi nivelláció, jó írás és ellenzéki szerepkörök dominálta ideologikus egységek szükséges kritikai újraértése közt sem. A realista ábrázolásmód és a különböző kollektív irodalomeszmények, vagy a metaforikus allúziókkal teli, sejtetős – mert a tiltásban kimondhatatlan – nemzetiségi elnyomatást tematizáló írói valóságlátás egyfelől lehet ugyan egyszólamú, ám művészi hatását és megformáltságának fokát aligha szükségszerű, hogy annak tekintsék. Az a szemlélet másfelől, amely számára a művön kívüli valóság nem, vagy csak igen kis mértékben értékelhető, az így konstruált kánonnal szemben bármilyen külső körülménytől függetlenül a történő episztémé újraértésében is csak egy korábbi időszak és irodalomeszme emlékműveként tekint majd a funkcionális kollektív-képviseleti diszkurzusfajtákra. Persze még ettől sem igazolható egyik alábbi álláspont sem. „A küldetéses író *valamiért* ír. Ő azt mondja, a népért, de ez „az esztétista ars poeticával szembeállítva csak annyit jelent: valamely ügy érdekében. Az esztétisták szemével nézve ugyanis egyre megy, mi az az ügy. S a mi mai szélsőséges esztétistáink szerint, ha valaki *célból* ír, akkor már az is mindegy, rosszul-e vagy jól, mert nem tartozik az irodalmilag értékelhető jelenségek körébe.”[713] Amennyire láthatóan elfogult ez utóbbi megállapítás, ugyanennyire lehet csak jogosult a következő. „Ha hagyják” – (ti. a funkcionális irodalom hívei, például a népiek) – „hogy mások interpretálják feltételezett szándékaikat, akkor a népi azt fogja jelenteni, hogy divatjamúlt tollforgató, aki valaha rászokott a politika kábítószerére, s most betege annak, hogy nem érezheti elég fontosnak magát”.[714] Az olykor éles konceptuális különbségek ellenére is (például a morális, a szociológiai és esztétikai szempontok közt), kétségtelen, hogy ezek egymásra gyakorolt hatása a kor irodalomtörténeti fejtegetéseiben és a recepció alakulásában nagyon is

[713] Vö. **Ács** Margit, *i.m.*
[714] Uo.

meghatározó lehet. Az a kanonikus többrendszerűség-elmélet, melyre utaltam, a társadalomtudományok terén éppen annak az elgondolásnak adott hangot, miszerint különböző rendszerek egyidőben, egyszerre az irodalmi értekezésnek különböző szeleteit a legkülönbözőbb mértékben és irányban is módosítani tudják. A formális kanonikus kritikákra jellemző dicséretek, illetve az elhárítások, a tapintatos elhallgatások (melyek persze az említett modern esztétikák elleni életművet szegélyező kirohanásokból is következhetnek[715]) a kánon egyoldalúságára figyelmeztetnek, viszont nem nyújtanak működőképes alternatívákat az esetleges értelmezések táguló keretei közt, amint azok teljes elvetését sugallják. Az továbbra is kétségtelennek látszik, hogy egyáltalán nem mindegy irodalom vagy irodalmi értekezések alatt valójában mit is értünk. Mint jómagam is többször utaltam rá, lehet az erdélyi irodalmi életnek bizonyos regisztereiről, preferált kánonjairól, mint sokszor idejétmúlt értekezésmódokról beszélni, de ez semmiképp sem jelentheti magának a korabeli szépirodalomnak valamiféle összességében vett konzervativizmusát vagy divatjamúlt létét, ilyetén való szűkítő meghatározását.

A hatástörténeti szemlélet rávilágíthat, hogy az említett intézmények hiányában, egy erre az alapvető intézményi hálóra is alapuló társadalmi önmeghatározás és identitásképzés esetében, a szépirodalom kénytelen lehetett mellékes funkciókat is ellátni. Ahogyan általában az is jellemző, hogy az irodalmi élet elöljárói maguk is tevékeny részesei a szépirodalom alakulásának, amely viszont egyáltalán nem korlátozható csupán diktatórikus állami berendezkedésből fakadó kényszer-motivációkra, s nem vezethető vissza csupán nyíltan manifesztálódó, ideológiai cenzoriális apparátusokra. Az írói/irodalomtörténészi szereplehetőségekben ritkán érvényesül olyan nézet, amely elismerné az egyéni motivációk, a szakmai karrier és a hatalmi aspirációk jelenvalóságát. Eszközszerep és propagandaérték kapcsán ráadásul már utaltam rá, az ellenzéki, megtűrt vagy esetünkben lappangó

[715] A kritikát és mellőzöttséget nehezen viselő szerző meglehetősen hevesen utasít el ugyanis minden egyéb véleményt, vagy észrevételt az utóbbi években is. A „modernkedő" irányokra szórt lekicsinylő jelzők után olykor a normák megítélésének másféle lehetőségeit és a paralell kánonok egyéb létjogosultságát hangoztatja, ám a történelmi tudat alakzatainak végsősoron kollektív felfogásában bízik. (A Csipkerózsika-vita után hét évvel írott jegyzetében így emlékezett. „Le kellett újra szögeznem, hogy semmi bajom semmiféle avantgárddal, ha nem tagadja az ember és ember közötti kommunikáció szükségességét és lehetőségét; ha – külföld szerint – az értelmetlenség orgiájával, félálomban motyorgott félszavas értelem majomszintjén összehordott makogással, biciklironcs-kiállítás olvasóját-nézőjét nem tekinti elmebajosnak, Petőfit, Adyt, József Attilát nyilvánítja a magyar költészet »megrontójának« ". - Lásd többek között **Ablonczy,** *i.m.,* 384-385.) A látszólagos visszafogottság ellenére az egyéb nemzetietlen, „modernkedő felfogások" elítélése újra és újra feltűnik., így legutóbb az *Erdélyi változatlanságok*ban (2001) is dühödt kiszólások, kifakadások formájában, a másság, az „esztéticizmus", az avantgárd irányzatok, modernség és individualizmus ellen. Annak ellenére, hogy a könyv fülszövege még a különböző nézőpontok és irodalomeszmények létjogosultságát hangoztatja, a kötetben a más értékítéletre vállalkozók immár szellemi diktatúrát fenntartókként idéztetnek meg. Ők a „szellemi kucséberek", „konjunktúrakibicek", „anacionális kékharisnyák" vagy egyszerűen „divatmajmok".

diszkurzusok által biztosított „támasz” is lehetett éppoly autoriter hatásában, mint a hatalmi ideológiák terjesztését biztosító hivatalos propaganda.[716]

Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?

Ha a kánonfeltárások alapvető kérdésirányát továbbra is abban jelöljük meg, hogy miként hatottak ezek a szövegek a maguk objektívnak tetsző korabeli értékelveik és érdekeltségeik szerint, a kánoni változó elvárásrend értelmében célszerű vizsgálni a magyarországi fogadtatás máig tartó, különböző irányú, elvű, érdeklődésű és intenzitású szövegeit. Vagyis visszatérve egyik kiinduló kérdésünkhöz, a művek felől továbbra is érvényes, hogy mindez akkor is így alakult volna, ha Sütő történetesen nem kisebbségi helyzetből, nem elnyomott, (tehát valamilyen formában eleve) ellenzéki szerepkörből nyilatkozott volna meg, ha nem tiltott, a hatalom által megfigyelt, megfenyegetett, meghurcolt szerző került volna az előtérbe? S akkor is, ha az életműben a kilencvenes évek új erdélyi időszámítása nem éppen a véres marosvásárhelyi eseményekkel kezdődik? Meglehetősen érzékeny kérdésfelvetések ezek, de a felesleges heroizálás hiteltelenné teheti az életműnek azokat a stabil értékeit is, melyek nem szorulnának ilyen gyámkodó, infantilizáló hangnemre. A bennük megtestesülő magatartásminta olyan morális-esztétikai értékkritériummá lép ugyanis elő, amely élethelyzetekhez köti, s az ezekben vállalt magatartás alapján ítéli meg a szerzőt, s rajta keresztül csak másodlagosan műveit. Csakhogy e szemlélet – mint utaltam rá – referencialitásának változó alapjai vagy esetleges cáfolata révén könnyedén az alkalmazott értékszemlélet esendőségét mutathatja meg. Ennek mai veszélye részben éppen abból táplálkozik, hogy a magyar szellemi élet a kilencvenes években sem volt képes kritikus objektivitással mérlegre tenni az életművet[717], elválasztani az életpálya egyéb jelentéses aktusaitól, egyáltalán maguknak a műveknek az esztétikai mérlegelését árnyalni, egyéb életművekkel összemérve strukturáltabbnak látni. A kilencvenes évek nyitányának társadalmi-politikai eseményei és szerepkörei teljességgel ellehetetlenítették az elvonatkoztatást műveinek egyéb, mint esztétikai minősítéseitől. Az *írói* életmű reális értékelése ezért sem mai kívánság. „Mert Magyarországon aki foglalkozik vele,

[716] A választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai, a népszolgálat funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkozott. Ennek elvárás-szintű továbbélése a kilencvenes évek elején még erőteljesen határozta meg az irodalomról szóló polémiákat Erdélyben és Magyarországon egyaránt. „Tulajdonképpen akkor fejeződött be az irányított kultúra kialakulása, amikor az öncélúság tilalma a vérünkké vált. Szinte magának a művészetnek a definíciójaként működik, akárcsak a régi kultúrában az autonómia elve. Kérdezd meg az iskolásgyereket, mi a művészet, azt fogja válaszolni: az, ami szolgál valamit.” – Vö., **Haraszti** Miklós, *A cenzúra esztétikája*, Bp., Magvető, 1991.

[717] Persze sok egyéb életműhöz hasonlóan, (mint amilyen a Wass Albertté manapság) amelyek (többnyire a korábbi tiltások megszűnése révén is, de) nem feltétlen szépírói minőségeik által tettek csak szert óriási népszerűségre.

az dicséri, aki pedig rossznak tartja, az nem foglalkozik vele. Tehát ez egy valós probléma, ami nincs kibeszélve. Tehát az, hogy Sütő András irodalmi jelentősége, szerepe – nem a politikusi vagy félpolitikusi szerepre gondolok, arra, hogy neki milyen szimbolikus helye lenne az erdélyi közéletben – nincs tisztázva, összemosódott azzal a képpel, amikor a kórházi ágyon mutatják, mint a marosvásárhelyi események áldozatát."[718]

Kérdés persze, hogy lehetséges-e egyáltalán különválasztva, a „félpolitikusi" szerepköröktől mentesen szemlélni az írói életművet, mikor – mint láthattuk – a korábbi értelmezések fókuszában is folyamatosan együtt szerepelt az emberi/szerzői magatartásminta minden szegmense. Az életmű magyarországi értékelésében (akárcsak annak önnön értelmezési kereteiben), függetlenül a kortársi bírálatok leginkább elismerő, ritkábban – többnyire hallgatással – elutasító jellegétől, aligha irodalmi kérdéskörökkel közelítettek csak az író-drámaíró munkásságához. Az aktuális társadalmi és kulturális problémákra leginkább reflektáló szerzői esszényelv így legtöbbször szükségszerűen többnyire ideológiai-politikai válaszokként, magyarázatokként funkcionáló bírálatokat/véleményeket vont maga után, amelyek esetleges élét legtöbbször éppen a kisebbségi-képviseleti szerep-összefonódások, vagy a személyes életút bizonyos eseményei tompították. A kritikai rang helyett a szépirodalmi teljesítmény értékeléseiben továbbra is a dédelgető kultikusság képletei jelentették az elsődleges viszonyulási formákat. A nyolcvanas évekre az egyre sötétebbé váló romániai társadalmi kilátások következtében ugyanis egyre kevesebb színvonalas, összegző bírálat látott napvilágot, s azok többsége is megrekedt a mindennapok kényszerében a kisebbségi írói szerep áldozatvállalásánál, a moráletikai komponenseknél. Az egyéb vélemények elhallgató attitűdjei persze csak amolyan feltételezett hiányként éreztethették egy másféle szemlélet szükségszerű értékkülönbégeit, illetve az előbbi szempontok esendőségét.[719] Ehhez képest nem lehet egyszerű válaszokat adni olyan felvetésekre, melyek politikai célkitűzések, különböző ideológiai okok háttérszerepére kérdeznek rá egyes társadalmilag kitüntetett előadás sikere kapcsán. Ahogyan arra sem, hogy mennyiben használták fel az életmű népszerűségét, a szerző elismertségét, morális tartalmait a korszak politikai közéletében. Az *Álomkommandó* a színházkritikusok Magyar Dráma Díját nyerte el 1988-ban, a fővárosi tanács nívódíjban jutalmazta a darabot és az előadást egyaránt. Mégsem

[718] Lásd **Károlyi** Csaba véleményét, in Látó, 1995/11, 22.

[719] A képletesen teljes fogadtatás egyéb területeit is vizsgálva felvethető a kérdés, hogy a színikritikusok véleménye arányaiban mennyire azonos az irodalomtörténészekével? Mennyiben tekinthető vagy egyöntetűen elismerőnek, vagy leginkább csak elhallgatónak? Bécsy Tamás dramaturgiai „észrevételei" után/mellett a korszak kiemelkedő színikritikusai többnyire az elhallgatás alakzatait választották. Koltai Tamás egy alkalommal írt az egyik legjobb előadásról, a *Csillag a máglyán* pesti bemutatójáról, (Vö. **Koltai** Tamás, *Lélek a máglyán*, in Színház 1976/2.) de ezt leszámítva, akárcsak Nagy Péter, Mészáros Tamás vagy Bérczes László, gyakorlatilag nem foglalkozott az életművel.

kérdéses, hogy történeti jelentősége, s képletes politikai üzenet-jellege volt annak, hogy Sütőt ugyanekkor a Magyar Művészetért Díj kuratóriumi tagjává is megválasztották,[720] illetve hogy nem egészen egy évvel később 1989-ben, őt magát jutalmazták az említett díjjal!

Az ideológiai érdekszolgálat, mint említettem nem feltétlenül tudatos művelet. Az ideológiai „tévedés-jelleg" ebből adódóan szándékosságot sem feltételez. A szűkebb, paradigmatikus kánoni mechanizmusokban megnyilvánuló érdekviszonyok azonban olyan ideológiákat működtethetnek, amelyek fő ereje és veszélye abban állhat, hogy miközben a 'magátólértetődőség' álcáját közgondolkodási szokásokként tárják fel, saját tudatossági fokuk nem csupán a jövő felé irányul, de múltjukat is folyamatos érdek-viszonyban kísérlik meg újraértékelni és láttatni. Ez a látens szándékosság, az ideológia bújtatott kiterjesztése jellegzetes kortünetté is válik, amelyben különös hangsúlyt kaphat egy emblematikusnak választott életmű. A kilencvenes évekre már könnyen belátható volt, hogy az 1989 előtti romániai magyar értelmiségi ideológia nem vezetett eredményre, mégsem illett kritikai megjegyzéseket tenni róla. A kilencvenes évektől kezdve tovább terhelte mindezt, hogy az addig szőnyeg alá söpört kérdéskör egyszeriben tört a felszínre, s néhol az ismeretek hiánya, néhol az érzelmi elfogultságok[721], néhol különféle érdekviszonyok mentén, aszinkronitásában ágyazódott be a magyarországi napi politikai érdekviszonyokba is.

A kulturális feladatelvektől függetlenül, akár a szolgálatot, akár a szakszerűséget tekintjük az értelmiségi munkák alapelvének, (s e két fogalmat végre nem kizárólagosságukban szemléljük), nem biztos, hogy írói/közírói életutak során a döntések és vallott elvek következetessége (vagy az egyéni meggyőződés történeti kivetítésének egysége) akár látványos erőltetések közepette is mindig igazolhatóvá válna. Annál is inkább, mert a diktatúrák természetrajza éppen (a méltóság felől tekintve, s a szolgálatelv irányából is) abban állt, hogy elfogadottá tett olyan érvrendszereket, foganatosított olyan kényszerpályákat és viszonyszinteket, amelyek egyébként – a történeti „helyzet" nélkül – semmiféle társadalmi konszenzusra nem számíthattak volna. Kétségtelen viszont, hogy erkölcsi kategória nem csak egyféle, jól definiálható létezik, s mindig kérdéses az is, honnan ered, merről, s mikortól az erkölcsi késztetés. A következetes magatartás és az ellentmondásmentes szándék ráadásul egyáltalán nem olyan egyszerűen végigkövethető az életúton, mint ahogyan azt sokan tudni szerették volna. A kilencvenes évek legelején Bretter Zoltánon – Sütő naplójegyzetiről írt

[720] Tagságát jóbarátjára, Czine Mihályra ruházta.

[721] Kétségtelen, hogy mindennek hangsúlyai közel se kerülhettek volna kényszerűen-heroikus meghatározásokba, ha Magyarországon az egészséges nemzeti tudat nem lett volna évtizedekre elfojtva, s a mélyben munkáló érzelmek nem artikulálatlanul, mintegy kétségbeesésszerűen törtek volna maguknak utat.

rövid cikke kapcsán[722] – „egy tucatnyi író, politikus és publicista verte el a port. Talán ma sem tudják, – jegyezte meg ezekkel kapcsolatosan Filep Tamás – hogy véleményükből egyetlen ésszerű következtetést lehet levonni: egy puha diktatúrában a kollaboráns erkölcstelen, egy kemény diktatúrában pedig erkölcsös, mert a népért tenni valamit csak a »körön belül« lehet".[723] Filep az *Ellenpontok* dokumentumait közreadó Tóth Károly Antallal kapcsolatos írásában a fentebb említettek mellett arról is szót ejtett, hogy a „nem illik"-frázisok, a kritikák heves elutasítása gyakorta máig tovább élteti, sőt megszilárdítja az említett magatartásmintának az erkölcsi mértékké avatását. Csakhogy egy diktatúrában jórészt mindenki ellenzékinek tekinthette magát, „még azok is, akik a kommunista pártok központi bizottságaiban ültek; és sokan azok közül, akik utóbb közreműködtek a parancsuralom lebontásában, előbb a megteremtésében kaptak szerepet".[724] Azaz majdhogynem mindenki igazolhatja az életét így vagy úgy morális érvekkel, tettek hiányával, máskor azok megszépítésével, miközben sejthető, senki sincs, nem is volt, aki valamilyen szinten ne tévedett volna. Az 1989 előtti kisebbségi ideológia lényege Erdélyben ugyanis egyértelműen a megmaradás szempontjainak vetett alá mindent. Hívei és kritikusai éppúgy kénytelenek voltak belátni ezt, minthogy az értelmes cselekvés hiányában a passzív rezisztencia látszott a tettérték egyedüli forrásává válni. Mégis könnyen felismerhető, hogy az öncélú ideológia nem alapoz meg semmilyen cselekvést, a passzivitás legfeljebb csak forma lehet, semmiképp sem eredményre vezető cél. Ezért volt különös jelentősége annak is, hogy a második nyilvánosság Partiumban létrejövő formája megkülönböztette a (tudatos?) írói-reálpolitikusi ambícióktól a szamizdat radikális gondolati szabadságát. A kényszerű alkalmazkodás útja helyett, az etnikum érdekeinek defenzív védelme, hangoztatása helyett – elismerve persze a jó szándékot –, (a tények tükrében) sikertelennek, (a hathatós eszközöktől való megfosztottságában) reménytelennek, s méltóságától, lényétől idegennek mondta a hatalommal szembeni folyamatos kisebbségi védekezést.

Nyelvezet az összefoglalásokban

Művész-kép és társadalmi reprezentáció terén a magyarországi Sütő-fogadtatás kultikus jellege szerves alkotórésze a tudományos irodalomtörténeti módszertannak is. A kultusz egyberendező logikája közös beszédmódot, közös nyelvezetet rejt, melynek homogenizáló tendenciája leginkább a különböző összefoglalásokban mérhető. Az első monográfus elemzése a „tökéletes műegésznek" szólt, s az életmű szerencsés alakulásának

[722] Vö. **Bretter** Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.
[723] Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5, 108.
[724] Uo.

köszönhető műfajváltást követő gondolati igényű művekkel a középpontjában, fejlődésrajzot adott. (Monográfiája megszületésekor a hosszúra nyúlt „kiteljesedés nagy évtizede" még kitartani látszott, tehát a tetralógiával a fejlődés addigi legmagasabb, s egyenletesnek mondott fokán állt). Fölfokozott nyelvezete – egy-két sikerültebb elemző részt kivéve – leginkább a gondolati-érzelmi megjelenítésekre összpontosított, így a monográfus „annyira eggyé válik tárgyával, hogy alighanem törést jelentene a pályaképben eme szeretetteljes, megértő hang föladása".[725] A szellemi rokonság odaadó nyelvezete jellemzi a monográfusnak választott szerzőjéről írott sorait is: „Kérdéseinek mélysége, válaszainak következetes gondolatisága, szellemiségének kristályos megnyilatkozása, filozófiai veretű szövege, hagyományos építkezése, míves esszényelve a Galilei, Kegyenc s a Tiszák egyenrangú társaiként mutatja Sütő drámáit". A sűrű nyelvezet, a jelzők sora az alázatos, áhítatos megközelítésben a monográfus nyelvezetére is (a kritikák, recenziók legnagyobb hányada után) érvényessé teszi mindazt, amit kedvelt szerzőjéről ő maga megállapít, vagyis hogy „pazarló bőséggel ír". A kritikától mentes fogadtatás, a kultikus megközelítés az utólagos megszépítő életút mellett az értelmezések textuális nyomaiban is érvényesül. Az első monográfus a pályakezdő novellákat is ugyanolyan hévvel tárgyalja, mint a „kiteljesedés" időszakában született műveket, a *Demeter ajándék élete* például „az empirikus életanyag elevenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik",[726] éppúgy, mint a hetvenes-nyolcvanas évek drámai-epikus művei.[727] A szerzői példázat, a magatartás etikai elsődlegessége jórészt már itt is minden elemző szándékot háttérbe szorít, a legszélesebb olvasóközönség számára íródik. Választott szerzője „mondandója igazáról túlságosan meg akarja győzni az olvasót – helyenként szine elsodorná – nem számol a lassúbb, töprengő befogadás módozataival."[728]

Bertha Zoltán monográfiája a rendszerváltozással már a szemléleti eltérések másfajta megközelítését adhatta volna. Egyrészről az ezópuszi beszéd, a virágnyelv, a metaforizálás terhe nélkül, másrészről, mert a diktatórikus rendszer elmúltával nemcsak annak analízisét, de a kisebbségi léthelyzet önértelmezéseinek kényes kérdéseit és érdekeltségeit is elemezni lehetett volna. Az értékelméleti, eszmetörténeti fogalamak valós tisztázásán túl az esztétikai-poétikai kategóriák megváltozott helyzete is tematizálatlan maradt, s ugyanígy elmaradt a „sorsirodalom" kategóriáinak felülvizsgálata is. Bertha cserébe lét- és ismeretelméleti

[725] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 148.
[726] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 103.
[727] Mellesleg kérdőjeles időtállóságukat az is sejteti, hogy néhány korai összegyűjtés után szerzőjük nem sorolta őket későbbi „felnőtt" kötetbe.
[728] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján viszont a várt műelemzések, a művekkel való foglalatoskodás is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása irányából, az értékpusztulás felől tematizálódik. A kulturális önazonosságban megtestesülő örök értékek eltűnése ellen így aztán minden írói törekvés felértékelődik. Mint említettem, a baloldali elkötelezettség, az 1945 utáni „igyekezet" is a nemzetiségi önmegtartás kétséges esélyeinek növelése által nyer elismerést, s a népiség „kollektivista viselkedéstana", vagy a transzszilvanizmus megújuló eszmeisége is mind ilyen alapon kap helyet a monográfiában.

A harmadik 'monográfia' elfogultságaiban a kritikai szemlélet teljes hiánya legfeljebb „lélektanilag" függhet össze „a nemzeti szempont meghatározó voltával, de pusztán abból nem vezethető le."[729] A nemzeti küldetéstudat jegyében az eltérő értékű teljesítmények közti különbségek elhomályosulnak vagy meg sem említődnek, s a személyes elkötelezettség mögött a társadalomrajz „katasztrófavonulatával szemben a Sütő-pályakép töretlen művészi sikertörténet"-ként idéztetik meg.[730] A monográfia túlzásaival kapcsolatosan ezért Gróh Gáspár is arra az álláspontra jut, hogy az elfogultságnak ez a foka végeredményben a megalapozott dicséretek hitelességét is csorbítja,[731] ahogyan, mint utaltam rá, a személyes élettörténetek, az önéletírás és a konstruált múlt hitelességét is csorbíthatják a különböző életrajzi adatok gyakori 'kiszínezései'.

Mindhárom monográfia általános hiányossága egyébként, hogy nem tárják fel az életműről szóló teljes irodalmat, csak a romániai illetve magyarországi szakirodalomra támaszkodik, s abból is meglehetősen önkényesen válogat.[732] Jól mutatja mindezt, hogy bár több monografikus feldogozás született (s bizonyos fokig Sütő drámáinak összefoglaló, kötetszerű elemzései is annak tekinthetők), máig nem készült az életműről teljes bibliográfia.[733] A különböző válogatások viszont tudatos szelekciókra engednek következtetni, amelyekben a csekély számú, „negatív", esetlegesen kritikusabb hangokat is megütő írások természetesen egyáltalán nem lelhetők fel.

[729] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.*, 188.
[730] Uo.
[731] Uo., 189.
[732] A *Csillag a máglyán* esetén például (mely tematikát a korban Sütőt megelőzve Páskándi verse – *Szervétusz a máglyán* - is fedolgozott) bár nem, vagy csak rézben tartozik a mű értékvonulatához, mégis az oly sok külsődleges szempont mellett egyetlen monográfus sem válaszolt arra a kérdésfelvetésre, amelyik érthetetlennek mondta Sütő hallgatását Stefan Zweig egyik könyvéről, (*Harc egy gondolat körül. Castellio és Calvin,* Bp. Rózsavölgyi és társa, 1937.) amelyik akár több is lehetett őszinte inspirációnál. (Robotos Imre szerint a könyv Sütőt nemcsak megihlette, szövegátvételekre is indította). Vö. **Robotos** Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997, 258-263.
[733] Jelenleg Kuszálik Péter dolgozik rajta.

Az értelmezés világa

A felvázolni kívánt receptív alakulásrend után is érdemes lehet megkérdeznünk, mennyire képes ez a fajta szemlélet túllépni a prakticizmustól és a nemzeti-társadalmi didaktizmustól való függőségen. A szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmákból eredő kritikai meggyőződés, vagy az "elhomályosult" tekintet némely irodalomtörténészi megközelítésben olyan bonthatatlannak tűnő értelmezési vonulatot képvisel, amely a kultikus írói-kritikusi párhuzamokban mérhető. A kritikus is *tanú*, s ez hivatott hitelesíteni tevékenységét. Az általa létrehozott szövegek szimbólumok, amelyek nem helyettesíthetik ugyan magukat a műveket, de képviselik azokat az irodalomtörténeti leírásokban/narratívákban. A kritikus fő funkciója ebben az összefüggésben az olvasás többrétű társadalmi szabályozása, az irodalom társadalmi integrációja s így annak intézményesítése lesz. A szabályozás persze többrétű, hiszen a feladat magába foglalja mind a professzionális, mind a hagyományos, öncélú olvasással szemben támasztott követelményeket. A kritikus másik hagyományos feladata tehát tekintetbe venni, kihez beszél, és annak megfelelően alkalmazni a diszkurzív kontextusokat az értelmezésben. Ez "befelé", a profi olvasás szakmai köre felé értelemszerűen a minél nagyobb részletességet, minél magasabb fokú differenciáltságot jelenti, az értelmezés elvi lezárhatatlanságának és a döntés elvi lehetetlenségének állítását is. A nagyközönség néma olvasó*tömege* számára viszont mindig kevésbé differenciált, az értékhierarchiát világosan kijelölő szimbólumok születnek, mert ezek segítik az olyan ideologikus egységek képzetének kialakítását, mint a nemzet vagy a mi-tudatú kulturális közösség, s ezt többek között épp a kultusz olvastatási stratégiája és hermeneutikai szerkezete segíti elérni.[734] A kultikus irodalomtörténeti diszkurzus tehát művek szimbólumaiból, különböző szempontú redukcióiból áll, ám *nem* feltétlenül magukból a művekből.

A kultikus nyelv általános elfogadása egy értelmező közösség egységét, szemléletazonosságát is tükrözi. Az érvelés mindig rendelkezik valamiféle tónussal, amely cél vagy feladat tekintetében is értelmezhető, s ez az argumentációt már újfajta modalitással egészíti ki: valóságábrázoló, leíró funkciója performativitással társul. Ennek ételmében a befogadók oldalán olyan hozzáállást jelöl ki, amely a kijelentést nem igazságértéke, csupán legitimitása tekintetében ítélheti meg. Hasonló mindez némiképp ahhoz a Lyotard által hangsúlyozott elképzeléshez, melyben narratív legitimitást épp az egyidejűség kapcsán nyer

[734] Ezzel kapcsolatosan lásd részletesebben **Rákai** Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

a szövegekben megszólaló szerző és közönsége.[735] Az értelmezői csoportosulásokat, akár a társadalmi „képzelt" közösséget amúgy semmi sem jellemzi jobban, mint közösség-voltának éppen azon meghatározottsága, amelyben kölcsönös hiten alapuló módon értik meg társadalmi kötelékünknek azt a természetét, amelyen szolidaritásuk nyugszik.[736] A kanonizációban, mint szövegek és értelmezések együttes legitimációs formáiban az értelmezés önkényének és az értelem rögzítettségének átmenetét, „interszubjektív hézag"-át[737] éppen az értelmezőközösségek vallott szemléletazonossága által ismerhetjük fel, s a kultusz során már csak ez utóbbi mozzanat, a végső rögzítettség, mint értelmező fölött álló, magasztos és sérthetetlen entitás, tételezett örök igazság van jelen.

Amennyiben Habermas négy jól megkülönböztethető cselekvésfogalmát[738] (a célelvűt, a normavezéreltet, a dramaturgiait és a kommunikatívat) a fogadtatás diszkurzusaira alkalmaznánk, valószínüleg többnyire csak együttesen érvényesíthetnénk ezeket. Bennük a normavezérelt beszédmód a konvencionális-közösségi cselekvés által generált magatartás-elvárásokat jelenti, míg a dramaturgiai például az olvasóközönség és az őket „beavatni hivatottak" interakciójában érvényesül. A társadalmi funkcióban a képviselet s a küldetés egy értelmezői közösség érdekét, annak felemelkedését szolgálja. A képviseletben az egyéni küldetés, a tanító vagy a felhívó jellegben pedig a kollektív célelvűség hangsúlyozódik.[739]

Szegedy-Maszák Mihály az újabbkori költészeti szereplehetőségekről szóló átfogó tanulmányában tekintette át többek közt a hagyományos erkölcsi tanító, a politikus-költő és a nemzeti költő szerepköreit. Képviseleti íróságában mindhárom könnyedén alkalmazható a sütői életműre. Benne az erkölcsi tanító egyszersmind felvilágosító szerepkörrel is rendelkezik, akit ráadásul „sok esetben gerincessége, vagy bátorsága miatt dicsértek....".[740] A politikai összefonódásokon túl a hatalommal való „szembeszállás" írói szerepvállalása, a művészet mint kihágás teóriája Sütő aktivista prekoncepciói helyébe a hetvenes évekre a társadalmi küldetést nem feladó, csupán a marxista szemléletek után a kisebbségi közösség

[735] Vö. **Lyotard**, Jean-Francois, *A posztmodern állapot*, in UŐ, *A posztmodern állapot*. Bp., Századvég-Gond, 1993, 51.
[736] Az értelmezői közösségekről Fish kapcsán lásd még **Kálmán C.** György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, Bp., Balassi, 2001, kötetben megfogalmazottakat.
[737] Odorics Ferenc kifejezése. – Vö. *Az értelmező közösségek elmélete, i.m.,* 64.
[738] Vö. **Habermas**, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.
[739] A megismerendő tárgy elsődlegessége – esetünkben a nemzetiségi lét problémái – a megismerő emberrel szemben, vagy más szóval az olvasói alávetettség a kánon közösségi jellegében, egyértelműsíti, hogy mind a szerző, mind olvasója, amennyiben „céljaik magasabb rendű értéket képviselnek, mint az egyén", „csak mint a csoport tagja számíthat közmegbecsülésre, vagyis csak akkor és csak annyiban, amennyiben fáradozik az általánosan elfogadott közös ügy érdekében.". Vö. **Hayek**, A. Friedrich, *Miért a legrosszabbak jutnak rendszerint a csúcsra*, in Korunk, 1993/2, 49.
[740] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Szerepjátszás és költészet*., in UŐ, *Minta a szőnyegen*, *i.m,* 72.

nemzeti-kollektív érdekvédelme felé forduló, olykor transzszilván-analógiákra utaló eszmék bizonyos sémáit ülteti.[741] A hetvenes évek közepétől-végétől (Sütő valós magyarországi sikereinek kiszélesedésétől) a recepció origójába éppen a transzszilvanizmus művészi erkölcstana kerül, illetve a teológiai eredetű szenvedésetikája válik meghatározóvá. S bár az életmű elsődleges értelmezése sok tekintetben (így a sajátosság méltósága révén is) ugyan kapcsolódni látszik a kissé egyoldalúan értelmezett transzszilvanizmushoz, illetve a transzszilván életérzés bizonyos korábbi mintáihoz, a „szembeszállás tragikumában"[742]az értelmezések elfeledni látszanak, hogy az érettebb Sütő művek éppen az önálló értékek egyetemes létjogáról, a szenvedés értelmetlenségéről, az erdélyiség mitikus formáinak indokolatlanságairól, illetve egy kérdéskör többféle megközelíthetőségéről is tanúbizonyságot tesznek. Az alaposabb kritikai fogadtatás híján, a felületesebb értékelések mindig egy utólagosan megállapított értékrend felől (s leginkább a vallomások, naplók, vagy éppen a nem túl szerencsés viták perspektívájából) szemlélik az életművet, legtöbbször a szerző önértelmezéseiből vonva le a Sütő-kánon aktív jellemvonásait.

A konkrét műelemzések és a kortárs összevetések kritikai megspórolása, korábban részint az ismerethiányok elfedésére szolgált, részint a bejáratott utak, a kényelmes tájékozódás biztonságát adta. A kanonikus interpretációk módszertanába tartozott az is, amint egyszerű megfeleltetésekkel az Erdélyről kialakult magyarországi összképnek jellemzően sematikus jelrendszerét használta. Olyat, amelyik egy romantikus ideál minden stilizáltságával próbált kompenzálni egy addig kényszerűen elfeledtetett, a napi politikai gyakorlat által száműzött örökségszegmenst. Magára a szépirodalomra, illetve az irodalmi folyamatokra tekintve, annak hitelessége szempontjából nem feltétlenül, eszmei tartalmai miatt viszont mindenképpen egy a korban meghatározó s korábbi tiltásai folytán eszméltető erejű irányzatot képviselt. A magyarországi publikum elfogultságát, ismereteinek kétségkívül leszűkített tartalmait éppen ennek a kapcsolatnak „örökségjellege" is mutatta, amelyik jobb híján a múlthoz igazítva próbált ismeretterjesztő lelkesedéssel világszemlélet-formáló munkába. A nyolcvanas évek derekára Magyarországon leginkább csak a háború utáni nemzedék, vagy legfeljebb az első két Forrás-generáció tagjai válhattak ismertté, arányaiban már elenyésző megmérettetés jutott a hetvenes-nyolcvanas évek „fiataljainak". S az említett

[741] A receptív viszonyokat tekintve a tényirodalom a hetvenes évektől a határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatos elvárásokban éppúgy folytatódik, csak tudatosodik, hogy eddig „a forrongó valóság helyett, mintha inkább az elképzelt ideáról beszéltek volna." (Vö. **Czine**, *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava, 1970, október 17). A kimondhatóság fokozataival a hetvenes évek elején a közösségi gondok bemutatása, „gondjainak minden oldalú körüljárása" (Vö. **Ilia**, *Anyám, i.m.,* 1493.) még a tényirodalom kontinuitásában jellemző csupán, a nyolcvanas években viszont már a nemzetiségi jogfosztások következtében a teljes magyarság és a nemzeti hagyományok képviselete szempontjából is irányadóvá válik.

[742] **Bertha**, *i.m.,* 30.

generációkból is leginkább a kialakított jelrendszernek megfelelő írói életutak, a népi, nemzeti, kollektív beszédmódot képviselők kerültek előtérbe. Nem kis szerepe volt ebben a kialakított sémáknak: a szűkebb társadalomrajznak, az anekdotikus történetszövésnek, az erdélyi népéletnek, a nyelv-féltő, óvó tradicionalizmusnak, vagy a nemzeti sorstragédiáknak, a történelem és természetábrázolás transzszilván hagyományainak. A Tamási által, Nyírő által megformált, vagy éppen Sütő felől legalább részben továbbvitt hagyomány világának.[743]

Mű és írója szétválaszthatatlanságának receptív viszonyrendszerében a megmaradás esztétikája, a sajátosság méltósága is a sütői név által[744] telítődött funkcionális tartalommal, amely képviseleti hatásában ugyanakkor kiteljesítette a teljes erdélyi irodalomképre az így tárgyalt normákat és értékelveket. A korszak meghatározó magyarországi recepciója az erdélyi irodalmat elsődlegesen Sütőhöz mérve, csupán mint kisebbségi elkötelezettségű, értékmentő, anyanyelvápoló irodalmat, a művészt pedig, mint a közösség exponensét, szószólóját kívánta bemutatni. A honmentő retorikák uralta fogadtatástörténet reflexeinek említett merevsége, mely szerint a kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés manapság is változatlan, elfedte a tárgyalt korszak irodalmi strukturáltságát, árnyalatait, amint azt egy hajdani, különböző érdekkörökből vagy éppen kényszerűségből konstruált tendenciózus kánon szemszögéből láttatta, tovább éltette viszont a körülmények megszabta, mégis személyre szabott kultikus kép keretlehetőségeit és választott emblematikusságát.

Mindemellett is fontos hangsúlyozni, hogy 1989-et követően is érvényben maradtak az erős érzelmi hatványok. Bertha Zoltán a nyolcvanas évek romániai irodalmáról, a vitákról (s bennük Sütő szerepeiről) szólva a kilencvenes évekből ugyan belátta, hogy gyakran „a megítélési és értékbizonytalanságok, vagy elfogultságok tévedésekhez vezetnek; filozófiai, etikai szempontok összekeveréséhez, tisztázatlanságához”.[745] (Ilyen a Csipkerózsika-vitában csúcsosodó tematikus jelleg, a „megfelelő” témaválasztás és írói magatartás értékmércévé avatása, illetve az egyetemesnek és a közösséginek a felesleges szembeállítása.) De a megítélésbeli elfogultság tudata a gyakorlatban mégsem tudta kizárni mindezt. Az erdélyi magyar irodalom nyolcvanas éveit tárgyaló fejezet nyitómondata szerint ugyanis „A mai

[743] Ha a kortársak közül Bálint Tibor (*Zokogó majom*) a ’Sánta Angyalok utcáját’, Szilágyi István (*Kő hull apadó kútba*) pedig a századeleji, leginkább csak a tudatokban tovább ható, maradványaiban létező szilágysági kisváros hangulatát idézte meg, Sütő merőben más tradíciókat, más irodalmi vonalat élesztett fel, amint a mezőségi parasztságon keresztül a szórványmagyarság életét, gyakorlati problémáit jelenítette meg.

[744] A szerzőség problematikáját illetően érdekes történeti megközelítést adó Foucault állapította meg, hogy a szerzőség előtérbe-kerülése gyakorlatilag a természettudományokkal fordítottan arányosan vált a jelenkorban mintegy egyedüli rendezőelvvé. Míg a középkorban a tudományok területén volt döntőnek mondható a szerző személye, s az irodalom, vagy a filozófia gyakorta névtelen középkori művekkel számolt, addig a jelenkorra ez arányaiban változott meg. „A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.” Vö. **Foucault**, Michel, *A diskurzus rendje*, in *A Fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk,* (ford, vál. **Romhányi Török** Gábor) Bp., Pallas Stúdió, 1999, 54.

[745] Vö. **Bertha** Zoltán, *Gond és mű*, Bp., Széphalom könyvműhely, 1994.

erdélyi irodalomról – mint ahogy az erdélyi kérdés egészéről – nehéz a megrendülés alapvető élménye nélkül beszélni."[746] Pontosabban az irodalomról „az erdélyi kérdés egésze" nélkül meg sem kíséreltetett beszélni, ebben viszont valóban nehéz lett volna megkerülni az etikai, morális, érzelmi szempontokat. Persze nem feledhető, hogy minden ideológiai rendben mint összefüggés-egészben, a hatalmi normák enyhülése adta játékteret kihasználó diszkurzivitást is jól megkomponált normák működtették. (Ezek, bár nem voltak a szabad rendelkezés tárgyainak tekinthetők, s látszólag kevésbé voltak tekintélyelvűek, – nem a nyílt hatalomra támaszkodtak, mint inkább a nyilvánosságra –, általában egy olyan konszenzust hívtak elő, amely a hagyomány vagy hagyományszegmens újjáélesztendő igényét, a maga kontinuitáselvének mint öntörvényűségnek a hajtóerejében láttatta.[747]) A recepció alakulásrendjét tekintve ezért is kétszeresen figyelembe veendő, hogy az ideológia, amint már Althusser is hangsúlyozta, sosem „párolog el" csupán az ismerete által.[748] A Sütő-recepció alakulása jól illusztrálja a teljes erdélyi irodalomkép torzulási-hajlamait, ám egyben annak újraéledő konzisztenciáját is. Az ilyen torzulások végső kiterjedtségét aprólékosan feltárni talán lehetetlen, egyes szegmenseit strukturáltabb szempontrendszer szerint láttatni azonban nemcsak lehetséges, de szükségszerű is.

A kilencvenes évekre a megváltozott társadalmi-közösségi-politikai szereplehetőségek közt a teljes magyar nyelvterületen felértékelődött, majd egyre nyilvánvalóbbá vált az az igény, hogy színvonalas filológiai és esztétikai nézőpontú megközelítéseknek kellene felváltaniuk az addig meghatározó ideologikus olvasatokat, amelyek valós kritikai szemlélettel, a világnézeti értelmezéseken túl az egyes művek elemzésével, aktualitásával, nyelvi-retorikai vizsgálatával is foglalkoznak. Ahogyan Sütő bizonyos műveinek közéleti-társadalmi hatásairól nem lehet nem tudomást venni, úgy az ilyen értelemben vett ideológiakritika is – mert a teljes ideologikusság kizárására törekedve maga is ideologikussá válna[749] – leginkább azt tarthatja csak igazán járható, elfogadható útnak, ha a politikai helyett a nyelvi-poétikai alakzatok időtállósága révén is „közírássá" minősülve állnák ki az újraolvashatóság kanonikus próbáját Sütő igényesebb szépirodalmi alkotásai.

---

[746] Uo., 110.

[747] Sütő innen tekintve mintegy azt is igazolta, hogy a közösség nevében s érdekében megfogalmazott írói jövendölés, program, képviselet, a huszadik század vége felé is lehet az irodalom, s főképpen az író feladata.

[748] Idézi például **Pyle**, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2, 44.

[749] Kérdés ugyanis, hogy hol juthat igazán szerephez az ideológia vizsgálatának kritikai, demisztifikáló funkciója, ugyanis amennyiben igazolható azon althusser-i állítás, hogy az ideológiát nem oltja ki a róla való tudás, mert ez a tudás az ideológia szükségszerűségének tudása is, akkor szintén kétséges, hogy például az értekezőpróza retorikája esetében, a meggyőzésre irányuló, azt kiváltó eszközök utólagos felismerése, esetleges leleplezése befolyásolhatja-e a szándékolt hatás létrejöttét.

Az életművel való ismételt párbeszédre-lépés elvi feltétele valószínűleg nem talál majd az uralkodó egysíkúságból egy terméketlen dichotóm rendszerbe-lépés ellenében sem más lehetőséget, mint annak történeti értékén túl az esztétikai érvrendszer viszonylagosságában is egy új alapokra helyezett, de a különböző eszmerendszereket figyelembe vevő, tehát kellően befogadó szemléletű, átgondolt Sütő-kép újraalkotását.

Záró megjegyzések

Az életrajzi, olykor naiv biográfiai mutatókkal operáló beszédnek vajon maradtak-e, s ha igen, milyen lehetőségei a posztstrukturalista elméleti irányok erőtereiben? A sajnálatos elhallgatások és a szükségtelen heroizálások mögött, a recepciós kényszerűségnek kétélű folyamataiban összefüggésbe hozható-e még egy leginkább történelmi-földrajzi irodalmiság-eszme vagy életrajzi szerzőség-komponens a szöveg azon hangsúlyaival, amelyekben a biografikus szerzőséget és az elbeszélő szituációkat éppen a befogadás- és narrációelméletek különítik el élesen egymástól? Egyáltalán, az erdélyiség irodalmi jegyei mennyire törvényszerűen kell szövegszerű, szövegen belüli szituációk, s mennyire egy külön magyar sors és kultúraszegmens értékeiként definiálódjanak? Németh Zoltán szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó sorai a tárgyalt erdélyi viszonyokra aposztrofálva is elgondolkodtatóak lehetnek. „Az életrajzi szerző a posztstrukturalista belátások nyomán elveszítette érvényességét a szövegen belül. Éppen ezért feltehető a kérdés: vajon nem veszítette el éppen így a szlovákiai magyar irodalmi terminus az érvényességét a szövegen belüli szituációk megragadásakor?”[750] S ami még fontosabb, érvényben lehet-e még az értékelésnek az a fajta különállást legitimáló aspektusa, mely minden hangoztatott igény ellenére nem volt képes felülírni a vágyott egység megvalósulatlanságát, a kritikai rangban való kölön mércét? A fogadtatás regionális uniformizációja, – mely által nem csak könnyen felismerhetővé vált, de megismerhetőnek is mutatkozott az így értett romániai/erdélyi irodalom – mint említettem egy jelzőjétől gyakorlatilag szabadulni nem tudó irodalmi kategória kényszerű behatároltságaiban született meg a magyarországi recepció számára. Gyökereitől, nemzeti lététől, részben hagyományaitól elszakítva, sarkított történelmi képeket mutatott, amely az évtizedek során egyrészt az internacionalizmus közös jegyeit, másrészt a más államhoz tartozásban az irodalmi különállást, önállóságot, harmadrészt a morális kötődés érzelmi-szellemi tartalmaiban pedig nemzeti egységét hangsúlyozta. Az első nem nemzetben, de azok fölött álló közös minősítéseiben, minőségeiben gondolta el az irodalomesztétikai tartalmakat,

[750] Vö. **Németh** Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005, 21.

a második külön jegyekhez kapcsolódó, de nemzetkarakterológia nélküli, csupán csak nyelvi kötődéseire utaló sajátos jegyeiben, míg az utolsó már irodalmi szempontok fölött álló, elsősorban morális entitásaiban és hatástani népszerűségét biztosító képviseleti jellegében mutatott kohéziós pontokat.

A poétikai vagy a történeti kérdések a kilencvenes évekre is rendre elmaradtak, mert a kérdésfelvetések iránya továbbra is egyértelműen a regionalizmushoz és a kisebbségi meghatározottságokhoz kapcsolódott. Jól példázta a régi álláspontok kitartó érvényét, a szándék ellenére a regionális diszkurzusok hagyományozó erejét, egy a címe szerint korábban feltáratlan értékekre összpontosító tanulmánykötet.[751] A kisebbségi lét problémái olyannyira uralni látszottak a kilencvenes évek első felében is az irodalomértelmezést, hogy gyakorlatilag kísérlet sem, vagy csak alig-alig történt a regionális kultúraszerkezet, az intézményes alárendeltség vagy az irodalom funkcióinak összevetésére, esetleg egyéb jellegű meghatározottságai folytán a használt koncepciók felülvizsgálatára.[752] Pedig, mint utaltam rá, a különálló irodalomszemléleteket elutasítók, vagy a szellemi egység hiánya ellen felszólalók nem egy képletes egyetemesség alatt vélték elgondolhatónak az 1990 után születő műveket és irodalomtörténeti eljárásokat. Az egységes alatt nem a magyarországiba való betagozódás homogenizáló folyamatát gondolták „egyetemesnek". Az irodalmi diszkurzus maga sem egységes, ennek pluralitása azonban nyilvánvalóan nem államhatárok mentén oszlik meg. A terminusok folyamatos felülvizsgálatára és a szempontok minél szélesebb körű érvényesítésére azért is szükség van, mert a különböző régiók esztétikai tapasztalatának meglehetősen kényelmes kikapcsolása, csupán a másság szólamainak hangsúlyozása révén, könnyen folytathatja, legitimálhatja a korábbi különállásokat.

A Kántor–Lángban megjelenő, végsősoron kifejthetetlen, tehát csak utalásokban tetten érhető, s mint említettem, leírhatatlan erdélyi jelzővel, valamint a politikai botrányt keltő kettős kötődéssel, felelősséggel kapcsolatban Láng Gusztáv évekkel később, részben saját pozícióját (is) korrigálva mutatott rá, hogy még történetiségében sem lehet a 'romániai magyar irodalmat', mint sajátos ötvözetet, egyszerre a magyar irodalomhoz s mindeközben Romániához tartozó egyenlő meghatározottságaiban elképzelni. „A kisebbségi helyzet önmagában nem termel ki a nemzetitől lényegesen elütő másságot"[753], hiszen a 'befogadó ország' viszonyulása nem csökkenti (esetleg fordítva) az 'anya'-nemzet kulturális vonzerejét. A hídszerep, s a többes kötődés többek között ezért is tekinthető tartalmatlan,

[751] **Szabó B.** István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.
[752] Vö. ezzel kapcsolatban **Kulcsár-Szabó** Zoltán recenzióját, in ItK, 1995/1 131-133.
[753] Vö. **Láng** Gusztáv, *Séta egy definíció körül*, in UŐ, *Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 1998, 37.

ideológiapolitikai szólamnak. A romániai magyar irodalom romániaisága, erdélyisége, lényegében nem lehet más, mint Mikszáth Jó palócainak „felvidékisége”.[754]

A jelzők kétélű, egyszerre heterogeneitásra utaló és ugyanakkor mégis elválasztó jellegű, a különbségeket értelmezéseikben is hangsúlyozó meghatározottságok egyik elsődleges forrásának a sajátos kritikai visszhang homogeneitása tekinthető, mely a hatvanas évek második felének pezsgő erdélyi irodalmi élete, s a hetvenes nagy korszaka ellenére is leginkább csak egy leszűkített társadalomképnek megfelelő, egységesített irodalmi kánonformát tárgyalt. A magyarországi kritikai visszhang egyszólamúsága és értelmezésmotívumainak gyakori uniformizációja egyrészt, az ismeretek vagy az érdeklődés hiánya, illetve a tudatos, hallgatással történő egyet-nem-értés a leszűkített irodalomképet vagy a funkcionális irodalomszemléletet elutasítók részéről másrészt, a nyolcvanas évek elejére ötvöződve határozta meg a magyarországi felemás fogadtatást. Jó példája volt ennek az évtizedet nyitó említett önszemléleti vita, melyben a magyarországi értekezők, a regionális magyar irodalmakról beszélve a nyolcvanas évtizedre legtöbbször nem, vagy alig említették a kárpátaljai, vagy a felvidéki magyar irodalmat, míg az erdélyi és a vajdasági példákban csak a korábbi általános megfogalmazásokat éltették tovább. Ahogyan a vitaindítóval kapcsolatosan Tőzsér Árpád fogalmazott: ez „a jugoszláviai magyar irodalomra természetesen a »hagyománytalanságot« s a »merész hagyományteremtést«, az avantgardizmust tartja jellemzőnek. A romániai magyar irodalom ezzel szemben a hazai hagyományvédők szemében olyan »sziget«, ahol még nem pusztultak el az »ősi«, az »igazi« magyar hagyományok, amely még mindig hagyományosan „líraközpontú”, „prózában pedig a magyar realizmus vonalát követi”.[755] Tény, hogy a formabővülést és létérzésbeli újdonságokat is hozó vajdasági irodalom mellett az erdélyiben (például a történelmi tárgyú művek, történetibb műfajok révén is) klasszikusabb hagyományok kaptak hangsúlyos szerepet. Ez azonban nem zárja ki, csupán elfedi a valós helyzetet.[756] A kánon intézménye mint ideológiai konstrukció mindig is azért képes konzisztensen megszilárdulni s egyfajta kollektív emlékezetet ölteni, mert hihetővé teszi, hogy szöveg és adott jelentés evidensen összetartozik.

[754] Uo.

[755] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás. 1982/5, 60-64.

[756] Ahogyan Tőzsér is folytatja: „A romániai magyar irodalomból is csak azt a nép-nemzeti vonalat értékelik, amelyik simán adaptálható a »nemzeti irodalomba«. (De a »poétikai modernség és nemzeti tematika« ötvözésével a pestieknél szintén jóval korábban kísérletező Szilágyi Domokosnak már távolról sincs olyan keletje, mint a Tamási-hagyományokat tovább építő Sütőnek). S ebbe az »önszemléletbe« természetesen nem fér bele a pozsonyi Irodalmi Szemle kicsit eklektikus, de mégiscsak szintézis igényű, egyszerre avantgárd és népi anyaga, s legjobb szerzőinek avantgárd népközelsége sem.” Vö. **Tőzsér**, *Önszemlélet és másságtudat, i.m.*

A recepció felszínességét a folyton ismétlődő névsor is jól mutatja. Páskándi Szilágyi Ákosnak írt hosszú (kétrészes) válasz-tanulmánya bizonyos esetekben éppen a láttatott irodalom diagnosztikus egyoldalúságát tagadva válik a recepciónak bizonyító látleletévé, amint Erdély újkori magyar irodalmával kapcsolatban írja: „Ha Szilágyi nem veszi észre (…) ha nem tudja, hogy ott már az ötvenes évek derekán–végén többek között néhány fiatalember olyan szabadversekkel s nyelvi játékossággal kísérletezik, amely később általánosan is jellemző a neoavantgarde nyelvatomizáló, 'nyelvmeghasító' játékaira. Úgy látszik, nem tájékozódott s nem ismeri a hatvanas évek elejének groteszk, abszurdoid erdélyi kísérleteit sem, amelyeknek néhány eleme, motívuma, eredet szerint akár az ötvenes évek derekáig is visszavezethető".[757] A személyes sérelem mellett, jól látható, hogy Páskándi, mint az áttelepült írók többsége, éppen azt nehezményezi, hogy mennyire nem ismertek még a magyarországi szakmai körökben sem az erdélyi irodalmi élet történéseinek valós hátterei, jelenségei, sem pedig azok nagyon összetett indokrendszere. Érvelése remekül példázza, hogy a kialakult kép sematizmusaiba csak a felületes általánosító szemléletek, vagy a kánoni elvárásrendek meghatározta szelektív névsor számít bele. Ezért találóak azok a sorok is, miszerint számos olyan a korban nagyra értékelt szöveget lehetne megnevezni, melyek inkább tekinthetők a kultúra hordozójának, mintsem műalkotásnak.[758]

V. Összegzés helyett.
(Hagyomány és kánon)

[757] Vö. **Páskándi** Géza, *A szellemi visszahonosodásról II*., in Új Forrás, 1982/6. 64.
[758] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja*, in UŐ, *Minta a szőnyegen*, 84.

Hagyomány és kánon viszonya – az assmanni rendszer értelmében – „értelemfüggő, elsőrendű kódex" és „értékfüggő, másodrendű kódex"[759] összefüggéseiben szemlélhető. S bár az említett rendszerben a hagyomány nem annyira szövegszerű, mint inkább egy általános kommunikációforma, a kánon hozzá való viszonya a maga kényszerű és szükségszerű változásában szemlélhető. Arra maga Assmann is figyelmeztetett, hogy a kánon összefüggéseiben sohasem egy magától értetődő értékállapotról van szó, olyas valamiről, mint a grammatikai elfogadhatóság normája, hanem egy tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról.[760] Ez a normarendszer ugyanakkor sokkalta inkább a megszentelő elv alapján bontja ki értékrendszerének tökéletesség-képét, mintsem egy leegyszerűsítő képlet által „harcol ki" magának központi helyet. Az általa „megszentelt" szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra, mint a hagyományban újra felismert értékelvek elfogadására számít.

Sütő életművének meghatározó fejezete, s közvetetten annak sikere is a magyarság asszimilációját célzó román nacionalista kurzus ellenében bontakozott ki. Magyarországon viszont nem csak az erdélyi magyarság fenyegetettsége miatti aggodalom felkeltésével hatott, hanem azzal is, „hogy az itteni magyarság veszélyeztetettségének kifejezését is megtalálta benne."[761] A Sütő-kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból szemlélhető, de közös problematikákat érint. Irodalomtörténeti helyének fennmaradása abban az esetben lehet ígéretes, amennyiben egyfelől nem zárkózik el az életmű legjobb alkotásaihoz is szükséges kritikus távlatoktól, másfelől az esetleges relativizáló tendenciák is túl tudnak majd tekinteni a normatívvá tett s szükségszerűen temporalizált kánoniság kettősségének kényszerén.

Aki az életmű történetét csupán remekművek történeteként képzeli el, evidenciaként kezeli bizonyos történetiségükben és megítélésükben szükségszerűen változó kategóriáknak művekben való örök felismerhetőségét, ilyen jellegű identitását. Ez a magától értetődőség viszont csak egy vagy több közösnek tételezett, ám meglehetősen szubjektív értékkategória irodalmi értékelésekbe való beemelése által nyerheti el feltételezett legitimációját. Éppen ezért a történeti értékelés változó kritériumairól továbbra sem célszerű megfeledkeznünk, ahogyan érdemes szem előtt tartanunk különböző kulturális diszkurzusok, akár egyidejű kánonok, kánonrétegek változó irodalom-felfogását és hatását is. A történeti szempont ilyen forma mellőzhetetlensége nem csak arra ösztönözhet, hogy művek hatásértékét ne jellemzően

[759] Vö. **Assmann**, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999, 115.
[760] Uo., 114.
[761] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*188.

csak egyszólamú recepciójának történetében vagy a jövőnek szóló értelmezéslehetőségeiben szemléljük, hanem zártságának-nyitottságának fokozataiban szinkrón és diakrón analógiákra is figyeljünk.

Az irodalmi kultuszok élettanáról és a szellemi élet tabuinak általános természetrajzáról az elmúlt bő évtized magyarországi kultuszkutatásai révén is megállapítható immár, hogy különböző korok ránk maradt dokumentumai más és más szempontból közelíthetők és értékelhetők. Ráadásul, mint Dávidházi Péter is megjegyezte, ugyanazon drámaelemzések vagy színikritikák, irodalmi emlékünnepélyekről szóló tudósítások, amelyek az irodalomtörténész, a kritikus és a kutató számára gyakorta „magvatlan szócséplésnek látszanak vagy éppen a szakirodalom színvonalának apályát jelzik", kultusztörténeti szempontból gyakran „tanulságosabbak, mint a kritikatörténeti örökség időálló értékei".[762] A kultusznak mint nyelvhasználati módnak számon nem kérhető jelentésszegmensei - a tulajdonképpen bizonyíthatatlan és ugyanakkor cáfolhatatlan tézisei nem csupán eltérnek teljességükben a másfajta diszkurzusformáktól, de miután ki is vonják magukat a racionális értelmezhetőség hatálya alól, árnyaltabb megközelítésük vagy megértésük egyben a szótár-elméletekhez hasonlóan teljességében új paradigmák elfogadását is feltételezik. A kultikus nyelvhasználat erős érzelmi vonásának köszönhetően képes átlényegíteni a kritikai műfajok értekező szövegeit, amelyek egyébként a tapasztalati ellenőrizhetőségnek és igazolhatóságnak igényét eleve adottnak tekintik. A kétféle nyelvhasználati mód tetten érhető gyakran egyazon szerző tollából is, sokszor attól függően, hogy éppen hol, mikor, milyen alkalomra született az írás, illetve attól is, milyen folyóiratban, közvetítő médiumban tartanak igényt az elemzendő, bemutatandó szövegeken túl egy jelenség, teljes írói szerepkör, történeti ábrázolásmód vagy erkölcsi magatartásminta értelmezésére. (Napilapokban megjelent cikkek, tárcák – például Ruffy Péter tollából –, a népszolgálat Balogh Edgár-i értelmében ötvözték az ismeretterjesztést saját kutatásaik eredményeivel)

Amint Takáts József remek összefoglaló tanulmányában megjegyezte, amellett, hogy a kultuszkutatási törekvések szelíden ironizáló irodalomtörténészi beszédhez vezettek, egyúttal az önkritika eszközeivel is éltek. A kezdeti szövegektől (melyek a *kultikus* beállítottságnak és nyelvhasználatnak, valamint ellenfogalmának, a *kritikainak* perspektívájában álltak) továbbléptek a meghatározottságok olyan fokára, melyben kérdésessé vált, mennyiben lehet egyáltalán az irodalomnak és az irodalomról való

[762] Vö. **Dávidházi** Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989, 1-27., - illetve **Takáts** József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 107-134.

beszédnek maga mögött hagyni kultikus szakaszait, s kritikaivá, tárgyszerűvé, ellenőrizhetővé, racionálissá válnia.[763] Azaz olyan anideologikus vagy dezideologikus mozzanatot feltételeznie, melyben az önmagáról való tudás eleve nem korlátozná saját megismerhetőségébe vetett hitét.[764] Az persze, hogy a kultikus-kritikai fogalompár is szükségszerűen vizsgálat tárgyát képezte, legfeljebb jelentőségében, arányaiban csökkentette, hierarchikus voltában viszont nem változtatta meg az imígyen tételezett kultuszkutatásbeli antropológiai logikát. A kritikai törekvésekben a szekularizáció mozzanata megmaradt, ennek kulturális logikája egy inkább horizontális társadalommal, és jól leosztott, disztingvált szerepekkel kívánt dolgozni, s persze a perifériára száműzte volna a kánoniság kultikus meghatározóit. Ezek viszont magát a kultuszt mint közvetítő intézményt továbbra is fenntarthatják, mégpedig egy hierarchikusan elképzelt világ intézményeként.[765]

A kultuszok irodalomtörténeti feltárásai (bár itthon ezek eddig a művelődéstörténet és a kulturális antropológia szempontjából alapvetően a XIX. századra s a XX. század első harmadára korlátozódtak) részben mellőzték a közvetlen hatalom kérdéskörét, s bár ideológiai rendszerekkel dolgoztak, a politikai jelleg meglehetősen kevés esetben került a vizsgálatok körébe. Talán éppen az említett kritikai viszonyulások miatt, olyan „képzetköröket" tárgyaltak, amelyek mintegy nehezékként fedték el a kritikus vizsgálatokat. Hogy ezekkel a kultikus, sokszor hatalmi, ideológiai, autoriter eljárásokkal mégis kénytelen a kultuszra vonatkozó vizsgálódás is élni, azt jól mutatja, hogy jelen műimmanensebb értékeléseket számonkérő eljárás sem térhetett ki előle. (Mert a hazai recepcióesztétika valóban inkább kanonikus és kritikai ambíciókkal párosult, mintsem történetiekkel, mégsem kerülheti meg az olykor erősen politikai beállítottságú irányzatok nyílt hierarchikus vagy szekuláris törekvéseinek máig ható ideologikusságát, melynek valahol a remélt kritikaivá válását csak az irodalom értelmezésének és értelmezési kereteinek a szépirodalomtól való elválasztása révén érhetné el). Hatástanilag tehát egy olyan semleges területen, mely művek és értelmezéseik vázolt kanonikus szétválaszthatatlanságában legfeljebb részrendszerek differenciálódása (temporális eltávolodása) által tárgyalhatná egyes irodalomszemléletek meghatározó jegyeit.

---

[763] Vö. **Takáts** József, *A kultuszkutatás és az új elméletek*, in UŐ., szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 296.

[764] Hasonló mozzanat volt megfigyelhető a kilencvenes évek újabb erdélyi törekvéseiben: a kényszerű elkötelezettségelvek elvetésével az újabb irodalmi csoportosulások egyik első igénye éppen az ilyen jellegű jelentéskioltás volt, amelyben látszólag nem törekedtek ellenideológiára, sem ellenirodalomra. Az immár határokon átívelő *Éneklő Borz* Sütő-száma saját törekvéseikkel kapcsolatosan ezért indíthatott így: „nem antiideológia, hanem anideológia, nem antipolitika, hanem apolitika, nem antisütő, hanem A SÜTŐ." Vö. **Láng** Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

[765] Uo.

A szövegek és olvasásuk értelmezésén túllépő „járulékosságoknak", (szerzői önarcképek, imágók, cselekvések, funkciók, tárgyak, stb.) de Man szavaival az „irodalom külpolitikájának" a háttérbe szorítását az erről való tudásunk elmélyült értelmezői gyakorlata által, de azok társadalmi beágyazottságának képletesen örökös tudatában érhetjük csak el. Az összefonódásukban meghatározó vázolt kánoni diszkurzusok alakulástörténete az irodalomértés történetét is jelentik. A vizsgált korszak kultúrtörténetének és kultúrpolitikája történetének a megíratlansága, részleges feldolgozottsága, és sok esetben polemizáltsága, beleértve a különböző szerkesztőségek és kiadók irányításának, ellenőrzési mechanizmusainak, függőségi viszonyainak és viszonylagos szabadságfokának a meghatározatlanságát, nagymértében hátráltatja az irodalomtörténeti kutatómunkát.[766] A kutatásoknak a listakánoni kiegészítések helyett ezért az értelmezési sémák feltárására célszerű elsődlegesen összpontosítaniuk, amely sémák olyannyira benőtték a befogadás horizontjait, és oly mértékben befolyásolták a jelen esztétikai tapasztalatát is, hogy eddig ismeretlen vagy kevéssé ismert művek aligha tudnának ezen változtatni. A történetiségében vizsgált szűk kánoniság zárt diszkurzusa azonban nem jelentheti sem az egykori alkotások, s legfőképp nem az újabb értékek szükségszerű összehasonlító vizsgálatának mellőzhetőségét. Mert a protokolláris és semmitmondó irodalmi csevelytől, a vállveregetéstől vagy az értetlenkedő elfordulástól bizonyára elérkeztünk már a valódi újraolvasás szügségszerűségének felismeréséig.

A múlttá lett történeti szituációk szerint lekerekített, s egyben érdektelenné is csiszolt Sütő-kép védelmezése, mesterséges fönntartása alighanem értelmetlen és fölösleges is. Érdeklődést nem az ismételt frázisok újjáélesztése, csupán az életmű megtisztítása eredményezhet, még akkor is, ha az ebben érdekelt érvek cáfolhatatlansága és az új szempontok szükségszerűsége negatív irányban korrigálja majd a kialakult kanonikus képleteket és írói pozíciót. Ami megmarad, az életműre rakódott efemer nehezékektől szabadulva, s az egyéb (határon-túli) korabeli művekkel, szerzőkkel a mellérendelésben elhelyezve, elevenebb irodalmi utóéletet eredményezhet majd, mint a politikától szabadulni képtelen, de mégis irodalomesztétikai mércére jogot formáló attitűdök kiüresedőben lévő kanonikus képletei, melyek a közszereplőnek járó túlfűtött, de protokolláris ünneplésekben alig figyeltek a szövegiség hagyományozhatóságának kritériumaira. A korszerűség keretfeltételeinek szövegvizsgálaton túli elvetése a közszereplést szkeptikusan fogadó mai

[766] A polémiákat illetően ráadásul mindmáig tart az irodalmi élet egykori szereplőinek, a különböző szerzőknek, kritikusoknak, szerkesztőknek a – sok esetben egyáltalán nem irodalmi jellegű – nézeteltérése, egyet nem értése, a személyes ellenszenv, a vélt vagy valós felelősség tudatában pedig az áldozati és hatalmi szerepek önkényes leosztása.

álláspontok által ezért is okozhat az autonóm irodalmi értékekben gondolkodók számára az elhallgatásokban, a nem-tamatizálásokban is értetlenséget, az esetlegesen megfogalmazódó kritikákban pedig olykor rágalmakkal felérő vádaknak, teljes eszmerendszerek blaszfémiájának a megélését. A kialakított kép merevsége, sérthetetlennek gondolása pedig a másképp-látás szabadságát nem hatálytalanítja, újabb szövegértésre viszont aligha serkent. Valószínűbb, hogy „az életművet temetetlen halottá teszi."[767] A kritikai visszhang hiányánál is riasztóbb ugyanis az életmű szempontjából a görcsösen ragaszkodó kultuszépítés. A kritikai távlat egyetlen esélye, hogy a mitológiáról és művekről leválasztja az eredeti politikai/ideológiai kontextust, az életmű kapcsán oly sokat emlegetett Németh Lászlóval szólva „kipárolja a régi ítéletrendszerek cefréjéből az irodalmat, hátrahagyva a politikum seprőjét".[768]

Az egyes értelmezések története gyakorlatilag akkor jellemezheti a kánonok történetét, ha nyilvánvalóvá válik, hogy a szűkebben értett (paradigmatikus?) kánonok egyidejűségének, vagy magának a kánonközöttiség állapotának is, (akárcsak irodalmi szövegek és értékeléseik várt vagy valós hatásának) nem csupán kiterjedtsége, de mélysége is meghatározó. Ezek megragadhatósága, az átmenetek állandóságában is az egymásnak ellentmondó igények közt, alighanem az irodalomtörténet egyik legnehezebb feladatát s egyben kihívását jelentik. Minthogy az irodalmi folyamatok természete az olvasói önértés alakzataiban tárja fel (szubjektivitásában maradandó) időtálló értéklehetőségeit, egyes irodalmi szövegek, vagy akár teljes életművek értékvonzatai is az olvasó szubjektumnak (a korra is jellemző) lehetőségeit teszik explicitté, s formálják értékvonulattá mindazt, amit az olvasástechnikák adta mozgásterek kiteljesítése nyújthat. A befogadás aktusai a szövegek önmozgásaiból is táplálkoznak, az értékhatárok megállapításában azonban ez nem zárja ki, hogy a választás egyszerre történeti és esztétikai támpontok szerint érvényesüljön.

[767] Amint némiképp hasonlóan az így kialakított Illyés-képpel, annak védelmezésével kapcsolatosan Lengyel András is leszögezte. Vö. **Lengyel** András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003, 53-63.

[768] Idézi **Ács** Margit, *i.m.*

Az összetett kérdéskört mindazonáltal csak körbejárni lehet, ideologikus kötöttségeit teljességében lebontani aligha. Egy átfogó, az életmű minden darabját az újraértésben megnyilvánuló szándéknak eszmetörténeti, politika-történeti kategóriakészletünket is felül kellene vizsgálnia, s ehhez olyan már-már lehetetlen mértékű kutatásba kellene fognia, amelyik képletesen teljes eszmeköröket összehasonlítva, tudománytörténeti előzményeket és hagyománybeli összefüggéseket vizsgálna.

VI. Könyvészet.

Felhasznált szakirodalom

Ács Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?* in Kortárs, 1997/6.

Ágoston Vilmos, *A levágott kéz felelőssége,* in Alföld, 1991/2.

Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999.

Assmann, Aleida – **Assmann**, Jan red., *Kanon und Zensur*, München, Fink, 1987.

Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978.

Babits Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

Babits Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, második kiadás, é.n.

Bacsó Béla szerk., *Szöveg és interpretáció*, Bp., Cserépfalvi, 1991.

Balassa Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.

Balázs Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

Balázs Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz*. - *nemzedékvallató*. Kolozsvár, Polis, 2001.

Balogh Edgár, *Népi kultúránk megújulásáról van szó,* in Művelődési Útmutató, 1948/1.

Balogh F. András, *Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról,* in *Tárlat* (szerk. **Egyed** Péter.) Bukarest, Kriterion, 1991. 8–30.

Bányai János, *Kisebbségi magyaróra*. *Tanulmányok, kritikák*, Újvidék, Forum, 1996.

Barthes, Roland: *Válogatott írások,* (vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976.

Bécsy Tamás, *Kalandok a drámával: magyar drámák 1945-1989.* Bp., Balassi, 1996.

Beke Ibolya, *A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között*, in *A kárpát-medence népeinek együttélése a 19.-20. században.* (szerk. **Egry** Gábor – **Feitl** István) Bp., Napvilág, 2005.

Béládi Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. -A határon túli magyar irodalom*, (szerk. **Béládi** Miklós) Bp., Akadémiai, 1982.

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Bertha Zoltán, *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in Tiszatáj, 1990/3.

Bertha Zoltán, *Gond és mű*. *Tanulmányok az erdélyi magyar irodalom köréből*, Bp., Széphalom, 1994.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp., TIT, 1984.

Bezeczky Gábor, *Kánon és trópus*, in Helikon, 1998/3.

Bezeczky Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája.* Bukarest, Kriterion, 1984.

Bíró Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997-2000), Bp., Liget könyvek, 2000.

Bisztray Gyula, *Írók az únióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.

Bloom, Harold, *The Western Canon. (The books and school of the ages)* N.Y., Harcourt Brace, 1994; illetve N.Y., Riverhead, 1995.

Bodor Ádám, *A börtön szaga*, Válaszok **Balla** Zsófia kérdéseire, Bp., Magvető, 2002.

Boka László, *A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2004.

Boka László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Boka László, *Ideologikus alakzatok az (1957 utáni) erdélyi irodalom fogadtatásában*, in **Jeney** Éva – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *(Tév)eszmék bűvölete*, Bp., Akadémiai, 2004.

Boka László, *A divattól a kultuszig,* in **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Bonyhai Gábor, *Összegyűjtött munkái*, Bp., Balassi, 2000.

Borbándi Gyula, *Népiség és népiek*. *Esszék, tanulmányok, cikkek*, Bp., Püski, 2000.

Bottoni, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18; illetve in A Hét, 2005, február 17.

Bretter György, *Itt és mást*, Bukarest, Kriterion, 1979.

Bretter György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3.

Bretter György szerk., *Szövegek és körülmények*. Bukarest, Kriterion, 1974.

Bretter Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.

Clausen, Christopher, *„Canon, Theme, and Code"* in *The Hospitable Canon*. (**Nemoianu**, Virgil and **Royal**, Robert eds.) Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Csapody Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

Cs. Gyímesi Éva, *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992.

Cs. Gyímesi Éva, *Értéktudat és önreflexió*, in Korunk, 1992/8.

Cs. Gyímesi Éva, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Cs. Gyímesi Éva, *Az elszigeteltség fokozatai*, in ItK., 1994/5-6.

Cs. Gyímesi Éva, *Colloquium Transsylvanicum*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.

Csak tiszta forrásból, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei. 12. 1980.

Cseh Gergő, **Kalmár** Melinda, **Pór** Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956-1963,* Bp., Osiris, 1999.

Cseke Péter, *„Irodalomirányítás" 1947-1989*, in Korunk, 1996/4.

Czine Mihály, *A romániai magyar irodalom a két világháború között. Az új romániai magyar irodalomról*, in UŐ, *Nép és irodalom,* I-II. Bp., Szépirodalmi, 1981.

Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században, – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

Dávid Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.

Dávid Gyula szerk., *Történelmünk a Duna-medencében*, Kolozsvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság – Polis, 1998.

Dávid Gyula- **Marosi** Péter- **Szász** János, *A romániai magyar irodalom története*, Bukarest, Tankönyvkiadó, 1978. - tankönyv a XII. osztály számára.

Dávid Gyula, **Szász** László szerk., *Egyedül. Székely János emlékezete*, Bp., Nap Kiadó, 1999.

Dávidházi Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1.

Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989

De Man, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

Depew, Mary and **Obbink**, Dirk eds., *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 2000.

Diószegi László – **R. Süle** Andrea szerk., *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1990.

Dobos István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Eagleton, Terry, *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

Eagleton, Terry, *The idea of Culture*, Massachusetts, Blackwell, 2000.

Erdődy Edit szerk., *Magyar irodalom a XX században,* Bp., NHK, 1992.

Even-Zohar, Itamar, *Literature, as goods, literatures, as tools,* in Neohelicon, XXIX, (2002) 1, 75-83.

Even-Zohar, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4., 434-450.

Ézsiás Erzsébet, *Mai magyar dráma*, Bp., Kossuth, 1986.

Fabiny Tibor szerk., *A hermeneutika elmélete*. *Tanulmányok,* Szeged, JATEPress, 1998 Ikonológia és Műértelmezés 3.

Farkas Zsolt, „Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban", in UŐ, Most akkor. Bp., Filum, 1998.

Filep Tamás Gusztáv, *A szobrok tanulsága***,** in Könyvvilág, 1990/6.

Filep Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5.

Filep Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11.

Fish, Stanley, *Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény?,* in Nagyvilág, 1995/4.

Fish, Stanley, *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*, in *Az irodalom elméletei III,* (szerk. **Thomka** Beáta.) Pécs, Jelenkor, 1997.

Fowler, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

Fried István, *Utak és tévutak Kelet-közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989.

Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*. *Four Essays*, New Jersey, Princeton, 1957, - magyarul *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999.

Gadamer, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor) Bp., Gondolat, 1984.

Gálfalvi György, *Marad a láz?* Bukarest, Kriterion, 1977.

Gálfalvi Zsolt, *Közös gond és felelősség*, in Igaz Szó. 1979/1.

Gáll Ernő, *Számvetés*, Kolozsvár, Komp-Press, 1995.

Gáll Ernő, *Napló. I. 1977-1990*, Kolozsvár, Polis, 2003.

Gates, Henry Louis Jr., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992.

Geertz, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in G., C., *Az értelmezés hatalma*, (vál. **Niedermüller** Péter), Bp., Osiris, 2001.

Gergely András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5., 67-70.

Gombrich, Ernst H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*. Oxford, Phaidon, 1979.

Gorak, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.

Gorak, Jan (ed.) *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001.

Görömbei András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvége.* (szerk. **Görömbei** András) Debrecen, Kossuth, 2000.

Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak, 1945-1990,* Debrecen, Kossuth, 1997.

Görömbei András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2. kiadás. (1984) 1993.

Görömbei András szerk., *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* Debrecen, Kossuth, 2000.

Guillory, John, *„Canon",* in *Critical Terms for Literary Study*, (**Lentricchia**, Frank and **McLaughlin**, Thomas eds.) Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Guillory, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press. 1993.

Gróh Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

György Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István szerk., *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, Bp., OSZK - Akadémiai, 2005.

Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.

Hankiss Elemér, *Érték és társadalom*, Bp., Magvető, 1977.

Haraszti Miklós, *A cenzúra esztétikája*. Bp., Magvető. 1991.

Hartman, Geoffrey H., *The faithful question of culture*. N.Y., Columbia University Press, 1997.

Hauser, Arnold, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982.

Hawkes, David, *Ideology.* London & New York, Routledge, Second edition, 2003.

Hoppál Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

Huszár Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003.

Illyés Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III*, *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* (szerk. **Saáry** Éva), Zürich, SMIKK, 1980.

Illyés Gyula, *Szellem és erőszak*, Bp., Magvető, (1978) 1988.

Jauss, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, (vál. szerk., **Kulcsár-Szabó** Zoltán), Bp., Osiris, 1997.

Jákfalvi Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* (szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna), Bp., JAK, L'Harmattan, 2005.

Jancsó Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.

Jánosházy György, *Történelmi drámáinkról. [1960–1990.],* in Látó, 1991/11.

Kalla Zsuzsa szerk., *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.

Kálmán C. György, *Te rongyos (elm)élet!* Bp., Balassi, 1998.

Kálmán C. György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*. Bp., Balassi, 2001.

Kántor Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001.

Kántor Lajos - **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945-1970,* Bukarest, Kriterion, 1971;- Második, javított kiadás, *Romániai magyar irodalom 1944-1970*. címmel! Uo.,1973.

Kennedy, George A., *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89, (1990) 217–225.

Kiss Gy. Csaba, *Közép-Európa, nemezetek, kisebbségek*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Kiss Gy. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, (szerk. **Dávid** Gyula), Kolozsvár, Polis, 1998.

Kiss Gy. Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6.

Kiss Gy. Csaba, *Nemzetiségi lét – nemzetiségi irodalom*, in Alföld, 1975/10.

Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története,* 2. javított kiadás, Bp., Kossuth, 1985.

Kocur László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII*. - *Irodalomelméleti tanulmányok*, (szerk. **Fried** István), Szeged, 2003.

Kókay György – **Buzinkay** Géza – **Murányi** Gábor, *A Magyar sajtó története,* Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000

Kós *Károly levelezése Czine Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.

Kötő József, *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből,* Kolozsvár, 1976.

Kötő József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.), Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991,* (2. kiadás.) Bp., Argumentum, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete,* in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000.

Kulin Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6.43.

Kuncz Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487-492.

Kuszálik Péter, *Irodalomtörténet és vidéke,* in Látó, 1994/5.

L. Balogh Béni szerk., *Kötődések Erdélyhez,* Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Laczkó Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3.

Láng Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.

Láng Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4.

Láng Gusztáv, *Kivándorló irodalom*. *Kísérletek*, Kolozsvár, Komp-Press. 1998. Ariadné könyvek.

Láng Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

Láng Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

Láng Zsolt, *Hányan mentek Piripócsra?* Kolozsvár, Komp-Press, 1995. Ariadné könyvek.

Lauter, Paul, *Canons and Context*. N.Y. Oxford University Press, 1991.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Lengyel András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003.

Lentricchia, Frank and **McLaughlin**, Thomas (eds.) *Critical Terms for Literary Study,* Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Levine, Lawrence W., *The Opening of the American Mind: Canons, Culture, and History*, Boston, Beacon Press, 1996.

Lindenberger, Herbert, *The History in Literature. On: Value, Genre, Institutions,* New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.

Makkai Sándor, *Magunk revíziója*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1931.

Makkai Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

Margócsy István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*. (Kommentár és florilégium), in ItK, 1990/3.

Margócsy István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.

Márkus Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996.

Márkus Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap kiadó, 2002.

Márkus György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992.

Martos Gábor, *Légkör, szellemi arcvonal és a minőség igénye*, Bp., Mérték, 1989.

Martos Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

Mester Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika,* Bp., Kijárat, 2004.

Miklós Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002.

Molnár János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged, 1993.

Mózes Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974-1990*, Marosvásárhely, Mentor, 2004.

Nagy György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press és Polis, 1999.

Németh László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.

Németh Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005.

Nemoianu, Virgil and **Royal**, Robert eds., *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Nyírő József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.

Panek Zoltán, *Írjon ön is írül,* in A Hét, 1978/35.

Páskándi Géza, *A szellemi visszahonosodásról I-II*., in Új Forrás, 1982/5-6.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

Pomogáts Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3.

Pomogáts Béla, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987.

Pomogáts Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1992.

Pomogáts Béla, *Kisebbség és humánum*. *Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból,* 2. átdolgozott kiadás, Bp., Korona Nova, 1998.

Pomogáts Béla, *Erdélyi autonómia – európai integráció*, Nagyvárad, NAT, 2004.

Pyle, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2.

Radnóti Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7.

Radnóti Sándor, *Kánon és relativizmus*, in Alföld, 1996/2.

Radnóti Zsuzsa, *Pro és kontra a kortárs magyar drámáról*, in Alföld, 1997/2.

Rákai Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

Ricoeur, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, (ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály), Bp., Osiris, 1999.

Ricoeur, Paul, *A szöveg világa és az olvasó világa*, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, (szerk. **Thomka** Beáta), Bp., Kijárat, 1998.

Robotos Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997.

Rohonyi Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris - Láthatatlan Kollégium. 2001.

Rónay László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg I. A magyarországi szellemi élet harminc éve, 1948-1978.* Zürich, SMIKK, 1979.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg II. Nyugati magyar kulturális élet a II. világháború után, 1945-1979.* Zürich, SMIKK, 1980.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg III. A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után.* 1945-1980, Zürich, SMIKK, 1980.

Sauerberg, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* London, Macmillan Press Ltd., N.Y., St. Martin's Press Inc. 1997.

Sela-Shefy, Rakefet, *The concept of Canonicity in Polysystem Theory*, in Poetics Today. 11, 1990/3.

Sela-Shefy, Rakefet, *Canon formation revisited: canon and cultural production*, in Neohelicon, XXIX, 2002/2.

Simon Zoltán szerk., *Romániai magyar irodalom 1970–1990*, Az Alföld, 1991/2 számának (Az 1990. november 5–16.-i Debreceni Irodalmi Napok előadásainak) szerkesztett szövege. Debrecen, 1991.

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Stark, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.

Sz. Nagy Péter szerk., *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Bp., Rakéta, 1990.

Szabó B. István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. - az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete 1993. november 25-26-i tudományos konferenciájának előadásai, Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.

Szabó Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *I-IV,* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.

Szakolczay Lajos, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodalmi, 1984.

Szakolczay Lajos: *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996.

Szász László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000.

Szegedy-Maszák Mihály, *The Idea of National Character: A Romantic Heritage,* in **Boerner**, Peter (ed.) *Concepts of National Identity: An Interdisciplinary Dialogue*, Nomos, Baden-Baden, 1986.

Szegedy-Maszák Mihály*, „Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995.

Szegedy-Maszák Mihály, *Literary canons: National and international*, Bp., Akadémiai, 2001.

Szegedy-Maszák Mihály szerk., *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11., 2001.

Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

Szegedy-Maszák Mihály, *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról,* Bp., Krónika-Nova, 2000.

Szekfű Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.

Szekfű Gyula szerk., *Mi a magyar?,* Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

Szeli István, *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993.

Szerb Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.

Szerdahelyi István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

Szilágyi Ákos, *A hetvenes évek „uralkodó eszméi"* in Művészet, 1986/7.

Szilágyi Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4.

Szilágyi Ákos, *Sturm und Drang a legújabb magyar irodalomban*, in Magyar Lettre, 2005/Tavasz.

Szilágyi Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995.

Szirák Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000.

Szondi, Peter, *A modern dráma elmélete. 1880-1950,* Bp., Gondolat, 1979; illetve Bp., Osiris, 2002.

Tabéry Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; illetve Nagyvárad, NAT, 2003.

Takács József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.

Takáts József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Bp., Kijárat, 2000.

Thomka Beáta szerk., *Narratívák 2. Történet és fikció,* Bp., Kijárat, 1998.

Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851.

Tóth Sándor, *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*, in *Rólunk van szó,* Bukarest, Kriterion, 1980.

Tóth Sándor, *Jelentés Erdélyből*, Párizs, n.n. 1989 (1987).

Tönnies, Ferdinand, *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983.

Tőzsér Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998.

Tőzsér Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.

Vallasek Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2.

Vallasek Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004.

Vécsi Nagy Zoltán szerk., *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965-75,* Bp., Ernst Múzeum, 2002.

Végh Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1.

Veres András szerk., *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek klubjában. 1980. április 10-12,* Bp., Balassi, 2002.

Veres András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*, in Beszélő, 1996/6.

Vida Gábor, *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?,* in Látó, 1998/3.

Vincze Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989,* http://vincze.adatbank.transindex.ro

Vincze Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

Vincze Gábor, *Ceausescu „fantomszervezete*": *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

Vincze Gábor, *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig"*, in *Kötődések Erdélyhez*, (szerk. **L. Balogh** Béni), Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Visky András, *Szolgálni és (ki)szolgálni,* in Kalligram, 1996/4, 68-71.

Von Hallberg, Robert, ed. *Canons*, London and Chicago, The University of Chicago Press. 1983.

Wellek, René – **Warren**, Austin, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972; illetve Bp., Osiris, 2002.

Z. Varga Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.

Zizek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology*, New York, Verso, 1998.

Felhasznált, életműről szóló cikkek és tanulmányok.

Ablonczy László: Csillag a máglyán. = Alföld, 1976. 3. sz. 87–91.
Ablonczy László: Az álmatlanság álmai. = Forrás, 1976. 9. sz. 87–89.
Ablonczy László: Az írás megbékítő hatalma. = Forrás, 1977. 5-6. sz. 3-7.
Ablonczy László: A vesszőzés módozatai. = Alföld, 1978. 7. sz. 98–100.
Ablonczy László: Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Forrás, 1978. 1. sz. 86–88.
Ablonczy László: Hófúvásos időben. = Tiszatáj, 1986. 3. sz. 91–96.
Ablonczy László: Sütő András: Az Álomkommandó. = Confessio, 1988. 1. sz. 114–117.
Ablonczy László: A tízesztendős Szuzai menyegző. = Tiszatáj, 1990. 1. sz. 91–94.
Ablonczy László: „S kezdék nevetni a sírás helyett.” = Tiszatáj, 1993. 11. sz. 50–58.
Alexa Károly: Sütő András: Istenek és falovacskák. = Kortárs, 1973. 12. sz. 2033–2035.
Alexa Károly: Maros menti Parainesis. = Kortárs, 1977. 12. sz. 2000–2003.
Almási Miklós: Sütő András: Álomkommandó. = Kritika, 1987. 11. sz. 33-34.
Annus József: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1976. 2. sz. 88–90.
Annus József: András ama tiszta ingben…= Tiszatáj, 1982. 1. sz. 82-84.
Bakonyi István: Írónk és kora: Vázlat Sütő Andrásról. = Új Forrás 1991. 12. sz. 70-74.
Balázs Mihály: Sütő András. = Írók, képek II. 3. kiadás. Szerk.: Dr. Szabó Ödönné. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 258–273.
Balázs Sándor: Münzer felelőssége. = Korunk, 1975. 7. sz. 522–526.
Balázs Sándor: Egy mű vallásbölcseleti háttere. A „Csillag a máglyán” című drámáról. = Világosság, 1977. 2. sz. 96–100.
Balogh Edgár: Köszönet egy könyvajánlásért. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 172–177.
Balogh Edgár: Sütő András itt marad. = B. E.: Acéltükör mélye. Kriterion, Bukarest, 1982. 74–76.
Balogh Edgár: Sütő András házi ünnepére. = B. E.: Magyarok, románok, szlávok. Kossuth, Budapest, 1986. 225–227.
Balogh László: Sütő András: Emberek indulnak. = Új Hang, 1954. 6. sz. 88–91.
Bálint Tibor: Hétköznapok a keresztfán. = B. T.: Kenyér és gyertyaláng. Dacia, Kolozsvár, 1975. 110–116.
Barota Mihály: Omló egek alatt. = Életünk 1991. 6. sz. 569-572.
Bata Imre: Sütő András drámáinak nyelvéről. = Új írás, 1976. 3. sz. 80-82.
Bécsy Tamás: A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában. = Színház, 1978. 7. sz. 1–7.
Bécsy Tamás: Jellemek és cselekmény. = Új Írás. 1976. 3. sz. 82-86.
Béládi Miklós: Tártkarú világ – Sütő András novellái. = Élet és Irodalom. 1960. 38. sz. 8.
Bellyei László: Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához. = Életünk, 1975. 2. sz. 169–173.
Berkes Erzsébet: Egy Lócsiszár virágvasárnapja. = Kritika, 1974. 12. sz. 19.
Berkes Erzsébet: Advent a Hargitán. = Kritika 1986. 4. sz. 27-28.
Berkes Erzsébet: Szökésben a falvédőről. = Élet és Irodalom, 1986. IV., 18.
Bertha Csilla: Nemzeti sorstragédiák. Párhuzamok Sütő András és Brian Friel drámájában. = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1. Eger, 1987. 51–70.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. Monográfia Sütő Andrásról. = B. Z.: Gond és mű. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1994. 11–131.; 177–180.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar gondok – újabb könyvek tükrében. = Magyar Élet, 1994. 2. sz. 13–18.
Bertha Zoltán: A közösség homlokráncai – Sütő András arcképéhez. = Magyar Napló, 1995. 7. sz. 20–23.

Bretter György: A hegyen túl is hegy van. = B. Gy.: Itt és mást. Kriterion, Bukarest, 1979. 472–479.
Czine Mihály: Halkított, köznapi köszöntés. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 6-8.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. = Alföld, 1979. 8. sz. 56-59.
Czine Mihály: Olvasónapló. = Forrás, 1992. 2. sz. 89-90.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. Anyám könnyű álmot ígér. Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Cz. M.: Nép és Irodalom I–II. Szépirodalmi, Bp. 1981. II. 140–155.
Czine Mihály: Sütő András könyve. = Forrás, 1992. 2. sz. 89–90.
Cs. Nagy Ibolya: A bölcsőhely parancsai. = Alföld, 1977. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Mese – mesén túli üzenettel. = Alföld, 1987. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Út a méltóságától megfosztott emberig. = Hitel, 1999. 12. 87–97.
Csányi László: A kollektív sorsviselés iskolája. = Új írás, 1984. 8. sz. 111-113.
Cseres Tibor: Szavaink Nagyfejedelemsége. = Élet és Irodalom, 1977. 51. sz. 3.
Csoóri Sándor: Az elveszített szem fényei. = Cs. S.: Tenger és diólevél I–II. Püski, Bp. 1994. I. 518–520.
Csűrös Miklós: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Kortárs, 1982. 5. sz. 816–818.
Dobos László: Levél Sütő Andráshoz. = Alföld, 1977. 6. sz. 34–35.
Dömény Katalin: A mandátumos erdélyi író műhelye egy rekonstruált keletkezéstörténet tükrében. - Egy lócsiszár virágvasárnapja c. drámájának geneziséhez. = Szivárvány, 14. évf. 1993. 41. sz. 125-129.
Duba Gyula: A megmaradás hirdetője. = Irodalmi Szemle, 1977. 7. sz. 649–650.
Egyed Péter: A műhely aggodalma és bizonyossága. = Korunk, 1981. 6. sz. 448–451.
Elek Tibor: A lehetetlen kísértése. = E. T.: Szabadságszerelem. Pozsony, 1994. 83–96.
Éltető József: Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek. = Ötven nagyon fontos regény: műismertetés és műelemzés / (Aczél Géza, Ádám Péter, Bakcsi György et al. 2. módosított kiad.) - Lord Könyvkiadó, Bp., 1998.- 314-319.
Ézsiás Erzsébet: Sütő András. = É. E.: Mai magyar dráma. Kossuth, Bp. 1986. 105–114.
Farkas Árpád: Pusztakamarási körtevirág. = F. Á.: Asszonyidő. Bukarest, 1983. 91–99.
Fehér István: Anyám könnyű álmot ígér. = Kritika, 1973. 1. sz. 26.
E. Fehér Pál: Nota bene. A szuzai menyegző. = Élet és Irodalom 1980. 24. sz. 6.
Fenyő István: Forradalom és humanizmus. = F. I.: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp. 1979. 678–697.
Fenyvesi Félix Lajos: Őrszem a Hargitán. = Confessio. - 21. évf. 1997. 3. sz. 47-48.
Féja Géza: Műfaj születik. = F. G.: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp. 1978. 184–189.
Fodor Sándor: Magasrendű harmónia. = Utunk, 1970. 12. sz. 1.
Fónod Zoltán: Mi dolgunk a világon… – A történelem parancsai Sütő András műveiben. = Irodalmi Szemle, 1982. 3. sz. 243-245.
Földes László: Emberek indulnak. = Igaz Szó, 1953. 4. sz. 114–123.
Gách Marianne: 21 kérdés Sütő Andráshoz. Film, Színház, Muzsika, 1976. 1. sz.
Gál Sándor: Csillag a máglyán. = Irodalmi Szemle, 1977. 2. sz. 164–165.
Gálfalvi Zsolt: Félrejáró Salamon. = Utunk, 1956. 39. sz.
Gálfalvi Zsolt: Vallomás az elkötelezettségről. Drámák humánuma – avagy a humánum drámái. = G. Zs.: Az írás értelme. Kriterion, Bukarest, 1977. 179–204.
Gálfalvi Zsolt: Sütő András drámái és az Éden kristályfái. = Sütő András: Három dráma. Eminescu, Bukarest, 1982. 5–14.
Gáll Ernő: „Holt-tengeri” jelentés. = G. E.: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Szépirodalmi, Bp. 1978. 192–195.
Gáll Ernő: A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája. = G. E.: A sajátosság méltósága. Magvető, Bp. 1983. 97–121.
G. Kiss Valéria: Ahol véget ér a szó… = Alföld, 1977. 6. sz. 57–59.

Görömbei András: A megmaradás etikája és esztétikája. = Alföld, 1974. 7. sz. 60-65.
Görömbei András: "Kelj fel és beszélj" = Tiszatáj, 1978. 3. sz. p. 71-75.
Görömbei András: Sütő András felszólalása fejtartásunk ügyében. = Tiszatáj, 1979. 2. sz. 68-75.
Görömbei András: Az önvizsgálat belső kényszere. = Alföld, 1981. 6. sz. 84-89.
Görömbei András: A hatalom gyermekkori játszótársa. = Tiszatáj, 1982. 7. sz. 45-51.
Görömbei András: "Az ember amíg él, játszani is akar". = Alföld, 1984. 5. sz. 66-77.
Görömbei András: Folytatás és megújulás: Sütő András prózaművészete az ötvenes és hatvanas évek fordulóján. = Tiszatáj, 1984. 10. sz. 56-64.
Görömbei András: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 38-49. p.
Görömbei András: "Felgyűlt az idő" : Az Anyám könnyű álmot ígér időszerkezete. = Alföld, 1977. 6. sz. p. 47-51. illetve "Ki viszi át...?" / Görömbei András. - Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.- p. 323-334.
Görömbei András: Sütő András: Sikaszói fenyőforgácsok. = Alföld, 1988. 7. sz. 84–86.
Görömbei András: A lőtt lábú madár nyomában. = Életünk, 1989. 1/2. sz.. 88-90.
Görömbei András: Sütő András. In: G. A.: Kisebbségi magyar irodalmak 2. kiad. Kossuth Egyeteni Kiadó, Debrecen 1997.; 3. bőv. kiad. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2001.
Görömbei András: Tűnődés Sütő András naplójegyzeteinek olvasása közben – kitérőkkel. = Alföld, 1991. 8. sz. 83–90.
Görömbei András: Sütő András. = G. A.: Napjaink kisebbségi magyar irodalma. Tankönyvkiadó, Bp. 1993. 25–38.
Görömbei András: Erdélyi változatlanságok. Sütő András könyve = Hitel, 2001. 10. sz. 103–106.
Grezsa Ferenc: Sziszüfosz mai szerepben. = Új Írás, 1982. 4. sz. 106–108.
Grezsa Ferenc: Omló egek alatt. = Kortárs, 1991. 1. sz. 160-162. Illetve: G. F.: Vonzások és vallomások. Szeged, Tiszatáj, 1999. 322-327.
Ilia Mihály: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Kortárs, 1970. 9. sz. 1492–1493.
Illyés Elemér: Négy erdélyi prózaíró. = Új Látóhatár, 1971. 5. sz. 539–546.
Illyés Gyula: Sütő András nagy úton. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.
Imre László: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Alföld, 1971. 2. sz. 81–83.
Imre László: Sütő András: Rigó és apostol. = Alföld, 1971. 1. sz. 84–85.
Iszlai Zoltán: „Hogy megmaradjunk”. = I. Z.: A valóság közelében. Kossuth, Bp. 1983. 16–20.
Izsák József: Tűnődés a tűnődésben. = Igaz Szó, 1958. 5. sz. 766–770.
Izsák József: Példázat az emberségről. = Igaz Szó, 1961. 6. sz. 857–859.
Jánosházy György: Átfogóbb társadalomrajz felé. = Igaz Szó, 1960. 2. sz. 282–287.
Kacsó Sándor: A parasztkérdés irodalmunkban. = K. S.: Írók – írások. Irodalmi, Bukarest, 1964. 223–233.
Kántor Lajos: Az írói gond változásai. = Korunk, 1970. 6. sz. 956–959.
Kántor Lajos: Táj és világ gondja. = Korunk, 1973. 11. sz. 1635–1639.
Kántor Lajos: A megtalált színház. = Korunk, 1975. 6. sz. 425–433.
Kántor Lajos: A tiltakozás metaforái. = K. L.: Korváltás. Kriterion, Bukarest 1979. 45–50.
Kántor Lajos: „… meg nem maradhatunk az alázat porában”. = K. L.: Korunk: avantgarde és népiség. Magvető, Bp. 1980. 495–503.
Kelemen János: Sütő András: Tártkarú világ. = Kortárs, 1960. 6. sz. 968–969.
Kereskényi Sándor: Értékválság a kisebbségi kritikában. = Alföld, 1994. 2. sz. 87–89.
Kocsis István: Dalon túli dallal… = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 202–203.
Koltai Tamás: Sütő András: Csillag a máglyán. = K. T.: Magyar drámák színháza. NPI, Bp. 1979. 213–216.

Koltai Tamás: „Felügyelőnk, a Nagy Romlás.” = Élet és Irodalom, 1986. 2. sz. 13, illetve K. T.: Színházváltás 1986–1991. Meszprint, Bp. 1991. 7–10.
Kós Károly: Levél Sütő Andráshoz "A Kolozsváriak"-ról. = Kortárs 1973. 12. sz. 1876-1878.
Kósa Csaba: Erdély fáklyái: A tűzfelelős. = Új Idő 1990. 12. sz. 10-16.
Kovács János: Epikusi tűnődések. = K. J.: Kétség és bizonyosság. Kriterion, Bukarest, 1981. 106–122.
Kovács Sándor Iván: Istenek és falovacskák. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp., 1978. 403-409.
Kovács Sándor Iván: Tűnődések a fennmaradás módozatain. Költészet és valóság Sütő András Kálvin-drámájában. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp. 1978. 410–421.
Láng Gusztáv: Eszme és történelem. = Alföld, 1977. 6. sz. 42–43.
Lászlóffy Aladár: Ars poetica útközben. = Igaz Szó, 1971. 8. sz. 262–266.
Lázok János: A céltól az eszközig: a Sütő-novelláktól a Sütő-drámákig. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 17–30.
Lázok János: Gondolat és/vagy cselekvés? = Korunk, 1983. 2. sz. 143–150.
Lázok János: A kerek félalmák paradoxonai. = Korunk, 1983. 9. sz. 739–744.
Lázok János: Évek és hazajáró lelkek Sütő András trilógiájában. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 137–140.
Lázok János: A céltól az eszközökig. = Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. 176–210.
Lázok János: A Káin és Ábel metaforikus mélyszerkezete. = Korunk, 1992. 8. sz. 48–55.
Lázok János: "Az év könyve". = Beszélő 3. évf. 1998. 1. sz. 80-84.
Lehel Katalin: Az igazság megszállottja Sütő András drámai életművében. = Somogy, 1991. 1. sz. 52-54.
Marosi Péter: Félrejáró Salamon nyomában. = Igaz Szó, 1956. 12. sz. 1845–1850.
Marosi Péter: Kolhaas haragja és Harag Kolhaasa. Sütő genfi zsoltára. Káin tragédiája. = M. P.: Világ végén virradat. Bukarest, 1980. 142–163.
Martinkó András: Con amore. = Kritika, 1970. 1. sz. 34–38.
Márkus Béla: Fájdalmas farsangi játék. = Alföld, 1977. 6. sz. 60–63.
Márkus Béla: A betokosodott kudarc. = Hitel, 1994. 1. sz. 94–101.
Márkus Béla: Pünkösdi lélekkel. Sütő András: Erdélyi változatlanságok = Reformátusok Lapja, 2001. június 3.
Márkus Béla: A szolgák felelősségével. (Sütő András: Erdélyi változatlanságok.) = Tiszatáj, 2002. július, 77–86.
Melczer Tibor: Évek – hazajáró lelkek. = Kritika, 1982. 6. sz. 34.
Mész Lászlóné: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán = ML: Mai magyar drámák. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 96–143.; 3. kiad. - Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 193. - (Műelemzések kiskönyvtára)
Miklós Róbert: Cseppben a tenger. = Napjaink, 1970. 11. sz. 10.
Nagy Pál: Drámaírók sikere. = Igaz Szó, 1962. 6. sz. 881–887.
Nagy Pál: Nyugtalan ember. = Igaz Szó, 1963. 5. sz. 794–795.
Nagy Pál: Az idő hullámhosszán. = Igaz Szó, 1967. 1. sz. 572–581.
Nagy Pál: Előszó. = Sütő András: Misi, a csillagos homlokú. Kolozsvár, 1972. 5–27.
Nagy Péter: Sütő András két drámája. = N. P.: Olvasó. Szépirodalmi, Bp. 1980. 3456–352.
Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről. = Magyar Nyelvőr, 1983. 1. sz. 68–75.
Nemes Rita: Vitairatok a Romlás ellenében: Sütő András drámáiról. = Hitel 13. 2000. 10. sz. 101-108.
Olasz Sándor: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Forrás, 1982. 3. sz. 82–83.
Oltyán Béla: Máglyák és csillagok: Sütő András etikája. = Tiszatáj, 1987. 6. sz. 3-12.
Pákovics Miklós: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Kritika, 1980. 12. sz. 34.

Pálfy G. István: A hitvitázó. = Alföld, 1977. 6. sz. 36–41.
Pálfy G. István: Mosolyba göngyölt aggodalom. = Tiszatáj, 1978. 6. sz. 86–92.
Pálfy G. István: A hitvigyázó. = Forrás, 1979. 3. sz. 74–80.
Pálfy G. István: Főhajtás Sütő Andrásnak. = P. G. I.: Jó hazát teremteni. Magyar Ifjúság Szerk., Bp. 1988. 131–134.
Páll Árpád: Azonos mondanivaló, különböző műfajok, avagy jegyzetek a drámaíró Sütő Andrásról. = P. Á.: Színházi világtájak. Bukarest, 1987. 240–250.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Egy lócsiszár…) = Jelenkor, 1986. 4. sz. 341-345.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Álomkommandó) = Jelenkor, 1988. 6. sz. 530–534.
Pásztor Emil: A romániai magyar irodalom és magyar nyelv új színei Sütő András naplójegyzeteiben. = Könyvtáros, 1972. 2. sz. 110-112.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága. = P. Gy.: Olvasópróbák. Felsőmagyarország, Miskolc, 1994. 199–211.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága: Rend és rendetlenség Sütő András drámáiban. = Napjaink, 1989. 10. sz. 27-30.
Pomogáts Béla: A valóság vonzásában. = Jelenkor, 1970. 12. sz. 1146-1150.
Pomogáts Béla: Az önkeresés útján. = Jelenkor, 1972. 1. sz. 937–944.
Pomogáts Béla: Sütő András. = Alföld, 1972. 12. sz. 43–49.
Pomogáts Béla: Anyanyelv és közösség. = Jelenkor, 1978. 4. sz. 361-362.
Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Gondolat, Bp. 1982.
Pomogáts Béla: Sütő András szolgálata. = Confessio, 1986. 4. sz. 79–83.
Pomogáts Béla: Könyvek a romániai magyar irodalomról. = Irodalomtörténeti közlemények, 1986. 4. sz. 457-465.
Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető, Bp. 1987.
Pomogáts Béla: Költészetben elbeszélt szociográfia. = P. B.: Kisebbség és humánum. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 173–186.
Popovici, Titus: Drága András! = Alföld, 1977. 6. sz. 45–46.
Reményi József Tamás: Anyám könnyű álmot ígér. = Magyar irodalom, 1945-1995. Műelemzések. (szerk. Reményi József Tamás, Tarján Tamás). Corvina, Bp., 1996. 147-151.
Rácz Győző: Nyelv és történelem. = R. Gy.: Értelem és szépség. Bukarest, 1972. 349–350.
Rácz Győző: Sorskérdések lírája. A forradalom etikája. A máglyán nem égnek el a csillagok. = R. Gy.: A lírától a metafizikáig. Bukarest, 1976. 124–129.; 167–197.
Rácz-Székely Győző: Sütő Andrásról – új könyve ürügyén. = Forrás, 1971. 1. sz. 82–84.
Rácz-Székely Győző: Meditáció Sütő András „úti tűnődéseiről”. = Forrás, 1971. 4. sz. 87–89.
Reuter Lajos: Vázlat Parmenion tragédiájáról. = Forrás, 1984. 8. sz. 40–47.
Réz Pál: Beváltott ígéret. = Élet és Irodalom, 1970. 17. sz. 10. illetve R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Szépirodalmi, Bp. 1973. 373–379.
Réz Pál: Itt állok, másként nem tehetek. = Tiszatáj, 1976. 3. sz. 90–95.
Robotos Imre: Hatalom és hatalmaskodás komikuma. = R. I.: A nevetés vonzásában. Bukarest, 1973. 208–227.
Robotos Imre: Ablak a századok falán. A hatalom örvényeiben. = R. I.: Arányok rendjében. Bukarest, 1981. 89–104.
Ruffy Péter: Sütő András. = R. P.: Világaim. Szépirodalmi, Bp. 1979. 315–322.
Sándor Iván: A tetthiány némasága. = Alföld, 1988. 2. sz. 24–30.
Schreiber György: „Drámát írtál, Häftling!” = Mozgó Világ, 1987. 12. sz. 112–116.
Sinkovits Imre: Esemény. = Tiszatáj, 1985 12. sz. 35-36.
Sík Ferenc: Sütő András a Nemzeti Színházban. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 32-34.

Sík Ferenc: Kegyelmi kérvény. Az Álomkommandóról. = Alföld, 1987. 6. sz. 50-51.
Sőni Pál: Sütő András novellái. = S. P.: Irodalmi bírálatok. Bukarest, 1955. 87–95.
Sőni Pál: Sütő András. = S. P.: Művek vonzása. Irodalmi, Bukarest, 1967. 229–236.
Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969.
Szabó B. István: Az év regénye. = Új Írás, 1971. 1. sz. 120–123.
Szabó B. István: A sajátosság méltósága. = Új írás, 1988. 11. sz. 116–118.
Szabó Zoltán: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk." = Új Látóhatár, 1975. 2. sz. 173–177.
Szakolczay Lajos: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Új írás, 1977. 7. sz. 83–91.
Szakolczay Lajos: A fűszál lehajlik. Szóló száj. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984.
Szakolczay Lajos: Tűnődés útközben. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp., 1984. 288–296.
Szakolczay Lajos: Esszéítélet. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 281–287.
Szakolczay Lajos: Megtalált világ. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 269–280.
Szakolczay Lajos: A vélekedés szabadsága: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 297–320.
Szakolczay Lajos: A megmaradás esztétikája. = Sz. L.: A csavargó esztétikája. Balassi Kiadó, Bp., 1996. 141-151.
Szakolczay Lajos: Sütő András metaforaigazsága. = Sz. L.: Ötágú síp. Magvető, Bp. 1989. 467–473.
Szakolczay Lajos: Kötél homokból. Tevan, Békéscsaba, 1994.
Szakolczay Lajos: Égő házban nem fésülködni kell, hanem tüzet oltani. = Kortárs, 2002. 6. sz. 49–54.
Szász János: Két formanyelv mezsgyéjén. = Igaz Szó, 1967. 6. sz. 923–927.
Szász János: Sajátosság és egyetemesség. = Sz. J.: A hittől az eszméletig. Bukarest, 1981. 13–18.
Szász János: Sütő András Herder-díja. = Sz. J.: A fennmaradás esélyei. Gondolat, Bp. 1986. 133–135.
Szász László: Három írói attitűd. = Sz. L.: Egy szerencsés kelet-európai – Székely János. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2000. 31-54.
Szávai Géza: Válasz Sütő Andrásnak. = Sz. G.: Szinopszis. Bukarest, 1981. 231–234.
Szekér Endre: Vallomás Sütő Andrásról. = Sz. E.: Érték és írás. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1981. 253–256.
Szekér Endre: Sütő András sikaszói gyémántjai. = Sz. E.: Erős várunk a vers. Forrás Szerk.–Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 1991. 129–134.
Székelyhidi Ágoston: Sütő András: Egy pakli dohány. = Alföld, 1955. 5. sz. 91–93.
Szerdahelyi István: Sütő András: Rigó és Apostol. = Kortárs, 1971. 5. sz. 822-823.
Szerdahelyi István: A feldobott pénzdarab pillanatában. = Kritika, 1987. 6. sz. 18-19.
Szilágyi Ferenc: „…megváltani a senyvedő nyelvet…" = Magyar Nyelvőr, 1978. 4. sz. 431–444.
Szilágyi Júlia: A lelkiismeret dokumentuma. = Korunk, 1971. 4. sz. 643–646.
Szőcs István: Újabb Holt-tengeri tekercsek. = Utunk, 1970. 17. sz. 1–2.
Szőcs István: Az állandó gyorsulás végzete. = Utunk, 1975. 49. sz. 1–2.
Szőcs István. Engedjétek hozzászólni a szavakat I–II. = Utunk, 1977. 48. sz. 3.; 1977. 51. sz. 3.
Tánczos Gábor: Sütő András ars poeticája. = Élet és Irodalom, 1973. 49. sz. 11.
Tarján Tamás: Sütő András a drámaköltő. = Színház, 1976. 3. sz. 1-7.

Tarján Tamás: Itt állok, másként nem tehetek. = T. T.: Kortársi dráma. Magvető, Bp. 1983. 134–158.
Tarján Tamás: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán. = T. T.: Százszorszínház. Magvető, Bp. 1983. 246–254.
Tarján Tamás: Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig. = Kritika, 1986. 4. sz. 26-27.
Tarján Tamás: Csillag a máglyán. = Száz híres színdarab / (szerk. Koltai Tamás és Takács István.). Népszava, Bp., 1989. 2. köt. - 202-209.
Tarján Tamás: Színművek. = Vigília, 1992. 10. sz. 793-794.
Tófalvi Zoltán: Hányfejű sárkány alszik velünk? = Hitel, 1991. 20. sz. 25.
Tolvaj Bertalan: Tűnődések Sütő András könyveiről. = T. B.: Az irodalom vonzásában. Pozsony–Bp. Madách–Szépirodalmi, 1977. 96–111.
Tüskés Tibor: Egy csupor zsír. = T.T. : Titokkereső. Pátria, Bp., 1991.- p. 185-190.
Utasi Mária: Sütő András szavai. = Üzenet, 1978. 9. sz. 519–521.
Varga Domokos: A megmaradás irodalma. = Valóság, 1970. 8. sz. 84–86.
Varga Lajos Márton: Évek – hazajáró lelkek. = Jelenkor, 1981. 11. sz. 1012–1019.
Varga Zoltán: Tenger a cseppben. Gondolatébresztő tűnődések. = V. Z.: Periszkóp. Forum, Újvidék, 1975. 92–99.
Vasy Géza: Anyám könnyű álmot ígér. = 7x7 híres mai magyar regény. (Berkes Erzsébet et al.). Móra, Bp., 1997. 148-156.
Vekerdi László: Anyajegyes maradandóság. = Napjaink, 1984. 8. sz. 27–29.
Veress Dániel: Gond és jelkép. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 193–199.
Veress Dániel: Szélfútta ágon fészek. = Tiszatáj, 1972. 1. sz. 34–48.
Veress Dániel: Sütő András költői világa. = Sütő András: Nyugtalan vizek. Creangă, Bukarest, 1975. 3–8.
Vita Zsigmond: Nem tanára, inkább tanítványa. = Művelődés, 1992. 6. sz. 23–24.

Fontosabb interjúk, beszélgetések

Az alamizsna nem elég. Beszélgetés ... véres napjairól, az okokról és a tanulságokról./ Tibori Szabó Zoltán beszélgetése
In: Népszabadság. 58. (2000) 65. 21, 25.

Be nem gyógyuló seb / Vígh Árpád interjúja
In: Hitel 10. évf. 6. sz. (1997. jún.), p. 3-7.

Erdélyi változatlanságok / beszélgetés Sütő Andrással
In: Hitel 14. évf. 1. sz. (2001. jan.), p. 3-13.
Én maradok, másként nem tehetek / Kulcsár Katalin beszélgetése
In: Látóhatár 2. sz. (1991), p. 80-91.
Fájdalmat enyhítő kísérlet / beszélgetés Sütő Andrással
In: Magyar Nemzet 56. (1993) 289. 19.

Hajnali munka / Marosi Ildikó beszélgetése
In: Kortárs 6. sz. (1976), p. 956-960.

"Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét" / Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván beszélgetése Sütő Andrással
In: Tiszatáj 53. évf. 12. sz. (1999. dec.), p. 64-70.

Induljatok el az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt… / Pálfy G. István interjúja Sütő Andrással
In: Alföld 9. sz. (1981), p. 58-65.

Interjú Sütő Andrással, a vitatott és hallgatásra ítélt író [!], drámaíróval, a romániai magyar kisebbség legismertebb irodalmi képviselőjével. / Rózsa-Flores Eduardo interjúja.
In: Kapu. 3. sz. (2000). P. 62-64.

Az író irodalmon kívüli gondjairól / Páll Árpád beszélgetése
In: Alföld 5. sz. (1990), p. 51-71.

Írószobám / Albert Zsuzsa beszélgetése
In: Jelenkor 3. sz. (1979), p. 234-242. Elhangzott a Magyar Rádióban 1978. szept. 24.-én.

Istenek és falovacskák / Beszélgetés Huszár Sándorral
In: Istenek és falovacskák. Kriterion, Buk., 1973.

A Kálvin-Szervét dráma születése - jegyzet / Sütő András
In: Kortárs 1. sz. (1976. jan.), p. 88.

A kényszerűségnek kínja és gyakorisága. -- új színművéről és a Nobel-díjra jelöléséről / Lőcsei Gabriella interjúja
In: Magyar Nemzet 56. 1993. 153. 19.

A kép a legcáfolhatatlanabb beszéd. Kaiser Ottó képriportja Sütő András marosvásárhelyi otthonában. A képekhez a szöveget Sütő András írta.
In: Könyvjelző, 2005/ december, 10-15.

Kötél - homokból / Kántor Lajos beszélgetése
In: Alföld 2. sz. (1979), p. 36-41.

A közös asztal reménye. Beszélgetés ...- a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnökével / Frigyesy Ágnes interjúja.
In: Világszövetség. 2. sz. (1993) p.1-2.

Közösség-egybegyűjtő hatalom / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 5. sz. (1979), p. 33-37.

Látogatóban Sütő Andrásnál: Televíziós beszélgetés / Pomogáts Béla beszélgetése
In: Jelenkor, 9. sz. (1977), p. 791-798.

„Legújabb darabom címe: Máglyák és Szobrok” / Bebesi Károly beszélgetése Sütő Andrással
In: Dunántúli Napló, (1975. január 11:9)

Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással / Dombóvári János beszélgetése
In: Széphalom. 5. sz. (1993.) p. 343-347

Mi dolgunk a világon? /Beszélgetés Hajdu Győzővel.
In: Igaz Szó 1971. ill. Istenek és Falovacskák. Kriterion, Bukarest, 1973. 118-134.

Nemzeti létünkben bujdoklunk. - A magyarság esélyeiről, a Trianon-szindróma oldásáról és a talpra szökkenés követelményéről / Szendrei Lőrinc riportja
In: Magyar nemzet 57. (1994) 61. 1, 7.

Nyári beszélgetés Sütő Andrással - a Heródes napjai okán is / Cs. Nagy Ibolya interjúja
In: Hitel 7. évf. 10. sz. (1994. okt.), p. 89-93.

Sütő András mondja / riporter Sz. Stein Imre. - készült 1993. július 8.-án Gyulán
In: Central European Time (1993. nov./dec.), p. 31-34.

Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? / Mezei András interjúja
In: Élet és Irodalom 17. 21. sz. (1978)

Varázsköreim / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 7. sz. (1982), p. 69-96.

Vidám siratók / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 3. sz. (1986), p. 81-90.

Visszája helyett nézzük a színét! / Pintér Dezső riportja
In: Magyar Hírlap 28. (1995) 301. 6.

Illetve lásd még a szerző saját köteteiben közreadott beszélgetéseket, pl.:

- *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- *Az Idő markában*. *Esszék, naplójegyzetek,* Bp., Szépirodalmi, 1984. (vál. és sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Sikaszói fenyőforgácsok*. *Cikkek, naplójegyzetek*, Bp., ILK , Berzsenyi Irodalmi és Művészeti Társaság, 1987, (vál. Ablonczy László)
- *Sárkány alszik veled*. *Beszélgetések könyve,* Bp., Szépirodalmi, 1991. (Életműsorozat, sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993.
- *Csipkerózsika ébresztése. Arcképvázlatok, esszék, úti tűnődések II,* Bp., Szépirodalmi, 1993. (Életműsorozat)
- *Heródes napjai*. *Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról. 1984-1987*, Debrecen, Csokonai, 1994.
- *Napló*, – (Válogatás a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* c. kötetekből) Bp., Helikon, 1998. (Életműsorozat)

Monográfiák és monografikus feldolgozások

Görömbei András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.

Bertha Zoltán, *Sütő András,* Pozsony, Kalligram, 1995.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 2002.

Kötetszerű drámaelemzések

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája,* Bukarest, Kriterion, 1984.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 237 p.

Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves,* (A Sütő András születésnapjára rendezett pusztakamarási ünnepség dokumentumkötete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.

Görömbei András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról.* (Sütő András 75. születésnapjára készült válogatott tanulmánykötet) Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.; A *Hitel* Sütő András-száma, 1997/6.

Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák

Gáspárné Monostori Judit – Fegó Lajos: *Sütő András irodalmi munkássága.* Válogatott bibliográfia. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1987.

Lázok János, *Sütő András–bibliográfia: drámaírói munkássága 1974-1980 között*, (A hetvenes években írt színművek és előadásaik kritikai fogadtatása, 1974-1996), Marosvásárhely, – Custos, 1997.

Pajkossy György szerk., *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1971-1988*, Bp., OSZK, 1989.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1971–1980,* Bp., TIT, 1983. (Sütő András könyvészet: 172-179.)

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970,* (2. javított kiadás.) Bukarest, Kriterion, 1973. (A bibliográfia **Réthy** Andor munkája)

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Kántor Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves*. Marosvásárhely, Mentor, 2002. (Borító-bibliográfia: 57-81.)

Tartalomjegyzék

A divattól a kultuszig.....1
Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában.....1
Címről és struktúráról.....3
Kontextusról.....5
Esélyről.....7
Keretekről.....7
Kultuszról, módszerről.....9
Előhang.....48

Értelmezésbeli lezártság....49
Kétségek....52
Változatlan módszertan?....53
Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)....55
Centrum és periféria?....58
Erdélyi magyar kulturális hagyomány?....60
Külön sors? Transzszilván értelmezési keret....62
Irodalom és elkötelezettség....65
Irodalom és politika....67
Felnőttéválás és/vagy önállóság?....68
Kényszerű különállás vs. egyetemesség....71
Axiomatikus megfeleltetések....73
Külön mérce (kétséges egység)....75
Történeti kitekintés (előzmények)....76
Lappangó attitűdök: népi és nemzeti....79
A népi örökség....81
Népiség és Szolgálat....83
Kanonikus diszkurzusok átnyúlása....84
Az értékrend zavarai....87
Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?....90
Szűkítő keretmeghatározások?....94
Irodalomtörténet. Pozitivista egység?....96
Ellenállás. Nemzetképalakzatok....99
Prózafordulat és a recepció anakronizmusa....101
Elmozdulás?....106
Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma....108
Irodalom és társadalom....111
Kulturális emlékezet....112
Tálentumok....113
Prológus....117
Kivételes hely....118
Közelítések....120
Társadalmi szolgálat....122
A kánon természetrajza....124
Kanonikus kritika?....125
Érték és értékelés....126
A kezdetek....127
A kiugrás: a naplóregény....129
Nagy idők: a drámatrilógia....132
Az esszéíró drámaköltő....135
A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)....136
Az írói identitás megalapozása....138
Közügyiség és hatalomviszonyok....140
Az életútfeltárás következetlenségei....145
Monográfiák....147
Szelektivitás....149
Elkötelezettségformák?....152
Modellteremtés....155
A transzszilván kánon újjáéledése....157
Kitekintés....159

1968 után....159
Válaszreakciók és/vagy túlélési formák....161
Értéktorlódás?....163
A sorok közt....166
Szolidaritás....169
Új küldetéses irodalom Erdélyben....171
Közösségi éthosz és morális magatartásminta....172
Jelképek? Erkölcsi princípiumok....174
Értelmiségi szerepek és visszhangjaik....177
Belső elvárásrendek....181
Csipkerózsika és más polémiák....183
Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?....186
A kánoni kép megszilárdítása....191
Hozzáférés, intézményesség....196
Nyílt utalásos jelleg....197
Politikai viszonyszintek....199
Tettérték: a ’80-as évek fogadtatása....202
A nyílt konszenzus....205
A kultusz abszolútuma felé....207
Kultikus nyelvhasználat a kritikákban....208
Elsőség....214
Hagyományozandó kép?....220
Kanonikus elődök....222
A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon....224
Élet/mű?....226
Javított kiadás? Tragizált narratíva....228
Szerep és/vagy mű....233
Különböző irodalomszemléletek....239
Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?....241
Nyelvezet az összefoglalásokban....244
Az értelmezés világa....247
Záró megjegyzések....252
Monográfiák és monografikus feldolgozások....282
Kötetszerű drámaelemzések....283
Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek....283
Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák....283
Tartalomjegyzék....284

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BOKA LÁSZLÓ

A divattól a kultuszig

Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA

A bizottság elnöke: Dr. Horváth Iván (pótelnök: Dr. Dobos István)

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Margócsy István
Dr. Kálmán C. György

A bizottság titkára: Dr. Hajdú Péter

A bizottság további tagjai: Dr. Zsadányi Edit
Dr. Bárdos László, Dr. Bezeczky Gábor (póttagok)

TÉMAVEZETŐ, DR. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

Budapest, 2006.

I. Bevezetés.

A történelmi horizont milyensége, mely meghatározhatja egyes művek keletkezését és hatását, az interpretációk körét legalább annyiban korlátozza, amennyiben a jelentől való elválasztottsága révén eleve egy olyan rendszerben jelöli ki tárgyát, amely leletként, múltbéli hagyatékként kerül az értelmezések körébe. Mint ilyen, az irodalomtörténész jelentésfeltáró mechanizmusai nem annyira a múlt e bizonyítékát vélik benne felfedezni, de Ricoeurrel szólva sokkalta inkább azokat a jelen-nemlevőségeket, azokat a kontextusokat keresik, amelyek hiányként tételeződnek föl, s amelyek a művet körülölelték, vagy egykori világát belakták.[1] A közelmúltnak olyan (át)értékelései/értelmezései során, amelyekben a talán még túl közeli horizontok, tapintható távlatok vizsgálata egyben ideologikus alakzatok felülvizsgálatára vállalkozik, valószínűsíthetően nem pusztán egy totalitárius rendszer irodalompolitikáját, s annak irodalomértelmezései folytán a kényszerű akadályok számbavételét és konstatálását igényli, de az értékítéleteiket közvetetten is meghatározó összetettebb kánoniság természetrajzának a felülvizsgálatát is szükségessé teszi. (A túl közeli horizont, mely e hiányokat képletesen fel tudja eleveníteni, a szövegértés újabb módozatainak a meghatározásaikor akár hátrányként is tételeződhet, amennyiben érzelmi rokonságról, „túlzott közelségről" tesz tanúbizonyságot, vagy éppen megfordítva, „az igazságnak túl korai szintézisére" törekszik.). Ezeknek a meghatározó történeti kontextusoknak a jelen értekező-prózai horizontjából való szemlélése, egyúttal mint az esztétikai tapasztalat észlelésének természetes útjában álló gátak, nehezékek forrásainak a felismerése, a valamiféle totális „ideológiai rendtevés" helyett a gyakorlati szkepszis mindenkori hangsúlyozásával szükségszerű óvatosságra és nagyfokú körültekintésre intenek. A befogadás és értelmezés útjait ugyanis bármi másnál sokkal erőteljesebben jellemzi az, hogy sohasem egyedüli igazként, kizárólagosságuk képletes öntudatában állnának csak elénk. Aligha kétséges, hogy az irodalom állandó változása folyamatosan átalakítja azt az összefüggésrendszert, amelyhez viszonyítunk, s ezáltal a befogadás interpretatív rétegei nem csak időben, de térben, különböző értelmezői közösségek szinkrón alapvetései szerint is változóaknak bizonyulhatnak. Ahogyan nem feltételezhető egyetlen kizárólagosságában helyes és érvényes értelmezés sem, úgy ezek értelmében célszerű csak hangsúlyozni, hogy bizonyos szövegeknek talán nagyobb, fontosabb lehet a történeti, mint az esztétikai értéke.

[1] Vö. **Ricoeur**, Paul, *A történelem és a fikció kereszteződése*, in UŐ, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály, Bp., Osiris, 1999, 358.

Az értelmezésnek viszont nem csupán alakzatai, a megértésnek sem csupán változatai vannak, hisz a befogadás eleve olyan rétegzettséget is feltételez, amelyben éppen a legelevenebb tapasztalat az lehet, hogy a fogalmak tisztázása, a múlt irodalmának újra-felfedezhetősége és a jelen kritikai attitűdjei, az új szemléletek kialakíthatóságában kölcsönösen igénylik és segíthetik is egymást.

Az újraolvashatóságot feltételező kánoniság ezért egyszerre utalhat művek történeti és esztétikai értékére. A kettő véleményem szerinti belső szétválaszthatatlansága éppen abból ered, hogy minden műalkotás valahol történetiségében tárul elénk, esztétikai értékét ugyanakkor megítélésének viszonylagosságában célszerű csak szemlélnünk. Amennyiben nem választjuk tehát élesen szét, de külön nézőpontokból is szemléljük azon adottságokat, amelyek egyszerre hordozhatják a múlt hagyományainak kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, a szükségszerű behatároltságok ellenére kísérelhetjük meg e tradicionalitásformákban megkeresni a hozzájuk intézett kérdések összefüggései által azt a játékteret, amely a konstruktív kritikusi vizsgálatok számára akár végeláthatatlan lehetőségeket biztosít. A kánonokat átlépni vágyó attitűdünk ugyanis nem számolhat le azok továbbélő hatásával, szükségszerű örökítő programjaival s az általa történő kulturális meghatározottságainkkal sem. Talán ezért sem ártana némileg árnyalni az olyan felvetéseket, melyek az utóbbi időkben a kánonért folyó harc sematikus képleteinek amúgy jogos elutasítása helyett rögtön az ettől való függetlenedés csupán saját döntés alapján megtörténő modalitásait mérlegelik.[2] A kánonnak mint romnak, mint átléphetőnek e bármennyire is tetszetős felfogása, a disszertációban tárgyalt történeti kánonalakzatoknak a tárgyalhatóságát és összetettségét bár kétségkívül megkönnyítené, ideológiakritikai szempontból mégiscsak egy újabb kánonszerű ideologikus megközelítésre szorítkozna, amely eljárásában ráadásul nem helyezne megfelelő hangsúlyt arra az el nem hanyagolható tényre sem, hogy a kanonikus jelenség mindig értelmezés maga is, illetve hogy a temporalitás és normativitás szétválaszthatatlan minden ilyen jelenség vizsgálatakor.

Címről és struktúráról

Talán a fentebb elmondottakból is kitűnhet, hogy jelen értekezés a közelmúlt olyan történeti konstrukcióinak vizsgálatát, értelmezéskereteinek összefüggéseit hivatott különböző szempontrendszerek szerint vázolni, amelyek az irodalomtörténet elfogadó, kritikus, vagy

[2] Vö. „a kánon manapság már nem egy barikád, melyet be kell venni, sokkal inkább egy rom, melyet át kell ugrani." – Hal Fostert idézi György Péter. **György** Péter, *Minden archívum, minden örökség*, in *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, szerk. **György** Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István, Bp., OSZK – Akadémiai, 2005, 127.

ironikus pillantásait egyaránt, az organikus szerveződésüknek a kialakult rendjéből adódóan, nagyrészt a struktúrán belőli újjáértés momentumaiban teszik csak lehetővé. Az értekezés három nagyobb fejezetre tagolva előbb a kanonizáció fogalmi aspektusait, anomáliáit, a kánonelméletek kortárs meghatározottságait, aktualitását és irányait vázolja, s ezek mentén kísérli meg tárgyalni az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatását, annak összetett sajátságait, illetve az azt nagymértékben befolyásoló, jellegzetes Sütő-recepciót. Abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a vizsgált életmű az utóbbi évtizedek – de legalábbis a vizsgált időszak – erdélyi magyar irodalmának egyértelműen a legismertebb, exponenciális tényezője, s mint ilyen a maga irodalmi kereteken túlnyúló szerepköreivel kétségkívül ideológiai, társadalomtörténeti jelentőséggel bír, illetve értelmezéskereteinek eddigi számbavétele is csak hasonló értékszerkezetekben vélte azt elgondolhatónak. Az elemző eljárás, mely a műalkotásokat kommentárokon, kontextusokon keresztül, azok viszonyaiban szemléli (pontosabban elsődlegesen immár e kontextusokat, kommentárokat szemléli) a kanonizáció folyamatainak olyan összetett stratégiáira kíván reflektálni, amelyek a szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságából erednek. Az értekezés a cím értelmében így nem, vagy nem csak az életműre, inkább az életműhöz csatolt bizonyos fogalomkörök, jelenségek elméleti és gyakorlati vizsgálatára vállalkozik. Olyan olvasásmódokat és értelmezésalakzatokat elemez, amelyek szimptomatikusak a magyarországi fogadtatás máig meghatározó kritikai alakzatait tekintve.

A különböző fejezetek mind az irodalomtörténeti kánonképzés és a kanonikus jelenség működésmechanizmusainak, természetrajzának, vagy éppen dichotóm leszűkítéseinek tapasztalatait hasznosítják, s közben olyan kritikai, illetve kultikusnak mondható megközelítésmódokat vizsgálnak, amelyek jellemzői a címben említett recepciónak. Recepción itt elsődlegesen nem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet is, amelyet az akadémiai falakon kívül, egy szélesebb olvasóközönség is megismerhetett és elfogadhatott. Az elemzés természetesen a konkrét irodalomtörténeti recepciónak olyan metakritikai nyomaira is kitér, amelyek a szövegértés retorikai viszonyrendszerének vizsgálata és az esztétikai értékek számbavétele helyett, a társadalomtörténeti, ideológiai, illetve érzelmi-pszichológiai vetületek által, egyrészt messze kerültek bármiféle tényszerű elemzéstől, másrészt az irodalombírálatok különböző válfajaiban vagy a színikritikákban megjelenő szemléletformáló nyelvezetük révén egy több szálból építkező, kanonikus diszkurzus által képviselt értékrendet közvetítettek.

A hivatalos, hatalmi, az autoriter, a domináns vagy a népszerű irodalmi kategóriáinak a felvetésén túl, az értekezés az irodalompolitikailag leszűkített tér következtében olyan 'lappangó' kanonikus diszkurzusok működéselvét és összefonódását tárgyalja, amelyekben kiemelt szerep jutott a marxista irodalompolitikához mért ellenzéki meghatározottságuk folytán is a hagyománybeli transzszilván, a népi mozgalomtól örökölt kollektív, valamint a nemzeti, mint nemzetiségi jegyeket hangsúlyozó értelmezéseknek. Ennek a képviseleti kánonnak a jobb megértése, a különös hangsúlyok recepcióbeli anomáliáinak meghatározhatósága, és a szövegekről szóló szövegekkel, illetve jelenségekkel való foglalkozás ezért is tesz szükségessé olyan tágabb értelmezéskeretet, amelyben a különböző történeti konstrukciók, irodalmi értékrendek vagy éppen a nemzet-értelmezések irodalmi meghatározásai számos egyéb kérdéskört is érintenek. Az értelmezés releváns konvencióinak a felülvizsgálatában így nemcsak a metakanonikus szövegek hatástani értelmezése válik szükségessé, de értelmezésre várnak az őket környező intézmények, illetve azon hatalmi tényezők is, amelyek szerepet játszottak a közvetítésben és az áthagyományozásban is.

Fontos hangsúlyozni, hogy vizsgálódásaim elsődlegesen a magyarországi recepcióra szorítkoznak, még akkor is, ha ez természetszerűleg nem kerülheti meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait, (valószínűleg a kettő szétválasztása jelen esetben lehetetlen is lenne) s a tematika összetettsége amúgy is meglehetősen szükségessé teszi a párhuzamos történeti kitekintéseket. Ehhez természetszerűleg vázolnom szükséges az erdélyi, s általában a kisebbségi/ határon túli/ regionális/ nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, történeti alakzatait és kortárs értelmezéseit, s nem kevésbé vizsgálni a terminológiai tisztázatlanság máig ható konfúz jelenségeit, akárcsak a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait.

Kontextusról

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli magyar irodalmakra vonatkoztatott értékelései többnyire a magyar művelődéstörténet öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen, egységesnek tekintett nézőpontból láttató (s a pozitivizmus szemléleteitől nehezen távolodó) irodalomtörténet-írás hagyományai szerint építkeztek. Annyiban mindenképp, hogy a magyarországi fogadtatásban többnyire a történelmi megváltozott helyzet, az író alakja, szerepkörei, vagy életkörülményei döntően határozták meg egyes irodalmi művek hatástani tulajdonságait, vagy eleve véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A második világháborút követően egyrészt az

irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakció a hivatalossá tett művészetideológiai elképzelésnek megfelelően hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszott csak bekövetkezni. Másrészt, a későbbiekben kialakuló „félhivatalos" fogadtatás ezen egyszerre regionálisnak s önállónak tekintett irodalmak esetében, (legfőképp az erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában) egészen a legutóbbi időkig, abból a normatív irodalom-felfogásból kiindulva vezette le előbbi állítását, hogy az esztétikai tapasztalat sajátos körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni fölénye, de a világáról szóló tudósításainak, mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi-világnézeti-funkcionális, s egyben determinatív többlet-jellege is befolyásolja. A fogadtatás szokásrendjében, a monográfiák vagy a különböző alkalmakra születő nagyobb összefoglalások módszertana értelmében, a szerzői intenció felfedése az élet és életmű tökéletes egysége miatt vált elengedhetetlen feltételévé a „valódi" jelentésfeltárásoknak, amelyekhez gyakran egy kultikus művészkép is társult. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele annak is, hogy a szerző nagysága az irodalomesztétikai célú értelmezések horizontján belülre kerülhessen, s az értelmezőkkel szemben is mintegy etikai követelményeket támasszon.

Az irodalomtudományi és eszmetörténeti kutatások ezért óhatatlanul túllépnek a szűk értelemben vett szövegértelmezéseken, jelenségük viszonylagosan átfogó igényű értelmezése viszont az értekezésben alkalmazott irodalomszociológiai kitekintés mellett is óvatosságra int, minthogy az ideológiatörténeti kutatások máig hiányzó mértékű történettudományi, és feltáratlan politológiai szempontrendszert is igényelnének. A kultúrpolitikai jelenségek feltáratlansága (beleértve a szerkesztőségek, kiadók, és a különböző belső hatalmi struktúrák irányításának, illetve azok ellenőrzésének mechanizmusait, cenzurális viszonyait és lehetőségeit) a kutatás egyéb irányú kitekintéseit is akadályozzák. Az írók és a politikai hatalom romániai viszonyát vagy az intézményrendszeri és a különböző cenzurális viszonyok történetét csak annyiban érintem tehát, amennyiben a címben megfogalmazott fogadtatás jobb megértéséhez, esetleg feltárásához hozzájárulhatnak. A történettudományi kutatások, a szélesebb körű társadalomtudományi háttér felvázolása remélhetőleg idővel itt is kiegészíti majd az irodalomtörténeti jelenségeknek a szélesebb spektrumú tárgyalhatóságát. A disszertáció ugyanakkor az ideologikus építkezés felvázolása mellett, a kánonértelmezés alapjaiban, (tehát tárgyalt felületes dichotómiáin felülemelkedve), elengedhetetlennek érzi az autoritás szükséges voltán túl (is) tekinteni.

Esélyről

A recepcióesztétikai és hatástani megközelítés, a részben létfilozófiai, részben ideológiakritikai vizsgálódások vagy a kortárs irodalomelméletek szegélyezte értelmezéskeretek mellett a kultúrakutatás módszerei is érvényesülnek. A disszertáció a társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta helytelenül, felszínesen 'népnemzetinek', inkább összetettségükben, céljaikban 'honmentőnek' definiálható kanonikus képviseleti diszkurzusfajták összetett irodalmi forrásait egy értelmező közösség imaginárius támasztékainak értékrendszerében és hierarchiájában szemléli. Ezek határozzák meg ugyanis az úgynevezett 'lappangó' kánon által vallott és propagált eszmerendszernek a recepcióban kialakult szokásrendjét, s benne a tárgyalt életmű kiemelt helyét.

A sütői életmű recepciójának áttekintése ugyanakkor sohasem kerülheti meg azt a fajta narrativitást, amely mintegy a múlt lezárult értelmezésének tekintené csupán az eddigi fogadtatástörténeti - politikai, szociológiai, vagy éppen társadalomlélektani - tényezőket, s mintegy öncélú elemzésben figyelmen kívül hagyhatná ezeknek a mindenkori jelen olvasataira tett hatásait. A szépirodalmi szövegekről kialakított véleményükkel látszólag saját értékítéletre vállalkozók alighanem korábban is éppen a hagyománytörténet által váltak képtelenné a hagyomány ismeretének nem új, csupán eredetiségének és létjogosultságának egyedüli képviselőiként meghatározni azokat a viszonyítási pontokat, amelyek felől az életmű felülvizsgálni volna képes a ma már inkább csak történetiségében olvasható, recepcióra jellemző szemléletmódokat. Kétségtelen, hogy ezek egyoldalúságának ilyenfajta feltárása éppen az életmű körül zajló viták fenntarthatósága, az újraolvashatóság érdekében tekinti alapvető kitételnek az ideológiai terhektől való megtisztítást. Ugyanakkor mindez egyértelművé teszi azt is, hogy az ilyen vizsgálódás nemcsak irodalmunk múltbeli, de máig ható problémaköreit is magába foglalja. Márpedig Sütő András életműve egyértelműen abba a kategóriába látszik tartozni, amelyiknek fogadtatás-története – túlmutatva az egyes művek esetleges megítélési különbségein – ideológiai, irodalompolitikai nézetkülönbségeket foglalhat magába, amelyek túl számos irodalomtörténeti, irodalomesztétikai szemponton a kisebbségi magyarság utóbbi fél évszázadbeli szellemi életének és létmeghatározásainak a jobb megértéséhez is hozzásegíthetnek.

Keretekről

A fogadtatástörténet konkrét szövegeinek nyelvezetét a kultuszkutatás ideológiakritikai eszközeivel azért is lehet célszerű vizsgálni, mert a hivatalos recepcióra túlnyomórészt jellemző, hogy a külső írói szerepkörök, hitvallások hangsúlyozásán túllépni

nem akaró műértelmezéseknek nemcsak a választott módszertana, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége lesz – a sajátos etikai-szociális-kulturális távlatokon túl – az ideológiaképzés legfőbb eszköze. A Sütő-kultusz irodalom- és társadalomtörténeti szerepeinek vizsgálata, alakulástörténetének fázisai olyan kényesnek mondható kérdésfelvetéseket is implikálnak, amelyek sokáig tabunak számítottak a teljes nemzetiségi társadalmak önmeghatározásait tekintve is. A történész számára a kollektív emlékezet által konstruált és irányított múlt, illetve a dokumentálható valóság közötti, olykor igencsak jelentős különbségek nemcsak magára a vizsgált periódusra jellemzőek, hanem konkrét személyekre, életvezetésekre és életművekre egyaránt. Ezek vizsgálata mentalitástörténeti és irodalompolitikai okok háttérbeli felkutatásával lenne megkísérelhető. Az irodalomtörténet – amennyiben igyekszik megőrizni saját önállóságát és valamelyest esztétikai minősítéseinek elsődlegességét – ezekből csak óvatos mértékkel meríthet. A Sütő-recepció utóbbi pár évben lezajlott (át)alakulása vagy éppen az erdélyi irodalompolitikai letisztulások máig tartó ideológiai folyamatainak érdekes közjátékai (mint a kisebbségi belső hatalmi viszonyok feltárása vagy az egykori párthatalomhoz közeli értelmiségiek titkolt szerepe), ugyanis egyre inkább egy hasonlóan kétpólusú és ideológiailag terhes értelmezésrendszerben látszanak megvalósulni. A manapság is dúló viták, melyek ítéleteikben ismételten távolodni látszanak a szövegiség esztétikai kategóriáitól, többször említésre kerülnek az értekezés lapjain, de az átfogóbb jelenségek szinkrón és diakrón vizsgálata gyakorlatilag csak a kilencvenes évek első feléig (a kultusz kiteljesedésének hipotetikus csúcspontjáig) követi figyelemmel az életmű fogadtatásának alakulását. Az értekezés a különböző politikai csatározások irodalmi szempontokat átlépő, sokszor személyes leleplezésekre irányuló kategóriáit tudatosan nem emeli ugyanis a vizsgálódása körébe, legfeljebb csak olyankor, ha azok közvetlen módon befolyásolhatták valamely korábbi ténymegállapítás igazolhatóságának, igazolhatatlanságának minőségeit.

A Sütő-recepció főbb vonulatait felvázolni kívánó fejezet maga kénytelen lemondani a teljesség igényéről olyan kisebb művek esetében, amelyek kevésbé jelentős visszhangjuk által (vagy éppen a kevésbé vállalt írói hagyatékjellegüktől függetlenül is) alig befolyásolták a magyarországi recepciót, s nincs írói szemléletbeli, esetlegesen korszakváltáshoz köthető jelentőségük sem. Az életmű korszakolását egyébként is csak annyiban érintem, amennyiben a hatástani szempontok szükségszerűen a kritikák által kiemelt műveknek történeti és kulturális érték-meghatározottságait, vagy az irodalmi divatnak a kultusszá érését követik. Az egész erdélyi irodalom szempontjából emblematikusnak tartott olyan művek mellett, mint a Sütő-drámák, kiemelt figyelem övezi ugyanakkor az előző évtizedekhez képest az életműben

első narratív és mnemotechnikai változást nyújtó prózai mű (az *Anyám könnyű álmot ígér*) keletkezését és szélesebb kontextusát, valamint a sikerültebb esszék fogadtatását. A szerzői vallomások, publicisztikák és legfőképpen az életműre jellemző irodalmi viták elemzése, akárcsak az elharapódzó kritikai és publicisztikai 'hódolati aktusok' szemléje, s természetesen a monografikus összefoglalások is elsődlegesen a vizsgálat tárgyát képezik. Az értekezés a folyóiratbeli tematikus különszámok és egyéb összefoglalások mellett, érinti az elő- és utószavak, kísérőtanulmányok, lexikonbeli szócikkek, színházi, illetve televízió- és tankönyvbeli szereplések mennyiségi és minőségi szerepét is. Ahogyan a vázolt stratégiák alapján nem elhanyagolható a szépirodalmi vagy publicisztikai szövegek fogadtatásán kívül azon társadalmi eseményeknek, díjkiosztásoknak, emlékbeszédeknek vagy egyéb szociokulturális, esetleg nyílt politikai szerepvállalásoknak a felvázolása sem, amelyek a tárgyalt 'jelenségkörnek' kultikus minőségeket adhattak. Természetesen elsődlegesen azon szempontok és kritériumok kerülnek az elemzés előterébe, amelyek a recepcióbeli különleges helyzetet és kivételes bánásmódot igazolják. Az időbeli kitekintés alapvetően a diktatórikus rendszer felbomlásáig követi végig az alakuló recepciót, de meglátásaiban a kilencvenes évek azon törekvéseire is utal, amelyekben már jól körvonalazható az elemzett Sütő-kánon repedéseiben az említett egységnek és fenntarthatóságának a szkepszise.

Kultuszról, módszerről

Akárcsak a kánoni működésrend tágabb, hagyományfüggő és szűkebb, paradigmatikus értelmű fogalomértelmezésének szétbonthatatlansága, textus és kontextus hasonló viszonya mint identitás és ideológia párhuzamai, csak hamis dichotómiák folyamatos felvázolásában lennének mérhetőek. Ezek éles szétválaszthatóságának megkérdőjelezhető kérdésiránya, amely a szociológiai vagy kultúratudományi elemzések térhódításával szinkrón jelenségnek tételezi a konkrét szövegelemzések elméleti és történeti egységének a relativitását is, annyiban talán mégis tetten érhető az értekezésben, amennyiben esztétikai tartalmakat, elemzéseket kérve számon, részben a vizsgált jelenség saját működésmechanizmusait és módszertanát is hasznosítani kénytelen. A retorikai vizsgálatoknak és konkrét szövegelemzéseknek a hiányára figyelmeztetve, de a társadalomtörténeti szélesebb kontextusra figyelve így keret-meghatározásaiban, kritérium-vizsgálataiban tulajdonképpen egy esettanulmányt nyújt alapul a vizsgálódások tükrében kikristályosult ideológiák és a recepcióban gyakran másodlagosként kezelt irodalomtörténeti szempontok felvázolása által. Kérdésköröket jár tematikusan körül, s egy lehetséges szemléletet kínál fel megvitatásra, amely a magyarországi fogadtatásra mint „megtűrt keretek

közt engedélyezett", de hivatalosan leszűkített, vagy éppen korabeli ellenzéki minőségei miatt eleve korlátolt, listaszerű kánoni formára – lehetőség szerint minél teljesebben bemutatott korpuszra – az eddigieknél kritikusabban tekint. Nem ítélkezni kíván, hanem az érdekli, hogyan működik egy változásaiban is sok állandó vonást hordozó fogalmi séma. Nem fogadja el viszont a kisebbségi ideológiák korabeli kényszerű olvasatainak máig kényszerítő hatású értelmezési horizontjait, s olyan alapot próbál teremteni, amelyre a későbbiekben majd az újabb szövegértelmezések és az egyes összevetések megbízható eredményei kiépülhetnek.

A kutatás jelentős része történeti. A recepció hetvenes évtizedtől kibomló sikere, a népszerűség a divat, majd a kultusz fokozatainak nyelvi lecsapódásaiban, annak kanonikus-kultikus szemléje révén egy olyan társadalomtörténeti kontextusban kerül bemutatásra, amely vizsgálatára, az utóbbi évtizedek elméleti kánonjainak térhódítása ellenére, egyéb kortárs írói életművek vonatkozásában nemigen vállalkoztak még. Az értekezés újszerűsége talán ennyiben mindenképpen kísérletnek is tekinthető, olyan vizsgálódást helyez kilátásba, amely ugyanakkor nem önnön megrendíthetetlenségét, de ellenkezőleg, egyetlen lehetséges értelmezést nyújt megvitatásra. Jellegénél fogva, elsődleges célja is – az új szempontok felvetése mellett – éppen a kultikus jegyek által elfedett művek újraértelmezhetőségi alapjának a megteremtése. Az ideologikus értelmezésekkel vagy a történelmi szituáltság okozta lezártsággal szemben pedig, az oly gyakran általánosított, s pár névvel azonosított erdélyi irodalom kortárs recepciójának az előmozdítása, amely a minden mű utóéletéhez szükséges *másképp* látásra is tekint. Ezek kanonicitás-fokának áthághatósága ugyanis, a folyamatosan megújuló értékeléseken túl is, egyenesen arányos lehet az irodalomban mint irodalmi köztudatban való fennmaradásuknak az esélyével. A kutatás ezért a kultusz deskriptív tézisei felé haladva a recepció bizonyítható egyvonalúságának mára már inkább nehezékként felismert pozícióit próbálja feltárni, művek és értelmezéseik teljességében sohasem lehetséges elválasztásának a tudatában. Ennek problematikussága, relativizálhatósága jól mutatja a kérdéskör komplex társadalmi, szociológiai, lélektani hátterének a megkerülhetetlenségét is, amely csak az említett recepcióval való szembenézés és elemző kritikai hozzáállás folytán remélhet áttörést. A Sütő-életmű, mint ismeretes, messze túlnyúlik az irodalom keretein, s benne a történeti, ideológiai, politikai mozzanatok legalább oly erővel szerepelnek, mint az irodalmiak. A tágan értelmezett „jelenség" talán értelmezhető lenne irodalmon kívüli kontextusban is, ugyanakkor az egyszerre irodalmi és nem-irodalmi Sütő-kánon kultikus jellege eleve meghatározza a sajátos vagy magát

sajátosnak vélő irodalmi megközelítés módszertanát, kérdésfelvetéseit és nyelvi/stiláris jellegét is.

A fogadtatás legkülönfélébb aspektusait átjáró áltudományos kategóriák bemutatása, melyek kultikus jellegüknél fogva mintegy kivonják magukat a történeti értelmezés kritikai kötelezettségei alól, az irodalmiságnál 'magasabb értékszférába tartozó' adottságként zárják körül az életművet. Természetesen, ahogyan a normák rendje, úgy a normák használata sem feltétlen azonos itt a szavakéval. A normahasználat elemzése ezért a kritikai elvek elemzését is szükségessé teszi, ezáltal próbálva egy szemlélet sajátosságát, akár esendőségét megragadni. Margócsy István kultusztörténeti példája[3] az amúgy egyáltalán nem kritikátlan Horváth János Petőfihez viszonyuló attitűdjével, kiinduló eljárásaim némiképp hasonló alapvetései mellett arra a kérdésre is rávilágít, hogy kritikai és kultikus viszonyában mennyire létezhet olyan teljességében objektívnek tekinthető nézőpont, amely – Horváth szavaival – „*a józanság kiváltságát*" alkalmazni tudná a tiszteletadás formáira is. Ahogyan nem elhanyagolható módon arra is, mennyire lehet nem csupán hatásos, de hatékony is, egy Harold Bloom által meghatározott 'strong' szerző esetében az önkanonizáció tudatosan kialakított, és retrospektíven is elvégzett, alkalmazott értelmezési gyakorlata. Az általam vázolt ideologikus alakzatoknak esettanulmányi értelmezése ilyenkor mintegy látleletként, ám önmaga helyzetére is reflektálva kívánja felülvizsgáló értelmezését adni egy viszonylag szűk látókörű fogadtatásnak.

A bevett sémák esetleges torzító hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ettől még persze szükségessé válik. Már csak azért is, mert a politikai korlátok megszűntével a jelen horizontjából jogosan merül fel a kérdés, hogy mennyiben szükségszerű továbbra is autonóm magyar irodalmakról, külön irodalomtörténetekről beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként kezelő attitűd számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet, a sajátosság méltóságához ragaszkodók etikai-képviseleti szerepvállalásaiban viszont a többszínűség hangoztatása mellett is félő, hogy minden látszat ellenére csak „*létértelmezés és kisebbségi létdokumentáció*" kategóriáiban maradnak továbbra is meghatározhatók az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedének termései.[4]

Az utóbbi évek kimutatható repedései a kánonon mindenesetre a több évre visszanyúló kutatás felvetéseinek, ha feltétlen igazolását nem is, szükségszerűségét mindenképpen bizonyítani látszanak. Az igény, amely felülvizsgálatra szólít fel, ugyanis nem

[3] Vö. **Margócsy** István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.
[4] Vö. **Görömbei** András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 22.

csak az irodalomtörténeti szempontok átértékelésében jelentkezik egyre sürgetőbben, de jelen van aktuális önértékelő vitáiban a határon túli magyar társadalmaknak is.

II. Kánon és kanonikus jelenség - Kánonértelmezések ma.

(Látlelet és/vagy diagnózis)

"I tell people, I don't necessarily compare. Sometimes I compare, and sometimes I contrast."
(Herbert Linderberger)

„Amikor eretnekségeink ugyanolyan egysíkúnak
látszanak, mint ortodoxiáink, akkor itt van az ideje,
hogy elkezdjük újraírni a kultúránkról szóló filozófiákat."
(Jan Gorak)

"Van-e az irodalomnak, ha nem is örökkévaló, de legalább a történelmen keresztül fennmaradó (transzhisztorikus) formája?" Az ismert Barthes-i kérdést (amelyet szerzője mindjárt egy fontos megjegyzéssel is kiegészített, miszerint a komoly válaszhoz egy igen komoly segédeszközre, az irodalom fogalmának történetére lenne szükség) az alábbiakban leginkább a kánonelméletek és a hozzá kötődő viták eredményeinek, felismeréseinek fényében vélem vizsgálhatónak. Amennyiben folytatjuk ugyanis Barthes gondolatmenetét, és belátjuk, hogy irodalomtörténeteink is legalább a tizenkilencedik századtól kezdődően „a művek, az iskolák, a mozgalmak, a szerzők történetét írják, de még soha nem írták meg az irodalmi tény történetét"[5], úgy azt is be kell látnunk, hogy ennek a meghatározása/meghatározhatósága éppolyan kétséges és fiktív pozícionáltságot igényel, mint az irodalom maga. Egy irodalomtörténeti kánonmechanizmusra vonatkozó (kortörténeti kitekintést is szükségessé tevő) vizsgálat viszont elengedhetetlenné teszi az elméleti alapvetéseknek és magának a módszernek a használatában, illetve mai eredményességében egyaránt felmerülő bizonyosságok és kételyek szükségszerű felismerését.

Egy korszerű(bb) kánonkoncepció esélye (f)elé?

Az irodalmi mező teoretikus és történeti aspektusai felől szemlélve, az irodalmi kánonalkotás összetett kérdésköre ma a teljes irodalomtörténet-írás komplexitását, az értelmezés lehetőségeinek, illetve sajátos kereteinek az újrafogalmazását rejtheti magában. Olyan esélyt látszik kínálni, amelyik egy integráns és kellően nagyvonalú, a szakmai szempontokra elsődlegesen figyelő, ugyanakkor racionalitásában sem túlzóan szűk, sem túlzottan engedékeny választ kísérel nyújtani a jelen szerteágazó irányzataira és kihívásaira. Ezzel a gondolattal párhuzamosan viszont manapság már egyre erőteljesebben érzékelhető a nemzetközi értekező próza azon állásfoglalása is, miszerint a kánonnal kapcsolatos teoretikus összefoglalások nem tudtak végleges válaszokat adni a kanonizációs folyamatok megértésére, s valószínűleg nem is várható el egy ilyen precíz, képletszerű leírás ezekről. Az

[5] Vö. **Barthes,** Roland, *Irodalom és jelentés*, in UŐ, *Válogatott írások*, (Vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976. 199.

bizonyosnak látszik, hogy a kánon fogalomköre és kulcsszerepe továbbra is elsődleges helyen szerepel az elméleti diszkurzusokban,[6] még akkor is, ha maguknak a kánonelméleteknek a termékenységét egyre gyakrabban megkérdőjelező modalitás joggal kéri számon ezen elméletek diszkurzív kereteinek a szűkre-szabását. Amennyiben a jelenlegi kánon-szakirodalom tényállásairól, illetve a kánon természetrajzáról viszonylag átfogó képet kívánunk tehát nyújtani, a nagyon összetett kérdéskör tárgyalását és tárgyalhatóságát azzal az alapvető problematikának a szembesítésével célszerű kezdenünk, hogy az eddig elsősorban hiányként jelentkező tiszta, egységes értelemháló fogalmi megszabhatóságához szükség van a divatossá vált terminust némileg szakmai keretek közé szorítva, s lehetőség szerint a maga méltó helyén, azaz ideológiai és politikai szerepeitől némileg megtisztítva szemlélnünk. Hogy ez mennyire lesz lehetséges, azt nyilvánvalóan a mindenkori hagyománybeli determináltság különböző pozíciói is megszabják. A kánonelméletek szakirodalmával kapcsolatosan a terminológiai pontosság igénye viszont már csak azért is elsődleges fontosságú kérdésfelvetésekhez vezethet, mert – előrebocsátható – az ismeretelméleti és tudomány-módszertani háttér, amely minden kánonelméletben alapkérdésként konstituálódik, a maga igényességre törekvő elméletiségében és az önmagával szembeni elvárásokban minden bizonnyal többre hivatott, mint pusztán egy átmeneti polémia irodalmi keretekre vonatkoztatott, túlideologizált és sokszor (f)elnagyított kétosztatúságának az érzékelésénél és gyakori félreértésénél.

A változó kánonkoncepciókra irányuló vizsgálódásainkat azzal az előfeltevéssel érdemes indítanunk, miszerint a kánon fogalmi lebonthatósága (részben a terminus eredetének és folyamatos használatának tisztázatlansága következtében is) nem csupán szövegek illetve szerzők listáját, valamint műfajok, beszédmódok és értelmezésalakzatok fogalmi rendszerét kell hogy szem előtt tartsa, de (éppen a jól ismert és sokat emlegetett lezáró, nyitó és mindkét irány által egyszerre előíró mozgásban) az irodalom öntörvényűségeit, valamint a rögzítettség és rugalmasság ellentétpárjain túllépő (azokat nem pusztán szabályként, illetve eszközként meghatározó) kritikai megnyilatkozásoknak általános kulturális keretekre és meghatározottságokra való visszavonatkoztatását is meg kell látnia. Mindez elsődleges fontosságú, hisz kevéssé szorul bizonyításra, hogy egy előzetes tudás hiányában, a tág értelemben vett kulturális kánon mint kulturális emlékezet nélkül,

[6] Csupán a hazai értekező szakirodalom néhány újabb kötetformában (is) megjelent kiadványát említve példaként: **Szegedy-Maszák** Mihály (ed.) *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11. 2001; **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 2001; **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció,* Debrecen, Csokonai, 2003.

fogalmaink értelmezésének és elméleti-történeti kontextusának a kiiktatásával, csekély esélyünk volna bármiféle értelemképződésre. Ugyanakkor, mint minden fogalmi háló, az ilyen értelemben vett kánon, az önnön bonyolultságát az aktualitásában is éppen konstituáló alakzat csak belülről érthető meg, tehát a folyamatában szemlélt vizsgálódásoknak is értelemszerűen reflektálniuk kell majd saját előzetes megértésükre és elképzeléseikre, amelyek gyakorta eszközként is funkcionálnak a problémamegoldás igénye számára. Így tehát, a kísérletek az irodalmi történés előzetes értelmezési műveletektől függő kánoni megragadhatóságára, állandó figyelmet és egyfajta önkontrollt tesznek szükségessé a kulturális mechanizmusok szociológiai és poétikai/intertextuális működése irányában.[7]

Magának a fogalomnak a történetiségével, még ha olykor csak említésképpen is, de nyilvánvalóan azért szükséges foglalkoznunk, mert a szakirodalomban elterjedt '*kánoni*' fogalomzavar, a kánon más-más értelmezése, megragadása, a megfelelő fogalomkészlet hiányában mintegy relativizálni látszik minden olyan törekvést, amely egységes jelenségként próbál leírni különböző olyan irodalom- és társadalomtörténeti jelenségeket, amelyek kanonikus erővel bírnak. A sokféle értelmezés következtében, amelyek a kánon-kifejezést szinte valamennyi diszkurzusfajtában és műfajban használják, azt lehetne állítani, hogy a kánonnak több „fokozata" létezik, amelyek között sajnos a szakirodalom sem tesz különbséget, így e fogalom látszik helyettesíteni egy irányzatot, egy paradigmát vagy akár egy egész népcsoport kulturális örökségét. Ugyanakkor a terminus történeti-etimológiai hátterére való figyelmeztetés csak annyiban érdemleges és megalapozott, amennyiben hozzájárul a témakör többirányú kötődésének a körvonalazásához, egyáltalán a kánon irodalmi vonatkozású többletjelentéseinek illetve az ezzel kapcsolatos félreértéseknek a tisztázásához. Ilyen értelemben, ha a fogalom eredete, illetve mai értelmezései körüli labilitásról beszélve pusztán néhány remek elméleti összefoglalást veszünk kiindulópontul, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy manapság rendezőfogalmaink egy olyan rendszerével állunk szemben, amely rég elfeledkezni látszik a kánonok kulturális egymásrautaltságáról, a belső fogalmi háló szétbomlaszthatatlanságáról, amely a gyakorta párhuzamos, egymás

[7] Hasonló módon, a sajnálatosan leszűkített, ideológiai párviadalokra hasonlító és gyakorta politikai háttérzajoktól sem mentes kánonviták, illetve az értelmezés kereteinek legszélesebb-körű figyelembevételére sarkalló tézisek sem okozhatnak olyan jellegű törést, amely a szöveggondozás és értelemgondozás egységét az irodalom öntörvényűségeit figyelmen kívül hagyva bonthatnák meg. A társadalmi és intézményes kontroll hatásmechanizmusait valószínűleg nem lehet elégszer hangsúlyozni, de ugyanígy figyelembe kell venni a sajátnak vélt pozíciók hasonló meghatározottságain túl azoknak a kérdéseknek a nem csekély jelentőségét is, amelyek például az utóbbi évtizedek elméleti kánonjait életre hívhatták, valamint az irodalom belső kohéziójára törekvő elméleti és történeti mozgásoknak azokat az értéktételezéseit, amelyek a művek önmeghatározó szerepét a kommunikáció archeológiájának a hagyományközvetítésben felismert szerepével hozták összefüggésbe.

mellett elbeszélő diszkurzusokban nem teremti meg azokat az összefüggéseket, amelyekből kizártan eleve csak részeredményekre számíthat. Amennyiben a Karl Popper-i tudományelméleti vonalra gondolunk – a tudásbirtoklás és a tudásszerzés előzetessége alapján –, vagy a többrendszerűség elméletének igencsak kiaknázatlan aspektusait vesszük szemügyre, úgy még inkább nyilvánvalóvá válhat, hogy a kanonizáció leegyszerűsítése, illetve nem belátható keretek közé szorítása az irodalmi mechanizmusoknak éppen azokat a kérdéseit hagyná figyelmen kívül, amelyekből kiindulva valamiféle választ várhatnánk az általában vett tudásközvetítéstől a szövegközöttiség értelmezési kényszerének tág szintéziséig húzódó struktúra komplex működési folyamataira. Hazai teoretikus viszonylatokban is egyre nyilvánvalóbb, hogy a kánonok szekularizált, irodalmi jelentése a kuhni paradigmaelmélet átfogó keretébe majdnem teljes mértékig beilleszthető, de a már említett poliszisztéma, illetve a gadameri hatástörténeti tudat fogalmával is könnyen kapcsolatba hozható. A fogalom sokrétűségével és polifunkcionalitásával viszont – még mielőtt bármiféle szokványos érték és hatalom, vagy irodalom és intézményesség kapcsolatáról beszélhetnénk – szükséges hangsúlyozni, hogy amennyiben nem tekintünk a jelenlegi, pusztán a kánonok nyitottságát illetve zártságát hangsúlyozó vitákon túlra, kétségessé válik, hogy a fő problémával való érdemi szembenézés helyett mi is „csupán az érdek rabjai" maradunk, ahogyan erre Charles Altieri is figyelmeztetett a híres/hírhedt amerikai vita kapcsán.[8] Talán megkockáztatható, hogy csak a kánonképződési folyamatok komplex belső törvényszerűségeivel való foglalkozás teszi lehetővé, hogy a kanonizációt mint egy többfunkciójú és többletértékű, az irodalmi életben is integráló hatású jelenséget írjuk le. A kánonelmélet normatív értéktételező retorémái elsősorban a kanonizáció, mint a kánonképződés eredménye és eredményessége alapján keresik – a kulturális háttérviszonyokra való állandó történeti kitekintéssel – az irodalom önmozgásként értett vonatkozásához, a szöveggondozás jegyeihez a különböző intézményesítő formákat. Ennek a folyamatnak a története végső soron az irodalom története, amelyet viszont a maga összetettségében, és a külső, teljességében objektív nézőpontot szükségszerűen feladva lehet csak szemlélni.

Fogalmi rétegzettség és jelentéstörténet

Azt lehetne mondani, hogy előző, jelentésvariánsokra utaló aggályainkkal ellentétben, a kánonelméletek legelső összefoglalásai óta mind a mai napig létezik valamiféle konszenzus

[8] Vö. **Altieri**, Charles, *An Idea and Ideal of a Literary Canon*, in Robert **von Hallberg** (ed.), *Canons*. London and Chicago, The University of Chicago Press, 1983, illetve UŐ, *Canons and Differences*, in Nemoianu, Virgil - **Royal**, Robert (eds.), *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

a fogalmi rétegződést illetően. Az antik, a kora keresztény, illetve a modern, szekularizált kánon jelentéstartományai nagyjából ismertek, egyetlen aspektust viszont érdemes lehet megemlíteni, mint amelyikre a későbbiekben még utalni fogunk, minthogy vélhetően a kialakult polémiákban is az irodalmi vonatkozásban használt különböző jelentésszegmensek használata adhatott okot a félreértésekre. A 'metron', illetve 'kanon' közötti, Jan Gorak által is gyakran hangsúlyozott jelentéskülönbségről van szó, amelyik nagymértékben meghatározta a kánon fogalmi alakulástörténetének az első „összemosó" jeleit, így az egyértelmű terminushasználatban jelentkező „zavaró" aspektusokat is. A '*kanon*', mint elsősorban építészeti, szobrászati szakterminus viszonylag hamar etikai használatban is elterjedté vált, s az ilyen értelemben vett „mérce" jelentése egyre kevésbe jelentett pragmatikus érdekekre való hivatkozást, amelyet inkább a '*metron*' vett át tőle. A metron-értelmű lezártság aztán rigiditást kölcsönzött a szónak, amelyet először az egyházi és civil jogban, illetve a szent szövegekre vonatkozóan használtak. „Csak viszonylag későn, a tizennyolcadik századtól, amikor egy szélesebb körű nyelvi szekularizációt lehet megfigyelni, említik a „kánon"-t (mint 'prototípust', vagy 'modellt') az építőművészetben, orvostudományban, kézműiparban és egyéb területeken." – írja Virgil Nemoianu.[9] Szépirodalmi vonatkozásban mindenesetre a fogalom nem volt használatos, s ha mégis, akkor elsősorban bizonyos élmények, érzelmek kiemelt státusára vonatkozóan (gondoljunk csak az irodalomra, mint szakralizált aktusra, mint egyfajta vallást helyettesíteni hivatott képződményre), sokkal ritkábban szerzőkre, és szinte soha magukra a művekre. John Guillory viszont egy írásában a vallási és világi kánon közti különbségre adott példaként éppen ez utóbbi folytonos módosulásait említi, amely ellentétben a bibliai kánonnal, nem (csak) felülről rögzített, bár – teszi hozzá – eljárásaiban egyre inkább hasonlít hozzá, amint kizárásos alapon jár el.[10] Az irodalmi – tehát világi – kánon azonban nyilvánvalóan sohasem volt és nem is lehet olyan természetű, mint a végérvényesen rögzített vallási. Valóban szembeötlő lehet a szekularizált kánon logikájának a hasonlatossága, de éppen a leírtak alapján nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a radikális szűkítés, a kevés számú elfogadott „szerző" a vallási kánonok esetében etikai és így pedagógiai céloknak van alárendelve, az Írás, a Szentség és a Tanítás legitimációjára épülve. Ezért aztán az antik jelentéstörténetet és a vallási értékkomponenseket felhasználva, gyakran a szakirodalom is meglehetősen kuszán

[9] Lásd **Nemoianu**, Virgil, *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, i.m., 216.
[10] **Guillory**, John, *Canon*, in **Lentricchia,** Frank – **McLaughlin,** Thomas (eds.), *Critical Terms for Literary Study*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990. 237. – Persze a vallási kánonokon túl a szekuláris kánonokra a hangsúlyosabb kritikai hangnem jellemző. Valószínűleg nem tévedünk, ha ebben is nagy szerepet tulajdonítunk a 19. század fellendülő ipari mozgalmának.

használja a fogalmat, amelyekben az irányvonal, kritérium, mérték, illetve modell-jelentések a szabály, norma és persze a lista jelentéshálójában, mint szinonimák hígulnak fel.

Történetileg a kánon kifejezést modell értelemben először – amint arra George Kennedy emlékeztet – egy levélben említik Hérodotosz műveivel kapcsolatosan, mint aki a legjobb modell a jónikus historiográfia számára. Szekuláris művek listájára vonatkozóan ugyanakkor a kánon egy különös történeti-referenciális keretbe illeszthető. Modern jelentésében valóban csak a tizennyolcadik századtól használatos, minthogy először David Ruhnken Historia Graecorum Oratorum című 1768-as munkájában szerepel. Runkhen tanulmánya megőrizte annak a két tudós-oktatónak (Bizánci Arisztophanésznak, az alexandriai könyvtár vezetőjének, illetve utódjának, Arisztárkhusznak) a válogatását, akik a bőség kényszerétől vezetve olyan szerzői válogatást közöltek, amelyek átfogták az összes klasszikus műfajt: epikus illetve lírikusok költőket, tragédiaírókat, orátorokat, stb. vettek fel listájukra.[11] Fontos itt kiemelni, hogy szerzők, nem pedig művek listáját állították össze, még akkor is, ha az antikvitásban teljesen természetes volt, hogy egy szerző nevén metonimikusan, adott művet értsenek. Mindenesetre válogatásukkal, mint azt többen megjegyezték, az elkövetkező generációk számára egyfajta demarkációs értékszférát jelöltek ki, illetve adtak tovább. Ebből eredendően pedig a kánonok nemcsak a tanult szerzők, fordítók, kiadók és kritikusok, de a szélesebb értelemben vett tanult közösség identitásnarratíváját is meghatározták. Mindazonáltal több ponton is érdemes kissé jobban odafigyelni ezekre a listákra. Először is, a két említett alexandriai szerző sohasem hívta ezeket kánonoknak, még kevésbé „a Kánonnak". Másodszor ezek funkcionális listák voltak, nem pedig nemzeti kultúrák esszenciális értékei legjavának a lecsapódásaira figyeltek, ugyanakkor egy már letűnt, némileg tehát idegennek számító, a kereszténység-előtti kultúrának a megőrzésére és továbbadására törekedtek. Gorak az említett listákkal kapcsolatban utal Patricia Easterling megjegyzéseire is, aki az Oxford Classical Dictionary szócikk-írójaként a klasszikus kánont inkább mnemonikus eszköznek, mintsem egy „egyszer és mindenkorra" meghatározott, állandó listának tekinti.[12]

A gyakorta (túlzottan leszűkítő jellegére vonatkozó érvekkel) hevesen támadott, és sokkal ritkábban, legalábbis kis rendszerességgel (a kulturális értékek megőrzőjeként) védett szellemi konstrukcióra irodalmi téren tehát jellemző, hogy maga a kifejezés is igen újkorinak számít (elfogadott szakterminusként, mondhatni, az utolsó fél évszázadig szinte egyáltalán

[11] Vö. **Kennedy**, George, *The Origin of the Concept of a Canon*, in **Gorak**, Jan (ed.), *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001, 106.
[12] Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteenth-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 194.

nem használatos), legalábbis sehol, semmilyen szótárban vagy enciklopédiában nem található egészen a múlt század végéig. A nemzetközi szakirodalomban is csupán valamikor a nyolcvanas évek közepére jelenik meg a 'kánon' szócikk formájában, holott a Wellek és Warren-féle, 1956-os kiadású nagyszabású munka, a *Theory of Literature* már említi.[13]

A kánon történeti-etimológiai jelentésen túl, azaz, mint 'pálca, mérce', a mai, általános szóhasználatban különböző kulturális lexikonbeli szócikkekre enged asszociálni:[14] standard, norma, szabály, mesterművű, a legmagasztosabb igazság, művészeti modell, és természetszerűleg, mint ilyen, szerzők és műveik elfogadott listája is. Ez utóbbi néha olyan mértékben sajátította ki a kánonról szóló elméleteket, hogy a kánonviták igen gyakran csak listaviták maradtak, amelyekben a fő vitakérdés az volt, hogy mennyiben azonos vagy mennyire különbözik bizonyos szövegek jegyzéke valamely más listától. (Valószínű nem tévedünk, ha az amerikai vitát is elsődlegesen ezek közé soroljuk.). Ilyen értelemben, a görög szó irodalmi hagyományban fellelhető alapjelentései szerint is érdemes külön kezelni azokat a műveket, amelyek hitelesen megállapíthatóan egyetlen szerző saját életművét képezik, illetve egy kulturális vagy osztálycsoport, egy nemzetiség, nemzet, manapság akár egy egész kultúra legfontosabbnak tartott és elfogadott irodalmi műveinek az összességét, amelyek nyilván mint kulturális narratívák is értendők.

Kettősségek

Ha ezek alapján elfogadjuk kiindulópontnak, hogy ma alapjában véve legalább két, jól elkülöníthető kánonfelfogás létezik, nevezetesen egy tág, kulturális háttérre utaló és egy szűkebb, szakmai, illetve értelmezői közösségi kánonkoncepció, akkor amellett, hogy természetesen tisztában vagyunk a fogalmi haló szétbonthatatlan egységével, megkísérelhető az irodalmi szempontú vizsgálódásainknak az a kánonok működésével foglalkozó látlelete is, amelyik segíthet választ találni arra, hogy a valamennyire belátható álláspontok polarizált rendszerében, jelenleg milyen álláspontok határozzák meg a korszerű irodalmi kánonfelfogást. A tág, kulturális és a szűk, közösségi értelmezések megkötést már csak azért is célszerű megtartanunk, mert ezek mentén objektiválódnak azok az értéktételezések is, amelyek révén könnyedén belátható a gyakorta dichotóm leegyszerűsítések képletes, de önállóságukban érvénytelen létmódja. Az összes említett fogalmi konstrukció beilleszthető ezekbe, minthogy általában csak valamiféle szűk–tág, lezárt és nyitott kategoriális kétosztatú

[13] Lásd *Theory of Literature*, 3rd. ed., N.Y., Harcourt, Brace&World, 1956. 247.
[14] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*, NJ., Athlone, 1991. 9.

értelmezések léteznek, ráadásul ezek is többnyire paradigmákra, diszkurzusokra és az ilyenek által konstituált listákra vonatkoztathatók. A példaként említhető jelzők sora szinte végeláthatatlan. (Zárt–nyitott, konzervatív–liberális, unikulturális–multikulturális, egysíkú–többsíkú, értékőrző–értékteremtő, hatalmi–hatalomratörő, institucionális–intézményellenes, központi–perifériku stb). De ugyanígy ezeknek megfelelően kerülnek szembe a viták során a továbbörökítés, a megőrzés és a kiadhatóság szempontjai a kisajátítás, értékbefolyásolás és cenzurális ellehetetlenítés vádjaival, s ugyanilyen tengelyek mentén definiálják önmagukat a belső irodalmi öntörvényűség és önérték paradigmái a külső, hatalmi befolyás szempontjaival, az immanens esztétikum érvei a külső, intézményes kanonicitással szemben.

Az utóbbi húsz–huszonöt év felerősödő kánonkritikája az elhíresült amerikai vitán túl a nemzetközi irodalomtudományban is többször hangoztatta, hogy a kánon valamiféle autoriter hangok szószólója a kortárs kritikai diszkurzusokban, az értekező prózában is. A szisztematikus kizárást segíti elő, minthogy szinte teljesen nélkülözni látszik a nem fehér, nem európai, nem hímnemű és nem heteroszexuális szerzőket, ezzel is erősítve a faji, nemi stb. megkülönböztetéseket. Nem kevésbé fontos az az érv sem, miszerint a kánon csupán egy hegemonikus csoport éthoszát és ideológiáját tükrözi. Abban minden valószínűség szerint nem tévedhettek a kánont így vagy úgy ellenzők, hogy maga az irodalom gondolata, mint általánosan felfogott entitás az utóbbi évtizedeket megelőzően leginkább csak standard szerzők viszonylag szűk körére, vagy az akadémiai hatáskörök által ilyenként elfogadott művekre korlátozódott. Feltehető a kérdés, vajon mennyire változott az egyetlen, ilyen hipotetikus alakzatban való gondolkodásunk? Közismert a világirodalmi kánon-fogalom, amelynek létét az utóbbi évtizedekben az őt ért heves kritikák ellenére sem vagyunk képesek tagadni, s amelyet többnyire az európai, vagy még inkább a nyugati világ értékei uralnak. Az ilyen kánont megkérdőjelező modalitásnak célszerűen arra is kellene gondolnia, hogy az említett bővítésekhez hasonlóan nem volna-e indokolt a kevéssé fordított irodalmak fokozottabb figyelembe vétele is. Szegedy-Maszák Mihály aggályai vélhetően igazak: amennyiben csakis a legelterjedtebb nyelveken írt műveknek van/lesz esélye bekerülni a világirodalomnak nevezett kánonba, félő, hogy egyre csak nő majd bizalmatlanságunk az ilyen kánonnal szemben.[15]

Szintén vádként emlegetik a kánonokkal kapcsolatosan az intézményszerűséget, az institucionalitást, miszerint ez afféle eszközként szolgál azoknak az értékeknek a továbbadására, amelyek a 'kánonközeli kritikákban' objektiválódnak, és ezek által egy olyan

[15] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*, in *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995. illetve, UŐ, *Hagyomány és újraértelmezés*, in *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról*, Bp., Krónika Nova, 2000.

gépezet lendül működésbe, amely egyetlen csoport, egy konzervatív kisebbség kezében tartja a kulturális hatalmat. Már John Guillory is felhívta arra a figyelmet, hogy intézmények nélkül egyetlen kánon sem érvényesülhet egyértelműen (ez alapvető irodalomszociológiájának egyik fő szempontja), ugyanakkor a kánonról szóló kezdeti amerikai vita maga is odáig fajult, hogy az esztétikai értékítéletet alárendelték egyfajta gazdasági szempontú „haszonértéknek", ezzel megkérdőjelezve az irodalmi alkotásoknak az önértékét, úgy mutatva be őket, mint a kritikusi, s így intézményes értékelés állandóan viszonylagosnak tekintett objektivációját az éppen aktuális keretek között.[16]

Az alábbiakban éppen a keretek átjárhatósága és átláthatósága érdekében, nem célom felidézni az Egyesült Államok-béli (voltaképp máig is lezáratlan, sokszor »kultúrháborúként« aposztrofált) vitát[17], viszont alapvető aspektusait annyiban mindenképpen említem, amennyiben a kánont felnyitni kívánók és a kánonvédők egykori szempontjai bármely kanonikus működés jellegzetességeire vagy akár kánonelméletek vakfoltjaira is jobban rávilágíthat. Ugyanígy említendők a szakirodalombeli elkerülhetetlen, mára már szinte közhelynek számító fogalmak, amelyeket pusztán azért sem kerülhetünk meg, mert esetleges nyelvi beágyazottságuk miatt közelebb is vihetnek bennünket ezek egyfajta letisztázásához.

Vitatörténet

„Az irodalmi kánonokról szóló viták mára az Egyesült Államokban olyannyira sarkítottá, leegyszerűsítetté és átpolitizálttá váltak, hogy fennáll a veszélye annak, hogy teljességükben egy gondolatébresztő intellektuális vita keretein kívül rekedjenek. Politikailag és ideológiailag elkötelezett személyek a spektrum mindkét oldaláról ürügyként kezdték használni a tudományos eszmecserét arra, hogy kézhez álló új kódszavakkal vívják meg hatalmi harcaikat, amelyekhez egyébként a saját érvelésmódot nyíltabban támogató partizán terminusokra volna szükségük". Ezekkel a gondolatokkal nyitják a szerkesztők azt az irodalmi kánonokkal foglalkozó esszégyűjteményt, amelyik az előszót idézve: „közö(n)ségi szükségletre kíván választ keresni", és amelyik *A vendégszerető kánon* címet viseli.[18] Mi indokolhatta vajon az amerikai vitában e moderált hangnemre intő gyűjtemény létrejöttét – amelyik ráadásul „a társadalom javára" kívánt válni, anélkül, hogy nyíltan bármilyen „konszenzusra vagy végső konklúziókra" törekedett volna – s egyáltalán, minek

[16] Guillory itt persze elsősorban Barbara Herrnstein Smithre utal, akivel nemcsak ő, de Altieri is vitába szállt, gazdasági érdek-szempontú értékelmélete miatt.
[17] Erről lásd részletesen: **Berman**, Paul (ed.), *Debating P.C.* New York, Delta, 1992; illetve Farkas Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*, in F. ZS., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998.
[18] *The Hospitable Canon*. *Essays on literary play, scholarly choice, and popular pressures,* Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

tulajdonítható, a viták össztüzének talán a csúcspontján, 1991-ben ez a nem kevéssé meglepő címválasztás? Minthogy a kánonelméleteket a vitában elhangzott, a hatalom és professzionalizmus kontextusában meglehetősen tipikusnak mondható álláspontok nagymértékben befolyásolták, a világszerte gyorsan elterjedt – így a hazai irodalomtudományban is otthonossá, divatossá vált – terminusnak és a róla szóló polémiáknak néhány jellegzetességére érdemes némileg a vitára visszatekintve rávilágítani.

Az elhíresült amerikai vita során nem ez volt az első esszégyűjtemény, amelyik – műfajánál fogva is – valamiféle összefoglalását kívánta adni mindannak, ami a vitában szakmai szempontból is lényegesnek és érdemlegesnek mutatkozott.[19] Ugyanakkor, amint az a későbbiek során kiderül, a hasonló, irodalmi harcmezők mechanisztikus vízióitól óvó, a magát valamiképpen semleges, közbülső pozícióba helyező szerkesztői intenció ellenére is, a kötet ugyanúgy sikertelen próbálkozás maradt, amennyiben a vita további alakulástörténetét vesszük figyelembe. A semleges pozíció a két tábor között (akiket általában csak konzervatív hatalmiaknak, illetve kánonromboló anarchistáknak tituláltak) voltaképpen kétséges, hiszen a szerkesztő Nemoianu kötetzáró írása egyértelművé teszi, hogy minden próbálkozás ellenére, valójában ő maga is inkább az előbbiekkel tud csak valamilyen párbeszédet elképzelni. Objektív nézőpontot egy másik, ugyanebben az évben megjelent kötettől[20] már végképp nem várhatunk, hiszen abban a szerző, Paul Lauter nyíltan vállalja, hogy ő a viták baloldalán áll. *Canons and Context* című kötetét itt csak érintőlegesen említjük, minthogy egy remek összefoglalás révén a problematikával kapcsolatos nézetei a hazai irodalomtudomány számára már ismertté váltak.[21] Ugyancsak 1991-ben jelent meg a már sokszor hivatkozott Jan Goraknak is az első, kánonokkal és magával a vitával foglalkozó összefoglalása,[22] amely

[19] A kötet megpróbált explicit módon „kulturális párbeszédre", „nyugodt hangnemre" és kevesebb konfrontációra ösztönözni, miközben egyrészt az említett kérdéskör, az irodalmi kanonicitás nemzetközi összehasonlító aspektusaira, másrészt – már csak a politikai keretektől való szabadulni vágyás miatt is – művek irodalmiságának végső soron játékos, örömet okozó, „vidám" (ludic) jelenségére hívta fel a figyelmet. Lásd *i.m.,* p. viii.

[20] **Lauter**, Paul, *Canons and Context*, N.Y., Oxford University Press, 1991.

[21] Lásd **Kálmán C.** György, *Van-e kanonikus kritika?* in UŐ., *Te rongyos (elm)élet,* Bp., Balassi, 1998, 114–132.

[22] **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.
A szakirodalmi háttér kiegyensúlyozatlansága szempontjából sajnálatos, hogy az olyan nagyszabású terv, mint amilyen *Vision, Division, and Revision* címmel sorozatként szerette volna megjeleníteni az olyan, kánonokkal foglalkozó műveket, amelyek a kánonvitát a korai '80-as évek fejezetei és fejleményei után egy szélesebb kontextusban a humántudományok teljes területére kívánta kiterjeszteni, csak terv maradt, s az itt említett köteten kívül semmi sem valósult meg abból, amit a nagynevű szerkesztőbizottság (Fokkema, Gorak, Starobinski, Benett, stb.) maga elé célul tűzött ki; nevezetesen, hogy olyan munkáknak adna a sorozat helyet, amelyek „szélesíteni fogják a modern akadémiai kánonról alkotott felfogásunkat, és bátorítólag hatnak majd a részletekbe menő vizsgálatokra olyan történelmileg fontos kánonok esetében, mint az irodalom, színház, film, képzőművészet, történelem, politikatudomány, filozófia, pedagógia, antropológia, archeológia, vallás és tudománytörténet." – Vö. „*Series Editor's Preface*", in **Gorak**, Jan, *i.m.*

szintén annak a reménynek adott hangot, hogy sikerül a kánont továbbszélesíteni, túllépve azokon az ideologikus kereteken, amelyeket „jelenleg benépesít" (inhabits).

Maga a kánoniságról szóló viták kezdete valamikor 1979-re datálható, amint azt a szakirodalomból többen tisztázzák, de vélhetőleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, maga a probléma már a hetvenes évek elején felmerült.[23] Összefoglaló csomóponttá a vitában viszont az a *Canons* kötet vált,[24] amelynek esszéi tulajdonképpen már 1983-tól folyamatosan jelentek meg a *Critical Inquiry* különböző számaiban.[25] Ugyancsak 1983-ban jelent meg Paul Lauternak a kánonrevíziót sürgető kézikönyve *Reconstructing American Literature: Courses, Syllabi, Issues* címmel, amelyik már azt is jelezte, hogy az irodalmi intézményrendszer polemikus diszkurzusán túl, a kérdéskör bizonyos szempontból nyílt ideológiai harccá fajulhat.

E felvezető talán elég világossá tette, hogy a kánoniság vehemensen vitázó, sőt vitatkozó kérdéskörré vált, minthogy alapvetően az egész amerikai társadalom számára érzékeny, sokszor politikai problémákat érintett. Ez viszont azt is jelentette, hogy a szakmai, irodalmi berkekből kinőve[26] a vita olyan politikai-ideológiai irányt vett, amely aztán a későbbiek során szinte teljesen ellehetetlenítette az irodalmi vonatkozások józan mérlegelhetőségének, illetve eredményességének a lehetőségét. A Robert von Hallberg szerkesztette esszégyűjtemény, amely a legelső átfogó képet adta a kánonokról, a barikádok helyett még a szakma belső szempontjaira is figyelt, s elsőként próbált, az értékítéletek változó eseteire figyelmeztetve, az irodalmi értéktételezéseknek valamilyen újraértelmezését nyújtani. „A kérdés, amely a kánonképződésre figyelő különböző szemléletek közötti

[23] Ekkor jelent meg ugyanis Sheila Delany *Counter-Tradition: a Reader in the Literature of Dissent and Alternatives* című kötete, illetve a Louis Kampf és Paul Lauter szerkesztette *The Politics of Literature* című esszékötet. Ezeket követte az Egyesült Államokban 1979-ben az a Leslie Fiedler és Houston Baker Jr. által rendezett két olyan program, (*'Az angol mint világnyelv az irodalom számára'* illetve *'Az irodalom mint intézmény'*) amelyek következményeképpen a '*kanonicitás*', mint kifejezés maga, bekerült a Modern Language Association 1980-as könyvészeti jegyzékébe, hogy aztán egy évvel később már maga a 'kánon' is ugyanitt követhesse. És ami talán sokkal fontosabb a szakirodalom számára, még ugyanebben az évben megjelent az említett két program alapján az a kötet, amelyik már címében is (*English Literature: Opening Up the Canon*) szinte nyílt háborút indított a szakma konzervativizmusa ellen, amely konzervativizmus – a kötet felfogása értelmében – kizárt mindenfajta kisebbséget egy olyan nacionalista diszciplína mentén, amely az angolt mint egyetlent és világnyelvet volt hajlandó csak igazából komolyan venni. Bakerék elsősorban egyetemi szillabuszokra figyelő kötete értelmében eljött az idő a kánon kiszélesítésére és átformálására.

[24] *Canons*, 1983.

[25] Míg Baker és Fiedler politikai és populista keretekre hivatkozott, a von Hallberg szerkesztette kötet sokkal analitikusabb és elméletibb meghatározottságú volt. A történeti, retorikai és szociológiai kitekintések a kánonra, mint értékhordozó potenciális intézményre üdítőleg hatottak újszerűségükkel és szakmailag felkészült, naprakész elméleti metódusaikkal, amelyeket csatarendbe állítottak a kánon működésének minél jobb megértése érdekében.

[26] A tudományos világ és a szakma különböző értelmiségi körei mellé felsorakoznak a nagy példányszámú napilapok és magazinok is, és amint Farkas Zsolt megjegyzi – „megkongatják a vészharangot: mi lesz, ha Shakespeare helyett Stephen Kinget, az *Ulysses* helyett a *Supermant* fogják tanítani?" Vö. **Farkas** Zsolt, *i.m.*, 26.

feszültségből származik, nem az, hogy a kánonok politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és határolják be hasznosságukat."[27] Mindazonáltal az esszégyűjtemény maga is gyakorta kényszerült valamiféle harcról beszélni, az irodalmon túllépő konfliktushelyzettel kapcsolatosan konzervatívok és reformerek között.[28] Hogy a helyzet mennyire nem változott, sőt a kilencvenes évekre még inkább kiéleződött, azt jól mutatja, hogy csupán hat év elmúltával az említett *Canons* című kötetet Gorak már így jellemezte: „ennek elfogulatlansága és rugalmassága nagyon távolinak tűnik manapság."[29] Ugyancsak jól tükrözi a vita hevületét, hogy a maga szerkesztette említett esszékötetben Nemoianu is így tette fel a kérdést: „Képesek vagyunk-e még bármi módon visszaterelni a kanonicitás vitáját ahhoz a tudományos axiológia és demokratikus receptivitás közötti játékos egyezkedéshez, amelynek keretei között maradnia kellene, ha a kánon tartósságát és rendellenességeit egyaránt a társadalmi és személyes bőség növelésének érdekében használnánk ki?"[30]

Problémák vs. konzekvenciák

Talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a vita alapvető negatívumai közt minden bizonnyal elsődlegesen a kétosztatú meddő harc, a politikai elkötelezettségű, sokszor erőszakos fogalmazás, és az imaginárius ítélethozatali helyzetek szerepelnek, amelyekben a „totalizáló fogalmak"[31] használhatatlansága legtöbbször tarthatatlan általánosításokban, önrémisztő túlzásokban merült ki. A vitázók gyakran elfeledkezni látszottak arról, hogy a kánonok nem csupán különböző értéktételezések mentén áll(hat)nak szemben egymással, de valószínűsíthetően teljesen más irodalomkoncepciókkal is rendelkeznek.[32] A vádaskodásban

[27] **Hallberg**, Robert von *Introduction*, in *Canons*. *i.m.,* 3.

[28] Amint von Hallberg sajnálkozva megjegyzi: „a kánont általánosan úgy tekintik, mint ami más, egykoron hatalommal bíró emberek műve, és amit már fel kellene nyitni, demisztifikálni, vagy teljességében mellőzni". *Introduction*, In *i.m.,* 1.

[29] Vö. **Gorak**, *i.m.,* 223.

[30] Lásd **Nemoianu**, Virgil *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, 215. – Figyelemre méltó, hogy idézett tanulmányában Nemoianu nem kánon-vitáról, hanem kanonicitás-vitáról beszél. Nem véletlen elszólás ez részéről, hiszen – mint ahogy tanulmányából a későbbiek során kiderül – ő sem inkább a kánonok, hanem csak az egyetemi tantárgylisták, a szillabuszok változásáról illetve vitájáról beszél. Listák mindig is változhatnak – írja –, de még az ilyenek esetében is „marad a tény, miszerint virtuálisan lehetetlen példát találni teljes szubsztitúcióra, azaz szakralizációra vagy szentté-avatásra, illetve teljesen preskriptív kánonra." 217.

[31] **Farkas** Zsolt kifejezése. *i.m.*

[32] A legfontosabb érv, amit a kánont védők hangoztattak, az eszményített állandó értékek védelme volt, amit az esztétikai értéktételezéseik ellenére is veszélyben láttak az alakuló, politikai céloktól és frázisoktól sem mentes „anarchista" törekvésekben. A másik oldal, akiket gyakorta csak „multikulturalisták"-nak aposztrofálnak, ezzel szemben azzal érvelt, hogy a kánon centrumában szereplő irodalom, mint minden hatalmi struktúra által megszabott irodalomszegmens a legkevésbé sem politikamentes. Némileg fordított módon tehát, az ideológiai érveket éppen a gyakorta ezek ellen küzdő oldal kényszerült a vita során többször is hangoztatni. Róluk, a kánont felnyitni kívánókról Henry Louis Gates Jr., mint „kulturális baloldal"-ról, kortárs kritikaelméleti szövetségről ír, amelyet legfőképpen, mint „nyugtalan, változó halmazt" definiál, és amely 'Szivárvány

nem volt kivétel maga Harold Bloom sem, aki *A nyugati kánon*nal félreérthetetlenül és nyomatékosan szállt be a vitába, ám a rangsorolás esetleges változatai és lehetőségei mellett (annak ellenére, hogy egyike volt azoknak, akik a legrégebbtől fogva foglalkoztak a kérdéskörrel), a végletekig leegyszerűsített kétosztatú harcra összpontosított maga is.[33] Bloom egyértelművé teszi ugyanakkor, hogy ő is egy állandó, örök kánon mellett érvel, tehát egész kulturális örökségünk értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelő művek listájában gondolkodik. Ezt némileg árnyalja, hogy a világirodalmi távlatban Bloom szerint is csak a tizennyolcadik századtól beszélhetünk „helyeselt szerzők jegyzéké"-ről, illetve, hogy bizonyos értelemben, – mint írja, „a Kánon nemcsak verseny, versengés eredménye, de folyamatban levő versengés" is.[34] Bloom magát az irodalomtörténetet is ennek lát(tat)ja, amely végsősorban szövegek, nem pedig emberek közt zajlik. Ennél fogva talányos, de nem érthetetlen, miért is idézi a kánonrombolók ellenében Frank Kermode-ot,[35] hisz jóllehet az „örökérvényűségről" van szó minden kanonikus mű esetében – Bloom például a nagy művek saját kiterjeszkedésükként való önteremtő aktus végsősoron romantikus elgondolását hangsúlyozza –, ez is azt erősítheti, hogy a kánonok mégiscsak mindig, folyamatosan változnak.[36]

A vitában elhangzó írások általánosító, nem körültekintő és sokszor durva, szigorú identifikációi az irodalomtudomány különböző csoportosulásait néha önmérsékletre

Koalíciót' a „feminista kritikusok, az úgynevezett kisebbségi diszkurzusok különböző kritikusai, valamint általánosan a marxista és poszstrukturalista kritikusok" szövetsége képez. – (Lásd **Gates**, Henry Louis Jr., *The Master's pieces: On Canon-Formation and the African-American Tradition*, in UŐ., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992, 17. Illetve UŐ., *Whose Canon Is It, Anyway?* in The New York Times Book Review, 26 February, 1989. 1.) Érdemes itt megfigyelni, hogy amellett, hogy egy mozgásban levő, tehát változó ellenzékről ír, Gates – akárcsak Lauter, mint a későbbiekben kiderül – egyértelműen a kanonikus kritika mellett érvel, azaz tulajdonképpen elismeri a különböző kritikusok meghatározó szerepét a kánoni ítéletalkotásban és azok semlegesítésében egyaránt. Az így koncipiált tábor számára ugyanakkor a nyíltan politikai funkciókkal és státusszal rendelkező személyeket tömörítő hivatalos "kulturális jobboldal" elsődlegesen céltáblaként szolgált. (Gondoljunk csak az olyan személyekre, mint Allan Bloom, vagy még inkább a korábbi kulturális államtitkárra, William Bennettre.)

[33] Bloom bevezetőjében még valamiféle köztes helyet kívánt kijelölni magának „a Kánon jobboldali védelmezői" és az „akadémikus-zsurnaliszta hálózat" között. Pozícióját azonban rögtön leleplezte, amikor ez utóbbiról mint a „neheztelés, a rosszindulat iskolájá"-ról írt, amely szerinte azért akarta folyamatosan megdönteni a Kánont, „hogy a társadalmi változásra irányuló állítólagos (és nem-létező) programját segítse elő. Lásd **Bloom**, Harold *The Western Canon*, New York, Riverhead, 1995, 3.

[34] Uo., 54.

[35] Kermode szerint: „A kánonok, amelyek tagadják a tudás és a vélekedés közötti különbséget, amelyek a túlélés időálló, nem pedig érválló eszközei, természetesen dekonstruálhatók". Idézi **Bloom**, *i.m.*, 3.

[36] Érdemes ezen a ponton Kermode *The Classic* (1975) című nagyhatású művére is emlékeztetnünk, s ugyanakkor Gorak figyelmeztetését megszívlelnünk. Ennek értelmében Kermode álláspontja végsősorban relativisztikus: „Nincs paradigmatikus értelemben vett klasszikus, csak klasszikusok vannak; nincsenek klasszikus értékek, csak értékek, amelyeket olvasónemzedékek a klasszikus szövegek inherens többszólamúságával (plurality) ütköztetnek." Vö. **Gorak**, Jan *Critic of Crisis: A Study of Frank Kermode,* A Literary Frontiers Edition, no. 30, University of Missouri Press 1987, 106.

intették.[37] A vita modalitásán túl ez olyan alapvető hibákat próbált korrigálni, mint az esztétikai értékek védelmének egyértelműen a konzervatív csoport oldalára helyezése az erőszakosan kétosztatú rendszerben. Azt még maga Lauter is elismerte, hogy az esztéticizmus nem szükségszerűen befelé forduló, sőt éppen, hogy „a moralizaló stílusok elleni forradalmi lázadás",[38] azt azonban már nem tudta leplezni, hogy a vita során, szerinte ez az akadémikusok „korlátozó vonásait" erősítette. Valószínűleg tényként állítható, hogy az ideológia számottevő szerepet játszik bármely irodalmi kánon alakulásában, amelyet csak csökkenteni lehet, teljes mértékben kiszűrni aligha. Végső soron tudjuk, „az esztétikai álláspont maga is ideológia".[39]

Természetesen a vita, s az erre épülő elméletek vakfoltjai között is elsődlegesen fontos helyen szerepel annak kurrikulum-szerű, listavitákra való leszűkítése, az örök és egységesnek elképzelt kánonkoncepció tarthatatlansága, illetve az irodalom mechanisztikus víziója, amely sokszor még az iróniát sem volt képes észrevenni, amely által a kánont szélesíteni kívánók éppen annak továbbélését segíthetik elő, illetve hogy az egykori „kánonirtók" idővel éppen annak védelmezőivé is válhatnak. John Guillory, aki bevallottan nem óhajtott irodalmi kánonformálódás-történetről írni, ezért kívánta a figyelmet újra a szociális, institucionális kánoni formá(tum)ra visszairányítani a vitának arról a holtvágányáról, amelyik pusztán azzal törődik, hogy ki szerepel az értékek listáján, illetve ki nem. Mint írta: „Itt az ideje, hogy feloszlassuk mind a liberális, mind a konzervatív imaginárius döntéshozatali fórumainkat. Az irodalmi kánon nem képvisel »választókerületeket« (social constituencies) semmiféle pszeudo-demokratikus törvényhozatali értelemben. De ugyanígy nem képviseli az abszolút esztétikai érték fogalmát sem, az ítélethozatal társadalmi feltételein túl, vagy azok fölött."[40]

Nemcsak az amerikai kánonvita kapcsán, de azt lehetne állítani, hogy általánosan is az újító diszkurzusok jelentős része az „akadémiai" vagy a „ magas irodalmi kánont" magát, csupán bizonyos domináns politikai, ideológiai rendekhez kapcsolta. Ha figyelmesen olvassuk Abrams rezüméjét, mely a leegyszerűsített képletről mint vádról ír, miszerint: „a kánon főként olyan művekből áll, amelyekben rasszizmus, patriarkalizmus és imperializmus

[37] Maga Gates figyelmeztetett, hogy az irodalomtudományi keretekből, a vita a szövegek elemzését „a politikum marionettszínházává változtatta, amelybe a való világból származó elkötelezettségeink minden szenvedélyét belevisszük." – vö. **Gates**, H. L. Jr., *i.m.,* 192. Ugyanígy a leegyszerűsítések ellen lép fel Edward Said is, okolva azokat, akik „nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között". – vö. **Said**, Edward W., *The Politics of Knowledge*, in Raritan, Summer 1991.

[38] Lásd **Lauter**, *i.m.,* 136.

[39] Lásd **Bloom**, Harold *i.m.,* 492., illetve vö. **Eagleton**, Terry *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

[40] Lásd **Guillory**, John, *Canon,* in *Critical Terms for Literary Study*, 236.

nyilvánul meg, továbbá amely vagy marginalizálja, vagy kizárja a feketék, spanyol-amerikaiak és egyéb etnikai kisebbségek, a nők vagy a munkásosztály, a populáris kultúra, a homoszexuálisok és a nem-európai civilizációk érdekeit és teljesítményeit”[41] – érdemes lesz megfontolni Guillory szavait, aki a vitában a politikai reprezentáció irodalmi/művészeti rendszerekre való alkalmazásától óv.[42] A radikálisok és a konzervatívok harcában sokszor csak „a Kánonról” mint elvont, hipotetikus konstrukcióról beszéltek, ahelyett, hogy aktuális és még funkcionális történeti kánonokat vizsgáltak volna, olyanokat, amelyeket adott közösség, rendszer, intézmény vagy éppen egyéni kritikusi, irodalomtörténeti karrier érvényesít. A humántudományok terén kézzelfoghatóan beállt változások ellenére némileg még ma is meghatározó ellenirányként tartja magát a válogatott művek kánonjába vetett hit, ugyanakkor megfontolandó lehet az az érvelés is, miszerint létezik olyan elfogadható modalitású útja művek és olvasatuk generációs továbbításának, amely a teljes átrendezésnek és cserének ellenálló bástyákként értelmezi azokat, mint amelyek szükséges stabilitást jelenthetnek a fiatal generációk neveltetése során.[43]

Az elmosódó szemantika, amely a kánon fogalmát és ekvivalenseit kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait tematizáló, de a jelen érvényes diszkurzusaival sikertelen párbeszédet folytató „állandó” fogalomként jellemzi, (és amely annak gyakorta megkérdőjelezett érvényességét és hitelét kívánja fenntartani) valószínűleg éppolyan leegyszerűsítésnek tekinthető, mint a klasszikusok utópisztikus elképzelése, mely örökre zárt kategóriaként írja le e bővíthetetlennek vélt csoportot.[44]

---

[41] Vö. **Abrams**, M. H., *A Glossary of Literary Terms,* Port Worth, Harcourt Brace College Publishers, 1993.

[42] Vö. **Guillory,** *i.m.,* 27.

[4343] Hogy a szimultán kánonokat ad abszurdum, létezésükben megkérdőjelező modalitás, az örök értékek és az ideologikus megosztottság alakzatai máig meghatározzák nemcsak a professzionális irodalomkritika, de a kultúraközvetítés és egy szélesebb értelemben vett irodalmi nyilvánosság elvárásait, abban jelentékeny szerepe lehet annak a kényszerű hiátusnak, ami a saját értékek felmutatását pusztán mint elkülönböző ideológiai értéktételezésekkel szembeni védekező magatartást jellemzi a kritikatörténeti diszkurzusokban. A saját, mint más megtapasztalásának jaussi alkalmazása talán azért maradhatott gyakorta teljességében muzeális kövület a kánont egységesnek elfogadók számára, mert a másik oldal ideológiai defektjeinek az esztétikai meghatározottságokhoz képest előzetes adverzialitásként felfogott viszonya eleve nem tette lehetővé bármilyen diszkurzív térnek a tapasztalati kontextusában az ilyen szempontok dialogicitását. (Vö. még: **Jauss**, Hans Robert, *Zum Problem des dialogischen Verstehens*, in **Lachmann**, Renate red., *Dialogozotät*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1982.

[44] Ami a nagybetűs Kánonnak mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájának mégis fogalmi potenciált biztosít, az éppenséggel az a sajátsága lehet, amely szembeállítja a kumulatív vagy exponenciális szövegelképzelésekkel, tehát egyfajta kiszélesítésen, illetve radikális változáson keresztül történő átértékelésének gondolatával. Azzal a kérdéssel szembesít nevezetesen, hogy szövegek eltérő idő- és térrelevanciáiban a különböző értékértelmezések hogyan konstituálódhatnak még akkor is, ha teljesen különböző kánonok előírásainak és értékszempontjainak dimenziójában ez általánosan szinte sohasem azonos indokoltságok mentén történik. Aktuális lehet-e még a kérdés, mely szerint a hagyományban klasszikusként leírt művek esetében létezne olyan állandó, amely, ha nem is az azonosnak értett értékeket, de a képességünket állandósítaná ezen művek mint olyanok felismerésében? Valószínűsíthetően itt a nagybetűs kánont ily módon

Háttérirányzatok és társadalomtörténeti előzmények

Amennyiben továbbgondoljuk a polémia alapvető meghatározottságának kereteit, illetve a szakirodalom aggályainak gyakori félreértésekre következtetni engedő védekező magatartását, könnyen érthetővé válik, miért is tartotta fontosnak Guillory könyvének már a nyitófejezetében leszögezni,[45] hogy a kánonról szóló vitákban túlságosan is félreértették a probléma valódi jelentőségét, tudniillik, hogy a szerzők és a szövegek kizárása, illetve beemelése adott kánonok listáira vagy e kánonok valamilyen összefüggéseibe nem is annyira fontos, mint az a kérdés, hogy a kirobbant polémia miért is jelenthet egyfajta válságot az irodalmi életben. Guillory szociológiai szempontokat érvényesítő problémafelvetése mellett, a mi szempontunkból legalább ilyen fontos, hogy az egymás melletti elbeszélések során a vita résztvevői, még ha be is látták a kánonok dichotóm párharcának leszűkítő voltát, ezek polifunkcionalitásának a lehetősége már csak azért sem válhatott egyértelművé számukra, mert gyakorta még a fogalmi háló egyazon szeletéről értekezők is más fogalmi kódokat használtak értelmezéseik során. Ezért a fogalmi tisztázást kísérő hangsúlyos figyelem mellett a vita előzményeinek tekinthető általános társadalomtörténeti háttérről sem célszerű megfeledkeznünk.

Talán mindjárt azt érdemes megemlítenünk, amire könyvében Bloom is utalt, tudniillik hogy az utóbbi évtizedek igen alapvető, globális változásai következményeképpen nemcsak az irodalmat, de magát az olvasás kultúráját és hagyományát is súlyos kihívások érték. Amint a problémával foglalkozók közül többen is felvetették, az olvasók egészen különböző vallású, felfogású, politikai színezetű többsége meglepően sokáig megegyezett bizonyos irodalmi művek illetve műalkotások esztétikai értékében, ezek felszabadító, örömöt nyújtó hatásában, vagy ilyen jellegű potenciáljában. Meglepően sokáig élt a köztudatban az a

fenntartó igény a klasszikusoknak nem szövegbeli, de sokkal inkább hagyománybeli értéktételezéseire, s ezek kanonikus státuszára alapoz. Az újabb törekvések is, amelyek a konvencionális értékrend paradigmatikus megváltoztatására törekszenek, éppen ezért általában csak az őket időben közvetlenül megelőző, az irodalmi hagyományban előttük elfogadottnak számított diszkurzusrend ellen lépnek fel radikálisan. A klasszikusok körét – bármit is értsünk most ez alatt – a felforgató kánoni törekvések legtöbbször csak bővíteni szeretnék, nem utolsó sorban azért, mert a klasszikusok által képviselt bizonyos értékszemléletek kanonicitásának a megőrzését éppen saját legitimitásuk érdekében is használják. Nem ritkán egyenesen hivatkozási alapnak is tekintendő az általánosan elfogadottnak hitt klasszikusok axiomatikus halmaza, míg a paradigmaszerű kánoni mozgásokban az elsődleges szempont az előző hatalmi kánon disszeminációjának, tarthatatlanságának és ilyen módon az új törekvések szükségszerűségének az igazolása lesz.

Az abszolút esztétikai érték kapcsán Gorak is szükségesnek érzi hangsúlyozni, hogy egy homogén, egységesítő Kánonként elképzelt entitás helyett ő „kanonikus diszkurzusokról" kíván beszélni, még mielőtt „a kánont" alárendelné az elnyomó, éppen aktuális Diszkurzusnak. Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon. i.m.,* 9.

[45] Lásd **Guillory**, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1993.

meggyőződés, mely szerint művészettörténeti aspektusból is, az ízlések folyamatos változása ellenére, létezik valamiféle standard, olyan állandó, amely az értékek változatlan, immanens alapjaira utal. Ezért arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért éppen a '80-as évekre válhatott a kánon-kérdés oly sürgetővé és a kritikai beszédmódok központi problémájává, illetve, hogy mindez milyen elsődleges hatások alapján történt, térjünk vissza Jan Gorak gondolatmenetéhez, aki három kritikai irányt is kapcsolatba hozott ezzel az érdeklődéssel. Az oppozicionális kritika régi hagyományát, az öntudatos, metakritikus érdeklődést azon természetű jelölő és érvényesítő rendszerek iránt, mint amilyenek például Barthes, Derrida, Foucault, Althusser és Hayden White műveiben fedezhetők fel, illetve harmadik hatásként magát a szociológiát, amely az irodalomban is a kritikai irányultságot erősítette, és az értekező prózát általában egy sokkal öntudatosabb pozícióba segítette. Az adverziális, a teoretikus és a szociologikus elem vált tehát – a kritika világháborút követő marginális elemeiből, ezen érvelés szerint[46] – központivá és meghatározóvá az utóbbi évtizedek diszkurzusainak rendszerében: „Amikor 'érték' és 'kultúra' vizsgálódás alá kerül, a 'hagyomány' nem sokáig maradhat megkérdőjelezhetetlen". Ezt abszurd módon, de bizonyos fokig alátámasztani látszott az a szélsőségesnek tekinthető felfogás is (amelyet a konzervatív oldal részéről Allan Bloom *The Closing of the American Mind* című könyvében hangoztatott, nevezetesen), hogy a kulturális erózió jelenlegi állapotát nagymértékben erősítették az olyan gondolkodók, mint Nietzsche és Max Weber elméleti munkái. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy azok az elméletírók, akik e két személyiség elméleti tradícióinak a továbbfolytatóiként ismertek,[47] és (a maguk heterogeneitásában) hetvenes években igencsak részt vettek az említett „megkérdőjelezésben", nem is beszélve az irodalomértésünket nagymértékben befolyásoló olyan autoritásokról, mint Habermas vagy Heidegger, akkor könnyen egyértelművé válik, hogy a vitafeleknek nem feltétlenül precíz szellemi térképre van szükségük. Az említett globális kihívásokkal ugyan mindegyik oldal többnyire tisztában volt/ van, csakhogy a kiindulási pontjaik merőben különböznek, mert amíg az egyik fél nyílt támadást lát a számára megkérdőjelezhetetlen értékeket képviselő kánon „felnyitásában", a másik már nemcsak annak kiszélesítésén, diverzifikációján, de adott esetben annak tarthatatlansága miatti eltörlésén és egy teljesen új értékrend kialakításán is dolgozik. Más szempontokból tekintenek ugyan a problémákra, de azt egyikőjük sem tagadja, hogy többek között az említett szerzők munkássága nagymértékben hozzájárult egy olyan elméleti kánon

[46] Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon, i.m.,* 224.
[47] Úgy, mint Foucault, Derrida, Lacan, Barthes, Deleuze, vagy Baudrillard.

kialakulásához, amely egy korszerűbb irodalom-felfogást meghonosítva próbálta bővíteni az irodalom hagyományos rendszerének és intézményességének a koncepcióját.

A probléma jól láthatóan tehát ma sem a kánoni listák tartalmáról szól, hiszen a kánonokról szóló viták, illetve elméletek jelentősége jóval túlnő egy lezártnak hitt irodalmi kánonról szóló imaginárius megegyezés esetleges határain. Sokkal inkább arról lehet szó, amit Guillory is érzékeltetett, hogy olyan krízishelyzet áll elő, amely alapjaiban is átgondolásra készteti azt a kulturális tőkét, amelyet úgy hívunk, irodalom.[48] A kulturális tőke, amelyikről Guillory – Bourdieu kifejezését használva – könyvében beszél, olyan átfogó kulturális emlékezetet feltételez, amelyik irodalomszociológiai szempontból köti az erudíciót, a különböző osztály-fogalmakat is bevonva, az irodalom intézményrendszeréhez. „A probléma, amit kánonformálódásnak hívunk – írja –, a legjobban úgy érthető meg, mint a kulturális tőke képződésének illetve szétosztásának, hozzáférhetőségének a problémája, még pontosabban, mint az irodalmi termelés és fogyasztás 'eszközeihez' való hozzáférés problémája".[49] Az eszközök itt, mint módozatok értendők, amelyeknek alapfeltétele Guillory szerint az iskola, mint intézmény, amely szabályozni képes a kulturális tőkét, így annak a „szétosztását" hozzáférhetőségét is – tegyük gyorsan hozzá: természetesen mindezt nem egyenlő arányban. A tágabb értelemben vett, kulturális kánon a hagyományképződésben éppen a nevelés által biztosítja saját természetszerű továbbélését.[50] Az értékek taníthatósága szempontjából tehát elsődlegesen fontos, hogy bármely kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag például mindig is az irodalom intézményeitől függött, és csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Nem véletlen, hogy az amerikai kánonháború közvetlen kiváltó oka is az a konkrét kérdés volt, hogy mit tanítsanak

[48] Vö. **Guillory**, *Cultural Capital*, p. viii.
[49] Uo., p. ix.
[50] A hagyomány legtöbbször a nevelés által szükségképpen meghatároz bizonyos *a priori* létező értékeket a társadalom tagjai számára. Ezek az értékek – akár olyanok, mint az írás/olvasás vagy a számok ismerete – nemcsak egyértelműen szükségesek az egyén további életmenetele során, de előfeltételezik azt is, hogy e képességek megszerzése eleve érték, méghozzá állandó érték.

az egyetemeken.[51] Az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve hatalom és rang viszonyának a meg- és átörökítésében.

Intézményes kritika

Az intézményesség szerepe ugyanakkor nem merül ki az iskolai tananyagban. Valóban ez a szélesebb kánonformálódás helyszíne, de időbeliségében megelőzi a hivatásos, *kanonikus kritika*. A kifejezést Paul Lautertől kölcsönzöm, de nem abban az értelemben, ahogyan említett könyvében ő azt használta. Lauter ugyanis megkülönböztetett „kanonikus" és „formális" kritikát, ez utóbbit egyértelműen az ellentáborhoz, tehát a kánon zártságát védőkhöz sorolva, akik véleménye szerint azáltal, hogy csak kész, szentesített szövegekkel foglalkoznak, akarva-akaratlanul is fenntartják a kánon hegemóniáját. Ezzel szemben ő kanonikus kritikán az öntudatos, a kánont szélesíteni kívánó diszkurzusokat érti, akik meglepő módon, az előzőektől eltérően tudatában vannak történelmi és társadalmi helyzetüknek. Csakhogy a kánon megváltoztatása, felnyitása éppen olyan koncepción alapszik, mint a kánon megőrzése. A kritika, amely valamiféle autoriter pozícióból szólal meg, mindig is csak kanonikus lehet. Gates sokszor idézett írása jól rávilágít a problémára, miszerint mindkét oldal példásan tudatában van, hogy a kritikának illetve az oktatásnak micsoda szerepe és jelentősége van az értékek reprodukciójában: „Benett úrnak igaza van: az irodalom oktatása valóban értékek oktatása. Nem inherens módon, de esetlegesen az; az – azzá vált – esztétikai és politikai rend tanítása ez [...]"[52]

Amellett, hogy a kulturális kánonok által meghatározott módon értelmezés, és ennél fogva értékelés nélkül nem létezhetünk, ezek a mindennapi értékeléseink általában csak intuitív és artikulálatlan módon mennek végbe. Az ilyen, elsősorban csak önmagunk számára történő értelmezést a hivatásos kritika azzal a lényeges aktussal egészíti ki, hogy az ítészek önmaguk mellett „valaki más részére" szólóan is értékelnek, mindezt pozíciójuk

[51] Talán nem túlzás azt állítani, hogy abban, hogy ez hirtelen „alapkérdéssé" vált, a legnagyobb szerepe a multikulturalizmus térhódításának volt, azaz alapvetően politikai háttérrel (is) rendelkezett. A helyzet ugyanakkor merőben más, ha az intézmények felől nézve, a problematikusabb kérdéseket a hagyomány különböző regisztereihez mérve gondoljuk el, például az európai és az amerikai kultúrtörténet során, hogy csupán az egymáshoz legközelebb álló, alapjaiban azonos kulturális hagyományokkal bíró két földrészről ejtsünk szót. Ha ugyanis pusztán a vitában kiindulópontként kezelt egyetemi szillabuszok problematikusságára, esetleges összemérésére figyel valaki, akkor sem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyetem mint intézmény nem pusztán európai gyökerekkel rendelkezik, de a kezdettől fogva európai értékeket is közvetített. Az Egyesült Államokban viszont, ahol az egyetemek elsősorban nem állami finanszírozásúak, így politikájukban részben liberálisabb, populárisabb, és adott esetben a saját támogatók érdekeit szem előtt tartó nézeteket képviselnek, a kulturális rétegzettség eleve adott komplexitása is maga után vonta, hogy idővel megjelenjenek a faji, nemi, vallási diverzifikációt képviselő írók, illetve ilyesfajta kulturális jelenségek, némileg háttérbe szorítva az eurocentrikus tananyagot.

[52] **Gates**, H. L., *The Master's Pieces*, in *Loose Canons*. *Notes on the Culture Wars*, N.Y. – Oxford., Oxford University Press, 1992, 35.

társadalmilag elfogadott, hitelességgel és érvényességgel felruházott szerepéből adódóan. Különböző szövegek fel- és átértékelése nem szűkíthető ugyan, pusztán olyan formális kritikai ítéletekre, amelyek az akadémiai falak között vagy különböző szerkesztőségekben látnak napvilágot, de maga az értéktételezés, az irodalmi értékek konkrét meghatározása során a hivatalosság ilyen és ehhez hasonló intézményei elsődlegesen vannak jelen. Bizonyos szövegek gyakori felvétele például különböző irodalmi antológiákba nem csak az adott mű értékét tükrözi, de mint arra Barbara Herrnstein Smith is rámutatott,[53] valamiképpen tovább is lép, növelve ezt a fajta értéket. Hasonlóan, egy mű többszöri szereplése bizonyos listákon (általában irodalomjegyzékeken), a rá való gyakori hivatkozások, a szövegből illetve a szerzőjétől való többrendbeli citációk (főleg az akadémikusok és egyetemi tanárok által) az adott mű értékeinek legalábbis szélesebb körben való ismertségét, a rá irányuló figyelem felkeltését, és nem utolsó sorban a jobb – mint valami eleve értékeshez való – hozzáférést biztosítanak a potenciális olvasók körében. Talán nem véletlen, hogy az a Harold Bloom is, aki nem kevesebbre vállalkozott mint hogy ismert „minimál-listájában" megmondja, mely művek tartoznak a Nyugati Kánonba, úgy tárgyal a hosszú listából huszonhat művet, hogy közben éppen arról látszik megfeledkezni, hogy ezek (lett légyen bár szó klasszikusokról, vagy annál is inkább) nem ugyanúgy élnének a köztudatban, ha nem közvetíttetnének éppen az olyan értekező ítészek által, mint maga Harold Bloom.[54] Persze Bloom ezt valószínűleg másképpen látná, még akkor is, ha olvasatából rangsorolására is egyértelműen fény derül.[55] A professzionális kritika meghatározó szerepét művek utóéletének, megőrzésének és továbböröklésének kérdésében mindenesetre nehéz lenne tagadni. A kritikusok és recenzensek hagyományosan kanonikus viharmadarak (Lars Ole Sauerberg szerint egyenesen rohamosztagosok, „stormtrooper"-ek), munkájuk a kortárs irodalom első és talán legfontosabb szűrőjének számít. Az irodalmi hagyomány alakulása szempontjából talán elegendő, ha itt Gorak, illetve Sauerberg által elemzett kanonikus kritikusi életművekre, illetve ezek hihetetlenül fontos szerepére utalunk.[56] A szerkesztőkkel együtt az általuk megjelenésre szánt és jóváhagyott műveknek belépést biztosítanak abba a szűkebb körbe, amelyből aztán lehetőségük nyílik a Matthew Arnold-i értelemben vett „legjobbak"

[53] **Herrnstein Smith**, Barbara, *Contingencies of value*, in *Canons*, 5–40.
[54] Holott értekező közvetítőikre (Johnsonra, Walter Paterre és másokra) ő maga is gyakran hivatkozik.
[55] Azaz, hogy számára Shakespeare a primus inter pares.
[56] Gorak Ernst Gombrich és Northrop Frye, illetve Frank Kermode és Edward Said, míg Sauerberg T. S. Eliot, F. R. Leavis, Northrop Frye és Harold Bloom munkásságát elemzi. Lásd **Gorak**, *The Making of a Modern Canon, i.m.,* illetve **Sauerberg**, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* N.Y., Macmillan Press Ltd. London, St. Martin's Press Inc., 1997.

idealisztikus világát megközelíteni, vagy pusztán a Kermode által említett mnemonikus kánon szükségszerű kiválasztottságát élvezni.

Megfontolandó ugyanakkor az a gondolat is, mely szerint a kialakult meggyőződés, hogy bármely kánon csak institucionális keretek között létezhet és maradhat érvényben, lényegesen megnehezítette a bennefoglalt művekről, mint olyanokról, belső értékekről és/vagy zsenialitásról szóló beszédet. A kánon, mint a kulturális piac ellenőre, mint az irodalmi állandók letéteményese és őrzője akár nehezékként is funkcionálhat az irodalmi köztudat számára. Azt sugallja, hogy a modern kánonok csupán úgy létezhetnek, ha megőrzik a létező institucionális kereteket, illetve a jól bevált meghatározásokat és feladatokat: a tanárok olyan, az időben megedződött kövületekről beszéljenek, amelyek listaként összeállítva magát az Irodalmat képezik. Az így kialakuló listák, a kizárások és felvételek alapján külön olvasási módozatokról beszélhetünk, ezek pedig mély meghatározói magának a közösnek tételezett kultúránknak. Herbert Lindenberger e tárgyban gyakorta hivatkozott könyve[57] a kánonképződésről szóló tanulmányait nem véletlenül egyszerűen az "Intézmények" fejezetcím alatt tárgyalta, még ha Guilloryval ellentétben ő túlzónak is érezte az iskolák kizárólagos szerepének a hangsúlyozását bármely kulturális kánon létrejöttében és fenntartásában. A kánoni listákon, de méginkább az egyetemi szillabuszokon, ajánlott olvasmány-listákon szereplő művek ellenhatást is kelthetnek, hiszen gyakorta a kötelezők távolságtartó, elavult és így megközelíthetetlen szférájába sorolandók. Nemoianu szerint „… éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent, és akiket saját exkluzív birtokában tart, vannak leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat."[58] A kettősség az ilyen listák szükségszerű és ugyanakkor gátló voltával kapcsolatban jól látható, ha a tág értelemben vett kánoni lehetőségeket, mint a továbbhagyományozódáshoz elsődleges, könyvformájú megjelenést illetve folytonos újrakiadást vesszük szemügyre. Ilyen alapon ugyanis igencsak megfontolandó az a probléma is, amelyre túlzóan ugyan, de említett tanulmányában Katha Pollittot idézve hívta fel Farkas Zsolt is a figyelmet: „ma Amerikában a kánonvita alapját képező előfeltevés az, hogy csak a listára felvett könyveket olvassák, s ha nincs lista, semmilyen könyvet nem olvasnak. Egy szöveg egyetlen esélye, hogy szöveggyűjteménybe kerül – ezt mindkét oldal készpénznek veszi."[59] Ezzel szemben állíthatja Nemoianu, hogy „az igazán kanonikus művek egy kaotikus és természetes folyamat során kerülnek kiválogatásra, amely végső soron kiszámíthatatlan

[57] **Lindenberger**, Herbert, *The History in Literature. On Value, Genre, Institutions*, New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.
[58] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 221.
[59] Vö. **Farkas** Zsolt*, i.m.,* 69. jegyzet.

még akkor is, ha létrejöttét számos konkrét paraméter befolyásolja".[60] Ezek a paraméterek viszont a Nemoianu által elképzelt állandó folyamatba olyan ügyes „tolvajokként" léphetnek be, mint ahogyan egyik tanulmányában arra Christopher Clausen is utal.[61] A kanonikus kritika túlhangsúlyozása, tulajdonképpen az irodalmat mindig nyitó, utópisztikus és bűvös kulcsként kezeli azt. Pedig az elméleti mesterkulcsok – Clausen érvelése szerint – valószínűsíthetően mindig csak egy kis rést képesek megnyitni az irodalom pazar kertjében, olyat, „mint az Alice által megnyitott kertkapu volt, amely túl szűknek bizonyult ahhoz, hogy átbújjon rajta."[62] Az persze, hogy nem létezik ilyen mesterkulcs, még nem jelenti, hogy egyáltalán nincs bejárat abba a bizonyos kertbe. A jó tolvaj szinte valamennyi zárat fel tudja nyitni, és szabad keze lehet a „nemesi kúrián" mindaddig, amíg „félszemmel a riasztóberendezésre és a kutyára is figyel."[63] Clausen ezért a „betörő kritikusi" attitűdöt javasolja az állandóan kulccsal rendelkező helyett, mert az sohasem szenved attól az illúziótól, hogy minden az ő birtokában van.

A lényegi problémák…

Vajon mennyire érvényes még az olyan érvelés, amely szerint az elődökre figyelő, de természetszerűleg a jövőt előkészítő történetiség az irodalomnak egyfajta belső tulajdonságaként jelenik meg, olyanként, amelynek nincs köze politikai eseményekhez? Valóban téved-e az, aki az irodalom jelenségeit a kor eseményeiből (is) magyarázza?[64] Amint azt Szegedy-Maszák Mihály nagyszerű tanulmánya megmutatta, Babits maga is arra kényszerült, hogy eltávolodjék a művészi értékek időtlenségébe vetett platonista hittől, amely pedig kiinduló föltevésként szolgált számára európai irodalomtörténete megírásakor.[65] A művészi értékelésnek ez a fajta, a változékonyságra, a múlt és jövő lezáratlan párbeszédére figyelmeztető karakterisztikuma mégsem olyan egyértelmű a kanonikus diszkurzusok vitájában. Félő ugyanis, hogy a különböző kritikusi attitűdök itt sem pusztán más rangsorban, különböző értéktételezésekben merülnek ki, de alapjában más irodalom-felfogást képviselnek.

[60] Lásd **Nemoianu**, *i.m.,* 220.
[61] Lásd **Clausen**, Christopher, *Canon, Theme, and Code*, in *The Hospitable Canon*, 1991. 204.
[62] *i.m.,* 203.
[63] *Uo.*
[64] Vö. **Babits** Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Auktor, 1997.
[65] Lásd részletesen **Szegedy-Maszák** Mihály, *A művészi értékek állandósága és változékonysága. Babits európai irodalomtörténete,* in UŐ., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

A művészet történetét Gombrich szerint remekművek történeteként kell elképzelni,[66] s Gombrich gondolatmenetétől némileg eltérően ugyan, de feltehető a kérdés: vajon mennyiben lehet egyáltalán másképpen? Megragadható-e az a fajta tág, kulturális kánon, amelyet kulturális emlékezetként a hagyományból szükségszerűen szelektív és autoritatív módon van csak módunk érzékelni, másképpen, mint szélsőségeiben? Ha az értékek továbbadását, továbbörökítését, iskolákban való oktatását vesszük szemügyre, nem biztos, hogy olyan egyértelmű lesz a válaszunk, mint az értékelések koronként változó kritériumait az irodalomtörténetektől joggal számonkérő, ezek hiányára figyelmeztető attitűdünk esetén. Mert az említett babitsi munka végén is megkérdőjeleződik ugyan az alkotó tevékenység tekintélye, valamint a művek maradéktalanul befejezett, állandóan létező azonossága, de vajon bármely értékítélet, amely mégis a remekművek ilyen jellegű mivoltára enged következtetni, képes lehet-e odafigyelni a számára másodlagos alkotásokra anélkül, hogy közben önmaga szűklátókörűségére reflektálva mintegy kioltsa önnön legitimitásának alapjellemzőit: a saját értékek állandóságába vetett hitét? Márpedig ha nem, célszerűbb lenne önáltatás nélkül előbbre jutni; a klasszikusok örökérvényűségében hívők az irodalomtörténetben csak mint listákban, méghozzá klasszikus listákban fognak majd gondolkodni. Frye is a „mesterművekkel" való foglalatoskodást tartotta a „valódi" kritika alapfeladatának, mintha ezeknek a műveknek az ilyen jellegű identitása teljesen magától értetődő lenne, ha egyéb miatt nem, hát a „tájékozott (informed) jó ízlés közvetlen értékítéletei alapján".[67] Éppen ezért, talán ideje lenne az értékelés változó kritériumairól valóban úgy beszélni, hogy közben folyton szem előtt lehessen tartani adott irodalomtörténetek változó irodalomfelfogását is. Mára tulajdonképpen egyértelművé vált, hogy az irodalomnak mint kompakt, önmagában létező lényegnek a gondolata nem igazán folytatható tovább, hiszen az irodalmiság vagy az irodalmi rang maga is távlat függvénye csupán. A kanonicitás-fok változása miatt a kánonhoz tartozó művet nem minden korlát nélkül, de mindenképpen változónak célszerű minősítenünk, amelyet nem lehet teljességében a történelmen kívül szemlélni.

A kánon-vita jónéhány résztvevője – a „standard kánon" kritikusa és védelmezője egyaránt – gyakran megfeledkezni látszott arról, hogy az olvasó sohasem változatlan formában, esszenciális ideologémák mentén értelmezi a műveket, és hogy minden értelmezendőhöz – de facto – többféle kritikai viszonyulás is lehetséges, beleértve a hivatalosat is. Bármely kánon műveinek csupán ideológiák közvetítőiként való

[66] Vö. **Gombrich**, E. H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*, Oxford, Phaidon, 1979, 152, illetve **Gorak** említett kötetében a róla szóló fejezetet: 89-119.
[67] Lásd **Frye**, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, N.J., Princeton, 1957, 27.

meghatározása, illetve az értelmezésnek közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása nagyon erős leegyszerűsítések árán képzelhető csak el. Ettől persze még létezhet az a bizonyos harmadik aspektus is: nevezetesen, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség mint a későbbi kánoni rang előfeltétele, csak bizonyos institúciók vélt vagy valós leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, mert művek csak így kerülhetnek el egyáltalán az olvasóhoz. Amennyiben pedig ez a kitétel eleve megszabni látszik bizonyos ideológiahordozók megjelenésének és terjesztésének a feltételeit, a korlát nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bír majd, de eleve átlépni látszik azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter forgalmazói/értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy mű recepciójának – akár a hatástörténeti – előkészítésébe.[68]

Ugyanakkor a kánonok mindezek ellenére való fennmaradását nem pusztán az autoriter dogmák következményének, de egy lenyűgöző kulturális szükséglet eredményének is kell tekintenünk. Gorak könyvének a Kermode-ról és Said-ről szóló fejezetében nem véletlenül állította, hogy a csatát többször megvívták már, de végérvényesen sohasem nyerték meg.[69] Éppen ellenkezőleg, a kánon komplex története során sokkal furcsább és zavarosabb vonalat követett, mintsem a róla tárgyalni kívánók figyelembe vették volna. A nagy alkotó, illetve mű kánonalapító erejéről lehet ugyan értekezni – amint Harold Bloom is teszi –, sőt valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha egyes művek másokkal való versengésében, illetve történetiségükben a más művekkel való újra és újra történő megvívásuk során létrejövő értékaktualizációkról beszélünk, de mindez egy komplex folyamat, egy rendszertörténés során valósulhat csak meg. Guillory sem azért hadakozik a kritikusok és hivatásosok kizárólagos szerepe ellen, mert nem ismeri el ezek meghatározó voltát, hanem mert a fennmaradás, a kanonizáció, tehát a terjesztés, az értelmezés és a továbböröklés szempontjából fontosnak tartja kiemelni, hogy sokkal összetettebb társadalmi kontextusról kell beszélnünk, mintsem amelyik csak egyedi olvasatokat, – akár egy hivatásosét – venné figyelembe. „Szövegek kiválasztása megőrzésük, továbböröklésük céljából természetszerűleg feltételez ítélkezési aktusokat, amelyek valójában komplex pszichikai és szociális események; de ezek szükségesek, viszont nem elégségesek a kánonképződés folyamatához. Egyetlen személy értékítélete, miszerint egy mű nagy, önmagában még semmit nem tesz a mű megőrzése érdekében mindaddig, amíg ez az ítélet

[68] Ha nem áll módomban eleve hozzáférni bizonyos művekhez, illetve megismerni adott esetben azokat, amelyeket nem érintett semmilyen kanonikus kritika, aligha ítélhetem, határozhatom meg ezen művek esetleges helyét a kánonban, akár kiszélesíteni, akár megóvni akarom azt! Nem lehetséges, hogy Edward Said ezért (is) beszélhetett, a kánonok társadalmi megosztó hatásáról a nyugati kultúrák intézményes formái által?

[69] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon*, *i.m.,* 8.

nem bizonyos intézményes keretben történik, olyanban, amelyikben lehetőség van a mű továbbörökítésére, folyamatos bemutatására az olvasók újabb és újabb generációinak".[70] A kulturális tőke formáinak átadásában és a hozzáférés szabályozásában a kánonformálás folyamatát csupán a társadalmi, szociális háttér összefüggéseiben, a különböző iskolák szociális, intézményes „protokollján" át vagyunk képesek megérteni. Persze valószínűleg a hivatásos kritikához hasonlóan, nem célszerű túlértékelnünk az iskola szerepét sem. Ezzel tulajdonképpen a kulturális háttérre, az irodalmi nyelvezet belső erőire és a jelenlegi hatalmi befolyásolás intézményes kereteire történő kitekintés egyszerre válik szükségszerűvé. Így egy más szinten ugyan, de teljességében elfogadható Harold Bloom azon állítása is, miszerint az irodalmi nyelvezet a kulturális tudástól, a kognitív erőtől, a figuratív nyelv szintjétől és a dikció erejétől függően is meghatározza a kánonba való bekerülést. Bárhogyan is, de az elméleti felvetések mindig visszatérnek egy adott problematikához, nevezetesen ahhoz a kényszerhez, hogy a kánonnak valamiféle verzióján keresztül, de továbbadjuk a következő generációknak a kulturális értékekkel bíró műveket, illetve hogy valamiféle szintézisre törekedjünk ezek között a művek között, amely törekvés óhatatlanul kizár egyes alkotásokat, fel- és átértékel másokat.

Visszás teorémák

Kikerülhetetlen a kérdés, vajon nem azok a művek pályázhatnak-e a legnagyobb eséllyel valamiféle konstans kánoni helyre, amelyek egyszerre képesek magukban hordozni a történeti és művészi értékítéleteknek és elvárásoknak megfelelő jegyeket? Amelyek úgy képesek ellenállni az újraolvasás történeti kontextusában folyamatosan változó érték-előfeltevéseknek, hogy a folytonos újraértelmezhetőség lehetőségeinek megvalósulásához teret nyújtva, az esztétikai élménynek a különböző interpretációk során kitermelt jelentésein és az eredeti történelmi szituáltságon túllépve is biztosítani tudják azt? Ezzel a kérdéssel minden kánonelméletnek szembesülnie kell, minthogy az értékelések során megkerülhetetlen a művek önértékének, illetve az irodalmi hagyománybeli értékelések kanonicitásfokának az együttes tárgyalása. A tág értelmű, kulturális kánonok esetében már említettük a közvetítettség teljes kiküszöbölhetetlenségét, mint ami a neveltetésünkből, a kulturális háttérből és mindabból a környező intézményrendszerből adódik, amely sugallja számunkra a szövegértelmezés közmegegyezéseit. Épp olyan ez, mint az a nyelvi korlát, amelyet az európai szemlélet szűkössége ellen lázadók kényszerültek tudomásul venni a kánon-vita során, tudniillik, hogy csak a bírált kánon értékrendszerének a nyelvezetén valósíthatták ezt

[70] Lásd **Guillory**, John, *Canon*, in *Critical Terms for Literary Studies*, *i.m.,* 237.

meg. A „nyugati hegemónia” ilyenforma továbbélése minden kanonikus változásra irányuló törekvést jellemez már paradigmatikus szinten is, minthogy az elnyomottnak vélt fél mindig csak az előző hatalmi struktúra nyelvén képes szólni.[71] Az irónia ráadásul a kánonok kettős, nyitó-záró tevékenységét nemcsak nyelvezetében jellemzi immanens módon, de temporalitásában is, minthogy minden újító törekvés idővel éppoly zárttá, merevvé válhat, mint hajdanán a kánon tisztelete volt. Babits arra kényszerült, hogy elismerje, léteznek olyan művek, amelyek vitathatatlanul jelentősnek látszottak saját korukban, utóbb mégsem bizonyultak maradandó értékűnek. Herbert Marcuse, a marxista művészettörténeti elmélet ellen lázadva úgy beszélt az Esztétikai Dimenzióról, hogy közben maga állította össze a kritika egy újabb standardját, azt, amelyet a kortárs irodalmi beszédmódok, diszkurzusok is többé-kevésbé radikálisan használnak éppen a standardok, az elfogadottak, az örökérvényűek ellen. De az említett vitára is jellemző, hogy a vitázó felek szándékosan nem veszik figyelembe a kánonok ilyen jellegű sajátosságait. Bloom gyakorta védekező magatartása, amely időnként már-már sértődöttséget sugall, egyértelművé teszi, hogy ő maga is, mint egykori kánonalkotó (az elioti eszmék ellen lázadva) szükségképpen szembekerült a saját korának kihívásaival. Éppúgy, mint egykor az „új kritikusok”, az ellentáborban a társadalmi utópia híveit látja.[72] Ugyanígy állítható, hogy az egyértelműen az újító oldalhoz tartozó dekonstrukcionisták is általában csak fehér, halott, európai férfiak műveivel foglalkoztak, vagy hogy maga az ikonoklaszta Paul Lauter is inkább csak kiegészítette a már létező kánoni listát az amerikai irodalomból szemléző, általa kiadott kétkötetes *The Heath Anthology of American Literature* című munkájában (amelynek ráadásul egy harmadik kötete is létezik *Instructor's Guide* címmel), mintsem merőben új, radikális szempontokat vagy szerzőket mutatott volna ott be, például a Norton antológiákkal összevetve. Egy nemrég Budapesten megjelentetett nemzetközi tanulmánykötet[73] arra is figyelmeztet, hogy a kánonképzési

[71] A kérdés problematikusságát talán jól mutatja, hogy a kuhni értelemben vett paradigma 'alapbeállítódás', 'hegemón látásmód' értelemet sugall, amely egységes egésszé szervezi az egy diszciplínához tartozó elméleteket, illetve az ezeket alkotó tételeket. Paradigmaváltáskor viszont az egymást váltó elméletek nem egyszerűen ellentmondanak egymásnak – hiszen nem létezik transzparadigmatikus összehasonlítási alap vagy mérce –, hanem voltaképpen másról is beszélve, más módon mondanak mást. Hogy ez a 'más módon' mégis mennyire problematikus és tekintélyelvű, azt jól mutatja az a hauseri elgondolás, mely szerint „a lázadók elődeik nyelvén szólalnak meg, és a legádázabb ellenzék is részben a támadott irányzat kifejezésmódjával él, nem is csak a közérthetőség kedvéért, hanem méginkább azért, hogy a kifejezés 'homályos kényszeréből' felküzdje magát az artikuláltság fokára". (Vö. **Hauser**, Arnold *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 544.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen esetekben a különböző paradigmák szótárainak megfelelően a tudományos nyelvhasználatbeli azonos kifejezések is különböző jelentésekkel ruházódnak fel.

[72] A szükségszerűen védekező álláspont az értékek viszonylagossá-tételétől óv, de közben károsnak ítél minden reformer törekvést, amikor így fogalmaz: „A helytelenül »multikulturalizmusnak« nevezett mozgalom a legtöbb olyan művet kiveszi a tananyagból, amely képzeleti s ismereti nehézséget támaszt – ami a kánoni könyvek többségét jelenti" Lásd **Bloom**, *i.m.,* 422.

[73] Lásd **Parson**, Nicholas T. írását (*'Sweetness and Light' or 'Tyrannical Schoolmaster'? Some Thoughts on Function and Dysfunction in the Canon*) a *National Heritage – National Canon* kötetben. Bp., Collegium

folyamatok ismeretében sem lehetett igazán sikeres alternatív kánonokat létrehozni. Mi több, egyes művek nemritkán még akkor is megőrződhetnek a hagyományban – sokszor akár klasszikusokként –, ha széles értelemben vett álláspontjukat és megközelítésmódjukat ma már szinte egybehangzóan elvetik, mégpedig, – mint Márkus György utalt rá – „abban az esetben, ha ezeket 'paradigmatikusan tévesnek' tekintik"[74], azaz „elrettentő példa" mivoltuk is a kánoni túlélés egy esetleges eszköze lehet.

Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a kánon „védelmének" egyik leghatékonyabb módja s érve minden bizonnyal annak az elvnek a kézzelfogható megmutatása lehetne, hogy a kultúra szerves részét képező, illetve azt többek között konstituáló, szövegkorpusz révén közvetített hagyománnyal nem is annyira mi rendelkezünk, mint inkább az mivelünk. „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket." – írta már Gadamer.[75] Tehát egyszerre meghatároz, és/de új meghatározásra késztet. Ezért is, a kánonok mindig csak teljességükben érthetők meg, azaz nem szűkíthetők extrapolált tényezőik valóban jellemző, de az irodalomtudomány számára nem elegendő kiemelésére, vagy egymásnak szegezésére, hiszen e vonások legtöbbször csak eltávolítanak bennünket a lényegi problémák olyan megértésétől, amelyek talán valóban feljogosíthatnák a kánonelméleteket a kulturális, világértési rendre utaló összegző, átértékelő jelenségeiknek az irodalomtudományban való olyan kohéziós középponttá-tételére, amit egyik tanulmányában Rohonyi Zoltán is javasolt.[76]

Fogalmi áttekintés és jelentésvariánsok

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a fogalmi háló szétbonthatatlan egysége és a kérdéskör komplexitása ellenére a jelenlegi kánonirodalomban a meghatározások nagyjából két jól elkülöníthető kánonkoncepció mentén érvényesülnek. Eddig szándékosan nem említettük a fogalmi rétegződésnek azokat a gyakran már közhelyszámba menő tételeit, amelyek tulajdonképpen ezeket a gyakran párhuzamosan funkcionáló, tág, illetve szűk értelmű felfogásokat képezik.[77] A kánonirodalom fogalmi alapmotívumai ráadásul a

Budapest, 2001.

[74] Vö. **Márkus** György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992, 314.

[75] Vö. **Gadamer**, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor.) Bp., Gondolat, 1984, 261.

[76] Vö. **Rohonyi** Zoltán, *Kánon és kanonizáció. A XIX. szazadi irodalom értelmezési kereteihez*, in **Takáts** József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* Bp., Kijárat, 2000, illetve, **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi Kánon és kanonizáció,* Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 9.

[77] Jól ismert terminusok a kánonról: kulturális örökség tárháza, tehát kulturális nyelvtant képvisel, s mint ilyen identitásképző, kontrasztív keret. Olyan kulturális emlékezet, amelyet viszont állandóan alakítunk: valójában a tradíció hatástörténete és szelektív emlékezete, minthogy a felejtés a kánon szükségszerű velejárója. Szűkebb, (esetleg) szakmaibb értelemben, a kultúrahordozók behatárolása, belátható keretek közé szorítása, s mint ilyen kényszerű válogatás, így nemzeti, kulturális, faji, nemi, osztály- csoportosulások illetve egyedek bizonyos műveinek összessége, ezek listája. Hasonlóképpen az olvashatóság kereteinek a megszabása, de egyben a

meghatározások esetlegességében mintha nem is figyelnének egymásra. Olyan különböző kánonfelfogások torkollanak a terminológiába, amelyek rendszerezetlensége szinte teljességében lehetetlenné teszi a szakmai körökben való egységes terminológiai háttér megteremtését, s ezáltal a problematika átfogó voltának a teljes irodalmi-kulturális életre való hatékony kiterjeszthetőségét. Gates szerint a kánon egyszerűen csak kultúránk alapvető közhelyeinek gyűjteménye, melyek meghatározzák gondolkodásunkat. Bloom sokkal határozottabban állítja, hogy „kánon nélkül nem tudunk gondolkodni”[78], Richard Ohmann viszont úgy tekint a kánonra, mint ami „egy elfogadott felfogása annak az irodalomnak, amit érdemes megőrizni”[79]. Alastair Fowler szerint is a kánon „az a behatárolt terület (limited field), amelyet kritizálunk, és amelyikről elmélkedünk”.[80] Ezzel ellentétben George Kennedy szerint a múlt hatalmas, de belátható, kezelhető örökségének a rendezésére és megőrzésére irányuló tipikus emberi aktus,[81]míg James Sanders szerint a kánon egyáltalán nem exluzív, de inspiráció több ezer kulturális forradalomra világszerte.[82] A sor hosszasan folytatható lenne, de az talán már most látható, hogy a kánonokat nem lehet képletszerűen levezetni, s hogy (a műalkotások saját jegyeinél s igényeinél fogva) sem ragadható meg egyetlen irodalomtörténeti kánonfolyamat egységes természettudományos precizitással.

Az ilyen ábrándszerű elvárásoktól függetlenül, a fogalmi rétegzettség olykor erős félreértésekre teret nyújtó szakirodalmi tisztázatlansága persze mind a mai napig elvégzendő feladata egyes elméleteknek. A klasszikus és kanonikus gyakorta szinonimként használt jelentései jól példázhatják mindezt. Radnóti Sándor egy tanulmánya az előbbit esszencialistának, míg az utóbbit konvencionalistának nevezi.[83] Ebbe a besorolásba valószínűleg csak a kánonok említett hatalmi aspektusait, illetve a tág értelemben vett kulturális kánonképet szoríthatjuk be. Minthogy azonban a kánoni meghatározottságok gyakorta – legalábbis intenciójuk szerint – a klasszikusi listákban oldódnak fel, Radnóti is belátja, hogy a „klasszikus fogalmának tartalmi meghatározottságaitól való eloldózódása

jövőben követendő út kijelölése is. A kánon a cenzúra motiválója és ugyanakkor kontrollja is, s így történésképző. Művek értelmezésének megkötő és bezáró, de szükségszerű velejárója, azaz a kanonicitásnak, mint hivatalos értelmezésnek a továbbadója és egyben a mű utóéletének biztosítója és kioltója. Minta, így a művek megőrzője, de az értelmezés kisajátítója is. A jelentésadók hatalmi gyülekezete, hivatásosok csoportosulása és értékrendje. Paradigma, irányzat, a jelen hatalmi, vagy éppen divatos, és legalábbis ilyenformán autoriter irányzatának az ideológiája. És persze mint ilyen, mindig értékorientáció, követési minta és norma egyben.

[78] Vö. **Bloom**, *i.m.,* 39.

[79] Vö. **Ohmann**, Richard, *The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960-1975*”, in *Canons,* 397.

[80] Vö. **Fowler**, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

[81] Vö. **Kennedy**, George A. *i.m.,* illetve UŐ, *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89 (1990) 217–225.

[82] Vö. **Sanders**, James *i.m.,* in *Canon vs. Culture.*

[83] Vö. **Radnóti** Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7. 834.

olyan mértékű kiterjeszkedéssel, pluralizálódással járt, hogy az egyre bővülő lista kezelhetőbbnek tűnik egy kánonelmélet keretében". Csakhogy a szerző az ilyen kánont elsősorban kizáró és felvevő mechanizmusaiban szemléli a klasszikusok hagyományhoz illő kontingenciájával szemben, amelyek alapján teljességében érthető az álláspontja, miszerint: „a végtelenül szaporítható lista a maga egészében senki számára sem lehet átlátható, globális voltában semmilyen értelmező közösség és senki emberfia számára sem teljesítheti a két feltételt egyszerre: az evidens előértelmezettséget és a feladatnak tekintett értelmezést. A hagyománynak azokat a jelentős műveit, amelyek felé nem irányul a befogadás e játéka, valóban a kánonok tárolják. Az olyan fölényes olvasó, mint Harold Bloom listája is szükségképp individuális, peremein pedig (a függelékek lajstromaiban) gyakran esetleges."[84] Valószínű azonban, hogy itt is ugyanannak a problematikának különböző terminológiai behatároltságaival, illetve átfedéseivel van dolgunk.[85]

Ha továbblépünk, pontosabban az időben kissé visszatekintünk, könnyen beláthatjuk, hogy már Sklovszkij is úgy határozta meg az irodalomtörténetek egyik elsődleges célját, mint amelyik a peremen levő jelenségeket kell, hogy a központ felé mozdítsa. A központ és periféria kapcsolatának lett légyen bármennyire is viszonylagos a meghatározhatósága, az bizonyosnak látszik, hogy az egységesnek vélt nyugati kultúrát saját belső konfliktusai döbbenthetik rá ennek az egységnek adott esetben valós voltára, illetve a megkérdőjelezhetőségére. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az minden bizonnyal jól látható már most is, hogy állandó irodalmi értékekről utópisztikus lenne tovább értekeznünk, a tág, kulturális kánonok azonban szükségszerűen ilyen értékekkel tudnak csak működni, minthogy ezek továbbörökítését elsődleges kulturális szükségletként, nem pedig eldöntendő lehetőségként határozzák meg. A kánonirodalom ezért nemcsak az alapmotívumot, de ennek ellentétét, a nem-kanonikus fogalmát is nehézkesen kezeli. Az irodalmi rendszer Even-Zohar szerinti felépítettsége is a kanonikus és nem-kanonikus, mint centrum és periféria viszonyát állítja előtérbe, ugyanakkor talán érdemes lenne megfigyelni, hogy ez utóbbi milyen mértékben szinonim a művészeten kívülivel. Félő ugyanis, hogy ismét egy kétosztatú rendszer valamiféle leegyszerűsítésével állunk szemben, amikor csak irodalmi és nem irodalmi formalista megkülönböztetéséről beszélünk. Even-Zohar Sklovszkij alapján némileg elfogadni látszott, hogy a kanonikus ellentéte csak a nem-kanonikus lehet, holott Sklovszkijjal már Tinyanov is vitába szállt, amint arra Kálmán C. György remek

[84] Uo., 836.

[85] Az említett kánonkoncepciók gyakran teljesen szinonimként kezelik a klasszikus és a kanonikus fogalmát. A kettő különbségeinek részletes kifejtése a hagyománytörténés folyamán olyan összetett problematikát képvisel, amelynek pusztán a körülírása is legalább egy külön tanulmányt igényelne.

tanulmányában figyelmeztetett,[86] mondván, hogy „az, ami a kanonikus helyére tör, nem szükségképpen a nem-kanonikus, hanem a művészeten kívüli jelenség is lehet; sőt, az a kanonikus művészet, amely leszáll az alsóbb rétegekbe, el is hagyhatja a művészet szféráját, s így művészeten kívülivé válhat". Ha nem elég rugalmas irodalom-sorokban gondolkodunk, az így elképzelt rendszerben a kultúra és a szubkultúra szembenállása egyértelműen a kanonikus és a kánonellenes törekvések totalizáló koncepcióit vetíti ismét elénk. Az amerikai vitában is valószínűleg az okozhatta az egyetemi szillabuszok esetleges cseréjével kapcsolatos aggodalmak legnagyobb félreértését, hogy a kánont védők a szubsztitúcióban egyenesen a művészeten kívülinek, azaz a nem-irodalminak az irodalmi helyére való beemelésétől tartottak. A paradigmatikus cserét, tehát a szűkebb értelemben vett kánon kiszélesítését szorgalmazók így a teljes kulturális hagyományt, tehát a tág értelmű kánoni metanarratívát védő, a langue-szerű hagyományt aprópénzre váltó attitűdtől féltő elzártsággal találták szembe magukat. Nemoianu is ezért írhatja, hogy a kánon nem, csak a szillabuszok változnak, hisz ő egyértelműen azonosítja a kánont a langue kategóriájával. A kurrikuláris választás mindig erősen politikai, institucionális befolyás alatt áll, nem is beszélve a rajta szereplő művek értelmezéséről. Ezzel ellentétben a langue-szerű kánonokat mélyebb, és kevésbé formalizált kategóriák határozzák meg. Nemoianu langue illetve parole, mélystruktúra és felszíni struktúra, kompetencia és performancia közötti különbségekről beszél a kánonok és a kurrikulumok viszonyában.[87] Többes számú kánonokról beszél, holott valójában *egy* meghatározó, tág értelmű kánonkoncepciót képvisel, amely lehet elvileg változó ugyan, de az egyének számára végső soron mindig is, előzetesen adott, megismerhetetlen és determináló jellegű. „A kánon láthatatlan, meghatározhatatlan, flexibilis, és egy folyamatos, lassú belső mozgással rendelkezik: végső soron ismeretlen vadon, érzékelhető, de csak homályosan felmérhető, vagy legalábbis nagyon problematikus az egzakt meghatározása. [88] Így viszont, ha a langue-szerű, közös tudásra, kulturális emlékezetre, azaz kulturális kánonra gondolunk, nem teljesen elfogadhatatlan az, amit Sklovszkij állított, nevezetesen, hogy azok a művek tesznek szert nem-kanonikus státuszra, amelyeket egy adott közösség hosszú távon egyszerűen elfelejt, azaz nem tekint többé legitimnek a kulturális és történelmi örökség szempontjából.

A leírtak alapján létezne a kánon mint langue, mint kulturális nyelvtan, mint kulturális emlékezet, amely a klasszikusok, ha nem is állandó, de aktualitásában stabil, legitim körében találja meg értéktételezéseihez szükséges legmegfelelőbb legitimációját, és a másik, szűkebb

[86] Vö. **Kálmán C**. György, *Kánon és polifónia*, in UŐ., *Te rongyos (elm)élet*. 104.
[87] **Nemoianu,** *i.m*., 223.
[88] Uo., 222.

értelmű paradigmatikus kánon, amely szükségszerűen változik, amely a szillabuszok szinonimája, amely a centrum felé tör, amely parole természetű, és amelyet csak a nagyon elvakult konzervatívok tekinthettek nem-irodalomnak. A langue Saussure-i statikus felfogása az irodalom állandó, örök értékeinek, mint a klasszikusok időfeletti állapotának, a nagybetűs Kánonnak a szinonimája. Ezzel szemben az eddig állítottak sokkal inkább Tinyanov rendszerelméleti langue-fogalma alapján tűnnek működőképesnek. „Az irodalmi rendszer nem olyan kiegyensúlyozott, harmonikus szerkezet, mint a langue, hanem bensőleg kiegyensúlyozatlan, amelyet a status quo megőrzésére és megváltoztatására irányuló szembenálló tendenciák hasítanak ketté. Az ilyen rendszer egyidejűleg tartalmazza múltját és mutat a jövő felé".[89] A langue értelmű kánon elméletileg tehát nem mindörökké változtathatatlan, legalábbis olyan értelemben, ahogyan az értelmezések mindig is másként konstituálják számunkra a hagyományképünket. Hogy a régi metaforánál maradjunk, minden hullám új, és egyben mégis ugyanaz. A régiből építkezik, mégis másként épül fel, és teljesen mást is képes jelenteni számunkra.[90] Ezért lehet jogosultsága Nemoianu szavainak, miszerint „A kánonok, amennyiben nem fogadják el szabálytalan kiterjedésüket, és amennyiben nem egy teljeskörű, mindenfajta műveltséggel való szerves szolidaritásban szemlélik őket, valóban félelmetes és egyáltalán nem szeretetreméltó lények.[91]

Tanulságok (?)

A kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból, de olyan közös problematikákat érint, amelyek sokrétűsége ellenére az irodalomtudomány jelenlegi állapotában valóban képes lehet magába sűríteni azokat a termékeny szemléleteket, amelyek központi szerephez jutottak a posztstrukturalista kérdésirányok aktualizációiban. Addig viszont, amíg ugyanazt a fogalmat használjuk egy nemzet, egy irodalmi irányzat, vagy akár egy szerző műveivel kapcsolatosan, anélkül, hogy tisztáznánk a jelölt és a jelölő saját meghatározott pozícióit és viszonyát, illetve figyelmen kívül hagyjuk a hagyománybeli előzetes összefüggéseket és meghatározottságokat a hagyományképzésnek és a hatástörténetnek a szempontjából, valószínűleg nem sok sikerrel próbálkozhatunk. A leírtak talán eléggé rávilágítottak a kanonikus tevékenységek összetett voltára, az irodalmi kánonképződés olyan komplex folyamataira, amelyeket sohasem célszerű egymástól

[89] Peter Steinert idézi **Kálmán C**. György, *i.m.,* 106.
[90] Az irodalom esetében maga Nemoianu is szükségszerűen a kánonok átmeneti (transitional) létmódjáról beszél, és az Even-Zohar által gyakran kifejtett centrum-periféria kettősségbeli mozgást említi az unikanonikus vádak ellen.
[91] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 244.

függetlenül, esetleg egymást kioltó mivoltukban szemlélni. Mert a kánonok egyszerre tételezik föl a befogadás megismételhetőségét és a műnek az új összefüggésbe helyezhetőségét, egyszerre utalnak művek történeti és művészi értéktételezéseire, egyszerre hordozzák a múlt kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, egyszerre közvetítenek és nyilatkoztatnak ki, egyszerre alakítják át intézményeik által a kulturális örökséget szükségszerűen múzeumokká és őrzik meg a hagyományok még belátható gazdagságát. A kánonnak mint komplex irodalomtudományi fogalomnak a kérdése ezért az olvasási előírásoktól az aktuális értéktételezésekig való széleskörű kitekintést egyszerre teszi szükségessé, méghozzá mindezt folyamatos változásban, a tradíciókhoz való újraértelmező viszonyban. A kánonelméletekben felmerülő, nyitva hagyott zárójelek és a kérdőjelek sokasága elsősorban a kánon fogalmi rendszerezetlenségéből, illetve az említett leszűkítésekből adódik. A vakfoltokon túl, ezek csak akkor nyerhetnek majd igazi megoldásokat, ha képesek leszünk a szemléletbeli különbségeket egyetlen komplex kérdéskörön belől szemlélni. A különböző elméletek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a kánon egyfelől formatív kulturális örökség, másfelől nyilvánvalóan a változás lenyomata (s megkockáztatható, hogy mindkét tulajdonsággal öntörvényén kívül rendelkezik), az értelmezésbeli szűkösségben ritkán teremtenek összhangot a két irányultság között. Pedig a hagyomány lehet bármilyen behatárolt is, a hozzá intézett kérdések végeláthatalan lehetőségeket nyitnak meg a konstruktív kritikusi vizsgálódások számára.[92]

A kánonok temporalitása és normativitása[93] egyszerre van jelen minden irodalomtörténeti képletben, s a két pólus nem választható szét egymástól. Ha a kettő szétválna, a fogalom olyan mértékben osztódna meg, mint ahogyan Eliot a klasszikus fogalmával kapcsolatosan megkülönböztetett abszolút klasszikust illetve „relatív" klasszikust.[94] A már sokszor említett kettősség, a pólusok egymásnak feszülő harca folytán, a szakirodalom pusztán a fogalmi keretek között is, a kanonikust mint normatív hagyományt meglehetősen leegyszerűsítve az örök értékek történelemből kiemelkedő szerepébe helyezte, akár negatív értelemben, mint az újítás ellensége, mint halott, életellenes, hideg ismeretet, akár pozitív értelemben, mint a bizonytalannal szembeállított biztos, kiérlelt, mindig megszólítható hagyománybeli erudíciót, a szépség és műveltség kulturális-történeti

[92] Gorak kissé élcelődve jegyzi meg egyik, a 18. századi kánonokkal foglalkozó tanulmányában, hogy például Swift vagy Johnson sohasem érezte, hogy a klasszikus antikvitás hagyománya a kérdéseknek csak egy leszűkített, behatárolt listáját engedélyezte volna a hagyományhoz intézni, vagy hogy ehhez csak térden állva lehetne közelíteni. Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities,* in *Canon vs. Culture*. *Reflections on the Current Debate,* N. Y.-London, Garland, 2001.
[93] Vö. **Radnóti**, *i.m.*
[94] Vö. **Eliot**, T.S. *Mi az hogy klasszikus?* in UŐ, *Káosz a rendben,* Bp., Gondolat, 1981, 347.

alapmeghatározottságait. Az operációk világosan arra utalnak, hogy a klasszikus fogalmától némileg különbözően, a kánonok esetében nemcsak fenn akarjuk tartani az értéktartalmat, de ezt eleve nemcsak gyanakvóan, hanem rosszallóan is szemléljük, mint valami olyasmit, amely a kanonicitás mindig módosuló és változó formájában – ha nem is követendő vagy irányadó, de – számunkra is mértékadó. A kánonok történelmi relativizálása gyakran a történelmi, mint a historizációban antikanonikus, és a normatívvá tett klasszikus, mint állandó kanonikus, egymást megsemmisíteni akaró szembenállásába ütközik.

A dichotóm meghatározottságok hangsúlyozása az irodalomtörténetekben is olyan feszültségtereket generált, amelyek amellett, hogy érdekes szempontokra világíthattak rá, a kánonok szükségszerű autoritását eleve jelentéssel felruházott értelmezésként és általánosan csak negatív erőként patologizálták. A kánon nem annyira retrospektív fogalom, mint a klasszikus, de fontos azt leszögezni, hogy minden kánonnal való dialógusunk – ahogyan a klasszikusokkal is – nem annyira állandó, mint inkább potenciális. Potencialitása pedig sohasem csupán aktualizációjában merül ki. A folyamatos érintkezés, a kapcsolat dialogicitásának a hermeneutikai fenntartása elsődleges szempont, de a kánonnal való találkozásunk nem csupán a szöveggel mint tárggyal való szembesülés, de nem is a kánoni institúciókkal való küzdelem formájában megy végbe. Ahogyan Aleida Assmann megjegyzi: „a kánonnak talán a perszisztenciája a legfontosabb ismertetőjegye; nem nemzedékről nemzedékre építjük föl uralkodó ízlésirányok szerint, hanem már mindig is meglévőként kerül elénk...”.[95] Tehát a kánon magát az irodalmiságot is csak mint előzetesen értelmezett formához való hozzáférhetőséget képes szemlélni, s „úgy kondicionálja előre autentikus esztétikai döntéseinket, hogy *csak hozzá képest* tehetünk szert új, az addigi kánont elismerő, átformáló vagy érvénytelenítő művészeti önmegértésre.”[96]

Amennyiben nem tudunk az autoritás szükséges voltán (illetve az ezt csupán negatívumként értelmező szemlélődésen) túllátni, a jelentésképzésnek is csupán ez a paradox, s meglehetősen ideologikus alakzata marad vizsgálódásaink „egyet előre – kettőt hátra” típusú alaptétele. Valószínűleg érdemes lehet középutat keresni az olyan leszűkítő vagylagos felfogások közt, amelyek a kánonok létesítését egyrészt csak az irodalom intézményeinek és különböző rangú és felfogású közvetítőinek a tevékenységeként, másrészt csak magának az irodalomnak az önmegújító folyamataként írják le. Az ilyen típusú

[95] Vö. **Assmann**, Aleida, *Kanonvorschung als Provokation der Literaturwissenschaft*, in **Heydebrand**, Renate von, **(**Hg), *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Stuttgart, Weimar, 47-59 - idézi még **Kulcsár Szabó** Ernő, in K. SZ. E., *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*, in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 289.
[96] Vö. **Kulcsár Szabó,** *A szövegek ártatlansága*, *i.m.,* 289. (kiemelés az eredetiben, BL.)

szemléletet az is nehezíti, hogy elméletileg csupán az olyan kánonfelfogás számíthatna demokratikus elbírálásrendre, amely önmaga megsemmisítésének tudatában is képes lenne működni, tehát a szövegek értelmezésének úgy a szükségszerű szolgálatában állni, hogy a „kánonra ítéltetettség" jegyeinek hangsúlyozását, önnön kanonicitásfokának a kiteljesedését meggátolva, a temporalizációban tudná felmutatni. Az ilyen kánonok viszont nehezen képzelhetők el paradigmatikus változásaikban az előzetes meghatározottságokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyó attitűdjeik esetén. Ezért valószínűleg a kánonok örök változásának szükségszerű, de az irodalomtudomány számára nem elegendő tapasztalatát kell mindig előtérbe állítanunk, amely kultúrateremtő sajátosságai mellett a szövegeket folyamatosan termékeny kényszerhelyzetbe kívánja hozni.

Lezárhatatlan konklúziók

A kánonokhoz alapvetően hozzátartozik a kirekesztés, amelyet viszont nem szabad sem túlértékelnünk, sem alábecsülnünk. A róla vitázók éppen erről az elidegeníthetetlen tulajdonságáról vitatkozva feledkeztek meg leginkább arról, hogy ez magát az irodalomértésünket jellemzi, akár olyan értelemben, amint azt de Man többször hangsúlyozta, azaz az értelemalkotások, az értelmezések szükségszerűen hegemonizáló, és ugyanakkor a kezelhető kulturális örökségnek a rendezésére irányuló tipikus emberi aktusaként. A kánon kijátszhatatlan autoritásának a képzése és rombolása egyszerre van jelen minden ilyen aktus során, minthogy csak egy képzeletbeli, még „félreértetlen", azaz ilyen értelemben „ártatlan", értelmezés nélküli szöveg lenne csak képes úgy ellenállni a kánonnak mint totalizáló intézménynek, hogy az ne szükségszerűen egy értelemkölcsönző interpretációként jelenítődjék meg, amelyet aztán a hivatalosság valamilyen hatalmi formája legitimál a tekintélyelvű irodalomtörténetírás számára. Az értelmezésekbeli szűkösség a kánonképzés folyamatára általánosan csak mint fennhéjázó, hegemón és imperialista törekvésre tekintett, ritkábban, de akkor ez előbbi ellenpólusaként, mint a múlt hatalmas, de még belátható, kezelhető örökségének a rendszerezésére és megőrzésére irányuló tipikus és szükségszerű folyamataként írta le. A kánonok említett kategoriális dichotómiákban való értelmezése egyrészt figyelmen kívül hagyta a már említett iróniát, miszerint a kánont kritizálók is végül a kánon védelmezőjévé, de legalábbis megőrzőjévé, fenntartójává válnak, másrészt szinte teljességében leegyszerűsítette a kánonképzésnek a komplex folyamataira irányuló olyan vizsgálódásokat, amelyek a jelentésképzést csak a történeti episztémé rendszerfolyamatában tartja elképzelhetőnek.

Valamelyest összegzésképpen állapítható meg, hogy a mai kánonértelmezések meghatározó tapasztalata inkább a hiány dimenzióit írja képletesen körül, amikor csak két olyan aspektust vizsgál, mint a kánonok elkerülhetetlen hatalmi beágyazottságát és az eképpen leírt intézményrendszernek a vonatkozásait, illetve a szövegek újrakonstituálódó kanonicitását. A folyamatos kulturális változások fenntartásának a legértékesebb módja ugyanis vélhetően sem a kanonikus monumentumok teljes mértékű megingatásában, sem pedig ezek összetevőinek, mint általánosan hatalmi háttértámogatásként leírt és felelősnek érzett okozati tényezőinek a leegyszerűsítése által nem tapasztalható meg. Mert amennyiben ezek a változások végre pozitív, új szempontokat és rangot adó értéktételezésekként értendők, úgy nem redukálhatók vagy csak az egyik, vagy csak a másik dimenzióra. Éppen ez a kettős dimenzionáltság az, amely a tradicionalitásban csakis együttesen lehet képes a változást nemcsak szükségesnek, de értékesnek is leírni. Ezt pedig jelenlegi kutatásaink szokásrendjének bővítésével, illetve éppen az irodalmon edződött kritikai argumentációinknak az akadémiai falakon némileg túl, egy „vendégszerető", tehát építő hozzáállással valósíthatjuk meg az irodalomtörténetírásban is, amely érzékeny a kortárs kommunikációk minden formájának az egyre tágulóbb szférájával kapcsolatban. Manapság, mint azt Gorak megállapította, még alig érzékelhető, hogy egy kulturális áttörés „élesítette volna kritikai képességeinket a viták során: valójában az olyan programok állandó keresése, amelyekkel »mindenki jól érzi magát«, illetve »mindenki említve érzi magát«, gyakorta csak a valós konfliktusok elhallgattatásának, illetve a kritikai kutatások elfojtásának egyik módja. Kulturális 'forradalmunk' csak akkor érheti el beígért célkitűzéseinek a teljesítését, ha a valós vitákhoz szükséges intellektuális rugalmasság új társadalmunk minden vonatkozását jellemzi majd."[97]

III. Ideologikus alakzatok.

(Hatalmi kánonrétegek és autoriter ideológiaformák)

„Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták,
hanem a megváltást azonnal, vagy a bódulatot addig is!"
(Szilágyi Júlia)

[97] **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 211.

Előhang

A magyar irodalomtörténet-írásnak erdélyi irodalomra vonatkozó, vagy általánosságokban a határon túli irodalmakra utaló értéktételezéseiben, a kritikai és tudományos irányzatok termékeny sokféleségének 1989 utáni kibontakozási lehetőségei ellenére is, igen óvatosan látszik csak megvalósulni az elmúlt évtizedek elzártságában felhalmozódott hiányoknak a pótlása. Ennek akadályait, szemléleti buktatóit máig érvényesen határozhatják meg azok a kanonikus erővel bíró felületes sémák, melyek az interpretációk körét az intézményes kritikáktól a hétköznapi zsurnalisztikáig a magyar hagyománytörténetnek azon téziseivel jellemzik, melyek egy történelmi távlatban az irodalomesztétikai értelmezésekhez képest mindig is valami többre, másra is tekintettek ezen irodalmak befogadási mechanizmusai során. A külön kritikai rangban is megnyilvánuló érzelmi-pszichológiai nivelláltság, a történelmi szituáltság és a módszertani, illetve terminológiai kényszer ugyanis együttesen alakítja ezek szűk értelmezési kereteit. Az utóbbi évtizedek receptív alakzatai, az értelmezési kényszernek nem annyira belső esztétikai minőségeit, de alapvetően külső politikai korlátait szem előtt tartva, a teljes határon túli magyar irodalmak fogalmát és ekvivalenseit, gyakorta kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait ugyan tematizáló, de a jelen érvényes elméleti-kritikai diszkurzusaival többnyire sikertelen párbeszédet folytató fogalomként jellemezték, mely nem tette lehetővé azok szellemi sokszínűségének kortárs irodalmi diszkurzusokba való beépíthetőségét. Ez a fajta különálló kánonápolás még a kilencvenes években is nagyrészt csak arra irányult, hogy egy meglehetősen materiális, hangsúlyosan listaszerű kánon műveit és szerzőit az addiginál nagyobb mértékben tematizálva ugyan, a hagyománynak minél szélesebb sávját igyekezzék az adott kultúra számára a kiválasztásra érdemes, értékes műalkotások emlékezetében megtartani, módszertanában viszont gyakorta visszatért a korábbi, későpozitivista szemléletekhez, vagy felül sem tudott emelkedni azokon. A kortárs erdélyi irodalmi/irodalomkritikai élet egyik elsődleges törekvése ugyanakkor máig érvényesen immár arra irányul, hogy az irodalmat, az egyes műveket, a szimbolikus funkcióktól „visszaszerezve”, megkísérelje azokat egy tágabb kulturális kontextusban értelmezni, és elsősorban *esztétikai funkcióikba* helyezni.

Az alábbiakban ezeknek a komplex kérdésirányoknak bizonyos sajátosságaira kívánok több szempont szerint kitérni, alapvetően a magyarországi recepcióra figyelve, mely, véleményem szerint az előzőekben megállaptottak értelmében sem egyszerűen egy listaszerű kánon kibővítését, de értelmezési kereteinek alapvető újrafogalmazását teszi szükségszerűvé. Az erdélyi irodalom 1989-ig lezáruló fejezetére, specifikus helyzetére, összetett

mechanizmusaira, s magyarországi fogadtatásának meglehetősen egységes (felületes, kényelmes, érdekorientáltan szelektív?) megítélésére történeti alakzataiban is kívánok figyelni. A kialakított kép egyszólamúsága ugyanis nem csupán egy lezártnak tekinthető korszak hivatalos, egykori hatalmi irodalompolitikája, illetve az általa megszabott korlátok miatt minősíthető cenzurálisan ideologikusnak, de egy kényszerűségből heroizált „szükséglet-irodalomként" való magyarországi bemutatása révén is nagyrészt annak tekinthető. Az okokat megfogalmazni csak nagyon árnyaltan lehetne, hiszen egy olyan, a viszonyfogalmaiban a pluralitástól távol eső korszakkánonban és társadalmi közegben, amilyenbe az erdélyi irodalom a hetvenes–nyolcvanas évekre érkezett, a kényszerű értéktársadalomként történő meghatározások által is, az irodalom a kulturális identifikáció kitüntetett területévé vált. Művekre és értelmezéseikre mint textuális és intézményes alapra így egyszerre lehet tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy az irodalom az ideológiákon túl a kulturális emlékezet médiumává is váljék. Recepció alatt, mint említettem ezért sem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer pusztán tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet, amelyben egy szélesebb olvasóközönség legitimáló aktusaira a társadalomtörténeti konstellációk nyomán mutatkozott elsődlegesen igény. Természetesen jelentős szerepe volt ennek kialakításában a hivatalos irodalomkritika és irodalomtörténet-írás egy meghatározó részének is, ezért nem kerülhetők meg a kisajátító irodalomtörténeti téziseknek, vagy a korszakhoz kötött eszmetörténeti helynek a szempontjai sem. Hatástörténeti szerepe szempontjából pedig igencsak diagnosztikus, hogy a régiónként organikus egységben elképzelt és láttatott kép máig sem hordozza mindig a többszólamúságnak legalább tárgyi szinten történő megfogalmazásait. Ráadásul az a recepció, amelyik hajlamos volt csak bizonyos tudatosan formált neveket, szerző-képeket átörökíteni és számonkérni, a kritikusi szembenézés helyett gyakorta hallgatott a szerzői nagyság előtti tiszteletből, vagy éppen a körülmények korabeli parancsoló erejére hivatkozva az egyéb, életrajzbeli, esetleg attitűdbeli kilengésekről, akárcsak a prózapoétikai szerepek esetleges időbeli változatairól is.

Értelmezésbeli lezártság

Az erdélyi irodalmat mérlegelő professzionális értekezőktől sokáig nem lehetett elvárni, hogy átfogó képük legyen a határon túl született művészekről és műveikről. Ezek pótlása sok esetben együtt járt a lokális irodalmi működéselvek és működésfeltételek nagyobb fokú megismerésével, sőt olykor leginkább csak ezzel, ami aztán értelemszerűen a referencialitásnak kölcsönzött nagyobb hangsúlyokat. Az irodalmi mű viszont akkor élheti túl hatástanilag egy adott kor szükségszerűen „leszűkítő" értelmezéseit, ha folyamatos

felülírásával az esztétikai tapasztalatnak nyitva tudja tartani azok meg-megújuló kérdésirányait. Magyarán, ha nem zárul be az olvasói önmegértések elől, ha ezek új konstrukciói szerint hatásának szükségszerű változásaiban is képes újabb módokon megnyilatkozni. A történetileg lezárt mű ugyanis nem relikvia-szerűségében eshet ki leginkább hatástörténete meghatározó vonulataiból – ilyen jellegű értékelésre valószínűleg történetiségében is számíthat – hanem, mert nem talál olyan közegre, amelyben értelmezhetőségének aktualizálható keretei közt (amennyiben esztétikai megformáltságát referenciáinak alárendelve korlátozták), éppen ezen olvasói önmegértések szimultaneitása is találkozna. Az erdélyi irodalom előző évtizedekben született jó néhány alkotására igaz lehet mindez, minthogy a referenciális alárendeltség meghatározó volta, a helyhez, időhöz, történelmi pillanathoz kötöttség még a legsikerültebb műalkotások esetében is élő korlátként jelentkezhet a mindenkori észlelési-értelmezési-értékelési stratégiák során. Amennyiben kimondjuk egy műről (s legfőképpen a történelmi fordulat előtt volt így, de hatásaiban máig is érvényes), hogy határon túl élő szerző tollából született, azzal máris kvázi-referenciális keretet nyújtva értelmezzük azt, legtöbbször olyan előítéleteknek megfeleltethető sémákkal, amelyek jól jellemzik az utóbbi évtizedek olykor szakszerűtlenségből, olykor túlzott érzelmi közelségből, olykor akár kényelemből, vagy kanonikus érdekből fakadó egyneműsítési szándékait. A pár névvel azonosított erdélyi irodalom magyarországi fogadtatástörténetében jól kivehetően vannak jelen ezen szándékok és érdekek, melyek hatástörténeti buktatóiról az alábbiakban még szót ejtek. A bevégzett megértés, akárcsak az „eredeti értelem”, vagy a „valós jelentés” pozitivista hagyománya a kanonikus véglegesíthetetlenséggel, vagy az örök kánon-közöttiség állapotával szemben ezért sem számíthat ma már komolyan vehető esztétikai ítéleteknek az átörökítésére.

A magyar irodalmi hagyomány olvasói meghatározottságait mindemellett éppoly hiba lenne mellékesnek tekinteni, mint ahogyan abszolutizálni az életrajzi vagy egyéb történelmi elemekből, kontextusból levezethető műértelmezéseket. Bár ez utóbbi egyértelműen meghatározója az általam tárgyalt recepciónak, kétségtelen, hogy amennyiben pedagógiai céloknak is alárendelünk bizonyos értelmezett műegészeket, úgy meglehetősen más horizontba is helyezzük az egyes életművek kereteit, viszonylagos céljait vagy minősíthetőségi távlatait, viszont egyben az irodalmiság fogalmának az értelmezését is! Az információs vagy pedagógiai érték sohasem becsülhető le az irodalmi alkotások esetében, legkevésbé egy olyan időszakra vonatkoztatva, amelyben ezen formák mellett az irodalom egyéb funkciókat is bizonyíthatóan ellátott. Hogy betölteni volt-e kénytelen ezt, vagy bizonyos alkotók eleve a közíróság szférájába tartozóknak is vélték magukat, s leginkább

többes szerepkörben kívánták meghatározni saját írói pályájukat, az viszont leginkább történeti és irodalomszociológiai kérdéseket vethet fel. Az irodalmiság fogalmának korszakoktól függő meghatározásai, kitágítható keretei mindenesetre nem függetleníthetők egyéb értékszerkezetektől, ideológiai szempontrendszerek korban meghatározó jellegétől. A történelmi helyzetnek, a kontextusban való értelmezhetőségnek a kényszere ezért is inthet óvatosságra, illetve komoly fenntartásokkal történő vizsgálódásokra.[98]

Azt is látni kell ugyanakkor, hogy a manapság előtérbe helyezett, a referencialitást elutasító érvelés a szövegtéren túlmutató tájékozódásnak minden lehetőségét majdhogynem teljességében kizárja, ami – mint említettük – éppen a különböző értelmezési helyzeteknek az ignorálását vonhatja maga után, s bár maguknak a műalkotásoknak túl sok közük nem lehet mindezekhez, a recepció történeti vizsgálata éppen az ilyen minőségekre kell hogy a legnagyobb hangsúlyt fektesse. Már csak amiatt is, mert az (említett) irodalomesztétikai önmegértés a befogadásban éppen e különleges történelmi-földrajzi, szociokulturális viszonyokhoz is mérheti önmagát, mint a hagyomány egy olyan szegmenséhez, amelyhez képest saját identitását kívánja/tudja majd meghatározni. A kanonikus interpretációk és értékkategóriák vizsgálata ezért arra kényszerít, hogy különböző irodalomtörténeti szempontok alkalmazásáról, különböző irodalomértésből fakadó elvekről akár egyidejűleg vegyünk tudomást.

Az egyik ilyen álláspont szerint 1989 táján az irodalom általában is elvesztette a korábbi, megtartó szerepét, ami nemzeti öntudatában megtartotta az embereket. Erdélyben nyilvánvalóan ez a nemzetiségellenes nyílt politikai hangsúlyok, megsemmisítő tendenciák miatt volt hatványozottan érzékelhető. Az Erdélyben születő magyar irodalomnak utolsó ötven évét valószínűleg ezért sem lehet a történetibb kérdésfelvetések megkerülésével tárgyalni. Akár a kánoni nyitottság és zártság, esztétikai és történeti érték, kulturális háttér és értelmező közösség dialektikájában, akár ezek viszonylagosságában képzeljük el azt, a kettősségek egyidejűsége és érvényessége minden lehetséges jelentést viszonylagosíthat. Ezek megragadhatóságára éppen ezért szükségszerű tisztázni, hogy mennyire paradigmatikusak vizsgált fogalmaink, azaz, hogy nem csak adott elméleti rendszereken belül érvényes fogalmakról beszélünk-e, mely rendszerek akár nyíltan, akár rejtetten ideologikus fogantatásúak, viszonylagosságukat elfogadó szkepticizmus nélkül valószínűleg a száműzni kívánt ideologikumot csempészhetjük csak vissza az attól megtisztítani szánt szövegeinkbe.

[98] A többes szerepkör például a hatalomhoz közelálló értelmiség funkciói mellett ennek az értelmiségnek a hatalmára, létező vagy nemlétező autoritására is kiterjedhet, ahogyan érinti a kanonikus diszkurzusok természetesnek minősíthető hatalmi kizárólagosságra törekvését is.

A fogalmi elmosódottságot részben tisztulni segíthet kánon és hagyomány szigorúbb elkülönítése is,[99] azaz a kánonok történetibb szemlélete, amelyben konkrét működési feltételrendszereiknek feltárása azért jelenthet szükségszerű előrelépést, mert az egymást egyszerűen cáfoló kánonkoncepciók helyébe egymást értelmezni tudó szemléleteket állíthat. Talán az egész erdélyi irodalom paradigmatikus meghatározottságait fenntartani kívánó értelmezések esetében is elmondható, hogy az értelemképződésre figyelő különböző szemléletek közötti feszültség, illetve az ebből származó alapvető kérdés nem az, hogy az ilyenszerű kánonok ideológiai/politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és korlátozzák befogadói hasznosságukat. Ha az irodalomtörténeti vizsgálódások során kényszerű homogeneitásról beszélhetünk ugyanis, ez nem csupán irodalomesztétikai, de alapvetően politikai/ideológiai kényszerűségből fakad. Ebben az esetben viszont arra a kérdésre célszerű elsődlegesen keresnünk a választ, hogy egy történetileg kétségkívül létező alakzatnak milyen konkrét, máig élő formái lehetségesek, vagy másként szólva, hogy miért lehet mégis kisebbségi irodalmakról beszélni, s mikortól válnak végképp irrelevánssá ezeknek a mára már aligha szükségszerű irodalmi határai.

Kétségek

Az utóbbi negyven-ötven év alábbiakban tárgyalt irodalmi történéseiben ezért sem kívánok egyetlen nagybetűs Kánonról mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájáról beszélni. Ennek a kizárólagosságnak a képtelensége teszi érthetővé azt is, miért tartom elfogadhatatlannak, hogy egyetlen (akár ideológiai) ellenkánont tételezzünk csak fel az említett időszakban, illetve hogy az általam említendő kanonikus diszkurzusformák, melyek leginkább lappangó kánoniságukban jellemezhetők, stratégiai összeolvadásukat miért csak történeti konstellációjuk révén juttathatták némileg egységesen kifejezésre. Amikor tehát nemzeti-népi jellegű, vagy „honmentő" célzatú kanonikus stratégiákat említek, azokon egy szélesebb, a kor meghatározottságaiban létrejött diszkurzív összefonódásnak a leginkább hetvenes–nyolcvanas évtizedre kiteljesedő heterogén aspektusait értem.[100] Az ilyen összefonódásoknak természetszerűen más és más hatásfokuk, intenzitásuk és szemléletformáló erejük volt Erdélyben és Magyarországon, némiképpen hatalomhoz közeli, belső ellenzéki aspektussal is rendelkeztek, és szépirodalmi kereteken átívelő, 'honmentő'

[99] Ahogyan erre Láng Gusztáv is felhívta figyelmemet. Vö. **Láng** Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4, 19.
[100] Amelynek kialakulási feltételeit és hangsúlyait a népi írók hagyománya, a transzszilvanista kollektív eszmék, a nemzeti irodalomszemlélet vagy a marxista hatalmi keretlehetőségek egyszerre szabályozták és befolyásolták.

irányzékuk a bonyolult nemzet-karakterológiai elvárásokon túl, funkciójukban nemegyszer a korábbi marxista ideológiai hagyományokra is épült. Nem feltétel nélküli autoritásként, de több szálból építkező, az irodalmat nyíltan eszközként használó autoriter diszkurzusformákként olyan hagyományokat újraértő igény fogalmazódott meg bennük, amelyek jelenük hivatalos struktúráit használva próbáltak paradox módon éppen ez ellen a jelen ellen nyíltan még alig kimondható, másfajta értékszemléletet is közvetíteni. Közvetítő csatornáik ugyanakkor nagyrészt csak a hivatalosság megformálta térben működhettek. Elterjedtségüket, sikerüket így leginkább a más fogalmi kódokat használó értelmezéseik eredményeképpen demonstrálhatták. A „virágnyelv" korabeli szintézisre törekvése, az olvasóikkal való összekacsintás bevált gyakorlata és hatástani feltárása, a kollektív eszmék nemzet– illetve nemzetiségkarakterológiai jegyei, valamint történeti kánonalakzatok bizonyos hagyományszegmensekhez való viszonyulásának (népi, transzszilván, marxista?) szemrevételezése előtt, célszerű magának a tárgynak a terminológiai kuszaságát és (in)adekvátságát is felemlíteni, valamint az alkalmazott módszertannak a motivációit vizsgálni. Az alábbiakban olyan kérdésekre keresem tehát a választ, mint hogy milyen kánonkoncepcióba illeszthető a nemzetiségi mint nemzeti kisebbségi irodalmak értelmezési kerete, milyen távlatai lehetnek az olyan értékeléseknek, melyek egy eleve politikai meghatározottságú álláspontot érvényesítenek az irodalom történéseinek változó értelmezési során, vagy hogy mennyiben szükségszerű, hogy ezek a meghatározottságok a befogadás-történet hagyományainak olyan szegmenseit írják elő, amelyek erős kihatással vannak a jelen értelmezési kereteire is.

Változatlan módszertan?

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli irodalmakra vonatkoztatott minősítései kezdetben természetszerűleg a magyar művelődés öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen nézőpontból láttató pozitivista irodalomtörténet-írás hagyományaiból építkeztek. A magyarországi értéktételezések többnyire az író alakja által vagy életkörülményei szerint határozták meg elsődlegesen az irodalmi mű tulajdonságait, ilyen értelemben pedig véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A művészetideológiai elképzelés szerint az irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakciók ráadásul itt hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszottak bekövetkezni.

A fogadtatás e különállónak tekintett irodalmak esetében, egészen a legutóbbi időkig, megtartotta azon normatív elképzelését, miszerint az esztétikai tapasztalat sajátos

körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni idézőjeles fölénye szabja meg, de a világáról, sajátosságáról szóló tudósításainak, (mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi–ideológiai–funkcionális) többlet-meghatározottsága is befolyásolja. A szerzői intenció felfedése elengedhetetlen feltételévé vált a 'valódi' jelentésfeltárásoknak. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló, szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből, egyfajta „sor-közöttiségben", traumatizált áthallásokban is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele a szerzői nagyság magatartásmodellként való bemutatásának irodalomesztétikai célú kiterjeszthetőségének is. A morális, etikai hangsúlyok és a történelmi szükségszerűség követelménye, főképpen a második világháborút követően, olyan legitimációs tartalmakkal bírt, amelyek sok mindent megvilágíthatnak a vizsgált jelenségek köréből. Ezek összevető vizsgálata mellett is kérdéses viszont, hogy eszmetörténeti hatásuk csökkenésével, történetiségük erősödésével (ami együtt járhat a kódok felfejthetőségének egyre kevésbé értelmezhetőségével és aktualizálhatóságával) ez a fajta legitimáció, bizonyos újabb olvasógenerációk számára mennyire jelenti majd a pragmatista értelmezhetetlenséggel szemben az értelmezés esztétikai tartalmainak egyéb mint csupán referenciális formákban történő megragadhatóságát.

A részleges szemléleti változások, az újabban alkalmazott elméletek esetében is elmondható, hogy irodalomtörténet-írásunk nemzetiségi anomáliái ma is fenntartják a kényszerű felosztásokat, jószerével tovább működtetik az elavult sémákat. Ezek sokszor valószínűsíthetően nem is tudatosan játszódnak le, hiszen „ismereteink önkéntelen átlényegítése a pozitív tudás bűvöletébe"[101] olykor a megfogalmazott célok érdekében mond le a bizonytalannak vélt kognitív másság értékelésbe való beemeléséről. Az irodalomtörténeti vizsgálódások pozitivista meghaladásának kilencvenes évekbeli kísérletei talán érthetően a nemzetiségi irodalmak történéseit, azok irodalomtörténeti átértékelését és értekezőprózai megújulását érintették a legkevésbé. Az amúgy is meglehetős anomáliákkal járó, a keretekben gyakorta megrekedő módszertani sémák ráadásul éppen az ennek ábrándjából, a tiszta, megismerhető pozitív tudásnak az értelmezésektől független felmutatásától remélték a korábbi kényszerek (az elzártság megannyi anomáliái miatti) újraproblematizálását. Az első hivatalos ilyen irányú újragondolás, az 1990-es Debreceni Irodalmi Napok által felvetett újraértés szükségszerűsége, jelentős eredményei mellett, számos módszertani vakfoltot egyáltalán nem érintett, s még jócskán tovább éltette a korai pozitivizmus bizonyos beidegződéseit is.

[101] Dávidházi Péter kifejezése. Vö. **Dávidházi** Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1, 34.

A referencialitásnak alárendelt esztétikai-retorikai vizsgálatok ugyanakkor a kisebbségi irodalmak esetében, az életrajzi elemekből és érzelmi-pszichológiai hozzáállásból kiinduló értelmezések mellett is olyan moráletikai meghatározottságból vezették le értelmezéseiket, amelyek eleve valamiféle kollektív tudattal rendelkeztek, minthogy fölötte állni látszottak az író egyéniségének, vagy a művek befogadásának értékelésében megnyilvánuló önértelmezéseknek is. Ezáltal olyan ideologikus és ideáltipikus tételeket tárgyaltak, amelyek befolyásolták/meghatározták az irodalmiságnak a teljes határon túli irodalmakra vonatkozó képleteit. Az ideológia különböző formáinak és tartalmainak irodalmi jelenléte ezért az értelmezések kereteinek szűk játékterében érhető leginkább tetten.[102] Az erdélyiség képletei természetszerűleg jelenthettek/jelenthetnek valami mást, egyrészt sajátost a benne élőknek, másrészt a sajáttól való megkülönböztethetőt a magyarországi befogadóknak, ami által a recepcióban is azon karakterisztikus jegyek hangsúlyozódnak, melyek révén ez a fajta irodalomszegmens könnyen s egyértelműen felismerhető, meghatározható, értelmezhető lesz. Csakhogy az erdélyi lét „sajátossága" egyáltalán nem szükségszerűen jelenti az ilyen sajátosságokkal rendelkező irodalmiságnak is mint *önálló* kategóriának az értékelésekben megfogalmazható tényét! Az irodalomtörténet-írás nemzetiségi anomáliái és a kollektivitáseszmék újabb meghaladási kísérletei már csak ezért is szükségessé teszik a terminológiai újragondolásokat.

Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)

Valószínűleg nem állítható, hogy egy-egy kisebbségi magyar népcsoport klasszikus értelemben megfelelne a tönniesi közösségfogalomnak,[103] de minden bizonnyal lényegesen jobban kötődik ehhez, mint valamely társadalomelméleti fogalomhoz, annál is inkább, mert a társadalomszerűséget önhibáján kívül egyszerűen nem tudja minden vonatkozásában prezentálni. A nemzetiségi/nemzeti kisebbségdefiníciók legtöbbje ugyanakkor tovább erősíthet egy olyan egységképzetet, amely nem hajlandó tudomást venni egyrészt a társadalmi, társadalomontológiai és szociológiai szükségszerűségekről, másrészt a kisebbségi közösségek további rétegzettségeiről sem. A homogeneitást hangsúlyozó meghatározások a

[102] Amennyiben elfogadnánk, hogy például a svájciság sem feltétlen irodalmi kategória, akkor nyilvánvalóan a határontúliság sem kéne, hogy annak tekinthetővé váljék. Vagy ha mégis, akkor mennyiben és mitől vált azzá? Mennyiben tágultak vagy éppen szűkültek az irodalmiság ilyen jellegű keretei, például a második világháborút követően?

[103] Mint arra Kocur László is emlékeztet. Vö. **Kocur** László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII. - Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. **Fried** István, Szeged, 2003. Illetve lásd **Tönnies**, Ferdinand *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983. Különösen 15–56. és 285–334. Tönnies a vér közösségéről beszél, amelyet felvált a hely közössége, majd a fejlődés állapotában a szellem közössége. Ez a narratíva különös hangsúlyokhoz jutott a kisebbségi társadalom-szegmensekben.

probléma egyik lényegi vonását hajlamosak így elfedni, nevezetesen azt, hogy a nemzeti kisebbség egységes tömbként való bemutatása nem lehet azonos a népcsoporton belüli differentia specificákról tudomást nem vevő attitűd felelőtlen önkorlátozásával.[104] Ha tovább gondoljuk Tönnies fejtegetéseit, miszerint egy közösségben minden szokás alárendelődik egy központi akaratnak, amely nevelőként, irányítóként funkcionál, akkor esetünkben ez a társadalmi rendszer politikai alrendszere által valóságosként beállított virtuális egységnek a metanarratívája lesz.[105]

Amint arra többen figyelmeztettek, a problémakör széles rétegzettségére jellemző, hogy maga a fogalom is, amely egy magyar népcsoport megváltozott történelmi helyzetének kollektív említésekor felmerülhet, folyamatosan megkérdőjelezett és ideologizált maradt. Nemzetrész, kisebbség, nemzetiség mint nemzeti kisebbség vagy etnikum meghatározása és nemzetfogalmi értelmezése a politikai és kultúrnemzet másutt használt fogalmi dichotómiája mentén sem volt mindig egyszerűen meghatározható, s minthogy a kelet-közép-európai államnemzetek koncepciója nagymértékben éppen a kultúrnemzeti lét tagadása révén alakult ki, egy addig gyakorlatilag ismeretlen alakzatot, a nemzetkarakterológia szerinti kisebbség konstrukcióját hozta létre. A terminológiák irodalomtörténeti anomáliái is javarészt innen eredeztethetők. Nem mellékes szempont például, hogy az etnikai kisebbség kifejezésének tartalmi korrekciója már önmagában azért is helyénvaló, mert a nemzetté válás klasszikus értelmű folyamatában és korában, még a politikai határok által nem tagolt magyar közösségek egyként vehettek részt. A 19. század második felének polgárosodási körülményei közt kialakuló nemzeti közösségformákon túl a nemzeti identitás mai, akár csak nyelvi és kulturális alapjaiban is kétségtelenül meglévő formái cáfolják, hogy a Kárpát-medencei magyarság részei akár csak néprajzi értelemben is etnikumnak legyenek tekinthetők,[106] amely gondolatra a nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak vizsgálatakor az alábbiakban még visszatérek. A szociológiai szakirodalom tehát leginkább azokat a nemzetképződményeket nevezi kisebbségnek, melyek nem rendelkeznek a nemzet minden attribútumával, ide értve az államiságot vagy a szuverén kollektivitás eszméjét, következésképpen a nemzetiség ismérve éppen a szuverénnek vélt vagy igényelt politikai lét hiánya lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy éppen ezek miatt, mintegy a nemzetiség egyenértékűségét,

[104] A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized során is tetten érhető az ez ellen a virtuális egység ellen felszólalók igencsak kemény hangú megítélése a legkülönbözőbb ideológiai fórumokon. Ezzel kapcsolatban vö. **Bíró** Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997–2000), Bp., Liget könyvek, 2000. Illetve lásd a látszat-homogeneitás visszásságaira rámutató esszéket **Cs. Gyímesi** Éva *Colloquium Transsylvanicum* (Marosvásárhely, Mentor, 1998) című kötetében.

[105] Vö. **Kocur**, *i.m.,*166.

[106] Lásd. **Kiss Gy**. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, szerk. **Dávid** Gyula, Kolozsvár, Polis, 1998, 224.

létjogosultságát bizonyítandó, fordul az a kultúra felé, s részben vagy teljességében felhasználva, fel is értékeli e kultúrát. Amint Kocur László egy tanulmányában Tóth Károlyra hivatkozva említi, ez a felértékelés gyakran egy archaikus-kollektív kultúrakép felé való tájékozódásban csapódik majd le a leginkább.[107]

Mi lehet tehát magának az ilyen formán meghatározott magyar irodalmaknak a sorsa? Mennyire határozza meg ezeket a nemzetiségnek mint nemzeti kisebbségnek a sorsproblémája, vagy, amint utaltam rá, mennyire szükségszerűen határolják be külső és belső értelmezéseit saját jelzői? A *kisebbségi* esetleg pejoratív értelmezése, a *regionális* szűkítő tartalma, a *nemzetiségi* történeti értékkategóriája? Bár a nyelvi lét a kisebbségi léthelyzet egyik meghatározó, definiatív fenoménjaként írható le, nem állítható, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kérdése pusztán nyelvi alapon lenne vizsgálható. Egyrészt mert nem hasonlítható eltérő történelmi fejlődéséből következően más nyugati „anyanemzetek"[108] és egykori gyarmataik irodalmának nyelvi kapcsolódásaihoz (azaz nem hasonlítható mondjuk a franciaországi és a marokkói, algériai vagy kanadai francia nyelvű irodalomhoz, esetleg a portugáliai és a brazíliai portugál nyelvű irodalom vizsgálatának problémáihoz),[109] másrészt a kisebbségi magyar irodalmak magyarországi irodalmi kapcsolata nem pusztán közös, hanem azonos történelmi tudat, hagyományok és kultúra alapján határozható meg. Kétségkívül, a közös nyelvnek lehet itt elsődleges, de messze nem kizárólagos összekötő szerepe.

Külön kérdés, hogy a többségi társadalmak és a kisebbségek többszörösen terhes viszonya, szélsőséges esetekben, mint amilyennek a világháborút követő évtizedek tekinthetők, a nemzeti identitástudatok eltérősége kapcsán eleve a többségi érthetetlenség, illetve a kisebbség szükségszerű védekező magatartásaival jellemezhető.[110] A hivatalos hatalmi ideológia ilyenkor mind a többségi társadalom, mind a kisebbségi értelmiség lojális csoportjai részéről kialakíthatja a maga torz reakcióját. Nemcsak a csehszlovák vagy a román nemzeti nacionalista ideológusok próbálták a magyar kisebbség nemzettudatát bírálni,

[107] Vö. **Kocur** *i.m.* 168.

[108] Ezúton köszönöm Filep Tamás észrevételeit, melyek az „anyaország" helytelen, irodalomtörténeti szempontból inadekvát szóhasználatára figyelmeztettek, még akkor is, ha a köznapi szóhasználat sajnálatos egyértelműséggel az említett fogalommal él. Az alábbiakban az anyanemzet fogalmát is csak megszorításokkal, az „anyaország"-ét viszont sehol sem használom.

[109] Bár alapvetően azonos nyelvről beszélhetünk, Fuentesről, vagy Vargas Llosáról nem gondoljuk, hogy nemzeti identitásukban spanyolnak, spanyol írónak vallanák magukat. Hogy spanyol nyelvű írónak, az kétségtelen, hiszen spanyol és latin-amerikai hagyományokat szerveznek egymás mellé, csakhogy a Kárpát-medencei magyar kisebbség nem migráció vagy kolonializáció útján keletkezett.

[110] A szemantikailag is negatív kicsengésű „kisebbség", minoritás valami alacsonyabb értékűnek a képzetét hordozza magában, s – mint Kocur is kifejti – a nemzeti többség gyakran nemcsak értetlen, de türelmetlen is azzal kapcsolatosan, hogy miért nem akar a kisebbség teljes jogú állampolgárként az új nemzettöbbséghez tartozni. Ezeken felül folyamatosan terhelheti a kérdéskört az a bizonytalanságérzet is, hogy nyilván az adott kisebbség abba a nemzetrészbe (esetleg államformába) kíván tartozni, amelyikben ő a többségi. Vö. **Kocur**, *i.m.,* 169.

elnyomni, vagy teljességében megszüntetni,[111] de a magyar kisebbségi értelmiség bizonyos önjelölt reprezentánsai is hajlamosak voltak a „csehszlovakizált tudatú" vagy „romániai magyar tudatú" önálló nemzeti közösségben és kultúrában gondolkodni.[112] Annyiban nyilván eltérő az említett kisebbségi kultúraszegmensek önállóságának az említése, hogy Erdélyben történelmileg létezett egy saját hagyománykörhöz való visszatérés, legalábbis egy ilyen színezetű útkeresés, míg a csehszlovákiai vagy kárpátaljai magyar irodalom saját hagyománytalanságát és periferikusságát dokumentálva kereste az új lehetőségeket.

Centrum és periféria?

A hagyománytalanságnak és periférikusságnak a társadalomontológiai szerepe viszont csak a *semmiből indulás* romantikus kérdésköréhez kapcsolódva lenne jelen esetben értelmezhető. Az autogenezis ilyenfajta különös elméletét Szeli István sem véletlenül nevezhette képtelenségnek,[113] hisz a keresztény szenvedésetikával is rokonított tézis tetszetős szólamaira az irodalomtörténeti adatok bőven rácáfolnak. Az elcsatolt területeken nem jött létre ugyanis önálló új irodalom sem nyelvében, sem stílusában, annál inkább viszont intézményeiben, intézményrendszerében! Ez utóbbi alapjaiban változott meg, teljesen megszűnt vagy átalakult, minthogy az irodalmi érintkezés formái kétségkívül megváltoztak, legtöbbször sajnos korlátozódni kényszerültek. Az említett kontextusban értelmezett erdélyi és magyarországi irodalmi élet koncepciója természetszerűleg nem azonos tehát magának a szépirodalomnak olyasfajta megosztó felfogásával, mely a gazdasági érdekszférák államapparátusbeli különállásához mérve igyekezett mellőzni azokat a kulturális hagyományban gyökerező tagadhatatlan sajátságokat, amelyek természetüktől fogva arról árulkodnak, hogy külső kényszerhelyzetek befolyásolhatnak ugyan, de teljes mértékben nem határozhatnak meg egy tág értelemben vett kulturális emlékezetet. Amellett, hogy az irodalmi hagyományból teljességében lehetetlen kivetkőzni, megfontolásra lehet érdemes az a nézet is, miszerint „az irodalom intézménye mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő",[114] még ha e kérdéses szembeállítás az önmagában szemlélhető mű ábrándjához vezethető is vissza.

---

[111] Nacionalista történész ideológusokat szép számmal lehetne sorolni Juraj Zvaratól a román Ion Lancranjanig, akik hatására például Ceausescu Romániájában 1988-ra az erdélyi magyarságot már csupán mint magyar ajkú román dolgozókat voltak hajlandók tudomásul venni vagy említeni.

[112] Vö. Szabó Rezső 1968-as ótátrafüredi beszédét a különálló szlovenszkói, vagy bizonyos erdélyi értelmiségiek szintén 1968-as megnyilvánulásait a 'kizárólag' Romániához tartozó, romániai magyar irodalomról.

[113] Vö. **Szeli** István, *Hasonulás – elhasonulás*, in UŐ., *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993, 236.

[114] Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Teremtett világ*, Bp., Pátria Könyvek, 1992, 16.

A kisebbségi irodalmakat tárgyaló, eddig született irodalomtörténetek többnyire centrum-periféria kapcsolatként jellemezték a magyar irodalom helyzetét. (Ez is elsődlegesen csak az irodalmi intézményrendszer összefüggéseiben lenne bizonyosan állítható). A többrendszerűség elméleti keretei[115] ugyanakkor ezen a kapcsolaton túllépve, a kisebbségi magyar irodalmak alakulástörténetének, főbb ideológiai kánonjaiknak, s akár létjogosultságuknak a vizsgálata által, alapvetően más megközelítést is lehetővé tesznek. Amennyiben a magyar irodalom Budapest-központúságát megtartó történeti értelmezésekre tekintünk – legalábbis a kiegyezést követő időktől mindenképpen – s abból indulunk ki, hogy a ma határontúliként tételezett magyar irodalmak lényegileg a történelmi Magyarország szétszakítása óta, illetve következtében, mindenképpen egy periferikus státusba kerültek, illetőleg új központokat alakítottak ki, akkor érdemes lehet elgondolkozni, hogy ez a periferikusság mennyiben volt összeegyeztethető a marginalitással. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy irodalmi centrum-periféria viszonylatában egyáltalán nem szükséges egy országhatár-módosításnak bekövetkeznie ahhoz, hogy a periférikusság önmagában egy általános jegyként legyen leírható. A marginalitás viszont sokkal inkább egy kényszerű mellőzöttségszerepet tulajdoníthat az így kialakult irodalmi életnek vagy irodalomszegmensnek, amelyik e marginalitás megszüntetésével szükségszerűen önmaga és „reászakadt" feladatainak az újradefiniálására kényszerül. Ez persze nem jelenti szükségszerűen a korábbi centrummal való kapcsolata újrafogalmazását, de periferikusságának a tagadását az újabb centrum viszonylatában mindenképp. (A két vagy több központ közötti depressziós térség mivolta sok tekintetben jellemzője az irodalmi élet különböző szegmenseinek a húszas évek erdélyi irodalmának útkereséseiben.) Ennek különváló regionális irodalom voltát[116] a kezdetekben gyakorlatilag csak földrajzi szempontokban lehetett mérni, s az esetleges különállás legitimitása az önálló hagyománykeresés mellett a századforduló decentralizációs törekvéseit is tovább éltette. Az

[115] Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4.

[116] Érdemes emlékeztetni, hogy a nemzeti irodalmak tájegységekre bontott változataival első ízben alighanem az ún. 'tájirodalmak elméletét' (Landschaftstheorie) is megfogalmazó Josef Nadler foglalkozott a húszas években, aki a német nemzeti irodalmon belül a különböző tájegységek irodalmát (pl. szász, bajor, sváb, sziléziai stb.) és a „helyi tudat" átörökítő formáit, regionális hagyományait tárgyalta. Ennek korabeli legitimitását a modern irányzatokat támadó irodalmi konzervativizmus mozgalmaként létrejött, a későbbiekben a nagynémet nacionalizmussal is rokonítható Heimatdichtung törekvések is erősítették. A városi, polgári kultúra ellenében, ez leginkább a romantikához köthető „néplélek" mítoszát és a tiszta, romlatlan falusi szellem értékeit próbálta ismét általánosabb szinten is elfogadtatni. A nagyobb európai nemzeti irodalmak közt hasonló törekvések a francia nyelvterületeken is születtek, ezek a különböző régiók egyediségeiben a sajátos „népi lélek" megszólaltatására törekedtek. (Némelykor ezek is városellenes attitűdökben.) Az erdélyi magyar regionalizmusnak kezdetekben leginkább kulturális és történelmi meghatározottságai voltak, célkitűzéseivel ellentétben azonban recepciójában nem mindig sikerült elkerülnie a népi vagy a nemzeti kizárólagosságokat.

egyik helikonista, a nagyváradi születésű, Európát megjárt Tabéry Géza például, következetesen vallotta magát erdélyinek, legalábbis ahogyan az egyre öntudatosabb „erdélyi" irodalomnak vált meghatározó alakjává. Lapja, a nagyváradi *Magyar Szó* először hirdette meg az „irodalmi decentralizáció" fogalmát, immár a Budapest-központú irodalomtól „az események kényszere folytán" való elszakadás következtében. Ugyanez a lap érdekes módon eleinte nem is pusztán erdélyi, de *„tiszántúli és erdélyi"* irodalmat mint egyértelműen regionális irodalmat hirdetett, s csak a magyar s román csapatmozgások következtében „jutott előtérbe mint koncepció, az irodalmi decentralizációban az erdélyi jelző hangoztatása."[117]

Amennyiben elfogadnánk, hogy az egységes magyar irodalmat gazdagító sajátosságokon túl önálló erdélyi magyar irodalom, valamiképpen korábban, a trianoni döntést megelőzően[118] is létezett volna, akkor ez csak az új, megváltozott történelmi körülmények kettős nehézségére, marginális-periferikus vonásaira figyelmeztethetne, s némileg érthetővé tenné a kényszerű centrumkeresés szükségszerű nehézségeinek semmiből indulásként való kultikus meghatározását is. Ugyanakkor aligha árulna el valamit is magukról a szövegekről, ezek keletkezésének körülményeiről, s legfőképpen a különböző értékelési szempontokról, azok összehasonlíthatóságáról. Hogy manapság szükségszerű-e továbbra is olyan önálló irodalomtörténeti egységként tárgyalni a nemzetiségi irodalmakat, melyek önállóságukban vagy egyfajta parcialitásként felfogott, de egészében zárt fogalmakat jelölnének, azt talán csak egy hipotetikus egységkép rossz beidegződéseivel szemben megfogalmazódó válasz indokolhatná, mely bizonyára nem egy színesítő, sajátságos, a többszínűségét gazdagságként megélő irodalmi vonásokra figyelő értelmezésfolyamat mentén lenne képes karakterizálni a nyelvében teljes magyar irodalmat.

Erdélyi magyar kulturális hagyomány?

Az erdélyi magyar irodalom kifejlődésének, „hőskorának" mozzanatait a korszakban jellemző emlékezések és emlékiratok is életben tartották. Az egyéni szemszögből készült

[117] Vö. **Tabéry** Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; majd Nagyvárad, NAT könyvek (Nagyváradi Ady Társaság), 2003.

[118] A hangsúly véleményem szerint kevésbé az időbeli határok relevanciáira és egzaktságára, mintsem az önállóság hangoztatásának csalfaságára kellene hogy vonatkozzék. Ez, a nyilvánvalóan meglévő egyedi színek helyett, a különváló irodalmi hagyományokat a történelmi események mentén hol a fejedelemség idejére, hol meglepő módon a 19. század első felére vonatkoztatja. A viták ilyen jellegű holtvágányára jó példa, hogy maga Czine Mihály is a Gaál Gábor nyomán elterjedt *romániai magyar irodalom* terminus javára ismerte el, hogy az *erdélyi irodalom* elnevezés, – amely csak Trianon óta létezik – önmagában nem meghatározó jellegű. Erdély századokon keresztül volt termőföldje a magyar műveltségnek, de önálló erdélyi irodalomról még a fejedelemség idejében sem beszéltek, amikor ennek a műveltségnek a fókuszai igazából Erdélyben voltak. Vö. **Czine** Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

írások ugyanakkor az erdélyi gondolatnak a kialakulását, polémiáit, nehézségeit és sikereit a teljes szellemtörténeti vagy politikai síkokon túl irodalomtörténeti vonatkozásaiban is tárgyalták.[119] Nem feledhető, hogy amint a hatalomváltást követő években az erdélyi gondolat saját irodalma a „vidéki irodalomtól az erdélyiig" jut,[120] úgy hosszabb, több évet felölelő periódusnak kell eltelnie ahhoz is, hogy az Erdélyben élő írótól az „erdélyi íróig" eljussunk. A transzszilvanizmus prominens képviselői (például Kós, Reményik, Berde, Szentimrei, Ligeti, Tabéry) 1919 előtt is publikáltak már, némelyikük több kötetet is megjelentetett ekkorra, ami egyfelől ismét csak a semmiből születő irodalom mítoszi távlatait oszlathatja szét, másfelől a későbbi témaválasztások jelentőségére, azok tudatosságára figyelmeztet. Erdély különállásának történelmi hangsúlyozása ugyanis lehetőséget biztosított a transzszilvanizmus által kínált új, az anyanemzettől és az új hatalomtól egyaránt független, cenzúra-mentesebb identitásformák ábrázolásának. „Ezért lett – írja Vallasek Júlia[121] – a transzilvanista történelmi regény kitüntetett időszaka az önálló erdélyi fejedelemség ideje, a szerzők (például Kós Károly vagy Makkai Sándor) a fejedelemség történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejthető, tipikus erdélyi sors lényegét." Nem elhanyagolható szempont a korszak összetettségében az a műfaji adottság sem, amely a prózai műnemekből, elsősorban a regényt juttatta hangsúlyos szerephez. Az Erdélyi Szépmíves Céh[122] kiadványainak több mint kétharmada regény volt a korban, de később is „Gulácsy Irén Fekete vőlegények, Szántó György könyvei, Markovics Rodion Szibériai garnizonja

[119] Az irodalmi intézmények kialakításáról, a különböző belső csatározásokról a korszak majdnem mindegyik résztvevője megemlékezett. A tényekkel számoló irodalomtörténeti tanulmányok mellett (a különböző szemléletek és irányok heterogeneitására is utalva, például Kuncz Aladár, Gaál Gábor, vagy Jancsó Elemér tollából) irodalmi korszakleírásnak, kvázi-irodalomtörténeteknek tekinthetők (s sokan annak is tekintették) a személyes emlékekre, generációs szemléletre, írói vagy politikai pályára történő visszaemlékezéseket is. (Vö. Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma*; Szántó György *Fekete éveim*; Szemlér Ferenc *Más csillagon*; Bánffy Miklós *Emlékeim, Huszonöt év*)

[120] S különálló, nemesedő, nagykorúsodó irodalmi eszménnyé is válik, egy olyan minőségi skálán, amelyben kényszerűségek közt ugyan, de erényt, s minőséget próbált kovácsolni az új hatalom alá került területiumokon.

[121] Vö. **Vallasek** Júlia, *Utószó*, in **Tabéry**, *i.m.*; – illetve vö. még UŐ, *Elváltozott világ*. Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, kötetének *Hagyomány és önkanonizáció* című fejezetével. 57-82.

[122] A gyakorlatilag húsz esztendőn át megszakítás nélkül működő Szépmíves Céh 1924-es megalakulása talán a legfontosabb dátum volt az újonnan kialakult, öntudatos erdélyi irodalom történetében. Megalakulása, gyakorlati szükségszerűsége mellett azt is jelezte, hogy valójában ekkortól vették tudomásul az erdélyi irodalom létezését Erdélyen kívül is. Legalábbis az alapítók egyértelmű szándéka ez volt. Az addig nagyrészt csak pesti kiadóknál megjelenő erdélyi szerzők műveit immár a Céh adhatta ki, ugyanakkor előfizetőinek egy jelentős részét Magyarországról biztosította. Az erdélyi hangsúlyok a novella és a vers világa után elsődlegesen ekkortól számítva érhetők tetten a regény műfajában, mely egy tudatos erdélyi mondanivalónak a szélesebb megjelenítését biztosította. A Kós Károly által alapított műhely legmeghatározóbb vonásaként a közösség iránti elkötelezettséget és a tanító célzatosságot lehet megemlítenünk, mindazonáltal (a különböző eszmerendszerek és személyes nézetkülönbségek felerősödése folytán) már a húszas évek végén kénytelen elszenvedni az első, belülről fakadó kritikájának bomlasztó konfliktusát. Berde Mária és négy társa (köztük Tabéry) lép ki a Helikoni csoportosulásból, s alapítja meg az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (EMÍR)

elegendő bizonyítékok arra, hogy az Erdélyben élő író önmaga legtökéletesebb kifejezését a regényben találta meg."[123]

Külön sors? Transzszilván értelmezési keret

Az „utódállamok" magyar területeinek irodalma kezdetekben természetszerűen az egykori nemzeti irodalmi hagyomány folytonosságához ragaszkodott. A nemzetiségi magyar irodalmakat ugyanakkor a túlélés reflexe, a peremlét elutasítása, a központ hiányában pedig a kényszerű központtá válás, az új értékrend-teremtés, vagy éppen a magáramaradottság heroizált pátoszának perspektívája is formálta. Az eltérő értékrendeknek a földrajzi korlátokon túl is más-más értelmezéshangsúlyai alakultak ki a centrumban, s másak a peremvidékek felől szemlélve. Az önálló, szemléletükben egységesnek vélt regionális irodalmak gondolatának magyarországi elfogadottsága ugyanakkor csak a második világháborút követő teljes elzártságban, a marxista keretmeghatározások abszurditásában, vagy éppen a minden korábbi egységet látszólagosan felülíró internacionalizmus gondolata mentén alakult ki. Ezek részletes tárgyalása előtt azonban célszerű kitérnünk az előzményekre is.

A két világháború közti időszakra még igaz, hogy a periferikus helyzetbe került magyar irodalmakat gyakran ráadásként, *fiókirodalomként* (Makkai) kezelték, s a többrendszerűség helyett a központtól való meghatározásainak függvényében értelmezték. Így alakulhatott ki, hogy az erdélyi irodalomnak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi kánonba, amely a saját értékszempontoknak megfelelt, mellőzve a tényt, hogy a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet. Az önálló erdélyi irodalom megteremtésén fáradozók ugyanakkor legtöbbször csak a periférialét szemléletének cáfolataiban harcoltak egy Budapest-központú irodalom és egységes értelmezési háló ellenében, amely gyakorta azzal a célkitűzéssel végződött, hogy az alárendelés helyett az önállóságukat bizonyítandó, irodalmi-kulturális gyökereiket is a maguk regionális történetiségében akarták igazolni. Ez természetesen csak Erdély esetében válhatott némileg valós törekvéssé. A kisebbségivé vált nemzetrészek irodalmai közül nyilvánvalóan az erdélyi volt az, amely ha nem is különálló, de valós regionális tudatú tradícióval is rendelkezett, s amelyik legalább az erdélyi emlékiratírókig volt visszavezethető. A két világháború közötti korszak intézményrendszerének kifejlődése, majd az irodalom disztributív oldalának látványos megerősödését követően kialakult ideológiája, a transzszilvanizmus is erősen hozzájárult ezen hagyományok megteremtéséhez, illetve

[123] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 60.

továbbélésének megtartásához.[124] Ennek kulturális közegbe való mély beágyazódását jól mutatja, hogy számtalan kritikája ellenére, védekező, defenzív attitűdjét ért jogos és jogtalan ellenvetések, vagy egyenesen ezzel szemben történő önmeghatározások, pozicionálások ellenére is alkalmasnak mutatkozott az újabb és újabb önidentifikációkra.

A kezdeti idők transzszilvanista irodalmi vitái mindenesetre jól mutatják, hogy ezek eleinte fogalom- és létjogosultság-tisztázó jelleggel zajlottak. (Olykor aktivista emigránsok és az „otthon maradtak" közt.) Erdélyben leginkább a baloldali lapok[125] helyezkedtek szembe az erdélyi gondolat programszerű helikonista terjesztésével. Az ő kétségeiknél, olykor teljes elutasításuknál[126] viszont hatásában is sokkal erősebb, mélyebb vitákat a magyarországi kritika váltott ki. (Szabó Dezsőtől ifj. Szász Károlyig és Rákosi Jenőig hosszasan sorolható a megszólalók sora, de szót kért a vitákban például a Kisfaludy Társaság elnöke, Berzeviczy Albert is.) Mint ismeretes, a különállással kapcsolatos legtermékenyebb vitapontokat Ravasz László *Irodalmi Skizma* című cikkét követő, úgynevezett Skizma-pör juttatta felszínre,[127] s ugyanez a problematika természetszerűleg nem csupán Erdély magyar irodalmával kapcsolatosan, de minden elcsatolt terület irodalmával kapcsolatosan jelentkezett, legfeljebb más-más hangsúlyokkal. A vajdasági magyar irodalom létjogosultságával, visszásságaival kapcsolatosan Szenteleky Kornél is így fogalmazott: „…ne húzzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk, szürke művészietlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom, ne legyen »vajdasági magyar irodalom«."[128]

Különállás és művészietlenség viszonyában célszerű megemlíteni, hogy Erdélyben a korabeli irodalmi élet vitáinak ellenére, az *Erdélyi Helikon*nak a főszerkesztője az a Szerb

---

[124] A szűkebben irodalmi, kulturális transzszilvanizmus – mint Vallasek írja –, „lényegében egymástól eltérő társadalmi csoportok, eszmei, művészeti irányzatok együttműködését jelenti, és éppen emiatt ellentmondásos jelenség. Hívei definíciók helyett többnyire lelkesült költői képekben igyekeztek megfogni a lényegét, beérték azzal, hogy a Kós által feltételezett erdélyiség létezését, Erdély puszta meglétével, illetve némileg ködös hagyományokra való hivatkozásokkal indokolták. Így a széttartó erők által működtetett, konfúz ideológiai alapokon álló irodalmi program maga sem volt egyértelmű." Vö. **Vallasek** Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, 34.

[125] Főként a *Korunk*, de hozzá hasonlóan a *Jövő Társadalma* is.

[126] Talán érdemes ezen a ponton világossá tenni, hogy szélsőbal magyar nyelvterületen a korszakban igazán csak Romániában létez(het)ett.

[127] A vitának teljes szakirodalma van, itt felidézni szükségtelennek tartom. (Ravasz cikke első ízben a Könyvbarátok Lapja 1928/2-es számában jelent meg, a vita alatt viszont újraközölte a kolozsvári Keleti Újság, 1928 július 29.-i száma is.) Annyit viszont érdemes lehet Ravasz és Makkai kapcsolatáról, megítéléséről, s a későbbi *Nem lehet* vonatkozásairól megjegyezni, hogy Ravasz 1921-ben (a Duna-melléki Református Egyházkerület püspökévé választásakor), Makkai másfél évtizeddel később távozott Erdélyből. A két magatartás annak függvényében szembesíthető, hogy más volt 1921-ben és 1936-ban a helyzet: közvetlenül Trianon után még nem körvonalazódtak a kisebbségi létnek azok a kihívásai, amelyekre később Makkai és mások így vagy úgy, megadták a feleletet. A viták és a későbbi megítélés lélektanára utalva az is igaz ugyanakkor, hogy Ravasz nem püspöki székből távozott…

[128] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1998, 73.

Antal által artisztikusnak, az egyhangúságtól iszonykodónak[129] nevezett Bánffy Miklós volt, aki a kezdetekben egységesíteni tudta a hagyományos erdélyi magyar értelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és népi-radikálisokat egyaránt. S bár a transzszilvanista jelző már a kor irodalmában sem jelentett minden vonatkozásban értéktöbbletet, a kezdeti szándék szerint mind a lap, mind a mozgalom erdélyisége még „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus"[130] volt. Regionális minősítéssé degradálódásának folyamata viszont már a harmincas évekre megindult. Talán nem véletlenül kérdezhette Jancsó Elemér[131] 1935-ben, a kialakult önálló erdélyi irodalom létjogosultságát is firtatva, hogy „Hol voltak és kik voltak Erdély magyar »írói« 1918 előtt?"[132]A helikoni közösségbe tömörült alkotók feladatuknak tekintették az egységes kritikai szellem megteremtését,[133] az együtt élő népek kultúrájának ismertetését, valamint a nép és ifjúság nevelését Erdélyben. Persze mindez önmagában is több szempontból volt problematikusnak és polemikusnak tekinthető. Ez az irodalmi egység, ahogyan Jancsó *Nyugat*beli cikkében fogalmazott, „nem az elveik és írói világfelfogások rokonságán, hanem a diplomácia és a közös elvfeladás alapján jött létre".[134] Az érezhető túlzásoktól függetlenül is, annyi bizonyosan állítható, hogy a „tiszta irodalom, transzszilvanizmus és európaiság", mint az *Erdélyi Helikon* ideológiájának alappillérei, nemcsak kemény támadások kereszttüzében állottak már a megjelenésükkor is, de a kétségtelen programosság, az irányzatosság léte, amelyet a *Helikon* hivatalosan sosem vállalt fel, a lapon belül is egyre nehezebben felelt meg annak egyeztető és ellentéteket áthidalni akaró kezdeti, vallott irányának. A transzszilvanizmus valóban mint a megmaradás ideológiája, annak is etikai elsődlegessége hangsúlyozódott a kisebbségi léthelyzetben. Nem feledhető viszont, hogy az utóbb sokat idézett, külön sorsot említő Németh László-i gondolat[135] az erdélyi irodalomra vonatkoztatva, a megmaradás és önállósodás zálogának – éppen az elitté válást tartotta! Kezdetekben Makkai is egy önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet megteremtéseként képzelte el a kisebbségi kultúrát, annak egységét, méghozzá hangsúlyosan a minőség jegyében! Ma már némiképp valósabb önismeret jegyében talán belátható: a magunk megnyugtatását szolgáló „kultúrfölény" hangoztatott ideológiája, annak

[129] **Szerb** Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.
[130] Lásd az *Erdélyi Helikon* beköszöntőjét.
[131] Aki mellesleg a harmincas évek során több kísérletet is tett az erdélyi irodalom történetének megírására.
[132] **Jancsó** Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.
[133] Legalábbis a kezdetekben, ahogyan a Helikon szerkesztői közül is inkább csak Áprily és Kuncz törekedett arra, hogy a folyóiratot, – a kitűzött magas színvonala révén – az egész magyar és európai irodalom értékeihez kösse.
[134] Vö. **Jancsó** Elemér, *i.m.,* 285.
[135] „Külön sorsnak külön irodalom kell."

gyakorlati kiterjesztése sok vonatkozásában illúziónak bizonyult. Ahogyan Németh László is korán, 1935-ös erdélyi körútját követően volt kénytelen rádöbbenni, hogy közép-kelet-európai néptestvériség-eszménye merő ábránd csupán.[136]

Irodalom és elkötelezettség

Az írói feladatvállalások, a társadalmi elkötelezettség, a közéleti szerep és az irodalom lényegiségének tartott „artisztikum" összeférhetőségének vagy összeférhetetlenségének problematikája Erdélyben először a két világháború közti *Vallani és vállalni* vitában (1929) talált igazi fórumot magának. Bár ebben a kisebbségi léthelyzet hangsúlyozása mintegy igazolásként is szolgált a közösségi gondok szépirodalmi vállalására, a közvetlen teendők, gyakorlati gondok kiszolgálására, és az irodalmon túli társadalmi feladatok ellátására, valószínűleg nem célszerű sem diakrón, sem szinkrón analógiát tételezni a második kisebbségi helyzetbe került elkötelezettségeszményekkel. Egyrészt nem bizonyos, hogy ugyanaz az elkötelezettségfaktor érvényes lehet a második világháborút követően kialakult irodalmi helyzetre, amelyben már végképp átminősül a semmiből indulás heroikus intézményalapító és szemléletképző kanonikus sémája, másrészt egyes életművek megítélésében (s kiemelt magyarországi hangsúlyaiban) a két háború közti időben sem célszerű egyenlőséget vonni irodalmon túli közéleti szereplés és úgynevezett léthelyzet által kikényszerített közösségi irodalomszemlélet közt. Makkai, aki elvetve a szociologizáló nézeteket, az irodalom esztétikai orientáltsága mellett szállt síkra, és az ezen az orientáltságon túllépő, cselekvő írószerepek helyett a meditáló írótípussal rokonszenvezett, két értékparadigmát állított szembe egymással. „A tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai – mint írja – átcsaptak a l'art pour l'art védőgátjain és elözönlötték az aesthetikumot, aktivitásra kényszerítvén az írót az élet problémáival szemben."[137] Véleményével egy olyan közösségi értékrendhez való igazodást utasított el, amely – véleménye szerint – számonkérő metodikájában a művészetet és az eredetiséget szoríthatja ki a szépirodalomból. A kisebbségi írószerepek ilyetén való megformálásának veszélyeiben az elmúlt történelmi évtized, a húszas évek tapasztalata alapján vallotta, hogy: „Az irodalom az egész ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé."[138] Ezzel szemben a kialakított értékpreferenciákban tarthatatlannak mondta azt az álláspontot, hogy az írónak

[136] Vö. **Németh** László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.
[137] Vö. **Makkai** Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 49.
[138] Uo., 54.

„okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek sem kell."[139]

A harmincas évekre kialakult némileg ellentmondásos helyzet ellenére Erdély irodalmáról egy extenzívebb irodalomfogalom élt tovább, amely elsődlegesen a recepciós mechanizmusokban továbbéltette a szociológiai, lélektani és politikai meghatározottságokat is. Az irodalom kontextualista felfogása értelmében mintegy értelmezői közösségek szerinti jelentésképzésre, valamint ezek különbségeire is felfigyelhetünk a recepciós motivációtöltetekben már a húszas évek végétől, harmincas évek kezdetétől.[140] A magyarországi befogadók félreértelmezéseinek legfőbb okát persze lehetséges a kényszerű politikai határmódosítások által kialakult helyzet értelmében a különböző felfogású, eltérő értelmezői közösségek szerint is értelmezni: „gyepűn innen és gyepűn túl"! Schöpflin Tamási-recenziójában,[141] vagy Babits értekezéseiben[142] is többszörös nyoma van az eltérő befogadói közeg, a különböző értelmezői közösségek elméletének, mindezek mögött azonban elsődlegesen egy túlontúl átpolitizált irodalmi fogadtatásra érdemes felfigyelni. Az ideológia a történelmi helyzet létértelmezéseit vetíti ugyanis ki az irodalmi művek befogadói értelmezésein túl az értékelések általánosabb rangsorolásaira is, ugyanakkor a történelmi-politikai helyzet okozta traumákat a megfogalmazások szintjén, mintegy tematikusan is a létező elváráshorizontba állítja. Az emotív elvárásrendnek megfelelő befogadás sokkoló eklektikája 1920-ban gyakorlatilag már jól körvonalazhatónak volt mondható: „Erdéllyel nem nehéz bennünket megríkatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön [...] Ha szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat."[143]

---

[139] Uo., 50.

[140] Szerb Antal sorai a húszas évek irodalmi fogadtatásáról azért is megfontolandók, mert egyrészt valóban ez volt az a korszak, amikor a számszerűleg hihetetlenül megnőtt olvasóközönség komoly irodalmi tényezővé vált, s amikor - beszéljünk bár 'filléres intelligenciáról'- a „kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt". (499.) Másfelől, az alulról felfelé determinált irodalom mellett mégis létezett egy „tiszta és öncélú művészetet" (500.) alkotni akaró vonulat is. Az Erdélyből jövő irodalomra legalább annyira érvényes az a kettősség a korban, mely benne egyfelől a nemzeti fájdalom, az elszakadt magyarság sorsáról szóló tudósításokat „félírók ünnepi stílusgyakorlatává" (497.) fokozta le, másfelől az újintellektualista, akár újkonzervativista magyarországi irodalmi elittel analóg módon az új Erdély irodalma is képviselte a mostoha körülmények dacára a minőségi irodalomeszményeket. – Vö. **Szerb** *i.m.,* 499-500.

[141] Vö. **Schöpflin** Aladár, *Szűzmáriás királyfi. Tamási Áron regénye*, in Nyugat, 1929, 1. 135-137.

[142] Vö. **Babits** Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

[143] Lásd **Kosztolányi** Dezső, *Végvári versei*, in Nyugat, 1920, 5-6. 323-324. (Végvári = Reményik Sándor, BL.)

Irodalom és politika

A próféta, a szónok, az agitátor és a politikus-író archetipikus erdélyi szerepkörei a második világháborút követően is tovább éltek, s tovább éltették a művészeti ágak funkcionális determinizmusát, valamint a recepcióban az irodalomeszmény kora társadalmi elvárásait, többes szerepkörét. Ennek alapvetéseit, a művelődési kérdések fajsúlyának meglehetős felértékelése, társadalmitett-értékű értelmezése által, szintén a transzszilván ideológia élesztette újra. „Nem gyöngíti-e akaratlanul nemzeti szellemében az erdélyi magyarságot az a belátása, hogy számára a művelődési kérdések állanak a hatalmi kérdések előtt?" – kérdezte Tabéry 1930-ban. „A kérdésre azzal az utalással felelhetünk, ami a magyarországi és erdélyi élet különbségeire mutat rá. A nemzeti szellemet a magyarországi magyar gyakorolja, az erdélyi magyar pedig szenvedi."[144] Ez a szenvedéstörténet, mely amúgy a kultuszkutatások szempontjából is igen jelentős feltárandó hagyatéknak mondható, az erdélyi magyarság magárahagyatottságának leginkább meghatározó szemléletévé, társadalomrajzának exponenciális jegyévé vált. „A szenvedések végtelenek, s az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetéből az következik, hogy számára magyar nemzetisége akkor is eleven hatóerő lesz, amikor az anyamagyar területen régen kihűl a nemzeti demagógia." – Tabéry sorai[145] mintegy kiteljesítendő jóslatként a hetvenes–nyolcvanas években kényszerűen-kellően felerősödve visszhangzottak erdélyi és magyarországi értelmiségi körökben. A művelődési kérdések utólagos konzekvenciáit, egyben politikai kérdésekké nyilvánítását, az irodalom szerepköreinek korabeli társadalmi elvárásait és erdélyi vonatkozásait jól tükrözi egy 1942-ben írt tanulmány[146] is, mely a trianoni határmódosítástól eltelt huszonkét kisebbségben megszenvedett évről állította: „Kemény iskola volt, de nem volt haszontalan. Nálunk még kevesen tudják, amit Erdélyben mindenki tud, hogy ez a huszonkét esztendő gyökeresen felforgatta a társadalmat, megrázta az embereket, emberebbé és testvérebbé tette őket. Vallaniok és vállalniok kellett sorsukat! Vastörvények, paragrafus nélküli láthatatlan törvények parancsa szerint dolgoztak, szervezkedtek, kapaszkodtak az erdélyi földbe, a lábuk alól kihulló ősi földbe: »Ahogy lehet!«". Az *Ahogy lehet* gondolatának felidézése, s a transzszilván álláspont elismerése egyfelől jól mutatja korai elterjedtségét és irodalmi hatását, másfelől azt is, hogy az egyesülés titkon remélt hite, az „újabb únió gondolata ösztönösen mégis tovább élt" s legfőképpen „írók és költők táplálták ezt is".[147]

---

[144] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 68.
[145] Uo.
[146] **Bisztray** Gyula, *Írók az unióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.
[147] Uo., 243.

Talán nem teljesen tartozik a tárgyhoz, mégis jól jellemezheti a kisebbségi magyarság korabeli különös helyzetét és annak értelmezhetőségét, képviselőinek, irodalom és politika összefüggéseinek, közös céljainak korabeli – főleg magyarországi – megítélését, hogy a *Mi a Magyar?*-ban (1939) Szekfű Gyula is Ravasz Lászlót kérte föl a magyarság úgynevezett „normáinak" a megfogalmazására. Ravasz ebben az írásában pedig nem véletlenül „a magyarság, mint tény és a magyarság, mint érték"[148] párhuzamaiban vonta meg nemzetkarakterológiai koncepcióinak mérlegét.[149] Az adottságként létező értékek felmagasztosulására, bizonyos történelmi idők legitimáló erejére, s ez által a képviseleti elkötelezettségre, vagy az irodalom ideológiailag terhes funkcióira jól rávilágíthat, hogy a történelmi önvizsgálat szabadabb módja irodalmi téren is azonnal érzékelhetőbbé vált a második bécsi döntést követően, amikor már nem kellett kisebbségi függésben, kényszerhelyzetben felmagasztalni az amúgy adottságként létező értékeket. A kisebbségi viszonyok felbomlásával (1940 és 1944 között) a korban népszerű történelmi regény tematikája Erdélyben sem az önálló fejedelemség idejébe, hanem az egységes királyság vagy a monarchiabeli Magyarország világába nyúlt vissza.[150]

Felnőttéválás és/vagy önállóság?

Mind a már említett Babits, mind Szerb Antal egyetemes esztétikai értékrendben, s így irodalomtörténetben gondolkodott, mindketten bámulatos anyagismerettel és elbeszélőstílussal, s olykor kritikus iróniával közelítettek a korabeli „nagy ügyek" szinte minden fajtájához. Babits nem véletlenül tartotta elfogadhatatlannak, hogy egyazon kultúrában, a nyelv egyetemességének a szintjén túl, más-más értékrendet használjanak.[151] Mint írta: „A kultúrának semmi köze az ország-határokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv."[152] Szerb Antal 1934-ben, az irodalomtörténetében viszont már azt írja, hogy „több magyar irodalom van

[148] Vö. *Mi a magyar?,* szerk. **Szekfű** Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 14.
[149] Tíz évvel korábban, az irodalmi skizma vitájában Szekfű is az erdélyi irodalom kettős meghatározottságát fogadta el a Ravasz által felvetett kérdésekre: „(…) az erdélyi irodalom, az ő külön színeivel, szükségszerűség, melyet az erdélyi léleknek, magárahagyatottságában, meg kellett szülnie, ha nem akart elpusztulni. Hogy ezek a színek milyenek, kellemesek-e vagy sem, zavarják-e szemeinket vagy gyönyörködtetik, ennek megítélésére mi, magyarországi magyarok, nem vagyunk hivatottak. Ha mégis ítélkezünk, ezt szeretettel, nem haraggal vagy ressentiment-nal kell tennünk, s az erdélyieken áll, elfogadják-e tőlünk vagy sem. Az irodalom különben politikának és szociális viszonyoknak is függvénye, s ez utóbbiak lényegesen különböznek a mieinktől Erdélyben, innen a főeltérés a dunai és erdélyi színek között." Vö. **Szekfű** Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.
[150] Vö. **Vallasek** Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2, 234.
[151] S számára a történelmi Magyarország és Erdély egysége megélt tapasztalat volt (például fogarasi tanítóskodása, vagy *A Holnap*beli szereplése révén is).
[152] Vö. **Babits** Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, é.n., második kiadás, 354.

kifejlődőben", s legalábbis az említett differenciálódó befogadás felől tekintve ez a korban bizonyára igazolhatónak is tűnt. Mégis talán megkockáztatható azon állítás, miszerint Szerb a folyamatában szemlélt irodalmi alakulástörténetben valószínűsíthetően még nem egyenrangú magyar irodalmakról beszélt. Ahogyan nem lehet eltekinteni attól a ténytől sem, hogy az *Erdélyi Helikon* pályázatára elkészült irodalomtörténete megjelenésének alapvető feltételei közt éppen az a két meghatározás szerepelt, hogy a mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de ugyanakkor elsősorban az erdélyi magyarsághoz. Ezt a kettősséget remekül példázza Makkai előszava is, aki a „magyar szellem örökkévaló egysége" melletti „bizonyságtételnek" nevezte Szerb Antal művét.[153] A *Vallani és vállalni* vita kapcsán is az említett Makkai-tanulmány élet és irodalom viszonyában határozottan állította, hogy a kisebbségi irodalom sem mondhat le a művészi ábrázolásról, a minőségről a közvetlen valóságtükrözés javára.[154] Az elitista, egyfajta örök kánoniságban bízó Makkai, nem csupán saját irodalomszemléletével tartotta ellentétesnek, de az erdélyi irodalmi tudat kezdetlegességének, s nem utolsósorban az olvasói közeg, a helyi recepció értékhiányos befogadáskultúrájának eredményeként nevezte aggodalmasnak, hogy politikai és etikai síkon várjanak el sajátos feladatot az irodalomtól, vagyis az esztétikai szféra eszközként való felhasználását, más, mint irodalmi célok érdekében.[155] Mégis az önálló erdélyi irodalom gondolata, a minőségi elvárásokon túl, az ő idealisztikus szemlélete értelmében, egy szellemében, tradícióiban, eszményeiben és nyelvében magyar irodalomhoz képest – mint többször kifejtette[156] – problémáiban, íróiban s persze befogadó-közegében lehet igazán

[153] Vö. **Makkai** Sándor, *Előszó*, in **Szerb** Antal *i.m.,* 7-8.

[154] Bár szerzője az irodalom lényegét elsődlegesen csak ábrázoló minőségében, az élettény irodalmi tényként való bemutatásában látta, s a kettőt hierarchizálva ez utóbbit egyetemes minőségűnek, egyetemes művészi érvénnyel bírónak tekintette, kétségkívül arra törekedett, hogy a sajátosságokban megragadt valóságtükrözést egy minőségi fejlődés során fejleszthesse általánossá, egyetemessé. A némiképp sejthető ellentmondás itt is abban rejlik, hogy ez a szemlélet az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriaként a regionálist, a sajátosat nevezte meg.

[155] Pedig az erdélyi vonatkozásokon túl a kor magyarországi fogadtatásának (mellesleg igen hosszú évtizedekre meghatározó, tovább élő) alakzatait Szerb Antal sorai is jellemzik: „Az irodalom megint sokkal több mint irodalom, több mint politikai és társadalmi tett. Innen ered az a tiszta, eszményi mozzanat, a csendes átlelkesültség gesztusa az erdélyi irodalom jobb alkotásaiban, melyet hiába keresünk napjaink magyarországi irodalmában, és amely furcsán, szellemtörténetileg elszigetelten és annál megrendítőbben hat a korban. Ez a gesztus lefegyverez: a kritikus hiába szedi össze minden tárgyilagosságát, az erdélyi könyvet nem tudja úgy tekinteni csupán, mint egy műalkotást […]" Vö. **Szerb** *i.m.,* 504.

[156] Minden kanonikus diszkurzus retrospektív aktusához olyan múltkép megalkotása is hozzátartozik, amelyikben az elődök, mint a hagyomány választott formáinak a kijelölői, a jelenbéli legitimálás szükségszerű aktusain túl, a jellembeli nagyságtól a szövegszerű formákig és eljárásokig vagy az éppen ezekben rejlő hitigazság jellegű kinyilatkoztatásokig is, egyként megtalálhatók lesznek. A hagyományt ezért sem annyira megtartani, mint inkább folyamatosan (újra)teremteni lehet! Makkai Erdélyiségképe a sajátosságok felmagasztalásában inkább teremtésnek volt tekinthető. Ebben az erdélyi szellem történelmi alkotóvonásainak kimutatása mindig a történelmi múlt adottságaihoz visszanyúlva akarta bizonyítani sajátosságának örök érvényű értékeit. Nem egy előadásában éppen ezért Erdély történelmének tendenciózus átértékelése volt megfigyelhető. E történelmet Kelet és Nyugat találkozásában, a Nyugat védőbástyájaként, vagy egyéb sajátos szerepeinek hangsúlyozásában ragadta meg, de ugyanígy Bethlen, Martinuzzi, I. Rákóczi György vagy éppen Kemény

erdélyi irodalom. Ez a befogadóközeg azonban, ahogyan a problémák, élethelyzetek és az írók is (Makkai példája különösen jellemző) változhatnak a leginkább az idők során, mint ahogy szintén ez a változó befogadóközeg tarthatja csak meg az irodalom értékhierarchiájának azon nézeteit is, melyek képesek lehetnek folyamatosan újraalkotni a műveket, fenntartani vagy megkérdőjelezni korábbi értelmezésalakzataikat. A magyarországi recepcióra összpontosító vizsgálódások ezért természetszerűleg nem kerülhetik meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait.

A hatvanas évekre újból megnyíló magyarországi és erdélyi irodalmi, kulturális viszony egyfelől természetszerűleg már más befogadóközeget biztosított az erdélyi alkotók és alkotások számára, mint a húszas–harmincas években, másrészt viszont az alább vázolandó összetett okok folytán a kezdeti irodalomtörténeti vizsgálódások Magyarországon jórészt csak azokat az eszményeket honosították újra, amelyek a két háború közti erdélyi irodalomszemléletet is megalapozták.[157] A két világháború közti időszakról jellemzően a hatvanas évek végétől születhettek az első magyarországi komoly összefoglalások, melyek konklúzióikat, irodalomesztétikai minőségeiket legtöbbször a kortárs erdélyi magyar irodalomra is érvényesíteni próbálták. A magyarországi kanonikus diszkurzusok később is, leginkább a reprezentáció (képviseleti értelmű) fogalmát mintegy közös részhalmaz jelentésben feloldva, a kánonalkotó szándék mellett válogatták ki azokat a kortárs műveket, amelyek a teljes irodalomszegmens egésze helyett állhattak aztán. A redukció ilyen jellegű formája nem állt távol az irodalomtörténeti alapvetésektől sem, legfőképpen akkor nem, ha nem került ellentmondásba valamely történeti kánon funkcióival, beilleszkedett egy ilyen részhalmaz logikájába, amelynek értelmezésvetületeit a virtuális egészre kivetítve érvényesnek határozta meg. Kuncz Aladár 1928-as tanulmánya *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, például évtizedekre határozta meg a történeti kutatások alapvetéseit, s az elváráshorizontokba is kész listát, műfajokat, műveket és alkotókat helyezett.[158] A két kisebbségi korszak közötti szerzői párhuzamokon, erkölcsi, eszmei analógiákon túl, a választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai a recepcióban például a népszolgálat, a kollektivitáseszmény vagy a bújtatott nemzeti egység funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkoztak. Az erdélyi irodalom ilyenforma egységes recepcióját fenntartók

Zsigmond jellemének a megidézése is a türelmes liberalizmusnak és bölcs humanizmusnak tipikusan erdélyi jelképeiként kerültek be irodalomértelmezéseibe. Lásd még **Végh** Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1, 81-89.

[157] Mindemellett tény az is, hogy 1945 után már végképp elveszett az újraegyesítésbe vetett hit.

[158] Vö. **Kuncz** Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

legtöbbször fogalmi készletük alig körülhatárolható kuszaságával, következetlen metaforikusságával, és terminusainak logikai fegyelmezetlenségével gátolták egy irodalmi heterogeneitásra törekvő elméleti alapvetés koherens megalapozhatóságát. Mindehhez természetesen hozzájárult már a kezdetektől a nemzetiségi kultúra csonka szerkezete, a kisebbségi irodalom és kultúra belső feszültsége, a trianoni döntés racionális feldolgozhatatlansága éppúgy, mint a közéleti rögtönzések, szerepek kényszere,[159] a szellemi és politikai funkciók egybemosása, vagy egy-egy életmű érdekszféráinak változó minőségű irodalomra vonatkoztatott kilengései.

A problematika összetettsége meglehetősen szükségessé teszi tehát a párhuzamos történeti kitekintéseket, amelyhez nem csupán az erdélyi s általában a kisebbségi, határon túli, regionális vagy nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, korabeli értelmezéseit célszerű vizsgálni, de a terminológiai tisztázatlanság konfúz jelenségeit, ezek gyökereit, s következményeit, a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait is.

Kényszerű különállás vs. egyetemesség

Béládi Miklós a magyar irodalom 1945 utáni történetében a kisebbségi-anyanemzeti párhuzamban mint értelmezési keretben hivatalosan is a többszólamúságra, a Szerb Antaltól kölcsönzött terminussal, az „utódállamok" magyar irodalmaira pedig mint különálló entitásokra tekintett. A határon túli irodalmakkal foglalkozó Akadémiai Irodalomtörténetben[160]a majdnem hat évtizede tartó különélésre figyelmeztetve e kényszerű helyzetből viszont általánosságban is a kisebbségi irodalmak jellegét abból a meghatározó tényezőből eredeztette, hogy ezek indulásuktól kezdve „*nem teljes értékű*" irodalmak. „A szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, vagy ha alkalma nyílott efféle erőfeszítésre."[161] Maga Béládi is kifejtette persze, hogy az elmondottak korántsem egyforma érvénnyel vonatkoznak a két világháború közötti határon túli irodalmak mindegyikére, kiemelve az erdélyit, amely például „első negyedszázadában megindult az önállósodás útján". Ugyanakkor kétségtelen, hogy az egyéb kényszerű jellemzők, az elszigetelődés és a kisebbségi státus további fölös terhei az erdélyi irodalomra is éppúgy

[159] Ezzel kapcsolatban lásd részletesen **Nagy** György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press – Polis, 1999.
[160] **Béládi** Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, szerk. **Béládi** Miklós, Bp., Akadémiai, 1982.
[161] Uo., 10.

érvényesek voltak, legfeljebb 1982-ben még nem mindent lehetett vagy volt célszerű kimondani. Azt már mindenképpen, hogy „egy nemzettöredék anyanyelvi műveltségének fenntartójaként sokféle feladatot látott el", de az olyan mondatokat, - amelyek a kisebbségi irodalmakat különállásukban korábban tagadó, s minősítéseikben is meglehetősen kemény szavakat használó ténymegállapításnak számítottak, - igen nehezen fogadták még a vágyálomszerű egységben gondolkodók is, a határok mindkét oldalán.[162] Az elmarasztaló megjegyzések, a minőségbeli kifogások – hivatalosan is – gyakorlatilag csak a két világháború közti kisebbségi irodalmaknak szólhattak, mégis természetes volt, hogy kiérződjön belőle a mának, a jelen irodalmának, s tágabban annak kényszerű szerepvállalásainak, pontosabban azok kiváltó okainak, körülményeinek a bírálata. S minthogy irodalmi egységről szó sem lehetett a hivatalos irodalompolitikai fórumokon, a különvált, de minőségben kiforrott különböző magyar irodalmak „egész–rész" viszonyból való eszmei eltávolodásának hangsúlyozásával lehetett egyáltalán szóba hozni a hiányokat, az intézmények hiányosságát, vagy a különböző kollektív jogsérelmeket. Talán politikai okokból is, a különállás tényének hangsúlyai vagy éppen azok burkolt tagadása, nem az egykori egység szellemi újraegyesítésében, de a minőségi nagykorúsodásban találta meg igazi célját. A bevezető ennek értelmében a hivatalos irodalompolitikai sémák eluralkodásával, jellemzően „történelmi fordulatra" hivatkozó 1945 utáni „önállósodási" lehetőségekről, „kulturális autonómiáról" s ennek keretein belől a függetlenedési folyamatról tudósított, amelynek végén a nemzeti és nemzetiségi irodalmak egyenjogú irodalmakként, gyámság nélkül, a mellérendelésben vehetnek majd részt. Az egység helyett ezért vezette be az említett nyitó tanulmány hivatalosan is az „egyetemes magyar irodalom" fogalmát, melyben már „helyet talál magának a nyugati magyar irodalom is".[163]

A második világháborút követően, a határokon átívelő, szellemében egységes magyar irodalom létjogosultságában bízók, de az azt hevesen tagadók sem feltétlen vették észre, hogy az utópisztikusnak mondható „egyetemes magyar" terminusnak akadémiai szinten való elfogadottá tétele, legitimálása, önmagában is egy történelmi-politikai helyzetnek a kényszerű kiszolgáltatottságában történt. A többes számú magyarirodalom-kép felvázolásában a Szerb Antalt is idéző Béládi a hatvanas éveket jelölte meg, mint amikorra a határon túli irodalmak, így a „romániai" is, beteljesítve a transzszilvanista eszményeket és törekvéseket, eljuthattak az önállósodás művészi fokára, és teljes értékű irodalmakként lettek

[162] Vö. „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvű irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum." Vö. **Béládi** *i.m.,* 9.
[163] **Béládi**, *i.m.,*17.

meghatározhatók. Látszólag kritikusan, a vicinális érdekek elvetése által tehát, az önkritikus szemlélet kibontakozásában és az általános igénynövekedésben látta az említett tanulmány szerzője mindennek a fejlődésnek a kiváltó okát. Mégis jórészt ideológiailag engedékenyen, hiszen az említett időszakban a kisebbségi irodalmak saját értékrendszere, s ezek feltételei, az ehhez szükséges intézmények hiánya éppen politikai zsugorodásuk, jogfosztottságuk negatív csúcsain állt. A nemzeti kisebbségek irodalmának autonómiájáról beszélni, ilyenfajta kulturális autonómiát tételezni viszont eleve csak ott lehetett volna, ahol megfelelő kulturális intézményrendszer is működik. Az irodalom kultúraszervező, vagy kultúrahelyettesítő szerepének hallgatólagos aktualitása, ennek kényszerű elismerése mellett, a bevezető ezért fogalmazhatott így: „anyanyelvi szakértelmiséget az alsótól a felső fokig anyanyelven folyó oktatás fejleszthet ki, és önálló intézményhálózat képes működtetni; tudományos kutatógárda fölneveléséhez is elsősorban az utánpótlást biztosító saját műhelyt kell megszervezni”.[164] Ebből a szempontból feltétlen erénynek mondható, hogy ugyanebben a bevezető tanulmányban, a kor politikai konjunktúrájában, már le lehetett írni azt, hogy a sokszor említett nemzetiségi társadalmak is „jog szerint önálló, autonóm politikai tényezőként és intézményesen kívánnak saját sorsuk alakításában részt venni. Jogaik nem szűkíthetők le az egyéni állampolgári jogokra, kollektív jogokként is biztosítani kell jogaikat”.[165] Amely mondat egyébként éppúgy „kiszólásnak” tekinthető egy irodalomtörténetben, mint az amúgy kritikával illetett felesleges terheket és feladatokat is felvállalni kényszerülő kisebbségi irodalmak esetében, ezek irodalomesztétikai érdekhatárain túli szerepeinek, felelősségének a hangsúlyozásakor. A szakmai érvek ellenében a gyakorlatban tehát e bevezető is engedményeket kényszerült tenni, s az irodalom nemzetiségi szemléletének „szuverén” anomáliái közt, mintegy a jól ismert sorok közti olvasás technikáját az értekező műfajokra is alkalmazta.

Axiomatikus megfeleltetések

A burkoltan kritizált intézményrendszer hiánya miatt, mely az említett önállóságnak is egyik alapfeltétele lett volna, az 1945-től 1989-ig terjedő időszakra sokkal inkább, mint a két világháború közti korszakra érvényessé vált az a megállapítás, hogy ekkor a kisebbség önszerveződő-képességének gyakorlati fenntartása, fenntarthatósága vált kérdésessé. Az erdélyi hagyományokban, függetlenül attól, hogy ezt egy eredet nélküli, a semmiből teremtés

[164] **Béládi**, *i.m.,* 13. Ugyanott: „A nemzetiségi irodalom a nemzetiség öneszmélésének egyik szerve és fokmérője, önállóságának szintje egyúttal a nemzetiségi társadalom kultúrájának és etnikai önismeretének színvonalát is jelzi.”
[165] Uo., 11.

esztétikai-ideológiai alappillérein, avagy a meglévő évszázados tradíciók, a kulturális önállóság és kvázi-függetlenség mércéje szabályozta térben határozzuk meg, az irodalmiságnak és az irodalmi műfajok bizonyos szegmenseinek mindenképpen a gyakorlati előzmények hiányával kellett szembenézniük. Az intézményes kritika vagy a dráma mint műfaj például, (hogy annak bizonyos válfajairól, amelyek természetszerűleg időkorlátoktól is függtek, már ne is beszéljünk) nem léteztek korábban, s ha a két világháború közti korszakra, mint indulásra tekintünk, akkor is, ezek mellé mindenképp célszerű a körülmények gyakran heroikus idealizmusa mellett a felfokozott hivatástudatot vagy az éppenséggel gátló intézményi hiányosságokat is megemlíteni. A kritika struktúrái vagy a tudományos kutatómunkának az alapvető kritériumait biztosítani igyekvő intézmények olykor egészen meglepő keretek közt, több-kevesebb alapossággal és szakszerűséggel próbáltak ugyan megfelelni a követelményeknek, de az önálló szakspecifikus intézeti háló majdhogynem a teljes említett időszakban hiánynak számított. Ugyanígy, a műfajiság keretei is sok esetben egybemosódtak, egyetlen személy, mű, intézmény vagy akár műfaj is többes feladatok, többes területek, többes érdekek képviseletére kényszerült vállalkozni.

Nem elhanyagolható szempont a két, talán eszmeinek is nevezhető szemlélet közt, hogy míg a két világháború közti irodalmi szerepvállalásokban (elsősorban a húszas években) folyamatosan hangsúlyozódik a transzszilván eszmeiség mellett az európaiságra való odafigyelés, az európai színvonal, a néptestvériség és a jellegzetességek gazdagító, nem kisajátító szemlélete, addig a történelmi kényszerűségek egyre komorabb valóságában, a hetvenes évek végső visszafordulásai következtében s az internacionalizmus kiábrándító frázisait követően, már leginkább egyfajta mentsvárnak, a megmaradás kifejezésének és biztosítékának tekintették csak a szélesebb tömegek az anyanyelven megszólaló irodalmat. A megnőtt (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás a kisebbségi létben, a harmincas évek keserű kijózanodásaitól[166] egészen a második világháborút követő évtizedekig fokozatosan hangsúlyozódott egy olyan térben, ahol a kisebbségek létbizonytalansága egyre valósabb veszélyeknek lett kitéve. (S amikor már nem pusztán jogait, de saját létét is kétségbe vonták!) Az önvédelmi, vagy sérelmi politika a befeléfordulásban, a „helyi színek" keresésében, a sajátosságok felmutatásában és felmagasztalásában kereste elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom pedig a hivatalos szocreál ideológiákon túl a későbbiekben is a kisebbség életéhez, életformáihoz, hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, ezeknek adott különleges nyomatékot, s mintegy folytatta a hivatalosan is vállalható

[166] A különböző ideák és törekvések minőségi skálán való jelentős eltérései mellett, itt említhető például Fábry Zoltán messianisztikus erkölcsi pátosza, vagy Németh László leginkább védekezésként is felfogható Duna-gondolata.

kollektivitáseszményt. Elsősorban a kornak megfelelően, de már a marxista ábrázolásokon túl, az írónak tájhoz, néphez, közösségéhez tartozását, a sorsközösséget, amely az irodalmat és a kisebbség életét szétválaszthatatlannak minősítette.[167] Nem véletlen, hogy ekkortól kerülnek ismét előtérbe a transzszilván ideológia jegyei.

A transzszilván kánon továbbélése a hetvenes, majd nyolcvanas évtized recepciójában persze annyiban jelentett eleven hagyományt, amennyiben múltorientáltsága, értékközpontúsága és kollektív, közösségi eszménye lappangva tovább tudott élni.[168] (A harmincas évek revíziós vitái egyébként sem a kollektivitást, sem az értékközpontúságot az irodalomeszményben nem bolygatták túlságosan, a múltorientáltság, a hagyományok feltárása és fenntartása éppen ezért vált elsődlegessé, s a történelmi megpróbáltatások közepette pedig a hetvenes évtizedre elsődlegesen hangsúlyozandóvá). Ahogyan a húszas évekre a múltba fordulás, a korábbi idők dicső megelevenítése általános divattá lett, úgy a regény- és színpadi irodalomban a hetvenes évtizedre is egy korábbi időszakhoz mint egykori értékrendhez való szellemi visszafordulás, kényszerű, jelenéből kiábrándult hagyománykeresés válik meghatározó tényezővé.

Külön mérce (kétséges egység)

A hagyománytörténeti összefüggés, amely a magyarországi és a regionális irodalmak közt a hatvanas évektől kezdett érzékelhetően ismét előtérbe kerülni,[169] a kollektív jegyeket és eszmerendszert valló diszkurzusok folytonosságának biztosítása mellett a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényét is magában rejtette. A magyarországi és az erdélyi irodalom között meginduló kommunikáció azonban nem csekély hatással volt a mindinkább

[167] A transzszilván reprezentációban például a romantikus tájélmény vagy a történeti téma is elsődlegesen az erdélyi szellem szolgálatában emelkedhetett a szimbólum rangjára.

[168] Az erdélyi magyarság alapvetően lélekszámában is különbözött az összes többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól. Nagyrészt ebből adódik, hogy tagoltabb, összetettebb értelmiségi csoportosulásai alakultak ki. Míg a hatvanas évekre a döntően első generációs értelmiségiek csak baloldali hagyományokra építkeztek, s intézményi struktúráikat is természetszerűen csak így hozhatták létre, addig megmaradt némi folytonosság is, egy olyanfajta tudás keretén belül, mely hagyományaiban a két világháború közti kisebbségi szellemi életben gyökerezett. Folyamatosan léteztek például vonatkoztatási személyiségek is, akik aktívan vettek részt az erdélyi magyarság hatvanas-hetvenes évtizedének társadalmi-kulturális életében. (A tagoltságra példaképp egy nagyon heterogén lista: Kós Károly, Márton Áron, Mikó Imre, Jordáky Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Schuller Rudolf, Gáll Ernő és mások.)

[169] A második világháborút követő bő első évtized ideológiapolitikai torzulásait követően, a hatvanas évek politikai enyhülése, bár nagy különbségekkel, de fellendülő és összetett irodalmi életet eredményezett Magyarországon és Erdélyben is. Ennek talán az egyik legfontosabb aspektusa éppen az volt, hogy az addig kényszerűségből elzárt, és immár külön irodalmakként kezelt kortárs magyar irodalmak megkezdhették a hiánypótlásokat, egyáltalán megvolt a lehetőség az egymás iránti tájékozódásnak, az eszmecserének, az értékek számbavételének.

tagolttá váló magyarországi értelmezésmódokra sem.[170] A két világháború közti értékszemléletet alkalmazva a magyarországi kezdeti kritika axiomatikus megfeleltetésekben kísérelte meg az erdélyiség irodalmi lényegét gyakorlati disztingválás nélkül alkalmazni a kortárs irodalmi történésekre is.[171] Az elvárások egy meghatározó része így az újabb erdélyi művek esetében is gyakorta csak a történelmi-politikai helyzetnek és az általa okozott traumáknak tulajdonított értékeket, nem pedig a kisebbségi körülmények között íródott műveknek a helyét próbálta meghatározni valamiképpen egy egyetemesebb irodalom-esztétikai értékrendben. Ha az ötvenes–hatvanas években még egyáltalán nem lehetett egységes magyar irodalomszemléletet szóba hozni, az erre utaló igény egyre csak nőtt a titkon egységesnek vágyott magyar irodalmakról szóló diszkurzusokban. Csakhogy az eképpen megváltozott helyzet fonákságában már azért nem lehetett egységről beszélni, mert – a hivatalos ideológia mellett a kvázi autoriter diszkurzusok kényszere következtében is – a megbomlott, sokszor ellenállásnak hitt jóhiszemű, ám érzelmileg szubjektív kritikai diszkurzus és irodalomtörténet-írás, ami magával kellett volna, hogy vonja az irodalomnak a kritikai rangban való egységét is, ekkorra külön értelmezéseket generált régiók alapján. Az erdélyiség továbbélése, az önálló erdélyi (hivatalosan romániai) magyar irodalom hangoztatása, sok esetben ennek különféle csoportérdekek szerinti kihasználása viszont a hetvenes évektől egy összetett folyamat által végképp elveszíteni látszott a maga integratív szerepének esztétikai alapvetéseit és kritikai egységét.

Történeti kitekintés (előzmények)

A magyarországi irodalompolitikai helyzet az 1956-ot követő időszak politikai megtorlásaival és centralizált irányításával párhuzamosan némi enyhülést is hozott a kultúrpolitikai légkör terén. A lassú enyhülés engedményeinek voltak tekinthetők például a hatvanas évek elejére meginduló irodalmi folyóiratok is (*Kortárs* 1957; *Jelenkor* 1958; *Valóság* 1958; *Világosság* 1960; *Új Írás* 1961; *Kritika* 1963).[172] Az ötvenes évek legvége, az

[170] Vö. **Szirák** Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 43. „Népi kánon és az összmagyar szolidaritás folytonosságának" megteremtésében az említett tanulmány szerzője Czine Mihályt, Görömbei Andrást, Ilia Mihályt és Pomogáts Bélát nevezi meg kezdeményezőknek. Lásd uo.

[171] Külön kiemelendő, hogy az első próbálkozások alkalmával nem is születhettek mindig adekvát értelmezések. Hiányt (gyakran tudásbelit) nem lehetett egykönnyen és hamar pótolni, maradtak a két világháború közti irodalmi tapasztalatok, majd pedig akarva-akaratlanul előtérbe kerültek azok az életművek, amelyek a korabeli politikai helyzetben a változásokat – a lehetőségekhez képest kimondva – sürgették, és részben már bele lehetett őket fogalmazni a magyarországi irodalompolitikai enyhülést követően a kritikai gyakorlatba.

[172] Persze a hatvanas években is a pártirányítás határozta meg az irodalmat és a sajtót mind tematikában, mind hangnemben, azonban érdekesség, hogy a végig egységesnek mondott MSZMP-ben már megjelentek a különféle pártirányzatok, amelyek a sajtónak s az irodalmi életnek is valamelyes mozgásteret biztosítottak. A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat „a kapitalizmus embertelenségeit felfedve" persze, de már valamelyes

„új szakasz" politikája mindenesetre mindkét országban a maga óvatos ideológiai nyitásaiban értékelhető, ám ezek viszonylagosságát[173] jól mutatja, hogy csupán a személyi kultusz idejéhez képest érzékelhető valamiféle pluralitásként. Erdélyi viszonylatban a következő évtized szellemi munkássága és lehetőségkeresése végig ennek a viszonylagosságnak a jegyében zajlik, s a következő diktatórikus személyi kultuszig eltelő időszakban gyakorlatilag csak a magyarság sorsát illető sérelmek, erősödő jogfosztások maradnak változatlanok. Ezek keretében lesznek értelmezhetőek azok a normalizálódási törekvések, illetve kísérletek is, amelyek a magyar értelmiség bizonyos részének közéleti tevékenységét jellemezték, s amelyek az irodalom öntörvényű létmódját is sok esetben erőszakosan kérdőjelezték meg.

Az igénynövekedés és a kritikai élet megerősödése, mely magával vonta egy autonómabb értékrendnek a kialakulását, az esztétikai szempontok fokozottabb érvényre jutását, Erdélyben mindössze a hatvanas évek végétől számító, pár éven át tartó politikai-ideológiai enyhülés következtében vált rövid kivétellé. Az értékek és eszmények új megvilágítása, a nagyobb játéktér és a fokozottabb szabadság ez időben a mítoszok lerombolásáig ugyan nem jut el, de a szűkebben értett irodalmiság esztétikai komponenseinek vagy az irodalmi individualizmusnak az újabb felfedezéséig kétségkívül

rálátást nyújthatott a vasfüggönyön túl történtekre. - Vö. **Murányi** Gábor, *A magyar sajtó története 1948-tól és 1988-ig*, in *A magyar sajtó története*, szerk. **Kókay** – **Buzinkay** – **Murányi**, Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000, 217. Az ötvenes évek romániai helyzetére, és az új magyar értelmiség egy részének ambivalens diszkurzusára jellemző, hogy Bukarestben magyar írók is részt vesznek abban a küldöttségben, mely hivatalosan elítéli a magyarországi lapok, s köztük leginkább a Nagyvilág Romániába való tervezett bevitelét. Csak 1963 után nyílik lehetőség az erdélyi magyarság számára, hogy hivatalosan is hozzáférhessen a Magyarországon kiadott kritikai és szépirodalmi folyóiratokhoz…

[173] Az 1956 után kialakult helyzet valóban csak viszonylagosságában jelent új fejezetet. Korábbi jelek az enyhülésre alig mutatkoztak (például Sztálin halálát követően 1953-ban), de romániai viszonylatban, csak az 1956 februárjában zajló XX. szovjet pártkongresszus következményében beszélhetünk egyáltalán ilyenekről. Ekkortól a román pártvezetés nemzetiségi téren is engedményeket kényszerült tenni. 1955-re szabadon engedték a Bolyai Tudományegyetem korábban koncepciós perben elítélt egykori tanárait, ahogyan az 1951-ben életfogytiglanra ítélt Márton Áron püspököt is. Az ellenpéldák az ötvenes évek végére ismét számszerűleg megnőnek: a bolsevik ideológia jegyei közt megindul a nemzetiségi követelések jogosságának elkendőzése. 1957 februárjában már 'szokásos' retorikával leplezik le a 'magyar nacionalizmust', (vö. **Kovács** György, *Gyom, amit irtani kell,* in Előre, 1957/2.) majd a marosvásárhelyi magyar írók csoportja nyílt levélben ítéli el a magyar „ellenforradalmat", s tesz hitet a román kommunista párt mellett. Ezzel egy időben, a magyar lapszerkesztőségekből zúzdába küldött könyvekkel együtt megindul a központilag irányított kampány a magyar „szeparatizmus" ellen. (A Bolyai Tudományegyetem tanárait és hallgatóit, – köztük a másodéves Páskándi Gézát – is ekkor tartóztatják le.) Mindenesetre egyfajta „olvadás" pozitív eredményeket is hozott: 1957-ben megindul a *Korunk* új folyama, közel másfél évtized után megszületik az első magyar nyelvű gyermeklap, a *Napsugár*, ahogyan a Román Akadémia magyar nyelvű lapja, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* is. Ebben az évben kezdi pályafutását Sütő András szerkesztésében a (nevét később *Új Élet*re változtató) *Művészet*. (S irodalmi szempontból kevésbé jelentős lapok is, mint Bukarestben a *Tanügyi Újság*). Intézmények terén is valamelyest érezhető változás történik, talán a legfontosabbak közül elég, ha a marosvásárhelyi akadémiai kutatófiókot vagy a bukaresti egyetemen újonnan létrehozott Magyar Nyelv- és Irodalmi Lektorátust említjük. Más vonatkozásban ugyan, de komoly jelentőséggel bírt az Állami Székely Népi Együttes megalapítása is.

nagy lépéseket tesz.[174] (A nemzetiségi irodalomtörténet feltárása, a megélénkülő kritikai élet, az új folyóiratok, s mellettük némileg a kiadók nagyobb fokú szabadsága s műhelyszerepe is ekkor közelít leginkább a normalitáshoz.) Ez az időszak egybeesik ugyanakkor a „szuverén", férfikorba lépett, külön erdélyi irodalom szemléletének újbóli kialakulásával is, mely az olykor látványos politikai nyitásokat hivatalosan minden irányból éppen az egységes magyar irodalmi szemlélet ellenében óhajtotta felhasználni.[175]

A szomszédos államok életébe való „be nem avatkozás" oly sokat emlegetett elve alapján visszautasított egység és felelősség, a magyar értelmiségtől kikényszerített romániai álláspontok[176] után (melyek azon nyomban elítélték a közösnek remélt magyarországi felelősségtudatot vagy kötődést) nem vált lehetővé, hogy kulturális, nemzeti, nyelvi kötődésekről bármilyen hivatalos fórumon szót ejtsenek. Helyette fokozottan hangsúlyt kapott Erdélyben és Magyarországon egyaránt a nemzetiségi-kisebbségi eltérő jelleg, a külön sajátosság, amely természetes velejárója – mondták – a nemzetiségi irodalom önállósulásának. Annak az irodalomnak, amely már tudott saját külön történelméről, sőt azt kutathatónak is remélte éppen önállósodása jelének biztosítékául. A programszerű kulturális különállás a hivatalos irodalompolitikában és a hallgatólagos jószándékú magasztalásokban is egyaránt megtalálta a helyét, minthogy kultúrájának és saját értékeinek végre a

[174] Gheorghiu-Dej sztálinista párttitkár halála után, a Ceausescu-rezsim hatalmának megerősödését megelőző politikai interregnum idején Romániában rövid ideig tartó, ám termékeny és visszafordíthatatlanul a mai művészeti sokszínűség irányába mutató kulturális fellendülés volt tapasztalható. A kommunizmus negyvenöt éves történetében ez volt talán az egyetlen olyan időszak, melyben az írók mellett a romániai magyar művészek önazonosulási törekvései is viszonylag szabadon bontakozhattak ki. Az erdélyi művészet sajátságában hívő alkotók a korábban használt, valamint az új, a régióra jellemzőnek tekintett képzőművészeti motívumok és formák felhasználására törekedtek. Ugyanakkor – az önazonosulási törekvés részeként – a művészek jó része már az egyetemes művészethez, a kortárs törekvésekhez való igazodás eszményét is követte. Az irodalmi élettel némiképp analóg módon a modernitás és sajátosság vitáját több művészeti ágban is felszínre hozó identitáskeresés eredményeként jött létre például a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején egy sajátos stíluskeverék, az akkor még élő poszt-nagybányai és a főiskolákon még mindig sulykolt realista hagyomány, valamint a klasszikus avantgárd irányzatok és a kortárs (főként absztrakt) irányok valamiféle ötvözete. A leginkább a stilizáltság és a dekorativitás irányába elmozdult, kelet-európai értelemben internacionálisnak is tekinthető stílus, a szocreállal ellentétben már nemcsak valódi formai sajátosságokra, de az alkotói szándéknak és az alkotó egyéniségnek eredeti hangon való megjelenítésére is alkalmas stílussá vált. (Ekkoriban teljesedett ki Balla József, Barabás István, Benczédi Sándor, Fülöp Antal Andor, Gy. Szabó Béla, Incze János Dés, Miklóssy Gábor, Mohy Sándor, Mottl Román, Nagy Imre, Pittner Olivér és Szervátiusz Jenő alkotói munkássága.) Vö. *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965–75,* szerk. **Vécsi Nagy** Zoltán, Bp., Ernst Múzeum, 2002, 9.

[175] Az akadémiai irodalomtörténet felvezető tanulmánya értelmében például: „*általánossá vált az a meggyőződés, hogy a nemzetiségi irodalom szuverén létét azáltal biztosítja, ha képes egyenrangú társként beilleszkedni az irodalmak közösségébe."* Vö. **Béládi**, *i.m.*, 12.

[176] A Magyar Írószövetség 1968-as ülésén döntött úgy, hogy nem maradhat tovább közömbös a határon túli magyar irodalmak iránt, és hogy felelősséget érez és vállal is értük, melyet nyilatkozatban is leszögezett. A politikai helyzetet jól megvilágítja, hogy a nyilatkozatra Romániában számos, többnyire a pártvezetés által kikényszerített, tiltakozó, elutasító válaszban reagáltak, amelyek a közös felelősség és a kettős kötődés elvét belügyekbe való beavatkozásnak minősítették. Lásd Utunk, 1968 aug. 2; Utunk, 1968 szept. 6; Igaz Szó, 1968/8; Előre, 1968 júl. 7; Előre 1968 júl. 24; - illetve ezzel kapcsolatban vö. még **Ágoston** Vilmos, *A levágott kéz felelőssége*, in Alföld, 1991/2. – (A Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as gyűlésén elhangzottakra a román pártfőtitkár eleinte annyi tiltakozó írást rendelt, ahány folyóirat az országban létezett.)

dokumentálását végezte el, s a hetvenes évekre az erdélyi és magyarországi recepcióban is más-más jelszavakkal, de többnyire legitimált keretekben működhetett. „Ahhoz, hogy a nemzetiségi irodalom kiteljesedjék, a külön fejlődés során ki kell szakadnia az 'anyanemzet-kisebbség', 'egész-rész' viszonyból, föl kell mondania az 'egységes irodalom' elvére kötött eszmei szerződést, független entitássá kell válnia, amit az irodalmi tudatnak is képviselnie kell a saját szellemi központ, intézményrendszer hathatós működtetésével."[177]

Egység helyett a különállás, a különbözőség szólamait cenzurális okok, kényszerítő hatalmi politika, ideológiai lojalitás, vagy éppen a két háború közti időből öröklött külön jelleg büszke tudata szegélyezte az egyik oldalról, politikai óvatosság, érzelmi motivációk, kanonikus érdek, vagy a történeti-kulturális hagyományok remélt megőrzése a másikról. A minőségi nagykorúsodásnak mindenesetre nem, az önállósodásnak viszont kétségkívül csalfa irodalmi ígérete, még az erdélyi irodalom esetében is, a helyzetismeret hiányában, a magyarországi irodalmi konjunktúra határokon túlra való kivetítésében és az autoriter kánonok közvetlen átültetésében élt tovább a második világháborút követően. Az immár külön irodalmakként kezelt nemzetiségi/kisebbségi/regionális magyar irodalmak a kor összetett politikai játszmáiban[178] végképp saját kultúraszervező vagy éppen kultúrahelyettesítő-szerep betöltésére kényszerültek.

Lappangó attitűdök: népi és nemzeti

A magyarországi irodalomtörténeti diszkurzusok egy jelentős része ekkorra ismét csak egy 19. századi népi-nemzeti irodalmi eszményt és értékrendet, illetve egy, a lehetőségeihez mérten értékőrző perspektívát vázolt fel a kisebbségi magyarság számára. A társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta igencsak felszínesen, továbbra is „népnemzetiként" emlegetett, öröklött szemléletet, az összetettségében vagy céljaiban inkább „honmentőnek" definiálható képviseleti diszkurzusfajta összetett irodalmi forrásait egy, a korban meglehetősen kompaktnak vélt értelmezői közösség imaginárius támasztékainak az értékrendszerében és hierarchiájában lehet célravezető szemlélni. Ezek határozták meg ugyanis az erdélyi, úgynevezett „lappangó" kánoni diszkurzus által vallott és propagált eszmerendszernek a magyarországi recepcióban kialakult szokásrendjét, ahogyan egyes életművek kiemelt helyét is. Az autoriter, de semmiképp sem abszolút hatalminak tekinthető irány az irodalmi életnek olyan szegmensét képviselte, amelynek elismert eszmeisége éppen

[177] Vö. **Béládi**, *i.m.,* 13.
[178] Mely a környező országokkal, és azok fokozódó nacionalizmusával szemben is leginkább csak a saját nemzettudata eliminálásának a politikáját követte.

abból adódott, hogy nem egységes világnézetű, csak hallgatólagosan közös érdekeket kötött egymásba.

Mindezekben közös volt a sensus communis és az a fajta részlegesség, mely a sajátnak vallott (a „marxista" keretekhez és lehetőségekhez mérten a népi, nemzetiségi és ezeket ötvöző transzszilván) jegyeket az irodalom történéseinek folyamatában a határon túli, s legfőképp az erdélyi irodalomra tekintve érvényesnek határozta meg. A „honmentő" irány nemzeti(ségi) paradigmája saját kritikai elvárásaiban és frazeológiájában, mely általában mindössze pár jól hangsúlyozott névvel azonosította a határon túl születő magyar irodalmakat, sokáig nagyrészt kizárta vagy egyszerűen nem tartotta említésre méltónak az olyan írókat és műveiket, amelyek ellenálltak az esztétikai kommunikáció összefüggésrendszerében a közösségi, etikai-szociális ideológiákra történő leszűkítéseknek. Erdélyi vonatkozásaiban hasonlóan merev ideológiát testesített meg mint a marxista, amint a szépirodalomban is társadalompolitológiai értékorientációt kívánt érvényesíteni.[179]

A múltorientált, értékőrző és közösségi kánonmodellek nyílt vagy bújtatott továbbélése, a hivatalos fejlődéselv mögött, a húszas–harmincas évekből inspirálódva a második világháborút követően is az erdélyi magyar nemzeti közösség külön öntudatának kialakítására, majd megszilárdítására törekedett. A kisebbségi létviszonyok ellentmondásossága, mely már a harmincas évek vitáiban is kiütközött (leginkább a *Nem lehet*–vitában, 1937) ekkorra már tragikus nyilvánvalóságában pusztán egy sajátos

[179] A teljességhez hozzátartozik, hogy a művészetre és kultúrára vonatkozó korabeli alapfeltevéseknek megfelelően továbbra is érvényben maradtak a sztálinista elvek, melyek szerint a művészet – minden más kulturális jelenséghez hasonlóan – a kommunista propaganda fegyvereként és az ideológiai „harc" egyik legelső frontjaként volt értékelendő. A „szocialista átnevelésnek" szolgálatába állított művészet értelemszerűen felerősítette az irodalom szolgálattevő, nevelő funkcióját, melynek hivatalosan, a kollektivitás újabb formáin keresztül is „a szocializmus felépítésén" kellett munkálkodnia. Ennek a kollektivitásnak azonban Erdélyben a második világháborút követően mindig is, talán csak a kezdeti „üdvtörténet" első éveit kivéve, volt egy alapvetően másfajta jelentéstartalma is, amely az erdélyi magyarság érdekeit, sérelmeit, vagy éppen kollektív tudatát és emlékezetét volt hivatott átfogóan az irodalomban vagy az irodalom által megjeleníteni. Ugyanannak a kollektivitásformának egyéb tartalmakkal való feltöltése bizonyult olyan „használható" keretnek, amelyben a művészet és irodalom, a nemzetiség, mint társadalmi közösség kapcsán emelhet értük képletesen szót. A nemzetiségi lét mint önmagában adott kollektivitásforma a kollektív emlékezet értelmezési pontjait is aszerint alakította ki, hogy a politikai hatalom az ő adottságait, adott másságát hagyta-e érvényre jutni, vagy megpróbálta azt egységesíteni, beolvasztani. A politikai gyakorlattal ellenkező, ideológiájában burkoltan ellenálló attitűd viszont a művészeti gyakorlatot a szocreál esztétikájához hasonlóan két aspektusra bontva tartotta, s ezzel nyomban alárendelő viszonyt is határozott meg, amint tartalmi és formai megkülönböztetésében az előbbi javára történő hierarchiát juttatott csak érvényre. Ennek a hierarchizálásnak az eredménye a kényszerűségekben legitimált értelmezés-formáknak a legjobb esetben is sematikus mintái, melyek az „ahogy lehet" történelmi lehetőségeit eszményítve tartották fenn az irodalomnak a közösségi gondokat megjelenítő, képviselő funkcióját. Ráadásul az „eszmei helyességre" ügyelve a nemzetiségi gondokat irodalomban felvállalók sem mindig tudtak más alternatívát találni, mint a kizárólagosságot, elveik fontosságának a hangsúlyozására. A nemzetiségi, mint nemzeti kisebbségi képviseleti attitűdök a formai kísérletezést az öncélú, esztétizáló irodalmi alkotásokat, az avantgárd újításokat sokszor a hetvenes–nyolcvanas években is éppúgy elítélték vagy lekicsinyelték, amint azt a korban a nem megfelelő attitűdökkel a bolsevik ideológia képviselői tették.

hagyományértelmezést, kulturális reprezentativitást és áthallásos történelmi tematikát kísérelt meg az irodalom révén felszínre juttatni. A recepció ezek sarkított ábrázolása által is egy felületesnek mondható, homogén közösség-képet és traumatikus szemléletet rögtönzött. Az analógiák és a diszfunkciók húszas-harmincas, illetve hetvenes–nyolcvanas évekbeli irodalomszemléletének magyarországi leképződéseiben ugyanakkor mindenképp célszerű arra emlékeztetni, hogy a harmincas évek rekanonizációs vitái Erdélyben evidenciaszerűségében tabuként kezelték a közösségi jelleget, a kollektív értéktudatot. Mint utaltam rá, a viták folyamatosan egy kompaktnak tekintett közösségnek szóltak, az ennek való elkötelezettség mértékéről, módozatairól polemizáltak, vagy magára a kisebbségi létre vonatkoztak, de a közösségeszményt mentesítették a szellemi csatározások alól. S minthogy a transzszilvanizmust leghevesebben támadó Gaál Gábor is alapértékként fogadta el a hallgatólagos közmegegyezéssel kialakított kollektív sémákat, a belső (például a szemléleti vagy nemzedéki) revízió mellett a külső (például baloldali) kritikák is jórészt kulcsfogalomként kezelhették azt.[180] A harmincas években ugyanakkor ennek, a viták általi részleges diszkurzuspluralizációnak a folyamatában nyert fokozatosan teret a szociográfia és a népiesség is, természetesen továbbra is egy közös erdélyi szellemi égbolt alatt.[181] A világnézeti és generációs problémák mögött a valóságkifejezés új igénye is ekkor jelent meg, mely később a marxista-realista ábrázolásokban is megtalálta a maga specifikus erdélyi jellegének összetevőit. A különböző értéktudatok tehát egy közösségi cselekvő szemléletet mindenképpen érvényesen örökítettek tovább a hatvanas–hetvenes évekre is.[182]

A népi örökség

A közös kisebbségi sorsnak két világháború közötti, osztályok fölött álló „nemzeti egységet" megteremtő alapja mind a helikoni tömörülésben, mind az ekkor induló népi írók mozgalmaiban[183] érvényre jutott. Az *Erdélyi Fiatalok* 1930-ban induló folyóirata elsődlegesen falukutató mozgalmat hirdetett, szociális és kulturális mozgalom jellege pedig természetszerűleg éltette tovább a pedagógiai és közösségi célokat az irodalomértelmezések terén is. A korabeli népi jelleg az *Új Arcvonal* című antológiában (1931) szereplők műveiben

[180] Vö. Magunk revíziója (1931); Erdélyi Fiatalok (1930–1940); Jelszó és Mítosz (1937) vitákat, valamint a Korunk (1926–1940) teljes korabeli ideológiai ellenkritikáját.
[181] Például Tamási Áron (Czímeresek, 1931), Kacsó Sándor (Vakvágányon, 1930), Székely Mózes (Zátony, 1930) vagy Berde Mária (Földindulás, 1930) című műveiben.
[182] A transzszilván értékkategóriának a pedagógia célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozícióit, legalábbis a pedagógiai célokkal összefűzött esztétikai érték gondolatát, de a természetábrázolást és a rurális témákat is, részben a népi vonal irodalma szilárdította meg már az 1930-as években, majd éltette őket tovább a második világháború után.
[183] Főképp a harmincas évekre, Lásd *Vásárhelyi Találkozó*, 1937.

már hangsúlyosan jelentkezik, ugyanakkor egy még differenciálatlan világnézetű alkotócsoportot tükröz. Az egység, mely amúgy nagyon rövid ideig élt – részben talán, mert az 1938-as világpolitikai események ismét felszínre hozták a világnézeti különbségeket – a harmincas évek közepétől kialakította a maga differenciáltabb szárnyait, a korábbi transzszilván szerzők népi humanizmusát, az 1935-ben létrehozott *Hitel* körüli szerzők nemzeti önvizsgálatát és a balszárny szocialista, munkásmozgalmi kötődéseit. A második világháborút követően Erdélyben is nyilvánvalóan ez utóbbinak sikerült érvényesülnie a leginkább, (folytonosságát olyan szerzőkben is biztosítva, mint Méliusz József, Kovács György vagy Szemlér Ferenc)[184] de Magyarországon a népi humanizmust és a transzszilvanizmust, vagy bújtatottabb formában a nemzeti eszméket képviselő szerzők is fölöttébb nagy népszerűségnek s olykor hivatalos elismerésnek is örvendtek. (Persze voltak olyanok is, akik e népszerűséget csak az illegalitásban élhették meg, hiszen műveiket, mint például Nyírő József műveit, betiltották 1944 után.) Itt célszerű megemlíteni, hogy a nagyon heterogén egykori transzszilván vonulatnak – Makkaitól a népi-konzervatív Tamásin át egyfelől Wass Albertig és Nyírőig, másfelől Szemlérig és Méliuszig – erdélyi képviselői közül néhányan a nyílt politizálás, vagy a nemzeti radikalizmus felé tolódtak. Az 1945 utáni népi írói hagyományokat tovább vivő nemzedékből (mely a népi jelentéstartományába is Magyarországon többféle írói gyakorlatot és társadalmi programot foglalt), akárcsak a két háború közti nemzedékből is, sokan az aktív politizálást választották, de immár a bolsevik keretek közt.[185] Az egykori baloldali szárny bizonyos része így nemegyszer felvállalta az „útitárs" szerepkörét is.[186] A társadalmi gondokat, a közérdeket megvalósítani igyekvők

[184] Jellemző ugyanakkor, hogy az irodalom társadalmi funkciójának propagálása mindvégig megőrződött, olyan szervezetek és szerzők által is, akik harmincas évekbeli eszményeiket valamiképp továbbéltethették. Lásd Ady Endre Társaság (1935) vagy Balogh Edgár munkássága.

[185] Mint Standeisky is megjegyzi, a népiek Magyarországon is *„bár általában radikális baloldaliak voltak, többen közülük a demokratikus polgári centrum felé orientálódtak, mások pedig szélsőjobbra csúsztak*", de 1945 után is szoros kapcsolatban álltak a politikai hatalommal. Vö. **Standeisky** Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, 17.

[186] Aminek komoly ára volt: 1956 után az egyik első párthatározat éppen a népiek ellen szólt, Veres Péter miniszteri lemondatása „érdekében" rágyújtották a házat, többen pedig, akárcsak Kovács Imre, Nyugatra távoztak. 1963 előtt mindenesetre a kommunista írók mellett a népiek is kapcsolatban álltak a politikai hatalommal, s ha többségük így vagy úgy függetlenítette is magát az uralmon lévőktől, a társadalom problémái iránt sosem maradtak közömbösek. Tóth Pál Péter nem véletlenül jellemezte az „ahogy lehet" politikájaként e politikai szerepvállalást.
A népiek társadalmi elkötelezettsége, a parasztságért, annak felemelkedéséért folytatott küzdelme, vagy a nemzeti érzések iránti fogékonysága mellett irodalmi értékelésükkel, hibáikkal, erényeikkel a szakirodalom számos alapos műben foglalkozik. (Csak néhány megkerülhetetlen írás: **Borbándi** Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989; UŐ, *Népiség és népiek*, Esszék, tanulmányok, cikkek, Bp., Püski, 2000; *Népiek és urbánusok: Egy mítosz vége?* Bp., Századvég, 1990; **Hevesi** András, *Népi vagy polgári kultúra?* in Toll, 1933/8.; **Ignotus** Pál, *Népiség*, Bp., Századvég, 1988; *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, szerk. **Sz. Nagy** Péter, Bp., Rakéta, 1990; **Laczkó** Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3; **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?,* in Kortárs, 1997/6; vagy **Standeisky** Éva, *i.m.*

közül Erdélyben hivatásos politikai szerepre vállalkozott (Veres Péter vagy Kovács Imre példájához hasonlóan) Szemlér Ferenc vagy Sütő András.

Népiség és Szolgálat

A paraszti kultúra eredetmítoszait vagy annak organikus szemléletét az irodalomba léptető népi írók vonala a modernség kulturális értékrendjének az első világháborút követő átértékelésével gyakorlatilag a magas művészet rangjára kívánta emelni a népi, paraszti kultúra termékeit is. Nem mondott le viszont egyfajta elitebb irodalmi kánonról a minőség terén, nem alacsonyította végképp le, vagy szélesítette végletesen ki művelődéseszménye értelmében az addigi nemzeti irodalomtörténetet sem, csupán kontextus-viszonyait helyezte tágabb, elsősorban kelet-európai összefüggésrendszerbe. A kisebb népek kultúrájának, irodalmának a közös gondolata más hangsúlyokkal folytatódott a marxista hatalomátvételt követően az irodalomtörténet-írásban, amely az internacionalizmus mellett a népi világ valóságábrázolását (is) majdhogynem kötelezőnek tüntette fel. Korábbi társadalomkritikai igényének immár nagyrészt elhallgattatott (mert megoldottnak mondott) irodalmi attitűdjei a kulturális progresszió művelődésformáló jegyeiben tarthatta meg erejét. Az alapvető alkotási attitűdként előírt világlátása a korabeli valóság ábrázolásán és feltárásán, a múlt újraértelmezésén túl az archaikus kultúra, a folklór és a kortárs művelődés szintézisét akarta jelen idejű egységgé formálni.[187] Mindemellett, saját öröksége érvényesítéseként is, elfedni igyekezett az irodalmi szerephálóban hivatásos író és közíró különbségeit, akárcsak élet és irodalom esetleges szétválaszthatóságát, a magánember és közösségi ember típusideáljának mindig ez utóbbi javára történő fejlődéselvének a törvényszerű hirdetése által.

Az etikai-szociális ideológiák irodalmi tényezőinek az esztétikai észlelést felülíró tapasztalatában a népi mozgalom bizonyos képviselőinek második világháborút követő irodalmi elképzelései és törekvései sok esetben analógiát mutattak a proletkultos ábrázolásmód és írói világkép szegmenseivel, amelyek következtében a hatvanas évekre, legalábbis részben, autoritását visszanyerő diszkurzusforma egy összetett szociokulturális szemlélet átrendeződését is maga után vonta.[188] Meglehetősen nagy szerepe lehetett ebben a

[187] A népi-nemzeti irányt magukénak vallók közül az 1945–1948 közötti népi írói tábor demokrata szárnyára (melyben a klasszikus szépírókon túl, szociológusok, szociográfusok, esszéírók és falukutatók voltak többségben), de a Nemzeti Parasztpártra, illetve az 1956-os Petőfi Párt egyes képviselőire (Kovács Imrére, Szabó Zoltánra, Bibó Istvánra) is érvényesíthető mindez. Lényegesen eltért ettől az ötvenes évekre a „népből jött" és a néphez gyakorta kötelezően témáért visszanyúló közép-európai új értelmiségi és írói körök nemzedéke, Erdélyben és Magyarországon egyaránt, mely leginkább a bolsevik ideológiát, a dialektikus és történelmi materializmust terjesztette a szélesebb néptömegek felemelése okán.

[188] A későbbi, úgynevezett „népi-nemzetiek", a hetvenes évek „honmentő" íróinak egy igen jelentős része is ebből a heterogén „képzelt közösségből" (Vö. az Anderson-féle 'imagined communities' elmélettel) vált ki. A kettősséget Filep Tamás Gusztáv egy tanulmánya is igyekezett már tisztázni. Megfontolásra érdemes, hogy

paraszti közegből származó elsőgenerációs írói-értelmiségi rétegnek is, amely erdélyi viszonylatokban éppen a hetvenes évekre a diktatórikus társadalmi-politikai praxis kisebbségpolitikai kiábrándító szólamaival szemben a népi mozgalom nemzetideológiáját és kultúratörekvéseit állíthatta szembe.

Mint említettem, ez az időszak együttesen a magyarországi irodalmi kapcsolatoknak a szélesebb lehetőséget nyújtó korszaka is, az etikai-szociális diszkurzusok itteni beszivárgása az évtized folyamán (noha meglehetős fáziskéséssel) az eltiport és végleg veszni látszó nemzetiségi jogok hiányában a közösségi-nemzetideológiai reflexiók esztétikai kidolgozását sürgette.[189]

Kanonikus diszkurzusok átnyúlása

Mindezeket alapvetően azért volt szükséges hangsúlyozni, mert a kollektivitáseszmények kanonikus diverzifikációja mentén nemegyszer éppen a korszakkánon időbeli elcsúszásában, az erdélyi irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódásban, bizonyos szegmenseinek a kiemelésében,[190] és autoriter ideológiaformák átemelésében ragadhatók meg részben azok a buktatók, melyek kiemelten hangsúlyos szerephez jutottak az utóbbi fél évszázad Erdélyben születő irodalmának értékelési menetrendjében.

Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett,[191] a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is legfeljebb félhivatalosan megjelenő, de legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által válhatott elismertté. A kollektív sérelmek

---

ebben a szerző idézi Kovács Imre véleményét az egykor ténylegesen népi író Veres Péterről, illetve arról, hogy Veresék a kommunizmus évtizedeiben sem népben, sem nemzetben nem gondolkodtak; - hanem inkább „nyájban". Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11, 7-13.

[189] A kollektív kisebbségi diszkurzusok szépirodalmi képviselői éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé tették a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését, mint a szocialista realizmus, még ha a kétféle valóságkép között óriási különbségek is voltak. Az uralmi helyzetben lévő marxizmushoz sajátosan népi (mint hivatalosan kollektív) és nemzetiségi (mint bújtatottan nemzeti) – eszmék is csatlakoztak. A népi-realista és a kollektív eszmék kezdetekben a pártirányítás következtében, később pedig, egy különös nemzetiségi keretbe foglalva, hallgatólagos ellenkánonként fordították referenciális értelmezésmódokba a hivatalos vagy kvázi-hivatalos irodalmat. A marxista irány a szépirodalomtól s főképp az irodalmi élettől következetesen elvárta, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén alapozza meg az előzetesen megállapított eszméket és eszményeket. Egy másik szinten, de gyakorta éppen a rendszeren belül, a legkülönbözőbb irányokból összecsengő „honmentő" erők is sokszor hasonló dogmatizmussal kérték számon Erdélytől a kollektív-képviseleti irodalmat, és vallották, hogy csak az irodalom teljesítheti nemzeti hivatását, a közösségi gondok megoldását és a társadalmi szolgálatot.

[190] A nyelv- és nemzetmentő attitűdök politikai tiltásában is gyakran egyértelműnek látszott a siker természetrajzának az ilyen formájú biztosíthatósága.

[191] Mely a hetvenes évekre Magyarországon ismét megpróbált kemény cenzurális irodalompolitikát érvényesíteni: a *Kritiká*t „áthelyezték", Béládítól elvették, majd Pándi Pálnak adták, később a *Mozgó Világ*ot majd a *Tiszatáj*at pedig betiltották.

bújtatott irodalmi ábrázolása, sokszor az ellenállás adta autoritást, népszerűséget is kihasználva, a magyarországi visszhangok Erdélyre visszaható erejével eleve egy parciális kép kialakulását segítette elő. Az így formált elvárásrendnek való megfelelés vágya – sokszor a szigorú cenzurális térben már magának a publikálásnak a lehetősége által is – a magyarországi megjelenéseket sürgette.[192] Az ehhez való igazodási vágynak pedig egyáltalán nem volt elhanyagolható a korabeli szerepe, illetve visszaható ereje.[193]

A hetvenes évekre Magyarországon viszonylagosan működött az irodalomnak az a diszkurzusrendje, amelyben a véleménykülönbségek, illetve magáról az irodalomról szóló viták is helyet kaptak. A Kádár-rendszer folytatta ugyan az irodalom politikai befolyásolását,[194] de a hetvenes évekre újra fokozódó represszió ellenére, a kultúrpolitikai offenzíva már aligha tudta feltartóztatni az elméleti tájékozódás kiszélesedését. Tulajdonképpen ez az időszak az irodalmi kereteken belüli diszkurzuspluralizálódásnak és a határon túli irodalmak felé fordulásnak az együttes korszaka. A honmentő diszkurzus-összefonódás, valamint a kisebbségi magyar irodalmak fogadtatása szempontjából elsődlegesen fontos ez a kettős elmozdulás. Míg a magyarországi struktúrák szintjén jelentős mértékben enyhült a korábbi diktatórikus magatartásforma (például újfajta hangú

[192] Az említett lapok közül a *Mozgó Világ*ban a felvidékiekről, a *Tiszatáj*ban leginkább erdélyiekről közöltek cikkeket.

[193] Hogy kik voltak ismertek és elismertek a magyarországi hivatalos fórumokon is (mely sokszor egy felszabadult, idilli állapotnak látszott a romániai viszonyokhoz és cenzurális térhez képest), az erősen meghatározta az erdélyi értékrendeket is. Persze ismét hangsúlyozni kell, hogy az adott periódusra, a nyolcvanas évek derekára, az erdélyi magyarságnak szinte teljesen leépültek azok az intézményrendszerei, amelyeket a modern társadalomelméletek mint professzionális cselekvőket tartanak számon, és amelyek írók, irodalmárok, kritikusok hatáskörén keresztül alakítják valamelyest az aktuális értékrendet. A leépülés viszont kettős mércét érvényesített, egy formális, felülről irányítottat, melyet egy szocialista realista esztétika képviselt, és egy informálist, amelyet valódinak érezhettek, de amely azáltal, hogy kezdetben informális, ám később fokozatosan megtűrtebb (s a politikai helyzetben érzelmileg egyre elvonatkoztatóbb módon) terjedhetett, magában hordozta a kritikai egység és teljességigény torzulásának veszélyét is.

[194] Az amnesztiarendeletek, majd az 1968-as gazdasági-politikai reformok utóhatása az irodalmi életben és a sajtóban is éreztette eredményeit. A prágai bevonulás azonban Magyarországon félbeszakította a lazulási folyamatokat. (Érdekesség, hogy Erdélyben ugyanez az időszak talán a legzsúfoltabb, legtermékenyebb, s ugyanakkor a legellentmondásosabb vetületei ellenére is a viszonylagos szabadságnak a legnagyobb fokát testesítette meg, amely a román katonai távolmaradás miatt is rövid intermezzót, kibontakozást, vagy legalábbis a kibontakozás ígéretét hozta. A későbbi retorziók fényében egyenesen csodaszámba menő nyitásnak érezhették a korabeli írók és művészek.) Magyarországi viszonylatokban a hetvenes évekre az „emberszabású szocializmus" jelszavának prágai átértékelése következtében ismét ideológiai kulturális szigor következett. Ekkortól „kialakult az a sajtóirányítási szisztéma, amely a szocialista rendszer felbomlását közvetlenül megelőző időszakig változatlanul, ám egyre kisebb hatásfokkal működött." (Vö. **Murányi** Gábor, *i.m.,* 218.). A kultúrpolitikai jelszóként megfogalmazott, Aczél-féle „három T", azaz a *tiltott*, *tűrt* és *támogatott* kategóriáinak a politikája az idők folyamán a tiltottat, legalábbis tematikában folyamatosan csökkentette, kiszélesítette a megtűrt kategóriáit, válfajait, még ha a fontosabb kérdésekben maradt is az erőteljes tilalom. A támogatandók köre folyamatosan változó volt, ugyanakkor a tűrt kategóriája, sokszor éppen a tematikán túl a nyelvezetnek a változásai, allegorikus kuszasága miatt amúgy sem volt egyértelműen behatárolva, s legtöbbször nem került vissza a tiltottak teljes szilenciumába. A hetvenes, s főleg a nyolcvanas évtizedben már egyértelműen ez a kategória volt a legmeghatározóbb. Az MSZMP-n belüli irányzatok, mint szinte minden más kérdésben a dogmatikus és pragmatikus nézetek ütközése folytán sokszor igen látványos nyitást produkáltak, természetszerűleg csak az adott korlátokon belül.

irodalomértelmezések születhettek, sőt a nyolcvanas évekre ezek bekerülhettek a gimnáziumi reformtankönyvekbe is), Erdélyben fokozódott a nemzetiségi intézményes elnyomás.[195] Ezzel analóg módon a recepcióban és az értékelésekben is egyre nyilvánvalóbb lett a hivatalosság és az irodalmi élet értékorientációs különbsége.

A kitüntetett terep a lappangó kánon regisztereiben nyíltabban vagy teljességében virágnyelven, de közösségi összetartó erőként funkcionált.[196] A morális példázatosság, a történelmi múltban választ kereső, és az archaikumot értékként a modern értékrendszerekbe visszaemelő tudatosság jellemző e kánoni formára, mely a nyolcvanas évekre a jelen és múlt viszonyának értelmezéseibe is egyértelműen a tradicionalizmust állította. A kánonforma fokozott bezáródását, kényszerű fenntartását megannyi polémia övezte ugyan, amelyek már a hetvenes évek irodalmi törekvéseiben is elvetni igyekeztek e hallgatólagosan kitüntetett irodalmi diszkurzusrendet, műfaji meghatározottságot vagy szövegalkotási attitűdöt, a transzszilvanista hagyomány felülbírálása azonban kétszeres ellenállásba ütközött. Az úgynevezett hivatalos irodalomfelfogás marxista szólamai közepette, a hallgatólagos, éppen ellenállásában, ellenálló attitűdjeiben népszerű, népi-nemzeti hangsúlyokat valló

[195] Az 1968 augusztusi csehszlovákiai események hatására a hivatalos román művelődéspolitika – deklaratív szinten – feladta asszimilációs törekvéseit. A liberalizálódás jegyeit mutató reformkorszakban az irodalom és a társadalomtudományok is bátorítást kaptak a saját nemzeti szellem megnyilatkoztatására is. A román vezetőség változtatott korábbi taktikáján: látszólagos engedményekkel elsősorban a külföld felé igyekezett mutatni reformpolitikáját. A hatvanas–hetvenes évek fordulója ebből a szempontból külön vizsgálatot érdemel. Egyrészt kiemelten fontos lehet a román katonai távolmaradás látószögében az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált Ceausescuval, amelynek kapcsán dokumentálhatóan új intézmények jöhettek létre az elkövetkezendő évek során, másrészt ezen intézmények felbecsülhetetlen szerepe mellett is utólagosan jól látható, hogy az újonnan berendezkedő hatalom, látványos nyitással a Nyugat felé, de valójában már a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával. (Az évtized nyitánya mindenesetre megkerülhetetlen irodalomtörténeti szempontból, és itt nemcsak az új *Kriterion Könyvkiadó*t, a bukaresti *RTV Magyar Nyelvű Adásá*t, és az új művelődéspolitikai hetilapot – *A Hét* –, de az első erdélyi irodalomtörténet megjelenését is említenünk kell). A nemzetiségi kérdés kezelése viszont egyre „türelmetlenebb" fázisaiba érkezett. Az esetleges szovjet invázió veszélyének elhárultával, a nemzetiségi kívánalmakat is látszatengedmények, majd egy új, jól átgondolt nemzetiségi politika kidolgozása követte, melynek egyértelmű célja a teljes asszimiláció volt. E háttértényezők felvázolása annyiban szükségszerű, amennyiben az irodalmi köztudatnak, illetve az irodalmi életnek is sajátos, sokszor kényszerű pályáját szabták meg. A naponta elhangzó sztereotípiák, az üres jelszavak (mint a *'nemzetiségre való tekintet nélkül'*, *'a kölcsönös megismerés jegyében'*, vagy *'a be nem avatkozás politikája'*) taktikai-lélektani buktatói egyrészt meghatározták a hivatalos irodalompolitikát, (mely román részről kiemelt feladatul a romániai magyar irodalomra nézve a román művek fordítását tűzte ki, s egyfajta hibrid nemzeti tudat létrehozására törekedett, amelyben az egyetlen különálló jegy csak az anyanyelv maradt volna) másrészt természetszerűen felerősítették az asszimilációs törekvések ellen cselekedni akarók irodalmi-közéleti szerepvállalását. Mindezt gyakran nem a minőség jegyében. Vö. ezzel kapcsolatban **Ágoston** Vilmos, *i.m.*, illetve **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* szerk. **Saáry** Éva, Zürich, SMIKK, 1980, 30.

[196] A hetvenes évtizedre a két világháború közti időszakban már kanonizált, olykor éppen az egyetemesség utáni vágyában is ideológiává növesztett humanizmus gondolata, a teremtő és védekező attitűdben visszatért. Az erdélyi irodalomról megfogalmazott magyarországi diszkurzusok viszont pragmatikus, a jelenhez, az „itt és most"-hoz kötődő elemeket kerestek. Ezekben az azonosulás, mely lehetőségként ismét megjelent az olvasók számára, bár az irodalmi szövegek természetéhez képest leginkább külsődlegesnek mondható, a történeti befogadó számára a mindenben allegorikusságot, illetve ennek keresését, a beleélést és a moralitást hordozta.

diszkurzusforma a hetvenes évektől fokozatosan megszilárduló kánonban teljesedett ki.[197] A népi diszkurzusnak mind magyarországi, mind erdélyi kettős szerepkörét jól érzékeltetik az alábbi sorok: Ez, „a hatásában megcsúfolt társadalmi-szellemi emancipációban való részvétel időszaka után – szívós küzdelemben igyekezett önmaga autonómiáját helyreállítani. A regionális irodalmakkal való hagyománytörténeti összefüggés a hatvanas-hetvenes évek fordulójától erősödik fel, a népi kánon folytonosságának biztosítása összekapcsolódik a nemzeti kultúra újraegyesítésének igényével."[198]

Az értékrend zavarai

A magyarországi kulturális elvárások erdélyi beszüremkedése mindenesetre ekkor is még jórészt egy olyan, a marxista irodalompolitika fennhatósága alól történő fokozatos és közös, bár ki nem mondott távolodásban jelenhet csak meg, amely a nemzet és a nemzetiségek közötti tagolt írás- és olvasásmódok kulturális szerkezetét a fáziskülönbségek ellenére is közösnek tételezte. Az összmagyar irodalmi szemlélet igénye (a nyílt politikai tiltakozások és ellenreakciók látványos kirohanásai ellenére) a népi-nemzeti szolidaritás folytonosságának az újrateremtésében hangsúlyosan etnikumvédő irodalmi szerkezetté formálta a kényszerűen felvállalt ideológiákat. Az erdélyi gondolat hagyományszegmenseinek marxista praxison átszűrt ideológiája defenzív kánont eredményezett, amelyben a sajátosság méltóságának helyzettudata egy azonosságtudat logikai sémáit az etnikai-kulturális különbözés jogára fordította le, s ennek imperatívuszát etikailag állította szembe a román nacionalizmus önkényével. Az irodalmi életbe talán leginkább a *Csipkerózsika–vita*ként megismert polémiában, Gáll Ernő teóriáját követően, Sütő András esszéjén, majd vitacikkein[199] és egyéb későbbi művein keresztül emelkedett a

[197] Ez a sajátosságoknak mint magyarországi viszonylatban már elévülő vagy egyáltalán nem létező értékeknek oly mértékű felmutatását, hangsúlyozását találta gyümölcsözőnek, amely a nemzeti tudatformálás szerepére is valamilyen módon alkalmasnak tűnhetett. A korlátozott szereplehetőségek, de az erdélyihez képest mégis egy sokkalta szélesebb játéktér a magyarországi recepció olyan irányú elmozdulását eredményezte, amelyben az olvasatok egyértelműen a művek esztétikai értéke mellett, legalább ekkora hangsúllyal, azok társadalomontológiai referenciáira is figyeltek. A kezdetek megdöbbentő sikere, újdonsága és az olvasatok befogadáspszichológiai leleplező stratégiáinak a politikai ellenzékiség-élménye is az ilyen jellegű olvasatok divatját, majd a romániai diktatúra egyre sötétebb éveiben, a tiltásoknak egyre szigorúbb, egyre abszurdabb képleteiben már annak kultikus jellegét vonta maga után. (A szociográfiákon túl, például a hetvenes évek történelmi drámáiban és gazdag esszéirodalmában). A cselekvésképtelenségben túlélési kényszerűséget mint kisebbségi életformát ábrázoló, annak irodalmi bemutatását sugalló művek gyakran visszatértek a transzszilván ideológiák önmarcangoló eszközeihez, s az irodalmi kifejezésmódokban is a híradás tényén túl egy utópisztikus megmaradásformát, megmaradásstratégiát kíséreltek kiépíteni, annak erkölcsi rekvizitumait az esztétikai közlésformákon keresztül is érvényesíteni.

[198] Vö. **Szirák**, *i.m.,* 43.

[199] A Magyarországon is ismertetett Sütő–Panek-vitaként elterjedt polémia Sütő *Csipkerózsa* című esszéjével (Korunk, 1978/6) illetve Panek Zoltán válaszul írt pamfletjével (*Írjon ön is írül*) indult (A Hét, 1978/35.) Később az Igaz Szó hasábjain hónapokon át tartó vitává alakult át, melyben sajátosság és egyetemesség problematikájához számos író, kritikus és közéleti személyiség hozzászólt. Lásd még **Balogh F**. András,

hetvenes évtized végétől. Ekkorra már egyéb nézetkülönbségek is jelen lehetnek a korban, generációs, s végre irodalomszemléleti különbségek is kiütköznek.[200] Az ideológia fogalmi nyelvének vizsgálatában mindenesetre a hetvenes évek elejétől már magyarországi viszonylatban is érdemes volt felfigyelni arra az erdélyi kritikai fordulatra, amely visszahatott az irodalom magyarországi megítélésére is. Bár a komolyabb helyi irodalmi viták még a hetvenes években is szükségszerűen arról szóltak, hogy szabad-e egy szakszerűbb irodalmi értékrend érdekében komoly kritikákat írni, vagy pedig minden erdélyi magyar írót becsülni kell,[201] a hatvanas években a sikeres szépirodalmi felfutás ellenére sem Magyarországon, de olykor Erdélyben sem volt még kellő tapasztalat arról, hogy mennyi belső kritikát bír ki a közösség és közösséginek tételezett irodalma. (A tágabb kritikai visszhangra visszautalva, mint említettem, a magyarországi irodalmi folyóiratok 1963-ig el sem érhették Erdélyt.) Szigorúbb értékrendet a hatvanas évek végétől (olykor a későbbi kollektív nemzeti-népi elfogultságokkal szemben is), csak kevesen, például K. Jakab Antal és Láng Gusztáv, majd később Cs. Gyímesi Éva érvényesített.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóját már mindkét országban a társadalmi cselekvés lehetősége hiányában az azokkal felérő irodalmi kifejezésmódok politikai szerepköre jellemzi. A sajátosság méltóságának eszméjét[202] Magyarországon terjesztő recepció, homogenizáló, uniformizáló képleteiben a teljes erdélyi irodalmat a kényszerű kisebbségpolitikai helyzetben, jobb esetben értékmentő, anyanyelvápoló, tradíciókat őrző

Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról, in *Tárlat*, (szerk. **Egyed** Péter), Bukarest, Kriterion, 1991, 8–30. ill. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, Kolozsvár, Polis, 2003, 400. Részletes kifejtését és értékelését a sütői életművön belől lásd a következő fejezetben.

[200] Lásd például a Korunkban 1980-ban zajló *Szótértés előfeltételei* vitát.

[201] Ezért jogos Szász László azon megállapítása, hogy a felülről irányított ideológiai értékrend mellett a szinte csak informális úton terjedő, lappangó kisebbségi-értelmiségi értékrendet „állandóan fenyegette a torzulás veszélye". Az értékszemlélet-beli, jóhiszemű, ám önámító minőségi mérce olykor „nem az európai normákhoz, csupán *pro loco*, a létező hiányhoz képest" volt magas! – (kiemelés az eredetiben, - BL.) Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Új mandátum, Az Irodalom Visszavág, 2000, 11-12.

[202] Ez a szemlélet nem egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet elméleti transzcendentálására vagy radikális kritikájára összpontosított, hanem a kisebbségi magyarság sértett méltóságának patetikus kinyilvánításával kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. Azaz nem a kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésére, hanem annak elfogadására adott ideológiai magyarázatot, igazolást. Cs. Gyímesi Éva *Gyöngy és Homok* című könyvének egyik legfontosabb felismerése éppen az volt, hogy egy közösség *helyzettudata és azonosságtudata* között olykor jelentős diszharmóniák vannak, és ezek csak külön problematizált (olykor öntudatlan) mechanizmusok révén oldódnak fel vagy lepleződnek le. Az erdélyi magyarság esetében a szerző szerint éppen a helyzettudat túlhangsúlyozásából adódott a probléma, és nem egyszerűen abból, hogy számoltak a helyzettel, mert ez utóbbi nem jelenti egyszersmind az abba történő belenyugvást is. A deformált mechanizmusok így valójában egy fordított célelvűséget rejtenek, amely „Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásán alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre késztető és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételezi" azaz „célnak és értéknek nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből adódó indíték, érdek, kényszerűség". – Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Gyöngy és Homok*, in UŐ, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993, 34.

irodalomként, rosszabban csupán kisebbségi problematikát tárgyaló, áthallásos, de tett-értékű és gyakran tájékoztató jellegű politikai megnyilatkozásként értékelte. A szakmai érvek természetszerűleg kerültek háttérbe a képviseleti feladatokat és társadalmi szolgálatot ellátó irodalomeszményhez ragaszkodók értéktételezéseiben. Mindez azért jelentkezett elsődleges fontossággal a recepciós értékítéletek meghozatalakor, mert ebben az eszmekörben a sajátosság méltósága melletti bizonyságtétel az erkölcsi és művészi merészség fokmérőjeként is megmutatkozott.

Az értékrend zavarait az értelmezésekben megnyilvánuló homogenizációra törekvés is elősegítette. A hetvenes évek végét meghatározó irodalom– és filozófiatörténeti vitákon túl a kevésbé tájékozott közönség a megnyíló új lehetőségek közt is elvárta az erdélyi irodalomtól a regionális értékek közvetítését és a kisebbségi küldetéstudatot. A recepció hetvenes évektől felerősödő, megújuló aspektusaira visszatérve tehát nem vált kérdésessé, hogy a hivatalos elvárásokon túl, a különálló kisebbségi irodalmak meghatározottságaiban a kisebbségi írónak társadalmi szolgálattal vagy eleve kisebbségi kollektív létértelmezésekkel volt célszerű foglalkoznia. Míg kezdetben az elzártság, a szakszerűtlenség és a politikai akadályok, később az ebből adódó kényszerű felmagasztalás, a leplezhetetlen érzelmi kötődés, valamint nagyrészt hivatalosan is a specifikus, megkülönböztető jegyek kiemelése vált elsődlegessé egy több oldalról „támogatott" különálló irodalomszemlélet jegyében.[203] Nagy valószínűséggel állítható, hogy a magyarországi diszkurzuspluralizálódás ellenére az erdélyi kép szigorú egyneműsítése a történelmi-politikai helyzet mellett belső kanonikus érdekeken alapult.[204] Magyarországon ebben az időszakban az önelvű, a formabontó, a

[203] A szélesebb olvasóközönség a magyarországi (hivatalos irodalombírálatra és az irodalmi publicisztikai életre is érvényesíthető) ambivalens fogadtatás révén ezt a honmentőnek nevezhető irodalmat ismerte meg tulajdonképpeni erdélyi irodalomként. Ehhez járulhatott hozzá az, hogy: 1. az új, romániai magyar irodalom maga is, – első időszakában, tehát az ötvenes, részben a hatvanas években – a politikai hatalom érdekei alapján mellőzte/száműzte az önelvűség elveit vallókat, a bölcselő-allegorikus próza vagy a nem realista individuállíra képviselőit, később pedig egy jelentős része éppen a politikai elkomorulás, a hetvenes évektől fokozottan jelentkező, végső megsemmisítő szándékai eredményeképp legitimálta ismét a közösségvállaló írói magatartásmintákat. (Például a hetvenes években születő Sütő-művekre, Kányádi költészetére, vagy Farkas Árpád és bizonyos megszorításokkal a második Forrás-generáció líravonulatára érvényesíthető mindez.) 2. Magyarországon az irodalomtörténeti tájékozatlanság egészen a hatvanas évek közepéig, a „köztudat" regisztereinek átlényegítése folytán alig vett tudomást „egyéb", mint magyarországi magyar nyelvű irodalmi alkotásról, s ennek is a következménye, hogy a lassan meginduló értekező szakirodalom érdeklődése a kezdetekben leginkább csak a „közéletibb" művekre irányult (például Czine Mihály és tanítványai körében). 3. A dokumentumgyűjtemények és műelemzések nagy része ekkor még a két világháború közti irodalommal, irodalmi élettel foglalkozott, de a kortárs irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódás szempontjait is nagymértékben ennek a korszaknak az ideológiai, szociálpolitikai hagyománycsoportjai, illetve tanulságai határozták meg. A politikai helyzetre reflektálva a kényszerűség és a hősi helytállás kultikus szereplehetőségei hangsúlyozódtak, a recepcióban pedig gyakran ennek megfelelően alakultak az arányok is.

[204] Amely elfelejteni látszott, hogy Erdélyben nemcsak a román hivatalosságok, de a korábbi írógenerációkhoz tartozók, s főképp a már kommunistákként indulók kezdetben a szocreál antinegativizmus és pártideológia nevében, később viszont a közösségi népszolgálat megtagadásával vádolták meg az írótársak bizonyos részét, a filozófusokat, a „magánírókat", illetve általában a fiatalokat, s leginkább az individualistákat.

műimmanens értékelésre Erdély magyar irodalmával kapcsolatban alig vállalkoztak,[205] s a hangsúlyok és a későbbi arányok sem az egyén szabadságát, a költészet autonómiáját felvállaló szerzők felé billentek.[206]

A közösségi irodalomképek által formált recepciós felületességre már a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva is könnyen akad olyan példa, melyet az új helyzetben sem Erdélyben, sem Magyarországon nem revideáltak. Dsida Jenő költészetének fogadtatása szembetűnő példája lehet mindennek. Dsida, bár nem hirdetett programszerű lázadást az erdélyiség ellen,[207] mégsem illett bele abba a helikoni kánonba, amelyik a „végvári" Reményiket választotta Erdély igazi poétájává, vagy amelyik Áprily tájkultuszát emelte a transzszilván eszmei hűség mintájává.[208] Az egyén szabadságát és a költészet autonómiáját központi elvnek tekintő szerzők általában is kirekesztődtek a kollektív elkötelezettséget elváró hivatalos recepcióból, amelynek leginkább a második világháborút követően megszűntek a többszólamú fórumai. Láng Gusztáv remek monografikus összegzése is jól mutatja, hogy a magyarországi fogadtatás, a tágabb irodalmi tudat a saját korában is egyfajta „udvarias közönnyel" szemlélte Dsida költészetét.[209]

Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?

Visszakanyarodva a hetvenes évek végi helyzethez, Magyarországon már több cikk, sok esetben vita is alkalmat nyújtott a határon túli magyarság ügyének a taglalására. Az egyik leghangsúlyosabb talán Illyés Gyula 1977-es *Magyar Nemzet*ben közölt, karácsonyi, majd újévi számban két részletben lehozott cikke volt, amely az addig igencsak tabunak számító

[205] A reformtankönyvek szerzői például az erdélyi irodalmat is legalább részben másként látták és értékelték, mint ahogyan a korra jellemző tűrt kategóriáján belül azt „szabad volt". A negyedikeseknek szóló kötet nem is jelenhetett meg, ebbe Szegedy-Maszák Mihály például Dsida mellett Páskándiról és Bodorról készített próbafejezetet. Ekkorra jórészt érvényes, hogy a magyarországi hatalom bizonyos irodalmárokra testálta a „határon túli irodalmat", s a felnövő, új irodalomszemléletet képviselő irodalomtudósi iskolák (például a Németh G. Béla köré szerveződő) sok esetben nem is tudtak mit kezdeni két tűz között e – legalábbis részben – csapdahelyzettel.

[206] Alig néhány kiragadt példa: Szilágyi Domokos, később pedig a harmadik hullám, a harmadik Forrás-nemzedék és annak közíróság ellen lázadó attitűdjei, hiány-költészete, a Bretter-iskolához kötődő fiatalok. A recepciós hiányokat tekintve némiképp ide sorolható Székely János intellektuális bölcselő formaművészete is.

[207] A transzszilvanizmus említett kiüresedése, közhellyé tétele, deszakralizációja késztette Dsidát arra, hogy valóban kerülje verseiben Erdély nevét vagy az erdélyi jelzőt. *„melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / naggyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánkon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent"* (Kerülöm a nevedet [Erdély]) Vö. **Dsida** Jenő, *Összegyűjtött versek és műfordítások*, vál. **Szakolczay** Lajos, Bp., Magvető, 1983, 446.

[208] Vö. **Végh** Balázs Béla, *i.m.*, 88.

[209] Dsida neve a Babits szerkesztette *Nyugat*ban is csak halála után, Szerb Antal nekrológjában szerepelt először. Vö. **Láng** Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

kérdéskört a napisajtóba emelte át.[210] S bár az esszét közlő Illyés-kötetet még betiltották,[211] a hetvenes évek legvégén több fórumon is nyílt aktualitást nyertek az olyan viták, mint a nemzet-vita (*Új Forrás*, 1979)[212], ehhez mérten pedig nemzet és nemzetiség kapcsolata, vagy az olyanok, melyek az irodalom korabeli önszemléletét, az egyetemes, illetve határon túli magyar irodalmak kérdéskörét, összetett viszonyát tárgyalták. A nemzet-vita idején már egyértelművé vált, hogy nem lehet tabuként kezelni a politikai és kultúrnemzeti státusnak a kettősségét, a határokon túl élő magyarság sorsproblémáit.[213] Ugyanakkor ebben az időszakban tudatosul, hogy a kényszerű elzártság közepette hallgatólagosan az irodalom válik a nemzeti közösség identitástudatának majdnem egyedüli közvetítő rendszerévé.

Minthogy a nemzeti értékek irodalmi jelenlétét tételesen felvonultatni képtelenség lenne (főképpen egy olyan korszakban, amikor ezek ambivalens kinyilatkoztatásai igencsak kérdésessé tennék a feltételrendszernek és az áttekinthetőségnek bármilyen megfogható kritériumát), a művekben kirajzolódó nemzetfelfogásra vagy a nemzeti kérdés megjelenési formáira a korszak vitái fényében érdemes nagyon röviden kitekintenünk. A hatvanas évektől több publicisztikai vitacikk jelent meg az adott témában, melyekben a szerzők legtöbbje felül kívánta vizsgálni az addigi álláspontokat, mégis legtöbbször két szembenálló pólus mentén értelmezték a különböző vitákat serkentő írásokat, amint a választáskényszert, mint két alternatíva, a nemzeti értékek és az általános emberi haladás értékei mentén határozták meg. A fogalmak gyakori tisztázatlansága már akkor is jellemezte a vitában felszólalókat,[214]de részben ugyanez mondható el az egy évtizeddel későbbi, már említett, Szilágyi Ákos vitaindító cikkei folytán kialakult polémiákról is (*Új Forrás* 1979, illetve 1982). A kritikus

[210] Vö. **Illyés** Gyula, *Válasz Herdernek és Adynak*, in Magyar Nemzet, 1977, dec. 24.

[211] A könyv 1978-ban *Szellem és erőszak* címen jelent meg a Magvető gondozásában, de csak tíz évvel később, Illyés halála után, 1988-tól terjeszthették. Minthogy az egyetlen Illyés-kötet volt, amelyet gyakorlatilag a cenzúra betiltott, a nyolcvanas években igazi legendák övezték. (Illyés valóban gondolkodott a Pártból való kilépésen!) A magyar értelmiségnek jelentős része, határon innen és túl az együvé tartozás hitében, a mindennapi jogfosztottságok, valamint a hivatalos nemzetstratégiai gondolkodás hiánya ellenére is politikai tényezőt vélt benne felfedezni. A Bécsben, Párizsban, Londonban is árusított könyvet itthon illegális másolatok formájában is terjesztették, s más szamizdat kiadványokhoz hasonlóan kézről-kézre adták.

[212] Szilágyi Ákos vitacikkét követően termékeny vita alakult ki a nemzet fogalmát illetően. A hozzászólók közt volt Kiss Gy. Csaba, Gergely András, Dobai Péter, Csepeli György, Dénes Iván Zoltán, Kósa László, Könczöl Csaba, Kulin Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zirkuli Péter. Az irodalmi nemzet fogalma egy tágabb kontextusban nemzetközpontú értéktudat, illetve értékközpontú nemzettudat kérdéskörének ideológiatörténeti vizsgálódásait követve vonódott be a vitába.

[213] Trianon óta a kultúrnemzet és az államnemzet nem időben egymást követő, hanem időben együtt létező, ám térben egymástól elkülönülő entitásokként kezelendők, ami máig is érvényessé teszi Gergely András azon észrevételét, hogy „az etnikum egy részét tömörítő állam demokratikus fejlődése, és a benne élő társadalom demokratizmusa nem oldja meg az egész nemzet gondjait – ha csak nem csonkítjuk meg a nemzet fogalmát, ami a nemzeti tudat még súlyosabb zavaraival társulna". Vö. **Gergely** András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5, 67-70.

[214] Például Cseres Tibor *Hideg Napok*ja kapcsán (1964), vagy Faragó Vilmos ÉS–beli írása kapcsán: *Kicsiország*, 1967.

nemzeti önbírálatra helyezett hangsúly mellett a népi írók történelmi tematikájú művei[215] a hatvanas évtizedtől már ezeket ellensúlyozni voltak részben hivatottak, az illyési, Veres Péter-i életművek pedig a nemzeti érzés rehabilitációját a „népben, nemzetben gondolkodás" normájával sürgették. Szintén jellemző a korszaka, hogy ezeket a hangokat hivatalosan leginkább egy sematikus, kifejtetlen nacionalizmus vádjában marasztalták el.[216] A szociográfia, mint vezető műfaj ismételt beemelése a szépirodalomba és az irodalmi köztudatba is ekkorra lesz meghatározó. Az évtized első igazi könyvsikerét nem véletlenül, a Magyarországon is hatalmas visszhangot kiváltó mezőségi szociográfia, Sütő naplójegyzetei jelentik. Szintén ide kapcsolható, hogy ekkortájt teljesedik ki a néprajzkutatók nemzeti egységet építő jelentős szerepe mindkét országban,[217] s a transzszilván gyökerek előkeresése is ekkortól kezdhet kiteljesedni. A szigorú cenzurális tér Erdély mellett azonban Magyarországon sem hagyott túlzott játékteret a végképp „rendszeridegen" irodalomtörténeti jelenségeknek.[218]

A hetvenes évektől az irodalmi lapok is egyre többször teret nyújtottak a szomszédos államokban élő magyarok helyzetére utaló reflexiókra. Az erdélyi magyar irodalom és kultúra szervesebb befogadása ugyanakkor a népi-nemzeti jegyeket, és a tradicionális formákat erősítette. Míg Magyarországon kívül születő magyar irodalomról legfeljebb elszórtan léteztek tudósítások[219] a hatvanas évtized elején, az érdeklődés és a lehetőségek az évtized végétől érezhetően megnő, s az 1968. évi említett márciusi írószövetségi

[215] Például Féja Géza *Kuruc idő* (1967) vagy Szabó Pál *Ahogy lehet* (1962) című művei.
[216] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6, 43-49.
[217] 1970-ben jelent meg Kallós Zoltán méltán óriási visszhangot kiváltó erdélyi és moldvai népdalgyűjtése, a *Balladák könyve*, majd 1973-ban a Móra Ferenc könyvkiadónál jelent meg Kósa László és Szemerkényi Ágnes *Apáról fiúra* című könyve (Korniss Péter fotóival), mely kötet hatásában szintén hozzájárult a magyarországival ellentétben ekkor még valóban létező erdélyi falu felfedezéséhez. Érdekes és megfontolásra alkalmas meglátás lehet ugyanakkor az is, amelyik az intézmények hiányában, a valóban tudományos igényű fórumok, a kutatómunka erdélyi teljes hiátusában vagy résztanulmányokra szűkített (az erdélyi magyarság történelmét, jelenkori népesedési, kulturális, stb. problémáit, a kisebbségi lét vitális kérdéseit tárgyaló) működési feltételeiben, a folklór erdélyi virágzását csupán mintegy kompenzációs elemként mutatja be. Olyan tényezőként, amely minden más nemzeti-népi, vagy szellemi-művészi megnyilatkozást felülmúló méreteket öltött ugyan a korban, (s a jelenség valószínűleg inkább teljes kelet-európai tendenciáiban mérhető) mégis a hagyományápoló jellege mellett nemzetiségpolitikai szempontból Romániában az ártatlan „levezetőcsatorna" szerepét is neki szánták, amelyre folyamatosan lehetett hivatkozni, válaszként a külföldről megkérdőjelezett nemzetiségekkel kapcsolatos lojális politika igényére. Ez utóbbival kapcsolatban vö. **Illyés** Elemér *i.m.,* 34.
[218] Nem csupán Bánffy Miklós visszaemlékezései nem jelenhettek meg (a szerző intencióinak megfelelő könyvecske torzóban maradt része *Huszonöt év* címmel 1993-ban kerülhetett csak a nagyközönség elé, s a Trilógia sem jelenhetett meg teljes terjedelmében Illés Endre verdiktje miatt a Szépirodalminál), de Kuncz Aladárt is cenzúrázták. Az eredetileg Bánffy előszavával megjelenő *Fekete kolostor* záró lapjai miatt, (melyek a visszaérkező hadifoglyok előtt feltáruló vörös világról beszéltek, amelyben „sakálok tanyáznak") - a mű csak az új, 1996-os erdélyi kiadásban jelenhetett meg ismét a maga egészében. Vö. **Kuncz** Aladár, *Fekete Kolostor*, Bukarest, Kriterion, 1996,; illetve **Bánffy** Miklós, *Huszonöt év* (1945), Bp., Püski, 1993.
[219] Óvatos próbálkozásokat is csak vidéki lapokban, egy-két irodalmi folyóiratban (pl. Tisztájban, Életünkben) találunk.

felszólalások már legitimmé is teszik az elmaradások bepótlását.[220] A „sorskérdések", a népi kultúra és a nemzeti irodalom kérdésköre mindenesetre a hetvenes évtizedre kapott igazi hangsúlyokat. A fiatal írók 1972-es hatvani találkozóján a szomszéd népekhez való viszony problémái közt a kisebbségi magyar irodalom is szóba került, az évtized végére pedig az 1979-es Lakitelki Írótalálkozó már az új írógenerációk szempontjából a nemzet és nemzettudat különböző kérdésköreit tárgyalva készítette elő megfelelő elméleti alapozottsággal az *Új Forrás*ban lezajló nemzet-vitát.[221]

Magyarországon tehát megvolt a fogadókészség az említett kérdéskör irodalmi szegmenseinek, ezen belül a határon túli magyar irodalmaknak a tárgyalására is, s a viszonylag nyílt beszédtérben, alig pár évvel a nemzet-vita után, szintén az *Új Forrás* teremtett lehetőséget a magyar irodalom önszemléletéről szóló vitának. Centrum és periféria viszonyában a kisebbségi magyar irodalmak szerepét, „anya"-országhoz való viszonyát, ezek kölcsönhatását, valamint a recepció szempontjából ezek ideológiailag egységes megítélésének tovább élő anomáliáit is, az akadémiai irodalomtörténet megfelelő kötetének megjelenésével egy időben, 1982-ben zajló vita jól tükrözte. Az ebben tárgyalt kritikatörténeti, befogadás-lélektani kategóriáknak az olykor máig létező politikai-lélektani implikációi is mutatják, hogy a terminológiai tisztázatlanságon túl maga a viszonyrendszer jelenti azt az elsődlegesen akadályt, amely az értékelések által eleve leszűkítő hatással bír.[222] A határon túli, a kisebbségi, a nemzetiségi vagy a földrajzi szempontú (erdélyi, felvidéki, vajdasági, a korban még romániai, szlovenszkói, jugoszláviai, stb.) meghatározások ugyanis

[220] Ezzel kapcsolatban lásd Darvas József, Dobozy Imre, vagy Czine Mihály felszólalásait, melyeket az Élet és Irodalom 1968, III. 30 száma közölt.

[221] Lásd még **Kiss Gy**. Csaba, *A nemzeti kérdés*…, *i.m.,* 43-49.

[222] Bár Szilágyi vitaindítójában olyan meglehetősen kérdéses meghatározásokkal élt, mint amelyik például a nemzeti irodalmat a politikai nemzet irodalmaként fogta fel, s ezek értelmében állította, hogy „a magyar nyelvű irodalom – ez idő szerint – több nemzeti irodalom részét képezi", az semmiképp sem állítható, hogy kérdésfelvetéseinek aktualitása ne lett volna ösztönző a nemzetiségi irodalmakkal foglalkozó megkésett reflexek által az önszemléleti kisiklások felülvizsgálatára. S bár Pomogáts Béla is figyelmeztetett, hogy a kisebbségi irodalmak irodalomtörténeti és –kritikai recepciója kétféleképpen történhet (a magyarországitól elkülönítve, függelékként, ahogyan a korabeli gyakorlat is mutatta, illetve a magyar irodalomnak történeti szerkezetébe integráltan, a korabeli magyarországi irodalom áramlataival, irányzataival szoros összefüggésben), a kijelentést követő évtizedben ez jószerével csak az ontológiai és intézményi jellegnek előzőekben definiált képleteivel konkordanciában, egység és különbözőség folyamatos értelmezéskényszerében ment végbe. A minőségileg elfogadott új egység és új önszemlélet, amelyet a vitaindító elvárt, akár történelmi okokból, akár szubjektív értékítéletek alapján, de a következő évtizedben sem valósult meg, s amit a szépirodalom terén a történelmi-politikai fordulat mégis megvalósított, az a tovább élő recepció és a hiányzó irodalomtörténeti újraértés szempontjából sajnálatosan időszerű maradt. A felvetés, miszerint a nemzetiségi magyar irodalmak a pluralitásában egyetemes magyar irodalom életének szereplőivé, „a nemzeti irodalom életének résztvevőivé" válnak, avagy „a nemzeti irodalom »múzeumába« kerülnek", csak úgy kerülhető el, ha a határon túli irodalmak fogalmához, a meghatározó kontextust háttérbe szorítva, a művek által, a nyelvében csak virtuálisan tagolt magyar irodalmakhoz fordulunk, s ezekhez „mint élő irodalmakhoz viszonyulunk, és nem a tönkrement nemzeti létezés megőrzendő kegytárgyait látjuk bennük". Vö. **Szilágyi** Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4, 60.

többnyire kirekesztő jelentésárnyalatokba, pejoratív értékhatárokba vagy diszkriminatív gyűjtőfogalmakba torkollanak. Sőt, mint említettem, a határon túli jelző a földrajzi-politikai határokon túl nemegyszer alkalmat adhat olyan áthallásokra, amely a földrajzi mellett esztétikai határokat is von az adott régió magyarországi értelmezésének útjába. Az irodalmi határok átjárhatóságának kérdése igény-szinten sokkalta korábban jelentkezett, mintsem kanonikus érdekként megfogalmazódhatott volna. A magyar irodalom gyűjtőfogalma egyfelől sokáig csak a magyarországi irodalmat jelölte, másfelől a nemzeti szemlélet irodalmi vetületei az egyetemes magyar irodalom fogalomkörében, a mellérendelő forma igénye mellett is a saját értékrend képletes egységének hangoztatásával, egyoldalú nemzetiségi, kollektív irodalomképnek a köztudatba való beemelésével kívánt számolni.

Szűkítő keretmeghatározások?

A hagyománytalanságnak és periferikusságnak a társadalomontológiai szerepén túl, mint említettem a nemzetiségi irodalmak autonómiájának a kérdése a történeti értékelésekben utópisztikus álkategóriákat működtetett. A hetvenes–nyolcvanas évek fonák helyzetében a hivatalos magyar irodalomtörténet-írás is kénytelen volt külön entitásként elismerni és kezelni a régió egyéb magyar nyelven születő irodalmait, (át is vette az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti leírásokat!) de a nyolcvanas években már a hiányosságokra is, (ha csak burkolt formában ugyan, és az említett megszorítások közt, a végső különállás elismerésével) próbált figyelmeztetni. Az aránytalanul megnövekedett írói szerepek mögött az önálló intézményhálózat, a kutatóhelyek és a tudományos kutatógárda hiánya, a humán és természettudományok hiányzó anyanyelvi szakértelmisége, és a szakmai elmaradás is szóba került, minthogy az „önállósult nemzetiség” jövőjének alakulása is e kulturális tevékenységi formák bővülését tette volna szükségszerűvé.

Amennyiben a magyar irodalomtörténet-írás korábbi hagyományait is figyelembe vesszük, a nemzeti irodalomtörténetekben – amint Szegedy-Maszák Mihály is megjegyezte – „a műveket általában aszerint értelmezték, mi tekinthető bennük nemzeti sajátosságnak”.[223] Analóg módon a nemzetiségi irodalmakat is szinte kizárólag csak akképpen határozták meg a különböző irodalomtörténeti fejtegetésekben, értekező-prózai művekben, hogy milyen sajátosságok, stílus- és motívumjegyek alapján sorolhatók be a nemzetkarakterológia határain belül mégis valami mást, sajátost, régióspecifikus színt (is) képviselő egyedi diszkurzusba. Ennek a valami másnak a meghatározása, folytonos keresése (hol a hídszerep,[224] hol a kettős

[223] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Literary canons: National and international,* Bp., Akadémiai, 2001.
[224] Mely sosem lépett túl politikailag irányított jelszó minősítésén.

kötődés, hol az archaikum) a tematikai szinteken túl a nyelvi, stiláris jellemvonások kiemelése (nyelviség, regionalizmus, hagyományőrzés stb.) révén is hangsúlyos szerepeket kapott. Természetesen a már említett történelmi-politikai meghatározások és referenciák folyamatos előtérbe kerülése meghatározó jegyként is funkcionált. Pedig egység és különállás kérdése, mint azt többször, az említett vitákban is kifejtették, azonos nemzettudatokra épülve, sokkal inkább minőségi distinkciókban kellett volna hogy felmerüljön.[225] A nemzeti szemlélet önmagában valami közös tudást, tehát eleve kollektív tudatot feltételez, amely a kognícióban egy kultúraszegmenst megközelítőleg ugyanúgy fogad be. Nem kérdéses viszont, hogy minden nemzetinek ugyanakkor csak valami más meghatározásához képest lehet nemzeti jellege. Ahogyan a nemzeti identitásnak belső és külső interkulturális aspektusai is vannak, úgy a nemzetiségnek is természetszerűleg megvannak ezek a vonásai. Talán ezért sem kétséges, hogy a nemzetiségi irodalmak történetével foglalkozók, – tárgyuk meghatározásaiban, illetve ezek által is – kényszerűen továbbéltették azt a dichotómiát, amely a nemzeti karakter öntörvényűségében, illetve világirodalmi eszményekben gondolkodott.[226] A nemzeti eszmény elvben egységes szellemiségének és értékvilágának a nemzetiségi sajátosságokra szűkítése, s ugyanakkor az egyetemesség igényének hangsúlyozása már a harmincas évek vitáiban ennek gyakorlati kivitelezhetetlenségét mutatta,[227] a revideálás ténye ugyanakkor egy kategorikus kialakulástörténetnek, egységes életműveknek és lezárt értékelveknek a felülvizsgálatára is ösztönzött.

Az egységes irodalomkoncepció mellett már 1928-ban az *Erdélyi Helikon* első két számában publikáló erdélyi szerzők is síkra szálltak, amint (válaszképpen a budapesti aggodalmakra, s legfőképp a Berzeviczy-féle modernség-rémképekre) *Erdélyi írók a magyar*

[225] „A »magyar nemzeti irodalom« ugyanis nem azonos a magyar állampolgárságú írók szellemi termékeivel, hanem azokat az alkotásokat jelenti, amelyeket a magyarság – éljen bárhol, s legyen bármilyen állampolgárságú – a maga irodalmi hagyományának részeként becsül. Ez pedig azt jelenti, hogy adott esetben egy kiemelkedő »nemzetiségi« vagy »szórványbeli« magyar író alkotásai sokkal inkább tartoznak a »magyar nemzeti irodalom« történetéhez, mint egy honi tollforgató színvonaltalan próbálkozásai. S ez a lehetőség nemcsak egyes alkotók számára adott, hanem egy-egy egész »nemzetiségi« vagy »szórványbeli irodalom« számára is." Vö. **Szerdahelyi** István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

[226] Világirodalmi értekezéseiben Babits is megtartotta a nemzetjellem fogalmát, még ha ő folyamatosan annak sokszínűségére is figyelmeztetett. Szerb Antal pedig, – bár a polgárosodás távlatából figyelte az irodalom történéseit –, értékelései nem minden esetben támasztják ezt alá, hiszen olykor ugyancsak elnézőnek bizonyult a „helyi" értékekkel szemben. Erről lásd **Szegedy-Maszák** Mihály: *Újraértelmezések*, Bp., Krónika-Nova, 2000, 57; illetve vö. **Babits** Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978, 380-382.

[227] Az irodalmi provincializmus veszélye, mellyel óhatatlanul számolnia kellett a kisebbségbe jutott erdélyi magyarságnak, a decentralizáció kényszerű folyamatában olyan fogalmi képletet juttatott felszínre, amely a kisebbségi (regionális) irodalmat a priori magasabb-rendűnek tartotta a nemzetinél. Kuncz 1929-ben írja: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség." Vö. **Kuncz** Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487–492.; illetve Lásd még **Vallasek** Júlia, *Elváltozott…, i.m.,* 34.

irodalom egységéről címmel a legfontosabbnak vallott nézeteket, az egységes magyar irodalom eszméjét kívánták megfogalmazni. Makkai, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei vagy Benedek Elek írásai, de még Kós Károly válasza is *történelmi szükségszerűségről* s nem önálló erdélyi magyar irodalomról beszélt.[228] Ami pedig a kritikai egységet illeti, Nyírő József ugyancsak ebben az évben a Berzeviczy–Babits-vitához kötődve befelé, szűkebb közössége felé is kritikával mondta: „Függetlenül annak elismerésétől, hogy minden ezen a földön megjelent magyar írás védelmet érdemel, mert missziót teljesít, itt az ideje, hogy a túlzott értékeléseknek és indokolatlan elismeréseknek vége szakadjon, úgy a valóban hivatott írók, mint a komoly irodalom érdekében."[229]

Irodalomtörténet. Pozitivista egység?

A nemzeti irodalomtörténet-szemlélet meghatározó hagyománya (például Toldy Ferenc irodalomtörténet-írásában) természeténél fogva még egyetlen nemzeti irodalomtörténetben gondolkodott, kizárt minden vagylagosságot, s történetszövése mindig is a nemzeti sorskérdésekkel függött össze (a nemzet narratív identitását igyekezvén meghatározni), s műfaji öröksége szellemében is (mint nagyelbeszélés) a közösségi értéktudat erősítésének a megvalósítását várta.[230] A nemzetiségi irodalomtörténet kezdeti szemléletét ugyanaz a perspektíva határozta meg, mint a nemzetit, mely kialakulásának pillanatában elfogadott aktuális irodalmi értékrendként funkcionált. Alapvetéseiben, melyek természetszerűleg őrizték meg e kereteket, a nemzeti alapértékek mellett, mintegy az erdélyiséget is szerette volna biztosnak tudni, történetszövésében így igyekezett tartózkodni minden, a közösségi értéktudat erősítését esetlegesen zavaró tényezőtől. A későbbi szemléletekben és módszertanokban, még a második világháborút követően is, nagyrészt csak ezt a fajta örökségszegmenst éltethette tovább, amennyiben kulturális meghatározottságaiban nem kívánt teljességében a marxista szemléletek hagyománytalanságában vagy az internacionalizmus sematikus képleteiben gondolkodni. A legtetszetősebb, s ugyanakkor leginkább járható út így az önálló, sajátságos erdélyi irodalom fogalmának és irodalomtörténeti képletének hangsúlyozása maradt, melyet sem a külső, sem a belső vádak, azaz a revizionizmus, illetve a teljes elszakadás és különállás, a romániaiság veszélye nem fenyegethetett.

[228] Vö. Erdélyi Helikon 1928/1/2.
[229] Vö. **Nyírő** József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.
[230] Vö. **Toldy** Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851; illetve lásd még **Dávidházi** Péter, *i.m.,* 32.

A két szerzője nevével fémjelzett és azóta is így közismert romániai magyar irodalomtörténetnek[231] például érdekessége, hogy az *Előzmények* címet viselő bevezető fejezete az eredeti tervek szerint nem szerepelt a műben. Ennek jelentősége azért hangsúlyozandó, mert egyfajta hegeli elv értelmében saját tárgyának a meghatározását adta, ami jól tükrözi kora elvárásait, lehetőségeit, s kibúvóit is.[232] A bevezető szűkös lehetőségei ellenére is mintegy visszatért a Frye által hangsúlyozott elvekhez, miszerint az irodalmat az irodalom teremti, tehát teljesen reménytelen, sőt abszurd vállalkozást jelentett volna a kulturális hagyományokon belül is a konkrét magyar irodalmi szövegelőzmények nélkül, azok mellőzésével tárgyalni a Romániában születő kortárs magyar irodalmat és irodalmi törekvéseket. A két szerző utólagos közléséből nemcsak az derül ki, hogy az Akadémiai Kiadó felkérésére, s személyesen Bodnár György közbenjárására javasolták a pártközpontnak a nagyobb korszakot (25 évet) átfogó erdélyi irodalomtörténet megírását, de az is, hogy a hivatalos magyarországi lektorok (Király István, Pándi Pál és Illés Béla) mennyire ismeretlenül mozogtak még a hetvenes években is a határon túl született alkotások, vagy azok szerzőinek a megítélésében.[233] Hasonló tájékozatlanság az általam is már említett kezdeti időszakban, a hatvanas évtizedben a két világháború közti időszak erdélyi irodalmának megítélésében mutatkozott, amely sajnálatosan kiterjesztette társadalomontológiai megállapításait és ideológiai szempontjait mindkét kisebbségi időszakra.[234]

[231] A Kántor–Lángként közismert irodalomtörténet, mely az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötetének erdélyi fejezetét is adta, tulajdonképpen csak annyiban felel meg saját műfaji elvárásainak, amennyiben krónikához illően tiszteletben tartja a művek időrendjét, és sokkal inkább a két szerző – egyazon nemzedék két kritikusa – értelmező és értékelő tevékenységének az összefoglalása. A két irodalmár mellett a bibliográfiai rész szerzőjéről, Réthy Andorról sem szabadna megfeledkezni. Ez a rész érdeme szerint legalább annyira értékes, s lényegénél fogva maradandóbb, mint a konkrét értékelések. Vö. **Kántor** Lajos, **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945–1970,* Bukarest, Kriterion, 1971.

[232] Nem pusztán az erdélyi jelzőt nem lehetett használni a tárgymeghatározáskor, de a romániai magyar irodalom, mint külön entitás megfogalmazásában a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna beszélni. (Vö. a kor román irodalmpolitikáját meghatározó tételekkel: „literatura romana de expresie maghiara".)

[233] Láng Gusztáv elmondása szerint rendre össze is kevertek bizonyos alkotókat: például Szilágyi Domokost a főképp a két világháború közt alkotó Szilágyi Andrással! A magyarországi kiadás mindenesetre a maga megkésettségében is meghatározó volt! Egyrészt ugyan tizenkét éves késéssel a Kriterion-kiadás után jelent csak meg, másrészt viszont közvetlenül az 1945 utáni korszak irodalmi életét, irodalmi történéseit bemutató, tárgyaló akadémiai irodalomtörténet első kötetét követően (egy évre rá), tehát bizonyos értelemben kiemelt szerepben (megelőzve a nagyon megkésett líra- és a prózaköteteket!), ami a kor magyarországi politikai hangsúlyait is részben megvilágítja.

[234] Az erdélyi irodalom kortárs vetületei iránt érdeklődők is gyakran csak a transzszilvanista hagyományból és az akkori irodalomnak a történeti sajátosságaiból indultak ki. Czine Mihálynak, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom életét és munkásságát összefoglaló dolgozatát olvasva írja Kós Károly az 1966-os év nyitányán, „végre megtudhatom, hogy egy nem erdélyi és nem kortárs magyar szakember – immár negyedszázados távlatból – hogyan látja és értékeli ma a romániai magyar népkisebbségnek szinte a semmiből, pusztán a maga hitének erejével és eszközeivel életrehívott két évtizedes irodalmi munkáját és terméseredményét". Az örömteli pillanat, az elvárások és a baráti, közvetlen kapcsolat ellenére is Kós kénytelen nemcsak az aránytalanságok és hiányosságok miatt megfogalmazni nyomasztó érzéseit. „(…) nem tévedtem:

Az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli történetét már a Bertha-Görömbei szerzőpáros írta meg, meglehetősen más szempontrendszert alkalmazva, nagyrészt erősítve az említett törekvéseket a magyarországi recepcióban.[235] Monografikus igénnyel szintén Görömbei András dolgozta fel a csehszlovákiai magyar irodalom történetét,[236] ami 1982-ben egyrészt örvendetesnek számított, bár magában hordta a szükségszerűen szubjektív, egyoldalú bemutatás veszélyét, másrészt bizonyos álláspontok szerint maga a tény legalább ennyire szomorú is volt,[237] hiszen – eltérően az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti feldolgozásoktól – a helyi irodalmi élet nem volt képes mindezt „önerőből" megtenni. Ha szemügyre vesszük Bori Imre összefoglalását,[238] vagy az említett Kántor–Lángként elhíresült erdélyi irodalomtörténetet, a Görömbei–Bertha szerzőpáros hetvenes évekkel foglalkozó romániai magyar irodalomtörténetét vagy az említett csehszlovákiai irodalomtörténeti összefoglalást, könnyen kitűnik, hogy a kornak megfelelően mind a pozitivista irodalomszemlélet eszköztárát használják. Rövid kontextusteremtő bevezetőt követően az egyes szerzői pályaképek megrajzolásával kísérelnek meg számot adni különböző irodalmi történésekről. Ezek mellett feltűnően közös jegy bennük, hogy a kisebbségi magyar irodalmak helyzetét elsődlegesen nemzetiségi magyar-magyarországi magyar viszonylatban kísérlik meg leírni, s bár fenntartják a különálló irodalmak kulturális keretmeghatározásait, az „utódállamok" teljes kontextusát gyakran csak jelzésszerűen említik. Az irodalomtörténet, mint Kocur László is kifejtette, így azonban gyakran politikatörténethez lesz hasonlatossá, kauzalitást tételez állam és irodalom közt, s pontosan azt a buktatót nem lesz képes kikerülni, amihez képest hallgatólagosan megpróbált új kritériumokat találni: a látszat alapján az új irodalom csak az új államnak köszönheti létét és kialakulását.[239]

---

bajok vannak". (86.) A „bajok", a túlzott kiemelések és hibás megállapítások mellett a tárgyi tévedésekben is megnyilvánulnak, amiket a levélíró részletesen ki is fejt hosszú válaszában. Ezek legvalószínűbb forrása nem csupán az anyagnak hiányos ismeretéből következik, de oka ennek „[…] az irodalomesztétikai szempontokat befolyásoló politikai szempontok érvényesülése" is! (Vö. *Kós Károly levele Czine Mihályhoz, 1966. január*, in ***Kós** Károly levelezése **Czine** Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 86.) Szintén itt célszerű megemlíteni, hogy az 1968-as említett Írószövetségi felszólalások azt is jól példázzák, hogy a korábbi fogadtatás protokollszerűségét, illetve az értéket csak későn rangján kezelő hiányosságokat a hetvenes évekre éppen az „agyondédelgetés" módszereivel próbálták feledtetni.

[235] A nagyívű irodalmi kibontakozás évtizedét jellemző könyv már bevezetőjében leszögezi, hogy „erősödő felelősségérzet", illetve „élet és irodalom szoros összefüggése" alakítja nézőpontját. S minthogy az irodalom mennyiségi és minőségi fejlődése, gyarapodása aszinkrón a nemzetiség közösségi gondjainak megoldódásával, vagy akárcsak enyhülésével, ezért elsősorban olyan alapokra építkezik, amelyekben a műelemzés is elsődlegesen alárendelt a közösségi feladatvállalásoknak. „[…] a romániai magyar irodalom igazi felnőtté válását inkább a nehéz gondokkal küzdő nemzetiség életigényű, közösségi megmaradást és kibontakozást akaró feladatvállalása, a sajátosság méltóságát és értékét valló nemzetiségi magatartásformájának kimunkálása teremti meg." Vö. **Bertha** Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Bp., TIT, 1984, 4.

[236] Vö. **Görömbei** András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*, Bp., Akadémiai, 1982.

[237] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

[238] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1982.

[239] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

Ellenállás. Nemzetképalakzatok

A 19. századból eredeztethető, bár talán már korábbról is dokumentálható nemzeteszme az 1945 utáni időszakban a magyar nemzeti közösség létformájának kényszerű újragondolási igényét is ellehetetlenítő politikai helyzettel a maga torzulásait is némileg előrevetítette, hiszen az elzárt nemzetrészek a maguk kultúrnemzeti együttgondolkodását, öndefinícióját, vagy akár kapcsolattartását is legfeljebb a húszas évek korábbi közös tapasztalataira vezethették vissza. A mindent felülíró „proletár internacionalizmus" pedig csak egy államszocialista propaganda és kíméletlen cenzúra által uralt közép-európai nyilvánosságot kívánt biztosítani megoldásképpen minderre, melyben a környező országokbeli egyre erősödő nacionalizált diszkurzusok végképp felszámolták egy tárgyilagos történelemszemléletnek és a kisebbségekkel való kulturális eszmecserének a lehetőségét. Ezeket terhelték a sorozatos jogfosztások, melyek már az ötvenes években megkezdődtek. Románia politikai mozgástere az 1958-as szovjet katonai kivonulással kitágult, a bolsevik totalitarizmus összekapcsolása a nemzeti nacionalizmussal viszont a magyar értelmiség elleni retorziókra egyre több és hangsúlyosabb okot szolgáltatott: a Bolyai Egyetem botrányos megszüntetésétől az anyanyelvi oktatás tudatos szétzilálásán és a magyar értelmiség szétszóratásán át a Maros Magyar Autonóm Tartomány felszámolásáig, majd a nyolcvanas évekre a falurombolásig. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása vált. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukált, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak.

Mindez a recepcióban, s a magyarországi irodalmi élet történéseiben is egy alapvetően más mint esztétikai irányú buktatót hordozott magában, amely jogos és természetszerű érzelmi elfogultságban mutatkozott meg.[240] A két világháború közti traumák olvasói-befogadói újrajelentkezése s meghatározó mivolta ugyanis a hetvenes évek végére végképp tarthatatlanná váló, megoldatlan nemzeti és nemzetiségi problémakör kezeletlensége

[240] A nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak s hagyományainak vizsgálatában az sem feledhető szempont, hogy a romantikus, olykor mitikus irodalmi Erdély-kép kialakulása jórészt a nemzetformálódás idejével esett egybe, s a későbbiekben is megtartotta átstilizált, ám eléggé vitatható jelentésszegmenseit: „Erdélyt a romantika fedezte fel Magyarországnak. A romantika, amely térben és időben a távolit kereste, azt, ami messze van, titokzatos és ismeretlen." Erdély pedig a romantikus térség minden tartozékával felelt meg az efféle elvárásoknak: „voltak düledező várromjai, felhőkbe nyúló sziklái, havasai, és vízesései, volt véres, változatos múltja, sokféle népei: magyarok, székelyek, szászok, románok, örmények, görögök és cigányok. Erdély hálás föld volt a romantikus felfedezőknek." Vö. **Bisztray**, *i.m.,* 215.

folytán tört elő.[241] A magyarországi értelmiségi szembenállásnak megkésve ugyan, de a hetvenes–nyolcvanas évekre az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. „A kritikus értelmiségiek, a legális keretekben próbálkozó ellenzékiek számos olyan nyomásgyakorló akciót indítottak, amelyek a magyar kisebbségek jogainak a védelmét szolgálták. A magyar ellenzék számára a nyolcvanas években szorosan összekapcsolódott a demokrácia és a nemzeti függetlenség értéke."[242] Ehhez társult a leginkább szépirodalmi keretekben, majd publicisztikai műfajokban kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása. Az irodalom terén is megnyilvánuló bújtatott nemzeti érzés leghalványabb megfogalmazásait pedig természetszerűen több mint örvendetesnek vélték a jóhiszemű erdélyi olvasók egy olyan korban, amikor ráadásul a másik oldalról éppen a román nacionalizmus minden eszközének kínzó hatásait szenvedték a hétköznapjaikban.[243] Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett, a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is leginkább félhivatalosan megjelenő, legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által vált „forgalmazhatóvá". Fontos különbség, hogy míg Magyarországon létezhettek úgynevezett alternatív színházi törekvések, megtűrt régi és újabb szerzők, felpuhult irodalmi keretek és tematikák valamint reformtankönyvek, addig Erdélyben az idő előrehaladtával arányosan fokozódó represszió következtében csak a második nyilvánosság jelenthetett valóban „kimondható" alternatívát.[244] Maradt tehát (egy-két bátor kivételtől eltekintve) a

[241] A kádári restauráció megformálta ideológiai szemlélet értelmében az irodalompolitika is a modern haladás-eszméit állította szembe az elavultnak minősített nemzeti értékekkel, s a nemzeti hagyományokra való legcsekélyebb utalást is a maga ideológiájára veszélyes, legalábbis nyugtalanító feszültséget jelentő szemléletként ítélte meg.

[242] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A magyarság helyzete…, i.m.,* 231.

[243] Vö. Romániában a hetvenes évektől fokozatosan érezhetővé vált a román nemzeti mitológia újjáélesztése, a saját államiság jelentőségének fetisizálása, a szomszédok és a kisebbségek lebecsülése, a totalitárius állam eszközeinek felhasználása a nemzeti kisebbségek elnyomására, illetve asszimilációjára. Az új hangsúlyok a történetírásban és az irodalomban is kiemelt szerephez jutottak. (Lásd Lancranjan Erdély-konyvét. **Lancranjan,** Ion, *Cuvint despre Transilvania*, Bucuresti, Editura Sport-Turism, 1981.) A történelmi emlékművekkel, hamisításokkal a román nacionalista panteon hőseinek új kultusza kezdődött. A román publicisztika nyíltan hivatkozott a nemzeti büszkeségre, egyre nyíltabbá vált az ideológiai totalitarizmus összekapcsolása a hagyományos nacionalizmussal. A Ceausescu-féle hatalom nemzetiségi téren különben is mindig kettős játékot játszott: a nyílt antiszemitizmus mellett nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel a hatnapos háborút követően, és a romániai zsidóság egy jelentős részét egyszerűen eladta Izraelnek. Gazdasági kapcsolatokat és látszatdiplomáciát ápolt viszont nagyobb nyugat-európai országokkal, s közben a szászokat jórészt szintúgy kiárusította az egykori Nyugat-Németországnak. A magyar kisebbséggel való visszaélései ellenére az 1968-at követő időszakban második Jugoszláviaként ünnepeltette magát az Egyesült Államokkal, s a szovjet invázió veszélyének elmúltával csak a személyi kultusz rohamos eluralkodása, a nyílt nacionalizmus, valamint az erre reakcióként fellépő nyugati magyar „lobbi" erőteljes közbenjárása vetett véget e hallgatólagos gazdasági viszony továbbélésének.

[244] Ezzel kapcsolatban mindenképp megemlítendő az *Ellenpontok* rövid, ám igen komoly visszhangot kiváltó élete. A szamizdat lapot Szőcs Géza és társai 1982 márciusában (a hivatalosságok megtévesztésére 1981 decemberére visszakeltezve) indították, s 1982/8.-as számukban ENSZ-memorandumot is közzétettek. Lásd még **Molnár** János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története,* Szeged, (magánkiadás) 1993.

kimondatlanul is kimondott, mindennapok tartozékává vált allúzióktól terhes virágnyelv. A kor ambivalenciája értelmében az irodalom, akárcsak a kultúra egyéb területeinek hordozói is, így legalább két, egymással szemben álló funkciót töltött be. A közönséggel, a kultúra-fogyasztókkal való élő kapcsolata által, mely leginkább a színházi szférát emelte különleges helyre és rangra, egyrészről továbbra is meghatározta a hivatalosság ideológiájának hatalmi szolgálata, másrészt viszont a virtuális ellenállás helyszínéül is szolgált.[245]

Ezek kritikus szemléletének felvállalása a professzionális műértelmezésekben és az esetleges rangsorolásokban pedig egy valóban elenyésző kisebbséget jelentett csak az értelmiségi körökben is, amely mintegy „kettős kisebbségben" próbálta a józan érvrendszerek irodalomesztétikai minőségeit számon kérni azokban az alkotásokban, amelyekre nem vélte alkalmazhatónak a helyzettudat minden egyébnél fontosabb, és mind felett álló sematizmusait.

Prózafordulat és a recepció anakronizmusa.

A nyolcvanas évek közepétől megjelenő (próza)poétikai szemléletváltás paradigmatikus változása Magyarországon a kritikai recepcióban is érezhető volt. (Ekkor már a honmentő irányt, annak megkésettsége révén is ünneplő fogadtatás mellett, a más kritikusi nézeteket vallók részéről bizonyos erdélyi szerzők esetében a tapintatos elhallgatás is jellemző). A tudattörténeti vagy mentalitástörténeti momentumnak a kritikai visszhangban s a kor politikai-ideológiai összetettségében való megjelenése, a kánoni értékviszonyok adottságszerű polifóniájában már azt az ambivalenciát is mérlegelhette, hogy a kisebbségi magyar irodalmi művek magyarországi fogadtatása mennyire egyoldalúan, és mennyire szükségszerűen anakronisztikus a kortárs irodalomtörténeti változások, paradigmatikus elmozdulások és az újabb narratív elbeszéléstechnikák fejezetei mellett. A hetvenes–nyolcvanas évek prózai áttörése mellett ugyanis egy komoly felkészültséggel bíró, alapjaiban új szemléletet képviselő kritikusi gárda is fellépett Magyarországon, s ami még fontosabb, ezt megelőzően már magának az irodalomról szóló beszédnek az elméleti kereteit is sikerült

[245] A sorok közt olvasás Magyarországon éppoly jól ismert kettős beszédtechnikája, mely (főképp a színházi) kritikai szaknyelvben már a hatvanas évektől jelentkezett, (vö. **Jákfalvi** Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna, Bp., JAK, L'Harmattan, 2005) Erdélyben jellegében és arányaiban mutatott más színt. Ellentétben a két háború közti korszakkal, amikor az erdélyi magyarság aktivizálni tudta szellemi erőit, és bizonyos fokú intézményesített keretek közt önmaga vehette kezébe sorsa irányítását, a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe. A nyolcvanas évekre (amikorra még a rendszer elkötelezettebb magyar nemzetiségű kádereit is leépítik) fokozatosan fejlődött ki megmaradásának, nemzetisége vállalásának egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" jelentkezett, s a sorok közti olvasás gyakorlatát az irodalmi értelmezésmechanizmusok során kétszeres, nacionalista és kommunista cenzurális szorításban volt kénytelen alkalmazni.

bizonyos iskoláknak felülvizsgálniuk, s az újabb irodalomszemléleteket legalább részben meghonosítaniuk.[246] Az új prózairány, (melyben Esterházy vagy Nádas csak egy-egy vezéralaknak volt tekinthető) viszont ugyanúgy ellenzékinek, ellen-értékrendet képviselőnek, azt demonstrálónak számított, ahogyan az irodalompolitika nyílt tagadását, vagy a tiltott nemzeteszme továbbélését jelenthették egyes magyarországi olvasók számára például a Sütő-írások.[247] Mindezt terhelte az irodalomnak és sajnálatosan olykor az irodalmiságeszméknek is az értelmezésbeli, a politikainál sokkal szabadabb közege, amely pillanatnyi helyzetében kvázi-ellenzéki gesztusokra ösztönözte az írók mellett az értekező-próza különböző válfajainak a reprezentánsait is. A határon túli szerzőkkel és művekkel való foglalatoskodás a hetvenes–nyolcvanas évektől mindig valami aktuálpolitikai többletjelentést is hordozott, s nem egy alkalommal azok a kritikusok, akik az újpróza vagy éppen a hagyomány- és értékőrző nemzetiségi irodalmak felé fordultak, ezeket nyíltan vagy kevésbé nyíltan ürügyként használva, irodalomértelmező mivoltukat publicisztikára vagy egyenesen politikai megnyilatkozásokra használták.

A nyolcvanas évek sajátos vákuumhelyzeteiben mindezt tetézte, hogy számot kellett vetni az ellenzékiség, az „ellen-beszéd" műfaji-stiláris pluralizálódásával is, azzal hogy „a magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoport, amely ezzel a paradigmaváltással nem azonosult, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának szerepében tudta magát. Az ő részükről komoly gyanakvás kísérte az Esterházy-recepcióban

[246] A szemléleti tájékozódás expanzióját feltartóztatni már képtelen rendszer, az említett reformtörekvésekben az elméleti keretek horizonttágulásaira is lehetőséget nyújtott. A hetvenes–nyolcvanas évtizedeket a kötelező irodalomtörténeti pártos irodalomszemlélet mellett már egyéb tudományos beszédmódok kétségkívüli megléte is jellemzi, még akkor is, ha ezek rendszerint csak átfedésekkel, leginkább egymásba torlódó formációkként érvényesülnek, melyek nem tudnak igazából kibontakozni, kifejlődni, és hatásukban érvényesülni. Karakteres paradigmaváltás az irodalomtudományban a kilencvenes évekig jószerével nem történhetett, szemléletformáló erővel bíró termékeny diszkurzusok azonban már mindenképpen jelen voltak. Az említett félhivatalos vagy megtűrt keretekben, a hetvenes években például Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Bacsó Béla, Szegedy-Maszák Mihály, vagy a *Strukturalizmus* című kétkötetes, az Európa kiadó igen nagy példányszámban kiadott tanulmánykötetében felsorakozó fordítók egy olyan új irodalomtudományi szemléletet is jelentettek a hazai diszkurzusokban, amely a hangsúlyt már egyértelműen a szerző és a szöveg felől az értelmezésre és az értelmező irányába mozdította el. A befogadás időbeli szerkezete a hetvenes évek derekára-végére aztán, (például a Bonyhai Gábor szerkesztette Helikon-számban is testet öltve) a hermeneutikai és recepcióesztétikai megközelítéseket is előtérbe helyezte. A hazai irodalomértés különböző iskoláinak a kollektivista beszédmód alakította kánontól való függetlenedésében meghatározó határkőnek számított például a **Németh G.** Béla által szerkesztett *El nem ért bizonyosság* (Bp., Akadémiai, 1972) című kötet, mely tudatosan távolodott a vázolt szemlélettől, csakhogy ebben a tudatosságban egyszerre a történeti aspektus is jelentkezett, azazhogy nem a kortárs irodalmi művekre vonatkoztak a másféle szempontrendszert alkalmazó, újító szövegelemzések. Valószínűsíthető, hogy 'határon túli' vonatkozásaikban tudatosan, s nem csak szakmai perspektívából mellőzték a korábbi értékelések felülvizsgálatát, s talán azért is, mert már felismerhetővé vált a veszélye annak, hogy az erdélyi irodalmi alkotások részben kialakult, részben megtűrt, de már „leosztott" értékelési szokásrendje olyan ideológiai implikációktól terhes, amelyek legapróbb kibillentése is – a kényes kérdéskör közepette – legalább kétféle, szakmai és politikai ellenérzésekkel járhat.

[247] Ezek hatásáról a recepcióban lásd részletesen a következő fejezetet.

meginduló szemléletváltást".[248] Az olykor nyílt szembenállás hallgatólagos viszonyai a különböző szekértáborok értelmezői gyakorlatán túl, a honmentő retorikában egyes esetekben „az üldözöttség és kiszorítottság nagy hagyományú helyzettudatával"[249] tetézve, a legjobb posztnépi irodalmi képviseletet is néhány újonnan felfedezett, határon túl élő szerzőben vélte felfedezni.[250]

A publikálás feltételeinek javulásával, a lehetőségek, a nyitás nagyobb fokú kihasználásával arányosan az elemzett kritikai visszhangra általánosan érvényes lesz, hogy csak az értékrendbe tartozónak tételezett szerzőket és műveiket vonta be vizsgálódásai körébe, s az így támogatandó szerzőkről igyekezett le is választani az egyéb irodalmi törekvések, más stílusbeli, más szemléletet valló, esetleg más ideológiai azonosulás lehetőségét nyújtó alakzatait.[251] A Bretter-iskola új filozófiai hangja (mely már a hetvenes évek derekától bizonyította, hogy lehet más nyelvet is használni, mint a hivatalos irodalompolitika, a pártideológia által megkövetelt nyelvezet), a harmadik Forrás-nemzedék tiltakozó hiányköltészete vagy éppen az áttelepült szerzők méltatása, hangsúlyaiban mind elmaradt a kollektív értéktudatot felvállalók mögött. Hetvenes évekbeli erdélyi sikerei és méltatása[252]ellenére Bodor Ádám magyarországi „felfedezését" és népszerűsítését például nem az említett posztnépi, vagy honmentő szózatokat képviselő értelmezői iskola, hanem például a „Kilencek" néven emlegetett költőcsoport tagjai[253] vagy jórészt az a Balassa Péter

[248] Vö. **Szilágyi** Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995, 30.

[249] Uo.

[250] Annak ellenére ugyanis, hogy az új prózának kritikákban is megalapozott értékrendje alternatív szövegkorpuszt jelölt ki a hivatalos irodalompolitikai ellenében, amellyel a kollektív nemzeti szemléletet felvállaló népi irány mintegy újrateremtett egy erőszakosan elvágott tradíciót, vezéralakjai (elsődlegesen Illyés és Németh László) után – mint Szilágyi Márton megfogalmazta –, nem akadt hasonló súlyú tehetségre, s irodalmi listakánonja is többnyire „azonosnak mutatkozott a hivatalos irodalompolitika preferálta, önlegitimációs névsorral. Így arra kényszerültek, hogy az azonos szövegkorpuszon belül mutassanak föl eltérő értékhangsúlyokat, tehát – mondjuk – Adynak, Németh Lászlónak vagy Illyésnek azokat a vonulatait erősítsék föl az önmeghatározás és az eltérés demonstrálása érdekében, amelyet az irodalompolitika nem kívánt magába építeni". E mellett, ezzel némiképp összefüggésben maradt tehát alternatíva az eddig kényszerűségből elzárt határon túli magyar irodalmak néhány emblematikusnak kijelölt alakja által a hasonló értékrendek felfedezése és tudatosítása. Vö. **Szilágyi**, *i.m.,* 30.

[251] Míg a hatvanas-hetvenes évek fordulójának, az „egymásracsúszás" gazdag irodalmi termésének, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának fogadtatását alapvetően csak a részleges tájékozatlanság és a politikai-történelmi elzártság nehezítette, a nyolcvanas évek közepén már a kanonikus érdekek is egyértelműsítik, hogy a heroizált helyzettudatra összpontosító ideológiaformák a forma korszerű ontológiai lehetőségei helyett az „üzenet" esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit vizsgálták.

[252] 1974-ben, második novelláskötete kapcsán például már Pezsgő-díjat kapott. (Az 1971-ben irodalomkritikusok által alapított díj az évtized folyamán egyre rangosabb értékmérő lett, melynek elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves Írószövetségi díjak odaítélését előzte meg!)

[253] Például Kovács István, Mezey Katalin, Kiss Benedek, Győri László.

végezte el, aki éppen az új próza irányzatának elsődleges kánonalkotójaként vált kora egyik legnagyobb hatású kritikusává.[254]

Az elismertetések elsődleges momentuma, az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban, gyakorta az elemzés helyett a közvetlen beiktatást választotta. Persze ez többnyire éppúgy megfigyelhető volt az említett új próza visszhangját kiteljesítők írásaiban, mint az elemzett recepcióban, hiszen az erkölcsi-pedagógiai pátosz elsődlegesen itt is, ott is alapvetően az író tekintélyét volt hivatott nyomatékosítani. Legfeljebb azt a különbséget célszerű hangsúlyoznunk, hogy a kollektivitás-igény feladása nem kölcsönzött arányaiban akkora legitimitást az ilyenfajta módszertan erkölcsi patetizmusának. Mindenesetre egy egész regionális irodalmat helyettesítő, elfedő szerzői listakánon ellenében (talán a tovább élő kánoni rang, hely, tekintély szublimációja által is), az újabb irodalmárgenerációk sem tudtak mindig hatékonyan fellépni. Olykor a csapdahelyzetet felismerő kritikusok, az elhallgatásokon túl, az eszközszereptől távolodva éppen olyan életműveket mondtak, mintegy kompenzációként a paradigmaváltáshoz tartozóknak, amelyek szintén komolyabb kritikusi elemzés nélkül kerülhettek beválogatásra a hipotetikus listakánon újabb formáiba.[255]

A különböző kritikusi diszkurzusrendek személyiség hitelesítette, kivívott tekintélye megtalálható volt mindkét irányzatban. A különböző értékrendek nyilván másként viszonyultak adott problematikákhoz, elveik különbözősége mellett is, az említett Balassa példa viszont csekély próbálkozásnak tekinthető csak a másik értelmezői iskolának a bejáratott gyakorlatával szemben, amennyiben a határon túli szerzők esetében azóta sem mindig sikerült elkerülni a sajátosságokra épülő ideologikus kisajátításformákat. Hiszen, mint Szilágyi Márton írta, az ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó iskolás tekintélyek „a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívántak fölerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. Tisztelet a kivételnek. Ezek a látensen eszközszerepre kárhoztatott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát

[254] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.,* 32. illetve lásd **Balassa** Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.
Bodor külföldi népszerűségét fordításai révén elsősorban Richard Aczel segítette. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk bizonyos novelláinak korai megfilmesítéséről sem, (még jóval az áttelepülése előtt, 1972, illetve 1973-ban Bacsó Béla és Fábri Zoltán által) még ha ezek jórészt visszhangtalanok is maradtak.

[255] Példaként lehetne Grendelt, vagy erdélyi szerzők közül talán – kisebb mértékben – Mózes Attilát, Bogdán Lászlót említenünk. A korban szokványos párhuzamkereséseken túl, mely műveket és szerzőiket magyarországi–határon túli megfeleltetésekben vélte megragadhatónak (a számtalan példából most csak a releváns: Sütő naplóregényét mezőségi *Puszták népé*nek, új *Húsz óra*nak mondják, a mintegy folytatásnak is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* pedig erdélyi *Kháron ladikján*ként aposztrofálják), az újabb irányok is folytatni látszottak e nem túl szerencsés összehasonlítgatást. (Így lesz például Grendel Esterházy felvidéki párja, stb.)

Sütő András és Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak."[256]

Bodor Ádám keserű szavai a korábbi időszakokra nézve is, még inkább megvilágítják a csapdahelyzetet: „Ha erdélyi magyar irodalomról volt szó, itt évtizedeken át mindig ugyanaz a két-három név hangzott el, ezek méltatlan módon elfedték a többieket. Az anyaországi illetékesek mindig valami diszkriminatív leereszkedéssel tekintettek a határokon túlra, megengedve maguknak azt a fényűzést, hogy az odaát keletkezett alkotásokból, illetve szerzők közül szelektív elvek alapján válogassanak. Félelmetesen buta és kártékony dolog volt, ám kétségkívül kényelmes. Kialakultak a kapcsolattartás legitim vonalai, ezekről kényelmetlen lett volna letérni. Egy középszintű magyarországi értelmiségi kellő tájékozottság híján, tudatlan, közönyös, vagy elfogult újságíróknak köszönhetően kénytelen volt beérni az erdélyi művelődés azon kiválóságaival, akiket egy buta, provinciális szemlélet rájuk tukmált. Valahol, egy házban, egy szalonban el lett döntve, ki kicsoda, és ez a dolog természeténél fogva tartotta magát évtizedeken át. Tetszett ez így az elnemzetietlenítő hatalomnak is, mintha az egészet ő találta volna ki. És ezzel akaratlanul is, messzemenően eleget tett természetesen a román hivatalosságok elvárásainak is, hiszen mindez egybevágott azok elképzeléseivel. Nagy megelégedéssel tapasztalták, hogy a kisebbségi művelődés potenciálját az anyaországból is sorvasztják."[257]

Az értelmezésbeli buktatók erős tradicionalitása az irodalomszociológiai, irodalompolitikai feltételrendszer bonyodalmai közt később sem tette mindig lehetővé az egyszerűen kivitelezhető szemléletváltást, vagy akár csak a finomabb artikulációt. Az erdélyi szerzők egyenként különnemű, s egyaránt új minőségeket képviselő alkotásaikban is kompakt csoportként jelentek meg a recepcióban, s ennek olykor máig tovább élő képe egy rosszul értelmezett irodalmi szolidaritás alapvetően hetvenes–nyolcvanas évekbeli hagyományát folytatja.[258]

---

[256] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

[257] Vö. **Bodor** Ádám, *A börtön szaga. – Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*, Bp., Magvető, 2002, 205.

[258] A korábbi meghatározottságok, melyek egy többnyire egyszólamú periódusban, fontosnak érzett szerepértelmezéseik révén válhattak véleményformálókká, túlélni látszottak minden újabb szemléleti bővítést. A korabeli viszonyok mellett, ez némiképp a vizsgált értékrendek „szentsége", sérthetetlensége révén is magyarázható. Aki azokat irodalmi értékekre vonatkozólag is érvényesen fogadta el, mindezt alapvetően kritika nélkül tette. Ennek a feltevésnek értelmében a recepció hangsúlyai az egyre nyíltabb nemzetiségi-politikai destrukcióval (melyben a megsemmisítésre kiszemelt nemzetközösség számára a túlélés vagy a szülőföldön maradás vált egyben az ellenállás egyetlen lehetséges formájává) egyenes arányban vélte kiolvashatónak immár az összes erdélyi műből az említett transzszilván jegyeket. A zárt intertextualitásként működő értelmezési keret sok esetben máig tartó hatása olyan irodalomszociológiai vizsgálódást is szükségszerűvé tesz, amely tekintettel van arra, hogy a kortörténeti, hatástörténeti és kultusztörténeti jegyek egyszerre válhatnak a fogadtatásnak nem pusztán megalapozó, de alapvetően pszichológiai jegyei által továbbörökítő minősítéseivé. Ugyanakkor elsődlegesen figyelmeztetnek művek újraolvasásának, újraolvashatóságának tudatosítását igénylő, azokat végre szűkebb szakmai szempontokból elemző értelmezésekre, illetve ezek hiányosságára.

Elmozdulás?

A mai recepció felől tekintve a vázolt transzszilván-népi-nemzeti örökség, a marxista szólamok közt megbúvó honmentő attitűdök és az olykor megrekedő pozitivista terminológia máig folyamatosan része egyes művek hatástörténetének, s természetszerű, hogy a korábbi alkotások esetén a történelmi-politikai megközelítés hozadékait nem lehet kitörölni, legalábbis a lehetőség szintjén, történeti értékelésük kapcsán, ezekkel ma is számolni kell. S bár ebből kifolyólag is, volt olyan időszak, amikor kétségtelenül igaznak bizonyulhattak a szomszédos államok bármelyikének magyar irodalmára utaló olyan sorok, mely szerint ennek „ma is elsőrendűen vállalnia kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát" – a hasonló megállapítások jószerével már keletkezésükkor, a kilencvenes évek közepén is anakronisztikusnak voltak mondhatók.[259]

Adott történelmi szituáltság mindig legitimálhat bizonyos mértékig olyan helyzeteket, amikor az irodalom kulturális mindenesi szerepkört kénytelen magára vállalni, de e szerepkörök erőszakos jelenbéli fenntartása minden bizonnyal nem veszi figyelembe a megváltozott társadalompolitikai helyzetben az irodalomra is vonatkozó saját létrehozott intézményrendszert és a disztributív társadalomtudományi szempontrendszereket sem. A mai társadalomtörténeti háttérről szóló ismereteink egy árnyaltabb kép kialakítását is lehetővé teszik, amelyben a hagyomány kiegészíthetősége, a történeti értekezésekben sem csupán paradigmatikus választáskényszernek minősül, de egyben saját fenntarthatóságának alapvető szükségszerűsége is lesz. Ezért is lehet feltűnő, hogy a kilencvenes évek legvégén, sőt napjainkban is létezik kitartó védelmezője ez utóbbi feladatorientált álláspontnak (melyben az értelmezői irányultság esetleges változása feltételezett értékvesztéssel párosul még az új alkotásokra nézve is!), holott már a hetvenes években is többen hallatták szavukat a nemzetiségi, kisebbségi, regionális magyar irodalmak értékelésében tett recepcióbeli egyneműsítés, a megszabott tematikai és funkcionális keretlehetőségek, valamint a minőségi engedmények ellen.[260]

Az említett nyolcvanas évek vitái sem léptek többnyire túl a keretlehetőségek pozitivista meghatározásán, holott nem a teljes határon túli magyarság, és annak jegyei

[259] Lásd **Pomogáts** Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3, 246.
[260] Vö. Fried István abszurdnak minősítő megállapítását Bori Imre azon kísérletével kapcsolatosan, mely a jelen irodalmi-irodalomtörténeti tudatát az 1919-es politikai helyzethez igazította. **Fried** István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989, 39.

(például erdélyisége), de a határon túli magyar irodalmiság elméleti alapjainak a vizsgálata maradt gyakorlatilag mindmáig megfogalmazatlan. Tőzsér Árpád a Felvidék magyar irodalmával kapcsolatban ezért írhatta, hogy az utóbbi évtizedekben „irodalomtörténészeink olyasmivel foglalkoztak hát, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Természetesnek vették a »határon túli magyar irodalmak« autonóm létét, azt a valamit, ami már akkor, (a szocializmus bezártsága idején) sem igen volt természetes, most, a határok átjárhatósága, spiritualizálódása korában meg egyenesen szembeötlő a problematikussága."[261]

Pedig Tőzsér vitatott nézetei, a könyvét ért kritikákkal is ellentétben, az újabb erdélyi írónemzedékek jelentős részéhez és mozgalmaikhoz hasonlóan[262] nem pusztán arra figyelmeztettek, hogy a nemzetiségi irodalmak autonóm létének módja mára mindenképpen megkérdőjelezendő, de az „egyetlen", „egyetemes", vagy „nemzeti" irodalom fogalmát is szükségesnek tartották felülvizsgálni.[263] Az általam említett ideologikus alakzatok esetleges szűkítő momentumainak, illetve ezek hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek átértékelése, és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ezért válik elengedhetetlenné. (Bár mint említettem, a buktatók kapcsán nem csupán az eddigi értelmezések kiegészítésről, de új módszertani értékkategóriákról van szükségszerűen szó!). Csak ezek által juthat mégis érvényesen kifejezésre, hogy az említett recepcióban milyen szerepet is játszott például a hatalom által elnémított vagy megtűrt, megcsonkított, lappangó kánoniságként a transzszilvanista jegyeket viselő, közösségi-képviseleti értéktudat, (annak minden viszonylagos archaizmusával és anakronizmusával együtt) vagy hogy a politikai korlátok megszűntével mennyiben kell, lehet, szükségszerű-e egyáltalán továbbra is önálló magyar irodalmakról beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként vizsgáló irodalomtörténeti szemlélet számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet. A sajátosságok történelmi meghatározásain túl, az etikai-képviseleti szerepvállalásokhoz, a 'küldetéshez' ragaszkodók értékelmélete viszont (a többszínűség, vagy a rész-egész viszony hangoztatása mellett is) olyan anomáliákkal járhat, amely nem kerülheti el az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedében született írások értelmezésekor a 'kisebbségi létdokumentáció' kategóriáiban való különálló gondolkodást, s a muzeális értékeknek kijáró hangsúlyos történeti értékelést.[264]

[261] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998, 50.
[262] Például az Éneklő Borz vagy az Előretolt Helyőrség szerzői körében.
[263] Jogosan kérdhette: „mi van a nyelv határai és a nemzet határai közötti terra incognitában?" Vö. **Tőzsér**, *i.m.,* 51.; A kérdés – ugyan más formában – de már az említett Önszemléleti vitában, 1982-ben is elhangzott. Ezredvégi aktualitása egyben a problémák megoldatlanságát is jelzi. Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.
[264] Mely azt a látszatot keltheti, mintha egy kisebbségben születő irodalom nem is lenne más, mint kisebbségi problematikát, s humánideológiai referenciákat tárgyaló irodalom.

A terminológiai tudatosság mellett mindenesetre nemigen célszerű merev kategóriákban gondolkodnunk, és az egymástól sokszor eltérő tudatossági fokú korszakok, életművek nemzeti/nemzetiségi szemléletét egybemosnunk, vagy a különböző régiók egyneműnek tételezett irodalomeszményét kivetítve általánosságban értékelnünk a határon túli magyar irodalmi törekvéseket. Annál is inkább, mert az irodalomközi folyamatok dinamizmusát szem előtt tartva, a szükséges régióspecifikumokra való következtetések sem tüntetik majd el például az erdélyi magyar, illetve a magyarországi nézőpontok jó néhány eltérését. Az egymás mellett megképződő, egymást kiegészítő és sokszor szükségszerűen egymást nem pusztán formáló, de kizáró kánonok kaleidoszkópszerű elrendeződéséből létrejövő (nemzeti alapú, regionális, osztály jellegű, korszakokhoz kötött vagy célelvű paraméterein túlmutatni is tudó) irodalomszemlélet nemcsak megfontolandó, de igen termékeny is lehet.

Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma

Ha a kor említett irodalomtörténetei többes magyar irodalmakat hoztak is szóba, saját alkalmazott történeti dialektikájuk kapcsán valójában nem egyenrangú magyar irodalmakat írtak le, így a különböző országokban születő magyar irodalmak hallgatólagos s olykor utópisztikus egységképe éppen a megmaradás elemi feltételeinek a látványos javulásakor, annak legreménytelibb pillanataiban, az 1989-es fordulatot követően erősödhetett fel ismét. A kényszerű különállás kulturális fejezeteinek a lezárásával a sebek is jól láthatóan más fényben mutatkoztak meg, az egységnek viszont csak jelképes helyreállását jelentette, hogy 1990 legelején a Magyar Írószövetség tiszteletbeli tagjaivá nyilvánították a határon túli magyar írókat.[265]

A történelmi korlátok megszűntével a felszabadult játéktér olyan nagyfokú differenciálódást vont maga után, amelyben a társadalmi-történelmi helyzet már nem viszonylagos értékképzőként, hanem egyszerű adottságként funkcionált. Az összmagyar irodalomban való gondolkodás lehetősége mellett teret kaptak azok a szemléletbeli differenciálódást nyújtó irodalomelméleti hatások is, amelyek nagyrészt magyarországi közvetítéssel a kisebbségi besorolást keresztező tényezőket is felerősítették. (A csak részben újonnan kialakuló, irányzatok szerint megoszló folyóirat- és könyvkiadói struktúra is ezt erősítette.) A magyar nyelvterületen való szabad mozgás a korábbi évek abszurd

[265] Göncz Árpád, az Írószövetség akkori elnök – az 1989-es közgyűlés által elfogadott alapszabály értelmében – jelképes gesztusként ajánlotta fel 1990-ben a Magyar Írószövetség rendkívüli tagságát a határokon kívül élő magyar íróknak, méghozzá „az egyetemes magyar irodalom egészséges vérkeringését” helyreállítva és kapcsolatainak szervezett biztosítása érdekében.

léthelyzeteire a fiatalabb nemzedékek által megfogalmazott kritikát is erőteljesebbé tette. Akik korábban programosan más, például posztmodern költészetbe kezdtek, mintegy tiltakozásul a társadalmi küldetésvállalás helyett, immár saját intézményi keretben is gondolkodhattak.

Az 1989-es történelmi változásokat követően megvalósulni látszó képletes egység egyéb ideológiai nehezékektől lett terhes az évtized folyamán, s mára jóformán ismét felerősödni látszik Erdélyben az a nézet is, mely szerint a különálló, részben új hagyományokkal rendelkező irodalmi életnek mégiscsak van valamiféle kényszerű sajátsága, ha egyebütt nem, hát a különböző olvasatok szintjén.[266] A napi politika irodalmi értékítéletekbe való beszivárgásának számtalan esete ráadásul ma is felsorolható,[267] amelyek egy újfajta ideológiai csapdahelyzetet teremtve távolodnak el ismét az esztétikai megítélések irodalmi jellegétől.[268] Ami kétségtelen, az bizonyára az olvasatok másságának a kérdése, amely akár a teljes kelet-közép-európai irodalomra nagy általánosságokban is megfogalmazható lenne. Éspedig úgy, hogy a meghonosodott demokráciában élő nyugati olvasó számára nem, vagy csak nehezen dekódolható a kelet-közép-európai valóság irodalmi ábrázolása, mert a szövegben szervesített valóságreferenciákat képtelen értelmezni, illetve saját életminőségének tükrében valószínűleg nem érzékelheti azt az elemi létveszélyeztetettséget, amelyet ezek a referenciák magukban hordoznak.[269] Az ilyenfajta befogadói elkülönböződés ugyanakkor éppen az erdélyi szerzők újabb generációja számára nem jelentette azt, hogy kényszerűen belebonyolódjék a terminológiákba, s abba, hogy van-e egyáltalán értelme a felosztásoknak.[270] Hangsúlyozandó, itt fontos szerepet játszott az is, hogy az Erdélyben élő vagy akár onnan elszármazott szerzők is szerették volna levetni

---

[266] A kényszerű különolvasatok hangsúlyozói, ha a Németh László-i *külön irodalmi* szentenciát nem is fogadják el, az utóbbi évekbeli utópisztikus szellemi egységnek a gyakorlati kudarcára is hivatkozva mondják, hogy a regionális magyar irodalmaknak külön olvasatuk van. Legalábbis valami ilyen kell, hogy legyen, az erdélyinek például azért, mert „Az erdélyi magyarság a 20. század második felében Európa legkisebb népei közül való: szabadon választott elöljárói nincsenek, önrendelkezése problémaként sem vethető fel, tulajdonából kiforgatták, anyaországa igyekszik nem tudni róla" – s mindez tárgyiasul valahol a művekben is. (Vö. **Vida** Gábor utószavát **Mózes** Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974–1990*, [Marosvásárhely, Mentor, 2004] című kötetéhez.)

[267] Például a 2004. decemberi 5-i sikertelen népszavazás kapcsán.

[268] Egyetlen példa a kiszólásokra: Duma-István András moldvai csángó-magyar költő műveit értékelve Sántha Attila írja: „a [kivándorlás] mely – a jólétüket a 'románoktól' féltő anyaországiaknak mondom – véletlenül sem Magyarországra, hanem Itáliába, 'Szpániába', Izráelbe irányul". Vö. **Sántha** Attila, *Könyv a fény jegyében*, in Székelyföld, 2005/7, 91.

[269] Nem véletlenül emlékeztetett éppen Mózes Attila még 1990-ben Csiki László könyvéről szóló kritikájában, hogy Európa nyugatibb fele Marquez *Száz év magány*át is 'mágikus realizmusnak' titulálta. „Ezek szerint Csiki László regényei 'mágikus szocialista realista' művek? Na ne vicceljünk! Nincs itt semmiféle mágia, hacsak a tébolyt nem számítjuk annak!" Vö. **Mózes** Attila *i.m.*

[270] Ahogyan Tőzsér a Felvidéken, Mózes Attila Erdélyben szögezte le: „Külön erdélyi irodalom márpedig nincs!"

magukról azt a triviális terhet, miszerint ők elsősorban erdélyiek, s csak másodsorban szerzők!

Egy nemrég megjelent filozófusi „töprengés" furcsamód amellett, hogy leszögezi, különálló délvidéki magyar irodalom bizonyosan nem létezik, s hozzáteszi „Tényekre támaszkodva azt mondhatjuk, hogy viszont magyar irodalom a Délvidéken kétségkívül van!", a megállapítás logikájában mégis éppen az erdélyi magyar irodalomra, mint különálló egységre[271] hivatkozva vet fel olyan anomáliát, amely a *belülállás* vagy a *kívülrekedés* logikátlanságait ez utóbbi javára kényszerül eldönteni. Az egyéb határon túli régiókkal szemben ugyanis több esetben is megfigyelhető, hogy Erdélynek a történelmi, kulturális meghatározottságaira, múltjára, művészetére, önálló államformájára és státusára támaszkodva hivatkoznak valóban meghatározóbb egységre, különállásra vagy akár önállóságra is. Ennek a látszólagos, az irodalmi életben igencsak elterjedt tévhitnek pedig könnyű az olvasatok természetes különbözőségét vagy a történelmi, politikai, társadalomtörténeti valós különállást egy szükségszerűségből autonómnak tételezett intézményes irodalomeszménnyel összemosni.[272]

Sokatmondó mégis, hogy míg Magyarországon a szellemi élet irodalmi vonatkozásai elsődlegesen járultak hozzá ahhoz a társadalmi-politikai változáshoz, amely a nyolcvanas évtized legvégére a magyar társadalomban végbement, addig a társadalmi küldetés és a közösségi megszólalás érvényességét éppen ezek a politikai-társadalmi átrendeződések hatálytalanították, s az érvénytelenítő irodalomtudományi szemléletváltásban az ideológiai távlatoktól szabadulva elsődlegesen a nyelvkritikai szempontokat állították előtérbe. A határon túli magyar irodalmak értékelésében és az irodalomtörténeti munkákban paradox módon mégsem tekintették érvénytelennek semmilyen hivatalos fórumon a társadalmi-politikai változások következtében kialakult helyzetre továbbra is a hetvenes–nyolcvanas évtized értelmezői gyakorlatát alkalmazni. A terminusok részben történő átértékelése mellett,

[271] „Az erdélyi irodalom meglétét, úgy gondolom, nem tagadja senki. Van külön magyar irodalom Erdélyben: erdélyi jelleggel, erdélyi 'ízekkel', színekkel, nyelvezettel, olyasféle tájakkal és emberekkel, melyek nem lehetnek sehol másutt a világon". Lásd **Hoppál** Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

[272] Létezett Trianon előtt is külön erdélyiség, s külön erdélyi iskolák mindig is alakultak, ahogyan a tudomány világában is gyakorlati szükségszerűségből jöttek létre korábban is erdélyi intézmények (például az Erdélyi Múzeum Egyesület az Akadémia mintájára), de csak igen erős megszorításokkal beszélhetnénk önálló, autonóm erdélyi filozófiáról, színházról, vagy természettudományról. Az irodalom fogadtatásbeli önállóságának a kiemelt hangsúlyai részben annak köszönhették létjogosultságukat, hogy a kényszerű trianoni határokat elsőként az irodalom törte át (kezdetben lírai költőivel, később a történelmi regénnyel). Itt sem feledhető, egyszerű példaként, hogy Erdély különállásának irodalmi hangsúlyai leginkább csak a tematikák szintjén jelentkezett. Sem a nyelvi, sem a (próza)poétikai hagyomány irodalmi vetületei, sem az intézményi háttér, de még a befogadók terén sem beszélhetnénk önállóságról. Az *Erdélyi Helikon* olvasóinak igen jelentős része a két háború közt is Erdélyen kívül élő volt, mint ahogyan a lap is kormányzati támogatást kapott.

esetleg helyett, nem valósult meg egy módszertanbeli olyan szemléletváltás, amely jellemezte a magyarországi újabb irodalmi értelmezésalakzatok megnyíló pilléreit és csomópontjait.

Irodalom és társadalom

Az irodalomnak társadalmi tevékenységként való feltüntetése manapság ismét nem áll távol némely újabb nyugat-európai irodalomtudományi elgondolástól, olyan művészeti meghatározottságoktól vagy kontextualista kultúravizsgálattól, amelyik csakis egyéb kulturális szegmensekkel összefüggésben kívánja szemlélni magát az irodalmi történés hatásmechanizmusait. A kultúrakutatás mai álláspontja szerint is célszerű viszont különbséget tenni a kényszer szülte, szubjektívnek is mondható értelmezések legitimációjának (leginkább csak külső tényezők megszabta játékterének) elfogadása és a valóban pozitivista örökségnek tulajdonított önérték rendíthetetlenségébe vetett hit által beszüremkedő szövegértés máig továbbélő igénye között, amelyben immanens és spekulatív szövegi létmódok értékellentéte lappanghat. Az elemzett értékelvek utólagosan valóban tételezhetők lennének az egyfajta olvasat, a szubjektivitás gondolatiságában is biztos tudást igénylő, arra kizárólagos igényt tartó, de a mai értelmezéshorizontokban már legfeljebb (a sok közül) egyetlen értelmezésmomentumnak a kiváltságok nélküli státusát hordozó szövegértés történeti módozataiként. Csakhogy az intézményesített, formális-kanonikus kritika legkevésbé sem szövegközpontú eljárásai miatt, ennek a filológiai helyett többnyire gondolati alátámasztású módszertanában szükséges felismerni e szövegértésben a szövegnek azon horizontjait is, amelyekben az irodalmi-társadalmi konnotációitól függetlenül is, az mint eleve pozitív léttel elgondolt tény „ment elébe saját megállapíthatósága ismérveinek”.[273] Az oksági meghatározottság magyarázó erejének a túlértékelése az elemzett korszakban ugyanis végig ott lappang a kisebbségi/nemzetiségi/regionális irodalmak magyar (nemzeti) irodalomba, irodalomtörténetbe való integrálhatóságának kérdésfelvetésekor. A jelzők determináltsága pedig a megértő észleléstől függetlenül alakíthatott ki olyan regisztereket, amelyek feltöltése a kulturális, etikai, morális vagy éppen helyzettudati ismereteket, az esztétikai értékelést megelőző momentummá avatták. A szűk, egysíkú diszkurzust persze az egyéni szerepek és emberi, szakmai kapcsolatok, kapcsolatrendszerek is nagymértékben befolyásolták. A nyolcvanas évek Magyarországán gyakorlatilag azonos szempontrendszerű kritikai értésmódból értelmezték, láttatták, elemezték az egyes határon túli életműveket, ugyanakkor nem állítható, hogy mindig okkal maradtak volna majdhogynem teljességgel

[273] Kulcsár Szabó Ernő kifejezése. Vö. UŐ, *Az új kritika dilemmái, i.m.,* 64.

csöndben (sokszor hallgatásukkal demonstrálva) mindazon szerzők és iskolák, akik ellenvéleményüket, minőségi és módszertani kifogásaikat szintúgy egy politikai-ideológiai helyzet miatt látták jobbnak nem hangoztatni.[274]

Kulturális emlékezet

A modern művelődésesztétikák és szociológiai társadalomelméletek a kultúrának képzésen történő hagyományozhatósága mellett, a kulturális kánoniság legitimációjának fenntarthatóságát gyakran a kisebbségi irodalmakat is érintő hagyomány és kultúrafordítás kettősében, azaz folyamatos újraértelmezési keretben vélik magyarázhatónak. A kulturális emlékezet megszabta textuális térben nem arra emlékszünk, ami le van írva, hanem ami a leírt sorok mögött van, s ami mintegy szükségszerűen behatárolja azt az időkeretet, melyben a kulturális emlékezet saját formáit még aktívan fenn tudja tartani. Ha az irodalmi hagyomány formáinak szükségszerű újraértésében az értékmentés mintegy fordításhoz hasonló rekonstrukcióját feltételezzük, a fordításanalógia és a hagyomány mindenkori viszonyának állandó értelmezésre szorultsága arra is rávilágíthat, hogy egy szélesebb kontextusban a hagyományban tételezett irodalomszemléletünk szűkebb vagy tágabb formáiról, végsősoron a kulturális emlékezet általi különböző irodalomszemléleteinkről és normáinkról van szó. Ezeknek a közelmúltra vonatkozó kódjai (a maguk letisztázatlan terminológiai determinizmusában, s a korban oly elterjedt, említett virágnyelv problematikussága révén) határozzák meg a hagyományozhatóság aktuális sikerességét.

[274] Bár a kánonkommentár összetett kérdésköre szempontjából az irodalomtörténeti ignorálások szerepe sem meríthető ki csupán egyszeri tagadásuk vagy kritikájuk révén, bizonyos emblematikus életművek esetében a kérdés máig érvényesen megmarad: mennyiben lehet más dimenzióban is szemlélni például Tamási vagy Nyírő műveinek, esetleg éppen Sütő életművének azon tartalmi meghatározottságait és sokszor kultikus jegyeit, amelyek legitimitásukat nagyrészt egy történelmi kor meghatározottságaiban, szükségszerűségében, kényszerében vagy éppen tiltásában kapták? Nyírő József sokáig Tamási mellett talán a legnépszerűbb erdélyi szerző volt Magyarországon, s ma az egykori kortárs Wass Albert látszik átvenni e népszerűségi helyet. Mindkettőjüknek két-két életműsorozata létezik, melyből egyik Erdélyben, másik Magyarországon kerül kiadásra. 1945 előtt, Nyírő művei mind az Erdélyi Szépmíves Céh, mind a budapesti Révai Könyvkiadó jóvoltából igen nagy példányszámban kerültek az olvasók kezébe. Nem mellékes szempont, hogy Nyírő 1940-ben Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után, a magyar országgyűlés tagja lett, és megkapta az egyik legnagyobb magyarországi kulturális kitüntetést, a Corvin-koszorút is. Az ő elbeszélései nyomán forgatták Szőcs István rendezésében a korszak egyik legnagyobb hatású magyar filmsikerét, az *Emberek a havason*t, amely a Velencei Filmfesztiválon nagydíjat kapott. Ugyanakkor Nyírő után ma Wass Albert hihetetlen sikeréről, népszerűségéről nem állítható bizonyosan, hogy csupán előző korszakbeli betiltása, cenzúrája miatt lenne az olvasottsági listákon egyértelműen vezető helye. Wass egyfelől annak az erdélyi arisztokráciának a képviselője volt, aki társadalmi rangját és szerepét kötelezettségek forrásának is tekintette, másfelől közönségsikereit ő eleve csak a harmincas évek derekán aratta. Az Erdélyi Fiatalok mozgalmában részt vállaló szerzőnek erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata s több kiadást is megért riportkönyve miatt (*Jönnek!* címmel, melyben érthető örömmel fogadta a honvédség észak-erdélyi bevonulását) 1944-től menekülnie kellett. Korabeli fogadtatása, mint írtam, nem volt kirobbanónak mondható, bár az 1934-es *Farkasverem* Baumgarten-díjat is kapott! Az irodalom társadalmi funkciója, küldetése és megélhető szerepe tehát (amelyet a későbbiekben éppen a sütői életműben vizsgálok), az irodalmi siker kánonformáló tényezője mögött egy meglehetősen összetett társadalmi-lélektani folyamatot is rejt.

Áthallásos vagy kettős beszédet alkalmazó, politikai célzatú művek esetén ráadásul a konnotációk vagy a hasonló alaphelyzetből értelmezett képzettársítások, a másodlagosnak tételezett voltukban mint a normalitástól, konvencióktól, mindennapoktól eltérő, elváló jelentésszegmensek csak egy matematikailag-logikailag lecsupaszított szabályrendszer értelmében lennének képesek igazolni ilyenfajta másodlagosságukat. A konszenzus – abszurd módon bizonyos sarkított irodalomtörténeti helyzetekben, irodalompolitikai behatároltságuk, netán tiltásuk folytán – vonatkozhat egy fordított jelentéssíkra is. Ebben, a cenzoriális viszonyok ismerete által, a hipotetikus sensus litteralis, művészeti vagy tudományos viszonyrendszeréből éppen a köznyelvi „denotátumra" utalhat vissza. A mindenki által felismerni vélt jelentéssík viszont éppen a kollektív értelmezésekben uralkodóvá váló szűk narratív lehetőségek által lesz ismét elsődleges (majdhogynem kizárólagos!). Az ilyen értelemben nyert konnotatív konszenzus pedig a rekonstrukcióban egy megfordított hermeneutikai alaphelyzetben keresheti literális jelentésének denotatív stabilitását. A kimondatlan konszenzus alapján a lehetséges jelentéssíkból gyakorlatilag egyetlen értelmezést kereső, lehetővé tevő szövegértés nem jelent természetellenes gyakorlatot, csupán végzetesen a szerzői intenció felfedésére irányuló, meghaladott vagy történetiségében komolyan megkérdőjelezhető olvasásmechanizmusra szűkíti az ilyen művek értelmezéstörténetét.[275]

Tálentumok

Ki tudunk-e tehát egy ideologikusan tagolt irodalomértelmezési horizontból lépni? Mennyiben szükségszerű ennek a bekövetkezte? Mielőtt továbblépnénk a konkrétabb, életművet közvetlenül is érintő elemzésekhez, érdemes emlékeztetni: ahogy az egységes kánonmodell sem szükségszerűen kizárólagos vagy megváltoztathatatlan, úgy a pluralisztikusabb, többszólamúnak kikiáltott kánonmodell sem szükségszerűen befogadó vagy toleráns. Így ami változásnak tűnik a kanonikus értékrendben, sokszor valóban csak a szemléletben, jobb esetben a módszerekben való változásigényként írható le. A regionalizmusban megrekedő alakzatértelmezés ugyanis csak a meglévő kereteket fenntartva, a listákban való változ(tat)ást tekinti elsődleges feladatának. Valós szemléleti változás viszont, terminológiai akadályokon és leszűkítő értelmezéseken túl is, csak ott és akkor következhet be, ahol és amikor a kulturális emlékezet közvetítette értékeket, így az irodalmi műveket is, minden ideologikus értelmezésükkel, értelmezéstörténetükkel együtt úgy

[275] Vö. néhány kései Sütő-színművet vagy -esszét, ezek nyelvének s nem utolsó sorban társadalmi tett-értékének a korban elvitathatatlan sikerét, erejét, népszerűségét.

minősítjük változónak és felülvizsgálatra érdemesnek, hogy közben nem kívánjuk azt teljességében a saját történetiségén kívül szemlélni. Akik a történeti szempontokon és szükségszerűségeken túl viszont továbbra is a kisebbségi irodalmak önálló feladatairól kívánják meggyőzni a képletesen egyetemes magyar olvasóközönséget, azok az irodalomtörténeti fejtegetésekben nem pusztán a különbözőség minőségi jegyeit, de eleve különálló minősítéseket és rangsorokat szorgalmaznak.

Geertz nem véletlenül állította, hogy az ideológia társadalomtudományokban elfoglalt helye alapvetően pejoratív, s hogy éppen ebből kifolyólag, ennek vizsgálata egy olyan közösség vizsgálatát jelenti, akik gondolkodásukban „valami gyanússal", valami eltérővel, „intellektuális tévedéssel" léptek kapcsolatba.[276] Csakhogy a vallott ideológia által – a Mannheim-tanítványnak tekinthető Werner Stark szerint[277] is – az ideológus nincs tudatában ennek a tévedésnek, minthogy nem megtévesztésből, de akaratlanul és öntudatlanul cselekszik. Vagyis hisz saját ideológiájában. Az ideológia bármelyik formája éppen ebből nyerheti igazi perszisztenciáját – azáltal, hogy bekeríti a közéletet, s behatol az egyes emberek szemléleti világába, méghozzá úgy, hogy autoriter formákat hoz létre.

Az ideológia vizsgálata tehát egyrészt az „intellektuális tévedés" okainak, kialakulás-feltételeinek a vizsgálatával kell hogy együtt járjon. Ezeknek a vizsgálatoknak az időszerűsége ugyanakkor egy meglévő diszkrepanciát emel az előtérbe, mert az ideológia kérdése, felismerhetősége leginkább csak akkor merül fel, amikor az emberek széles körben elfogadott nézetei, gondolkodásuk ideologikus alakzatai, vagy kulturális memóriájuk bizonyos formái és a tudományos diszkurzusok megszabta értelmezésformák közt erős eltérés mutatkozik meg. A többrendszerűség-elmélet ezért állíthatja, hogy adott ideologikus sémák, elfogadott értelmezési stratégiák, kanonikus diszkurzusok, egy szélesebb közönség által még sokáig erőteljesen képviselhetik, éltethetik hatásukban tovább az olyan rendszereket és értékelveket, amelyek időközben már rég elmozdultak, a perem felé tolódtak a kánoniság képletes középpontjából.[278] S az említett diszkrepanciához kapcsolódóan ezért beszélhet az erdélyi magyarság utolsó félszáz éves történetét kutató fiatal történész, Stefano Bottoni „dokumentálható valóság" és egy kisebbség vallott ideológiai szereposztása között húzódó értékelméleti szakadékról is.[279]

---

[276] **Geertz**, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in UŐ, *Az értelmezés hatalma*, vál. **Niedermüller** Péter, Bp., Osiris, 2001, 30.
[277] Vö. **Stark**, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.
[278] Even Zohar megjegyzése rendkívüli módon jellemzi a sütői életmű aktuális hatástani állapotait is. Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *i.m*.
[279] Lásd **Bottoni**, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18.

Hogy a kisebbségbe szakadt magyar *irodalmak* hány-hány 'tálentumot' kaptak, s hányat voltak/lehettek képesek ezekből (szűk lehetőségeik szerint) felmutatni, az alapvetően történeti megítélésükből is táplálkozik. Folyamatos nemzetiségi, s így közvetetten ideológiai-politikai jegyeiknek, feladatvállalásuknak túlhangsúlyozása viszont felülírna minden olyan közös érvet, mely egységes kritikai szempontokat érvényesíthetne egy talán utópisztikus egyetemes magyar irodalomtörténeti képletben. Ennek értelmében eleve fölösleges lenne olyan transzparadigmatikus érvrendszert keresni, melyben összemérhető, összehasonlítható lenne egy-egy irodalmi szöveg, viszont teljességében felülíródna bármely, az irodalomtörténeti szempontok jelenre utaló vizsgálódási módszertana. Az erdélyi irodalom nagykorúsodása immár egyértelműen történelmi tapasztalat, különállása viszont aligha tűnik a jelen irodalmi vizsgálódásai felől célravezetőnek.

Az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatásának történeti alakzata kétséget kizáróan meghatározó jegyeiben formálja ma is bizonyos irodalomszemléletek értekezési stratégiáit. A sajátnak vélt észlelésmód abszolutizálása helyett a szövegek ismételt megszólíthatósága érdekében a folyamatos ideológiakritikai fenntartások szemléletét az igencsak összetett, olykor kényesnek mondható alakzatokra is érvényesítve, a teljes ideológiamentesség lehetetlenségének tudatában célszerű csak megkísérelnünk. A mai szükségszerű átértékeléshez ezért nyilvánvalóan szükség van egyrészt a történetiség elismerése mellett azokra a nem csupán módszertani, de merőben más, a korban szükségszerűnek mondható korlátokon és gyakorta a magunk által vont (kvázi szakmai) határokon való elvi felülemelkedésre is, melyet egyébiránt a szépirodalom már az utóbbi másfél évtizedben nagyrészt maga nyomatékosított és végzett el. A kritikusi tekintélyek, a történelmi helyzet, az irodalompolitika vagy éppen az opponáló autoritás hitelesítette értékrend az irodalomtörténeti recepcióban mára gyakorta csak szikár névsorrá zsugorodott. A listakánon eleve determinált kizárásaiban, dédelgető, morális instanciákhoz kötődő hódolati aktusaiban, s a maga jelentéskorlátozásaiban, alapvetően két attitűdöt éltet ma is, hiszen a szükségszerű bővítés mellett a mindenkori értelmezés a korábbi panteont valóban a maga történetiségében, egy korszak emlékműveként is szemlélheti. Mind a szépirodalom, mind az értekezőpróza úgy tisztázhatja saját helyzetét és viszonyulását ehhez a még érezhető közelségben lévő hagyományszegmenshez, ha valóban kritikus távlatot talál az itt bemutatott jelenségekhez. Az említett buktatók problematikusabbá, adott esetben igen nehezen megkerülhetővé tehetik, de bizonyosan nem szabad, hogy leállítsák, megtorpanásra késztessék kritikus vizsgálódásainkat.

IV. A Sütő-recepció alakulásrendje és anomáliái.

(Kultikus távlatok felé…)

„Az embereknek a cél tisztasága ellenére nincs szükségük az általuk nagy morális jelentőséggel felruházott hiedelmek érzelmektől mentes elemzésére; és ha ők maguk mélyen ideologizáltak, akkor egyszerűen képtelenek elhinni azt,

hogy a társadalmi-politikai meggyőződés kritikus témáinak pártatlan
megközelítése más is lehet, mint skolasztikus ámítás."
(Clifford Geertz)

„Félrevezet a kérdés, igaza van-e vagy sem annak, aki értékel egy művet.
Sokkal érdemesebb arra válaszolni, miért, milyen kánonok
alapján fogalmaztak meg ilyen vagy olyan ítéletet."
(Szegedy-Maszák Mihály)

Prológus

Az eddig tárgyalt problémakörök szinte kivétel nélkül jól kivehetően összegződnek Sütő András életművének alább tárgyalt receptív konstrukcióiban. Az életművet körülölelő problematikák alapján az alábbiakban mégsem kívánom a teljes befogadás-történetet időszerű előrehaladtában, folyamatában vázolni.[280] Helyette azokat a mozzanatokat igyekszem felvillantani, amelyek az erdélyi irodalomkép korabeli origójába helyezett életmű recepciójának vázolt kisiklásaira tudatosan vagy elfogultan, kényszerből vagy jóindulatból, de kétségkívül hatással voltak. A kánoni érdek, a tájékozatlanság és az érzelmi-pszichológiai vetületek adta egyszólamúság momentumait a fogadtatás összetett mechanizmusainak szembesítésében vélem megragadhatónak, a konkrét történeti-politikai helyzetlehetőségekhez és paradox létállapotokhoz viszonyítva tárgyalhatónak, amelyek itt kiegészülnek egy újabb mozzanattal, a szerzőség elvének önkanonizáló eljárásaival is.[281]Nem célom egyes művek anomáliákkal teli újraolvashatóságának jövőbeli esélyeit latolgatni, amelyek csak egy tudatosan vállalt, szintén ideologikus alapállásból értelmezhetnék újra az említett életmű szerzőség által behatárolt szövegszerű stációit. Helyette azokat az irodalomszociológiai, és leginkább irodalomtörténeti kultuszkutató érvrendszereket hasznosítom, amelyek a kánonelméletek eddig is vázolt alapállásai mentén jelölhetik ki az értelmezés korábbi kötöttségeinek esetleges buktatóival szemben azok lehetséges feloldásait.

A recepció magyarországi alakulásrendjének bemutatásával tehát nem egy képletesen teljes befogadás-történetnek a lépcsőzetes nyomon-követése a célom, mintsem az életmű azon csomópontjainak a megjelölése, amelyek eszmetörténeti kisajátítása túlmutat az irodalomtörténet-írás értekező és értékelő álláspontjain, s egyben az előző fejezetekben

[280] Az értekezés címe értelmében nem magát a Sütő-recepciót, a 'fogadtatás menetrendjét' kívánom részleteiben bemutatni, mint inkább alakulásrendjének azokat a kánoni stratégiáit megvilágítani, amelyek egyfelől szimptomatikusak lehetnek a részben már eddig is tárgyalt problémakörökre, másfelől a kánont építő/fenntartó diszkurzus általános irodalomeszményét világíthatják meg. Bennük azokat a szükségszerű gócpontokat is érintem, amelyek egy funkcionális kánon reprezentatív életművét mára leginkább csak történetiségében engedik szemlélni.

[281] A 'self-image' és a 'szerzői névaláírás' retrospektív kanonikus mozzanatait leginkább a kultuszképző törekvések eljárásaiban szemlézem.

ismertetett alapvetéseknek mintegy esettanulmányi igazolására is szolgálhat. A következetlenségek a kánoni érdekérvényesítésben azt is szükségessé teszik ugyanakkor, hogy az életút, s olykor az életrajz azon meghatározó mozzanatait is tárgyaljam, amelyek befolyással voltak a kialakult, kialakított Sütő-kánon divatszerűségének kultusszá formálódására.

Magától értetődik, hogy nem az olyan irányú ismertetéseknek, irodalomtörténeti feltárásoknak a bárminemű megkérdőjelezése a célom, amelyek végre az Erdélyben születő irodalmat valóban közelebb hozták a magyarországi olvasóközönséghez. Még csak nem is értelmezésmódok létjogosultságát vonnám kétségbe, hiszen a történeti hatást és a művészi értéket nem lehet a kizárólagosság függvényében szemlélni. Kétségtelen viszont, hogy a történetírás érvek és ellenérvek szembesítését is igényli, s ha az egyik mozzanat szándékoltan kimarad belőle, a hatástani-értelmezésbeli folyamatok a legcsekélyebb jelét sem mutatják majd az el nem érhető, ám célként, szükségszerűségként mégiscsak megfogalmazandó objektivitás történeti szempontjainak. Mert a különböző irodalomtörténészi szemléletek, az eltérő nézőpontok saját véglegességükre ugyan sohasem tarthatnak igényt, viszont nagyon is szimptomatikusak lehetnek arra a korra, melyben megfogalmazták őket. Ezért is lehet sokkalta fontosabb maguknak az okoknak az egyszerre hatástani és filológiai feltárása egy ilyen „zárt" kanonikus életmű esetén, amely az árnyalatok, vagy az olykor igencsak eltérő vélemények, szembeötlő aránytalanságok létrejöttét is egyetlen rendszeren belől tudja még kijelölni. A mai Sütő-kánon ambivalenciáját ugyanis éppen az okozza, hogy egyszerre áll szemben két olyan feltétellel, amelyekről kénytelen tudomást venni: az evidens előértelmezettséggel és a feladatnak tekintett értelmezéssel.

Kivételes hely

Ha a hetvenes, nyolcvanas évek magyar irodalmi kánonjának, de akár kánonjainak is, a hatalmi irodalompolitika ideológiai hatásain túl vagy azok mögött, létezett külön erdélyi magyar irodalomra vonatkozó része, fejezete, elképzelése, vagy kiemelt státusa, annak egyértelműen Sütő András életműve állt a középpontjában. Magyarországi fogadtatásával kapcsolatosan monográfiájában Bertha Zoltán is elismerte, hogy „(…) a magyarországi köztudat felületesen tájékozott része a hetvenes évek elejétől sokáig szinte csak övele tudta azonosítani az erdélyi magyar irodalmat".[282] Az olvasóközönség mellett a hivatalos recepció kitüntető figyelme is egyértelműen Sütőt látszott a kortárs erdélyi irodalom origójába

[282] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 14.

helyezni, többek között ennek hatására születhetett meg személyéről, munkásságáról az első határon túli magyar alkotóról engedélyezett monográfia az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A magyar irodalom utóbbi fél évszázadában megújuló hagyományvonalak közül alighanem az irodalomesztétikai fogalmakkal nehezen körülírható irányzatok azon ötvözete keveredik Sütő életművében, amelyik az irodalmi-művészeti, illetve a szociális-nemzeti intenciókat egyaránt hasznosítja. Az életmű magyarországi fogadtatásának egyedülálló rangot biztosító, nyomatékosító értékítéletei egyszerre találták meg benne a küldetéses irodalomeszme folytonosságát, a népi írók vonalának, kollektivista, társadalmi elkötelezettségű közíróságát (melyre a művészi és politikai szerep-összefonódások éppúgy jellemzőek, mint a helyi jelleg, a sajátosság felvállalása) valamint az anyanyelv nemzetiségi, nemzeti kultúrát és öntudatot megtartó morális felelősségét. Ezekhez társultak a hetvenes évektől olvasói igényként is megfogalmazódó ellenállói illetve vátesz-szerepek, amelyek az alkotói szerepfelfogások etikai jelentésessége által is, egy nyíltan még kimondhatatlan korkritikát asszociáltak. Ismertségét, rangját, fogadtatását tekintve az életmű valószínűsíthetően egyetlen más kortárs határon túli szerzővel sem mérhető össze, kiemelt helyét azonban nem csupán irodalmi rangja (majd a nyolcvanas évekbeli magyarországi publikálások, az ismertség és a „játszottság") de a közszereplőség megannyi fokozata is biztosította. Sütő társadalmi-politikai szerepvállalása, a közéleti szereplés „rituális" eseményei is nagymértékben járultak hozzá ahhoz a kultikus Sütő-kép kialakulásához, amelyik a nyolcvanas évek közepétől, s majd a rendszerváltást követően kiemelt hangsúlyokkal formálta meg az íróságon túllépő személyiség emblematikusságát.

Az életmű irodalmi eredményeit méltató első magyarországi összefoglalás, akárcsak a hetvenötödik születésnapra összeállított legutóbbi összegző tanulmánykötet szerzői-szerkesztői véleménye szerint a Sütő-művek „az erdélyi magyarság létjogának, értékének, sajátosságainak védőiratai" méghozzá az esztétikai megalkotottságuk, a művészi autonómiájuk és az erkölcsi tartásuk alapján.[283] Ugyanitt egy korábbi írás szerint „Sütő András munkásságával az erdélyi magyarság szellemisége szerzett magának polgárjogot az egyetemes magyar irodalomban és hitünk szerint az emberi egyetemesség színe előtt."[284] Az életmű tehát nem csupán önmagának, de az általa képviselt egész erdélyi szellemiségnek szerzett polgárjogot, rangot és megbecsülést. A sajnálatosan túltágított kategóriák és az elnagyolt időkeretek kétségkívül azt igazolják, hogy az 1945 utáni időszak erdélyi magyar irodalmában, a hetvenes évek nyitányát követően Sütő András lett a közmegegyezés

[283] Vö. a *Tanulmányok Sütő Andrásról,* szerk. **Görömbei** András, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 - kötet fülszövegét.
[284] Vö. **Pomogáts** Béla, *Kisebbségi sors és kisebbségi írópálya*, in *Tanulmányok Sütő Andrásról, i.m.,* 395.

elsődleges szerzője. Ennek a folyamatnak a jobb megértéséhez, irodalomtörténeti helyéhez, vélt vagy valós indokaihoz, a „jelenség" komplexitásához, illetve a recepció fokozatainak, irodalmi és nem irodalmi sikereinek a tehetségtől az ikonikus jelig terjedő szakaszainak felvázolásához, nem egyszerűen magát a korszakot célszerű csak vizsgálnunk, de a kornak azt az irodalomértését is, amelyik meghatározhatta a recepciót. A máig jellemző kivételes pozícionáltság történeti indokainak meghatározása, a fogadtatás motivációinak feltárása és bizonyos fokig racionalizálása egyben azt is szükségesé teszi, hogy folyamatosan megkérdezzük, milyen külső vagy belső érdekeltségek, autoriter vagy konkrét hatalmi struktúrák, érzelmi motivációk formálhatták a fogadtatás koreográfiájának szükségszerű vagy éppen esetleges fokozatait.

Eljárásaim két alapfeltevésből indulnak ki, melyek szerint egyfelől már a szépíró fogadtatása is egy meglehetősen leegyszerűsített szemléletet tükröz, olyan életutat épít, amelyben az egyedi Sütő-kép kivételességéhez szükséges életrajzbeli, magatartásbeli attitűdök szelektivitása jelentős következetlenségekre világíthat rá, másfelől pedig erre a műveket övező kritikai visszhangra általánosan is jellemző, hogy túlzottan odaadó és hiszékeny a sütői önéletírás műfajokon átnyúló tételeivel szemben. Sütő a Harold Bloom-i értelemben vett olyan 'strong' szerző, aki művészi érdemei megkérdőjelezhetetlensége mellett saját írói-közírói én-képét nagyon is tudatosan formálta meg. A vallott eszmék és a vállalt szereplehetőségek közt olyan hagyományok folytatója, amelyek élet és irodalom receptív konstellációiban egyként értékelik a művészi és emberi törekvéseket. Ezek értelmében, az alábbiakban vizsgálat tárgyát képezik elsődlegesen a kritikák és recenziók konklúzióit is hasznosító, összefoglaló monografikus művek, az irodalomtörténetekben elfoglalt hely, a folyóiratbeli tematikus vagy ünnepi különszámok, az antológiák- vagy a tankönyvbeli szereplés, a lexikonbeli szócikkek, illetve a színházi és filmbemutatók. Hasonlóan kiemelt jelentősége van az egyéb társadalmi eseményeknek, díjátadásoknak, ünnepi vagy gyászbeszédeknek is, akárcsak a híradásoknak vagy a tévészerepléseknek, melyek alapos összehasonlító vizsgálatát jelen értekezés keretei már nem, vagy csak részlegesen teszik lehetővé. Mindezek origójában természetesen, elengedhetetlen szerepük van maguknak az életművet keretbe foglaló, értekező és (ön)értelmező Sütő-írásoknak, a visszaemlékezéseknek és a riportoknak is.

Közelítések

Sütő írói munkásságának valós jelentőséget és rangot a hetvenes évtized során született művei adnak, (leginkább a drámatrilógiája, illetve részben az ezt időben megelőző

naplóregénye, de egy kevésbé szigorú megítélésben már egy-két esszéje s a 'naplójegyzetek' egyféle folytatásának is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* is ide sorolható) az összes többi alkotása meglehetősen elmarad színvonalát tekintve mindezektől. Sikerüket, népszerűségüket, azaz korabeli hatásukat és akár történelmi jelentőségüket tekintve viszont, mindez már egyáltalán nem állítható ilyen egyértelmű bizonyossággal.

Amikor 1986-ban megjelenhetett az első, az addigi életművet összefoglaló monográfia,[285] a sütői pályakép a hetvenes évek sikersorozata után mindenképp érettnek látszott az életműhöz különböző irányokból közelítő kritikai megmérettetésekre. A korábbi kritikai fogadtatás részeredményeit összegzően bemutató, azokat hasznosító kötet szervezőelveit, illetve magát a monográfiától joggal elvárható elemző tárgyilagosságot is, hatásában kétségkívül felülírni látszott viszont az a kortörténeti, ideológiapolitikai sajátos helyzet, mely már a könyv megjelenése előtt Sütő magyarországi ismertségét és elismertségét meghatározta. Az 1984-ben lezárult kézirat ugyan még nem tárgyalhatta a nyolcvanas évek újabb drámatermését, az alanyához való érzelmi kötődés és hódolat viszont jól jellemezte azt a közhangulatot, amelyben a magyarországi közvélemény 1986-ban a frissen bemutatott *Advent a Hargitán* ovációs Nemzeti Színházbeli sikerei[286]kapcsán is, művet és szerzőjét egyaránt fergeteges elismerésben részesített. A korabeli politikai helyzet meghatározottságai, melyek a darab színrevitelét övezték, annak ideológiai kiszolgáltatottságát (sőt külpolitikai problematikusságát is) éppúgy jellemezhetik, mint a hasonlóan ideológiai előértelmezettségéből adódó sikerét. A marosvásárhelyi íróval ekkorra könyvtárnyi írás foglalkozott, melyekben irodalomtörténészek, kritikusok, publicisták vagy színházi emberek egyként az egyetemes magyar irodalom legjobbjai közt említették az életművet. A közmegegyezés ilyenforma meghatározottságai Magyarországon egyfelől a hetvenes évek minőségi drámatermését és érett epikus darabjainak konzekvenciáit hasznosították, (melyek mintegy igazolni látszottak az igazi kiugrást és népszerűséget jelentő, az év sikerregényének számító 1970-es naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér* folyamatos sikerét), másfelől komplex társadalmi és politikatörténeti jelleggel bírtak.

Bár a nyolcvanas évek művei már mindenképpen egyfajta visszalépésnek tekinthetők a drámaírói életműben, ekkortól már elfogadott ténynek számít a „világirodalmi formátumú élő klasszikus" megjelölés s az is, hogy az életmű, mely „egy közösség létét megörökítő egység", önmaga történelmi pillanatot hordoz, s megítélésének drámai alternatívája így „a léte vagy a nemléte".[287] Sütő közírói tevékenysége, maga az a feladat-elvű írásmód, amelyik

[285] **Görömbei** András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.
[286] Az ősbemutató 1986, január 2.-án volt.
[287] Vö. **Szerdahelyi** István, *A feldobott pénzdarab pillanatában*, in Kritika, 1987/6, 18-19.

által képviseleti írói magatartásmintája megfelelt a korban ki nem mondható, ám kétségkívül létező igénynek, s mely a hatalmi rezsim kultúrpolitikájával szemben (egyetemes?) népben-nemzetben gondolkodott, az irodalomnak kitüntetett társadalmi szerepeket szánt. Az érzelmi kötöttségek mentén, az elismerésen túllépő, olykor ömlengő siker kapcsán nem véletlenül vethette fel az említett első monográfia (gyakorlatilag egyetlen komolyabb) bírálatának szerzője a kérdést, hogy „akkor is így volna ez, ha az író történetesen Magyarországon élne, és minden leírt sora mögött nem éreznénk egy jogfosztott kisebbség harcát a megmaradásért?”.[288] A kérdés a korban sokaknak talán megválaszolhatatlannak, netán feleslegesnek is tűnt, de bizonyára nem volt értelmetlennek mondható. Hogy válasz mégsem érkezett rá, az jól mutatja politikai súlyának egyértelműségét, sőt elsőrendűségét is az értelmezői stratégiák kialakításának folyamatában.[289]

Társadalmi szolgálat

Mielőtt továbblépnénk, érdemes emlékeztetni, hogy az irodalom említett társadalmi szerepkörében[290] a hivatalos irodalompolitika művészetideológiája mellett a hatvanas évektől a kisebbségi lét adta meghatározottságok, s időben előrehaladva a nacionalista politika erősödő sanyargatásai szolgáltak megkerülhetetlennek látszó értelmezési keretül a kor romániai magyar irodalmára vonatkozó fejtegetések számára. Az Erdélyben születő irodalom

[288] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A megmaradás esztétikája. Görömbei András monográfiája Sütő Andrásról*, in Sz. L., *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996. 141. (eredeti közlés Alföld, 1986/12.)

[289] Filep Tamás Gusztáv egy 1990-es írásában nem véletlenül jegyezte meg Sütő megítélésével kapcsolatosan, hogy míg Erdélyben műveinek értékéről, s személes erkölcsiségével kapcsolatosan mindig is megoszlottak a vélemények, magyarországi perspektívából látszólag egységes („nemzeti hősi”) a kép. „Ez azonban csak látszat: az ellentábor hallgat. Néhány irodalomtörténészünk, közéleti emberünk Sütő életművét faltörő kosként használta a magyarországi közvélemény bevételéhez, a határon túli magyarság és magyar irodalmi élet létének tudatosításához. A romániai magyar irodalom diadalútja azonban elmaradt, mindössze néhány kimagasló egyénisége vált szimbólummá, nem feltétlen eredeti szándékának megfelelően.” Vö **Filep**, *A szobrok tanulsága*, in Könyvvilág, 1990/6, 11.

[290] Erdélyben a (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás az önvédelmi, vagy sérelmi politika lehetetlenségeiben nem egyszer a befelé-fordulással, a sajátosságok tematizálásával és felmagasztalása által vélte megtalálni elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom a hivatalos szocreál ideológiák mögött a kisebbség életéhez, életformáihoz, óvatosabban hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, s ezeknek adva nyomatékot folytatta a hivatalosan kötelezővé tett kollektivitáseszményt. Magyarországi kiteljesedő recepciójában, ha csak burkoltan is, de kiegészülve a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényével, a korkritikai és politikai elemeknek immanens-esztétikai értéket tulajdonítva, jobb esetben ötvözve őket a művészi reprezentációval, folytonosságát és célelvűségét tartották meghatározónak. Az érzelmi hatványon túl, amelyet az erdélyiség konnotációi hordoztak, a hetvenes évek magyar irodalmára általánosságokban is jellemző volt egy olyan olvasói beállítódás, amely hajlamos volt szinte kényszeresen sekélyes esztétikai alkotásokat is felértékelni, amennyiben ezek másutt nem tárgyalható kérdésekre irányították a figyelmet. A kritika maga is ilyenkor, egyfajta morális kényszertől vezetve, hasonlóan járt el, amely erdélyi alkotók esetében különösen érzékelhető volt. Nem is csak az említett különállást, de azt a fajta dogmatizmust továbbéltetve, újratermelve, amellyel maga is szembeszállt. Minthogy az olvasók az egyéb módon elmondhatatlan társadalmi problémákat tárgyaló művek igazságfeltáró momentumait értékelték, ezeket a problémákat, illetve magát a problémafelvetést ismételték meg többnyire a kritikák, publicisztikák is, nyomatékosítva a művek kiemelt társadalmi szerepét.

fogadtatásában ez a gyakorta elvárásként érvényesülő attitűd leginkább Sütő András írásművészete által kapott olyan hangsúlyokat, amelyek hetvenes évekbeli iránya és színvonala által állíthatta szerzőjét egyfelől a népi-nemzeti írói hagyományok méltó folytatójának szerepébe, másfelől – leginkább a hetvenes évek legvégétől – avathatta a nemzetiségi kérdéskör és a rendszerellenes írói-közéleti magatartás révén a nemzetietlen magyarországi politikát bírálók megkerülhetetlen hivatkozási pontjává.

A nyolcvanas évtized magyarországi helyzetét tekintve – mint utaltam rá – bár kétségkívül voltak vissza-visszatérő retorziók, betiltások, újbóli „bekeményítések", talán a teljes keleti blokk országaiból a magyar politikai életnek (s nyilván irodalompolitikájának) mutatkoztak csak olyan jelei, melyek lehetővé tették a szélesebb fokú strukturálódást a szépirodalom és az irodalmi élet terén is. Míg Magyarországon az említett ellendiszkurzusok egy folyamatosan enyhülő politikai keretben szerveződhettek meg, Erdélyben a rendszerváltásig terjedő utolsó évek jelentették a cenzúra önkényén túl a politikai abszurditás kiteljesedésének végső időszakát. A korabeli irodalmi irányzatok, művek, szerzők mérlegelése esetében ez azt is jelentette, hogy szükségszerűen irodalmon túli érvrendszerek terhelték a fogadtatást.[291] A különböző irányzatokhoz, ízlésekhez, felfogásokhoz tartozó csoportok elfedése vagy homogenizációja a recepcióban, vagy olykor már az otthoni megjelenések, szűkös publikálási lehetőségek, az „ismertség" alapfeltételei révén is[292], két irányt erősített fel. A magyarországi irodalmi élet érdeklődését az elkötelezett, társadalmi szolgálatot teljesítő írói eszménnyel szemben, s a szélesebb (magyarországi és erdélyi) közönség fokozódó figyelmét a valamiképpen politikai ellendiszkurzusnak számító írások, helyzetjelentések, vagy az addig módszeresen elhallgatott nemzeti összetartozást erősítő olvasatok irányába. Mindkettő hajlamos volt újra csak az elvi azonosságot, ideológiai, ellenideológiai megbízhatóságot, a hűséget jutalmazni, s kevésbé a művészi teljesítményt vagy az esztétikai értékeket mérlegelni. Czine Mihály Sütő naplóregényére vonatkozó sorai – „Nem is regényként, hanem életként olvassák…"[293] – a nyolcvanas évek közepétől az egész erdélyi irodalomszegmensre érvényesnek látszott, legalábbis arra mindenképpen, amelyiket a nagyközönség leginkább erdélyinek tudott.[294] A kollektivista szemléletek újraötvöződő

[291] A különbözést, a szakszerű (?) distingválást a korban amúgy is gyakran egyetlen dolog látszott meghatározni vagy árnyalni: ki, mennyire, s milyen formában állt kapcsolatban vagy állt ellen, függött vagy élvezett viszonylagos szabadságot a politikai hatalom diktálta irodalmi élettől, a megkövetelt világlátástól és az elvárt terminológiától.

[292] Lásd a nyolcvanas évek fiatal írónemzedékének (a beszűkült erdélyi lehetőségei közt is kényszerű) antológiáit.

[293] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és irodalom*, II. Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., Szépirodalmi, 1981.

[294] Az Erdélyből megszólaló írói hangok látszat-homogeneitása a magyarországi fogadtatás széles olvasóközönség felőli olvasatait egyértelműen ekkor jellemzik a leginkább.

kitételei a határon túli életművek magyarországi felértékeléseiben, a szakmai érvrendszerekben is együtt járt a népi nyelvet és hagyományokat tudatosan őrző, ápoló, a társadalmi szolgálatot megmaradásával is végző írókép magasztos ábrázolásával.

A kánon természetrajza

A Sütő-szakirodalom jelentős része, mondhatni arányaiban szinte annak teljessége úgy elegyedett párbeszédbe az értekező-gondolkodó-politizáló, a társadalmi cselekvést kezdetektől felvállaló szerzővel, hogy vitát gyakorlatilag nem folytatott vele (pl. éppen az irodalom társadalmiságának kérdésköréről, annak arányairól és irányairól, amelyeket evidenciaként kezel), igen ritkán élt csak kisebb fenntartásokkal, de akkor is a történelmi-politikai korlátok kényszerítő attitűdjeiként (azaz ugyancsak ideologikus szerep-meghatározások mentén) interpretálva az esetleges hiányosságokat. A voltaképpen világnézeti/ideológiai kérdésfelvetések így maguk is egy ideologikus struktúrán belül váltak a jól bevált hatásmechanizmusok rabjaivá, sőt ezek a külsődleges tényezők végképp megfeledkeztetni látszottak az olykor sajnálatosan csak az irodalmi publicisztika szintjén megrekedt kifejtések szerzőit a primer szövegiség vizsgálandó irodalomesztétikai, poétikai-retorikai alakzatairól. A befogadás-történet legfőbb kritikai vonulata, a *fősodor*, mintegy egységesen igazolja is mindezt. A társadalmi elkötelezettség, a kisebbségi említett szerepkörök evidencia-alakzatai, legalábbis így értett szükségszerűségük megkérdőjelezhetetlensége az egyéb írói életművekkel való összevetésben pedig nem annyira eddig feltáratlan, egyéb irodalmi szövegeket és életműveket (bár azokat is) fed el, mint inkább máig tartóan egyéb művekre kiterjesztve is csak egyfajta olvasatot, szűk értelmezési keretet éltet tovább. (Ilyen mechanizmusokban működik a recepciónak a korabeli alkotásokra vonatkozó, a korábbiakban említett fordítás-analógia szerinti egyértelműsége.)

Sütő tevékenységének s gondolkodásmódjának egyszerre művészi és közírói összefonódásait, vagyis kulturális és társadalmi összetevőinek a képviseletelvben való együttes megragadását különböző nézőpontokból persze lehetséges kanonikus erejű sokrétűségként és egyszólamúságként is értelmezni. Az életmű, melyben az „esztétikai, a helyzettudatosító, a felhívó funkciók szempontjai szételemezhetetlenül keverednek”[295], fogadtatása révén leginkább egy fordított arányvonalat mutat. Ebben a politikai-ideológiai meghatározottságok megkerülhetetlensége révén az életművet tárgyaló értekező-prózai írások vagy kisebb publicisztikák legtöbbje a figyelemfelhívó, informáló kódoktól, a helyzettudatosításon keresztül jut csak el, ha eljut egyáltalán, az esztétikai érvelésig. A

[295] Vö. **Bertha** Zoltán, *i.m.,* 13.

szételemezhetetlenség ugyanakkor leginkább a korszakot, és benne magát a kritikust, irodalmárt is minősíti. Az életrajzírás műfaji jogosultságát, vagy a művelődéstörténeti kitekintések szükségszerűségét a korban tagadni aligha lehet, az irodalomtörténet helyébe állítani őket viszont alighanem hiba lenne. Ráadásul, mint Szegedy-Maszák Mihály is rámutatott, „a lángelme tisztelete könnyen magában rejtheti a kísértést, hogy a szövegeket az önéletrajz töredékeivé alakítsuk".[296] Sütő írói tevékenységének megítélése márpedig elválaszthatatlannak tűnt az életmű méltatói és gondozói számára mind az életrajzi, mind a történelmi-ideológiai megközelítésektől. Ezeknek tematikus nyomait, az értelemadás fogódzóit, mint látni fogjuk, nem egy esetben maga a szerző határozta meg az önéletírás különböző műfajiságú és mélységű retrospektív alakzataiban.

Kanonikus kritika?

Mint Lauter kapcsán hivatkoztam rá, a kritikaírás különbözőségeit nem célszerű csak egy elvi, formális versus kanonikus ellentétpárban megragadni, mert aligha képzelhető el (a megfelelő intézményi keretfeltételek mellett) más, mint nem-kanonikus kritikai minősítés.[297] Irányát tekintve azonban, módszertanában és minőségében, – a kánont csupán éltetni, meghatározni kívánó, illetve azzal nem törődő, esetleg ellene ható írásmódbeli leegyszerűsítéseken túllépve – érdemes megemlíteni egy másfajta jellemzőt is. Míg az egyik a megértés mellett ítéletet is kínál, valamiféle eleve lehetetlen objektivitásra-törekvést kísérel meg, amely aztán (szándéka szerint elvakultság és rosszindulat nélkül) együtt élhet a művel, addig a másik, a hagyományosabb leginkább alárendeli magát annak, s mindezt úgy, hogy egyúttal önmagát is érvényesíti. Az elemzett életművet körülölelő írások jelentős része az egyes műveket úgy tárgyalja, hogy vele együtt kívánja vívni annak küzdelmét, egyfelől a társadalmi szolgálatban, másfelől a feledés, az elmerülés ellen. Csak így van ugyanis esélye, elválaszthatatlanul a műhöz tapadva túlélni némelyest az idők múlását, feltűnni az újabb olvasatok hivatkozásaiban. S ez nem is kevés. A művel szemben táplált alázat fűti, a megértés akarása hatja át, s ezáltal mintegy vigasztalást is nyer. A vallott közös cél ugyanezért méginkább fogékonnyá s alázatossá teszi a szerzői kommentárokkal, megnyilatkozásokkal, értelmezésekkel szemben, melyeket kinyilatkoztatásoknak tekint. Nem

[296] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Kulcsszavak az irodalomtörténet-írásban*, in Literatura 2003/3, 236.

[297] A kánonelméleti működéselveket tárgyalva a kanonikus kritika terminusa, ellentétben az eredetileg használt „öntudatos" és lebontó értelmével, nézeteim szerint itt azért bizonyul használhatónak, mert egyrészt, mint kitértem rá, minden autoriter álláspontból megszólaló kritika (az ellendiszkurzus is) valahol eleve a bővítendő kánont éltetheti tovább, másrészt pedig, mert az elemzett recepcióban alig találni valódi ellenvéleményt netán komolyabb kritikát, tehát mást, mint csupán „formális" megnyilatkozásokat. Az alábbiakban a tárgyalt kritikai diszkurzusnak a vallott világnézeti, irodalomszemléletbeli azonosságait tükröző írásokat az életművel kapcsolatban formális-kanonikus szövegekként jellemzem.

annyira távolságot kíván működtetni közte s a mű adta lehetőségek közt, mint inkább azonnal megszűntetve azokat, a mű bensőséges, személyes világába tartozónak óhajtja tudni magát.

A kánont őrző formális kritika az életművön belül ráadásul nem különbözteti meg világosan a szépirodalmat és az írás egyéb, leíró vagy fejtegető válfajait. A másodlagosnak tételezett irodalmi megnyilatkozások közt kiemelt szerep jut a szerzői visszaemlékezéseknek és önértelmezéseknek, melyekben éppúgy meghatározó szerepet kap az aktív szándék és a tudatos elme, s melyben Frye értelmében „a fő gond az, hogy a szerző 'mondjon' valamit". (A Sütő-kommentárok meglehetősen elfeledkeznek Frye azon érveléséről, amely szerint még a „nagy művek", a feltételezett „önértékű alkotások" esetében sem fogadható el a szerzőnek tulajdonítható bárminemű kritikusi képesség vagy jogkör).[298] Persze a korabeli elvárásoktól vagy az ízléstörténettől független kritika (még ha Frye ebbéli bizonyosságát, s ennek a létére utaló magabiztos sorait igencsak esetlegesnek is tekintjük), a maga szisztematikusságra törekvésében is éppoly utópisztikusnak mutatkozhat, mint az, amelyik alázattól fűtött. Legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az a kritika, amely csak olyan fogalomrendszerrel próbálja interpretálni a műveket, amelyik megtartja még az azonos szemléletek kohézióját, az valóban magában hordozza annak veszélyét, hogy az odaadóan alázatos kritikust, s nem feltétlenül az érintett művet tekintsék majd provinciálisnak.

Érték és értékelés

Az életművel foglalkozó, azt bemutató, feltáró, ismertető, elemző írások jelentős többsége mindenesetre a formális-kanonikus kritika csoportjaként határozható meg. Ezek közül is számtalan olyan írás létezik, amelyik az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban többnyire az elemzések helyett egyfajta közvetlen beiktatást választ. A kiemelt jelleg, az írói-cikkírói azonos szemléletek persze nem jelentenek szükségszerűen kanonikus rangot és minőséget minden publicisztikai szintű megnyilatkozásban. A fogadtatás textuális megnyilvánulásai közt mindenesetre (a napilapoktól a kritikai szakfolyóiratokig egyaránt) lehengerlő többségben vannak a hódolati gesztusok s az olyan írások, amelyek az írói nagyság előtt hajtva főt, az életmű teljességének jelentőségét, szerepét emelik ki. Lényegesen kevesebben azok, amelyek az írót a maga értékén kezelve, inkább a műveivel vitatkozva kíséreltek meg egyfajta műelemzést nyújtani. Ennek tudható az is, hogy a sütői naplójegyzetek, helyzettudatosító írások vagy újabb úti tűnődések gyakorta éppolyan

[298] Mint írta, Dante kommentárt írt ugyan a *Paradiso* első énekéhez, mégsem rendelkezik semmilyen különleges autoritással. „Amikor Ibsen kijelenti, hogy a *Császár és Galilei* a legnagyobb drámája, s hogy a *Peer Gynt* bizonyos epizódjai nem allegorikusak, csak azt válaszolhatjuk, hogy Ibsen nem tartozik Ibsen értő kritikusai közé." Vö. **Frye**, Northrop *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999, 11.

elismerésben részesülnek, mint a folyamatosan újra-kiadott legsikerültebb drámai vagy epikai alkotások. De még a monográfiákban is szembetűnő az egyensúlyzavar, amely már a pályakezdő egy-két sikerültebb novellát is ugyanolyan hévvel és dicséretekkel kívánja tárgyalni, mint a később remekműként bemutatott komolyabb darabokat. Holott nemcsak a monográfiák, de a kritikák és recenziók többsége is egyfajta fejlődésrajzot ad. Az életmű nagyjából három egységre tagolva jeleníthető meg, melyben az első határkövet a fogadtatás szempontjából egyértelműen az 1970-es év jelzi, a következőt viszont már sokkal problematikusabb megállapítani, minthogy egyrészt valahol a nyolcvanas és kilencvenes évek mezsgyéjén, másrészt egy hosszúra nyúlt hetvenes évtized körül lehetne a határt képletesen megvonni. Az értékelések során az előző a sikerorientált szerzőségét, a második inkább a művek minőségbeli mutatóit követi. Az ugyanis könnyen belátható, hogy a legsikerültebb, s számszerűen is a legtöbb művet adó hetvenes évtized méltán ünnepelt műveivel vagy szerzőjével a recepcióban semmivel sem foglalkozik több elemző, összegző, értékelő írás, mint a nyolcvanas évtizedbeli, minőségi visszalépést jelentő alkotásokkal. Ekkor (részben az újrakiadások, s részben az áttevődő magyarországi könyvkiadás révén is)[299] a recepció már erősen ideológiai áthallásoktól tarkított, s a kor változásaira jellemző, hogy 1989-re, szintén magyarországi kiadásban, megindulhat az életműsorozat is. A képletes fejlődésrajz persze, mely tudatosan mellőzi a korai ötvenes-hatvanas éveket, a hetvenes évek epikus és drámai művei által ezeknek próza- és drámaíróját helyezi az irodalmi rang (szakmailag is egyetértő) horizontjába, a sikeresség és a szélesebb közönségbeli divat, majd az azon túllépő kultusz helyét viszont leginkább csak a nyolcvanas évek második fele jelöli majd ki.

A kezdetek

A hetvenes éveket megelőző írások többnyire másodlagosnak tekinthetők az életműben, némelyikük nem több írói ujjgyakorlatnál. Bizonyos fokig már feltűnik bennük a nagyobb lélegzetű (ám továbbra is rövidprózai jegyeket hasznosító) összegző műre mutató igény, illetve a mélyebb gondolati tartalmat majd a drámaformában megtaláló művész alkotói világképének kikristályosodása is, nagytöbbségük azonban folyamatosan visszatérő konstrukciókat mozgat. Faluábrázoló sematizmusaik, sztálinista világképük és realizmusigényük vagy a népi színpadi játékok gyönge utóérzéseit előhívó ábrázolásmódok és karakterformák a sikerültebb rövidprózai írásokat is elfedik. A pártos szemlélet

[299] A korábbi közös kiadások után 1984-től már csak Magyarországi kiadónál jelenhetnek meg könyvei.

mindenesetre két Állami-díjban és felfelé ívelő karrierben, folyóirat-szerkesztéseben és különböző közéleti tisztségek révén is elismerésben részesül.

A korai művek magyarországi fogadtatását illetően az általános elzártság ellenére Sütő esetében elmondható, hogy ezekről a magyarországi irodalmi lapok mellett a nagyobb országos napilapok is közöltek ismertetőket. A hetvenes évtized kiugró sikerét megelőző tizenkét könyv fogadtatása – színvonalukat tekintve érthető módon – arányaiban és hangsúlyaiban messze elmarad a későbbi sikerek ovációjától, de a többi erdélyi szerzőhöz képest Magyarországon így is jelentősnek mondható. A *Mezítlábas menyasszony*ról, (1950) már tudósít az Irodalmi Almanach, az *Emberek indulnak*ról (1953) az Újhold mellett a Magyar Nemzet is, az *Egy pakli dohány* (1954) erdélyi sikeréről pedig az Alföld és az Irodalmi Újság mellett már a Népszava is ír. 1955-ben, amikor novelláiról az Alföld (Székelyhidi Ágoston révén) tudósít, szerzőjét az Irodalmi Újságban Hegedűs Géza is már „komoly ígéretnek" mondja. Hasonlóan 1956 után, a fiatal szerkesztőről, az ifjú tehetségről, az agitátor-íróról együttesen írnak szakfolyóiratok és napilapok. A *Félrejáró Salamon*ról (1956) vagy a *Tártkarú világ*ról (1959) a korban meglepően sok recenzió születik (Élet és Irodalom, Kortárs, Népszabadság stb.) A hatvanas évek szerzői elhalkulásában aztán gyakorlatilag egyetlen számottevő mű – a *Pompás Gedeon* – lát napvilágot (amelyet viszont már Harag György viszi színre Marosvásárhelyt), így itt érthető a recepciós »hézag«.[300] Fontos szempont a fogadtatás és a terjesztés korabeli viszonyaira tekintve, hogy Sütő művei legtöbb esetben Magyarországon is megjelenhetnek (például a *Félrejáró Salamon* (1956) Marosvásárhely után már Budapesten is kiadásra kerül), később pedig, a hetvenes évtizedtől a Kriterion rendszerint közös, román-magyar kiadásban jelenteti meg műveit.

Az életmű méltatói és későbbi gondozói, a kivételes helynek, valamint a »leg«-eknek legitimálói csak a hetvenes évek szerzői világképlátásának változásától eredeztetik a közszemlére szánt Sütő-kánont. Pedig Sütő sikerei (írói és közéleti egyaránt) korai műveinek törékeny színvonala ellenére is, erdélyi, romániai viszonylatokban a hetvenes éveket megelőzően is megkérdőjelezhetetleneknek számítottak. Az egyéni karrier, a különböző díjak, elismerések, megfilmesítések, címek, mindezt alaposan tükrözik. A fiatal író alig két esztendei újságírói gyakorlattal a tarsolyában már a Magyar Népi Szövetség ifjúsági sajtófelelőse, 1949-ben, huszonkét évesen pedig már a *Falvak Népe* főszerkesztője lesz. 1950-ben és 1953-ban is Állami-díjat nyer.[301] 1954-től az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettesévé,

[300] Részben emiatt is számít minőségi meglepetésnek az 1970-es, az *Év könyve* címet rögtön elnyerő, s később számos magyarországi kiadást megélő naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér*.
[301] Második alkalommal külön engedéllyel, hiszen a korabeli törvények szerint valaki csak egyszer nyerhette el a komoly pénzösszeggel járó díjat.

majd 1958-tól az akkor induló, nevét egy évvel később *Új Élet*re változtató *Művészet* című folyóirat főszerkesztőjévé nevezik ki,[302] (amely tisztségében 1989-ig megmarad!) de neve szerepel egy ideig a Kolozsváron megjelenő *Utunk* impresszumában is.[303] A hatvanas években több alkotását is megfilmesítik, így a *Zászlós Demeter ajándék élete*, a *Félrejáró Salamon*, vagy a *Kastélylakók* című írásaiból is film készül. (A korban Sütő „az egyetlen romániai magyar író, aki »bedolgozó« a filmszakmában.")[304] Mindehhez egyértelműen hozzájárulnak írói-szerkesztői munkája mellett többrétegű társadalmi-politikai szerepvállalásai is, melyek szintén ezidőtájt teljesednek ki. Különböző állami, tartományi, megyei bizottságok vezetőségi tagsága mellett Sütő 1965-től a román parlamentnek is tagja, Nagy Nemzetgyűlési képviselőként különböző választási körzeteket képvisel. 1968-tól a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Bürójának tagja, 1969-től pedig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Póttagja lesz. Ugyanebben az évben a Román Írószövetség alelnöki tisztét is felajánlják számára.[305]

A közéletiség mellett az 1970-ig terjedő időszak irodalmi szereplése is minden téren figyelemreméltó. Az eddig az időhatárig megjelent kiadványokat a Kántor–Lángféle irodalomtörténet bibliográfusa, Réthy Andor összegezte.[306] Sütő Andrásnál a lista 48 címet sorol föl, mely szerint huszonegy év alatt a szerző negyvennyolc kiadványból tizenkilenc magyar, huszonegy román, négy német, illetve négy valamilyen szláv nyelven jelent meg. Nem véletlen tehát, hogy az említett irodalomtörténet végkövetkeztetése is így hangzik: „jellegzetesen szocialista író-karrier"![307]

A kiugrás: a naplóregény

A hatvanas években Sütő leginkább csak a publicisztikában volt jelen. Szocialista népszínműveit, sematikus írásait követő elhallgatása egyrészt politikai szerepvállalásának terheiből, másrészt írói útkereséséből adódik. 1970-től aztán az esszé- és drámaíró Sütő évei következnek. Szerzőjük különben ódzkodik a nagyobb epikai formáktól. Naplóregénye kiforratlan részletei hosszú kihagyásokkal, majdnem egy évtizeden keresztül láttak

[302] A folyóiratot az említett politikai kontextusban az RMP kultúrpolitikai szervei alapították és pénzelték.
[303] 1958 április–1962 március között, bár nem vett részt tevőlegesen a lap szerkesztésében.
[304] Vö. Huszár Sándor 1969-es interjúját, (*Istenek és falovacskák*) in **Huszár** Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003; illetve **Sütő** András, *Istenek és Falovacskák. Esszék és újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
[305] Már 1962-től vezetőségi tag, 1969-ben még Méliusz Józsefet ajánlja maga helyett, ám 1972-től már elvállalja az alelnöki tisztséget, melyet aztán 1982-ig gyakorol.
[306] Vö. **Kántor** Lajos – **Láng** Gusztáv, *i.m.,* 434–436.
[307] „Sütő András jellegzetes szocialista író-karriert mondhat a magáénak: emberi-művészi pályájának alakulása pontosan, szakaszról-szakaszra jelzi a felszabadulás utáni huszonöt év történelmét. (...) [1945-ben a] Világosságnak lesz szerkesztője. Innen töretlenül ível fel irodalompolitikai-politikai pályája." Vö. Uo., 195.

napvilágot az Igaz Szó hasábjain, s az író Sütő Andrást már-már elfeledték, leírták, mire a regényforma elkészült. A sikert tehát a meglepetés is éltette. Az igazi kiugrást, s egyben magyarországi szélesebb körű felfedezést egyértelműen a Kriterion első könyveként napvilágot látó, műfajtalannak is nevezett[308] *Anyám könnyű álmot ígér* sikere hozta meg számára.[309] Ennek másik oldalágát az a műfaji, stiláris, és általában minőségi hangnemváltás jellemezte, amely a mondanivaló nagykorúsodásával maga mögött tudta a korábbi sematikus faluábrázolásokat, vagy a felületes jellemrajzokat, anekdotikus túlterheltséget, ami a korábbi műveknek sajátja. Meglepően új hang jelentkezett.[310] Szükség volt ehhez arra a politikai légkörre is, amelyre részben már utaltam, amely a hatvanas évek végére Közép-Kelet-Európában kialakulhatott, s amelyre irodalompolitikai szempontok miatt még visszatérek az alábbiakban. A „képes beszéd esztétikumon túli rejtjelei" nagyrészt már ekkortól jellemzik az életművet, illetve annak fogadtatását. A mű történelmi súlya (az első igazi elismerést és közönségsikert szerző könyv az addig méltatlanul elfeledett, elhallgatott, vagy külön irodalmakként kezelt határon túli magyar irodalmak közül), kétségtelen szerepe így az említett magyarországi kanonikus diszkurzusok erdélyi irodalmi orientációja következtében sem feltétlenül csak művészi értékeiben keresendő. Fogadtatása ugyanis felerősített egy olyan tendenciát, amelyben az esztétikai megformáltság mellett a bemutatott konkrét tények drámaisága, a tematika újdonsága, sajátossága, vagy éppen a virágnyelven kimondható perlokúciós mozzanatok hallgatólagos olvasói összekacsintása is elsődlegessé vált. (Az életmű vonatkozásában persze a drámák jelentik majd mindennek a kiteljesítését, de az erdélyi irodalom minőségeiben is talán a legmeghatározóbb jelenség, amely a határon túli magyar irodalmak fogadtatását formálja, ekkortól a sajátosságuk és sajátos szerepkörük hangsúlyozása lesz.) A hatásában elsöprő siker, melyet a teljes hetvenes évtized nyomatékosít, a lappangó kánoniság összetettségének is köszönhető. (A megjelenés egybeesett a transzszilván hagyományok előkeresésének, és a magyarországi irodalmi tájékozódás kiszélesedésének időszakával.)[311]

A kiemelt, s leginkább közszemlére szánt alkotói periódus nyitánya, (a naplóregény, s a vele egy évben megjelenő *Rigó és apostol* által) már rendkívüli gazdag releváns

[308] Vö. **Ilia** Mihály, *Sütő András, Anyám könnyű álmot ígér*, in Kortárs, 1970/9, 1492-1493.
[309] A könyv első kiadását még számos egyéb követte, igen tekintélyes példányszámokkal. Megjelent németül, lengyelül, bolgárul és természetesen románul. Magyarországon a kilencvenes években is kiadták.
[310] „Leírjam-e, hogy *meglepetés* ez a könyv? Hogy Sütő András korábbi elbeszéléseinek olykor Móra Ferenc-i érzelmessége és kedélyessége, máskor góbéskodó nyele, megint máskor egyszerűsítő, sőt torz társadalomszemlélete után annak érzem?" (kiemelés az eredetiben, BL.) Vö. **Réz** Pál, *Beváltott ígéret*, in UŐ, *Kulcsok és kérdőjelek*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 373.
[311] 1968 után Erdélyben ismét megjelenhetnek nyomtatásban a helikoni szerzők, Magyarországon a hatvanas évek hiánypótlásait követően pedig vita is folyik a transzszilvanizmusról.

utalásokban a koherens alkotói világkép felvázolása szempontjából.[312] Sütő „műfajt keresve talált rá az egyetlen, mondanivalójához megfelelő műfajra"[313], amint sikeres kompozíciójában számtalan stiláris ötvöződésben, s a töredékességet elkerülve tudott koherens szerkezetet létrehozni. A kritika leginkább ezt az epikus részletekből összeálló társadalomképet, annak teljességét emelte ki legfőbb erényként s alig elemezte azt a líraiságot, azt a keretet, amely az epikus részleteket összekötő szerepén túl, műfajt meghatározó, formateremtő elvvé vált.[314] „Az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemlélőből fokozatosan lírai alannyá tűnik át: az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek."[315] A szociográfiával kapcsolatban Szabó Zoltán sem véletlenül állította, hogy az *autobiographie romancée* erdélyi műfajában Sütő a „környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van".[316] A látszólag egyszerű kerettörténet, az epikus részletekben felidézett gyermekkori élmények, az emlékek távlatában szembesítik narrátorukat egyrészt a hagyományosan konzervatív, adottságait a történelmi változásokban is megőrizni vágyó paraszti világgal és értékrenddel, másrészt a líraiságot kiteljesítve, a szubjektum egyéni, egykoron meghozott saját döntése, távozása által, az ebből való akaratlan kiszakadásával.[317]

A regényt-záró, összegző funkciójú akvárium hasonlat erkölcsi értékszimbólumként való meghatározása,[318] paradox szerkezetében az értékvesztés és értéktelítődés diszharmóniájára épülve ideológiai értékjelképnek magát a létszimbólumot határozza meg, amelytől lehetetlen megfosztania önmagát.[319] Ez a paradox szerkezetű ideológiai értékrendszer az életmű hetvenes-évekbeli prózai alkotásaiban fontos változást jelent, s az írói világkép alakulásában talán a legnagyobb elmozdulásnak feleltethető meg. Jellemző ugyanakkor az elemzett fogadtatásra, (az irodalompolitika hivatalos szűrőjén túl, amely

[312] Ez utóbbinak leginkább önértelmező, világkép-felvázoló úti tűnődései által is. Vö. **Sütő** András, *Rigó és apostol,* Bukarest, Kriterion, 1970.
[313] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3, ill. **Szakolczay** Lajos, *i.m.* 142.
[314] A szociografikus naplóregényt a Tamási prózájából ellesett, leginkább személyes lírai hangvétel uralja. Benne az epikus perspektívák bősége lírai sugallatokkal, mégis tényirodalomra jellemző dokumentáris ábrázolásmóddal a legkülönfélébb nézőpontok sikeres szintézisét nyújtja.
[315] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 18.
[316] Vö. **Szabó** Zoltán, *„Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk",* in Új Látóhatár, 1975/2, 173-177.
[317] Az apró jelzések, melyek nincsenek tételesen kimondva, csak párhuzamosan futnak végig a leíró, tárgyilagos részletek mögött, alig hangsúlyozódtak az értékelésekben, vagy ha mégis, azok leginkább csak az adottságőrzés és az újítás, a választás és változtatás törvényszerű társadalmi konfliktusainak dialektikájában értelmeződtek. A kötetet záró metaforalánc igen sokrétű képe sem teljesedhetne ki a bensőséges kötődésnek (szülő-gyermek; hazavárás-hazavágyódás) a szemléleti különbségeken átívelő, az értékrendeken túlmutató hatása nélkül.
[318] Vö. **Lázok** *i.m.* 19, illetve részben **Bertha**, *i.m.,* 127.
[319] „(…) miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete." Vö. **Sütő** András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Bukarest, Kriterion, 1970, 245.

valamiféle népi-paraszti létformának a realista ábrázolásmódjában valóságot és regionalizmust tételezett) hogy a nemzetiségi, kisebbségontológiai vizsgálatokra erőltetett szempontok nem az értéket, de már az értékképzés lehetőségét is, a méltánytalan korlátok közt a puszta létezést is eszménnyé nemesítik. A kisebbségi lét bizonyos tartalmait feltáró könyv értékelésében ezért válik igencsak vitathatóvá, hogy a múlt felé forduló adottságőrzés a kisebbségi magyarság megmaradásnak többnyire kizárólagos biztosítékaként értelmeződik.[320]

Az életművet értékelő kritikák minősítései egyébként már itt sem pusztán (főleg az időben később keletkezettek!) a műnemnek, a műfajnak szóltak. Az összevetésekben legalább annyira a szerző is megmérettetik, mint műve, így természetszerű, hogy az összehasonlítás egyben minőségi értékviszonyokat is feltételez. Így kerülhet a naplóregény Illyés szociográfiájával (*Puszták népe*) egy rangba, vagy Tamási *Szülőföldem*-je közelébe. Az életmű egyes darabjainak megméretését (a hasonló irodalmi hagyományt képviselő elődök műveihez való viszonyítással, összefüggéseik kimutatásával) vállaló, azonos irodalomeszményt valló kritikusok dicsérete legtöbb esetben nem is a formának, az eljárásnak, vagy a mű egyéb adottságainak, mint inkább szerzőik elvi rokonságának, eszmei megfeleltetéseiknek szólt. Ezek mellett Sütő lírai nyelvezete, műveinek esztétikai értéke gyakran háttérbe szorult az egyes művek születésének körülményeihez, az író referenciáihoz, sorsához, megpróbáltatásaihoz képest. „Többünket az író világa iránti áhítat vezérelt, hiszen Sütő széptana, a megmaradás esztétikája mindennél fontosabb volt. Ezt kellett elfogadtatnunk, nemegyszer a közönyt és a különféle indulatokból táplált akadékoskodásokat is legyőzve, hogy később rátérhessünk az árnyaltabb, már nem csupán a politikumot szem előtt tartó elemzésekre."[321]

Nagy idők: a drámatrilógia

Az epikus hangnem líraizálódásával a hetvenes évek során a szépirodalmi Sütő írások sűrűbbé, töményebbé váltak, a jelentéktelen életképek, karcolatok helyét esszéisztikus magánmonológok töltik ki, de ezekben még arányosan, s nem túlburjánzóan jelenik meg a szerzői hang. Az elkomoruló valóság aztán a hetvenes évek útirajzaitól az esszékig lírai nyelvezettel, de karakteres dramaturgiájú tömörséggel léptet elő montázsszerű képfolyamokat. A sikerültebbek túllépnek pusztán a didakszis vagy a történelmi keretek képes-beszéd jellegén, s részben az önértelmezés filozófiai, léttörténeti vizsgálódásai által

[320] Vö. Lázok János észrevételeit Bertha Zoltán monográfiájának bizonyos passzusaival kapcsolatban. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[321] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.

kínálnak teret a többirányú, minőségi kibontásra. Ez jellemzi mindmáig az életmű csúcsát jelentő drámatrilógia[322] darabjait is. A példázatok tömény jellege ugyan sajátja még a nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*nek is, de a drámaszerkezet itt már egyértelműen elütni látszik a trilógia darabjaitól, s az ekkortól születő egyéb színpadi művek már korántsem ugyanazt a színvonalat képviselik (Szakolczay nem véletlenül csupán „drámakísérletnek" mondja 1986-ban az *Advent*et).[323] A trilógiát elemző Lázok János dicséri ugyan a nyolcvanas éveket nyitó darabot, de egyértelműen elutasítja a drámatetralógiát feltételező korábbi értelmezéseket, amelyek a négy színpadi művet szerves egészként kísérelték meg láttatni.[324]

Akárcsak a naplóregény, a hetvenes évek drámai sikerei is magukban hordják az adottság őrzésének, illetve megújításának konfliktusát, a tárgyválasztás és a történelmi-mitológiai keretek azonban nem egyszerűen a közölhetőség érekében vállalt alkotói kompromisszum szférájába tartoznak. A történelmi drámahelyzetekben Sütő már az alternatívák dialógusba oldására keresett tematikát. Bretter György az életműnek a csúcsát jelentő drámák megszületését követően mintegy összegzően írhatta, hogy ezek a történelmi dilemmák megoldásának módját az alternatívák sorsának szimbólumává növelhették. „Miképp lesz a mozgalomból intézmény és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását, (…) archeológusként választotta ki azt a helyet, ahol a legvalószínűbb volt, hogy éppen azt találja meg, amire szüksége volt. Tudatosságának bizonyítéka ez."[325] A kétpólusú szereplőstruktúra, valamint a cselekményváz, mely az első három drámát trilógiává avatja mindenütt két értékrendben mutatkozik meg. A két magatartásforma látszólag kizárja egymást, de a megjelenített értéktartalmak egymásrautaltságát, végső soron egységét, közös eredetét nem fedi el. A szoros baráti viszony, vagy a testvérség metaforája fokozza a főszereplő-párosok különböző pólusainak, értéktartalmainak a drámai válságát, amint az adottságokat megőrző karaktertípus fokozatosan sajátítja ki az értékek birtoklását az adottságokhoz tagadólag, lázadóan közelítő magatartáselv képviselőjével szemben.[326]

---

[322] *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (1974); *Csillag a máglyán* (1975); *Káin és Ábel* (1977).
[323] Vö. **Szakolczay** *i.m.,* 143.
[324] Leginkább szerzőjük nyolcvanas évekbeli nyilatkozatai alapján, mely hasonló elgondolásoknak adott hangot. Ezek értelmében a hatalom-kép következetes tematikus szólamai, s nem a dramaturgiai szerkezet került a feltételezett tetralógiai összefüggések kiindulópontjába.
[325] Lásd **Bretter**, *i.m.;* ill. UŐ, *Itt és mást*, Bukarest, 1979, 478-479.
[326] „Kolhaas a törvény Szentségét hiszi és fogadtatja el családi boldogsága egyetlen biztos útjaként a Münzerre hivatkozó Nagelschmidt-tel szemben; a hitújító Kálvin hatalomra kerülve már nem ismeri el és nem hajlandó biztosítani Szervét számára a másként gondolkodás jogát; miután Arabella őt 'választotta', Ábel saját tulajdonaként rendelkezik vele." Vö. **Lázok**, *i.m.,* 85.

A különböző magatartásformák ellentétpárjainak az egyenértékűsége, eredeti egységük újrateremtésének a kudarca, s abszolutizálódásuk folyamata ugyanakkor a hatalomhoz való viszonyulásuk nélkül nem csak intenzitásában, de jelentőségében is csökkent volna. Az egyidejű, egyszerre vállalt, egyetlen magatartásformává összevont ellentétpár paradoxona szükségszerű ambivalenciával társult a drámák végjátékában, amelyben egy kissé idillisztikus állandó készenlét jelei mutatkoztak meg az esetleges szembeszegülésre, a hatalommal szembeni egyéni és közösségi lázadó magatartásra.[327] A trilógia hatalmas sikerét (szerzői újdonsága mellett) egyértelműen a rendezésbeli remekléseknek köszönhette. Harag György színrevitelei egy közönség-centrikus értelmezését nyújtotta a műveknek, nem csak populizmusában, de drámai helyzettudatának művészi erejű összekacsintásában is, amelyekben a kor közönségének igényei közösségi, társadalmi hatóerőkké léphettek elő.

A közönségsikert a későbbiekben aztán fokozatosan (ismét a művészi igényességtől és esztétikai mércétől távolodva, ám) a politikai körülmények közt kimondhatatlan közösségi tudatnak másfajta katarzisélménye, közös átélése biztosította. (Az *Advent* Nemzetiben játszott tömeges sikere már-már a politikai ellenvélemény kategóriájának szinonimáit testesítette meg.) Lázok a kritikai fogadtatás monográfiákra is jellemző kategorikus megállapításainak, a konfliktushelyzetek feloldhatatlanságában mindenáron erkölcsi példázatot kereső értelmezéseknek több tételét ezért is felülvizsgálatra tartotta érdemesnek. Ugyanakkor a nyolcvanas évek színpadi művei már nem csupán a tematikák terén, illetve értelmezéslehetőségeik által szűkülnek be, megformáltságukat tekintve is visszalépést jelentenek. (Az évtized végétől megjelenő drámákban, a hatalmat életidegen öncéllá átminősítő magatartás ellenében leginkább csak katarzishiányt biztosító dramaturgia először Bíró Béla könyvében találkozott valós kritikával).[328] A *Káin és Ábel* Bécsy Tamás által is kifogásolt hatalomképe, pontosabban annak nem-jelenléte, tételezett hiánya (az Úr hangjaként), erőltetett heroizálása után (Káin kapcsán), *A szuzai* dramaturgiailag már

[327] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 87.

[328] Könyve elsősorban arra figyelmeztetett, hogy a romániai magyar drámaírás talán legkiemelkedőbb korszakának, az 1970-es évtizednek hatalmas közönségsikert aratott művei, melyek a halottnak hitt tragédia reneszánszát hozták, az évtized végére korszerűtlen s illuzórikus művekbe torkollottak, melyekben a halálban vagy a halál által diadalmaskodó „tragikus" hős mítosza tulajdonképpen egy álellentétet próbált autentikussá szublimálni. Bíró szerint a „romániai magyar drámairodalomban" a korszerű drámának nem azt kellene sugallnia, hogyan lehet megoldhatatlan helyzeteket valamiképpen megoldani, hanem inkább azt, miféle helyzeteket nem lenne szabad eleve elfogadni! Vö. **Bíró** Béla, *A tragikum tragédiája*, Bukarest, Kriterion, 1984, 6.

gyengén kifejtett cselekményszála[329] mintegy előrevetíti a dramaturgiai változás előnytelenségét az *Advent* irányába.

Az esszéíró drámaköltő

Nem tartják meg a hetvenes évek esztétikai rangját és színvonalát azok a rövidprózai művek sem, melyek mérföldnyi távolságra vannak az esszék terén a *Perzsák*, vagy a *Nagyenyedi Fügevirág* nyelvi-képi megformáltságától, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* remeklésétől. Az esszéíró Sütőnek fontos tulajdonsága, hogy nyíltan vállalja szubjektumát, s akár a maga, akár egy közösség nevében szólal meg, a személyessége egyfajta rendezőelvvé válik. Az esszéíró így legtöbbször a moralista és a lírikus jegyeit ötvözi, ám nem lépi túl a művészi harmónia szabta kereteket, vallomásossága hitelességgel párosul.[330] (*Rigó és Apostol*, 1970; *Istenek és Falovacskák*, 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, 1977). A sokkal kevésbé szerencsés vitákban, vagy az inkább vitacikknek minősülő olyan egyéb írásokban, publicisztikákban, esetleg interjúkban, ahol megbomlik a mondanivaló formai idomulása az egyéniség pozitív moralizmusához, a személyesség csupán egyfajta szűk értéklátás követelőző és elutasító gesztusaiban nyilvánul meg. Az ideologikusság ilyenkor már merőben túllép a művészi vallomás keretein. Ezekben nem a formai, művészi jegyek, s nem is a morális-gondolatiság, de sokkalta inkább a valóságalapjukat eldöntendővé formáló, igaz vagy hamis voltuk kettőssége lesz az alkalmazott mérce viszonyítási pontja.

A vallott eszmeiség, illetve eszmén kívüliség, az azonosság vagy különbözőség olykor mellékvágányként lesz az életműről tudósító kritikai aktusok értékeléseinek is sajátja. Ilyenkor elsikkad, hogy az eszmei, életrajzi motívumokra, melyek mint külsődleges műteremtő indítékok vehetők számításba, csak a mű értelmezett szövege alapján ajánlatos következtetni. A kanonikus kritikus ismerni véli az írótól előrebocsátott epikus intenciókat, egy-egy ciklus tervezett szerkezeti vázlatát is, s ebből adódóan ismerni véli a megvalósuló jelentésegészt is. A kinyilvánított szerzői szándék egy „eszmeember" sorsának, s a körülötte zajló társadalmi történések megörökítésének keretében, intenciójában értelmeződik, hiszen az esszé-, napló- vagy útirajzíró szerző folyamatosan visszatekintő nyilatkozatai mindig valami totális, társadalmi mozzanatot emelnek ki. A szépprózа igényű úti tűnődések, útirajzok vagy esszék világa a szerzőjük elkötelezettség-eszményét, a nemzeti tudatot nemzetiségiként is

[329] Vö. **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában*, in Színház, 1978/7; ill. **Bíró**, *i.m.,* 113.

[330] Az évtized nyitányán nem annyira az erdélyi vallomásos próza és emlékirat-irodalom elbeszélőhagyományát is átformáló, új műfajt teremtő regény, mint a szintén 1970-ben megjelenő *Rigó és Apostol* vallja, hogy az etnikum fennmaradásához elengedhetetlen a nyelvi kultúra megőrzése.

ébren tartó történelmi realizmusát bontja ki. A történelemidézés ezekben egyértelműen erkölcsi példázattá válik. Ezeknek az éveknek a szemléleti, lélektani jellemzői meghatározó motívumként már amúgyis csaknem kizárólag a kudarcérzetbe, a lehetőségek végzetes elapadásába, a nemzeti-nemzetiségi sors távlattalanságának gondolatába ütköznek.

A nyelv ekkortól már nem csupán kifejezési eszköze, de konkrét anyaga is Sütő írásainak. (Innen az olykori Kosztolányi allúzió a kritikákban, amely esztétikai nyomatéka mellett a vallott világnézet egy szeletét is megszabja, amint a nyelvhasználatot a létezés feltételének, a nyelvhasználat szabadságát pedig a kisebbségi lét elidegeníthetetlen jogának tekinti). Nyelvhez való viszonya és az intenzív képiség (melynek megjelenítő erejét Sütő az illyési ajánlásból is újrasokszorozza; „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.")[331] eredményezi, hogy a megújuló életműben az egész hetvenes évtized talán legfontosabb trópusa a metafora lesz. Nemcsak a drámák, az esszék költői világát is ez határozza meg. A képiség erejével átszőtt gondolati-nyelvi forma kapcsán kerülnek előtérbe a „drámaköltő" Sütő talán legjobb, esztétikailag is megalapozott művei.[332] A lírai nyelvezet mellett, mely a jelképesség, a metaforikusság által a mondanivaló koncentrált hangsúlyaiban jelentik majd a sikerültebb esszék igazi hatástani erejét is, a drámatrilógiának van egy másik alapvető erőssége. A művekben megjelenített világkép tekintetében a legfontosabb előrelépést alighanem a „vita-drámák" dialogikus szerkezete nyújtja.

A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)

Ennek a legsikerültebb időszaknak adja remek bölcseleti szemléjét (a naplóregény, a trilógia első két darabja és a sikerültebb esszék fényében), korai halála előtt a filozófus Bretter György is.[333] A rejtőzködő tehetség megújulásának, kibontakozásának, a „váltás" momentumainak esztétikai-pszichológiai sikerein túl a nyelvi-logikai világkép kiforrottságának sikerét a tautológia és a dialógus ellentétében ragadja meg, melynek legjobb irodalomkritikai példáját éppen a tárgyalt életműre véli alkalmazhatónak. Ha szavait Sütő korai alkotó korszakára, vagy magának a kornak az uralkodó irodalomeszményére is vonatkoztatjuk, akkor jelen és múlt, valóság és történelem, remélt és megvalósult kettőse más értelmet is nyer. „Sütő monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az; de ami azzal lett monolitikus, hogy megszűntette az alternatívák sokféleségét. Vagyis tartalmazta azt, ami nem valósult meg; s lényege éppen a megvalósulatlanság volt." Ezért érezheti jogosnak, s

[331] Vö. **Illyés** Gyula, *Lőtt lábú madár*, in UŐ, *Különös testamentum*, Bp., 1977, 104.
[332] A drámaköltő Tarján Tamás kifejezése. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András a drámaköltő*, in Színház, 1976/3, 1-7.
[333] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*. Korunk, 1976/3.

mintegy elégtételnek is mindenki a korábbi Sütő-szövegekhez képest, hogy „a megvalósult önmagát ünneplő farsangja" helyett az író jelenlétének itt pozitív értelemben vett álközvetlensége az, ami által „a szavak harmóniája mindent feloldott."[334] Vagyis „(…) elfedte a megvalósulatlanságot, mondatainak szépségével megölte a hiányt. Sütő nem nevezte meg tárgyát, és csodálatos jelzők tömegével metaforává oldotta a világot".[335]

Bretter ugyanakkor remekül látja, hogy az *Anyám* még nem jelent valós váltást, a líraiság benne viszont „mondatainak szépsége" által, a meg nem valósult önismereti útján indíthatta el szerzőjét.[336] Megölte az addigi írói teljesítetlen, *beváltatlan* mellett a *mindent-tudó* heroikus kategóriáit is. A be nem váltottat ezzel nem váltotta ugyan be, de legalább már tudott önmaga hiányosságairól![337] S ez az a nagy lépés, amelyik az életmű recepciójában a „végre" hangokat igazán indokolja, s amelyik a formai, esztétikai teljesítmény mögött a szemléletbeli váltást, s a damaszkuszi utat is jelentheti egyben. A mondatok harmóniája ugyanakkor a valóság tényeibe ütközve utópiába vált át. Bretter itt érzi meg először (a hetvenes évek eleji drámák tapasztalatából) hogy „ébredezik a tűrhetetlenség érzése", s az írói, művészi fejlődés szempontjából, éppen ebben láttatja az igazán jelentős változást: „ez már kiút: a tűrhetetlenről beszélni, avagy elégiát írni – ez az író alternatívája. Sütő a tűrhetetlenről beszél ezután, s talán így kezdődik a csoda."[338] A csoda, vagyis ami az „ezután"-ra vonatkozik, elsősorban a színpadi művek dialogikusságában, az alternatívák bemutatásában lesz meghatározó.[339] (A drámai konfliktusokban, egyetlen dolog legalább kétféle megközelítése az értelmezési távlatokat is biztosítja, s ez szavatolhatja az életműben is a valóban időtálló értéket.) De érezhető mindez a jobban sikerült esszékben is, ahol Sütő a „valósággal egyenértékű empíriát teremt."[340] Itt nem allegóriákról van szó, minden szimbólumokká szerveződik, ahol a szervezőelv ismét a tűrhetetlen kategóriája lesz, s

[334] Uo., 226.
[335] Uo.
[336] „A múlt meghatározza a jelen formáit, mint ahogy a jelen meghatározza múlt-szemléletünk tartalmát. Az *Anyám könnyű álmot ígér* óriási sikerét az biztosította, hogy viszonylag olcsó búcsút ígért a bűnbánóknak: Sütő azért lett majdnem szent, mert mindenkit feloldozott, aki csak hajlandó volt néhány ördögöt elmarasztalni." A nyelvi szépségekben fogant ifjonti botlásokra emlékeztető mondataival pedig, „nosztalgia szűrődött be erkölcsi világunkba: a botlások utáni vágy néha már feledtette velünk, hogy bűnbánóknak kell lennünk". Vö., **Bretter**, *i.m.,* 226.
[337] Annál is inkább, mert Sütő, „miután kivonult munkáiból, tehát feladta azt a bájos szerepet, amit önkéntes rendezőelvként saját munkáiban játszott, hirtelen 'megtanult' írni. Persze írni azelőtt is tudott: magáról, pózairól, s közben hitte, hogy az irodalom: cikk, dalban elbeszélve." Vö. **Bretter,** *i.m.,* 225.
[338] Uo., 226.
[339] Az írásművészetében a pártos kompromisszumoktól egyre távolabb kerülő szerző, a tiszta jelentés felé haladva jutott a dialógushoz. Az *Anyám* oltárán feláldozott empíria kapcsán mondja Bretter: „A szimbólumról is le kell most mondania, vagyis fel kell áldoznia minden eddigi eszközét, és a bevált eszközök helyett olyasmit használni, amit ifjonti merészségében, annak idején, nagyon régen már egészen más dolgokra használt." Vö. **Bretter**, *i.m.,* 226.
[340] Uo., 227.

amelyben a „lényeglátás” az írói rendezőelv alapja. A tűrhetetlen bevezetésével valós írói nagyságokba, kvalitásokba növő szerző jó eséllyel láthat a valódi létszimbólumok megteremtésére.

Bretter azonban némiképp a fogadtatásra utalóan már bevezet egy elmarasztaló, figyelmeztető képet is. „Az emberek furcsa módon mindig az út szélét nézik, s ahol megpillantják a rájuk kacsintó kis allegóriát, mindjárt megállnak, s az allegória kétértelműségén töprengve már lelépnek az írói szándék által kijelölt útról, s a maguk kis mellékösvényein járva szép lassan nem látnak már egyebet, mint saját lábukat, amely útnak tűnhet egyesek számára, de mások tudják, hogy csak saját lábukról van szó”.[341] A fogadtatás kialakuló referenciális, létélméleti vagy etikai fókuszpontjai aligha törődtek Bretter figyelmeztetésével, ámbár a későbbi pozícionálásoknak alapvető felhajtóerőt adó utólagos szerzői megnyilatkozások és önértelmezések, (a prognosztizálható hatás minden kis részletére figyelve, az olvasótábor és a hivatásos értekezők szempontjai felől is) leginkább csak az „írói szándék” elsődlegességét hangsúlyozták.

Az írói identitás megalapozása

A személyhez kötött irodalmi kánoniság alapvetése általánosan egy életművön belüli polarizáció kiéleződése mentén vagy az addig folytatott gyakorlat, vallott szemléletek széttöredezése idején születik. A szerzői identitás megalapozása a követni kívánt rend felől, a döntéshelyzettől származtatja az „igazi” szerző-képet.[342] A normatív önmeghatározás az életművet tárgyaló munkákban is ettől a ponttól, a kánonhoz való „megtérés” aktusától fejti ki a tradíció szerepére igényt tartó értéktávlatait. Az életútbeli és műfaji változással, az eszmélkedéssel kapcsolatban nagyjából mindhárom monográfus megegyezik abban, hogy a váltás, a damaszkuszi út a hatvanas évektől, de szövegszerű megjelenésében már a „*Félrejáró Salamon* óta érlelődik” egységesen azt állítva, hogy „doktríner” és „fiktív” szempontok helyébe ekkortól kerülnek azok a „fundamentális értékek”, amelyek az efemer értékelési viszonyokba is immár „időtállóakat” léptetnek.[343]

---

[341] Uo.

[342] Sütő annak a nemzedéknek tagja, melynek indulása a kommunista hatalomátvétel időszakára esett. Romániában fiatal tehetségként hamar közismertté válik, s az újságíróként kezdő, szerkesztőként majd főszerkesztőként dolgozó szerző közszereplőségével egyidőben igencsak favorizált, elismert író lesz. A pártosság–népiség–realizmus programjába belenövő fiatal szerzőnek a parasztság tisztánlátásának, felemelkedésének Veres Péter-i küldetését szocreál demagógiával kiegészítő korai sztálinista korszaka (novellái, publicisztikái, népszínművei) után azonban az érettebb Sütő a nemzetiségi közösség gondjai felé fordul. Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, 1990/1, 5.

[343] „megvilágosodik, hogy mindaz, ami az igazság, a haladás képzelt letéteményeseként mint újszerű hatalmi képződmény működött, az valóságos emberi létértékekkel szembeni érzéketlensége és tudatlansága folytán lényegében igazságtalanságokat halmozott és szenvedéseket fokozott fel.” Vö. **Bertha**, *i.m.,* 106.

A koncepcionális pálfordulás, a hatalom megtévesztő szerepeiből való kihátrálás Sütő írásmódjának, írói teljesítményének minőségi változását eredményezi, irodalomeszményét azonban csak részben érinti. A korábban elvárt hatalmi sematikus ábrázolásmód el-elmaradozik az ötvenes-hatvanas évek realizmuskoncepcióiban, de később is megmarad a szövegiség szempontjainak háttérbe szorulása a tartalmi helyességgel szemben. Az irodalom elkötelezett hivatástudata ekkortól már részben a nemzeti közösség-reprezentációban is megjelenik. A jelentéstani, tematikus értékek és az egyedi, művészi ábrázolásmód sikeres ötvöződése révén az első igazi sikerkönyv az életműben valóban az *Anyám könnyű álmot ígér* lesz, amely Magyarországon is az év könyvének bizonyul. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a Sütőt emberként, íróként igen jól ismerő szerkesztőtárs Gálfalvi Zsolt az *Anyám*ról írott kritikájában még az életmű és a korábban vállalt eszmék folytonosságát emeli ki: „Sütő szemléletmódja az évek, illetve az évtizedek folyamán természetesen változott, de nem változott meg" –, abban továbbra is föllelhető a „szocialista humanizmus pártos eszménye iránti elkötelezettség".[344] Ezzel ellentétben, mint mondtam, a magyarországi elvárásrendek a megmaradás, az értékmentés eszmei kivetüléseinek esztétikai megfogalmazóját dicsérték csak benne. A tárgyalt kollektív honmentő diszkurzus-összefonódásban Sütő adta a megtörténtté formált irodalmi valóságát mindannak, ami azonosulásmintákat kínálva történelmi nemzettudatot adhatott egy igen széles értelmezői közösségnek. Ekkortól a magyarországi népi irány fokozatos figyelme kíséri, melyet segít a sorsirodalom kollektív szemléletének marxista keretekbe is beilleszthető eszménye, valamint a politikai enyhülés ambivalens időszaka által Erdélyben a hagyományok előkeresése, így a transzszilván eszmék újraéledése is.[345]

A hatvanas évek végétől az irodalmi ábrázolásmód népi irányzatának előretörésében, legitimációja ismételt megszilárdításában, s a kánonja által fenntartott közösségi retorika hitelességében, amint Szirák Péter is figyelmeztetett, minden heterogeneitása, korábbi különbözősége ellenére is „kontinuumot képzett"[346] a magyarországi szimulatív ábrázolásmód mellett a határokon túli „képviseleti" próza. Mint utaltam rá, a harmincas évekre Erdélyben a népi mozgalomhoz tartozók, vagy ennek vonzáskörében alkotók kiemelt, előnyben részesített témája a kortárs erdélyi falu, választott elbeszélői módszerük pedig leginkább a szociografikus-realista ábrázolásmód lett. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódott,

[344] Vö. **Gálfalvi** Zsolt, *Az írás értelme*, Bukarest, Kriterion, 1977, 180.
[345] A népi mozgalom létrejöttét a művészetekben (persze sarkítottan) egyfajta haladáseszmény kudarca is segítette, amely kudarcot követően fordult vissza a hagyományokhoz. A modernség válságát követően a konzervatív népi vagy nemzeti felfogás az irodalmat ráadásul a politikai célkitűzésekhez is igazította. Az 1968 utáni idők haladáseszményének nyilvánvaló megtorpanása ilyen téren is figyelemre érdemes.
[346] Vö. **Szirák** Péter, *i.m*.

ehhez tért vissza Sütő is naplóregénye szociografikus faluábrázolásával. A hetvenes éveket megelőző epikájának értékelhető szelete – amelyikből részben a szociográfia is táplálkozik – a hagyományos magyar népi irodalmi közlésmód tematikai és stiláris jegyeit kísérelte ugyanis meg továbbfolytatni. A kirobbanó siker, majd az átnyúló kanonikus diszkurzusok meghatározta írói szereplehetőségek következménye is, hogy Bertha Zoltán – akárcsak az életmű több méltatója – úgy vélekedhetett, hogy Sütő András művészete a népi irodalmi világszemlélet Móricz, Tamási és Illyés munkásságával jelzett magaslatainak (esetleg) az utolsó lezáró, bevégző „nagy kicsúcsosodása".[347] A fogadtatás kibontakozására, a siker kiszélesedésére és az elvárásrendek ambivalenciájára jellemző, hogy a korszakban olykor komolyabb kockázatot is vállaló magyarországi ismertetők többsége, a poszt-népi kritikusi iskola, saját hagyományainak méltó folytatóit a határon túli szerzők elismertetésében kereste. Ahogyan az is, hogy az említett irány ilyen természetű folytonosságát elsősorban Sütőben remélte biztosítva látni. A vallott elődök, Veres Péter, Németh László vagy Illyés meghatározó kohéziós szellemisége mellett, az utóbbi által nagy ígéretnek és tehetségnek (később a magyar irodalom egyik legnagyobb vigaszának) mondott szerző kétségkívül a kortársak (például Nagy László, Csoóri) közt is méltó örökösnek számított.

A fogadtatás konkrét szövegállományának kijelölő aktusai, a művészi alkotás mércéi és értékkötelezettségei kapcsán ettől kezdve olyan életműre utalnak, amely a vallott értékeket példaszerűen testesíti meg. A kánoni kettősség, mely a többszólamúságot a normával keresztezi, jól tükrözi az ilyenforma diszkurzusok kettős szereplehetőségeit. Sütő példája az említett lappangó attitűdök számára több okból és több irányból is illusztris, hiszen esetében irodalmon átnyúló, nyílt vagy kevésbé nyílt társadalmi-politikai szerepkörökről is szó van, illetve magának a szépíróságnak a fogalomkörén belül különböző módon értelmezett (szabadabb vagy szigorúbb) megközelítésekről, az irodalom funkcióiról, melyek alapján olyan értekezői munkásságról beszélhetünk, amelyik nyíltan vállalta fel a közírásról való gondolkodásban művészet és társadalom polemikus kölcsönviszonyainak az ütköztetését. Szerzőnk primer és szekunder irodalmi megnyilatkozásai az érintendő bonyolult kérdéskörök mentén a befogadás-történet olyan mozzanataiban kristályosodnak ki, amelyekben e kölcsönviszony mindig is szükségszerűen tematizálódik.

Közügyiség és hatalomviszonyok

Népiség és szolgálat összefüggéseiben már említettem, hogy amikor a magyarországi népi vonal kritikusi gárdája felfigyel az életműre, azt egy olyan társadalompolitikai

[347] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.*, 8.

konstellációban teszi, amelyben a közügyiség gondolata különösen összetett hangsúlyokat nyert. Egyrészt a korábbi eltévelyedések (a mozgalomnak a kommunistákkal összeolvadó szárnya, vagy a szocialista mezőgazdaság terrorral való szervezése) után, mintegy második tisztulási fázisát élte,[348] amely során a hatvanas évek népi írói „maguk is a nemzeti érdekképviseletben jelölték meg feladatukat, tulajdonképpen elvállalva az egyre inkább elterjedõ összekapcsolását a népi és a nemzeti fogalomkörnek, amely még a »népnemzeti«, »népi-nemzeti« elnevezésben is deklarálódott".[349] Másrészt a nemzeti-népi feladatkör lelkiismereti közügyiségére valamelyes mozgástér „elsősorban az utódállamokban élő magyarságért való felelősségérzetünk felébresztésében"[350] nyílt.

„Bárha írók és írások körül zajlik a népi szellemi áramlat története, ez mindenkor társadalmi és politikai koordináták között minősült önmaguk előtt is". – Ács Margit ebbéli véleménye[351] nem pusztán az ideológiák nyílt vállalását, de azok értelmében a társadalmi szerepkör esetleges kudarcát, a lehetőségek elszalasztását is magában foglalja. A népiekhez kötődő nemzetpolitikai elképzelés kollektív-szociális töltete (mely kezdetekben inkább a parasztság történelmére fókuszált) a kultúrfölény gondolatához is kapcsolódó nyugati orientáció helyett a szomszédos népekkel összekötő elemeket hangsúlyozta (mintegy a középeurópai vagy harmadikutas szemlélet jegyében). Ezt látszott rövid ideig képviselni a világháború után is, igaz az utódoknak elég hamar le kellett mondaniuk arról, hogy valamifajta „harmadik" útnak, azaz az ország valós adottságaihoz és szükségleteihez szabott átalakulásnak a feltételeit csikarják ki politikai partnereikből. A paraszti származású előgenerációs értelmiség 1945 utáni nagy élménye éppen az volt, hogy politikai mozgalmakban, hatalmon belülre kerülve vállalhatott közszereplőséget, mindezzel azonban annak ambivalenciáira is ráébredhetett, hisz közelről szemlélhette a politikai hatalmi gyakorlat antihumánus ténykedéseit. A hatvanas évek derekára, végére azonban a korábbi szervilizmusból felocsúdó és a pártosságból kihátráló fiatalok (például Nagy Lászlóék) lelkiismereti drámájában vélik azonosítani a sütői magatartást is. Hatalom és közügyiség összekapcsolásának indokoltságára (belső személyiségi disszonanciája ellenére) ráadásul a fogadtatás megértő gesztusainak erdélyi szerzőre való kivetítésében markáns többlet-indoknak számít a nemzetiségi, nyelvi, indentitástudati szerepvállalás is.[352]

[348] Az első alatt a harmincas évek hivatalos ideológiai összefonódásaiból részint az urbánusok kritikája, részint Bibó hatására történt öntisztulást érthetjük. Vö. **Lengyel** András véleményével, idézi **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?, i.m.*

[349] Uo.

[350] Uo.

[351] Uo.

[352] Kiss Ferenc naplójában (melynek részletei csak a kilencvenes évek elején jelenhettek meg folytatásokban) az 1978, december 17.-i bejegyzésben egy táncházi esttel kapcsolatosan (ahová Csoóriékkal elvitték az „Öreg"-

A hetvenes évtized során a transzszilván eszmék (szintén kollektív, képviseleti és célorientált) elkötelezett és küldetéssel bíró irodalomeszményének a szabadabb tematizálhatósága révén összekapcsolódni látszott a kétféle, meglehetősen különböző, s mégis sok közös vonással rendelkező szemlélet. Mindemellett a képviseleti retorikák alapvető keretét a korban természetesen továbbra is a marxista ideológiai tér szabta meg. Sütőnek a korban is aktuális politikai kötődése, vállalt szerepkörei és funkciói a hetvenes évek kibomló kánoniságában csak mintegy ezek fényében értékelődnek.

Pedig a szerző művekben megfogalmazódó politikai tájékozódásának elsődleges forrása nem annyira ideológiai, mint történeti jellegű, nem teoretikus körültekintés vagy valamilyen elvont eszmerendszer jellemzi, mint inkább tanulságközpontúság, egyéni, tapasztalati, példázatosság. Hetvenes évekbeli írásképének egyéni helytállásra és erkölcsre utaló képei sem annyira elméleti alapossággal felvértezve, mintsem gyakorlati kényszerűségekben hitelesítik a korábbi közösségi elképzeléseket. A politikus-lét elembertelenítő dilemmáitól (melyekhez szükségtelen egy diktatórikus rendszer) íróként (belső világot teremtve) hamarabb megtanul szabadulni, mint magánemberként. Sokáig innen a hangsúlyozás is, hogy csak a közösségi létért érdemes cselekedni, alkotni. És innen a meghasonlás is, amiért az önmagát közösségi emberként meghatározó szubjektum írói kvalitásai legmélyebb vallomásai helyett ennek a közösségcentrikusságnak az érvényét, hitelét, szükségességét, s ugyanakkor hatalomhoz kötődő kollektív érdekelvét, ám egyéni, személyes hatalom-mentességét kell hogy bizonygassa a változó társadalompolitikai térben. A jó ideig hatalmi támogatottságot élvező, annak játékait belülről ismerő egyén a megtorpanás fokozataiban felismert szabadságelvű köz- és magánéleti magatartása szüli, hogy valós szerepmeghatározásokban találjon rá írói kiteljesedésére.

A hatvanas-hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása válik. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukáltak, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak. Mindezt természetesen arányainak megfelelően érdemes csak figyelembe venni, minthogy túlhangsúlyozása minden bizonnyal éppoly hibának lenne

---

ként emlegetett Illyést is) írja: „Czine jött meg a veje, és a Sütő új lépéseiről akartak beszélni. […] Pálfy Pista elmondta a temesvári bemutatót. […] Sütő felszólalása a román KB ülésén: hitvallása Csau és Románia mellett. Miért történt? Az Öreget nem döbbentette meg. Azt mondta: kezdettől az volt az alapelv, hogy saját belátásuk szerint járjanak el, és Sütő iránt változatlan bizalommal vagyunk." Érdekesség, hogy ugyanezen bejegyzés alatt esik szó Sütő friss Herder-díjáról, ahogyan az is, hogy szintén az említett naplóbejegyzés idézi Illyés meglehetősen eltérő véleményét Méliuszszal kapcsolatban: „Ő régen és többször levizsgázott." Vö. **Kiss** Ferenc naplórészletét, in Kortárs, 1994/11, 11.

minősíthető, mint az egész jelenségnek csupán a hatalom, illetve a hatalmi cenzúra megkövetelte virágnyelven való kifejezésmódokra történő redukálása. A korszakban nemcsak Sütő, de Székely János és Páskándi Géza drámáiban, Kányádi Sándor költészetében, valamint Szilágyi István prózájában is mind ott található a hatalom-tematika, illetve az egyén szabadság-lehetőségeinek különböző típusú kifejtése. Ezek értelmezése az időben azóta bekövetkezett távlat által remélhetőleg már tisztultabb formában ötvözheti az egykori kényszer-elismerések ódiumának és a jelen konkrétabban irodalomszempontú értékeléseinek talán érettebb, időtálló formáit. Az erdélyi szellemi élet hatvanas-hetvenes évtizedeinek általában vett egyén és hatalom közti viszonyának tartalmai és irodalmi ábrázolása az életmű esetében azonban nemcsak az általánosan értett alkotó személyiség és hatalom viszonyának az összefüggéseire, de a korábbi illúzióikból, odaadó kiszolgálásukból felocsúdó, ám folyamatos taktikázásban megmaradó, a hatalmat belülről ismerő közéleti ember indokainak legitimálására is rávilágíthat.

A Sütő-drámák hatalomviszonyaiban erőteljesen tematizált kérdéskör (szerzőjük *A szuzai*t is éppen hatalom és egyén viszonya miatt szemléli egységben az előző történelmi drámákkal, s több nyilatkozatában is tetralógiáról beszél) a személyes élettapasztalatok fényében a nyolcvanas évekre nyer igazán megideologizált formát. Vallomásaiban Sütő ekkortól rendszeresen beszél társadalom-kritikai érdeklődése élménygyökerei mellett keserű tapasztalatairól is. A nyolcvanas évek társadalmi elkomorulásában több interjúban szintén a hatalom-egyén tematika kerül előtérbe. Ennek kettős iránya („hogyan bánik a hatalom az egyénnel, s az egyén a hatalommal")[353] arra is rávilágít, hogy a fokozatosan kialalkított ellenálló szerep mellett milyen belső, saját életútbeli személyes élmények vagy ambivalens tapasztalatok húzódnak. „Jómagam átéltem Szervét nyugtalanságát és ugyanúgy Kálvin józanságának szenvedéseit is, miként mindenki átéli, ha valamiképp közügyi dolgokba kerül…"[354]. A „kétféle igazság egyidejű vállalásának" tudatos alkotói bizonyítékaként idéz Lázok János is egy kerekasztal-beszélgetés lejegyzett anyagából, amelyben Sütővel mondja el, „talán nem támasztok valami abszurdumot, ha azt mondom Kálvin is bennem él."[355]

[353] Vö. Nagy Juditnak adott nyilatkozatot, in Irodalmi szemle 1981/3, illetve rádiónyilatkozatát: Magyar Rádió, Petőfi adó, 1981 ápr. 6.
[354] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek*, Bukarest, Kriterion, 1981, 228.
[355] Vö. *Vita a Csillag a máglyánról német fordításának megjelenése alkalmából,* - vitavezető **Szépfalusi** István - in *Csak tiszta forrásból*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei 12, 1980, - illetve **Lázok**, *i.m.,* 23. Több szempontból is érdekes lehet ez a nyilatkozat: Egyrészt Sütő vállaltan kétesélyes, eldöntetlen dialógusságban szemléli saját darabját, (Bretter nem véletlenül dicsérte az alternatívák dialógusba oldásáért!), másrészt tükrözi szerzője belső világának, katarzismentes, vívódó szemléletváltozásának konfliktusosságát, s nem utolsó sorban a kritikai elvárások bizonyosságtételeinek, hősi ellenáló-képének esetlegességét is.

Sütő egyértelműen hetvenes évekbeli vita-drámáiban találta meg írói önazonosságát, még akkor is, ha mindez nem feltétlen jelentett azonnali világirodalmi rangot, ahogyan azt a kultikus-kanonikus kritika sietett nyomban leszögezni.[356] A színvonalas naplóregény az életműben bár mindenképp jelentős alkotásnak mondható, mégsem indokolja például Czine Mihály Görömbei András által is elfogadott véleményét, miszerint a könyv „a tényekből építkező modern epikának egyik világirodalmi szintű megvalósulása."[357] Különben, sem az esszé-, de még a drámaíró Sütő sem világirodalmi hagyományokat szándékozott folytatni, helyi színekből és adottságokból, a provinciából akarta kifejteni, kifejleszteni az egyetemes minőségeket. A nyolcvanas évek egyre szűkülőbb értelmezési horizontokat nyújtó művei, az elkomoruló valóság és az akaratlagos tematizáció azonban beszűkítette azt a teret, amelyet a korábbi sikerévtized műveinek jelentésmezeje hordozhatott. Míg a korábbi drámáiban akár a saját élettapasztalatokat, a hatalom-viszonyokat és annak kiforgató aljasságait, a tőle való függést és meghatározottságot jól ismerő szerző, a kapott sebeket művészetében is megpróbálta kamatoztatni,[358] a nyolcvanas évek második felében az életmű már leginkább csak egy, az ellenállásában önmaga értékét feltételező és ilyen karakterisztikumát konzerválni igyekvő attitűdöt, s nem utolsó sorban, az ellenállásban kor- és közösségigényt kifejező pózt ölt magára. Esztétikai problematikussága ellenére mindennek írói hitelessége nem kérdőjeleződik meg, személyes életútbeli analógiája azonban viszonylag könnyen kimutatható.

Ezen a ponton célszerű emlékeztetni arra is, hogy a recepcióban irodalom és propaganda viszonya egyáltalán nem korlátozódik csak nyilvánvaló hatalmi politikai aktusokra. A vizsgált időszakra nézve akár diagnosztikus is lehet, hogy a hivatkozási alapnak szánt irodalom eszközszerepe nem csupán a hatalmi politika játszmáiban nyert teret magának, de az ellenzékiség éppolyan szerepekre szűkített konglomerátumában is, mely

[356] A világirodalomba való tartozás vágya persze az elemzett korszakban egyszerű gyermekbetegségnek is tekinthető, mely a kis népek irodalmi kánonjainak távlatait hajlamos volt egyfajta saját elvárás-rend alapján rögtön egyetemessé bővíteni. Mindenesetre nem valószínűsíthető, hogy a sajátosan erdélyi világ sütői eszmerendszerét és korhoz, helyhez, adottságokhoz-kötöttségét más kulturális meghtározottsággal rendelekező olvasók egykönnyen megértenék. Ahogyan a kollektivizálás feszültségeinek, vagy az anyanyelvi küzdelem jogtalanságokat felsorakoztató érveinek is valószínűsíthetően más olvasatai és értékhorizontjai lennének az egyéb, mint magyar anyanyelvű olvasók számára. Ami esélyt kínálhat mégis az ilyen rangra, az éppen a helyi színektől, a provinciától leginkább elrugaszkodó drámák dialogikus lehetőségeinek, talán világviszonylatban is mérhető magaslata, szabadsága és önértelmezési távlata.

[357] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in UŐ, *Nép és irodalom*, *II.* Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., 1981, 145.

[358] A pszeudo-marxista szemlélet az oktatást és a teljes irodalmi értékrendet a hetvenes években is meghatározta és irányította a szó legszorosabb értelmében, az újabb generációk ebbe nőttek bele, ebben a szemléletben szocializálódtak. A nagy egyéniség, a nagy művész, ha ezáltal determinált is volt, attól vált jelentőssé, akkor mutatkozott meg, ha egyáltalán felismerte ezt, ha más szótárat is mozgósítani tudott, s megpróbált kilépni belőle.

olyan helyi vagy területi ideologikus értékre korlátozódó eszme- és értékrendeknek vetette alá az életművet s általában a határon túli szerzők egy jelentős részét, amilyenre egyébként a cenzúra apasztotta le az irodalmiságot annak „természetes" állapotából. Ebben az eszközszerepben pedig a vállaltan ideologikus fogadtatás olvasatigénye meg is felelt az olyan fajta értelmezésmódnak és egyszersmind kötött értelemadásnak, amely legfőképp azért dicsérte a művészt és művészetét, mert annak mondanivalója megerősítette hitében vagy előítéletében, vallott és propagált (irodalom)eszményében. Pedig Sütőt, mint említettem, nem csupán a népi irodalomkritika emelte a közfigyelem középpontjába. Korai sikereit követően, a hivatalos irodalompolitika kritikusi gárdájának megbecsülő figyelme is övezi, a hetvenes évektől pedig ugyanúgy ír róla Czine Mihály vagy Görömbei András, mint Szabó B. István vagy Szerdahelyi István, Réz Pál és Szakolczay Lajos mint Pomogáts Béla és Béládi Miklós, Ilia Mihály mint Olytán Béla.

Az életútfeltárás következetlenségei

Ugyan nem vagyok a referenciális olvasatok híve, mégsem tartom teljességében elfogadhatatlannak, ha a szerzői életrajz bizonyos elemei meghatározó szerephez jutnak adott művek interpretációjában. Ugyanígy nem vonom kétségbe, hogy bizonyos esetekben, adott időkben a jellembeli, etikai, morális adottságok kiegészíthetik egy adott mű értelmezéshorizontját. Abban a pillanatban azonban, hogy ezek a járulékos jegyek magatartásmintákként tételeződnek, s válnak a recepciót meghatározó, olvasási eljárásokat keretező értékorientációvá, igencsak megkérdőjeleződhet az az elgondolás, amelyik az önéletírásokból leszűrt adottságok (például az ellenállás, a képviselet, a hősiesség, stb.) értelmezői következetességét csak az életút egy bizonyos szakaszára gondolja kiterjeszthetőnek. Magyarán, ha csupán olyan életrajzi elemekből vagy jellembéli adottságokból válogat, amelyek saját diszkurzív legitimációjához hasznosnak bizonyulnak. Nem feltétlen szükségszerűnek, csupán funkcionálisnak, a jelentősebb Sütő-*írások* nyelvi-stiláris megformáltságán, minőségén vagy rangján ugyanis ezek a kiegészítések nem, vagy legfeljebb ideiglenesen változtatnak. Sok esetben éppoly szükségtelenek, mint az utólagosan heroizáló olvasatok, melyek már végképp nem művekre, de alapvetően szerzőjükre, annak kanonikus életútjára és bizonyos eszmék igazolására irányulnak.

Mint említettem az eddigi referencialitásból kiinduló életműre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak kritikákban, értekezőprózai értékelésekben alkalmazott következetlensége folytán vizsgálódásaim az általuk alkalmazott módszertan felvetéseihez is

kénytelenek visszatérni.[359] A kánonkommentárként működő életútépítés művet és szerzőjét egyszerre próbálja értékkategóriaként meghatározni, holott az ilyenforma elemek az ideológiai olvasatoknak legfeljebb temporális jellegét, a normatív szándék ellenére szükséges újraértését már bizonyára nem segítik elő. A korabeli fogadtatásban a recepciót éppen az jellemzi, hogy nem választ szét szerzőt és művet, de még szerzői és szerzői megnyilatkozásformákat sem. A közéleti megszólalások, – mert az eszmei egészet, a teljes világképet tükrözik – éppúgy tárgyaltatnak az életmű értékelése során, mint a legjobb színpadi művek, éppolyan irodalmi megnyilatkozásként aposztrofálják őket, természetes tehát, ha élet és irodalom, a mű valósága és a szerzői valóság egyazon hullámhosszon interpretálódik. Sütő írásművészetének közíróiként való (ön)meghatározása is ezt erősítette.

Az életmű megközelítéséhez éppen ezért a monográfiák adják az egyik legerősebb és legkézenfekvőbb fogódzót, a kánoni pozícionáltságot illetően. A Sütő-monográfiák szerzői élet és mű viszonyának kérdésében olyan oksági összefüggésrendszert sugallnak, amely mindenképpen indokolni látszik az életrajzi történések egyidejű vizsgálatát művek létrejöttének és tematikájának megértésekor. A szerző életeseményeit is értelmező monográfiák leginkább az életrajz biztosnak vélt (ideológiailag elfogadhatónak nyilvánított) fogódzóira azonban nem csupán támaszkodtak, de belőlük kiindulva látnak hozzá vázolt feladatuk tárgyalásához. Valószínű, hogy amit tulajdonképpen minden kultikus életmű befogadás-története esetében elmondhatunk, a Sütő-recepcióban is mindmáig elsődlegesen szerepel előfeltevésként az a hiedelem, mely szerint műveinek nagysága nem egyes művek megalkotottságában, hanem műveinek összességében, jelentőségük pedig nem egyes esztétikai mérlegelhetőségük, hanem sokkal inkább moralizáló szempontok sokaságának alapján keresendő. Ezen fölül is a bizonyos szegmenseiig autoriternek tekinthető szakirodalom ’korszellem’, ’ideologikum’, illetve ’tudósítás’ vonatkozásaira lefokozva s mégis az alkotó személyiség romantikus felnagyítására, nyelv- és népféltő momentumaira fektetve a hangsúlyt igyekezett értelmezni az életművet.

Mindemellett az életútbeli szubjektív, válogató, csoportosító módszertan olyan eljárásokat vont maga után, amelyeknek nem a választott metodikája, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége vált az ideológiaképzés legfőbb eszközévé. Amennyiben ugyanis magatartásmodellek alapján értékelték az életmű megannyi alkotását,

[359] Tekintve bár, hogy az életútnak és az életrajzbeli referencialitásnak nem kellene túlzott szerepet játszania egyes művek értelmezésében, (legalábbis csak annyiban, amennyiben talán a művek jobb megértéséhez ez hozzájárulhat, azaz a művek felől teszi olvashatóvá az életrajzot és nem fordítva) mégis fontosnak vélem fölvázolni az életút egyes fontosabbnak érzett momentumait. Már csak azért is mert az általam idézett és idézendő kanonikus vagy metakanonikus szövegek az értelmezéseik origójába mind az ilyenfajta megközelítéseket állították. (Legtöbbször egy magatartásmodellt hangsúlyozva.)

akkor következetesen azt az ambivalenciát is értelmezni kellett volna, amely Sütő sokáig ambivalens, felfelé vonalas, kifelé ellenálló diszkurzusát jellemezte.

Monográfiák

Különösen fontos megjegyezni, hogy az elemzett életmű esetében beszélhetünk az első olyan monografikus vállalkozásról, amelyikre határon túli szerző esetén hivatalosan engedélyt adtak. A hangsúly az évszám kapcsán is (1986) legalább ilyen fontos, mind irodalompolitikai mind szakmai szempontból, főképp, ha belegondolunk, hogy a korban egyéb határon túl élő szerzők hosszú sora lett volna felsorolható, akik nemhogy monográfiához, megméretéshez is alig jutottak. (Határ Győzőtől Székely Jánosig, stb.) Az első monográfus számára adott volt tehát az alkalom, hogy végre a határokon átívelő irodalom egységéről,[360] minőségi fejleményeiről, eredményeiről számoljon be, s egyáltalán, az említett nemzeti-önszemléleti viták után ráirányítsa a figyelmet más határon túli alkotókra, műhelyekre, életművekre is. Az első határon túli alkotóról szóló monográfia előzmény nélküli vállalkozásnak számított, éppen ezért a kétkedőket is meggyőzve, a szakma és a szélesebb olvasóközönség figyelmét is az akkorra már hivatalosan is legitimált, elfogadott vagy megtűrt, egységesebb szemléletek országhatártól független ereje felé fordíthatta volna. Főképpen, mert a monográfus – választott szerzőjéhez hasonlóan – az írást mindig is szolgálatnak fogta fel!

Görömbei András eleve a hetvenes évektől ismerkedett meg az életművel, s annak korábbi szakaszait már ezek fényében, jóindulatú túlzásokkal formálta a jelen elvárásaihoz. Ezért talán nem csak a monográfusnak alanyáról rajzolt, eléggé vitatható képe, de részben a romániai magyar és a magyarországi kritika másként értékelő, más szempontú értékítélete is felelős. (Valamelyest nehezíthette a munkát a szerzői bibliográfia és az erdélyi repertóriumok korabeli hiánya is, mely a romániai magyar orgánumokra vonatkozó tudományos kutatásra is nagyrészt jellemző még ekkor.) Recepciótörténeti vizsgálódásainkat tekintve egyértelműnek látszik azonban, hogy azok a politikai események, melyek a monográfia megírása idején zajlottak, kiemelt szerepet játszottak a monográfus erkölcsi ítéleteinek és hódolati aktusainak az előtérbe helyezései esetében. A debreceni irodalomtörténész úttörő kezdeményezése, mint utaltam rá egy olyan közhangulatban nyert monografikus formát, amikor Sütő személyében a magyarországi közvélemény már leginkább kisebbségi hőst ünnepelt. Az utólagos agyondédelgetés határon túli szerzőkre vonatkozó aktusai az ő esetében mégsem csak egy

[360] A nyolcvanas évek nyitányát ilyen téren meghatározó, említett Önszemléleti vita, illetve az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötete után!

korai felületes fogadtatásnak vagy protokollszerűségnek a feledtetése révén váltak nyilvánvalóvá, hiszen Sütő hivatalos funkcióinál fogva, hatalmi támogatottsága révén is mindvégig azon kevesekhez tartozott, akiket a hivatalos magyarországi irodalompolitika is elfogadott és számon tartott. Nem véletlenül írhatta még 1977-ben is Fenyő István Sütő első két, legsikerültebb történelmi drámáját elemezve, hogy szerzőjük „fáradhatatlanul alkotó, nagy kommunista művész".[361]

Persze amilyen tragikus és szimptomatikus, hogy erdélyi szerzőről monográfia a nyolcvanas évek közepéig nem íródhatott, úgy az is jellemző (s már a kultikus közmegegyezést jellemzi), hogy ezt követően, a kilencvenes évek végéig Sütőről a harmadik monografikus feldolgozás is elkészül, mire más szerzők életműveinek összefoglalása egyáltalán szóba kerül. (Hogy csak kortársakat említsünk: Székely Jánosról csak az ezredfordulón, Kányádi Sándorról csak 2003-ban, Szilágyi Istvánról pedig 2004-ben készült monografikus feldolgozás, Páskándi Gézáról viszont máig nincs még!)[362] Mindhárom Sütő-monográfia szerzője túl közeli viszonyban áll alanyával, olykor talán szimpatikus, máskor viszont a legkevésbé sem öncélú elfogódottságaik egy szélesebb érdekkört, igényt s szemléletet tükröznek. A hetvenes évek közönségsikerei, illetve a nyolcvanas évek ellenzéki-reformer korhangulata jellemzi az első, a kilencvenes évek drámai-heurisztikus társadalomképe, Sütő személyes sorsának tragédiája, majd az őt övező ünnepelt köztisztelet a második monográfiát. Ablonczy hetvenedik, illetve hetvenötödik születésnapra kiadott, temérdek sajtóhibával teletűzdelt munkája már leginkább furcsa kortörténetet ötvözve, kevésbé az irodalmi alkotások, mint inkább az írói életrajz és társadalomtörténeti képek szétbonthatatlan egységében véli megragadni az értelmezések kiindulópontját. A tudományos igényűnek aligha nevezhető kötet viszont olyannyira determinált alanya iránti hódolatában, hogy baráti odaadásában a viszony leginkább csak Sütő saját életútjára vonatkozó retrospektív kortörténeti (ön)értelmezéseinek monografikus tolmácsolására szűkül.

A monográfiákban a személyesség, ez utóbbit kivéve, nem annyira a hangvételben, mint inkább az alanyuk iránti tiszteletben nyilvánul meg, amely viszont így is gyakran népmesei távlatokba helyezi, s szerzőjével hőst tiszteltet alanyában. A „szimpatikus elfogódottságon"[363] túl, Görömbei András például „megidézett hősét" meg sem kísérli összevetni egyéb erdélyi szerzőkkel, vagy akárcsak az életművet elhelyezni a korabeli

[361] Fenyő a marxi dialektika szerint tézis-antitézis kettősében elemzi a „társadalomújító magatartás két poláris elfajulásának megjelenítését." Vö. **Fenyő** István, *Forradalom és humanizmus*, in Alföld, 1977/2.
[362] Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai: Székely János*, Bp., Új Mandátum - Az irodalom visszavág, 2000; **Elek** Tibor, *Székely János*, Pozsony, Kalligram, 2001; illetve **Pécsi** Györgyi, *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram, 2003; és **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004.
[363] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

romániai magyar irodalomban. Ezért „a monográfiát olvasva úgy tetszik, hogy Sütő András életműve Erdélyben egyedüli csoda, mintha az általa létrehozott értékek egyetlen szállal sem kapcsolódnának más alkotásokhoz. Mintha a romániai magyar dráma nagykorúsodásáról lehetne Páskándi Géza *Vendégség*e, Székely János *Caligula helytartója* című műve nélkül beszélni, mintha Szabó Gyula, Kányádi Sándor – hogy csak Sütő nemzedéktárait említsem – nem az elemzett életművel azonos értékű életművet mondhatnának magukénak."[364]

Bertha Zoltán monográfiája marad elemzéseit tekintve talán a leginkább „szöveg-közeli", értelmezéseiben ez áll a legközelebb a művekkel való foglalatoskodáshoz, – ahogyan a könyvsorozat is, amelyben megjelent, tudatosan kísérelt meg távolságot tartani a politikai elkötelezettségektől – ám ennek szerzője sem hasznosítja azokat a belátásokat, amelyek az első monográfia óta egy megváltozott politikai helyzetben, már a kilencvenes évek felől egészíthették volna ki az előzetesen megállapított értékítéleteket.[365] Ráadásul mindjárt munkája bevezetőjében újrafogalmazza mindazokat a szentenciákat, amelyek továbbra is csak egy különálló erdélyi művelődés- illetve irodalmi hagyományszegmensben válik megragadhatónak az életművet. Ugyanakkor a kilencvenes évek elejének politikai közjátékait, Sütő szerepét és tragikus szereplését nem tudja, vagy nem is akarja távol tartani a referenciális értelemadásoktól. Lét- és ismeretelméleti alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján a végre várt műelemzésekben, a művekkel való foglalatoskodásban is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása, az értékpusztulás tematizálódik.

Szelektivitás

Az első monográfia szerzője Sütő addigi életművéhez jelene erőteljes ideológiai aspektusai felől közelített. A honmentő kánon elvárásrendjéhez történő igazodás értelmében a megrajzolt kép így leginkább ott válik nyilvánvalóan vitathatóvá, ahol az elfogultságok az írói pályán az életrajzi tényeket csak szelektíven veszik figyelembe. Sütő nyolcvanas évekig áthúzódó politikai funkciói[366] a magyarországi méltatásokban majdhogynem teljességében feledésbe merülnek. Az első monográfus szemléletében a fejlődéselv és az érzelmi elkötelezettség összeolvadása eredményezi, hogy alanyában nem a szerzőt, de elsődlegesen a morális embert, jellemhőst tisztel, „aki a különböző akadályok leküzdésével egyre jobban

[364] Uo.
[365] Mindemellett nem csak alanyához, de korábbi szerzőtársához, egykori tanárához is valószínűleg túl közel áll.
[366] Főszerkesztői pozíciója (1958-1989) mellett többek közt Nagy Nemzetgyűlési képviselősége (1965-1980), RKP Központi Bizottsági póttagsága (1969-1984), Román Írószövetségi alelnöki tiszte (1973-1981), a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságbeli tagsága (1968–71), a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Büró-tagsága (1968–1987), Munícípiumi néptanácsi alelnöksége (1975–1980), stb.

megerősödött, s az idő őt igazolván, lehetőséget kapott az igazság kimondására".[367] Csakhogy az életrajzi tényekre figyelve a pálya ennél sokkal bonyolultabb: Sütő szókimondását, a nyolcvanas évek részleges tiltásából visszavezetett ellenálló-képét mindössze pár évvel korábbi, közszereplői státuszait is figyelembe véve, alighanem árnyaltabb kép tárult volna elő. S noha az első monográfus nem szépirodalmi alkotásokkal, illetve azok értelmezésével foglalkozik csupán, s alkotói módszerébe az életút megrajzolása során legalább olyan súllyal kerülnek be a szerzői referenciák, mint a (nagyrészt ezekből is levezetendő) műértelmezések, meg sem kísérel teljes kortörténeti elemzést adni. E nélkül viszont szerzője ötvenes évekbeli „közírói" attitűdjei (akárcsak későbbi hatalmi kötődései és változó szolgálatelve) feltáratlanok maradnak, vagy ami még szembetűnőbb, a vázlatosságban az értelmezéshez szükséges kritikus szembesítés helyett az engedékeny utóértelmezés (a cél szentesíti az eszközt, a szándék a cselekedetet módon) uralkodik el. A monográfus legtöbb esetben rögzít, bizonyos folyamatokat megállapít ugyan, de nem látja át, (s nem is akarja átlátni) a megváltozott korabeli politikai helyzetben Sütő ambivalens közszereplését, s meg sem kísérli feltárni az okokat. Mindössze azt állítja, hogy „gyakran irányelvekhez kényszerült igazítani valóságos élményeit", hamar hozzátéve, hogy a „diadalmas látszatú írói pálya" már 1955-től átfordul „önemésztő, öntisztító eszmélkedésbe."[368] Az igencsak kétséges megállapítást maga a szerző cáfolja, amikor röviden utal az 1958-as vitákra, melyeket a fiatal szerző „funkcionáriusként és őszinte kommunista hittel"[369] vitt véghez. A korabeli viták, a félresiklott közszereplés, és a Sütő-műveket is behálózó zsdanovi eszmerendszer valódi következményeit azonban a monográfus nem óhajtja feltárni. Túlságosan hinni akar Veres Péter megelőlegezett bizalmának[370], illetve Illyés kitüntető szavainak – „Huszonkilenc éves, és kész nemcsak mint prózaíró, hanem mint ember is"[371] –, holott ez még az életutat rendszeresen értékelő szakemberek szerint sem több „diplomatikus mellébeszélésnél, hiszen a művek és az író-politikus Sütő 'vitái' másról tanúskodnak."[372]

Az 1958-ban az *Igaz Szó* hasábjain folytatásokban közölt sematikus szemléletű, számonkérő jegyzeteiben (*Tűnődés magunk fölött*)[373] Sütő még rugalmatlan fölényességgel utasít el és oktat ki fiatal pályatársakat, szerkesztői munkatársaként világszemléleti alapon

[367] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[368] Vö. **Görömbei** András, *Sütő András*, Bp., Akadémiai, 1986, 22.
[369] Uo., 55.
[370] Veres Péter 1954-ben írt levelezőlapján figyelmeztetései ellenére (mely szerint nem egy írása népieskedő!) új reménységként egy „székely Mikszáth"-ot előlegez meg. Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek*. Bukarest, Kriterion, 1980, 81-82.
[371] Illyés az őt Erdélyben kalauzoló fiatal íróról mondja. Vö. **Illyés** Gyula, *„Románok, magyarok – segítsük egymást" – Illyés Gyula a romániai magyar irodalomról,* in Utunk, 1956/19, 1.
[372] Vö. **Szakolczay** Lajos, *i.m.,* 145.
[373] Görömbei András monográfiájában az 1959-es évszám nyilván elírás.

egész sorozatban ítélkezik.[374] Huszár Sándort az „emberség szépségének hiánya" miatt, Kányádit a szegényesen, sivárul megverselt külső realitás ábrázolása miatt, Páskándit közhelyessége folytán, Szabó Gyulának *Gondos Atyafiság*át pedig többek közt annak túlzottnak ítélt érzéki intimitásáért rója meg. Székely Jánost aztán egyenesen nyílt önkritikára készteti a párt és a kor szellemisége által rossz szemmel nézett „oldhatatlan magánya" „arisztokratikus szembefordulása" „szubjektív idealizmusa", s a műveiben megnyilvánuló „cselekvéstelenség és céltalanság" miatt, megtoldva mindezt azzal a sarkítással is, hogy „a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt"![375]

Aki tehát nem hajlandó a kor szellemének kollektív eszmeiségét műveiben népszerűsíteni, annak nem sok keresnivalója van az irodalomban. Sütő sarkallatos tételeiben már ekkor tűzzel-vassal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen. Az általa az irodalomból kitudott *Mélyvizek partján* című Székely János kötet csak egyik eklatáns példája mindennek. A megbocsáthatatlanul polgárinak és individualistának ítélt fiatal szerző az úgynevezett „baráti figyelmeztetés"[376] kapcsán írt kényszerű válaszának fejtegetéseit nem véletlenül kezdte az alábbi sorokkal: „Nézeteimet bírálták, nem rímeimet".[377] Az írószövetség marosvásárhelyi fiókjának vitaülésén Hajdu Győző nyomatékos felszólítására „önkritika" címen felolvasott elszomorító (korszakot jellemző) önpocskondiázásában, végletekig kiélezett önvádjában a bírálóin is túltett, s már-már groteszkül bizonyította („versei hibás, valóságellenes filozófiai megalapozásával" szemben, s közvetetten vádlói megszégyenülésére) dialektikus materializmusban s annak történelemfilozófiájában való jártasságának magas színvonalát is.[378]

A monográfusok elnéző jóindulatukban nem is említik, vagy jelentéktelennek ítélik az ehhez hasonló korai eltévelyedéseket.[379] Görömbei mintegy illúzióktól fűtött korszaknak, s őszinte kommunista hitnek, „pártpolitikai irányelveknek" tudja mindezt,[380] de Bertha is csupán „disszonáns hangoknak" nevezi, melyek „illúziók és útkereső ösztönzések

[374] Vö. **Sütő** András, *Eső elől tóba? – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/1. UŐ, *Közelebb a provinciához. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/2. UŐ, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[375] „… a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt; aki halhatatlanná nőtt ebben az irodalomban, azt a nép, a közösség, a társadalmi haladás gondja lelkesítette és emésztette". Lásd Sütő András, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[376] Vö. **Sütő** András, *Idegen életek… i.m.,* 396-398.

[377] Vö. **Székely** János, *A valóság kötelez (önvizsgálat és felismerés*), in Igaz Szó, 1958/12, 821-828.

[378] Uo., illetve lásd még **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000, 16.

[379] Sütő így nyugtázta Székely önostorozó cikkét: „A valóság és igazság győzelme, hogy Székely János eljutott idáig. A kispolgári individualizmus, az eszmei tévelygés veresége, hogy Székely János ilyen nyílt és őszinte beszéddel rugaszkodott el – régi költői világának partjaitól." Vö. Igaz Szó, 1959/1, 87.

[380] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 75, illetve 22.

keveredéseit tükrözik."[381] Holott a pályatársakal szembeni szigor, nem beszélve az egyéb „kártékony közszereplésről"[382] a korban mindvégig politikai következményekkel is járt.[383] Az irodalmi valóságtükrözés két fő hibáját már 1956-ban is az idillizmusban és a negativizmusban kijelölő Sütő[384] (az egyik jórészt a sematikus ábrázolásokat, a másik a kritikai szellemet fedte a korban) ugyanilyen vádakat hangoztatva áll be a Földes László Utunk-szerkesztő irodalmi-közéleti eltávolításával, pártból való kizárásával végződő politikai hadjáratba.[385]

E fiatalkori közszerepléssel kapcsolatban az első monográfus nyolcvanas évekbeli egyértelmű hódolatában csak annyit tart fontosnak megemlíteni, hogy Sütő „szélsőséges megnyilatkozásait hite enyhítheti mai megítélésünkben".[386] Amellett, hogy e kijelentése több mint kérdéses, valahol kétségbe is ejtő, hiszen ez nem jelentheti – mint Szakolczay Lajos is szóvá tette –, hogy egy átfogó igényű monográfia esetében „szó nélkül lehetne hagyni az akkori, a politikusi hátország védelme mögül el-elhangzó kijelentéseket".[387] Ahogyan a későbbi monográfusokkal ellentétben említett szerző azt is remekül látta meg, hogy az életút drámája is e kettősségben csúcsosodik: „Sütő egyszerre *kint* és *bent*, a sérelmeket elszenvedő *övéi között* és azok táborában, *fönt*, akik e sérelmek előidézői."[388] Pedig a hátország nem csupán az ötvenes években jelentett realitást Sütő számára. Amikor Görömbei befejezi monográfiája kéziratát, Sütő még mindig RKP KB póttag. Igaz, későbbi politikai szereplésével kapcsolatban Ablonczy is határozottan kijelenti: pártpolitikai pozíciója számára „nem hatalmat, de kisebbségvédelmi szolgálatot jelent."[389]

Elkötelezettségformák?

Az életút különböző stációinak egyoldalú megrajzolása természetesen már értelmezés maga is. Míg Görömbei „átstilizálja" a hetvenes éveket megelőző időszakot, Sütő hajdani

[381] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 71.
[382] Szakolczay kifejezlése, lásd **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[383] Lásd például a Jordáky Lajos meghurcolásában játszott szerepét, in *Vörös Zászló*, 1957. okt. 23.
[384] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 83.
[385] Alig pár hónappal az említett cikksorozat után, 1958 augusztusában! (Földes László, az akkori idők egyik legismertebb romániai magyar publicistája, előbb az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának vezetője, később az *Utunk* című irodalmi hetilap - a mai *Helikon* elődje – főszerkesztője volt, aki ilyen minőségeiben nagy szerepet játszott Dávid Gyula, Bajor Andor, Fodor Sándor, Szabó Gyula, Székely János és mások indulásában. A Földes ellen 1959, január 7-én lezajlott fegyelmi ügyében a legkeményebb vádakat Hajdu Győző mellett Sütő fogalmazta meg. A marosvásárhelyi írótársaktól indult levelek egyenesen a Központi Vezetőségnek szóltak. Az elítélő pártgyűlés jegyzőkönyvét, s a felszólalók hozzászólásait Szabó Gyula adta közre. Vö. **Szabó** Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *II*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001, 175-202; illetve vö. **Bottoni**, Stefano, *i.m*.
[386] Uo.
[387] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[388] Uo. (Kiemelés az eredetiben, BL.)
[389] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve.* Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997, 224.

baloldali elkötelezettségét a második monográfiát író szerzőtárs a kilencvenes évekből is egyrészt csak a népiséggel kapcsolatban, másrészt a nemzetiségi önmegtartás esélyei felől veszi szemügyre. Bertha Zoltán erkölcsfilozófiai szempontból átgondolt monográfiája lét- és ismeretelméleti szempontokból közelített a nemzeti kisebbség megmaradásának, az értékfenntartásnak a problematikájához. Ebben Sütő hajdani elkötelezettsége és megnyilatkozásai is a népi feltörekvés és a nemzetiségi önmegtartás esélye felől értékelődött, nem látva át, hogy korabeli dogmatikus kollektivista írásai, még nem népi, de marxista szövegek. (Ahogyan a negativista Földest és az individualista Székely Jánost, úgy a korban a szintén népi írónak számító Szabó Gyulát vagy Kányádi Sándor bizonyos munkáit sem a hetvenes évekbeli kisebbségi közösség képviseletében, hanem a szocreál, antinegativizmus és pártosság nevében ítélte el.)

Az ekkor keletkező szépirodalmi munkáknak, korai próbálkozásoknak értelmezéshorizontbeli szűkössége is jórészt még egy kétpólusúvá redukált társadalmi szemléletet örökít át. A naiv-romantizáló, anekdotikus funkció túlterheltsége éppen a bolsevik-marxista leegyszerűsített történetelvűség egysíkú jellemábrázolását és világképét hivatott elfedni. A kilencvenes évekből visszatekintve Bertha annyit belát, hogy „a szimbolikus elvonatkoztatás szemantikai hátterében (…) nem az egzisztenciaközpontú élmények és immanens léttapasztalások önfelismerései, hanem esztétikailag irreleváns, külsődleges, ráadásul történelmileg igazolatlan és téves ítélkezési sémák és ideologémák állanak”.[390] Mégsem akarja átlátni, hogy az olykor remélt társadalmi progresszió hipotetikus értéktartalmaira utaló illuzórikus előfeltevések, a későbbi társadalmi helyzettudatosodással együtt nem zárulnak le, s az író irodalompolitikai ítélkezéseit sem a népi, sem a nemzeti karakterisztikum kollektív irányába való tájékozódással nem lehet elfedni.

A monográfiák többnyire egységesen a korábbi illúzióktól, pártos hevülettől legalább részben mentesülni látszó hatvanas évekbeli szembenézésnek vélik a „vajúdó íráskedvet” is. Bertha azt is látja, hogy a kommunista látszatmegoldások, csekély helyzeti javulások optimista, önáltató túlértékelése maga is sorstragédia,[391] ennek következményeit azonban már nem kívánja tudomásul venni. Pedig a programosan hitt történelmi megoldások mellett az életúttal behatóan foglalkozók számára is jórészt egyértelmű, hogy a pálya e szakaszán a kollektív irodalomeszmény és társadalmi szerepkör mögött még nem a nemzetiségi-közösségi jogokért való szóemelés, csupán szocreál antinegativizmus és idillizmus-ellenesség húzódik. Sütő sztálinista évei, mint azt egy későbbi interjújában ő maga mondja

[390] Vö. **Bertha**, *i.m.* 105.
[391] Uo., 28.

el, a vallott és vállalt eszmék időszaka volt.[392] Görömbei szerint „őt is elkapta a bajokat is idillé stilizáló pártos lendület", illetve „a jó szándék olykor nem találta meg a helyes irányt."[393] Az ebből származó konfliktusosság az életútban azonban csak jóval később jelentkezik, amelynek valós vagy részleges hitelességét eldönteni nem biztos, hogy az irodalomtörténet feladata. A fogadtatástörténet interpretációinak utólagos értelmezéskonstrukciói felől azonban (melyek a nyelv- és közösségféltés, a megmaradásvágy elemi affirmációi szerint igyekezett legitimálni a teljes életművet, s nem kívánt a történeti kitekintés által túllátni saját előfeltevésein) mindenképpen szükségszerű megjegyezni, hogy a pártos eszmékkel való azonosulás messze nemcsak az ötvenes évek közepéig érvényesül.[394]

A kánon szellemi konstrukciójának szelektivitását ugyanis nagyrészt éppen az tükrözi, hogy az elkötelezettségeszmék felfejthetőségét csak egyirányúan véli az életműből kiolvasni. A kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként funkcionál. A befogadás és a kanonikus hely ezért sem lehet független ettől a hagyománytól, minthogy a szövegek is csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők. Azok az életútbeli sajátosságokra és hangsúlyokra tekintő magyarázatok, amelyek felhasználták az életrajzbeli elemeket, vagy nem említették, vagy az ötvenes-hatvanas években megfogalmazott közösségi elvárásokat is a későbbi nemzetiségi keretekre alkalmazva értékelték. Nagyrészt a teljes hetvenes-nyolcvanas évekbeli magyarországi fogadtatásról megállapítható, hogy abban Sütő baloldali elkötelezettsége, szerepvállalása és funkciói által a kommunista hatalommal való ambivalens viszonya egyáltalán nem tematizálódik, vagy amennyiben mégis utalás történik rá, úgy ifjúkori botlásnak, tehát múltbélinek minősül, vagy eleve felmentő jelleggel kerül említésre. A korban a politikai

[392] Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990.
[393] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 75.
[394] Sütő életpályája első szakaszában egyértelműen nem népi-nemzeti oldalról s nem is ellenzékiként, később is csak ambivalens módon, belülről, reformer közszereplői szerepében szólal meg. Az ismertebb irodalmi vonatkozású vagy irodalompolitikai Sütő-megnyilvánulások közül a Székely Jánosról, Jordáky Lajosról, Szabó Gyuláról írott cikkeket, és a Földessel kapcsolatos megnyilvánulását egyéb párthű eszmefuttatások övezik. (1947-ben dicséri az új tanügyi törvényt, 1954-ben az Irodalmi Újságban pedig maga számol be a felszabadulást követő tíz év elért sikereiről, a jólét korszakáról, Románia és a Szovjetúnió sikeres politikájáról. 1955-ben a „szókratészi homlok"-kal és „prométeuszi vakmerőség"-gel bíró Leninről zengedez, 1956-ban a marosvásárhelyi írók egy részével ő is aláírja a forradalmat elítélő nyílt levelet. Az 1958-as említett megnyilvánulásokat követően, 1959-ben örvendetesnek tartja Kolozsváron az egyetemek egyesítését, s szintén a negativizmus és idillizmus ismételt elítélése mellett hirdeti a pártos irodalom szükségszerűségét. 1965-ben a gyilkos pártfőtitkár, Gheorghiu-Dej halálát siratja, 1967-ben megelégedettséggel nyugtázza a párt nemzetiségi politikáját, 1969-től pedig, mint említettem, legfelsőbb szinten vesz részt a nemzetiségi életet érintő kulturális vagy politikai döntések kivitelezésében… Vö. **Sütő** András, *Tíz esztendő változásairól. Romániai levél*, in Irodalmi Újság, 1954, 23. augusztus 21.; **Sütő** András, *A lenini bizalom alapja*, in Igaz Szó, 1955.; **Sütő** András, *Új bor*, in Igaz Szó, 1959/1.; **Sütő** András, *Erős volt mindig. Gheorghe Gheorghiu-Dej halálára*, Utunk, 1965/13.; illetve lásd még Sütő András képviselő felszólalását a Műveldés- és Művészetügyi Állami Bizottság megszervezéséről szóló vitában, in Vörös Zászló, 1967. dec. 29.)

hatalom persze szinte minden írónemzedékből magához vonzott ideig-óráig tehetségeket. A későbbi ambivalens jegyek ellenére a recepció egyirányú értéklátására jellemző, hogy a sztálinista írói szakasz maga is utólagosan csupán olyan jelenségeknek a körében értelmeződik, amelyek „a népi feltörekvések és a nemzetiségi önmegtartás számára számottevő esélyt kínáltak".[395] Ez a szemlélet egy valóban elkomoruló politikai realitás abszurditásban, szélsőséges nacionalizmusban kiteljesedő korszakának a tapasztalatával olvas jelenéből visszafelé, s a retrospektív értelmezésben gyakran összemos olyan eszményeket, amelyek a hetvenes évek műveinek hatalomviszonyát vagy nemzetiségi kollektív értékrendjét az ötvenes évek sematizmusaiból is kiolvasni véli. A hetvenes évtizedben felerősödő nemzetiségi elfojtás elleni megnyilatkozásokból, az ekkorra ismét előtérbe kerülő transzszilván értékekből, vagy magából a Trianon-traumából viszont aligha vezethető le olyan állítás, amelyik Sütő publicisztikai írásainak kritikus, ítélkező hangnemét s a szépirodalomban kollektív ideológiát számonkérő téziseit egyben a nemzetiségi jogok korán felismert hiányosságainak megoldását szorgalmazó eszmeiséggel hozhatná összefüggésbe!

Modellteremtés

A hetvenes évektől eredeztethető kánoni modellteremtés a kirobbanó sikeresség mintegy tizenöt évének (az *Anyám*tól az *Advent*ig) folyamatos szakmai elismertségén és olvasói népszerűségén át (s olykor a kizárólagos ismertség kereteiben) jut el a kultikus formákig. Hatástani szempontból nagyon jelentős a fogadtatás politikai-ideológiai háttere, mely a hivatalos hatalmi elismerésektől az elnézett, megtűrt kategóriáin át a nyolcvanas évekre két irányba mozdul. Míg Romániában, ha nem is a betiltottig, de mindenképp a korlátozottig, addig Magyarországon a megtűrt kiszélesedő kategóriáin át a bizonyos tekintetben propagáltig jut. Ennek a változó cenzurális térnek a nyilvánosságában és nyilvánvalóságában lehet lényeges az eltérő minőségi váltás ellenére a dolgok politikai kimondhatatlanságának kényszerét az irodalmi formákra átvállaló életmű fokozódó fogadtatása és szakmai kereteket gyorsan átlépő sikere. (Ugyanezért nemcsak a sütői nyelvezetet, de az életművet tárgyaló szövegeket is érezhetően változó allegorikusság-fok jellemzi). A sikerességen, az írói modellteremtésen túl azonban a tragizált szerepkörök már kultikus jegyeket vetítenek elő, melyek olvasata nemcsak egy értelmezői közösség saját identitását, de a szerző közelmúltját is megkonstruáló képben, traumatizált emlékezeteivel, hőst formáló jelképiséggé válik.

[395] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.,* 29.

Kultuszról éppen azért beszélhetünk az életmű kapcsán, mert benne a közéleti, politikai és írói szerepkörök nemcsak ötvöződnek, de egyaránt kritikátlanul ötvöződnek. Nem egyszerű felcserélődésről van tehát szó, hanem olyan választott stratégiáról, amely egyszerre határozta meg és jellemezte a közíróságban az írói és politikusi szerepeket, a „kritikai" fogadtatásban ugyanakkor jelentős arányeltolódások következtében hol az egyik, hol a másik érdekében módosított a hangsúlyain. Nyelvezetét tekintve a hivatásos értekező próza kitételeitől a napilapok recenzenseinek populárisabb regiszterein át a különböző műfajú rádió- és tévéfelvételekig terjedő fogadtatás a megértő engedékenységtől a dicsőítés teljes hódolati aktusaiig, a dicsérettől az odaadó hozsannázásig terjed. A formálódó kultusz a nyolcvanas évek derekán már hajlamos magukat a műveket egyszerű és egyszeri jelentéssíkokra bontva csupán az életút, vagy a képviselt sorsjelleg kivetítéseiként értelmezni. A divaton túllépő kultikus forma ekkorra, a Sütő-művek romániai (részleges) tiltása és a recepció Magyarországra történő áthelyeződésével egyidőben, „a különféle érzelmeket, indulatokat a társadalmi manipuláció szolgálatába állító *jólértesültség* (a Nemzeti Színház *Advent a Hargitán* bemutatója)"[396] és egy felfokozott érzelmi hatvány révén elfedni látszott a valós kritikai szempontokat, s kultikus jegyei révén olykor magukat a műveket is. Pedig, mint Szakolczay is állítja, ez az életmű a hetvenes évek sikereitől kezdve már egyáltalán nem annyira törékeny, hogy „elhallgatván némely kételyünket, minduntalan csak a »metaforikus ragyogású és vizuális gondolatiságú nyelvre« figyelmezzünk".[397] Az egysíkúvá váló recepcióra is jellemző, hogy innentől kezdve a korábbi írások értelmezései során (például a folyamatos újrakiadások kapcsán) sem működteti azt a távolságot, amely túl kívánt volna lépni a referenciahatárokon. Művek értékein túl a kialakítandó tragizált szerepkör, Sütő tiltása, elhallgattatása, politikai ellenálló szerepköre, üldöztetése, s személyében írói/társadalmi képviselete révén[398] olyan narratívát testesített meg, amely egyoldalúságában a korhangulatnak, később pedig a kanonikus diszkurzus érdekköreinek megfelelően értelmezett csak bizonyos eseményeket.[399] Valószínűleg ezért sem felelőtlen az olyan álláspont, amely nem a legtöbbször játszott előadás mentén méri a Sütő darabok értékeit vagy azok esetleges időtálló voltát.[400]

[396] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 143.
[397] Vö. Görömbei András minősítéseiről írja **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[398] Mely közvetetten felelős azért is, hogy a szerző nem lehet jelen az említett 1986-os Nemzeti Színházbeli premieren.
[399] Az előadás politikai jellege amúgy mindkét ország cenzurális, belpolitikai viszonyai felől nyilvánvaló volt, (már csak azért is, mert a Román Szerzői Jogvédő Iroda tiltakozása ellenére mutatták be, ám Magyarországon a darab, illetve az előadás mellett, a kulturális kormányzat ódzkodásával ellentétben, Tabajdi Csaba, Szokai Imre és Szűrös Mátyás is kiállt) akárcsak a közönségsiker szempontjából a „teltház" társadalmi tett-értéke is.
[400] Az *Advent a Hargitán* Sík Ferenc rendezésében több mint 250 előadást ért meg.

A siker és a kánon természetrajzához természetesen hozzátartozik a népszerűség és a játszottság is, a kritikai fogadtatás irodalmi kereteken átlépő divatszerűsége azonban többnyire nem tesz jót egy életműnek. (Emblematikussága idővel éppúgy ideológiai síkon, s nem művei színvonalát tekintve válhat „korszerűtlenné" vagy periferikussá, ahogyan kiválasztottsága, kihasználtsága is többnyire eszmei alapokon nyert legitimációt.) Márpedig Sütő a hetvenes évek során divatjelenség lett, akinek emblematikussá választott életműve a tárgyalt kánoni diszkurzusokban szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. Nem is annyira ő maga, mint az ekképpen megformált írószerep erdélyi komponensei, az irodalomkép egysíkú értékkategóriái, s a „látensen eszközszerepre kárhoztatott"[401] irodalomszegmens értékelése. Ennek részleges bemutatása vagy homogeneitása, feltételezett kompaktsága nem tette lehetővé – abban a szituációban – a finomabb artikulálódást, az árnyaltabb befogadást, egy strukturáltabb kép kialakítását. A recepcióban így óhatatlanul csak egy csoportként jelenhettek meg a különnemű erdélyi alkotók, a más minőségeket képviselők vagy akárcsak a szerzői életművük különböző alkotói fázisában lévők pedig szükségszerűen rendelődtek alá a kánoni értékelvek kijelölő, rangsoroló irányának.

A transzszilván kánon újjáéledése

Mint említettem, részben a húszas évek transzszilvanista hagyományában is kereshetők azok az írói 'arcvonások', jellegzetességek, amelyek képviseleti és pedagógiai eszményeknek alárendelve a művészi törekvéseket, az erdélyi alkotói öntudatnak olyan vonást kölcsönöztek, amelyek a második világháborút követően is meghatározták az írói/költői attitűdök mibenlétét. Az 1945 utáni kollektivitásformák kötelező irodalmi ábrázolásmódjaiban aztán a realizmuseszmék és a pedagógiai eszmények az ideológiai átnevelés elsődleges eszközét jelentették. Az a szűk irodalmárréteg, mely nagyrészt fiatal elsőgenerációs értelmiségként hatalmi pozícióba került, nemcsak megdorgálta, de gyakran meg is vonta a cselekvés lehetőségeit az olyan szerzőktől, akik az individualitás szabadságát nem rendelték alá a 'közösségi' irány meglehetősen szűk gondolati horizontjának. A közösségi iránynak e két korszak szemléleti ötvözete adta irodalmi legitimációja folytatódhatott a hatvanas évek viszonylagos szabadságát, nyitását követően, amikor az új poétikai szemléletek, a kritikusabb öneszmélések, a (népiek által is felvállalt) nemzetiségi elkötelezettség és az egykori helikoni hagyományok is egyszerre hatottak a magyar

[401] Szilágyi Márton kifejezése, vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

értelmiség új iránykereséseire.[402] Az erdélyi magyar költészet, elbeszélő irodalom vagy irodalmi szociográfia a következő évtizedben valóban a kulturális élet középpontjában helyezkedett el, s részben, mint identitásvédő erő végezte alkotó munkáját, amelynek során valódi szellemi értékeket hozott létre. Az író *megváltozott közösségi státusza* azonban egy válsághelyzet elkésett, de szimptomatikus felismeréséhez vezetett: „Adott körülményeink között az irodalom volt az a gyűjtőmedence, amelynek mindent be kellett fogadnia, mindent fel kellett vállalnia közvetítésre a közönség felé".[403] Az erdélyi magyar irodalmi életben a hatvanas évek legvégén lezajlott úgynevezett „irodalomcentrizmus-vita" tulajdonképpen egy jól kihallható vészjelzés volt, de a politikai helyzet a későbbiekben egyre inkább romlott. Ilyen értelemben, az irodalom feladatköreit tekintve – mint Dávid Gyula is jellemezte –, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon „parttalan irodalomkoncepciója akár szimptomatikusnak is tekinthető."[404]

A hetvenes évek elején ismét előkerülhettek a transzszilvanista hagyományok, sőt *Kritika*, majd a *Tiszatáj* hasábjain is újra vita folyik róluk.[405] Mint említettem ekkor még jórészt csak a két világháború közti irodalomról, irodalmi életről születnek hiánypótló írások, s ennek is következménye, hogy a recepció hajlamos analógiákban gondolkodni. Igaz ugyan, hogy „az erdélyi magyar szépirodalmat a második világháború után is átszőtte a transzszilvanizmus korábbi szellemisége", s hogy „ez az irodalom továbbra is fenn kívánta tartani a transzszilvanista tradíciókat és értékeket, mindenekelőtt az irodalom közösségi ethoszát, a kisebbségi humánum és népszolgálat morálját, az erdélyi kulturális hagyományokat".[406] Ugyanakkor csak a tárgyalt, propagált irodalomszegmens tudatos recepciója, a megismerni vélt kép és a kialakítandó elvárásrend felől igazolható, hogy „valójában a második világháború utáni korszakban is a korábbi helikoni irodalom eszményei és poétikája alapozta meg mindazt, amit a későbbiek során erdélyi magyar irodalomnak nevezhetünk."[407]

Magyarországi lecsapódásait figyelembe véve, meglehetős összetettsége által is állítható, hogy az előbbiekben kifejtett irodalomértés alapján, a vázolt erdélyi magyar irodalomkép jórészt nem mint irodalom és társadalmi önreprezentáció kérdésköre, ezek kölcsönhatása merült fel csak, de magának az így értett irodalomértésnek a társadalmat is

[402] Nyomtatásban olyan szerzők, mint Áprily, Kuncz, Tamási vagy Dsida 1968 előtt nem is jelenhettek meg.
[403] Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3.
[404] Lásd **Gáll** Ernő vitaindítóját, *Monológ vagy párbeszéd?*, in Korunk, 1969/12, illetve vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, *i.m*.
[405] Vö. *Vita a transzilvanizmusról*, (**E. Fehér** Pál, **Pomogáts** Béla, **Tordai** Zádor, **Nagy** György) in Kritika, 1973.; illetve **Sárréti** Sándor, *A transzszilvanizmus fogalmáról*, in Tiszatáj, 1974.
[406] Vö. **Pomogáts** Béla, *A továbbélő erdélyiség,* in Árgus 2001/3.
[407] Uo.

meghatározó jegyei domináltak. Benne a népi hagyományok folytatóját, a nemzeti sorsvállalás irodalmának kifejezőjét s ugyanakkor a közösségi-társadalmi gondok elszánt politikai képviseletét is a sütői életmű testesítette meg.

Kitekintés

Mielőtt továbblépnénk az életmű értékelésének anomáliái, illetve hangsúlyosabban kultikus-kanonikus formái, és ezek indokoltságai irányába, a jogos kiemelések és a par excellence kivételezések kritikátlan aktusai felé, érdemes egy nagyobbívű kitérőt tennünk, mely a korszak irodalompolitikai viszonyait és irodalomszemléletét tekintve sok mindenre adhat előzetes választ vagy magyarázatot.

*

1968 után

Akárcsak az említett 1957–58-as évek eseményei a maguk ambivalenciájában, Romániában a hatvanas évek legvégének eredményei is hasonlóan ambivalens megítéléssel bírtak. A romániai magyarság helyzete javulását kezdetekben éppen az új politikai irányzattól, az akkor még demokratikusnak ígérkező, nemzetek feletti politikai koncepciótól remélte. Az 1968 utáni időszakra jellemző szellemi pezsgés a humán kultúra terén az életmű szempontjából is fontos időszaknak számít. (Ennek jelentősége akkor is hangsúlyozandó, ha a mából tekintve alighanem rövidsége folytán is a teljes ideologikus rendszerhez viszonyítva kevéssé jelentékenynek, vagy eredményeit tekintve olykor felemásnak minősül.) Az 1968-at követő időszak erdélyi magyar kultúrájának többrétegű válsága éppen a szellemi nyitás kapcsán kerül felszínre: a hatalomhoz közelkerült, vagy éppen ez idő tájt közelkerülő értelmiségiek önmagukkal való szembenézésének is igencsak terhes korszaka ez. Az összegzésnek és/vagy indulásnak, a reménynek és/vagy kiábrándultságnak, de a politikai/ideológiai játszmákon való még belül-maradás kettőségének ontológiai feszültségeiben. Az évtizedfordulót a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának összefonódásai jellemzik. „Az ekkor pozícióban lévő, őszintén baloldali elkötelezettségű, nemzetisége lehetőségeit is e baloldaliság keretei között elképzelő értelmiségi generáció egyszerre kellett szembenézzen az eszmei kihívással, amit a nyugati kultúrák felé való viszonylagos nyitás és a hazai tabuk – ideiglenes – ledőlése jelentett, valamint az erkölcsi válsággal, amelyet az okozott, hogy baloldaliságuk a kisebbségi politika szempontjából ekkor bizonyult hibás választásnak: rendszer, amelyet segítettek uralomra jutni, éppen a szellemi nyitással párhuzamosan számolja föl a nemzetiségi intézményeket. 1968 Romániában egyszerre jelképe a Szovjetuniótól függetlenedő szuverenitás demonstrálásának, bizonyos

kulturális tabuk (és börtönkapuk) ledőlésének, valamint a magyar területi autonómia felszámolásának."[408]

A nyitásnak minősített 1968–70-es változásoknak, mint korábban már utaltam rá, egyéb keserű előzményei is voltak. Itt nem csupán az ideológiai kényszerűségek korlátozó jellegére utalhatunk, de arra a hatalmi taktikára is, amely bevált külpolitikai lépésként úgy kötött egyoldalú időleges paktumot a kisebbségi értelmiség képviselőivel, hogy közben azok jóváhagyásával kapott szabad kezet a későbbi korlátozásokhoz és retorziókhoz, minthogy velük nyilváníttatta belüggyé saját nemzetiségi kérdésüket. E tekintetben egyrészt kiemelten fontos lehet az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált pártfőtitkárral, másrészt az említett kettős kötődés elvét mereven elutasító nyilatkozatok sora, melyek megelőzték az augusztusi prágai eseményektől távolmaradó román vezetés utólag liberális nyitányúnak beállított magyarságpolitikáját. A magyar írószövetségben elhangzottakra reagáló elítélő szólamok jóval megelőzték a csehszlovákiai bevonulást, viszont már a magyar értelmiségi találkozót követően jelentek meg, nagyrészük nyilvánvalóan kierőszakolt írásként, mások mégis a hatalom bűvöletében. (Pedig a június 28-i értelmiségi találkozó valójában eredménytelen volt, Ceauşescu minden felvetett sérelmi kérdést visszautasított!)[409] Az értelmiségi találkozót követően először az irodalom kapcsán mondták ki a be nem avatkozás végtelenségig szajkózott frázisát,[410] majd az

[408] Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 13.

[409] Vö. Vince József bukaresti nagykövet jelentését az RKP vezetésének a magyar értelmiség képviselőivel folytatott bukaresti tanácskozásról. Közli Vincze Gábor, in *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989,* (A válogatást összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta **Vincze** Gábor), Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 296. - A főtitkár álláspontja majd csak a nemzetközi helyzet alakulásának hatására változhatott meg, amikor már szükségszerűen a korábban belüggyé nyilvánított kérdéskör megoldottságát akarta külpolitikájában megmutatni. Az 1968, augusztus 21.-re virradó éjszaka a Varsói Szerződés öt tagállama prágai bevonulását követően szüksége volt a kisebbségi elégedetlenségek elhalkítására, s a magyar értelmiség támogatására. A román pártfőtitkár élesen elítélte a bevonulást, amely "szembeszökő megsértése egy testvéri, szabad és független szocialista állam nemzeti szuverenitásának". (Vö. Előre, 1968, augusztus 23.) Ceauşescu augusztus végén (Fazekas János kíséretében) a két székely többségű megyét is meglátogatta, fejlesztéseket és iparosítást ígért. A bevonulás után öt nappal (augusztus 26-án), koradélután Sepsiszentgyörgyön, majd Csíkszeredában, végül az esti órákban Székelyudvarhelyen vett részt a nagygyűléseken, s minden esetben magyarul (is) elköszönt!

[410] 1968 májusában az említett, Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztálya kerekasztal-vitáján (a szomszédos országokban élő magyarság irodalmáról) elhangzottak során leszögezték: „vitathatatlan tény, hogy magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban, s ezek szerves részei a magyar irodalomnak" s kijelentették, hogy a felelősség ezekért az irodalmakért közös: „a szomszédainké, és a miénk". Az egységesülő (?) magyar irodalom tézisét Romániában hevesen visszautasították, ám nem csupán a pártvezetés – mely a belügyekbe történő beavatkozásként értékelte a budapesti nyilatkozatot –, hanem a magyar írók egy jelentős része is. Domokos Géza, Huszár Sándor és Szász János – részben meggyőződésből, részben fölsőbb utasításra – írásaikban határozottan kritizálták az Írószövetség álláspontját, mondván, hogy a romániai magyar írók csak a saját pártvezetésük, országuk iránt érzik felelősnek magukat. Az írószövetségi vitáról lásd *Élet és Irodalom* 1968, május 18.; a romániai elutasításokról pl. **Huszár** Sándor, *A felelősség oszthatatlan* (Utunk, 1968, augusztus 2), **Domokos** Géza, *Sajátosság, felelősség* (Előre, 1968, július 7), illetve UŐ, *Az igazság és tárgyilagosság szellemében* (Előre, 1968, július 24.) Vö. még **Huszár** Sándor, *Sorsom emlékezete.* Bukarest, Kriterion, 1982. 207-208.

immár látványosabb, a moszkovita hatalomnak ellenszegülő román vezetés lépései kapcsán szeptember elején kolozsvári értelmiségiek küldtek hűségnyilatkozatot az új vezetésnek.[411]

Bár az elkövetkező hónapokban néhány valóban biztató intézkedésre is sor került[412] (megalakult a nemzetiségi könyvkiadó, a *Kriterion,*[413] magyar nyelvű *Tv-adás* indult,[414] 1970-ben, egyéves huzavona után, Bukarestben megjelenhetett *A Hét* című művelődéspolitikai lap), nemzetiségpolitikai téren alapjában nem sokat változott a helyzet. Az újonnan berendezkedő hatalom valójában a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával, amint előbb belüggyé avatta, majd szabad kezet kapott a nemzetiségi kérdés „szocialista megoldásában".[415]

Válaszreakciók és/vagy túlélési formák

A kettős kötődés kérdésének szigorú megtagadtatása, kemény és határozott elutasítása időben megelőzte tehát a csehszlovákiai távolmaradást (és a közvetetten ennek tudható kvázi liberalizálódást, mely sokszor éppen indokként hangzik el a korabeli hűségnyilatkozatok utólagos magyarázataképp. (A kor ambivalenciáira, kiszolgáltatottságára és hatalmi kötődéseire is jellemző, hogy a Maros Magyar Autonóm Tartomány megszüntetését az ország

---

[411] Külön vizsgálatra lenne érdemes a román katonai távolmaradás látószögében a kolozsvári magyar értelmiségieknek az 1968 szeptemberi „hűségnyilatkozata", melyet a külföld, a nyugat felé az új reform-vezetés jeleként, tanúbizonyságként is használtak. A Huszár Sándor és Gáll Ernő fogalmazta levél aláírói a „következetes külpolitika" és a „proletár internacionalizmus" tételei mentén szögezték le, hogy a Pártban látják a nemzetiségi lét „összes problémái megoldásának letéteményesét" s bizalmukról és támogatásukról biztosítják személy szerint Ceauşescu elvtársat. Vö. *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának, Nicolae Ceauşescu elvtársnak*, Kolozsvár, 1968, szeptember. Közli az Utunk, 1968, szeptember 6.

[412] 1968 végi optimista hangulatot jól tükrözi az, hogy Vince József nagykövet arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy 1969-ben megjelenik a csángó nyelvjárási atlasz és nyomdába kerül a romániai magyar irodalmi lexikon első kötete, 1972-ben pedig megjelenik egy romániai magyar irodalomtörténet is. Az utóbbiak csak évekkel később láthattak napvilágot, ám a csángó nyelvatlasz csupán 1989 után jelent meg – akkor is Magyarországon… Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről.* Bukarest, 1968. december 12. - Magyar Országos Levéltár, az MSZMP KB Külügyi Osztályának iratai, M-KS 288. fond, 32/1968/8. ő. e., 171–175. hitelesített másolat. A jelentést megkapta Gyenes András, a KB Külügyi Osztályának vezetője, Óvári Miklós ideológiai KB-titkár. (ezúton köszönöm Vincze Gábornak, hogy lehetővé tette a hozzáférést a jelentéshez!)

[413] A nemzeti kisebbségek önálló könyvkiadója a könyvkiadás teljes átszervezése során jött létre. Az öröm – legalábbis magyar részről – azonban emiatt sem lehetett felhőtlen, ugyanis a Román Írószövetség nemzetiségi bizottságának tiltakozása ellenére az illetékesek Bukarestbe tették a kiadó székhelyét, ahol magyar technikai apparátus (például magyar nyomdászat) egyáltalán nem volt. A kolozsvári fiókszerkesztőség csak a folyamatos tiltakozások hatására jöhetett létre.

[414] A magyar nyelvű TV-adás elindításáról – Fazekas János szerint – még 1968, augusztus végén döntött Ceauşescu, amikor a bevonulást követő napokban szükség volt a magyar kisebbség támogatására is. Az adás tényleges megkezdése azonban a pártapparátus szabotálása miatt is késett. Bár Vince József nagykövet már 1968, november 23-i jelentésében arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a következő év januárjában elkezdődik a magyar adás – valójában csak 1969. november 21-én jelent meg a képernyőn az első magyar nyelvű műsor. Vö. *Interjú Fazekas Jánossal*, Bukarest, 1994. május 20. Ismerteti **Vincze** Gábor, in *Történelmi kényszerpályák, i.m.*

[415] A pártvezetés nem hagyott fel asszimilációs törekvéseivel. A sebtében megalakított nemzetiségi "dolgozói tanácsok" is, „fantomszervezetekként" csak arra kellettek, hogy legitimálni lehessen a párt nacionalista kisebbségpolitikáját.

felszabadulásának 25. évében kimondó határozatot követően[416] döntenek csak az említett új intézményekről.) Az eseményeket összefoglaló egyik titkos nagyköveti jelentés szerint: „Úgy tűnik, hogy a romániai magyar íróknak a kettős felelősség kérdésébeni, valamint a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatbani magatartása megfelel az RKP politikájának, amit a pártvezetés figyelembe vesz. Ez kifejezésre jutott Ceauşescunak több, az utóbbi hónapokban, legutóbb az írók közgyűlésén elmondott beszédében".[417] A hatalom „figyelme" az új intézmények mellett további címeket és posztokat is jelent.[418] A hatalmi ranglétrán egy évvel később Sütő is följebb léphetett, ugyanis a X. pártkongresszuson 1969. augusztusában Domokos Gézával együtt az RKP KB póttagja lett.[419] Ugyanebben az évben ajánlják fel számára először az írószövetség alelnöki tisztét, illetve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának vezetőségi tagságát is.[420]

A szépirodalomnak általunk vizsgált szeletében ezeknek a fejleményeknek gyakorlati jelentőségük volt, hiszen a magyar értelmiség egészében olyan dilemmák uralkodtak el, amelyek a követendő stílusmintáktól a kívánatosnak talált erkölcsi tartalmakig a sütői életműben is ekkortól uralják majd az írói világkép átalakult, és azóta többszörösen deklarált formáit. Az értekezésnek természetesen nem feladata eldönteni mikor, milyen körülmények közt jött el, vagy hogy eljött-e egyáltalán ekkor a damaszkuszi út a sütői életút során. A tárgyalt receptív meghatározottságokban, a kialakított kánonban viszont fontos szerep jut a kondicionált változás helyett a választás intencionált aktusainak, melyeket a szerzői megnyilatkozások is megerősítenek. A recepció kanonikus lépcsőfokai felől azonban fontosabb, hogy ettől a ponttól érezhető az a műfaji-minőségi váltás, mely az „enyhülést" is kihasználva nem csupán a szemlélettágulásban és a nagyobb szabadságfokokban mérhető, de az írói témakeresésben is. Ugyanakkor jól látható, hogy sokkal strukturáltabb, árnyaltabb a kép, mint amit a magyarországi diszkurzusok a hetvenes évek fordulópontjairól kialakítottak…

---

[416] Az 1968 februárjában történő megyésítés címén.

[417] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*. Bukarest, 1968, december 12, *i.m.*

[418] A *Kriterion* vezetője a korábban *Előre* főszerkesztő Domokos Géza lesz, *A Hét* főszerkesztőjévé Huszár Sándort nevezik ki, akinek korábban az RTV-magyar adását is felajánlják. (Miután nem vállalja, a magyar szerkesztőség vezetését Bodor Pál veszi át.)

[419] Mindketten már 1968 tavaszától (mind az írószövetségi felzólalásokat, mind az értelmiségi találkozót megelőzően!) bekerültek a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságba is. (1968. március 21-23.-án a Hivatalos Közlönyben megjelenik a minisztertanács határozata a bizottság felállításáról és tagjairól. Vö. **Vincze** Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989*, http://vincze.adatbank.transindex.ro)

[420] Ami nem csoda, hisz a korábbi, 1965-ben létrehozott, az RKP KB-titkárságának felügyelete alá tartozó, a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó *Nemzetiségi Bizottságnak* is már tagja volt, Domokos Géza, Takács Lajos és Létay Lajos társaságában. Ez a bizottság éppen akkor szűnt meg, amikor 1968 őszén létrehozták a "nemzetiségi dolgozók tanácsait". (A lényeg mindkettő esetében a látszaton volt, azt volt hivatott mutatni, hogy elődjével ellentétben Ceauşescu komolyan foglalkozik a nemzeti kisebbségek problematikájával.)

Értéktorlódás?

Az évtizedforduló a kulturális intézmények terén mindenesetre egyértelmű lendületet jelentett. Jelentőségét tekintve a televíziós magyar nyelvű adás mellett kétségtelenül az 1970-ben, éppen az *Anyám könnyű álmot ígér*rel nyitó, *Kriterion Könyvkiadó*nak volt felbecsülhetetlen jelentősége. Ez utóbbi az évek során egyre inkább a magyarság szellemi önkifejeződésének kiemelkedő jelentőségű műhelyévé alakult, minthogy nemcsak a megjelenés lehetőségét, de a megírás feltételeit is biztosította.[421] Mindezt akkor, amikor az erdélyi magyar tudományosságnak csak egyetlen folyóirat állt még rendelkezésére (a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*). Mellette az irodalmi, társadalmi és filozófiai lapok, mint az *Utunk*, a *Korunk* és az *Igaz Szó* kiegészülhetett egy művelődéspolitikai lappal, de szintén ekkor jött létre az irodalomtörténeti jelentőségét, főképp a harmadik *Forrás*-nemzedék fellépésében játszott szerepét tekintve, egyáltalán nem lebecsülhető *Echinox* is![422]

A két ország magyar irodalmi kapcsolatainak fejlődése nem torpant meg a román pártvezetés rideg elutasítása, a kérdéskör „végleges, és nyílt rendezése" kapcsán. Az Erdélyben születő magyar irodalommal kapcsolatban ezt követően persze nemhogy egységet, de közös kulturális hagyományokat is alig lehetett emlegetni, s legfeljebb annak romániaiságában való felnőttségét volt célszerű Magyarországon is hangoztatni. Ami - minőségi mutatóit tekintve – szerencsére egyre többször és egyre indokoltabban volt elmondható. Az említett fokozott érdeklődésnek köszönhetően ekkor indul meg (kezdetben leginkább a két világháború közti irodalomra összpontosítva) a magyarországi irodalomtörténeti lemaradások pótlása is. A politikai felhangoknak mindenesetre kétségkívül megvolt az a szerepe, mely az óvatosabb fogalmazásokat implikáló értéktételezésekben nemcsak figyelt a másság jegyeire, de állandóan hangsúlyozta is azokat, mintegy a felnőtté-vált romániai magyar irodalom önálló létjogosultságát is deklarálva.[423] Az erdélyi irodalmi élet egészére, beleértve a könyvkiadást és a lapszerkesztést is, jellemző ekkor, hogy mind

[421] A Kriterion, nem egészen egy évtized alatt ezer kötetet ad ki, többnyire a Romániai Magyar Írók, Forrás, vagy a Téka sorozatokban.

[422] Bár az ambivalencia itt is érezhető (ti. az eredeti tervekkel ellentétben többnyelvű lap jön létre, amelyből alig két oldal jut a magyar irodalomnak) Erdély első háromnyelvű diáklapja olyan nevekkel fémjelezhető, mint a szerkesztő Tamás Gáspár Miklós, majd Szőcs Géza illetve Egyed Péter, vagy a későbbiekben őket követő Bretter Zoltán, Beke Mihály és Bréda Ferenc, akik – legalábbis a lap történetének bizonyos időszakában – az egész erdélyi magyar sajtónak egyik legjelentősebb orgánumává avatták az Echinoxot. (Jelentőségéből csak 1983-tól veszít, de az elsekélyesedéshez hozzájárult az is, hogy ekkortól a legszigorúbb cenzurális évek következnek, s a teljes szerkesztőséget – köztük a román főszerkesztőket is – leváltják. Vö. **Martos** Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

[423] Ne feledjük, hogy 1970-ben jelent meg a Kántor–Lángféle irodalomtörténet is, mely az erdélyi jelzőt már le sem írhatta, sőt mint említettem a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna szólnia!

tartalmi, mind szervezeti tekintetben komolyabb fejlődésen megy keresztül. „A szépirodalmi művek mellett kezdenek megjelenni korábban kényesnek tartott (pl. történeti vonatkozású, néprajzi) témájú könyvek, a romániai magyar nemzeti kultúra sajátos kérdéseit felölelő szakirodalmi művek."[424] A szinte az egész elkövetkező évtizedet meghatározó történelmi tematika-keresés ekkor azonban még a felszabadultabb légkörrel magyarázható.[425]

A hetvenes évek eleje az erdélyi magyar irodalomban – részben az említett ideiglenes ideológiai lazítás, részben a változó kulturális intézményi struktúra pozitív hatásai, alkotói légköre folytán is –, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának tekinthető. Több író munkásságának ekkori beérésével, nemzedékek egymásra csúszásával – ahogyan Szilágyi István is fogalmazott[426]– a regionális sajátosságok is egy európai tendenciákra figyelő minőségi irodalmi termést mutathattak fel.[427] Ekkor teljesedhet ki például Bálint Tibor, Pusztai János, Szilágyi István prózája, Kányádi, Lászlóffy, Szilágyi Domokos, vagy Páskándi költészete, ahogyan ekkor indulnak a *Forrás*[428] újabb nemzedékéhez tartozók, például Csiki László vagy Farkas Árpád is.[429]

---

[424] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[425] „Pozitívabb légkörre vall egyebek között az a tény is, hogy egyre többet hallani a történeti múlt marxista újraértékeléséről. Ennek is következménye, hogy az írók bátrabban nyúlnak történelmi témák feldolgozásához (Veres Dániel „Négy tél" címen Mikes-drámát írt, Kocsis István „A játék" címen Martinovics siralomházi monológját írta meg, Bözödi György Gábor Áronról ír regényt, Szemlér Ferenc Brassóban játszódó történeti regényen dolgozik „Templom vörös fényben" címmel. Több monográfia is előkészületben van, pl. Bolyairól, Adyról stb.) […] A jelenleg kedvezőbb alkotói légkör az egész romániai magyar irodalmi életben érezteti hatását. Ez megnyilvánul – mint fentebb is érintettük – a múlt örökségének feldolgozásában, újraértékelésében, a kortárs irodalom helyének, feladatkörének pontosabb körvonalazásában és nem utolsósorban a hosszú távú feladatok megjelölésében, végrehajtásának előkészítésében. Ezt a magyar nyelvű könyvkiadás is mutatja. Folyik a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi hagyományok feldolgozása." Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[426] Vö. *Az időlétra fokain*, in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 96-129.

[427] Székely János egyik monográfusa szerint is az erdélyi magyar irodalomnak ebben az időszakban „általánosságban sikerült, szinte ugrásszerűen, behoznia több évtizedes lemaradását". (Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, *i.m.,* 132.) Hasonlóan vélekedik Illyés Elemér is: „*az 1968-as évet követően, két-három év alatt többet fejlődött az erdélyi magyar irodalom, mint az előző negyedszázad alatt.*" Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 31.

[428] Valójában megkérdőjelezhető az egységes nemzedék-meghatározás, de az irodalomtörténetekbe a Kántor-Láng által bevezetett fogalom olyannyira elterjedté vált, (s a magyarországi szóhasználatba is ez került) hogy azóta is a Forrás-sorozatban közlő különböző szerzők generációiról beszélhetünk. Az első Forrás-kötet 1962-ben látott csak napvilágot, (1961-es évszámmal, Veress Zoltán novelláskötete), a közel egy időben fellépő generáció tagjai viszont már az ötvenes évek végétől publikáltak. Vö. **Balázs** Imre József (szerk.) *Vissza a Forrásokhoz*. *– nemzedékvalló*, Kolozsvár, Polis, 2001; **Széles** Klára, *Az „első Forrás-nemzedék", - egy jellegzetes képviselőjük indulása,* in Árgus, 2002/7-8, – illetve lásd még *Új költőnemzedék* (szerkesztői bevezető), in *Igaz Szó*, 1957/12.

[429] A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a különböző nemzedékek egymásra torlódása idején, a kezdeményező szerep versben kétségkívül Szilágyi Domokosra és Lászlóffy Aladárra hárul, ők azok, akik szakítanak a népies vagy szabványosan jambikus versbeszéddel. „Szabadverseik, illetve az avantgárd dikciós és képi világát újrateremtő, olykor a linearitással is szakító szövegeik az idősebb nemzedéket is (Márki Zoltánt, Méliusz Józsefet és másokat) arra bátorítják, hogy a költőszerephez és a versbeszédhez kevesebb pátosszal viszonyuljanak". (Vö. **Balázs** Imre József, *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, in Korunk, 2001/11.) A fiatalabbak, a második Forráshoz soroltak, főként Király László, Csiki László és Kenéz Ferenc egy visszafogottabb, de archetipikusabb nyelven ugyanakkor tovább tágítják a kanonikus versnyelv képi és

A szóban forgó időszak irodalmi történései, akárcsak irodalmi élete a filozófiával, a képzőművészetekkel és a társadalomtudományokkal élt szimbiózisa kapcsán is hangsúlyozandó.[430] A kritikaírás szakszerűbb és a kor viszonyait tekintve autonómabb véleménye is ekkor bontakozhat ki, ahogyan végre irodalomról szóló viták is napvilágot láthatnak.[431] A *Pezsgő-díj* története – jelképességén túl, s az értékmérők hivatalosságoktól elszakadó, de a kor szakmai köreiben a legrangosabbként való megbecsülése –, jól tükrözi azt a tizenkét évet is, amely a reményteljes nyitánytól a végső elhallgattatásokig, leváltásokig terjed, s amely a teljes magyar szellemi élet megpróbáltatásait jellemzi egy irodalomtörténeti szempontból rendkívül gazdag, s ugyanakkor egyre abszurdabbá váló időben.

Pedig az ideológiai nyelv használatában is a hetvenes évek elejétől állt be az a fordulat, rövid szellemi pezsgés, amely az erdélyi irodalom megítélésére bizonyos magyarországi szakmai körökben is érezhetően hatott. A hetvenes évek első felében egy egész nemzedék lépett színre, köztük az öt legfontosabb Bretter-tanítvány (a *Szövegek és körülmények*ben[432] szereplő Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Huszár Vilmos), és innentől kezdve, elméleten és irodalmon át ez volt a legnagyobb szellemi súllyal bíró, bár kétségtelenül nem a legismertebb vonulata a romániai magyar írásbeliségnek. A korban rendhagyónak számító, önálló gondolkodást hirdető és azt

tematikus korlátait, s ismét a kollektív-közösségi eszményekhez kötődnek. Farkas Árpád és néhány nemzedéktársa például a Nagy László-i és Juhász Ferenc-i költészetből nem annyira a polifón jelleget, mint inkább a hangsúlyosan „költői" megnyilatkozásokat veszi át. Erős érzelmi töltetű szavakkal, archetipikus képekkel, verseik erőteljes retorizáltsága révén a mi-tudat erősítését szolgálják, s voltaképpen a két világháború közötti allegorikus helyzetértelmező lírát is újjáélesztik.

[430] A kor kisszámú magyar időszaki kiadványa között nem létezett kifejezetten filozófiai folyóirat, viszont az irodalmi, kulturális s természetesen a politikai lapok is közöltek filozófiai tárgyú cikkeket, recenziókat vagy vitákat. Ez egyrészt érthetővé teszi, hogy miért is oly szoros az irodalom és filozófia viszonya a kor művelődéstörténetében, illetve azt is, hogy a kritikusok mellett maguk a szépírók is gyakran részt vettek egy-egy konkrétabban filozófiai eszmefuttatás megtárgyalásában, elvetésében vagy ismertté tételében, és fordítva. „Az önreflexió tudatossága és a kulturális intézményrendszer viszonylag kis terjedelme is segítette, hogy a két kulturális terület képviselői felismerjék egymás alkotásaiban a hasonló problémákat, és szóba álljanak egymással." Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 25.

[431] Az *Utunk* Ország-rovata 1971. április 9-én közölte az *Ifjúmunkás* ama bejelentését, hogy hat irodalomkritikus, Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter és Szőcs István szótöbbséggel Páskándi Géza *Az eb olykor emeli lábát* című drámakötetét minősíti az 1970-es év *romániai magyar irodalmi könyv*ének, s ezért *Pezsgő-díj* átadásával jutalmazza. A hírt hamar élénk vita követte az irodalmi életben, a következő évtől pedig az *Utunk* folyamatosan közölte az irodalomkritikusok állásfoglalásának szövegeit *Az év könyve* cím alatt. A díj nyilvánosság előtti odaítélésénél fogva is egyre rangosabb értékmérő lett. A zsűri tagjai az évek alatt fokozatosan változtak, bevonva először Bretter Györgyöt, Rácz Győzőt, és Tamás Gáspár Miklóst, majd később Egyed Pétert és Mózes Attilát, mivel időközben Bretter és Földes elhunyt, a nyolcvanas évekre pedig Tamás Gáspár Miklós és Láng Gusztáv Magyarországra távozott. Az állásfoglalások elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves írószövetségi-díjak odaítélését előzte meg. A díjazottak sora: 1970- Páskándi Géza; 1971- Lászlóffy Aladár; 1972- Szilágyi Domokos; 1973- Sütő András (az *Istenek és falovacskák*ért); 1974- Bodor Ádám; 1975- Szilágyi István; 1976- Lászlóffy Aladár; 1977- Panek Zoltán; 1978- Bálint Tibor és Pusztai János; 1979- Székely János (aki visszautasította); 1980- Köntös-Szabó Zoltán; 1981- Kenéz Ferenc; 1982- Király László. Vö. **Kántor** Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001, 177; illetve **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz. – nemzedékvallató*, Kolozsvár, Polis, 2001.

[432] Vö. **Bretter** György szerk., *Szövegek és körülmények*, Bukarest, Kriterion, 1974.

meg is találó fiatal gondolkodók kis csoportja, a Bretter-iskola tagjai révén: „a marxista égtájakon egészen szokatlan filozófiai hang, önnön szokatlanságától megtáltosodó igazságvágy, szókimondás és újat kereső filozófiai beállítottság”.[433] Az új nemzedék tagjai nem elégedtek meg az „alkotó marxizmus” keretében engedélyezett mozgástérrel, s már-már tetteik lehetséges következményeit is ignorálva az affirmatív évtizedek alkotásait, tételeit s fogalmait, olykor azok jeles képviselőivel együtt erős kritikában részesítették, vagy kitartó kételkedéssel elemezték, s értelmezték újra. „Ezt a csoportot nem annyira a közös koncepciók és akarások kötik össze, mint inkább az elutasítások, a tagadások: abban értenek egyet, hogy mivel nem értenek egyet, hogy mit nem fogadnak el.”[434] A fiatalon elhunyt Bretter György (1932-1977) nevelte és bátorította generáció eszméi felvillanyozták az erdélyi magyar intellektuális élet tágabb köreit is. Többes, többirányú csatározásaik, akárcsak a részben közös tagokat felsorakoztató, harmadik Forrás-nemzedék költői esetében, éppen abból eredtek, hogy nem csak az uralkodó politikai diszkurzussal szemben helyezkedtek kritikusi álláspontra, de nem gondolták tovább folytathatónak az előző nemzedékek értékelveit sem, így a generációs, vagy a „belső-kisebbségi” autoritások részéről is erős vádak érték őket.

A sorok közt

Ha a hatvanas évek vége szépirodalom terén is még a heterogeneitásé, a gazdagságé és a többszólamúságé, a hetvenes évek közepére, mintegy öt év alatt fokozatosan válik egyértelművé a kezdetek naiv idillikussága.[435] A kijózanító hatalmi korlátozások generálta közvetett elváráshorizontok is ekkortól élnek szimbiózisban a történelmi kivetítésekkel. Mindez a fogadtatástörténet megkésett-tematikus felhangjai felől tulajdonképpen előrevetíti a tárgyalt diszkurzusformák érdeklődésének azon fókuszpontjait, amelyek a társadalmi cselekvés formáit az irodalmi tematizálásokban a kisebbségi-közösségi eszközszerepek által próbálták hangsúlyozni.

Az említett történelmi tematika gyakoriságában, a múlt felé fordulásban ugyanakkor a hagyományok tudatos keresését, illetve a történelmi tárgyban a politikai allúziók kényszerű

[433] Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, – *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 52.

[434] Vö. **Hanák**, *i.m.,* 58. Az említetteken kívül ide tartozónak számított írók, költők - Aradi József, Ara-Kovács Attila, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Egyed Péter és Szőcs Géza is -, akárcsak a nyelvész Szilágyi N. Sándor vagy az etnográfus Salamon Anikó.

[435] Az 1972-es Országos Pártkonferencián meghirdetett (Ceausescu kínai látogatását követő) „kultúrforradalom” jegyében aktivizált, majd a XI. Pártkongresszuson, 1974-ben kiteljesedett kulturális agitatív szellem, a nemzetiségi jegyek megszűntetésén túl az irodalomnak és a teljes magyar szellemi élet tartalmi funkcióinak az elvesztésére irányult. Ahogyan a magyar nyelvű művelődési fórumoknak és a sajtónak a léte is mindinkább csak formálissá vált az 1976. évi májusi *Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Kongresszusának* a tételeiben.

kimondhatóságának esélyét kell meglátnunk. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után, a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe, amelyben a puszta megmaradásának újra és újrafogalmazásaira is szükség mutatkozott. A hetvenes évek közepétől fokozatosan fejlődött ki a megmaradásnak, a vállalásnak egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" fogalmazódott meg, s a sorok közti olvasást helyezte előtérbe. A hatvanas és hetvenes évtized erdélyi magyar irodalmában elsődleges rangot nyert történelmi tárgyú dráma ekkortól éri el óriási közönségsikereit, s áttételesen a nemzeti tudat erősítését. (Többek között Sütő, Páskándi, Kocsis István, Székely János, Veress Dániel, vagy Csávossy György színpadi műveiben). A szellem leszűkített keretei közt az irodalom kényszerűen nyúlt vissza a hagyományok megőrzéséhez és továbbviteléhez, búvópatakként pedig a reformkorra emlékeztető lendülettel jelentkezett ismét az önéletírás, a memoárirodalom, és a tágabb értelemben vett művelődéstörténet. (Például Benkő Samu, Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Mikó Imre, Dankanits Ádám, Pataki József, Beke György munkásságában). Sütő munkái tehát nem egyedülálló jelenségek a korban.

A magyarországi szellemi élettől és általában a magyarországi valóságtól való elszigetelési politika[436] egyre erőteljesebbé válásával, a szociográfiától az esszén át a méltán közönségsikereket arató kezdeti drámákig, a kialakuló irodalomképre a sorok közti értelemkeresés, az írás mint ellenszegülés, de legalábbis a megmaradás, a mi-tudat kifejeződése válik jellemzővé.[437] Ebben a keretben kap nagyobb nyomatékot a hatvanas évek közíróságától, funkcionális irodalomeszményétől elforduló első Forrás-nemzedék után a második generáció szerzőinek a háború után indult középnemzedékkel (Sütővel, Huszár Sándorral, Kányádival, stb.) való egymásratalálása, legalábbis az irodalom közösségi eszményeit és szerepeit illetően. És szintén ebben a kontextusban célszerű vizsgálni a korban váratlanul megszaporodott erdélyi drámatermést is. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül

[436] Az elszigetelés több irányú: a Magyarországon megjelent könyvek, sajtótermékek bevitelének a tilalma, a rádió és televízió adások gyöngítése, a kiutazási tilalom, az anyanyelvi oktatás részleges felszámolása, a történelemhamisítás, stb.

[437] A befogadói mechanizmusok előértelmezettségét kész ténynek kezelő, olvasói-értelmezői referenciaviszonyok egyértelműségében, a hatvanas hetvenes évek fordulójára érvényesült fokozottan, hogy a szerzők olykor korábbi problémafelvetéseiket is éles erkölcsi jelleggel helyezték aktuális kérdéshorizontba. A lappangó dilemmák és a kialakult atmoszféraérzékenység közepette, amint Szász László a Székely János-darabokkal kapcsolatosan mondja, „a közönség, a színházi elsődleges interpretáció nyomán, aktuális politikai üzenetként értelmezte a műveket (ha egyáltalán színre kerültek vagy olvasmányként hozzáférhetőek voltak), maguk a szövegek valóságos történelmi dimenzióban vizsgálták a megfogalmazható kérdéseket". A mából visszatekintve ugyanakkor „a fikcionáltság és a világteremtés öntörvényűségének foka lehet az a kritérium, amely a diskurzus változásával is, hosszú távon biztosíthatja üzenetképességük erejét vagy fogyatékosságait." Vö. **Szász** László, *i.m.,*168.

legalább az a két tényező, miszerint a korabeli elváráshorizontok a színpadi művek jelentős hányadában ezen színművek mögöttes értelmének, másodlagos jelentésének, titkos üzeneteinek dekódolására összpontosítottak, másrészt, hogy maguk a szerzők sem tudtak eltekinteni ettől az előzetesnek tekinthető igénytől, mely a korban a kompozíció kialakítására is hatással volt. A szerző „nem a forma korszerű ontológiai lehetőségeivel kísérletezett, hanem az 'üzenet' esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit tágította."[438] Az értelmezésnek egész korszakra jellemző kényszerű veszélyeire amúgy több példa említhető a magyar drámairodalom egész területéről is, (tehát nem csak Erdélyből) bár valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a színpadi művek hatásaiban az elszigeteltség és jogfosztottság fokozataival a „játszottság" értelmezéslehetőségei is arányosan csökkenhettek.[439] Ráadásul az erdélyi magyar történelmi drámában az illúzióteremtésnek és az öncsalásnak egy furcsa elegye is megtalálható volt. A katarzis-hiány és a historizáció tematikus-szerkezeti ténye itt (Székely János *Mórok*jában éppúgy, mint Sütő *Csillag*jában) azt is megvilágítja, hogy minél kevésbé élt a szerző katarziskeltő mozzanatokkal, annál inkább tudatosíthatta a történelmi kivetítésnek illuzórikus, mítoszteremtő jellegét. A katartikus hiány, a feloldódás elmaradása ugyanis figyelmeztethette az olvasót/nézőt: a történeti jelmez ellenére a legnagyobb értékek megaláztatása a feloldás helyett a végleges pusztulást is kilátásba helyezi. A magyarországi fogadtatásában is ennek a (letargikus) szemléletnek az elsőbbsége hangsúlyozódott. Az irodalom muszájherkulesi jellemzése, értelemkötő referenciális kényszerűsége, mely egyrészt az említett valós gazdagságot írta némiképp fölül, másrészt csak a művekbeli hatalomképek értelmezésére szűkült, épp a Sütő-centrikus diszkurzus által nyert megrendítő formákat.

Mindemellett Magyarországon abban a kulturális, társadalmi, politikai helyzetben, és abban a változó értékszférában, amelyben Sütő legnagyobb hatású művei színpadra kerültek, már általánosan is megtalálható volt egy, a hivatalos irodalompolitikától eltérő ábrázolás-igénye a korszak magyar életének, másfajta valóságának. A kötelező vezércikkeken túl[440], a hetvenes évtized irodalmi folyóirataiban a parabolikus, példázatos nyelv térhódítását az író-olvasó cinkosságának korabeli elterjedtségével is magyarázhatjuk.[441] Mindezt csak erősítette már a hatvanas évtizedtől a parabola mellett a groteszk térhódítása is. A két műfajcímke gyakorlatilag rokon áttételességében, (a korban író és olvasó egyaránt tudja, hogy bizonyos

[438] Vö. **Szász** László, *i.m.,*133.
[439] Az esztétikai forma ekkor „azt a referenciális kapcsolatot is kénytelen érzékeltetni, amelyik útmutatást adhat a 'játszottság' értelmezésének módjaira is." – Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*, 2. kiadás, Bp., Argumentum, 1994.
[440] Vö. például, *Irodalmi helyzettudat*, in Élet és Irodalom, 1978, február 28.
[441] A jelenséget Mészöly „cinkos akusztikának" nevezi. Vö. **Mészöly** Miklós, *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 125.

mű nem csupán a konkrét cselekményről szól…) s később azt az elmozdulást is jellemzi, amelyik leginkább színpadon, illetve az évtized közepére-végére a megújuló prózában tudott egy másfajta mozgósító erőt és közérdekűséget képviselni.[442]

*

E kissé hosszas kitérőre némiképp azért is volt szükség, hogy egyértelművé váljék, a vizsgált életmű fogadtatása (minden hézagossága ellenére) többféle magyarországi elvárásrendbe illeszkedett, s ugyanakkor megfelelt a korszak teljes erdélyiség-képpel kapcsolatos emotív igényeinek és különböző elvárásainak. Ahogyan általában az erdélyi (hivatalosan az önállónak mondott romániai magyar) irodalom magyarországi visszhangja is az erdélyi közönség számára (az által támasztott igények szerint) végre saját sorsa, magárahagyatottsága, gondjai iránti fokozottabb odafigyelésként értékelődött. „A magyar lakosság tudatvilágában az anyaország fogalma erős idealizálási folyamatot indított meg, mely a Magyarország-képre is kihat" – írta Illyés Elemér egy Svájcban megrendezett előadássorozat egyik tanulmányában. Az 1980-ban Magyarországon még elképzelhetetlen előadássorozat arra is kitért, hogy az anyanemzet-kép minden idealisztikussága ellenére, „a romániai magyarság közvéleménye igen élesen ítéli meg az anyaország közömbösségét sorsa iránt."[443] Ez a közömbösség látszott fokozatosan megváltozni az évtized végétől, melynek elsődleges eszközét éppen a küldetést, a képviseletet felvállaló életművek propagálása jelentette.[444]

Szolidaritás

Persze a hetvenes évek végére már kialakulni látszott a sütői életművet is meghatározó politikai elmozdulásoknak az a végső iránya, amely a romániai abszolút diktatúra megszilárdulásával fordítottan arányosan egyre több teret engedett szentelni a határon túli magyarság problémái magyarországi kimondhatóságának. A magyarországi belpolitikai viszonyok persze csak oly mértékben enyhültek, hogy egyáltalán szóba lehessen hozni (például a kiadatlan *Szellem és erőszak*ban) az anyanyelvi és kollektív jogfosztásokat,

[442] Tóth Dezső (még miniszterhelyettessége előtti évben) az irodalom „közérdekűségét", a hatvanas évekre jellemző nyilvános társadalmi „mozgósító erejét" kérve számon állapította meg, hogy az elmarad az előző évtizedétől. (Vö. Társadalmi Szemle, 1976/8-9.)

[443] Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III, i.m.,* 30.

[444] A közös hagyományok, a nyelv, a kultúra, a történelem mint nemzetformáló és –megtartó erők, (akárcsak a két világháború közt, amikor talán a legnagyobb hangsúlyt kapták, mert elsődlegesen ezek jelentették a magyarság számára a kohéziós tényezőt) szellemi-kulturális hatásaikban érvényesítettek egy, a direkt hatalmi szempontokon, politikai határokon túlnyúló illuzórikus egységképet, s általa lelki-szellemi támaszt. De míg a két háború közt ebben operatív módon maga a budapesti kormányzat járt elöl, addig a tárgyalt időszakban gyakorlatilag csak az irodalom és egyéb művészeti formák járulhattak hozzá egy efféle képletes egységen alapuló morális támaszhoz.

de valós politikai akarat a megoldásra nem létezett.[445] A kádári rendszer számára a nemzeti kérdés, a nemzeti hagyományok nyugtalanító feszültséget jelentettek,[446] s ebbe tartozott a határon túli magyarság kérdésköre is, melyet a hivatalos magyar álláspontok 1968-ig egyáltalán nem, ezt követően is csak ambivalens magatartással közelítettek meg. Mint már utaltam rá, a hetvenes évek legvégétől azonban már tarthatatlanná vált az elfedett, viszont létező nemzetiségi-problémák kezeletlensége. A „gulyáskommunizmus" még az életszínvonal növekedésével sokáig legitimációt talált a nemzeti érzést mellőző, elfedő, arról tudomást nem vevő ideológiákra, a határon túli magyarság kérdéskörének aktualizációja viszont egyre érezhetőbb társadalmi nyomás következtében fejthette ki eszméltető hatásait. A magyarországi értelmiségi szembenállásnak a nyolcvanas évekre ezért is lett az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. Az annak valóságáról jelentős hiányosságokat tükröző szemléletek mellett, vagy annak ellenére, a megkésettséget elszántsággal pótolva, s olykor kiszélesedésében, divatszerűségében próbált – mintegy a társadalmi lelkifurdalást is leplezni igyekvően – politikai célokat megfogalmazni. A szépirodalmi kereteken túl a publicisztikai műfajokban is kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása minden egyéb közlésformában kiemelt státuszban foglalkozott az addig elzárt, mellőzött és tiltott problémákkal, amelyeket fokoztak az Erdélyből érkező, a társadalmi-politikai realitás ottani elzártságát végre megvilágító híradások.

A hetvenes évtizedre különben is jellemzővé válik, hogy a depolitizált nyilvánosság, paradox módon, bármifajta írói megnyilatkozásnak politikai vonzatát (is) feltételezte.[447] Az irodalomértés kényszeres olvasói beállítottsága ekkorra erdélyi viszonylatokban kiemelten hajlamos volt az egyébként nem tárgyalható kérdéseket olykor nem csupán a silány műveknek alárendelni, de terjeszteni egy olyan értéklátást is, amely művek igazságfeltáró értékeit egyúttal esztétikai értékként határozta meg.

---

[445] A két ország nyitottabb kulturális együttműködését az 1969-ben rögzített kulturális és tudományos együttműködés terve még szorgalmazta. (Ezt végül a két ország vezetői Nagyváradon írtak alá 1970 decemberében.) Az évtized végére, a reményteli nyitányból a kiteljesedő diktatúra felé haladó romániai társadalmi elkomorulást és a nemzetiségi megoldatlan viszonyokat jól jellemzi, hogy a külpolitikában, 1977-ben a magyar diplomácia már csak egy utolsó halovány kísérletet tesz a IX. Proletár nemzetköziség kongresszusának égisze alatt a „nemzetiségi probléma" kezelésére. (Lásd a kor ezzel kapcsolatos feljegyzéseit Kádár és Ceausescu talán utolsó találkozójáról, Debrecen-Nagyvárad, 1977.) A kisebbségi jogfosztottság gyakorlatilag ezután sem változik, semmilyen előrelépés nem történik, csupán elvi szinten fogalmazódik meg, hogy Kolozsváron és Debrecenben konzulátusok nyílnak. Innentől kezdve kerül be a politikai terminológiába a kisebbség hídszerepe is!

[446] Továbbra is érvényben maradtak például az 1956-ot nemzeti nacionalista propagandának beállított tézisek, vagy a március 15.-i fokozott rendőri készültségek, stb.

[447] Hetvenes években az „üzenet" legfontosabb, eszmei-szimbolikus nyelvezetét éppen a történelmi tárgyú művekből akarják kialakítani. „Nem véletlen, hogy a történeti műfaj jelentette az utóbbi évek magyarországi irodalmi 'importjának' szinte kizárólagos cikkét" - írja Egyed Péter az említett 1982-es Önszemléleti vita során. Vö. **Egyed**, *A magyar irodalom önszemlélete*, in Új Forrás 1982/8.

Új küldetéses irodalom Erdélyben

A marxista keret-meghatározásokat követően az irodalom társadalmi funkciója[448] Erdélyben az újabb irodalomtörténeti összefoglalásokban és a kritika gyakorlatában egy másfajta szerepkörrel is kiegészült, melyben a feladatelvű irodalmiság szempontjai számára a nemzetiségi karakter, az anyanyelv és a közösség-reprezentáció vált meghatározóvá. A szépírói képviseleti attitűdök annyiban nyilvánvalóan más legitimációs bázissal rendelkeztek Erdélyben, mint Magyarországon, hogy már a húszas éveket követően nyílt etnikai elkötelezettségben öltöttek testet, a második világháborút követően megfogalmazódó funkcionális irodalomeszményben pedig az így értett elkötelezettség felfejthető, kihallható elemei konkrét társadalmi hatóerőkké kívántak és tudtak válni.[449] Mint említettem, az egyre szűkülőbb keretek, az intézményi leépülés és a sérelmi fogadtatás felől nézve is mindez olyan mércét érvényesített, amely a felülről irányított hivatalos mellett egy lappangó, informális értékrendet emelt a köztudatba. A hetvenes évek végétől fokozatosan megszilárduló román diktatúra évei mintegy igazolták a közösségi sorsvállalás irodalmának további elvárás szinten való megjelenését is. A recepcióbeli hangsúlyeltolódásokban a társadalmi küldetés és írói szerepkör összeegyeztethetőségének történeti szükségszerűsége azonban az irodalmi rendszer egyik tárgyát kiemelve, a többihez képest fontosabbá nyilvánítva, recepciójában exteriorizált, abszolút tárggyá avatta azt, s magyarországi visszhangjaiban sokáig azonosítani vélte a teljes Erdélyben születő magyar irodalom formáit a küldetéses-képviseleti olvasatokkal, melyek ekkorra a kritika és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésének a középpontjába kerültek. Az irodalomtörténeti vizsgálatok előszeretettel fedeztek fel analógiákat a huszas évek kisebbségi irodalma, és az újonnan előtérbe kerülő romániai magyar irodalmi megnyilatkozások közt.[450] A hatásában továbbélő transzszilván értékkategóriák a pedagógia

[448] Irodalom és társadalom viszonyának bonyolult kérdésköre persze olyan tágabb elméleti kérdésfelvetéseket is érint, amelyeket nincs módom ebben az értekezésben részletesen kifejteni.

[449] Az ilyen szcenírozásban testet öltő összetett diszkurzusforma esetében is megállapítható azonban, hogy elkerülhetetlenné vált a fokozatos elvárássá szűkülés, mert idővel az irodalmi kommunikáció alapvető esztétikai tartalmait ezek a járulékos komponensek nem pusztán tágították, gazdagították, de egynémileg kényszerű, hallgatólagos konszenzuson alapuló értékkoncepció szerint ki is sajátították azokat. Köze volt persze ehhez mindannak a jól átgondolt tudatos nemzetiségi politikának is, amely az erdélyi magyarság szakmai intézményhálózatának a leépítését szorgalmazta. Bár a hetvenes évek ígéretes nyitánya új intézmények létrehozásával nagyon is reménytelinek bizonyult, önálló magyar kulturális intézményekről az évtized végére már alig beszélhetünk. Az egyéb, a nemzeti kisebbség valamilyen reprezentációját megoldani hivatott szervezet pedig egyáltalán nem, vagy valójában csak „fantomszervezetként" működhetett. Vö. például **Vincze** Gábor írását, *Ceausescu „fantomszervezete"*: *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

[450] Egy előíró, progresszív kánoni értékrendet képviselve, az erre az irodalomszegmensre tekintők egyúttal követendő mintát próbáltak felállítani a jövő nemzedékei számára. Legmeghatározóbb vonásként a közösség iránti elkötelezettséget, a tanító célzatosságot említhetnénk, amelyet értékeléseikben gyakran a művészi érték fölé emeltek.

célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozíciói által a hetvenes évek második felétől nyíltan vagy hallgatólagosan, de legitim maradhatott. Ennek egy hasonlóan fontos, az analógiákban kiemelt továbbélő jellemzője a magyarországi irodalmi értekezésekben és az irodalomról szóló összefoglalásokban, a szenvedés éthosza volt. Mindez a sajátos módon kanonizált értelmiségi léttől Erdélyben is olyan szerepkört várt el, amely elsődlegesen a helyi értékek tematizálását a nemzetiségi képviselet nevében, érdekében vállalta.[451] Az üzenetek kényszerű, gyakorlattá vált keresése az értelmezésekben egyben a szerzői szándék irodalmi alkotásokban felismerni vélt pozitivista hagyományait és eljárásait is továbbéltette. A represszió fokozódásával arányosan Magyarországon viszont olyan irodalomképet generált, amely egységes, behatárolt intertextualitásként értelmezhetett csak minden kisebbségi írást.

Közösségi éthosz és morális magatartásminta

A transzszilván allúziók egy általános, örök humánum-eszmeként jelentkeztek a sütői világkép-értelmezésekben is. Az írói identitás valószínűleg már a kezdetektől kisajátítója volt a recepció alakulástörténetének, mert a kánonkommentárként funkcionáló hivatalos kritika miközben a legnagyobb elismeréssel szólt az írói teljesítményről, a sajátosságokat csak az elvárásoknak megfelelő mértékben kívánta meghatározni: azt kereste és fedezte fel tárgyában, amit a kánon képzetköre már előre feltételezett. A szempontokat, a változó irodalompolitikai légkör által is, a kanonikus értéktételezések mindig attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikációnak mely tényezőjét és milyen mértékben volt/lehetett képes tematizálni. A sütői életmű értelmezéskereteiben a népi, a nemzetiségi és a transzszilván jegyek ötvöződése is így kaphatott a közügyiségben különböző hangsúlyokat.

Akárcsak a hetvenes-nyolcvanas évek formális-kanonikus kritikái, a későbbi monográfiák is tovább éltették a kényelemből, ismerethiányból vagy kanonikus érdekből fakadó elfogultságokat. Miközben Sütő reprezentatív prózai művei a hetvenes évektől, főképp az *Anyám* révén, már valóban paradox szerkezetű erkölcsi értékjelképekkel is jelzik a korábbi világkép minőségi módosulásait, a faluábrázolás korábbi életszakaszra jellemző osztályharcos kliséi szerencsésen nem csapnak át egy másfajta romantikus eszményítésbe, amely a nemzetiségi létet a hagyományőrzés-hagyománypusztulás mezsgyéjén ragadná csak

[451] Ezek alapján valóban „a nyolcvanas évek végéig érvényes, hogy irodalom és közönség viszonylatában elsődlegesen értékként tételeződött – az irodalom sajátos eszközeivel és sajátos értékrendje szerint politikum mellett – az irodalom specifikuma szempontjából elmarasztalható, gyakran selejtes mű is”. Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3, 93.

meg. A kritikákban viszont a kisebbségi lét metaforájává átlényegített tradicionális paraszti világ korlátai egyben a nemzetiség korlátaiként tételeződtek. Azon túl, hogy egy eszményített népi ábrázolásmód igényét is tükrözték, (a korban persze, amint említettem, a kiszélesedő folklórkutatások is jelzik, hogy Magyarországon erős igény jelentkezett a tradicionalitás-formák olyan eszményítésére, mely, a magyarországival ellentétben a még létező erdélyi falura az elvesző értékek aggodalmával tekintett) a végkonklúziók a múlt felé forduló adottságőrzést kisebbségi közösségi zálogként jelenítették meg. Az emberi élet teljességének méltánytalan korlátai a mezőségi falu életképeiben így kiegészültek egy nemlétező, ám a kritikák retrospektív olvasataiban a szenvedésvállalás küldetését, mint értéket megjelenítő olyan többlettel, amely aztán a későbbiekben a puszta létezést (főképp a falurombolások tapasztalata felől) is elérendő célként, a *megmaradás esztétikája*ként volt képes értékelni.

Ez a szemlélet kapta a legnagyobb nyomatékot a monográfiákban is. Mind Görömbei András, mind Bertha Zoltán naplóregény-elemzése[452] különös hangsúlyokat fektetett az adottságőrzésre, mint a kollektív megmaradás biztosítékának értelmezésére. „A tradíció összetartó ereje (és az összetartozás tradíciója) nemcsak léttörvény és adottság, hanem tudatosított és intencionált feltétel is. A veszélyeztetettségben értékké emelkedik az értékteremtés puszta lehetősége is, igénnyé a létezés kiindulópontja (…) A természetes válik elérendő céllá, az elemi szükséglet tágul óhajjá, égető kívánalommá. A fenyegetett élet a múltban, az élet folytonosságának a tudatában talál tápláló forrásra, s ez a tudat lesz fennmaradásának záloga, egyszersmind mérője;”.[453] Pedig a hatvanas évek végén írt naplóregény, még nem a megsemmisülés rémképének árnyékában született. A létállapot értékké minősülése viszont csak a transzszilván eszmék újbóli felértékelődése által kapott ismét hangsúlyos szerepet. A regénnyel kapcsolatban ezért állapíthatta meg még Czine is, hogy például a Tamási hősökhöz viszonyítva, akik népük értékeit valóban őrzik, „Sütő emberei a változásban – változásra készen – akarnak helytállni és megmaradni.”[454] Szerzőjük pedig a változó helyzetekben tudta „a kisebbségi humánum örökségét szocialista nemzetiségi humánummá” emelni![455]

Hasonlóan visszavetített elem a sajátos sütői nyelv hatvanas évekbeli faluábrázoló jellegében – „mely az erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja, ezt intellektualizálja tovább”[456]– „folklorisztikus transzilvánizmust” feltételezni. A népiség Sütő naplóregényében

[452] Ez utóbbit Lázok János is kritikával illette, vö. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[453] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, *i.m.,* 124-125.
[454] Vö. **Czine**, *i.m.,* 58.
[455] Uo.
[456] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 126.

leginkább műfaji és hangulati ötvöződésekben, stilisztikájában és lírai esszényelvében mintsem jelképiségében ragadható meg. Az allúzióknak és a parabolisztikus kitágításoknak a későbbi, leginkább drámapoétikai jegyei (bár ezek nyomai, forrásai kimutathatóan megtalálhatóak a hatvanas évek második felében íródott napló-folyamban) aligha azonosíthatóak a „klasszikus transzilvánista technikákkal" amelyek ráadásul „a magyar megmaradás alapvető gondjának, létproblematikájának a jelképi sugallatait"[457] hívnák elő.

Jelképek? Erkölcsi princípiumok

A naplóregényben megjelenő fűszál-metafora „Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási, és önmegtartási stratégiává" növesztése[458] is egyike azon túlzásoknak, melyek az egyébként érthető odafigyelés mellett kényszeredett szimbólummá növesztik a teljes alkotást. A határait elrendeltetésszerűen „tízméteres szabadságában" próbálgató, láncát rángató kutya, illetve a kötetet záró akvárium-metafora óceáni lendülete („egészen az üvegfalakig") sem terjeszti ki (szűkíti le?) a helyzettudat e remek írói megragadását erőltetett metaforikus, sorsjelképi nyomatékra. A konkrét társadalmi-ontológiai létállapotnak az erkölcsi felhangjai viszont, melyek a teljes életművet átfogják, kétségkívül a mű megjelenésével egy időben már megjelennek.[459] Az egyik első magyarországi kritika a *Húsz órá*-val való egyetértő rangbeli összevetés során írja, hogy míg „Sánta hősei dühös lázadással fogadják sorsuk fordulatait, Sütő parasztjai szelídek, elfogadják a csapásokat, meghajlanak a fennmaradásért, mint szélben a fű. Nem nehéz belátni, hogy a kisebbségi helyzet és az adott időszak nemzetiségi politikája kondicionálta magatartásukat."[460] A kisebbségi létállapot, a „helyzet" megkerülhetetlensége, s a helyzetből adódó legfőbb feladat („hogy megmaradjunk") egy korábbi állapotot idéz, hatásaiban azonban az ígéretes, évtizedfordulót megelőző nyitány illuzórikusságának felismerésével egyre nagyobb aktualitást nyer.[461] A

[457] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 127.
[458] Uo.
[459] Amelyet közösségi alapállása és írói erkölcse tekintetében, mint írói ars poetica nyomatékosít a következő, esszéket és tűnődéseket összefogó kötet visszhangja is. Vö. többek közt **Tánczos** Gábor, *Sütő András ars poeticája*, in Élet és Irodalom, 1973/49, 11.
[460] Vö. **Pomogáts** Béla, *A valóság vonzásában*, in *Jelenkor,* 1970/12, 1147.
[461] Az erdélyi pusztuló falvak „rémképét terjesztő" magyarországi értelmezéseket természetesen az erdélyi írótársadalom – részben meggyőződésből, részben a politikai helyzet miatt kénytelen volt tagadni a hivatalosságok előtt. Huszár Sándor egyik nagyköveti beszélgetése során szögezte le: „A romániai magyar irodalom helyzetét sok esetben az alkotók és a nemzetiség helyzete szempontjából helytelenül és károsan értékelik, azokat nem megfelelően kommentálják. Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér c. könyvéről pl. kezébe került egy kritika, amely szerint a könyv tanulsága állítólag az, hogy a romániai magyar parasztság pusztulásra van ítélve. Ehhez hozzá tette: »ha az illető olvasta volna Marin Preda hasonló témáról szóló könyvét, amely ugyanezt mutatja ki a román parasztságról, nyílván nem jutott volna a fenti következtetéshez.«" Vö. *Martin Ferenc nagykövet rejtjeltávirata a Huszár Sándor főszerkesztővel történt beszélgetéséről.* Bukarest, 1971. január 13. 12/Szt./1971 Rendkívül titkos! - Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1971, Románia, XIX-J-1-j, 89. doboz, 128-271 ltsz., 00495/1/1971., gépelt távirat. A jelentést megkapta a Pártközpont

fűszál-hasonlat „földközeli józansága” valamennyi értekezőnél ezért válik a transzszilván szenvedéskultusz egyik etikai analógiájává. Az értelmezések fókuszában a kicsiny lehetőségek, az „ahogy lehet”-ek szenvedésalakzatai az ismét előkeresett kisebbségi sorsképlet értelmében a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesülnek.

A transzszilván értékjelképeknek tudatos összekötése az életmű fogadtatásában egyszerre történik meg a közügyiség és képviseletiség mellett az etikus, moralizáló, majd fokozatosan az ellenálló írói szerepkörök teljes életműre való kiterjesztésével. A hetvenes évek végén „szállóigévé vált a ’felemelt fő’ szókapcsolat, amely egyben a közösségi megmaradásért folyó küzdelem metaforájává vált. A ’sajátosság méltóságának’ vezéreszméje körül – a második világháború után először – került sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására, amelynek az előzményei ott voltak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományaiban. A kisebbségi éthosznak ez az ideológiája Sütő András drámáiban fogalmazódott meg.”[462] A kollektív méltóság, a „felemelt fő dramaturgiája” a Káin és Ábelt követően válik az értelmezésháló központi kategóriájává. Gáll Ernő írása Sütő dramaturgiájával kapcsolatosan, mely az ugyanekkor kibontakozó ’sajátosság méltóságának’ elméleti megalapozását is rejti,[463] Ernst Blochig jutva mondja Sütő hőseiről, hogy azok „a méltóság kategóriájának növekvő társadalompolitikai és antropológiai jelentőségét” tudatosították. Az erdélyi és magyarországi fogadtatás a hatalomviszonyokban a káini ellenszegülést („az alázat: gyalázat!”) főképpen Harag rendezéseinek nyerességében[464] teret nyerő legtragikusabb hangvételű Sütő-darabként (a magyarországi bemutatók mellett a kolozsváriak vendégszerepléseiben kiemelt hangsúllyal) közvetlen analógiákra bontotta. A sajátosság méltóságának irodalmi alakzatai mégis leginkább *helyzet* és *identitás* közötti konfliktus paradoxális értékviszonyára épültek. A méltatlan helyzet elviselésének a tragikuma, a személyes azonosságtudat helyébe a kényszer tragédiáját állította, s erkölcsi meggyőződéssel hidalva át azt, így vélte enyhíteni annak eredendő konfliktusosságát. A hiányérzés katartikus feloldása helyett, a drámákban is a harmónia elmaradásának elviselése

és a Művelődésügyi Minisztérium is. – A másolat Vincze Gábor tulajdona.

[462] Vö. Kötő József bevezetőjét, in **Kötő** József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.) Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

[463] Vö. **Gáll** Ernő, *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája*, in Korunk 1978/6, illetve UŐ, *A sajátosság méltósága*, Bp., Magvető, 1983, 97–121.

[464] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A Káin és Ábel Kolozsvárott, Sütő András drámája Harag György rendezésében*., in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp. Szépirodalmi, 1984, 335.

jelent meg, mely „nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését” ösztönözte.[465]

A részben érthető emotív-ideologikus alakzatok tehát a nemzetiségi irodalmak magyarországi megítélésében olyan diszkurzív összefonódásokban érhetők tetten, amilyeneket az általam honmentőnek nevezett kritikák különböző irányokból és érdekkörökből terjesztettek.[466] A kanonizációs elvek időben visszatekintő modalizációi ugyanakkor azt is jól tükrözik, hogy az érdekviszonyoknak megfelelően a diszkurzív kánonformák egyetemes érvényű hasonlatokra, allegóriákra terjesztik ki a választott szerzői azonosságot. Egy későbbi riportjában ugyan maga Sütő is utalt arra, hogy a magyarországi recepció tévesen eleve a műveiben megszólaló hangot, jelképet, példázatot azonosította mindvégig az ő személyével és személyes erkölcsi téziseivel,[467] valóság és fikció kettőssége, megkülönböztetése elvétve sem létezik az életmű referenciális feltárásaiban. Amikor a nyolcvanas években Magyarországon a lehajló, de megmaradó fűszál-hasonlatnak folyamatos hangoztatása kapcsán e korábbi attitűdöt még az egy-táborbeli társak is bírálni kezdték (például Csoóri Sándor több ízben – állítva, hogy a romániai magyar értelmiség egy része árulója lett a nemzetiség ügyének –, de *Megmaradni* című drámájában Csurka István is) Sütő így nyilatkozott: „Minálunk soha senki sehol ilyesmit nem hirdetett meg. Ép elmével társadalmi programként bármely kollektivitás számára ilyet nem lehet meghirdetni. Ennél a passzív ellenállás elve is cselekvőbb, harcosabb program.”[468] Kérdés, persze, hogy belátás, írói korrekció vagy politikai kényszer mondatta ily megkésve mindezt Sütővel. A felvetés ugyanis azért is figyelemre érdemes, mert vég nélkül lehetne sorolni a recepciónak és az írói vallomásoknak is az erre a hasonlatra épülő szólamait. (A kritikai fogadtatás számtalanszor említi és elemzi a szélben lehajló, de megmaradó fűszál jelképét, mely hirdetett tétellé éppen a hetvenes-nyolcvanas évtized fogadtatása által vált.) Többen a recepciót meghatározó kritikusok közül ismertetésük, kritikájuk vagy az életutat átfogó írásuk címévé, alcímévé is választják, az első monográfia kiemelten idézi a teljes dialógust is, amelyben elhangzik.[469] Sütő 1989-es szavai tehát legjobb esetben is már egy régen meghonosodott állapot előtt

[465] Vö. **Cs. Gyímesi**, *Honvágy a hazában*, *i.m.,* 73.
[466] Mint említettem nem feledhető, hogy a hetvenes években – éppen a Káin és Ábel kapcsán – a hivatalos kritika szempontjából, a marxista dialektika felől is példaértékűnek mondják az életművet. Vö. **Fenyő** István, *i.m.*
[467] „Regényhős szavait a szerző saját politikai – vagy bármiféle – programjaként, jelszavanként, tételenként értelmezni: rettentő tévedés…” Vö. *„Az omlásnak ez csak a kezdete.” – Beszélgetés Fejér Gyulával*, in **Sütő** András, *Az élet és halál kapuiban*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, 1993, 395; illetve **Sütő** András, *Sárkány alszik veled*, Bp., Szépirodalmi, 1991, 414.
[468] Uo.
[469] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 154.

állhattak csak értetlenül.[470] Az önvizsgálat szükségszerűségére is utalva, valamint a múlttal való szakítással kapcsolatban jegyezte meg később Csoóri: „Ami Kolhaasban tudatos döntés volt, az volt nyilván Sütőben is. Csak hát más fölismerni, mint érvényesíteni az igazságot. Emiatt az ütemkihagyás miatt Sütőt mindig az egyik legkitűnőbb, de a kelleténél jóval óvatosabb írónak tartották Erdélyben s Magyarországon is […] a könnyelmű ítélkezés bűnébe magam is beleestem. Valószínűleg azért, mert egyszerre vártam tőle csodatevést és áldozatot."[471]

Értelmiségi szerepek és visszhangjaik

Mennyiben alakította a Sütő-kánont a visszhang, a közösségi irodalomformák és azok elvárásrendje, illetve a választott/vallott kollektivitásformák írói eszmeiségének korabeli kétségtelen találkozása? A hagyományos törekvések, a szülőföld-ábrázoló, sorsközösségi beszédmódok továbbélésének a megszilárdításában kétségkívül nagy szerepe volt a magyarországi fogadtatásnak, s a szakmán túl a széles közönségsikereknek is. A olvasóközönség felől tekintve különben hiteles kép csupán a kritikák alapján Erdélyben sem alakulhatott ki valaki műveinek mérvadó fogadtatásáról. Kritikát ekkortájt elsősorban az *Utunk* és az *Igaz Szó* közölt, (általában művenként egyetlen alkalommal) illetve a *Korunk* ritkábban, társadalomtudományi irányultságának megfelelően. Ezt egészítette ki *A Hét* 1970-től Bukarestben. S bár napilapokban és irodalmi mellékletekben is születtek olykor recenziók, a korszakra visszaemlékezve nem véletlenül jegyezte meg Bodor Ádám, hogy „ettől meglehetősen belterjessé vált a kritikai élet: egy, esetleg két méltatástól a szerző megdicsőült, egyetlen elmarasztaló kritikától pedig már olyan bélyeget kapott, amelytől megfelelő kritikai tér hiányában már aligha szabadulhatott".[472] A megfelelő tér, az egyenrangú kritikai rovatok fórumának a hiánya, akárcsak a szakmai intézményi háló hézagossága is nehezítette az egészséges kritikai értékrend kialakulását. A magyarországi visszhang erőteljes hatása ezért az elmondottak mellett is külön nyomatékot kapott!

Lényegében más kérdés, hogy a korabeli kritikák erdélyi visszhangja mit jelenthetett adott körülmények közt szerzőjének és környezetének. Mennyire adott ösztönzést, jelentette

[470] A műben megjelenített és a művön kívüli valóság mondhatni szokásos értelmezésekbeli egymásra vetítése ellenében ezeknek éles megkülönböztetésének igényét sem előtte, sem a kilencvenes években nem tette szóvá a szerző.

[471] Az idézet utolsó mondatait tekintve különösképpen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a marosvásárhelyi véres eseményeket követően hangzanak el. Vö. **Csoóri** Sándor, *Az elveszített szem fényei*, – a Bethlen-díj átadásakor (1990) elhangzott laudáció szövege – in UŐ, *Tenger és diólevél*, Bp., Püski, 1994, I. 518-520; illetve in **Görömbei** András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról*, *i.m.,* 323.

[472] Vö. **Bodor** Ádám, *i.m.*

a folytatandó utat az első komolyabb „nemzetközi”[473] siker után („az író visszatér sikereinek helyszínére”),[474] illetve erősítette fel az elvárásoknak való megfelelés kétirányú elkötelezettségeit. Az erdélyi hivatalos (tehát komoly cenzúrától övezett) irodalmi térben a hivatalosság nyelvén szólhattak csak az értékelések értékelései is, még akkor is, ha mindez talán a teljes elemzett korszak irodalompolitikailag legenyhébb periódusában következett is be. A budapesti visszhangok (például a trilógia ősbemutatói kapcsán, melyeket egytől egyik hamarább láthatott a magyarországi publikum, mint az erdélyi!), vagy azok erdélyi folyóiratokban is leközölt dicséretei viszont nyilvánvalóan alakították azt az elvárásrendet, amelynek a későbbiekben az erdélyi szerzők jelentős része igyekezett megfelelni.

A nemzetiség, mint társadalmi csoport történetéről írott fiktív elbeszélésekre is igaz, hogy bennük a csoportidentitás jellemzőinek kifejezői átörökítő érvénnyel kívánnak bírni. Leginkább a történelmi tárgyú irodalmi művekre és bizonyos műfajokra érvényesíthető mindez, hiszen a történelmi regényeknek vagy drámáknak mindig is megnövekedett szerepük volt a nemzeti identitás formálásában. A hetvenes évekre a dráma és az esszé tűnt leginkább megfelelő műfajnak minderre, Sütő történelmi tárgyú darabjai mellett Páskándi és Székely János drámairói életműve is némiképp igazolta ezt. A három drámairói életmű – melyeket Szász László ontológiai és esztétikai kivetüléseikben, valamint szerzői világképeik szerint vetett össze[475]– kortársi jellegük, receptív viszonyuk és viszonyulásuk mellett azért is figyelemre méltó és inspiratív, mert mindhárom szerző[476] a drámában vélte felfedezni azt a kellőképpen összetett, és a befogadó által majdnem szabadon kitölthető keretet, amelyet a korai hetvenes évek kínáltak, s amelyben a kérdésfelvetések közös horizontja történelmi példázatokban, mint perspektívákban nyilvánulhattak meg. Székely, miután 1971-ben (az

[473] Az *Anyám* a magyar irodalom egészének a figyelmét felkeltette. Az Igaz Szó Sütő-különszáma (1970/2, - Hajdú Győző, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Veress Dániel, Panek Zoltán, Kocsis István, Veres Péter és természetesen Sütő írásai) után az Új Látóhatárban Illyés Elemér (1970) illetve Zsigmond Endre (1971); a Katolikus Szemlében Várady Imre (1970); a Magyar Képes Újságban Gion Nándor (1973); az Üzenetben Varga Zoltán (1972) írt róla. Szintén Varga tudósít a Nemzetőrnek (1971), míg az Új Symposionban Danyi Magdolna (1973), az Új Szóban pedig Egri Viktor (1971) értékeli a műfajtalan remeket. Magyarországon a szaklapok (ÉS, Kortárs, Forrás, Új Írás, Alföld, Tiszatáj) mellett minden országos napilap hasábjain közölnek róla értékeléseket.

[474] Az említett *Istenek és falovacskák* (1969) kötetcímadó interjúban az elődök, Móricz illetve Tamási vonatkozásban szó esik az irodalmi siker egy érdekes összefüggéséről is: „Az író könnyen esik csapdába azáltal, hogy visszatér sikereinek helyszínére. (Lám, nemcsak a bűnösök!) A közönség kívánságára még egy ráadást énekel. Közben csak az történik, hogy a társadalom újabb hullámai elzúgnak mellette.” Vö. *Istenek és falovacskák* - beszélgetés Huszár Sándorral, *i.m*.

[475] Vö. **Szász** László, *i.m.*. A három írói attitűd összehasonlítására vállalkozva, a szerephálók behatárolásai alapján művészi értékük, műfaji tagolódásuk, illetve széles kérdéshorizontjuk hármasa mentén véli Szász jogosan összemérhetőnek Székely drámai formaművészetét és böcseleti irányát Páskándi és Sütő műveivel. A negyedik szempont, tegyük hozzá, hármójuk magyarországi recepciója, ismertsége, elismertsége lehetne, bár ahogyan az említett összehasonlítás során, úgy itt is bizonyára lényeges különbségek mutatkoznának meg a recepció elfogultságai tekintetében.

[476] Akik amúgy sem szakmai, sem személyes kapcsolatot egymással különösebben nem tartottak fent.

erdélyi magyar költészet felívelő periódusában) *Ars poetica* című előadásában egyenesen a versírás lehetetlenségét jelentette be, drámákban, regényekben, és nagyszerű filozófiai esszékben építette következetesen tovább a mítoszok szinkretikusságából ihletődő életművét. Érdekes ugyanakkor, hogy míg az erdélyi magyar költészetben a hatvanas években történik meg az első hangsúlyosabb visszakapcsolódás a magyarországi kontextusokhoz[477], a hetvenes évek drámai termése már önálló erdélyi műfajként értékelődik fel. „Hogy nálunk erősebben van jelen a történelmi dráma, az talán a parabolák kényszeréből is következik"- mondja Sütő, aki szerint a műfaj „jobban és egyetemesebben mutatja be az író igazát."[478] A minőségi különbség persze, mely drámák és bemutatóik „szemantikai grammatikája"[479] közt húzódhat, nem csak a szerző egyéni vagy kollektív „igazára" korlátozódott. Mindhárom írói életműnek drámatermésére természetszerűen érvényes, hogy az intencionáltság, a drámai hatáserő felfokozott képessége, mely az eredendően történelmi példázatban legalább két dimenzióban juttatta kifejezésre közönség és szerző együttgondolkodását, minden más műnemet és műfajt túlszárnyalva, gazdagabb gondolati telítettséggel közvetíthette világkép-formációinak tragikumát. Meghatározóbb a korban ugyanakkor az a történelemszemlélet volt, amely a drámák világszerkezetében tükröződni látszott, s amely a szerzők erkölcsi, etikai, világnézeti megfontolásaihoz is közel állt. Mindhárom életműben központi helyet kap ugyanis hatalom és éthosz elvi szembenállása. Páskándi esetében, aki később a történelmi dráma korszerűségével, esélyeivel elméleti szinten is foglalkozott, szigorúan a műfajt tekintve talán a legjobbnak mondható művekről beszélhetünk, (*Vendégség*, *Tornyot választok*) ezek a parabolákon túl valós történelemképet is hordoznak. Sütő drámái legjobbjaiban is (a *Lócsiszár*ban és a *Csillag*ban) éppen ezek műfaji öntörvényűségénél és az alkalmazott dialogikus formánál fogva tudott a szerzői intenció is autentikusabbá válni, mint egyéb műveiben, olykor publicisztikai szintű vallomásaiban. Székely János filozófiai lételméletének

[477] Mintegy zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a szocialista társadalom kulturális-közéleti berendezkedését kezdetben támogató, különböző életkorú és habitusú költők uniformizált versnyelve erőteljesebben a hatvanas évekre bomlik meg, s ebben legkorábban talán éppen Székely és Páskándi vállal szerepet. Ők már az ötvenes években nemet tudnak mondani az erős irodalompolitikai nyomással érvényesülő irodalomszemléletre, amelynek persze megvannak a maga negatív következményei. Székely János versei, melyek már az 1940-es évektől kezdve egzisztencialista élményanyagot és gondolatmeneteket hordoznak, nagyrészt a Szabó Lőrinc-i versvilágot és költészeteszményt folytatják. Az első verseskönyve megjelenését, majd bezúzását követően, az ötvenes évek végén ártatlanul börtönbe kerülő Páskándi Géza Székelyhez hasonlóan több műfajban bontakoztatja ki aforisztikus-esszéisztikus szövegvilágát, amelyet szintén „a modernség episztemológiai érdeklődése" jellemez akárcsak a Székelyét, „Páskándi viszont nem a mítoszok monolitikus ős-tudását, hanem a nyelv töredezettségét, váratlan kapcsolásait tekinti a megismerés kiindulópontjának." Vö. **Balázs** Imre József *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, *i.m.*

[478] Vö. **Ablonczy** László, *A drámaíró bizalmat kér a színháztól*, in Magyar Hírlap, 1974, december, 25, 21. Ugyanebben az interjúban jelenti be Sütő készülő új drámáját (akkor még „Máglyák és szobrok" címmel) illetve azt is, hogy az Igaz Szó mellett a Kortárs is közli majd.

[479] Bécsy Tamás kifjezése. Vö. **Bécsy**, *i.m.*

rendelte alá a történelmi drámát is,[480] de nála az egyedüli esély a hatalommal szemben a belső szellemi felülkerekedésben érvényesül.[481] A drámákban (*Protestánsok*, *Caligula helytartója*) a lekerekített történetek dilemmája, az eszméhez való hűség és a körülmények diktálta magatartás nyílt konfliktusa jelenik meg történelmi modellekbe kivetítve, s fogalmilag ékesen körülírva.[482] A teremtő individuum magánya nála akarva-akaratlan szembekerül a kollektivitás erőszakolt kultuszával.[483]

Sütőnél ugyanakkor egy mindig általánosító, metaforikus jelképvilág a „nemzeti-közösségi cselekvési program"[484] jegyében válik történelmi magatartás-példázattá. A drámákon túl a legjobb Sütő-esszék is hasznosítják az irodalomnak nevelő, felvilágosító funkcióin keresztül az erkölcsi tanító nemzeti szerepköreit. Némileg a fikció szabadságát kihasználva, de nyíltan a kollektív befogadói azonosulásra építenek, s ezáltal jelenítik meg a csoport kívánatosnak vélt identitásmintáit. A kánon szempontjából éppen ezért az életmű értékelése a helyzetképen, tudósításon, s az erdélyi krónikás lírai hangvételén túl olyan azonosulási mintákat is biztosítani látszott, amelyek a pozitív nyelvi, nemzeti identitás kialakításához is hozzájárulhattak.[485] Ennek a végsősoron természetes folyamatnak csak akkor jelentkeztek nemkívánatos jelei, amikor az írói modell így formált összképe egyrészt kizárt más, nem hasonló irodalomeszményt valló alakzatokat, másrészt, amikor a minőségi jegyeket ezek látványos elmaradásaiban is alávetette a tartalmi meghatározottságoknak, vagy a történelmi-politikai helyzet kényszerének.

---

[480] Székely erkölcstana egyben kényszerű ítélet is, melyben az alkalmazkodás az individualitásnak, a saját belső világnak az egyetlen lehetséges megtartásaként, mintegy gondolati kibúvókeresésként saját költészetére és drámairodalmára is vonatkoztatható. A La Fontaine-i gyakorlati életbölcsesség, mely szerint a hajló nád túléli a viharban megszakadó tölgyet, merőben más irányból tűnik itt fel, mint az Anyámból idézett sütői fűszál-hasonlat esetén, amely a recepcióban egy közösség megmaradásának, ha nem is erkölcsi példájává, de gyakorlati metaforájává alakult. Székely költészetében az érett lírikus életbölcsességének mély gondolatiságával jelentkezett ember és külvilág, egyén és társadalom korviszonyok bonyolította kapcsolata. (Jó példa erre *A folyó* című verse, mely a mederhez alkalmazkodó, minden formát felöltő s ugyanakkor formabontó és így építő víz jelképe, vagy a *Parti füzes* ciklus, mely a passzívan elviselő, eltűrő, fejszével fenyegető bántásban, ágakat nyeső halálképekben is az elpusztíthatatlant, a bennük rejlő új életet hirdeti). Sütővel ellentétben ugyanis a Székely János-i példázatban a megmaradás mellett a szellemi felülkerekedés és az alkotás általi kiteljesedés is ott van, s ez mindig az individuális szférára vonatkoztatható.

[481] A későbbiekben is az értelem győzelme érvényesül a kényszerűségen, a hatalmi formákon, a szellem elfojthatatlan diadala a fegyelmen és a külső világon. Ahogyan *A nyugati hadtest* sorok mutatják: „Tetteinket, szavainkat előírhatják, - gondolataink szabadok."

[482] Vö. **Elek** Tibor, *Rész, elkerítve az egészből*, in Hitel 1999/3.

[483] A hatalmi ideológia marxista eszményeivel, a totalitárius rendszerrel éppúgy, mint a kisebbségi kollektivitás gondolatával. Az egyetemes ontológiai magányosság szorongó életvilága a belső autonómia-teremtéssel kizár gyakorlatilag mindenféle külsődleges, idegen kollektivitáseszményt.

[484] Elek Tibor kifejezése. Vö. **Elek**, *i.m.*

[485] A nemzeti kultúra, s ezen belül elsősorban az irodalom identitásképző funkciója kétségkívül a nyelv által válik megtartó erővé. Ugyanakkor, mint Mester Béla utalt rá, ennek „puszta közösségi jelképpé való lefokozása megszünteti annak dialogikus szerkezetét, tautológia-sorozattá alakítja még a rá való reflexiót is." Vö. **Mester**, *i.m.*, 21.

Sütő írói útkeresését követően, a hetvenes évekre világképének már mindenféleképp megfeleltethetőek lesznek az életmű tekintetében a leginkább népi írókra jellemző, egyéb írótársaktól megkülönböztető sorok, melyek értelmében „tudatosan vállalja a sajátos magyar sorsproblémák megszólaltatását, és ennyiben az író irodalmon túli felelősségét. De ezt nem valamiféle esztétikai és erkölcsi felsőbbrendűség jegyében a többi, a másféle íróval szemben, pusztán azért, mert érdekli, gyötri, fogva tartja a megtapasztalt balsors és meghasonlás."[486] Ács Margit sorai az életmű elvi, eszmei vitáinak fényében már némiképpen kétségesnek tűnhetnek.[487] A kortárs recepció és produkció diszfunkcionális jellege az irodalmi önelvűség teljes tagadása révén a sütői életműben ekkor talál olyan visszhangra a magyarországi kritikákban is, amelynek jóváhagyó gyámkodása arra ösztönözheti, hogy továbbra is szemléleti-tematikai elsődlegességek szerint értékelje, bírálja akár önmaga akár írótársai műveit. Az irodalmat mindig is közösségi, nemzeti sorskérdések irodalmának, s mint ilyen a társadalmi szolgálat érdekében tematikusan kötött kifejezésformának tekintő „elszegényítő, más áramlatokat megbélyegző verdikt",[488] a hetvenes évek végén érvényesíti Erdélyben mindazt a szemléleti jelleg-meghatározást, amelyet nem csupán a marxista, de a népi-nemzetiségi kritikai diszkurzusok is értékítéletté alakítottak.

Belső elvárásrendek

Az utólagos irodalomtörténeti elemezések hajlamosak leszűkítő kettősségekben szemlélni a tárgyalt korszakot, méghozzá erdélyi vonatkozásaiban leginkább csak hatalmi és valamilyen formában ellenzéki megnyilvánulások szerint, s így dichotóm irodalmi értékrendeket vázolni. Pedig a hivatalosság marxista kánonjától megkülönböztető lappangó értékrend ellen, pontosabban ennek hasonlóan rögzített propagandisztikussága és (például az említett Pezsgő-díj általi) szerepköre ellen is létezett a hetvenes években egy markánsabb igény a differenciálódásra, amely a kritika és a filozófia megújuló szemléleteiben próbált egészséges pluralitást és megújuló kritikai szemléletet fenntartani. (1974-ben Bretter *Párbeszéd a jelennel* című esszékötete a „pezsgős" zsűriből K. Jakab Antaltól és Tamás

[486] Vö. **Ács**, *i.m.*
[487] Többszörösen hangsúlyozandó, hogy a különböző „irodalmon kívülinek" tekintett szerepkörök (ahogyan a közügyiség hatalomhoz kötődő személyes érdekeltségei), még nem jelentenek automatikusan kisebbségi-közösségi szolgálat-formákat. Ráadásul az utólagos értelmezésalakzatok etikai hangsúlyai felől is más lehet a meggyőződéses ifjú kommunista, más a népi író és megint más a teljes kisebbséget jogfosztottságában képviselni hivatott ellenzéki közszereplő feladat- és szolgálatelve. Ahogyan egy életmű során változónak célszerű tekinteni a kollektív képviseleti attitűdök hangsúlyait, a (marxista, a népi, a nemzetiségi, sőt egyetemes) küldetéstudat, az ellenzéki vátesz-szerep és a kisebbségi humánum révén az etikus gondolkodó felelősségérzetének magaslataiig vezető utat is a recepció meghatározó alakzataiban lehet érdemes nyomonkövetni.
[488] Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő kifejezése, in UŐ, *Az új kritika dilemmái,* Bp., Balassi, 1994, 23.

Gáspár Miklóstól kapott jelölést, éppen az *Istenek és falovacskák* ellenében, - sikertelenül.). A „belső kánoniság" kollektív és gyakran éppoly megkötő eszméi ellen csak igen rövid ideig élt a valós (ön)kritikai alternatíva esélye, hiszen a szűkülő lehetőségekben sem intézményi, sem személyi (az egyre növekvő elvándorlások következtében) keretei nem látszottak biztosítottnak, az erőteljes politikai sorvadás közepette pedig egyre kevesebb prioritása maradt a szakmai arányérzéknek. A kisebbségi irodalomformákban „mindig kettős cenzúra működik: a hatalom elvárásai mellett van egy kisebbségi közönség, amelynek szintén vannak elvárásai – a saját sorsképletét akarja a szövegekben viszontlátni, és ha az író nem ezt csinálja, akkor nem lesz népszerű. Sőt 'elidegenedett' lesz, 'kozmopolita' és 'gyökértelen'. Ezek a hetvenes évek kisebbségi kritikájának a kulcsszavai."[489] Láng Gusztáv megjegyzéséhez kapcsolható Bretter György azon megállapítása, hogy bár elméleti kérdésekkel terhelt kultúráról beszélhetünk, ez a kultúra tabuvá teszi ezeknek a kérdéseknek az elméleti, filozófiai vizsgálatát. „Kritikánk (…) nem képes elviselni az értékek pluralitását, csupán hierarchiában tud gondolkodni."[490] Az említett kettős cenzúrához való igazodás-kényszerben így „a tragikus az, hogy ez a két elvárás látszólag egészen más: azt lehet mondani, hogy az egyik a hatalomé az erkölcstelen presszió, a közösségé pedig az egészséges és erkölcsös presszió, 'elváráshorizont'. De ha megnézzük, hogy a kétféle presszió mikre készteti a költőt, akkor kiderül, hogy néha a hatalom által elnyomott kisebbségi közösség ugyanazt kívánja a szerzőtől, mint a hatalom."[491]

A nemzetiségi belső propaganda hallgatólagos formái, melyek a lappangó, messianisztikus kánoni formákat éppúgy egységes belső cenzúrával látták el „(…) a monolitikus magántudatba az egyéni vélemények mellé éppen a nemzetiségi kultúrát mint egységes – tehát *egészében értékes* – tartalmat építik be. Minden vita, minden ellentmondás, minden kritika merényletnek számít egyesek – sokak – számára, de talán ennél is rosszabb, ha a konfliktus szkeptikussá teszi őket az *egész* nemzetiségi kultúra vonatkozásában."[492] A kor „dermesztő egyöntetűségének" a feloldására történő kísérletek kezdeményezői tehát mindig e kettősségben voltak kénytelenek az álláspontjaikat mérlegelni. A minőségi pluralizmust és nemzedéki elkülönülést az esszéíró-filozófus nemzedék rövid ideig tartó

[489] Vö. **Láng** Gusztávval készített interjút (*A használhatóvá tett hagyomány*), in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133.
[490] Vö Aniszi Kálmánnak adott interjúját, *Mi a kritika?* in **Aniszi** Kálmán, *A filozófia műhelyében,* Bukarest, Kriterion 1978, 59-66. Ugyanezt idézi **Mester**, *i.m.,* 21.
[491] Lásd a Láng Gusztávval készített interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133. Az itt említett kivándorlás-problematika megítélésbeli analógiája jól példázza, hogy az otthonukat, szülőföldjüket elhagyókat „egyrészt a hatalmi politika szempontjából hazaárulónak, másrészt egy kollektív szellem egyeduralma felől erkölcsi árulónak" tartották.
[492] Uo. (Kiemelések az eredetiben, BL.)

pezsgése[493] is elősegítette, a velük együtt jelentkező újabb költőnemzedékek pedig ekkor jelentik be, hogy igénylik a többszólamúságot![494] A korban elsőként megfogalmazott többszólamúság-igény mellett, olykor heves reakcióikat, s az őket megelőző generációk rosszalló nemtetszését az is magyarázta, hogy az iskola tagjai elsőként figyelmeztettek a kisebbségi közösség saját belső hierarchiáira, s ezen belül nem elégedtek meg azzal, hogy ugyanazok a személyek, akik korábban a dogmatizmust hirdették, most az antidogmatizmust képviseljék.[495] Az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonyának kérdéséről folyó vita ilyenképpen választóvonalat is képzett a nemzetiségi vezető értelmiség szerepvállalásait illetően.

Csipkerózsika és más polémiák

A Sütő-művek gondolati rendszere, akárcsak preferencia- és ízlésvilága ekkortól zárt rendszert alkot. A hetvenes évtizedre kibontott eszmerendszer szigorú konvencióalakzatokban jelentkezik, s nemegyszer szemléletében a kötelező érvénnyel vállalt, írt és képviselt egység mindenkire érvényesen kötelezőnek tűnik fel. Az egyre érzékenyebb etnikai-gondolati számvetésnek az életműben elhatalmasodó, arányaiban egyeduralmi vetületei az évtized végére műveinek plasztikus egységét látszólag egyetlen pillantással felmérhetővé teszik, amit a recepció hangsúlyai is elősegítenek. Tónusgazdag árnyalatait azonban sajnos nemegyszer éppen az értelmezések fókuszába kerülő saját nyilatkozatai, esetleg visszhangzó polémiái is elfedik. Ezért számít sarkalatos pontnak az életműben az említett 1978-as esszé, s a körülötte kialakult vita, mely a kanonizációs stratégiák egyik alapelemévé éppen a vitában kifejtett *sajátosság méltóságá*nak eszméjét állította. Sütőnél a morális-lélektani ábrázolások, melyek a művekben sokkalta sikerültebb formában és egymást kioltani nem akaró perspektivikusságukban összegződtek, az értekező-reflexív beszédmódokban, vagy az olykor színvonaltalanná váló viták röghöz-kötöttségében távolodtak el a művekben megjelenített plurális látásmódoktól.

A *Csipkerózsika* előzményeként már az 1958-as, idézett, nem éppen szerencsés „tűnődésben" is felsejlett, („a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt…" - *Közelebb a provinciához*) de az évtizedet nyitó *Rigó és apostol* (1970) is előrevetítette a

[493] 1977-ben meghal Bretter, Tamás Gáspár Miklós áttelepül 1979-ben, de a nyolcvanas évekre az öt legfontosabb Bretter-tanítványból is mindösszesen egy él Romániában.
[494] Vö. például **Balla** Zsófia, *A nyelvhasználatok kölcsönös toleranciája*, in Korunk, 1980/1-2. 55.
[495] A dogmatizmus és antidogmatizmus kettősében ugyanannak az ideológiának a megjelenési formáját látták, s mivel ez az ideológia mindenképpen hatalmi, uralkodó ideológiát jelentett, számukra ez a hatalomhoz való viszonyulás kérdésévé vált. „Korábban a marxizmus azért volt vonzó, mert részesített az uralomban, ma pedig ugyanezért nem vonzó: konformizmust jelent." Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *i.m.,* 61.

teljes évtizedre jellemző sajátosság-egyetemesség vitát. („Pürkerecen több káprázat szükségeltetik a teljesítmény megítéléséhez.”) E két komponens, a sajátosság és a célelvűség, azaz a tematikai megkötöttség és a közösségi irány harcos, ám átgondolatlan szólamaiban Sütő akárcsak az ötvenes években, haragos konoksággal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen.[496] A dialogikus gondolkodáshoz való viszonyának elemzésében megfogalmazott megállapításokat[497] saját, mindennapi közírói gyakorlatára így mintha nem vélné alkalmazhatónak. Az irodalmi provincializmus kérdéskörének szakaszos visszatérése Sütő publicisztikai írásaiban ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy az 1958-as megfogalmazás (vissza a provinciához, ám egyetemes mércével), amennyiben húsz év elteltével, 1978-ban is aktuális maradt, mégiscsak jogos aggodalmakat sejtetett azok részéről, akik ezt előírásszerűen igencsak kivitelezhetetlennek mondták.

Sütő éppen az általa legjobb műveiben megfogalmazott dialogikus viszonyt számolta fel saját közszereplői minőségeiben történő megszólalásaival. Színpadi műveiben még tisztán látta, hogy a kisajátított értéktartalommal maga az élet természetes folytonossága kerül veszélybe, az életművet is meghatározó polémiában viszont az irodalom értéktartalmaira vonatkoztatva már sajnálatosan nem! (S bár az ekkor már elhunyt Brettert Sütő is „gyémántagyú”-nak mondta a vitában, az egyetemesség és sajátosság viszonyát boncoló kérdéskörben mindenki elfeledkezni látszott Bretternek éppen a sütői életmű hetvenes évekbeli pozitív elmozdulásáról írt sorairól: „a dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek”).[498] A provincia és a világpolgár szemléleti ütközéseit tükröző, sajátosan erdélyi vita, pontosabban a sajátosság és egyetemesség kisebbségi viszonyok közt vissza-visszatérő kérdéskörét tárgyaló (olykor leegyszerűsítő, személyeskedésig fajuló) polémia nem pusztán azt bizonyította, hogy csak a kevésbé jelentős

[496] A *Csipkerózsika* néven ismertté vált polémiasorozatra, mely a *Korunk* 1978/6-os, színházi számában közölt Sütő esszét követte, Gáll Ernő naplójában így emlékezik: „A már hagyományossá vált »súlypontos« szerkesztéssel több – a színjátszást, a dramaturgiát érintő – írást szedtünk csokorba. – Köztük volt – a drámaírói kibontakozásának magaslataira emelkedő Sütő András esszéje is, amelyben a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmakat, törekvéseket kérte az íróktól számon. A »szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában – írta –, egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme «.” (Vö. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, *i.m.*) Panek Zoltán – mindenfajta kizárólagosságot, tematikai megkötést és alkotó-stiláris előírást elutasítva – ironikusan válaszolt. Gáll Ernő eredeti írására (**Gáll** Ernő, *A sajátosság méltósága, in* A Hét, 1978/10.) is hivatkozva, a következőket szögezte le. „A sajátosság méltóságának hiábavaló hajszolása (ha valakinek nincs, az istentől sem szerezheti be) szerintem a beszűkülés felé vezetne, míg az egyetemességre való természetes törekvés mindenkor provincia-legyőző is (kísérlet), sohasem időszerűtlen nyitás, szükséges nyitás az emberiség irányába, még abban az esetben is, ha az emberiség hasonló törekvései közepette esetleg nem vesz tudomást várható remekműveinkről – nem mi leszünk szegényebbek.”. Vö. **Panek** Zoltán, *Írjon ön is írül*, in A Hét, 1978/35.

[497] „Egy állapotból indul ki, és abban úgy keresi a különböző jelentéseket, hogy a partnerek mondatait egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen értelmező sorozattá konstruálja, amelyben csak azért van jelentés, mert legalább két dolgot mondanak el azonos tárgyról.” Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, *i.m.*

[498] Vö. **Bretter**, *i.m.,* 476.

művekben válhat szét egyetemesség és esetleges népi-nemzeti-kollektív jelleg, illetve, hogy a tematikai kötöttség, a hagyomány és/vagy a korszerűség nem egymást kizáró kategóriák. Azt is egyértelművé tette, hogy az említett kérdéskört illetően (Panek Zoltán a vitában majdnem egyedül maradt, Páskándi és Láng Gusztáv érvelt legalább részben mellette is) az erdélyi irodalmi hangsúlyok ekkor még meghatározóan a Sütő képviselte vonulatot emelték előtérbe. Fogadtatását illetően pedig végképp, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepén-végén fellépő fiatal nemzedékek illúziótlan valóságlátása már eleve elfordult a kollektív-képviseleti szemléletektől.[499]

A „szabályszerű műélvezet", ahogyan két évvel a vita után Egyed Péter a sütői elvárásrenddel kapcsolatosan fogalmazott,[500] burkoltan azt is éreztette, hogy Sütő irodalmi konvencióalakzata egy zárt világnak és műalkotásrendjének valójában csak úgy enged a közelébe, ha mi magunk is belehelyezkedünk, vagy megtanuljuk elfogadni azt. A recepcióban az életmű választott eszmeiségének ezért sem kizárólagos feladatokról kellett volna szólnia, hiszen a szigorú sors elfogadása és az olvasatbeli értelemválasztás ragaszkodást is kifejez, amelynek viszont nélkülözhetetlenül tartalmaznia kell „a jövő előéletét" is.[501] A magyarországi fogadtatásban egyértelműen a *sajátosság méltóságá*nak eszméi nyertek teret, s ebben nem kevés szerep jutott Sütő ismertségének, elismertségének, politikai/társadalmi szerepvállalásainak éppúgy, mint a morális, etikai komponenseknek. A vitáról Magyarországon több lap is tudósított, (így például a budapesti *Kritika* is beszámolt 1978/12-es számában *A Sütő-Panek vita* címmel),[502] a születendő irodalomtörténetek elsődleges szempontrendszere pedig innentől kezdve következetesen arra figyelt, hogy a művekben fellelhető sajátosság irodalmi, etikai, ideológiai komponenseinek kisebbségi

[499] Az ő ismertségüket a végzetes politikai beszűkülés időszaka és a publikálási lehetőségeik gyakorlati minimuma mellett az előző generációk, saját apáik rosszalló tekintete is övezte. Amint a Bretter-iskola filozófus nemzedéke úgy érezte, elölről kezdheti a filozófiát, nem kell elfogadnia a tegnapi megoldásokat, törekedhet az előfeltevés-mentességre, úgy az újabb irodalmi generációk, a III. Forrás-nemzedék tagjai is az apáik megszabta játéktér és játékszabályok hangos elutasítását tűzte ki célul. Amint a filozófiában mindez gyakorlatilag az uralkodó marxista-leninista ideológia megkerülésével és a kollektív szabadságeszmék tehetetlenségének bírálatával, úgy az irodalmi életben is a közösségi szemléletek nyílt tagadásával, egyoldalú, megkötő értelmezéskereteinek a kritikájával járt együtt. A fiatalnak mondott heterogén szerzők igazságakaró humanizmussal nem kímélték azokat, akiket a hatalomhoz való dörgölőzés valamilyen pozícióba segített, ahogyan azokat sem, akiknek szándéka egyértelműen pozitív, s a kisebbségi közösség előnyeire lenne, de kivitelezéséig nem jutnak el, legfeljebb hangzatos szólamokkal fedik el azokat. (A nemzedéki sértődöttséget és szembenállást, az ideológiakritikai állásfoglalásokkal szembeni személyes megbántódást majd „megleckéztetést" jól példázza a Korunk szinte minden száma a hetvenes évek végén, amelyekben az előző nemzedékek tagjai mintegy visszavágnak a „hőbörgőknek"). Vö. **Miklós** Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002. Lásd még **Gáll** Ernő, *Napló, i.m.*, 1979, december; 27.-es számú jegyzetet, illetve az említett *Szóértés előfeltételei* vitát.

[500] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 451.

[501] Uo.

[502] Ugyanott a Káin és Ábel újabb magyarországi rendezéseiről Hajdú Ráfis Gábor tudósított. Vö. H.R.G., *Sütő András: Káin és Ábel.*

magatartásmodelleket (is) feleltessen meg. (Ez a szemlélet, mint említettem, a korra jellemző transzszilván összefonódásaiban egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet kritikája helyett a társadalmi cselekvésképtelenség közepette az irodalomban is az 'ahogy lehet' ellenállásával, tradícióőrző formáival kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. A kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésének lehetetlenségében viszont eleve egy patetikus védekező kollektivitás elfogadására is ideológiai magyarázatot adott). A sajátosság méltóságának eszméjét Magyarországon terjesztő recepció homogenizáló képletei tíz évvel a vita után, még a „fiatal" irodalmat szemléző tanulmányokban sem kerülhette meg a sütői magatartásmodell szerinti kollektív méltóság szólamait. „A *sajátosság méltóságá*nak új etikai, irodalmi és politikai kategóriája, amelynek metaforái Farkas Árpád, Sütő András vagy Szász János és a náluknál évtizedekkel fiatalabbak műveiben is (valódi metaforikussággal vagy sokszoros áttételekkel) gyakran megjelennek – mint magatartásmodell nyilvánvalóvá tette, hogy […] az egyéni méltóság mai növekvő értékét főként a kollektív méltóság kiteljesedése biztosíthatja…"[503]

Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?

A drámákban sikeresen alkalmazott dialogikus viszony, később is hiányzik Sütő dokumentarista, értekező írásaiból, vitáiból. Ezek egyértelművé teszik, hogy egy állandó, örök irodalmiság-eszmény mellett érvel, választott/vallott öröksége értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelkedő művekben gondolkozik, de a minőségi megosztásban a „valódi" értékeket itt csak a funkcionális, kollektív irodalmiság-eszményt kifejező és vállaló művek jelentik. Az irodalom *eszköz-volta*, mely általános elvárás-jelleggel, programos igénnyel Sütő „vitairataiban" jelentkezett, folyamatosan határozta meg az írói ars poetica valamiképpen társadalmi cselekvésre utaló elkötelezettségeit. Az irodalmi kollektivitás-eszme és a vele járó funkcionális irodalomszemlélet azonban merőben más alakzatokban bukkant fel az életmű során. A társadalmi hatóerő más és más kontextusokat jelentett a változó történelmi helyzetekhez igazodó programosságnak.

Az ötvenes éveket követően, a nézetek, az eszmék bírálata, s nem a „rímeké", megmaradt bő húsz év távlatából is. Ezért hangsúlyozódik a különböző úti tűnődésekben, riportokban is folyamatosan a tematikai elsődlegesség, mely már az *Istenek és falovacskák* című kötetben is megmutatkozott, bár ott még bizonyos fokig a maga pluralizmusra-törekvésében is szemlélhető volt. A közügyek és a tartalom primátusa mindenesetre

[503] Vö. **Csapody** Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

mindvégig jellemzője maradt a szerzői világképnek. A maga túlzásaiban az írói szerepvállalások már a hatvanas évek legvégén kikristályosodtak. „Egy néphez kötődő irodalom törvényszerűen fordul a népi tematika felé”[504]– állítja Sütő, majd Illyést idézi Kosztolányi idézőjeles „fanyalgásaira”, a később is sokszor említett szóösszetétellel: „Bőgeti a marhákat”. Sütő ekkortól vallja, hogy hagyományosan vagy szabadversben, (mint Erdélyi József vagy Horváth István, mindegy) de az irodalomnak a közérthetőséget és a közügyiséget kell szolgálnia. Ezért is – a közérthetőség nevében – utasítja el Kassákot és az összes újabb „modernkedő” irodalmi törekvéseket, ahogyan elutasítja Tristan Tzarat és a dadaizmust is, (amire az interjúcím is utal), aki „élete végére kinőtte a falovat”.[505] Az „értelmetlenség bódulata” helyett ezért vallja, hogy „saját földünkbe kell markolnunk, ha beletörik is a körmünk”. Az életmű során folyamatosan visszatérő közérthetőség a közügyeket érintő társadalmi elhivatottságban és a népi irányultságú irodalmi megfogalmazás-módokban jelentkezik. A tartalmi helyességet minden közügyben, mindig elsőrendűnek tartja a formával szemben, mert a művészi forma és újítás, mint minden egyéb „modernkedő” kitörés[506] végül „újra csak a mai valósághoz kényszerít vissza”. A hagyományos parasztábrázolást is ezért mondja „történelmi kényszer”-nek a korban, Illyésre és Németh Lászlóra utalva. Az 1973-as kötet már egyértelműen példázza Sütő elkötelezettségeszményének hangsúlybeli módosulásait is a nemzeti-nemzetiségi tudatot erősítő, ébren tartó világszemlélete felé. Az itt közölt *Perzsák* című esszéje már erkölcsi példázatként hat, benne a metafora közeli s távoli világokat, idősíkokat köt össze.

Sütő hetvenes évekbeli, programosságot hirdető vitái mellett mindenesetre célszerű hangsúlyozni, hogy az évtized végére Magyarországon már általánosnak mondható a képviseleti irodalom lassú térvesztése, amely még jobban maga után vonta a vallott eszmék és irodalomszemléletekbeli különbségek mentén a szekértáborbeli vagdalkozásokat. „Az eszmei alapok jelenléte nélkül hiába kezdődött Illyés *Szellem és erőszak* címen ismert cikksorozatával 1977–78-ban egy új, aktív fázis a népiek történetében, nem támadt a szórványos megnyilvánulásoknak kohéziós ereje, mozgalomként sem szerveződhetett meg lap, szabad újságfórumok híján, egyetlen intézményi bejelentkezése a társadalomban a

[504] Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*.

[505] A falovacska kicsinyítő képzője is világosan mutatja a valós értékpreferenciákat! - Az újítás igénye lehet „általános és jogosult; ami jogtalan: a puszta becsvágy, a bukfenc, az öncélú formabontás, amikor a szerző pontosan tudja, hogy mit nem akar, de fogalma sincs arról: mit akar?” Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*., 109.

[506] „A rossz szobor láttán – az anyagot és nem a kezet hibáztatva – elkezdődött a kacsintás az importanyag felé. Ezzel nem lehet kitörni. Csak azzal, ami sajátunk.” - mondja az újabb irodalmi törekvésekről, a hetvenes évek elején Erdélyben is megjelenő formai, formabontó kísérletekről. Uo.

Bethlen Alapítvány lett".[507] Az említett új irodalomelméleti hatásoknak köszönhetően viszont, ez idő tájt tudott érvényesülni (a megbélyegzésekben csak leegyszerűsített) irodalmi „esztétizmus", mely szintén a vonalas, agitációs szocialista irodalomszemlélettel szemben kívánta az irodalomértést tágítani, ugyanakkor a népi irodalom folytatójának tételező írói-kritikusi csoport kiteljesedő térvesztése folytán ennek „a modernkedő stíluseszmék" iránti vehemens kritikájával is szembekerült. E helyzetben a határon túli magyar írók közösségi alapállása különös keretét nyújtotta a korban háttérbe szoruló népi-kollektív, képviseleti iránynak, s bennük a reprezentációs jelleg kiegészülve a nemzeti mint nemzetiségi karakterrel, újabb kohéziós erőt nyújtott legitimitásuk újraértelmezéséhez. Czine Mihály ünnepi sorai Sütő Kossuth-klubbeli szereplésén, alig pár hónappal az említett 1978-as Csipkerózsika vita után az így értett sajátosságokból is sok mindent megvilágít: „A már Tamási Áron által felvetett kérdés – mivégre vagyunk a világon – könyve legapróbb részletén, még a füvek hajlásán is átdereng. Történelmi jelentőségű, amit cselekedett. Még a tamásokat is meggyőzte: a realizmus lehet modern; a népiség nem halott."[508] Sütőt ekkorra már a magyarországi népi írók jeles táborában úgy tartják számon, mint aki saját hagyományaik méltó folytatója, s aki egyértelműen az erdélyi közösségi irodalom emblematikus alakjává nőtt. „Mikor a valóságtól elforduló, divatokba kapaszkodó esztétikák éledeztek" akkor is tudta, „a saját élet tápláló nedvei növeszthetik igazán naggyá az irodalmat." […] „Kisebbek és nagyobbak is moroghattak elképzeléseivel szemben, ment a maga választott útján."[509]

A választott út ugyan a hatvanas évek végén már kikristályosodott, az elkötelezettség iránya azonban csak a hetvenes években módosul látványosan, kiszélesedik, s a nyolcvanas évek politikai elkomorulásaira mintegy sajnálatosan igazolódni látszik. Ekkor már nem csak népi vonatkozásaiban, (s nem is korábbi reményteli kollektív üdvtanában és funkcionális irodalomképében), hanem az erkölcstelen hatalommal szembeni kollektív kisebbségi méltóság megtartása érdekében hangsúlyozódik. A nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*t követően a korábbi életmű publicisztikájából válogató *Évek, hazajáró lelkek* – a maga kanonikus összegző jellege mellett is –, már egy másfajta helyzetből fejti ki funkcionális karaktereit.

Sütő saját, viták árán is hangoztatott irodalomszemléletére visszatérve érdemes a fogadtatás korabeli vagy utólagos elfogultságaira is utalnunk. (Az ebből táplálkozó aránytalan irodalomképre a későbbiekben még visszatérek.) Amikor az első monográfia

[507] Vö. **Ács** Margit, *i.m*.
[508] Vö. **Czine**, *Sütő András küldetése*, Alföld, 1979/8, 59.
[509] Uo., 58.

szerzője azt írja, hogy Sütőnek „nem az avantgárd művészettel van baja, csupán az avantgárd jegyében kikezdhetetlen nemzeti értékeket – Petőfit, Adyt – kártékonynak minősítő felelőtlenséggel" végsősorban talány, mire is gondol, ugyanis a romániai szellemi vitákban sohasem fogalmaztak meg ilyen tételt. Cserében a helyi gondok felvállalásának sürgetése által Sütő nem csupán az „anyajegyes irodalom" iránti saját elkötelezettségét hirdette, de több helyen (s ekkor még nem is akármilyen autoriter pozíciókból) szögezte le, miféle gondokkal *kell* az irodalomnak mindig is foglalkoznia. (A maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek »egy közösség homlokráncában«, nem pedig azt, hogy »májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak«[510]). Szakolczay ezért írhatta a Csipkerózsika apropóján, de a teljes addigi életmű vitáiról, hogy „Sütő sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó, s fölfogásáról egy-egy sikerült műve – némiképp ellentétben teoretizáló hajlamaival – sokkal többet mond, mint egy-egy »haragos«, nem mindig pontosan fogalmazott megnyilatkozása".[511] Görömbei persze mindenben Sütőnek adva igazat, felháborodásában „nyeglén blaszfemizálónak" mondja az említett Panek-választ, amiért az meg merte kérdőjelezni Sütő „legszentebb ügyeit".[512] A monográfus és alanya közti szemléleti azonosság fényében nem csoda tehát, hogy a vitát elemző lapokról elmaradnak az egyéb véleményt is megfogalmazó írások, (például Láng Gusztáv mértéktartó írása)[513] ahogyan szinte sehol nem találunk többféle vélemény ütköztetésére vállalkozó passzusokat, amikor önéletírás vagy emlékezés, vita vagy úti tűnődés során írói ars poétikákról van szó. Hasonlóan tárgyalja az esetet Ablonczy is, aki szerint Panek „képzeleténél csak hiúsága nagyobb", amint Sütő „iránti féltékenysége okán, fantáziája hirtelen elakadt".[514] Pedig Sütő „sorsvállaló felelőssége" valószínűleg nem csökkent volna az egyéb vélemények ismertetése fényében, ahogyan nem az írói, csupán az emberi gyengék mutatkoznak meg egy-egy ilyen megnyilatkozásban. A kánon értékrendjének abszolutizálása azonban éppen abban rejlik, hogy nem tesz különbséget írói és emberi nagyság között. Sütő mindig is igényt tartott rá, hogy esztétikumon kívüli kérdésekben is megnyilatkozzék s az életmű méltatói (a vázolt teoretizáló fejlődéselven belül is)[515] mindkettőt leginkább tévedhetetlennek szerették volna tudni. Az értékelésekbeli sorrendek és az arányok, mint látni fogjuk, ezek fényében gyakran

[510] Vö. *Csipkerózsika*, in Korunk, 1978/6; *Anyajegyes irodalom*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 79; *Mi dolgunk a világon*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 118, stb.
[511] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[512] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 189.
[513] Vö. **Láng** Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.
[514] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.
[515] „A korábbi tűnődések is új értelemmel egészülnek ki az *Istenek és falovacskák* tanulmányaiban, interjúiban, s az azóta készült írásokban. Már-már egy mélyen átgondolt esztétika alapvonásai körvonalazódnak, rendszerré szerveződnek a régóta föl-fölvillanó motívumok." Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 187.

alá is rendelődtek a sajátosság méltósága irodalmi felvállalásának, vallott erkölcsi imperatívuszának avagy elvetésének…

A hetvenes évek végi viták Sütője visszatért ahhoz a funkcionális és meglehetősen dogmatikus irodalomszemlélethez, amely meghatározta a teljes romániai magyar irodalmat a háború után. A vád ebben már Lászlóffyék, Szilágyi Domokosék generációjára utalóan is az volt, hogy a tényirodalomtól elfordulva nem képviselik eléggé a közügyiséget, és az élet mindennapjainak vívmányait. (A megszokott irodalomtörténeti korszakolás és generációk kapcsán, mint korábban már említettem, hangsúlyozandó, hogy nem annyira egységes nemzedékekről, illetve nemzedékek közti különbségekről, mint inkább az említett funkcionális irodalomeszme megítélését illető különbségekről beszélhetünk.) Mindhárom Forrás-nemzedékhez sorolható szerzők esetében az egyéni szabadsághoz illetve a kollektivitáshoz fűződő viszony is értelmeződik az irodalomtörténeti feltárásokban, s az utólagos – nemzedéki egységre utaló – konstrukciókban többnyire egy szükségszerű kánoni modell vagy típus is felvázolódik. Ebben az irodalom valamilyen eszközszerepe mindig hangsúlyos helyet kap, ritkán merül fel ugyanakkor az a szempont, mely szerint (a versvilágok természetes különbségein túl), egy hangsúlyos ellenbeszéd, egy külső vagy belső autoriter ellenretorika is formálta volna a „nemzedék" kényszerű összekovácsolódásának folyamatát. „Amikor bennünket azzal vádoltak, hogy úgy írunk, mint a lejárt, polgári avantgárd nem-tudom-mi, akkor mi nagyjából csak két dolgot nem tudtunk: hogy mi is az az avantgárd, másrészt pedig, hogy ki az a Tristan Tzara és André Breton, mert ugyebár akkor még Kosztolányi elvtárs és Babits elvtárs sem álltak valami jól." – emlékszik vissza Lászlóffy Aladár.[516] Az ellentmondás ilyenforma retorikájából – ahogyan a Hervay-monográfia szerzője is fogalmazott –, gyakorta „az következett, hogy a fiatal költő elvetette azt, aminek a nevében vádolták, és előbb-utóbb hagyományt kezdett keresni ahhoz, amit írt, és egyre tudatosabban kapcsolódott az avantgárdhoz".[517] „Mi annyiban voltunk avantgárdok, hogy később, amikor erre rányitották a szemünket, akkor ezt valóban tudatosan műveltük."[518]

A (legalább) kétféle értékrend ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy (egy nyíltabb irodalompolitikai szellemiségben) a hagyománykeresés (a század eleji modernség lírapoétikai eszményeihez való visszacsatolás) tudatos formáit érő vádak a funkcionális, közéleti irodalom elvárásai és meghatározottságai mentén érvényesülnek. „Túl magasan repültök el a közélet fölött" – hangzik el a vád a hatvanas években jelentkező fiatalokat

[516] Vö. *„A nemzedék több feldühödés eredményeképpen talált önmagára"* című Lászlóffy-interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 40.
[517] Vö. **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 13.
[518] Lásd az említett Lászlóffy-interjút, *i.m.,* 40.

illetően.[519] Jellemző, amit Hervay Gizella határozott válaszában, az úgynevezett első Forrás-nemzedék és a korábbi generációk (így Sütőék) közti poétikai-szemléleti különbségekről mond: „Szász Jánosék szónokoltak, ti prédikáltatok. Mi beszélni akarunk. A világmegváltás nekünk póz. Mi megérteni akarjuk a világot. Ez nem kevesebb. Ti közéleti életet éltetek, mi éltük a köz életét. Ti eszmékhez akartatok hűségesek lenni, mi az élethez".[520] Az eszmékhez való hűség, akárcsak a két generáció, '50-esek és '60-asok közti ellentétek nem változtak, legfeljebb az idő múlásával összébb kovácsolódtak. A szerep-meghatározások ugyanakkor az értelmiségiek életmód-mintáiban is lecsapódtak. A Huszárék, Sütőék generációja képviselte „erős közéletiség" (mely az 1968-as művelődéspolitikai fordulatot követően is komoly közéleti pozíciókban érvényesülhetett) a tárgyalt teljes életmű vitái esetében, az irodalmi individualizmus elutasításán túl és a „modernkedő" irányok műfaji jegyeitől függetlenül, ezért fogadta értetlenül Szilágyi Domokosék nemzedéke[521] után a hetvenes évek fiatal szerzőinek is mindenféle irodalmi cenzúrát, belső elvárásrendet elutasító, autonóm irodalmiság-képét.[522] A különbség ekkor jórészt abban a változásban állt, hogy az „individualizmus céltalan szabadsága" immár nem a hivatalos szocialista értékrenddel, de a kisebbségi belső kánoniság képviseleti értékrendjével szembeni vádként (is) fogalmazódott meg.

A kánoni kép megszilárdítása

Sütő, saját irodalomszemlélete értelmében, a Csipkerózsika által is – Görömbeit interpretálva – azokhoz közelített a „mély elemzés áhítatával", akik a divatok vonzásának határozottan ellenálltak. Az írói hagyományválasztás innentől kezdve válik tudatos, hangsúlyos alapelemévé a kanonizáló eljárásoknak. Szerzője ezt követő, majdnem harminc

[519] Lásd Huszár Sándor beszélgetését Hervay Gizellával, (1970) in **Huszár** Sándor*, Sorsom emlékezete*, Bukarest, Kriterion, 1982, 287.

[520] Uo., illetve idézi még **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, *i.m.,* 7.

[521] A nemzedék-kritériumtól függetlenül már az első Forrás-kötetek szerzői esetében is elmondható, hogy a XX. Kongresszus utáni, viszonylagosan nyílt, a dogmatizmus hibáira, megszűntetésére irányuló politikai légkörben sem fogadták el politika és irodalom egybeolvasztását. Írásaikban nem szerepel relevanciával sem a Balogh Edgár-i népszolgálat, sem a Sütő által hangoztatott népsorsot vigyázó írás igénye, hite, parancsa. A közvetlen közösségi élmény helyett már ekkor a személyiség belső világa válik a legfőbb tematikává, a hagyományban irodalmi szövegelőzményként pedig József Attila, Szabó Lőrinc vagy éppen Kassák, s általában az avantgárd hagyomány jelöli az újraértelmezett örökséget.

[522] A közügyekből való kiábrándultságról egy nagyköveti jelentés is tudósított „A hatvanas évek második felében jelentkező kulturális nyitás hatása ma is érződik a magyar nemzetiség fiatalabb generációjának műveltségén. Képviselői (például az ún. Echinox nemzedék tagjai) a szépírói vagy a tudományos kutatói munkában már jelentős eredményeket értek el. A hetvenes évek elejének kultúrpolitikai fordulata, a román szellemi élet újabb bezárkózása körükben dezilluzionizmust váltott ki, s a hivatalos politikával és a közügyekkel szembeni ellenszenvet eredményezett." Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a magyar értelmiség megosztottságáról. Bukarest, 1985, július 2. Magyar Országos Levéltár, a Külügyminisztérium TÜK-iratai 1985, Románia, XIX-J-1-j, 128. doboz, 128-27. ltsz., 003757/1985.; A tisztázat Vincze Gábor tulajdona.

év publicisztikájából válogató könyvében is már egy tudatos kanonikus kép kialakítása figyelhető meg.[523] Itt Sütő nemcsak összefoglal, kommentárokkal is ellátja szövegeit, s életútjának összegzésében irányelveket is megszab: melyek voltak a fontosabb momentumok, mik határolták be az írói pályát. Innen is értesülhet tehát az olvasó, például Veres Péter, Gaál Gábor vagy a Bethlen-kollégium írói indulásban betöltött fontos szerepéről, a „morális indíttatású" aktivizmusról, mely az ötvenes évek kritikai és társadalmi megszólalásait megszabta, aztán az elkötelezettségről a szűkebb pátria nagyjai iránt (Apáczai, Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Kós Károly, stb.), s a sorsszerű tanúságtevésekről is. Ide tartoznak például az utalások vagy a köszöntők, s akár a nekrológok is elődök, kortársak, szellemi rokonok esetén. (Kormos István, Németh László, Horváth István, Nagy István, Nagy László, Illyés Gyula). A korai publicisztikákból válogató kötetről tapintatosan Egyed Péter jegyzi meg, hogy „érezni lehet Sütő művein más hatásokat is: csakhogy az is jellemző, hogy azokról nem beszél."[524]

A tudatos életpálya-összegzés mindazonáltal könnyű fogódzókat adott a későbbi (jórészt magyarországi) irodalomtörténeti vizsgálódásoknak. Az egyes írások, illetve az írásokhoz fűzött kommentárok nemcsak megvilágítják a pálya alakulását, bizonyos művek alkotási, publikálási folyamatait és problémáit, de a bevallott preferenciák fontos adalékokat is szolgáltatnak a kialakítandó kánoni jellemrajzhoz. Az írói életút összegzése kapcsán Egyed Péter utalt elsőként a sütői életmű tekintetében arra a lényeges kérdésre, miszerint az irodalmi hatás szociológiájából a divatszerűség elemzését sem lehet megspórolni, már csak azért sem, mert ennek kapcsán egy kisebbségi olvasóközönség történelmi, politikai és kulturális tudatáról, annak egy évtizednyi változásairól is sok érdemleges mondható majd el. Az említett *Évek – hazajáró lelkek* kötet megjelenésekor a Sütő-kánon, a maga szakmai sikerességén túl divatszerűségében is már egyértelműnek volt mondható, a nemzetiségi közösség kulturális tudatának változásairól azonban még hipotéziseknél többet aligha lehetett megkockáztatni. Sütő ekkorra már egyértelműen „a romániai magyar irodalom legreprezentatívabb" egyéniségének számított, minthogy „a közönséget és a közösséget leginkább foglalkoztató, a romániai magyar írásbeliséget a magyar kultúra egészében is leginkább képviselő író"-nak tekintették.[525] Az *Anyám könnyű álmot ígér* óta eltelt egy évtized alkotásrendje a hatvanas évek végi lehetőségekből kiindulva indíthatta meg az alkotói folyamatosság nemzedéki rendszerében mindazt a tudatosságot, melyet a hetvenes évek művei valósítottak meg. A Sütő-kánon sikeressége, hetvenes évekbeli kiteljesedése viszont

[523] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek (1953-1978),* Bukarest, 1980.
[524] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 450.
[525] Uo.

jórészt abban állt, hogy a divat társadalompszichológiai kategóriái révén, egyfelől egy mélyebb igény kifejezőjeként megfelelt bizonyos elvárásrendeknek, s ugyanakkor folyamatosan képes volt alakítani is azokat. A harminc év publicisztikájából válogató kötet is gyakorlatilag az azt megelőző tíz év közönségsikere okán születhetett meg.

Arra már utaltam, hogy az időközben Magyarországon emblematikussá választott életmű a tárgyalt kánoni diszkurzusokban valamilyen szinten szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. A megfelelés ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben is némiképp más előfeltevések, más igények alapján mutatkozott meg. A naplóregény és az esszék sikerén túl Sütő színpadi világa körül teremtődött igazi közönségsikereket is hozó olyan atmoszféra, amely, önmagában is az életmű hetvenes évekbeli teljesítményét a megújuló magyar drámairodalom élvonalába helyezte. A Kleist-elbeszélés nyomán írt darabbal kezdődő sorozatot (melyet Erdélyben Harag György rendezései tettek emlékezetessé) tucatnyi színház tűzte műsorára határon innen és túl. A recepció kiemelt figyelme felől ugyanakkor, mint utaltam rá az évtized sikerességét, a szerzői elismertséget, de az egyéni kapcsolatokat is jól jellemzi, hogy a hetvenes évektől az előadások hamarabb kerültek Magyarországon bemutatásra, mint Erdélyben. A kaposvári (*Egy Lócsiszár*…)[526] Zsámbéki Gábor rendezte, majd a budapesti (*Csillag a máglyán*)[527] Ádám Ottó rendezte ősbemutatókat követik csak a Harag-féle kolozsvári rendezések. A trilógia harmadik darabját is a Nemzeti mutatja be öt hónappal a megírás után Marton Endre rendezésében,[528] s ezt követően láthatja majd az erdélyi közönség. Általánosan is jellemző, hogy a darabokat, a megírásukat követő fél éven belül legkésőbb színre viszik, miután valamelyik országos irodalmi lap (általában az írószövetség lapja, a Kortárs) is leközli őket. A bemutatókon, ahogyan később a kolozsváriakon is, természetesen mindig jelen van a szerző is.

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. 1978-ban Sík Ferenc az 1970-es (időközben számos magyarországi kiadást megélt) naplójegyzetekből készít filmet a Magyar Televízióban, egy évvel később, 1979-ben pedig Ádám Ottó forgat filmet a *Csillag a máglyán*ból. A Csillagot követően Ádám Ottó majd az *Egy lócsiszár*t is színre viszi (Madách Színház, 1986)[529], az Egy lócsiszárt követően pedig Zsámbéky a *Csillag a máglyán*t

[526] 1974, október 4, Csiky Gergely Színház, Kaposvár
[527] 1975, december 12, Madách Színház, Budapest
[528] 1978, március 16, Nemzeti Színház, Budapest
[529] Korábban a József Attila Színház (1977 – Sándor János rendezésében), később az egri Gárdonyi Géza Színház (1987 – Gali László rendezésében), majd a rendszerváltást követően először a debreceni Csokonai Színház (1990 – Berényi Gábor rendezésében) mutatta be.

is megrendezi (Kaposvár, 1976).[530] A Füst Milán-díjas *Káin és Ábel*t pedig még budapesti bemutatójának évében (Nemzeti Színház, 1978) a kecskeméti Katona József Színház közönsége is megtekintheti.[531] A különböző adaptációkra visszatérve, a film mellett a színházi siker hangsúlyos voltát, a kor színházi tömeghatását is jól mutatja, hogy a nem színpadi Sütő-műveknek is lassan elkészül a színházi nagyközönségnek szóló változata. A hetvenes években így kerül sor az *Anyám* színpadi adaptációjára,[532] ahogyan a *Vidám siratót* is még ebben az évtizedben színpadra alkalmazzák.[533] 1981-ben aztán már a *Nagyenyedi Fügevirág*ból is pódiumjáték készül,[534] s mindeközben a kolozsváriak vendégszereplése során Budapesttől Szegedig játsszák a Harag-féle drámatrilógiát.[535] A folytatás, a nyolcvanas évek első történelmi drámájának (mely szerzője szerint a korábbi hármassal tetralógiát képez) ősbemutatója – egyedüli kivételként – ugyan nem Magyarországon, hanem Harag rendezésében Kolozsvárott volt,[536] de egy kerek hónappal később már a Nemzeti játszotta Budapesten.[537]

A nyolcvanas évekre tehát a már említett divat kiszélesedése, a szerzői divatszerűség a kánoni értékkoncepciók sikeres legitimálásának a visszajelzéseként, a tekintélyszerzés stabilizációjának és az autoritásra törő diszkurzusformák hatásfokának a mércéjeként is szemlélhető. A személyes sikert ekkorra film, színház, antológiák, különszámok segélyezik. A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a folyóiratbeli különszámokban, az 1977-es, ötvenedik születésnapi köszöntések kapcsán megjelent összeállítások, mind a kánon megszilárdulását segítik.[538] Az ünnepelt szerző, Illyés Gyula kitüntető szavain túl is, az évtizedfordulóra különleges vezető helyet tudhat magáénak az erdélyi írók sorában, amely az irodalomtörténeti összefoglalásokban is rendre hangsúlyozódik majd. A szakmai elismeréseken túl ráadásul – épp a sajátosság-polémiák után – megérkezik a társadalmi megbecsülést is még inkább maga után vonó nemzetközi elismerés, a Herder-díj is.

A nyolcvanas évekből visszatekintve Sütő a hagyományteremtés aprólékosságával, de az önvizsgálat felületességével kezd hozzá a kánoni összegzéshez és a siker övezte út

[530] De 1990-ben Szegeden a Szabadtéri Játékokon is bemutatják.
[531] A darabot a nyolcvanas évek végén Kőszegen, Merő Béla rendezésében is bemutatták.
[532] Szabó József munkája és rendezése nyomán, (ősbemutató Nagyvárad, 1975) melyet Magyarországon először Veszprémben visznek színre.
[533] Szeged, 1978, március 10. – Léner Péter rendezésében.
[534] 1981 márc. 30, rendezte Romhányi László
[535] Például 1980 februárjában.
[536] *A szuzai menyegző,* 1981 március 3, rendezte Harag György, Kolozsvári Állami Magyar Színház.
[537] 1981 április 3, Ruszt József rendezésében, aki a kilencvenes évek során is többször rendezi majd. (pl. a Szegedi Szabadtéri Játékokon, 1990; Békéscsabán, Jókai Színház, 1992, stb.)
[538] 1977-ben az Alföld különszámmal, a Tiszatáj és a Kortárs összeállítással köszönti.

nyújtotta perspektívák lehetőségeinek felvázolásához. Az említett publicisztikát összegyűjtő kötetében az önvizsgálat szükségszerűségét mindössze egyetlen helyen említve (egy 1957-es, akkoriban nem publikálható írásában) jegyzi meg, hogy „ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk."[539] Azt viszont továbbra is vallja, hogy irodalomkritika és társadalomkritika közé nem húzható határ, minthogy maga az irodalom rendelkezik társadalomkritikai funkcióval. A sorsirodalom vállalt hagyománya (melynek elvárás-volta, elvárás jellege robbantotta ki tulajdonképpen a legtöbb polémiát) mondatja vele, hogy a közösség „az egyetlen gond, amiért érdemes – és szükséges – írónak lenni".[540] A kollektív szemlélet másfajta vállalása, az elkötelezettség változó iránya mellett is, a sajáttól eltérő írói szemléletek továbbra is csak „már-már évenként meghirdetett új hullámok"-nak minősülnek, – amint az a Mezei Andrásnak adott interjúból is kitetszik.[541] A nyolcvanas évekből viszont már alig akad józan hang, mely megkérdezné: „Nem az *Anyám könnyű álmot ígér* írója mondotta-e Szervéttel, hogy *'Agyunk mire jutna, ha növekedését a koponyacsontok nem vennék tudomásul?'* Azaz a gondolatot, még ha velünk ellenkező is, nem szabad *bevakolni, megvasalni*".[542] Mindezt tetézi, hogy a számszerűleg nagyon kevés megfogalmazott kritika, a hiányosságok esetleges felemlegetése, vagy az Erdélyre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatok strukturáltabb irodalomszemléletének szóvá tétele azonnal heves szerzői visszautasításokkal találja szembe magát, amelyekben már nem egy adott mű értéke, de a benne megfogalmazott eszme „szentsége" számít. Sütő – mint a pályatársak megjegyzik – rosszul viseli a vele ellenkező véleményt és a legkisebb ellenvetést is. A kortársak, barátok is ezért írhatták róla hogy „minden siker, elismerés ellenére nem bírja a kritikát. Valószínűleg nagy író és kevésbé nagy ember."[543] Szakolczay éppen a balsejtelmű vitákkal kapcsolatosan állapíttotta meg, hogy Sütő „sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó"[544], Gáll Ernő pedig a nyolcvanas évekre is áthúzódó polémiák után (amilyen például a Sütő-Berkes konfliktus volt 1986 júliusában) jegyzi meg: „Sajnos Andris kicsinyes, végletesen hiú és bosszúálló író, aki nem bírja a kritikát."[545]

A fogadtatás felől fontosabb, hogy míg az egészséges kritika legcsekélyebb formája is bizonyos esetekben vádként (később, a kilencvenes évekből a Hatalom cselszövéseként!) interpretálódik, mindezt a magyarországi sajtóban fokozatosan alá is rendelik a „nem illik"

[539] Vö. **Sütő** András, *Lantosok és Kritikusok*, in UŐ, *Évek, hazajáró lelkek, i.m.,*113.
[540] Uo.
[541] Vö. *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* – eredeti közlés in Élet és Irodalom, 1978, 17, 21.; illetve **Sütő**, *Évek – hazajáró lelkek, i.m.,* 255.
[542] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146. (Kiemelés az eredetiben. BL)
[543] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.,, i.m.,* 275.
[544] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[545] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.*, *i.m.,* 211.

frázisoknak. A másképp látás szabadsága a nyolcvanas évekre fokozatosan tűnik el a „helyzet" adta hallgatólagos követelményekkel, és a szellemi autoritássá nőtt szerzővel szemben. A kor romániai realitásait tekintve pedig Erdélyből már merőben illúziónak minősül komoly szakmai, kritikai vitákra bármilyen fórumon is számítani.

Hozzáférés, intézményesség

Némileg visszautalva a kánonelméleti fejezet tanulságaira is, szükséges emlékeztetni persze, hogy művek egyszerű ideológia-közvetítőként való meghatározása, akárcsak értelmezéseik közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása a szűk értelemben használt 'paradigmatikus kánoniság' esetében is csak leegyszerűsítések árán képzelhető el. Nem lehet kétséges ugyanakkor, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség, mint a későbbi elismertség lehetősége, előfeltétele csak bizonyos institúciók vélt vagy valós közvetítő/leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, amennyiben művek eleve csak így juthatnak el egyáltalán az olvasóhoz. A korszak cenzúráját, mint jelentős politikai befolyásoló tényezőt, illetve a bonyolult irodalompolitikai kereteket is figyelembe véve arra is érdemes emlékeztetni, hogy egyáltalán nem volt mellékes szempont ki mikortól, hol, és milyen feltételekkel közölhetett, jelenhetett meg színpadon, antológiákban, tankönyvekben.[546] Ez a tényező pedig ismét befolyásolni látszik az erdélyi magyar irodalom bizonyos szegmensei fogadtatásának alapvető kritériumait, a feltételnek tekintett hozzáférést és a keretekhez mért magyarországi ismertséget.[547]

A siker s a népszerűség ugyanis jórészt ilyen irodalomszociológiai fogalmak mentén bontakozhatott csak ki, a hetvenes évek első felében született (az életmű csúcsának számító) művek[548] hordozta esztétikai értékek által, illetve a vázolt, ellenállásnak minősített attitűdök közepette, abban a diszkurzív összefonódásban, amely olvasói igény szintjén is jelentkezett, és az addigi széttagoltságokra és kimondhatatlanságokra azonnali minőségi alkotásokkal próbált válaszolni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az említett recepciónak azokat a távlatait sem, amelyek túllépnek csupán az akadémiai, irodalomtörténeti fejtegetéseken.

[546] A recepció térnyerése, a potenciális olvasótábor kiszélesedése Magyarországon mindvégig institucionális kereteket követett.

[547] Ebben az időben a kölcsönösen megnőtt érdeklődéssel majdhogynem fordítottan arányos a magyarországi publikálás lehetősége. Sütő esetében említettem, hogy Magyarországon hamarabb mutatják be a műveit, mint Erdélyben, a nyolcvanas évektől azonban általánossá válik más szerző esetében is, hogy Erdélyben már egyáltalán nem játszhatják a műveiket. Az a befogadó közeg, amelyre a művek referenciái elsősorban utaltak, így időben később (vagy egyáltalán nem) szerezhetett tudomást létezésükről. Sütő mellett például Székely drámái többségét – a *Dózsa* kivételével – egyáltalán nem játszhatták Romániában. A *Profán passió* 25 évig hevert kéziratban. Vö. még, **Szász** László, *i.m.,* 137.

[548] A magyarországi siker nyitányának számító naplóregény 1971-ben, első alkalommal majd' 7000 példányban került a könyvesboltokba, míg egy évvel később már ugyanez a könyv 18600 példányt ért meg! Vö. Kritika, 1973/1, 26.

Egyrészt a konkrét Sütő-művek elismerése és megőrzése érdekében véghezvitt értékítéletek nem kaptak volna megfelelő hangsúlyokat az intézményi keretek nélkül (lásd kiadáspolitika, megfilmesítések, monográfia engedély, stb.), másrészt ezek a tárgyalt kérdéskörök kapcsán is valóban szélesebb körű legitimációs tartalmakkal bírtak. A kánoni rang előfeltételeként funkcionáló intézményes kitételek (amennyiben eleve behatárolják művek megjelenésének és terjesztésének a feltételeit) nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak majd, de átlépni látszanak azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy-egy mű recepciójának hatástörténeti előkészítésébe.[549]

Nyílt utalásos jelleg

A választott út a korábbi, szűkebb értelmű tényirodalomból kiindulva, a megváltozott realitás kimondhatatlanságában és a játszhatóság keretfeltételeitől függően ugyan, de megmarad funkcionális irodalom-jellegében. Az egyre nyíltabbá váló kisebbségi létproblémák következtében Sütő a drámaírásban is a konkrétabb, sajátosabb jegyek felé irányul. (Az 1979-es Herder-díj is erre ösztönözhette)[550]. Csakhogy a nemzetiségi problémák művekbeli kifejezése mellett a helyi szín erőltetésével a szerkezeti megoldatlanságok és a „csak szándékában korszerű építkezés felemássága"[551] is egyre meghatározóbbá válik. Az inadekvátság, vagy a formai megkésettség (melyet a nyolcvanas évek tapasztalatával könyvében Bíró Béla vetett fel)[552] – az európai drámafejlődéshez viszonyítva, véleményem

[549] Hozzáférés, megismerés nélkül aligha ítélheti meg bárki is valamely mű esetleges helyét egy hipotetikus kánonban. A kánonok társadalmi megosztó hatásáról értekező Edward Said is az európai kultúrkör intézményes formáinak szükségszerű szelekciójára, annak tudatosságára figyelmeztetett. (például a könyvkiadás és a formális-kanonikus kritika révén). Vö. **Said,** Edward *i.m*.
A korra jellemző cenzurális viszonyokon túl, esetünkben nem érdektelen megemlíteni így azokat a történelmi feltételkereteket, illetve lehetőségeket sem, amelyek révén egyes erdélyi írók művei egyáltalán eljuthattak a magyarországi nagyközönségéhez. Azon túl, hogy a nyolcvanas évek romániai tiltását követően Sütő könyvei eleve Magyarországon jelentek csak meg, így mintegy a recepciója is áttevődött, s írásai mellett a kritikai visszhang is elsődlegesen a magyarországi publikumnak szólt. Másrészt nem hallgatható el az a kétségkívüli tény sem, hogy a hivatalos cenzúra kötöttségei mellett a román részről egyre abszurdabbá váló országok közti könyvbeviteleket szabályozó egyezmények folytán, (melyek már a hetvenes évtized során látványosan korlátozták a kétoldalú terjesztést) Sütő korabeli hivatalos funkcióinál fogva (elsődlegesen Román Írószövetségi alelnökként) is biztosítani tudta művei megfelelő példányszámának Magyarországra való eljutását és itteni forgalmazását.

[550] „Megtiszteltetés és egyben kötelezettség ez a díj…" – Vö. **Ablonczy** László, *Közösség-egybegyűjtő hatalom. Beszélgetés a Herder-díjas Sütő Andrással*, in Tiszatáj, 1979/5. 35.

[551] Vö. Szakolczay Lajos kifejezése, **Szakolczay**, *i.m.,* 146.

[552] Bíró a hetvenes évtized sütői és Székely János-i drámatermésének belső anakronizmusát, a tematika és a feldolgozás szintjén is fokozottan a retrospekció fogalmában jelölte meg. (A drámáknak inkább ötvenes évekbeli adekvátsága és létjogosultsága említése által.) Érdekes érvelése arra a következtetésre jut, hogy mire e jelentős drámatermés megszületik, „az átmeneti korszak le is zárult", s a szerzők „egyszerre egy konszolidálódott, alternatívát választott társadalomban találták magukat". A hegeli drámafogalomra utalva (amely a művelődéstörténeti fejlődés önkifejezési formájának tekintette a drámát. Vö. **Hegel**, *Esztétika*, Bp., 1974.), de mégis inkább Lukácshoz kötődve, miszerint igazi konfliktusokat tárgyaló drámák nagyobb

szerint nem is annyira a témaválasztásban, a tartalmakban, mint inkább a bemutatott autoritásviszonyokban, később pedig a dramaturgiai konstrukciók hiányosságaiban érzékelhető. A minőségi visszaeséssel, a nyílttá váló erdélyi politikai helyzettel, annak egyre nyíltabb magyarországi tematizálásaival egyszerre, arányosan nő a kisebbségi jogokért felszólaló közéleti szereplő s közvetetten az író Sütő András magyarországi népszerűsége (korábbi elismertségét, színpadi sikereit fokozza, hogy 1984-től könyveit is már csak Magyarországon jelentetheti meg) miközben mindezzel fordítottan arányos a művek drámapoétikai egységének szerkezeti stabilitása.[553]

A színpadi Sütő-művek utalásos jellege[554] a nyolcvanas évektől nyilvánvalóbb, sőt közvetlenebb lesz. Minél egyértelműbb akarásban mutatkozik meg viszont, esztétikailag annál kevésbé megalapozottnak tűnik. A „dramaturgia logikája" helyett a „jelképet akaró logika" szerint kezd működni. (Ezért maradhat a *Perzsák* messze jobb esszé, mint amilyen drámaisággal a több szövegváltozaton átesett *A szuzai menyegző* színpadi világa a drámát a trilógiához mérve szerves folytatásként értékelhetővé képes tenni). *A szuzai* mintegy már eltávolodik a drámatrilógiában közös központi szervezőelvtől: a kettős szereplőstruktúra konfliktusszerkezetében a másként gondolkodás szabadságának és lehetőségének, az egymás iránti toleranciának, és az egymást kiegészítő-igénylő ellentétek árnyalt ábrázolásának szükségszerűségétől. (Bár többsíkúvá válik az addigi kétpólusú struktúra, a tragikum – már az árnyaltabb jellemrajz ellenére is – csak az egyik oldalon állók konfliktusosságának, letargikusságának feltételezett tragédiájává lesz.)

Az *Advent a Hargitán* balladisztikus tragikumtudata, vagy a későbbi *Álomkommandó* irracionális közegének nyilvánvaló allúziói a romániai diktatúra kiteljesedésének nacionalista „rezervátumlét" jellegét idézik, a nyílt politikai felhangok, az erdélyi magyarság sorsára utaló jelentésrétegek és szimbolikus asszociációk azonban hatásukat tekintve inkább érzelmi

társadalmi változások vagy válságkorszakok alkalmával születnek, a hatvanas évek végét ennek tekintő némiképp kétséges érvelése számunkra inkább azért tűnik érdekes momentumnak, mert az életmű esetében ekkor nem annyira társadalmi, mint inkább belső, személyes válság kerülhet szóba. Vö. **Bíró**, *i.m.,* illetve **Lukács** György, *Művészet és társadalom*, Bp., 1969.

[553] Ebből a kettősségből is adódik sajnálatosan felerősödő kritikaellenessége. „De hát lehet ma egyáltalán drámát írni?" - tette fel a kérdést a korban megfogalmazódó első szakmai kritikákra reagálva Sütő. „Nem, nem, mondják komoly szakemberek is… Napjaink lehetséges hangvétele a groteszk, az abszurd, stb." (Vö. **Sütő**, *Évek, hazajáró lelkek*. Bukarest, 1980, 225) A kizárólagosság jogos elítélése mellett (melyet paradox módon saját korábbi elvárásaira nézvést nem alkalmaz) a minőségre utaló kételyeknek nem pusztán a tagadását, de a kritikák bagatellizálását is megfigyelhetjük. Ahogyan Bíró Béla megjegyezte, az „is" Sütő szóhasználatában olyan benyomást kelt, mintha a „nem"-et elsősorban dilettánsok mondták volna ki, s valós szakemberek csupán félreértésből keveredhettek volna közéjük. (vö. **Bíró**, *i.m*.,) Pedig a korban többek között Bécsy Tamás is megfogalmazta drámaelméleti munkái nyomán szakszerű kritikáit, amint az erdélyi magyar drámaíráson belül a Sütő-drámákkal is behatóan foglalkozott. Vö. például **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András drámáiban*, in Színház, 1978/6.

[554] Mintegy a Németh László-i drámatípus megismétléseként.

alapon működtetik metaforikus vízióikat. Az *Advent* színpadi kiforratlanságát némileg az is okozza, hogy a történelmi témákat feldolgozó korábbi drámák tragikus jelképisége és a könnyedebb, vidámabb színpadi játékok népi környezete itt egyszerre jelentkezik. A műfaji követelmények, ahogyan a tematika balladás-népi szövevényei is elvben ezt elbírnák. A színpadra alkalmazott mű a maga választott jelképiségének túlontúli egyértelműségével, a balladás hangulattal, vagy magának a választott helyszínnek az emblematikusságával viszont (az eredeti cím az első közlésekben, fél évvel a bemutató előtt is még *Jégmadár* volt) a már könnyen elveszítheti az asszociációk világának eredeti értékét és jelképiségét. A konkrét játszhatóság ugyanis a darabnak éppen drámai jellegét vonhatja kétségbe, amint a játékban a sorsjelképiség utalás-jellegűnek, de nem drámai erejűnek marad meg. Magáról a színrevitelről ezért írhatták, hogy amennyiben az egyértelmű utaláson, az adventi várakozáson túl, „az allegóriák és metaforák kénytelenek egymással dialogizálni, ölelkezni, jönni-menni, akkor a színházi közönség nem az anyagi világ szellemi érvényű felemelésének lesz tanúja, hanem egy lehúzó profanizációnak."[555]

A minőségben visszalépést jelentő művek dramaturgiáját a színpadon azonban az élet, vagyis a társadalmi-politikai helyzettudat kompenzálhatta. A hatásában elsöprő siker, például az *Advent* esetében, már egy kultikus szerzői névnek is köszönhette létjogosultságát. A Nemzetiben tíz éven keresztül játszott darab a jelképet éltetni akaró logikáján túl, s az immár nyíltabban vállalható asszociációk közösen kimondott összetartó erején felül is, a kultikus szerzői névaláírásnak, illetve a siker ilyen irányú természetrajzának jó példája. A kor elkomoruló kisebbségi viszonyai persze nem kedveztek az igazi mellékjelentéseknek és az árnyalt értelmezhetőségeknek, amelyek folyamatosan változhatnak, átalakulhatnak egy anyanyelvi közösségben. Körülöttük, mint írtam, az értelmezésnek inkább egy olyan hagyománya alakult ki, amelyik a fordításhoz hasonlóan tudatosan kereste az összefüggéseket, s elsőrendűnek már az így felfedezni vélt konnotatív jelentésszintet tekintette.

Politikai viszonyszintek

Az *Advent* sikere mellett a nyolcvanas évekre a Sütő-művekben általánosan is felerősödik az a tendencia, amelyik a reprezentáció kettős, jelképi és képviseleti értelmű összefonódásában ragadható meg. Összemosódni látszik a metaforikusság, az egyre nyíltabb asszociációk, („a néző szeret *arra* gondolni")[556] a műben megjelenő értékjelképek, illetve

[555] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Sütő András: Advent a Hargitán*, in Kritika, 1986/4, 27-28.
[556] Uo.

maga a mű és szerzője által véghezvitt képviselet, a társadalmi küldetés-jelleg. A „kisebbségi humánum" sütői világában a „nyelv és az irodalom az alkotót az ontológiain túl, erkölcsi viszonyba hozza a közösséggel"[557], a „sajátosság méltóságát" őrző életművek pedig egyúttal a hagyományok, s általuk a nemzetiség létének megóvását jelentik. Ezeknek az együtt-szemlélése, az értékelésben elfoglalt elsődleges helye nem csekély szerepet töltött be az említett kisebbségi narratívák jellegzetes irodalmi, irodalomtörténeti megszilárdulásában.

Az odaadó dicsérettől a (művek szempontjából olykor) tapintatos semmitmondásig terjedő szólamok ekkortól végképp nem a szövegeknek, de szerzőjüknek és annak a helyzetnek szóltak, amelyben az esetleges kritikai észrevételek egy jóindulatú elhallgatásban rendelődtek alá az egyre abszurdabb kisebbségi társadalompolitikai viszonyoknak. Nem feledhető, hogy az említett utolsó két dráma a nyolcvanas években már csak Magyarországon (román szerzői jogi tiltakozás ellenére) kerülhetett bemutatásra. A fogadtatás felől így fontosabb, hogy a nyolcvanas évek végső politikai eltorzulásai, a nacionalista kurzus, s Sütő személyes írói, közéleti, emberi fokozatos visszaszorítása (korábbi tisztségeiből való leváltások, színpadi műveinek korlátozása, könyvei romániai publikálásának elutasítása) miként hatottak, s miként fogalmazódtak meg egyes művek értelmezései során. A nyolcvanas éveket nyitó összkép az irodalomtörténetekben – minden értékével és visszásságával, személyes ellentéteivel és extraliterális „koloncaival" – Erdély korabeli magyar irodalmi légköréről kialakított képet, tehát általános recepciója meghatározó értékelveit igen, teljességét, strukturáltságát, többes irányát azonban aligha fedi. Az évtizedfordulót egyszerre jellemzi a kisebbségi ideológia megszilárdulásának, vitáinak ideje, a Csipkerózsika utórezgéseit követően a nemzedéki elkülönülésekben is manifesztálódó többszólamúság jogos követelése, illetve a Szóértés előfeltételei-vita, melyet Magyarországon a Nemzet-vita (1979) majd az irodalmi Önszemléleti-vita (1982) is szegélyez. A kor romániai helyzetképét jellemzi, hogy ugyanekkor az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó kötetének megjelenésével egy időben, Erdélyben már csak a második nyilvánosság jelenthet egyedüli alternatívát a vélemények megfogalmazására és a szólásszabadságra.[558] A román vezetés nacionalista politikáját igazoló Lancranjan pamflet 1982-ben a magyar értelmiségiek egész

[557] Vö. **Egyed**, *i.m.,* 450.

[558] Az *Ellenpontok*at szerkesztők (Ara-Kovács Attila nagyváradi filozófia- és Tóth Károly Antal földrajz tanárok, valamint Szőcs Géza kolozsvári költő) beköszöntőjükben azzal indokolják a lap megjelenését, hogy „e lap megindítása mindenekelőtt annak az erkölcsi felháborodásnak az eredménye, amely e mai román rendszerrel súlyosbított kelet-európaiság viszonyai között, történeti tapasztalatait mérlegelve, türelmének határaira ébredt. Ezért a lap célja nem annyira ideológiai vita színterévé válni, mint inkább a szó gyakorlásának pluralizmusa révén megteremteni a felháborodás jogosságának tudatát, s e tudatban megjeleníteni a vállalt kockázatok eszmei és gyakorlati értékét, nélkülözhetetlenségét."

sorának tiltakozását váltja ki, - hiába.[559] Román részről a nacionalista kampány persze tovább folyik, a következő években pedig újabb uszító könyvek jelennek meg, s Lancranjan is folytathatja „művét", alig egy év múltán újabb kötettel áll elő! Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy amikor a hetvenes évek végi belső cenzúrák Erdélyben elhatalmasodnak, s kialakul az a kisebbségi értelmiségi ideológia, amelynek egyrészt kizárólagossága, másrészt tehetetlensége ellen többen az irodalmi életből is felemelik szavukat, alig pár év leforgása alatt a fokozódó román nacionalizmus következtében ennek szükséges védekező magatartását és tehetetlenséget is egyszerre igazolják a bekövetkező végső személyes leváltások, a kiszélesedő magyarellenes kampány. Van valami különösen sorsszerű abban, hogy e tiltakozások hiábavalósága mellett is, a nemzetiségi gondokról és az irodalom sajátos „feladatairól", a sajátosság méltóságának értelméről – értelmetlenségéről[560] vitázó Gáll Ernő és Cs. Gyímesi Éva titkos levelezése alatt teljesedik ki a maradék magyar szellemi vezetőknek a végleges közszereplői leépítése is.[561] Ahogyan egy korabeli nagyköveti jelentés tudósított: „A közvetlen párbeszéd a vezetés és a romániai nemzetiségek között a hetvenes évek végén megszűnt […] A „nagy öregeket" követő generáció tagjai a háború utáni években, az újjáépítés lázában, nagyon fiatalon kerültek funkcióba. Nézeteiket a munkás-paraszt származás és a fiatalkori hit féltése határozta meg. Keserűen vették tudomásul, hogy a román politikai gyakorlat elképzeléseiket nem váltotta be. […] Ennél a generációnál jelentős taktikai érzék, higgadtság és felelősségtudat figyelhető meg. A szocializmust igénylik, a jelenlegi romániai politikai gyakorlatot azonban elutasítják. A nemzetiségi sérelmek melletti kiállást vállalják, amihez legtöbb esetben egy adott lap, kiadó vagy egyéb intézmény élén betöltött

[559] Május elején Kolozsvárott Szőcs Géza és Marius Tabacu állít össze egy tiltakozó kiáltványt, amelyhez rajtuk kívül tíz kolozsvári értelmiségi csatlakozik. Ugyanekkor Szabó Gyula tizenhét oldalas beadvánnyal, később pedig Kántor Lajos és Szász János az írószövetség elnökénél szóban tiltakozik. A rezsimhez addig teljesen lojális Méliusz is tiltakozik, még 1982 áprilisában négy oldalas beadvánnyal fordul Ceausescuhoz, majd lemond írószövetségi tisztségeiről. Huszár és Domokos fontolgatja a Bukarestből való távozást, Sütő kezdeményezésére pedig Marosvásárhelyen is készítenek egy (Gálfalvi György és Markó Béla által véglegesített) terjedelmesebb beadványt, melyet több mint harmincan írnak alá. Az egyénileg vagy csoportosan tiltakozók előreláthatóan hiábavaló beadványai helyett a tiltakozás más formáját választva az Ellenpontok 3. száma teljes terjedelmét a Lancranjan-könyvnek szentelte. - Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

[560] A valós közösségi ideológia lehetősége, ideje még nem jött el, - írta Cs. Gyímesi levelében, merthogy „aktív önvédelmi ideológiára lenne szükség" vagy méginkább „politikai jogvédelemre […] s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövegünket is 'lokalizálja'.[…] Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor *engedték* Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki *merte* mondani, hogy van sajátosságunk… Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemesen emberi, sem kisebbségi **jogokkal** nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önáltatás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebb „lefekvő" *lojalitás*. Ezért hagyja leírni!!!" Vö. **Cs. Gyímesi** Éva levelét Gáll Ernőnek, Kolozsvár, 1984 január 31., in UŐ, *Honvágy a hazában, i.m.,* 113.

[561] A Hét-nél Huszár Sándort 1983. október 22-én mentik fel, 1984 szeptemberében pedig „elfogadják" a Korunk-főszerkesztő Gáll Ernő lemondását. Ugyanekkor a Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények-beli szerkesztői munkáját is befejezi.

középszintű vezetői állás biztosít némi lehetőséget. Az utóbbi egy-két évben a vezetés elsősorban ezeknek a személyeknek az eltávolítására törekszik. (Fontos lapok, folyóiratok főszerkesztőinek leváltása, 1984 őszén kihagyásuk az RKP KB-ból és a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsából, illetve a megyei állami és pártszervekből stb.)." [562] A szisztematikus leépítések a legfelsőbb szintekig elértek. Az 1984 őszén zajló RKP. XIII kongresszusán a Központi Bizottságból Sütő mellett Domokos Géza és Fazekas János is kimaradt.[563] A politikai realitás meghatározta tér ezt követően már nem adott semmilyen módot az esetleges torzulásokat érintő higgadt vitákra. (Sem a kisebbségi értelmiség, sem az irodalom szerepköréről) A belső kritikai egyensúly kialakíthatóságát és a valós dialógusviszonyt, a nyílt vélemény-különbséget magát legtöbbször kizárta vagy közvetetetten elhallgattatta. A józan érvelés is mindig a prioritásokra tekintett az elkomoruló történelmi szükségszerűség nevében.

Tettérték: a '80-as évek fogadtatása

A nemzedéki nyitások, az új generációk előretörésével együtt a nyolcvanas évek eleje már a második nyilvánosság korszakának számít Magyarországon is. Ekkortól éled fel a politikai szamizdat műfaja, mint az egyik leginkább meghatározó megnyilvánulási forma a korban, (*Kisúgó*, vagy akár a *Beszélő* is ide tartozik) de a hivatalos álláspontok ambivalenciájában az enyhülésnek is mutatkoznak jelei. 1981-től megjelenhet kis példányszáma miatt az első nem cenzúrázott lap, a *Medvetánc* (ELTE és a KISZ közös társadalomelméleti folyóirata), melynek hamarosan a *Századvég* (a Bibó Szakkolégium egyetemistái szerkesztésében megjelenő történelmi-politikai orgánum) nő igazi riválisává. Az évtized sajátos vákuumhelyzeteiben, mint említettem, már számot kellett vetni az ellenzékiségnek, az „ellen-beszédnek" műfaji-stiláris pluralizálódásával is. Ennek ellenére a tiltakozások igazi súlyát a közös megnyilvánulások jelentették. A *Mozgó Világ* főszerkesztőjének leváltása[564] miatt talán először a korban a szellemi élet szolidaritása is megnyilvánulhat. (A szerkesztőség valamennyi tagja feláll, 120 értelmiségi pedig visszavonja cikkeit a lapból.) Az évtized közepét azonban ismételt „bekeményítések" jellemzik. (1983-84-ben az országos napilapok főszerkesztőit is leváltják, 1986 júniusában a Tiszatájat – Nagy Gáspárnak Nagy Imréről írott verse miatt – betiltják, szerkesztőit (az

[562] Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése *i.m.,* 1985, július 2.
[563] A Sütő támaszának is számító Fazekas Jánost miniszterelnök-helyettesi funkciójából már korábban felmentik, pontosabban a Lancranjan-könyv kapcsán (az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságánál) tett tiltakozását követően „elfogadják" betegnyugdíjazását.
[564] Kulin Ferencet 1983-ban váltották le a Mozgó Világ főszerkesztői posztjáról.

Írószövetség 120 tagjának tiltakozása ellenére) menesztik, s a lap féléves kihagyással 1987-ben jelenhet csak meg ismét (új főszerkesztővel).

A határon túli magyar irodalmak, egyáltalán a határon-túliság problémakörének tekintetében azonban (részint társadalmi nyomásra) már nem érvényesül következetesen a korábbi ambivalens (befelé tiltó, kifelé erőtlen) nemzeti politika, s a politikai vezetés sem olyan tétova, mint az évtized elején. Az irodalomnak társadalmi szerepe (s nagyrészt a népi írók által fenntartott nemzeti karaktere), kétségkívül ezekben az években teljesedik ki, amely erdélyi irodalmi viszonylataiban a nemzeti egységnek, a megmaradásnak, a tradícióknak és a nyelvféltésnek a hangsúlyait tematizálja, s egyben az asszimiláció, a jogtalanságok, később pedig a falurombolás és a diktatúra egyéb rémképei közepette sugall megtartó reményt és szolidaritást. A magyar politikai vezetés (nem csekély mértékben éppen a magyarországi értelmiség ellenzéki attitűdjeinek nyomására) ekkorra már nem akar továbbra is az internacionalizmus áltestvériségében minden alkut megkötni a romániai kisebbség feje fölött a nyíltan nacionalista román vezetéssel. Ennek egyik kirívó jele a háromkötetes akadémiai *Erdély Története* körül kialakult polémia, mely 1986-ban súlyos politikai felhangokat váltott ki Romániában. A fékevesztett román rezsim nyilatkozatai azonban a tétovázó magyar külpolitika mögött egyre egységesebb ellenzéki közvéleményt kovácsoltak. Az évtized legelején, még az említett Lancranjan–féle uszító pamflet miatt a budapesti vezetés határozott tiltakozásában bízóknak a határ mindkét oldalán csalatkozniuk kellett. Hiába értettek egyre többen egyet a reformvezetésből Köteles Pál és Száraz György határozottan visszautasító véleményével, a rögzült baloghedgári álláspont[565] („ne lőjünk arra a repülőgépre, amely túszokat szállít") a budapesti pártvezetésben sokáig meghatározó maradt, még akkor is, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az óvatoskodó lépések nem változtatnak semmin, nem javítanak az erdélyi magyarság helyzetén. (Köteles Pál[566] Tiszatájbeli kritikájának közlése miatt, a két szerkesztőt a megyei ideológiai titkár föl is akarja menteni. Volt azonban olyan álláspont is, mely szerint a kötetet magyarul is meg kellene jelentetni, hogy láthatóvá váljék „mi lehetséges odaát"!)[567]

Ilyen előzményeket követően, s ilyen körülmények közt viszik színre (a román szerzői jogvédő iroda tiltakozása ellenére) 1986-ban az Adventet, s ilyen politikai hangulatban lát napvilágot az első monográfia is. Amikor az év végén megjelenik a várva várt Erdély történetét szakszerűen feltáró munka a román sajtóhadjárat magyarellenes

[565] Mely Aczél nyilatkozataiban is rendre feltűnt.
[566] Aki 1977-ben telepedett át Nagyváradról.
[567] Kiss Ferenc például egyik levelében is ezt javasolja Kötelesnek – Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, *i.m.,* 62.

kampányát a hisztériáig szélesíti. Ennek is következménye, hogy a nyolcvanas évek közepén már bármilyen Erdélyről szóló, Erdéllyel foglalkozó írás külön nyomatékot kapott, különös súllyal bírt. A széles olvasóréteg, az *értő* közönség Magyarországon már nem is szorult a képes beszéd, vagy a képletes szövegiség kódfejtői szerepkörébe, egyre nyíltabbnak és egyre inkább egyértelműnek látszott, hogy mindenki arra gondol, arra asszociál, amire amúgy is szeretne, anélkül, hogy a szerző vagy a rendező külön nyomatékot adna mindennek. (A magyarországi művésztársadalom a romániai valósághoz képest idillikus szabadságban élhette meg a tűrt kategóriáinak végső korlátokig való kiszélesítését. A politikai hatalom ekkorra kaotikus állapotokat mutató cenzurális gépezetének résein át a siker biztosítottnak tűnt akkor is, ha az asszociációk a forma kárára hangsúlyozódtak, hiszen egy olyan fajsúlyú korabeli igény fogalmazódott meg bennük, amely mellett eltörpülni látszottak az esetleges „szépészeti" aggodalmak.) A kimondás tettértéke felülírta annak módozatait, vélt asszociációi annak formai kompozícióját. Berkes Erzsébet nem véletlenül írhatta a Nemzetiben sikerre vitt előadást követően a vastapsról, hogy „létkérdésről van szó, s ezt ott kell támogatni, ahol megnyilvánul. Az ember előbb élni segít, s csak aztán gondolhat az esztétikumra."[568]

Az 1985 decemberi, *Advent*nek szentelt Tisztatáj-számban, a leközölt mű és szerzője életművét dicsérő írások mellett az egyik főszereplőnek, Sinkovits Imrének személyes nyilatkozata (nagybetűs *Esemény* címmel) is megtalálható volt. Ez utóbbi zárómondata nem pusztán az előadást övező politikai huzavona miatt szögezte le: „sorsmeghatározó eseménnyé emelkedhet Sütő András drámájának bemutatója."[569] Szintén a darab és budapesti bemutatója társadalmi eseményszámát mutatja, illetve annak nyílt kisebbségpolitikai implikációira utal, hogy ugyanitt egy tanulmány a „kisebbségi demokrácia fogalmát" hivatalos álláspontból is elemezte. Ebben a kornak és a cenzúrának megfelelően még a szocializmus lényegére, embervédelmére hivatkozva ugyan, de leírható volt, hogy: „minden olyan elméleti és hatalmi-politikai megnyilvánulás, amely nemzeti kizárólagosságot hirdet vagy valósít meg, amely nacionalista önzésnek ad helyet a többség-kisebbség kapcsolatokban – esetleges formai kellékei és ideológiai kellékei ellenére – lényegénél fogva nem szocialista".[570]

A hetvenes–nyolcvanas évek színpadi sikerei, a „szerzői klasszicizálódás" után a kultikus abszolutizálás innentől jut el arra a pontra, amikor már végképp a szerzői név kezdi működtetni a kánont, amikor az író archetipikus magasságokba nő. A rendező Sík Ferenc az

[568] Vö. **Berkes** Erzsébet, *i.m.,* 28.
[569] Vö. **Sinkovits** Imre, *Esemény*, in Tiszatáj, 1985/12, 37.
[570] Vö. **Joó** Rudolf, *A kisebbségi demokrácia fogalma*, in Tiszatáj, 1985/12, 56.

említett tematikus számban, még az *Advent* próbái alatt jelenti ki: „mostantól *minden további születő* művének otthona lesz a Nemzeti Színház!”[571]

A nyílt konszenzus

Nem csupán egy rendezői túlzóan elfogult véleménynek tekinthetők a fentebbi sorok, de a vázolt politikai konstellációk nem csekély hatására, egy valós társadalmi igény kivetülésének is. A szerzői siker, a divat kiszélesedésével egyszerre végbemenő történelmi-politikai elkomorulások kényszerűségeiben már az irodalomtörténeti értékelésekben is egyre erősebben jelentkeznek a kultikus jegyek. Korábban még csak a hangsúlyok és az arányok biztosítottak egyértelmű elsőséget Sütő számára a különböző erdélyi szerzőkkel való összevetésekben, ekkortól azonban már az életműben lokalizálni vélt eszmék jelentősége teszi megkérdőjelezhetetlenné az életmű egészének (s a szerzőjéhez mint névhez metonimikusan kötődő) emblematikus hangsúlyait. Romániai tiltásával arányosan, a nyolcvanas évek második felében Sütőt már mindenki (nagyrészt a hivatalos vezetés is) az országon belüli ellenzékhez sorolta.[572] A budapesti hatalom 1956 emlegetése kapcsán olykor még betiltásokhoz folyamodott, de a határon túli magyarság már egyre kevésbé számított anatémának. Sütő pedig a legkevésbé.[573] Egykori és újabb művei ekkortól szerveződnek újabb és újabb magyarországi kötetekké. Jellemző az is, hogy miután engedélyezik az első határon túli szerzőről írott monográfia megjelenését, a szerző tekintélyét is kihasználva az új Tiszatájat létrehozó hatalom – mintegy önmaga legitimálásaképp – Sütő új drámáját (*Álomkommandó,* 1987) is mindenáron a lapban akarja közölni. Az új Tiszatáj végül a hatvan esztendős szerzőnek életművét összegző, Sütő „etikáját” hirdető tanulmány révén köszönti.[574] (Egy évvel az Advent bemutatója után a bukaresti magyar nagykövetségen is köszöntik 60.

[571] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12. (Kiemelés tőlem, BL.)
Sík ugyanitt – ideológiai síkra terelve a gondolatmenetet –, éppen a sorsmeghatározó munkák többszöri hangsúlyozása révén mondja, hogy a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”. S bár a hetvenes évek végétől minden színpadi művét a Nemzeti ősbemutatóként vitte színre (az *Advent* a sorrendben a harmadik a *Káin és Ábel*, illetve *A szuzai menyegző* után), a mulasztások nagyok, így „korábbi ősbemutatóit ismét műsorra kívánjuk tűzni, illetve a Nemzetiben be nem mutatott darabjainak folyamatos színpadra vitelével (Csillag a máglyán, Egy Lócsiszár virágvasárnapja, Pompás Gedeon) az itt és eddig le nem rótt adósságokról gondoskodunk az elkövetkező években”. A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak, illetve a szerzői nagyságnak szóltak.

[572] A szerző, ellentétben az összes korábbi magyarországi bemutatójával, nem is lehetett jelen az 1986-os januári premieren, a román hatóságok nem engedélyezték kiutazását.

[573] „A maga rendszerének abszurditása alapján a hatalom és apparátusa még mindig elfogadhatóbbnak tartotta azt, hogy a nemzeti érzés a határokon túli magyarság problémáinak fölvetésében tematizálódik, mint azt, hogy felmerüljenek a határon inneni elnemzetietlenítő kurzust bíráló hangok. ” Vö. **Gróh** Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

[574] Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a Vörös László és Annus József szerkesztette lap rendszeres szerzőjének tudta, nem Sütő erdélyi kéziratai miatt kaptak fegyelmiket a szerkesztők, ahogyan nem is az 1985, decemberi említett *Advent*-szám miatt tiltották be egy évvel később a lapot.

születésnapját, majd ezt követően Budapesten jártakor, Szűrös Mátyás mellett Kádár Jánossal is találkozik.)[575]Az 1987 nyarán Gyulán bemutatott *Álomkommandó* az év szeptemberében már a Vígszínházban (a szerző jelenlétében) érhet el óriási sikereket, ugyanazokban a napokban, amikor megszületik a Lakitelki Nyilatkozat is (melyet a Magyar Nemzet közöl). Az irodalmi élet hatalmi felügyeletének nyolcvanas évekbeli fokozatos csökkenését, s gyakorlati megszűnését jól mutatja, hogy majdnem tíz év után Illyés *Szellem és erőszak*ja is végre napvilágot láthat, s ugyanennek az évnek novemberében, (több mint tízévnyi várakoztatás után) megindulhat a *Hitel* is, amely egykor Illyés és a népi írók szorgalmazta hetilapként kezdhet működésbe.

Az évtized vége, a kilencvenes eleje már végképp nem az *író* Sütő András képet erősíti. A rendszerváltás, a romániai forradalom, majd a tragikus marosvásárhelyi események a közéleti személyiséget helyezik a figyelem előterébe, s bár naplójegyzetei, visszaemlékezései a kilencvenes évek nyitányán sorra jelennek meg, az irodalom kereteit szűknek érző recepciótól immár aligha várható el, hogy elsődlegesen az íróra, a drámaszerzőre vesse figyelmét. Szakolczay Lajos nyolcvanas évekbeli (az első monográfiát követő) megjegyzése, mely annak az igénynek adott hangot, hogy szükség van az árnyaltabb elemzésekre, melyek nem csupán a politikumot tartják szem előtt, az életmű 1989-et követő fordulataiban már végképp utópisztikusnak látszott. Ismét társadalmi funkciók, díjak, kitüntetések, elismerések sora következik, melyek a megtartó embernek, a hűségnek, és a kisebbségi sorsvállalásnak szólnak, s csekély alkalommal egészülnek csak ki az irodalmi műveknek, életműnek szóló konkrét értékelésekkel. Jól mutatja ezt, hogy a Herder-díj után, de az osztrák PEN (Vaclav Havel után második külföldiként kapott) dísztagságát (1989), a Magyar Írókamara társelnökségét, és a Nemzetközi Transsylvania Alapítvány elnöki tisztét (1989-1991 között) megelőzően, már 1989 novemberében bizonyos politikai körök, „vállalva a jogi nehézségeket is", a Magyar Néppárt révén Sütő András köztársasági elnökjelöltségét fontolgatják.[576] Mindezek után a romániai diktatúra alatt játszott társadalmi-politikai célzatú munkássága, nyelvéért, közösségéért való kiállása, a rendszerváltást megelőző utolsó évek szenvedése, majd a hűségében megveretett, meggyalázott szerző, illetve az amerikai útja alatt itthon megválasztott Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke (1990) áll megkerülhetetlenül a figyelem előterében.[577] De természetesen érkeznek az életmű-díjak is,

[575] 1988 januárjában.

[576] Vö. **Sütő**, *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993, 316.

[577] A közéleti szereplésre, a képviselőség immár irodalmat végképp túllépő vonzataira egy tragikus ám annál jellemzőbb példa volt az új budapesti országgyűlés első munkanapja is. Az 1990, május 2.-i ülést az MTV élő adásban közvetítette, ahogyan (az MTV archívumában megtalálható forgatási menetrend rendezői nyomatéka értelmében) azt is, hogy Sütőnek - mint a határon-túli magyarság képviselőjének - képletesen fenntartott szék

melyek indoklásai legalább egyenlő arányban szólnak az írónak és a közéleti-közösségi embernek.[578] 1992-ben a Kossuth-díj, majd egy évre rá, az életmű elismerésének betetőzéseként jön az Írószövetség ajánlására a Nobel-díjra jelölés!

Alighanem ez a felfokozott érdeklődés, a kánon kiszélesedő formája kap fontos hangsúlyokat akkor is, amikor a kilencvenes évek során a második, majd a harmadik monográfia is napvilágot lát.[579]

A kultusz abszolútuma felé

Egy kánon alakulásrendjében minden esetben célszerű azokat a körülményeket, külső tényezőket megvilágítani, amellyel a kánont övező kritika egyértelműen szembekerülhetett. Már csak azért is, mert ennek tárgya, azáltal, hogy megbecsült szférát jelöl, azáltal, hogy erős érzelmeket kavar és széles olvasói rétegektől értékállónak minősíttetett, – vagy eleve, mert ilyen értékelés reményében van róla szó – tiszteletet ébreszthet a róla nyilatkozókban. A tisztelet pedig, sokszor az azonos oldalon állás, az egy kánonbeli lét miatti közelségből kifolyólag is megilletődéssel jár együtt, és nemcsak elfogultságba, de rajongásba is átcsaphat. Így a sokszor tényszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, akár hódolattá válhat. „A nagyság, jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szűntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét."[580] Margócsy István figyelmeztetése mellett persze föltehető a kérdés: melyik kánon, vagy melyik irodalmár vonhatja ki magát teljes mértékben érzelmi töltetek, kultikus képzetkörök hatása alól? A kánoni eleve-determináltság, melyet az értekezés bevezetőjében említettem, arra is figyelmeztet, hogy még a racionális, kultusz-ellenes kritika is legfeljebb csak törekedhet a teljesen objektív leírásra: önmaga helyzetét akkor látja tisztán, ha állandó korlátozottságára képes reflektálni.[581] Ettől persze még minden kánonkutatásnak elsődlegesen célszerű felmérnie azt a nyelvet, amelyet a metakanonikus szövegek használtak, értelmezéseik, értékpreferenciáik rejtett előfeltevéseivel, politikai, ideológiai vagy személyes indokaival együtt. Egy kánon fejlődéstörténetét vizsgálva ugyanis

üresen maradt.

[578] 1989 júliusától neve a rehabilitált Tiszatáj főmunkatársai közt szerepel.

[579] Az újabb kettőből egyik sem az újraértés, vagy a korrekció igényével jelenik meg. (Miközben, mint említettem Kányádi, Szilágyi István, Szilágyi Domokos, Székely János, vagy Lászlóffy Aladár életművéről ugyanekkor még nem készült komolyabb összegző munka sem.)

[580] Vö. **Margócsy** István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, in ItK., 1990/3, 288-312.

[581] A tárgyalt korszak ideologikus alakzatainak viszonylatában ez méginkább hangsúlyozza az ideológiakritikával kapcsolatos elvi elvárásaink problematikus voltát, minthogy az ilyen irányultság nem viszonyulhat oly módon az ideológiához, hogy azt valós társadalomontológiai összefüggéseiből kiszakítottan jelenítse meg. Az értékelések értékelése és egyáltalán mindenfajta kritika, beleértve annak kategoriális és módszertani tisztaságra törekvő elméleti változatait is, legfeljebb csak jogosult, vagy időszerű lehet, teljes mértékben objektív és elkötelezetlen aligha.

nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szertartásrendek, nyelvi/retorikai jellegzetességek, melyek a valós társadalmi hatást befolyásolhatták, tehát a kanonizációnak olyan sajátságait, amelyek az elismertségen túl társadalmi-szocializációs, sőt pszichológiai hátterének a motivációs töltetein alapulhatnak.

A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a különszámokban, akárcsak a klasszikusoknak kijáró tankönyvbeli szereplés is mind a kánoni formák megszilárdulását segítik. A divat kiszélesedése ilyenkor együtt jár a fogadtatás mértékvesztésével, a kritikusi fegyverletétellel. A név etalonná válása, a kánon kultikussá növesztése az erkölcsi princípiumokon túl ezért a szerzői képet csak egy nagy elvárásokkal terhelt művészarcban véli kialakíthatónak. Az írói maszk és az oeuvre egésze így válik a „megmaradás esztétikájává", melyben a közösségi sorsvállalás önmagában is adja a váteszi szereplehetőségek sokaságát. Olyannyira, hogy az időben visszatekintő emlékezéshelyek kitöltése is útmutatókkal ellátottan jelenik csak meg. A kánoni értelemgondozás aztán (részben ezeket is használva) már nem az egyes alkotások, de a szerző életútjának egészét helyezi egy olyan narratívába, amely a róla formált képet csak szuperlatívuszokban ragadja meg. Ezért gondolja szükségesnek az utólagos heroizálást is, vagy az amúgy is tragikus események leírásában a gyakorta pátoszterhes retorikát. Holott az érett Sütő írások művészi kvalitása nem szorulna sem atyáskodó kánonápolásra, sem fölösleges tragizálásra, amely inkább visszatetsző mintsem meggyőző, amennyiben tényfeltárásait tekintve szelektívnek és igen következetlennek bizonyul.

Az alábbiakban a *kultikus nyelvhasználat*, az *önéletírás kanonikus aktusai* és a szükségtelen *tragizált narratívák következetlenségeinek* hármasában vizsgálom a recepció alakulásrendjét. Ebben a kivételes bánásmód, a tételezett *elsőség* olyan analóg formákban ölt testet, amely egyfelől a szerzői „útmutatások" csomópontjai szerint véli megformálni az előre adott értelmezési háló még üres részeit, másfelől a kilencvenes évek tapasztalatával lát az életmű bizonyos mozzanatainak retrospektív kánoni megszilárdításához, s olyan szükségtelen tragizálási vonalat követ, amely érvényben tartja az említett pátoszterhes kritikák kultikus nyelvezetét, s annak jogosultságát is.

Kultikus nyelvhasználat a kritikákban

A hetvenes évek színpadi sikereit követően a Sütő recepcióra mindvégig jellemző lesz, hogy a pozitív végkicsengés legalább annyira az író személyének, társadalmi szerepkörének, mint amennyire a műalkotásnak magának szól. A meghatározások és a

képzeletbeli rangsorok évtizedbeli arányai már nem függetlenedhettek ugyanis a nyelvet őrző, ápoló, és az egész kisebbségi magyarságot képviselő, jogaiért szót emelő szerző alakjától.[582] A formális kritikai szempontokat ilyenkor attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikáció mely tényezőjét és milyen mértékben tematizálta. Poétikai megoldások, motívumrendszerek vagy szövegstruktúra mellett/helyett eszmék, társadalmi-történeti tények, olykor életvezetési minták és írói modellek hangsúlyozódtak. A recepcióban így olyan nyelvhasználati mód érvényesült, amelynek az elsődleges rendeltetése – nem egy mű, mint inkább egy jelenség szemügyre vétele által – egy közös, vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességének a megerősítése lett. Az ilyen forma bizonyosságot legtöbbször, az általam formális-kanonikusnak nevezett kritikai visszhang, valamely tényleírásnak látszó, de leginkább kultikus-metaforikus állítása révén, a gyakori szuperlatívuszok retorikájával kísérelte meg sugallni.

A kultikus jegyek és minősítések leggyakrabban az értekező szövegek záró-soraiban, a konklúzió során bukkannak fel, de nagyon sokszor már a cím is jelzi, hogy a bemutatás nem múlhat el anélkül, hogy az értelmezett életmű s szerzője ne minősülne legalább egy dologban mások fölé növőnek. Így írnak aztán Sütő egyediségében „küldetéséről", sorsvállalásáról vagy etikájáról.[583] 1987-ben, a 60 éves szerzőt köszöntő új Tiszatájban is az fogalmazódik meg, hogy „nemcsak műve világképe, hanem emberi alakja, magatartásának etikája is példázat lehet."[584] A kanonizált szerep kiválasztottsága mellett, ahogyan monográfusai fogalmaztak, Sütő „*mint író és közéleti személyiség*" vált reprezentatív alakjává szűkebb hazájának.[585] Az életmű felmagasztosulásának kulcsmozzanata ezért a szolgálat, a nemzetiség szolgálata, mely egyben a nemzet létének, nyelvének, megmaradásának zálogát, továbbvitelét is jelenti.

Minthogy a „nagy magyar írók" a vázolt irodalomszemlélet szerint nem önálló, autonóm művet alkotnak, – mondták – hanem „egy nagy egységbe simulnak belé"[586], egymás művét, szellemiségét is folytatják. Így lesz Sütő Apáczai, Móricz, Veres Péter, Németh

[582] A magatartásminta már a hetvenes évek sikereitől elsődleges. „Még egyszer szólni kellene Sütő Andrásról. Nem a műről, az írások atmoszférájáról és nyelvi zamatáról, hanem a magatartásról, amelynek ilyen formában egyedül csak ő birtokosa. Őrző a strázsán? Legalábbis abban az értelemben, ahogyan Illyés a szlovenszkói Fábry Zoltánt a vox humana hirdetőjének látta? Nemzetiség-politikus, aki a közös együtt-élés derűsebb pillanataiban és görcseiben eszmélt rá, hogy műveinek éltető közege csak a Történelem lehet? Író, a nyelv bűvölője, ki műveiben „ész és bűbáj" határán egyensúlyoz? Vagy egyszerűen csak Atlasz;" – Vö. **Szakolczay** Lajos, *Esszéítélet. Istenek és falovacskák,* in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodlmi, 1984, 281.
[583] Vö. **Czine** írásait – *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava 1970, október 17, illetve *Sütő Adrás küldetése*, Alföld 1979/8; **Görömbei** András, *A megmaradás etikája és esztétikája*, in Alföld, 1974/7, 60-65,; vagy **Oltyán** Béla, *Máglyák és csillagok: Sütő András etikája*, in Tiszatáj, 1987/6, 3-12.
[584] Vö. **Oltyán** Béla, *i.m.,* 12.
[585] Lásd például **Bertha** *i.m.,* 14.
[586] Vö. **Czine**, *Nép és irodalom, i.m*.

László és Illyés utóda és szellemi rokona. A küldetéses író belehelyezkedik az adott principális közösség transzcendens követelményrendszerébe, azonosul a hagyománnyal, és azt kétségbevonhatatlan érvényű parancsként fogadja el. Ezért a kultuszban a művész munkája kollektív erkölcsi princípiumok alapján számíthat megbecsülésre és elfogadásra. A „privát lét ilyen fajta meghaladásából”[587] vezeti le a recepció egy jelentős része az alkotó számára a mitikus nemzetalkotó, a befogadó számár az alázatos csodáló szerepét.

A vallott írói irodalomszemlélet által megbecsülendőnek az számít, minősítésére az érdemes, aki a közösség nyelvét, annak hagyományait szentségként óvja a rontó hatásoktól. Par excellence írói gesztusként is a képviselet mellett elsődlegesen az anyanyelv és az anyanyelvhez való viszony fogalmazódik meg, amely sajátos történelmi helyzeténél fogva maga is a nemzeti(ségi) értékrend illetve a nemzethalál esztétikai jellegű kivetülésének számít. Sütő, aki „Arany és Kosztolányi nyelvét” tanulta, „önmagának és nekünk” nem csupán „újra és újra felfedezi a magyar nyelvet”, de ő az „álruhás királyfi, akinek titkos küldetése van: megváltani a senyvedő nyelvet.”[588] Műve „az anyanyelvi szépség erdélyi fénytörésű ragyogása”.[589] A kultikus jegyek közt a pusztulás ugyanakkor nem csupán a nyelvben való pusztulást jelenti. Németh László erdélyi útja során elhangzott szomorú konzekvenciákat idézve merül föl: „» Az erdélyi irodalomnak szüksége volna egy Dantéra, aki utoljára kiáll mindazért, ami itt pusztulóba megy. «- Sütő András kiállt mindazért.”[590]

A mértékvesztő kijelentéseket azok a túlzó megállapítások is erősíteni látszanak, amelyek már kikerülnek a racionális elemzés hatálya alól. „Sütő által maga a kor, a ’zord idő’ hozott létre időtálló formát magának”; „írásain keresztül maga az emberi sors és a végzet beszél”.[591] Ezek után érthető, ha az odaadásban Sütőnél még a följegyzés, a „rideg próza” is „csodálatos ballada, orgonazúgású költemény”-ként lesz aposztrofálva.[592] Írásai a nép mindennapjaiban „fedezik fel az ősköltészetet”, esszéi pedig „együtt élő nemzetek arany-ábécéje lehetne”.[593] Műveit a „nemzetiségi lét boltozatainak fenntartó szolgálata” jellemzi.[594] Sütő nemcsak nyelvet, naplóregénye révén műfajt is teremtett, esszéiben pedig egyértelműen az értekező próza csúcsaira jutott, Kosztolányi, Illyés és Németh László mellé.[595] Czine

[587] Vö. **Bertha** Zoltán kifejezése, in UŐ, *Sütő András, i.m.,* 16.
[588] Vö. **Szekér** Endre, *Vallomás Sütő Andrásról*, in UŐ, *Érték és írás*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács, 1981, 255.
[589] Vö. **Ruffy** Péter, *Sütő András*, in UŐ, *Világaim*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 317.
[590] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 310.
[591] Vö. **Féja** Géza, *Műfaj születik*, in UŐ, *Törzsek, hajtások*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 184–189.
[592] Uo.
[593] Vö. **Tolvaj** Bertalan, *Tűnődések Sütő András könyveiről*, in UŐ, *Az irodalom vonzásában*, Bp.-Pozsony, Szépirodalmi-Madách 1977, 96–111.
[594] Uo.
[595] Vö. **Alexa** Károly, *Sütő András: Istenek és falovacskák*, in Kortárs, 1973. 12.

szerint ezért is „a kritika nem túlzott, mikor megállapította" művei „már ma a holnapi klasszikusok mércéjével mérhetők".[596]

Sütő egyben a teljes szellemi hagyományon belől is az erdélyi nagy elődök, klasszikusok folytatója. Már Nyírő is „a székely népiség írójának indult, ám a nagy szerepre Tamási Áron bizonyult elhivatottnak. Tamásiban több a kaland és a szárnyalás, Sütőben keményebb a helytállás, teljesebb értelmű a hűség."[597] Vagyis nem csak írásművészetében, a helytállás példázatában is meghaladhatja szűkebb hazája jeleseit. Szerzőjük ugyanakkor már nem is csupán a választott elődök (Illyés, Veres, Németh, Tamási, Asztalos, Móricz) tanítványa marad, de közéjük nő, s bizonyos fokig túl is szárnyalja őket. „Sütő olyan gondokra is ráébredt, amelyek Tamásit még nyugton hagyták (…) a tavaszi fényben villanó őszi merengés jelen volt már Csehov és Móricz, Tamási és Asztalos elbeszéléseiben, de Sütőnél lágyabb lett a mese áradása, többszólamú a hang, erősebb a simogató szomorúság".[598] A baloldali indulás nyilvánvalóságán és a transzszilván keretek korabeli újjáéledésén túl a kritikusi odaadás mondathatja némi naivromantikával összekapcsolhatónak, összefogónak az életmű azon szeletét, mely érdekes módon „a Móricz Zsigmond-i, Gaál Gábor-i úton haladt tovább, egybeölelve a Korunk és a Helikon hozományát"![599] Persze a kialakítandó kultikus formákhoz, a kultuszteremtés legitimált aktusaihoz maguk az elődök is hozzájárulnak: mint már utaltam rá, Veres Péter szerint Sütő egyenesen „székely Mikszáth, de magasabb hatványon".[600] Illyés miután íróként, emberként is „kész"-nek mondja, húsz évvel később verset ír Sütőnek ajánlva, s az irodalom „egyik legnagyobb vigaszának" nevezi.[601] Dénes Zsófia levélben mond neki köszönetet az *Anyám* kapcsán, Cseres Tibor *Szavaink nagyfejedelemsége* címen ismerteti az *Engedjéteke*t, később születésnapjára Csoóri saját verse mellett levélben köszönti.[602]

A Sütő darabok fogadtatását a hetvenes évektől mindvégig a „legek" jellemzik. De korábbi művei is természetszerűleg szépülnek meg a kultikus fogadtatás ünnepi szólamaiban. Írójuk, 1991-ből már úgy tűnik, fiatalkori írásaiban is „száraz lábbal lépdel át a sematizmus tengerén."[603] A hetvenes évek sikersorozatában tehát érthető, ha regénye nem csupán az év

[596] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, i.m.,
[597] Vö. **Féja**, *i.m.,* 185.
[598] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld 1979/8, 58.
[599] Uo.
[600] Idézi a monográfiák mellett többek közt **Pomogáts**, *Sütő András*, in Alföld, 1972/12, 44.
[601] Vö. **Illyés** Gyula, *Sütő András nagy úton*, in Tiszatáj, 1977/6, 3.
[602] Vö. **Dénes** Zsófia, *Köszönet Sütő Andrásnak*, in Életünk, 1971/2, 183-186.; **Cseres** Tibor, *Szavaink nagyfejedelemsége*, in Élet és Irodalom, 1977, 51, 3.; **Cseres**, *Levél Sütő Andrásnak*, in Élet és Irodalom, 1987, 24, 5.; **Csoóri** Sándor, *Az elmulasztott utak*, in Alföld 1987/6.
[603] Vö. **Grezsa** Ferenc, *Omló egek alatt*, in Kortárs, 1991/1, 162.

legjobbja[604], de új *Húsz óra* is, drámája (*Káin és Ábel*) maga a madáchi Tragédia. Az *Anyám* egyszerre „huszadik századi *Ómagyar Mária-siralom*, *Végek dicsérete*, *Nemzeti dal*, *Hazám* és *Puszták népe* együtt…”[605] A mindentudás és ennek a tudásnak valamiféle titkos ősi őrzése együttesen szüli a profetikus szerepvállalás igényét is, amelynek következtében olvasó és szerző közt valamiféle transzcendentális távlat is tételeződik: „Könyvét úgy nyitom fel újra meg újra, miként a profán magyar bibliát”.[606] „Nagyobb hatása, szélesebb olvasótábora könyveinknek nemigen volt (…) mint valami új bibliát forgatják a boldog tulajdonosok, a könyvtárakba szinte sorba állnak érte az olvasók. Nem is regényként, hanem életként olvassák…[607]

Az elismerések s a gyakori szuperlatívuszok – némiképp már érthetőbben – a drámaíróra is vonatkoznak. Szigeti József még a romániai magyar drámaírással kapcsolatban állapította meg, hogy „Sütő drámáival drámaírásunk az érettség fokára emelkedett”[608], de az is elfogadott tény, (legfőképp a történelmi dráma műfaji megújulása szempontjából), hogy a teljes magyar drámaírás felpezsdülését hozó erdélyi szerzők közül „Sütő tudott leginkább érvényes színpadi világot teremteni”.[609] Lukácsy András szerint a Szép Ernő-díjas *Álomkommandó* első pesti bemutatóján már „diadallal vonult be a Vígbe”.[610]

A nyolcvanas évek végére a Sütő-kánon jelentése áthelyeződik a helyesről a szent és sérthetetlen kategóriáira. Ekkorra jellemző a kényszerűségnek az a fázisa, amelyikben legalitás és autoritás megkülönböztetésével a kánon „működtetői” a közmegegyezés normáinál is magasabb tekintély alá vonják az életművet. Nagyrészt a nyolcvanas évek színpadi sikerei révén, a kultikus abszolutizálás így odáig vezet, hogy mint mondtam, akár meg sem született műveivel, de a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”.[611] A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak szóltak. A kultusz mégis leginkább a szerző erkölcsi-morális tartásához, emberi jelleméhez kapcsolódik. Sütő hangja így „a huszadik század Tiborcának hangja”[612]. A kilencvenes fordulat után művekről már gyakorlatilag alig esik szó, helyette az etikus magatartás révén „a kritikai képen a jellem

[604] Vö. **Szabó B**. István, *Az év regénye*, in Új Írás, 1971/1, 120–123.
[605] Vö. **Balázs** Mihály, *Sütő András*, in **dr. Szabó** Ödönné szerk., *Írók, képek II.*, 2. kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 267.
[606] Vö. **Féja** Géza, *i.m.*
[607] Vö. **Czine** i.m. Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és Irodalom I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1981. II. 140–155, illetve UŐ, *Kisebbség és irodalom*, Pozsony, Madách, 1992.
[608] Vö. **Szigeti** József, *A történelmi szükségszerűség drámái*, in A Hét, 1976/24, 6-7.
[609] Vö. **Kabdebó** Lóránt, *Költészet és valóság drámai küzdelme*, in Magyar Nemzet 1987, Június 13, 9.
[610] Vö. **Lukácsy** András, *Az Álomkommandó – kőszínházban*, in Magyar Hírlap, 1987, október 1, 4.
[611] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12.
[612] Vö. **Balázs** Mihály, *i.m.,* 266.

szinte archetipikus magatartásmintává súlyosbodik".[613] Ezek után nem meglepő, hogy Ablonczy László Sylvester Lajossal egyetértőleg mondja, hogy Sütő olyan nagy személyiség, hogy „kezében a zsebkendő is zászlóvá válik".[614] Ahogyan immár az is „érthető" lesz, miért ábránd az amúgy nagyon is elvárható monográfusi távolságtartás, az arányérzék és a kritikusi szemlélet a kilencvenes években is, ha maga a monográfus felvezetőjében is így összegez: „Feltekintünk az égre; milliárdnyi izzó: az Úr csillárja világítja be a Földet. S egy csillag Pusztakamarás felé mutat..."[615]

*

A szinte vég nélkül folytatható hasonló megnyilatkozások állításainak igazságtartalmát, ítéleteinek helyességét tulajdonképpen nem szükséges firtatni, a honmentő diszkurzusok által propagált Sütő-kánon kultikussá váltásának esettanulmányi vizsgálatához. A kritika legsajátosabb eredménye amúgy sem a tárgyáról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdésétől függetlenül is tanulmányozásra, tanulságok levonására lehet érdemes. A Sütő-művek fogadtatása a normákkal szembesítő mérlegelés attitűdjétől a feltétlen hódolatteljes magatartás felé, az irodalmi bírálat intézményes gyakorlatától az eleve apologetikus dicsőítés felé halad. Ha az így megképződött kánoniságot mint sajátos beállítódást, szertartásrendet és nyelvhasználati módot egyszerre tesszük a történeti kutatás tárgyává, a kritika rituális, beavató szerepét könnyedén igazolhatjuk. Ennek fokozatai viszont tulajdonképpen nem jelentenek majd mást, mint az életmű textuális lecsapódásainak beavatás, divat, kultusz, intézményesülés sorrendben leírható egymásutánját, mintegy „tökéletes" kanonikus skáláját.

A kultikus Sütők-kép persze nem azonos magával a szerzővel, s legkevésbé annak műveivel, ahogyan viszont nem is választható el tőle egykönnyen. Amint a különböző írásokról is lehetetlen lehántani a nyelv szemléletformáló metaforarétegét, a kultikusságot is lehetetlen teljességében kiszűrni. Ennek mértéke lényegesen függhet a befogadás és a befogadó érzelmi viszonyulásaitól, s meghatározó lehet a szóban forgó korszak értékítéletére vagy intézményesített hivatalos irodalomtörténet-írására is, mely tudjuk, eleve legitimált bizonyos fokú kultikus szertartásrendet. A Sütő-recepció sajátosan stilizált dicsőítő nyelvezetet és legendaképző törekvéseket honosított meg, amelyekben a tiszteletadás látens rajongássá fajulása nem csupán az ízlésbeli, vagy szellemi-világnézeti rokonszenvben tükröződött, de nem egy esetben együtt járt a tényszerűnek szánt leírás dicsőítéssé válásának

[613] Vö. **Grezsa** Ferenc, *i.m.,* 162.
[614] Vö. **Ablonczy**, *A szivárvány alatt*. Sepsiszentgyörgy, 2000. – idézi **Márkus** Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap Kiadó, 2002, 275.
[615] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom*. *Sütő András 70 éve*, *i.m.,* 7.

körülmények kényszerítette hódolati aktusával. Olyannyira, hogy ezek hatása kétségtelenül máig (az Even-Zohar említette időközbeni képletes kánoni centrumból való határozott elmozdulásuk ellenére) jól megfigyelhető. Sütő személye bizonyos diszkurzusok számára így továbbra is „a magyar irodalom örök csodafiúja", „büszkesége", „mesefakasztó nyelvezetű csodaköltője", „a fogyatkozó magyarság apostoli írója".[616]

A kultikus fogalmak, terminusok és kategóriák, mint egyféle szakralitással érintkező axiómák kivonják magukat a racionális kritikai elemzés hatóköréből, s a leírás számára az analízis helyett csupán a kategóriáknak való megfelelés bizonyítását, illetve tautologikus rögzítését hagyják feladatul.

Elsőség

A kilencvenes évektől a korábbi írói sikert, a kánon kultikussá szélesedését film, színház, antológiák, különszámok mellett újabb monográfiák, tankönyvek, irodalomtörténeti összefoglalások szegélyezik, de ugyanilyen fontos szerep jut a lexikonbeli arányoknak és a különböző díjkiosztásoknak is. Az ezekben mérhető elsőség a vállalt-kifejtett szerephálók tekintetében, akárcsak a képviseletiség eszméköre szempontjából is fontos hangsúlyozni, hogy az általuk megjelenített elemek olyan rendszert alkotnak, amelynek elemei rendkívüli erővel hatottak vissza az erdélyi irodalomról való gondolkodás jellegére, a magyarországi befogadói attitűdökre. A 'határontúliság' irodalmi eszményének végképp Sütő lesz az alkalmazott viszonyítási mércéje, sőt alapegysége is. Egyedisége teremti azt az értékelési rendszert, amelynek szemlélése során a többiekre nézve is kialakíthatóvá válik egy homogén séma értelmezési kerete. Még Rónay László is, rövid irodalomtörténeti munkájának (1993-ban) *'Kisebbségi és szórvány irodalom*' címszava alatt mindössze egyetlen szerzőt szerepeltet, Sütő Andrást, mondván, hogy annak „életében a kisebbségi író létének minden nehézsége összesűrűsödött".[617] Ehhez hasonlóan máig több olyan irodalomtörténeti munka, illetve antológia létezik, amelyekben többnyire külön fejezetbe kerül az erdélyi irodalom, de ha mégsem, úgy az 1945 utáni évekből mindössze egyetlen személy, Sütő András szerepel, mint akinek az életműve nemcsak az erdélyi, de az „összkisebbségi" irodalmak jellegzetességeit is magán viseli![618] A kivételezések, az emblematikus szerepkörök adta elismerések, vagy éppen a kiadói-szerkesztői kényelem, a bejáratott utak magabiztossága manapság is fenntartja alakzatait. Az új *Atlasz* sorozat ismeretterjesztő kézikönyvei sorában a

[616] Vö. **Pósa** Zoltán írását, in **Bertha** Zoltán – **Eckler** Andrea szerk., *Cselekvő irodalom: írások a 60 éves Görömbei András tiszteletére*. Bp., Magánkiadás, 2005, 82.
[617] Vö. **Rónay** László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.
[618] Vö. például **Erdődy** Edit szerk., *Magyar irodalom a XX. században*. Bp., NHK., 1992.

Magyar irodalom című kötet is az elmondottakhoz hasonlóan jár el. Ennek a már megnevezésében is anakronisztikus címszava, *Romániai magyar irodalom* tétel alatt egyedül Sütő nevét szerepelteti,[619] azt kiemelten, kurzívan, – a többiek nyilván a futottak még kategória…

A kiemelt hely szempontjából hasonlóan összefoglaló köteteket, akárcsak számos antológiát, többet is találunk.[620] Ezek esetében már valósnak tűnhetnek a Barbara Herrnstein Smith által megfogalmazottak, miszerint az így értett konstellációban, az említett évtizedek erdélyi irodalmának magyarországi reprezentánsaként, a Sütő-szövegek gyakori felvétele különböző irodalmi antológiákba nem csupán az írás létező értékét tükrözték, de képesek voltak tovább is növelni ezt a fajta értéket. Hasonló volt a helyzet az életmű értékelésekbeli elsősége és a kivételes bánásmód tekintetében egyéb műfajok, egyéb válogatások esetén már korábban is. Az 1977-es ünnepi lapszámok közül több olyan akadt, így például az Alföldé is, amely szerkesztői gyakorlatától, szokásaitól eltérve kivételesen egy 50. éves szerzőt köszöntött teljes ünnepi anyaggal, akkor, amikor ilyen bánásmód korábban csak a hatvanadik életévüket betöltőknek járt. A kiemelt szerep, a különleges fogadtatás a hetvenes évek jogos sikersorozata fényében (főleg a drámatrilógia kapcsán) az írói nagyság melletti, de azon túl is mutató egyértelmű állásfoglalásnak is volt tekinthető, s mintegy tovább is növelte, hangsúlyozta a már létező értékeket. Az életút során az ötven illetve hatvanéves évfordulók kapcsán születő ünnepi lapszámok mellett külön tematikus számok is napvilágot láttak[621], a kilencvenes években pedig számos kisebb-nagyobb, az író előtt tisztelgő összefoglalás vagy ünnepi kiadvány (lapszám, monográfia, drámaelemzés, stb.) született.

A hangsúly és az arányok tekintetében hasonló, ám kevésbé aktív konstellációt mutatnak a különböző, nyíltan életrajzi összefoglalások, a lexikonok vagy ki-kicsodák is, azzal a különbséggel, hogy itt számtalan, leginkább a kialakult írói képet fenntartó elhallgatásokra, vagy aránytalanságokra is felfigyelhetünk, amelyekre még visszatérek. S meglehet, hogy lexikonbeli szócikkek esetén ezek terjedelme az életmű természetétől, azaz az alkotó termékenységétől, vagy éppen az életrajz bonyolultságától is függ, de az mégsem teljesen mellékes, kiről, mit és mennyit, kikkel arányosan, s az sem, hogy ki írja a nevezett szócikkeket. A terjedelemnek és az eltérő arányoknak ezért az életmű jelentőségének

[619] Vö. **Kelecsényi** László Zoltán, *Atlasz Magyar irodalom*. Bp., Athenaeum 2000, 2001. 232.
[620] Vö. *Magyar irodalom összefoglalás: [Írók, költők, stílusok]*, Bp., Primo, 1990, illetve, 1991 és Ue. Bp., Black and White, 1999.
[621] Például az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.

értékeléséhez, ha természetesen nem is elsődlegesen, de mégis csak van köze. Ahogyan annak is, milyen példányszámban látott napvilágot egy-egy alkotás, kik, mikor és hol adták elő, mutatták be, vitték színre vagy filmesítették meg azt. A Magyar Irodalmi Lexikon[622] 1965-ben természetesen már említi a prózaírót, a többnyire sematikus művek után, egy-két jobb novella kapcsán a stílusművészt emelve ki. A rendszerváltás előtti, 1988-cal lezáruló Kortárs Magyar Írók Lexikona már a politikai és kulturális közélet szereplőjét állítja előtérbe („tevékenyen vett részt a politikai és kulturális közéletben")[623], míg a kétkötetes Akadémiai Kislexikon[624] már egyértelművé teszi, hogy Sütő „az 1945 utáni romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége". Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Görömbei András által írt négy hasábos szócikke[625] aztán két egész oldalon keresztül tárgyalva az életmű eredményeit, igazolja is, hogy alighanem egyetlen más erdélyi szerző sem részesült még ekkora figyelemben.

Akárcsak a formális-kanonikus kritika jelentős többsége, mely a művek sajátosságait a kánon értékrendjének megfelelő mértékben kívánta meghatározni, az irodalomtörténeti munkák is jórészt azt keresték s találták meg tárgyukban, amit a kánoni diszkurzusok képzetköre eleve feltételezett. A megfeleltetés kategóriáját helyezve a szemléletek középpontjába, az elvi megfeleléseken túl gyakorta mellőzhetőnek is vélték a megjelenési mód további analitikus, kritikai számbavételét. Helyette törvényszerűen előtérbe kerültek a portré-szerű értelmezések. Ezek alapján viszont valóban szembeötlő lehet az az analógia, amelyet Bezeczky Gábor hangsúlyozott, és amelyik az irodalmi lexikont is kvázi-irodalomtörténetté avathatja.[626] Ha ugyanis ez utóbbi csak kibővített portrékra és portrévázlatokra szűkül, amelyekben a fejezeteket is egy-egy írói név adja, akkor legfeljebb a felépítésben, az életrajzokra, portrékra tagolás szempontjaiban találunk majd nagyobb eltérést. Miközben nem az irodalomtörténeti folyamatok megragadásával, a szükséges újraértés lehetőségével, de a végsősoron személyes önéletírás életutat szegélyező, magyarázó-vallomásos passzusaival, vagy műveinek referencialitástól elszakadni képtelen kötöttségeivel találjuk szembe magunkat.

A preferenciák, az író-választás minden esetben tűnhet természetszerűleg önkényesnek és szubjektívnak is, az életművet tárgyaló irodalomtörténeti összefoglalások

[622] Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1965.
[623] Vö. *Kortárs Magyar Írók Lexikona 1959-1988*, Bp., Magvető, 1989.
[624] Vö. *Akadémiai Kislexikon I.-II.*, Bp., Akadémiai, 1989-1990.
[625] Vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, illetve 2000.
[626] Bezeczky Gábor az akadémiai irodalomtörténet alapján a Magyar Irodalmi Lexikont is irodalomtörténetként olvashatónak mondta. - Vö. **Bezeczky** Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

vagy tankönyvszerű, monografikus feldolgozások mindegyike, amellett, hogy szinte kivétel nélkül az írói életrajz valamilyen formájának rendelődik alá, szerzői elvrokonságot is mutat. A sorrend és a terjedelmi arányok tekintetében persze kétségtelen, hogy sem a választás kritériuma, sem a sorrendiség, sem a terjedelem nem múlik a véletlenen. Ha az irodalomtörténet-írás általános kérdéseire figyelünk, akkor mégis, egyik munkában sem azok részleteinek ténybeli megalapozottsága, az egyes állítások igaz vagy hamis volta, túlzott odaadása lesz érdekes. Sokkal inkább az, hogy a tanulmány, szócikk, elemzés milyen előfeltevéseken alapul, milyen narratív sémákat alkalmaz, milyen kérdésekre keres választ, s milyen kérdéseket kerül el, milyen történetszálat épít fel és visz tovább, ezekből milyen összefüggéseket állapít meg, s milyenekről gondolja úgy, hogy szóba sem kell hozni azokat, mert nem illenének bele az előzetesen megállapított, sokszor éppen a szerzői önkanonizáció textuális nyomaiban megjelölt összképbe. Az életrajzi szemléletből és a közíróság általános tételeiből vezethető le az is, hogy az ilyenforma elbeszélések elsősorban kialakulástörténetetet tárgyalnak, s művek utóéletéről, szerkezeti vagy befogadástörténeti mozzanatairól jóval ritkábban esik bennük szó, akkor is a csak a keletkezéstörténetnek alárendelten. Ennek uralkodó szerepe magyarázza, hogy egyes művek tulajdonságai így látszólag csak az írói szándéktól függnek, s a mű létrejöttének pillanatában véglegesen rögzültnek tekintendők.

Míg a már sokat említett Kántor–Láng összegzése 1970-ben, az *Anyám*at megelőző időszakot értékelve még az említett „jellegzetes szocialista írókarrier”- szentenciájában volt mérhető, addig az 1982-es Akadémiai Irodalomtörténet már bevallottan az írói vallomások alapján egészítette ki megközelítéseit, de a hetvenes évek színpadi sikereinek tapasztalatából már azt is leszögezte, hogy Sütő nevéhez kapcsolódik a romániai magyar dráma megújulása![627] A Bertha–Görömbei-féle irodalomtörténet a nyolcvanas évek elején már *A szuzai*val bezárólag tárgyalhatta az életművet, mondhatni annak máig legértékesebb fejezetét, s ezáltal a magyar irodalomban méltán kiemelkedő helyről és teljesítményről szólt. Ez utóbbi munka már úgy tárgyalta a hatvanas évtized záró éveit, mint amelyikben a belső írói szemlélet- és hangnemváltás már érvényesíthető. A népszínművek gyönge utóérzetét sugalló színpadi művek után a *Pompás Gedeon* (1967) már egyén és hatalom viszonyának megjelenítésével jelzi e fordulatot, vélik a szerzők, ám valószínűsíthető, hogy ez esetben is inkább a későbbi nagyformátumú művek utólagos értelemadó jelentősége olvastatja visszafelé az életművet egységes egészként láttatni kívánó értekezőket. Főképp, mert a

[627] Vö. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, *i.m.,* 287.

fejlődéselv kontúrjai egyértelműen a „hatalmas dimenziójú" naplóregénnyel[628] kezdetét vevő évtizedben kapnak igazi nyomatékot. A naplóregényt követő „nagy gondolati drámák" illetve Sütő „esszéírói művészetének két csúcsa" (a *Perzsák* és a *Nagyenyedi Fügevirág*) ez utóbbi összefoglalás szerint már „céltudatosan elkötelezett írások, a nemzeti-nemzetiségi érdekeltség tüntetően vállalt" jellegzetességeinek legjobb példái.[629] Az életmű így lesz a nemzeti és morális követelményeknek az immanens(?) esztétikaiban[630] való példaértékű megvalósulása.

Sütő saját bevallása, irodalomszemlélete szerint a romániai magyar irodalom legfőbb jegye, jellegzetessége az, hogy „időben és térben meghatározott sorsproblémákkal küzd".[631] A szerzők értékszemléletében e meghatározás igen jelentős mértékben talált analógiákra. Az említett irodalomtörténet a látszólagosan csak sorsproblémákat tárgyaló irodalmi meghatározottságoknak a hangsúlyos átvételével nem csupán idézi, ki is terjeszti a teljes erdélyi irodalomra vonatkozóan a sütői elveket, s a Csipkerózsika-vitát is megemlítve, egyúttal a provincia gondjait vállaló felelős magatartást hangsúlyozza.[632] A Bertha–Görömbei–féle irodalomtörténet a sajátosság méltóságának tételét a hetvenes évtized legfontosabb erkölcsfilozófiai és politikai kérdésévé avatja. (Filozófia és irodalom hetvenes évekbeli szimbiózisáról is csak ebben a vonatkozásában beszél, mondván, hogy a sajátosság méltóságának értelmiségi küldetését az irodalomnak mindig hangsúlyoznia kell). A legerősebb, domináns vonulatban a társadalmi elkötelezettség és közösségi gondvállalás irodalma konkrét művekben nyilvánul meg, máskor általánosabb megfogalmazást nyer (Sütő, Kányádi, Szabó Gyula, Farkas Árpád, Király László műveiben), de legtöbbször a magyarországi irodalomtörténet által azon szerzők életművében is kiemelt szerephez jut, akik nem feltétlenül vallják „az egyéni megmaradás erkölcsi imperatívuszait".[633] Jellemző, hogy az említett viták, olykor erőteljes erdélyi polémiák ellenére is, az említett irodalomtörténet úgy látja: „a hetvenes évek egészére nézve, állíthatjuk, hogy a romániai magyar irodalom *irányjelölő* művei a *korszerű nemzetiségi magatartásforma* megteremtését segítik".[634] Innen már nyilvánvalóvá válik, hogy az értékpreferenciák arányai is kinek kedveznek majd.

[628] Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 27.
[629] Az első valóban parabolisztikus történelmi esszé, a másik azonban önéletrajzi vallomás kereteiben megfogalmazott fiktív levél, amelyik aligha egyszerűen az előbbi „erdélyi változata" Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 28.
[630] Uo.
[631] Uo., 29.
[632] Amelynek korban kétségkívül megvolt a maga társadalmi alapja és visszhangja. „Az irodalomnak a maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek 'egy közösség homlokráncában', nem pedig azt, hogy 'májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak'." Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 29.
[633] Uo.
[634] Uo., 7. (Kiemelés tőlem, BL.)

Sütőnek 10, Lászlóffy Aladárnak 6, Székely Jánosnak 5 és fél, Kányádinak 4 és fél oldal jut az említett irodalomtörténetben, míg a nagy átlag alig egy oldalon „összegződik". Érdemes megfigyelni, amint az *Anyám*at alig egy évvel megelőző, Magyarországon ugyancsak sikerregénynek számító Bálint Tibor mű, a *Zokogó majom*, a maga városi realizmusával miként ítéltetik meg mindösszesen hat sorban. „A különös, a bizarr, a groteszk jelenségek, figurák, események" iránt fogékony szerző esetében az „anekdotikus mesélőkedv az emberi furcsaságok, jellemek és cselekvések sorozatát olykor alig emeli túl öntörvényén, máskor viszont erkölcsfilozófiai, civilizációtani eszmék példázattárává növeszti."[635] Erkölcsfilozófiai magasság a céltalan, öntörvényű mélységgel szemben! Ez a jellemzés határozottan uralja a nyolcvanas évekből megítélt erdélyi irodalomképet.[636]

Az olykor sajnálatosan névsorolvasássá egyszerűsödő irodalomtörténti tudósítások mellett természetesen szakmailag igényes, objektív szövegértékelések is születtek. A kilencvenes évektől ezek konkrét, alapos műelemzésekkel is kiegészültek, a korabeli erdélyi folyóiratokban fellelhető jelentős kritikai visszhang ugyanakkor egyáltalán nem, vagy óriási késéssel szerkesztődött csak Magyarországon kötetekké,[637] s részben ez is magyarázza a honmentő recepció látens voltának azon tételeit, melyek rendkívüli módon megnehezítették a kilencvenes években is a korábbi receptív sémák újragondolását. A reflexek merevségére jellemző, hogy az irodalomtörténeti munkák jelentős része, (még az olyanok is, amelyek hiányt pótolva végre műértelmezéseket közöltek) a történelmi helyzet megváltozását követően, a kilencvenes évek végén is csak a kultikus szerepmeghatározásokat látszottak erősíteni és visszamondani. „(…)az erdélyi magyar irodalomnak továbbra is egy kisebbségi sorba taszított nemzeti közösség törekvéseit, gondjait és reményeit *kell* kifejeznie, a nemzeti önazonosság-tudatot *kell* őriznie, a nagy történelmi értékeket és hagyományokat *kell*

[635] Uo., 92.

[636] A Kántor–Lángban tetten érhető, első Forrásra jellemző pozitív kanonizációnak (mely révén legalább részben megtörténik a nyugatos vagy avantgárd hagyományokhoz való első visszacsatolási kísérlet) még szembe kellett néznie a korabeli kritikákban, vitákban megjelenő hivatalos elvárásrendekkel. „Ezekben a vitákban akarva-akaratlan fel kellett venni azt a terminológiát, amit használtak a támadók. Ha valakiről azt mondták, hogy tagadja a szocializmust vagy internacionalizmust, és elzárkózik egyfajta individualizmusba, ahelyett, hogy népünk nagy vívmányait és az élet mindennapjait vállalná, akkor nyilván nem lehetett azt mondani, hogy hülyeség, amiről beszéltek […] Bálint Tibi kapcsán az egyik vád például az volt, hogy, a kisszerűséget, a jelentéktelen témákat dolgozza fel. Akkor pedig nyilván azzal kellett védekezni, hogy ez így nem igaz, hogy igenis jelentős, amit leír." (Vö. **Kántor** Lajossal készített interjút, „*Először a lapokban kellett megharcolni ezt a harcot*", in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 27.). Ha összevetjük mindezt a nyolcvanas évekből visszatekintő magyarországi összefoglalásokkal, akkor szembetűnő, hogy a funkcionális irodalomeszmény (már lényegesen más irányból kiegészülve, mégis) mennyire meghatározója maradt a maga megkésettségében az erdélyi irodalommal foglalkozó distinkcióknak

[637] Leginkább hitelesen Széles Klára, Szakolczay Lajos, Szász László, Martos Gábor vagy éppen Fried István révén.

védelmeznie. A kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés így változatlan marad."[638] Ahogyan jellemző az is, hogy az ilyen szemlélet érzelmi-ideológiai vetületeinek túlhangsúlyozását, a homogenizáló erdélyiség-kép és irodalom árnyaltabb bemutatását és értelmezését számonkérő egyéb kritikai beszédmódok sem léptek túl az egyszerű bővítéses vagy szubsztitúciós listakánoni értékelés különállásának a keretein. Az újabb (élet)művek másféle szempontrendszer szerint, de ugyanúgy egy alapjaiban önálló, reflexív erdélyi irodalmi hagyományhoz képest mérettettek csak meg.

Hagyományozandó kép?

A kultikusnak nevezhető jelenségcsoportok közül az olyan rituális tevékenységek és események (évfordulók, díjkiosztások, monográfiák, ünnepi számok, születésnapi tanulmánykötetek) is befolyásolják a kánon időtállóságát, melyek mintegy kiegészítik a hosszú távon ható, tankönyvekben megjelenő elképzeléseket. Az irodalmi kánonalkotás oktatás által elterjedt módozatai megkerülhetetlen szerepet játszanak a kultúra és a művelődés intézményeiben, döntő hatással vannak a tananyag kialakításában, a különböző muzeális gyűjtemények, könyvtárak anyagának a szelekciójában, s természetszerűleg alapvető szempontokat nyújtanak a könyvkiadásnak is. Nemcsak az értékek, de az értékválasztás taníthatósága szempontjából is elsődlegesen fontos, hogy egy kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag mindig is az irodalom intézményeitől függött, viszont csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Mint említettem az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve szerzők, elismertség, siker és rang viszonyainak a meg- és átörökítésében. Manapság is több olyan tankönyvet, olvasókönyvet lehet felsorolni, amelyekben kivétel nélkül Sütő András szerepel a teljes erdélyi irodalom képviselője, helyettesítője szerepében. Az egyik legújabb, Alföldy Jenő által írt, Féja Géza által lektorált olvasókönyv is ilyen, melyben az „*Ötágú síp*" címet viselő, a teljes határon túl született irodalmakból válogató fejezet a bevált gyakorlat szerint két szerzőt, Sütő Andrást és Kányádi Sándort említi.[639] A tankönyvek persze bevallottan nem törekszenek teljességre, s gyakorta a tájékoztatás a legfőbb céljuk. Görömbei András kisebbségi magyar irodalmakat tárgyaló tankönyve[640] erdélyi viszonylatban mindössze tizenkét szerzőt sorol, s talán mondanom sem kell, benne normatív értékkel a sajátosság

[638] **Pomogáts** Béla, *Kisebbség és humánum. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, Bp., Korona Nova, 2. kiadás, 1998. – (Kiemelések tőlem, BL.)
[639] Vö. **Alföldy** Jenő, *Irodalom 8. Olvasókönyv*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, második kiadás.
[640] Vö. **Görömbei** András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó 1993.

méltóságának értékkritériumait vallók bírnak. A könyv fenntartja, hogy a kisebbségben a művek helyi értékére tevődött a hangsúly, a recenzálásra kiválasztott szerzők névsorából, vagy egyszerűen az értelmezés hangsúlyaiból pedig jól kitűnnek az értékpreferenciák. S a válogatás már önmagában is az értékelés egy módja. A „társadalmi elkötelezettség, közösségi gondvállalás" mentén így olyan szerzők és művek tárgyaltatnak, akik „az emberi méltóság, közösségi és egyéni megmaradás erkölcsi parancsait fogalmazzák meg."[641] Pomogáts Béla erdélyi irodalommal foglalkozó könyveiben, tankönyveiben[642] is egyértelműnek látszanak a személyes preferenciák és az ismert, jól bevált sémák. Szerzőjük egyszer Sütő-idézetet választ kötete borítójára, máskor a nyilvánvalóan megmutatkozó arányok mellett is leszögezi „az új romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége Sütő András".[643]

Péter Orsolya szintén a Tankönyvkiadónál megjelent, Sütő drámáit elemző könyvecskéje[644] más okokból szimptomatikus a magyarországi fogadtatásra. A benne megtestesülő értelmező eljárás Sütő közéleti szerepét gyakorlatilag a nyolcvanas évek totalitarizmusának kiteljesedésétől veszi csak számba.[645] A közéleti szereplés itt szinonim a magyar kisebbség közösségi gondjainak a felvállalásával, ezek hangsúlyai lapról lapra ismétlődnek, míg a napi politikai szerepléseket, funkciókat teljességében mellőzik az értelmezések. Ahogyan az író önkanonizációjának a különböző kritikátlan reflexiói is, amelyek a kényszerű nyolcvanas évtizedet követően hasonló alapállásból közelítenek az életmű alkotásai felé egy megváltozott történelmi helyzetben is. Jó példa lehet, amint a saját úti tűnődések, beszélgetések, riportok kötetté szerveződő új és újabb kiadásaiban is kiépül az a szerzői szerepnarratíva, amely utólagosan építi fel, konstruálja újra saját múltját, s mintegy készen kínálja az ebből eredeztethető értelmezésrétegek egyértelműsítő válaszait.[646] Az így formált kötetbeli kánonkommentár gyakorlatilag a drámaíró önmagáról kialakított nézeteinek a tolmácsolására szűkül. Ráadásul abban a pillanatban, ahogyan a recepciónak a hasonló „szakkritikái" ezeket magának az életvezetésnek, a történelmi-politikai helyzetnek, vagy cselekvésmódozatoknak irodalmi köntösbe bújtatott tudósításaiként adják közre, a kultusz

[641] Vö. Uo., 22.
[642] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981*, Bp., Gondolat, 1982.; UŐ, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987; UŐ, *Kisebbség és humánum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989; UŐ, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1993.
[643] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981, i.m.,* 567.
[644] Vö. **Péter** Orsolya, *Csillagok a máglyán. Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 237.
[645] Annak ellenére, hogy a drámákat elemző Péter Orsolya elmondja ugyan, *„írói munkássága mellett egész ifjúkorától kezdve folytatott politikai tevékenységet."* Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 181.
[646] Péter Orsolya említett drámaelemzéseket ígérő kötete, mely a szerző hetvenedik születésnapjára a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg, a teljes drámaterméshez mérten a maga igen csekély számú hivatkozásainak több mint egyharmadát a *Sárkány alszik veled* című kötet vallomásaiból, s az összes többit írói interjúkból veszi!

társadalomontológiai meghatározottságait is építik. Furcsa mód a drámák elemzése után az említett szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hetvenes évek drámai egységét követően születik csak meg az igazán kiemelkedő, jellegzetes Sütő-darab az *Advent a Hargitán*. „Ez a tragédia összegzi a történelmi drámák kérdésfelvetéseit, s egyben egyértelműbben utal a jelen problémáira. A színdarab határokon is áthallatszó, kétségbeesett kérdéseivel s csodálatos, lírai zengésű párbeszédeivel a magyar irodalomnak minden bizonnyal egyik mindmáig meg nem haladott csúcsát jelenti."[647] A szerző szerint Sütő művei nyomán született meg „a modern, európai távlatokra is kitekintő, de sajátosan nemzeti hagyományokból táplálkozó magyar dráma".[648] A hódolatteljes attitűdöket, az odaadást jól tükrözik, a végsősoron szerző-laudációknak tekinthető alázatos olvasói sorok: „Sütő András írói tehetségétől várjuk, hogy kimondja helyettünk is a mindannyiunk 'torkát fojtogató', megválaszolatlan kérdéseket."[649]

Kanonikus elődök

A nyolcvanas évek végére kialakuló kultikus diszkurzust a szakmai fogadtatás többek közt oly mértékben előlegezi meg, hogy az életművet nem csak műfaji jegyei, hasonló esztétikai minőségei, megalkotottsága paraméterei alapján veti össze egyéb, hagyománybeli kanonikus életművekkel, de a hasonló gondolatvilágú, hasonló szemléletű szerzőkkel értékazonosságokat és folytonosságot is tételez. Tamási, Veres, Illyés és Németh László így lesznek a kánonban a hetvenes évektől fokozatosan előkeresett előzmények, elődök és hagyományozók, akik irányt jelölnek, s akik a recepció szempontjából is az értelmezéskeretekhez gondolkodásmódot, morális világszemléletet asszociálnak.[650] A különböző szerzői önéletírásokban és a monográfiákban újra és újra megidézett, hasonló gondolatvilágú szerzők egyben modellek is.[651] A hetvenes évek első nagy sikere után is „köztudott, hogy Sütő András nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotóinak sorába lépett"[652], az évtized végére viszont a Herder-díjas szerző

[647] Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 228.
[648] Az így értett sajátosnak az egyetemesbe oltásával mégsem volt egyedül, a szerző szerint ugyanezt tették/teszik „a magyar kultúra legjobbjai, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán, ezt képviseli napjainkban a könnyűzenében Szörényi Levente vagy a Tolcsvay-testvérek. Ugyanezt hozta létre a képzőművészetben Szervátiusz Tibor, az építészetben Makovecz Imre, a költészetben Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor, vagy a színházművészetben a tragikusan elhunyt Sík Ferenc." Vö. **Péter** Orsolya, *i.m*., 229
[649] Uo., 229.
[650] Az *Anyám* és a *Puszták népe*, vagy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* és a *Kháron ladikján* csak azután válik összemérhetővé, hogy a kétségtelen minőségi stílusjegyekkel szemléletbeli azonosságokat is feltárnak. Ezért is értékelődnek aránytalanul fel a kisebb arcképvázlatok, tanulmányok, interjúk is. Az eszmeiség szempontjai szerint az értékmentésnek, a sajátosság védelmének megnyilatkozásaiként ezek az életmű legjobb alkotásai mellett említődnek olykor a monográfiákban is.
[651] Az erdélyi választott elődök mellett elsősorban Veres Péter, Németh László, Nagy László és Illyés. - Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 193.
[652] Vö. **Szerdahelyi** István, *Sütő András: Rigó és Apostol*, in Kortárs, 1971/5, 823.

(a díjban is elődnek számító Németh és Illyés kapcsán) már „közösség-egybegyűjtő hatalom”-ként aposztrofálódik.[653] „A közösségi szolgálat, a közösségi értékóvó alázat mutatkozik meg abban, hogy Sütő András, akit az *Anyám könnyű álmot ígér* óta a romániai magyar irodalom élén tud a közvélemény és az irodalomkritika túlnyomó része is, egyre-másra írja a hetvenes évek folyamán másokról közösségteremtő, közös eszményeket, értékeket valló jegyzeteit, portréit. Olykor, s egyre inkább a sors reája kényszerített felelősségének terhe alatt gyászbeszéd formájában is.”[654]

Mennyire tudatosan igyekezett Sütő meghatározni, befolyásolni ezt a fajta recepciót? Az önkanonizációnak milyen fokozatai voltak számára megvalósíthatóak? Amellett, hogy az önjellemzések, az önéletírás különböző szólamai sorra köszönnek vissza a kritikák lapjain, az életmű különböző műfaji jegyeitől függetlenül a szerző saját nyilatkozataiból is könnyedén leszűrhető, hogy mit tett maga is a kialakuló kép alapvonásainak megteremtéséért. Gondoljunk a nagy számban adott interjúk mellett arra, hogy kinek milyen ünnepén, évfordulóján, halála okán beszélt, kit köszöntött születésnapján és kit búcsúztatott, esetleg kinek a sírjánál beszélt, s egyáltalán milyen örökség folytatójának szerette láttatni magát. Persze könnyedén ellenvethető, hogy az újabbkori művészek természetes törekvése ez, s nem egyszerű hiúság, mintsem egy társadalmi státus felismerése és a vele járó tennivalók elfogadása áll mindemögött. A sikerességben az alakítandó képet ilyenkor maga a szerző is aktívan táplálja. Támpontokat ad „bírálóinak”, amelyeken keresztül kialakítható a kívánt kép és a hagyománybeli szerepkör.[655] Jelentős alkotó a leghatásosabb kánonépítő, de hangsúlyozandó, hogy a kritikák vagy egyéb fórumok segítségével is csak a népszerű és így jelentős alkotó képes ilyenre. A Harold Bloom-adta szerzői meghatározottsággal szemben ugyanakkor nem feledhető Guillory figyelmeztetése sem: a kurrikuláris elit által fenntartott szerző eshet ki a legkönnyebben a kánoni listák és a hatástörténet vezető szólamaiból.[656]

A visszaemlékezések, a válogatott reflexiókon keresztül megvalósított szándékolt jelentésadás mindenesetre az önkanonizáció retrospektív mechanizmusaira és ideologikus

[653] Vö. **Ablonczy**, *Közösség-egybegyűjtő hatalom*, *i.m.*
[654] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.*, 191.
[655] Csak néhány fontosabb momentum: 1956 januárjában Illyést kalauzolja Erdélyben. A romániai magyar irodalom házigazdájaként fogadja Erdélyben Németh Lászlót 1970-ben. Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában felravatalozott Kemény Jánost búcsúztatja 1971-ben, egy évvel később pedig Tamási emlékművének felavatásán tart emlékbeszédet. Ugyanebben az évben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, annak 350. évfordulója alkalmából mond ünnepi emlékbeszédet. Nagy Lászlót ravatalánál búcsúztatja 1978-ban. Illyés ravatalánál is őt kérik búcsúbeszédre 1983-ban. 1986-ban hajdani tanítványként köszönti az Igaz Szóban Vita Zsigmondot 80. születésnapján, s Kós Károly szoboravatásán is részt vesz Budapesten 1987-ben.
[656] Hasonlóan Nemoianu szavaihoz, „…éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent”, és akiket valamely történeti kánonalakzat „saját exkluzív birtokában tart”, „lehetnek leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat.” Vö. **Nemoianu**, Virgil, *i.m.*, 221.

érdekeltségére, azon belőli sajátos mozgására is rávilágít. A tudatos ideológia-építés mozzanata így az egyéni imágó saját érdekek szerinti alkalmazásában mérhető.[657]

A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon

Mennyiben lehet egységes értékekről beszélni az adott életmű különböző műfajú és státusú önéletrajzinak tekinthető alkotásai esetében? Egyáltalán mit érthetünk önéletírás alatt? Ha egy önkényes döntéssel elfogadnánk is az önéletírás és az irodalmiság, az irodalmi értékek szoros kapcsolatát, az autobiográfiának a különböző irodalomszemléletek belátásait figyelembe véve, valószínűleg más és más tartalma tárulhatna föl. Mindez akár „attól függően, hogy egyetlen körülhatárolható, hagyományos értelemben vett irodalmi műfajként, netán az önéletrajzi vagy személyes műfajok gyűjtőnév alatt több szövegtípus közös nevezőjeként fogjuk fel, vagy mint az írás egy különleges helyzetét, az írás alanyának az önéletírói programmal, tervezettel jelölt aktivitását, esetleg mint az olvasás vagy a megértés alakzatát tekintjük.”.[658] Az ennek egyértelmű meghatározására tett kísérletek hiábavalóságát az a Philippe Lejeune is kénytelen volt elismerni, akinek nevéhez az utóbbi idők legfigyelemreméltóbb műfajelméleti vállalkozása fűződik. Az önéletrajzi írásmód az említett szerző szerint „ugyanannyira olvasási mód, mint írástípus”. Az olvasás során megképződő önéletrajzra való hivatkozás egyébként összecseng (a Lejeune-t bíráló) Paul de Man kijelentésével is, miszerint „az autobiográfia nem műfaj vagy mód, hanem a megértés vagy az olvasás alakzata, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet.”[659]

Míg Lejeune az önéletírás elnevezést és a hozzákapcsolódó autobiografikus olvasási módot csak bizonyos szövegek számára tartja fenn, addig de Man szerint az autobiografikus olvasás lehetősége elvben minden szöveg esetében fennáll, ahol a „szerző tükörszerű alakzata” a tulajdonnéven keresztül modellálja az olvasó szövegértését.[660] Ha Sütő esetében (akár de Man révén) el is mondható, hogy az ilyen jellegű szövegek, vagy olvasatuk nem jelentenek önálló és elkülönült beszédmódokat, az Lejeune-t látszik igazolni, hogy az életmű különböző műfajaiban más és másféle módokon aktivizálódik az autobiografikusság – még ha nem is lehet egzakt módon meghatározni ezen szövegek körét – illetve bizonyos

[657] Vö. **Sütő** András, *Az élet törvényei erősebbek az írás hangjainál*, in Magyar Hírlap, 24, 1991/247, október 21.
[658] Amint arra Z. Varga Zoltán is emlékeztetett. Vö. **Z. Varga** Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.
[659] Idézi **Z. Varga**, *i.m.*
[660] Lejeune perspektívájában a szerződést a szerző kezdeményezi, ezzel szemben de Man azt állítja, hogy már az olvasás első pillanatától a tulajdonnév figuratív struktúrájában rögtön megkettőződik (a szöveg szerzője és a szövegben lévő szerző), és illuzórikussá válik a szerző azon egysége, amelynek szavatolnia kellene a szerződés érvényességét, illetve világosan meghúznia a határt azon művek között, amelyek esetében adekvát az autobiografikus olvasási mód, és azok között, ahol célszerűbb más olvasási stratégiát választanunk.

esetekben indokoltabban és adekvátabban lép fel az autobiografikus olvasási mód. Elsősorban Sütő különböző naplóira, beszédeire, esszéire hivatkozhatunk, amelyek a leglátványosabban demonstrálják az autobiografikus olvasás- és írásmódról alkotott elképzeléseket. Az így értett látásmód persze már értelmezhető „irodalmon túli" jelenségként is, s egyértelműnek látszik, hogy amennyiben Sütőnek például a romániai rendszerváltás előtti éveket feldolgozó-rögzítő naplójára gondolunk, például a *Szemet szóért* (Csokonai, Debrecen, 1993) vagy a *Heródes napjai* (Csokonai, Debrecen, 1994) című kötetekre, illetve az ezeket később összefoglalóan ismét közreadó *Naplóra* (Helikon 1998), a következtetések hangsúlyai merőben másként tételeződhetnek majd. „A napló a legszabálytalanabb írásmű, de nincs fölmentve a szabályos kritikai számonkérés alól." – állítja maga a szerző.[661] S valóban, az önéletírásokban konokul ismétlődő diszkurzív konstellációk önmagukban sem tarthatnak igényt az egyén rekonstruálhatóságában az írói kép megformálására, az autobiográfia által felkínált tér az irodalomtörténet-írás számára pedig a legkevésbé sem feledtetheti, hogy a szerző saját magáról alkotott képeivel és saját hangjaival való viaskodása, nem azonos az „én" teljes szereplehetőségeinek felvázolásával, netán bizonyításával. Az önéletírások közvetett módja és értelmezése, a közvetítés által ezért egy másik kérdéskörhöz is elvezet, éspedig a kánonkommentárszerű értelmezésekéhez, amely nem akarja lerontani sem az elvárt hitelességet, sem a valószerűséget, tényszerűséget. Éppen ezért általánosan is *eszmei* és nem irodalmi értékjelképekkel dolgozik. Felismeri ugyanis, hogy amennyiben az önéletírást alkalmazó szövegek irodalmi értékeket akarnak felvonultatni, úgy ellent kell mondaniuk önnön realista küldetésüknek.

A szubjektivitás megkülönböztetett terepe, egy, már az írás tevékenysége előtt adott és ismert, (ismerni vélt) egységes, zárt szubjektum önfeltárulkozása, önmegmutatása, önkifejezése lesz. Sütő azonban látszólag nem magányos szubjektumként, s nem is tilalmak és korlátok nélkül nyilatkozhatott meg a korban. Ezek a társadalompolitikai jegyek az olvasás és értelmezés mechanizmusait folyamatosan fölülírják, kiegészítik, így az mindig, utólagosan is kontextualizált állapotokat mutat. Az önéletíró helyzetéből adódik, hogy az írás aktusa közvetlenül kap értelmet az életmű világában. A fiktív műfajokkal ellentétben a megélt és megírt között látszólag nincs különbség. Az írás, az (ön)elbeszélés mindig motivált, s ez a motiváltság tulajdonképpen azonosítható az elbeszélőként fellépő szerző érdekeltségével. Mi több, ennek az érdekeltségnek látszólag még itt is küldetésjellege van. A szerzői én színrevitelére vállalkozó önéletírás ezért mindig fölülírja az életrajz valóságos

[661] Vö. **Sütő** András, *Előszó*, in *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994.

eseményeit,[662] s ez a jobbhíján most 'személyes jellegűnek' nevezett műfajok mellett (napló, úti tűnődés, stb.) az epikus művek nagy részére is áll, amelyek (például az *Anyám*, vagy az *Engedjétek*…) ilyen olvasatban is könnyedén értelmezhetők.[663] A valós kritikai perspektíva hiánya jellemezte kánonértelmezéseket, a saját önéletírását az egyéb szövegei alkotta kritikai térbe bevonó szerzővel közösen, a választott eszmei szerepkört, annak küldetésével is, csak ebben a térben teszik igazán meghatározó erejűvé.

Z. Varga említett tanulmánya egyébként az őszinteség, a valóságkép és az áttetszőség jegyeiben, mint *én*, *élet*, és *írás* hármasában vizsgálta a lejeuni metodológia szerint az autobiografikus jegyeket hordozó szövegeket. Ez a hármas a vizsgált életmű minden szövegében különös hangsúlyokat kaphat, egyrészt az *írás* mint a társadalmi szolgálat szerzői megnyilatkozása, másrészt az *élet*, mint valóság, mint az irodalom tere és témája, harmadrészt az *én* személyes szemszögéből, amely a szerzői szubjektumtól különbözni nem akar, holott az első mindig egy közösség társadalmi funkcióiban, az utóbbi a közösségért ugyan, de mégiscsak az olvasás magányos aktusaiban nyer létjogosultságot.

Élet/mű?

Az életművel kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés nyilvánvalóan immár mégsem az, hogy a kilencvenes évektől ismét megszaporodó önéletírásnak is minősülő munkák (naplók, esszék, cikkek, vallomások, riportok) fényében mennyire lehet különválasztani a szépírói és közéleti funkciókat, szükséges-e egyáltalán, s ha igen mennyiben lesz ez kihatással az életmű egészének a megítélésére, sokkal inkább az, hogy a kultikus személyiség-laudációktól van-e visszaút a szakszerűség (mégha oly viszonylagos) kereteinek műközpontú értelmezései irányába. Nyilvánvalóan félrevezető lehet a szemlélet, mely szerint azok a munkák melyek „beleragadnak a referencialitás síkjába", melyek a történelmi helyzetet, a kisebbségi meghatározottságokat vetítik elő, s ennél fogva nem is létezhetnek ezek nélkül, nem lennének valamilyen szinten értékelhetőek. Ahogyan az is, hogy még a fikció szabadságába jobban elrugaszkodó darabok esetében is, azok szűk értelmezéskeretei, ahogyan Lázok fogalmazott, a hatalom-képek erdélyi valóságra korlátozott egyenirányított értelmezései[664]– bár teljességében elfedték az árnyaltabb elemzéseket –, ma már végképp

[662] Lásd részletesen, konkrét irodalmi példákban **Dobos** István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban,* Bp., Balassi, 2005.
[663] Ablonczy monográfiájában az *Anyám*-ról írja: „súlyos életrajz".
[664] „A hatalmi problematikát a kritika jórészt allegorikusan értelmezte és szinte egyértelműen a romániai magyar kisebbség jogfosztott helyzetére közvetlenül reflektáló ideológiai-politikai üzenetként fogta fel. A társadalmi-politikai helyzet közvetlen adottságaiba beleragadt allegorikus megközelítés ideologikusan torzított értelmezésekben csapódott le." Vö. **Lázok** János, *Sütő András drámatrilógiája, i.m.*. Az ideologikusan *torzított* szintagma helyett Lázok doktori disszertációjában még az '*egyenirányított*at' használta.

elvetendők lennének. Sokkal fontosabb viszont azt hangsúlyozni, hogy az így megkonstruált életmű, a napi gondok felelőssége és az írói szerepek, a pozitív magatartásminták alkotta egység fenntarthatósága egyszerre több szempontból is megkérdőjeleződött. (S nem feltétlenül csak az irodalom célelvűsége vagy autonómiája kapcsán) Amint láthatóvá vált az életmű értékelései során az emberi nagyság, a morális-etikai értékek vagy az ellenálló (az üldözött, tiltott, megfigyelt, őrizet alatt tartott) írói státusz elsődleges hangsúlyokat kapott a teljes, immár metonimikusan működő, s kultikus jegyeket mutató Sütő-kép kialakításában. (Ebben viszont a profánnak minősített kritika bárminemű esztétikai vagy emberi gyengére utaló sorai, a bevett értelmezésirány megkérdőjelezése, szűknek ítélése azonnal a teljes eszmekör szentségét meggyalázóknak kijáró vádat vonta maga után.). Ezzel párhuzamosan lépett elő a kialakított képet minden áron fenntartani akaró szelektivitás, a személyes elfogultság kapcsán előálló aránytévesztés, a következetlenség és pontatlanság is, amely egyfelől a társadalmi történelmi eseményeket, s bennük a közíró szerepköreit kívánta utólagosan is a kész imágóhoz szabni, másfelől – mint az alábbiakból kiderül – egy tragizált narratíva hangsúlyozása által elsősorban a szerzői személyes nagyság művek fölött álló archetipikus vonásait kiemelni.

Egyikben sem a művek (egykoriak és újak) értelmezése, értékelése került előtérbe, de az életvezetési minták, különböző funkciók, vélt vagy valós hatalmi viszonyok és viszonyulások hangsúlyozódtak. A korábban kialakított, ismeretek hiányából vagy kanonikus érdekből fakadó Sütő-kép, az ellenálló, az üldözött, a betiltott, a szabadságában korlátozott tragikus-heroikus képletei olyan többletet adtak az értelmezéseknek, amelyek a magyarországi kritika bizonyos szegmensei által külön mércét érvényesítettek a valamilyen formában politikai ellendiszkurzusnak számító, ám másodlagos szövegeknek is. Mégis fontosabb az a következetlenség, amely a kánonfenntartó mechanizmusokban nem akart túllátni saját ideologikus előfeltevésein akkor sem, amikor az erdélyi szellemi térben már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a kialakított értékkategóriák strukturáltabb szemléletének az igénye.

Amennyiben a kanonikusság alapvető kritériumaiban az újraolvashatóságot, illetve az új kontextusba való helyezhetőséget látjuk, úgy tulajdonképpen a művészi értékelés és értéktételezés állandóan változó kritériumaira kell folyamatosan reflektálnunk. Nem zárható ki, hogy a szakmai körökön túl az olvasók többsége mára a sütői, vagy a hasonló életművekből jóformán nemcsak az úti tűnődéseket, és a naplókat, de akár a drámák és esszék jelentős részét is inkább történeti jelentőségük miatt értékeli. Persze nem ajánlatos – s mint említettem, valószínűleg nem is lehetséges – szigorú különbségtevés történeti és

művészi érték között az említett kontextusokban. A történeti vagy életrajzi szegmensek a naplószerű visszaemlékezésekben, a szociográfiában vagy akár az esszékben, amúgy is nagyon kényes műfaji behatárolhatatlanságot mutatnak. Az emlékezésekbeli történetet formáló narrációs pontok és összefüggések keresése ugyanis itt is elválaszthatatlan az eképpen konstituált receptív folyamatosság igényétől. Kétségtelen viszont, hogy az ismert Sütő művek jelentős része műfajilag a sajátnak formált valóságalappal rendelkező emlékiratokhoz kapcsolható leginkább. Ezekben a szubjektív vallomásos forma egy meglepetésszerű, stilizált formanyelvvel és a tudósítás drámai erejével olyan hatást váltott ki, hogy rendszerint a korabeli értelmezések sem léptek túl az emotivitás tagadhatatlan, mindent elfedő erejének konstatálásán. A 1989-es változás után a korábbi erősen metaforizált nyelvezetet a nyílt szókimondás igénye váltotta fel, ennek az igénynek feleltek meg az immár kiadható, különböző naplók is. Sütő – mint írtam – szépírói műfajnak tekinti a naplót, amely azonban az irodalmi naplójegyzet és a dokumentatív próza keverékének tekinthető leginkább, minthogy az ezekben megrajzolt képet nem a hitelesség, de az utólagos kiigazítás és nyílt szelektivitás jellemzi leginkább.

Akárcsak egyik mentorának, a közéleti szerepvállalásairól ismert, magát szintén következetesen közírónak nevező Balogh Edgárnak az életpályája, a Sütőé is nagyrészt a nyilvánosság előtt zajlott. Ennek a politikai szerepekkel is járó nyilvánosságnak fokozatai a magyarországi recepcióban az egyértelmű pozitív szerepekre korlátozódott, amelyek a nyolcvanas évek végétől kiegészültek az áldozatiság felmagasztaló hangsúlyaival. A kánoni értékszempontoknak megfelelően az életút egységét, és egészében vett értékét[665] egy egységes, ám jellemzően kétirányú kánonfenntartó stratégia formálta: az illő elhallgatásoké és az üdvös túlhangsúlyozásoké. Mindkettő az említett önéletírásnak minősülő szerzői én-történetek hangsúlyaiból domborította ki kultikusságának bizonyos látens jegyeit.

Javított kiadás? Tragizált narratíva

Az utólag alakított naplóbejegyzések, az egykori eseményvázhoz utóbb tapadt reflexiók, vagy a múltbeli eseményekhez fűzött kommentárok, a visszaemlékezések

[665] Az életművön belől is alkalmazott fejlődéselv mögött a homogén szerzői arc szemléletének egy másik előfeltétele az, miszerint Sütő önmagában befejezett egész, s tökéletesen harmonizáló életmű, melynek sem kezdeti botladozásai, sem esetleges anakronizmusa nem játszhat közre irodalmi pályájának, életművének egységes értékelésében. A Sütő-szakirodalomnak különös tulajdonsága, hogy az értelmezett főcsapás, a teljesség igézetében lép fel, a szerző iránti hódolati aktusok személyes átélését közvetíti, s esetleges kritikusabb megnyilvánulásai, egy értelmezésbeli szelektív jellegre való utalás, a beteljesült egésznek előrehaladó, progresszív szándékát, a letisztulást, a sorsszerűséget hangsúlyozza. Az eleve elrendeltetettség fázisaiban a korai írásokat is az elérendő cél értelmezéshorizontjába állítja, s ugyanígy jár el a hagyománybeli választott elődökkel is.

szelektivitása mind a tragizálás valamilyen formáját, vagy a kényesebb életrajzbeli momentumok elfedését szolgálják. Sütő kilencvenes évekbeli naplóival kapcsolatosan Márkus Béla is elismerte, hogy „a krónikás a múltjával szembesülve itt-ott elszólja magát. Elárulja, hogy mérlegelő pozíciója kívül esik a megidézett történések körén."[666] Sütő nagyon ritkán él a deklaratív közbeszólás formulájával, ritkán fűz nyílt „utóiratot" a történtekhez, helyette úgy tesz, mintha a kései kommentár valóban a megidézett korban íródott volna. Miközben a naplót recenzáló szerző megpróbál mégis alapvetően a formáról, belső dialogicitásról és önmegszólításról elmélkedni, maga is kénytelen belátni, hogy a könyv legmélyebb ellentmondása éppen az, hogy miközben több jel mutat a legtágabb nyilvánosság számára készült 'elszólásokra', a következetlenségeknek se szeri se száma.[667] Mindez persze Sütő hatalmon belüli pozícióit, azok utólagos megítélését vagy egyszerű elhallgatását is érinti. „Lehet-e egyszerre kívül is és belül is lenni. Fölülről, kíméletlen gorombán leszólni (…) S ezzel egy időben elfogadni a Párt központi bizottságának póttagságát, azzal a magabízó hittel, hogy »bajainkon csak belülről lehet valamit segíteni«".[668] Mindez 1984-re utalva, ami persze nem jelenti szükségszerűen a tények módosítását, legfeljebb csak más színben való feltüntetését.

Az ilyen önreflexív műfajokban több, az utólagos elvárások szerinti teljes konstrukció is könnyedén kimutatható. Egy egyszerű példa, az 1984 október 4.-i bejegyzés: „A *Jégmadárral* elkészültem. Új – és valószínűleg végleges címe: *Advent a Hargitán*. Ha okát kellene adnom a módosításnak, egyik érvem ez lenne: a kezdeti cím csak részlegesen fedte a darab világát". Az új cím ellenben – mondja Sütő, nyilván a kommentár értelmében s a későbbi visszhangnak, elvárásoknak megfelelően is (a Hargita emblematikusságával) – tökéletesen fedi „bénultságunkat […] a Nagy Romlás alatt".[669] A próbák ideje alatt (1985 őszén) készült írások,[670] s több korabeli interjú is következetesen az első címváltozatot tünteti fel, mitöbb Erdélyben az *Igaz Szó* 1985 októberében (tehát az állítólagos bejegyzést követően egy évvel!) is ilyen címmel közli. A címváltoztatás jóval későbbi, s feltehetően közös, szerző-rendezői sugallatra is módosulhatott, ahogyan több színpadi kép is teljességében

[666] Vö. **Márkus** Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996, 79.
[667] „A keret kiválasztása, a szerkezet felépítése, az elrendezés tudatossága olyannyira reprezentatív célú, hogy cseppet sem lenne meglepő, ha maguk a feljegyzések, szövegek is – vagy legalább egy részük – utólag alakítottak volnának". Ha például Sütő eleve „fölhívja a házkutatók figyelmét, hogy sorai 'nem a jelennek' íródnak – akkor a másokkal szemben hangoztatott elemi óvatossági követelmények aligha engedhették volna meg neki, hogy […] 'kollektív elmebaj'-nak minősítse a romániai viszonyokat." Vö. **Márkus** Béla, *i.m.,* 81.
[668] Uo., illetve **Sütő**, *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994, 53.
[669] Lásd *Heródes Napjai*, *i.m.*, 30.
[670] Mint amilyen a darab dramaturgjának, Tarján Tamásnak a színpadra-állítás folyamatát végigkövető írása is. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig*, in Kritika, 1986/4, 26-27.

megváltozott, újraíródott a színpadi próbák során.[671] Az utólagos emlékezés megszépítő ereje egyben az aktuális elvárásrendhez is igazítja az egykoron történteket. Lancranjan említett 1981-es uszító könyvére utalóan Sütő az 1984-ben (!) induló naplójában említi, hogy tiltakozásképpen levelet fogalmaz a pártfőtitkárhoz, s írói körökben aláírásgyűjtésbe kezd.[672] Az eltolódó hangsúlyok, a kiemelések és az elhallgatások mentén az árnyaltabb fogalmazás szerzői/irodalomtörténészi szükségszerűsége kapcsán néhány jellemző példát említenék még.

„Sütő a nyolcvanas években már nem publikálhatott Romániában, színházi bemutatóit betiltották, sőt, a magyarországiakra sem engedték át."[673] Az ilyen nyilvánvalóan túlzó megjegyzések a kultikus-kanonikus kritika emotív jellemvonásait hordozzák, egy monográfia történeti-tudományos kutatásainak eredményeibe azonban aligha illenek bele. A kritikátlan hiszékenység, mely a szerzői önéletírásokból vezeti le alapegységeit, ilyenkor legfeljebb a kívánt szerzői önértelmezés tolmácsolására szorítkozhat. A fentebbi állítást többször Sütő maga is megismételte. „Jómagam pedig 1980-90 között teljes, tökéletes anatéma alá vetve, ITTHON semmit sem közölhettem, színdarabjaimat betiltották."[674] A szükségtelen tragizálás a nyolcvanas évek végi nyilvánvalóan heroikus és köztiszteletre méltó szereplést a teljes évtizedre terjeszti ki, holott az említett általános leépítések, betiltások valójában 1984-től érik el csak Sütőt, akkor sem egyedüli kivételként, amint azt például az Ablonczy-monográfia sugallja.[675] Mint említettem ez a végső politikai elkomorulások időszaka, a nacionalista

[671] Sík Ferenc rendezői szándéka egyre határozottabban felvállalta, hogy a játéktéren feloldja a darabbeli *kint* és *bent* konvencióit. Lásd még **Tarján**, *i.m.,* 27.

[672] Vö. *Heródes napjai, i.m.,* 26. Ezt a folyamatot részletesen tárgyalják az életmű gondozói is, a következetlenséget viszont nem jegyzik meg, ahogyan azt sem, hogy elsőként még 1982 júniusában Szőcs Géza írt Marius Tabacuval tiltakozó beadványt a pártvezetéshez. Mint említettem Méliusz az írószövetségi funkcióiról is ekkor mond le a könyv megjelenése kapcsán, s erről Gáll Ernőt 1982, április 15.-én levélben értesíti is.

[673] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 227.

[674] Vö. például Székelyföld, 1999/5. Ennek a kijelentésnek a tételes cáfolatát lásd, **Kuszálik** Péter, *Lexikonok, adatok, pontosság*, in Látó, 2003/12. Különben Kántor Lajos és Kötő József könyvében minden erdélyi magyar színház műsorrendje kiolvasható, ebből az is kiderül, hogy Sütő darabjait 1984-ig folyamatosan, ezt követően korlátozva játszották. (Vö. **Kántor** Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992,* Bukarest, Kriterion, 1994.) Az Egy lócsiszárt például azért engedélyezik, mert 10 éve van folyamatosan színpadon, a bukaresti Bulandra is játsza, s még 1989-ben is műsorra tűzik a szatmáriak, igaz, sikertelenül, ekkor az előadását már nem hagyják jóvá. A Vidám sirató viszont végig kivételt képez, ezt egyáltalán nem érinti a tiltás. A Sütő-művek esetében az erdélyi színjátszás említett helyszínei alapján így is egyértelműen elmondható, hogy szerzőjük a magyar drámairodalom legtöbbet játszott kortárs magyar szerzőjeként szerepel az 1945 utáni színházi évadok játékrendjében Erdélyben. A Tiszatáj egyébként közölte Sütőnek a kolozsvári társulathoz írt levelét, köszönetnyilvánítását az Egy lócsiszár 1985-ös előadásai kapcsán. Vö. **Sütő**, *Főhajtás*, in Tiszatáj 1986/3, 9.

[675] Egy nagyköveti jelentés értelmében a helyzettel a budapesti vezetés is tisztában volt: „A nemzetiségi ügyekkel érdemben foglalkozó politikai fórumok hiányában, továbbá a magyar nemzetiség „hivatásos" politikusainak háttérbe szorítása vagy halála következtében a nemzetiségi érdekképviselet és a nemzetiségi tudat ápolása kérdésessé vált. A romániai magyarság ügyeit ezért írók és történészek igyekeznek az állami és pártszerveknél képviselni." „Véleményüket a demokratikus intézmények hiányában a kulturális lapokban közzétett publicisztikai írások segítségével próbálják népszerűsíteni. Ez viszont a vezetést a nemzetiségi sajtó mozgásterének csökkentésére késztette (Kriterion vizsgálat, A Hét és a Korunk főszerkesztőinek leváltása stb.) és a cenzúrázási gyakorlat további erősödéséhez vezetett." Vö.- *Barity Miklós nagykövet jelentése, 1985, i.m.*

román politika eluralkodásának ideje. Ezekben az években váltják le többek között Gáll Ernőt, Huszár Sándort és helyettesét, Horváth Andort, s Sütővel együtt ekkor hagyják ki a KB-ból Domokos Gézát is. A kivándorlóhullám is ekkortól éri el Erdélyben a tetőpontját (Páskándi, Hervay, Köteles Pál, Tamás Gáspár Miklós után ekkor, a nyolcvanas évek elején-közepén távozik többek közt Csiki László, Deák Tamás, Bodor Ádám, Balla Zsófia, Láng Gusztáv, Köntös-Szabó Zoltán, Szőcs Géza, Vári Attila, Kocsis István). Már ezt megelőzően a kivándorlásnak személyes vonatkozásai is vannak a hatalom által egyre rosszabb szemmel nézett szerzőt tekintve: a nyolcvanas évek elején leánya és annak családja, később fia is Magyarországra települ.[676] Ezek alapján inkább az csoda, hogy 1984-ig Sütő korábbi funkcióit egyáltalán megtarthatta (főszerkesztőségét 1989-ig!), könyveit 1984-ig Romániában kiadhatták, darabjait pedig, ha részlegesen is, de ezt követően is játszhatták. Persze még így is van bőven ellenpélda a túlzó megállapításokra. Hasonlóan járnak el ugyanis a különböző lexikonok és Ki-Kicsodák is, itt is számtalan, a kialakult képet megerősítő aránytalanságokra vagy hiányosságokra figyelhetünk. A legfrissebb, 2006-os évnek szánt *Ki-Kicsoda*[677] is úgy tudja a szerzővel kapcsolatosan, hogy már „1980-1981-ben betiltják műveinek kiadását, drámáinak színre vitelét, nyilvános írói szereplését", s mindezt „pártellenes politika vádjával".[678] Mint említettem, nem a vád valósságában, pusztán az adatok és időpont helytelensége által a heroizálás szükségességében kételkedve emlékeztetnék, hogy Sütő csak 1984 után kerül, elsősorban színpadi műveit érintő részleges tiltásra. (1982-ig még Írószövetségi alelnök, 1982-ben és 1983-ban is drámakötetei jelenhetnek meg, s mint írtam az *Advent* egyik korábbi részletét, *Jégmadár* címen a cenzúra is átengedi, melyet az Igaz Szó közöl 1985 októberében!)[679]

Pedig Sütő írói kvalitásai és társadalmi szerepvállalásainak érdemei egyaránt fölöslegessé teszik, hogy ott is dramatizálni kelljen az életutat, ahol inkább árnyalni lenne célszerű. Mind Bertha, mind Ablonczy hangsúlyozza, hogy a szerző nem lehetett jelen az *Advent* bemutatóján, a hatóságok nem engedélyezték kiutazását. Később több, az életművel foglalkozó írás, beszélgetés már úgy interpretálja az életutat, hogy ekkortól Sütő a

[676] Gáll Ernő, említett naplójának 1981, december 28.-i bejegyzése: „G.G. (Gaál Gábor), Sütő, Szász (János), Bodor (Pál), Tóth Sándor, Beke (György) stb. gyermekei mennek, mentek el, ily módon tehát éppen azok kapnak csattanós pofont saját véreiktől, akik az ittmaradást, a helytállást képviselik". Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I. i.m.*

[677] *Ki-Kicsoda 2006*, I-II, szerk., **Hermann** Péter, Bp., MTI, 2006.

[678] Korábbi Ki-kicsodák, (például az 1992-ben kiadott) még tudnak a román kommunista vezetésben betöltött funkciókról is, ám itt is csúsznak az évszámok; KB-póttagsága 1977-ig van csak jelölve, ennek ellenére itt még nincs szó betiltásokról.

[679] De kisebb publikációk, köszöntők (pl. Vita Zsigmond születésnapjára, 1986-ban) később is megjelennek, amikor már könyvei valóban csak Magyarországon látnak napvilágot. Egy 1988-as, az államosítás negyvenedik évfordulójára megjelentetett román nyelvű antológiába is (Nagy István és Szász János mellett harmadik magyar szerzőként) beválogatják. Vö. *Stapin pe-al sau destin poporul*. Bucuresti, Eminescu, 1988.

nyolcvanas éveket gyakorlatilag felügyelet alatt tölti, s nem is hagyhatja el az országot. Ezt a képtelenséget egy visszaemlékezésben a szerző is megerősíti: „Közel egy évtizedig vártam útlevélre".[680] Az Ablonczy-féle monográfiában közölt életrajzi eseménysor, valamint éppen Sütő naplói és interjúi alapján is pontosan megállapítható, hogy a hetvenes évektől gyakorlatilag három esztendőt kivéve, (1977, 1984 és 1986) Sütő minden évben megfordult külföldön, elsősorban Budapesten.[681] Az ellenállószerep, a rendszer általi üldözöttség a korábbi életszakaszokra, művekre is kiterjed. A retrospektív kánonalkotás leginkább a kilencvenes évek újra megszaporodó vallomásaira jellemző, de különböző formái, mint említettem már a korábbi összegzésekben, interjúkban is fellelhető.[682] A *Pompás Gedeon* marosvásárhelyi bemutatójának állítólagos betiltása kapcsán például több egymásnak ellentmondó vallomás született.[683] Egy 1993-as évszámot viselő szerzői visszaemlékezés szerint[684] a *Pompás Gedeon*t „két héttel a bemutató után betiltották", méghozzá a pártbizottság propagandatitkára szerint azért, mert „egyházi férfiak tiltakoztak a színdarab ellen." – s végül „pártkörökben is anatéma alá került jó másfél évtizedre".[685] (Máskor több interjúban, s 1985-ös naplójában a szerző azt állította, „a hatodik előadás után levették a műsorról",[686] holott a valóságban több mint öt héten át játszották, s tizenkilenc előadást ért meg![687]) A *Csillag*ot Sütő visszaemlékezése szerint a megyei első titkár utasította vissza, *A szuzai menyegző* pedig „Marosvásárhelyt már szóba sem kerülhetett, de Kolozsvárott is rávetette magát a cenzorok hada."[688] Az *Álomkommandó*nak, mely Sütő kései visszaemlékezése szerint „a legtöbb kalamitást" okozta, már magát a szándékát sem nézték jó szemmel, s valaki fel is jelentette a Párt központi bizottságánál. Így „menekíteni" kellett.[689]

Mint a fentebbi példákból is kiderül, az aránytévesztések sajnálatosan az életút valós eseményeit, szomorú mozzanatait is feleslegesen felnagyítva emelik az értelmezés horizontjába, ám ezzel nem csupán megszépítik a történteket, vagy adott esetben heroizálják

[680] Vö. **Sütő** András, *Erdélyország mit vétettem?* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2002, 2. kötet, 266.
[681] Magyarországon vagy távolabbi országokban jár 1972 (Nyugat-Európa), 1973 (USA, Kanada), 1974 (Nyugat-Európa, Bp.), 1975 (Bp.), 1978 (Bp.), 1979 (Bp., Ausztria, Svájc), 1980 (Bp., Franciaország, Svájc), 1981 (Bp.), 1982 (Bp.), 1983 (Bp., - Illyés Gyula temetése), 1985 (Bp.), 1987. nov.–1988. jan. (Bp.), 1989 (Bp., Svájc). Romániában a nyolcvanas évektől különben kétévente lehetett egyáltalán útlevelet kérvényezni.
[682] Sütő tevékenyen vett részt saját életútja értelmezésében, s ehhez biztos fogódzókat is kívánt adni. Saját korai publicisztikájából már a nyolcvanas években magyarázatokkal ellátott válogatást készített, s később is folyamatosan adta közre válogatott írásait, beszélgetéseit, melyekből az is egyértelműen kiderült, milyen hagyomány folytatójának kívánta magát láttatni.
[683] Ezek következetlenségeiről lásd **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép*, in A Hét, 2005, március 17.
[684] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok* in UŐ, *Erdélyi változatlanságok*, Debrecen, Kossuth, 2001, 26-32.
[685] Uo., 30.
[686] Lásd az 1982-es Ablonczy-interjút, in **Sütő**, *Sárkány alszik veled*, *i.m.,* 216., illetve **Sütő**, *Heródes napjai, i.m.,* 1986 november 27.-i naplóbejegyzését, 53.
[687] Vö. **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép, i.m.*
[688] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok, i.m.,* 31.
[689] Uo.

magát a szerzőt, de megkérdőjelezhetővé, s valamelyest hiteltelenné is teszik a kánont, legalábbis azt a választott formáját, amely az életmű felől elsőrendűen a szerzői elveket értelmezi. Mindezzel egy olyan zárt rendszert alkotva, amelyben a hozzáférés a sütői világnak és műalkotásrendjének úgy rendelődik alá, hogy valójában csak akkor enged annak közelébe, ha egyfelől magunk is belehelyezkedünk a referencialitás és a keletkezéstörténet vázolt mozzanataiba, másfelől ha megtanuljuk elfogadni a szkepszis nélküli elváráshorizont alázatos, csodáló szerepköreiből adódó mozgásterét.

Szerep és/vagy mű

Az öntudatos művész saját hírnevéhez mindig is hozzájárul, a fellelhető következetlenségekre, a visszaemlékezések hiányosságára, arányainak értelmezésjellegére azonban a kanonikus kritika szinte soha nem figyelmeztet. Ehelyett (például a vitákra vagy az életút ambivalens mozzanataira tekintve) a monográfusok is többnyire szerzőjük igazának feltétlen tolmácsolásával foglalkoznak. Az érzelmi rokonság olykor végképp elvakítani látszik őket. (Jó példa erre a polémiák egyoldalú értelmezése, személyes sérelme is.) Ezt a tendenciát a hetvenedik majd hetvenötödik születésnapra megjelent Ablonczy-monográfia erősíti a leginkább. Ablonczy könyve csak formáját tekintve monográfia. A műfaj követelményeitől eltérve, tárgyát s a kötet-felépítést magát még egy írói életmű jelöli ugyan ki, az irodalom maga viszont aligha jut központi szerephez benne. Az igazi szempont a magyarság nemzeti megmaradása, s az ehhez szükséges feltételek, lehetőségek kortörténeti vizsgálata. Ablonczy nem irodalomtörténetet és nem kritikát ír, alanya iránti elkötelezettsége, érzelmi azonosulása, ha elemzésekre olykor ki is tér, kizár mindenemű bírálatot. Számára Sütő életműve meghaladhatatlan klasszikus érték, s egyértelműen az erdélyi magyar irodalom legjelentősebb teljesítménye. Bizonyításra kultikus nyelvezetében így nincs is szükség, a nyíltan egyoldalú vizsgálati módszer (akár kortörténeti vonatkozásaiban is, amennyiben Sütő személyét érinti) azonban mégis szembeötlő. Mert az életmű kétségtelen értékei mellett is, a monográfus – ahogyan Gróh Gáspár is szóvá tette – „némely ponton a Sütő-művet illető kritikát kimondatlanul a nemzetellenességgel azonosítja”.[690] A Csipkerózsika ellenvetéseiről, a későbbi áldozat-szerepek analógiájára írja, hogy a szent ügyeket megkérdőjelezők „támadása”, egyáltalán a másféle irodalomeszmény „kívülről törő veszedelmeknél is riasztóbb”, mely egyfelől nem vesz tudomást a politikai realitásokról, másfelől mégis benne személyes ellentét, Panek „hiúsága”, szerzői féltékenysége kap csak

[690] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*, 188.

igazi hangsúlyokat.[691] Ugyancsak kedvelt szerzője elfogult véleményét tolmácsolva, írásai betiltása kapcsán mondja, hogy Bíró Béla említett könyve nem más, mint a hatalom ténykedése![692] Mózes Attila illetve Palotás Dezső köteteiről írt (Sütőt alig érintőlegesen említő) Berkes-féle kritika[693] pedig a kommunista rezsim által íratott lejáratás![694] Ablonczy a Tiszatáj betiltását is egyértelműen az *Advent* sikerével magyarázza.[695] Pedig Sütő kétségtelen népszerűségére korántsem a budapesti vezetéssel szembeni vélt viszonya ad magyarázatot. Az 1986 végén megjelenő *Erdély Történetét* követő időszakról maga a monográfus is azt vallja: „Itthon kontroll már alig működött, s a két ország közti korábban szokásos 'elvtársi' tiltakozások, jegyzékek érvényüket vesztették".[696] Sütő személyét tekintve pedig hozzátehetjük, Magyarországon már jóval korábban is tudták, hogy az életmű irodalompolitikai kereteken belül mozgott, tehát a nyolcvanas éveket megelőzően Romániában legfeljebb egy hatalmon belüli ellenzékiséget képviselt.

Az elfogultság és a kettős mérce, a hangsúlyok és az arányok a teljes fogadtatásra érvényesen a korábbi közéleti, hatalom-közeli pozíciókat is érintik. Az ellenálló-szerepek túlzó és fölösleges hangsúlyozása mellett, ezekben sohasem tematizálódnak azok a momentumok, melyek az erdélyi közélet köreiben többnyire nyilvánvalóak voltak, s amelyek messze túlléptek az olykor megemlített sztalinista időszak botlásain.[697] Ablonczy idézi

[691] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.

[692] Bíró könyvéről 1989 után közzétett Naplójában Sütő is azt írta „a hatalom megjelentetett ellenem egy könyvecskét". A „könyvecskét" egyébként az elemzett életművek javarészétől (a Magyarországra távozott Deák Tamás, Csíki László, Páskándi Géza, Kocsis István drámáinak elemzésétől) éppen a cenzúra 'tisztította meg', így maradtak a könyv középpontjában elsődlegesen a Sütő és Székely János-drámák. A könyv egyébként még a (részleges) tiltás előtt íródott.

[693] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Szökésben a falvédőről*, in Élet és Irodalom, 1986, április 18.

[694] A kritika-érzékenység túlzásai arra már nem reflektálnak, hogy ugyanabban az évben az említett szerző az *Advent*ről is írt a Kritikában (1986/4), korábban pedig Sütő egyes színpadi műveinél dramturgként segédkezett.

[695] Ablonczy írja: „S az Advent sikerébe nem nyugodtak bele." (Vö. *Nehéz álom*, *i.m.,* 383.) Ha ennek lett is volna realitása, akkor – mint említettem – az előadás tettértéke, s nem a szerző személye volt az oka. (Egyébként Annus és Vörös László sohasem Sütő erdélyi kéziratai miatt kapott fegyelmiket, megrovásokat.) A hatalom az általa betiltott és fél évig szüneteltetett Tiszatájban már az új – Alföldnek ígért – drámával akart kezdeni. A lap új vezetőinek társadalmi megítélésén is enyhítendő a külügyminisztérium a beérkező művet a Tiszatájnak küldte Knopp András révén, amelyre végül az Alföld szerkesztőinek érdeklődése derített fényt – s végül a 1987, júliusi szám ott közölte. A gyakran felvetett tiltott utak, kéziratok kérdése kapcsán is érdemes emlékeztetni, hogy Sütő nem 'csempészi át' kéziratait, általában a külügyminisztérium futárszolgálatával küldi őket Pestre.

[696] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 401.

[697] Bár a recepció legszívesebben teljességében elhallgatta volna Sütő korai korszakának meghatározó sematizmusait és közéleti tevékenységét. A szerzőről eddig megjelent monográfiák szintén vagy elnézően tapintatosak az említett periódussal, vagy a későbbi remeklések fényében olykor egyenesen feloldozás-jellegűek. Sütő viszont vállalta e korszakát is („Sztálint dicsőítő mondataimat az az őszinte hit táplálta, hogy a pozitív változás, amelyik minálunk a háború utáni első években végbement, az ő nevéhez kapcsolódik." - Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990), igaz, később az önvizsgálat szükségességének már láthatóan inkább önfelmentő jegyei mutatkoztak csak meg. A marosvásárhelyi írók 1956-os elítélő nyilatkozatáról: „A lényeg: hogy magam is aláírtam valamit, aminek emberszelídítő hatásában hittem, s ami egészében tökéletes tévedés volt, a félrevezetés tudományában utolérhetetlen zsarnokság mesterműve. Egy ilyen tévedést nem lehet és nem kell sem védeni, sem kimagyarázni. Hanem egy életet kell vele szembeállítani." (Vö. *Erdélyi Napló*, 1997, január 15.) Az 1956-os párthű vélemények teljes gyűjteményét

például Sütő utólagos nézetét a romániai anyanyelvhasználat ideologikus felszámolási kísérleteiről, illetve a hatalom elutasító cinikus indoklását is, („az a fontos, hogy mit mondanak, s mit írnak, s nem az, hogy milyen nyelven")[698] azt azonban már nem, hogy Sütőnek korábban milyen egyéb álláspontja, sokszor ambivalens szerepe volt. Azt is, hogy „1974 tavaszán Romániában papírtakarékosság ürügyén zsugorítani kellett a napi- és hetilapok példányszámát" s hogy „szaporodtak a megsemmisítés tényei"[699] azt viszont nem, hogy a már említett 1974-es kongresszus minden tételét a kulturális agitatív szellem jegyében (s a kisebbségeket nyíltan sértő jegyeivel együtt) képviselőként Sütő is megszavazta.[700] Ahogyan azt sem, hogy az „esemény" kapcsán Székely János révén egy közismerten szomorú vers is született.[701] Sütőnek A Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsában betöltött szerepéről írja a monográfus: Sütő „alig-alig várhatott támogatást, mert nemzetiségi szolgák, janicsárok hada népesítette be a politikai testületet. A péterffyk, a takácsok, a gerék, a vinczék légiójával kellett hadakozni."[702] Nem kérdéses, hogy a szervezet maga valóban csak látszatszervezet volt, utólagosan mégis visszatetsző, - a tehetetlenség és feleslegesség mai tudatában - a látszatpolitikát legitimáló szervezetről azt állítani, hogy a testületben Sütőt leszámítva mindenki nemzetiségi szolga volt, nem volt hát mit tenni. Az 1973-as nyíltan diszkriminatív tanügyi törvényekkel kapcsolatosan is azt állítja: „Ilyen körülmények között Sütő András nem karrierviszketegségből, hanem írótársai, barátai biztatására, Fazekas János unszolására vállalt közügyi tisztségeket".[703] Csakhogy Sütő nem a hetvenes évektől

lásd *A szocializmus védelmében. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956 október-novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban.* Marosvásárhely, ÁIMK, 1957, 254.

[698] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[699] Uo., 314.

[700] 1974-ben drasztikusan csökkentették a napilapok és folyóiratok terjedelmét és példányszámait is, ami a nemzetiségi sajtótermékeket hatványozottan sújtotta. Kolozsváron szintén ebben az évben letartóztatták Kallós Zoltánt, a moldvai csángó-magyarság folklórjának egyik legismertebb kutatóját (június 16), októberben pedig ünnepi nagygyűlést keretében keresztelték át Kolozsvárt. („Kolozsvár fennállásának 1850. évfordulója" alkalmából, Ceauşescu személyes jelenlétében mondták ki: a város hivatalos román neve - utalva a latin előzményére - ezután Cluj-Napoca lesz.) Novemberben aztán a 63. számú törvény gyakorlatilag államosított minden műkincset, kulturális hagyatékot, egyházi vagy magántulajdont is. Ilyen előzményeket követően, 1974. november 24-28.-án tartották Bukarestben az RKP. említett XI. kongresszusát!

[701] A vers: *Vidám tudomány*. - „Miféle sárból, miféle takonyból/ Gyúrhattak téged, (Megszólítás!), akit úgy/ Kedveltem egykor – hogy visz rá a lélek,/ Hogy szóval árts és tettekkel hazudj? // Szavaz a téboly. Megfosztja szavától/ A szellemet – s te szavazol vele,/ Így biztosítva kiváltságodat, hogy/ Szellemesen szavazhass ellene. // Jutalomképpen tiéd a kiváltság,/ Hogy jogod legyen tiltakozni – épp/ A tiltakozók jogait betiltó/ Egyetértésed bő jutalmaképp!/ Megszavazni, hogy pofázhass, pofázni,/ Hogy megszavazhasd, bármit kérnek is;/ Hatalommal a népet, a hatalmat/ Néppel zsarolni – tudomány ez is. // Szeretnek érte, mindkettő szeret még,/ Egyik sikert, a másik posztot ad. // De hát, jóember, legalább te mérd fel:/ Hány lovat ülsz meg egyetlen fenékkel?// Vagy hány fenékkel egyetlen lovat?- Az 1974-ben keletkezett vers (alcím gyanánt: „Abból az alkalomból, hogy a Nagy Nemzetgyűlés – egyhangúlag – új sajtótörvényt szavazott meg.") megírását követően természetesen nem jelenhetett meg, s a megszólított írótárs keresztneve egészen a kilencvenes évekig – zárójelezve anonim maradt. A magyarországi fogadtatásban persze nem volt helyük az esetleges ilyen véleményeknek.

[702] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[703] Uo.

kezdődően vállalt csak közügyi-politikai tisztségeket.[704] Az ambivalens diszkurzus, amely értelmében Sütő „öntudatosan ötvözte hatalomközeli pozícióját a hatalomkritikával"[705] sok esetben a hetvenes évek végéig, nyolcvanas évek elejéig is eltartott.[706] Sütő egészen az évtized legvégéig reménykedett ugyanis abban, hogy a kollektív kisebbségi gondok megoldhatóak lesznek párthatalmi körökön belül is. Közíróságának, írói önvizsgálatának szükségessége felől 1980-ban sem annyira szigorú, mint inkább funkcionális mérleget készített korábbi publicisztikájából.

*

A magyarországi fogadtatást tekintve nem sorolom tovább az életműnek pusztán az író személyére, életútjára, tetteire, azok megítélésére vonatkozó történelmi hangsúlyok kanonikus következetlenségeinek példáit. (Ahogyan azt sem, hogy ezek kanonikus érdekből, kényelemből, ismerethiányból, avagy fokozott tiszteletből adódtak-e). A számtalan példában közös, hogy a kultikus jegyekben a felesleges tragizálás ilyenkor a kánoni kép személyre és nem művekre szabott előfeltevéseit hivatott újra és újra alátámasztani. A kultikus elvárásrend a személyes nagyságot emeli ki, az esetleges emberi gyengékre utaló sorokat viszont következetesen elhallgatja.[707] Miközben a művek felől tekintve feleslegesnek látszhat a

[704] Balla Zsófiának adott interjúkötetében, Bodor Ádám is több helyen utal rá, hogy a moszkovita hatalomátvételt követő évtizedekben, a politikai kényszerpályára jutottak, az eleve rossz szemmel nézettek, vagy az elítéltek mellett bőven akadt példa a kisebbségi értelmiségiek körében is „egy másféle magatartásra", mint amilyen a csalódott, kiábrándult, a közéletből visszahúzódó, azt aggodalommal figyelőké volt. „Nem azokról a baloldali meggyőződésű tisztességes személyiségekről beszélek, akik korábban a szociáldemokráciában, illetve a kommunizmus eszméiben a tőkés társadalmi viszonyok alternatíváját keresték, (…) azokról a fiatalokról inkább, akik, ugyanebben a történelmi pillanatban legyőzve gyermeki igazságérzetüket, úrrá bírtak lenni bátorságukon is, engedve másféle hívásoknak, egyszerre csak ott találták magukat kipirultan lihegve a kommunista ifjúsági mozgalomban. Egyúttal a érvényesülés térfelén. Évtizedeken át elfogadták a hatalom kegyeit, kiváltságait, bírtak élni annak gőgjével is, ha kellett, az elesettekkel szemben is, együtt mulattak a zsarnokokkal, abban a hazug hitben tetszelegve, hogy ezzel a cimborálással a nemzet érdekeit szolgálják". Azok közül „akik valamilyen kettős, ám hamis küldetésvágytól áthatottan beszereztek maguknak röstellnivaló politikai titulusokat, miközben szerettek volna a nemzeti érdekek zászlóvivője szerepében is tetszelegni", Bodor nevet nem említ, az általam is idézett keserű Székely-vers idézése azonban egyértelművé teszi, kire is gondol. „Később, amikor lassacskán kezdtek kihullani a hatalom kegyeiből, némi leereszkedéssel közeledtek az addig mellőzött félhez (…) mostanában legtöbbjük már váltig azt hangoztatja, hogy éppen az erdélyi magyarság érdekében és értünk való aggódásában vállalt áldozatot, értsd ez alatt: valójában gyászos közszereplését küldetésként fogta fel". […] „A fordulat után illett volna elmakogni néhány keresetlen szót e fiatalkori eltévelyedésről, amely azért túl a férfikoron is eltartott." Vö. **Bodor**, *A börtön szaga, i.m.*, 50-53., illetve 201.

[705] A Bottoni-tanulmány által megfogalmazott, ötvenes évekre vonatkozó kettősségről lásd **Bottoni**, *i.m.*

[706] Gondoljunk csak az 1974-es említett eset után az 1978-as kiállásra, a Kiss Ferenc naplójában is említett KB-felszólalásra, miközben 1979-ben már érkezik a Herder-díj.

[707] Egy egyszerű példa Sütő kritika-érzékenységére, mely már a kezdetekben is könnyen nyomon követhető volt. Egyik korai, több magyar színpadon játszott vidám játékról a *Tékozló szerelem*-ről (mely a *Fecskeszárnyú szemöldök* és a *Szerelem, ne siess!*-ből állt össze teljes estés előadássá) 1962-ben született érdemi kritika. (Szőcs István, *Utunk*, 1962, november 2.). Miután Szőcs írását Sütő a saját maga által szerkesztett lapban dorgálta meg (*Új Élet*, 1962. december 10.) nevezett kritikus egy hónap múlva maga kényszerült némiképp megvédeni saját kritikáját: „Sütő András kitűnő polémiaírónak tartom, mégsem értem, mi szüksége van arra, hogy másokról szóló, régebbi cikkeim megállapításaira is visszatérjen, amikor csak azt akarja kifogásolni: nem dicsértem meg eléggé az ő színdarabját. […] Ha most Sütő András fejében megfordul a gondolat, vajon nem illetlenség-e, hogy

szerzőt érintő heroizálás, a kultusz alakzatai felől megkerülhetetlen a korábbi, megrostált értékelésekben kialakított hangsúlyok változatlanságához való ragaszkodás. Az értékelés persze, éppen a kanonizált értéktudatosítás érdekében, mindig is befolyás alatt történik, s ez sokszor látens módon erősíti a kánont, mert a befogadók ritkán érzékelik az olyan értékszempontok kisajátító jellegét, mint amilyeneket például a tankönyvek terjesztenek. Az említett narratívák kialakítása, ezek következetlensége az életútfeltárások és a kánonkommentárok tekintetében, ugyanakkor legtöbb esetben szerzői megnyilatkozásokon alapulnak. Az odaadó tisztelet a kánon ilyen kultikus fokozataiban alárendeli a kritikus vizsgálódásokat és a gyakorlati szkepszist a szerzői hitelesség, és a szellemi autoritás meghatározta sérthetetlenségnek.

Az értelmező szótár szerint a kultusz irodalmi/irodalomtörténeti formája is valaki vagy valami iránt megnyilvánuló, nagyfokú, gyakran túlzott, s főképpen kritikátlan tiszteletet, rajongást jelent. A kultusz kiteljesedésével, a személyes életút tragikus vonzataival megkérdőjelezhetetlen autoritásként jelentkezett élet és mű szétválaszthatatlan egysége. Sütő fogadtatására (politikai és művészi szerepköreinek keveredésére) ezért is lehet nagyrészt jellemző Kulin Ferencnek az említett 1980-as nemzet-vitában elhangzott meglátása. „Ha politikusról van szó, nem a nézetei, a programja és tényleges szerepe áll az érdeklődés középpontjában, hanem a jelleme. A művész esetében nem a műve, s annak sajátos esztétikai kvalitása képezi az ítélkezés tárgyát, hanem sorsa és elvei”.[708] A személyes sors, a történelmi háttér és (kényszer?)pálya gyakran konstruált jegyei felől az önéletrajz, vagy az önéletírás ezért egyfelől felül emelkedik a puszta tudósítás, a krónika, vagy akár az emlékirat irodalmi státusán is, műfajjá avatása viszont éppen azért jelent problémát, mert annak fogalma nemcsak esztétikai, hanem történelmi funkcióval is rendelkezik, tehát szükségképpen ideologikus meghatározottságú. Az önéletíró itt nemcsak a saját élményétől megóvó távolsággal nem rendelkezik, hanem vallott eszmei, ideológiai alapállása is mind a későbbi meghatározások fókuszába kerül. Ezek, legyen szó esszéről vagy tudósításról, riportról vagy bármely retrospektívnak tekinthető műnemről, az energiák nagyrészét egy eleve kivetített álláspont igazolására korlátozzák majd. „Az esztétikai értékek monumentális

magam védem meg a saját bírálatomat, illetve elismerésemet vele szemben, azt kell mondanom, én még azt sem tartom illetlenségnek, hogy Sütő darabja dicséretének keveslését a saját maga által fõszerkesztett lapban végzi el. Igaz, engem Sütő cinikusnak nevezett.” (*Utunk*, 1963. január 11.)

[708] Vö. **Kulin** Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6. 43. A jellemzést, mely szerint a recepciót, s az adott megítélést nem valaki munkásságának művészi, tudományos értékei, de közéleti szerepének politikai súlya minősíti, szinte a teljes Sütő-recepcióra érvényesíthetőnek véljük. Sütő jelleme, sorsa és elvei a vélt kategóriájában, hipotetikus alakzatokként formálódtak a recepciónak egy olyan elvárás-rendjében, amelyben tetszőlegesen kerültek kiválasztásra az említett kvalitásokat alátámasztó életmomentumok.

méltóságával" szemben,[709] az életrajziság elemei, s vele magának az életműnek az életrajzi-politikai meghatározottságai kerülnek előtérbe, ami gyakran azzal a veszéllyel is járhat, hogy a közvetett és közvetített figyelem csak az említett életrajzi „tények" magyarázatára, igazolására, avagy cáfolatára korlátozódik.

Az értelmezésbeli külső szempontok manapság is könnyedén megfigyelhetők, amint a korábbi értékviszonyok – melyek jórészt a korszak, a helyzet, vagy a magatartás-példázatok mentén határozták meg az életmű értékelésének viszonyítási pontjait –, ma ugyanezen pontok megkérdőjelezésével, a vélt vagy valós magatartásminták jogosságának elvetésével, és a konkrét hatalmi viszonyulások ambivalens szerzői diszkurzusai mentén ezek cáfolatával sajnos olykor a teljes életmű értékeit is megkérdőjelezik.[710] Sütő korabeli politikai szerepkörét figyelembe véve az olykor mellékesnek, ideologikusnak tűnő hozzászólások ma sem mindig esztétikai kritériumokról vitáznak.[711] A kettős kérdésfelvetések ilyen veszélyeire reflektálva ezért is sürgetendő az életmű józan megítélésében a lehetőségek szerinti elhatárolódás egyik irányból a tudományos munka igényességét aláásó politikai szenzációhajhászástól, a másikból a kultikus szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságától.[712]

Az életút fogadtatástörténetében a változó kánonmechanizmusokra figyelve persze nem hagyhatók figyelmen kívül a korábban érvényesülő következetlenségek, a pontatlanságok, vagy a szándékos heroizálások. A fogadtatás alakzatait ugyanis a kétségtelen írói kvalitások mögött a receptív viszonyulás különböző mértékű és irányú szövegei is tükrözik. A tágabb kitekintéseket ezek éppen azon okoknál fogva igénylik, amiért egy életmű története egyben befogadásának történeteként határozható meg. A szövegkritikai kiadások, illetve a kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként is funkcionál. A befogadás és a mai kanonikus hely ezért sem lehet független a hagyománytól, mivel a szövegek csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők.

[709] Ahogyan de Man állította. Vö. **de Man**, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

[710] S ha a kánon receptív stratégiái sohasem csak a művekre vagy a szépíró személyére figyeltek, de a közéletire is, akkor a későbbi szemléletek, értékelések vagy az esetleges kiigazítások sem egy író műveit értékelik majd, hanem egy hatalommal felruházottét, sohasem kerülve meg annak közéleti tetteit és politikai magatartását.

[711] Jó példa erre a 2005 tavaszán, *A Hét* hasábjain lezajlott vita. Stefano Bottoni általam is említett tanulmányának (mely a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának dialektikájában Földes László egykori politikai meghurcolását szigorúan történész szemmel elemezte, s előrebocsátotta, hogy kategorikusan elhatárolódik mind a leleplező stratégiáktól, mind a mitikus közösségi egységkép csak csodálatra igényt tartó, s szükség esetén akár elhallgató attitűdjeitől) újraközlése révén megindult polémia, az eredeti mellékszereplőből központivá emelt sütői szerepmegítélések révén vált a vélemények egymás mellett elbeszélő fórumává.

[712] Vö. a vitával kapcsolatos írásomban foglaltakkal, **Boka** László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Különböző irodalomszemléletek

Mennyiben térhetünk ki akkor a feleslegesnek mondott dichotómiák tárgyalása elől, s mennyiben célszerű ismét közösségi és individualista, célelvű és autonóm, programos és immanens, küldetéses és esztétikai kettősségekre korlátoznunk vizsgálódásainkat? Amint a kánonháború amerikai vitája kapcsán utaltam rá, Edward Said egy ponton azt állította, hogy egyesek elfogultságaikban nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között. Az erdélyi irodalmat vizsgáló utóbbi évtizedek tapasztalata azt erősíti, mintha nem akarnánk, vagy nem tudnánk a provinciális-egyetemes, népi-urbánus újraképződő zsákutcáitól szabadulni, de ami még rosszabb, ezek mentén nem tudunk különbséget tenni jó írás és morális magatartásminta, jó írás és érzelmi nivelláció, jó írás és ellenzéki szerepkörök dominálta ideologikus egységek szükséges kritikai újraértése közt sem. A realista ábrázolásmód és a különböző kollektív irodalomeszmények, vagy a metaforikus allúziókkal teli, sejtetős – mert a tiltásban kimondhatatlan – nemzetiségi elnyomatást tematizáló írói valóságlátás egyfelől lehet ugyan egyszólamú, ám művészi hatását és megformáltságának fokát aligha szükségszerű, hogy annak tekintsék. Az a szemlélet másfelől, amely számára a művön kívüli valóság nem, vagy csak igen kis mértékben értékelhető, az így konstruált kánonnal szemben bármilyen külső körülménytől függetlenül a történő episztémé újraértésében is csak egy korábbi időszak és irodalomeszme emlékműveként tekint majd a funkcionális kollektív-képviseleti diszkurzusfajtákra. Persze még ettől sem igazolható egyik alábbi álláspont sem. „A küldetéses író *valamiért* ír. Ő azt mondja, a népért, de ez „az esztétista ars poeticával szembeállítva csak annyit jelent: valamely ügy érdekében. Az esztétisták szemével nézve ugyanis egyre megy, mi az az ügy. S a mi mai szélsőséges esztétistáink szerint, ha valaki *célból* ír, akkor már az is mindegy, rosszul-e vagy jól, mert nem tartozik az irodalmilag értékelhető jelenségek körébe.”[713] Amennyire láthatóan elfogult ez utóbbi megállapítás, ugyanennyire lehet csak jogosult a következő. „Ha hagyják” – (ti. a funkcionális irodalom hívei, például a népiek) – „hogy mások interpretálják feltételezett szándékaikat, akkor a népi azt fogja jelenteni, hogy divatjamúlt tollforgató, aki valaha rászokott a politika kábítószerére, s most betege annak, hogy nem érezheti elég fontosnak magát”.[714] Az olykor éles konceptuális különbségek ellenére is (például a morális, a szociológiai és esztétikai szempontok közt), kétségtelen, hogy ezek egymásra gyakorolt hatása a kor irodalomtörténeti fejtegetéseiben és a recepció alakulásában nagyon is

[713] Vö. **Ács** Margit, *i.m.*
[714] Uo.

meghatározó lehet. Az a kanonikus többrendszerűség-elmélet, melyre utaltam, a társadalomtudományok terén éppen annak az elgondolásnak adott hangot, miszerint különböző rendszerek egyidőben, egyszerre az irodalmi értekezésnek különböző szeleteit a legkülönbözőbb mértékben és irányban is módosítani tudják. A formális kanonikus kritikákra jellemző dicséretek, illetve az elhárítások, a tapintatos elhallgatások (melyek persze az említett modern esztétikák elleni életművet szegélyező kirohanásokból is következhetnek[715]) a kánon egyoldalúságára figyelmeztetnek, viszont nem nyújtanak működőképes alternatívákat az esetleges értelmezések táguló keretei közt, amint azok teljes elvetését sugallják. Az továbbra is kétségtelennek látszik, hogy egyáltalán nem mindegy irodalom vagy irodalmi értekezések alatt valójában mit is értünk. Mint jómagam is többször utaltam rá, lehet az erdélyi irodalmi életnek bizonyos regisztereiről, preferált kánonjairól, mint sokszor idejétmúlt értekezésmódokról beszélni, de ez semmiképp sem jelentheti magának a korabeli szépirodalomnak valamiféle összességében vett konzervativizmusát vagy divatjamúlt létét, ilyetén való szűkítő meghatározását.

A hatástörténeti szemlélet rávilágíthat, hogy az említett intézmények hiányában, egy erre az alapvető intézményi hálóra is alapuló társadalmi önmeghatározás és identitásképzés esetében, a szépirodalom kénytelen lehetett mellékes funkciókat is ellátni. Ahogyan általában az is jellemző, hogy az irodalmi élet elöljárói maguk is tevékeny részesei a szépirodalom alakulásának, amely viszont egyáltalán nem korlátozható csupán diktatórikus állami berendezkedésből fakadó kényszer-motivációkra, s nem vezethető vissza csupán nyíltan manifesztálódó, ideológiai cenzoriális apparátusokra. Az írói/irodalomtörténészi szereplehetőségekben ritkán érvényesül olyan nézet, amely elismerné az egyéni motivációk, a szakmai karrier és a hatalmi aspirációk jelenvalóságát. Eszközszerep és propagandaérték kapcsán ráadásul már utaltam rá, az ellenzéki, megtűrt vagy esetünkben lappangó

[715] A kritikát és mellőzöttséget nehezen viselő szerző meglehetősen hevesen utasít el ugyanis minden egyéb véleményt, vagy észrevételt az utóbbi években is. A „modernkedő" irányokra szórt lekicsinylő jelzők után olykor a normák megítélésének másféle lehetőségeit és a paralell kánonok egyéb létjogosultságát hangoztatja, ám a történelmi tudat alakzatainak végsősoron kollektív felfogásában bízik. (A Csipkerózsika-vita után hét évvel írott jegyzetében így emlékezett. „Le kellett újra szögeznem, hogy semmi bajom semmiféle avantgárddal, ha nem tagadja az ember és ember közötti kommunikáció szükségességét és lehetőségét; ha – külföld szerint – az értelmetlenség orgiájával, félálomban motyorgott félszavas értelem majomszintjén összehordott makogással, biciklironcs-kiállítás olvasóját-nézőjét nem tekinti elmebajosnak, Petőfit, Adyt, József Attilát nyilvánítja a magyar költészet »megrontójának« ". - Lásd többek között **Ablonczy,** *i.m.,* 384-385.) A látszólagos visszafogottság ellenére az egyéb nemzetietlen, „modernkedő felfogások" elítélése újra és újra feltűnik., így legutóbb az *Erdélyi változatlanságok*ban (2001) is dühödt kiszólások, kifakadások formájában, a másság, az „esztéticizmus", az avantgárd irányzatok, modernség és individualizmus ellen. Annak ellenére, hogy a könyv fülszövege még a különböző nézőpontok és irodalomeszmények létjogosultságát hangoztatja, a kötetben a más értékítéletre vállalkozók immár szellemi diktatúrát fenntartókként idéztetnek meg. Ők a „szellemi kucséberek", „konjunktúrakibicek", „anacionális kékharisnyák" vagy egyszerűen „divatmajmok".

diszkurzusok által biztosított „támasz” is lehetett éppoly autoriter hatásában, mint a hatalmi ideológiák terjesztését biztosító hivatalos propaganda.[716]

Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?

Ha a kánonfeltárások alapvető kérdésirányát továbbra is abban jelöljük meg, hogy miként hatottak ezek a szövegek a maguk objektívnak tetsző korabeli értékelveik és érdekeltségeik szerint, a kánoni változó elvárásrend értelmében célszerű vizsgálni a magyarországi fogadtatás máig tartó, különböző irányú, elvű, érdeklődésű és intenzitású szövegeit. Vagyis visszatérve egyik kiinduló kérdésünkhöz, a művek felől továbbra is érvényes, hogy mindez akkor is így alakult volna, ha Sütő történetesen nem kisebbségi helyzetből, nem elnyomott, (tehát valamilyen formában eleve) ellenzéki szerepkörből nyilatkozott volna meg, ha nem tiltott, a hatalom által megfigyelt, megfenyegetett, meghurcolt szerző került volna az előtérbe? S akkor is, ha az életműben a kilencvenes évek új erdélyi időszámítása nem éppen a véres marosvásárhelyi eseményekkel kezdődik? Meglehetősen érzékeny kérdésfelvetések ezek, de a felesleges heroizálás hiteltelenné teheti az életműnek azokat a stabil értékeit is, melyek nem szorulnának ilyen gyámkodó, infantilizáló hangnemre. A bennük megtestesülő magatartásminta olyan morális-esztétikai értékkritériummá lép ugyanis elő, amely élethelyzetekhez köti, s az ezekben vállalt magatartás alapján ítéli meg a szerzőt, s rajta keresztül csak másodlagosan műveit. Csakhogy e szemlélet – mint utaltam rá – referencialitásának változó alapjai vagy esetleges cáfolata révén könnyedén az alkalmazott értékszemlélet esendőségét mutathatja meg. Ennek mai veszélye részben éppen abból táplálkozik, hogy a magyar szellemi élet a kilencvenes években sem volt képes kritikus objektivitással mérlegre tenni az életművet[717], elválasztani az életpálya egyéb jelentéses aktusaitól, egyáltalán maguknak a műveknek az esztétikai mérlegelését árnyalni, egyéb életművekkel összemérve strukturáltabbnak látni. A kilencvenes évek nyitányának társadalmi-politikai eseményei és szerepkörei teljességgel ellehetetlenítették az elvonatkoztatást műveinek egyéb, mint esztétikai minősítéseitől. Az *írói* életmű reális értékelése ezért sem mai kívánság. „Mert Magyarországon aki foglalkozik vele,

[716] A választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai, a népszolgálat funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkozott. Ennek elvárás-szintű továbbélése a kilencvenes évek elején még erőteljesen határozta meg az irodalomról szóló polémiákat Erdélyben és Magyarországon egyaránt. „Tulajdonképpen akkor fejeződött be az irányított kultúra kialakulása, amikor az öncélúság tilalma a vérünkké vált. Szinte magának a művészetnek a definíciójaként működik, akárcsak a régi kultúrában az autonómia elve. Kérdezd meg az iskolásgyereket, mi a művészet, azt fogja válaszolni: az, ami szolgál valamit.” – Vö., **Haraszti** Miklós, *A cenzúra esztétikája*, Bp., Magvető, 1991.

[717] Persze sok egyéb életműhöz hasonlóan, (mint amilyen a Wass Albertté manapság) amelyek (többnyire a korábbi tiltások megszűnése révén is, de) nem feltétlen szépírói minőségeik által tettek csak szert óriási népszerűségre.

az dicséri, aki pedig rossznak tartja, az nem foglalkozik vele. Tehát ez egy valós probléma, ami nincs kibeszélve. Tehát az, hogy Sütő András irodalmi jelentősége, szerepe – nem a politikusi vagy félpolitikusi szerepre gondolok, arra, hogy neki milyen szimbolikus helye lenne az erdélyi közéletben – nincs tisztázva, összemosódott azzal a képpel, amikor a kórházi ágyon mutatják, mint a marosvásárhelyi események áldozatát."[718]

Kérdés persze, hogy lehetséges-e egyáltalán különválasztva, a „félpolitikusi" szerepköröktől mentesen szemlélni az írói életművet, mikor – mint láthattuk – a korábbi értelmezések fókuszában is folyamatosan együtt szerepelt az emberi/szerzői magatartásminta minden szegmense. Az életmű magyarországi értékelésében (akárcsak annak önnön értelmezési kereteiben), függetlenül a kortársi bírálatok leginkább elismerő, ritkábban – többnyire hallgatással – elutasító jellegétől, aligha irodalmi kérdéskörökkel közelítettek csak az író-drámaíró munkásságához. Az aktuális társadalmi és kulturális problémákra leginkább reflektáló szerzői esszényelv így legtöbbször szükségszerűen többnyire ideológiai-politikai válaszokként, magyarázatokként funkcionáló bírálatokat/véleményeket vont maga után, amelyek esetleges élét legtöbbször éppen a kisebbségi-képviseleti szerep-összefonódások, vagy a személyes életút bizonyos eseményei tompították. A kritikai rang helyett a szépirodalmi teljesítmény értékeléseiben továbbra is a dédelgető kultikusság képletei jelentették az elsődleges viszonyulási formákat. A nyolcvanas évekre az egyre sötétebbé váló romániai társadalmi kilátások következtében ugyanis egyre kevesebb színvonalas, összegző bírálat látott napvilágot, s azok többsége is megrekedt a mindennapok kényszerében a kisebbségi írói szerep áldozatvállalásánál, a moráletikai komponenseknél. Az egyéb vélemények elhallgató attitűdjei persze csak amolyan feltételezett hiányként éreztethették egy másféle szemlélet szükségszerű értékkülönbégeit, illetve az előbbi szempontok esendőségét.[719] Ehhez képest nem lehet egyszerű válaszokat adni olyan felvetésekre, melyek politikai célkitűzések, különböző ideológiai okok háttérszerepére kérdeznek rá egyes társadalmilag kitüntetett előadás sikere kapcsán. Ahogyan arra sem, hogy mennyiben használták fel az életmű népszerűségét, a szerző elismertségét, morális tartalmait a korszak politikai közéletében. Az *Álomkommandó* a színházkritikusok Magyar Dráma Díját nyerte el 1988-ban, a fővárosi tanács nívódíjban jutalmazta a darabot és az előadást egyaránt. Mégsem

[718] Lásd **Károlyi** Csaba véleményét, in Látó, 1995/11, 22.

[719] A képletesen teljes fogadtatás egyéb területeit is vizsgálva felvethető a kérdés, hogy a színikritikusok véleménye arányaiban mennyire azonos az irodalomtörténészekével? Mennyiben tekinthető vagy egyöntetűen elismerőnek, vagy leginkább csak elhallgatónak? Bécsy Tamás dramaturgiai „észrevételei" után/mellett a korszak kiemelkedő színikritikusai többnyire az elhallgatás alakzatait választották. Koltai Tamás egy alkalommal írt az egyik legjobb előadásról, a *Csillag a máglyán* pesti bemutatójáról, (Vö. **Koltai** Tamás, *Lélek a máglyán*, in Színház 1976/2.) de ezt leszámítva, akárcsak Nagy Péter, Mészáros Tamás vagy Bérczes László, gyakorlatilag nem foglalkozott az életművel.

kérdéses, hogy történeti jelentősége, s képletes politikai üzenet-jellege volt annak, hogy Sütőt ugyanekkor a Magyar Művészetért Díj kuratóriumi tagjává is megválasztották,[720] illetve hogy nem egészen egy évvel később 1989-ben, őt magát jutalmazták az említett díjjal!

Az ideológiai érdekszolgálat, mint említettem nem feltétlenül tudatos művelet. Az ideológiai „tévedés-jelleg" ebből adódóan szándékosságot sem feltételez. A szűkebb, paradigmatikus kánoni mechanizmusokban megnyilvánuló érdekviszonyok azonban olyan ideológiákat működtethetnek, amelyek fő ereje és veszélye abban állhat, hogy miközben a 'magátólértetődőség' álcáját közgondolkodási szokásokként tárják fel, saját tudatossági fokuk nem csupán a jövő felé irányul, de múltjukat is folyamatos érdek-viszonyban kísérlik meg újraértékelni és láttatni. Ez a látens szándékosság, az ideológia bújtatott kiterjesztése jellegzetes kortünetté is válik, amelyben különös hangsúlyt kaphat egy emblematikusnak választott életmű. A kilencvenes évekre már könnyen belátható volt, hogy az 1989 előtti romániai magyar értelmiségi ideológia nem vezetett eredményre, mégsem illett kritikai megjegyzéseket tenni róla. A kilencvenes évektől kezdve tovább terhelte mindezt, hogy az addig szőnyeg alá söpört kérdéskör egyszeriben tört a felszínre, s néhol az ismeretek hiánya, néhol az érzelmi elfogultságok[721], néhol különféle érdekviszonyok mentén, aszinkronitásában ágyazódott be a magyarországi napi politikai érdekviszonyokba is.

A kulturális feladatelvektől függetlenül, akár a szolgálatot, akár a szakszerűséget tekintjük az értelmiségi munkák alapelvének, (s e két fogalmat végre nem kizárólagosságukban szemléljük), nem biztos, hogy írói/közírói életutak során a döntések és vallott elvek következetessége (vagy az egyéni meggyőződés történeti kivetítésének egysége) akár látványos erőltetések közepette is mindig igazolhatóvá válna. Annál is inkább, mert a diktatúrák természetrajza éppen (a méltóság felől tekintve, s a szolgálatelv irányából is) abban állt, hogy elfogadottá tett olyan érvrendszereket, foganatosított olyan kényszerpályákat és viszonyszinteket, amelyek egyébként – a történeti „helyzet" nélkül – semmiféle társadalmi konszenzusra nem számíthattak volna. Kétségtelen viszont, hogy erkölcsi kategória nem csak egyféle, jól definiálható létezik, s mindig kérdéses az is, honnan ered, merről, s mikortól az erkölcsi késztetés. A következetes magatartás és az ellentmondásmentes szándék ráadásul egyáltalán nem olyan egyszerűen végigkövethető az életúton, mint ahogyan azt sokan tudni szerették volna. A kilencvenes évek legelején Bretter Zoltánon – Sütő naplójegyzetiről írt

[720] Tagságát jóbarátjára, Czine Mihályra ruházta.

[721] Kétségtelen, hogy mindennek hangsúlyai közel se kerülhettek volna kényszerűen-heroikus meghatározásokba, ha Magyarországon az egészséges nemzeti tudat nem lett volna évtizedekre elfojtva, s a mélyben munkáló érzelmek nem artikulálatlanul, mintegy kétségbeesésszerűen törtek volna maguknak utat.

rövid cikke kapcsán[722] – „egy tucatnyi író, politikus és publicista verte el a port. Talán ma sem tudják, – jegyezte meg ezekkel kapcsolatosan Filep Tamás – hogy véleményükből egyetlen ésszerű következtetést lehet levonni: egy puha diktatúrában a kollaboráns erkölcstelen, egy kemény diktatúrában pedig erkölcsös, mert a népért tenni valamit csak a »körön belül« lehet".[723] Filep az *Ellenpontok* dokumentumait közreadó Tóth Károly Antallal kapcsolatos írásában a fentebb említettek mellett arról is szót ejtett, hogy a „nem illik"-frázisok, a kritikák heves elutasítása gyakorta máig tovább élteti, sőt megszilárdítja az említett magatartásmintának az erkölcsi mértékké avatását. Csakhogy egy diktatúrában jórészt mindenki ellenzékinek tekinthette magát, „még azok is, akik a kommunista pártok központi bizottságaiban ültek; és sokan azok közül, akik utóbb közreműködtek a parancsuralom lebontásában, előbb a megteremtésében kaptak szerepet".[724] Azaz majdhogynem mindenki igazolhatja az életét így vagy úgy morális érvekkel, tettek hiányával, máskor azok megszépítésével, miközben sejthető, senki sincs, nem is volt, aki valamilyen szinten ne tévedett volna. Az 1989 előtti kisebbségi ideológia lényege Erdélyben ugyanis egyértelműen a megmaradás szempontjainak vetett alá mindent. Hívei és kritikusai éppúgy kénytelenek voltak belátni ezt, minthogy az értelmes cselekvés hiányában a passzív rezisztencia látszott a tettérték egyedüli forrásává válni. Mégis könnyen felismerhető, hogy az öncélú ideológia nem alapoz meg semmilyen cselekvést, a passzivitás legfeljebb csak forma lehet, semmiképp sem eredményre vezető cél. Ezért volt különös jelentősége annak is, hogy a második nyilvánosság Partiumban létrejövő formája megkülönböztette a (tudatos?) írói-reálpolitikusi ambícióktól a szamizdat radikális gondolati szabadságát. A kényszerű alkalmazkodás útja helyett, az etnikum érdekeinek defenzív védelme, hangoztatása helyett – elismerve persze a jó szándékot –, (a tények tükrében) sikertelennek, (a hathatós eszközöktől való megfosztottságában) reménytelennek, s méltóságától, lényétől idegennek mondta a hatalommal szembeni folyamatos kisebbségi védekezést.

Nyelvezet az összefoglalásokban

Művész-kép és társadalmi reprezentáció terén a magyarországi Sütő-fogadtatás kultikus jellege szerves alkotórésze a tudományos irodalomtörténeti módszertannak is. A kultusz egyberendező logikája közös beszédmódot, közös nyelvezetet rejt, melynek homogenizáló tendenciája leginkább a különböző összefoglalásokban mérhető. Az első monográfus elemzése a „tökéletes műegésznek" szólt, s az életmű szerencsés alakulásának

[722] Vö. **Bretter** Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.
[723] Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5, 108.
[724] Uo.

köszönhető műfajváltást követő gondolati igényű művekkel a középpontjában, fejlődésrajzot adott. (Monográfiája megszületésekor a hosszúra nyúlt „kiteljesedés nagy évtizede" még kitartani látszott, tehát a tetralógiával a fejlődés addigi legmagasabb, s egyenletesnek mondott fokán állt). Fölfokozott nyelvezete – egy-két sikerültebb elemző részt kivéve – leginkább a gondolati-érzelmi megjelenítésekre összpontosított, így a monográfus „annyira eggyé válik tárgyával, hogy alighanem törést jelentene a pályaképben eme szeretetteljes, megértő hang föladása".[725] A szellemi rokonság odaadó nyelvezete jellemzi a monográfusnak választott szerzőjéről írott sorait is: „Kérdéseinek mélysége, válaszainak következetes gondolatisága, szellemiségének kristályos megnyilatkozása, filozófiai veretű szövege, hagyományos építkezése, míves esszényelve a Galilei, Kegyenc s a Tiszák egyenrangú társaiként mutatja Sütő drámáit". A sűrű nyelvezet, a jelzők sora az alázatos, áhítatos megközelítésben a monográfus nyelvezetére is (a kritikák, recenziók legnagyobb hányada után) érvényessé teszi mindazt, amit kedvelt szerzőjéről ő maga megállapít, vagyis hogy „pazarló bőséggel ír". A kritikától mentes fogadtatás, a kultikus megközelítés az utólagos megszépítő életút mellett az értelmezések textuális nyomaiban is érvényesül. Az első monográfus a pályakezdő novellákat is ugyanolyan hévvel tárgyalja, mint a „kiteljesedés" időszakában született műveket, a *Demeter ajándék élete* például „az empirikus életanyag elevenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik",[726] éppúgy, mint a hetvenes-nyolcvanas évek drámai-epikus művei.[727] A szerzői példázat, a magatartás etikai elsődlegessége jórészt már itt is minden elemző szándékot háttérbe szorít, a legszélesebb olvasóközönség számára íródik. Választott szerzője „mondandója igazáról túlságosan meg akarja győzni az olvasót – helyenként szine elsodorná – nem számol a lassúbb, töprengő befogadás módozataival."[728]

Bertha Zoltán monográfiája a rendszerváltozással már a szemléleti eltérések másfajta megközelítését adhatta volna. Egyrészről az ezópuszi beszéd, a virágnyelv, a metaforizálás terhe nélkül, másrészről, mert a diktatórikus rendszer elmúltával nemcsak annak analízisét, de a kisebbségi léthelyzet önértelmezéseinek kényes kérdéseit és érdekeltségeit is elemezni lehetett volna. Az értékelméleti, eszmetörténeti fogalamak valós tisztázásán túl az esztétikai-poétikai kategóriák megváltozott helyzete is tematizálatlan maradt, s ugyanígy elmaradt a „sorsirodalom" kategóriáinak felülvizsgálata is. Bertha cserébe lét- és ismeretelméleti

[725] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 148.
[726] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 103.
[727] Mellesleg kérdőjeles időtállóságukat az is sejteti, hogy néhány korai összegyűjtés után szerzőjük nem sorolta őket későbbi „felnőtt" kötetbe.
[728] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján viszont a várt műelemzések, a művekkel való foglalatoskodás is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása irányából, az értékpusztulás felől tematizálódik. A kulturális önazonosságban megtestesülő örök értékek eltűnése ellen így aztán minden írói törekvés felértékelődik. Mint említettem, a baloldali elkötelezettség, az 1945 utáni „igyekezet" is a nemzetiségi önmegtartás kétséges esélyeinek növelése által nyer elismerést, s a népiség „kollektivista viselkedéstana", vagy a transzszilvanizmus megújuló eszmeisége is mind ilyen alapon kap helyet a monográfiában.

A harmadik 'monográfia' elfogultságaiban a kritikai szemlélet teljes hiánya legfeljebb „lélektanilag" függhet össze „a nemzeti szempont meghatározó voltával, de pusztán abból nem vezethető le."[729] A nemzeti küldetéstudat jegyében az eltérő értékű teljesítmények közti különbségek elhomályosulnak vagy meg sem említődnek, s a személyes elkötelezettség mögött a társadalomrajz „katasztrófavonulatával szemben a Sütő-pályakép töretlen művészi sikertörténet"-ként idéztetik meg.[730] A monográfia túlzásaival kapcsolatosan ezért Gróh Gáspár is arra az álláspontra jut, hogy az elfogultságnak ez a foka végeredményben a megalapozott dicséretek hitelességét is csorbítja,[731] ahogyan, mint utaltam rá, a személyes élettörténetek, az önéletírás és a konstruált múlt hitelességét is csorbíthatják a különböző életrajzi adatok gyakori 'kiszínezései'.

Mindhárom monográfia általános hiányossága egyébként, hogy nem tárják fel az életműről szóló teljes irodalmat, csak a romániai illetve magyarországi szakirodalomra támaszkodik, s abból is meglehetősen önkényesen válogat.[732] Jól mutatja mindezt, hogy bár több monografikus feldogozás született (s bizonyos fokig Sütő drámáinak összefoglaló, kötetszerű elemzései is annak tekinthetők), máig nem készült az életműről teljes bibliográfia.[733] A különböző válogatások viszont tudatos szelekciókra engednek következtetni, amelyekben a csekély számú, „negatív", esetlegesen kritikusabb hangokat is megütő írások természetesen egyáltalán nem lelhetők fel.

[729] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.*, 188.
[730] Uo.
[731] Uo., 189.
[732] A *Csillag a máglyán* esetén például (mely tematikát a korban Sütőt megelőzve Páskándi verse – *Szervétusz a máglyán* - is fedolgozott) bár nem, vagy csak rézben tartozik a mű értékvonulatához, mégis az oly sok külsődleges szempont mellett egyetlen monográfus sem válaszolt arra a kérdésfelvetésre, amelyik érthetetlennek mondta Sütő hallgatását Stefan Zweig egyik könyvéről, (*Harc egy gondolat körül. Castellio és Calvin,* Bp. Rózsavölgyi és társa, 1937.) amelyik akár több is lehetett őszinte inspirációnál. (Robotos Imre szerint a könyv Sütőt nemcsak megihlette, szövegátvételekre is indította). Vö. **Robotos** Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997, 258-263.
[733] Jelenleg Kuszálik Péter dolgozik rajta.

Az értelmezés világa

A felvázolni kívánt receptív alakulásrend után is érdemes lehet megkérdeznünk, mennyire képes ez a fajta szemlélet túllépni a prakticizmustól és a nemzeti-társadalmi didaktizmustól való függőségen. A szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmákból eredő kritikai meggyőződés, vagy az "elhomályosult" tekintet némely irodalomtörténészi megközelítésben olyan bonthatatlannak tűnő értelmezési vonulatot képvisel, amely a kultikus írói-kritikusi párhuzamokban mérhető. A kritikus is *tanú*, s ez hivatott hitelesíteni tevékenységét. Az általa létrehozott szövegek szimbólumok, amelyek nem helyettesíthetik ugyan magukat a műveket, de képviselik azokat az irodalomtörténeti leírásokban/narratívákban. A kritikus fő funkciója ebben az összefüggésben az olvasás többrétű társadalmi szabályozása, az irodalom társadalmi integrációja s így annak intézményesítése lesz. A szabályozás persze többrétű, hiszen a feladat magába foglalja mind a professzionális, mind a hagyományos, öncélú olvasással szemben támasztott követelményeket. A kritikus másik hagyományos feladata tehát tekintetbe venni, kihez beszél, és annak megfelelően alkalmazni a diszkurzív kontextusokat az értelmezésben. Ez "befelé", a profi olvasás szakmai köre felé értelemszerűen a minél nagyobb részletességet, minél magasabb fokú differenciáltságot jelenti, az értelmezés elvi lezárhatatlanságának és a döntés elvi lehetetlenségének állítását is. A nagyközönség néma olvasó*tömege* számára viszont mindig kevésbé differenciált, az értékhierarchiát világosan kijelölő szimbólumok születnek, mert ezek segítik az olyan ideologikus egységek képzetének kialakítását, mint a nemzet vagy a mi-tudatú kulturális közösség, s ezt többek között épp a kultusz olvastatási stratégiája és hermeneutikai szerkezete segíti elérni.[734] A kultikus irodalomtörténeti diszkurzus tehát művek szimbólumaiból, különböző szempontú redukcióiból áll, ám *nem* feltétlenül magukból a művekből.

A kultikus nyelv általános elfogadása egy értelmező közösség egységét, szemléletazonosságát is tükrözi. Az érvelés mindig rendelkezik valamiféle tónussal, amely cél vagy feladat tekintetében is értelmezhető, s ez az argumentációt már újfajta modalitással egészíti ki: valóságábrázoló, leíró funkciója performativitással társul. Ennek ételmében a befogadók oldalán olyan hozzáállást jelöl ki, amely a kijelentést nem igazságértéke, csupán legitimitása tekintetében ítélheti meg. Hasonló mindez némiképp ahhoz a Lyotard által hangsúlyozott elképzeléshez, melyben narratív legitimitást épp az egyidejűség kapcsán nyer

[734] Ezzel kapcsolatosan lásd részletesebben **Rákai** Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

a szövegekben megszólaló szerző és közönsége.[735] Az értelmezői csoportosulásokat, akár a társadalmi „képzelt" közösséget amúgy semmi sem jellemzi jobban, mint közösség-voltának éppen azon meghatározottsága, amelyben kölcsönös hiten alapuló módon értik meg társadalmi kötelékünknek azt a természetét, amelyen szolidaritásuk nyugszik.[736] A kanonizációban, mint szövegek és értelmezések együttes legitimációs formáiban az értelmezés önkényének és az értelem rögzítettségének átmenetét, „interszubjektív hézag"-át[737] éppen az értelmezőközösségek vallott szemléletazonossága által ismerhetjük fel, s a kultusz során már csak ez utóbbi mozzanat, a végső rögzítettség, mint értelmező fölött álló, magasztos és sérthetetlen entitás, tételezett örök igazság van jelen.

Amennyiben Habermas négy jól megkülönböztethető cselekvésfogalmát[738] (a célelvűt, a normavezéreltet, a dramaturgiait és a kommunikatívat) a fogadtatás diszkurzusaira alkalmaznánk, valószínüleg többnyire csak együttesen érvényesíthetnénk ezeket. Bennük a normavezérelt beszédmód a konvencionális-közösségi cselekvés által generált magatartás-elvárásokat jelenti, míg a dramaturgiai például az olvasóközönség és az őket „beavatni hivatottak" interakciójában érvényesül. A társadalmi funkcióban a képviselet s a küldetés egy értelmezői közösség érdekét, annak felemelkedését szolgálja. A képviseletben az egyéni küldetés, a tanító vagy a felhívó jellegben pedig a kollektív célelvűség hangsúlyozódik.[739]

Szegedy-Maszák Mihály az újabbkori költészeti szereplehetőségekről szóló átfogó tanulmányában tekintette át többek közt a hagyományos erkölcsi tanító, a politikus-költő és a nemzeti költő szerepköreit. Képviseleti íróságában mindhárom könnyedén alkalmazható a sütői életműre. Benne az erkölcsi tanító egyszersmind felvilágosító szerepkörrel is rendelkezik, akit ráadásul „sok esetben gerincessége, vagy bátorsága miatt dicsértek....".[740] A politikai összefonódásokon túl a hatalommal való „szembeszállás" írói szerepvállalása, a művészet mint kihágás teóriája Sütő aktivista prekoncepciói helyébe a hetvenes évekre a társadalmi küldetést nem feladó, csupán a marxista szemléletek után a kisebbségi közösség

[735] Vö. **Lyotard**, Jean-Francois, *A posztmodern állapot*, in UŐ, *A posztmodern állapot*. Bp., Századvég-Gond, 1993, 51.
[736] Az értelmezői közösségekről Fish kapcsán lásd még **Kálmán C.** György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, Bp., Balassi, 2001, kötetben megfogalmazottakat.
[737] Odorics Ferenc kifejezése. – Vö. *Az értelmező közösségek elmélete, i.m.,* 64.
[738] Vö. **Habermas**, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.
[739] A megismerendő tárgy elsődlegessége – esetünkben a nemzetiségi lét problémái – a megismerő emberrel szemben, vagy más szóval az olvasói alávetettség a kánon közösségi jellegében, egyértelműsíti, hogy mind a szerző, mind olvasója, amennyiben „céljaik magasabb rendű értéket képviselnek, mint az egyén", „csak mint a csoport tagja számíthat közmegbecsülésre, vagyis csak akkor és csak annyiban, amennyiben fáradozik az általánosan elfogadott közös ügy érdekében.". Vö. **Hayek**, A. Friedrich, *Miért a legrosszabbak jutnak rendszerint a csúcsra*, in Korunk, 1993/2, 49.
[740] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Szerepjátszás és költészet*., in UŐ, *Minta a szőnyegen*, *i.m,* 72.

nemzeti-kollektív érdekvédelme felé forduló, olykor transzszilván-analógiákra utaló eszmék bizonyos sémáit ülteti.[741] A hetvenes évek közepétől-végétől (Sütő valós magyarországi sikereinek kiszélesedésétől) a recepció origójába éppen a transzszilvanizmus művészi erkölcstana kerül, illetve a teológiai eredetű szenvedésetikája válik meghatározóvá. S bár az életmű elsődleges értelmezése sok tekintetben (így a sajátosság méltósága révén is) ugyan kapcsolódni látszik a kissé egyoldalúan értelmezett transzszilvanizmushoz, illetve a transzszilván életérzés bizonyos korábbi mintáihoz, a „szembeszállás tragikumában"[742]az értelmezések elfeledni látszanak, hogy az érettebb Sütő művek éppen az önálló értékek egyetemes létjogáról, a szenvedés értelmetlenségéről, az erdélyiség mitikus formáinak indokolatlanságairól, illetve egy kérdéskör többféle megközelíthetőségéről is tanúbizonyságot tesznek. Az alaposabb kritikai fogadtatás híján, a felületesebb értékelések mindig egy utólagosan megállapított értékrend felől (s leginkább a vallomások, naplók, vagy éppen a nem túl szerencsés viták perspektívájából) szemlélik az életművet, legtöbbször a szerző önértelmezéseiből vonva le a Sütő-kánon aktív jellemvonásait.

A konkrét műelemzések és a kortárs összevetések kritikai megspórolása, korábban részint az ismerethiányok elfedésére szolgált, részint a bejáratott utak, a kényelmes tájékozódás biztonságát adta. A kanonikus interpretációk módszertanába tartozott az is, amint egyszerű megfeleltetésekkel az Erdélyről kialakult magyarországi összképnek jellemzően sematikus jelrendszerét használta. Olyat, amelyik egy romantikus ideál minden stilizáltságával próbált kompenzálni egy addig kényszerűen elfeledtetett, a napi politikai gyakorlat által száműzött örökségszegmenst. Magára a szépirodalomra, illetve az irodalmi folyamatokra tekintve, annak hitelessége szempontjából nem feltétlenül, eszmei tartalmai miatt viszont mindenképpen egy a korban meghatározó s korábbi tiltásai folytán eszméltető erejű irányzatot képviselt. A magyarországi publikum elfogultságát, ismereteinek kétségkívül leszűkített tartalmait éppen ennek a kapcsolatnak „örökségjellege" is mutatta, amelyik jobb híján a múlthoz igazítva próbált ismeretterjesztő lelkesedéssel világszemlélet-formáló munkába. A nyolcvanas évek derekára Magyarországon leginkább csak a háború utáni nemzedék, vagy legfeljebb az első két Forrás-generáció tagjai válhattak ismertté, arányaiban már elenyésző megmérettetés jutott a hetvenes-nyolcvanas évek „fiataljainak". S az említett

[741] A receptív viszonyokat tekintve a tényirodalom a hetvenes évektől a határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatos elvárásokban éppúgy folytatódik, csak tudatosodik, hogy eddig „a forrongó valóság helyett, mintha inkább az elképzelt ideáról beszéltek volna." (Vö. **Czine**, *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava, 1970, október 17). A kimondhatóság fokozataival a hetvenes évek elején a közösségi gondok bemutatása, „gondjainak minden oldalú körüljárása" (Vö. **Ilia**, *Anyám, i.m.,* 1493.) még a tényirodalom kontinuitásában jellemző csupán, a nyolcvanas években viszont már a nemzetiségi jogfosztások következtében a teljes magyarság és a nemzeti hagyományok képviselete szempontjából is irányadóvá válik.

[742] **Bertha**, *i.m.,* 30.

generációkból is leginkább a kialakított jelrendszernek megfelelő írói életutak, a népi, nemzeti, kollektív beszédmódot képviselők kerültek előtérbe. Nem kis szerepe volt ebben a kialakított sémáknak: a szűkebb társadalomrajznak, az anekdotikus történetszövésnek, az erdélyi népéletnek, a nyelv-féltő, óvó tradicionalizmusnak, vagy a nemzeti sorstragédiáknak, a történelem és természetábrázolás transzszilván hagyományainak. A Tamási által, Nyírő által megformált, vagy éppen Sütő felől legalább részben továbbvitt hagyomány világának.[743]

Mű és írója szétválaszthatatlanságának receptív viszonyrendszerében a megmaradás esztétikája, a sajátosság méltósága is a sütői név által[744] telítődött funkcionális tartalommal, amely képviseleti hatásában ugyanakkor kiteljesítette a teljes erdélyi irodalomképre az így tárgyalt normákat és értékelveket. A korszak meghatározó magyarországi recepciója az erdélyi irodalmat elsődlegesen Sütőhöz mérve, csupán mint kisebbségi elkötelezettségű, értékmentő, anyanyelvápoló irodalmat, a művészt pedig, mint a közösség exponensét, szószólóját kívánta bemutatni. A honmentő retorikák uralta fogadtatástörténet reflexeinek említett merevsége, mely szerint a kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés manapság is változatlan, elfedte a tárgyalt korszak irodalmi strukturáltságát, árnyalatait, amint azt egy hajdani, különböző érdekkörökből vagy éppen kényszerűségből konstruált tendenciózus kánon szemszögéből láttatta, tovább éltette viszont a körülmények megszabta, mégis személyre szabott kultikus kép keretlehetőségeit és választott emblematikusságát.

Mindemellett is fontos hangsúlyozni, hogy 1989-et követően is érvényben maradtak az erős érzelmi hatványok. Bertha Zoltán a nyolcvanas évek romániai irodalmáról, a vitákról (s bennük Sütő szerepeiről) szólva a kilencvenes évekből ugyan belátta, hogy gyakran „a megítélési és értékbizonytalanságok, vagy elfogultságok tévedésekhez vezetnek; filozófiai, etikai szempontok összekeveréséhez, tisztázatlanságához”.[745] (Ilyen a Csipkerózsika-vitában csúcsosodó tematikus jelleg, a „megfelelő” témaválasztás és írói magatartás értékmércévé avatása, illetve az egyetemesnek és a közösséginek a felesleges szembeállítása.) De a megítélésbeli elfogultság tudata a gyakorlatban mégsem tudta kizárni mindezt. Az erdélyi magyar irodalom nyolcvanas éveit tárgyaló fejezet nyitómondata szerint ugyanis „A mai

[743] Ha a kortársak közül Bálint Tibor (*Zokogó majom*) a ’Sánta Angyalok utcáját’, Szilágyi István (*Kő hull apadó kútba*) pedig a századeleji, leginkább csak a tudatokban tovább ható, maradványaiban létező szilágysági kisváros hangulatát idézte meg, Sütő merőben más tradíciókat, más irodalmi vonalat élesztett fel, amint a mezőségi parasztságon keresztül a szórványmagyarság életét, gyakorlati problémáit jelenítette meg.

[744] A szerzőség problematikáját illetően érdekes történeti megközelítést adó Foucault állapította meg, hogy a szerzőség előtérbe-kerülése gyakorlatilag a természettudományokkal fordítottan arányosan vált a jelenkorban mintegy egyedüli rendezőelvvé. Míg a középkorban a tudományok területén volt döntőnek mondható a szerző személye, s az irodalom, vagy a filozófia gyakorta névtelen középkori művekkel számolt, addig a jelenkorra ez arányaiban változott meg. „A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.” Vö. **Foucault**, Michel, *A diskurzus rendje*, in *A Fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk,* (ford, vál. **Romhányi Török** Gábor) Bp., Pallas Stúdió, 1999, 54.

[745] Vö. **Bertha** Zoltán, *Gond és mű*, Bp., Széphalom könyvműhely, 1994.

erdélyi irodalomról – mint ahogy az erdélyi kérdés egészéről – nehéz a megrendülés alapvető élménye nélkül beszélni."[746] Pontosabban az irodalomról „az erdélyi kérdés egésze" nélkül meg sem kíséreltetett beszélni, ebben viszont valóban nehéz lett volna megkerülni az etikai, morális, érzelmi szempontokat. Persze nem feledhető, hogy minden ideológiai rendben mint összefüggés-egészben, a hatalmi normák enyhülése adta játékteret kihasználó diszkurzivitást is jól megkomponált normák működtették. (Ezek, bár nem voltak a szabad rendelkezés tárgyainak tekinthetők, s látszólag kevésbé voltak tekintélyelvűek, – nem a nyílt hatalomra támaszkodtak, mint inkább a nyilvánosságra –, általában egy olyan konszenzust hívtak elő, amely a hagyomány vagy hagyományszegmens újjáélesztendő igényét, a maga kontinuitáselvének mint öntörvényűségnek a hajtóerejében láttatta.[747]) A recepció alakulásrendjét tekintve ezért is kétszeresen figyelembe veendő, hogy az ideológia, amint már Althusser is hangsúlyozta, sosem „párolog el" csupán az ismerete által.[748] A Sütő-recepció alakulása jól illusztrálja a teljes erdélyi irodalomkép torzulási-hajlamait, ám egyben annak újraéledő konzisztenciáját is. Az ilyen torzulások végső kiterjedtségét aprólékosan feltárni talán lehetetlen, egyes szegmenseit strukturáltabb szempontrendszer szerint láttatni azonban nemcsak lehetséges, de szükségszerű is.

A kilencvenes évekre a megváltozott társadalmi-közösségi-politikai szereplehetőségek közt a teljes magyar nyelvterületen felértékelődött, majd egyre nyilvánvalóbbá vált az az igény, hogy színvonalas filológiai és esztétikai nézőpontú megközelítéseknek kellene felváltaniuk az addig meghatározó ideologikus olvasatokat, amelyek valós kritikai szemlélettel, a világnézeti értelmezéseken túl az egyes művek elemzésével, aktualitásával, nyelvi-retorikai vizsgálatával is foglalkoznak. Ahogyan Sütő bizonyos műveinek közéleti-társadalmi hatásairól nem lehet nem tudomást venni, úgy az ilyen értelemben vett ideológiakritika is – mert a teljes ideologikusság kizárására törekedve maga is ideologikussá válna[749] – leginkább azt tarthatja csak igazán járható, elfogadható útnak, ha a politikai helyett a nyelvi-poétikai alakzatok időtállósága révén is „közírássá" minősülve állnák ki az újraolvashatóság kanonikus próbáját Sütő igényesebb szépirodalmi alkotásai.

---

[746] Uo., 110.

[747] Sütő innen tekintve mintegy azt is igazolta, hogy a közösség nevében s érdekében megfogalmazott írói jövendölés, program, képviselet, a huszadik század vége felé is lehet az irodalom, s főképpen az író feladata.

[748] Idézi például **Pyle**, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2, 44.

[749] Kérdés ugyanis, hogy hol juthat igazán szerephez az ideológia vizsgálatának kritikai, demisztifikáló funkciója, ugyanis amennyiben igazolható azon althusser-i állítás, hogy az ideológiát nem oltja ki a róla való tudás, mert ez a tudás az ideológia szükségszerűségének tudása is, akkor szintén kétséges, hogy például az értekezőpróza retorikája esetében, a meggyőzésre irányuló, azt kiváltó eszközök utólagos felismerése, esetleges leleplezése befolyásolhatja-e a szándékolt hatás létrejöttét.

Az életművel való ismételt párbeszédre-lépés elvi feltétele valószínűleg nem talál majd az uralkodó egysíkúságból egy terméketlen dichotóm rendszerbe-lépés ellenében sem más lehetőséget, mint annak történeti értékén túl az esztétikai érvrendszer viszonylagosságában is egy új alapokra helyezett, de a különböző eszmerendszereket figyelembe vevő, tehát kellően befogadó szemléletű, átgondolt Sütő-kép újraalkotását.

Záró megjegyzések

Az életrajzi, olykor naiv biográfiai mutatókkal operáló beszédnek vajon maradtak-e, s ha igen, milyen lehetőségei a posztstrukturalista elméleti irányok erőtereiben? A sajnálatos elhallgatások és a szükségtelen heroizálások mögött, a recepciós kényszerűségnek kétélű folyamataiban összefüggésbe hozható-e még egy leginkább történelmi-földrajzi irodalmiság-eszme vagy életrajzi szerzőség-komponens a szöveg azon hangsúlyaival, amelyekben a biografikus szerzőséget és az elbeszélő szituációkat éppen a befogadás- és narrációelméletek különítik el élesen egymástól? Egyáltalán, az erdélyiség irodalmi jegyei mennyire törvényszerűen kell szövegszerű, szövegen belüli szituációk, s mennyire egy külön magyar sors és kultúraszegmens értékeiként definiálódjanak? Németh Zoltán szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó sorai a tárgyalt erdélyi viszonyokra aposztrofálva is elgondolkodtatóak lehetnek. „Az életrajzi szerző a posztstrukturalista belátások nyomán elveszítette érvényességét a szövegen belül. Éppen ezért feltehető a kérdés: vajon nem veszítette el éppen így a szlovákiai magyar irodalmi terminus az érvényességét a szövegen belüli szituációk megragadásakor?”[750] S ami még fontosabb, érvényben lehet-e még az értékelésnek az a fajta különállást legitimáló aspektusa, mely minden hangoztatott igény ellenére nem volt képes felülírni a vágyott egység megvalósulatlanságát, a kritikai rangban való kölön mércét? A fogadtatás regionális uniformizációja, – mely által nem csak könnyen felismerhetővé vált, de megismerhetőnek is mutatkozott az így értett romániai/erdélyi irodalom – mint említettem egy jelzőjétől gyakorlatilag szabadulni nem tudó irodalmi kategória kényszerű behatároltságaiban született meg a magyarországi recepció számára. Gyökereitől, nemzeti lététől, részben hagyományaitól elszakítva, sarkított történelmi képeket mutatott, amely az évtizedek során egyrészt az internacionalizmus közös jegyeit, másrészt a más államhoz tartozásban az irodalmi különállást, önállóságot, harmadrészt a morális kötődés érzelmi-szellemi tartalmaiban pedig nemzeti egységét hangsúlyozta. Az első nem nemzetben, de azok fölött álló közös minősítéseiben, minőségeiben gondolta el az irodalomesztétikai tartalmakat,

[750] Vö. **Németh** Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005, 21.

a második külön jegyekhez kapcsolódó, de nemzetkarakterológia nélküli, csupán csak nyelvi kötődéseire utaló sajátos jegyeiben, míg az utolsó már irodalmi szempontok fölött álló, elsősorban morális entitásaiban és hatástani népszerűségét biztosító képviseleti jellegében mutatott kohéziós pontokat.

A poétikai vagy a történeti kérdések a kilencvenes évekre is rendre elmaradtak, mert a kérdésfelvetések iránya továbbra is egyértelműen a regionalizmushoz és a kisebbségi meghatározottságokhoz kapcsolódott. Jól példázta a régi álláspontok kitartó érvényét, a szándék ellenére a regionális diszkurzusok hagyományozó erejét, egy a címe szerint korábban feltáratlan értékekre összpontosító tanulmánykötet.[751] A kisebbségi lét problémái olyannyira uralni látszottak a kilencvenes évek első felében is az irodalomértelmezést, hogy gyakorlatilag kísérlet sem, vagy csak alig-alig történt a regionális kultúraszerkezet, az intézményes alárendeltség vagy az irodalom funkcióinak összevetésére, esetleg egyéb jellegű meghatározottságai folytán a használt koncepciók felülvizsgálatára.[752] Pedig, mint utaltam rá, a különálló irodalomszemléleteket elutasítók, vagy a szellemi egység hiánya ellen felszólalók nem egy képletes egyetemesség alatt vélték elgondolhatónak az 1990 után születő műveket és irodalomtörténeti eljárásokat. Az egységes alatt nem a magyarországiba való betagozódás homogenizáló folyamatát gondolták „egyetemesnek". Az irodalmi diszkurzus maga sem egységes, ennek pluralitása azonban nyilvánvalóan nem államhatárok mentén oszlik meg. A terminusok folyamatos felülvizsgálatára és a szempontok minél szélesebb körű érvényesítésére azért is szükség van, mert a különböző régiók esztétikai tapasztalatának meglehetősen kényelmes kikapcsolása, csupán a másság szólamainak hangsúlyozása révén, könnyen folytathatja, legitimálhatja a korábbi különállásokat.

A Kántor–Lángban megjelenő, végsősoron kifejthetetlen, tehát csak utalásokban tetten érhető, s mint említettem, leírhatatlan erdélyi jelzővel, valamint a politikai botrányt keltő kettős kötődéssel, felelősséggel kapcsolatban Láng Gusztáv évekkel később, részben saját pozícióját (is) korrigálva mutatott rá, hogy még történetiségében sem lehet a 'romániai magyar irodalmat', mint sajátos ötvözetet, egyszerre a magyar irodalomhoz s mindeközben Romániához tartozó egyenlő meghatározottságaiban elképzelni. „A kisebbségi helyzet önmagában nem termel ki a nemzetitől lényegesen elütő másságot"[753], hiszen a 'befogadó ország' viszonyulása nem csökkenti (esetleg fordítva) az 'anya'-nemzet kulturális vonzerejét. A hídszerep, s a többes kötődés többek között ezért is tekinthető tartalmatlan,

[751] **Szabó B.** István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.
[752] Vö. ezzel kapcsolatban **Kulcsár-Szabó** Zoltán recenzióját, in ItK, 1995/1 131-133.
[753] Vö. **Láng** Gusztáv, *Séta egy definíció körül*, in UŐ, *Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 1998, 37.

ideológiapolitikai szólamnak. A romániai magyar irodalom romániaisága, erdélyisége, lényegében nem lehet más, mint Mikszáth Jó palócainak „felvidékisége”.[754]

A jelzők kétélű, egyszerre heterogeneitásra utaló és ugyanakkor mégis elválasztó jellegű, a különbségeket értelmezéseikben is hangsúlyozó meghatározottságok egyik elsődleges forrásának a sajátos kritikai visszhang homogeneitása tekinthető, mely a hatvanas évek második felének pezsgő erdélyi irodalmi élete, s a hetvenes nagy korszaka ellenére is leginkább csak egy leszűkített társadalomképnek megfelelő, egységesített irodalmi kánonformát tárgyalt. A magyarországi kritikai visszhang egyszólamúsága és értelmezésmotívumainak gyakori uniformizációja egyrészt, az ismeretek vagy az érdeklődés hiánya, illetve a tudatos, hallgatással történő egyet-nem-értés a leszűkített irodalomképet vagy a funkcionális irodalomszemléletet elutasítók részéről másrészt, a nyolcvanas évek elejére ötvöződve határozta meg a magyarországi felemás fogadtatást. Jó példája volt ennek az évtizedet nyitó említett önszemléleti vita, melyben a magyarországi értekezők, a regionális magyar irodalmakról beszélve a nyolcvanas évtizedre legtöbbször nem, vagy alig említették a kárpátaljai, vagy a felvidéki magyar irodalmat, míg az erdélyi és a vajdasági példákban csak a korábbi általános megfogalmazásokat éltették tovább. Ahogyan a vitaindítóval kapcsolatosan Tőzsér Árpád fogalmazott: ez „a jugoszláviai magyar irodalomra természetesen a »hagyománytalanságot« s a »merész hagyományteremtést«, az avantgardizmust tartja jellemzőnek. A romániai magyar irodalom ezzel szemben a hazai hagyományvédők szemében olyan »sziget«, ahol még nem pusztultak el az »ősi«, az »igazi« magyar hagyományok, amely még mindig hagyományosan „líraközpontú”, „prózában pedig a magyar realizmus vonalát követi”.[755] Tény, hogy a formabővülést és létérzésbeli újdonságokat is hozó vajdasági irodalom mellett az erdélyiben (például a történelmi tárgyú művek, történetibb műfajok révén is) klasszikusabb hagyományok kaptak hangsúlyos szerepet. Ez azonban nem zárja ki, csupán elfedi a valós helyzetet.[756] A kánon intézménye mint ideológiai konstrukció mindig is azért képes konzisztensen megszilárdulni s egyfajta kollektív emlékezetet ölteni, mert hihetővé teszi, hogy szöveg és adott jelentés evidensen összetartozik.

[754] Uo.

[755] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás. 1982/5, 60-64.

[756] Ahogyan Tőzsér is folytatja: „A romániai magyar irodalomból is csak azt a nép-nemzeti vonalat értékelik, amelyik simán adaptálható a »nemzeti irodalomba«. (De a »poétikai modernség és nemzeti tematika« ötvözésével a pestieknél szintén jóval korábban kísérletező Szilágyi Domokosnak már távolról sincs olyan keletje, mint a Tamási-hagyományokat tovább építő Sütőnek). S ebbe az »önszemléletbe« természetesen nem fér bele a pozsonyi Irodalmi Szemle kicsit eklektikus, de mégiscsak szintézis igényű, egyszerre avantgárd és népi anyaga, s legjobb szerzőinek avantgárd népközelsége sem.” Vö. **Tőzsér**, *Önszemlélet és másságtudat, i.m.*

A recepció felszínességét a folyton ismétlődő névsor is jól mutatja. Páskándi Szilágyi Ákosnak írt hosszú (kétrészes) válasz-tanulmánya bizonyos esetekben éppen a láttatott irodalom diagnosztikus egyoldalúságát tagadva válik a recepciónak bizonyító látleletévé, amint Erdély újkori magyar irodalmával kapcsolatban írja: „Ha Szilágyi nem veszi észre (…) ha nem tudja, hogy ott már az ötvenes évek derekán–végén többek között néhány fiatalember olyan szabadversekkel s nyelvi játékossággal kísérletezik, amely később általánosan is jellemző a neoavantgarde nyelvatomizáló, 'nyelvmeghasító' játékaira. Úgy látszik, nem tájékozódott s nem ismeri a hatvanas évek elejének groteszk, abszurdoid erdélyi kísérleteit sem, amelyeknek néhány eleme, motívuma, eredet szerint akár az ötvenes évek derekáig is visszavezethető".[757] A személyes sérelem mellett, jól látható, hogy Páskándi, mint az áttelepült írók többsége, éppen azt nehezményezi, hogy mennyire nem ismertek még a magyarországi szakmai körökben sem az erdélyi irodalmi élet történéseinek valós hátterei, jelenségei, sem pedig azok nagyon összetett indokrendszere. Érvelése remekül példázza, hogy a kialakult kép sematizmusaiba csak a felületes általánosító szemléletek, vagy a kánoni elvárásrendek meghatározta szelektív névsor számít bele. Ezért találóak azok a sorok is, miszerint számos olyan a korban nagyra értékelt szöveget lehetne megnevezni, melyek inkább tekinthetők a kultúra hordozójának, mintsem műalkotásnak.[758]

V. Összegzés helyett.
(Hagyomány és kánon)

[757] Vö. **Páskándi** Géza, *A szellemi visszahonosodásról II*., in Új Forrás, 1982/6. 64.
[758] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja*, in UŐ, *Minta a szőnyegen*, 84.

Hagyomány és kánon viszonya – az assmanni rendszer értelmében – „értelemfüggő, elsőrendű kódex" és „értékfüggő, másodrendű kódex"[759] összefüggéseiben szemlélhető. S bár az említett rendszerben a hagyomány nem annyira szövegszerű, mint inkább egy általános kommunikációforma, a kánon hozzá való viszonya a maga kényszerű és szükségszerű változásában szemlélhető. Arra maga Assmann is figyelmeztetett, hogy a kánon összefüggéseiben sohasem egy magától értetődő értékállapotról van szó, olyas valamiről, mint a grammatikai elfogadhatóság normája, hanem egy tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról.[760] Ez a normarendszer ugyanakkor sokkalta inkább a megszentelő elv alapján bontja ki értékrendszerének tökéletesség-képét, mintsem egy leegyszerűsítő képlet által „harcol ki" magának központi helyet. Az általa „megszentelt" szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra, mint a hagyományban újra felismert értékelvek elfogadására számít.

Sütő életművének meghatározó fejezete, s közvetetten annak sikere is a magyarság asszimilációját célzó román nacionalista kurzus ellenében bontakozott ki. Magyarországon viszont nem csak az erdélyi magyarság fenyegetettsége miatti aggodalom felkeltésével hatott, hanem azzal is, „hogy az itteni magyarság veszélyeztetettségének kifejezését is megtalálta benne."[761] A Sütő-kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból szemlélhető, de közös problematikákat érint. Irodalomtörténeti helyének fennmaradása abban az esetben lehet ígéretes, amennyiben egyfelől nem zárkózik el az életmű legjobb alkotásaihoz is szükséges kritikus távlatoktól, másfelől az esetleges relativizáló tendenciák is túl tudnak majd tekinteni a normatívvá tett s szükségszerűen temporalizált kánoniság kettősségének kényszerén.

Aki az életmű történetét csupán remekművek történeteként képzeli el, evidenciaként kezeli bizonyos történetiségükben és megítélésükben szükségszerűen változó kategóriáknak művekben való örök felismerhetőségét, ilyen jellegű identitását. Ez a magától értetődőség viszont csak egy vagy több közösnek tételezett, ám meglehetősen szubjektív értékkategória irodalmi értékelésekbe való beemelése által nyerheti el feltételezett legitimációját. Éppen ezért a történeti értékelés változó kritériumairól továbbra sem célszerű megfeledkeznünk, ahogyan érdemes szem előtt tartanunk különböző kulturális diszkurzusok, akár egyidejű kánonok, kánonrétegek változó irodalom-felfogását és hatását is. A történeti szempont ilyen forma mellőzhetetlensége nem csak arra ösztönözhet, hogy művek hatásértékét ne jellemzően

[759] Vö. **Assmann**, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999, 115.
[760] Uo., 114.
[761] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*188.

csak egyszólamú recepciójának történetében vagy a jövőnek szóló értelmezéslehetőségeiben szemléljük, hanem zártságának-nyitottságának fokozataiban szinkrón és diakrón analógiákra is figyeljünk.

Az irodalmi kultuszok élettanáról és a szellemi élet tabuinak általános természetrajzáról az elmúlt bő évtized magyarországi kultuszkutatásai révén is megállapítható immár, hogy különböző korok ránk maradt dokumentumai más és más szempontból közelíthetők és értékelhetők. Ráadásul, mint Dávidházi Péter is megjegyezte, ugyanazon drámaelemzések vagy színikritikák, irodalmi emlékünnepélyekről szóló tudósítások, amelyek az irodalomtörténész, a kritikus és a kutató számára gyakorta „magvatlan szócséplésnek látszanak vagy éppen a szakirodalom színvonalának apályát jelzik", kultusztörténeti szempontból gyakran „tanulságosabbak, mint a kritikatörténeti örökség időálló értékei".[762] A kultusznak mint nyelvhasználati módnak számon nem kérhető jelentésszegmensei - a tulajdonképpen bizonyíthatatlan és ugyanakkor cáfolhatatlan tézisei nem csupán eltérnek teljességükben a másfajta diszkurzusformáktól, de miután ki is vonják magukat a racionális értelmezhetőség hatálya alól, árnyaltabb megközelítésük vagy megértésük egyben a szótár-elméletekhez hasonlóan teljességében új paradigmák elfogadását is feltételezik. A kultikus nyelvhasználat erős érzelmi vonásának köszönhetően képes átlényegíteni a kritikai műfajok értekező szövegeit, amelyek egyébként a tapasztalati ellenőrizhetőségnek és igazolhatóságnak igényét eleve adottnak tekintik. A kétféle nyelvhasználati mód tetten érhető gyakran egyazon szerző tollából is, sokszor attól függően, hogy éppen hol, mikor, milyen alkalomra született az írás, illetve attól is, milyen folyóiratban, közvetítő médiumban tartanak igényt az elemzendő, bemutatandó szövegeken túl egy jelenség, teljes írói szerepkör, történeti ábrázolásmód vagy erkölcsi magatartásminta értelmezésére. (Napilapokban megjelent cikkek, tárcák – például Ruffy Péter tollából –, a népszolgálat Balogh Edgár-i értelmében ötvözték az ismeretterjesztést saját kutatásaik eredményeivel)

Amint Takáts József remek összefoglaló tanulmányában megjegyezte, amellett, hogy a kultuszkutatási törekvések szelíden ironizáló irodalomtörténészi beszédhez vezettek, egyúttal az önkritika eszközeivel is éltek. A kezdeti szövegektől (melyek a *kultikus* beállítottságnak és nyelvhasználatnak, valamint ellenfogalmának, a *kritikainak* perspektívájában álltak) továbbléptek a meghatározottságok olyan fokára, melyben kérdésessé vált, mennyiben lehet egyáltalán az irodalomnak és az irodalomról való

[762] Vö. **Dávidházi** Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989, 1-27., - illetve **Takáts** József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 107-134.

beszédnek maga mögött hagyni kultikus szakaszait, s kritikaivá, tárgyszerűvé, ellenőrizhetővé, racionálissá válnia.[763] Azaz olyan anideologikus vagy dezideologikus mozzanatot feltételeznie, melyben az önmagáról való tudás eleve nem korlátozná saját megismerhetőségébe vetett hitét.[764] Az persze, hogy a kultikus-kritikai fogalompár is szükségszerűen vizsgálat tárgyát képezte, legfeljebb jelentőségében, arányaiban csökkentette, hierarchikus voltában viszont nem változtatta meg az imígyen tételezett kultuszkutatásbeli antropológiai logikát. A kritikai törekvésekben a szekularizáció mozzanata megmaradt, ennek kulturális logikája egy inkább horizontális társadalommal, és jól leosztott, disztingvált szerepekkel kívánt dolgozni, s persze a perifériára száműzte volna a kánoniság kultikus meghatározóit. Ezek viszont magát a kultuszt mint közvetítő intézményt továbbra is fenntarthatják, mégpedig egy hierarchikusan elképzelt világ intézményeként.[765]

A kultuszok irodalomtörténeti feltárásai (bár itthon ezek eddig a művelődéstörténet és a kulturális antropológia szempontjából alapvetően a XIX. századra s a XX. század első harmadára korlátozódtak) részben mellőzték a közvetlen hatalom kérdéskörét, s bár ideológiai rendszerekkel dolgoztak, a politikai jelleg meglehetősen kevés esetben került a vizsgálatok körébe. Talán éppen az említett kritikai viszonyulások miatt, olyan „képzetköröket" tárgyaltak, amelyek mintegy nehezékként fedték el a kritikus vizsgálatokat. Hogy ezekkel a kultikus, sokszor hatalmi, ideológiai, autoriter eljárásokkal mégis kénytelen a kultuszra vonatkozó vizsgálódás is élni, azt jól mutatja, hogy jelen műimmanensebb értékeléseket számonkérő eljárás sem térhetett ki előle. (Mert a hazai recepcióesztétika valóban inkább kanonikus és kritikai ambíciókkal párosult, mintsem történetiekkel, mégsem kerülheti meg az olykor erősen politikai beállítottságú irányzatok nyílt hierarchikus vagy szekuláris törekvéseinek máig ható ideologikusságát, melynek valahol a remélt kritikaivá válását csak az irodalom értelmezésének és értelmezési kereteinek a szépirodalomtól való elválasztása révén érhetné el). Hatástanilag tehát egy olyan semleges területen, mely művek és értelmezéseik vázolt kanonikus szétválaszthatatlanságában legfeljebb részrendszerek differenciálódása (temporális eltávolodása) által tárgyalhatná egyes irodalomszemléletek meghatározó jegyeit.

---

[763] Vö. **Takáts** József, *A kultuszkutatás és az új elméletek*, in UŐ., szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 296.

[764] Hasonló mozzanat volt megfigyelhető a kilencvenes évek újabb erdélyi törekvéseiben: a kényszerű elkötelezettségelvek elvetésével az újabb irodalmi csoportosulások egyik első igénye éppen az ilyen jellegű jelentéskioltás volt, amelyben látszólag nem törekedtek ellenideológiára, sem ellenirodalomra. Az immár határokon átívelő *Éneklő Borz* Sütő-száma saját törekvéseikkel kapcsolatosan ezért indíthatott így: „nem antiideológia, hanem anideológia, nem antipolitika, hanem apolitika, nem antisütő, hanem A SÜTŐ." Vö. **Láng** Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

[765] Uo.

A szövegek és olvasásuk értelmezésén túllépő „járulékosságoknak", (szerzői önarcképek, imágók, cselekvések, funkciók, tárgyak, stb.) de Man szavaival az „irodalom külpolitikájának" a háttérbe szorítását az erről való tudásunk elmélyült értelmezői gyakorlata által, de azok társadalmi beágyazottságának képletesen örökös tudatában érhetjük csak el. Az összefonódásukban meghatározó vázolt kánoni diszkurzusok alakulástörténete az irodalomértés történetét is jelentik. A vizsgált korszak kultúrtörténetének és kultúrpolitikája történetének a megíratlansága, részleges feldolgozottsága, és sok esetben polemizáltsága, beleértve a különböző szerkesztőségek és kiadók irányításának, ellenőrzési mechanizmusainak, függőségi viszonyainak és viszonylagos szabadságfokának a meghatározatlanságát, nagymértében hátráltatja az irodalomtörténeti kutatómunkát.[766] A kutatásoknak a listakánoni kiegészítések helyett ezért az értelmezési sémák feltárására célszerű elsődlegesen összpontosítaniuk, amely sémák olyannyira benőtték a befogadás horizontjait, és oly mértékben befolyásolták a jelen esztétikai tapasztalatát is, hogy eddig ismeretlen vagy kevéssé ismert művek aligha tudnának ezen változtatni. A történetiségében vizsgált szűk kánoniság zárt diszkurzusa azonban nem jelentheti sem az egykori alkotások, s legfőképp nem az újabb értékek szükségszerű összehasonlító vizsgálatának mellőzhetőségét. Mert a protokolláris és semmitmondó irodalmi csevelytől, a vállveregetéstől vagy az értetlenkedő elfordulástól bizonyára elérkeztünk már a valódi újraolvasás szügségszerűségének felismeréséig.

A múlttá lett történeti szituációk szerint lekerekített, s egyben érdektelenné is csiszolt Sütő-kép védelmezése, mesterséges fönntartása alighanem értelmetlen és fölösleges is. Érdeklődést nem az ismételt frázisok újjáélesztése, csupán az életmű megtisztítása eredményezhet, még akkor is, ha az ebben érdekelt érvek cáfolhatatlansága és az új szempontok szükségszerűsége negatív irányban korrigálja majd a kialakult kanonikus képleteket és írói pozíciót. Ami megmarad, az életműre rakódott efemer nehezékektől szabadulva, s az egyéb (határon-túli) korabeli művekkel, szerzőkkel a mellérendelésben elhelyezve, elevenebb irodalmi utóéletet eredményezhet majd, mint a politikától szabadulni képtelen, de mégis irodalomesztétikai mércére jogot formáló attitűdök kiüresedőben lévő kanonikus képletei, melyek a közszereplőnek járó túlfűtött, de protokolláris ünneplésekben alig figyeltek a szövegiség hagyományozhatóságának kritériumaira. A korszerűség keretfeltételeinek szövegvizsgálaton túli elvetése a közszereplést szkeptikusan fogadó mai

[766] A polémiákat illetően ráadásul mindmáig tart az irodalmi élet egykori szereplőinek, a különböző szerzőknek, kritikusoknak, szerkesztőknek a – sok esetben egyáltalán nem irodalmi jellegű – nézeteltérése, egyet nem értése, a személyes ellenszenv, a vélt vagy valós felelősség tudatában pedig az áldozati és hatalmi szerepek önkényes leosztása.

álláspontok által ezért is okozhat az autonóm irodalmi értékekben gondolkodók számára az elhallgatásokban, a nem-tamatizálásokban is értetlenséget, az esetlegesen megfogalmazódó kritikákban pedig olykor rágalmakkal felérő vádaknak, teljes eszmerendszerek blaszfémiájának a megélését. A kialakított kép merevsége, sérthetetlennek gondolása pedig a másképp-látás szabadságát nem hatálytalanítja, újabb szövegértésre viszont aligha serkent. Valószínűbb, hogy „az életművet temetetlen halottá teszi."[767] A kritikai visszhang hiányánál is riasztóbb ugyanis az életmű szempontjából a görcsösen ragaszkodó kultuszépítés. A kritikai távlat egyetlen esélye, hogy a mitológiáról és művekről leválasztja az eredeti politikai/ideológiai kontextust, az életmű kapcsán oly sokat emlegetett Németh Lászlóval szólva „kipárolja a régi ítéletrendszerek cefréjéből az irodalmat, hátrahagyva a politikum seprőjét".[768]

Az egyes értelmezések története gyakorlatilag akkor jellemezheti a kánonok történetét, ha nyilvánvalóvá válik, hogy a szűkebben értett (paradigmatikus?) kánonok egyidejűségének, vagy magának a kánonközöttiség állapotának is, (akárcsak irodalmi szövegek és értékeléseik várt vagy valós hatásának) nem csupán kiterjedtsége, de mélysége is meghatározó. Ezek megragadhatósága, az átmenetek állandóságában is az egymásnak ellentmondó igények közt, alighanem az irodalomtörténet egyik legnehezebb feladatát s egyben kihívását jelentik. Minthogy az irodalmi folyamatok természete az olvasói önértés alakzataiban tárja fel (szubjektivitásában maradandó) időtálló értéklehetőségeit, egyes irodalmi szövegek, vagy akár teljes életművek értékvonzatai is az olvasó szubjektumnak (a korra is jellemző) lehetőségeit teszik explicitté, s formálják értékvonulattá mindazt, amit az olvasástechnikák adta mozgásterek kiteljesítése nyújthat. A befogadás aktusai a szövegek önmozgásaiból is táplálkoznak, az értékhatárok megállapításában azonban ez nem zárja ki, hogy a választás egyszerre történeti és esztétikai támpontok szerint érvényesüljön.

[767] Amint némiképp hasonlóan az így kialakított Illyés-képpel, annak védelmezésével kapcsolatosan Lengyel András is leszögezte. Vö. **Lengyel** András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003, 53-63.

[768] Idézi **Ács** Margit, *i.m.*

Az összetett kérdéskört mindazonáltal csak körbejárni lehet, ideologikus kötöttségeit teljességében lebontani aligha. Egy átfogó, az életmű minden darabját az újraértésben megnyilvánuló szándéknak eszmetörténeti, politika-történeti kategóriakészletünket is felül kellene vizsgálnia, s ehhez olyan már-már lehetetlen mértékű kutatásba kellene fognia, amelyik képletesen teljes eszmeköröket összehasonlítva, tudománytörténeti előzményeket és hagyománybeli összefüggéseket vizsgálna.

VI. Könyvészet.

Felhasznált szakirodalom

Ács Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?* in Kortárs, 1997/6.

Ágoston Vilmos, *A levágott kéz felelőssége,* in Alföld, 1991/2.

Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999.

Assmann, Aleida – **Assmann**, Jan red., *Kanon und Zensur*, München, Fink, 1987.

Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978.

Babits Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

Babits Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, második kiadás, é.n.

Bacsó Béla szerk., *Szöveg és interpretáció*, Bp., Cserépfalvi, 1991.

Balassa Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.

Balázs Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

Balázs Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz*. - *nemzedékvallató*. Kolozsvár, Polis, 2001.

Balogh Edgár, *Népi kultúránk megújulásáról van szó,* in Művelődési Útmutató, 1948/1.

Balogh F. András, *Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról,* in *Tárlat* (szerk. **Egyed** Péter.) Bukarest, Kriterion, 1991. 8–30.

Bányai János, *Kisebbségi magyaróra*. *Tanulmányok, kritikák*, Újvidék, Forum, 1996.

Barthes, Roland: *Válogatott írások,* (vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976.

Bécsy Tamás, *Kalandok a drámával: magyar drámák 1945-1989.* Bp., Balassi, 1996.

Beke Ibolya, *A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között*, in *A kárpát-medence népeinek együttélése a 19.-20. században.* (szerk. **Egry** Gábor – **Feitl** István) Bp., Napvilág, 2005.

Béládi Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. -A határon túli magyar irodalom*, (szerk. **Béládi** Miklós) Bp., Akadémiai, 1982.

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Bertha Zoltán, *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in Tiszatáj, 1990/3.

Bertha Zoltán, *Gond és mű*. *Tanulmányok az erdélyi magyar irodalom köréből*, Bp., Széphalom, 1994.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp., TIT, 1984.

Bezeczky Gábor, *Kánon és trópus*, in Helikon, 1998/3.

Bezeczky Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája.* Bukarest, Kriterion, 1984.

Bíró Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997-2000), Bp., Liget könyvek, 2000.

Bisztray Gyula, *Írók az únióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.

Bloom, Harold, *The Western Canon. (The books and school of the ages)* N.Y., Harcourt Brace, 1994; illetve N.Y., Riverhead, 1995.

Bodor Ádám, *A börtön szaga*, Válaszok **Balla** Zsófia kérdéseire, Bp., Magvető, 2002.

Boka László, *A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2004.

Boka László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Boka László, *Ideologikus alakzatok az (1957 utáni) erdélyi irodalom fogadtatásában*, in **Jeney** Éva – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *(Tév)eszmék bűvölete*, Bp., Akadémiai, 2004.

Boka László, *A divattól a kultuszig,* in **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Bonyhai Gábor, *Összegyűjtött munkái*, Bp., Balassi, 2000.

Borbándi Gyula, *Népiség és népiek*. *Esszék, tanulmányok, cikkek*, Bp., Püski, 2000.

Bottoni, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18; illetve in A Hét, 2005, február 17.

Bretter György, *Itt és mást*, Bukarest, Kriterion, 1979.

Bretter György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3.

Bretter György szerk., *Szövegek és körülmények*. Bukarest, Kriterion, 1974.

Bretter Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.

Clausen, Christopher, *„Canon, Theme, and Code"* in *The Hospitable Canon*. (**Nemoianu**, Virgil and **Royal**, Robert eds.) Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Csapody Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

Cs. Gyímesi Éva, *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992.

Cs. Gyímesi Éva, *Értéktudat és önreflexió*, in Korunk, 1992/8.

Cs. Gyímesi Éva, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Cs. Gyímesi Éva, *Az elszigeteltség fokozatai*, in ItK., 1994/5-6.

Cs. Gyímesi Éva, *Colloquium Transsylvanicum*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.

Csak tiszta forrásból, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei. 12. 1980.

Cseh Gergő, **Kalmár** Melinda, **Pór** Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956-1963,* Bp., Osiris, 1999.

Cseke Péter, *„Irodalomirányítás" 1947-1989*, in Korunk, 1996/4.

Czine Mihály, *A romániai magyar irodalom a két világháború között. Az új romániai magyar irodalomról*, in UŐ, *Nép és irodalom,* I-II. Bp., Szépirodalmi, 1981.

Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században, – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

Dávid Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.

Dávid Gyula szerk., *Történelmünk a Duna-medencében*, Kolozsvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság – Polis, 1998.

Dávid Gyula- **Marosi** Péter- **Szász** János, *A romániai magyar irodalom története*, Bukarest, Tankönyvkiadó, 1978. - tankönyv a XII. osztály számára.

Dávid Gyula, **Szász** László szerk., *Egyedül. Székely János emlékezete*, Bp., Nap Kiadó, 1999.

Dávidházi Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1.

Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989

De Man, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

Depew, Mary and **Obbink**, Dirk eds., *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 2000.

Diószegi László – **R. Süle** Andrea szerk., *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1990.

Dobos István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Eagleton, Terry, *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

Eagleton, Terry, *The idea of Culture*, Massachusetts, Blackwell, 2000.

Erdődy Edit szerk., *Magyar irodalom a XX században,* Bp., NHK, 1992.

Even-Zohar, Itamar, *Literature, as goods, literatures, as tools,* in Neohelicon, XXIX, (2002) 1, 75-83.

Even-Zohar, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4., 434-450.

Ézsiás Erzsébet, *Mai magyar dráma*, Bp., Kossuth, 1986.

Fabiny Tibor szerk., *A hermeneutika elmélete*. *Tanulmányok,* Szeged, JATEPress, 1998 Ikonológia és Műértelmezés 3.

Farkas Zsolt, „Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban", in UŐ, Most akkor. Bp., Filum, 1998.

Filep Tamás Gusztáv, *A szobrok tanulsága***,** in Könyvvilág, 1990/6.

Filep Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5.

Filep Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11.

Fish, Stanley, *Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény?,* in Nagyvilág, 1995/4.

Fish, Stanley, *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*, in *Az irodalom elméletei III,* (szerk. **Thomka** Beáta.) Pécs, Jelenkor, 1997.

Fowler, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

Fried István, *Utak és tévutak Kelet-közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989.

Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*. *Four Essays*, New Jersey, Princeton, 1957, - magyarul *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999.

Gadamer, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor) Bp., Gondolat, 1984.

Gálfalvi György, *Marad a láz?* Bukarest, Kriterion, 1977.

Gálfalvi Zsolt, *Közös gond és felelősség*, in Igaz Szó. 1979/1.

Gáll Ernő, *Számvetés*, Kolozsvár, Komp-Press, 1995.

Gáll Ernő, *Napló. I. 1977-1990*, Kolozsvár, Polis, 2003.

Gates, Henry Louis Jr., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992.

Geertz, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in G., C., *Az értelmezés hatalma*, (vál. **Niedermüller** Péter), Bp., Osiris, 2001.

Gergely András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5., 67-70.

Gombrich, Ernst H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*. Oxford, Phaidon, 1979.

Gorak, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.

Gorak, Jan (ed.) *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001.

Görömbei András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvége.* (szerk. **Görömbei** András) Debrecen, Kossuth, 2000.

Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak, 1945-1990,* Debrecen, Kossuth, 1997.

Görömbei András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2. kiadás. (1984) 1993.

Görömbei András szerk., *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* Debrecen, Kossuth, 2000.

Guillory, John, *„Canon",* in *Critical Terms for Literary Study*, (**Lentricchia**, Frank and **McLaughlin**, Thomas eds.) Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Guillory, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press. 1993.

Gróh Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

György Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István szerk., *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, Bp., OSZK - Akadémiai, 2005.

Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.

Hankiss Elemér, *Érték és társadalom*, Bp., Magvető, 1977.

Haraszti Miklós, *A cenzúra esztétikája*. Bp., Magvető. 1991.

Hartman, Geoffrey H., *The faithful question of culture*. N.Y., Columbia University Press, 1997.

Hauser, Arnold, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982.

Hawkes, David, *Ideology.* London & New York, Routledge, Second edition, 2003.

Hoppál Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

Huszár Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003.

Illyés Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III*, *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* (szerk. **Saáry** Éva), Zürich, SMIKK, 1980.

Illyés Gyula, *Szellem és erőszak*, Bp., Magvető, (1978) 1988.

Jauss, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, (vál. szerk., **Kulcsár-Szabó** Zoltán), Bp., Osiris, 1997.

Jákfalvi Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* (szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna), Bp., JAK, L'Harmattan, 2005.

Jancsó Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.

Jánosházy György, *Történelmi drámáinkról. [1960–1990.],* in Látó, 1991/11.

Kalla Zsuzsa szerk., *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.

Kálmán C. György, *Te rongyos (elm)élet!* Bp., Balassi, 1998.

Kálmán C. György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*. Bp., Balassi, 2001.

Kántor Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001.

Kántor Lajos - **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945-1970,* Bukarest, Kriterion, 1971;- Második, javított kiadás, *Romániai magyar irodalom 1944-1970*. címmel! Uo.,1973.

Kennedy, George A., *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89, (1990) 217–225.

Kiss Gy. Csaba, *Közép-Európa, nemezetek, kisebbségek*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Kiss Gy. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, (szerk. **Dávid** Gyula), Kolozsvár, Polis, 1998.

Kiss Gy. Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6.

Kiss Gy. Csaba, *Nemzetiségi lét – nemzetiségi irodalom*, in Alföld, 1975/10.

Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története,* 2. javított kiadás, Bp., Kossuth, 1985.

Kocur László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII*. - *Irodalomelméleti tanulmányok*, (szerk. **Fried** István), Szeged, 2003.

Kókay György – **Buzinkay** Géza – **Murányi** Gábor, *A Magyar sajtó története,* Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000

Kós *Károly levelezése Czine Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.

Kötő József, *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből,* Kolozsvár, 1976.

Kötő József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.), Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991,* (2. kiadás.) Bp., Argumentum, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete,* in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000.

Kulin Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6.43.

Kuncz Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487-492.

Kuszálik Péter, *Irodalomtörténet és vidéke,* in Látó, 1994/5.

L. Balogh Béni szerk., *Kötődések Erdélyhez,* Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Laczkó Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3.

Láng Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.

Láng Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4.

Láng Gusztáv, *Kivándorló irodalom*. *Kísérletek*, Kolozsvár, Komp-Press. 1998. Ariadné könyvek.

Láng Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

Láng Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

Láng Zsolt, *Hányan mentek Piripócsra?* Kolozsvár, Komp-Press, 1995. Ariadné könyvek.

Lauter, Paul, *Canons and Context*. N.Y. Oxford University Press, 1991.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Lengyel András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003.

Lentricchia, Frank and **McLaughlin**, Thomas (eds.) *Critical Terms for Literary Study,* Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Levine, Lawrence W., *The Opening of the American Mind: Canons, Culture, and History*, Boston, Beacon Press, 1996.

Lindenberger, Herbert, *The History in Literature. On: Value, Genre, Institutions,* New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.

Makkai Sándor, *Magunk revíziója*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1931.

Makkai Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

Margócsy István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*. (Kommentár és florilégium), in ItK, 1990/3.

Margócsy István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.

Márkus Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996.

Márkus Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap kiadó, 2002.

Márkus György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992.

Martos Gábor, *Légkör, szellemi arcvonal és a minőség igénye*, Bp., Mérték, 1989.

Martos Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

Mester Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika,* Bp., Kijárat, 2004.

Miklós Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002.

Molnár János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged, 1993.

Mózes Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974-1990*, Marosvásárhely, Mentor, 2004.

Nagy György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press és Polis, 1999.

Németh László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.

Németh Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005.

Nemoianu, Virgil and **Royal**, Robert eds., *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Nyírő József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.

Panek Zoltán, *Írjon ön is írül,* in A Hét, 1978/35.

Páskándi Géza, *A szellemi visszahonosodásról I-II*., in Új Forrás, 1982/5-6.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

Pomogáts Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3.

Pomogáts Béla, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987.

Pomogáts Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1992.

Pomogáts Béla, *Kisebbség és humánum*. *Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból,* 2. átdolgozott kiadás, Bp., Korona Nova, 1998.

Pomogáts Béla, *Erdélyi autonómia – európai integráció*, Nagyvárad, NAT, 2004.

Pyle, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2.

Radnóti Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7.

Radnóti Sándor, *Kánon és relativizmus*, in Alföld, 1996/2.

Radnóti Zsuzsa, *Pro és kontra a kortárs magyar drámáról*, in Alföld, 1997/2.

Rákai Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

Ricoeur, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, (ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály), Bp., Osiris, 1999.

Ricoeur, Paul, *A szöveg világa és az olvasó világa*, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, (szerk. **Thomka** Beáta), Bp., Kijárat, 1998.

Robotos Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997.

Rohonyi Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris - Láthatatlan Kollégium. 2001.

Rónay László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg I. A magyarországi szellemi élet harminc éve, 1948-1978.* Zürich, SMIKK, 1979.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg II. Nyugati magyar kulturális élet a II. világháború után, 1945-1979.* Zürich, SMIKK, 1980.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg III. A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után.* 1945-1980, Zürich, SMIKK, 1980.

Sauerberg, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* London, Macmillan Press Ltd., N.Y., St. Martin's Press Inc. 1997.

Sela-Shefy, Rakefet, *The concept of Canonicity in Polysystem Theory*, in Poetics Today. 11, 1990/3.

Sela-Shefy, Rakefet, *Canon formation revisited: canon and cultural production*, in Neohelicon, XXIX, 2002/2.

Simon Zoltán szerk., *Romániai magyar irodalom 1970–1990*, Az Alföld, 1991/2 számának (Az 1990. november 5–16.-i Debreceni Irodalmi Napok előadásainak) szerkesztett szövege. Debrecen, 1991.

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Stark, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.

Sz. Nagy Péter szerk., *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Bp., Rakéta, 1990.

Szabó B. István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. - az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete 1993. november 25-26-i tudományos konferenciájának előadásai, Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.

Szabó Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *I-IV,* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.

Szakolczay Lajos, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodalmi, 1984.

Szakolczay Lajos: *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996.

Szász László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000.

Szegedy-Maszák Mihály, *The Idea of National Character: A Romantic Heritage,* in **Boerner**, Peter (ed.) *Concepts of National Identity: An Interdisciplinary Dialogue*, Nomos, Baden-Baden, 1986.

Szegedy-Maszák Mihály*, „Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995.

Szegedy-Maszák Mihály, *Literary canons: National and international*, Bp., Akadémiai, 2001.

Szegedy-Maszák Mihály szerk., *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11., 2001.

Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

Szegedy-Maszák Mihály, *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról,* Bp., Krónika-Nova, 2000.

Szekfű Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.

Szekfű Gyula szerk., *Mi a magyar?,* Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

Szeli István, *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993.

Szerb Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.

Szerdahelyi István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

Szilágyi Ákos, *A hetvenes évek „uralkodó eszméi"* in Művészet, 1986/7.

Szilágyi Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4.

Szilágyi Ákos, *Sturm und Drang a legújabb magyar irodalomban*, in Magyar Lettre, 2005/Tavasz.

Szilágyi Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995.

Szirák Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000.

Szondi, Peter, *A modern dráma elmélete. 1880-1950,* Bp., Gondolat, 1979; illetve Bp., Osiris, 2002.

Tabéry Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; illetve Nagyvárad, NAT, 2003.

Takács József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.

Takáts József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Bp., Kijárat, 2000.

Thomka Beáta szerk., *Narratívák 2. Történet és fikció,* Bp., Kijárat, 1998.

Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851.

Tóth Sándor, *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*, in *Rólunk van szó,* Bukarest, Kriterion, 1980.

Tóth Sándor, *Jelentés Erdélyből*, Párizs, n.n. 1989 (1987).

Tönnies, Ferdinand, *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983.

Tőzsér Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998.

Tőzsér Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.

Vallasek Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2.

Vallasek Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004.

Vécsi Nagy Zoltán szerk., *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965-75,* Bp., Ernst Múzeum, 2002.

Végh Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1.

Veres András szerk., *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek klubjában. 1980. április 10-12,* Bp., Balassi, 2002.

Veres András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*, in Beszélő, 1996/6.

Vida Gábor, *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?,* in Látó, 1998/3.

Vincze Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989,* http://vincze.adatbank.transindex.ro

Vincze Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

Vincze Gábor, *Ceausescu „fantomszervezete*": *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

Vincze Gábor, *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig"*, in *Kötődések Erdélyhez*, (szerk. **L. Balogh** Béni), Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Visky András, *Szolgálni és (ki)szolgálni,* in Kalligram, 1996/4, 68-71.

Von Hallberg, Robert, ed. *Canons*, London and Chicago, The University of Chicago Press. 1983.

Wellek, René – **Warren**, Austin, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972; illetve Bp., Osiris, 2002.

Z. Varga Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.

Zizek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology*, New York, Verso, 1998.

Felhasznált, életműről szóló cikkek és tanulmányok.

Ablonczy László: Csillag a máglyán. = Alföld, 1976. 3. sz. 87–91.
Ablonczy László: Az álmatlanság álmai. = Forrás, 1976. 9. sz. 87–89.
Ablonczy László: Az írás megbékítő hatalma. = Forrás, 1977. 5-6. sz. 3-7.
Ablonczy László: A vesszőzés módozatai. = Alföld, 1978. 7. sz. 98–100.
Ablonczy László: Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Forrás, 1978. 1. sz. 86–88.
Ablonczy László: Hófúvásos időben. = Tiszatáj, 1986. 3. sz. 91–96.
Ablonczy László: Sütő András: Az Álomkommandó. = Confessio, 1988. 1. sz. 114–117.
Ablonczy László: A tízesztendős Szuzai menyegző. = Tiszatáj, 1990. 1. sz. 91–94.
Ablonczy László: „S kezdék nevetni a sírás helyett.” = Tiszatáj, 1993. 11. sz. 50–58.
Alexa Károly: Sütő András: Istenek és falovacskák. = Kortárs, 1973. 12. sz. 2033–2035.
Alexa Károly: Maros menti Parainesis. = Kortárs, 1977. 12. sz. 2000–2003.
Almási Miklós: Sütő András: Álomkommandó. = Kritika, 1987. 11. sz. 33-34.
Annus József: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1976. 2. sz. 88–90.
Annus József: András ama tiszta ingben…= Tiszatáj, 1982. 1. sz. 82-84.
Bakonyi István: Írónk és kora: Vázlat Sütő Andrásról. = Új Forrás 1991. 12. sz. 70-74.
Balázs Mihály: Sütő András. = Írók, képek II. 3. kiadás. Szerk.: Dr. Szabó Ödönné. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 258–273.
Balázs Sándor: Münzer felelőssége. = Korunk, 1975. 7. sz. 522–526.
Balázs Sándor: Egy mű vallásbölcseleti háttere. A „Csillag a máglyán” című drámáról. = Világosság, 1977. 2. sz. 96–100.
Balogh Edgár: Köszönet egy könyvajánlásért. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 172–177.
Balogh Edgár: Sütő András itt marad. = B. E.: Acéltükör mélye. Kriterion, Bukarest, 1982. 74–76.
Balogh Edgár: Sütő András házi ünnepére. = B. E.: Magyarok, románok, szlávok. Kossuth, Budapest, 1986. 225–227.
Balogh László: Sütő András: Emberek indulnak. = Új Hang, 1954. 6. sz. 88–91.
Bálint Tibor: Hétköznapok a keresztfán. = B. T.: Kenyér és gyertyaláng. Dacia, Kolozsvár, 1975. 110–116.
Barota Mihály: Omló egek alatt. = Életünk 1991. 6. sz. 569-572.
Bata Imre: Sütő András drámáinak nyelvéről. = Új írás, 1976. 3. sz. 80-82.
Bécsy Tamás: A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában. = Színház, 1978. 7. sz. 1–7.
Bécsy Tamás: Jellemek és cselekmény. = Új Írás. 1976. 3. sz. 82-86.
Béládi Miklós: Tártkarú világ – Sütő András novellái. = Élet és Irodalom. 1960. 38. sz. 8.
Bellyei László: Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához. = Életünk, 1975. 2. sz. 169–173.
Berkes Erzsébet: Egy Lócsiszár virágvasárnapja. = Kritika, 1974. 12. sz. 19.
Berkes Erzsébet: Advent a Hargitán. = Kritika 1986. 4. sz. 27-28.
Berkes Erzsébet: Szökésben a falvédőről. = Élet és Irodalom, 1986. IV., 18.
Bertha Csilla: Nemzeti sorstragédiák. Párhuzamok Sütő András és Brian Friel drámájában. = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1. Eger, 1987. 51–70.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. Monográfia Sütő Andrásról. = B. Z.: Gond és mű. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1994. 11–131.; 177–180.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar gondok – újabb könyvek tükrében. = Magyar Élet, 1994. 2. sz. 13–18.
Bertha Zoltán: A közösség homlokráncai – Sütő András arcképéhez. = Magyar Napló, 1995. 7. sz. 20–23.

Bretter György: A hegyen túl is hegy van. = B. Gy.: Itt és mást. Kriterion, Bukarest, 1979. 472–479.
Czine Mihály: Halkított, köznapi köszöntés. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 6-8.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. = Alföld, 1979. 8. sz. 56-59.
Czine Mihály: Olvasónapló. = Forrás, 1992. 2. sz. 89-90.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. Anyám könnyű álmot ígér. Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Cz. M.: Nép és Irodalom I–II. Szépirodalmi, Bp. 1981. II. 140–155.
Czine Mihály: Sütő András könyve. = Forrás, 1992. 2. sz. 89–90.
Cs. Nagy Ibolya: A bölcsőhely parancsai. = Alföld, 1977. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Mese – mesén túli üzenettel. = Alföld, 1987. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Út a méltóságától megfosztott emberig. = Hitel, 1999. 12. 87–97.
Csányi László: A kollektív sorsviselés iskolája. = Új írás, 1984. 8. sz. 111-113.
Cseres Tibor: Szavaink Nagyfejedelemsége. = Élet és Irodalom, 1977. 51. sz. 3.
Csoóri Sándor: Az elveszített szem fényei. = Cs. S.: Tenger és diólevél I–II. Püski, Bp. 1994. I. 518–520.
Csűrös Miklós: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Kortárs, 1982. 5. sz. 816–818.
Dobos László: Levél Sütő Andráshoz. = Alföld, 1977. 6. sz. 34–35.
Dömény Katalin: A mandátumos erdélyi író műhelye egy rekonstruált keletkezéstörténet tükrében. - Egy lócsiszár virágvasárnapja c. drámájának geneziséhez. = Szivárvány, 14. évf. 1993. 41. sz. 125-129.
Duba Gyula: A megmaradás hirdetője. = Irodalmi Szemle, 1977. 7. sz. 649–650.
Egyed Péter: A műhely aggodalma és bizonyossága. = Korunk, 1981. 6. sz. 448–451.
Elek Tibor: A lehetetlen kísértése. = E. T.: Szabadságszerelem. Pozsony, 1994. 83–96.
Éltető József: Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek. = Ötven nagyon fontos regény: műismertetés és műelemzés / (Aczél Géza, Ádám Péter, Bakcsi György et al. 2. módosított kiad.) - Lord Könyvkiadó, Bp., 1998.- 314-319.
Ézsiás Erzsébet: Sütő András. = É. E.: Mai magyar dráma. Kossuth, Bp. 1986. 105–114.
Farkas Árpád: Pusztakamarási körtevirág. = F. Á.: Asszonyidő. Bukarest, 1983. 91–99.
Fehér István: Anyám könnyű álmot ígér. = Kritika, 1973. 1. sz. 26.
E. Fehér Pál: Nota bene. A szuzai menyegző. = Élet és Irodalom 1980. 24. sz. 6.
Fenyő István: Forradalom és humanizmus. = F. I.: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp. 1979. 678–697.
Fenyvesi Félix Lajos: Őrszem a Hargitán. = Confessio. - 21. évf. 1997. 3. sz. 47-48.
Féja Géza: Műfaj születik. = F. G.: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp. 1978. 184–189.
Fodor Sándor: Magasrendű harmónia. = Utunk, 1970. 12. sz. 1.
Fónod Zoltán: Mi dolgunk a világon… – A történelem parancsai Sütő András műveiben. = Irodalmi Szemle, 1982. 3. sz. 243-245.
Földes László: Emberek indulnak. = Igaz Szó, 1953. 4. sz. 114–123.
Gách Marianne: 21 kérdés Sütő Andráshoz. Film, Színház, Muzsika, 1976. 1. sz.
Gál Sándor: Csillag a máglyán. = Irodalmi Szemle, 1977. 2. sz. 164–165.
Gálfalvi Zsolt: Félrejáró Salamon. = Utunk, 1956. 39. sz.
Gálfalvi Zsolt: Vallomás az elkötelezettségről. Drámák humánuma – avagy a humánum drámái. = G. Zs.: Az írás értelme. Kriterion, Bukarest, 1977. 179–204.
Gálfalvi Zsolt: Sütő András drámái és az Éden kristályfái. = Sütő András: Három dráma. Eminescu, Bukarest, 1982. 5–14.
Gáll Ernő: „Holt-tengeri” jelentés. = G. E.: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Szépirodalmi, Bp. 1978. 192–195.
Gáll Ernő: A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája. = G. E.: A sajátosság méltósága. Magvető, Bp. 1983. 97–121.
G. Kiss Valéria: Ahol véget ér a szó… = Alföld, 1977. 6. sz. 57–59.

Görömbei András: A megmaradás etikája és esztétikája. = Alföld, 1974. 7. sz. 60-65.
Görömbei András: "Kelj fel és beszélj" = Tiszatáj, 1978. 3. sz. p. 71-75.
Görömbei András: Sütő András felszólalása fejtartásunk ügyében. = Tiszatáj, 1979. 2. sz. 68-75.
Görömbei András: Az önvizsgálat belső kényszere. = Alföld, 1981. 6. sz. 84-89.
Görömbei András: A hatalom gyermekkori játszótársa. = Tiszatáj, 1982. 7. sz. 45-51.
Görömbei András: "Az ember amíg él, játszani is akar". = Alföld, 1984. 5. sz. 66-77.
Görömbei András: Folytatás és megújulás: Sütő András prózaművészete az ötvenes és hatvanas évek fordulóján. = Tiszatáj, 1984. 10. sz. 56-64.
Görömbei András: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 38-49. p.
Görömbei András: "Felgyűlt az idő" : Az Anyám könnyű álmot ígér időszerkezete. = Alföld, 1977. 6. sz. p. 47-51. illetve "Ki viszi át...?" / Görömbei András. - Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.- p. 323-334.
Görömbei András: Sütő András: Sikaszói fenyőforgácsok. = Alföld, 1988. 7. sz. 84–86.
Görömbei András: A lőtt lábú madár nyomában. = Életünk, 1989. 1/2. sz.. 88-90.
Görömbei András: Sütő András. In: G. A.: Kisebbségi magyar irodalmak 2. kiad. Kossuth Egyeteni Kiadó, Debrecen 1997.; 3. bőv. kiad. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2001.
Görömbei András: Tűnődés Sütő András naplójegyzeteinek olvasása közben – kitérőkkel. = Alföld, 1991. 8. sz. 83–90.
Görömbei András: Sütő András. = G. A.: Napjaink kisebbségi magyar irodalma. Tankönyvkiadó, Bp. 1993. 25–38.
Görömbei András: Erdélyi változatlanságok. Sütő András könyve = Hitel, 2001. 10. sz. 103–106.
Grezsa Ferenc: Sziszüfosz mai szerepben. = Új Írás, 1982. 4. sz. 106–108.
Grezsa Ferenc: Omló egek alatt. = Kortárs, 1991. 1. sz. 160-162. Illetve: G. F.: Vonzások és vallomások. Szeged, Tiszatáj, 1999. 322-327.
Ilia Mihály: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Kortárs, 1970. 9. sz. 1492–1493.
Illyés Elemér: Négy erdélyi prózaíró. = Új Látóhatár, 1971. 5. sz. 539–546.
Illyés Gyula: Sütő András nagy úton. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.
Imre László: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Alföld, 1971. 2. sz. 81–83.
Imre László: Sütő András: Rigó és apostol. = Alföld, 1971. 1. sz. 84–85.
Iszlai Zoltán: „Hogy megmaradjunk”. = I. Z.: A valóság közelében. Kossuth, Bp. 1983. 16–20.
Izsák József: Tűnődés a tűnődésben. = Igaz Szó, 1958. 5. sz. 766–770.
Izsák József: Példázat az emberségről. = Igaz Szó, 1961. 6. sz. 857–859.
Jánosházy György: Átfogóbb társadalomrajz felé. = Igaz Szó, 1960. 2. sz. 282–287.
Kacsó Sándor: A parasztkérdés irodalmunkban. = K. S.: Írók – írások. Irodalmi, Bukarest, 1964. 223–233.
Kántor Lajos: Az írói gond változásai. = Korunk, 1970. 6. sz. 956–959.
Kántor Lajos: Táj és világ gondja. = Korunk, 1973. 11. sz. 1635–1639.
Kántor Lajos: A megtalált színház. = Korunk, 1975. 6. sz. 425–433.
Kántor Lajos: A tiltakozás metaforái. = K. L.: Korváltás. Kriterion, Bukarest 1979. 45–50.
Kántor Lajos: „… meg nem maradhatunk az alázat porában”. = K. L.: Korunk: avantgarde és népiség. Magvető, Bp. 1980. 495–503.
Kelemen János: Sütő András: Tártkarú világ. = Kortárs, 1960. 6. sz. 968–969.
Kereskényi Sándor: Értékválság a kisebbségi kritikában. = Alföld, 1994. 2. sz. 87–89.
Kocsis István: Dalon túli dallal… = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 202–203.
Koltai Tamás: Sütő András: Csillag a máglyán. = K. T.: Magyar drámák színháza. NPI, Bp. 1979. 213–216.

Koltai Tamás: „Felügyelőnk, a Nagy Romlás.” = Élet és Irodalom, 1986. 2. sz. 13, illetve K. T.: Színházváltás 1986–1991. Meszprint, Bp. 1991. 7–10.
Kós Károly: Levél Sütő Andráshoz "A Kolozsváriak"-ról. = Kortárs 1973. 12. sz. 1876-1878.
Kósa Csaba: Erdély fáklyái: A tűzfelelős. = Új Idő 1990. 12. sz. 10-16.
Kovács János: Epikusi tűnődések. = K. J.: Kétség és bizonyosság. Kriterion, Bukarest, 1981. 106–122.
Kovács Sándor Iván: Istenek és falovacskák. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp., 1978. 403-409.
Kovács Sándor Iván: Tűnődések a fennmaradás módozatain. Költészet és valóság Sütő András Kálvin-drámájában. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp. 1978. 410–421.
Láng Gusztáv: Eszme és történelem. = Alföld, 1977. 6. sz. 42–43.
Lászlóffy Aladár: Ars poetica útközben. = Igaz Szó, 1971. 8. sz. 262–266.
Lázok János: A céltól az eszközig: a Sütő-novelláktól a Sütő-drámákig. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 17–30.
Lázok János: Gondolat és/vagy cselekvés? = Korunk, 1983. 2. sz. 143–150.
Lázok János: A kerek félalmák paradoxonai. = Korunk, 1983. 9. sz. 739–744.
Lázok János: Évek és hazajáró lelkek Sütő András trilógiájában. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 137–140.
Lázok János: A céltól az eszközökig. = Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. 176–210.
Lázok János: A Káin és Ábel metaforikus mélyszerkezete. = Korunk, 1992. 8. sz. 48–55.
Lázok János: "Az év könyve". = Beszélő 3. évf. 1998. 1. sz. 80-84.
Lehel Katalin: Az igazság megszállottja Sütő András drámai életművében. = Somogy, 1991. 1. sz. 52-54.
Marosi Péter: Félrejáró Salamon nyomában. = Igaz Szó, 1956. 12. sz. 1845–1850.
Marosi Péter: Kolhaas haragja és Harag Kolhaasa. Sütő genfi zsoltára. Káin tragédiája. = M. P.: Világ végén virradat. Bukarest, 1980. 142–163.
Martinkó András: Con amore. = Kritika, 1970. 1. sz. 34–38.
Márkus Béla: Fájdalmas farsangi játék. = Alföld, 1977. 6. sz. 60–63.
Márkus Béla: A betokosodott kudarc. = Hitel, 1994. 1. sz. 94–101.
Márkus Béla: Pünkösdi lélekkel. Sütő András: Erdélyi változatlanságok = Reformátusok Lapja, 2001. június 3.
Márkus Béla: A szolgák felelősségével. (Sütő András: Erdélyi változatlanságok.) = Tiszatáj, 2002. július, 77–86.
Melczer Tibor: Évek – hazajáró lelkek. = Kritika, 1982. 6. sz. 34.
Mész Lászlóné: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán = ML: Mai magyar drámák. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 96–143.; 3. kiad. - Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 193. - (Műelemzések kiskönyvtára)
Miklós Róbert: Cseppben a tenger. = Napjaink, 1970. 11. sz. 10.
Nagy Pál: Drámaírók sikere. = Igaz Szó, 1962. 6. sz. 881–887.
Nagy Pál: Nyugtalan ember. = Igaz Szó, 1963. 5. sz. 794–795.
Nagy Pál: Az idő hullámhosszán. = Igaz Szó, 1967. 1. sz. 572–581.
Nagy Pál: Előszó. = Sütő András: Misi, a csillagos homlokú. Kolozsvár, 1972. 5–27.
Nagy Péter: Sütő András két drámája. = N. P.: Olvasó. Szépirodalmi, Bp. 1980. 3456–352.
Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről. = Magyar Nyelvőr, 1983. 1. sz. 68–75.
Nemes Rita: Vitairatok a Romlás ellenében: Sütő András drámáiról. = Hitel 13. 2000. 10. sz. 101-108.
Olasz Sándor: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Forrás, 1982. 3. sz. 82–83.
Oltyán Béla: Máglyák és csillagok: Sütő András etikája. = Tiszatáj, 1987. 6. sz. 3-12.
Pákovics Miklós: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Kritika, 1980. 12. sz. 34.

Pálfy G. István: A hitvitázó. = Alföld, 1977. 6. sz. 36–41.
Pálfy G. István: Mosolyba göngyölt aggodalom. = Tiszatáj, 1978. 6. sz. 86–92.
Pálfy G. István: A hitvigyázó. = Forrás, 1979. 3. sz. 74–80.
Pálfy G. István: Főhajtás Sütő Andrásnak. = P. G. I.: Jó hazát teremteni. Magyar Ifjúság Szerk., Bp. 1988. 131–134.
Páll Árpád: Azonos mondanivaló, különböző műfajok, avagy jegyzetek a drámaíró Sütő Andrásról. = P. Á.: Színházi világtájak. Bukarest, 1987. 240–250.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Egy lócsiszár…) = Jelenkor, 1986. 4. sz. 341-345.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Álomkommandó) = Jelenkor, 1988. 6. sz. 530–534.
Pásztor Emil: A romániai magyar irodalom és magyar nyelv új színei Sütő András naplójegyzeteiben. = Könyvtáros, 1972. 2. sz. 110-112.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága. = P. Gy.: Olvasópróbák. Felsőmagyarország, Miskolc, 1994. 199–211.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága: Rend és rendetlenség Sütő András drámáiban. = Napjaink, 1989. 10. sz. 27-30.
Pomogáts Béla: A valóság vonzásában. = Jelenkor, 1970. 12. sz. 1146-1150.
Pomogáts Béla: Az önkeresés útján. = Jelenkor, 1972. 1. sz. 937–944.
Pomogáts Béla: Sütő András. = Alföld, 1972. 12. sz. 43–49.
Pomogáts Béla: Anyanyelv és közösség. = Jelenkor, 1978. 4. sz. 361-362.
Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Gondolat, Bp. 1982.
Pomogáts Béla: Sütő András szolgálata. = Confessio, 1986. 4. sz. 79–83.
Pomogáts Béla: Könyvek a romániai magyar irodalomról. = Irodalomtörténeti közlemények, 1986. 4. sz. 457-465.
Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető, Bp. 1987.
Pomogáts Béla: Költészetben elbeszélt szociográfia. = P. B.: Kisebbség és humánum. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 173–186.
Popovici, Titus: Drága András! = Alföld, 1977. 6. sz. 45–46.
Reményi József Tamás: Anyám könnyű álmot ígér. = Magyar irodalom, 1945-1995. Műelemzések. (szerk. Reményi József Tamás, Tarján Tamás). Corvina, Bp., 1996. 147-151.
Rácz Győző: Nyelv és történelem. = R. Gy.: Értelem és szépség. Bukarest, 1972. 349–350.
Rácz Győző: Sorskérdések lírája. A forradalom etikája. A máglyán nem égnek el a csillagok. = R. Gy.: A lírától a metafizikáig. Bukarest, 1976. 124–129.; 167–197.
Rácz-Székely Győző: Sütő Andrásról – új könyve ürügyén. = Forrás, 1971. 1. sz. 82–84.
Rácz-Székely Győző: Meditáció Sütő András „úti tűnődéseiről”. = Forrás, 1971. 4. sz. 87–89.
Reuter Lajos: Vázlat Parmenion tragédiájáról. = Forrás, 1984. 8. sz. 40–47.
Réz Pál: Beváltott ígéret. = Élet és Irodalom, 1970. 17. sz. 10. illetve R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Szépirodalmi, Bp. 1973. 373–379.
Réz Pál: Itt állok, másként nem tehetek. = Tiszatáj, 1976. 3. sz. 90–95.
Robotos Imre: Hatalom és hatalmaskodás komikuma. = R. I.: A nevetés vonzásában. Bukarest, 1973. 208–227.
Robotos Imre: Ablak a századok falán. A hatalom örvényeiben. = R. I.: Arányok rendjében. Bukarest, 1981. 89–104.
Ruffy Péter: Sütő András. = R. P.: Világaim. Szépirodalmi, Bp. 1979. 315–322.
Sándor Iván: A tetthiány némasága. = Alföld, 1988. 2. sz. 24–30.
Schreiber György: „Drámát írtál, Häftling!” = Mozgó Világ, 1987. 12. sz. 112–116.
Sinkovits Imre: Esemény. = Tiszatáj, 1985 12. sz. 35-36.
Sík Ferenc: Sütő András a Nemzeti Színházban. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 32-34.

Sík Ferenc: Kegyelmi kérvény. Az Álomkommandóról. = Alföld, 1987. 6. sz. 50-51.
Sőni Pál: Sütő András novellái. = S. P.: Irodalmi bírálatok. Bukarest, 1955. 87–95.
Sőni Pál: Sütő András. = S. P.: Művek vonzása. Irodalmi, Bukarest, 1967. 229–236.
Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969.
Szabó B. István: Az év regénye. = Új Írás, 1971. 1. sz. 120–123.
Szabó B. István: A sajátosság méltósága. = Új írás, 1988. 11. sz. 116–118.
Szabó Zoltán: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk." = Új Látóhatár, 1975. 2. sz. 173–177.
Szakolczay Lajos: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Új írás, 1977. 7. sz. 83–91.
Szakolczay Lajos: A fűszál lehajlik. Szóló száj. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984.
Szakolczay Lajos: Tűnődés útközben. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp., 1984. 288–296.
Szakolczay Lajos: Esszéítélet. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 281–287.
Szakolczay Lajos: Megtalált világ. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 269–280.
Szakolczay Lajos: A vélekedés szabadsága: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 297–320.
Szakolczay Lajos: A megmaradás esztétikája. = Sz. L.: A csavargó esztétikája. Balassi Kiadó, Bp., 1996. 141-151.
Szakolczay Lajos: Sütő András metaforaigazsága. = Sz. L.: Ötágú síp. Magvető, Bp. 1989. 467–473.
Szakolczay Lajos: Kötél homokból. Tevan, Békéscsaba, 1994.
Szakolczay Lajos: Égő házban nem fésülködni kell, hanem tüzet oltani. = Kortárs, 2002. 6. sz. 49–54.
Szász János: Két formanyelv mezsgyéjén. = Igaz Szó, 1967. 6. sz. 923–927.
Szász János: Sajátosság és egyetemesség. = Sz. J.: A hittől az eszméletig. Bukarest, 1981. 13–18.
Szász János: Sütő András Herder-díja. = Sz. J.: A fennmaradás esélyei. Gondolat, Bp. 1986. 133–135.
Szász László: Három írói attitűd. = Sz. L.: Egy szerencsés kelet-európai – Székely János. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2000. 31-54.
Szávai Géza: Válasz Sütő Andrásnak. = Sz. G.: Szinopszis. Bukarest, 1981. 231–234.
Szekér Endre: Vallomás Sütő Andrásról. = Sz. E.: Érték és írás. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1981. 253–256.
Szekér Endre: Sütő András sikaszói gyémántjai. = Sz. E.: Erős várunk a vers. Forrás Szerk.–Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 1991. 129–134.
Székelyhidi Ágoston: Sütő András: Egy pakli dohány. = Alföld, 1955. 5. sz. 91–93.
Szerdahelyi István: Sütő András: Rigó és Apostol. = Kortárs, 1971. 5. sz. 822-823.
Szerdahelyi István: A feldobott pénzdarab pillanatában. = Kritika, 1987. 6. sz. 18-19.
Szilágyi Ferenc: „…megváltani a senyvedő nyelvet…" = Magyar Nyelvőr, 1978. 4. sz. 431–444.
Szilágyi Júlia: A lelkiismeret dokumentuma. = Korunk, 1971. 4. sz. 643–646.
Szőcs István: Újabb Holt-tengeri tekercsek. = Utunk, 1970. 17. sz. 1–2.
Szőcs István: Az állandó gyorsulás végzete. = Utunk, 1975. 49. sz. 1–2.
Szőcs István. Engedjétek hozzászólni a szavakat I–II. = Utunk, 1977. 48. sz. 3.; 1977. 51. sz. 3.
Tánczos Gábor: Sütő András ars poeticája. = Élet és Irodalom, 1973. 49. sz. 11.
Tarján Tamás: Sütő András a drámaköltő. = Színház, 1976. 3. sz. 1-7.

Tarján Tamás: Itt állok, másként nem tehetek. = T. T.: Kortársi dráma. Magvető, Bp. 1983. 134–158.
Tarján Tamás: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán. = T. T.: Százszorszínház. Magvető, Bp. 1983. 246–254.
Tarján Tamás: Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig. = Kritika, 1986. 4. sz. 26-27.
Tarján Tamás: Csillag a máglyán. = Száz híres színdarab / (szerk. Koltai Tamás és Takács István.). Népszava, Bp., 1989. 2. köt. - 202-209.
Tarján Tamás: Színművek. = Vigília, 1992. 10. sz. 793-794.
Tófalvi Zoltán: Hányfejű sárkány alszik velünk? = Hitel, 1991. 20. sz. 25.
Tolvaj Bertalan: Tűnődések Sütő András könyveiről. = T. B.: Az irodalom vonzásában. Pozsony–Bp. Madách–Szépirodalmi, 1977. 96–111.
Tüskés Tibor: Egy csupor zsír. = T.T. : Titokkereső. Pátria, Bp., 1991.- p. 185-190.
Utasi Mária: Sütő András szavai. = Üzenet, 1978. 9. sz. 519–521.
Varga Domokos: A megmaradás irodalma. = Valóság, 1970. 8. sz. 84–86.
Varga Lajos Márton: Évek – hazajáró lelkek. = Jelenkor, 1981. 11. sz. 1012–1019.
Varga Zoltán: Tenger a cseppben. Gondolatébresztő tűnődések. = V. Z.: Periszkóp. Forum, Újvidék, 1975. 92–99.
Vasy Géza: Anyám könnyű álmot ígér. = 7x7 híres mai magyar regény. (Berkes Erzsébet et al.). Móra, Bp., 1997. 148-156.
Vekerdi László: Anyajegyes maradandóság. = Napjaink, 1984. 8. sz. 27–29.
Veress Dániel: Gond és jelkép. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 193–199.
Veress Dániel: Szélfútta ágon fészek. = Tiszatáj, 1972. 1. sz. 34–48.
Veress Dániel: Sütő András költői világa. = Sütő András: Nyugtalan vizek. Creangă, Bukarest, 1975. 3–8.
Vita Zsigmond: Nem tanára, inkább tanítványa. = Művelődés, 1992. 6. sz. 23–24.

Fontosabb interjúk, beszélgetések

Az alamizsna nem elég. Beszélgetés ... véres napjairól, az okokról és a tanulságokról./ Tibori Szabó Zoltán beszélgetése
In: Népszabadság. 58. (2000) 65. 21, 25.

Be nem gyógyuló seb / Vígh Árpád interjúja
In: Hitel 10. évf. 6. sz. (1997. jún.), p. 3-7.

Erdélyi változatlanságok / beszélgetés Sütő Andrással
In: Hitel 14. évf. 1. sz. (2001. jan.), p. 3-13.
Én maradok, másként nem tehetek / Kulcsár Katalin beszélgetése
In: Látóhatár 2. sz. (1991), p. 80-91.
Fájdalmat enyhítő kísérlet / beszélgetés Sütő Andrással
In: Magyar Nemzet 56. (1993) 289. 19.

Hajnali munka / Marosi Ildikó beszélgetése
In: Kortárs 6. sz. (1976), p. 956-960.

"Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét" / Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván beszélgetése Sütő Andrással
In: Tiszatáj 53. évf. 12. sz. (1999. dec.), p. 64-70.

Induljatok el az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt… / Pálfy G. István interjúja Sütő Andrással
In: Alföld 9. sz. (1981), p. 58-65.

Interjú Sütő Andrással, a vitatott és hallgatásra ítélt író [!], drámaíróval, a romániai magyar kisebbség legismertebb irodalmi képviselőjével. / Rózsa-Flores Eduardo interjúja.
In: Kapu. 3. sz. (2000). P. 62-64.

Az író irodalmon kívüli gondjairól / Páll Árpád beszélgetése
In: Alföld 5. sz. (1990), p. 51-71.

Írószobám / Albert Zsuzsa beszélgetése
In: Jelenkor 3. sz. (1979), p. 234-242. Elhangzott a Magyar Rádióban 1978. szept. 24.-én.

Istenek és falovacskák / Beszélgetés Huszár Sándorral
In: Istenek és falovacskák. Kriterion, Buk., 1973.

A Kálvin-Szervét dráma születése - jegyzet / Sütő András
In: Kortárs 1. sz. (1976. jan.), p. 88.

A kényszerűségnek kínja és gyakorisága. -- új színművéről és a Nobel-díjra jelöléséről / Lőcsei Gabriella interjúja
In: Magyar Nemzet 56. 1993. 153. 19.

A kép a legcáfolhatatlanabb beszéd. Kaiser Ottó képriportja Sütő András marosvásárhelyi otthonában. A képekhez a szöveget Sütő András írta.
In: Könyvjelző, 2005/ december, 10-15.

Kötél - homokból / Kántor Lajos beszélgetése
In: Alföld 2. sz. (1979), p. 36-41.

A közös asztal reménye. Beszélgetés ...- a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnökével / Frigyesy Ágnes interjúja.
In: Világszövetség. 2. sz. (1993) p.1-2.

Közösség-egybegyűjtő hatalom / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 5. sz. (1979), p. 33-37.

Látogatóban Sütő Andrásnál: Televíziós beszélgetés / Pomogáts Béla beszélgetése
In: Jelenkor, 9. sz. (1977), p. 791-798.

„Legújabb darabom címe: Máglyák és Szobrok” / Bebesi Károly beszélgetése Sütő Andrással
In: Dunántúli Napló, (1975. január 11:9)

Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással / Dombóvári János beszélgetése
In: Széphalom. 5. sz. (1993.) p. 343-347

Mi dolgunk a világon? /Beszélgetés Hajdu Győzővel.
In: Igaz Szó 1971. ill. Istenek és Falovacskák. Kriterion, Bukarest, 1973. 118-134.

Nemzeti létünkben bujdoklunk. - A magyarság esélyeiről, a Trianon-szindróma oldásáról és a talpra szökkenés követelményéről / Szendrei Lőrinc riportja
In: Magyar nemzet 57. (1994) 61. 1, 7.

Nyári beszélgetés Sütő Andrással - a Heródes napjai okán is / Cs. Nagy Ibolya interjúja
In: Hitel 7. évf. 10. sz. (1994. okt.), p. 89-93.

Sütő András mondja / riporter Sz. Stein Imre. - készült 1993. július 8.-án Gyulán
In: Central European Time (1993. nov./dec.), p. 31-34.

Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? / Mezei András interjúja
In: Élet és Irodalom 17. 21. sz. (1978)

Varázsköreim / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 7. sz. (1982), p. 69-96.

Vidám siratók / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 3. sz. (1986), p. 81-90.

Visszája helyett nézzük a színét! / Pintér Dezső riportja
In: Magyar Hírlap 28. (1995) 301. 6.

Illetve lásd még a szerző saját köteteiben közreadott beszélgetéseket, pl.:

- *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- *Az Idő markában*. *Esszék, naplójegyzetek,* Bp., Szépirodalmi, 1984. (vál. és sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Sikaszói fenyőforgácsok*. *Cikkek, naplójegyzetek*, Bp., ILK , Berzsenyi Irodalmi és Művészeti Társaság, 1987, (vál. Ablonczy László)
- *Sárkány alszik veled*. *Beszélgetések könyve,* Bp., Szépirodalmi, 1991. (Életműsorozat, sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993.
- *Csipkerózsika ébresztése. Arcképvázlatok, esszék, úti tűnődések II,* Bp., Szépirodalmi, 1993. (Életműsorozat)
- *Heródes napjai*. *Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról. 1984-1987*, Debrecen, Csokonai, 1994.
- *Napló*, – (Válogatás a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* c. kötetekből) Bp., Helikon, 1998. (Életműsorozat)

Monográfiák és monografikus feldolgozások

Görömbei András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.

Bertha Zoltán, *Sütő András,* Pozsony, Kalligram, 1995.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 2002.

Kötetszerű drámaelemzések

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája,* Bukarest, Kriterion, 1984.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 237 p.

Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves,* (A Sütő András születésnapjára rendezett pusztakamarási ünnepség dokumentumkötete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.

Görömbei András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról.* (Sütő András 75. születésnapjára készült válogatott tanulmánykötet) Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.; A *Hitel* Sütő András-száma, 1997/6.

Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák

Gáspárné Monostori Judit – Fegó Lajos: *Sütő András irodalmi munkássága.* Válogatott bibliográfia. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1987.

Lázok János, *Sütő András–bibliográfia: drámaírói munkássága 1974-1980 között*, (A hetvenes években írt színművek és előadásaik kritikai fogadtatása, 1974-1996), Marosvásárhely, – Custos, 1997.

Pajkossy György szerk., *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1971-1988*, Bp., OSZK, 1989.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1971–1980,* Bp., TIT, 1983. (Sütő András könyvészet: 172-179.)

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970,* (2. javított kiadás.) Bukarest, Kriterion, 1973. (A bibliográfia **Réthy** Andor munkája)

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Kántor Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves*. Marosvásárhely, Mentor, 2002. (Borító-bibliográfia: 57-81.)

Tartalomjegyzék

A divattól a kultuszig.....1
Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában.....1
Címről és struktúráról.....3
Kontextusról.....5
Esélyről.....7
Keretekről.....7
Kultuszról, módszerről.....9
Előhang.....48

Értelmezésbeli lezártság....49
Kétségek....52
Változatlan módszertan?....53
Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)....55
Centrum és periféria?....58
Erdélyi magyar kulturális hagyomány?....60
Külön sors? Transzszilván értelmezési keret....62
Irodalom és elkötelezettség....65
Irodalom és politika....67
Felnőttéválás és/vagy önállóság?....68
Kényszerű különállás vs. egyetemesség....71
Axiomatikus megfeleltetések....73
Külön mérce (kétséges egység)....75
Történeti kitekintés (előzmények)....76
Lappangó attitűdök: népi és nemzeti....79
A népi örökség....81
Népiség és Szolgálat....83
Kanonikus diszkurzusok átnyúlása....84
Az értékrend zavarai....87
Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?....90
Szűkítő keretmeghatározások?....94
Irodalomtörténet. Pozitivista egység?....96
Ellenállás. Nemzetképalakzatok....99
Prózafordulat és a recepció anakronizmusa....101
Elmozdulás?....106
Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma....108
Irodalom és társadalom....111
Kulturális emlékezet....112
Tálentumok....113
Prológus....117
Kivételes hely....118
Közelítések....120
Társadalmi szolgálat....122
A kánon természetrajza....124
Kanonikus kritika?....125
Érték és értékelés....126
A kezdetek....127
A kiugrás: a naplóregény....129
Nagy idők: a drámatrilógia....132
Az esszéíró drámaköltő....135
A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)....136
Az írói identitás megalapozása....138
Közügyiség és hatalomviszonyok....140
Az életútfeltárás következetlenségei....145
Monográfiák....147
Szelektivitás....149
Elkötelezettségformák?....152
Modellteremtés....155
A transzszilván kánon újjáéledése....157
Kitekintés....159

1968 után....159
Válaszreakciók és/vagy túlélési formák....161
Értéktorlódás?....163
A sorok közt....166
Szolidaritás....169
Új küldetéses irodalom Erdélyben....171
Közösségi éthosz és morális magatartásminta....172
Jelképek? Erkölcsi princípiumok....174
Értelmiségi szerepek és visszhangjaik....177
Belső elvárásrendek....181
Csipkerózsika és más polémiák....183
Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?....186
A kánoni kép megszilárdítása....191
Hozzáférés, intézményesség....196
Nyílt utalásos jelleg....197
Politikai viszonyszintek....199
Tettérték: a ’80-as évek fogadtatása....202
A nyílt konszenzus....205
A kultusz abszolútuma felé....207
Kultikus nyelvhasználat a kritikákban....208
Elsőség....214
Hagyományozandó kép?....220
Kanonikus elődök....222
A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon....224
Élet/mű?....226
Javított kiadás? Tragizált narratíva....228
Szerep és/vagy mű....233
Különböző irodalomszemléletek....239
Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?....241
Nyelvezet az összefoglalásokban....244
Az értelmezés világa....247
Záró megjegyzések....252
Monográfiák és monografikus feldolgozások....282
Kötetszerű drámaelemzések....283
Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek....283
Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák....283
Tartalomjegyzék....284

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BOKA LÁSZLÓ

A divattól a kultuszig

Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA

A bizottság elnöke: Dr. Horváth Iván (pótelnök: Dr. Dobos István)

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Margócsy István
Dr. Kálmán C. György

A bizottság titkára: Dr. Hajdú Péter

A bizottság további tagjai: Dr. Zsadányi Edit
Dr. Bárdos László, Dr. Bezeczky Gábor (póttagok)

TÉMAVEZETŐ, DR. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

Budapest, 2006.

I. Bevezetés.

A történelmi horizont milyensége, mely meghatározhatja egyes művek keletkezését és hatását, az interpretációk körét legalább annyiban korlátozza, amennyiben a jelentől való elválasztottsága révén eleve egy olyan rendszerben jelöli ki tárgyát, amely leletként, múltbéli hagyatékként kerül az értelmezések körébe. Mint ilyen, az irodalomtörténész jelentésfeltáró mechanizmusai nem annyira a múlt e bizonyítékát vélik benne felfedezni, de Ricoeurrel szólva sokkalta inkább azokat a jelen-nemlevőségeket, azokat a kontextusokat keresik, amelyek hiányként tételeződnek föl, s amelyek a művet körülölelték, vagy egykori világát belakták.[1] A közelmúltnak olyan (át)értékelései/értelmezései során, amelyekben a talán még túl közeli horizontok, tapintható távlatok vizsgálata egyben ideologikus alakzatok felülvizsgálatára vállalkozik, valószínűsíthetően nem pusztán egy totalitárius rendszer irodalompolitikáját, s annak irodalomértelmezései folytán a kényszerű akadályok számbavételét és konstatálását igényli, de az értékítéleteiket közvetetten is meghatározó összetettebb kánoniság természetrajzának a felülvizsgálatát is szükségessé teszi. (A túl közeli horizont, mely e hiányokat képletesen fel tudja eleveníteni, a szövegértés újabb módozatainak a meghatározásaikor akár hátrányként is tételeződhet, amennyiben érzelmi rokonságról, „túlzott közelségről" tesz tanúbizonyságot, vagy éppen megfordítva, „az igazságnak túl korai szintézisére" törekszik.). Ezeknek a meghatározó történeti kontextusoknak a jelen értekező-prózai horizontjából való szemlélése, egyúttal mint az esztétikai tapasztalat észlelésének természetes útjában álló gátak, nehezékek forrásainak a felismerése, a valamiféle totális „ideológiai rendtevés" helyett a gyakorlati szkepszis mindenkori hangsúlyozásával szükségszerű óvatosságra és nagyfokú körültekintésre intenek. A befogadás és értelmezés útjait ugyanis bármi másnál sokkal erőteljesebben jellemzi az, hogy sohasem egyedüli igazként, kizárólagosságuk képletes öntudatában állnának csak elénk. Aligha kétséges, hogy az irodalom állandó változása folyamatosan átalakítja azt az összefüggésrendszert, amelyhez viszonyítunk, s ezáltal a befogadás interpretatív rétegei nem csak időben, de térben, különböző értelmezői közösségek szinkrón alapvetései szerint is változóaknak bizonyulhatnak. Ahogyan nem feltételezhető egyetlen kizárólagosságában helyes és érvényes értelmezés sem, úgy ezek értelmében célszerű csak hangsúlyozni, hogy bizonyos szövegeknek talán nagyobb, fontosabb lehet a történeti, mint az esztétikai értéke.

[1] Vö. **Ricoeur**, Paul, *A történelem és a fikció kereszteződése*, in UŐ, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály, Bp., Osiris, 1999, 358.

Az értelmezésnek viszont nem csupán alakzatai, a megértésnek sem csupán változatai vannak, hisz a befogadás eleve olyan rétegzettséget is feltételez, amelyben éppen a legelevenebb tapasztalat az lehet, hogy a fogalmak tisztázása, a múlt irodalmának újra-felfedezhetősége és a jelen kritikai attitűdjei, az új szemléletek kialakíthatóságában kölcsönösen igénylik és segíthetik is egymást.

Az újraolvashatóságot feltételező kánoniság ezért egyszerre utalhat művek történeti és esztétikai értékére. A kettő véleményem szerinti belső szétválaszthatatlansága éppen abból ered, hogy minden műalkotás valahol történetiségében tárul elénk, esztétikai értékét ugyanakkor megítélésének viszonylagosságában célszerű csak szemlélnünk. Amennyiben nem választjuk tehát élesen szét, de külön nézőpontokból is szemléljük azon adottságokat, amelyek egyszerre hordozhatják a múlt hagyományainak kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, a szükségszerű behatároltságok ellenére kísérelhetjük meg e tradicionalitásformákban megkeresni a hozzájuk intézett kérdések összefüggései által azt a játékteret, amely a konstruktív kritikusi vizsgálatok számára akár végeláthatatlan lehetőségeket biztosít. A kánonokat átlépni vágyó attitűdünk ugyanis nem számolhat le azok továbbélő hatásával, szükségszerű örökítő programjaival s az általa történő kulturális meghatározottságainkkal sem. Talán ezért sem ártana némileg árnyalni az olyan felvetéseket, melyek az utóbbi időkben a kánonért folyó harc sematikus képleteinek amúgy jogos elutasítása helyett rögtön az ettől való függetlenedés csupán saját döntés alapján megtörténő modalitásait mérlegelik.[2] A kánonnak mint romnak, mint átléphetőnek e bármennyire is tetszetős felfogása, a disszertációban tárgyalt történeti kánonalakzatoknak a tárgyalhatóságát és összetettségét bár kétségkívül megkönnyítené, ideológiakritikai szempontból mégiscsak egy újabb kánonszerű ideologikus megközelítésre szorítkozna, amely eljárásában ráadásul nem helyezne megfelelő hangsúlyt arra az el nem hanyagolható tényre sem, hogy a kanonikus jelenség mindig értelmezés maga is, illetve hogy a temporalitás és normativitás szétválaszthatatlan minden ilyen jelenség vizsgálatakor.

Címről és struktúráról

Talán a fentebb elmondottakból is kitűnhet, hogy jelen értekezés a közelmúlt olyan történeti konstrukcióinak vizsgálatát, értelmezéskereteinek összefüggéseit hivatott különböző szempontrendszerek szerint vázolni, amelyek az irodalomtörténet elfogadó, kritikus, vagy

[2] Vö. „a kánon manapság már nem egy barikád, melyet be kell venni, sokkal inkább egy rom, melyet át kell ugrani." – Hal Fostert idézi György Péter. **György** Péter, *Minden archívum, minden örökség*, in *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, szerk. **György** Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István, Bp., OSZK – Akadémiai, 2005, 127.

ironikus pillantásait egyaránt, az organikus szerveződésüknek a kialakult rendjéből adódóan, nagyrészt a struktúrán belőli újjáértés momentumaiban teszik csak lehetővé. Az értekezés három nagyobb fejezetre tagolva előbb a kanonizáció fogalmi aspektusait, anomáliáit, a kánonelméletek kortárs meghatározottságait, aktualitását és irányait vázolja, s ezek mentén kísérli meg tárgyalni az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatását, annak összetett sajátságait, illetve az azt nagymértékben befolyásoló, jellegzetes Sütő-recepciót. Abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a vizsgált életmű az utóbbi évtizedek – de legalábbis a vizsgált időszak – erdélyi magyar irodalmának egyértelműen a legismertebb, exponenciális tényezője, s mint ilyen a maga irodalmi kereteken túlnyúló szerepköreivel kétségkívül ideológiai, társadalomtörténeti jelentőséggel bír, illetve értelmezéskereteinek eddigi számbavétele is csak hasonló értékszerkezetekben vélte azt elgondolhatónak. Az elemző eljárás, mely a műalkotásokat kommentárokon, kontextusokon keresztül, azok viszonyaiban szemléli (pontosabban elsődlegesen immár e kontextusokat, kommentárokat szemléli) a kanonizáció folyamatainak olyan összetett stratégiáira kíván reflektálni, amelyek a szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságából erednek. Az értekezés a cím értelmében így nem, vagy nem csak az életműre, inkább az életműhöz csatolt bizonyos fogalomkörök, jelenségek elméleti és gyakorlati vizsgálatára vállalkozik. Olyan olvasásmódokat és értelmezésalakzatokat elemez, amelyek szimptomatikusak a magyarországi fogadtatás máig meghatározó kritikai alakzatait tekintve.

A különböző fejezetek mind az irodalomtörténeti kánonképzés és a kanonikus jelenség működésmechanizmusainak, természetrajzának, vagy éppen dichotóm leszűkítéseinek tapasztalatait hasznosítják, s közben olyan kritikai, illetve kultikusnak mondható megközelítésmódokat vizsgálnak, amelyek jellemzői a címben említett recepciónak. Recepción itt elsődlegesen nem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet is, amelyet az akadémiai falakon kívül, egy szélesebb olvasóközönség is megismerhetett és elfogadhatott. Az elemzés természetesen a konkrét irodalomtörténeti recepciónak olyan metakritikai nyomaira is kitér, amelyek a szövegértés retorikai viszonyrendszerének vizsgálata és az esztétikai értékek számbavétele helyett, a társadalomtörténeti, ideológiai, illetve érzelmi-pszichológiai vetületek által, egyrészt messze kerültek bármiféle tényszerű elemzéstől, másrészt az irodalombírálatok különböző válfajaiban vagy a színikritikákban megjelenő szemléletformáló nyelvezetük révén egy több szálból építkező, kanonikus diszkurzus által képviselt értékrendet közvetítettek.

A hivatalos, hatalmi, az autoriter, a domináns vagy a népszerű irodalmi kategóriáinak a felvetésén túl, az értekezés az irodalompolitikailag leszűkített tér következtében olyan 'lappangó' kanonikus diszkurzusok működéselvét és összefonódását tárgyalja, amelyekben kiemelt szerep jutott a marxista irodalompolitikához mért ellenzéki meghatározottságuk folytán is a hagyománybeli transzszilván, a népi mozgalomtól örökölt kollektív, valamint a nemzeti, mint nemzetiségi jegyeket hangsúlyozó értelmezéseknek. Ennek a képviseleti kánonnak a jobb megértése, a különös hangsúlyok recepcióbeli anomáliáinak meghatározhatósága, és a szövegekről szóló szövegekkel, illetve jelenségekkel való foglalkozás ezért is tesz szükségessé olyan tágabb értelmezéskeretet, amelyben a különböző történeti konstrukciók, irodalmi értékrendek vagy éppen a nemzet-értelmezések irodalmi meghatározásai számos egyéb kérdéskört is érintenek. Az értelmezés releváns konvencióinak a felülvizsgálatában így nemcsak a metakanonikus szövegek hatástani értelmezése válik szükségessé, de értelmezésre várnak az őket környező intézmények, illetve azon hatalmi tényezők is, amelyek szerepet játszottak a közvetítésben és az áthagyományozásban is.

Fontos hangsúlyozni, hogy vizsgálódásaim elsődlegesen a magyarországi recepcióra szorítkoznak, még akkor is, ha ez természetszerűleg nem kerülheti meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait, (valószínűleg a kettő szétválasztása jelen esetben lehetetlen is lenne) s a tematika összetettsége amúgy is meglehetősen szükségessé teszi a párhuzamos történeti kitekintéseket. Ehhez természetszerűleg vázolnom szükséges az erdélyi, s általában a kisebbségi/ határon túli/ regionális/ nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, történeti alakzatait és kortárs értelmezéseit, s nem kevésbé vizsgálni a terminológiai tisztázatlanság máig ható konfúz jelenségeit, akárcsak a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait.

Kontextusról

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli magyar irodalmakra vonatkoztatott értékelései többnyire a magyar művelődéstörténet öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen, egységesnek tekintett nézőpontból láttató (s a pozitivizmus szemléleteitől nehezen távolodó) irodalomtörténet-írás hagyományai szerint építkeztek. Annyiban mindenképp, hogy a magyarországi fogadtatásban többnyire a történelmi megváltozott helyzet, az író alakja, szerepkörei, vagy életkörülményei döntően határozták meg egyes irodalmi művek hatástani tulajdonságait, vagy eleve véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A második világháborút követően egyrészt az

irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakció a hivatalossá tett művészetideológiai elképzelésnek megfelelően hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszott csak bekövetkezni. Másrészt, a későbbiekben kialakuló „félhivatalos" fogadtatás ezen egyszerre regionálisnak s önállónak tekintett irodalmak esetében, (legfőképp az erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában) egészen a legutóbbi időkig, abból a normatív irodalom-felfogásból kiindulva vezette le előbbi állítását, hogy az esztétikai tapasztalat sajátos körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni fölénye, de a világáról szóló tudósításainak, mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi-világnézeti-funkcionális, s egyben determinatív többlet-jellege is befolyásolja. A fogadtatás szokásrendjében, a monográfiák vagy a különböző alkalmakra születő nagyobb összefoglalások módszertana értelmében, a szerzői intenció felfedése az élet és életmű tökéletes egysége miatt vált elengedhetetlen feltételévé a „valódi" jelentésfeltárásoknak, amelyekhez gyakran egy kultikus művészkép is társult. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele annak is, hogy a szerző nagysága az irodalomesztétikai célú értelmezések horizontján belülre kerülhessen, s az értelmezőkkel szemben is mintegy etikai követelményeket támasszon.

Az irodalomtudományi és eszmetörténeti kutatások ezért óhatatlanul túllépnek a szűk értelemben vett szövegértelmezéseken, jelenségük viszonylagosan átfogó igényű értelmezése viszont az értekezésben alkalmazott irodalomszociológiai kitekintés mellett is óvatosságra int, minthogy az ideológiatörténeti kutatások máig hiányzó mértékű történettudományi, és feltáratlan politológiai szempontrendszert is igényelnének. A kultúrpolitikai jelenségek feltáratlansága (beleértve a szerkesztőségek, kiadók, és a különböző belső hatalmi struktúrák irányításának, illetve azok ellenőrzésének mechanizmusait, cenzurális viszonyait és lehetőségeit) a kutatás egyéb irányú kitekintéseit is akadályozzák. Az írók és a politikai hatalom romániai viszonyát vagy az intézményrendszeri és a különböző cenzurális viszonyok történetét csak annyiban érintem tehát, amennyiben a címben megfogalmazott fogadtatás jobb megértéséhez, esetleg feltárásához hozzájárulhatnak. A történettudományi kutatások, a szélesebb körű társadalomtudományi háttér felvázolása remélhetőleg idővel itt is kiegészíti majd az irodalomtörténeti jelenségeknek a szélesebb spektrumú tárgyalhatóságát. A disszertáció ugyanakkor az ideologikus építkezés felvázolása mellett, a kánonértelmezés alapjaiban, (tehát tárgyalt felületes dichotómiáin felülemelkedve), elengedhetetlennek érzi az autoritás szükséges voltán túl (is) tekinteni.

Esélyről

A recepcióesztétikai és hatástani megközelítés, a részben létfilozófiai, részben ideológiakritikai vizsgálódások vagy a kortárs irodalomelméletek szegélyezte értelmezéskeretek mellett a kultúrakutatás módszerei is érvényesülnek. A disszertáció a társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta helytelenül, felszínesen 'népnemzetinek', inkább összetettségükben, céljaikban 'honmentőnek' definiálható kanonikus képviseleti diszkurzusfajták összetett irodalmi forrásait egy értelmező közösség imaginárius támasztékainak értékrendszerében és hierarchiájában szemléli. Ezek határozzák meg ugyanis az úgynevezett 'lappangó' kánon által vallott és propagált eszmerendszernek a recepcióban kialakult szokásrendjét, s benne a tárgyalt életmű kiemelt helyét.

A sütői életmű recepciójának áttekintése ugyanakkor sohasem kerülheti meg azt a fajta narrativitást, amely mintegy a múlt lezárult értelmezésének tekintené csupán az eddigi fogadtatástörténeti - politikai, szociológiai, vagy éppen társadalomlélektani - tényezőket, s mintegy öncélú elemzésben figyelmen kívül hagyhatná ezeknek a mindenkori jelen olvasataira tett hatásait. A szépirodalmi szövegekről kialakított véleményükkel látszólag saját értékítéletre vállalkozók alighanem korábban is éppen a hagyománytörténet által váltak képtelenné a hagyomány ismeretének nem új, csupán eredetiségének és létjogosultságának egyedüli képviselőiként meghatározni azokat a viszonyítási pontokat, amelyek felől az életmű felülvizsgálni volna képes a ma már inkább csak történetiségében olvasható, recepcióra jellemző szemléletmódokat. Kétségtelen, hogy ezek egyoldalúságának ilyenfajta feltárása éppen az életmű körül zajló viták fenntarthatósága, az újraolvashatóság érdekében tekinti alapvető kitételnek az ideológiai terhektől való megtisztítást. Ugyanakkor mindez egyértelművé teszi azt is, hogy az ilyen vizsgálódás nemcsak irodalmunk múltbeli, de máig ható problémaköreit is magába foglalja. Márpedig Sütő András életműve egyértelműen abba a kategóriába látszik tartozni, amelyiknek fogadtatás-története – túlmutatva az egyes művek esetleges megítélési különbségein – ideológiai, irodalompolitikai nézetkülönbségeket foglalhat magába, amelyek túl számos irodalomtörténeti, irodalomesztétikai szemponton a kisebbségi magyarság utóbbi fél évszázadbeli szellemi életének és létmeghatározásainak a jobb megértéséhez is hozzásegíthetnek.

Keretekről

A fogadtatástörténet konkrét szövegeinek nyelvezetét a kultuszkutatás ideológiakritikai eszközeivel azért is lehet célszerű vizsgálni, mert a hivatalos recepcióra túlnyomórészt jellemző, hogy a külső írói szerepkörök, hitvallások hangsúlyozásán túllépni

nem akaró műértelmezéseknek nemcsak a választott módszertana, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége lesz – a sajátos etikai-szociális-kulturális távlatokon túl – az ideológiaképzés legfőbb eszköze. A Sütő-kultusz irodalom- és társadalomtörténeti szerepeinek vizsgálata, alakulástörténetének fázisai olyan kényesnek mondható kérdésfelvetéseket is implikálnak, amelyek sokáig tabunak számítottak a teljes nemzetiségi társadalmak önmeghatározásait tekintve is. A történész számára a kollektív emlékezet által konstruált és irányított múlt, illetve a dokumentálható valóság közötti, olykor igencsak jelentős különbségek nemcsak magára a vizsgált periódusra jellemzőek, hanem konkrét személyekre, életvezetésekre és életművekre egyaránt. Ezek vizsgálata mentalitástörténeti és irodalompolitikai okok háttérbeli felkutatásával lenne megkísérelhető. Az irodalomtörténet – amennyiben igyekszik megőrizni saját önállóságát és valamelyest esztétikai minősítéseinek elsődlegességét – ezekből csak óvatos mértékkel meríthet. A Sütő-recepció utóbbi pár évben lezajlott (át)alakulása vagy éppen az erdélyi irodalompolitikai letisztulások máig tartó ideológiai folyamatainak érdekes közjátékai (mint a kisebbségi belső hatalmi viszonyok feltárása vagy az egykori párthatalomhoz közeli értelmiségiek titkolt szerepe), ugyanis egyre inkább egy hasonlóan kétpólusú és ideológiailag terhes értelmezésrendszerben látszanak megvalósulni. A manapság is dúló viták, melyek ítéleteikben ismételten távolodni látszanak a szövegiség esztétikai kategóriáitól, többször említésre kerülnek az értekezés lapjain, de az átfogóbb jelenségek szinkrón és diakrón vizsgálata gyakorlatilag csak a kilencvenes évek első feléig (a kultusz kiteljesedésének hipotetikus csúcspontjáig) követi figyelemmel az életmű fogadtatásának alakulását. Az értekezés a különböző politikai csatározások irodalmi szempontokat átlépő, sokszor személyes leleplezésekre irányuló kategóriáit tudatosan nem emeli ugyanis a vizsgálódása körébe, legfeljebb csak olyankor, ha azok közvetlen módon befolyásolhatták valamely korábbi ténymegállapítás igazolhatóságának, igazolhatatlanságának minőségeit.

A Sütő-recepció főbb vonulatait felvázolni kívánó fejezet maga kénytelen lemondani a teljesség igényéről olyan kisebb művek esetében, amelyek kevésbé jelentős visszhangjuk által (vagy éppen a kevésbé vállalt írói hagyatékjellegüktől függetlenül is) alig befolyásolták a magyarországi recepciót, s nincs írói szemléletbeli, esetlegesen korszakváltáshoz köthető jelentőségük sem. Az életmű korszakolását egyébként is csak annyiban érintem, amennyiben a hatástani szempontok szükségszerűen a kritikák által kiemelt műveknek történeti és kulturális érték-meghatározottságait, vagy az irodalmi divatnak a kultusszá érését követik. Az egész erdélyi irodalom szempontjából emblematikusnak tartott olyan művek mellett, mint a Sütő-drámák, kiemelt figyelem övezi ugyanakkor az előző évtizedekhez képest az életműben

első narratív és mnemotechnikai változást nyújtó prózai mű (az *Anyám könnyű álmot ígér*) keletkezését és szélesebb kontextusát, valamint a sikerültebb esszék fogadtatását. A szerzői vallomások, publicisztikák és legfőképpen az életműre jellemző irodalmi viták elemzése, akárcsak az elharapódzó kritikai és publicisztikai 'hódolati aktusok' szemléje, s természetesen a monografikus összefoglalások is elsődlegesen a vizsgálat tárgyát képezik. Az értekezés a folyóiratbeli tematikus különszámok és egyéb összefoglalások mellett, érinti az elő- és utószavak, kísérőtanulmányok, lexikonbeli szócikkek, színházi, illetve televízió- és tankönyvbeli szereplések mennyiségi és minőségi szerepét is. Ahogyan a vázolt stratégiák alapján nem elhanyagolható a szépirodalmi vagy publicisztikai szövegek fogadtatásán kívül azon társadalmi eseményeknek, díjkiosztásoknak, emlékbeszédeknek vagy egyéb szociokulturális, esetleg nyílt politikai szerepvállalásoknak a felvázolása sem, amelyek a tárgyalt 'jelenségkörnek' kultikus minőségeket adhattak. Természetesen elsődlegesen azon szempontok és kritériumok kerülnek az elemzés előterébe, amelyek a recepcióbeli különleges helyzetet és kivételes bánásmódot igazolják. Az időbeli kitekintés alapvetően a diktatórikus rendszer felbomlásáig követi végig az alakuló recepciót, de meglátásaiban a kilencvenes évek azon törekvéseire is utal, amelyekben már jól körvonalazható az elemzett Sütő-kánon repedéseiben az említett egységnek és fenntarthatóságának a szkepszise.

Kultuszról, módszerről

Akárcsak a kánoni működésrend tágabb, hagyományfüggő és szűkebb, paradigmatikus értelmű fogalomértelmezésének szétbonthatatlansága, textus és kontextus hasonló viszonya mint identitás és ideológia párhuzamai, csak hamis dichotómiák folyamatos felvázolásában lennének mérhetőek. Ezek éles szétválaszthatóságának megkérdőjelezhető kérdésiránya, amely a szociológiai vagy kultúratudományi elemzések térhódításával szinkrón jelenségnek tételezi a konkrét szövegelemzések elméleti és történeti egységének a relativitását is, annyiban talán mégis tetten érhető az értekezésben, amennyiben esztétikai tartalmakat, elemzéseket kérve számon, részben a vizsgált jelenség saját működésmechanizmusait és módszertanát is hasznosítani kénytelen. A retorikai vizsgálatoknak és konkrét szövegelemzéseknek a hiányára figyelmeztetve, de a társadalomtörténeti szélesebb kontextusra figyelve így keret-meghatározásaiban, kritérium-vizsgálataiban tulajdonképpen egy esettanulmányt nyújt alapul a vizsgálódások tükrében kikristályosult ideológiák és a recepcióban gyakran másodlagosként kezelt irodalomtörténeti szempontok felvázolása által. Kérdésköröket jár tematikusan körül, s egy lehetséges szemléletet kínál fel megvitatásra, amely a magyarországi fogadtatásra mint „megtűrt keretek

közt engedélyezett", de hivatalosan leszűkített, vagy éppen korabeli ellenzéki minőségei miatt eleve korlátolt, listaszerű kánoni formára – lehetőség szerint minél teljesebben bemutatott korpuszra – az eddigieknél kritikusabban tekint. Nem ítélkezni kíván, hanem az érdekli, hogyan működik egy változásaiban is sok állandó vonást hordozó fogalmi séma. Nem fogadja el viszont a kisebbségi ideológiák korabeli kényszerű olvasatainak máig kényszerítő hatású értelmezési horizontjait, s olyan alapot próbál teremteni, amelyre a későbbiekben majd az újabb szövegértelmezések és az egyes összevetések megbízható eredményei kiépülhetnek.

A kutatás jelentős része történeti. A recepció hetvenes évtizedtől kibomló sikere, a népszerűség a divat, majd a kultusz fokozatainak nyelvi lecsapódásaiban, annak kanonikus-kultikus szemléje révén egy olyan társadalomtörténeti kontextusban kerül bemutatásra, amely vizsgálatára, az utóbbi évtizedek elméleti kánonjainak térhódítása ellenére, egyéb kortárs írói életművek vonatkozásában nemigen vállalkoztak még. Az értekezés újszerűsége talán ennyiben mindenképpen kísérletnek is tekinthető, olyan vizsgálódást helyez kilátásba, amely ugyanakkor nem önnön megrendíthetetlenségét, de ellenkezőleg, egyetlen lehetséges értelmezést nyújt megvitatásra. Jellegénél fogva, elsődleges célja is – az új szempontok felvetése mellett – éppen a kultikus jegyek által elfedett művek újraértelmezhetőségi alapjának a megteremtése. Az ideologikus értelmezésekkel vagy a történelmi szituáltság okozta lezártsággal szemben pedig, az oly gyakran általánosított, s pár névvel azonosított erdélyi irodalom kortárs recepciójának az előmozdítása, amely a minden mű utóéletéhez szükséges *másképp* látásra is tekint. Ezek kanonicitás-fokának áthághatósága ugyanis, a folyamatosan megújuló értékeléseken túl is, egyenesen arányos lehet az irodalomban mint irodalmi köztudatban való fennmaradásuknak az esélyével. A kutatás ezért a kultusz deskriptív tézisei felé haladva a recepció bizonyítható egyvonalúságának mára már inkább nehezékként felismert pozícióit próbálja feltárni, művek és értelmezéseik teljességében sohasem lehetséges elválasztásának a tudatában. Ennek problematikussága, relativizálhatósága jól mutatja a kérdéskör komplex társadalmi, szociológiai, lélektani hátterének a megkerülhetetlenségét is, amely csak az említett recepcióval való szembenézés és elemző kritikai hozzáállás folytán remélhet áttörést. A Sütő-életmű, mint ismeretes, messze túlnyúlik az irodalom keretein, s benne a történeti, ideológiai, politikai mozzanatok legalább oly erővel szerepelnek, mint az irodalmiak. A tágan értelmezett „jelenség" talán értelmezhető lenne irodalmon kívüli kontextusban is, ugyanakkor az egyszerre irodalmi és nem-irodalmi Sütő-kánon kultikus jellege eleve meghatározza a sajátos vagy magát

sajátosnak vélő irodalmi megközelítés módszertanát, kérdésfelvetéseit és nyelvi/stiláris jellegét is.

A fogadtatás legkülönfélébb aspektusait átjáró áltudományos kategóriák bemutatása, melyek kultikus jellegüknél fogva mintegy kivonják magukat a történeti értelmezés kritikai kötelezettségei alól, az irodalmiságnál 'magasabb értékszférába tartozó' adottságként zárják körül az életművet. Természetesen, ahogyan a normák rendje, úgy a normák használata sem feltétlen azonos itt a szavakéval. A normahasználat elemzése ezért a kritikai elvek elemzését is szükségessé teszi, ezáltal próbálva egy szemlélet sajátosságát, akár esendőségét megragadni. Margócsy István kultusztörténeti példája[3] az amúgy egyáltalán nem kritikátlan Horváth János Petőfihez viszonyuló attitűdjével, kiinduló eljárásaim némiképp hasonló alapvetései mellett arra a kérdésre is rávilágít, hogy kritikai és kultikus viszonyában mennyire létezhet olyan teljességében objektívnek tekinthető nézőpont, amely – Horváth szavaival – „*a józanság kiváltságát*" alkalmazni tudná a tiszteletadás formáira is. Ahogyan nem elhanyagolható módon arra is, mennyire lehet nem csupán hatásos, de hatékony is, egy Harold Bloom által meghatározott 'strong' szerző esetében az önkanonizáció tudatosan kialakított, és retrospektíven is elvégzett, alkalmazott értelmezési gyakorlata. Az általam vázolt ideologikus alakzatoknak esettanulmányi értelmezése ilyenkor mintegy látleletként, ám önmaga helyzetére is reflektálva kívánja felülvizsgáló értelmezését adni egy viszonylag szűk látókörű fogadtatásnak.

A bevett sémák esetleges torzító hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ettől még persze szükségessé válik. Már csak azért is, mert a politikai korlátok megszűntével a jelen horizontjából jogosan merül fel a kérdés, hogy mennyiben szükségszerű továbbra is autonóm magyar irodalmakról, külön irodalomtörténetekről beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként kezelő attitűd számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet, a sajátosság méltóságához ragaszkodók etikai-képviseleti szerepvállalásaiban viszont a többszínűség hangoztatása mellett is félő, hogy minden látszat ellenére csak „*létértelmezés és kisebbségi létdokumentáció*" kategóriáiban maradnak továbbra is meghatározhatók az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedének termései.[4]

Az utóbbi évek kimutatható repedései a kánonon mindenesetre a több évre visszanyúló kutatás felvetéseinek, ha feltétlen igazolását nem is, szükségszerűségét mindenképpen bizonyítani látszanak. Az igény, amely felülvizsgálatra szólít fel, ugyanis nem

[3] Vö. **Margócsy** István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.
[4] Vö. **Görömbei** András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 22.

csak az irodalomtörténeti szempontok átértékelésében jelentkezik egyre sürgetőbben, de jelen van aktuális önértékelő vitáiban a határon túli magyar társadalmaknak is.

II. Kánon és kanonikus jelenség - Kánonértelmezések ma.

(Látlelet és/vagy diagnózis)

"I tell people, I don't necessarily compare. Sometimes I compare, and sometimes I contrast."
(Herbert Linderberger)

„Amikor eretnekségeink ugyanolyan egysíkúnak
látszanak, mint ortodoxiáink, akkor itt van az ideje,
hogy elkezdjük újraírni a kultúránkról szóló filozófiákat."
(Jan Gorak)

"Van-e az irodalomnak, ha nem is örökkévaló, de legalább a történelmen keresztül fennmaradó (transzhisztorikus) formája?" Az ismert Barthes-i kérdést (amelyet szerzője mindjárt egy fontos megjegyzéssel is kiegészített, miszerint a komoly válaszhoz egy igen komoly segédeszközre, az irodalom fogalmának történetére lenne szükség) az alábbiakban leginkább a kánonelméletek és a hozzá kötődő viták eredményeinek, felismeréseinek fényében vélem vizsgálhatónak. Amennyiben folytatjuk ugyanis Barthes gondolatmenetét, és belátjuk, hogy irodalomtörténeteink is legalább a tizenkilencedik századtól kezdődően „a művek, az iskolák, a mozgalmak, a szerzők történetét írják, de még soha nem írták meg az irodalmi tény történetét"[5], úgy azt is be kell látnunk, hogy ennek a meghatározása/meghatározhatósága éppolyan kétséges és fiktív pozícionáltságot igényel, mint az irodalom maga. Egy irodalomtörténeti kánonmechanizmusra vonatkozó (kortörténeti kitekintést is szükségessé tevő) vizsgálat viszont elengedhetetlenné teszi az elméleti alapvetéseknek és magának a módszernek a használatában, illetve mai eredményességében egyaránt felmerülő bizonyosságok és kételyek szükségszerű felismerését.

Egy korszerű(bb) kánonkoncepció esélye (f)elé?

Az irodalmi mező teoretikus és történeti aspektusai felől szemlélve, az irodalmi kánonalkotás összetett kérdésköre ma a teljes irodalomtörténet-írás komplexitását, az értelmezés lehetőségeinek, illetve sajátos kereteinek az újrafogalmazását rejtheti magában. Olyan esélyt látszik kínálni, amelyik egy integráns és kellően nagyvonalú, a szakmai szempontokra elsődlegesen figyelő, ugyanakkor racionalitásában sem túlzóan szűk, sem túlzottan engedékeny választ kísérel nyújtani a jelen szerteágazó irányzataira és kihívásaira. Ezzel a gondolattal párhuzamosan viszont manapság már egyre erőteljesebben érzékelhető a nemzetközi értekező próza azon állásfoglalása is, miszerint a kánonnal kapcsolatos teoretikus összefoglalások nem tudtak végleges válaszokat adni a kanonizációs folyamatok megértésére, s valószínűleg nem is várható el egy ilyen precíz, képletszerű leírás ezekről. Az

[5] Vö. **Barthes,** Roland, *Irodalom és jelentés*, in UŐ, *Válogatott írások*, (Vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976. 199.

bizonyosnak látszik, hogy a kánon fogalomköre és kulcsszerepe továbbra is elsődleges helyen szerepel az elméleti diszkurzusokban,[6] még akkor is, ha maguknak a kánonelméleteknek a termékenységét egyre gyakrabban megkérdőjelező modalitás joggal kéri számon ezen elméletek diszkurzív kereteinek a szűkre-szabását. Amennyiben a jelenlegi kánon-szakirodalom tényállásairól, illetve a kánon természetrajzáról viszonylag átfogó képet kívánunk tehát nyújtani, a nagyon összetett kérdéskör tárgyalását és tárgyalhatóságát azzal az alapvető problematikának a szembesítésével célszerű kezdenünk, hogy az eddig elsősorban hiányként jelentkező tiszta, egységes értelemháló fogalmi megszabhatóságához szükség van a divatossá vált terminust némileg szakmai keretek közé szorítva, s lehetőség szerint a maga méltó helyén, azaz ideológiai és politikai szerepeitől némileg megtisztítva szemlélnünk. Hogy ez mennyire lesz lehetséges, azt nyilvánvalóan a mindenkori hagyománybeli determináltság különböző pozíciói is megszabják. A kánonelméletek szakirodalmával kapcsolatosan a terminológiai pontosság igénye viszont már csak azért is elsődleges fontosságú kérdésfelvetésekhez vezethet, mert – előrebocsátható – az ismeretelméleti és tudomány-módszertani háttér, amely minden kánonelméletben alapkérdésként konstituálódik, a maga igényességre törekvő elméletiségében és az önmagával szembeni elvárásokban minden bizonnyal többre hivatott, mint pusztán egy átmeneti polémia irodalmi keretekre vonatkoztatott, túlideologizált és sokszor (f)elnagyított kétosztatúságának az érzékelésénél és gyakori félreértésénél.

A változó kánonkoncepciókra irányuló vizsgálódásainkat azzal az előfeltevéssel érdemes indítanunk, miszerint a kánon fogalmi lebonthatósága (részben a terminus eredetének és folyamatos használatának tisztázatlansága következtében is) nem csupán szövegek illetve szerzők listáját, valamint műfajok, beszédmódok és értelmezésalakzatok fogalmi rendszerét kell hogy szem előtt tartsa, de (éppen a jól ismert és sokat emlegetett lezáró, nyitó és mindkét irány által egyszerre előíró mozgásban) az irodalom öntörvényűségeit, valamint a rögzítettség és rugalmasság ellentétpárjain túllépő (azokat nem pusztán szabályként, illetve eszközként meghatározó) kritikai megnyilatkozásoknak általános kulturális keretekre és meghatározottságokra való visszavonatkoztatását is meg kell látnia. Mindez elsődleges fontosságú, hisz kevéssé szorul bizonyításra, hogy egy előzetes tudás hiányában, a tág értelemben vett kulturális kánon mint kulturális emlékezet nélkül,

[6] Csupán a hazai értekező szakirodalom néhány újabb kötetformában (is) megjelent kiadványát említve példaként: **Szegedy-Maszák** Mihály (ed.) *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11. 2001; **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 2001; **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció,* Debrecen, Csokonai, 2003.

fogalmaink értelmezésének és elméleti-történeti kontextusának a kiiktatásával, csekély esélyünk volna bármiféle értelemképződésre. Ugyanakkor, mint minden fogalmi háló, az ilyen értelemben vett kánon, az önnön bonyolultságát az aktualitásában is éppen konstituáló alakzat csak belülről érthető meg, tehát a folyamatában szemlélt vizsgálódásoknak is értelemszerűen reflektálniuk kell majd saját előzetes megértésükre és elképzeléseikre, amelyek gyakorta eszközként is funkcionálnak a problémamegoldás igénye számára. Így tehát, a kísérletek az irodalmi történés előzetes értelmezési műveletektől függő kánoni megragadhatóságára, állandó figyelmet és egyfajta önkontrollt tesznek szükségessé a kulturális mechanizmusok szociológiai és poétikai/intertextuális működése irányában.[7]

Magának a fogalomnak a történetiségével, még ha olykor csak említésképpen is, de nyilvánvalóan azért szükséges foglalkoznunk, mert a szakirodalomban elterjedt '*kánoni*' fogalomzavar, a kánon más-más értelmezése, megragadása, a megfelelő fogalomkészlet hiányában mintegy relativizálni látszik minden olyan törekvést, amely egységes jelenségként próbál leírni különböző olyan irodalom- és társadalomtörténeti jelenségeket, amelyek kanonikus erővel bírnak. A sokféle értelmezés következtében, amelyek a kánon-kifejezést szinte valamennyi diszkurzusfajtában és műfajban használják, azt lehetne állítani, hogy a kánonnak több „fokozata" létezik, amelyek között sajnos a szakirodalom sem tesz különbséget, így e fogalom látszik helyettesíteni egy irányzatot, egy paradigmát vagy akár egy egész népcsoport kulturális örökségét. Ugyanakkor a terminus történeti-etimológiai hátterére való figyelmeztetés csak annyiban érdemleges és megalapozott, amennyiben hozzájárul a témakör többirányú kötődésének a körvonalazásához, egyáltalán a kánon irodalmi vonatkozású többletjelentéseinek illetve az ezzel kapcsolatos félreértéseknek a tisztázásához. Ilyen értelemben, ha a fogalom eredete, illetve mai értelmezései körüli labilitásról beszélve pusztán néhány remek elméleti összefoglalást veszünk kiindulópontul, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy manapság rendezőfogalmaink egy olyan rendszerével állunk szemben, amely rég elfeledkezni látszik a kánonok kulturális egymásrautaltságáról, a belső fogalmi háló szétbomlaszthatatlanságáról, amely a gyakorta párhuzamos, egymás

[7] Hasonló módon, a sajnálatosan leszűkített, ideológiai párviadalokra hasonlító és gyakorta politikai háttérzajoktól sem mentes kánonviták, illetve az értelmezés kereteinek legszélesebb-körű figyelembevételére sarkalló tézisek sem okozhatnak olyan jellegű törést, amely a szöveggondozás és értelemgondozás egységét az irodalom öntörvényűségeit figyelmen kívül hagyva bonthatnák meg. A társadalmi és intézményes kontroll hatásmechanizmusait valószínűleg nem lehet elégszer hangsúlyozni, de ugyanígy figyelembe kell venni a sajátnak vélt pozíciók hasonló meghatározottságain túl azoknak a kérdéseknek a nem csekély jelentőségét is, amelyek például az utóbbi évtizedek elméleti kánonjait életre hívhatták, valamint az irodalom belső kohéziójára törekvő elméleti és történeti mozgásoknak azokat az értéktételezéseit, amelyek a művek önmeghatározó szerepét a kommunikáció archeológiájának a hagyományközvetítésben felismert szerepével hozták összefüggésbe.

mellett elbeszélő diszkurzusokban nem teremti meg azokat az összefüggéseket, amelyekből kizártan eleve csak részeredményekre számíthat. Amennyiben a Karl Popper-i tudományelméleti vonalra gondolunk – a tudásbirtoklás és a tudásszerzés előzetessége alapján –, vagy a többrendszerűség elméletének igencsak kiaknázatlan aspektusait vesszük szemügyre, úgy még inkább nyilvánvalóvá válhat, hogy a kanonizáció leegyszerűsítése, illetve nem belátható keretek közé szorítása az irodalmi mechanizmusoknak éppen azokat a kérdéseit hagyná figyelmen kívül, amelyekből kiindulva valamiféle választ várhatnánk az általában vett tudásközvetítéstől a szövegközöttiség értelmezési kényszerének tág szintéziséig húzódó struktúra komplex működési folyamataira. Hazai teoretikus viszonylatokban is egyre nyilvánvalóbb, hogy a kánonok szekularizált, irodalmi jelentése a kuhni paradigmaelmélet átfogó keretébe majdnem teljes mértékig beilleszthető, de a már említett poliszisztéma, illetve a gadameri hatástörténeti tudat fogalmával is könnyen kapcsolatba hozható. A fogalom sokrétűségével és polifunkcionalitásával viszont – még mielőtt bármiféle szokványos érték és hatalom, vagy irodalom és intézményesség kapcsolatáról beszélhetnénk – szükséges hangsúlyozni, hogy amennyiben nem tekintünk a jelenlegi, pusztán a kánonok nyitottságát illetve zártságát hangsúlyozó vitákon túlra, kétségessé válik, hogy a fő problémával való érdemi szembenézés helyett mi is „csupán az érdek rabjai" maradunk, ahogyan erre Charles Altieri is figyelmeztetett a híres/hírhedt amerikai vita kapcsán.[8] Talán megkockáztatható, hogy csak a kánonképződési folyamatok komplex belső törvényszerűségeivel való foglalkozás teszi lehetővé, hogy a kanonizációt mint egy többfunkciójú és többletértékű, az irodalmi életben is integráló hatású jelenséget írjuk le. A kánonelmélet normatív értéktételező retorémái elsősorban a kanonizáció, mint a kánonképződés eredménye és eredményessége alapján keresik – a kulturális háttérviszonyokra való állandó történeti kitekintéssel – az irodalom önmozgásként értett vonatkozásához, a szöveggondozás jegyeihez a különböző intézményesítő formákat. Ennek a folyamatnak a története végső soron az irodalom története, amelyet viszont a maga összetettségében, és a külső, teljességében objektív nézőpontot szükségszerűen feladva lehet csak szemlélni.

Fogalmi rétegzettség és jelentéstörténet

Azt lehetne mondani, hogy előző, jelentésvariánsokra utaló aggályainkkal ellentétben, a kánonelméletek legelső összefoglalásai óta mind a mai napig létezik valamiféle konszenzus

[8] Vö. **Altieri**, Charles, *An Idea and Ideal of a Literary Canon*, in Robert **von Hallberg** (ed.), *Canons*. London and Chicago, The University of Chicago Press, 1983, illetve UŐ, *Canons and Differences*, in Nemoianu, Virgil - **Royal**, Robert (eds.), *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

a fogalmi rétegződést illetően. Az antik, a kora keresztény, illetve a modern, szekularizált kánon jelentéstartományai nagyjából ismertek, egyetlen aspektust viszont érdemes lehet megemlíteni, mint amelyikre a későbbiekben még utalni fogunk, minthogy vélhetően a kialakult polémiákban is az irodalmi vonatkozásban használt különböző jelentésszegmensek használata adhatott okot a félreértésekre. A 'metron', illetve 'kanon' közötti, Jan Gorak által is gyakran hangsúlyozott jelentéskülönbségről van szó, amelyik nagymértékben meghatározta a kánon fogalmi alakulástörténetének az első „összemosó" jeleit, így az egyértelmű terminushasználatban jelentkező „zavaró" aspektusokat is. A '*kanon*', mint elsősorban építészeti, szobrászati szakterminus viszonylag hamar etikai használatban is elterjedté vált, s az ilyen értelemben vett „mérce" jelentése egyre kevésbe jelentett pragmatikus érdekekre való hivatkozást, amelyet inkább a '*metron*' vett át tőle. A metron-értelmű lezártság aztán rigiditást kölcsönzött a szónak, amelyet először az egyházi és civil jogban, illetve a szent szövegekre vonatkozóan használtak. „Csak viszonylag későn, a tizennyolcadik századtól, amikor egy szélesebb körű nyelvi szekularizációt lehet megfigyelni, említik a „kánon"-t (mint 'prototípust', vagy 'modellt') az építőművészetben, orvostudományban, kézműiparban és egyéb területeken." – írja Virgil Nemoianu.[9] Szépirodalmi vonatkozásban mindenesetre a fogalom nem volt használatos, s ha mégis, akkor elsősorban bizonyos élmények, érzelmek kiemelt státusára vonatkozóan (gondoljunk csak az irodalomra, mint szakralizált aktusra, mint egyfajta vallást helyettesíteni hivatott képződményre), sokkal ritkábban szerzőkre, és szinte soha magukra a művekre. John Guillory viszont egy írásában a vallási és világi kánon közti különbségre adott példaként éppen ez utóbbi folytonos módosulásait említi, amely ellentétben a bibliai kánonnal, nem (csak) felülről rögzített, bár – teszi hozzá – eljárásaiban egyre inkább hasonlít hozzá, amint kizárásos alapon jár el.[10] Az irodalmi – tehát világi – kánon azonban nyilvánvalóan sohasem volt és nem is lehet olyan természetű, mint a végérvényesen rögzített vallási. Valóban szembeötlő lehet a szekularizált kánon logikájának a hasonlatossága, de éppen a leírtak alapján nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a radikális szűkítés, a kevés számú elfogadott „szerző" a vallási kánonok esetében etikai és így pedagógiai céloknak van alárendelve, az Írás, a Szentség és a Tanítás legitimációjára épülve. Ezért aztán az antik jelentéstörténetet és a vallási értékkomponenseket felhasználva, gyakran a szakirodalom is meglehetősen kuszán

[9] Lásd **Nemoianu**, Virgil, *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, i.m., 216.
[10] **Guillory**, John, *Canon*, in **Lentricchia,** Frank – **McLaughlin,** Thomas (eds.), *Critical Terms for Literary Study*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990. 237. – Persze a vallási kánonokon túl a szekuláris kánonokra a hangsúlyosabb kritikai hangnem jellemző. Valószínűleg nem tévedünk, ha ebben is nagy szerepet tulajdonítunk a 19. század fellendülő ipari mozgalmának.

használja a fogalmat, amelyekben az irányvonal, kritérium, mérték, illetve modell-jelentések a szabály, norma és persze a lista jelentéshálójában, mint szinonimák hígulnak fel.

Történetileg a kánon kifejezést modell értelemben először – amint arra George Kennedy emlékeztet – egy levélben említik Hérodotosz műveivel kapcsolatosan, mint aki a legjobb modell a jónikus historiográfia számára. Szekuláris művek listájára vonatkozóan ugyanakkor a kánon egy különös történeti-referenciális keretbe illeszthető. Modern jelentésében valóban csak a tizennyolcadik századtól használatos, minthogy először David Ruhnken Historia Graecorum Oratorum című 1768-as munkájában szerepel. Runkhen tanulmánya megőrizte annak a két tudós-oktatónak (Bizánci Arisztophanésznak, az alexandriai könyvtár vezetőjének, illetve utódjának, Arisztárkhusznak) a válogatását, akik a bőség kényszerétől vezetve olyan szerzői válogatást közöltek, amelyek átfogták az összes klasszikus műfajt: epikus illetve lírikusok költőket, tragédiaírókat, orátorokat, stb. vettek fel listájukra.[11] Fontos itt kiemelni, hogy szerzők, nem pedig művek listáját állították össze, még akkor is, ha az antikvitásban teljesen természetes volt, hogy egy szerző nevén metonimikusan, adott művet értsenek. Mindenesetre válogatásukkal, mint azt többen megjegyezték, az elkövetkező generációk számára egyfajta demarkációs értékszférát jelöltek ki, illetve adtak tovább. Ebből eredendően pedig a kánonok nemcsak a tanult szerzők, fordítók, kiadók és kritikusok, de a szélesebb értelemben vett tanult közösség identitásnarratíváját is meghatározták. Mindazonáltal több ponton is érdemes kissé jobban odafigyelni ezekre a listákra. Először is, a két említett alexandriai szerző sohasem hívta ezeket kánonoknak, még kevésbé „a Kánonnak". Másodszor ezek funkcionális listák voltak, nem pedig nemzeti kultúrák esszenciális értékei legjavának a lecsapódásaira figyeltek, ugyanakkor egy már letűnt, némileg tehát idegennek számító, a kereszténység-előtti kultúrának a megőrzésére és továbbadására törekedtek. Gorak az említett listákkal kapcsolatban utal Patricia Easterling megjegyzéseire is, aki az Oxford Classical Dictionary szócikk-írójaként a klasszikus kánont inkább mnemonikus eszköznek, mintsem egy „egyszer és mindenkorra" meghatározott, állandó listának tekinti.[12]

A gyakorta (túlzottan leszűkítő jellegére vonatkozó érvekkel) hevesen támadott, és sokkal ritkábban, legalábbis kis rendszerességgel (a kulturális értékek megőrzőjeként) védett szellemi konstrukcióra irodalmi téren tehát jellemző, hogy maga a kifejezés is igen újkorinak számít (elfogadott szakterminusként, mondhatni, az utolsó fél évszázadig szinte egyáltalán

[11] Vö. **Kennedy**, George, *The Origin of the Concept of a Canon*, in **Gorak**, Jan (ed.), *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001, 106.
[12] Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteenth-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 194.

nem használatos), legalábbis sehol, semmilyen szótárban vagy enciklopédiában nem található egészen a múlt század végéig. A nemzetközi szakirodalomban is csupán valamikor a nyolcvanas évek közepére jelenik meg a 'kánon' szócikk formájában, holott a Wellek és Warren-féle, 1956-os kiadású nagyszabású munka, a *Theory of Literature* már említi.[13]

A kánon történeti-etimológiai jelentésen túl, azaz, mint 'pálca, mérce', a mai, általános szóhasználatban különböző kulturális lexikonbeli szócikkekre enged asszociálni:[14] standard, norma, szabály, mesterművű, a legmagasztosabb igazság, művészeti modell, és természetszerűleg, mint ilyen, szerzők és műveik elfogadott listája is. Ez utóbbi néha olyan mértékben sajátította ki a kánonról szóló elméleteket, hogy a kánonviták igen gyakran csak listaviták maradtak, amelyekben a fő vitakérdés az volt, hogy mennyiben azonos vagy mennyire különbözik bizonyos szövegek jegyzéke valamely más listától. (Valószínű nem tévedünk, ha az amerikai vitát is elsődlegesen ezek közé soroljuk.). Ilyen értelemben, a görög szó irodalmi hagyományban fellelhető alapjelentései szerint is érdemes külön kezelni azokat a műveket, amelyek hitelesen megállapíthatóan egyetlen szerző saját életművét képezik, illetve egy kulturális vagy osztálycsoport, egy nemzetiség, nemzet, manapság akár egy egész kultúra legfontosabbnak tartott és elfogadott irodalmi műveinek az összességét, amelyek nyilván mint kulturális narratívák is értendők.

Kettősségek

Ha ezek alapján elfogadjuk kiindulópontnak, hogy ma alapjában véve legalább két, jól elkülöníthető kánonfelfogás létezik, nevezetesen egy tág, kulturális háttérre utaló és egy szűkebb, szakmai, illetve értelmezői közösségi kánonkoncepció, akkor amellett, hogy természetesen tisztában vagyunk a fogalmi haló szétbonthatatlan egységével, megkísérelhető az irodalmi szempontú vizsgálódásainknak az a kánonok működésével foglalkozó látlelete is, amelyik segíthet választ találni arra, hogy a valamennyire belátható álláspontok polarizált rendszerében, jelenleg milyen álláspontok határozzák meg a korszerű irodalmi kánonfelfogást. A tág, kulturális és a szűk, közösségi értelmezések megkötést már csak azért is célszerű megtartanunk, mert ezek mentén objektiválódnak azok az értéktételezések is, amelyek révén könnyedén belátható a gyakorta dichotóm leegyszerűsítések képletes, de önállóságukban érvénytelen létmódja. Az összes említett fogalmi konstrukció beilleszthető ezekbe, minthogy általában csak valamiféle szűk–tág, lezárt és nyitott kategoriális kétosztatú

[13] Lásd *Theory of Literature*, 3rd. ed., N.Y., Harcourt, Brace&World, 1956. 247.
[14] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*, NJ., Athlone, 1991. 9.

értelmezések léteznek, ráadásul ezek is többnyire paradigmákra, diszkurzusokra és az ilyenek által konstituált listákra vonatkoztathatók. A példaként említhető jelzők sora szinte végeláthatatlan. (Zárt–nyitott, konzervatív–liberális, unikulturális–multikulturális, egysíkú–többsíkú, értékőrző–értékteremtő, hatalmi–hatalomratörő, institucionális–intézményellenes, központi–perifériku stb). De ugyanígy ezeknek megfelelően kerülnek szembe a viták során a továbbörökítés, a megőrzés és a kiadhatóság szempontjai a kisajátítás, értékbefolyásolás és cenzurális ellehetetlenítés vádjaival, s ugyanilyen tengelyek mentén definiálják önmagukat a belső irodalmi öntörvényűség és önérték paradigmái a külső, hatalmi befolyás szempontjaival, az immanens esztétikum érvei a külső, intézményes kanonicitással szemben.

Az utóbbi húsz–huszonöt év felerősödő kánonkritikája az elhíresült amerikai vitán túl a nemzetközi irodalomtudományban is többször hangoztatta, hogy a kánon valamiféle autoriter hangok szószólója a kortárs kritikai diszkurzusokban, az értekező prózában is. A szisztematikus kizárást segíti elő, minthogy szinte teljesen nélkülözni látszik a nem fehér, nem európai, nem hímnemű és nem heteroszexuális szerzőket, ezzel is erősítve a faji, nemi stb. megkülönböztetéseket. Nem kevésbé fontos az az érv sem, miszerint a kánon csupán egy hegemonikus csoport éthoszát és ideológiáját tükrözi. Abban minden valószínűség szerint nem tévedhettek a kánont így vagy úgy ellenzők, hogy maga az irodalom gondolata, mint általánosan felfogott entitás az utóbbi évtizedeket megelőzően leginkább csak standard szerzők viszonylag szűk körére, vagy az akadémiai hatáskörök által ilyenként elfogadott művekre korlátozódott. Feltehető a kérdés, vajon mennyire változott az egyetlen, ilyen hipotetikus alakzatban való gondolkodásunk? Közismert a világirodalmi kánon-fogalom, amelynek létét az utóbbi évtizedekben az őt ért heves kritikák ellenére sem vagyunk képesek tagadni, s amelyet többnyire az európai, vagy még inkább a nyugati világ értékei uralnak. Az ilyen kánont megkérdőjelező modalitásnak célszerűen arra is kellene gondolnia, hogy az említett bővítésekhez hasonlóan nem volna-e indokolt a kevéssé fordított irodalmak fokozottabb figyelembe vétele is. Szegedy-Maszák Mihály aggályai vélhetően igazak: amennyiben csakis a legelterjedtebb nyelveken írt műveknek van/lesz esélye bekerülni a világirodalomnak nevezett kánonba, félő, hogy egyre csak nő majd bizalmatlanságunk az ilyen kánonnal szemben.[15]

Szintén vádként emlegetik a kánonokkal kapcsolatosan az intézményszerűséget, az institucionalitást, miszerint ez afféle eszközként szolgál azoknak az értékeknek a továbbadására, amelyek a 'kánonközeli kritikákban' objektiválódnak, és ezek által egy olyan

[15] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*, in *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995. illetve, UŐ, *Hagyomány és újraértelmezés*, in *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról*, Bp., Krónika Nova, 2000.

gépezet lendül működésbe, amely egyetlen csoport, egy konzervatív kisebbség kezében tartja a kulturális hatalmat. Már John Guillory is felhívta arra a figyelmet, hogy intézmények nélkül egyetlen kánon sem érvényesülhet egyértelműen (ez alapvető irodalomszociológiájának egyik fő szempontja), ugyanakkor a kánonról szóló kezdeti amerikai vita maga is odáig fajult, hogy az esztétikai értékítéletet alárendelték egyfajta gazdasági szempontú „haszonértéknek", ezzel megkérdőjelezve az irodalmi alkotásoknak az önértékét, úgy mutatva be őket, mint a kritikusi, s így intézményes értékelés állandóan viszonylagosnak tekintett objektivációját az éppen aktuális keretek között.[16]

Az alábbiakban éppen a keretek átjárhatósága és átláthatósága érdekében, nem célom felidézni az Egyesült Államok-béli (voltaképp máig is lezáratlan, sokszor »kultúrháborúként« aposztrofált) vitát[17], viszont alapvető aspektusait annyiban mindenképpen említem, amennyiben a kánont felnyitni kívánók és a kánonvédők egykori szempontjai bármely kanonikus működés jellegzetességeire vagy akár kánonelméletek vakfoltjaira is jobban rávilágíthat. Ugyanígy említendők a szakirodalombeli elkerülhetetlen, mára már szinte közhelynek számító fogalmak, amelyeket pusztán azért sem kerülhetünk meg, mert esetleges nyelvi beágyazottságuk miatt közelebb is vihetnek bennünket ezek egyfajta letisztázásához.

Vitatörténet

„Az irodalmi kánonokról szóló viták mára az Egyesült Államokban olyannyira sarkítottá, leegyszerűsítetté és átpolitizálttá váltak, hogy fennáll a veszélye annak, hogy teljességükben egy gondolatébresztő intellektuális vita keretein kívül rekedjenek. Politikailag és ideológiailag elkötelezett személyek a spektrum mindkét oldaláról ürügyként kezdték használni a tudományos eszmecserét arra, hogy kézhez álló új kódszavakkal vívják meg hatalmi harcaikat, amelyekhez egyébként a saját érvelésmódot nyíltabban támogató partizán terminusokra volna szükségük". Ezekkel a gondolatokkal nyitják a szerkesztők azt az irodalmi kánonokkal foglalkozó esszégyűjteményt, amelyik az előszót idézve: „közö(n)ségi szükségletre kíván választ keresni", és amelyik *A vendégszerető kánon* címet viseli.[18] Mi indokolhatta vajon az amerikai vitában e moderált hangnemre intő gyűjtemény létrejöttét – amelyik ráadásul „a társadalom javára" kívánt válni, anélkül, hogy nyíltan bármilyen „konszenzusra vagy végső konklúziókra" törekedett volna – s egyáltalán, minek

[16] Guillory itt persze elsősorban Barbara Herrnstein Smithre utal, akivel nemcsak ő, de Altieri is vitába szállt, gazdasági érdek-szempontú értékelmélete miatt.
[17] Erről lásd részletesen: **Berman**, Paul (ed.), *Debating P.C.* New York, Delta, 1992; illetve Farkas Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*, in F. ZS., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998.
[18] *The Hospitable Canon*. *Essays on literary play, scholarly choice, and popular pressures,* Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

tulajdonítható, a viták össztüzének talán a csúcspontján, 1991-ben ez a nem kevéssé meglepő címválasztás? Minthogy a kánonelméleteket a vitában elhangzott, a hatalom és professzionalizmus kontextusában meglehetősen tipikusnak mondható álláspontok nagymértékben befolyásolták, a világszerte gyorsan elterjedt – így a hazai irodalomtudományban is otthonossá, divatossá vált – terminusnak és a róla szóló polémiáknak néhány jellegzetességére érdemes némileg a vitára visszatekintve rávilágítani.

Az elhíresült amerikai vita során nem ez volt az első esszégyűjtemény, amelyik – műfajánál fogva is – valamiféle összefoglalását kívánta adni mindannak, ami a vitában szakmai szempontból is lényegesnek és érdemlegesnek mutatkozott.[19] Ugyanakkor, amint az a későbbiek során kiderül, a hasonló, irodalmi harcmezők mechanisztikus vízióitól óvó, a magát valamiképpen semleges, közbülső pozícióba helyező szerkesztői intenció ellenére is, a kötet ugyanúgy sikertelen próbálkozás maradt, amennyiben a vita további alakulástörténetét vesszük figyelembe. A semleges pozíció a két tábor között (akiket általában csak konzervatív hatalmiaknak, illetve kánonromboló anarchistáknak tituláltak) voltaképpen kétséges, hiszen a szerkesztő Nemoianu kötetzáró írása egyértelművé teszi, hogy minden próbálkozás ellenére, valójában ő maga is inkább az előbbiekkel tud csak valamilyen párbeszédet elképzelni. Objektív nézőpontot egy másik, ugyanebben az évben megjelent kötettől[20] már végképp nem várhatunk, hiszen abban a szerző, Paul Lauter nyíltan vállalja, hogy ő a viták baloldalán áll. *Canons and Context* című kötetét itt csak érintőlegesen említjük, minthogy egy remek összefoglalás révén a problematikával kapcsolatos nézetei a hazai irodalomtudomány számára már ismertté váltak.[21] Ugyancsak 1991-ben jelent meg a már sokszor hivatkozott Jan Goraknak is az első, kánonokkal és magával a vitával foglalkozó összefoglalása,[22] amely

[19] A kötet megpróbált explicit módon „kulturális párbeszédre", „nyugodt hangnemre" és kevesebb konfrontációra ösztönözni, miközben egyrészt az említett kérdéskör, az irodalmi kanonicitás nemzetközi összehasonlító aspektusaira, másrészt – már csak a politikai keretektől való szabadulni vágyás miatt is – művek irodalmiságának végső soron játékos, örömet okozó, „vidám" (ludic) jelenségére hívta fel a figyelmet. Lásd *i.m.,* p. viii.

[20] **Lauter**, Paul, *Canons and Context*, N.Y., Oxford University Press, 1991.

[21] Lásd **Kálmán C.** György, *Van-e kanonikus kritika?* in UŐ., *Te rongyos (elm)élet,* Bp., Balassi, 1998, 114–132.

[22] **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.
A szakirodalmi háttér kiegyensúlyozatlansága szempontjából sajnálatos, hogy az olyan nagyszabású terv, mint amilyen *Vision, Division, and Revision* címmel sorozatként szerette volna megjeleníteni az olyan, kánonokkal foglalkozó műveket, amelyek a kánonvitát a korai '80-as évek fejezetei és fejleményei után egy szélesebb kontextusban a humántudományok teljes területére kívánta kiterjeszteni, csak terv maradt, s az itt említett köteten kívül semmi sem valósult meg abból, amit a nagynevű szerkesztőbizottság (Fokkema, Gorak, Starobinski, Benett, stb.) maga elé célul tűzött ki; nevezetesen, hogy olyan munkáknak adna a sorozat helyet, amelyek „szélesíteni fogják a modern akadémiai kánonról alkotott felfogásunkat, és bátorítólag hatnak majd a részletekbe menő vizsgálatokra olyan történelmileg fontos kánonok esetében, mint az irodalom, színház, film, képzőművészet, történelem, politikatudomány, filozófia, pedagógia, antropológia, archeológia, vallás és tudománytörténet." – Vö. „*Series Editor's Preface*", in **Gorak**, Jan, *i.m.*

szintén annak a reménynek adott hangot, hogy sikerül a kánont továbbszélesíteni, túllépve azokon az ideologikus kereteken, amelyeket „jelenleg benépesít" (inhabits).

Maga a kánoniságról szóló viták kezdete valamikor 1979-re datálható, amint azt a szakirodalomból többen tisztázzák, de vélhetőleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, maga a probléma már a hetvenes évek elején felmerült.[23] Összefoglaló csomóponttá a vitában viszont az a *Canons* kötet vált,[24] amelynek esszéi tulajdonképpen már 1983-tól folyamatosan jelentek meg a *Critical Inquiry* különböző számaiban.[25] Ugyancsak 1983-ban jelent meg Paul Lauternak a kánonrevíziót sürgető kézikönyve *Reconstructing American Literature: Courses, Syllabi, Issues* címmel, amelyik már azt is jelezte, hogy az irodalmi intézményrendszer polemikus diszkurzusán túl, a kérdéskör bizonyos szempontból nyílt ideológiai harccá fajulhat.

E felvezető talán elég világossá tette, hogy a kánoniság vehemensen vitázó, sőt vitatkozó kérdéskörré vált, minthogy alapvetően az egész amerikai társadalom számára érzékeny, sokszor politikai problémákat érintett. Ez viszont azt is jelentette, hogy a szakmai, irodalmi berkekből kinőve[26] a vita olyan politikai-ideológiai irányt vett, amely aztán a későbbiek során szinte teljesen ellehetetlenítette az irodalmi vonatkozások józan mérlegelhetőségének, illetve eredményességének a lehetőségét. A Robert von Hallberg szerkesztette esszégyűjtemény, amely a legelső átfogó képet adta a kánonokról, a barikádok helyett még a szakma belső szempontjaira is figyelt, s elsőként próbált, az értékítéletek változó eseteire figyelmeztetve, az irodalmi értéktételezéseknek valamilyen újraértelmezését nyújtani. „A kérdés, amely a kánonképződésre figyelő különböző szemléletek közötti

[23] Ekkor jelent meg ugyanis Sheila Delany *Counter-Tradition: a Reader in the Literature of Dissent and Alternatives* című kötete, illetve a Louis Kampf és Paul Lauter szerkesztette *The Politics of Literature* című esszékötet. Ezeket követte az Egyesült Államokban 1979-ben az a Leslie Fiedler és Houston Baker Jr. által rendezett két olyan program, (*'Az angol mint világnyelv az irodalom számára'* illetve *'Az irodalom mint intézmény'*) amelyek következményeképpen a '*kanonicitás*', mint kifejezés maga, bekerült a Modern Language Association 1980-as könyvészeti jegyzékébe, hogy aztán egy évvel később már maga a 'kánon' is ugyanitt követhesse. És ami talán sokkal fontosabb a szakirodalom számára, még ugyanebben az évben megjelent az említett két program alapján az a kötet, amelyik már címében is (*English Literature: Opening Up the Canon*) szinte nyílt háborút indított a szakma konzervativizmusa ellen, amely konzervativizmus – a kötet felfogása értelmében – kizárt mindenfajta kisebbséget egy olyan nacionalista diszciplína mentén, amely az angolt mint egyetlent és világnyelvet volt hajlandó csak igazából komolyan venni. Bakerék elsősorban egyetemi szillabuszokra figyelő kötete értelmében eljött az idő a kánon kiszélesítésére és átformálására.

[24] *Canons*, 1983.

[25] Míg Baker és Fiedler politikai és populista keretekre hivatkozott, a von Hallberg szerkesztette kötet sokkal analitikusabb és elméletibb meghatározottságú volt. A történeti, retorikai és szociológiai kitekintések a kánonra, mint értékhordozó potenciális intézményre üdítőleg hatottak újszerűségükkel és szakmailag felkészült, naprakész elméleti metódusaikkal, amelyeket csatarendbe állítottak a kánon működésének minél jobb megértése érdekében.

[26] A tudományos világ és a szakma különböző értelmiségi körei mellé felsorakoznak a nagy példányszámú napilapok és magazinok is, és amint Farkas Zsolt megjegyzi – „megkongatják a vészharangot: mi lesz, ha Shakespeare helyett Stephen Kinget, az *Ulysses* helyett a *Supermant* fogják tanítani?" Vö. **Farkas** Zsolt, *i.m.*, 26.

feszültségből származik, nem az, hogy a kánonok politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és határolják be hasznosságukat."[27] Mindazonáltal az esszégyűjtemény maga is gyakorta kényszerült valamiféle harcról beszélni, az irodalmon túllépő konfliktushelyzettel kapcsolatosan konzervatívok és reformerek között.[28] Hogy a helyzet mennyire nem változott, sőt a kilencvenes évekre még inkább kiéleződött, azt jól mutatja, hogy csupán hat év elmúltával az említett *Canons* című kötetet Gorak már így jellemezte: „ennek elfogulatlansága és rugalmassága nagyon távolinak tűnik manapság."[29] Ugyancsak jól tükrözi a vita hevületét, hogy a maga szerkesztette említett esszékötetben Nemoianu is így tette fel a kérdést: „Képesek vagyunk-e még bármi módon visszaterelni a kanonicitás vitáját ahhoz a tudományos axiológia és demokratikus receptivitás közötti játékos egyezkedéshez, amelynek keretei között maradnia kellene, ha a kánon tartósságát és rendellenességeit egyaránt a társadalmi és személyes bőség növelésének érdekében használnánk ki?"[30]

Problémák vs. konzekvenciák

Talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a vita alapvető negatívumai közt minden bizonnyal elsődlegesen a kétosztatú meddő harc, a politikai elkötelezettségű, sokszor erőszakos fogalmazás, és az imaginárius ítélethozatali helyzetek szerepelnek, amelyekben a „totalizáló fogalmak"[31] használhatatlansága legtöbbször tarthatatlan általánosításokban, önrémisztő túlzásokban merült ki. A vitázók gyakran elfeledkezni látszottak arról, hogy a kánonok nem csupán különböző értéktételezések mentén áll(hat)nak szemben egymással, de valószínűsíthetően teljesen más irodalomkoncepciókkal is rendelkeznek.[32] A vádaskodásban

[27] **Hallberg**, Robert von *Introduction*, in *Canons*. *i.m.,* 3.

[28] Amint von Hallberg sajnálkozva megjegyzi: „a kánont általánosan úgy tekintik, mint ami más, egykoron hatalommal bíró emberek műve, és amit már fel kellene nyitni, demisztifikálni, vagy teljességében mellőzni". *Introduction*, In *i.m.,* 1.

[29] Vö. **Gorak**, *i.m.,* 223.

[30] Lásd **Nemoianu**, Virgil *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, 215. – Figyelemre méltó, hogy idézett tanulmányában Nemoianu nem kánon-vitáról, hanem kanonicitás-vitáról beszél. Nem véletlen elszólás ez részéről, hiszen – mint ahogy tanulmányából a későbbiek során kiderül – ő sem inkább a kánonok, hanem csak az egyetemi tantárgylisták, a szillabuszok változásáról illetve vitájáról beszél. Listák mindig is változhatnak – írja –, de még az ilyenek esetében is „marad a tény, miszerint virtuálisan lehetetlen példát találni teljes szubsztitúcióra, azaz szakralizációra vagy szentté-avatásra, illetve teljesen preskriptív kánonra." 217.

[31] **Farkas** Zsolt kifejezése. *i.m.*

[32] A legfontosabb érv, amit a kánont védők hangoztattak, az eszményített állandó értékek védelme volt, amit az esztétikai értéktételezéseik ellenére is veszélyben láttak az alakuló, politikai céloktól és frázisoktól sem mentes „anarchista" törekvésekben. A másik oldal, akiket gyakorta csak „multikulturalisták"-nak aposztrofálnak, ezzel szemben azzal érvelt, hogy a kánon centrumában szereplő irodalom, mint minden hatalmi struktúra által megszabott irodalomszegmens a legkevésbé sem politikamentes. Némileg fordított módon tehát, az ideológiai érveket éppen a gyakorta ezek ellen küzdő oldal kényszerült a vita során többször is hangoztatni. Róluk, a kánont felnyitni kívánókról Henry Louis Gates Jr., mint „kulturális baloldal"-ról, kortárs kritikaelméleti szövetségről ír, amelyet legfőképpen, mint „nyugtalan, változó halmazt" definiál, és amely 'Szivárvány

nem volt kivétel maga Harold Bloom sem, aki *A nyugati kánon*nal félreérthetetlenül és nyomatékosan szállt be a vitába, ám a rangsorolás esetleges változatai és lehetőségei mellett (annak ellenére, hogy egyike volt azoknak, akik a legrégebbtől fogva foglalkoztak a kérdéskörrel), a végletekig leegyszerűsített kétosztatú harcra összpontosított maga is.[33] Bloom egyértelművé teszi ugyanakkor, hogy ő is egy állandó, örök kánon mellett érvel, tehát egész kulturális örökségünk értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelő művek listájában gondolkodik. Ezt némileg árnyalja, hogy a világirodalmi távlatban Bloom szerint is csak a tizennyolcadik századtól beszélhetünk „helyeselt szerzők jegyzéké"-ről, illetve, hogy bizonyos értelemben, – mint írja, „a Kánon nemcsak verseny, versengés eredménye, de folyamatban levő versengés" is.[34] Bloom magát az irodalomtörténetet is ennek lát(tat)ja, amely végsősorban szövegek, nem pedig emberek közt zajlik. Ennél fogva talányos, de nem érthetetlen, miért is idézi a kánonrombolók ellenében Frank Kermode-ot,[35] hisz jóllehet az „örökérvényűségről" van szó minden kanonikus mű esetében – Bloom például a nagy művek saját kiterjeszkedésükként való önteremtő aktus végsősoron romantikus elgondolását hangsúlyozza –, ez is azt erősítheti, hogy a kánonok mégiscsak mindig, folyamatosan változnak.[36]

A vitában elhangzó írások általánosító, nem körültekintő és sokszor durva, szigorú identifikációi az irodalomtudomány különböző csoportosulásait néha önmérsékletre

Koalíciót' a „feminista kritikusok, az úgynevezett kisebbségi diszkurzusok különböző kritikusai, valamint általánosan a marxista és poszstrukturalista kritikusok" szövetsége képez. – (Lásd **Gates**, Henry Louis Jr., *The Master's pieces: On Canon-Formation and the African-American Tradition*, in UŐ., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992, 17. Illetve UŐ., *Whose Canon Is It, Anyway?* in The New York Times Book Review, 26 February, 1989. 1.) Érdemes itt megfigyelni, hogy amellett, hogy egy mozgásban levő, tehát változó ellenzékről ír, Gates – akárcsak Lauter, mint a későbbiekben kiderül – egyértelműen a kanonikus kritika mellett érvel, azaz tulajdonképpen elismeri a különböző kritikusok meghatározó szerepét a kánoni ítéletalkotásban és azok semlegesítésében egyaránt. Az így koncipiált tábor számára ugyanakkor a nyíltan politikai funkciókkal és státusszal rendelkező személyeket tömörítő hivatalos "kulturális jobboldal" elsődlegesen céltáblaként szolgált. (Gondoljunk csak az olyan személyekre, mint Allan Bloom, vagy még inkább a korábbi kulturális államtitkárra, William Bennettre.)

[33] Bloom bevezetőjében még valamiféle köztes helyet kívánt kijelölni magának „a Kánon jobboldali védelmezői" és az „akadémikus-zsurnaliszta hálózat" között. Pozícióját azonban rögtön leleplezte, amikor ez utóbbiról mint a „neheztelés, a rosszindulat iskolájá"-ról írt, amely szerinte azért akarta folyamatosan megdönteni a Kánont, „hogy a társadalmi változásra irányuló állítólagos (és nem-létező) programját segítse elő. Lásd **Bloom**, Harold *The Western Canon*, New York, Riverhead, 1995, 3.

[34] Uo., 54.

[35] Kermode szerint: „A kánonok, amelyek tagadják a tudás és a vélekedés közötti különbséget, amelyek a túlélés időálló, nem pedig érválló eszközei, természetesen dekonstruálhatók". Idézi **Bloom**, *i.m.*, 3.

[36] Érdemes ezen a ponton Kermode *The Classic* (1975) című nagyhatású művére is emlékeztetnünk, s ugyanakkor Gorak figyelmeztetését megszívlelnünk. Ennek értelmében Kermode álláspontja végsősorban relativisztikus: „Nincs paradigmatikus értelemben vett klasszikus, csak klasszikusok vannak; nincsenek klasszikus értékek, csak értékek, amelyeket olvasónemzedékek a klasszikus szövegek inherens többszólamúságával (plurality) ütköztetnek." Vö. **Gorak**, Jan *Critic of Crisis: A Study of Frank Kermode,* A Literary Frontiers Edition, no. 30, University of Missouri Press 1987, 106.

intették.[37] A vita modalitásán túl ez olyan alapvető hibákat próbált korrigálni, mint az esztétikai értékek védelmének egyértelműen a konzervatív csoport oldalára helyezése az erőszakosan kétosztatú rendszerben. Azt még maga Lauter is elismerte, hogy az esztéticizmus nem szükségszerűen befelé forduló, sőt éppen, hogy „a moralizaló stílusok elleni forradalmi lázadás",[38] azt azonban már nem tudta leplezni, hogy a vita során, szerinte ez az akadémikusok „korlátozó vonásait" erősítette. Valószínűleg tényként állítható, hogy az ideológia számottevő szerepet játszik bármely irodalmi kánon alakulásában, amelyet csak csökkenteni lehet, teljes mértékben kiszűrni aligha. Végső soron tudjuk, „az esztétikai álláspont maga is ideológia".[39]

Természetesen a vita, s az erre épülő elméletek vakfoltjai között is elsődlegesen fontos helyen szerepel annak kurrikulum-szerű, listavitákra való leszűkítése, az örök és egységesnek elképzelt kánonkoncepció tarthatatlansága, illetve az irodalom mechanisztikus víziója, amely sokszor még az iróniát sem volt képes észrevenni, amely által a kánont szélesíteni kívánók éppen annak továbbélését segíthetik elő, illetve hogy az egykori „kánonirtók" idővel éppen annak védelmezőivé is válhatnak. John Guillory, aki bevallottan nem óhajtott irodalmi kánonformálódás-történetről írni, ezért kívánta a figyelmet újra a szociális, institucionális kánoni formá(tum)ra visszairányítani a vitának arról a holtvágányáról, amelyik pusztán azzal törődik, hogy ki szerepel az értékek listáján, illetve ki nem. Mint írta: „Itt az ideje, hogy feloszlassuk mind a liberális, mind a konzervatív imaginárius döntéshozatali fórumainkat. Az irodalmi kánon nem képvisel »választókerületeket« (social constituencies) semmiféle pszeudo-demokratikus törvényhozatali értelemben. De ugyanígy nem képviseli az abszolút esztétikai érték fogalmát sem, az ítélethozatal társadalmi feltételein túl, vagy azok fölött."[40]

Nemcsak az amerikai kánonvita kapcsán, de azt lehetne állítani, hogy általánosan is az újító diszkurzusok jelentős része az „akadémiai" vagy a „ magas irodalmi kánont" magát, csupán bizonyos domináns politikai, ideológiai rendekhez kapcsolta. Ha figyelmesen olvassuk Abrams rezüméjét, mely a leegyszerűsített képletről mint vádról ír, miszerint: „a kánon főként olyan művekből áll, amelyekben rasszizmus, patriarkalizmus és imperializmus

[37] Maga Gates figyelmeztetett, hogy az irodalomtudományi keretekből, a vita a szövegek elemzését „a politikum marionettszínházává változtatta, amelybe a való világból származó elkötelezettségeink minden szenvedélyét belevisszük." – vö. **Gates**, H. L. Jr., *i.m.,* 192. Ugyanígy a leegyszerűsítések ellen lép fel Edward Said is, okolva azokat, akik „nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között". – vö. **Said**, Edward W., *The Politics of Knowledge*, in Raritan, Summer 1991.

[38] Lásd **Lauter**, *i.m.,* 136.

[39] Lásd **Bloom**, Harold *i.m.,* 492., illetve vö. **Eagleton**, Terry *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

[40] Lásd **Guillory**, John, *Canon,* in *Critical Terms for Literary Study*, 236.

nyilvánul meg, továbbá amely vagy marginalizálja, vagy kizárja a feketék, spanyol-amerikaiak és egyéb etnikai kisebbségek, a nők vagy a munkásosztály, a populáris kultúra, a homoszexuálisok és a nem-európai civilizációk érdekeit és teljesítményeit”[41] – érdemes lesz megfontolni Guillory szavait, aki a vitában a politikai reprezentáció irodalmi/művészeti rendszerekre való alkalmazásától óv.[42] A radikálisok és a konzervatívok harcában sokszor csak „a Kánonról” mint elvont, hipotetikus konstrukcióról beszéltek, ahelyett, hogy aktuális és még funkcionális történeti kánonokat vizsgáltak volna, olyanokat, amelyeket adott közösség, rendszer, intézmény vagy éppen egyéni kritikusi, irodalomtörténeti karrier érvényesít. A humántudományok terén kézzelfoghatóan beállt változások ellenére némileg még ma is meghatározó ellenirányként tartja magát a válogatott művek kánonjába vetett hit, ugyanakkor megfontolandó lehet az az érvelés is, miszerint létezik olyan elfogadható modalitású útja művek és olvasatuk generációs továbbításának, amely a teljes átrendezésnek és cserének ellenálló bástyákként értelmezi azokat, mint amelyek szükséges stabilitást jelenthetnek a fiatal generációk neveltetése során.[43]

Az elmosódó szemantika, amely a kánon fogalmát és ekvivalenseit kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait tematizáló, de a jelen érvényes diszkurzusaival sikertelen párbeszédet folytató „állandó” fogalomként jellemzi, (és amely annak gyakorta megkérdőjelezett érvényességét és hitelét kívánja fenntartani) valószínűleg éppolyan leegyszerűsítésnek tekinthető, mint a klasszikusok utópisztikus elképzelése, mely örökre zárt kategóriaként írja le e bővíthetetlennek vélt csoportot.[44]

---

[41] Vö. **Abrams**, M. H., *A Glossary of Literary Terms,* Port Worth, Harcourt Brace College Publishers, 1993.

[42] Vö. **Guillory,** *i.m.,* 27.

[4343] Hogy a szimultán kánonokat ad abszurdum, létezésükben megkérdőjelező modalitás, az örök értékek és az ideologikus megosztottság alakzatai máig meghatározzák nemcsak a professzionális irodalomkritika, de a kultúraközvetítés és egy szélesebb értelemben vett irodalmi nyilvánosság elvárásait, abban jelentékeny szerepe lehet annak a kényszerű hiátusnak, ami a saját értékek felmutatását pusztán mint elkülönböző ideológiai értéktételezésekkel szembeni védekező magatartást jellemzi a kritikatörténeti diszkurzusokban. A saját, mint más megtapasztalásának jaussi alkalmazása talán azért maradhatott gyakorta teljességében muzeális kövület a kánont egységesnek elfogadók számára, mert a másik oldal ideológiai defektjeinek az esztétikai meghatározottságokhoz képest előzetes adverzialitásként felfogott viszonya eleve nem tette lehetővé bármilyen diszkurzív térnek a tapasztalati kontextusában az ilyen szempontok dialogicitását. (Vö. még: **Jauss**, Hans Robert, *Zum Problem des dialogischen Verstehens*, in **Lachmann**, Renate red., *Dialogozotät*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1982.

[44] Ami a nagybetűs Kánonnak mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájának mégis fogalmi potenciált biztosít, az éppenséggel az a sajátsága lehet, amely szembeállítja a kumulatív vagy exponenciális szövegelképzelésekkel, tehát egyfajta kiszélesítésen, illetve radikális változáson keresztül történő átértékelésének gondolatával. Azzal a kérdéssel szembesít nevezetesen, hogy szövegek eltérő idő- és térrelevanciáiban a különböző értékértelmezések hogyan konstituálódhatnak még akkor is, ha teljesen különböző kánonok előírásainak és értékszempontjainak dimenziójában ez általánosan szinte sohasem azonos indokoltságok mentén történik. Aktuális lehet-e még a kérdés, mely szerint a hagyományban klasszikusként leírt művek esetében létezne olyan állandó, amely, ha nem is az azonosnak értett értékeket, de a képességünket állandósítaná ezen művek mint olyanok felismerésében? Valószínűsíthetően itt a nagybetűs kánont ily módon

Háttérirányzatok és társadalomtörténeti előzmények

Amennyiben továbbgondoljuk a polémia alapvető meghatározottságának kereteit, illetve a szakirodalom aggályainak gyakori félreértésekre következtetni engedő védekező magatartását, könnyen érthetővé válik, miért is tartotta fontosnak Guillory könyvének már a nyitófejezetében leszögezni,[45] hogy a kánonról szóló vitákban túlságosan is félreértették a probléma valódi jelentőségét, tudniillik, hogy a szerzők és a szövegek kizárása, illetve beemelése adott kánonok listáira vagy e kánonok valamilyen összefüggéseibe nem is annyira fontos, mint az a kérdés, hogy a kirobbant polémia miért is jelenthet egyfajta válságot az irodalmi életben. Guillory szociológiai szempontokat érvényesítő problémafelvetése mellett, a mi szempontunkból legalább ilyen fontos, hogy az egymás melletti elbeszélések során a vita résztvevői, még ha be is látták a kánonok dichotóm párharcának leszűkítő voltát, ezek polifunkcionalitásának a lehetősége már csak azért sem válhatott egyértelművé számukra, mert gyakorta még a fogalmi háló egyazon szeletéről értekezők is más fogalmi kódokat használtak értelmezéseik során. Ezért a fogalmi tisztázást kísérő hangsúlyos figyelem mellett a vita előzményeinek tekinthető általános társadalomtörténeti háttérről sem célszerű megfeledkeznünk.

Talán mindjárt azt érdemes megemlítenünk, amire könyvében Bloom is utalt, tudniillik hogy az utóbbi évtizedek igen alapvető, globális változásai következményeképpen nemcsak az irodalmat, de magát az olvasás kultúráját és hagyományát is súlyos kihívások érték. Amint a problémával foglalkozók közül többen is felvetették, az olvasók egészen különböző vallású, felfogású, politikai színezetű többsége meglepően sokáig megegyezett bizonyos irodalmi művek illetve műalkotások esztétikai értékében, ezek felszabadító, örömöt nyújtó hatásában, vagy ilyen jellegű potenciáljában. Meglepően sokáig élt a köztudatban az a

fenntartó igény a klasszikusoknak nem szövegbeli, de sokkal inkább hagyománybeli értéktételezéseire, s ezek kanonikus státuszára alapoz. Az újabb törekvések is, amelyek a konvencionális értékrend paradigmatikus megváltoztatására törekszenek, éppen ezért általában csak az őket időben közvetlenül megelőző, az irodalmi hagyományban előttük elfogadottnak számított diszkurzusrend ellen lépnek fel radikálisan. A klasszikusok körét – bármit is értsünk most ez alatt – a felforgató kánoni törekvések legtöbbször csak bővíteni szeretnék, nem utolsó sorban azért, mert a klasszikusok által képviselt bizonyos értékszemléletek kanonicitásának a megőrzését éppen saját legitimitásuk érdekében is használják. Nem ritkán egyenesen hivatkozási alapnak is tekintendő az általánosan elfogadottnak hitt klasszikusok axiomatikus halmaza, míg a paradigmaszerű kánoni mozgásokban az elsődleges szempont az előző hatalmi kánon disszeminációjának, tarthatatlanságának és ilyen módon az új törekvések szükségszerűségének az igazolása lesz.

Az abszolút esztétikai érték kapcsán Gorak is szükségesnek érzi hangsúlyozni, hogy egy homogén, egységesítő Kánonként elképzelt entitás helyett ő „kanonikus diszkurzusokról" kíván beszélni, még mielőtt „a kánont" alárendelné az elnyomó, éppen aktuális Diszkurzusnak. Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon. i.m.,* 9.

[45] Lásd **Guillory**, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1993.

meggyőződés, mely szerint művészettörténeti aspektusból is, az ízlések folyamatos változása ellenére, létezik valamiféle standard, olyan állandó, amely az értékek változatlan, immanens alapjaira utal. Ezért arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért éppen a '80-as évekre válhatott a kánon-kérdés oly sürgetővé és a kritikai beszédmódok központi problémájává, illetve, hogy mindez milyen elsődleges hatások alapján történt, térjünk vissza Jan Gorak gondolatmenetéhez, aki három kritikai irányt is kapcsolatba hozott ezzel az érdeklődéssel. Az oppozicionális kritika régi hagyományát, az öntudatos, metakritikus érdeklődést azon természetű jelölő és érvényesítő rendszerek iránt, mint amilyenek például Barthes, Derrida, Foucault, Althusser és Hayden White műveiben fedezhetők fel, illetve harmadik hatásként magát a szociológiát, amely az irodalomban is a kritikai irányultságot erősítette, és az értekező prózát általában egy sokkal öntudatosabb pozícióba segítette. Az adverziális, a teoretikus és a szociologikus elem vált tehát – a kritika világháborút követő marginális elemeiből, ezen érvelés szerint[46] – központivá és meghatározóvá az utóbbi évtizedek diszkurzusainak rendszerében: „Amikor 'érték' és 'kultúra' vizsgálódás alá kerül, a 'hagyomány' nem sokáig maradhat megkérdőjelezhetetlen". Ezt abszurd módon, de bizonyos fokig alátámasztani látszott az a szélsőségesnek tekinthető felfogás is (amelyet a konzervatív oldal részéről Allan Bloom *The Closing of the American Mind* című könyvében hangoztatott, nevezetesen), hogy a kulturális erózió jelenlegi állapotát nagymértékben erősítették az olyan gondolkodók, mint Nietzsche és Max Weber elméleti munkái. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy azok az elméletírók, akik e két személyiség elméleti tradícióinak a továbbfolytatóiként ismertek,[47] és (a maguk heterogeneitásában) hetvenes években igencsak részt vettek az említett „megkérdőjelezésben", nem is beszélve az irodalomértésünket nagymértékben befolyásoló olyan autoritásokról, mint Habermas vagy Heidegger, akkor könnyen egyértelművé válik, hogy a vitafeleknek nem feltétlenül precíz szellemi térképre van szükségük. Az említett globális kihívásokkal ugyan mindegyik oldal többnyire tisztában volt/ van, csakhogy a kiindulási pontjaik merőben különböznek, mert amíg az egyik fél nyílt támadást lát a számára megkérdőjelezhetetlen értékeket képviselő kánon „felnyitásában", a másik már nemcsak annak kiszélesítésén, diverzifikációján, de adott esetben annak tarthatatlansága miatti eltörlésén és egy teljesen új értékrend kialakításán is dolgozik. Más szempontokból tekintenek ugyan a problémákra, de azt egyikőjük sem tagadja, hogy többek között az említett szerzők munkássága nagymértékben hozzájárult egy olyan elméleti kánon

[46] Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon, i.m.,* 224.
[47] Úgy, mint Foucault, Derrida, Lacan, Barthes, Deleuze, vagy Baudrillard.

kialakulásához, amely egy korszerűbb irodalom-felfogást meghonosítva próbálta bővíteni az irodalom hagyományos rendszerének és intézményességének a koncepcióját.

A probléma jól láthatóan tehát ma sem a kánoni listák tartalmáról szól, hiszen a kánonokról szóló viták, illetve elméletek jelentősége jóval túlnő egy lezártnak hitt irodalmi kánonról szóló imaginárius megegyezés esetleges határain. Sokkal inkább arról lehet szó, amit Guillory is érzékeltetett, hogy olyan krízishelyzet áll elő, amely alapjaiban is átgondolásra készteti azt a kulturális tőkét, amelyet úgy hívunk, irodalom.[48] A kulturális tőke, amelyikről Guillory – Bourdieu kifejezését használva – könyvében beszél, olyan átfogó kulturális emlékezetet feltételez, amelyik irodalomszociológiai szempontból köti az erudíciót, a különböző osztály-fogalmakat is bevonva, az irodalom intézményrendszeréhez. „A probléma, amit kánonformálódásnak hívunk – írja –, a legjobban úgy érthető meg, mint a kulturális tőke képződésének illetve szétosztásának, hozzáférhetőségének a problémája, még pontosabban, mint az irodalmi termelés és fogyasztás 'eszközeihez' való hozzáférés problémája".[49] Az eszközök itt, mint módozatok értendők, amelyeknek alapfeltétele Guillory szerint az iskola, mint intézmény, amely szabályozni képes a kulturális tőkét, így annak a „szétosztását" hozzáférhetőségét is – tegyük gyorsan hozzá: természetesen mindezt nem egyenlő arányban. A tágabb értelemben vett, kulturális kánon a hagyományképződésben éppen a nevelés által biztosítja saját természetszerű továbbélését.[50] Az értékek taníthatósága szempontjából tehát elsődlegesen fontos, hogy bármely kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag például mindig is az irodalom intézményeitől függött, és csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Nem véletlen, hogy az amerikai kánonháború közvetlen kiváltó oka is az a konkrét kérdés volt, hogy mit tanítsanak

[48] Vö. **Guillory**, *Cultural Capital*, p. viii.
[49] Uo., p. ix.
[50] A hagyomány legtöbbször a nevelés által szükségképpen meghatároz bizonyos *a priori* létező értékeket a társadalom tagjai számára. Ezek az értékek – akár olyanok, mint az írás/olvasás vagy a számok ismerete – nemcsak egyértelműen szükségesek az egyén további életmenetele során, de előfeltételezik azt is, hogy e képességek megszerzése eleve érték, méghozzá állandó érték.

az egyetemeken.[51] Az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve hatalom és rang viszonyának a meg- és átörökítésében.

Intézményes kritika

Az intézményesség szerepe ugyanakkor nem merül ki az iskolai tananyagban. Valóban ez a szélesebb kánonformálódás helyszíne, de időbeliségében megelőzi a hivatásos, *kanonikus kritika*. A kifejezést Paul Lautertől kölcsönzöm, de nem abban az értelemben, ahogyan említett könyvében ő azt használta. Lauter ugyanis megkülönböztetett „kanonikus" és „formális" kritikát, ez utóbbit egyértelműen az ellentáborhoz, tehát a kánon zártságát védőkhöz sorolva, akik véleménye szerint azáltal, hogy csak kész, szentesített szövegekkel foglalkoznak, akarva-akaratlanul is fenntartják a kánon hegemóniáját. Ezzel szemben ő kanonikus kritikán az öntudatos, a kánont szélesíteni kívánó diszkurzusokat érti, akik meglepő módon, az előzőektől eltérően tudatában vannak történelmi és társadalmi helyzetüknek. Csakhogy a kánon megváltoztatása, felnyitása éppen olyan koncepción alapszik, mint a kánon megőrzése. A kritika, amely valamiféle autoriter pozícióból szólal meg, mindig is csak kanonikus lehet. Gates sokszor idézett írása jól rávilágít a problémára, miszerint mindkét oldal példásan tudatában van, hogy a kritikának illetve az oktatásnak micsoda szerepe és jelentősége van az értékek reprodukciójában: „Benett úrnak igaza van: az irodalom oktatása valóban értékek oktatása. Nem inherens módon, de esetlegesen az; az – azzá vált – esztétikai és politikai rend tanítása ez [...]"[52]

Amellett, hogy a kulturális kánonok által meghatározott módon értelmezés, és ennél fogva értékelés nélkül nem létezhetünk, ezek a mindennapi értékeléseink általában csak intuitív és artikulálatlan módon mennek végbe. Az ilyen, elsősorban csak önmagunk számára történő értelmezést a hivatásos kritika azzal a lényeges aktussal egészíti ki, hogy az ítészek önmaguk mellett „valaki más részére" szólóan is értékelnek, mindezt pozíciójuk

[51] Talán nem túlzás azt állítani, hogy abban, hogy ez hirtelen „alapkérdéssé" vált, a legnagyobb szerepe a multikulturalizmus térhódításának volt, azaz alapvetően politikai háttérrel (is) rendelkezett. A helyzet ugyanakkor merőben más, ha az intézmények felől nézve, a problematikusabb kérdéseket a hagyomány különböző regisztereihez mérve gondoljuk el, például az európai és az amerikai kultúrtörténet során, hogy csupán az egymáshoz legközelebb álló, alapjaiban azonos kulturális hagyományokkal bíró két földrészről ejtsünk szót. Ha ugyanis pusztán a vitában kiindulópontként kezelt egyetemi szillabuszok problematikusságára, esetleges összemérésére figyel valaki, akkor sem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyetem mint intézmény nem pusztán európai gyökerekkel rendelkezik, de a kezdettől fogva európai értékeket is közvetített. Az Egyesült Államokban viszont, ahol az egyetemek elsősorban nem állami finanszírozásúak, így politikájukban részben liberálisabb, populárisabb, és adott esetben a saját támogatók érdekeit szem előtt tartó nézeteket képviselnek, a kulturális rétegzettség eleve adott komplexitása is maga után vonta, hogy idővel megjelenjenek a faji, nemi, vallási diverzifikációt képviselő írók, illetve ilyesfajta kulturális jelenségek, némileg háttérbe szorítva az eurocentrikus tananyagot.

[52] **Gates**, H. L., *The Master's Pieces*, in *Loose Canons*. *Notes on the Culture Wars*, N.Y. – Oxford., Oxford University Press, 1992, 35.

társadalmilag elfogadott, hitelességgel és érvényességgel felruházott szerepéből adódóan. Különböző szövegek fel- és átértékelése nem szűkíthető ugyan, pusztán olyan formális kritikai ítéletekre, amelyek az akadémiai falak között vagy különböző szerkesztőségekben látnak napvilágot, de maga az értéktételezés, az irodalmi értékek konkrét meghatározása során a hivatalosság ilyen és ehhez hasonló intézményei elsődlegesen vannak jelen. Bizonyos szövegek gyakori felvétele például különböző irodalmi antológiákba nem csak az adott mű értékét tükrözi, de mint arra Barbara Herrnstein Smith is rámutatott,[53] valamiképpen tovább is lép, növelve ezt a fajta értéket. Hasonlóan, egy mű többszöri szereplése bizonyos listákon (általában irodalomjegyzékeken), a rá való gyakori hivatkozások, a szövegből illetve a szerzőjétől való többrendbeli citációk (főleg az akadémikusok és egyetemi tanárok által) az adott mű értékeinek legalábbis szélesebb körben való ismertségét, a rá irányuló figyelem felkeltését, és nem utolsó sorban a jobb – mint valami eleve értékeshez való – hozzáférést biztosítanak a potenciális olvasók körében. Talán nem véletlen, hogy az a Harold Bloom is, aki nem kevesebbre vállalkozott mint hogy ismert „minimál-listájában" megmondja, mely művek tartoznak a Nyugati Kánonba, úgy tárgyal a hosszú listából huszonhat művet, hogy közben éppen arról látszik megfeledkezni, hogy ezek (lett légyen bár szó klasszikusokról, vagy annál is inkább) nem ugyanúgy élnének a köztudatban, ha nem közvetíttetnének éppen az olyan értekező ítészek által, mint maga Harold Bloom.[54] Persze Bloom ezt valószínűleg másképpen látná, még akkor is, ha olvasatából rangsorolására is egyértelműen fény derül.[55] A professzionális kritika meghatározó szerepét művek utóéletének, megőrzésének és továbböröklésének kérdésében mindenesetre nehéz lenne tagadni. A kritikusok és recenzensek hagyományosan kanonikus viharmadarak (Lars Ole Sauerberg szerint egyenesen rohamosztagosok, „stormtrooper"-ek), munkájuk a kortárs irodalom első és talán legfontosabb szűrőjének számít. Az irodalmi hagyomány alakulása szempontjából talán elegendő, ha itt Gorak, illetve Sauerberg által elemzett kanonikus kritikusi életművekre, illetve ezek hihetetlenül fontos szerepére utalunk.[56] A szerkesztőkkel együtt az általuk megjelenésre szánt és jóváhagyott műveknek belépést biztosítanak abba a szűkebb körbe, amelyből aztán lehetőségük nyílik a Matthew Arnold-i értelemben vett „legjobbak"

[53] **Herrnstein Smith**, Barbara, *Contingencies of value*, in *Canons*, 5–40.
[54] Holott értekező közvetítőikre (Johnsonra, Walter Paterre és másokra) ő maga is gyakran hivatkozik.
[55] Azaz, hogy számára Shakespeare a primus inter pares.
[56] Gorak Ernst Gombrich és Northrop Frye, illetve Frank Kermode és Edward Said, míg Sauerberg T. S. Eliot, F. R. Leavis, Northrop Frye és Harold Bloom munkásságát elemzi. Lásd **Gorak**, *The Making of a Modern Canon, i.m.,* illetve **Sauerberg**, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* N.Y., Macmillan Press Ltd. London, St. Martin's Press Inc., 1997.

idealisztikus világát megközelíteni, vagy pusztán a Kermode által említett mnemonikus kánon szükségszerű kiválasztottságát élvezni.

Megfontolandó ugyanakkor az a gondolat is, mely szerint a kialakult meggyőződés, hogy bármely kánon csak institucionális keretek között létezhet és maradhat érvényben, lényegesen megnehezítette a bennefoglalt művekről, mint olyanokról, belső értékekről és/vagy zsenialitásról szóló beszédet. A kánon, mint a kulturális piac ellenőre, mint az irodalmi állandók letéteményese és őrzője akár nehezékként is funkcionálhat az irodalmi köztudat számára. Azt sugallja, hogy a modern kánonok csupán úgy létezhetnek, ha megőrzik a létező institucionális kereteket, illetve a jól bevált meghatározásokat és feladatokat: a tanárok olyan, az időben megedződött kövületekről beszéljenek, amelyek listaként összeállítva magát az Irodalmat képezik. Az így kialakuló listák, a kizárások és felvételek alapján külön olvasási módozatokról beszélhetünk, ezek pedig mély meghatározói magának a közösnek tételezett kultúránknak. Herbert Lindenberger e tárgyban gyakorta hivatkozott könyve[57] a kánonképződésről szóló tanulmányait nem véletlenül egyszerűen az "Intézmények" fejezetcím alatt tárgyalta, még ha Guilloryval ellentétben ő túlzónak is érezte az iskolák kizárólagos szerepének a hangsúlyozását bármely kulturális kánon létrejöttében és fenntartásában. A kánoni listákon, de méginkább az egyetemi szillabuszokon, ajánlott olvasmány-listákon szereplő művek ellenhatást is kelthetnek, hiszen gyakorta a kötelezők távolságtartó, elavult és így megközelíthetetlen szférájába sorolandók. Nemoianu szerint „… éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent, és akiket saját exkluzív birtokában tart, vannak leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat."[58] A kettősség az ilyen listák szükségszerű és ugyanakkor gátló voltával kapcsolatban jól látható, ha a tág értelemben vett kánoni lehetőségeket, mint a továbbhagyományozódáshoz elsődleges, könyvformájú megjelenést illetve folytonos újrakiadást vesszük szemügyre. Ilyen alapon ugyanis igencsak megfontolandó az a probléma is, amelyre túlzóan ugyan, de említett tanulmányában Katha Pollittot idézve hívta fel Farkas Zsolt is a figyelmet: „ma Amerikában a kánonvita alapját képező előfeltevés az, hogy csak a listára felvett könyveket olvassák, s ha nincs lista, semmilyen könyvet nem olvasnak. Egy szöveg egyetlen esélye, hogy szöveggyűjteménybe kerül – ezt mindkét oldal készpénznek veszi."[59] Ezzel szemben állíthatja Nemoianu, hogy „az igazán kanonikus művek egy kaotikus és természetes folyamat során kerülnek kiválogatásra, amely végső soron kiszámíthatatlan

[57] **Lindenberger**, Herbert, *The History in Literature. On Value, Genre, Institutions*, New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.
[58] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 221.
[59] Vö. **Farkas** Zsolt*, i.m.,* 69. jegyzet.

még akkor is, ha létrejöttét számos konkrét paraméter befolyásolja".[60] Ezek a paraméterek viszont a Nemoianu által elképzelt állandó folyamatba olyan ügyes „tolvajokként" léphetnek be, mint ahogyan egyik tanulmányában arra Christopher Clausen is utal.[61] A kanonikus kritika túlhangsúlyozása, tulajdonképpen az irodalmat mindig nyitó, utópisztikus és bűvös kulcsként kezeli azt. Pedig az elméleti mesterkulcsok – Clausen érvelése szerint – valószínűsíthetően mindig csak egy kis rést képesek megnyitni az irodalom pazar kertjében, olyat, „mint az Alice által megnyitott kertkapu volt, amely túl szűknek bizonyult ahhoz, hogy átbújjon rajta."[62] Az persze, hogy nem létezik ilyen mesterkulcs, még nem jelenti, hogy egyáltalán nincs bejárat abba a bizonyos kertbe. A jó tolvaj szinte valamennyi zárat fel tudja nyitni, és szabad keze lehet a „nemesi kúrián" mindaddig, amíg „félszemmel a riasztóberendezésre és a kutyára is figyel."[63] Clausen ezért a „betörő kritikusi" attitűdöt javasolja az állandóan kulccsal rendelkező helyett, mert az sohasem szenved attól az illúziótól, hogy minden az ő birtokában van.

A lényegi problémák…

Vajon mennyire érvényes még az olyan érvelés, amely szerint az elődökre figyelő, de természetszerűleg a jövőt előkészítő történetiség az irodalomnak egyfajta belső tulajdonságaként jelenik meg, olyanként, amelynek nincs köze politikai eseményekhez? Valóban téved-e az, aki az irodalom jelenségeit a kor eseményeiből (is) magyarázza?[64] Amint azt Szegedy-Maszák Mihály nagyszerű tanulmánya megmutatta, Babits maga is arra kényszerült, hogy eltávolodjék a művészi értékek időtlenségébe vetett platonista hittől, amely pedig kiinduló föltevésként szolgált számára európai irodalomtörténete megírásakor.[65] A művészi értékelésnek ez a fajta, a változékonyságra, a múlt és jövő lezáratlan párbeszédére figyelmeztető karakterisztikuma mégsem olyan egyértelmű a kanonikus diszkurzusok vitájában. Félő ugyanis, hogy a különböző kritikusi attitűdök itt sem pusztán más rangsorban, különböző értéktételezésekben merülnek ki, de alapjában más irodalom-felfogást képviselnek.

[60] Lásd **Nemoianu**, *i.m.,* 220.
[61] Lásd **Clausen**, Christopher, *Canon, Theme, and Code*, in *The Hospitable Canon*, 1991. 204.
[62] *i.m.,* 203.
[63] *Uo.*
[64] Vö. **Babits** Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Auktor, 1997.
[65] Lásd részletesen **Szegedy-Maszák** Mihály, *A művészi értékek állandósága és változékonysága. Babits európai irodalomtörténete,* in UŐ., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

A művészet történetét Gombrich szerint remekművek történeteként kell elképzelni,[66] s Gombrich gondolatmenetétől némileg eltérően ugyan, de feltehető a kérdés: vajon mennyiben lehet egyáltalán másképpen? Megragadható-e az a fajta tág, kulturális kánon, amelyet kulturális emlékezetként a hagyományból szükségszerűen szelektív és autoritatív módon van csak módunk érzékelni, másképpen, mint szélsőségeiben? Ha az értékek továbbadását, továbbörökítését, iskolákban való oktatását vesszük szemügyre, nem biztos, hogy olyan egyértelmű lesz a válaszunk, mint az értékelések koronként változó kritériumait az irodalomtörténetektől joggal számonkérő, ezek hiányára figyelmeztető attitűdünk esetén. Mert az említett babitsi munka végén is megkérdőjeleződik ugyan az alkotó tevékenység tekintélye, valamint a művek maradéktalanul befejezett, állandóan létező azonossága, de vajon bármely értékítélet, amely mégis a remekművek ilyen jellegű mivoltára enged következtetni, képes lehet-e odafigyelni a számára másodlagos alkotásokra anélkül, hogy közben önmaga szűklátókörűségére reflektálva mintegy kioltsa önnön legitimitásának alapjellemzőit: a saját értékek állandóságába vetett hitét? Márpedig ha nem, célszerűbb lenne önáltatás nélkül előbbre jutni; a klasszikusok örökérvényűségében hívők az irodalomtörténetben csak mint listákban, méghozzá klasszikus listákban fognak majd gondolkodni. Frye is a „mesterművekkel" való foglalatoskodást tartotta a „valódi" kritika alapfeladatának, mintha ezeknek a műveknek az ilyen jellegű identitása teljesen magától értetődő lenne, ha egyéb miatt nem, hát a „tájékozott (informed) jó ízlés közvetlen értékítéletei alapján".[67] Éppen ezért, talán ideje lenne az értékelés változó kritériumairól valóban úgy beszélni, hogy közben folyton szem előtt lehessen tartani adott irodalomtörténetek változó irodalomfelfogását is. Mára tulajdonképpen egyértelművé vált, hogy az irodalomnak mint kompakt, önmagában létező lényegnek a gondolata nem igazán folytatható tovább, hiszen az irodalmiság vagy az irodalmi rang maga is távlat függvénye csupán. A kanonicitás-fok változása miatt a kánonhoz tartozó művet nem minden korlát nélkül, de mindenképpen változónak célszerű minősítenünk, amelyet nem lehet teljességében a történelmen kívül szemlélni.

A kánon-vita jónéhány résztvevője – a „standard kánon" kritikusa és védelmezője egyaránt – gyakran megfeledkezni látszott arról, hogy az olvasó sohasem változatlan formában, esszenciális ideologémák mentén értelmezi a műveket, és hogy minden értelmezendőhöz – de facto – többféle kritikai viszonyulás is lehetséges, beleértve a hivatalosat is. Bármely kánon műveinek csupán ideológiák közvetítőiként való

[66] Vö. **Gombrich**, E. H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*, Oxford, Phaidon, 1979, 152, illetve **Gorak** említett kötetében a róla szóló fejezetet: 89-119.
[67] Lásd **Frye**, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, N.J., Princeton, 1957, 27.

meghatározása, illetve az értelmezésnek közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása nagyon erős leegyszerűsítések árán képzelhető csak el. Ettől persze még létezhet az a bizonyos harmadik aspektus is: nevezetesen, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség mint a későbbi kánoni rang előfeltétele, csak bizonyos institúciók vélt vagy valós leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, mert művek csak így kerülhetnek el egyáltalán az olvasóhoz. Amennyiben pedig ez a kitétel eleve megszabni látszik bizonyos ideológiahordozók megjelenésének és terjesztésének a feltételeit, a korlát nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bír majd, de eleve átlépni látszik azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter forgalmazói/értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy mű recepciójának – akár a hatástörténeti – előkészítésébe.[68]

Ugyanakkor a kánonok mindezek ellenére való fennmaradását nem pusztán az autoriter dogmák következményének, de egy lenyűgöző kulturális szükséglet eredményének is kell tekintenünk. Gorak könyvének a Kermode-ról és Said-ről szóló fejezetében nem véletlenül állította, hogy a csatát többször megvívták már, de végérvényesen sohasem nyerték meg.[69] Éppen ellenkezőleg, a kánon komplex története során sokkal furcsább és zavarosabb vonalat követett, mintsem a róla tárgyalni kívánók figyelembe vették volna. A nagy alkotó, illetve mű kánonalapító erejéről lehet ugyan értekezni – amint Harold Bloom is teszi –, sőt valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha egyes művek másokkal való versengésében, illetve történetiségükben a más művekkel való újra és újra történő megvívásuk során létrejövő értékaktualizációkról beszélünk, de mindez egy komplex folyamat, egy rendszertörténés során valósulhat csak meg. Guillory sem azért hadakozik a kritikusok és hivatásosok kizárólagos szerepe ellen, mert nem ismeri el ezek meghatározó voltát, hanem mert a fennmaradás, a kanonizáció, tehát a terjesztés, az értelmezés és a továbböröklés szempontjából fontosnak tartja kiemelni, hogy sokkal összetettebb társadalmi kontextusról kell beszélnünk, mintsem amelyik csak egyedi olvasatokat, – akár egy hivatásosét – venné figyelembe. „Szövegek kiválasztása megőrzésük, továbböröklésük céljából természetszerűleg feltételez ítélkezési aktusokat, amelyek valójában komplex pszichikai és szociális események; de ezek szükségesek, viszont nem elégségesek a kánonképződés folyamatához. Egyetlen személy értékítélete, miszerint egy mű nagy, önmagában még semmit nem tesz a mű megőrzése érdekében mindaddig, amíg ez az ítélet

[68] Ha nem áll módomban eleve hozzáférni bizonyos művekhez, illetve megismerni adott esetben azokat, amelyeket nem érintett semmilyen kanonikus kritika, aligha ítélhetem, határozhatom meg ezen művek esetleges helyét a kánonban, akár kiszélesíteni, akár megóvni akarom azt! Nem lehetséges, hogy Edward Said ezért (is) beszélhetett, a kánonok társadalmi megosztó hatásáról a nyugati kultúrák intézményes formái által?

[69] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon*, *i.m.,* 8.

nem bizonyos intézményes keretben történik, olyanban, amelyikben lehetőség van a mű továbbörökítésére, folyamatos bemutatására az olvasók újabb és újabb generációinak".[70] A kulturális tőke formáinak átadásában és a hozzáférés szabályozásában a kánonformálás folyamatát csupán a társadalmi, szociális háttér összefüggéseiben, a különböző iskolák szociális, intézményes „protokollján" át vagyunk képesek megérteni. Persze valószínűleg a hivatásos kritikához hasonlóan, nem célszerű túlértékelnünk az iskola szerepét sem. Ezzel tulajdonképpen a kulturális háttérre, az irodalmi nyelvezet belső erőire és a jelenlegi hatalmi befolyásolás intézményes kereteire történő kitekintés egyszerre válik szükségszerűvé. Így egy más szinten ugyan, de teljességében elfogadható Harold Bloom azon állítása is, miszerint az irodalmi nyelvezet a kulturális tudástól, a kognitív erőtől, a figuratív nyelv szintjétől és a dikció erejétől függően is meghatározza a kánonba való bekerülést. Bárhogyan is, de az elméleti felvetések mindig visszatérnek egy adott problematikához, nevezetesen ahhoz a kényszerhez, hogy a kánonnak valamiféle verzióján keresztül, de továbbadjuk a következő generációknak a kulturális értékekkel bíró műveket, illetve hogy valamiféle szintézisre törekedjünk ezek között a művek között, amely törekvés óhatatlanul kizár egyes alkotásokat, fel- és átértékel másokat.

Visszás teorémák

Kikerülhetetlen a kérdés, vajon nem azok a művek pályázhatnak-e a legnagyobb eséllyel valamiféle konstans kánoni helyre, amelyek egyszerre képesek magukban hordozni a történeti és művészi értékítéleteknek és elvárásoknak megfelelő jegyeket? Amelyek úgy képesek ellenállni az újraolvasás történeti kontextusában folyamatosan változó érték-előfeltevéseknek, hogy a folytonos újraértelmezhetőség lehetőségeinek megvalósulásához teret nyújtva, az esztétikai élménynek a különböző interpretációk során kitermelt jelentésein és az eredeti történelmi szituáltságon túllépve is biztosítani tudják azt? Ezzel a kérdéssel minden kánonelméletnek szembesülnie kell, minthogy az értékelések során megkerülhetetlen a művek önértékének, illetve az irodalmi hagyománybeli értékelések kanonicitásfokának az együttes tárgyalása. A tág értelmű, kulturális kánonok esetében már említettük a közvetítettség teljes kiküszöbölhetetlenségét, mint ami a neveltetésünkből, a kulturális háttérből és mindabból a környező intézményrendszerből adódik, amely sugallja számunkra a szövegértelmezés közmegegyezéseit. Épp olyan ez, mint az a nyelvi korlát, amelyet az európai szemlélet szűkössége ellen lázadók kényszerültek tudomásul venni a kánon-vita során, tudniillik, hogy csak a bírált kánon értékrendszerének a nyelvezetén valósíthatták ezt

[70] Lásd **Guillory**, John, *Canon*, in *Critical Terms for Literary Studies*, *i.m.,* 237.

meg. A „nyugati hegemónia” ilyenforma továbbélése minden kanonikus változásra irányuló törekvést jellemez már paradigmatikus szinten is, minthogy az elnyomottnak vélt fél mindig csak az előző hatalmi struktúra nyelvén képes szólni.[71] Az irónia ráadásul a kánonok kettős, nyitó-záró tevékenységét nemcsak nyelvezetében jellemzi immanens módon, de temporalitásában is, minthogy minden újító törekvés idővel éppoly zárttá, merevvé válhat, mint hajdanán a kánon tisztelete volt. Babits arra kényszerült, hogy elismerje, léteznek olyan művek, amelyek vitathatatlanul jelentősnek látszottak saját korukban, utóbb mégsem bizonyultak maradandó értékűnek. Herbert Marcuse, a marxista művészettörténeti elmélet ellen lázadva úgy beszélt az Esztétikai Dimenzióról, hogy közben maga állította össze a kritika egy újabb standardját, azt, amelyet a kortárs irodalmi beszédmódok, diszkurzusok is többé-kevésbé radikálisan használnak éppen a standardok, az elfogadottak, az örökérvényűek ellen. De az említett vitára is jellemző, hogy a vitázó felek szándékosan nem veszik figyelembe a kánonok ilyen jellegű sajátosságait. Bloom gyakorta védekező magatartása, amely időnként már-már sértődöttséget sugall, egyértelművé teszi, hogy ő maga is, mint egykori kánonalkotó (az elioti eszmék ellen lázadva) szükségképpen szembekerült a saját korának kihívásaival. Éppúgy, mint egykor az „új kritikusok”, az ellentáborban a társadalmi utópia híveit látja.[72] Ugyanígy állítható, hogy az egyértelműen az újító oldalhoz tartozó dekonstrukcionisták is általában csak fehér, halott, európai férfiak műveivel foglalkoztak, vagy hogy maga az ikonoklaszta Paul Lauter is inkább csak kiegészítette a már létező kánoni listát az amerikai irodalomból szemléző, általa kiadott kétkötetes *The Heath Anthology of American Literature* című munkájában (amelynek ráadásul egy harmadik kötete is létezik *Instructor's Guide* címmel), mintsem merőben új, radikális szempontokat vagy szerzőket mutatott volna ott be, például a Norton antológiákkal összevetve. Egy nemrég Budapesten megjelentetett nemzetközi tanulmánykötet[73] arra is figyelmeztet, hogy a kánonképzési

[71] A kérdés problematikusságát talán jól mutatja, hogy a kuhni értelemben vett paradigma 'alapbeállítódás', 'hegemón látásmód' értelemet sugall, amely egységes egésszé szervezi az egy diszciplínához tartozó elméleteket, illetve az ezeket alkotó tételeket. Paradigmaváltáskor viszont az egymást váltó elméletek nem egyszerűen ellentmondanak egymásnak – hiszen nem létezik transzparadigmatikus összehasonlítási alap vagy mérce –, hanem voltaképpen másról is beszélve, más módon mondanak mást. Hogy ez a 'más módon' mégis mennyire problematikus és tekintélyelvű, azt jól mutatja az a hauseri elgondolás, mely szerint „a lázadók elődeik nyelvén szólalnak meg, és a legádázabb ellenzék is részben a támadott irányzat kifejezésmódjával él, nem is csak a közérthetőség kedvéért, hanem méginkább azért, hogy a kifejezés 'homályos kényszeréből' felküzdje magát az artikuláltság fokára". (Vö. **Hauser**, Arnold *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 544.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen esetekben a különböző paradigmák szótárainak megfelelően a tudományos nyelvhasználatbeli azonos kifejezések is különböző jelentésekkel ruházódnak fel.

[72] A szükségszerűen védekező álláspont az értékek viszonylagossá-tételétől óv, de közben károsnak ítél minden reformer törekvést, amikor így fogalmaz: „A helytelenül »multikulturalizmusnak« nevezett mozgalom a legtöbb olyan művet kiveszi a tananyagból, amely képzeleti s ismereti nehézséget támaszt – ami a kánoni könyvek többségét jelenti" Lásd **Bloom**, *i.m.,* 422.

[73] Lásd **Parson**, Nicholas T. írását (*'Sweetness and Light' or 'Tyrannical Schoolmaster'? Some Thoughts on Function and Dysfunction in the Canon*) a *National Heritage – National Canon* kötetben. Bp., Collegium

folyamatok ismeretében sem lehetett igazán sikeres alternatív kánonokat létrehozni. Mi több, egyes művek nemritkán még akkor is megőrződhetnek a hagyományban – sokszor akár klasszikusokként –, ha széles értelemben vett álláspontjukat és megközelítésmódjukat ma már szinte egybehangzóan elvetik, mégpedig, – mint Márkus György utalt rá – „abban az esetben, ha ezeket 'paradigmatikusan tévesnek' tekintik"[74], azaz „elrettentő példa" mivoltuk is a kánoni túlélés egy esetleges eszköze lehet.

Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a kánon „védelmének" egyik leghatékonyabb módja s érve minden bizonnyal annak az elvnek a kézzelfogható megmutatása lehetne, hogy a kultúra szerves részét képező, illetve azt többek között konstituáló, szövegkorpusz révén közvetített hagyománnyal nem is annyira mi rendelkezünk, mint inkább az mivelünk. „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket." – írta már Gadamer.[75] Tehát egyszerre meghatároz, és/de új meghatározásra késztet. Ezért is, a kánonok mindig csak teljességükben érthetők meg, azaz nem szűkíthetők extrapolált tényezőik valóban jellemző, de az irodalomtudomány számára nem elegendő kiemelésére, vagy egymásnak szegezésére, hiszen e vonások legtöbbször csak eltávolítanak bennünket a lényegi problémák olyan megértésétől, amelyek talán valóban feljogosíthatnák a kánonelméleteket a kulturális, világértési rendre utaló összegző, átértékelő jelenségeiknek az irodalomtudományban való olyan kohéziós középponttá-tételére, amit egyik tanulmányában Rohonyi Zoltán is javasolt.[76]

Fogalmi áttekintés és jelentésvariánsok

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a fogalmi háló szétbonthatatlan egysége és a kérdéskör komplexitása ellenére a jelenlegi kánonirodalomban a meghatározások nagyjából két jól elkülöníthető kánonkoncepció mentén érvényesülnek. Eddig szándékosan nem említettük a fogalmi rétegződésnek azokat a gyakran már közhelyszámba menő tételeit, amelyek tulajdonképpen ezeket a gyakran párhuzamosan funkcionáló, tág, illetve szűk értelmű felfogásokat képezik.[77] A kánonirodalom fogalmi alapmotívumai ráadásul a

Budapest, 2001.

[74] Vö. **Márkus** György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992, 314.

[75] Vö. **Gadamer**, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor.) Bp., Gondolat, 1984, 261.

[76] Vö. **Rohonyi** Zoltán, *Kánon és kanonizáció. A XIX. szazadi irodalom értelmezési kereteihez*, in **Takáts** József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* Bp., Kijárat, 2000, illetve, **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi Kánon és kanonizáció,* Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 9.

[77] Jól ismert terminusok a kánonról: kulturális örökség tárháza, tehát kulturális nyelvtant képvisel, s mint ilyen identitásképző, kontrasztív keret. Olyan kulturális emlékezet, amelyet viszont állandóan alakítunk: valójában a tradíció hatástörténete és szelektív emlékezete, minthogy a felejtés a kánon szükségszerű velejárója. Szűkebb, (esetleg) szakmaibb értelemben, a kultúrahordozók behatárolása, belátható keretek közé szorítása, s mint ilyen kényszerű válogatás, így nemzeti, kulturális, faji, nemi, osztály- csoportosulások illetve egyedek bizonyos műveinek összessége, ezek listája. Hasonlóképpen az olvashatóság kereteinek a megszabása, de egyben a

meghatározások esetlegességében mintha nem is figyelnének egymásra. Olyan különböző kánonfelfogások torkollanak a terminológiába, amelyek rendszerezetlensége szinte teljességében lehetetlenné teszi a szakmai körökben való egységes terminológiai háttér megteremtését, s ezáltal a problematika átfogó voltának a teljes irodalmi-kulturális életre való hatékony kiterjeszthetőségét. Gates szerint a kánon egyszerűen csak kultúránk alapvető közhelyeinek gyűjteménye, melyek meghatározzák gondolkodásunkat. Bloom sokkal határozottabban állítja, hogy „kánon nélkül nem tudunk gondolkodni”[78], Richard Ohmann viszont úgy tekint a kánonra, mint ami „egy elfogadott felfogása annak az irodalomnak, amit érdemes megőrizni”[79]. Alastair Fowler szerint is a kánon „az a behatárolt terület (limited field), amelyet kritizálunk, és amelyikről elmélkedünk”.[80] Ezzel ellentétben George Kennedy szerint a múlt hatalmas, de belátható, kezelhető örökségének a rendezésére és megőrzésére irányuló tipikus emberi aktus,[81]míg James Sanders szerint a kánon egyáltalán nem exluzív, de inspiráció több ezer kulturális forradalomra világszerte.[82] A sor hosszasan folytatható lenne, de az talán már most látható, hogy a kánonokat nem lehet képletszerűen levezetni, s hogy (a műalkotások saját jegyeinél s igényeinél fogva) sem ragadható meg egyetlen irodalomtörténeti kánonfolyamat egységes természettudományos precizitással.

Az ilyen ábrándszerű elvárásoktól függetlenül, a fogalmi rétegzettség olykor erős félreértésekre teret nyújtó szakirodalmi tisztázatlansága persze mind a mai napig elvégzendő feladata egyes elméleteknek. A klasszikus és kanonikus gyakorta szinonimként használt jelentései jól példázhatják mindezt. Radnóti Sándor egy tanulmánya az előbbit esszencialistának, míg az utóbbit konvencionalistának nevezi.[83] Ebbe a besorolásba valószínűleg csak a kánonok említett hatalmi aspektusait, illetve a tág értelemben vett kulturális kánonképet szoríthatjuk be. Minthogy azonban a kánoni meghatározottságok gyakorta – legalábbis intenciójuk szerint – a klasszikusi listákban oldódnak fel, Radnóti is belátja, hogy a „klasszikus fogalmának tartalmi meghatározottságaitól való eloldózódása

jövőben követendő út kijelölése is. A kánon a cenzúra motiválója és ugyanakkor kontrollja is, s így történésképző. Művek értelmezésének megkötő és bezáró, de szükségszerű velejárója, azaz a kanonicitásnak, mint hivatalos értelmezésnek a továbbadója és egyben a mű utóéletének biztosítója és kioltója. Minta, így a művek megőrzője, de az értelmezés kisajátítója is. A jelentésadók hatalmi gyülekezete, hivatásosok csoportosulása és értékrendje. Paradigma, irányzat, a jelen hatalmi, vagy éppen divatos, és legalábbis ilyenformán autoriter irányzatának az ideológiája. És persze mint ilyen, mindig értékorientáció, követési minta és norma egyben.

[78] Vö. **Bloom**, *i.m.,* 39.

[79] Vö. **Ohmann**, Richard, *The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960-1975*”, in *Canons,* 397.

[80] Vö. **Fowler**, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

[81] Vö. **Kennedy**, George A. *i.m.,* illetve UŐ, *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89 (1990) 217–225.

[82] Vö. **Sanders**, James *i.m.,* in *Canon vs. Culture.*

[83] Vö. **Radnóti** Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7. 834.

olyan mértékű kiterjeszkedéssel, pluralizálódással járt, hogy az egyre bővülő lista kezelhetőbbnek tűnik egy kánonelmélet keretében". Csakhogy a szerző az ilyen kánont elsősorban kizáró és felvevő mechanizmusaiban szemléli a klasszikusok hagyományhoz illő kontingenciájával szemben, amelyek alapján teljességében érthető az álláspontja, miszerint: „a végtelenül szaporítható lista a maga egészében senki számára sem lehet átlátható, globális voltában semmilyen értelmező közösség és senki emberfia számára sem teljesítheti a két feltételt egyszerre: az evidens előértelmezettséget és a feladatnak tekintett értelmezést. A hagyománynak azokat a jelentős műveit, amelyek felé nem irányul a befogadás e játéka, valóban a kánonok tárolják. Az olyan fölényes olvasó, mint Harold Bloom listája is szükségképp individuális, peremein pedig (a függelékek lajstromaiban) gyakran esetleges."[84] Valószínű azonban, hogy itt is ugyanannak a problematikának különböző terminológiai behatároltságaival, illetve átfedéseivel van dolgunk.[85]

Ha továbblépünk, pontosabban az időben kissé visszatekintünk, könnyen beláthatjuk, hogy már Sklovszkij is úgy határozta meg az irodalomtörténetek egyik elsődleges célját, mint amelyik a peremen levő jelenségeket kell, hogy a központ felé mozdítsa. A központ és periféria kapcsolatának lett légyen bármennyire is viszonylagos a meghatározhatósága, az bizonyosnak látszik, hogy az egységesnek vélt nyugati kultúrát saját belső konfliktusai döbbenthetik rá ennek az egységnek adott esetben valós voltára, illetve a megkérdőjelezhetőségére. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az minden bizonnyal jól látható már most is, hogy állandó irodalmi értékekről utópisztikus lenne tovább értekeznünk, a tág, kulturális kánonok azonban szükségszerűen ilyen értékekkel tudnak csak működni, minthogy ezek továbbörökítését elsődleges kulturális szükségletként, nem pedig eldöntendő lehetőségként határozzák meg. A kánonirodalom ezért nemcsak az alapmotívumot, de ennek ellentétét, a nem-kanonikus fogalmát is nehézkesen kezeli. Az irodalmi rendszer Even-Zohar szerinti felépítettsége is a kanonikus és nem-kanonikus, mint centrum és periféria viszonyát állítja előtérbe, ugyanakkor talán érdemes lenne megfigyelni, hogy ez utóbbi milyen mértékben szinonim a művészeten kívülivel. Félő ugyanis, hogy ismét egy kétosztatú rendszer valamiféle leegyszerűsítésével állunk szemben, amikor csak irodalmi és nem irodalmi formalista megkülönböztetéséről beszélünk. Even-Zohar Sklovszkij alapján némileg elfogadni látszott, hogy a kanonikus ellentéte csak a nem-kanonikus lehet, holott Sklovszkijjal már Tinyanov is vitába szállt, amint arra Kálmán C. György remek

[84] Uo., 836.

[85] Az említett kánonkoncepciók gyakran teljesen szinonimként kezelik a klasszikus és a kanonikus fogalmát. A kettő különbségeinek részletes kifejtése a hagyománytörténés folyamán olyan összetett problematikát képvisel, amelynek pusztán a körülírása is legalább egy külön tanulmányt igényelne.

tanulmányában figyelmeztetett,[86] mondván, hogy „az, ami a kanonikus helyére tör, nem szükségképpen a nem-kanonikus, hanem a művészeten kívüli jelenség is lehet; sőt, az a kanonikus művészet, amely leszáll az alsóbb rétegekbe, el is hagyhatja a művészet szféráját, s így művészeten kívülivé válhat". Ha nem elég rugalmas irodalom-sorokban gondolkodunk, az így elképzelt rendszerben a kultúra és a szubkultúra szembenállása egyértelműen a kanonikus és a kánonellenes törekvések totalizáló koncepcióit vetíti ismét elénk. Az amerikai vitában is valószínűleg az okozhatta az egyetemi szillabuszok esetleges cseréjével kapcsolatos aggodalmak legnagyobb félreértését, hogy a kánont védők a szubsztitúcióban egyenesen a művészeten kívülinek, azaz a nem-irodalminak az irodalmi helyére való beemelésétől tartottak. A paradigmatikus cserét, tehát a szűkebb értelemben vett kánon kiszélesítését szorgalmazók így a teljes kulturális hagyományt, tehát a tág értelmű kánoni metanarratívát védő, a langue-szerű hagyományt aprópénzre váltó attitűdtől féltő elzártsággal találták szembe magukat. Nemoianu is ezért írhatja, hogy a kánon nem, csak a szillabuszok változnak, hisz ő egyértelműen azonosítja a kánont a langue kategóriájával. A kurrikuláris választás mindig erősen politikai, institucionális befolyás alatt áll, nem is beszélve a rajta szereplő művek értelmezéséről. Ezzel ellentétben a langue-szerű kánonokat mélyebb, és kevésbé formalizált kategóriák határozzák meg. Nemoianu langue illetve parole, mélystruktúra és felszíni struktúra, kompetencia és performancia közötti különbségekről beszél a kánonok és a kurrikulumok viszonyában.[87] Többes számú kánonokról beszél, holott valójában *egy* meghatározó, tág értelmű kánonkoncepciót képvisel, amely lehet elvileg változó ugyan, de az egyének számára végső soron mindig is, előzetesen adott, megismerhetetlen és determináló jellegű. „A kánon láthatatlan, meghatározhatatlan, flexibilis, és egy folyamatos, lassú belső mozgással rendelkezik: végső soron ismeretlen vadon, érzékelhető, de csak homályosan felmérhető, vagy legalábbis nagyon problematikus az egzakt meghatározása. [88] Így viszont, ha a langue-szerű, közös tudásra, kulturális emlékezetre, azaz kulturális kánonra gondolunk, nem teljesen elfogadhatatlan az, amit Sklovszkij állított, nevezetesen, hogy azok a művek tesznek szert nem-kanonikus státuszra, amelyeket egy adott közösség hosszú távon egyszerűen elfelejt, azaz nem tekint többé legitimnek a kulturális és történelmi örökség szempontjából.

A leírtak alapján létezne a kánon mint langue, mint kulturális nyelvtan, mint kulturális emlékezet, amely a klasszikusok, ha nem is állandó, de aktualitásában stabil, legitim körében találja meg értéktételezéseihez szükséges legmegfelelőbb legitimációját, és a másik, szűkebb

[86] Vö. **Kálmán C**. György, *Kánon és polifónia*, in UŐ., *Te rongyos (elm)élet*. 104.
[87] **Nemoianu,** *i.m*., 223.
[88] Uo., 222.

értelmű paradigmatikus kánon, amely szükségszerűen változik, amely a szillabuszok szinonimája, amely a centrum felé tör, amely parole természetű, és amelyet csak a nagyon elvakult konzervatívok tekinthettek nem-irodalomnak. A langue Saussure-i statikus felfogása az irodalom állandó, örök értékeinek, mint a klasszikusok időfeletti állapotának, a nagybetűs Kánonnak a szinonimája. Ezzel szemben az eddig állítottak sokkal inkább Tinyanov rendszerelméleti langue-fogalma alapján tűnnek működőképesnek. „Az irodalmi rendszer nem olyan kiegyensúlyozott, harmonikus szerkezet, mint a langue, hanem bensőleg kiegyensúlyozatlan, amelyet a status quo megőrzésére és megváltoztatására irányuló szembenálló tendenciák hasítanak ketté. Az ilyen rendszer egyidejűleg tartalmazza múltját és mutat a jövő felé".[89] A langue értelmű kánon elméletileg tehát nem mindörökké változtathatatlan, legalábbis olyan értelemben, ahogyan az értelmezések mindig is másként konstituálják számunkra a hagyományképünket. Hogy a régi metaforánál maradjunk, minden hullám új, és egyben mégis ugyanaz. A régiből építkezik, mégis másként épül fel, és teljesen mást is képes jelenteni számunkra.[90] Ezért lehet jogosultsága Nemoianu szavainak, miszerint „A kánonok, amennyiben nem fogadják el szabálytalan kiterjedésüket, és amennyiben nem egy teljeskörű, mindenfajta műveltséggel való szerves szolidaritásban szemlélik őket, valóban félelmetes és egyáltalán nem szeretetreméltó lények.[91]

Tanulságok (?)

A kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból, de olyan közös problematikákat érint, amelyek sokrétűsége ellenére az irodalomtudomány jelenlegi állapotában valóban képes lehet magába sűríteni azokat a termékeny szemléleteket, amelyek központi szerephez jutottak a posztstrukturalista kérdésirányok aktualizációiban. Addig viszont, amíg ugyanazt a fogalmat használjuk egy nemzet, egy irodalmi irányzat, vagy akár egy szerző műveivel kapcsolatosan, anélkül, hogy tisztáznánk a jelölt és a jelölő saját meghatározott pozícióit és viszonyát, illetve figyelmen kívül hagyjuk a hagyománybeli előzetes összefüggéseket és meghatározottságokat a hagyományképzésnek és a hatástörténetnek a szempontjából, valószínűleg nem sok sikerrel próbálkozhatunk. A leírtak talán eléggé rávilágítottak a kanonikus tevékenységek összetett voltára, az irodalmi kánonképződés olyan komplex folyamataira, amelyeket sohasem célszerű egymástól

[89] Peter Steinert idézi **Kálmán C**. György, *i.m.,* 106.
[90] Az irodalom esetében maga Nemoianu is szükségszerűen a kánonok átmeneti (transitional) létmódjáról beszél, és az Even-Zohar által gyakran kifejtett centrum-periféria kettősségbeli mozgást említi az unikanonikus vádak ellen.
[91] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 244.

függetlenül, esetleg egymást kioltó mivoltukban szemlélni. Mert a kánonok egyszerre tételezik föl a befogadás megismételhetőségét és a műnek az új összefüggésbe helyezhetőségét, egyszerre utalnak művek történeti és művészi értéktételezéseire, egyszerre hordozzák a múlt kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, egyszerre közvetítenek és nyilatkoztatnak ki, egyszerre alakítják át intézményeik által a kulturális örökséget szükségszerűen múzeumokká és őrzik meg a hagyományok még belátható gazdagságát. A kánonnak mint komplex irodalomtudományi fogalomnak a kérdése ezért az olvasási előírásoktól az aktuális értéktételezésekig való széleskörű kitekintést egyszerre teszi szükségessé, méghozzá mindezt folyamatos változásban, a tradíciókhoz való újraértelmező viszonyban. A kánonelméletekben felmerülő, nyitva hagyott zárójelek és a kérdőjelek sokasága elsősorban a kánon fogalmi rendszerezetlenségéből, illetve az említett leszűkítésekből adódik. A vakfoltokon túl, ezek csak akkor nyerhetnek majd igazi megoldásokat, ha képesek leszünk a szemléletbeli különbségeket egyetlen komplex kérdéskörön belől szemlélni. A különböző elméletek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a kánon egyfelől formatív kulturális örökség, másfelől nyilvánvalóan a változás lenyomata (s megkockáztatható, hogy mindkét tulajdonsággal öntörvényén kívül rendelkezik), az értelmezésbeli szűkösségben ritkán teremtenek összhangot a két irányultság között. Pedig a hagyomány lehet bármilyen behatárolt is, a hozzá intézett kérdések végeláthatalan lehetőségeket nyitnak meg a konstruktív kritikusi vizsgálódások számára.[92]

A kánonok temporalitása és normativitása[93] egyszerre van jelen minden irodalomtörténeti képletben, s a két pólus nem választható szét egymástól. Ha a kettő szétválna, a fogalom olyan mértékben osztódna meg, mint ahogyan Eliot a klasszikus fogalmával kapcsolatosan megkülönböztetett abszolút klasszikust illetve „relatív" klasszikust.[94] A már sokszor említett kettősség, a pólusok egymásnak feszülő harca folytán, a szakirodalom pusztán a fogalmi keretek között is, a kanonikust mint normatív hagyományt meglehetősen leegyszerűsítve az örök értékek történelemből kiemelkedő szerepébe helyezte, akár negatív értelemben, mint az újítás ellensége, mint halott, életellenes, hideg ismeretet, akár pozitív értelemben, mint a bizonytalannal szembeállított biztos, kiérlelt, mindig megszólítható hagyománybeli erudíciót, a szépség és műveltség kulturális-történeti

[92] Gorak kissé élcelődve jegyzi meg egyik, a 18. századi kánonokkal foglalkozó tanulmányában, hogy például Swift vagy Johnson sohasem érezte, hogy a klasszikus antikvitás hagyománya a kérdéseknek csak egy leszűkített, behatárolt listáját engedélyezte volna a hagyományhoz intézni, vagy hogy ehhez csak térden állva lehetne közelíteni. Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities,* in *Canon vs. Culture*. *Reflections on the Current Debate,* N. Y.-London, Garland, 2001.
[93] Vö. **Radnóti**, *i.m.*
[94] Vö. **Eliot**, T.S. *Mi az hogy klasszikus?* in UŐ, *Káosz a rendben,* Bp., Gondolat, 1981, 347.

alapmeghatározottságait. Az operációk világosan arra utalnak, hogy a klasszikus fogalmától némileg különbözően, a kánonok esetében nemcsak fenn akarjuk tartani az értéktartalmat, de ezt eleve nemcsak gyanakvóan, hanem rosszallóan is szemléljük, mint valami olyasmit, amely a kanonicitás mindig módosuló és változó formájában – ha nem is követendő vagy irányadó, de – számunkra is mértékadó. A kánonok történelmi relativizálása gyakran a történelmi, mint a historizációban antikanonikus, és a normatívvá tett klasszikus, mint állandó kanonikus, egymást megsemmisíteni akaró szembenállásába ütközik.

A dichotóm meghatározottságok hangsúlyozása az irodalomtörténetekben is olyan feszültségtereket generált, amelyek amellett, hogy érdekes szempontokra világíthattak rá, a kánonok szükségszerű autoritását eleve jelentéssel felruházott értelmezésként és általánosan csak negatív erőként patologizálták. A kánon nem annyira retrospektív fogalom, mint a klasszikus, de fontos azt leszögezni, hogy minden kánonnal való dialógusunk – ahogyan a klasszikusokkal is – nem annyira állandó, mint inkább potenciális. Potencialitása pedig sohasem csupán aktualizációjában merül ki. A folyamatos érintkezés, a kapcsolat dialogicitásának a hermeneutikai fenntartása elsődleges szempont, de a kánonnal való találkozásunk nem csupán a szöveggel mint tárggyal való szembesülés, de nem is a kánoni institúciókkal való küzdelem formájában megy végbe. Ahogyan Aleida Assmann megjegyzi: „a kánonnak talán a perszisztenciája a legfontosabb ismertetőjegye; nem nemzedékről nemzedékre építjük föl uralkodó ízlésirányok szerint, hanem már mindig is meglévőként kerül elénk...”.[95] Tehát a kánon magát az irodalmiságot is csak mint előzetesen értelmezett formához való hozzáférhetőséget képes szemlélni, s „úgy kondicionálja előre autentikus esztétikai döntéseinket, hogy *csak hozzá képest* tehetünk szert új, az addigi kánont elismerő, átformáló vagy érvénytelenítő művészeti önmegértésre.”[96]

Amennyiben nem tudunk az autoritás szükséges voltán (illetve az ezt csupán negatívumként értelmező szemlélődésen) túllátni, a jelentésképzésnek is csupán ez a paradox, s meglehetősen ideologikus alakzata marad vizsgálódásaink „egyet előre – kettőt hátra” típusú alaptétele. Valószínűleg érdemes lehet középutat keresni az olyan leszűkítő vagylagos felfogások közt, amelyek a kánonok létesítését egyrészt csak az irodalom intézményeinek és különböző rangú és felfogású közvetítőinek a tevékenységeként, másrészt csak magának az irodalomnak az önmegújító folyamataként írják le. Az ilyen típusú

[95] Vö. **Assmann**, Aleida, *Kanonvorschung als Provokation der Literaturwissenschaft*, in **Heydebrand**, Renate von, **(**Hg), *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Stuttgart, Weimar, 47-59 - idézi még **Kulcsár Szabó** Ernő, in K. SZ. E., *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*, in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 289.
[96] Vö. **Kulcsár Szabó,** *A szövegek ártatlansága*, *i.m.,* 289. (kiemelés az eredetiben, BL.)

szemléletet az is nehezíti, hogy elméletileg csupán az olyan kánonfelfogás számíthatna demokratikus elbírálásrendre, amely önmaga megsemmisítésének tudatában is képes lenne működni, tehát a szövegek értelmezésének úgy a szükségszerű szolgálatában állni, hogy a „kánonra ítéltetettség" jegyeinek hangsúlyozását, önnön kanonicitásfokának a kiteljesedését meggátolva, a temporalizációban tudná felmutatni. Az ilyen kánonok viszont nehezen képzelhetők el paradigmatikus változásaikban az előzetes meghatározottságokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyó attitűdjeik esetén. Ezért valószínűleg a kánonok örök változásának szükségszerű, de az irodalomtudomány számára nem elegendő tapasztalatát kell mindig előtérbe állítanunk, amely kultúrateremtő sajátosságai mellett a szövegeket folyamatosan termékeny kényszerhelyzetbe kívánja hozni.

Lezárhatatlan konklúziók

A kánonokhoz alapvetően hozzátartozik a kirekesztés, amelyet viszont nem szabad sem túlértékelnünk, sem alábecsülnünk. A róla vitázók éppen erről az elidegeníthetetlen tulajdonságáról vitatkozva feledkeztek meg leginkább arról, hogy ez magát az irodalomértésünket jellemzi, akár olyan értelemben, amint azt de Man többször hangsúlyozta, azaz az értelemalkotások, az értelmezések szükségszerűen hegemonizáló, és ugyanakkor a kezelhető kulturális örökségnek a rendezésére irányuló tipikus emberi aktusaként. A kánon kijátszhatatlan autoritásának a képzése és rombolása egyszerre van jelen minden ilyen aktus során, minthogy csak egy képzeletbeli, még „félreértetlen", azaz ilyen értelemben „ártatlan", értelmezés nélküli szöveg lenne csak képes úgy ellenállni a kánonnak mint totalizáló intézménynek, hogy az ne szükségszerűen egy értelemkölcsönző interpretációként jelenítődjék meg, amelyet aztán a hivatalosság valamilyen hatalmi formája legitimál a tekintélyelvű irodalomtörténetírás számára. Az értelmezésekbeli szűkösség a kánonképzés folyamatára általánosan csak mint fennhéjázó, hegemón és imperialista törekvésre tekintett, ritkábban, de akkor ez előbbi ellenpólusaként, mint a múlt hatalmas, de még belátható, kezelhető örökségének a rendszerezésére és megőrzésére irányuló tipikus és szükségszerű folyamataként írta le. A kánonok említett kategoriális dichotómiákban való értelmezése egyrészt figyelmen kívül hagyta a már említett iróniát, miszerint a kánont kritizálók is végül a kánon védelmezőjévé, de legalábbis megőrzőjévé, fenntartójává válnak, másrészt szinte teljességében leegyszerűsítette a kánonképzésnek a komplex folyamataira irányuló olyan vizsgálódásokat, amelyek a jelentésképzést csak a történeti episztémé rendszerfolyamatában tartja elképzelhetőnek.

Valamelyest összegzésképpen állapítható meg, hogy a mai kánonértelmezések meghatározó tapasztalata inkább a hiány dimenzióit írja képletesen körül, amikor csak két olyan aspektust vizsgál, mint a kánonok elkerülhetetlen hatalmi beágyazottságát és az eképpen leírt intézményrendszernek a vonatkozásait, illetve a szövegek újrakonstituálódó kanonicitását. A folyamatos kulturális változások fenntartásának a legértékesebb módja ugyanis vélhetően sem a kanonikus monumentumok teljes mértékű megingatásában, sem pedig ezek összetevőinek, mint általánosan hatalmi háttértámogatásként leírt és felelősnek érzett okozati tényezőinek a leegyszerűsítése által nem tapasztalható meg. Mert amennyiben ezek a változások végre pozitív, új szempontokat és rangot adó értéktételezésekként értendők, úgy nem redukálhatók vagy csak az egyik, vagy csak a másik dimenzióra. Éppen ez a kettős dimenzionáltság az, amely a tradicionalitásban csakis együttesen lehet képes a változást nemcsak szükségesnek, de értékesnek is leírni. Ezt pedig jelenlegi kutatásaink szokásrendjének bővítésével, illetve éppen az irodalmon edződött kritikai argumentációinknak az akadémiai falakon némileg túl, egy „vendégszerető", tehát építő hozzáállással valósíthatjuk meg az irodalomtörténetírásban is, amely érzékeny a kortárs kommunikációk minden formájának az egyre tágulóbb szférájával kapcsolatban. Manapság, mint azt Gorak megállapította, még alig érzékelhető, hogy egy kulturális áttörés „élesítette volna kritikai képességeinket a viták során: valójában az olyan programok állandó keresése, amelyekkel »mindenki jól érzi magát«, illetve »mindenki említve érzi magát«, gyakorta csak a valós konfliktusok elhallgattatásának, illetve a kritikai kutatások elfojtásának egyik módja. Kulturális 'forradalmunk' csak akkor érheti el beígért célkitűzéseinek a teljesítését, ha a valós vitákhoz szükséges intellektuális rugalmasság új társadalmunk minden vonatkozását jellemzi majd."[97]

III. Ideologikus alakzatok.

(Hatalmi kánonrétegek és autoriter ideológiaformák)

„Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták,
hanem a megváltást azonnal, vagy a bódulatot addig is!"
(Szilágyi Júlia)

[97] **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 211.

Előhang

A magyar irodalomtörténet-írásnak erdélyi irodalomra vonatkozó, vagy általánosságokban a határon túli irodalmakra utaló értéktételezéseiben, a kritikai és tudományos irányzatok termékeny sokféleségének 1989 utáni kibontakozási lehetőségei ellenére is, igen óvatosan látszik csak megvalósulni az elmúlt évtizedek elzártságában felhalmozódott hiányoknak a pótlása. Ennek akadályait, szemléleti buktatóit máig érvényesen határozhatják meg azok a kanonikus erővel bíró felületes sémák, melyek az interpretációk körét az intézményes kritikáktól a hétköznapi zsurnalisztikáig a magyar hagyománytörténetnek azon téziseivel jellemzik, melyek egy történelmi távlatban az irodalomesztétikai értelmezésekhez képest mindig is valami többre, másra is tekintettek ezen irodalmak befogadási mechanizmusai során. A külön kritikai rangban is megnyilvánuló érzelmi-pszichológiai nivelláltság, a történelmi szituáltság és a módszertani, illetve terminológiai kényszer ugyanis együttesen alakítja ezek szűk értelmezési kereteit. Az utóbbi évtizedek receptív alakzatai, az értelmezési kényszernek nem annyira belső esztétikai minőségeit, de alapvetően külső politikai korlátait szem előtt tartva, a teljes határon túli magyar irodalmak fogalmát és ekvivalenseit, gyakorta kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait ugyan tematizáló, de a jelen érvényes elméleti-kritikai diszkurzusaival többnyire sikertelen párbeszédet folytató fogalomként jellemezték, mely nem tette lehetővé azok szellemi sokszínűségének kortárs irodalmi diszkurzusokba való beépíthetőségét. Ez a fajta különálló kánonápolás még a kilencvenes években is nagyrészt csak arra irányult, hogy egy meglehetősen materiális, hangsúlyosan listaszerű kánon műveit és szerzőit az addiginál nagyobb mértékben tematizálva ugyan, a hagyománynak minél szélesebb sávját igyekezzék az adott kultúra számára a kiválasztásra érdemes, értékes műalkotások emlékezetében megtartani, módszertanában viszont gyakorta visszatért a korábbi, későpozitivista szemléletekhez, vagy felül sem tudott emelkedni azokon. A kortárs erdélyi irodalmi/irodalomkritikai élet egyik elsődleges törekvése ugyanakkor máig érvényesen immár arra irányul, hogy az irodalmat, az egyes műveket, a szimbolikus funkcióktól „visszaszerezve”, megkísérelje azokat egy tágabb kulturális kontextusban értelmezni, és elsősorban *esztétikai funkcióikba* helyezni.

Az alábbiakban ezeknek a komplex kérdésirányoknak bizonyos sajátosságaira kívánok több szempont szerint kitérni, alapvetően a magyarországi recepcióra figyelve, mely, véleményem szerint az előzőekben megállaptottak értelmében sem egyszerűen egy listaszerű kánon kibővítését, de értelmezési kereteinek alapvető újrafogalmazását teszi szükségszerűvé. Az erdélyi irodalom 1989-ig lezáruló fejezetére, specifikus helyzetére, összetett

mechanizmusaira, s magyarországi fogadtatásának meglehetősen egységes (felületes, kényelmes, érdekorientáltan szelektív?) megítélésére történeti alakzataiban is kívánok figyelni. A kialakított kép egyszólamúsága ugyanis nem csupán egy lezártnak tekinthető korszak hivatalos, egykori hatalmi irodalompolitikája, illetve az általa megszabott korlátok miatt minősíthető cenzurálisan ideologikusnak, de egy kényszerűségből heroizált „szükséglet-irodalomként" való magyarországi bemutatása révén is nagyrészt annak tekinthető. Az okokat megfogalmazni csak nagyon árnyaltan lehetne, hiszen egy olyan, a viszonyfogalmaiban a pluralitástól távol eső korszakkánonban és társadalmi közegben, amilyenbe az erdélyi irodalom a hetvenes–nyolcvanas évekre érkezett, a kényszerű értéktársadalomként történő meghatározások által is, az irodalom a kulturális identifikáció kitüntetett területévé vált. Művekre és értelmezéseikre mint textuális és intézményes alapra így egyszerre lehet tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy az irodalom az ideológiákon túl a kulturális emlékezet médiumává is váljék. Recepció alatt, mint említettem ezért sem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer pusztán tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet, amelyben egy szélesebb olvasóközönség legitimáló aktusaira a társadalomtörténeti konstellációk nyomán mutatkozott elsődlegesen igény. Természetesen jelentős szerepe volt ennek kialakításában a hivatalos irodalomkritika és irodalomtörténet-írás egy meghatározó részének is, ezért nem kerülhetők meg a kisajátító irodalomtörténeti téziseknek, vagy a korszakhoz kötött eszmetörténeti helynek a szempontjai sem. Hatástörténeti szerepe szempontjából pedig igencsak diagnosztikus, hogy a régiónként organikus egységben elképzelt és láttatott kép máig sem hordozza mindig a többszólamúságnak legalább tárgyi szinten történő megfogalmazásait. Ráadásul az a recepció, amelyik hajlamos volt csak bizonyos tudatosan formált neveket, szerző-képeket átörökíteni és számonkérni, a kritikusi szembenézés helyett gyakorta hallgatott a szerzői nagyság előtti tiszteletből, vagy éppen a körülmények korabeli parancsoló erejére hivatkozva az egyéb, életrajzbeli, esetleg attitűdbeli kilengésekről, akárcsak a prózapoétikai szerepek esetleges időbeli változatairól is.

Értelmezésbeli lezártság

Az erdélyi irodalmat mérlegelő professzionális értekezőktől sokáig nem lehetett elvárni, hogy átfogó képük legyen a határon túl született művészekről és műveikről. Ezek pótlása sok esetben együtt járt a lokális irodalmi működéselvek és működésfeltételek nagyobb fokú megismerésével, sőt olykor leginkább csak ezzel, ami aztán értelemszerűen a referencialitásnak kölcsönzött nagyobb hangsúlyokat. Az irodalmi mű viszont akkor élheti túl hatástanilag egy adott kor szükségszerűen „leszűkítő" értelmezéseit, ha folyamatos

felülírásával az esztétikai tapasztalatnak nyitva tudja tartani azok meg-megújuló kérdésirányait. Magyarán, ha nem zárul be az olvasói önmegértések elől, ha ezek új konstrukciói szerint hatásának szükségszerű változásaiban is képes újabb módokon megnyilatkozni. A történetileg lezárt mű ugyanis nem relikvia-szerűségében eshet ki leginkább hatástörténete meghatározó vonulataiból – ilyen jellegű értékelésre valószínűleg történetiségében is számíthat – hanem, mert nem talál olyan közegre, amelyben értelmezhetőségének aktualizálható keretei közt (amennyiben esztétikai megformáltságát referenciáinak alárendelve korlátozták), éppen ezen olvasói önmegértések szimultaneitása is találkozna. Az erdélyi irodalom előző évtizedekben született jó néhány alkotására igaz lehet mindez, minthogy a referenciális alárendeltség meghatározó volta, a helyhez, időhöz, történelmi pillanathoz kötöttség még a legsikerültebb műalkotások esetében is élő korlátként jelentkezhet a mindenkori észlelési-értelmezési-értékelési stratégiák során. Amennyiben kimondjuk egy műről (s legfőképpen a történelmi fordulat előtt volt így, de hatásaiban máig is érvényes), hogy határon túl élő szerző tollából született, azzal máris kvázi-referenciális keretet nyújtva értelmezzük azt, legtöbbször olyan előítéleteknek megfeleltethető sémákkal, amelyek jól jellemzik az utóbbi évtizedek olykor szakszerűtlenségből, olykor túlzott érzelmi közelségből, olykor akár kényelemből, vagy kanonikus érdekből fakadó egyneműsítési szándékait. A pár névvel azonosított erdélyi irodalom magyarországi fogadtatástörténetében jól kivehetően vannak jelen ezen szándékok és érdekek, melyek hatástörténeti buktatóiról az alábbiakban még szót ejtek. A bevégzett megértés, akárcsak az „eredeti értelem”, vagy a „valós jelentés” pozitivista hagyománya a kanonikus véglegesíthetetlenséggel, vagy az örök kánon-közöttiség állapotával szemben ezért sem számíthat ma már komolyan vehető esztétikai ítéleteknek az átörökítésére.

A magyar irodalmi hagyomány olvasói meghatározottságait mindemellett éppoly hiba lenne mellékesnek tekinteni, mint ahogyan abszolutizálni az életrajzi vagy egyéb történelmi elemekből, kontextusból levezethető műértelmezéseket. Bár ez utóbbi egyértelműen meghatározója az általam tárgyalt recepciónak, kétségtelen, hogy amennyiben pedagógiai céloknak is alárendelünk bizonyos értelmezett műegészeket, úgy meglehetősen más horizontba is helyezzük az egyes életművek kereteit, viszonylagos céljait vagy minősíthetőségi távlatait, viszont egyben az irodalmiság fogalmának az értelmezését is! Az információs vagy pedagógiai érték sohasem becsülhető le az irodalmi alkotások esetében, legkevésbé egy olyan időszakra vonatkoztatva, amelyben ezen formák mellett az irodalom egyéb funkciókat is bizonyíthatóan ellátott. Hogy betölteni volt-e kénytelen ezt, vagy bizonyos alkotók eleve a közíróság szférájába tartozóknak is vélték magukat, s leginkább

többes szerepkörben kívánták meghatározni saját írói pályájukat, az viszont leginkább történeti és irodalomszociológiai kérdéseket vethet fel. Az irodalmiság fogalmának korszakoktól függő meghatározásai, kitágítható keretei mindenesetre nem függetleníthetők egyéb értékszerkezetektől, ideológiai szempontrendszerek korban meghatározó jellegétől. A történelmi helyzetnek, a kontextusban való értelmezhetőségnek a kényszere ezért is inthet óvatosságra, illetve komoly fenntartásokkal történő vizsgálódásokra.[98]

Azt is látni kell ugyanakkor, hogy a manapság előtérbe helyezett, a referencialitást elutasító érvelés a szövegtéren túlmutató tájékozódásnak minden lehetőségét majdhogynem teljességében kizárja, ami – mint említettük – éppen a különböző értelmezési helyzeteknek az ignorálását vonhatja maga után, s bár maguknak a műalkotásoknak túl sok közük nem lehet mindezekhez, a recepció történeti vizsgálata éppen az ilyen minőségekre kell hogy a legnagyobb hangsúlyt fektesse. Már csak amiatt is, mert az (említett) irodalomesztétikai önmegértés a befogadásban éppen e különleges történelmi-földrajzi, szociokulturális viszonyokhoz is mérheti önmagát, mint a hagyomány egy olyan szegmenséhez, amelyhez képest saját identitását kívánja/tudja majd meghatározni. A kanonikus interpretációk és értékkategóriák vizsgálata ezért arra kényszerít, hogy különböző irodalomtörténeti szempontok alkalmazásáról, különböző irodalomértésből fakadó elvekről akár egyidejűleg vegyünk tudomást.

Az egyik ilyen álláspont szerint 1989 táján az irodalom általában is elvesztette a korábbi, megtartó szerepét, ami nemzeti öntudatában megtartotta az embereket. Erdélyben nyilvánvalóan ez a nemzetiségellenes nyílt politikai hangsúlyok, megsemmisítő tendenciák miatt volt hatványozottan érzékelhető. Az Erdélyben születő magyar irodalomnak utolsó ötven évét valószínűleg ezért sem lehet a történetibb kérdésfelvetések megkerülésével tárgyalni. Akár a kánoni nyitottság és zártság, esztétikai és történeti érték, kulturális háttér és értelmező közösség dialektikájában, akár ezek viszonylagosságában képzeljük el azt, a kettősségek egyidejűsége és érvényessége minden lehetséges jelentést viszonylagosíthat. Ezek megragadhatóságára éppen ezért szükségszerű tisztázni, hogy mennyire paradigmatikusak vizsgált fogalmaink, azaz, hogy nem csak adott elméleti rendszereken belül érvényes fogalmakról beszélünk-e, mely rendszerek akár nyíltan, akár rejtetten ideologikus fogantatásúak, viszonylagosságukat elfogadó szkepticizmus nélkül valószínűleg a száműzni kívánt ideologikumot csempészhetjük csak vissza az attól megtisztítani szánt szövegeinkbe.

[98] A többes szerepkör például a hatalomhoz közelálló értelmiség funkciói mellett ennek az értelmiségnek a hatalmára, létező vagy nemlétező autoritására is kiterjedhet, ahogyan érinti a kanonikus diszkurzusok természetesnek minősíthető hatalmi kizárólagosságra törekvését is.

A fogalmi elmosódottságot részben tisztulni segíthet kánon és hagyomány szigorúbb elkülönítése is,[99] azaz a kánonok történetibb szemlélete, amelyben konkrét működési feltételrendszereiknek feltárása azért jelenthet szükségszerű előrelépést, mert az egymást egyszerűen cáfoló kánonkoncepciók helyébe egymást értelmezni tudó szemléleteket állíthat. Talán az egész erdélyi irodalom paradigmatikus meghatározottságait fenntartani kívánó értelmezések esetében is elmondható, hogy az értelemképződésre figyelő különböző szemléletek közötti feszültség, illetve az ebből származó alapvető kérdés nem az, hogy az ilyenszerű kánonok ideológiai/politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és korlátozzák befogadói hasznosságukat. Ha az irodalomtörténeti vizsgálódások során kényszerű homogeneitásról beszélhetünk ugyanis, ez nem csupán irodalomesztétikai, de alapvetően politikai/ideológiai kényszerűségből fakad. Ebben az esetben viszont arra a kérdésre célszerű elsődlegesen keresnünk a választ, hogy egy történetileg kétségkívül létező alakzatnak milyen konkrét, máig élő formái lehetségesek, vagy másként szólva, hogy miért lehet mégis kisebbségi irodalmakról beszélni, s mikortól válnak végképp irrelevánssá ezeknek a mára már aligha szükségszerű irodalmi határai.

Kétségek

Az utóbbi negyven-ötven év alábbiakban tárgyalt irodalmi történéseiben ezért sem kívánok egyetlen nagybetűs Kánonról mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájáról beszélni. Ennek a kizárólagosságnak a képtelensége teszi érthetővé azt is, miért tartom elfogadhatatlannak, hogy egyetlen (akár ideológiai) ellenkánont tételezzünk csak fel az említett időszakban, illetve hogy az általam említendő kanonikus diszkurzusformák, melyek leginkább lappangó kánoniságukban jellemezhetők, stratégiai összeolvadásukat miért csak történeti konstellációjuk révén juttathatták némileg egységesen kifejezésre. Amikor tehát nemzeti-népi jellegű, vagy „honmentő" célzatú kanonikus stratégiákat említek, azokon egy szélesebb, a kor meghatározottságaiban létrejött diszkurzív összefonódásnak a leginkább hetvenes–nyolcvanas évtizedre kiteljesedő heterogén aspektusait értem.[100] Az ilyen összefonódásoknak természetszerűen más és más hatásfokuk, intenzitásuk és szemléletformáló erejük volt Erdélyben és Magyarországon, némiképpen hatalomhoz közeli, belső ellenzéki aspektussal is rendelkeztek, és szépirodalmi kereteken átívelő, 'honmentő'

[99] Ahogyan erre Láng Gusztáv is felhívta figyelmemet. Vö. **Láng** Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4, 19.
[100] Amelynek kialakulási feltételeit és hangsúlyait a népi írók hagyománya, a transzszilvanista kollektív eszmék, a nemzeti irodalomszemlélet vagy a marxista hatalmi keretlehetőségek egyszerre szabályozták és befolyásolták.

irányzékuk a bonyolult nemzet-karakterológiai elvárásokon túl, funkciójukban nemegyszer a korábbi marxista ideológiai hagyományokra is épült. Nem feltétel nélküli autoritásként, de több szálból építkező, az irodalmat nyíltan eszközként használó autoriter diszkurzusformákként olyan hagyományokat újraértő igény fogalmazódott meg bennük, amelyek jelenük hivatalos struktúráit használva próbáltak paradox módon éppen ez ellen a jelen ellen nyíltan még alig kimondható, másfajta értékszemléletet is közvetíteni. Közvetítő csatornáik ugyanakkor nagyrészt csak a hivatalosság megformálta térben működhettek. Elterjedtségüket, sikerüket így leginkább a más fogalmi kódokat használó értelmezéseik eredményeképpen demonstrálhatták. A „virágnyelv" korabeli szintézisre törekvése, az olvasóikkal való összekacsintás bevált gyakorlata és hatástani feltárása, a kollektív eszmék nemzet– illetve nemzetiségkarakterológiai jegyei, valamint történeti kánonalakzatok bizonyos hagyományszegmensekhez való viszonyulásának (népi, transzszilván, marxista?) szemrevételezése előtt, célszerű magának a tárgynak a terminológiai kuszaságát és (in)adekvátságát is felemlíteni, valamint az alkalmazott módszertannak a motivációit vizsgálni. Az alábbiakban olyan kérdésekre keresem tehát a választ, mint hogy milyen kánonkoncepcióba illeszthető a nemzetiségi mint nemzeti kisebbségi irodalmak értelmezési kerete, milyen távlatai lehetnek az olyan értékeléseknek, melyek egy eleve politikai meghatározottságú álláspontot érvényesítenek az irodalom történéseinek változó értelmezési során, vagy hogy mennyiben szükségszerű, hogy ezek a meghatározottságok a befogadás-történet hagyományainak olyan szegmenseit írják elő, amelyek erős kihatással vannak a jelen értelmezési kereteire is.

Változatlan módszertan?

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli irodalmakra vonatkoztatott minősítései kezdetben természetszerűleg a magyar művelődés öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen nézőpontból láttató pozitivista irodalomtörténet-írás hagyományaiból építkeztek. A magyarországi értéktételezések többnyire az író alakja által vagy életkörülményei szerint határozták meg elsődlegesen az irodalmi mű tulajdonságait, ilyen értelemben pedig véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A művészetideológiai elképzelés szerint az irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakciók ráadásul itt hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszottak bekövetkezni.

A fogadtatás e különállónak tekintett irodalmak esetében, egészen a legutóbbi időkig, megtartotta azon normatív elképzelését, miszerint az esztétikai tapasztalat sajátos

körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni idézőjeles fölénye szabja meg, de a világáról, sajátosságáról szóló tudósításainak, (mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi–ideológiai–funkcionális) többlet-meghatározottsága is befolyásolja. A szerzői intenció felfedése elengedhetetlen feltételévé vált a 'valódi' jelentésfeltárásoknak. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló, szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből, egyfajta „sor-közöttiségben", traumatizált áthallásokban is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele a szerzői nagyság magatartásmodellként való bemutatásának irodalomesztétikai célú kiterjeszthetőségének is. A morális, etikai hangsúlyok és a történelmi szükségszerűség követelménye, főképpen a második világháborút követően, olyan legitimációs tartalmakkal bírt, amelyek sok mindent megvilágíthatnak a vizsgált jelenségek köréből. Ezek összevető vizsgálata mellett is kérdéses viszont, hogy eszmetörténeti hatásuk csökkenésével, történetiségük erősödésével (ami együtt járhat a kódok felfejthetőségének egyre kevésbé értelmezhetőségével és aktualizálhatóságával) ez a fajta legitimáció, bizonyos újabb olvasógenerációk számára mennyire jelenti majd a pragmatista értelmezhetetlenséggel szemben az értelmezés esztétikai tartalmainak egyéb mint csupán referenciális formákban történő megragadhatóságát.

A részleges szemléleti változások, az újabban alkalmazott elméletek esetében is elmondható, hogy irodalomtörténet-írásunk nemzetiségi anomáliái ma is fenntartják a kényszerű felosztásokat, jószerével tovább működtetik az elavult sémákat. Ezek sokszor valószínűsíthetően nem is tudatosan játszódnak le, hiszen „ismereteink önkéntelen átlényegítése a pozitív tudás bűvöletébe"[101] olykor a megfogalmazott célok érdekében mond le a bizonytalannak vélt kognitív másság értékelésbe való beemeléséről. Az irodalomtörténeti vizsgálódások pozitivista meghaladásának kilencvenes évekbeli kísérletei talán érthetően a nemzetiségi irodalmak történéseit, azok irodalomtörténeti átértékelését és értekezőprózai megújulását érintették a legkevésbé. Az amúgy is meglehetős anomáliákkal járó, a keretekben gyakorta megrekedő módszertani sémák ráadásul éppen az ennek ábrándjából, a tiszta, megismerhető pozitív tudásnak az értelmezésektől független felmutatásától remélték a korábbi kényszerek (az elzártság megannyi anomáliái miatti) újraproblematizálását. Az első hivatalos ilyen irányú újragondolás, az 1990-es Debreceni Irodalmi Napok által felvetett újraértés szükségszerűsége, jelentős eredményei mellett, számos módszertani vakfoltot egyáltalán nem érintett, s még jócskán tovább éltette a korai pozitivizmus bizonyos beidegződéseit is.

[101] Dávidházi Péter kifejezése. Vö. **Dávidházi** Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1, 34.

A referencialitásnak alárendelt esztétikai-retorikai vizsgálatok ugyanakkor a kisebbségi irodalmak esetében, az életrajzi elemekből és érzelmi-pszichológiai hozzáállásból kiinduló értelmezések mellett is olyan moráletikai meghatározottságból vezették le értelmezéseiket, amelyek eleve valamiféle kollektív tudattal rendelkeztek, minthogy fölötte állni látszottak az író egyéniségének, vagy a művek befogadásának értékelésében megnyilvánuló önértelmezéseknek is. Ezáltal olyan ideologikus és ideáltipikus tételeket tárgyaltak, amelyek befolyásolták/meghatározták az irodalmiságnak a teljes határon túli irodalmakra vonatkozó képleteit. Az ideológia különböző formáinak és tartalmainak irodalmi jelenléte ezért az értelmezések kereteinek szűk játékterében érhető leginkább tetten.[102] Az erdélyiség képletei természetszerűleg jelenthettek/jelenthetnek valami mást, egyrészt sajátost a benne élőknek, másrészt a sajáttól való megkülönböztethetőt a magyarországi befogadóknak, ami által a recepcióban is azon karakterisztikus jegyek hangsúlyozódnak, melyek révén ez a fajta irodalomszegmens könnyen s egyértelműen felismerhető, meghatározható, értelmezhető lesz. Csakhogy az erdélyi lét „sajátossága" egyáltalán nem szükségszerűen jelenti az ilyen sajátosságokkal rendelkező irodalmiságnak is mint *önálló* kategóriának az értékelésekben megfogalmazható tényét! Az irodalomtörténet-írás nemzetiségi anomáliái és a kollektivitáseszmék újabb meghaladási kísérletei már csak ezért is szükségessé teszik a terminológiai újragondolásokat.

Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)

Valószínűleg nem állítható, hogy egy-egy kisebbségi magyar népcsoport klasszikus értelemben megfelelne a tönniesi közösségfogalomnak,[103] de minden bizonnyal lényegesen jobban kötődik ehhez, mint valamely társadalomelméleti fogalomhoz, annál is inkább, mert a társadalomszerűséget önhibáján kívül egyszerűen nem tudja minden vonatkozásában prezentálni. A nemzetiségi/nemzeti kisebbségdefiníciók legtöbbje ugyanakkor tovább erősíthet egy olyan egységképzetet, amely nem hajlandó tudomást venni egyrészt a társadalmi, társadalomontológiai és szociológiai szükségszerűségekről, másrészt a kisebbségi közösségek további rétegzettségeiről sem. A homogeneitást hangsúlyozó meghatározások a

[102] Amennyiben elfogadnánk, hogy például a svájciság sem feltétlen irodalmi kategória, akkor nyilvánvalóan a határontúliság sem kéne, hogy annak tekinthetővé váljék. Vagy ha mégis, akkor mennyiben és mitől vált azzá? Mennyiben tágultak vagy éppen szűkültek az irodalmiság ilyen jellegű keretei, például a második világháborút követően?

[103] Mint arra Kocur László is emlékeztet. Vö. **Kocur** László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII. - Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. **Fried** István, Szeged, 2003. Illetve lásd **Tönnies**, Ferdinand *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983. Különösen 15–56. és 285–334. Tönnies a vér közösségéről beszél, amelyet felvált a hely közössége, majd a fejlődés állapotában a szellem közössége. Ez a narratíva különös hangsúlyokhoz jutott a kisebbségi társadalom-szegmensekben.

probléma egyik lényegi vonását hajlamosak így elfedni, nevezetesen azt, hogy a nemzeti kisebbség egységes tömbként való bemutatása nem lehet azonos a népcsoporton belüli differentia specificákról tudomást nem vevő attitűd felelőtlen önkorlátozásával.[104] Ha tovább gondoljuk Tönnies fejtegetéseit, miszerint egy közösségben minden szokás alárendelődik egy központi akaratnak, amely nevelőként, irányítóként funkcionál, akkor esetünkben ez a társadalmi rendszer politikai alrendszere által valóságosként beállított virtuális egységnek a metanarratívája lesz.[105]

Amint arra többen figyelmeztettek, a problémakör széles rétegzettségére jellemző, hogy maga a fogalom is, amely egy magyar népcsoport megváltozott történelmi helyzetének kollektív említésekor felmerülhet, folyamatosan megkérdőjelezett és ideologizált maradt. Nemzetrész, kisebbség, nemzetiség mint nemzeti kisebbség vagy etnikum meghatározása és nemzetfogalmi értelmezése a politikai és kultúrnemzet másutt használt fogalmi dichotómiája mentén sem volt mindig egyszerűen meghatározható, s minthogy a kelet-közép-európai államnemzetek koncepciója nagymértékben éppen a kultúrnemzeti lét tagadása révén alakult ki, egy addig gyakorlatilag ismeretlen alakzatot, a nemzetkarakterológia szerinti kisebbség konstrukcióját hozta létre. A terminológiák irodalomtörténeti anomáliái is javarészt innen eredeztethetők. Nem mellékes szempont például, hogy az etnikai kisebbség kifejezésének tartalmi korrekciója már önmagában azért is helyénvaló, mert a nemzetté válás klasszikus értelmű folyamatában és korában, még a politikai határok által nem tagolt magyar közösségek egyként vehettek részt. A 19. század második felének polgárosodási körülményei közt kialakuló nemzeti közösségformákon túl a nemzeti identitás mai, akár csak nyelvi és kulturális alapjaiban is kétségtelenül meglévő formái cáfolják, hogy a Kárpát-medencei magyarság részei akár csak néprajzi értelemben is etnikumnak legyenek tekinthetők,[106] amely gondolatra a nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak vizsgálatakor az alábbiakban még visszatérek. A szociológiai szakirodalom tehát leginkább azokat a nemzetképződményeket nevezi kisebbségnek, melyek nem rendelkeznek a nemzet minden attribútumával, ide értve az államiságot vagy a szuverén kollektivitás eszméjét, következésképpen a nemzetiség ismérve éppen a szuverénnek vélt vagy igényelt politikai lét hiánya lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy éppen ezek miatt, mintegy a nemzetiség egyenértékűségét,

[104] A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized során is tetten érhető az ez ellen a virtuális egység ellen felszólalók igencsak kemény hangú megítélése a legkülönbözőbb ideológiai fórumokon. Ezzel kapcsolatban vö. **Bíró** Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997–2000), Bp., Liget könyvek, 2000. Illetve lásd a látszat-homogeneitás visszásságaira rámutató esszéket **Cs. Gyímesi** Éva *Colloquium Transsylvanicum* (Marosvásárhely, Mentor, 1998) című kötetében.

[105] Vö. **Kocur**, *i.m.,*166.

[106] Lásd. **Kiss Gy**. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, szerk. **Dávid** Gyula, Kolozsvár, Polis, 1998, 224.

létjogosultságát bizonyítandó, fordul az a kultúra felé, s részben vagy teljességében felhasználva, fel is értékeli e kultúrát. Amint Kocur László egy tanulmányában Tóth Károlyra hivatkozva említi, ez a felértékelés gyakran egy archaikus-kollektív kultúrakép felé való tájékozódásban csapódik majd le a leginkább.[107]

Mi lehet tehát magának az ilyen formán meghatározott magyar irodalmaknak a sorsa? Mennyire határozza meg ezeket a nemzetiségnek mint nemzeti kisebbségnek a sorsproblémája, vagy, amint utaltam rá, mennyire szükségszerűen határolják be külső és belső értelmezéseit saját jelzői? A *kisebbségi* esetleg pejoratív értelmezése, a *regionális* szűkítő tartalma, a *nemzetiségi* történeti értékkategóriája? Bár a nyelvi lét a kisebbségi léthelyzet egyik meghatározó, definiatív fenoménjaként írható le, nem állítható, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kérdése pusztán nyelvi alapon lenne vizsgálható. Egyrészt mert nem hasonlítható eltérő történelmi fejlődéséből következően más nyugati „anyanemzetek"[108] és egykori gyarmataik irodalmának nyelvi kapcsolódásaihoz (azaz nem hasonlítható mondjuk a franciaországi és a marokkói, algériai vagy kanadai francia nyelvű irodalomhoz, esetleg a portugáliai és a brazíliai portugál nyelvű irodalom vizsgálatának problémáihoz),[109] másrészt a kisebbségi magyar irodalmak magyarországi irodalmi kapcsolata nem pusztán közös, hanem azonos történelmi tudat, hagyományok és kultúra alapján határozható meg. Kétségkívül, a közös nyelvnek lehet itt elsődleges, de messze nem kizárólagos összekötő szerepe.

Külön kérdés, hogy a többségi társadalmak és a kisebbségek többszörösen terhes viszonya, szélsőséges esetekben, mint amilyennek a világháborút követő évtizedek tekinthetők, a nemzeti identitástudatok eltérősége kapcsán eleve a többségi érthetetlenség, illetve a kisebbség szükségszerű védekező magatartásaival jellemezhető.[110] A hivatalos hatalmi ideológia ilyenkor mind a többségi társadalom, mind a kisebbségi értelmiség lojális csoportjai részéről kialakíthatja a maga torz reakcióját. Nemcsak a csehszlovák vagy a román nemzeti nacionalista ideológusok próbálták a magyar kisebbség nemzettudatát bírálni,

[107] Vö. **Kocur** *i.m.* 168.

[108] Ezúton köszönöm Filep Tamás észrevételeit, melyek az „anyaország" helytelen, irodalomtörténeti szempontból inadekvát szóhasználatára figyelmeztettek, még akkor is, ha a köznapi szóhasználat sajnálatos egyértelműséggel az említett fogalommal él. Az alábbiakban az anyanemzet fogalmát is csak megszorításokkal, az „anyaország"-ét viszont sehol sem használom.

[109] Bár alapvetően azonos nyelvről beszélhetünk, Fuentesről, vagy Vargas Llosáról nem gondoljuk, hogy nemzeti identitásukban spanyolnak, spanyol írónak vallanák magukat. Hogy spanyol nyelvű írónak, az kétségtelen, hiszen spanyol és latin-amerikai hagyományokat szerveznek egymás mellé, csakhogy a Kárpát-medencei magyar kisebbség nem migráció vagy kolonializáció útján keletkezett.

[110] A szemantikailag is negatív kicsengésű „kisebbség", minoritás valami alacsonyabb értékűnek a képzetét hordozza magában, s – mint Kocur is kifejti – a nemzeti többség gyakran nemcsak értetlen, de türelmetlen is azzal kapcsolatosan, hogy miért nem akar a kisebbség teljes jogú állampolgárként az új nemzettöbbséghez tartozni. Ezeken felül folyamatosan terhelheti a kérdéskört az a bizonytalanságérzet is, hogy nyilván az adott kisebbség abba a nemzetrészbe (esetleg államformába) kíván tartozni, amelyikben ő a többségi. Vö. **Kocur**, *i.m.,* 169.

elnyomni, vagy teljességében megszüntetni,[111] de a magyar kisebbségi értelmiség bizonyos önjelölt reprezentánsai is hajlamosak voltak a „csehszlovakizált tudatú" vagy „romániai magyar tudatú" önálló nemzeti közösségben és kultúrában gondolkodni.[112] Annyiban nyilván eltérő az említett kisebbségi kultúraszegmensek önállóságának az említése, hogy Erdélyben történelmileg létezett egy saját hagyománykörhöz való visszatérés, legalábbis egy ilyen színezetű útkeresés, míg a csehszlovákiai vagy kárpátaljai magyar irodalom saját hagyománytalanságát és periferikusságát dokumentálva kereste az új lehetőségeket.

Centrum és periféria?

A hagyománytalanságnak és periférikusságnak a társadalomontológiai szerepe viszont csak a *semmiből indulás* romantikus kérdésköréhez kapcsolódva lenne jelen esetben értelmezhető. Az autogenezis ilyenfajta különös elméletét Szeli István sem véletlenül nevezhette képtelenségnek,[113] hisz a keresztény szenvedésetikával is rokonított tézis tetszetős szólamaira az irodalomtörténeti adatok bőven rácáfolnak. Az elcsatolt területeken nem jött létre ugyanis önálló új irodalom sem nyelvében, sem stílusában, annál inkább viszont intézményeiben, intézményrendszerében! Ez utóbbi alapjaiban változott meg, teljesen megszűnt vagy átalakult, minthogy az irodalmi érintkezés formái kétségkívül megváltoztak, legtöbbször sajnos korlátozódni kényszerültek. Az említett kontextusban értelmezett erdélyi és magyarországi irodalmi élet koncepciója természetszerűleg nem azonos tehát magának a szépirodalomnak olyasfajta megosztó felfogásával, mely a gazdasági érdekszférák államapparátusbeli különállásához mérve igyekezett mellőzni azokat a kulturális hagyományban gyökerező tagadhatatlan sajátságokat, amelyek természetüktől fogva arról árulkodnak, hogy külső kényszerhelyzetek befolyásolhatnak ugyan, de teljes mértékben nem határozhatnak meg egy tág értelemben vett kulturális emlékezetet. Amellett, hogy az irodalmi hagyományból teljességében lehetetlen kivetkőzni, megfontolásra lehet érdemes az a nézet is, miszerint „az irodalom intézménye mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő",[114] még ha e kérdéses szembeállítás az önmagában szemlélhető mű ábrándjához vezethető is vissza.

---

[111] Nacionalista történész ideológusokat szép számmal lehetne sorolni Juraj Zvaratól a román Ion Lancranjanig, akik hatására például Ceausescu Romániájában 1988-ra az erdélyi magyarságot már csupán mint magyar ajkú román dolgozókat voltak hajlandók tudomásul venni vagy említeni.

[112] Vö. Szabó Rezső 1968-as ótátrafüredi beszédét a különálló szlovenszkói, vagy bizonyos erdélyi értelmiségiek szintén 1968-as megnyilvánulásait a 'kizárólag' Romániához tartozó, romániai magyar irodalomról.

[113] Vö. **Szeli** István, *Hasonulás – elhasonulás*, in UŐ., *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993, 236.

[114] Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Teremtett világ*, Bp., Pátria Könyvek, 1992, 16.

A kisebbségi irodalmakat tárgyaló, eddig született irodalomtörténetek többnyire centrum-periféria kapcsolatként jellemezték a magyar irodalom helyzetét. (Ez is elsődlegesen csak az irodalmi intézményrendszer összefüggéseiben lenne bizonyosan állítható). A többrendszerűség elméleti keretei[115] ugyanakkor ezen a kapcsolaton túllépve, a kisebbségi magyar irodalmak alakulástörténetének, főbb ideológiai kánonjaiknak, s akár létjogosultságuknak a vizsgálata által, alapvetően más megközelítést is lehetővé tesznek. Amennyiben a magyar irodalom Budapest-központúságát megtartó történeti értelmezésekre tekintünk – legalábbis a kiegyezést követő időktől mindenképpen – s abból indulunk ki, hogy a ma határontúliként tételezett magyar irodalmak lényegileg a történelmi Magyarország szétszakítása óta, illetve következtében, mindenképpen egy periferikus státusba kerültek, illetőleg új központokat alakítottak ki, akkor érdemes lehet elgondolkozni, hogy ez a periferikusság mennyiben volt összeegyeztethető a marginalitással. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy irodalmi centrum-periféria viszonylatában egyáltalán nem szükséges egy országhatár-módosításnak bekövetkeznie ahhoz, hogy a periférikusság önmagában egy általános jegyként legyen leírható. A marginalitás viszont sokkal inkább egy kényszerű mellőzöttségszerepet tulajdoníthat az így kialakult irodalmi életnek vagy irodalomszegmensnek, amelyik e marginalitás megszüntetésével szükségszerűen önmaga és „reászakadt" feladatainak az újradefiniálására kényszerül. Ez persze nem jelenti szükségszerűen a korábbi centrummal való kapcsolata újrafogalmazását, de periferikusságának a tagadását az újabb centrum viszonylatában mindenképp. (A két vagy több központ közötti depressziós térség mivolta sok tekintetben jellemzője az irodalmi élet különböző szegmenseinek a húszas évek erdélyi irodalmának útkereséseiben.) Ennek különváló regionális irodalom voltát[116] a kezdetekben gyakorlatilag csak földrajzi szempontokban lehetett mérni, s az esetleges különállás legitimitása az önálló hagyománykeresés mellett a századforduló decentralizációs törekvéseit is tovább éltette. Az

[115] Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4.

[116] Érdemes emlékeztetni, hogy a nemzeti irodalmak tájegységekre bontott változataival első ízben alighanem az ún. 'tájirodalmak elméletét' (Landschaftstheorie) is megfogalmazó Josef Nadler foglalkozott a húszas években, aki a német nemzeti irodalmon belül a különböző tájegységek irodalmát (pl. szász, bajor, sváb, sziléziai stb.) és a „helyi tudat" átörökítő formáit, regionális hagyományait tárgyalta. Ennek korabeli legitimitását a modern irányzatokat támadó irodalmi konzervativizmus mozgalmaként létrejött, a későbbiekben a nagynémet nacionalizmussal is rokonítható Heimatdichtung törekvések is erősítették. A városi, polgári kultúra ellenében, ez leginkább a romantikához köthető „néplélek" mítoszát és a tiszta, romlatlan falusi szellem értékeit próbálta ismét általánosabb szinten is elfogadtatni. A nagyobb európai nemzeti irodalmak közt hasonló törekvések a francia nyelvterületeken is születtek, ezek a különböző régiók egyediségeiben a sajátos „népi lélek" megszólaltatására törekedtek. (Némelykor ezek is városellenes attitűdökben.) Az erdélyi magyar regionalizmusnak kezdetekben leginkább kulturális és történelmi meghatározottságai voltak, célkitűzéseivel ellentétben azonban recepciójában nem mindig sikerült elkerülnie a népi vagy a nemzeti kizárólagosságokat.

egyik helikonista, a nagyváradi születésű, Európát megjárt Tabéry Géza például, következetesen vallotta magát erdélyinek, legalábbis ahogyan az egyre öntudatosabb „erdélyi" irodalomnak vált meghatározó alakjává. Lapja, a nagyváradi *Magyar Szó* először hirdette meg az „irodalmi decentralizáció" fogalmát, immár a Budapest-központú irodalomtól „az események kényszere folytán" való elszakadás következtében. Ugyanez a lap érdekes módon eleinte nem is pusztán erdélyi, de *„tiszántúli és erdélyi"* irodalmat mint egyértelműen regionális irodalmat hirdetett, s csak a magyar s román csapatmozgások következtében „jutott előtérbe mint koncepció, az irodalmi decentralizációban az erdélyi jelző hangoztatása."[117]

Amennyiben elfogadnánk, hogy az egységes magyar irodalmat gazdagító sajátosságokon túl önálló erdélyi magyar irodalom, valamiképpen korábban, a trianoni döntést megelőzően[118] is létezett volna, akkor ez csak az új, megváltozott történelmi körülmények kettős nehézségére, marginális-periferikus vonásaira figyelmeztethetne, s némileg érthetővé tenné a kényszerű centrumkeresés szükségszerű nehézségeinek semmiből indulásként való kultikus meghatározását is. Ugyanakkor aligha árulna el valamit is magukról a szövegekről, ezek keletkezésének körülményeiről, s legfőképpen a különböző értékelési szempontokról, azok összehasonlíthatóságáról. Hogy manapság szükségszerű-e továbbra is olyan önálló irodalomtörténeti egységként tárgyalni a nemzetiségi irodalmakat, melyek önállóságukban vagy egyfajta parcialitásként felfogott, de egészében zárt fogalmakat jelölnének, azt talán csak egy hipotetikus egységkép rossz beidegződéseivel szemben megfogalmazódó válasz indokolhatná, mely bizonyára nem egy színesítő, sajátságos, a többszínűségét gazdagságként megélő irodalmi vonásokra figyelő értelmezésfolyamat mentén lenne képes karakterizálni a nyelvében teljes magyar irodalmat.

Erdélyi magyar kulturális hagyomány?

Az erdélyi magyar irodalom kifejlődésének, „hőskorának" mozzanatait a korszakban jellemző emlékezések és emlékiratok is életben tartották. Az egyéni szemszögből készült

[117] Vö. **Tabéry** Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; majd Nagyvárad, NAT könyvek (Nagyváradi Ady Társaság), 2003.

[118] A hangsúly véleményem szerint kevésbé az időbeli határok relevanciáira és egzaktságára, mintsem az önállóság hangoztatásának csalfaságára kellene hogy vonatkozzék. Ez, a nyilvánvalóan meglévő egyedi színek helyett, a különváló irodalmi hagyományokat a történelmi események mentén hol a fejedelemség idejére, hol meglepő módon a 19. század első felére vonatkoztatja. A viták ilyen jellegű holtvágányára jó példa, hogy maga Czine Mihály is a Gaál Gábor nyomán elterjedt *romániai magyar irodalom* terminus javára ismerte el, hogy az *erdélyi irodalom* elnevezés, – amely csak Trianon óta létezik – önmagában nem meghatározó jellegű. Erdély századokon keresztül volt termőföldje a magyar műveltségnek, de önálló erdélyi irodalomról még a fejedelemség idejében sem beszéltek, amikor ennek a műveltségnek a fókuszai igazából Erdélyben voltak. Vö. **Czine** Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

írások ugyanakkor az erdélyi gondolatnak a kialakulását, polémiáit, nehézségeit és sikereit a teljes szellemtörténeti vagy politikai síkokon túl irodalomtörténeti vonatkozásaiban is tárgyalták.[119] Nem feledhető, hogy amint a hatalomváltást követő években az erdélyi gondolat saját irodalma a „vidéki irodalomtól az erdélyiig" jut,[120] úgy hosszabb, több évet felölelő periódusnak kell eltelnie ahhoz is, hogy az Erdélyben élő írótól az „erdélyi íróig" eljussunk. A transzszilvanizmus prominens képviselői (például Kós, Reményik, Berde, Szentimrei, Ligeti, Tabéry) 1919 előtt is publikáltak már, némelyikük több kötetet is megjelentetett ekkorra, ami egyfelől ismét csak a semmiből születő irodalom mítoszi távlatait oszlathatja szét, másfelől a későbbi témaválasztások jelentőségére, azok tudatosságára figyelmeztet. Erdély különállásának történelmi hangsúlyozása ugyanis lehetőséget biztosított a transzszilvanizmus által kínált új, az anyanemzettől és az új hatalomtól egyaránt független, cenzúra-mentesebb identitásformák ábrázolásának. „Ezért lett – írja Vallasek Júlia[121] – a transzilvanista történelmi regény kitüntetett időszaka az önálló erdélyi fejedelemség ideje, a szerzők (például Kós Károly vagy Makkai Sándor) a fejedelemség történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejthető, tipikus erdélyi sors lényegét." Nem elhanyagolható szempont a korszak összetettségében az a műfaji adottság sem, amely a prózai műnemekből, elsősorban a regényt juttatta hangsúlyos szerephez. Az Erdélyi Szépmíves Céh[122] kiadványainak több mint kétharmada regény volt a korban, de később is „Gulácsy Irén Fekete vőlegények, Szántó György könyvei, Markovics Rodion Szibériai garnizonja

[119] Az irodalmi intézmények kialakításáról, a különböző belső csatározásokról a korszak majdnem mindegyik résztvevője megemlékezett. A tényekkel számoló irodalomtörténeti tanulmányok mellett (a különböző szemléletek és irányok heterogeneitására is utalva, például Kuncz Aladár, Gaál Gábor, vagy Jancsó Elemér tollából) irodalmi korszakleírásnak, kvázi-irodalomtörténeteknek tekinthetők (s sokan annak is tekintették) a személyes emlékekre, generációs szemléletre, írói vagy politikai pályára történő visszaemlékezéseket is. (Vö. Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma*; Szántó György *Fekete éveim*; Szemlér Ferenc *Más csillagon*; Bánffy Miklós *Emlékeim, Huszonöt év*)

[120] S különálló, nemesedő, nagykorúsodó irodalmi eszménnyé is válik, egy olyan minőségi skálán, amelyben kényszerűségek közt ugyan, de erényt, s minőséget próbált kovácsolni az új hatalom alá került területiumokon.

[121] Vö. **Vallasek** Júlia, *Utószó*, in **Tabéry**, *i.m.*; – illetve vö. még UŐ, *Elváltozott világ*. Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, kötetének *Hagyomány és önkanonizáció* című fejezetével. 57-82.

[122] A gyakorlatilag húsz esztendőn át megszakítás nélkül működő Szépmíves Céh 1924-es megalakulása talán a legfontosabb dátum volt az újonnan kialakult, öntudatos erdélyi irodalom történetében. Megalakulása, gyakorlati szükségszerűsége mellett azt is jelezte, hogy valójában ekkortól vették tudomásul az erdélyi irodalom létezését Erdélyen kívül is. Legalábbis az alapítók egyértelmű szándéka ez volt. Az addig nagyrészt csak pesti kiadóknál megjelenő erdélyi szerzők műveit immár a Céh adhatta ki, ugyanakkor előfizetőinek egy jelentős részét Magyarországról biztosította. Az erdélyi hangsúlyok a novella és a vers világa után elsődlegesen ekkortól számítva érhetők tetten a regény műfajában, mely egy tudatos erdélyi mondanivalónak a szélesebb megjelenítését biztosította. A Kós Károly által alapított műhely legmeghatározóbb vonásaként a közösség iránti elkötelezettséget és a tanító célzatosságot lehet megemlítenünk, mindazonáltal (a különböző eszmerendszerek és személyes nézetkülönbségek felerősödése folytán) már a húszas évek végén kénytelen elszenvedni az első, belülről fakadó kritikájának bomlasztó konfliktusát. Berde Mária és négy társa (köztük Tabéry) lép ki a Helikoni csoportosulásból, s alapítja meg az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (EMÍR)

elegendő bizonyítékok arra, hogy az Erdélyben élő író önmaga legtökéletesebb kifejezését a regényben találta meg."[123]

Külön sors? Transzszilván értelmezési keret

Az „utódállamok" magyar területeinek irodalma kezdetekben természetszerűen az egykori nemzeti irodalmi hagyomány folytonosságához ragaszkodott. A nemzetiségi magyar irodalmakat ugyanakkor a túlélés reflexe, a peremlét elutasítása, a központ hiányában pedig a kényszerű központtá válás, az új értékrend-teremtés, vagy éppen a magáramaradottság heroizált pátoszának perspektívája is formálta. Az eltérő értékrendeknek a földrajzi korlátokon túl is más-más értelmezéshangsúlyai alakultak ki a centrumban, s másak a peremvidékek felől szemlélve. Az önálló, szemléletükben egységesnek vélt regionális irodalmak gondolatának magyarországi elfogadottsága ugyanakkor csak a második világháborút követő teljes elzártságban, a marxista keretmeghatározások abszurditásában, vagy éppen a minden korábbi egységet látszólagosan felülíró internacionalizmus gondolata mentén alakult ki. Ezek részletes tárgyalása előtt azonban célszerű kitérnünk az előzményekre is.

A két világháború közti időszakra még igaz, hogy a periferikus helyzetbe került magyar irodalmakat gyakran ráadásként, *fiókirodalomként* (Makkai) kezelték, s a többrendszerűség helyett a központtól való meghatározásainak függvényében értelmezték. Így alakulhatott ki, hogy az erdélyi irodalomnak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi kánonba, amely a saját értékszempontoknak megfelelt, mellőzve a tényt, hogy a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet. Az önálló erdélyi irodalom megteremtésén fáradozók ugyanakkor legtöbbször csak a periférialét szemléletének cáfolataiban harcoltak egy Budapest-központú irodalom és egységes értelmezési háló ellenében, amely gyakorta azzal a célkitűzéssel végződött, hogy az alárendelés helyett az önállóságukat bizonyítandó, irodalmi-kulturális gyökereiket is a maguk regionális történetiségében akarták igazolni. Ez természetesen csak Erdély esetében válhatott némileg valós törekvéssé. A kisebbségivé vált nemzetrészek irodalmai közül nyilvánvalóan az erdélyi volt az, amely ha nem is különálló, de valós regionális tudatú tradícióval is rendelkezett, s amelyik legalább az erdélyi emlékiratírókig volt visszavezethető. A két világháború közötti korszak intézményrendszerének kifejlődése, majd az irodalom disztributív oldalának látványos megerősödését követően kialakult ideológiája, a transzszilvanizmus is erősen hozzájárult ezen hagyományok megteremtéséhez, illetve

[123] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 60.

továbbélésének megtartásához.[124] Ennek kulturális közegbe való mély beágyazódását jól mutatja, hogy számtalan kritikája ellenére, védekező, defenzív attitűdjét ért jogos és jogtalan ellenvetések, vagy egyenesen ezzel szemben történő önmeghatározások, pozicionálások ellenére is alkalmasnak mutatkozott az újabb és újabb önidentifikációkra.

A kezdeti idők transzszilvanista irodalmi vitái mindenesetre jól mutatják, hogy ezek eleinte fogalom- és létjogosultság-tisztázó jelleggel zajlottak. (Olykor aktivista emigránsok és az „otthon maradtak" közt.) Erdélyben leginkább a baloldali lapok[125] helyezkedtek szembe az erdélyi gondolat programszerű helikonista terjesztésével. Az ő kétségeiknél, olykor teljes elutasításuknál[126] viszont hatásában is sokkal erősebb, mélyebb vitákat a magyarországi kritika váltott ki. (Szabó Dezsőtől ifj. Szász Károlyig és Rákosi Jenőig hosszasan sorolható a megszólalók sora, de szót kért a vitákban például a Kisfaludy Társaság elnöke, Berzeviczy Albert is.) Mint ismeretes, a különállással kapcsolatos legtermékenyebb vitapontokat Ravasz László *Irodalmi Skizma* című cikkét követő, úgynevezett Skizma-pör juttatta felszínre,[127] s ugyanez a problematika természetszerűleg nem csupán Erdély magyar irodalmával kapcsolatosan, de minden elcsatolt terület irodalmával kapcsolatosan jelentkezett, legfeljebb más-más hangsúlyokkal. A vajdasági magyar irodalom létjogosultságával, visszásságaival kapcsolatosan Szenteleky Kornél is így fogalmazott: „…ne húzzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk, szürke művészietlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom, ne legyen »vajdasági magyar irodalom«."[128]

Különállás és művészietlenség viszonyában célszerű megemlíteni, hogy Erdélyben a korabeli irodalmi élet vitáinak ellenére, az *Erdélyi Helikon*nak a főszerkesztője az a Szerb

---

[124] A szűkebben irodalmi, kulturális transzszilvanizmus – mint Vallasek írja –, „lényegében egymástól eltérő társadalmi csoportok, eszmei, művészeti irányzatok együttműködését jelenti, és éppen emiatt ellentmondásos jelenség. Hívei definíciók helyett többnyire lelkesült költői képekben igyekeztek megfogni a lényegét, beérték azzal, hogy a Kós által feltételezett erdélyiség létezését, Erdély puszta meglétével, illetve némileg ködös hagyományokra való hivatkozásokkal indokolták. Így a széttartó erők által működtetett, konfúz ideológiai alapokon álló irodalmi program maga sem volt egyértelmű." Vö. **Vallasek** Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, 34.

[125] Főként a *Korunk*, de hozzá hasonlóan a *Jövő Társadalma* is.

[126] Talán érdemes ezen a ponton világossá tenni, hogy szélsőbal magyar nyelvterületen a korszakban igazán csak Romániában létez(het)ett.

[127] A vitának teljes szakirodalma van, itt felidézni szükségtelennek tartom. (Ravasz cikke első ízben a Könyvbarátok Lapja 1928/2-es számában jelent meg, a vita alatt viszont újraközölte a kolozsvári Keleti Újság, 1928 július 29.-i száma is.) Annyit viszont érdemes lehet Ravasz és Makkai kapcsolatáról, megítéléséről, s a későbbi *Nem lehet* vonatkozásairól megjegyezni, hogy Ravasz 1921-ben (a Duna-melléki Református Egyházkerület püspökévé választásakor), Makkai másfél évtizeddel később távozott Erdélyből. A két magatartás annak függvényében szembesíthető, hogy más volt 1921-ben és 1936-ban a helyzet: közvetlenül Trianon után még nem körvonalazódtak a kisebbségi létnek azok a kihívásai, amelyekre később Makkai és mások így vagy úgy, megadták a feleletet. A viták és a későbbi megítélés lélektanára utalva az is igaz ugyanakkor, hogy Ravasz nem püspöki székből távozott…

[128] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1998, 73.

Antal által artisztikusnak, az egyhangúságtól iszonykodónak[129] nevezett Bánffy Miklós volt, aki a kezdetekben egységesíteni tudta a hagyományos erdélyi magyar értelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és népi-radikálisokat egyaránt. S bár a transzszilvanista jelző már a kor irodalmában sem jelentett minden vonatkozásban értéktöbbletet, a kezdeti szándék szerint mind a lap, mind a mozgalom erdélyisége még „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus"[130] volt. Regionális minősítéssé degradálódásának folyamata viszont már a harmincas évekre megindult. Talán nem véletlenül kérdezhette Jancsó Elemér[131] 1935-ben, a kialakult önálló erdélyi irodalom létjogosultságát is firtatva, hogy „Hol voltak és kik voltak Erdély magyar »írói« 1918 előtt?"[132]A helikoni közösségbe tömörült alkotók feladatuknak tekintették az egységes kritikai szellem megteremtését,[133] az együtt élő népek kultúrájának ismertetését, valamint a nép és ifjúság nevelését Erdélyben. Persze mindez önmagában is több szempontból volt problematikusnak és polemikusnak tekinthető. Ez az irodalmi egység, ahogyan Jancsó *Nyugat*beli cikkében fogalmazott, „nem az elveik és írói világfelfogások rokonságán, hanem a diplomácia és a közös elvfeladás alapján jött létre".[134] Az érezhető túlzásoktól függetlenül is, annyi bizonyosan állítható, hogy a „tiszta irodalom, transzszilvanizmus és európaiság", mint az *Erdélyi Helikon* ideológiájának alappillérei, nemcsak kemény támadások kereszttüzében állottak már a megjelenésükkor is, de a kétségtelen programosság, az irányzatosság léte, amelyet a *Helikon* hivatalosan sosem vállalt fel, a lapon belül is egyre nehezebben felelt meg annak egyeztető és ellentéteket áthidalni akaró kezdeti, vallott irányának. A transzszilvanizmus valóban mint a megmaradás ideológiája, annak is etikai elsődlegessége hangsúlyozódott a kisebbségi léthelyzetben. Nem feledhető viszont, hogy az utóbb sokat idézett, külön sorsot említő Németh László-i gondolat[135] az erdélyi irodalomra vonatkoztatva, a megmaradás és önállósodás zálogának – éppen az elitté válást tartotta! Kezdetekben Makkai is egy önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet megteremtéseként képzelte el a kisebbségi kultúrát, annak egységét, méghozzá hangsúlyosan a minőség jegyében! Ma már némiképp valósabb önismeret jegyében talán belátható: a magunk megnyugtatását szolgáló „kultúrfölény" hangoztatott ideológiája, annak

[129] **Szerb** Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.
[130] Lásd az *Erdélyi Helikon* beköszöntőjét.
[131] Aki mellesleg a harmincas évek során több kísérletet is tett az erdélyi irodalom történetének megírására.
[132] **Jancsó** Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.
[133] Legalábbis a kezdetekben, ahogyan a Helikon szerkesztői közül is inkább csak Áprily és Kuncz törekedett arra, hogy a folyóiratot, – a kitűzött magas színvonala révén – az egész magyar és európai irodalom értékeihez kösse.
[134] Vö. **Jancsó** Elemér, *i.m.,* 285.
[135] „Külön sorsnak külön irodalom kell."

gyakorlati kiterjesztése sok vonatkozásában illúziónak bizonyult. Ahogyan Németh László is korán, 1935-ös erdélyi körútját követően volt kénytelen rádöbbenni, hogy közép-kelet-európai néptestvériség-eszménye merő ábránd csupán.[136]

Irodalom és elkötelezettség

Az írói feladatvállalások, a társadalmi elkötelezettség, a közéleti szerep és az irodalom lényegiségének tartott „artisztikum" összeférhetőségének vagy összeférhetetlenségének problematikája Erdélyben először a két világháború közti *Vallani és vállalni* vitában (1929) talált igazi fórumot magának. Bár ebben a kisebbségi léthelyzet hangsúlyozása mintegy igazolásként is szolgált a közösségi gondok szépirodalmi vállalására, a közvetlen teendők, gyakorlati gondok kiszolgálására, és az irodalmon túli társadalmi feladatok ellátására, valószínűleg nem célszerű sem diakrón, sem szinkrón analógiát tételezni a második kisebbségi helyzetbe került elkötelezettségeszményekkel. Egyrészt nem bizonyos, hogy ugyanaz az elkötelezettségfaktor érvényes lehet a második világháborút követően kialakult irodalmi helyzetre, amelyben már végképp átminősül a semmiből indulás heroikus intézményalapító és szemléletképző kanonikus sémája, másrészt egyes életművek megítélésében (s kiemelt magyarországi hangsúlyaiban) a két háború közti időben sem célszerű egyenlőséget vonni irodalmon túli közéleti szereplés és úgynevezett léthelyzet által kikényszerített közösségi irodalomszemlélet közt. Makkai, aki elvetve a szociologizáló nézeteket, az irodalom esztétikai orientáltsága mellett szállt síkra, és az ezen az orientáltságon túllépő, cselekvő írószerepek helyett a meditáló írótípussal rokonszenvezett, két értékparadigmát állított szembe egymással. „A tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai – mint írja – átcsaptak a l'art pour l'art védőgátjain és elözönlötték az aesthetikumot, aktivitásra kényszerítvén az írót az élet problémáival szemben."[137] Véleményével egy olyan közösségi értékrendhez való igazodást utasított el, amely – véleménye szerint – számonkérő metodikájában a művészetet és az eredetiséget szoríthatja ki a szépirodalomból. A kisebbségi írószerepek ilyetén való megformálásának veszélyeiben az elmúlt történelmi évtized, a húszas évek tapasztalata alapján vallotta, hogy: „Az irodalom az egész ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé."[138] Ezzel szemben a kialakított értékpreferenciákban tarthatatlannak mondta azt az álláspontot, hogy az írónak

[136] Vö. **Németh** László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.
[137] Vö. **Makkai** Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 49.
[138] Uo., 54.

„okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek sem kell."[139]

A harmincas évekre kialakult némileg ellentmondásos helyzet ellenére Erdély irodalmáról egy extenzívebb irodalomfogalom élt tovább, amely elsődlegesen a recepciós mechanizmusokban továbbéltette a szociológiai, lélektani és politikai meghatározottságokat is. Az irodalom kontextualista felfogása értelmében mintegy értelmezői közösségek szerinti jelentésképzésre, valamint ezek különbségeire is felfigyelhetünk a recepciós motivációtöltetekben már a húszas évek végétől, harmincas évek kezdetétől.[140] A magyarországi befogadók félreértelmezéseinek legfőbb okát persze lehetséges a kényszerű politikai határmódosítások által kialakult helyzet értelmében a különböző felfogású, eltérő értelmezői közösségek szerint is értelmezni: „gyepűn innen és gyepűn túl"! Schöpflin Tamási-recenziójában,[141] vagy Babits értekezéseiben[142] is többszörös nyoma van az eltérő befogadói közeg, a különböző értelmezői közösségek elméletének, mindezek mögött azonban elsődlegesen egy túlontúl átpolitizált irodalmi fogadtatásra érdemes felfigyelni. Az ideológia a történelmi helyzet létértelmezéseit vetíti ugyanis ki az irodalmi művek befogadói értelmezésein túl az értékelések általánosabb rangsorolásaira is, ugyanakkor a történelmi-politikai helyzet okozta traumákat a megfogalmazások szintjén, mintegy tematikusan is a létező elváráshorizontba állítja. Az emotív elvárásrendnek megfelelő befogadás sokkoló eklektikája 1920-ban gyakorlatilag már jól körvonalazhatónak volt mondható: „Erdéllyel nem nehéz bennünket megríkatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön [...] Ha szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat."[143]

---

[139] Uo., 50.

[140] Szerb Antal sorai a húszas évek irodalmi fogadtatásáról azért is megfontolandók, mert egyrészt valóban ez volt az a korszak, amikor a számszerűleg hihetetlenül megnőtt olvasóközönség komoly irodalmi tényezővé vált, s amikor - beszéljünk bár 'filléres intelligenciáról'- a „kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt". (499.) Másfelől, az alulról felfelé determinált irodalom mellett mégis létezett egy „tiszta és öncélú művészetet" (500.) alkotni akaró vonulat is. Az Erdélyből jövő irodalomra legalább annyira érvényes az a kettősség a korban, mely benne egyfelől a nemzeti fájdalom, az elszakadt magyarság sorsáról szóló tudósításokat „félírók ünnepi stílusgyakorlatává" (497.) fokozta le, másfelől az újintellektualista, akár újkonzervativista magyarországi irodalmi elittel analóg módon az új Erdély irodalma is képviselte a mostoha körülmények dacára a minőségi irodalomeszményeket. – Vö. **Szerb** *i.m.,* 499-500.

[141] Vö. **Schöpflin** Aladár, *Szűzmáriás királyfi. Tamási Áron regénye*, in Nyugat, 1929, 1. 135-137.

[142] Vö. **Babits** Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

[143] Lásd **Kosztolányi** Dezső, *Végvári versei*, in Nyugat, 1920, 5-6. 323-324. (Végvári = Reményik Sándor, BL.)

Irodalom és politika

A próféta, a szónok, az agitátor és a politikus-író archetipikus erdélyi szerepkörei a második világháborút követően is tovább éltek, s tovább éltették a művészeti ágak funkcionális determinizmusát, valamint a recepcióban az irodalomeszmény kora társadalmi elvárásait, többes szerepkörét. Ennek alapvetéseit, a művelődési kérdések fajsúlyának meglehetős felértékelése, társadalmitett-értékű értelmezése által, szintén a transzszilván ideológia élesztette újra. „Nem gyöngíti-e akaratlanul nemzeti szellemében az erdélyi magyarságot az a belátása, hogy számára a művelődési kérdések állanak a hatalmi kérdések előtt?" – kérdezte Tabéry 1930-ban. „A kérdésre azzal az utalással felelhetünk, ami a magyarországi és erdélyi élet különbségeire mutat rá. A nemzeti szellemet a magyarországi magyar gyakorolja, az erdélyi magyar pedig szenvedi."[144] Ez a szenvedéstörténet, mely amúgy a kultuszkutatások szempontjából is igen jelentős feltárandó hagyatéknak mondható, az erdélyi magyarság magárahagyatottságának leginkább meghatározó szemléletévé, társadalomrajzának exponenciális jegyévé vált. „A szenvedések végtelenek, s az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetéből az következik, hogy számára magyar nemzetisége akkor is eleven hatóerő lesz, amikor az anyamagyar területen régen kihűl a nemzeti demagógia." – Tabéry sorai[145] mintegy kiteljesítendő jóslatként a hetvenes–nyolcvanas években kényszerűen-kellően felerősödve visszhangzottak erdélyi és magyarországi értelmiségi körökben. A művelődési kérdések utólagos konzekvenciáit, egyben politikai kérdésekké nyilvánítását, az irodalom szerepköreinek korabeli társadalmi elvárásait és erdélyi vonatkozásait jól tükrözi egy 1942-ben írt tanulmány[146] is, mely a trianoni határmódosítástól eltelt huszonkét kisebbségben megszenvedett évről állította: „Kemény iskola volt, de nem volt haszontalan. Nálunk még kevesen tudják, amit Erdélyben mindenki tud, hogy ez a huszonkét esztendő gyökeresen felforgatta a társadalmat, megrázta az embereket, emberebbé és testvérebbé tette őket. Vallaniok és vállalniok kellett sorsukat! Vastörvények, paragrafus nélküli láthatatlan törvények parancsa szerint dolgoztak, szervezkedtek, kapaszkodtak az erdélyi földbe, a lábuk alól kihulló ősi földbe: »Ahogy lehet!«". Az *Ahogy lehet* gondolatának felidézése, s a transzszilván álláspont elismerése egyfelől jól mutatja korai elterjedtségét és irodalmi hatását, másfelől azt is, hogy az egyesülés titkon remélt hite, az „újabb únió gondolata ösztönösen mégis tovább élt" s legfőképpen „írók és költők táplálták ezt is".[147]

---

[144] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 68.
[145] Uo.
[146] **Bisztray** Gyula, *Írók az unióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.
[147] Uo., 243.

Talán nem teljesen tartozik a tárgyhoz, mégis jól jellemezheti a kisebbségi magyarság korabeli különös helyzetét és annak értelmezhetőségét, képviselőinek, irodalom és politika összefüggéseinek, közös céljainak korabeli – főleg magyarországi – megítélését, hogy a *Mi a Magyar?*-ban (1939) Szekfű Gyula is Ravasz Lászlót kérte föl a magyarság úgynevezett „normáinak" a megfogalmazására. Ravasz ebben az írásában pedig nem véletlenül „a magyarság, mint tény és a magyarság, mint érték"[148] párhuzamaiban vonta meg nemzetkarakterológiai koncepcióinak mérlegét.[149] Az adottságként létező értékek felmagasztosulására, bizonyos történelmi idők legitimáló erejére, s ez által a képviseleti elkötelezettségre, vagy az irodalom ideológiailag terhes funkcióira jól rávilágíthat, hogy a történelmi önvizsgálat szabadabb módja irodalmi téren is azonnal érzékelhetőbbé vált a második bécsi döntést követően, amikor már nem kellett kisebbségi függésben, kényszerhelyzetben felmagasztalni az amúgy adottságként létező értékeket. A kisebbségi viszonyok felbomlásával (1940 és 1944 között) a korban népszerű történelmi regény tematikája Erdélyben sem az önálló fejedelemség idejébe, hanem az egységes királyság vagy a monarchiabeli Magyarország világába nyúlt vissza.[150]

Felnőttéválás és/vagy önállóság?

Mind a már említett Babits, mind Szerb Antal egyetemes esztétikai értékrendben, s így irodalomtörténetben gondolkodott, mindketten bámulatos anyagismerettel és elbeszélőstílussal, s olykor kritikus iróniával közelítettek a korabeli „nagy ügyek" szinte minden fajtájához. Babits nem véletlenül tartotta elfogadhatatlannak, hogy egyazon kultúrában, a nyelv egyetemességének a szintjén túl, más-más értékrendet használjanak.[151] Mint írta: „A kultúrának semmi köze az ország-határokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv."[152] Szerb Antal 1934-ben, az irodalomtörténetében viszont már azt írja, hogy „több magyar irodalom van

[148] Vö. *Mi a magyar?,* szerk. **Szekfű** Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 14.
[149] Tíz évvel korábban, az irodalmi skizma vitájában Szekfű is az erdélyi irodalom kettős meghatározottságát fogadta el a Ravasz által felvetett kérdésekre: „(…) az erdélyi irodalom, az ő külön színeivel, szükségszerűség, melyet az erdélyi léleknek, magárahagyatottságában, meg kellett szülnie, ha nem akart elpusztulni. Hogy ezek a színek milyenek, kellemesek-e vagy sem, zavarják-e szemeinket vagy gyönyörködtetik, ennek megítélésére mi, magyarországi magyarok, nem vagyunk hivatottak. Ha mégis ítélkezünk, ezt szeretettel, nem haraggal vagy ressentiment-nal kell tennünk, s az erdélyieken áll, elfogadják-e tőlünk vagy sem. Az irodalom különben politikának és szociális viszonyoknak is függvénye, s ez utóbbiak lényegesen különböznek a mieinktől Erdélyben, innen a főeltérés a dunai és erdélyi színek között." Vö. **Szekfű** Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.
[150] Vö. **Vallasek** Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2, 234.
[151] S számára a történelmi Magyarország és Erdély egysége megélt tapasztalat volt (például fogarasi tanítóskodása, vagy *A Holnap*beli szereplése révén is).
[152] Vö. **Babits** Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, é.n., második kiadás, 354.

kifejlődőben", s legalábbis az említett differenciálódó befogadás felől tekintve ez a korban bizonyára igazolhatónak is tűnt. Mégis talán megkockáztatható azon állítás, miszerint Szerb a folyamatában szemlélt irodalmi alakulástörténetben valószínűsíthetően még nem egyenrangú magyar irodalmakról beszélt. Ahogyan nem lehet eltekinteni attól a ténytől sem, hogy az *Erdélyi Helikon* pályázatára elkészült irodalomtörténete megjelenésének alapvető feltételei közt éppen az a két meghatározás szerepelt, hogy a mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de ugyanakkor elsősorban az erdélyi magyarsághoz. Ezt a kettősséget remekül példázza Makkai előszava is, aki a „magyar szellem örökkévaló egysége" melletti „bizonyságtételnek" nevezte Szerb Antal művét.[153] A *Vallani és vállalni* vita kapcsán is az említett Makkai-tanulmány élet és irodalom viszonyában határozottan állította, hogy a kisebbségi irodalom sem mondhat le a művészi ábrázolásról, a minőségről a közvetlen valóságtükrözés javára.[154] Az elitista, egyfajta örök kánoniságban bízó Makkai, nem csupán saját irodalomszemléletével tartotta ellentétesnek, de az erdélyi irodalmi tudat kezdetlegességének, s nem utolsósorban az olvasói közeg, a helyi recepció értékhiányos befogadáskultúrájának eredményeként nevezte aggodalmasnak, hogy politikai és etikai síkon várjanak el sajátos feladatot az irodalomtól, vagyis az esztétikai szféra eszközként való felhasználását, más, mint irodalmi célok érdekében.[155] Mégis az önálló erdélyi irodalom gondolata, a minőségi elvárásokon túl, az ő idealisztikus szemlélete értelmében, egy szellemében, tradícióiban, eszményeiben és nyelvében magyar irodalomhoz képest – mint többször kifejtette[156] – problémáiban, íróiban s persze befogadó-közegében lehet igazán

[153] Vö. **Makkai** Sándor, *Előszó*, in **Szerb** Antal *i.m.,* 7-8.

[154] Bár szerzője az irodalom lényegét elsődlegesen csak ábrázoló minőségében, az élettény irodalmi tényként való bemutatásában látta, s a kettőt hierarchizálva ez utóbbit egyetemes minőségűnek, egyetemes művészi érvénnyel bírónak tekintette, kétségkívül arra törekedett, hogy a sajátosságokban megragadt valóságtükrözést egy minőségi fejlődés során fejleszthesse általánossá, egyetemessé. A némiképp sejthető ellentmondás itt is abban rejlik, hogy ez a szemlélet az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriaként a regionálist, a sajátosat nevezte meg.

[155] Pedig az erdélyi vonatkozásokon túl a kor magyarországi fogadtatásának (mellesleg igen hosszú évtizedekre meghatározó, tovább élő) alakzatait Szerb Antal sorai is jellemzik: „Az irodalom megint sokkal több mint irodalom, több mint politikai és társadalmi tett. Innen ered az a tiszta, eszményi mozzanat, a csendes átlelkesültség gesztusa az erdélyi irodalom jobb alkotásaiban, melyet hiába keresünk napjaink magyarországi irodalmában, és amely furcsán, szellemtörténetileg elszigetelten és annál megrendítőbben hat a korban. Ez a gesztus lefegyverez: a kritikus hiába szedi össze minden tárgyilagosságát, az erdélyi könyvet nem tudja úgy tekinteni csupán, mint egy műalkotást […]" Vö. **Szerb** *i.m.,* 504.

[156] Minden kanonikus diszkurzus retrospektív aktusához olyan múltkép megalkotása is hozzátartozik, amelyikben az elődök, mint a hagyomány választott formáinak a kijelölői, a jelenbéli legitimálás szükségszerű aktusain túl, a jellembeli nagyságtól a szövegszerű formákig és eljárásokig vagy az éppen ezekben rejlő hitigazság jellegű kinyilatkoztatásokig is, egyként megtalálhatók lesznek. A hagyományt ezért sem annyira megtartani, mint inkább folyamatosan (újra)teremteni lehet! Makkai Erdélyiségképe a sajátosságok felmagasztalásában inkább teremtésnek volt tekinthető. Ebben az erdélyi szellem történelmi alkotóvonásainak kimutatása mindig a történelmi múlt adottságaihoz visszanyúlva akarta bizonyítani sajátosságának örök érvényű értékeit. Nem egy előadásában éppen ezért Erdély történelmének tendenciózus átértékelése volt megfigyelhető. E történelmet Kelet és Nyugat találkozásában, a Nyugat védőbástyájaként, vagy egyéb sajátos szerepeinek hangsúlyozásában ragadta meg, de ugyanígy Bethlen, Martinuzzi, I. Rákóczi György vagy éppen Kemény

erdélyi irodalom. Ez a befogadóközeg azonban, ahogyan a problémák, élethelyzetek és az írók is (Makkai példája különösen jellemző) változhatnak a leginkább az idők során, mint ahogy szintén ez a változó befogadóközeg tarthatja csak meg az irodalom értékhierarchiájának azon nézeteit is, melyek képesek lehetnek folyamatosan újraalkotni a műveket, fenntartani vagy megkérdőjelezni korábbi értelmezésalakzataikat. A magyarországi recepcióra összpontosító vizsgálódások ezért természetszerűleg nem kerülhetik meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait.

A hatvanas évekre újból megnyíló magyarországi és erdélyi irodalmi, kulturális viszony egyfelől természetszerűleg már más befogadóközeget biztosított az erdélyi alkotók és alkotások számára, mint a húszas–harmincas években, másrészt viszont az alább vázolandó összetett okok folytán a kezdeti irodalomtörténeti vizsgálódások Magyarországon jórészt csak azokat az eszményeket honosították újra, amelyek a két háború közti erdélyi irodalomszemléletet is megalapozták.[157] A két világháború közti időszakról jellemzően a hatvanas évek végétől születhettek az első magyarországi komoly összefoglalások, melyek konklúzióikat, irodalomesztétikai minőségeiket legtöbbször a kortárs erdélyi magyar irodalomra is érvényesíteni próbálták. A magyarországi kanonikus diszkurzusok később is, leginkább a reprezentáció (képviseleti értelmű) fogalmát mintegy közös részhalmaz jelentésben feloldva, a kánonalkotó szándék mellett válogatták ki azokat a kortárs műveket, amelyek a teljes irodalomszegmens egésze helyett állhattak aztán. A redukció ilyen jellegű formája nem állt távol az irodalomtörténeti alapvetésektől sem, legfőképpen akkor nem, ha nem került ellentmondásba valamely történeti kánon funkcióival, beilleszkedett egy ilyen részhalmaz logikájába, amelynek értelmezésvetületeit a virtuális egészre kivetítve érvényesnek határozta meg. Kuncz Aladár 1928-as tanulmánya *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, például évtizedekre határozta meg a történeti kutatások alapvetéseit, s az elváráshorizontokba is kész listát, műfajokat, műveket és alkotókat helyezett.[158] A két kisebbségi korszak közötti szerzői párhuzamokon, erkölcsi, eszmei analógiákon túl, a választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai a recepcióban például a népszolgálat, a kollektivitáseszmény vagy a bújtatott nemzeti egység funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkoztak. Az erdélyi irodalom ilyenforma egységes recepcióját fenntartók

Zsigmond jellemének a megidézése is a türelmes liberalizmusnak és bölcs humanizmusnak tipikusan erdélyi jelképeiként kerültek be irodalomértelmezéseibe. Lásd még **Végh** Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1, 81-89.

[157] Mindemellett tény az is, hogy 1945 után már végképp elveszett az újraegyesítésbe vetett hit.

[158] Vö. **Kuncz** Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

legtöbbször fogalmi készletük alig körülhatárolható kuszaságával, következetlen metaforikusságával, és terminusainak logikai fegyelmezetlenségével gátolták egy irodalmi heterogeneitásra törekvő elméleti alapvetés koherens megalapozhatóságát. Mindehhez természetesen hozzájárult már a kezdetektől a nemzetiségi kultúra csonka szerkezete, a kisebbségi irodalom és kultúra belső feszültsége, a trianoni döntés racionális feldolgozhatatlansága éppúgy, mint a közéleti rögtönzések, szerepek kényszere,[159] a szellemi és politikai funkciók egybemosása, vagy egy-egy életmű érdekszféráinak változó minőségű irodalomra vonatkoztatott kilengései.

A problematika összetettsége meglehetősen szükségessé teszi tehát a párhuzamos történeti kitekintéseket, amelyhez nem csupán az erdélyi s általában a kisebbségi, határon túli, regionális vagy nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, korabeli értelmezéseit célszerű vizsgálni, de a terminológiai tisztázatlanság konfúz jelenségeit, ezek gyökereit, s következményeit, a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait is.

Kényszerű különállás vs. egyetemesség

Béládi Miklós a magyar irodalom 1945 utáni történetében a kisebbségi-anyanemzeti párhuzamban mint értelmezési keretben hivatalosan is a többszólamúságra, a Szerb Antaltól kölcsönzött terminussal, az „utódállamok" magyar irodalmaira pedig mint különálló entitásokra tekintett. A határon túli irodalmakkal foglalkozó Akadémiai Irodalomtörténetben[160]a majdnem hat évtizede tartó különélésre figyelmeztetve e kényszerű helyzetből viszont általánosságban is a kisebbségi irodalmak jellegét abból a meghatározó tényezőből eredeztette, hogy ezek indulásuktól kezdve „*nem teljes értékű*" irodalmak. „A szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, vagy ha alkalma nyílott efféle erőfeszítésre."[161] Maga Béládi is kifejtette persze, hogy az elmondottak korántsem egyforma érvénnyel vonatkoznak a két világháború közötti határon túli irodalmak mindegyikére, kiemelve az erdélyit, amely például „első negyedszázadában megindult az önállósodás útján". Ugyanakkor kétségtelen, hogy az egyéb kényszerű jellemzők, az elszigetelődés és a kisebbségi státus további fölös terhei az erdélyi irodalomra is éppúgy

[159] Ezzel kapcsolatban lásd részletesen **Nagy** György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press – Polis, 1999.
[160] **Béládi** Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, szerk. **Béládi** Miklós, Bp., Akadémiai, 1982.
[161] Uo., 10.

érvényesek voltak, legfeljebb 1982-ben még nem mindent lehetett vagy volt célszerű kimondani. Azt már mindenképpen, hogy „egy nemzettöredék anyanyelvi műveltségének fenntartójaként sokféle feladatot látott el", de az olyan mondatokat, - amelyek a kisebbségi irodalmakat különállásukban korábban tagadó, s minősítéseikben is meglehetősen kemény szavakat használó ténymegállapításnak számítottak, - igen nehezen fogadták még a vágyálomszerű egységben gondolkodók is, a határok mindkét oldalán.[162] Az elmarasztaló megjegyzések, a minőségbeli kifogások – hivatalosan is – gyakorlatilag csak a két világháború közti kisebbségi irodalmaknak szólhattak, mégis természetes volt, hogy kiérződjön belőle a mának, a jelen irodalmának, s tágabban annak kényszerű szerepvállalásainak, pontosabban azok kiváltó okainak, körülményeinek a bírálata. S minthogy irodalmi egységről szó sem lehetett a hivatalos irodalompolitikai fórumokon, a különvált, de minőségben kiforrott különböző magyar irodalmak „egész–rész" viszonyból való eszmei eltávolodásának hangsúlyozásával lehetett egyáltalán szóba hozni a hiányokat, az intézmények hiányosságát, vagy a különböző kollektív jogsérelmeket. Talán politikai okokból is, a különállás tényének hangsúlyai vagy éppen azok burkolt tagadása, nem az egykori egység szellemi újraegyesítésében, de a minőségi nagykorúsodásban találta meg igazi célját. A bevezető ennek értelmében a hivatalos irodalompolitikai sémák eluralkodásával, jellemzően „történelmi fordulatra" hivatkozó 1945 utáni „önállósodási" lehetőségekről, „kulturális autonómiáról" s ennek keretein belől a függetlenedési folyamatról tudósított, amelynek végén a nemzeti és nemzetiségi irodalmak egyenjogú irodalmakként, gyámság nélkül, a mellérendelésben vehetnek majd részt. Az egység helyett ezért vezette be az említett nyitó tanulmány hivatalosan is az „egyetemes magyar irodalom" fogalmát, melyben már „helyet talál magának a nyugati magyar irodalom is".[163]

A második világháborút követően, a határokon átívelő, szellemében egységes magyar irodalom létjogosultságában bízók, de az azt hevesen tagadók sem feltétlen vették észre, hogy az utópisztikusnak mondható „egyetemes magyar" terminusnak akadémiai szinten való elfogadottá tétele, legitimálása, önmagában is egy történelmi-politikai helyzetnek a kényszerű kiszolgáltatottságában történt. A többes számú magyarirodalom-kép felvázolásában a Szerb Antalt is idéző Béládi a hatvanas éveket jelölte meg, mint amikorra a határon túli irodalmak, így a „romániai" is, beteljesítve a transzszilvanista eszményeket és törekvéseket, eljuthattak az önállósodás művészi fokára, és teljes értékű irodalmakként lettek

[162] Vö. „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvű irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum." Vö. **Béládi** *i.m.,* 9.
[163] **Béládi**, *i.m.,*17.

meghatározhatók. Látszólag kritikusan, a vicinális érdekek elvetése által tehát, az önkritikus szemlélet kibontakozásában és az általános igénynövekedésben látta az említett tanulmány szerzője mindennek a fejlődésnek a kiváltó okát. Mégis jórészt ideológiailag engedékenyen, hiszen az említett időszakban a kisebbségi irodalmak saját értékrendszere, s ezek feltételei, az ehhez szükséges intézmények hiánya éppen politikai zsugorodásuk, jogfosztottságuk negatív csúcsain állt. A nemzeti kisebbségek irodalmának autonómiájáról beszélni, ilyenfajta kulturális autonómiát tételezni viszont eleve csak ott lehetett volna, ahol megfelelő kulturális intézményrendszer is működik. Az irodalom kultúraszervező, vagy kultúrahelyettesítő szerepének hallgatólagos aktualitása, ennek kényszerű elismerése mellett, a bevezető ezért fogalmazhatott így: „anyanyelvi szakértelmiséget az alsótól a felső fokig anyanyelven folyó oktatás fejleszthet ki, és önálló intézményhálózat képes működtetni; tudományos kutatógárda fölneveléséhez is elsősorban az utánpótlást biztosító saját műhelyt kell megszervezni”.[164] Ebből a szempontból feltétlen erénynek mondható, hogy ugyanebben a bevezető tanulmányban, a kor politikai konjunktúrájában, már le lehetett írni azt, hogy a sokszor említett nemzetiségi társadalmak is „jog szerint önálló, autonóm politikai tényezőként és intézményesen kívánnak saját sorsuk alakításában részt venni. Jogaik nem szűkíthetők le az egyéni állampolgári jogokra, kollektív jogokként is biztosítani kell jogaikat”.[165] Amely mondat egyébként éppúgy „kiszólásnak” tekinthető egy irodalomtörténetben, mint az amúgy kritikával illetett felesleges terheket és feladatokat is felvállalni kényszerülő kisebbségi irodalmak esetében, ezek irodalomesztétikai érdekhatárain túli szerepeinek, felelősségének a hangsúlyozásakor. A szakmai érvek ellenében a gyakorlatban tehát e bevezető is engedményeket kényszerült tenni, s az irodalom nemzetiségi szemléletének „szuverén” anomáliái közt, mintegy a jól ismert sorok közti olvasás technikáját az értekező műfajokra is alkalmazta.

Axiomatikus megfeleltetések

A burkoltan kritizált intézményrendszer hiánya miatt, mely az említett önállóságnak is egyik alapfeltétele lett volna, az 1945-től 1989-ig terjedő időszakra sokkal inkább, mint a két világháború közti korszakra érvényessé vált az a megállapítás, hogy ekkor a kisebbség önszerveződő-képességének gyakorlati fenntartása, fenntarthatósága vált kérdésessé. Az erdélyi hagyományokban, függetlenül attól, hogy ezt egy eredet nélküli, a semmiből teremtés

[164] **Béládi**, *i.m.,* 13. Ugyanott: „A nemzetiségi irodalom a nemzetiség öneszmélésének egyik szerve és fokmérője, önállóságának szintje egyúttal a nemzetiségi társadalom kultúrájának és etnikai önismeretének színvonalát is jelzi.”
[165] Uo., 11.

esztétikai-ideológiai alappillérein, avagy a meglévő évszázados tradíciók, a kulturális önállóság és kvázi-függetlenség mércéje szabályozta térben határozzuk meg, az irodalmiságnak és az irodalmi műfajok bizonyos szegmenseinek mindenképpen a gyakorlati előzmények hiányával kellett szembenézniük. Az intézményes kritika vagy a dráma mint műfaj például, (hogy annak bizonyos válfajairól, amelyek természetszerűleg időkorlátoktól is függtek, már ne is beszéljünk) nem léteztek korábban, s ha a két világháború közti korszakra, mint indulásra tekintünk, akkor is, ezek mellé mindenképp célszerű a körülmények gyakran heroikus idealizmusa mellett a felfokozott hivatástudatot vagy az éppenséggel gátló intézményi hiányosságokat is megemlíteni. A kritika struktúrái vagy a tudományos kutatómunkának az alapvető kritériumait biztosítani igyekvő intézmények olykor egészen meglepő keretek közt, több-kevesebb alapossággal és szakszerűséggel próbáltak ugyan megfelelni a követelményeknek, de az önálló szakspecifikus intézeti háló majdhogynem a teljes említett időszakban hiánynak számított. Ugyanígy, a műfajiság keretei is sok esetben egybemosódtak, egyetlen személy, mű, intézmény vagy akár műfaj is többes feladatok, többes területek, többes érdekek képviseletére kényszerült vállalkozni.

Nem elhanyagolható szempont a két, talán eszmeinek is nevezhető szemlélet közt, hogy míg a két világháború közti irodalmi szerepvállalásokban (elsősorban a húszas években) folyamatosan hangsúlyozódik a transzszilván eszmeiség mellett az európaiságra való odafigyelés, az európai színvonal, a néptestvériség és a jellegzetességek gazdagító, nem kisajátító szemlélete, addig a történelmi kényszerűségek egyre komorabb valóságában, a hetvenes évek végső visszafordulásai következtében s az internacionalizmus kiábrándító frázisait követően, már leginkább egyfajta mentsvárnak, a megmaradás kifejezésének és biztosítékának tekintették csak a szélesebb tömegek az anyanyelven megszólaló irodalmat. A megnőtt (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás a kisebbségi létben, a harmincas évek keserű kijózanodásaitól[166] egészen a második világháborút követő évtizedekig fokozatosan hangsúlyozódott egy olyan térben, ahol a kisebbségek létbizonytalansága egyre valósabb veszélyeknek lett kitéve. (S amikor már nem pusztán jogait, de saját létét is kétségbe vonták!) Az önvédelmi, vagy sérelmi politika a befeléfordulásban, a „helyi színek" keresésében, a sajátosságok felmutatásában és felmagasztalásában kereste elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom pedig a hivatalos szocreál ideológiákon túl a későbbiekben is a kisebbség életéhez, életformáihoz, hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, ezeknek adott különleges nyomatékot, s mintegy folytatta a hivatalosan is vállalható

[166] A különböző ideák és törekvések minőségi skálán való jelentős eltérései mellett, itt említhető például Fábry Zoltán messianisztikus erkölcsi pátosza, vagy Németh László leginkább védekezésként is felfogható Duna-gondolata.

kollektivitáseszményt. Elsősorban a kornak megfelelően, de már a marxista ábrázolásokon túl, az írónak tájhoz, néphez, közösségéhez tartozását, a sorsközösséget, amely az irodalmat és a kisebbség életét szétválaszthatatlannak minősítette.[167] Nem véletlen, hogy ekkortól kerülnek ismét előtérbe a transzszilván ideológia jegyei.

A transzszilván kánon továbbélése a hetvenes, majd nyolcvanas évtized recepciójában persze annyiban jelentett eleven hagyományt, amennyiben múltorientáltsága, értékközpontúsága és kollektív, közösségi eszménye lappangva tovább tudott élni.[168] (A harmincas évek revíziós vitái egyébként sem a kollektivitást, sem az értékközpontúságot az irodalomeszményben nem bolygatták túlságosan, a múltorientáltság, a hagyományok feltárása és fenntartása éppen ezért vált elsődlegessé, s a történelmi megpróbáltatások közepette pedig a hetvenes évtizedre elsődlegesen hangsúlyozandóvá). Ahogyan a húszas évekre a múltba fordulás, a korábbi idők dicső megelevenítése általános divattá lett, úgy a regény- és színpadi irodalomban a hetvenes évtizedre is egy korábbi időszakhoz mint egykori értékrendhez való szellemi visszafordulás, kényszerű, jelenéből kiábrándult hagyománykeresés válik meghatározó tényezővé.

Külön mérce (kétséges egység)

A hagyománytörténeti összefüggés, amely a magyarországi és a regionális irodalmak közt a hatvanas évektől kezdett érzékelhetően ismét előtérbe kerülni,[169] a kollektív jegyeket és eszmerendszert valló diszkurzusok folytonosságának biztosítása mellett a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényét is magában rejtette. A magyarországi és az erdélyi irodalom között meginduló kommunikáció azonban nem csekély hatással volt a mindinkább

[167] A transzszilván reprezentációban például a romantikus tájélmény vagy a történeti téma is elsődlegesen az erdélyi szellem szolgálatában emelkedhetett a szimbólum rangjára.

[168] Az erdélyi magyarság alapvetően lélekszámában is különbözött az összes többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól. Nagyrészt ebből adódik, hogy tagoltabb, összetettebb értelmiségi csoportosulásai alakultak ki. Míg a hatvanas évekre a döntően első generációs értelmiségiek csak baloldali hagyományokra építkeztek, s intézményi struktúráikat is természetszerűen csak így hozhatták létre, addig megmaradt némi folytonosság is, egy olyanfajta tudás keretén belül, mely hagyományaiban a két világháború közti kisebbségi szellemi életben gyökerezett. Folyamatosan léteztek például vonatkoztatási személyiségek is, akik aktívan vettek részt az erdélyi magyarság hatvanas-hetvenes évtizedének társadalmi-kulturális életében. (A tagoltságra példaképp egy nagyon heterogén lista: Kós Károly, Márton Áron, Mikó Imre, Jordáky Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Schuller Rudolf, Gáll Ernő és mások.)

[169] A második világháborút követő bő első évtized ideológiapolitikai torzulásait követően, a hatvanas évek politikai enyhülése, bár nagy különbségekkel, de fellendülő és összetett irodalmi életet eredményezett Magyarországon és Erdélyben is. Ennek talán az egyik legfontosabb aspektusa éppen az volt, hogy az addig kényszerűségből elzárt, és immár külön irodalmakként kezelt kortárs magyar irodalmak megkezdhették a hiánypótlásokat, egyáltalán megvolt a lehetőség az egymás iránti tájékozódásnak, az eszmecserének, az értékek számbavételének.

tagolttá váló magyarországi értelmezésmódokra sem.[170] A két világháború közti értékszemléletet alkalmazva a magyarországi kezdeti kritika axiomatikus megfeleltetésekben kísérelte meg az erdélyiség irodalmi lényegét gyakorlati disztingválás nélkül alkalmazni a kortárs irodalmi történésekre is.[171] Az elvárások egy meghatározó része így az újabb erdélyi művek esetében is gyakorta csak a történelmi-politikai helyzetnek és az általa okozott traumáknak tulajdonított értékeket, nem pedig a kisebbségi körülmények között íródott műveknek a helyét próbálta meghatározni valamiképpen egy egyetemesebb irodalom-esztétikai értékrendben. Ha az ötvenes–hatvanas években még egyáltalán nem lehetett egységes magyar irodalomszemléletet szóba hozni, az erre utaló igény egyre csak nőtt a titkon egységesnek vágyott magyar irodalmakról szóló diszkurzusokban. Csakhogy az eképpen megváltozott helyzet fonákságában már azért nem lehetett egységről beszélni, mert – a hivatalos ideológia mellett a kvázi autoriter diszkurzusok kényszere következtében is – a megbomlott, sokszor ellenállásnak hitt jóhiszemű, ám érzelmileg szubjektív kritikai diszkurzus és irodalomtörténet-írás, ami magával kellett volna, hogy vonja az irodalomnak a kritikai rangban való egységét is, ekkorra külön értelmezéseket generált régiók alapján. Az erdélyiség továbbélése, az önálló erdélyi (hivatalosan romániai) magyar irodalom hangoztatása, sok esetben ennek különféle csoportérdekek szerinti kihasználása viszont a hetvenes évektől egy összetett folyamat által végképp elveszíteni látszott a maga integratív szerepének esztétikai alapvetéseit és kritikai egységét.

Történeti kitekintés (előzmények)

A magyarországi irodalompolitikai helyzet az 1956-ot követő időszak politikai megtorlásaival és centralizált irányításával párhuzamosan némi enyhülést is hozott a kultúrpolitikai légkör terén. A lassú enyhülés engedményeinek voltak tekinthetők például a hatvanas évek elejére meginduló irodalmi folyóiratok is (*Kortárs* 1957; *Jelenkor* 1958; *Valóság* 1958; *Világosság* 1960; *Új Írás* 1961; *Kritika* 1963).[172] Az ötvenes évek legvége, az

[170] Vö. **Szirák** Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 43. „Népi kánon és az összmagyar szolidaritás folytonosságának" megteremtésében az említett tanulmány szerzője Czine Mihályt, Görömbei Andrást, Ilia Mihályt és Pomogáts Bélát nevezi meg kezdeményezőknek. Lásd uo.

[171] Külön kiemelendő, hogy az első próbálkozások alkalmával nem is születhettek mindig adekvát értelmezések. Hiányt (gyakran tudásbelit) nem lehetett egykönnyen és hamar pótolni, maradtak a két világháború közti irodalmi tapasztalatok, majd pedig akarva-akaratlanul előtérbe kerültek azok az életművek, amelyek a korabeli politikai helyzetben a változásokat – a lehetőségekhez képest kimondva – sürgették, és részben már bele lehetett őket fogalmazni a magyarországi irodalompolitikai enyhülést követően a kritikai gyakorlatba.

[172] Persze a hatvanas években is a pártirányítás határozta meg az irodalmat és a sajtót mind tematikában, mind hangnemben, azonban érdekesség, hogy a végig egységesnek mondott MSZMP-ben már megjelentek a különféle pártirányzatok, amelyek a sajtónak s az irodalmi életnek is valamelyes mozgásteret biztosítottak. A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat „a kapitalizmus embertelenségeit felfedve" persze, de már valamelyes

„új szakasz" politikája mindenesetre mindkét országban a maga óvatos ideológiai nyitásaiban értékelhető, ám ezek viszonylagosságát[173] jól mutatja, hogy csupán a személyi kultusz idejéhez képest érzékelhető valamiféle pluralitásként. Erdélyi viszonylatban a következő évtized szellemi munkássága és lehetőségkeresése végig ennek a viszonylagosságnak a jegyében zajlik, s a következő diktatórikus személyi kultuszig eltelő időszakban gyakorlatilag csak a magyarság sorsát illető sérelmek, erősödő jogfosztások maradnak változatlanok. Ezek keretében lesznek értelmezhetőek azok a normalizálódási törekvések, illetve kísérletek is, amelyek a magyar értelmiség bizonyos részének közéleti tevékenységét jellemezték, s amelyek az irodalom öntörvényű létmódját is sok esetben erőszakosan kérdőjelezték meg.

Az igénynövekedés és a kritikai élet megerősödése, mely magával vonta egy autonómabb értékrendnek a kialakulását, az esztétikai szempontok fokozottabb érvényre jutását, Erdélyben mindössze a hatvanas évek végétől számító, pár éven át tartó politikai-ideológiai enyhülés következtében vált rövid kivétellé. Az értékek és eszmények új megvilágítása, a nagyobb játéktér és a fokozottabb szabadság ez időben a mítoszok lerombolásáig ugyan nem jut el, de a szűkebben értett irodalmiság esztétikai komponenseinek vagy az irodalmi individualizmusnak az újabb felfedezéséig kétségkívül

rálátást nyújthatott a vasfüggönyön túl történtekre. - Vö. **Murányi** Gábor, *A magyar sajtó története 1948-tól és 1988-ig*, in *A magyar sajtó története*, szerk. **Kókay** – **Buzinkay** – **Murányi**, Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000, 217. Az ötvenes évek romániai helyzetére, és az új magyar értelmiség egy részének ambivalens diszkurzusára jellemző, hogy Bukarestben magyar írók is részt vesznek abban a küldöttségben, mely hivatalosan elítéli a magyarországi lapok, s köztük leginkább a Nagyvilág Romániába való tervezett bevitelét. Csak 1963 után nyílik lehetőség az erdélyi magyarság számára, hogy hivatalosan is hozzáférhessen a Magyarországon kiadott kritikai és szépirodalmi folyóiratokhoz…

[173] Az 1956 után kialakult helyzet valóban csak viszonylagosságában jelent új fejezetet. Korábbi jelek az enyhülésre alig mutatkoztak (például Sztálin halálát követően 1953-ban), de romániai viszonylatban, csak az 1956 februárjában zajló XX. szovjet pártkongresszus következményében beszélhetünk egyáltalán ilyenekről. Ekkortól a román pártvezetés nemzetiségi téren is engedményeket kényszerült tenni. 1955-re szabadon engedték a Bolyai Tudományegyetem korábban koncepciós perben elítélt egykori tanárait, ahogyan az 1951-ben életfogytiglanra ítélt Márton Áron püspököt is. Az ellenpéldák az ötvenes évek végére ismét számszerűleg megnőnek: a bolsevik ideológia jegyei közt megindul a nemzetiségi követelések jogosságának elkendőzése. 1957 februárjában már 'szokásos' retorikával leplezik le a 'magyar nacionalizmust', (vö. **Kovács** György, *Gyom, amit irtani kell,* in Előre, 1957/2.) majd a marosvásárhelyi magyar írók csoportja nyílt levélben ítéli el a magyar „ellenforradalmat", s tesz hitet a román kommunista párt mellett. Ezzel egy időben, a magyar lapszerkesztőségekből zúzdába küldött könyvekkel együtt megindul a központilag irányított kampány a magyar „szeparatizmus" ellen. (A Bolyai Tudományegyetem tanárait és hallgatóit, – köztük a másodéves Páskándi Gézát – is ekkor tartóztatják le.) Mindenesetre egyfajta „olvadás" pozitív eredményeket is hozott: 1957-ben megindul a *Korunk* új folyama, közel másfél évtized után megszületik az első magyar nyelvű gyermeklap, a *Napsugár*, ahogyan a Román Akadémia magyar nyelvű lapja, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* is. Ebben az évben kezdi pályafutását Sütő András szerkesztésében a (nevét később *Új Élet*re változtató) *Művészet*. (S irodalmi szempontból kevésbé jelentős lapok is, mint Bukarestben a *Tanügyi Újság*). Intézmények terén is valamelyest érezhető változás történik, talán a legfontosabbak közül elég, ha a marosvásárhelyi akadémiai kutatófiókot vagy a bukaresti egyetemen újonnan létrehozott Magyar Nyelv- és Irodalmi Lektorátust említjük. Más vonatkozásban ugyan, de komoly jelentőséggel bírt az Állami Székely Népi Együttes megalapítása is.

nagy lépéseket tesz.[174] (A nemzetiségi irodalomtörténet feltárása, a megélénkülő kritikai élet, az új folyóiratok, s mellettük némileg a kiadók nagyobb fokú szabadsága s műhelyszerepe is ekkor közelít leginkább a normalitáshoz.) Ez az időszak egybeesik ugyanakkor a „szuverén", férfikorba lépett, külön erdélyi irodalom szemléletének újbóli kialakulásával is, mely az olykor látványos politikai nyitásokat hivatalosan minden irányból éppen az egységes magyar irodalmi szemlélet ellenében óhajtotta felhasználni.[175]

A szomszédos államok életébe való „be nem avatkozás" oly sokat emlegetett elve alapján visszautasított egység és felelősség, a magyar értelmiségtől kikényszerített romániai álláspontok[176] után (melyek azon nyomban elítélték a közösnek remélt magyarországi felelősségtudatot vagy kötődést) nem vált lehetővé, hogy kulturális, nemzeti, nyelvi kötődésekről bármilyen hivatalos fórumon szót ejtsenek. Helyette fokozottan hangsúlyt kapott Erdélyben és Magyarországon egyaránt a nemzetiségi-kisebbségi eltérő jelleg, a külön sajátosság, amely természetes velejárója – mondták – a nemzetiségi irodalom önállósulásának. Annak az irodalomnak, amely már tudott saját külön történelméről, sőt azt kutathatónak is remélte éppen önállósodása jelének biztosítékául. A programszerű kulturális különállás a hivatalos irodalompolitikában és a hallgatólagos jószándékú magasztalásokban is egyaránt megtalálta a helyét, minthogy kultúrájának és saját értékeinek végre a

[174] Gheorghiu-Dej sztálinista párttitkár halála után, a Ceausescu-rezsim hatalmának megerősödését megelőző politikai interregnum idején Romániában rövid ideig tartó, ám termékeny és visszafordíthatatlanul a mai művészeti sokszínűség irányába mutató kulturális fellendülés volt tapasztalható. A kommunizmus negyvenöt éves történetében ez volt talán az egyetlen olyan időszak, melyben az írók mellett a romániai magyar művészek önazonosulási törekvései is viszonylag szabadon bontakozhattak ki. Az erdélyi művészet sajátságában hívő alkotók a korábban használt, valamint az új, a régióra jellemzőnek tekintett képzőművészeti motívumok és formák felhasználására törekedtek. Ugyanakkor – az önazonosulási törekvés részeként – a művészek jó része már az egyetemes művészethez, a kortárs törekvésekhez való igazodás eszményét is követte. Az irodalmi élettel némiképp analóg módon a modernitás és sajátosság vitáját több művészeti ágban is felszínre hozó identitáskeresés eredményeként jött létre például a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején egy sajátos stíluskeverék, az akkor még élő poszt-nagybányai és a főiskolákon még mindig sulykolt realista hagyomány, valamint a klasszikus avantgárd irányzatok és a kortárs (főként absztrakt) irányok valamiféle ötvözete. A leginkább a stilizáltság és a dekorativitás irányába elmozdult, kelet-európai értelemben internacionálisnak is tekinthető stílus, a szocreállal ellentétben már nemcsak valódi formai sajátosságokra, de az alkotói szándéknak és az alkotó egyéniségnek eredeti hangon való megjelenítésére is alkalmas stílussá vált. (Ekkoriban teljesedett ki Balla József, Barabás István, Benczédi Sándor, Fülöp Antal Andor, Gy. Szabó Béla, Incze János Dés, Miklóssy Gábor, Mohy Sándor, Mottl Román, Nagy Imre, Pittner Olivér és Szervátiusz Jenő alkotói munkássága.) Vö. *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965–75,* szerk. **Vécsi Nagy** Zoltán, Bp., Ernst Múzeum, 2002, 9.

[175] Az akadémiai irodalomtörténet felvezető tanulmánya értelmében például: „*általánossá vált az a meggyőződés, hogy a nemzetiségi irodalom szuverén létét azáltal biztosítja, ha képes egyenrangú társként beilleszkedni az irodalmak közösségébe."* Vö. **Béládi**, *i.m.*, 12.

[176] A Magyar Írószövetség 1968-as ülésén döntött úgy, hogy nem maradhat tovább közömbös a határon túli magyar irodalmak iránt, és hogy felelősséget érez és vállal is értük, melyet nyilatkozatban is leszögezett. A politikai helyzetet jól megvilágítja, hogy a nyilatkozatra Romániában számos, többnyire a pártvezetés által kikényszerített, tiltakozó, elutasító válaszban reagáltak, amelyek a közös felelősség és a kettős kötődés elvét belügyekbe való beavatkozásnak minősítették. Lásd Utunk, 1968 aug. 2; Utunk, 1968 szept. 6; Igaz Szó, 1968/8; Előre, 1968 júl. 7; Előre 1968 júl. 24; - illetve ezzel kapcsolatban vö. még **Ágoston** Vilmos, *A levágott kéz felelőssége*, in Alföld, 1991/2. – (A Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as gyűlésén elhangzottakra a román pártfőtitkár eleinte annyi tiltakozó írást rendelt, ahány folyóirat az országban létezett.)

dokumentálását végezte el, s a hetvenes évekre az erdélyi és magyarországi recepcióban is más-más jelszavakkal, de többnyire legitimált keretekben működhetett. „Ahhoz, hogy a nemzetiségi irodalom kiteljesedjék, a külön fejlődés során ki kell szakadnia az 'anyanemzet-kisebbség', 'egész-rész' viszonyból, föl kell mondania az 'egységes irodalom' elvére kötött eszmei szerződést, független entitássá kell válnia, amit az irodalmi tudatnak is képviselnie kell a saját szellemi központ, intézményrendszer hathatós működtetésével."[177]

Egység helyett a különállás, a különbözőség szólamait cenzurális okok, kényszerítő hatalmi politika, ideológiai lojalitás, vagy éppen a két háború közti időből öröklött külön jelleg büszke tudata szegélyezte az egyik oldalról, politikai óvatosság, érzelmi motivációk, kanonikus érdek, vagy a történeti-kulturális hagyományok remélt megőrzése a másikról. A minőségi nagykorúsodásnak mindenesetre nem, az önállósodásnak viszont kétségkívül csalfa irodalmi ígérete, még az erdélyi irodalom esetében is, a helyzetismeret hiányában, a magyarországi irodalmi konjunktúra határokon túlra való kivetítésében és az autoriter kánonok közvetlen átültetésében élt tovább a második világháborút követően. Az immár külön irodalmakként kezelt nemzetiségi/kisebbségi/regionális magyar irodalmak a kor összetett politikai játszmáiban[178] végképp saját kultúraszervező vagy éppen kultúrahelyettesítő-szerep betöltésére kényszerültek.

Lappangó attitűdök: népi és nemzeti

A magyarországi irodalomtörténeti diszkurzusok egy jelentős része ekkorra ismét csak egy 19. századi népi-nemzeti irodalmi eszményt és értékrendet, illetve egy, a lehetőségeihez mérten értékőrző perspektívát vázolt fel a kisebbségi magyarság számára. A társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta igencsak felszínesen, továbbra is „népnemzetiként" emlegetett, öröklött szemléletet, az összetettségében vagy céljaiban inkább „honmentőnek" definiálható képviseleti diszkurzusfajta összetett irodalmi forrásait egy, a korban meglehetősen kompaktnak vélt értelmezői közösség imaginárius támasztékainak az értékrendszerében és hierarchiájában lehet célravezető szemlélni. Ezek határozták meg ugyanis az erdélyi, úgynevezett „lappangó" kánoni diszkurzus által vallott és propagált eszmerendszernek a magyarországi recepcióban kialakult szokásrendjét, ahogyan egyes életművek kiemelt helyét is. Az autoriter, de semmiképp sem abszolút hatalminak tekinthető irány az irodalmi életnek olyan szegmensét képviselte, amelynek elismert eszmeisége éppen

[177] Vö. **Béládi**, *i.m.,* 13.
[178] Mely a környező országokkal, és azok fokozódó nacionalizmusával szemben is leginkább csak a saját nemzettudata eliminálásának a politikáját követte.

abból adódott, hogy nem egységes világnézetű, csak hallgatólagosan közös érdekeket kötött egymásba.

Mindezekben közös volt a sensus communis és az a fajta részlegesség, mely a sajátnak vallott (a „marxista" keretekhez és lehetőségekhez mérten a népi, nemzetiségi és ezeket ötvöző transzszilván) jegyeket az irodalom történéseinek folyamatában a határon túli, s legfőképp az erdélyi irodalomra tekintve érvényesnek határozta meg. A „honmentő" irány nemzeti(ségi) paradigmája saját kritikai elvárásaiban és frazeológiájában, mely általában mindössze pár jól hangsúlyozott névvel azonosította a határon túl születő magyar irodalmakat, sokáig nagyrészt kizárta vagy egyszerűen nem tartotta említésre méltónak az olyan írókat és műveiket, amelyek ellenálltak az esztétikai kommunikáció összefüggésrendszerében a közösségi, etikai-szociális ideológiákra történő leszűkítéseknek. Erdélyi vonatkozásaiban hasonlóan merev ideológiát testesített meg mint a marxista, amint a szépirodalomban is társadalompolitológiai értékorientációt kívánt érvényesíteni.[179]

A múltorientált, értékőrző és közösségi kánonmodellek nyílt vagy bújtatott továbbélése, a hivatalos fejlődéselv mögött, a húszas–harmincas évekből inspirálódva a második világháborút követően is az erdélyi magyar nemzeti közösség külön öntudatának kialakítására, majd megszilárdítására törekedett. A kisebbségi létviszonyok ellentmondásossága, mely már a harmincas évek vitáiban is kiütközött (leginkább a *Nem lehet*–vitában, 1937) ekkorra már tragikus nyilvánvalóságában pusztán egy sajátos

[179] A teljességhez hozzátartozik, hogy a művészetre és kultúrára vonatkozó korabeli alapfeltevéseknek megfelelően továbbra is érvényben maradtak a sztálinista elvek, melyek szerint a művészet – minden más kulturális jelenséghez hasonlóan – a kommunista propaganda fegyvereként és az ideológiai „harc" egyik legelső frontjaként volt értékelendő. A „szocialista átnevelésnek" szolgálatába állított művészet értelemszerűen felerősítette az irodalom szolgálattevő, nevelő funkcióját, melynek hivatalosan, a kollektivitás újabb formáin keresztül is „a szocializmus felépítésén" kellett munkálkodnia. Ennek a kollektivitásnak azonban Erdélyben a második világháborút követően mindig is, talán csak a kezdeti „üdvtörténet" első éveit kivéve, volt egy alapvetően másfajta jelentéstartalma is, amely az erdélyi magyarság érdekeit, sérelmeit, vagy éppen kollektív tudatát és emlékezetét volt hivatott átfogóan az irodalomban vagy az irodalom által megjeleníteni. Ugyanannak a kollektivitásformának egyéb tartalmakkal való feltöltése bizonyult olyan „használható" keretnek, amelyben a művészet és irodalom, a nemzetiség, mint társadalmi közösség kapcsán emelhet értük képletesen szót. A nemzetiségi lét mint önmagában adott kollektivitásforma a kollektív emlékezet értelmezési pontjait is aszerint alakította ki, hogy a politikai hatalom az ő adottságait, adott másságát hagyta-e érvényre jutni, vagy megpróbálta azt egységesíteni, beolvasztani. A politikai gyakorlattal ellenkező, ideológiájában burkoltan ellenálló attitűd viszont a művészeti gyakorlatot a szocreál esztétikájához hasonlóan két aspektusra bontva tartotta, s ezzel nyomban alárendelő viszonyt is határozott meg, amint tartalmi és formai megkülönböztetésében az előbbi javára történő hierarchiát juttatott csak érvényre. Ennek a hierarchizálásnak az eredménye a kényszerűségekben legitimált értelmezés-formáknak a legjobb esetben is sematikus mintái, melyek az „ahogy lehet" történelmi lehetőségeit eszményítve tartották fenn az irodalomnak a közösségi gondokat megjelenítő, képviselő funkcióját. Ráadásul az „eszmei helyességre" ügyelve a nemzetiségi gondokat irodalomban felvállalók sem mindig tudtak más alternatívát találni, mint a kizárólagosságot, elveik fontosságának a hangsúlyozására. A nemzetiségi, mint nemzeti kisebbségi képviseleti attitűdök a formai kísérletezést az öncélú, esztétizáló irodalmi alkotásokat, az avantgárd újításokat sokszor a hetvenes–nyolcvanas években is éppúgy elítélték vagy lekicsinyelték, amint azt a korban a nem megfelelő attitűdökkel a bolsevik ideológia képviselői tették.

hagyományértelmezést, kulturális reprezentativitást és áthallásos történelmi tematikát kísérelt meg az irodalom révén felszínre juttatni. A recepció ezek sarkított ábrázolása által is egy felületesnek mondható, homogén közösség-képet és traumatikus szemléletet rögtönzött. Az analógiák és a diszfunkciók húszas-harmincas, illetve hetvenes–nyolcvanas évekbeli irodalomszemléletének magyarországi leképződéseiben ugyanakkor mindenképp célszerű arra emlékeztetni, hogy a harmincas évek rekanonizációs vitái Erdélyben evidenciaszerűségében tabuként kezelték a közösségi jelleget, a kollektív értéktudatot. Mint utaltam rá, a viták folyamatosan egy kompaktnak tekintett közösségnek szóltak, az ennek való elkötelezettség mértékéről, módozatairól polemizáltak, vagy magára a kisebbségi létre vonatkoztak, de a közösségeszményt mentesítették a szellemi csatározások alól. S minthogy a transzszilvanizmust leghevesebben támadó Gaál Gábor is alapértékként fogadta el a hallgatólagos közmegegyezéssel kialakított kollektív sémákat, a belső (például a szemléleti vagy nemzedéki) revízió mellett a külső (például baloldali) kritikák is jórészt kulcsfogalomként kezelhették azt.[180] A harmincas években ugyanakkor ennek, a viták általi részleges diszkurzuspluralizációnak a folyamatában nyert fokozatosan teret a szociográfia és a népiesség is, természetesen továbbra is egy közös erdélyi szellemi égbolt alatt.[181] A világnézeti és generációs problémák mögött a valóságkifejezés új igénye is ekkor jelent meg, mely később a marxista-realista ábrázolásokban is megtalálta a maga specifikus erdélyi jellegének összetevőit. A különböző értéktudatok tehát egy közösségi cselekvő szemléletet mindenképpen érvényesen örökítettek tovább a hatvanas–hetvenes évekre is.[182]

A népi örökség

A közös kisebbségi sorsnak két világháború közötti, osztályok fölött álló „nemzeti egységet" megteremtő alapja mind a helikoni tömörülésben, mind az ekkor induló népi írók mozgalmaiban[183] érvényre jutott. Az *Erdélyi Fiatalok* 1930-ban induló folyóirata elsődlegesen falukutató mozgalmat hirdetett, szociális és kulturális mozgalom jellege pedig természetszerűleg éltette tovább a pedagógiai és közösségi célokat az irodalomértelmezések terén is. A korabeli népi jelleg az *Új Arcvonal* című antológiában (1931) szereplők műveiben

[180] Vö. Magunk revíziója (1931); Erdélyi Fiatalok (1930–1940); Jelszó és Mítosz (1937) vitákat, valamint a Korunk (1926–1940) teljes korabeli ideológiai ellenkritikáját.
[181] Például Tamási Áron (Czímeresek, 1931), Kacsó Sándor (Vakvágányon, 1930), Székely Mózes (Zátony, 1930) vagy Berde Mária (Földindulás, 1930) című műveiben.
[182] A transzszilván értékkategóriának a pedagógia célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozícióit, legalábbis a pedagógiai célokkal összefűzött esztétikai érték gondolatát, de a természetábrázolást és a rurális témákat is, részben a népi vonal irodalma szilárdította meg már az 1930-as években, majd éltette őket tovább a második világháború után.
[183] Főképp a harmincas évekre, Lásd *Vásárhelyi Találkozó*, 1937.

már hangsúlyosan jelentkezik, ugyanakkor egy még differenciálatlan világnézetű alkotócsoportot tükröz. Az egység, mely amúgy nagyon rövid ideig élt – részben talán, mert az 1938-as világpolitikai események ismét felszínre hozták a világnézeti különbségeket – a harmincas évek közepétől kialakította a maga differenciáltabb szárnyait, a korábbi transzszilván szerzők népi humanizmusát, az 1935-ben létrehozott *Hitel* körüli szerzők nemzeti önvizsgálatát és a balszárny szocialista, munkásmozgalmi kötődéseit. A második világháborút követően Erdélyben is nyilvánvalóan ez utóbbinak sikerült érvényesülnie a leginkább, (folytonosságát olyan szerzőkben is biztosítva, mint Méliusz József, Kovács György vagy Szemlér Ferenc)[184] de Magyarországon a népi humanizmust és a transzszilvanizmust, vagy bújtatottabb formában a nemzeti eszméket képviselő szerzők is fölöttébb nagy népszerűségnek s olykor hivatalos elismerésnek is örvendtek. (Persze voltak olyanok is, akik e népszerűséget csak az illegalitásban élhették meg, hiszen műveiket, mint például Nyírő József műveit, betiltották 1944 után.) Itt célszerű megemlíteni, hogy a nagyon heterogén egykori transzszilván vonulatnak – Makkaitól a népi-konzervatív Tamásin át egyfelől Wass Albertig és Nyírőig, másfelől Szemlérig és Méliuszig – erdélyi képviselői közül néhányan a nyílt politizálás, vagy a nemzeti radikalizmus felé tolódtak. Az 1945 utáni népi írói hagyományokat tovább vivő nemzedékből (mely a népi jelentéstartományába is Magyarországon többféle írói gyakorlatot és társadalmi programot foglalt), akárcsak a két háború közti nemzedékből is, sokan az aktív politizálást választották, de immár a bolsevik keretek közt.[185] Az egykori baloldali szárny bizonyos része így nemegyszer felvállalta az „útitárs" szerepkörét is.[186] A társadalmi gondokat, a közérdeket megvalósítani igyekvők

[184] Jellemző ugyanakkor, hogy az irodalom társadalmi funkciójának propagálása mindvégig megőrződött, olyan szervezetek és szerzők által is, akik harmincas évekbeli eszményeiket valamiképp továbbéltethették. Lásd Ady Endre Társaság (1935) vagy Balogh Edgár munkássága.

[185] Mint Standeisky is megjegyzi, a népiek Magyarországon is *„bár általában radikális baloldaliak voltak, többen közülük a demokratikus polgári centrum felé orientálódtak, mások pedig szélsőjobbra csúsztak*", de 1945 után is szoros kapcsolatban álltak a politikai hatalommal. Vö. **Standeisky** Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, 17.

[186] Aminek komoly ára volt: 1956 után az egyik első párthatározat éppen a népiek ellen szólt, Veres Péter miniszteri lemondatása „érdekében" rágyújtották a házat, többen pedig, akárcsak Kovács Imre, Nyugatra távoztak. 1963 előtt mindenesetre a kommunista írók mellett a népiek is kapcsolatban álltak a politikai hatalommal, s ha többségük így vagy úgy függetlenítette is magát az uralmon lévőktől, a társadalom problémái iránt sosem maradtak közömbösek. Tóth Pál Péter nem véletlenül jellemezte az „ahogy lehet" politikájaként e politikai szerepvállalást.
A népiek társadalmi elkötelezettsége, a parasztságért, annak felemelkedéséért folytatott küzdelme, vagy a nemzeti érzések iránti fogékonysága mellett irodalmi értékelésükkel, hibáikkal, erényeikkel a szakirodalom számos alapos műben foglalkozik. (Csak néhány megkerülhetetlen írás: **Borbándi** Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989; UŐ, *Népiség és népiek*, Esszék, tanulmányok, cikkek, Bp., Püski, 2000; *Népiek és urbánusok: Egy mítosz vége?* Bp., Századvég, 1990; **Hevesi** András, *Népi vagy polgári kultúra?* in Toll, 1933/8.; **Ignotus** Pál, *Népiség*, Bp., Századvég, 1988; *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, szerk. **Sz. Nagy** Péter, Bp., Rakéta, 1990; **Laczkó** Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3; **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?,* in Kortárs, 1997/6; vagy **Standeisky** Éva, *i.m.*

közül Erdélyben hivatásos politikai szerepre vállalkozott (Veres Péter vagy Kovács Imre példájához hasonlóan) Szemlér Ferenc vagy Sütő András.

Népiség és Szolgálat

A paraszti kultúra eredetmítoszait vagy annak organikus szemléletét az irodalomba léptető népi írók vonala a modernség kulturális értékrendjének az első világháborút követő átértékelésével gyakorlatilag a magas művészet rangjára kívánta emelni a népi, paraszti kultúra termékeit is. Nem mondott le viszont egyfajta elitebb irodalmi kánonról a minőség terén, nem alacsonyította végképp le, vagy szélesítette végletesen ki művelődéseszménye értelmében az addigi nemzeti irodalomtörténetet sem, csupán kontextus-viszonyait helyezte tágabb, elsősorban kelet-európai összefüggésrendszerbe. A kisebb népek kultúrájának, irodalmának a közös gondolata más hangsúlyokkal folytatódott a marxista hatalomátvételt követően az irodalomtörténet-írásban, amely az internacionalizmus mellett a népi világ valóságábrázolását (is) majdhogynem kötelezőnek tüntette fel. Korábbi társadalomkritikai igényének immár nagyrészt elhallgattatott (mert megoldottnak mondott) irodalmi attitűdjei a kulturális progresszió művelődésformáló jegyeiben tarthatta meg erejét. Az alapvető alkotási attitűdként előírt világlátása a korabeli valóság ábrázolásán és feltárásán, a múlt újraértelmezésén túl az archaikus kultúra, a folklór és a kortárs művelődés szintézisét akarta jelen idejű egységgé formálni.[187] Mindemellett, saját öröksége érvényesítéseként is, elfedni igyekezett az irodalmi szerephálóban hivatásos író és közíró különbségeit, akárcsak élet és irodalom esetleges szétválaszthatóságát, a magánember és közösségi ember típusideáljának mindig ez utóbbi javára történő fejlődéselvének a törvényszerű hirdetése által.

Az etikai-szociális ideológiák irodalmi tényezőinek az esztétikai észlelést felülíró tapasztalatában a népi mozgalom bizonyos képviselőinek második világháborút követő irodalmi elképzelései és törekvései sok esetben analógiát mutattak a proletkultos ábrázolásmód és írói világkép szegmenseivel, amelyek következtében a hatvanas évekre, legalábbis részben, autoritását visszanyerő diszkurzusforma egy összetett szociokulturális szemlélet átrendeződését is maga után vonta.[188] Meglehetősen nagy szerepe lehetett ebben a

[187] A népi-nemzeti irányt magukénak vallók közül az 1945–1948 közötti népi írói tábor demokrata szárnyára (melyben a klasszikus szépírókon túl, szociológusok, szociográfusok, esszéírók és falukutatók voltak többségben), de a Nemzeti Parasztpártra, illetve az 1956-os Petőfi Párt egyes képviselőire (Kovács Imrére, Szabó Zoltánra, Bibó Istvánra) is érvényesíthető mindez. Lényegesen eltért ettől az ötvenes évekre a „népből jött" és a néphez gyakorta kötelezően témáért visszanyúló közép-európai új értelmiségi és írói körök nemzedéke, Erdélyben és Magyarországon egyaránt, mely leginkább a bolsevik ideológiát, a dialektikus és történelmi materializmust terjesztette a szélesebb néptömegek felemelése okán.

[188] A későbbi, úgynevezett „népi-nemzetiek", a hetvenes évek „honmentő" íróinak egy igen jelentős része is ebből a heterogén „képzelt közösségből" (Vö. az Anderson-féle 'imagined communities' elmélettel) vált ki. A kettősséget Filep Tamás Gusztáv egy tanulmánya is igyekezett már tisztázni. Megfontolásra érdemes, hogy

paraszti közegből származó elsőgenerációs írói-értelmiségi rétegnek is, amely erdélyi viszonylatokban éppen a hetvenes évekre a diktatórikus társadalmi-politikai praxis kisebbségpolitikai kiábrándító szólamaival szemben a népi mozgalom nemzetideológiáját és kultúratörekvéseit állíthatta szembe.

Mint említettem, ez az időszak együttesen a magyarországi irodalmi kapcsolatoknak a szélesebb lehetőséget nyújtó korszaka is, az etikai-szociális diszkurzusok itteni beszivárgása az évtized folyamán (noha meglehetős fáziskéséssel) az eltiport és végleg veszni látszó nemzetiségi jogok hiányában a közösségi-nemzetideológiai reflexiók esztétikai kidolgozását sürgette.[189]

Kanonikus diszkurzusok átnyúlása

Mindezeket alapvetően azért volt szükséges hangsúlyozni, mert a kollektivitáseszmények kanonikus diverzifikációja mentén nemegyszer éppen a korszakkánon időbeli elcsúszásában, az erdélyi irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódásban, bizonyos szegmenseinek a kiemelésében,[190] és autoriter ideológiaformák átemelésében ragadhatók meg részben azok a buktatók, melyek kiemelten hangsúlyos szerephez jutottak az utóbbi fél évszázad Erdélyben születő irodalmának értékelési menetrendjében.

Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett,[191] a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is legfeljebb félhivatalosan megjelenő, de legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által válhatott elismertté. A kollektív sérelmek

---

ebben a szerző idézi Kovács Imre véleményét az egykor ténylegesen népi író Veres Péterről, illetve arról, hogy Veresék a kommunizmus évtizedeiben sem népben, sem nemzetben nem gondolkodtak; - hanem inkább „nyájban". Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11, 7-13.

[189] A kollektív kisebbségi diszkurzusok szépirodalmi képviselői éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé tették a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését, mint a szocialista realizmus, még ha a kétféle valóságkép között óriási különbségek is voltak. Az uralmi helyzetben lévő marxizmushoz sajátosan népi (mint hivatalosan kollektív) és nemzetiségi (mint bújtatottan nemzeti) – eszmék is csatlakoztak. A népi-realista és a kollektív eszmék kezdetekben a pártirányítás következtében, később pedig, egy különös nemzetiségi keretbe foglalva, hallgatólagos ellenkánonként fordították referenciális értelmezésmódokba a hivatalos vagy kvázi-hivatalos irodalmat. A marxista irány a szépirodalomtól s főképp az irodalmi élettől következetesen elvárta, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén alapozza meg az előzetesen megállapított eszméket és eszményeket. Egy másik szinten, de gyakorta éppen a rendszeren belül, a legkülönbözőbb irányokból összecsengő „honmentő" erők is sokszor hasonló dogmatizmussal kérték számon Erdélytől a kollektív-képviseleti irodalmat, és vallották, hogy csak az irodalom teljesítheti nemzeti hivatását, a közösségi gondok megoldását és a társadalmi szolgálatot.

[190] A nyelv- és nemzetmentő attitűdök politikai tiltásában is gyakran egyértelműnek látszott a siker természetrajzának az ilyen formájú biztosíthatósága.

[191] Mely a hetvenes évekre Magyarországon ismét megpróbált kemény cenzurális irodalompolitikát érvényesíteni: a *Kritiká*t „áthelyezték", Béládítól elvették, majd Pándi Pálnak adták, később a *Mozgó Világ*ot majd a *Tiszatáj*at pedig betiltották.

bújtatott irodalmi ábrázolása, sokszor az ellenállás adta autoritást, népszerűséget is kihasználva, a magyarországi visszhangok Erdélyre visszaható erejével eleve egy parciális kép kialakulását segítette elő. Az így formált elvárásrendnek való megfelelés vágya – sokszor a szigorú cenzurális térben már magának a publikálásnak a lehetősége által is – a magyarországi megjelenéseket sürgette.[192] Az ehhez való igazodási vágynak pedig egyáltalán nem volt elhanyagolható a korabeli szerepe, illetve visszaható ereje.[193]

A hetvenes évekre Magyarországon viszonylagosan működött az irodalomnak az a diszkurzusrendje, amelyben a véleménykülönbségek, illetve magáról az irodalomról szóló viták is helyet kaptak. A Kádár-rendszer folytatta ugyan az irodalom politikai befolyásolását,[194] de a hetvenes évekre újra fokozódó represszió ellenére, a kultúrpolitikai offenzíva már aligha tudta feltartóztatni az elméleti tájékozódás kiszélesedését. Tulajdonképpen ez az időszak az irodalmi kereteken belüli diszkurzuspluralizálódásnak és a határon túli irodalmak felé fordulásnak az együttes korszaka. A honmentő diszkurzus-összefonódás, valamint a kisebbségi magyar irodalmak fogadtatása szempontjából elsődlegesen fontos ez a kettős elmozdulás. Míg a magyarországi struktúrák szintjén jelentős mértékben enyhült a korábbi diktatórikus magatartásforma (például újfajta hangú

[192] Az említett lapok közül a *Mozgó Világ*ban a felvidékiekről, a *Tiszatáj*ban leginkább erdélyiekről közöltek cikkeket.

[193] Hogy kik voltak ismertek és elismertek a magyarországi hivatalos fórumokon is (mely sokszor egy felszabadult, idilli állapotnak látszott a romániai viszonyokhoz és cenzurális térhez képest), az erősen meghatározta az erdélyi értékrendeket is. Persze ismét hangsúlyozni kell, hogy az adott periódusra, a nyolcvanas évek derekára, az erdélyi magyarságnak szinte teljesen leépültek azok az intézményrendszerei, amelyeket a modern társadalomelméletek mint professzionális cselekvőket tartanak számon, és amelyek írók, irodalmárok, kritikusok hatáskörén keresztül alakítják valamelyest az aktuális értékrendet. A leépülés viszont kettős mércét érvényesített, egy formális, felülről irányítottat, melyet egy szocialista realista esztétika képviselt, és egy informálist, amelyet valódinak érezhettek, de amely azáltal, hogy kezdetben informális, ám később fokozatosan megtűrtebb (s a politikai helyzetben érzelmileg egyre elvonatkoztatóbb módon) terjedhetett, magában hordozta a kritikai egység és teljességigény torzulásának veszélyét is.

[194] Az amnesztiarendeletek, majd az 1968-as gazdasági-politikai reformok utóhatása az irodalmi életben és a sajtóban is éreztette eredményeit. A prágai bevonulás azonban Magyarországon félbeszakította a lazulási folyamatokat. (Érdekesség, hogy Erdélyben ugyanez az időszak talán a legzsúfoltabb, legtermékenyebb, s ugyanakkor a legellentmondásosabb vetületei ellenére is a viszonylagos szabadságnak a legnagyobb fokát testesítette meg, amely a román katonai távolmaradás miatt is rövid intermezzót, kibontakozást, vagy legalábbis a kibontakozás ígéretét hozta. A későbbi retorziók fényében egyenesen csodaszámba menő nyitásnak érezhették a korabeli írók és művészek.) Magyarországi viszonylatokban a hetvenes évekre az „emberszabású szocializmus" jelszavának prágai átértékelése következtében ismét ideológiai kulturális szigor következett. Ekkortól „kialakult az a sajtóirányítási szisztéma, amely a szocialista rendszer felbomlását közvetlenül megelőző időszakig változatlanul, ám egyre kisebb hatásfokkal működött." (Vö. **Murányi** Gábor, *i.m.,* 218.). A kultúrpolitikai jelszóként megfogalmazott, Aczél-féle „három T", azaz a *tiltott*, *tűrt* és *támogatott* kategóriáinak a politikája az idők folyamán a tiltottat, legalábbis tematikában folyamatosan csökkentette, kiszélesítette a megtűrt kategóriáit, válfajait, még ha a fontosabb kérdésekben maradt is az erőteljes tilalom. A támogatandók köre folyamatosan változó volt, ugyanakkor a tűrt kategóriája, sokszor éppen a tematikán túl a nyelvezetnek a változásai, allegorikus kuszasága miatt amúgy sem volt egyértelműen behatárolva, s legtöbbször nem került vissza a tiltottak teljes szilenciumába. A hetvenes, s főleg a nyolcvanas évtizedben már egyértelműen ez a kategória volt a legmeghatározóbb. Az MSZMP-n belüli irányzatok, mint szinte minden más kérdésben a dogmatikus és pragmatikus nézetek ütközése folytán sokszor igen látványos nyitást produkáltak, természetszerűleg csak az adott korlátokon belül.

irodalomértelmezések születhettek, sőt a nyolcvanas évekre ezek bekerülhettek a gimnáziumi reformtankönyvekbe is), Erdélyben fokozódott a nemzetiségi intézményes elnyomás.[195] Ezzel analóg módon a recepcióban és az értékelésekben is egyre nyilvánvalóbb lett a hivatalosság és az irodalmi élet értékorientációs különbsége.

A kitüntetett terep a lappangó kánon regisztereiben nyíltabban vagy teljességében virágnyelven, de közösségi összetartó erőként funkcionált.[196] A morális példázatosság, a történelmi múltban választ kereső, és az archaikumot értékként a modern értékrendszerekbe visszaemelő tudatosság jellemző e kánoni formára, mely a nyolcvanas évekre a jelen és múlt viszonyának értelmezéseibe is egyértelműen a tradicionalizmust állította. A kánonforma fokozott bezáródását, kényszerű fenntartását megannyi polémia övezte ugyan, amelyek már a hetvenes évek irodalmi törekvéseiben is elvetni igyekeztek e hallgatólagosan kitüntetett irodalmi diszkurzusrendet, műfaji meghatározottságot vagy szövegalkotási attitűdöt, a transzszilvanista hagyomány felülbírálása azonban kétszeres ellenállásba ütközött. Az úgynevezett hivatalos irodalomfelfogás marxista szólamai közepette, a hallgatólagos, éppen ellenállásában, ellenálló attitűdjeiben népszerű, népi-nemzeti hangsúlyokat valló

[195] Az 1968 augusztusi csehszlovákiai események hatására a hivatalos román művelődéspolitika – deklaratív szinten – feladta asszimilációs törekvéseit. A liberalizálódás jegyeit mutató reformkorszakban az irodalom és a társadalomtudományok is bátorítást kaptak a saját nemzeti szellem megnyilatkoztatására is. A román vezetőség változtatott korábbi taktikáján: látszólagos engedményekkel elsősorban a külföld felé igyekezett mutatni reformpolitikáját. A hatvanas–hetvenes évek fordulója ebből a szempontból külön vizsgálatot érdemel. Egyrészt kiemelten fontos lehet a román katonai távolmaradás látószögében az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált Ceausescuval, amelynek kapcsán dokumentálhatóan új intézmények jöhettek létre az elkövetkezendő évek során, másrészt ezen intézmények felbecsülhetetlen szerepe mellett is utólagosan jól látható, hogy az újonnan berendezkedő hatalom, látványos nyitással a Nyugat felé, de valójában már a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával. (Az évtized nyitánya mindenesetre megkerülhetetlen irodalomtörténeti szempontból, és itt nemcsak az új *Kriterion Könyvkiadó*t, a bukaresti *RTV Magyar Nyelvű Adásá*t, és az új művelődéspolitikai hetilapot – *A Hét* –, de az első erdélyi irodalomtörténet megjelenését is említenünk kell). A nemzetiségi kérdés kezelése viszont egyre „türelmetlenebb" fázisaiba érkezett. Az esetleges szovjet invázió veszélyének elhárultával, a nemzetiségi kívánalmakat is látszatengedmények, majd egy új, jól átgondolt nemzetiségi politika kidolgozása követte, melynek egyértelmű célja a teljes asszimiláció volt. E háttértényezők felvázolása annyiban szükségszerű, amennyiben az irodalmi köztudatnak, illetve az irodalmi életnek is sajátos, sokszor kényszerű pályáját szabták meg. A naponta elhangzó sztereotípiák, az üres jelszavak (mint a *'nemzetiségre való tekintet nélkül'*, *'a kölcsönös megismerés jegyében'*, vagy *'a be nem avatkozás politikája'*) taktikai-lélektani buktatói egyrészt meghatározták a hivatalos irodalompolitikát, (mely román részről kiemelt feladatul a romániai magyar irodalomra nézve a román művek fordítását tűzte ki, s egyfajta hibrid nemzeti tudat létrehozására törekedett, amelyben az egyetlen különálló jegy csak az anyanyelv maradt volna) másrészt természetszerűen felerősítették az asszimilációs törekvések ellen cselekedni akarók irodalmi-közéleti szerepvállalását. Mindezt gyakran nem a minőség jegyében. Vö. ezzel kapcsolatban **Ágoston** Vilmos, *i.m.*, illetve **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* szerk. **Saáry** Éva, Zürich, SMIKK, 1980, 30.

[196] A hetvenes évtizedre a két világháború közti időszakban már kanonizált, olykor éppen az egyetemesség utáni vágyában is ideológiává növesztett humanizmus gondolata, a teremtő és védekező attitűdben visszatért. Az erdélyi irodalomról megfogalmazott magyarországi diszkurzusok viszont pragmatikus, a jelenhez, az „itt és most"-hoz kötődő elemeket kerestek. Ezekben az azonosulás, mely lehetőségként ismét megjelent az olvasók számára, bár az irodalmi szövegek természetéhez képest leginkább külsődlegesnek mondható, a történeti befogadó számára a mindenben allegorikusságot, illetve ennek keresését, a beleélést és a moralitást hordozta.

diszkurzusforma a hetvenes évektől fokozatosan megszilárduló kánonban teljesedett ki.[197] A népi diszkurzusnak mind magyarországi, mind erdélyi kettős szerepkörét jól érzékeltetik az alábbi sorok: Ez, „a hatásában megcsúfolt társadalmi-szellemi emancipációban való részvétel időszaka után – szívós küzdelemben igyekezett önmaga autonómiáját helyreállítani. A regionális irodalmakkal való hagyománytörténeti összefüggés a hatvanas-hetvenes évek fordulójától erősödik fel, a népi kánon folytonosságának biztosítása összekapcsolódik a nemzeti kultúra újraegyesítésének igényével."[198]

Az értékrend zavarai

A magyarországi kulturális elvárások erdélyi beszüremkedése mindenesetre ekkor is még jórészt egy olyan, a marxista irodalompolitika fennhatósága alól történő fokozatos és közös, bár ki nem mondott távolodásban jelenhet csak meg, amely a nemzet és a nemzetiségek közötti tagolt írás- és olvasásmódok kulturális szerkezetét a fáziskülönbségek ellenére is közösnek tételezte. Az összmagyar irodalmi szemlélet igénye (a nyílt politikai tiltakozások és ellenreakciók látványos kirohanásai ellenére) a népi-nemzeti szolidaritás folytonosságának az újrateremtésében hangsúlyosan etnikumvédő irodalmi szerkezetté formálta a kényszerűen felvállalt ideológiákat. Az erdélyi gondolat hagyományszegmenseinek marxista praxison átszűrt ideológiája defenzív kánont eredményezett, amelyben a sajátosság méltóságának helyzettudata egy azonosságtudat logikai sémáit az etnikai-kulturális különbözés jogára fordította le, s ennek imperatívuszát etikailag állította szembe a román nacionalizmus önkényével. Az irodalmi életbe talán leginkább a *Csipkerózsika–vita*ként megismert polémiában, Gáll Ernő teóriáját követően, Sütő András esszéjén, majd vitacikkein[199] és egyéb későbbi művein keresztül emelkedett a

[197] Ez a sajátosságoknak mint magyarországi viszonylatban már elévülő vagy egyáltalán nem létező értékeknek oly mértékű felmutatását, hangsúlyozását találta gyümölcsözőnek, amely a nemzeti tudatformálás szerepére is valamilyen módon alkalmasnak tűnhetett. A korlátozott szereplehetőségek, de az erdélyihez képest mégis egy sokkalta szélesebb játéktér a magyarországi recepció olyan irányú elmozdulását eredményezte, amelyben az olvasatok egyértelműen a művek esztétikai értéke mellett, legalább ekkora hangsúllyal, azok társadalomontológiai referenciáira is figyeltek. A kezdetek megdöbbentő sikere, újdonsága és az olvasatok befogadáspszichológiai leleplező stratégiáinak a politikai ellenzékiség-élménye is az ilyen jellegű olvasatok divatját, majd a romániai diktatúra egyre sötétebb éveiben, a tiltásoknak egyre szigorúbb, egyre abszurdabb képleteiben már annak kultikus jellegét vonta maga után. (A szociográfiákon túl, például a hetvenes évek történelmi drámáiban és gazdag esszéirodalmában). A cselekvésképtelenségben túlélési kényszerűséget mint kisebbségi életformát ábrázoló, annak irodalmi bemutatását sugalló művek gyakran visszatértek a transzszilván ideológiák önmarcangoló eszközeihez, s az irodalmi kifejezésmódokban is a híradás tényén túl egy utópisztikus megmaradásformát, megmaradásstratégiát kíséreltek kiépíteni, annak erkölcsi rekvizitumait az esztétikai közlésformákon keresztül is érvényesíteni.

[198] Vö. **Szirák**, *i.m.,* 43.

[199] A Magyarországon is ismertetett Sütő–Panek-vitaként elterjedt polémia Sütő *Csipkerózsa* című esszéjével (Korunk, 1978/6) illetve Panek Zoltán válaszul írt pamfletjével (*Írjon ön is írül*) indult (A Hét, 1978/35.) Később az Igaz Szó hasábjain hónapokon át tartó vitává alakult át, melyben sajátosság és egyetemesség problematikájához számos író, kritikus és közéleti személyiség hozzászólt. Lásd még **Balogh F**. András,

hetvenes évtized végétől. Ekkorra már egyéb nézetkülönbségek is jelen lehetnek a korban, generációs, s végre irodalomszemléleti különbségek is kiütköznek.[200] Az ideológia fogalmi nyelvének vizsgálatában mindenesetre a hetvenes évek elejétől már magyarországi viszonylatban is érdemes volt felfigyelni arra az erdélyi kritikai fordulatra, amely visszahatott az irodalom magyarországi megítélésére is. Bár a komolyabb helyi irodalmi viták még a hetvenes években is szükségszerűen arról szóltak, hogy szabad-e egy szakszerűbb irodalmi értékrend érdekében komoly kritikákat írni, vagy pedig minden erdélyi magyar írót becsülni kell,[201] a hatvanas években a sikeres szépirodalmi felfutás ellenére sem Magyarországon, de olykor Erdélyben sem volt még kellő tapasztalat arról, hogy mennyi belső kritikát bír ki a közösség és közösséginek tételezett irodalma. (A tágabb kritikai visszhangra visszautalva, mint említettem, a magyarországi irodalmi folyóiratok 1963-ig el sem érhették Erdélyt.) Szigorúbb értékrendet a hatvanas évek végétől (olykor a későbbi kollektív nemzeti-népi elfogultságokkal szemben is), csak kevesen, például K. Jakab Antal és Láng Gusztáv, majd később Cs. Gyímesi Éva érvényesített.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóját már mindkét országban a társadalmi cselekvés lehetősége hiányában az azokkal felérő irodalmi kifejezésmódok politikai szerepköre jellemzi. A sajátosság méltóságának eszméjét[202] Magyarországon terjesztő recepció, homogenizáló, uniformizáló képleteiben a teljes erdélyi irodalmat a kényszerű kisebbségpolitikai helyzetben, jobb esetben értékmentő, anyanyelvápoló, tradíciókat őrző

Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról, in *Tárlat*, (szerk. **Egyed** Péter), Bukarest, Kriterion, 1991, 8–30. ill. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, Kolozsvár, Polis, 2003, 400. Részletes kifejtését és értékelését a sütői életművön belől lásd a következő fejezetben.

[200] Lásd például a Korunkban 1980-ban zajló *Szótértés előfeltételei* vitát.

[201] Ezért jogos Szász László azon megállapítása, hogy a felülről irányított ideológiai értékrend mellett a szinte csak informális úton terjedő, lappangó kisebbségi-értelmiségi értékrendet „állandóan fenyegette a torzulás veszélye". Az értékszemlélet-beli, jóhiszemű, ám önámító minőségi mérce olykor „nem az európai normákhoz, csupán *pro loco*, a létező hiányhoz képest" volt magas! – (kiemelés az eredetiben, - BL.) Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Új mandátum, Az Irodalom Visszavág, 2000, 11-12.

[202] Ez a szemlélet nem egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet elméleti transzcendentálására vagy radikális kritikájára összpontosított, hanem a kisebbségi magyarság sértett méltóságának patetikus kinyilvánításával kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. Azaz nem a kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésére, hanem annak elfogadására adott ideológiai magyarázatot, igazolást. Cs. Gyímesi Éva *Gyöngy és Homok* című könyvének egyik legfontosabb felismerése éppen az volt, hogy egy közösség *helyzettudata és azonosságtudata* között olykor jelentős diszharmóniák vannak, és ezek csak külön problematizált (olykor öntudatlan) mechanizmusok révén oldódnak fel vagy lepleződnek le. Az erdélyi magyarság esetében a szerző szerint éppen a helyzettudat túlhangsúlyozásából adódott a probléma, és nem egyszerűen abból, hogy számoltak a helyzettel, mert ez utóbbi nem jelenti egyszersmind az abba történő belenyugvást is. A deformált mechanizmusok így valójában egy fordított célelvűséget rejtenek, amely „Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásán alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre késztető és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételezi" azaz „célnak és értéknek nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből adódó indíték, érdek, kényszerűség". – Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Gyöngy és Homok*, in UŐ, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993, 34.

irodalomként, rosszabban csupán kisebbségi problematikát tárgyaló, áthallásos, de tett-értékű és gyakran tájékoztató jellegű politikai megnyilatkozásként értékelte. A szakmai érvek természetszerűleg kerültek háttérbe a képviseleti feladatokat és társadalmi szolgálatot ellátó irodalomeszményhez ragaszkodók értéktételezéseiben. Mindez azért jelentkezett elsődleges fontossággal a recepciós értékítéletek meghozatalakor, mert ebben az eszmekörben a sajátosság méltósága melletti bizonyságtétel az erkölcsi és művészi merészség fokmérőjeként is megmutatkozott.

Az értékrend zavarait az értelmezésekben megnyilvánuló homogenizációra törekvés is elősegítette. A hetvenes évek végét meghatározó irodalom– és filozófiatörténeti vitákon túl a kevésbé tájékozott közönség a megnyíló új lehetőségek közt is elvárta az erdélyi irodalomtól a regionális értékek közvetítését és a kisebbségi küldetéstudatot. A recepció hetvenes évektől felerősödő, megújuló aspektusaira visszatérve tehát nem vált kérdésessé, hogy a hivatalos elvárásokon túl, a különálló kisebbségi irodalmak meghatározottságaiban a kisebbségi írónak társadalmi szolgálattal vagy eleve kisebbségi kollektív létértelmezésekkel volt célszerű foglalkoznia. Míg kezdetben az elzártság, a szakszerűtlenség és a politikai akadályok, később az ebből adódó kényszerű felmagasztalás, a leplezhetetlen érzelmi kötődés, valamint nagyrészt hivatalosan is a specifikus, megkülönböztető jegyek kiemelése vált elsődlegessé egy több oldalról „támogatott" különálló irodalomszemlélet jegyében.[203] Nagy valószínűséggel állítható, hogy a magyarországi diszkurzuspluralizálódás ellenére az erdélyi kép szigorú egyneműsítése a történelmi-politikai helyzet mellett belső kanonikus érdekeken alapult.[204] Magyarországon ebben az időszakban az önelvű, a formabontó, a

[203] A szélesebb olvasóközönség a magyarországi (hivatalos irodalombírálatra és az irodalmi publicisztikai életre is érvényesíthető) ambivalens fogadtatás révén ezt a honmentőnek nevezhető irodalmat ismerte meg tulajdonképpeni erdélyi irodalomként. Ehhez járulhatott hozzá az, hogy: 1. az új, romániai magyar irodalom maga is, – első időszakában, tehát az ötvenes, részben a hatvanas években – a politikai hatalom érdekei alapján mellőzte/száműzte az önelvűség elveit vallókat, a bölcselő-allegorikus próza vagy a nem realista individuállíra képviselőit, később pedig egy jelentős része éppen a politikai elkomorulás, a hetvenes évektől fokozottan jelentkező, végső megsemmisítő szándékai eredményeképp legitimálta ismét a közösségvállaló írói magatartásmintákat. (Például a hetvenes években születő Sütő-művekre, Kányádi költészetére, vagy Farkas Árpád és bizonyos megszorításokkal a második Forrás-generáció líravonulatára érvényesíthető mindez.) 2. Magyarországon az irodalomtörténeti tájékozatlanság egészen a hatvanas évek közepéig, a „köztudat" regisztereinek átlényegítése folytán alig vett tudomást „egyéb", mint magyarországi magyar nyelvű irodalmi alkotásról, s ennek is a következménye, hogy a lassan meginduló értekező szakirodalom érdeklődése a kezdetekben leginkább csak a „közéletibb" művekre irányult (például Czine Mihály és tanítványai körében). 3. A dokumentumgyűjtemények és műelemzések nagy része ekkor még a két világháború közti irodalommal, irodalmi élettel foglalkozott, de a kortárs irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódás szempontjait is nagymértékben ennek a korszaknak az ideológiai, szociálpolitikai hagyománycsoportjai, illetve tanulságai határozták meg. A politikai helyzetre reflektálva a kényszerűség és a hősi helytállás kultikus szereplehetőségei hangsúlyozódtak, a recepcióban pedig gyakran ennek megfelelően alakultak az arányok is.

[204] Amely elfelejteni látszott, hogy Erdélyben nemcsak a román hivatalosságok, de a korábbi írógenerációkhoz tartozók, s főképp a már kommunistákként indulók kezdetben a szocreál antinegativizmus és pártideológia nevében, később viszont a közösségi népszolgálat megtagadásával vádolták meg az írótársak bizonyos részét, a filozófusokat, a „magánírókat", illetve általában a fiatalokat, s leginkább az individualistákat.

műimmanens értékelésre Erdély magyar irodalmával kapcsolatban alig vállalkoztak,[205] s a hangsúlyok és a későbbi arányok sem az egyén szabadságát, a költészet autonómiáját felvállaló szerzők felé billentek.[206]

A közösségi irodalomképek által formált recepciós felületességre már a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva is könnyen akad olyan példa, melyet az új helyzetben sem Erdélyben, sem Magyarországon nem revideáltak. Dsida Jenő költészetének fogadtatása szembetűnő példája lehet mindennek. Dsida, bár nem hirdetett programszerű lázadást az erdélyiség ellen,[207] mégsem illett bele abba a helikoni kánonba, amelyik a „végvári" Reményiket választotta Erdély igazi poétájává, vagy amelyik Áprily tájkultuszát emelte a transzszilván eszmei hűség mintájává.[208] Az egyén szabadságát és a költészet autonómiáját központi elvnek tekintő szerzők általában is kirekesztődtek a kollektív elkötelezettséget elváró hivatalos recepcióból, amelynek leginkább a második világháborút követően megszűntek a többszólamú fórumai. Láng Gusztáv remek monografikus összegzése is jól mutatja, hogy a magyarországi fogadtatás, a tágabb irodalmi tudat a saját korában is egyfajta „udvarias közönnyel" szemlélte Dsida költészetét.[209]

Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?

Visszakanyarodva a hetvenes évek végi helyzethez, Magyarországon már több cikk, sok esetben vita is alkalmat nyújtott a határon túli magyarság ügyének a taglalására. Az egyik leghangsúlyosabb talán Illyés Gyula 1977-es *Magyar Nemzet*ben közölt, karácsonyi, majd újévi számban két részletben lehozott cikke volt, amely az addig igencsak tabunak számító

[205] A reformtankönyvek szerzői például az erdélyi irodalmat is legalább részben másként látták és értékelték, mint ahogyan a korra jellemző tűrt kategóriáján belül azt „szabad volt". A negyedikeseknek szóló kötet nem is jelenhetett meg, ebbe Szegedy-Maszák Mihály például Dsida mellett Páskándiról és Bodorról készített próbafejezetet. Ekkorra jórészt érvényes, hogy a magyarországi hatalom bizonyos irodalmárokra testálta a „határon túli irodalmat", s a felnövő, új irodalomszemléletet képviselő irodalomtudósi iskolák (például a Németh G. Béla köré szerveződő) sok esetben nem is tudtak mit kezdeni két tűz között e – legalábbis részben – csapdahelyzettel.

[206] Alig néhány kiragadt példa: Szilágyi Domokos, később pedig a harmadik hullám, a harmadik Forrás-nemzedék és annak közíróság ellen lázadó attitűdjei, hiány-költészete, a Bretter-iskolához kötődő fiatalok. A recepciós hiányokat tekintve némiképp ide sorolható Székely János intellektuális bölcselő formaművészete is.

[207] A transzszilvanizmus említett kiüresedése, közhellyé tétele, deszakralizációja késztette Dsidát arra, hogy valóban kerülje verseiben Erdély nevét vagy az erdélyi jelzőt. *„melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / naggyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánkon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent"* (Kerülöm a nevedet [Erdély]) Vö. **Dsida** Jenő, *Összegyűjtött versek és műfordítások*, vál. **Szakolczay** Lajos, Bp., Magvető, 1983, 446.

[208] Vö. **Végh** Balázs Béla, *i.m.*, 88.

[209] Dsida neve a Babits szerkesztette *Nyugat*ban is csak halála után, Szerb Antal nekrológjában szerepelt először. Vö. **Láng** Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

kérdéskört a napisajtóba emelte át.[210] S bár az esszét közlő Illyés-kötetet még betiltották,[211] a hetvenes évek legvégén több fórumon is nyílt aktualitást nyertek az olyan viták, mint a nemzet-vita (*Új Forrás*, 1979)[212], ehhez mérten pedig nemzet és nemzetiség kapcsolata, vagy az olyanok, melyek az irodalom korabeli önszemléletét, az egyetemes, illetve határon túli magyar irodalmak kérdéskörét, összetett viszonyát tárgyalták. A nemzet-vita idején már egyértelművé vált, hogy nem lehet tabuként kezelni a politikai és kultúrnemzeti státusnak a kettősségét, a határokon túl élő magyarság sorsproblémáit.[213] Ugyanakkor ebben az időszakban tudatosul, hogy a kényszerű elzártság közepette hallgatólagosan az irodalom válik a nemzeti közösség identitástudatának majdnem egyedüli közvetítő rendszerévé.

Minthogy a nemzeti értékek irodalmi jelenlétét tételesen felvonultatni képtelenség lenne (főképpen egy olyan korszakban, amikor ezek ambivalens kinyilatkoztatásai igencsak kérdésessé tennék a feltételrendszernek és az áttekinthetőségnek bármilyen megfogható kritériumát), a művekben kirajzolódó nemzetfelfogásra vagy a nemzeti kérdés megjelenési formáira a korszak vitái fényében érdemes nagyon röviden kitekintenünk. A hatvanas évektől több publicisztikai vitacikk jelent meg az adott témában, melyekben a szerzők legtöbbje felül kívánta vizsgálni az addigi álláspontokat, mégis legtöbbször két szembenálló pólus mentén értelmezték a különböző vitákat serkentő írásokat, amint a választáskényszert, mint két alternatíva, a nemzeti értékek és az általános emberi haladás értékei mentén határozták meg. A fogalmak gyakori tisztázatlansága már akkor is jellemezte a vitában felszólalókat,[214]de részben ugyanez mondható el az egy évtizeddel későbbi, már említett, Szilágyi Ákos vitaindító cikkei folytán kialakult polémiákról is (*Új Forrás* 1979, illetve 1982). A kritikus

[210] Vö. **Illyés** Gyula, *Válasz Herdernek és Adynak*, in Magyar Nemzet, 1977, dec. 24.

[211] A könyv 1978-ban *Szellem és erőszak* címen jelent meg a Magvető gondozásában, de csak tíz évvel később, Illyés halála után, 1988-tól terjeszthették. Minthogy az egyetlen Illyés-kötet volt, amelyet gyakorlatilag a cenzúra betiltott, a nyolcvanas években igazi legendák övezték. (Illyés valóban gondolkodott a Pártból való kilépésen!) A magyar értelmiségnek jelentős része, határon innen és túl az együvé tartozás hitében, a mindennapi jogfosztottságok, valamint a hivatalos nemzetstratégiai gondolkodás hiánya ellenére is politikai tényezőt vélt benne felfedezni. A Bécsben, Párizsban, Londonban is árusított könyvet itthon illegális másolatok formájában is terjesztették, s más szamizdat kiadványokhoz hasonlóan kézről-kézre adták.

[212] Szilágyi Ákos vitacikkét követően termékeny vita alakult ki a nemzet fogalmát illetően. A hozzászólók közt volt Kiss Gy. Csaba, Gergely András, Dobai Péter, Csepeli György, Dénes Iván Zoltán, Kósa László, Könczöl Csaba, Kulin Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zirkuli Péter. Az irodalmi nemzet fogalma egy tágabb kontextusban nemzetközpontú értéktudat, illetve értékközpontú nemzettudat kérdéskörének ideológiatörténeti vizsgálódásait követve vonódott be a vitába.

[213] Trianon óta a kultúrnemzet és az államnemzet nem időben egymást követő, hanem időben együtt létező, ám térben egymástól elkülönülő entitásokként kezelendők, ami máig is érvényessé teszi Gergely András azon észrevételét, hogy „az etnikum egy részét tömörítő állam demokratikus fejlődése, és a benne élő társadalom demokratizmusa nem oldja meg az egész nemzet gondjait – ha csak nem csonkítjuk meg a nemzet fogalmát, ami a nemzeti tudat még súlyosabb zavaraival társulna". Vö. **Gergely** András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5, 67-70.

[214] Például Cseres Tibor *Hideg Napok*ja kapcsán (1964), vagy Faragó Vilmos ÉS–beli írása kapcsán: *Kicsiország*, 1967.

nemzeti önbírálatra helyezett hangsúly mellett a népi írók történelmi tematikájú művei[215] a hatvanas évtizedtől már ezeket ellensúlyozni voltak részben hivatottak, az illyési, Veres Péter-i életművek pedig a nemzeti érzés rehabilitációját a „népben, nemzetben gondolkodás" normájával sürgették. Szintén jellemző a korszaka, hogy ezeket a hangokat hivatalosan leginkább egy sematikus, kifejtetlen nacionalizmus vádjában marasztalták el.[216] A szociográfia, mint vezető műfaj ismételt beemelése a szépirodalomba és az irodalmi köztudatba is ekkorra lesz meghatározó. Az évtized első igazi könyvsikerét nem véletlenül, a Magyarországon is hatalmas visszhangot kiváltó mezőségi szociográfia, Sütő naplójegyzetei jelentik. Szintén ide kapcsolható, hogy ekkortájt teljesedik ki a néprajzkutatók nemzeti egységet építő jelentős szerepe mindkét országban,[217] s a transzszilván gyökerek előkeresése is ekkortól kezdhet kiteljesedni. A szigorú cenzurális tér Erdély mellett azonban Magyarországon sem hagyott túlzott játékteret a végképp „rendszeridegen" irodalomtörténeti jelenségeknek.[218]

A hetvenes évektől az irodalmi lapok is egyre többször teret nyújtottak a szomszédos államokban élő magyarok helyzetére utaló reflexiókra. Az erdélyi magyar irodalom és kultúra szervesebb befogadása ugyanakkor a népi-nemzeti jegyeket, és a tradicionális formákat erősítette. Míg Magyarországon kívül születő magyar irodalomról legfeljebb elszórtan léteztek tudósítások[219] a hatvanas évtized elején, az érdeklődés és a lehetőségek az évtized végétől érezhetően megnő, s az 1968. évi említett márciusi írószövetségi

[215] Például Féja Géza *Kuruc idő* (1967) vagy Szabó Pál *Ahogy lehet* (1962) című művei.
[216] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6, 43-49.
[217] 1970-ben jelent meg Kallós Zoltán méltán óriási visszhangot kiváltó erdélyi és moldvai népdalgyűjtése, a *Balladák könyve*, majd 1973-ban a Móra Ferenc könyvkiadónál jelent meg Kósa László és Szemerkényi Ágnes *Apáról fiúra* című könyve (Korniss Péter fotóival), mely kötet hatásában szintén hozzájárult a magyarországival ellentétben ekkor még valóban létező erdélyi falu felfedezéséhez. Érdekes és megfontolásra alkalmas meglátás lehet ugyanakkor az is, amelyik az intézmények hiányában, a valóban tudományos igényű fórumok, a kutatómunka erdélyi teljes hiátusában vagy résztanulmányokra szűkített (az erdélyi magyarság történelmét, jelenkori népesedési, kulturális, stb. problémáit, a kisebbségi lét vitális kérdéseit tárgyaló) működési feltételeiben, a folklór erdélyi virágzását csupán mintegy kompenzációs elemként mutatja be. Olyan tényezőként, amely minden más nemzeti-népi, vagy szellemi-művészi megnyilatkozást felülmúló méreteket öltött ugyan a korban, (s a jelenség valószínűleg inkább teljes kelet-európai tendenciáiban mérhető) mégis a hagyományápoló jellege mellett nemzetiségpolitikai szempontból Romániában az ártatlan „levezetőcsatorna" szerepét is neki szánták, amelyre folyamatosan lehetett hivatkozni, válaszként a külföldről megkérdőjelezett nemzetiségekkel kapcsolatos lojális politika igényére. Ez utóbbival kapcsolatban vö. **Illyés** Elemér *i.m.,* 34.
[218] Nem csupán Bánffy Miklós visszaemlékezései nem jelenhettek meg (a szerző intencióinak megfelelő könyvecske torzóban maradt része *Huszonöt év* címmel 1993-ban kerülhetett csak a nagyközönség elé, s a Trilógia sem jelenhetett meg teljes terjedelmében Illés Endre verdiktje miatt a Szépirodalminál), de Kuncz Aladárt is cenzúrázták. Az eredetileg Bánffy előszavával megjelenő *Fekete kolostor* záró lapjai miatt, (melyek a visszaérkező hadifoglyok előtt feltáruló vörös világról beszéltek, amelyben „sakálok tanyáznak") - a mű csak az új, 1996-os erdélyi kiadásban jelenhetett meg ismét a maga egészében. Vö. **Kuncz** Aladár, *Fekete Kolostor*, Bukarest, Kriterion, 1996,; illetve **Bánffy** Miklós, *Huszonöt év* (1945), Bp., Püski, 1993.
[219] Óvatos próbálkozásokat is csak vidéki lapokban, egy-két irodalmi folyóiratban (pl. Tisztájban, Életünkben) találunk.

felszólalások már legitimmé is teszik az elmaradások bepótlását.[220] A „sorskérdések", a népi kultúra és a nemzeti irodalom kérdésköre mindenesetre a hetvenes évtizedre kapott igazi hangsúlyokat. A fiatal írók 1972-es hatvani találkozóján a szomszéd népekhez való viszony problémái közt a kisebbségi magyar irodalom is szóba került, az évtized végére pedig az 1979-es Lakitelki Írótalálkozó már az új írógenerációk szempontjából a nemzet és nemzettudat különböző kérdésköreit tárgyalva készítette elő megfelelő elméleti alapozottsággal az *Új Forrás*ban lezajló nemzet-vitát.[221]

Magyarországon tehát megvolt a fogadókészség az említett kérdéskör irodalmi szegmenseinek, ezen belül a határon túli magyar irodalmaknak a tárgyalására is, s a viszonylag nyílt beszédtérben, alig pár évvel a nemzet-vita után, szintén az *Új Forrás* teremtett lehetőséget a magyar irodalom önszemléletéről szóló vitának. Centrum és periféria viszonyában a kisebbségi magyar irodalmak szerepét, „anya"-országhoz való viszonyát, ezek kölcsönhatását, valamint a recepció szempontjából ezek ideológiailag egységes megítélésének tovább élő anomáliáit is, az akadémiai irodalomtörténet megfelelő kötetének megjelenésével egy időben, 1982-ben zajló vita jól tükrözte. Az ebben tárgyalt kritikatörténeti, befogadás-lélektani kategóriáknak az olykor máig létező politikai-lélektani implikációi is mutatják, hogy a terminológiai tisztázatlanságon túl maga a viszonyrendszer jelenti azt az elsődlegesen akadályt, amely az értékelések által eleve leszűkítő hatással bír.[222] A határon túli, a kisebbségi, a nemzetiségi vagy a földrajzi szempontú (erdélyi, felvidéki, vajdasági, a korban még romániai, szlovenszkói, jugoszláviai, stb.) meghatározások ugyanis

[220] Ezzel kapcsolatban lásd Darvas József, Dobozy Imre, vagy Czine Mihály felszólalásait, melyeket az Élet és Irodalom 1968, III. 30 száma közölt.

[221] Lásd még **Kiss Gy**. Csaba, *A nemzeti kérdés*…, *i.m.,* 43-49.

[222] Bár Szilágyi vitaindítójában olyan meglehetősen kérdéses meghatározásokkal élt, mint amelyik például a nemzeti irodalmat a politikai nemzet irodalmaként fogta fel, s ezek értelmében állította, hogy „a magyar nyelvű irodalom – ez idő szerint – több nemzeti irodalom részét képezi", az semmiképp sem állítható, hogy kérdésfelvetéseinek aktualitása ne lett volna ösztönző a nemzetiségi irodalmakkal foglalkozó megkésett reflexek által az önszemléleti kisiklások felülvizsgálatára. S bár Pomogáts Béla is figyelmeztetett, hogy a kisebbségi irodalmak irodalomtörténeti és –kritikai recepciója kétféleképpen történhet (a magyarországitól elkülönítve, függelékként, ahogyan a korabeli gyakorlat is mutatta, illetve a magyar irodalomnak történeti szerkezetébe integráltan, a korabeli magyarországi irodalom áramlataival, irányzataival szoros összefüggésben), a kijelentést követő évtizedben ez jószerével csak az ontológiai és intézményi jellegnek előzőekben definiált képleteivel konkordanciában, egység és különbözőség folyamatos értelmezéskényszerében ment végbe. A minőségileg elfogadott új egység és új önszemlélet, amelyet a vitaindító elvárt, akár történelmi okokból, akár szubjektív értékítéletek alapján, de a következő évtizedben sem valósult meg, s amit a szépirodalom terén a történelmi-politikai fordulat mégis megvalósított, az a tovább élő recepció és a hiányzó irodalomtörténeti újraértés szempontjából sajnálatosan időszerű maradt. A felvetés, miszerint a nemzetiségi magyar irodalmak a pluralitásában egyetemes magyar irodalom életének szereplőivé, „a nemzeti irodalom életének résztvevőivé" válnak, avagy „a nemzeti irodalom »múzeumába« kerülnek", csak úgy kerülhető el, ha a határon túli irodalmak fogalmához, a meghatározó kontextust háttérbe szorítva, a művek által, a nyelvében csak virtuálisan tagolt magyar irodalmakhoz fordulunk, s ezekhez „mint élő irodalmakhoz viszonyulunk, és nem a tönkrement nemzeti létezés megőrzendő kegytárgyait látjuk bennük". Vö. **Szilágyi** Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4, 60.

többnyire kirekesztő jelentésárnyalatokba, pejoratív értékhatárokba vagy diszkriminatív gyűjtőfogalmakba torkollanak. Sőt, mint említettem, a határon túli jelző a földrajzi-politikai határokon túl nemegyszer alkalmat adhat olyan áthallásokra, amely a földrajzi mellett esztétikai határokat is von az adott régió magyarországi értelmezésének útjába. Az irodalmi határok átjárhatóságának kérdése igény-szinten sokkalta korábban jelentkezett, mintsem kanonikus érdekként megfogalmazódhatott volna. A magyar irodalom gyűjtőfogalma egyfelől sokáig csak a magyarországi irodalmat jelölte, másfelől a nemzeti szemlélet irodalmi vetületei az egyetemes magyar irodalom fogalomkörében, a mellérendelő forma igénye mellett is a saját értékrend képletes egységének hangoztatásával, egyoldalú nemzetiségi, kollektív irodalomképnek a köztudatba való beemelésével kívánt számolni.

Szűkítő keretmeghatározások?

A hagyománytalanságnak és periferikusságnak a társadalomontológiai szerepén túl, mint említettem a nemzetiségi irodalmak autonómiájának a kérdése a történeti értékelésekben utópisztikus álkategóriákat működtetett. A hetvenes–nyolcvanas évek fonák helyzetében a hivatalos magyar irodalomtörténet-írás is kénytelen volt külön entitásként elismerni és kezelni a régió egyéb magyar nyelven születő irodalmait, (át is vette az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti leírásokat!) de a nyolcvanas években már a hiányosságokra is, (ha csak burkolt formában ugyan, és az említett megszorítások közt, a végső különállás elismerésével) próbált figyelmeztetni. Az aránytalanul megnövekedett írói szerepek mögött az önálló intézményhálózat, a kutatóhelyek és a tudományos kutatógárda hiánya, a humán és természettudományok hiányzó anyanyelvi szakértelmisége, és a szakmai elmaradás is szóba került, minthogy az „önállósult nemzetiség” jövőjének alakulása is e kulturális tevékenységi formák bővülését tette volna szükségszerűvé.

Amennyiben a magyar irodalomtörténet-írás korábbi hagyományait is figyelembe vesszük, a nemzeti irodalomtörténetekben – amint Szegedy-Maszák Mihály is megjegyezte – „a műveket általában aszerint értelmezték, mi tekinthető bennük nemzeti sajátosságnak”.[223] Analóg módon a nemzetiségi irodalmakat is szinte kizárólag csak akképpen határozták meg a különböző irodalomtörténeti fejtegetésekben, értekező-prózai művekben, hogy milyen sajátosságok, stílus- és motívumjegyek alapján sorolhatók be a nemzetkarakterológia határain belül mégis valami mást, sajátost, régióspecifikus színt (is) képviselő egyedi diszkurzusba. Ennek a valami másnak a meghatározása, folytonos keresése (hol a hídszerep,[224] hol a kettős

[223] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Literary canons: National and international,* Bp., Akadémiai, 2001.
[224] Mely sosem lépett túl politikailag irányított jelszó minősítésén.

kötődés, hol az archaikum) a tematikai szinteken túl a nyelvi, stiláris jellemvonások kiemelése (nyelviség, regionalizmus, hagyományőrzés stb.) révén is hangsúlyos szerepeket kapott. Természetesen a már említett történelmi-politikai meghatározások és referenciák folyamatos előtérbe kerülése meghatározó jegyként is funkcionált. Pedig egység és különállás kérdése, mint azt többször, az említett vitákban is kifejtették, azonos nemzettudatokra épülve, sokkal inkább minőségi distinkciókban kellett volna hogy felmerüljön.[225] A nemzeti szemlélet önmagában valami közös tudást, tehát eleve kollektív tudatot feltételez, amely a kognícióban egy kultúraszegmenst megközelítőleg ugyanúgy fogad be. Nem kérdéses viszont, hogy minden nemzetinek ugyanakkor csak valami más meghatározásához képest lehet nemzeti jellege. Ahogyan a nemzeti identitásnak belső és külső interkulturális aspektusai is vannak, úgy a nemzetiségnek is természetszerűleg megvannak ezek a vonásai. Talán ezért sem kétséges, hogy a nemzetiségi irodalmak történetével foglalkozók, – tárgyuk meghatározásaiban, illetve ezek által is – kényszerűen továbbéltették azt a dichotómiát, amely a nemzeti karakter öntörvényűségében, illetve világirodalmi eszményekben gondolkodott.[226] A nemzeti eszmény elvben egységes szellemiségének és értékvilágának a nemzetiségi sajátosságokra szűkítése, s ugyanakkor az egyetemesség igényének hangsúlyozása már a harmincas évek vitáiban ennek gyakorlati kivitelezhetetlenségét mutatta,[227] a revideálás ténye ugyanakkor egy kategorikus kialakulástörténetnek, egységes életműveknek és lezárt értékelveknek a felülvizsgálatára is ösztönzött.

Az egységes irodalomkoncepció mellett már 1928-ban az *Erdélyi Helikon* első két számában publikáló erdélyi szerzők is síkra szálltak, amint (válaszképpen a budapesti aggodalmakra, s legfőképp a Berzeviczy-féle modernség-rémképekre) *Erdélyi írók a magyar*

[225] „A »magyar nemzeti irodalom« ugyanis nem azonos a magyar állampolgárságú írók szellemi termékeivel, hanem azokat az alkotásokat jelenti, amelyeket a magyarság – éljen bárhol, s legyen bármilyen állampolgárságú – a maga irodalmi hagyományának részeként becsül. Ez pedig azt jelenti, hogy adott esetben egy kiemelkedő »nemzetiségi« vagy »szórványbeli« magyar író alkotásai sokkal inkább tartoznak a »magyar nemzeti irodalom« történetéhez, mint egy honi tollforgató színvonaltalan próbálkozásai. S ez a lehetőség nemcsak egyes alkotók számára adott, hanem egy-egy egész »nemzetiségi« vagy »szórványbeli irodalom« számára is." Vö. **Szerdahelyi** István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

[226] Világirodalmi értekezéseiben Babits is megtartotta a nemzetjellem fogalmát, még ha ő folyamatosan annak sokszínűségére is figyelmeztetett. Szerb Antal pedig, – bár a polgárosodás távlatából figyelte az irodalom történéseit –, értékelései nem minden esetben támasztják ezt alá, hiszen olykor ugyancsak elnézőnek bizonyult a „helyi" értékekkel szemben. Erről lásd **Szegedy-Maszák** Mihály: *Újraértelmezések*, Bp., Krónika-Nova, 2000, 57; illetve vö. **Babits** Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978, 380-382.

[227] Az irodalmi provincializmus veszélye, mellyel óhatatlanul számolnia kellett a kisebbségbe jutott erdélyi magyarságnak, a decentralizáció kényszerű folyamatában olyan fogalmi képletet juttatott felszínre, amely a kisebbségi (regionális) irodalmat a priori magasabb-rendűnek tartotta a nemzetinél. Kuncz 1929-ben írja: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség." Vö. **Kuncz** Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487–492.; illetve Lásd még **Vallasek** Júlia, *Elváltozott…, i.m.,* 34.

irodalom egységéről címmel a legfontosabbnak vallott nézeteket, az egységes magyar irodalom eszméjét kívánták megfogalmazni. Makkai, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei vagy Benedek Elek írásai, de még Kós Károly válasza is *történelmi szükségszerűségről* s nem önálló erdélyi magyar irodalomról beszélt.[228] Ami pedig a kritikai egységet illeti, Nyírő József ugyancsak ebben az évben a Berzeviczy–Babits-vitához kötődve befelé, szűkebb közössége felé is kritikával mondta: „Függetlenül annak elismerésétől, hogy minden ezen a földön megjelent magyar írás védelmet érdemel, mert missziót teljesít, itt az ideje, hogy a túlzott értékeléseknek és indokolatlan elismeréseknek vége szakadjon, úgy a valóban hivatott írók, mint a komoly irodalom érdekében."[229]

Irodalomtörténet. Pozitivista egység?

A nemzeti irodalomtörténet-szemlélet meghatározó hagyománya (például Toldy Ferenc irodalomtörténet-írásában) természeténél fogva még egyetlen nemzeti irodalomtörténetben gondolkodott, kizárt minden vagylagosságot, s történetszövése mindig is a nemzeti sorskérdésekkel függött össze (a nemzet narratív identitását igyekezvén meghatározni), s műfaji öröksége szellemében is (mint nagyelbeszélés) a közösségi értéktudat erősítésének a megvalósítását várta.[230] A nemzetiségi irodalomtörténet kezdeti szemléletét ugyanaz a perspektíva határozta meg, mint a nemzetit, mely kialakulásának pillanatában elfogadott aktuális irodalmi értékrendként funkcionált. Alapvetéseiben, melyek természetszerűleg őrizték meg e kereteket, a nemzeti alapértékek mellett, mintegy az erdélyiséget is szerette volna biztosnak tudni, történetszövésében így igyekezett tartózkodni minden, a közösségi értéktudat erősítését esetlegesen zavaró tényezőtől. A későbbi szemléletekben és módszertanokban, még a második világháborút követően is, nagyrészt csak ezt a fajta örökségszegmenst éltethette tovább, amennyiben kulturális meghatározottságaiban nem kívánt teljességében a marxista szemléletek hagyománytalanságában vagy az internacionalizmus sematikus képleteiben gondolkodni. A legtetszetősebb, s ugyanakkor leginkább járható út így az önálló, sajátságos erdélyi irodalom fogalmának és irodalomtörténeti képletének hangsúlyozása maradt, melyet sem a külső, sem a belső vádak, azaz a revizionizmus, illetve a teljes elszakadás és különállás, a romániaiság veszélye nem fenyegethetett.

[228] Vö. Erdélyi Helikon 1928/1/2.
[229] Vö. **Nyírő** József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.
[230] Vö. **Toldy** Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851; illetve lásd még **Dávidházi** Péter, *i.m.,* 32.

A két szerzője nevével fémjelzett és azóta is így közismert romániai magyar irodalomtörténetnek[231] például érdekessége, hogy az *Előzmények* címet viselő bevezető fejezete az eredeti tervek szerint nem szerepelt a műben. Ennek jelentősége azért hangsúlyozandó, mert egyfajta hegeli elv értelmében saját tárgyának a meghatározását adta, ami jól tükrözi kora elvárásait, lehetőségeit, s kibúvóit is.[232] A bevezető szűkös lehetőségei ellenére is mintegy visszatért a Frye által hangsúlyozott elvekhez, miszerint az irodalmat az irodalom teremti, tehát teljesen reménytelen, sőt abszurd vállalkozást jelentett volna a kulturális hagyományokon belül is a konkrét magyar irodalmi szövegelőzmények nélkül, azok mellőzésével tárgyalni a Romániában születő kortárs magyar irodalmat és irodalmi törekvéseket. A két szerző utólagos közléséből nemcsak az derül ki, hogy az Akadémiai Kiadó felkérésére, s személyesen Bodnár György közbenjárására javasolták a pártközpontnak a nagyobb korszakot (25 évet) átfogó erdélyi irodalomtörténet megírását, de az is, hogy a hivatalos magyarországi lektorok (Király István, Pándi Pál és Illés Béla) mennyire ismeretlenül mozogtak még a hetvenes években is a határon túl született alkotások, vagy azok szerzőinek a megítélésében.[233] Hasonló tájékozatlanság az általam is már említett kezdeti időszakban, a hatvanas évtizedben a két világháború közti időszak erdélyi irodalmának megítélésében mutatkozott, amely sajnálatosan kiterjesztette társadalomontológiai megállapításait és ideológiai szempontjait mindkét kisebbségi időszakra.[234]

[231] A Kántor–Lángként közismert irodalomtörténet, mely az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötetének erdélyi fejezetét is adta, tulajdonképpen csak annyiban felel meg saját műfaji elvárásainak, amennyiben krónikához illően tiszteletben tartja a művek időrendjét, és sokkal inkább a két szerző – egyazon nemzedék két kritikusa – értelmező és értékelő tevékenységének az összefoglalása. A két irodalmár mellett a bibliográfiai rész szerzőjéről, Réthy Andorról sem szabadna megfeledkezni. Ez a rész érdeme szerint legalább annyira értékes, s lényegénél fogva maradandóbb, mint a konkrét értékelések. Vö. **Kántor** Lajos, **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945–1970,* Bukarest, Kriterion, 1971.

[232] Nem pusztán az erdélyi jelzőt nem lehetett használni a tárgymeghatározáskor, de a romániai magyar irodalom, mint külön entitás megfogalmazásában a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna beszélni. (Vö. a kor román irodalmpolitikáját meghatározó tételekkel: „literatura romana de expresie maghiara".)

[233] Láng Gusztáv elmondása szerint rendre össze is kevertek bizonyos alkotókat: például Szilágyi Domokost a főképp a két világháború közt alkotó Szilágyi Andrással! A magyarországi kiadás mindenesetre a maga megkésettségében is meghatározó volt! Egyrészt ugyan tizenkét éves késéssel a Kriterion-kiadás után jelent csak meg, másrészt viszont közvetlenül az 1945 utáni korszak irodalmi életét, irodalmi történéseit bemutató, tárgyaló akadémiai irodalomtörténet első kötetét követően (egy évre rá), tehát bizonyos értelemben kiemelt szerepben (megelőzve a nagyon megkésett líra- és a prózaköteteket!), ami a kor magyarországi politikai hangsúlyait is részben megvilágítja.

[234] Az erdélyi irodalom kortárs vetületei iránt érdeklődők is gyakran csak a transzszilvanista hagyományból és az akkori irodalomnak a történeti sajátosságaiból indultak ki. Czine Mihálynak, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom életét és munkásságát összefoglaló dolgozatát olvasva írja Kós Károly az 1966-os év nyitányán, „végre megtudhatom, hogy egy nem erdélyi és nem kortárs magyar szakember – immár negyedszázados távlatból – hogyan látja és értékeli ma a romániai magyar népkisebbségnek szinte a semmiből, pusztán a maga hitének erejével és eszközeivel életrehívott két évtizedes irodalmi munkáját és terméseredményét". Az örömteli pillanat, az elvárások és a baráti, közvetlen kapcsolat ellenére is Kós kénytelen nemcsak az aránytalanságok és hiányosságok miatt megfogalmazni nyomasztó érzéseit. „(…) nem tévedtem:

Az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli történetét már a Bertha-Görömbei szerzőpáros írta meg, meglehetősen más szempontrendszert alkalmazva, nagyrészt erősítve az említett törekvéseket a magyarországi recepcióban.[235] Monografikus igénnyel szintén Görömbei András dolgozta fel a csehszlovákiai magyar irodalom történetét,[236] ami 1982-ben egyrészt örvendetesnek számított, bár magában hordta a szükségszerűen szubjektív, egyoldalú bemutatás veszélyét, másrészt bizonyos álláspontok szerint maga a tény legalább ennyire szomorú is volt,[237] hiszen – eltérően az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti feldolgozásoktól – a helyi irodalmi élet nem volt képes mindezt „önerőből" megtenni. Ha szemügyre vesszük Bori Imre összefoglalását,[238] vagy az említett Kántor–Lángként elhíresült erdélyi irodalomtörténetet, a Görömbei–Bertha szerzőpáros hetvenes évekkel foglalkozó romániai magyar irodalomtörténetét vagy az említett csehszlovákiai irodalomtörténeti összefoglalást, könnyen kitűnik, hogy a kornak megfelelően mind a pozitivista irodalomszemlélet eszköztárát használják. Rövid kontextusteremtő bevezetőt követően az egyes szerzői pályaképek megrajzolásával kísérelnek meg számot adni különböző irodalmi történésekről. Ezek mellett feltűnően közös jegy bennük, hogy a kisebbségi magyar irodalmak helyzetét elsődlegesen nemzetiségi magyar-magyarországi magyar viszonylatban kísérlik meg leírni, s bár fenntartják a különálló irodalmak kulturális keretmeghatározásait, az „utódállamok" teljes kontextusát gyakran csak jelzésszerűen említik. Az irodalomtörténet, mint Kocur László is kifejtette, így azonban gyakran politikatörténethez lesz hasonlatossá, kauzalitást tételez állam és irodalom közt, s pontosan azt a buktatót nem lesz képes kikerülni, amihez képest hallgatólagosan megpróbált új kritériumokat találni: a látszat alapján az új irodalom csak az új államnak köszönheti létét és kialakulását.[239]

---

bajok vannak". (86.) A „bajok", a túlzott kiemelések és hibás megállapítások mellett a tárgyi tévedésekben is megnyilvánulnak, amiket a levélíró részletesen ki is fejt hosszú válaszában. Ezek legvalószínűbb forrása nem csupán az anyagnak hiányos ismeretéből következik, de oka ennek „[…] az irodalomesztétikai szempontokat befolyásoló politikai szempontok érvényesülése" is! (Vö. *Kós Károly levele Czine Mihályhoz, 1966. január*, in ***Kós** Károly levelezése **Czine** Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 86.) Szintén itt célszerű megemlíteni, hogy az 1968-as említett Írószövetségi felszólalások azt is jól példázzák, hogy a korábbi fogadtatás protokollszerűségét, illetve az értéket csak későn rangján kezelő hiányosságokat a hetvenes évekre éppen az „agyondédelgetés" módszereivel próbálták feledtetni.

[235] A nagyívű irodalmi kibontakozás évtizedét jellemző könyv már bevezetőjében leszögezi, hogy „erősödő felelősségérzet", illetve „élet és irodalom szoros összefüggése" alakítja nézőpontját. S minthogy az irodalom mennyiségi és minőségi fejlődése, gyarapodása aszinkrón a nemzetiség közösségi gondjainak megoldódásával, vagy akárcsak enyhülésével, ezért elsősorban olyan alapokra építkezik, amelyekben a műelemzés is elsődlegesen alárendelt a közösségi feladatvállalásoknak. „[…] a romániai magyar irodalom igazi felnőtté válását inkább a nehéz gondokkal küzdő nemzetiség életigényű, közösségi megmaradást és kibontakozást akaró feladatvállalása, a sajátosság méltóságát és értékét valló nemzetiségi magatartásformájának kimunkálása teremti meg." Vö. **Bertha** Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Bp., TIT, 1984, 4.

[236] Vö. **Görömbei** András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*, Bp., Akadémiai, 1982.

[237] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

[238] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1982.

[239] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

Ellenállás. Nemzetképalakzatok

A 19. századból eredeztethető, bár talán már korábbról is dokumentálható nemzeteszme az 1945 utáni időszakban a magyar nemzeti közösség létformájának kényszerű újragondolási igényét is ellehetetlenítő politikai helyzettel a maga torzulásait is némileg előrevetítette, hiszen az elzárt nemzetrészek a maguk kultúrnemzeti együttgondolkodását, öndefinícióját, vagy akár kapcsolattartását is legfeljebb a húszas évek korábbi közös tapasztalataira vezethették vissza. A mindent felülíró „proletár internacionalizmus" pedig csak egy államszocialista propaganda és kíméletlen cenzúra által uralt közép-európai nyilvánosságot kívánt biztosítani megoldásképpen minderre, melyben a környező országokbeli egyre erősödő nacionalizált diszkurzusok végképp felszámolták egy tárgyilagos történelemszemléletnek és a kisebbségekkel való kulturális eszmecserének a lehetőségét. Ezeket terhelték a sorozatos jogfosztások, melyek már az ötvenes években megkezdődtek. Románia politikai mozgástere az 1958-as szovjet katonai kivonulással kitágult, a bolsevik totalitarizmus összekapcsolása a nemzeti nacionalizmussal viszont a magyar értelmiség elleni retorziókra egyre több és hangsúlyosabb okot szolgáltatott: a Bolyai Egyetem botrányos megszüntetésétől az anyanyelvi oktatás tudatos szétzilálásán és a magyar értelmiség szétszóratásán át a Maros Magyar Autonóm Tartomány felszámolásáig, majd a nyolcvanas évekre a falurombolásig. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása vált. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukált, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak.

Mindez a recepcióban, s a magyarországi irodalmi élet történéseiben is egy alapvetően más mint esztétikai irányú buktatót hordozott magában, amely jogos és természetszerű érzelmi elfogultságban mutatkozott meg.[240] A két világháború közti traumák olvasói-befogadói újrajelentkezése s meghatározó mivolta ugyanis a hetvenes évek végére végképp tarthatatlanná váló, megoldatlan nemzeti és nemzetiségi problémakör kezeletlensége

[240] A nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak s hagyományainak vizsgálatában az sem feledhető szempont, hogy a romantikus, olykor mitikus irodalmi Erdély-kép kialakulása jórészt a nemzetformálódás idejével esett egybe, s a későbbiekben is megtartotta átstilizált, ám eléggé vitatható jelentésszegmenseit: „Erdélyt a romantika fedezte fel Magyarországnak. A romantika, amely térben és időben a távolit kereste, azt, ami messze van, titokzatos és ismeretlen." Erdély pedig a romantikus térség minden tartozékával felelt meg az efféle elvárásoknak: „voltak düledező várromjai, felhőkbe nyúló sziklái, havasai, és vízesései, volt véres, változatos múltja, sokféle népei: magyarok, székelyek, szászok, románok, örmények, görögök és cigányok. Erdély hálás föld volt a romantikus felfedezőknek." Vö. **Bisztray**, *i.m.,* 215.

folytán tört elő.[241] A magyarországi értelmiségi szembenállásnak megkésve ugyan, de a hetvenes–nyolcvanas évekre az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. „A kritikus értelmiségiek, a legális keretekben próbálkozó ellenzékiek számos olyan nyomásgyakorló akciót indítottak, amelyek a magyar kisebbségek jogainak a védelmét szolgálták. A magyar ellenzék számára a nyolcvanas években szorosan összekapcsolódott a demokrácia és a nemzeti függetlenség értéke."[242] Ehhez társult a leginkább szépirodalmi keretekben, majd publicisztikai műfajokban kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása. Az irodalom terén is megnyilvánuló bújtatott nemzeti érzés leghalványabb megfogalmazásait pedig természetszerűen több mint örvendetesnek vélték a jóhiszemű erdélyi olvasók egy olyan korban, amikor ráadásul a másik oldalról éppen a román nacionalizmus minden eszközének kínzó hatásait szenvedték a hétköznapjaikban.[243] Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett, a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is leginkább félhivatalosan megjelenő, legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által vált „forgalmazhatóvá". Fontos különbség, hogy míg Magyarországon létezhettek úgynevezett alternatív színházi törekvések, megtűrt régi és újabb szerzők, felpuhult irodalmi keretek és tematikák valamint reformtankönyvek, addig Erdélyben az idő előrehaladtával arányosan fokozódó represszió következtében csak a második nyilvánosság jelenthetett valóban „kimondható" alternatívát.[244] Maradt tehát (egy-két bátor kivételtől eltekintve) a

[241] A kádári restauráció megformálta ideológiai szemlélet értelmében az irodalompolitika is a modern haladás-eszméit állította szembe az elavultnak minősített nemzeti értékekkel, s a nemzeti hagyományokra való legcsekélyebb utalást is a maga ideológiájára veszélyes, legalábbis nyugtalanító feszültséget jelentő szemléletként ítélte meg.

[242] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A magyarság helyzete…, i.m.,* 231.

[243] Vö. Romániában a hetvenes évektől fokozatosan érezhetővé vált a román nemzeti mitológia újjáélesztése, a saját államiság jelentőségének fetisizálása, a szomszédok és a kisebbségek lebecsülése, a totalitárius állam eszközeinek felhasználása a nemzeti kisebbségek elnyomására, illetve asszimilációjára. Az új hangsúlyok a történetírásban és az irodalomban is kiemelt szerephez jutottak. (Lásd Lancranjan Erdély-konyvét. **Lancranjan,** Ion, *Cuvint despre Transilvania*, Bucuresti, Editura Sport-Turism, 1981.) A történelmi emlékművekkel, hamisításokkal a román nacionalista panteon hőseinek új kultusza kezdődött. A román publicisztika nyíltan hivatkozott a nemzeti büszkeségre, egyre nyíltabbá vált az ideológiai totalitarizmus összekapcsolása a hagyományos nacionalizmussal. A Ceausescu-féle hatalom nemzetiségi téren különben is mindig kettős játékot játszott: a nyílt antiszemitizmus mellett nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel a hatnapos háborút követően, és a romániai zsidóság egy jelentős részét egyszerűen eladta Izraelnek. Gazdasági kapcsolatokat és látszatdiplomáciát ápolt viszont nagyobb nyugat-európai országokkal, s közben a szászokat jórészt szintúgy kiárusította az egykori Nyugat-Németországnak. A magyar kisebbséggel való visszaélései ellenére az 1968-at követő időszakban második Jugoszláviaként ünnepeltette magát az Egyesült Államokkal, s a szovjet invázió veszélyének elmúltával csak a személyi kultusz rohamos eluralkodása, a nyílt nacionalizmus, valamint az erre reakcióként fellépő nyugati magyar „lobbi" erőteljes közbenjárása vetett véget e hallgatólagos gazdasági viszony továbbélésének.

[244] Ezzel kapcsolatban mindenképp megemlítendő az *Ellenpontok* rövid, ám igen komoly visszhangot kiváltó élete. A szamizdat lapot Szőcs Géza és társai 1982 márciusában (a hivatalosságok megtévesztésére 1981 decemberére visszakeltezve) indították, s 1982/8.-as számukban ENSZ-memorandumot is közzétettek. Lásd még **Molnár** János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története,* Szeged, (magánkiadás) 1993.

kimondatlanul is kimondott, mindennapok tartozékává vált allúzióktól terhes virágnyelv. A kor ambivalenciája értelmében az irodalom, akárcsak a kultúra egyéb területeinek hordozói is, így legalább két, egymással szemben álló funkciót töltött be. A közönséggel, a kultúra-fogyasztókkal való élő kapcsolata által, mely leginkább a színházi szférát emelte különleges helyre és rangra, egyrészről továbbra is meghatározta a hivatalosság ideológiájának hatalmi szolgálata, másrészt viszont a virtuális ellenállás helyszínéül is szolgált.[245]

Ezek kritikus szemléletének felvállalása a professzionális műértelmezésekben és az esetleges rangsorolásokban pedig egy valóban elenyésző kisebbséget jelentett csak az értelmiségi körökben is, amely mintegy „kettős kisebbségben" próbálta a józan érvrendszerek irodalomesztétikai minőségeit számon kérni azokban az alkotásokban, amelyekre nem vélte alkalmazhatónak a helyzettudat minden egyébnél fontosabb, és mind felett álló sematizmusait.

Prózafordulat és a recepció anakronizmusa.

A nyolcvanas évek közepétől megjelenő (próza)poétikai szemléletváltás paradigmatikus változása Magyarországon a kritikai recepcióban is érezhető volt. (Ekkor már a honmentő irányt, annak megkésettsége révén is ünneplő fogadtatás mellett, a más kritikusi nézeteket vallók részéről bizonyos erdélyi szerzők esetében a tapintatos elhallgatás is jellemző). A tudattörténeti vagy mentalitástörténeti momentumnak a kritikai visszhangban s a kor politikai-ideológiai összetettségében való megjelenése, a kánoni értékviszonyok adottságszerű polifóniájában már azt az ambivalenciát is mérlegelhette, hogy a kisebbségi magyar irodalmi művek magyarországi fogadtatása mennyire egyoldalúan, és mennyire szükségszerűen anakronisztikus a kortárs irodalomtörténeti változások, paradigmatikus elmozdulások és az újabb narratív elbeszéléstechnikák fejezetei mellett. A hetvenes–nyolcvanas évek prózai áttörése mellett ugyanis egy komoly felkészültséggel bíró, alapjaiban új szemléletet képviselő kritikusi gárda is fellépett Magyarországon, s ami még fontosabb, ezt megelőzően már magának az irodalomról szóló beszédnek az elméleti kereteit is sikerült

[245] A sorok közt olvasás Magyarországon éppoly jól ismert kettős beszédtechnikája, mely (főképp a színházi) kritikai szaknyelvben már a hatvanas évektől jelentkezett, (vö. **Jákfalvi** Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna, Bp., JAK, L'Harmattan, 2005) Erdélyben jellegében és arányaiban mutatott más színt. Ellentétben a két háború közti korszakkal, amikor az erdélyi magyarság aktivizálni tudta szellemi erőit, és bizonyos fokú intézményesített keretek közt önmaga vehette kezébe sorsa irányítását, a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe. A nyolcvanas évekre (amikorra még a rendszer elkötelezettebb magyar nemzetiségű kádereit is leépítik) fokozatosan fejlődött ki megmaradásának, nemzetisége vállalásának egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" jelentkezett, s a sorok közti olvasás gyakorlatát az irodalmi értelmezésmechanizmusok során kétszeres, nacionalista és kommunista cenzurális szorításban volt kénytelen alkalmazni.

bizonyos iskoláknak felülvizsgálniuk, s az újabb irodalomszemléleteket legalább részben meghonosítaniuk.[246] Az új prózairány, (melyben Esterházy vagy Nádas csak egy-egy vezéralaknak volt tekinthető) viszont ugyanúgy ellenzékinek, ellen-értékrendet képviselőnek, azt demonstrálónak számított, ahogyan az irodalompolitika nyílt tagadását, vagy a tiltott nemzeteszme továbbélését jelenthették egyes magyarországi olvasók számára például a Sütő-írások.[247] Mindezt terhelte az irodalomnak és sajnálatosan olykor az irodalmiságeszméknek is az értelmezésbeli, a politikainál sokkal szabadabb közege, amely pillanatnyi helyzetében kvázi-ellenzéki gesztusokra ösztönözte az írók mellett az értekező-próza különböző válfajainak a reprezentánsait is. A határon túli szerzőkkel és művekkel való foglalatoskodás a hetvenes–nyolcvanas évektől mindig valami aktuálpolitikai többletjelentést is hordozott, s nem egy alkalommal azok a kritikusok, akik az újpróza vagy éppen a hagyomány- és értékőrző nemzetiségi irodalmak felé fordultak, ezeket nyíltan vagy kevésbé nyíltan ürügyként használva, irodalomértelmező mivoltukat publicisztikára vagy egyenesen politikai megnyilatkozásokra használták.

A nyolcvanas évek sajátos vákuumhelyzeteiben mindezt tetézte, hogy számot kellett vetni az ellenzékiség, az „ellen-beszéd" műfaji-stiláris pluralizálódásával is, azzal hogy „a magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoport, amely ezzel a paradigmaváltással nem azonosult, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának szerepében tudta magát. Az ő részükről komoly gyanakvás kísérte az Esterházy-recepcióban

[246] A szemléleti tájékozódás expanzióját feltartóztatni már képtelen rendszer, az említett reformtörekvésekben az elméleti keretek horizonttágulásaira is lehetőséget nyújtott. A hetvenes–nyolcvanas évtizedeket a kötelező irodalomtörténeti pártos irodalomszemlélet mellett már egyéb tudományos beszédmódok kétségkívüli megléte is jellemzi, még akkor is, ha ezek rendszerint csak átfedésekkel, leginkább egymásba torlódó formációkként érvényesülnek, melyek nem tudnak igazából kibontakozni, kifejlődni, és hatásukban érvényesülni. Karakteres paradigmaváltás az irodalomtudományban a kilencvenes évekig jószerével nem történhetett, szemléletformáló erővel bíró termékeny diszkurzusok azonban már mindenképpen jelen voltak. Az említett félhivatalos vagy megtűrt keretekben, a hetvenes években például Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Bacsó Béla, Szegedy-Maszák Mihály, vagy a *Strukturalizmus* című kétkötetes, az Európa kiadó igen nagy példányszámban kiadott tanulmánykötetében felsorakozó fordítók egy olyan új irodalomtudományi szemléletet is jelentettek a hazai diszkurzusokban, amely a hangsúlyt már egyértelműen a szerző és a szöveg felől az értelmezésre és az értelmező irányába mozdította el. A befogadás időbeli szerkezete a hetvenes évek derekára-végére aztán, (például a Bonyhai Gábor szerkesztette Helikon-számban is testet öltve) a hermeneutikai és recepcióesztétikai megközelítéseket is előtérbe helyezte. A hazai irodalomértés különböző iskoláinak a kollektivista beszédmód alakította kánontól való függetlenedésében meghatározó határkőnek számított például a **Németh G.** Béla által szerkesztett *El nem ért bizonyosság* (Bp., Akadémiai, 1972) című kötet, mely tudatosan távolodott a vázolt szemlélettől, csakhogy ebben a tudatosságban egyszerre a történeti aspektus is jelentkezett, azazhogy nem a kortárs irodalmi művekre vonatkoztak a másféle szempontrendszert alkalmazó, újító szövegelemzések. Valószínűsíthető, hogy 'határon túli' vonatkozásaikban tudatosan, s nem csak szakmai perspektívából mellőzték a korábbi értékelések felülvizsgálatát, s talán azért is, mert már felismerhetővé vált a veszélye annak, hogy az erdélyi irodalmi alkotások részben kialakult, részben megtűrt, de már „leosztott" értékelési szokásrendje olyan ideológiai implikációktól terhes, amelyek legapróbb kibillentése is – a kényes kérdéskör közepette – legalább kétféle, szakmai és politikai ellenérzésekkel járhat.

[247] Ezek hatásáról a recepcióban lásd részletesen a következő fejezetet.

meginduló szemléletváltást".[248] Az olykor nyílt szembenállás hallgatólagos viszonyai a különböző szekértáborok értelmezői gyakorlatán túl, a honmentő retorikában egyes esetekben „az üldözöttség és kiszorítottság nagy hagyományú helyzettudatával"[249] tetézve, a legjobb posztnépi irodalmi képviseletet is néhány újonnan felfedezett, határon túl élő szerzőben vélte felfedezni.[250]

A publikálás feltételeinek javulásával, a lehetőségek, a nyitás nagyobb fokú kihasználásával arányosan az elemzett kritikai visszhangra általánosan érvényes lesz, hogy csak az értékrendbe tartozónak tételezett szerzőket és műveiket vonta be vizsgálódásai körébe, s az így támogatandó szerzőkről igyekezett le is választani az egyéb irodalmi törekvések, más stílusbeli, más szemléletet valló, esetleg más ideológiai azonosulás lehetőségét nyújtó alakzatait.[251] A Bretter-iskola új filozófiai hangja (mely már a hetvenes évek derekától bizonyította, hogy lehet más nyelvet is használni, mint a hivatalos irodalompolitika, a pártideológia által megkövetelt nyelvezet), a harmadik Forrás-nemzedék tiltakozó hiányköltészete vagy éppen az áttelepült szerzők méltatása, hangsúlyaiban mind elmaradt a kollektív értéktudatot felvállalók mögött. Hetvenes évekbeli erdélyi sikerei és méltatása[252]ellenére Bodor Ádám magyarországi „felfedezését" és népszerűsítését például nem az említett posztnépi, vagy honmentő szózatokat képviselő értelmezői iskola, hanem például a „Kilencek" néven emlegetett költőcsoport tagjai[253] vagy jórészt az a Balassa Péter

[248] Vö. **Szilágyi** Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995, 30.

[249] Uo.

[250] Annak ellenére ugyanis, hogy az új prózának kritikákban is megalapozott értékrendje alternatív szövegkorpuszt jelölt ki a hivatalos irodalompolitikai ellenében, amellyel a kollektív nemzeti szemléletet felvállaló népi irány mintegy újrateremtett egy erőszakosan elvágott tradíciót, vezéralakjai (elsődlegesen Illyés és Németh László) után – mint Szilágyi Márton megfogalmazta –, nem akadt hasonló súlyú tehetségre, s irodalmi listakánonja is többnyire „azonosnak mutatkozott a hivatalos irodalompolitika preferálta, önlegitimációs névsorral. Így arra kényszerültek, hogy az azonos szövegkorpuszon belül mutassanak föl eltérő értékhangsúlyokat, tehát – mondjuk – Adynak, Németh Lászlónak vagy Illyésnek azokat a vonulatait erősítsék föl az önmeghatározás és az eltérés demonstrálása érdekében, amelyet az irodalompolitika nem kívánt magába építeni". E mellett, ezzel némiképp összefüggésben maradt tehát alternatíva az eddig kényszerűségből elzárt határon túli magyar irodalmak néhány emblematikusnak kijelölt alakja által a hasonló értékrendek felfedezése és tudatosítása. Vö. **Szilágyi**, *i.m.,* 30.

[251] Míg a hatvanas-hetvenes évek fordulójának, az „egymásracsúszás" gazdag irodalmi termésének, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának fogadtatását alapvetően csak a részleges tájékozatlanság és a politikai-történelmi elzártság nehezítette, a nyolcvanas évek közepén már a kanonikus érdekek is egyértelműsítik, hogy a heroizált helyzettudatra összpontosító ideológiaformák a forma korszerű ontológiai lehetőségei helyett az „üzenet" esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit vizsgálták.

[252] 1974-ben, második novelláskötete kapcsán például már Pezsgő-díjat kapott. (Az 1971-ben irodalomkritikusok által alapított díj az évtized folyamán egyre rangosabb értékmérő lett, melynek elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves Írószövetségi díjak odaítélését előzte meg!)

[253] Például Kovács István, Mezey Katalin, Kiss Benedek, Győri László.

végezte el, aki éppen az új próza irányzatának elsődleges kánonalkotójaként vált kora egyik legnagyobb hatású kritikusává.[254]

Az elismertetések elsődleges momentuma, az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban, gyakorta az elemzés helyett a közvetlen beiktatást választotta. Persze ez többnyire éppúgy megfigyelhető volt az említett új próza visszhangját kiteljesítők írásaiban, mint az elemzett recepcióban, hiszen az erkölcsi-pedagógiai pátosz elsődlegesen itt is, ott is alapvetően az író tekintélyét volt hivatott nyomatékosítani. Legfeljebb azt a különbséget célszerű hangsúlyoznunk, hogy a kollektivitás-igény feladása nem kölcsönzött arányaiban akkora legitimitást az ilyenfajta módszertan erkölcsi patetizmusának. Mindenesetre egy egész regionális irodalmat helyettesítő, elfedő szerzői listakánon ellenében (talán a tovább élő kánoni rang, hely, tekintély szublimációja által is), az újabb irodalmárgenerációk sem tudtak mindig hatékonyan fellépni. Olykor a csapdahelyzetet felismerő kritikusok, az elhallgatásokon túl, az eszközszereptől távolodva éppen olyan életműveket mondtak, mintegy kompenzációként a paradigmaváltáshoz tartozóknak, amelyek szintén komolyabb kritikusi elemzés nélkül kerülhettek beválogatásra a hipotetikus listakánon újabb formáiba.[255]

A különböző kritikusi diszkurzusrendek személyiség hitelesítette, kivívott tekintélye megtalálható volt mindkét irányzatban. A különböző értékrendek nyilván másként viszonyultak adott problematikákhoz, elveik különbözősége mellett is, az említett Balassa példa viszont csekély próbálkozásnak tekinthető csak a másik értelmezői iskolának a bejáratott gyakorlatával szemben, amennyiben a határon túli szerzők esetében azóta sem mindig sikerült elkerülni a sajátosságokra épülő ideologikus kisajátításformákat. Hiszen, mint Szilágyi Márton írta, az ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó iskolás tekintélyek „a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívántak fölerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. Tisztelet a kivételnek. Ezek a látensen eszközszerepre kárhoztatott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát

[254] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.,* 32. illetve lásd **Balassa** Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.
Bodor külföldi népszerűségét fordításai révén elsősorban Richard Aczel segítette. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk bizonyos novelláinak korai megfilmesítéséről sem, (még jóval az áttelepülése előtt, 1972, illetve 1973-ban Bacsó Béla és Fábri Zoltán által) még ha ezek jórészt visszhangtalanok is maradtak.

[255] Példaként lehetne Grendelt, vagy erdélyi szerzők közül talán – kisebb mértékben – Mózes Attilát, Bogdán Lászlót említenünk. A korban szokványos párhuzamkereséseken túl, mely műveket és szerzőiket magyarországi–határon túli megfeleltetésekben vélte megragadhatónak (a számtalan példából most csak a releváns: Sütő naplóregényét mezőségi *Puszták népé*nek, új *Húsz óra*nak mondják, a mintegy folytatásnak is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* pedig erdélyi *Kháron ladikján*ként aposztrofálják), az újabb irányok is folytatni látszottak e nem túl szerencsés összehasonlítgatást. (Így lesz például Grendel Esterházy felvidéki párja, stb.)

Sütő András és Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak."[256]

Bodor Ádám keserű szavai a korábbi időszakokra nézve is, még inkább megvilágítják a csapdahelyzetet: „Ha erdélyi magyar irodalomról volt szó, itt évtizedeken át mindig ugyanaz a két-három név hangzott el, ezek méltatlan módon elfedték a többieket. Az anyaországi illetékesek mindig valami diszkriminatív leereszkedéssel tekintettek a határokon túlra, megengedve maguknak azt a fényűzést, hogy az odaát keletkezett alkotásokból, illetve szerzők közül szelektív elvek alapján válogassanak. Félelmetesen buta és kártékony dolog volt, ám kétségkívül kényelmes. Kialakultak a kapcsolattartás legitim vonalai, ezekről kényelmetlen lett volna letérni. Egy középszintű magyarországi értelmiségi kellő tájékozottság híján, tudatlan, közönyös, vagy elfogult újságíróknak köszönhetően kénytelen volt beérni az erdélyi művelődés azon kiválóságaival, akiket egy buta, provinciális szemlélet rájuk tukmált. Valahol, egy házban, egy szalonban el lett döntve, ki kicsoda, és ez a dolog természeténél fogva tartotta magát évtizedeken át. Tetszett ez így az elnemzetietlenítő hatalomnak is, mintha az egészet ő találta volna ki. És ezzel akaratlanul is, messzemenően eleget tett természetesen a román hivatalosságok elvárásainak is, hiszen mindez egybevágott azok elképzeléseivel. Nagy megelégedéssel tapasztalták, hogy a kisebbségi művelődés potenciálját az anyaországból is sorvasztják."[257]

Az értelmezésbeli buktatók erős tradicionalitása az irodalomszociológiai, irodalompolitikai feltételrendszer bonyodalmai közt később sem tette mindig lehetővé az egyszerűen kivitelezhető szemléletváltást, vagy akár csak a finomabb artikulációt. Az erdélyi szerzők egyenként különnemű, s egyaránt új minőségeket képviselő alkotásaikban is kompakt csoportként jelentek meg a recepcióban, s ennek olykor máig tovább élő képe egy rosszul értelmezett irodalmi szolidaritás alapvetően hetvenes–nyolcvanas évekbeli hagyományát folytatja.[258]

---

[256] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

[257] Vö. **Bodor** Ádám, *A börtön szaga. – Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*, Bp., Magvető, 2002, 205.

[258] A korábbi meghatározottságok, melyek egy többnyire egyszólamú periódusban, fontosnak érzett szerepértelmezéseik révén válhattak véleményformálókká, túlélni látszottak minden újabb szemléleti bővítést. A korabeli viszonyok mellett, ez némiképp a vizsgált értékrendek „szentsége", sérthetetlensége révén is magyarázható. Aki azokat irodalmi értékekre vonatkozólag is érvényesen fogadta el, mindezt alapvetően kritika nélkül tette. Ennek a feltevésnek értelmében a recepció hangsúlyai az egyre nyíltabb nemzetiségi-politikai destrukcióval (melyben a megsemmisítésre kiszemelt nemzetközösség számára a túlélés vagy a szülőföldön maradás vált egyben az ellenállás egyetlen lehetséges formájává) egyenes arányban vélte kiolvashatónak immár az összes erdélyi műből az említett transzszilván jegyeket. A zárt intertextualitásként működő értelmezési keret sok esetben máig tartó hatása olyan irodalomszociológiai vizsgálódást is szükségszerűvé tesz, amely tekintettel van arra, hogy a kortörténeti, hatástörténeti és kultusztörténeti jegyek egyszerre válhatnak a fogadtatásnak nem pusztán megalapozó, de alapvetően pszichológiai jegyei által továbbörökítő minősítéseivé. Ugyanakkor elsődlegesen figyelmeztetnek művek újraolvasásának, újraolvashatóságának tudatosítását igénylő, azokat végre szűkebb szakmai szempontokból elemző értelmezésekre, illetve ezek hiányosságára.

Elmozdulás?

A mai recepció felől tekintve a vázolt transzszilván-népi-nemzeti örökség, a marxista szólamok közt megbúvó honmentő attitűdök és az olykor megrekedő pozitivista terminológia máig folyamatosan része egyes művek hatástörténetének, s természetszerű, hogy a korábbi alkotások esetén a történelmi-politikai megközelítés hozadékait nem lehet kitörölni, legalábbis a lehetőség szintjén, történeti értékelésük kapcsán, ezekkel ma is számolni kell. S bár ebből kifolyólag is, volt olyan időszak, amikor kétségtelenül igaznak bizonyulhattak a szomszédos államok bármelyikének magyar irodalmára utaló olyan sorok, mely szerint ennek „ma is elsőrendűen vállalnia kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát" – a hasonló megállapítások jószerével már keletkezésükkor, a kilencvenes évek közepén is anakronisztikusnak voltak mondhatók.[259]

Adott történelmi szituáltság mindig legitimálhat bizonyos mértékig olyan helyzeteket, amikor az irodalom kulturális mindenesi szerepkört kénytelen magára vállalni, de e szerepkörök erőszakos jelenbéli fenntartása minden bizonnyal nem veszi figyelembe a megváltozott társadalompolitikai helyzetben az irodalomra is vonatkozó saját létrehozott intézményrendszert és a disztributív társadalomtudományi szempontrendszereket sem. A mai társadalomtörténeti háttérről szóló ismereteink egy árnyaltabb kép kialakítását is lehetővé teszik, amelyben a hagyomány kiegészíthetősége, a történeti értekezésekben sem csupán paradigmatikus választáskényszernek minősül, de egyben saját fenntarthatóságának alapvető szükségszerűsége is lesz. Ezért is lehet feltűnő, hogy a kilencvenes évek legvégén, sőt napjainkban is létezik kitartó védelmezője ez utóbbi feladatorientált álláspontnak (melyben az értelmezői irányultság esetleges változása feltételezett értékvesztéssel párosul még az új alkotásokra nézve is!), holott már a hetvenes években is többen hallatták szavukat a nemzetiségi, kisebbségi, regionális magyar irodalmak értékelésében tett recepcióbeli egyneműsítés, a megszabott tematikai és funkcionális keretlehetőségek, valamint a minőségi engedmények ellen.[260]

Az említett nyolcvanas évek vitái sem léptek többnyire túl a keretlehetőségek pozitivista meghatározásán, holott nem a teljes határon túli magyarság, és annak jegyei

[259] Lásd **Pomogáts** Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3, 246.
[260] Vö. Fried István abszurdnak minősítő megállapítását Bori Imre azon kísérletével kapcsolatosan, mely a jelen irodalmi-irodalomtörténeti tudatát az 1919-es politikai helyzethez igazította. **Fried** István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989, 39.

(például erdélyisége), de a határon túli magyar irodalmiság elméleti alapjainak a vizsgálata maradt gyakorlatilag mindmáig megfogalmazatlan. Tőzsér Árpád a Felvidék magyar irodalmával kapcsolatban ezért írhatta, hogy az utóbbi évtizedekben „irodalomtörténészeink olyasmivel foglalkoztak hát, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Természetesnek vették a »határon túli magyar irodalmak« autonóm létét, azt a valamit, ami már akkor, (a szocializmus bezártsága idején) sem igen volt természetes, most, a határok átjárhatósága, spiritualizálódása korában meg egyenesen szembeötlő a problematikussága."[261]

Pedig Tőzsér vitatott nézetei, a könyvét ért kritikákkal is ellentétben, az újabb erdélyi írónemzedékek jelentős részéhez és mozgalmaikhoz hasonlóan[262] nem pusztán arra figyelmeztettek, hogy a nemzetiségi irodalmak autonóm létének módja mára mindenképpen megkérdőjelezendő, de az „egyetlen", „egyetemes", vagy „nemzeti" irodalom fogalmát is szükségesnek tartották felülvizsgálni.[263] Az általam említett ideologikus alakzatok esetleges szűkítő momentumainak, illetve ezek hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek átértékelése, és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ezért válik elengedhetetlenné. (Bár mint említettem, a buktatók kapcsán nem csupán az eddigi értelmezések kiegészítésről, de új módszertani értékkategóriákról van szükségszerűen szó!). Csak ezek által juthat mégis érvényesen kifejezésre, hogy az említett recepcióban milyen szerepet is játszott például a hatalom által elnémított vagy megtűrt, megcsonkított, lappangó kánoniságként a transzszilvanista jegyeket viselő, közösségi-képviseleti értéktudat, (annak minden viszonylagos archaizmusával és anakronizmusával együtt) vagy hogy a politikai korlátok megszűntével mennyiben kell, lehet, szükségszerű-e egyáltalán továbbra is önálló magyar irodalmakról beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként vizsgáló irodalomtörténeti szemlélet számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet. A sajátosságok történelmi meghatározásain túl, az etikai-képviseleti szerepvállalásokhoz, a 'küldetéshez' ragaszkodók értékelmélete viszont (a többszínűség, vagy a rész-egész viszony hangoztatása mellett is) olyan anomáliákkal járhat, amely nem kerülheti el az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedében született írások értelmezésekor a 'kisebbségi létdokumentáció' kategóriáiban való különálló gondolkodást, s a muzeális értékeknek kijáró hangsúlyos történeti értékelést.[264]

[261] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998, 50.
[262] Például az Éneklő Borz vagy az Előretolt Helyőrség szerzői körében.
[263] Jogosan kérdhette: „mi van a nyelv határai és a nemzet határai közötti terra incognitában?" Vö. **Tőzsér**, *i.m.,* 51.; A kérdés – ugyan más formában – de már az említett Önszemléleti vitában, 1982-ben is elhangzott. Ezredvégi aktualitása egyben a problémák megoldatlanságát is jelzi. Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.
[264] Mely azt a látszatot keltheti, mintha egy kisebbségben születő irodalom nem is lenne más, mint kisebbségi problematikát, s humánideológiai referenciákat tárgyaló irodalom.

A terminológiai tudatosság mellett mindenesetre nemigen célszerű merev kategóriákban gondolkodnunk, és az egymástól sokszor eltérő tudatossági fokú korszakok, életművek nemzeti/nemzetiségi szemléletét egybemosnunk, vagy a különböző régiók egyneműnek tételezett irodalomeszményét kivetítve általánosságban értékelnünk a határon túli magyar irodalmi törekvéseket. Annál is inkább, mert az irodalomközi folyamatok dinamizmusát szem előtt tartva, a szükséges régióspecifikumokra való következtetések sem tüntetik majd el például az erdélyi magyar, illetve a magyarországi nézőpontok jó néhány eltérését. Az egymás mellett megképződő, egymást kiegészítő és sokszor szükségszerűen egymást nem pusztán formáló, de kizáró kánonok kaleidoszkópszerű elrendeződéséből létrejövő (nemzeti alapú, regionális, osztály jellegű, korszakokhoz kötött vagy célelvű paraméterein túlmutatni is tudó) irodalomszemlélet nemcsak megfontolandó, de igen termékeny is lehet.

Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma

Ha a kor említett irodalomtörténetei többes magyar irodalmakat hoztak is szóba, saját alkalmazott történeti dialektikájuk kapcsán valójában nem egyenrangú magyar irodalmakat írtak le, így a különböző országokban születő magyar irodalmak hallgatólagos s olykor utópisztikus egységképe éppen a megmaradás elemi feltételeinek a látványos javulásakor, annak legreménytelibb pillanataiban, az 1989-es fordulatot követően erősödhetett fel ismét. A kényszerű különállás kulturális fejezeteinek a lezárásával a sebek is jól láthatóan más fényben mutatkoztak meg, az egységnek viszont csak jelképes helyreállását jelentette, hogy 1990 legelején a Magyar Írószövetség tiszteletbeli tagjaivá nyilvánították a határon túli magyar írókat.[265]

A történelmi korlátok megszűntével a felszabadult játéktér olyan nagyfokú differenciálódást vont maga után, amelyben a társadalmi-történelmi helyzet már nem viszonylagos értékképzőként, hanem egyszerű adottságként funkcionált. Az összmagyar irodalomban való gondolkodás lehetősége mellett teret kaptak azok a szemléletbeli differenciálódást nyújtó irodalomelméleti hatások is, amelyek nagyrészt magyarországi közvetítéssel a kisebbségi besorolást keresztező tényezőket is felerősítették. (A csak részben újonnan kialakuló, irányzatok szerint megoszló folyóirat- és könyvkiadói struktúra is ezt erősítette.) A magyar nyelvterületen való szabad mozgás a korábbi évek abszurd

[265] Göncz Árpád, az Írószövetség akkori elnök – az 1989-es közgyűlés által elfogadott alapszabály értelmében – jelképes gesztusként ajánlotta fel 1990-ben a Magyar Írószövetség rendkívüli tagságát a határokon kívül élő magyar íróknak, méghozzá „az egyetemes magyar irodalom egészséges vérkeringését” helyreállítva és kapcsolatainak szervezett biztosítása érdekében.

léthelyzeteire a fiatalabb nemzedékek által megfogalmazott kritikát is erőteljesebbé tette. Akik korábban programosan más, például posztmodern költészetbe kezdtek, mintegy tiltakozásul a társadalmi küldetésvállalás helyett, immár saját intézményi keretben is gondolkodhattak.

Az 1989-es történelmi változásokat követően megvalósulni látszó képletes egység egyéb ideológiai nehezékektől lett terhes az évtized folyamán, s mára jóformán ismét felerősödni látszik Erdélyben az a nézet is, mely szerint a különálló, részben új hagyományokkal rendelkező irodalmi életnek mégiscsak van valamiféle kényszerű sajátsága, ha egyebütt nem, hát a különböző olvasatok szintjén.[266] A napi politika irodalmi értékítéletekbe való beszivárgásának számtalan esete ráadásul ma is felsorolható,[267] amelyek egy újfajta ideológiai csapdahelyzetet teremtve távolodnak el ismét az esztétikai megítélések irodalmi jellegétől.[268] Ami kétségtelen, az bizonyára az olvasatok másságának a kérdése, amely akár a teljes kelet-közép-európai irodalomra nagy általánosságokban is megfogalmazható lenne. Éspedig úgy, hogy a meghonosodott demokráciában élő nyugati olvasó számára nem, vagy csak nehezen dekódolható a kelet-közép-európai valóság irodalmi ábrázolása, mert a szövegben szervesített valóságreferenciákat képtelen értelmezni, illetve saját életminőségének tükrében valószínűleg nem érzékelheti azt az elemi létveszélyeztetettséget, amelyet ezek a referenciák magukban hordoznak.[269] Az ilyenfajta befogadói elkülönböződés ugyanakkor éppen az erdélyi szerzők újabb generációja számára nem jelentette azt, hogy kényszerűen belebonyolódjék a terminológiákba, s abba, hogy van-e egyáltalán értelme a felosztásoknak.[270] Hangsúlyozandó, itt fontos szerepet játszott az is, hogy az Erdélyben élő vagy akár onnan elszármazott szerzők is szerették volna levetni

---

[266] A kényszerű különolvasatok hangsúlyozói, ha a Németh László-i *külön irodalmi* szentenciát nem is fogadják el, az utóbbi évekbeli utópisztikus szellemi egységnek a gyakorlati kudarcára is hivatkozva mondják, hogy a regionális magyar irodalmaknak külön olvasatuk van. Legalábbis valami ilyen kell, hogy legyen, az erdélyinek például azért, mert „Az erdélyi magyarság a 20. század második felében Európa legkisebb népei közül való: szabadon választott elöljárói nincsenek, önrendelkezése problémaként sem vethető fel, tulajdonából kiforgatták, anyaországa igyekszik nem tudni róla" – s mindez tárgyiasul valahol a művekben is. (Vö. **Vida** Gábor utószavát **Mózes** Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974–1990*, [Marosvásárhely, Mentor, 2004] című kötetéhez.)

[267] Például a 2004. decemberi 5-i sikertelen népszavazás kapcsán.

[268] Egyetlen példa a kiszólásokra: Duma-István András moldvai csángó-magyar költő műveit értékelve Sántha Attila írja: „a [kivándorlás] mely – a jólétüket a 'románoktól' féltő anyaországiaknak mondom – véletlenül sem Magyarországra, hanem Itáliába, 'Szpániába', Izráelbe irányul". Vö. **Sántha** Attila, *Könyv a fény jegyében*, in Székelyföld, 2005/7, 91.

[269] Nem véletlenül emlékeztetett éppen Mózes Attila még 1990-ben Csiki László könyvéről szóló kritikájában, hogy Európa nyugatibb fele Marquez *Száz év magány*át is 'mágikus realizmusnak' titulálta. „Ezek szerint Csiki László regényei 'mágikus szocialista realista' művek? Na ne vicceljünk! Nincs itt semmiféle mágia, hacsak a tébolyt nem számítjuk annak!" Vö. **Mózes** Attila *i.m.*

[270] Ahogyan Tőzsér a Felvidéken, Mózes Attila Erdélyben szögezte le: „Külön erdélyi irodalom márpedig nincs!"

magukról azt a triviális terhet, miszerint ők elsősorban erdélyiek, s csak másodsorban szerzők!

Egy nemrég megjelent filozófusi „töprengés" furcsamód amellett, hogy leszögezi, különálló délvidéki magyar irodalom bizonyosan nem létezik, s hozzáteszi „Tényekre támaszkodva azt mondhatjuk, hogy viszont magyar irodalom a Délvidéken kétségkívül van!", a megállapítás logikájában mégis éppen az erdélyi magyar irodalomra, mint különálló egységre[271] hivatkozva vet fel olyan anomáliát, amely a *belülállás* vagy a *kívülrekedés* logikátlanságait ez utóbbi javára kényszerül eldönteni. Az egyéb határon túli régiókkal szemben ugyanis több esetben is megfigyelhető, hogy Erdélynek a történelmi, kulturális meghatározottságaira, múltjára, művészetére, önálló államformájára és státusára támaszkodva hivatkoznak valóban meghatározóbb egységre, különállásra vagy akár önállóságra is. Ennek a látszólagos, az irodalmi életben igencsak elterjedt tévhitnek pedig könnyű az olvasatok természetes különbözőségét vagy a történelmi, politikai, társadalomtörténeti valós különállást egy szükségszerűségből autonómnak tételezett intézményes irodalomeszménnyel összemosni.[272]

Sokatmondó mégis, hogy míg Magyarországon a szellemi élet irodalmi vonatkozásai elsődlegesen járultak hozzá ahhoz a társadalmi-politikai változáshoz, amely a nyolcvanas évtized legvégére a magyar társadalomban végbement, addig a társadalmi küldetés és a közösségi megszólalás érvényességét éppen ezek a politikai-társadalmi átrendeződések hatálytalanították, s az érvénytelenítő irodalomtudományi szemléletváltásban az ideológiai távlatoktól szabadulva elsődlegesen a nyelvkritikai szempontokat állították előtérbe. A határon túli magyar irodalmak értékelésében és az irodalomtörténeti munkákban paradox módon mégsem tekintették érvénytelennek semmilyen hivatalos fórumon a társadalmi-politikai változások következtében kialakult helyzetre továbbra is a hetvenes–nyolcvanas évtized értelmezői gyakorlatát alkalmazni. A terminusok részben történő átértékelése mellett,

[271] „Az erdélyi irodalom meglétét, úgy gondolom, nem tagadja senki. Van külön magyar irodalom Erdélyben: erdélyi jelleggel, erdélyi 'ízekkel', színekkel, nyelvezettel, olyasféle tájakkal és emberekkel, melyek nem lehetnek sehol másutt a világon". Lásd **Hoppál** Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

[272] Létezett Trianon előtt is külön erdélyiség, s külön erdélyi iskolák mindig is alakultak, ahogyan a tudomány világában is gyakorlati szükségszerűségből jöttek létre korábban is erdélyi intézmények (például az Erdélyi Múzeum Egyesület az Akadémia mintájára), de csak igen erős megszorításokkal beszélhetnénk önálló, autonóm erdélyi filozófiáról, színházról, vagy természettudományról. Az irodalom fogadtatásbeli önállóságának a kiemelt hangsúlyai részben annak köszönhették létjogosultságukat, hogy a kényszerű trianoni határokat elsőként az irodalom törte át (kezdetben lírai költőivel, később a történelmi regénnyel). Itt sem feledhető, egyszerű példaként, hogy Erdély különállásának irodalmi hangsúlyai leginkább csak a tematikák szintjén jelentkezett. Sem a nyelvi, sem a (próza)poétikai hagyomány irodalmi vetületei, sem az intézményi háttér, de még a befogadók terén sem beszélhetnénk önállóságról. Az *Erdélyi Helikon* olvasóinak igen jelentős része a két háború közt is Erdélyen kívül élő volt, mint ahogyan a lap is kormányzati támogatást kapott.

esetleg helyett, nem valósult meg egy módszertanbeli olyan szemléletváltás, amely jellemezte a magyarországi újabb irodalmi értelmezésalakzatok megnyíló pilléreit és csomópontjait.

Irodalom és társadalom

Az irodalomnak társadalmi tevékenységként való feltüntetése manapság ismét nem áll távol némely újabb nyugat-európai irodalomtudományi elgondolástól, olyan művészeti meghatározottságoktól vagy kontextualista kultúravizsgálattól, amelyik csakis egyéb kulturális szegmensekkel összefüggésben kívánja szemlélni magát az irodalmi történés hatásmechanizmusait. A kultúrakutatás mai álláspontja szerint is célszerű viszont különbséget tenni a kényszer szülte, szubjektívnek is mondható értelmezések legitimációjának (leginkább csak külső tényezők megszabta játékterének) elfogadása és a valóban pozitivista örökségnek tulajdonított önérték rendíthetetlenségébe vetett hit által beszüremkedő szövegértés máig továbbélő igénye között, amelyben immanens és spekulatív szövegi létmódok értékellentéte lappanghat. Az elemzett értékelvek utólagosan valóban tételezhetők lennének az egyfajta olvasat, a szubjektivitás gondolatiságában is biztos tudást igénylő, arra kizárólagos igényt tartó, de a mai értelmezéshorizontokban már legfeljebb (a sok közül) egyetlen értelmezésmomentumnak a kiváltságok nélküli státusát hordozó szövegértés történeti módozataiként. Csakhogy az intézményesített, formális-kanonikus kritika legkevésbé sem szövegközpontú eljárásai miatt, ennek a filológiai helyett többnyire gondolati alátámasztású módszertanában szükséges felismerni e szövegértésben a szövegnek azon horizontjait is, amelyekben az irodalmi-társadalmi konnotációitól függetlenül is, az mint eleve pozitív léttel elgondolt tény „ment elébe saját megállapíthatósága ismérveinek”.[273] Az oksági meghatározottság magyarázó erejének a túlértékelése az elemzett korszakban ugyanis végig ott lappang a kisebbségi/nemzetiségi/regionális irodalmak magyar (nemzeti) irodalomba, irodalomtörténetbe való integrálhatóságának kérdésfelvetésekor. A jelzők determináltsága pedig a megértő észleléstől függetlenül alakíthatott ki olyan regisztereket, amelyek feltöltése a kulturális, etikai, morális vagy éppen helyzettudati ismereteket, az esztétikai értékelést megelőző momentummá avatták. A szűk, egysíkú diszkurzust persze az egyéni szerepek és emberi, szakmai kapcsolatok, kapcsolatrendszerek is nagymértékben befolyásolták. A nyolcvanas évek Magyarországán gyakorlatilag azonos szempontrendszerű kritikai értésmódból értelmezték, láttatták, elemezték az egyes határon túli életműveket, ugyanakkor nem állítható, hogy mindig okkal maradtak volna majdhogynem teljességgel

[273] Kulcsár Szabó Ernő kifejezése. Vö. UŐ, *Az új kritika dilemmái, i.m.,* 64.

csöndben (sokszor hallgatásukkal demonstrálva) mindazon szerzők és iskolák, akik ellenvéleményüket, minőségi és módszertani kifogásaikat szintúgy egy politikai-ideológiai helyzet miatt látták jobbnak nem hangoztatni.[274]

Kulturális emlékezet

A modern művelődésesztétikák és szociológiai társadalomelméletek a kultúrának képzésen történő hagyományozhatósága mellett, a kulturális kánoniság legitimációjának fenntarthatóságát gyakran a kisebbségi irodalmakat is érintő hagyomány és kultúrafordítás kettősében, azaz folyamatos újraértelmezési keretben vélik magyarázhatónak. A kulturális emlékezet megszabta textuális térben nem arra emlékszünk, ami le van írva, hanem ami a leírt sorok mögött van, s ami mintegy szükségszerűen behatárolja azt az időkeretet, melyben a kulturális emlékezet saját formáit még aktívan fenn tudja tartani. Ha az irodalmi hagyomány formáinak szükségszerű újraértésében az értékmentés mintegy fordításhoz hasonló rekonstrukcióját feltételezzük, a fordításanalógia és a hagyomány mindenkori viszonyának állandó értelmezésre szorultsága arra is rávilágíthat, hogy egy szélesebb kontextusban a hagyományban tételezett irodalomszemléletünk szűkebb vagy tágabb formáiról, végsősoron a kulturális emlékezet általi különböző irodalomszemléleteinkről és normáinkról van szó. Ezeknek a közelmúltra vonatkozó kódjai (a maguk letisztázatlan terminológiai determinizmusában, s a korban oly elterjedt, említett virágnyelv problematikussága révén) határozzák meg a hagyományozhatóság aktuális sikerességét.

[274] Bár a kánonkommentár összetett kérdésköre szempontjából az irodalomtörténeti ignorálások szerepe sem meríthető ki csupán egyszeri tagadásuk vagy kritikájuk révén, bizonyos emblematikus életművek esetében a kérdés máig érvényesen megmarad: mennyiben lehet más dimenzióban is szemlélni például Tamási vagy Nyírő műveinek, esetleg éppen Sütő életművének azon tartalmi meghatározottságait és sokszor kultikus jegyeit, amelyek legitimitásukat nagyrészt egy történelmi kor meghatározottságaiban, szükségszerűségében, kényszerében vagy éppen tiltásában kapták? Nyírő József sokáig Tamási mellett talán a legnépszerűbb erdélyi szerző volt Magyarországon, s ma az egykori kortárs Wass Albert látszik átvenni e népszerűségi helyet. Mindkettőjüknek két-két életműsorozata létezik, melyből egyik Erdélyben, másik Magyarországon kerül kiadásra. 1945 előtt, Nyírő művei mind az Erdélyi Szépmíves Céh, mind a budapesti Révai Könyvkiadó jóvoltából igen nagy példányszámban kerültek az olvasók kezébe. Nem mellékes szempont, hogy Nyírő 1940-ben Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után, a magyar országgyűlés tagja lett, és megkapta az egyik legnagyobb magyarországi kulturális kitüntetést, a Corvin-koszorút is. Az ő elbeszélései nyomán forgatták Szőcs István rendezésében a korszak egyik legnagyobb hatású magyar filmsikerét, az *Emberek a havason*t, amely a Velencei Filmfesztiválon nagydíjat kapott. Ugyanakkor Nyírő után ma Wass Albert hihetetlen sikeréről, népszerűségéről nem állítható bizonyosan, hogy csupán előző korszakbeli betiltása, cenzúrája miatt lenne az olvasottsági listákon egyértelműen vezető helye. Wass egyfelől annak az erdélyi arisztokráciának a képviselője volt, aki társadalmi rangját és szerepét kötelezettségek forrásának is tekintette, másfelől közönségsikereit ő eleve csak a harmincas évek derekán aratta. Az Erdélyi Fiatalok mozgalmában részt vállaló szerzőnek erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata s több kiadást is megért riportkönyve miatt (*Jönnek!* címmel, melyben érthető örömmel fogadta a honvédség észak-erdélyi bevonulását) 1944-től menekülnie kellett. Korabeli fogadtatása, mint írtam, nem volt kirobbanónak mondható, bár az 1934-es *Farkasverem* Baumgarten-díjat is kapott! Az irodalom társadalmi funkciója, küldetése és megélhető szerepe tehát (amelyet a későbbiekben éppen a sütői életműben vizsgálok), az irodalmi siker kánonformáló tényezője mögött egy meglehetősen összetett társadalmi-lélektani folyamatot is rejt.

Áthallásos vagy kettős beszédet alkalmazó, politikai célzatú művek esetén ráadásul a konnotációk vagy a hasonló alaphelyzetből értelmezett képzettársítások, a másodlagosnak tételezett voltukban mint a normalitástól, konvencióktól, mindennapoktól eltérő, elváló jelentésszegmensek csak egy matematikailag-logikailag lecsupaszított szabályrendszer értelmében lennének képesek igazolni ilyenfajta másodlagosságukat. A konszenzus – abszurd módon bizonyos sarkított irodalomtörténeti helyzetekben, irodalompolitikai behatároltságuk, netán tiltásuk folytán – vonatkozhat egy fordított jelentéssíkra is. Ebben, a cenzoriális viszonyok ismerete által, a hipotetikus sensus litteralis, művészeti vagy tudományos viszonyrendszeréből éppen a köznyelvi „denotátumra" utalhat vissza. A mindenki által felismerni vélt jelentéssík viszont éppen a kollektív értelmezésekben uralkodóvá váló szűk narratív lehetőségek által lesz ismét elsődleges (majdhogynem kizárólagos!). Az ilyen értelemben nyert konnotatív konszenzus pedig a rekonstrukcióban egy megfordított hermeneutikai alaphelyzetben keresheti literális jelentésének denotatív stabilitását. A kimondatlan konszenzus alapján a lehetséges jelentéssíkból gyakorlatilag egyetlen értelmezést kereső, lehetővé tevő szövegértés nem jelent természetellenes gyakorlatot, csupán végzetesen a szerzői intenció felfedésére irányuló, meghaladott vagy történetiségében komolyan megkérdőjelezhető olvasásmechanizmusra szűkíti az ilyen művek értelmezéstörténetét.[275]

Tálentumok

Ki tudunk-e tehát egy ideologikusan tagolt irodalomértelmezési horizontból lépni? Mennyiben szükségszerű ennek a bekövetkezte? Mielőtt továbblépnénk a konkrétabb, életművet közvetlenül is érintő elemzésekhez, érdemes emlékeztetni: ahogy az egységes kánonmodell sem szükségszerűen kizárólagos vagy megváltoztathatatlan, úgy a pluralisztikusabb, többszólamúnak kikiáltott kánonmodell sem szükségszerűen befogadó vagy toleráns. Így ami változásnak tűnik a kanonikus értékrendben, sokszor valóban csak a szemléletben, jobb esetben a módszerekben való változásigényként írható le. A regionalizmusban megrekedő alakzatértelmezés ugyanis csak a meglévő kereteket fenntartva, a listákban való változ(tat)ást tekinti elsődleges feladatának. Valós szemléleti változás viszont, terminológiai akadályokon és leszűkítő értelmezéseken túl is, csak ott és akkor következhet be, ahol és amikor a kulturális emlékezet közvetítette értékeket, így az irodalmi műveket is, minden ideologikus értelmezésükkel, értelmezéstörténetükkel együtt úgy

[275] Vö. néhány kései Sütő-színművet vagy -esszét, ezek nyelvének s nem utolsó sorban társadalmi tett-értékének a korban elvitathatatlan sikerét, erejét, népszerűségét.

minősítjük változónak és felülvizsgálatra érdemesnek, hogy közben nem kívánjuk azt teljességében a saját történetiségén kívül szemlélni. Akik a történeti szempontokon és szükségszerűségeken túl viszont továbbra is a kisebbségi irodalmak önálló feladatairól kívánják meggyőzni a képletesen egyetemes magyar olvasóközönséget, azok az irodalomtörténeti fejtegetésekben nem pusztán a különbözőség minőségi jegyeit, de eleve különálló minősítéseket és rangsorokat szorgalmaznak.

Geertz nem véletlenül állította, hogy az ideológia társadalomtudományokban elfoglalt helye alapvetően pejoratív, s hogy éppen ebből kifolyólag, ennek vizsgálata egy olyan közösség vizsgálatát jelenti, akik gondolkodásukban „valami gyanússal", valami eltérővel, „intellektuális tévedéssel" léptek kapcsolatba.[276] Csakhogy a vallott ideológia által – a Mannheim-tanítványnak tekinthető Werner Stark szerint[277] is – az ideológus nincs tudatában ennek a tévedésnek, minthogy nem megtévesztésből, de akaratlanul és öntudatlanul cselekszik. Vagyis hisz saját ideológiájában. Az ideológia bármelyik formája éppen ebből nyerheti igazi perszisztenciáját – azáltal, hogy bekeríti a közéletet, s behatol az egyes emberek szemléleti világába, méghozzá úgy, hogy autoriter formákat hoz létre.

Az ideológia vizsgálata tehát egyrészt az „intellektuális tévedés" okainak, kialakulás-feltételeinek a vizsgálatával kell hogy együtt járjon. Ezeknek a vizsgálatoknak az időszerűsége ugyanakkor egy meglévő diszkrepanciát emel az előtérbe, mert az ideológia kérdése, felismerhetősége leginkább csak akkor merül fel, amikor az emberek széles körben elfogadott nézetei, gondolkodásuk ideologikus alakzatai, vagy kulturális memóriájuk bizonyos formái és a tudományos diszkurzusok megszabta értelmezésformák közt erős eltérés mutatkozik meg. A többrendszerűség-elmélet ezért állíthatja, hogy adott ideologikus sémák, elfogadott értelmezési stratégiák, kanonikus diszkurzusok, egy szélesebb közönség által még sokáig erőteljesen képviselhetik, éltethetik hatásukban tovább az olyan rendszereket és értékelveket, amelyek időközben már rég elmozdultak, a perem felé tolódtak a kánoniság képletes középpontjából.[278] S az említett diszkrepanciához kapcsolódóan ezért beszélhet az erdélyi magyarság utolsó félszáz éves történetét kutató fiatal történész, Stefano Bottoni „dokumentálható valóság" és egy kisebbség vallott ideológiai szereposztása között húzódó értékelméleti szakadékról is.[279]

---

[276] **Geertz**, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in UŐ, *Az értelmezés hatalma*, vál. **Niedermüller** Péter, Bp., Osiris, 2001, 30.
[277] Vö. **Stark**, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.
[278] Even Zohar megjegyzése rendkívüli módon jellemzi a sütői életmű aktuális hatástani állapotait is. Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *i.m*.
[279] Lásd **Bottoni**, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18.

Hogy a kisebbségbe szakadt magyar *irodalmak* hány-hány 'tálentumot' kaptak, s hányat voltak/lehettek képesek ezekből (szűk lehetőségeik szerint) felmutatni, az alapvetően történeti megítélésükből is táplálkozik. Folyamatos nemzetiségi, s így közvetetten ideológiai-politikai jegyeiknek, feladatvállalásuknak túlhangsúlyozása viszont felülírna minden olyan közös érvet, mely egységes kritikai szempontokat érvényesíthetne egy talán utópisztikus egyetemes magyar irodalomtörténeti képletben. Ennek értelmében eleve fölösleges lenne olyan transzparadigmatikus érvrendszert keresni, melyben összemérhető, összehasonlítható lenne egy-egy irodalmi szöveg, viszont teljességében felülíródna bármely, az irodalomtörténeti szempontok jelenre utaló vizsgálódási módszertana. Az erdélyi irodalom nagykorúsodása immár egyértelműen történelmi tapasztalat, különállása viszont aligha tűnik a jelen irodalmi vizsgálódásai felől célravezetőnek.

Az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatásának történeti alakzata kétséget kizáróan meghatározó jegyeiben formálja ma is bizonyos irodalomszemléletek értekezési stratégiáit. A sajátnak vélt észlelésmód abszolutizálása helyett a szövegek ismételt megszólíthatósága érdekében a folyamatos ideológiakritikai fenntartások szemléletét az igencsak összetett, olykor kényesnek mondható alakzatokra is érvényesítve, a teljes ideológiamentesség lehetetlenségének tudatában célszerű csak megkísérelnünk. A mai szükségszerű átértékeléshez ezért nyilvánvalóan szükség van egyrészt a történetiség elismerése mellett azokra a nem csupán módszertani, de merőben más, a korban szükségszerűnek mondható korlátokon és gyakorta a magunk által vont (kvázi szakmai) határokon való elvi felülemelkedésre is, melyet egyébiránt a szépirodalom már az utóbbi másfél évtizedben nagyrészt maga nyomatékosított és végzett el. A kritikusi tekintélyek, a történelmi helyzet, az irodalompolitika vagy éppen az opponáló autoritás hitelesítette értékrend az irodalomtörténeti recepcióban mára gyakorta csak szikár névsorrá zsugorodott. A listakánon eleve determinált kizárásaiban, dédelgető, morális instanciákhoz kötődő hódolati aktusaiban, s a maga jelentéskorlátozásaiban, alapvetően két attitűdöt éltet ma is, hiszen a szükségszerű bővítés mellett a mindenkori értelmezés a korábbi panteont valóban a maga történetiségében, egy korszak emlékműveként is szemlélheti. Mind a szépirodalom, mind az értekezőpróza úgy tisztázhatja saját helyzetét és viszonyulását ehhez a még érezhető közelségben lévő hagyományszegmenshez, ha valóban kritikus távlatot talál az itt bemutatott jelenségekhez. Az említett buktatók problematikusabbá, adott esetben igen nehezen megkerülhetővé tehetik, de bizonyosan nem szabad, hogy leállítsák, megtorpanásra késztessék kritikus vizsgálódásainkat.

IV. A Sütő-recepció alakulásrendje és anomáliái.

(Kultikus távlatok felé…)

„Az embereknek a cél tisztasága ellenére nincs szükségük az általuk nagy morális jelentőséggel felruházott hiedelmek érzelmektől mentes elemzésére; és ha ők maguk mélyen ideologizáltak, akkor egyszerűen képtelenek elhinni azt,

hogy a társadalmi-politikai meggyőződés kritikus témáinak pártatlan
megközelítése más is lehet, mint skolasztikus ámítás."
(Clifford Geertz)

„Félrevezet a kérdés, igaza van-e vagy sem annak, aki értékel egy művet.
Sokkal érdemesebb arra válaszolni, miért, milyen kánonok
alapján fogalmaztak meg ilyen vagy olyan ítéletet."
(Szegedy-Maszák Mihály)

Prológus

Az eddig tárgyalt problémakörök szinte kivétel nélkül jól kivehetően összegződnek Sütő András életművének alább tárgyalt receptív konstrukcióiban. Az életművet körülölelő problematikák alapján az alábbiakban mégsem kívánom a teljes befogadás-történetet időszerű előrehaladtában, folyamatában vázolni.[280] Helyette azokat a mozzanatokat igyekszem felvillantani, amelyek az erdélyi irodalomkép korabeli origójába helyezett életmű recepciójának vázolt kisiklásaira tudatosan vagy elfogultan, kényszerből vagy jóindulatból, de kétségkívül hatással voltak. A kánoni érdek, a tájékozatlanság és az érzelmi-pszichológiai vetületek adta egyszólamúság momentumait a fogadtatás összetett mechanizmusainak szembesítésében vélem megragadhatónak, a konkrét történeti-politikai helyzetlehetőségekhez és paradox létállapotokhoz viszonyítva tárgyalhatónak, amelyek itt kiegészülnek egy újabb mozzanattal, a szerzőség elvének önkanonizáló eljárásaival is.[281]Nem célom egyes művek anomáliákkal teli újraolvashatóságának jövőbeli esélyeit latolgatni, amelyek csak egy tudatosan vállalt, szintén ideologikus alapállásból értelmezhetnék újra az említett életmű szerzőség által behatárolt szövegszerű stációit. Helyette azokat az irodalomszociológiai, és leginkább irodalomtörténeti kultuszkutató érvrendszereket hasznosítom, amelyek a kánonelméletek eddig is vázolt alapállásai mentén jelölhetik ki az értelmezés korábbi kötöttségeinek esetleges buktatóival szemben azok lehetséges feloldásait.

A recepció magyarországi alakulásrendjének bemutatásával tehát nem egy képletesen teljes befogadás-történetnek a lépcsőzetes nyomon-követése a célom, mintsem az életmű azon csomópontjainak a megjelölése, amelyek eszmetörténeti kisajátítása túlmutat az irodalomtörténet-írás értekező és értékelő álláspontjain, s egyben az előző fejezetekben

[280] Az értekezés címe értelmében nem magát a Sütő-recepciót, a 'fogadtatás menetrendjét' kívánom részleteiben bemutatni, mint inkább alakulásrendjének azokat a kánoni stratégiáit megvilágítani, amelyek egyfelől szimptomatikusak lehetnek a részben már eddig is tárgyalt problémakörökre, másfelől a kánont építő/fenntartó diszkurzus általános irodalomeszményét világíthatják meg. Bennük azokat a szükségszerű gócpontokat is érintem, amelyek egy funkcionális kánon reprezentatív életművét mára leginkább csak történetiségében engedik szemlélni.

[281] A 'self-image' és a 'szerzői névaláírás' retrospektív kanonikus mozzanatait leginkább a kultuszképző törekvések eljárásaiban szemlézem.

ismertetett alapvetéseknek mintegy esettanulmányi igazolására is szolgálhat. A következetlenségek a kánoni érdekérvényesítésben azt is szükségessé teszik ugyanakkor, hogy az életút, s olykor az életrajz azon meghatározó mozzanatait is tárgyaljam, amelyek befolyással voltak a kialakult, kialakított Sütő-kánon divatszerűségének kultusszá formálódására.

Magától értetődik, hogy nem az olyan irányú ismertetéseknek, irodalomtörténeti feltárásoknak a bárminemű megkérdőjelezése a célom, amelyek végre az Erdélyben születő irodalmat valóban közelebb hozták a magyarországi olvasóközönséghez. Még csak nem is értelmezésmódok létjogosultságát vonnám kétségbe, hiszen a történeti hatást és a művészi értéket nem lehet a kizárólagosság függvényében szemlélni. Kétségtelen viszont, hogy a történetírás érvek és ellenérvek szembesítését is igényli, s ha az egyik mozzanat szándékoltan kimarad belőle, a hatástani-értelmezésbeli folyamatok a legcsekélyebb jelét sem mutatják majd az el nem érhető, ám célként, szükségszerűségként mégiscsak megfogalmazandó objektivitás történeti szempontjainak. Mert a különböző irodalomtörténészi szemléletek, az eltérő nézőpontok saját véglegességükre ugyan sohasem tarthatnak igényt, viszont nagyon is szimptomatikusak lehetnek arra a korra, melyben megfogalmazták őket. Ezért is lehet sokkalta fontosabb maguknak az okoknak az egyszerre hatástani és filológiai feltárása egy ilyen „zárt" kanonikus életmű esetén, amely az árnyalatok, vagy az olykor igencsak eltérő vélemények, szembeötlő aránytalanságok létrejöttét is egyetlen rendszeren belől tudja még kijelölni. A mai Sütő-kánon ambivalenciáját ugyanis éppen az okozza, hogy egyszerre áll szemben két olyan feltétellel, amelyekről kénytelen tudomást venni: az evidens előértelmezettséggel és a feladatnak tekintett értelmezéssel.

Kivételes hely

Ha a hetvenes, nyolcvanas évek magyar irodalmi kánonjának, de akár kánonjainak is, a hatalmi irodalompolitika ideológiai hatásain túl vagy azok mögött, létezett külön erdélyi magyar irodalomra vonatkozó része, fejezete, elképzelése, vagy kiemelt státusa, annak egyértelműen Sütő András életműve állt a középpontjában. Magyarországi fogadtatásával kapcsolatosan monográfiájában Bertha Zoltán is elismerte, hogy „(…) a magyarországi köztudat felületesen tájékozott része a hetvenes évek elejétől sokáig szinte csak övele tudta azonosítani az erdélyi magyar irodalmat".[282] Az olvasóközönség mellett a hivatalos recepció kitüntető figyelme is egyértelműen Sütőt látszott a kortárs erdélyi irodalom origójába

[282] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 14.

helyezni, többek között ennek hatására születhetett meg személyéről, munkásságáról az első határon túli magyar alkotóról engedélyezett monográfia az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A magyar irodalom utóbbi fél évszázadában megújuló hagyományvonalak közül alighanem az irodalomesztétikai fogalmakkal nehezen körülírható irányzatok azon ötvözete keveredik Sütő életművében, amelyik az irodalmi-művészeti, illetve a szociális-nemzeti intenciókat egyaránt hasznosítja. Az életmű magyarországi fogadtatásának egyedülálló rangot biztosító, nyomatékosító értékítéletei egyszerre találták meg benne a küldetéses irodalomeszme folytonosságát, a népi írók vonalának, kollektivista, társadalmi elkötelezettségű közíróságát (melyre a művészi és politikai szerep-összefonódások éppúgy jellemzőek, mint a helyi jelleg, a sajátosság felvállalása) valamint az anyanyelv nemzetiségi, nemzeti kultúrát és öntudatot megtartó morális felelősségét. Ezekhez társultak a hetvenes évektől olvasói igényként is megfogalmazódó ellenállói illetve vátesz-szerepek, amelyek az alkotói szerepfelfogások etikai jelentésessége által is, egy nyíltan még kimondhatatlan korkritikát asszociáltak. Ismertségét, rangját, fogadtatását tekintve az életmű valószínűsíthetően egyetlen más kortárs határon túli szerzővel sem mérhető össze, kiemelt helyét azonban nem csupán irodalmi rangja (majd a nyolcvanas évekbeli magyarországi publikálások, az ismertség és a „játszottság") de a közszereplőség megannyi fokozata is biztosította. Sütő társadalmi-politikai szerepvállalása, a közéleti szereplés „rituális" eseményei is nagymértékben járultak hozzá ahhoz a kultikus Sütő-kép kialakulásához, amelyik a nyolcvanas évek közepétől, s majd a rendszerváltást követően kiemelt hangsúlyokkal formálta meg az íróságon túllépő személyiség emblematikusságát.

Az életmű irodalmi eredményeit méltató első magyarországi összefoglalás, akárcsak a hetvenötödik születésnapra összeállított legutóbbi összegző tanulmánykötet szerzői-szerkesztői véleménye szerint a Sütő-művek „az erdélyi magyarság létjogának, értékének, sajátosságainak védőiratai" méghozzá az esztétikai megalkotottságuk, a művészi autonómiájuk és az erkölcsi tartásuk alapján.[283] Ugyanitt egy korábbi írás szerint „Sütő András munkásságával az erdélyi magyarság szellemisége szerzett magának polgárjogot az egyetemes magyar irodalomban és hitünk szerint az emberi egyetemesség színe előtt."[284] Az életmű tehát nem csupán önmagának, de az általa képviselt egész erdélyi szellemiségnek szerzett polgárjogot, rangot és megbecsülést. A sajnálatosan túltágított kategóriák és az elnagyolt időkeretek kétségkívül azt igazolják, hogy az 1945 utáni időszak erdélyi magyar irodalmában, a hetvenes évek nyitányát követően Sütő András lett a közmegegyezés

[283] Vö. a *Tanulmányok Sütő Andrásról,* szerk. **Görömbei** András, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 - kötet fülszövegét.
[284] Vö. **Pomogáts** Béla, *Kisebbségi sors és kisebbségi írópálya*, in *Tanulmányok Sütő Andrásról, i.m.,* 395.

elsődleges szerzője. Ennek a folyamatnak a jobb megértéséhez, irodalomtörténeti helyéhez, vélt vagy valós indokaihoz, a „jelenség" komplexitásához, illetve a recepció fokozatainak, irodalmi és nem irodalmi sikereinek a tehetségtől az ikonikus jelig terjedő szakaszainak felvázolásához, nem egyszerűen magát a korszakot célszerű csak vizsgálnunk, de a kornak azt az irodalomértését is, amelyik meghatározhatta a recepciót. A máig jellemző kivételes pozícionáltság történeti indokainak meghatározása, a fogadtatás motivációinak feltárása és bizonyos fokig racionalizálása egyben azt is szükségesé teszi, hogy folyamatosan megkérdezzük, milyen külső vagy belső érdekeltségek, autoriter vagy konkrét hatalmi struktúrák, érzelmi motivációk formálhatták a fogadtatás koreográfiájának szükségszerű vagy éppen esetleges fokozatait.

Eljárásaim két alapfeltevésből indulnak ki, melyek szerint egyfelől már a szépíró fogadtatása is egy meglehetősen leegyszerűsített szemléletet tükröz, olyan életutat épít, amelyben az egyedi Sütő-kép kivételességéhez szükséges életrajzbeli, magatartásbeli attitűdök szelektivitása jelentős következetlenségekre világíthat rá, másfelől pedig erre a műveket övező kritikai visszhangra általánosan is jellemző, hogy túlzottan odaadó és hiszékeny a sütői önéletírás műfajokon átnyúló tételeivel szemben. Sütő a Harold Bloom-i értelemben vett olyan 'strong' szerző, aki művészi érdemei megkérdőjelezhetetlensége mellett saját írói-közírói én-képét nagyon is tudatosan formálta meg. A vallott eszmék és a vállalt szereplehetőségek közt olyan hagyományok folytatója, amelyek élet és irodalom receptív konstellációiban egyként értékelik a művészi és emberi törekvéseket. Ezek értelmében, az alábbiakban vizsgálat tárgyát képezik elsődlegesen a kritikák és recenziók konklúzióit is hasznosító, összefoglaló monografikus művek, az irodalomtörténetekben elfoglalt hely, a folyóiratbeli tematikus vagy ünnepi különszámok, az antológiák- vagy a tankönyvbeli szereplés, a lexikonbeli szócikkek, illetve a színházi és filmbemutatók. Hasonlóan kiemelt jelentősége van az egyéb társadalmi eseményeknek, díjátadásoknak, ünnepi vagy gyászbeszédeknek is, akárcsak a híradásoknak vagy a tévészerepléseknek, melyek alapos összehasonlító vizsgálatát jelen értekezés keretei már nem, vagy csak részlegesen teszik lehetővé. Mindezek origójában természetesen, elengedhetetlen szerepük van maguknak az életművet keretbe foglaló, értekező és (ön)értelmező Sütő-írásoknak, a visszaemlékezéseknek és a riportoknak is.

Közelítések

Sütő írói munkásságának valós jelentőséget és rangot a hetvenes évtized során született művei adnak, (leginkább a drámatrilógiája, illetve részben az ezt időben megelőző

naplóregénye, de egy kevésbé szigorú megítélésben már egy-két esszéje s a 'naplójegyzetek' egyféle folytatásának is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* is ide sorolható) az összes többi alkotása meglehetősen elmarad színvonalát tekintve mindezektől. Sikerüket, népszerűségüket, azaz korabeli hatásukat és akár történelmi jelentőségüket tekintve viszont, mindez már egyáltalán nem állítható ilyen egyértelmű bizonyossággal.

Amikor 1986-ban megjelenhetett az első, az addigi életművet összefoglaló monográfia,[285] a sütői pályakép a hetvenes évek sikersorozata után mindenképp érettnek látszott az életműhöz különböző irányokból közelítő kritikai megmérettetésekre. A korábbi kritikai fogadtatás részeredményeit összegzően bemutató, azokat hasznosító kötet szervezőelveit, illetve magát a monográfiától joggal elvárható elemző tárgyilagosságot is, hatásában kétségkívül felülírni látszott viszont az a kortörténeti, ideológiapolitikai sajátos helyzet, mely már a könyv megjelenése előtt Sütő magyarországi ismertségét és elismertségét meghatározta. Az 1984-ben lezárult kézirat ugyan még nem tárgyalhatta a nyolcvanas évek újabb drámatermését, az alanyához való érzelmi kötődés és hódolat viszont jól jellemezte azt a közhangulatot, amelyben a magyarországi közvélemény 1986-ban a frissen bemutatott *Advent a Hargitán* ovációs Nemzeti Színházbeli sikerei[286]kapcsán is, művet és szerzőjét egyaránt fergeteges elismerésben részesített. A korabeli politikai helyzet meghatározottságai, melyek a darab színrevitelét övezték, annak ideológiai kiszolgáltatottságát (sőt külpolitikai problematikusságát is) éppúgy jellemezhetik, mint a hasonlóan ideológiai előértelmezettségéből adódó sikerét. A marosvásárhelyi íróval ekkorra könyvtárnyi írás foglalkozott, melyekben irodalomtörténészek, kritikusok, publicisták vagy színházi emberek egyként az egyetemes magyar irodalom legjobbjai közt említették az életművet. A közmegegyezés ilyenforma meghatározottságai Magyarországon egyfelől a hetvenes évek minőségi drámatermését és érett epikus darabjainak konzekvenciáit hasznosították, (melyek mintegy igazolni látszottak az igazi kiugrást és népszerűséget jelentő, az év sikerregényének számító 1970-es naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér* folyamatos sikerét), másfelől komplex társadalmi és politikatörténeti jelleggel bírtak.

Bár a nyolcvanas évek művei már mindenképpen egyfajta visszalépésnek tekinthetők a drámaírói életműben, ekkortól már elfogadott ténynek számít a „világirodalmi formátumú élő klasszikus" megjelölés s az is, hogy az életmű, mely „egy közösség létét megörökítő egység", önmaga történelmi pillanatot hordoz, s megítélésének drámai alternatívája így „a léte vagy a nemléte".[287] Sütő közírói tevékenysége, maga az a feladat-elvű írásmód, amelyik

[285] **Görömbei** András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.
[286] Az ősbemutató 1986, január 2.-án volt.
[287] Vö. **Szerdahelyi** István, *A feldobott pénzdarab pillanatában*, in Kritika, 1987/6, 18-19.

által képviseleti írói magatartásmintája megfelelt a korban ki nem mondható, ám kétségkívül létező igénynek, s mely a hatalmi rezsim kultúrpolitikájával szemben (egyetemes?) népben-nemzetben gondolkodott, az irodalomnak kitüntetett társadalmi szerepeket szánt. Az érzelmi kötöttségek mentén, az elismerésen túllépő, olykor ömlengő siker kapcsán nem véletlenül vethette fel az említett első monográfia (gyakorlatilag egyetlen komolyabb) bírálatának szerzője a kérdést, hogy „akkor is így volna ez, ha az író történetesen Magyarországon élne, és minden leírt sora mögött nem éreznénk egy jogfosztott kisebbség harcát a megmaradásért?”.[288] A kérdés a korban sokaknak talán megválaszolhatatlannak, netán feleslegesnek is tűnt, de bizonyára nem volt értelmetlennek mondható. Hogy válasz mégsem érkezett rá, az jól mutatja politikai súlyának egyértelműségét, sőt elsőrendűségét is az értelmezői stratégiák kialakításának folyamatában.[289]

Társadalmi szolgálat

Mielőtt továbblépnénk, érdemes emlékeztetni, hogy az irodalom említett társadalmi szerepkörében[290] a hivatalos irodalompolitika művészetideológiája mellett a hatvanas évektől a kisebbségi lét adta meghatározottságok, s időben előrehaladva a nacionalista politika erősödő sanyargatásai szolgáltak megkerülhetetlennek látszó értelmezési keretül a kor romániai magyar irodalmára vonatkozó fejtegetések számára. Az Erdélyben születő irodalom

[288] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A megmaradás esztétikája. Görömbei András monográfiája Sütő Andrásról*, in Sz. L., *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996. 141. (eredeti közlés Alföld, 1986/12.)

[289] Filep Tamás Gusztáv egy 1990-es írásában nem véletlenül jegyezte meg Sütő megítélésével kapcsolatosan, hogy míg Erdélyben műveinek értékéről, s személes erkölcsiségével kapcsolatosan mindig is megoszlottak a vélemények, magyarországi perspektívából látszólag egységes („nemzeti hősi”) a kép. „Ez azonban csak látszat: az ellentábor hallgat. Néhány irodalomtörténészünk, közéleti emberünk Sütő életművét faltörő kosként használta a magyarországi közvélemény bevételéhez, a határon túli magyarság és magyar irodalmi élet létének tudatosításához. A romániai magyar irodalom diadalútja azonban elmaradt, mindössze néhány kimagasló egyénisége vált szimbólummá, nem feltétlen eredeti szándékának megfelelően.” Vö **Filep**, *A szobrok tanulsága*, in Könyvvilág, 1990/6, 11.

[290] Erdélyben a (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás az önvédelmi, vagy sérelmi politika lehetetlenségeiben nem egyszer a befelé-fordulással, a sajátosságok tematizálásával és felmagasztalása által vélte megtalálni elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom a hivatalos szocreál ideológiák mögött a kisebbség életéhez, életformáihoz, óvatosabban hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, s ezeknek adva nyomatékot folytatta a hivatalosan kötelezővé tett kollektivitáseszményt. Magyarországi kiteljesedő recepciójában, ha csak burkoltan is, de kiegészülve a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényével, a korkritikai és politikai elemeknek immanens-esztétikai értéket tulajdonítva, jobb esetben ötvözve őket a művészi reprezentációval, folytonosságát és célelvűségét tartották meghatározónak. Az érzelmi hatványon túl, amelyet az erdélyiség konnotációi hordoztak, a hetvenes évek magyar irodalmára általánosságokban is jellemző volt egy olyan olvasói beállítódás, amely hajlamos volt szinte kényszeresen sekélyes esztétikai alkotásokat is felértékelni, amennyiben ezek másutt nem tárgyalható kérdésekre irányították a figyelmet. A kritika maga is ilyenkor, egyfajta morális kényszertől vezetve, hasonlóan járt el, amely erdélyi alkotók esetében különösen érzékelhető volt. Nem is csak az említett különállást, de azt a fajta dogmatizmust továbbéltetve, újratermelve, amellyel maga is szembeszállt. Minthogy az olvasók az egyéb módon elmondhatatlan társadalmi problémákat tárgyaló művek igazságfeltáró momentumait értékelték, ezeket a problémákat, illetve magát a problémafelvetést ismételték meg többnyire a kritikák, publicisztikák is, nyomatékosítva a művek kiemelt társadalmi szerepét.

fogadtatásában ez a gyakorta elvárásként érvényesülő attitűd leginkább Sütő András írásművészete által kapott olyan hangsúlyokat, amelyek hetvenes évekbeli iránya és színvonala által állíthatta szerzőjét egyfelől a népi-nemzeti írói hagyományok méltó folytatójának szerepébe, másfelől – leginkább a hetvenes évek legvégétől – avathatta a nemzetiségi kérdéskör és a rendszerellenes írói-közéleti magatartás révén a nemzetietlen magyarországi politikát bírálók megkerülhetetlen hivatkozási pontjává.

A nyolcvanas évtized magyarországi helyzetét tekintve – mint utaltam rá – bár kétségkívül voltak vissza-visszatérő retorziók, betiltások, újbóli „bekeményítések", talán a teljes keleti blokk országaiból a magyar politikai életnek (s nyilván irodalompolitikájának) mutatkoztak csak olyan jelei, melyek lehetővé tették a szélesebb fokú strukturálódást a szépirodalom és az irodalmi élet terén is. Míg Magyarországon az említett ellendiszkurzusok egy folyamatosan enyhülő politikai keretben szerveződhettek meg, Erdélyben a rendszerváltásig terjedő utolsó évek jelentették a cenzúra önkényén túl a politikai abszurditás kiteljesedésének végső időszakát. A korabeli irodalmi irányzatok, művek, szerzők mérlegelése esetében ez azt is jelentette, hogy szükségszerűen irodalmon túli érvrendszerek terhelték a fogadtatást.[291] A különböző irányzatokhoz, ízlésekhez, felfogásokhoz tartozó csoportok elfedése vagy homogenizációja a recepcióban, vagy olykor már az otthoni megjelenések, szűkös publikálási lehetőségek, az „ismertség" alapfeltételei révén is[292], két irányt erősített fel. A magyarországi irodalmi élet érdeklődését az elkötelezett, társadalmi szolgálatot teljesítő írói eszménnyel szemben, s a szélesebb (magyarországi és erdélyi) közönség fokozódó figyelmét a valamiképpen politikai ellendiszkurzusnak számító írások, helyzetjelentések, vagy az addig módszeresen elhallgatott nemzeti összetartozást erősítő olvasatok irányába. Mindkettő hajlamos volt újra csak az elvi azonosságot, ideológiai, ellenideológiai megbízhatóságot, a hűséget jutalmazni, s kevésbé a művészi teljesítményt vagy az esztétikai értékeket mérlegelni. Czine Mihály Sütő naplóregényére vonatkozó sorai – „Nem is regényként, hanem életként olvassák…"[293] – a nyolcvanas évek közepétől az egész erdélyi irodalomszegmensre érvényesnek látszott, legalábbis arra mindenképpen, amelyiket a nagyközönség leginkább erdélyinek tudott.[294] A kollektivista szemléletek újraötvöződő

[291] A különbözést, a szakszerű (?) distingválást a korban amúgy is gyakran egyetlen dolog látszott meghatározni vagy árnyalni: ki, mennyire, s milyen formában állt kapcsolatban vagy állt ellen, függött vagy élvezett viszonylagos szabadságot a politikai hatalom diktálta irodalmi élettől, a megkövetelt világlátástól és az elvárt terminológiától.

[292] Lásd a nyolcvanas évek fiatal írónemzedékének (a beszűkült erdélyi lehetőségei közt is kényszerű) antológiáit.

[293] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és irodalom*, II. Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., Szépirodalmi, 1981.

[294] Az Erdélyből megszólaló írói hangok látszat-homogeneitása a magyarországi fogadtatás széles olvasóközönség felőli olvasatait egyértelműen ekkor jellemzik a leginkább.

kitételei a határon túli életművek magyarországi felértékeléseiben, a szakmai érvrendszerekben is együtt járt a népi nyelvet és hagyományokat tudatosan őrző, ápoló, a társadalmi szolgálatot megmaradásával is végző írókép magasztos ábrázolásával.

A kánon természetrajza

A Sütő-szakirodalom jelentős része, mondhatni arányaiban szinte annak teljessége úgy elegyedett párbeszédbe az értekező-gondolkodó-politizáló, a társadalmi cselekvést kezdetektől felvállaló szerzővel, hogy vitát gyakorlatilag nem folytatott vele (pl. éppen az irodalom társadalmiságának kérdésköréről, annak arányairól és irányairól, amelyeket evidenciaként kezel), igen ritkán élt csak kisebb fenntartásokkal, de akkor is a történelmi-politikai korlátok kényszerítő attitűdjeiként (azaz ugyancsak ideologikus szerep-meghatározások mentén) interpretálva az esetleges hiányosságokat. A voltaképpen világnézeti/ideológiai kérdésfelvetések így maguk is egy ideologikus struktúrán belül váltak a jól bevált hatásmechanizmusok rabjaivá, sőt ezek a külsődleges tényezők végképp megfeledkeztetni látszottak az olykor sajnálatosan csak az irodalmi publicisztika szintjén megrekedt kifejtések szerzőit a primer szövegiség vizsgálandó irodalomesztétikai, poétikai-retorikai alakzatairól. A befogadás-történet legfőbb kritikai vonulata, a *fősodor*, mintegy egységesen igazolja is mindezt. A társadalmi elkötelezettség, a kisebbségi említett szerepkörök evidencia-alakzatai, legalábbis így értett szükségszerűségük megkérdőjelezhetetlensége az egyéb írói életművekkel való összevetésben pedig nem annyira eddig feltáratlan, egyéb irodalmi szövegeket és életműveket (bár azokat is) fed el, mint inkább máig tartóan egyéb művekre kiterjesztve is csak egyfajta olvasatot, szűk értelmezési keretet éltet tovább. (Ilyen mechanizmusokban működik a recepciónak a korabeli alkotásokra vonatkozó, a korábbiakban említett fordítás-analógia szerinti egyértelműsége.)

Sütő tevékenységének s gondolkodásmódjának egyszerre művészi és közírói összefonódásait, vagyis kulturális és társadalmi összetevőinek a képviseletelvben való együttes megragadását különböző nézőpontokból persze lehetséges kanonikus erejű sokrétűségként és egyszólamúságként is értelmezni. Az életmű, melyben az „esztétikai, a helyzettudatosító, a felhívó funkciók szempontjai szételemezhetetlenül keverednek”[295], fogadtatása révén leginkább egy fordított arányvonalat mutat. Ebben a politikai-ideológiai meghatározottságok megkerülhetetlensége révén az életművet tárgyaló értekező-prózai írások vagy kisebb publicisztikák legtöbbje a figyelemfelhívó, informáló kódoktól, a helyzettudatosításon keresztül jut csak el, ha eljut egyáltalán, az esztétikai érvelésig. A

[295] Vö. **Bertha** Zoltán, *i.m.,* 13.

szételemezhetetlenség ugyanakkor leginkább a korszakot, és benne magát a kritikust, irodalmárt is minősíti. Az életrajzírás műfaji jogosultságát, vagy a művelődéstörténeti kitekintések szükségszerűségét a korban tagadni aligha lehet, az irodalomtörténet helyébe állítani őket viszont alighanem hiba lenne. Ráadásul, mint Szegedy-Maszák Mihály is rámutatott, „a lángelme tisztelete könnyen magában rejtheti a kísértést, hogy a szövegeket az önéletrajz töredékeivé alakítsuk".[296] Sütő írói tevékenységének megítélése márpedig elválaszthatatlannak tűnt az életmű méltatói és gondozói számára mind az életrajzi, mind a történelmi-ideológiai megközelítésektől. Ezeknek tematikus nyomait, az értelemadás fogódzóit, mint látni fogjuk, nem egy esetben maga a szerző határozta meg az önéletírás különböző műfajiságú és mélységű retrospektív alakzataiban.

Kanonikus kritika?

Mint Lauter kapcsán hivatkoztam rá, a kritikaírás különbözőségeit nem célszerű csak egy elvi, formális versus kanonikus ellentétpárban megragadni, mert aligha képzelhető el (a megfelelő intézményi keretfeltételek mellett) más, mint nem-kanonikus kritikai minősítés.[297] Irányát tekintve azonban, módszertanában és minőségében, – a kánont csupán éltetni, meghatározni kívánó, illetve azzal nem törődő, esetleg ellene ható írásmódbeli leegyszerűsítéseken túllépve – érdemes megemlíteni egy másfajta jellemzőt is. Míg az egyik a megértés mellett ítéletet is kínál, valamiféle eleve lehetetlen objektivitásra-törekvést kísérel meg, amely aztán (szándéka szerint elvakultság és rosszindulat nélkül) együtt élhet a művel, addig a másik, a hagyományosabb leginkább alárendeli magát annak, s mindezt úgy, hogy egyúttal önmagát is érvényesíti. Az elemzett életművet körülölelő írások jelentős része az egyes műveket úgy tárgyalja, hogy vele együtt kívánja vívni annak küzdelmét, egyfelől a társadalmi szolgálatban, másfelől a feledés, az elmerülés ellen. Csak így van ugyanis esélye, elválaszthatatlanul a műhöz tapadva túlélni némelyest az idők múlását, feltűnni az újabb olvasatok hivatkozásaiban. S ez nem is kevés. A művel szemben táplált alázat fűti, a megértés akarása hatja át, s ezáltal mintegy vigasztalást is nyer. A vallott közös cél ugyanezért méginkább fogékonnyá s alázatossá teszi a szerzői kommentárokkal, megnyilatkozásokkal, értelmezésekkel szemben, melyeket kinyilatkoztatásoknak tekint. Nem

[296] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Kulcsszavak az irodalomtörténet-írásban*, in Literatura 2003/3, 236.

[297] A kánonelméleti működéselveket tárgyalva a kanonikus kritika terminusa, ellentétben az eredetileg használt „öntudatos" és lebontó értelmével, nézeteim szerint itt azért bizonyul használhatónak, mert egyrészt, mint kitértem rá, minden autoriter álláspontból megszólaló kritika (az ellendiszkurzus is) valahol eleve a bővítendő kánont éltetheti tovább, másrészt pedig, mert az elemzett recepcióban alig találni valódi ellenvéleményt netán komolyabb kritikát, tehát mást, mint csupán „formális" megnyilatkozásokat. Az alábbiakban a tárgyalt kritikai diszkurzusnak a vallott világnézeti, irodalomszemléletbeli azonosságait tükröző írásokat az életművel kapcsolatban formális-kanonikus szövegekként jellemzem.

annyira távolságot kíván működtetni közte s a mű adta lehetőségek közt, mint inkább azonnal megszűntetve azokat, a mű bensőséges, személyes világába tartozónak óhajtja tudni magát.

A kánont őrző formális kritika az életművön belül ráadásul nem különbözteti meg világosan a szépirodalmat és az írás egyéb, leíró vagy fejtegető válfajait. A másodlagosnak tételezett irodalmi megnyilatkozások közt kiemelt szerep jut a szerzői visszaemlékezéseknek és önértelmezéseknek, melyekben éppúgy meghatározó szerepet kap az aktív szándék és a tudatos elme, s melyben Frye értelmében „a fő gond az, hogy a szerző 'mondjon' valamit". (A Sütő-kommentárok meglehetősen elfeledkeznek Frye azon érveléséről, amely szerint még a „nagy művek", a feltételezett „önértékű alkotások" esetében sem fogadható el a szerzőnek tulajdonítható bárminemű kritikusi képesség vagy jogkör).[298] Persze a korabeli elvárásoktól vagy az ízléstörténettől független kritika (még ha Frye ebbéli bizonyosságát, s ennek a létére utaló magabiztos sorait igencsak esetlegesnek is tekintjük), a maga szisztematikusságra törekvésében is éppoly utópisztikusnak mutatkozhat, mint az, amelyik alázattól fűtött. Legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az a kritika, amely csak olyan fogalomrendszerrel próbálja interpretálni a műveket, amelyik megtartja még az azonos szemléletek kohézióját, az valóban magában hordozza annak veszélyét, hogy az odaadóan alázatos kritikust, s nem feltétlenül az érintett művet tekintsék majd provinciálisnak.

Érték és értékelés

Az életművel foglalkozó, azt bemutató, feltáró, ismertető, elemző írások jelentős többsége mindenesetre a formális-kanonikus kritika csoportjaként határozható meg. Ezek közül is számtalan olyan írás létezik, amelyik az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban többnyire az elemzések helyett egyfajta közvetlen beiktatást választ. A kiemelt jelleg, az írói-cikkírói azonos szemléletek persze nem jelentenek szükségszerűen kanonikus rangot és minőséget minden publicisztikai szintű megnyilatkozásban. A fogadtatás textuális megnyilvánulásai közt mindenesetre (a napilapoktól a kritikai szakfolyóiratokig egyaránt) lehengerlő többségben vannak a hódolati gesztusok s az olyan írások, amelyek az írói nagyság előtt hajtva főt, az életmű teljességének jelentőségét, szerepét emelik ki. Lényegesen kevesebben azok, amelyek az írót a maga értékén kezelve, inkább a műveivel vitatkozva kíséreltek meg egyfajta műelemzést nyújtani. Ennek tudható az is, hogy a sütői naplójegyzetek, helyzettudatosító írások vagy újabb úti tűnődések gyakorta éppolyan

[298] Mint írta, Dante kommentárt írt ugyan a *Paradiso* első énekéhez, mégsem rendelkezik semmilyen különleges autoritással. „Amikor Ibsen kijelenti, hogy a *Császár és Galilei* a legnagyobb drámája, s hogy a *Peer Gynt* bizonyos epizódjai nem allegorikusak, csak azt válaszolhatjuk, hogy Ibsen nem tartozik Ibsen értő kritikusai közé." Vö. **Frye**, Northrop *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999, 11.

elismerésben részesülnek, mint a folyamatosan újra-kiadott legsikerültebb drámai vagy epikai alkotások. De még a monográfiákban is szembetűnő az egyensúlyzavar, amely már a pályakezdő egy-két sikerültebb novellát is ugyanolyan hévvel és dicséretekkel kívánja tárgyalni, mint a később remekműként bemutatott komolyabb darabokat. Holott nemcsak a monográfiák, de a kritikák és recenziók többsége is egyfajta fejlődésrajzot ad. Az életmű nagyjából három egységre tagolva jeleníthető meg, melyben az első határkövet a fogadtatás szempontjából egyértelműen az 1970-es év jelzi, a következőt viszont már sokkal problematikusabb megállapítani, minthogy egyrészt valahol a nyolcvanas és kilencvenes évek mezsgyéjén, másrészt egy hosszúra nyúlt hetvenes évtized körül lehetne a határt képletesen megvonni. Az értékelések során az előző a sikerorientált szerzőségét, a második inkább a művek minőségbeli mutatóit követi. Az ugyanis könnyen belátható, hogy a legsikerültebb, s számszerűen is a legtöbb művet adó hetvenes évtized méltán ünnepelt műveivel vagy szerzőjével a recepcióban semmivel sem foglalkozik több elemző, összegző, értékelő írás, mint a nyolcvanas évtizedbeli, minőségi visszalépést jelentő alkotásokkal. Ekkor (részben az újrakiadások, s részben az áttevődő magyarországi könyvkiadás révén is)[299] a recepció már erősen ideológiai áthallásoktól tarkított, s a kor változásaira jellemző, hogy 1989-re, szintén magyarországi kiadásban, megindulhat az életműsorozat is. A képletes fejlődésrajz persze, mely tudatosan mellőzi a korai ötvenes-hatvanas éveket, a hetvenes évek epikus és drámai művei által ezeknek próza- és drámaíróját helyezi az irodalmi rang (szakmailag is egyetértő) horizontjába, a sikeresség és a szélesebb közönségbeli divat, majd az azon túllépő kultusz helyét viszont leginkább csak a nyolcvanas évek második fele jelöli majd ki.

A kezdetek

A hetvenes éveket megelőző írások többnyire másodlagosnak tekinthetők az életműben, némelyikük nem több írói ujjgyakorlatnál. Bizonyos fokig már feltűnik bennük a nagyobb lélegzetű (ám továbbra is rövidprózai jegyeket hasznosító) összegző műre mutató igény, illetve a mélyebb gondolati tartalmat majd a drámaformában megtaláló művész alkotói világképének kikristályosodása is, nagytöbbségük azonban folyamatosan visszatérő konstrukciókat mozgat. Faluábrázoló sematizmusaik, sztálinista világképük és realizmusigényük vagy a népi színpadi játékok gyönge utóérzéseit előhívó ábrázolásmódok és karakterformák a sikerültebb rövidprózai írásokat is elfedik. A pártos szemlélet

[299] A korábbi közös kiadások után 1984-től már csak Magyarországi kiadónál jelenhetnek meg könyvei.

mindenesetre két Állami-díjban és felfelé ívelő karrierben, folyóirat-szerkesztéseben és különböző közéleti tisztségek révén is elismerésben részesül.

A korai művek magyarországi fogadtatását illetően az általános elzártság ellenére Sütő esetében elmondható, hogy ezekről a magyarországi irodalmi lapok mellett a nagyobb országos napilapok is közöltek ismertetőket. A hetvenes évtized kiugró sikerét megelőző tizenkét könyv fogadtatása – színvonalukat tekintve érthető módon – arányaiban és hangsúlyaiban messze elmarad a későbbi sikerek ovációjától, de a többi erdélyi szerzőhöz képest Magyarországon így is jelentősnek mondható. A *Mezítlábas menyasszony*ról, (1950) már tudósít az Irodalmi Almanach, az *Emberek indulnak*ról (1953) az Újhold mellett a Magyar Nemzet is, az *Egy pakli dohány* (1954) erdélyi sikeréről pedig az Alföld és az Irodalmi Újság mellett már a Népszava is ír. 1955-ben, amikor novelláiról az Alföld (Székelyhidi Ágoston révén) tudósít, szerzőjét az Irodalmi Újságban Hegedűs Géza is már „komoly ígéretnek" mondja. Hasonlóan 1956 után, a fiatal szerkesztőről, az ifjú tehetségről, az agitátor-íróról együttesen írnak szakfolyóiratok és napilapok. A *Félrejáró Salamon*ról (1956) vagy a *Tártkarú világ*ról (1959) a korban meglepően sok recenzió születik (Élet és Irodalom, Kortárs, Népszabadság stb.) A hatvanas évek szerzői elhalkulásában aztán gyakorlatilag egyetlen számottevő mű – a *Pompás Gedeon* – lát napvilágot (amelyet viszont már Harag György viszi színre Marosvásárhelyt), így itt érthető a recepciós »hézag«.[300] Fontos szempont a fogadtatás és a terjesztés korabeli viszonyaira tekintve, hogy Sütő művei legtöbb esetben Magyarországon is megjelenhetnek (például a *Félrejáró Salamon* (1956) Marosvásárhely után már Budapesten is kiadásra kerül), később pedig, a hetvenes évtizedtől a Kriterion rendszerint közös, román-magyar kiadásban jelenteti meg műveit.

Az életmű méltatói és későbbi gondozói, a kivételes helynek, valamint a »leg«-eknek legitimálói csak a hetvenes évek szerzői világképlátásának változásától eredeztetik a közszemlére szánt Sütő-kánont. Pedig Sütő sikerei (írói és közéleti egyaránt) korai műveinek törékeny színvonala ellenére is, erdélyi, romániai viszonylatokban a hetvenes éveket megelőzően is megkérdőjelezhetetleneknek számítottak. Az egyéni karrier, a különböző díjak, elismerések, megfilmesítések, címek, mindezt alaposan tükrözik. A fiatal író alig két esztendei újságírói gyakorlattal a tarsolyában már a Magyar Népi Szövetség ifjúsági sajtófelelőse, 1949-ben, huszonkét évesen pedig már a *Falvak Népe* főszerkesztője lesz. 1950-ben és 1953-ban is Állami-díjat nyer.[301] 1954-től az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettesévé,

[300] Részben emiatt is számít minőségi meglepetésnek az 1970-es, az *Év könyve* címet rögtön elnyerő, s később számos magyarországi kiadást megélő naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér*.
[301] Második alkalommal külön engedéllyel, hiszen a korabeli törvények szerint valaki csak egyszer nyerhette el a komoly pénzösszeggel járó díjat.

majd 1958-tól az akkor induló, nevét egy évvel később *Új Élet*re változtató *Művészet* című folyóirat főszerkesztőjévé nevezik ki,[302] (amely tisztségében 1989-ig megmarad!) de neve szerepel egy ideig a Kolozsváron megjelenő *Utunk* impresszumában is.[303] A hatvanas években több alkotását is megfilmesítik, így a *Zászlós Demeter ajándék élete*, a *Félrejáró Salamon*, vagy a *Kastélylakók* című írásaiból is film készül. (A korban Sütő „az egyetlen romániai magyar író, aki »bedolgozó« a filmszakmában.")[304] Mindehhez egyértelműen hozzájárulnak írói-szerkesztői munkája mellett többrétegű társadalmi-politikai szerepvállalásai is, melyek szintén ezidőtájt teljesednek ki. Különböző állami, tartományi, megyei bizottságok vezetőségi tagsága mellett Sütő 1965-től a román parlamentnek is tagja, Nagy Nemzetgyűlési képviselőként különböző választási körzeteket képvisel. 1968-tól a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Bürójának tagja, 1969-től pedig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Póttagja lesz. Ugyanebben az évben a Román Írószövetség alelnöki tisztét is felajánlják számára.[305]

A közéletiség mellett az 1970-ig terjedő időszak irodalmi szereplése is minden téren figyelemreméltó. Az eddig az időhatárig megjelent kiadványokat a Kántor–Lángféle irodalomtörténet bibliográfusa, Réthy Andor összegezte.[306] Sütő Andrásnál a lista 48 címet sorol föl, mely szerint huszonegy év alatt a szerző negyvennyolc kiadványból tizenkilenc magyar, huszonegy román, négy német, illetve négy valamilyen szláv nyelven jelent meg. Nem véletlen tehát, hogy az említett irodalomtörténet végkövetkeztetése is így hangzik: „jellegzetesen szocialista író-karrier"![307]

A kiugrás: a naplóregény

A hatvanas években Sütő leginkább csak a publicisztikában volt jelen. Szocialista népszínműveit, sematikus írásait követő elhallgatása egyrészt politikai szerepvállalásának terheiből, másrészt írói útkereséséből adódik. 1970-től aztán az esszé- és drámaíró Sütő évei következnek. Szerzőjük különben ódzkodik a nagyobb epikai formáktól. Naplóregénye kiforratlan részletei hosszú kihagyásokkal, majdnem egy évtizeden keresztül láttak

[302] A folyóiratot az említett politikai kontextusban az RMP kultúrpolitikai szervei alapították és pénzelték.
[303] 1958 április–1962 március között, bár nem vett részt tevőlegesen a lap szerkesztésében.
[304] Vö. Huszár Sándor 1969-es interjúját, (*Istenek és falovacskák*) in **Huszár** Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003; illetve **Sütő** András, *Istenek és Falovacskák. Esszék és újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
[305] Már 1962-től vezetőségi tag, 1969-ben még Méliusz Józsefet ajánlja maga helyett, ám 1972-től már elvállalja az alelnöki tisztséget, melyet aztán 1982-ig gyakorol.
[306] Vö. **Kántor** Lajos – **Láng** Gusztáv, *i.m.,* 434–436.
[307] „Sütő András jellegzetes szocialista író-karriert mondhat a magáénak: emberi-művészi pályájának alakulása pontosan, szakaszról-szakaszra jelzi a felszabadulás utáni huszonöt év történelmét. (...) [1945-ben a] Világosságnak lesz szerkesztője. Innen töretlenül ível fel irodalompolitikai-politikai pályája." Vö. Uo., 195.

napvilágot az Igaz Szó hasábjain, s az író Sütő Andrást már-már elfeledték, leírták, mire a regényforma elkészült. A sikert tehát a meglepetés is éltette. Az igazi kiugrást, s egyben magyarországi szélesebb körű felfedezést egyértelműen a Kriterion első könyveként napvilágot látó, műfajtalannak is nevezett[308] *Anyám könnyű álmot ígér* sikere hozta meg számára.[309] Ennek másik oldalágát az a műfaji, stiláris, és általában minőségi hangnemváltás jellemezte, amely a mondanivaló nagykorúsodásával maga mögött tudta a korábbi sematikus faluábrázolásokat, vagy a felületes jellemrajzokat, anekdotikus túlterheltséget, ami a korábbi műveknek sajátja. Meglepően új hang jelentkezett.[310] Szükség volt ehhez arra a politikai légkörre is, amelyre részben már utaltam, amely a hatvanas évek végére Közép-Kelet-Európában kialakulhatott, s amelyre irodalompolitikai szempontok miatt még visszatérek az alábbiakban. A „képes beszéd esztétikumon túli rejtjelei" nagyrészt már ekkortól jellemzik az életművet, illetve annak fogadtatását. A mű történelmi súlya (az első igazi elismerést és közönségsikert szerző könyv az addig méltatlanul elfeledett, elhallgatott, vagy külön irodalmakként kezelt határon túli magyar irodalmak közül), kétségtelen szerepe így az említett magyarországi kanonikus diszkurzusok erdélyi irodalmi orientációja következtében sem feltétlenül csak művészi értékeiben keresendő. Fogadtatása ugyanis felerősített egy olyan tendenciát, amelyben az esztétikai megformáltság mellett a bemutatott konkrét tények drámaisága, a tematika újdonsága, sajátossága, vagy éppen a virágnyelven kimondható perlokúciós mozzanatok hallgatólagos olvasói összekacsintása is elsődlegessé vált. (Az életmű vonatkozásában persze a drámák jelentik majd mindennek a kiteljesítését, de az erdélyi irodalom minőségeiben is talán a legmeghatározóbb jelenség, amely a határon túli magyar irodalmak fogadtatását formálja, ekkortól a sajátosságuk és sajátos szerepkörük hangsúlyozása lesz.) A hatásában elsöprő siker, melyet a teljes hetvenes évtized nyomatékosít, a lappangó kánoniság összetettségének is köszönhető. (A megjelenés egybeesett a transzszilván hagyományok előkeresésének, és a magyarországi irodalmi tájékozódás kiszélesedésének időszakával.)[311]

A kiemelt, s leginkább közszemlére szánt alkotói periódus nyitánya, (a naplóregény, s a vele egy évben megjelenő *Rigó és apostol* által) már rendkívüli gazdag releváns

[308] Vö. **Ilia** Mihály, *Sütő András, Anyám könnyű álmot ígér*, in Kortárs, 1970/9, 1492-1493.
[309] A könyv első kiadását még számos egyéb követte, igen tekintélyes példányszámokkal. Megjelent németül, lengyelül, bolgárul és természetesen románul. Magyarországon a kilencvenes években is kiadták.
[310] „Leírjam-e, hogy *meglepetés* ez a könyv? Hogy Sütő András korábbi elbeszéléseinek olykor Móra Ferenc-i érzelmessége és kedélyessége, máskor góbéskodó nyele, megint máskor egyszerűsítő, sőt torz társadalomszemlélete után annak érzem?" (kiemelés az eredetiben, BL.) Vö. **Réz** Pál, *Beváltott ígéret*, in UŐ, *Kulcsok és kérdőjelek*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 373.
[311] 1968 után Erdélyben ismét megjelenhetnek nyomtatásban a helikoni szerzők, Magyarországon a hatvanas évek hiánypótlásait követően pedig vita is folyik a transzszilvanizmusról.

utalásokban a koherens alkotói világkép felvázolása szempontjából.[312] Sütő „műfajt keresve talált rá az egyetlen, mondanivalójához megfelelő műfajra"[313], amint sikeres kompozíciójában számtalan stiláris ötvöződésben, s a töredékességet elkerülve tudott koherens szerkezetet létrehozni. A kritika leginkább ezt az epikus részletekből összeálló társadalomképet, annak teljességét emelte ki legfőbb erényként s alig elemezte azt a líraiságot, azt a keretet, amely az epikus részleteket összekötő szerepén túl, műfajt meghatározó, formateremtő elvvé vált.[314] „Az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemlélőből fokozatosan lírai alannyá tűnik át: az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek."[315] A szociográfiával kapcsolatban Szabó Zoltán sem véletlenül állította, hogy az *autobiographie romancée* erdélyi műfajában Sütő a „környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van".[316] A látszólag egyszerű kerettörténet, az epikus részletekben felidézett gyermekkori élmények, az emlékek távlatában szembesítik narrátorukat egyrészt a hagyományosan konzervatív, adottságait a történelmi változásokban is megőrizni vágyó paraszti világgal és értékrenddel, másrészt a líraiságot kiteljesítve, a szubjektum egyéni, egykoron meghozott saját döntése, távozása által, az ebből való akaratlan kiszakadásával.[317]

A regényt-záró, összegző funkciójú akvárium hasonlat erkölcsi értékszimbólumként való meghatározása,[318] paradox szerkezetében az értékvesztés és értéktelítődés diszharmóniájára épülve ideológiai értékjelképnek magát a létszimbólumot határozza meg, amelytől lehetetlen megfosztania önmagát.[319] Ez a paradox szerkezetű ideológiai értékrendszer az életmű hetvenes-évekbeli prózai alkotásaiban fontos változást jelent, s az írói világkép alakulásában talán a legnagyobb elmozdulásnak feleltethető meg. Jellemző ugyanakkor az elemzett fogadtatásra, (az irodalompolitika hivatalos szűrőjén túl, amely

[312] Ez utóbbinak leginkább önértelmező, világkép-felvázoló úti tűnődései által is. Vö. **Sütő** András, *Rigó és apostol,* Bukarest, Kriterion, 1970.
[313] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3, ill. **Szakolczay** Lajos, *i.m.* 142.
[314] A szociografikus naplóregényt a Tamási prózájából ellesett, leginkább személyes lírai hangvétel uralja. Benne az epikus perspektívák bősége lírai sugallatokkal, mégis tényirodalomra jellemző dokumentáris ábrázolásmóddal a legkülönfélébb nézőpontok sikeres szintézisét nyújtja.
[315] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 18.
[316] Vö. **Szabó** Zoltán, *„Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk",* in Új Látóhatár, 1975/2, 173-177.
[317] Az apró jelzések, melyek nincsenek tételesen kimondva, csak párhuzamosan futnak végig a leíró, tárgyilagos részletek mögött, alig hangsúlyozódtak az értékelésekben, vagy ha mégis, azok leginkább csak az adottságőrzés és az újítás, a választás és változtatás törvényszerű társadalmi konfliktusainak dialektikájában értelmeződtek. A kötetet záró metaforalánc igen sokrétű képe sem teljesedhetne ki a bensőséges kötődésnek (szülő-gyermek; hazavárás-hazavágyódás) a szemléleti különbségeken átívelő, az értékrendeken túlmutató hatása nélkül.
[318] Vö. **Lázok** *i.m.* 19, illetve részben **Bertha**, *i.m.,* 127.
[319] „(…) miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete." Vö. **Sütő** András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Bukarest, Kriterion, 1970, 245.

valamiféle népi-paraszti létformának a realista ábrázolásmódjában valóságot és regionalizmust tételezett) hogy a nemzetiségi, kisebbségontológiai vizsgálatokra erőltetett szempontok nem az értéket, de már az értékképzés lehetőségét is, a méltánytalan korlátok közt a puszta létezést is eszménnyé nemesítik. A kisebbségi lét bizonyos tartalmait feltáró könyv értékelésében ezért válik igencsak vitathatóvá, hogy a múlt felé forduló adottságőrzés a kisebbségi magyarság megmaradásnak többnyire kizárólagos biztosítékaként értelmeződik.[320]

Az életművet értékelő kritikák minősítései egyébként már itt sem pusztán (főleg az időben később keletkezettek!) a műnemnek, a műfajnak szóltak. Az összevetésekben legalább annyira a szerző is megmérettetik, mint műve, így természetszerű, hogy az összehasonlítás egyben minőségi értékviszonyokat is feltételez. Így kerülhet a naplóregény Illyés szociográfiájával (*Puszták népe*) egy rangba, vagy Tamási *Szülőföldem*-je közelébe. Az életmű egyes darabjainak megméretését (a hasonló irodalmi hagyományt képviselő elődök műveihez való viszonyítással, összefüggéseik kimutatásával) vállaló, azonos irodalomeszményt valló kritikusok dicsérete legtöbb esetben nem is a formának, az eljárásnak, vagy a mű egyéb adottságainak, mint inkább szerzőik elvi rokonságának, eszmei megfeleltetéseiknek szólt. Ezek mellett Sütő lírai nyelvezete, műveinek esztétikai értéke gyakran háttérbe szorult az egyes művek születésének körülményeihez, az író referenciáihoz, sorsához, megpróbáltatásaihoz képest. „Többünket az író világa iránti áhítat vezérelt, hiszen Sütő széptana, a megmaradás esztétikája mindennél fontosabb volt. Ezt kellett elfogadtatnunk, nemegyszer a közönyt és a különféle indulatokból táplált akadékoskodásokat is legyőzve, hogy később rátérhessünk az árnyaltabb, már nem csupán a politikumot szem előtt tartó elemzésekre."[321]

Nagy idők: a drámatrilógia

Az epikus hangnem líraizálódásával a hetvenes évek során a szépirodalmi Sütő írások sűrűbbé, töményebbé váltak, a jelentéktelen életképek, karcolatok helyét esszéisztikus magánmonológok töltik ki, de ezekben még arányosan, s nem túlburjánzóan jelenik meg a szerzői hang. Az elkomoruló valóság aztán a hetvenes évek útirajzaitól az esszékig lírai nyelvezettel, de karakteres dramaturgiájú tömörséggel léptet elő montázsszerű képfolyamokat. A sikerültebbek túllépnek pusztán a didakszis vagy a történelmi keretek képes-beszéd jellegén, s részben az önértelmezés filozófiai, léttörténeti vizsgálódásai által

[320] Vö. Lázok János észrevételeit Bertha Zoltán monográfiájának bizonyos passzusaival kapcsolatban. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[321] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.

kínálnak teret a többirányú, minőségi kibontásra. Ez jellemzi mindmáig az életmű csúcsát jelentő drámatrilógia[322] darabjait is. A példázatok tömény jellege ugyan sajátja még a nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*nek is, de a drámaszerkezet itt már egyértelműen elütni látszik a trilógia darabjaitól, s az ekkortól születő egyéb színpadi művek már korántsem ugyanazt a színvonalat képviselik (Szakolczay nem véletlenül csupán „drámakísérletnek" mondja 1986-ban az *Advent*et).[323] A trilógiát elemző Lázok János dicséri ugyan a nyolcvanas éveket nyitó darabot, de egyértelműen elutasítja a drámatetralógiát feltételező korábbi értelmezéseket, amelyek a négy színpadi művet szerves egészként kísérelték meg láttatni.[324]

Akárcsak a naplóregény, a hetvenes évek drámai sikerei is magukban hordják az adottság őrzésének, illetve megújításának konfliktusát, a tárgyválasztás és a történelmi-mitológiai keretek azonban nem egyszerűen a közölhetőség érekében vállalt alkotói kompromisszum szférájába tartoznak. A történelmi drámahelyzetekben Sütő már az alternatívák dialógusba oldására keresett tematikát. Bretter György az életműnek a csúcsát jelentő drámák megszületését követően mintegy összegzően írhatta, hogy ezek a történelmi dilemmák megoldásának módját az alternatívák sorsának szimbólumává növelhették. „Miképp lesz a mozgalomból intézmény és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását, (…) archeológusként választotta ki azt a helyet, ahol a legvalószínűbb volt, hogy éppen azt találja meg, amire szüksége volt. Tudatosságának bizonyítéka ez."[325] A kétpólusú szereplőstruktúra, valamint a cselekményváz, mely az első három drámát trilógiává avatja mindenütt két értékrendben mutatkozik meg. A két magatartásforma látszólag kizárja egymást, de a megjelenített értéktartalmak egymásrautaltságát, végső soron egységét, közös eredetét nem fedi el. A szoros baráti viszony, vagy a testvérség metaforája fokozza a főszereplő-párosok különböző pólusainak, értéktartalmainak a drámai válságát, amint az adottságokat megőrző karaktertípus fokozatosan sajátítja ki az értékek birtoklását az adottságokhoz tagadólag, lázadóan közelítő magatartáselv képviselőjével szemben.[326]

---

[322] *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (1974); *Csillag a máglyán* (1975); *Káin és Ábel* (1977).
[323] Vö. **Szakolczay** *i.m.,* 143.
[324] Leginkább szerzőjük nyolcvanas évekbeli nyilatkozatai alapján, mely hasonló elgondolásoknak adott hangot. Ezek értelmében a hatalom-kép következetes tematikus szólamai, s nem a dramaturgiai szerkezet került a feltételezett tetralógiai összefüggések kiindulópontjába.
[325] Lásd **Bretter**, *i.m.;* ill. UŐ, *Itt és mást*, Bukarest, 1979, 478-479.
[326] „Kolhaas a törvény Szentségét hiszi és fogadtatja el családi boldogsága egyetlen biztos útjaként a Münzerre hivatkozó Nagelschmidt-tel szemben; a hitújító Kálvin hatalomra kerülve már nem ismeri el és nem hajlandó biztosítani Szervét számára a másként gondolkodás jogát; miután Arabella őt 'választotta', Ábel saját tulajdonaként rendelkezik vele." Vö. **Lázok**, *i.m.,* 85.

A különböző magatartásformák ellentétpárjainak az egyenértékűsége, eredeti egységük újrateremtésének a kudarca, s abszolutizálódásuk folyamata ugyanakkor a hatalomhoz való viszonyulásuk nélkül nem csak intenzitásában, de jelentőségében is csökkent volna. Az egyidejű, egyszerre vállalt, egyetlen magatartásformává összevont ellentétpár paradoxona szükségszerű ambivalenciával társult a drámák végjátékában, amelyben egy kissé idillisztikus állandó készenlét jelei mutatkoztak meg az esetleges szembeszegülésre, a hatalommal szembeni egyéni és közösségi lázadó magatartásra.[327] A trilógia hatalmas sikerét (szerzői újdonsága mellett) egyértelműen a rendezésbeli remekléseknek köszönhette. Harag György színrevitelei egy közönség-centrikus értelmezését nyújtotta a műveknek, nem csak populizmusában, de drámai helyzettudatának művészi erejű összekacsintásában is, amelyekben a kor közönségének igényei közösségi, társadalmi hatóerőkké léphettek elő.

A közönségsikert a későbbiekben aztán fokozatosan (ismét a művészi igényességtől és esztétikai mércétől távolodva, ám) a politikai körülmények közt kimondhatatlan közösségi tudatnak másfajta katarzisélménye, közös átélése biztosította. (Az *Advent* Nemzetiben játszott tömeges sikere már-már a politikai ellenvélemény kategóriájának szinonimáit testesítette meg.) Lázok a kritikai fogadtatás monográfiákra is jellemző kategorikus megállapításainak, a konfliktushelyzetek feloldhatatlanságában mindenáron erkölcsi példázatot kereső értelmezéseknek több tételét ezért is felülvizsgálatra tartotta érdemesnek. Ugyanakkor a nyolcvanas évek színpadi művei már nem csupán a tematikák terén, illetve értelmezéslehetőségeik által szűkülnek be, megformáltságukat tekintve is visszalépést jelentenek. (Az évtized végétől megjelenő drámákban, a hatalmat életidegen öncéllá átminősítő magatartás ellenében leginkább csak katarzishiányt biztosító dramaturgia először Bíró Béla könyvében találkozott valós kritikával).[328] A *Káin és Ábel* Bécsy Tamás által is kifogásolt hatalomképe, pontosabban annak nem-jelenléte, tételezett hiánya (az Úr hangjaként), erőltetett heroizálása után (Káin kapcsán), *A szuzai* dramaturgiailag már

[327] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 87.

[328] Könyve elsősorban arra figyelmeztetett, hogy a romániai magyar drámaírás talán legkiemelkedőbb korszakának, az 1970-es évtizednek hatalmas közönségsikert aratott művei, melyek a halottnak hitt tragédia reneszánszát hozták, az évtized végére korszerűtlen s illuzórikus művekbe torkollottak, melyekben a halálban vagy a halál által diadalmaskodó „tragikus" hős mítosza tulajdonképpen egy álellentétet próbált autentikussá szublimálni. Bíró szerint a „romániai magyar drámairodalomban" a korszerű drámának nem azt kellene sugallnia, hogyan lehet megoldhatatlan helyzeteket valamiképpen megoldani, hanem inkább azt, miféle helyzeteket nem lenne szabad eleve elfogadni! Vö. **Bíró** Béla, *A tragikum tragédiája*, Bukarest, Kriterion, 1984, 6.

gyengén kifejtett cselekményszála[329] mintegy előrevetíti a dramaturgiai változás előnytelenségét az *Advent* irányába.

Az esszéíró drámaköltő

Nem tartják meg a hetvenes évek esztétikai rangját és színvonalát azok a rövidprózai művek sem, melyek mérföldnyi távolságra vannak az esszék terén a *Perzsák*, vagy a *Nagyenyedi Fügevirág* nyelvi-képi megformáltságától, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* remeklésétől. Az esszéíró Sütőnek fontos tulajdonsága, hogy nyíltan vállalja szubjektumát, s akár a maga, akár egy közösség nevében szólal meg, a személyessége egyfajta rendezőelvvé válik. Az esszéíró így legtöbbször a moralista és a lírikus jegyeit ötvözi, ám nem lépi túl a művészi harmónia szabta kereteket, vallomásossága hitelességgel párosul.[330] (*Rigó és Apostol*, 1970; *Istenek és Falovacskák*, 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, 1977). A sokkal kevésbé szerencsés vitákban, vagy az inkább vitacikknek minősülő olyan egyéb írásokban, publicisztikákban, esetleg interjúkban, ahol megbomlik a mondanivaló formai idomulása az egyéniség pozitív moralizmusához, a személyesség csupán egyfajta szűk értéklátás követelőző és elutasító gesztusaiban nyilvánul meg. Az ideologikusság ilyenkor már merőben túllép a művészi vallomás keretein. Ezekben nem a formai, művészi jegyek, s nem is a morális-gondolatiság, de sokkalta inkább a valóságalapjukat eldöntendővé formáló, igaz vagy hamis voltuk kettőssége lesz az alkalmazott mérce viszonyítási pontja.

A vallott eszmeiség, illetve eszmén kívüliség, az azonosság vagy különbözőség olykor mellékvágányként lesz az életműről tudósító kritikai aktusok értékeléseinek is sajátja. Ilyenkor elsikkad, hogy az eszmei, életrajzi motívumokra, melyek mint külsődleges műteremtő indítékok vehetők számításba, csak a mű értelmezett szövege alapján ajánlatos következtetni. A kanonikus kritikus ismerni véli az írótól előrebocsátott epikus intenciókat, egy-egy ciklus tervezett szerkezeti vázlatát is, s ebből adódóan ismerni véli a megvalósuló jelentésegészt is. A kinyilvánított szerzői szándék egy „eszmeember" sorsának, s a körülötte zajló társadalmi történések megörökítésének keretében, intenciójában értelmeződik, hiszen az esszé-, napló- vagy útirajzíró szerző folyamatosan visszatekintő nyilatkozatai mindig valami totális, társadalmi mozzanatot emelnek ki. A szépprózа igényű úti tűnődések, útirajzok vagy esszék világa a szerzőjük elkötelezettség-eszményét, a nemzeti tudatot nemzetiségiként is

[329] Vö. **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában*, in Színház, 1978/7; ill. **Bíró**, *i.m.,* 113.

[330] Az évtized nyitányán nem annyira az erdélyi vallomásos próza és emlékirat-irodalom elbeszélőhagyományát is átformáló, új műfajt teremtő regény, mint a szintén 1970-ben megjelenő *Rigó és Apostol* vallja, hogy az etnikum fennmaradásához elengedhetetlen a nyelvi kultúra megőrzése.

ébren tartó történelmi realizmusát bontja ki. A történelemidézés ezekben egyértelműen erkölcsi példázattá válik. Ezeknek az éveknek a szemléleti, lélektani jellemzői meghatározó motívumként már amúgyis csaknem kizárólag a kudarcérzetbe, a lehetőségek végzetes elapadásába, a nemzeti-nemzetiségi sors távlattalanságának gondolatába ütköznek.

A nyelv ekkortól már nem csupán kifejezési eszköze, de konkrét anyaga is Sütő írásainak. (Innen az olykori Kosztolányi allúzió a kritikákban, amely esztétikai nyomatéka mellett a vallott világnézet egy szeletét is megszabja, amint a nyelvhasználatot a létezés feltételének, a nyelvhasználat szabadságát pedig a kisebbségi lét elidegeníthetetlen jogának tekinti). Nyelvhez való viszonya és az intenzív képiség (melynek megjelenítő erejét Sütő az illyési ajánlásból is újrasokszorozza; „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.")[331] eredményezi, hogy a megújuló életműben az egész hetvenes évtized talán legfontosabb trópusa a metafora lesz. Nemcsak a drámák, az esszék költői világát is ez határozza meg. A képiség erejével átszőtt gondolati-nyelvi forma kapcsán kerülnek előtérbe a „drámaköltő" Sütő talán legjobb, esztétikailag is megalapozott művei.[332] A lírai nyelvezet mellett, mely a jelképesség, a metaforikusság által a mondanivaló koncentrált hangsúlyaiban jelentik majd a sikerültebb esszék igazi hatástani erejét is, a drámatrilógiának van egy másik alapvető erőssége. A művekben megjelenített világkép tekintetében a legfontosabb előrelépést alighanem a „vita-drámák" dialogikus szerkezete nyújtja.

A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)

Ennek a legsikerültebb időszaknak adja remek bölcseleti szemléjét (a naplóregény, a trilógia első két darabja és a sikerültebb esszék fényében), korai halála előtt a filozófus Bretter György is.[333] A rejtőzködő tehetség megújulásának, kibontakozásának, a „váltás" momentumainak esztétikai-pszichológiai sikerein túl a nyelvi-logikai világkép kiforrottságának sikerét a tautológia és a dialógus ellentétében ragadja meg, melynek legjobb irodalomkritikai példáját éppen a tárgyalt életműre véli alkalmazhatónak. Ha szavait Sütő korai alkotó korszakára, vagy magának a kornak az uralkodó irodalomeszményére is vonatkoztatjuk, akkor jelen és múlt, valóság és történelem, remélt és megvalósult kettőse más értelmet is nyer. „Sütő monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az; de ami azzal lett monolitikus, hogy megszűntette az alternatívák sokféleségét. Vagyis tartalmazta azt, ami nem valósult meg; s lényege éppen a megvalósulatlanság volt." Ezért érezheti jogosnak, s

[331] Vö. **Illyés** Gyula, *Lőtt lábú madár*, in UŐ, *Különös testamentum*, Bp., 1977, 104.
[332] A drámaköltő Tarján Tamás kifejezése. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András a drámaköltő*, in Színház, 1976/3, 1-7.
[333] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*. Korunk, 1976/3.

mintegy elégtételnek is mindenki a korábbi Sütő-szövegekhez képest, hogy „a megvalósult önmagát ünneplő farsangja" helyett az író jelenlétének itt pozitív értelemben vett álközvetlensége az, ami által „a szavak harmóniája mindent feloldott."[334] Vagyis „(…) elfedte a megvalósulatlanságot, mondatainak szépségével megölte a hiányt. Sütő nem nevezte meg tárgyát, és csodálatos jelzők tömegével metaforává oldotta a világot".[335]

Bretter ugyanakkor remekül látja, hogy az *Anyám* még nem jelent valós váltást, a líraiság benne viszont „mondatainak szépsége" által, a meg nem valósult önismereti útján indíthatta el szerzőjét.[336] Megölte az addigi írói teljesítetlen, *beváltatlan* mellett a *mindent-tudó* heroikus kategóriáit is. A be nem váltottat ezzel nem váltotta ugyan be, de legalább már tudott önmaga hiányosságairól![337] S ez az a nagy lépés, amelyik az életmű recepciójában a „végre" hangokat igazán indokolja, s amelyik a formai, esztétikai teljesítmény mögött a szemléletbeli váltást, s a damaszkuszi utat is jelentheti egyben. A mondatok harmóniája ugyanakkor a valóság tényeibe ütközve utópiába vált át. Bretter itt érzi meg először (a hetvenes évek eleji drámák tapasztalatából) hogy „ébredezik a tűrhetetlenség érzése", s az írói, művészi fejlődés szempontjából, éppen ebben láttatja az igazán jelentős változást: „ez már kiút: a tűrhetetlenről beszélni, avagy elégiát írni – ez az író alternatívája. Sütő a tűrhetetlenről beszél ezután, s talán így kezdődik a csoda."[338] A csoda, vagyis ami az „ezután"-ra vonatkozik, elsősorban a színpadi művek dialogikusságában, az alternatívák bemutatásában lesz meghatározó.[339] (A drámai konfliktusokban, egyetlen dolog legalább kétféle megközelítése az értelmezési távlatokat is biztosítja, s ez szavatolhatja az életműben is a valóban időtálló értéket.) De érezhető mindez a jobban sikerült esszékben is, ahol Sütő a „valósággal egyenértékű empíriát teremt."[340] Itt nem allegóriákról van szó, minden szimbólumokká szerveződik, ahol a szervezőelv ismét a tűrhetetlen kategóriája lesz, s

[334] Uo., 226.
[335] Uo.
[336] „A múlt meghatározza a jelen formáit, mint ahogy a jelen meghatározza múlt-szemléletünk tartalmát. Az *Anyám könnyű álmot ígér* óriási sikerét az biztosította, hogy viszonylag olcsó búcsút ígért a bűnbánóknak: Sütő azért lett majdnem szent, mert mindenkit feloldozott, aki csak hajlandó volt néhány ördögöt elmarasztalni." A nyelvi szépségekben fogant ifjonti botlásokra emlékeztető mondataival pedig, „nosztalgia szűrődött be erkölcsi világunkba: a botlások utáni vágy néha már feledtette velünk, hogy bűnbánóknak kell lennünk". Vö., **Bretter**, *i.m.,* 226.
[337] Annál is inkább, mert Sütő, „miután kivonult munkáiból, tehát feladta azt a bájos szerepet, amit önkéntes rendezőelvként saját munkáiban játszott, hirtelen 'megtanult' írni. Persze írni azelőtt is tudott: magáról, pózairól, s közben hitte, hogy az irodalom: cikk, dalban elbeszélve." Vö. **Bretter,** *i.m.,* 225.
[338] Uo., 226.
[339] Az írásművészetében a pártos kompromisszumoktól egyre távolabb kerülő szerző, a tiszta jelentés felé haladva jutott a dialógushoz. Az *Anyám* oltárán feláldozott empíria kapcsán mondja Bretter: „A szimbólumról is le kell most mondania, vagyis fel kell áldoznia minden eddigi eszközét, és a bevált eszközök helyett olyasmit használni, amit ifjonti merészségében, annak idején, nagyon régen már egészen más dolgokra használt." Vö. **Bretter**, *i.m.,* 226.
[340] Uo., 227.

amelyben a „lényeglátás” az írói rendezőelv alapja. A tűrhetetlen bevezetésével valós írói nagyságokba, kvalitásokba növő szerző jó eséllyel láthat a valódi létszimbólumok megteremtésére.

Bretter azonban némiképp a fogadtatásra utalóan már bevezet egy elmarasztaló, figyelmeztető képet is. „Az emberek furcsa módon mindig az út szélét nézik, s ahol megpillantják a rájuk kacsintó kis allegóriát, mindjárt megállnak, s az allegória kétértelműségén töprengve már lelépnek az írói szándék által kijelölt útról, s a maguk kis mellékösvényein járva szép lassan nem látnak már egyebet, mint saját lábukat, amely útnak tűnhet egyesek számára, de mások tudják, hogy csak saját lábukról van szó”.[341] A fogadtatás kialakuló referenciális, létélméleti vagy etikai fókuszpontjai aligha törődtek Bretter figyelmeztetésével, ámbár a későbbi pozícionálásoknak alapvető felhajtóerőt adó utólagos szerzői megnyilatkozások és önértelmezések, (a prognosztizálható hatás minden kis részletére figyelve, az olvasótábor és a hivatásos értekezők szempontjai felől is) leginkább csak az „írói szándék” elsődlegességét hangsúlyozták.

Az írói identitás megalapozása

A személyhez kötött irodalmi kánoniság alapvetése általánosan egy életművön belüli polarizáció kiéleződése mentén vagy az addig folytatott gyakorlat, vallott szemléletek széttöredezése idején születik. A szerzői identitás megalapozása a követni kívánt rend felől, a döntéshelyzettől származtatja az „igazi” szerző-képet.[342] A normatív önmeghatározás az életművet tárgyaló munkákban is ettől a ponttól, a kánonhoz való „megtérés” aktusától fejti ki a tradíció szerepére igényt tartó értéktávlatait. Az életútbeli és műfaji változással, az eszmélkedéssel kapcsolatban nagyjából mindhárom monográfus megegyezik abban, hogy a váltás, a damaszkuszi út a hatvanas évektől, de szövegszerű megjelenésében már a „*Félrejáró Salamon* óta érlelődik” egységesen azt állítva, hogy „doktríner” és „fiktív” szempontok helyébe ekkortól kerülnek azok a „fundamentális értékek”, amelyek az efemer értékelési viszonyokba is immár „időtállóakat” léptetnek.[343]

---

[341] Uo.

[342] Sütő annak a nemzedéknek tagja, melynek indulása a kommunista hatalomátvétel időszakára esett. Romániában fiatal tehetségként hamar közismertté válik, s az újságíróként kezdő, szerkesztőként majd főszerkesztőként dolgozó szerző közszereplőségével egyidőben igencsak favorizált, elismert író lesz. A pártosság–népiség–realizmus programjába belenövő fiatal szerzőnek a parasztság tisztánlátásának, felemelkedésének Veres Péter-i küldetését szocreál demagógiával kiegészítő korai sztálinista korszaka (novellái, publicisztikái, népszínművei) után azonban az érettebb Sütő a nemzetiségi közösség gondjai felé fordul. Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, 1990/1, 5.

[343] „megvilágosodik, hogy mindaz, ami az igazság, a haladás képzelt letéteményeseként mint újszerű hatalmi képződmény működött, az valóságos emberi létértékekkel szembeni érzéketlensége és tudatlansága folytán lényegében igazságtalanságokat halmozott és szenvedéseket fokozott fel.” Vö. **Bertha**, *i.m.,* 106.

A koncepcionális pálfordulás, a hatalom megtévesztő szerepeiből való kihátrálás Sütő írásmódjának, írói teljesítményének minőségi változását eredményezi, irodalomeszményét azonban csak részben érinti. A korábban elvárt hatalmi sematikus ábrázolásmód el-elmaradozik az ötvenes-hatvanas évek realizmuskoncepcióiban, de később is megmarad a szövegiség szempontjainak háttérbe szorulása a tartalmi helyességgel szemben. Az irodalom elkötelezett hivatástudata ekkortól már részben a nemzeti közösség-reprezentációban is megjelenik. A jelentéstani, tematikus értékek és az egyedi, művészi ábrázolásmód sikeres ötvöződése révén az első igazi sikerkönyv az életműben valóban az *Anyám könnyű álmot ígér* lesz, amely Magyarországon is az év könyvének bizonyul. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a Sütőt emberként, íróként igen jól ismerő szerkesztőtárs Gálfalvi Zsolt az *Anyám*ról írott kritikájában még az életmű és a korábban vállalt eszmék folytonosságát emeli ki: „Sütő szemléletmódja az évek, illetve az évtizedek folyamán természetesen változott, de nem változott meg" –, abban továbbra is föllelhető a „szocialista humanizmus pártos eszménye iránti elkötelezettség".[344] Ezzel ellentétben, mint mondtam, a magyarországi elvárásrendek a megmaradás, az értékmentés eszmei kivetüléseinek esztétikai megfogalmazóját dicsérték csak benne. A tárgyalt kollektív honmentő diszkurzus-összefonódásban Sütő adta a megtörténtté formált irodalmi valóságát mindannak, ami azonosulásmintákat kínálva történelmi nemzettudatot adhatott egy igen széles értelmezői közösségnek. Ekkortól a magyarországi népi irány fokozatos figyelme kíséri, melyet segít a sorsirodalom kollektív szemléletének marxista keretekbe is beilleszthető eszménye, valamint a politikai enyhülés ambivalens időszaka által Erdélyben a hagyományok előkeresése, így a transzszilván eszmék újraéledése is.[345]

A hatvanas évek végétől az irodalmi ábrázolásmód népi irányzatának előretörésében, legitimációja ismételt megszilárdításában, s a kánonja által fenntartott közösségi retorika hitelességében, amint Szirák Péter is figyelmeztetett, minden heterogeneitása, korábbi különbözősége ellenére is „kontinuumot képzett"[346] a magyarországi szimulatív ábrázolásmód mellett a határokon túli „képviseleti" próza. Mint utaltam rá, a harmincas évekre Erdélyben a népi mozgalomhoz tartozók, vagy ennek vonzáskörében alkotók kiemelt, előnyben részesített témája a kortárs erdélyi falu, választott elbeszélői módszerük pedig leginkább a szociografikus-realista ábrázolásmód lett. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódott,

[344] Vö. **Gálfalvi** Zsolt, *Az írás értelme*, Bukarest, Kriterion, 1977, 180.
[345] A népi mozgalom létrejöttét a művészetekben (persze sarkítottan) egyfajta haladáseszmény kudarca is segítette, amely kudarcot követően fordult vissza a hagyományokhoz. A modernség válságát követően a konzervatív népi vagy nemzeti felfogás az irodalmat ráadásul a politikai célkitűzésekhez is igazította. Az 1968 utáni idők haladáseszményének nyilvánvaló megtorpanása ilyen téren is figyelemre érdemes.
[346] Vö. **Szirák** Péter, *i.m*.

ehhez tért vissza Sütő is naplóregénye szociografikus faluábrázolásával. A hetvenes éveket megelőző epikájának értékelhető szelete – amelyikből részben a szociográfia is táplálkozik – a hagyományos magyar népi irodalmi közlésmód tematikai és stiláris jegyeit kísérelte ugyanis meg továbbfolytatni. A kirobbanó siker, majd az átnyúló kanonikus diszkurzusok meghatározta írói szereplehetőségek következménye is, hogy Bertha Zoltán – akárcsak az életmű több méltatója – úgy vélekedhetett, hogy Sütő András művészete a népi irodalmi világszemlélet Móricz, Tamási és Illyés munkásságával jelzett magaslatainak (esetleg) az utolsó lezáró, bevégző „nagy kicsúcsosodása".[347] A fogadtatás kibontakozására, a siker kiszélesedésére és az elvárásrendek ambivalenciájára jellemző, hogy a korszakban olykor komolyabb kockázatot is vállaló magyarországi ismertetők többsége, a poszt-népi kritikusi iskola, saját hagyományainak méltó folytatóit a határon túli szerzők elismertetésében kereste. Ahogyan az is, hogy az említett irány ilyen természetű folytonosságát elsősorban Sütőben remélte biztosítva látni. A vallott elődök, Veres Péter, Németh László vagy Illyés meghatározó kohéziós szellemisége mellett, az utóbbi által nagy ígéretnek és tehetségnek (később a magyar irodalom egyik legnagyobb vigaszának) mondott szerző kétségkívül a kortársak (például Nagy László, Csoóri) közt is méltó örökösnek számított.

A fogadtatás konkrét szövegállományának kijelölő aktusai, a művészi alkotás mércéi és értékkötelezettségei kapcsán ettől kezdve olyan életműre utalnak, amely a vallott értékeket példaszerűen testesíti meg. A kánoni kettősség, mely a többszólamúságot a normával keresztezi, jól tükrözi az ilyenforma diszkurzusok kettős szereplehetőségeit. Sütő példája az említett lappangó attitűdök számára több okból és több irányból is illusztris, hiszen esetében irodalmon átnyúló, nyílt vagy kevésbé nyílt társadalmi-politikai szerepkörökről is szó van, illetve magának a szépíróságnak a fogalomkörén belül különböző módon értelmezett (szabadabb vagy szigorúbb) megközelítésekről, az irodalom funkcióiról, melyek alapján olyan értekezői munkásságról beszélhetünk, amelyik nyíltan vállalta fel a közírásról való gondolkodásban művészet és társadalom polemikus kölcsönviszonyainak az ütköztetését. Szerzőnk primer és szekunder irodalmi megnyilatkozásai az érintendő bonyolult kérdéskörök mentén a befogadás-történet olyan mozzanataiban kristályosodnak ki, amelyekben e kölcsönviszony mindig is szükségszerűen tematizálódik.

Közügyiség és hatalomviszonyok

Népiség és szolgálat összefüggéseiben már említettem, hogy amikor a magyarországi népi vonal kritikusi gárdája felfigyel az életműre, azt egy olyan társadalompolitikai

[347] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.*, 8.

konstellációban teszi, amelyben a közügyiség gondolata különösen összetett hangsúlyokat nyert. Egyrészt a korábbi eltévelyedések (a mozgalomnak a kommunistákkal összeolvadó szárnya, vagy a szocialista mezőgazdaság terrorral való szervezése) után, mintegy második tisztulási fázisát élte,[348] amely során a hatvanas évek népi írói „maguk is a nemzeti érdekképviseletben jelölték meg feladatukat, tulajdonképpen elvállalva az egyre inkább elterjedõ összekapcsolását a népi és a nemzeti fogalomkörnek, amely még a »népnemzeti«, »népi-nemzeti« elnevezésben is deklarálódott".[349] Másrészt a nemzeti-népi feladatkör lelkiismereti közügyiségére valamelyes mozgástér „elsősorban az utódállamokban élő magyarságért való felelősségérzetünk felébresztésében"[350] nyílt.

„Bárha írók és írások körül zajlik a népi szellemi áramlat története, ez mindenkor társadalmi és politikai koordináták között minősült önmaguk előtt is". – Ács Margit ebbéli véleménye[351] nem pusztán az ideológiák nyílt vállalását, de azok értelmében a társadalmi szerepkör esetleges kudarcát, a lehetőségek elszalasztását is magában foglalja. A népiekhez kötődő nemzetpolitikai elképzelés kollektív-szociális töltete (mely kezdetekben inkább a parasztság történelmére fókuszált) a kultúrfölény gondolatához is kapcsolódó nyugati orientáció helyett a szomszédos népekkel összekötő elemeket hangsúlyozta (mintegy a középeurópai vagy harmadikutas szemlélet jegyében). Ezt látszott rövid ideig képviselni a világháború után is, igaz az utódoknak elég hamar le kellett mondaniuk arról, hogy valamifajta „harmadik" útnak, azaz az ország valós adottságaihoz és szükségleteihez szabott átalakulásnak a feltételeit csikarják ki politikai partnereikből. A paraszti származású előgenerációs értelmiség 1945 utáni nagy élménye éppen az volt, hogy politikai mozgalmakban, hatalmon belülre kerülve vállalhatott közszereplőséget, mindezzel azonban annak ambivalenciáira is ráébredhetett, hisz közelről szemlélhette a politikai hatalmi gyakorlat antihumánus ténykedéseit. A hatvanas évek derekára, végére azonban a korábbi szervilizmusból felocsúdó és a pártosságból kihátráló fiatalok (például Nagy Lászlóék) lelkiismereti drámájában vélik azonosítani a sütői magatartást is. Hatalom és közügyiség összekapcsolásának indokoltságára (belső személyiségi disszonanciája ellenére) ráadásul a fogadtatás megértő gesztusainak erdélyi szerzőre való kivetítésében markáns többlet-indoknak számít a nemzetiségi, nyelvi, indentitástudati szerepvállalás is.[352]

[348] Az első alatt a harmincas évek hivatalos ideológiai összefonódásaiból részint az urbánusok kritikája, részint Bibó hatására történt öntisztulást érthetjük. Vö. **Lengyel** András véleményével, idézi **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?, i.m.*

[349] Uo.

[350] Uo.

[351] Uo.

[352] Kiss Ferenc naplójában (melynek részletei csak a kilencvenes évek elején jelenhettek meg folytatásokban) az 1978, december 17.-i bejegyzésben egy táncházi esttel kapcsolatosan (ahová Csoóriékkal elvitték az „Öreg"-

A hetvenes évtized során a transzszilván eszmék (szintén kollektív, képviseleti és célorientált) elkötelezett és küldetéssel bíró irodalomeszményének a szabadabb tematizálhatósága révén összekapcsolódni látszott a kétféle, meglehetősen különböző, s mégis sok közös vonással rendelkező szemlélet. Mindemellett a képviseleti retorikák alapvető keretét a korban természetesen továbbra is a marxista ideológiai tér szabta meg. Sütőnek a korban is aktuális politikai kötődése, vállalt szerepkörei és funkciói a hetvenes évek kibomló kánoniságában csak mintegy ezek fényében értékelődnek.

Pedig a szerző művekben megfogalmazódó politikai tájékozódásának elsődleges forrása nem annyira ideológiai, mint történeti jellegű, nem teoretikus körültekintés vagy valamilyen elvont eszmerendszer jellemzi, mint inkább tanulságközpontúság, egyéni, tapasztalati, példázatosság. Hetvenes évekbeli írásképének egyéni helytállásra és erkölcsre utaló képei sem annyira elméleti alapossággal felvértezve, mintsem gyakorlati kényszerűségekben hitelesítik a korábbi közösségi elképzeléseket. A politikus-lét elembertelenítő dilemmáitól (melyekhez szükségtelen egy diktatórikus rendszer) íróként (belső világot teremtve) hamarabb megtanul szabadulni, mint magánemberként. Sokáig innen a hangsúlyozás is, hogy csak a közösségi létért érdemes cselekedni, alkotni. És innen a meghasonlás is, amiért az önmagát közösségi emberként meghatározó szubjektum írói kvalitásai legmélyebb vallomásai helyett ennek a közösségcentrikusságnak az érvényét, hitelét, szükségességét, s ugyanakkor hatalomhoz kötődő kollektív érdekelvét, ám egyéni, személyes hatalom-mentességét kell hogy bizonygassa a változó társadalompolitikai térben. A jó ideig hatalmi támogatottságot élvező, annak játékait belülről ismerő egyén a megtorpanás fokozataiban felismert szabadságelvű köz- és magánéleti magatartása szüli, hogy valós szerepmeghatározásokban találjon rá írói kiteljesedésére.

A hatvanas-hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása válik. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukáltak, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak. Mindezt természetesen arányainak megfelelően érdemes csak figyelembe venni, minthogy túlhangsúlyozása minden bizonnyal éppoly hibának lenne

---

ként emlegetett Illyést is) írja: „Czine jött meg a veje, és a Sütő új lépéseiről akartak beszélni. […] Pálfy Pista elmondta a temesvári bemutatót. […] Sütő felszólalása a román KB ülésén: hitvallása Csau és Románia mellett. Miért történt? Az Öreget nem döbbentette meg. Azt mondta: kezdettől az volt az alapelv, hogy saját belátásuk szerint járjanak el, és Sütő iránt változatlan bizalommal vagyunk." Érdekesség, hogy ugyanezen bejegyzés alatt esik szó Sütő friss Herder-díjáról, ahogyan az is, hogy szintén az említett naplóbejegyzés idézi Illyés meglehetősen eltérő véleményét Méliuszszal kapcsolatban: „Ő régen és többször levizsgázott." Vö. **Kiss** Ferenc naplórészletét, in Kortárs, 1994/11, 11.

minősíthető, mint az egész jelenségnek csupán a hatalom, illetve a hatalmi cenzúra megkövetelte virágnyelven való kifejezésmódokra történő redukálása. A korszakban nemcsak Sütő, de Székely János és Páskándi Géza drámáiban, Kányádi Sándor költészetében, valamint Szilágyi István prózájában is mind ott található a hatalom-tematika, illetve az egyén szabadság-lehetőségeinek különböző típusú kifejtése. Ezek értelmezése az időben azóta bekövetkezett távlat által remélhetőleg már tisztultabb formában ötvözheti az egykori kényszer-elismerések ódiumának és a jelen konkrétabban irodalomszempontú értékeléseinek talán érettebb, időtálló formáit. Az erdélyi szellemi élet hatvanas-hetvenes évtizedeinek általában vett egyén és hatalom közti viszonyának tartalmai és irodalmi ábrázolása az életmű esetében azonban nemcsak az általánosan értett alkotó személyiség és hatalom viszonyának az összefüggéseire, de a korábbi illúzióikból, odaadó kiszolgálásukból felocsúdó, ám folyamatos taktikázásban megmaradó, a hatalmat belülről ismerő közéleti ember indokainak legitimálására is rávilágíthat.

A Sütő-drámák hatalomviszonyaiban erőteljesen tematizált kérdéskör (szerzőjük *A szuzai*t is éppen hatalom és egyén viszonya miatt szemléli egységben az előző történelmi drámákkal, s több nyilatkozatában is tetralógiáról beszél) a személyes élettapasztalatok fényében a nyolcvanas évekre nyer igazán megideologizált formát. Vallomásaiban Sütő ekkortól rendszeresen beszél társadalom-kritikai érdeklődése élménygyökerei mellett keserű tapasztalatairól is. A nyolcvanas évek társadalmi elkomorulásában több interjúban szintén a hatalom-egyén tematika kerül előtérbe. Ennek kettős iránya („hogyan bánik a hatalom az egyénnel, s az egyén a hatalommal")[353] arra is rávilágít, hogy a fokozatosan kialalkított ellenálló szerep mellett milyen belső, saját életútbeli személyes élmények vagy ambivalens tapasztalatok húzódnak. „Jómagam átéltem Szervét nyugtalanságát és ugyanúgy Kálvin józanságának szenvedéseit is, miként mindenki átéli, ha valamiképp közügyi dolgokba kerül…"[354]. A „kétféle igazság egyidejű vállalásának" tudatos alkotói bizonyítékaként idéz Lázok János is egy kerekasztal-beszélgetés lejegyzett anyagából, amelyben Sütővel mondja el, „talán nem támasztok valami abszurdumot, ha azt mondom Kálvin is bennem él."[355]

[353] Vö. Nagy Juditnak adott nyilatkozatot, in Irodalmi szemle 1981/3, illetve rádiónyilatkozatát: Magyar Rádió, Petőfi adó, 1981 ápr. 6.
[354] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek*, Bukarest, Kriterion, 1981, 228.
[355] Vö. *Vita a Csillag a máglyánról német fordításának megjelenése alkalmából,* - vitavezető **Szépfalusi** István - in *Csak tiszta forrásból*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei 12, 1980, - illetve **Lázok**, *i.m.,* 23. Több szempontból is érdekes lehet ez a nyilatkozat: Egyrészt Sütő vállaltan kétesélyes, eldöntetlen dialógusságban szemléli saját darabját, (Bretter nem véletlenül dicsérte az alternatívák dialógusba oldásáért!), másrészt tükrözi szerzője belső világának, katarzismentes, vívódó szemléletváltozásának konfliktusosságát, s nem utolsó sorban a kritikai elvárások bizonyosságtételeinek, hősi ellenáló-képének esetlegességét is.

Sütő egyértelműen hetvenes évekbeli vita-drámáiban találta meg írói önazonosságát, még akkor is, ha mindez nem feltétlen jelentett azonnali világirodalmi rangot, ahogyan azt a kultikus-kanonikus kritika sietett nyomban leszögezni.[356] A színvonalas naplóregény az életműben bár mindenképp jelentős alkotásnak mondható, mégsem indokolja például Czine Mihály Görömbei András által is elfogadott véleményét, miszerint a könyv „a tényekből építkező modern epikának egyik világirodalmi szintű megvalósulása."[357] Különben, sem az esszé-, de még a drámaíró Sütő sem világirodalmi hagyományokat szándékozott folytatni, helyi színekből és adottságokból, a provinciából akarta kifejteni, kifejleszteni az egyetemes minőségeket. A nyolcvanas évek egyre szűkülőbb értelmezési horizontokat nyújtó művei, az elkomoruló valóság és az akaratlagos tematizáció azonban beszűkítette azt a teret, amelyet a korábbi sikerévtized műveinek jelentésmezeje hordozhatott. Míg a korábbi drámáiban akár a saját élettapasztalatokat, a hatalom-viszonyokat és annak kiforgató aljasságait, a tőle való függést és meghatározottságot jól ismerő szerző, a kapott sebeket művészetében is megpróbálta kamatoztatni,[358] a nyolcvanas évek második felében az életmű már leginkább csak egy, az ellenállásában önmaga értékét feltételező és ilyen karakterisztikumát konzerválni igyekvő attitűdöt, s nem utolsó sorban, az ellenállásban kor- és közösségigényt kifejező pózt ölt magára. Esztétikai problematikussága ellenére mindennek írói hitelessége nem kérdőjeleződik meg, személyes életútbeli analógiája azonban viszonylag könnyen kimutatható.

Ezen a ponton célszerű emlékeztetni arra is, hogy a recepcióban irodalom és propaganda viszonya egyáltalán nem korlátozódik csak nyilvánvaló hatalmi politikai aktusokra. A vizsgált időszakra nézve akár diagnosztikus is lehet, hogy a hivatkozási alapnak szánt irodalom eszközszerepe nem csupán a hatalmi politika játszmáiban nyert teret magának, de az ellenzékiség éppolyan szerepekre szűkített konglomerátumában is, mely

[356] A világirodalomba való tartozás vágya persze az elemzett korszakban egyszerű gyermekbetegségnek is tekinthető, mely a kis népek irodalmi kánonjainak távlatait hajlamos volt egyfajta saját elvárás-rend alapján rögtön egyetemessé bővíteni. Mindenesetre nem valószínűsíthető, hogy a sajátosan erdélyi világ sütői eszmerendszerét és korhoz, helyhez, adottságokhoz-kötöttségét más kulturális meghtározottsággal rendelekező olvasók egykönnyen megértenék. Ahogyan a kollektivizálás feszültségeinek, vagy az anyanyelvi küzdelem jogtalanságokat felsorakoztató érveinek is valószínűsíthetően más olvasatai és értékhorizontjai lennének az egyéb, mint magyar anyanyelvű olvasók számára. Ami esélyt kínálhat mégis az ilyen rangra, az éppen a helyi színektől, a provinciától leginkább elrugaszkodó drámák dialogikus lehetőségeinek, talán világviszonylatban is mérhető magaslata, szabadsága és önértelmezési távlata.

[357] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in UŐ, *Nép és irodalom*, *II.* Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., 1981, 145.

[358] A pszeudo-marxista szemlélet az oktatást és a teljes irodalmi értékrendet a hetvenes években is meghatározta és irányította a szó legszorosabb értelmében, az újabb generációk ebbe nőttek bele, ebben a szemléletben szocializálódtak. A nagy egyéniség, a nagy művész, ha ezáltal determinált is volt, attól vált jelentőssé, akkor mutatkozott meg, ha egyáltalán felismerte ezt, ha más szótárat is mozgósítani tudott, s megpróbált kilépni belőle.

olyan helyi vagy területi ideologikus értékre korlátozódó eszme- és értékrendeknek vetette alá az életművet s általában a határon túli szerzők egy jelentős részét, amilyenre egyébként a cenzúra apasztotta le az irodalmiságot annak „természetes" állapotából. Ebben az eszközszerepben pedig a vállaltan ideologikus fogadtatás olvasatigénye meg is felelt az olyan fajta értelmezésmódnak és egyszersmind kötött értelemadásnak, amely legfőképp azért dicsérte a művészt és művészetét, mert annak mondanivalója megerősítette hitében vagy előítéletében, vallott és propagált (irodalom)eszményében. Pedig Sütőt, mint említettem, nem csupán a népi irodalomkritika emelte a közfigyelem középpontjába. Korai sikereit követően, a hivatalos irodalompolitika kritikusi gárdájának megbecsülő figyelme is övezi, a hetvenes évektől pedig ugyanúgy ír róla Czine Mihály vagy Görömbei András, mint Szabó B. István vagy Szerdahelyi István, Réz Pál és Szakolczay Lajos mint Pomogáts Béla és Béládi Miklós, Ilia Mihály mint Olytán Béla.

Az életútfeltárás következetlenségei

Ugyan nem vagyok a referenciális olvasatok híve, mégsem tartom teljességében elfogadhatatlannak, ha a szerzői életrajz bizonyos elemei meghatározó szerephez jutnak adott művek interpretációjában. Ugyanígy nem vonom kétségbe, hogy bizonyos esetekben, adott időkben a jellembeli, etikai, morális adottságok kiegészíthetik egy adott mű értelmezéshorizontját. Abban a pillanatban azonban, hogy ezek a járulékos jegyek magatartásmintákként tételeződnek, s válnak a recepciót meghatározó, olvasási eljárásokat keretező értékorientációvá, igencsak megkérdőjeleződhet az az elgondolás, amelyik az önéletírásokból leszűrt adottságok (például az ellenállás, a képviselet, a hősiesség, stb.) értelmezői következetességét csak az életút egy bizonyos szakaszára gondolja kiterjeszthetőnek. Magyarán, ha csupán olyan életrajzi elemekből vagy jellembéli adottságokból válogat, amelyek saját diszkurzív legitimációjához hasznosnak bizonyulnak. Nem feltétlen szükségszerűnek, csupán funkcionálisnak, a jelentősebb Sütő-*írások* nyelvi-stiláris megformáltságán, minőségén vagy rangján ugyanis ezek a kiegészítések nem, vagy legfeljebb ideiglenesen változtatnak. Sok esetben éppoly szükségtelenek, mint az utólagosan heroizáló olvasatok, melyek már végképp nem művekre, de alapvetően szerzőjükre, annak kanonikus életútjára és bizonyos eszmék igazolására irányulnak.

Mint említettem az eddigi referencialitásból kiinduló életműre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak kritikákban, értekezőprózai értékelésekben alkalmazott következetlensége folytán vizsgálódásaim az általuk alkalmazott módszertan felvetéseihez is

kénytelenek visszatérni.[359] A kánonkommentárként működő életútépítés művet és szerzőjét egyszerre próbálja értékkategóriaként meghatározni, holott az ilyenforma elemek az ideológiai olvasatoknak legfeljebb temporális jellegét, a normatív szándék ellenére szükséges újraértését már bizonyára nem segítik elő. A korabeli fogadtatásban a recepciót éppen az jellemzi, hogy nem választ szét szerzőt és művet, de még szerzői és szerzői megnyilatkozásformákat sem. A közéleti megszólalások, – mert az eszmei egészet, a teljes világképet tükrözik – éppúgy tárgyaltatnak az életmű értékelése során, mint a legjobb színpadi művek, éppolyan irodalmi megnyilatkozásként aposztrofálják őket, természetes tehát, ha élet és irodalom, a mű valósága és a szerzői valóság egyazon hullámhosszon interpretálódik. Sütő írásművészetének közíróiként való (ön)meghatározása is ezt erősítette.

Az életmű megközelítéséhez éppen ezért a monográfiák adják az egyik legerősebb és legkézenfekvőbb fogódzót, a kánoni pozícionáltságot illetően. A Sütő-monográfiák szerzői élet és mű viszonyának kérdésében olyan oksági összefüggésrendszert sugallnak, amely mindenképpen indokolni látszik az életrajzi történések egyidejű vizsgálatát művek létrejöttének és tematikájának megértésekor. A szerző életeseményeit is értelmező monográfiák leginkább az életrajz biztosnak vélt (ideológiailag elfogadhatónak nyilvánított) fogódzóira azonban nem csupán támaszkodtak, de belőlük kiindulva látnak hozzá vázolt feladatuk tárgyalásához. Valószínű, hogy amit tulajdonképpen minden kultikus életmű befogadás-története esetében elmondhatunk, a Sütő-recepcióban is mindmáig elsődlegesen szerepel előfeltevésként az a hiedelem, mely szerint műveinek nagysága nem egyes művek megalkotottságában, hanem műveinek összességében, jelentőségük pedig nem egyes esztétikai mérlegelhetőségük, hanem sokkal inkább moralizáló szempontok sokaságának alapján keresendő. Ezen fölül is a bizonyos szegmenseiig autoriternek tekinthető szakirodalom ’korszellem’, ’ideologikum’, illetve ’tudósítás’ vonatkozásaira lefokozva s mégis az alkotó személyiség romantikus felnagyítására, nyelv- és népféltő momentumaira fektetve a hangsúlyt igyekezett értelmezni az életművet.

Mindemellett az életútbeli szubjektív, válogató, csoportosító módszertan olyan eljárásokat vont maga után, amelyeknek nem a választott metodikája, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége vált az ideológiaképzés legfőbb eszközévé. Amennyiben ugyanis magatartásmodellek alapján értékelték az életmű megannyi alkotását,

[359] Tekintve bár, hogy az életútnak és az életrajzbeli referencialitásnak nem kellene túlzott szerepet játszania egyes művek értelmezésében, (legalábbis csak annyiban, amennyiben talán a művek jobb megértéséhez ez hozzájárulhat, azaz a művek felől teszi olvashatóvá az életrajzot és nem fordítva) mégis fontosnak vélem fölvázolni az életút egyes fontosabbnak érzett momentumait. Már csak azért is mert az általam idézett és idézendő kanonikus vagy metakanonikus szövegek az értelmezéseik origójába mind az ilyenfajta megközelítéseket állították. (Legtöbbször egy magatartásmodellt hangsúlyozva.)

akkor következetesen azt az ambivalenciát is értelmezni kellett volna, amely Sütő sokáig ambivalens, felfelé vonalas, kifelé ellenálló diszkurzusát jellemezte.

Monográfiák

Különösen fontos megjegyezni, hogy az elemzett életmű esetében beszélhetünk az első olyan monografikus vállalkozásról, amelyikre határon túli szerző esetén hivatalosan engedélyt adtak. A hangsúly az évszám kapcsán is (1986) legalább ilyen fontos, mind irodalompolitikai mind szakmai szempontból, főképp, ha belegondolunk, hogy a korban egyéb határon túl élő szerzők hosszú sora lett volna felsorolható, akik nemhogy monográfiához, megméretéshez is alig jutottak. (Határ Győzőtől Székely Jánosig, stb.) Az első monográfus számára adott volt tehát az alkalom, hogy végre a határokon átívelő irodalom egységéről,[360] minőségi fejleményeiről, eredményeiről számoljon be, s egyáltalán, az említett nemzeti-önszemléleti viták után ráirányítsa a figyelmet más határon túli alkotókra, műhelyekre, életművekre is. Az első határon túli alkotóról szóló monográfia előzmény nélküli vállalkozásnak számított, éppen ezért a kétkedőket is meggyőzve, a szakma és a szélesebb olvasóközönség figyelmét is az akkorra már hivatalosan is legitimált, elfogadott vagy megtűrt, egységesebb szemléletek országhatártól független ereje felé fordíthatta volna. Főképpen, mert a monográfus – választott szerzőjéhez hasonlóan – az írást mindig is szolgálatnak fogta fel!

Görömbei András eleve a hetvenes évektől ismerkedett meg az életművel, s annak korábbi szakaszait már ezek fényében, jóindulatú túlzásokkal formálta a jelen elvárásaihoz. Ezért talán nem csak a monográfusnak alanyáról rajzolt, eléggé vitatható képe, de részben a romániai magyar és a magyarországi kritika másként értékelő, más szempontú értékítélete is felelős. (Valamelyest nehezíthette a munkát a szerzői bibliográfia és az erdélyi repertóriumok korabeli hiánya is, mely a romániai magyar orgánumokra vonatkozó tudományos kutatásra is nagyrészt jellemző még ekkor.) Recepciótörténeti vizsgálódásainkat tekintve egyértelműnek látszik azonban, hogy azok a politikai események, melyek a monográfia megírása idején zajlottak, kiemelt szerepet játszottak a monográfus erkölcsi ítéleteinek és hódolati aktusainak az előtérbe helyezései esetében. A debreceni irodalomtörténész úttörő kezdeményezése, mint utaltam rá egy olyan közhangulatban nyert monografikus formát, amikor Sütő személyében a magyarországi közvélemény már leginkább kisebbségi hőst ünnepelt. Az utólagos agyondédelgetés határon túli szerzőkre vonatkozó aktusai az ő esetében mégsem csak egy

[360] A nyolcvanas évek nyitányát ilyen téren meghatározó, említett Önszemléleti vita, illetve az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötete után!

korai felületes fogadtatásnak vagy protokollszerűségnek a feledtetése révén váltak nyilvánvalóvá, hiszen Sütő hivatalos funkcióinál fogva, hatalmi támogatottsága révén is mindvégig azon kevesekhez tartozott, akiket a hivatalos magyarországi irodalompolitika is elfogadott és számon tartott. Nem véletlenül írhatta még 1977-ben is Fenyő István Sütő első két, legsikerültebb történelmi drámáját elemezve, hogy szerzőjük „fáradhatatlanul alkotó, nagy kommunista művész".[361]

Persze amilyen tragikus és szimptomatikus, hogy erdélyi szerzőről monográfia a nyolcvanas évek közepéig nem íródhatott, úgy az is jellemző (s már a kultikus közmegegyezést jellemzi), hogy ezt követően, a kilencvenes évek végéig Sütőről a harmadik monografikus feldolgozás is elkészül, mire más szerzők életműveinek összefoglalása egyáltalán szóba kerül. (Hogy csak kortársakat említsünk: Székely Jánosról csak az ezredfordulón, Kányádi Sándorról csak 2003-ban, Szilágyi Istvánról pedig 2004-ben készült monografikus feldolgozás, Páskándi Gézáról viszont máig nincs még!)[362] Mindhárom Sütő-monográfia szerzője túl közeli viszonyban áll alanyával, olykor talán szimpatikus, máskor viszont a legkevésbé sem öncélú elfogódottságaik egy szélesebb érdekkört, igényt s szemléletet tükröznek. A hetvenes évek közönségsikerei, illetve a nyolcvanas évek ellenzéki-reformer korhangulata jellemzi az első, a kilencvenes évek drámai-heurisztikus társadalomképe, Sütő személyes sorsának tragédiája, majd az őt övező ünnepelt köztisztelet a második monográfiát. Ablonczy hetvenedik, illetve hetvenötödik születésnapra kiadott, temérdek sajtóhibával teletűzdelt munkája már leginkább furcsa kortörténetet ötvözve, kevésbé az irodalmi alkotások, mint inkább az írói életrajz és társadalomtörténeti képek szétbonthatatlan egységében véli megragadni az értelmezések kiindulópontját. A tudományos igényűnek aligha nevezhető kötet viszont olyannyira determinált alanya iránti hódolatában, hogy baráti odaadásában a viszony leginkább csak Sütő saját életútjára vonatkozó retrospektív kortörténeti (ön)értelmezéseinek monografikus tolmácsolására szűkül.

A monográfiákban a személyesség, ez utóbbit kivéve, nem annyira a hangvételben, mint inkább az alanyuk iránti tiszteletben nyilvánul meg, amely viszont így is gyakran népmesei távlatokba helyezi, s szerzőjével hőst tiszteltet alanyában. A „szimpatikus elfogódottságon"[363] túl, Görömbei András például „megidézett hősét" meg sem kísérli összevetni egyéb erdélyi szerzőkkel, vagy akárcsak az életművet elhelyezni a korabeli

[361] Fenyő a marxi dialektika szerint tézis-antitézis kettősében elemzi a „társadalomújító magatartás két poláris elfajulásának megjelenítését." Vö. **Fenyő** István, *Forradalom és humanizmus*, in Alföld, 1977/2.
[362] Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai: Székely János*, Bp., Új Mandátum - Az irodalom visszavág, 2000; **Elek** Tibor, *Székely János*, Pozsony, Kalligram, 2001; illetve **Pécsi** Györgyi, *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram, 2003; és **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004.
[363] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

romániai magyar irodalomban. Ezért „a monográfiát olvasva úgy tetszik, hogy Sütő András életműve Erdélyben egyedüli csoda, mintha az általa létrehozott értékek egyetlen szállal sem kapcsolódnának más alkotásokhoz. Mintha a romániai magyar dráma nagykorúsodásáról lehetne Páskándi Géza *Vendégség*e, Székely János *Caligula helytartója* című műve nélkül beszélni, mintha Szabó Gyula, Kányádi Sándor – hogy csak Sütő nemzedéktárait említsem – nem az elemzett életművel azonos értékű életművet mondhatnának magukénak."[364]

Bertha Zoltán monográfiája marad elemzéseit tekintve talán a leginkább „szöveg-közeli", értelmezéseiben ez áll a legközelebb a művekkel való foglalatoskodáshoz, – ahogyan a könyvsorozat is, amelyben megjelent, tudatosan kísérelt meg távolságot tartani a politikai elkötelezettségektől – ám ennek szerzője sem hasznosítja azokat a belátásokat, amelyek az első monográfia óta egy megváltozott politikai helyzetben, már a kilencvenes évek felől egészíthették volna ki az előzetesen megállapított értékítéleteket.[365] Ráadásul mindjárt munkája bevezetőjében újrafogalmazza mindazokat a szentenciákat, amelyek továbbra is csak egy különálló erdélyi művelődés- illetve irodalmi hagyományszegmensben válik megragadhatónak az életművet. Ugyanakkor a kilencvenes évek elejének politikai közjátékait, Sütő szerepét és tragikus szereplését nem tudja, vagy nem is akarja távol tartani a referenciális értelemadásoktól. Lét- és ismeretelméleti alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján a végre várt műelemzésekben, a művekkel való foglalatoskodásban is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása, az értékpusztulás tematizálódik.

Szelektivitás

Az első monográfia szerzője Sütő addigi életművéhez jelene erőteljes ideológiai aspektusai felől közelített. A honmentő kánon elvárásrendjéhez történő igazodás értelmében a megrajzolt kép így leginkább ott válik nyilvánvalóan vitathatóvá, ahol az elfogultságok az írói pályán az életrajzi tényeket csak szelektíven veszik figyelembe. Sütő nyolcvanas évekig áthúzódó politikai funkciói[366] a magyarországi méltatásokban majdhogynem teljességében feledésbe merülnek. Az első monográfus szemléletében a fejlődéselv és az érzelmi elkötelezettség összeolvadása eredményezi, hogy alanyában nem a szerzőt, de elsődlegesen a morális embert, jellemhőst tisztel, „aki a különböző akadályok leküzdésével egyre jobban

[364] Uo.
[365] Mindemellett nem csak alanyához, de korábbi szerzőtársához, egykori tanárához is valószínűleg túl közel áll.
[366] Főszerkesztői pozíciója (1958-1989) mellett többek közt Nagy Nemzetgyűlési képviselősége (1965-1980), RKP Központi Bizottsági póttagsága (1969-1984), Román Írószövetségi alelnöki tiszte (1973-1981), a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságbeli tagsága (1968–71), a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Büró-tagsága (1968–1987), Munícípiumi néptanácsi alelnöksége (1975–1980), stb.

megerősödött, s az idő őt igazolván, lehetőséget kapott az igazság kimondására".[367] Csakhogy az életrajzi tényekre figyelve a pálya ennél sokkal bonyolultabb: Sütő szókimondását, a nyolcvanas évek részleges tiltásából visszavezetett ellenálló-képét mindössze pár évvel korábbi, közszereplői státuszait is figyelembe véve, alighanem árnyaltabb kép tárult volna elő. S noha az első monográfus nem szépirodalmi alkotásokkal, illetve azok értelmezésével foglalkozik csupán, s alkotói módszerébe az életút megrajzolása során legalább olyan súllyal kerülnek be a szerzői referenciák, mint a (nagyrészt ezekből is levezetendő) műértelmezések, meg sem kísérel teljes kortörténeti elemzést adni. E nélkül viszont szerzője ötvenes évekbeli „közírói" attitűdjei (akárcsak későbbi hatalmi kötődései és változó szolgálatelve) feltáratlanok maradnak, vagy ami még szembetűnőbb, a vázlatosságban az értelmezéshez szükséges kritikus szembesítés helyett az engedékeny utóértelmezés (a cél szentesíti az eszközt, a szándék a cselekedetet módon) uralkodik el. A monográfus legtöbb esetben rögzít, bizonyos folyamatokat megállapít ugyan, de nem látja át, (s nem is akarja átlátni) a megváltozott korabeli politikai helyzetben Sütő ambivalens közszereplését, s meg sem kísérli feltárni az okokat. Mindössze azt állítja, hogy „gyakran irányelvekhez kényszerült igazítani valóságos élményeit", hamar hozzátéve, hogy a „diadalmas látszatú írói pálya" már 1955-től átfordul „önemésztő, öntisztító eszmélkedésbe."[368] Az igencsak kétséges megállapítást maga a szerző cáfolja, amikor röviden utal az 1958-as vitákra, melyeket a fiatal szerző „funkcionáriusként és őszinte kommunista hittel"[369] vitt véghez. A korabeli viták, a félresiklott közszereplés, és a Sütő-műveket is behálózó zsdanovi eszmerendszer valódi következményeit azonban a monográfus nem óhajtja feltárni. Túlságosan hinni akar Veres Péter megelőlegezett bizalmának[370], illetve Illyés kitüntető szavainak – „Huszonkilenc éves, és kész nemcsak mint prózaíró, hanem mint ember is"[371] –, holott ez még az életutat rendszeresen értékelő szakemberek szerint sem több „diplomatikus mellébeszélésnél, hiszen a művek és az író-politikus Sütő 'vitái' másról tanúskodnak."[372]

Az 1958-ban az *Igaz Szó* hasábjain folytatásokban közölt sematikus szemléletű, számonkérő jegyzeteiben (*Tűnődés magunk fölött*)[373] Sütő még rugalmatlan fölényességgel utasít el és oktat ki fiatal pályatársakat, szerkesztői munkatársaként világszemléleti alapon

[367] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[368] Vö. **Görömbei** András, *Sütő András*, Bp., Akadémiai, 1986, 22.
[369] Uo., 55.
[370] Veres Péter 1954-ben írt levelezőlapján figyelmeztetései ellenére (mely szerint nem egy írása népieskedő!) új reménységként egy „székely Mikszáth"-ot előlegez meg. Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek*. Bukarest, Kriterion, 1980, 81-82.
[371] Illyés az őt Erdélyben kalauzoló fiatal íróról mondja. Vö. **Illyés** Gyula, *„Románok, magyarok – segítsük egymást" – Illyés Gyula a romániai magyar irodalomról,* in Utunk, 1956/19, 1.
[372] Vö. **Szakolczay** Lajos, *i.m.,* 145.
[373] Görömbei András monográfiájában az 1959-es évszám nyilván elírás.

egész sorozatban ítélkezik.[374] Huszár Sándort az „emberség szépségének hiánya" miatt, Kányádit a szegényesen, sivárul megverselt külső realitás ábrázolása miatt, Páskándit közhelyessége folytán, Szabó Gyulának *Gondos Atyafiság*át pedig többek közt annak túlzottnak ítélt érzéki intimitásáért rója meg. Székely Jánost aztán egyenesen nyílt önkritikára készteti a párt és a kor szellemisége által rossz szemmel nézett „oldhatatlan magánya" „arisztokratikus szembefordulása" „szubjektív idealizmusa", s a műveiben megnyilvánuló „cselekvéstelenség és céltalanság" miatt, megtoldva mindezt azzal a sarkítással is, hogy „a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt"![375]

Aki tehát nem hajlandó a kor szellemének kollektív eszmeiségét műveiben népszerűsíteni, annak nem sok keresnivalója van az irodalomban. Sütő sarkallatos tételeiben már ekkor tűzzel-vassal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen. Az általa az irodalomból kitudott *Mélyvizek partján* című Székely János kötet csak egyik eklatáns példája mindennek. A megbocsáthatatlanul polgárinak és individualistának ítélt fiatal szerző az úgynevezett „baráti figyelmeztetés"[376] kapcsán írt kényszerű válaszának fejtegetéseit nem véletlenül kezdte az alábbi sorokkal: „Nézeteimet bírálták, nem rímeimet".[377] Az írószövetség marosvásárhelyi fiókjának vitaülésén Hajdu Győző nyomatékos felszólítására „önkritika" címen felolvasott elszomorító (korszakot jellemző) önpocskondiázásában, végletekig kiélezett önvádjában a bírálóin is túltett, s már-már groteszkül bizonyította („versei hibás, valóságellenes filozófiai megalapozásával" szemben, s közvetetten vádlói megszégyenülésére) dialektikus materializmusban s annak történelemfilozófiájában való jártasságának magas színvonalát is.[378]

A monográfusok elnéző jóindulatukban nem is említik, vagy jelentéktelennek ítélik az ehhez hasonló korai eltévelyedéseket.[379] Görömbei mintegy illúzióktól fűtött korszaknak, s őszinte kommunista hitnek, „pártpolitikai irányelveknek" tudja mindezt,[380] de Bertha is csupán „disszonáns hangoknak" nevezi, melyek „illúziók és útkereső ösztönzések

[374] Vö. **Sütő** András, *Eső elől tóba? – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/1. UŐ, *Közelebb a provinciához. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/2. UŐ, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[375] „… a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt; aki halhatatlanná nőtt ebben az irodalomban, azt a nép, a közösség, a társadalmi haladás gondja lelkesítette és emésztette". Lásd Sütő András, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[376] Vö. **Sütő** András, *Idegen életek… i.m.,* 396-398.

[377] Vö. **Székely** János, *A valóság kötelez (önvizsgálat és felismerés*), in Igaz Szó, 1958/12, 821-828.

[378] Uo., illetve lásd még **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000, 16.

[379] Sütő így nyugtázta Székely önostorozó cikkét: „A valóság és igazság győzelme, hogy Székely János eljutott idáig. A kispolgári individualizmus, az eszmei tévelygés veresége, hogy Székely János ilyen nyílt és őszinte beszéddel rugaszkodott el – régi költői világának partjaitól." Vö. Igaz Szó, 1959/1, 87.

[380] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 75, illetve 22.

keveredéseit tükrözik."[381] Holott a pályatársakal szembeni szigor, nem beszélve az egyéb „kártékony közszereplésről"[382] a korban mindvégig politikai következményekkel is járt.[383] Az irodalmi valóságtükrözés két fő hibáját már 1956-ban is az idillizmusban és a negativizmusban kijelölő Sütő[384] (az egyik jórészt a sematikus ábrázolásokat, a másik a kritikai szellemet fedte a korban) ugyanilyen vádakat hangoztatva áll be a Földes László Utunk-szerkesztő irodalmi-közéleti eltávolításával, pártból való kizárásával végződő politikai hadjáratba.[385]

E fiatalkori közszerepléssel kapcsolatban az első monográfus nyolcvanas évekbeli egyértelmű hódolatában csak annyit tart fontosnak megemlíteni, hogy Sütő „szélsőséges megnyilatkozásait hite enyhítheti mai megítélésünkben".[386] Amellett, hogy e kijelentése több mint kérdéses, valahol kétségbe is ejtő, hiszen ez nem jelentheti – mint Szakolczay Lajos is szóvá tette –, hogy egy átfogó igényű monográfia esetében „szó nélkül lehetne hagyni az akkori, a politikusi hátország védelme mögül el-elhangzó kijelentéseket".[387] Ahogyan a későbbi monográfusokkal ellentétben említett szerző azt is remekül látta meg, hogy az életút drámája is e kettősségben csúcsosodik: „Sütő egyszerre *kint* és *bent*, a sérelmeket elszenvedő *övéi között* és azok táborában, *fönt*, akik e sérelmek előidézői."[388] Pedig a hátország nem csupán az ötvenes években jelentett realitást Sütő számára. Amikor Görömbei befejezi monográfiája kéziratát, Sütő még mindig RKP KB póttag. Igaz, későbbi politikai szereplésével kapcsolatban Ablonczy is határozottan kijelenti: pártpolitikai pozíciója számára „nem hatalmat, de kisebbségvédelmi szolgálatot jelent."[389]

Elkötelezettségformák?

Az életút különböző stációinak egyoldalú megrajzolása természetesen már értelmezés maga is. Míg Görömbei „átstilizálja" a hetvenes éveket megelőző időszakot, Sütő hajdani

[381] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 71.
[382] Szakolczay kifejezlése, lásd **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[383] Lásd például a Jordáky Lajos meghurcolásában játszott szerepét, in *Vörös Zászló*, 1957. okt. 23.
[384] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 83.
[385] Alig pár hónappal az említett cikksorozat után, 1958 augusztusában! (Földes László, az akkori idők egyik legismertebb romániai magyar publicistája, előbb az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának vezetője, később az *Utunk* című irodalmi hetilap - a mai *Helikon* elődje – főszerkesztője volt, aki ilyen minőségeiben nagy szerepet játszott Dávid Gyula, Bajor Andor, Fodor Sándor, Szabó Gyula, Székely János és mások indulásában. A Földes ellen 1959, január 7-én lezajlott fegyelmi ügyében a legkeményebb vádakat Hajdu Győző mellett Sütő fogalmazta meg. A marosvásárhelyi írótársaktól indult levelek egyenesen a Központi Vezetőségnek szóltak. Az elítélő pártgyűlés jegyzőkönyvét, s a felszólalók hozzászólásait Szabó Gyula adta közre. Vö. **Szabó** Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *II*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001, 175-202; illetve vö. **Bottoni**, Stefano, *i.m*.
[386] Uo.
[387] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[388] Uo. (Kiemelés az eredetiben, BL.)
[389] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve.* Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997, 224.

baloldali elkötelezettségét a második monográfiát író szerzőtárs a kilencvenes évekből is egyrészt csak a népiséggel kapcsolatban, másrészt a nemzetiségi önmegtartás esélyei felől veszi szemügyre. Bertha Zoltán erkölcsfilozófiai szempontból átgondolt monográfiája lét- és ismeretelméleti szempontokból közelített a nemzeti kisebbség megmaradásának, az értékfenntartásnak a problematikájához. Ebben Sütő hajdani elkötelezettsége és megnyilatkozásai is a népi feltörekvés és a nemzetiségi önmegtartás esélye felől értékelődött, nem látva át, hogy korabeli dogmatikus kollektivista írásai, még nem népi, de marxista szövegek. (Ahogyan a negativista Földest és az individualista Székely Jánost, úgy a korban a szintén népi írónak számító Szabó Gyulát vagy Kányádi Sándor bizonyos munkáit sem a hetvenes évekbeli kisebbségi közösség képviseletében, hanem a szocreál, antinegativizmus és pártosság nevében ítélte el.)

Az ekkor keletkező szépirodalmi munkáknak, korai próbálkozásoknak értelmezéshorizontbeli szűkössége is jórészt még egy kétpólusúvá redukált társadalmi szemléletet örökít át. A naiv-romantizáló, anekdotikus funkció túlterheltsége éppen a bolsevik-marxista leegyszerűsített történetelvűség egysíkú jellemábrázolását és világképét hivatott elfedni. A kilencvenes évekből visszatekintve Bertha annyit belát, hogy „a szimbolikus elvonatkoztatás szemantikai hátterében (…) nem az egzisztenciaközpontú élmények és immanens léttapasztalások önfelismerései, hanem esztétikailag irreleváns, külsődleges, ráadásul történelmileg igazolatlan és téves ítélkezési sémák és ideologémák állanak”.[390] Mégsem akarja átlátni, hogy az olykor remélt társadalmi progresszió hipotetikus értéktartalmaira utaló illuzórikus előfeltevések, a későbbi társadalmi helyzettudatosodással együtt nem zárulnak le, s az író irodalompolitikai ítélkezéseit sem a népi, sem a nemzeti karakterisztikum kollektív irányába való tájékozódással nem lehet elfedni.

A monográfiák többnyire egységesen a korábbi illúzióktól, pártos hevülettől legalább részben mentesülni látszó hatvanas évekbeli szembenézésnek vélik a „vajúdó íráskedvet” is. Bertha azt is látja, hogy a kommunista látszatmegoldások, csekély helyzeti javulások optimista, önáltató túlértékelése maga is sorstragédia,[391] ennek következményeit azonban már nem kívánja tudomásul venni. Pedig a programosan hitt történelmi megoldások mellett az életúttal behatóan foglalkozók számára is jórészt egyértelmű, hogy a pálya e szakaszán a kollektív irodalomeszmény és társadalmi szerepkör mögött még nem a nemzetiségi-közösségi jogokért való szóemelés, csupán szocreál antinegativizmus és idillizmus-ellenesség húzódik. Sütő sztálinista évei, mint azt egy későbbi interjújában ő maga mondja

[390] Vö. **Bertha**, *i.m.* 105.
[391] Uo., 28.

el, a vallott és vállalt eszmék időszaka volt.[392] Görömbei szerint „őt is elkapta a bajokat is idillé stilizáló pártos lendület", illetve „a jó szándék olykor nem találta meg a helyes irányt."[393] Az ebből származó konfliktusosság az életútban azonban csak jóval később jelentkezik, amelynek valós vagy részleges hitelességét eldönteni nem biztos, hogy az irodalomtörténet feladata. A fogadtatástörténet interpretációinak utólagos értelmezéskonstrukciói felől azonban (melyek a nyelv- és közösségféltés, a megmaradásvágy elemi affirmációi szerint igyekezett legitimálni a teljes életművet, s nem kívánt a történeti kitekintés által túllátni saját előfeltevésein) mindenképpen szükségszerű megjegyezni, hogy a pártos eszmékkel való azonosulás messze nemcsak az ötvenes évek közepéig érvényesül.[394]

A kánon szellemi konstrukciójának szelektivitását ugyanis nagyrészt éppen az tükrözi, hogy az elkötelezettségeszmék felfejthetőségét csak egyirányúan véli az életműből kiolvasni. A kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként funkcionál. A befogadás és a kanonikus hely ezért sem lehet független ettől a hagyománytól, minthogy a szövegek is csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők. Azok az életútbeli sajátosságokra és hangsúlyokra tekintő magyarázatok, amelyek felhasználták az életrajzbeli elemeket, vagy nem említették, vagy az ötvenes-hatvanas években megfogalmazott közösségi elvárásokat is a későbbi nemzetiségi keretekre alkalmazva értékelték. Nagyrészt a teljes hetvenes-nyolcvanas évekbeli magyarországi fogadtatásról megállapítható, hogy abban Sütő baloldali elkötelezettsége, szerepvállalása és funkciói által a kommunista hatalommal való ambivalens viszonya egyáltalán nem tematizálódik, vagy amennyiben mégis utalás történik rá, úgy ifjúkori botlásnak, tehát múltbélinek minősül, vagy eleve felmentő jelleggel kerül említésre. A korban a politikai

[392] Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990.
[393] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 75.
[394] Sütő életpályája első szakaszában egyértelműen nem népi-nemzeti oldalról s nem is ellenzékiként, később is csak ambivalens módon, belülről, reformer közszereplői szerepében szólal meg. Az ismertebb irodalmi vonatkozású vagy irodalompolitikai Sütő-megnyilvánulások közül a Székely Jánosról, Jordáky Lajosról, Szabó Gyuláról írott cikkeket, és a Földessel kapcsolatos megnyilvánulását egyéb párthű eszmefuttatások övezik. (1947-ben dicséri az új tanügyi törvényt, 1954-ben az Irodalmi Újságban pedig maga számol be a felszabadulást követő tíz év elért sikereiről, a jólét korszakáról, Románia és a Szovjetúnió sikeres politikájáról. 1955-ben a „szókratészi homlok"-kal és „prométeuszi vakmerőség"-gel bíró Leninről zengedez, 1956-ban a marosvásárhelyi írók egy részével ő is aláírja a forradalmat elítélő nyílt levelet. Az 1958-as említett megnyilvánulásokat követően, 1959-ben örvendetesnek tartja Kolozsváron az egyetemek egyesítését, s szintén a negativizmus és idillizmus ismételt elítélése mellett hirdeti a pártos irodalom szükségszerűségét. 1965-ben a gyilkos pártfőtitkár, Gheorghiu-Dej halálát siratja, 1967-ben megelégedettséggel nyugtázza a párt nemzetiségi politikáját, 1969-től pedig, mint említettem, legfelsőbb szinten vesz részt a nemzetiségi életet érintő kulturális vagy politikai döntések kivitelezésében… Vö. **Sütő** András, *Tíz esztendő változásairól. Romániai levél*, in Irodalmi Újság, 1954, 23. augusztus 21.; **Sütő** András, *A lenini bizalom alapja*, in Igaz Szó, 1955.; **Sütő** András, *Új bor*, in Igaz Szó, 1959/1.; **Sütő** András, *Erős volt mindig. Gheorghe Gheorghiu-Dej halálára*, Utunk, 1965/13.; illetve lásd még Sütő András képviselő felszólalását a Műveldés- és Művészetügyi Állami Bizottság megszervezéséről szóló vitában, in Vörös Zászló, 1967. dec. 29.)

hatalom persze szinte minden írónemzedékből magához vonzott ideig-óráig tehetségeket. A későbbi ambivalens jegyek ellenére a recepció egyirányú értéklátására jellemző, hogy a sztálinista írói szakasz maga is utólagosan csupán olyan jelenségeknek a körében értelmeződik, amelyek „a népi feltörekvések és a nemzetiségi önmegtartás számára számottevő esélyt kínáltak".[395] Ez a szemlélet egy valóban elkomoruló politikai realitás abszurditásban, szélsőséges nacionalizmusban kiteljesedő korszakának a tapasztalatával olvas jelenéből visszafelé, s a retrospektív értelmezésben gyakran összemos olyan eszményeket, amelyek a hetvenes évek műveinek hatalomviszonyát vagy nemzetiségi kollektív értékrendjét az ötvenes évek sematizmusaiból is kiolvasni véli. A hetvenes évtizedben felerősödő nemzetiségi elfojtás elleni megnyilatkozásokból, az ekkorra ismét előtérbe kerülő transzszilván értékekből, vagy magából a Trianon-traumából viszont aligha vezethető le olyan állítás, amelyik Sütő publicisztikai írásainak kritikus, ítélkező hangnemét s a szépirodalomban kollektív ideológiát számonkérő téziseit egyben a nemzetiségi jogok korán felismert hiányosságainak megoldását szorgalmazó eszmeiséggel hozhatná összefüggésbe!

Modellteremtés

A hetvenes évektől eredeztethető kánoni modellteremtés a kirobbanó sikeresség mintegy tizenöt évének (az *Anyám*tól az *Advent*ig) folyamatos szakmai elismertségén és olvasói népszerűségén át (s olykor a kizárólagos ismertség kereteiben) jut el a kultikus formákig. Hatástani szempontból nagyon jelentős a fogadtatás politikai-ideológiai háttere, mely a hivatalos hatalmi elismerésektől az elnézett, megtűrt kategóriáin át a nyolcvanas évekre két irányba mozdul. Míg Romániában, ha nem is a betiltottig, de mindenképp a korlátozottig, addig Magyarországon a megtűrt kiszélesedő kategóriáin át a bizonyos tekintetben propagáltig jut. Ennek a változó cenzurális térnek a nyilvánosságában és nyilvánvalóságában lehet lényeges az eltérő minőségi váltás ellenére a dolgok politikai kimondhatatlanságának kényszerét az irodalmi formákra átvállaló életmű fokozódó fogadtatása és szakmai kereteket gyorsan átlépő sikere. (Ugyanezért nemcsak a sütői nyelvezetet, de az életművet tárgyaló szövegeket is érezhetően változó allegorikusság-fok jellemzi). A sikerességen, az írói modellteremtésen túl azonban a tragizált szerepkörök már kultikus jegyeket vetítenek elő, melyek olvasata nemcsak egy értelmezői közösség saját identitását, de a szerző közelmúltját is megkonstruáló képben, traumatizált emlékezeteivel, hőst formáló jelképiséggé válik.

[395] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.,* 29.

Kultuszról éppen azért beszélhetünk az életmű kapcsán, mert benne a közéleti, politikai és írói szerepkörök nemcsak ötvöződnek, de egyaránt kritikátlanul ötvöződnek. Nem egyszerű felcserélődésről van tehát szó, hanem olyan választott stratégiáról, amely egyszerre határozta meg és jellemezte a közíróságban az írói és politikusi szerepeket, a „kritikai" fogadtatásban ugyanakkor jelentős arányeltolódások következtében hol az egyik, hol a másik érdekében módosított a hangsúlyain. Nyelvezetét tekintve a hivatásos értekező próza kitételeitől a napilapok recenzenseinek populárisabb regiszterein át a különböző műfajú rádió- és tévéfelvételekig terjedő fogadtatás a megértő engedékenységtől a dicsőítés teljes hódolati aktusaiig, a dicsérettől az odaadó hozsannázásig terjed. A formálódó kultusz a nyolcvanas évek derekán már hajlamos magukat a műveket egyszerű és egyszeri jelentéssíkokra bontva csupán az életút, vagy a képviselt sorsjelleg kivetítéseiként értelmezni. A divaton túllépő kultikus forma ekkorra, a Sütő-művek romániai (részleges) tiltása és a recepció Magyarországra történő áthelyeződésével egyidőben, „a különféle érzelmeket, indulatokat a társadalmi manipuláció szolgálatába állító *jólértesültség* (a Nemzeti Színház *Advent a Hargitán* bemutatója)"[396] és egy felfokozott érzelmi hatvány révén elfedni látszott a valós kritikai szempontokat, s kultikus jegyei révén olykor magukat a műveket is. Pedig, mint Szakolczay is állítja, ez az életmű a hetvenes évek sikereitől kezdve már egyáltalán nem annyira törékeny, hogy „elhallgatván némely kételyünket, minduntalan csak a »metaforikus ragyogású és vizuális gondolatiságú nyelvre« figyelmezzünk".[397] Az egysíkúvá váló recepcióra is jellemző, hogy innentől kezdve a korábbi írások értelmezései során (például a folyamatos újrakiadások kapcsán) sem működteti azt a távolságot, amely túl kívánt volna lépni a referenciahatárokon. Művek értékein túl a kialakítandó tragizált szerepkör, Sütő tiltása, elhallgattatása, politikai ellenálló szerepköre, üldöztetése, s személyében írói/társadalmi képviselete révén[398] olyan narratívát testesített meg, amely egyoldalúságában a korhangulatnak, később pedig a kanonikus diszkurzus érdekköreinek megfelelően értelmezett csak bizonyos eseményeket.[399] Valószínűleg ezért sem felelőtlen az olyan álláspont, amely nem a legtöbbször játszott előadás mentén méri a Sütő darabok értékeit vagy azok esetleges időtálló voltát.[400]

[396] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 143.
[397] Vö. Görömbei András minősítéseiről írja **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[398] Mely közvetetten felelős azért is, hogy a szerző nem lehet jelen az említett 1986-os Nemzeti Színházbeli premieren.
[399] Az előadás politikai jellege amúgy mindkét ország cenzurális, belpolitikai viszonyai felől nyilvánvaló volt, (már csak azért is, mert a Román Szerzői Jogvédő Iroda tiltakozása ellenére mutatták be, ám Magyarországon a darab, illetve az előadás mellett, a kulturális kormányzat ódzkodásával ellentétben, Tabajdi Csaba, Szokai Imre és Szűrös Mátyás is kiállt) akárcsak a közönségsiker szempontjából a „teltház" társadalmi tett-értéke is.
[400] Az *Advent a Hargitán* Sík Ferenc rendezésében több mint 250 előadást ért meg.

A siker és a kánon természetrajzához természetesen hozzátartozik a népszerűség és a játszottság is, a kritikai fogadtatás irodalmi kereteken átlépő divatszerűsége azonban többnyire nem tesz jót egy életműnek. (Emblematikussága idővel éppúgy ideológiai síkon, s nem művei színvonalát tekintve válhat „korszerűtlenné" vagy periferikussá, ahogyan kiválasztottsága, kihasználtsága is többnyire eszmei alapokon nyert legitimációt.) Márpedig Sütő a hetvenes évek során divatjelenség lett, akinek emblematikussá választott életműve a tárgyalt kánoni diszkurzusokban szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. Nem is annyira ő maga, mint az ekképpen megformált írószerep erdélyi komponensei, az irodalomkép egysíkú értékkategóriái, s a „látensen eszközszerepre kárhoztatott"[401] irodalomszegmens értékelése. Ennek részleges bemutatása vagy homogeneitása, feltételezett kompaktsága nem tette lehetővé – abban a szituációban – a finomabb artikulálódást, az árnyaltabb befogadást, egy strukturáltabb kép kialakítását. A recepcióban így óhatatlanul csak egy csoportként jelenhettek meg a különnemű erdélyi alkotók, a más minőségeket képviselők vagy akárcsak a szerzői életművük különböző alkotói fázisában lévők pedig szükségszerűen rendelődtek alá a kánoni értékelvek kijelölő, rangsoroló irányának.

A transzszilván kánon újjáéledése

Mint említettem, részben a húszas évek transzszilvanista hagyományában is kereshetők azok az írói 'arcvonások', jellegzetességek, amelyek képviseleti és pedagógiai eszményeknek alárendelve a művészi törekvéseket, az erdélyi alkotói öntudatnak olyan vonást kölcsönöztek, amelyek a második világháborút követően is meghatározták az írói/költői attitűdök mibenlétét. Az 1945 utáni kollektivitásformák kötelező irodalmi ábrázolásmódjaiban aztán a realizmuseszmék és a pedagógiai eszmények az ideológiai átnevelés elsődleges eszközét jelentették. Az a szűk irodalmárréteg, mely nagyrészt fiatal elsőgenerációs értelmiségként hatalmi pozícióba került, nemcsak megdorgálta, de gyakran meg is vonta a cselekvés lehetőségeit az olyan szerzőktől, akik az individualitás szabadságát nem rendelték alá a 'közösségi' irány meglehetősen szűk gondolati horizontjának. A közösségi iránynak e két korszak szemléleti ötvözete adta irodalmi legitimációja folytatódhatott a hatvanas évek viszonylagos szabadságát, nyitását követően, amikor az új poétikai szemléletek, a kritikusabb öneszmélések, a (népiek által is felvállalt) nemzetiségi elkötelezettség és az egykori helikoni hagyományok is egyszerre hatottak a magyar

[401] Szilágyi Márton kifejezése, vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

értelmiség új iránykereséseire.[402] Az erdélyi magyar költészet, elbeszélő irodalom vagy irodalmi szociográfia a következő évtizedben valóban a kulturális élet középpontjában helyezkedett el, s részben, mint identitásvédő erő végezte alkotó munkáját, amelynek során valódi szellemi értékeket hozott létre. Az író *megváltozott közösségi státusza* azonban egy válsághelyzet elkésett, de szimptomatikus felismeréséhez vezetett: „Adott körülményeink között az irodalom volt az a gyűjtőmedence, amelynek mindent be kellett fogadnia, mindent fel kellett vállalnia közvetítésre a közönség felé".[403] Az erdélyi magyar irodalmi életben a hatvanas évek legvégén lezajlott úgynevezett „irodalomcentrizmus-vita" tulajdonképpen egy jól kihallható vészjelzés volt, de a politikai helyzet a későbbiekben egyre inkább romlott. Ilyen értelemben, az irodalom feladatköreit tekintve – mint Dávid Gyula is jellemezte –, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon „parttalan irodalomkoncepciója akár szimptomatikusnak is tekinthető."[404]

A hetvenes évek elején ismét előkerülhettek a transzszilvanista hagyományok, sőt *Kritika*, majd a *Tiszatáj* hasábjain is újra vita folyik róluk.[405] Mint említettem ekkor még jórészt csak a két világháború közti irodalomról, irodalmi életről születnek hiánypótló írások, s ennek is következménye, hogy a recepció hajlamos analógiákban gondolkodni. Igaz ugyan, hogy „az erdélyi magyar szépirodalmat a második világháború után is átszőtte a transzszilvanizmus korábbi szellemisége", s hogy „ez az irodalom továbbra is fenn kívánta tartani a transzszilvanista tradíciókat és értékeket, mindenekelőtt az irodalom közösségi ethoszát, a kisebbségi humánum és népszolgálat morálját, az erdélyi kulturális hagyományokat".[406] Ugyanakkor csak a tárgyalt, propagált irodalomszegmens tudatos recepciója, a megismerni vélt kép és a kialakítandó elvárásrend felől igazolható, hogy „valójában a második világháború utáni korszakban is a korábbi helikoni irodalom eszményei és poétikája alapozta meg mindazt, amit a későbbiek során erdélyi magyar irodalomnak nevezhetünk."[407]

Magyarországi lecsapódásait figyelembe véve, meglehetős összetettsége által is állítható, hogy az előbbiekben kifejtett irodalomértés alapján, a vázolt erdélyi magyar irodalomkép jórészt nem mint irodalom és társadalmi önreprezentáció kérdésköre, ezek kölcsönhatása merült fel csak, de magának az így értett irodalomértésnek a társadalmat is

[402] Nyomtatásban olyan szerzők, mint Áprily, Kuncz, Tamási vagy Dsida 1968 előtt nem is jelenhettek meg.
[403] Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3.
[404] Lásd **Gáll** Ernő vitaindítóját, *Monológ vagy párbeszéd?*, in Korunk, 1969/12, illetve vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, *i.m*.
[405] Vö. *Vita a transzilvanizmusról*, (**E. Fehér** Pál, **Pomogáts** Béla, **Tordai** Zádor, **Nagy** György) in Kritika, 1973.; illetve **Sárréti** Sándor, *A transzszilvanizmus fogalmáról*, in Tiszatáj, 1974.
[406] Vö. **Pomogáts** Béla, *A továbbélő erdélyiség,* in Árgus 2001/3.
[407] Uo.

meghatározó jegyei domináltak. Benne a népi hagyományok folytatóját, a nemzeti sorsvállalás irodalmának kifejezőjét s ugyanakkor a közösségi-társadalmi gondok elszánt politikai képviseletét is a sütői életmű testesítette meg.

Kitekintés

Mielőtt továbblépnénk az életmű értékelésének anomáliái, illetve hangsúlyosabban kultikus-kanonikus formái, és ezek indokoltságai irányába, a jogos kiemelések és a par excellence kivételezések kritikátlan aktusai felé, érdemes egy nagyobbívű kitérőt tennünk, mely a korszak irodalompolitikai viszonyait és irodalomszemléletét tekintve sok mindenre adhat előzetes választ vagy magyarázatot.

*

1968 után

Akárcsak az említett 1957–58-as évek eseményei a maguk ambivalenciájában, Romániában a hatvanas évek legvégének eredményei is hasonlóan ambivalens megítéléssel bírtak. A romániai magyarság helyzete javulását kezdetekben éppen az új politikai irányzattól, az akkor még demokratikusnak ígérkező, nemzetek feletti politikai koncepciótól remélte. Az 1968 utáni időszakra jellemző szellemi pezsgés a humán kultúra terén az életmű szempontjából is fontos időszaknak számít. (Ennek jelentősége akkor is hangsúlyozandó, ha a mából tekintve alighanem rövidsége folytán is a teljes ideologikus rendszerhez viszonyítva kevéssé jelentékenynek, vagy eredményeit tekintve olykor felemásnak minősül.) Az 1968-at követő időszak erdélyi magyar kultúrájának többrétegű válsága éppen a szellemi nyitás kapcsán kerül felszínre: a hatalomhoz közelkerült, vagy éppen ez idő tájt közelkerülő értelmiségiek önmagukkal való szembenézésének is igencsak terhes korszaka ez. Az összegzésnek és/vagy indulásnak, a reménynek és/vagy kiábrándultságnak, de a politikai/ideológiai játszmákon való még belül-maradás kettőségének ontológiai feszültségeiben. Az évtizedfordulót a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának összefonódásai jellemzik. „Az ekkor pozícióban lévő, őszintén baloldali elkötelezettségű, nemzetisége lehetőségeit is e baloldaliság keretei között elképzelő értelmiségi generáció egyszerre kellett szembenézzen az eszmei kihívással, amit a nyugati kultúrák felé való viszonylagos nyitás és a hazai tabuk – ideiglenes – ledőlése jelentett, valamint az erkölcsi válsággal, amelyet az okozott, hogy baloldaliságuk a kisebbségi politika szempontjából ekkor bizonyult hibás választásnak: rendszer, amelyet segítettek uralomra jutni, éppen a szellemi nyitással párhuzamosan számolja föl a nemzetiségi intézményeket. 1968 Romániában egyszerre jelképe a Szovjetuniótól függetlenedő szuverenitás demonstrálásának, bizonyos

kulturális tabuk (és börtönkapuk) ledőlésének, valamint a magyar területi autonómia felszámolásának."[408]

A nyitásnak minősített 1968–70-es változásoknak, mint korábban már utaltam rá, egyéb keserű előzményei is voltak. Itt nem csupán az ideológiai kényszerűségek korlátozó jellegére utalhatunk, de arra a hatalmi taktikára is, amely bevált külpolitikai lépésként úgy kötött egyoldalú időleges paktumot a kisebbségi értelmiség képviselőivel, hogy közben azok jóváhagyásával kapott szabad kezet a későbbi korlátozásokhoz és retorziókhoz, minthogy velük nyilváníttatta belüggyé saját nemzetiségi kérdésüket. E tekintetben egyrészt kiemelten fontos lehet az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált pártfőtitkárral, másrészt az említett kettős kötődés elvét mereven elutasító nyilatkozatok sora, melyek megelőzték az augusztusi prágai eseményektől távolmaradó román vezetés utólag liberális nyitányúnak beállított magyarságpolitikáját. A magyar írószövetségben elhangzottakra reagáló elítélő szólamok jóval megelőzték a csehszlovákiai bevonulást, viszont már a magyar értelmiségi találkozót követően jelentek meg, nagyrészük nyilvánvalóan kierőszakolt írásként, mások mégis a hatalom bűvöletében. (Pedig a június 28-i értelmiségi találkozó valójában eredménytelen volt, Ceauşescu minden felvetett sérelmi kérdést visszautasított!)[409] Az értelmiségi találkozót követően először az irodalom kapcsán mondták ki a be nem avatkozás végtelenségig szajkózott frázisát,[410] majd az

[408] Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 13.

[409] Vö. Vince József bukaresti nagykövet jelentését az RKP vezetésének a magyar értelmiség képviselőivel folytatott bukaresti tanácskozásról. Közli Vincze Gábor, in *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989,* (A válogatást összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta **Vincze** Gábor), Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 296. - A főtitkár álláspontja majd csak a nemzetközi helyzet alakulásának hatására változhatott meg, amikor már szükségszerűen a korábban belüggyé nyilvánított kérdéskör megoldottságát akarta külpolitikájában megmutatni. Az 1968, augusztus 21.-re virradó éjszaka a Varsói Szerződés öt tagállama prágai bevonulását követően szüksége volt a kisebbségi elégedetlenségek elhalkítására, s a magyar értelmiség támogatására. A román pártfőtitkár élesen elítélte a bevonulást, amely "szembeszökő megsértése egy testvéri, szabad és független szocialista állam nemzeti szuverenitásának". (Vö. Előre, 1968, augusztus 23.) Ceauşescu augusztus végén (Fazekas János kíséretében) a két székely többségű megyét is meglátogatta, fejlesztéseket és iparosítást ígért. A bevonulás után öt nappal (augusztus 26-án), koradélután Sepsiszentgyörgyön, majd Csíkszeredában, végül az esti órákban Székelyudvarhelyen vett részt a nagygyűléseken, s minden esetben magyarul (is) elköszönt!

[410] 1968 májusában az említett, Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztálya kerekasztal-vitáján (a szomszédos országokban élő magyarság irodalmáról) elhangzottak során leszögezték: „vitathatatlan tény, hogy magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban, s ezek szerves részei a magyar irodalomnak" s kijelentették, hogy a felelősség ezekért az irodalmakért közös: „a szomszédainké, és a miénk". Az egységesülő (?) magyar irodalom tézisét Romániában hevesen visszautasították, ám nem csupán a pártvezetés – mely a belügyekbe történő beavatkozásként értékelte a budapesti nyilatkozatot –, hanem a magyar írók egy jelentős része is. Domokos Géza, Huszár Sándor és Szász János – részben meggyőződésből, részben fölsőbb utasításra – írásaikban határozottan kritizálták az Írószövetség álláspontját, mondván, hogy a romániai magyar írók csak a saját pártvezetésük, országuk iránt érzik felelősnek magukat. Az írószövetségi vitáról lásd *Élet és Irodalom* 1968, május 18.; a romániai elutasításokról pl. **Huszár** Sándor, *A felelősség oszthatatlan* (Utunk, 1968, augusztus 2), **Domokos** Géza, *Sajátosság, felelősség* (Előre, 1968, július 7), illetve UŐ, *Az igazság és tárgyilagosság szellemében* (Előre, 1968, július 24.) Vö. még **Huszár** Sándor, *Sorsom emlékezete.* Bukarest, Kriterion, 1982. 207-208.

immár látványosabb, a moszkovita hatalomnak ellenszegülő román vezetés lépései kapcsán szeptember elején kolozsvári értelmiségiek küldtek hűségnyilatkozatot az új vezetésnek.[411]

Bár az elkövetkező hónapokban néhány valóban biztató intézkedésre is sor került[412] (megalakult a nemzetiségi könyvkiadó, a *Kriterion,*[413] magyar nyelvű *Tv-adás* indult,[414] 1970-ben, egyéves huzavona után, Bukarestben megjelenhetett *A Hét* című művelődéspolitikai lap), nemzetiségpolitikai téren alapjában nem sokat változott a helyzet. Az újonnan berendezkedő hatalom valójában a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával, amint előbb belüggyé avatta, majd szabad kezet kapott a nemzetiségi kérdés „szocialista megoldásában".[415]

Válaszreakciók és/vagy túlélési formák

A kettős kötődés kérdésének szigorú megtagadtatása, kemény és határozott elutasítása időben megelőzte tehát a csehszlovákiai távolmaradást (és a közvetetten ennek tudható kvázi liberalizálódást, mely sokszor éppen indokként hangzik el a korabeli hűségnyilatkozatok utólagos magyarázataképp. (A kor ambivalenciáira, kiszolgáltatottságára és hatalmi kötődéseire is jellemző, hogy a Maros Magyar Autonóm Tartomány megszüntetését az ország

---

[411] Külön vizsgálatra lenne érdemes a román katonai távolmaradás látószögében a kolozsvári magyar értelmiségieknek az 1968 szeptemberi „hűségnyilatkozata", melyet a külföld, a nyugat felé az új reform-vezetés jeleként, tanúbizonyságként is használtak. A Huszár Sándor és Gáll Ernő fogalmazta levél aláírói a „következetes külpolitika" és a „proletár internacionalizmus" tételei mentén szögezték le, hogy a Pártban látják a nemzetiségi lét „összes problémái megoldásának letéteményesét" s bizalmukról és támogatásukról biztosítják személy szerint Ceauşescu elvtársat. Vö. *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának, Nicolae Ceauşescu elvtársnak*, Kolozsvár, 1968, szeptember. Közli az Utunk, 1968, szeptember 6.

[412] 1968 végi optimista hangulatot jól tükrözi az, hogy Vince József nagykövet arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy 1969-ben megjelenik a csángó nyelvjárási atlasz és nyomdába kerül a romániai magyar irodalmi lexikon első kötete, 1972-ben pedig megjelenik egy romániai magyar irodalomtörténet is. Az utóbbiak csak évekkel később láthattak napvilágot, ám a csángó nyelvatlasz csupán 1989 után jelent meg – akkor is Magyarországon… Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről.* Bukarest, 1968. december 12. - Magyar Országos Levéltár, az MSZMP KB Külügyi Osztályának iratai, M-KS 288. fond, 32/1968/8. ő. e., 171–175. hitelesített másolat. A jelentést megkapta Gyenes András, a KB Külügyi Osztályának vezetője, Óvári Miklós ideológiai KB-titkár. (ezúton köszönöm Vincze Gábornak, hogy lehetővé tette a hozzáférést a jelentéshez!)

[413] A nemzeti kisebbségek önálló könyvkiadója a könyvkiadás teljes átszervezése során jött létre. Az öröm – legalábbis magyar részről – azonban emiatt sem lehetett felhőtlen, ugyanis a Román Írószövetség nemzetiségi bizottságának tiltakozása ellenére az illetékesek Bukarestbe tették a kiadó székhelyét, ahol magyar technikai apparátus (például magyar nyomdászat) egyáltalán nem volt. A kolozsvári fiókszerkesztőség csak a folyamatos tiltakozások hatására jöhetett létre.

[414] A magyar nyelvű TV-adás elindításáról – Fazekas János szerint – még 1968, augusztus végén döntött Ceauşescu, amikor a bevonulást követő napokban szükség volt a magyar kisebbség támogatására is. Az adás tényleges megkezdése azonban a pártapparátus szabotálása miatt is késett. Bár Vince József nagykövet már 1968, november 23-i jelentésében arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a következő év januárjában elkezdődik a magyar adás – valójában csak 1969. november 21-én jelent meg a képernyőn az első magyar nyelvű műsor. Vö. *Interjú Fazekas Jánossal*, Bukarest, 1994. május 20. Ismerteti **Vincze** Gábor, in *Történelmi kényszerpályák, i.m.*

[415] A pártvezetés nem hagyott fel asszimilációs törekvéseivel. A sebtében megalakított nemzetiségi "dolgozói tanácsok" is, „fantomszervezetekként" csak arra kellettek, hogy legitimálni lehessen a párt nacionalista kisebbségpolitikáját.

felszabadulásának 25. évében kimondó határozatot követően[416] döntenek csak az említett új intézményekről.) Az eseményeket összefoglaló egyik titkos nagyköveti jelentés szerint: „Úgy tűnik, hogy a romániai magyar íróknak a kettős felelősség kérdésébeni, valamint a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatbani magatartása megfelel az RKP politikájának, amit a pártvezetés figyelembe vesz. Ez kifejezésre jutott Ceauşescunak több, az utóbbi hónapokban, legutóbb az írók közgyűlésén elmondott beszédében".[417] A hatalom „figyelme" az új intézmények mellett további címeket és posztokat is jelent.[418] A hatalmi ranglétrán egy évvel később Sütő is följebb léphetett, ugyanis a X. pártkongresszuson 1969. augusztusában Domokos Gézával együtt az RKP KB póttagja lett.[419] Ugyanebben az évben ajánlják fel számára először az írószövetség alelnöki tisztét, illetve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának vezetőségi tagságát is.[420]

A szépirodalomnak általunk vizsgált szeletében ezeknek a fejleményeknek gyakorlati jelentőségük volt, hiszen a magyar értelmiség egészében olyan dilemmák uralkodtak el, amelyek a követendő stílusmintáktól a kívánatosnak talált erkölcsi tartalmakig a sütői életműben is ekkortól uralják majd az írói világkép átalakult, és azóta többszörösen deklarált formáit. Az értekezésnek természetesen nem feladata eldönteni mikor, milyen körülmények közt jött el, vagy hogy eljött-e egyáltalán ekkor a damaszkuszi út a sütői életút során. A tárgyalt receptív meghatározottságokban, a kialakított kánonban viszont fontos szerep jut a kondicionált változás helyett a választás intencionált aktusainak, melyeket a szerzői megnyilatkozások is megerősítenek. A recepció kanonikus lépcsőfokai felől azonban fontosabb, hogy ettől a ponttól érezhető az a műfaji-minőségi váltás, mely az „enyhülést" is kihasználva nem csupán a szemlélettágulásban és a nagyobb szabadságfokokban mérhető, de az írói témakeresésben is. Ugyanakkor jól látható, hogy sokkal strukturáltabb, árnyaltabb a kép, mint amit a magyarországi diszkurzusok a hetvenes évek fordulópontjairól kialakítottak…

---

[416] Az 1968 februárjában történő megyésítés címén.

[417] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*. Bukarest, 1968, december 12, *i.m.*

[418] A *Kriterion* vezetője a korábban *Előre* főszerkesztő Domokos Géza lesz, *A Hét* főszerkesztőjévé Huszár Sándort nevezik ki, akinek korábban az RTV-magyar adását is felajánlják. (Miután nem vállalja, a magyar szerkesztőség vezetését Bodor Pál veszi át.)

[419] Mindketten már 1968 tavaszától (mind az írószövetségi felzólalásokat, mind az értelmiségi találkozót megelőzően!) bekerültek a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságba is. (1968. március 21-23.-án a Hivatalos Közlönyben megjelenik a minisztertanács határozata a bizottság felállításáról és tagjairól. Vö. **Vincze** Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989*, http://vincze.adatbank.transindex.ro)

[420] Ami nem csoda, hisz a korábbi, 1965-ben létrehozott, az RKP KB-titkárságának felügyelete alá tartozó, a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó *Nemzetiségi Bizottságnak* is már tagja volt, Domokos Géza, Takács Lajos és Létay Lajos társaságában. Ez a bizottság éppen akkor szűnt meg, amikor 1968 őszén létrehozták a "nemzetiségi dolgozók tanácsait". (A lényeg mindkettő esetében a látszaton volt, azt volt hivatott mutatni, hogy elődjével ellentétben Ceauşescu komolyan foglalkozik a nemzeti kisebbségek problematikájával.)

Értéktorlódás?

Az évtizedforduló a kulturális intézmények terén mindenesetre egyértelmű lendületet jelentett. Jelentőségét tekintve a televíziós magyar nyelvű adás mellett kétségtelenül az 1970-ben, éppen az *Anyám könnyű álmot ígér*rel nyitó, *Kriterion Könyvkiadó*nak volt felbecsülhetetlen jelentősége. Ez utóbbi az évek során egyre inkább a magyarság szellemi önkifejeződésének kiemelkedő jelentőségű műhelyévé alakult, minthogy nemcsak a megjelenés lehetőségét, de a megírás feltételeit is biztosította.[421] Mindezt akkor, amikor az erdélyi magyar tudományosságnak csak egyetlen folyóirat állt még rendelkezésére (a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*). Mellette az irodalmi, társadalmi és filozófiai lapok, mint az *Utunk*, a *Korunk* és az *Igaz Szó* kiegészülhetett egy művelődéspolitikai lappal, de szintén ekkor jött létre az irodalomtörténeti jelentőségét, főképp a harmadik *Forrás*-nemzedék fellépésében játszott szerepét tekintve, egyáltalán nem lebecsülhető *Echinox* is![422]

A két ország magyar irodalmi kapcsolatainak fejlődése nem torpant meg a román pártvezetés rideg elutasítása, a kérdéskör „végleges, és nyílt rendezése" kapcsán. Az Erdélyben születő magyar irodalommal kapcsolatban ezt követően persze nemhogy egységet, de közös kulturális hagyományokat is alig lehetett emlegetni, s legfeljebb annak romániaiságában való felnőttségét volt célszerű Magyarországon is hangoztatni. Ami - minőségi mutatóit tekintve – szerencsére egyre többször és egyre indokoltabban volt elmondható. Az említett fokozott érdeklődésnek köszönhetően ekkor indul meg (kezdetben leginkább a két világháború közti irodalomra összpontosítva) a magyarországi irodalomtörténeti lemaradások pótlása is. A politikai felhangoknak mindenesetre kétségkívül megvolt az a szerepe, mely az óvatosabb fogalmazásokat implikáló értéktételezésekben nemcsak figyelt a másság jegyeire, de állandóan hangsúlyozta is azokat, mintegy a felnőtté-vált romániai magyar irodalom önálló létjogosultságát is deklarálva.[423] Az erdélyi irodalmi élet egészére, beleértve a könyvkiadást és a lapszerkesztést is, jellemző ekkor, hogy mind

[421] A Kriterion, nem egészen egy évtized alatt ezer kötetet ad ki, többnyire a Romániai Magyar Írók, Forrás, vagy a Téka sorozatokban.

[422] Bár az ambivalencia itt is érezhető (ti. az eredeti tervekkel ellentétben többnyelvű lap jön létre, amelyből alig két oldal jut a magyar irodalomnak) Erdély első háromnyelvű diáklapja olyan nevekkel fémjelezhető, mint a szerkesztő Tamás Gáspár Miklós, majd Szőcs Géza illetve Egyed Péter, vagy a későbbiekben őket követő Bretter Zoltán, Beke Mihály és Bréda Ferenc, akik – legalábbis a lap történetének bizonyos időszakában – az egész erdélyi magyar sajtónak egyik legjelentősebb orgánumává avatták az Echinoxot. (Jelentőségéből csak 1983-tól veszít, de az elsekélyesedéshez hozzájárult az is, hogy ekkortól a legszigorúbb cenzurális évek következnek, s a teljes szerkesztőséget – köztük a román főszerkesztőket is – leváltják. Vö. **Martos** Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

[423] Ne feledjük, hogy 1970-ben jelent meg a Kántor–Lángféle irodalomtörténet is, mely az erdélyi jelzőt már le sem írhatta, sőt mint említettem a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna szólnia!

tartalmi, mind szervezeti tekintetben komolyabb fejlődésen megy keresztül. „A szépirodalmi művek mellett kezdenek megjelenni korábban kényesnek tartott (pl. történeti vonatkozású, néprajzi) témájú könyvek, a romániai magyar nemzeti kultúra sajátos kérdéseit felölelő szakirodalmi művek."[424] A szinte az egész elkövetkező évtizedet meghatározó történelmi tematika-keresés ekkor azonban még a felszabadultabb légkörrel magyarázható.[425]

A hetvenes évek eleje az erdélyi magyar irodalomban – részben az említett ideiglenes ideológiai lazítás, részben a változó kulturális intézményi struktúra pozitív hatásai, alkotói légköre folytán is –, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának tekinthető. Több író munkásságának ekkori beérésével, nemzedékek egymásra csúszásával – ahogyan Szilágyi István is fogalmazott[426]– a regionális sajátosságok is egy európai tendenciákra figyelő minőségi irodalmi termést mutathattak fel.[427] Ekkor teljesedhet ki például Bálint Tibor, Pusztai János, Szilágyi István prózája, Kányádi, Lászlóffy, Szilágyi Domokos, vagy Páskándi költészete, ahogyan ekkor indulnak a *Forrás*[428] újabb nemzedékéhez tartozók, például Csiki László vagy Farkas Árpád is.[429]

---

[424] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[425] „Pozitívabb légkörre vall egyebek között az a tény is, hogy egyre többet hallani a történeti múlt marxista újraértékeléséről. Ennek is következménye, hogy az írók bátrabban nyúlnak történelmi témák feldolgozásához (Veres Dániel „Négy tél" címen Mikes-drámát írt, Kocsis István „A játék" címen Martinovics siralomházi monológját írta meg, Bözödi György Gábor Áronról ír regényt, Szemlér Ferenc Brassóban játszódó történeti regényen dolgozik „Templom vörös fényben" címmel. Több monográfia is előkészületben van, pl. Bolyairól, Adyról stb.) […] A jelenleg kedvezőbb alkotói légkör az egész romániai magyar irodalmi életben érezteti hatását. Ez megnyilvánul – mint fentebb is érintettük – a múlt örökségének feldolgozásában, újraértékelésében, a kortárs irodalom helyének, feladatkörének pontosabb körvonalazásában és nem utolsósorban a hosszú távú feladatok megjelölésében, végrehajtásának előkészítésében. Ezt a magyar nyelvű könyvkiadás is mutatja. Folyik a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi hagyományok feldolgozása." Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[426] Vö. *Az időlétra fokain*, in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 96-129.

[427] Székely János egyik monográfusa szerint is az erdélyi magyar irodalomnak ebben az időszakban „általánosságban sikerült, szinte ugrásszerűen, behoznia több évtizedes lemaradását". (Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, *i.m.,* 132.) Hasonlóan vélekedik Illyés Elemér is: „*az 1968-as évet követően, két-három év alatt többet fejlődött az erdélyi magyar irodalom, mint az előző negyedszázad alatt.*" Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 31.

[428] Valójában megkérdőjelezhető az egységes nemzedék-meghatározás, de az irodalomtörténetekbe a Kántor-Láng által bevezetett fogalom olyannyira elterjedté vált, (s a magyarországi szóhasználatba is ez került) hogy azóta is a Forrás-sorozatban közlő különböző szerzők generációiról beszélhetünk. Az első Forrás-kötet 1962-ben látott csak napvilágot, (1961-es évszámmal, Veress Zoltán novelláskötete), a közel egy időben fellépő generáció tagjai viszont már az ötvenes évek végétől publikáltak. Vö. **Balázs** Imre József (szerk.) *Vissza a Forrásokhoz*. *– nemzedékvalló*, Kolozsvár, Polis, 2001; **Széles** Klára, *Az „első Forrás-nemzedék", - egy jellegzetes képviselőjük indulása,* in Árgus, 2002/7-8, – illetve lásd még *Új költőnemzedék* (szerkesztői bevezető), in *Igaz Szó*, 1957/12.

[429] A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a különböző nemzedékek egymásra torlódása idején, a kezdeményező szerep versben kétségkívül Szilágyi Domokosra és Lászlóffy Aladárra hárul, ők azok, akik szakítanak a népies vagy szabványosan jambikus versbeszéddel. „Szabadverseik, illetve az avantgárd dikciós és képi világát újrateremtő, olykor a linearitással is szakító szövegeik az idősebb nemzedéket is (Márki Zoltánt, Méliusz Józsefet és másokat) arra bátorítják, hogy a költőszerephez és a versbeszédhez kevesebb pátosszal viszonyuljanak". (Vö. **Balázs** Imre József, *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, in Korunk, 2001/11.) A fiatalabbak, a második Forráshoz soroltak, főként Király László, Csiki László és Kenéz Ferenc egy visszafogottabb, de archetipikusabb nyelven ugyanakkor tovább tágítják a kanonikus versnyelv képi és

A szóban forgó időszak irodalmi történései, akárcsak irodalmi élete a filozófiával, a képzőművészetekkel és a társadalomtudományokkal élt szimbiózisa kapcsán is hangsúlyozandó.[430] A kritikaírás szakszerűbb és a kor viszonyait tekintve autonómabb véleménye is ekkor bontakozhat ki, ahogyan végre irodalomról szóló viták is napvilágot láthatnak.[431] A *Pezsgő-díj* története – jelképességén túl, s az értékmérők hivatalosságoktól elszakadó, de a kor szakmai köreiben a legrangosabbként való megbecsülése –, jól tükrözi azt a tizenkét évet is, amely a reményteljes nyitánytól a végső elhallgattatásokig, leváltásokig terjed, s amely a teljes magyar szellemi élet megpróbáltatásait jellemzi egy irodalomtörténeti szempontból rendkívül gazdag, s ugyanakkor egyre abszurdabbá váló időben.

Pedig az ideológiai nyelv használatában is a hetvenes évek elejétől állt be az a fordulat, rövid szellemi pezsgés, amely az erdélyi irodalom megítélésére bizonyos magyarországi szakmai körökben is érezhetően hatott. A hetvenes évek első felében egy egész nemzedék lépett színre, köztük az öt legfontosabb Bretter-tanítvány (a *Szövegek és körülmények*ben[432] szereplő Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Huszár Vilmos), és innentől kezdve, elméleten és irodalmon át ez volt a legnagyobb szellemi súllyal bíró, bár kétségtelenül nem a legismertebb vonulata a romániai magyar írásbeliségnek. A korban rendhagyónak számító, önálló gondolkodást hirdető és azt

tematikus korlátait, s ismét a kollektív-közösségi eszményekhez kötődnek. Farkas Árpád és néhány nemzedéktársa például a Nagy László-i és Juhász Ferenc-i költészetből nem annyira a polifón jelleget, mint inkább a hangsúlyosan „költői" megnyilatkozásokat veszi át. Erős érzelmi töltetű szavakkal, archetipikus képekkel, verseik erőteljes retorizáltsága révén a mi-tudat erősítését szolgálják, s voltaképpen a két világháború közötti allegorikus helyzetértelmező lírát is újjáélesztik.

[430] A kor kisszámú magyar időszaki kiadványa között nem létezett kifejezetten filozófiai folyóirat, viszont az irodalmi, kulturális s természetesen a politikai lapok is közöltek filozófiai tárgyú cikkeket, recenziókat vagy vitákat. Ez egyrészt érthetővé teszi, hogy miért is oly szoros az irodalom és filozófia viszonya a kor művelődéstörténetében, illetve azt is, hogy a kritikusok mellett maguk a szépírók is gyakran részt vettek egy-egy konkrétabban filozófiai eszmefuttatás megtárgyalásában, elvetésében vagy ismertté tételében, és fordítva. „Az önreflexió tudatossága és a kulturális intézményrendszer viszonylag kis terjedelme is segítette, hogy a két kulturális terület képviselői felismerjék egymás alkotásaiban a hasonló problémákat, és szóba álljanak egymással." Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 25.

[431] Az *Utunk* Ország-rovata 1971. április 9-én közölte az *Ifjúmunkás* ama bejelentését, hogy hat irodalomkritikus, Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter és Szőcs István szótöbbséggel Páskándi Géza *Az eb olykor emeli lábát* című drámakötetét minősíti az 1970-es év *romániai magyar irodalmi könyv*ének, s ezért *Pezsgő-díj* átadásával jutalmazza. A hírt hamar élénk vita követte az irodalmi életben, a következő évtől pedig az *Utunk* folyamatosan közölte az irodalomkritikusok állásfoglalásának szövegeit *Az év könyve* cím alatt. A díj nyilvánosság előtti odaítélésénél fogva is egyre rangosabb értékmérő lett. A zsűri tagjai az évek alatt fokozatosan változtak, bevonva először Bretter Györgyöt, Rácz Győzőt, és Tamás Gáspár Miklóst, majd később Egyed Pétert és Mózes Attilát, mivel időközben Bretter és Földes elhunyt, a nyolcvanas évekre pedig Tamás Gáspár Miklós és Láng Gusztáv Magyarországra távozott. Az állásfoglalások elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves írószövetségi-díjak odaítélését előzte meg. A díjazottak sora: 1970- Páskándi Géza; 1971- Lászlóffy Aladár; 1972- Szilágyi Domokos; 1973- Sütő András (az *Istenek és falovacskák*ért); 1974- Bodor Ádám; 1975- Szilágyi István; 1976- Lászlóffy Aladár; 1977- Panek Zoltán; 1978- Bálint Tibor és Pusztai János; 1979- Székely János (aki visszautasította); 1980- Köntös-Szabó Zoltán; 1981- Kenéz Ferenc; 1982- Király László. Vö. **Kántor** Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001, 177; illetve **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz. – nemzedékvallató*, Kolozsvár, Polis, 2001.

[432] Vö. **Bretter** György szerk., *Szövegek és körülmények*, Bukarest, Kriterion, 1974.

meg is találó fiatal gondolkodók kis csoportja, a Bretter-iskola tagjai révén: „a marxista égtájakon egészen szokatlan filozófiai hang, önnön szokatlanságától megtáltosodó igazságvágy, szókimondás és újat kereső filozófiai beállítottság”.[433] Az új nemzedék tagjai nem elégedtek meg az „alkotó marxizmus” keretében engedélyezett mozgástérrel, s már-már tetteik lehetséges következményeit is ignorálva az affirmatív évtizedek alkotásait, tételeit s fogalmait, olykor azok jeles képviselőivel együtt erős kritikában részesítették, vagy kitartó kételkedéssel elemezték, s értelmezték újra. „Ezt a csoportot nem annyira a közös koncepciók és akarások kötik össze, mint inkább az elutasítások, a tagadások: abban értenek egyet, hogy mivel nem értenek egyet, hogy mit nem fogadnak el.”[434] A fiatalon elhunyt Bretter György (1932-1977) nevelte és bátorította generáció eszméi felvillanyozták az erdélyi magyar intellektuális élet tágabb köreit is. Többes, többirányú csatározásaik, akárcsak a részben közös tagokat felsorakoztató, harmadik Forrás-nemzedék költői esetében, éppen abból eredtek, hogy nem csak az uralkodó politikai diszkurzussal szemben helyezkedtek kritikusi álláspontra, de nem gondolták tovább folytathatónak az előző nemzedékek értékelveit sem, így a generációs, vagy a „belső-kisebbségi” autoritások részéről is erős vádak érték őket.

A sorok közt

Ha a hatvanas évek vége szépirodalom terén is még a heterogeneitásé, a gazdagságé és a többszólamúságé, a hetvenes évek közepére, mintegy öt év alatt fokozatosan válik egyértelművé a kezdetek naiv idillikussága.[435] A kijózanító hatalmi korlátozások generálta közvetett elváráshorizontok is ekkortól élnek szimbiózisban a történelmi kivetítésekkel. Mindez a fogadtatástörténet megkésett-tematikus felhangjai felől tulajdonképpen előrevetíti a tárgyalt diszkurzusformák érdeklődésének azon fókuszpontjait, amelyek a társadalmi cselekvés formáit az irodalmi tematizálásokban a kisebbségi-közösségi eszközszerepek által próbálták hangsúlyozni.

Az említett történelmi tematika gyakoriságában, a múlt felé fordulásban ugyanakkor a hagyományok tudatos keresését, illetve a történelmi tárgyban a politikai allúziók kényszerű

[433] Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, – *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 52.

[434] Vö. **Hanák**, *i.m.,* 58. Az említetteken kívül ide tartozónak számított írók, költők - Aradi József, Ara-Kovács Attila, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Egyed Péter és Szőcs Géza is -, akárcsak a nyelvész Szilágyi N. Sándor vagy az etnográfus Salamon Anikó.

[435] Az 1972-es Országos Pártkonferencián meghirdetett (Ceausescu kínai látogatását követő) „kultúrforradalom” jegyében aktivizált, majd a XI. Pártkongresszuson, 1974-ben kiteljesedett kulturális agitatív szellem, a nemzetiségi jegyek megszűntetésén túl az irodalomnak és a teljes magyar szellemi élet tartalmi funkcióinak az elvesztésére irányult. Ahogyan a magyar nyelvű művelődési fórumoknak és a sajtónak a léte is mindinkább csak formálissá vált az 1976. évi májusi *Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Kongresszusának* a tételeiben.

kimondhatóságának esélyét kell meglátnunk. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után, a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe, amelyben a puszta megmaradásának újra és újrafogalmazásaira is szükség mutatkozott. A hetvenes évek közepétől fokozatosan fejlődött ki a megmaradásnak, a vállalásnak egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" fogalmazódott meg, s a sorok közti olvasást helyezte előtérbe. A hatvanas és hetvenes évtized erdélyi magyar irodalmában elsődleges rangot nyert történelmi tárgyú dráma ekkortól éri el óriási közönségsikereit, s áttételesen a nemzeti tudat erősítését. (Többek között Sütő, Páskándi, Kocsis István, Székely János, Veress Dániel, vagy Csávossy György színpadi műveiben). A szellem leszűkített keretei közt az irodalom kényszerűen nyúlt vissza a hagyományok megőrzéséhez és továbbviteléhez, búvópatakként pedig a reformkorra emlékeztető lendülettel jelentkezett ismét az önéletírás, a memoárirodalom, és a tágabb értelemben vett művelődéstörténet. (Például Benkő Samu, Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Mikó Imre, Dankanits Ádám, Pataki József, Beke György munkásságában). Sütő munkái tehát nem egyedülálló jelenségek a korban.

A magyarországi szellemi élettől és általában a magyarországi valóságtól való elszigetelési politika[436] egyre erőteljesebbé válásával, a szociográfiától az esszén át a méltán közönségsikereket arató kezdeti drámákig, a kialakuló irodalomképre a sorok közti értelemkeresés, az írás mint ellenszegülés, de legalábbis a megmaradás, a mi-tudat kifejeződése válik jellemzővé.[437] Ebben a keretben kap nagyobb nyomatékot a hatvanas évek közíróságától, funkcionális irodalomeszményétől elforduló első Forrás-nemzedék után a második generáció szerzőinek a háború után indult középnemzedékkel (Sütővel, Huszár Sándorral, Kányádival, stb.) való egymásratalálása, legalábbis az irodalom közösségi eszményeit és szerepeit illetően. És szintén ebben a kontextusban célszerű vizsgálni a korban váratlanul megszaporodott erdélyi drámatermést is. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül

[436] Az elszigetelés több irányú: a Magyarországon megjelent könyvek, sajtótermékek bevitelének a tilalma, a rádió és televízió adások gyöngítése, a kiutazási tilalom, az anyanyelvi oktatás részleges felszámolása, a történelemhamisítás, stb.

[437] A befogadói mechanizmusok előértelmezettségét kész ténynek kezelő, olvasói-értelmezői referenciaviszonyok egyértelműségében, a hatvanas hetvenes évek fordulójára érvényesült fokozottan, hogy a szerzők olykor korábbi problémafelvetéseiket is éles erkölcsi jelleggel helyezték aktuális kérdéshorizontba. A lappangó dilemmák és a kialakult atmoszféraérzékenység közepette, amint Szász László a Székely János-darabokkal kapcsolatosan mondja, „a közönség, a színházi elsődleges interpretáció nyomán, aktuális politikai üzenetként értelmezte a műveket (ha egyáltalán színre kerültek vagy olvasmányként hozzáférhetőek voltak), maguk a szövegek valóságos történelmi dimenzióban vizsgálták a megfogalmazható kérdéseket". A mából visszatekintve ugyanakkor „a fikcionáltság és a világteremtés öntörvényűségének foka lehet az a kritérium, amely a diskurzus változásával is, hosszú távon biztosíthatja üzenetképességük erejét vagy fogyatékosságait." Vö. **Szász** László, *i.m.,*168.

legalább az a két tényező, miszerint a korabeli elváráshorizontok a színpadi művek jelentős hányadában ezen színművek mögöttes értelmének, másodlagos jelentésének, titkos üzeneteinek dekódolására összpontosítottak, másrészt, hogy maguk a szerzők sem tudtak eltekinteni ettől az előzetesnek tekinthető igénytől, mely a korban a kompozíció kialakítására is hatással volt. A szerző „nem a forma korszerű ontológiai lehetőségeivel kísérletezett, hanem az 'üzenet' esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit tágította."[438] Az értelmezésnek egész korszakra jellemző kényszerű veszélyeire amúgy több példa említhető a magyar drámairodalom egész területéről is, (tehát nem csak Erdélyből) bár valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a színpadi művek hatásaiban az elszigeteltség és jogfosztottság fokozataival a „játszottság" értelmezéslehetőségei is arányosan csökkenhettek.[439] Ráadásul az erdélyi magyar történelmi drámában az illúzióteremtésnek és az öncsalásnak egy furcsa elegye is megtalálható volt. A katarzis-hiány és a historizáció tematikus-szerkezeti ténye itt (Székely János *Mórok*jában éppúgy, mint Sütő *Csillag*jában) azt is megvilágítja, hogy minél kevésbé élt a szerző katarziskeltő mozzanatokkal, annál inkább tudatosíthatta a történelmi kivetítésnek illuzórikus, mítoszteremtő jellegét. A katartikus hiány, a feloldódás elmaradása ugyanis figyelmeztethette az olvasót/nézőt: a történeti jelmez ellenére a legnagyobb értékek megaláztatása a feloldás helyett a végleges pusztulást is kilátásba helyezi. A magyarországi fogadtatásában is ennek a (letargikus) szemléletnek az elsőbbsége hangsúlyozódott. Az irodalom muszájherkulesi jellemzése, értelemkötő referenciális kényszerűsége, mely egyrészt az említett valós gazdagságot írta némiképp fölül, másrészt csak a művekbeli hatalomképek értelmezésére szűkült, épp a Sütő-centrikus diszkurzus által nyert megrendítő formákat.

Mindemellett Magyarországon abban a kulturális, társadalmi, politikai helyzetben, és abban a változó értékszférában, amelyben Sütő legnagyobb hatású művei színpadra kerültek, már általánosan is megtalálható volt egy, a hivatalos irodalompolitikától eltérő ábrázolás-igénye a korszak magyar életének, másfajta valóságának. A kötelező vezércikkeken túl[440], a hetvenes évtized irodalmi folyóirataiban a parabolikus, példázatos nyelv térhódítását az író-olvasó cinkosságának korabeli elterjedtségével is magyarázhatjuk.[441] Mindezt csak erősítette már a hatvanas évtizedtől a parabola mellett a groteszk térhódítása is. A két műfajcímke gyakorlatilag rokon áttételességében, (a korban író és olvasó egyaránt tudja, hogy bizonyos

[438] Vö. **Szász** László, *i.m.,*133.
[439] Az esztétikai forma ekkor „azt a referenciális kapcsolatot is kénytelen érzékeltetni, amelyik útmutatást adhat a 'játszottság' értelmezésének módjaira is." – Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*, 2. kiadás, Bp., Argumentum, 1994.
[440] Vö. például, *Irodalmi helyzettudat*, in Élet és Irodalom, 1978, február 28.
[441] A jelenséget Mészöly „cinkos akusztikának" nevezi. Vö. **Mészöly** Miklós, *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 125.

mű nem csupán a konkrét cselekményről szól…) s később azt az elmozdulást is jellemzi, amelyik leginkább színpadon, illetve az évtized közepére-végére a megújuló prózában tudott egy másfajta mozgósító erőt és közérdekűséget képviselni.[442]

*

E kissé hosszas kitérőre némiképp azért is volt szükség, hogy egyértelművé váljék, a vizsgált életmű fogadtatása (minden hézagossága ellenére) többféle magyarországi elvárásrendbe illeszkedett, s ugyanakkor megfelelt a korszak teljes erdélyiség-képpel kapcsolatos emotív igényeinek és különböző elvárásainak. Ahogyan általában az erdélyi (hivatalosan az önállónak mondott romániai magyar) irodalom magyarországi visszhangja is az erdélyi közönség számára (az által támasztott igények szerint) végre saját sorsa, magárahagyatottsága, gondjai iránti fokozottabb odafigyelésként értékelődött. „A magyar lakosság tudatvilágában az anyaország fogalma erős idealizálási folyamatot indított meg, mely a Magyarország-képre is kihat" – írta Illyés Elemér egy Svájcban megrendezett előadássorozat egyik tanulmányában. Az 1980-ban Magyarországon még elképzelhetetlen előadássorozat arra is kitért, hogy az anyanemzet-kép minden idealisztikussága ellenére, „a romániai magyarság közvéleménye igen élesen ítéli meg az anyaország közömbösségét sorsa iránt."[443] Ez a közömbösség látszott fokozatosan megváltozni az évtized végétől, melynek elsődleges eszközét éppen a küldetést, a képviseletet felvállaló életművek propagálása jelentette.[444]

Szolidaritás

Persze a hetvenes évek végére már kialakulni látszott a sütői életművet is meghatározó politikai elmozdulásoknak az a végső iránya, amely a romániai abszolút diktatúra megszilárdulásával fordítottan arányosan egyre több teret engedett szentelni a határon túli magyarság problémái magyarországi kimondhatóságának. A magyarországi belpolitikai viszonyok persze csak oly mértékben enyhültek, hogy egyáltalán szóba lehessen hozni (például a kiadatlan *Szellem és erőszak*ban) az anyanyelvi és kollektív jogfosztásokat,

[442] Tóth Dezső (még miniszterhelyettessége előtti évben) az irodalom „közérdekűségét", a hatvanas évekre jellemző nyilvános társadalmi „mozgósító erejét" kérve számon állapította meg, hogy az elmarad az előző évtizedétől. (Vö. Társadalmi Szemle, 1976/8-9.)

[443] Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III, i.m.,* 30.

[444] A közös hagyományok, a nyelv, a kultúra, a történelem mint nemzetformáló és –megtartó erők, (akárcsak a két világháború közt, amikor talán a legnagyobb hangsúlyt kapták, mert elsődlegesen ezek jelentették a magyarság számára a kohéziós tényezőt) szellemi-kulturális hatásaikban érvényesítettek egy, a direkt hatalmi szempontokon, politikai határokon túlnyúló illuzórikus egységképet, s általa lelki-szellemi támaszt. De míg a két háború közt ebben operatív módon maga a budapesti kormányzat járt elöl, addig a tárgyalt időszakban gyakorlatilag csak az irodalom és egyéb művészeti formák járulhattak hozzá egy efféle képletes egységen alapuló morális támaszhoz.

de valós politikai akarat a megoldásra nem létezett.[445] A kádári rendszer számára a nemzeti kérdés, a nemzeti hagyományok nyugtalanító feszültséget jelentettek,[446] s ebbe tartozott a határon túli magyarság kérdésköre is, melyet a hivatalos magyar álláspontok 1968-ig egyáltalán nem, ezt követően is csak ambivalens magatartással közelítettek meg. Mint már utaltam rá, a hetvenes évek legvégétől azonban már tarthatatlanná vált az elfedett, viszont létező nemzetiségi-problémák kezeletlensége. A „gulyáskommunizmus" még az életszínvonal növekedésével sokáig legitimációt talált a nemzeti érzést mellőző, elfedő, arról tudomást nem vevő ideológiákra, a határon túli magyarság kérdéskörének aktualizációja viszont egyre érezhetőbb társadalmi nyomás következtében fejthette ki eszméltető hatásait. A magyarországi értelmiségi szembenállásnak a nyolcvanas évekre ezért is lett az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. Az annak valóságáról jelentős hiányosságokat tükröző szemléletek mellett, vagy annak ellenére, a megkésettséget elszántsággal pótolva, s olykor kiszélesedésében, divatszerűségében próbált – mintegy a társadalmi lelkifurdalást is leplezni igyekvően – politikai célokat megfogalmazni. A szépirodalmi kereteken túl a publicisztikai műfajokban is kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása minden egyéb közlésformában kiemelt státuszban foglalkozott az addig elzárt, mellőzött és tiltott problémákkal, amelyeket fokoztak az Erdélyből érkező, a társadalmi-politikai realitás ottani elzártságát végre megvilágító híradások.

A hetvenes évtizedre különben is jellemzővé válik, hogy a depolitizált nyilvánosság, paradox módon, bármifajta írói megnyilatkozásnak politikai vonzatát (is) feltételezte.[447] Az irodalomértés kényszeres olvasói beállítottsága ekkorra erdélyi viszonylatokban kiemelten hajlamos volt az egyébként nem tárgyalható kérdéseket olykor nem csupán a silány műveknek alárendelni, de terjeszteni egy olyan értéklátást is, amely művek igazságfeltáró értékeit egyúttal esztétikai értékként határozta meg.

---

[445] A két ország nyitottabb kulturális együttműködését az 1969-ben rögzített kulturális és tudományos együttműködés terve még szorgalmazta. (Ezt végül a két ország vezetői Nagyváradon írtak alá 1970 decemberében.) Az évtized végére, a reményteli nyitányból a kiteljesedő diktatúra felé haladó romániai társadalmi elkomorulást és a nemzetiségi megoldatlan viszonyokat jól jellemzi, hogy a külpolitikában, 1977-ben a magyar diplomácia már csak egy utolsó halovány kísérletet tesz a IX. Proletár nemzetköziség kongresszusának égisze alatt a „nemzetiségi probléma" kezelésére. (Lásd a kor ezzel kapcsolatos feljegyzéseit Kádár és Ceausescu talán utolsó találkozójáról, Debrecen-Nagyvárad, 1977.) A kisebbségi jogfosztottság gyakorlatilag ezután sem változik, semmilyen előrelépés nem történik, csupán elvi szinten fogalmazódik meg, hogy Kolozsváron és Debrecenben konzulátusok nyílnak. Innentől kezdve kerül be a politikai terminológiába a kisebbség hídszerepe is!

[446] Továbbra is érvényben maradtak például az 1956-ot nemzeti nacionalista propagandának beállított tézisek, vagy a március 15.-i fokozott rendőri készültségek, stb.

[447] Hetvenes években az „üzenet" legfontosabb, eszmei-szimbolikus nyelvezetét éppen a történelmi tárgyú művekből akarják kialakítani. „Nem véletlen, hogy a történeti műfaj jelentette az utóbbi évek magyarországi irodalmi 'importjának' szinte kizárólagos cikkét" - írja Egyed Péter az említett 1982-es Önszemléleti vita során. Vö. **Egyed**, *A magyar irodalom önszemlélete*, in Új Forrás 1982/8.

Új küldetéses irodalom Erdélyben

A marxista keret-meghatározásokat követően az irodalom társadalmi funkciója[448] Erdélyben az újabb irodalomtörténeti összefoglalásokban és a kritika gyakorlatában egy másfajta szerepkörrel is kiegészült, melyben a feladatelvű irodalmiság szempontjai számára a nemzetiségi karakter, az anyanyelv és a közösség-reprezentáció vált meghatározóvá. A szépírói képviseleti attitűdök annyiban nyilvánvalóan más legitimációs bázissal rendelkeztek Erdélyben, mint Magyarországon, hogy már a húszas éveket követően nyílt etnikai elkötelezettségben öltöttek testet, a második világháborút követően megfogalmazódó funkcionális irodalomeszményben pedig az így értett elkötelezettség felfejthető, kihallható elemei konkrét társadalmi hatóerőkké kívántak és tudtak válni.[449] Mint említettem, az egyre szűkülőbb keretek, az intézményi leépülés és a sérelmi fogadtatás felől nézve is mindez olyan mércét érvényesített, amely a felülről irányított hivatalos mellett egy lappangó, informális értékrendet emelt a köztudatba. A hetvenes évek végétől fokozatosan megszilárduló román diktatúra évei mintegy igazolták a közösségi sorsvállalás irodalmának további elvárás szinten való megjelenését is. A recepcióbeli hangsúlyeltolódásokban a társadalmi küldetés és írói szerepkör összeegyeztethetőségének történeti szükségszerűsége azonban az irodalmi rendszer egyik tárgyát kiemelve, a többihez képest fontosabbá nyilvánítva, recepciójában exteriorizált, abszolút tárggyá avatta azt, s magyarországi visszhangjaiban sokáig azonosítani vélte a teljes Erdélyben születő magyar irodalom formáit a küldetéses-képviseleti olvasatokkal, melyek ekkorra a kritika és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésének a középpontjába kerültek. Az irodalomtörténeti vizsgálatok előszeretettel fedeztek fel analógiákat a huszas évek kisebbségi irodalma, és az újonnan előtérbe kerülő romániai magyar irodalmi megnyilatkozások közt.[450] A hatásában továbbélő transzszilván értékkategóriák a pedagógia

[448] Irodalom és társadalom viszonyának bonyolult kérdésköre persze olyan tágabb elméleti kérdésfelvetéseket is érint, amelyeket nincs módom ebben az értekezésben részletesen kifejteni.

[449] Az ilyen szcenírozásban testet öltő összetett diszkurzusforma esetében is megállapítható azonban, hogy elkerülhetetlenné vált a fokozatos elvárássá szűkülés, mert idővel az irodalmi kommunikáció alapvető esztétikai tartalmait ezek a járulékos komponensek nem pusztán tágították, gazdagították, de egynémileg kényszerű, hallgatólagos konszenzuson alapuló értékkoncepció szerint ki is sajátították azokat. Köze volt persze ehhez mindannak a jól átgondolt tudatos nemzetiségi politikának is, amely az erdélyi magyarság szakmai intézményhálózatának a leépítését szorgalmazta. Bár a hetvenes évek ígéretes nyitánya új intézmények létrehozásával nagyon is reménytelinek bizonyult, önálló magyar kulturális intézményekről az évtized végére már alig beszélhetünk. Az egyéb, a nemzeti kisebbség valamilyen reprezentációját megoldani hivatott szervezet pedig egyáltalán nem, vagy valójában csak „fantomszervezetként" működhetett. Vö. például **Vincze** Gábor írását, *Ceausescu „fantomszervezete"*: *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

[450] Egy előíró, progresszív kánoni értékrendet képviselve, az erre az irodalomszegmensre tekintők egyúttal követendő mintát próbáltak felállítani a jövő nemzedékei számára. Legmeghatározóbb vonásként a közösség iránti elkötelezettséget, a tanító célzatosságot említhetnénk, amelyet értékeléseikben gyakran a művészi érték fölé emeltek.

célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozíciói által a hetvenes évek második felétől nyíltan vagy hallgatólagosan, de legitim maradhatott. Ennek egy hasonlóan fontos, az analógiákban kiemelt továbbélő jellemzője a magyarországi irodalmi értekezésekben és az irodalomról szóló összefoglalásokban, a szenvedés éthosza volt. Mindez a sajátos módon kanonizált értelmiségi léttől Erdélyben is olyan szerepkört várt el, amely elsődlegesen a helyi értékek tematizálását a nemzetiségi képviselet nevében, érdekében vállalta.[451] Az üzenetek kényszerű, gyakorlattá vált keresése az értelmezésekben egyben a szerzői szándék irodalmi alkotásokban felismerni vélt pozitivista hagyományait és eljárásait is továbbéltette. A represszió fokozódásával arányosan Magyarországon viszont olyan irodalomképet generált, amely egységes, behatárolt intertextualitásként értelmezhetett csak minden kisebbségi írást.

Közösségi éthosz és morális magatartásminta

A transzszilván allúziók egy általános, örök humánum-eszmeként jelentkeztek a sütői világkép-értelmezésekben is. Az írói identitás valószínűleg már a kezdetektől kisajátítója volt a recepció alakulástörténetének, mert a kánonkommentárként funkcionáló hivatalos kritika miközben a legnagyobb elismeréssel szólt az írói teljesítményről, a sajátosságokat csak az elvárásoknak megfelelő mértékben kívánta meghatározni: azt kereste és fedezte fel tárgyában, amit a kánon képzetköre már előre feltételezett. A szempontokat, a változó irodalompolitikai légkör által is, a kanonikus értéktételezések mindig attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikációnak mely tényezőjét és milyen mértékben volt/lehetett képes tematizálni. A sütői életmű értelmezéskereteiben a népi, a nemzetiségi és a transzszilván jegyek ötvöződése is így kaphatott a közügyiségben különböző hangsúlyokat.

Akárcsak a hetvenes-nyolcvanas évek formális-kanonikus kritikái, a későbbi monográfiák is tovább éltették a kényelemből, ismerethiányból vagy kanonikus érdekből fakadó elfogultságokat. Miközben Sütő reprezentatív prózai művei a hetvenes évektől, főképp az *Anyám* révén, már valóban paradox szerkezetű erkölcsi értékjelképekkel is jelzik a korábbi világkép minőségi módosulásait, a faluábrázolás korábbi életszakaszra jellemző osztályharcos kliséi szerencsésen nem csapnak át egy másfajta romantikus eszményítésbe, amely a nemzetiségi létet a hagyományőrzés-hagyománypusztulás mezsgyéjén ragadná csak

[451] Ezek alapján valóban „a nyolcvanas évek végéig érvényes, hogy irodalom és közönség viszonylatában elsődlegesen értékként tételeződött – az irodalom sajátos eszközeivel és sajátos értékrendje szerint politikum mellett – az irodalom specifikuma szempontjából elmarasztalható, gyakran selejtes mű is”. Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3, 93.

meg. A kritikákban viszont a kisebbségi lét metaforájává átlényegített tradicionális paraszti világ korlátai egyben a nemzetiség korlátaiként tételeződtek. Azon túl, hogy egy eszményített népi ábrázolásmód igényét is tükrözték, (a korban persze, amint említettem, a kiszélesedő folklórkutatások is jelzik, hogy Magyarországon erős igény jelentkezett a tradicionalitás-formák olyan eszményítésére, mely, a magyarországival ellentétben a még létező erdélyi falura az elvesző értékek aggodalmával tekintett) a végkonklúziók a múlt felé forduló adottságőrzést kisebbségi közösségi zálogként jelenítették meg. Az emberi élet teljességének méltánytalan korlátai a mezőségi falu életképeiben így kiegészültek egy nemlétező, ám a kritikák retrospektív olvasataiban a szenvedésvállalás küldetését, mint értéket megjelenítő olyan többlettel, amely aztán a későbbiekben a puszta létezést (főképp a falurombolások tapasztalata felől) is elérendő célként, a *megmaradás esztétikája*ként volt képes értékelni.

Ez a szemlélet kapta a legnagyobb nyomatékot a monográfiákban is. Mind Görömbei András, mind Bertha Zoltán naplóregény-elemzése[452] különös hangsúlyokat fektetett az adottságőrzésre, mint a kollektív megmaradás biztosítékának értelmezésére. „A tradíció összetartó ereje (és az összetartozás tradíciója) nemcsak léttörvény és adottság, hanem tudatosított és intencionált feltétel is. A veszélyeztetettségben értékké emelkedik az értékteremtés puszta lehetősége is, igénnyé a létezés kiindulópontja (…) A természetes válik elérendő céllá, az elemi szükséglet tágul óhajjá, égető kívánalommá. A fenyegetett élet a múltban, az élet folytonosságának a tudatában talál tápláló forrásra, s ez a tudat lesz fennmaradásának záloga, egyszersmind mérője;”.[453] Pedig a hatvanas évek végén írt naplóregény, még nem a megsemmisülés rémképének árnyékában született. A létállapot értékké minősülése viszont csak a transzszilván eszmék újbóli felértékelődése által kapott ismét hangsúlyos szerepet. A regénnyel kapcsolatban ezért állapíthatta meg még Czine is, hogy például a Tamási hősökhöz viszonyítva, akik népük értékeit valóban őrzik, „Sütő emberei a változásban – változásra készen – akarnak helytállni és megmaradni.”[454] Szerzőjük pedig a változó helyzetekben tudta „a kisebbségi humánum örökségét szocialista nemzetiségi humánummá” emelni![455]

Hasonlóan visszavetített elem a sajátos sütői nyelv hatvanas évekbeli faluábrázoló jellegében – „mely az erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja, ezt intellektualizálja tovább”[456]– „folklorisztikus transzilvánizmust” feltételezni. A népiség Sütő naplóregényében

[452] Ez utóbbit Lázok János is kritikával illette, vö. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[453] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, *i.m.,* 124-125.
[454] Vö. **Czine**, *i.m.,* 58.
[455] Uo.
[456] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 126.

leginkább műfaji és hangulati ötvöződésekben, stilisztikájában és lírai esszényelvében mintsem jelképiségében ragadható meg. Az allúzióknak és a parabolisztikus kitágításoknak a későbbi, leginkább drámapoétikai jegyei (bár ezek nyomai, forrásai kimutathatóan megtalálhatóak a hatvanas évek második felében íródott napló-folyamban) aligha azonosíthatóak a „klasszikus transzilvánista technikákkal" amelyek ráadásul „a magyar megmaradás alapvető gondjának, létproblematikájának a jelképi sugallatait"[457] hívnák elő.

Jelképek? Erkölcsi princípiumok

A naplóregényben megjelenő fűszál-metafora „Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási, és önmegtartási stratégiává" növesztése[458] is egyike azon túlzásoknak, melyek az egyébként érthető odafigyelés mellett kényszeredett szimbólummá növesztik a teljes alkotást. A határait elrendeltetésszerűen „tízméteres szabadságában" próbálgató, láncát rángató kutya, illetve a kötetet záró akvárium-metafora óceáni lendülete („egészen az üvegfalakig") sem terjeszti ki (szűkíti le?) a helyzettudat e remek írói megragadását erőltetett metaforikus, sorsjelképi nyomatékra. A konkrét társadalmi-ontológiai létállapotnak az erkölcsi felhangjai viszont, melyek a teljes életművet átfogják, kétségkívül a mű megjelenésével egy időben már megjelennek.[459] Az egyik első magyarországi kritika a *Húsz órá*-val való egyetértő rangbeli összevetés során írja, hogy míg „Sánta hősei dühös lázadással fogadják sorsuk fordulatait, Sütő parasztjai szelídek, elfogadják a csapásokat, meghajlanak a fennmaradásért, mint szélben a fű. Nem nehéz belátni, hogy a kisebbségi helyzet és az adott időszak nemzetiségi politikája kondicionálta magatartásukat."[460] A kisebbségi létállapot, a „helyzet" megkerülhetetlensége, s a helyzetből adódó legfőbb feladat („hogy megmaradjunk") egy korábbi állapotot idéz, hatásaiban azonban az ígéretes, évtizedfordulót megelőző nyitány illuzórikusságának felismerésével egyre nagyobb aktualitást nyer.[461] A

[457] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 127.
[458] Uo.
[459] Amelyet közösségi alapállása és írói erkölcse tekintetében, mint írói ars poetica nyomatékosít a következő, esszéket és tűnődéseket összefogó kötet visszhangja is. Vö. többek közt **Tánczos** Gábor, *Sütő András ars poeticája*, in Élet és Irodalom, 1973/49, 11.
[460] Vö. **Pomogáts** Béla, *A valóság vonzásában*, in *Jelenkor,* 1970/12, 1147.
[461] Az erdélyi pusztuló falvak „rémképét terjesztő" magyarországi értelmezéseket természetesen az erdélyi írótársadalom – részben meggyőződésből, részben a politikai helyzet miatt kénytelen volt tagadni a hivatalosságok előtt. Huszár Sándor egyik nagyköveti beszélgetése során szögezte le: „A romániai magyar irodalom helyzetét sok esetben az alkotók és a nemzetiség helyzete szempontjából helytelenül és károsan értékelik, azokat nem megfelelően kommentálják. Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér c. könyvéről pl. kezébe került egy kritika, amely szerint a könyv tanulsága állítólag az, hogy a romániai magyar parasztság pusztulásra van ítélve. Ehhez hozzá tette: »ha az illető olvasta volna Marin Preda hasonló témáról szóló könyvét, amely ugyanezt mutatja ki a román parasztságról, nyílván nem jutott volna a fenti következtetéshez.«" Vö. *Martin Ferenc nagykövet rejtjeltávirata a Huszár Sándor főszerkesztővel történt beszélgetéséről.* Bukarest, 1971. január 13. 12/Szt./1971 Rendkívül titkos! - Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1971, Románia, XIX-J-1-j, 89. doboz, 128-271 ltsz., 00495/1/1971., gépelt távirat. A jelentést megkapta a Pártközpont

fűszál-hasonlat „földközeli józansága” valamennyi értekezőnél ezért válik a transzszilván szenvedéskultusz egyik etikai analógiájává. Az értelmezések fókuszában a kicsiny lehetőségek, az „ahogy lehet”-ek szenvedésalakzatai az ismét előkeresett kisebbségi sorsképlet értelmében a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesülnek.

A transzszilván értékjelképeknek tudatos összekötése az életmű fogadtatásában egyszerre történik meg a közügyiség és képviseletiség mellett az etikus, moralizáló, majd fokozatosan az ellenálló írói szerepkörök teljes életműre való kiterjesztésével. A hetvenes évek végén „szállóigévé vált a ’felemelt fő’ szókapcsolat, amely egyben a közösségi megmaradásért folyó küzdelem metaforájává vált. A ’sajátosság méltóságának’ vezéreszméje körül – a második világháború után először – került sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására, amelynek az előzményei ott voltak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományaiban. A kisebbségi éthosznak ez az ideológiája Sütő András drámáiban fogalmazódott meg.”[462] A kollektív méltóság, a „felemelt fő dramaturgiája” a Káin és Ábelt követően válik az értelmezésháló központi kategóriájává. Gáll Ernő írása Sütő dramaturgiájával kapcsolatosan, mely az ugyanekkor kibontakozó ’sajátosság méltóságának’ elméleti megalapozását is rejti,[463] Ernst Blochig jutva mondja Sütő hőseiről, hogy azok „a méltóság kategóriájának növekvő társadalompolitikai és antropológiai jelentőségét” tudatosították. Az erdélyi és magyarországi fogadtatás a hatalomviszonyokban a káini ellenszegülést („az alázat: gyalázat!”) főképpen Harag rendezéseinek nyerességében[464] teret nyerő legtragikusabb hangvételű Sütő-darabként (a magyarországi bemutatók mellett a kolozsváriak vendégszerepléseiben kiemelt hangsúllyal) közvetlen analógiákra bontotta. A sajátosság méltóságának irodalmi alakzatai mégis leginkább *helyzet* és *identitás* közötti konfliktus paradoxális értékviszonyára épültek. A méltatlan helyzet elviselésének a tragikuma, a személyes azonosságtudat helyébe a kényszer tragédiáját állította, s erkölcsi meggyőződéssel hidalva át azt, így vélte enyhíteni annak eredendő konfliktusosságát. A hiányérzés katartikus feloldása helyett, a drámákban is a harmónia elmaradásának elviselése

és a Művelődésügyi Minisztérium is. – A másolat Vincze Gábor tulajdona.

[462] Vö. Kötő József bevezetőjét, in **Kötő** József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.) Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

[463] Vö. **Gáll** Ernő, *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája*, in Korunk 1978/6, illetve UŐ, *A sajátosság méltósága*, Bp., Magvető, 1983, 97–121.

[464] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A Káin és Ábel Kolozsvárott, Sütő András drámája Harag György rendezésében*., in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp. Szépirodalmi, 1984, 335.

jelent meg, mely „nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését” ösztönözte.[465]

A részben érthető emotív-ideologikus alakzatok tehát a nemzetiségi irodalmak magyarországi megítélésében olyan diszkurzív összefonódásokban érhetők tetten, amilyeneket az általam honmentőnek nevezett kritikák különböző irányokból és érdekkörökből terjesztettek.[466] A kanonizációs elvek időben visszatekintő modalizációi ugyanakkor azt is jól tükrözik, hogy az érdekviszonyoknak megfelelően a diszkurzív kánonformák egyetemes érvényű hasonlatokra, allegóriákra terjesztik ki a választott szerzői azonosságot. Egy későbbi riportjában ugyan maga Sütő is utalt arra, hogy a magyarországi recepció tévesen eleve a műveiben megszólaló hangot, jelképet, példázatot azonosította mindvégig az ő személyével és személyes erkölcsi téziseivel,[467] valóság és fikció kettőssége, megkülönböztetése elvétve sem létezik az életmű referenciális feltárásaiban. Amikor a nyolcvanas években Magyarországon a lehajló, de megmaradó fűszál-hasonlatnak folyamatos hangoztatása kapcsán e korábbi attitűdöt még az egy-táborbeli társak is bírálni kezdték (például Csoóri Sándor több ízben – állítva, hogy a romániai magyar értelmiség egy része árulója lett a nemzetiség ügyének –, de *Megmaradni* című drámájában Csurka István is) Sütő így nyilatkozott: „Minálunk soha senki sehol ilyesmit nem hirdetett meg. Ép elmével társadalmi programként bármely kollektivitás számára ilyet nem lehet meghirdetni. Ennél a passzív ellenállás elve is cselekvőbb, harcosabb program.”[468] Kérdés, persze, hogy belátás, írói korrekció vagy politikai kényszer mondatta ily megkésve mindezt Sütővel. A felvetés ugyanis azért is figyelemre érdemes, mert vég nélkül lehetne sorolni a recepciónak és az írói vallomásoknak is az erre a hasonlatra épülő szólamait. (A kritikai fogadtatás számtalanszor említi és elemzi a szélben lehajló, de megmaradó fűszál jelképét, mely hirdetett tétellé éppen a hetvenes-nyolcvanas évtized fogadtatása által vált.) Többen a recepciót meghatározó kritikusok közül ismertetésük, kritikájuk vagy az életutat átfogó írásuk címévé, alcímévé is választják, az első monográfia kiemelten idézi a teljes dialógust is, amelyben elhangzik.[469] Sütő 1989-es szavai tehát legjobb esetben is már egy régen meghonosodott állapot előtt

[465] Vö. **Cs. Gyímesi**, *Honvágy a hazában*, *i.m.,* 73.
[466] Mint említettem nem feledhető, hogy a hetvenes években – éppen a Káin és Ábel kapcsán – a hivatalos kritika szempontjából, a marxista dialektika felől is példaértékűnek mondják az életművet. Vö. **Fenyő** István, *i.m.*
[467] „Regényhős szavait a szerző saját politikai – vagy bármiféle – programjaként, jelszavanként, tételenként értelmezni: rettentő tévedés…” Vö. *„Az omlásnak ez csak a kezdete.” – Beszélgetés Fejér Gyulával*, in **Sütő** András, *Az élet és halál kapuiban*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, 1993, 395; illetve **Sütő** András, *Sárkány alszik veled*, Bp., Szépirodalmi, 1991, 414.
[468] Uo.
[469] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 154.

állhattak csak értetlenül.[470] Az önvizsgálat szükségszerűségére is utalva, valamint a múlttal való szakítással kapcsolatban jegyezte meg később Csoóri: „Ami Kolhaasban tudatos döntés volt, az volt nyilván Sütőben is. Csak hát más fölismerni, mint érvényesíteni az igazságot. Emiatt az ütemkihagyás miatt Sütőt mindig az egyik legkitűnőbb, de a kelleténél jóval óvatosabb írónak tartották Erdélyben s Magyarországon is […] a könnyelmű ítélkezés bűnébe magam is beleestem. Valószínűleg azért, mert egyszerre vártam tőle csodatevést és áldozatot."[471]

Értelmiségi szerepek és visszhangjaik

Mennyiben alakította a Sütő-kánont a visszhang, a közösségi irodalomformák és azok elvárásrendje, illetve a választott/vallott kollektivitásformák írói eszmeiségének korabeli kétségtelen találkozása? A hagyományos törekvések, a szülőföld-ábrázoló, sorsközösségi beszédmódok továbbélésének a megszilárdításában kétségkívül nagy szerepe volt a magyarországi fogadtatásnak, s a szakmán túl a széles közönségsikereknek is. A olvasóközönség felől tekintve különben hiteles kép csupán a kritikák alapján Erdélyben sem alakulhatott ki valaki műveinek mérvadó fogadtatásáról. Kritikát ekkortájt elsősorban az *Utunk* és az *Igaz Szó* közölt, (általában művenként egyetlen alkalommal) illetve a *Korunk* ritkábban, társadalomtudományi irányultságának megfelelően. Ezt egészítette ki *A Hét* 1970-től Bukarestben. S bár napilapokban és irodalmi mellékletekben is születtek olykor recenziók, a korszakra visszaemlékezve nem véletlenül jegyezte meg Bodor Ádám, hogy „ettől meglehetősen belterjessé vált a kritikai élet: egy, esetleg két méltatástól a szerző megdicsőült, egyetlen elmarasztaló kritikától pedig már olyan bélyeget kapott, amelytől megfelelő kritikai tér hiányában már aligha szabadulhatott".[472] A megfelelő tér, az egyenrangú kritikai rovatok fórumának a hiánya, akárcsak a szakmai intézményi háló hézagossága is nehezítette az egészséges kritikai értékrend kialakulását. A magyarországi visszhang erőteljes hatása ezért az elmondottak mellett is külön nyomatékot kapott!

Lényegében más kérdés, hogy a korabeli kritikák erdélyi visszhangja mit jelenthetett adott körülmények közt szerzőjének és környezetének. Mennyire adott ösztönzést, jelentette

[470] A műben megjelenített és a művön kívüli valóság mondhatni szokásos értelmezésekbeli egymásra vetítése ellenében ezeknek éles megkülönböztetésének igényét sem előtte, sem a kilencvenes években nem tette szóvá a szerző.

[471] Az idézet utolsó mondatait tekintve különösképpen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a marosvásárhelyi véres eseményeket követően hangzanak el. Vö. **Csoóri** Sándor, *Az elveszített szem fényei*, – a Bethlen-díj átadásakor (1990) elhangzott laudáció szövege – in UŐ, *Tenger és diólevél*, Bp., Püski, 1994, I. 518-520; illetve in **Görömbei** András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról*, *i.m.,* 323.

[472] Vö. **Bodor** Ádám, *i.m.*

a folytatandó utat az első komolyabb „nemzetközi”[473] siker után („az író visszatér sikereinek helyszínére”),[474] illetve erősítette fel az elvárásoknak való megfelelés kétirányú elkötelezettségeit. Az erdélyi hivatalos (tehát komoly cenzúrától övezett) irodalmi térben a hivatalosság nyelvén szólhattak csak az értékelések értékelései is, még akkor is, ha mindez talán a teljes elemzett korszak irodalompolitikailag legenyhébb periódusában következett is be. A budapesti visszhangok (például a trilógia ősbemutatói kapcsán, melyeket egytől egyik hamarább láthatott a magyarországi publikum, mint az erdélyi!), vagy azok erdélyi folyóiratokban is leközölt dicséretei viszont nyilvánvalóan alakították azt az elvárásrendet, amelynek a későbbiekben az erdélyi szerzők jelentős része igyekezett megfelelni.

A nemzetiség, mint társadalmi csoport történetéről írott fiktív elbeszélésekre is igaz, hogy bennük a csoportidentitás jellemzőinek kifejezői átörökítő érvénnyel kívánnak bírni. Leginkább a történelmi tárgyú irodalmi művekre és bizonyos műfajokra érvényesíthető mindez, hiszen a történelmi regényeknek vagy drámáknak mindig is megnövekedett szerepük volt a nemzeti identitás formálásában. A hetvenes évekre a dráma és az esszé tűnt leginkább megfelelő műfajnak minderre, Sütő történelmi tárgyú darabjai mellett Páskándi és Székely János drámairói életműve is némiképp igazolta ezt. A három drámairói életmű – melyeket Szász László ontológiai és esztétikai kivetüléseikben, valamint szerzői világképeik szerint vetett össze[475]– kortársi jellegük, receptív viszonyuk és viszonyulásuk mellett azért is figyelemre méltó és inspiratív, mert mindhárom szerző[476] a drámában vélte felfedezni azt a kellőképpen összetett, és a befogadó által majdnem szabadon kitölthető keretet, amelyet a korai hetvenes évek kínáltak, s amelyben a kérdésfelvetések közös horizontja történelmi példázatokban, mint perspektívákban nyilvánulhattak meg. Székely, miután 1971-ben (az

[473] Az *Anyám* a magyar irodalom egészének a figyelmét felkeltette. Az Igaz Szó Sütő-különszáma (1970/2, - Hajdú Győző, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Veress Dániel, Panek Zoltán, Kocsis István, Veres Péter és természetesen Sütő írásai) után az Új Látóhatárban Illyés Elemér (1970) illetve Zsigmond Endre (1971); a Katolikus Szemlében Várady Imre (1970); a Magyar Képes Újságban Gion Nándor (1973); az Üzenetben Varga Zoltán (1972) írt róla. Szintén Varga tudósít a Nemzetőrnek (1971), míg az Új Symposionban Danyi Magdolna (1973), az Új Szóban pedig Egri Viktor (1971) értékeli a műfajtalan remeket. Magyarországon a szaklapok (ÉS, Kortárs, Forrás, Új Írás, Alföld, Tiszatáj) mellett minden országos napilap hasábjain közölnek róla értékeléseket.

[474] Az említett *Istenek és falovacskák* (1969) kötetcímadó interjúban az elődök, Móricz illetve Tamási vonatkozásban szó esik az irodalmi siker egy érdekes összefüggéséről is: „Az író könnyen esik csapdába azáltal, hogy visszatér sikereinek helyszínére. (Lám, nemcsak a bűnösök!) A közönség kívánságára még egy ráadást énekel. Közben csak az történik, hogy a társadalom újabb hullámai elzúgnak mellette.” Vö. *Istenek és falovacskák* - beszélgetés Huszár Sándorral, *i.m*.

[475] Vö. **Szász** László, *i.m.*. A három írói attitűd összehasonlítására vállalkozva, a szerephálók behatárolásai alapján művészi értékük, műfaji tagolódásuk, illetve széles kérdéshorizontjuk hármasa mentén véli Szász jogosan összemérhetőnek Székely drámai formaművészetét és böcseleti irányát Páskándi és Sütő műveivel. A negyedik szempont, tegyük hozzá, hármójuk magyarországi recepciója, ismertsége, elismertsége lehetne, bár ahogyan az említett összehasonlítás során, úgy itt is bizonyára lényeges különbségek mutatkoznának meg a recepció elfogultságai tekintetében.

[476] Akik amúgy sem szakmai, sem személyes kapcsolatot egymással különösebben nem tartottak fent.

erdélyi magyar költészet felívelő periódusában) *Ars poetica* című előadásában egyenesen a versírás lehetetlenségét jelentette be, drámákban, regényekben, és nagyszerű filozófiai esszékben építette következetesen tovább a mítoszok szinkretikusságából ihletődő életművét. Érdekes ugyanakkor, hogy míg az erdélyi magyar költészetben a hatvanas években történik meg az első hangsúlyosabb visszakapcsolódás a magyarországi kontextusokhoz[477], a hetvenes évek drámai termése már önálló erdélyi műfajként értékelődik fel. „Hogy nálunk erősebben van jelen a történelmi dráma, az talán a parabolák kényszeréből is következik"- mondja Sütő, aki szerint a műfaj „jobban és egyetemesebben mutatja be az író igazát."[478] A minőségi különbség persze, mely drámák és bemutatóik „szemantikai grammatikája"[479] közt húzódhat, nem csak a szerző egyéni vagy kollektív „igazára" korlátozódott. Mindhárom írói életműnek drámatermésére természetszerűen érvényes, hogy az intencionáltság, a drámai hatáserő felfokozott képessége, mely az eredendően történelmi példázatban legalább két dimenzióban juttatta kifejezésre közönség és szerző együttgondolkodását, minden más műnemet és műfajt túlszárnyalva, gazdagabb gondolati telítettséggel közvetíthette világkép-formációinak tragikumát. Meghatározóbb a korban ugyanakkor az a történelemszemlélet volt, amely a drámák világszerkezetében tükröződni látszott, s amely a szerzők erkölcsi, etikai, világnézeti megfontolásaihoz is közel állt. Mindhárom életműben központi helyet kap ugyanis hatalom és éthosz elvi szembenállása. Páskándi esetében, aki később a történelmi dráma korszerűségével, esélyeivel elméleti szinten is foglalkozott, szigorúan a műfajt tekintve talán a legjobbnak mondható művekről beszélhetünk, (*Vendégség*, *Tornyot választok*) ezek a parabolákon túl valós történelemképet is hordoznak. Sütő drámái legjobbjaiban is (a *Lócsiszár*ban és a *Csillag*ban) éppen ezek műfaji öntörvényűségénél és az alkalmazott dialogikus formánál fogva tudott a szerzői intenció is autentikusabbá válni, mint egyéb műveiben, olykor publicisztikai szintű vallomásaiban. Székely János filozófiai lételméletének

[477] Mintegy zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a szocialista társadalom kulturális-közéleti berendezkedését kezdetben támogató, különböző életkorú és habitusú költők uniformizált versnyelve erőteljesebben a hatvanas évekre bomlik meg, s ebben legkorábban talán éppen Székely és Páskándi vállal szerepet. Ők már az ötvenes években nemet tudnak mondani az erős irodalompolitikai nyomással érvényesülő irodalomszemléletre, amelynek persze megvannak a maga negatív következményei. Székely János versei, melyek már az 1940-es évektől kezdve egzisztencialista élményanyagot és gondolatmeneteket hordoznak, nagyrészt a Szabó Lőrinc-i versvilágot és költészeteszményt folytatják. Az első verseskönyve megjelenését, majd bezúzását követően, az ötvenes évek végén ártatlanul börtönbe kerülő Páskándi Géza Székelyhez hasonlóan több műfajban bontakoztatja ki aforisztikus-esszéisztikus szövegvilágát, amelyet szintén „a modernség episztemológiai érdeklődése" jellemez akárcsak a Székelyét, „Páskándi viszont nem a mítoszok monolitikus ős-tudását, hanem a nyelv töredezettségét, váratlan kapcsolásait tekinti a megismerés kiindulópontjának." Vö. **Balázs** Imre József *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, *i.m.*

[478] Vö. **Ablonczy** László, *A drámaíró bizalmat kér a színháztól*, in Magyar Hírlap, 1974, december, 25, 21. Ugyanebben az interjúban jelenti be Sütő készülő új drámáját (akkor még „Máglyák és szobrok" címmel) illetve azt is, hogy az Igaz Szó mellett a Kortárs is közli majd.

[479] Bécsy Tamás kifjezése. Vö. **Bécsy**, *i.m.*

rendelte alá a történelmi drámát is,[480] de nála az egyedüli esély a hatalommal szemben a belső szellemi felülkerekedésben érvényesül.[481] A drámákban (*Protestánsok*, *Caligula helytartója*) a lekerekített történetek dilemmája, az eszméhez való hűség és a körülmények diktálta magatartás nyílt konfliktusa jelenik meg történelmi modellekbe kivetítve, s fogalmilag ékesen körülírva.[482] A teremtő individuum magánya nála akarva-akaratlan szembekerül a kollektivitás erőszakolt kultuszával.[483]

Sütőnél ugyanakkor egy mindig általánosító, metaforikus jelképvilág a „nemzeti-közösségi cselekvési program"[484] jegyében válik történelmi magatartás-példázattá. A drámákon túl a legjobb Sütő-esszék is hasznosítják az irodalomnak nevelő, felvilágosító funkcióin keresztül az erkölcsi tanító nemzeti szerepköreit. Némileg a fikció szabadságát kihasználva, de nyíltan a kollektív befogadói azonosulásra építenek, s ezáltal jelenítik meg a csoport kívánatosnak vélt identitásmintáit. A kánon szempontjából éppen ezért az életmű értékelése a helyzetképen, tudósításon, s az erdélyi krónikás lírai hangvételén túl olyan azonosulási mintákat is biztosítani látszott, amelyek a pozitív nyelvi, nemzeti identitás kialakításához is hozzájárulhattak.[485] Ennek a végsősoron természetes folyamatnak csak akkor jelentkeztek nemkívánatos jelei, amikor az írói modell így formált összképe egyrészt kizárt más, nem hasonló irodalomeszményt valló alakzatokat, másrészt, amikor a minőségi jegyeket ezek látványos elmaradásaiban is alávetette a tartalmi meghatározottságoknak, vagy a történelmi-politikai helyzet kényszerének.

---

[480] Székely erkölcstana egyben kényszerű ítélet is, melyben az alkalmazkodás az individualitásnak, a saját belső világnak az egyetlen lehetséges megtartásaként, mintegy gondolati kibúvókeresésként saját költészetére és drámairodalmára is vonatkoztatható. A La Fontaine-i gyakorlati életbölcsesség, mely szerint a hajló nád túléli a viharban megszakadó tölgyet, merőben más irányból tűnik itt fel, mint az Anyámból idézett sütői fűszál-hasonlat esetén, amely a recepcióban egy közösség megmaradásának, ha nem is erkölcsi példájává, de gyakorlati metaforájává alakult. Székely költészetében az érett lírikus életbölcsességének mély gondolatiságával jelentkezett ember és külvilág, egyén és társadalom korviszonyok bonyolította kapcsolata. (Jó példa erre *A folyó* című verse, mely a mederhez alkalmazkodó, minden formát felöltő s ugyanakkor formabontó és így építő víz jelképe, vagy a *Parti füzes* ciklus, mely a passzívan elviselő, eltűrő, fejszével fenyegető bántásban, ágakat nyeső halálképekben is az elpusztíthatatlant, a bennük rejlő új életet hirdeti). Sütővel ellentétben ugyanis a Székely János-i példázatban a megmaradás mellett a szellemi felülkerekedés és az alkotás általi kiteljesedés is ott van, s ez mindig az individuális szférára vonatkoztatható.

[481] A későbbiekben is az értelem győzelme érvényesül a kényszerűségen, a hatalmi formákon, a szellem elfojthatatlan diadala a fegyelmen és a külső világon. Ahogyan *A nyugati hadtest* sorok mutatják: „Tetteinket, szavainkat előírhatják, - gondolataink szabadok."

[482] Vö. **Elek** Tibor, *Rész, elkerítve az egészből*, in Hitel 1999/3.

[483] A hatalmi ideológia marxista eszményeivel, a totalitárius rendszerrel éppúgy, mint a kisebbségi kollektivitás gondolatával. Az egyetemes ontológiai magányosság szorongó életvilága a belső autonómia-teremtéssel kizár gyakorlatilag mindenféle külsődleges, idegen kollektivitáseszményt.

[484] Elek Tibor kifejezése. Vö. **Elek**, *i.m.*

[485] A nemzeti kultúra, s ezen belül elsősorban az irodalom identitásképző funkciója kétségkívül a nyelv által válik megtartó erővé. Ugyanakkor, mint Mester Béla utalt rá, ennek „puszta közösségi jelképpé való lefokozása megszünteti annak dialogikus szerkezetét, tautológia-sorozattá alakítja még a rá való reflexiót is." Vö. **Mester**, *i.m.*, 21.

Sütő írói útkeresését követően, a hetvenes évekre világképének már mindenféleképp megfeleltethetőek lesznek az életmű tekintetében a leginkább népi írókra jellemző, egyéb írótársaktól megkülönböztető sorok, melyek értelmében „tudatosan vállalja a sajátos magyar sorsproblémák megszólaltatását, és ennyiben az író irodalmon túli felelősségét. De ezt nem valamiféle esztétikai és erkölcsi felsőbbrendűség jegyében a többi, a másféle íróval szemben, pusztán azért, mert érdekli, gyötri, fogva tartja a megtapasztalt balsors és meghasonlás."[486] Ács Margit sorai az életmű elvi, eszmei vitáinak fényében már némiképpen kétségesnek tűnhetnek.[487] A kortárs recepció és produkció diszfunkcionális jellege az irodalmi önelvűség teljes tagadása révén a sütői életműben ekkor talál olyan visszhangra a magyarországi kritikákban is, amelynek jóváhagyó gyámkodása arra ösztönözheti, hogy továbbra is szemléleti-tematikai elsődlegességek szerint értékelje, bírálja akár önmaga akár írótársai műveit. Az irodalmat mindig is közösségi, nemzeti sorskérdések irodalmának, s mint ilyen a társadalmi szolgálat érdekében tematikusan kötött kifejezésformának tekintő „elszegényítő, más áramlatokat megbélyegző verdikt",[488] a hetvenes évek végén érvényesíti Erdélyben mindazt a szemléleti jelleg-meghatározást, amelyet nem csupán a marxista, de a népi-nemzetiségi kritikai diszkurzusok is értékítéletté alakítottak.

Belső elvárásrendek

Az utólagos irodalomtörténeti elemezések hajlamosak leszűkítő kettősségekben szemlélni a tárgyalt korszakot, méghozzá erdélyi vonatkozásaiban leginkább csak hatalmi és valamilyen formában ellenzéki megnyilvánulások szerint, s így dichotóm irodalmi értékrendeket vázolni. Pedig a hivatalosság marxista kánonjától megkülönböztető lappangó értékrend ellen, pontosabban ennek hasonlóan rögzített propagandisztikussága és (például az említett Pezsgő-díj általi) szerepköre ellen is létezett a hetvenes években egy markánsabb igény a differenciálódásra, amely a kritika és a filozófia megújuló szemléleteiben próbált egészséges pluralitást és megújuló kritikai szemléletet fenntartani. (1974-ben Bretter *Párbeszéd a jelennel* című esszékötete a „pezsgős" zsűriből K. Jakab Antaltól és Tamás

[486] Vö. **Ács**, *i.m.*
[487] Többszörösen hangsúlyozandó, hogy a különböző „irodalmon kívülinek" tekintett szerepkörök (ahogyan a közügyiség hatalomhoz kötődő személyes érdekeltségei), még nem jelentenek automatikusan kisebbségi-közösségi szolgálat-formákat. Ráadásul az utólagos értelmezésalakzatok etikai hangsúlyai felől is más lehet a meggyőződéses ifjú kommunista, más a népi író és megint más a teljes kisebbséget jogfosztottságában képviselni hivatott ellenzéki közszereplő feladat- és szolgálatelve. Ahogyan egy életmű során változónak célszerű tekinteni a kollektív képviseleti attitűdök hangsúlyait, a (marxista, a népi, a nemzetiségi, sőt egyetemes) küldetéstudat, az ellenzéki vátesz-szerep és a kisebbségi humánum révén az etikus gondolkodó felelősségérzetének magaslataiig vezető utat is a recepció meghatározó alakzataiban lehet érdemes nyomonkövetni.
[488] Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő kifejezése, in UŐ, *Az új kritika dilemmái,* Bp., Balassi, 1994, 23.

Gáspár Miklóstól kapott jelölést, éppen az *Istenek és falovacskák* ellenében, - sikertelenül.). A „belső kánoniság" kollektív és gyakran éppoly megkötő eszméi ellen csak igen rövid ideig élt a valós (ön)kritikai alternatíva esélye, hiszen a szűkülő lehetőségekben sem intézményi, sem személyi (az egyre növekvő elvándorlások következtében) keretei nem látszottak biztosítottnak, az erőteljes politikai sorvadás közepette pedig egyre kevesebb prioritása maradt a szakmai arányérzéknek. A kisebbségi irodalomformákban „mindig kettős cenzúra működik: a hatalom elvárásai mellett van egy kisebbségi közönség, amelynek szintén vannak elvárásai – a saját sorsképletét akarja a szövegekben viszontlátni, és ha az író nem ezt csinálja, akkor nem lesz népszerű. Sőt 'elidegenedett' lesz, 'kozmopolita' és 'gyökértelen'. Ezek a hetvenes évek kisebbségi kritikájának a kulcsszavai."[489] Láng Gusztáv megjegyzéséhez kapcsolható Bretter György azon megállapítása, hogy bár elméleti kérdésekkel terhelt kultúráról beszélhetünk, ez a kultúra tabuvá teszi ezeknek a kérdéseknek az elméleti, filozófiai vizsgálatát. „Kritikánk (…) nem képes elviselni az értékek pluralitását, csupán hierarchiában tud gondolkodni."[490] Az említett kettős cenzúrához való igazodás-kényszerben így „a tragikus az, hogy ez a két elvárás látszólag egészen más: azt lehet mondani, hogy az egyik a hatalomé az erkölcstelen presszió, a közösségé pedig az egészséges és erkölcsös presszió, 'elváráshorizont'. De ha megnézzük, hogy a kétféle presszió mikre készteti a költőt, akkor kiderül, hogy néha a hatalom által elnyomott kisebbségi közösség ugyanazt kívánja a szerzőtől, mint a hatalom."[491]

A nemzetiségi belső propaganda hallgatólagos formái, melyek a lappangó, messianisztikus kánoni formákat éppúgy egységes belső cenzúrával látták el „(…) a monolitikus magántudatba az egyéni vélemények mellé éppen a nemzetiségi kultúrát mint egységes – tehát *egészében értékes* – tartalmat építik be. Minden vita, minden ellentmondás, minden kritika merényletnek számít egyesek – sokak – számára, de talán ennél is rosszabb, ha a konfliktus szkeptikussá teszi őket az *egész* nemzetiségi kultúra vonatkozásában."[492] A kor „dermesztő egyöntetűségének" a feloldására történő kísérletek kezdeményezői tehát mindig e kettősségben voltak kénytelenek az álláspontjaikat mérlegelni. A minőségi pluralizmust és nemzedéki elkülönülést az esszéíró-filozófus nemzedék rövid ideig tartó

[489] Vö. **Láng** Gusztávval készített interjút (*A használhatóvá tett hagyomány*), in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133.
[490] Vö Aniszi Kálmánnak adott interjúját, *Mi a kritika?* in **Aniszi** Kálmán, *A filozófia műhelyében,* Bukarest, Kriterion 1978, 59-66. Ugyanezt idézi **Mester**, *i.m.,* 21.
[491] Lásd a Láng Gusztávval készített interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133. Az itt említett kivándorlás-problematika megítélésbeli analógiája jól példázza, hogy az otthonukat, szülőföldjüket elhagyókat „egyrészt a hatalmi politika szempontjából hazaárulónak, másrészt egy kollektív szellem egyeduralma felől erkölcsi árulónak" tartották.
[492] Uo. (Kiemelések az eredetiben, BL.)

pezsgése[493] is elősegítette, a velük együtt jelentkező újabb költőnemzedékek pedig ekkor jelentik be, hogy igénylik a többszólamúságot![494] A korban elsőként megfogalmazott többszólamúság-igény mellett, olykor heves reakcióikat, s az őket megelőző generációk rosszalló nemtetszését az is magyarázta, hogy az iskola tagjai elsőként figyelmeztettek a kisebbségi közösség saját belső hierarchiáira, s ezen belül nem elégedtek meg azzal, hogy ugyanazok a személyek, akik korábban a dogmatizmust hirdették, most az antidogmatizmust képviseljék.[495] Az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonyának kérdéséről folyó vita ilyenképpen választóvonalat is képzett a nemzetiségi vezető értelmiség szerepvállalásait illetően.

Csipkerózsika és más polémiák

A Sütő-művek gondolati rendszere, akárcsak preferencia- és ízlésvilága ekkortól zárt rendszert alkot. A hetvenes évtizedre kibontott eszmerendszer szigorú konvencióalakzatokban jelentkezik, s nemegyszer szemléletében a kötelező érvénnyel vállalt, írt és képviselt egység mindenkire érvényesen kötelezőnek tűnik fel. Az egyre érzékenyebb etnikai-gondolati számvetésnek az életműben elhatalmasodó, arányaiban egyeduralmi vetületei az évtized végére műveinek plasztikus egységét látszólag egyetlen pillantással felmérhetővé teszik, amit a recepció hangsúlyai is elősegítenek. Tónusgazdag árnyalatait azonban sajnos nemegyszer éppen az értelmezések fókuszába kerülő saját nyilatkozatai, esetleg visszhangzó polémiái is elfedik. Ezért számít sarkalatos pontnak az életműben az említett 1978-as esszé, s a körülötte kialakult vita, mely a kanonizációs stratégiák egyik alapelemévé éppen a vitában kifejtett *sajátosság méltóságá*nak eszméjét állította. Sütőnél a morális-lélektani ábrázolások, melyek a művekben sokkalta sikerültebb formában és egymást kioltani nem akaró perspektivikusságukban összegződtek, az értekező-reflexív beszédmódokban, vagy az olykor színvonaltalanná váló viták röghöz-kötöttségében távolodtak el a művekben megjelenített plurális látásmódoktól.

A *Csipkerózsika* előzményeként már az 1958-as, idézett, nem éppen szerencsés „tűnődésben" is felsejlett, („a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt…" - *Közelebb a provinciához*) de az évtizedet nyitó *Rigó és apostol* (1970) is előrevetítette a

[493] 1977-ben meghal Bretter, Tamás Gáspár Miklós áttelepül 1979-ben, de a nyolcvanas évekre az öt legfontosabb Bretter-tanítványból is mindösszesen egy él Romániában.
[494] Vö. például **Balla** Zsófia, *A nyelvhasználatok kölcsönös toleranciája*, in Korunk, 1980/1-2. 55.
[495] A dogmatizmus és antidogmatizmus kettősében ugyanannak az ideológiának a megjelenési formáját látták, s mivel ez az ideológia mindenképpen hatalmi, uralkodó ideológiát jelentett, számukra ez a hatalomhoz való viszonyulás kérdésévé vált. „Korábban a marxizmus azért volt vonzó, mert részesített az uralomban, ma pedig ugyanezért nem vonzó: konformizmust jelent." Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *i.m.,* 61.

teljes évtizedre jellemző sajátosság-egyetemesség vitát. („Pürkerecen több káprázat szükségeltetik a teljesítmény megítéléséhez.”) E két komponens, a sajátosság és a célelvűség, azaz a tematikai megkötöttség és a közösségi irány harcos, ám átgondolatlan szólamaiban Sütő akárcsak az ötvenes években, haragos konoksággal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen.[496] A dialogikus gondolkodáshoz való viszonyának elemzésében megfogalmazott megállapításokat[497] saját, mindennapi közírói gyakorlatára így mintha nem vélné alkalmazhatónak. Az irodalmi provincializmus kérdéskörének szakaszos visszatérése Sütő publicisztikai írásaiban ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy az 1958-as megfogalmazás (vissza a provinciához, ám egyetemes mércével), amennyiben húsz év elteltével, 1978-ban is aktuális maradt, mégiscsak jogos aggodalmakat sejtetett azok részéről, akik ezt előírásszerűen igencsak kivitelezhetetlennek mondták.

Sütő éppen az általa legjobb műveiben megfogalmazott dialogikus viszonyt számolta fel saját közszereplői minőségeiben történő megszólalásaival. Színpadi műveiben még tisztán látta, hogy a kisajátított értéktartalommal maga az élet természetes folytonossága kerül veszélybe, az életművet is meghatározó polémiában viszont az irodalom értéktartalmaira vonatkoztatva már sajnálatosan nem! (S bár az ekkor már elhunyt Brettert Sütő is „gyémántagyú”-nak mondta a vitában, az egyetemesség és sajátosság viszonyát boncoló kérdéskörben mindenki elfeledkezni látszott Bretternek éppen a sütői életmű hetvenes évekbeli pozitív elmozdulásáról írt sorairól: „a dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek”).[498] A provincia és a világpolgár szemléleti ütközéseit tükröző, sajátosan erdélyi vita, pontosabban a sajátosság és egyetemesség kisebbségi viszonyok közt vissza-visszatérő kérdéskörét tárgyaló (olykor leegyszerűsítő, személyeskedésig fajuló) polémia nem pusztán azt bizonyította, hogy csak a kevésbé jelentős

[496] A *Csipkerózsika* néven ismertté vált polémiasorozatra, mely a *Korunk* 1978/6-os, színházi számában közölt Sütő esszét követte, Gáll Ernő naplójában így emlékezik: „A már hagyományossá vált »súlypontos« szerkesztéssel több – a színjátszást, a dramaturgiát érintő – írást szedtünk csokorba. – Köztük volt – a drámaírói kibontakozásának magaslataira emelkedő Sütő András esszéje is, amelyben a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmakat, törekvéseket kérte az íróktól számon. A »szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában – írta –, egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme «.” (Vö. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, *i.m.*) Panek Zoltán – mindenfajta kizárólagosságot, tematikai megkötést és alkotó-stiláris előírást elutasítva – ironikusan válaszolt. Gáll Ernő eredeti írására (**Gáll** Ernő, *A sajátosság méltósága, in* A Hét, 1978/10.) is hivatkozva, a következőket szögezte le. „A sajátosság méltóságának hiábavaló hajszolása (ha valakinek nincs, az istentől sem szerezheti be) szerintem a beszűkülés felé vezetne, míg az egyetemességre való természetes törekvés mindenkor provincia-legyőző is (kísérlet), sohasem időszerűtlen nyitás, szükséges nyitás az emberiség irányába, még abban az esetben is, ha az emberiség hasonló törekvései közepette esetleg nem vesz tudomást várható remekműveinkről – nem mi leszünk szegényebbek.”. Vö. **Panek** Zoltán, *Írjon ön is írül*, in A Hét, 1978/35.

[497] „Egy állapotból indul ki, és abban úgy keresi a különböző jelentéseket, hogy a partnerek mondatait egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen értelmező sorozattá konstruálja, amelyben csak azért van jelentés, mert legalább két dolgot mondanak el azonos tárgyról.” Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, *i.m.*

[498] Vö. **Bretter**, *i.m.,* 476.

művekben válhat szét egyetemesség és esetleges népi-nemzeti-kollektív jelleg, illetve, hogy a tematikai kötöttség, a hagyomány és/vagy a korszerűség nem egymást kizáró kategóriák. Azt is egyértelművé tette, hogy az említett kérdéskört illetően (Panek Zoltán a vitában majdnem egyedül maradt, Páskándi és Láng Gusztáv érvelt legalább részben mellette is) az erdélyi irodalmi hangsúlyok ekkor még meghatározóan a Sütő képviselte vonulatot emelték előtérbe. Fogadtatását illetően pedig végképp, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepén-végén fellépő fiatal nemzedékek illúziótlan valóságlátása már eleve elfordult a kollektív-képviseleti szemléletektől.[499]

A „szabályszerű műélvezet", ahogyan két évvel a vita után Egyed Péter a sütői elvárásrenddel kapcsolatosan fogalmazott,[500] burkoltan azt is éreztette, hogy Sütő irodalmi konvencióalakzata egy zárt világnak és műalkotásrendjének valójában csak úgy enged a közelébe, ha mi magunk is belehelyezkedünk, vagy megtanuljuk elfogadni azt. A recepcióban az életmű választott eszmeiségének ezért sem kizárólagos feladatokról kellett volna szólnia, hiszen a szigorú sors elfogadása és az olvasatbeli értelemválasztás ragaszkodást is kifejez, amelynek viszont nélkülözhetetlenül tartalmaznia kell „a jövő előéletét" is.[501] A magyarországi fogadtatásban egyértelműen a *sajátosság méltóságá*nak eszméi nyertek teret, s ebben nem kevés szerep jutott Sütő ismertségének, elismertségének, politikai/társadalmi szerepvállalásainak éppúgy, mint a morális, etikai komponenseknek. A vitáról Magyarországon több lap is tudósított, (így például a budapesti *Kritika* is beszámolt 1978/12-es számában *A Sütő-Panek vita* címmel),[502] a születendő irodalomtörténetek elsődleges szempontrendszere pedig innentől kezdve következetesen arra figyelt, hogy a művekben fellelhető sajátosság irodalmi, etikai, ideológiai komponenseinek kisebbségi

[499] Az ő ismertségüket a végzetes politikai beszűkülés időszaka és a publikálási lehetőségeik gyakorlati minimuma mellett az előző generációk, saját apáik rosszalló tekintete is övezte. Amint a Bretter-iskola filozófus nemzedéke úgy érezte, elölről kezdheti a filozófiát, nem kell elfogadnia a tegnapi megoldásokat, törekedhet az előfeltevés-mentességre, úgy az újabb irodalmi generációk, a III. Forrás-nemzedék tagjai is az apáik megszabta játéktér és játékszabályok hangos elutasítását tűzte ki célul. Amint a filozófiában mindez gyakorlatilag az uralkodó marxista-leninista ideológia megkerülésével és a kollektív szabadságeszmék tehetetlenségének bírálatával, úgy az irodalmi életben is a közösségi szemléletek nyílt tagadásával, egyoldalú, megkötő értelmezéskereteinek a kritikájával járt együtt. A fiatalnak mondott heterogén szerzők igazságakaró humanizmussal nem kímélték azokat, akiket a hatalomhoz való dörgölőzés valamilyen pozícióba segített, ahogyan azokat sem, akiknek szándéka egyértelműen pozitív, s a kisebbségi közösség előnyeire lenne, de kivitelezéséig nem jutnak el, legfeljebb hangzatos szólamokkal fedik el azokat. (A nemzedéki sértődöttséget és szembenállást, az ideológiakritikai állásfoglalásokkal szembeni személyes megbántódást majd „megleckéztetést" jól példázza a Korunk szinte minden száma a hetvenes évek végén, amelyekben az előző nemzedékek tagjai mintegy visszavágnak a „hőbörgőknek"). Vö. **Miklós** Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002. Lásd még **Gáll** Ernő, *Napló, i.m.*, 1979, december; 27.-es számú jegyzetet, illetve az említett *Szóértés előfeltételei* vitát.

[500] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 451.

[501] Uo.

[502] Ugyanott a Káin és Ábel újabb magyarországi rendezéseiről Hajdú Ráfis Gábor tudósított. Vö. H.R.G., *Sütő András: Káin és Ábel.*

magatartásmodelleket (is) feleltessen meg. (Ez a szemlélet, mint említettem, a korra jellemző transzszilván összefonódásaiban egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet kritikája helyett a társadalmi cselekvésképtelenség közepette az irodalomban is az 'ahogy lehet' ellenállásával, tradícióőrző formáival kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. A kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésének lehetetlenségében viszont eleve egy patetikus védekező kollektivitás elfogadására is ideológiai magyarázatot adott). A sajátosság méltóságának eszméjét Magyarországon terjesztő recepció homogenizáló képletei tíz évvel a vita után, még a „fiatal" irodalmat szemléző tanulmányokban sem kerülhette meg a sütői magatartásmodell szerinti kollektív méltóság szólamait. „A *sajátosság méltóságá*nak új etikai, irodalmi és politikai kategóriája, amelynek metaforái Farkas Árpád, Sütő András vagy Szász János és a náluknál évtizedekkel fiatalabbak műveiben is (valódi metaforikussággal vagy sokszoros áttételekkel) gyakran megjelennek – mint magatartásmodell nyilvánvalóvá tette, hogy […] az egyéni méltóság mai növekvő értékét főként a kollektív méltóság kiteljesedése biztosíthatja…"[503]

Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?

A drámákban sikeresen alkalmazott dialogikus viszony, később is hiányzik Sütő dokumentarista, értekező írásaiból, vitáiból. Ezek egyértelművé teszik, hogy egy állandó, örök irodalmiság-eszmény mellett érvel, választott/vallott öröksége értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelkedő művekben gondolkozik, de a minőségi megosztásban a „valódi" értékeket itt csak a funkcionális, kollektív irodalmiság-eszményt kifejező és vállaló művek jelentik. Az irodalom *eszköz-volta*, mely általános elvárás-jelleggel, programos igénnyel Sütő „vitairataiban" jelentkezett, folyamatosan határozta meg az írói ars poetica valamiképpen társadalmi cselekvésre utaló elkötelezettségeit. Az irodalmi kollektivitás-eszme és a vele járó funkcionális irodalomszemlélet azonban merőben más alakzatokban bukkant fel az életmű során. A társadalmi hatóerő más és más kontextusokat jelentett a változó történelmi helyzetekhez igazodó programosságnak.

Az ötvenes éveket követően, a nézetek, az eszmék bírálata, s nem a „rímeké", megmaradt bő húsz év távlatából is. Ezért hangsúlyozódik a különböző úti tűnődésekben, riportokban is folyamatosan a tematikai elsődlegesség, mely már az *Istenek és falovacskák* című kötetben is megmutatkozott, bár ott még bizonyos fokig a maga pluralizmusra-törekvésében is szemlélhető volt. A közügyek és a tartalom primátusa mindenesetre

[503] Vö. **Csapody** Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

mindvégig jellemzője maradt a szerzői világképnek. A maga túlzásaiban az írói szerepvállalások már a hatvanas évek legvégén kikristályosodtak. „Egy néphez kötődő irodalom törvényszerűen fordul a népi tematika felé”[504]– állítja Sütő, majd Illyést idézi Kosztolányi idézőjeles „fanyalgásaira”, a később is sokszor említett szóösszetétellel: „Bőgeti a marhákat”. Sütő ekkortól vallja, hogy hagyományosan vagy szabadversben, (mint Erdélyi József vagy Horváth István, mindegy) de az irodalomnak a közérthetőséget és a közügyiséget kell szolgálnia. Ezért is – a közérthetőség nevében – utasítja el Kassákot és az összes újabb „modernkedő” irodalmi törekvéseket, ahogyan elutasítja Tristan Tzarat és a dadaizmust is, (amire az interjúcím is utal), aki „élete végére kinőtte a falovat”.[505] Az „értelmetlenség bódulata” helyett ezért vallja, hogy „saját földünkbe kell markolnunk, ha beletörik is a körmünk”. Az életmű során folyamatosan visszatérő közérthetőség a közügyeket érintő társadalmi elhivatottságban és a népi irányultságú irodalmi megfogalmazás-módokban jelentkezik. A tartalmi helyességet minden közügyben, mindig elsőrendűnek tartja a formával szemben, mert a művészi forma és újítás, mint minden egyéb „modernkedő” kitörés[506] végül „újra csak a mai valósághoz kényszerít vissza”. A hagyományos parasztábrázolást is ezért mondja „történelmi kényszer”-nek a korban, Illyésre és Németh Lászlóra utalva. Az 1973-as kötet már egyértelműen példázza Sütő elkötelezettségeszményének hangsúlybeli módosulásait is a nemzeti-nemzetiségi tudatot erősítő, ébren tartó világszemlélete felé. Az itt közölt *Perzsák* című esszéje már erkölcsi példázatként hat, benne a metafora közeli s távoli világokat, idősíkokat köt össze.

Sütő hetvenes évekbeli, programosságot hirdető vitái mellett mindenesetre célszerű hangsúlyozni, hogy az évtized végére Magyarországon már általánosnak mondható a képviseleti irodalom lassú térvesztése, amely még jobban maga után vonta a vallott eszmék és irodalomszemléletekbeli különbségek mentén a szekértáborbeli vagdalkozásokat. „Az eszmei alapok jelenléte nélkül hiába kezdődött Illyés *Szellem és erőszak* címen ismert cikksorozatával 1977–78-ban egy új, aktív fázis a népiek történetében, nem támadt a szórványos megnyilvánulásoknak kohéziós ereje, mozgalomként sem szerveződhetett meg lap, szabad újságfórumok híján, egyetlen intézményi bejelentkezése a társadalomban a

[504] Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*.

[505] A falovacska kicsinyítő képzője is világosan mutatja a valós értékpreferenciákat! - Az újítás igénye lehet „általános és jogosult; ami jogtalan: a puszta becsvágy, a bukfenc, az öncélú formabontás, amikor a szerző pontosan tudja, hogy mit nem akar, de fogalma sincs arról: mit akar?” Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*., 109.

[506] „A rossz szobor láttán – az anyagot és nem a kezet hibáztatva – elkezdődött a kacsintás az importanyag felé. Ezzel nem lehet kitörni. Csak azzal, ami sajátunk.” - mondja az újabb irodalmi törekvésekről, a hetvenes évek elején Erdélyben is megjelenő formai, formabontó kísérletekről. Uo.

Bethlen Alapítvány lett".[507] Az említett új irodalomelméleti hatásoknak köszönhetően viszont, ez idő tájt tudott érvényesülni (a megbélyegzésekben csak leegyszerűsített) irodalmi „esztétizmus", mely szintén a vonalas, agitációs szocialista irodalomszemlélettel szemben kívánta az irodalomértést tágítani, ugyanakkor a népi irodalom folytatójának tételező írói-kritikusi csoport kiteljesedő térvesztése folytán ennek „a modernkedő stíluseszmék" iránti vehemens kritikájával is szembekerült. E helyzetben a határon túli magyar írók közösségi alapállása különös keretét nyújtotta a korban háttérbe szoruló népi-kollektív, képviseleti iránynak, s bennük a reprezentációs jelleg kiegészülve a nemzeti mint nemzetiségi karakterrel, újabb kohéziós erőt nyújtott legitimitásuk újraértelmezéséhez. Czine Mihály ünnepi sorai Sütő Kossuth-klubbeli szereplésén, alig pár hónappal az említett 1978-as Csipkerózsika vita után az így értett sajátosságokból is sok mindent megvilágít: „A már Tamási Áron által felvetett kérdés – mivégre vagyunk a világon – könyve legapróbb részletén, még a füvek hajlásán is átdereng. Történelmi jelentőségű, amit cselekedett. Még a tamásokat is meggyőzte: a realizmus lehet modern; a népiség nem halott."[508] Sütőt ekkorra már a magyarországi népi írók jeles táborában úgy tartják számon, mint aki saját hagyományaik méltó folytatója, s aki egyértelműen az erdélyi közösségi irodalom emblematikus alakjává nőtt. „Mikor a valóságtól elforduló, divatokba kapaszkodó esztétikák éledeztek" akkor is tudta, „a saját élet tápláló nedvei növeszthetik igazán naggyá az irodalmat." […] „Kisebbek és nagyobbak is moroghattak elképzeléseivel szemben, ment a maga választott útján."[509]

A választott út ugyan a hatvanas évek végén már kikristályosodott, az elkötelezettség iránya azonban csak a hetvenes években módosul látványosan, kiszélesedik, s a nyolcvanas évek politikai elkomorulásaira mintegy sajnálatosan igazolódni látszik. Ekkor már nem csak népi vonatkozásaiban, (s nem is korábbi reményteli kollektív üdvtanában és funkcionális irodalomképében), hanem az erkölcstelen hatalommal szembeni kollektív kisebbségi méltóság megtartása érdekében hangsúlyozódik. A nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*t követően a korábbi életmű publicisztikájából válogató *Évek, hazajáró lelkek* – a maga kanonikus összegző jellege mellett is –, már egy másfajta helyzetből fejti ki funkcionális karaktereit.

Sütő saját, viták árán is hangoztatott irodalomszemléletére visszatérve érdemes a fogadtatás korabeli vagy utólagos elfogultságaira is utalnunk. (Az ebből táplálkozó aránytalan irodalomképre a későbbiekben még visszatérek.) Amikor az első monográfia

[507] Vö. **Ács** Margit, *i.m*.
[508] Vö. **Czine**, *Sütő András küldetése*, Alföld, 1979/8, 59.
[509] Uo., 58.

szerzője azt írja, hogy Sütőnek „nem az avantgárd művészettel van baja, csupán az avantgárd jegyében kikezdhetetlen nemzeti értékeket – Petőfit, Adyt – kártékonynak minősítő felelőtlenséggel" végsősorban talány, mire is gondol, ugyanis a romániai szellemi vitákban sohasem fogalmaztak meg ilyen tételt. Cserében a helyi gondok felvállalásának sürgetése által Sütő nem csupán az „anyajegyes irodalom" iránti saját elkötelezettségét hirdette, de több helyen (s ekkor még nem is akármilyen autoriter pozíciókból) szögezte le, miféle gondokkal *kell* az irodalomnak mindig is foglalkoznia. (A maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek »egy közösség homlokráncában«, nem pedig azt, hogy »májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak«[510]). Szakolczay ezért írhatta a Csipkerózsika apropóján, de a teljes addigi életmű vitáiról, hogy „Sütő sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó, s fölfogásáról egy-egy sikerült műve – némiképp ellentétben teoretizáló hajlamaival – sokkal többet mond, mint egy-egy »haragos«, nem mindig pontosan fogalmazott megnyilatkozása".[511] Görömbei persze mindenben Sütőnek adva igazat, felháborodásában „nyeglén blaszfemizálónak" mondja az említett Panek-választ, amiért az meg merte kérdőjelezni Sütő „legszentebb ügyeit".[512] A monográfus és alanya közti szemléleti azonosság fényében nem csoda tehát, hogy a vitát elemző lapokról elmaradnak az egyéb véleményt is megfogalmazó írások, (például Láng Gusztáv mértéktartó írása)[513] ahogyan szinte sehol nem találunk többféle vélemény ütköztetésére vállalkozó passzusokat, amikor önéletírás vagy emlékezés, vita vagy úti tűnődés során írói ars poétikákról van szó. Hasonlóan tárgyalja az esetet Ablonczy is, aki szerint Panek „képzeleténél csak hiúsága nagyobb", amint Sütő „iránti féltékenysége okán, fantáziája hirtelen elakadt".[514] Pedig Sütő „sorsvállaló felelőssége" valószínűleg nem csökkent volna az egyéb vélemények ismertetése fényében, ahogyan nem az írói, csupán az emberi gyengék mutatkoznak meg egy-egy ilyen megnyilatkozásban. A kánon értékrendjének abszolutizálása azonban éppen abban rejlik, hogy nem tesz különbséget írói és emberi nagyság között. Sütő mindig is igényt tartott rá, hogy esztétikumon kívüli kérdésekben is megnyilatkozzék s az életmű méltatói (a vázolt teoretizáló fejlődéselven belül is)[515] mindkettőt leginkább tévedhetetlennek szerették volna tudni. Az értékelésekbeli sorrendek és az arányok, mint látni fogjuk, ezek fényében gyakran

[510] Vö. *Csipkerózsika*, in Korunk, 1978/6; *Anyajegyes irodalom*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 79; *Mi dolgunk a világon*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 118, stb.
[511] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[512] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 189.
[513] Vö. **Láng** Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.
[514] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.
[515] „A korábbi tűnődések is új értelemmel egészülnek ki az *Istenek és falovacskák* tanulmányaiban, interjúiban, s az azóta készült írásokban. Már-már egy mélyen átgondolt esztétika alapvonásai körvonalazódnak, rendszerré szerveződnek a régóta föl-fölvillanó motívumok." Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 187.

alá is rendelődtek a sajátosság méltósága irodalmi felvállalásának, vallott erkölcsi imperatívuszának avagy elvetésének…

A hetvenes évek végi viták Sütője visszatért ahhoz a funkcionális és meglehetősen dogmatikus irodalomszemlélethez, amely meghatározta a teljes romániai magyar irodalmat a háború után. A vád ebben már Lászlóffyék, Szilágyi Domokosék generációjára utalóan is az volt, hogy a tényirodalomtól elfordulva nem képviselik eléggé a közügyiséget, és az élet mindennapjainak vívmányait. (A megszokott irodalomtörténeti korszakolás és generációk kapcsán, mint korábban már említettem, hangsúlyozandó, hogy nem annyira egységes nemzedékekről, illetve nemzedékek közti különbségekről, mint inkább az említett funkcionális irodalomeszme megítélését illető különbségekről beszélhetünk.) Mindhárom Forrás-nemzedékhez sorolható szerzők esetében az egyéni szabadsághoz illetve a kollektivitáshoz fűződő viszony is értelmeződik az irodalomtörténeti feltárásokban, s az utólagos – nemzedéki egységre utaló – konstrukciókban többnyire egy szükségszerű kánoni modell vagy típus is felvázolódik. Ebben az irodalom valamilyen eszközszerepe mindig hangsúlyos helyet kap, ritkán merül fel ugyanakkor az a szempont, mely szerint (a versvilágok természetes különbségein túl), egy hangsúlyos ellenbeszéd, egy külső vagy belső autoriter ellenretorika is formálta volna a „nemzedék" kényszerű összekovácsolódásának folyamatát. „Amikor bennünket azzal vádoltak, hogy úgy írunk, mint a lejárt, polgári avantgárd nem-tudom-mi, akkor mi nagyjából csak két dolgot nem tudtunk: hogy mi is az az avantgárd, másrészt pedig, hogy ki az a Tristan Tzara és André Breton, mert ugyebár akkor még Kosztolányi elvtárs és Babits elvtárs sem álltak valami jól." – emlékszik vissza Lászlóffy Aladár.[516] Az ellentmondás ilyenforma retorikájából – ahogyan a Hervay-monográfia szerzője is fogalmazott –, gyakorta „az következett, hogy a fiatal költő elvetette azt, aminek a nevében vádolták, és előbb-utóbb hagyományt kezdett keresni ahhoz, amit írt, és egyre tudatosabban kapcsolódott az avantgárdhoz".[517] „Mi annyiban voltunk avantgárdok, hogy később, amikor erre rányitották a szemünket, akkor ezt valóban tudatosan műveltük."[518]

A (legalább) kétféle értékrend ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy (egy nyíltabb irodalompolitikai szellemiségben) a hagyománykeresés (a század eleji modernség lírapoétikai eszményeihez való visszacsatolás) tudatos formáit érő vádak a funkcionális, közéleti irodalom elvárásai és meghatározottságai mentén érvényesülnek. „Túl magasan repültök el a közélet fölött" – hangzik el a vád a hatvanas években jelentkező fiatalokat

[516] Vö. *„A nemzedék több feldühödés eredményeképpen talált önmagára"* című Lászlóffy-interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 40.
[517] Vö. **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 13.
[518] Lásd az említett Lászlóffy-interjút, *i.m.,* 40.

illetően.[519] Jellemző, amit Hervay Gizella határozott válaszában, az úgynevezett első Forrás-nemzedék és a korábbi generációk (így Sütőék) közti poétikai-szemléleti különbségekről mond: „Szász Jánosék szónokoltak, ti prédikáltatok. Mi beszélni akarunk. A világmegváltás nekünk póz. Mi megérteni akarjuk a világot. Ez nem kevesebb. Ti közéleti életet éltetek, mi éltük a köz életét. Ti eszmékhez akartatok hűségesek lenni, mi az élethez".[520] Az eszmékhez való hűség, akárcsak a két generáció, '50-esek és '60-asok közti ellentétek nem változtak, legfeljebb az idő múlásával összébb kovácsolódtak. A szerep-meghatározások ugyanakkor az értelmiségiek életmód-mintáiban is lecsapódtak. A Huszárék, Sütőék generációja képviselte „erős közéletiség" (mely az 1968-as művelődéspolitikai fordulatot követően is komoly közéleti pozíciókban érvényesülhetett) a tárgyalt teljes életmű vitái esetében, az irodalmi individualizmus elutasításán túl és a „modernkedő" irányok műfaji jegyeitől függetlenül, ezért fogadta értetlenül Szilágyi Domokosék nemzedéke[521] után a hetvenes évek fiatal szerzőinek is mindenféle irodalmi cenzúrát, belső elvárásrendet elutasító, autonóm irodalmiság-képét.[522] A különbség ekkor jórészt abban a változásban állt, hogy az „individualizmus céltalan szabadsága" immár nem a hivatalos szocialista értékrenddel, de a kisebbségi belső kánoniság képviseleti értékrendjével szembeni vádként (is) fogalmazódott meg.

A kánoni kép megszilárdítása

Sütő, saját irodalomszemlélete értelmében, a Csipkerózsika által is – Görömbeit interpretálva – azokhoz közelített a „mély elemzés áhítatával", akik a divatok vonzásának határozottan ellenálltak. Az írói hagyományválasztás innentől kezdve válik tudatos, hangsúlyos alapelemévé a kanonizáló eljárásoknak. Szerzője ezt követő, majdnem harminc

[519] Lásd Huszár Sándor beszélgetését Hervay Gizellával, (1970) in **Huszár** Sándor*, Sorsom emlékezete*, Bukarest, Kriterion, 1982, 287.

[520] Uo., illetve idézi még **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, *i.m.,* 7.

[521] A nemzedék-kritériumtól függetlenül már az első Forrás-kötetek szerzői esetében is elmondható, hogy a XX. Kongresszus utáni, viszonylagosan nyílt, a dogmatizmus hibáira, megszűntetésére irányuló politikai légkörben sem fogadták el politika és irodalom egybeolvasztását. Írásaikban nem szerepel relevanciával sem a Balogh Edgár-i népszolgálat, sem a Sütő által hangoztatott népsorsot vigyázó írás igénye, hite, parancsa. A közvetlen közösségi élmény helyett már ekkor a személyiség belső világa válik a legfőbb tematikává, a hagyományban irodalmi szövegelőzményként pedig József Attila, Szabó Lőrinc vagy éppen Kassák, s általában az avantgárd hagyomány jelöli az újraértelmezett örökséget.

[522] A közügyekből való kiábrándultságról egy nagyköveti jelentés is tudósított „A hatvanas évek második felében jelentkező kulturális nyitás hatása ma is érződik a magyar nemzetiség fiatalabb generációjának műveltségén. Képviselői (például az ún. Echinox nemzedék tagjai) a szépírói vagy a tudományos kutatói munkában már jelentős eredményeket értek el. A hetvenes évek elejének kultúrpolitikai fordulata, a román szellemi élet újabb bezárkózása körükben dezilluzionizmust váltott ki, s a hivatalos politikával és a közügyekkel szembeni ellenszenvet eredményezett." Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a magyar értelmiség megosztottságáról. Bukarest, 1985, július 2. Magyar Országos Levéltár, a Külügyminisztérium TÜK-iratai 1985, Románia, XIX-J-1-j, 128. doboz, 128-27. ltsz., 003757/1985.; A tisztázat Vincze Gábor tulajdona.

év publicisztikájából válogató könyvében is már egy tudatos kanonikus kép kialakítása figyelhető meg.[523] Itt Sütő nemcsak összefoglal, kommentárokkal is ellátja szövegeit, s életútjának összegzésében irányelveket is megszab: melyek voltak a fontosabb momentumok, mik határolták be az írói pályát. Innen is értesülhet tehát az olvasó, például Veres Péter, Gaál Gábor vagy a Bethlen-kollégium írói indulásban betöltött fontos szerepéről, a „morális indíttatású" aktivizmusról, mely az ötvenes évek kritikai és társadalmi megszólalásait megszabta, aztán az elkötelezettségről a szűkebb pátria nagyjai iránt (Apáczai, Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Kós Károly, stb.), s a sorsszerű tanúságtevésekről is. Ide tartoznak például az utalások vagy a köszöntők, s akár a nekrológok is elődök, kortársak, szellemi rokonok esetén. (Kormos István, Németh László, Horváth István, Nagy István, Nagy László, Illyés Gyula). A korai publicisztikákból válogató kötetről tapintatosan Egyed Péter jegyzi meg, hogy „érezni lehet Sütő művein más hatásokat is: csakhogy az is jellemző, hogy azokról nem beszél."[524]

A tudatos életpálya-összegzés mindazonáltal könnyű fogódzókat adott a későbbi (jórészt magyarországi) irodalomtörténeti vizsgálódásoknak. Az egyes írások, illetve az írásokhoz fűzött kommentárok nemcsak megvilágítják a pálya alakulását, bizonyos művek alkotási, publikálási folyamatait és problémáit, de a bevallott preferenciák fontos adalékokat is szolgáltatnak a kialakítandó kánoni jellemrajzhoz. Az írói életút összegzése kapcsán Egyed Péter utalt elsőként a sütői életmű tekintetében arra a lényeges kérdésre, miszerint az irodalmi hatás szociológiájából a divatszerűség elemzését sem lehet megspórolni, már csak azért sem, mert ennek kapcsán egy kisebbségi olvasóközönség történelmi, politikai és kulturális tudatáról, annak egy évtizednyi változásairól is sok érdemleges mondható majd el. Az említett *Évek – hazajáró lelkek* kötet megjelenésekor a Sütő-kánon, a maga szakmai sikerességén túl divatszerűségében is már egyértelműnek volt mondható, a nemzetiségi közösség kulturális tudatának változásairól azonban még hipotéziseknél többet aligha lehetett megkockáztatni. Sütő ekkorra már egyértelműen „a romániai magyar irodalom legreprezentatívabb" egyéniségének számított, minthogy „a közönséget és a közösséget leginkább foglalkoztató, a romániai magyar írásbeliséget a magyar kultúra egészében is leginkább képviselő író"-nak tekintették.[525] Az *Anyám könnyű álmot ígér* óta eltelt egy évtized alkotásrendje a hatvanas évek végi lehetőségekből kiindulva indíthatta meg az alkotói folyamatosság nemzedéki rendszerében mindazt a tudatosságot, melyet a hetvenes évek művei valósítottak meg. A Sütő-kánon sikeressége, hetvenes évekbeli kiteljesedése viszont

[523] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek (1953-1978),* Bukarest, 1980.
[524] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 450.
[525] Uo.

jórészt abban állt, hogy a divat társadalompszichológiai kategóriái révén, egyfelől egy mélyebb igény kifejezőjeként megfelelt bizonyos elvárásrendeknek, s ugyanakkor folyamatosan képes volt alakítani is azokat. A harminc év publicisztikájából válogató kötet is gyakorlatilag az azt megelőző tíz év közönségsikere okán születhetett meg.

Arra már utaltam, hogy az időközben Magyarországon emblematikussá választott életmű a tárgyalt kánoni diszkurzusokban valamilyen szinten szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. A megfelelés ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben is némiképp más előfeltevések, más igények alapján mutatkozott meg. A naplóregény és az esszék sikerén túl Sütő színpadi világa körül teremtődött igazi közönségsikereket is hozó olyan atmoszféra, amely, önmagában is az életmű hetvenes évekbeli teljesítményét a megújuló magyar drámairodalom élvonalába helyezte. A Kleist-elbeszélés nyomán írt darabbal kezdődő sorozatot (melyet Erdélyben Harag György rendezései tettek emlékezetessé) tucatnyi színház tűzte műsorára határon innen és túl. A recepció kiemelt figyelme felől ugyanakkor, mint utaltam rá az évtized sikerességét, a szerzői elismertséget, de az egyéni kapcsolatokat is jól jellemzi, hogy a hetvenes évektől az előadások hamarabb kerültek Magyarországon bemutatásra, mint Erdélyben. A kaposvári (*Egy Lócsiszár*…)[526] Zsámbéki Gábor rendezte, majd a budapesti (*Csillag a máglyán*)[527] Ádám Ottó rendezte ősbemutatókat követik csak a Harag-féle kolozsvári rendezések. A trilógia harmadik darabját is a Nemzeti mutatja be öt hónappal a megírás után Marton Endre rendezésében,[528] s ezt követően láthatja majd az erdélyi közönség. Általánosan is jellemző, hogy a darabokat, a megírásukat követő fél éven belül legkésőbb színre viszik, miután valamelyik országos irodalmi lap (általában az írószövetség lapja, a Kortárs) is leközli őket. A bemutatókon, ahogyan később a kolozsváriakon is, természetesen mindig jelen van a szerző is.

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. 1978-ban Sík Ferenc az 1970-es (időközben számos magyarországi kiadást megélt) naplójegyzetekből készít filmet a Magyar Televízióban, egy évvel később, 1979-ben pedig Ádám Ottó forgat filmet a *Csillag a máglyán*ból. A Csillagot követően Ádám Ottó majd az *Egy lócsiszár*t is színre viszi (Madách Színház, 1986)[529], az Egy lócsiszárt követően pedig Zsámbéky a *Csillag a máglyán*t

[526] 1974, október 4, Csiky Gergely Színház, Kaposvár
[527] 1975, december 12, Madách Színház, Budapest
[528] 1978, március 16, Nemzeti Színház, Budapest
[529] Korábban a József Attila Színház (1977 – Sándor János rendezésében), később az egri Gárdonyi Géza Színház (1987 – Gali László rendezésében), majd a rendszerváltást követően először a debreceni Csokonai Színház (1990 – Berényi Gábor rendezésében) mutatta be.

is megrendezi (Kaposvár, 1976).[530] A Füst Milán-díjas *Káin és Ábel*t pedig még budapesti bemutatójának évében (Nemzeti Színház, 1978) a kecskeméti Katona József Színház közönsége is megtekintheti.[531] A különböző adaptációkra visszatérve, a film mellett a színházi siker hangsúlyos voltát, a kor színházi tömeghatását is jól mutatja, hogy a nem színpadi Sütő-műveknek is lassan elkészül a színházi nagyközönségnek szóló változata. A hetvenes években így kerül sor az *Anyám* színpadi adaptációjára,[532] ahogyan a *Vidám siratót* is még ebben az évtizedben színpadra alkalmazzák.[533] 1981-ben aztán már a *Nagyenyedi Fügevirág*ból is pódiumjáték készül,[534] s mindeközben a kolozsváriak vendégszereplése során Budapesttől Szegedig játsszák a Harag-féle drámatrilógiát.[535] A folytatás, a nyolcvanas évek első történelmi drámájának (mely szerzője szerint a korábbi hármassal tetralógiát képez) ősbemutatója – egyedüli kivételként – ugyan nem Magyarországon, hanem Harag rendezésében Kolozsvárott volt,[536] de egy kerek hónappal később már a Nemzeti játszotta Budapesten.[537]

A nyolcvanas évekre tehát a már említett divat kiszélesedése, a szerzői divatszerűség a kánoni értékkoncepciók sikeres legitimálásának a visszajelzéseként, a tekintélyszerzés stabilizációjának és az autoritásra törő diszkurzusformák hatásfokának a mércéjeként is szemlélhető. A személyes sikert ekkorra film, színház, antológiák, különszámok segélyezik. A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a folyóiratbeli különszámokban, az 1977-es, ötvenedik születésnapi köszöntések kapcsán megjelent összeállítások, mind a kánon megszilárdulását segítik.[538] Az ünnepelt szerző, Illyés Gyula kitüntető szavain túl is, az évtizedfordulóra különleges vezető helyet tudhat magáénak az erdélyi írók sorában, amely az irodalomtörténeti összefoglalásokban is rendre hangsúlyozódik majd. A szakmai elismeréseken túl ráadásul – épp a sajátosság-polémiák után – megérkezik a társadalmi megbecsülést is még inkább maga után vonó nemzetközi elismerés, a Herder-díj is.

A nyolcvanas évekből visszatekintve Sütő a hagyományteremtés aprólékosságával, de az önvizsgálat felületességével kezd hozzá a kánoni összegzéshez és a siker övezte út

[530] De 1990-ben Szegeden a Szabadtéri Játékokon is bemutatják.
[531] A darabot a nyolcvanas évek végén Kőszegen, Merő Béla rendezésében is bemutatták.
[532] Szabó József munkája és rendezése nyomán, (ősbemutató Nagyvárad, 1975) melyet Magyarországon először Veszprémben visznek színre.
[533] Szeged, 1978, március 10. – Léner Péter rendezésében.
[534] 1981 márc. 30, rendezte Romhányi László
[535] Például 1980 februárjában.
[536] *A szuzai menyegző,* 1981 március 3, rendezte Harag György, Kolozsvári Állami Magyar Színház.
[537] 1981 április 3, Ruszt József rendezésében, aki a kilencvenes évek során is többször rendezi majd. (pl. a Szegedi Szabadtéri Játékokon, 1990; Békéscsabán, Jókai Színház, 1992, stb.)
[538] 1977-ben az Alföld különszámmal, a Tiszatáj és a Kortárs összeállítással köszönti.

nyújtotta perspektívák lehetőségeinek felvázolásához. Az említett publicisztikát összegyűjtő kötetében az önvizsgálat szükségszerűségét mindössze egyetlen helyen említve (egy 1957-es, akkoriban nem publikálható írásában) jegyzi meg, hogy „ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk."[539] Azt viszont továbbra is vallja, hogy irodalomkritika és társadalomkritika közé nem húzható határ, minthogy maga az irodalom rendelkezik társadalomkritikai funkcióval. A sorsirodalom vállalt hagyománya (melynek elvárás-volta, elvárás jellege robbantotta ki tulajdonképpen a legtöbb polémiát) mondatja vele, hogy a közösség „az egyetlen gond, amiért érdemes – és szükséges – írónak lenni".[540] A kollektív szemlélet másfajta vállalása, az elkötelezettség változó iránya mellett is, a sajáttól eltérő írói szemléletek továbbra is csak „már-már évenként meghirdetett új hullámok"-nak minősülnek, – amint az a Mezei Andrásnak adott interjúból is kitetszik.[541] A nyolcvanas évekből viszont már alig akad józan hang, mely megkérdezné: „Nem az *Anyám könnyű álmot ígér* írója mondotta-e Szervéttel, hogy *'Agyunk mire jutna, ha növekedését a koponyacsontok nem vennék tudomásul?'* Azaz a gondolatot, még ha velünk ellenkező is, nem szabad *bevakolni, megvasalni*".[542] Mindezt tetézi, hogy a számszerűleg nagyon kevés megfogalmazott kritika, a hiányosságok esetleges felemlegetése, vagy az Erdélyre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatok strukturáltabb irodalomszemléletének szóvá tétele azonnal heves szerzői visszautasításokkal találja szembe magát, amelyekben már nem egy adott mű értéke, de a benne megfogalmazott eszme „szentsége" számít. Sütő – mint a pályatársak megjegyzik – rosszul viseli a vele ellenkező véleményt és a legkisebb ellenvetést is. A kortársak, barátok is ezért írhatták róla hogy „minden siker, elismerés ellenére nem bírja a kritikát. Valószínűleg nagy író és kevésbé nagy ember."[543] Szakolczay éppen a balsejtelmű vitákkal kapcsolatosan állapíttotta meg, hogy Sütő „sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó"[544], Gáll Ernő pedig a nyolcvanas évekre is áthúzódó polémiák után (amilyen például a Sütő-Berkes konfliktus volt 1986 júliusában) jegyzi meg: „Sajnos Andris kicsinyes, végletesen hiú és bosszúálló író, aki nem bírja a kritikát."[545]

A fogadtatás felől fontosabb, hogy míg az egészséges kritika legcsekélyebb formája is bizonyos esetekben vádként (később, a kilencvenes évekből a Hatalom cselszövéseként!) interpretálódik, mindezt a magyarországi sajtóban fokozatosan alá is rendelik a „nem illik"

[539] Vö. **Sütő** András, *Lantosok és Kritikusok*, in UŐ, *Évek, hazajáró lelkek, i.m.,*113.
[540] Uo.
[541] Vö. *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* – eredeti közlés in Élet és Irodalom, 1978, 17, 21.; illetve **Sütő**, *Évek – hazajáró lelkek, i.m.,* 255.
[542] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146. (Kiemelés az eredetiben. BL)
[543] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.,, i.m.,* 275.
[544] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[545] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.*, *i.m.,* 211.

frázisoknak. A másképp látás szabadsága a nyolcvanas évekre fokozatosan tűnik el a „helyzet" adta hallgatólagos követelményekkel, és a szellemi autoritássá nőtt szerzővel szemben. A kor romániai realitásait tekintve pedig Erdélyből már merőben illúziónak minősül komoly szakmai, kritikai vitákra bármilyen fórumon is számítani.

Hozzáférés, intézményesség

Némileg visszautalva a kánonelméleti fejezet tanulságaira is, szükséges emlékeztetni persze, hogy művek egyszerű ideológia-közvetítőként való meghatározása, akárcsak értelmezéseik közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása a szűk értelemben használt 'paradigmatikus kánoniság' esetében is csak leegyszerűsítések árán képzelhető el. Nem lehet kétséges ugyanakkor, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség, mint a későbbi elismertség lehetősége, előfeltétele csak bizonyos institúciók vélt vagy valós közvetítő/leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, amennyiben művek eleve csak így juthatnak el egyáltalán az olvasóhoz. A korszak cenzúráját, mint jelentős politikai befolyásoló tényezőt, illetve a bonyolult irodalompolitikai kereteket is figyelembe véve arra is érdemes emlékeztetni, hogy egyáltalán nem volt mellékes szempont ki mikortól, hol, és milyen feltételekkel közölhetett, jelenhetett meg színpadon, antológiákban, tankönyvekben.[546] Ez a tényező pedig ismét befolyásolni látszik az erdélyi magyar irodalom bizonyos szegmensei fogadtatásának alapvető kritériumait, a feltételnek tekintett hozzáférést és a keretekhez mért magyarországi ismertséget.[547]

A siker s a népszerűség ugyanis jórészt ilyen irodalomszociológiai fogalmak mentén bontakozhatott csak ki, a hetvenes évek első felében született (az életmű csúcsának számító) művek[548] hordozta esztétikai értékek által, illetve a vázolt, ellenállásnak minősített attitűdök közepette, abban a diszkurzív összefonódásban, amely olvasói igény szintjén is jelentkezett, és az addigi széttagoltságokra és kimondhatatlanságokra azonnali minőségi alkotásokkal próbált válaszolni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az említett recepciónak azokat a távlatait sem, amelyek túllépnek csupán az akadémiai, irodalomtörténeti fejtegetéseken.

[546] A recepció térnyerése, a potenciális olvasótábor kiszélesedése Magyarországon mindvégig institucionális kereteket követett.

[547] Ebben az időben a kölcsönösen megnőtt érdeklődéssel majdhogynem fordítottan arányos a magyarországi publikálás lehetősége. Sütő esetében említettem, hogy Magyarországon hamarabb mutatják be a műveit, mint Erdélyben, a nyolcvanas évektől azonban általánossá válik más szerző esetében is, hogy Erdélyben már egyáltalán nem játszhatják a műveiket. Az a befogadó közeg, amelyre a művek referenciái elsősorban utaltak, így időben később (vagy egyáltalán nem) szerezhetett tudomást létezésükről. Sütő mellett például Székely drámái többségét – a *Dózsa* kivételével – egyáltalán nem játszhatták Romániában. A *Profán passió* 25 évig hevert kéziratban. Vö. még, **Szász** László, *i.m.,* 137.

[548] A magyarországi siker nyitányának számító naplóregény 1971-ben, első alkalommal majd' 7000 példányban került a könyvesboltokba, míg egy évvel később már ugyanez a könyv 18600 példányt ért meg! Vö. Kritika, 1973/1, 26.

Egyrészt a konkrét Sütő-művek elismerése és megőrzése érdekében véghezvitt értékítéletek nem kaptak volna megfelelő hangsúlyokat az intézményi keretek nélkül (lásd kiadáspolitika, megfilmesítések, monográfia engedély, stb.), másrészt ezek a tárgyalt kérdéskörök kapcsán is valóban szélesebb körű legitimációs tartalmakkal bírtak. A kánoni rang előfeltételeként funkcionáló intézményes kitételek (amennyiben eleve behatárolják művek megjelenésének és terjesztésének a feltételeit) nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak majd, de átlépni látszanak azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy-egy mű recepciójának hatástörténeti előkészítésébe.[549]

Nyílt utalásos jelleg

A választott út a korábbi, szűkebb értelmű tényirodalomból kiindulva, a megváltozott realitás kimondhatatlanságában és a játszhatóság keretfeltételeitől függően ugyan, de megmarad funkcionális irodalom-jellegében. Az egyre nyíltabbá váló kisebbségi létproblémák következtében Sütő a drámaírásban is a konkrétabb, sajátosabb jegyek felé irányul. (Az 1979-es Herder-díj is erre ösztönözhette)[550]. Csakhogy a nemzetiségi problémák művekbeli kifejezése mellett a helyi szín erőltetésével a szerkezeti megoldatlanságok és a „csak szándékában korszerű építkezés felemássága"[551] is egyre meghatározóbbá válik. Az inadekvátság, vagy a formai megkésettség (melyet a nyolcvanas évek tapasztalatával könyvében Bíró Béla vetett fel)[552] – az európai drámafejlődéshez viszonyítva, véleményem

[549] Hozzáférés, megismerés nélkül aligha ítélheti meg bárki is valamely mű esetleges helyét egy hipotetikus kánonban. A kánonok társadalmi megosztó hatásáról értekező Edward Said is az európai kultúrkör intézményes formáinak szükségszerű szelekciójára, annak tudatosságára figyelmeztetett. (például a könyvkiadás és a formális-kanonikus kritika révén). Vö. **Said,** Edward *i.m*.
A korra jellemző cenzurális viszonyokon túl, esetünkben nem érdektelen megemlíteni így azokat a történelmi feltételkereteket, illetve lehetőségeket sem, amelyek révén egyes erdélyi írók művei egyáltalán eljuthattak a magyarországi nagyközönségéhez. Azon túl, hogy a nyolcvanas évek romániai tiltását követően Sütő könyvei eleve Magyarországon jelentek csak meg, így mintegy a recepciója is áttevődött, s írásai mellett a kritikai visszhang is elsődlegesen a magyarországi publikumnak szólt. Másrészt nem hallgatható el az a kétségkívüli tény sem, hogy a hivatalos cenzúra kötöttségei mellett a román részről egyre abszurdabbá váló országok közti könyvbeviteleket szabályozó egyezmények folytán, (melyek már a hetvenes évtized során látványosan korlátozták a kétoldalú terjesztést) Sütő korabeli hivatalos funkcióinál fogva (elsődlegesen Román Írószövetségi alelnökként) is biztosítani tudta művei megfelelő példányszámának Magyarországra való eljutását és itteni forgalmazását.

[550] „Megtiszteltetés és egyben kötelezettség ez a díj…" – Vö. **Ablonczy** László, *Közösség-egybegyűjtő hatalom. Beszélgetés a Herder-díjas Sütő Andrással*, in Tiszatáj, 1979/5. 35.

[551] Vö. Szakolczay Lajos kifejezése, **Szakolczay**, *i.m.,* 146.

[552] Bíró a hetvenes évtized sütői és Székely János-i drámatermésének belső anakronizmusát, a tematika és a feldolgozás szintjén is fokozottan a retrospekció fogalmában jelölte meg. (A drámáknak inkább ötvenes évekbeli adekvátsága és létjogosultsága említése által.) Érdekes érvelése arra a következtetésre jut, hogy mire e jelentős drámatermés megszületik, „az átmeneti korszak le is zárult", s a szerzők „egyszerre egy konszolidálódott, alternatívát választott társadalomban találták magukat". A hegeli drámafogalomra utalva (amely a művelődéstörténeti fejlődés önkifejezési formájának tekintette a drámát. Vö. **Hegel**, *Esztétika*, Bp., 1974.), de mégis inkább Lukácshoz kötődve, miszerint igazi konfliktusokat tárgyaló drámák nagyobb

szerint nem is annyira a témaválasztásban, a tartalmakban, mint inkább a bemutatott autoritásviszonyokban, később pedig a dramaturgiai konstrukciók hiányosságaiban érzékelhető. A minőségi visszaeséssel, a nyílttá váló erdélyi politikai helyzettel, annak egyre nyíltabb magyarországi tematizálásaival egyszerre, arányosan nő a kisebbségi jogokért felszólaló közéleti szereplő s közvetetten az író Sütő András magyarországi népszerűsége (korábbi elismertségét, színpadi sikereit fokozza, hogy 1984-től könyveit is már csak Magyarországon jelentetheti meg) miközben mindezzel fordítottan arányos a művek drámapoétikai egységének szerkezeti stabilitása.[553]

A színpadi Sütő-művek utalásos jellege[554] a nyolcvanas évektől nyilvánvalóbb, sőt közvetlenebb lesz. Minél egyértelműbb akarásban mutatkozik meg viszont, esztétikailag annál kevésbé megalapozottnak tűnik. A „dramaturgia logikája" helyett a „jelképet akaró logika" szerint kezd működni. (Ezért maradhat a *Perzsák* messze jobb esszé, mint amilyen drámaisággal a több szövegváltozaton átesett *A szuzai menyegző* színpadi világa a drámát a trilógiához mérve szerves folytatásként értékelhetővé képes tenni). *A szuzai* mintegy már eltávolodik a drámatrilógiában közös központi szervezőelvtől: a kettős szereplőstruktúra konfliktusszerkezetében a másként gondolkodás szabadságának és lehetőségének, az egymás iránti toleranciának, és az egymást kiegészítő-igénylő ellentétek árnyalt ábrázolásának szükségszerűségétől. (Bár többsíkúvá válik az addigi kétpólusú struktúra, a tragikum – már az árnyaltabb jellemrajz ellenére is – csak az egyik oldalon állók konfliktusosságának, letargikusságának feltételezett tragédiájává lesz.)

Az *Advent a Hargitán* balladisztikus tragikumtudata, vagy a későbbi *Álomkommandó* irracionális közegének nyilvánvaló allúziói a romániai diktatúra kiteljesedésének nacionalista „rezervátumlét" jellegét idézik, a nyílt politikai felhangok, az erdélyi magyarság sorsára utaló jelentésrétegek és szimbolikus asszociációk azonban hatásukat tekintve inkább érzelmi

társadalmi változások vagy válságkorszakok alkalmával születnek, a hatvanas évek végét ennek tekintő némiképp kétséges érvelése számunkra inkább azért tűnik érdekes momentumnak, mert az életmű esetében ekkor nem annyira társadalmi, mint inkább belső, személyes válság kerülhet szóba. Vö. **Bíró**, *i.m.,* illetve **Lukács** György, *Művészet és társadalom*, Bp., 1969.

[553] Ebből a kettősségből is adódik sajnálatosan felerősödő kritikaellenessége. „De hát lehet ma egyáltalán drámát írni?" - tette fel a kérdést a korban megfogalmazódó első szakmai kritikákra reagálva Sütő. „Nem, nem, mondják komoly szakemberek is… Napjaink lehetséges hangvétele a groteszk, az abszurd, stb." (Vö. **Sütő**, *Évek, hazajáró lelkek*. Bukarest, 1980, 225) A kizárólagosság jogos elítélése mellett (melyet paradox módon saját korábbi elvárásaira nézvést nem alkalmaz) a minőségre utaló kételyeknek nem pusztán a tagadását, de a kritikák bagatellizálását is megfigyelhetjük. Ahogyan Bíró Béla megjegyezte, az „is" Sütő szóhasználatában olyan benyomást kelt, mintha a „nem"-et elsősorban dilettánsok mondták volna ki, s valós szakemberek csupán félreértésből keveredhettek volna közéjük. (vö. **Bíró**, *i.m*.,) Pedig a korban többek között Bécsy Tamás is megfogalmazta drámaelméleti munkái nyomán szakszerű kritikáit, amint az erdélyi magyar drámaíráson belül a Sütő-drámákkal is behatóan foglalkozott. Vö. például **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András drámáiban*, in Színház, 1978/6.

[554] Mintegy a Németh László-i drámatípus megismétléseként.

alapon működtetik metaforikus vízióikat. Az *Advent* színpadi kiforratlanságát némileg az is okozza, hogy a történelmi témákat feldolgozó korábbi drámák tragikus jelképisége és a könnyedebb, vidámabb színpadi játékok népi környezete itt egyszerre jelentkezik. A műfaji követelmények, ahogyan a tematika balladás-népi szövevényei is elvben ezt elbírnák. A színpadra alkalmazott mű a maga választott jelképiségének túlontúli egyértelműségével, a balladás hangulattal, vagy magának a választott helyszínnek az emblematikusságával viszont (az eredeti cím az első közlésekben, fél évvel a bemutató előtt is még *Jégmadár* volt) a már könnyen elveszítheti az asszociációk világának eredeti értékét és jelképiségét. A konkrét játszhatóság ugyanis a darabnak éppen drámai jellegét vonhatja kétségbe, amint a játékban a sorsjelképiség utalás-jellegűnek, de nem drámai erejűnek marad meg. Magáról a színrevitelről ezért írhatták, hogy amennyiben az egyértelmű utaláson, az adventi várakozáson túl, „az allegóriák és metaforák kénytelenek egymással dialogizálni, ölelkezni, jönni-menni, akkor a színházi közönség nem az anyagi világ szellemi érvényű felemelésének lesz tanúja, hanem egy lehúzó profanizációnak."[555]

A minőségben visszalépést jelentő művek dramaturgiáját a színpadon azonban az élet, vagyis a társadalmi-politikai helyzettudat kompenzálhatta. A hatásában elsöprő siker, például az *Advent* esetében, már egy kultikus szerzői névnek is köszönhette létjogosultságát. A Nemzetiben tíz éven keresztül játszott darab a jelképet éltetni akaró logikáján túl, s az immár nyíltabban vállalható asszociációk közösen kimondott összetartó erején felül is, a kultikus szerzői névaláírásnak, illetve a siker ilyen irányú természetrajzának jó példája. A kor elkomoruló kisebbségi viszonyai persze nem kedveztek az igazi mellékjelentéseknek és az árnyalt értelmezhetőségeknek, amelyek folyamatosan változhatnak, átalakulhatnak egy anyanyelvi közösségben. Körülöttük, mint írtam, az értelmezésnek inkább egy olyan hagyománya alakult ki, amelyik a fordításhoz hasonlóan tudatosan kereste az összefüggéseket, s elsőrendűnek már az így felfedezni vélt konnotatív jelentésszintet tekintette.

Politikai viszonyszintek

Az *Advent* sikere mellett a nyolcvanas évekre a Sütő-művekben általánosan is felerősödik az a tendencia, amelyik a reprezentáció kettős, jelképi és képviseleti értelmű összefonódásában ragadható meg. Összemosódni látszik a metaforikusság, az egyre nyíltabb asszociációk, („a néző szeret *arra* gondolni")[556] a műben megjelenő értékjelképek, illetve

[555] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Sütő András: Advent a Hargitán*, in Kritika, 1986/4, 27-28.
[556] Uo.

maga a mű és szerzője által véghezvitt képviselet, a társadalmi küldetés-jelleg. A „kisebbségi humánum" sütői világában a „nyelv és az irodalom az alkotót az ontológiain túl, erkölcsi viszonyba hozza a közösséggel"[557], a „sajátosság méltóságát" őrző életművek pedig egyúttal a hagyományok, s általuk a nemzetiség létének megóvását jelentik. Ezeknek az együtt-szemlélése, az értékelésben elfoglalt elsődleges helye nem csekély szerepet töltött be az említett kisebbségi narratívák jellegzetes irodalmi, irodalomtörténeti megszilárdulásában.

Az odaadó dicsérettől a (művek szempontjából olykor) tapintatos semmitmondásig terjedő szólamok ekkortól végképp nem a szövegeknek, de szerzőjüknek és annak a helyzetnek szóltak, amelyben az esetleges kritikai észrevételek egy jóindulatú elhallgatásban rendelődtek alá az egyre abszurdabb kisebbségi társadalompolitikai viszonyoknak. Nem feledhető, hogy az említett utolsó két dráma a nyolcvanas években már csak Magyarországon (román szerzői jogi tiltakozás ellenére) kerülhetett bemutatásra. A fogadtatás felől így fontosabb, hogy a nyolcvanas évek végső politikai eltorzulásai, a nacionalista kurzus, s Sütő személyes írói, közéleti, emberi fokozatos visszaszorítása (korábbi tisztségeiből való leváltások, színpadi műveinek korlátozása, könyvei romániai publikálásának elutasítása) miként hatottak, s miként fogalmazódtak meg egyes művek értelmezései során. A nyolcvanas éveket nyitó összkép az irodalomtörténetekben – minden értékével és visszásságával, személyes ellentéteivel és extraliterális „koloncaival" – Erdély korabeli magyar irodalmi légköréről kialakított képet, tehát általános recepciója meghatározó értékelveit igen, teljességét, strukturáltságát, többes irányát azonban aligha fedi. Az évtizedfordulót egyszerre jellemzi a kisebbségi ideológia megszilárdulásának, vitáinak ideje, a Csipkerózsika utórezgéseit követően a nemzedéki elkülönülésekben is manifesztálódó többszólamúság jogos követelése, illetve a Szóértés előfeltételei-vita, melyet Magyarországon a Nemzet-vita (1979) majd az irodalmi Önszemléleti-vita (1982) is szegélyez. A kor romániai helyzetképét jellemzi, hogy ugyanekkor az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó kötetének megjelenésével egy időben, Erdélyben már csak a második nyilvánosság jelenthet egyedüli alternatívát a vélemények megfogalmazására és a szólásszabadságra.[558] A román vezetés nacionalista politikáját igazoló Lancranjan pamflet 1982-ben a magyar értelmiségiek egész

[557] Vö. **Egyed**, *i.m.,* 450.

[558] Az *Ellenpontok*at szerkesztők (Ara-Kovács Attila nagyváradi filozófia- és Tóth Károly Antal földrajz tanárok, valamint Szőcs Géza kolozsvári költő) beköszöntőjükben azzal indokolják a lap megjelenését, hogy „e lap megindítása mindenekelőtt annak az erkölcsi felháborodásnak az eredménye, amely e mai román rendszerrel súlyosbított kelet-európaiság viszonyai között, történeti tapasztalatait mérlegelve, türelmének határaira ébredt. Ezért a lap célja nem annyira ideológiai vita színterévé válni, mint inkább a szó gyakorlásának pluralizmusa révén megteremteni a felháborodás jogosságának tudatát, s e tudatban megjeleníteni a vállalt kockázatok eszmei és gyakorlati értékét, nélkülözhetetlenségét."

sorának tiltakozását váltja ki, - hiába.[559] Román részről a nacionalista kampány persze tovább folyik, a következő években pedig újabb uszító könyvek jelennek meg, s Lancranjan is folytathatja „művét", alig egy év múltán újabb kötettel áll elő! Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy amikor a hetvenes évek végi belső cenzúrák Erdélyben elhatalmasodnak, s kialakul az a kisebbségi értelmiségi ideológia, amelynek egyrészt kizárólagossága, másrészt tehetetlensége ellen többen az irodalmi életből is felemelik szavukat, alig pár év leforgása alatt a fokozódó román nacionalizmus következtében ennek szükséges védekező magatartását és tehetetlenséget is egyszerre igazolják a bekövetkező végső személyes leváltások, a kiszélesedő magyarellenes kampány. Van valami különösen sorsszerű abban, hogy e tiltakozások hiábavalósága mellett is, a nemzetiségi gondokról és az irodalom sajátos „feladatairól", a sajátosság méltóságának értelméről – értelmetlenségéről[560] vitázó Gáll Ernő és Cs. Gyímesi Éva titkos levelezése alatt teljesedik ki a maradék magyar szellemi vezetőknek a végleges közszereplői leépítése is.[561] Ahogyan egy korabeli nagyköveti jelentés tudósított: „A közvetlen párbeszéd a vezetés és a romániai nemzetiségek között a hetvenes évek végén megszűnt […] A „nagy öregeket" követő generáció tagjai a háború utáni években, az újjáépítés lázában, nagyon fiatalon kerültek funkcióba. Nézeteiket a munkás-paraszt származás és a fiatalkori hit féltése határozta meg. Keserűen vették tudomásul, hogy a román politikai gyakorlat elképzeléseiket nem váltotta be. […] Ennél a generációnál jelentős taktikai érzék, higgadtság és felelősségtudat figyelhető meg. A szocializmust igénylik, a jelenlegi romániai politikai gyakorlatot azonban elutasítják. A nemzetiségi sérelmek melletti kiállást vállalják, amihez legtöbb esetben egy adott lap, kiadó vagy egyéb intézmény élén betöltött

[559] Május elején Kolozsvárott Szőcs Géza és Marius Tabacu állít össze egy tiltakozó kiáltványt, amelyhez rajtuk kívül tíz kolozsvári értelmiségi csatlakozik. Ugyanekkor Szabó Gyula tizenhét oldalas beadvánnyal, később pedig Kántor Lajos és Szász János az írószövetség elnökénél szóban tiltakozik. A rezsimhez addig teljesen lojális Méliusz is tiltakozik, még 1982 áprilisában négy oldalas beadvánnyal fordul Ceausescuhoz, majd lemond írószövetségi tisztségeiről. Huszár és Domokos fontolgatja a Bukarestből való távozást, Sütő kezdeményezésére pedig Marosvásárhelyen is készítenek egy (Gálfalvi György és Markó Béla által véglegesített) terjedelmesebb beadványt, melyet több mint harmincan írnak alá. Az egyénileg vagy csoportosan tiltakozók előreláthatóan hiábavaló beadványai helyett a tiltakozás más formáját választva az Ellenpontok 3. száma teljes terjedelmét a Lancranjan-könyvnek szentelte. - Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

[560] A valós közösségi ideológia lehetősége, ideje még nem jött el, - írta Cs. Gyímesi levelében, merthogy „aktív önvédelmi ideológiára lenne szükség" vagy méginkább „politikai jogvédelemre […] s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövegünket is 'lokalizálja'.[…] Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor *engedték* Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki *merte* mondani, hogy van sajátosságunk… Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemesen emberi, sem kisebbségi **jogokkal** nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önáltatás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebb „lefekvő" *lojalitás*. Ezért hagyja leírni!!!" Vö. **Cs. Gyímesi** Éva levelét Gáll Ernőnek, Kolozsvár, 1984 január 31., in UŐ, *Honvágy a hazában, i.m.,* 113.

[561] A Hét-nél Huszár Sándort 1983. október 22-én mentik fel, 1984 szeptemberében pedig „elfogadják" a Korunk-főszerkesztő Gáll Ernő lemondását. Ugyanekkor a Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények-beli szerkesztői munkáját is befejezi.

középszintű vezetői állás biztosít némi lehetőséget. Az utóbbi egy-két évben a vezetés elsősorban ezeknek a személyeknek az eltávolítására törekszik. (Fontos lapok, folyóiratok főszerkesztőinek leváltása, 1984 őszén kihagyásuk az RKP KB-ból és a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsából, illetve a megyei állami és pártszervekből stb.)." [562] A szisztematikus leépítések a legfelsőbb szintekig elértek. Az 1984 őszén zajló RKP. XIII kongresszusán a Központi Bizottságból Sütő mellett Domokos Géza és Fazekas János is kimaradt.[563] A politikai realitás meghatározta tér ezt követően már nem adott semmilyen módot az esetleges torzulásokat érintő higgadt vitákra. (Sem a kisebbségi értelmiség, sem az irodalom szerepköréről) A belső kritikai egyensúly kialakíthatóságát és a valós dialógusviszonyt, a nyílt vélemény-különbséget magát legtöbbször kizárta vagy közvetetetten elhallgattatta. A józan érvelés is mindig a prioritásokra tekintett az elkomoruló történelmi szükségszerűség nevében.

Tettérték: a '80-as évek fogadtatása

A nemzedéki nyitások, az új generációk előretörésével együtt a nyolcvanas évek eleje már a második nyilvánosság korszakának számít Magyarországon is. Ekkortól éled fel a politikai szamizdat műfaja, mint az egyik leginkább meghatározó megnyilvánulási forma a korban, (*Kisúgó*, vagy akár a *Beszélő* is ide tartozik) de a hivatalos álláspontok ambivalenciájában az enyhülésnek is mutatkoznak jelei. 1981-től megjelenhet kis példányszáma miatt az első nem cenzúrázott lap, a *Medvetánc* (ELTE és a KISZ közös társadalomelméleti folyóirata), melynek hamarosan a *Századvég* (a Bibó Szakkolégium egyetemistái szerkesztésében megjelenő történelmi-politikai orgánum) nő igazi riválisává. Az évtized sajátos vákuumhelyzeteiben, mint említettem, már számot kellett vetni az ellenzékiségnek, az „ellen-beszédnek" műfaji-stiláris pluralizálódásával is. Ennek ellenére a tiltakozások igazi súlyát a közös megnyilvánulások jelentették. A *Mozgó Világ* főszerkesztőjének leváltása[564] miatt talán először a korban a szellemi élet szolidaritása is megnyilvánulhat. (A szerkesztőség valamennyi tagja feláll, 120 értelmiségi pedig visszavonja cikkeit a lapból.) Az évtized közepét azonban ismételt „bekeményítések" jellemzik. (1983-84-ben az országos napilapok főszerkesztőit is leváltják, 1986 júniusában a Tiszatájat – Nagy Gáspárnak Nagy Imréről írott verse miatt – betiltják, szerkesztőit (az

[562] Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése *i.m.,* 1985, július 2.
[563] A Sütő támaszának is számító Fazekas Jánost miniszterelnök-helyettesi funkciójából már korábban felmentik, pontosabban a Lancranjan-könyv kapcsán (az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságánál) tett tiltakozását követően „elfogadják" betegnyugdíjazását.
[564] Kulin Ferencet 1983-ban váltották le a Mozgó Világ főszerkesztői posztjáról.

Írószövetség 120 tagjának tiltakozása ellenére) menesztik, s a lap féléves kihagyással 1987-ben jelenhet csak meg ismét (új főszerkesztővel).

A határon túli magyar irodalmak, egyáltalán a határon-túliság problémakörének tekintetében azonban (részint társadalmi nyomásra) már nem érvényesül következetesen a korábbi ambivalens (befelé tiltó, kifelé erőtlen) nemzeti politika, s a politikai vezetés sem olyan tétova, mint az évtized elején. Az irodalomnak társadalmi szerepe (s nagyrészt a népi írók által fenntartott nemzeti karaktere), kétségkívül ezekben az években teljesedik ki, amely erdélyi irodalmi viszonylataiban a nemzeti egységnek, a megmaradásnak, a tradícióknak és a nyelvféltésnek a hangsúlyait tematizálja, s egyben az asszimiláció, a jogtalanságok, később pedig a falurombolás és a diktatúra egyéb rémképei közepette sugall megtartó reményt és szolidaritást. A magyar politikai vezetés (nem csekély mértékben éppen a magyarországi értelmiség ellenzéki attitűdjeinek nyomására) ekkorra már nem akar továbbra is az internacionalizmus áltestvériségében minden alkut megkötni a romániai kisebbség feje fölött a nyíltan nacionalista román vezetéssel. Ennek egyik kirívó jele a háromkötetes akadémiai *Erdély Története* körül kialakult polémia, mely 1986-ban súlyos politikai felhangokat váltott ki Romániában. A fékevesztett román rezsim nyilatkozatai azonban a tétovázó magyar külpolitika mögött egyre egységesebb ellenzéki közvéleményt kovácsoltak. Az évtized legelején, még az említett Lancranjan–féle uszító pamflet miatt a budapesti vezetés határozott tiltakozásában bízóknak a határ mindkét oldalán csalatkozniuk kellett. Hiába értettek egyre többen egyet a reformvezetésből Köteles Pál és Száraz György határozottan visszautasító véleményével, a rögzült baloghedgári álláspont[565] („ne lőjünk arra a repülőgépre, amely túszokat szállít") a budapesti pártvezetésben sokáig meghatározó maradt, még akkor is, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az óvatoskodó lépések nem változtatnak semmin, nem javítanak az erdélyi magyarság helyzetén. (Köteles Pál[566] Tiszatájbeli kritikájának közlése miatt, a két szerkesztőt a megyei ideológiai titkár föl is akarja menteni. Volt azonban olyan álláspont is, mely szerint a kötetet magyarul is meg kellene jelentetni, hogy láthatóvá váljék „mi lehetséges odaát"!)[567]

Ilyen előzményeket követően, s ilyen körülmények közt viszik színre (a román szerzői jogvédő iroda tiltakozása ellenére) 1986-ban az Adventet, s ilyen politikai hangulatban lát napvilágot az első monográfia is. Amikor az év végén megjelenik a várva várt Erdély történetét szakszerűen feltáró munka a román sajtóhadjárat magyarellenes

[565] Mely Aczél nyilatkozataiban is rendre feltűnt.
[566] Aki 1977-ben telepedett át Nagyváradról.
[567] Kiss Ferenc például egyik levelében is ezt javasolja Kötelesnek – Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, *i.m.,* 62.

kampányát a hisztériáig szélesíti. Ennek is következménye, hogy a nyolcvanas évek közepén már bármilyen Erdélyről szóló, Erdéllyel foglalkozó írás külön nyomatékot kapott, különös súllyal bírt. A széles olvasóréteg, az *értő* közönség Magyarországon már nem is szorult a képes beszéd, vagy a képletes szövegiség kódfejtői szerepkörébe, egyre nyíltabbnak és egyre inkább egyértelműnek látszott, hogy mindenki arra gondol, arra asszociál, amire amúgy is szeretne, anélkül, hogy a szerző vagy a rendező külön nyomatékot adna mindennek. (A magyarországi művésztársadalom a romániai valósághoz képest idillikus szabadságban élhette meg a tűrt kategóriáinak végső korlátokig való kiszélesítését. A politikai hatalom ekkorra kaotikus állapotokat mutató cenzurális gépezetének résein át a siker biztosítottnak tűnt akkor is, ha az asszociációk a forma kárára hangsúlyozódtak, hiszen egy olyan fajsúlyú korabeli igény fogalmazódott meg bennük, amely mellett eltörpülni látszottak az esetleges „szépészeti" aggodalmak.) A kimondás tettértéke felülírta annak módozatait, vélt asszociációi annak formai kompozícióját. Berkes Erzsébet nem véletlenül írhatta a Nemzetiben sikerre vitt előadást követően a vastapsról, hogy „létkérdésről van szó, s ezt ott kell támogatni, ahol megnyilvánul. Az ember előbb élni segít, s csak aztán gondolhat az esztétikumra."[568]

Az 1985 decemberi, *Advent*nek szentelt Tisztatáj-számban, a leközölt mű és szerzője életművét dicsérő írások mellett az egyik főszereplőnek, Sinkovits Imrének személyes nyilatkozata (nagybetűs *Esemény* címmel) is megtalálható volt. Ez utóbbi zárómondata nem pusztán az előadást övező politikai huzavona miatt szögezte le: „sorsmeghatározó eseménnyé emelkedhet Sütő András drámájának bemutatója."[569] Szintén a darab és budapesti bemutatója társadalmi eseményszámát mutatja, illetve annak nyílt kisebbségpolitikai implikációira utal, hogy ugyanitt egy tanulmány a „kisebbségi demokrácia fogalmát" hivatalos álláspontból is elemezte. Ebben a kornak és a cenzúrának megfelelően még a szocializmus lényegére, embervédelmére hivatkozva ugyan, de leírható volt, hogy: „minden olyan elméleti és hatalmi-politikai megnyilvánulás, amely nemzeti kizárólagosságot hirdet vagy valósít meg, amely nacionalista önzésnek ad helyet a többség-kisebbség kapcsolatokban – esetleges formai kellékei és ideológiai kellékei ellenére – lényegénél fogva nem szocialista".[570]

A hetvenes–nyolcvanas évek színpadi sikerei, a „szerzői klasszicizálódás" után a kultikus abszolutizálás innentől jut el arra a pontra, amikor már végképp a szerzői név kezdi működtetni a kánont, amikor az író archetipikus magasságokba nő. A rendező Sík Ferenc az

[568] Vö. **Berkes** Erzsébet, *i.m.,* 28.
[569] Vö. **Sinkovits** Imre, *Esemény*, in Tiszatáj, 1985/12, 37.
[570] Vö. **Joó** Rudolf, *A kisebbségi demokrácia fogalma*, in Tiszatáj, 1985/12, 56.

említett tematikus számban, még az *Advent* próbái alatt jelenti ki: „mostantól *minden további születő* művének otthona lesz a Nemzeti Színház!”[571]

A nyílt konszenzus

Nem csupán egy rendezői túlzóan elfogult véleménynek tekinthetők a fentebbi sorok, de a vázolt politikai konstellációk nem csekély hatására, egy valós társadalmi igény kivetülésének is. A szerzői siker, a divat kiszélesedésével egyszerre végbemenő történelmi-politikai elkomorulások kényszerűségeiben már az irodalomtörténeti értékelésekben is egyre erősebben jelentkeznek a kultikus jegyek. Korábban még csak a hangsúlyok és az arányok biztosítottak egyértelmű elsőséget Sütő számára a különböző erdélyi szerzőkkel való összevetésekben, ekkortól azonban már az életműben lokalizálni vélt eszmék jelentősége teszi megkérdőjelezhetetlenné az életmű egészének (s a szerzőjéhez mint névhez metonimikusan kötődő) emblematikus hangsúlyait. Romániai tiltásával arányosan, a nyolcvanas évek második felében Sütőt már mindenki (nagyrészt a hivatalos vezetés is) az országon belüli ellenzékhez sorolta.[572] A budapesti hatalom 1956 emlegetése kapcsán olykor még betiltásokhoz folyamodott, de a határon túli magyarság már egyre kevésbé számított anatémának. Sütő pedig a legkevésbé.[573] Egykori és újabb művei ekkortól szerveződnek újabb és újabb magyarországi kötetekké. Jellemző az is, hogy miután engedélyezik az első határon túli szerzőről írott monográfia megjelenését, a szerző tekintélyét is kihasználva az új Tiszatájat létrehozó hatalom – mintegy önmaga legitimálásaképp – Sütő új drámáját (*Álomkommandó,* 1987) is mindenáron a lapban akarja közölni. Az új Tiszatáj végül a hatvan esztendős szerzőnek életművét összegző, Sütő „etikáját” hirdető tanulmány révén köszönti.[574] (Egy évvel az Advent bemutatója után a bukaresti magyar nagykövetségen is köszöntik 60.

[571] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12. (Kiemelés tőlem, BL.)
Sík ugyanitt – ideológiai síkra terelve a gondolatmenetet –, éppen a sorsmeghatározó munkák többszöri hangsúlyozása révén mondja, hogy a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”. S bár a hetvenes évek végétől minden színpadi művét a Nemzeti ősbemutatóként vitte színre (az *Advent* a sorrendben a harmadik a *Káin és Ábel*, illetve *A szuzai menyegző* után), a mulasztások nagyok, így „korábbi ősbemutatóit ismét műsorra kívánjuk tűzni, illetve a Nemzetiben be nem mutatott darabjainak folyamatos színpadra vitelével (Csillag a máglyán, Egy Lócsiszár virágvasárnapja, Pompás Gedeon) az itt és eddig le nem rótt adósságokról gondoskodunk az elkövetkező években”. A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak, illetve a szerzői nagyságnak szóltak.

[572] A szerző, ellentétben az összes korábbi magyarországi bemutatójával, nem is lehetett jelen az 1986-os januári premieren, a román hatóságok nem engedélyezték kiutazását.

[573] „A maga rendszerének abszurditása alapján a hatalom és apparátusa még mindig elfogadhatóbbnak tartotta azt, hogy a nemzeti érzés a határokon túli magyarság problémáinak fölvetésében tematizálódik, mint azt, hogy felmerüljenek a határon inneni elnemzetietlenítő kurzust bíráló hangok. ” Vö. **Gróh** Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

[574] Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a Vörös László és Annus József szerkesztette lap rendszeres szerzőjének tudta, nem Sütő erdélyi kéziratai miatt kaptak fegyelmiket a szerkesztők, ahogyan nem is az 1985, decemberi említett *Advent*-szám miatt tiltották be egy évvel később a lapot.

születésnapját, majd ezt követően Budapesten jártakor, Szűrös Mátyás mellett Kádár Jánossal is találkozik.)[575]Az 1987 nyarán Gyulán bemutatott *Álomkommandó* az év szeptemberében már a Vígszínházban (a szerző jelenlétében) érhet el óriási sikereket, ugyanazokban a napokban, amikor megszületik a Lakitelki Nyilatkozat is (melyet a Magyar Nemzet közöl). Az irodalmi élet hatalmi felügyeletének nyolcvanas évekbeli fokozatos csökkenését, s gyakorlati megszűnését jól mutatja, hogy majdnem tíz év után Illyés *Szellem és erőszak*ja is végre napvilágot láthat, s ugyanennek az évnek novemberében, (több mint tízévnyi várakoztatás után) megindulhat a *Hitel* is, amely egykor Illyés és a népi írók szorgalmazta hetilapként kezdhet működésbe.

Az évtized vége, a kilencvenes eleje már végképp nem az *író* Sütő András képet erősíti. A rendszerváltás, a romániai forradalom, majd a tragikus marosvásárhelyi események a közéleti személyiséget helyezik a figyelem előterébe, s bár naplójegyzetei, visszaemlékezései a kilencvenes évek nyitányán sorra jelennek meg, az irodalom kereteit szűknek érző recepciótól immár aligha várható el, hogy elsődlegesen az íróra, a drámaszerzőre vesse figyelmét. Szakolczay Lajos nyolcvanas évekbeli (az első monográfiát követő) megjegyzése, mely annak az igénynek adott hangot, hogy szükség van az árnyaltabb elemzésekre, melyek nem csupán a politikumot tartják szem előtt, az életmű 1989-et követő fordulataiban már végképp utópisztikusnak látszott. Ismét társadalmi funkciók, díjak, kitüntetések, elismerések sora következik, melyek a megtartó embernek, a hűségnek, és a kisebbségi sorsvállalásnak szólnak, s csekély alkalommal egészülnek csak ki az irodalmi műveknek, életműnek szóló konkrét értékelésekkel. Jól mutatja ezt, hogy a Herder-díj után, de az osztrák PEN (Vaclav Havel után második külföldiként kapott) dísztagságát (1989), a Magyar Írókamara társelnökségét, és a Nemzetközi Transsylvania Alapítvány elnöki tisztét (1989-1991 között) megelőzően, már 1989 novemberében bizonyos politikai körök, „vállalva a jogi nehézségeket is", a Magyar Néppárt révén Sütő András köztársasági elnökjelöltségét fontolgatják.[576] Mindezek után a romániai diktatúra alatt játszott társadalmi-politikai célzatú munkássága, nyelvéért, közösségéért való kiállása, a rendszerváltást megelőző utolsó évek szenvedése, majd a hűségében megveretett, meggyalázott szerző, illetve az amerikai útja alatt itthon megválasztott Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke (1990) áll megkerülhetetlenül a figyelem előterében.[577] De természetesen érkeznek az életmű-díjak is,

[575] 1988 januárjában.

[576] Vö. **Sütő**, *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993, 316.

[577] A közéleti szereplésre, a képviselőség immár irodalmat végképp túllépő vonzataira egy tragikus ám annál jellemzőbb példa volt az új budapesti országgyűlés első munkanapja is. Az 1990, május 2.-i ülést az MTV élő adásban közvetítette, ahogyan (az MTV archívumában megtalálható forgatási menetrend rendezői nyomatéka értelmében) azt is, hogy Sütőnek - mint a határon-túli magyarság képviselőjének - képletesen fenntartott szék

melyek indoklásai legalább egyenlő arányban szólnak az írónak és a közéleti-közösségi embernek.[578] 1992-ben a Kossuth-díj, majd egy évre rá, az életmű elismerésének betetőzéseként jön az Írószövetség ajánlására a Nobel-díjra jelölés!

Alighanem ez a felfokozott érdeklődés, a kánon kiszélesedő formája kap fontos hangsúlyokat akkor is, amikor a kilencvenes évek során a második, majd a harmadik monográfia is napvilágot lát.[579]

A kultusz abszolútuma felé

Egy kánon alakulásrendjében minden esetben célszerű azokat a körülményeket, külső tényezőket megvilágítani, amellyel a kánont övező kritika egyértelműen szembekerülhetett. Már csak azért is, mert ennek tárgya, azáltal, hogy megbecsült szférát jelöl, azáltal, hogy erős érzelmeket kavar és széles olvasói rétegektől értékállónak minősíttetett, – vagy eleve, mert ilyen értékelés reményében van róla szó – tiszteletet ébreszthet a róla nyilatkozókban. A tisztelet pedig, sokszor az azonos oldalon állás, az egy kánonbeli lét miatti közelségből kifolyólag is megilletődéssel jár együtt, és nemcsak elfogultságba, de rajongásba is átcsaphat. Így a sokszor tényszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, akár hódolattá válhat. „A nagyság, jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szűntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét."[580] Margócsy István figyelmeztetése mellett persze föltehető a kérdés: melyik kánon, vagy melyik irodalmár vonhatja ki magát teljes mértékben érzelmi töltetek, kultikus képzetkörök hatása alól? A kánoni eleve-determináltság, melyet az értekezés bevezetőjében említettem, arra is figyelmeztet, hogy még a racionális, kultusz-ellenes kritika is legfeljebb csak törekedhet a teljesen objektív leírásra: önmaga helyzetét akkor látja tisztán, ha állandó korlátozottságára képes reflektálni.[581] Ettől persze még minden kánonkutatásnak elsődlegesen célszerű felmérnie azt a nyelvet, amelyet a metakanonikus szövegek használtak, értelmezéseik, értékpreferenciáik rejtett előfeltevéseivel, politikai, ideológiai vagy személyes indokaival együtt. Egy kánon fejlődéstörténetét vizsgálva ugyanis

üresen maradt.

[578] 1989 júliusától neve a rehabilitált Tiszatáj főmunkatársai közt szerepel.

[579] Az újabb kettőből egyik sem az újraértés, vagy a korrekció igényével jelenik meg. (Miközben, mint említettem Kányádi, Szilágyi István, Szilágyi Domokos, Székely János, vagy Lászlóffy Aladár életművéről ugyanekkor még nem készült komolyabb összegző munka sem.)

[580] Vö. **Margócsy** István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, in ItK., 1990/3, 288-312.

[581] A tárgyalt korszak ideologikus alakzatainak viszonylatában ez méginkább hangsúlyozza az ideológiakritikával kapcsolatos elvi elvárásaink problematikus voltát, minthogy az ilyen irányultság nem viszonyulhat oly módon az ideológiához, hogy azt valós társadalomontológiai összefüggéseiből kiszakítottan jelenítse meg. Az értékelések értékelése és egyáltalán mindenfajta kritika, beleértve annak kategoriális és módszertani tisztaságra törekvő elméleti változatait is, legfeljebb csak jogosult, vagy időszerű lehet, teljes mértékben objektív és elkötelezetlen aligha.

nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szertartásrendek, nyelvi/retorikai jellegzetességek, melyek a valós társadalmi hatást befolyásolhatták, tehát a kanonizációnak olyan sajátságait, amelyek az elismertségen túl társadalmi-szocializációs, sőt pszichológiai hátterének a motivációs töltetein alapulhatnak.

A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a különszámokban, akárcsak a klasszikusoknak kijáró tankönyvbeli szereplés is mind a kánoni formák megszilárdulását segítik. A divat kiszélesedése ilyenkor együtt jár a fogadtatás mértékvesztésével, a kritikusi fegyverletétellel. A név etalonná válása, a kánon kultikussá növesztése az erkölcsi princípiumokon túl ezért a szerzői képet csak egy nagy elvárásokkal terhelt művészarcban véli kialakíthatónak. Az írói maszk és az oeuvre egésze így válik a „megmaradás esztétikájává", melyben a közösségi sorsvállalás önmagában is adja a váteszi szereplehetőségek sokaságát. Olyannyira, hogy az időben visszatekintő emlékezéshelyek kitöltése is útmutatókkal ellátottan jelenik csak meg. A kánoni értelemgondozás aztán (részben ezeket is használva) már nem az egyes alkotások, de a szerző életútjának egészét helyezi egy olyan narratívába, amely a róla formált képet csak szuperlatívuszokban ragadja meg. Ezért gondolja szükségesnek az utólagos heroizálást is, vagy az amúgy is tragikus események leírásában a gyakorta pátoszterhes retorikát. Holott az érett Sütő írások művészi kvalitása nem szorulna sem atyáskodó kánonápolásra, sem fölösleges tragizálásra, amely inkább visszatetsző mintsem meggyőző, amennyiben tényfeltárásait tekintve szelektívnek és igen következetlennek bizonyul.

Az alábbiakban a *kultikus nyelvhasználat*, az *önéletírás kanonikus aktusai* és a szükségtelen *tragizált narratívák következetlenségeinek* hármasában vizsgálom a recepció alakulásrendjét. Ebben a kivételes bánásmód, a tételezett *elsőség* olyan analóg formákban ölt testet, amely egyfelől a szerzői „útmutatások" csomópontjai szerint véli megformálni az előre adott értelmezési háló még üres részeit, másfelől a kilencvenes évek tapasztalatával lát az életmű bizonyos mozzanatainak retrospektív kánoni megszilárdításához, s olyan szükségtelen tragizálási vonalat követ, amely érvényben tartja az említett pátoszterhes kritikák kultikus nyelvezetét, s annak jogosultságát is.

Kultikus nyelvhasználat a kritikákban

A hetvenes évek színpadi sikereit követően a Sütő recepcióra mindvégig jellemző lesz, hogy a pozitív végkicsengés legalább annyira az író személyének, társadalmi szerepkörének, mint amennyire a műalkotásnak magának szól. A meghatározások és a

képzeletbeli rangsorok évtizedbeli arányai már nem függetlenedhettek ugyanis a nyelvet őrző, ápoló, és az egész kisebbségi magyarságot képviselő, jogaiért szót emelő szerző alakjától.[582] A formális kritikai szempontokat ilyenkor attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikáció mely tényezőjét és milyen mértékben tematizálta. Poétikai megoldások, motívumrendszerek vagy szövegstruktúra mellett/helyett eszmék, társadalmi-történeti tények, olykor életvezetési minták és írói modellek hangsúlyozódtak. A recepcióban így olyan nyelvhasználati mód érvényesült, amelynek az elsődleges rendeltetése – nem egy mű, mint inkább egy jelenség szemügyre vétele által – egy közös, vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességének a megerősítése lett. Az ilyen forma bizonyosságot legtöbbször, az általam formális-kanonikusnak nevezett kritikai visszhang, valamely tényleírásnak látszó, de leginkább kultikus-metaforikus állítása révén, a gyakori szuperlatívuszok retorikájával kísérelte meg sugallni.

A kultikus jegyek és minősítések leggyakrabban az értekező szövegek záró-soraiban, a konklúzió során bukkannak fel, de nagyon sokszor már a cím is jelzi, hogy a bemutatás nem múlhat el anélkül, hogy az értelmezett életmű s szerzője ne minősülne legalább egy dologban mások fölé növőnek. Így írnak aztán Sütő egyediségében „küldetéséről", sorsvállalásáról vagy etikájáról.[583] 1987-ben, a 60 éves szerzőt köszöntő új Tiszatájban is az fogalmazódik meg, hogy „nemcsak műve világképe, hanem emberi alakja, magatartásának etikája is példázat lehet."[584] A kanonizált szerep kiválasztottsága mellett, ahogyan monográfusai fogalmaztak, Sütő „*mint író és közéleti személyiség*" vált reprezentatív alakjává szűkebb hazájának.[585] Az életmű felmagasztosulásának kulcsmozzanata ezért a szolgálat, a nemzetiség szolgálata, mely egyben a nemzet létének, nyelvének, megmaradásának zálogát, továbbvitelét is jelenti.

Minthogy a „nagy magyar írók" a vázolt irodalomszemlélet szerint nem önálló, autonóm művet alkotnak, – mondták – hanem „egy nagy egységbe simulnak belé"[586], egymás művét, szellemiségét is folytatják. Így lesz Sütő Apáczai, Móricz, Veres Péter, Németh

[582] A magatartásminta már a hetvenes évek sikereitől elsődleges. „Még egyszer szólni kellene Sütő Andrásról. Nem a műről, az írások atmoszférájáról és nyelvi zamatáról, hanem a magatartásról, amelynek ilyen formában egyedül csak ő birtokosa. Őrző a strázsán? Legalábbis abban az értelemben, ahogyan Illyés a szlovenszkói Fábry Zoltánt a vox humana hirdetőjének látta? Nemzetiség-politikus, aki a közös együtt-élés derűsebb pillanataiban és görcseiben eszmélt rá, hogy műveinek éltető közege csak a Történelem lehet? Író, a nyelv bűvölője, ki műveiben „ész és bűbáj" határán egyensúlyoz? Vagy egyszerűen csak Atlasz;" – Vö. **Szakolczay** Lajos, *Esszéítélet. Istenek és falovacskák,* in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodlmi, 1984, 281.
[583] Vö. **Czine** írásait – *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava 1970, október 17, illetve *Sütő Adrás küldetése*, Alföld 1979/8; **Görömbei** András, *A megmaradás etikája és esztétikája*, in Alföld, 1974/7, 60-65,; vagy **Oltyán** Béla, *Máglyák és csillagok: Sütő András etikája*, in Tiszatáj, 1987/6, 3-12.
[584] Vö. **Oltyán** Béla, *i.m.,* 12.
[585] Lásd például **Bertha** *i.m.,* 14.
[586] Vö. **Czine**, *Nép és irodalom, i.m*.

László és Illyés utóda és szellemi rokona. A küldetéses író belehelyezkedik az adott principális közösség transzcendens követelményrendszerébe, azonosul a hagyománnyal, és azt kétségbevonhatatlan érvényű parancsként fogadja el. Ezért a kultuszban a művész munkája kollektív erkölcsi princípiumok alapján számíthat megbecsülésre és elfogadásra. A „privát lét ilyen fajta meghaladásából”[587] vezeti le a recepció egy jelentős része az alkotó számára a mitikus nemzetalkotó, a befogadó számár az alázatos csodáló szerepét.

A vallott írói irodalomszemlélet által megbecsülendőnek az számít, minősítésére az érdemes, aki a közösség nyelvét, annak hagyományait szentségként óvja a rontó hatásoktól. Par excellence írói gesztusként is a képviselet mellett elsődlegesen az anyanyelv és az anyanyelvhez való viszony fogalmazódik meg, amely sajátos történelmi helyzeténél fogva maga is a nemzeti(ségi) értékrend illetve a nemzethalál esztétikai jellegű kivetülésének számít. Sütő, aki „Arany és Kosztolányi nyelvét” tanulta, „önmagának és nekünk” nem csupán „újra és újra felfedezi a magyar nyelvet”, de ő az „álruhás királyfi, akinek titkos küldetése van: megváltani a senyvedő nyelvet.”[588] Műve „az anyanyelvi szépség erdélyi fénytörésű ragyogása”.[589] A kultikus jegyek közt a pusztulás ugyanakkor nem csupán a nyelvben való pusztulást jelenti. Németh László erdélyi útja során elhangzott szomorú konzekvenciákat idézve merül föl: „» Az erdélyi irodalomnak szüksége volna egy Dantéra, aki utoljára kiáll mindazért, ami itt pusztulóba megy. «- Sütő András kiállt mindazért.”[590]

A mértékvesztő kijelentéseket azok a túlzó megállapítások is erősíteni látszanak, amelyek már kikerülnek a racionális elemzés hatálya alól. „Sütő által maga a kor, a ’zord idő’ hozott létre időtálló formát magának”; „írásain keresztül maga az emberi sors és a végzet beszél”.[591] Ezek után érthető, ha az odaadásban Sütőnél még a följegyzés, a „rideg próza” is „csodálatos ballada, orgonazúgású költemény”-ként lesz aposztrofálva.[592] Írásai a nép mindennapjaiban „fedezik fel az ősköltészetet”, esszéi pedig „együtt élő nemzetek arany-ábécéje lehetne”.[593] Műveit a „nemzetiségi lét boltozatainak fenntartó szolgálata” jellemzi.[594] Sütő nemcsak nyelvet, naplóregénye révén műfajt is teremtett, esszéiben pedig egyértelműen az értekező próza csúcsaira jutott, Kosztolányi, Illyés és Németh László mellé.[595] Czine

[587] Vö. **Bertha** Zoltán kifejezése, in UŐ, *Sütő András, i.m.,* 16.
[588] Vö. **Szekér** Endre, *Vallomás Sütő Andrásról*, in UŐ, *Érték és írás*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács, 1981, 255.
[589] Vö. **Ruffy** Péter, *Sütő András*, in UŐ, *Világaim*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 317.
[590] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 310.
[591] Vö. **Féja** Géza, *Műfaj születik*, in UŐ, *Törzsek, hajtások*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 184–189.
[592] Uo.
[593] Vö. **Tolvaj** Bertalan, *Tűnődések Sütő András könyveiről*, in UŐ, *Az irodalom vonzásában*, Bp.-Pozsony, Szépirodalmi-Madách 1977, 96–111.
[594] Uo.
[595] Vö. **Alexa** Károly, *Sütő András: Istenek és falovacskák*, in Kortárs, 1973. 12.

szerint ezért is „a kritika nem túlzott, mikor megállapította" művei „már ma a holnapi klasszikusok mércéjével mérhetők".[596]

Sütő egyben a teljes szellemi hagyományon belől is az erdélyi nagy elődök, klasszikusok folytatója. Már Nyírő is „a székely népiség írójának indult, ám a nagy szerepre Tamási Áron bizonyult elhivatottnak. Tamásiban több a kaland és a szárnyalás, Sütőben keményebb a helytállás, teljesebb értelmű a hűség."[597] Vagyis nem csak írásművészetében, a helytállás példázatában is meghaladhatja szűkebb hazája jeleseit. Szerzőjük ugyanakkor már nem is csupán a választott elődök (Illyés, Veres, Németh, Tamási, Asztalos, Móricz) tanítványa marad, de közéjük nő, s bizonyos fokig túl is szárnyalja őket. „Sütő olyan gondokra is ráébredt, amelyek Tamásit még nyugton hagyták (…) a tavaszi fényben villanó őszi merengés jelen volt már Csehov és Móricz, Tamási és Asztalos elbeszéléseiben, de Sütőnél lágyabb lett a mese áradása, többszólamú a hang, erősebb a simogató szomorúság".[598] A baloldali indulás nyilvánvalóságán és a transzszilván keretek korabeli újjáéledésén túl a kritikusi odaadás mondathatja némi naivromantikával összekapcsolhatónak, összefogónak az életmű azon szeletét, mely érdekes módon „a Móricz Zsigmond-i, Gaál Gábor-i úton haladt tovább, egybeölelve a Korunk és a Helikon hozományát"![599] Persze a kialakítandó kultikus formákhoz, a kultuszteremtés legitimált aktusaihoz maguk az elődök is hozzájárulnak: mint már utaltam rá, Veres Péter szerint Sütő egyenesen „székely Mikszáth, de magasabb hatványon".[600] Illyés miután íróként, emberként is „kész"-nek mondja, húsz évvel később verset ír Sütőnek ajánlva, s az irodalom „egyik legnagyobb vigaszának" nevezi.[601] Dénes Zsófia levélben mond neki köszönetet az *Anyám* kapcsán, Cseres Tibor *Szavaink nagyfejedelemsége* címen ismerteti az *Engedjéteke*t, később születésnapjára Csoóri saját verse mellett levélben köszönti.[602]

A Sütő darabok fogadtatását a hetvenes évektől mindvégig a „legek" jellemzik. De korábbi művei is természetszerűleg szépülnek meg a kultikus fogadtatás ünnepi szólamaiban. Írójuk, 1991-ből már úgy tűnik, fiatalkori írásaiban is „száraz lábbal lépdel át a sematizmus tengerén."[603] A hetvenes évek sikersorozatában tehát érthető, ha regénye nem csupán az év

[596] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, i.m.,
[597] Vö. **Féja**, *i.m.,* 185.
[598] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld 1979/8, 58.
[599] Uo.
[600] Idézi a monográfiák mellett többek közt **Pomogáts**, *Sütő András*, in Alföld, 1972/12, 44.
[601] Vö. **Illyés** Gyula, *Sütő András nagy úton*, in Tiszatáj, 1977/6, 3.
[602] Vö. **Dénes** Zsófia, *Köszönet Sütő Andrásnak*, in Életünk, 1971/2, 183-186.; **Cseres** Tibor, *Szavaink nagyfejedelemsége*, in Élet és Irodalom, 1977, 51, 3.; **Cseres**, *Levél Sütő Andrásnak*, in Élet és Irodalom, 1987, 24, 5.; **Csoóri** Sándor, *Az elmulasztott utak*, in Alföld 1987/6.
[603] Vö. **Grezsa** Ferenc, *Omló egek alatt*, in Kortárs, 1991/1, 162.

legjobbja[604], de új *Húsz óra* is, drámája (*Káin és Ábel*) maga a madáchi Tragédia. Az *Anyám* egyszerre „huszadik századi *Ómagyar Mária-siralom*, *Végek dicsérete*, *Nemzeti dal*, *Hazám* és *Puszták népe* együtt…”[605] A mindentudás és ennek a tudásnak valamiféle titkos ősi őrzése együttesen szüli a profetikus szerepvállalás igényét is, amelynek következtében olvasó és szerző közt valamiféle transzcendentális távlat is tételeződik: „Könyvét úgy nyitom fel újra meg újra, miként a profán magyar bibliát”.[606] „Nagyobb hatása, szélesebb olvasótábora könyveinknek nemigen volt (…) mint valami új bibliát forgatják a boldog tulajdonosok, a könyvtárakba szinte sorba állnak érte az olvasók. Nem is regényként, hanem életként olvassák…[607]

Az elismerések s a gyakori szuperlatívuszok – némiképp már érthetőbben – a drámaíróra is vonatkoznak. Szigeti József még a romániai magyar drámaírással kapcsolatban állapította meg, hogy „Sütő drámáival drámaírásunk az érettség fokára emelkedett”[608], de az is elfogadott tény, (legfőképp a történelmi dráma műfaji megújulása szempontjából), hogy a teljes magyar drámaírás felpezsdülését hozó erdélyi szerzők közül „Sütő tudott leginkább érvényes színpadi világot teremteni”.[609] Lukácsy András szerint a Szép Ernő-díjas *Álomkommandó* első pesti bemutatóján már „diadallal vonult be a Vígbe”.[610]

A nyolcvanas évek végére a Sütő-kánon jelentése áthelyeződik a helyesről a szent és sérthetetlen kategóriáira. Ekkorra jellemző a kényszerűségnek az a fázisa, amelyikben legalitás és autoritás megkülönböztetésével a kánon „működtetői” a közmegegyezés normáinál is magasabb tekintély alá vonják az életművet. Nagyrészt a nyolcvanas évek színpadi sikerei révén, a kultikus abszolutizálás így odáig vezet, hogy mint mondtam, akár meg sem született műveivel, de a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”.[611] A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak szóltak. A kultusz mégis leginkább a szerző erkölcsi-morális tartásához, emberi jelleméhez kapcsolódik. Sütő hangja így „a huszadik század Tiborcának hangja”[612]. A kilencvenes fordulat után művekről már gyakorlatilag alig esik szó, helyette az etikus magatartás révén „a kritikai képen a jellem

[604] Vö. **Szabó B**. István, *Az év regénye*, in Új Írás, 1971/1, 120–123.
[605] Vö. **Balázs** Mihály, *Sütő András*, in **dr. Szabó** Ödönné szerk., *Írók, képek II.*, 2. kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 267.
[606] Vö. **Féja** Géza, *i.m.*
[607] Vö. **Czine** i.m. Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és Irodalom I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1981. II. 140–155, illetve UŐ, *Kisebbség és irodalom*, Pozsony, Madách, 1992.
[608] Vö. **Szigeti** József, *A történelmi szükségszerűség drámái*, in A Hét, 1976/24, 6-7.
[609] Vö. **Kabdebó** Lóránt, *Költészet és valóság drámai küzdelme*, in Magyar Nemzet 1987, Június 13, 9.
[610] Vö. **Lukácsy** András, *Az Álomkommandó – kőszínházban*, in Magyar Hírlap, 1987, október 1, 4.
[611] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12.
[612] Vö. **Balázs** Mihály, *i.m.,* 266.

szinte archetipikus magatartásmintává súlyosbodik".[613] Ezek után nem meglepő, hogy Ablonczy László Sylvester Lajossal egyetértőleg mondja, hogy Sütő olyan nagy személyiség, hogy „kezében a zsebkendő is zászlóvá válik".[614] Ahogyan immár az is „érthető" lesz, miért ábránd az amúgy nagyon is elvárható monográfusi távolságtartás, az arányérzék és a kritikusi szemlélet a kilencvenes években is, ha maga a monográfus felvezetőjében is így összegez: „Feltekintünk az égre; milliárdnyi izzó: az Úr csillárja világítja be a Földet. S egy csillag Pusztakamarás felé mutat..."[615]

*

A szinte vég nélkül folytatható hasonló megnyilatkozások állításainak igazságtartalmát, ítéleteinek helyességét tulajdonképpen nem szükséges firtatni, a honmentő diszkurzusok által propagált Sütő-kánon kultikussá váltásának esettanulmányi vizsgálatához. A kritika legsajátosabb eredménye amúgy sem a tárgyáról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdésétől függetlenül is tanulmányozásra, tanulságok levonására lehet érdemes. A Sütő-művek fogadtatása a normákkal szembesítő mérlegelés attitűdjétől a feltétlen hódolatteljes magatartás felé, az irodalmi bírálat intézményes gyakorlatától az eleve apologetikus dicsőítés felé halad. Ha az így megképződött kánoniságot mint sajátos beállítódást, szertartásrendet és nyelvhasználati módot egyszerre tesszük a történeti kutatás tárgyává, a kritika rituális, beavató szerepét könnyedén igazolhatjuk. Ennek fokozatai viszont tulajdonképpen nem jelentenek majd mást, mint az életmű textuális lecsapódásainak beavatás, divat, kultusz, intézményesülés sorrendben leírható egymásutánját, mintegy „tökéletes" kanonikus skáláját.

A kultikus Sütők-kép persze nem azonos magával a szerzővel, s legkevésbé annak műveivel, ahogyan viszont nem is választható el tőle egykönnyen. Amint a különböző írásokról is lehetetlen lehántani a nyelv szemléletformáló metaforarétegét, a kultikusságot is lehetetlen teljességében kiszűrni. Ennek mértéke lényegesen függhet a befogadás és a befogadó érzelmi viszonyulásaitól, s meghatározó lehet a szóban forgó korszak értékítéletére vagy intézményesített hivatalos irodalomtörténet-írására is, mely tudjuk, eleve legitimált bizonyos fokú kultikus szertartásrendet. A Sütő-recepció sajátosan stilizált dicsőítő nyelvezetet és legendaképző törekvéseket honosított meg, amelyekben a tiszteletadás látens rajongássá fajulása nem csupán az ízlésbeli, vagy szellemi-világnézeti rokonszenvben tükröződött, de nem egy esetben együtt járt a tényszerűnek szánt leírás dicsőítéssé válásának

[613] Vö. **Grezsa** Ferenc, *i.m.,* 162.
[614] Vö. **Ablonczy**, *A szivárvány alatt*. Sepsiszentgyörgy, 2000. – idézi **Márkus** Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap Kiadó, 2002, 275.
[615] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom*. *Sütő András 70 éve*, *i.m.,* 7.

körülmények kényszerítette hódolati aktusával. Olyannyira, hogy ezek hatása kétségtelenül máig (az Even-Zohar említette időközbeni képletes kánoni centrumból való határozott elmozdulásuk ellenére) jól megfigyelhető. Sütő személye bizonyos diszkurzusok számára így továbbra is „a magyar irodalom örök csodafiúja", „büszkesége", „mesefakasztó nyelvezetű csodaköltője", „a fogyatkozó magyarság apostoli írója".[616]

A kultikus fogalmak, terminusok és kategóriák, mint egyféle szakralitással érintkező axiómák kivonják magukat a racionális kritikai elemzés hatóköréből, s a leírás számára az analízis helyett csupán a kategóriáknak való megfelelés bizonyítását, illetve tautologikus rögzítését hagyják feladatul.

Elsőség

A kilencvenes évektől a korábbi írói sikert, a kánon kultikussá szélesedését film, színház, antológiák, különszámok mellett újabb monográfiák, tankönyvek, irodalomtörténeti összefoglalások szegélyezik, de ugyanilyen fontos szerep jut a lexikonbeli arányoknak és a különböző díjkiosztásoknak is. Az ezekben mérhető elsőség a vállalt-kifejtett szerephálók tekintetében, akárcsak a képviseletiség eszméköre szempontjából is fontos hangsúlyozni, hogy az általuk megjelenített elemek olyan rendszert alkotnak, amelynek elemei rendkívüli erővel hatottak vissza az erdélyi irodalomról való gondolkodás jellegére, a magyarországi befogadói attitűdökre. A 'határontúliság' irodalmi eszményének végképp Sütő lesz az alkalmazott viszonyítási mércéje, sőt alapegysége is. Egyedisége teremti azt az értékelési rendszert, amelynek szemlélése során a többiekre nézve is kialakíthatóvá válik egy homogén séma értelmezési kerete. Még Rónay László is, rövid irodalomtörténeti munkájának (1993-ban) *'Kisebbségi és szórvány irodalom*' címszava alatt mindössze egyetlen szerzőt szerepeltet, Sütő Andrást, mondván, hogy annak „életében a kisebbségi író létének minden nehézsége összesűrűsödött".[617] Ehhez hasonlóan máig több olyan irodalomtörténeti munka, illetve antológia létezik, amelyekben többnyire külön fejezetbe kerül az erdélyi irodalom, de ha mégsem, úgy az 1945 utáni évekből mindössze egyetlen személy, Sütő András szerepel, mint akinek az életműve nemcsak az erdélyi, de az „összkisebbségi" irodalmak jellegzetességeit is magán viseli![618] A kivételezések, az emblematikus szerepkörök adta elismerések, vagy éppen a kiadói-szerkesztői kényelem, a bejáratott utak magabiztossága manapság is fenntartja alakzatait. Az új *Atlasz* sorozat ismeretterjesztő kézikönyvei sorában a

[616] Vö. **Pósa** Zoltán írását, in **Bertha** Zoltán – **Eckler** Andrea szerk., *Cselekvő irodalom: írások a 60 éves Görömbei András tiszteletére*. Bp., Magánkiadás, 2005, 82.
[617] Vö. **Rónay** László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.
[618] Vö. például **Erdődy** Edit szerk., *Magyar irodalom a XX. században*. Bp., NHK., 1992.

Magyar irodalom című kötet is az elmondottakhoz hasonlóan jár el. Ennek a már megnevezésében is anakronisztikus címszava, *Romániai magyar irodalom* tétel alatt egyedül Sütő nevét szerepelteti,[619] azt kiemelten, kurzívan, – a többiek nyilván a futottak még kategória…

A kiemelt hely szempontjából hasonlóan összefoglaló köteteket, akárcsak számos antológiát, többet is találunk.[620] Ezek esetében már valósnak tűnhetnek a Barbara Herrnstein Smith által megfogalmazottak, miszerint az így értett konstellációban, az említett évtizedek erdélyi irodalmának magyarországi reprezentánsaként, a Sütő-szövegek gyakori felvétele különböző irodalmi antológiákba nem csupán az írás létező értékét tükrözték, de képesek voltak tovább is növelni ezt a fajta értéket. Hasonló volt a helyzet az életmű értékelésekbeli elsősége és a kivételes bánásmód tekintetében egyéb műfajok, egyéb válogatások esetén már korábban is. Az 1977-es ünnepi lapszámok közül több olyan akadt, így például az Alföldé is, amely szerkesztői gyakorlatától, szokásaitól eltérve kivételesen egy 50. éves szerzőt köszöntött teljes ünnepi anyaggal, akkor, amikor ilyen bánásmód korábban csak a hatvanadik életévüket betöltőknek járt. A kiemelt szerep, a különleges fogadtatás a hetvenes évek jogos sikersorozata fényében (főleg a drámatrilógia kapcsán) az írói nagyság melletti, de azon túl is mutató egyértelmű állásfoglalásnak is volt tekinthető, s mintegy tovább is növelte, hangsúlyozta a már létező értékeket. Az életút során az ötven illetve hatvanéves évfordulók kapcsán születő ünnepi lapszámok mellett külön tematikus számok is napvilágot láttak[621], a kilencvenes években pedig számos kisebb-nagyobb, az író előtt tisztelgő összefoglalás vagy ünnepi kiadvány (lapszám, monográfia, drámaelemzés, stb.) született.

A hangsúly és az arányok tekintetében hasonló, ám kevésbé aktív konstellációt mutatnak a különböző, nyíltan életrajzi összefoglalások, a lexikonok vagy ki-kicsodák is, azzal a különbséggel, hogy itt számtalan, leginkább a kialakult írói képet fenntartó elhallgatásokra, vagy aránytalanságokra is felfigyelhetünk, amelyekre még visszatérek. S meglehet, hogy lexikonbeli szócikkek esetén ezek terjedelme az életmű természetétől, azaz az alkotó termékenységétől, vagy éppen az életrajz bonyolultságától is függ, de az mégsem teljesen mellékes, kiről, mit és mennyit, kikkel arányosan, s az sem, hogy ki írja a nevezett szócikkeket. A terjedelemnek és az eltérő arányoknak ezért az életmű jelentőségének

[619] Vö. **Kelecsényi** László Zoltán, *Atlasz Magyar irodalom*. Bp., Athenaeum 2000, 2001. 232.
[620] Vö. *Magyar irodalom összefoglalás: [Írók, költők, stílusok]*, Bp., Primo, 1990, illetve, 1991 és Ue. Bp., Black and White, 1999.
[621] Például az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.

értékeléséhez, ha természetesen nem is elsődlegesen, de mégis csak van köze. Ahogyan annak is, milyen példányszámban látott napvilágot egy-egy alkotás, kik, mikor és hol adták elő, mutatták be, vitték színre vagy filmesítették meg azt. A Magyar Irodalmi Lexikon[622] 1965-ben természetesen már említi a prózaírót, a többnyire sematikus művek után, egy-két jobb novella kapcsán a stílusművészt emelve ki. A rendszerváltás előtti, 1988-cal lezáruló Kortárs Magyar Írók Lexikona már a politikai és kulturális közélet szereplőjét állítja előtérbe („tevékenyen vett részt a politikai és kulturális közéletben")[623], míg a kétkötetes Akadémiai Kislexikon[624] már egyértelművé teszi, hogy Sütő „az 1945 utáni romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége". Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Görömbei András által írt négy hasábos szócikke[625] aztán két egész oldalon keresztül tárgyalva az életmű eredményeit, igazolja is, hogy alighanem egyetlen más erdélyi szerző sem részesült még ekkora figyelemben.

Akárcsak a formális-kanonikus kritika jelentős többsége, mely a művek sajátosságait a kánon értékrendjének megfelelő mértékben kívánta meghatározni, az irodalomtörténeti munkák is jórészt azt keresték s találták meg tárgyukban, amit a kánoni diszkurzusok képzetköre eleve feltételezett. A megfeleltetés kategóriáját helyezve a szemléletek középpontjába, az elvi megfeleléseken túl gyakorta mellőzhetőnek is vélték a megjelenési mód további analitikus, kritikai számbavételét. Helyette törvényszerűen előtérbe kerültek a portré-szerű értelmezések. Ezek alapján viszont valóban szembeötlő lehet az az analógia, amelyet Bezeczky Gábor hangsúlyozott, és amelyik az irodalmi lexikont is kvázi-irodalomtörténetté avathatja.[626] Ha ugyanis ez utóbbi csak kibővített portrékra és portrévázlatokra szűkül, amelyekben a fejezeteket is egy-egy írói név adja, akkor legfeljebb a felépítésben, az életrajzokra, portrékra tagolás szempontjaiban találunk majd nagyobb eltérést. Miközben nem az irodalomtörténeti folyamatok megragadásával, a szükséges újraértés lehetőségével, de a végsősoron személyes önéletírás életutat szegélyező, magyarázó-vallomásos passzusaival, vagy műveinek referencialitástól elszakadni képtelen kötöttségeivel találjuk szembe magunkat.

A preferenciák, az író-választás minden esetben tűnhet természetszerűleg önkényesnek és szubjektívnak is, az életművet tárgyaló irodalomtörténeti összefoglalások

[622] Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1965.
[623] Vö. *Kortárs Magyar Írók Lexikona 1959-1988*, Bp., Magvető, 1989.
[624] Vö. *Akadémiai Kislexikon I.-II.*, Bp., Akadémiai, 1989-1990.
[625] Vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, illetve 2000.
[626] Bezeczky Gábor az akadémiai irodalomtörténet alapján a Magyar Irodalmi Lexikont is irodalomtörténetként olvashatónak mondta. - Vö. **Bezeczky** Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

vagy tankönyvszerű, monografikus feldolgozások mindegyike, amellett, hogy szinte kivétel nélkül az írói életrajz valamilyen formájának rendelődik alá, szerzői elvrokonságot is mutat. A sorrend és a terjedelmi arányok tekintetében persze kétségtelen, hogy sem a választás kritériuma, sem a sorrendiség, sem a terjedelem nem múlik a véletlenen. Ha az irodalomtörténet-írás általános kérdéseire figyelünk, akkor mégis, egyik munkában sem azok részleteinek ténybeli megalapozottsága, az egyes állítások igaz vagy hamis volta, túlzott odaadása lesz érdekes. Sokkal inkább az, hogy a tanulmány, szócikk, elemzés milyen előfeltevéseken alapul, milyen narratív sémákat alkalmaz, milyen kérdésekre keres választ, s milyen kérdéseket kerül el, milyen történetszálat épít fel és visz tovább, ezekből milyen összefüggéseket állapít meg, s milyenekről gondolja úgy, hogy szóba sem kell hozni azokat, mert nem illenének bele az előzetesen megállapított, sokszor éppen a szerzői önkanonizáció textuális nyomaiban megjelölt összképbe. Az életrajzi szemléletből és a közíróság általános tételeiből vezethető le az is, hogy az ilyenforma elbeszélések elsősorban kialakulástörténetetet tárgyalnak, s művek utóéletéről, szerkezeti vagy befogadástörténeti mozzanatairól jóval ritkábban esik bennük szó, akkor is a csak a keletkezéstörténetnek alárendelten. Ennek uralkodó szerepe magyarázza, hogy egyes művek tulajdonságai így látszólag csak az írói szándéktól függnek, s a mű létrejöttének pillanatában véglegesen rögzültnek tekintendők.

Míg a már sokat említett Kántor–Láng összegzése 1970-ben, az *Anyám*at megelőző időszakot értékelve még az említett „jellegzetes szocialista írókarrier”- szentenciájában volt mérhető, addig az 1982-es Akadémiai Irodalomtörténet már bevallottan az írói vallomások alapján egészítette ki megközelítéseit, de a hetvenes évek színpadi sikereinek tapasztalatából már azt is leszögezte, hogy Sütő nevéhez kapcsolódik a romániai magyar dráma megújulása![627] A Bertha–Görömbei-féle irodalomtörténet a nyolcvanas évek elején már *A szuzai*val bezárólag tárgyalhatta az életművet, mondhatni annak máig legértékesebb fejezetét, s ezáltal a magyar irodalomban méltán kiemelkedő helyről és teljesítményről szólt. Ez utóbbi munka már úgy tárgyalta a hatvanas évtized záró éveit, mint amelyikben a belső írói szemlélet- és hangnemváltás már érvényesíthető. A népszínművek gyönge utóérzetét sugalló színpadi művek után a *Pompás Gedeon* (1967) már egyén és hatalom viszonyának megjelenítésével jelzi e fordulatot, vélik a szerzők, ám valószínűsíthető, hogy ez esetben is inkább a későbbi nagyformátumú művek utólagos értelemadó jelentősége olvastatja visszafelé az életművet egységes egészként láttatni kívánó értekezőket. Főképp, mert a

[627] Vö. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, *i.m.,* 287.

fejlődéselv kontúrjai egyértelműen a „hatalmas dimenziójú" naplóregénnyel[628] kezdetét vevő évtizedben kapnak igazi nyomatékot. A naplóregényt követő „nagy gondolati drámák" illetve Sütő „esszéírói művészetének két csúcsa" (a *Perzsák* és a *Nagyenyedi Fügevirág*) ez utóbbi összefoglalás szerint már „céltudatosan elkötelezett írások, a nemzeti-nemzetiségi érdekeltség tüntetően vállalt" jellegzetességeinek legjobb példái.[629] Az életmű így lesz a nemzeti és morális követelményeknek az immanens(?) esztétikaiban[630] való példaértékű megvalósulása.

Sütő saját bevallása, irodalomszemlélete szerint a romániai magyar irodalom legfőbb jegye, jellegzetessége az, hogy „időben és térben meghatározott sorsproblémákkal küzd".[631] A szerzők értékszemléletében e meghatározás igen jelentős mértékben talált analógiákra. Az említett irodalomtörténet a látszólagosan csak sorsproblémákat tárgyaló irodalmi meghatározottságoknak a hangsúlyos átvételével nem csupán idézi, ki is terjeszti a teljes erdélyi irodalomra vonatkozóan a sütői elveket, s a Csipkerózsika-vitát is megemlítve, egyúttal a provincia gondjait vállaló felelős magatartást hangsúlyozza.[632] A Bertha–Görömbei–féle irodalomtörténet a sajátosság méltóságának tételét a hetvenes évtized legfontosabb erkölcsfilozófiai és politikai kérdésévé avatja. (Filozófia és irodalom hetvenes évekbeli szimbiózisáról is csak ebben a vonatkozásában beszél, mondván, hogy a sajátosság méltóságának értelmiségi küldetését az irodalomnak mindig hangsúlyoznia kell). A legerősebb, domináns vonulatban a társadalmi elkötelezettség és közösségi gondvállalás irodalma konkrét művekben nyilvánul meg, máskor általánosabb megfogalmazást nyer (Sütő, Kányádi, Szabó Gyula, Farkas Árpád, Király László műveiben), de legtöbbször a magyarországi irodalomtörténet által azon szerzők életművében is kiemelt szerephez jut, akik nem feltétlenül vallják „az egyéni megmaradás erkölcsi imperatívuszait".[633] Jellemző, hogy az említett viták, olykor erőteljes erdélyi polémiák ellenére is, az említett irodalomtörténet úgy látja: „a hetvenes évek egészére nézve, állíthatjuk, hogy a romániai magyar irodalom *irányjelölő* művei a *korszerű nemzetiségi magatartásforma* megteremtését segítik".[634] Innen már nyilvánvalóvá válik, hogy az értékpreferenciák arányai is kinek kedveznek majd.

[628] Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 27.
[629] Az első valóban parabolisztikus történelmi esszé, a másik azonban önéletrajzi vallomás kereteiben megfogalmazott fiktív levél, amelyik aligha egyszerűen az előbbi „erdélyi változata" Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 28.
[630] Uo.
[631] Uo., 29.
[632] Amelynek korban kétségkívül megvolt a maga társadalmi alapja és visszhangja. „Az irodalomnak a maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek 'egy közösség homlokráncában', nem pedig azt, hogy 'májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak'." Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 29.
[633] Uo.
[634] Uo., 7. (Kiemelés tőlem, BL.)

Sütőnek 10, Lászlóffy Aladárnak 6, Székely Jánosnak 5 és fél, Kányádinak 4 és fél oldal jut az említett irodalomtörténetben, míg a nagy átlag alig egy oldalon „összegződik". Érdemes megfigyelni, amint az *Anyám*at alig egy évvel megelőző, Magyarországon ugyancsak sikerregénynek számító Bálint Tibor mű, a *Zokogó majom*, a maga városi realizmusával miként ítéltetik meg mindösszesen hat sorban. „A különös, a bizarr, a groteszk jelenségek, figurák, események" iránt fogékony szerző esetében az „anekdotikus mesélőkedv az emberi furcsaságok, jellemek és cselekvések sorozatát olykor alig emeli túl öntörvényén, máskor viszont erkölcsfilozófiai, civilizációtani eszmék példázattárává növeszti."[635] Erkölcsfilozófiai magasság a céltalan, öntörvényű mélységgel szemben! Ez a jellemzés határozottan uralja a nyolcvanas évekből megítélt erdélyi irodalomképet.[636]

Az olykor sajnálatosan névsorolvasássá egyszerűsödő irodalomtörténti tudósítások mellett természetesen szakmailag igényes, objektív szövegértékelések is születtek. A kilencvenes évektől ezek konkrét, alapos műelemzésekkel is kiegészültek, a korabeli erdélyi folyóiratokban fellelhető jelentős kritikai visszhang ugyanakkor egyáltalán nem, vagy óriási késéssel szerkesztődött csak Magyarországon kötetekké,[637] s részben ez is magyarázza a honmentő recepció látens voltának azon tételeit, melyek rendkívüli módon megnehezítették a kilencvenes években is a korábbi receptív sémák újragondolását. A reflexek merevségére jellemző, hogy az irodalomtörténeti munkák jelentős része, (még az olyanok is, amelyek hiányt pótolva végre műértelmezéseket közöltek) a történelmi helyzet megváltozását követően, a kilencvenes évek végén is csak a kultikus szerepmeghatározásokat látszottak erősíteni és visszamondani. „(…)az erdélyi magyar irodalomnak továbbra is egy kisebbségi sorba taszított nemzeti közösség törekvéseit, gondjait és reményeit *kell* kifejeznie, a nemzeti önazonosság-tudatot *kell* őriznie, a nagy történelmi értékeket és hagyományokat *kell*

[635] Uo., 92.

[636] A Kántor–Lángban tetten érhető, első Forrásra jellemző pozitív kanonizációnak (mely révén legalább részben megtörténik a nyugatos vagy avantgárd hagyományokhoz való első visszacsatolási kísérlet) még szembe kellett néznie a korabeli kritikákban, vitákban megjelenő hivatalos elvárásrendekkel. „Ezekben a vitákban akarva-akaratlan fel kellett venni azt a terminológiát, amit használtak a támadók. Ha valakiről azt mondták, hogy tagadja a szocializmust vagy internacionalizmust, és elzárkózik egyfajta individualizmusba, ahelyett, hogy népünk nagy vívmányait és az élet mindennapjait vállalná, akkor nyilván nem lehetett azt mondani, hogy hülyeség, amiről beszéltek […] Bálint Tibi kapcsán az egyik vád például az volt, hogy, a kisszerűséget, a jelentéktelen témákat dolgozza fel. Akkor pedig nyilván azzal kellett védekezni, hogy ez így nem igaz, hogy igenis jelentős, amit leír." (Vö. **Kántor** Lajossal készített interjút, „*Először a lapokban kellett megharcolni ezt a harcot*", in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 27.). Ha összevetjük mindezt a nyolcvanas évekből visszatekintő magyarországi összefoglalásokkal, akkor szembetűnő, hogy a funkcionális irodalomeszmény (már lényegesen más irányból kiegészülve, mégis) mennyire meghatározója maradt a maga megkésettségében az erdélyi irodalommal foglalkozó distinkcióknak

[637] Leginkább hitelesen Széles Klára, Szakolczay Lajos, Szász László, Martos Gábor vagy éppen Fried István révén.

védelmeznie. A kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés így változatlan marad."[638] Ahogyan jellemző az is, hogy az ilyen szemlélet érzelmi-ideológiai vetületeinek túlhangsúlyozását, a homogenizáló erdélyiség-kép és irodalom árnyaltabb bemutatását és értelmezését számonkérő egyéb kritikai beszédmódok sem léptek túl az egyszerű bővítéses vagy szubsztitúciós listakánoni értékelés különállásának a keretein. Az újabb (élet)művek másféle szempontrendszer szerint, de ugyanúgy egy alapjaiban önálló, reflexív erdélyi irodalmi hagyományhoz képest mérettettek csak meg.

Hagyományozandó kép?

A kultikusnak nevezhető jelenségcsoportok közül az olyan rituális tevékenységek és események (évfordulók, díjkiosztások, monográfiák, ünnepi számok, születésnapi tanulmánykötetek) is befolyásolják a kánon időtállóságát, melyek mintegy kiegészítik a hosszú távon ható, tankönyvekben megjelenő elképzeléseket. Az irodalmi kánonalkotás oktatás által elterjedt módozatai megkerülhetetlen szerepet játszanak a kultúra és a művelődés intézményeiben, döntő hatással vannak a tananyag kialakításában, a különböző muzeális gyűjtemények, könyvtárak anyagának a szelekciójában, s természetszerűleg alapvető szempontokat nyújtanak a könyvkiadásnak is. Nemcsak az értékek, de az értékválasztás taníthatósága szempontjából is elsődlegesen fontos, hogy egy kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag mindig is az irodalom intézményeitől függött, viszont csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Mint említettem az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve szerzők, elismertség, siker és rang viszonyainak a meg- és átörökítésében. Manapság is több olyan tankönyvet, olvasókönyvet lehet felsorolni, amelyekben kivétel nélkül Sütő András szerepel a teljes erdélyi irodalom képviselője, helyettesítője szerepében. Az egyik legújabb, Alföldy Jenő által írt, Féja Géza által lektorált olvasókönyv is ilyen, melyben az „*Ötágú síp*" címet viselő, a teljes határon túl született irodalmakból válogató fejezet a bevált gyakorlat szerint két szerzőt, Sütő Andrást és Kányádi Sándort említi.[639] A tankönyvek persze bevallottan nem törekszenek teljességre, s gyakorta a tájékoztatás a legfőbb céljuk. Görömbei András kisebbségi magyar irodalmakat tárgyaló tankönyve[640] erdélyi viszonylatban mindössze tizenkét szerzőt sorol, s talán mondanom sem kell, benne normatív értékkel a sajátosság

[638] **Pomogáts** Béla, *Kisebbség és humánum. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, Bp., Korona Nova, 2. kiadás, 1998. – (Kiemelések tőlem, BL.)
[639] Vö. **Alföldy** Jenő, *Irodalom 8. Olvasókönyv*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, második kiadás.
[640] Vö. **Görömbei** András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó 1993.

méltóságának értékkritériumait vallók bírnak. A könyv fenntartja, hogy a kisebbségben a művek helyi értékére tevődött a hangsúly, a recenzálásra kiválasztott szerzők névsorából, vagy egyszerűen az értelmezés hangsúlyaiból pedig jól kitűnnek az értékpreferenciák. S a válogatás már önmagában is az értékelés egy módja. A „társadalmi elkötelezettség, közösségi gondvállalás" mentén így olyan szerzők és művek tárgyaltatnak, akik „az emberi méltóság, közösségi és egyéni megmaradás erkölcsi parancsait fogalmazzák meg."[641] Pomogáts Béla erdélyi irodalommal foglalkozó könyveiben, tankönyveiben[642] is egyértelműnek látszanak a személyes preferenciák és az ismert, jól bevált sémák. Szerzőjük egyszer Sütő-idézetet választ kötete borítójára, máskor a nyilvánvalóan megmutatkozó arányok mellett is leszögezi „az új romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége Sütő András".[643]

Péter Orsolya szintén a Tankönyvkiadónál megjelent, Sütő drámáit elemző könyvecskéje[644] más okokból szimptomatikus a magyarországi fogadtatásra. A benne megtestesülő értelmező eljárás Sütő közéleti szerepét gyakorlatilag a nyolcvanas évek totalitarizmusának kiteljesedésétől veszi csak számba.[645] A közéleti szereplés itt szinonim a magyar kisebbség közösségi gondjainak a felvállalásával, ezek hangsúlyai lapról lapra ismétlődnek, míg a napi politikai szerepléseket, funkciókat teljességében mellőzik az értelmezések. Ahogyan az író önkanonizációjának a különböző kritikátlan reflexiói is, amelyek a kényszerű nyolcvanas évtizedet követően hasonló alapállásból közelítenek az életmű alkotásai felé egy megváltozott történelmi helyzetben is. Jó példa lehet, amint a saját úti tűnődések, beszélgetések, riportok kötetté szerveződő új és újabb kiadásaiban is kiépül az a szerzői szerepnarratíva, amely utólagosan építi fel, konstruálja újra saját múltját, s mintegy készen kínálja az ebből eredeztethető értelmezésrétegek egyértelműsítő válaszait.[646] Az így formált kötetbeli kánonkommentár gyakorlatilag a drámaíró önmagáról kialakított nézeteinek a tolmácsolására szűkül. Ráadásul abban a pillanatban, ahogyan a recepciónak a hasonló „szakkritikái" ezeket magának az életvezetésnek, a történelmi-politikai helyzetnek, vagy cselekvésmódozatoknak irodalmi köntösbe bújtatott tudósításaiként adják közre, a kultusz

[641] Vö. Uo., 22.
[642] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981*, Bp., Gondolat, 1982.; UŐ, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987; UŐ, *Kisebbség és humánum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989; UŐ, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1993.
[643] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981, i.m.,* 567.
[644] Vö. **Péter** Orsolya, *Csillagok a máglyán. Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 237.
[645] Annak ellenére, hogy a drámákat elemző Péter Orsolya elmondja ugyan, *„írói munkássága mellett egész ifjúkorától kezdve folytatott politikai tevékenységet."* Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 181.
[646] Péter Orsolya említett drámaelemzéseket ígérő kötete, mely a szerző hetvenedik születésnapjára a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg, a teljes drámaterméshez mérten a maga igen csekély számú hivatkozásainak több mint egyharmadát a *Sárkány alszik veled* című kötet vallomásaiból, s az összes többit írói interjúkból veszi!

társadalomontológiai meghatározottságait is építik. Furcsa mód a drámák elemzése után az említett szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hetvenes évek drámai egységét követően születik csak meg az igazán kiemelkedő, jellegzetes Sütő-darab az *Advent a Hargitán*. „Ez a tragédia összegzi a történelmi drámák kérdésfelvetéseit, s egyben egyértelműbben utal a jelen problémáira. A színdarab határokon is áthallatszó, kétségbeesett kérdéseivel s csodálatos, lírai zengésű párbeszédeivel a magyar irodalomnak minden bizonnyal egyik mindmáig meg nem haladott csúcsát jelenti."[647] A szerző szerint Sütő művei nyomán született meg „a modern, európai távlatokra is kitekintő, de sajátosan nemzeti hagyományokból táplálkozó magyar dráma".[648] A hódolatteljes attitűdöket, az odaadást jól tükrözik, a végsősoron szerző-laudációknak tekinthető alázatos olvasói sorok: „Sütő András írói tehetségétől várjuk, hogy kimondja helyettünk is a mindannyiunk 'torkát fojtogató', megválaszolatlan kérdéseket."[649]

Kanonikus elődök

A nyolcvanas évek végére kialakuló kultikus diszkurzust a szakmai fogadtatás többek közt oly mértékben előlegezi meg, hogy az életművet nem csak műfaji jegyei, hasonló esztétikai minőségei, megalkotottsága paraméterei alapján veti össze egyéb, hagyománybeli kanonikus életművekkel, de a hasonló gondolatvilágú, hasonló szemléletű szerzőkkel értékazonosságokat és folytonosságot is tételez. Tamási, Veres, Illyés és Németh László így lesznek a kánonban a hetvenes évektől fokozatosan előkeresett előzmények, elődök és hagyományozók, akik irányt jelölnek, s akik a recepció szempontjából is az értelmezéskeretekhez gondolkodásmódot, morális világszemléletet asszociálnak.[650] A különböző szerzői önéletírásokban és a monográfiákban újra és újra megidézett, hasonló gondolatvilágú szerzők egyben modellek is.[651] A hetvenes évek első nagy sikere után is „köztudott, hogy Sütő András nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotóinak sorába lépett"[652], az évtized végére viszont a Herder-díjas szerző

[647] Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 228.
[648] Az így értett sajátosnak az egyetemesbe oltásával mégsem volt egyedül, a szerző szerint ugyanezt tették/teszik „a magyar kultúra legjobbjai, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán, ezt képviseli napjainkban a könnyűzenében Szörényi Levente vagy a Tolcsvay-testvérek. Ugyanezt hozta létre a képzőművészetben Szervátiusz Tibor, az építészetben Makovecz Imre, a költészetben Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor, vagy a színházművészetben a tragikusan elhunyt Sík Ferenc." Vö. **Péter** Orsolya, *i.m*., 229
[649] Uo., 229.
[650] Az *Anyám* és a *Puszták népe*, vagy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* és a *Kháron ladikján* csak azután válik összemérhetővé, hogy a kétségtelen minőségi stílusjegyekkel szemléletbeli azonosságokat is feltárnak. Ezért is értékelődnek aránytalanul fel a kisebb arcképvázlatok, tanulmányok, interjúk is. Az eszmeiség szempontjai szerint az értékmentésnek, a sajátosság védelmének megnyilatkozásaiként ezek az életmű legjobb alkotásai mellett említődnek olykor a monográfiákban is.
[651] Az erdélyi választott elődök mellett elsősorban Veres Péter, Németh László, Nagy László és Illyés. - Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 193.
[652] Vö. **Szerdahelyi** István, *Sütő András: Rigó és Apostol*, in Kortárs, 1971/5, 823.

(a díjban is elődnek számító Németh és Illyés kapcsán) már „közösség-egybegyűjtő hatalom”-ként aposztrofálódik.[653] „A közösségi szolgálat, a közösségi értékóvó alázat mutatkozik meg abban, hogy Sütő András, akit az *Anyám könnyű álmot ígér* óta a romániai magyar irodalom élén tud a közvélemény és az irodalomkritika túlnyomó része is, egyre-másra írja a hetvenes évek folyamán másokról közösségteremtő, közös eszményeket, értékeket valló jegyzeteit, portréit. Olykor, s egyre inkább a sors reája kényszerített felelősségének terhe alatt gyászbeszéd formájában is.”[654]

Mennyire tudatosan igyekezett Sütő meghatározni, befolyásolni ezt a fajta recepciót? Az önkanonizációnak milyen fokozatai voltak számára megvalósíthatóak? Amellett, hogy az önjellemzések, az önéletírás különböző szólamai sorra köszönnek vissza a kritikák lapjain, az életmű különböző műfaji jegyeitől függetlenül a szerző saját nyilatkozataiból is könnyedén leszűrhető, hogy mit tett maga is a kialakuló kép alapvonásainak megteremtéséért. Gondoljunk a nagy számban adott interjúk mellett arra, hogy kinek milyen ünnepén, évfordulóján, halála okán beszélt, kit köszöntött születésnapján és kit búcsúztatott, esetleg kinek a sírjánál beszélt, s egyáltalán milyen örökség folytatójának szerette láttatni magát. Persze könnyedén ellenvethető, hogy az újabbkori művészek természetes törekvése ez, s nem egyszerű hiúság, mintsem egy társadalmi státus felismerése és a vele járó tennivalók elfogadása áll mindemögött. A sikerességben az alakítandó képet ilyenkor maga a szerző is aktívan táplálja. Támpontokat ad „bírálóinak”, amelyeken keresztül kialakítható a kívánt kép és a hagyománybeli szerepkör.[655] Jelentős alkotó a leghatásosabb kánonépítő, de hangsúlyozandó, hogy a kritikák vagy egyéb fórumok segítségével is csak a népszerű és így jelentős alkotó képes ilyenre. A Harold Bloom-adta szerzői meghatározottsággal szemben ugyanakkor nem feledhető Guillory figyelmeztetése sem: a kurrikuláris elit által fenntartott szerző eshet ki a legkönnyebben a kánoni listák és a hatástörténet vezető szólamaiból.[656]

A visszaemlékezések, a válogatott reflexiókon keresztül megvalósított szándékolt jelentésadás mindenesetre az önkanonizáció retrospektív mechanizmusaira és ideologikus

[653] Vö. **Ablonczy**, *Közösség-egybegyűjtő hatalom*, *i.m.*
[654] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.*, 191.
[655] Csak néhány fontosabb momentum: 1956 januárjában Illyést kalauzolja Erdélyben. A romániai magyar irodalom házigazdájaként fogadja Erdélyben Németh Lászlót 1970-ben. Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában felravatalozott Kemény Jánost búcsúztatja 1971-ben, egy évvel később pedig Tamási emlékművének felavatásán tart emlékbeszédet. Ugyanebben az évben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, annak 350. évfordulója alkalmából mond ünnepi emlékbeszédet. Nagy Lászlót ravatalánál búcsúztatja 1978-ban. Illyés ravatalánál is őt kérik búcsúbeszédre 1983-ban. 1986-ban hajdani tanítványként köszönti az Igaz Szóban Vita Zsigmondot 80. születésnapján, s Kós Károly szoboravatásán is részt vesz Budapesten 1987-ben.
[656] Hasonlóan Nemoianu szavaihoz, „…éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent”, és akiket valamely történeti kánonalakzat „saját exkluzív birtokában tart”, „lehetnek leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat.” Vö. **Nemoianu**, Virgil, *i.m.*, 221.

érdekeltségére, azon belőli sajátos mozgására is rávilágít. A tudatos ideológia-építés mozzanata így az egyéni imágó saját érdekek szerinti alkalmazásában mérhető.[657]

A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon

Mennyiben lehet egységes értékekről beszélni az adott életmű különböző műfajú és státusú önéletrajzinak tekinthető alkotásai esetében? Egyáltalán mit érthetünk önéletírás alatt? Ha egy önkényes döntéssel elfogadnánk is az önéletírás és az irodalmiság, az irodalmi értékek szoros kapcsolatát, az autobiográfiának a különböző irodalomszemléletek belátásait figyelembe véve, valószínűleg más és más tartalma tárulhatna föl. Mindez akár „attól függően, hogy egyetlen körülhatárolható, hagyományos értelemben vett irodalmi műfajként, netán az önéletrajzi vagy személyes műfajok gyűjtőnév alatt több szövegtípus közös nevezőjeként fogjuk fel, vagy mint az írás egy különleges helyzetét, az írás alanyának az önéletírói programmal, tervezettel jelölt aktivitását, esetleg mint az olvasás vagy a megértés alakzatát tekintjük.”.[658] Az ennek egyértelmű meghatározására tett kísérletek hiábavalóságát az a Philippe Lejeune is kénytelen volt elismerni, akinek nevéhez az utóbbi idők legfigyelemreméltóbb műfajelméleti vállalkozása fűződik. Az önéletrajzi írásmód az említett szerző szerint „ugyanannyira olvasási mód, mint írástípus”. Az olvasás során megképződő önéletrajzra való hivatkozás egyébként összecseng (a Lejeune-t bíráló) Paul de Man kijelentésével is, miszerint „az autobiográfia nem műfaj vagy mód, hanem a megértés vagy az olvasás alakzata, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet.”[659]

Míg Lejeune az önéletírás elnevezést és a hozzákapcsolódó autobiografikus olvasási módot csak bizonyos szövegek számára tartja fenn, addig de Man szerint az autobiografikus olvasás lehetősége elvben minden szöveg esetében fennáll, ahol a „szerző tükörszerű alakzata” a tulajdonnéven keresztül modellálja az olvasó szövegértését.[660] Ha Sütő esetében (akár de Man révén) el is mondható, hogy az ilyen jellegű szövegek, vagy olvasatuk nem jelentenek önálló és elkülönült beszédmódokat, az Lejeune-t látszik igazolni, hogy az életmű különböző műfajaiban más és másféle módokon aktivizálódik az autobiografikusság – még ha nem is lehet egzakt módon meghatározni ezen szövegek körét – illetve bizonyos

[657] Vö. **Sütő** András, *Az élet törvényei erősebbek az írás hangjainál*, in Magyar Hírlap, 24, 1991/247, október 21.
[658] Amint arra Z. Varga Zoltán is emlékeztetett. Vö. **Z. Varga** Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.
[659] Idézi **Z. Varga**, *i.m.*
[660] Lejeune perspektívájában a szerződést a szerző kezdeményezi, ezzel szemben de Man azt állítja, hogy már az olvasás első pillanatától a tulajdonnév figuratív struktúrájában rögtön megkettőződik (a szöveg szerzője és a szövegben lévő szerző), és illuzórikussá válik a szerző azon egysége, amelynek szavatolnia kellene a szerződés érvényességét, illetve világosan meghúznia a határt azon művek között, amelyek esetében adekvát az autobiografikus olvasási mód, és azok között, ahol célszerűbb más olvasási stratégiát választanunk.

esetekben indokoltabban és adekvátabban lép fel az autobiografikus olvasási mód. Elsősorban Sütő különböző naplóira, beszédeire, esszéire hivatkozhatunk, amelyek a leglátványosabban demonstrálják az autobiografikus olvasás- és írásmódról alkotott elképzeléseket. Az így értett látásmód persze már értelmezhető „irodalmon túli" jelenségként is, s egyértelműnek látszik, hogy amennyiben Sütőnek például a romániai rendszerváltás előtti éveket feldolgozó-rögzítő naplójára gondolunk, például a *Szemet szóért* (Csokonai, Debrecen, 1993) vagy a *Heródes napjai* (Csokonai, Debrecen, 1994) című kötetekre, illetve az ezeket később összefoglalóan ismét közreadó *Naplóra* (Helikon 1998), a következtetések hangsúlyai merőben másként tételeződhetnek majd. „A napló a legszabálytalanabb írásmű, de nincs fölmentve a szabályos kritikai számonkérés alól." – állítja maga a szerző.[661] S valóban, az önéletírásokban konokul ismétlődő diszkurzív konstellációk önmagukban sem tarthatnak igényt az egyén rekonstruálhatóságában az írói kép megformálására, az autobiográfia által felkínált tér az irodalomtörténet-írás számára pedig a legkevésbé sem feledtetheti, hogy a szerző saját magáról alkotott képeivel és saját hangjaival való viaskodása, nem azonos az „én" teljes szereplehetőségeinek felvázolásával, netán bizonyításával. Az önéletírások közvetett módja és értelmezése, a közvetítés által ezért egy másik kérdéskörhöz is elvezet, éspedig a kánonkommentárszerű értelmezésekéhez, amely nem akarja lerontani sem az elvárt hitelességet, sem a valószerűséget, tényszerűséget. Éppen ezért általánosan is *eszmei* és nem irodalmi értékjelképekkel dolgozik. Felismeri ugyanis, hogy amennyiben az önéletírást alkalmazó szövegek irodalmi értékeket akarnak felvonultatni, úgy ellent kell mondaniuk önnön realista küldetésüknek.

A szubjektivitás megkülönböztetett terepe, egy, már az írás tevékenysége előtt adott és ismert, (ismerni vélt) egységes, zárt szubjektum önfeltárulkozása, önmegmutatása, önkifejezése lesz. Sütő azonban látszólag nem magányos szubjektumként, s nem is tilalmak és korlátok nélkül nyilatkozhatott meg a korban. Ezek a társadalompolitikai jegyek az olvasás és értelmezés mechanizmusait folyamatosan fölülírják, kiegészítik, így az mindig, utólagosan is kontextualizált állapotokat mutat. Az önéletíró helyzetéből adódik, hogy az írás aktusa közvetlenül kap értelmet az életmű világában. A fiktív műfajokkal ellentétben a megélt és megírt között látszólag nincs különbség. Az írás, az (ön)elbeszélés mindig motivált, s ez a motiváltság tulajdonképpen azonosítható az elbeszélőként fellépő szerző érdekeltségével. Mi több, ennek az érdekeltségnek látszólag még itt is küldetésjellege van. A szerzői én színrevitelére vállalkozó önéletírás ezért mindig fölülírja az életrajz valóságos

[661] Vö. **Sütő** András, *Előszó*, in *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994.

eseményeit,[662] s ez a jobbhíján most 'személyes jellegűnek' nevezett műfajok mellett (napló, úti tűnődés, stb.) az epikus művek nagy részére is áll, amelyek (például az *Anyám*, vagy az *Engedjétek*…) ilyen olvasatban is könnyedén értelmezhetők.[663] A valós kritikai perspektíva hiánya jellemezte kánonértelmezéseket, a saját önéletírását az egyéb szövegei alkotta kritikai térbe bevonó szerzővel közösen, a választott eszmei szerepkört, annak küldetésével is, csak ebben a térben teszik igazán meghatározó erejűvé.

Z. Varga említett tanulmánya egyébként az őszinteség, a valóságkép és az áttetszőség jegyeiben, mint *én*, *élet*, és *írás* hármasában vizsgálta a lejeuni metodológia szerint az autobiografikus jegyeket hordozó szövegeket. Ez a hármas a vizsgált életmű minden szövegében különös hangsúlyokat kaphat, egyrészt az *írás* mint a társadalmi szolgálat szerzői megnyilatkozása, másrészt az *élet*, mint valóság, mint az irodalom tere és témája, harmadrészt az *én* személyes szemszögéből, amely a szerzői szubjektumtól különbözni nem akar, holott az első mindig egy közösség társadalmi funkcióiban, az utóbbi a közösségért ugyan, de mégiscsak az olvasás magányos aktusaiban nyer létjogosultságot.

Élet/mű?

Az életművel kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés nyilvánvalóan immár mégsem az, hogy a kilencvenes évektől ismét megszaporodó önéletírásnak is minősülő munkák (naplók, esszék, cikkek, vallomások, riportok) fényében mennyire lehet különválasztani a szépírói és közéleti funkciókat, szükséges-e egyáltalán, s ha igen mennyiben lesz ez kihatással az életmű egészének a megítélésére, sokkal inkább az, hogy a kultikus személyiség-laudációktól van-e visszaút a szakszerűség (mégha oly viszonylagos) kereteinek műközpontú értelmezései irányába. Nyilvánvalóan félrevezető lehet a szemlélet, mely szerint azok a munkák melyek „beleragadnak a referencialitás síkjába", melyek a történelmi helyzetet, a kisebbségi meghatározottságokat vetítik elő, s ennél fogva nem is létezhetnek ezek nélkül, nem lennének valamilyen szinten értékelhetőek. Ahogyan az is, hogy még a fikció szabadságába jobban elrugaszkodó darabok esetében is, azok szűk értelmezéskeretei, ahogyan Lázok fogalmazott, a hatalom-képek erdélyi valóságra korlátozott egyenirányított értelmezései[664]– bár teljességében elfedték az árnyaltabb elemzéseket –, ma már végképp

[662] Lásd részletesen, konkrét irodalmi példákban **Dobos** István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban,* Bp., Balassi, 2005.
[663] Ablonczy monográfiájában az *Anyám*-ról írja: „súlyos életrajz".
[664] „A hatalmi problematikát a kritika jórészt allegorikusan értelmezte és szinte egyértelműen a romániai magyar kisebbség jogfosztott helyzetére közvetlenül reflektáló ideológiai-politikai üzenetként fogta fel. A társadalmi-politikai helyzet közvetlen adottságaiba beleragadt allegorikus megközelítés ideologikusan torzított értelmezésekben csapódott le." Vö. **Lázok** János, *Sütő András drámatrilógiája, i.m.*. Az ideologikusan *torzított* szintagma helyett Lázok doktori disszertációjában még az '*egyenirányított*at' használta.

elvetendők lennének. Sokkal fontosabb viszont azt hangsúlyozni, hogy az így megkonstruált életmű, a napi gondok felelőssége és az írói szerepek, a pozitív magatartásminták alkotta egység fenntarthatósága egyszerre több szempontból is megkérdőjeleződött. (S nem feltétlenül csak az irodalom célelvűsége vagy autonómiája kapcsán) Amint láthatóvá vált az életmű értékelései során az emberi nagyság, a morális-etikai értékek vagy az ellenálló (az üldözött, tiltott, megfigyelt, őrizet alatt tartott) írói státusz elsődleges hangsúlyokat kapott a teljes, immár metonimikusan működő, s kultikus jegyeket mutató Sütő-kép kialakításában. (Ebben viszont a profánnak minősített kritika bárminemű esztétikai vagy emberi gyengére utaló sorai, a bevett értelmezésirány megkérdőjelezése, szűknek ítélése azonnal a teljes eszmekör szentségét meggyalázóknak kijáró vádat vonta maga után.). Ezzel párhuzamosan lépett elő a kialakított képet minden áron fenntartani akaró szelektivitás, a személyes elfogultság kapcsán előálló aránytévesztés, a következetlenség és pontatlanság is, amely egyfelől a társadalmi történelmi eseményeket, s bennük a közíró szerepköreit kívánta utólagosan is a kész imágóhoz szabni, másfelől – mint az alábbiakból kiderül – egy tragizált narratíva hangsúlyozása által elsősorban a szerzői személyes nagyság művek fölött álló archetipikus vonásait kiemelni.

Egyikben sem a művek (egykoriak és újak) értelmezése, értékelése került előtérbe, de az életvezetési minták, különböző funkciók, vélt vagy valós hatalmi viszonyok és viszonyulások hangsúlyozódtak. A korábban kialakított, ismeretek hiányából vagy kanonikus érdekből fakadó Sütő-kép, az ellenálló, az üldözött, a betiltott, a szabadságában korlátozott tragikus-heroikus képletei olyan többletet adtak az értelmezéseknek, amelyek a magyarországi kritika bizonyos szegmensei által külön mércét érvényesítettek a valamilyen formában politikai ellendiszkurzusnak számító, ám másodlagos szövegeknek is. Mégis fontosabb az a következetlenség, amely a kánonfenntartó mechanizmusokban nem akart túllátni saját ideologikus előfeltevésein akkor sem, amikor az erdélyi szellemi térben már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a kialakított értékkategóriák strukturáltabb szemléletének az igénye.

Amennyiben a kanonikusság alapvető kritériumaiban az újraolvashatóságot, illetve az új kontextusba való helyezhetőséget látjuk, úgy tulajdonképpen a művészi értékelés és értéktételezés állandóan változó kritériumaira kell folyamatosan reflektálnunk. Nem zárható ki, hogy a szakmai körökön túl az olvasók többsége mára a sütői, vagy a hasonló életművekből jóformán nemcsak az úti tűnődéseket, és a naplókat, de akár a drámák és esszék jelentős részét is inkább történeti jelentőségük miatt értékeli. Persze nem ajánlatos – s mint említettem, valószínűleg nem is lehetséges – szigorú különbségtevés történeti és

művészi érték között az említett kontextusokban. A történeti vagy életrajzi szegmensek a naplószerű visszaemlékezésekben, a szociográfiában vagy akár az esszékben, amúgy is nagyon kényes műfaji behatárolhatatlanságot mutatnak. Az emlékezésekbeli történetet formáló narrációs pontok és összefüggések keresése ugyanis itt is elválaszthatatlan az eképpen konstituált receptív folyamatosság igényétől. Kétségtelen viszont, hogy az ismert Sütő művek jelentős része műfajilag a sajátnak formált valóságalappal rendelkező emlékiratokhoz kapcsolható leginkább. Ezekben a szubjektív vallomásos forma egy meglepetésszerű, stilizált formanyelvvel és a tudósítás drámai erejével olyan hatást váltott ki, hogy rendszerint a korabeli értelmezések sem léptek túl az emotivitás tagadhatatlan, mindent elfedő erejének konstatálásán. A 1989-es változás után a korábbi erősen metaforizált nyelvezetet a nyílt szókimondás igénye váltotta fel, ennek az igénynek feleltek meg az immár kiadható, különböző naplók is. Sütő – mint írtam – szépírói műfajnak tekinti a naplót, amely azonban az irodalmi naplójegyzet és a dokumentatív próza keverékének tekinthető leginkább, minthogy az ezekben megrajzolt képet nem a hitelesség, de az utólagos kiigazítás és nyílt szelektivitás jellemzi leginkább.

Akárcsak egyik mentorának, a közéleti szerepvállalásairól ismert, magát szintén következetesen közírónak nevező Balogh Edgárnak az életpályája, a Sütőé is nagyrészt a nyilvánosság előtt zajlott. Ennek a politikai szerepekkel is járó nyilvánosságnak fokozatai a magyarországi recepcióban az egyértelmű pozitív szerepekre korlátozódott, amelyek a nyolcvanas évek végétől kiegészültek az áldozatiság felmagasztaló hangsúlyaival. A kánoni értékszempontoknak megfelelően az életút egységét, és egészében vett értékét[665] egy egységes, ám jellemzően kétirányú kánonfenntartó stratégia formálta: az illő elhallgatásoké és az üdvös túlhangsúlyozásoké. Mindkettő az említett önéletírásnak minősülő szerzői én-történetek hangsúlyaiból domborította ki kultikusságának bizonyos látens jegyeit.

Javított kiadás? Tragizált narratíva

Az utólag alakított naplóbejegyzések, az egykori eseményvázhoz utóbb tapadt reflexiók, vagy a múltbeli eseményekhez fűzött kommentárok, a visszaemlékezések

[665] Az életművön belől is alkalmazott fejlődéselv mögött a homogén szerzői arc szemléletének egy másik előfeltétele az, miszerint Sütő önmagában befejezett egész, s tökéletesen harmonizáló életmű, melynek sem kezdeti botladozásai, sem esetleges anakronizmusa nem játszhat közre irodalmi pályájának, életművének egységes értékelésében. A Sütő-szakirodalomnak különös tulajdonsága, hogy az értelmezett főcsapás, a teljesség igézetében lép fel, a szerző iránti hódolati aktusok személyes átélését közvetíti, s esetleges kritikusabb megnyilvánulásai, egy értelmezésbeli szelektív jellegre való utalás, a beteljesült egésznek előrehaladó, progresszív szándékát, a letisztulást, a sorsszerűséget hangsúlyozza. Az eleve elrendeltetettség fázisaiban a korai írásokat is az elérendő cél értelmezéshorizontjába állítja, s ugyanígy jár el a hagyománybeli választott elődökkel is.

szelektivitása mind a tragizálás valamilyen formáját, vagy a kényesebb életrajzbeli momentumok elfedését szolgálják. Sütő kilencvenes évekbeli naplóival kapcsolatosan Márkus Béla is elismerte, hogy „a krónikás a múltjával szembesülve itt-ott elszólja magát. Elárulja, hogy mérlegelő pozíciója kívül esik a megidézett történések körén."[666] Sütő nagyon ritkán él a deklaratív közbeszólás formulájával, ritkán fűz nyílt „utóiratot" a történtekhez, helyette úgy tesz, mintha a kései kommentár valóban a megidézett korban íródott volna. Miközben a naplót recenzáló szerző megpróbál mégis alapvetően a formáról, belső dialogicitásról és önmegszólításról elmélkedni, maga is kénytelen belátni, hogy a könyv legmélyebb ellentmondása éppen az, hogy miközben több jel mutat a legtágabb nyilvánosság számára készült 'elszólásokra', a következetlenségeknek se szeri se száma.[667] Mindez persze Sütő hatalmon belüli pozícióit, azok utólagos megítélését vagy egyszerű elhallgatását is érinti. „Lehet-e egyszerre kívül is és belül is lenni. Fölülről, kíméletlen gorombán leszólni (…) S ezzel egy időben elfogadni a Párt központi bizottságának póttagságát, azzal a magabízó hittel, hogy »bajainkon csak belülről lehet valamit segíteni«".[668] Mindez 1984-re utalva, ami persze nem jelenti szükségszerűen a tények módosítását, legfeljebb csak más színben való feltüntetését.

Az ilyen önreflexív műfajokban több, az utólagos elvárások szerinti teljes konstrukció is könnyedén kimutatható. Egy egyszerű példa, az 1984 október 4.-i bejegyzés: „A *Jégmadárral* elkészültem. Új – és valószínűleg végleges címe: *Advent a Hargitán*. Ha okát kellene adnom a módosításnak, egyik érvem ez lenne: a kezdeti cím csak részlegesen fedte a darab világát". Az új cím ellenben – mondja Sütő, nyilván a kommentár értelmében s a későbbi visszhangnak, elvárásoknak megfelelően is (a Hargita emblematikusságával) – tökéletesen fedi „bénultságunkat […] a Nagy Romlás alatt".[669] A próbák ideje alatt (1985 őszén) készült írások,[670] s több korabeli interjú is következetesen az első címváltozatot tünteti fel, mitöbb Erdélyben az *Igaz Szó* 1985 októberében (tehát az állítólagos bejegyzést követően egy évvel!) is ilyen címmel közli. A címváltoztatás jóval későbbi, s feltehetően közös, szerző-rendezői sugallatra is módosulhatott, ahogyan több színpadi kép is teljességében

[666] Vö. **Márkus** Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996, 79.
[667] „A keret kiválasztása, a szerkezet felépítése, az elrendezés tudatossága olyannyira reprezentatív célú, hogy cseppet sem lenne meglepő, ha maguk a feljegyzések, szövegek is – vagy legalább egy részük – utólag alakítottak volnának". Ha például Sütő eleve „fölhívja a házkutatók figyelmét, hogy sorai 'nem a jelennek' íródnak – akkor a másokkal szemben hangoztatott elemi óvatossági követelmények aligha engedhették volna meg neki, hogy […] 'kollektív elmebaj'-nak minősítse a romániai viszonyokat." Vö. **Márkus** Béla, *i.m.,* 81.
[668] Uo., illetve **Sütő**, *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994, 53.
[669] Lásd *Heródes Napjai*, *i.m.*, 30.
[670] Mint amilyen a darab dramaturgjának, Tarján Tamásnak a színpadra-állítás folyamatát végigkövető írása is. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig*, in Kritika, 1986/4, 26-27.

megváltozott, újraíródott a színpadi próbák során.[671] Az utólagos emlékezés megszépítő ereje egyben az aktuális elvárásrendhez is igazítja az egykoron történteket. Lancranjan említett 1981-es uszító könyvére utalóan Sütő az 1984-ben (!) induló naplójában említi, hogy tiltakozásképpen levelet fogalmaz a pártfőtitkárhoz, s írói körökben aláírásgyűjtésbe kezd.[672] Az eltolódó hangsúlyok, a kiemelések és az elhallgatások mentén az árnyaltabb fogalmazás szerzői/irodalomtörténészi szükségszerűsége kapcsán néhány jellemző példát említenék még.

„Sütő a nyolcvanas években már nem publikálhatott Romániában, színházi bemutatóit betiltották, sőt, a magyarországiakra sem engedték át."[673] Az ilyen nyilvánvalóan túlzó megjegyzések a kultikus-kanonikus kritika emotív jellemvonásait hordozzák, egy monográfia történeti-tudományos kutatásainak eredményeibe azonban aligha illenek bele. A kritikátlan hiszékenység, mely a szerzői önéletírásokból vezeti le alapegységeit, ilyenkor legfeljebb a kívánt szerzői önértelmezés tolmácsolására szorítkozhat. A fentebbi állítást többször Sütő maga is megismételte. „Jómagam pedig 1980-90 között teljes, tökéletes anatéma alá vetve, ITTHON semmit sem közölhettem, színdarabjaimat betiltották."[674] A szükségtelen tragizálás a nyolcvanas évek végi nyilvánvalóan heroikus és köztiszteletre méltó szereplést a teljes évtizedre terjeszti ki, holott az említett általános leépítések, betiltások valójában 1984-től érik el csak Sütőt, akkor sem egyedüli kivételként, amint azt például az Ablonczy-monográfia sugallja.[675] Mint említettem ez a végső politikai elkomorulások időszaka, a nacionalista

[671] Sík Ferenc rendezői szándéka egyre határozottabban felvállalta, hogy a játéktéren feloldja a darabbeli *kint* és *bent* konvencióit. Lásd még **Tarján**, *i.m.,* 27.

[672] Vö. *Heródes napjai, i.m.,* 26. Ezt a folyamatot részletesen tárgyalják az életmű gondozói is, a következetlenséget viszont nem jegyzik meg, ahogyan azt sem, hogy elsőként még 1982 júniusában Szőcs Géza írt Marius Tabacuval tiltakozó beadványt a pártvezetéshez. Mint említettem Méliusz az írószövetségi funkcióiról is ekkor mond le a könyv megjelenése kapcsán, s erről Gáll Ernőt 1982, április 15.-én levélben értesíti is.

[673] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 227.

[674] Vö. például Székelyföld, 1999/5. Ennek a kijelentésnek a tételes cáfolatát lásd, **Kuszálik** Péter, *Lexikonok, adatok, pontosság*, in Látó, 2003/12. Különben Kántor Lajos és Kötő József könyvében minden erdélyi magyar színház műsorrendje kiolvasható, ebből az is kiderül, hogy Sütő darabjait 1984-ig folyamatosan, ezt követően korlátozva játszották. (Vö. **Kántor** Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992,* Bukarest, Kriterion, 1994.) Az Egy lócsiszárt például azért engedélyezik, mert 10 éve van folyamatosan színpadon, a bukaresti Bulandra is játsza, s még 1989-ben is műsorra tűzik a szatmáriak, igaz, sikertelenül, ekkor az előadását már nem hagyják jóvá. A Vidám sirató viszont végig kivételt képez, ezt egyáltalán nem érinti a tiltás. A Sütő-művek esetében az erdélyi színjátszás említett helyszínei alapján így is egyértelműen elmondható, hogy szerzőjük a magyar drámairodalom legtöbbet játszott kortárs magyar szerzőjeként szerepel az 1945 utáni színházi évadok játékrendjében Erdélyben. A Tiszatáj egyébként közölte Sütőnek a kolozsvári társulathoz írt levelét, köszönetnyilvánítását az Egy lócsiszár 1985-ös előadásai kapcsán. Vö. **Sütő**, *Főhajtás*, in Tiszatáj 1986/3, 9.

[675] Egy nagyköveti jelentés értelmében a helyzettel a budapesti vezetés is tisztában volt: „A nemzetiségi ügyekkel érdemben foglalkozó politikai fórumok hiányában, továbbá a magyar nemzetiség „hivatásos" politikusainak háttérbe szorítása vagy halála következtében a nemzetiségi érdekképviselet és a nemzetiségi tudat ápolása kérdésessé vált. A romániai magyarság ügyeit ezért írók és történészek igyekeznek az állami és pártszerveknél képviselni." „Véleményüket a demokratikus intézmények hiányában a kulturális lapokban közzétett publicisztikai írások segítségével próbálják népszerűsíteni. Ez viszont a vezetést a nemzetiségi sajtó mozgásterének csökkentésére késztette (Kriterion vizsgálat, A Hét és a Korunk főszerkesztőinek leváltása stb.) és a cenzúrázási gyakorlat további erősödéséhez vezetett." Vö.- *Barity Miklós nagykövet jelentése, 1985, i.m.*

román politika eluralkodásának ideje. Ezekben az években váltják le többek között Gáll Ernőt, Huszár Sándort és helyettesét, Horváth Andort, s Sütővel együtt ekkor hagyják ki a KB-ból Domokos Gézát is. A kivándorlóhullám is ekkortól éri el Erdélyben a tetőpontját (Páskándi, Hervay, Köteles Pál, Tamás Gáspár Miklós után ekkor, a nyolcvanas évek elején-közepén távozik többek közt Csiki László, Deák Tamás, Bodor Ádám, Balla Zsófia, Láng Gusztáv, Köntös-Szabó Zoltán, Szőcs Géza, Vári Attila, Kocsis István). Már ezt megelőzően a kivándorlásnak személyes vonatkozásai is vannak a hatalom által egyre rosszabb szemmel nézett szerzőt tekintve: a nyolcvanas évek elején leánya és annak családja, később fia is Magyarországra települ.[676] Ezek alapján inkább az csoda, hogy 1984-ig Sütő korábbi funkcióit egyáltalán megtarthatta (főszerkesztőségét 1989-ig!), könyveit 1984-ig Romániában kiadhatták, darabjait pedig, ha részlegesen is, de ezt követően is játszhatták. Persze még így is van bőven ellenpélda a túlzó megállapításokra. Hasonlóan járnak el ugyanis a különböző lexikonok és Ki-Kicsodák is, itt is számtalan, a kialakult képet megerősítő aránytalanságokra vagy hiányosságokra figyelhetünk. A legfrissebb, 2006-os évnek szánt *Ki-Kicsoda*[677] is úgy tudja a szerzővel kapcsolatosan, hogy már „1980-1981-ben betiltják műveinek kiadását, drámáinak színre vitelét, nyilvános írói szereplését", s mindezt „pártellenes politika vádjával".[678] Mint említettem, nem a vád valósságában, pusztán az adatok és időpont helytelensége által a heroizálás szükségességében kételkedve emlékeztetnék, hogy Sütő csak 1984 után kerül, elsősorban színpadi műveit érintő részleges tiltásra. (1982-ig még Írószövetségi alelnök, 1982-ben és 1983-ban is drámakötetei jelenhetnek meg, s mint írtam az *Advent* egyik korábbi részletét, *Jégmadár* címen a cenzúra is átengedi, melyet az Igaz Szó közöl 1985 októberében!)[679]

Pedig Sütő írói kvalitásai és társadalmi szerepvállalásainak érdemei egyaránt fölöslegessé teszik, hogy ott is dramatizálni kelljen az életutat, ahol inkább árnyalni lenne célszerű. Mind Bertha, mind Ablonczy hangsúlyozza, hogy a szerző nem lehetett jelen az *Advent* bemutatóján, a hatóságok nem engedélyezték kiutazását. Később több, az életművel foglalkozó írás, beszélgetés már úgy interpretálja az életutat, hogy ekkortól Sütő a

[676] Gáll Ernő, említett naplójának 1981, december 28.-i bejegyzése: „G.G. (Gaál Gábor), Sütő, Szász (János), Bodor (Pál), Tóth Sándor, Beke (György) stb. gyermekei mennek, mentek el, ily módon tehát éppen azok kapnak csattanós pofont saját véreiktől, akik az ittmaradást, a helytállást képviselik". Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I. i.m.*

[677] *Ki-Kicsoda 2006*, I-II, szerk., **Hermann** Péter, Bp., MTI, 2006.

[678] Korábbi Ki-kicsodák, (például az 1992-ben kiadott) még tudnak a román kommunista vezetésben betöltött funkciókról is, ám itt is csúsznak az évszámok; KB-póttagsága 1977-ig van csak jelölve, ennek ellenére itt még nincs szó betiltásokról.

[679] De kisebb publikációk, köszöntők (pl. Vita Zsigmond születésnapjára, 1986-ban) később is megjelennek, amikor már könyvei valóban csak Magyarországon látnak napvilágot. Egy 1988-as, az államosítás negyvenedik évfordulójára megjelentetett román nyelvű antológiába is (Nagy István és Szász János mellett harmadik magyar szerzőként) beválogatják. Vö. *Stapin pe-al sau destin poporul*. Bucuresti, Eminescu, 1988.

nyolcvanas éveket gyakorlatilag felügyelet alatt tölti, s nem is hagyhatja el az országot. Ezt a képtelenséget egy visszaemlékezésben a szerző is megerősíti: „Közel egy évtizedig vártam útlevélre".[680] Az Ablonczy-féle monográfiában közölt életrajzi eseménysor, valamint éppen Sütő naplói és interjúi alapján is pontosan megállapítható, hogy a hetvenes évektől gyakorlatilag három esztendőt kivéve, (1977, 1984 és 1986) Sütő minden évben megfordult külföldön, elsősorban Budapesten.[681] Az ellenállószerep, a rendszer általi üldözöttség a korábbi életszakaszokra, művekre is kiterjed. A retrospektív kánonalkotás leginkább a kilencvenes évek újra megszaporodó vallomásaira jellemző, de különböző formái, mint említettem már a korábbi összegzésekben, interjúkban is fellelhető.[682] A *Pompás Gedeon* marosvásárhelyi bemutatójának állítólagos betiltása kapcsán például több egymásnak ellentmondó vallomás született.[683] Egy 1993-as évszámot viselő szerzői visszaemlékezés szerint[684] a *Pompás Gedeon*t „két héttel a bemutató után betiltották", méghozzá a pártbizottság propagandatitkára szerint azért, mert „egyházi férfiak tiltakoztak a színdarab ellen." – s végül „pártkörökben is anatéma alá került jó másfél évtizedre".[685] (Máskor több interjúban, s 1985-ös naplójában a szerző azt állította, „a hatodik előadás után levették a műsorról",[686] holott a valóságban több mint öt héten át játszották, s tizenkilenc előadást ért meg![687]) A *Csillag*ot Sütő visszaemlékezése szerint a megyei első titkár utasította vissza, *A szuzai menyegző* pedig „Marosvásárhelyt már szóba sem kerülhetett, de Kolozsvárott is rávetette magát a cenzorok hada."[688] Az *Álomkommandó*nak, mely Sütő kései visszaemlékezése szerint „a legtöbb kalamitást" okozta, már magát a szándékát sem nézték jó szemmel, s valaki fel is jelentette a Párt központi bizottságánál. Így „menekíteni" kellett.[689]

Mint a fentebbi példákból is kiderül, az aránytévesztések sajnálatosan az életút valós eseményeit, szomorú mozzanatait is feleslegesen felnagyítva emelik az értelmezés horizontjába, ám ezzel nem csupán megszépítik a történteket, vagy adott esetben heroizálják

[680] Vö. **Sütő** András, *Erdélyország mit vétettem?* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2002, 2. kötet, 266.
[681] Magyarországon vagy távolabbi országokban jár 1972 (Nyugat-Európa), 1973 (USA, Kanada), 1974 (Nyugat-Európa, Bp.), 1975 (Bp.), 1978 (Bp.), 1979 (Bp., Ausztria, Svájc), 1980 (Bp., Franciaország, Svájc), 1981 (Bp.), 1982 (Bp.), 1983 (Bp., - Illyés Gyula temetése), 1985 (Bp.), 1987. nov.–1988. jan. (Bp.), 1989 (Bp., Svájc). Romániában a nyolcvanas évektől különben kétévente lehetett egyáltalán útlevelet kérvényezni.
[682] Sütő tevékenyen vett részt saját életútja értelmezésében, s ehhez biztos fogódzókat is kívánt adni. Saját korai publicisztikájából már a nyolcvanas években magyarázatokkal ellátott válogatást készített, s később is folyamatosan adta közre válogatott írásait, beszélgetéseit, melyekből az is egyértelműen kiderült, milyen hagyomány folytatójának kívánta magát láttatni.
[683] Ezek következetlenségeiről lásd **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép*, in A Hét, 2005, március 17.
[684] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok* in UŐ, *Erdélyi változatlanságok*, Debrecen, Kossuth, 2001, 26-32.
[685] Uo., 30.
[686] Lásd az 1982-es Ablonczy-interjút, in **Sütő**, *Sárkány alszik veled*, *i.m.,* 216., illetve **Sütő**, *Heródes napjai, i.m.,* 1986 november 27.-i naplóbejegyzését, 53.
[687] Vö. **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép, i.m.*
[688] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok, i.m.,* 31.
[689] Uo.

magát a szerzőt, de megkérdőjelezhetővé, s valamelyest hiteltelenné is teszik a kánont, legalábbis azt a választott formáját, amely az életmű felől elsőrendűen a szerzői elveket értelmezi. Mindezzel egy olyan zárt rendszert alkotva, amelyben a hozzáférés a sütői világnak és műalkotásrendjének úgy rendelődik alá, hogy valójában csak akkor enged annak közelébe, ha egyfelől magunk is belehelyezkedünk a referencialitás és a keletkezéstörténet vázolt mozzanataiba, másfelől ha megtanuljuk elfogadni a szkepszis nélküli elváráshorizont alázatos, csodáló szerepköreiből adódó mozgásterét.

Szerep és/vagy mű

Az öntudatos művész saját hírnevéhez mindig is hozzájárul, a fellelhető következetlenségekre, a visszaemlékezések hiányosságára, arányainak értelmezésjellegére azonban a kanonikus kritika szinte soha nem figyelmeztet. Ehelyett (például a vitákra vagy az életút ambivalens mozzanataira tekintve) a monográfusok is többnyire szerzőjük igazának feltétlen tolmácsolásával foglalkoznak. Az érzelmi rokonság olykor végképp elvakítani látszik őket. (Jó példa erre a polémiák egyoldalú értelmezése, személyes sérelme is.) Ezt a tendenciát a hetvenedik majd hetvenötödik születésnapra megjelent Ablonczy-monográfia erősíti a leginkább. Ablonczy könyve csak formáját tekintve monográfia. A műfaj követelményeitől eltérve, tárgyát s a kötet-felépítést magát még egy írói életmű jelöli ugyan ki, az irodalom maga viszont aligha jut központi szerephez benne. Az igazi szempont a magyarság nemzeti megmaradása, s az ehhez szükséges feltételek, lehetőségek kortörténeti vizsgálata. Ablonczy nem irodalomtörténetet és nem kritikát ír, alanya iránti elkötelezettsége, érzelmi azonosulása, ha elemzésekre olykor ki is tér, kizár mindenemű bírálatot. Számára Sütő életműve meghaladhatatlan klasszikus érték, s egyértelműen az erdélyi magyar irodalom legjelentősebb teljesítménye. Bizonyításra kultikus nyelvezetében így nincs is szükség, a nyíltan egyoldalú vizsgálati módszer (akár kortörténeti vonatkozásaiban is, amennyiben Sütő személyét érinti) azonban mégis szembeötlő. Mert az életmű kétségtelen értékei mellett is, a monográfus – ahogyan Gróh Gáspár is szóvá tette – „némely ponton a Sütő-művet illető kritikát kimondatlanul a nemzetellenességgel azonosítja”.[690] A Csipkerózsika ellenvetéseiről, a későbbi áldozat-szerepek analógiájára írja, hogy a szent ügyeket megkérdőjelezők „támadása”, egyáltalán a másféle irodalomeszmény „kívülről törő veszedelmeknél is riasztóbb”, mely egyfelől nem vesz tudomást a politikai realitásokról, másfelől mégis benne személyes ellentét, Panek „hiúsága”, szerzői féltékenysége kap csak

[690] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*, 188.

igazi hangsúlyokat.[691] Ugyancsak kedvelt szerzője elfogult véleményét tolmácsolva, írásai betiltása kapcsán mondja, hogy Bíró Béla említett könyve nem más, mint a hatalom ténykedése![692] Mózes Attila illetve Palotás Dezső köteteiről írt (Sütőt alig érintőlegesen említő) Berkes-féle kritika[693] pedig a kommunista rezsim által íratott lejáratás![694] Ablonczy a Tiszatáj betiltását is egyértelműen az *Advent* sikerével magyarázza.[695] Pedig Sütő kétségtelen népszerűségére korántsem a budapesti vezetéssel szembeni vélt viszonya ad magyarázatot. Az 1986 végén megjelenő *Erdély Történetét* követő időszakról maga a monográfus is azt vallja: „Itthon kontroll már alig működött, s a két ország közti korábban szokásos 'elvtársi' tiltakozások, jegyzékek érvényüket vesztették".[696] Sütő személyét tekintve pedig hozzátehetjük, Magyarországon már jóval korábban is tudták, hogy az életmű irodalompolitikai kereteken belül mozgott, tehát a nyolcvanas éveket megelőzően Romániában legfeljebb egy hatalmon belüli ellenzékiséget képviselt.

Az elfogultság és a kettős mérce, a hangsúlyok és az arányok a teljes fogadtatásra érvényesen a korábbi közéleti, hatalom-közeli pozíciókat is érintik. Az ellenálló-szerepek túlzó és fölösleges hangsúlyozása mellett, ezekben sohasem tematizálódnak azok a momentumok, melyek az erdélyi közélet köreiben többnyire nyilvánvalóak voltak, s amelyek messze túlléptek az olykor megemlített sztalinista időszak botlásain.[697] Ablonczy idézi

[691] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.

[692] Bíró könyvéről 1989 után közzétett Naplójában Sütő is azt írta „a hatalom megjelentetett ellenem egy könyvecskét". A „könyvecskét" egyébként az elemzett életművek javarészétől (a Magyarországra távozott Deák Tamás, Csíki László, Páskándi Géza, Kocsis István drámáinak elemzésétől) éppen a cenzúra 'tisztította meg', így maradtak a könyv középpontjában elsődlegesen a Sütő és Székely János-drámák. A könyv egyébként még a (részleges) tiltás előtt íródott.

[693] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Szökésben a falvédőről*, in Élet és Irodalom, 1986, április 18.

[694] A kritika-érzékenység túlzásai arra már nem reflektálnak, hogy ugyanabban az évben az említett szerző az *Advent*ről is írt a Kritikában (1986/4), korábban pedig Sütő egyes színpadi műveinél dramturgként segédkezett.

[695] Ablonczy írja: „S az Advent sikerébe nem nyugodtak bele." (Vö. *Nehéz álom*, *i.m.,* 383.) Ha ennek lett is volna realitása, akkor – mint említettem – az előadás tettértéke, s nem a szerző személye volt az oka. (Egyébként Annus és Vörös László sohasem Sütő erdélyi kéziratai miatt kapott fegyelmiket, megrovásokat.) A hatalom az általa betiltott és fél évig szüneteltetett Tiszatájban már az új – Alföldnek ígért – drámával akart kezdeni. A lap új vezetőinek társadalmi megítélésén is enyhítendő a külügyminisztérium a beérkező művet a Tiszatájnak küldte Knopp András révén, amelyre végül az Alföld szerkesztőinek érdeklődése derített fényt – s végül a 1987, júliusi szám ott közölte. A gyakran felvetett tiltott utak, kéziratok kérdése kapcsán is érdemes emlékeztetni, hogy Sütő nem 'csempészi át' kéziratait, általában a külügyminisztérium futárszolgálatával küldi őket Pestre.

[696] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 401.

[697] Bár a recepció legszívesebben teljességében elhallgatta volna Sütő korai korszakának meghatározó sematizmusait és közéleti tevékenységét. A szerzőről eddig megjelent monográfiák szintén vagy elnézően tapintatosak az említett periódussal, vagy a későbbi remeklések fényében olykor egyenesen feloldozás-jellegűek. Sütő viszont vállalta e korszakát is („Sztálint dicsőítő mondataimat az az őszinte hit táplálta, hogy a pozitív változás, amelyik minálunk a háború utáni első években végbement, az ő nevéhez kapcsolódik." - Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990), igaz, később az önvizsgálat szükségességének már láthatóan inkább önfelmentő jegyei mutatkoztak csak meg. A marosvásárhelyi írók 1956-os elítélő nyilatkozatáról: „A lényeg: hogy magam is aláírtam valamit, aminek emberszelídítő hatásában hittem, s ami egészében tökéletes tévedés volt, a félrevezetés tudományában utolérhetetlen zsarnokság mesterműve. Egy ilyen tévedést nem lehet és nem kell sem védeni, sem kimagyarázni. Hanem egy életet kell vele szembeállítani." (Vö. *Erdélyi Napló*, 1997, január 15.) Az 1956-os párthű vélemények teljes gyűjteményét

például Sütő utólagos nézetét a romániai anyanyelvhasználat ideologikus felszámolási kísérleteiről, illetve a hatalom elutasító cinikus indoklását is, („az a fontos, hogy mit mondanak, s mit írnak, s nem az, hogy milyen nyelven")[698] azt azonban már nem, hogy Sütőnek korábban milyen egyéb álláspontja, sokszor ambivalens szerepe volt. Azt is, hogy „1974 tavaszán Romániában papírtakarékosság ürügyén zsugorítani kellett a napi- és hetilapok példányszámát" s hogy „szaporodtak a megsemmisítés tényei"[699] azt viszont nem, hogy a már említett 1974-es kongresszus minden tételét a kulturális agitatív szellem jegyében (s a kisebbségeket nyíltan sértő jegyeivel együtt) képviselőként Sütő is megszavazta.[700] Ahogyan azt sem, hogy az „esemény" kapcsán Székely János révén egy közismerten szomorú vers is született.[701] Sütőnek A Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsában betöltött szerepéről írja a monográfus: Sütő „alig-alig várhatott támogatást, mert nemzetiségi szolgák, janicsárok hada népesítette be a politikai testületet. A péterffyk, a takácsok, a gerék, a vinczék légiójával kellett hadakozni."[702] Nem kérdéses, hogy a szervezet maga valóban csak látszatszervezet volt, utólagosan mégis visszatetsző, - a tehetetlenség és feleslegesség mai tudatában - a látszatpolitikát legitimáló szervezetről azt állítani, hogy a testületben Sütőt leszámítva mindenki nemzetiségi szolga volt, nem volt hát mit tenni. Az 1973-as nyíltan diszkriminatív tanügyi törvényekkel kapcsolatosan is azt állítja: „Ilyen körülmények között Sütő András nem karrierviszketegségből, hanem írótársai, barátai biztatására, Fazekas János unszolására vállalt közügyi tisztségeket".[703] Csakhogy Sütő nem a hetvenes évektől

lásd *A szocializmus védelmében. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956 október-novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban.* Marosvásárhely, ÁIMK, 1957, 254.

[698] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[699] Uo., 314.

[700] 1974-ben drasztikusan csökkentették a napilapok és folyóiratok terjedelmét és példányszámait is, ami a nemzetiségi sajtótermékeket hatványozottan sújtotta. Kolozsváron szintén ebben az évben letartóztatták Kallós Zoltánt, a moldvai csángó-magyarság folklórjának egyik legismertebb kutatóját (június 16), októberben pedig ünnepi nagygyűlést keretében keresztelték át Kolozsvárt. („Kolozsvár fennállásának 1850. évfordulója" alkalmából, Ceauşescu személyes jelenlétében mondták ki: a város hivatalos román neve - utalva a latin előzményére - ezután Cluj-Napoca lesz.) Novemberben aztán a 63. számú törvény gyakorlatilag államosított minden műkincset, kulturális hagyatékot, egyházi vagy magántulajdont is. Ilyen előzményeket követően, 1974. november 24-28.-án tartották Bukarestben az RKP. említett XI. kongresszusát!

[701] A vers: *Vidám tudomány*. - „Miféle sárból, miféle takonyból/ Gyúrhattak téged, (Megszólítás!), akit úgy/ Kedveltem egykor – hogy visz rá a lélek,/ Hogy szóval árts és tettekkel hazudj? // Szavaz a téboly. Megfosztja szavától/ A szellemet – s te szavazol vele,/ Így biztosítva kiváltságodat, hogy/ Szellemesen szavazhass ellene. // Jutalomképpen tiéd a kiváltság,/ Hogy jogod legyen tiltakozni – épp/ A tiltakozók jogait betiltó/ Egyetértésed bő jutalmaképp!/ Megszavazni, hogy pofázhass, pofázni,/ Hogy megszavazhasd, bármit kérnek is;/ Hatalommal a népet, a hatalmat/ Néppel zsarolni – tudomány ez is. // Szeretnek érte, mindkettő szeret még,/ Egyik sikert, a másik posztot ad. // De hát, jóember, legalább te mérd fel:/ Hány lovat ülsz meg egyetlen fenékkel?// Vagy hány fenékkel egyetlen lovat?- Az 1974-ben keletkezett vers (alcím gyanánt: „Abból az alkalomból, hogy a Nagy Nemzetgyűlés – egyhangúlag – új sajtótörvényt szavazott meg.") megírását követően természetesen nem jelenhetett meg, s a megszólított írótárs keresztneve egészen a kilencvenes évekig – zárójelezve anonim maradt. A magyarországi fogadtatásban persze nem volt helyük az esetleges ilyen véleményeknek.

[702] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[703] Uo.

kezdődően vállalt csak közügyi-politikai tisztségeket.[704] Az ambivalens diszkurzus, amely értelmében Sütő „öntudatosan ötvözte hatalomközeli pozícióját a hatalomkritikával"[705] sok esetben a hetvenes évek végéig, nyolcvanas évek elejéig is eltartott.[706] Sütő egészen az évtized legvégéig reménykedett ugyanis abban, hogy a kollektív kisebbségi gondok megoldhatóak lesznek párthatalmi körökön belül is. Közíróságának, írói önvizsgálatának szükségessége felől 1980-ban sem annyira szigorú, mint inkább funkcionális mérleget készített korábbi publicisztikájából.

*

A magyarországi fogadtatást tekintve nem sorolom tovább az életműnek pusztán az író személyére, életútjára, tetteire, azok megítélésére vonatkozó történelmi hangsúlyok kanonikus következetlenségeinek példáit. (Ahogyan azt sem, hogy ezek kanonikus érdekből, kényelemből, ismerethiányból, avagy fokozott tiszteletből adódtak-e). A számtalan példában közös, hogy a kultikus jegyekben a felesleges tragizálás ilyenkor a kánoni kép személyre és nem művekre szabott előfeltevéseit hivatott újra és újra alátámasztani. A kultikus elvárásrend a személyes nagyságot emeli ki, az esetleges emberi gyengékre utaló sorokat viszont következetesen elhallgatja.[707] Miközben a művek felől tekintve feleslegesnek látszhat a

[704] Balla Zsófiának adott interjúkötetében, Bodor Ádám is több helyen utal rá, hogy a moszkovita hatalomátvételt követő évtizedekben, a politikai kényszerpályára jutottak, az eleve rossz szemmel nézettek, vagy az elítéltek mellett bőven akadt példa a kisebbségi értelmiségiek körében is „egy másféle magatartásra", mint amilyen a csalódott, kiábrándult, a közéletből visszahúzódó, azt aggodalommal figyelőké volt. „Nem azokról a baloldali meggyőződésű tisztességes személyiségekről beszélek, akik korábban a szociáldemokráciában, illetve a kommunizmus eszméiben a tőkés társadalmi viszonyok alternatíváját keresték, (…) azokról a fiatalokról inkább, akik, ugyanebben a történelmi pillanatban legyőzve gyermeki igazságérzetüket, úrrá bírtak lenni bátorságukon is, engedve másféle hívásoknak, egyszerre csak ott találták magukat kipirultan lihegve a kommunista ifjúsági mozgalomban. Egyúttal a érvényesülés térfelén. Évtizedeken át elfogadták a hatalom kegyeit, kiváltságait, bírtak élni annak gőgjével is, ha kellett, az elesettekkel szemben is, együtt mulattak a zsarnokokkal, abban a hazug hitben tetszelegve, hogy ezzel a cimborálással a nemzet érdekeit szolgálják". Azok közül „akik valamilyen kettős, ám hamis küldetésvágytól áthatottan beszereztek maguknak röstellnivaló politikai titulusokat, miközben szerettek volna a nemzeti érdekek zászlóvivője szerepében is tetszelegni", Bodor nevet nem említ, az általam is idézett keserű Székely-vers idézése azonban egyértelművé teszi, kire is gondol. „Később, amikor lassacskán kezdtek kihullani a hatalom kegyeiből, némi leereszkedéssel közeledtek az addig mellőzött félhez (…) mostanában legtöbbjük már váltig azt hangoztatja, hogy éppen az erdélyi magyarság érdekében és értünk való aggódásában vállalt áldozatot, értsd ez alatt: valójában gyászos közszereplését küldetésként fogta fel". […] „A fordulat után illett volna elmakogni néhány keresetlen szót e fiatalkori eltévelyedésről, amely azért túl a férfikoron is eltartott." Vö. **Bodor**, *A börtön szaga, i.m.*, 50-53., illetve 201.

[705] A Bottoni-tanulmány által megfogalmazott, ötvenes évekre vonatkozó kettősségről lásd **Bottoni**, *i.m.*

[706] Gondoljunk csak az 1974-es említett eset után az 1978-as kiállásra, a Kiss Ferenc naplójában is említett KB-felszólalásra, miközben 1979-ben már érkezik a Herder-díj.

[707] Egy egyszerű példa Sütő kritika-érzékenységére, mely már a kezdetekben is könnyen nyomon követhető volt. Egyik korai, több magyar színpadon játszott vidám játékról a *Tékozló szerelem*-ről (mely a *Fecskeszárnyú szemöldök* és a *Szerelem, ne siess!*-ből állt össze teljes estés előadássá) 1962-ben született érdemi kritika. (Szőcs István, *Utunk*, 1962, november 2.). Miután Szőcs írását Sütő a saját maga által szerkesztett lapban dorgálta meg (*Új Élet*, 1962. december 10.) nevezett kritikus egy hónap múlva maga kényszerült némiképp megvédeni saját kritikáját: „Sütő András kitűnő polémiaírónak tartom, mégsem értem, mi szüksége van arra, hogy másokról szóló, régebbi cikkeim megállapításaira is visszatérjen, amikor csak azt akarja kifogásolni: nem dicsértem meg eléggé az ő színdarabját. […] Ha most Sütő András fejében megfordul a gondolat, vajon nem illetlenség-e, hogy

szerzőt érintő heroizálás, a kultusz alakzatai felől megkerülhetetlen a korábbi, megrostált értékelésekben kialakított hangsúlyok változatlanságához való ragaszkodás. Az értékelés persze, éppen a kanonizált értéktudatosítás érdekében, mindig is befolyás alatt történik, s ez sokszor látens módon erősíti a kánont, mert a befogadók ritkán érzékelik az olyan értékszempontok kisajátító jellegét, mint amilyeneket például a tankönyvek terjesztenek. Az említett narratívák kialakítása, ezek következetlensége az életútfeltárások és a kánonkommentárok tekintetében, ugyanakkor legtöbb esetben szerzői megnyilatkozásokon alapulnak. Az odaadó tisztelet a kánon ilyen kultikus fokozataiban alárendeli a kritikus vizsgálódásokat és a gyakorlati szkepszist a szerzői hitelesség, és a szellemi autoritás meghatározta sérthetetlenségnek.

Az értelmező szótár szerint a kultusz irodalmi/irodalomtörténeti formája is valaki vagy valami iránt megnyilvánuló, nagyfokú, gyakran túlzott, s főképpen kritikátlan tiszteletet, rajongást jelent. A kultusz kiteljesedésével, a személyes életút tragikus vonzataival megkérdőjelezhetetlen autoritásként jelentkezett élet és mű szétválaszthatatlan egysége. Sütő fogadtatására (politikai és művészi szerepköreinek keveredésére) ezért is lehet nagyrészt jellemző Kulin Ferencnek az említett 1980-as nemzet-vitában elhangzott meglátása. „Ha politikusról van szó, nem a nézetei, a programja és tényleges szerepe áll az érdeklődés középpontjában, hanem a jelleme. A művész esetében nem a műve, s annak sajátos esztétikai kvalitása képezi az ítélkezés tárgyát, hanem sorsa és elvei”.[708] A személyes sors, a történelmi háttér és (kényszer?)pálya gyakran konstruált jegyei felől az önéletrajz, vagy az önéletírás ezért egyfelől felül emelkedik a puszta tudósítás, a krónika, vagy akár az emlékirat irodalmi státusán is, műfajjá avatása viszont éppen azért jelent problémát, mert annak fogalma nemcsak esztétikai, hanem történelmi funkcióval is rendelkezik, tehát szükségképpen ideologikus meghatározottságú. Az önéletíró itt nemcsak a saját élményétől megóvó távolsággal nem rendelkezik, hanem vallott eszmei, ideológiai alapállása is mind a későbbi meghatározások fókuszába kerül. Ezek, legyen szó esszéről vagy tudósításról, riportról vagy bármely retrospektívnak tekinthető műnemről, az energiák nagyrészét egy eleve kivetített álláspont igazolására korlátozzák majd. „Az esztétikai értékek monumentális

magam védem meg a saját bírálatomat, illetve elismerésemet vele szemben, azt kell mondanom, én még azt sem tartom illetlenségnek, hogy Sütő darabja dicséretének keveslését a saját maga által fõszerkesztett lapban végzi el. Igaz, engem Sütő cinikusnak nevezett.” (*Utunk*, 1963. január 11.)

[708] Vö. **Kulin** Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6. 43. A jellemzést, mely szerint a recepciót, s az adott megítélést nem valaki munkásságának művészi, tudományos értékei, de közéleti szerepének politikai súlya minősíti, szinte a teljes Sütő-recepcióra érvényesíthetőnek véljük. Sütő jelleme, sorsa és elvei a vélt kategóriájában, hipotetikus alakzatokként formálódtak a recepciónak egy olyan elvárás-rendjében, amelyben tetszőlegesen kerültek kiválasztásra az említett kvalitásokat alátámasztó életmomentumok.

méltóságával" szemben,[709] az életrajziság elemei, s vele magának az életműnek az életrajzi-politikai meghatározottságai kerülnek előtérbe, ami gyakran azzal a veszéllyel is járhat, hogy a közvetett és közvetített figyelem csak az említett életrajzi „tények" magyarázatára, igazolására, avagy cáfolatára korlátozódik.

Az értelmezésbeli külső szempontok manapság is könnyedén megfigyelhetők, amint a korábbi értékviszonyok – melyek jórészt a korszak, a helyzet, vagy a magatartás-példázatok mentén határozták meg az életmű értékelésének viszonyítási pontjait –, ma ugyanezen pontok megkérdőjelezésével, a vélt vagy valós magatartásminták jogosságának elvetésével, és a konkrét hatalmi viszonyulások ambivalens szerzői diszkurzusai mentén ezek cáfolatával sajnos olykor a teljes életmű értékeit is megkérdőjelezik.[710] Sütő korabeli politikai szerepkörét figyelembe véve az olykor mellékesnek, ideologikusnak tűnő hozzászólások ma sem mindig esztétikai kritériumokról vitáznak.[711] A kettős kérdésfelvetések ilyen veszélyeire reflektálva ezért is sürgetendő az életmű józan megítélésében a lehetőségek szerinti elhatárolódás egyik irányból a tudományos munka igényességét aláásó politikai szenzációhajhászástól, a másikból a kultikus szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságától.[712]

Az életút fogadtatástörténetében a változó kánonmechanizmusokra figyelve persze nem hagyhatók figyelmen kívül a korábban érvényesülő következetlenségek, a pontatlanságok, vagy a szándékos heroizálások. A fogadtatás alakzatait ugyanis a kétségtelen írói kvalitások mögött a receptív viszonyulás különböző mértékű és irányú szövegei is tükrözik. A tágabb kitekintéseket ezek éppen azon okoknál fogva igénylik, amiért egy életmű története egyben befogadásának történeteként határozható meg. A szövegkritikai kiadások, illetve a kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként is funkcionál. A befogadás és a mai kanonikus hely ezért sem lehet független a hagyománytól, mivel a szövegek csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők.

[709] Ahogyan de Man állította. Vö. **de Man**, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

[710] S ha a kánon receptív stratégiái sohasem csak a művekre vagy a szépíró személyére figyeltek, de a közéletire is, akkor a későbbi szemléletek, értékelések vagy az esetleges kiigazítások sem egy író műveit értékelik majd, hanem egy hatalommal felruházottét, sohasem kerülve meg annak közéleti tetteit és politikai magatartását.

[711] Jó példa erre a 2005 tavaszán, *A Hét* hasábjain lezajlott vita. Stefano Bottoni általam is említett tanulmányának (mely a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának dialektikájában Földes László egykori politikai meghurcolását szigorúan történész szemmel elemezte, s előrebocsátotta, hogy kategorikusan elhatárolódik mind a leleplező stratégiáktól, mind a mitikus közösségi egységkép csak csodálatra igényt tartó, s szükség esetén akár elhallgató attitűdjeitől) újraközlése révén megindult polémia, az eredeti mellékszereplőből központivá emelt sütői szerepmegítélések révén vált a vélemények egymás mellett elbeszélő fórumává.

[712] Vö. a vitával kapcsolatos írásomban foglaltakkal, **Boka** László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Különböző irodalomszemléletek

Mennyiben térhetünk ki akkor a feleslegesnek mondott dichotómiák tárgyalása elől, s mennyiben célszerű ismét közösségi és individualista, célelvű és autonóm, programos és immanens, küldetéses és esztétikai kettősségekre korlátoznunk vizsgálódásainkat? Amint a kánonháború amerikai vitája kapcsán utaltam rá, Edward Said egy ponton azt állította, hogy egyesek elfogultságaikban nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között. Az erdélyi irodalmat vizsgáló utóbbi évtizedek tapasztalata azt erősíti, mintha nem akarnánk, vagy nem tudnánk a provinciális-egyetemes, népi-urbánus újraképződő zsákutcáitól szabadulni, de ami még rosszabb, ezek mentén nem tudunk különbséget tenni jó írás és morális magatartásminta, jó írás és érzelmi nivelláció, jó írás és ellenzéki szerepkörök dominálta ideologikus egységek szükséges kritikai újraértése közt sem. A realista ábrázolásmód és a különböző kollektív irodalomeszmények, vagy a metaforikus allúziókkal teli, sejtetős – mert a tiltásban kimondhatatlan – nemzetiségi elnyomatást tematizáló írói valóságlátás egyfelől lehet ugyan egyszólamú, ám művészi hatását és megformáltságának fokát aligha szükségszerű, hogy annak tekintsék. Az a szemlélet másfelől, amely számára a művön kívüli valóság nem, vagy csak igen kis mértékben értékelhető, az így konstruált kánonnal szemben bármilyen külső körülménytől függetlenül a történő episztémé újraértésében is csak egy korábbi időszak és irodalomeszme emlékműveként tekint majd a funkcionális kollektív-képviseleti diszkurzusfajtákra. Persze még ettől sem igazolható egyik alábbi álláspont sem. „A küldetéses író *valamiért* ír. Ő azt mondja, a népért, de ez „az esztétista ars poeticával szembeállítva csak annyit jelent: valamely ügy érdekében. Az esztétisták szemével nézve ugyanis egyre megy, mi az az ügy. S a mi mai szélsőséges esztétistáink szerint, ha valaki *célból* ír, akkor már az is mindegy, rosszul-e vagy jól, mert nem tartozik az irodalmilag értékelhető jelenségek körébe.”[713] Amennyire láthatóan elfogult ez utóbbi megállapítás, ugyanennyire lehet csak jogosult a következő. „Ha hagyják” – (ti. a funkcionális irodalom hívei, például a népiek) – „hogy mások interpretálják feltételezett szándékaikat, akkor a népi azt fogja jelenteni, hogy divatjamúlt tollforgató, aki valaha rászokott a politika kábítószerére, s most betege annak, hogy nem érezheti elég fontosnak magát”.[714] Az olykor éles konceptuális különbségek ellenére is (például a morális, a szociológiai és esztétikai szempontok közt), kétségtelen, hogy ezek egymásra gyakorolt hatása a kor irodalomtörténeti fejtegetéseiben és a recepció alakulásában nagyon is

[713] Vö. **Ács** Margit, *i.m.*
[714] Uo.

meghatározó lehet. Az a kanonikus többrendszerűség-elmélet, melyre utaltam, a társadalomtudományok terén éppen annak az elgondolásnak adott hangot, miszerint különböző rendszerek egyidőben, egyszerre az irodalmi értekezésnek különböző szeleteit a legkülönbözőbb mértékben és irányban is módosítani tudják. A formális kanonikus kritikákra jellemző dicséretek, illetve az elhárítások, a tapintatos elhallgatások (melyek persze az említett modern esztétikák elleni életművet szegélyező kirohanásokból is következhetnek[715]) a kánon egyoldalúságára figyelmeztetnek, viszont nem nyújtanak működőképes alternatívákat az esetleges értelmezések táguló keretei közt, amint azok teljes elvetését sugallják. Az továbbra is kétségtelennek látszik, hogy egyáltalán nem mindegy irodalom vagy irodalmi értekezések alatt valójában mit is értünk. Mint jómagam is többször utaltam rá, lehet az erdélyi irodalmi életnek bizonyos regisztereiről, preferált kánonjairól, mint sokszor idejétmúlt értekezésmódokról beszélni, de ez semmiképp sem jelentheti magának a korabeli szépirodalomnak valamiféle összességében vett konzervativizmusát vagy divatjamúlt létét, ilyetén való szűkítő meghatározását.

A hatástörténeti szemlélet rávilágíthat, hogy az említett intézmények hiányában, egy erre az alapvető intézményi hálóra is alapuló társadalmi önmeghatározás és identitásképzés esetében, a szépirodalom kénytelen lehetett mellékes funkciókat is ellátni. Ahogyan általában az is jellemző, hogy az irodalmi élet elöljárói maguk is tevékeny részesei a szépirodalom alakulásának, amely viszont egyáltalán nem korlátozható csupán diktatórikus állami berendezkedésből fakadó kényszer-motivációkra, s nem vezethető vissza csupán nyíltan manifesztálódó, ideológiai cenzoriális apparátusokra. Az írói/irodalomtörténészi szereplehetőségekben ritkán érvényesül olyan nézet, amely elismerné az egyéni motivációk, a szakmai karrier és a hatalmi aspirációk jelenvalóságát. Eszközszerep és propagandaérték kapcsán ráadásul már utaltam rá, az ellenzéki, megtűrt vagy esetünkben lappangó

[715] A kritikát és mellőzöttséget nehezen viselő szerző meglehetősen hevesen utasít el ugyanis minden egyéb véleményt, vagy észrevételt az utóbbi években is. A „modernkedő" irányokra szórt lekicsinylő jelzők után olykor a normák megítélésének másféle lehetőségeit és a paralell kánonok egyéb létjogosultságát hangoztatja, ám a történelmi tudat alakzatainak végsősoron kollektív felfogásában bízik. (A Csipkerózsika-vita után hét évvel írott jegyzetében így emlékezett. „Le kellett újra szögeznem, hogy semmi bajom semmiféle avantgárddal, ha nem tagadja az ember és ember közötti kommunikáció szükségességét és lehetőségét; ha – külföld szerint – az értelmetlenség orgiájával, félálomban motyorgott félszavas értelem majomszintjén összehordott makogással, biciklironcs-kiállítás olvasóját-nézőjét nem tekinti elmebajosnak, Petőfit, Adyt, József Attilát nyilvánítja a magyar költészet »megrontójának« ". - Lásd többek között **Ablonczy,** *i.m.,* 384-385.) A látszólagos visszafogottság ellenére az egyéb nemzetietlen, „modernkedő felfogások" elítélése újra és újra feltűnik., így legutóbb az *Erdélyi változatlanságok*ban (2001) is dühödt kiszólások, kifakadások formájában, a másság, az „esztéticizmus", az avantgárd irányzatok, modernség és individualizmus ellen. Annak ellenére, hogy a könyv fülszövege még a különböző nézőpontok és irodalomeszmények létjogosultságát hangoztatja, a kötetben a más értékítéletre vállalkozók immár szellemi diktatúrát fenntartókként idéztetnek meg. Ők a „szellemi kucséberek", „konjunktúrakibicek", „anacionális kékharisnyák" vagy egyszerűen „divatmajmok".

diszkurzusok által biztosított „támasz” is lehetett éppoly autoriter hatásában, mint a hatalmi ideológiák terjesztését biztosító hivatalos propaganda.[716]

Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?

Ha a kánonfeltárások alapvető kérdésirányát továbbra is abban jelöljük meg, hogy miként hatottak ezek a szövegek a maguk objektívnak tetsző korabeli értékelveik és érdekeltségeik szerint, a kánoni változó elvárásrend értelmében célszerű vizsgálni a magyarországi fogadtatás máig tartó, különböző irányú, elvű, érdeklődésű és intenzitású szövegeit. Vagyis visszatérve egyik kiinduló kérdésünkhöz, a művek felől továbbra is érvényes, hogy mindez akkor is így alakult volna, ha Sütő történetesen nem kisebbségi helyzetből, nem elnyomott, (tehát valamilyen formában eleve) ellenzéki szerepkörből nyilatkozott volna meg, ha nem tiltott, a hatalom által megfigyelt, megfenyegetett, meghurcolt szerző került volna az előtérbe? S akkor is, ha az életműben a kilencvenes évek új erdélyi időszámítása nem éppen a véres marosvásárhelyi eseményekkel kezdődik? Meglehetősen érzékeny kérdésfelvetések ezek, de a felesleges heroizálás hiteltelenné teheti az életműnek azokat a stabil értékeit is, melyek nem szorulnának ilyen gyámkodó, infantilizáló hangnemre. A bennük megtestesülő magatartásminta olyan morális-esztétikai értékkritériummá lép ugyanis elő, amely élethelyzetekhez köti, s az ezekben vállalt magatartás alapján ítéli meg a szerzőt, s rajta keresztül csak másodlagosan műveit. Csakhogy e szemlélet – mint utaltam rá – referencialitásának változó alapjai vagy esetleges cáfolata révén könnyedén az alkalmazott értékszemlélet esendőségét mutathatja meg. Ennek mai veszélye részben éppen abból táplálkozik, hogy a magyar szellemi élet a kilencvenes években sem volt képes kritikus objektivitással mérlegre tenni az életművet[717], elválasztani az életpálya egyéb jelentéses aktusaitól, egyáltalán maguknak a műveknek az esztétikai mérlegelését árnyalni, egyéb életművekkel összemérve strukturáltabbnak látni. A kilencvenes évek nyitányának társadalmi-politikai eseményei és szerepkörei teljességgel ellehetetlenítették az elvonatkoztatást műveinek egyéb, mint esztétikai minősítéseitől. Az *írói* életmű reális értékelése ezért sem mai kívánság. „Mert Magyarországon aki foglalkozik vele,

[716] A választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai, a népszolgálat funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkozott. Ennek elvárás-szintű továbbélése a kilencvenes évek elején még erőteljesen határozta meg az irodalomról szóló polémiákat Erdélyben és Magyarországon egyaránt. „Tulajdonképpen akkor fejeződött be az irányított kultúra kialakulása, amikor az öncélúság tilalma a vérünkké vált. Szinte magának a művészetnek a definíciójaként működik, akárcsak a régi kultúrában az autonómia elve. Kérdezd meg az iskolásgyereket, mi a művészet, azt fogja válaszolni: az, ami szolgál valamit.” – Vö., **Haraszti** Miklós, *A cenzúra esztétikája*, Bp., Magvető, 1991.

[717] Persze sok egyéb életműhöz hasonlóan, (mint amilyen a Wass Albertté manapság) amelyek (többnyire a korábbi tiltások megszűnése révén is, de) nem feltétlen szépírói minőségeik által tettek csak szert óriási népszerűségre.

az dicséri, aki pedig rossznak tartja, az nem foglalkozik vele. Tehát ez egy valós probléma, ami nincs kibeszélve. Tehát az, hogy Sütő András irodalmi jelentősége, szerepe – nem a politikusi vagy félpolitikusi szerepre gondolok, arra, hogy neki milyen szimbolikus helye lenne az erdélyi közéletben – nincs tisztázva, összemosódott azzal a képpel, amikor a kórházi ágyon mutatják, mint a marosvásárhelyi események áldozatát."[718]

Kérdés persze, hogy lehetséges-e egyáltalán különválasztva, a „félpolitikusi" szerepköröktől mentesen szemlélni az írói életművet, mikor – mint láthattuk – a korábbi értelmezések fókuszában is folyamatosan együtt szerepelt az emberi/szerzői magatartásminta minden szegmense. Az életmű magyarországi értékelésében (akárcsak annak önnön értelmezési kereteiben), függetlenül a kortársi bírálatok leginkább elismerő, ritkábban – többnyire hallgatással – elutasító jellegétől, aligha irodalmi kérdéskörökkel közelítettek csak az író-drámaíró munkásságához. Az aktuális társadalmi és kulturális problémákra leginkább reflektáló szerzői esszényelv így legtöbbször szükségszerűen többnyire ideológiai-politikai válaszokként, magyarázatokként funkcionáló bírálatokat/véleményeket vont maga után, amelyek esetleges élét legtöbbször éppen a kisebbségi-képviseleti szerep-összefonódások, vagy a személyes életút bizonyos eseményei tompították. A kritikai rang helyett a szépirodalmi teljesítmény értékeléseiben továbbra is a dédelgető kultikusság képletei jelentették az elsődleges viszonyulási formákat. A nyolcvanas évekre az egyre sötétebbé váló romániai társadalmi kilátások következtében ugyanis egyre kevesebb színvonalas, összegző bírálat látott napvilágot, s azok többsége is megrekedt a mindennapok kényszerében a kisebbségi írói szerep áldozatvállalásánál, a moráletikai komponenseknél. Az egyéb vélemények elhallgató attitűdjei persze csak amolyan feltételezett hiányként éreztethették egy másféle szemlélet szükségszerű értékkülönbégeit, illetve az előbbi szempontok esendőségét.[719] Ehhez képest nem lehet egyszerű válaszokat adni olyan felvetésekre, melyek politikai célkitűzések, különböző ideológiai okok háttérszerepére kérdeznek rá egyes társadalmilag kitüntetett előadás sikere kapcsán. Ahogyan arra sem, hogy mennyiben használták fel az életmű népszerűségét, a szerző elismertségét, morális tartalmait a korszak politikai közéletében. Az *Álomkommandó* a színházkritikusok Magyar Dráma Díját nyerte el 1988-ban, a fővárosi tanács nívódíjban jutalmazta a darabot és az előadást egyaránt. Mégsem

[718] Lásd **Károlyi** Csaba véleményét, in Látó, 1995/11, 22.

[719] A képletesen teljes fogadtatás egyéb területeit is vizsgálva felvethető a kérdés, hogy a színikritikusok véleménye arányaiban mennyire azonos az irodalomtörténészekével? Mennyiben tekinthető vagy egyöntetűen elismerőnek, vagy leginkább csak elhallgatónak? Bécsy Tamás dramaturgiai „észrevételei" után/mellett a korszak kiemelkedő színikritikusai többnyire az elhallgatás alakzatait választották. Koltai Tamás egy alkalommal írt az egyik legjobb előadásról, a *Csillag a máglyán* pesti bemutatójáról, (Vö. **Koltai** Tamás, *Lélek a máglyán*, in Színház 1976/2.) de ezt leszámítva, akárcsak Nagy Péter, Mészáros Tamás vagy Bérczes László, gyakorlatilag nem foglalkozott az életművel.

kérdéses, hogy történeti jelentősége, s képletes politikai üzenet-jellege volt annak, hogy Sütőt ugyanekkor a Magyar Művészetért Díj kuratóriumi tagjává is megválasztották,[720] illetve hogy nem egészen egy évvel később 1989-ben, őt magát jutalmazták az említett díjjal!

Az ideológiai érdekszolgálat, mint említettem nem feltétlenül tudatos művelet. Az ideológiai „tévedés-jelleg" ebből adódóan szándékosságot sem feltételez. A szűkebb, paradigmatikus kánoni mechanizmusokban megnyilvánuló érdekviszonyok azonban olyan ideológiákat működtethetnek, amelyek fő ereje és veszélye abban állhat, hogy miközben a 'magátólértetődőség' álcáját közgondolkodási szokásokként tárják fel, saját tudatossági fokuk nem csupán a jövő felé irányul, de múltjukat is folyamatos érdek-viszonyban kísérlik meg újraértékelni és láttatni. Ez a látens szándékosság, az ideológia bújtatott kiterjesztése jellegzetes kortünetté is válik, amelyben különös hangsúlyt kaphat egy emblematikusnak választott életmű. A kilencvenes évekre már könnyen belátható volt, hogy az 1989 előtti romániai magyar értelmiségi ideológia nem vezetett eredményre, mégsem illett kritikai megjegyzéseket tenni róla. A kilencvenes évektől kezdve tovább terhelte mindezt, hogy az addig szőnyeg alá söpört kérdéskör egyszeriben tört a felszínre, s néhol az ismeretek hiánya, néhol az érzelmi elfogultságok[721], néhol különféle érdekviszonyok mentén, aszinkronitásában ágyazódott be a magyarországi napi politikai érdekviszonyokba is.

A kulturális feladatelvektől függetlenül, akár a szolgálatot, akár a szakszerűséget tekintjük az értelmiségi munkák alapelvének, (s e két fogalmat végre nem kizárólagosságukban szemléljük), nem biztos, hogy írói/közírói életutak során a döntések és vallott elvek következetessége (vagy az egyéni meggyőződés történeti kivetítésének egysége) akár látványos erőltetések közepette is mindig igazolhatóvá válna. Annál is inkább, mert a diktatúrák természetrajza éppen (a méltóság felől tekintve, s a szolgálatelv irányából is) abban állt, hogy elfogadottá tett olyan érvrendszereket, foganatosított olyan kényszerpályákat és viszonyszinteket, amelyek egyébként – a történeti „helyzet" nélkül – semmiféle társadalmi konszenzusra nem számíthattak volna. Kétségtelen viszont, hogy erkölcsi kategória nem csak egyféle, jól definiálható létezik, s mindig kérdéses az is, honnan ered, merről, s mikortól az erkölcsi késztetés. A következetes magatartás és az ellentmondásmentes szándék ráadásul egyáltalán nem olyan egyszerűen végigkövethető az életúton, mint ahogyan azt sokan tudni szerették volna. A kilencvenes évek legelején Bretter Zoltánon – Sütő naplójegyzetiről írt

[720] Tagságát jóbarátjára, Czine Mihályra ruházta.

[721] Kétségtelen, hogy mindennek hangsúlyai közel se kerülhettek volna kényszerűen-heroikus meghatározásokba, ha Magyarországon az egészséges nemzeti tudat nem lett volna évtizedekre elfojtva, s a mélyben munkáló érzelmek nem artikulálatlanul, mintegy kétségbeesésszerűen törtek volna maguknak utat.

rövid cikke kapcsán[722] – „egy tucatnyi író, politikus és publicista verte el a port. Talán ma sem tudják, – jegyezte meg ezekkel kapcsolatosan Filep Tamás – hogy véleményükből egyetlen ésszerű következtetést lehet levonni: egy puha diktatúrában a kollaboráns erkölcstelen, egy kemény diktatúrában pedig erkölcsös, mert a népért tenni valamit csak a »körön belül« lehet".[723] Filep az *Ellenpontok* dokumentumait közreadó Tóth Károly Antallal kapcsolatos írásában a fentebb említettek mellett arról is szót ejtett, hogy a „nem illik"-frázisok, a kritikák heves elutasítása gyakorta máig tovább élteti, sőt megszilárdítja az említett magatartásmintának az erkölcsi mértékké avatását. Csakhogy egy diktatúrában jórészt mindenki ellenzékinek tekinthette magát, „még azok is, akik a kommunista pártok központi bizottságaiban ültek; és sokan azok közül, akik utóbb közreműködtek a parancsuralom lebontásában, előbb a megteremtésében kaptak szerepet".[724] Azaz majdhogynem mindenki igazolhatja az életét így vagy úgy morális érvekkel, tettek hiányával, máskor azok megszépítésével, miközben sejthető, senki sincs, nem is volt, aki valamilyen szinten ne tévedett volna. Az 1989 előtti kisebbségi ideológia lényege Erdélyben ugyanis egyértelműen a megmaradás szempontjainak vetett alá mindent. Hívei és kritikusai éppúgy kénytelenek voltak belátni ezt, minthogy az értelmes cselekvés hiányában a passzív rezisztencia látszott a tettérték egyedüli forrásává válni. Mégis könnyen felismerhető, hogy az öncélú ideológia nem alapoz meg semmilyen cselekvést, a passzivitás legfeljebb csak forma lehet, semmiképp sem eredményre vezető cél. Ezért volt különös jelentősége annak is, hogy a második nyilvánosság Partiumban létrejövő formája megkülönböztette a (tudatos?) írói-reálpolitikusi ambícióktól a szamizdat radikális gondolati szabadságát. A kényszerű alkalmazkodás útja helyett, az etnikum érdekeinek defenzív védelme, hangoztatása helyett – elismerve persze a jó szándékot –, (a tények tükrében) sikertelennek, (a hathatós eszközöktől való megfosztottságában) reménytelennek, s méltóságától, lényétől idegennek mondta a hatalommal szembeni folyamatos kisebbségi védekezést.

Nyelvezet az összefoglalásokban

Művész-kép és társadalmi reprezentáció terén a magyarországi Sütő-fogadtatás kultikus jellege szerves alkotórésze a tudományos irodalomtörténeti módszertannak is. A kultusz egyberendező logikája közös beszédmódot, közös nyelvezetet rejt, melynek homogenizáló tendenciája leginkább a különböző összefoglalásokban mérhető. Az első monográfus elemzése a „tökéletes műegésznek" szólt, s az életmű szerencsés alakulásának

[722] Vö. **Bretter** Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.
[723] Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5, 108.
[724] Uo.

köszönhető műfajváltást követő gondolati igényű művekkel a középpontjában, fejlődésrajzot adott. (Monográfiája megszületésekor a hosszúra nyúlt „kiteljesedés nagy évtizede" még kitartani látszott, tehát a tetralógiával a fejlődés addigi legmagasabb, s egyenletesnek mondott fokán állt). Fölfokozott nyelvezete – egy-két sikerültebb elemző részt kivéve – leginkább a gondolati-érzelmi megjelenítésekre összpontosított, így a monográfus „annyira eggyé válik tárgyával, hogy alighanem törést jelentene a pályaképben eme szeretetteljes, megértő hang föladása".[725] A szellemi rokonság odaadó nyelvezete jellemzi a monográfusnak választott szerzőjéről írott sorait is: „Kérdéseinek mélysége, válaszainak következetes gondolatisága, szellemiségének kristályos megnyilatkozása, filozófiai veretű szövege, hagyományos építkezése, míves esszényelve a Galilei, Kegyenc s a Tiszák egyenrangú társaiként mutatja Sütő drámáit". A sűrű nyelvezet, a jelzők sora az alázatos, áhítatos megközelítésben a monográfus nyelvezetére is (a kritikák, recenziók legnagyobb hányada után) érvényessé teszi mindazt, amit kedvelt szerzőjéről ő maga megállapít, vagyis hogy „pazarló bőséggel ír". A kritikától mentes fogadtatás, a kultikus megközelítés az utólagos megszépítő életút mellett az értelmezések textuális nyomaiban is érvényesül. Az első monográfus a pályakezdő novellákat is ugyanolyan hévvel tárgyalja, mint a „kiteljesedés" időszakában született műveket, a *Demeter ajándék élete* például „az empirikus életanyag elevenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik",[726] éppúgy, mint a hetvenes-nyolcvanas évek drámai-epikus művei.[727] A szerzői példázat, a magatartás etikai elsődlegessége jórészt már itt is minden elemző szándékot háttérbe szorít, a legszélesebb olvasóközönség számára íródik. Választott szerzője „mondandója igazáról túlságosan meg akarja győzni az olvasót – helyenként szine elsodorná – nem számol a lassúbb, töprengő befogadás módozataival."[728]

Bertha Zoltán monográfiája a rendszerváltozással már a szemléleti eltérések másfajta megközelítését adhatta volna. Egyrészről az ezópuszi beszéd, a virágnyelv, a metaforizálás terhe nélkül, másrészről, mert a diktatórikus rendszer elmúltával nemcsak annak analízisét, de a kisebbségi léthelyzet önértelmezéseinek kényes kérdéseit és érdekeltségeit is elemezni lehetett volna. Az értékelméleti, eszmetörténeti fogalamak valós tisztázásán túl az esztétikai-poétikai kategóriák megváltozott helyzete is tematizálatlan maradt, s ugyanígy elmaradt a „sorsirodalom" kategóriáinak felülvizsgálata is. Bertha cserébe lét- és ismeretelméleti

[725] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 148.
[726] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 103.
[727] Mellesleg kérdőjeles időtállóságukat az is sejteti, hogy néhány korai összegyűjtés után szerzőjük nem sorolta őket későbbi „felnőtt" kötetbe.
[728] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján viszont a várt műelemzések, a művekkel való foglalatoskodás is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása irányából, az értékpusztulás felől tematizálódik. A kulturális önazonosságban megtestesülő örök értékek eltűnése ellen így aztán minden írói törekvés felértékelődik. Mint említettem, a baloldali elkötelezettség, az 1945 utáni „igyekezet" is a nemzetiségi önmegtartás kétséges esélyeinek növelése által nyer elismerést, s a népiség „kollektivista viselkedéstana", vagy a transzszilvanizmus megújuló eszmeisége is mind ilyen alapon kap helyet a monográfiában.

A harmadik 'monográfia' elfogultságaiban a kritikai szemlélet teljes hiánya legfeljebb „lélektanilag" függhet össze „a nemzeti szempont meghatározó voltával, de pusztán abból nem vezethető le."[729] A nemzeti küldetéstudat jegyében az eltérő értékű teljesítmények közti különbségek elhomályosulnak vagy meg sem említődnek, s a személyes elkötelezettség mögött a társadalomrajz „katasztrófavonulatával szemben a Sütő-pályakép töretlen művészi sikertörténet"-ként idéztetik meg.[730] A monográfia túlzásaival kapcsolatosan ezért Gróh Gáspár is arra az álláspontra jut, hogy az elfogultságnak ez a foka végeredményben a megalapozott dicséretek hitelességét is csorbítja,[731] ahogyan, mint utaltam rá, a személyes élettörténetek, az önéletírás és a konstruált múlt hitelességét is csorbíthatják a különböző életrajzi adatok gyakori 'kiszínezései'.

Mindhárom monográfia általános hiányossága egyébként, hogy nem tárják fel az életműről szóló teljes irodalmat, csak a romániai illetve magyarországi szakirodalomra támaszkodik, s abból is meglehetősen önkényesen válogat.[732] Jól mutatja mindezt, hogy bár több monografikus feldogozás született (s bizonyos fokig Sütő drámáinak összefoglaló, kötetszerű elemzései is annak tekinthetők), máig nem készült az életműről teljes bibliográfia.[733] A különböző válogatások viszont tudatos szelekciókra engednek következtetni, amelyekben a csekély számú, „negatív", esetlegesen kritikusabb hangokat is megütő írások természetesen egyáltalán nem lelhetők fel.

[729] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.*, 188.
[730] Uo.
[731] Uo., 189.
[732] A *Csillag a máglyán* esetén például (mely tematikát a korban Sütőt megelőzve Páskándi verse – *Szervétusz a máglyán* - is fedolgozott) bár nem, vagy csak rézben tartozik a mű értékvonulatához, mégis az oly sok külsődleges szempont mellett egyetlen monográfus sem válaszolt arra a kérdésfelvetésre, amelyik érthetetlennek mondta Sütő hallgatását Stefan Zweig egyik könyvéről, (*Harc egy gondolat körül. Castellio és Calvin,* Bp. Rózsavölgyi és társa, 1937.) amelyik akár több is lehetett őszinte inspirációnál. (Robotos Imre szerint a könyv Sütőt nemcsak megihlette, szövegátvételekre is indította). Vö. **Robotos** Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997, 258-263.
[733] Jelenleg Kuszálik Péter dolgozik rajta.

Az értelmezés világa

A felvázolni kívánt receptív alakulásrend után is érdemes lehet megkérdeznünk, mennyire képes ez a fajta szemlélet túllépni a prakticizmustól és a nemzeti-társadalmi didaktizmustól való függőségen. A szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmákból eredő kritikai meggyőződés, vagy az "elhomályosult" tekintet némely irodalomtörténészi megközelítésben olyan bonthatatlannak tűnő értelmezési vonulatot képvisel, amely a kultikus írói-kritikusi párhuzamokban mérhető. A kritikus is *tanú*, s ez hivatott hitelesíteni tevékenységét. Az általa létrehozott szövegek szimbólumok, amelyek nem helyettesíthetik ugyan magukat a műveket, de képviselik azokat az irodalomtörténeti leírásokban/narratívákban. A kritikus fő funkciója ebben az összefüggésben az olvasás többrétű társadalmi szabályozása, az irodalom társadalmi integrációja s így annak intézményesítése lesz. A szabályozás persze többrétű, hiszen a feladat magába foglalja mind a professzionális, mind a hagyományos, öncélú olvasással szemben támasztott követelményeket. A kritikus másik hagyományos feladata tehát tekintetbe venni, kihez beszél, és annak megfelelően alkalmazni a diszkurzív kontextusokat az értelmezésben. Ez "befelé", a profi olvasás szakmai köre felé értelemszerűen a minél nagyobb részletességet, minél magasabb fokú differenciáltságot jelenti, az értelmezés elvi lezárhatatlanságának és a döntés elvi lehetetlenségének állítását is. A nagyközönség néma olvasó*tömege* számára viszont mindig kevésbé differenciált, az értékhierarchiát világosan kijelölő szimbólumok születnek, mert ezek segítik az olyan ideologikus egységek képzetének kialakítását, mint a nemzet vagy a mi-tudatú kulturális közösség, s ezt többek között épp a kultusz olvastatási stratégiája és hermeneutikai szerkezete segíti elérni.[734] A kultikus irodalomtörténeti diszkurzus tehát művek szimbólumaiból, különböző szempontú redukcióiból áll, ám *nem* feltétlenül magukból a művekből.

A kultikus nyelv általános elfogadása egy értelmező közösség egységét, szemléletazonosságát is tükrözi. Az érvelés mindig rendelkezik valamiféle tónussal, amely cél vagy feladat tekintetében is értelmezhető, s ez az argumentációt már újfajta modalitással egészíti ki: valóságábrázoló, leíró funkciója performativitással társul. Ennek ételmében a befogadók oldalán olyan hozzáállást jelöl ki, amely a kijelentést nem igazságértéke, csupán legitimitása tekintetében ítélheti meg. Hasonló mindez némiképp ahhoz a Lyotard által hangsúlyozott elképzeléshez, melyben narratív legitimitást épp az egyidejűség kapcsán nyer

[734] Ezzel kapcsolatosan lásd részletesebben **Rákai** Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

a szövegekben megszólaló szerző és közönsége.[735] Az értelmezői csoportosulásokat, akár a társadalmi „képzelt" közösséget amúgy semmi sem jellemzi jobban, mint közösség-voltának éppen azon meghatározottsága, amelyben kölcsönös hiten alapuló módon értik meg társadalmi kötelékünknek azt a természetét, amelyen szolidaritásuk nyugszik.[736] A kanonizációban, mint szövegek és értelmezések együttes legitimációs formáiban az értelmezés önkényének és az értelem rögzítettségének átmenetét, „interszubjektív hézag"-át[737] éppen az értelmezőközösségek vallott szemléletazonossága által ismerhetjük fel, s a kultusz során már csak ez utóbbi mozzanat, a végső rögzítettség, mint értelmező fölött álló, magasztos és sérthetetlen entitás, tételezett örök igazság van jelen.

Amennyiben Habermas négy jól megkülönböztethető cselekvésfogalmát[738] (a célelvűt, a normavezéreltet, a dramaturgiait és a kommunikatívat) a fogadtatás diszkurzusaira alkalmaznánk, valószínüleg többnyire csak együttesen érvényesíthetnénk ezeket. Bennük a normavezérelt beszédmód a konvencionális-közösségi cselekvés által generált magatartás-elvárásokat jelenti, míg a dramaturgiai például az olvasóközönség és az őket „beavatni hivatottak" interakciójában érvényesül. A társadalmi funkcióban a képviselet s a küldetés egy értelmezői közösség érdekét, annak felemelkedését szolgálja. A képviseletben az egyéni küldetés, a tanító vagy a felhívó jellegben pedig a kollektív célelvűség hangsúlyozódik.[739]

Szegedy-Maszák Mihály az újabbkori költészeti szereplehetőségekről szóló átfogó tanulmányában tekintette át többek közt a hagyományos erkölcsi tanító, a politikus-költő és a nemzeti költő szerepköreit. Képviseleti íróságában mindhárom könnyedén alkalmazható a sütői életműre. Benne az erkölcsi tanító egyszersmind felvilágosító szerepkörrel is rendelkezik, akit ráadásul „sok esetben gerincessége, vagy bátorsága miatt dicsértek....".[740] A politikai összefonódásokon túl a hatalommal való „szembeszállás" írói szerepvállalása, a művészet mint kihágás teóriája Sütő aktivista prekoncepciói helyébe a hetvenes évekre a társadalmi küldetést nem feladó, csupán a marxista szemléletek után a kisebbségi közösség

[735] Vö. **Lyotard**, Jean-Francois, *A posztmodern állapot*, in UŐ, *A posztmodern állapot*. Bp., Századvég-Gond, 1993, 51.
[736] Az értelmezői közösségekről Fish kapcsán lásd még **Kálmán C.** György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, Bp., Balassi, 2001, kötetben megfogalmazottakat.
[737] Odorics Ferenc kifejezése. – Vö. *Az értelmező közösségek elmélete, i.m.,* 64.
[738] Vö. **Habermas**, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.
[739] A megismerendő tárgy elsődlegessége – esetünkben a nemzetiségi lét problémái – a megismerő emberrel szemben, vagy más szóval az olvasói alávetettség a kánon közösségi jellegében, egyértelműsíti, hogy mind a szerző, mind olvasója, amennyiben „céljaik magasabb rendű értéket képviselnek, mint az egyén", „csak mint a csoport tagja számíthat közmegbecsülésre, vagyis csak akkor és csak annyiban, amennyiben fáradozik az általánosan elfogadott közös ügy érdekében.". Vö. **Hayek**, A. Friedrich, *Miért a legrosszabbak jutnak rendszerint a csúcsra*, in Korunk, 1993/2, 49.
[740] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Szerepjátszás és költészet*., in UŐ, *Minta a szőnyegen*, *i.m,* 72.

nemzeti-kollektív érdekvédelme felé forduló, olykor transzszilván-analógiákra utaló eszmék bizonyos sémáit ülteti.[741] A hetvenes évek közepétől-végétől (Sütő valós magyarországi sikereinek kiszélesedésétől) a recepció origójába éppen a transzszilvanizmus művészi erkölcstana kerül, illetve a teológiai eredetű szenvedésetikája válik meghatározóvá. S bár az életmű elsődleges értelmezése sok tekintetben (így a sajátosság méltósága révén is) ugyan kapcsolódni látszik a kissé egyoldalúan értelmezett transzszilvanizmushoz, illetve a transzszilván életérzés bizonyos korábbi mintáihoz, a „szembeszállás tragikumában"[742]az értelmezések elfeledni látszanak, hogy az érettebb Sütő művek éppen az önálló értékek egyetemes létjogáról, a szenvedés értelmetlenségéről, az erdélyiség mitikus formáinak indokolatlanságairól, illetve egy kérdéskör többféle megközelíthetőségéről is tanúbizonyságot tesznek. Az alaposabb kritikai fogadtatás híján, a felületesebb értékelések mindig egy utólagosan megállapított értékrend felől (s leginkább a vallomások, naplók, vagy éppen a nem túl szerencsés viták perspektívájából) szemlélik az életművet, legtöbbször a szerző önértelmezéseiből vonva le a Sütő-kánon aktív jellemvonásait.

A konkrét műelemzések és a kortárs összevetések kritikai megspórolása, korábban részint az ismerethiányok elfedésére szolgált, részint a bejáratott utak, a kényelmes tájékozódás biztonságát adta. A kanonikus interpretációk módszertanába tartozott az is, amint egyszerű megfeleltetésekkel az Erdélyről kialakult magyarországi összképnek jellemzően sematikus jelrendszerét használta. Olyat, amelyik egy romantikus ideál minden stilizáltságával próbált kompenzálni egy addig kényszerűen elfeledtetett, a napi politikai gyakorlat által száműzött örökségszegmenst. Magára a szépirodalomra, illetve az irodalmi folyamatokra tekintve, annak hitelessége szempontjából nem feltétlenül, eszmei tartalmai miatt viszont mindenképpen egy a korban meghatározó s korábbi tiltásai folytán eszméltető erejű irányzatot képviselt. A magyarországi publikum elfogultságát, ismereteinek kétségkívül leszűkített tartalmait éppen ennek a kapcsolatnak „örökségjellege" is mutatta, amelyik jobb híján a múlthoz igazítva próbált ismeretterjesztő lelkesedéssel világszemlélet-formáló munkába. A nyolcvanas évek derekára Magyarországon leginkább csak a háború utáni nemzedék, vagy legfeljebb az első két Forrás-generáció tagjai válhattak ismertté, arányaiban már elenyésző megmérettetés jutott a hetvenes-nyolcvanas évek „fiataljainak". S az említett

[741] A receptív viszonyokat tekintve a tényirodalom a hetvenes évektől a határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatos elvárásokban éppúgy folytatódik, csak tudatosodik, hogy eddig „a forrongó valóság helyett, mintha inkább az elképzelt ideáról beszéltek volna." (Vö. **Czine**, *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava, 1970, október 17). A kimondhatóság fokozataival a hetvenes évek elején a közösségi gondok bemutatása, „gondjainak minden oldalú körüljárása" (Vö. **Ilia**, *Anyám, i.m.,* 1493.) még a tényirodalom kontinuitásában jellemző csupán, a nyolcvanas években viszont már a nemzetiségi jogfosztások következtében a teljes magyarság és a nemzeti hagyományok képviselete szempontjából is irányadóvá válik.

[742] **Bertha**, *i.m.,* 30.

generációkból is leginkább a kialakított jelrendszernek megfelelő írói életutak, a népi, nemzeti, kollektív beszédmódot képviselők kerültek előtérbe. Nem kis szerepe volt ebben a kialakított sémáknak: a szűkebb társadalomrajznak, az anekdotikus történetszövésnek, az erdélyi népéletnek, a nyelv-féltő, óvó tradicionalizmusnak, vagy a nemzeti sorstragédiáknak, a történelem és természetábrázolás transzszilván hagyományainak. A Tamási által, Nyírő által megformált, vagy éppen Sütő felől legalább részben továbbvitt hagyomány világának.[743]

Mű és írója szétválaszthatatlanságának receptív viszonyrendszerében a megmaradás esztétikája, a sajátosság méltósága is a sütői név által[744] telítődött funkcionális tartalommal, amely képviseleti hatásában ugyanakkor kiteljesítette a teljes erdélyi irodalomképre az így tárgyalt normákat és értékelveket. A korszak meghatározó magyarországi recepciója az erdélyi irodalmat elsődlegesen Sütőhöz mérve, csupán mint kisebbségi elkötelezettségű, értékmentő, anyanyelvápoló irodalmat, a művészt pedig, mint a közösség exponensét, szószólóját kívánta bemutatni. A honmentő retorikák uralta fogadtatástörténet reflexeinek említett merevsége, mely szerint a kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés manapság is változatlan, elfedte a tárgyalt korszak irodalmi strukturáltságát, árnyalatait, amint azt egy hajdani, különböző érdekkörökből vagy éppen kényszerűségből konstruált tendenciózus kánon szemszögéből láttatta, tovább éltette viszont a körülmények megszabta, mégis személyre szabott kultikus kép keretlehetőségeit és választott emblematikusságát.

Mindemellett is fontos hangsúlyozni, hogy 1989-et követően is érvényben maradtak az erős érzelmi hatványok. Bertha Zoltán a nyolcvanas évek romániai irodalmáról, a vitákról (s bennük Sütő szerepeiről) szólva a kilencvenes évekből ugyan belátta, hogy gyakran „a megítélési és értékbizonytalanságok, vagy elfogultságok tévedésekhez vezetnek; filozófiai, etikai szempontok összekeveréséhez, tisztázatlanságához”.[745] (Ilyen a Csipkerózsika-vitában csúcsosodó tematikus jelleg, a „megfelelő” témaválasztás és írói magatartás értékmércévé avatása, illetve az egyetemesnek és a közösséginek a felesleges szembeállítása.) De a megítélésbeli elfogultság tudata a gyakorlatban mégsem tudta kizárni mindezt. Az erdélyi magyar irodalom nyolcvanas éveit tárgyaló fejezet nyitómondata szerint ugyanis „A mai

[743] Ha a kortársak közül Bálint Tibor (*Zokogó majom*) a ’Sánta Angyalok utcáját’, Szilágyi István (*Kő hull apadó kútba*) pedig a századeleji, leginkább csak a tudatokban tovább ható, maradványaiban létező szilágysági kisváros hangulatát idézte meg, Sütő merőben más tradíciókat, más irodalmi vonalat élesztett fel, amint a mezőségi parasztságon keresztül a szórványmagyarság életét, gyakorlati problémáit jelenítette meg.

[744] A szerzőség problematikáját illetően érdekes történeti megközelítést adó Foucault állapította meg, hogy a szerzőség előtérbe-kerülése gyakorlatilag a természettudományokkal fordítottan arányosan vált a jelenkorban mintegy egyedüli rendezőelvvé. Míg a középkorban a tudományok területén volt döntőnek mondható a szerző személye, s az irodalom, vagy a filozófia gyakorta névtelen középkori művekkel számolt, addig a jelenkorra ez arányaiban változott meg. „A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.” Vö. **Foucault**, Michel, *A diskurzus rendje*, in *A Fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk,* (ford, vál. **Romhányi Török** Gábor) Bp., Pallas Stúdió, 1999, 54.

[745] Vö. **Bertha** Zoltán, *Gond és mű*, Bp., Széphalom könyvműhely, 1994.

erdélyi irodalomról – mint ahogy az erdélyi kérdés egészéről – nehéz a megrendülés alapvető élménye nélkül beszélni."[746] Pontosabban az irodalomról „az erdélyi kérdés egésze" nélkül meg sem kíséreltetett beszélni, ebben viszont valóban nehéz lett volna megkerülni az etikai, morális, érzelmi szempontokat. Persze nem feledhető, hogy minden ideológiai rendben mint összefüggés-egészben, a hatalmi normák enyhülése adta játékteret kihasználó diszkurzivitást is jól megkomponált normák működtették. (Ezek, bár nem voltak a szabad rendelkezés tárgyainak tekinthetők, s látszólag kevésbé voltak tekintélyelvűek, – nem a nyílt hatalomra támaszkodtak, mint inkább a nyilvánosságra –, általában egy olyan konszenzust hívtak elő, amely a hagyomány vagy hagyományszegmens újjáélesztendő igényét, a maga kontinuitáselvének mint öntörvényűségnek a hajtóerejében láttatta.[747]) A recepció alakulásrendjét tekintve ezért is kétszeresen figyelembe veendő, hogy az ideológia, amint már Althusser is hangsúlyozta, sosem „párolog el" csupán az ismerete által.[748] A Sütő-recepció alakulása jól illusztrálja a teljes erdélyi irodalomkép torzulási-hajlamait, ám egyben annak újraéledő konzisztenciáját is. Az ilyen torzulások végső kiterjedtségét aprólékosan feltárni talán lehetetlen, egyes szegmenseit strukturáltabb szempontrendszer szerint láttatni azonban nemcsak lehetséges, de szükségszerű is.

A kilencvenes évekre a megváltozott társadalmi-közösségi-politikai szereplehetőségek közt a teljes magyar nyelvterületen felértékelődött, majd egyre nyilvánvalóbbá vált az az igény, hogy színvonalas filológiai és esztétikai nézőpontú megközelítéseknek kellene felváltaniuk az addig meghatározó ideologikus olvasatokat, amelyek valós kritikai szemlélettel, a világnézeti értelmezéseken túl az egyes művek elemzésével, aktualitásával, nyelvi-retorikai vizsgálatával is foglalkoznak. Ahogyan Sütő bizonyos műveinek közéleti-társadalmi hatásairól nem lehet nem tudomást venni, úgy az ilyen értelemben vett ideológiakritika is – mert a teljes ideologikusság kizárására törekedve maga is ideologikussá válna[749] – leginkább azt tarthatja csak igazán járható, elfogadható útnak, ha a politikai helyett a nyelvi-poétikai alakzatok időtállósága révén is „közírássá" minősülve állnák ki az újraolvashatóság kanonikus próbáját Sütő igényesebb szépirodalmi alkotásai.

---

[746] Uo., 110.

[747] Sütő innen tekintve mintegy azt is igazolta, hogy a közösség nevében s érdekében megfogalmazott írói jövendölés, program, képviselet, a huszadik század vége felé is lehet az irodalom, s főképpen az író feladata.

[748] Idézi például **Pyle**, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2, 44.

[749] Kérdés ugyanis, hogy hol juthat igazán szerephez az ideológia vizsgálatának kritikai, demisztifikáló funkciója, ugyanis amennyiben igazolható azon althusser-i állítás, hogy az ideológiát nem oltja ki a róla való tudás, mert ez a tudás az ideológia szükségszerűségének tudása is, akkor szintén kétséges, hogy például az értekezőpróza retorikája esetében, a meggyőzésre irányuló, azt kiváltó eszközök utólagos felismerése, esetleges leleplezése befolyásolhatja-e a szándékolt hatás létrejöttét.

Az életművel való ismételt párbeszédre-lépés elvi feltétele valószínűleg nem talál majd az uralkodó egysíkúságból egy terméketlen dichotóm rendszerbe-lépés ellenében sem más lehetőséget, mint annak történeti értékén túl az esztétikai érvrendszer viszonylagosságában is egy új alapokra helyezett, de a különböző eszmerendszereket figyelembe vevő, tehát kellően befogadó szemléletű, átgondolt Sütő-kép újraalkotását.

Záró megjegyzések

Az életrajzi, olykor naiv biográfiai mutatókkal operáló beszédnek vajon maradtak-e, s ha igen, milyen lehetőségei a posztstrukturalista elméleti irányok erőtereiben? A sajnálatos elhallgatások és a szükségtelen heroizálások mögött, a recepciós kényszerűségnek kétélű folyamataiban összefüggésbe hozható-e még egy leginkább történelmi-földrajzi irodalmiság-eszme vagy életrajzi szerzőség-komponens a szöveg azon hangsúlyaival, amelyekben a biografikus szerzőséget és az elbeszélő szituációkat éppen a befogadás- és narrációelméletek különítik el élesen egymástól? Egyáltalán, az erdélyiség irodalmi jegyei mennyire törvényszerűen kell szövegszerű, szövegen belüli szituációk, s mennyire egy külön magyar sors és kultúraszegmens értékeiként definiálódjanak? Németh Zoltán szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó sorai a tárgyalt erdélyi viszonyokra aposztrofálva is elgondolkodtatóak lehetnek. „Az életrajzi szerző a posztstrukturalista belátások nyomán elveszítette érvényességét a szövegen belül. Éppen ezért feltehető a kérdés: vajon nem veszítette el éppen így a szlovákiai magyar irodalmi terminus az érvényességét a szövegen belüli szituációk megragadásakor?”[750] S ami még fontosabb, érvényben lehet-e még az értékelésnek az a fajta különállást legitimáló aspektusa, mely minden hangoztatott igény ellenére nem volt képes felülírni a vágyott egység megvalósulatlanságát, a kritikai rangban való kölön mércét? A fogadtatás regionális uniformizációja, – mely által nem csak könnyen felismerhetővé vált, de megismerhetőnek is mutatkozott az így értett romániai/erdélyi irodalom – mint említettem egy jelzőjétől gyakorlatilag szabadulni nem tudó irodalmi kategória kényszerű behatároltságaiban született meg a magyarországi recepció számára. Gyökereitől, nemzeti lététől, részben hagyományaitól elszakítva, sarkított történelmi képeket mutatott, amely az évtizedek során egyrészt az internacionalizmus közös jegyeit, másrészt a más államhoz tartozásban az irodalmi különállást, önállóságot, harmadrészt a morális kötődés érzelmi-szellemi tartalmaiban pedig nemzeti egységét hangsúlyozta. Az első nem nemzetben, de azok fölött álló közös minősítéseiben, minőségeiben gondolta el az irodalomesztétikai tartalmakat,

[750] Vö. **Németh** Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005, 21.

a második külön jegyekhez kapcsolódó, de nemzetkarakterológia nélküli, csupán csak nyelvi kötődéseire utaló sajátos jegyeiben, míg az utolsó már irodalmi szempontok fölött álló, elsősorban morális entitásaiban és hatástani népszerűségét biztosító képviseleti jellegében mutatott kohéziós pontokat.

A poétikai vagy a történeti kérdések a kilencvenes évekre is rendre elmaradtak, mert a kérdésfelvetések iránya továbbra is egyértelműen a regionalizmushoz és a kisebbségi meghatározottságokhoz kapcsolódott. Jól példázta a régi álláspontok kitartó érvényét, a szándék ellenére a regionális diszkurzusok hagyományozó erejét, egy a címe szerint korábban feltáratlan értékekre összpontosító tanulmánykötet.[751] A kisebbségi lét problémái olyannyira uralni látszottak a kilencvenes évek első felében is az irodalomértelmezést, hogy gyakorlatilag kísérlet sem, vagy csak alig-alig történt a regionális kultúraszerkezet, az intézményes alárendeltség vagy az irodalom funkcióinak összevetésére, esetleg egyéb jellegű meghatározottságai folytán a használt koncepciók felülvizsgálatára.[752] Pedig, mint utaltam rá, a különálló irodalomszemléleteket elutasítók, vagy a szellemi egység hiánya ellen felszólalók nem egy képletes egyetemesség alatt vélték elgondolhatónak az 1990 után születő műveket és irodalomtörténeti eljárásokat. Az egységes alatt nem a magyarországiba való betagozódás homogenizáló folyamatát gondolták „egyetemesnek". Az irodalmi diszkurzus maga sem egységes, ennek pluralitása azonban nyilvánvalóan nem államhatárok mentén oszlik meg. A terminusok folyamatos felülvizsgálatára és a szempontok minél szélesebb körű érvényesítésére azért is szükség van, mert a különböző régiók esztétikai tapasztalatának meglehetősen kényelmes kikapcsolása, csupán a másság szólamainak hangsúlyozása révén, könnyen folytathatja, legitimálhatja a korábbi különállásokat.

A Kántor–Lángban megjelenő, végsősoron kifejthetetlen, tehát csak utalásokban tetten érhető, s mint említettem, leírhatatlan erdélyi jelzővel, valamint a politikai botrányt keltő kettős kötődéssel, felelősséggel kapcsolatban Láng Gusztáv évekkel később, részben saját pozícióját (is) korrigálva mutatott rá, hogy még történetiségében sem lehet a 'romániai magyar irodalmat', mint sajátos ötvözetet, egyszerre a magyar irodalomhoz s mindeközben Romániához tartozó egyenlő meghatározottságaiban elképzelni. „A kisebbségi helyzet önmagában nem termel ki a nemzetitől lényegesen elütő másságot"[753], hiszen a 'befogadó ország' viszonyulása nem csökkenti (esetleg fordítva) az 'anya'-nemzet kulturális vonzerejét. A hídszerep, s a többes kötődés többek között ezért is tekinthető tartalmatlan,

[751] **Szabó B.** István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.
[752] Vö. ezzel kapcsolatban **Kulcsár-Szabó** Zoltán recenzióját, in ItK, 1995/1 131-133.
[753] Vö. **Láng** Gusztáv, *Séta egy definíció körül*, in UŐ, *Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 1998, 37.

ideológiapolitikai szólamnak. A romániai magyar irodalom romániaisága, erdélyisége, lényegében nem lehet más, mint Mikszáth Jó palócainak „felvidékisége”.[754]

A jelzők kétélű, egyszerre heterogeneitásra utaló és ugyanakkor mégis elválasztó jellegű, a különbségeket értelmezéseikben is hangsúlyozó meghatározottságok egyik elsődleges forrásának a sajátos kritikai visszhang homogeneitása tekinthető, mely a hatvanas évek második felének pezsgő erdélyi irodalmi élete, s a hetvenes nagy korszaka ellenére is leginkább csak egy leszűkített társadalomképnek megfelelő, egységesített irodalmi kánonformát tárgyalt. A magyarországi kritikai visszhang egyszólamúsága és értelmezésmotívumainak gyakori uniformizációja egyrészt, az ismeretek vagy az érdeklődés hiánya, illetve a tudatos, hallgatással történő egyet-nem-értés a leszűkített irodalomképet vagy a funkcionális irodalomszemléletet elutasítók részéről másrészt, a nyolcvanas évek elejére ötvöződve határozta meg a magyarországi felemás fogadtatást. Jó példája volt ennek az évtizedet nyitó említett önszemléleti vita, melyben a magyarországi értekezők, a regionális magyar irodalmakról beszélve a nyolcvanas évtizedre legtöbbször nem, vagy alig említették a kárpátaljai, vagy a felvidéki magyar irodalmat, míg az erdélyi és a vajdasági példákban csak a korábbi általános megfogalmazásokat éltették tovább. Ahogyan a vitaindítóval kapcsolatosan Tőzsér Árpád fogalmazott: ez „a jugoszláviai magyar irodalomra természetesen a »hagyománytalanságot« s a »merész hagyományteremtést«, az avantgardizmust tartja jellemzőnek. A romániai magyar irodalom ezzel szemben a hazai hagyományvédők szemében olyan »sziget«, ahol még nem pusztultak el az »ősi«, az »igazi« magyar hagyományok, amely még mindig hagyományosan „líraközpontú”, „prózában pedig a magyar realizmus vonalát követi”.[755] Tény, hogy a formabővülést és létérzésbeli újdonságokat is hozó vajdasági irodalom mellett az erdélyiben (például a történelmi tárgyú művek, történetibb műfajok révén is) klasszikusabb hagyományok kaptak hangsúlyos szerepet. Ez azonban nem zárja ki, csupán elfedi a valós helyzetet.[756] A kánon intézménye mint ideológiai konstrukció mindig is azért képes konzisztensen megszilárdulni s egyfajta kollektív emlékezetet ölteni, mert hihetővé teszi, hogy szöveg és adott jelentés evidensen összetartozik.

[754] Uo.

[755] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás. 1982/5, 60-64.

[756] Ahogyan Tőzsér is folytatja: „A romániai magyar irodalomból is csak azt a nép-nemzeti vonalat értékelik, amelyik simán adaptálható a »nemzeti irodalomba«. (De a »poétikai modernség és nemzeti tematika« ötvözésével a pestieknél szintén jóval korábban kísérletező Szilágyi Domokosnak már távolról sincs olyan keletje, mint a Tamási-hagyományokat tovább építő Sütőnek). S ebbe az »önszemléletbe« természetesen nem fér bele a pozsonyi Irodalmi Szemle kicsit eklektikus, de mégiscsak szintézis igényű, egyszerre avantgárd és népi anyaga, s legjobb szerzőinek avantgárd népközelsége sem.” Vö. **Tőzsér**, *Önszemlélet és másságtudat, i.m.*

A recepció felszínességét a folyton ismétlődő névsor is jól mutatja. Páskándi Szilágyi Ákosnak írt hosszú (kétrészes) válasz-tanulmánya bizonyos esetekben éppen a láttatott irodalom diagnosztikus egyoldalúságát tagadva válik a recepciónak bizonyító látleletévé, amint Erdély újkori magyar irodalmával kapcsolatban írja: „Ha Szilágyi nem veszi észre (…) ha nem tudja, hogy ott már az ötvenes évek derekán–végén többek között néhány fiatalember olyan szabadversekkel s nyelvi játékossággal kísérletezik, amely később általánosan is jellemző a neoavantgarde nyelvatomizáló, 'nyelvmeghasító' játékaira. Úgy látszik, nem tájékozódott s nem ismeri a hatvanas évek elejének groteszk, abszurdoid erdélyi kísérleteit sem, amelyeknek néhány eleme, motívuma, eredet szerint akár az ötvenes évek derekáig is visszavezethető".[757] A személyes sérelem mellett, jól látható, hogy Páskándi, mint az áttelepült írók többsége, éppen azt nehezményezi, hogy mennyire nem ismertek még a magyarországi szakmai körökben sem az erdélyi irodalmi élet történéseinek valós hátterei, jelenségei, sem pedig azok nagyon összetett indokrendszere. Érvelése remekül példázza, hogy a kialakult kép sematizmusaiba csak a felületes általánosító szemléletek, vagy a kánoni elvárásrendek meghatározta szelektív névsor számít bele. Ezért találóak azok a sorok is, miszerint számos olyan a korban nagyra értékelt szöveget lehetne megnevezni, melyek inkább tekinthetők a kultúra hordozójának, mintsem műalkotásnak.[758]

V. Összegzés helyett.
(Hagyomány és kánon)

[757] Vö. **Páskándi** Géza, *A szellemi visszahonosodásról II*., in Új Forrás, 1982/6. 64.
[758] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja*, in UŐ, *Minta a szőnyegen*, 84.

Hagyomány és kánon viszonya – az assmanni rendszer értelmében – „értelemfüggő, elsőrendű kódex" és „értékfüggő, másodrendű kódex"[759] összefüggéseiben szemlélhető. S bár az említett rendszerben a hagyomány nem annyira szövegszerű, mint inkább egy általános kommunikációforma, a kánon hozzá való viszonya a maga kényszerű és szükségszerű változásában szemlélhető. Arra maga Assmann is figyelmeztetett, hogy a kánon összefüggéseiben sohasem egy magától értetődő értékállapotról van szó, olyas valamiről, mint a grammatikai elfogadhatóság normája, hanem egy tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról.[760] Ez a normarendszer ugyanakkor sokkalta inkább a megszentelő elv alapján bontja ki értékrendszerének tökéletesség-képét, mintsem egy leegyszerűsítő képlet által „harcol ki" magának központi helyet. Az általa „megszentelt" szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra, mint a hagyományban újra felismert értékelvek elfogadására számít.

Sütő életművének meghatározó fejezete, s közvetetten annak sikere is a magyarság asszimilációját célzó román nacionalista kurzus ellenében bontakozott ki. Magyarországon viszont nem csak az erdélyi magyarság fenyegetettsége miatti aggodalom felkeltésével hatott, hanem azzal is, „hogy az itteni magyarság veszélyeztetettségének kifejezését is megtalálta benne."[761] A Sütő-kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból szemlélhető, de közös problematikákat érint. Irodalomtörténeti helyének fennmaradása abban az esetben lehet ígéretes, amennyiben egyfelől nem zárkózik el az életmű legjobb alkotásaihoz is szükséges kritikus távlatoktól, másfelől az esetleges relativizáló tendenciák is túl tudnak majd tekinteni a normatívvá tett s szükségszerűen temporalizált kánoniság kettősségének kényszerén.

Aki az életmű történetét csupán remekművek történeteként képzeli el, evidenciaként kezeli bizonyos történetiségükben és megítélésükben szükségszerűen változó kategóriáknak művekben való örök felismerhetőségét, ilyen jellegű identitását. Ez a magától értetődőség viszont csak egy vagy több közösnek tételezett, ám meglehetősen szubjektív értékkategória irodalmi értékelésekbe való beemelése által nyerheti el feltételezett legitimációját. Éppen ezért a történeti értékelés változó kritériumairól továbbra sem célszerű megfeledkeznünk, ahogyan érdemes szem előtt tartanunk különböző kulturális diszkurzusok, akár egyidejű kánonok, kánonrétegek változó irodalom-felfogását és hatását is. A történeti szempont ilyen forma mellőzhetetlensége nem csak arra ösztönözhet, hogy művek hatásértékét ne jellemzően

[759] Vö. **Assmann**, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999, 115.
[760] Uo., 114.
[761] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*188.

csak egyszólamú recepciójának történetében vagy a jövőnek szóló értelmezéslehetőségeiben szemléljük, hanem zártságának-nyitottságának fokozataiban szinkrón és diakrón analógiákra is figyeljünk.

Az irodalmi kultuszok élettanáról és a szellemi élet tabuinak általános természetrajzáról az elmúlt bő évtized magyarországi kultuszkutatásai révén is megállapítható immár, hogy különböző korok ránk maradt dokumentumai más és más szempontból közelíthetők és értékelhetők. Ráadásul, mint Dávidházi Péter is megjegyezte, ugyanazon drámaelemzések vagy színikritikák, irodalmi emlékünnepélyekről szóló tudósítások, amelyek az irodalomtörténész, a kritikus és a kutató számára gyakorta „magvatlan szócséplésnek látszanak vagy éppen a szakirodalom színvonalának apályát jelzik", kultusztörténeti szempontból gyakran „tanulságosabbak, mint a kritikatörténeti örökség időálló értékei".[762] A kultusznak mint nyelvhasználati módnak számon nem kérhető jelentésszegmensei - a tulajdonképpen bizonyíthatatlan és ugyanakkor cáfolhatatlan tézisei nem csupán eltérnek teljességükben a másfajta diszkurzusformáktól, de miután ki is vonják magukat a racionális értelmezhetőség hatálya alól, árnyaltabb megközelítésük vagy megértésük egyben a szótár-elméletekhez hasonlóan teljességében új paradigmák elfogadását is feltételezik. A kultikus nyelvhasználat erős érzelmi vonásának köszönhetően képes átlényegíteni a kritikai műfajok értekező szövegeit, amelyek egyébként a tapasztalati ellenőrizhetőségnek és igazolhatóságnak igényét eleve adottnak tekintik. A kétféle nyelvhasználati mód tetten érhető gyakran egyazon szerző tollából is, sokszor attól függően, hogy éppen hol, mikor, milyen alkalomra született az írás, illetve attól is, milyen folyóiratban, közvetítő médiumban tartanak igényt az elemzendő, bemutatandó szövegeken túl egy jelenség, teljes írói szerepkör, történeti ábrázolásmód vagy erkölcsi magatartásminta értelmezésére. (Napilapokban megjelent cikkek, tárcák – például Ruffy Péter tollából –, a népszolgálat Balogh Edgár-i értelmében ötvözték az ismeretterjesztést saját kutatásaik eredményeivel)

Amint Takáts József remek összefoglaló tanulmányában megjegyezte, amellett, hogy a kultuszkutatási törekvések szelíden ironizáló irodalomtörténészi beszédhez vezettek, egyúttal az önkritika eszközeivel is éltek. A kezdeti szövegektől (melyek a *kultikus* beállítottságnak és nyelvhasználatnak, valamint ellenfogalmának, a *kritikainak* perspektívájában álltak) továbbléptek a meghatározottságok olyan fokára, melyben kérdésessé vált, mennyiben lehet egyáltalán az irodalomnak és az irodalomról való

[762] Vö. **Dávidházi** Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989, 1-27., - illetve **Takáts** József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 107-134.

beszédnek maga mögött hagyni kultikus szakaszait, s kritikaivá, tárgyszerűvé, ellenőrizhetővé, racionálissá válnia.[763] Azaz olyan anideologikus vagy dezideologikus mozzanatot feltételeznie, melyben az önmagáról való tudás eleve nem korlátozná saját megismerhetőségébe vetett hitét.[764] Az persze, hogy a kultikus-kritikai fogalompár is szükségszerűen vizsgálat tárgyát képezte, legfeljebb jelentőségében, arányaiban csökkentette, hierarchikus voltában viszont nem változtatta meg az imígyen tételezett kultuszkutatásbeli antropológiai logikát. A kritikai törekvésekben a szekularizáció mozzanata megmaradt, ennek kulturális logikája egy inkább horizontális társadalommal, és jól leosztott, disztingvált szerepekkel kívánt dolgozni, s persze a perifériára száműzte volna a kánoniság kultikus meghatározóit. Ezek viszont magát a kultuszt mint közvetítő intézményt továbbra is fenntarthatják, mégpedig egy hierarchikusan elképzelt világ intézményeként.[765]

A kultuszok irodalomtörténeti feltárásai (bár itthon ezek eddig a művelődéstörténet és a kulturális antropológia szempontjából alapvetően a XIX. századra s a XX. század első harmadára korlátozódtak) részben mellőzték a közvetlen hatalom kérdéskörét, s bár ideológiai rendszerekkel dolgoztak, a politikai jelleg meglehetősen kevés esetben került a vizsgálatok körébe. Talán éppen az említett kritikai viszonyulások miatt, olyan „képzetköröket" tárgyaltak, amelyek mintegy nehezékként fedték el a kritikus vizsgálatokat. Hogy ezekkel a kultikus, sokszor hatalmi, ideológiai, autoriter eljárásokkal mégis kénytelen a kultuszra vonatkozó vizsgálódás is élni, azt jól mutatja, hogy jelen műimmanensebb értékeléseket számonkérő eljárás sem térhetett ki előle. (Mert a hazai recepcióesztétika valóban inkább kanonikus és kritikai ambíciókkal párosult, mintsem történetiekkel, mégsem kerülheti meg az olykor erősen politikai beállítottságú irányzatok nyílt hierarchikus vagy szekuláris törekvéseinek máig ható ideologikusságát, melynek valahol a remélt kritikaivá válását csak az irodalom értelmezésének és értelmezési kereteinek a szépirodalomtól való elválasztása révén érhetné el). Hatástanilag tehát egy olyan semleges területen, mely művek és értelmezéseik vázolt kanonikus szétválaszthatatlanságában legfeljebb részrendszerek differenciálódása (temporális eltávolodása) által tárgyalhatná egyes irodalomszemléletek meghatározó jegyeit.

---

[763] Vö. **Takáts** József, *A kultuszkutatás és az új elméletek*, in UŐ., szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 296.

[764] Hasonló mozzanat volt megfigyelhető a kilencvenes évek újabb erdélyi törekvéseiben: a kényszerű elkötelezettségelvek elvetésével az újabb irodalmi csoportosulások egyik első igénye éppen az ilyen jellegű jelentéskioltás volt, amelyben látszólag nem törekedtek ellenideológiára, sem ellenirodalomra. Az immár határokon átívelő *Éneklő Borz* Sütő-száma saját törekvéseikkel kapcsolatosan ezért indíthatott így: „nem antiideológia, hanem anideológia, nem antipolitika, hanem apolitika, nem antisütő, hanem A SÜTŐ." Vö. **Láng** Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

[765] Uo.

A szövegek és olvasásuk értelmezésén túllépő „járulékosságoknak", (szerzői önarcképek, imágók, cselekvések, funkciók, tárgyak, stb.) de Man szavaival az „irodalom külpolitikájának" a háttérbe szorítását az erről való tudásunk elmélyült értelmezői gyakorlata által, de azok társadalmi beágyazottságának képletesen örökös tudatában érhetjük csak el. Az összefonódásukban meghatározó vázolt kánoni diszkurzusok alakulástörténete az irodalomértés történetét is jelentik. A vizsgált korszak kultúrtörténetének és kultúrpolitikája történetének a megíratlansága, részleges feldolgozottsága, és sok esetben polemizáltsága, beleértve a különböző szerkesztőségek és kiadók irányításának, ellenőrzési mechanizmusainak, függőségi viszonyainak és viszonylagos szabadságfokának a meghatározatlanságát, nagymértében hátráltatja az irodalomtörténeti kutatómunkát.[766] A kutatásoknak a listakánoni kiegészítések helyett ezért az értelmezési sémák feltárására célszerű elsődlegesen összpontosítaniuk, amely sémák olyannyira benőtték a befogadás horizontjait, és oly mértékben befolyásolták a jelen esztétikai tapasztalatát is, hogy eddig ismeretlen vagy kevéssé ismert művek aligha tudnának ezen változtatni. A történetiségében vizsgált szűk kánoniság zárt diszkurzusa azonban nem jelentheti sem az egykori alkotások, s legfőképp nem az újabb értékek szükségszerű összehasonlító vizsgálatának mellőzhetőségét. Mert a protokolláris és semmitmondó irodalmi csevelytől, a vállveregetéstől vagy az értetlenkedő elfordulástól bizonyára elérkeztünk már a valódi újraolvasás szügségszerűségének felismeréséig.

A múlttá lett történeti szituációk szerint lekerekített, s egyben érdektelenné is csiszolt Sütő-kép védelmezése, mesterséges fönntartása alighanem értelmetlen és fölösleges is. Érdeklődést nem az ismételt frázisok újjáélesztése, csupán az életmű megtisztítása eredményezhet, még akkor is, ha az ebben érdekelt érvek cáfolhatatlansága és az új szempontok szükségszerűsége negatív irányban korrigálja majd a kialakult kanonikus képleteket és írói pozíciót. Ami megmarad, az életműre rakódott efemer nehezékektől szabadulva, s az egyéb (határon-túli) korabeli művekkel, szerzőkkel a mellérendelésben elhelyezve, elevenebb irodalmi utóéletet eredményezhet majd, mint a politikától szabadulni képtelen, de mégis irodalomesztétikai mércére jogot formáló attitűdök kiüresedőben lévő kanonikus képletei, melyek a közszereplőnek járó túlfűtött, de protokolláris ünneplésekben alig figyeltek a szövegiség hagyományozhatóságának kritériumaira. A korszerűség keretfeltételeinek szövegvizsgálaton túli elvetése a közszereplést szkeptikusan fogadó mai

[766] A polémiákat illetően ráadásul mindmáig tart az irodalmi élet egykori szereplőinek, a különböző szerzőknek, kritikusoknak, szerkesztőknek a – sok esetben egyáltalán nem irodalmi jellegű – nézeteltérése, egyet nem értése, a személyes ellenszenv, a vélt vagy valós felelősség tudatában pedig az áldozati és hatalmi szerepek önkényes leosztása.

álláspontok által ezért is okozhat az autonóm irodalmi értékekben gondolkodók számára az elhallgatásokban, a nem-tamatizálásokban is értetlenséget, az esetlegesen megfogalmazódó kritikákban pedig olykor rágalmakkal felérő vádaknak, teljes eszmerendszerek blaszfémiájának a megélését. A kialakított kép merevsége, sérthetetlennek gondolása pedig a másképp-látás szabadságát nem hatálytalanítja, újabb szövegértésre viszont aligha serkent. Valószínűbb, hogy „az életművet temetetlen halottá teszi."[767] A kritikai visszhang hiányánál is riasztóbb ugyanis az életmű szempontjából a görcsösen ragaszkodó kultuszépítés. A kritikai távlat egyetlen esélye, hogy a mitológiáról és művekről leválasztja az eredeti politikai/ideológiai kontextust, az életmű kapcsán oly sokat emlegetett Németh Lászlóval szólva „kipárolja a régi ítéletrendszerek cefréjéből az irodalmat, hátrahagyva a politikum seprőjét".[768]

Az egyes értelmezések története gyakorlatilag akkor jellemezheti a kánonok történetét, ha nyilvánvalóvá válik, hogy a szűkebben értett (paradigmatikus?) kánonok egyidejűségének, vagy magának a kánonközöttiség állapotának is, (akárcsak irodalmi szövegek és értékeléseik várt vagy valós hatásának) nem csupán kiterjedtsége, de mélysége is meghatározó. Ezek megragadhatósága, az átmenetek állandóságában is az egymásnak ellentmondó igények közt, alighanem az irodalomtörténet egyik legnehezebb feladatát s egyben kihívását jelentik. Minthogy az irodalmi folyamatok természete az olvasói önértés alakzataiban tárja fel (szubjektivitásában maradandó) időtálló értéklehetőségeit, egyes irodalmi szövegek, vagy akár teljes életművek értékvonzatai is az olvasó szubjektumnak (a korra is jellemző) lehetőségeit teszik explicitté, s formálják értékvonulattá mindazt, amit az olvasástechnikák adta mozgásterek kiteljesítése nyújthat. A befogadás aktusai a szövegek önmozgásaiból is táplálkoznak, az értékhatárok megállapításában azonban ez nem zárja ki, hogy a választás egyszerre történeti és esztétikai támpontok szerint érvényesüljön.

[767] Amint némiképp hasonlóan az így kialakított Illyés-képpel, annak védelmezésével kapcsolatosan Lengyel András is leszögezte. Vö. **Lengyel** András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003, 53-63.

[768] Idézi **Ács** Margit, *i.m.*

Az összetett kérdéskört mindazonáltal csak körbejárni lehet, ideologikus kötöttségeit teljességében lebontani aligha. Egy átfogó, az életmű minden darabját az újraértésben megnyilvánuló szándéknak eszmetörténeti, politika-történeti kategóriakészletünket is felül kellene vizsgálnia, s ehhez olyan már-már lehetetlen mértékű kutatásba kellene fognia, amelyik képletesen teljes eszmeköröket összehasonlítva, tudománytörténeti előzményeket és hagyománybeli összefüggéseket vizsgálna.

VI. Könyvészet.

Felhasznált szakirodalom

Ács Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?* in Kortárs, 1997/6.

Ágoston Vilmos, *A levágott kéz felelőssége,* in Alföld, 1991/2.

Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999.

Assmann, Aleida – **Assmann**, Jan red., *Kanon und Zensur*, München, Fink, 1987.

Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978.

Babits Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

Babits Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, második kiadás, é.n.

Bacsó Béla szerk., *Szöveg és interpretáció*, Bp., Cserépfalvi, 1991.

Balassa Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.

Balázs Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

Balázs Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz*. - *nemzedékvallató*. Kolozsvár, Polis, 2001.

Balogh Edgár, *Népi kultúránk megújulásáról van szó,* in Művelődési Útmutató, 1948/1.

Balogh F. András, *Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról,* in *Tárlat* (szerk. **Egyed** Péter.) Bukarest, Kriterion, 1991. 8–30.

Bányai János, *Kisebbségi magyaróra*. *Tanulmányok, kritikák*, Újvidék, Forum, 1996.

Barthes, Roland: *Válogatott írások,* (vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976.

Bécsy Tamás, *Kalandok a drámával: magyar drámák 1945-1989.* Bp., Balassi, 1996.

Beke Ibolya, *A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között*, in *A kárpát-medence népeinek együttélése a 19.-20. században.* (szerk. **Egry** Gábor – **Feitl** István) Bp., Napvilág, 2005.

Béládi Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. -A határon túli magyar irodalom*, (szerk. **Béládi** Miklós) Bp., Akadémiai, 1982.

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Bertha Zoltán, *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in Tiszatáj, 1990/3.

Bertha Zoltán, *Gond és mű*. *Tanulmányok az erdélyi magyar irodalom köréből*, Bp., Széphalom, 1994.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp., TIT, 1984.

Bezeczky Gábor, *Kánon és trópus*, in Helikon, 1998/3.

Bezeczky Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája.* Bukarest, Kriterion, 1984.

Bíró Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997-2000), Bp., Liget könyvek, 2000.

Bisztray Gyula, *Írók az únióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.

Bloom, Harold, *The Western Canon. (The books and school of the ages)* N.Y., Harcourt Brace, 1994; illetve N.Y., Riverhead, 1995.

Bodor Ádám, *A börtön szaga*, Válaszok **Balla** Zsófia kérdéseire, Bp., Magvető, 2002.

Boka László, *A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2004.

Boka László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Boka László, *Ideologikus alakzatok az (1957 utáni) erdélyi irodalom fogadtatásában*, in **Jeney** Éva – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *(Tév)eszmék bűvölete*, Bp., Akadémiai, 2004.

Boka László, *A divattól a kultuszig,* in **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Bonyhai Gábor, *Összegyűjtött munkái*, Bp., Balassi, 2000.

Borbándi Gyula, *Népiség és népiek*. *Esszék, tanulmányok, cikkek*, Bp., Püski, 2000.

Bottoni, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18; illetve in A Hét, 2005, február 17.

Bretter György, *Itt és mást*, Bukarest, Kriterion, 1979.

Bretter György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3.

Bretter György szerk., *Szövegek és körülmények*. Bukarest, Kriterion, 1974.

Bretter Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.

Clausen, Christopher, *„Canon, Theme, and Code"* in *The Hospitable Canon*. (**Nemoianu**, Virgil and **Royal**, Robert eds.) Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Csapody Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

Cs. Gyímesi Éva, *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992.

Cs. Gyímesi Éva, *Értéktudat és önreflexió*, in Korunk, 1992/8.

Cs. Gyímesi Éva, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Cs. Gyímesi Éva, *Az elszigeteltség fokozatai*, in ItK., 1994/5-6.

Cs. Gyímesi Éva, *Colloquium Transsylvanicum*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.

Csak tiszta forrásból, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei. 12. 1980.

Cseh Gergő, **Kalmár** Melinda, **Pór** Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956-1963,* Bp., Osiris, 1999.

Cseke Péter, *„Irodalomirányítás" 1947-1989*, in Korunk, 1996/4.

Czine Mihály, *A romániai magyar irodalom a két világháború között. Az új romániai magyar irodalomról*, in UŐ, *Nép és irodalom,* I-II. Bp., Szépirodalmi, 1981.

Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században, – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

Dávid Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.

Dávid Gyula szerk., *Történelmünk a Duna-medencében*, Kolozsvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság – Polis, 1998.

Dávid Gyula- **Marosi** Péter- **Szász** János, *A romániai magyar irodalom története*, Bukarest, Tankönyvkiadó, 1978. - tankönyv a XII. osztály számára.

Dávid Gyula, **Szász** László szerk., *Egyedül. Székely János emlékezete*, Bp., Nap Kiadó, 1999.

Dávidházi Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1.

Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989

De Man, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

Depew, Mary and **Obbink**, Dirk eds., *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 2000.

Diószegi László – **R. Süle** Andrea szerk., *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1990.

Dobos István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Eagleton, Terry, *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

Eagleton, Terry, *The idea of Culture*, Massachusetts, Blackwell, 2000.

Erdődy Edit szerk., *Magyar irodalom a XX században,* Bp., NHK, 1992.

Even-Zohar, Itamar, *Literature, as goods, literatures, as tools,* in Neohelicon, XXIX, (2002) 1, 75-83.

Even-Zohar, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4., 434-450.

Ézsiás Erzsébet, *Mai magyar dráma*, Bp., Kossuth, 1986.

Fabiny Tibor szerk., *A hermeneutika elmélete*. *Tanulmányok,* Szeged, JATEPress, 1998 Ikonológia és Műértelmezés 3.

Farkas Zsolt, „Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban", in UŐ, Most akkor. Bp., Filum, 1998.

Filep Tamás Gusztáv, *A szobrok tanulsága***,** in Könyvvilág, 1990/6.

Filep Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5.

Filep Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11.

Fish, Stanley, *Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény?,* in Nagyvilág, 1995/4.

Fish, Stanley, *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*, in *Az irodalom elméletei III,* (szerk. **Thomka** Beáta.) Pécs, Jelenkor, 1997.

Fowler, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

Fried István, *Utak és tévutak Kelet-közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989.

Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*. *Four Essays*, New Jersey, Princeton, 1957, - magyarul *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999.

Gadamer, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor) Bp., Gondolat, 1984.

Gálfalvi György, *Marad a láz?* Bukarest, Kriterion, 1977.

Gálfalvi Zsolt, *Közös gond és felelősség*, in Igaz Szó. 1979/1.

Gáll Ernő, *Számvetés*, Kolozsvár, Komp-Press, 1995.

Gáll Ernő, *Napló. I. 1977-1990*, Kolozsvár, Polis, 2003.

Gates, Henry Louis Jr., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992.

Geertz, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in G., C., *Az értelmezés hatalma*, (vál. **Niedermüller** Péter), Bp., Osiris, 2001.

Gergely András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5., 67-70.

Gombrich, Ernst H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*. Oxford, Phaidon, 1979.

Gorak, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.

Gorak, Jan (ed.) *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001.

Görömbei András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvége.* (szerk. **Görömbei** András) Debrecen, Kossuth, 2000.

Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak, 1945-1990,* Debrecen, Kossuth, 1997.

Görömbei András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2. kiadás. (1984) 1993.

Görömbei András szerk., *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* Debrecen, Kossuth, 2000.

Guillory, John, *„Canon",* in *Critical Terms for Literary Study*, (**Lentricchia**, Frank and **McLaughlin**, Thomas eds.) Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Guillory, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press. 1993.

Gróh Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

György Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István szerk., *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, Bp., OSZK - Akadémiai, 2005.

Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.

Hankiss Elemér, *Érték és társadalom*, Bp., Magvető, 1977.

Haraszti Miklós, *A cenzúra esztétikája*. Bp., Magvető. 1991.

Hartman, Geoffrey H., *The faithful question of culture*. N.Y., Columbia University Press, 1997.

Hauser, Arnold, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982.

Hawkes, David, *Ideology.* London & New York, Routledge, Second edition, 2003.

Hoppál Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

Huszár Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003.

Illyés Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III*, *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* (szerk. **Saáry** Éva), Zürich, SMIKK, 1980.

Illyés Gyula, *Szellem és erőszak*, Bp., Magvető, (1978) 1988.

Jauss, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, (vál. szerk., **Kulcsár-Szabó** Zoltán), Bp., Osiris, 1997.

Jákfalvi Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* (szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna), Bp., JAK, L'Harmattan, 2005.

Jancsó Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.

Jánosházy György, *Történelmi drámáinkról. [1960–1990.],* in Látó, 1991/11.

Kalla Zsuzsa szerk., *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.

Kálmán C. György, *Te rongyos (elm)élet!* Bp., Balassi, 1998.

Kálmán C. György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*. Bp., Balassi, 2001.

Kántor Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001.

Kántor Lajos - **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945-1970,* Bukarest, Kriterion, 1971;- Második, javított kiadás, *Romániai magyar irodalom 1944-1970*. címmel! Uo.,1973.

Kennedy, George A., *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89, (1990) 217–225.

Kiss Gy. Csaba, *Közép-Európa, nemezetek, kisebbségek*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Kiss Gy. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, (szerk. **Dávid** Gyula), Kolozsvár, Polis, 1998.

Kiss Gy. Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6.

Kiss Gy. Csaba, *Nemzetiségi lét – nemzetiségi irodalom*, in Alföld, 1975/10.

Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története,* 2. javított kiadás, Bp., Kossuth, 1985.

Kocur László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII*. - *Irodalomelméleti tanulmányok*, (szerk. **Fried** István), Szeged, 2003.

Kókay György – **Buzinkay** Géza – **Murányi** Gábor, *A Magyar sajtó története,* Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000

Kós *Károly levelezése Czine Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.

Kötő József, *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből,* Kolozsvár, 1976.

Kötő József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.), Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991,* (2. kiadás.) Bp., Argumentum, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete,* in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000.

Kulin Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6.43.

Kuncz Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487-492.

Kuszálik Péter, *Irodalomtörténet és vidéke,* in Látó, 1994/5.

L. Balogh Béni szerk., *Kötődések Erdélyhez,* Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Laczkó Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3.

Láng Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.

Láng Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4.

Láng Gusztáv, *Kivándorló irodalom*. *Kísérletek*, Kolozsvár, Komp-Press. 1998. Ariadné könyvek.

Láng Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

Láng Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

Láng Zsolt, *Hányan mentek Piripócsra?* Kolozsvár, Komp-Press, 1995. Ariadné könyvek.

Lauter, Paul, *Canons and Context*. N.Y. Oxford University Press, 1991.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Lengyel András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003.

Lentricchia, Frank and **McLaughlin**, Thomas (eds.) *Critical Terms for Literary Study,* Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Levine, Lawrence W., *The Opening of the American Mind: Canons, Culture, and History*, Boston, Beacon Press, 1996.

Lindenberger, Herbert, *The History in Literature. On: Value, Genre, Institutions,* New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.

Makkai Sándor, *Magunk revíziója*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1931.

Makkai Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

Margócsy István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*. (Kommentár és florilégium), in ItK, 1990/3.

Margócsy István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.

Márkus Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996.

Márkus Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap kiadó, 2002.

Márkus György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992.

Martos Gábor, *Légkör, szellemi arcvonal és a minőség igénye*, Bp., Mérték, 1989.

Martos Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

Mester Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika,* Bp., Kijárat, 2004.

Miklós Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002.

Molnár János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged, 1993.

Mózes Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974-1990*, Marosvásárhely, Mentor, 2004.

Nagy György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press és Polis, 1999.

Németh László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.

Németh Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005.

Nemoianu, Virgil and **Royal**, Robert eds., *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Nyírő József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.

Panek Zoltán, *Írjon ön is írül,* in A Hét, 1978/35.

Páskándi Géza, *A szellemi visszahonosodásról I-II*., in Új Forrás, 1982/5-6.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

Pomogáts Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3.

Pomogáts Béla, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987.

Pomogáts Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1992.

Pomogáts Béla, *Kisebbség és humánum*. *Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból,* 2. átdolgozott kiadás, Bp., Korona Nova, 1998.

Pomogáts Béla, *Erdélyi autonómia – európai integráció*, Nagyvárad, NAT, 2004.

Pyle, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2.

Radnóti Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7.

Radnóti Sándor, *Kánon és relativizmus*, in Alföld, 1996/2.

Radnóti Zsuzsa, *Pro és kontra a kortárs magyar drámáról*, in Alföld, 1997/2.

Rákai Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

Ricoeur, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, (ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály), Bp., Osiris, 1999.

Ricoeur, Paul, *A szöveg világa és az olvasó világa*, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, (szerk. **Thomka** Beáta), Bp., Kijárat, 1998.

Robotos Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997.

Rohonyi Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris - Láthatatlan Kollégium. 2001.

Rónay László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg I. A magyarországi szellemi élet harminc éve, 1948-1978.* Zürich, SMIKK, 1979.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg II. Nyugati magyar kulturális élet a II. világháború után, 1945-1979.* Zürich, SMIKK, 1980.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg III. A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után.* 1945-1980, Zürich, SMIKK, 1980.

Sauerberg, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* London, Macmillan Press Ltd., N.Y., St. Martin's Press Inc. 1997.

Sela-Shefy, Rakefet, *The concept of Canonicity in Polysystem Theory*, in Poetics Today. 11, 1990/3.

Sela-Shefy, Rakefet, *Canon formation revisited: canon and cultural production*, in Neohelicon, XXIX, 2002/2.

Simon Zoltán szerk., *Romániai magyar irodalom 1970–1990*, Az Alföld, 1991/2 számának (Az 1990. november 5–16.-i Debreceni Irodalmi Napok előadásainak) szerkesztett szövege. Debrecen, 1991.

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Stark, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.

Sz. Nagy Péter szerk., *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Bp., Rakéta, 1990.

Szabó B. István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. - az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete 1993. november 25-26-i tudományos konferenciájának előadásai, Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.

Szabó Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *I-IV,* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.

Szakolczay Lajos, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodalmi, 1984.

Szakolczay Lajos: *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996.

Szász László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000.

Szegedy-Maszák Mihály, *The Idea of National Character: A Romantic Heritage,* in **Boerner**, Peter (ed.) *Concepts of National Identity: An Interdisciplinary Dialogue*, Nomos, Baden-Baden, 1986.

Szegedy-Maszák Mihály*, „Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995.

Szegedy-Maszák Mihály, *Literary canons: National and international*, Bp., Akadémiai, 2001.

Szegedy-Maszák Mihály szerk., *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11., 2001.

Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

Szegedy-Maszák Mihály, *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról,* Bp., Krónika-Nova, 2000.

Szekfű Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.

Szekfű Gyula szerk., *Mi a magyar?,* Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

Szeli István, *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993.

Szerb Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.

Szerdahelyi István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

Szilágyi Ákos, *A hetvenes évek „uralkodó eszméi"* in Művészet, 1986/7.

Szilágyi Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4.

Szilágyi Ákos, *Sturm und Drang a legújabb magyar irodalomban*, in Magyar Lettre, 2005/Tavasz.

Szilágyi Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995.

Szirák Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000.

Szondi, Peter, *A modern dráma elmélete. 1880-1950,* Bp., Gondolat, 1979; illetve Bp., Osiris, 2002.

Tabéry Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; illetve Nagyvárad, NAT, 2003.

Takács József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.

Takáts József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Bp., Kijárat, 2000.

Thomka Beáta szerk., *Narratívák 2. Történet és fikció,* Bp., Kijárat, 1998.

Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851.

Tóth Sándor, *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*, in *Rólunk van szó,* Bukarest, Kriterion, 1980.

Tóth Sándor, *Jelentés Erdélyből*, Párizs, n.n. 1989 (1987).

Tönnies, Ferdinand, *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983.

Tőzsér Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998.

Tőzsér Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.

Vallasek Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2.

Vallasek Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004.

Vécsi Nagy Zoltán szerk., *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965-75,* Bp., Ernst Múzeum, 2002.

Végh Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1.

Veres András szerk., *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek klubjában. 1980. április 10-12,* Bp., Balassi, 2002.

Veres András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*, in Beszélő, 1996/6.

Vida Gábor, *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?,* in Látó, 1998/3.

Vincze Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989,* http://vincze.adatbank.transindex.ro

Vincze Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

Vincze Gábor, *Ceausescu „fantomszervezete*": *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

Vincze Gábor, *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig"*, in *Kötődések Erdélyhez*, (szerk. **L. Balogh** Béni), Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Visky András, *Szolgálni és (ki)szolgálni,* in Kalligram, 1996/4, 68-71.

Von Hallberg, Robert, ed. *Canons*, London and Chicago, The University of Chicago Press. 1983.

Wellek, René – **Warren**, Austin, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972; illetve Bp., Osiris, 2002.

Z. Varga Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.

Zizek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology*, New York, Verso, 1998.

Felhasznált, életműről szóló cikkek és tanulmányok.

Ablonczy László: Csillag a máglyán. = Alföld, 1976. 3. sz. 87–91.
Ablonczy László: Az álmatlanság álmai. = Forrás, 1976. 9. sz. 87–89.
Ablonczy László: Az írás megbékítő hatalma. = Forrás, 1977. 5-6. sz. 3-7.
Ablonczy László: A vesszőzés módozatai. = Alföld, 1978. 7. sz. 98–100.
Ablonczy László: Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Forrás, 1978. 1. sz. 86–88.
Ablonczy László: Hófúvásos időben. = Tiszatáj, 1986. 3. sz. 91–96.
Ablonczy László: Sütő András: Az Álomkommandó. = Confessio, 1988. 1. sz. 114–117.
Ablonczy László: A tízesztendős Szuzai menyegző. = Tiszatáj, 1990. 1. sz. 91–94.
Ablonczy László: „S kezdék nevetni a sírás helyett.” = Tiszatáj, 1993. 11. sz. 50–58.
Alexa Károly: Sütő András: Istenek és falovacskák. = Kortárs, 1973. 12. sz. 2033–2035.
Alexa Károly: Maros menti Parainesis. = Kortárs, 1977. 12. sz. 2000–2003.
Almási Miklós: Sütő András: Álomkommandó. = Kritika, 1987. 11. sz. 33-34.
Annus József: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1976. 2. sz. 88–90.
Annus József: András ama tiszta ingben…= Tiszatáj, 1982. 1. sz. 82-84.
Bakonyi István: Írónk és kora: Vázlat Sütő Andrásról. = Új Forrás 1991. 12. sz. 70-74.
Balázs Mihály: Sütő András. = Írók, képek II. 3. kiadás. Szerk.: Dr. Szabó Ödönné. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 258–273.
Balázs Sándor: Münzer felelőssége. = Korunk, 1975. 7. sz. 522–526.
Balázs Sándor: Egy mű vallásbölcseleti háttere. A „Csillag a máglyán” című drámáról. = Világosság, 1977. 2. sz. 96–100.
Balogh Edgár: Köszönet egy könyvajánlásért. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 172–177.
Balogh Edgár: Sütő András itt marad. = B. E.: Acéltükör mélye. Kriterion, Bukarest, 1982. 74–76.
Balogh Edgár: Sütő András házi ünnepére. = B. E.: Magyarok, románok, szlávok. Kossuth, Budapest, 1986. 225–227.
Balogh László: Sütő András: Emberek indulnak. = Új Hang, 1954. 6. sz. 88–91.
Bálint Tibor: Hétköznapok a keresztfán. = B. T.: Kenyér és gyertyaláng. Dacia, Kolozsvár, 1975. 110–116.
Barota Mihály: Omló egek alatt. = Életünk 1991. 6. sz. 569-572.
Bata Imre: Sütő András drámáinak nyelvéről. = Új írás, 1976. 3. sz. 80-82.
Bécsy Tamás: A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában. = Színház, 1978. 7. sz. 1–7.
Bécsy Tamás: Jellemek és cselekmény. = Új Írás. 1976. 3. sz. 82-86.
Béládi Miklós: Tártkarú világ – Sütő András novellái. = Élet és Irodalom. 1960. 38. sz. 8.
Bellyei László: Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához. = Életünk, 1975. 2. sz. 169–173.
Berkes Erzsébet: Egy Lócsiszár virágvasárnapja. = Kritika, 1974. 12. sz. 19.
Berkes Erzsébet: Advent a Hargitán. = Kritika 1986. 4. sz. 27-28.
Berkes Erzsébet: Szökésben a falvédőről. = Élet és Irodalom, 1986. IV., 18.
Bertha Csilla: Nemzeti sorstragédiák. Párhuzamok Sütő András és Brian Friel drámájában. = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1. Eger, 1987. 51–70.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. Monográfia Sütő Andrásról. = B. Z.: Gond és mű. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1994. 11–131.; 177–180.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar gondok – újabb könyvek tükrében. = Magyar Élet, 1994. 2. sz. 13–18.
Bertha Zoltán: A közösség homlokráncai – Sütő András arcképéhez. = Magyar Napló, 1995. 7. sz. 20–23.

Bretter György: A hegyen túl is hegy van. = B. Gy.: Itt és mást. Kriterion, Bukarest, 1979. 472–479.
Czine Mihály: Halkított, köznapi köszöntés. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 6-8.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. = Alföld, 1979. 8. sz. 56-59.
Czine Mihály: Olvasónapló. = Forrás, 1992. 2. sz. 89-90.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. Anyám könnyű álmot ígér. Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Cz. M.: Nép és Irodalom I–II. Szépirodalmi, Bp. 1981. II. 140–155.
Czine Mihály: Sütő András könyve. = Forrás, 1992. 2. sz. 89–90.
Cs. Nagy Ibolya: A bölcsőhely parancsai. = Alföld, 1977. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Mese – mesén túli üzenettel. = Alföld, 1987. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Út a méltóságától megfosztott emberig. = Hitel, 1999. 12. 87–97.
Csányi László: A kollektív sorsviselés iskolája. = Új írás, 1984. 8. sz. 111-113.
Cseres Tibor: Szavaink Nagyfejedelemsége. = Élet és Irodalom, 1977. 51. sz. 3.
Csoóri Sándor: Az elveszített szem fényei. = Cs. S.: Tenger és diólevél I–II. Püski, Bp. 1994. I. 518–520.
Csűrös Miklós: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Kortárs, 1982. 5. sz. 816–818.
Dobos László: Levél Sütő Andráshoz. = Alföld, 1977. 6. sz. 34–35.
Dömény Katalin: A mandátumos erdélyi író műhelye egy rekonstruált keletkezéstörténet tükrében. - Egy lócsiszár virágvasárnapja c. drámájának geneziséhez. = Szivárvány, 14. évf. 1993. 41. sz. 125-129.
Duba Gyula: A megmaradás hirdetője. = Irodalmi Szemle, 1977. 7. sz. 649–650.
Egyed Péter: A műhely aggodalma és bizonyossága. = Korunk, 1981. 6. sz. 448–451.
Elek Tibor: A lehetetlen kísértése. = E. T.: Szabadságszerelem. Pozsony, 1994. 83–96.
Éltető József: Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek. = Ötven nagyon fontos regény: műismertetés és műelemzés / (Aczél Géza, Ádám Péter, Bakcsi György et al. 2. módosított kiad.) - Lord Könyvkiadó, Bp., 1998.- 314-319.
Ézsiás Erzsébet: Sütő András. = É. E.: Mai magyar dráma. Kossuth, Bp. 1986. 105–114.
Farkas Árpád: Pusztakamarási körtevirág. = F. Á.: Asszonyidő. Bukarest, 1983. 91–99.
Fehér István: Anyám könnyű álmot ígér. = Kritika, 1973. 1. sz. 26.
E. Fehér Pál: Nota bene. A szuzai menyegző. = Élet és Irodalom 1980. 24. sz. 6.
Fenyő István: Forradalom és humanizmus. = F. I.: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp. 1979. 678–697.
Fenyvesi Félix Lajos: Őrszem a Hargitán. = Confessio. - 21. évf. 1997. 3. sz. 47-48.
Féja Géza: Műfaj születik. = F. G.: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp. 1978. 184–189.
Fodor Sándor: Magasrendű harmónia. = Utunk, 1970. 12. sz. 1.
Fónod Zoltán: Mi dolgunk a világon… – A történelem parancsai Sütő András műveiben. = Irodalmi Szemle, 1982. 3. sz. 243-245.
Földes László: Emberek indulnak. = Igaz Szó, 1953. 4. sz. 114–123.
Gách Marianne: 21 kérdés Sütő Andráshoz. Film, Színház, Muzsika, 1976. 1. sz.
Gál Sándor: Csillag a máglyán. = Irodalmi Szemle, 1977. 2. sz. 164–165.
Gálfalvi Zsolt: Félrejáró Salamon. = Utunk, 1956. 39. sz.
Gálfalvi Zsolt: Vallomás az elkötelezettségről. Drámák humánuma – avagy a humánum drámái. = G. Zs.: Az írás értelme. Kriterion, Bukarest, 1977. 179–204.
Gálfalvi Zsolt: Sütő András drámái és az Éden kristályfái. = Sütő András: Három dráma. Eminescu, Bukarest, 1982. 5–14.
Gáll Ernő: „Holt-tengeri” jelentés. = G. E.: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Szépirodalmi, Bp. 1978. 192–195.
Gáll Ernő: A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája. = G. E.: A sajátosság méltósága. Magvető, Bp. 1983. 97–121.
G. Kiss Valéria: Ahol véget ér a szó… = Alföld, 1977. 6. sz. 57–59.

Görömbei András: A megmaradás etikája és esztétikája. = Alföld, 1974. 7. sz. 60-65.
Görömbei András: "Kelj fel és beszélj" = Tiszatáj, 1978. 3. sz. p. 71-75.
Görömbei András: Sütő András felszólalása fejtartásunk ügyében. = Tiszatáj, 1979. 2. sz. 68-75.
Görömbei András: Az önvizsgálat belső kényszere. = Alföld, 1981. 6. sz. 84-89.
Görömbei András: A hatalom gyermekkori játszótársa. = Tiszatáj, 1982. 7. sz. 45-51.
Görömbei András: "Az ember amíg él, játszani is akar". = Alföld, 1984. 5. sz. 66-77.
Görömbei András: Folytatás és megújulás: Sütő András prózaművészete az ötvenes és hatvanas évek fordulóján. = Tiszatáj, 1984. 10. sz. 56-64.
Görömbei András: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 38-49. p.
Görömbei András: "Felgyűlt az idő" : Az Anyám könnyű álmot ígér időszerkezete. = Alföld, 1977. 6. sz. p. 47-51. illetve "Ki viszi át...?" / Görömbei András. - Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.- p. 323-334.
Görömbei András: Sütő András: Sikaszói fenyőforgácsok. = Alföld, 1988. 7. sz. 84–86.
Görömbei András: A lőtt lábú madár nyomában. = Életünk, 1989. 1/2. sz.. 88-90.
Görömbei András: Sütő András. In: G. A.: Kisebbségi magyar irodalmak 2. kiad. Kossuth Egyeteni Kiadó, Debrecen 1997.; 3. bőv. kiad. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2001.
Görömbei András: Tűnődés Sütő András naplójegyzeteinek olvasása közben – kitérőkkel. = Alföld, 1991. 8. sz. 83–90.
Görömbei András: Sütő András. = G. A.: Napjaink kisebbségi magyar irodalma. Tankönyvkiadó, Bp. 1993. 25–38.
Görömbei András: Erdélyi változatlanságok. Sütő András könyve = Hitel, 2001. 10. sz. 103–106.
Grezsa Ferenc: Sziszüfosz mai szerepben. = Új Írás, 1982. 4. sz. 106–108.
Grezsa Ferenc: Omló egek alatt. = Kortárs, 1991. 1. sz. 160-162. Illetve: G. F.: Vonzások és vallomások. Szeged, Tiszatáj, 1999. 322-327.
Ilia Mihály: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Kortárs, 1970. 9. sz. 1492–1493.
Illyés Elemér: Négy erdélyi prózaíró. = Új Látóhatár, 1971. 5. sz. 539–546.
Illyés Gyula: Sütő András nagy úton. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.
Imre László: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Alföld, 1971. 2. sz. 81–83.
Imre László: Sütő András: Rigó és apostol. = Alföld, 1971. 1. sz. 84–85.
Iszlai Zoltán: „Hogy megmaradjunk”. = I. Z.: A valóság közelében. Kossuth, Bp. 1983. 16–20.
Izsák József: Tűnődés a tűnődésben. = Igaz Szó, 1958. 5. sz. 766–770.
Izsák József: Példázat az emberségről. = Igaz Szó, 1961. 6. sz. 857–859.
Jánosházy György: Átfogóbb társadalomrajz felé. = Igaz Szó, 1960. 2. sz. 282–287.
Kacsó Sándor: A parasztkérdés irodalmunkban. = K. S.: Írók – írások. Irodalmi, Bukarest, 1964. 223–233.
Kántor Lajos: Az írói gond változásai. = Korunk, 1970. 6. sz. 956–959.
Kántor Lajos: Táj és világ gondja. = Korunk, 1973. 11. sz. 1635–1639.
Kántor Lajos: A megtalált színház. = Korunk, 1975. 6. sz. 425–433.
Kántor Lajos: A tiltakozás metaforái. = K. L.: Korváltás. Kriterion, Bukarest 1979. 45–50.
Kántor Lajos: „… meg nem maradhatunk az alázat porában”. = K. L.: Korunk: avantgarde és népiség. Magvető, Bp. 1980. 495–503.
Kelemen János: Sütő András: Tártkarú világ. = Kortárs, 1960. 6. sz. 968–969.
Kereskényi Sándor: Értékválság a kisebbségi kritikában. = Alföld, 1994. 2. sz. 87–89.
Kocsis István: Dalon túli dallal… = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 202–203.
Koltai Tamás: Sütő András: Csillag a máglyán. = K. T.: Magyar drámák színháza. NPI, Bp. 1979. 213–216.

Koltai Tamás: „Felügyelőnk, a Nagy Romlás.” = Élet és Irodalom, 1986. 2. sz. 13, illetve K. T.: Színházváltás 1986–1991. Meszprint, Bp. 1991. 7–10.
Kós Károly: Levél Sütő Andráshoz "A Kolozsváriak"-ról. = Kortárs 1973. 12. sz. 1876-1878.
Kósa Csaba: Erdély fáklyái: A tűzfelelős. = Új Idő 1990. 12. sz. 10-16.
Kovács János: Epikusi tűnődések. = K. J.: Kétség és bizonyosság. Kriterion, Bukarest, 1981. 106–122.
Kovács Sándor Iván: Istenek és falovacskák. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp., 1978. 403-409.
Kovács Sándor Iván: Tűnődések a fennmaradás módozatain. Költészet és valóság Sütő András Kálvin-drámájában. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp. 1978. 410–421.
Láng Gusztáv: Eszme és történelem. = Alföld, 1977. 6. sz. 42–43.
Lászlóffy Aladár: Ars poetica útközben. = Igaz Szó, 1971. 8. sz. 262–266.
Lázok János: A céltól az eszközig: a Sütő-novelláktól a Sütő-drámákig. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 17–30.
Lázok János: Gondolat és/vagy cselekvés? = Korunk, 1983. 2. sz. 143–150.
Lázok János: A kerek félalmák paradoxonai. = Korunk, 1983. 9. sz. 739–744.
Lázok János: Évek és hazajáró lelkek Sütő András trilógiájában. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 137–140.
Lázok János: A céltól az eszközökig. = Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. 176–210.
Lázok János: A Káin és Ábel metaforikus mélyszerkezete. = Korunk, 1992. 8. sz. 48–55.
Lázok János: "Az év könyve". = Beszélő 3. évf. 1998. 1. sz. 80-84.
Lehel Katalin: Az igazság megszállottja Sütő András drámai életművében. = Somogy, 1991. 1. sz. 52-54.
Marosi Péter: Félrejáró Salamon nyomában. = Igaz Szó, 1956. 12. sz. 1845–1850.
Marosi Péter: Kolhaas haragja és Harag Kolhaasa. Sütő genfi zsoltára. Káin tragédiája. = M. P.: Világ végén virradat. Bukarest, 1980. 142–163.
Martinkó András: Con amore. = Kritika, 1970. 1. sz. 34–38.
Márkus Béla: Fájdalmas farsangi játék. = Alföld, 1977. 6. sz. 60–63.
Márkus Béla: A betokosodott kudarc. = Hitel, 1994. 1. sz. 94–101.
Márkus Béla: Pünkösdi lélekkel. Sütő András: Erdélyi változatlanságok = Reformátusok Lapja, 2001. június 3.
Márkus Béla: A szolgák felelősségével. (Sütő András: Erdélyi változatlanságok.) = Tiszatáj, 2002. július, 77–86.
Melczer Tibor: Évek – hazajáró lelkek. = Kritika, 1982. 6. sz. 34.
Mész Lászlóné: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán = ML: Mai magyar drámák. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 96–143.; 3. kiad. - Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 193. - (Műelemzések kiskönyvtára)
Miklós Róbert: Cseppben a tenger. = Napjaink, 1970. 11. sz. 10.
Nagy Pál: Drámaírók sikere. = Igaz Szó, 1962. 6. sz. 881–887.
Nagy Pál: Nyugtalan ember. = Igaz Szó, 1963. 5. sz. 794–795.
Nagy Pál: Az idő hullámhosszán. = Igaz Szó, 1967. 1. sz. 572–581.
Nagy Pál: Előszó. = Sütő András: Misi, a csillagos homlokú. Kolozsvár, 1972. 5–27.
Nagy Péter: Sütő András két drámája. = N. P.: Olvasó. Szépirodalmi, Bp. 1980. 3456–352.
Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről. = Magyar Nyelvőr, 1983. 1. sz. 68–75.
Nemes Rita: Vitairatok a Romlás ellenében: Sütő András drámáiról. = Hitel 13. 2000. 10. sz. 101-108.
Olasz Sándor: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Forrás, 1982. 3. sz. 82–83.
Oltyán Béla: Máglyák és csillagok: Sütő András etikája. = Tiszatáj, 1987. 6. sz. 3-12.
Pákovics Miklós: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Kritika, 1980. 12. sz. 34.

Pálfy G. István: A hitvitázó. = Alföld, 1977. 6. sz. 36–41.
Pálfy G. István: Mosolyba göngyölt aggodalom. = Tiszatáj, 1978. 6. sz. 86–92.
Pálfy G. István: A hitvigyázó. = Forrás, 1979. 3. sz. 74–80.
Pálfy G. István: Főhajtás Sütő Andrásnak. = P. G. I.: Jó hazát teremteni. Magyar Ifjúság Szerk., Bp. 1988. 131–134.
Páll Árpád: Azonos mondanivaló, különböző műfajok, avagy jegyzetek a drámaíró Sütő Andrásról. = P. Á.: Színházi világtájak. Bukarest, 1987. 240–250.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Egy lócsiszár…) = Jelenkor, 1986. 4. sz. 341-345.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Álomkommandó) = Jelenkor, 1988. 6. sz. 530–534.
Pásztor Emil: A romániai magyar irodalom és magyar nyelv új színei Sütő András naplójegyzeteiben. = Könyvtáros, 1972. 2. sz. 110-112.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága. = P. Gy.: Olvasópróbák. Felsőmagyarország, Miskolc, 1994. 199–211.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága: Rend és rendetlenség Sütő András drámáiban. = Napjaink, 1989. 10. sz. 27-30.
Pomogáts Béla: A valóság vonzásában. = Jelenkor, 1970. 12. sz. 1146-1150.
Pomogáts Béla: Az önkeresés útján. = Jelenkor, 1972. 1. sz. 937–944.
Pomogáts Béla: Sütő András. = Alföld, 1972. 12. sz. 43–49.
Pomogáts Béla: Anyanyelv és közösség. = Jelenkor, 1978. 4. sz. 361-362.
Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Gondolat, Bp. 1982.
Pomogáts Béla: Sütő András szolgálata. = Confessio, 1986. 4. sz. 79–83.
Pomogáts Béla: Könyvek a romániai magyar irodalomról. = Irodalomtörténeti közlemények, 1986. 4. sz. 457-465.
Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető, Bp. 1987.
Pomogáts Béla: Költészetben elbeszélt szociográfia. = P. B.: Kisebbség és humánum. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 173–186.
Popovici, Titus: Drága András! = Alföld, 1977. 6. sz. 45–46.
Reményi József Tamás: Anyám könnyű álmot ígér. = Magyar irodalom, 1945-1995. Műelemzések. (szerk. Reményi József Tamás, Tarján Tamás). Corvina, Bp., 1996. 147-151.
Rácz Győző: Nyelv és történelem. = R. Gy.: Értelem és szépség. Bukarest, 1972. 349–350.
Rácz Győző: Sorskérdések lírája. A forradalom etikája. A máglyán nem égnek el a csillagok. = R. Gy.: A lírától a metafizikáig. Bukarest, 1976. 124–129.; 167–197.
Rácz-Székely Győző: Sütő Andrásról – új könyve ürügyén. = Forrás, 1971. 1. sz. 82–84.
Rácz-Székely Győző: Meditáció Sütő András „úti tűnődéseiről”. = Forrás, 1971. 4. sz. 87–89.
Reuter Lajos: Vázlat Parmenion tragédiájáról. = Forrás, 1984. 8. sz. 40–47.
Réz Pál: Beváltott ígéret. = Élet és Irodalom, 1970. 17. sz. 10. illetve R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Szépirodalmi, Bp. 1973. 373–379.
Réz Pál: Itt állok, másként nem tehetek. = Tiszatáj, 1976. 3. sz. 90–95.
Robotos Imre: Hatalom és hatalmaskodás komikuma. = R. I.: A nevetés vonzásában. Bukarest, 1973. 208–227.
Robotos Imre: Ablak a századok falán. A hatalom örvényeiben. = R. I.: Arányok rendjében. Bukarest, 1981. 89–104.
Ruffy Péter: Sütő András. = R. P.: Világaim. Szépirodalmi, Bp. 1979. 315–322.
Sándor Iván: A tetthiány némasága. = Alföld, 1988. 2. sz. 24–30.
Schreiber György: „Drámát írtál, Häftling!” = Mozgó Világ, 1987. 12. sz. 112–116.
Sinkovits Imre: Esemény. = Tiszatáj, 1985 12. sz. 35-36.
Sík Ferenc: Sütő András a Nemzeti Színházban. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 32-34.

Sík Ferenc: Kegyelmi kérvény. Az Álomkommandóról. = Alföld, 1987. 6. sz. 50-51.
Sőni Pál: Sütő András novellái. = S. P.: Irodalmi bírálatok. Bukarest, 1955. 87–95.
Sőni Pál: Sütő András. = S. P.: Művek vonzása. Irodalmi, Bukarest, 1967. 229–236.
Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969.
Szabó B. István: Az év regénye. = Új Írás, 1971. 1. sz. 120–123.
Szabó B. István: A sajátosság méltósága. = Új írás, 1988. 11. sz. 116–118.
Szabó Zoltán: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk." = Új Látóhatár, 1975. 2. sz. 173–177.
Szakolczay Lajos: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Új írás, 1977. 7. sz. 83–91.
Szakolczay Lajos: A fűszál lehajlik. Szóló száj. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984.
Szakolczay Lajos: Tűnődés útközben. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp., 1984. 288–296.
Szakolczay Lajos: Esszéítélet. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 281–287.
Szakolczay Lajos: Megtalált világ. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 269–280.
Szakolczay Lajos: A vélekedés szabadsága: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 297–320.
Szakolczay Lajos: A megmaradás esztétikája. = Sz. L.: A csavargó esztétikája. Balassi Kiadó, Bp., 1996. 141-151.
Szakolczay Lajos: Sütő András metaforaigazsága. = Sz. L.: Ötágú síp. Magvető, Bp. 1989. 467–473.
Szakolczay Lajos: Kötél homokból. Tevan, Békéscsaba, 1994.
Szakolczay Lajos: Égő házban nem fésülködni kell, hanem tüzet oltani. = Kortárs, 2002. 6. sz. 49–54.
Szász János: Két formanyelv mezsgyéjén. = Igaz Szó, 1967. 6. sz. 923–927.
Szász János: Sajátosság és egyetemesség. = Sz. J.: A hittől az eszméletig. Bukarest, 1981. 13–18.
Szász János: Sütő András Herder-díja. = Sz. J.: A fennmaradás esélyei. Gondolat, Bp. 1986. 133–135.
Szász László: Három írói attitűd. = Sz. L.: Egy szerencsés kelet-európai – Székely János. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2000. 31-54.
Szávai Géza: Válasz Sütő Andrásnak. = Sz. G.: Szinopszis. Bukarest, 1981. 231–234.
Szekér Endre: Vallomás Sütő Andrásról. = Sz. E.: Érték és írás. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1981. 253–256.
Szekér Endre: Sütő András sikaszói gyémántjai. = Sz. E.: Erős várunk a vers. Forrás Szerk.–Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 1991. 129–134.
Székelyhidi Ágoston: Sütő András: Egy pakli dohány. = Alföld, 1955. 5. sz. 91–93.
Szerdahelyi István: Sütő András: Rigó és Apostol. = Kortárs, 1971. 5. sz. 822-823.
Szerdahelyi István: A feldobott pénzdarab pillanatában. = Kritika, 1987. 6. sz. 18-19.
Szilágyi Ferenc: „…megváltani a senyvedő nyelvet…" = Magyar Nyelvőr, 1978. 4. sz. 431–444.
Szilágyi Júlia: A lelkiismeret dokumentuma. = Korunk, 1971. 4. sz. 643–646.
Szőcs István: Újabb Holt-tengeri tekercsek. = Utunk, 1970. 17. sz. 1–2.
Szőcs István: Az állandó gyorsulás végzete. = Utunk, 1975. 49. sz. 1–2.
Szőcs István. Engedjétek hozzászólni a szavakat I–II. = Utunk, 1977. 48. sz. 3.; 1977. 51. sz. 3.
Tánczos Gábor: Sütő András ars poeticája. = Élet és Irodalom, 1973. 49. sz. 11.
Tarján Tamás: Sütő András a drámaköltő. = Színház, 1976. 3. sz. 1-7.

Tarján Tamás: Itt állok, másként nem tehetek. = T. T.: Kortársi dráma. Magvető, Bp. 1983. 134–158.
Tarján Tamás: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán. = T. T.: Százszorszínház. Magvető, Bp. 1983. 246–254.
Tarján Tamás: Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig. = Kritika, 1986. 4. sz. 26-27.
Tarján Tamás: Csillag a máglyán. = Száz híres színdarab / (szerk. Koltai Tamás és Takács István.). Népszava, Bp., 1989. 2. köt. - 202-209.
Tarján Tamás: Színművek. = Vigília, 1992. 10. sz. 793-794.
Tófalvi Zoltán: Hányfejű sárkány alszik velünk? = Hitel, 1991. 20. sz. 25.
Tolvaj Bertalan: Tűnődések Sütő András könyveiről. = T. B.: Az irodalom vonzásában. Pozsony–Bp. Madách–Szépirodalmi, 1977. 96–111.
Tüskés Tibor: Egy csupor zsír. = T.T. : Titokkereső. Pátria, Bp., 1991.- p. 185-190.
Utasi Mária: Sütő András szavai. = Üzenet, 1978. 9. sz. 519–521.
Varga Domokos: A megmaradás irodalma. = Valóság, 1970. 8. sz. 84–86.
Varga Lajos Márton: Évek – hazajáró lelkek. = Jelenkor, 1981. 11. sz. 1012–1019.
Varga Zoltán: Tenger a cseppben. Gondolatébresztő tűnődések. = V. Z.: Periszkóp. Forum, Újvidék, 1975. 92–99.
Vasy Géza: Anyám könnyű álmot ígér. = 7x7 híres mai magyar regény. (Berkes Erzsébet et al.). Móra, Bp., 1997. 148-156.
Vekerdi László: Anyajegyes maradandóság. = Napjaink, 1984. 8. sz. 27–29.
Veress Dániel: Gond és jelkép. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 193–199.
Veress Dániel: Szélfútta ágon fészek. = Tiszatáj, 1972. 1. sz. 34–48.
Veress Dániel: Sütő András költői világa. = Sütő András: Nyugtalan vizek. Creangă, Bukarest, 1975. 3–8.
Vita Zsigmond: Nem tanára, inkább tanítványa. = Művelődés, 1992. 6. sz. 23–24.

Fontosabb interjúk, beszélgetések

Az alamizsna nem elég. Beszélgetés ... véres napjairól, az okokról és a tanulságokról./ Tibori Szabó Zoltán beszélgetése
In: Népszabadság. 58. (2000) 65. 21, 25.

Be nem gyógyuló seb / Vígh Árpád interjúja
In: Hitel 10. évf. 6. sz. (1997. jún.), p. 3-7.

Erdélyi változatlanságok / beszélgetés Sütő Andrással
In: Hitel 14. évf. 1. sz. (2001. jan.), p. 3-13.
Én maradok, másként nem tehetek / Kulcsár Katalin beszélgetése
In: Látóhatár 2. sz. (1991), p. 80-91.
Fájdalmat enyhítő kísérlet / beszélgetés Sütő Andrással
In: Magyar Nemzet 56. (1993) 289. 19.

Hajnali munka / Marosi Ildikó beszélgetése
In: Kortárs 6. sz. (1976), p. 956-960.

"Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét" / Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván beszélgetése Sütő Andrással
In: Tiszatáj 53. évf. 12. sz. (1999. dec.), p. 64-70.

Induljatok el az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt… / Pálfy G. István interjúja Sütő Andrással
In: Alföld 9. sz. (1981), p. 58-65.

Interjú Sütő Andrással, a vitatott és hallgatásra ítélt író [!], drámaíróval, a romániai magyar kisebbség legismertebb irodalmi képviselőjével. / Rózsa-Flores Eduardo interjúja.
In: Kapu. 3. sz. (2000). P. 62-64.

Az író irodalmon kívüli gondjairól / Páll Árpád beszélgetése
In: Alföld 5. sz. (1990), p. 51-71.

Írószobám / Albert Zsuzsa beszélgetése
In: Jelenkor 3. sz. (1979), p. 234-242. Elhangzott a Magyar Rádióban 1978. szept. 24.-én.

Istenek és falovacskák / Beszélgetés Huszár Sándorral
In: Istenek és falovacskák. Kriterion, Buk., 1973.

A Kálvin-Szervét dráma születése - jegyzet / Sütő András
In: Kortárs 1. sz. (1976. jan.), p. 88.

A kényszerűségnek kínja és gyakorisága. -- új színművéről és a Nobel-díjra jelöléséről / Lőcsei Gabriella interjúja
In: Magyar Nemzet 56. 1993. 153. 19.

A kép a legcáfolhatatlanabb beszéd. Kaiser Ottó képriportja Sütő András marosvásárhelyi otthonában. A képekhez a szöveget Sütő András írta.
In: Könyvjelző, 2005/ december, 10-15.

Kötél - homokból / Kántor Lajos beszélgetése
In: Alföld 2. sz. (1979), p. 36-41.

A közös asztal reménye. Beszélgetés ...- a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnökével / Frigyesy Ágnes interjúja.
In: Világszövetség. 2. sz. (1993) p.1-2.

Közösség-egybegyűjtő hatalom / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 5. sz. (1979), p. 33-37.

Látogatóban Sütő Andrásnál: Televíziós beszélgetés / Pomogáts Béla beszélgetése
In: Jelenkor, 9. sz. (1977), p. 791-798.

„Legújabb darabom címe: Máglyák és Szobrok” / Bebesi Károly beszélgetése Sütő Andrással
In: Dunántúli Napló, (1975. január 11:9)

Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással / Dombóvári János beszélgetése
In: Széphalom. 5. sz. (1993.) p. 343-347

Mi dolgunk a világon? /Beszélgetés Hajdu Győzővel.
In: Igaz Szó 1971. ill. Istenek és Falovacskák. Kriterion, Bukarest, 1973. 118-134.

Nemzeti létünkben bujdoklunk. - A magyarság esélyeiről, a Trianon-szindróma oldásáról és a talpra szökkenés követelményéről / Szendrei Lőrinc riportja
In: Magyar nemzet 57. (1994) 61. 1, 7.

Nyári beszélgetés Sütő Andrással - a Heródes napjai okán is / Cs. Nagy Ibolya interjúja
In: Hitel 7. évf. 10. sz. (1994. okt.), p. 89-93.

Sütő András mondja / riporter Sz. Stein Imre. - készült 1993. július 8.-án Gyulán
In: Central European Time (1993. nov./dec.), p. 31-34.

Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? / Mezei András interjúja
In: Élet és Irodalom 17. 21. sz. (1978)

Varázsköreim / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 7. sz. (1982), p. 69-96.

Vidám siratók / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 3. sz. (1986), p. 81-90.

Visszája helyett nézzük a színét! / Pintér Dezső riportja
In: Magyar Hírlap 28. (1995) 301. 6.

Illetve lásd még a szerző saját köteteiben közreadott beszélgetéseket, pl.:

- *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- *Az Idő markában*. *Esszék, naplójegyzetek,* Bp., Szépirodalmi, 1984. (vál. és sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Sikaszói fenyőforgácsok*. *Cikkek, naplójegyzetek*, Bp., ILK , Berzsenyi Irodalmi és Művészeti Társaság, 1987, (vál. Ablonczy László)
- *Sárkány alszik veled*. *Beszélgetések könyve,* Bp., Szépirodalmi, 1991. (Életműsorozat, sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993.
- *Csipkerózsika ébresztése. Arcképvázlatok, esszék, úti tűnődések II,* Bp., Szépirodalmi, 1993. (Életműsorozat)
- *Heródes napjai*. *Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról. 1984-1987*, Debrecen, Csokonai, 1994.
- *Napló*, – (Válogatás a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* c. kötetekből) Bp., Helikon, 1998. (Életműsorozat)

Monográfiák és monografikus feldolgozások

Görömbei András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.

Bertha Zoltán, *Sütő András,* Pozsony, Kalligram, 1995.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 2002.

Kötetszerű drámaelemzések

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája,* Bukarest, Kriterion, 1984.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 237 p.

Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves,* (A Sütő András születésnapjára rendezett pusztakamarási ünnepség dokumentumkötete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.

Görömbei András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról.* (Sütő András 75. születésnapjára készült válogatott tanulmánykötet) Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.; A *Hitel* Sütő András-száma, 1997/6.

Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák

Gáspárné Monostori Judit – Fegó Lajos: *Sütő András irodalmi munkássága.* Válogatott bibliográfia. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1987.

Lázok János, *Sütő András–bibliográfia: drámaírói munkássága 1974-1980 között*, (A hetvenes években írt színművek és előadásaik kritikai fogadtatása, 1974-1996), Marosvásárhely, – Custos, 1997.

Pajkossy György szerk., *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1971-1988*, Bp., OSZK, 1989.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1971–1980,* Bp., TIT, 1983. (Sütő András könyvészet: 172-179.)

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970,* (2. javított kiadás.) Bukarest, Kriterion, 1973. (A bibliográfia **Réthy** Andor munkája)

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Kántor Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves*. Marosvásárhely, Mentor, 2002. (Borító-bibliográfia: 57-81.)

Tartalomjegyzék

A divattól a kultuszig.....1
Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában.....1
Címről és struktúráról.....3
Kontextusról.....5
Esélyről.....7
Keretekről.....7
Kultuszról, módszerről.....9
Előhang.....48

Értelmezésbeli lezártság....49
Kétségek....52
Változatlan módszertan?....53
Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)....55
Centrum és periféria?....58
Erdélyi magyar kulturális hagyomány?....60
Külön sors? Transzszilván értelmezési keret....62
Irodalom és elkötelezettség....65
Irodalom és politika....67
Felnőttéválás és/vagy önállóság?....68
Kényszerű különállás vs. egyetemesség....71
Axiomatikus megfeleltetések....73
Külön mérce (kétséges egység)....75
Történeti kitekintés (előzmények)....76
Lappangó attitűdök: népi és nemzeti....79
A népi örökség....81
Népiség és Szolgálat....83
Kanonikus diszkurzusok átnyúlása....84
Az értékrend zavarai....87
Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?....90
Szűkítő keretmeghatározások?....94
Irodalomtörténet. Pozitivista egység?....96
Ellenállás. Nemzetképalakzatok....99
Prózafordulat és a recepció anakronizmusa....101
Elmozdulás?....106
Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma....108
Irodalom és társadalom....111
Kulturális emlékezet....112
Tálentumok....113
Prológus....117
Kivételes hely....118
Közelítések....120
Társadalmi szolgálat....122
A kánon természetrajza....124
Kanonikus kritika?....125
Érték és értékelés....126
A kezdetek....127
A kiugrás: a naplóregény....129
Nagy idők: a drámatrilógia....132
Az esszéíró drámaköltő....135
A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)....136
Az írói identitás megalapozása....138
Közügyiség és hatalomviszonyok....140
Az életútfeltárás következetlenségei....145
Monográfiák....147
Szelektivitás....149
Elkötelezettségformák?....152
Modellteremtés....155
A transzszilván kánon újjáéledése....157
Kitekintés....159

1968 után....159
Válaszreakciók és/vagy túlélési formák....161
Értéktorlódás?....163
A sorok közt....166
Szolidaritás....169
Új küldetéses irodalom Erdélyben....171
Közösségi éthosz és morális magatartásminta....172
Jelképek? Erkölcsi princípiumok....174
Értelmiségi szerepek és visszhangjaik....177
Belső elvárásrendek....181
Csipkerózsika és más polémiák....183
Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?....186
A kánoni kép megszilárdítása....191
Hozzáférés, intézményesség....196
Nyílt utalásos jelleg....197
Politikai viszonyszintek....199
Tettérték: a ’80-as évek fogadtatása....202
A nyílt konszenzus....205
A kultusz abszolútuma felé....207
Kultikus nyelvhasználat a kritikákban....208
Elsőség....214
Hagyományozandó kép?....220
Kanonikus elődök....222
A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon....224
Élet/mű?....226
Javított kiadás? Tragizált narratíva....228
Szerep és/vagy mű....233
Különböző irodalomszemléletek....239
Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?....241
Nyelvezet az összefoglalásokban....244
Az értelmezés világa....247
Záró megjegyzések....252
Monográfiák és monografikus feldolgozások....282
Kötetszerű drámaelemzések....283
Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek....283
Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák....283
Tartalomjegyzék....284

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BOKA LÁSZLÓ

A divattól a kultuszig

Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA

A bizottság elnöke: Dr. Horváth Iván (pótelnök: Dr. Dobos István)

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Margócsy István
Dr. Kálmán C. György

A bizottság titkára: Dr. Hajdú Péter

A bizottság további tagjai: Dr. Zsadányi Edit
Dr. Bárdos László, Dr. Bezeczky Gábor (póttagok)

TÉMAVEZETŐ, DR. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

Budapest, 2006.

I. Bevezetés.

A történelmi horizont milyensége, mely meghatározhatja egyes művek keletkezését és hatását, az interpretációk körét legalább annyiban korlátozza, amennyiben a jelentől való elválasztottsága révén eleve egy olyan rendszerben jelöli ki tárgyát, amely leletként, múltbéli hagyatékként kerül az értelmezések körébe. Mint ilyen, az irodalomtörténész jelentésfeltáró mechanizmusai nem annyira a múlt e bizonyítékát vélik benne felfedezni, de Ricoeurrel szólva sokkalta inkább azokat a jelen-nemlevőségeket, azokat a kontextusokat keresik, amelyek hiányként tételeződnek föl, s amelyek a művet körülölelték, vagy egykori világát belakták.[1] A közelmúltnak olyan (át)értékelései/értelmezései során, amelyekben a talán még túl közeli horizontok, tapintható távlatok vizsgálata egyben ideologikus alakzatok felülvizsgálatára vállalkozik, valószínűsíthetően nem pusztán egy totalitárius rendszer irodalompolitikáját, s annak irodalomértelmezései folytán a kényszerű akadályok számbavételét és konstatálását igényli, de az értékítéleteiket közvetetten is meghatározó összetettebb kánoniság természetrajzának a felülvizsgálatát is szükségessé teszi. (A túl közeli horizont, mely e hiányokat képletesen fel tudja eleveníteni, a szövegértés újabb módozatainak a meghatározásaikor akár hátrányként is tételeződhet, amennyiben érzelmi rokonságról, „túlzott közelségről" tesz tanúbizonyságot, vagy éppen megfordítva, „az igazságnak túl korai szintézisére" törekszik.). Ezeknek a meghatározó történeti kontextusoknak a jelen értekező-prózai horizontjából való szemlélése, egyúttal mint az esztétikai tapasztalat észlelésének természetes útjában álló gátak, nehezékek forrásainak a felismerése, a valamiféle totális „ideológiai rendtevés" helyett a gyakorlati szkepszis mindenkori hangsúlyozásával szükségszerű óvatosságra és nagyfokú körültekintésre intenek. A befogadás és értelmezés útjait ugyanis bármi másnál sokkal erőteljesebben jellemzi az, hogy sohasem egyedüli igazként, kizárólagosságuk képletes öntudatában állnának csak elénk. Aligha kétséges, hogy az irodalom állandó változása folyamatosan átalakítja azt az összefüggésrendszert, amelyhez viszonyítunk, s ezáltal a befogadás interpretatív rétegei nem csak időben, de térben, különböző értelmezői közösségek szinkrón alapvetései szerint is változóaknak bizonyulhatnak. Ahogyan nem feltételezhető egyetlen kizárólagosságában helyes és érvényes értelmezés sem, úgy ezek értelmében célszerű csak hangsúlyozni, hogy bizonyos szövegeknek talán nagyobb, fontosabb lehet a történeti, mint az esztétikai értéke.

[1] Vö. **Ricoeur**, Paul, *A történelem és a fikció kereszteződése*, in UŐ, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály, Bp., Osiris, 1999, 358.

Az értelmezésnek viszont nem csupán alakzatai, a megértésnek sem csupán változatai vannak, hisz a befogadás eleve olyan rétegzettséget is feltételez, amelyben éppen a legelevenebb tapasztalat az lehet, hogy a fogalmak tisztázása, a múlt irodalmának újra-felfedezhetősége és a jelen kritikai attitűdjei, az új szemléletek kialakíthatóságában kölcsönösen igénylik és segíthetik is egymást.

Az újraolvashatóságot feltételező kánoniság ezért egyszerre utalhat művek történeti és esztétikai értékére. A kettő véleményem szerinti belső szétválaszthatatlansága éppen abból ered, hogy minden műalkotás valahol történetiségében tárul elénk, esztétikai értékét ugyanakkor megítélésének viszonylagosságában célszerű csak szemlélnünk. Amennyiben nem választjuk tehát élesen szét, de külön nézőpontokból is szemléljük azon adottságokat, amelyek egyszerre hordozhatják a múlt hagyományainak kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, a szükségszerű behatároltságok ellenére kísérelhetjük meg e tradicionalitásformákban megkeresni a hozzájuk intézett kérdések összefüggései által azt a játékteret, amely a konstruktív kritikusi vizsgálatok számára akár végeláthatatlan lehetőségeket biztosít. A kánonokat átlépni vágyó attitűdünk ugyanis nem számolhat le azok továbbélő hatásával, szükségszerű örökítő programjaival s az általa történő kulturális meghatározottságainkkal sem. Talán ezért sem ártana némileg árnyalni az olyan felvetéseket, melyek az utóbbi időkben a kánonért folyó harc sematikus képleteinek amúgy jogos elutasítása helyett rögtön az ettől való függetlenedés csupán saját döntés alapján megtörténő modalitásait mérlegelik.[2] A kánonnak mint romnak, mint átléphetőnek e bármennyire is tetszetős felfogása, a disszertációban tárgyalt történeti kánonalakzatoknak a tárgyalhatóságát és összetettségét bár kétségkívül megkönnyítené, ideológiakritikai szempontból mégiscsak egy újabb kánonszerű ideologikus megközelítésre szorítkozna, amely eljárásában ráadásul nem helyezne megfelelő hangsúlyt arra az el nem hanyagolható tényre sem, hogy a kanonikus jelenség mindig értelmezés maga is, illetve hogy a temporalitás és normativitás szétválaszthatatlan minden ilyen jelenség vizsgálatakor.

Címről és struktúráról

Talán a fentebb elmondottakból is kitűnhet, hogy jelen értekezés a közelmúlt olyan történeti konstrukcióinak vizsgálatát, értelmezéskereteinek összefüggéseit hivatott különböző szempontrendszerek szerint vázolni, amelyek az irodalomtörténet elfogadó, kritikus, vagy

[2] Vö. „a kánon manapság már nem egy barikád, melyet be kell venni, sokkal inkább egy rom, melyet át kell ugrani." – Hal Fostert idézi György Péter. **György** Péter, *Minden archívum, minden örökség*, in *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, szerk. **György** Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István, Bp., OSZK – Akadémiai, 2005, 127.

ironikus pillantásait egyaránt, az organikus szerveződésüknek a kialakult rendjéből adódóan, nagyrészt a struktúrán belőli újjáértés momentumaiban teszik csak lehetővé. Az értekezés három nagyobb fejezetre tagolva előbb a kanonizáció fogalmi aspektusait, anomáliáit, a kánonelméletek kortárs meghatározottságait, aktualitását és irányait vázolja, s ezek mentén kísérli meg tárgyalni az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatását, annak összetett sajátságait, illetve az azt nagymértékben befolyásoló, jellegzetes Sütő-recepciót. Abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a vizsgált életmű az utóbbi évtizedek – de legalábbis a vizsgált időszak – erdélyi magyar irodalmának egyértelműen a legismertebb, exponenciális tényezője, s mint ilyen a maga irodalmi kereteken túlnyúló szerepköreivel kétségkívül ideológiai, társadalomtörténeti jelentőséggel bír, illetve értelmezéskereteinek eddigi számbavétele is csak hasonló értékszerkezetekben vélte azt elgondolhatónak. Az elemző eljárás, mely a műalkotásokat kommentárokon, kontextusokon keresztül, azok viszonyaiban szemléli (pontosabban elsődlegesen immár e kontextusokat, kommentárokat szemléli) a kanonizáció folyamatainak olyan összetett stratégiáira kíván reflektálni, amelyek a szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságából erednek. Az értekezés a cím értelmében így nem, vagy nem csak az életműre, inkább az életműhöz csatolt bizonyos fogalomkörök, jelenségek elméleti és gyakorlati vizsgálatára vállalkozik. Olyan olvasásmódokat és értelmezésalakzatokat elemez, amelyek szimptomatikusak a magyarországi fogadtatás máig meghatározó kritikai alakzatait tekintve.

A különböző fejezetek mind az irodalomtörténeti kánonképzés és a kanonikus jelenség működésmechanizmusainak, természetrajzának, vagy éppen dichotóm leszűkítéseinek tapasztalatait hasznosítják, s közben olyan kritikai, illetve kultikusnak mondható megközelítésmódokat vizsgálnak, amelyek jellemzői a címben említett recepciónak. Recepción itt elsődlegesen nem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet is, amelyet az akadémiai falakon kívül, egy szélesebb olvasóközönség is megismerhetett és elfogadhatott. Az elemzés természetesen a konkrét irodalomtörténeti recepciónak olyan metakritikai nyomaira is kitér, amelyek a szövegértés retorikai viszonyrendszerének vizsgálata és az esztétikai értékek számbavétele helyett, a társadalomtörténeti, ideológiai, illetve érzelmi-pszichológiai vetületek által, egyrészt messze kerültek bármiféle tényszerű elemzéstől, másrészt az irodalombírálatok különböző válfajaiban vagy a színikritikákban megjelenő szemléletformáló nyelvezetük révén egy több szálból építkező, kanonikus diszkurzus által képviselt értékrendet közvetítettek.

A hivatalos, hatalmi, az autoriter, a domináns vagy a népszerű irodalmi kategóriáinak a felvetésén túl, az értekezés az irodalompolitikailag leszűkített tér következtében olyan 'lappangó' kanonikus diszkurzusok működéselvét és összefonódását tárgyalja, amelyekben kiemelt szerep jutott a marxista irodalompolitikához mért ellenzéki meghatározottságuk folytán is a hagyománybeli transzszilván, a népi mozgalomtól örökölt kollektív, valamint a nemzeti, mint nemzetiségi jegyeket hangsúlyozó értelmezéseknek. Ennek a képviseleti kánonnak a jobb megértése, a különös hangsúlyok recepcióbeli anomáliáinak meghatározhatósága, és a szövegekről szóló szövegekkel, illetve jelenségekkel való foglalkozás ezért is tesz szükségessé olyan tágabb értelmezéskeretet, amelyben a különböző történeti konstrukciók, irodalmi értékrendek vagy éppen a nemzet-értelmezések irodalmi meghatározásai számos egyéb kérdéskört is érintenek. Az értelmezés releváns konvencióinak a felülvizsgálatában így nemcsak a metakanonikus szövegek hatástani értelmezése válik szükségessé, de értelmezésre várnak az őket környező intézmények, illetve azon hatalmi tényezők is, amelyek szerepet játszottak a közvetítésben és az áthagyományozásban is.

Fontos hangsúlyozni, hogy vizsgálódásaim elsődlegesen a magyarországi recepcióra szorítkoznak, még akkor is, ha ez természetszerűleg nem kerülheti meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait, (valószínűleg a kettő szétválasztása jelen esetben lehetetlen is lenne) s a tematika összetettsége amúgy is meglehetősen szükségessé teszi a párhuzamos történeti kitekintéseket. Ehhez természetszerűleg vázolnom szükséges az erdélyi, s általában a kisebbségi/ határon túli/ regionális/ nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, történeti alakzatait és kortárs értelmezéseit, s nem kevésbé vizsgálni a terminológiai tisztázatlanság máig ható konfúz jelenségeit, akárcsak a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait.

Kontextusról

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli magyar irodalmakra vonatkoztatott értékelései többnyire a magyar művelődéstörténet öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen, egységesnek tekintett nézőpontból láttató (s a pozitivizmus szemléleteitől nehezen távolodó) irodalomtörténet-írás hagyományai szerint építkeztek. Annyiban mindenképp, hogy a magyarországi fogadtatásban többnyire a történelmi megváltozott helyzet, az író alakja, szerepkörei, vagy életkörülményei döntően határozták meg egyes irodalmi művek hatástani tulajdonságait, vagy eleve véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A második világháborút követően egyrészt az

irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakció a hivatalossá tett művészetideológiai elképzelésnek megfelelően hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszott csak bekövetkezni. Másrészt, a későbbiekben kialakuló „félhivatalos" fogadtatás ezen egyszerre regionálisnak s önállónak tekintett irodalmak esetében, (legfőképp az erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában) egészen a legutóbbi időkig, abból a normatív irodalom-felfogásból kiindulva vezette le előbbi állítását, hogy az esztétikai tapasztalat sajátos körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni fölénye, de a világáról szóló tudósításainak, mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi-világnézeti-funkcionális, s egyben determinatív többlet-jellege is befolyásolja. A fogadtatás szokásrendjében, a monográfiák vagy a különböző alkalmakra születő nagyobb összefoglalások módszertana értelmében, a szerzői intenció felfedése az élet és életmű tökéletes egysége miatt vált elengedhetetlen feltételévé a „valódi" jelentésfeltárásoknak, amelyekhez gyakran egy kultikus művészkép is társult. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele annak is, hogy a szerző nagysága az irodalomesztétikai célú értelmezések horizontján belülre kerülhessen, s az értelmezőkkel szemben is mintegy etikai követelményeket támasszon.

Az irodalomtudományi és eszmetörténeti kutatások ezért óhatatlanul túllépnek a szűk értelemben vett szövegértelmezéseken, jelenségük viszonylagosan átfogó igényű értelmezése viszont az értekezésben alkalmazott irodalomszociológiai kitekintés mellett is óvatosságra int, minthogy az ideológiatörténeti kutatások máig hiányzó mértékű történettudományi, és feltáratlan politológiai szempontrendszert is igényelnének. A kultúrpolitikai jelenségek feltáratlansága (beleértve a szerkesztőségek, kiadók, és a különböző belső hatalmi struktúrák irányításának, illetve azok ellenőrzésének mechanizmusait, cenzurális viszonyait és lehetőségeit) a kutatás egyéb irányú kitekintéseit is akadályozzák. Az írók és a politikai hatalom romániai viszonyát vagy az intézményrendszeri és a különböző cenzurális viszonyok történetét csak annyiban érintem tehát, amennyiben a címben megfogalmazott fogadtatás jobb megértéséhez, esetleg feltárásához hozzájárulhatnak. A történettudományi kutatások, a szélesebb körű társadalomtudományi háttér felvázolása remélhetőleg idővel itt is kiegészíti majd az irodalomtörténeti jelenségeknek a szélesebb spektrumú tárgyalhatóságát. A disszertáció ugyanakkor az ideologikus építkezés felvázolása mellett, a kánonértelmezés alapjaiban, (tehát tárgyalt felületes dichotómiáin felülemelkedve), elengedhetetlennek érzi az autoritás szükséges voltán túl (is) tekinteni.

Esélyről

A recepcióesztétikai és hatástani megközelítés, a részben létfilozófiai, részben ideológiakritikai vizsgálódások vagy a kortárs irodalomelméletek szegélyezte értelmezéskeretek mellett a kultúrakutatás módszerei is érvényesülnek. A disszertáció a társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta helytelenül, felszínesen 'népnemzetinek', inkább összetettségükben, céljaikban 'honmentőnek' definiálható kanonikus képviseleti diszkurzusfajták összetett irodalmi forrásait egy értelmező közösség imaginárius támasztékainak értékrendszerében és hierarchiájában szemléli. Ezek határozzák meg ugyanis az úgynevezett 'lappangó' kánon által vallott és propagált eszmerendszernek a recepcióban kialakult szokásrendjét, s benne a tárgyalt életmű kiemelt helyét.

A sütői életmű recepciójának áttekintése ugyanakkor sohasem kerülheti meg azt a fajta narrativitást, amely mintegy a múlt lezárult értelmezésének tekintené csupán az eddigi fogadtatástörténeti - politikai, szociológiai, vagy éppen társadalomlélektani - tényezőket, s mintegy öncélú elemzésben figyelmen kívül hagyhatná ezeknek a mindenkori jelen olvasataira tett hatásait. A szépirodalmi szövegekről kialakított véleményükkel látszólag saját értékítéletre vállalkozók alighanem korábban is éppen a hagyománytörténet által váltak képtelenné a hagyomány ismeretének nem új, csupán eredetiségének és létjogosultságának egyedüli képviselőiként meghatározni azokat a viszonyítási pontokat, amelyek felől az életmű felülvizsgálni volna képes a ma már inkább csak történetiségében olvasható, recepcióra jellemző szemléletmódokat. Kétségtelen, hogy ezek egyoldalúságának ilyenfajta feltárása éppen az életmű körül zajló viták fenntarthatósága, az újraolvashatóság érdekében tekinti alapvető kitételnek az ideológiai terhektől való megtisztítást. Ugyanakkor mindez egyértelművé teszi azt is, hogy az ilyen vizsgálódás nemcsak irodalmunk múltbeli, de máig ható problémaköreit is magába foglalja. Márpedig Sütő András életműve egyértelműen abba a kategóriába látszik tartozni, amelyiknek fogadtatás-története – túlmutatva az egyes művek esetleges megítélési különbségein – ideológiai, irodalompolitikai nézetkülönbségeket foglalhat magába, amelyek túl számos irodalomtörténeti, irodalomesztétikai szemponton a kisebbségi magyarság utóbbi fél évszázadbeli szellemi életének és létmeghatározásainak a jobb megértéséhez is hozzásegíthetnek.

Keretekről

A fogadtatástörténet konkrét szövegeinek nyelvezetét a kultuszkutatás ideológiakritikai eszközeivel azért is lehet célszerű vizsgálni, mert a hivatalos recepcióra túlnyomórészt jellemző, hogy a külső írói szerepkörök, hitvallások hangsúlyozásán túllépni

nem akaró műértelmezéseknek nemcsak a választott módszertana, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége lesz – a sajátos etikai-szociális-kulturális távlatokon túl – az ideológiaképzés legfőbb eszköze. A Sütő-kultusz irodalom- és társadalomtörténeti szerepeinek vizsgálata, alakulástörténetének fázisai olyan kényesnek mondható kérdésfelvetéseket is implikálnak, amelyek sokáig tabunak számítottak a teljes nemzetiségi társadalmak önmeghatározásait tekintve is. A történész számára a kollektív emlékezet által konstruált és irányított múlt, illetve a dokumentálható valóság közötti, olykor igencsak jelentős különbségek nemcsak magára a vizsgált periódusra jellemzőek, hanem konkrét személyekre, életvezetésekre és életművekre egyaránt. Ezek vizsgálata mentalitástörténeti és irodalompolitikai okok háttérbeli felkutatásával lenne megkísérelhető. Az irodalomtörténet – amennyiben igyekszik megőrizni saját önállóságát és valamelyest esztétikai minősítéseinek elsődlegességét – ezekből csak óvatos mértékkel meríthet. A Sütő-recepció utóbbi pár évben lezajlott (át)alakulása vagy éppen az erdélyi irodalompolitikai letisztulások máig tartó ideológiai folyamatainak érdekes közjátékai (mint a kisebbségi belső hatalmi viszonyok feltárása vagy az egykori párthatalomhoz közeli értelmiségiek titkolt szerepe), ugyanis egyre inkább egy hasonlóan kétpólusú és ideológiailag terhes értelmezésrendszerben látszanak megvalósulni. A manapság is dúló viták, melyek ítéleteikben ismételten távolodni látszanak a szövegiség esztétikai kategóriáitól, többször említésre kerülnek az értekezés lapjain, de az átfogóbb jelenségek szinkrón és diakrón vizsgálata gyakorlatilag csak a kilencvenes évek első feléig (a kultusz kiteljesedésének hipotetikus csúcspontjáig) követi figyelemmel az életmű fogadtatásának alakulását. Az értekezés a különböző politikai csatározások irodalmi szempontokat átlépő, sokszor személyes leleplezésekre irányuló kategóriáit tudatosan nem emeli ugyanis a vizsgálódása körébe, legfeljebb csak olyankor, ha azok közvetlen módon befolyásolhatták valamely korábbi ténymegállapítás igazolhatóságának, igazolhatatlanságának minőségeit.

A Sütő-recepció főbb vonulatait felvázolni kívánó fejezet maga kénytelen lemondani a teljesség igényéről olyan kisebb művek esetében, amelyek kevésbé jelentős visszhangjuk által (vagy éppen a kevésbé vállalt írói hagyatékjellegüktől függetlenül is) alig befolyásolták a magyarországi recepciót, s nincs írói szemléletbeli, esetlegesen korszakváltáshoz köthető jelentőségük sem. Az életmű korszakolását egyébként is csak annyiban érintem, amennyiben a hatástani szempontok szükségszerűen a kritikák által kiemelt műveknek történeti és kulturális érték-meghatározottságait, vagy az irodalmi divatnak a kultusszá érését követik. Az egész erdélyi irodalom szempontjából emblematikusnak tartott olyan művek mellett, mint a Sütő-drámák, kiemelt figyelem övezi ugyanakkor az előző évtizedekhez képest az életműben

első narratív és mnemotechnikai változást nyújtó prózai mű (az *Anyám könnyű álmot ígér*) keletkezését és szélesebb kontextusát, valamint a sikerültebb esszék fogadtatását. A szerzői vallomások, publicisztikák és legfőképpen az életműre jellemző irodalmi viták elemzése, akárcsak az elharapódzó kritikai és publicisztikai 'hódolati aktusok' szemléje, s természetesen a monografikus összefoglalások is elsődlegesen a vizsgálat tárgyát képezik. Az értekezés a folyóiratbeli tematikus különszámok és egyéb összefoglalások mellett, érinti az elő- és utószavak, kísérőtanulmányok, lexikonbeli szócikkek, színházi, illetve televízió- és tankönyvbeli szereplések mennyiségi és minőségi szerepét is. Ahogyan a vázolt stratégiák alapján nem elhanyagolható a szépirodalmi vagy publicisztikai szövegek fogadtatásán kívül azon társadalmi eseményeknek, díjkiosztásoknak, emlékbeszédeknek vagy egyéb szociokulturális, esetleg nyílt politikai szerepvállalásoknak a felvázolása sem, amelyek a tárgyalt 'jelenségkörnek' kultikus minőségeket adhattak. Természetesen elsődlegesen azon szempontok és kritériumok kerülnek az elemzés előterébe, amelyek a recepcióbeli különleges helyzetet és kivételes bánásmódot igazolják. Az időbeli kitekintés alapvetően a diktatórikus rendszer felbomlásáig követi végig az alakuló recepciót, de meglátásaiban a kilencvenes évek azon törekvéseire is utal, amelyekben már jól körvonalazható az elemzett Sütő-kánon repedéseiben az említett egységnek és fenntarthatóságának a szkepszise.

Kultuszról, módszerről

Akárcsak a kánoni működésrend tágabb, hagyományfüggő és szűkebb, paradigmatikus értelmű fogalomértelmezésének szétbonthatatlansága, textus és kontextus hasonló viszonya mint identitás és ideológia párhuzamai, csak hamis dichotómiák folyamatos felvázolásában lennének mérhetőek. Ezek éles szétválaszthatóságának megkérdőjelezhető kérdésiránya, amely a szociológiai vagy kultúratudományi elemzések térhódításával szinkrón jelenségnek tételezi a konkrét szövegelemzések elméleti és történeti egységének a relativitását is, annyiban talán mégis tetten érhető az értekezésben, amennyiben esztétikai tartalmakat, elemzéseket kérve számon, részben a vizsgált jelenség saját működésmechanizmusait és módszertanát is hasznosítani kénytelen. A retorikai vizsgálatoknak és konkrét szövegelemzéseknek a hiányára figyelmeztetve, de a társadalomtörténeti szélesebb kontextusra figyelve így keret-meghatározásaiban, kritérium-vizsgálataiban tulajdonképpen egy esettanulmányt nyújt alapul a vizsgálódások tükrében kikristályosult ideológiák és a recepcióban gyakran másodlagosként kezelt irodalomtörténeti szempontok felvázolása által. Kérdésköröket jár tematikusan körül, s egy lehetséges szemléletet kínál fel megvitatásra, amely a magyarországi fogadtatásra mint „megtűrt keretek

közt engedélyezett", de hivatalosan leszűkített, vagy éppen korabeli ellenzéki minőségei miatt eleve korlátolt, listaszerű kánoni formára – lehetőség szerint minél teljesebben bemutatott korpuszra – az eddigieknél kritikusabban tekint. Nem ítélkezni kíván, hanem az érdekli, hogyan működik egy változásaiban is sok állandó vonást hordozó fogalmi séma. Nem fogadja el viszont a kisebbségi ideológiák korabeli kényszerű olvasatainak máig kényszerítő hatású értelmezési horizontjait, s olyan alapot próbál teremteni, amelyre a későbbiekben majd az újabb szövegértelmezések és az egyes összevetések megbízható eredményei kiépülhetnek.

A kutatás jelentős része történeti. A recepció hetvenes évtizedtől kibomló sikere, a népszerűség a divat, majd a kultusz fokozatainak nyelvi lecsapódásaiban, annak kanonikus-kultikus szemléje révén egy olyan társadalomtörténeti kontextusban kerül bemutatásra, amely vizsgálatára, az utóbbi évtizedek elméleti kánonjainak térhódítása ellenére, egyéb kortárs írói életművek vonatkozásában nemigen vállalkoztak még. Az értekezés újszerűsége talán ennyiben mindenképpen kísérletnek is tekinthető, olyan vizsgálódást helyez kilátásba, amely ugyanakkor nem önnön megrendíthetetlenségét, de ellenkezőleg, egyetlen lehetséges értelmezést nyújt megvitatásra. Jellegénél fogva, elsődleges célja is – az új szempontok felvetése mellett – éppen a kultikus jegyek által elfedett művek újraértelmezhetőségi alapjának a megteremtése. Az ideologikus értelmezésekkel vagy a történelmi szituáltság okozta lezártsággal szemben pedig, az oly gyakran általánosított, s pár névvel azonosított erdélyi irodalom kortárs recepciójának az előmozdítása, amely a minden mű utóéletéhez szükséges *másképp* látásra is tekint. Ezek kanonicitás-fokának áthághatósága ugyanis, a folyamatosan megújuló értékeléseken túl is, egyenesen arányos lehet az irodalomban mint irodalmi köztudatban való fennmaradásuknak az esélyével. A kutatás ezért a kultusz deskriptív tézisei felé haladva a recepció bizonyítható egyvonalúságának mára már inkább nehezékként felismert pozícióit próbálja feltárni, művek és értelmezéseik teljességében sohasem lehetséges elválasztásának a tudatában. Ennek problematikussága, relativizálhatósága jól mutatja a kérdéskör komplex társadalmi, szociológiai, lélektani hátterének a megkerülhetetlenségét is, amely csak az említett recepcióval való szembenézés és elemző kritikai hozzáállás folytán remélhet áttörést. A Sütő-életmű, mint ismeretes, messze túlnyúlik az irodalom keretein, s benne a történeti, ideológiai, politikai mozzanatok legalább oly erővel szerepelnek, mint az irodalmiak. A tágan értelmezett „jelenség" talán értelmezhető lenne irodalmon kívüli kontextusban is, ugyanakkor az egyszerre irodalmi és nem-irodalmi Sütő-kánon kultikus jellege eleve meghatározza a sajátos vagy magát

sajátosnak vélő irodalmi megközelítés módszertanát, kérdésfelvetéseit és nyelvi/stiláris jellegét is.

A fogadtatás legkülönfélébb aspektusait átjáró áltudományos kategóriák bemutatása, melyek kultikus jellegüknél fogva mintegy kivonják magukat a történeti értelmezés kritikai kötelezettségei alól, az irodalmiságnál 'magasabb értékszférába tartozó' adottságként zárják körül az életművet. Természetesen, ahogyan a normák rendje, úgy a normák használata sem feltétlen azonos itt a szavakéval. A normahasználat elemzése ezért a kritikai elvek elemzését is szükségessé teszi, ezáltal próbálva egy szemlélet sajátosságát, akár esendőségét megragadni. Margócsy István kultusztörténeti példája[3] az amúgy egyáltalán nem kritikátlan Horváth János Petőfihez viszonyuló attitűdjével, kiinduló eljárásaim némiképp hasonló alapvetései mellett arra a kérdésre is rávilágít, hogy kritikai és kultikus viszonyában mennyire létezhet olyan teljességében objektívnek tekinthető nézőpont, amely – Horváth szavaival – „*a józanság kiváltságát*" alkalmazni tudná a tiszteletadás formáira is. Ahogyan nem elhanyagolható módon arra is, mennyire lehet nem csupán hatásos, de hatékony is, egy Harold Bloom által meghatározott 'strong' szerző esetében az önkanonizáció tudatosan kialakított, és retrospektíven is elvégzett, alkalmazott értelmezési gyakorlata. Az általam vázolt ideologikus alakzatoknak esettanulmányi értelmezése ilyenkor mintegy látleletként, ám önmaga helyzetére is reflektálva kívánja felülvizsgáló értelmezését adni egy viszonylag szűk látókörű fogadtatásnak.

A bevett sémák esetleges torzító hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ettől még persze szükségessé válik. Már csak azért is, mert a politikai korlátok megszűntével a jelen horizontjából jogosan merül fel a kérdés, hogy mennyiben szükségszerű továbbra is autonóm magyar irodalmakról, külön irodalomtörténetekről beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként kezelő attitűd számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet, a sajátosság méltóságához ragaszkodók etikai-képviseleti szerepvállalásaiban viszont a többszínűség hangoztatása mellett is félő, hogy minden látszat ellenére csak „*létértelmezés és kisebbségi létdokumentáció*" kategóriáiban maradnak továbbra is meghatározhatók az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedének termései.[4]

Az utóbbi évek kimutatható repedései a kánonon mindenesetre a több évre visszanyúló kutatás felvetéseinek, ha feltétlen igazolását nem is, szükségszerűségét mindenképpen bizonyítani látszanak. Az igény, amely felülvizsgálatra szólít fel, ugyanis nem

[3] Vö. **Margócsy** István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.
[4] Vö. **Görömbei** András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 22.

csak az irodalomtörténeti szempontok átértékelésében jelentkezik egyre sürgetőbben, de jelen van aktuális önértékelő vitáiban a határon túli magyar társadalmaknak is.

II. Kánon és kanonikus jelenség - Kánonértelmezések ma.

(Látlelet és/vagy diagnózis)

"I tell people, I don't necessarily compare. Sometimes I compare, and sometimes I contrast."
(Herbert Linderberger)

„Amikor eretnekségeink ugyanolyan egysíkúnak
látszanak, mint ortodoxiáink, akkor itt van az ideje,
hogy elkezdjük újraírni a kultúránkról szóló filozófiákat."
(Jan Gorak)

"Van-e az irodalomnak, ha nem is örökkévaló, de legalább a történelmen keresztül fennmaradó (transzhisztorikus) formája?" Az ismert Barthes-i kérdést (amelyet szerzője mindjárt egy fontos megjegyzéssel is kiegészített, miszerint a komoly válaszhoz egy igen komoly segédeszközre, az irodalom fogalmának történetére lenne szükség) az alábbiakban leginkább a kánonelméletek és a hozzá kötődő viták eredményeinek, felismeréseinek fényében vélem vizsgálhatónak. Amennyiben folytatjuk ugyanis Barthes gondolatmenetét, és belátjuk, hogy irodalomtörténeteink is legalább a tizenkilencedik századtól kezdődően „a művek, az iskolák, a mozgalmak, a szerzők történetét írják, de még soha nem írták meg az irodalmi tény történetét"[5], úgy azt is be kell látnunk, hogy ennek a meghatározása/meghatározhatósága éppolyan kétséges és fiktív pozícionáltságot igényel, mint az irodalom maga. Egy irodalomtörténeti kánonmechanizmusra vonatkozó (kortörténeti kitekintést is szükségessé tevő) vizsgálat viszont elengedhetetlenné teszi az elméleti alapvetéseknek és magának a módszernek a használatában, illetve mai eredményességében egyaránt felmerülő bizonyosságok és kételyek szükségszerű felismerését.

Egy korszerű(bb) kánonkoncepció esélye (f)elé?

Az irodalmi mező teoretikus és történeti aspektusai felől szemlélve, az irodalmi kánonalkotás összetett kérdésköre ma a teljes irodalomtörténet-írás komplexitását, az értelmezés lehetőségeinek, illetve sajátos kereteinek az újrafogalmazását rejtheti magában. Olyan esélyt látszik kínálni, amelyik egy integráns és kellően nagyvonalú, a szakmai szempontokra elsődlegesen figyelő, ugyanakkor racionalitásában sem túlzóan szűk, sem túlzottan engedékeny választ kísérel nyújtani a jelen szerteágazó irányzataira és kihívásaira. Ezzel a gondolattal párhuzamosan viszont manapság már egyre erőteljesebben érzékelhető a nemzetközi értekező próza azon állásfoglalása is, miszerint a kánonnal kapcsolatos teoretikus összefoglalások nem tudtak végleges válaszokat adni a kanonizációs folyamatok megértésére, s valószínűleg nem is várható el egy ilyen precíz, képletszerű leírás ezekről. Az

[5] Vö. **Barthes,** Roland, *Irodalom és jelentés*, in UŐ, *Válogatott írások*, (Vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976. 199.

bizonyosnak látszik, hogy a kánon fogalomköre és kulcsszerepe továbbra is elsődleges helyen szerepel az elméleti diszkurzusokban,[6] még akkor is, ha maguknak a kánonelméleteknek a termékenységét egyre gyakrabban megkérdőjelező modalitás joggal kéri számon ezen elméletek diszkurzív kereteinek a szűkre-szabását. Amennyiben a jelenlegi kánon-szakirodalom tényállásairól, illetve a kánon természetrajzáról viszonylag átfogó képet kívánunk tehát nyújtani, a nagyon összetett kérdéskör tárgyalását és tárgyalhatóságát azzal az alapvető problematikának a szembesítésével célszerű kezdenünk, hogy az eddig elsősorban hiányként jelentkező tiszta, egységes értelemháló fogalmi megszabhatóságához szükség van a divatossá vált terminust némileg szakmai keretek közé szorítva, s lehetőség szerint a maga méltó helyén, azaz ideológiai és politikai szerepeitől némileg megtisztítva szemlélnünk. Hogy ez mennyire lesz lehetséges, azt nyilvánvalóan a mindenkori hagyománybeli determináltság különböző pozíciói is megszabják. A kánonelméletek szakirodalmával kapcsolatosan a terminológiai pontosság igénye viszont már csak azért is elsődleges fontosságú kérdésfelvetésekhez vezethet, mert – előrebocsátható – az ismeretelméleti és tudomány-módszertani háttér, amely minden kánonelméletben alapkérdésként konstituálódik, a maga igényességre törekvő elméletiségében és az önmagával szembeni elvárásokban minden bizonnyal többre hivatott, mint pusztán egy átmeneti polémia irodalmi keretekre vonatkoztatott, túlideologizált és sokszor (f)elnagyított kétosztatúságának az érzékelésénél és gyakori félreértésénél.

A változó kánonkoncepciókra irányuló vizsgálódásainkat azzal az előfeltevéssel érdemes indítanunk, miszerint a kánon fogalmi lebonthatósága (részben a terminus eredetének és folyamatos használatának tisztázatlansága következtében is) nem csupán szövegek illetve szerzők listáját, valamint műfajok, beszédmódok és értelmezésalakzatok fogalmi rendszerét kell hogy szem előtt tartsa, de (éppen a jól ismert és sokat emlegetett lezáró, nyitó és mindkét irány által egyszerre előíró mozgásban) az irodalom öntörvényűségeit, valamint a rögzítettség és rugalmasság ellentétpárjain túllépő (azokat nem pusztán szabályként, illetve eszközként meghatározó) kritikai megnyilatkozásoknak általános kulturális keretekre és meghatározottságokra való visszavonatkoztatását is meg kell látnia. Mindez elsődleges fontosságú, hisz kevéssé szorul bizonyításra, hogy egy előzetes tudás hiányában, a tág értelemben vett kulturális kánon mint kulturális emlékezet nélkül,

[6] Csupán a hazai értekező szakirodalom néhány újabb kötetformában (is) megjelent kiadványát említve példaként: **Szegedy-Maszák** Mihály (ed.) *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11. 2001; **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 2001; **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció,* Debrecen, Csokonai, 2003.

fogalmaink értelmezésének és elméleti-történeti kontextusának a kiiktatásával, csekély esélyünk volna bármiféle értelemképződésre. Ugyanakkor, mint minden fogalmi háló, az ilyen értelemben vett kánon, az önnön bonyolultságát az aktualitásában is éppen konstituáló alakzat csak belülről érthető meg, tehát a folyamatában szemlélt vizsgálódásoknak is értelemszerűen reflektálniuk kell majd saját előzetes megértésükre és elképzeléseikre, amelyek gyakorta eszközként is funkcionálnak a problémamegoldás igénye számára. Így tehát, a kísérletek az irodalmi történés előzetes értelmezési műveletektől függő kánoni megragadhatóságára, állandó figyelmet és egyfajta önkontrollt tesznek szükségessé a kulturális mechanizmusok szociológiai és poétikai/intertextuális működése irányában.[7]

Magának a fogalomnak a történetiségével, még ha olykor csak említésképpen is, de nyilvánvalóan azért szükséges foglalkoznunk, mert a szakirodalomban elterjedt '*kánoni*' fogalomzavar, a kánon más-más értelmezése, megragadása, a megfelelő fogalomkészlet hiányában mintegy relativizálni látszik minden olyan törekvést, amely egységes jelenségként próbál leírni különböző olyan irodalom- és társadalomtörténeti jelenségeket, amelyek kanonikus erővel bírnak. A sokféle értelmezés következtében, amelyek a kánon-kifejezést szinte valamennyi diszkurzusfajtában és műfajban használják, azt lehetne állítani, hogy a kánonnak több „fokozata" létezik, amelyek között sajnos a szakirodalom sem tesz különbséget, így e fogalom látszik helyettesíteni egy irányzatot, egy paradigmát vagy akár egy egész népcsoport kulturális örökségét. Ugyanakkor a terminus történeti-etimológiai hátterére való figyelmeztetés csak annyiban érdemleges és megalapozott, amennyiben hozzájárul a témakör többirányú kötődésének a körvonalazásához, egyáltalán a kánon irodalmi vonatkozású többletjelentéseinek illetve az ezzel kapcsolatos félreértéseknek a tisztázásához. Ilyen értelemben, ha a fogalom eredete, illetve mai értelmezései körüli labilitásról beszélve pusztán néhány remek elméleti összefoglalást veszünk kiindulópontul, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy manapság rendezőfogalmaink egy olyan rendszerével állunk szemben, amely rég elfeledkezni látszik a kánonok kulturális egymásrautaltságáról, a belső fogalmi háló szétbomlaszthatatlanságáról, amely a gyakorta párhuzamos, egymás

[7] Hasonló módon, a sajnálatosan leszűkített, ideológiai párviadalokra hasonlító és gyakorta politikai háttérzajoktól sem mentes kánonviták, illetve az értelmezés kereteinek legszélesebb-körű figyelembevételére sarkalló tézisek sem okozhatnak olyan jellegű törést, amely a szöveggondozás és értelemgondozás egységét az irodalom öntörvényűségeit figyelmen kívül hagyva bonthatnák meg. A társadalmi és intézményes kontroll hatásmechanizmusait valószínűleg nem lehet elégszer hangsúlyozni, de ugyanígy figyelembe kell venni a sajátnak vélt pozíciók hasonló meghatározottságain túl azoknak a kérdéseknek a nem csekély jelentőségét is, amelyek például az utóbbi évtizedek elméleti kánonjait életre hívhatták, valamint az irodalom belső kohéziójára törekvő elméleti és történeti mozgásoknak azokat az értéktételezéseit, amelyek a művek önmeghatározó szerepét a kommunikáció archeológiájának a hagyományközvetítésben felismert szerepével hozták összefüggésbe.

mellett elbeszélő diszkurzusokban nem teremti meg azokat az összefüggéseket, amelyekből kizártan eleve csak részeredményekre számíthat. Amennyiben a Karl Popper-i tudományelméleti vonalra gondolunk – a tudásbirtoklás és a tudásszerzés előzetessége alapján –, vagy a többrendszerűség elméletének igencsak kiaknázatlan aspektusait vesszük szemügyre, úgy még inkább nyilvánvalóvá válhat, hogy a kanonizáció leegyszerűsítése, illetve nem belátható keretek közé szorítása az irodalmi mechanizmusoknak éppen azokat a kérdéseit hagyná figyelmen kívül, amelyekből kiindulva valamiféle választ várhatnánk az általában vett tudásközvetítéstől a szövegközöttiség értelmezési kényszerének tág szintéziséig húzódó struktúra komplex működési folyamataira. Hazai teoretikus viszonylatokban is egyre nyilvánvalóbb, hogy a kánonok szekularizált, irodalmi jelentése a kuhni paradigmaelmélet átfogó keretébe majdnem teljes mértékig beilleszthető, de a már említett poliszisztéma, illetve a gadameri hatástörténeti tudat fogalmával is könnyen kapcsolatba hozható. A fogalom sokrétűségével és polifunkcionalitásával viszont – még mielőtt bármiféle szokványos érték és hatalom, vagy irodalom és intézményesség kapcsolatáról beszélhetnénk – szükséges hangsúlyozni, hogy amennyiben nem tekintünk a jelenlegi, pusztán a kánonok nyitottságát illetve zártságát hangsúlyozó vitákon túlra, kétségessé válik, hogy a fő problémával való érdemi szembenézés helyett mi is „csupán az érdek rabjai" maradunk, ahogyan erre Charles Altieri is figyelmeztetett a híres/hírhedt amerikai vita kapcsán.[8] Talán megkockáztatható, hogy csak a kánonképződési folyamatok komplex belső törvényszerűségeivel való foglalkozás teszi lehetővé, hogy a kanonizációt mint egy többfunkciójú és többletértékű, az irodalmi életben is integráló hatású jelenséget írjuk le. A kánonelmélet normatív értéktételező retorémái elsősorban a kanonizáció, mint a kánonképződés eredménye és eredményessége alapján keresik – a kulturális háttérviszonyokra való állandó történeti kitekintéssel – az irodalom önmozgásként értett vonatkozásához, a szöveggondozás jegyeihez a különböző intézményesítő formákat. Ennek a folyamatnak a története végső soron az irodalom története, amelyet viszont a maga összetettségében, és a külső, teljességében objektív nézőpontot szükségszerűen feladva lehet csak szemlélni.

Fogalmi rétegzettség és jelentéstörténet

Azt lehetne mondani, hogy előző, jelentésvariánsokra utaló aggályainkkal ellentétben, a kánonelméletek legelső összefoglalásai óta mind a mai napig létezik valamiféle konszenzus

[8] Vö. **Altieri**, Charles, *An Idea and Ideal of a Literary Canon*, in Robert **von Hallberg** (ed.), *Canons*. London and Chicago, The University of Chicago Press, 1983, illetve UŐ, *Canons and Differences*, in Nemoianu, Virgil - **Royal**, Robert (eds.), *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

a fogalmi rétegződést illetően. Az antik, a kora keresztény, illetve a modern, szekularizált kánon jelentéstartományai nagyjából ismertek, egyetlen aspektust viszont érdemes lehet megemlíteni, mint amelyikre a későbbiekben még utalni fogunk, minthogy vélhetően a kialakult polémiákban is az irodalmi vonatkozásban használt különböző jelentésszegmensek használata adhatott okot a félreértésekre. A 'metron', illetve 'kanon' közötti, Jan Gorak által is gyakran hangsúlyozott jelentéskülönbségről van szó, amelyik nagymértékben meghatározta a kánon fogalmi alakulástörténetének az első „összemosó" jeleit, így az egyértelmű terminushasználatban jelentkező „zavaró" aspektusokat is. A '*kanon*', mint elsősorban építészeti, szobrászati szakterminus viszonylag hamar etikai használatban is elterjedté vált, s az ilyen értelemben vett „mérce" jelentése egyre kevésbe jelentett pragmatikus érdekekre való hivatkozást, amelyet inkább a '*metron*' vett át tőle. A metron-értelmű lezártság aztán rigiditást kölcsönzött a szónak, amelyet először az egyházi és civil jogban, illetve a szent szövegekre vonatkozóan használtak. „Csak viszonylag későn, a tizennyolcadik századtól, amikor egy szélesebb körű nyelvi szekularizációt lehet megfigyelni, említik a „kánon"-t (mint 'prototípust', vagy 'modellt') az építőművészetben, orvostudományban, kézműiparban és egyéb területeken." – írja Virgil Nemoianu.[9] Szépirodalmi vonatkozásban mindenesetre a fogalom nem volt használatos, s ha mégis, akkor elsősorban bizonyos élmények, érzelmek kiemelt státusára vonatkozóan (gondoljunk csak az irodalomra, mint szakralizált aktusra, mint egyfajta vallást helyettesíteni hivatott képződményre), sokkal ritkábban szerzőkre, és szinte soha magukra a művekre. John Guillory viszont egy írásában a vallási és világi kánon közti különbségre adott példaként éppen ez utóbbi folytonos módosulásait említi, amely ellentétben a bibliai kánonnal, nem (csak) felülről rögzített, bár – teszi hozzá – eljárásaiban egyre inkább hasonlít hozzá, amint kizárásos alapon jár el.[10] Az irodalmi – tehát világi – kánon azonban nyilvánvalóan sohasem volt és nem is lehet olyan természetű, mint a végérvényesen rögzített vallási. Valóban szembeötlő lehet a szekularizált kánon logikájának a hasonlatossága, de éppen a leírtak alapján nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a radikális szűkítés, a kevés számú elfogadott „szerző" a vallási kánonok esetében etikai és így pedagógiai céloknak van alárendelve, az Írás, a Szentség és a Tanítás legitimációjára épülve. Ezért aztán az antik jelentéstörténetet és a vallási értékkomponenseket felhasználva, gyakran a szakirodalom is meglehetősen kuszán

[9] Lásd **Nemoianu**, Virgil, *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, i.m., 216.
[10] **Guillory**, John, *Canon*, in **Lentricchia,** Frank – **McLaughlin,** Thomas (eds.), *Critical Terms for Literary Study*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990. 237. – Persze a vallási kánonokon túl a szekuláris kánonokra a hangsúlyosabb kritikai hangnem jellemző. Valószínűleg nem tévedünk, ha ebben is nagy szerepet tulajdonítunk a 19. század fellendülő ipari mozgalmának.

használja a fogalmat, amelyekben az irányvonal, kritérium, mérték, illetve modell-jelentések a szabály, norma és persze a lista jelentéshálójában, mint szinonimák hígulnak fel.

Történetileg a kánon kifejezést modell értelemben először – amint arra George Kennedy emlékeztet – egy levélben említik Hérodotosz műveivel kapcsolatosan, mint aki a legjobb modell a jónikus historiográfia számára. Szekuláris művek listájára vonatkozóan ugyanakkor a kánon egy különös történeti-referenciális keretbe illeszthető. Modern jelentésében valóban csak a tizennyolcadik századtól használatos, minthogy először David Ruhnken Historia Graecorum Oratorum című 1768-as munkájában szerepel. Runkhen tanulmánya megőrizte annak a két tudós-oktatónak (Bizánci Arisztophanésznak, az alexandriai könyvtár vezetőjének, illetve utódjának, Arisztárkhusznak) a válogatását, akik a bőség kényszerétől vezetve olyan szerzői válogatást közöltek, amelyek átfogták az összes klasszikus műfajt: epikus illetve lírikusok költőket, tragédiaírókat, orátorokat, stb. vettek fel listájukra.[11] Fontos itt kiemelni, hogy szerzők, nem pedig művek listáját állították össze, még akkor is, ha az antikvitásban teljesen természetes volt, hogy egy szerző nevén metonimikusan, adott művet értsenek. Mindenesetre válogatásukkal, mint azt többen megjegyezték, az elkövetkező generációk számára egyfajta demarkációs értékszférát jelöltek ki, illetve adtak tovább. Ebből eredendően pedig a kánonok nemcsak a tanult szerzők, fordítók, kiadók és kritikusok, de a szélesebb értelemben vett tanult közösség identitásnarratíváját is meghatározták. Mindazonáltal több ponton is érdemes kissé jobban odafigyelni ezekre a listákra. Először is, a két említett alexandriai szerző sohasem hívta ezeket kánonoknak, még kevésbé „a Kánonnak". Másodszor ezek funkcionális listák voltak, nem pedig nemzeti kultúrák esszenciális értékei legjavának a lecsapódásaira figyeltek, ugyanakkor egy már letűnt, némileg tehát idegennek számító, a kereszténység-előtti kultúrának a megőrzésére és továbbadására törekedtek. Gorak az említett listákkal kapcsolatban utal Patricia Easterling megjegyzéseire is, aki az Oxford Classical Dictionary szócikk-írójaként a klasszikus kánont inkább mnemonikus eszköznek, mintsem egy „egyszer és mindenkorra" meghatározott, állandó listának tekinti.[12]

A gyakorta (túlzottan leszűkítő jellegére vonatkozó érvekkel) hevesen támadott, és sokkal ritkábban, legalábbis kis rendszerességgel (a kulturális értékek megőrzőjeként) védett szellemi konstrukcióra irodalmi téren tehát jellemző, hogy maga a kifejezés is igen újkorinak számít (elfogadott szakterminusként, mondhatni, az utolsó fél évszázadig szinte egyáltalán

[11] Vö. **Kennedy**, George, *The Origin of the Concept of a Canon*, in **Gorak**, Jan (ed.), *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001, 106.
[12] Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteenth-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 194.

nem használatos), legalábbis sehol, semmilyen szótárban vagy enciklopédiában nem található egészen a múlt század végéig. A nemzetközi szakirodalomban is csupán valamikor a nyolcvanas évek közepére jelenik meg a 'kánon' szócikk formájában, holott a Wellek és Warren-féle, 1956-os kiadású nagyszabású munka, a *Theory of Literature* már említi.[13]

A kánon történeti-etimológiai jelentésen túl, azaz, mint 'pálca, mérce', a mai, általános szóhasználatban különböző kulturális lexikonbeli szócikkekre enged asszociálni:[14] standard, norma, szabály, mesterművű, a legmagasztosabb igazság, művészeti modell, és természetszerűleg, mint ilyen, szerzők és műveik elfogadott listája is. Ez utóbbi néha olyan mértékben sajátította ki a kánonról szóló elméleteket, hogy a kánonviták igen gyakran csak listaviták maradtak, amelyekben a fő vitakérdés az volt, hogy mennyiben azonos vagy mennyire különbözik bizonyos szövegek jegyzéke valamely más listától. (Valószínű nem tévedünk, ha az amerikai vitát is elsődlegesen ezek közé soroljuk.). Ilyen értelemben, a görög szó irodalmi hagyományban fellelhető alapjelentései szerint is érdemes külön kezelni azokat a műveket, amelyek hitelesen megállapíthatóan egyetlen szerző saját életművét képezik, illetve egy kulturális vagy osztálycsoport, egy nemzetiség, nemzet, manapság akár egy egész kultúra legfontosabbnak tartott és elfogadott irodalmi műveinek az összességét, amelyek nyilván mint kulturális narratívák is értendők.

Kettősségek

Ha ezek alapján elfogadjuk kiindulópontnak, hogy ma alapjában véve legalább két, jól elkülöníthető kánonfelfogás létezik, nevezetesen egy tág, kulturális háttérre utaló és egy szűkebb, szakmai, illetve értelmezői közösségi kánonkoncepció, akkor amellett, hogy természetesen tisztában vagyunk a fogalmi haló szétbonthatatlan egységével, megkísérelhető az irodalmi szempontú vizsgálódásainknak az a kánonok működésével foglalkozó látlelete is, amelyik segíthet választ találni arra, hogy a valamennyire belátható álláspontok polarizált rendszerében, jelenleg milyen álláspontok határozzák meg a korszerű irodalmi kánonfelfogást. A tág, kulturális és a szűk, közösségi értelmezések megkötést már csak azért is célszerű megtartanunk, mert ezek mentén objektiválódnak azok az értéktételezések is, amelyek révén könnyedén belátható a gyakorta dichotóm leegyszerűsítések képletes, de önállóságukban érvénytelen létmódja. Az összes említett fogalmi konstrukció beilleszthető ezekbe, minthogy általában csak valamiféle szűk–tág, lezárt és nyitott kategoriális kétosztatú

[13] Lásd *Theory of Literature*, 3rd. ed., N.Y., Harcourt, Brace&World, 1956. 247.
[14] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*, NJ., Athlone, 1991. 9.

értelmezések léteznek, ráadásul ezek is többnyire paradigmákra, diszkurzusokra és az ilyenek által konstituált listákra vonatkoztathatók. A példaként említhető jelzők sora szinte végeláthatatlan. (Zárt–nyitott, konzervatív–liberális, unikulturális–multikulturális, egysíkú–többsíkú, értékőrző–értékteremtő, hatalmi–hatalomratörő, institucionális–intézményellenes, központi–perifériku stb). De ugyanígy ezeknek megfelelően kerülnek szembe a viták során a továbbörökítés, a megőrzés és a kiadhatóság szempontjai a kisajátítás, értékbefolyásolás és cenzurális ellehetetlenítés vádjaival, s ugyanilyen tengelyek mentén definiálják önmagukat a belső irodalmi öntörvényűség és önérték paradigmái a külső, hatalmi befolyás szempontjaival, az immanens esztétikum érvei a külső, intézményes kanonicitással szemben.

Az utóbbi húsz–huszonöt év felerősödő kánonkritikája az elhíresült amerikai vitán túl a nemzetközi irodalomtudományban is többször hangoztatta, hogy a kánon valamiféle autoriter hangok szószólója a kortárs kritikai diszkurzusokban, az értekező prózában is. A szisztematikus kizárást segíti elő, minthogy szinte teljesen nélkülözni látszik a nem fehér, nem európai, nem hímnemű és nem heteroszexuális szerzőket, ezzel is erősítve a faji, nemi stb. megkülönböztetéseket. Nem kevésbé fontos az az érv sem, miszerint a kánon csupán egy hegemonikus csoport éthoszát és ideológiáját tükrözi. Abban minden valószínűség szerint nem tévedhettek a kánont így vagy úgy ellenzők, hogy maga az irodalom gondolata, mint általánosan felfogott entitás az utóbbi évtizedeket megelőzően leginkább csak standard szerzők viszonylag szűk körére, vagy az akadémiai hatáskörök által ilyenként elfogadott művekre korlátozódott. Feltehető a kérdés, vajon mennyire változott az egyetlen, ilyen hipotetikus alakzatban való gondolkodásunk? Közismert a világirodalmi kánon-fogalom, amelynek létét az utóbbi évtizedekben az őt ért heves kritikák ellenére sem vagyunk képesek tagadni, s amelyet többnyire az európai, vagy még inkább a nyugati világ értékei uralnak. Az ilyen kánont megkérdőjelező modalitásnak célszerűen arra is kellene gondolnia, hogy az említett bővítésekhez hasonlóan nem volna-e indokolt a kevéssé fordított irodalmak fokozottabb figyelembe vétele is. Szegedy-Maszák Mihály aggályai vélhetően igazak: amennyiben csakis a legelterjedtebb nyelveken írt műveknek van/lesz esélye bekerülni a világirodalomnak nevezett kánonba, félő, hogy egyre csak nő majd bizalmatlanságunk az ilyen kánonnal szemben.[15]

Szintén vádként emlegetik a kánonokkal kapcsolatosan az intézményszerűséget, az institucionalitást, miszerint ez afféle eszközként szolgál azoknak az értékeknek a továbbadására, amelyek a 'kánonközeli kritikákban' objektiválódnak, és ezek által egy olyan

[15] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*, in *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995. illetve, UŐ, *Hagyomány és újraértelmezés*, in *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról*, Bp., Krónika Nova, 2000.

gépezet lendül működésbe, amely egyetlen csoport, egy konzervatív kisebbség kezében tartja a kulturális hatalmat. Már John Guillory is felhívta arra a figyelmet, hogy intézmények nélkül egyetlen kánon sem érvényesülhet egyértelműen (ez alapvető irodalomszociológiájának egyik fő szempontja), ugyanakkor a kánonról szóló kezdeti amerikai vita maga is odáig fajult, hogy az esztétikai értékítéletet alárendelték egyfajta gazdasági szempontú „haszonértéknek", ezzel megkérdőjelezve az irodalmi alkotásoknak az önértékét, úgy mutatva be őket, mint a kritikusi, s így intézményes értékelés állandóan viszonylagosnak tekintett objektivációját az éppen aktuális keretek között.[16]

Az alábbiakban éppen a keretek átjárhatósága és átláthatósága érdekében, nem célom felidézni az Egyesült Államok-béli (voltaképp máig is lezáratlan, sokszor »kultúrháborúként« aposztrofált) vitát[17], viszont alapvető aspektusait annyiban mindenképpen említem, amennyiben a kánont felnyitni kívánók és a kánonvédők egykori szempontjai bármely kanonikus működés jellegzetességeire vagy akár kánonelméletek vakfoltjaira is jobban rávilágíthat. Ugyanígy említendők a szakirodalombeli elkerülhetetlen, mára már szinte közhelynek számító fogalmak, amelyeket pusztán azért sem kerülhetünk meg, mert esetleges nyelvi beágyazottságuk miatt közelebb is vihetnek bennünket ezek egyfajta letisztázásához.

Vitatörténet

„Az irodalmi kánonokról szóló viták mára az Egyesült Államokban olyannyira sarkítottá, leegyszerűsítetté és átpolitizálttá váltak, hogy fennáll a veszélye annak, hogy teljességükben egy gondolatébresztő intellektuális vita keretein kívül rekedjenek. Politikailag és ideológiailag elkötelezett személyek a spektrum mindkét oldaláról ürügyként kezdték használni a tudományos eszmecserét arra, hogy kézhez álló új kódszavakkal vívják meg hatalmi harcaikat, amelyekhez egyébként a saját érvelésmódot nyíltabban támogató partizán terminusokra volna szükségük". Ezekkel a gondolatokkal nyitják a szerkesztők azt az irodalmi kánonokkal foglalkozó esszégyűjteményt, amelyik az előszót idézve: „közö(n)ségi szükségletre kíván választ keresni", és amelyik *A vendégszerető kánon* címet viseli.[18] Mi indokolhatta vajon az amerikai vitában e moderált hangnemre intő gyűjtemény létrejöttét – amelyik ráadásul „a társadalom javára" kívánt válni, anélkül, hogy nyíltan bármilyen „konszenzusra vagy végső konklúziókra" törekedett volna – s egyáltalán, minek

[16] Guillory itt persze elsősorban Barbara Herrnstein Smithre utal, akivel nemcsak ő, de Altieri is vitába szállt, gazdasági érdek-szempontú értékelmélete miatt.
[17] Erről lásd részletesen: **Berman**, Paul (ed.), *Debating P.C.* New York, Delta, 1992; illetve Farkas Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*, in F. ZS., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998.
[18] *The Hospitable Canon*. *Essays on literary play, scholarly choice, and popular pressures,* Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

tulajdonítható, a viták össztüzének talán a csúcspontján, 1991-ben ez a nem kevéssé meglepő címválasztás? Minthogy a kánonelméleteket a vitában elhangzott, a hatalom és professzionalizmus kontextusában meglehetősen tipikusnak mondható álláspontok nagymértékben befolyásolták, a világszerte gyorsan elterjedt – így a hazai irodalomtudományban is otthonossá, divatossá vált – terminusnak és a róla szóló polémiáknak néhány jellegzetességére érdemes némileg a vitára visszatekintve rávilágítani.

Az elhíresült amerikai vita során nem ez volt az első esszégyűjtemény, amelyik – műfajánál fogva is – valamiféle összefoglalását kívánta adni mindannak, ami a vitában szakmai szempontból is lényegesnek és érdemlegesnek mutatkozott.[19] Ugyanakkor, amint az a későbbiek során kiderül, a hasonló, irodalmi harcmezők mechanisztikus vízióitól óvó, a magát valamiképpen semleges, közbülső pozícióba helyező szerkesztői intenció ellenére is, a kötet ugyanúgy sikertelen próbálkozás maradt, amennyiben a vita további alakulástörténetét vesszük figyelembe. A semleges pozíció a két tábor között (akiket általában csak konzervatív hatalmiaknak, illetve kánonromboló anarchistáknak tituláltak) voltaképpen kétséges, hiszen a szerkesztő Nemoianu kötetzáró írása egyértelművé teszi, hogy minden próbálkozás ellenére, valójában ő maga is inkább az előbbiekkel tud csak valamilyen párbeszédet elképzelni. Objektív nézőpontot egy másik, ugyanebben az évben megjelent kötettől[20] már végképp nem várhatunk, hiszen abban a szerző, Paul Lauter nyíltan vállalja, hogy ő a viták baloldalán áll. *Canons and Context* című kötetét itt csak érintőlegesen említjük, minthogy egy remek összefoglalás révén a problematikával kapcsolatos nézetei a hazai irodalomtudomány számára már ismertté váltak.[21] Ugyancsak 1991-ben jelent meg a már sokszor hivatkozott Jan Goraknak is az első, kánonokkal és magával a vitával foglalkozó összefoglalása,[22] amely

[19] A kötet megpróbált explicit módon „kulturális párbeszédre", „nyugodt hangnemre" és kevesebb konfrontációra ösztönözni, miközben egyrészt az említett kérdéskör, az irodalmi kanonicitás nemzetközi összehasonlító aspektusaira, másrészt – már csak a politikai keretektől való szabadulni vágyás miatt is – művek irodalmiságának végső soron játékos, örömet okozó, „vidám" (ludic) jelenségére hívta fel a figyelmet. Lásd *i.m.,* p. viii.

[20] **Lauter**, Paul, *Canons and Context*, N.Y., Oxford University Press, 1991.

[21] Lásd **Kálmán C.** György, *Van-e kanonikus kritika?* in UŐ., *Te rongyos (elm)élet,* Bp., Balassi, 1998, 114–132.

[22] **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.
A szakirodalmi háttér kiegyensúlyozatlansága szempontjából sajnálatos, hogy az olyan nagyszabású terv, mint amilyen *Vision, Division, and Revision* címmel sorozatként szerette volna megjeleníteni az olyan, kánonokkal foglalkozó műveket, amelyek a kánonvitát a korai '80-as évek fejezetei és fejleményei után egy szélesebb kontextusban a humántudományok teljes területére kívánta kiterjeszteni, csak terv maradt, s az itt említett köteten kívül semmi sem valósult meg abból, amit a nagynevű szerkesztőbizottság (Fokkema, Gorak, Starobinski, Benett, stb.) maga elé célul tűzött ki; nevezetesen, hogy olyan munkáknak adna a sorozat helyet, amelyek „szélesíteni fogják a modern akadémiai kánonról alkotott felfogásunkat, és bátorítólag hatnak majd a részletekbe menő vizsgálatokra olyan történelmileg fontos kánonok esetében, mint az irodalom, színház, film, képzőművészet, történelem, politikatudomány, filozófia, pedagógia, antropológia, archeológia, vallás és tudománytörténet." – Vö. „*Series Editor's Preface*", in **Gorak**, Jan, *i.m.*

szintén annak a reménynek adott hangot, hogy sikerül a kánont továbbszélesíteni, túllépve azokon az ideologikus kereteken, amelyeket „jelenleg benépesít" (inhabits).

Maga a kánoniságról szóló viták kezdete valamikor 1979-re datálható, amint azt a szakirodalomból többen tisztázzák, de vélhetőleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, maga a probléma már a hetvenes évek elején felmerült.[23] Összefoglaló csomóponttá a vitában viszont az a *Canons* kötet vált,[24] amelynek esszéi tulajdonképpen már 1983-tól folyamatosan jelentek meg a *Critical Inquiry* különböző számaiban.[25] Ugyancsak 1983-ban jelent meg Paul Lauternak a kánonrevíziót sürgető kézikönyve *Reconstructing American Literature: Courses, Syllabi, Issues* címmel, amelyik már azt is jelezte, hogy az irodalmi intézményrendszer polemikus diszkurzusán túl, a kérdéskör bizonyos szempontból nyílt ideológiai harccá fajulhat.

E felvezető talán elég világossá tette, hogy a kánoniság vehemensen vitázó, sőt vitatkozó kérdéskörré vált, minthogy alapvetően az egész amerikai társadalom számára érzékeny, sokszor politikai problémákat érintett. Ez viszont azt is jelentette, hogy a szakmai, irodalmi berkekből kinőve[26] a vita olyan politikai-ideológiai irányt vett, amely aztán a későbbiek során szinte teljesen ellehetetlenítette az irodalmi vonatkozások józan mérlegelhetőségének, illetve eredményességének a lehetőségét. A Robert von Hallberg szerkesztette esszégyűjtemény, amely a legelső átfogó képet adta a kánonokról, a barikádok helyett még a szakma belső szempontjaira is figyelt, s elsőként próbált, az értékítéletek változó eseteire figyelmeztetve, az irodalmi értéktételezéseknek valamilyen újraértelmezését nyújtani. „A kérdés, amely a kánonképződésre figyelő különböző szemléletek közötti

[23] Ekkor jelent meg ugyanis Sheila Delany *Counter-Tradition: a Reader in the Literature of Dissent and Alternatives* című kötete, illetve a Louis Kampf és Paul Lauter szerkesztette *The Politics of Literature* című esszékötet. Ezeket követte az Egyesült Államokban 1979-ben az a Leslie Fiedler és Houston Baker Jr. által rendezett két olyan program, (*'Az angol mint világnyelv az irodalom számára'* illetve *'Az irodalom mint intézmény'*) amelyek következményeképpen a '*kanonicitás*', mint kifejezés maga, bekerült a Modern Language Association 1980-as könyvészeti jegyzékébe, hogy aztán egy évvel később már maga a 'kánon' is ugyanitt követhesse. És ami talán sokkal fontosabb a szakirodalom számára, még ugyanebben az évben megjelent az említett két program alapján az a kötet, amelyik már címében is (*English Literature: Opening Up the Canon*) szinte nyílt háborút indított a szakma konzervativizmusa ellen, amely konzervativizmus – a kötet felfogása értelmében – kizárt mindenfajta kisebbséget egy olyan nacionalista diszciplína mentén, amely az angolt mint egyetlent és világnyelvet volt hajlandó csak igazából komolyan venni. Bakerék elsősorban egyetemi szillabuszokra figyelő kötete értelmében eljött az idő a kánon kiszélesítésére és átformálására.

[24] *Canons*, 1983.

[25] Míg Baker és Fiedler politikai és populista keretekre hivatkozott, a von Hallberg szerkesztette kötet sokkal analitikusabb és elméletibb meghatározottságú volt. A történeti, retorikai és szociológiai kitekintések a kánonra, mint értékhordozó potenciális intézményre üdítőleg hatottak újszerűségükkel és szakmailag felkészült, naprakész elméleti metódusaikkal, amelyeket csatarendbe állítottak a kánon működésének minél jobb megértése érdekében.

[26] A tudományos világ és a szakma különböző értelmiségi körei mellé felsorakoznak a nagy példányszámú napilapok és magazinok is, és amint Farkas Zsolt megjegyzi – „megkongatják a vészharangot: mi lesz, ha Shakespeare helyett Stephen Kinget, az *Ulysses* helyett a *Supermant* fogják tanítani?" Vö. **Farkas** Zsolt, *i.m.*, 26.

feszültségből származik, nem az, hogy a kánonok politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és határolják be hasznosságukat."[27] Mindazonáltal az esszégyűjtemény maga is gyakorta kényszerült valamiféle harcról beszélni, az irodalmon túllépő konfliktushelyzettel kapcsolatosan konzervatívok és reformerek között.[28] Hogy a helyzet mennyire nem változott, sőt a kilencvenes évekre még inkább kiéleződött, azt jól mutatja, hogy csupán hat év elmúltával az említett *Canons* című kötetet Gorak már így jellemezte: „ennek elfogulatlansága és rugalmassága nagyon távolinak tűnik manapság."[29] Ugyancsak jól tükrözi a vita hevületét, hogy a maga szerkesztette említett esszékötetben Nemoianu is így tette fel a kérdést: „Képesek vagyunk-e még bármi módon visszaterelni a kanonicitás vitáját ahhoz a tudományos axiológia és demokratikus receptivitás közötti játékos egyezkedéshez, amelynek keretei között maradnia kellene, ha a kánon tartósságát és rendellenességeit egyaránt a társadalmi és személyes bőség növelésének érdekében használnánk ki?"[30]

Problémák vs. konzekvenciák

Talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a vita alapvető negatívumai közt minden bizonnyal elsődlegesen a kétosztatú meddő harc, a politikai elkötelezettségű, sokszor erőszakos fogalmazás, és az imaginárius ítélethozatali helyzetek szerepelnek, amelyekben a „totalizáló fogalmak"[31] használhatatlansága legtöbbször tarthatatlan általánosításokban, önrémisztő túlzásokban merült ki. A vitázók gyakran elfeledkezni látszottak arról, hogy a kánonok nem csupán különböző értéktételezések mentén áll(hat)nak szemben egymással, de valószínűsíthetően teljesen más irodalomkoncepciókkal is rendelkeznek.[32] A vádaskodásban

[27] **Hallberg**, Robert von *Introduction*, in *Canons*. *i.m.,* 3.

[28] Amint von Hallberg sajnálkozva megjegyzi: „a kánont általánosan úgy tekintik, mint ami más, egykoron hatalommal bíró emberek műve, és amit már fel kellene nyitni, demisztifikálni, vagy teljességében mellőzni". *Introduction*, In *i.m.,* 1.

[29] Vö. **Gorak**, *i.m.,* 223.

[30] Lásd **Nemoianu**, Virgil *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, 215. – Figyelemre méltó, hogy idézett tanulmányában Nemoianu nem kánon-vitáról, hanem kanonicitás-vitáról beszél. Nem véletlen elszólás ez részéről, hiszen – mint ahogy tanulmányából a későbbiek során kiderül – ő sem inkább a kánonok, hanem csak az egyetemi tantárgylisták, a szillabuszok változásáról illetve vitájáról beszél. Listák mindig is változhatnak – írja –, de még az ilyenek esetében is „marad a tény, miszerint virtuálisan lehetetlen példát találni teljes szubsztitúcióra, azaz szakralizációra vagy szentté-avatásra, illetve teljesen preskriptív kánonra." 217.

[31] **Farkas** Zsolt kifejezése. *i.m.*

[32] A legfontosabb érv, amit a kánont védők hangoztattak, az eszményített állandó értékek védelme volt, amit az esztétikai értéktételezéseik ellenére is veszélyben láttak az alakuló, politikai céloktól és frázisoktól sem mentes „anarchista" törekvésekben. A másik oldal, akiket gyakorta csak „multikulturalisták"-nak aposztrofálnak, ezzel szemben azzal érvelt, hogy a kánon centrumában szereplő irodalom, mint minden hatalmi struktúra által megszabott irodalomszegmens a legkevésbé sem politikamentes. Némileg fordított módon tehát, az ideológiai érveket éppen a gyakorta ezek ellen küzdő oldal kényszerült a vita során többször is hangoztatni. Róluk, a kánont felnyitni kívánókról Henry Louis Gates Jr., mint „kulturális baloldal"-ról, kortárs kritikaelméleti szövetségről ír, amelyet legfőképpen, mint „nyugtalan, változó halmazt" definiál, és amely 'Szivárvány

nem volt kivétel maga Harold Bloom sem, aki *A nyugati kánon*nal félreérthetetlenül és nyomatékosan szállt be a vitába, ám a rangsorolás esetleges változatai és lehetőségei mellett (annak ellenére, hogy egyike volt azoknak, akik a legrégebbtől fogva foglalkoztak a kérdéskörrel), a végletekig leegyszerűsített kétosztatú harcra összpontosított maga is.[33] Bloom egyértelművé teszi ugyanakkor, hogy ő is egy állandó, örök kánon mellett érvel, tehát egész kulturális örökségünk értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelő művek listájában gondolkodik. Ezt némileg árnyalja, hogy a világirodalmi távlatban Bloom szerint is csak a tizennyolcadik századtól beszélhetünk „helyeselt szerzők jegyzéké"-ről, illetve, hogy bizonyos értelemben, – mint írja, „a Kánon nemcsak verseny, versengés eredménye, de folyamatban levő versengés" is.[34] Bloom magát az irodalomtörténetet is ennek lát(tat)ja, amely végsősorban szövegek, nem pedig emberek közt zajlik. Ennél fogva talányos, de nem érthetetlen, miért is idézi a kánonrombolók ellenében Frank Kermode-ot,[35] hisz jóllehet az „örökérvényűségről" van szó minden kanonikus mű esetében – Bloom például a nagy művek saját kiterjeszkedésükként való önteremtő aktus végsősoron romantikus elgondolását hangsúlyozza –, ez is azt erősítheti, hogy a kánonok mégiscsak mindig, folyamatosan változnak.[36]

A vitában elhangzó írások általánosító, nem körültekintő és sokszor durva, szigorú identifikációi az irodalomtudomány különböző csoportosulásait néha önmérsékletre

Koalíciót' a „feminista kritikusok, az úgynevezett kisebbségi diszkurzusok különböző kritikusai, valamint általánosan a marxista és poszstrukturalista kritikusok" szövetsége képez. – (Lásd **Gates**, Henry Louis Jr., *The Master's pieces: On Canon-Formation and the African-American Tradition*, in UŐ., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992, 17. Illetve UŐ., *Whose Canon Is It, Anyway?* in The New York Times Book Review, 26 February, 1989. 1.) Érdemes itt megfigyelni, hogy amellett, hogy egy mozgásban levő, tehát változó ellenzékről ír, Gates – akárcsak Lauter, mint a későbbiekben kiderül – egyértelműen a kanonikus kritika mellett érvel, azaz tulajdonképpen elismeri a különböző kritikusok meghatározó szerepét a kánoni ítéletalkotásban és azok semlegesítésében egyaránt. Az így koncipiált tábor számára ugyanakkor a nyíltan politikai funkciókkal és státusszal rendelkező személyeket tömörítő hivatalos "kulturális jobboldal" elsődlegesen céltáblaként szolgált. (Gondoljunk csak az olyan személyekre, mint Allan Bloom, vagy még inkább a korábbi kulturális államtitkárra, William Bennettre.)

[33] Bloom bevezetőjében még valamiféle köztes helyet kívánt kijelölni magának „a Kánon jobboldali védelmezői" és az „akadémikus-zsurnaliszta hálózat" között. Pozícióját azonban rögtön leleplezte, amikor ez utóbbiról mint a „neheztelés, a rosszindulat iskolájá"-ról írt, amely szerinte azért akarta folyamatosan megdönteni a Kánont, „hogy a társadalmi változásra irányuló állítólagos (és nem-létező) programját segítse elő. Lásd **Bloom**, Harold *The Western Canon*, New York, Riverhead, 1995, 3.

[34] Uo., 54.

[35] Kermode szerint: „A kánonok, amelyek tagadják a tudás és a vélekedés közötti különbséget, amelyek a túlélés időálló, nem pedig érválló eszközei, természetesen dekonstruálhatók". Idézi **Bloom**, *i.m.*, 3.

[36] Érdemes ezen a ponton Kermode *The Classic* (1975) című nagyhatású művére is emlékeztetnünk, s ugyanakkor Gorak figyelmeztetését megszívlelnünk. Ennek értelmében Kermode álláspontja végsősorban relativisztikus: „Nincs paradigmatikus értelemben vett klasszikus, csak klasszikusok vannak; nincsenek klasszikus értékek, csak értékek, amelyeket olvasónemzedékek a klasszikus szövegek inherens többszólamúságával (plurality) ütköztetnek." Vö. **Gorak**, Jan *Critic of Crisis: A Study of Frank Kermode,* A Literary Frontiers Edition, no. 30, University of Missouri Press 1987, 106.

intették.[37] A vita modalitásán túl ez olyan alapvető hibákat próbált korrigálni, mint az esztétikai értékek védelmének egyértelműen a konzervatív csoport oldalára helyezése az erőszakosan kétosztatú rendszerben. Azt még maga Lauter is elismerte, hogy az esztéticizmus nem szükségszerűen befelé forduló, sőt éppen, hogy „a moralizaló stílusok elleni forradalmi lázadás",[38] azt azonban már nem tudta leplezni, hogy a vita során, szerinte ez az akadémikusok „korlátozó vonásait" erősítette. Valószínűleg tényként állítható, hogy az ideológia számottevő szerepet játszik bármely irodalmi kánon alakulásában, amelyet csak csökkenteni lehet, teljes mértékben kiszűrni aligha. Végső soron tudjuk, „az esztétikai álláspont maga is ideológia".[39]

Természetesen a vita, s az erre épülő elméletek vakfoltjai között is elsődlegesen fontos helyen szerepel annak kurrikulum-szerű, listavitákra való leszűkítése, az örök és egységesnek elképzelt kánonkoncepció tarthatatlansága, illetve az irodalom mechanisztikus víziója, amely sokszor még az iróniát sem volt képes észrevenni, amely által a kánont szélesíteni kívánók éppen annak továbbélését segíthetik elő, illetve hogy az egykori „kánonirtók" idővel éppen annak védelmezőivé is válhatnak. John Guillory, aki bevallottan nem óhajtott irodalmi kánonformálódás-történetről írni, ezért kívánta a figyelmet újra a szociális, institucionális kánoni formá(tum)ra visszairányítani a vitának arról a holtvágányáról, amelyik pusztán azzal törődik, hogy ki szerepel az értékek listáján, illetve ki nem. Mint írta: „Itt az ideje, hogy feloszlassuk mind a liberális, mind a konzervatív imaginárius döntéshozatali fórumainkat. Az irodalmi kánon nem képvisel »választókerületeket« (social constituencies) semmiféle pszeudo-demokratikus törvényhozatali értelemben. De ugyanígy nem képviseli az abszolút esztétikai érték fogalmát sem, az ítélethozatal társadalmi feltételein túl, vagy azok fölött."[40]

Nemcsak az amerikai kánonvita kapcsán, de azt lehetne állítani, hogy általánosan is az újító diszkurzusok jelentős része az „akadémiai" vagy a „ magas irodalmi kánont" magát, csupán bizonyos domináns politikai, ideológiai rendekhez kapcsolta. Ha figyelmesen olvassuk Abrams rezüméjét, mely a leegyszerűsített képletről mint vádról ír, miszerint: „a kánon főként olyan művekből áll, amelyekben rasszizmus, patriarkalizmus és imperializmus

[37] Maga Gates figyelmeztetett, hogy az irodalomtudományi keretekből, a vita a szövegek elemzését „a politikum marionettszínházává változtatta, amelybe a való világból származó elkötelezettségeink minden szenvedélyét belevisszük." – vö. **Gates**, H. L. Jr., *i.m.,* 192. Ugyanígy a leegyszerűsítések ellen lép fel Edward Said is, okolva azokat, akik „nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között". – vö. **Said**, Edward W., *The Politics of Knowledge*, in Raritan, Summer 1991.

[38] Lásd **Lauter**, *i.m.,* 136.

[39] Lásd **Bloom**, Harold *i.m.,* 492., illetve vö. **Eagleton**, Terry *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

[40] Lásd **Guillory**, John, *Canon,* in *Critical Terms for Literary Study*, 236.

nyilvánul meg, továbbá amely vagy marginalizálja, vagy kizárja a feketék, spanyol-amerikaiak és egyéb etnikai kisebbségek, a nők vagy a munkásosztály, a populáris kultúra, a homoszexuálisok és a nem-európai civilizációk érdekeit és teljesítményeit”[41] – érdemes lesz megfontolni Guillory szavait, aki a vitában a politikai reprezentáció irodalmi/művészeti rendszerekre való alkalmazásától óv.[42] A radikálisok és a konzervatívok harcában sokszor csak „a Kánonról” mint elvont, hipotetikus konstrukcióról beszéltek, ahelyett, hogy aktuális és még funkcionális történeti kánonokat vizsgáltak volna, olyanokat, amelyeket adott közösség, rendszer, intézmény vagy éppen egyéni kritikusi, irodalomtörténeti karrier érvényesít. A humántudományok terén kézzelfoghatóan beállt változások ellenére némileg még ma is meghatározó ellenirányként tartja magát a válogatott művek kánonjába vetett hit, ugyanakkor megfontolandó lehet az az érvelés is, miszerint létezik olyan elfogadható modalitású útja művek és olvasatuk generációs továbbításának, amely a teljes átrendezésnek és cserének ellenálló bástyákként értelmezi azokat, mint amelyek szükséges stabilitást jelenthetnek a fiatal generációk neveltetése során.[43]

Az elmosódó szemantika, amely a kánon fogalmát és ekvivalenseit kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait tematizáló, de a jelen érvényes diszkurzusaival sikertelen párbeszédet folytató „állandó” fogalomként jellemzi, (és amely annak gyakorta megkérdőjelezett érvényességét és hitelét kívánja fenntartani) valószínűleg éppolyan leegyszerűsítésnek tekinthető, mint a klasszikusok utópisztikus elképzelése, mely örökre zárt kategóriaként írja le e bővíthetetlennek vélt csoportot.[44]

---

[41] Vö. **Abrams**, M. H., *A Glossary of Literary Terms,* Port Worth, Harcourt Brace College Publishers, 1993.

[42] Vö. **Guillory,** *i.m.,* 27.

[4343] Hogy a szimultán kánonokat ad abszurdum, létezésükben megkérdőjelező modalitás, az örök értékek és az ideologikus megosztottság alakzatai máig meghatározzák nemcsak a professzionális irodalomkritika, de a kultúraközvetítés és egy szélesebb értelemben vett irodalmi nyilvánosság elvárásait, abban jelentékeny szerepe lehet annak a kényszerű hiátusnak, ami a saját értékek felmutatását pusztán mint elkülönböző ideológiai értéktételezésekkel szembeni védekező magatartást jellemzi a kritikatörténeti diszkurzusokban. A saját, mint más megtapasztalásának jaussi alkalmazása talán azért maradhatott gyakorta teljességében muzeális kövület a kánont egységesnek elfogadók számára, mert a másik oldal ideológiai defektjeinek az esztétikai meghatározottságokhoz képest előzetes adverzialitásként felfogott viszonya eleve nem tette lehetővé bármilyen diszkurzív térnek a tapasztalati kontextusában az ilyen szempontok dialogicitását. (Vö. még: **Jauss**, Hans Robert, *Zum Problem des dialogischen Verstehens*, in **Lachmann**, Renate red., *Dialogozotät*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1982.

[44] Ami a nagybetűs Kánonnak mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájának mégis fogalmi potenciált biztosít, az éppenséggel az a sajátsága lehet, amely szembeállítja a kumulatív vagy exponenciális szövegelképzelésekkel, tehát egyfajta kiszélesítésen, illetve radikális változáson keresztül történő átértékelésének gondolatával. Azzal a kérdéssel szembesít nevezetesen, hogy szövegek eltérő idő- és térrelevanciáiban a különböző értékértelmezések hogyan konstituálódhatnak még akkor is, ha teljesen különböző kánonok előírásainak és értékszempontjainak dimenziójában ez általánosan szinte sohasem azonos indokoltságok mentén történik. Aktuális lehet-e még a kérdés, mely szerint a hagyományban klasszikusként leírt művek esetében létezne olyan állandó, amely, ha nem is az azonosnak értett értékeket, de a képességünket állandósítaná ezen művek mint olyanok felismerésében? Valószínűsíthetően itt a nagybetűs kánont ily módon

Háttérirányzatok és társadalomtörténeti előzmények

Amennyiben továbbgondoljuk a polémia alapvető meghatározottságának kereteit, illetve a szakirodalom aggályainak gyakori félreértésekre következtetni engedő védekező magatartását, könnyen érthetővé válik, miért is tartotta fontosnak Guillory könyvének már a nyitófejezetében leszögezni,[45] hogy a kánonról szóló vitákban túlságosan is félreértették a probléma valódi jelentőségét, tudniillik, hogy a szerzők és a szövegek kizárása, illetve beemelése adott kánonok listáira vagy e kánonok valamilyen összefüggéseibe nem is annyira fontos, mint az a kérdés, hogy a kirobbant polémia miért is jelenthet egyfajta válságot az irodalmi életben. Guillory szociológiai szempontokat érvényesítő problémafelvetése mellett, a mi szempontunkból legalább ilyen fontos, hogy az egymás melletti elbeszélések során a vita résztvevői, még ha be is látták a kánonok dichotóm párharcának leszűkítő voltát, ezek polifunkcionalitásának a lehetősége már csak azért sem válhatott egyértelművé számukra, mert gyakorta még a fogalmi háló egyazon szeletéről értekezők is más fogalmi kódokat használtak értelmezéseik során. Ezért a fogalmi tisztázást kísérő hangsúlyos figyelem mellett a vita előzményeinek tekinthető általános társadalomtörténeti háttérről sem célszerű megfeledkeznünk.

Talán mindjárt azt érdemes megemlítenünk, amire könyvében Bloom is utalt, tudniillik hogy az utóbbi évtizedek igen alapvető, globális változásai következményeképpen nemcsak az irodalmat, de magát az olvasás kultúráját és hagyományát is súlyos kihívások érték. Amint a problémával foglalkozók közül többen is felvetették, az olvasók egészen különböző vallású, felfogású, politikai színezetű többsége meglepően sokáig megegyezett bizonyos irodalmi művek illetve műalkotások esztétikai értékében, ezek felszabadító, örömöt nyújtó hatásában, vagy ilyen jellegű potenciáljában. Meglepően sokáig élt a köztudatban az a

fenntartó igény a klasszikusoknak nem szövegbeli, de sokkal inkább hagyománybeli értéktételezéseire, s ezek kanonikus státuszára alapoz. Az újabb törekvések is, amelyek a konvencionális értékrend paradigmatikus megváltoztatására törekszenek, éppen ezért általában csak az őket időben közvetlenül megelőző, az irodalmi hagyományban előttük elfogadottnak számított diszkurzusrend ellen lépnek fel radikálisan. A klasszikusok körét – bármit is értsünk most ez alatt – a felforgató kánoni törekvések legtöbbször csak bővíteni szeretnék, nem utolsó sorban azért, mert a klasszikusok által képviselt bizonyos értékszemléletek kanonicitásának a megőrzését éppen saját legitimitásuk érdekében is használják. Nem ritkán egyenesen hivatkozási alapnak is tekintendő az általánosan elfogadottnak hitt klasszikusok axiomatikus halmaza, míg a paradigmaszerű kánoni mozgásokban az elsődleges szempont az előző hatalmi kánon disszeminációjának, tarthatatlanságának és ilyen módon az új törekvések szükségszerűségének az igazolása lesz.

Az abszolút esztétikai érték kapcsán Gorak is szükségesnek érzi hangsúlyozni, hogy egy homogén, egységesítő Kánonként elképzelt entitás helyett ő „kanonikus diszkurzusokról" kíván beszélni, még mielőtt „a kánont" alárendelné az elnyomó, éppen aktuális Diszkurzusnak. Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon. i.m.,* 9.

[45] Lásd **Guillory**, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1993.

meggyőződés, mely szerint művészettörténeti aspektusból is, az ízlések folyamatos változása ellenére, létezik valamiféle standard, olyan állandó, amely az értékek változatlan, immanens alapjaira utal. Ezért arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért éppen a '80-as évekre válhatott a kánon-kérdés oly sürgetővé és a kritikai beszédmódok központi problémájává, illetve, hogy mindez milyen elsődleges hatások alapján történt, térjünk vissza Jan Gorak gondolatmenetéhez, aki három kritikai irányt is kapcsolatba hozott ezzel az érdeklődéssel. Az oppozicionális kritika régi hagyományát, az öntudatos, metakritikus érdeklődést azon természetű jelölő és érvényesítő rendszerek iránt, mint amilyenek például Barthes, Derrida, Foucault, Althusser és Hayden White műveiben fedezhetők fel, illetve harmadik hatásként magát a szociológiát, amely az irodalomban is a kritikai irányultságot erősítette, és az értekező prózát általában egy sokkal öntudatosabb pozícióba segítette. Az adverziális, a teoretikus és a szociologikus elem vált tehát – a kritika világháborút követő marginális elemeiből, ezen érvelés szerint[46] – központivá és meghatározóvá az utóbbi évtizedek diszkurzusainak rendszerében: „Amikor 'érték' és 'kultúra' vizsgálódás alá kerül, a 'hagyomány' nem sokáig maradhat megkérdőjelezhetetlen". Ezt abszurd módon, de bizonyos fokig alátámasztani látszott az a szélsőségesnek tekinthető felfogás is (amelyet a konzervatív oldal részéről Allan Bloom *The Closing of the American Mind* című könyvében hangoztatott, nevezetesen), hogy a kulturális erózió jelenlegi állapotát nagymértékben erősítették az olyan gondolkodók, mint Nietzsche és Max Weber elméleti munkái. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy azok az elméletírók, akik e két személyiség elméleti tradícióinak a továbbfolytatóiként ismertek,[47] és (a maguk heterogeneitásában) hetvenes években igencsak részt vettek az említett „megkérdőjelezésben", nem is beszélve az irodalomértésünket nagymértékben befolyásoló olyan autoritásokról, mint Habermas vagy Heidegger, akkor könnyen egyértelművé válik, hogy a vitafeleknek nem feltétlenül precíz szellemi térképre van szükségük. Az említett globális kihívásokkal ugyan mindegyik oldal többnyire tisztában volt/ van, csakhogy a kiindulási pontjaik merőben különböznek, mert amíg az egyik fél nyílt támadást lát a számára megkérdőjelezhetetlen értékeket képviselő kánon „felnyitásában", a másik már nemcsak annak kiszélesítésén, diverzifikációján, de adott esetben annak tarthatatlansága miatti eltörlésén és egy teljesen új értékrend kialakításán is dolgozik. Más szempontokból tekintenek ugyan a problémákra, de azt egyikőjük sem tagadja, hogy többek között az említett szerzők munkássága nagymértékben hozzájárult egy olyan elméleti kánon

[46] Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon, i.m.,* 224.
[47] Úgy, mint Foucault, Derrida, Lacan, Barthes, Deleuze, vagy Baudrillard.

kialakulásához, amely egy korszerűbb irodalom-felfogást meghonosítva próbálta bővíteni az irodalom hagyományos rendszerének és intézményességének a koncepcióját.

A probléma jól láthatóan tehát ma sem a kánoni listák tartalmáról szól, hiszen a kánonokról szóló viták, illetve elméletek jelentősége jóval túlnő egy lezártnak hitt irodalmi kánonról szóló imaginárius megegyezés esetleges határain. Sokkal inkább arról lehet szó, amit Guillory is érzékeltetett, hogy olyan krízishelyzet áll elő, amely alapjaiban is átgondolásra készteti azt a kulturális tőkét, amelyet úgy hívunk, irodalom.[48] A kulturális tőke, amelyikről Guillory – Bourdieu kifejezését használva – könyvében beszél, olyan átfogó kulturális emlékezetet feltételez, amelyik irodalomszociológiai szempontból köti az erudíciót, a különböző osztály-fogalmakat is bevonva, az irodalom intézményrendszeréhez. „A probléma, amit kánonformálódásnak hívunk – írja –, a legjobban úgy érthető meg, mint a kulturális tőke képződésének illetve szétosztásának, hozzáférhetőségének a problémája, még pontosabban, mint az irodalmi termelés és fogyasztás 'eszközeihez' való hozzáférés problémája".[49] Az eszközök itt, mint módozatok értendők, amelyeknek alapfeltétele Guillory szerint az iskola, mint intézmény, amely szabályozni képes a kulturális tőkét, így annak a „szétosztását" hozzáférhetőségét is – tegyük gyorsan hozzá: természetesen mindezt nem egyenlő arányban. A tágabb értelemben vett, kulturális kánon a hagyományképződésben éppen a nevelés által biztosítja saját természetszerű továbbélését.[50] Az értékek taníthatósága szempontjából tehát elsődlegesen fontos, hogy bármely kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag például mindig is az irodalom intézményeitől függött, és csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Nem véletlen, hogy az amerikai kánonháború közvetlen kiváltó oka is az a konkrét kérdés volt, hogy mit tanítsanak

[48] Vö. **Guillory**, *Cultural Capital*, p. viii.
[49] Uo., p. ix.
[50] A hagyomány legtöbbször a nevelés által szükségképpen meghatároz bizonyos *a priori* létező értékeket a társadalom tagjai számára. Ezek az értékek – akár olyanok, mint az írás/olvasás vagy a számok ismerete – nemcsak egyértelműen szükségesek az egyén további életmenetele során, de előfeltételezik azt is, hogy e képességek megszerzése eleve érték, méghozzá állandó érték.

az egyetemeken.[51] Az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve hatalom és rang viszonyának a meg- és átörökítésében.

Intézményes kritika

Az intézményesség szerepe ugyanakkor nem merül ki az iskolai tananyagban. Valóban ez a szélesebb kánonformálódás helyszíne, de időbeliségében megelőzi a hivatásos, *kanonikus kritika*. A kifejezést Paul Lautertől kölcsönzöm, de nem abban az értelemben, ahogyan említett könyvében ő azt használta. Lauter ugyanis megkülönböztetett „kanonikus" és „formális" kritikát, ez utóbbit egyértelműen az ellentáborhoz, tehát a kánon zártságát védőkhöz sorolva, akik véleménye szerint azáltal, hogy csak kész, szentesített szövegekkel foglalkoznak, akarva-akaratlanul is fenntartják a kánon hegemóniáját. Ezzel szemben ő kanonikus kritikán az öntudatos, a kánont szélesíteni kívánó diszkurzusokat érti, akik meglepő módon, az előzőektől eltérően tudatában vannak történelmi és társadalmi helyzetüknek. Csakhogy a kánon megváltoztatása, felnyitása éppen olyan koncepción alapszik, mint a kánon megőrzése. A kritika, amely valamiféle autoriter pozícióból szólal meg, mindig is csak kanonikus lehet. Gates sokszor idézett írása jól rávilágít a problémára, miszerint mindkét oldal példásan tudatában van, hogy a kritikának illetve az oktatásnak micsoda szerepe és jelentősége van az értékek reprodukciójában: „Benett úrnak igaza van: az irodalom oktatása valóban értékek oktatása. Nem inherens módon, de esetlegesen az; az – azzá vált – esztétikai és politikai rend tanítása ez [...]"[52]

Amellett, hogy a kulturális kánonok által meghatározott módon értelmezés, és ennél fogva értékelés nélkül nem létezhetünk, ezek a mindennapi értékeléseink általában csak intuitív és artikulálatlan módon mennek végbe. Az ilyen, elsősorban csak önmagunk számára történő értelmezést a hivatásos kritika azzal a lényeges aktussal egészíti ki, hogy az ítészek önmaguk mellett „valaki más részére" szólóan is értékelnek, mindezt pozíciójuk

[51] Talán nem túlzás azt állítani, hogy abban, hogy ez hirtelen „alapkérdéssé" vált, a legnagyobb szerepe a multikulturalizmus térhódításának volt, azaz alapvetően politikai háttérrel (is) rendelkezett. A helyzet ugyanakkor merőben más, ha az intézmények felől nézve, a problematikusabb kérdéseket a hagyomány különböző regisztereihez mérve gondoljuk el, például az európai és az amerikai kultúrtörténet során, hogy csupán az egymáshoz legközelebb álló, alapjaiban azonos kulturális hagyományokkal bíró két földrészről ejtsünk szót. Ha ugyanis pusztán a vitában kiindulópontként kezelt egyetemi szillabuszok problematikusságára, esetleges összemérésére figyel valaki, akkor sem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyetem mint intézmény nem pusztán európai gyökerekkel rendelkezik, de a kezdettől fogva európai értékeket is közvetített. Az Egyesült Államokban viszont, ahol az egyetemek elsősorban nem állami finanszírozásúak, így politikájukban részben liberálisabb, populárisabb, és adott esetben a saját támogatók érdekeit szem előtt tartó nézeteket képviselnek, a kulturális rétegzettség eleve adott komplexitása is maga után vonta, hogy idővel megjelenjenek a faji, nemi, vallási diverzifikációt képviselő írók, illetve ilyesfajta kulturális jelenségek, némileg háttérbe szorítva az eurocentrikus tananyagot.

[52] **Gates**, H. L., *The Master's Pieces*, in *Loose Canons*. *Notes on the Culture Wars*, N.Y. – Oxford., Oxford University Press, 1992, 35.

társadalmilag elfogadott, hitelességgel és érvényességgel felruházott szerepéből adódóan. Különböző szövegek fel- és átértékelése nem szűkíthető ugyan, pusztán olyan formális kritikai ítéletekre, amelyek az akadémiai falak között vagy különböző szerkesztőségekben látnak napvilágot, de maga az értéktételezés, az irodalmi értékek konkrét meghatározása során a hivatalosság ilyen és ehhez hasonló intézményei elsődlegesen vannak jelen. Bizonyos szövegek gyakori felvétele például különböző irodalmi antológiákba nem csak az adott mű értékét tükrözi, de mint arra Barbara Herrnstein Smith is rámutatott,[53] valamiképpen tovább is lép, növelve ezt a fajta értéket. Hasonlóan, egy mű többszöri szereplése bizonyos listákon (általában irodalomjegyzékeken), a rá való gyakori hivatkozások, a szövegből illetve a szerzőjétől való többrendbeli citációk (főleg az akadémikusok és egyetemi tanárok által) az adott mű értékeinek legalábbis szélesebb körben való ismertségét, a rá irányuló figyelem felkeltését, és nem utolsó sorban a jobb – mint valami eleve értékeshez való – hozzáférést biztosítanak a potenciális olvasók körében. Talán nem véletlen, hogy az a Harold Bloom is, aki nem kevesebbre vállalkozott mint hogy ismert „minimál-listájában" megmondja, mely művek tartoznak a Nyugati Kánonba, úgy tárgyal a hosszú listából huszonhat művet, hogy közben éppen arról látszik megfeledkezni, hogy ezek (lett légyen bár szó klasszikusokról, vagy annál is inkább) nem ugyanúgy élnének a köztudatban, ha nem közvetíttetnének éppen az olyan értekező ítészek által, mint maga Harold Bloom.[54] Persze Bloom ezt valószínűleg másképpen látná, még akkor is, ha olvasatából rangsorolására is egyértelműen fény derül.[55] A professzionális kritika meghatározó szerepét művek utóéletének, megőrzésének és továbböröklésének kérdésében mindenesetre nehéz lenne tagadni. A kritikusok és recenzensek hagyományosan kanonikus viharmadarak (Lars Ole Sauerberg szerint egyenesen rohamosztagosok, „stormtrooper"-ek), munkájuk a kortárs irodalom első és talán legfontosabb szűrőjének számít. Az irodalmi hagyomány alakulása szempontjából talán elegendő, ha itt Gorak, illetve Sauerberg által elemzett kanonikus kritikusi életművekre, illetve ezek hihetetlenül fontos szerepére utalunk.[56] A szerkesztőkkel együtt az általuk megjelenésre szánt és jóváhagyott műveknek belépést biztosítanak abba a szűkebb körbe, amelyből aztán lehetőségük nyílik a Matthew Arnold-i értelemben vett „legjobbak"

[53] **Herrnstein Smith**, Barbara, *Contingencies of value*, in *Canons*, 5–40.
[54] Holott értekező közvetítőikre (Johnsonra, Walter Paterre és másokra) ő maga is gyakran hivatkozik.
[55] Azaz, hogy számára Shakespeare a primus inter pares.
[56] Gorak Ernst Gombrich és Northrop Frye, illetve Frank Kermode és Edward Said, míg Sauerberg T. S. Eliot, F. R. Leavis, Northrop Frye és Harold Bloom munkásságát elemzi. Lásd **Gorak**, *The Making of a Modern Canon, i.m.,* illetve **Sauerberg**, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* N.Y., Macmillan Press Ltd. London, St. Martin's Press Inc., 1997.

idealisztikus világát megközelíteni, vagy pusztán a Kermode által említett mnemonikus kánon szükségszerű kiválasztottságát élvezni.

Megfontolandó ugyanakkor az a gondolat is, mely szerint a kialakult meggyőződés, hogy bármely kánon csak institucionális keretek között létezhet és maradhat érvényben, lényegesen megnehezítette a bennefoglalt művekről, mint olyanokról, belső értékekről és/vagy zsenialitásról szóló beszédet. A kánon, mint a kulturális piac ellenőre, mint az irodalmi állandók letéteményese és őrzője akár nehezékként is funkcionálhat az irodalmi köztudat számára. Azt sugallja, hogy a modern kánonok csupán úgy létezhetnek, ha megőrzik a létező institucionális kereteket, illetve a jól bevált meghatározásokat és feladatokat: a tanárok olyan, az időben megedződött kövületekről beszéljenek, amelyek listaként összeállítva magát az Irodalmat képezik. Az így kialakuló listák, a kizárások és felvételek alapján külön olvasási módozatokról beszélhetünk, ezek pedig mély meghatározói magának a közösnek tételezett kultúránknak. Herbert Lindenberger e tárgyban gyakorta hivatkozott könyve[57] a kánonképződésről szóló tanulmányait nem véletlenül egyszerűen az "Intézmények" fejezetcím alatt tárgyalta, még ha Guilloryval ellentétben ő túlzónak is érezte az iskolák kizárólagos szerepének a hangsúlyozását bármely kulturális kánon létrejöttében és fenntartásában. A kánoni listákon, de méginkább az egyetemi szillabuszokon, ajánlott olvasmány-listákon szereplő művek ellenhatást is kelthetnek, hiszen gyakorta a kötelezők távolságtartó, elavult és így megközelíthetetlen szférájába sorolandók. Nemoianu szerint „… éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent, és akiket saját exkluzív birtokában tart, vannak leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat."[58] A kettősség az ilyen listák szükségszerű és ugyanakkor gátló voltával kapcsolatban jól látható, ha a tág értelemben vett kánoni lehetőségeket, mint a továbbhagyományozódáshoz elsődleges, könyvformájú megjelenést illetve folytonos újrakiadást vesszük szemügyre. Ilyen alapon ugyanis igencsak megfontolandó az a probléma is, amelyre túlzóan ugyan, de említett tanulmányában Katha Pollittot idézve hívta fel Farkas Zsolt is a figyelmet: „ma Amerikában a kánonvita alapját képező előfeltevés az, hogy csak a listára felvett könyveket olvassák, s ha nincs lista, semmilyen könyvet nem olvasnak. Egy szöveg egyetlen esélye, hogy szöveggyűjteménybe kerül – ezt mindkét oldal készpénznek veszi."[59] Ezzel szemben állíthatja Nemoianu, hogy „az igazán kanonikus művek egy kaotikus és természetes folyamat során kerülnek kiválogatásra, amely végső soron kiszámíthatatlan

[57] **Lindenberger**, Herbert, *The History in Literature. On Value, Genre, Institutions*, New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.
[58] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 221.
[59] Vö. **Farkas** Zsolt*, i.m.,* 69. jegyzet.

még akkor is, ha létrejöttét számos konkrét paraméter befolyásolja".[60] Ezek a paraméterek viszont a Nemoianu által elképzelt állandó folyamatba olyan ügyes „tolvajokként" léphetnek be, mint ahogyan egyik tanulmányában arra Christopher Clausen is utal.[61] A kanonikus kritika túlhangsúlyozása, tulajdonképpen az irodalmat mindig nyitó, utópisztikus és bűvös kulcsként kezeli azt. Pedig az elméleti mesterkulcsok – Clausen érvelése szerint – valószínűsíthetően mindig csak egy kis rést képesek megnyitni az irodalom pazar kertjében, olyat, „mint az Alice által megnyitott kertkapu volt, amely túl szűknek bizonyult ahhoz, hogy átbújjon rajta."[62] Az persze, hogy nem létezik ilyen mesterkulcs, még nem jelenti, hogy egyáltalán nincs bejárat abba a bizonyos kertbe. A jó tolvaj szinte valamennyi zárat fel tudja nyitni, és szabad keze lehet a „nemesi kúrián" mindaddig, amíg „félszemmel a riasztóberendezésre és a kutyára is figyel."[63] Clausen ezért a „betörő kritikusi" attitűdöt javasolja az állandóan kulccsal rendelkező helyett, mert az sohasem szenved attól az illúziótól, hogy minden az ő birtokában van.

A lényegi problémák…

Vajon mennyire érvényes még az olyan érvelés, amely szerint az elődökre figyelő, de természetszerűleg a jövőt előkészítő történetiség az irodalomnak egyfajta belső tulajdonságaként jelenik meg, olyanként, amelynek nincs köze politikai eseményekhez? Valóban téved-e az, aki az irodalom jelenségeit a kor eseményeiből (is) magyarázza?[64] Amint azt Szegedy-Maszák Mihály nagyszerű tanulmánya megmutatta, Babits maga is arra kényszerült, hogy eltávolodjék a művészi értékek időtlenségébe vetett platonista hittől, amely pedig kiinduló föltevésként szolgált számára európai irodalomtörténete megírásakor.[65] A művészi értékelésnek ez a fajta, a változékonyságra, a múlt és jövő lezáratlan párbeszédére figyelmeztető karakterisztikuma mégsem olyan egyértelmű a kanonikus diszkurzusok vitájában. Félő ugyanis, hogy a különböző kritikusi attitűdök itt sem pusztán más rangsorban, különböző értéktételezésekben merülnek ki, de alapjában más irodalom-felfogást képviselnek.

[60] Lásd **Nemoianu**, *i.m.,* 220.
[61] Lásd **Clausen**, Christopher, *Canon, Theme, and Code*, in *The Hospitable Canon*, 1991. 204.
[62] *i.m.,* 203.
[63] *Uo.*
[64] Vö. **Babits** Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Auktor, 1997.
[65] Lásd részletesen **Szegedy-Maszák** Mihály, *A művészi értékek állandósága és változékonysága. Babits európai irodalomtörténete,* in UŐ., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

A művészet történetét Gombrich szerint remekművek történeteként kell elképzelni,[66] s Gombrich gondolatmenetétől némileg eltérően ugyan, de feltehető a kérdés: vajon mennyiben lehet egyáltalán másképpen? Megragadható-e az a fajta tág, kulturális kánon, amelyet kulturális emlékezetként a hagyományból szükségszerűen szelektív és autoritatív módon van csak módunk érzékelni, másképpen, mint szélsőségeiben? Ha az értékek továbbadását, továbbörökítését, iskolákban való oktatását vesszük szemügyre, nem biztos, hogy olyan egyértelmű lesz a válaszunk, mint az értékelések koronként változó kritériumait az irodalomtörténetektől joggal számonkérő, ezek hiányára figyelmeztető attitűdünk esetén. Mert az említett babitsi munka végén is megkérdőjeleződik ugyan az alkotó tevékenység tekintélye, valamint a művek maradéktalanul befejezett, állandóan létező azonossága, de vajon bármely értékítélet, amely mégis a remekművek ilyen jellegű mivoltára enged következtetni, képes lehet-e odafigyelni a számára másodlagos alkotásokra anélkül, hogy közben önmaga szűklátókörűségére reflektálva mintegy kioltsa önnön legitimitásának alapjellemzőit: a saját értékek állandóságába vetett hitét? Márpedig ha nem, célszerűbb lenne önáltatás nélkül előbbre jutni; a klasszikusok örökérvényűségében hívők az irodalomtörténetben csak mint listákban, méghozzá klasszikus listákban fognak majd gondolkodni. Frye is a „mesterművekkel" való foglalatoskodást tartotta a „valódi" kritika alapfeladatának, mintha ezeknek a műveknek az ilyen jellegű identitása teljesen magától értetődő lenne, ha egyéb miatt nem, hát a „tájékozott (informed) jó ízlés közvetlen értékítéletei alapján".[67] Éppen ezért, talán ideje lenne az értékelés változó kritériumairól valóban úgy beszélni, hogy közben folyton szem előtt lehessen tartani adott irodalomtörténetek változó irodalomfelfogását is. Mára tulajdonképpen egyértelművé vált, hogy az irodalomnak mint kompakt, önmagában létező lényegnek a gondolata nem igazán folytatható tovább, hiszen az irodalmiság vagy az irodalmi rang maga is távlat függvénye csupán. A kanonicitás-fok változása miatt a kánonhoz tartozó művet nem minden korlát nélkül, de mindenképpen változónak célszerű minősítenünk, amelyet nem lehet teljességében a történelmen kívül szemlélni.

A kánon-vita jónéhány résztvevője – a „standard kánon" kritikusa és védelmezője egyaránt – gyakran megfeledkezni látszott arról, hogy az olvasó sohasem változatlan formában, esszenciális ideologémák mentén értelmezi a műveket, és hogy minden értelmezendőhöz – de facto – többféle kritikai viszonyulás is lehetséges, beleértve a hivatalosat is. Bármely kánon műveinek csupán ideológiák közvetítőiként való

[66] Vö. **Gombrich**, E. H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*, Oxford, Phaidon, 1979, 152, illetve **Gorak** említett kötetében a róla szóló fejezetet: 89-119.
[67] Lásd **Frye**, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, N.J., Princeton, 1957, 27.

meghatározása, illetve az értelmezésnek közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása nagyon erős leegyszerűsítések árán képzelhető csak el. Ettől persze még létezhet az a bizonyos harmadik aspektus is: nevezetesen, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség mint a későbbi kánoni rang előfeltétele, csak bizonyos institúciók vélt vagy valós leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, mert művek csak így kerülhetnek el egyáltalán az olvasóhoz. Amennyiben pedig ez a kitétel eleve megszabni látszik bizonyos ideológiahordozók megjelenésének és terjesztésének a feltételeit, a korlát nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bír majd, de eleve átlépni látszik azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter forgalmazói/értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy mű recepciójának – akár a hatástörténeti – előkészítésébe.[68]

Ugyanakkor a kánonok mindezek ellenére való fennmaradását nem pusztán az autoriter dogmák következményének, de egy lenyűgöző kulturális szükséglet eredményének is kell tekintenünk. Gorak könyvének a Kermode-ról és Said-ről szóló fejezetében nem véletlenül állította, hogy a csatát többször megvívták már, de végérvényesen sohasem nyerték meg.[69] Éppen ellenkezőleg, a kánon komplex története során sokkal furcsább és zavarosabb vonalat követett, mintsem a róla tárgyalni kívánók figyelembe vették volna. A nagy alkotó, illetve mű kánonalapító erejéről lehet ugyan értekezni – amint Harold Bloom is teszi –, sőt valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha egyes művek másokkal való versengésében, illetve történetiségükben a más művekkel való újra és újra történő megvívásuk során létrejövő értékaktualizációkról beszélünk, de mindez egy komplex folyamat, egy rendszertörténés során valósulhat csak meg. Guillory sem azért hadakozik a kritikusok és hivatásosok kizárólagos szerepe ellen, mert nem ismeri el ezek meghatározó voltát, hanem mert a fennmaradás, a kanonizáció, tehát a terjesztés, az értelmezés és a továbböröklés szempontjából fontosnak tartja kiemelni, hogy sokkal összetettebb társadalmi kontextusról kell beszélnünk, mintsem amelyik csak egyedi olvasatokat, – akár egy hivatásosét – venné figyelembe. „Szövegek kiválasztása megőrzésük, továbböröklésük céljából természetszerűleg feltételez ítélkezési aktusokat, amelyek valójában komplex pszichikai és szociális események; de ezek szükségesek, viszont nem elégségesek a kánonképződés folyamatához. Egyetlen személy értékítélete, miszerint egy mű nagy, önmagában még semmit nem tesz a mű megőrzése érdekében mindaddig, amíg ez az ítélet

[68] Ha nem áll módomban eleve hozzáférni bizonyos művekhez, illetve megismerni adott esetben azokat, amelyeket nem érintett semmilyen kanonikus kritika, aligha ítélhetem, határozhatom meg ezen művek esetleges helyét a kánonban, akár kiszélesíteni, akár megóvni akarom azt! Nem lehetséges, hogy Edward Said ezért (is) beszélhetett, a kánonok társadalmi megosztó hatásáról a nyugati kultúrák intézményes formái által?

[69] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon*, *i.m.,* 8.

nem bizonyos intézményes keretben történik, olyanban, amelyikben lehetőség van a mű továbbörökítésére, folyamatos bemutatására az olvasók újabb és újabb generációinak".[70] A kulturális tőke formáinak átadásában és a hozzáférés szabályozásában a kánonformálás folyamatát csupán a társadalmi, szociális háttér összefüggéseiben, a különböző iskolák szociális, intézményes „protokollján" át vagyunk képesek megérteni. Persze valószínűleg a hivatásos kritikához hasonlóan, nem célszerű túlértékelnünk az iskola szerepét sem. Ezzel tulajdonképpen a kulturális háttérre, az irodalmi nyelvezet belső erőire és a jelenlegi hatalmi befolyásolás intézményes kereteire történő kitekintés egyszerre válik szükségszerűvé. Így egy más szinten ugyan, de teljességében elfogadható Harold Bloom azon állítása is, miszerint az irodalmi nyelvezet a kulturális tudástól, a kognitív erőtől, a figuratív nyelv szintjétől és a dikció erejétől függően is meghatározza a kánonba való bekerülést. Bárhogyan is, de az elméleti felvetések mindig visszatérnek egy adott problematikához, nevezetesen ahhoz a kényszerhez, hogy a kánonnak valamiféle verzióján keresztül, de továbbadjuk a következő generációknak a kulturális értékekkel bíró műveket, illetve hogy valamiféle szintézisre törekedjünk ezek között a művek között, amely törekvés óhatatlanul kizár egyes alkotásokat, fel- és átértékel másokat.

Visszás teorémák

Kikerülhetetlen a kérdés, vajon nem azok a művek pályázhatnak-e a legnagyobb eséllyel valamiféle konstans kánoni helyre, amelyek egyszerre képesek magukban hordozni a történeti és művészi értékítéleteknek és elvárásoknak megfelelő jegyeket? Amelyek úgy képesek ellenállni az újraolvasás történeti kontextusában folyamatosan változó érték-előfeltevéseknek, hogy a folytonos újraértelmezhetőség lehetőségeinek megvalósulásához teret nyújtva, az esztétikai élménynek a különböző interpretációk során kitermelt jelentésein és az eredeti történelmi szituáltságon túllépve is biztosítani tudják azt? Ezzel a kérdéssel minden kánonelméletnek szembesülnie kell, minthogy az értékelések során megkerülhetetlen a művek önértékének, illetve az irodalmi hagyománybeli értékelések kanonicitásfokának az együttes tárgyalása. A tág értelmű, kulturális kánonok esetében már említettük a közvetítettség teljes kiküszöbölhetetlenségét, mint ami a neveltetésünkből, a kulturális háttérből és mindabból a környező intézményrendszerből adódik, amely sugallja számunkra a szövegértelmezés közmegegyezéseit. Épp olyan ez, mint az a nyelvi korlát, amelyet az európai szemlélet szűkössége ellen lázadók kényszerültek tudomásul venni a kánon-vita során, tudniillik, hogy csak a bírált kánon értékrendszerének a nyelvezetén valósíthatták ezt

[70] Lásd **Guillory**, John, *Canon*, in *Critical Terms for Literary Studies*, *i.m.,* 237.

meg. A „nyugati hegemónia” ilyenforma továbbélése minden kanonikus változásra irányuló törekvést jellemez már paradigmatikus szinten is, minthogy az elnyomottnak vélt fél mindig csak az előző hatalmi struktúra nyelvén képes szólni.[71] Az irónia ráadásul a kánonok kettős, nyitó-záró tevékenységét nemcsak nyelvezetében jellemzi immanens módon, de temporalitásában is, minthogy minden újító törekvés idővel éppoly zárttá, merevvé válhat, mint hajdanán a kánon tisztelete volt. Babits arra kényszerült, hogy elismerje, léteznek olyan művek, amelyek vitathatatlanul jelentősnek látszottak saját korukban, utóbb mégsem bizonyultak maradandó értékűnek. Herbert Marcuse, a marxista művészettörténeti elmélet ellen lázadva úgy beszélt az Esztétikai Dimenzióról, hogy közben maga állította össze a kritika egy újabb standardját, azt, amelyet a kortárs irodalmi beszédmódok, diszkurzusok is többé-kevésbé radikálisan használnak éppen a standardok, az elfogadottak, az örökérvényűek ellen. De az említett vitára is jellemző, hogy a vitázó felek szándékosan nem veszik figyelembe a kánonok ilyen jellegű sajátosságait. Bloom gyakorta védekező magatartása, amely időnként már-már sértődöttséget sugall, egyértelművé teszi, hogy ő maga is, mint egykori kánonalkotó (az elioti eszmék ellen lázadva) szükségképpen szembekerült a saját korának kihívásaival. Éppúgy, mint egykor az „új kritikusok”, az ellentáborban a társadalmi utópia híveit látja.[72] Ugyanígy állítható, hogy az egyértelműen az újító oldalhoz tartozó dekonstrukcionisták is általában csak fehér, halott, európai férfiak műveivel foglalkoztak, vagy hogy maga az ikonoklaszta Paul Lauter is inkább csak kiegészítette a már létező kánoni listát az amerikai irodalomból szemléző, általa kiadott kétkötetes *The Heath Anthology of American Literature* című munkájában (amelynek ráadásul egy harmadik kötete is létezik *Instructor's Guide* címmel), mintsem merőben új, radikális szempontokat vagy szerzőket mutatott volna ott be, például a Norton antológiákkal összevetve. Egy nemrég Budapesten megjelentetett nemzetközi tanulmánykötet[73] arra is figyelmeztet, hogy a kánonképzési

[71] A kérdés problematikusságát talán jól mutatja, hogy a kuhni értelemben vett paradigma 'alapbeállítódás', 'hegemón látásmód' értelemet sugall, amely egységes egésszé szervezi az egy diszciplínához tartozó elméleteket, illetve az ezeket alkotó tételeket. Paradigmaváltáskor viszont az egymást váltó elméletek nem egyszerűen ellentmondanak egymásnak – hiszen nem létezik transzparadigmatikus összehasonlítási alap vagy mérce –, hanem voltaképpen másról is beszélve, más módon mondanak mást. Hogy ez a 'más módon' mégis mennyire problematikus és tekintélyelvű, azt jól mutatja az a hauseri elgondolás, mely szerint „a lázadók elődeik nyelvén szólalnak meg, és a legádázabb ellenzék is részben a támadott irányzat kifejezésmódjával él, nem is csak a közérthetőség kedvéért, hanem méginkább azért, hogy a kifejezés 'homályos kényszeréből' felküzdje magát az artikuláltság fokára". (Vö. **Hauser**, Arnold *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 544.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen esetekben a különböző paradigmák szótárainak megfelelően a tudományos nyelvhasználatbeli azonos kifejezések is különböző jelentésekkel ruházódnak fel.

[72] A szükségszerűen védekező álláspont az értékek viszonylagossá-tételétől óv, de közben károsnak ítél minden reformer törekvést, amikor így fogalmaz: „A helytelenül »multikulturalizmusnak« nevezett mozgalom a legtöbb olyan művet kiveszi a tananyagból, amely képzeleti s ismereti nehézséget támaszt – ami a kánoni könyvek többségét jelenti" Lásd **Bloom**, *i.m.,* 422.

[73] Lásd **Parson**, Nicholas T. írását (*'Sweetness and Light' or 'Tyrannical Schoolmaster'? Some Thoughts on Function and Dysfunction in the Canon*) a *National Heritage – National Canon* kötetben. Bp., Collegium

folyamatok ismeretében sem lehetett igazán sikeres alternatív kánonokat létrehozni. Mi több, egyes művek nemritkán még akkor is megőrződhetnek a hagyományban – sokszor akár klasszikusokként –, ha széles értelemben vett álláspontjukat és megközelítésmódjukat ma már szinte egybehangzóan elvetik, mégpedig, – mint Márkus György utalt rá – „abban az esetben, ha ezeket 'paradigmatikusan tévesnek' tekintik"[74], azaz „elrettentő példa" mivoltuk is a kánoni túlélés egy esetleges eszköze lehet.

Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a kánon „védelmének" egyik leghatékonyabb módja s érve minden bizonnyal annak az elvnek a kézzelfogható megmutatása lehetne, hogy a kultúra szerves részét képező, illetve azt többek között konstituáló, szövegkorpusz révén közvetített hagyománnyal nem is annyira mi rendelkezünk, mint inkább az mivelünk. „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket." – írta már Gadamer.[75] Tehát egyszerre meghatároz, és/de új meghatározásra késztet. Ezért is, a kánonok mindig csak teljességükben érthetők meg, azaz nem szűkíthetők extrapolált tényezőik valóban jellemző, de az irodalomtudomány számára nem elegendő kiemelésére, vagy egymásnak szegezésére, hiszen e vonások legtöbbször csak eltávolítanak bennünket a lényegi problémák olyan megértésétől, amelyek talán valóban feljogosíthatnák a kánonelméleteket a kulturális, világértési rendre utaló összegző, átértékelő jelenségeiknek az irodalomtudományban való olyan kohéziós középponttá-tételére, amit egyik tanulmányában Rohonyi Zoltán is javasolt.[76]

Fogalmi áttekintés és jelentésvariánsok

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a fogalmi háló szétbonthatatlan egysége és a kérdéskör komplexitása ellenére a jelenlegi kánonirodalomban a meghatározások nagyjából két jól elkülöníthető kánonkoncepció mentén érvényesülnek. Eddig szándékosan nem említettük a fogalmi rétegződésnek azokat a gyakran már közhelyszámba menő tételeit, amelyek tulajdonképpen ezeket a gyakran párhuzamosan funkcionáló, tág, illetve szűk értelmű felfogásokat képezik.[77] A kánonirodalom fogalmi alapmotívumai ráadásul a

Budapest, 2001.

[74] Vö. **Márkus** György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992, 314.

[75] Vö. **Gadamer**, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor.) Bp., Gondolat, 1984, 261.

[76] Vö. **Rohonyi** Zoltán, *Kánon és kanonizáció. A XIX. szazadi irodalom értelmezési kereteihez*, in **Takáts** József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* Bp., Kijárat, 2000, illetve, **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi Kánon és kanonizáció,* Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 9.

[77] Jól ismert terminusok a kánonról: kulturális örökség tárháza, tehát kulturális nyelvtant képvisel, s mint ilyen identitásképző, kontrasztív keret. Olyan kulturális emlékezet, amelyet viszont állandóan alakítunk: valójában a tradíció hatástörténete és szelektív emlékezete, minthogy a felejtés a kánon szükségszerű velejárója. Szűkebb, (esetleg) szakmaibb értelemben, a kultúrahordozók behatárolása, belátható keretek közé szorítása, s mint ilyen kényszerű válogatás, így nemzeti, kulturális, faji, nemi, osztály- csoportosulások illetve egyedek bizonyos műveinek összessége, ezek listája. Hasonlóképpen az olvashatóság kereteinek a megszabása, de egyben a

meghatározások esetlegességében mintha nem is figyelnének egymásra. Olyan különböző kánonfelfogások torkollanak a terminológiába, amelyek rendszerezetlensége szinte teljességében lehetetlenné teszi a szakmai körökben való egységes terminológiai háttér megteremtését, s ezáltal a problematika átfogó voltának a teljes irodalmi-kulturális életre való hatékony kiterjeszthetőségét. Gates szerint a kánon egyszerűen csak kultúránk alapvető közhelyeinek gyűjteménye, melyek meghatározzák gondolkodásunkat. Bloom sokkal határozottabban állítja, hogy „kánon nélkül nem tudunk gondolkodni”[78], Richard Ohmann viszont úgy tekint a kánonra, mint ami „egy elfogadott felfogása annak az irodalomnak, amit érdemes megőrizni”[79]. Alastair Fowler szerint is a kánon „az a behatárolt terület (limited field), amelyet kritizálunk, és amelyikről elmélkedünk”.[80] Ezzel ellentétben George Kennedy szerint a múlt hatalmas, de belátható, kezelhető örökségének a rendezésére és megőrzésére irányuló tipikus emberi aktus,[81]míg James Sanders szerint a kánon egyáltalán nem exluzív, de inspiráció több ezer kulturális forradalomra világszerte.[82] A sor hosszasan folytatható lenne, de az talán már most látható, hogy a kánonokat nem lehet képletszerűen levezetni, s hogy (a műalkotások saját jegyeinél s igényeinél fogva) sem ragadható meg egyetlen irodalomtörténeti kánonfolyamat egységes természettudományos precizitással.

Az ilyen ábrándszerű elvárásoktól függetlenül, a fogalmi rétegzettség olykor erős félreértésekre teret nyújtó szakirodalmi tisztázatlansága persze mind a mai napig elvégzendő feladata egyes elméleteknek. A klasszikus és kanonikus gyakorta szinonimként használt jelentései jól példázhatják mindezt. Radnóti Sándor egy tanulmánya az előbbit esszencialistának, míg az utóbbit konvencionalistának nevezi.[83] Ebbe a besorolásba valószínűleg csak a kánonok említett hatalmi aspektusait, illetve a tág értelemben vett kulturális kánonképet szoríthatjuk be. Minthogy azonban a kánoni meghatározottságok gyakorta – legalábbis intenciójuk szerint – a klasszikusi listákban oldódnak fel, Radnóti is belátja, hogy a „klasszikus fogalmának tartalmi meghatározottságaitól való eloldózódása

jövőben követendő út kijelölése is. A kánon a cenzúra motiválója és ugyanakkor kontrollja is, s így történésképző. Művek értelmezésének megkötő és bezáró, de szükségszerű velejárója, azaz a kanonicitásnak, mint hivatalos értelmezésnek a továbbadója és egyben a mű utóéletének biztosítója és kioltója. Minta, így a művek megőrzője, de az értelmezés kisajátítója is. A jelentésadók hatalmi gyülekezete, hivatásosok csoportosulása és értékrendje. Paradigma, irányzat, a jelen hatalmi, vagy éppen divatos, és legalábbis ilyenformán autoriter irányzatának az ideológiája. És persze mint ilyen, mindig értékorientáció, követési minta és norma egyben.

[78] Vö. **Bloom**, *i.m.,* 39.

[79] Vö. **Ohmann**, Richard, *The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960-1975*”, in *Canons,* 397.

[80] Vö. **Fowler**, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

[81] Vö. **Kennedy**, George A. *i.m.,* illetve UŐ, *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89 (1990) 217–225.

[82] Vö. **Sanders**, James *i.m.,* in *Canon vs. Culture.*

[83] Vö. **Radnóti** Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7. 834.

olyan mértékű kiterjeszkedéssel, pluralizálódással járt, hogy az egyre bővülő lista kezelhetőbbnek tűnik egy kánonelmélet keretében". Csakhogy a szerző az ilyen kánont elsősorban kizáró és felvevő mechanizmusaiban szemléli a klasszikusok hagyományhoz illő kontingenciájával szemben, amelyek alapján teljességében érthető az álláspontja, miszerint: „a végtelenül szaporítható lista a maga egészében senki számára sem lehet átlátható, globális voltában semmilyen értelmező közösség és senki emberfia számára sem teljesítheti a két feltételt egyszerre: az evidens előértelmezettséget és a feladatnak tekintett értelmezést. A hagyománynak azokat a jelentős műveit, amelyek felé nem irányul a befogadás e játéka, valóban a kánonok tárolják. Az olyan fölényes olvasó, mint Harold Bloom listája is szükségképp individuális, peremein pedig (a függelékek lajstromaiban) gyakran esetleges."[84] Valószínű azonban, hogy itt is ugyanannak a problematikának különböző terminológiai behatároltságaival, illetve átfedéseivel van dolgunk.[85]

Ha továbblépünk, pontosabban az időben kissé visszatekintünk, könnyen beláthatjuk, hogy már Sklovszkij is úgy határozta meg az irodalomtörténetek egyik elsődleges célját, mint amelyik a peremen levő jelenségeket kell, hogy a központ felé mozdítsa. A központ és periféria kapcsolatának lett légyen bármennyire is viszonylagos a meghatározhatósága, az bizonyosnak látszik, hogy az egységesnek vélt nyugati kultúrát saját belső konfliktusai döbbenthetik rá ennek az egységnek adott esetben valós voltára, illetve a megkérdőjelezhetőségére. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az minden bizonnyal jól látható már most is, hogy állandó irodalmi értékekről utópisztikus lenne tovább értekeznünk, a tág, kulturális kánonok azonban szükségszerűen ilyen értékekkel tudnak csak működni, minthogy ezek továbbörökítését elsődleges kulturális szükségletként, nem pedig eldöntendő lehetőségként határozzák meg. A kánonirodalom ezért nemcsak az alapmotívumot, de ennek ellentétét, a nem-kanonikus fogalmát is nehézkesen kezeli. Az irodalmi rendszer Even-Zohar szerinti felépítettsége is a kanonikus és nem-kanonikus, mint centrum és periféria viszonyát állítja előtérbe, ugyanakkor talán érdemes lenne megfigyelni, hogy ez utóbbi milyen mértékben szinonim a művészeten kívülivel. Félő ugyanis, hogy ismét egy kétosztatú rendszer valamiféle leegyszerűsítésével állunk szemben, amikor csak irodalmi és nem irodalmi formalista megkülönböztetéséről beszélünk. Even-Zohar Sklovszkij alapján némileg elfogadni látszott, hogy a kanonikus ellentéte csak a nem-kanonikus lehet, holott Sklovszkijjal már Tinyanov is vitába szállt, amint arra Kálmán C. György remek

[84] Uo., 836.

[85] Az említett kánonkoncepciók gyakran teljesen szinonimként kezelik a klasszikus és a kanonikus fogalmát. A kettő különbségeinek részletes kifejtése a hagyománytörténés folyamán olyan összetett problematikát képvisel, amelynek pusztán a körülírása is legalább egy külön tanulmányt igényelne.

tanulmányában figyelmeztetett,[86] mondván, hogy „az, ami a kanonikus helyére tör, nem szükségképpen a nem-kanonikus, hanem a művészeten kívüli jelenség is lehet; sőt, az a kanonikus művészet, amely leszáll az alsóbb rétegekbe, el is hagyhatja a művészet szféráját, s így művészeten kívülivé válhat". Ha nem elég rugalmas irodalom-sorokban gondolkodunk, az így elképzelt rendszerben a kultúra és a szubkultúra szembenállása egyértelműen a kanonikus és a kánonellenes törekvések totalizáló koncepcióit vetíti ismét elénk. Az amerikai vitában is valószínűleg az okozhatta az egyetemi szillabuszok esetleges cseréjével kapcsolatos aggodalmak legnagyobb félreértését, hogy a kánont védők a szubsztitúcióban egyenesen a művészeten kívülinek, azaz a nem-irodalminak az irodalmi helyére való beemelésétől tartottak. A paradigmatikus cserét, tehát a szűkebb értelemben vett kánon kiszélesítését szorgalmazók így a teljes kulturális hagyományt, tehát a tág értelmű kánoni metanarratívát védő, a langue-szerű hagyományt aprópénzre váltó attitűdtől féltő elzártsággal találták szembe magukat. Nemoianu is ezért írhatja, hogy a kánon nem, csak a szillabuszok változnak, hisz ő egyértelműen azonosítja a kánont a langue kategóriájával. A kurrikuláris választás mindig erősen politikai, institucionális befolyás alatt áll, nem is beszélve a rajta szereplő művek értelmezéséről. Ezzel ellentétben a langue-szerű kánonokat mélyebb, és kevésbé formalizált kategóriák határozzák meg. Nemoianu langue illetve parole, mélystruktúra és felszíni struktúra, kompetencia és performancia közötti különbségekről beszél a kánonok és a kurrikulumok viszonyában.[87] Többes számú kánonokról beszél, holott valójában *egy* meghatározó, tág értelmű kánonkoncepciót képvisel, amely lehet elvileg változó ugyan, de az egyének számára végső soron mindig is, előzetesen adott, megismerhetetlen és determináló jellegű. „A kánon láthatatlan, meghatározhatatlan, flexibilis, és egy folyamatos, lassú belső mozgással rendelkezik: végső soron ismeretlen vadon, érzékelhető, de csak homályosan felmérhető, vagy legalábbis nagyon problematikus az egzakt meghatározása. [88] Így viszont, ha a langue-szerű, közös tudásra, kulturális emlékezetre, azaz kulturális kánonra gondolunk, nem teljesen elfogadhatatlan az, amit Sklovszkij állított, nevezetesen, hogy azok a művek tesznek szert nem-kanonikus státuszra, amelyeket egy adott közösség hosszú távon egyszerűen elfelejt, azaz nem tekint többé legitimnek a kulturális és történelmi örökség szempontjából.

A leírtak alapján létezne a kánon mint langue, mint kulturális nyelvtan, mint kulturális emlékezet, amely a klasszikusok, ha nem is állandó, de aktualitásában stabil, legitim körében találja meg értéktételezéseihez szükséges legmegfelelőbb legitimációját, és a másik, szűkebb

[86] Vö. **Kálmán C**. György, *Kánon és polifónia*, in UŐ., *Te rongyos (elm)élet*. 104.
[87] **Nemoianu,** *i.m*., 223.
[88] Uo., 222.

értelmű paradigmatikus kánon, amely szükségszerűen változik, amely a szillabuszok szinonimája, amely a centrum felé tör, amely parole természetű, és amelyet csak a nagyon elvakult konzervatívok tekinthettek nem-irodalomnak. A langue Saussure-i statikus felfogása az irodalom állandó, örök értékeinek, mint a klasszikusok időfeletti állapotának, a nagybetűs Kánonnak a szinonimája. Ezzel szemben az eddig állítottak sokkal inkább Tinyanov rendszerelméleti langue-fogalma alapján tűnnek működőképesnek. „Az irodalmi rendszer nem olyan kiegyensúlyozott, harmonikus szerkezet, mint a langue, hanem bensőleg kiegyensúlyozatlan, amelyet a status quo megőrzésére és megváltoztatására irányuló szembenálló tendenciák hasítanak ketté. Az ilyen rendszer egyidejűleg tartalmazza múltját és mutat a jövő felé".[89] A langue értelmű kánon elméletileg tehát nem mindörökké változtathatatlan, legalábbis olyan értelemben, ahogyan az értelmezések mindig is másként konstituálják számunkra a hagyományképünket. Hogy a régi metaforánál maradjunk, minden hullám új, és egyben mégis ugyanaz. A régiből építkezik, mégis másként épül fel, és teljesen mást is képes jelenteni számunkra.[90] Ezért lehet jogosultsága Nemoianu szavainak, miszerint „A kánonok, amennyiben nem fogadják el szabálytalan kiterjedésüket, és amennyiben nem egy teljeskörű, mindenfajta műveltséggel való szerves szolidaritásban szemlélik őket, valóban félelmetes és egyáltalán nem szeretetreméltó lények.[91]

Tanulságok (?)

A kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból, de olyan közös problematikákat érint, amelyek sokrétűsége ellenére az irodalomtudomány jelenlegi állapotában valóban képes lehet magába sűríteni azokat a termékeny szemléleteket, amelyek központi szerephez jutottak a posztstrukturalista kérdésirányok aktualizációiban. Addig viszont, amíg ugyanazt a fogalmat használjuk egy nemzet, egy irodalmi irányzat, vagy akár egy szerző műveivel kapcsolatosan, anélkül, hogy tisztáznánk a jelölt és a jelölő saját meghatározott pozícióit és viszonyát, illetve figyelmen kívül hagyjuk a hagyománybeli előzetes összefüggéseket és meghatározottságokat a hagyományképzésnek és a hatástörténetnek a szempontjából, valószínűleg nem sok sikerrel próbálkozhatunk. A leírtak talán eléggé rávilágítottak a kanonikus tevékenységek összetett voltára, az irodalmi kánonképződés olyan komplex folyamataira, amelyeket sohasem célszerű egymástól

[89] Peter Steinert idézi **Kálmán C**. György, *i.m.,* 106.
[90] Az irodalom esetében maga Nemoianu is szükségszerűen a kánonok átmeneti (transitional) létmódjáról beszél, és az Even-Zohar által gyakran kifejtett centrum-periféria kettősségbeli mozgást említi az unikanonikus vádak ellen.
[91] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 244.

függetlenül, esetleg egymást kioltó mivoltukban szemlélni. Mert a kánonok egyszerre tételezik föl a befogadás megismételhetőségét és a műnek az új összefüggésbe helyezhetőségét, egyszerre utalnak művek történeti és művészi értéktételezéseire, egyszerre hordozzák a múlt kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, egyszerre közvetítenek és nyilatkoztatnak ki, egyszerre alakítják át intézményeik által a kulturális örökséget szükségszerűen múzeumokká és őrzik meg a hagyományok még belátható gazdagságát. A kánonnak mint komplex irodalomtudományi fogalomnak a kérdése ezért az olvasási előírásoktól az aktuális értéktételezésekig való széleskörű kitekintést egyszerre teszi szükségessé, méghozzá mindezt folyamatos változásban, a tradíciókhoz való újraértelmező viszonyban. A kánonelméletekben felmerülő, nyitva hagyott zárójelek és a kérdőjelek sokasága elsősorban a kánon fogalmi rendszerezetlenségéből, illetve az említett leszűkítésekből adódik. A vakfoltokon túl, ezek csak akkor nyerhetnek majd igazi megoldásokat, ha képesek leszünk a szemléletbeli különbségeket egyetlen komplex kérdéskörön belől szemlélni. A különböző elméletek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a kánon egyfelől formatív kulturális örökség, másfelől nyilvánvalóan a változás lenyomata (s megkockáztatható, hogy mindkét tulajdonsággal öntörvényén kívül rendelkezik), az értelmezésbeli szűkösségben ritkán teremtenek összhangot a két irányultság között. Pedig a hagyomány lehet bármilyen behatárolt is, a hozzá intézett kérdések végeláthatalan lehetőségeket nyitnak meg a konstruktív kritikusi vizsgálódások számára.[92]

A kánonok temporalitása és normativitása[93] egyszerre van jelen minden irodalomtörténeti képletben, s a két pólus nem választható szét egymástól. Ha a kettő szétválna, a fogalom olyan mértékben osztódna meg, mint ahogyan Eliot a klasszikus fogalmával kapcsolatosan megkülönböztetett abszolút klasszikust illetve „relatív" klasszikust.[94] A már sokszor említett kettősség, a pólusok egymásnak feszülő harca folytán, a szakirodalom pusztán a fogalmi keretek között is, a kanonikust mint normatív hagyományt meglehetősen leegyszerűsítve az örök értékek történelemből kiemelkedő szerepébe helyezte, akár negatív értelemben, mint az újítás ellensége, mint halott, életellenes, hideg ismeretet, akár pozitív értelemben, mint a bizonytalannal szembeállított biztos, kiérlelt, mindig megszólítható hagyománybeli erudíciót, a szépség és műveltség kulturális-történeti

[92] Gorak kissé élcelődve jegyzi meg egyik, a 18. századi kánonokkal foglalkozó tanulmányában, hogy például Swift vagy Johnson sohasem érezte, hogy a klasszikus antikvitás hagyománya a kérdéseknek csak egy leszűkített, behatárolt listáját engedélyezte volna a hagyományhoz intézni, vagy hogy ehhez csak térden állva lehetne közelíteni. Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities,* in *Canon vs. Culture*. *Reflections on the Current Debate,* N. Y.-London, Garland, 2001.
[93] Vö. **Radnóti**, *i.m.*
[94] Vö. **Eliot**, T.S. *Mi az hogy klasszikus?* in UŐ, *Káosz a rendben,* Bp., Gondolat, 1981, 347.

alapmeghatározottságait. Az operációk világosan arra utalnak, hogy a klasszikus fogalmától némileg különbözően, a kánonok esetében nemcsak fenn akarjuk tartani az értéktartalmat, de ezt eleve nemcsak gyanakvóan, hanem rosszallóan is szemléljük, mint valami olyasmit, amely a kanonicitás mindig módosuló és változó formájában – ha nem is követendő vagy irányadó, de – számunkra is mértékadó. A kánonok történelmi relativizálása gyakran a történelmi, mint a historizációban antikanonikus, és a normatívvá tett klasszikus, mint állandó kanonikus, egymást megsemmisíteni akaró szembenállásába ütközik.

A dichotóm meghatározottságok hangsúlyozása az irodalomtörténetekben is olyan feszültségtereket generált, amelyek amellett, hogy érdekes szempontokra világíthattak rá, a kánonok szükségszerű autoritását eleve jelentéssel felruházott értelmezésként és általánosan csak negatív erőként patologizálták. A kánon nem annyira retrospektív fogalom, mint a klasszikus, de fontos azt leszögezni, hogy minden kánonnal való dialógusunk – ahogyan a klasszikusokkal is – nem annyira állandó, mint inkább potenciális. Potencialitása pedig sohasem csupán aktualizációjában merül ki. A folyamatos érintkezés, a kapcsolat dialogicitásának a hermeneutikai fenntartása elsődleges szempont, de a kánonnal való találkozásunk nem csupán a szöveggel mint tárggyal való szembesülés, de nem is a kánoni institúciókkal való küzdelem formájában megy végbe. Ahogyan Aleida Assmann megjegyzi: „a kánonnak talán a perszisztenciája a legfontosabb ismertetőjegye; nem nemzedékről nemzedékre építjük föl uralkodó ízlésirányok szerint, hanem már mindig is meglévőként kerül elénk...”.[95] Tehát a kánon magát az irodalmiságot is csak mint előzetesen értelmezett formához való hozzáférhetőséget képes szemlélni, s „úgy kondicionálja előre autentikus esztétikai döntéseinket, hogy *csak hozzá képest* tehetünk szert új, az addigi kánont elismerő, átformáló vagy érvénytelenítő művészeti önmegértésre.”[96]

Amennyiben nem tudunk az autoritás szükséges voltán (illetve az ezt csupán negatívumként értelmező szemlélődésen) túllátni, a jelentésképzésnek is csupán ez a paradox, s meglehetősen ideologikus alakzata marad vizsgálódásaink „egyet előre – kettőt hátra” típusú alaptétele. Valószínűleg érdemes lehet középutat keresni az olyan leszűkítő vagylagos felfogások közt, amelyek a kánonok létesítését egyrészt csak az irodalom intézményeinek és különböző rangú és felfogású közvetítőinek a tevékenységeként, másrészt csak magának az irodalomnak az önmegújító folyamataként írják le. Az ilyen típusú

[95] Vö. **Assmann**, Aleida, *Kanonvorschung als Provokation der Literaturwissenschaft*, in **Heydebrand**, Renate von, **(**Hg), *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Stuttgart, Weimar, 47-59 - idézi még **Kulcsár Szabó** Ernő, in K. SZ. E., *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*, in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 289.
[96] Vö. **Kulcsár Szabó,** *A szövegek ártatlansága*, *i.m.,* 289. (kiemelés az eredetiben, BL.)

szemléletet az is nehezíti, hogy elméletileg csupán az olyan kánonfelfogás számíthatna demokratikus elbírálásrendre, amely önmaga megsemmisítésének tudatában is képes lenne működni, tehát a szövegek értelmezésének úgy a szükségszerű szolgálatában állni, hogy a „kánonra ítéltetettség" jegyeinek hangsúlyozását, önnön kanonicitásfokának a kiteljesedését meggátolva, a temporalizációban tudná felmutatni. Az ilyen kánonok viszont nehezen képzelhetők el paradigmatikus változásaikban az előzetes meghatározottságokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyó attitűdjeik esetén. Ezért valószínűleg a kánonok örök változásának szükségszerű, de az irodalomtudomány számára nem elegendő tapasztalatát kell mindig előtérbe állítanunk, amely kultúrateremtő sajátosságai mellett a szövegeket folyamatosan termékeny kényszerhelyzetbe kívánja hozni.

Lezárhatatlan konklúziók

A kánonokhoz alapvetően hozzátartozik a kirekesztés, amelyet viszont nem szabad sem túlértékelnünk, sem alábecsülnünk. A róla vitázók éppen erről az elidegeníthetetlen tulajdonságáról vitatkozva feledkeztek meg leginkább arról, hogy ez magát az irodalomértésünket jellemzi, akár olyan értelemben, amint azt de Man többször hangsúlyozta, azaz az értelemalkotások, az értelmezések szükségszerűen hegemonizáló, és ugyanakkor a kezelhető kulturális örökségnek a rendezésére irányuló tipikus emberi aktusaként. A kánon kijátszhatatlan autoritásának a képzése és rombolása egyszerre van jelen minden ilyen aktus során, minthogy csak egy képzeletbeli, még „félreértetlen", azaz ilyen értelemben „ártatlan", értelmezés nélküli szöveg lenne csak képes úgy ellenállni a kánonnak mint totalizáló intézménynek, hogy az ne szükségszerűen egy értelemkölcsönző interpretációként jelenítődjék meg, amelyet aztán a hivatalosság valamilyen hatalmi formája legitimál a tekintélyelvű irodalomtörténetírás számára. Az értelmezésekbeli szűkösség a kánonképzés folyamatára általánosan csak mint fennhéjázó, hegemón és imperialista törekvésre tekintett, ritkábban, de akkor ez előbbi ellenpólusaként, mint a múlt hatalmas, de még belátható, kezelhető örökségének a rendszerezésére és megőrzésére irányuló tipikus és szükségszerű folyamataként írta le. A kánonok említett kategoriális dichotómiákban való értelmezése egyrészt figyelmen kívül hagyta a már említett iróniát, miszerint a kánont kritizálók is végül a kánon védelmezőjévé, de legalábbis megőrzőjévé, fenntartójává válnak, másrészt szinte teljességében leegyszerűsítette a kánonképzésnek a komplex folyamataira irányuló olyan vizsgálódásokat, amelyek a jelentésképzést csak a történeti episztémé rendszerfolyamatában tartja elképzelhetőnek.

Valamelyest összegzésképpen állapítható meg, hogy a mai kánonértelmezések meghatározó tapasztalata inkább a hiány dimenzióit írja képletesen körül, amikor csak két olyan aspektust vizsgál, mint a kánonok elkerülhetetlen hatalmi beágyazottságát és az eképpen leírt intézményrendszernek a vonatkozásait, illetve a szövegek újrakonstituálódó kanonicitását. A folyamatos kulturális változások fenntartásának a legértékesebb módja ugyanis vélhetően sem a kanonikus monumentumok teljes mértékű megingatásában, sem pedig ezek összetevőinek, mint általánosan hatalmi háttértámogatásként leírt és felelősnek érzett okozati tényezőinek a leegyszerűsítése által nem tapasztalható meg. Mert amennyiben ezek a változások végre pozitív, új szempontokat és rangot adó értéktételezésekként értendők, úgy nem redukálhatók vagy csak az egyik, vagy csak a másik dimenzióra. Éppen ez a kettős dimenzionáltság az, amely a tradicionalitásban csakis együttesen lehet képes a változást nemcsak szükségesnek, de értékesnek is leírni. Ezt pedig jelenlegi kutatásaink szokásrendjének bővítésével, illetve éppen az irodalmon edződött kritikai argumentációinknak az akadémiai falakon némileg túl, egy „vendégszerető", tehát építő hozzáállással valósíthatjuk meg az irodalomtörténetírásban is, amely érzékeny a kortárs kommunikációk minden formájának az egyre tágulóbb szférájával kapcsolatban. Manapság, mint azt Gorak megállapította, még alig érzékelhető, hogy egy kulturális áttörés „élesítette volna kritikai képességeinket a viták során: valójában az olyan programok állandó keresése, amelyekkel »mindenki jól érzi magát«, illetve »mindenki említve érzi magát«, gyakorta csak a valós konfliktusok elhallgattatásának, illetve a kritikai kutatások elfojtásának egyik módja. Kulturális 'forradalmunk' csak akkor érheti el beígért célkitűzéseinek a teljesítését, ha a valós vitákhoz szükséges intellektuális rugalmasság új társadalmunk minden vonatkozását jellemzi majd."[97]

III. Ideologikus alakzatok.

(Hatalmi kánonrétegek és autoriter ideológiaformák)

„Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták,
hanem a megváltást azonnal, vagy a bódulatot addig is!"
(Szilágyi Júlia)

[97] **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 211.

Előhang

A magyar irodalomtörténet-írásnak erdélyi irodalomra vonatkozó, vagy általánosságokban a határon túli irodalmakra utaló értéktételezéseiben, a kritikai és tudományos irányzatok termékeny sokféleségének 1989 utáni kibontakozási lehetőségei ellenére is, igen óvatosan látszik csak megvalósulni az elmúlt évtizedek elzártságában felhalmozódott hiányoknak a pótlása. Ennek akadályait, szemléleti buktatóit máig érvényesen határozhatják meg azok a kanonikus erővel bíró felületes sémák, melyek az interpretációk körét az intézményes kritikáktól a hétköznapi zsurnalisztikáig a magyar hagyománytörténetnek azon téziseivel jellemzik, melyek egy történelmi távlatban az irodalomesztétikai értelmezésekhez képest mindig is valami többre, másra is tekintettek ezen irodalmak befogadási mechanizmusai során. A külön kritikai rangban is megnyilvánuló érzelmi-pszichológiai nivelláltság, a történelmi szituáltság és a módszertani, illetve terminológiai kényszer ugyanis együttesen alakítja ezek szűk értelmezési kereteit. Az utóbbi évtizedek receptív alakzatai, az értelmezési kényszernek nem annyira belső esztétikai minőségeit, de alapvetően külső politikai korlátait szem előtt tartva, a teljes határon túli magyar irodalmak fogalmát és ekvivalenseit, gyakorta kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait ugyan tematizáló, de a jelen érvényes elméleti-kritikai diszkurzusaival többnyire sikertelen párbeszédet folytató fogalomként jellemezték, mely nem tette lehetővé azok szellemi sokszínűségének kortárs irodalmi diszkurzusokba való beépíthetőségét. Ez a fajta különálló kánonápolás még a kilencvenes években is nagyrészt csak arra irányult, hogy egy meglehetősen materiális, hangsúlyosan listaszerű kánon műveit és szerzőit az addiginál nagyobb mértékben tematizálva ugyan, a hagyománynak minél szélesebb sávját igyekezzék az adott kultúra számára a kiválasztásra érdemes, értékes műalkotások emlékezetében megtartani, módszertanában viszont gyakorta visszatért a korábbi, későpozitivista szemléletekhez, vagy felül sem tudott emelkedni azokon. A kortárs erdélyi irodalmi/irodalomkritikai élet egyik elsődleges törekvése ugyanakkor máig érvényesen immár arra irányul, hogy az irodalmat, az egyes műveket, a szimbolikus funkcióktól „visszaszerezve”, megkísérelje azokat egy tágabb kulturális kontextusban értelmezni, és elsősorban *esztétikai funkcióikba* helyezni.

Az alábbiakban ezeknek a komplex kérdésirányoknak bizonyos sajátosságaira kívánok több szempont szerint kitérni, alapvetően a magyarországi recepcióra figyelve, mely, véleményem szerint az előzőekben megállaptottak értelmében sem egyszerűen egy listaszerű kánon kibővítését, de értelmezési kereteinek alapvető újrafogalmazását teszi szükségszerűvé. Az erdélyi irodalom 1989-ig lezáruló fejezetére, specifikus helyzetére, összetett

mechanizmusaira, s magyarországi fogadtatásának meglehetősen egységes (felületes, kényelmes, érdekorientáltan szelektív?) megítélésére történeti alakzataiban is kívánok figyelni. A kialakított kép egyszólamúsága ugyanis nem csupán egy lezártnak tekinthető korszak hivatalos, egykori hatalmi irodalompolitikája, illetve az általa megszabott korlátok miatt minősíthető cenzurálisan ideologikusnak, de egy kényszerűségből heroizált „szükséglet-irodalomként" való magyarországi bemutatása révén is nagyrészt annak tekinthető. Az okokat megfogalmazni csak nagyon árnyaltan lehetne, hiszen egy olyan, a viszonyfogalmaiban a pluralitástól távol eső korszakkánonban és társadalmi közegben, amilyenbe az erdélyi irodalom a hetvenes–nyolcvanas évekre érkezett, a kényszerű értéktársadalomként történő meghatározások által is, az irodalom a kulturális identifikáció kitüntetett területévé vált. Művekre és értelmezéseikre mint textuális és intézményes alapra így egyszerre lehet tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy az irodalom az ideológiákon túl a kulturális emlékezet médiumává is váljék. Recepció alatt, mint említettem ezért sem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer pusztán tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet, amelyben egy szélesebb olvasóközönség legitimáló aktusaira a társadalomtörténeti konstellációk nyomán mutatkozott elsődlegesen igény. Természetesen jelentős szerepe volt ennek kialakításában a hivatalos irodalomkritika és irodalomtörténet-írás egy meghatározó részének is, ezért nem kerülhetők meg a kisajátító irodalomtörténeti téziseknek, vagy a korszakhoz kötött eszmetörténeti helynek a szempontjai sem. Hatástörténeti szerepe szempontjából pedig igencsak diagnosztikus, hogy a régiónként organikus egységben elképzelt és láttatott kép máig sem hordozza mindig a többszólamúságnak legalább tárgyi szinten történő megfogalmazásait. Ráadásul az a recepció, amelyik hajlamos volt csak bizonyos tudatosan formált neveket, szerző-képeket átörökíteni és számonkérni, a kritikusi szembenézés helyett gyakorta hallgatott a szerzői nagyság előtti tiszteletből, vagy éppen a körülmények korabeli parancsoló erejére hivatkozva az egyéb, életrajzbeli, esetleg attitűdbeli kilengésekről, akárcsak a prózapoétikai szerepek esetleges időbeli változatairól is.

Értelmezésbeli lezártság

Az erdélyi irodalmat mérlegelő professzionális értekezőktől sokáig nem lehetett elvárni, hogy átfogó képük legyen a határon túl született művészekről és műveikről. Ezek pótlása sok esetben együtt járt a lokális irodalmi működéselvek és működésfeltételek nagyobb fokú megismerésével, sőt olykor leginkább csak ezzel, ami aztán értelemszerűen a referencialitásnak kölcsönzött nagyobb hangsúlyokat. Az irodalmi mű viszont akkor élheti túl hatástanilag egy adott kor szükségszerűen „leszűkítő" értelmezéseit, ha folyamatos

felülírásával az esztétikai tapasztalatnak nyitva tudja tartani azok meg-megújuló kérdésirányait. Magyarán, ha nem zárul be az olvasói önmegértések elől, ha ezek új konstrukciói szerint hatásának szükségszerű változásaiban is képes újabb módokon megnyilatkozni. A történetileg lezárt mű ugyanis nem relikvia-szerűségében eshet ki leginkább hatástörténete meghatározó vonulataiból – ilyen jellegű értékelésre valószínűleg történetiségében is számíthat – hanem, mert nem talál olyan közegre, amelyben értelmezhetőségének aktualizálható keretei közt (amennyiben esztétikai megformáltságát referenciáinak alárendelve korlátozták), éppen ezen olvasói önmegértések szimultaneitása is találkozna. Az erdélyi irodalom előző évtizedekben született jó néhány alkotására igaz lehet mindez, minthogy a referenciális alárendeltség meghatározó volta, a helyhez, időhöz, történelmi pillanathoz kötöttség még a legsikerültebb műalkotások esetében is élő korlátként jelentkezhet a mindenkori észlelési-értelmezési-értékelési stratégiák során. Amennyiben kimondjuk egy műről (s legfőképpen a történelmi fordulat előtt volt így, de hatásaiban máig is érvényes), hogy határon túl élő szerző tollából született, azzal máris kvázi-referenciális keretet nyújtva értelmezzük azt, legtöbbször olyan előítéleteknek megfeleltethető sémákkal, amelyek jól jellemzik az utóbbi évtizedek olykor szakszerűtlenségből, olykor túlzott érzelmi közelségből, olykor akár kényelemből, vagy kanonikus érdekből fakadó egyneműsítési szándékait. A pár névvel azonosított erdélyi irodalom magyarországi fogadtatástörténetében jól kivehetően vannak jelen ezen szándékok és érdekek, melyek hatástörténeti buktatóiról az alábbiakban még szót ejtek. A bevégzett megértés, akárcsak az „eredeti értelem”, vagy a „valós jelentés” pozitivista hagyománya a kanonikus véglegesíthetetlenséggel, vagy az örök kánon-közöttiség állapotával szemben ezért sem számíthat ma már komolyan vehető esztétikai ítéleteknek az átörökítésére.

A magyar irodalmi hagyomány olvasói meghatározottságait mindemellett éppoly hiba lenne mellékesnek tekinteni, mint ahogyan abszolutizálni az életrajzi vagy egyéb történelmi elemekből, kontextusból levezethető műértelmezéseket. Bár ez utóbbi egyértelműen meghatározója az általam tárgyalt recepciónak, kétségtelen, hogy amennyiben pedagógiai céloknak is alárendelünk bizonyos értelmezett műegészeket, úgy meglehetősen más horizontba is helyezzük az egyes életművek kereteit, viszonylagos céljait vagy minősíthetőségi távlatait, viszont egyben az irodalmiság fogalmának az értelmezését is! Az információs vagy pedagógiai érték sohasem becsülhető le az irodalmi alkotások esetében, legkevésbé egy olyan időszakra vonatkoztatva, amelyben ezen formák mellett az irodalom egyéb funkciókat is bizonyíthatóan ellátott. Hogy betölteni volt-e kénytelen ezt, vagy bizonyos alkotók eleve a közíróság szférájába tartozóknak is vélték magukat, s leginkább

többes szerepkörben kívánták meghatározni saját írói pályájukat, az viszont leginkább történeti és irodalomszociológiai kérdéseket vethet fel. Az irodalmiság fogalmának korszakoktól függő meghatározásai, kitágítható keretei mindenesetre nem függetleníthetők egyéb értékszerkezetektől, ideológiai szempontrendszerek korban meghatározó jellegétől. A történelmi helyzetnek, a kontextusban való értelmezhetőségnek a kényszere ezért is inthet óvatosságra, illetve komoly fenntartásokkal történő vizsgálódásokra.[98]

Azt is látni kell ugyanakkor, hogy a manapság előtérbe helyezett, a referencialitást elutasító érvelés a szövegtéren túlmutató tájékozódásnak minden lehetőségét majdhogynem teljességében kizárja, ami – mint említettük – éppen a különböző értelmezési helyzeteknek az ignorálását vonhatja maga után, s bár maguknak a műalkotásoknak túl sok közük nem lehet mindezekhez, a recepció történeti vizsgálata éppen az ilyen minőségekre kell hogy a legnagyobb hangsúlyt fektesse. Már csak amiatt is, mert az (említett) irodalomesztétikai önmegértés a befogadásban éppen e különleges történelmi-földrajzi, szociokulturális viszonyokhoz is mérheti önmagát, mint a hagyomány egy olyan szegmenséhez, amelyhez képest saját identitását kívánja/tudja majd meghatározni. A kanonikus interpretációk és értékkategóriák vizsgálata ezért arra kényszerít, hogy különböző irodalomtörténeti szempontok alkalmazásáról, különböző irodalomértésből fakadó elvekről akár egyidejűleg vegyünk tudomást.

Az egyik ilyen álláspont szerint 1989 táján az irodalom általában is elvesztette a korábbi, megtartó szerepét, ami nemzeti öntudatában megtartotta az embereket. Erdélyben nyilvánvalóan ez a nemzetiségellenes nyílt politikai hangsúlyok, megsemmisítő tendenciák miatt volt hatványozottan érzékelhető. Az Erdélyben születő magyar irodalomnak utolsó ötven évét valószínűleg ezért sem lehet a történetibb kérdésfelvetések megkerülésével tárgyalni. Akár a kánoni nyitottság és zártság, esztétikai és történeti érték, kulturális háttér és értelmező közösség dialektikájában, akár ezek viszonylagosságában képzeljük el azt, a kettősségek egyidejűsége és érvényessége minden lehetséges jelentést viszonylagosíthat. Ezek megragadhatóságára éppen ezért szükségszerű tisztázni, hogy mennyire paradigmatikusak vizsgált fogalmaink, azaz, hogy nem csak adott elméleti rendszereken belül érvényes fogalmakról beszélünk-e, mely rendszerek akár nyíltan, akár rejtetten ideologikus fogantatásúak, viszonylagosságukat elfogadó szkepticizmus nélkül valószínűleg a száműzni kívánt ideologikumot csempészhetjük csak vissza az attól megtisztítani szánt szövegeinkbe.

[98] A többes szerepkör például a hatalomhoz közelálló értelmiség funkciói mellett ennek az értelmiségnek a hatalmára, létező vagy nemlétező autoritására is kiterjedhet, ahogyan érinti a kanonikus diszkurzusok természetesnek minősíthető hatalmi kizárólagosságra törekvését is.

A fogalmi elmosódottságot részben tisztulni segíthet kánon és hagyomány szigorúbb elkülönítése is,[99] azaz a kánonok történetibb szemlélete, amelyben konkrét működési feltételrendszereiknek feltárása azért jelenthet szükségszerű előrelépést, mert az egymást egyszerűen cáfoló kánonkoncepciók helyébe egymást értelmezni tudó szemléleteket állíthat. Talán az egész erdélyi irodalom paradigmatikus meghatározottságait fenntartani kívánó értelmezések esetében is elmondható, hogy az értelemképződésre figyelő különböző szemléletek közötti feszültség, illetve az ebből származó alapvető kérdés nem az, hogy az ilyenszerű kánonok ideológiai/politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és korlátozzák befogadói hasznosságukat. Ha az irodalomtörténeti vizsgálódások során kényszerű homogeneitásról beszélhetünk ugyanis, ez nem csupán irodalomesztétikai, de alapvetően politikai/ideológiai kényszerűségből fakad. Ebben az esetben viszont arra a kérdésre célszerű elsődlegesen keresnünk a választ, hogy egy történetileg kétségkívül létező alakzatnak milyen konkrét, máig élő formái lehetségesek, vagy másként szólva, hogy miért lehet mégis kisebbségi irodalmakról beszélni, s mikortól válnak végképp irrelevánssá ezeknek a mára már aligha szükségszerű irodalmi határai.

Kétségek

Az utóbbi negyven-ötven év alábbiakban tárgyalt irodalmi történéseiben ezért sem kívánok egyetlen nagybetűs Kánonról mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájáról beszélni. Ennek a kizárólagosságnak a képtelensége teszi érthetővé azt is, miért tartom elfogadhatatlannak, hogy egyetlen (akár ideológiai) ellenkánont tételezzünk csak fel az említett időszakban, illetve hogy az általam említendő kanonikus diszkurzusformák, melyek leginkább lappangó kánoniságukban jellemezhetők, stratégiai összeolvadásukat miért csak történeti konstellációjuk révén juttathatták némileg egységesen kifejezésre. Amikor tehát nemzeti-népi jellegű, vagy „honmentő" célzatú kanonikus stratégiákat említek, azokon egy szélesebb, a kor meghatározottságaiban létrejött diszkurzív összefonódásnak a leginkább hetvenes–nyolcvanas évtizedre kiteljesedő heterogén aspektusait értem.[100] Az ilyen összefonódásoknak természetszerűen más és más hatásfokuk, intenzitásuk és szemléletformáló erejük volt Erdélyben és Magyarországon, némiképpen hatalomhoz közeli, belső ellenzéki aspektussal is rendelkeztek, és szépirodalmi kereteken átívelő, 'honmentő'

[99] Ahogyan erre Láng Gusztáv is felhívta figyelmemet. Vö. **Láng** Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4, 19.
[100] Amelynek kialakulási feltételeit és hangsúlyait a népi írók hagyománya, a transzszilvanista kollektív eszmék, a nemzeti irodalomszemlélet vagy a marxista hatalmi keretlehetőségek egyszerre szabályozták és befolyásolták.

irányzékuk a bonyolult nemzet-karakterológiai elvárásokon túl, funkciójukban nemegyszer a korábbi marxista ideológiai hagyományokra is épült. Nem feltétel nélküli autoritásként, de több szálból építkező, az irodalmat nyíltan eszközként használó autoriter diszkurzusformákként olyan hagyományokat újraértő igény fogalmazódott meg bennük, amelyek jelenük hivatalos struktúráit használva próbáltak paradox módon éppen ez ellen a jelen ellen nyíltan még alig kimondható, másfajta értékszemléletet is közvetíteni. Közvetítő csatornáik ugyanakkor nagyrészt csak a hivatalosság megformálta térben működhettek. Elterjedtségüket, sikerüket így leginkább a más fogalmi kódokat használó értelmezéseik eredményeképpen demonstrálhatták. A „virágnyelv" korabeli szintézisre törekvése, az olvasóikkal való összekacsintás bevált gyakorlata és hatástani feltárása, a kollektív eszmék nemzet– illetve nemzetiségkarakterológiai jegyei, valamint történeti kánonalakzatok bizonyos hagyományszegmensekhez való viszonyulásának (népi, transzszilván, marxista?) szemrevételezése előtt, célszerű magának a tárgynak a terminológiai kuszaságát és (in)adekvátságát is felemlíteni, valamint az alkalmazott módszertannak a motivációit vizsgálni. Az alábbiakban olyan kérdésekre keresem tehát a választ, mint hogy milyen kánonkoncepcióba illeszthető a nemzetiségi mint nemzeti kisebbségi irodalmak értelmezési kerete, milyen távlatai lehetnek az olyan értékeléseknek, melyek egy eleve politikai meghatározottságú álláspontot érvényesítenek az irodalom történéseinek változó értelmezési során, vagy hogy mennyiben szükségszerű, hogy ezek a meghatározottságok a befogadás-történet hagyományainak olyan szegmenseit írják elő, amelyek erős kihatással vannak a jelen értelmezési kereteire is.

Változatlan módszertan?

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli irodalmakra vonatkoztatott minősítései kezdetben természetszerűleg a magyar művelődés öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen nézőpontból láttató pozitivista irodalomtörténet-írás hagyományaiból építkeztek. A magyarországi értéktételezések többnyire az író alakja által vagy életkörülményei szerint határozták meg elsődlegesen az irodalmi mű tulajdonságait, ilyen értelemben pedig véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A művészetideológiai elképzelés szerint az irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakciók ráadásul itt hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszottak bekövetkezni.

A fogadtatás e különállónak tekintett irodalmak esetében, egészen a legutóbbi időkig, megtartotta azon normatív elképzelését, miszerint az esztétikai tapasztalat sajátos

körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni idézőjeles fölénye szabja meg, de a világáról, sajátosságáról szóló tudósításainak, (mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi–ideológiai–funkcionális) többlet-meghatározottsága is befolyásolja. A szerzői intenció felfedése elengedhetetlen feltételévé vált a 'valódi' jelentésfeltárásoknak. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló, szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből, egyfajta „sor-közöttiségben", traumatizált áthallásokban is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele a szerzői nagyság magatartásmodellként való bemutatásának irodalomesztétikai célú kiterjeszthetőségének is. A morális, etikai hangsúlyok és a történelmi szükségszerűség követelménye, főképpen a második világháborút követően, olyan legitimációs tartalmakkal bírt, amelyek sok mindent megvilágíthatnak a vizsgált jelenségek köréből. Ezek összevető vizsgálata mellett is kérdéses viszont, hogy eszmetörténeti hatásuk csökkenésével, történetiségük erősödésével (ami együtt járhat a kódok felfejthetőségének egyre kevésbé értelmezhetőségével és aktualizálhatóságával) ez a fajta legitimáció, bizonyos újabb olvasógenerációk számára mennyire jelenti majd a pragmatista értelmezhetetlenséggel szemben az értelmezés esztétikai tartalmainak egyéb mint csupán referenciális formákban történő megragadhatóságát.

A részleges szemléleti változások, az újabban alkalmazott elméletek esetében is elmondható, hogy irodalomtörténet-írásunk nemzetiségi anomáliái ma is fenntartják a kényszerű felosztásokat, jószerével tovább működtetik az elavult sémákat. Ezek sokszor valószínűsíthetően nem is tudatosan játszódnak le, hiszen „ismereteink önkéntelen átlényegítése a pozitív tudás bűvöletébe"[101] olykor a megfogalmazott célok érdekében mond le a bizonytalannak vélt kognitív másság értékelésbe való beemeléséről. Az irodalomtörténeti vizsgálódások pozitivista meghaladásának kilencvenes évekbeli kísérletei talán érthetően a nemzetiségi irodalmak történéseit, azok irodalomtörténeti átértékelését és értekezőprózai megújulását érintették a legkevésbé. Az amúgy is meglehetős anomáliákkal járó, a keretekben gyakorta megrekedő módszertani sémák ráadásul éppen az ennek ábrándjából, a tiszta, megismerhető pozitív tudásnak az értelmezésektől független felmutatásától remélték a korábbi kényszerek (az elzártság megannyi anomáliái miatti) újraproblematizálását. Az első hivatalos ilyen irányú újragondolás, az 1990-es Debreceni Irodalmi Napok által felvetett újraértés szükségszerűsége, jelentős eredményei mellett, számos módszertani vakfoltot egyáltalán nem érintett, s még jócskán tovább éltette a korai pozitivizmus bizonyos beidegződéseit is.

[101] Dávidházi Péter kifejezése. Vö. **Dávidházi** Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1, 34.

A referencialitásnak alárendelt esztétikai-retorikai vizsgálatok ugyanakkor a kisebbségi irodalmak esetében, az életrajzi elemekből és érzelmi-pszichológiai hozzáállásból kiinduló értelmezések mellett is olyan moráletikai meghatározottságból vezették le értelmezéseiket, amelyek eleve valamiféle kollektív tudattal rendelkeztek, minthogy fölötte állni látszottak az író egyéniségének, vagy a művek befogadásának értékelésében megnyilvánuló önértelmezéseknek is. Ezáltal olyan ideologikus és ideáltipikus tételeket tárgyaltak, amelyek befolyásolták/meghatározták az irodalmiságnak a teljes határon túli irodalmakra vonatkozó képleteit. Az ideológia különböző formáinak és tartalmainak irodalmi jelenléte ezért az értelmezések kereteinek szűk játékterében érhető leginkább tetten.[102] Az erdélyiség képletei természetszerűleg jelenthettek/jelenthetnek valami mást, egyrészt sajátost a benne élőknek, másrészt a sajáttól való megkülönböztethetőt a magyarországi befogadóknak, ami által a recepcióban is azon karakterisztikus jegyek hangsúlyozódnak, melyek révén ez a fajta irodalomszegmens könnyen s egyértelműen felismerhető, meghatározható, értelmezhető lesz. Csakhogy az erdélyi lét „sajátossága" egyáltalán nem szükségszerűen jelenti az ilyen sajátosságokkal rendelkező irodalmiságnak is mint *önálló* kategóriának az értékelésekben megfogalmazható tényét! Az irodalomtörténet-írás nemzetiségi anomáliái és a kollektivitáseszmék újabb meghaladási kísérletei már csak ezért is szükségessé teszik a terminológiai újragondolásokat.

Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)

Valószínűleg nem állítható, hogy egy-egy kisebbségi magyar népcsoport klasszikus értelemben megfelelne a tönniesi közösségfogalomnak,[103] de minden bizonnyal lényegesen jobban kötődik ehhez, mint valamely társadalomelméleti fogalomhoz, annál is inkább, mert a társadalomszerűséget önhibáján kívül egyszerűen nem tudja minden vonatkozásában prezentálni. A nemzetiségi/nemzeti kisebbségdefiníciók legtöbbje ugyanakkor tovább erősíthet egy olyan egységképzetet, amely nem hajlandó tudomást venni egyrészt a társadalmi, társadalomontológiai és szociológiai szükségszerűségekről, másrészt a kisebbségi közösségek további rétegzettségeiről sem. A homogeneitást hangsúlyozó meghatározások a

[102] Amennyiben elfogadnánk, hogy például a svájciság sem feltétlen irodalmi kategória, akkor nyilvánvalóan a határontúliság sem kéne, hogy annak tekinthetővé váljék. Vagy ha mégis, akkor mennyiben és mitől vált azzá? Mennyiben tágultak vagy éppen szűkültek az irodalmiság ilyen jellegű keretei, például a második világháborút követően?

[103] Mint arra Kocur László is emlékeztet. Vö. **Kocur** László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII. - Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. **Fried** István, Szeged, 2003. Illetve lásd **Tönnies**, Ferdinand *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983. Különösen 15–56. és 285–334. Tönnies a vér közösségéről beszél, amelyet felvált a hely közössége, majd a fejlődés állapotában a szellem közössége. Ez a narratíva különös hangsúlyokhoz jutott a kisebbségi társadalom-szegmensekben.

probléma egyik lényegi vonását hajlamosak így elfedni, nevezetesen azt, hogy a nemzeti kisebbség egységes tömbként való bemutatása nem lehet azonos a népcsoporton belüli differentia specificákról tudomást nem vevő attitűd felelőtlen önkorlátozásával.[104] Ha tovább gondoljuk Tönnies fejtegetéseit, miszerint egy közösségben minden szokás alárendelődik egy központi akaratnak, amely nevelőként, irányítóként funkcionál, akkor esetünkben ez a társadalmi rendszer politikai alrendszere által valóságosként beállított virtuális egységnek a metanarratívája lesz.[105]

Amint arra többen figyelmeztettek, a problémakör széles rétegzettségére jellemző, hogy maga a fogalom is, amely egy magyar népcsoport megváltozott történelmi helyzetének kollektív említésekor felmerülhet, folyamatosan megkérdőjelezett és ideologizált maradt. Nemzetrész, kisebbség, nemzetiség mint nemzeti kisebbség vagy etnikum meghatározása és nemzetfogalmi értelmezése a politikai és kultúrnemzet másutt használt fogalmi dichotómiája mentén sem volt mindig egyszerűen meghatározható, s minthogy a kelet-közép-európai államnemzetek koncepciója nagymértékben éppen a kultúrnemzeti lét tagadása révén alakult ki, egy addig gyakorlatilag ismeretlen alakzatot, a nemzetkarakterológia szerinti kisebbség konstrukcióját hozta létre. A terminológiák irodalomtörténeti anomáliái is javarészt innen eredeztethetők. Nem mellékes szempont például, hogy az etnikai kisebbség kifejezésének tartalmi korrekciója már önmagában azért is helyénvaló, mert a nemzetté válás klasszikus értelmű folyamatában és korában, még a politikai határok által nem tagolt magyar közösségek egyként vehettek részt. A 19. század második felének polgárosodási körülményei közt kialakuló nemzeti közösségformákon túl a nemzeti identitás mai, akár csak nyelvi és kulturális alapjaiban is kétségtelenül meglévő formái cáfolják, hogy a Kárpát-medencei magyarság részei akár csak néprajzi értelemben is etnikumnak legyenek tekinthetők,[106] amely gondolatra a nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak vizsgálatakor az alábbiakban még visszatérek. A szociológiai szakirodalom tehát leginkább azokat a nemzetképződményeket nevezi kisebbségnek, melyek nem rendelkeznek a nemzet minden attribútumával, ide értve az államiságot vagy a szuverén kollektivitás eszméjét, következésképpen a nemzetiség ismérve éppen a szuverénnek vélt vagy igényelt politikai lét hiánya lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy éppen ezek miatt, mintegy a nemzetiség egyenértékűségét,

[104] A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized során is tetten érhető az ez ellen a virtuális egység ellen felszólalók igencsak kemény hangú megítélése a legkülönbözőbb ideológiai fórumokon. Ezzel kapcsolatban vö. **Bíró** Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997–2000), Bp., Liget könyvek, 2000. Illetve lásd a látszat-homogeneitás visszásságaira rámutató esszéket **Cs. Gyímesi** Éva *Colloquium Transsylvanicum* (Marosvásárhely, Mentor, 1998) című kötetében.

[105] Vö. **Kocur**, *i.m.,*166.

[106] Lásd. **Kiss Gy**. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, szerk. **Dávid** Gyula, Kolozsvár, Polis, 1998, 224.

létjogosultságát bizonyítandó, fordul az a kultúra felé, s részben vagy teljességében felhasználva, fel is értékeli e kultúrát. Amint Kocur László egy tanulmányában Tóth Károlyra hivatkozva említi, ez a felértékelés gyakran egy archaikus-kollektív kultúrakép felé való tájékozódásban csapódik majd le a leginkább.[107]

Mi lehet tehát magának az ilyen formán meghatározott magyar irodalmaknak a sorsa? Mennyire határozza meg ezeket a nemzetiségnek mint nemzeti kisebbségnek a sorsproblémája, vagy, amint utaltam rá, mennyire szükségszerűen határolják be külső és belső értelmezéseit saját jelzői? A *kisebbségi* esetleg pejoratív értelmezése, a *regionális* szűkítő tartalma, a *nemzetiségi* történeti értékkategóriája? Bár a nyelvi lét a kisebbségi léthelyzet egyik meghatározó, definiatív fenoménjaként írható le, nem állítható, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kérdése pusztán nyelvi alapon lenne vizsgálható. Egyrészt mert nem hasonlítható eltérő történelmi fejlődéséből következően más nyugati „anyanemzetek"[108] és egykori gyarmataik irodalmának nyelvi kapcsolódásaihoz (azaz nem hasonlítható mondjuk a franciaországi és a marokkói, algériai vagy kanadai francia nyelvű irodalomhoz, esetleg a portugáliai és a brazíliai portugál nyelvű irodalom vizsgálatának problémáihoz),[109] másrészt a kisebbségi magyar irodalmak magyarországi irodalmi kapcsolata nem pusztán közös, hanem azonos történelmi tudat, hagyományok és kultúra alapján határozható meg. Kétségkívül, a közös nyelvnek lehet itt elsődleges, de messze nem kizárólagos összekötő szerepe.

Külön kérdés, hogy a többségi társadalmak és a kisebbségek többszörösen terhes viszonya, szélsőséges esetekben, mint amilyennek a világháborút követő évtizedek tekinthetők, a nemzeti identitástudatok eltérősége kapcsán eleve a többségi érthetetlenség, illetve a kisebbség szükségszerű védekező magatartásaival jellemezhető.[110] A hivatalos hatalmi ideológia ilyenkor mind a többségi társadalom, mind a kisebbségi értelmiség lojális csoportjai részéről kialakíthatja a maga torz reakcióját. Nemcsak a csehszlovák vagy a román nemzeti nacionalista ideológusok próbálták a magyar kisebbség nemzettudatát bírálni,

[107] Vö. **Kocur** *i.m.* 168.

[108] Ezúton köszönöm Filep Tamás észrevételeit, melyek az „anyaország" helytelen, irodalomtörténeti szempontból inadekvát szóhasználatára figyelmeztettek, még akkor is, ha a köznapi szóhasználat sajnálatos egyértelműséggel az említett fogalommal él. Az alábbiakban az anyanemzet fogalmát is csak megszorításokkal, az „anyaország"-ét viszont sehol sem használom.

[109] Bár alapvetően azonos nyelvről beszélhetünk, Fuentesről, vagy Vargas Llosáról nem gondoljuk, hogy nemzeti identitásukban spanyolnak, spanyol írónak vallanák magukat. Hogy spanyol nyelvű írónak, az kétségtelen, hiszen spanyol és latin-amerikai hagyományokat szerveznek egymás mellé, csakhogy a Kárpát-medencei magyar kisebbség nem migráció vagy kolonializáció útján keletkezett.

[110] A szemantikailag is negatív kicsengésű „kisebbség", minoritás valami alacsonyabb értékűnek a képzetét hordozza magában, s – mint Kocur is kifejti – a nemzeti többség gyakran nemcsak értetlen, de türelmetlen is azzal kapcsolatosan, hogy miért nem akar a kisebbség teljes jogú állampolgárként az új nemzettöbbséghez tartozni. Ezeken felül folyamatosan terhelheti a kérdéskört az a bizonytalanságérzet is, hogy nyilván az adott kisebbség abba a nemzetrészbe (esetleg államformába) kíván tartozni, amelyikben ő a többségi. Vö. **Kocur**, *i.m.,* 169.

elnyomni, vagy teljességében megszüntetni,[111] de a magyar kisebbségi értelmiség bizonyos önjelölt reprezentánsai is hajlamosak voltak a „csehszlovakizált tudatú" vagy „romániai magyar tudatú" önálló nemzeti közösségben és kultúrában gondolkodni.[112] Annyiban nyilván eltérő az említett kisebbségi kultúraszegmensek önállóságának az említése, hogy Erdélyben történelmileg létezett egy saját hagyománykörhöz való visszatérés, legalábbis egy ilyen színezetű útkeresés, míg a csehszlovákiai vagy kárpátaljai magyar irodalom saját hagyománytalanságát és periferikusságát dokumentálva kereste az új lehetőségeket.

Centrum és periféria?

A hagyománytalanságnak és periférikusságnak a társadalomontológiai szerepe viszont csak a *semmiből indulás* romantikus kérdésköréhez kapcsolódva lenne jelen esetben értelmezhető. Az autogenezis ilyenfajta különös elméletét Szeli István sem véletlenül nevezhette képtelenségnek,[113] hisz a keresztény szenvedésetikával is rokonított tézis tetszetős szólamaira az irodalomtörténeti adatok bőven rácáfolnak. Az elcsatolt területeken nem jött létre ugyanis önálló új irodalom sem nyelvében, sem stílusában, annál inkább viszont intézményeiben, intézményrendszerében! Ez utóbbi alapjaiban változott meg, teljesen megszűnt vagy átalakult, minthogy az irodalmi érintkezés formái kétségkívül megváltoztak, legtöbbször sajnos korlátozódni kényszerültek. Az említett kontextusban értelmezett erdélyi és magyarországi irodalmi élet koncepciója természetszerűleg nem azonos tehát magának a szépirodalomnak olyasfajta megosztó felfogásával, mely a gazdasági érdekszférák államapparátusbeli különállásához mérve igyekezett mellőzni azokat a kulturális hagyományban gyökerező tagadhatatlan sajátságokat, amelyek természetüktől fogva arról árulkodnak, hogy külső kényszerhelyzetek befolyásolhatnak ugyan, de teljes mértékben nem határozhatnak meg egy tág értelemben vett kulturális emlékezetet. Amellett, hogy az irodalmi hagyományból teljességében lehetetlen kivetkőzni, megfontolásra lehet érdemes az a nézet is, miszerint „az irodalom intézménye mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő",[114] még ha e kérdéses szembeállítás az önmagában szemlélhető mű ábrándjához vezethető is vissza.

---

[111] Nacionalista történész ideológusokat szép számmal lehetne sorolni Juraj Zvaratól a román Ion Lancranjanig, akik hatására például Ceausescu Romániájában 1988-ra az erdélyi magyarságot már csupán mint magyar ajkú román dolgozókat voltak hajlandók tudomásul venni vagy említeni.

[112] Vö. Szabó Rezső 1968-as ótátrafüredi beszédét a különálló szlovenszkói, vagy bizonyos erdélyi értelmiségiek szintén 1968-as megnyilvánulásait a 'kizárólag' Romániához tartozó, romániai magyar irodalomról.

[113] Vö. **Szeli** István, *Hasonulás – elhasonulás*, in UŐ., *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993, 236.

[114] Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Teremtett világ*, Bp., Pátria Könyvek, 1992, 16.

A kisebbségi irodalmakat tárgyaló, eddig született irodalomtörténetek többnyire centrum-periféria kapcsolatként jellemezték a magyar irodalom helyzetét. (Ez is elsődlegesen csak az irodalmi intézményrendszer összefüggéseiben lenne bizonyosan állítható). A többrendszerűség elméleti keretei[115] ugyanakkor ezen a kapcsolaton túllépve, a kisebbségi magyar irodalmak alakulástörténetének, főbb ideológiai kánonjaiknak, s akár létjogosultságuknak a vizsgálata által, alapvetően más megközelítést is lehetővé tesznek. Amennyiben a magyar irodalom Budapest-központúságát megtartó történeti értelmezésekre tekintünk – legalábbis a kiegyezést követő időktől mindenképpen – s abból indulunk ki, hogy a ma határontúliként tételezett magyar irodalmak lényegileg a történelmi Magyarország szétszakítása óta, illetve következtében, mindenképpen egy periferikus státusba kerültek, illetőleg új központokat alakítottak ki, akkor érdemes lehet elgondolkozni, hogy ez a periferikusság mennyiben volt összeegyeztethető a marginalitással. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy irodalmi centrum-periféria viszonylatában egyáltalán nem szükséges egy országhatár-módosításnak bekövetkeznie ahhoz, hogy a periférikusság önmagában egy általános jegyként legyen leírható. A marginalitás viszont sokkal inkább egy kényszerű mellőzöttségszerepet tulajdoníthat az így kialakult irodalmi életnek vagy irodalomszegmensnek, amelyik e marginalitás megszüntetésével szükségszerűen önmaga és „reászakadt" feladatainak az újradefiniálására kényszerül. Ez persze nem jelenti szükségszerűen a korábbi centrummal való kapcsolata újrafogalmazását, de periferikusságának a tagadását az újabb centrum viszonylatában mindenképp. (A két vagy több központ közötti depressziós térség mivolta sok tekintetben jellemzője az irodalmi élet különböző szegmenseinek a húszas évek erdélyi irodalmának útkereséseiben.) Ennek különváló regionális irodalom voltát[116] a kezdetekben gyakorlatilag csak földrajzi szempontokban lehetett mérni, s az esetleges különállás legitimitása az önálló hagyománykeresés mellett a századforduló decentralizációs törekvéseit is tovább éltette. Az

[115] Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4.

[116] Érdemes emlékeztetni, hogy a nemzeti irodalmak tájegységekre bontott változataival első ízben alighanem az ún. 'tájirodalmak elméletét' (Landschaftstheorie) is megfogalmazó Josef Nadler foglalkozott a húszas években, aki a német nemzeti irodalmon belül a különböző tájegységek irodalmát (pl. szász, bajor, sváb, sziléziai stb.) és a „helyi tudat" átörökítő formáit, regionális hagyományait tárgyalta. Ennek korabeli legitimitását a modern irányzatokat támadó irodalmi konzervativizmus mozgalmaként létrejött, a későbbiekben a nagynémet nacionalizmussal is rokonítható Heimatdichtung törekvések is erősítették. A városi, polgári kultúra ellenében, ez leginkább a romantikához köthető „néplélek" mítoszát és a tiszta, romlatlan falusi szellem értékeit próbálta ismét általánosabb szinten is elfogadtatni. A nagyobb európai nemzeti irodalmak közt hasonló törekvések a francia nyelvterületeken is születtek, ezek a különböző régiók egyediségeiben a sajátos „népi lélek" megszólaltatására törekedtek. (Némelykor ezek is városellenes attitűdökben.) Az erdélyi magyar regionalizmusnak kezdetekben leginkább kulturális és történelmi meghatározottságai voltak, célkitűzéseivel ellentétben azonban recepciójában nem mindig sikerült elkerülnie a népi vagy a nemzeti kizárólagosságokat.

egyik helikonista, a nagyváradi születésű, Európát megjárt Tabéry Géza például, következetesen vallotta magát erdélyinek, legalábbis ahogyan az egyre öntudatosabb „erdélyi" irodalomnak vált meghatározó alakjává. Lapja, a nagyváradi *Magyar Szó* először hirdette meg az „irodalmi decentralizáció" fogalmát, immár a Budapest-központú irodalomtól „az események kényszere folytán" való elszakadás következtében. Ugyanez a lap érdekes módon eleinte nem is pusztán erdélyi, de *„tiszántúli és erdélyi"* irodalmat mint egyértelműen regionális irodalmat hirdetett, s csak a magyar s román csapatmozgások következtében „jutott előtérbe mint koncepció, az irodalmi decentralizációban az erdélyi jelző hangoztatása."[117]

Amennyiben elfogadnánk, hogy az egységes magyar irodalmat gazdagító sajátosságokon túl önálló erdélyi magyar irodalom, valamiképpen korábban, a trianoni döntést megelőzően[118] is létezett volna, akkor ez csak az új, megváltozott történelmi körülmények kettős nehézségére, marginális-periferikus vonásaira figyelmeztethetne, s némileg érthetővé tenné a kényszerű centrumkeresés szükségszerű nehézségeinek semmiből indulásként való kultikus meghatározását is. Ugyanakkor aligha árulna el valamit is magukról a szövegekről, ezek keletkezésének körülményeiről, s legfőképpen a különböző értékelési szempontokról, azok összehasonlíthatóságáról. Hogy manapság szükségszerű-e továbbra is olyan önálló irodalomtörténeti egységként tárgyalni a nemzetiségi irodalmakat, melyek önállóságukban vagy egyfajta parcialitásként felfogott, de egészében zárt fogalmakat jelölnének, azt talán csak egy hipotetikus egységkép rossz beidegződéseivel szemben megfogalmazódó válasz indokolhatná, mely bizonyára nem egy színesítő, sajátságos, a többszínűségét gazdagságként megélő irodalmi vonásokra figyelő értelmezésfolyamat mentén lenne képes karakterizálni a nyelvében teljes magyar irodalmat.

Erdélyi magyar kulturális hagyomány?

Az erdélyi magyar irodalom kifejlődésének, „hőskorának" mozzanatait a korszakban jellemző emlékezések és emlékiratok is életben tartották. Az egyéni szemszögből készült

[117] Vö. **Tabéry** Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; majd Nagyvárad, NAT könyvek (Nagyváradi Ady Társaság), 2003.

[118] A hangsúly véleményem szerint kevésbé az időbeli határok relevanciáira és egzaktságára, mintsem az önállóság hangoztatásának csalfaságára kellene hogy vonatkozzék. Ez, a nyilvánvalóan meglévő egyedi színek helyett, a különváló irodalmi hagyományokat a történelmi események mentén hol a fejedelemség idejére, hol meglepő módon a 19. század első felére vonatkoztatja. A viták ilyen jellegű holtvágányára jó példa, hogy maga Czine Mihály is a Gaál Gábor nyomán elterjedt *romániai magyar irodalom* terminus javára ismerte el, hogy az *erdélyi irodalom* elnevezés, – amely csak Trianon óta létezik – önmagában nem meghatározó jellegű. Erdély századokon keresztül volt termőföldje a magyar műveltségnek, de önálló erdélyi irodalomról még a fejedelemség idejében sem beszéltek, amikor ennek a műveltségnek a fókuszai igazából Erdélyben voltak. Vö. **Czine** Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

írások ugyanakkor az erdélyi gondolatnak a kialakulását, polémiáit, nehézségeit és sikereit a teljes szellemtörténeti vagy politikai síkokon túl irodalomtörténeti vonatkozásaiban is tárgyalták.[119] Nem feledhető, hogy amint a hatalomváltást követő években az erdélyi gondolat saját irodalma a „vidéki irodalomtól az erdélyiig" jut,[120] úgy hosszabb, több évet felölelő periódusnak kell eltelnie ahhoz is, hogy az Erdélyben élő írótól az „erdélyi íróig" eljussunk. A transzszilvanizmus prominens képviselői (például Kós, Reményik, Berde, Szentimrei, Ligeti, Tabéry) 1919 előtt is publikáltak már, némelyikük több kötetet is megjelentetett ekkorra, ami egyfelől ismét csak a semmiből születő irodalom mítoszi távlatait oszlathatja szét, másfelől a későbbi témaválasztások jelentőségére, azok tudatosságára figyelmeztet. Erdély különállásának történelmi hangsúlyozása ugyanis lehetőséget biztosított a transzszilvanizmus által kínált új, az anyanemzettől és az új hatalomtól egyaránt független, cenzúra-mentesebb identitásformák ábrázolásának. „Ezért lett – írja Vallasek Júlia[121] – a transzilvanista történelmi regény kitüntetett időszaka az önálló erdélyi fejedelemség ideje, a szerzők (például Kós Károly vagy Makkai Sándor) a fejedelemség történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejthető, tipikus erdélyi sors lényegét." Nem elhanyagolható szempont a korszak összetettségében az a műfaji adottság sem, amely a prózai műnemekből, elsősorban a regényt juttatta hangsúlyos szerephez. Az Erdélyi Szépmíves Céh[122] kiadványainak több mint kétharmada regény volt a korban, de később is „Gulácsy Irén Fekete vőlegények, Szántó György könyvei, Markovics Rodion Szibériai garnizonja

[119] Az irodalmi intézmények kialakításáról, a különböző belső csatározásokról a korszak majdnem mindegyik résztvevője megemlékezett. A tényekkel számoló irodalomtörténeti tanulmányok mellett (a különböző szemléletek és irányok heterogeneitására is utalva, például Kuncz Aladár, Gaál Gábor, vagy Jancsó Elemér tollából) irodalmi korszakleírásnak, kvázi-irodalomtörténeteknek tekinthetők (s sokan annak is tekintették) a személyes emlékekre, generációs szemléletre, írói vagy politikai pályára történő visszaemlékezéseket is. (Vö. Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma*; Szántó György *Fekete éveim*; Szemlér Ferenc *Más csillagon*; Bánffy Miklós *Emlékeim, Huszonöt év*)

[120] S különálló, nemesedő, nagykorúsodó irodalmi eszménnyé is válik, egy olyan minőségi skálán, amelyben kényszerűségek közt ugyan, de erényt, s minőséget próbált kovácsolni az új hatalom alá került területiumokon.

[121] Vö. **Vallasek** Júlia, *Utószó*, in **Tabéry**, *i.m.*; – illetve vö. még UŐ, *Elváltozott világ*. Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, kötetének *Hagyomány és önkanonizáció* című fejezetével. 57-82.

[122] A gyakorlatilag húsz esztendőn át megszakítás nélkül működő Szépmíves Céh 1924-es megalakulása talán a legfontosabb dátum volt az újonnan kialakult, öntudatos erdélyi irodalom történetében. Megalakulása, gyakorlati szükségszerűsége mellett azt is jelezte, hogy valójában ekkortól vették tudomásul az erdélyi irodalom létezését Erdélyen kívül is. Legalábbis az alapítók egyértelmű szándéka ez volt. Az addig nagyrészt csak pesti kiadóknál megjelenő erdélyi szerzők műveit immár a Céh adhatta ki, ugyanakkor előfizetőinek egy jelentős részét Magyarországról biztosította. Az erdélyi hangsúlyok a novella és a vers világa után elsődlegesen ekkortól számítva érhetők tetten a regény műfajában, mely egy tudatos erdélyi mondanivalónak a szélesebb megjelenítését biztosította. A Kós Károly által alapított műhely legmeghatározóbb vonásaként a közösség iránti elkötelezettséget és a tanító célzatosságot lehet megemlítenünk, mindazonáltal (a különböző eszmerendszerek és személyes nézetkülönbségek felerősödése folytán) már a húszas évek végén kénytelen elszenvedni az első, belülről fakadó kritikájának bomlasztó konfliktusát. Berde Mária és négy társa (köztük Tabéry) lép ki a Helikoni csoportosulásból, s alapítja meg az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (EMÍR)

elegendő bizonyítékok arra, hogy az Erdélyben élő író önmaga legtökéletesebb kifejezését a regényben találta meg."[123]

Külön sors? Transzszilván értelmezési keret

Az „utódállamok" magyar területeinek irodalma kezdetekben természetszerűen az egykori nemzeti irodalmi hagyomány folytonosságához ragaszkodott. A nemzetiségi magyar irodalmakat ugyanakkor a túlélés reflexe, a peremlét elutasítása, a központ hiányában pedig a kényszerű központtá válás, az új értékrend-teremtés, vagy éppen a magáramaradottság heroizált pátoszának perspektívája is formálta. Az eltérő értékrendeknek a földrajzi korlátokon túl is más-más értelmezéshangsúlyai alakultak ki a centrumban, s másak a peremvidékek felől szemlélve. Az önálló, szemléletükben egységesnek vélt regionális irodalmak gondolatának magyarországi elfogadottsága ugyanakkor csak a második világháborút követő teljes elzártságban, a marxista keretmeghatározások abszurditásában, vagy éppen a minden korábbi egységet látszólagosan felülíró internacionalizmus gondolata mentén alakult ki. Ezek részletes tárgyalása előtt azonban célszerű kitérnünk az előzményekre is.

A két világháború közti időszakra még igaz, hogy a periferikus helyzetbe került magyar irodalmakat gyakran ráadásként, *fiókirodalomként* (Makkai) kezelték, s a többrendszerűség helyett a központtól való meghatározásainak függvényében értelmezték. Így alakulhatott ki, hogy az erdélyi irodalomnak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi kánonba, amely a saját értékszempontoknak megfelelt, mellőzve a tényt, hogy a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet. Az önálló erdélyi irodalom megteremtésén fáradozók ugyanakkor legtöbbször csak a periférialét szemléletének cáfolataiban harcoltak egy Budapest-központú irodalom és egységes értelmezési háló ellenében, amely gyakorta azzal a célkitűzéssel végződött, hogy az alárendelés helyett az önállóságukat bizonyítandó, irodalmi-kulturális gyökereiket is a maguk regionális történetiségében akarták igazolni. Ez természetesen csak Erdély esetében válhatott némileg valós törekvéssé. A kisebbségivé vált nemzetrészek irodalmai közül nyilvánvalóan az erdélyi volt az, amely ha nem is különálló, de valós regionális tudatú tradícióval is rendelkezett, s amelyik legalább az erdélyi emlékiratírókig volt visszavezethető. A két világháború közötti korszak intézményrendszerének kifejlődése, majd az irodalom disztributív oldalának látványos megerősödését követően kialakult ideológiája, a transzszilvanizmus is erősen hozzájárult ezen hagyományok megteremtéséhez, illetve

[123] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 60.

továbbélésének megtartásához.[124] Ennek kulturális közegbe való mély beágyazódását jól mutatja, hogy számtalan kritikája ellenére, védekező, defenzív attitűdjét ért jogos és jogtalan ellenvetések, vagy egyenesen ezzel szemben történő önmeghatározások, pozicionálások ellenére is alkalmasnak mutatkozott az újabb és újabb önidentifikációkra.

A kezdeti idők transzszilvanista irodalmi vitái mindenesetre jól mutatják, hogy ezek eleinte fogalom- és létjogosultság-tisztázó jelleggel zajlottak. (Olykor aktivista emigránsok és az „otthon maradtak" közt.) Erdélyben leginkább a baloldali lapok[125] helyezkedtek szembe az erdélyi gondolat programszerű helikonista terjesztésével. Az ő kétségeiknél, olykor teljes elutasításuknál[126] viszont hatásában is sokkal erősebb, mélyebb vitákat a magyarországi kritika váltott ki. (Szabó Dezsőtől ifj. Szász Károlyig és Rákosi Jenőig hosszasan sorolható a megszólalók sora, de szót kért a vitákban például a Kisfaludy Társaság elnöke, Berzeviczy Albert is.) Mint ismeretes, a különállással kapcsolatos legtermékenyebb vitapontokat Ravasz László *Irodalmi Skizma* című cikkét követő, úgynevezett Skizma-pör juttatta felszínre,[127] s ugyanez a problematika természetszerűleg nem csupán Erdély magyar irodalmával kapcsolatosan, de minden elcsatolt terület irodalmával kapcsolatosan jelentkezett, legfeljebb más-más hangsúlyokkal. A vajdasági magyar irodalom létjogosultságával, visszásságaival kapcsolatosan Szenteleky Kornél is így fogalmazott: „…ne húzzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk, szürke művészietlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom, ne legyen »vajdasági magyar irodalom«."[128]

Különállás és művészietlenség viszonyában célszerű megemlíteni, hogy Erdélyben a korabeli irodalmi élet vitáinak ellenére, az *Erdélyi Helikon*nak a főszerkesztője az a Szerb

---

[124] A szűkebben irodalmi, kulturális transzszilvanizmus – mint Vallasek írja –, „lényegében egymástól eltérő társadalmi csoportok, eszmei, művészeti irányzatok együttműködését jelenti, és éppen emiatt ellentmondásos jelenség. Hívei definíciók helyett többnyire lelkesült költői képekben igyekeztek megfogni a lényegét, beérték azzal, hogy a Kós által feltételezett erdélyiség létezését, Erdély puszta meglétével, illetve némileg ködös hagyományokra való hivatkozásokkal indokolták. Így a széttartó erők által működtetett, konfúz ideológiai alapokon álló irodalmi program maga sem volt egyértelmű." Vö. **Vallasek** Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, 34.

[125] Főként a *Korunk*, de hozzá hasonlóan a *Jövő Társadalma* is.

[126] Talán érdemes ezen a ponton világossá tenni, hogy szélsőbal magyar nyelvterületen a korszakban igazán csak Romániában létez(het)ett.

[127] A vitának teljes szakirodalma van, itt felidézni szükségtelennek tartom. (Ravasz cikke első ízben a Könyvbarátok Lapja 1928/2-es számában jelent meg, a vita alatt viszont újraközölte a kolozsvári Keleti Újság, 1928 július 29.-i száma is.) Annyit viszont érdemes lehet Ravasz és Makkai kapcsolatáról, megítéléséről, s a későbbi *Nem lehet* vonatkozásairól megjegyezni, hogy Ravasz 1921-ben (a Duna-melléki Református Egyházkerület püspökévé választásakor), Makkai másfél évtizeddel később távozott Erdélyből. A két magatartás annak függvényében szembesíthető, hogy más volt 1921-ben és 1936-ban a helyzet: közvetlenül Trianon után még nem körvonalazódtak a kisebbségi létnek azok a kihívásai, amelyekre később Makkai és mások így vagy úgy, megadták a feleletet. A viták és a későbbi megítélés lélektanára utalva az is igaz ugyanakkor, hogy Ravasz nem püspöki székből távozott…

[128] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1998, 73.

Antal által artisztikusnak, az egyhangúságtól iszonykodónak[129] nevezett Bánffy Miklós volt, aki a kezdetekben egységesíteni tudta a hagyományos erdélyi magyar értelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és népi-radikálisokat egyaránt. S bár a transzszilvanista jelző már a kor irodalmában sem jelentett minden vonatkozásban értéktöbbletet, a kezdeti szándék szerint mind a lap, mind a mozgalom erdélyisége még „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus"[130] volt. Regionális minősítéssé degradálódásának folyamata viszont már a harmincas évekre megindult. Talán nem véletlenül kérdezhette Jancsó Elemér[131] 1935-ben, a kialakult önálló erdélyi irodalom létjogosultságát is firtatva, hogy „Hol voltak és kik voltak Erdély magyar »írói« 1918 előtt?"[132]A helikoni közösségbe tömörült alkotók feladatuknak tekintették az egységes kritikai szellem megteremtését,[133] az együtt élő népek kultúrájának ismertetését, valamint a nép és ifjúság nevelését Erdélyben. Persze mindez önmagában is több szempontból volt problematikusnak és polemikusnak tekinthető. Ez az irodalmi egység, ahogyan Jancsó *Nyugat*beli cikkében fogalmazott, „nem az elveik és írói világfelfogások rokonságán, hanem a diplomácia és a közös elvfeladás alapján jött létre".[134] Az érezhető túlzásoktól függetlenül is, annyi bizonyosan állítható, hogy a „tiszta irodalom, transzszilvanizmus és európaiság", mint az *Erdélyi Helikon* ideológiájának alappillérei, nemcsak kemény támadások kereszttüzében állottak már a megjelenésükkor is, de a kétségtelen programosság, az irányzatosság léte, amelyet a *Helikon* hivatalosan sosem vállalt fel, a lapon belül is egyre nehezebben felelt meg annak egyeztető és ellentéteket áthidalni akaró kezdeti, vallott irányának. A transzszilvanizmus valóban mint a megmaradás ideológiája, annak is etikai elsődlegessége hangsúlyozódott a kisebbségi léthelyzetben. Nem feledhető viszont, hogy az utóbb sokat idézett, külön sorsot említő Németh László-i gondolat[135] az erdélyi irodalomra vonatkoztatva, a megmaradás és önállósodás zálogának – éppen az elitté válást tartotta! Kezdetekben Makkai is egy önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet megteremtéseként képzelte el a kisebbségi kultúrát, annak egységét, méghozzá hangsúlyosan a minőség jegyében! Ma már némiképp valósabb önismeret jegyében talán belátható: a magunk megnyugtatását szolgáló „kultúrfölény" hangoztatott ideológiája, annak

[129] **Szerb** Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.
[130] Lásd az *Erdélyi Helikon* beköszöntőjét.
[131] Aki mellesleg a harmincas évek során több kísérletet is tett az erdélyi irodalom történetének megírására.
[132] **Jancsó** Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.
[133] Legalábbis a kezdetekben, ahogyan a Helikon szerkesztői közül is inkább csak Áprily és Kuncz törekedett arra, hogy a folyóiratot, – a kitűzött magas színvonala révén – az egész magyar és európai irodalom értékeihez kösse.
[134] Vö. **Jancsó** Elemér, *i.m.,* 285.
[135] „Külön sorsnak külön irodalom kell."

gyakorlati kiterjesztése sok vonatkozásában illúziónak bizonyult. Ahogyan Németh László is korán, 1935-ös erdélyi körútját követően volt kénytelen rádöbbenni, hogy közép-kelet-európai néptestvériség-eszménye merő ábránd csupán.[136]

Irodalom és elkötelezettség

Az írói feladatvállalások, a társadalmi elkötelezettség, a közéleti szerep és az irodalom lényegiségének tartott „artisztikum" összeférhetőségének vagy összeférhetetlenségének problematikája Erdélyben először a két világháború közti *Vallani és vállalni* vitában (1929) talált igazi fórumot magának. Bár ebben a kisebbségi léthelyzet hangsúlyozása mintegy igazolásként is szolgált a közösségi gondok szépirodalmi vállalására, a közvetlen teendők, gyakorlati gondok kiszolgálására, és az irodalmon túli társadalmi feladatok ellátására, valószínűleg nem célszerű sem diakrón, sem szinkrón analógiát tételezni a második kisebbségi helyzetbe került elkötelezettségeszményekkel. Egyrészt nem bizonyos, hogy ugyanaz az elkötelezettségfaktor érvényes lehet a második világháborút követően kialakult irodalmi helyzetre, amelyben már végképp átminősül a semmiből indulás heroikus intézményalapító és szemléletképző kanonikus sémája, másrészt egyes életművek megítélésében (s kiemelt magyarországi hangsúlyaiban) a két háború közti időben sem célszerű egyenlőséget vonni irodalmon túli közéleti szereplés és úgynevezett léthelyzet által kikényszerített közösségi irodalomszemlélet közt. Makkai, aki elvetve a szociologizáló nézeteket, az irodalom esztétikai orientáltsága mellett szállt síkra, és az ezen az orientáltságon túllépő, cselekvő írószerepek helyett a meditáló írótípussal rokonszenvezett, két értékparadigmát állított szembe egymással. „A tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai – mint írja – átcsaptak a l'art pour l'art védőgátjain és elözönlötték az aesthetikumot, aktivitásra kényszerítvén az írót az élet problémáival szemben."[137] Véleményével egy olyan közösségi értékrendhez való igazodást utasított el, amely – véleménye szerint – számonkérő metodikájában a művészetet és az eredetiséget szoríthatja ki a szépirodalomból. A kisebbségi írószerepek ilyetén való megformálásának veszélyeiben az elmúlt történelmi évtized, a húszas évek tapasztalata alapján vallotta, hogy: „Az irodalom az egész ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé."[138] Ezzel szemben a kialakított értékpreferenciákban tarthatatlannak mondta azt az álláspontot, hogy az írónak

[136] Vö. **Németh** László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.
[137] Vö. **Makkai** Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 49.
[138] Uo., 54.

„okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek sem kell."[139]

A harmincas évekre kialakult némileg ellentmondásos helyzet ellenére Erdély irodalmáról egy extenzívebb irodalomfogalom élt tovább, amely elsődlegesen a recepciós mechanizmusokban továbbéltette a szociológiai, lélektani és politikai meghatározottságokat is. Az irodalom kontextualista felfogása értelmében mintegy értelmezői közösségek szerinti jelentésképzésre, valamint ezek különbségeire is felfigyelhetünk a recepciós motivációtöltetekben már a húszas évek végétől, harmincas évek kezdetétől.[140] A magyarországi befogadók félreértelmezéseinek legfőbb okát persze lehetséges a kényszerű politikai határmódosítások által kialakult helyzet értelmében a különböző felfogású, eltérő értelmezői közösségek szerint is értelmezni: „gyepűn innen és gyepűn túl"! Schöpflin Tamási-recenziójában,[141] vagy Babits értekezéseiben[142] is többszörös nyoma van az eltérő befogadói közeg, a különböző értelmezői közösségek elméletének, mindezek mögött azonban elsődlegesen egy túlontúl átpolitizált irodalmi fogadtatásra érdemes felfigyelni. Az ideológia a történelmi helyzet létértelmezéseit vetíti ugyanis ki az irodalmi művek befogadói értelmezésein túl az értékelések általánosabb rangsorolásaira is, ugyanakkor a történelmi-politikai helyzet okozta traumákat a megfogalmazások szintjén, mintegy tematikusan is a létező elváráshorizontba állítja. Az emotív elvárásrendnek megfelelő befogadás sokkoló eklektikája 1920-ban gyakorlatilag már jól körvonalazhatónak volt mondható: „Erdéllyel nem nehéz bennünket megríkatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön [...] Ha szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat."[143]

---

[139] Uo., 50.

[140] Szerb Antal sorai a húszas évek irodalmi fogadtatásáról azért is megfontolandók, mert egyrészt valóban ez volt az a korszak, amikor a számszerűleg hihetetlenül megnőtt olvasóközönség komoly irodalmi tényezővé vált, s amikor - beszéljünk bár 'filléres intelligenciáról'- a „kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt". (499.) Másfelől, az alulról felfelé determinált irodalom mellett mégis létezett egy „tiszta és öncélú művészetet" (500.) alkotni akaró vonulat is. Az Erdélyből jövő irodalomra legalább annyira érvényes az a kettősség a korban, mely benne egyfelől a nemzeti fájdalom, az elszakadt magyarság sorsáról szóló tudósításokat „félírók ünnepi stílusgyakorlatává" (497.) fokozta le, másfelől az újintellektualista, akár újkonzervativista magyarországi irodalmi elittel analóg módon az új Erdély irodalma is képviselte a mostoha körülmények dacára a minőségi irodalomeszményeket. – Vö. **Szerb** *i.m.,* 499-500.

[141] Vö. **Schöpflin** Aladár, *Szűzmáriás királyfi. Tamási Áron regénye*, in Nyugat, 1929, 1. 135-137.

[142] Vö. **Babits** Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

[143] Lásd **Kosztolányi** Dezső, *Végvári versei*, in Nyugat, 1920, 5-6. 323-324. (Végvári = Reményik Sándor, BL.)

Irodalom és politika

A próféta, a szónok, az agitátor és a politikus-író archetipikus erdélyi szerepkörei a második világháborút követően is tovább éltek, s tovább éltették a művészeti ágak funkcionális determinizmusát, valamint a recepcióban az irodalomeszmény kora társadalmi elvárásait, többes szerepkörét. Ennek alapvetéseit, a művelődési kérdések fajsúlyának meglehetős felértékelése, társadalmitett-értékű értelmezése által, szintén a transzszilván ideológia élesztette újra. „Nem gyöngíti-e akaratlanul nemzeti szellemében az erdélyi magyarságot az a belátása, hogy számára a művelődési kérdések állanak a hatalmi kérdések előtt?" – kérdezte Tabéry 1930-ban. „A kérdésre azzal az utalással felelhetünk, ami a magyarországi és erdélyi élet különbségeire mutat rá. A nemzeti szellemet a magyarországi magyar gyakorolja, az erdélyi magyar pedig szenvedi."[144] Ez a szenvedéstörténet, mely amúgy a kultuszkutatások szempontjából is igen jelentős feltárandó hagyatéknak mondható, az erdélyi magyarság magárahagyatottságának leginkább meghatározó szemléletévé, társadalomrajzának exponenciális jegyévé vált. „A szenvedések végtelenek, s az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetéből az következik, hogy számára magyar nemzetisége akkor is eleven hatóerő lesz, amikor az anyamagyar területen régen kihűl a nemzeti demagógia." – Tabéry sorai[145] mintegy kiteljesítendő jóslatként a hetvenes–nyolcvanas években kényszerűen-kellően felerősödve visszhangzottak erdélyi és magyarországi értelmiségi körökben. A művelődési kérdések utólagos konzekvenciáit, egyben politikai kérdésekké nyilvánítását, az irodalom szerepköreinek korabeli társadalmi elvárásait és erdélyi vonatkozásait jól tükrözi egy 1942-ben írt tanulmány[146] is, mely a trianoni határmódosítástól eltelt huszonkét kisebbségben megszenvedett évről állította: „Kemény iskola volt, de nem volt haszontalan. Nálunk még kevesen tudják, amit Erdélyben mindenki tud, hogy ez a huszonkét esztendő gyökeresen felforgatta a társadalmat, megrázta az embereket, emberebbé és testvérebbé tette őket. Vallaniok és vállalniok kellett sorsukat! Vastörvények, paragrafus nélküli láthatatlan törvények parancsa szerint dolgoztak, szervezkedtek, kapaszkodtak az erdélyi földbe, a lábuk alól kihulló ősi földbe: »Ahogy lehet!«". Az *Ahogy lehet* gondolatának felidézése, s a transzszilván álláspont elismerése egyfelől jól mutatja korai elterjedtségét és irodalmi hatását, másfelől azt is, hogy az egyesülés titkon remélt hite, az „újabb únió gondolata ösztönösen mégis tovább élt" s legfőképpen „írók és költők táplálták ezt is".[147]

---

[144] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 68.
[145] Uo.
[146] **Bisztray** Gyula, *Írók az unióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.
[147] Uo., 243.

Talán nem teljesen tartozik a tárgyhoz, mégis jól jellemezheti a kisebbségi magyarság korabeli különös helyzetét és annak értelmezhetőségét, képviselőinek, irodalom és politika összefüggéseinek, közös céljainak korabeli – főleg magyarországi – megítélését, hogy a *Mi a Magyar?*-ban (1939) Szekfű Gyula is Ravasz Lászlót kérte föl a magyarság úgynevezett „normáinak" a megfogalmazására. Ravasz ebben az írásában pedig nem véletlenül „a magyarság, mint tény és a magyarság, mint érték"[148] párhuzamaiban vonta meg nemzetkarakterológiai koncepcióinak mérlegét.[149] Az adottságként létező értékek felmagasztosulására, bizonyos történelmi idők legitimáló erejére, s ez által a képviseleti elkötelezettségre, vagy az irodalom ideológiailag terhes funkcióira jól rávilágíthat, hogy a történelmi önvizsgálat szabadabb módja irodalmi téren is azonnal érzékelhetőbbé vált a második bécsi döntést követően, amikor már nem kellett kisebbségi függésben, kényszerhelyzetben felmagasztalni az amúgy adottságként létező értékeket. A kisebbségi viszonyok felbomlásával (1940 és 1944 között) a korban népszerű történelmi regény tematikája Erdélyben sem az önálló fejedelemség idejébe, hanem az egységes királyság vagy a monarchiabeli Magyarország világába nyúlt vissza.[150]

Felnőttéválás és/vagy önállóság?

Mind a már említett Babits, mind Szerb Antal egyetemes esztétikai értékrendben, s így irodalomtörténetben gondolkodott, mindketten bámulatos anyagismerettel és elbeszélőstílussal, s olykor kritikus iróniával közelítettek a korabeli „nagy ügyek" szinte minden fajtájához. Babits nem véletlenül tartotta elfogadhatatlannak, hogy egyazon kultúrában, a nyelv egyetemességének a szintjén túl, más-más értékrendet használjanak.[151] Mint írta: „A kultúrának semmi köze az ország-határokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv."[152] Szerb Antal 1934-ben, az irodalomtörténetében viszont már azt írja, hogy „több magyar irodalom van

[148] Vö. *Mi a magyar?,* szerk. **Szekfű** Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 14.
[149] Tíz évvel korábban, az irodalmi skizma vitájában Szekfű is az erdélyi irodalom kettős meghatározottságát fogadta el a Ravasz által felvetett kérdésekre: „(…) az erdélyi irodalom, az ő külön színeivel, szükségszerűség, melyet az erdélyi léleknek, magárahagyatottságában, meg kellett szülnie, ha nem akart elpusztulni. Hogy ezek a színek milyenek, kellemesek-e vagy sem, zavarják-e szemeinket vagy gyönyörködtetik, ennek megítélésére mi, magyarországi magyarok, nem vagyunk hivatottak. Ha mégis ítélkezünk, ezt szeretettel, nem haraggal vagy ressentiment-nal kell tennünk, s az erdélyieken áll, elfogadják-e tőlünk vagy sem. Az irodalom különben politikának és szociális viszonyoknak is függvénye, s ez utóbbiak lényegesen különböznek a mieinktől Erdélyben, innen a főeltérés a dunai és erdélyi színek között." Vö. **Szekfű** Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.
[150] Vö. **Vallasek** Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2, 234.
[151] S számára a történelmi Magyarország és Erdély egysége megélt tapasztalat volt (például fogarasi tanítóskodása, vagy *A Holnap*beli szereplése révén is).
[152] Vö. **Babits** Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, é.n., második kiadás, 354.

kifejlődőben", s legalábbis az említett differenciálódó befogadás felől tekintve ez a korban bizonyára igazolhatónak is tűnt. Mégis talán megkockáztatható azon állítás, miszerint Szerb a folyamatában szemlélt irodalmi alakulástörténetben valószínűsíthetően még nem egyenrangú magyar irodalmakról beszélt. Ahogyan nem lehet eltekinteni attól a ténytől sem, hogy az *Erdélyi Helikon* pályázatára elkészült irodalomtörténete megjelenésének alapvető feltételei közt éppen az a két meghatározás szerepelt, hogy a mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de ugyanakkor elsősorban az erdélyi magyarsághoz. Ezt a kettősséget remekül példázza Makkai előszava is, aki a „magyar szellem örökkévaló egysége" melletti „bizonyságtételnek" nevezte Szerb Antal művét.[153] A *Vallani és vállalni* vita kapcsán is az említett Makkai-tanulmány élet és irodalom viszonyában határozottan állította, hogy a kisebbségi irodalom sem mondhat le a művészi ábrázolásról, a minőségről a közvetlen valóságtükrözés javára.[154] Az elitista, egyfajta örök kánoniságban bízó Makkai, nem csupán saját irodalomszemléletével tartotta ellentétesnek, de az erdélyi irodalmi tudat kezdetlegességének, s nem utolsósorban az olvasói közeg, a helyi recepció értékhiányos befogadáskultúrájának eredményeként nevezte aggodalmasnak, hogy politikai és etikai síkon várjanak el sajátos feladatot az irodalomtól, vagyis az esztétikai szféra eszközként való felhasználását, más, mint irodalmi célok érdekében.[155] Mégis az önálló erdélyi irodalom gondolata, a minőségi elvárásokon túl, az ő idealisztikus szemlélete értelmében, egy szellemében, tradícióiban, eszményeiben és nyelvében magyar irodalomhoz képest – mint többször kifejtette[156] – problémáiban, íróiban s persze befogadó-közegében lehet igazán

[153] Vö. **Makkai** Sándor, *Előszó*, in **Szerb** Antal *i.m.,* 7-8.

[154] Bár szerzője az irodalom lényegét elsődlegesen csak ábrázoló minőségében, az élettény irodalmi tényként való bemutatásában látta, s a kettőt hierarchizálva ez utóbbit egyetemes minőségűnek, egyetemes művészi érvénnyel bírónak tekintette, kétségkívül arra törekedett, hogy a sajátosságokban megragadt valóságtükrözést egy minőségi fejlődés során fejleszthesse általánossá, egyetemessé. A némiképp sejthető ellentmondás itt is abban rejlik, hogy ez a szemlélet az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriaként a regionálist, a sajátosat nevezte meg.

[155] Pedig az erdélyi vonatkozásokon túl a kor magyarországi fogadtatásának (mellesleg igen hosszú évtizedekre meghatározó, tovább élő) alakzatait Szerb Antal sorai is jellemzik: „Az irodalom megint sokkal több mint irodalom, több mint politikai és társadalmi tett. Innen ered az a tiszta, eszményi mozzanat, a csendes átlelkesültség gesztusa az erdélyi irodalom jobb alkotásaiban, melyet hiába keresünk napjaink magyarországi irodalmában, és amely furcsán, szellemtörténetileg elszigetelten és annál megrendítőbben hat a korban. Ez a gesztus lefegyverez: a kritikus hiába szedi össze minden tárgyilagosságát, az erdélyi könyvet nem tudja úgy tekinteni csupán, mint egy műalkotást […]" Vö. **Szerb** *i.m.,* 504.

[156] Minden kanonikus diszkurzus retrospektív aktusához olyan múltkép megalkotása is hozzátartozik, amelyikben az elődök, mint a hagyomány választott formáinak a kijelölői, a jelenbéli legitimálás szükségszerű aktusain túl, a jellembeli nagyságtól a szövegszerű formákig és eljárásokig vagy az éppen ezekben rejlő hitigazság jellegű kinyilatkoztatásokig is, egyként megtalálhatók lesznek. A hagyományt ezért sem annyira megtartani, mint inkább folyamatosan (újra)teremteni lehet! Makkai Erdélyiségképe a sajátosságok felmagasztalásában inkább teremtésnek volt tekinthető. Ebben az erdélyi szellem történelmi alkotóvonásainak kimutatása mindig a történelmi múlt adottságaihoz visszanyúlva akarta bizonyítani sajátosságának örök érvényű értékeit. Nem egy előadásában éppen ezért Erdély történelmének tendenciózus átértékelése volt megfigyelhető. E történelmet Kelet és Nyugat találkozásában, a Nyugat védőbástyájaként, vagy egyéb sajátos szerepeinek hangsúlyozásában ragadta meg, de ugyanígy Bethlen, Martinuzzi, I. Rákóczi György vagy éppen Kemény

erdélyi irodalom. Ez a befogadóközeg azonban, ahogyan a problémák, élethelyzetek és az írók is (Makkai példája különösen jellemző) változhatnak a leginkább az idők során, mint ahogy szintén ez a változó befogadóközeg tarthatja csak meg az irodalom értékhierarchiájának azon nézeteit is, melyek képesek lehetnek folyamatosan újraalkotni a műveket, fenntartani vagy megkérdőjelezni korábbi értelmezésalakzataikat. A magyarországi recepcióra összpontosító vizsgálódások ezért természetszerűleg nem kerülhetik meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait.

A hatvanas évekre újból megnyíló magyarországi és erdélyi irodalmi, kulturális viszony egyfelől természetszerűleg már más befogadóközeget biztosított az erdélyi alkotók és alkotások számára, mint a húszas–harmincas években, másrészt viszont az alább vázolandó összetett okok folytán a kezdeti irodalomtörténeti vizsgálódások Magyarországon jórészt csak azokat az eszményeket honosították újra, amelyek a két háború közti erdélyi irodalomszemléletet is megalapozták.[157] A két világháború közti időszakról jellemzően a hatvanas évek végétől születhettek az első magyarországi komoly összefoglalások, melyek konklúzióikat, irodalomesztétikai minőségeiket legtöbbször a kortárs erdélyi magyar irodalomra is érvényesíteni próbálták. A magyarországi kanonikus diszkurzusok később is, leginkább a reprezentáció (képviseleti értelmű) fogalmát mintegy közös részhalmaz jelentésben feloldva, a kánonalkotó szándék mellett válogatták ki azokat a kortárs műveket, amelyek a teljes irodalomszegmens egésze helyett állhattak aztán. A redukció ilyen jellegű formája nem állt távol az irodalomtörténeti alapvetésektől sem, legfőképpen akkor nem, ha nem került ellentmondásba valamely történeti kánon funkcióival, beilleszkedett egy ilyen részhalmaz logikájába, amelynek értelmezésvetületeit a virtuális egészre kivetítve érvényesnek határozta meg. Kuncz Aladár 1928-as tanulmánya *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, például évtizedekre határozta meg a történeti kutatások alapvetéseit, s az elváráshorizontokba is kész listát, műfajokat, műveket és alkotókat helyezett.[158] A két kisebbségi korszak közötti szerzői párhuzamokon, erkölcsi, eszmei analógiákon túl, a választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai a recepcióban például a népszolgálat, a kollektivitáseszmény vagy a bújtatott nemzeti egység funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkoztak. Az erdélyi irodalom ilyenforma egységes recepcióját fenntartók

Zsigmond jellemének a megidézése is a türelmes liberalizmusnak és bölcs humanizmusnak tipikusan erdélyi jelképeiként kerültek be irodalomértelmezéseibe. Lásd még **Végh** Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1, 81-89.

[157] Mindemellett tény az is, hogy 1945 után már végképp elveszett az újraegyesítésbe vetett hit.

[158] Vö. **Kuncz** Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

legtöbbször fogalmi készletük alig körülhatárolható kuszaságával, következetlen metaforikusságával, és terminusainak logikai fegyelmezetlenségével gátolták egy irodalmi heterogeneitásra törekvő elméleti alapvetés koherens megalapozhatóságát. Mindehhez természetesen hozzájárult már a kezdetektől a nemzetiségi kultúra csonka szerkezete, a kisebbségi irodalom és kultúra belső feszültsége, a trianoni döntés racionális feldolgozhatatlansága éppúgy, mint a közéleti rögtönzések, szerepek kényszere,[159] a szellemi és politikai funkciók egybemosása, vagy egy-egy életmű érdekszféráinak változó minőségű irodalomra vonatkoztatott kilengései.

A problematika összetettsége meglehetősen szükségessé teszi tehát a párhuzamos történeti kitekintéseket, amelyhez nem csupán az erdélyi s általában a kisebbségi, határon túli, regionális vagy nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, korabeli értelmezéseit célszerű vizsgálni, de a terminológiai tisztázatlanság konfúz jelenségeit, ezek gyökereit, s következményeit, a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait is.

Kényszerű különállás vs. egyetemesség

Béládi Miklós a magyar irodalom 1945 utáni történetében a kisebbségi-anyanemzeti párhuzamban mint értelmezési keretben hivatalosan is a többszólamúságra, a Szerb Antaltól kölcsönzött terminussal, az „utódállamok" magyar irodalmaira pedig mint különálló entitásokra tekintett. A határon túli irodalmakkal foglalkozó Akadémiai Irodalomtörténetben[160]a majdnem hat évtizede tartó különélésre figyelmeztetve e kényszerű helyzetből viszont általánosságban is a kisebbségi irodalmak jellegét abból a meghatározó tényezőből eredeztette, hogy ezek indulásuktól kezdve „*nem teljes értékű*" irodalmak. „A szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, vagy ha alkalma nyílott efféle erőfeszítésre."[161] Maga Béládi is kifejtette persze, hogy az elmondottak korántsem egyforma érvénnyel vonatkoznak a két világháború közötti határon túli irodalmak mindegyikére, kiemelve az erdélyit, amely például „első negyedszázadában megindult az önállósodás útján". Ugyanakkor kétségtelen, hogy az egyéb kényszerű jellemzők, az elszigetelődés és a kisebbségi státus további fölös terhei az erdélyi irodalomra is éppúgy

[159] Ezzel kapcsolatban lásd részletesen **Nagy** György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press – Polis, 1999.
[160] **Béládi** Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, szerk. **Béládi** Miklós, Bp., Akadémiai, 1982.
[161] Uo., 10.

érvényesek voltak, legfeljebb 1982-ben még nem mindent lehetett vagy volt célszerű kimondani. Azt már mindenképpen, hogy „egy nemzettöredék anyanyelvi műveltségének fenntartójaként sokféle feladatot látott el", de az olyan mondatokat, - amelyek a kisebbségi irodalmakat különállásukban korábban tagadó, s minősítéseikben is meglehetősen kemény szavakat használó ténymegállapításnak számítottak, - igen nehezen fogadták még a vágyálomszerű egységben gondolkodók is, a határok mindkét oldalán.[162] Az elmarasztaló megjegyzések, a minőségbeli kifogások – hivatalosan is – gyakorlatilag csak a két világháború közti kisebbségi irodalmaknak szólhattak, mégis természetes volt, hogy kiérződjön belőle a mának, a jelen irodalmának, s tágabban annak kényszerű szerepvállalásainak, pontosabban azok kiváltó okainak, körülményeinek a bírálata. S minthogy irodalmi egységről szó sem lehetett a hivatalos irodalompolitikai fórumokon, a különvált, de minőségben kiforrott különböző magyar irodalmak „egész–rész" viszonyból való eszmei eltávolodásának hangsúlyozásával lehetett egyáltalán szóba hozni a hiányokat, az intézmények hiányosságát, vagy a különböző kollektív jogsérelmeket. Talán politikai okokból is, a különállás tényének hangsúlyai vagy éppen azok burkolt tagadása, nem az egykori egység szellemi újraegyesítésében, de a minőségi nagykorúsodásban találta meg igazi célját. A bevezető ennek értelmében a hivatalos irodalompolitikai sémák eluralkodásával, jellemzően „történelmi fordulatra" hivatkozó 1945 utáni „önállósodási" lehetőségekről, „kulturális autonómiáról" s ennek keretein belől a függetlenedési folyamatról tudósított, amelynek végén a nemzeti és nemzetiségi irodalmak egyenjogú irodalmakként, gyámság nélkül, a mellérendelésben vehetnek majd részt. Az egység helyett ezért vezette be az említett nyitó tanulmány hivatalosan is az „egyetemes magyar irodalom" fogalmát, melyben már „helyet talál magának a nyugati magyar irodalom is".[163]

A második világháborút követően, a határokon átívelő, szellemében egységes magyar irodalom létjogosultságában bízók, de az azt hevesen tagadók sem feltétlen vették észre, hogy az utópisztikusnak mondható „egyetemes magyar" terminusnak akadémiai szinten való elfogadottá tétele, legitimálása, önmagában is egy történelmi-politikai helyzetnek a kényszerű kiszolgáltatottságában történt. A többes számú magyarirodalom-kép felvázolásában a Szerb Antalt is idéző Béládi a hatvanas éveket jelölte meg, mint amikorra a határon túli irodalmak, így a „romániai" is, beteljesítve a transzszilvanista eszményeket és törekvéseket, eljuthattak az önállósodás művészi fokára, és teljes értékű irodalmakként lettek

[162] Vö. „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvű irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum." Vö. **Béládi** *i.m.,* 9.
[163] **Béládi**, *i.m.,*17.

meghatározhatók. Látszólag kritikusan, a vicinális érdekek elvetése által tehát, az önkritikus szemlélet kibontakozásában és az általános igénynövekedésben látta az említett tanulmány szerzője mindennek a fejlődésnek a kiváltó okát. Mégis jórészt ideológiailag engedékenyen, hiszen az említett időszakban a kisebbségi irodalmak saját értékrendszere, s ezek feltételei, az ehhez szükséges intézmények hiánya éppen politikai zsugorodásuk, jogfosztottságuk negatív csúcsain állt. A nemzeti kisebbségek irodalmának autonómiájáról beszélni, ilyenfajta kulturális autonómiát tételezni viszont eleve csak ott lehetett volna, ahol megfelelő kulturális intézményrendszer is működik. Az irodalom kultúraszervező, vagy kultúrahelyettesítő szerepének hallgatólagos aktualitása, ennek kényszerű elismerése mellett, a bevezető ezért fogalmazhatott így: „anyanyelvi szakértelmiséget az alsótól a felső fokig anyanyelven folyó oktatás fejleszthet ki, és önálló intézményhálózat képes működtetni; tudományos kutatógárda fölneveléséhez is elsősorban az utánpótlást biztosító saját műhelyt kell megszervezni”.[164] Ebből a szempontból feltétlen erénynek mondható, hogy ugyanebben a bevezető tanulmányban, a kor politikai konjunktúrájában, már le lehetett írni azt, hogy a sokszor említett nemzetiségi társadalmak is „jog szerint önálló, autonóm politikai tényezőként és intézményesen kívánnak saját sorsuk alakításában részt venni. Jogaik nem szűkíthetők le az egyéni állampolgári jogokra, kollektív jogokként is biztosítani kell jogaikat”.[165] Amely mondat egyébként éppúgy „kiszólásnak” tekinthető egy irodalomtörténetben, mint az amúgy kritikával illetett felesleges terheket és feladatokat is felvállalni kényszerülő kisebbségi irodalmak esetében, ezek irodalomesztétikai érdekhatárain túli szerepeinek, felelősségének a hangsúlyozásakor. A szakmai érvek ellenében a gyakorlatban tehát e bevezető is engedményeket kényszerült tenni, s az irodalom nemzetiségi szemléletének „szuverén” anomáliái közt, mintegy a jól ismert sorok közti olvasás technikáját az értekező műfajokra is alkalmazta.

Axiomatikus megfeleltetések

A burkoltan kritizált intézményrendszer hiánya miatt, mely az említett önállóságnak is egyik alapfeltétele lett volna, az 1945-től 1989-ig terjedő időszakra sokkal inkább, mint a két világháború közti korszakra érvényessé vált az a megállapítás, hogy ekkor a kisebbség önszerveződő-képességének gyakorlati fenntartása, fenntarthatósága vált kérdésessé. Az erdélyi hagyományokban, függetlenül attól, hogy ezt egy eredet nélküli, a semmiből teremtés

[164] **Béládi**, *i.m.,* 13. Ugyanott: „A nemzetiségi irodalom a nemzetiség öneszmélésének egyik szerve és fokmérője, önállóságának szintje egyúttal a nemzetiségi társadalom kultúrájának és etnikai önismeretének színvonalát is jelzi.”
[165] Uo., 11.

esztétikai-ideológiai alappillérein, avagy a meglévő évszázados tradíciók, a kulturális önállóság és kvázi-függetlenség mércéje szabályozta térben határozzuk meg, az irodalmiságnak és az irodalmi műfajok bizonyos szegmenseinek mindenképpen a gyakorlati előzmények hiányával kellett szembenézniük. Az intézményes kritika vagy a dráma mint műfaj például, (hogy annak bizonyos válfajairól, amelyek természetszerűleg időkorlátoktól is függtek, már ne is beszéljünk) nem léteztek korábban, s ha a két világháború közti korszakra, mint indulásra tekintünk, akkor is, ezek mellé mindenképp célszerű a körülmények gyakran heroikus idealizmusa mellett a felfokozott hivatástudatot vagy az éppenséggel gátló intézményi hiányosságokat is megemlíteni. A kritika struktúrái vagy a tudományos kutatómunkának az alapvető kritériumait biztosítani igyekvő intézmények olykor egészen meglepő keretek közt, több-kevesebb alapossággal és szakszerűséggel próbáltak ugyan megfelelni a követelményeknek, de az önálló szakspecifikus intézeti háló majdhogynem a teljes említett időszakban hiánynak számított. Ugyanígy, a műfajiság keretei is sok esetben egybemosódtak, egyetlen személy, mű, intézmény vagy akár műfaj is többes feladatok, többes területek, többes érdekek képviseletére kényszerült vállalkozni.

Nem elhanyagolható szempont a két, talán eszmeinek is nevezhető szemlélet közt, hogy míg a két világháború közti irodalmi szerepvállalásokban (elsősorban a húszas években) folyamatosan hangsúlyozódik a transzszilván eszmeiség mellett az európaiságra való odafigyelés, az európai színvonal, a néptestvériség és a jellegzetességek gazdagító, nem kisajátító szemlélete, addig a történelmi kényszerűségek egyre komorabb valóságában, a hetvenes évek végső visszafordulásai következtében s az internacionalizmus kiábrándító frázisait követően, már leginkább egyfajta mentsvárnak, a megmaradás kifejezésének és biztosítékának tekintették csak a szélesebb tömegek az anyanyelven megszólaló irodalmat. A megnőtt (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás a kisebbségi létben, a harmincas évek keserű kijózanodásaitól[166] egészen a második világháborút követő évtizedekig fokozatosan hangsúlyozódott egy olyan térben, ahol a kisebbségek létbizonytalansága egyre valósabb veszélyeknek lett kitéve. (S amikor már nem pusztán jogait, de saját létét is kétségbe vonták!) Az önvédelmi, vagy sérelmi politika a befeléfordulásban, a „helyi színek" keresésében, a sajátosságok felmutatásában és felmagasztalásában kereste elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom pedig a hivatalos szocreál ideológiákon túl a későbbiekben is a kisebbség életéhez, életformáihoz, hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, ezeknek adott különleges nyomatékot, s mintegy folytatta a hivatalosan is vállalható

[166] A különböző ideák és törekvések minőségi skálán való jelentős eltérései mellett, itt említhető például Fábry Zoltán messianisztikus erkölcsi pátosza, vagy Németh László leginkább védekezésként is felfogható Duna-gondolata.

kollektivitáseszményt. Elsősorban a kornak megfelelően, de már a marxista ábrázolásokon túl, az írónak tájhoz, néphez, közösségéhez tartozását, a sorsközösséget, amely az irodalmat és a kisebbség életét szétválaszthatatlannak minősítette.[167] Nem véletlen, hogy ekkortól kerülnek ismét előtérbe a transzszilván ideológia jegyei.

A transzszilván kánon továbbélése a hetvenes, majd nyolcvanas évtized recepciójában persze annyiban jelentett eleven hagyományt, amennyiben múltorientáltsága, értékközpontúsága és kollektív, közösségi eszménye lappangva tovább tudott élni.[168] (A harmincas évek revíziós vitái egyébként sem a kollektivitást, sem az értékközpontúságot az irodalomeszményben nem bolygatták túlságosan, a múltorientáltság, a hagyományok feltárása és fenntartása éppen ezért vált elsődlegessé, s a történelmi megpróbáltatások közepette pedig a hetvenes évtizedre elsődlegesen hangsúlyozandóvá). Ahogyan a húszas évekre a múltba fordulás, a korábbi idők dicső megelevenítése általános divattá lett, úgy a regény- és színpadi irodalomban a hetvenes évtizedre is egy korábbi időszakhoz mint egykori értékrendhez való szellemi visszafordulás, kényszerű, jelenéből kiábrándult hagyománykeresés válik meghatározó tényezővé.

Külön mérce (kétséges egység)

A hagyománytörténeti összefüggés, amely a magyarországi és a regionális irodalmak közt a hatvanas évektől kezdett érzékelhetően ismét előtérbe kerülni,[169] a kollektív jegyeket és eszmerendszert valló diszkurzusok folytonosságának biztosítása mellett a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényét is magában rejtette. A magyarországi és az erdélyi irodalom között meginduló kommunikáció azonban nem csekély hatással volt a mindinkább

[167] A transzszilván reprezentációban például a romantikus tájélmény vagy a történeti téma is elsődlegesen az erdélyi szellem szolgálatában emelkedhetett a szimbólum rangjára.

[168] Az erdélyi magyarság alapvetően lélekszámában is különbözött az összes többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól. Nagyrészt ebből adódik, hogy tagoltabb, összetettebb értelmiségi csoportosulásai alakultak ki. Míg a hatvanas évekre a döntően első generációs értelmiségiek csak baloldali hagyományokra építkeztek, s intézményi struktúráikat is természetszerűen csak így hozhatták létre, addig megmaradt némi folytonosság is, egy olyanfajta tudás keretén belül, mely hagyományaiban a két világháború közti kisebbségi szellemi életben gyökerezett. Folyamatosan léteztek például vonatkoztatási személyiségek is, akik aktívan vettek részt az erdélyi magyarság hatvanas-hetvenes évtizedének társadalmi-kulturális életében. (A tagoltságra példaképp egy nagyon heterogén lista: Kós Károly, Márton Áron, Mikó Imre, Jordáky Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Schuller Rudolf, Gáll Ernő és mások.)

[169] A második világháborút követő bő első évtized ideológiapolitikai torzulásait követően, a hatvanas évek politikai enyhülése, bár nagy különbségekkel, de fellendülő és összetett irodalmi életet eredményezett Magyarországon és Erdélyben is. Ennek talán az egyik legfontosabb aspektusa éppen az volt, hogy az addig kényszerűségből elzárt, és immár külön irodalmakként kezelt kortárs magyar irodalmak megkezdhették a hiánypótlásokat, egyáltalán megvolt a lehetőség az egymás iránti tájékozódásnak, az eszmecserének, az értékek számbavételének.

tagolttá váló magyarországi értelmezésmódokra sem.[170] A két világháború közti értékszemléletet alkalmazva a magyarországi kezdeti kritika axiomatikus megfeleltetésekben kísérelte meg az erdélyiség irodalmi lényegét gyakorlati disztingválás nélkül alkalmazni a kortárs irodalmi történésekre is.[171] Az elvárások egy meghatározó része így az újabb erdélyi művek esetében is gyakorta csak a történelmi-politikai helyzetnek és az általa okozott traumáknak tulajdonított értékeket, nem pedig a kisebbségi körülmények között íródott műveknek a helyét próbálta meghatározni valamiképpen egy egyetemesebb irodalom-esztétikai értékrendben. Ha az ötvenes–hatvanas években még egyáltalán nem lehetett egységes magyar irodalomszemléletet szóba hozni, az erre utaló igény egyre csak nőtt a titkon egységesnek vágyott magyar irodalmakról szóló diszkurzusokban. Csakhogy az eképpen megváltozott helyzet fonákságában már azért nem lehetett egységről beszélni, mert – a hivatalos ideológia mellett a kvázi autoriter diszkurzusok kényszere következtében is – a megbomlott, sokszor ellenállásnak hitt jóhiszemű, ám érzelmileg szubjektív kritikai diszkurzus és irodalomtörténet-írás, ami magával kellett volna, hogy vonja az irodalomnak a kritikai rangban való egységét is, ekkorra külön értelmezéseket generált régiók alapján. Az erdélyiség továbbélése, az önálló erdélyi (hivatalosan romániai) magyar irodalom hangoztatása, sok esetben ennek különféle csoportérdekek szerinti kihasználása viszont a hetvenes évektől egy összetett folyamat által végképp elveszíteni látszott a maga integratív szerepének esztétikai alapvetéseit és kritikai egységét.

Történeti kitekintés (előzmények)

A magyarországi irodalompolitikai helyzet az 1956-ot követő időszak politikai megtorlásaival és centralizált irányításával párhuzamosan némi enyhülést is hozott a kultúrpolitikai légkör terén. A lassú enyhülés engedményeinek voltak tekinthetők például a hatvanas évek elejére meginduló irodalmi folyóiratok is (*Kortárs* 1957; *Jelenkor* 1958; *Valóság* 1958; *Világosság* 1960; *Új Írás* 1961; *Kritika* 1963).[172] Az ötvenes évek legvége, az

[170] Vö. **Szirák** Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 43. „Népi kánon és az összmagyar szolidaritás folytonosságának" megteremtésében az említett tanulmány szerzője Czine Mihályt, Görömbei Andrást, Ilia Mihályt és Pomogáts Bélát nevezi meg kezdeményezőknek. Lásd uo.

[171] Külön kiemelendő, hogy az első próbálkozások alkalmával nem is születhettek mindig adekvát értelmezések. Hiányt (gyakran tudásbelit) nem lehetett egykönnyen és hamar pótolni, maradtak a két világháború közti irodalmi tapasztalatok, majd pedig akarva-akaratlanul előtérbe kerültek azok az életművek, amelyek a korabeli politikai helyzetben a változásokat – a lehetőségekhez képest kimondva – sürgették, és részben már bele lehetett őket fogalmazni a magyarországi irodalompolitikai enyhülést követően a kritikai gyakorlatba.

[172] Persze a hatvanas években is a pártirányítás határozta meg az irodalmat és a sajtót mind tematikában, mind hangnemben, azonban érdekesség, hogy a végig egységesnek mondott MSZMP-ben már megjelentek a különféle pártirányzatok, amelyek a sajtónak s az irodalmi életnek is valamelyes mozgásteret biztosítottak. A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat „a kapitalizmus embertelenségeit felfedve" persze, de már valamelyes

„új szakasz" politikája mindenesetre mindkét országban a maga óvatos ideológiai nyitásaiban értékelhető, ám ezek viszonylagosságát[173] jól mutatja, hogy csupán a személyi kultusz idejéhez képest érzékelhető valamiféle pluralitásként. Erdélyi viszonylatban a következő évtized szellemi munkássága és lehetőségkeresése végig ennek a viszonylagosságnak a jegyében zajlik, s a következő diktatórikus személyi kultuszig eltelő időszakban gyakorlatilag csak a magyarság sorsát illető sérelmek, erősödő jogfosztások maradnak változatlanok. Ezek keretében lesznek értelmezhetőek azok a normalizálódási törekvések, illetve kísérletek is, amelyek a magyar értelmiség bizonyos részének közéleti tevékenységét jellemezték, s amelyek az irodalom öntörvényű létmódját is sok esetben erőszakosan kérdőjelezték meg.

Az igénynövekedés és a kritikai élet megerősödése, mely magával vonta egy autonómabb értékrendnek a kialakulását, az esztétikai szempontok fokozottabb érvényre jutását, Erdélyben mindössze a hatvanas évek végétől számító, pár éven át tartó politikai-ideológiai enyhülés következtében vált rövid kivétellé. Az értékek és eszmények új megvilágítása, a nagyobb játéktér és a fokozottabb szabadság ez időben a mítoszok lerombolásáig ugyan nem jut el, de a szűkebben értett irodalmiság esztétikai komponenseinek vagy az irodalmi individualizmusnak az újabb felfedezéséig kétségkívül

rálátást nyújthatott a vasfüggönyön túl történtekre. - Vö. **Murányi** Gábor, *A magyar sajtó története 1948-tól és 1988-ig*, in *A magyar sajtó története*, szerk. **Kókay** – **Buzinkay** – **Murányi**, Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000, 217. Az ötvenes évek romániai helyzetére, és az új magyar értelmiség egy részének ambivalens diszkurzusára jellemző, hogy Bukarestben magyar írók is részt vesznek abban a küldöttségben, mely hivatalosan elítéli a magyarországi lapok, s köztük leginkább a Nagyvilág Romániába való tervezett bevitelét. Csak 1963 után nyílik lehetőség az erdélyi magyarság számára, hogy hivatalosan is hozzáférhessen a Magyarországon kiadott kritikai és szépirodalmi folyóiratokhoz…

[173] Az 1956 után kialakult helyzet valóban csak viszonylagosságában jelent új fejezetet. Korábbi jelek az enyhülésre alig mutatkoztak (például Sztálin halálát követően 1953-ban), de romániai viszonylatban, csak az 1956 februárjában zajló XX. szovjet pártkongresszus következményében beszélhetünk egyáltalán ilyenekről. Ekkortól a román pártvezetés nemzetiségi téren is engedményeket kényszerült tenni. 1955-re szabadon engedték a Bolyai Tudományegyetem korábban koncepciós perben elítélt egykori tanárait, ahogyan az 1951-ben életfogytiglanra ítélt Márton Áron püspököt is. Az ellenpéldák az ötvenes évek végére ismét számszerűleg megnőnek: a bolsevik ideológia jegyei közt megindul a nemzetiségi követelések jogosságának elkendőzése. 1957 februárjában már 'szokásos' retorikával leplezik le a 'magyar nacionalizmust', (vö. **Kovács** György, *Gyom, amit irtani kell,* in Előre, 1957/2.) majd a marosvásárhelyi magyar írók csoportja nyílt levélben ítéli el a magyar „ellenforradalmat", s tesz hitet a román kommunista párt mellett. Ezzel egy időben, a magyar lapszerkesztőségekből zúzdába küldött könyvekkel együtt megindul a központilag irányított kampány a magyar „szeparatizmus" ellen. (A Bolyai Tudományegyetem tanárait és hallgatóit, – köztük a másodéves Páskándi Gézát – is ekkor tartóztatják le.) Mindenesetre egyfajta „olvadás" pozitív eredményeket is hozott: 1957-ben megindul a *Korunk* új folyama, közel másfél évtized után megszületik az első magyar nyelvű gyermeklap, a *Napsugár*, ahogyan a Román Akadémia magyar nyelvű lapja, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* is. Ebben az évben kezdi pályafutását Sütő András szerkesztésében a (nevét később *Új Élet*re változtató) *Művészet*. (S irodalmi szempontból kevésbé jelentős lapok is, mint Bukarestben a *Tanügyi Újság*). Intézmények terén is valamelyest érezhető változás történik, talán a legfontosabbak közül elég, ha a marosvásárhelyi akadémiai kutatófiókot vagy a bukaresti egyetemen újonnan létrehozott Magyar Nyelv- és Irodalmi Lektorátust említjük. Más vonatkozásban ugyan, de komoly jelentőséggel bírt az Állami Székely Népi Együttes megalapítása is.

nagy lépéseket tesz.[174] (A nemzetiségi irodalomtörténet feltárása, a megélénkülő kritikai élet, az új folyóiratok, s mellettük némileg a kiadók nagyobb fokú szabadsága s műhelyszerepe is ekkor közelít leginkább a normalitáshoz.) Ez az időszak egybeesik ugyanakkor a „szuverén", férfikorba lépett, külön erdélyi irodalom szemléletének újbóli kialakulásával is, mely az olykor látványos politikai nyitásokat hivatalosan minden irányból éppen az egységes magyar irodalmi szemlélet ellenében óhajtotta felhasználni.[175]

A szomszédos államok életébe való „be nem avatkozás" oly sokat emlegetett elve alapján visszautasított egység és felelősség, a magyar értelmiségtől kikényszerített romániai álláspontok[176] után (melyek azon nyomban elítélték a közösnek remélt magyarországi felelősségtudatot vagy kötődést) nem vált lehetővé, hogy kulturális, nemzeti, nyelvi kötődésekről bármilyen hivatalos fórumon szót ejtsenek. Helyette fokozottan hangsúlyt kapott Erdélyben és Magyarországon egyaránt a nemzetiségi-kisebbségi eltérő jelleg, a külön sajátosság, amely természetes velejárója – mondták – a nemzetiségi irodalom önállósulásának. Annak az irodalomnak, amely már tudott saját külön történelméről, sőt azt kutathatónak is remélte éppen önállósodása jelének biztosítékául. A programszerű kulturális különállás a hivatalos irodalompolitikában és a hallgatólagos jószándékú magasztalásokban is egyaránt megtalálta a helyét, minthogy kultúrájának és saját értékeinek végre a

[174] Gheorghiu-Dej sztálinista párttitkár halála után, a Ceausescu-rezsim hatalmának megerősödését megelőző politikai interregnum idején Romániában rövid ideig tartó, ám termékeny és visszafordíthatatlanul a mai művészeti sokszínűség irányába mutató kulturális fellendülés volt tapasztalható. A kommunizmus negyvenöt éves történetében ez volt talán az egyetlen olyan időszak, melyben az írók mellett a romániai magyar művészek önazonosulási törekvései is viszonylag szabadon bontakozhattak ki. Az erdélyi művészet sajátságában hívő alkotók a korábban használt, valamint az új, a régióra jellemzőnek tekintett képzőművészeti motívumok és formák felhasználására törekedtek. Ugyanakkor – az önazonosulási törekvés részeként – a művészek jó része már az egyetemes művészethez, a kortárs törekvésekhez való igazodás eszményét is követte. Az irodalmi élettel némiképp analóg módon a modernitás és sajátosság vitáját több művészeti ágban is felszínre hozó identitáskeresés eredményeként jött létre például a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején egy sajátos stíluskeverék, az akkor még élő poszt-nagybányai és a főiskolákon még mindig sulykolt realista hagyomány, valamint a klasszikus avantgárd irányzatok és a kortárs (főként absztrakt) irányok valamiféle ötvözete. A leginkább a stilizáltság és a dekorativitás irányába elmozdult, kelet-európai értelemben internacionálisnak is tekinthető stílus, a szocreállal ellentétben már nemcsak valódi formai sajátosságokra, de az alkotói szándéknak és az alkotó egyéniségnek eredeti hangon való megjelenítésére is alkalmas stílussá vált. (Ekkoriban teljesedett ki Balla József, Barabás István, Benczédi Sándor, Fülöp Antal Andor, Gy. Szabó Béla, Incze János Dés, Miklóssy Gábor, Mohy Sándor, Mottl Román, Nagy Imre, Pittner Olivér és Szervátiusz Jenő alkotói munkássága.) Vö. *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965–75,* szerk. **Vécsi Nagy** Zoltán, Bp., Ernst Múzeum, 2002, 9.

[175] Az akadémiai irodalomtörténet felvezető tanulmánya értelmében például: „*általánossá vált az a meggyőződés, hogy a nemzetiségi irodalom szuverén létét azáltal biztosítja, ha képes egyenrangú társként beilleszkedni az irodalmak közösségébe."* Vö. **Béládi**, *i.m.*, 12.

[176] A Magyar Írószövetség 1968-as ülésén döntött úgy, hogy nem maradhat tovább közömbös a határon túli magyar irodalmak iránt, és hogy felelősséget érez és vállal is értük, melyet nyilatkozatban is leszögezett. A politikai helyzetet jól megvilágítja, hogy a nyilatkozatra Romániában számos, többnyire a pártvezetés által kikényszerített, tiltakozó, elutasító válaszban reagáltak, amelyek a közös felelősség és a kettős kötődés elvét belügyekbe való beavatkozásnak minősítették. Lásd Utunk, 1968 aug. 2; Utunk, 1968 szept. 6; Igaz Szó, 1968/8; Előre, 1968 júl. 7; Előre 1968 júl. 24; - illetve ezzel kapcsolatban vö. még **Ágoston** Vilmos, *A levágott kéz felelőssége*, in Alföld, 1991/2. – (A Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as gyűlésén elhangzottakra a román pártfőtitkár eleinte annyi tiltakozó írást rendelt, ahány folyóirat az országban létezett.)

dokumentálását végezte el, s a hetvenes évekre az erdélyi és magyarországi recepcióban is más-más jelszavakkal, de többnyire legitimált keretekben működhetett. „Ahhoz, hogy a nemzetiségi irodalom kiteljesedjék, a külön fejlődés során ki kell szakadnia az 'anyanemzet-kisebbség', 'egész-rész' viszonyból, föl kell mondania az 'egységes irodalom' elvére kötött eszmei szerződést, független entitássá kell válnia, amit az irodalmi tudatnak is képviselnie kell a saját szellemi központ, intézményrendszer hathatós működtetésével."[177]

Egység helyett a különállás, a különbözőség szólamait cenzurális okok, kényszerítő hatalmi politika, ideológiai lojalitás, vagy éppen a két háború közti időből öröklött külön jelleg büszke tudata szegélyezte az egyik oldalról, politikai óvatosság, érzelmi motivációk, kanonikus érdek, vagy a történeti-kulturális hagyományok remélt megőrzése a másikról. A minőségi nagykorúsodásnak mindenesetre nem, az önállósodásnak viszont kétségkívül csalfa irodalmi ígérete, még az erdélyi irodalom esetében is, a helyzetismeret hiányában, a magyarországi irodalmi konjunktúra határokon túlra való kivetítésében és az autoriter kánonok közvetlen átültetésében élt tovább a második világháborút követően. Az immár külön irodalmakként kezelt nemzetiségi/kisebbségi/regionális magyar irodalmak a kor összetett politikai játszmáiban[178] végképp saját kultúraszervező vagy éppen kultúrahelyettesítő-szerep betöltésére kényszerültek.

Lappangó attitűdök: népi és nemzeti

A magyarországi irodalomtörténeti diszkurzusok egy jelentős része ekkorra ismét csak egy 19. századi népi-nemzeti irodalmi eszményt és értékrendet, illetve egy, a lehetőségeihez mérten értékőrző perspektívát vázolt fel a kisebbségi magyarság számára. A társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta igencsak felszínesen, továbbra is „népnemzetiként" emlegetett, öröklött szemléletet, az összetettségében vagy céljaiban inkább „honmentőnek" definiálható képviseleti diszkurzusfajta összetett irodalmi forrásait egy, a korban meglehetősen kompaktnak vélt értelmezői közösség imaginárius támasztékainak az értékrendszerében és hierarchiájában lehet célravezető szemlélni. Ezek határozták meg ugyanis az erdélyi, úgynevezett „lappangó" kánoni diszkurzus által vallott és propagált eszmerendszernek a magyarországi recepcióban kialakult szokásrendjét, ahogyan egyes életművek kiemelt helyét is. Az autoriter, de semmiképp sem abszolút hatalminak tekinthető irány az irodalmi életnek olyan szegmensét képviselte, amelynek elismert eszmeisége éppen

[177] Vö. **Béládi**, *i.m.,* 13.
[178] Mely a környező országokkal, és azok fokozódó nacionalizmusával szemben is leginkább csak a saját nemzettudata eliminálásának a politikáját követte.

abból adódott, hogy nem egységes világnézetű, csak hallgatólagosan közös érdekeket kötött egymásba.

Mindezekben közös volt a sensus communis és az a fajta részlegesség, mely a sajátnak vallott (a „marxista" keretekhez és lehetőségekhez mérten a népi, nemzetiségi és ezeket ötvöző transzszilván) jegyeket az irodalom történéseinek folyamatában a határon túli, s legfőképp az erdélyi irodalomra tekintve érvényesnek határozta meg. A „honmentő" irány nemzeti(ségi) paradigmája saját kritikai elvárásaiban és frazeológiájában, mely általában mindössze pár jól hangsúlyozott névvel azonosította a határon túl születő magyar irodalmakat, sokáig nagyrészt kizárta vagy egyszerűen nem tartotta említésre méltónak az olyan írókat és műveiket, amelyek ellenálltak az esztétikai kommunikáció összefüggésrendszerében a közösségi, etikai-szociális ideológiákra történő leszűkítéseknek. Erdélyi vonatkozásaiban hasonlóan merev ideológiát testesített meg mint a marxista, amint a szépirodalomban is társadalompolitológiai értékorientációt kívánt érvényesíteni.[179]

A múltorientált, értékőrző és közösségi kánonmodellek nyílt vagy bújtatott továbbélése, a hivatalos fejlődéselv mögött, a húszas–harmincas évekből inspirálódva a második világháborút követően is az erdélyi magyar nemzeti közösség külön öntudatának kialakítására, majd megszilárdítására törekedett. A kisebbségi létviszonyok ellentmondásossága, mely már a harmincas évek vitáiban is kiütközött (leginkább a *Nem lehet*–vitában, 1937) ekkorra már tragikus nyilvánvalóságában pusztán egy sajátos

[179] A teljességhez hozzátartozik, hogy a művészetre és kultúrára vonatkozó korabeli alapfeltevéseknek megfelelően továbbra is érvényben maradtak a sztálinista elvek, melyek szerint a művészet – minden más kulturális jelenséghez hasonlóan – a kommunista propaganda fegyvereként és az ideológiai „harc" egyik legelső frontjaként volt értékelendő. A „szocialista átnevelésnek" szolgálatába állított művészet értelemszerűen felerősítette az irodalom szolgálattevő, nevelő funkcióját, melynek hivatalosan, a kollektivitás újabb formáin keresztül is „a szocializmus felépítésén" kellett munkálkodnia. Ennek a kollektivitásnak azonban Erdélyben a második világháborút követően mindig is, talán csak a kezdeti „üdvtörténet" első éveit kivéve, volt egy alapvetően másfajta jelentéstartalma is, amely az erdélyi magyarság érdekeit, sérelmeit, vagy éppen kollektív tudatát és emlékezetét volt hivatott átfogóan az irodalomban vagy az irodalom által megjeleníteni. Ugyanannak a kollektivitásformának egyéb tartalmakkal való feltöltése bizonyult olyan „használható" keretnek, amelyben a művészet és irodalom, a nemzetiség, mint társadalmi közösség kapcsán emelhet értük képletesen szót. A nemzetiségi lét mint önmagában adott kollektivitásforma a kollektív emlékezet értelmezési pontjait is aszerint alakította ki, hogy a politikai hatalom az ő adottságait, adott másságát hagyta-e érvényre jutni, vagy megpróbálta azt egységesíteni, beolvasztani. A politikai gyakorlattal ellenkező, ideológiájában burkoltan ellenálló attitűd viszont a művészeti gyakorlatot a szocreál esztétikájához hasonlóan két aspektusra bontva tartotta, s ezzel nyomban alárendelő viszonyt is határozott meg, amint tartalmi és formai megkülönböztetésében az előbbi javára történő hierarchiát juttatott csak érvényre. Ennek a hierarchizálásnak az eredménye a kényszerűségekben legitimált értelmezés-formáknak a legjobb esetben is sematikus mintái, melyek az „ahogy lehet" történelmi lehetőségeit eszményítve tartották fenn az irodalomnak a közösségi gondokat megjelenítő, képviselő funkcióját. Ráadásul az „eszmei helyességre" ügyelve a nemzetiségi gondokat irodalomban felvállalók sem mindig tudtak más alternatívát találni, mint a kizárólagosságot, elveik fontosságának a hangsúlyozására. A nemzetiségi, mint nemzeti kisebbségi képviseleti attitűdök a formai kísérletezést az öncélú, esztétizáló irodalmi alkotásokat, az avantgárd újításokat sokszor a hetvenes–nyolcvanas években is éppúgy elítélték vagy lekicsinyelték, amint azt a korban a nem megfelelő attitűdökkel a bolsevik ideológia képviselői tették.

hagyományértelmezést, kulturális reprezentativitást és áthallásos történelmi tematikát kísérelt meg az irodalom révén felszínre juttatni. A recepció ezek sarkított ábrázolása által is egy felületesnek mondható, homogén közösség-képet és traumatikus szemléletet rögtönzött. Az analógiák és a diszfunkciók húszas-harmincas, illetve hetvenes–nyolcvanas évekbeli irodalomszemléletének magyarországi leképződéseiben ugyanakkor mindenképp célszerű arra emlékeztetni, hogy a harmincas évek rekanonizációs vitái Erdélyben evidenciaszerűségében tabuként kezelték a közösségi jelleget, a kollektív értéktudatot. Mint utaltam rá, a viták folyamatosan egy kompaktnak tekintett közösségnek szóltak, az ennek való elkötelezettség mértékéről, módozatairól polemizáltak, vagy magára a kisebbségi létre vonatkoztak, de a közösségeszményt mentesítették a szellemi csatározások alól. S minthogy a transzszilvanizmust leghevesebben támadó Gaál Gábor is alapértékként fogadta el a hallgatólagos közmegegyezéssel kialakított kollektív sémákat, a belső (például a szemléleti vagy nemzedéki) revízió mellett a külső (például baloldali) kritikák is jórészt kulcsfogalomként kezelhették azt.[180] A harmincas években ugyanakkor ennek, a viták általi részleges diszkurzuspluralizációnak a folyamatában nyert fokozatosan teret a szociográfia és a népiesség is, természetesen továbbra is egy közös erdélyi szellemi égbolt alatt.[181] A világnézeti és generációs problémák mögött a valóságkifejezés új igénye is ekkor jelent meg, mely később a marxista-realista ábrázolásokban is megtalálta a maga specifikus erdélyi jellegének összetevőit. A különböző értéktudatok tehát egy közösségi cselekvő szemléletet mindenképpen érvényesen örökítettek tovább a hatvanas–hetvenes évekre is.[182]

A népi örökség

A közös kisebbségi sorsnak két világháború közötti, osztályok fölött álló „nemzeti egységet" megteremtő alapja mind a helikoni tömörülésben, mind az ekkor induló népi írók mozgalmaiban[183] érvényre jutott. Az *Erdélyi Fiatalok* 1930-ban induló folyóirata elsődlegesen falukutató mozgalmat hirdetett, szociális és kulturális mozgalom jellege pedig természetszerűleg éltette tovább a pedagógiai és közösségi célokat az irodalomértelmezések terén is. A korabeli népi jelleg az *Új Arcvonal* című antológiában (1931) szereplők műveiben

[180] Vö. Magunk revíziója (1931); Erdélyi Fiatalok (1930–1940); Jelszó és Mítosz (1937) vitákat, valamint a Korunk (1926–1940) teljes korabeli ideológiai ellenkritikáját.
[181] Például Tamási Áron (Czímeresek, 1931), Kacsó Sándor (Vakvágányon, 1930), Székely Mózes (Zátony, 1930) vagy Berde Mária (Földindulás, 1930) című műveiben.
[182] A transzszilván értékkategóriának a pedagógia célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozícióit, legalábbis a pedagógiai célokkal összefűzött esztétikai érték gondolatát, de a természetábrázolást és a rurális témákat is, részben a népi vonal irodalma szilárdította meg már az 1930-as években, majd éltette őket tovább a második világháború után.
[183] Főképp a harmincas évekre, Lásd *Vásárhelyi Találkozó*, 1937.

már hangsúlyosan jelentkezik, ugyanakkor egy még differenciálatlan világnézetű alkotócsoportot tükröz. Az egység, mely amúgy nagyon rövid ideig élt – részben talán, mert az 1938-as világpolitikai események ismét felszínre hozták a világnézeti különbségeket – a harmincas évek közepétől kialakította a maga differenciáltabb szárnyait, a korábbi transzszilván szerzők népi humanizmusát, az 1935-ben létrehozott *Hitel* körüli szerzők nemzeti önvizsgálatát és a balszárny szocialista, munkásmozgalmi kötődéseit. A második világháborút követően Erdélyben is nyilvánvalóan ez utóbbinak sikerült érvényesülnie a leginkább, (folytonosságát olyan szerzőkben is biztosítva, mint Méliusz József, Kovács György vagy Szemlér Ferenc)[184] de Magyarországon a népi humanizmust és a transzszilvanizmust, vagy bújtatottabb formában a nemzeti eszméket képviselő szerzők is fölöttébb nagy népszerűségnek s olykor hivatalos elismerésnek is örvendtek. (Persze voltak olyanok is, akik e népszerűséget csak az illegalitásban élhették meg, hiszen műveiket, mint például Nyírő József műveit, betiltották 1944 után.) Itt célszerű megemlíteni, hogy a nagyon heterogén egykori transzszilván vonulatnak – Makkaitól a népi-konzervatív Tamásin át egyfelől Wass Albertig és Nyírőig, másfelől Szemlérig és Méliuszig – erdélyi képviselői közül néhányan a nyílt politizálás, vagy a nemzeti radikalizmus felé tolódtak. Az 1945 utáni népi írói hagyományokat tovább vivő nemzedékből (mely a népi jelentéstartományába is Magyarországon többféle írói gyakorlatot és társadalmi programot foglalt), akárcsak a két háború közti nemzedékből is, sokan az aktív politizálást választották, de immár a bolsevik keretek közt.[185] Az egykori baloldali szárny bizonyos része így nemegyszer felvállalta az „útitárs" szerepkörét is.[186] A társadalmi gondokat, a közérdeket megvalósítani igyekvők

[184] Jellemző ugyanakkor, hogy az irodalom társadalmi funkciójának propagálása mindvégig megőrződött, olyan szervezetek és szerzők által is, akik harmincas évekbeli eszményeiket valamiképp továbbéltethették. Lásd Ady Endre Társaság (1935) vagy Balogh Edgár munkássága.

[185] Mint Standeisky is megjegyzi, a népiek Magyarországon is *„bár általában radikális baloldaliak voltak, többen közülük a demokratikus polgári centrum felé orientálódtak, mások pedig szélsőjobbra csúsztak*", de 1945 után is szoros kapcsolatban álltak a politikai hatalommal. Vö. **Standeisky** Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, 17.

[186] Aminek komoly ára volt: 1956 után az egyik első párthatározat éppen a népiek ellen szólt, Veres Péter miniszteri lemondatása „érdekében" rágyújtották a házat, többen pedig, akárcsak Kovács Imre, Nyugatra távoztak. 1963 előtt mindenesetre a kommunista írók mellett a népiek is kapcsolatban álltak a politikai hatalommal, s ha többségük így vagy úgy függetlenítette is magát az uralmon lévőktől, a társadalom problémái iránt sosem maradtak közömbösek. Tóth Pál Péter nem véletlenül jellemezte az „ahogy lehet" politikájaként e politikai szerepvállalást.
A népiek társadalmi elkötelezettsége, a parasztságért, annak felemelkedéséért folytatott küzdelme, vagy a nemzeti érzések iránti fogékonysága mellett irodalmi értékelésükkel, hibáikkal, erényeikkel a szakirodalom számos alapos műben foglalkozik. (Csak néhány megkerülhetetlen írás: **Borbándi** Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989; UŐ, *Népiség és népiek*, Esszék, tanulmányok, cikkek, Bp., Püski, 2000; *Népiek és urbánusok: Egy mítosz vége?* Bp., Századvég, 1990; **Hevesi** András, *Népi vagy polgári kultúra?* in Toll, 1933/8.; **Ignotus** Pál, *Népiség*, Bp., Századvég, 1988; *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, szerk. **Sz. Nagy** Péter, Bp., Rakéta, 1990; **Laczkó** Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3; **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?,* in Kortárs, 1997/6; vagy **Standeisky** Éva, *i.m.*

közül Erdélyben hivatásos politikai szerepre vállalkozott (Veres Péter vagy Kovács Imre példájához hasonlóan) Szemlér Ferenc vagy Sütő András.

Népiség és Szolgálat

A paraszti kultúra eredetmítoszait vagy annak organikus szemléletét az irodalomba léptető népi írók vonala a modernség kulturális értékrendjének az első világháborút követő átértékelésével gyakorlatilag a magas művészet rangjára kívánta emelni a népi, paraszti kultúra termékeit is. Nem mondott le viszont egyfajta elitebb irodalmi kánonról a minőség terén, nem alacsonyította végképp le, vagy szélesítette végletesen ki művelődéseszménye értelmében az addigi nemzeti irodalomtörténetet sem, csupán kontextus-viszonyait helyezte tágabb, elsősorban kelet-európai összefüggésrendszerbe. A kisebb népek kultúrájának, irodalmának a közös gondolata más hangsúlyokkal folytatódott a marxista hatalomátvételt követően az irodalomtörténet-írásban, amely az internacionalizmus mellett a népi világ valóságábrázolását (is) majdhogynem kötelezőnek tüntette fel. Korábbi társadalomkritikai igényének immár nagyrészt elhallgattatott (mert megoldottnak mondott) irodalmi attitűdjei a kulturális progresszió művelődésformáló jegyeiben tarthatta meg erejét. Az alapvető alkotási attitűdként előírt világlátása a korabeli valóság ábrázolásán és feltárásán, a múlt újraértelmezésén túl az archaikus kultúra, a folklór és a kortárs művelődés szintézisét akarta jelen idejű egységgé formálni.[187] Mindemellett, saját öröksége érvényesítéseként is, elfedni igyekezett az irodalmi szerephálóban hivatásos író és közíró különbségeit, akárcsak élet és irodalom esetleges szétválaszthatóságát, a magánember és közösségi ember típusideáljának mindig ez utóbbi javára történő fejlődéselvének a törvényszerű hirdetése által.

Az etikai-szociális ideológiák irodalmi tényezőinek az esztétikai észlelést felülíró tapasztalatában a népi mozgalom bizonyos képviselőinek második világháborút követő irodalmi elképzelései és törekvései sok esetben analógiát mutattak a proletkultos ábrázolásmód és írói világkép szegmenseivel, amelyek következtében a hatvanas évekre, legalábbis részben, autoritását visszanyerő diszkurzusforma egy összetett szociokulturális szemlélet átrendeződését is maga után vonta.[188] Meglehetősen nagy szerepe lehetett ebben a

[187] A népi-nemzeti irányt magukénak vallók közül az 1945–1948 közötti népi írói tábor demokrata szárnyára (melyben a klasszikus szépírókon túl, szociológusok, szociográfusok, esszéírók és falukutatók voltak többségben), de a Nemzeti Parasztpártra, illetve az 1956-os Petőfi Párt egyes képviselőire (Kovács Imrére, Szabó Zoltánra, Bibó Istvánra) is érvényesíthető mindez. Lényegesen eltért ettől az ötvenes évekre a „népből jött" és a néphez gyakorta kötelezően témáért visszanyúló közép-európai új értelmiségi és írói körök nemzedéke, Erdélyben és Magyarországon egyaránt, mely leginkább a bolsevik ideológiát, a dialektikus és történelmi materializmust terjesztette a szélesebb néptömegek felemelése okán.

[188] A későbbi, úgynevezett „népi-nemzetiek", a hetvenes évek „honmentő" íróinak egy igen jelentős része is ebből a heterogén „képzelt közösségből" (Vö. az Anderson-féle 'imagined communities' elmélettel) vált ki. A kettősséget Filep Tamás Gusztáv egy tanulmánya is igyekezett már tisztázni. Megfontolásra érdemes, hogy

paraszti közegből származó elsőgenerációs írói-értelmiségi rétegnek is, amely erdélyi viszonylatokban éppen a hetvenes évekre a diktatórikus társadalmi-politikai praxis kisebbségpolitikai kiábrándító szólamaival szemben a népi mozgalom nemzetideológiáját és kultúratörekvéseit állíthatta szembe.

Mint említettem, ez az időszak együttesen a magyarországi irodalmi kapcsolatoknak a szélesebb lehetőséget nyújtó korszaka is, az etikai-szociális diszkurzusok itteni beszivárgása az évtized folyamán (noha meglehetős fáziskéséssel) az eltiport és végleg veszni látszó nemzetiségi jogok hiányában a közösségi-nemzetideológiai reflexiók esztétikai kidolgozását sürgette.[189]

Kanonikus diszkurzusok átnyúlása

Mindezeket alapvetően azért volt szükséges hangsúlyozni, mert a kollektivitáseszmények kanonikus diverzifikációja mentén nemegyszer éppen a korszakkánon időbeli elcsúszásában, az erdélyi irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódásban, bizonyos szegmenseinek a kiemelésében,[190] és autoriter ideológiaformák átemelésében ragadhatók meg részben azok a buktatók, melyek kiemelten hangsúlyos szerephez jutottak az utóbbi fél évszázad Erdélyben születő irodalmának értékelési menetrendjében.

Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett,[191] a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is legfeljebb félhivatalosan megjelenő, de legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által válhatott elismertté. A kollektív sérelmek

---

ebben a szerző idézi Kovács Imre véleményét az egykor ténylegesen népi író Veres Péterről, illetve arról, hogy Veresék a kommunizmus évtizedeiben sem népben, sem nemzetben nem gondolkodtak; - hanem inkább „nyájban". Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11, 7-13.

[189] A kollektív kisebbségi diszkurzusok szépirodalmi képviselői éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé tették a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését, mint a szocialista realizmus, még ha a kétféle valóságkép között óriási különbségek is voltak. Az uralmi helyzetben lévő marxizmushoz sajátosan népi (mint hivatalosan kollektív) és nemzetiségi (mint bújtatottan nemzeti) – eszmék is csatlakoztak. A népi-realista és a kollektív eszmék kezdetekben a pártirányítás következtében, később pedig, egy különös nemzetiségi keretbe foglalva, hallgatólagos ellenkánonként fordították referenciális értelmezésmódokba a hivatalos vagy kvázi-hivatalos irodalmat. A marxista irány a szépirodalomtól s főképp az irodalmi élettől következetesen elvárta, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén alapozza meg az előzetesen megállapított eszméket és eszményeket. Egy másik szinten, de gyakorta éppen a rendszeren belül, a legkülönbözőbb irányokból összecsengő „honmentő" erők is sokszor hasonló dogmatizmussal kérték számon Erdélytől a kollektív-képviseleti irodalmat, és vallották, hogy csak az irodalom teljesítheti nemzeti hivatását, a közösségi gondok megoldását és a társadalmi szolgálatot.

[190] A nyelv- és nemzetmentő attitűdök politikai tiltásában is gyakran egyértelműnek látszott a siker természetrajzának az ilyen formájú biztosíthatósága.

[191] Mely a hetvenes évekre Magyarországon ismét megpróbált kemény cenzurális irodalompolitikát érvényesíteni: a *Kritiká*t „áthelyezték", Béládítól elvették, majd Pándi Pálnak adták, később a *Mozgó Világ*ot majd a *Tiszatáj*at pedig betiltották.

bújtatott irodalmi ábrázolása, sokszor az ellenállás adta autoritást, népszerűséget is kihasználva, a magyarországi visszhangok Erdélyre visszaható erejével eleve egy parciális kép kialakulását segítette elő. Az így formált elvárásrendnek való megfelelés vágya – sokszor a szigorú cenzurális térben már magának a publikálásnak a lehetősége által is – a magyarországi megjelenéseket sürgette.[192] Az ehhez való igazodási vágynak pedig egyáltalán nem volt elhanyagolható a korabeli szerepe, illetve visszaható ereje.[193]

A hetvenes évekre Magyarországon viszonylagosan működött az irodalomnak az a diszkurzusrendje, amelyben a véleménykülönbségek, illetve magáról az irodalomról szóló viták is helyet kaptak. A Kádár-rendszer folytatta ugyan az irodalom politikai befolyásolását,[194] de a hetvenes évekre újra fokozódó represszió ellenére, a kultúrpolitikai offenzíva már aligha tudta feltartóztatni az elméleti tájékozódás kiszélesedését. Tulajdonképpen ez az időszak az irodalmi kereteken belüli diszkurzuspluralizálódásnak és a határon túli irodalmak felé fordulásnak az együttes korszaka. A honmentő diszkurzus-összefonódás, valamint a kisebbségi magyar irodalmak fogadtatása szempontjából elsődlegesen fontos ez a kettős elmozdulás. Míg a magyarországi struktúrák szintjén jelentős mértékben enyhült a korábbi diktatórikus magatartásforma (például újfajta hangú

[192] Az említett lapok közül a *Mozgó Világ*ban a felvidékiekről, a *Tiszatáj*ban leginkább erdélyiekről közöltek cikkeket.

[193] Hogy kik voltak ismertek és elismertek a magyarországi hivatalos fórumokon is (mely sokszor egy felszabadult, idilli állapotnak látszott a romániai viszonyokhoz és cenzurális térhez képest), az erősen meghatározta az erdélyi értékrendeket is. Persze ismét hangsúlyozni kell, hogy az adott periódusra, a nyolcvanas évek derekára, az erdélyi magyarságnak szinte teljesen leépültek azok az intézményrendszerei, amelyeket a modern társadalomelméletek mint professzionális cselekvőket tartanak számon, és amelyek írók, irodalmárok, kritikusok hatáskörén keresztül alakítják valamelyest az aktuális értékrendet. A leépülés viszont kettős mércét érvényesített, egy formális, felülről irányítottat, melyet egy szocialista realista esztétika képviselt, és egy informálist, amelyet valódinak érezhettek, de amely azáltal, hogy kezdetben informális, ám később fokozatosan megtűrtebb (s a politikai helyzetben érzelmileg egyre elvonatkoztatóbb módon) terjedhetett, magában hordozta a kritikai egység és teljességigény torzulásának veszélyét is.

[194] Az amnesztiarendeletek, majd az 1968-as gazdasági-politikai reformok utóhatása az irodalmi életben és a sajtóban is éreztette eredményeit. A prágai bevonulás azonban Magyarországon félbeszakította a lazulási folyamatokat. (Érdekesség, hogy Erdélyben ugyanez az időszak talán a legzsúfoltabb, legtermékenyebb, s ugyanakkor a legellentmondásosabb vetületei ellenére is a viszonylagos szabadságnak a legnagyobb fokát testesítette meg, amely a román katonai távolmaradás miatt is rövid intermezzót, kibontakozást, vagy legalábbis a kibontakozás ígéretét hozta. A későbbi retorziók fényében egyenesen csodaszámba menő nyitásnak érezhették a korabeli írók és művészek.) Magyarországi viszonylatokban a hetvenes évekre az „emberszabású szocializmus" jelszavának prágai átértékelése következtében ismét ideológiai kulturális szigor következett. Ekkortól „kialakult az a sajtóirányítási szisztéma, amely a szocialista rendszer felbomlását közvetlenül megelőző időszakig változatlanul, ám egyre kisebb hatásfokkal működött." (Vö. **Murányi** Gábor, *i.m.,* 218.). A kultúrpolitikai jelszóként megfogalmazott, Aczél-féle „három T", azaz a *tiltott*, *tűrt* és *támogatott* kategóriáinak a politikája az idők folyamán a tiltottat, legalábbis tematikában folyamatosan csökkentette, kiszélesítette a megtűrt kategóriáit, válfajait, még ha a fontosabb kérdésekben maradt is az erőteljes tilalom. A támogatandók köre folyamatosan változó volt, ugyanakkor a tűrt kategóriája, sokszor éppen a tematikán túl a nyelvezetnek a változásai, allegorikus kuszasága miatt amúgy sem volt egyértelműen behatárolva, s legtöbbször nem került vissza a tiltottak teljes szilenciumába. A hetvenes, s főleg a nyolcvanas évtizedben már egyértelműen ez a kategória volt a legmeghatározóbb. Az MSZMP-n belüli irányzatok, mint szinte minden más kérdésben a dogmatikus és pragmatikus nézetek ütközése folytán sokszor igen látványos nyitást produkáltak, természetszerűleg csak az adott korlátokon belül.

irodalomértelmezések születhettek, sőt a nyolcvanas évekre ezek bekerülhettek a gimnáziumi reformtankönyvekbe is), Erdélyben fokozódott a nemzetiségi intézményes elnyomás.[195] Ezzel analóg módon a recepcióban és az értékelésekben is egyre nyilvánvalóbb lett a hivatalosság és az irodalmi élet értékorientációs különbsége.

A kitüntetett terep a lappangó kánon regisztereiben nyíltabban vagy teljességében virágnyelven, de közösségi összetartó erőként funkcionált.[196] A morális példázatosság, a történelmi múltban választ kereső, és az archaikumot értékként a modern értékrendszerekbe visszaemelő tudatosság jellemző e kánoni formára, mely a nyolcvanas évekre a jelen és múlt viszonyának értelmezéseibe is egyértelműen a tradicionalizmust állította. A kánonforma fokozott bezáródását, kényszerű fenntartását megannyi polémia övezte ugyan, amelyek már a hetvenes évek irodalmi törekvéseiben is elvetni igyekeztek e hallgatólagosan kitüntetett irodalmi diszkurzusrendet, műfaji meghatározottságot vagy szövegalkotási attitűdöt, a transzszilvanista hagyomány felülbírálása azonban kétszeres ellenállásba ütközött. Az úgynevezett hivatalos irodalomfelfogás marxista szólamai közepette, a hallgatólagos, éppen ellenállásában, ellenálló attitűdjeiben népszerű, népi-nemzeti hangsúlyokat valló

[195] Az 1968 augusztusi csehszlovákiai események hatására a hivatalos román művelődéspolitika – deklaratív szinten – feladta asszimilációs törekvéseit. A liberalizálódás jegyeit mutató reformkorszakban az irodalom és a társadalomtudományok is bátorítást kaptak a saját nemzeti szellem megnyilatkoztatására is. A román vezetőség változtatott korábbi taktikáján: látszólagos engedményekkel elsősorban a külföld felé igyekezett mutatni reformpolitikáját. A hatvanas–hetvenes évek fordulója ebből a szempontból külön vizsgálatot érdemel. Egyrészt kiemelten fontos lehet a román katonai távolmaradás látószögében az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált Ceausescuval, amelynek kapcsán dokumentálhatóan új intézmények jöhettek létre az elkövetkezendő évek során, másrészt ezen intézmények felbecsülhetetlen szerepe mellett is utólagosan jól látható, hogy az újonnan berendezkedő hatalom, látványos nyitással a Nyugat felé, de valójában már a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával. (Az évtized nyitánya mindenesetre megkerülhetetlen irodalomtörténeti szempontból, és itt nemcsak az új *Kriterion Könyvkiadó*t, a bukaresti *RTV Magyar Nyelvű Adásá*t, és az új művelődéspolitikai hetilapot – *A Hét* –, de az első erdélyi irodalomtörténet megjelenését is említenünk kell). A nemzetiségi kérdés kezelése viszont egyre „türelmetlenebb" fázisaiba érkezett. Az esetleges szovjet invázió veszélyének elhárultával, a nemzetiségi kívánalmakat is látszatengedmények, majd egy új, jól átgondolt nemzetiségi politika kidolgozása követte, melynek egyértelmű célja a teljes asszimiláció volt. E háttértényezők felvázolása annyiban szükségszerű, amennyiben az irodalmi köztudatnak, illetve az irodalmi életnek is sajátos, sokszor kényszerű pályáját szabták meg. A naponta elhangzó sztereotípiák, az üres jelszavak (mint a *'nemzetiségre való tekintet nélkül'*, *'a kölcsönös megismerés jegyében'*, vagy *'a be nem avatkozás politikája'*) taktikai-lélektani buktatói egyrészt meghatározták a hivatalos irodalompolitikát, (mely román részről kiemelt feladatul a romániai magyar irodalomra nézve a román művek fordítását tűzte ki, s egyfajta hibrid nemzeti tudat létrehozására törekedett, amelyben az egyetlen különálló jegy csak az anyanyelv maradt volna) másrészt természetszerűen felerősítették az asszimilációs törekvések ellen cselekedni akarók irodalmi-közéleti szerepvállalását. Mindezt gyakran nem a minőség jegyében. Vö. ezzel kapcsolatban **Ágoston** Vilmos, *i.m.*, illetve **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* szerk. **Saáry** Éva, Zürich, SMIKK, 1980, 30.

[196] A hetvenes évtizedre a két világháború közti időszakban már kanonizált, olykor éppen az egyetemesség utáni vágyában is ideológiává növesztett humanizmus gondolata, a teremtő és védekező attitűdben visszatért. Az erdélyi irodalomról megfogalmazott magyarországi diszkurzusok viszont pragmatikus, a jelenhez, az „itt és most"-hoz kötődő elemeket kerestek. Ezekben az azonosulás, mely lehetőségként ismét megjelent az olvasók számára, bár az irodalmi szövegek természetéhez képest leginkább külsődlegesnek mondható, a történeti befogadó számára a mindenben allegorikusságot, illetve ennek keresését, a beleélést és a moralitást hordozta.

diszkurzusforma a hetvenes évektől fokozatosan megszilárduló kánonban teljesedett ki.[197] A népi diszkurzusnak mind magyarországi, mind erdélyi kettős szerepkörét jól érzékeltetik az alábbi sorok: Ez, „a hatásában megcsúfolt társadalmi-szellemi emancipációban való részvétel időszaka után – szívós küzdelemben igyekezett önmaga autonómiáját helyreállítani. A regionális irodalmakkal való hagyománytörténeti összefüggés a hatvanas-hetvenes évek fordulójától erősödik fel, a népi kánon folytonosságának biztosítása összekapcsolódik a nemzeti kultúra újraegyesítésének igényével."[198]

Az értékrend zavarai

A magyarországi kulturális elvárások erdélyi beszüremkedése mindenesetre ekkor is még jórészt egy olyan, a marxista irodalompolitika fennhatósága alól történő fokozatos és közös, bár ki nem mondott távolodásban jelenhet csak meg, amely a nemzet és a nemzetiségek közötti tagolt írás- és olvasásmódok kulturális szerkezetét a fáziskülönbségek ellenére is közösnek tételezte. Az összmagyar irodalmi szemlélet igénye (a nyílt politikai tiltakozások és ellenreakciók látványos kirohanásai ellenére) a népi-nemzeti szolidaritás folytonosságának az újrateremtésében hangsúlyosan etnikumvédő irodalmi szerkezetté formálta a kényszerűen felvállalt ideológiákat. Az erdélyi gondolat hagyományszegmenseinek marxista praxison átszűrt ideológiája defenzív kánont eredményezett, amelyben a sajátosság méltóságának helyzettudata egy azonosságtudat logikai sémáit az etnikai-kulturális különbözés jogára fordította le, s ennek imperatívuszát etikailag állította szembe a román nacionalizmus önkényével. Az irodalmi életbe talán leginkább a *Csipkerózsika–vita*ként megismert polémiában, Gáll Ernő teóriáját követően, Sütő András esszéjén, majd vitacikkein[199] és egyéb későbbi művein keresztül emelkedett a

[197] Ez a sajátosságoknak mint magyarországi viszonylatban már elévülő vagy egyáltalán nem létező értékeknek oly mértékű felmutatását, hangsúlyozását találta gyümölcsözőnek, amely a nemzeti tudatformálás szerepére is valamilyen módon alkalmasnak tűnhetett. A korlátozott szereplehetőségek, de az erdélyihez képest mégis egy sokkalta szélesebb játéktér a magyarországi recepció olyan irányú elmozdulását eredményezte, amelyben az olvasatok egyértelműen a művek esztétikai értéke mellett, legalább ekkora hangsúllyal, azok társadalomontológiai referenciáira is figyeltek. A kezdetek megdöbbentő sikere, újdonsága és az olvasatok befogadáspszichológiai leleplező stratégiáinak a politikai ellenzékiség-élménye is az ilyen jellegű olvasatok divatját, majd a romániai diktatúra egyre sötétebb éveiben, a tiltásoknak egyre szigorúbb, egyre abszurdabb képleteiben már annak kultikus jellegét vonta maga után. (A szociográfiákon túl, például a hetvenes évek történelmi drámáiban és gazdag esszéirodalmában). A cselekvésképtelenségben túlélési kényszerűséget mint kisebbségi életformát ábrázoló, annak irodalmi bemutatását sugalló művek gyakran visszatértek a transzszilván ideológiák önmarcangoló eszközeihez, s az irodalmi kifejezésmódokban is a híradás tényén túl egy utópisztikus megmaradásformát, megmaradásstratégiát kíséreltek kiépíteni, annak erkölcsi rekvizitumait az esztétikai közlésformákon keresztül is érvényesíteni.

[198] Vö. **Szirák**, *i.m.,* 43.

[199] A Magyarországon is ismertetett Sütő–Panek-vitaként elterjedt polémia Sütő *Csipkerózsa* című esszéjével (Korunk, 1978/6) illetve Panek Zoltán válaszul írt pamfletjével (*Írjon ön is írül*) indult (A Hét, 1978/35.) Később az Igaz Szó hasábjain hónapokon át tartó vitává alakult át, melyben sajátosság és egyetemesség problematikájához számos író, kritikus és közéleti személyiség hozzászólt. Lásd még **Balogh F**. András,

hetvenes évtized végétől. Ekkorra már egyéb nézetkülönbségek is jelen lehetnek a korban, generációs, s végre irodalomszemléleti különbségek is kiütköznek.[200] Az ideológia fogalmi nyelvének vizsgálatában mindenesetre a hetvenes évek elejétől már magyarországi viszonylatban is érdemes volt felfigyelni arra az erdélyi kritikai fordulatra, amely visszahatott az irodalom magyarországi megítélésére is. Bár a komolyabb helyi irodalmi viták még a hetvenes években is szükségszerűen arról szóltak, hogy szabad-e egy szakszerűbb irodalmi értékrend érdekében komoly kritikákat írni, vagy pedig minden erdélyi magyar írót becsülni kell,[201] a hatvanas években a sikeres szépirodalmi felfutás ellenére sem Magyarországon, de olykor Erdélyben sem volt még kellő tapasztalat arról, hogy mennyi belső kritikát bír ki a közösség és közösséginek tételezett irodalma. (A tágabb kritikai visszhangra visszautalva, mint említettem, a magyarországi irodalmi folyóiratok 1963-ig el sem érhették Erdélyt.) Szigorúbb értékrendet a hatvanas évek végétől (olykor a későbbi kollektív nemzeti-népi elfogultságokkal szemben is), csak kevesen, például K. Jakab Antal és Láng Gusztáv, majd később Cs. Gyímesi Éva érvényesített.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóját már mindkét országban a társadalmi cselekvés lehetősége hiányában az azokkal felérő irodalmi kifejezésmódok politikai szerepköre jellemzi. A sajátosság méltóságának eszméjét[202] Magyarországon terjesztő recepció, homogenizáló, uniformizáló képleteiben a teljes erdélyi irodalmat a kényszerű kisebbségpolitikai helyzetben, jobb esetben értékmentő, anyanyelvápoló, tradíciókat őrző

Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról, in *Tárlat*, (szerk. **Egyed** Péter), Bukarest, Kriterion, 1991, 8–30. ill. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, Kolozsvár, Polis, 2003, 400. Részletes kifejtését és értékelését a sütői életművön belől lásd a következő fejezetben.

[200] Lásd például a Korunkban 1980-ban zajló *Szótértés előfeltételei* vitát.

[201] Ezért jogos Szász László azon megállapítása, hogy a felülről irányított ideológiai értékrend mellett a szinte csak informális úton terjedő, lappangó kisebbségi-értelmiségi értékrendet „állandóan fenyegette a torzulás veszélye". Az értékszemlélet-beli, jóhiszemű, ám önámító minőségi mérce olykor „nem az európai normákhoz, csupán *pro loco*, a létező hiányhoz képest" volt magas! – (kiemelés az eredetiben, - BL.) Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Új mandátum, Az Irodalom Visszavág, 2000, 11-12.

[202] Ez a szemlélet nem egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet elméleti transzcendentálására vagy radikális kritikájára összpontosított, hanem a kisebbségi magyarság sértett méltóságának patetikus kinyilvánításával kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. Azaz nem a kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésére, hanem annak elfogadására adott ideológiai magyarázatot, igazolást. Cs. Gyímesi Éva *Gyöngy és Homok* című könyvének egyik legfontosabb felismerése éppen az volt, hogy egy közösség *helyzettudata és azonosságtudata* között olykor jelentős diszharmóniák vannak, és ezek csak külön problematizált (olykor öntudatlan) mechanizmusok révén oldódnak fel vagy lepleződnek le. Az erdélyi magyarság esetében a szerző szerint éppen a helyzettudat túlhangsúlyozásából adódott a probléma, és nem egyszerűen abból, hogy számoltak a helyzettel, mert ez utóbbi nem jelenti egyszersmind az abba történő belenyugvást is. A deformált mechanizmusok így valójában egy fordított célelvűséget rejtenek, amely „Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásán alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre késztető és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételezi" azaz „célnak és értéknek nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből adódó indíték, érdek, kényszerűség". – Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Gyöngy és Homok*, in UŐ, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993, 34.

irodalomként, rosszabban csupán kisebbségi problematikát tárgyaló, áthallásos, de tett-értékű és gyakran tájékoztató jellegű politikai megnyilatkozásként értékelte. A szakmai érvek természetszerűleg kerültek háttérbe a képviseleti feladatokat és társadalmi szolgálatot ellátó irodalomeszményhez ragaszkodók értéktételezéseiben. Mindez azért jelentkezett elsődleges fontossággal a recepciós értékítéletek meghozatalakor, mert ebben az eszmekörben a sajátosság méltósága melletti bizonyságtétel az erkölcsi és művészi merészség fokmérőjeként is megmutatkozott.

Az értékrend zavarait az értelmezésekben megnyilvánuló homogenizációra törekvés is elősegítette. A hetvenes évek végét meghatározó irodalom– és filozófiatörténeti vitákon túl a kevésbé tájékozott közönség a megnyíló új lehetőségek közt is elvárta az erdélyi irodalomtól a regionális értékek közvetítését és a kisebbségi küldetéstudatot. A recepció hetvenes évektől felerősödő, megújuló aspektusaira visszatérve tehát nem vált kérdésessé, hogy a hivatalos elvárásokon túl, a különálló kisebbségi irodalmak meghatározottságaiban a kisebbségi írónak társadalmi szolgálattal vagy eleve kisebbségi kollektív létértelmezésekkel volt célszerű foglalkoznia. Míg kezdetben az elzártság, a szakszerűtlenség és a politikai akadályok, később az ebből adódó kényszerű felmagasztalás, a leplezhetetlen érzelmi kötődés, valamint nagyrészt hivatalosan is a specifikus, megkülönböztető jegyek kiemelése vált elsődlegessé egy több oldalról „támogatott" különálló irodalomszemlélet jegyében.[203] Nagy valószínűséggel állítható, hogy a magyarországi diszkurzuspluralizálódás ellenére az erdélyi kép szigorú egyneműsítése a történelmi-politikai helyzet mellett belső kanonikus érdekeken alapult.[204] Magyarországon ebben az időszakban az önelvű, a formabontó, a

[203] A szélesebb olvasóközönség a magyarországi (hivatalos irodalombírálatra és az irodalmi publicisztikai életre is érvényesíthető) ambivalens fogadtatás révén ezt a honmentőnek nevezhető irodalmat ismerte meg tulajdonképpeni erdélyi irodalomként. Ehhez járulhatott hozzá az, hogy: 1. az új, romániai magyar irodalom maga is, – első időszakában, tehát az ötvenes, részben a hatvanas években – a politikai hatalom érdekei alapján mellőzte/száműzte az önelvűség elveit vallókat, a bölcselő-allegorikus próza vagy a nem realista individuállíra képviselőit, később pedig egy jelentős része éppen a politikai elkomorulás, a hetvenes évektől fokozottan jelentkező, végső megsemmisítő szándékai eredményeképp legitimálta ismét a közösségvállaló írói magatartásmintákat. (Például a hetvenes években születő Sütő-művekre, Kányádi költészetére, vagy Farkas Árpád és bizonyos megszorításokkal a második Forrás-generáció líravonulatára érvényesíthető mindez.) 2. Magyarországon az irodalomtörténeti tájékozatlanság egészen a hatvanas évek közepéig, a „köztudat" regisztereinek átlényegítése folytán alig vett tudomást „egyéb", mint magyarországi magyar nyelvű irodalmi alkotásról, s ennek is a következménye, hogy a lassan meginduló értekező szakirodalom érdeklődése a kezdetekben leginkább csak a „közéletibb" művekre irányult (például Czine Mihály és tanítványai körében). 3. A dokumentumgyűjtemények és műelemzések nagy része ekkor még a két világháború közti irodalommal, irodalmi élettel foglalkozott, de a kortárs irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódás szempontjait is nagymértékben ennek a korszaknak az ideológiai, szociálpolitikai hagyománycsoportjai, illetve tanulságai határozták meg. A politikai helyzetre reflektálva a kényszerűség és a hősi helytállás kultikus szereplehetőségei hangsúlyozódtak, a recepcióban pedig gyakran ennek megfelelően alakultak az arányok is.

[204] Amely elfelejteni látszott, hogy Erdélyben nemcsak a román hivatalosságok, de a korábbi írógenerációkhoz tartozók, s főképp a már kommunistákként indulók kezdetben a szocreál antinegativizmus és pártideológia nevében, később viszont a közösségi népszolgálat megtagadásával vádolták meg az írótársak bizonyos részét, a filozófusokat, a „magánírókat", illetve általában a fiatalokat, s leginkább az individualistákat.

műimmanens értékelésre Erdély magyar irodalmával kapcsolatban alig vállalkoztak,[205] s a hangsúlyok és a későbbi arányok sem az egyén szabadságát, a költészet autonómiáját felvállaló szerzők felé billentek.[206]

A közösségi irodalomképek által formált recepciós felületességre már a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva is könnyen akad olyan példa, melyet az új helyzetben sem Erdélyben, sem Magyarországon nem revideáltak. Dsida Jenő költészetének fogadtatása szembetűnő példája lehet mindennek. Dsida, bár nem hirdetett programszerű lázadást az erdélyiség ellen,[207] mégsem illett bele abba a helikoni kánonba, amelyik a „végvári" Reményiket választotta Erdély igazi poétájává, vagy amelyik Áprily tájkultuszát emelte a transzszilván eszmei hűség mintájává.[208] Az egyén szabadságát és a költészet autonómiáját központi elvnek tekintő szerzők általában is kirekesztődtek a kollektív elkötelezettséget elváró hivatalos recepcióból, amelynek leginkább a második világháborút követően megszűntek a többszólamú fórumai. Láng Gusztáv remek monografikus összegzése is jól mutatja, hogy a magyarországi fogadtatás, a tágabb irodalmi tudat a saját korában is egyfajta „udvarias közönnyel" szemlélte Dsida költészetét.[209]

Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?

Visszakanyarodva a hetvenes évek végi helyzethez, Magyarországon már több cikk, sok esetben vita is alkalmat nyújtott a határon túli magyarság ügyének a taglalására. Az egyik leghangsúlyosabb talán Illyés Gyula 1977-es *Magyar Nemzet*ben közölt, karácsonyi, majd újévi számban két részletben lehozott cikke volt, amely az addig igencsak tabunak számító

[205] A reformtankönyvek szerzői például az erdélyi irodalmat is legalább részben másként látták és értékelték, mint ahogyan a korra jellemző tűrt kategóriáján belül azt „szabad volt". A negyedikeseknek szóló kötet nem is jelenhetett meg, ebbe Szegedy-Maszák Mihály például Dsida mellett Páskándiról és Bodorról készített próbafejezetet. Ekkorra jórészt érvényes, hogy a magyarországi hatalom bizonyos irodalmárokra testálta a „határon túli irodalmat", s a felnövő, új irodalomszemléletet képviselő irodalomtudósi iskolák (például a Németh G. Béla köré szerveződő) sok esetben nem is tudtak mit kezdeni két tűz között e – legalábbis részben – csapdahelyzettel.

[206] Alig néhány kiragadt példa: Szilágyi Domokos, később pedig a harmadik hullám, a harmadik Forrás-nemzedék és annak közíróság ellen lázadó attitűdjei, hiány-költészete, a Bretter-iskolához kötődő fiatalok. A recepciós hiányokat tekintve némiképp ide sorolható Székely János intellektuális bölcselő formaművészete is.

[207] A transzszilvanizmus említett kiüresedése, közhellyé tétele, deszakralizációja késztette Dsidát arra, hogy valóban kerülje verseiben Erdély nevét vagy az erdélyi jelzőt. *„melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / naggyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánkon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent"* (Kerülöm a nevedet [Erdély]) Vö. **Dsida** Jenő, *Összegyűjtött versek és műfordítások*, vál. **Szakolczay** Lajos, Bp., Magvető, 1983, 446.

[208] Vö. **Végh** Balázs Béla, *i.m.*, 88.

[209] Dsida neve a Babits szerkesztette *Nyugat*ban is csak halála után, Szerb Antal nekrológjában szerepelt először. Vö. **Láng** Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

kérdéskört a napisajtóba emelte át.[210] S bár az esszét közlő Illyés-kötetet még betiltották,[211] a hetvenes évek legvégén több fórumon is nyílt aktualitást nyertek az olyan viták, mint a nemzet-vita (*Új Forrás*, 1979)[212], ehhez mérten pedig nemzet és nemzetiség kapcsolata, vagy az olyanok, melyek az irodalom korabeli önszemléletét, az egyetemes, illetve határon túli magyar irodalmak kérdéskörét, összetett viszonyát tárgyalták. A nemzet-vita idején már egyértelművé vált, hogy nem lehet tabuként kezelni a politikai és kultúrnemzeti státusnak a kettősségét, a határokon túl élő magyarság sorsproblémáit.[213] Ugyanakkor ebben az időszakban tudatosul, hogy a kényszerű elzártság közepette hallgatólagosan az irodalom válik a nemzeti közösség identitástudatának majdnem egyedüli közvetítő rendszerévé.

Minthogy a nemzeti értékek irodalmi jelenlétét tételesen felvonultatni képtelenség lenne (főképpen egy olyan korszakban, amikor ezek ambivalens kinyilatkoztatásai igencsak kérdésessé tennék a feltételrendszernek és az áttekinthetőségnek bármilyen megfogható kritériumát), a művekben kirajzolódó nemzetfelfogásra vagy a nemzeti kérdés megjelenési formáira a korszak vitái fényében érdemes nagyon röviden kitekintenünk. A hatvanas évektől több publicisztikai vitacikk jelent meg az adott témában, melyekben a szerzők legtöbbje felül kívánta vizsgálni az addigi álláspontokat, mégis legtöbbször két szembenálló pólus mentén értelmezték a különböző vitákat serkentő írásokat, amint a választáskényszert, mint két alternatíva, a nemzeti értékek és az általános emberi haladás értékei mentén határozták meg. A fogalmak gyakori tisztázatlansága már akkor is jellemezte a vitában felszólalókat,[214]de részben ugyanez mondható el az egy évtizeddel későbbi, már említett, Szilágyi Ákos vitaindító cikkei folytán kialakult polémiákról is (*Új Forrás* 1979, illetve 1982). A kritikus

[210] Vö. **Illyés** Gyula, *Válasz Herdernek és Adynak*, in Magyar Nemzet, 1977, dec. 24.

[211] A könyv 1978-ban *Szellem és erőszak* címen jelent meg a Magvető gondozásában, de csak tíz évvel később, Illyés halála után, 1988-tól terjeszthették. Minthogy az egyetlen Illyés-kötet volt, amelyet gyakorlatilag a cenzúra betiltott, a nyolcvanas években igazi legendák övezték. (Illyés valóban gondolkodott a Pártból való kilépésen!) A magyar értelmiségnek jelentős része, határon innen és túl az együvé tartozás hitében, a mindennapi jogfosztottságok, valamint a hivatalos nemzetstratégiai gondolkodás hiánya ellenére is politikai tényezőt vélt benne felfedezni. A Bécsben, Párizsban, Londonban is árusított könyvet itthon illegális másolatok formájában is terjesztették, s más szamizdat kiadványokhoz hasonlóan kézről-kézre adták.

[212] Szilágyi Ákos vitacikkét követően termékeny vita alakult ki a nemzet fogalmát illetően. A hozzászólók közt volt Kiss Gy. Csaba, Gergely András, Dobai Péter, Csepeli György, Dénes Iván Zoltán, Kósa László, Könczöl Csaba, Kulin Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zirkuli Péter. Az irodalmi nemzet fogalma egy tágabb kontextusban nemzetközpontú értéktudat, illetve értékközpontú nemzettudat kérdéskörének ideológiatörténeti vizsgálódásait követve vonódott be a vitába.

[213] Trianon óta a kultúrnemzet és az államnemzet nem időben egymást követő, hanem időben együtt létező, ám térben egymástól elkülönülő entitásokként kezelendők, ami máig is érvényessé teszi Gergely András azon észrevételét, hogy „az etnikum egy részét tömörítő állam demokratikus fejlődése, és a benne élő társadalom demokratizmusa nem oldja meg az egész nemzet gondjait – ha csak nem csonkítjuk meg a nemzet fogalmát, ami a nemzeti tudat még súlyosabb zavaraival társulna". Vö. **Gergely** András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5, 67-70.

[214] Például Cseres Tibor *Hideg Napok*ja kapcsán (1964), vagy Faragó Vilmos ÉS–beli írása kapcsán: *Kicsiország*, 1967.

nemzeti önbírálatra helyezett hangsúly mellett a népi írók történelmi tematikájú művei[215] a hatvanas évtizedtől már ezeket ellensúlyozni voltak részben hivatottak, az illyési, Veres Péter-i életművek pedig a nemzeti érzés rehabilitációját a „népben, nemzetben gondolkodás" normájával sürgették. Szintén jellemző a korszaka, hogy ezeket a hangokat hivatalosan leginkább egy sematikus, kifejtetlen nacionalizmus vádjában marasztalták el.[216] A szociográfia, mint vezető műfaj ismételt beemelése a szépirodalomba és az irodalmi köztudatba is ekkorra lesz meghatározó. Az évtized első igazi könyvsikerét nem véletlenül, a Magyarországon is hatalmas visszhangot kiváltó mezőségi szociográfia, Sütő naplójegyzetei jelentik. Szintén ide kapcsolható, hogy ekkortájt teljesedik ki a néprajzkutatók nemzeti egységet építő jelentős szerepe mindkét országban,[217] s a transzszilván gyökerek előkeresése is ekkortól kezdhet kiteljesedni. A szigorú cenzurális tér Erdély mellett azonban Magyarországon sem hagyott túlzott játékteret a végképp „rendszeridegen" irodalomtörténeti jelenségeknek.[218]

A hetvenes évektől az irodalmi lapok is egyre többször teret nyújtottak a szomszédos államokban élő magyarok helyzetére utaló reflexiókra. Az erdélyi magyar irodalom és kultúra szervesebb befogadása ugyanakkor a népi-nemzeti jegyeket, és a tradicionális formákat erősítette. Míg Magyarországon kívül születő magyar irodalomról legfeljebb elszórtan léteztek tudósítások[219] a hatvanas évtized elején, az érdeklődés és a lehetőségek az évtized végétől érezhetően megnő, s az 1968. évi említett márciusi írószövetségi

[215] Például Féja Géza *Kuruc idő* (1967) vagy Szabó Pál *Ahogy lehet* (1962) című művei.
[216] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6, 43-49.
[217] 1970-ben jelent meg Kallós Zoltán méltán óriási visszhangot kiváltó erdélyi és moldvai népdalgyűjtése, a *Balladák könyve*, majd 1973-ban a Móra Ferenc könyvkiadónál jelent meg Kósa László és Szemerkényi Ágnes *Apáról fiúra* című könyve (Korniss Péter fotóival), mely kötet hatásában szintén hozzájárult a magyarországival ellentétben ekkor még valóban létező erdélyi falu felfedezéséhez. Érdekes és megfontolásra alkalmas meglátás lehet ugyanakkor az is, amelyik az intézmények hiányában, a valóban tudományos igényű fórumok, a kutatómunka erdélyi teljes hiátusában vagy résztanulmányokra szűkített (az erdélyi magyarság történelmét, jelenkori népesedési, kulturális, stb. problémáit, a kisebbségi lét vitális kérdéseit tárgyaló) működési feltételeiben, a folklór erdélyi virágzását csupán mintegy kompenzációs elemként mutatja be. Olyan tényezőként, amely minden más nemzeti-népi, vagy szellemi-művészi megnyilatkozást felülmúló méreteket öltött ugyan a korban, (s a jelenség valószínűleg inkább teljes kelet-európai tendenciáiban mérhető) mégis a hagyományápoló jellege mellett nemzetiségpolitikai szempontból Romániában az ártatlan „levezetőcsatorna" szerepét is neki szánták, amelyre folyamatosan lehetett hivatkozni, válaszként a külföldről megkérdőjelezett nemzetiségekkel kapcsolatos lojális politika igényére. Ez utóbbival kapcsolatban vö. **Illyés** Elemér *i.m.,* 34.
[218] Nem csupán Bánffy Miklós visszaemlékezései nem jelenhettek meg (a szerző intencióinak megfelelő könyvecske torzóban maradt része *Huszonöt év* címmel 1993-ban kerülhetett csak a nagyközönség elé, s a Trilógia sem jelenhetett meg teljes terjedelmében Illés Endre verdiktje miatt a Szépirodalminál), de Kuncz Aladárt is cenzúrázták. Az eredetileg Bánffy előszavával megjelenő *Fekete kolostor* záró lapjai miatt, (melyek a visszaérkező hadifoglyok előtt feltáruló vörös világról beszéltek, amelyben „sakálok tanyáznak") - a mű csak az új, 1996-os erdélyi kiadásban jelenhetett meg ismét a maga egészében. Vö. **Kuncz** Aladár, *Fekete Kolostor*, Bukarest, Kriterion, 1996,; illetve **Bánffy** Miklós, *Huszonöt év* (1945), Bp., Püski, 1993.
[219] Óvatos próbálkozásokat is csak vidéki lapokban, egy-két irodalmi folyóiratban (pl. Tisztájban, Életünkben) találunk.

felszólalások már legitimmé is teszik az elmaradások bepótlását.[220] A „sorskérdések", a népi kultúra és a nemzeti irodalom kérdésköre mindenesetre a hetvenes évtizedre kapott igazi hangsúlyokat. A fiatal írók 1972-es hatvani találkozóján a szomszéd népekhez való viszony problémái közt a kisebbségi magyar irodalom is szóba került, az évtized végére pedig az 1979-es Lakitelki Írótalálkozó már az új írógenerációk szempontjából a nemzet és nemzettudat különböző kérdésköreit tárgyalva készítette elő megfelelő elméleti alapozottsággal az *Új Forrás*ban lezajló nemzet-vitát.[221]

Magyarországon tehát megvolt a fogadókészség az említett kérdéskör irodalmi szegmenseinek, ezen belül a határon túli magyar irodalmaknak a tárgyalására is, s a viszonylag nyílt beszédtérben, alig pár évvel a nemzet-vita után, szintén az *Új Forrás* teremtett lehetőséget a magyar irodalom önszemléletéről szóló vitának. Centrum és periféria viszonyában a kisebbségi magyar irodalmak szerepét, „anya"-országhoz való viszonyát, ezek kölcsönhatását, valamint a recepció szempontjából ezek ideológiailag egységes megítélésének tovább élő anomáliáit is, az akadémiai irodalomtörténet megfelelő kötetének megjelenésével egy időben, 1982-ben zajló vita jól tükrözte. Az ebben tárgyalt kritikatörténeti, befogadás-lélektani kategóriáknak az olykor máig létező politikai-lélektani implikációi is mutatják, hogy a terminológiai tisztázatlanságon túl maga a viszonyrendszer jelenti azt az elsődlegesen akadályt, amely az értékelések által eleve leszűkítő hatással bír.[222] A határon túli, a kisebbségi, a nemzetiségi vagy a földrajzi szempontú (erdélyi, felvidéki, vajdasági, a korban még romániai, szlovenszkói, jugoszláviai, stb.) meghatározások ugyanis

[220] Ezzel kapcsolatban lásd Darvas József, Dobozy Imre, vagy Czine Mihály felszólalásait, melyeket az Élet és Irodalom 1968, III. 30 száma közölt.

[221] Lásd még **Kiss Gy**. Csaba, *A nemzeti kérdés*…, *i.m.,* 43-49.

[222] Bár Szilágyi vitaindítójában olyan meglehetősen kérdéses meghatározásokkal élt, mint amelyik például a nemzeti irodalmat a politikai nemzet irodalmaként fogta fel, s ezek értelmében állította, hogy „a magyar nyelvű irodalom – ez idő szerint – több nemzeti irodalom részét képezi", az semmiképp sem állítható, hogy kérdésfelvetéseinek aktualitása ne lett volna ösztönző a nemzetiségi irodalmakkal foglalkozó megkésett reflexek által az önszemléleti kisiklások felülvizsgálatára. S bár Pomogáts Béla is figyelmeztetett, hogy a kisebbségi irodalmak irodalomtörténeti és –kritikai recepciója kétféleképpen történhet (a magyarországitól elkülönítve, függelékként, ahogyan a korabeli gyakorlat is mutatta, illetve a magyar irodalomnak történeti szerkezetébe integráltan, a korabeli magyarországi irodalom áramlataival, irányzataival szoros összefüggésben), a kijelentést követő évtizedben ez jószerével csak az ontológiai és intézményi jellegnek előzőekben definiált képleteivel konkordanciában, egység és különbözőség folyamatos értelmezéskényszerében ment végbe. A minőségileg elfogadott új egység és új önszemlélet, amelyet a vitaindító elvárt, akár történelmi okokból, akár szubjektív értékítéletek alapján, de a következő évtizedben sem valósult meg, s amit a szépirodalom terén a történelmi-politikai fordulat mégis megvalósított, az a tovább élő recepció és a hiányzó irodalomtörténeti újraértés szempontjából sajnálatosan időszerű maradt. A felvetés, miszerint a nemzetiségi magyar irodalmak a pluralitásában egyetemes magyar irodalom életének szereplőivé, „a nemzeti irodalom életének résztvevőivé" válnak, avagy „a nemzeti irodalom »múzeumába« kerülnek", csak úgy kerülhető el, ha a határon túli irodalmak fogalmához, a meghatározó kontextust háttérbe szorítva, a művek által, a nyelvében csak virtuálisan tagolt magyar irodalmakhoz fordulunk, s ezekhez „mint élő irodalmakhoz viszonyulunk, és nem a tönkrement nemzeti létezés megőrzendő kegytárgyait látjuk bennük". Vö. **Szilágyi** Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4, 60.

többnyire kirekesztő jelentésárnyalatokba, pejoratív értékhatárokba vagy diszkriminatív gyűjtőfogalmakba torkollanak. Sőt, mint említettem, a határon túli jelző a földrajzi-politikai határokon túl nemegyszer alkalmat adhat olyan áthallásokra, amely a földrajzi mellett esztétikai határokat is von az adott régió magyarországi értelmezésének útjába. Az irodalmi határok átjárhatóságának kérdése igény-szinten sokkalta korábban jelentkezett, mintsem kanonikus érdekként megfogalmazódhatott volna. A magyar irodalom gyűjtőfogalma egyfelől sokáig csak a magyarországi irodalmat jelölte, másfelől a nemzeti szemlélet irodalmi vetületei az egyetemes magyar irodalom fogalomkörében, a mellérendelő forma igénye mellett is a saját értékrend képletes egységének hangoztatásával, egyoldalú nemzetiségi, kollektív irodalomképnek a köztudatba való beemelésével kívánt számolni.

Szűkítő keretmeghatározások?

A hagyománytalanságnak és periferikusságnak a társadalomontológiai szerepén túl, mint említettem a nemzetiségi irodalmak autonómiájának a kérdése a történeti értékelésekben utópisztikus álkategóriákat működtetett. A hetvenes–nyolcvanas évek fonák helyzetében a hivatalos magyar irodalomtörténet-írás is kénytelen volt külön entitásként elismerni és kezelni a régió egyéb magyar nyelven születő irodalmait, (át is vette az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti leírásokat!) de a nyolcvanas években már a hiányosságokra is, (ha csak burkolt formában ugyan, és az említett megszorítások közt, a végső különállás elismerésével) próbált figyelmeztetni. Az aránytalanul megnövekedett írói szerepek mögött az önálló intézményhálózat, a kutatóhelyek és a tudományos kutatógárda hiánya, a humán és természettudományok hiányzó anyanyelvi szakértelmisége, és a szakmai elmaradás is szóba került, minthogy az „önállósult nemzetiség” jövőjének alakulása is e kulturális tevékenységi formák bővülését tette volna szükségszerűvé.

Amennyiben a magyar irodalomtörténet-írás korábbi hagyományait is figyelembe vesszük, a nemzeti irodalomtörténetekben – amint Szegedy-Maszák Mihály is megjegyezte – „a műveket általában aszerint értelmezték, mi tekinthető bennük nemzeti sajátosságnak”.[223] Analóg módon a nemzetiségi irodalmakat is szinte kizárólag csak akképpen határozták meg a különböző irodalomtörténeti fejtegetésekben, értekező-prózai művekben, hogy milyen sajátosságok, stílus- és motívumjegyek alapján sorolhatók be a nemzetkarakterológia határain belül mégis valami mást, sajátost, régióspecifikus színt (is) képviselő egyedi diszkurzusba. Ennek a valami másnak a meghatározása, folytonos keresése (hol a hídszerep,[224] hol a kettős

[223] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Literary canons: National and international,* Bp., Akadémiai, 2001.
[224] Mely sosem lépett túl politikailag irányított jelszó minősítésén.

kötődés, hol az archaikum) a tematikai szinteken túl a nyelvi, stiláris jellemvonások kiemelése (nyelviség, regionalizmus, hagyományőrzés stb.) révén is hangsúlyos szerepeket kapott. Természetesen a már említett történelmi-politikai meghatározások és referenciák folyamatos előtérbe kerülése meghatározó jegyként is funkcionált. Pedig egység és különállás kérdése, mint azt többször, az említett vitákban is kifejtették, azonos nemzettudatokra épülve, sokkal inkább minőségi distinkciókban kellett volna hogy felmerüljön.[225] A nemzeti szemlélet önmagában valami közös tudást, tehát eleve kollektív tudatot feltételez, amely a kognícióban egy kultúraszegmenst megközelítőleg ugyanúgy fogad be. Nem kérdéses viszont, hogy minden nemzetinek ugyanakkor csak valami más meghatározásához képest lehet nemzeti jellege. Ahogyan a nemzeti identitásnak belső és külső interkulturális aspektusai is vannak, úgy a nemzetiségnek is természetszerűleg megvannak ezek a vonásai. Talán ezért sem kétséges, hogy a nemzetiségi irodalmak történetével foglalkozók, – tárgyuk meghatározásaiban, illetve ezek által is – kényszerűen továbbéltették azt a dichotómiát, amely a nemzeti karakter öntörvényűségében, illetve világirodalmi eszményekben gondolkodott.[226] A nemzeti eszmény elvben egységes szellemiségének és értékvilágának a nemzetiségi sajátosságokra szűkítése, s ugyanakkor az egyetemesség igényének hangsúlyozása már a harmincas évek vitáiban ennek gyakorlati kivitelezhetetlenségét mutatta,[227] a revideálás ténye ugyanakkor egy kategorikus kialakulástörténetnek, egységes életműveknek és lezárt értékelveknek a felülvizsgálatára is ösztönzött.

Az egységes irodalomkoncepció mellett már 1928-ban az *Erdélyi Helikon* első két számában publikáló erdélyi szerzők is síkra szálltak, amint (válaszképpen a budapesti aggodalmakra, s legfőképp a Berzeviczy-féle modernség-rémképekre) *Erdélyi írók a magyar*

[225] „A »magyar nemzeti irodalom« ugyanis nem azonos a magyar állampolgárságú írók szellemi termékeivel, hanem azokat az alkotásokat jelenti, amelyeket a magyarság – éljen bárhol, s legyen bármilyen állampolgárságú – a maga irodalmi hagyományának részeként becsül. Ez pedig azt jelenti, hogy adott esetben egy kiemelkedő »nemzetiségi« vagy »szórványbeli« magyar író alkotásai sokkal inkább tartoznak a »magyar nemzeti irodalom« történetéhez, mint egy honi tollforgató színvonaltalan próbálkozásai. S ez a lehetőség nemcsak egyes alkotók számára adott, hanem egy-egy egész »nemzetiségi« vagy »szórványbeli irodalom« számára is." Vö. **Szerdahelyi** István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

[226] Világirodalmi értekezéseiben Babits is megtartotta a nemzetjellem fogalmát, még ha ő folyamatosan annak sokszínűségére is figyelmeztetett. Szerb Antal pedig, – bár a polgárosodás távlatából figyelte az irodalom történéseit –, értékelései nem minden esetben támasztják ezt alá, hiszen olykor ugyancsak elnézőnek bizonyult a „helyi" értékekkel szemben. Erről lásd **Szegedy-Maszák** Mihály: *Újraértelmezések*, Bp., Krónika-Nova, 2000, 57; illetve vö. **Babits** Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978, 380-382.

[227] Az irodalmi provincializmus veszélye, mellyel óhatatlanul számolnia kellett a kisebbségbe jutott erdélyi magyarságnak, a decentralizáció kényszerű folyamatában olyan fogalmi képletet juttatott felszínre, amely a kisebbségi (regionális) irodalmat a priori magasabb-rendűnek tartotta a nemzetinél. Kuncz 1929-ben írja: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség." Vö. **Kuncz** Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487–492.; illetve Lásd még **Vallasek** Júlia, *Elváltozott…, i.m.,* 34.

irodalom egységéről címmel a legfontosabbnak vallott nézeteket, az egységes magyar irodalom eszméjét kívánták megfogalmazni. Makkai, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei vagy Benedek Elek írásai, de még Kós Károly válasza is *történelmi szükségszerűségről* s nem önálló erdélyi magyar irodalomról beszélt.[228] Ami pedig a kritikai egységet illeti, Nyírő József ugyancsak ebben az évben a Berzeviczy–Babits-vitához kötődve befelé, szűkebb közössége felé is kritikával mondta: „Függetlenül annak elismerésétől, hogy minden ezen a földön megjelent magyar írás védelmet érdemel, mert missziót teljesít, itt az ideje, hogy a túlzott értékeléseknek és indokolatlan elismeréseknek vége szakadjon, úgy a valóban hivatott írók, mint a komoly irodalom érdekében."[229]

Irodalomtörténet. Pozitivista egység?

A nemzeti irodalomtörténet-szemlélet meghatározó hagyománya (például Toldy Ferenc irodalomtörténet-írásában) természeténél fogva még egyetlen nemzeti irodalomtörténetben gondolkodott, kizárt minden vagylagosságot, s történetszövése mindig is a nemzeti sorskérdésekkel függött össze (a nemzet narratív identitását igyekezvén meghatározni), s műfaji öröksége szellemében is (mint nagyelbeszélés) a közösségi értéktudat erősítésének a megvalósítását várta.[230] A nemzetiségi irodalomtörténet kezdeti szemléletét ugyanaz a perspektíva határozta meg, mint a nemzetit, mely kialakulásának pillanatában elfogadott aktuális irodalmi értékrendként funkcionált. Alapvetéseiben, melyek természetszerűleg őrizték meg e kereteket, a nemzeti alapértékek mellett, mintegy az erdélyiséget is szerette volna biztosnak tudni, történetszövésében így igyekezett tartózkodni minden, a közösségi értéktudat erősítését esetlegesen zavaró tényezőtől. A későbbi szemléletekben és módszertanokban, még a második világháborút követően is, nagyrészt csak ezt a fajta örökségszegmenst éltethette tovább, amennyiben kulturális meghatározottságaiban nem kívánt teljességében a marxista szemléletek hagyománytalanságában vagy az internacionalizmus sematikus képleteiben gondolkodni. A legtetszetősebb, s ugyanakkor leginkább járható út így az önálló, sajátságos erdélyi irodalom fogalmának és irodalomtörténeti képletének hangsúlyozása maradt, melyet sem a külső, sem a belső vádak, azaz a revizionizmus, illetve a teljes elszakadás és különállás, a romániaiság veszélye nem fenyegethetett.

[228] Vö. Erdélyi Helikon 1928/1/2.
[229] Vö. **Nyírő** József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.
[230] Vö. **Toldy** Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851; illetve lásd még **Dávidházi** Péter, *i.m.,* 32.

A két szerzője nevével fémjelzett és azóta is így közismert romániai magyar irodalomtörténetnek[231] például érdekessége, hogy az *Előzmények* címet viselő bevezető fejezete az eredeti tervek szerint nem szerepelt a műben. Ennek jelentősége azért hangsúlyozandó, mert egyfajta hegeli elv értelmében saját tárgyának a meghatározását adta, ami jól tükrözi kora elvárásait, lehetőségeit, s kibúvóit is.[232] A bevezető szűkös lehetőségei ellenére is mintegy visszatért a Frye által hangsúlyozott elvekhez, miszerint az irodalmat az irodalom teremti, tehát teljesen reménytelen, sőt abszurd vállalkozást jelentett volna a kulturális hagyományokon belül is a konkrét magyar irodalmi szövegelőzmények nélkül, azok mellőzésével tárgyalni a Romániában születő kortárs magyar irodalmat és irodalmi törekvéseket. A két szerző utólagos közléséből nemcsak az derül ki, hogy az Akadémiai Kiadó felkérésére, s személyesen Bodnár György közbenjárására javasolták a pártközpontnak a nagyobb korszakot (25 évet) átfogó erdélyi irodalomtörténet megírását, de az is, hogy a hivatalos magyarországi lektorok (Király István, Pándi Pál és Illés Béla) mennyire ismeretlenül mozogtak még a hetvenes években is a határon túl született alkotások, vagy azok szerzőinek a megítélésében.[233] Hasonló tájékozatlanság az általam is már említett kezdeti időszakban, a hatvanas évtizedben a két világháború közti időszak erdélyi irodalmának megítélésében mutatkozott, amely sajnálatosan kiterjesztette társadalomontológiai megállapításait és ideológiai szempontjait mindkét kisebbségi időszakra.[234]

[231] A Kántor–Lángként közismert irodalomtörténet, mely az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötetének erdélyi fejezetét is adta, tulajdonképpen csak annyiban felel meg saját műfaji elvárásainak, amennyiben krónikához illően tiszteletben tartja a művek időrendjét, és sokkal inkább a két szerző – egyazon nemzedék két kritikusa – értelmező és értékelő tevékenységének az összefoglalása. A két irodalmár mellett a bibliográfiai rész szerzőjéről, Réthy Andorról sem szabadna megfeledkezni. Ez a rész érdeme szerint legalább annyira értékes, s lényegénél fogva maradandóbb, mint a konkrét értékelések. Vö. **Kántor** Lajos, **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945–1970,* Bukarest, Kriterion, 1971.

[232] Nem pusztán az erdélyi jelzőt nem lehetett használni a tárgymeghatározáskor, de a romániai magyar irodalom, mint külön entitás megfogalmazásában a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna beszélni. (Vö. a kor román irodalmpolitikáját meghatározó tételekkel: „literatura romana de expresie maghiara".)

[233] Láng Gusztáv elmondása szerint rendre össze is kevertek bizonyos alkotókat: például Szilágyi Domokost a főképp a két világháború közt alkotó Szilágyi Andrással! A magyarországi kiadás mindenesetre a maga megkésettségében is meghatározó volt! Egyrészt ugyan tizenkét éves késéssel a Kriterion-kiadás után jelent csak meg, másrészt viszont közvetlenül az 1945 utáni korszak irodalmi életét, irodalmi történéseit bemutató, tárgyaló akadémiai irodalomtörténet első kötetét követően (egy évre rá), tehát bizonyos értelemben kiemelt szerepben (megelőzve a nagyon megkésett líra- és a prózaköteteket!), ami a kor magyarországi politikai hangsúlyait is részben megvilágítja.

[234] Az erdélyi irodalom kortárs vetületei iránt érdeklődők is gyakran csak a transzszilvanista hagyományból és az akkori irodalomnak a történeti sajátosságaiból indultak ki. Czine Mihálynak, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom életét és munkásságát összefoglaló dolgozatát olvasva írja Kós Károly az 1966-os év nyitányán, „végre megtudhatom, hogy egy nem erdélyi és nem kortárs magyar szakember – immár negyedszázados távlatból – hogyan látja és értékeli ma a romániai magyar népkisebbségnek szinte a semmiből, pusztán a maga hitének erejével és eszközeivel életrehívott két évtizedes irodalmi munkáját és terméseredményét". Az örömteli pillanat, az elvárások és a baráti, közvetlen kapcsolat ellenére is Kós kénytelen nemcsak az aránytalanságok és hiányosságok miatt megfogalmazni nyomasztó érzéseit. „(…) nem tévedtem:

Az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli történetét már a Bertha-Görömbei szerzőpáros írta meg, meglehetősen más szempontrendszert alkalmazva, nagyrészt erősítve az említett törekvéseket a magyarországi recepcióban.[235] Monografikus igénnyel szintén Görömbei András dolgozta fel a csehszlovákiai magyar irodalom történetét,[236] ami 1982-ben egyrészt örvendetesnek számított, bár magában hordta a szükségszerűen szubjektív, egyoldalú bemutatás veszélyét, másrészt bizonyos álláspontok szerint maga a tény legalább ennyire szomorú is volt,[237] hiszen – eltérően az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti feldolgozásoktól – a helyi irodalmi élet nem volt képes mindezt „önerőből" megtenni. Ha szemügyre vesszük Bori Imre összefoglalását,[238] vagy az említett Kántor–Lángként elhíresült erdélyi irodalomtörténetet, a Görömbei–Bertha szerzőpáros hetvenes évekkel foglalkozó romániai magyar irodalomtörténetét vagy az említett csehszlovákiai irodalomtörténeti összefoglalást, könnyen kitűnik, hogy a kornak megfelelően mind a pozitivista irodalomszemlélet eszköztárát használják. Rövid kontextusteremtő bevezetőt követően az egyes szerzői pályaképek megrajzolásával kísérelnek meg számot adni különböző irodalmi történésekről. Ezek mellett feltűnően közös jegy bennük, hogy a kisebbségi magyar irodalmak helyzetét elsődlegesen nemzetiségi magyar-magyarországi magyar viszonylatban kísérlik meg leírni, s bár fenntartják a különálló irodalmak kulturális keretmeghatározásait, az „utódállamok" teljes kontextusát gyakran csak jelzésszerűen említik. Az irodalomtörténet, mint Kocur László is kifejtette, így azonban gyakran politikatörténethez lesz hasonlatossá, kauzalitást tételez állam és irodalom közt, s pontosan azt a buktatót nem lesz képes kikerülni, amihez képest hallgatólagosan megpróbált új kritériumokat találni: a látszat alapján az új irodalom csak az új államnak köszönheti létét és kialakulását.[239]

---

bajok vannak". (86.) A „bajok", a túlzott kiemelések és hibás megállapítások mellett a tárgyi tévedésekben is megnyilvánulnak, amiket a levélíró részletesen ki is fejt hosszú válaszában. Ezek legvalószínűbb forrása nem csupán az anyagnak hiányos ismeretéből következik, de oka ennek „[…] az irodalomesztétikai szempontokat befolyásoló politikai szempontok érvényesülése" is! (Vö. *Kós Károly levele Czine Mihályhoz, 1966. január*, in ***Kós** Károly levelezése **Czine** Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 86.) Szintén itt célszerű megemlíteni, hogy az 1968-as említett Írószövetségi felszólalások azt is jól példázzák, hogy a korábbi fogadtatás protokollszerűségét, illetve az értéket csak későn rangján kezelő hiányosságokat a hetvenes évekre éppen az „agyondédelgetés" módszereivel próbálták feledtetni.

[235] A nagyívű irodalmi kibontakozás évtizedét jellemző könyv már bevezetőjében leszögezi, hogy „erősödő felelősségérzet", illetve „élet és irodalom szoros összefüggése" alakítja nézőpontját. S minthogy az irodalom mennyiségi és minőségi fejlődése, gyarapodása aszinkrón a nemzetiség közösségi gondjainak megoldódásával, vagy akárcsak enyhülésével, ezért elsősorban olyan alapokra építkezik, amelyekben a műelemzés is elsődlegesen alárendelt a közösségi feladatvállalásoknak. „[…] a romániai magyar irodalom igazi felnőtté válását inkább a nehéz gondokkal küzdő nemzetiség életigényű, közösségi megmaradást és kibontakozást akaró feladatvállalása, a sajátosság méltóságát és értékét valló nemzetiségi magatartásformájának kimunkálása teremti meg." Vö. **Bertha** Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Bp., TIT, 1984, 4.

[236] Vö. **Görömbei** András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*, Bp., Akadémiai, 1982.

[237] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

[238] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1982.

[239] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

Ellenállás. Nemzetképalakzatok

A 19. századból eredeztethető, bár talán már korábbról is dokumentálható nemzeteszme az 1945 utáni időszakban a magyar nemzeti közösség létformájának kényszerű újragondolási igényét is ellehetetlenítő politikai helyzettel a maga torzulásait is némileg előrevetítette, hiszen az elzárt nemzetrészek a maguk kultúrnemzeti együttgondolkodását, öndefinícióját, vagy akár kapcsolattartását is legfeljebb a húszas évek korábbi közös tapasztalataira vezethették vissza. A mindent felülíró „proletár internacionalizmus" pedig csak egy államszocialista propaganda és kíméletlen cenzúra által uralt közép-európai nyilvánosságot kívánt biztosítani megoldásképpen minderre, melyben a környező országokbeli egyre erősödő nacionalizált diszkurzusok végképp felszámolták egy tárgyilagos történelemszemléletnek és a kisebbségekkel való kulturális eszmecserének a lehetőségét. Ezeket terhelték a sorozatos jogfosztások, melyek már az ötvenes években megkezdődtek. Románia politikai mozgástere az 1958-as szovjet katonai kivonulással kitágult, a bolsevik totalitarizmus összekapcsolása a nemzeti nacionalizmussal viszont a magyar értelmiség elleni retorziókra egyre több és hangsúlyosabb okot szolgáltatott: a Bolyai Egyetem botrányos megszüntetésétől az anyanyelvi oktatás tudatos szétzilálásán és a magyar értelmiség szétszóratásán át a Maros Magyar Autonóm Tartomány felszámolásáig, majd a nyolcvanas évekre a falurombolásig. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása vált. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukált, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak.

Mindez a recepcióban, s a magyarországi irodalmi élet történéseiben is egy alapvetően más mint esztétikai irányú buktatót hordozott magában, amely jogos és természetszerű érzelmi elfogultságban mutatkozott meg.[240] A két világháború közti traumák olvasói-befogadói újrajelentkezése s meghatározó mivolta ugyanis a hetvenes évek végére végképp tarthatatlanná váló, megoldatlan nemzeti és nemzetiségi problémakör kezeletlensége

[240] A nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak s hagyományainak vizsgálatában az sem feledhető szempont, hogy a romantikus, olykor mitikus irodalmi Erdély-kép kialakulása jórészt a nemzetformálódás idejével esett egybe, s a későbbiekben is megtartotta átstilizált, ám eléggé vitatható jelentésszegmenseit: „Erdélyt a romantika fedezte fel Magyarországnak. A romantika, amely térben és időben a távolit kereste, azt, ami messze van, titokzatos és ismeretlen." Erdély pedig a romantikus térség minden tartozékával felelt meg az efféle elvárásoknak: „voltak düledező várromjai, felhőkbe nyúló sziklái, havasai, és vízesései, volt véres, változatos múltja, sokféle népei: magyarok, székelyek, szászok, románok, örmények, görögök és cigányok. Erdély hálás föld volt a romantikus felfedezőknek." Vö. **Bisztray**, *i.m.,* 215.

folytán tört elő.[241] A magyarországi értelmiségi szembenállásnak megkésve ugyan, de a hetvenes–nyolcvanas évekre az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. „A kritikus értelmiségiek, a legális keretekben próbálkozó ellenzékiek számos olyan nyomásgyakorló akciót indítottak, amelyek a magyar kisebbségek jogainak a védelmét szolgálták. A magyar ellenzék számára a nyolcvanas években szorosan összekapcsolódott a demokrácia és a nemzeti függetlenség értéke."[242] Ehhez társult a leginkább szépirodalmi keretekben, majd publicisztikai műfajokban kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása. Az irodalom terén is megnyilvánuló bújtatott nemzeti érzés leghalványabb megfogalmazásait pedig természetszerűen több mint örvendetesnek vélték a jóhiszemű erdélyi olvasók egy olyan korban, amikor ráadásul a másik oldalról éppen a román nacionalizmus minden eszközének kínzó hatásait szenvedték a hétköznapjaikban.[243] Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett, a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is leginkább félhivatalosan megjelenő, legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által vált „forgalmazhatóvá". Fontos különbség, hogy míg Magyarországon létezhettek úgynevezett alternatív színházi törekvések, megtűrt régi és újabb szerzők, felpuhult irodalmi keretek és tematikák valamint reformtankönyvek, addig Erdélyben az idő előrehaladtával arányosan fokozódó represszió következtében csak a második nyilvánosság jelenthetett valóban „kimondható" alternatívát.[244] Maradt tehát (egy-két bátor kivételtől eltekintve) a

[241] A kádári restauráció megformálta ideológiai szemlélet értelmében az irodalompolitika is a modern haladás-eszméit állította szembe az elavultnak minősített nemzeti értékekkel, s a nemzeti hagyományokra való legcsekélyebb utalást is a maga ideológiájára veszélyes, legalábbis nyugtalanító feszültséget jelentő szemléletként ítélte meg.

[242] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A magyarság helyzete…, i.m.,* 231.

[243] Vö. Romániában a hetvenes évektől fokozatosan érezhetővé vált a román nemzeti mitológia újjáélesztése, a saját államiság jelentőségének fetisizálása, a szomszédok és a kisebbségek lebecsülése, a totalitárius állam eszközeinek felhasználása a nemzeti kisebbségek elnyomására, illetve asszimilációjára. Az új hangsúlyok a történetírásban és az irodalomban is kiemelt szerephez jutottak. (Lásd Lancranjan Erdély-konyvét. **Lancranjan,** Ion, *Cuvint despre Transilvania*, Bucuresti, Editura Sport-Turism, 1981.) A történelmi emlékművekkel, hamisításokkal a román nacionalista panteon hőseinek új kultusza kezdődött. A román publicisztika nyíltan hivatkozott a nemzeti büszkeségre, egyre nyíltabbá vált az ideológiai totalitarizmus összekapcsolása a hagyományos nacionalizmussal. A Ceausescu-féle hatalom nemzetiségi téren különben is mindig kettős játékot játszott: a nyílt antiszemitizmus mellett nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel a hatnapos háborút követően, és a romániai zsidóság egy jelentős részét egyszerűen eladta Izraelnek. Gazdasági kapcsolatokat és látszatdiplomáciát ápolt viszont nagyobb nyugat-európai országokkal, s közben a szászokat jórészt szintúgy kiárusította az egykori Nyugat-Németországnak. A magyar kisebbséggel való visszaélései ellenére az 1968-at követő időszakban második Jugoszláviaként ünnepeltette magát az Egyesült Államokkal, s a szovjet invázió veszélyének elmúltával csak a személyi kultusz rohamos eluralkodása, a nyílt nacionalizmus, valamint az erre reakcióként fellépő nyugati magyar „lobbi" erőteljes közbenjárása vetett véget e hallgatólagos gazdasági viszony továbbélésének.

[244] Ezzel kapcsolatban mindenképp megemlítendő az *Ellenpontok* rövid, ám igen komoly visszhangot kiváltó élete. A szamizdat lapot Szőcs Géza és társai 1982 márciusában (a hivatalosságok megtévesztésére 1981 decemberére visszakeltezve) indították, s 1982/8.-as számukban ENSZ-memorandumot is közzétettek. Lásd még **Molnár** János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története,* Szeged, (magánkiadás) 1993.

kimondatlanul is kimondott, mindennapok tartozékává vált allúzióktól terhes virágnyelv. A kor ambivalenciája értelmében az irodalom, akárcsak a kultúra egyéb területeinek hordozói is, így legalább két, egymással szemben álló funkciót töltött be. A közönséggel, a kultúra-fogyasztókkal való élő kapcsolata által, mely leginkább a színházi szférát emelte különleges helyre és rangra, egyrészről továbbra is meghatározta a hivatalosság ideológiájának hatalmi szolgálata, másrészt viszont a virtuális ellenállás helyszínéül is szolgált.[245]

Ezek kritikus szemléletének felvállalása a professzionális műértelmezésekben és az esetleges rangsorolásokban pedig egy valóban elenyésző kisebbséget jelentett csak az értelmiségi körökben is, amely mintegy „kettős kisebbségben" próbálta a józan érvrendszerek irodalomesztétikai minőségeit számon kérni azokban az alkotásokban, amelyekre nem vélte alkalmazhatónak a helyzettudat minden egyébnél fontosabb, és mind felett álló sematizmusait.

Prózafordulat és a recepció anakronizmusa.

A nyolcvanas évek közepétől megjelenő (próza)poétikai szemléletváltás paradigmatikus változása Magyarországon a kritikai recepcióban is érezhető volt. (Ekkor már a honmentő irányt, annak megkésettsége révén is ünneplő fogadtatás mellett, a más kritikusi nézeteket vallók részéről bizonyos erdélyi szerzők esetében a tapintatos elhallgatás is jellemző). A tudattörténeti vagy mentalitástörténeti momentumnak a kritikai visszhangban s a kor politikai-ideológiai összetettségében való megjelenése, a kánoni értékviszonyok adottságszerű polifóniájában már azt az ambivalenciát is mérlegelhette, hogy a kisebbségi magyar irodalmi művek magyarországi fogadtatása mennyire egyoldalúan, és mennyire szükségszerűen anakronisztikus a kortárs irodalomtörténeti változások, paradigmatikus elmozdulások és az újabb narratív elbeszéléstechnikák fejezetei mellett. A hetvenes–nyolcvanas évek prózai áttörése mellett ugyanis egy komoly felkészültséggel bíró, alapjaiban új szemléletet képviselő kritikusi gárda is fellépett Magyarországon, s ami még fontosabb, ezt megelőzően már magának az irodalomról szóló beszédnek az elméleti kereteit is sikerült

[245] A sorok közt olvasás Magyarországon éppoly jól ismert kettős beszédtechnikája, mely (főképp a színházi) kritikai szaknyelvben már a hatvanas évektől jelentkezett, (vö. **Jákfalvi** Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna, Bp., JAK, L'Harmattan, 2005) Erdélyben jellegében és arányaiban mutatott más színt. Ellentétben a két háború közti korszakkal, amikor az erdélyi magyarság aktivizálni tudta szellemi erőit, és bizonyos fokú intézményesített keretek közt önmaga vehette kezébe sorsa irányítását, a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe. A nyolcvanas évekre (amikorra még a rendszer elkötelezettebb magyar nemzetiségű kádereit is leépítik) fokozatosan fejlődött ki megmaradásának, nemzetisége vállalásának egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" jelentkezett, s a sorok közti olvasás gyakorlatát az irodalmi értelmezésmechanizmusok során kétszeres, nacionalista és kommunista cenzurális szorításban volt kénytelen alkalmazni.

bizonyos iskoláknak felülvizsgálniuk, s az újabb irodalomszemléleteket legalább részben meghonosítaniuk.[246] Az új prózairány, (melyben Esterházy vagy Nádas csak egy-egy vezéralaknak volt tekinthető) viszont ugyanúgy ellenzékinek, ellen-értékrendet képviselőnek, azt demonstrálónak számított, ahogyan az irodalompolitika nyílt tagadását, vagy a tiltott nemzeteszme továbbélését jelenthették egyes magyarországi olvasók számára például a Sütő-írások.[247] Mindezt terhelte az irodalomnak és sajnálatosan olykor az irodalmiságeszméknek is az értelmezésbeli, a politikainál sokkal szabadabb közege, amely pillanatnyi helyzetében kvázi-ellenzéki gesztusokra ösztönözte az írók mellett az értekező-próza különböző válfajainak a reprezentánsait is. A határon túli szerzőkkel és művekkel való foglalatoskodás a hetvenes–nyolcvanas évektől mindig valami aktuálpolitikai többletjelentést is hordozott, s nem egy alkalommal azok a kritikusok, akik az újpróza vagy éppen a hagyomány- és értékőrző nemzetiségi irodalmak felé fordultak, ezeket nyíltan vagy kevésbé nyíltan ürügyként használva, irodalomértelmező mivoltukat publicisztikára vagy egyenesen politikai megnyilatkozásokra használták.

A nyolcvanas évek sajátos vákuumhelyzeteiben mindezt tetézte, hogy számot kellett vetni az ellenzékiség, az „ellen-beszéd" műfaji-stiláris pluralizálódásával is, azzal hogy „a magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoport, amely ezzel a paradigmaváltással nem azonosult, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának szerepében tudta magát. Az ő részükről komoly gyanakvás kísérte az Esterházy-recepcióban

[246] A szemléleti tájékozódás expanzióját feltartóztatni már képtelen rendszer, az említett reformtörekvésekben az elméleti keretek horizonttágulásaira is lehetőséget nyújtott. A hetvenes–nyolcvanas évtizedeket a kötelező irodalomtörténeti pártos irodalomszemlélet mellett már egyéb tudományos beszédmódok kétségkívüli megléte is jellemzi, még akkor is, ha ezek rendszerint csak átfedésekkel, leginkább egymásba torlódó formációkként érvényesülnek, melyek nem tudnak igazából kibontakozni, kifejlődni, és hatásukban érvényesülni. Karakteres paradigmaváltás az irodalomtudományban a kilencvenes évekig jószerével nem történhetett, szemléletformáló erővel bíró termékeny diszkurzusok azonban már mindenképpen jelen voltak. Az említett félhivatalos vagy megtűrt keretekben, a hetvenes években például Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Bacsó Béla, Szegedy-Maszák Mihály, vagy a *Strukturalizmus* című kétkötetes, az Európa kiadó igen nagy példányszámban kiadott tanulmánykötetében felsorakozó fordítók egy olyan új irodalomtudományi szemléletet is jelentettek a hazai diszkurzusokban, amely a hangsúlyt már egyértelműen a szerző és a szöveg felől az értelmezésre és az értelmező irányába mozdította el. A befogadás időbeli szerkezete a hetvenes évek derekára-végére aztán, (például a Bonyhai Gábor szerkesztette Helikon-számban is testet öltve) a hermeneutikai és recepcióesztétikai megközelítéseket is előtérbe helyezte. A hazai irodalomértés különböző iskoláinak a kollektivista beszédmód alakította kánontól való függetlenedésében meghatározó határkőnek számított például a **Németh G.** Béla által szerkesztett *El nem ért bizonyosság* (Bp., Akadémiai, 1972) című kötet, mely tudatosan távolodott a vázolt szemlélettől, csakhogy ebben a tudatosságban egyszerre a történeti aspektus is jelentkezett, azazhogy nem a kortárs irodalmi művekre vonatkoztak a másféle szempontrendszert alkalmazó, újító szövegelemzések. Valószínűsíthető, hogy 'határon túli' vonatkozásaikban tudatosan, s nem csak szakmai perspektívából mellőzték a korábbi értékelések felülvizsgálatát, s talán azért is, mert már felismerhetővé vált a veszélye annak, hogy az erdélyi irodalmi alkotások részben kialakult, részben megtűrt, de már „leosztott" értékelési szokásrendje olyan ideológiai implikációktól terhes, amelyek legapróbb kibillentése is – a kényes kérdéskör közepette – legalább kétféle, szakmai és politikai ellenérzésekkel járhat.

[247] Ezek hatásáról a recepcióban lásd részletesen a következő fejezetet.

meginduló szemléletváltást".[248] Az olykor nyílt szembenállás hallgatólagos viszonyai a különböző szekértáborok értelmezői gyakorlatán túl, a honmentő retorikában egyes esetekben „az üldözöttség és kiszorítottság nagy hagyományú helyzettudatával"[249] tetézve, a legjobb posztnépi irodalmi képviseletet is néhány újonnan felfedezett, határon túl élő szerzőben vélte felfedezni.[250]

A publikálás feltételeinek javulásával, a lehetőségek, a nyitás nagyobb fokú kihasználásával arányosan az elemzett kritikai visszhangra általánosan érvényes lesz, hogy csak az értékrendbe tartozónak tételezett szerzőket és műveiket vonta be vizsgálódásai körébe, s az így támogatandó szerzőkről igyekezett le is választani az egyéb irodalmi törekvések, más stílusbeli, más szemléletet valló, esetleg más ideológiai azonosulás lehetőségét nyújtó alakzatait.[251] A Bretter-iskola új filozófiai hangja (mely már a hetvenes évek derekától bizonyította, hogy lehet más nyelvet is használni, mint a hivatalos irodalompolitika, a pártideológia által megkövetelt nyelvezet), a harmadik Forrás-nemzedék tiltakozó hiányköltészete vagy éppen az áttelepült szerzők méltatása, hangsúlyaiban mind elmaradt a kollektív értéktudatot felvállalók mögött. Hetvenes évekbeli erdélyi sikerei és méltatása[252]ellenére Bodor Ádám magyarországi „felfedezését" és népszerűsítését például nem az említett posztnépi, vagy honmentő szózatokat képviselő értelmezői iskola, hanem például a „Kilencek" néven emlegetett költőcsoport tagjai[253] vagy jórészt az a Balassa Péter

[248] Vö. **Szilágyi** Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995, 30.

[249] Uo.

[250] Annak ellenére ugyanis, hogy az új prózának kritikákban is megalapozott értékrendje alternatív szövegkorpuszt jelölt ki a hivatalos irodalompolitikai ellenében, amellyel a kollektív nemzeti szemléletet felvállaló népi irány mintegy újrateremtett egy erőszakosan elvágott tradíciót, vezéralakjai (elsődlegesen Illyés és Németh László) után – mint Szilágyi Márton megfogalmazta –, nem akadt hasonló súlyú tehetségre, s irodalmi listakánonja is többnyire „azonosnak mutatkozott a hivatalos irodalompolitika preferálta, önlegitimációs névsorral. Így arra kényszerültek, hogy az azonos szövegkorpuszon belül mutassanak föl eltérő értékhangsúlyokat, tehát – mondjuk – Adynak, Németh Lászlónak vagy Illyésnek azokat a vonulatait erősítsék föl az önmeghatározás és az eltérés demonstrálása érdekében, amelyet az irodalompolitika nem kívánt magába építeni". E mellett, ezzel némiképp összefüggésben maradt tehát alternatíva az eddig kényszerűségből elzárt határon túli magyar irodalmak néhány emblematikusnak kijelölt alakja által a hasonló értékrendek felfedezése és tudatosítása. Vö. **Szilágyi**, *i.m.,* 30.

[251] Míg a hatvanas-hetvenes évek fordulójának, az „egymásracsúszás" gazdag irodalmi termésének, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának fogadtatását alapvetően csak a részleges tájékozatlanság és a politikai-történelmi elzártság nehezítette, a nyolcvanas évek közepén már a kanonikus érdekek is egyértelműsítik, hogy a heroizált helyzettudatra összpontosító ideológiaformák a forma korszerű ontológiai lehetőségei helyett az „üzenet" esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit vizsgálták.

[252] 1974-ben, második novelláskötete kapcsán például már Pezsgő-díjat kapott. (Az 1971-ben irodalomkritikusok által alapított díj az évtized folyamán egyre rangosabb értékmérő lett, melynek elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves Írószövetségi díjak odaítélését előzte meg!)

[253] Például Kovács István, Mezey Katalin, Kiss Benedek, Győri László.

végezte el, aki éppen az új próza irányzatának elsődleges kánonalkotójaként vált kora egyik legnagyobb hatású kritikusává.[254]

Az elismertetések elsődleges momentuma, az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban, gyakorta az elemzés helyett a közvetlen beiktatást választotta. Persze ez többnyire éppúgy megfigyelhető volt az említett új próza visszhangját kiteljesítők írásaiban, mint az elemzett recepcióban, hiszen az erkölcsi-pedagógiai pátosz elsődlegesen itt is, ott is alapvetően az író tekintélyét volt hivatott nyomatékosítani. Legfeljebb azt a különbséget célszerű hangsúlyoznunk, hogy a kollektivitás-igény feladása nem kölcsönzött arányaiban akkora legitimitást az ilyenfajta módszertan erkölcsi patetizmusának. Mindenesetre egy egész regionális irodalmat helyettesítő, elfedő szerzői listakánon ellenében (talán a tovább élő kánoni rang, hely, tekintély szublimációja által is), az újabb irodalmárgenerációk sem tudtak mindig hatékonyan fellépni. Olykor a csapdahelyzetet felismerő kritikusok, az elhallgatásokon túl, az eszközszereptől távolodva éppen olyan életműveket mondtak, mintegy kompenzációként a paradigmaváltáshoz tartozóknak, amelyek szintén komolyabb kritikusi elemzés nélkül kerülhettek beválogatásra a hipotetikus listakánon újabb formáiba.[255]

A különböző kritikusi diszkurzusrendek személyiség hitelesítette, kivívott tekintélye megtalálható volt mindkét irányzatban. A különböző értékrendek nyilván másként viszonyultak adott problematikákhoz, elveik különbözősége mellett is, az említett Balassa példa viszont csekély próbálkozásnak tekinthető csak a másik értelmezői iskolának a bejáratott gyakorlatával szemben, amennyiben a határon túli szerzők esetében azóta sem mindig sikerült elkerülni a sajátosságokra épülő ideologikus kisajátításformákat. Hiszen, mint Szilágyi Márton írta, az ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó iskolás tekintélyek „a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívántak fölerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. Tisztelet a kivételnek. Ezek a látensen eszközszerepre kárhoztatott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát

[254] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.,* 32. illetve lásd **Balassa** Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.
Bodor külföldi népszerűségét fordításai révén elsősorban Richard Aczel segítette. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk bizonyos novelláinak korai megfilmesítéséről sem, (még jóval az áttelepülése előtt, 1972, illetve 1973-ban Bacsó Béla és Fábri Zoltán által) még ha ezek jórészt visszhangtalanok is maradtak.

[255] Példaként lehetne Grendelt, vagy erdélyi szerzők közül talán – kisebb mértékben – Mózes Attilát, Bogdán Lászlót említenünk. A korban szokványos párhuzamkereséseken túl, mely műveket és szerzőiket magyarországi–határon túli megfeleltetésekben vélte megragadhatónak (a számtalan példából most csak a releváns: Sütő naplóregényét mezőségi *Puszták népé*nek, új *Húsz óra*nak mondják, a mintegy folytatásnak is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* pedig erdélyi *Kháron ladikján*ként aposztrofálják), az újabb irányok is folytatni látszottak e nem túl szerencsés összehasonlítgatást. (Így lesz például Grendel Esterházy felvidéki párja, stb.)

Sütő András és Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak."[256]

Bodor Ádám keserű szavai a korábbi időszakokra nézve is, még inkább megvilágítják a csapdahelyzetet: „Ha erdélyi magyar irodalomról volt szó, itt évtizedeken át mindig ugyanaz a két-három név hangzott el, ezek méltatlan módon elfedték a többieket. Az anyaországi illetékesek mindig valami diszkriminatív leereszkedéssel tekintettek a határokon túlra, megengedve maguknak azt a fényűzést, hogy az odaát keletkezett alkotásokból, illetve szerzők közül szelektív elvek alapján válogassanak. Félelmetesen buta és kártékony dolog volt, ám kétségkívül kényelmes. Kialakultak a kapcsolattartás legitim vonalai, ezekről kényelmetlen lett volna letérni. Egy középszintű magyarországi értelmiségi kellő tájékozottság híján, tudatlan, közönyös, vagy elfogult újságíróknak köszönhetően kénytelen volt beérni az erdélyi művelődés azon kiválóságaival, akiket egy buta, provinciális szemlélet rájuk tukmált. Valahol, egy házban, egy szalonban el lett döntve, ki kicsoda, és ez a dolog természeténél fogva tartotta magát évtizedeken át. Tetszett ez így az elnemzetietlenítő hatalomnak is, mintha az egészet ő találta volna ki. És ezzel akaratlanul is, messzemenően eleget tett természetesen a román hivatalosságok elvárásainak is, hiszen mindez egybevágott azok elképzeléseivel. Nagy megelégedéssel tapasztalták, hogy a kisebbségi művelődés potenciálját az anyaországból is sorvasztják."[257]

Az értelmezésbeli buktatók erős tradicionalitása az irodalomszociológiai, irodalompolitikai feltételrendszer bonyodalmai közt később sem tette mindig lehetővé az egyszerűen kivitelezhető szemléletváltást, vagy akár csak a finomabb artikulációt. Az erdélyi szerzők egyenként különnemű, s egyaránt új minőségeket képviselő alkotásaikban is kompakt csoportként jelentek meg a recepcióban, s ennek olykor máig tovább élő képe egy rosszul értelmezett irodalmi szolidaritás alapvetően hetvenes–nyolcvanas évekbeli hagyományát folytatja.[258]

---

[256] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

[257] Vö. **Bodor** Ádám, *A börtön szaga. – Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*, Bp., Magvető, 2002, 205.

[258] A korábbi meghatározottságok, melyek egy többnyire egyszólamú periódusban, fontosnak érzett szerepértelmezéseik révén válhattak véleményformálókká, túlélni látszottak minden újabb szemléleti bővítést. A korabeli viszonyok mellett, ez némiképp a vizsgált értékrendek „szentsége", sérthetetlensége révén is magyarázható. Aki azokat irodalmi értékekre vonatkozólag is érvényesen fogadta el, mindezt alapvetően kritika nélkül tette. Ennek a feltevésnek értelmében a recepció hangsúlyai az egyre nyíltabb nemzetiségi-politikai destrukcióval (melyben a megsemmisítésre kiszemelt nemzetközösség számára a túlélés vagy a szülőföldön maradás vált egyben az ellenállás egyetlen lehetséges formájává) egyenes arányban vélte kiolvashatónak immár az összes erdélyi műből az említett transzszilván jegyeket. A zárt intertextualitásként működő értelmezési keret sok esetben máig tartó hatása olyan irodalomszociológiai vizsgálódást is szükségszerűvé tesz, amely tekintettel van arra, hogy a kortörténeti, hatástörténeti és kultusztörténeti jegyek egyszerre válhatnak a fogadtatásnak nem pusztán megalapozó, de alapvetően pszichológiai jegyei által továbbörökítő minősítéseivé. Ugyanakkor elsődlegesen figyelmeztetnek művek újraolvasásának, újraolvashatóságának tudatosítását igénylő, azokat végre szűkebb szakmai szempontokból elemző értelmezésekre, illetve ezek hiányosságára.

Elmozdulás?

A mai recepció felől tekintve a vázolt transzszilván-népi-nemzeti örökség, a marxista szólamok közt megbúvó honmentő attitűdök és az olykor megrekedő pozitivista terminológia máig folyamatosan része egyes művek hatástörténetének, s természetszerű, hogy a korábbi alkotások esetén a történelmi-politikai megközelítés hozadékait nem lehet kitörölni, legalábbis a lehetőség szintjén, történeti értékelésük kapcsán, ezekkel ma is számolni kell. S bár ebből kifolyólag is, volt olyan időszak, amikor kétségtelenül igaznak bizonyulhattak a szomszédos államok bármelyikének magyar irodalmára utaló olyan sorok, mely szerint ennek „ma is elsőrendűen vállalnia kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát" – a hasonló megállapítások jószerével már keletkezésükkor, a kilencvenes évek közepén is anakronisztikusnak voltak mondhatók.[259]

Adott történelmi szituáltság mindig legitimálhat bizonyos mértékig olyan helyzeteket, amikor az irodalom kulturális mindenesi szerepkört kénytelen magára vállalni, de e szerepkörök erőszakos jelenbéli fenntartása minden bizonnyal nem veszi figyelembe a megváltozott társadalompolitikai helyzetben az irodalomra is vonatkozó saját létrehozott intézményrendszert és a disztributív társadalomtudományi szempontrendszereket sem. A mai társadalomtörténeti háttérről szóló ismereteink egy árnyaltabb kép kialakítását is lehetővé teszik, amelyben a hagyomány kiegészíthetősége, a történeti értekezésekben sem csupán paradigmatikus választáskényszernek minősül, de egyben saját fenntarthatóságának alapvető szükségszerűsége is lesz. Ezért is lehet feltűnő, hogy a kilencvenes évek legvégén, sőt napjainkban is létezik kitartó védelmezője ez utóbbi feladatorientált álláspontnak (melyben az értelmezői irányultság esetleges változása feltételezett értékvesztéssel párosul még az új alkotásokra nézve is!), holott már a hetvenes években is többen hallatták szavukat a nemzetiségi, kisebbségi, regionális magyar irodalmak értékelésében tett recepcióbeli egyneműsítés, a megszabott tematikai és funkcionális keretlehetőségek, valamint a minőségi engedmények ellen.[260]

Az említett nyolcvanas évek vitái sem léptek többnyire túl a keretlehetőségek pozitivista meghatározásán, holott nem a teljes határon túli magyarság, és annak jegyei

[259] Lásd **Pomogáts** Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3, 246.
[260] Vö. Fried István abszurdnak minősítő megállapítását Bori Imre azon kísérletével kapcsolatosan, mely a jelen irodalmi-irodalomtörténeti tudatát az 1919-es politikai helyzethez igazította. **Fried** István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989, 39.

(például erdélyisége), de a határon túli magyar irodalmiság elméleti alapjainak a vizsgálata maradt gyakorlatilag mindmáig megfogalmazatlan. Tőzsér Árpád a Felvidék magyar irodalmával kapcsolatban ezért írhatta, hogy az utóbbi évtizedekben „irodalomtörténészeink olyasmivel foglalkoztak hát, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Természetesnek vették a »határon túli magyar irodalmak« autonóm létét, azt a valamit, ami már akkor, (a szocializmus bezártsága idején) sem igen volt természetes, most, a határok átjárhatósága, spiritualizálódása korában meg egyenesen szembeötlő a problematikussága."[261]

Pedig Tőzsér vitatott nézetei, a könyvét ért kritikákkal is ellentétben, az újabb erdélyi írónemzedékek jelentős részéhez és mozgalmaikhoz hasonlóan[262] nem pusztán arra figyelmeztettek, hogy a nemzetiségi irodalmak autonóm létének módja mára mindenképpen megkérdőjelezendő, de az „egyetlen", „egyetemes", vagy „nemzeti" irodalom fogalmát is szükségesnek tartották felülvizsgálni.[263] Az általam említett ideologikus alakzatok esetleges szűkítő momentumainak, illetve ezek hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek átértékelése, és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ezért válik elengedhetetlenné. (Bár mint említettem, a buktatók kapcsán nem csupán az eddigi értelmezések kiegészítésről, de új módszertani értékkategóriákról van szükségszerűen szó!). Csak ezek által juthat mégis érvényesen kifejezésre, hogy az említett recepcióban milyen szerepet is játszott például a hatalom által elnémított vagy megtűrt, megcsonkított, lappangó kánoniságként a transzszilvanista jegyeket viselő, közösségi-képviseleti értéktudat, (annak minden viszonylagos archaizmusával és anakronizmusával együtt) vagy hogy a politikai korlátok megszűntével mennyiben kell, lehet, szükségszerű-e egyáltalán továbbra is önálló magyar irodalmakról beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként vizsgáló irodalomtörténeti szemlélet számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet. A sajátosságok történelmi meghatározásain túl, az etikai-képviseleti szerepvállalásokhoz, a 'küldetéshez' ragaszkodók értékelmélete viszont (a többszínűség, vagy a rész-egész viszony hangoztatása mellett is) olyan anomáliákkal járhat, amely nem kerülheti el az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedében született írások értelmezésekor a 'kisebbségi létdokumentáció' kategóriáiban való különálló gondolkodást, s a muzeális értékeknek kijáró hangsúlyos történeti értékelést.[264]

[261] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998, 50.
[262] Például az Éneklő Borz vagy az Előretolt Helyőrség szerzői körében.
[263] Jogosan kérdhette: „mi van a nyelv határai és a nemzet határai közötti terra incognitában?" Vö. **Tőzsér**, *i.m.,* 51.; A kérdés – ugyan más formában – de már az említett Önszemléleti vitában, 1982-ben is elhangzott. Ezredvégi aktualitása egyben a problémák megoldatlanságát is jelzi. Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.
[264] Mely azt a látszatot keltheti, mintha egy kisebbségben születő irodalom nem is lenne más, mint kisebbségi problematikát, s humánideológiai referenciákat tárgyaló irodalom.

A terminológiai tudatosság mellett mindenesetre nemigen célszerű merev kategóriákban gondolkodnunk, és az egymástól sokszor eltérő tudatossági fokú korszakok, életművek nemzeti/nemzetiségi szemléletét egybemosnunk, vagy a különböző régiók egyneműnek tételezett irodalomeszményét kivetítve általánosságban értékelnünk a határon túli magyar irodalmi törekvéseket. Annál is inkább, mert az irodalomközi folyamatok dinamizmusát szem előtt tartva, a szükséges régióspecifikumokra való következtetések sem tüntetik majd el például az erdélyi magyar, illetve a magyarországi nézőpontok jó néhány eltérését. Az egymás mellett megképződő, egymást kiegészítő és sokszor szükségszerűen egymást nem pusztán formáló, de kizáró kánonok kaleidoszkópszerű elrendeződéséből létrejövő (nemzeti alapú, regionális, osztály jellegű, korszakokhoz kötött vagy célelvű paraméterein túlmutatni is tudó) irodalomszemlélet nemcsak megfontolandó, de igen termékeny is lehet.

Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma

Ha a kor említett irodalomtörténetei többes magyar irodalmakat hoztak is szóba, saját alkalmazott történeti dialektikájuk kapcsán valójában nem egyenrangú magyar irodalmakat írtak le, így a különböző országokban születő magyar irodalmak hallgatólagos s olykor utópisztikus egységképe éppen a megmaradás elemi feltételeinek a látványos javulásakor, annak legreménytelibb pillanataiban, az 1989-es fordulatot követően erősödhetett fel ismét. A kényszerű különállás kulturális fejezeteinek a lezárásával a sebek is jól láthatóan más fényben mutatkoztak meg, az egységnek viszont csak jelképes helyreállását jelentette, hogy 1990 legelején a Magyar Írószövetség tiszteletbeli tagjaivá nyilvánították a határon túli magyar írókat.[265]

A történelmi korlátok megszűntével a felszabadult játéktér olyan nagyfokú differenciálódást vont maga után, amelyben a társadalmi-történelmi helyzet már nem viszonylagos értékképzőként, hanem egyszerű adottságként funkcionált. Az összmagyar irodalomban való gondolkodás lehetősége mellett teret kaptak azok a szemléletbeli differenciálódást nyújtó irodalomelméleti hatások is, amelyek nagyrészt magyarországi közvetítéssel a kisebbségi besorolást keresztező tényezőket is felerősítették. (A csak részben újonnan kialakuló, irányzatok szerint megoszló folyóirat- és könyvkiadói struktúra is ezt erősítette.) A magyar nyelvterületen való szabad mozgás a korábbi évek abszurd

[265] Göncz Árpád, az Írószövetség akkori elnök – az 1989-es közgyűlés által elfogadott alapszabály értelmében – jelképes gesztusként ajánlotta fel 1990-ben a Magyar Írószövetség rendkívüli tagságát a határokon kívül élő magyar íróknak, méghozzá „az egyetemes magyar irodalom egészséges vérkeringését” helyreállítva és kapcsolatainak szervezett biztosítása érdekében.

léthelyzeteire a fiatalabb nemzedékek által megfogalmazott kritikát is erőteljesebbé tette. Akik korábban programosan más, például posztmodern költészetbe kezdtek, mintegy tiltakozásul a társadalmi küldetésvállalás helyett, immár saját intézményi keretben is gondolkodhattak.

Az 1989-es történelmi változásokat követően megvalósulni látszó képletes egység egyéb ideológiai nehezékektől lett terhes az évtized folyamán, s mára jóformán ismét felerősödni látszik Erdélyben az a nézet is, mely szerint a különálló, részben új hagyományokkal rendelkező irodalmi életnek mégiscsak van valamiféle kényszerű sajátsága, ha egyebütt nem, hát a különböző olvasatok szintjén.[266] A napi politika irodalmi értékítéletekbe való beszivárgásának számtalan esete ráadásul ma is felsorolható,[267] amelyek egy újfajta ideológiai csapdahelyzetet teremtve távolodnak el ismét az esztétikai megítélések irodalmi jellegétől.[268] Ami kétségtelen, az bizonyára az olvasatok másságának a kérdése, amely akár a teljes kelet-közép-európai irodalomra nagy általánosságokban is megfogalmazható lenne. Éspedig úgy, hogy a meghonosodott demokráciában élő nyugati olvasó számára nem, vagy csak nehezen dekódolható a kelet-közép-európai valóság irodalmi ábrázolása, mert a szövegben szervesített valóságreferenciákat képtelen értelmezni, illetve saját életminőségének tükrében valószínűleg nem érzékelheti azt az elemi létveszélyeztetettséget, amelyet ezek a referenciák magukban hordoznak.[269] Az ilyenfajta befogadói elkülönböződés ugyanakkor éppen az erdélyi szerzők újabb generációja számára nem jelentette azt, hogy kényszerűen belebonyolódjék a terminológiákba, s abba, hogy van-e egyáltalán értelme a felosztásoknak.[270] Hangsúlyozandó, itt fontos szerepet játszott az is, hogy az Erdélyben élő vagy akár onnan elszármazott szerzők is szerették volna levetni

---

[266] A kényszerű különolvasatok hangsúlyozói, ha a Németh László-i *külön irodalmi* szentenciát nem is fogadják el, az utóbbi évekbeli utópisztikus szellemi egységnek a gyakorlati kudarcára is hivatkozva mondják, hogy a regionális magyar irodalmaknak külön olvasatuk van. Legalábbis valami ilyen kell, hogy legyen, az erdélyinek például azért, mert „Az erdélyi magyarság a 20. század második felében Európa legkisebb népei közül való: szabadon választott elöljárói nincsenek, önrendelkezése problémaként sem vethető fel, tulajdonából kiforgatták, anyaországa igyekszik nem tudni róla" – s mindez tárgyiasul valahol a művekben is. (Vö. **Vida** Gábor utószavát **Mózes** Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974–1990*, [Marosvásárhely, Mentor, 2004] című kötetéhez.)

[267] Például a 2004. decemberi 5-i sikertelen népszavazás kapcsán.

[268] Egyetlen példa a kiszólásokra: Duma-István András moldvai csángó-magyar költő műveit értékelve Sántha Attila írja: „a [kivándorlás] mely – a jólétüket a 'románoktól' féltő anyaországiaknak mondom – véletlenül sem Magyarországra, hanem Itáliába, 'Szpániába', Izráelbe irányul". Vö. **Sántha** Attila, *Könyv a fény jegyében*, in Székelyföld, 2005/7, 91.

[269] Nem véletlenül emlékeztetett éppen Mózes Attila még 1990-ben Csiki László könyvéről szóló kritikájában, hogy Európa nyugatibb fele Marquez *Száz év magány*át is 'mágikus realizmusnak' titulálta. „Ezek szerint Csiki László regényei 'mágikus szocialista realista' művek? Na ne vicceljünk! Nincs itt semmiféle mágia, hacsak a tébolyt nem számítjuk annak!" Vö. **Mózes** Attila *i.m.*

[270] Ahogyan Tőzsér a Felvidéken, Mózes Attila Erdélyben szögezte le: „Külön erdélyi irodalom márpedig nincs!"

magukról azt a triviális terhet, miszerint ők elsősorban erdélyiek, s csak másodsorban szerzők!

Egy nemrég megjelent filozófusi „töprengés" furcsamód amellett, hogy leszögezi, különálló délvidéki magyar irodalom bizonyosan nem létezik, s hozzáteszi „Tényekre támaszkodva azt mondhatjuk, hogy viszont magyar irodalom a Délvidéken kétségkívül van!", a megállapítás logikájában mégis éppen az erdélyi magyar irodalomra, mint különálló egységre[271] hivatkozva vet fel olyan anomáliát, amely a *belülállás* vagy a *kívülrekedés* logikátlanságait ez utóbbi javára kényszerül eldönteni. Az egyéb határon túli régiókkal szemben ugyanis több esetben is megfigyelhető, hogy Erdélynek a történelmi, kulturális meghatározottságaira, múltjára, művészetére, önálló államformájára és státusára támaszkodva hivatkoznak valóban meghatározóbb egységre, különállásra vagy akár önállóságra is. Ennek a látszólagos, az irodalmi életben igencsak elterjedt tévhitnek pedig könnyű az olvasatok természetes különbözőségét vagy a történelmi, politikai, társadalomtörténeti valós különállást egy szükségszerűségből autonómnak tételezett intézményes irodalomeszménnyel összemosni.[272]

Sokatmondó mégis, hogy míg Magyarországon a szellemi élet irodalmi vonatkozásai elsődlegesen járultak hozzá ahhoz a társadalmi-politikai változáshoz, amely a nyolcvanas évtized legvégére a magyar társadalomban végbement, addig a társadalmi küldetés és a közösségi megszólalás érvényességét éppen ezek a politikai-társadalmi átrendeződések hatálytalanították, s az érvénytelenítő irodalomtudományi szemléletváltásban az ideológiai távlatoktól szabadulva elsődlegesen a nyelvkritikai szempontokat állították előtérbe. A határon túli magyar irodalmak értékelésében és az irodalomtörténeti munkákban paradox módon mégsem tekintették érvénytelennek semmilyen hivatalos fórumon a társadalmi-politikai változások következtében kialakult helyzetre továbbra is a hetvenes–nyolcvanas évtized értelmezői gyakorlatát alkalmazni. A terminusok részben történő átértékelése mellett,

[271] „Az erdélyi irodalom meglétét, úgy gondolom, nem tagadja senki. Van külön magyar irodalom Erdélyben: erdélyi jelleggel, erdélyi 'ízekkel', színekkel, nyelvezettel, olyasféle tájakkal és emberekkel, melyek nem lehetnek sehol másutt a világon". Lásd **Hoppál** Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

[272] Létezett Trianon előtt is külön erdélyiség, s külön erdélyi iskolák mindig is alakultak, ahogyan a tudomány világában is gyakorlati szükségszerűségből jöttek létre korábban is erdélyi intézmények (például az Erdélyi Múzeum Egyesület az Akadémia mintájára), de csak igen erős megszorításokkal beszélhetnénk önálló, autonóm erdélyi filozófiáról, színházról, vagy természettudományról. Az irodalom fogadtatásbeli önállóságának a kiemelt hangsúlyai részben annak köszönhették létjogosultságukat, hogy a kényszerű trianoni határokat elsőként az irodalom törte át (kezdetben lírai költőivel, később a történelmi regénnyel). Itt sem feledhető, egyszerű példaként, hogy Erdély különállásának irodalmi hangsúlyai leginkább csak a tematikák szintjén jelentkezett. Sem a nyelvi, sem a (próza)poétikai hagyomány irodalmi vetületei, sem az intézményi háttér, de még a befogadók terén sem beszélhetnénk önállóságról. Az *Erdélyi Helikon* olvasóinak igen jelentős része a két háború közt is Erdélyen kívül élő volt, mint ahogyan a lap is kormányzati támogatást kapott.

esetleg helyett, nem valósult meg egy módszertanbeli olyan szemléletváltás, amely jellemezte a magyarországi újabb irodalmi értelmezésalakzatok megnyíló pilléreit és csomópontjait.

Irodalom és társadalom

Az irodalomnak társadalmi tevékenységként való feltüntetése manapság ismét nem áll távol némely újabb nyugat-európai irodalomtudományi elgondolástól, olyan művészeti meghatározottságoktól vagy kontextualista kultúravizsgálattól, amelyik csakis egyéb kulturális szegmensekkel összefüggésben kívánja szemlélni magát az irodalmi történés hatásmechanizmusait. A kultúrakutatás mai álláspontja szerint is célszerű viszont különbséget tenni a kényszer szülte, szubjektívnek is mondható értelmezések legitimációjának (leginkább csak külső tényezők megszabta játékterének) elfogadása és a valóban pozitivista örökségnek tulajdonított önérték rendíthetetlenségébe vetett hit által beszüremkedő szövegértés máig továbbélő igénye között, amelyben immanens és spekulatív szövegi létmódok értékellentéte lappanghat. Az elemzett értékelvek utólagosan valóban tételezhetők lennének az egyfajta olvasat, a szubjektivitás gondolatiságában is biztos tudást igénylő, arra kizárólagos igényt tartó, de a mai értelmezéshorizontokban már legfeljebb (a sok közül) egyetlen értelmezésmomentumnak a kiváltságok nélküli státusát hordozó szövegértés történeti módozataiként. Csakhogy az intézményesített, formális-kanonikus kritika legkevésbé sem szövegközpontú eljárásai miatt, ennek a filológiai helyett többnyire gondolati alátámasztású módszertanában szükséges felismerni e szövegértésben a szövegnek azon horizontjait is, amelyekben az irodalmi-társadalmi konnotációitól függetlenül is, az mint eleve pozitív léttel elgondolt tény „ment elébe saját megállapíthatósága ismérveinek”.[273] Az oksági meghatározottság magyarázó erejének a túlértékelése az elemzett korszakban ugyanis végig ott lappang a kisebbségi/nemzetiségi/regionális irodalmak magyar (nemzeti) irodalomba, irodalomtörténetbe való integrálhatóságának kérdésfelvetésekor. A jelzők determináltsága pedig a megértő észleléstől függetlenül alakíthatott ki olyan regisztereket, amelyek feltöltése a kulturális, etikai, morális vagy éppen helyzettudati ismereteket, az esztétikai értékelést megelőző momentummá avatták. A szűk, egysíkú diszkurzust persze az egyéni szerepek és emberi, szakmai kapcsolatok, kapcsolatrendszerek is nagymértékben befolyásolták. A nyolcvanas évek Magyarországán gyakorlatilag azonos szempontrendszerű kritikai értésmódból értelmezték, láttatták, elemezték az egyes határon túli életműveket, ugyanakkor nem állítható, hogy mindig okkal maradtak volna majdhogynem teljességgel

[273] Kulcsár Szabó Ernő kifejezése. Vö. UŐ, *Az új kritika dilemmái, i.m.,* 64.

csöndben (sokszor hallgatásukkal demonstrálva) mindazon szerzők és iskolák, akik ellenvéleményüket, minőségi és módszertani kifogásaikat szintúgy egy politikai-ideológiai helyzet miatt látták jobbnak nem hangoztatni.[274]

Kulturális emlékezet

A modern művelődésesztétikák és szociológiai társadalomelméletek a kultúrának képzésen történő hagyományozhatósága mellett, a kulturális kánoniság legitimációjának fenntarthatóságát gyakran a kisebbségi irodalmakat is érintő hagyomány és kultúrafordítás kettősében, azaz folyamatos újraértelmezési keretben vélik magyarázhatónak. A kulturális emlékezet megszabta textuális térben nem arra emlékszünk, ami le van írva, hanem ami a leírt sorok mögött van, s ami mintegy szükségszerűen behatárolja azt az időkeretet, melyben a kulturális emlékezet saját formáit még aktívan fenn tudja tartani. Ha az irodalmi hagyomány formáinak szükségszerű újraértésében az értékmentés mintegy fordításhoz hasonló rekonstrukcióját feltételezzük, a fordításanalógia és a hagyomány mindenkori viszonyának állandó értelmezésre szorultsága arra is rávilágíthat, hogy egy szélesebb kontextusban a hagyományban tételezett irodalomszemléletünk szűkebb vagy tágabb formáiról, végsősoron a kulturális emlékezet általi különböző irodalomszemléleteinkről és normáinkról van szó. Ezeknek a közelmúltra vonatkozó kódjai (a maguk letisztázatlan terminológiai determinizmusában, s a korban oly elterjedt, említett virágnyelv problematikussága révén) határozzák meg a hagyományozhatóság aktuális sikerességét.

[274] Bár a kánonkommentár összetett kérdésköre szempontjából az irodalomtörténeti ignorálások szerepe sem meríthető ki csupán egyszeri tagadásuk vagy kritikájuk révén, bizonyos emblematikus életművek esetében a kérdés máig érvényesen megmarad: mennyiben lehet más dimenzióban is szemlélni például Tamási vagy Nyírő műveinek, esetleg éppen Sütő életművének azon tartalmi meghatározottságait és sokszor kultikus jegyeit, amelyek legitimitásukat nagyrészt egy történelmi kor meghatározottságaiban, szükségszerűségében, kényszerében vagy éppen tiltásában kapták? Nyírő József sokáig Tamási mellett talán a legnépszerűbb erdélyi szerző volt Magyarországon, s ma az egykori kortárs Wass Albert látszik átvenni e népszerűségi helyet. Mindkettőjüknek két-két életműsorozata létezik, melyből egyik Erdélyben, másik Magyarországon kerül kiadásra. 1945 előtt, Nyírő művei mind az Erdélyi Szépmíves Céh, mind a budapesti Révai Könyvkiadó jóvoltából igen nagy példányszámban kerültek az olvasók kezébe. Nem mellékes szempont, hogy Nyírő 1940-ben Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után, a magyar országgyűlés tagja lett, és megkapta az egyik legnagyobb magyarországi kulturális kitüntetést, a Corvin-koszorút is. Az ő elbeszélései nyomán forgatták Szőcs István rendezésében a korszak egyik legnagyobb hatású magyar filmsikerét, az *Emberek a havason*t, amely a Velencei Filmfesztiválon nagydíjat kapott. Ugyanakkor Nyírő után ma Wass Albert hihetetlen sikeréről, népszerűségéről nem állítható bizonyosan, hogy csupán előző korszakbeli betiltása, cenzúrája miatt lenne az olvasottsági listákon egyértelműen vezető helye. Wass egyfelől annak az erdélyi arisztokráciának a képviselője volt, aki társadalmi rangját és szerepét kötelezettségek forrásának is tekintette, másfelől közönségsikereit ő eleve csak a harmincas évek derekán aratta. Az Erdélyi Fiatalok mozgalmában részt vállaló szerzőnek erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata s több kiadást is megért riportkönyve miatt (*Jönnek!* címmel, melyben érthető örömmel fogadta a honvédség észak-erdélyi bevonulását) 1944-től menekülnie kellett. Korabeli fogadtatása, mint írtam, nem volt kirobbanónak mondható, bár az 1934-es *Farkasverem* Baumgarten-díjat is kapott! Az irodalom társadalmi funkciója, küldetése és megélhető szerepe tehát (amelyet a későbbiekben éppen a sütői életműben vizsgálok), az irodalmi siker kánonformáló tényezője mögött egy meglehetősen összetett társadalmi-lélektani folyamatot is rejt.

Áthallásos vagy kettős beszédet alkalmazó, politikai célzatú művek esetén ráadásul a konnotációk vagy a hasonló alaphelyzetből értelmezett képzettársítások, a másodlagosnak tételezett voltukban mint a normalitástól, konvencióktól, mindennapoktól eltérő, elváló jelentésszegmensek csak egy matematikailag-logikailag lecsupaszított szabályrendszer értelmében lennének képesek igazolni ilyenfajta másodlagosságukat. A konszenzus – abszurd módon bizonyos sarkított irodalomtörténeti helyzetekben, irodalompolitikai behatároltságuk, netán tiltásuk folytán – vonatkozhat egy fordított jelentéssíkra is. Ebben, a cenzoriális viszonyok ismerete által, a hipotetikus sensus litteralis, művészeti vagy tudományos viszonyrendszeréből éppen a köznyelvi „denotátumra" utalhat vissza. A mindenki által felismerni vélt jelentéssík viszont éppen a kollektív értelmezésekben uralkodóvá váló szűk narratív lehetőségek által lesz ismét elsődleges (majdhogynem kizárólagos!). Az ilyen értelemben nyert konnotatív konszenzus pedig a rekonstrukcióban egy megfordított hermeneutikai alaphelyzetben keresheti literális jelentésének denotatív stabilitását. A kimondatlan konszenzus alapján a lehetséges jelentéssíkból gyakorlatilag egyetlen értelmezést kereső, lehetővé tevő szövegértés nem jelent természetellenes gyakorlatot, csupán végzetesen a szerzői intenció felfedésére irányuló, meghaladott vagy történetiségében komolyan megkérdőjelezhető olvasásmechanizmusra szűkíti az ilyen művek értelmezéstörténetét.[275]

Tálentumok

Ki tudunk-e tehát egy ideologikusan tagolt irodalomértelmezési horizontból lépni? Mennyiben szükségszerű ennek a bekövetkezte? Mielőtt továbblépnénk a konkrétabb, életművet közvetlenül is érintő elemzésekhez, érdemes emlékeztetni: ahogy az egységes kánonmodell sem szükségszerűen kizárólagos vagy megváltoztathatatlan, úgy a pluralisztikusabb, többszólamúnak kikiáltott kánonmodell sem szükségszerűen befogadó vagy toleráns. Így ami változásnak tűnik a kanonikus értékrendben, sokszor valóban csak a szemléletben, jobb esetben a módszerekben való változásigényként írható le. A regionalizmusban megrekedő alakzatértelmezés ugyanis csak a meglévő kereteket fenntartva, a listákban való változ(tat)ást tekinti elsődleges feladatának. Valós szemléleti változás viszont, terminológiai akadályokon és leszűkítő értelmezéseken túl is, csak ott és akkor következhet be, ahol és amikor a kulturális emlékezet közvetítette értékeket, így az irodalmi műveket is, minden ideologikus értelmezésükkel, értelmezéstörténetükkel együtt úgy

[275] Vö. néhány kései Sütő-színművet vagy -esszét, ezek nyelvének s nem utolsó sorban társadalmi tett-értékének a korban elvitathatatlan sikerét, erejét, népszerűségét.

minősítjük változónak és felülvizsgálatra érdemesnek, hogy közben nem kívánjuk azt teljességében a saját történetiségén kívül szemlélni. Akik a történeti szempontokon és szükségszerűségeken túl viszont továbbra is a kisebbségi irodalmak önálló feladatairól kívánják meggyőzni a képletesen egyetemes magyar olvasóközönséget, azok az irodalomtörténeti fejtegetésekben nem pusztán a különbözőség minőségi jegyeit, de eleve különálló minősítéseket és rangsorokat szorgalmaznak.

Geertz nem véletlenül állította, hogy az ideológia társadalomtudományokban elfoglalt helye alapvetően pejoratív, s hogy éppen ebből kifolyólag, ennek vizsgálata egy olyan közösség vizsgálatát jelenti, akik gondolkodásukban „valami gyanússal", valami eltérővel, „intellektuális tévedéssel" léptek kapcsolatba.[276] Csakhogy a vallott ideológia által – a Mannheim-tanítványnak tekinthető Werner Stark szerint[277] is – az ideológus nincs tudatában ennek a tévedésnek, minthogy nem megtévesztésből, de akaratlanul és öntudatlanul cselekszik. Vagyis hisz saját ideológiájában. Az ideológia bármelyik formája éppen ebből nyerheti igazi perszisztenciáját – azáltal, hogy bekeríti a közéletet, s behatol az egyes emberek szemléleti világába, méghozzá úgy, hogy autoriter formákat hoz létre.

Az ideológia vizsgálata tehát egyrészt az „intellektuális tévedés" okainak, kialakulás-feltételeinek a vizsgálatával kell hogy együtt járjon. Ezeknek a vizsgálatoknak az időszerűsége ugyanakkor egy meglévő diszkrepanciát emel az előtérbe, mert az ideológia kérdése, felismerhetősége leginkább csak akkor merül fel, amikor az emberek széles körben elfogadott nézetei, gondolkodásuk ideologikus alakzatai, vagy kulturális memóriájuk bizonyos formái és a tudományos diszkurzusok megszabta értelmezésformák közt erős eltérés mutatkozik meg. A többrendszerűség-elmélet ezért állíthatja, hogy adott ideologikus sémák, elfogadott értelmezési stratégiák, kanonikus diszkurzusok, egy szélesebb közönség által még sokáig erőteljesen képviselhetik, éltethetik hatásukban tovább az olyan rendszereket és értékelveket, amelyek időközben már rég elmozdultak, a perem felé tolódtak a kánoniság képletes középpontjából.[278] S az említett diszkrepanciához kapcsolódóan ezért beszélhet az erdélyi magyarság utolsó félszáz éves történetét kutató fiatal történész, Stefano Bottoni „dokumentálható valóság" és egy kisebbség vallott ideológiai szereposztása között húzódó értékelméleti szakadékról is.[279]

---

[276] **Geertz**, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in UŐ, *Az értelmezés hatalma*, vál. **Niedermüller** Péter, Bp., Osiris, 2001, 30.
[277] Vö. **Stark**, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.
[278] Even Zohar megjegyzése rendkívüli módon jellemzi a sütői életmű aktuális hatástani állapotait is. Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *i.m*.
[279] Lásd **Bottoni**, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18.

Hogy a kisebbségbe szakadt magyar *irodalmak* hány-hány 'tálentumot' kaptak, s hányat voltak/lehettek képesek ezekből (szűk lehetőségeik szerint) felmutatni, az alapvetően történeti megítélésükből is táplálkozik. Folyamatos nemzetiségi, s így közvetetten ideológiai-politikai jegyeiknek, feladatvállalásuknak túlhangsúlyozása viszont felülírna minden olyan közös érvet, mely egységes kritikai szempontokat érvényesíthetne egy talán utópisztikus egyetemes magyar irodalomtörténeti képletben. Ennek értelmében eleve fölösleges lenne olyan transzparadigmatikus érvrendszert keresni, melyben összemérhető, összehasonlítható lenne egy-egy irodalmi szöveg, viszont teljességében felülíródna bármely, az irodalomtörténeti szempontok jelenre utaló vizsgálódási módszertana. Az erdélyi irodalom nagykorúsodása immár egyértelműen történelmi tapasztalat, különállása viszont aligha tűnik a jelen irodalmi vizsgálódásai felől célravezetőnek.

Az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatásának történeti alakzata kétséget kizáróan meghatározó jegyeiben formálja ma is bizonyos irodalomszemléletek értekezési stratégiáit. A sajátnak vélt észlelésmód abszolutizálása helyett a szövegek ismételt megszólíthatósága érdekében a folyamatos ideológiakritikai fenntartások szemléletét az igencsak összetett, olykor kényesnek mondható alakzatokra is érvényesítve, a teljes ideológiamentesség lehetetlenségének tudatában célszerű csak megkísérelnünk. A mai szükségszerű átértékeléshez ezért nyilvánvalóan szükség van egyrészt a történetiség elismerése mellett azokra a nem csupán módszertani, de merőben más, a korban szükségszerűnek mondható korlátokon és gyakorta a magunk által vont (kvázi szakmai) határokon való elvi felülemelkedésre is, melyet egyébiránt a szépirodalom már az utóbbi másfél évtizedben nagyrészt maga nyomatékosított és végzett el. A kritikusi tekintélyek, a történelmi helyzet, az irodalompolitika vagy éppen az opponáló autoritás hitelesítette értékrend az irodalomtörténeti recepcióban mára gyakorta csak szikár névsorrá zsugorodott. A listakánon eleve determinált kizárásaiban, dédelgető, morális instanciákhoz kötődő hódolati aktusaiban, s a maga jelentéskorlátozásaiban, alapvetően két attitűdöt éltet ma is, hiszen a szükségszerű bővítés mellett a mindenkori értelmezés a korábbi panteont valóban a maga történetiségében, egy korszak emlékműveként is szemlélheti. Mind a szépirodalom, mind az értekezőpróza úgy tisztázhatja saját helyzetét és viszonyulását ehhez a még érezhető közelségben lévő hagyományszegmenshez, ha valóban kritikus távlatot talál az itt bemutatott jelenségekhez. Az említett buktatók problematikusabbá, adott esetben igen nehezen megkerülhetővé tehetik, de bizonyosan nem szabad, hogy leállítsák, megtorpanásra késztessék kritikus vizsgálódásainkat.

IV. A Sütő-recepció alakulásrendje és anomáliái.

(Kultikus távlatok felé…)

„Az embereknek a cél tisztasága ellenére nincs szükségük az általuk nagy morális jelentőséggel felruházott hiedelmek érzelmektől mentes elemzésére; és ha ők maguk mélyen ideologizáltak, akkor egyszerűen képtelenek elhinni azt,

hogy a társadalmi-politikai meggyőződés kritikus témáinak pártatlan
megközelítése más is lehet, mint skolasztikus ámítás."
(Clifford Geertz)

„Félrevezet a kérdés, igaza van-e vagy sem annak, aki értékel egy művet.
Sokkal érdemesebb arra válaszolni, miért, milyen kánonok
alapján fogalmaztak meg ilyen vagy olyan ítéletet."
(Szegedy-Maszák Mihály)

Prológus

Az eddig tárgyalt problémakörök szinte kivétel nélkül jól kivehetően összegződnek Sütő András életművének alább tárgyalt receptív konstrukcióiban. Az életművet körülölelő problematikák alapján az alábbiakban mégsem kívánom a teljes befogadás-történetet időszerű előrehaladtában, folyamatában vázolni.[280] Helyette azokat a mozzanatokat igyekszem felvillantani, amelyek az erdélyi irodalomkép korabeli origójába helyezett életmű recepciójának vázolt kisiklásaira tudatosan vagy elfogultan, kényszerből vagy jóindulatból, de kétségkívül hatással voltak. A kánoni érdek, a tájékozatlanság és az érzelmi-pszichológiai vetületek adta egyszólamúság momentumait a fogadtatás összetett mechanizmusainak szembesítésében vélem megragadhatónak, a konkrét történeti-politikai helyzetlehetőségekhez és paradox létállapotokhoz viszonyítva tárgyalhatónak, amelyek itt kiegészülnek egy újabb mozzanattal, a szerzőség elvének önkanonizáló eljárásaival is.[281]Nem célom egyes művek anomáliákkal teli újraolvashatóságának jövőbeli esélyeit latolgatni, amelyek csak egy tudatosan vállalt, szintén ideologikus alapállásból értelmezhetnék újra az említett életmű szerzőség által behatárolt szövegszerű stációit. Helyette azokat az irodalomszociológiai, és leginkább irodalomtörténeti kultuszkutató érvrendszereket hasznosítom, amelyek a kánonelméletek eddig is vázolt alapállásai mentén jelölhetik ki az értelmezés korábbi kötöttségeinek esetleges buktatóival szemben azok lehetséges feloldásait.

A recepció magyarországi alakulásrendjének bemutatásával tehát nem egy képletesen teljes befogadás-történetnek a lépcsőzetes nyomon-követése a célom, mintsem az életmű azon csomópontjainak a megjelölése, amelyek eszmetörténeti kisajátítása túlmutat az irodalomtörténet-írás értekező és értékelő álláspontjain, s egyben az előző fejezetekben

[280] Az értekezés címe értelmében nem magát a Sütő-recepciót, a 'fogadtatás menetrendjét' kívánom részleteiben bemutatni, mint inkább alakulásrendjének azokat a kánoni stratégiáit megvilágítani, amelyek egyfelől szimptomatikusak lehetnek a részben már eddig is tárgyalt problémakörökre, másfelől a kánont építő/fenntartó diszkurzus általános irodalomeszményét világíthatják meg. Bennük azokat a szükségszerű gócpontokat is érintem, amelyek egy funkcionális kánon reprezentatív életművét mára leginkább csak történetiségében engedik szemlélni.

[281] A 'self-image' és a 'szerzői névaláírás' retrospektív kanonikus mozzanatait leginkább a kultuszképző törekvések eljárásaiban szemlézem.

ismertetett alapvetéseknek mintegy esettanulmányi igazolására is szolgálhat. A következetlenségek a kánoni érdekérvényesítésben azt is szükségessé teszik ugyanakkor, hogy az életút, s olykor az életrajz azon meghatározó mozzanatait is tárgyaljam, amelyek befolyással voltak a kialakult, kialakított Sütő-kánon divatszerűségének kultusszá formálódására.

Magától értetődik, hogy nem az olyan irányú ismertetéseknek, irodalomtörténeti feltárásoknak a bárminemű megkérdőjelezése a célom, amelyek végre az Erdélyben születő irodalmat valóban közelebb hozták a magyarországi olvasóközönséghez. Még csak nem is értelmezésmódok létjogosultságát vonnám kétségbe, hiszen a történeti hatást és a művészi értéket nem lehet a kizárólagosság függvényében szemlélni. Kétségtelen viszont, hogy a történetírás érvek és ellenérvek szembesítését is igényli, s ha az egyik mozzanat szándékoltan kimarad belőle, a hatástani-értelmezésbeli folyamatok a legcsekélyebb jelét sem mutatják majd az el nem érhető, ám célként, szükségszerűségként mégiscsak megfogalmazandó objektivitás történeti szempontjainak. Mert a különböző irodalomtörténészi szemléletek, az eltérő nézőpontok saját véglegességükre ugyan sohasem tarthatnak igényt, viszont nagyon is szimptomatikusak lehetnek arra a korra, melyben megfogalmazták őket. Ezért is lehet sokkalta fontosabb maguknak az okoknak az egyszerre hatástani és filológiai feltárása egy ilyen „zárt" kanonikus életmű esetén, amely az árnyalatok, vagy az olykor igencsak eltérő vélemények, szembeötlő aránytalanságok létrejöttét is egyetlen rendszeren belől tudja még kijelölni. A mai Sütő-kánon ambivalenciáját ugyanis éppen az okozza, hogy egyszerre áll szemben két olyan feltétellel, amelyekről kénytelen tudomást venni: az evidens előértelmezettséggel és a feladatnak tekintett értelmezéssel.

Kivételes hely

Ha a hetvenes, nyolcvanas évek magyar irodalmi kánonjának, de akár kánonjainak is, a hatalmi irodalompolitika ideológiai hatásain túl vagy azok mögött, létezett külön erdélyi magyar irodalomra vonatkozó része, fejezete, elképzelése, vagy kiemelt státusa, annak egyértelműen Sütő András életműve állt a középpontjában. Magyarországi fogadtatásával kapcsolatosan monográfiájában Bertha Zoltán is elismerte, hogy „(…) a magyarországi köztudat felületesen tájékozott része a hetvenes évek elejétől sokáig szinte csak övele tudta azonosítani az erdélyi magyar irodalmat".[282] Az olvasóközönség mellett a hivatalos recepció kitüntető figyelme is egyértelműen Sütőt látszott a kortárs erdélyi irodalom origójába

[282] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 14.

helyezni, többek között ennek hatására születhetett meg személyéről, munkásságáról az első határon túli magyar alkotóról engedélyezett monográfia az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A magyar irodalom utóbbi fél évszázadában megújuló hagyományvonalak közül alighanem az irodalomesztétikai fogalmakkal nehezen körülírható irányzatok azon ötvözete keveredik Sütő életművében, amelyik az irodalmi-művészeti, illetve a szociális-nemzeti intenciókat egyaránt hasznosítja. Az életmű magyarországi fogadtatásának egyedülálló rangot biztosító, nyomatékosító értékítéletei egyszerre találták meg benne a küldetéses irodalomeszme folytonosságát, a népi írók vonalának, kollektivista, társadalmi elkötelezettségű közíróságát (melyre a művészi és politikai szerep-összefonódások éppúgy jellemzőek, mint a helyi jelleg, a sajátosság felvállalása) valamint az anyanyelv nemzetiségi, nemzeti kultúrát és öntudatot megtartó morális felelősségét. Ezekhez társultak a hetvenes évektől olvasói igényként is megfogalmazódó ellenállói illetve vátesz-szerepek, amelyek az alkotói szerepfelfogások etikai jelentésessége által is, egy nyíltan még kimondhatatlan korkritikát asszociáltak. Ismertségét, rangját, fogadtatását tekintve az életmű valószínűsíthetően egyetlen más kortárs határon túli szerzővel sem mérhető össze, kiemelt helyét azonban nem csupán irodalmi rangja (majd a nyolcvanas évekbeli magyarországi publikálások, az ismertség és a „játszottság") de a közszereplőség megannyi fokozata is biztosította. Sütő társadalmi-politikai szerepvállalása, a közéleti szereplés „rituális" eseményei is nagymértékben járultak hozzá ahhoz a kultikus Sütő-kép kialakulásához, amelyik a nyolcvanas évek közepétől, s majd a rendszerváltást követően kiemelt hangsúlyokkal formálta meg az íróságon túllépő személyiség emblematikusságát.

Az életmű irodalmi eredményeit méltató első magyarországi összefoglalás, akárcsak a hetvenötödik születésnapra összeállított legutóbbi összegző tanulmánykötet szerzői-szerkesztői véleménye szerint a Sütő-művek „az erdélyi magyarság létjogának, értékének, sajátosságainak védőiratai" méghozzá az esztétikai megalkotottságuk, a művészi autonómiájuk és az erkölcsi tartásuk alapján.[283] Ugyanitt egy korábbi írás szerint „Sütő András munkásságával az erdélyi magyarság szellemisége szerzett magának polgárjogot az egyetemes magyar irodalomban és hitünk szerint az emberi egyetemesség színe előtt."[284] Az életmű tehát nem csupán önmagának, de az általa képviselt egész erdélyi szellemiségnek szerzett polgárjogot, rangot és megbecsülést. A sajnálatosan túltágított kategóriák és az elnagyolt időkeretek kétségkívül azt igazolják, hogy az 1945 utáni időszak erdélyi magyar irodalmában, a hetvenes évek nyitányát követően Sütő András lett a közmegegyezés

[283] Vö. a *Tanulmányok Sütő Andrásról,* szerk. **Görömbei** András, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 - kötet fülszövegét.
[284] Vö. **Pomogáts** Béla, *Kisebbségi sors és kisebbségi írópálya*, in *Tanulmányok Sütő Andrásról, i.m.,* 395.

elsődleges szerzője. Ennek a folyamatnak a jobb megértéséhez, irodalomtörténeti helyéhez, vélt vagy valós indokaihoz, a „jelenség" komplexitásához, illetve a recepció fokozatainak, irodalmi és nem irodalmi sikereinek a tehetségtől az ikonikus jelig terjedő szakaszainak felvázolásához, nem egyszerűen magát a korszakot célszerű csak vizsgálnunk, de a kornak azt az irodalomértését is, amelyik meghatározhatta a recepciót. A máig jellemző kivételes pozícionáltság történeti indokainak meghatározása, a fogadtatás motivációinak feltárása és bizonyos fokig racionalizálása egyben azt is szükségesé teszi, hogy folyamatosan megkérdezzük, milyen külső vagy belső érdekeltségek, autoriter vagy konkrét hatalmi struktúrák, érzelmi motivációk formálhatták a fogadtatás koreográfiájának szükségszerű vagy éppen esetleges fokozatait.

Eljárásaim két alapfeltevésből indulnak ki, melyek szerint egyfelől már a szépíró fogadtatása is egy meglehetősen leegyszerűsített szemléletet tükröz, olyan életutat épít, amelyben az egyedi Sütő-kép kivételességéhez szükséges életrajzbeli, magatartásbeli attitűdök szelektivitása jelentős következetlenségekre világíthat rá, másfelől pedig erre a műveket övező kritikai visszhangra általánosan is jellemző, hogy túlzottan odaadó és hiszékeny a sütői önéletírás műfajokon átnyúló tételeivel szemben. Sütő a Harold Bloom-i értelemben vett olyan 'strong' szerző, aki művészi érdemei megkérdőjelezhetetlensége mellett saját írói-közírói én-képét nagyon is tudatosan formálta meg. A vallott eszmék és a vállalt szereplehetőségek közt olyan hagyományok folytatója, amelyek élet és irodalom receptív konstellációiban egyként értékelik a művészi és emberi törekvéseket. Ezek értelmében, az alábbiakban vizsgálat tárgyát képezik elsődlegesen a kritikák és recenziók konklúzióit is hasznosító, összefoglaló monografikus művek, az irodalomtörténetekben elfoglalt hely, a folyóiratbeli tematikus vagy ünnepi különszámok, az antológiák- vagy a tankönyvbeli szereplés, a lexikonbeli szócikkek, illetve a színházi és filmbemutatók. Hasonlóan kiemelt jelentősége van az egyéb társadalmi eseményeknek, díjátadásoknak, ünnepi vagy gyászbeszédeknek is, akárcsak a híradásoknak vagy a tévészerepléseknek, melyek alapos összehasonlító vizsgálatát jelen értekezés keretei már nem, vagy csak részlegesen teszik lehetővé. Mindezek origójában természetesen, elengedhetetlen szerepük van maguknak az életművet keretbe foglaló, értekező és (ön)értelmező Sütő-írásoknak, a visszaemlékezéseknek és a riportoknak is.

Közelítések

Sütő írói munkásságának valós jelentőséget és rangot a hetvenes évtized során született művei adnak, (leginkább a drámatrilógiája, illetve részben az ezt időben megelőző

naplóregénye, de egy kevésbé szigorú megítélésben már egy-két esszéje s a 'naplójegyzetek' egyféle folytatásának is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* is ide sorolható) az összes többi alkotása meglehetősen elmarad színvonalát tekintve mindezektől. Sikerüket, népszerűségüket, azaz korabeli hatásukat és akár történelmi jelentőségüket tekintve viszont, mindez már egyáltalán nem állítható ilyen egyértelmű bizonyossággal.

Amikor 1986-ban megjelenhetett az első, az addigi életművet összefoglaló monográfia,[285] a sütői pályakép a hetvenes évek sikersorozata után mindenképp érettnek látszott az életműhöz különböző irányokból közelítő kritikai megmérettetésekre. A korábbi kritikai fogadtatás részeredményeit összegzően bemutató, azokat hasznosító kötet szervezőelveit, illetve magát a monográfiától joggal elvárható elemző tárgyilagosságot is, hatásában kétségkívül felülírni látszott viszont az a kortörténeti, ideológiapolitikai sajátos helyzet, mely már a könyv megjelenése előtt Sütő magyarországi ismertségét és elismertségét meghatározta. Az 1984-ben lezárult kézirat ugyan még nem tárgyalhatta a nyolcvanas évek újabb drámatermését, az alanyához való érzelmi kötődés és hódolat viszont jól jellemezte azt a közhangulatot, amelyben a magyarországi közvélemény 1986-ban a frissen bemutatott *Advent a Hargitán* ovációs Nemzeti Színházbeli sikerei[286]kapcsán is, művet és szerzőjét egyaránt fergeteges elismerésben részesített. A korabeli politikai helyzet meghatározottságai, melyek a darab színrevitelét övezték, annak ideológiai kiszolgáltatottságát (sőt külpolitikai problematikusságát is) éppúgy jellemezhetik, mint a hasonlóan ideológiai előértelmezettségéből adódó sikerét. A marosvásárhelyi íróval ekkorra könyvtárnyi írás foglalkozott, melyekben irodalomtörténészek, kritikusok, publicisták vagy színházi emberek egyként az egyetemes magyar irodalom legjobbjai közt említették az életművet. A közmegegyezés ilyenforma meghatározottságai Magyarországon egyfelől a hetvenes évek minőségi drámatermését és érett epikus darabjainak konzekvenciáit hasznosították, (melyek mintegy igazolni látszottak az igazi kiugrást és népszerűséget jelentő, az év sikerregényének számító 1970-es naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér* folyamatos sikerét), másfelől komplex társadalmi és politikatörténeti jelleggel bírtak.

Bár a nyolcvanas évek művei már mindenképpen egyfajta visszalépésnek tekinthetők a drámaírói életműben, ekkortól már elfogadott ténynek számít a „világirodalmi formátumú élő klasszikus" megjelölés s az is, hogy az életmű, mely „egy közösség létét megörökítő egység", önmaga történelmi pillanatot hordoz, s megítélésének drámai alternatívája így „a léte vagy a nemléte".[287] Sütő közírói tevékenysége, maga az a feladat-elvű írásmód, amelyik

[285] **Görömbei** András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.
[286] Az ősbemutató 1986, január 2.-án volt.
[287] Vö. **Szerdahelyi** István, *A feldobott pénzdarab pillanatában*, in Kritika, 1987/6, 18-19.

által képviseleti írói magatartásmintája megfelelt a korban ki nem mondható, ám kétségkívül létező igénynek, s mely a hatalmi rezsim kultúrpolitikájával szemben (egyetemes?) népben-nemzetben gondolkodott, az irodalomnak kitüntetett társadalmi szerepeket szánt. Az érzelmi kötöttségek mentén, az elismerésen túllépő, olykor ömlengő siker kapcsán nem véletlenül vethette fel az említett első monográfia (gyakorlatilag egyetlen komolyabb) bírálatának szerzője a kérdést, hogy „akkor is így volna ez, ha az író történetesen Magyarországon élne, és minden leírt sora mögött nem éreznénk egy jogfosztott kisebbség harcát a megmaradásért?”.[288] A kérdés a korban sokaknak talán megválaszolhatatlannak, netán feleslegesnek is tűnt, de bizonyára nem volt értelmetlennek mondható. Hogy válasz mégsem érkezett rá, az jól mutatja politikai súlyának egyértelműségét, sőt elsőrendűségét is az értelmezői stratégiák kialakításának folyamatában.[289]

Társadalmi szolgálat

Mielőtt továbblépnénk, érdemes emlékeztetni, hogy az irodalom említett társadalmi szerepkörében[290] a hivatalos irodalompolitika művészetideológiája mellett a hatvanas évektől a kisebbségi lét adta meghatározottságok, s időben előrehaladva a nacionalista politika erősödő sanyargatásai szolgáltak megkerülhetetlennek látszó értelmezési keretül a kor romániai magyar irodalmára vonatkozó fejtegetések számára. Az Erdélyben születő irodalom

[288] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A megmaradás esztétikája. Görömbei András monográfiája Sütő Andrásról*, in Sz. L., *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996. 141. (eredeti közlés Alföld, 1986/12.)

[289] Filep Tamás Gusztáv egy 1990-es írásában nem véletlenül jegyezte meg Sütő megítélésével kapcsolatosan, hogy míg Erdélyben műveinek értékéről, s személes erkölcsiségével kapcsolatosan mindig is megoszlottak a vélemények, magyarországi perspektívából látszólag egységes („nemzeti hősi”) a kép. „Ez azonban csak látszat: az ellentábor hallgat. Néhány irodalomtörténészünk, közéleti emberünk Sütő életművét faltörő kosként használta a magyarországi közvélemény bevételéhez, a határon túli magyarság és magyar irodalmi élet létének tudatosításához. A romániai magyar irodalom diadalútja azonban elmaradt, mindössze néhány kimagasló egyénisége vált szimbólummá, nem feltétlen eredeti szándékának megfelelően.” Vö **Filep**, *A szobrok tanulsága*, in Könyvvilág, 1990/6, 11.

[290] Erdélyben a (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás az önvédelmi, vagy sérelmi politika lehetetlenségeiben nem egyszer a befelé-fordulással, a sajátosságok tematizálásával és felmagasztalása által vélte megtalálni elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom a hivatalos szocreál ideológiák mögött a kisebbség életéhez, életformáihoz, óvatosabban hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, s ezeknek adva nyomatékot folytatta a hivatalosan kötelezővé tett kollektivitáseszményt. Magyarországi kiteljesedő recepciójában, ha csak burkoltan is, de kiegészülve a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényével, a korkritikai és politikai elemeknek immanens-esztétikai értéket tulajdonítva, jobb esetben ötvözve őket a művészi reprezentációval, folytonosságát és célelvűségét tartották meghatározónak. Az érzelmi hatványon túl, amelyet az erdélyiség konnotációi hordoztak, a hetvenes évek magyar irodalmára általánosságokban is jellemző volt egy olyan olvasói beállítódás, amely hajlamos volt szinte kényszeresen sekélyes esztétikai alkotásokat is felértékelni, amennyiben ezek másutt nem tárgyalható kérdésekre irányították a figyelmet. A kritika maga is ilyenkor, egyfajta morális kényszertől vezetve, hasonlóan járt el, amely erdélyi alkotók esetében különösen érzékelhető volt. Nem is csak az említett különállást, de azt a fajta dogmatizmust továbbéltetve, újratermelve, amellyel maga is szembeszállt. Minthogy az olvasók az egyéb módon elmondhatatlan társadalmi problémákat tárgyaló művek igazságfeltáró momentumait értékelték, ezeket a problémákat, illetve magát a problémafelvetést ismételték meg többnyire a kritikák, publicisztikák is, nyomatékosítva a művek kiemelt társadalmi szerepét.

fogadtatásában ez a gyakorta elvárásként érvényesülő attitűd leginkább Sütő András írásművészete által kapott olyan hangsúlyokat, amelyek hetvenes évekbeli iránya és színvonala által állíthatta szerzőjét egyfelől a népi-nemzeti írói hagyományok méltó folytatójának szerepébe, másfelől – leginkább a hetvenes évek legvégétől – avathatta a nemzetiségi kérdéskör és a rendszerellenes írói-közéleti magatartás révén a nemzetietlen magyarországi politikát bírálók megkerülhetetlen hivatkozási pontjává.

A nyolcvanas évtized magyarországi helyzetét tekintve – mint utaltam rá – bár kétségkívül voltak vissza-visszatérő retorziók, betiltások, újbóli „bekeményítések", talán a teljes keleti blokk országaiból a magyar politikai életnek (s nyilván irodalompolitikájának) mutatkoztak csak olyan jelei, melyek lehetővé tették a szélesebb fokú strukturálódást a szépirodalom és az irodalmi élet terén is. Míg Magyarországon az említett ellendiszkurzusok egy folyamatosan enyhülő politikai keretben szerveződhettek meg, Erdélyben a rendszerváltásig terjedő utolsó évek jelentették a cenzúra önkényén túl a politikai abszurditás kiteljesedésének végső időszakát. A korabeli irodalmi irányzatok, művek, szerzők mérlegelése esetében ez azt is jelentette, hogy szükségszerűen irodalmon túli érvrendszerek terhelték a fogadtatást.[291] A különböző irányzatokhoz, ízlésekhez, felfogásokhoz tartozó csoportok elfedése vagy homogenizációja a recepcióban, vagy olykor már az otthoni megjelenések, szűkös publikálási lehetőségek, az „ismertség" alapfeltételei révén is[292], két irányt erősített fel. A magyarországi irodalmi élet érdeklődését az elkötelezett, társadalmi szolgálatot teljesítő írói eszménnyel szemben, s a szélesebb (magyarországi és erdélyi) közönség fokozódó figyelmét a valamiképpen politikai ellendiszkurzusnak számító írások, helyzetjelentések, vagy az addig módszeresen elhallgatott nemzeti összetartozást erősítő olvasatok irányába. Mindkettő hajlamos volt újra csak az elvi azonosságot, ideológiai, ellenideológiai megbízhatóságot, a hűséget jutalmazni, s kevésbé a művészi teljesítményt vagy az esztétikai értékeket mérlegelni. Czine Mihály Sütő naplóregényére vonatkozó sorai – „Nem is regényként, hanem életként olvassák…"[293] – a nyolcvanas évek közepétől az egész erdélyi irodalomszegmensre érvényesnek látszott, legalábbis arra mindenképpen, amelyiket a nagyközönség leginkább erdélyinek tudott.[294] A kollektivista szemléletek újraötvöződő

[291] A különbözést, a szakszerű (?) distingválást a korban amúgy is gyakran egyetlen dolog látszott meghatározni vagy árnyalni: ki, mennyire, s milyen formában állt kapcsolatban vagy állt ellen, függött vagy élvezett viszonylagos szabadságot a politikai hatalom diktálta irodalmi élettől, a megkövetelt világlátástól és az elvárt terminológiától.

[292] Lásd a nyolcvanas évek fiatal írónemzedékének (a beszűkült erdélyi lehetőségei közt is kényszerű) antológiáit.

[293] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és irodalom*, II. Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., Szépirodalmi, 1981.

[294] Az Erdélyből megszólaló írói hangok látszat-homogeneitása a magyarországi fogadtatás széles olvasóközönség felőli olvasatait egyértelműen ekkor jellemzik a leginkább.

kitételei a határon túli életművek magyarországi felértékeléseiben, a szakmai érvrendszerekben is együtt járt a népi nyelvet és hagyományokat tudatosan őrző, ápoló, a társadalmi szolgálatot megmaradásával is végző írókép magasztos ábrázolásával.

A kánon természetrajza

A Sütő-szakirodalom jelentős része, mondhatni arányaiban szinte annak teljessége úgy elegyedett párbeszédbe az értekező-gondolkodó-politizáló, a társadalmi cselekvést kezdetektől felvállaló szerzővel, hogy vitát gyakorlatilag nem folytatott vele (pl. éppen az irodalom társadalmiságának kérdésköréről, annak arányairól és irányairól, amelyeket evidenciaként kezel), igen ritkán élt csak kisebb fenntartásokkal, de akkor is a történelmi-politikai korlátok kényszerítő attitűdjeiként (azaz ugyancsak ideologikus szerep-meghatározások mentén) interpretálva az esetleges hiányosságokat. A voltaképpen világnézeti/ideológiai kérdésfelvetések így maguk is egy ideologikus struktúrán belül váltak a jól bevált hatásmechanizmusok rabjaivá, sőt ezek a külsődleges tényezők végképp megfeledkeztetni látszottak az olykor sajnálatosan csak az irodalmi publicisztika szintjén megrekedt kifejtések szerzőit a primer szövegiség vizsgálandó irodalomesztétikai, poétikai-retorikai alakzatairól. A befogadás-történet legfőbb kritikai vonulata, a *fősodor*, mintegy egységesen igazolja is mindezt. A társadalmi elkötelezettség, a kisebbségi említett szerepkörök evidencia-alakzatai, legalábbis így értett szükségszerűségük megkérdőjelezhetetlensége az egyéb írói életművekkel való összevetésben pedig nem annyira eddig feltáratlan, egyéb irodalmi szövegeket és életműveket (bár azokat is) fed el, mint inkább máig tartóan egyéb művekre kiterjesztve is csak egyfajta olvasatot, szűk értelmezési keretet éltet tovább. (Ilyen mechanizmusokban működik a recepciónak a korabeli alkotásokra vonatkozó, a korábbiakban említett fordítás-analógia szerinti egyértelműsége.)

Sütő tevékenységének s gondolkodásmódjának egyszerre művészi és közírói összefonódásait, vagyis kulturális és társadalmi összetevőinek a képviseletelvben való együttes megragadását különböző nézőpontokból persze lehetséges kanonikus erejű sokrétűségként és egyszólamúságként is értelmezni. Az életmű, melyben az „esztétikai, a helyzettudatosító, a felhívó funkciók szempontjai szételemezhetetlenül keverednek”[295], fogadtatása révén leginkább egy fordított arányvonalat mutat. Ebben a politikai-ideológiai meghatározottságok megkerülhetetlensége révén az életművet tárgyaló értekező-prózai írások vagy kisebb publicisztikák legtöbbje a figyelemfelhívó, informáló kódoktól, a helyzettudatosításon keresztül jut csak el, ha eljut egyáltalán, az esztétikai érvelésig. A

[295] Vö. **Bertha** Zoltán, *i.m.,* 13.

szételemezhetetlenség ugyanakkor leginkább a korszakot, és benne magát a kritikust, irodalmárt is minősíti. Az életrajzírás műfaji jogosultságát, vagy a művelődéstörténeti kitekintések szükségszerűségét a korban tagadni aligha lehet, az irodalomtörténet helyébe állítani őket viszont alighanem hiba lenne. Ráadásul, mint Szegedy-Maszák Mihály is rámutatott, „a lángelme tisztelete könnyen magában rejtheti a kísértést, hogy a szövegeket az önéletrajz töredékeivé alakítsuk".[296] Sütő írói tevékenységének megítélése márpedig elválaszthatatlannak tűnt az életmű méltatói és gondozói számára mind az életrajzi, mind a történelmi-ideológiai megközelítésektől. Ezeknek tematikus nyomait, az értelemadás fogódzóit, mint látni fogjuk, nem egy esetben maga a szerző határozta meg az önéletírás különböző műfajiságú és mélységű retrospektív alakzataiban.

Kanonikus kritika?

Mint Lauter kapcsán hivatkoztam rá, a kritikaírás különbözőségeit nem célszerű csak egy elvi, formális versus kanonikus ellentétpárban megragadni, mert aligha képzelhető el (a megfelelő intézményi keretfeltételek mellett) más, mint nem-kanonikus kritikai minősítés.[297] Irányát tekintve azonban, módszertanában és minőségében, – a kánont csupán éltetni, meghatározni kívánó, illetve azzal nem törődő, esetleg ellene ható írásmódbeli leegyszerűsítéseken túllépve – érdemes megemlíteni egy másfajta jellemzőt is. Míg az egyik a megértés mellett ítéletet is kínál, valamiféle eleve lehetetlen objektivitásra-törekvést kísérel meg, amely aztán (szándéka szerint elvakultság és rosszindulat nélkül) együtt élhet a művel, addig a másik, a hagyományosabb leginkább alárendeli magát annak, s mindezt úgy, hogy egyúttal önmagát is érvényesíti. Az elemzett életművet körülölelő írások jelentős része az egyes műveket úgy tárgyalja, hogy vele együtt kívánja vívni annak küzdelmét, egyfelől a társadalmi szolgálatban, másfelől a feledés, az elmerülés ellen. Csak így van ugyanis esélye, elválaszthatatlanul a műhöz tapadva túlélni némelyest az idők múlását, feltűnni az újabb olvasatok hivatkozásaiban. S ez nem is kevés. A művel szemben táplált alázat fűti, a megértés akarása hatja át, s ezáltal mintegy vigasztalást is nyer. A vallott közös cél ugyanezért méginkább fogékonnyá s alázatossá teszi a szerzői kommentárokkal, megnyilatkozásokkal, értelmezésekkel szemben, melyeket kinyilatkoztatásoknak tekint. Nem

[296] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Kulcsszavak az irodalomtörténet-írásban*, in Literatura 2003/3, 236.

[297] A kánonelméleti működéselveket tárgyalva a kanonikus kritika terminusa, ellentétben az eredetileg használt „öntudatos" és lebontó értelmével, nézeteim szerint itt azért bizonyul használhatónak, mert egyrészt, mint kitértem rá, minden autoriter álláspontból megszólaló kritika (az ellendiszkurzus is) valahol eleve a bővítendő kánont éltetheti tovább, másrészt pedig, mert az elemzett recepcióban alig találni valódi ellenvéleményt netán komolyabb kritikát, tehát mást, mint csupán „formális" megnyilatkozásokat. Az alábbiakban a tárgyalt kritikai diszkurzusnak a vallott világnézeti, irodalomszemléletbeli azonosságait tükröző írásokat az életművel kapcsolatban formális-kanonikus szövegekként jellemzem.

annyira távolságot kíván működtetni közte s a mű adta lehetőségek közt, mint inkább azonnal megszűntetve azokat, a mű bensőséges, személyes világába tartozónak óhajtja tudni magát.

A kánont őrző formális kritika az életművön belül ráadásul nem különbözteti meg világosan a szépirodalmat és az írás egyéb, leíró vagy fejtegető válfajait. A másodlagosnak tételezett irodalmi megnyilatkozások közt kiemelt szerep jut a szerzői visszaemlékezéseknek és önértelmezéseknek, melyekben éppúgy meghatározó szerepet kap az aktív szándék és a tudatos elme, s melyben Frye értelmében „a fő gond az, hogy a szerző 'mondjon' valamit". (A Sütő-kommentárok meglehetősen elfeledkeznek Frye azon érveléséről, amely szerint még a „nagy művek", a feltételezett „önértékű alkotások" esetében sem fogadható el a szerzőnek tulajdonítható bárminemű kritikusi képesség vagy jogkör).[298] Persze a korabeli elvárásoktól vagy az ízléstörténettől független kritika (még ha Frye ebbéli bizonyosságát, s ennek a létére utaló magabiztos sorait igencsak esetlegesnek is tekintjük), a maga szisztematikusságra törekvésében is éppoly utópisztikusnak mutatkozhat, mint az, amelyik alázattól fűtött. Legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az a kritika, amely csak olyan fogalomrendszerrel próbálja interpretálni a műveket, amelyik megtartja még az azonos szemléletek kohézióját, az valóban magában hordozza annak veszélyét, hogy az odaadóan alázatos kritikust, s nem feltétlenül az érintett művet tekintsék majd provinciálisnak.

Érték és értékelés

Az életművel foglalkozó, azt bemutató, feltáró, ismertető, elemző írások jelentős többsége mindenesetre a formális-kanonikus kritika csoportjaként határozható meg. Ezek közül is számtalan olyan írás létezik, amelyik az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban többnyire az elemzések helyett egyfajta közvetlen beiktatást választ. A kiemelt jelleg, az írói-cikkírói azonos szemléletek persze nem jelentenek szükségszerűen kanonikus rangot és minőséget minden publicisztikai szintű megnyilatkozásban. A fogadtatás textuális megnyilvánulásai közt mindenesetre (a napilapoktól a kritikai szakfolyóiratokig egyaránt) lehengerlő többségben vannak a hódolati gesztusok s az olyan írások, amelyek az írói nagyság előtt hajtva főt, az életmű teljességének jelentőségét, szerepét emelik ki. Lényegesen kevesebben azok, amelyek az írót a maga értékén kezelve, inkább a műveivel vitatkozva kíséreltek meg egyfajta műelemzést nyújtani. Ennek tudható az is, hogy a sütői naplójegyzetek, helyzettudatosító írások vagy újabb úti tűnődések gyakorta éppolyan

[298] Mint írta, Dante kommentárt írt ugyan a *Paradiso* első énekéhez, mégsem rendelkezik semmilyen különleges autoritással. „Amikor Ibsen kijelenti, hogy a *Császár és Galilei* a legnagyobb drámája, s hogy a *Peer Gynt* bizonyos epizódjai nem allegorikusak, csak azt válaszolhatjuk, hogy Ibsen nem tartozik Ibsen értő kritikusai közé." Vö. **Frye**, Northrop *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999, 11.

elismerésben részesülnek, mint a folyamatosan újra-kiadott legsikerültebb drámai vagy epikai alkotások. De még a monográfiákban is szembetűnő az egyensúlyzavar, amely már a pályakezdő egy-két sikerültebb novellát is ugyanolyan hévvel és dicséretekkel kívánja tárgyalni, mint a később remekműként bemutatott komolyabb darabokat. Holott nemcsak a monográfiák, de a kritikák és recenziók többsége is egyfajta fejlődésrajzot ad. Az életmű nagyjából három egységre tagolva jeleníthető meg, melyben az első határkövet a fogadtatás szempontjából egyértelműen az 1970-es év jelzi, a következőt viszont már sokkal problematikusabb megállapítani, minthogy egyrészt valahol a nyolcvanas és kilencvenes évek mezsgyéjén, másrészt egy hosszúra nyúlt hetvenes évtized körül lehetne a határt képletesen megvonni. Az értékelések során az előző a sikerorientált szerzőségét, a második inkább a művek minőségbeli mutatóit követi. Az ugyanis könnyen belátható, hogy a legsikerültebb, s számszerűen is a legtöbb művet adó hetvenes évtized méltán ünnepelt műveivel vagy szerzőjével a recepcióban semmivel sem foglalkozik több elemző, összegző, értékelő írás, mint a nyolcvanas évtizedbeli, minőségi visszalépést jelentő alkotásokkal. Ekkor (részben az újrakiadások, s részben az áttevődő magyarországi könyvkiadás révén is)[299] a recepció már erősen ideológiai áthallásoktól tarkított, s a kor változásaira jellemző, hogy 1989-re, szintén magyarországi kiadásban, megindulhat az életműsorozat is. A képletes fejlődésrajz persze, mely tudatosan mellőzi a korai ötvenes-hatvanas éveket, a hetvenes évek epikus és drámai művei által ezeknek próza- és drámaíróját helyezi az irodalmi rang (szakmailag is egyetértő) horizontjába, a sikeresség és a szélesebb közönségbeli divat, majd az azon túllépő kultusz helyét viszont leginkább csak a nyolcvanas évek második fele jelöli majd ki.

A kezdetek

A hetvenes éveket megelőző írások többnyire másodlagosnak tekinthetők az életműben, némelyikük nem több írói ujjgyakorlatnál. Bizonyos fokig már feltűnik bennük a nagyobb lélegzetű (ám továbbra is rövidprózai jegyeket hasznosító) összegző műre mutató igény, illetve a mélyebb gondolati tartalmat majd a drámaformában megtaláló művész alkotói világképének kikristályosodása is, nagytöbbségük azonban folyamatosan visszatérő konstrukciókat mozgat. Faluábrázoló sematizmusaik, sztálinista világképük és realizmusigényük vagy a népi színpadi játékok gyönge utóérzéseit előhívó ábrázolásmódok és karakterformák a sikerültebb rövidprózai írásokat is elfedik. A pártos szemlélet

[299] A korábbi közös kiadások után 1984-től már csak Magyarországi kiadónál jelenhetnek meg könyvei.

mindenesetre két Állami-díjban és felfelé ívelő karrierben, folyóirat-szerkesztéseben és különböző közéleti tisztségek révén is elismerésben részesül.

A korai művek magyarországi fogadtatását illetően az általános elzártság ellenére Sütő esetében elmondható, hogy ezekről a magyarországi irodalmi lapok mellett a nagyobb országos napilapok is közöltek ismertetőket. A hetvenes évtized kiugró sikerét megelőző tizenkét könyv fogadtatása – színvonalukat tekintve érthető módon – arányaiban és hangsúlyaiban messze elmarad a későbbi sikerek ovációjától, de a többi erdélyi szerzőhöz képest Magyarországon így is jelentősnek mondható. A *Mezítlábas menyasszony*ról, (1950) már tudósít az Irodalmi Almanach, az *Emberek indulnak*ról (1953) az Újhold mellett a Magyar Nemzet is, az *Egy pakli dohány* (1954) erdélyi sikeréről pedig az Alföld és az Irodalmi Újság mellett már a Népszava is ír. 1955-ben, amikor novelláiról az Alföld (Székelyhidi Ágoston révén) tudósít, szerzőjét az Irodalmi Újságban Hegedűs Géza is már „komoly ígéretnek" mondja. Hasonlóan 1956 után, a fiatal szerkesztőről, az ifjú tehetségről, az agitátor-íróról együttesen írnak szakfolyóiratok és napilapok. A *Félrejáró Salamon*ról (1956) vagy a *Tártkarú világ*ról (1959) a korban meglepően sok recenzió születik (Élet és Irodalom, Kortárs, Népszabadság stb.) A hatvanas évek szerzői elhalkulásában aztán gyakorlatilag egyetlen számottevő mű – a *Pompás Gedeon* – lát napvilágot (amelyet viszont már Harag György viszi színre Marosvásárhelyt), így itt érthető a recepciós »hézag«.[300] Fontos szempont a fogadtatás és a terjesztés korabeli viszonyaira tekintve, hogy Sütő művei legtöbb esetben Magyarországon is megjelenhetnek (például a *Félrejáró Salamon* (1956) Marosvásárhely után már Budapesten is kiadásra kerül), később pedig, a hetvenes évtizedtől a Kriterion rendszerint közös, román-magyar kiadásban jelenteti meg műveit.

Az életmű méltatói és későbbi gondozói, a kivételes helynek, valamint a »leg«-eknek legitimálói csak a hetvenes évek szerzői világképlátásának változásától eredeztetik a közszemlére szánt Sütő-kánont. Pedig Sütő sikerei (írói és közéleti egyaránt) korai műveinek törékeny színvonala ellenére is, erdélyi, romániai viszonylatokban a hetvenes éveket megelőzően is megkérdőjelezhetetleneknek számítottak. Az egyéni karrier, a különböző díjak, elismerések, megfilmesítések, címek, mindezt alaposan tükrözik. A fiatal író alig két esztendei újságírói gyakorlattal a tarsolyában már a Magyar Népi Szövetség ifjúsági sajtófelelőse, 1949-ben, huszonkét évesen pedig már a *Falvak Népe* főszerkesztője lesz. 1950-ben és 1953-ban is Állami-díjat nyer.[301] 1954-től az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettesévé,

[300] Részben emiatt is számít minőségi meglepetésnek az 1970-es, az *Év könyve* címet rögtön elnyerő, s később számos magyarországi kiadást megélő naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér*.
[301] Második alkalommal külön engedéllyel, hiszen a korabeli törvények szerint valaki csak egyszer nyerhette el a komoly pénzösszeggel járó díjat.

majd 1958-tól az akkor induló, nevét egy évvel később *Új Élet*re változtató *Művészet* című folyóirat főszerkesztőjévé nevezik ki,[302] (amely tisztségében 1989-ig megmarad!) de neve szerepel egy ideig a Kolozsváron megjelenő *Utunk* impresszumában is.[303] A hatvanas években több alkotását is megfilmesítik, így a *Zászlós Demeter ajándék élete*, a *Félrejáró Salamon*, vagy a *Kastélylakók* című írásaiból is film készül. (A korban Sütő „az egyetlen romániai magyar író, aki »bedolgozó« a filmszakmában.")[304] Mindehhez egyértelműen hozzájárulnak írói-szerkesztői munkája mellett többrétegű társadalmi-politikai szerepvállalásai is, melyek szintén ezidőtájt teljesednek ki. Különböző állami, tartományi, megyei bizottságok vezetőségi tagsága mellett Sütő 1965-től a román parlamentnek is tagja, Nagy Nemzetgyűlési képviselőként különböző választási körzeteket képvisel. 1968-tól a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Bürójának tagja, 1969-től pedig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Póttagja lesz. Ugyanebben az évben a Román Írószövetség alelnöki tisztét is felajánlják számára.[305]

A közéletiség mellett az 1970-ig terjedő időszak irodalmi szereplése is minden téren figyelemreméltó. Az eddig az időhatárig megjelent kiadványokat a Kántor–Lángféle irodalomtörténet bibliográfusa, Réthy Andor összegezte.[306] Sütő Andrásnál a lista 48 címet sorol föl, mely szerint huszonegy év alatt a szerző negyvennyolc kiadványból tizenkilenc magyar, huszonegy román, négy német, illetve négy valamilyen szláv nyelven jelent meg. Nem véletlen tehát, hogy az említett irodalomtörténet végkövetkeztetése is így hangzik: „jellegzetesen szocialista író-karrier"![307]

A kiugrás: a naplóregény

A hatvanas években Sütő leginkább csak a publicisztikában volt jelen. Szocialista népszínműveit, sematikus írásait követő elhallgatása egyrészt politikai szerepvállalásának terheiből, másrészt írói útkereséséből adódik. 1970-től aztán az esszé- és drámaíró Sütő évei következnek. Szerzőjük különben ódzkodik a nagyobb epikai formáktól. Naplóregénye kiforratlan részletei hosszú kihagyásokkal, majdnem egy évtizeden keresztül láttak

[302] A folyóiratot az említett politikai kontextusban az RMP kultúrpolitikai szervei alapították és pénzelték.
[303] 1958 április–1962 március között, bár nem vett részt tevőlegesen a lap szerkesztésében.
[304] Vö. Huszár Sándor 1969-es interjúját, (*Istenek és falovacskák*) in **Huszár** Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003; illetve **Sütő** András, *Istenek és Falovacskák. Esszék és újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
[305] Már 1962-től vezetőségi tag, 1969-ben még Méliusz Józsefet ajánlja maga helyett, ám 1972-től már elvállalja az alelnöki tisztséget, melyet aztán 1982-ig gyakorol.
[306] Vö. **Kántor** Lajos – **Láng** Gusztáv, *i.m.,* 434–436.
[307] „Sütő András jellegzetes szocialista író-karriert mondhat a magáénak: emberi-művészi pályájának alakulása pontosan, szakaszról-szakaszra jelzi a felszabadulás utáni huszonöt év történelmét. (...) [1945-ben a] Világosságnak lesz szerkesztője. Innen töretlenül ível fel irodalompolitikai-politikai pályája." Vö. Uo., 195.

napvilágot az Igaz Szó hasábjain, s az író Sütő Andrást már-már elfeledték, leírták, mire a regényforma elkészült. A sikert tehát a meglepetés is éltette. Az igazi kiugrást, s egyben magyarországi szélesebb körű felfedezést egyértelműen a Kriterion első könyveként napvilágot látó, műfajtalannak is nevezett[308] *Anyám könnyű álmot ígér* sikere hozta meg számára.[309] Ennek másik oldalágát az a műfaji, stiláris, és általában minőségi hangnemváltás jellemezte, amely a mondanivaló nagykorúsodásával maga mögött tudta a korábbi sematikus faluábrázolásokat, vagy a felületes jellemrajzokat, anekdotikus túlterheltséget, ami a korábbi műveknek sajátja. Meglepően új hang jelentkezett.[310] Szükség volt ehhez arra a politikai légkörre is, amelyre részben már utaltam, amely a hatvanas évek végére Közép-Kelet-Európában kialakulhatott, s amelyre irodalompolitikai szempontok miatt még visszatérek az alábbiakban. A „képes beszéd esztétikumon túli rejtjelei" nagyrészt már ekkortól jellemzik az életművet, illetve annak fogadtatását. A mű történelmi súlya (az első igazi elismerést és közönségsikert szerző könyv az addig méltatlanul elfeledett, elhallgatott, vagy külön irodalmakként kezelt határon túli magyar irodalmak közül), kétségtelen szerepe így az említett magyarországi kanonikus diszkurzusok erdélyi irodalmi orientációja következtében sem feltétlenül csak művészi értékeiben keresendő. Fogadtatása ugyanis felerősített egy olyan tendenciát, amelyben az esztétikai megformáltság mellett a bemutatott konkrét tények drámaisága, a tematika újdonsága, sajátossága, vagy éppen a virágnyelven kimondható perlokúciós mozzanatok hallgatólagos olvasói összekacsintása is elsődlegessé vált. (Az életmű vonatkozásában persze a drámák jelentik majd mindennek a kiteljesítését, de az erdélyi irodalom minőségeiben is talán a legmeghatározóbb jelenség, amely a határon túli magyar irodalmak fogadtatását formálja, ekkortól a sajátosságuk és sajátos szerepkörük hangsúlyozása lesz.) A hatásában elsöprő siker, melyet a teljes hetvenes évtized nyomatékosít, a lappangó kánoniság összetettségének is köszönhető. (A megjelenés egybeesett a transzszilván hagyományok előkeresésének, és a magyarországi irodalmi tájékozódás kiszélesedésének időszakával.)[311]

A kiemelt, s leginkább közszemlére szánt alkotói periódus nyitánya, (a naplóregény, s a vele egy évben megjelenő *Rigó és apostol* által) már rendkívüli gazdag releváns

[308] Vö. **Ilia** Mihály, *Sütő András, Anyám könnyű álmot ígér*, in Kortárs, 1970/9, 1492-1493.
[309] A könyv első kiadását még számos egyéb követte, igen tekintélyes példányszámokkal. Megjelent németül, lengyelül, bolgárul és természetesen románul. Magyarországon a kilencvenes években is kiadták.
[310] „Leírjam-e, hogy *meglepetés* ez a könyv? Hogy Sütő András korábbi elbeszéléseinek olykor Móra Ferenc-i érzelmessége és kedélyessége, máskor góbéskodó nyele, megint máskor egyszerűsítő, sőt torz társadalomszemlélete után annak érzem?" (kiemelés az eredetiben, BL.) Vö. **Réz** Pál, *Beváltott ígéret*, in UŐ, *Kulcsok és kérdőjelek*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 373.
[311] 1968 után Erdélyben ismét megjelenhetnek nyomtatásban a helikoni szerzők, Magyarországon a hatvanas évek hiánypótlásait követően pedig vita is folyik a transzszilvanizmusról.

utalásokban a koherens alkotói világkép felvázolása szempontjából.[312] Sütő „műfajt keresve talált rá az egyetlen, mondanivalójához megfelelő műfajra"[313], amint sikeres kompozíciójában számtalan stiláris ötvöződésben, s a töredékességet elkerülve tudott koherens szerkezetet létrehozni. A kritika leginkább ezt az epikus részletekből összeálló társadalomképet, annak teljességét emelte ki legfőbb erényként s alig elemezte azt a líraiságot, azt a keretet, amely az epikus részleteket összekötő szerepén túl, műfajt meghatározó, formateremtő elvvé vált.[314] „Az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemlélőből fokozatosan lírai alannyá tűnik át: az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek."[315] A szociográfiával kapcsolatban Szabó Zoltán sem véletlenül állította, hogy az *autobiographie romancée* erdélyi műfajában Sütő a „környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van".[316] A látszólag egyszerű kerettörténet, az epikus részletekben felidézett gyermekkori élmények, az emlékek távlatában szembesítik narrátorukat egyrészt a hagyományosan konzervatív, adottságait a történelmi változásokban is megőrizni vágyó paraszti világgal és értékrenddel, másrészt a líraiságot kiteljesítve, a szubjektum egyéni, egykoron meghozott saját döntése, távozása által, az ebből való akaratlan kiszakadásával.[317]

A regényt-záró, összegző funkciójú akvárium hasonlat erkölcsi értékszimbólumként való meghatározása,[318] paradox szerkezetében az értékvesztés és értéktelítődés diszharmóniájára épülve ideológiai értékjelképnek magát a létszimbólumot határozza meg, amelytől lehetetlen megfosztania önmagát.[319] Ez a paradox szerkezetű ideológiai értékrendszer az életmű hetvenes-évekbeli prózai alkotásaiban fontos változást jelent, s az írói világkép alakulásában talán a legnagyobb elmozdulásnak feleltethető meg. Jellemző ugyanakkor az elemzett fogadtatásra, (az irodalompolitika hivatalos szűrőjén túl, amely

[312] Ez utóbbinak leginkább önértelmező, világkép-felvázoló úti tűnődései által is. Vö. **Sütő** András, *Rigó és apostol,* Bukarest, Kriterion, 1970.
[313] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3, ill. **Szakolczay** Lajos, *i.m.* 142.
[314] A szociografikus naplóregényt a Tamási prózájából ellesett, leginkább személyes lírai hangvétel uralja. Benne az epikus perspektívák bősége lírai sugallatokkal, mégis tényirodalomra jellemző dokumentáris ábrázolásmóddal a legkülönfélébb nézőpontok sikeres szintézisét nyújtja.
[315] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 18.
[316] Vö. **Szabó** Zoltán, *„Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk",* in Új Látóhatár, 1975/2, 173-177.
[317] Az apró jelzések, melyek nincsenek tételesen kimondva, csak párhuzamosan futnak végig a leíró, tárgyilagos részletek mögött, alig hangsúlyozódtak az értékelésekben, vagy ha mégis, azok leginkább csak az adottságőrzés és az újítás, a választás és változtatás törvényszerű társadalmi konfliktusainak dialektikájában értelmeződtek. A kötetet záró metaforalánc igen sokrétű képe sem teljesedhetne ki a bensőséges kötődésnek (szülő-gyermek; hazavárás-hazavágyódás) a szemléleti különbségeken átívelő, az értékrendeken túlmutató hatása nélkül.
[318] Vö. **Lázok** *i.m.* 19, illetve részben **Bertha**, *i.m.,* 127.
[319] „(…) miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete." Vö. **Sütő** András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Bukarest, Kriterion, 1970, 245.

valamiféle népi-paraszti létformának a realista ábrázolásmódjában valóságot és regionalizmust tételezett) hogy a nemzetiségi, kisebbségontológiai vizsgálatokra erőltetett szempontok nem az értéket, de már az értékképzés lehetőségét is, a méltánytalan korlátok közt a puszta létezést is eszménnyé nemesítik. A kisebbségi lét bizonyos tartalmait feltáró könyv értékelésében ezért válik igencsak vitathatóvá, hogy a múlt felé forduló adottságőrzés a kisebbségi magyarság megmaradásnak többnyire kizárólagos biztosítékaként értelmeződik.[320]

Az életművet értékelő kritikák minősítései egyébként már itt sem pusztán (főleg az időben később keletkezettek!) a műnemnek, a műfajnak szóltak. Az összevetésekben legalább annyira a szerző is megmérettetik, mint műve, így természetszerű, hogy az összehasonlítás egyben minőségi értékviszonyokat is feltételez. Így kerülhet a naplóregény Illyés szociográfiájával (*Puszták népe*) egy rangba, vagy Tamási *Szülőföldem*-je közelébe. Az életmű egyes darabjainak megméretését (a hasonló irodalmi hagyományt képviselő elődök műveihez való viszonyítással, összefüggéseik kimutatásával) vállaló, azonos irodalomeszményt valló kritikusok dicsérete legtöbb esetben nem is a formának, az eljárásnak, vagy a mű egyéb adottságainak, mint inkább szerzőik elvi rokonságának, eszmei megfeleltetéseiknek szólt. Ezek mellett Sütő lírai nyelvezete, műveinek esztétikai értéke gyakran háttérbe szorult az egyes művek születésének körülményeihez, az író referenciáihoz, sorsához, megpróbáltatásaihoz képest. „Többünket az író világa iránti áhítat vezérelt, hiszen Sütő széptana, a megmaradás esztétikája mindennél fontosabb volt. Ezt kellett elfogadtatnunk, nemegyszer a közönyt és a különféle indulatokból táplált akadékoskodásokat is legyőzve, hogy később rátérhessünk az árnyaltabb, már nem csupán a politikumot szem előtt tartó elemzésekre."[321]

Nagy idők: a drámatrilógia

Az epikus hangnem líraizálódásával a hetvenes évek során a szépirodalmi Sütő írások sűrűbbé, töményebbé váltak, a jelentéktelen életképek, karcolatok helyét esszéisztikus magánmonológok töltik ki, de ezekben még arányosan, s nem túlburjánzóan jelenik meg a szerzői hang. Az elkomoruló valóság aztán a hetvenes évek útirajzaitól az esszékig lírai nyelvezettel, de karakteres dramaturgiájú tömörséggel léptet elő montázsszerű képfolyamokat. A sikerültebbek túllépnek pusztán a didakszis vagy a történelmi keretek képes-beszéd jellegén, s részben az önértelmezés filozófiai, léttörténeti vizsgálódásai által

[320] Vö. Lázok János észrevételeit Bertha Zoltán monográfiájának bizonyos passzusaival kapcsolatban. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[321] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.

kínálnak teret a többirányú, minőségi kibontásra. Ez jellemzi mindmáig az életmű csúcsát jelentő drámatrilógia[322] darabjait is. A példázatok tömény jellege ugyan sajátja még a nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*nek is, de a drámaszerkezet itt már egyértelműen elütni látszik a trilógia darabjaitól, s az ekkortól születő egyéb színpadi művek már korántsem ugyanazt a színvonalat képviselik (Szakolczay nem véletlenül csupán „drámakísérletnek" mondja 1986-ban az *Advent*et).[323] A trilógiát elemző Lázok János dicséri ugyan a nyolcvanas éveket nyitó darabot, de egyértelműen elutasítja a drámatetralógiát feltételező korábbi értelmezéseket, amelyek a négy színpadi művet szerves egészként kísérelték meg láttatni.[324]

Akárcsak a naplóregény, a hetvenes évek drámai sikerei is magukban hordják az adottság őrzésének, illetve megújításának konfliktusát, a tárgyválasztás és a történelmi-mitológiai keretek azonban nem egyszerűen a közölhetőség érekében vállalt alkotói kompromisszum szférájába tartoznak. A történelmi drámahelyzetekben Sütő már az alternatívák dialógusba oldására keresett tematikát. Bretter György az életműnek a csúcsát jelentő drámák megszületését követően mintegy összegzően írhatta, hogy ezek a történelmi dilemmák megoldásának módját az alternatívák sorsának szimbólumává növelhették. „Miképp lesz a mozgalomból intézmény és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását, (…) archeológusként választotta ki azt a helyet, ahol a legvalószínűbb volt, hogy éppen azt találja meg, amire szüksége volt. Tudatosságának bizonyítéka ez."[325] A kétpólusú szereplőstruktúra, valamint a cselekményváz, mely az első három drámát trilógiává avatja mindenütt két értékrendben mutatkozik meg. A két magatartásforma látszólag kizárja egymást, de a megjelenített értéktartalmak egymásrautaltságát, végső soron egységét, közös eredetét nem fedi el. A szoros baráti viszony, vagy a testvérség metaforája fokozza a főszereplő-párosok különböző pólusainak, értéktartalmainak a drámai válságát, amint az adottságokat megőrző karaktertípus fokozatosan sajátítja ki az értékek birtoklását az adottságokhoz tagadólag, lázadóan közelítő magatartáselv képviselőjével szemben.[326]

---

[322] *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (1974); *Csillag a máglyán* (1975); *Káin és Ábel* (1977).
[323] Vö. **Szakolczay** *i.m.,* 143.
[324] Leginkább szerzőjük nyolcvanas évekbeli nyilatkozatai alapján, mely hasonló elgondolásoknak adott hangot. Ezek értelmében a hatalom-kép következetes tematikus szólamai, s nem a dramaturgiai szerkezet került a feltételezett tetralógiai összefüggések kiindulópontjába.
[325] Lásd **Bretter**, *i.m.;* ill. UŐ, *Itt és mást*, Bukarest, 1979, 478-479.
[326] „Kolhaas a törvény Szentségét hiszi és fogadtatja el családi boldogsága egyetlen biztos útjaként a Münzerre hivatkozó Nagelschmidt-tel szemben; a hitújító Kálvin hatalomra kerülve már nem ismeri el és nem hajlandó biztosítani Szervét számára a másként gondolkodás jogát; miután Arabella őt 'választotta', Ábel saját tulajdonaként rendelkezik vele." Vö. **Lázok**, *i.m.,* 85.

A különböző magatartásformák ellentétpárjainak az egyenértékűsége, eredeti egységük újrateremtésének a kudarca, s abszolutizálódásuk folyamata ugyanakkor a hatalomhoz való viszonyulásuk nélkül nem csak intenzitásában, de jelentőségében is csökkent volna. Az egyidejű, egyszerre vállalt, egyetlen magatartásformává összevont ellentétpár paradoxona szükségszerű ambivalenciával társult a drámák végjátékában, amelyben egy kissé idillisztikus állandó készenlét jelei mutatkoztak meg az esetleges szembeszegülésre, a hatalommal szembeni egyéni és közösségi lázadó magatartásra.[327] A trilógia hatalmas sikerét (szerzői újdonsága mellett) egyértelműen a rendezésbeli remekléseknek köszönhette. Harag György színrevitelei egy közönség-centrikus értelmezését nyújtotta a műveknek, nem csak populizmusában, de drámai helyzettudatának művészi erejű összekacsintásában is, amelyekben a kor közönségének igényei közösségi, társadalmi hatóerőkké léphettek elő.

A közönségsikert a későbbiekben aztán fokozatosan (ismét a művészi igényességtől és esztétikai mércétől távolodva, ám) a politikai körülmények közt kimondhatatlan közösségi tudatnak másfajta katarzisélménye, közös átélése biztosította. (Az *Advent* Nemzetiben játszott tömeges sikere már-már a politikai ellenvélemény kategóriájának szinonimáit testesítette meg.) Lázok a kritikai fogadtatás monográfiákra is jellemző kategorikus megállapításainak, a konfliktushelyzetek feloldhatatlanságában mindenáron erkölcsi példázatot kereső értelmezéseknek több tételét ezért is felülvizsgálatra tartotta érdemesnek. Ugyanakkor a nyolcvanas évek színpadi művei már nem csupán a tematikák terén, illetve értelmezéslehetőségeik által szűkülnek be, megformáltságukat tekintve is visszalépést jelentenek. (Az évtized végétől megjelenő drámákban, a hatalmat életidegen öncéllá átminősítő magatartás ellenében leginkább csak katarzishiányt biztosító dramaturgia először Bíró Béla könyvében találkozott valós kritikával).[328] A *Káin és Ábel* Bécsy Tamás által is kifogásolt hatalomképe, pontosabban annak nem-jelenléte, tételezett hiánya (az Úr hangjaként), erőltetett heroizálása után (Káin kapcsán), *A szuzai* dramaturgiailag már

[327] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 87.

[328] Könyve elsősorban arra figyelmeztetett, hogy a romániai magyar drámaírás talán legkiemelkedőbb korszakának, az 1970-es évtizednek hatalmas közönségsikert aratott művei, melyek a halottnak hitt tragédia reneszánszát hozták, az évtized végére korszerűtlen s illuzórikus művekbe torkollottak, melyekben a halálban vagy a halál által diadalmaskodó „tragikus" hős mítosza tulajdonképpen egy álellentétet próbált autentikussá szublimálni. Bíró szerint a „romániai magyar drámairodalomban" a korszerű drámának nem azt kellene sugallnia, hogyan lehet megoldhatatlan helyzeteket valamiképpen megoldani, hanem inkább azt, miféle helyzeteket nem lenne szabad eleve elfogadni! Vö. **Bíró** Béla, *A tragikum tragédiája*, Bukarest, Kriterion, 1984, 6.

gyengén kifejtett cselekményszála[329] mintegy előrevetíti a dramaturgiai változás előnytelenségét az *Advent* irányába.

Az esszéíró drámaköltő

Nem tartják meg a hetvenes évek esztétikai rangját és színvonalát azok a rövidprózai művek sem, melyek mérföldnyi távolságra vannak az esszék terén a *Perzsák*, vagy a *Nagyenyedi Fügevirág* nyelvi-képi megformáltságától, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* remeklésétől. Az esszéíró Sütőnek fontos tulajdonsága, hogy nyíltan vállalja szubjektumát, s akár a maga, akár egy közösség nevében szólal meg, a személyessége egyfajta rendezőelvvé válik. Az esszéíró így legtöbbször a moralista és a lírikus jegyeit ötvözi, ám nem lépi túl a művészi harmónia szabta kereteket, vallomásossága hitelességgel párosul.[330] (*Rigó és Apostol*, 1970; *Istenek és Falovacskák*, 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, 1977). A sokkal kevésbé szerencsés vitákban, vagy az inkább vitacikknek minősülő olyan egyéb írásokban, publicisztikákban, esetleg interjúkban, ahol megbomlik a mondanivaló formai idomulása az egyéniség pozitív moralizmusához, a személyesség csupán egyfajta szűk értéklátás követelőző és elutasító gesztusaiban nyilvánul meg. Az ideologikusság ilyenkor már merőben túllép a művészi vallomás keretein. Ezekben nem a formai, művészi jegyek, s nem is a morális-gondolatiság, de sokkalta inkább a valóságalapjukat eldöntendővé formáló, igaz vagy hamis voltuk kettőssége lesz az alkalmazott mérce viszonyítási pontja.

A vallott eszmeiség, illetve eszmén kívüliség, az azonosság vagy különbözőség olykor mellékvágányként lesz az életműről tudósító kritikai aktusok értékeléseinek is sajátja. Ilyenkor elsikkad, hogy az eszmei, életrajzi motívumokra, melyek mint külsődleges műteremtő indítékok vehetők számításba, csak a mű értelmezett szövege alapján ajánlatos következtetni. A kanonikus kritikus ismerni véli az írótól előrebocsátott epikus intenciókat, egy-egy ciklus tervezett szerkezeti vázlatát is, s ebből adódóan ismerni véli a megvalósuló jelentésegészt is. A kinyilvánított szerzői szándék egy „eszmeember" sorsának, s a körülötte zajló társadalmi történések megörökítésének keretében, intenciójában értelmeződik, hiszen az esszé-, napló- vagy útirajzíró szerző folyamatosan visszatekintő nyilatkozatai mindig valami totális, társadalmi mozzanatot emelnek ki. A szépprózа igényű úti tűnődések, útirajzok vagy esszék világa a szerzőjük elkötelezettség-eszményét, a nemzeti tudatot nemzetiségiként is

[329] Vö. **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában*, in Színház, 1978/7; ill. **Bíró**, *i.m.,* 113.

[330] Az évtized nyitányán nem annyira az erdélyi vallomásos próza és emlékirat-irodalom elbeszélőhagyományát is átformáló, új műfajt teremtő regény, mint a szintén 1970-ben megjelenő *Rigó és Apostol* vallja, hogy az etnikum fennmaradásához elengedhetetlen a nyelvi kultúra megőrzése.

ébren tartó történelmi realizmusát bontja ki. A történelemidézés ezekben egyértelműen erkölcsi példázattá válik. Ezeknek az éveknek a szemléleti, lélektani jellemzői meghatározó motívumként már amúgyis csaknem kizárólag a kudarcérzetbe, a lehetőségek végzetes elapadásába, a nemzeti-nemzetiségi sors távlattalanságának gondolatába ütköznek.

A nyelv ekkortól már nem csupán kifejezési eszköze, de konkrét anyaga is Sütő írásainak. (Innen az olykori Kosztolányi allúzió a kritikákban, amely esztétikai nyomatéka mellett a vallott világnézet egy szeletét is megszabja, amint a nyelvhasználatot a létezés feltételének, a nyelvhasználat szabadságát pedig a kisebbségi lét elidegeníthetetlen jogának tekinti). Nyelvhez való viszonya és az intenzív képiség (melynek megjelenítő erejét Sütő az illyési ajánlásból is újrasokszorozza; „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.")[331] eredményezi, hogy a megújuló életműben az egész hetvenes évtized talán legfontosabb trópusa a metafora lesz. Nemcsak a drámák, az esszék költői világát is ez határozza meg. A képiség erejével átszőtt gondolati-nyelvi forma kapcsán kerülnek előtérbe a „drámaköltő" Sütő talán legjobb, esztétikailag is megalapozott művei.[332] A lírai nyelvezet mellett, mely a jelképesség, a metaforikusság által a mondanivaló koncentrált hangsúlyaiban jelentik majd a sikerültebb esszék igazi hatástani erejét is, a drámatrilógiának van egy másik alapvető erőssége. A művekben megjelenített világkép tekintetében a legfontosabb előrelépést alighanem a „vita-drámák" dialogikus szerkezete nyújtja.

A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)

Ennek a legsikerültebb időszaknak adja remek bölcseleti szemléjét (a naplóregény, a trilógia első két darabja és a sikerültebb esszék fényében), korai halála előtt a filozófus Bretter György is.[333] A rejtőzködő tehetség megújulásának, kibontakozásának, a „váltás" momentumainak esztétikai-pszichológiai sikerein túl a nyelvi-logikai világkép kiforrottságának sikerét a tautológia és a dialógus ellentétében ragadja meg, melynek legjobb irodalomkritikai példáját éppen a tárgyalt életműre véli alkalmazhatónak. Ha szavait Sütő korai alkotó korszakára, vagy magának a kornak az uralkodó irodalomeszményére is vonatkoztatjuk, akkor jelen és múlt, valóság és történelem, remélt és megvalósult kettőse más értelmet is nyer. „Sütő monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az; de ami azzal lett monolitikus, hogy megszűntette az alternatívák sokféleségét. Vagyis tartalmazta azt, ami nem valósult meg; s lényege éppen a megvalósulatlanság volt." Ezért érezheti jogosnak, s

[331] Vö. **Illyés** Gyula, *Lőtt lábú madár*, in UŐ, *Különös testamentum*, Bp., 1977, 104.
[332] A drámaköltő Tarján Tamás kifejezése. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András a drámaköltő*, in Színház, 1976/3, 1-7.
[333] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*. Korunk, 1976/3.

mintegy elégtételnek is mindenki a korábbi Sütő-szövegekhez képest, hogy „a megvalósult önmagát ünneplő farsangja" helyett az író jelenlétének itt pozitív értelemben vett álközvetlensége az, ami által „a szavak harmóniája mindent feloldott."[334] Vagyis „(…) elfedte a megvalósulatlanságot, mondatainak szépségével megölte a hiányt. Sütő nem nevezte meg tárgyát, és csodálatos jelzők tömegével metaforává oldotta a világot".[335]

Bretter ugyanakkor remekül látja, hogy az *Anyám* még nem jelent valós váltást, a líraiság benne viszont „mondatainak szépsége" által, a meg nem valósult önismereti útján indíthatta el szerzőjét.[336] Megölte az addigi írói teljesítetlen, *beváltatlan* mellett a *mindent-tudó* heroikus kategóriáit is. A be nem váltottat ezzel nem váltotta ugyan be, de legalább már tudott önmaga hiányosságairól![337] S ez az a nagy lépés, amelyik az életmű recepciójában a „végre" hangokat igazán indokolja, s amelyik a formai, esztétikai teljesítmény mögött a szemléletbeli váltást, s a damaszkuszi utat is jelentheti egyben. A mondatok harmóniája ugyanakkor a valóság tényeibe ütközve utópiába vált át. Bretter itt érzi meg először (a hetvenes évek eleji drámák tapasztalatából) hogy „ébredezik a tűrhetetlenség érzése", s az írói, művészi fejlődés szempontjából, éppen ebben láttatja az igazán jelentős változást: „ez már kiút: a tűrhetetlenről beszélni, avagy elégiát írni – ez az író alternatívája. Sütő a tűrhetetlenről beszél ezután, s talán így kezdődik a csoda."[338] A csoda, vagyis ami az „ezután"-ra vonatkozik, elsősorban a színpadi művek dialogikusságában, az alternatívák bemutatásában lesz meghatározó.[339] (A drámai konfliktusokban, egyetlen dolog legalább kétféle megközelítése az értelmezési távlatokat is biztosítja, s ez szavatolhatja az életműben is a valóban időtálló értéket.) De érezhető mindez a jobban sikerült esszékben is, ahol Sütő a „valósággal egyenértékű empíriát teremt."[340] Itt nem allegóriákról van szó, minden szimbólumokká szerveződik, ahol a szervezőelv ismét a tűrhetetlen kategóriája lesz, s

[334] Uo., 226.
[335] Uo.
[336] „A múlt meghatározza a jelen formáit, mint ahogy a jelen meghatározza múlt-szemléletünk tartalmát. Az *Anyám könnyű álmot ígér* óriási sikerét az biztosította, hogy viszonylag olcsó búcsút ígért a bűnbánóknak: Sütő azért lett majdnem szent, mert mindenkit feloldozott, aki csak hajlandó volt néhány ördögöt elmarasztalni." A nyelvi szépségekben fogant ifjonti botlásokra emlékeztető mondataival pedig, „nosztalgia szűrődött be erkölcsi világunkba: a botlások utáni vágy néha már feledtette velünk, hogy bűnbánóknak kell lennünk". Vö., **Bretter**, *i.m.,* 226.
[337] Annál is inkább, mert Sütő, „miután kivonult munkáiból, tehát feladta azt a bájos szerepet, amit önkéntes rendezőelvként saját munkáiban játszott, hirtelen 'megtanult' írni. Persze írni azelőtt is tudott: magáról, pózairól, s közben hitte, hogy az irodalom: cikk, dalban elbeszélve." Vö. **Bretter,** *i.m.,* 225.
[338] Uo., 226.
[339] Az írásművészetében a pártos kompromisszumoktól egyre távolabb kerülő szerző, a tiszta jelentés felé haladva jutott a dialógushoz. Az *Anyám* oltárán feláldozott empíria kapcsán mondja Bretter: „A szimbólumról is le kell most mondania, vagyis fel kell áldoznia minden eddigi eszközét, és a bevált eszközök helyett olyasmit használni, amit ifjonti merészségében, annak idején, nagyon régen már egészen más dolgokra használt." Vö. **Bretter**, *i.m.,* 226.
[340] Uo., 227.

amelyben a „lényeglátás” az írói rendezőelv alapja. A tűrhetetlen bevezetésével valós írói nagyságokba, kvalitásokba növő szerző jó eséllyel láthat a valódi létszimbólumok megteremtésére.

Bretter azonban némiképp a fogadtatásra utalóan már bevezet egy elmarasztaló, figyelmeztető képet is. „Az emberek furcsa módon mindig az út szélét nézik, s ahol megpillantják a rájuk kacsintó kis allegóriát, mindjárt megállnak, s az allegória kétértelműségén töprengve már lelépnek az írói szándék által kijelölt útról, s a maguk kis mellékösvényein járva szép lassan nem látnak már egyebet, mint saját lábukat, amely útnak tűnhet egyesek számára, de mások tudják, hogy csak saját lábukról van szó”.[341] A fogadtatás kialakuló referenciális, létélméleti vagy etikai fókuszpontjai aligha törődtek Bretter figyelmeztetésével, ámbár a későbbi pozícionálásoknak alapvető felhajtóerőt adó utólagos szerzői megnyilatkozások és önértelmezések, (a prognosztizálható hatás minden kis részletére figyelve, az olvasótábor és a hivatásos értekezők szempontjai felől is) leginkább csak az „írói szándék” elsődlegességét hangsúlyozták.

Az írói identitás megalapozása

A személyhez kötött irodalmi kánoniság alapvetése általánosan egy életművön belüli polarizáció kiéleződése mentén vagy az addig folytatott gyakorlat, vallott szemléletek széttöredezése idején születik. A szerzői identitás megalapozása a követni kívánt rend felől, a döntéshelyzettől származtatja az „igazi” szerző-képet.[342] A normatív önmeghatározás az életművet tárgyaló munkákban is ettől a ponttól, a kánonhoz való „megtérés” aktusától fejti ki a tradíció szerepére igényt tartó értéktávlatait. Az életútbeli és műfaji változással, az eszmélkedéssel kapcsolatban nagyjából mindhárom monográfus megegyezik abban, hogy a váltás, a damaszkuszi út a hatvanas évektől, de szövegszerű megjelenésében már a „*Félrejáró Salamon* óta érlelődik” egységesen azt állítva, hogy „doktríner” és „fiktív” szempontok helyébe ekkortól kerülnek azok a „fundamentális értékek”, amelyek az efemer értékelési viszonyokba is immár „időtállóakat” léptetnek.[343]

---

[341] Uo.

[342] Sütő annak a nemzedéknek tagja, melynek indulása a kommunista hatalomátvétel időszakára esett. Romániában fiatal tehetségként hamar közismertté válik, s az újságíróként kezdő, szerkesztőként majd főszerkesztőként dolgozó szerző közszereplőségével egyidőben igencsak favorizált, elismert író lesz. A pártosság–népiség–realizmus programjába belenövő fiatal szerzőnek a parasztság tisztánlátásának, felemelkedésének Veres Péter-i küldetését szocreál demagógiával kiegészítő korai sztálinista korszaka (novellái, publicisztikái, népszínművei) után azonban az érettebb Sütő a nemzetiségi közösség gondjai felé fordul. Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, 1990/1, 5.

[343] „megvilágosodik, hogy mindaz, ami az igazság, a haladás képzelt letéteményeseként mint újszerű hatalmi képződmény működött, az valóságos emberi létértékekkel szembeni érzéketlensége és tudatlansága folytán lényegében igazságtalanságokat halmozott és szenvedéseket fokozott fel.” Vö. **Bertha**, *i.m.,* 106.

A koncepcionális pálfordulás, a hatalom megtévesztő szerepeiből való kihátrálás Sütő írásmódjának, írói teljesítményének minőségi változását eredményezi, irodalomeszményét azonban csak részben érinti. A korábban elvárt hatalmi sematikus ábrázolásmód el-elmaradozik az ötvenes-hatvanas évek realizmuskoncepcióiban, de később is megmarad a szövegiség szempontjainak háttérbe szorulása a tartalmi helyességgel szemben. Az irodalom elkötelezett hivatástudata ekkortól már részben a nemzeti közösség-reprezentációban is megjelenik. A jelentéstani, tematikus értékek és az egyedi, művészi ábrázolásmód sikeres ötvöződése révén az első igazi sikerkönyv az életműben valóban az *Anyám könnyű álmot ígér* lesz, amely Magyarországon is az év könyvének bizonyul. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a Sütőt emberként, íróként igen jól ismerő szerkesztőtárs Gálfalvi Zsolt az *Anyám*ról írott kritikájában még az életmű és a korábban vállalt eszmék folytonosságát emeli ki: „Sütő szemléletmódja az évek, illetve az évtizedek folyamán természetesen változott, de nem változott meg" –, abban továbbra is föllelhető a „szocialista humanizmus pártos eszménye iránti elkötelezettség".[344] Ezzel ellentétben, mint mondtam, a magyarországi elvárásrendek a megmaradás, az értékmentés eszmei kivetüléseinek esztétikai megfogalmazóját dicsérték csak benne. A tárgyalt kollektív honmentő diszkurzus-összefonódásban Sütő adta a megtörténtté formált irodalmi valóságát mindannak, ami azonosulásmintákat kínálva történelmi nemzettudatot adhatott egy igen széles értelmezői közösségnek. Ekkortól a magyarországi népi irány fokozatos figyelme kíséri, melyet segít a sorsirodalom kollektív szemléletének marxista keretekbe is beilleszthető eszménye, valamint a politikai enyhülés ambivalens időszaka által Erdélyben a hagyományok előkeresése, így a transzszilván eszmék újraéledése is.[345]

A hatvanas évek végétől az irodalmi ábrázolásmód népi irányzatának előretörésében, legitimációja ismételt megszilárdításában, s a kánonja által fenntartott közösségi retorika hitelességében, amint Szirák Péter is figyelmeztetett, minden heterogeneitása, korábbi különbözősége ellenére is „kontinuumot képzett"[346] a magyarországi szimulatív ábrázolásmód mellett a határokon túli „képviseleti" próza. Mint utaltam rá, a harmincas évekre Erdélyben a népi mozgalomhoz tartozók, vagy ennek vonzáskörében alkotók kiemelt, előnyben részesített témája a kortárs erdélyi falu, választott elbeszélői módszerük pedig leginkább a szociografikus-realista ábrázolásmód lett. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódott,

[344] Vö. **Gálfalvi** Zsolt, *Az írás értelme*, Bukarest, Kriterion, 1977, 180.
[345] A népi mozgalom létrejöttét a művészetekben (persze sarkítottan) egyfajta haladáseszmény kudarca is segítette, amely kudarcot követően fordult vissza a hagyományokhoz. A modernség válságát követően a konzervatív népi vagy nemzeti felfogás az irodalmat ráadásul a politikai célkitűzésekhez is igazította. Az 1968 utáni idők haladáseszményének nyilvánvaló megtorpanása ilyen téren is figyelemre érdemes.
[346] Vö. **Szirák** Péter, *i.m*.

ehhez tért vissza Sütő is naplóregénye szociografikus faluábrázolásával. A hetvenes éveket megelőző epikájának értékelhető szelete – amelyikből részben a szociográfia is táplálkozik – a hagyományos magyar népi irodalmi közlésmód tematikai és stiláris jegyeit kísérelte ugyanis meg továbbfolytatni. A kirobbanó siker, majd az átnyúló kanonikus diszkurzusok meghatározta írói szereplehetőségek következménye is, hogy Bertha Zoltán – akárcsak az életmű több méltatója – úgy vélekedhetett, hogy Sütő András művészete a népi irodalmi világszemlélet Móricz, Tamási és Illyés munkásságával jelzett magaslatainak (esetleg) az utolsó lezáró, bevégző „nagy kicsúcsosodása".[347] A fogadtatás kibontakozására, a siker kiszélesedésére és az elvárásrendek ambivalenciájára jellemző, hogy a korszakban olykor komolyabb kockázatot is vállaló magyarországi ismertetők többsége, a poszt-népi kritikusi iskola, saját hagyományainak méltó folytatóit a határon túli szerzők elismertetésében kereste. Ahogyan az is, hogy az említett irány ilyen természetű folytonosságát elsősorban Sütőben remélte biztosítva látni. A vallott elődök, Veres Péter, Németh László vagy Illyés meghatározó kohéziós szellemisége mellett, az utóbbi által nagy ígéretnek és tehetségnek (később a magyar irodalom egyik legnagyobb vigaszának) mondott szerző kétségkívül a kortársak (például Nagy László, Csoóri) közt is méltó örökösnek számított.

A fogadtatás konkrét szövegállományának kijelölő aktusai, a művészi alkotás mércéi és értékkötelezettségei kapcsán ettől kezdve olyan életműre utalnak, amely a vallott értékeket példaszerűen testesíti meg. A kánoni kettősség, mely a többszólamúságot a normával keresztezi, jól tükrözi az ilyenforma diszkurzusok kettős szereplehetőségeit. Sütő példája az említett lappangó attitűdök számára több okból és több irányból is illusztris, hiszen esetében irodalmon átnyúló, nyílt vagy kevésbé nyílt társadalmi-politikai szerepkörökről is szó van, illetve magának a szépíróságnak a fogalomkörén belül különböző módon értelmezett (szabadabb vagy szigorúbb) megközelítésekről, az irodalom funkcióiról, melyek alapján olyan értekezői munkásságról beszélhetünk, amelyik nyíltan vállalta fel a közírásról való gondolkodásban művészet és társadalom polemikus kölcsönviszonyainak az ütköztetését. Szerzőnk primer és szekunder irodalmi megnyilatkozásai az érintendő bonyolult kérdéskörök mentén a befogadás-történet olyan mozzanataiban kristályosodnak ki, amelyekben e kölcsönviszony mindig is szükségszerűen tematizálódik.

Közügyiség és hatalomviszonyok

Népiség és szolgálat összefüggéseiben már említettem, hogy amikor a magyarországi népi vonal kritikusi gárdája felfigyel az életműre, azt egy olyan társadalompolitikai

[347] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.*, 8.

konstellációban teszi, amelyben a közügyiség gondolata különösen összetett hangsúlyokat nyert. Egyrészt a korábbi eltévelyedések (a mozgalomnak a kommunistákkal összeolvadó szárnya, vagy a szocialista mezőgazdaság terrorral való szervezése) után, mintegy második tisztulási fázisát élte,[348] amely során a hatvanas évek népi írói „maguk is a nemzeti érdekképviseletben jelölték meg feladatukat, tulajdonképpen elvállalva az egyre inkább elterjedõ összekapcsolását a népi és a nemzeti fogalomkörnek, amely még a »népnemzeti«, »népi-nemzeti« elnevezésben is deklarálódott".[349] Másrészt a nemzeti-népi feladatkör lelkiismereti közügyiségére valamelyes mozgástér „elsősorban az utódállamokban élő magyarságért való felelősségérzetünk felébresztésében"[350] nyílt.

„Bárha írók és írások körül zajlik a népi szellemi áramlat története, ez mindenkor társadalmi és politikai koordináták között minősült önmaguk előtt is". – Ács Margit ebbéli véleménye[351] nem pusztán az ideológiák nyílt vállalását, de azok értelmében a társadalmi szerepkör esetleges kudarcát, a lehetőségek elszalasztását is magában foglalja. A népiekhez kötődő nemzetpolitikai elképzelés kollektív-szociális töltete (mely kezdetekben inkább a parasztság történelmére fókuszált) a kultúrfölény gondolatához is kapcsolódó nyugati orientáció helyett a szomszédos népekkel összekötő elemeket hangsúlyozta (mintegy a középeurópai vagy harmadikutas szemlélet jegyében). Ezt látszott rövid ideig képviselni a világháború után is, igaz az utódoknak elég hamar le kellett mondaniuk arról, hogy valamifajta „harmadik" útnak, azaz az ország valós adottságaihoz és szükségleteihez szabott átalakulásnak a feltételeit csikarják ki politikai partnereikből. A paraszti származású előgenerációs értelmiség 1945 utáni nagy élménye éppen az volt, hogy politikai mozgalmakban, hatalmon belülre kerülve vállalhatott közszereplőséget, mindezzel azonban annak ambivalenciáira is ráébredhetett, hisz közelről szemlélhette a politikai hatalmi gyakorlat antihumánus ténykedéseit. A hatvanas évek derekára, végére azonban a korábbi szervilizmusból felocsúdó és a pártosságból kihátráló fiatalok (például Nagy Lászlóék) lelkiismereti drámájában vélik azonosítani a sütői magatartást is. Hatalom és közügyiség összekapcsolásának indokoltságára (belső személyiségi disszonanciája ellenére) ráadásul a fogadtatás megértő gesztusainak erdélyi szerzőre való kivetítésében markáns többlet-indoknak számít a nemzetiségi, nyelvi, indentitástudati szerepvállalás is.[352]

[348] Az első alatt a harmincas évek hivatalos ideológiai összefonódásaiból részint az urbánusok kritikája, részint Bibó hatására történt öntisztulást érthetjük. Vö. **Lengyel** András véleményével, idézi **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?, i.m.*

[349] Uo.

[350] Uo.

[351] Uo.

[352] Kiss Ferenc naplójában (melynek részletei csak a kilencvenes évek elején jelenhettek meg folytatásokban) az 1978, december 17.-i bejegyzésben egy táncházi esttel kapcsolatosan (ahová Csoóriékkal elvitték az „Öreg"-

A hetvenes évtized során a transzszilván eszmék (szintén kollektív, képviseleti és célorientált) elkötelezett és küldetéssel bíró irodalomeszményének a szabadabb tematizálhatósága révén összekapcsolódni látszott a kétféle, meglehetősen különböző, s mégis sok közös vonással rendelkező szemlélet. Mindemellett a képviseleti retorikák alapvető keretét a korban természetesen továbbra is a marxista ideológiai tér szabta meg. Sütőnek a korban is aktuális politikai kötődése, vállalt szerepkörei és funkciói a hetvenes évek kibomló kánoniságában csak mintegy ezek fényében értékelődnek.

Pedig a szerző művekben megfogalmazódó politikai tájékozódásának elsődleges forrása nem annyira ideológiai, mint történeti jellegű, nem teoretikus körültekintés vagy valamilyen elvont eszmerendszer jellemzi, mint inkább tanulságközpontúság, egyéni, tapasztalati, példázatosság. Hetvenes évekbeli írásképének egyéni helytállásra és erkölcsre utaló képei sem annyira elméleti alapossággal felvértezve, mintsem gyakorlati kényszerűségekben hitelesítik a korábbi közösségi elképzeléseket. A politikus-lét elembertelenítő dilemmáitól (melyekhez szükségtelen egy diktatórikus rendszer) íróként (belső világot teremtve) hamarabb megtanul szabadulni, mint magánemberként. Sokáig innen a hangsúlyozás is, hogy csak a közösségi létért érdemes cselekedni, alkotni. És innen a meghasonlás is, amiért az önmagát közösségi emberként meghatározó szubjektum írói kvalitásai legmélyebb vallomásai helyett ennek a közösségcentrikusságnak az érvényét, hitelét, szükségességét, s ugyanakkor hatalomhoz kötődő kollektív érdekelvét, ám egyéni, személyes hatalom-mentességét kell hogy bizonygassa a változó társadalompolitikai térben. A jó ideig hatalmi támogatottságot élvező, annak játékait belülről ismerő egyén a megtorpanás fokozataiban felismert szabadságelvű köz- és magánéleti magatartása szüli, hogy valós szerepmeghatározásokban találjon rá írói kiteljesedésére.

A hatvanas-hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása válik. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukáltak, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak. Mindezt természetesen arányainak megfelelően érdemes csak figyelembe venni, minthogy túlhangsúlyozása minden bizonnyal éppoly hibának lenne

---

ként emlegetett Illyést is) írja: „Czine jött meg a veje, és a Sütő új lépéseiről akartak beszélni. […] Pálfy Pista elmondta a temesvári bemutatót. […] Sütő felszólalása a román KB ülésén: hitvallása Csau és Románia mellett. Miért történt? Az Öreget nem döbbentette meg. Azt mondta: kezdettől az volt az alapelv, hogy saját belátásuk szerint járjanak el, és Sütő iránt változatlan bizalommal vagyunk." Érdekesség, hogy ugyanezen bejegyzés alatt esik szó Sütő friss Herder-díjáról, ahogyan az is, hogy szintén az említett naplóbejegyzés idézi Illyés meglehetősen eltérő véleményét Méliuszszal kapcsolatban: „Ő régen és többször levizsgázott." Vö. **Kiss** Ferenc naplórészletét, in Kortárs, 1994/11, 11.

minősíthető, mint az egész jelenségnek csupán a hatalom, illetve a hatalmi cenzúra megkövetelte virágnyelven való kifejezésmódokra történő redukálása. A korszakban nemcsak Sütő, de Székely János és Páskándi Géza drámáiban, Kányádi Sándor költészetében, valamint Szilágyi István prózájában is mind ott található a hatalom-tematika, illetve az egyén szabadság-lehetőségeinek különböző típusú kifejtése. Ezek értelmezése az időben azóta bekövetkezett távlat által remélhetőleg már tisztultabb formában ötvözheti az egykori kényszer-elismerések ódiumának és a jelen konkrétabban irodalomszempontú értékeléseinek talán érettebb, időtálló formáit. Az erdélyi szellemi élet hatvanas-hetvenes évtizedeinek általában vett egyén és hatalom közti viszonyának tartalmai és irodalmi ábrázolása az életmű esetében azonban nemcsak az általánosan értett alkotó személyiség és hatalom viszonyának az összefüggéseire, de a korábbi illúzióikból, odaadó kiszolgálásukból felocsúdó, ám folyamatos taktikázásban megmaradó, a hatalmat belülről ismerő közéleti ember indokainak legitimálására is rávilágíthat.

A Sütő-drámák hatalomviszonyaiban erőteljesen tematizált kérdéskör (szerzőjük *A szuzai*t is éppen hatalom és egyén viszonya miatt szemléli egységben az előző történelmi drámákkal, s több nyilatkozatában is tetralógiáról beszél) a személyes élettapasztalatok fényében a nyolcvanas évekre nyer igazán megideologizált formát. Vallomásaiban Sütő ekkortól rendszeresen beszél társadalom-kritikai érdeklődése élménygyökerei mellett keserű tapasztalatairól is. A nyolcvanas évek társadalmi elkomorulásában több interjúban szintén a hatalom-egyén tematika kerül előtérbe. Ennek kettős iránya („hogyan bánik a hatalom az egyénnel, s az egyén a hatalommal")[353] arra is rávilágít, hogy a fokozatosan kialalkított ellenálló szerep mellett milyen belső, saját életútbeli személyes élmények vagy ambivalens tapasztalatok húzódnak. „Jómagam átéltem Szervét nyugtalanságát és ugyanúgy Kálvin józanságának szenvedéseit is, miként mindenki átéli, ha valamiképp közügyi dolgokba kerül…"[354]. A „kétféle igazság egyidejű vállalásának" tudatos alkotói bizonyítékaként idéz Lázok János is egy kerekasztal-beszélgetés lejegyzett anyagából, amelyben Sütővel mondja el, „talán nem támasztok valami abszurdumot, ha azt mondom Kálvin is bennem él."[355]

[353] Vö. Nagy Juditnak adott nyilatkozatot, in Irodalmi szemle 1981/3, illetve rádiónyilatkozatát: Magyar Rádió, Petőfi adó, 1981 ápr. 6.
[354] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek*, Bukarest, Kriterion, 1981, 228.
[355] Vö. *Vita a Csillag a máglyánról német fordításának megjelenése alkalmából,* - vitavezető **Szépfalusi** István - in *Csak tiszta forrásból*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei 12, 1980, - illetve **Lázok**, *i.m.,* 23. Több szempontból is érdekes lehet ez a nyilatkozat: Egyrészt Sütő vállaltan kétesélyes, eldöntetlen dialógusságban szemléli saját darabját, (Bretter nem véletlenül dicsérte az alternatívák dialógusba oldásáért!), másrészt tükrözi szerzője belső világának, katarzismentes, vívódó szemléletváltozásának konfliktusosságát, s nem utolsó sorban a kritikai elvárások bizonyosságtételeinek, hősi ellenáló-képének esetlegességét is.

Sütő egyértelműen hetvenes évekbeli vita-drámáiban találta meg írói önazonosságát, még akkor is, ha mindez nem feltétlen jelentett azonnali világirodalmi rangot, ahogyan azt a kultikus-kanonikus kritika sietett nyomban leszögezni.[356] A színvonalas naplóregény az életműben bár mindenképp jelentős alkotásnak mondható, mégsem indokolja például Czine Mihály Görömbei András által is elfogadott véleményét, miszerint a könyv „a tényekből építkező modern epikának egyik világirodalmi szintű megvalósulása."[357] Különben, sem az esszé-, de még a drámaíró Sütő sem világirodalmi hagyományokat szándékozott folytatni, helyi színekből és adottságokból, a provinciából akarta kifejteni, kifejleszteni az egyetemes minőségeket. A nyolcvanas évek egyre szűkülőbb értelmezési horizontokat nyújtó művei, az elkomoruló valóság és az akaratlagos tematizáció azonban beszűkítette azt a teret, amelyet a korábbi sikerévtized műveinek jelentésmezeje hordozhatott. Míg a korábbi drámáiban akár a saját élettapasztalatokat, a hatalom-viszonyokat és annak kiforgató aljasságait, a tőle való függést és meghatározottságot jól ismerő szerző, a kapott sebeket művészetében is megpróbálta kamatoztatni,[358] a nyolcvanas évek második felében az életmű már leginkább csak egy, az ellenállásában önmaga értékét feltételező és ilyen karakterisztikumát konzerválni igyekvő attitűdöt, s nem utolsó sorban, az ellenállásban kor- és közösségigényt kifejező pózt ölt magára. Esztétikai problematikussága ellenére mindennek írói hitelessége nem kérdőjeleződik meg, személyes életútbeli analógiája azonban viszonylag könnyen kimutatható.

Ezen a ponton célszerű emlékeztetni arra is, hogy a recepcióban irodalom és propaganda viszonya egyáltalán nem korlátozódik csak nyilvánvaló hatalmi politikai aktusokra. A vizsgált időszakra nézve akár diagnosztikus is lehet, hogy a hivatkozási alapnak szánt irodalom eszközszerepe nem csupán a hatalmi politika játszmáiban nyert teret magának, de az ellenzékiség éppolyan szerepekre szűkített konglomerátumában is, mely

[356] A világirodalomba való tartozás vágya persze az elemzett korszakban egyszerű gyermekbetegségnek is tekinthető, mely a kis népek irodalmi kánonjainak távlatait hajlamos volt egyfajta saját elvárás-rend alapján rögtön egyetemessé bővíteni. Mindenesetre nem valószínűsíthető, hogy a sajátosan erdélyi világ sütői eszmerendszerét és korhoz, helyhez, adottságokhoz-kötöttségét más kulturális meghtározottsággal rendelekező olvasók egykönnyen megértenék. Ahogyan a kollektivizálás feszültségeinek, vagy az anyanyelvi küzdelem jogtalanságokat felsorakoztató érveinek is valószínűsíthetően más olvasatai és értékhorizontjai lennének az egyéb, mint magyar anyanyelvű olvasók számára. Ami esélyt kínálhat mégis az ilyen rangra, az éppen a helyi színektől, a provinciától leginkább elrugaszkodó drámák dialogikus lehetőségeinek, talán világviszonylatban is mérhető magaslata, szabadsága és önértelmezési távlata.

[357] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in UŐ, *Nép és irodalom*, *II.* Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., 1981, 145.

[358] A pszeudo-marxista szemlélet az oktatást és a teljes irodalmi értékrendet a hetvenes években is meghatározta és irányította a szó legszorosabb értelmében, az újabb generációk ebbe nőttek bele, ebben a szemléletben szocializálódtak. A nagy egyéniség, a nagy művész, ha ezáltal determinált is volt, attól vált jelentőssé, akkor mutatkozott meg, ha egyáltalán felismerte ezt, ha más szótárat is mozgósítani tudott, s megpróbált kilépni belőle.

olyan helyi vagy területi ideologikus értékre korlátozódó eszme- és értékrendeknek vetette alá az életművet s általában a határon túli szerzők egy jelentős részét, amilyenre egyébként a cenzúra apasztotta le az irodalmiságot annak „természetes" állapotából. Ebben az eszközszerepben pedig a vállaltan ideologikus fogadtatás olvasatigénye meg is felelt az olyan fajta értelmezésmódnak és egyszersmind kötött értelemadásnak, amely legfőképp azért dicsérte a művészt és művészetét, mert annak mondanivalója megerősítette hitében vagy előítéletében, vallott és propagált (irodalom)eszményében. Pedig Sütőt, mint említettem, nem csupán a népi irodalomkritika emelte a közfigyelem középpontjába. Korai sikereit követően, a hivatalos irodalompolitika kritikusi gárdájának megbecsülő figyelme is övezi, a hetvenes évektől pedig ugyanúgy ír róla Czine Mihály vagy Görömbei András, mint Szabó B. István vagy Szerdahelyi István, Réz Pál és Szakolczay Lajos mint Pomogáts Béla és Béládi Miklós, Ilia Mihály mint Olytán Béla.

Az életútfeltárás következetlenségei

Ugyan nem vagyok a referenciális olvasatok híve, mégsem tartom teljességében elfogadhatatlannak, ha a szerzői életrajz bizonyos elemei meghatározó szerephez jutnak adott művek interpretációjában. Ugyanígy nem vonom kétségbe, hogy bizonyos esetekben, adott időkben a jellembeli, etikai, morális adottságok kiegészíthetik egy adott mű értelmezéshorizontját. Abban a pillanatban azonban, hogy ezek a járulékos jegyek magatartásmintákként tételeződnek, s válnak a recepciót meghatározó, olvasási eljárásokat keretező értékorientációvá, igencsak megkérdőjeleződhet az az elgondolás, amelyik az önéletírásokból leszűrt adottságok (például az ellenállás, a képviselet, a hősiesség, stb.) értelmezői következetességét csak az életút egy bizonyos szakaszára gondolja kiterjeszthetőnek. Magyarán, ha csupán olyan életrajzi elemekből vagy jellembéli adottságokból válogat, amelyek saját diszkurzív legitimációjához hasznosnak bizonyulnak. Nem feltétlen szükségszerűnek, csupán funkcionálisnak, a jelentősebb Sütő-*írások* nyelvi-stiláris megformáltságán, minőségén vagy rangján ugyanis ezek a kiegészítések nem, vagy legfeljebb ideiglenesen változtatnak. Sok esetben éppoly szükségtelenek, mint az utólagosan heroizáló olvasatok, melyek már végképp nem művekre, de alapvetően szerzőjükre, annak kanonikus életútjára és bizonyos eszmék igazolására irányulnak.

Mint említettem az eddigi referencialitásból kiinduló életműre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak kritikákban, értekezőprózai értékelésekben alkalmazott következetlensége folytán vizsgálódásaim az általuk alkalmazott módszertan felvetéseihez is

kénytelenek visszatérni.[359] A kánonkommentárként működő életútépítés művet és szerzőjét egyszerre próbálja értékkategóriaként meghatározni, holott az ilyenforma elemek az ideológiai olvasatoknak legfeljebb temporális jellegét, a normatív szándék ellenére szükséges újraértését már bizonyára nem segítik elő. A korabeli fogadtatásban a recepciót éppen az jellemzi, hogy nem választ szét szerzőt és művet, de még szerzői és szerzői megnyilatkozásformákat sem. A közéleti megszólalások, – mert az eszmei egészet, a teljes világképet tükrözik – éppúgy tárgyaltatnak az életmű értékelése során, mint a legjobb színpadi művek, éppolyan irodalmi megnyilatkozásként aposztrofálják őket, természetes tehát, ha élet és irodalom, a mű valósága és a szerzői valóság egyazon hullámhosszon interpretálódik. Sütő írásművészetének közíróiként való (ön)meghatározása is ezt erősítette.

Az életmű megközelítéséhez éppen ezért a monográfiák adják az egyik legerősebb és legkézenfekvőbb fogódzót, a kánoni pozícionáltságot illetően. A Sütő-monográfiák szerzői élet és mű viszonyának kérdésében olyan oksági összefüggésrendszert sugallnak, amely mindenképpen indokolni látszik az életrajzi történések egyidejű vizsgálatát művek létrejöttének és tematikájának megértésekor. A szerző életeseményeit is értelmező monográfiák leginkább az életrajz biztosnak vélt (ideológiailag elfogadhatónak nyilvánított) fogódzóira azonban nem csupán támaszkodtak, de belőlük kiindulva látnak hozzá vázolt feladatuk tárgyalásához. Valószínű, hogy amit tulajdonképpen minden kultikus életmű befogadás-története esetében elmondhatunk, a Sütő-recepcióban is mindmáig elsődlegesen szerepel előfeltevésként az a hiedelem, mely szerint műveinek nagysága nem egyes művek megalkotottságában, hanem műveinek összességében, jelentőségük pedig nem egyes esztétikai mérlegelhetőségük, hanem sokkal inkább moralizáló szempontok sokaságának alapján keresendő. Ezen fölül is a bizonyos szegmenseiig autoriternek tekinthető szakirodalom ’korszellem’, ’ideologikum’, illetve ’tudósítás’ vonatkozásaira lefokozva s mégis az alkotó személyiség romantikus felnagyítására, nyelv- és népféltő momentumaira fektetve a hangsúlyt igyekezett értelmezni az életművet.

Mindemellett az életútbeli szubjektív, válogató, csoportosító módszertan olyan eljárásokat vont maga után, amelyeknek nem a választott metodikája, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége vált az ideológiaképzés legfőbb eszközévé. Amennyiben ugyanis magatartásmodellek alapján értékelték az életmű megannyi alkotását,

[359] Tekintve bár, hogy az életútnak és az életrajzbeli referencialitásnak nem kellene túlzott szerepet játszania egyes művek értelmezésében, (legalábbis csak annyiban, amennyiben talán a művek jobb megértéséhez ez hozzájárulhat, azaz a művek felől teszi olvashatóvá az életrajzot és nem fordítva) mégis fontosnak vélem fölvázolni az életút egyes fontosabbnak érzett momentumait. Már csak azért is mert az általam idézett és idézendő kanonikus vagy metakanonikus szövegek az értelmezéseik origójába mind az ilyenfajta megközelítéseket állították. (Legtöbbször egy magatartásmodellt hangsúlyozva.)

akkor következetesen azt az ambivalenciát is értelmezni kellett volna, amely Sütő sokáig ambivalens, felfelé vonalas, kifelé ellenálló diszkurzusát jellemezte.

Monográfiák

Különösen fontos megjegyezni, hogy az elemzett életmű esetében beszélhetünk az első olyan monografikus vállalkozásról, amelyikre határon túli szerző esetén hivatalosan engedélyt adtak. A hangsúly az évszám kapcsán is (1986) legalább ilyen fontos, mind irodalompolitikai mind szakmai szempontból, főképp, ha belegondolunk, hogy a korban egyéb határon túl élő szerzők hosszú sora lett volna felsorolható, akik nemhogy monográfiához, megméretéshez is alig jutottak. (Határ Győzőtől Székely Jánosig, stb.) Az első monográfus számára adott volt tehát az alkalom, hogy végre a határokon átívelő irodalom egységéről,[360] minőségi fejleményeiről, eredményeiről számoljon be, s egyáltalán, az említett nemzeti-önszemléleti viták után ráirányítsa a figyelmet más határon túli alkotókra, műhelyekre, életművekre is. Az első határon túli alkotóról szóló monográfia előzmény nélküli vállalkozásnak számított, éppen ezért a kétkedőket is meggyőzve, a szakma és a szélesebb olvasóközönség figyelmét is az akkorra már hivatalosan is legitimált, elfogadott vagy megtűrt, egységesebb szemléletek országhatártól független ereje felé fordíthatta volna. Főképpen, mert a monográfus – választott szerzőjéhez hasonlóan – az írást mindig is szolgálatnak fogta fel!

Görömbei András eleve a hetvenes évektől ismerkedett meg az életművel, s annak korábbi szakaszait már ezek fényében, jóindulatú túlzásokkal formálta a jelen elvárásaihoz. Ezért talán nem csak a monográfusnak alanyáról rajzolt, eléggé vitatható képe, de részben a romániai magyar és a magyarországi kritika másként értékelő, más szempontú értékítélete is felelős. (Valamelyest nehezíthette a munkát a szerzői bibliográfia és az erdélyi repertóriumok korabeli hiánya is, mely a romániai magyar orgánumokra vonatkozó tudományos kutatásra is nagyrészt jellemző még ekkor.) Recepciótörténeti vizsgálódásainkat tekintve egyértelműnek látszik azonban, hogy azok a politikai események, melyek a monográfia megírása idején zajlottak, kiemelt szerepet játszottak a monográfus erkölcsi ítéleteinek és hódolati aktusainak az előtérbe helyezései esetében. A debreceni irodalomtörténész úttörő kezdeményezése, mint utaltam rá egy olyan közhangulatban nyert monografikus formát, amikor Sütő személyében a magyarországi közvélemény már leginkább kisebbségi hőst ünnepelt. Az utólagos agyondédelgetés határon túli szerzőkre vonatkozó aktusai az ő esetében mégsem csak egy

[360] A nyolcvanas évek nyitányát ilyen téren meghatározó, említett Önszemléleti vita, illetve az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötete után!

korai felületes fogadtatásnak vagy protokollszerűségnek a feledtetése révén váltak nyilvánvalóvá, hiszen Sütő hivatalos funkcióinál fogva, hatalmi támogatottsága révén is mindvégig azon kevesekhez tartozott, akiket a hivatalos magyarországi irodalompolitika is elfogadott és számon tartott. Nem véletlenül írhatta még 1977-ben is Fenyő István Sütő első két, legsikerültebb történelmi drámáját elemezve, hogy szerzőjük „fáradhatatlanul alkotó, nagy kommunista művész".[361]

Persze amilyen tragikus és szimptomatikus, hogy erdélyi szerzőről monográfia a nyolcvanas évek közepéig nem íródhatott, úgy az is jellemző (s már a kultikus közmegegyezést jellemzi), hogy ezt követően, a kilencvenes évek végéig Sütőről a harmadik monografikus feldolgozás is elkészül, mire más szerzők életműveinek összefoglalása egyáltalán szóba kerül. (Hogy csak kortársakat említsünk: Székely Jánosról csak az ezredfordulón, Kányádi Sándorról csak 2003-ban, Szilágyi Istvánról pedig 2004-ben készült monografikus feldolgozás, Páskándi Gézáról viszont máig nincs még!)[362] Mindhárom Sütő-monográfia szerzője túl közeli viszonyban áll alanyával, olykor talán szimpatikus, máskor viszont a legkevésbé sem öncélú elfogódottságaik egy szélesebb érdekkört, igényt s szemléletet tükröznek. A hetvenes évek közönségsikerei, illetve a nyolcvanas évek ellenzéki-reformer korhangulata jellemzi az első, a kilencvenes évek drámai-heurisztikus társadalomképe, Sütő személyes sorsának tragédiája, majd az őt övező ünnepelt köztisztelet a második monográfiát. Ablonczy hetvenedik, illetve hetvenötödik születésnapra kiadott, temérdek sajtóhibával teletűzdelt munkája már leginkább furcsa kortörténetet ötvözve, kevésbé az irodalmi alkotások, mint inkább az írói életrajz és társadalomtörténeti képek szétbonthatatlan egységében véli megragadni az értelmezések kiindulópontját. A tudományos igényűnek aligha nevezhető kötet viszont olyannyira determinált alanya iránti hódolatában, hogy baráti odaadásában a viszony leginkább csak Sütő saját életútjára vonatkozó retrospektív kortörténeti (ön)értelmezéseinek monografikus tolmácsolására szűkül.

A monográfiákban a személyesség, ez utóbbit kivéve, nem annyira a hangvételben, mint inkább az alanyuk iránti tiszteletben nyilvánul meg, amely viszont így is gyakran népmesei távlatokba helyezi, s szerzőjével hőst tiszteltet alanyában. A „szimpatikus elfogódottságon"[363] túl, Görömbei András például „megidézett hősét" meg sem kísérli összevetni egyéb erdélyi szerzőkkel, vagy akárcsak az életművet elhelyezni a korabeli

[361] Fenyő a marxi dialektika szerint tézis-antitézis kettősében elemzi a „társadalomújító magatartás két poláris elfajulásának megjelenítését." Vö. **Fenyő** István, *Forradalom és humanizmus*, in Alföld, 1977/2.
[362] Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai: Székely János*, Bp., Új Mandátum - Az irodalom visszavág, 2000; **Elek** Tibor, *Székely János*, Pozsony, Kalligram, 2001; illetve **Pécsi** Györgyi, *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram, 2003; és **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004.
[363] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

romániai magyar irodalomban. Ezért „a monográfiát olvasva úgy tetszik, hogy Sütő András életműve Erdélyben egyedüli csoda, mintha az általa létrehozott értékek egyetlen szállal sem kapcsolódnának más alkotásokhoz. Mintha a romániai magyar dráma nagykorúsodásáról lehetne Páskándi Géza *Vendégség*e, Székely János *Caligula helytartója* című műve nélkül beszélni, mintha Szabó Gyula, Kányádi Sándor – hogy csak Sütő nemzedéktárait említsem – nem az elemzett életművel azonos értékű életművet mondhatnának magukénak."[364]

Bertha Zoltán monográfiája marad elemzéseit tekintve talán a leginkább „szöveg-közeli", értelmezéseiben ez áll a legközelebb a művekkel való foglalatoskodáshoz, – ahogyan a könyvsorozat is, amelyben megjelent, tudatosan kísérelt meg távolságot tartani a politikai elkötelezettségektől – ám ennek szerzője sem hasznosítja azokat a belátásokat, amelyek az első monográfia óta egy megváltozott politikai helyzetben, már a kilencvenes évek felől egészíthették volna ki az előzetesen megállapított értékítéleteket.[365] Ráadásul mindjárt munkája bevezetőjében újrafogalmazza mindazokat a szentenciákat, amelyek továbbra is csak egy különálló erdélyi művelődés- illetve irodalmi hagyományszegmensben válik megragadhatónak az életművet. Ugyanakkor a kilencvenes évek elejének politikai közjátékait, Sütő szerepét és tragikus szereplését nem tudja, vagy nem is akarja távol tartani a referenciális értelemadásoktól. Lét- és ismeretelméleti alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján a végre várt műelemzésekben, a művekkel való foglalatoskodásban is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása, az értékpusztulás tematizálódik.

Szelektivitás

Az első monográfia szerzője Sütő addigi életművéhez jelene erőteljes ideológiai aspektusai felől közelített. A honmentő kánon elvárásrendjéhez történő igazodás értelmében a megrajzolt kép így leginkább ott válik nyilvánvalóan vitathatóvá, ahol az elfogultságok az írói pályán az életrajzi tényeket csak szelektíven veszik figyelembe. Sütő nyolcvanas évekig áthúzódó politikai funkciói[366] a magyarországi méltatásokban majdhogynem teljességében feledésbe merülnek. Az első monográfus szemléletében a fejlődéselv és az érzelmi elkötelezettség összeolvadása eredményezi, hogy alanyában nem a szerzőt, de elsődlegesen a morális embert, jellemhőst tisztel, „aki a különböző akadályok leküzdésével egyre jobban

[364] Uo.
[365] Mindemellett nem csak alanyához, de korábbi szerzőtársához, egykori tanárához is valószínűleg túl közel áll.
[366] Főszerkesztői pozíciója (1958-1989) mellett többek közt Nagy Nemzetgyűlési képviselősége (1965-1980), RKP Központi Bizottsági póttagsága (1969-1984), Román Írószövetségi alelnöki tiszte (1973-1981), a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságbeli tagsága (1968–71), a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Büró-tagsága (1968–1987), Munícípiumi néptanácsi alelnöksége (1975–1980), stb.

megerősödött, s az idő őt igazolván, lehetőséget kapott az igazság kimondására".[367] Csakhogy az életrajzi tényekre figyelve a pálya ennél sokkal bonyolultabb: Sütő szókimondását, a nyolcvanas évek részleges tiltásából visszavezetett ellenálló-képét mindössze pár évvel korábbi, közszereplői státuszait is figyelembe véve, alighanem árnyaltabb kép tárult volna elő. S noha az első monográfus nem szépirodalmi alkotásokkal, illetve azok értelmezésével foglalkozik csupán, s alkotói módszerébe az életút megrajzolása során legalább olyan súllyal kerülnek be a szerzői referenciák, mint a (nagyrészt ezekből is levezetendő) műértelmezések, meg sem kísérel teljes kortörténeti elemzést adni. E nélkül viszont szerzője ötvenes évekbeli „közírói" attitűdjei (akárcsak későbbi hatalmi kötődései és változó szolgálatelve) feltáratlanok maradnak, vagy ami még szembetűnőbb, a vázlatosságban az értelmezéshez szükséges kritikus szembesítés helyett az engedékeny utóértelmezés (a cél szentesíti az eszközt, a szándék a cselekedetet módon) uralkodik el. A monográfus legtöbb esetben rögzít, bizonyos folyamatokat megállapít ugyan, de nem látja át, (s nem is akarja átlátni) a megváltozott korabeli politikai helyzetben Sütő ambivalens közszereplését, s meg sem kísérli feltárni az okokat. Mindössze azt állítja, hogy „gyakran irányelvekhez kényszerült igazítani valóságos élményeit", hamar hozzátéve, hogy a „diadalmas látszatú írói pálya" már 1955-től átfordul „önemésztő, öntisztító eszmélkedésbe."[368] Az igencsak kétséges megállapítást maga a szerző cáfolja, amikor röviden utal az 1958-as vitákra, melyeket a fiatal szerző „funkcionáriusként és őszinte kommunista hittel"[369] vitt véghez. A korabeli viták, a félresiklott közszereplés, és a Sütő-műveket is behálózó zsdanovi eszmerendszer valódi következményeit azonban a monográfus nem óhajtja feltárni. Túlságosan hinni akar Veres Péter megelőlegezett bizalmának[370], illetve Illyés kitüntető szavainak – „Huszonkilenc éves, és kész nemcsak mint prózaíró, hanem mint ember is"[371] –, holott ez még az életutat rendszeresen értékelő szakemberek szerint sem több „diplomatikus mellébeszélésnél, hiszen a művek és az író-politikus Sütő 'vitái' másról tanúskodnak."[372]

Az 1958-ban az *Igaz Szó* hasábjain folytatásokban közölt sematikus szemléletű, számonkérő jegyzeteiben (*Tűnődés magunk fölött*)[373] Sütő még rugalmatlan fölényességgel utasít el és oktat ki fiatal pályatársakat, szerkesztői munkatársaként világszemléleti alapon

[367] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[368] Vö. **Görömbei** András, *Sütő András*, Bp., Akadémiai, 1986, 22.
[369] Uo., 55.
[370] Veres Péter 1954-ben írt levelezőlapján figyelmeztetései ellenére (mely szerint nem egy írása népieskedő!) új reménységként egy „székely Mikszáth"-ot előlegez meg. Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek*. Bukarest, Kriterion, 1980, 81-82.
[371] Illyés az őt Erdélyben kalauzoló fiatal íróról mondja. Vö. **Illyés** Gyula, *„Románok, magyarok – segítsük egymást" – Illyés Gyula a romániai magyar irodalomról,* in Utunk, 1956/19, 1.
[372] Vö. **Szakolczay** Lajos, *i.m.,* 145.
[373] Görömbei András monográfiájában az 1959-es évszám nyilván elírás.

egész sorozatban ítélkezik.[374] Huszár Sándort az „emberség szépségének hiánya" miatt, Kányádit a szegényesen, sivárul megverselt külső realitás ábrázolása miatt, Páskándit közhelyessége folytán, Szabó Gyulának *Gondos Atyafiság*át pedig többek közt annak túlzottnak ítélt érzéki intimitásáért rója meg. Székely Jánost aztán egyenesen nyílt önkritikára készteti a párt és a kor szellemisége által rossz szemmel nézett „oldhatatlan magánya" „arisztokratikus szembefordulása" „szubjektív idealizmusa", s a műveiben megnyilvánuló „cselekvéstelenség és céltalanság" miatt, megtoldva mindezt azzal a sarkítással is, hogy „a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt"![375]

Aki tehát nem hajlandó a kor szellemének kollektív eszmeiségét műveiben népszerűsíteni, annak nem sok keresnivalója van az irodalomban. Sütő sarkallatos tételeiben már ekkor tűzzel-vassal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen. Az általa az irodalomból kitudott *Mélyvizek partján* című Székely János kötet csak egyik eklatáns példája mindennek. A megbocsáthatatlanul polgárinak és individualistának ítélt fiatal szerző az úgynevezett „baráti figyelmeztetés"[376] kapcsán írt kényszerű válaszának fejtegetéseit nem véletlenül kezdte az alábbi sorokkal: „Nézeteimet bírálták, nem rímeimet".[377] Az írószövetség marosvásárhelyi fiókjának vitaülésén Hajdu Győző nyomatékos felszólítására „önkritika" címen felolvasott elszomorító (korszakot jellemző) önpocskondiázásában, végletekig kiélezett önvádjában a bírálóin is túltett, s már-már groteszkül bizonyította („versei hibás, valóságellenes filozófiai megalapozásával" szemben, s közvetetten vádlói megszégyenülésére) dialektikus materializmusban s annak történelemfilozófiájában való jártasságának magas színvonalát is.[378]

A monográfusok elnéző jóindulatukban nem is említik, vagy jelentéktelennek ítélik az ehhez hasonló korai eltévelyedéseket.[379] Görömbei mintegy illúzióktól fűtött korszaknak, s őszinte kommunista hitnek, „pártpolitikai irányelveknek" tudja mindezt,[380] de Bertha is csupán „disszonáns hangoknak" nevezi, melyek „illúziók és útkereső ösztönzések

[374] Vö. **Sütő** András, *Eső elől tóba? – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/1. UŐ, *Közelebb a provinciához. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/2. UŐ, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[375] „… a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt; aki halhatatlanná nőtt ebben az irodalomban, azt a nép, a közösség, a társadalmi haladás gondja lelkesítette és emésztette". Lásd Sütő András, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[376] Vö. **Sütő** András, *Idegen életek… i.m.,* 396-398.

[377] Vö. **Székely** János, *A valóság kötelez (önvizsgálat és felismerés*), in Igaz Szó, 1958/12, 821-828.

[378] Uo., illetve lásd még **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000, 16.

[379] Sütő így nyugtázta Székely önostorozó cikkét: „A valóság és igazság győzelme, hogy Székely János eljutott idáig. A kispolgári individualizmus, az eszmei tévelygés veresége, hogy Székely János ilyen nyílt és őszinte beszéddel rugaszkodott el – régi költői világának partjaitól." Vö. Igaz Szó, 1959/1, 87.

[380] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 75, illetve 22.

keveredéseit tükrözik."[381] Holott a pályatársakal szembeni szigor, nem beszélve az egyéb „kártékony közszereplésről"[382] a korban mindvégig politikai következményekkel is járt.[383] Az irodalmi valóságtükrözés két fő hibáját már 1956-ban is az idillizmusban és a negativizmusban kijelölő Sütő[384] (az egyik jórészt a sematikus ábrázolásokat, a másik a kritikai szellemet fedte a korban) ugyanilyen vádakat hangoztatva áll be a Földes László Utunk-szerkesztő irodalmi-közéleti eltávolításával, pártból való kizárásával végződő politikai hadjáratba.[385]

E fiatalkori közszerepléssel kapcsolatban az első monográfus nyolcvanas évekbeli egyértelmű hódolatában csak annyit tart fontosnak megemlíteni, hogy Sütő „szélsőséges megnyilatkozásait hite enyhítheti mai megítélésünkben".[386] Amellett, hogy e kijelentése több mint kérdéses, valahol kétségbe is ejtő, hiszen ez nem jelentheti – mint Szakolczay Lajos is szóvá tette –, hogy egy átfogó igényű monográfia esetében „szó nélkül lehetne hagyni az akkori, a politikusi hátország védelme mögül el-elhangzó kijelentéseket".[387] Ahogyan a későbbi monográfusokkal ellentétben említett szerző azt is remekül látta meg, hogy az életút drámája is e kettősségben csúcsosodik: „Sütő egyszerre *kint* és *bent*, a sérelmeket elszenvedő *övéi között* és azok táborában, *fönt*, akik e sérelmek előidézői."[388] Pedig a hátország nem csupán az ötvenes években jelentett realitást Sütő számára. Amikor Görömbei befejezi monográfiája kéziratát, Sütő még mindig RKP KB póttag. Igaz, későbbi politikai szereplésével kapcsolatban Ablonczy is határozottan kijelenti: pártpolitikai pozíciója számára „nem hatalmat, de kisebbségvédelmi szolgálatot jelent."[389]

Elkötelezettségformák?

Az életút különböző stációinak egyoldalú megrajzolása természetesen már értelmezés maga is. Míg Görömbei „átstilizálja" a hetvenes éveket megelőző időszakot, Sütő hajdani

[381] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 71.
[382] Szakolczay kifejezlése, lásd **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[383] Lásd például a Jordáky Lajos meghurcolásában játszott szerepét, in *Vörös Zászló*, 1957. okt. 23.
[384] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 83.
[385] Alig pár hónappal az említett cikksorozat után, 1958 augusztusában! (Földes László, az akkori idők egyik legismertebb romániai magyar publicistája, előbb az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának vezetője, később az *Utunk* című irodalmi hetilap - a mai *Helikon* elődje – főszerkesztője volt, aki ilyen minőségeiben nagy szerepet játszott Dávid Gyula, Bajor Andor, Fodor Sándor, Szabó Gyula, Székely János és mások indulásában. A Földes ellen 1959, január 7-én lezajlott fegyelmi ügyében a legkeményebb vádakat Hajdu Győző mellett Sütő fogalmazta meg. A marosvásárhelyi írótársaktól indult levelek egyenesen a Központi Vezetőségnek szóltak. Az elítélő pártgyűlés jegyzőkönyvét, s a felszólalók hozzászólásait Szabó Gyula adta közre. Vö. **Szabó** Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *II*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001, 175-202; illetve vö. **Bottoni**, Stefano, *i.m*.
[386] Uo.
[387] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[388] Uo. (Kiemelés az eredetiben, BL.)
[389] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve.* Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997, 224.

baloldali elkötelezettségét a második monográfiát író szerzőtárs a kilencvenes évekből is egyrészt csak a népiséggel kapcsolatban, másrészt a nemzetiségi önmegtartás esélyei felől veszi szemügyre. Bertha Zoltán erkölcsfilozófiai szempontból átgondolt monográfiája lét- és ismeretelméleti szempontokból közelített a nemzeti kisebbség megmaradásának, az értékfenntartásnak a problematikájához. Ebben Sütő hajdani elkötelezettsége és megnyilatkozásai is a népi feltörekvés és a nemzetiségi önmegtartás esélye felől értékelődött, nem látva át, hogy korabeli dogmatikus kollektivista írásai, még nem népi, de marxista szövegek. (Ahogyan a negativista Földest és az individualista Székely Jánost, úgy a korban a szintén népi írónak számító Szabó Gyulát vagy Kányádi Sándor bizonyos munkáit sem a hetvenes évekbeli kisebbségi közösség képviseletében, hanem a szocreál, antinegativizmus és pártosság nevében ítélte el.)

Az ekkor keletkező szépirodalmi munkáknak, korai próbálkozásoknak értelmezéshorizontbeli szűkössége is jórészt még egy kétpólusúvá redukált társadalmi szemléletet örökít át. A naiv-romantizáló, anekdotikus funkció túlterheltsége éppen a bolsevik-marxista leegyszerűsített történetelvűség egysíkú jellemábrázolását és világképét hivatott elfedni. A kilencvenes évekből visszatekintve Bertha annyit belát, hogy „a szimbolikus elvonatkoztatás szemantikai hátterében (…) nem az egzisztenciaközpontú élmények és immanens léttapasztalások önfelismerései, hanem esztétikailag irreleváns, külsődleges, ráadásul történelmileg igazolatlan és téves ítélkezési sémák és ideologémák állanak”.[390] Mégsem akarja átlátni, hogy az olykor remélt társadalmi progresszió hipotetikus értéktartalmaira utaló illuzórikus előfeltevések, a későbbi társadalmi helyzettudatosodással együtt nem zárulnak le, s az író irodalompolitikai ítélkezéseit sem a népi, sem a nemzeti karakterisztikum kollektív irányába való tájékozódással nem lehet elfedni.

A monográfiák többnyire egységesen a korábbi illúzióktól, pártos hevülettől legalább részben mentesülni látszó hatvanas évekbeli szembenézésnek vélik a „vajúdó íráskedvet” is. Bertha azt is látja, hogy a kommunista látszatmegoldások, csekély helyzeti javulások optimista, önáltató túlértékelése maga is sorstragédia,[391] ennek következményeit azonban már nem kívánja tudomásul venni. Pedig a programosan hitt történelmi megoldások mellett az életúttal behatóan foglalkozók számára is jórészt egyértelmű, hogy a pálya e szakaszán a kollektív irodalomeszmény és társadalmi szerepkör mögött még nem a nemzetiségi-közösségi jogokért való szóemelés, csupán szocreál antinegativizmus és idillizmus-ellenesség húzódik. Sütő sztálinista évei, mint azt egy későbbi interjújában ő maga mondja

[390] Vö. **Bertha**, *i.m.* 105.
[391] Uo., 28.

el, a vallott és vállalt eszmék időszaka volt.[392] Görömbei szerint „őt is elkapta a bajokat is idillé stilizáló pártos lendület", illetve „a jó szándék olykor nem találta meg a helyes irányt."[393] Az ebből származó konfliktusosság az életútban azonban csak jóval később jelentkezik, amelynek valós vagy részleges hitelességét eldönteni nem biztos, hogy az irodalomtörténet feladata. A fogadtatástörténet interpretációinak utólagos értelmezéskonstrukciói felől azonban (melyek a nyelv- és közösségféltés, a megmaradásvágy elemi affirmációi szerint igyekezett legitimálni a teljes életművet, s nem kívánt a történeti kitekintés által túllátni saját előfeltevésein) mindenképpen szükségszerű megjegyezni, hogy a pártos eszmékkel való azonosulás messze nemcsak az ötvenes évek közepéig érvényesül.[394]

A kánon szellemi konstrukciójának szelektivitását ugyanis nagyrészt éppen az tükrözi, hogy az elkötelezettségeszmék felfejthetőségét csak egyirányúan véli az életműből kiolvasni. A kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként funkcionál. A befogadás és a kanonikus hely ezért sem lehet független ettől a hagyománytól, minthogy a szövegek is csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők. Azok az életútbeli sajátosságokra és hangsúlyokra tekintő magyarázatok, amelyek felhasználták az életrajzbeli elemeket, vagy nem említették, vagy az ötvenes-hatvanas években megfogalmazott közösségi elvárásokat is a későbbi nemzetiségi keretekre alkalmazva értékelték. Nagyrészt a teljes hetvenes-nyolcvanas évekbeli magyarországi fogadtatásról megállapítható, hogy abban Sütő baloldali elkötelezettsége, szerepvállalása és funkciói által a kommunista hatalommal való ambivalens viszonya egyáltalán nem tematizálódik, vagy amennyiben mégis utalás történik rá, úgy ifjúkori botlásnak, tehát múltbélinek minősül, vagy eleve felmentő jelleggel kerül említésre. A korban a politikai

[392] Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990.
[393] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 75.
[394] Sütő életpályája első szakaszában egyértelműen nem népi-nemzeti oldalról s nem is ellenzékiként, később is csak ambivalens módon, belülről, reformer közszereplői szerepében szólal meg. Az ismertebb irodalmi vonatkozású vagy irodalompolitikai Sütő-megnyilvánulások közül a Székely Jánosról, Jordáky Lajosról, Szabó Gyuláról írott cikkeket, és a Földessel kapcsolatos megnyilvánulását egyéb párthű eszmefuttatások övezik. (1947-ben dicséri az új tanügyi törvényt, 1954-ben az Irodalmi Újságban pedig maga számol be a felszabadulást követő tíz év elért sikereiről, a jólét korszakáról, Románia és a Szovjetúnió sikeres politikájáról. 1955-ben a „szókratészi homlok"-kal és „prométeuszi vakmerőség"-gel bíró Leninről zengedez, 1956-ban a marosvásárhelyi írók egy részével ő is aláírja a forradalmat elítélő nyílt levelet. Az 1958-as említett megnyilvánulásokat követően, 1959-ben örvendetesnek tartja Kolozsváron az egyetemek egyesítését, s szintén a negativizmus és idillizmus ismételt elítélése mellett hirdeti a pártos irodalom szükségszerűségét. 1965-ben a gyilkos pártfőtitkár, Gheorghiu-Dej halálát siratja, 1967-ben megelégedettséggel nyugtázza a párt nemzetiségi politikáját, 1969-től pedig, mint említettem, legfelsőbb szinten vesz részt a nemzetiségi életet érintő kulturális vagy politikai döntések kivitelezésében… Vö. **Sütő** András, *Tíz esztendő változásairól. Romániai levél*, in Irodalmi Újság, 1954, 23. augusztus 21.; **Sütő** András, *A lenini bizalom alapja*, in Igaz Szó, 1955.; **Sütő** András, *Új bor*, in Igaz Szó, 1959/1.; **Sütő** András, *Erős volt mindig. Gheorghe Gheorghiu-Dej halálára*, Utunk, 1965/13.; illetve lásd még Sütő András képviselő felszólalását a Műveldés- és Művészetügyi Állami Bizottság megszervezéséről szóló vitában, in Vörös Zászló, 1967. dec. 29.)

hatalom persze szinte minden írónemzedékből magához vonzott ideig-óráig tehetségeket. A későbbi ambivalens jegyek ellenére a recepció egyirányú értéklátására jellemző, hogy a sztálinista írói szakasz maga is utólagosan csupán olyan jelenségeknek a körében értelmeződik, amelyek „a népi feltörekvések és a nemzetiségi önmegtartás számára számottevő esélyt kínáltak".[395] Ez a szemlélet egy valóban elkomoruló politikai realitás abszurditásban, szélsőséges nacionalizmusban kiteljesedő korszakának a tapasztalatával olvas jelenéből visszafelé, s a retrospektív értelmezésben gyakran összemos olyan eszményeket, amelyek a hetvenes évek műveinek hatalomviszonyát vagy nemzetiségi kollektív értékrendjét az ötvenes évek sematizmusaiból is kiolvasni véli. A hetvenes évtizedben felerősödő nemzetiségi elfojtás elleni megnyilatkozásokból, az ekkorra ismét előtérbe kerülő transzszilván értékekből, vagy magából a Trianon-traumából viszont aligha vezethető le olyan állítás, amelyik Sütő publicisztikai írásainak kritikus, ítélkező hangnemét s a szépirodalomban kollektív ideológiát számonkérő téziseit egyben a nemzetiségi jogok korán felismert hiányosságainak megoldását szorgalmazó eszmeiséggel hozhatná összefüggésbe!

Modellteremtés

A hetvenes évektől eredeztethető kánoni modellteremtés a kirobbanó sikeresség mintegy tizenöt évének (az *Anyám*tól az *Advent*ig) folyamatos szakmai elismertségén és olvasói népszerűségén át (s olykor a kizárólagos ismertség kereteiben) jut el a kultikus formákig. Hatástani szempontból nagyon jelentős a fogadtatás politikai-ideológiai háttere, mely a hivatalos hatalmi elismerésektől az elnézett, megtűrt kategóriáin át a nyolcvanas évekre két irányba mozdul. Míg Romániában, ha nem is a betiltottig, de mindenképp a korlátozottig, addig Magyarországon a megtűrt kiszélesedő kategóriáin át a bizonyos tekintetben propagáltig jut. Ennek a változó cenzurális térnek a nyilvánosságában és nyilvánvalóságában lehet lényeges az eltérő minőségi váltás ellenére a dolgok politikai kimondhatatlanságának kényszerét az irodalmi formákra átvállaló életmű fokozódó fogadtatása és szakmai kereteket gyorsan átlépő sikere. (Ugyanezért nemcsak a sütői nyelvezetet, de az életművet tárgyaló szövegeket is érezhetően változó allegorikusság-fok jellemzi). A sikerességen, az írói modellteremtésen túl azonban a tragizált szerepkörök már kultikus jegyeket vetítenek elő, melyek olvasata nemcsak egy értelmezői közösség saját identitását, de a szerző közelmúltját is megkonstruáló képben, traumatizált emlékezeteivel, hőst formáló jelképiséggé válik.

[395] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.,* 29.

Kultuszról éppen azért beszélhetünk az életmű kapcsán, mert benne a közéleti, politikai és írói szerepkörök nemcsak ötvöződnek, de egyaránt kritikátlanul ötvöződnek. Nem egyszerű felcserélődésről van tehát szó, hanem olyan választott stratégiáról, amely egyszerre határozta meg és jellemezte a közíróságban az írói és politikusi szerepeket, a „kritikai" fogadtatásban ugyanakkor jelentős arányeltolódások következtében hol az egyik, hol a másik érdekében módosított a hangsúlyain. Nyelvezetét tekintve a hivatásos értekező próza kitételeitől a napilapok recenzenseinek populárisabb regiszterein át a különböző műfajú rádió- és tévéfelvételekig terjedő fogadtatás a megértő engedékenységtől a dicsőítés teljes hódolati aktusaiig, a dicsérettől az odaadó hozsannázásig terjed. A formálódó kultusz a nyolcvanas évek derekán már hajlamos magukat a műveket egyszerű és egyszeri jelentéssíkokra bontva csupán az életút, vagy a képviselt sorsjelleg kivetítéseiként értelmezni. A divaton túllépő kultikus forma ekkorra, a Sütő-művek romániai (részleges) tiltása és a recepció Magyarországra történő áthelyeződésével egyidőben, „a különféle érzelmeket, indulatokat a társadalmi manipuláció szolgálatába állító *jólértesültség* (a Nemzeti Színház *Advent a Hargitán* bemutatója)"[396] és egy felfokozott érzelmi hatvány révén elfedni látszott a valós kritikai szempontokat, s kultikus jegyei révén olykor magukat a műveket is. Pedig, mint Szakolczay is állítja, ez az életmű a hetvenes évek sikereitől kezdve már egyáltalán nem annyira törékeny, hogy „elhallgatván némely kételyünket, minduntalan csak a »metaforikus ragyogású és vizuális gondolatiságú nyelvre« figyelmezzünk".[397] Az egysíkúvá váló recepcióra is jellemző, hogy innentől kezdve a korábbi írások értelmezései során (például a folyamatos újrakiadások kapcsán) sem működteti azt a távolságot, amely túl kívánt volna lépni a referenciahatárokon. Művek értékein túl a kialakítandó tragizált szerepkör, Sütő tiltása, elhallgattatása, politikai ellenálló szerepköre, üldöztetése, s személyében írói/társadalmi képviselete révén[398] olyan narratívát testesített meg, amely egyoldalúságában a korhangulatnak, később pedig a kanonikus diszkurzus érdekköreinek megfelelően értelmezett csak bizonyos eseményeket.[399] Valószínűleg ezért sem felelőtlen az olyan álláspont, amely nem a legtöbbször játszott előadás mentén méri a Sütő darabok értékeit vagy azok esetleges időtálló voltát.[400]

[396] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 143.
[397] Vö. Görömbei András minősítéseiről írja **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[398] Mely közvetetten felelős azért is, hogy a szerző nem lehet jelen az említett 1986-os Nemzeti Színházbeli premieren.
[399] Az előadás politikai jellege amúgy mindkét ország cenzurális, belpolitikai viszonyai felől nyilvánvaló volt, (már csak azért is, mert a Román Szerzői Jogvédő Iroda tiltakozása ellenére mutatták be, ám Magyarországon a darab, illetve az előadás mellett, a kulturális kormányzat ódzkodásával ellentétben, Tabajdi Csaba, Szokai Imre és Szűrös Mátyás is kiállt) akárcsak a közönségsiker szempontjából a „teltház" társadalmi tett-értéke is.
[400] Az *Advent a Hargitán* Sík Ferenc rendezésében több mint 250 előadást ért meg.

A siker és a kánon természetrajzához természetesen hozzátartozik a népszerűség és a játszottság is, a kritikai fogadtatás irodalmi kereteken átlépő divatszerűsége azonban többnyire nem tesz jót egy életműnek. (Emblematikussága idővel éppúgy ideológiai síkon, s nem művei színvonalát tekintve válhat „korszerűtlenné" vagy periferikussá, ahogyan kiválasztottsága, kihasználtsága is többnyire eszmei alapokon nyert legitimációt.) Márpedig Sütő a hetvenes évek során divatjelenség lett, akinek emblematikussá választott életműve a tárgyalt kánoni diszkurzusokban szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. Nem is annyira ő maga, mint az ekképpen megformált írószerep erdélyi komponensei, az irodalomkép egysíkú értékkategóriái, s a „látensen eszközszerepre kárhoztatott"[401] irodalomszegmens értékelése. Ennek részleges bemutatása vagy homogeneitása, feltételezett kompaktsága nem tette lehetővé – abban a szituációban – a finomabb artikulálódást, az árnyaltabb befogadást, egy strukturáltabb kép kialakítását. A recepcióban így óhatatlanul csak egy csoportként jelenhettek meg a különnemű erdélyi alkotók, a más minőségeket képviselők vagy akárcsak a szerzői életművük különböző alkotói fázisában lévők pedig szükségszerűen rendelődtek alá a kánoni értékelvek kijelölő, rangsoroló irányának.

A transzszilván kánon újjáéledése

Mint említettem, részben a húszas évek transzszilvanista hagyományában is kereshetők azok az írói 'arcvonások', jellegzetességek, amelyek képviseleti és pedagógiai eszményeknek alárendelve a művészi törekvéseket, az erdélyi alkotói öntudatnak olyan vonást kölcsönöztek, amelyek a második világháborút követően is meghatározták az írói/költői attitűdök mibenlétét. Az 1945 utáni kollektivitásformák kötelező irodalmi ábrázolásmódjaiban aztán a realizmuseszmék és a pedagógiai eszmények az ideológiai átnevelés elsődleges eszközét jelentették. Az a szűk irodalmárréteg, mely nagyrészt fiatal elsőgenerációs értelmiségként hatalmi pozícióba került, nemcsak megdorgálta, de gyakran meg is vonta a cselekvés lehetőségeit az olyan szerzőktől, akik az individualitás szabadságát nem rendelték alá a 'közösségi' irány meglehetősen szűk gondolati horizontjának. A közösségi iránynak e két korszak szemléleti ötvözete adta irodalmi legitimációja folytatódhatott a hatvanas évek viszonylagos szabadságát, nyitását követően, amikor az új poétikai szemléletek, a kritikusabb öneszmélések, a (népiek által is felvállalt) nemzetiségi elkötelezettség és az egykori helikoni hagyományok is egyszerre hatottak a magyar

[401] Szilágyi Márton kifejezése, vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

értelmiség új iránykereséseire.[402] Az erdélyi magyar költészet, elbeszélő irodalom vagy irodalmi szociográfia a következő évtizedben valóban a kulturális élet középpontjában helyezkedett el, s részben, mint identitásvédő erő végezte alkotó munkáját, amelynek során valódi szellemi értékeket hozott létre. Az író *megváltozott közösségi státusza* azonban egy válsághelyzet elkésett, de szimptomatikus felismeréséhez vezetett: „Adott körülményeink között az irodalom volt az a gyűjtőmedence, amelynek mindent be kellett fogadnia, mindent fel kellett vállalnia közvetítésre a közönség felé".[403] Az erdélyi magyar irodalmi életben a hatvanas évek legvégén lezajlott úgynevezett „irodalomcentrizmus-vita" tulajdonképpen egy jól kihallható vészjelzés volt, de a politikai helyzet a későbbiekben egyre inkább romlott. Ilyen értelemben, az irodalom feladatköreit tekintve – mint Dávid Gyula is jellemezte –, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon „parttalan irodalomkoncepciója akár szimptomatikusnak is tekinthető."[404]

A hetvenes évek elején ismét előkerülhettek a transzszilvanista hagyományok, sőt *Kritika*, majd a *Tiszatáj* hasábjain is újra vita folyik róluk.[405] Mint említettem ekkor még jórészt csak a két világháború közti irodalomról, irodalmi életről születnek hiánypótló írások, s ennek is következménye, hogy a recepció hajlamos analógiákban gondolkodni. Igaz ugyan, hogy „az erdélyi magyar szépirodalmat a második világháború után is átszőtte a transzszilvanizmus korábbi szellemisége", s hogy „ez az irodalom továbbra is fenn kívánta tartani a transzszilvanista tradíciókat és értékeket, mindenekelőtt az irodalom közösségi ethoszát, a kisebbségi humánum és népszolgálat morálját, az erdélyi kulturális hagyományokat".[406] Ugyanakkor csak a tárgyalt, propagált irodalomszegmens tudatos recepciója, a megismerni vélt kép és a kialakítandó elvárásrend felől igazolható, hogy „valójában a második világháború utáni korszakban is a korábbi helikoni irodalom eszményei és poétikája alapozta meg mindazt, amit a későbbiek során erdélyi magyar irodalomnak nevezhetünk."[407]

Magyarországi lecsapódásait figyelembe véve, meglehetős összetettsége által is állítható, hogy az előbbiekben kifejtett irodalomértés alapján, a vázolt erdélyi magyar irodalomkép jórészt nem mint irodalom és társadalmi önreprezentáció kérdésköre, ezek kölcsönhatása merült fel csak, de magának az így értett irodalomértésnek a társadalmat is

[402] Nyomtatásban olyan szerzők, mint Áprily, Kuncz, Tamási vagy Dsida 1968 előtt nem is jelenhettek meg.
[403] Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3.
[404] Lásd **Gáll** Ernő vitaindítóját, *Monológ vagy párbeszéd?*, in Korunk, 1969/12, illetve vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, *i.m*.
[405] Vö. *Vita a transzilvanizmusról*, (**E. Fehér** Pál, **Pomogáts** Béla, **Tordai** Zádor, **Nagy** György) in Kritika, 1973.; illetve **Sárréti** Sándor, *A transzszilvanizmus fogalmáról*, in Tiszatáj, 1974.
[406] Vö. **Pomogáts** Béla, *A továbbélő erdélyiség,* in Árgus 2001/3.
[407] Uo.

meghatározó jegyei domináltak. Benne a népi hagyományok folytatóját, a nemzeti sorsvállalás irodalmának kifejezőjét s ugyanakkor a közösségi-társadalmi gondok elszánt politikai képviseletét is a sütői életmű testesítette meg.

Kitekintés

Mielőtt továbblépnénk az életmű értékelésének anomáliái, illetve hangsúlyosabban kultikus-kanonikus formái, és ezek indokoltságai irányába, a jogos kiemelések és a par excellence kivételezések kritikátlan aktusai felé, érdemes egy nagyobbívű kitérőt tennünk, mely a korszak irodalompolitikai viszonyait és irodalomszemléletét tekintve sok mindenre adhat előzetes választ vagy magyarázatot.

*

1968 után

Akárcsak az említett 1957–58-as évek eseményei a maguk ambivalenciájában, Romániában a hatvanas évek legvégének eredményei is hasonlóan ambivalens megítéléssel bírtak. A romániai magyarság helyzete javulását kezdetekben éppen az új politikai irányzattól, az akkor még demokratikusnak ígérkező, nemzetek feletti politikai koncepciótól remélte. Az 1968 utáni időszakra jellemző szellemi pezsgés a humán kultúra terén az életmű szempontjából is fontos időszaknak számít. (Ennek jelentősége akkor is hangsúlyozandó, ha a mából tekintve alighanem rövidsége folytán is a teljes ideologikus rendszerhez viszonyítva kevéssé jelentékenynek, vagy eredményeit tekintve olykor felemásnak minősül.) Az 1968-at követő időszak erdélyi magyar kultúrájának többrétegű válsága éppen a szellemi nyitás kapcsán kerül felszínre: a hatalomhoz közelkerült, vagy éppen ez idő tájt közelkerülő értelmiségiek önmagukkal való szembenézésének is igencsak terhes korszaka ez. Az összegzésnek és/vagy indulásnak, a reménynek és/vagy kiábrándultságnak, de a politikai/ideológiai játszmákon való még belül-maradás kettőségének ontológiai feszültségeiben. Az évtizedfordulót a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának összefonódásai jellemzik. „Az ekkor pozícióban lévő, őszintén baloldali elkötelezettségű, nemzetisége lehetőségeit is e baloldaliság keretei között elképzelő értelmiségi generáció egyszerre kellett szembenézzen az eszmei kihívással, amit a nyugati kultúrák felé való viszonylagos nyitás és a hazai tabuk – ideiglenes – ledőlése jelentett, valamint az erkölcsi válsággal, amelyet az okozott, hogy baloldaliságuk a kisebbségi politika szempontjából ekkor bizonyult hibás választásnak: rendszer, amelyet segítettek uralomra jutni, éppen a szellemi nyitással párhuzamosan számolja föl a nemzetiségi intézményeket. 1968 Romániában egyszerre jelképe a Szovjetuniótól függetlenedő szuverenitás demonstrálásának, bizonyos

kulturális tabuk (és börtönkapuk) ledőlésének, valamint a magyar területi autonómia felszámolásának."[408]

A nyitásnak minősített 1968–70-es változásoknak, mint korábban már utaltam rá, egyéb keserű előzményei is voltak. Itt nem csupán az ideológiai kényszerűségek korlátozó jellegére utalhatunk, de arra a hatalmi taktikára is, amely bevált külpolitikai lépésként úgy kötött egyoldalú időleges paktumot a kisebbségi értelmiség képviselőivel, hogy közben azok jóváhagyásával kapott szabad kezet a későbbi korlátozásokhoz és retorziókhoz, minthogy velük nyilváníttatta belüggyé saját nemzetiségi kérdésüket. E tekintetben egyrészt kiemelten fontos lehet az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált pártfőtitkárral, másrészt az említett kettős kötődés elvét mereven elutasító nyilatkozatok sora, melyek megelőzték az augusztusi prágai eseményektől távolmaradó román vezetés utólag liberális nyitányúnak beállított magyarságpolitikáját. A magyar írószövetségben elhangzottakra reagáló elítélő szólamok jóval megelőzték a csehszlovákiai bevonulást, viszont már a magyar értelmiségi találkozót követően jelentek meg, nagyrészük nyilvánvalóan kierőszakolt írásként, mások mégis a hatalom bűvöletében. (Pedig a június 28-i értelmiségi találkozó valójában eredménytelen volt, Ceauşescu minden felvetett sérelmi kérdést visszautasított!)[409] Az értelmiségi találkozót követően először az irodalom kapcsán mondták ki a be nem avatkozás végtelenségig szajkózott frázisát,[410] majd az

[408] Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 13.

[409] Vö. Vince József bukaresti nagykövet jelentését az RKP vezetésének a magyar értelmiség képviselőivel folytatott bukaresti tanácskozásról. Közli Vincze Gábor, in *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989,* (A válogatást összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta **Vincze** Gábor), Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 296. - A főtitkár álláspontja majd csak a nemzetközi helyzet alakulásának hatására változhatott meg, amikor már szükségszerűen a korábban belüggyé nyilvánított kérdéskör megoldottságát akarta külpolitikájában megmutatni. Az 1968, augusztus 21.-re virradó éjszaka a Varsói Szerződés öt tagállama prágai bevonulását követően szüksége volt a kisebbségi elégedetlenségek elhalkítására, s a magyar értelmiség támogatására. A román pártfőtitkár élesen elítélte a bevonulást, amely "szembeszökő megsértése egy testvéri, szabad és független szocialista állam nemzeti szuverenitásának". (Vö. Előre, 1968, augusztus 23.) Ceauşescu augusztus végén (Fazekas János kíséretében) a két székely többségű megyét is meglátogatta, fejlesztéseket és iparosítást ígért. A bevonulás után öt nappal (augusztus 26-án), koradélután Sepsiszentgyörgyön, majd Csíkszeredában, végül az esti órákban Székelyudvarhelyen vett részt a nagygyűléseken, s minden esetben magyarul (is) elköszönt!

[410] 1968 májusában az említett, Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztálya kerekasztal-vitáján (a szomszédos országokban élő magyarság irodalmáról) elhangzottak során leszögezték: „vitathatatlan tény, hogy magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban, s ezek szerves részei a magyar irodalomnak" s kijelentették, hogy a felelősség ezekért az irodalmakért közös: „a szomszédainké, és a miénk". Az egységesülő (?) magyar irodalom tézisét Romániában hevesen visszautasították, ám nem csupán a pártvezetés – mely a belügyekbe történő beavatkozásként értékelte a budapesti nyilatkozatot –, hanem a magyar írók egy jelentős része is. Domokos Géza, Huszár Sándor és Szász János – részben meggyőződésből, részben fölsőbb utasításra – írásaikban határozottan kritizálták az Írószövetség álláspontját, mondván, hogy a romániai magyar írók csak a saját pártvezetésük, országuk iránt érzik felelősnek magukat. Az írószövetségi vitáról lásd *Élet és Irodalom* 1968, május 18.; a romániai elutasításokról pl. **Huszár** Sándor, *A felelősség oszthatatlan* (Utunk, 1968, augusztus 2), **Domokos** Géza, *Sajátosság, felelősség* (Előre, 1968, július 7), illetve UŐ, *Az igazság és tárgyilagosság szellemében* (Előre, 1968, július 24.) Vö. még **Huszár** Sándor, *Sorsom emlékezete.* Bukarest, Kriterion, 1982. 207-208.

immár látványosabb, a moszkovita hatalomnak ellenszegülő román vezetés lépései kapcsán szeptember elején kolozsvári értelmiségiek küldtek hűségnyilatkozatot az új vezetésnek.[411]

Bár az elkövetkező hónapokban néhány valóban biztató intézkedésre is sor került[412] (megalakult a nemzetiségi könyvkiadó, a *Kriterion,*[413] magyar nyelvű *Tv-adás* indult,[414] 1970-ben, egyéves huzavona után, Bukarestben megjelenhetett *A Hét* című művelődéspolitikai lap), nemzetiségpolitikai téren alapjában nem sokat változott a helyzet. Az újonnan berendezkedő hatalom valójában a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával, amint előbb belüggyé avatta, majd szabad kezet kapott a nemzetiségi kérdés „szocialista megoldásában".[415]

Válaszreakciók és/vagy túlélési formák

A kettős kötődés kérdésének szigorú megtagadtatása, kemény és határozott elutasítása időben megelőzte tehát a csehszlovákiai távolmaradást (és a közvetetten ennek tudható kvázi liberalizálódást, mely sokszor éppen indokként hangzik el a korabeli hűségnyilatkozatok utólagos magyarázataképp. (A kor ambivalenciáira, kiszolgáltatottságára és hatalmi kötődéseire is jellemző, hogy a Maros Magyar Autonóm Tartomány megszüntetését az ország

---

[411] Külön vizsgálatra lenne érdemes a román katonai távolmaradás látószögében a kolozsvári magyar értelmiségieknek az 1968 szeptemberi „hűségnyilatkozata", melyet a külföld, a nyugat felé az új reform-vezetés jeleként, tanúbizonyságként is használtak. A Huszár Sándor és Gáll Ernő fogalmazta levél aláírói a „következetes külpolitika" és a „proletár internacionalizmus" tételei mentén szögezték le, hogy a Pártban látják a nemzetiségi lét „összes problémái megoldásának letéteményesét" s bizalmukról és támogatásukról biztosítják személy szerint Ceauşescu elvtársat. Vö. *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának, Nicolae Ceauşescu elvtársnak*, Kolozsvár, 1968, szeptember. Közli az Utunk, 1968, szeptember 6.

[412] 1968 végi optimista hangulatot jól tükrözi az, hogy Vince József nagykövet arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy 1969-ben megjelenik a csángó nyelvjárási atlasz és nyomdába kerül a romániai magyar irodalmi lexikon első kötete, 1972-ben pedig megjelenik egy romániai magyar irodalomtörténet is. Az utóbbiak csak évekkel később láthattak napvilágot, ám a csángó nyelvatlasz csupán 1989 után jelent meg – akkor is Magyarországon… Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről.* Bukarest, 1968. december 12. - Magyar Országos Levéltár, az MSZMP KB Külügyi Osztályának iratai, M-KS 288. fond, 32/1968/8. ő. e., 171–175. hitelesített másolat. A jelentést megkapta Gyenes András, a KB Külügyi Osztályának vezetője, Óvári Miklós ideológiai KB-titkár. (ezúton köszönöm Vincze Gábornak, hogy lehetővé tette a hozzáférést a jelentéshez!)

[413] A nemzeti kisebbségek önálló könyvkiadója a könyvkiadás teljes átszervezése során jött létre. Az öröm – legalábbis magyar részről – azonban emiatt sem lehetett felhőtlen, ugyanis a Román Írószövetség nemzetiségi bizottságának tiltakozása ellenére az illetékesek Bukarestbe tették a kiadó székhelyét, ahol magyar technikai apparátus (például magyar nyomdászat) egyáltalán nem volt. A kolozsvári fiókszerkesztőség csak a folyamatos tiltakozások hatására jöhetett létre.

[414] A magyar nyelvű TV-adás elindításáról – Fazekas János szerint – még 1968, augusztus végén döntött Ceauşescu, amikor a bevonulást követő napokban szükség volt a magyar kisebbség támogatására is. Az adás tényleges megkezdése azonban a pártapparátus szabotálása miatt is késett. Bár Vince József nagykövet már 1968, november 23-i jelentésében arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a következő év januárjában elkezdődik a magyar adás – valójában csak 1969. november 21-én jelent meg a képernyőn az első magyar nyelvű műsor. Vö. *Interjú Fazekas Jánossal*, Bukarest, 1994. május 20. Ismerteti **Vincze** Gábor, in *Történelmi kényszerpályák, i.m.*

[415] A pártvezetés nem hagyott fel asszimilációs törekvéseivel. A sebtében megalakított nemzetiségi "dolgozói tanácsok" is, „fantomszervezetekként" csak arra kellettek, hogy legitimálni lehessen a párt nacionalista kisebbségpolitikáját.

felszabadulásának 25. évében kimondó határozatot követően[416] döntenek csak az említett új intézményekről.) Az eseményeket összefoglaló egyik titkos nagyköveti jelentés szerint: „Úgy tűnik, hogy a romániai magyar íróknak a kettős felelősség kérdésébeni, valamint a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatbani magatartása megfelel az RKP politikájának, amit a pártvezetés figyelembe vesz. Ez kifejezésre jutott Ceauşescunak több, az utóbbi hónapokban, legutóbb az írók közgyűlésén elmondott beszédében".[417] A hatalom „figyelme" az új intézmények mellett további címeket és posztokat is jelent.[418] A hatalmi ranglétrán egy évvel később Sütő is följebb léphetett, ugyanis a X. pártkongresszuson 1969. augusztusában Domokos Gézával együtt az RKP KB póttagja lett.[419] Ugyanebben az évben ajánlják fel számára először az írószövetség alelnöki tisztét, illetve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának vezetőségi tagságát is.[420]

A szépirodalomnak általunk vizsgált szeletében ezeknek a fejleményeknek gyakorlati jelentőségük volt, hiszen a magyar értelmiség egészében olyan dilemmák uralkodtak el, amelyek a követendő stílusmintáktól a kívánatosnak talált erkölcsi tartalmakig a sütői életműben is ekkortól uralják majd az írói világkép átalakult, és azóta többszörösen deklarált formáit. Az értekezésnek természetesen nem feladata eldönteni mikor, milyen körülmények közt jött el, vagy hogy eljött-e egyáltalán ekkor a damaszkuszi út a sütői életút során. A tárgyalt receptív meghatározottságokban, a kialakított kánonban viszont fontos szerep jut a kondicionált változás helyett a választás intencionált aktusainak, melyeket a szerzői megnyilatkozások is megerősítenek. A recepció kanonikus lépcsőfokai felől azonban fontosabb, hogy ettől a ponttól érezhető az a műfaji-minőségi váltás, mely az „enyhülést" is kihasználva nem csupán a szemlélettágulásban és a nagyobb szabadságfokokban mérhető, de az írói témakeresésben is. Ugyanakkor jól látható, hogy sokkal strukturáltabb, árnyaltabb a kép, mint amit a magyarországi diszkurzusok a hetvenes évek fordulópontjairól kialakítottak…

---

[416] Az 1968 februárjában történő megyésítés címén.

[417] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*. Bukarest, 1968, december 12, *i.m.*

[418] A *Kriterion* vezetője a korábban *Előre* főszerkesztő Domokos Géza lesz, *A Hét* főszerkesztőjévé Huszár Sándort nevezik ki, akinek korábban az RTV-magyar adását is felajánlják. (Miután nem vállalja, a magyar szerkesztőség vezetését Bodor Pál veszi át.)

[419] Mindketten már 1968 tavaszától (mind az írószövetségi felzólalásokat, mind az értelmiségi találkozót megelőzően!) bekerültek a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságba is. (1968. március 21-23.-án a Hivatalos Közlönyben megjelenik a minisztertanács határozata a bizottság felállításáról és tagjairól. Vö. **Vincze** Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989*, http://vincze.adatbank.transindex.ro)

[420] Ami nem csoda, hisz a korábbi, 1965-ben létrehozott, az RKP KB-titkárságának felügyelete alá tartozó, a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó *Nemzetiségi Bizottságnak* is már tagja volt, Domokos Géza, Takács Lajos és Létay Lajos társaságában. Ez a bizottság éppen akkor szűnt meg, amikor 1968 őszén létrehozták a "nemzetiségi dolgozók tanácsait". (A lényeg mindkettő esetében a látszaton volt, azt volt hivatott mutatni, hogy elődjével ellentétben Ceauşescu komolyan foglalkozik a nemzeti kisebbségek problematikájával.)

Értéktorlódás?

Az évtizedforduló a kulturális intézmények terén mindenesetre egyértelmű lendületet jelentett. Jelentőségét tekintve a televíziós magyar nyelvű adás mellett kétségtelenül az 1970-ben, éppen az *Anyám könnyű álmot ígér*rel nyitó, *Kriterion Könyvkiadó*nak volt felbecsülhetetlen jelentősége. Ez utóbbi az évek során egyre inkább a magyarság szellemi önkifejeződésének kiemelkedő jelentőségű műhelyévé alakult, minthogy nemcsak a megjelenés lehetőségét, de a megírás feltételeit is biztosította.[421] Mindezt akkor, amikor az erdélyi magyar tudományosságnak csak egyetlen folyóirat állt még rendelkezésére (a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*). Mellette az irodalmi, társadalmi és filozófiai lapok, mint az *Utunk*, a *Korunk* és az *Igaz Szó* kiegészülhetett egy művelődéspolitikai lappal, de szintén ekkor jött létre az irodalomtörténeti jelentőségét, főképp a harmadik *Forrás*-nemzedék fellépésében játszott szerepét tekintve, egyáltalán nem lebecsülhető *Echinox* is![422]

A két ország magyar irodalmi kapcsolatainak fejlődése nem torpant meg a román pártvezetés rideg elutasítása, a kérdéskör „végleges, és nyílt rendezése" kapcsán. Az Erdélyben születő magyar irodalommal kapcsolatban ezt követően persze nemhogy egységet, de közös kulturális hagyományokat is alig lehetett emlegetni, s legfeljebb annak romániaiságában való felnőttségét volt célszerű Magyarországon is hangoztatni. Ami - minőségi mutatóit tekintve – szerencsére egyre többször és egyre indokoltabban volt elmondható. Az említett fokozott érdeklődésnek köszönhetően ekkor indul meg (kezdetben leginkább a két világháború közti irodalomra összpontosítva) a magyarországi irodalomtörténeti lemaradások pótlása is. A politikai felhangoknak mindenesetre kétségkívül megvolt az a szerepe, mely az óvatosabb fogalmazásokat implikáló értéktételezésekben nemcsak figyelt a másság jegyeire, de állandóan hangsúlyozta is azokat, mintegy a felnőtté-vált romániai magyar irodalom önálló létjogosultságát is deklarálva.[423] Az erdélyi irodalmi élet egészére, beleértve a könyvkiadást és a lapszerkesztést is, jellemző ekkor, hogy mind

[421] A Kriterion, nem egészen egy évtized alatt ezer kötetet ad ki, többnyire a Romániai Magyar Írók, Forrás, vagy a Téka sorozatokban.

[422] Bár az ambivalencia itt is érezhető (ti. az eredeti tervekkel ellentétben többnyelvű lap jön létre, amelyből alig két oldal jut a magyar irodalomnak) Erdély első háromnyelvű diáklapja olyan nevekkel fémjelezhető, mint a szerkesztő Tamás Gáspár Miklós, majd Szőcs Géza illetve Egyed Péter, vagy a későbbiekben őket követő Bretter Zoltán, Beke Mihály és Bréda Ferenc, akik – legalábbis a lap történetének bizonyos időszakában – az egész erdélyi magyar sajtónak egyik legjelentősebb orgánumává avatták az Echinoxot. (Jelentőségéből csak 1983-tól veszít, de az elsekélyesedéshez hozzájárult az is, hogy ekkortól a legszigorúbb cenzurális évek következnek, s a teljes szerkesztőséget – köztük a román főszerkesztőket is – leváltják. Vö. **Martos** Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

[423] Ne feledjük, hogy 1970-ben jelent meg a Kántor–Lángféle irodalomtörténet is, mely az erdélyi jelzőt már le sem írhatta, sőt mint említettem a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna szólnia!

tartalmi, mind szervezeti tekintetben komolyabb fejlődésen megy keresztül. „A szépirodalmi művek mellett kezdenek megjelenni korábban kényesnek tartott (pl. történeti vonatkozású, néprajzi) témájú könyvek, a romániai magyar nemzeti kultúra sajátos kérdéseit felölelő szakirodalmi művek."[424] A szinte az egész elkövetkező évtizedet meghatározó történelmi tematika-keresés ekkor azonban még a felszabadultabb légkörrel magyarázható.[425]

A hetvenes évek eleje az erdélyi magyar irodalomban – részben az említett ideiglenes ideológiai lazítás, részben a változó kulturális intézményi struktúra pozitív hatásai, alkotói légköre folytán is –, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának tekinthető. Több író munkásságának ekkori beérésével, nemzedékek egymásra csúszásával – ahogyan Szilágyi István is fogalmazott[426]– a regionális sajátosságok is egy európai tendenciákra figyelő minőségi irodalmi termést mutathattak fel.[427] Ekkor teljesedhet ki például Bálint Tibor, Pusztai János, Szilágyi István prózája, Kányádi, Lászlóffy, Szilágyi Domokos, vagy Páskándi költészete, ahogyan ekkor indulnak a *Forrás*[428] újabb nemzedékéhez tartozók, például Csiki László vagy Farkas Árpád is.[429]

---

[424] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[425] „Pozitívabb légkörre vall egyebek között az a tény is, hogy egyre többet hallani a történeti múlt marxista újraértékeléséről. Ennek is következménye, hogy az írók bátrabban nyúlnak történelmi témák feldolgozásához (Veres Dániel „Négy tél" címen Mikes-drámát írt, Kocsis István „A játék" címen Martinovics siralomházi monológját írta meg, Bözödi György Gábor Áronról ír regényt, Szemlér Ferenc Brassóban játszódó történeti regényen dolgozik „Templom vörös fényben" címmel. Több monográfia is előkészületben van, pl. Bolyairól, Adyról stb.) […] A jelenleg kedvezőbb alkotói légkör az egész romániai magyar irodalmi életben érezteti hatását. Ez megnyilvánul – mint fentebb is érintettük – a múlt örökségének feldolgozásában, újraértékelésében, a kortárs irodalom helyének, feladatkörének pontosabb körvonalazásában és nem utolsósorban a hosszú távú feladatok megjelölésében, végrehajtásának előkészítésében. Ezt a magyar nyelvű könyvkiadás is mutatja. Folyik a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi hagyományok feldolgozása." Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[426] Vö. *Az időlétra fokain*, in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 96-129.

[427] Székely János egyik monográfusa szerint is az erdélyi magyar irodalomnak ebben az időszakban „általánosságban sikerült, szinte ugrásszerűen, behoznia több évtizedes lemaradását". (Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, *i.m.,* 132.) Hasonlóan vélekedik Illyés Elemér is: „*az 1968-as évet követően, két-három év alatt többet fejlődött az erdélyi magyar irodalom, mint az előző negyedszázad alatt.*" Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 31.

[428] Valójában megkérdőjelezhető az egységes nemzedék-meghatározás, de az irodalomtörténetekbe a Kántor-Láng által bevezetett fogalom olyannyira elterjedté vált, (s a magyarországi szóhasználatba is ez került) hogy azóta is a Forrás-sorozatban közlő különböző szerzők generációiról beszélhetünk. Az első Forrás-kötet 1962-ben látott csak napvilágot, (1961-es évszámmal, Veress Zoltán novelláskötete), a közel egy időben fellépő generáció tagjai viszont már az ötvenes évek végétől publikáltak. Vö. **Balázs** Imre József (szerk.) *Vissza a Forrásokhoz*. *– nemzedékvalló*, Kolozsvár, Polis, 2001; **Széles** Klára, *Az „első Forrás-nemzedék", - egy jellegzetes képviselőjük indulása,* in Árgus, 2002/7-8, – illetve lásd még *Új költőnemzedék* (szerkesztői bevezető), in *Igaz Szó*, 1957/12.

[429] A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a különböző nemzedékek egymásra torlódása idején, a kezdeményező szerep versben kétségkívül Szilágyi Domokosra és Lászlóffy Aladárra hárul, ők azok, akik szakítanak a népies vagy szabványosan jambikus versbeszéddel. „Szabadverseik, illetve az avantgárd dikciós és képi világát újrateremtő, olykor a linearitással is szakító szövegeik az idősebb nemzedéket is (Márki Zoltánt, Méliusz Józsefet és másokat) arra bátorítják, hogy a költőszerephez és a versbeszédhez kevesebb pátosszal viszonyuljanak". (Vö. **Balázs** Imre József, *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, in Korunk, 2001/11.) A fiatalabbak, a második Forráshoz soroltak, főként Király László, Csiki László és Kenéz Ferenc egy visszafogottabb, de archetipikusabb nyelven ugyanakkor tovább tágítják a kanonikus versnyelv képi és

A szóban forgó időszak irodalmi történései, akárcsak irodalmi élete a filozófiával, a képzőművészetekkel és a társadalomtudományokkal élt szimbiózisa kapcsán is hangsúlyozandó.[430] A kritikaírás szakszerűbb és a kor viszonyait tekintve autonómabb véleménye is ekkor bontakozhat ki, ahogyan végre irodalomról szóló viták is napvilágot láthatnak.[431] A *Pezsgő-díj* története – jelképességén túl, s az értékmérők hivatalosságoktól elszakadó, de a kor szakmai köreiben a legrangosabbként való megbecsülése –, jól tükrözi azt a tizenkét évet is, amely a reményteljes nyitánytól a végső elhallgattatásokig, leváltásokig terjed, s amely a teljes magyar szellemi élet megpróbáltatásait jellemzi egy irodalomtörténeti szempontból rendkívül gazdag, s ugyanakkor egyre abszurdabbá váló időben.

Pedig az ideológiai nyelv használatában is a hetvenes évek elejétől állt be az a fordulat, rövid szellemi pezsgés, amely az erdélyi irodalom megítélésére bizonyos magyarországi szakmai körökben is érezhetően hatott. A hetvenes évek első felében egy egész nemzedék lépett színre, köztük az öt legfontosabb Bretter-tanítvány (a *Szövegek és körülmények*ben[432] szereplő Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Huszár Vilmos), és innentől kezdve, elméleten és irodalmon át ez volt a legnagyobb szellemi súllyal bíró, bár kétségtelenül nem a legismertebb vonulata a romániai magyar írásbeliségnek. A korban rendhagyónak számító, önálló gondolkodást hirdető és azt

tematikus korlátait, s ismét a kollektív-közösségi eszményekhez kötődnek. Farkas Árpád és néhány nemzedéktársa például a Nagy László-i és Juhász Ferenc-i költészetből nem annyira a polifón jelleget, mint inkább a hangsúlyosan „költői" megnyilatkozásokat veszi át. Erős érzelmi töltetű szavakkal, archetipikus képekkel, verseik erőteljes retorizáltsága révén a mi-tudat erősítését szolgálják, s voltaképpen a két világháború közötti allegorikus helyzetértelmező lírát is újjáélesztik.

[430] A kor kisszámú magyar időszaki kiadványa között nem létezett kifejezetten filozófiai folyóirat, viszont az irodalmi, kulturális s természetesen a politikai lapok is közöltek filozófiai tárgyú cikkeket, recenziókat vagy vitákat. Ez egyrészt érthetővé teszi, hogy miért is oly szoros az irodalom és filozófia viszonya a kor művelődéstörténetében, illetve azt is, hogy a kritikusok mellett maguk a szépírók is gyakran részt vettek egy-egy konkrétabban filozófiai eszmefuttatás megtárgyalásában, elvetésében vagy ismertté tételében, és fordítva. „Az önreflexió tudatossága és a kulturális intézményrendszer viszonylag kis terjedelme is segítette, hogy a két kulturális terület képviselői felismerjék egymás alkotásaiban a hasonló problémákat, és szóba álljanak egymással." Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 25.

[431] Az *Utunk* Ország-rovata 1971. április 9-én közölte az *Ifjúmunkás* ama bejelentését, hogy hat irodalomkritikus, Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter és Szőcs István szótöbbséggel Páskándi Géza *Az eb olykor emeli lábát* című drámakötetét minősíti az 1970-es év *romániai magyar irodalmi könyv*ének, s ezért *Pezsgő-díj* átadásával jutalmazza. A hírt hamar élénk vita követte az irodalmi életben, a következő évtől pedig az *Utunk* folyamatosan közölte az irodalomkritikusok állásfoglalásának szövegeit *Az év könyve* cím alatt. A díj nyilvánosság előtti odaítélésénél fogva is egyre rangosabb értékmérő lett. A zsűri tagjai az évek alatt fokozatosan változtak, bevonva először Bretter Györgyöt, Rácz Győzőt, és Tamás Gáspár Miklóst, majd később Egyed Pétert és Mózes Attilát, mivel időközben Bretter és Földes elhunyt, a nyolcvanas évekre pedig Tamás Gáspár Miklós és Láng Gusztáv Magyarországra távozott. Az állásfoglalások elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves írószövetségi-díjak odaítélését előzte meg. A díjazottak sora: 1970- Páskándi Géza; 1971- Lászlóffy Aladár; 1972- Szilágyi Domokos; 1973- Sütő András (az *Istenek és falovacskák*ért); 1974- Bodor Ádám; 1975- Szilágyi István; 1976- Lászlóffy Aladár; 1977- Panek Zoltán; 1978- Bálint Tibor és Pusztai János; 1979- Székely János (aki visszautasította); 1980- Köntös-Szabó Zoltán; 1981- Kenéz Ferenc; 1982- Király László. Vö. **Kántor** Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001, 177; illetve **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz. – nemzedékvallató*, Kolozsvár, Polis, 2001.

[432] Vö. **Bretter** György szerk., *Szövegek és körülmények*, Bukarest, Kriterion, 1974.

meg is találó fiatal gondolkodók kis csoportja, a Bretter-iskola tagjai révén: „a marxista égtájakon egészen szokatlan filozófiai hang, önnön szokatlanságától megtáltosodó igazságvágy, szókimondás és újat kereső filozófiai beállítottság”.[433] Az új nemzedék tagjai nem elégedtek meg az „alkotó marxizmus” keretében engedélyezett mozgástérrel, s már-már tetteik lehetséges következményeit is ignorálva az affirmatív évtizedek alkotásait, tételeit s fogalmait, olykor azok jeles képviselőivel együtt erős kritikában részesítették, vagy kitartó kételkedéssel elemezték, s értelmezték újra. „Ezt a csoportot nem annyira a közös koncepciók és akarások kötik össze, mint inkább az elutasítások, a tagadások: abban értenek egyet, hogy mivel nem értenek egyet, hogy mit nem fogadnak el.”[434] A fiatalon elhunyt Bretter György (1932-1977) nevelte és bátorította generáció eszméi felvillanyozták az erdélyi magyar intellektuális élet tágabb köreit is. Többes, többirányú csatározásaik, akárcsak a részben közös tagokat felsorakoztató, harmadik Forrás-nemzedék költői esetében, éppen abból eredtek, hogy nem csak az uralkodó politikai diszkurzussal szemben helyezkedtek kritikusi álláspontra, de nem gondolták tovább folytathatónak az előző nemzedékek értékelveit sem, így a generációs, vagy a „belső-kisebbségi” autoritások részéről is erős vádak érték őket.

A sorok közt

Ha a hatvanas évek vége szépirodalom terén is még a heterogeneitásé, a gazdagságé és a többszólamúságé, a hetvenes évek közepére, mintegy öt év alatt fokozatosan válik egyértelművé a kezdetek naiv idillikussága.[435] A kijózanító hatalmi korlátozások generálta közvetett elváráshorizontok is ekkortól élnek szimbiózisban a történelmi kivetítésekkel. Mindez a fogadtatástörténet megkésett-tematikus felhangjai felől tulajdonképpen előrevetíti a tárgyalt diszkurzusformák érdeklődésének azon fókuszpontjait, amelyek a társadalmi cselekvés formáit az irodalmi tematizálásokban a kisebbségi-közösségi eszközszerepek által próbálták hangsúlyozni.

Az említett történelmi tematika gyakoriságában, a múlt felé fordulásban ugyanakkor a hagyományok tudatos keresését, illetve a történelmi tárgyban a politikai allúziók kényszerű

[433] Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, – *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 52.

[434] Vö. **Hanák**, *i.m.,* 58. Az említetteken kívül ide tartozónak számított írók, költők - Aradi József, Ara-Kovács Attila, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Egyed Péter és Szőcs Géza is -, akárcsak a nyelvész Szilágyi N. Sándor vagy az etnográfus Salamon Anikó.

[435] Az 1972-es Országos Pártkonferencián meghirdetett (Ceausescu kínai látogatását követő) „kultúrforradalom” jegyében aktivizált, majd a XI. Pártkongresszuson, 1974-ben kiteljesedett kulturális agitatív szellem, a nemzetiségi jegyek megszűntetésén túl az irodalomnak és a teljes magyar szellemi élet tartalmi funkcióinak az elvesztésére irányult. Ahogyan a magyar nyelvű művelődési fórumoknak és a sajtónak a léte is mindinkább csak formálissá vált az 1976. évi májusi *Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Kongresszusának* a tételeiben.

kimondhatóságának esélyét kell meglátnunk. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után, a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe, amelyben a puszta megmaradásának újra és újrafogalmazásaira is szükség mutatkozott. A hetvenes évek közepétől fokozatosan fejlődött ki a megmaradásnak, a vállalásnak egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" fogalmazódott meg, s a sorok közti olvasást helyezte előtérbe. A hatvanas és hetvenes évtized erdélyi magyar irodalmában elsődleges rangot nyert történelmi tárgyú dráma ekkortól éri el óriási közönségsikereit, s áttételesen a nemzeti tudat erősítését. (Többek között Sütő, Páskándi, Kocsis István, Székely János, Veress Dániel, vagy Csávossy György színpadi műveiben). A szellem leszűkített keretei közt az irodalom kényszerűen nyúlt vissza a hagyományok megőrzéséhez és továbbviteléhez, búvópatakként pedig a reformkorra emlékeztető lendülettel jelentkezett ismét az önéletírás, a memoárirodalom, és a tágabb értelemben vett művelődéstörténet. (Például Benkő Samu, Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Mikó Imre, Dankanits Ádám, Pataki József, Beke György munkásságában). Sütő munkái tehát nem egyedülálló jelenségek a korban.

A magyarországi szellemi élettől és általában a magyarországi valóságtól való elszigetelési politika[436] egyre erőteljesebbé válásával, a szociográfiától az esszén át a méltán közönségsikereket arató kezdeti drámákig, a kialakuló irodalomképre a sorok közti értelemkeresés, az írás mint ellenszegülés, de legalábbis a megmaradás, a mi-tudat kifejeződése válik jellemzővé.[437] Ebben a keretben kap nagyobb nyomatékot a hatvanas évek közíróságától, funkcionális irodalomeszményétől elforduló első Forrás-nemzedék után a második generáció szerzőinek a háború után indult középnemzedékkel (Sütővel, Huszár Sándorral, Kányádival, stb.) való egymásratalálása, legalábbis az irodalom közösségi eszményeit és szerepeit illetően. És szintén ebben a kontextusban célszerű vizsgálni a korban váratlanul megszaporodott erdélyi drámatermést is. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül

[436] Az elszigetelés több irányú: a Magyarországon megjelent könyvek, sajtótermékek bevitelének a tilalma, a rádió és televízió adások gyöngítése, a kiutazási tilalom, az anyanyelvi oktatás részleges felszámolása, a történelemhamisítás, stb.

[437] A befogadói mechanizmusok előértelmezettségét kész ténynek kezelő, olvasói-értelmezői referenciaviszonyok egyértelműségében, a hatvanas hetvenes évek fordulójára érvényesült fokozottan, hogy a szerzők olykor korábbi problémafelvetéseiket is éles erkölcsi jelleggel helyezték aktuális kérdéshorizontba. A lappangó dilemmák és a kialakult atmoszféraérzékenység közepette, amint Szász László a Székely János-darabokkal kapcsolatosan mondja, „a közönség, a színházi elsődleges interpretáció nyomán, aktuális politikai üzenetként értelmezte a műveket (ha egyáltalán színre kerültek vagy olvasmányként hozzáférhetőek voltak), maguk a szövegek valóságos történelmi dimenzióban vizsgálták a megfogalmazható kérdéseket". A mából visszatekintve ugyanakkor „a fikcionáltság és a világteremtés öntörvényűségének foka lehet az a kritérium, amely a diskurzus változásával is, hosszú távon biztosíthatja üzenetképességük erejét vagy fogyatékosságait." Vö. **Szász** László, *i.m.,*168.

legalább az a két tényező, miszerint a korabeli elváráshorizontok a színpadi művek jelentős hányadában ezen színművek mögöttes értelmének, másodlagos jelentésének, titkos üzeneteinek dekódolására összpontosítottak, másrészt, hogy maguk a szerzők sem tudtak eltekinteni ettől az előzetesnek tekinthető igénytől, mely a korban a kompozíció kialakítására is hatással volt. A szerző „nem a forma korszerű ontológiai lehetőségeivel kísérletezett, hanem az 'üzenet' esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit tágította."[438] Az értelmezésnek egész korszakra jellemző kényszerű veszélyeire amúgy több példa említhető a magyar drámairodalom egész területéről is, (tehát nem csak Erdélyből) bár valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a színpadi művek hatásaiban az elszigeteltség és jogfosztottság fokozataival a „játszottság" értelmezéslehetőségei is arányosan csökkenhettek.[439] Ráadásul az erdélyi magyar történelmi drámában az illúzióteremtésnek és az öncsalásnak egy furcsa elegye is megtalálható volt. A katarzis-hiány és a historizáció tematikus-szerkezeti ténye itt (Székely János *Mórok*jában éppúgy, mint Sütő *Csillag*jában) azt is megvilágítja, hogy minél kevésbé élt a szerző katarziskeltő mozzanatokkal, annál inkább tudatosíthatta a történelmi kivetítésnek illuzórikus, mítoszteremtő jellegét. A katartikus hiány, a feloldódás elmaradása ugyanis figyelmeztethette az olvasót/nézőt: a történeti jelmez ellenére a legnagyobb értékek megaláztatása a feloldás helyett a végleges pusztulást is kilátásba helyezi. A magyarországi fogadtatásában is ennek a (letargikus) szemléletnek az elsőbbsége hangsúlyozódott. Az irodalom muszájherkulesi jellemzése, értelemkötő referenciális kényszerűsége, mely egyrészt az említett valós gazdagságot írta némiképp fölül, másrészt csak a művekbeli hatalomképek értelmezésére szűkült, épp a Sütő-centrikus diszkurzus által nyert megrendítő formákat.

Mindemellett Magyarországon abban a kulturális, társadalmi, politikai helyzetben, és abban a változó értékszférában, amelyben Sütő legnagyobb hatású művei színpadra kerültek, már általánosan is megtalálható volt egy, a hivatalos irodalompolitikától eltérő ábrázolás-igénye a korszak magyar életének, másfajta valóságának. A kötelező vezércikkeken túl[440], a hetvenes évtized irodalmi folyóirataiban a parabolikus, példázatos nyelv térhódítását az író-olvasó cinkosságának korabeli elterjedtségével is magyarázhatjuk.[441] Mindezt csak erősítette már a hatvanas évtizedtől a parabola mellett a groteszk térhódítása is. A két műfajcímke gyakorlatilag rokon áttételességében, (a korban író és olvasó egyaránt tudja, hogy bizonyos

[438] Vö. **Szász** László, *i.m.,*133.
[439] Az esztétikai forma ekkor „azt a referenciális kapcsolatot is kénytelen érzékeltetni, amelyik útmutatást adhat a 'játszottság' értelmezésének módjaira is." – Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*, 2. kiadás, Bp., Argumentum, 1994.
[440] Vö. például, *Irodalmi helyzettudat*, in Élet és Irodalom, 1978, február 28.
[441] A jelenséget Mészöly „cinkos akusztikának" nevezi. Vö. **Mészöly** Miklós, *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 125.

mű nem csupán a konkrét cselekményről szól…) s később azt az elmozdulást is jellemzi, amelyik leginkább színpadon, illetve az évtized közepére-végére a megújuló prózában tudott egy másfajta mozgósító erőt és közérdekűséget képviselni.[442]

*

E kissé hosszas kitérőre némiképp azért is volt szükség, hogy egyértelművé váljék, a vizsgált életmű fogadtatása (minden hézagossága ellenére) többféle magyarországi elvárásrendbe illeszkedett, s ugyanakkor megfelelt a korszak teljes erdélyiség-képpel kapcsolatos emotív igényeinek és különböző elvárásainak. Ahogyan általában az erdélyi (hivatalosan az önállónak mondott romániai magyar) irodalom magyarországi visszhangja is az erdélyi közönség számára (az által támasztott igények szerint) végre saját sorsa, magárahagyatottsága, gondjai iránti fokozottabb odafigyelésként értékelődött. „A magyar lakosság tudatvilágában az anyaország fogalma erős idealizálási folyamatot indított meg, mely a Magyarország-képre is kihat" – írta Illyés Elemér egy Svájcban megrendezett előadássorozat egyik tanulmányában. Az 1980-ban Magyarországon még elképzelhetetlen előadássorozat arra is kitért, hogy az anyanemzet-kép minden idealisztikussága ellenére, „a romániai magyarság közvéleménye igen élesen ítéli meg az anyaország közömbösségét sorsa iránt."[443] Ez a közömbösség látszott fokozatosan megváltozni az évtized végétől, melynek elsődleges eszközét éppen a küldetést, a képviseletet felvállaló életművek propagálása jelentette.[444]

Szolidaritás

Persze a hetvenes évek végére már kialakulni látszott a sütői életművet is meghatározó politikai elmozdulásoknak az a végső iránya, amely a romániai abszolút diktatúra megszilárdulásával fordítottan arányosan egyre több teret engedett szentelni a határon túli magyarság problémái magyarországi kimondhatóságának. A magyarországi belpolitikai viszonyok persze csak oly mértékben enyhültek, hogy egyáltalán szóba lehessen hozni (például a kiadatlan *Szellem és erőszak*ban) az anyanyelvi és kollektív jogfosztásokat,

[442] Tóth Dezső (még miniszterhelyettessége előtti évben) az irodalom „közérdekűségét", a hatvanas évekre jellemző nyilvános társadalmi „mozgósító erejét" kérve számon állapította meg, hogy az elmarad az előző évtizedétől. (Vö. Társadalmi Szemle, 1976/8-9.)

[443] Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III, i.m.,* 30.

[444] A közös hagyományok, a nyelv, a kultúra, a történelem mint nemzetformáló és –megtartó erők, (akárcsak a két világháború közt, amikor talán a legnagyobb hangsúlyt kapták, mert elsődlegesen ezek jelentették a magyarság számára a kohéziós tényezőt) szellemi-kulturális hatásaikban érvényesítettek egy, a direkt hatalmi szempontokon, politikai határokon túlnyúló illuzórikus egységképet, s általa lelki-szellemi támaszt. De míg a két háború közt ebben operatív módon maga a budapesti kormányzat járt elöl, addig a tárgyalt időszakban gyakorlatilag csak az irodalom és egyéb művészeti formák járulhattak hozzá egy efféle képletes egységen alapuló morális támaszhoz.

de valós politikai akarat a megoldásra nem létezett.[445] A kádári rendszer számára a nemzeti kérdés, a nemzeti hagyományok nyugtalanító feszültséget jelentettek,[446] s ebbe tartozott a határon túli magyarság kérdésköre is, melyet a hivatalos magyar álláspontok 1968-ig egyáltalán nem, ezt követően is csak ambivalens magatartással közelítettek meg. Mint már utaltam rá, a hetvenes évek legvégétől azonban már tarthatatlanná vált az elfedett, viszont létező nemzetiségi-problémák kezeletlensége. A „gulyáskommunizmus" még az életszínvonal növekedésével sokáig legitimációt talált a nemzeti érzést mellőző, elfedő, arról tudomást nem vevő ideológiákra, a határon túli magyarság kérdéskörének aktualizációja viszont egyre érezhetőbb társadalmi nyomás következtében fejthette ki eszméltető hatásait. A magyarországi értelmiségi szembenállásnak a nyolcvanas évekre ezért is lett az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. Az annak valóságáról jelentős hiányosságokat tükröző szemléletek mellett, vagy annak ellenére, a megkésettséget elszántsággal pótolva, s olykor kiszélesedésében, divatszerűségében próbált – mintegy a társadalmi lelkifurdalást is leplezni igyekvően – politikai célokat megfogalmazni. A szépirodalmi kereteken túl a publicisztikai műfajokban is kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása minden egyéb közlésformában kiemelt státuszban foglalkozott az addig elzárt, mellőzött és tiltott problémákkal, amelyeket fokoztak az Erdélyből érkező, a társadalmi-politikai realitás ottani elzártságát végre megvilágító híradások.

A hetvenes évtizedre különben is jellemzővé válik, hogy a depolitizált nyilvánosság, paradox módon, bármifajta írói megnyilatkozásnak politikai vonzatát (is) feltételezte.[447] Az irodalomértés kényszeres olvasói beállítottsága ekkorra erdélyi viszonylatokban kiemelten hajlamos volt az egyébként nem tárgyalható kérdéseket olykor nem csupán a silány műveknek alárendelni, de terjeszteni egy olyan értéklátást is, amely művek igazságfeltáró értékeit egyúttal esztétikai értékként határozta meg.

---

[445] A két ország nyitottabb kulturális együttműködését az 1969-ben rögzített kulturális és tudományos együttműködés terve még szorgalmazta. (Ezt végül a két ország vezetői Nagyváradon írtak alá 1970 decemberében.) Az évtized végére, a reményteli nyitányból a kiteljesedő diktatúra felé haladó romániai társadalmi elkomorulást és a nemzetiségi megoldatlan viszonyokat jól jellemzi, hogy a külpolitikában, 1977-ben a magyar diplomácia már csak egy utolsó halovány kísérletet tesz a IX. Proletár nemzetköziség kongresszusának égisze alatt a „nemzetiségi probléma" kezelésére. (Lásd a kor ezzel kapcsolatos feljegyzéseit Kádár és Ceausescu talán utolsó találkozójáról, Debrecen-Nagyvárad, 1977.) A kisebbségi jogfosztottság gyakorlatilag ezután sem változik, semmilyen előrelépés nem történik, csupán elvi szinten fogalmazódik meg, hogy Kolozsváron és Debrecenben konzulátusok nyílnak. Innentől kezdve kerül be a politikai terminológiába a kisebbség hídszerepe is!

[446] Továbbra is érvényben maradtak például az 1956-ot nemzeti nacionalista propagandának beállított tézisek, vagy a március 15.-i fokozott rendőri készültségek, stb.

[447] Hetvenes években az „üzenet" legfontosabb, eszmei-szimbolikus nyelvezetét éppen a történelmi tárgyú művekből akarják kialakítani. „Nem véletlen, hogy a történeti műfaj jelentette az utóbbi évek magyarországi irodalmi 'importjának' szinte kizárólagos cikkét" - írja Egyed Péter az említett 1982-es Önszemléleti vita során. Vö. **Egyed**, *A magyar irodalom önszemlélete*, in Új Forrás 1982/8.

Új küldetéses irodalom Erdélyben

A marxista keret-meghatározásokat követően az irodalom társadalmi funkciója[448] Erdélyben az újabb irodalomtörténeti összefoglalásokban és a kritika gyakorlatában egy másfajta szerepkörrel is kiegészült, melyben a feladatelvű irodalmiság szempontjai számára a nemzetiségi karakter, az anyanyelv és a közösség-reprezentáció vált meghatározóvá. A szépírói képviseleti attitűdök annyiban nyilvánvalóan más legitimációs bázissal rendelkeztek Erdélyben, mint Magyarországon, hogy már a húszas éveket követően nyílt etnikai elkötelezettségben öltöttek testet, a második világháborút követően megfogalmazódó funkcionális irodalomeszményben pedig az így értett elkötelezettség felfejthető, kihallható elemei konkrét társadalmi hatóerőkké kívántak és tudtak válni.[449] Mint említettem, az egyre szűkülőbb keretek, az intézményi leépülés és a sérelmi fogadtatás felől nézve is mindez olyan mércét érvényesített, amely a felülről irányított hivatalos mellett egy lappangó, informális értékrendet emelt a köztudatba. A hetvenes évek végétől fokozatosan megszilárduló román diktatúra évei mintegy igazolták a közösségi sorsvállalás irodalmának további elvárás szinten való megjelenését is. A recepcióbeli hangsúlyeltolódásokban a társadalmi küldetés és írói szerepkör összeegyeztethetőségének történeti szükségszerűsége azonban az irodalmi rendszer egyik tárgyát kiemelve, a többihez képest fontosabbá nyilvánítva, recepciójában exteriorizált, abszolút tárggyá avatta azt, s magyarországi visszhangjaiban sokáig azonosítani vélte a teljes Erdélyben születő magyar irodalom formáit a küldetéses-képviseleti olvasatokkal, melyek ekkorra a kritika és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésének a középpontjába kerültek. Az irodalomtörténeti vizsgálatok előszeretettel fedeztek fel analógiákat a huszas évek kisebbségi irodalma, és az újonnan előtérbe kerülő romániai magyar irodalmi megnyilatkozások közt.[450] A hatásában továbbélő transzszilván értékkategóriák a pedagógia

[448] Irodalom és társadalom viszonyának bonyolult kérdésköre persze olyan tágabb elméleti kérdésfelvetéseket is érint, amelyeket nincs módom ebben az értekezésben részletesen kifejteni.

[449] Az ilyen szcenírozásban testet öltő összetett diszkurzusforma esetében is megállapítható azonban, hogy elkerülhetetlenné vált a fokozatos elvárássá szűkülés, mert idővel az irodalmi kommunikáció alapvető esztétikai tartalmait ezek a járulékos komponensek nem pusztán tágították, gazdagították, de egynémileg kényszerű, hallgatólagos konszenzuson alapuló értékkoncepció szerint ki is sajátították azokat. Köze volt persze ehhez mindannak a jól átgondolt tudatos nemzetiségi politikának is, amely az erdélyi magyarság szakmai intézményhálózatának a leépítését szorgalmazta. Bár a hetvenes évek ígéretes nyitánya új intézmények létrehozásával nagyon is reménytelinek bizonyult, önálló magyar kulturális intézményekről az évtized végére már alig beszélhetünk. Az egyéb, a nemzeti kisebbség valamilyen reprezentációját megoldani hivatott szervezet pedig egyáltalán nem, vagy valójában csak „fantomszervezetként" működhetett. Vö. például **Vincze** Gábor írását, *Ceausescu „fantomszervezete"*: *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

[450] Egy előíró, progresszív kánoni értékrendet képviselve, az erre az irodalomszegmensre tekintők egyúttal követendő mintát próbáltak felállítani a jövő nemzedékei számára. Legmeghatározóbb vonásként a közösség iránti elkötelezettséget, a tanító célzatosságot említhetnénk, amelyet értékeléseikben gyakran a művészi érték fölé emeltek.

célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozíciói által a hetvenes évek második felétől nyíltan vagy hallgatólagosan, de legitim maradhatott. Ennek egy hasonlóan fontos, az analógiákban kiemelt továbbélő jellemzője a magyarországi irodalmi értekezésekben és az irodalomról szóló összefoglalásokban, a szenvedés éthosza volt. Mindez a sajátos módon kanonizált értelmiségi léttől Erdélyben is olyan szerepkört várt el, amely elsődlegesen a helyi értékek tematizálását a nemzetiségi képviselet nevében, érdekében vállalta.[451] Az üzenetek kényszerű, gyakorlattá vált keresése az értelmezésekben egyben a szerzői szándék irodalmi alkotásokban felismerni vélt pozitivista hagyományait és eljárásait is továbbéltette. A represszió fokozódásával arányosan Magyarországon viszont olyan irodalomképet generált, amely egységes, behatárolt intertextualitásként értelmezhetett csak minden kisebbségi írást.

Közösségi éthosz és morális magatartásminta

A transzszilván allúziók egy általános, örök humánum-eszmeként jelentkeztek a sütői világkép-értelmezésekben is. Az írói identitás valószínűleg már a kezdetektől kisajátítója volt a recepció alakulástörténetének, mert a kánonkommentárként funkcionáló hivatalos kritika miközben a legnagyobb elismeréssel szólt az írói teljesítményről, a sajátosságokat csak az elvárásoknak megfelelő mértékben kívánta meghatározni: azt kereste és fedezte fel tárgyában, amit a kánon képzetköre már előre feltételezett. A szempontokat, a változó irodalompolitikai légkör által is, a kanonikus értéktételezések mindig attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikációnak mely tényezőjét és milyen mértékben volt/lehetett képes tematizálni. A sütői életmű értelmezéskereteiben a népi, a nemzetiségi és a transzszilván jegyek ötvöződése is így kaphatott a közügyiségben különböző hangsúlyokat.

Akárcsak a hetvenes-nyolcvanas évek formális-kanonikus kritikái, a későbbi monográfiák is tovább éltették a kényelemből, ismerethiányból vagy kanonikus érdekből fakadó elfogultságokat. Miközben Sütő reprezentatív prózai művei a hetvenes évektől, főképp az *Anyám* révén, már valóban paradox szerkezetű erkölcsi értékjelképekkel is jelzik a korábbi világkép minőségi módosulásait, a faluábrázolás korábbi életszakaszra jellemző osztályharcos kliséi szerencsésen nem csapnak át egy másfajta romantikus eszményítésbe, amely a nemzetiségi létet a hagyományőrzés-hagyománypusztulás mezsgyéjén ragadná csak

[451] Ezek alapján valóban „a nyolcvanas évek végéig érvényes, hogy irodalom és közönség viszonylatában elsődlegesen értékként tételeződött – az irodalom sajátos eszközeivel és sajátos értékrendje szerint politikum mellett – az irodalom specifikuma szempontjából elmarasztalható, gyakran selejtes mű is”. Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3, 93.

meg. A kritikákban viszont a kisebbségi lét metaforájává átlényegített tradicionális paraszti világ korlátai egyben a nemzetiség korlátaiként tételeződtek. Azon túl, hogy egy eszményített népi ábrázolásmód igényét is tükrözték, (a korban persze, amint említettem, a kiszélesedő folklórkutatások is jelzik, hogy Magyarországon erős igény jelentkezett a tradicionalitás-formák olyan eszményítésére, mely, a magyarországival ellentétben a még létező erdélyi falura az elvesző értékek aggodalmával tekintett) a végkonklúziók a múlt felé forduló adottságőrzést kisebbségi közösségi zálogként jelenítették meg. Az emberi élet teljességének méltánytalan korlátai a mezőségi falu életképeiben így kiegészültek egy nemlétező, ám a kritikák retrospektív olvasataiban a szenvedésvállalás küldetését, mint értéket megjelenítő olyan többlettel, amely aztán a későbbiekben a puszta létezést (főképp a falurombolások tapasztalata felől) is elérendő célként, a *megmaradás esztétikája*ként volt képes értékelni.

Ez a szemlélet kapta a legnagyobb nyomatékot a monográfiákban is. Mind Görömbei András, mind Bertha Zoltán naplóregény-elemzése[452] különös hangsúlyokat fektetett az adottságőrzésre, mint a kollektív megmaradás biztosítékának értelmezésére. „A tradíció összetartó ereje (és az összetartozás tradíciója) nemcsak léttörvény és adottság, hanem tudatosított és intencionált feltétel is. A veszélyeztetettségben értékké emelkedik az értékteremtés puszta lehetősége is, igénnyé a létezés kiindulópontja (…) A természetes válik elérendő céllá, az elemi szükséglet tágul óhajjá, égető kívánalommá. A fenyegetett élet a múltban, az élet folytonosságának a tudatában talál tápláló forrásra, s ez a tudat lesz fennmaradásának záloga, egyszersmind mérője;”.[453] Pedig a hatvanas évek végén írt naplóregény, még nem a megsemmisülés rémképének árnyékában született. A létállapot értékké minősülése viszont csak a transzszilván eszmék újbóli felértékelődése által kapott ismét hangsúlyos szerepet. A regénnyel kapcsolatban ezért állapíthatta meg még Czine is, hogy például a Tamási hősökhöz viszonyítva, akik népük értékeit valóban őrzik, „Sütő emberei a változásban – változásra készen – akarnak helytállni és megmaradni.”[454] Szerzőjük pedig a változó helyzetekben tudta „a kisebbségi humánum örökségét szocialista nemzetiségi humánummá” emelni![455]

Hasonlóan visszavetített elem a sajátos sütői nyelv hatvanas évekbeli faluábrázoló jellegében – „mely az erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja, ezt intellektualizálja tovább”[456]– „folklorisztikus transzilvánizmust” feltételezni. A népiség Sütő naplóregényében

[452] Ez utóbbit Lázok János is kritikával illette, vö. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[453] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, *i.m.,* 124-125.
[454] Vö. **Czine**, *i.m.,* 58.
[455] Uo.
[456] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 126.

leginkább műfaji és hangulati ötvöződésekben, stilisztikájában és lírai esszényelvében mintsem jelképiségében ragadható meg. Az allúzióknak és a parabolisztikus kitágításoknak a későbbi, leginkább drámapoétikai jegyei (bár ezek nyomai, forrásai kimutathatóan megtalálhatóak a hatvanas évek második felében íródott napló-folyamban) aligha azonosíthatóak a „klasszikus transzilvánista technikákkal" amelyek ráadásul „a magyar megmaradás alapvető gondjának, létproblematikájának a jelképi sugallatait"[457] hívnák elő.

Jelképek? Erkölcsi princípiumok

A naplóregényben megjelenő fűszál-metafora „Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási, és önmegtartási stratégiává" növesztése[458] is egyike azon túlzásoknak, melyek az egyébként érthető odafigyelés mellett kényszeredett szimbólummá növesztik a teljes alkotást. A határait elrendeltetésszerűen „tízméteres szabadságában" próbálgató, láncát rángató kutya, illetve a kötetet záró akvárium-metafora óceáni lendülete („egészen az üvegfalakig") sem terjeszti ki (szűkíti le?) a helyzettudat e remek írói megragadását erőltetett metaforikus, sorsjelképi nyomatékra. A konkrét társadalmi-ontológiai létállapotnak az erkölcsi felhangjai viszont, melyek a teljes életművet átfogják, kétségkívül a mű megjelenésével egy időben már megjelennek.[459] Az egyik első magyarországi kritika a *Húsz órá*-val való egyetértő rangbeli összevetés során írja, hogy míg „Sánta hősei dühös lázadással fogadják sorsuk fordulatait, Sütő parasztjai szelídek, elfogadják a csapásokat, meghajlanak a fennmaradásért, mint szélben a fű. Nem nehéz belátni, hogy a kisebbségi helyzet és az adott időszak nemzetiségi politikája kondicionálta magatartásukat."[460] A kisebbségi létállapot, a „helyzet" megkerülhetetlensége, s a helyzetből adódó legfőbb feladat („hogy megmaradjunk") egy korábbi állapotot idéz, hatásaiban azonban az ígéretes, évtizedfordulót megelőző nyitány illuzórikusságának felismerésével egyre nagyobb aktualitást nyer.[461] A

[457] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 127.
[458] Uo.
[459] Amelyet közösségi alapállása és írói erkölcse tekintetében, mint írói ars poetica nyomatékosít a következő, esszéket és tűnődéseket összefogó kötet visszhangja is. Vö. többek közt **Tánczos** Gábor, *Sütő András ars poeticája*, in Élet és Irodalom, 1973/49, 11.
[460] Vö. **Pomogáts** Béla, *A valóság vonzásában*, in *Jelenkor,* 1970/12, 1147.
[461] Az erdélyi pusztuló falvak „rémképét terjesztő" magyarországi értelmezéseket természetesen az erdélyi írótársadalom – részben meggyőződésből, részben a politikai helyzet miatt kénytelen volt tagadni a hivatalosságok előtt. Huszár Sándor egyik nagyköveti beszélgetése során szögezte le: „A romániai magyar irodalom helyzetét sok esetben az alkotók és a nemzetiség helyzete szempontjából helytelenül és károsan értékelik, azokat nem megfelelően kommentálják. Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér c. könyvéről pl. kezébe került egy kritika, amely szerint a könyv tanulsága állítólag az, hogy a romániai magyar parasztság pusztulásra van ítélve. Ehhez hozzá tette: »ha az illető olvasta volna Marin Preda hasonló témáról szóló könyvét, amely ugyanezt mutatja ki a román parasztságról, nyílván nem jutott volna a fenti következtetéshez.«" Vö. *Martin Ferenc nagykövet rejtjeltávirata a Huszár Sándor főszerkesztővel történt beszélgetéséről.* Bukarest, 1971. január 13. 12/Szt./1971 Rendkívül titkos! - Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1971, Románia, XIX-J-1-j, 89. doboz, 128-271 ltsz., 00495/1/1971., gépelt távirat. A jelentést megkapta a Pártközpont

fűszál-hasonlat „földközeli józansága” valamennyi értekezőnél ezért válik a transzszilván szenvedéskultusz egyik etikai analógiájává. Az értelmezések fókuszában a kicsiny lehetőségek, az „ahogy lehet”-ek szenvedésalakzatai az ismét előkeresett kisebbségi sorsképlet értelmében a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesülnek.

A transzszilván értékjelképeknek tudatos összekötése az életmű fogadtatásában egyszerre történik meg a közügyiség és képviseletiség mellett az etikus, moralizáló, majd fokozatosan az ellenálló írói szerepkörök teljes életműre való kiterjesztésével. A hetvenes évek végén „szállóigévé vált a ’felemelt fő’ szókapcsolat, amely egyben a közösségi megmaradásért folyó küzdelem metaforájává vált. A ’sajátosság méltóságának’ vezéreszméje körül – a második világháború után először – került sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására, amelynek az előzményei ott voltak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományaiban. A kisebbségi éthosznak ez az ideológiája Sütő András drámáiban fogalmazódott meg.”[462] A kollektív méltóság, a „felemelt fő dramaturgiája” a Káin és Ábelt követően válik az értelmezésháló központi kategóriájává. Gáll Ernő írása Sütő dramaturgiájával kapcsolatosan, mely az ugyanekkor kibontakozó ’sajátosság méltóságának’ elméleti megalapozását is rejti,[463] Ernst Blochig jutva mondja Sütő hőseiről, hogy azok „a méltóság kategóriájának növekvő társadalompolitikai és antropológiai jelentőségét” tudatosították. Az erdélyi és magyarországi fogadtatás a hatalomviszonyokban a káini ellenszegülést („az alázat: gyalázat!”) főképpen Harag rendezéseinek nyerességében[464] teret nyerő legtragikusabb hangvételű Sütő-darabként (a magyarországi bemutatók mellett a kolozsváriak vendégszerepléseiben kiemelt hangsúllyal) közvetlen analógiákra bontotta. A sajátosság méltóságának irodalmi alakzatai mégis leginkább *helyzet* és *identitás* közötti konfliktus paradoxális értékviszonyára épültek. A méltatlan helyzet elviselésének a tragikuma, a személyes azonosságtudat helyébe a kényszer tragédiáját állította, s erkölcsi meggyőződéssel hidalva át azt, így vélte enyhíteni annak eredendő konfliktusosságát. A hiányérzés katartikus feloldása helyett, a drámákban is a harmónia elmaradásának elviselése

és a Művelődésügyi Minisztérium is. – A másolat Vincze Gábor tulajdona.

[462] Vö. Kötő József bevezetőjét, in **Kötő** József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.) Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

[463] Vö. **Gáll** Ernő, *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája*, in Korunk 1978/6, illetve UŐ, *A sajátosság méltósága*, Bp., Magvető, 1983, 97–121.

[464] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A Káin és Ábel Kolozsvárott, Sütő András drámája Harag György rendezésében*., in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp. Szépirodalmi, 1984, 335.

jelent meg, mely „nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését” ösztönözte.[465]

A részben érthető emotív-ideologikus alakzatok tehát a nemzetiségi irodalmak magyarországi megítélésében olyan diszkurzív összefonódásokban érhetők tetten, amilyeneket az általam honmentőnek nevezett kritikák különböző irányokból és érdekkörökből terjesztettek.[466] A kanonizációs elvek időben visszatekintő modalizációi ugyanakkor azt is jól tükrözik, hogy az érdekviszonyoknak megfelelően a diszkurzív kánonformák egyetemes érvényű hasonlatokra, allegóriákra terjesztik ki a választott szerzői azonosságot. Egy későbbi riportjában ugyan maga Sütő is utalt arra, hogy a magyarországi recepció tévesen eleve a műveiben megszólaló hangot, jelképet, példázatot azonosította mindvégig az ő személyével és személyes erkölcsi téziseivel,[467] valóság és fikció kettőssége, megkülönböztetése elvétve sem létezik az életmű referenciális feltárásaiban. Amikor a nyolcvanas években Magyarországon a lehajló, de megmaradó fűszál-hasonlatnak folyamatos hangoztatása kapcsán e korábbi attitűdöt még az egy-táborbeli társak is bírálni kezdték (például Csoóri Sándor több ízben – állítva, hogy a romániai magyar értelmiség egy része árulója lett a nemzetiség ügyének –, de *Megmaradni* című drámájában Csurka István is) Sütő így nyilatkozott: „Minálunk soha senki sehol ilyesmit nem hirdetett meg. Ép elmével társadalmi programként bármely kollektivitás számára ilyet nem lehet meghirdetni. Ennél a passzív ellenállás elve is cselekvőbb, harcosabb program.”[468] Kérdés, persze, hogy belátás, írói korrekció vagy politikai kényszer mondatta ily megkésve mindezt Sütővel. A felvetés ugyanis azért is figyelemre érdemes, mert vég nélkül lehetne sorolni a recepciónak és az írói vallomásoknak is az erre a hasonlatra épülő szólamait. (A kritikai fogadtatás számtalanszor említi és elemzi a szélben lehajló, de megmaradó fűszál jelképét, mely hirdetett tétellé éppen a hetvenes-nyolcvanas évtized fogadtatása által vált.) Többen a recepciót meghatározó kritikusok közül ismertetésük, kritikájuk vagy az életutat átfogó írásuk címévé, alcímévé is választják, az első monográfia kiemelten idézi a teljes dialógust is, amelyben elhangzik.[469] Sütő 1989-es szavai tehát legjobb esetben is már egy régen meghonosodott állapot előtt

[465] Vö. **Cs. Gyímesi**, *Honvágy a hazában*, *i.m.,* 73.
[466] Mint említettem nem feledhető, hogy a hetvenes években – éppen a Káin és Ábel kapcsán – a hivatalos kritika szempontjából, a marxista dialektika felől is példaértékűnek mondják az életművet. Vö. **Fenyő** István, *i.m.*
[467] „Regényhős szavait a szerző saját politikai – vagy bármiféle – programjaként, jelszavanként, tételenként értelmezni: rettentő tévedés…” Vö. *„Az omlásnak ez csak a kezdete.” – Beszélgetés Fejér Gyulával*, in **Sütő** András, *Az élet és halál kapuiban*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, 1993, 395; illetve **Sütő** András, *Sárkány alszik veled*, Bp., Szépirodalmi, 1991, 414.
[468] Uo.
[469] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 154.

állhattak csak értetlenül.[470] Az önvizsgálat szükségszerűségére is utalva, valamint a múlttal való szakítással kapcsolatban jegyezte meg később Csoóri: „Ami Kolhaasban tudatos döntés volt, az volt nyilván Sütőben is. Csak hát más fölismerni, mint érvényesíteni az igazságot. Emiatt az ütemkihagyás miatt Sütőt mindig az egyik legkitűnőbb, de a kelleténél jóval óvatosabb írónak tartották Erdélyben s Magyarországon is […] a könnyelmű ítélkezés bűnébe magam is beleestem. Valószínűleg azért, mert egyszerre vártam tőle csodatevést és áldozatot."[471]

Értelmiségi szerepek és visszhangjaik

Mennyiben alakította a Sütő-kánont a visszhang, a közösségi irodalomformák és azok elvárásrendje, illetve a választott/vallott kollektivitásformák írói eszmeiségének korabeli kétségtelen találkozása? A hagyományos törekvések, a szülőföld-ábrázoló, sorsközösségi beszédmódok továbbélésének a megszilárdításában kétségkívül nagy szerepe volt a magyarországi fogadtatásnak, s a szakmán túl a széles közönségsikereknek is. A olvasóközönség felől tekintve különben hiteles kép csupán a kritikák alapján Erdélyben sem alakulhatott ki valaki műveinek mérvadó fogadtatásáról. Kritikát ekkortájt elsősorban az *Utunk* és az *Igaz Szó* közölt, (általában művenként egyetlen alkalommal) illetve a *Korunk* ritkábban, társadalomtudományi irányultságának megfelelően. Ezt egészítette ki *A Hét* 1970-től Bukarestben. S bár napilapokban és irodalmi mellékletekben is születtek olykor recenziók, a korszakra visszaemlékezve nem véletlenül jegyezte meg Bodor Ádám, hogy „ettől meglehetősen belterjessé vált a kritikai élet: egy, esetleg két méltatástól a szerző megdicsőült, egyetlen elmarasztaló kritikától pedig már olyan bélyeget kapott, amelytől megfelelő kritikai tér hiányában már aligha szabadulhatott".[472] A megfelelő tér, az egyenrangú kritikai rovatok fórumának a hiánya, akárcsak a szakmai intézményi háló hézagossága is nehezítette az egészséges kritikai értékrend kialakulását. A magyarországi visszhang erőteljes hatása ezért az elmondottak mellett is külön nyomatékot kapott!

Lényegében más kérdés, hogy a korabeli kritikák erdélyi visszhangja mit jelenthetett adott körülmények közt szerzőjének és környezetének. Mennyire adott ösztönzést, jelentette

[470] A műben megjelenített és a művön kívüli valóság mondhatni szokásos értelmezésekbeli egymásra vetítése ellenében ezeknek éles megkülönböztetésének igényét sem előtte, sem a kilencvenes években nem tette szóvá a szerző.

[471] Az idézet utolsó mondatait tekintve különösképpen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a marosvásárhelyi véres eseményeket követően hangzanak el. Vö. **Csoóri** Sándor, *Az elveszített szem fényei*, – a Bethlen-díj átadásakor (1990) elhangzott laudáció szövege – in UŐ, *Tenger és diólevél*, Bp., Püski, 1994, I. 518-520; illetve in **Görömbei** András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról*, *i.m.,* 323.

[472] Vö. **Bodor** Ádám, *i.m.*

a folytatandó utat az első komolyabb „nemzetközi”[473] siker után („az író visszatér sikereinek helyszínére”),[474] illetve erősítette fel az elvárásoknak való megfelelés kétirányú elkötelezettségeit. Az erdélyi hivatalos (tehát komoly cenzúrától övezett) irodalmi térben a hivatalosság nyelvén szólhattak csak az értékelések értékelései is, még akkor is, ha mindez talán a teljes elemzett korszak irodalompolitikailag legenyhébb periódusában következett is be. A budapesti visszhangok (például a trilógia ősbemutatói kapcsán, melyeket egytől egyik hamarább láthatott a magyarországi publikum, mint az erdélyi!), vagy azok erdélyi folyóiratokban is leközölt dicséretei viszont nyilvánvalóan alakították azt az elvárásrendet, amelynek a későbbiekben az erdélyi szerzők jelentős része igyekezett megfelelni.

A nemzetiség, mint társadalmi csoport történetéről írott fiktív elbeszélésekre is igaz, hogy bennük a csoportidentitás jellemzőinek kifejezői átörökítő érvénnyel kívánnak bírni. Leginkább a történelmi tárgyú irodalmi művekre és bizonyos műfajokra érvényesíthető mindez, hiszen a történelmi regényeknek vagy drámáknak mindig is megnövekedett szerepük volt a nemzeti identitás formálásában. A hetvenes évekre a dráma és az esszé tűnt leginkább megfelelő műfajnak minderre, Sütő történelmi tárgyú darabjai mellett Páskándi és Székely János drámairói életműve is némiképp igazolta ezt. A három drámairói életmű – melyeket Szász László ontológiai és esztétikai kivetüléseikben, valamint szerzői világképeik szerint vetett össze[475]– kortársi jellegük, receptív viszonyuk és viszonyulásuk mellett azért is figyelemre méltó és inspiratív, mert mindhárom szerző[476] a drámában vélte felfedezni azt a kellőképpen összetett, és a befogadó által majdnem szabadon kitölthető keretet, amelyet a korai hetvenes évek kínáltak, s amelyben a kérdésfelvetések közös horizontja történelmi példázatokban, mint perspektívákban nyilvánulhattak meg. Székely, miután 1971-ben (az

[473] Az *Anyám* a magyar irodalom egészének a figyelmét felkeltette. Az Igaz Szó Sütő-különszáma (1970/2, - Hajdú Győző, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Veress Dániel, Panek Zoltán, Kocsis István, Veres Péter és természetesen Sütő írásai) után az Új Látóhatárban Illyés Elemér (1970) illetve Zsigmond Endre (1971); a Katolikus Szemlében Várady Imre (1970); a Magyar Képes Újságban Gion Nándor (1973); az Üzenetben Varga Zoltán (1972) írt róla. Szintén Varga tudósít a Nemzetőrnek (1971), míg az Új Symposionban Danyi Magdolna (1973), az Új Szóban pedig Egri Viktor (1971) értékeli a műfajtalan remeket. Magyarországon a szaklapok (ÉS, Kortárs, Forrás, Új Írás, Alföld, Tiszatáj) mellett minden országos napilap hasábjain közölnek róla értékeléseket.

[474] Az említett *Istenek és falovacskák* (1969) kötetcímadó interjúban az elődök, Móricz illetve Tamási vonatkozásban szó esik az irodalmi siker egy érdekes összefüggéséről is: „Az író könnyen esik csapdába azáltal, hogy visszatér sikereinek helyszínére. (Lám, nemcsak a bűnösök!) A közönség kívánságára még egy ráadást énekel. Közben csak az történik, hogy a társadalom újabb hullámai elzúgnak mellette.” Vö. *Istenek és falovacskák* - beszélgetés Huszár Sándorral, *i.m*.

[475] Vö. **Szász** László, *i.m.*. A három írói attitűd összehasonlítására vállalkozva, a szerephálók behatárolásai alapján művészi értékük, műfaji tagolódásuk, illetve széles kérdéshorizontjuk hármasa mentén véli Szász jogosan összemérhetőnek Székely drámai formaművészetét és böcseleti irányát Páskándi és Sütő műveivel. A negyedik szempont, tegyük hozzá, hármójuk magyarországi recepciója, ismertsége, elismertsége lehetne, bár ahogyan az említett összehasonlítás során, úgy itt is bizonyára lényeges különbségek mutatkoznának meg a recepció elfogultságai tekintetében.

[476] Akik amúgy sem szakmai, sem személyes kapcsolatot egymással különösebben nem tartottak fent.

erdélyi magyar költészet felívelő periódusában) *Ars poetica* című előadásában egyenesen a versírás lehetetlenségét jelentette be, drámákban, regényekben, és nagyszerű filozófiai esszékben építette következetesen tovább a mítoszok szinkretikusságából ihletődő életművét. Érdekes ugyanakkor, hogy míg az erdélyi magyar költészetben a hatvanas években történik meg az első hangsúlyosabb visszakapcsolódás a magyarországi kontextusokhoz[477], a hetvenes évek drámai termése már önálló erdélyi műfajként értékelődik fel. „Hogy nálunk erősebben van jelen a történelmi dráma, az talán a parabolák kényszeréből is következik"- mondja Sütő, aki szerint a műfaj „jobban és egyetemesebben mutatja be az író igazát."[478] A minőségi különbség persze, mely drámák és bemutatóik „szemantikai grammatikája"[479] közt húzódhat, nem csak a szerző egyéni vagy kollektív „igazára" korlátozódott. Mindhárom írói életműnek drámatermésére természetszerűen érvényes, hogy az intencionáltság, a drámai hatáserő felfokozott képessége, mely az eredendően történelmi példázatban legalább két dimenzióban juttatta kifejezésre közönség és szerző együttgondolkodását, minden más műnemet és műfajt túlszárnyalva, gazdagabb gondolati telítettséggel közvetíthette világkép-formációinak tragikumát. Meghatározóbb a korban ugyanakkor az a történelemszemlélet volt, amely a drámák világszerkezetében tükröződni látszott, s amely a szerzők erkölcsi, etikai, világnézeti megfontolásaihoz is közel állt. Mindhárom életműben központi helyet kap ugyanis hatalom és éthosz elvi szembenállása. Páskándi esetében, aki később a történelmi dráma korszerűségével, esélyeivel elméleti szinten is foglalkozott, szigorúan a műfajt tekintve talán a legjobbnak mondható művekről beszélhetünk, (*Vendégség*, *Tornyot választok*) ezek a parabolákon túl valós történelemképet is hordoznak. Sütő drámái legjobbjaiban is (a *Lócsiszár*ban és a *Csillag*ban) éppen ezek műfaji öntörvényűségénél és az alkalmazott dialogikus formánál fogva tudott a szerzői intenció is autentikusabbá válni, mint egyéb műveiben, olykor publicisztikai szintű vallomásaiban. Székely János filozófiai lételméletének

[477] Mintegy zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a szocialista társadalom kulturális-közéleti berendezkedését kezdetben támogató, különböző életkorú és habitusú költők uniformizált versnyelve erőteljesebben a hatvanas évekre bomlik meg, s ebben legkorábban talán éppen Székely és Páskándi vállal szerepet. Ők már az ötvenes években nemet tudnak mondani az erős irodalompolitikai nyomással érvényesülő irodalomszemléletre, amelynek persze megvannak a maga negatív következményei. Székely János versei, melyek már az 1940-es évektől kezdve egzisztencialista élményanyagot és gondolatmeneteket hordoznak, nagyrészt a Szabó Lőrinc-i versvilágot és költészeteszményt folytatják. Az első verseskönyve megjelenését, majd bezúzását követően, az ötvenes évek végén ártatlanul börtönbe kerülő Páskándi Géza Székelyhez hasonlóan több műfajban bontakoztatja ki aforisztikus-esszéisztikus szövegvilágát, amelyet szintén „a modernség episztemológiai érdeklődése" jellemez akárcsak a Székelyét, „Páskándi viszont nem a mítoszok monolitikus ős-tudását, hanem a nyelv töredezettségét, váratlan kapcsolásait tekinti a megismerés kiindulópontjának." Vö. **Balázs** Imre József *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, *i.m.*

[478] Vö. **Ablonczy** László, *A drámaíró bizalmat kér a színháztól*, in Magyar Hírlap, 1974, december, 25, 21. Ugyanebben az interjúban jelenti be Sütő készülő új drámáját (akkor még „Máglyák és szobrok" címmel) illetve azt is, hogy az Igaz Szó mellett a Kortárs is közli majd.

[479] Bécsy Tamás kifjezése. Vö. **Bécsy**, *i.m.*

rendelte alá a történelmi drámát is,[480] de nála az egyedüli esély a hatalommal szemben a belső szellemi felülkerekedésben érvényesül.[481] A drámákban (*Protestánsok*, *Caligula helytartója*) a lekerekített történetek dilemmája, az eszméhez való hűség és a körülmények diktálta magatartás nyílt konfliktusa jelenik meg történelmi modellekbe kivetítve, s fogalmilag ékesen körülírva.[482] A teremtő individuum magánya nála akarva-akaratlan szembekerül a kollektivitás erőszakolt kultuszával.[483]

Sütőnél ugyanakkor egy mindig általánosító, metaforikus jelképvilág a „nemzeti-közösségi cselekvési program"[484] jegyében válik történelmi magatartás-példázattá. A drámákon túl a legjobb Sütő-esszék is hasznosítják az irodalomnak nevelő, felvilágosító funkcióin keresztül az erkölcsi tanító nemzeti szerepköreit. Némileg a fikció szabadságát kihasználva, de nyíltan a kollektív befogadói azonosulásra építenek, s ezáltal jelenítik meg a csoport kívánatosnak vélt identitásmintáit. A kánon szempontjából éppen ezért az életmű értékelése a helyzetképen, tudósításon, s az erdélyi krónikás lírai hangvételén túl olyan azonosulási mintákat is biztosítani látszott, amelyek a pozitív nyelvi, nemzeti identitás kialakításához is hozzájárulhattak.[485] Ennek a végsősoron természetes folyamatnak csak akkor jelentkeztek nemkívánatos jelei, amikor az írói modell így formált összképe egyrészt kizárt más, nem hasonló irodalomeszményt valló alakzatokat, másrészt, amikor a minőségi jegyeket ezek látványos elmaradásaiban is alávetette a tartalmi meghatározottságoknak, vagy a történelmi-politikai helyzet kényszerének.

---

[480] Székely erkölcstana egyben kényszerű ítélet is, melyben az alkalmazkodás az individualitásnak, a saját belső világnak az egyetlen lehetséges megtartásaként, mintegy gondolati kibúvókeresésként saját költészetére és drámairodalmára is vonatkoztatható. A La Fontaine-i gyakorlati életbölcsesség, mely szerint a hajló nád túléli a viharban megszakadó tölgyet, merőben más irányból tűnik itt fel, mint az Anyámból idézett sütői fűszál-hasonlat esetén, amely a recepcióban egy közösség megmaradásának, ha nem is erkölcsi példájává, de gyakorlati metaforájává alakult. Székely költészetében az érett lírikus életbölcsességének mély gondolatiságával jelentkezett ember és külvilág, egyén és társadalom korviszonyok bonyolította kapcsolata. (Jó példa erre *A folyó* című verse, mely a mederhez alkalmazkodó, minden formát felöltő s ugyanakkor formabontó és így építő víz jelképe, vagy a *Parti füzes* ciklus, mely a passzívan elviselő, eltűrő, fejszével fenyegető bántásban, ágakat nyeső halálképekben is az elpusztíthatatlant, a bennük rejlő új életet hirdeti). Sütővel ellentétben ugyanis a Székely János-i példázatban a megmaradás mellett a szellemi felülkerekedés és az alkotás általi kiteljesedés is ott van, s ez mindig az individuális szférára vonatkoztatható.

[481] A későbbiekben is az értelem győzelme érvényesül a kényszerűségen, a hatalmi formákon, a szellem elfojthatatlan diadala a fegyelmen és a külső világon. Ahogyan *A nyugati hadtest* sorok mutatják: „Tetteinket, szavainkat előírhatják, - gondolataink szabadok."

[482] Vö. **Elek** Tibor, *Rész, elkerítve az egészből*, in Hitel 1999/3.

[483] A hatalmi ideológia marxista eszményeivel, a totalitárius rendszerrel éppúgy, mint a kisebbségi kollektivitás gondolatával. Az egyetemes ontológiai magányosság szorongó életvilága a belső autonómia-teremtéssel kizár gyakorlatilag mindenféle külsődleges, idegen kollektivitáseszményt.

[484] Elek Tibor kifejezése. Vö. **Elek**, *i.m.*

[485] A nemzeti kultúra, s ezen belül elsősorban az irodalom identitásképző funkciója kétségkívül a nyelv által válik megtartó erővé. Ugyanakkor, mint Mester Béla utalt rá, ennek „puszta közösségi jelképpé való lefokozása megszünteti annak dialogikus szerkezetét, tautológia-sorozattá alakítja még a rá való reflexiót is." Vö. **Mester**, *i.m.*, 21.

Sütő írói útkeresését követően, a hetvenes évekre világképének már mindenféleképp megfeleltethetőek lesznek az életmű tekintetében a leginkább népi írókra jellemző, egyéb írótársaktól megkülönböztető sorok, melyek értelmében „tudatosan vállalja a sajátos magyar sorsproblémák megszólaltatását, és ennyiben az író irodalmon túli felelősségét. De ezt nem valamiféle esztétikai és erkölcsi felsőbbrendűség jegyében a többi, a másféle íróval szemben, pusztán azért, mert érdekli, gyötri, fogva tartja a megtapasztalt balsors és meghasonlás."[486] Ács Margit sorai az életmű elvi, eszmei vitáinak fényében már némiképpen kétségesnek tűnhetnek.[487] A kortárs recepció és produkció diszfunkcionális jellege az irodalmi önelvűség teljes tagadása révén a sütői életműben ekkor talál olyan visszhangra a magyarországi kritikákban is, amelynek jóváhagyó gyámkodása arra ösztönözheti, hogy továbbra is szemléleti-tematikai elsődlegességek szerint értékelje, bírálja akár önmaga akár írótársai műveit. Az irodalmat mindig is közösségi, nemzeti sorskérdések irodalmának, s mint ilyen a társadalmi szolgálat érdekében tematikusan kötött kifejezésformának tekintő „elszegényítő, más áramlatokat megbélyegző verdikt",[488] a hetvenes évek végén érvényesíti Erdélyben mindazt a szemléleti jelleg-meghatározást, amelyet nem csupán a marxista, de a népi-nemzetiségi kritikai diszkurzusok is értékítéletté alakítottak.

Belső elvárásrendek

Az utólagos irodalomtörténeti elemezések hajlamosak leszűkítő kettősségekben szemlélni a tárgyalt korszakot, méghozzá erdélyi vonatkozásaiban leginkább csak hatalmi és valamilyen formában ellenzéki megnyilvánulások szerint, s így dichotóm irodalmi értékrendeket vázolni. Pedig a hivatalosság marxista kánonjától megkülönböztető lappangó értékrend ellen, pontosabban ennek hasonlóan rögzített propagandisztikussága és (például az említett Pezsgő-díj általi) szerepköre ellen is létezett a hetvenes években egy markánsabb igény a differenciálódásra, amely a kritika és a filozófia megújuló szemléleteiben próbált egészséges pluralitást és megújuló kritikai szemléletet fenntartani. (1974-ben Bretter *Párbeszéd a jelennel* című esszékötete a „pezsgős" zsűriből K. Jakab Antaltól és Tamás

[486] Vö. **Ács**, *i.m.*
[487] Többszörösen hangsúlyozandó, hogy a különböző „irodalmon kívülinek" tekintett szerepkörök (ahogyan a közügyiség hatalomhoz kötődő személyes érdekeltségei), még nem jelentenek automatikusan kisebbségi-közösségi szolgálat-formákat. Ráadásul az utólagos értelmezésalakzatok etikai hangsúlyai felől is más lehet a meggyőződéses ifjú kommunista, más a népi író és megint más a teljes kisebbséget jogfosztottságában képviselni hivatott ellenzéki közszereplő feladat- és szolgálatelve. Ahogyan egy életmű során változónak célszerű tekinteni a kollektív képviseleti attitűdök hangsúlyait, a (marxista, a népi, a nemzetiségi, sőt egyetemes) küldetéstudat, az ellenzéki vátesz-szerep és a kisebbségi humánum révén az etikus gondolkodó felelősségérzetének magaslataiig vezető utat is a recepció meghatározó alakzataiban lehet érdemes nyomonkövetni.
[488] Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő kifejezése, in UŐ, *Az új kritika dilemmái,* Bp., Balassi, 1994, 23.

Gáspár Miklóstól kapott jelölést, éppen az *Istenek és falovacskák* ellenében, - sikertelenül.). A „belső kánoniság" kollektív és gyakran éppoly megkötő eszméi ellen csak igen rövid ideig élt a valós (ön)kritikai alternatíva esélye, hiszen a szűkülő lehetőségekben sem intézményi, sem személyi (az egyre növekvő elvándorlások következtében) keretei nem látszottak biztosítottnak, az erőteljes politikai sorvadás közepette pedig egyre kevesebb prioritása maradt a szakmai arányérzéknek. A kisebbségi irodalomformákban „mindig kettős cenzúra működik: a hatalom elvárásai mellett van egy kisebbségi közönség, amelynek szintén vannak elvárásai – a saját sorsképletét akarja a szövegekben viszontlátni, és ha az író nem ezt csinálja, akkor nem lesz népszerű. Sőt 'elidegenedett' lesz, 'kozmopolita' és 'gyökértelen'. Ezek a hetvenes évek kisebbségi kritikájának a kulcsszavai."[489] Láng Gusztáv megjegyzéséhez kapcsolható Bretter György azon megállapítása, hogy bár elméleti kérdésekkel terhelt kultúráról beszélhetünk, ez a kultúra tabuvá teszi ezeknek a kérdéseknek az elméleti, filozófiai vizsgálatát. „Kritikánk (…) nem képes elviselni az értékek pluralitását, csupán hierarchiában tud gondolkodni."[490] Az említett kettős cenzúrához való igazodás-kényszerben így „a tragikus az, hogy ez a két elvárás látszólag egészen más: azt lehet mondani, hogy az egyik a hatalomé az erkölcstelen presszió, a közösségé pedig az egészséges és erkölcsös presszió, 'elváráshorizont'. De ha megnézzük, hogy a kétféle presszió mikre készteti a költőt, akkor kiderül, hogy néha a hatalom által elnyomott kisebbségi közösség ugyanazt kívánja a szerzőtől, mint a hatalom."[491]

A nemzetiségi belső propaganda hallgatólagos formái, melyek a lappangó, messianisztikus kánoni formákat éppúgy egységes belső cenzúrával látták el „(…) a monolitikus magántudatba az egyéni vélemények mellé éppen a nemzetiségi kultúrát mint egységes – tehát *egészében értékes* – tartalmat építik be. Minden vita, minden ellentmondás, minden kritika merényletnek számít egyesek – sokak – számára, de talán ennél is rosszabb, ha a konfliktus szkeptikussá teszi őket az *egész* nemzetiségi kultúra vonatkozásában."[492] A kor „dermesztő egyöntetűségének" a feloldására történő kísérletek kezdeményezői tehát mindig e kettősségben voltak kénytelenek az álláspontjaikat mérlegelni. A minőségi pluralizmust és nemzedéki elkülönülést az esszéíró-filozófus nemzedék rövid ideig tartó

[489] Vö. **Láng** Gusztávval készített interjút (*A használhatóvá tett hagyomány*), in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133.
[490] Vö Aniszi Kálmánnak adott interjúját, *Mi a kritika?* in **Aniszi** Kálmán, *A filozófia műhelyében,* Bukarest, Kriterion 1978, 59-66. Ugyanezt idézi **Mester**, *i.m.,* 21.
[491] Lásd a Láng Gusztávval készített interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133. Az itt említett kivándorlás-problematika megítélésbeli analógiája jól példázza, hogy az otthonukat, szülőföldjüket elhagyókat „egyrészt a hatalmi politika szempontjából hazaárulónak, másrészt egy kollektív szellem egyeduralma felől erkölcsi árulónak" tartották.
[492] Uo. (Kiemelések az eredetiben, BL.)

pezsgése[493] is elősegítette, a velük együtt jelentkező újabb költőnemzedékek pedig ekkor jelentik be, hogy igénylik a többszólamúságot![494] A korban elsőként megfogalmazott többszólamúság-igény mellett, olykor heves reakcióikat, s az őket megelőző generációk rosszalló nemtetszését az is magyarázta, hogy az iskola tagjai elsőként figyelmeztettek a kisebbségi közösség saját belső hierarchiáira, s ezen belül nem elégedtek meg azzal, hogy ugyanazok a személyek, akik korábban a dogmatizmust hirdették, most az antidogmatizmust képviseljék.[495] Az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonyának kérdéséről folyó vita ilyenképpen választóvonalat is képzett a nemzetiségi vezető értelmiség szerepvállalásait illetően.

Csipkerózsika és más polémiák

A Sütő-művek gondolati rendszere, akárcsak preferencia- és ízlésvilága ekkortól zárt rendszert alkot. A hetvenes évtizedre kibontott eszmerendszer szigorú konvencióalakzatokban jelentkezik, s nemegyszer szemléletében a kötelező érvénnyel vállalt, írt és képviselt egység mindenkire érvényesen kötelezőnek tűnik fel. Az egyre érzékenyebb etnikai-gondolati számvetésnek az életműben elhatalmasodó, arányaiban egyeduralmi vetületei az évtized végére műveinek plasztikus egységét látszólag egyetlen pillantással felmérhetővé teszik, amit a recepció hangsúlyai is elősegítenek. Tónusgazdag árnyalatait azonban sajnos nemegyszer éppen az értelmezések fókuszába kerülő saját nyilatkozatai, esetleg visszhangzó polémiái is elfedik. Ezért számít sarkalatos pontnak az életműben az említett 1978-as esszé, s a körülötte kialakult vita, mely a kanonizációs stratégiák egyik alapelemévé éppen a vitában kifejtett *sajátosság méltóságá*nak eszméjét állította. Sütőnél a morális-lélektani ábrázolások, melyek a művekben sokkalta sikerültebb formában és egymást kioltani nem akaró perspektivikusságukban összegződtek, az értekező-reflexív beszédmódokban, vagy az olykor színvonaltalanná váló viták röghöz-kötöttségében távolodtak el a művekben megjelenített plurális látásmódoktól.

A *Csipkerózsika* előzményeként már az 1958-as, idézett, nem éppen szerencsés „tűnődésben" is felsejlett, („a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt…" - *Közelebb a provinciához*) de az évtizedet nyitó *Rigó és apostol* (1970) is előrevetítette a

[493] 1977-ben meghal Bretter, Tamás Gáspár Miklós áttelepül 1979-ben, de a nyolcvanas évekre az öt legfontosabb Bretter-tanítványból is mindösszesen egy él Romániában.
[494] Vö. például **Balla** Zsófia, *A nyelvhasználatok kölcsönös toleranciája*, in Korunk, 1980/1-2. 55.
[495] A dogmatizmus és antidogmatizmus kettősében ugyanannak az ideológiának a megjelenési formáját látták, s mivel ez az ideológia mindenképpen hatalmi, uralkodó ideológiát jelentett, számukra ez a hatalomhoz való viszonyulás kérdésévé vált. „Korábban a marxizmus azért volt vonzó, mert részesített az uralomban, ma pedig ugyanezért nem vonzó: konformizmust jelent." Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *i.m.,* 61.

teljes évtizedre jellemző sajátosság-egyetemesség vitát. („Pürkerecen több káprázat szükségeltetik a teljesítmény megítéléséhez.”) E két komponens, a sajátosság és a célelvűség, azaz a tematikai megkötöttség és a közösségi irány harcos, ám átgondolatlan szólamaiban Sütő akárcsak az ötvenes években, haragos konoksággal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen.[496] A dialogikus gondolkodáshoz való viszonyának elemzésében megfogalmazott megállapításokat[497] saját, mindennapi közírói gyakorlatára így mintha nem vélné alkalmazhatónak. Az irodalmi provincializmus kérdéskörének szakaszos visszatérése Sütő publicisztikai írásaiban ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy az 1958-as megfogalmazás (vissza a provinciához, ám egyetemes mércével), amennyiben húsz év elteltével, 1978-ban is aktuális maradt, mégiscsak jogos aggodalmakat sejtetett azok részéről, akik ezt előírásszerűen igencsak kivitelezhetetlennek mondták.

Sütő éppen az általa legjobb műveiben megfogalmazott dialogikus viszonyt számolta fel saját közszereplői minőségeiben történő megszólalásaival. Színpadi műveiben még tisztán látta, hogy a kisajátított értéktartalommal maga az élet természetes folytonossága kerül veszélybe, az életművet is meghatározó polémiában viszont az irodalom értéktartalmaira vonatkoztatva már sajnálatosan nem! (S bár az ekkor már elhunyt Brettert Sütő is „gyémántagyú”-nak mondta a vitában, az egyetemesség és sajátosság viszonyát boncoló kérdéskörben mindenki elfeledkezni látszott Bretternek éppen a sütői életmű hetvenes évekbeli pozitív elmozdulásáról írt sorairól: „a dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek”).[498] A provincia és a világpolgár szemléleti ütközéseit tükröző, sajátosan erdélyi vita, pontosabban a sajátosság és egyetemesség kisebbségi viszonyok közt vissza-visszatérő kérdéskörét tárgyaló (olykor leegyszerűsítő, személyeskedésig fajuló) polémia nem pusztán azt bizonyította, hogy csak a kevésbé jelentős

[496] A *Csipkerózsika* néven ismertté vált polémiasorozatra, mely a *Korunk* 1978/6-os, színházi számában közölt Sütő esszét követte, Gáll Ernő naplójában így emlékezik: „A már hagyományossá vált »súlypontos« szerkesztéssel több – a színjátszást, a dramaturgiát érintő – írást szedtünk csokorba. – Köztük volt – a drámaírói kibontakozásának magaslataira emelkedő Sütő András esszéje is, amelyben a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmakat, törekvéseket kérte az íróktól számon. A »szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában – írta –, egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme «.” (Vö. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, *i.m.*) Panek Zoltán – mindenfajta kizárólagosságot, tematikai megkötést és alkotó-stiláris előírást elutasítva – ironikusan válaszolt. Gáll Ernő eredeti írására (**Gáll** Ernő, *A sajátosság méltósága, in* A Hét, 1978/10.) is hivatkozva, a következőket szögezte le. „A sajátosság méltóságának hiábavaló hajszolása (ha valakinek nincs, az istentől sem szerezheti be) szerintem a beszűkülés felé vezetne, míg az egyetemességre való természetes törekvés mindenkor provincia-legyőző is (kísérlet), sohasem időszerűtlen nyitás, szükséges nyitás az emberiség irányába, még abban az esetben is, ha az emberiség hasonló törekvései közepette esetleg nem vesz tudomást várható remekműveinkről – nem mi leszünk szegényebbek.”. Vö. **Panek** Zoltán, *Írjon ön is írül*, in A Hét, 1978/35.

[497] „Egy állapotból indul ki, és abban úgy keresi a különböző jelentéseket, hogy a partnerek mondatait egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen értelmező sorozattá konstruálja, amelyben csak azért van jelentés, mert legalább két dolgot mondanak el azonos tárgyról.” Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, *i.m.*

[498] Vö. **Bretter**, *i.m.,* 476.

művekben válhat szét egyetemesség és esetleges népi-nemzeti-kollektív jelleg, illetve, hogy a tematikai kötöttség, a hagyomány és/vagy a korszerűség nem egymást kizáró kategóriák. Azt is egyértelművé tette, hogy az említett kérdéskört illetően (Panek Zoltán a vitában majdnem egyedül maradt, Páskándi és Láng Gusztáv érvelt legalább részben mellette is) az erdélyi irodalmi hangsúlyok ekkor még meghatározóan a Sütő képviselte vonulatot emelték előtérbe. Fogadtatását illetően pedig végképp, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepén-végén fellépő fiatal nemzedékek illúziótlan valóságlátása már eleve elfordult a kollektív-képviseleti szemléletektől.[499]

A „szabályszerű műélvezet", ahogyan két évvel a vita után Egyed Péter a sütői elvárásrenddel kapcsolatosan fogalmazott,[500] burkoltan azt is éreztette, hogy Sütő irodalmi konvencióalakzata egy zárt világnak és műalkotásrendjének valójában csak úgy enged a közelébe, ha mi magunk is belehelyezkedünk, vagy megtanuljuk elfogadni azt. A recepcióban az életmű választott eszmeiségének ezért sem kizárólagos feladatokról kellett volna szólnia, hiszen a szigorú sors elfogadása és az olvasatbeli értelemválasztás ragaszkodást is kifejez, amelynek viszont nélkülözhetetlenül tartalmaznia kell „a jövő előéletét" is.[501] A magyarországi fogadtatásban egyértelműen a *sajátosság méltóságá*nak eszméi nyertek teret, s ebben nem kevés szerep jutott Sütő ismertségének, elismertségének, politikai/társadalmi szerepvállalásainak éppúgy, mint a morális, etikai komponenseknek. A vitáról Magyarországon több lap is tudósított, (így például a budapesti *Kritika* is beszámolt 1978/12-es számában *A Sütő-Panek vita* címmel),[502] a születendő irodalomtörténetek elsődleges szempontrendszere pedig innentől kezdve következetesen arra figyelt, hogy a művekben fellelhető sajátosság irodalmi, etikai, ideológiai komponenseinek kisebbségi

[499] Az ő ismertségüket a végzetes politikai beszűkülés időszaka és a publikálási lehetőségeik gyakorlati minimuma mellett az előző generációk, saját apáik rosszalló tekintete is övezte. Amint a Bretter-iskola filozófus nemzedéke úgy érezte, elölről kezdheti a filozófiát, nem kell elfogadnia a tegnapi megoldásokat, törekedhet az előfeltevés-mentességre, úgy az újabb irodalmi generációk, a III. Forrás-nemzedék tagjai is az apáik megszabta játéktér és játékszabályok hangos elutasítását tűzte ki célul. Amint a filozófiában mindez gyakorlatilag az uralkodó marxista-leninista ideológia megkerülésével és a kollektív szabadságeszmék tehetetlenségének bírálatával, úgy az irodalmi életben is a közösségi szemléletek nyílt tagadásával, egyoldalú, megkötő értelmezéskereteinek a kritikájával járt együtt. A fiatalnak mondott heterogén szerzők igazságakaró humanizmussal nem kímélték azokat, akiket a hatalomhoz való dörgölőzés valamilyen pozícióba segített, ahogyan azokat sem, akiknek szándéka egyértelműen pozitív, s a kisebbségi közösség előnyeire lenne, de kivitelezéséig nem jutnak el, legfeljebb hangzatos szólamokkal fedik el azokat. (A nemzedéki sértődöttséget és szembenállást, az ideológiakritikai állásfoglalásokkal szembeni személyes megbántódást majd „megleckéztetést" jól példázza a Korunk szinte minden száma a hetvenes évek végén, amelyekben az előző nemzedékek tagjai mintegy visszavágnak a „hőbörgőknek"). Vö. **Miklós** Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002. Lásd még **Gáll** Ernő, *Napló, i.m.*, 1979, december; 27.-es számú jegyzetet, illetve az említett *Szóértés előfeltételei* vitát.

[500] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 451.

[501] Uo.

[502] Ugyanott a Káin és Ábel újabb magyarországi rendezéseiről Hajdú Ráfis Gábor tudósított. Vö. H.R.G., *Sütő András: Káin és Ábel.*

magatartásmodelleket (is) feleltessen meg. (Ez a szemlélet, mint említettem, a korra jellemző transzszilván összefonódásaiban egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet kritikája helyett a társadalmi cselekvésképtelenség közepette az irodalomban is az 'ahogy lehet' ellenállásával, tradícióőrző formáival kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. A kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésének lehetetlenségében viszont eleve egy patetikus védekező kollektivitás elfogadására is ideológiai magyarázatot adott). A sajátosság méltóságának eszméjét Magyarországon terjesztő recepció homogenizáló képletei tíz évvel a vita után, még a „fiatal" irodalmat szemléző tanulmányokban sem kerülhette meg a sütői magatartásmodell szerinti kollektív méltóság szólamait. „A *sajátosság méltóságá*nak új etikai, irodalmi és politikai kategóriája, amelynek metaforái Farkas Árpád, Sütő András vagy Szász János és a náluknál évtizedekkel fiatalabbak műveiben is (valódi metaforikussággal vagy sokszoros áttételekkel) gyakran megjelennek – mint magatartásmodell nyilvánvalóvá tette, hogy […] az egyéni méltóság mai növekvő értékét főként a kollektív méltóság kiteljesedése biztosíthatja…"[503]

Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?

A drámákban sikeresen alkalmazott dialogikus viszony, később is hiányzik Sütő dokumentarista, értekező írásaiból, vitáiból. Ezek egyértelművé teszik, hogy egy állandó, örök irodalmiság-eszmény mellett érvel, választott/vallott öröksége értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelkedő művekben gondolkozik, de a minőségi megosztásban a „valódi" értékeket itt csak a funkcionális, kollektív irodalmiság-eszményt kifejező és vállaló művek jelentik. Az irodalom *eszköz-volta*, mely általános elvárás-jelleggel, programos igénnyel Sütő „vitairataiban" jelentkezett, folyamatosan határozta meg az írói ars poetica valamiképpen társadalmi cselekvésre utaló elkötelezettségeit. Az irodalmi kollektivitás-eszme és a vele járó funkcionális irodalomszemlélet azonban merőben más alakzatokban bukkant fel az életmű során. A társadalmi hatóerő más és más kontextusokat jelentett a változó történelmi helyzetekhez igazodó programosságnak.

Az ötvenes éveket követően, a nézetek, az eszmék bírálata, s nem a „rímeké", megmaradt bő húsz év távlatából is. Ezért hangsúlyozódik a különböző úti tűnődésekben, riportokban is folyamatosan a tematikai elsődlegesség, mely már az *Istenek és falovacskák* című kötetben is megmutatkozott, bár ott még bizonyos fokig a maga pluralizmusra-törekvésében is szemlélhető volt. A közügyek és a tartalom primátusa mindenesetre

[503] Vö. **Csapody** Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

mindvégig jellemzője maradt a szerzői világképnek. A maga túlzásaiban az írói szerepvállalások már a hatvanas évek legvégén kikristályosodtak. „Egy néphez kötődő irodalom törvényszerűen fordul a népi tematika felé”[504]– állítja Sütő, majd Illyést idézi Kosztolányi idézőjeles „fanyalgásaira”, a később is sokszor említett szóösszetétellel: „Bőgeti a marhákat”. Sütő ekkortól vallja, hogy hagyományosan vagy szabadversben, (mint Erdélyi József vagy Horváth István, mindegy) de az irodalomnak a közérthetőséget és a közügyiséget kell szolgálnia. Ezért is – a közérthetőség nevében – utasítja el Kassákot és az összes újabb „modernkedő” irodalmi törekvéseket, ahogyan elutasítja Tristan Tzarat és a dadaizmust is, (amire az interjúcím is utal), aki „élete végére kinőtte a falovat”.[505] Az „értelmetlenség bódulata” helyett ezért vallja, hogy „saját földünkbe kell markolnunk, ha beletörik is a körmünk”. Az életmű során folyamatosan visszatérő közérthetőség a közügyeket érintő társadalmi elhivatottságban és a népi irányultságú irodalmi megfogalmazás-módokban jelentkezik. A tartalmi helyességet minden közügyben, mindig elsőrendűnek tartja a formával szemben, mert a művészi forma és újítás, mint minden egyéb „modernkedő” kitörés[506] végül „újra csak a mai valósághoz kényszerít vissza”. A hagyományos parasztábrázolást is ezért mondja „történelmi kényszer”-nek a korban, Illyésre és Németh Lászlóra utalva. Az 1973-as kötet már egyértelműen példázza Sütő elkötelezettségeszményének hangsúlybeli módosulásait is a nemzeti-nemzetiségi tudatot erősítő, ébren tartó világszemlélete felé. Az itt közölt *Perzsák* című esszéje már erkölcsi példázatként hat, benne a metafora közeli s távoli világokat, idősíkokat köt össze.

Sütő hetvenes évekbeli, programosságot hirdető vitái mellett mindenesetre célszerű hangsúlyozni, hogy az évtized végére Magyarországon már általánosnak mondható a képviseleti irodalom lassú térvesztése, amely még jobban maga után vonta a vallott eszmék és irodalomszemléletekbeli különbségek mentén a szekértáborbeli vagdalkozásokat. „Az eszmei alapok jelenléte nélkül hiába kezdődött Illyés *Szellem és erőszak* címen ismert cikksorozatával 1977–78-ban egy új, aktív fázis a népiek történetében, nem támadt a szórványos megnyilvánulásoknak kohéziós ereje, mozgalomként sem szerveződhetett meg lap, szabad újságfórumok híján, egyetlen intézményi bejelentkezése a társadalomban a

[504] Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*.

[505] A falovacska kicsinyítő képzője is világosan mutatja a valós értékpreferenciákat! - Az újítás igénye lehet „általános és jogosult; ami jogtalan: a puszta becsvágy, a bukfenc, az öncélú formabontás, amikor a szerző pontosan tudja, hogy mit nem akar, de fogalma sincs arról: mit akar?” Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*., 109.

[506] „A rossz szobor láttán – az anyagot és nem a kezet hibáztatva – elkezdődött a kacsintás az importanyag felé. Ezzel nem lehet kitörni. Csak azzal, ami sajátunk.” - mondja az újabb irodalmi törekvésekről, a hetvenes évek elején Erdélyben is megjelenő formai, formabontó kísérletekről. Uo.

Bethlen Alapítvány lett".[507] Az említett új irodalomelméleti hatásoknak köszönhetően viszont, ez idő tájt tudott érvényesülni (a megbélyegzésekben csak leegyszerűsített) irodalmi „esztétizmus", mely szintén a vonalas, agitációs szocialista irodalomszemlélettel szemben kívánta az irodalomértést tágítani, ugyanakkor a népi irodalom folytatójának tételező írói-kritikusi csoport kiteljesedő térvesztése folytán ennek „a modernkedő stíluseszmék" iránti vehemens kritikájával is szembekerült. E helyzetben a határon túli magyar írók közösségi alapállása különös keretét nyújtotta a korban háttérbe szoruló népi-kollektív, képviseleti iránynak, s bennük a reprezentációs jelleg kiegészülve a nemzeti mint nemzetiségi karakterrel, újabb kohéziós erőt nyújtott legitimitásuk újraértelmezéséhez. Czine Mihály ünnepi sorai Sütő Kossuth-klubbeli szereplésén, alig pár hónappal az említett 1978-as Csipkerózsika vita után az így értett sajátosságokból is sok mindent megvilágít: „A már Tamási Áron által felvetett kérdés – mivégre vagyunk a világon – könyve legapróbb részletén, még a füvek hajlásán is átdereng. Történelmi jelentőségű, amit cselekedett. Még a tamásokat is meggyőzte: a realizmus lehet modern; a népiség nem halott."[508] Sütőt ekkorra már a magyarországi népi írók jeles táborában úgy tartják számon, mint aki saját hagyományaik méltó folytatója, s aki egyértelműen az erdélyi közösségi irodalom emblematikus alakjává nőtt. „Mikor a valóságtól elforduló, divatokba kapaszkodó esztétikák éledeztek" akkor is tudta, „a saját élet tápláló nedvei növeszthetik igazán naggyá az irodalmat." […] „Kisebbek és nagyobbak is moroghattak elképzeléseivel szemben, ment a maga választott útján."[509]

A választott út ugyan a hatvanas évek végén már kikristályosodott, az elkötelezettség iránya azonban csak a hetvenes években módosul látványosan, kiszélesedik, s a nyolcvanas évek politikai elkomorulásaira mintegy sajnálatosan igazolódni látszik. Ekkor már nem csak népi vonatkozásaiban, (s nem is korábbi reményteli kollektív üdvtanában és funkcionális irodalomképében), hanem az erkölcstelen hatalommal szembeni kollektív kisebbségi méltóság megtartása érdekében hangsúlyozódik. A nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*t követően a korábbi életmű publicisztikájából válogató *Évek, hazajáró lelkek* – a maga kanonikus összegző jellege mellett is –, már egy másfajta helyzetből fejti ki funkcionális karaktereit.

Sütő saját, viták árán is hangoztatott irodalomszemléletére visszatérve érdemes a fogadtatás korabeli vagy utólagos elfogultságaira is utalnunk. (Az ebből táplálkozó aránytalan irodalomképre a későbbiekben még visszatérek.) Amikor az első monográfia

[507] Vö. **Ács** Margit, *i.m*.
[508] Vö. **Czine**, *Sütő András küldetése*, Alföld, 1979/8, 59.
[509] Uo., 58.

szerzője azt írja, hogy Sütőnek „nem az avantgárd művészettel van baja, csupán az avantgárd jegyében kikezdhetetlen nemzeti értékeket – Petőfit, Adyt – kártékonynak minősítő felelőtlenséggel" végsősorban talány, mire is gondol, ugyanis a romániai szellemi vitákban sohasem fogalmaztak meg ilyen tételt. Cserében a helyi gondok felvállalásának sürgetése által Sütő nem csupán az „anyajegyes irodalom" iránti saját elkötelezettségét hirdette, de több helyen (s ekkor még nem is akármilyen autoriter pozíciókból) szögezte le, miféle gondokkal *kell* az irodalomnak mindig is foglalkoznia. (A maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek »egy közösség homlokráncában«, nem pedig azt, hogy »májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak«[510]). Szakolczay ezért írhatta a Csipkerózsika apropóján, de a teljes addigi életmű vitáiról, hogy „Sütő sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó, s fölfogásáról egy-egy sikerült műve – némiképp ellentétben teoretizáló hajlamaival – sokkal többet mond, mint egy-egy »haragos«, nem mindig pontosan fogalmazott megnyilatkozása".[511] Görömbei persze mindenben Sütőnek adva igazat, felháborodásában „nyeglén blaszfemizálónak" mondja az említett Panek-választ, amiért az meg merte kérdőjelezni Sütő „legszentebb ügyeit".[512] A monográfus és alanya közti szemléleti azonosság fényében nem csoda tehát, hogy a vitát elemző lapokról elmaradnak az egyéb véleményt is megfogalmazó írások, (például Láng Gusztáv mértéktartó írása)[513] ahogyan szinte sehol nem találunk többféle vélemény ütköztetésére vállalkozó passzusokat, amikor önéletírás vagy emlékezés, vita vagy úti tűnődés során írói ars poétikákról van szó. Hasonlóan tárgyalja az esetet Ablonczy is, aki szerint Panek „képzeleténél csak hiúsága nagyobb", amint Sütő „iránti féltékenysége okán, fantáziája hirtelen elakadt".[514] Pedig Sütő „sorsvállaló felelőssége" valószínűleg nem csökkent volna az egyéb vélemények ismertetése fényében, ahogyan nem az írói, csupán az emberi gyengék mutatkoznak meg egy-egy ilyen megnyilatkozásban. A kánon értékrendjének abszolutizálása azonban éppen abban rejlik, hogy nem tesz különbséget írói és emberi nagyság között. Sütő mindig is igényt tartott rá, hogy esztétikumon kívüli kérdésekben is megnyilatkozzék s az életmű méltatói (a vázolt teoretizáló fejlődéselven belül is)[515] mindkettőt leginkább tévedhetetlennek szerették volna tudni. Az értékelésekbeli sorrendek és az arányok, mint látni fogjuk, ezek fényében gyakran

[510] Vö. *Csipkerózsika*, in Korunk, 1978/6; *Anyajegyes irodalom*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 79; *Mi dolgunk a világon*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 118, stb.
[511] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[512] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 189.
[513] Vö. **Láng** Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.
[514] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.
[515] „A korábbi tűnődések is új értelemmel egészülnek ki az *Istenek és falovacskák* tanulmányaiban, interjúiban, s az azóta készült írásokban. Már-már egy mélyen átgondolt esztétika alapvonásai körvonalazódnak, rendszerré szerveződnek a régóta föl-fölvillanó motívumok." Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 187.

alá is rendelődtek a sajátosság méltósága irodalmi felvállalásának, vallott erkölcsi imperatívuszának avagy elvetésének…

A hetvenes évek végi viták Sütője visszatért ahhoz a funkcionális és meglehetősen dogmatikus irodalomszemlélethez, amely meghatározta a teljes romániai magyar irodalmat a háború után. A vád ebben már Lászlóffyék, Szilágyi Domokosék generációjára utalóan is az volt, hogy a tényirodalomtól elfordulva nem képviselik eléggé a közügyiséget, és az élet mindennapjainak vívmányait. (A megszokott irodalomtörténeti korszakolás és generációk kapcsán, mint korábban már említettem, hangsúlyozandó, hogy nem annyira egységes nemzedékekről, illetve nemzedékek közti különbségekről, mint inkább az említett funkcionális irodalomeszme megítélését illető különbségekről beszélhetünk.) Mindhárom Forrás-nemzedékhez sorolható szerzők esetében az egyéni szabadsághoz illetve a kollektivitáshoz fűződő viszony is értelmeződik az irodalomtörténeti feltárásokban, s az utólagos – nemzedéki egységre utaló – konstrukciókban többnyire egy szükségszerű kánoni modell vagy típus is felvázolódik. Ebben az irodalom valamilyen eszközszerepe mindig hangsúlyos helyet kap, ritkán merül fel ugyanakkor az a szempont, mely szerint (a versvilágok természetes különbségein túl), egy hangsúlyos ellenbeszéd, egy külső vagy belső autoriter ellenretorika is formálta volna a „nemzedék" kényszerű összekovácsolódásának folyamatát. „Amikor bennünket azzal vádoltak, hogy úgy írunk, mint a lejárt, polgári avantgárd nem-tudom-mi, akkor mi nagyjából csak két dolgot nem tudtunk: hogy mi is az az avantgárd, másrészt pedig, hogy ki az a Tristan Tzara és André Breton, mert ugyebár akkor még Kosztolányi elvtárs és Babits elvtárs sem álltak valami jól." – emlékszik vissza Lászlóffy Aladár.[516] Az ellentmondás ilyenforma retorikájából – ahogyan a Hervay-monográfia szerzője is fogalmazott –, gyakorta „az következett, hogy a fiatal költő elvetette azt, aminek a nevében vádolták, és előbb-utóbb hagyományt kezdett keresni ahhoz, amit írt, és egyre tudatosabban kapcsolódott az avantgárdhoz".[517] „Mi annyiban voltunk avantgárdok, hogy később, amikor erre rányitották a szemünket, akkor ezt valóban tudatosan műveltük."[518]

A (legalább) kétféle értékrend ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy (egy nyíltabb irodalompolitikai szellemiségben) a hagyománykeresés (a század eleji modernség lírapoétikai eszményeihez való visszacsatolás) tudatos formáit érő vádak a funkcionális, közéleti irodalom elvárásai és meghatározottságai mentén érvényesülnek. „Túl magasan repültök el a közélet fölött" – hangzik el a vád a hatvanas években jelentkező fiatalokat

[516] Vö. *„A nemzedék több feldühödés eredményeképpen talált önmagára"* című Lászlóffy-interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 40.
[517] Vö. **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 13.
[518] Lásd az említett Lászlóffy-interjút, *i.m.,* 40.

illetően.[519] Jellemző, amit Hervay Gizella határozott válaszában, az úgynevezett első Forrás-nemzedék és a korábbi generációk (így Sütőék) közti poétikai-szemléleti különbségekről mond: „Szász Jánosék szónokoltak, ti prédikáltatok. Mi beszélni akarunk. A világmegváltás nekünk póz. Mi megérteni akarjuk a világot. Ez nem kevesebb. Ti közéleti életet éltetek, mi éltük a köz életét. Ti eszmékhez akartatok hűségesek lenni, mi az élethez".[520] Az eszmékhez való hűség, akárcsak a két generáció, '50-esek és '60-asok közti ellentétek nem változtak, legfeljebb az idő múlásával összébb kovácsolódtak. A szerep-meghatározások ugyanakkor az értelmiségiek életmód-mintáiban is lecsapódtak. A Huszárék, Sütőék generációja képviselte „erős közéletiség" (mely az 1968-as művelődéspolitikai fordulatot követően is komoly közéleti pozíciókban érvényesülhetett) a tárgyalt teljes életmű vitái esetében, az irodalmi individualizmus elutasításán túl és a „modernkedő" irányok műfaji jegyeitől függetlenül, ezért fogadta értetlenül Szilágyi Domokosék nemzedéke[521] után a hetvenes évek fiatal szerzőinek is mindenféle irodalmi cenzúrát, belső elvárásrendet elutasító, autonóm irodalmiság-képét.[522] A különbség ekkor jórészt abban a változásban állt, hogy az „individualizmus céltalan szabadsága" immár nem a hivatalos szocialista értékrenddel, de a kisebbségi belső kánoniság képviseleti értékrendjével szembeni vádként (is) fogalmazódott meg.

A kánoni kép megszilárdítása

Sütő, saját irodalomszemlélete értelmében, a Csipkerózsika által is – Görömbeit interpretálva – azokhoz közelített a „mély elemzés áhítatával", akik a divatok vonzásának határozottan ellenálltak. Az írói hagyományválasztás innentől kezdve válik tudatos, hangsúlyos alapelemévé a kanonizáló eljárásoknak. Szerzője ezt követő, majdnem harminc

[519] Lásd Huszár Sándor beszélgetését Hervay Gizellával, (1970) in **Huszár** Sándor*, Sorsom emlékezete*, Bukarest, Kriterion, 1982, 287.

[520] Uo., illetve idézi még **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, *i.m.,* 7.

[521] A nemzedék-kritériumtól függetlenül már az első Forrás-kötetek szerzői esetében is elmondható, hogy a XX. Kongresszus utáni, viszonylagosan nyílt, a dogmatizmus hibáira, megszűntetésére irányuló politikai légkörben sem fogadták el politika és irodalom egybeolvasztását. Írásaikban nem szerepel relevanciával sem a Balogh Edgár-i népszolgálat, sem a Sütő által hangoztatott népsorsot vigyázó írás igénye, hite, parancsa. A közvetlen közösségi élmény helyett már ekkor a személyiség belső világa válik a legfőbb tematikává, a hagyományban irodalmi szövegelőzményként pedig József Attila, Szabó Lőrinc vagy éppen Kassák, s általában az avantgárd hagyomány jelöli az újraértelmezett örökséget.

[522] A közügyekből való kiábrándultságról egy nagyköveti jelentés is tudósított „A hatvanas évek második felében jelentkező kulturális nyitás hatása ma is érződik a magyar nemzetiség fiatalabb generációjának műveltségén. Képviselői (például az ún. Echinox nemzedék tagjai) a szépírói vagy a tudományos kutatói munkában már jelentős eredményeket értek el. A hetvenes évek elejének kultúrpolitikai fordulata, a román szellemi élet újabb bezárkózása körükben dezilluzionizmust váltott ki, s a hivatalos politikával és a közügyekkel szembeni ellenszenvet eredményezett." Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a magyar értelmiség megosztottságáról. Bukarest, 1985, július 2. Magyar Országos Levéltár, a Külügyminisztérium TÜK-iratai 1985, Románia, XIX-J-1-j, 128. doboz, 128-27. ltsz., 003757/1985.; A tisztázat Vincze Gábor tulajdona.

év publicisztikájából válogató könyvében is már egy tudatos kanonikus kép kialakítása figyelhető meg.[523] Itt Sütő nemcsak összefoglal, kommentárokkal is ellátja szövegeit, s életútjának összegzésében irányelveket is megszab: melyek voltak a fontosabb momentumok, mik határolták be az írói pályát. Innen is értesülhet tehát az olvasó, például Veres Péter, Gaál Gábor vagy a Bethlen-kollégium írói indulásban betöltött fontos szerepéről, a „morális indíttatású" aktivizmusról, mely az ötvenes évek kritikai és társadalmi megszólalásait megszabta, aztán az elkötelezettségről a szűkebb pátria nagyjai iránt (Apáczai, Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Kós Károly, stb.), s a sorsszerű tanúságtevésekről is. Ide tartoznak például az utalások vagy a köszöntők, s akár a nekrológok is elődök, kortársak, szellemi rokonok esetén. (Kormos István, Németh László, Horváth István, Nagy István, Nagy László, Illyés Gyula). A korai publicisztikákból válogató kötetről tapintatosan Egyed Péter jegyzi meg, hogy „érezni lehet Sütő művein más hatásokat is: csakhogy az is jellemző, hogy azokról nem beszél."[524]

A tudatos életpálya-összegzés mindazonáltal könnyű fogódzókat adott a későbbi (jórészt magyarországi) irodalomtörténeti vizsgálódásoknak. Az egyes írások, illetve az írásokhoz fűzött kommentárok nemcsak megvilágítják a pálya alakulását, bizonyos művek alkotási, publikálási folyamatait és problémáit, de a bevallott preferenciák fontos adalékokat is szolgáltatnak a kialakítandó kánoni jellemrajzhoz. Az írói életút összegzése kapcsán Egyed Péter utalt elsőként a sütői életmű tekintetében arra a lényeges kérdésre, miszerint az irodalmi hatás szociológiájából a divatszerűség elemzését sem lehet megspórolni, már csak azért sem, mert ennek kapcsán egy kisebbségi olvasóközönség történelmi, politikai és kulturális tudatáról, annak egy évtizednyi változásairól is sok érdemleges mondható majd el. Az említett *Évek – hazajáró lelkek* kötet megjelenésekor a Sütő-kánon, a maga szakmai sikerességén túl divatszerűségében is már egyértelműnek volt mondható, a nemzetiségi közösség kulturális tudatának változásairól azonban még hipotéziseknél többet aligha lehetett megkockáztatni. Sütő ekkorra már egyértelműen „a romániai magyar irodalom legreprezentatívabb" egyéniségének számított, minthogy „a közönséget és a közösséget leginkább foglalkoztató, a romániai magyar írásbeliséget a magyar kultúra egészében is leginkább képviselő író"-nak tekintették.[525] Az *Anyám könnyű álmot ígér* óta eltelt egy évtized alkotásrendje a hatvanas évek végi lehetőségekből kiindulva indíthatta meg az alkotói folyamatosság nemzedéki rendszerében mindazt a tudatosságot, melyet a hetvenes évek művei valósítottak meg. A Sütő-kánon sikeressége, hetvenes évekbeli kiteljesedése viszont

[523] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek (1953-1978),* Bukarest, 1980.
[524] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 450.
[525] Uo.

jórészt abban állt, hogy a divat társadalompszichológiai kategóriái révén, egyfelől egy mélyebb igény kifejezőjeként megfelelt bizonyos elvárásrendeknek, s ugyanakkor folyamatosan képes volt alakítani is azokat. A harminc év publicisztikájából válogató kötet is gyakorlatilag az azt megelőző tíz év közönségsikere okán születhetett meg.

Arra már utaltam, hogy az időközben Magyarországon emblematikussá választott életmű a tárgyalt kánoni diszkurzusokban valamilyen szinten szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. A megfelelés ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben is némiképp más előfeltevések, más igények alapján mutatkozott meg. A naplóregény és az esszék sikerén túl Sütő színpadi világa körül teremtődött igazi közönségsikereket is hozó olyan atmoszféra, amely, önmagában is az életmű hetvenes évekbeli teljesítményét a megújuló magyar drámairodalom élvonalába helyezte. A Kleist-elbeszélés nyomán írt darabbal kezdődő sorozatot (melyet Erdélyben Harag György rendezései tettek emlékezetessé) tucatnyi színház tűzte műsorára határon innen és túl. A recepció kiemelt figyelme felől ugyanakkor, mint utaltam rá az évtized sikerességét, a szerzői elismertséget, de az egyéni kapcsolatokat is jól jellemzi, hogy a hetvenes évektől az előadások hamarabb kerültek Magyarországon bemutatásra, mint Erdélyben. A kaposvári (*Egy Lócsiszár*…)[526] Zsámbéki Gábor rendezte, majd a budapesti (*Csillag a máglyán*)[527] Ádám Ottó rendezte ősbemutatókat követik csak a Harag-féle kolozsvári rendezések. A trilógia harmadik darabját is a Nemzeti mutatja be öt hónappal a megírás után Marton Endre rendezésében,[528] s ezt követően láthatja majd az erdélyi közönség. Általánosan is jellemző, hogy a darabokat, a megírásukat követő fél éven belül legkésőbb színre viszik, miután valamelyik országos irodalmi lap (általában az írószövetség lapja, a Kortárs) is leközli őket. A bemutatókon, ahogyan később a kolozsváriakon is, természetesen mindig jelen van a szerző is.

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. 1978-ban Sík Ferenc az 1970-es (időközben számos magyarországi kiadást megélt) naplójegyzetekből készít filmet a Magyar Televízióban, egy évvel később, 1979-ben pedig Ádám Ottó forgat filmet a *Csillag a máglyán*ból. A Csillagot követően Ádám Ottó majd az *Egy lócsiszár*t is színre viszi (Madách Színház, 1986)[529], az Egy lócsiszárt követően pedig Zsámbéky a *Csillag a máglyán*t

[526] 1974, október 4, Csiky Gergely Színház, Kaposvár
[527] 1975, december 12, Madách Színház, Budapest
[528] 1978, március 16, Nemzeti Színház, Budapest
[529] Korábban a József Attila Színház (1977 – Sándor János rendezésében), később az egri Gárdonyi Géza Színház (1987 – Gali László rendezésében), majd a rendszerváltást követően először a debreceni Csokonai Színház (1990 – Berényi Gábor rendezésében) mutatta be.

is megrendezi (Kaposvár, 1976).[530] A Füst Milán-díjas *Káin és Ábel*t pedig még budapesti bemutatójának évében (Nemzeti Színház, 1978) a kecskeméti Katona József Színház közönsége is megtekintheti.[531] A különböző adaptációkra visszatérve, a film mellett a színházi siker hangsúlyos voltát, a kor színházi tömeghatását is jól mutatja, hogy a nem színpadi Sütő-műveknek is lassan elkészül a színházi nagyközönségnek szóló változata. A hetvenes években így kerül sor az *Anyám* színpadi adaptációjára,[532] ahogyan a *Vidám siratót* is még ebben az évtizedben színpadra alkalmazzák.[533] 1981-ben aztán már a *Nagyenyedi Fügevirág*ból is pódiumjáték készül,[534] s mindeközben a kolozsváriak vendégszereplése során Budapesttől Szegedig játsszák a Harag-féle drámatrilógiát.[535] A folytatás, a nyolcvanas évek első történelmi drámájának (mely szerzője szerint a korábbi hármassal tetralógiát képez) ősbemutatója – egyedüli kivételként – ugyan nem Magyarországon, hanem Harag rendezésében Kolozsvárott volt,[536] de egy kerek hónappal később már a Nemzeti játszotta Budapesten.[537]

A nyolcvanas évekre tehát a már említett divat kiszélesedése, a szerzői divatszerűség a kánoni értékkoncepciók sikeres legitimálásának a visszajelzéseként, a tekintélyszerzés stabilizációjának és az autoritásra törő diszkurzusformák hatásfokának a mércéjeként is szemlélhető. A személyes sikert ekkorra film, színház, antológiák, különszámok segélyezik. A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a folyóiratbeli különszámokban, az 1977-es, ötvenedik születésnapi köszöntések kapcsán megjelent összeállítások, mind a kánon megszilárdulását segítik.[538] Az ünnepelt szerző, Illyés Gyula kitüntető szavain túl is, az évtizedfordulóra különleges vezető helyet tudhat magáénak az erdélyi írók sorában, amely az irodalomtörténeti összefoglalásokban is rendre hangsúlyozódik majd. A szakmai elismeréseken túl ráadásul – épp a sajátosság-polémiák után – megérkezik a társadalmi megbecsülést is még inkább maga után vonó nemzetközi elismerés, a Herder-díj is.

A nyolcvanas évekből visszatekintve Sütő a hagyományteremtés aprólékosságával, de az önvizsgálat felületességével kezd hozzá a kánoni összegzéshez és a siker övezte út

[530] De 1990-ben Szegeden a Szabadtéri Játékokon is bemutatják.
[531] A darabot a nyolcvanas évek végén Kőszegen, Merő Béla rendezésében is bemutatták.
[532] Szabó József munkája és rendezése nyomán, (ősbemutató Nagyvárad, 1975) melyet Magyarországon először Veszprémben visznek színre.
[533] Szeged, 1978, március 10. – Léner Péter rendezésében.
[534] 1981 márc. 30, rendezte Romhányi László
[535] Például 1980 februárjában.
[536] *A szuzai menyegző,* 1981 március 3, rendezte Harag György, Kolozsvári Állami Magyar Színház.
[537] 1981 április 3, Ruszt József rendezésében, aki a kilencvenes évek során is többször rendezi majd. (pl. a Szegedi Szabadtéri Játékokon, 1990; Békéscsabán, Jókai Színház, 1992, stb.)
[538] 1977-ben az Alföld különszámmal, a Tiszatáj és a Kortárs összeállítással köszönti.

nyújtotta perspektívák lehetőségeinek felvázolásához. Az említett publicisztikát összegyűjtő kötetében az önvizsgálat szükségszerűségét mindössze egyetlen helyen említve (egy 1957-es, akkoriban nem publikálható írásában) jegyzi meg, hogy „ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk."[539] Azt viszont továbbra is vallja, hogy irodalomkritika és társadalomkritika közé nem húzható határ, minthogy maga az irodalom rendelkezik társadalomkritikai funkcióval. A sorsirodalom vállalt hagyománya (melynek elvárás-volta, elvárás jellege robbantotta ki tulajdonképpen a legtöbb polémiát) mondatja vele, hogy a közösség „az egyetlen gond, amiért érdemes – és szükséges – írónak lenni".[540] A kollektív szemlélet másfajta vállalása, az elkötelezettség változó iránya mellett is, a sajáttól eltérő írói szemléletek továbbra is csak „már-már évenként meghirdetett új hullámok"-nak minősülnek, – amint az a Mezei Andrásnak adott interjúból is kitetszik.[541] A nyolcvanas évekből viszont már alig akad józan hang, mely megkérdezné: „Nem az *Anyám könnyű álmot ígér* írója mondotta-e Szervéttel, hogy *'Agyunk mire jutna, ha növekedését a koponyacsontok nem vennék tudomásul?'* Azaz a gondolatot, még ha velünk ellenkező is, nem szabad *bevakolni, megvasalni*".[542] Mindezt tetézi, hogy a számszerűleg nagyon kevés megfogalmazott kritika, a hiányosságok esetleges felemlegetése, vagy az Erdélyre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatok strukturáltabb irodalomszemléletének szóvá tétele azonnal heves szerzői visszautasításokkal találja szembe magát, amelyekben már nem egy adott mű értéke, de a benne megfogalmazott eszme „szentsége" számít. Sütő – mint a pályatársak megjegyzik – rosszul viseli a vele ellenkező véleményt és a legkisebb ellenvetést is. A kortársak, barátok is ezért írhatták róla hogy „minden siker, elismerés ellenére nem bírja a kritikát. Valószínűleg nagy író és kevésbé nagy ember."[543] Szakolczay éppen a balsejtelmű vitákkal kapcsolatosan állapíttotta meg, hogy Sütő „sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó"[544], Gáll Ernő pedig a nyolcvanas évekre is áthúzódó polémiák után (amilyen például a Sütő-Berkes konfliktus volt 1986 júliusában) jegyzi meg: „Sajnos Andris kicsinyes, végletesen hiú és bosszúálló író, aki nem bírja a kritikát."[545]

A fogadtatás felől fontosabb, hogy míg az egészséges kritika legcsekélyebb formája is bizonyos esetekben vádként (később, a kilencvenes évekből a Hatalom cselszövéseként!) interpretálódik, mindezt a magyarországi sajtóban fokozatosan alá is rendelik a „nem illik"

[539] Vö. **Sütő** András, *Lantosok és Kritikusok*, in UŐ, *Évek, hazajáró lelkek, i.m.,*113.
[540] Uo.
[541] Vö. *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* – eredeti közlés in Élet és Irodalom, 1978, 17, 21.; illetve **Sütő**, *Évek – hazajáró lelkek, i.m.,* 255.
[542] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146. (Kiemelés az eredetiben. BL)
[543] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.,, i.m.,* 275.
[544] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[545] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.*, *i.m.,* 211.

frázisoknak. A másképp látás szabadsága a nyolcvanas évekre fokozatosan tűnik el a „helyzet" adta hallgatólagos követelményekkel, és a szellemi autoritássá nőtt szerzővel szemben. A kor romániai realitásait tekintve pedig Erdélyből már merőben illúziónak minősül komoly szakmai, kritikai vitákra bármilyen fórumon is számítani.

Hozzáférés, intézményesség

Némileg visszautalva a kánonelméleti fejezet tanulságaira is, szükséges emlékeztetni persze, hogy művek egyszerű ideológia-közvetítőként való meghatározása, akárcsak értelmezéseik közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása a szűk értelemben használt 'paradigmatikus kánoniság' esetében is csak leegyszerűsítések árán képzelhető el. Nem lehet kétséges ugyanakkor, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség, mint a későbbi elismertség lehetősége, előfeltétele csak bizonyos institúciók vélt vagy valós közvetítő/leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, amennyiben művek eleve csak így juthatnak el egyáltalán az olvasóhoz. A korszak cenzúráját, mint jelentős politikai befolyásoló tényezőt, illetve a bonyolult irodalompolitikai kereteket is figyelembe véve arra is érdemes emlékeztetni, hogy egyáltalán nem volt mellékes szempont ki mikortól, hol, és milyen feltételekkel közölhetett, jelenhetett meg színpadon, antológiákban, tankönyvekben.[546] Ez a tényező pedig ismét befolyásolni látszik az erdélyi magyar irodalom bizonyos szegmensei fogadtatásának alapvető kritériumait, a feltételnek tekintett hozzáférést és a keretekhez mért magyarországi ismertséget.[547]

A siker s a népszerűség ugyanis jórészt ilyen irodalomszociológiai fogalmak mentén bontakozhatott csak ki, a hetvenes évek első felében született (az életmű csúcsának számító) művek[548] hordozta esztétikai értékek által, illetve a vázolt, ellenállásnak minősített attitűdök közepette, abban a diszkurzív összefonódásban, amely olvasói igény szintjén is jelentkezett, és az addigi széttagoltságokra és kimondhatatlanságokra azonnali minőségi alkotásokkal próbált válaszolni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az említett recepciónak azokat a távlatait sem, amelyek túllépnek csupán az akadémiai, irodalomtörténeti fejtegetéseken.

[546] A recepció térnyerése, a potenciális olvasótábor kiszélesedése Magyarországon mindvégig institucionális kereteket követett.

[547] Ebben az időben a kölcsönösen megnőtt érdeklődéssel majdhogynem fordítottan arányos a magyarországi publikálás lehetősége. Sütő esetében említettem, hogy Magyarországon hamarabb mutatják be a műveit, mint Erdélyben, a nyolcvanas évektől azonban általánossá válik más szerző esetében is, hogy Erdélyben már egyáltalán nem játszhatják a műveiket. Az a befogadó közeg, amelyre a művek referenciái elsősorban utaltak, így időben később (vagy egyáltalán nem) szerezhetett tudomást létezésükről. Sütő mellett például Székely drámái többségét – a *Dózsa* kivételével – egyáltalán nem játszhatták Romániában. A *Profán passió* 25 évig hevert kéziratban. Vö. még, **Szász** László, *i.m.,* 137.

[548] A magyarországi siker nyitányának számító naplóregény 1971-ben, első alkalommal majd' 7000 példányban került a könyvesboltokba, míg egy évvel később már ugyanez a könyv 18600 példányt ért meg! Vö. Kritika, 1973/1, 26.

Egyrészt a konkrét Sütő-művek elismerése és megőrzése érdekében véghezvitt értékítéletek nem kaptak volna megfelelő hangsúlyokat az intézményi keretek nélkül (lásd kiadáspolitika, megfilmesítések, monográfia engedély, stb.), másrészt ezek a tárgyalt kérdéskörök kapcsán is valóban szélesebb körű legitimációs tartalmakkal bírtak. A kánoni rang előfeltételeként funkcionáló intézményes kitételek (amennyiben eleve behatárolják művek megjelenésének és terjesztésének a feltételeit) nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak majd, de átlépni látszanak azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy-egy mű recepciójának hatástörténeti előkészítésébe.[549]

Nyílt utalásos jelleg

A választott út a korábbi, szűkebb értelmű tényirodalomból kiindulva, a megváltozott realitás kimondhatatlanságában és a játszhatóság keretfeltételeitől függően ugyan, de megmarad funkcionális irodalom-jellegében. Az egyre nyíltabbá váló kisebbségi létproblémák következtében Sütő a drámaírásban is a konkrétabb, sajátosabb jegyek felé irányul. (Az 1979-es Herder-díj is erre ösztönözhette)[550]. Csakhogy a nemzetiségi problémák művekbeli kifejezése mellett a helyi szín erőltetésével a szerkezeti megoldatlanságok és a „csak szándékában korszerű építkezés felemássága"[551] is egyre meghatározóbbá válik. Az inadekvátság, vagy a formai megkésettség (melyet a nyolcvanas évek tapasztalatával könyvében Bíró Béla vetett fel)[552] – az európai drámafejlődéshez viszonyítva, véleményem

[549] Hozzáférés, megismerés nélkül aligha ítélheti meg bárki is valamely mű esetleges helyét egy hipotetikus kánonban. A kánonok társadalmi megosztó hatásáról értekező Edward Said is az európai kultúrkör intézményes formáinak szükségszerű szelekciójára, annak tudatosságára figyelmeztetett. (például a könyvkiadás és a formális-kanonikus kritika révén). Vö. **Said,** Edward *i.m*.
A korra jellemző cenzurális viszonyokon túl, esetünkben nem érdektelen megemlíteni így azokat a történelmi feltételkereteket, illetve lehetőségeket sem, amelyek révén egyes erdélyi írók művei egyáltalán eljuthattak a magyarországi nagyközönségéhez. Azon túl, hogy a nyolcvanas évek romániai tiltását követően Sütő könyvei eleve Magyarországon jelentek csak meg, így mintegy a recepciója is áttevődött, s írásai mellett a kritikai visszhang is elsődlegesen a magyarországi publikumnak szólt. Másrészt nem hallgatható el az a kétségkívüli tény sem, hogy a hivatalos cenzúra kötöttségei mellett a román részről egyre abszurdabbá váló országok közti könyvbeviteleket szabályozó egyezmények folytán, (melyek már a hetvenes évtized során látványosan korlátozták a kétoldalú terjesztést) Sütő korabeli hivatalos funkcióinál fogva (elsődlegesen Román Írószövetségi alelnökként) is biztosítani tudta művei megfelelő példányszámának Magyarországra való eljutását és itteni forgalmazását.

[550] „Megtiszteltetés és egyben kötelezettség ez a díj…" – Vö. **Ablonczy** László, *Közösség-egybegyűjtő hatalom. Beszélgetés a Herder-díjas Sütő Andrással*, in Tiszatáj, 1979/5. 35.

[551] Vö. Szakolczay Lajos kifejezése, **Szakolczay**, *i.m.,* 146.

[552] Bíró a hetvenes évtized sütői és Székely János-i drámatermésének belső anakronizmusát, a tematika és a feldolgozás szintjén is fokozottan a retrospekció fogalmában jelölte meg. (A drámáknak inkább ötvenes évekbeli adekvátsága és létjogosultsága említése által.) Érdekes érvelése arra a következtetésre jut, hogy mire e jelentős drámatermés megszületik, „az átmeneti korszak le is zárult", s a szerzők „egyszerre egy konszolidálódott, alternatívát választott társadalomban találták magukat". A hegeli drámafogalomra utalva (amely a művelődéstörténeti fejlődés önkifejezési formájának tekintette a drámát. Vö. **Hegel**, *Esztétika*, Bp., 1974.), de mégis inkább Lukácshoz kötődve, miszerint igazi konfliktusokat tárgyaló drámák nagyobb

szerint nem is annyira a témaválasztásban, a tartalmakban, mint inkább a bemutatott autoritásviszonyokban, később pedig a dramaturgiai konstrukciók hiányosságaiban érzékelhető. A minőségi visszaeséssel, a nyílttá váló erdélyi politikai helyzettel, annak egyre nyíltabb magyarországi tematizálásaival egyszerre, arányosan nő a kisebbségi jogokért felszólaló közéleti szereplő s közvetetten az író Sütő András magyarországi népszerűsége (korábbi elismertségét, színpadi sikereit fokozza, hogy 1984-től könyveit is már csak Magyarországon jelentetheti meg) miközben mindezzel fordítottan arányos a művek drámapoétikai egységének szerkezeti stabilitása.[553]

A színpadi Sütő-művek utalásos jellege[554] a nyolcvanas évektől nyilvánvalóbb, sőt közvetlenebb lesz. Minél egyértelműbb akarásban mutatkozik meg viszont, esztétikailag annál kevésbé megalapozottnak tűnik. A „dramaturgia logikája" helyett a „jelképet akaró logika" szerint kezd működni. (Ezért maradhat a *Perzsák* messze jobb esszé, mint amilyen drámaisággal a több szövegváltozaton átesett *A szuzai menyegző* színpadi világa a drámát a trilógiához mérve szerves folytatásként értékelhetővé képes tenni). *A szuzai* mintegy már eltávolodik a drámatrilógiában közös központi szervezőelvtől: a kettős szereplőstruktúra konfliktusszerkezetében a másként gondolkodás szabadságának és lehetőségének, az egymás iránti toleranciának, és az egymást kiegészítő-igénylő ellentétek árnyalt ábrázolásának szükségszerűségétől. (Bár többsíkúvá válik az addigi kétpólusú struktúra, a tragikum – már az árnyaltabb jellemrajz ellenére is – csak az egyik oldalon állók konfliktusosságának, letargikusságának feltételezett tragédiájává lesz.)

Az *Advent a Hargitán* balladisztikus tragikumtudata, vagy a későbbi *Álomkommandó* irracionális közegének nyilvánvaló allúziói a romániai diktatúra kiteljesedésének nacionalista „rezervátumlét" jellegét idézik, a nyílt politikai felhangok, az erdélyi magyarság sorsára utaló jelentésrétegek és szimbolikus asszociációk azonban hatásukat tekintve inkább érzelmi

társadalmi változások vagy válságkorszakok alkalmával születnek, a hatvanas évek végét ennek tekintő némiképp kétséges érvelése számunkra inkább azért tűnik érdekes momentumnak, mert az életmű esetében ekkor nem annyira társadalmi, mint inkább belső, személyes válság kerülhet szóba. Vö. **Bíró**, *i.m.,* illetve **Lukács** György, *Művészet és társadalom*, Bp., 1969.

[553] Ebből a kettősségből is adódik sajnálatosan felerősödő kritikaellenessége. „De hát lehet ma egyáltalán drámát írni?" - tette fel a kérdést a korban megfogalmazódó első szakmai kritikákra reagálva Sütő. „Nem, nem, mondják komoly szakemberek is… Napjaink lehetséges hangvétele a groteszk, az abszurd, stb." (Vö. **Sütő**, *Évek, hazajáró lelkek*. Bukarest, 1980, 225) A kizárólagosság jogos elítélése mellett (melyet paradox módon saját korábbi elvárásaira nézvést nem alkalmaz) a minőségre utaló kételyeknek nem pusztán a tagadását, de a kritikák bagatellizálását is megfigyelhetjük. Ahogyan Bíró Béla megjegyezte, az „is" Sütő szóhasználatában olyan benyomást kelt, mintha a „nem"-et elsősorban dilettánsok mondták volna ki, s valós szakemberek csupán félreértésből keveredhettek volna közéjük. (vö. **Bíró**, *i.m*.,) Pedig a korban többek között Bécsy Tamás is megfogalmazta drámaelméleti munkái nyomán szakszerű kritikáit, amint az erdélyi magyar drámaíráson belül a Sütő-drámákkal is behatóan foglalkozott. Vö. például **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András drámáiban*, in Színház, 1978/6.

[554] Mintegy a Németh László-i drámatípus megismétléseként.

alapon működtetik metaforikus vízióikat. Az *Advent* színpadi kiforratlanságát némileg az is okozza, hogy a történelmi témákat feldolgozó korábbi drámák tragikus jelképisége és a könnyedebb, vidámabb színpadi játékok népi környezete itt egyszerre jelentkezik. A műfaji követelmények, ahogyan a tematika balladás-népi szövevényei is elvben ezt elbírnák. A színpadra alkalmazott mű a maga választott jelképiségének túlontúli egyértelműségével, a balladás hangulattal, vagy magának a választott helyszínnek az emblematikusságával viszont (az eredeti cím az első közlésekben, fél évvel a bemutató előtt is még *Jégmadár* volt) a már könnyen elveszítheti az asszociációk világának eredeti értékét és jelképiségét. A konkrét játszhatóság ugyanis a darabnak éppen drámai jellegét vonhatja kétségbe, amint a játékban a sorsjelképiség utalás-jellegűnek, de nem drámai erejűnek marad meg. Magáról a színrevitelről ezért írhatták, hogy amennyiben az egyértelmű utaláson, az adventi várakozáson túl, „az allegóriák és metaforák kénytelenek egymással dialogizálni, ölelkezni, jönni-menni, akkor a színházi közönség nem az anyagi világ szellemi érvényű felemelésének lesz tanúja, hanem egy lehúzó profanizációnak."[555]

A minőségben visszalépést jelentő művek dramaturgiáját a színpadon azonban az élet, vagyis a társadalmi-politikai helyzettudat kompenzálhatta. A hatásában elsöprő siker, például az *Advent* esetében, már egy kultikus szerzői névnek is köszönhette létjogosultságát. A Nemzetiben tíz éven keresztül játszott darab a jelképet éltetni akaró logikáján túl, s az immár nyíltabban vállalható asszociációk közösen kimondott összetartó erején felül is, a kultikus szerzői névaláírásnak, illetve a siker ilyen irányú természetrajzának jó példája. A kor elkomoruló kisebbségi viszonyai persze nem kedveztek az igazi mellékjelentéseknek és az árnyalt értelmezhetőségeknek, amelyek folyamatosan változhatnak, átalakulhatnak egy anyanyelvi közösségben. Körülöttük, mint írtam, az értelmezésnek inkább egy olyan hagyománya alakult ki, amelyik a fordításhoz hasonlóan tudatosan kereste az összefüggéseket, s elsőrendűnek már az így felfedezni vélt konnotatív jelentésszintet tekintette.

Politikai viszonyszintek

Az *Advent* sikere mellett a nyolcvanas évekre a Sütő-művekben általánosan is felerősödik az a tendencia, amelyik a reprezentáció kettős, jelképi és képviseleti értelmű összefonódásában ragadható meg. Összemosódni látszik a metaforikusság, az egyre nyíltabb asszociációk, („a néző szeret *arra* gondolni")[556] a műben megjelenő értékjelképek, illetve

[555] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Sütő András: Advent a Hargitán*, in Kritika, 1986/4, 27-28.
[556] Uo.

maga a mű és szerzője által véghezvitt képviselet, a társadalmi küldetés-jelleg. A „kisebbségi humánum" sütői világában a „nyelv és az irodalom az alkotót az ontológiain túl, erkölcsi viszonyba hozza a közösséggel"[557], a „sajátosság méltóságát" őrző életművek pedig egyúttal a hagyományok, s általuk a nemzetiség létének megóvását jelentik. Ezeknek az együtt-szemlélése, az értékelésben elfoglalt elsődleges helye nem csekély szerepet töltött be az említett kisebbségi narratívák jellegzetes irodalmi, irodalomtörténeti megszilárdulásában.

Az odaadó dicsérettől a (művek szempontjából olykor) tapintatos semmitmondásig terjedő szólamok ekkortól végképp nem a szövegeknek, de szerzőjüknek és annak a helyzetnek szóltak, amelyben az esetleges kritikai észrevételek egy jóindulatú elhallgatásban rendelődtek alá az egyre abszurdabb kisebbségi társadalompolitikai viszonyoknak. Nem feledhető, hogy az említett utolsó két dráma a nyolcvanas években már csak Magyarországon (román szerzői jogi tiltakozás ellenére) kerülhetett bemutatásra. A fogadtatás felől így fontosabb, hogy a nyolcvanas évek végső politikai eltorzulásai, a nacionalista kurzus, s Sütő személyes írói, közéleti, emberi fokozatos visszaszorítása (korábbi tisztségeiből való leváltások, színpadi műveinek korlátozása, könyvei romániai publikálásának elutasítása) miként hatottak, s miként fogalmazódtak meg egyes művek értelmezései során. A nyolcvanas éveket nyitó összkép az irodalomtörténetekben – minden értékével és visszásságával, személyes ellentéteivel és extraliterális „koloncaival" – Erdély korabeli magyar irodalmi légköréről kialakított képet, tehát általános recepciója meghatározó értékelveit igen, teljességét, strukturáltságát, többes irányát azonban aligha fedi. Az évtizedfordulót egyszerre jellemzi a kisebbségi ideológia megszilárdulásának, vitáinak ideje, a Csipkerózsika utórezgéseit követően a nemzedéki elkülönülésekben is manifesztálódó többszólamúság jogos követelése, illetve a Szóértés előfeltételei-vita, melyet Magyarországon a Nemzet-vita (1979) majd az irodalmi Önszemléleti-vita (1982) is szegélyez. A kor romániai helyzetképét jellemzi, hogy ugyanekkor az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó kötetének megjelenésével egy időben, Erdélyben már csak a második nyilvánosság jelenthet egyedüli alternatívát a vélemények megfogalmazására és a szólásszabadságra.[558] A román vezetés nacionalista politikáját igazoló Lancranjan pamflet 1982-ben a magyar értelmiségiek egész

[557] Vö. **Egyed**, *i.m.,* 450.

[558] Az *Ellenpontok*at szerkesztők (Ara-Kovács Attila nagyváradi filozófia- és Tóth Károly Antal földrajz tanárok, valamint Szőcs Géza kolozsvári költő) beköszöntőjükben azzal indokolják a lap megjelenését, hogy „e lap megindítása mindenekelőtt annak az erkölcsi felháborodásnak az eredménye, amely e mai román rendszerrel súlyosbított kelet-európaiság viszonyai között, történeti tapasztalatait mérlegelve, türelmének határaira ébredt. Ezért a lap célja nem annyira ideológiai vita színterévé válni, mint inkább a szó gyakorlásának pluralizmusa révén megteremteni a felháborodás jogosságának tudatát, s e tudatban megjeleníteni a vállalt kockázatok eszmei és gyakorlati értékét, nélkülözhetetlenségét."

sorának tiltakozását váltja ki, - hiába.[559] Román részről a nacionalista kampány persze tovább folyik, a következő években pedig újabb uszító könyvek jelennek meg, s Lancranjan is folytathatja „művét", alig egy év múltán újabb kötettel áll elő! Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy amikor a hetvenes évek végi belső cenzúrák Erdélyben elhatalmasodnak, s kialakul az a kisebbségi értelmiségi ideológia, amelynek egyrészt kizárólagossága, másrészt tehetetlensége ellen többen az irodalmi életből is felemelik szavukat, alig pár év leforgása alatt a fokozódó román nacionalizmus következtében ennek szükséges védekező magatartását és tehetetlenséget is egyszerre igazolják a bekövetkező végső személyes leváltások, a kiszélesedő magyarellenes kampány. Van valami különösen sorsszerű abban, hogy e tiltakozások hiábavalósága mellett is, a nemzetiségi gondokról és az irodalom sajátos „feladatairól", a sajátosság méltóságának értelméről – értelmetlenségéről[560] vitázó Gáll Ernő és Cs. Gyímesi Éva titkos levelezése alatt teljesedik ki a maradék magyar szellemi vezetőknek a végleges közszereplői leépítése is.[561] Ahogyan egy korabeli nagyköveti jelentés tudósított: „A közvetlen párbeszéd a vezetés és a romániai nemzetiségek között a hetvenes évek végén megszűnt […] A „nagy öregeket" követő generáció tagjai a háború utáni években, az újjáépítés lázában, nagyon fiatalon kerültek funkcióba. Nézeteiket a munkás-paraszt származás és a fiatalkori hit féltése határozta meg. Keserűen vették tudomásul, hogy a román politikai gyakorlat elképzeléseiket nem váltotta be. […] Ennél a generációnál jelentős taktikai érzék, higgadtság és felelősségtudat figyelhető meg. A szocializmust igénylik, a jelenlegi romániai politikai gyakorlatot azonban elutasítják. A nemzetiségi sérelmek melletti kiállást vállalják, amihez legtöbb esetben egy adott lap, kiadó vagy egyéb intézmény élén betöltött

[559] Május elején Kolozsvárott Szőcs Géza és Marius Tabacu állít össze egy tiltakozó kiáltványt, amelyhez rajtuk kívül tíz kolozsvári értelmiségi csatlakozik. Ugyanekkor Szabó Gyula tizenhét oldalas beadvánnyal, később pedig Kántor Lajos és Szász János az írószövetség elnökénél szóban tiltakozik. A rezsimhez addig teljesen lojális Méliusz is tiltakozik, még 1982 áprilisában négy oldalas beadvánnyal fordul Ceausescuhoz, majd lemond írószövetségi tisztségeiről. Huszár és Domokos fontolgatja a Bukarestből való távozást, Sütő kezdeményezésére pedig Marosvásárhelyen is készítenek egy (Gálfalvi György és Markó Béla által véglegesített) terjedelmesebb beadványt, melyet több mint harmincan írnak alá. Az egyénileg vagy csoportosan tiltakozók előreláthatóan hiábavaló beadványai helyett a tiltakozás más formáját választva az Ellenpontok 3. száma teljes terjedelmét a Lancranjan-könyvnek szentelte. - Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

[560] A valós közösségi ideológia lehetősége, ideje még nem jött el, - írta Cs. Gyímesi levelében, merthogy „aktív önvédelmi ideológiára lenne szükség" vagy méginkább „politikai jogvédelemre […] s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövegünket is 'lokalizálja'.[…] Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor *engedték* Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki *merte* mondani, hogy van sajátosságunk… Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemesen emberi, sem kisebbségi **jogokkal** nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önáltatás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebb „lefekvő" *lojalitás*. Ezért hagyja leírni!!!" Vö. **Cs. Gyímesi** Éva levelét Gáll Ernőnek, Kolozsvár, 1984 január 31., in UŐ, *Honvágy a hazában, i.m.,* 113.

[561] A Hét-nél Huszár Sándort 1983. október 22-én mentik fel, 1984 szeptemberében pedig „elfogadják" a Korunk-főszerkesztő Gáll Ernő lemondását. Ugyanekkor a Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények-beli szerkesztői munkáját is befejezi.

középszintű vezetői állás biztosít némi lehetőséget. Az utóbbi egy-két évben a vezetés elsősorban ezeknek a személyeknek az eltávolítására törekszik. (Fontos lapok, folyóiratok főszerkesztőinek leváltása, 1984 őszén kihagyásuk az RKP KB-ból és a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsából, illetve a megyei állami és pártszervekből stb.)." [562] A szisztematikus leépítések a legfelsőbb szintekig elértek. Az 1984 őszén zajló RKP. XIII kongresszusán a Központi Bizottságból Sütő mellett Domokos Géza és Fazekas János is kimaradt.[563] A politikai realitás meghatározta tér ezt követően már nem adott semmilyen módot az esetleges torzulásokat érintő higgadt vitákra. (Sem a kisebbségi értelmiség, sem az irodalom szerepköréről) A belső kritikai egyensúly kialakíthatóságát és a valós dialógusviszonyt, a nyílt vélemény-különbséget magát legtöbbször kizárta vagy közvetetetten elhallgattatta. A józan érvelés is mindig a prioritásokra tekintett az elkomoruló történelmi szükségszerűség nevében.

Tettérték: a '80-as évek fogadtatása

A nemzedéki nyitások, az új generációk előretörésével együtt a nyolcvanas évek eleje már a második nyilvánosság korszakának számít Magyarországon is. Ekkortól éled fel a politikai szamizdat műfaja, mint az egyik leginkább meghatározó megnyilvánulási forma a korban, (*Kisúgó*, vagy akár a *Beszélő* is ide tartozik) de a hivatalos álláspontok ambivalenciájában az enyhülésnek is mutatkoznak jelei. 1981-től megjelenhet kis példányszáma miatt az első nem cenzúrázott lap, a *Medvetánc* (ELTE és a KISZ közös társadalomelméleti folyóirata), melynek hamarosan a *Századvég* (a Bibó Szakkolégium egyetemistái szerkesztésében megjelenő történelmi-politikai orgánum) nő igazi riválisává. Az évtized sajátos vákuumhelyzeteiben, mint említettem, már számot kellett vetni az ellenzékiségnek, az „ellen-beszédnek" műfaji-stiláris pluralizálódásával is. Ennek ellenére a tiltakozások igazi súlyát a közös megnyilvánulások jelentették. A *Mozgó Világ* főszerkesztőjének leváltása[564] miatt talán először a korban a szellemi élet szolidaritása is megnyilvánulhat. (A szerkesztőség valamennyi tagja feláll, 120 értelmiségi pedig visszavonja cikkeit a lapból.) Az évtized közepét azonban ismételt „bekeményítések" jellemzik. (1983-84-ben az országos napilapok főszerkesztőit is leváltják, 1986 júniusában a Tiszatájat – Nagy Gáspárnak Nagy Imréről írott verse miatt – betiltják, szerkesztőit (az

[562] Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése *i.m.,* 1985, július 2.
[563] A Sütő támaszának is számító Fazekas Jánost miniszterelnök-helyettesi funkciójából már korábban felmentik, pontosabban a Lancranjan-könyv kapcsán (az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságánál) tett tiltakozását követően „elfogadják" betegnyugdíjazását.
[564] Kulin Ferencet 1983-ban váltották le a Mozgó Világ főszerkesztői posztjáról.

Írószövetség 120 tagjának tiltakozása ellenére) menesztik, s a lap féléves kihagyással 1987-ben jelenhet csak meg ismét (új főszerkesztővel).

A határon túli magyar irodalmak, egyáltalán a határon-túliság problémakörének tekintetében azonban (részint társadalmi nyomásra) már nem érvényesül következetesen a korábbi ambivalens (befelé tiltó, kifelé erőtlen) nemzeti politika, s a politikai vezetés sem olyan tétova, mint az évtized elején. Az irodalomnak társadalmi szerepe (s nagyrészt a népi írók által fenntartott nemzeti karaktere), kétségkívül ezekben az években teljesedik ki, amely erdélyi irodalmi viszonylataiban a nemzeti egységnek, a megmaradásnak, a tradícióknak és a nyelvféltésnek a hangsúlyait tematizálja, s egyben az asszimiláció, a jogtalanságok, később pedig a falurombolás és a diktatúra egyéb rémképei közepette sugall megtartó reményt és szolidaritást. A magyar politikai vezetés (nem csekély mértékben éppen a magyarországi értelmiség ellenzéki attitűdjeinek nyomására) ekkorra már nem akar továbbra is az internacionalizmus áltestvériségében minden alkut megkötni a romániai kisebbség feje fölött a nyíltan nacionalista román vezetéssel. Ennek egyik kirívó jele a háromkötetes akadémiai *Erdély Története* körül kialakult polémia, mely 1986-ban súlyos politikai felhangokat váltott ki Romániában. A fékevesztett román rezsim nyilatkozatai azonban a tétovázó magyar külpolitika mögött egyre egységesebb ellenzéki közvéleményt kovácsoltak. Az évtized legelején, még az említett Lancranjan–féle uszító pamflet miatt a budapesti vezetés határozott tiltakozásában bízóknak a határ mindkét oldalán csalatkozniuk kellett. Hiába értettek egyre többen egyet a reformvezetésből Köteles Pál és Száraz György határozottan visszautasító véleményével, a rögzült baloghedgári álláspont[565] („ne lőjünk arra a repülőgépre, amely túszokat szállít") a budapesti pártvezetésben sokáig meghatározó maradt, még akkor is, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az óvatoskodó lépések nem változtatnak semmin, nem javítanak az erdélyi magyarság helyzetén. (Köteles Pál[566] Tiszatájbeli kritikájának közlése miatt, a két szerkesztőt a megyei ideológiai titkár föl is akarja menteni. Volt azonban olyan álláspont is, mely szerint a kötetet magyarul is meg kellene jelentetni, hogy láthatóvá váljék „mi lehetséges odaát"!)[567]

Ilyen előzményeket követően, s ilyen körülmények közt viszik színre (a román szerzői jogvédő iroda tiltakozása ellenére) 1986-ban az Adventet, s ilyen politikai hangulatban lát napvilágot az első monográfia is. Amikor az év végén megjelenik a várva várt Erdély történetét szakszerűen feltáró munka a román sajtóhadjárat magyarellenes

[565] Mely Aczél nyilatkozataiban is rendre feltűnt.
[566] Aki 1977-ben telepedett át Nagyváradról.
[567] Kiss Ferenc például egyik levelében is ezt javasolja Kötelesnek – Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, *i.m.,* 62.

kampányát a hisztériáig szélesíti. Ennek is következménye, hogy a nyolcvanas évek közepén már bármilyen Erdélyről szóló, Erdéllyel foglalkozó írás külön nyomatékot kapott, különös súllyal bírt. A széles olvasóréteg, az *értő* közönség Magyarországon már nem is szorult a képes beszéd, vagy a képletes szövegiség kódfejtői szerepkörébe, egyre nyíltabbnak és egyre inkább egyértelműnek látszott, hogy mindenki arra gondol, arra asszociál, amire amúgy is szeretne, anélkül, hogy a szerző vagy a rendező külön nyomatékot adna mindennek. (A magyarországi művésztársadalom a romániai valósághoz képest idillikus szabadságban élhette meg a tűrt kategóriáinak végső korlátokig való kiszélesítését. A politikai hatalom ekkorra kaotikus állapotokat mutató cenzurális gépezetének résein át a siker biztosítottnak tűnt akkor is, ha az asszociációk a forma kárára hangsúlyozódtak, hiszen egy olyan fajsúlyú korabeli igény fogalmazódott meg bennük, amely mellett eltörpülni látszottak az esetleges „szépészeti" aggodalmak.) A kimondás tettértéke felülírta annak módozatait, vélt asszociációi annak formai kompozícióját. Berkes Erzsébet nem véletlenül írhatta a Nemzetiben sikerre vitt előadást követően a vastapsról, hogy „létkérdésről van szó, s ezt ott kell támogatni, ahol megnyilvánul. Az ember előbb élni segít, s csak aztán gondolhat az esztétikumra."[568]

Az 1985 decemberi, *Advent*nek szentelt Tisztatáj-számban, a leközölt mű és szerzője életművét dicsérő írások mellett az egyik főszereplőnek, Sinkovits Imrének személyes nyilatkozata (nagybetűs *Esemény* címmel) is megtalálható volt. Ez utóbbi zárómondata nem pusztán az előadást övező politikai huzavona miatt szögezte le: „sorsmeghatározó eseménnyé emelkedhet Sütő András drámájának bemutatója."[569] Szintén a darab és budapesti bemutatója társadalmi eseményszámát mutatja, illetve annak nyílt kisebbségpolitikai implikációira utal, hogy ugyanitt egy tanulmány a „kisebbségi demokrácia fogalmát" hivatalos álláspontból is elemezte. Ebben a kornak és a cenzúrának megfelelően még a szocializmus lényegére, embervédelmére hivatkozva ugyan, de leírható volt, hogy: „minden olyan elméleti és hatalmi-politikai megnyilvánulás, amely nemzeti kizárólagosságot hirdet vagy valósít meg, amely nacionalista önzésnek ad helyet a többség-kisebbség kapcsolatokban – esetleges formai kellékei és ideológiai kellékei ellenére – lényegénél fogva nem szocialista".[570]

A hetvenes–nyolcvanas évek színpadi sikerei, a „szerzői klasszicizálódás" után a kultikus abszolutizálás innentől jut el arra a pontra, amikor már végképp a szerzői név kezdi működtetni a kánont, amikor az író archetipikus magasságokba nő. A rendező Sík Ferenc az

[568] Vö. **Berkes** Erzsébet, *i.m.,* 28.
[569] Vö. **Sinkovits** Imre, *Esemény*, in Tiszatáj, 1985/12, 37.
[570] Vö. **Joó** Rudolf, *A kisebbségi demokrácia fogalma*, in Tiszatáj, 1985/12, 56.

említett tematikus számban, még az *Advent* próbái alatt jelenti ki: „mostantól *minden további születő* művének otthona lesz a Nemzeti Színház!”[571]

A nyílt konszenzus

Nem csupán egy rendezői túlzóan elfogult véleménynek tekinthetők a fentebbi sorok, de a vázolt politikai konstellációk nem csekély hatására, egy valós társadalmi igény kivetülésének is. A szerzői siker, a divat kiszélesedésével egyszerre végbemenő történelmi-politikai elkomorulások kényszerűségeiben már az irodalomtörténeti értékelésekben is egyre erősebben jelentkeznek a kultikus jegyek. Korábban még csak a hangsúlyok és az arányok biztosítottak egyértelmű elsőséget Sütő számára a különböző erdélyi szerzőkkel való összevetésekben, ekkortól azonban már az életműben lokalizálni vélt eszmék jelentősége teszi megkérdőjelezhetetlenné az életmű egészének (s a szerzőjéhez mint névhez metonimikusan kötődő) emblematikus hangsúlyait. Romániai tiltásával arányosan, a nyolcvanas évek második felében Sütőt már mindenki (nagyrészt a hivatalos vezetés is) az országon belüli ellenzékhez sorolta.[572] A budapesti hatalom 1956 emlegetése kapcsán olykor még betiltásokhoz folyamodott, de a határon túli magyarság már egyre kevésbé számított anatémának. Sütő pedig a legkevésbé.[573] Egykori és újabb művei ekkortól szerveződnek újabb és újabb magyarországi kötetekké. Jellemző az is, hogy miután engedélyezik az első határon túli szerzőről írott monográfia megjelenését, a szerző tekintélyét is kihasználva az új Tiszatájat létrehozó hatalom – mintegy önmaga legitimálásaképp – Sütő új drámáját (*Álomkommandó,* 1987) is mindenáron a lapban akarja közölni. Az új Tiszatáj végül a hatvan esztendős szerzőnek életművét összegző, Sütő „etikáját” hirdető tanulmány révén köszönti.[574] (Egy évvel az Advent bemutatója után a bukaresti magyar nagykövetségen is köszöntik 60.

[571] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12. (Kiemelés tőlem, BL.)
Sík ugyanitt – ideológiai síkra terelve a gondolatmenetet –, éppen a sorsmeghatározó munkák többszöri hangsúlyozása révén mondja, hogy a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”. S bár a hetvenes évek végétől minden színpadi művét a Nemzeti ősbemutatóként vitte színre (az *Advent* a sorrendben a harmadik a *Káin és Ábel*, illetve *A szuzai menyegző* után), a mulasztások nagyok, így „korábbi ősbemutatóit ismét műsorra kívánjuk tűzni, illetve a Nemzetiben be nem mutatott darabjainak folyamatos színpadra vitelével (Csillag a máglyán, Egy Lócsiszár virágvasárnapja, Pompás Gedeon) az itt és eddig le nem rótt adósságokról gondoskodunk az elkövetkező években”. A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak, illetve a szerzői nagyságnak szóltak.

[572] A szerző, ellentétben az összes korábbi magyarországi bemutatójával, nem is lehetett jelen az 1986-os januári premieren, a román hatóságok nem engedélyezték kiutazását.

[573] „A maga rendszerének abszurditása alapján a hatalom és apparátusa még mindig elfogadhatóbbnak tartotta azt, hogy a nemzeti érzés a határokon túli magyarság problémáinak fölvetésében tematizálódik, mint azt, hogy felmerüljenek a határon inneni elnemzetietlenítő kurzust bíráló hangok. ” Vö. **Gróh** Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

[574] Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a Vörös László és Annus József szerkesztette lap rendszeres szerzőjének tudta, nem Sütő erdélyi kéziratai miatt kaptak fegyelmiket a szerkesztők, ahogyan nem is az 1985, decemberi említett *Advent*-szám miatt tiltották be egy évvel később a lapot.

születésnapját, majd ezt követően Budapesten jártakor, Szűrös Mátyás mellett Kádár Jánossal is találkozik.)[575]Az 1987 nyarán Gyulán bemutatott *Álomkommandó* az év szeptemberében már a Vígszínházban (a szerző jelenlétében) érhet el óriási sikereket, ugyanazokban a napokban, amikor megszületik a Lakitelki Nyilatkozat is (melyet a Magyar Nemzet közöl). Az irodalmi élet hatalmi felügyeletének nyolcvanas évekbeli fokozatos csökkenését, s gyakorlati megszűnését jól mutatja, hogy majdnem tíz év után Illyés *Szellem és erőszak*ja is végre napvilágot láthat, s ugyanennek az évnek novemberében, (több mint tízévnyi várakoztatás után) megindulhat a *Hitel* is, amely egykor Illyés és a népi írók szorgalmazta hetilapként kezdhet működésbe.

Az évtized vége, a kilencvenes eleje már végképp nem az *író* Sütő András képet erősíti. A rendszerváltás, a romániai forradalom, majd a tragikus marosvásárhelyi események a közéleti személyiséget helyezik a figyelem előterébe, s bár naplójegyzetei, visszaemlékezései a kilencvenes évek nyitányán sorra jelennek meg, az irodalom kereteit szűknek érző recepciótól immár aligha várható el, hogy elsődlegesen az íróra, a drámaszerzőre vesse figyelmét. Szakolczay Lajos nyolcvanas évekbeli (az első monográfiát követő) megjegyzése, mely annak az igénynek adott hangot, hogy szükség van az árnyaltabb elemzésekre, melyek nem csupán a politikumot tartják szem előtt, az életmű 1989-et követő fordulataiban már végképp utópisztikusnak látszott. Ismét társadalmi funkciók, díjak, kitüntetések, elismerések sora következik, melyek a megtartó embernek, a hűségnek, és a kisebbségi sorsvállalásnak szólnak, s csekély alkalommal egészülnek csak ki az irodalmi műveknek, életműnek szóló konkrét értékelésekkel. Jól mutatja ezt, hogy a Herder-díj után, de az osztrák PEN (Vaclav Havel után második külföldiként kapott) dísztagságát (1989), a Magyar Írókamara társelnökségét, és a Nemzetközi Transsylvania Alapítvány elnöki tisztét (1989-1991 között) megelőzően, már 1989 novemberében bizonyos politikai körök, „vállalva a jogi nehézségeket is", a Magyar Néppárt révén Sütő András köztársasági elnökjelöltségét fontolgatják.[576] Mindezek után a romániai diktatúra alatt játszott társadalmi-politikai célzatú munkássága, nyelvéért, közösségéért való kiállása, a rendszerváltást megelőző utolsó évek szenvedése, majd a hűségében megveretett, meggyalázott szerző, illetve az amerikai útja alatt itthon megválasztott Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke (1990) áll megkerülhetetlenül a figyelem előterében.[577] De természetesen érkeznek az életmű-díjak is,

[575] 1988 januárjában.

[576] Vö. **Sütő**, *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993, 316.

[577] A közéleti szereplésre, a képviselőség immár irodalmat végképp túllépő vonzataira egy tragikus ám annál jellemzőbb példa volt az új budapesti országgyűlés első munkanapja is. Az 1990, május 2.-i ülést az MTV élő adásban közvetítette, ahogyan (az MTV archívumában megtalálható forgatási menetrend rendezői nyomatéka értelmében) azt is, hogy Sütőnek - mint a határon-túli magyarság képviselőjének - képletesen fenntartott szék

melyek indoklásai legalább egyenlő arányban szólnak az írónak és a közéleti-közösségi embernek.[578] 1992-ben a Kossuth-díj, majd egy évre rá, az életmű elismerésének betetőzéseként jön az Írószövetség ajánlására a Nobel-díjra jelölés!

Alighanem ez a felfokozott érdeklődés, a kánon kiszélesedő formája kap fontos hangsúlyokat akkor is, amikor a kilencvenes évek során a második, majd a harmadik monográfia is napvilágot lát.[579]

A kultusz abszolútuma felé

Egy kánon alakulásrendjében minden esetben célszerű azokat a körülményeket, külső tényezőket megvilágítani, amellyel a kánont övező kritika egyértelműen szembekerülhetett. Már csak azért is, mert ennek tárgya, azáltal, hogy megbecsült szférát jelöl, azáltal, hogy erős érzelmeket kavar és széles olvasói rétegektől értékállónak minősíttetett, – vagy eleve, mert ilyen értékelés reményében van róla szó – tiszteletet ébreszthet a róla nyilatkozókban. A tisztelet pedig, sokszor az azonos oldalon állás, az egy kánonbeli lét miatti közelségből kifolyólag is megilletődéssel jár együtt, és nemcsak elfogultságba, de rajongásba is átcsaphat. Így a sokszor tényszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, akár hódolattá válhat. „A nagyság, jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szűntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét."[580] Margócsy István figyelmeztetése mellett persze föltehető a kérdés: melyik kánon, vagy melyik irodalmár vonhatja ki magát teljes mértékben érzelmi töltetek, kultikus képzetkörök hatása alól? A kánoni eleve-determináltság, melyet az értekezés bevezetőjében említettem, arra is figyelmeztet, hogy még a racionális, kultusz-ellenes kritika is legfeljebb csak törekedhet a teljesen objektív leírásra: önmaga helyzetét akkor látja tisztán, ha állandó korlátozottságára képes reflektálni.[581] Ettől persze még minden kánonkutatásnak elsődlegesen célszerű felmérnie azt a nyelvet, amelyet a metakanonikus szövegek használtak, értelmezéseik, értékpreferenciáik rejtett előfeltevéseivel, politikai, ideológiai vagy személyes indokaival együtt. Egy kánon fejlődéstörténetét vizsgálva ugyanis

üresen maradt.

[578] 1989 júliusától neve a rehabilitált Tiszatáj főmunkatársai közt szerepel.

[579] Az újabb kettőből egyik sem az újraértés, vagy a korrekció igényével jelenik meg. (Miközben, mint említettem Kányádi, Szilágyi István, Szilágyi Domokos, Székely János, vagy Lászlóffy Aladár életművéről ugyanekkor még nem készült komolyabb összegző munka sem.)

[580] Vö. **Margócsy** István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, in ItK., 1990/3, 288-312.

[581] A tárgyalt korszak ideologikus alakzatainak viszonylatában ez méginkább hangsúlyozza az ideológiakritikával kapcsolatos elvi elvárásaink problematikus voltát, minthogy az ilyen irányultság nem viszonyulhat oly módon az ideológiához, hogy azt valós társadalomontológiai összefüggéseiből kiszakítottan jelenítse meg. Az értékelések értékelése és egyáltalán mindenfajta kritika, beleértve annak kategoriális és módszertani tisztaságra törekvő elméleti változatait is, legfeljebb csak jogosult, vagy időszerű lehet, teljes mértékben objektív és elkötelezetlen aligha.

nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szertartásrendek, nyelvi/retorikai jellegzetességek, melyek a valós társadalmi hatást befolyásolhatták, tehát a kanonizációnak olyan sajátságait, amelyek az elismertségen túl társadalmi-szocializációs, sőt pszichológiai hátterének a motivációs töltetein alapulhatnak.

A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a különszámokban, akárcsak a klasszikusoknak kijáró tankönyvbeli szereplés is mind a kánoni formák megszilárdulását segítik. A divat kiszélesedése ilyenkor együtt jár a fogadtatás mértékvesztésével, a kritikusi fegyverletétellel. A név etalonná válása, a kánon kultikussá növesztése az erkölcsi princípiumokon túl ezért a szerzői képet csak egy nagy elvárásokkal terhelt művészarcban véli kialakíthatónak. Az írói maszk és az oeuvre egésze így válik a „megmaradás esztétikájává", melyben a közösségi sorsvállalás önmagában is adja a váteszi szereplehetőségek sokaságát. Olyannyira, hogy az időben visszatekintő emlékezéshelyek kitöltése is útmutatókkal ellátottan jelenik csak meg. A kánoni értelemgondozás aztán (részben ezeket is használva) már nem az egyes alkotások, de a szerző életútjának egészét helyezi egy olyan narratívába, amely a róla formált képet csak szuperlatívuszokban ragadja meg. Ezért gondolja szükségesnek az utólagos heroizálást is, vagy az amúgy is tragikus események leírásában a gyakorta pátoszterhes retorikát. Holott az érett Sütő írások művészi kvalitása nem szorulna sem atyáskodó kánonápolásra, sem fölösleges tragizálásra, amely inkább visszatetsző mintsem meggyőző, amennyiben tényfeltárásait tekintve szelektívnek és igen következetlennek bizonyul.

Az alábbiakban a *kultikus nyelvhasználat*, az *önéletírás kanonikus aktusai* és a szükségtelen *tragizált narratívák következetlenségeinek* hármasában vizsgálom a recepció alakulásrendjét. Ebben a kivételes bánásmód, a tételezett *elsőség* olyan analóg formákban ölt testet, amely egyfelől a szerzői „útmutatások" csomópontjai szerint véli megformálni az előre adott értelmezési háló még üres részeit, másfelől a kilencvenes évek tapasztalatával lát az életmű bizonyos mozzanatainak retrospektív kánoni megszilárdításához, s olyan szükségtelen tragizálási vonalat követ, amely érvényben tartja az említett pátoszterhes kritikák kultikus nyelvezetét, s annak jogosultságát is.

Kultikus nyelvhasználat a kritikákban

A hetvenes évek színpadi sikereit követően a Sütő recepcióra mindvégig jellemző lesz, hogy a pozitív végkicsengés legalább annyira az író személyének, társadalmi szerepkörének, mint amennyire a műalkotásnak magának szól. A meghatározások és a

képzeletbeli rangsorok évtizedbeli arányai már nem függetlenedhettek ugyanis a nyelvet őrző, ápoló, és az egész kisebbségi magyarságot képviselő, jogaiért szót emelő szerző alakjától.[582] A formális kritikai szempontokat ilyenkor attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikáció mely tényezőjét és milyen mértékben tematizálta. Poétikai megoldások, motívumrendszerek vagy szövegstruktúra mellett/helyett eszmék, társadalmi-történeti tények, olykor életvezetési minták és írói modellek hangsúlyozódtak. A recepcióban így olyan nyelvhasználati mód érvényesült, amelynek az elsődleges rendeltetése – nem egy mű, mint inkább egy jelenség szemügyre vétele által – egy közös, vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességének a megerősítése lett. Az ilyen forma bizonyosságot legtöbbször, az általam formális-kanonikusnak nevezett kritikai visszhang, valamely tényleírásnak látszó, de leginkább kultikus-metaforikus állítása révén, a gyakori szuperlatívuszok retorikájával kísérelte meg sugallni.

A kultikus jegyek és minősítések leggyakrabban az értekező szövegek záró-soraiban, a konklúzió során bukkannak fel, de nagyon sokszor már a cím is jelzi, hogy a bemutatás nem múlhat el anélkül, hogy az értelmezett életmű s szerzője ne minősülne legalább egy dologban mások fölé növőnek. Így írnak aztán Sütő egyediségében „küldetéséről", sorsvállalásáról vagy etikájáról.[583] 1987-ben, a 60 éves szerzőt köszöntő új Tiszatájban is az fogalmazódik meg, hogy „nemcsak műve világképe, hanem emberi alakja, magatartásának etikája is példázat lehet."[584] A kanonizált szerep kiválasztottsága mellett, ahogyan monográfusai fogalmaztak, Sütő „*mint író és közéleti személyiség*" vált reprezentatív alakjává szűkebb hazájának.[585] Az életmű felmagasztosulásának kulcsmozzanata ezért a szolgálat, a nemzetiség szolgálata, mely egyben a nemzet létének, nyelvének, megmaradásának zálogát, továbbvitelét is jelenti.

Minthogy a „nagy magyar írók" a vázolt irodalomszemlélet szerint nem önálló, autonóm művet alkotnak, – mondták – hanem „egy nagy egységbe simulnak belé"[586], egymás művét, szellemiségét is folytatják. Így lesz Sütő Apáczai, Móricz, Veres Péter, Németh

[582] A magatartásminta már a hetvenes évek sikereitől elsődleges. „Még egyszer szólni kellene Sütő Andrásról. Nem a műről, az írások atmoszférájáról és nyelvi zamatáról, hanem a magatartásról, amelynek ilyen formában egyedül csak ő birtokosa. Őrző a strázsán? Legalábbis abban az értelemben, ahogyan Illyés a szlovenszkói Fábry Zoltánt a vox humana hirdetőjének látta? Nemzetiség-politikus, aki a közös együtt-élés derűsebb pillanataiban és görcseiben eszmélt rá, hogy műveinek éltető közege csak a Történelem lehet? Író, a nyelv bűvölője, ki műveiben „ész és bűbáj" határán egyensúlyoz? Vagy egyszerűen csak Atlasz;" – Vö. **Szakolczay** Lajos, *Esszéítélet. Istenek és falovacskák,* in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodlmi, 1984, 281.
[583] Vö. **Czine** írásait – *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava 1970, október 17, illetve *Sütő Adrás küldetése*, Alföld 1979/8; **Görömbei** András, *A megmaradás etikája és esztétikája*, in Alföld, 1974/7, 60-65,; vagy **Oltyán** Béla, *Máglyák és csillagok: Sütő András etikája*, in Tiszatáj, 1987/6, 3-12.
[584] Vö. **Oltyán** Béla, *i.m.,* 12.
[585] Lásd például **Bertha** *i.m.,* 14.
[586] Vö. **Czine**, *Nép és irodalom, i.m*.

László és Illyés utóda és szellemi rokona. A küldetéses író belehelyezkedik az adott principális közösség transzcendens követelményrendszerébe, azonosul a hagyománnyal, és azt kétségbevonhatatlan érvényű parancsként fogadja el. Ezért a kultuszban a művész munkája kollektív erkölcsi princípiumok alapján számíthat megbecsülésre és elfogadásra. A „privát lét ilyen fajta meghaladásából”[587] vezeti le a recepció egy jelentős része az alkotó számára a mitikus nemzetalkotó, a befogadó számár az alázatos csodáló szerepét.

A vallott írói irodalomszemlélet által megbecsülendőnek az számít, minősítésére az érdemes, aki a közösség nyelvét, annak hagyományait szentségként óvja a rontó hatásoktól. Par excellence írói gesztusként is a képviselet mellett elsődlegesen az anyanyelv és az anyanyelvhez való viszony fogalmazódik meg, amely sajátos történelmi helyzeténél fogva maga is a nemzeti(ségi) értékrend illetve a nemzethalál esztétikai jellegű kivetülésének számít. Sütő, aki „Arany és Kosztolányi nyelvét” tanulta, „önmagának és nekünk” nem csupán „újra és újra felfedezi a magyar nyelvet”, de ő az „álruhás királyfi, akinek titkos küldetése van: megváltani a senyvedő nyelvet.”[588] Műve „az anyanyelvi szépség erdélyi fénytörésű ragyogása”.[589] A kultikus jegyek közt a pusztulás ugyanakkor nem csupán a nyelvben való pusztulást jelenti. Németh László erdélyi útja során elhangzott szomorú konzekvenciákat idézve merül föl: „» Az erdélyi irodalomnak szüksége volna egy Dantéra, aki utoljára kiáll mindazért, ami itt pusztulóba megy. «- Sütő András kiállt mindazért.”[590]

A mértékvesztő kijelentéseket azok a túlzó megállapítások is erősíteni látszanak, amelyek már kikerülnek a racionális elemzés hatálya alól. „Sütő által maga a kor, a ’zord idő’ hozott létre időtálló formát magának”; „írásain keresztül maga az emberi sors és a végzet beszél”.[591] Ezek után érthető, ha az odaadásban Sütőnél még a följegyzés, a „rideg próza” is „csodálatos ballada, orgonazúgású költemény”-ként lesz aposztrofálva.[592] Írásai a nép mindennapjaiban „fedezik fel az ősköltészetet”, esszéi pedig „együtt élő nemzetek arany-ábécéje lehetne”.[593] Műveit a „nemzetiségi lét boltozatainak fenntartó szolgálata” jellemzi.[594] Sütő nemcsak nyelvet, naplóregénye révén műfajt is teremtett, esszéiben pedig egyértelműen az értekező próza csúcsaira jutott, Kosztolányi, Illyés és Németh László mellé.[595] Czine

[587] Vö. **Bertha** Zoltán kifejezése, in UŐ, *Sütő András, i.m.,* 16.
[588] Vö. **Szekér** Endre, *Vallomás Sütő Andrásról*, in UŐ, *Érték és írás*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács, 1981, 255.
[589] Vö. **Ruffy** Péter, *Sütő András*, in UŐ, *Világaim*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 317.
[590] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 310.
[591] Vö. **Féja** Géza, *Műfaj születik*, in UŐ, *Törzsek, hajtások*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 184–189.
[592] Uo.
[593] Vö. **Tolvaj** Bertalan, *Tűnődések Sütő András könyveiről*, in UŐ, *Az irodalom vonzásában*, Bp.-Pozsony, Szépirodalmi-Madách 1977, 96–111.
[594] Uo.
[595] Vö. **Alexa** Károly, *Sütő András: Istenek és falovacskák*, in Kortárs, 1973. 12.

szerint ezért is „a kritika nem túlzott, mikor megállapította" művei „már ma a holnapi klasszikusok mércéjével mérhetők".[596]

Sütő egyben a teljes szellemi hagyományon belől is az erdélyi nagy elődök, klasszikusok folytatója. Már Nyírő is „a székely népiség írójának indult, ám a nagy szerepre Tamási Áron bizonyult elhivatottnak. Tamásiban több a kaland és a szárnyalás, Sütőben keményebb a helytállás, teljesebb értelmű a hűség."[597] Vagyis nem csak írásművészetében, a helytállás példázatában is meghaladhatja szűkebb hazája jeleseit. Szerzőjük ugyanakkor már nem is csupán a választott elődök (Illyés, Veres, Németh, Tamási, Asztalos, Móricz) tanítványa marad, de közéjük nő, s bizonyos fokig túl is szárnyalja őket. „Sütő olyan gondokra is ráébredt, amelyek Tamásit még nyugton hagyták (…) a tavaszi fényben villanó őszi merengés jelen volt már Csehov és Móricz, Tamási és Asztalos elbeszéléseiben, de Sütőnél lágyabb lett a mese áradása, többszólamú a hang, erősebb a simogató szomorúság".[598] A baloldali indulás nyilvánvalóságán és a transzszilván keretek korabeli újjáéledésén túl a kritikusi odaadás mondathatja némi naivromantikával összekapcsolhatónak, összefogónak az életmű azon szeletét, mely érdekes módon „a Móricz Zsigmond-i, Gaál Gábor-i úton haladt tovább, egybeölelve a Korunk és a Helikon hozományát"![599] Persze a kialakítandó kultikus formákhoz, a kultuszteremtés legitimált aktusaihoz maguk az elődök is hozzájárulnak: mint már utaltam rá, Veres Péter szerint Sütő egyenesen „székely Mikszáth, de magasabb hatványon".[600] Illyés miután íróként, emberként is „kész"-nek mondja, húsz évvel később verset ír Sütőnek ajánlva, s az irodalom „egyik legnagyobb vigaszának" nevezi.[601] Dénes Zsófia levélben mond neki köszönetet az *Anyám* kapcsán, Cseres Tibor *Szavaink nagyfejedelemsége* címen ismerteti az *Engedjéteke*t, később születésnapjára Csoóri saját verse mellett levélben köszönti.[602]

A Sütő darabok fogadtatását a hetvenes évektől mindvégig a „legek" jellemzik. De korábbi művei is természetszerűleg szépülnek meg a kultikus fogadtatás ünnepi szólamaiban. Írójuk, 1991-ből már úgy tűnik, fiatalkori írásaiban is „száraz lábbal lépdel át a sematizmus tengerén."[603] A hetvenes évek sikersorozatában tehát érthető, ha regénye nem csupán az év

[596] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, i.m.,
[597] Vö. **Féja**, *i.m.,* 185.
[598] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld 1979/8, 58.
[599] Uo.
[600] Idézi a monográfiák mellett többek közt **Pomogáts**, *Sütő András*, in Alföld, 1972/12, 44.
[601] Vö. **Illyés** Gyula, *Sütő András nagy úton*, in Tiszatáj, 1977/6, 3.
[602] Vö. **Dénes** Zsófia, *Köszönet Sütő Andrásnak*, in Életünk, 1971/2, 183-186.; **Cseres** Tibor, *Szavaink nagyfejedelemsége*, in Élet és Irodalom, 1977, 51, 3.; **Cseres**, *Levél Sütő Andrásnak*, in Élet és Irodalom, 1987, 24, 5.; **Csoóri** Sándor, *Az elmulasztott utak*, in Alföld 1987/6.
[603] Vö. **Grezsa** Ferenc, *Omló egek alatt*, in Kortárs, 1991/1, 162.

legjobbja[604], de új *Húsz óra* is, drámája (*Káin és Ábel*) maga a madáchi Tragédia. Az *Anyám* egyszerre „huszadik századi *Ómagyar Mária-siralom*, *Végek dicsérete*, *Nemzeti dal*, *Hazám* és *Puszták népe* együtt…”[605] A mindentudás és ennek a tudásnak valamiféle titkos ősi őrzése együttesen szüli a profetikus szerepvállalás igényét is, amelynek következtében olvasó és szerző közt valamiféle transzcendentális távlat is tételeződik: „Könyvét úgy nyitom fel újra meg újra, miként a profán magyar bibliát”.[606] „Nagyobb hatása, szélesebb olvasótábora könyveinknek nemigen volt (…) mint valami új bibliát forgatják a boldog tulajdonosok, a könyvtárakba szinte sorba állnak érte az olvasók. Nem is regényként, hanem életként olvassák…[607]

Az elismerések s a gyakori szuperlatívuszok – némiképp már érthetőbben – a drámaíróra is vonatkoznak. Szigeti József még a romániai magyar drámaírással kapcsolatban állapította meg, hogy „Sütő drámáival drámaírásunk az érettség fokára emelkedett”[608], de az is elfogadott tény, (legfőképp a történelmi dráma műfaji megújulása szempontjából), hogy a teljes magyar drámaírás felpezsdülését hozó erdélyi szerzők közül „Sütő tudott leginkább érvényes színpadi világot teremteni”.[609] Lukácsy András szerint a Szép Ernő-díjas *Álomkommandó* első pesti bemutatóján már „diadallal vonult be a Vígbe”.[610]

A nyolcvanas évek végére a Sütő-kánon jelentése áthelyeződik a helyesről a szent és sérthetetlen kategóriáira. Ekkorra jellemző a kényszerűségnek az a fázisa, amelyikben legalitás és autoritás megkülönböztetésével a kánon „működtetői” a közmegegyezés normáinál is magasabb tekintély alá vonják az életművet. Nagyrészt a nyolcvanas évek színpadi sikerei révén, a kultikus abszolutizálás így odáig vezet, hogy mint mondtam, akár meg sem született műveivel, de a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”.[611] A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak szóltak. A kultusz mégis leginkább a szerző erkölcsi-morális tartásához, emberi jelleméhez kapcsolódik. Sütő hangja így „a huszadik század Tiborcának hangja”[612]. A kilencvenes fordulat után művekről már gyakorlatilag alig esik szó, helyette az etikus magatartás révén „a kritikai képen a jellem

[604] Vö. **Szabó B**. István, *Az év regénye*, in Új Írás, 1971/1, 120–123.
[605] Vö. **Balázs** Mihály, *Sütő András*, in **dr. Szabó** Ödönné szerk., *Írók, képek II.*, 2. kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 267.
[606] Vö. **Féja** Géza, *i.m.*
[607] Vö. **Czine** i.m. Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és Irodalom I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1981. II. 140–155, illetve UŐ, *Kisebbség és irodalom*, Pozsony, Madách, 1992.
[608] Vö. **Szigeti** József, *A történelmi szükségszerűség drámái*, in A Hét, 1976/24, 6-7.
[609] Vö. **Kabdebó** Lóránt, *Költészet és valóság drámai küzdelme*, in Magyar Nemzet 1987, Június 13, 9.
[610] Vö. **Lukácsy** András, *Az Álomkommandó – kőszínházban*, in Magyar Hírlap, 1987, október 1, 4.
[611] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12.
[612] Vö. **Balázs** Mihály, *i.m.,* 266.

szinte archetipikus magatartásmintává súlyosbodik".[613] Ezek után nem meglepő, hogy Ablonczy László Sylvester Lajossal egyetértőleg mondja, hogy Sütő olyan nagy személyiség, hogy „kezében a zsebkendő is zászlóvá válik".[614] Ahogyan immár az is „érthető" lesz, miért ábránd az amúgy nagyon is elvárható monográfusi távolságtartás, az arányérzék és a kritikusi szemlélet a kilencvenes években is, ha maga a monográfus felvezetőjében is így összegez: „Feltekintünk az égre; milliárdnyi izzó: az Úr csillárja világítja be a Földet. S egy csillag Pusztakamarás felé mutat..."[615]

*

A szinte vég nélkül folytatható hasonló megnyilatkozások állításainak igazságtartalmát, ítéleteinek helyességét tulajdonképpen nem szükséges firtatni, a honmentő diszkurzusok által propagált Sütő-kánon kultikussá váltásának esettanulmányi vizsgálatához. A kritika legsajátosabb eredménye amúgy sem a tárgyáról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdésétől függetlenül is tanulmányozásra, tanulságok levonására lehet érdemes. A Sütő-művek fogadtatása a normákkal szembesítő mérlegelés attitűdjétől a feltétlen hódolatteljes magatartás felé, az irodalmi bírálat intézményes gyakorlatától az eleve apologetikus dicsőítés felé halad. Ha az így megképződött kánoniságot mint sajátos beállítódást, szertartásrendet és nyelvhasználati módot egyszerre tesszük a történeti kutatás tárgyává, a kritika rituális, beavató szerepét könnyedén igazolhatjuk. Ennek fokozatai viszont tulajdonképpen nem jelentenek majd mást, mint az életmű textuális lecsapódásainak beavatás, divat, kultusz, intézményesülés sorrendben leírható egymásutánját, mintegy „tökéletes" kanonikus skáláját.

A kultikus Sütők-kép persze nem azonos magával a szerzővel, s legkevésbé annak műveivel, ahogyan viszont nem is választható el tőle egykönnyen. Amint a különböző írásokról is lehetetlen lehántani a nyelv szemléletformáló metaforarétegét, a kultikusságot is lehetetlen teljességében kiszűrni. Ennek mértéke lényegesen függhet a befogadás és a befogadó érzelmi viszonyulásaitól, s meghatározó lehet a szóban forgó korszak értékítéletére vagy intézményesített hivatalos irodalomtörténet-írására is, mely tudjuk, eleve legitimált bizonyos fokú kultikus szertartásrendet. A Sütő-recepció sajátosan stilizált dicsőítő nyelvezetet és legendaképző törekvéseket honosított meg, amelyekben a tiszteletadás látens rajongássá fajulása nem csupán az ízlésbeli, vagy szellemi-világnézeti rokonszenvben tükröződött, de nem egy esetben együtt járt a tényszerűnek szánt leírás dicsőítéssé válásának

[613] Vö. **Grezsa** Ferenc, *i.m.,* 162.
[614] Vö. **Ablonczy**, *A szivárvány alatt*. Sepsiszentgyörgy, 2000. – idézi **Márkus** Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap Kiadó, 2002, 275.
[615] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom*. *Sütő András 70 éve*, *i.m.,* 7.

körülmények kényszerítette hódolati aktusával. Olyannyira, hogy ezek hatása kétségtelenül máig (az Even-Zohar említette időközbeni képletes kánoni centrumból való határozott elmozdulásuk ellenére) jól megfigyelhető. Sütő személye bizonyos diszkurzusok számára így továbbra is „a magyar irodalom örök csodafiúja", „büszkesége", „mesefakasztó nyelvezetű csodaköltője", „a fogyatkozó magyarság apostoli írója".[616]

A kultikus fogalmak, terminusok és kategóriák, mint egyféle szakralitással érintkező axiómák kivonják magukat a racionális kritikai elemzés hatóköréből, s a leírás számára az analízis helyett csupán a kategóriáknak való megfelelés bizonyítását, illetve tautologikus rögzítését hagyják feladatul.

Elsőség

A kilencvenes évektől a korábbi írói sikert, a kánon kultikussá szélesedését film, színház, antológiák, különszámok mellett újabb monográfiák, tankönyvek, irodalomtörténeti összefoglalások szegélyezik, de ugyanilyen fontos szerep jut a lexikonbeli arányoknak és a különböző díjkiosztásoknak is. Az ezekben mérhető elsőség a vállalt-kifejtett szerephálók tekintetében, akárcsak a képviseletiség eszméköre szempontjából is fontos hangsúlyozni, hogy az általuk megjelenített elemek olyan rendszert alkotnak, amelynek elemei rendkívüli erővel hatottak vissza az erdélyi irodalomról való gondolkodás jellegére, a magyarországi befogadói attitűdökre. A 'határontúliság' irodalmi eszményének végképp Sütő lesz az alkalmazott viszonyítási mércéje, sőt alapegysége is. Egyedisége teremti azt az értékelési rendszert, amelynek szemlélése során a többiekre nézve is kialakíthatóvá válik egy homogén séma értelmezési kerete. Még Rónay László is, rövid irodalomtörténeti munkájának (1993-ban) *'Kisebbségi és szórvány irodalom*' címszava alatt mindössze egyetlen szerzőt szerepeltet, Sütő Andrást, mondván, hogy annak „életében a kisebbségi író létének minden nehézsége összesűrűsödött".[617] Ehhez hasonlóan máig több olyan irodalomtörténeti munka, illetve antológia létezik, amelyekben többnyire külön fejezetbe kerül az erdélyi irodalom, de ha mégsem, úgy az 1945 utáni évekből mindössze egyetlen személy, Sütő András szerepel, mint akinek az életműve nemcsak az erdélyi, de az „összkisebbségi" irodalmak jellegzetességeit is magán viseli![618] A kivételezések, az emblematikus szerepkörök adta elismerések, vagy éppen a kiadói-szerkesztői kényelem, a bejáratott utak magabiztossága manapság is fenntartja alakzatait. Az új *Atlasz* sorozat ismeretterjesztő kézikönyvei sorában a

[616] Vö. **Pósa** Zoltán írását, in **Bertha** Zoltán – **Eckler** Andrea szerk., *Cselekvő irodalom: írások a 60 éves Görömbei András tiszteletére*. Bp., Magánkiadás, 2005, 82.
[617] Vö. **Rónay** László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.
[618] Vö. például **Erdődy** Edit szerk., *Magyar irodalom a XX. században*. Bp., NHK., 1992.

Magyar irodalom című kötet is az elmondottakhoz hasonlóan jár el. Ennek a már megnevezésében is anakronisztikus címszava, *Romániai magyar irodalom* tétel alatt egyedül Sütő nevét szerepelteti,[619] azt kiemelten, kurzívan, – a többiek nyilván a futottak még kategória…

A kiemelt hely szempontjából hasonlóan összefoglaló köteteket, akárcsak számos antológiát, többet is találunk.[620] Ezek esetében már valósnak tűnhetnek a Barbara Herrnstein Smith által megfogalmazottak, miszerint az így értett konstellációban, az említett évtizedek erdélyi irodalmának magyarországi reprezentánsaként, a Sütő-szövegek gyakori felvétele különböző irodalmi antológiákba nem csupán az írás létező értékét tükrözték, de képesek voltak tovább is növelni ezt a fajta értéket. Hasonló volt a helyzet az életmű értékelésekbeli elsősége és a kivételes bánásmód tekintetében egyéb műfajok, egyéb válogatások esetén már korábban is. Az 1977-es ünnepi lapszámok közül több olyan akadt, így például az Alföldé is, amely szerkesztői gyakorlatától, szokásaitól eltérve kivételesen egy 50. éves szerzőt köszöntött teljes ünnepi anyaggal, akkor, amikor ilyen bánásmód korábban csak a hatvanadik életévüket betöltőknek járt. A kiemelt szerep, a különleges fogadtatás a hetvenes évek jogos sikersorozata fényében (főleg a drámatrilógia kapcsán) az írói nagyság melletti, de azon túl is mutató egyértelmű állásfoglalásnak is volt tekinthető, s mintegy tovább is növelte, hangsúlyozta a már létező értékeket. Az életút során az ötven illetve hatvanéves évfordulók kapcsán születő ünnepi lapszámok mellett külön tematikus számok is napvilágot láttak[621], a kilencvenes években pedig számos kisebb-nagyobb, az író előtt tisztelgő összefoglalás vagy ünnepi kiadvány (lapszám, monográfia, drámaelemzés, stb.) született.

A hangsúly és az arányok tekintetében hasonló, ám kevésbé aktív konstellációt mutatnak a különböző, nyíltan életrajzi összefoglalások, a lexikonok vagy ki-kicsodák is, azzal a különbséggel, hogy itt számtalan, leginkább a kialakult írói képet fenntartó elhallgatásokra, vagy aránytalanságokra is felfigyelhetünk, amelyekre még visszatérek. S meglehet, hogy lexikonbeli szócikkek esetén ezek terjedelme az életmű természetétől, azaz az alkotó termékenységétől, vagy éppen az életrajz bonyolultságától is függ, de az mégsem teljesen mellékes, kiről, mit és mennyit, kikkel arányosan, s az sem, hogy ki írja a nevezett szócikkeket. A terjedelemnek és az eltérő arányoknak ezért az életmű jelentőségének

[619] Vö. **Kelecsényi** László Zoltán, *Atlasz Magyar irodalom*. Bp., Athenaeum 2000, 2001. 232.
[620] Vö. *Magyar irodalom összefoglalás: [Írók, költők, stílusok]*, Bp., Primo, 1990, illetve, 1991 és Ue. Bp., Black and White, 1999.
[621] Például az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.

értékeléséhez, ha természetesen nem is elsődlegesen, de mégis csak van köze. Ahogyan annak is, milyen példányszámban látott napvilágot egy-egy alkotás, kik, mikor és hol adták elő, mutatták be, vitték színre vagy filmesítették meg azt. A Magyar Irodalmi Lexikon[622] 1965-ben természetesen már említi a prózaírót, a többnyire sematikus művek után, egy-két jobb novella kapcsán a stílusművészt emelve ki. A rendszerváltás előtti, 1988-cal lezáruló Kortárs Magyar Írók Lexikona már a politikai és kulturális közélet szereplőjét állítja előtérbe („tevékenyen vett részt a politikai és kulturális közéletben")[623], míg a kétkötetes Akadémiai Kislexikon[624] már egyértelművé teszi, hogy Sütő „az 1945 utáni romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége". Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Görömbei András által írt négy hasábos szócikke[625] aztán két egész oldalon keresztül tárgyalva az életmű eredményeit, igazolja is, hogy alighanem egyetlen más erdélyi szerző sem részesült még ekkora figyelemben.

Akárcsak a formális-kanonikus kritika jelentős többsége, mely a művek sajátosságait a kánon értékrendjének megfelelő mértékben kívánta meghatározni, az irodalomtörténeti munkák is jórészt azt keresték s találták meg tárgyukban, amit a kánoni diszkurzusok képzetköre eleve feltételezett. A megfeleltetés kategóriáját helyezve a szemléletek középpontjába, az elvi megfeleléseken túl gyakorta mellőzhetőnek is vélték a megjelenési mód további analitikus, kritikai számbavételét. Helyette törvényszerűen előtérbe kerültek a portré-szerű értelmezések. Ezek alapján viszont valóban szembeötlő lehet az az analógia, amelyet Bezeczky Gábor hangsúlyozott, és amelyik az irodalmi lexikont is kvázi-irodalomtörténetté avathatja.[626] Ha ugyanis ez utóbbi csak kibővített portrékra és portrévázlatokra szűkül, amelyekben a fejezeteket is egy-egy írói név adja, akkor legfeljebb a felépítésben, az életrajzokra, portrékra tagolás szempontjaiban találunk majd nagyobb eltérést. Miközben nem az irodalomtörténeti folyamatok megragadásával, a szükséges újraértés lehetőségével, de a végsősoron személyes önéletírás életutat szegélyező, magyarázó-vallomásos passzusaival, vagy műveinek referencialitástól elszakadni képtelen kötöttségeivel találjuk szembe magunkat.

A preferenciák, az író-választás minden esetben tűnhet természetszerűleg önkényesnek és szubjektívnak is, az életművet tárgyaló irodalomtörténeti összefoglalások

[622] Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1965.
[623] Vö. *Kortárs Magyar Írók Lexikona 1959-1988*, Bp., Magvető, 1989.
[624] Vö. *Akadémiai Kislexikon I.-II.*, Bp., Akadémiai, 1989-1990.
[625] Vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, illetve 2000.
[626] Bezeczky Gábor az akadémiai irodalomtörténet alapján a Magyar Irodalmi Lexikont is irodalomtörténetként olvashatónak mondta. - Vö. **Bezeczky** Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

vagy tankönyvszerű, monografikus feldolgozások mindegyike, amellett, hogy szinte kivétel nélkül az írói életrajz valamilyen formájának rendelődik alá, szerzői elvrokonságot is mutat. A sorrend és a terjedelmi arányok tekintetében persze kétségtelen, hogy sem a választás kritériuma, sem a sorrendiség, sem a terjedelem nem múlik a véletlenen. Ha az irodalomtörténet-írás általános kérdéseire figyelünk, akkor mégis, egyik munkában sem azok részleteinek ténybeli megalapozottsága, az egyes állítások igaz vagy hamis volta, túlzott odaadása lesz érdekes. Sokkal inkább az, hogy a tanulmány, szócikk, elemzés milyen előfeltevéseken alapul, milyen narratív sémákat alkalmaz, milyen kérdésekre keres választ, s milyen kérdéseket kerül el, milyen történetszálat épít fel és visz tovább, ezekből milyen összefüggéseket állapít meg, s milyenekről gondolja úgy, hogy szóba sem kell hozni azokat, mert nem illenének bele az előzetesen megállapított, sokszor éppen a szerzői önkanonizáció textuális nyomaiban megjelölt összképbe. Az életrajzi szemléletből és a közíróság általános tételeiből vezethető le az is, hogy az ilyenforma elbeszélések elsősorban kialakulástörténetetet tárgyalnak, s művek utóéletéről, szerkezeti vagy befogadástörténeti mozzanatairól jóval ritkábban esik bennük szó, akkor is a csak a keletkezéstörténetnek alárendelten. Ennek uralkodó szerepe magyarázza, hogy egyes művek tulajdonságai így látszólag csak az írói szándéktól függnek, s a mű létrejöttének pillanatában véglegesen rögzültnek tekintendők.

Míg a már sokat említett Kántor–Láng összegzése 1970-ben, az *Anyám*at megelőző időszakot értékelve még az említett „jellegzetes szocialista írókarrier”- szentenciájában volt mérhető, addig az 1982-es Akadémiai Irodalomtörténet már bevallottan az írói vallomások alapján egészítette ki megközelítéseit, de a hetvenes évek színpadi sikereinek tapasztalatából már azt is leszögezte, hogy Sütő nevéhez kapcsolódik a romániai magyar dráma megújulása![627] A Bertha–Görömbei-féle irodalomtörténet a nyolcvanas évek elején már *A szuzai*val bezárólag tárgyalhatta az életművet, mondhatni annak máig legértékesebb fejezetét, s ezáltal a magyar irodalomban méltán kiemelkedő helyről és teljesítményről szólt. Ez utóbbi munka már úgy tárgyalta a hatvanas évtized záró éveit, mint amelyikben a belső írói szemlélet- és hangnemváltás már érvényesíthető. A népszínművek gyönge utóérzetét sugalló színpadi művek után a *Pompás Gedeon* (1967) már egyén és hatalom viszonyának megjelenítésével jelzi e fordulatot, vélik a szerzők, ám valószínűsíthető, hogy ez esetben is inkább a későbbi nagyformátumú művek utólagos értelemadó jelentősége olvastatja visszafelé az életművet egységes egészként láttatni kívánó értekezőket. Főképp, mert a

[627] Vö. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, *i.m.,* 287.

fejlődéselv kontúrjai egyértelműen a „hatalmas dimenziójú" naplóregénnyel[628] kezdetét vevő évtizedben kapnak igazi nyomatékot. A naplóregényt követő „nagy gondolati drámák" illetve Sütő „esszéírói művészetének két csúcsa" (a *Perzsák* és a *Nagyenyedi Fügevirág*) ez utóbbi összefoglalás szerint már „céltudatosan elkötelezett írások, a nemzeti-nemzetiségi érdekeltség tüntetően vállalt" jellegzetességeinek legjobb példái.[629] Az életmű így lesz a nemzeti és morális követelményeknek az immanens(?) esztétikaiban[630] való példaértékű megvalósulása.

Sütő saját bevallása, irodalomszemlélete szerint a romániai magyar irodalom legfőbb jegye, jellegzetessége az, hogy „időben és térben meghatározott sorsproblémákkal küzd".[631] A szerzők értékszemléletében e meghatározás igen jelentős mértékben talált analógiákra. Az említett irodalomtörténet a látszólagosan csak sorsproblémákat tárgyaló irodalmi meghatározottságoknak a hangsúlyos átvételével nem csupán idézi, ki is terjeszti a teljes erdélyi irodalomra vonatkozóan a sütői elveket, s a Csipkerózsika-vitát is megemlítve, egyúttal a provincia gondjait vállaló felelős magatartást hangsúlyozza.[632] A Bertha–Görömbei–féle irodalomtörténet a sajátosság méltóságának tételét a hetvenes évtized legfontosabb erkölcsfilozófiai és politikai kérdésévé avatja. (Filozófia és irodalom hetvenes évekbeli szimbiózisáról is csak ebben a vonatkozásában beszél, mondván, hogy a sajátosság méltóságának értelmiségi küldetését az irodalomnak mindig hangsúlyoznia kell). A legerősebb, domináns vonulatban a társadalmi elkötelezettség és közösségi gondvállalás irodalma konkrét művekben nyilvánul meg, máskor általánosabb megfogalmazást nyer (Sütő, Kányádi, Szabó Gyula, Farkas Árpád, Király László műveiben), de legtöbbször a magyarországi irodalomtörténet által azon szerzők életművében is kiemelt szerephez jut, akik nem feltétlenül vallják „az egyéni megmaradás erkölcsi imperatívuszait".[633] Jellemző, hogy az említett viták, olykor erőteljes erdélyi polémiák ellenére is, az említett irodalomtörténet úgy látja: „a hetvenes évek egészére nézve, állíthatjuk, hogy a romániai magyar irodalom *irányjelölő* művei a *korszerű nemzetiségi magatartásforma* megteremtését segítik".[634] Innen már nyilvánvalóvá válik, hogy az értékpreferenciák arányai is kinek kedveznek majd.

[628] Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 27.
[629] Az első valóban parabolisztikus történelmi esszé, a másik azonban önéletrajzi vallomás kereteiben megfogalmazott fiktív levél, amelyik aligha egyszerűen az előbbi „erdélyi változata" Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 28.
[630] Uo.
[631] Uo., 29.
[632] Amelynek korban kétségkívül megvolt a maga társadalmi alapja és visszhangja. „Az irodalomnak a maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek 'egy közösség homlokráncában', nem pedig azt, hogy 'májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak'." Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 29.
[633] Uo.
[634] Uo., 7. (Kiemelés tőlem, BL.)

Sütőnek 10, Lászlóffy Aladárnak 6, Székely Jánosnak 5 és fél, Kányádinak 4 és fél oldal jut az említett irodalomtörténetben, míg a nagy átlag alig egy oldalon „összegződik". Érdemes megfigyelni, amint az *Anyám*at alig egy évvel megelőző, Magyarországon ugyancsak sikerregénynek számító Bálint Tibor mű, a *Zokogó majom*, a maga városi realizmusával miként ítéltetik meg mindösszesen hat sorban. „A különös, a bizarr, a groteszk jelenségek, figurák, események" iránt fogékony szerző esetében az „anekdotikus mesélőkedv az emberi furcsaságok, jellemek és cselekvések sorozatát olykor alig emeli túl öntörvényén, máskor viszont erkölcsfilozófiai, civilizációtani eszmék példázattárává növeszti."[635] Erkölcsfilozófiai magasság a céltalan, öntörvényű mélységgel szemben! Ez a jellemzés határozottan uralja a nyolcvanas évekből megítélt erdélyi irodalomképet.[636]

Az olykor sajnálatosan névsorolvasássá egyszerűsödő irodalomtörténti tudósítások mellett természetesen szakmailag igényes, objektív szövegértékelések is születtek. A kilencvenes évektől ezek konkrét, alapos műelemzésekkel is kiegészültek, a korabeli erdélyi folyóiratokban fellelhető jelentős kritikai visszhang ugyanakkor egyáltalán nem, vagy óriási késéssel szerkesztődött csak Magyarországon kötetekké,[637] s részben ez is magyarázza a honmentő recepció látens voltának azon tételeit, melyek rendkívüli módon megnehezítették a kilencvenes években is a korábbi receptív sémák újragondolását. A reflexek merevségére jellemző, hogy az irodalomtörténeti munkák jelentős része, (még az olyanok is, amelyek hiányt pótolva végre műértelmezéseket közöltek) a történelmi helyzet megváltozását követően, a kilencvenes évek végén is csak a kultikus szerepmeghatározásokat látszottak erősíteni és visszamondani. „(…)az erdélyi magyar irodalomnak továbbra is egy kisebbségi sorba taszított nemzeti közösség törekvéseit, gondjait és reményeit *kell* kifejeznie, a nemzeti önazonosság-tudatot *kell* őriznie, a nagy történelmi értékeket és hagyományokat *kell*

[635] Uo., 92.

[636] A Kántor–Lángban tetten érhető, első Forrásra jellemző pozitív kanonizációnak (mely révén legalább részben megtörténik a nyugatos vagy avantgárd hagyományokhoz való első visszacsatolási kísérlet) még szembe kellett néznie a korabeli kritikákban, vitákban megjelenő hivatalos elvárásrendekkel. „Ezekben a vitákban akarva-akaratlan fel kellett venni azt a terminológiát, amit használtak a támadók. Ha valakiről azt mondták, hogy tagadja a szocializmust vagy internacionalizmust, és elzárkózik egyfajta individualizmusba, ahelyett, hogy népünk nagy vívmányait és az élet mindennapjait vállalná, akkor nyilván nem lehetett azt mondani, hogy hülyeség, amiről beszéltek […] Bálint Tibi kapcsán az egyik vád például az volt, hogy, a kisszerűséget, a jelentéktelen témákat dolgozza fel. Akkor pedig nyilván azzal kellett védekezni, hogy ez így nem igaz, hogy igenis jelentős, amit leír." (Vö. **Kántor** Lajossal készített interjút, „*Először a lapokban kellett megharcolni ezt a harcot*", in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 27.). Ha összevetjük mindezt a nyolcvanas évekből visszatekintő magyarországi összefoglalásokkal, akkor szembetűnő, hogy a funkcionális irodalomeszmény (már lényegesen más irányból kiegészülve, mégis) mennyire meghatározója maradt a maga megkésettségében az erdélyi irodalommal foglalkozó distinkcióknak

[637] Leginkább hitelesen Széles Klára, Szakolczay Lajos, Szász László, Martos Gábor vagy éppen Fried István révén.

védelmeznie. A kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés így változatlan marad."[638] Ahogyan jellemző az is, hogy az ilyen szemlélet érzelmi-ideológiai vetületeinek túlhangsúlyozását, a homogenizáló erdélyiség-kép és irodalom árnyaltabb bemutatását és értelmezését számonkérő egyéb kritikai beszédmódok sem léptek túl az egyszerű bővítéses vagy szubsztitúciós listakánoni értékelés különállásának a keretein. Az újabb (élet)művek másféle szempontrendszer szerint, de ugyanúgy egy alapjaiban önálló, reflexív erdélyi irodalmi hagyományhoz képest mérettettek csak meg.

Hagyományozandó kép?

A kultikusnak nevezhető jelenségcsoportok közül az olyan rituális tevékenységek és események (évfordulók, díjkiosztások, monográfiák, ünnepi számok, születésnapi tanulmánykötetek) is befolyásolják a kánon időtállóságát, melyek mintegy kiegészítik a hosszú távon ható, tankönyvekben megjelenő elképzeléseket. Az irodalmi kánonalkotás oktatás által elterjedt módozatai megkerülhetetlen szerepet játszanak a kultúra és a művelődés intézményeiben, döntő hatással vannak a tananyag kialakításában, a különböző muzeális gyűjtemények, könyvtárak anyagának a szelekciójában, s természetszerűleg alapvető szempontokat nyújtanak a könyvkiadásnak is. Nemcsak az értékek, de az értékválasztás taníthatósága szempontjából is elsődlegesen fontos, hogy egy kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag mindig is az irodalom intézményeitől függött, viszont csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Mint említettem az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve szerzők, elismertség, siker és rang viszonyainak a meg- és átörökítésében. Manapság is több olyan tankönyvet, olvasókönyvet lehet felsorolni, amelyekben kivétel nélkül Sütő András szerepel a teljes erdélyi irodalom képviselője, helyettesítője szerepében. Az egyik legújabb, Alföldy Jenő által írt, Féja Géza által lektorált olvasókönyv is ilyen, melyben az „*Ötágú síp*" címet viselő, a teljes határon túl született irodalmakból válogató fejezet a bevált gyakorlat szerint két szerzőt, Sütő Andrást és Kányádi Sándort említi.[639] A tankönyvek persze bevallottan nem törekszenek teljességre, s gyakorta a tájékoztatás a legfőbb céljuk. Görömbei András kisebbségi magyar irodalmakat tárgyaló tankönyve[640] erdélyi viszonylatban mindössze tizenkét szerzőt sorol, s talán mondanom sem kell, benne normatív értékkel a sajátosság

[638] **Pomogáts** Béla, *Kisebbség és humánum. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, Bp., Korona Nova, 2. kiadás, 1998. – (Kiemelések tőlem, BL.)
[639] Vö. **Alföldy** Jenő, *Irodalom 8. Olvasókönyv*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, második kiadás.
[640] Vö. **Görömbei** András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó 1993.

méltóságának értékkritériumait vallók bírnak. A könyv fenntartja, hogy a kisebbségben a művek helyi értékére tevődött a hangsúly, a recenzálásra kiválasztott szerzők névsorából, vagy egyszerűen az értelmezés hangsúlyaiból pedig jól kitűnnek az értékpreferenciák. S a válogatás már önmagában is az értékelés egy módja. A „társadalmi elkötelezettség, közösségi gondvállalás" mentén így olyan szerzők és művek tárgyaltatnak, akik „az emberi méltóság, közösségi és egyéni megmaradás erkölcsi parancsait fogalmazzák meg."[641] Pomogáts Béla erdélyi irodalommal foglalkozó könyveiben, tankönyveiben[642] is egyértelműnek látszanak a személyes preferenciák és az ismert, jól bevált sémák. Szerzőjük egyszer Sütő-idézetet választ kötete borítójára, máskor a nyilvánvalóan megmutatkozó arányok mellett is leszögezi „az új romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége Sütő András".[643]

Péter Orsolya szintén a Tankönyvkiadónál megjelent, Sütő drámáit elemző könyvecskéje[644] más okokból szimptomatikus a magyarországi fogadtatásra. A benne megtestesülő értelmező eljárás Sütő közéleti szerepét gyakorlatilag a nyolcvanas évek totalitarizmusának kiteljesedésétől veszi csak számba.[645] A közéleti szereplés itt szinonim a magyar kisebbség közösségi gondjainak a felvállalásával, ezek hangsúlyai lapról lapra ismétlődnek, míg a napi politikai szerepléseket, funkciókat teljességében mellőzik az értelmezések. Ahogyan az író önkanonizációjának a különböző kritikátlan reflexiói is, amelyek a kényszerű nyolcvanas évtizedet követően hasonló alapállásból közelítenek az életmű alkotásai felé egy megváltozott történelmi helyzetben is. Jó példa lehet, amint a saját úti tűnődések, beszélgetések, riportok kötetté szerveződő új és újabb kiadásaiban is kiépül az a szerzői szerepnarratíva, amely utólagosan építi fel, konstruálja újra saját múltját, s mintegy készen kínálja az ebből eredeztethető értelmezésrétegek egyértelműsítő válaszait.[646] Az így formált kötetbeli kánonkommentár gyakorlatilag a drámaíró önmagáról kialakított nézeteinek a tolmácsolására szűkül. Ráadásul abban a pillanatban, ahogyan a recepciónak a hasonló „szakkritikái" ezeket magának az életvezetésnek, a történelmi-politikai helyzetnek, vagy cselekvésmódozatoknak irodalmi köntösbe bújtatott tudósításaiként adják közre, a kultusz

[641] Vö. Uo., 22.
[642] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981*, Bp., Gondolat, 1982.; UŐ, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987; UŐ, *Kisebbség és humánum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989; UŐ, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1993.
[643] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981, i.m.,* 567.
[644] Vö. **Péter** Orsolya, *Csillagok a máglyán. Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 237.
[645] Annak ellenére, hogy a drámákat elemző Péter Orsolya elmondja ugyan, *„írói munkássága mellett egész ifjúkorától kezdve folytatott politikai tevékenységet."* Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 181.
[646] Péter Orsolya említett drámaelemzéseket ígérő kötete, mely a szerző hetvenedik születésnapjára a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg, a teljes drámaterméshez mérten a maga igen csekély számú hivatkozásainak több mint egyharmadát a *Sárkány alszik veled* című kötet vallomásaiból, s az összes többit írói interjúkból veszi!

társadalomontológiai meghatározottságait is építik. Furcsa mód a drámák elemzése után az említett szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hetvenes évek drámai egységét követően születik csak meg az igazán kiemelkedő, jellegzetes Sütő-darab az *Advent a Hargitán*. „Ez a tragédia összegzi a történelmi drámák kérdésfelvetéseit, s egyben egyértelműbben utal a jelen problémáira. A színdarab határokon is áthallatszó, kétségbeesett kérdéseivel s csodálatos, lírai zengésű párbeszédeivel a magyar irodalomnak minden bizonnyal egyik mindmáig meg nem haladott csúcsát jelenti."[647] A szerző szerint Sütő művei nyomán született meg „a modern, európai távlatokra is kitekintő, de sajátosan nemzeti hagyományokból táplálkozó magyar dráma".[648] A hódolatteljes attitűdöket, az odaadást jól tükrözik, a végsősoron szerző-laudációknak tekinthető alázatos olvasói sorok: „Sütő András írói tehetségétől várjuk, hogy kimondja helyettünk is a mindannyiunk 'torkát fojtogató', megválaszolatlan kérdéseket."[649]

Kanonikus elődök

A nyolcvanas évek végére kialakuló kultikus diszkurzust a szakmai fogadtatás többek közt oly mértékben előlegezi meg, hogy az életművet nem csak műfaji jegyei, hasonló esztétikai minőségei, megalkotottsága paraméterei alapján veti össze egyéb, hagyománybeli kanonikus életművekkel, de a hasonló gondolatvilágú, hasonló szemléletű szerzőkkel értékazonosságokat és folytonosságot is tételez. Tamási, Veres, Illyés és Németh László így lesznek a kánonban a hetvenes évektől fokozatosan előkeresett előzmények, elődök és hagyományozók, akik irányt jelölnek, s akik a recepció szempontjából is az értelmezéskeretekhez gondolkodásmódot, morális világszemléletet asszociálnak.[650] A különböző szerzői önéletírásokban és a monográfiákban újra és újra megidézett, hasonló gondolatvilágú szerzők egyben modellek is.[651] A hetvenes évek első nagy sikere után is „köztudott, hogy Sütő András nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotóinak sorába lépett"[652], az évtized végére viszont a Herder-díjas szerző

[647] Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 228.
[648] Az így értett sajátosnak az egyetemesbe oltásával mégsem volt egyedül, a szerző szerint ugyanezt tették/teszik „a magyar kultúra legjobbjai, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán, ezt képviseli napjainkban a könnyűzenében Szörényi Levente vagy a Tolcsvay-testvérek. Ugyanezt hozta létre a képzőművészetben Szervátiusz Tibor, az építészetben Makovecz Imre, a költészetben Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor, vagy a színházművészetben a tragikusan elhunyt Sík Ferenc." Vö. **Péter** Orsolya, *i.m*., 229
[649] Uo., 229.
[650] Az *Anyám* és a *Puszták népe*, vagy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* és a *Kháron ladikján* csak azután válik összemérhetővé, hogy a kétségtelen minőségi stílusjegyekkel szemléletbeli azonosságokat is feltárnak. Ezért is értékelődnek aránytalanul fel a kisebb arcképvázlatok, tanulmányok, interjúk is. Az eszmeiség szempontjai szerint az értékmentésnek, a sajátosság védelmének megnyilatkozásaiként ezek az életmű legjobb alkotásai mellett említődnek olykor a monográfiákban is.
[651] Az erdélyi választott elődök mellett elsősorban Veres Péter, Németh László, Nagy László és Illyés. - Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 193.
[652] Vö. **Szerdahelyi** István, *Sütő András: Rigó és Apostol*, in Kortárs, 1971/5, 823.

(a díjban is elődnek számító Németh és Illyés kapcsán) már „közösség-egybegyűjtő hatalom”-ként aposztrofálódik.[653] „A közösségi szolgálat, a közösségi értékóvó alázat mutatkozik meg abban, hogy Sütő András, akit az *Anyám könnyű álmot ígér* óta a romániai magyar irodalom élén tud a közvélemény és az irodalomkritika túlnyomó része is, egyre-másra írja a hetvenes évek folyamán másokról közösségteremtő, közös eszményeket, értékeket valló jegyzeteit, portréit. Olykor, s egyre inkább a sors reája kényszerített felelősségének terhe alatt gyászbeszéd formájában is.”[654]

Mennyire tudatosan igyekezett Sütő meghatározni, befolyásolni ezt a fajta recepciót? Az önkanonizációnak milyen fokozatai voltak számára megvalósíthatóak? Amellett, hogy az önjellemzések, az önéletírás különböző szólamai sorra köszönnek vissza a kritikák lapjain, az életmű különböző műfaji jegyeitől függetlenül a szerző saját nyilatkozataiból is könnyedén leszűrhető, hogy mit tett maga is a kialakuló kép alapvonásainak megteremtéséért. Gondoljunk a nagy számban adott interjúk mellett arra, hogy kinek milyen ünnepén, évfordulóján, halála okán beszélt, kit köszöntött születésnapján és kit búcsúztatott, esetleg kinek a sírjánál beszélt, s egyáltalán milyen örökség folytatójának szerette láttatni magát. Persze könnyedén ellenvethető, hogy az újabbkori művészek természetes törekvése ez, s nem egyszerű hiúság, mintsem egy társadalmi státus felismerése és a vele járó tennivalók elfogadása áll mindemögött. A sikerességben az alakítandó képet ilyenkor maga a szerző is aktívan táplálja. Támpontokat ad „bírálóinak”, amelyeken keresztül kialakítható a kívánt kép és a hagyománybeli szerepkör.[655] Jelentős alkotó a leghatásosabb kánonépítő, de hangsúlyozandó, hogy a kritikák vagy egyéb fórumok segítségével is csak a népszerű és így jelentős alkotó képes ilyenre. A Harold Bloom-adta szerzői meghatározottsággal szemben ugyanakkor nem feledhető Guillory figyelmeztetése sem: a kurrikuláris elit által fenntartott szerző eshet ki a legkönnyebben a kánoni listák és a hatástörténet vezető szólamaiból.[656]

A visszaemlékezések, a válogatott reflexiókon keresztül megvalósított szándékolt jelentésadás mindenesetre az önkanonizáció retrospektív mechanizmusaira és ideologikus

[653] Vö. **Ablonczy**, *Közösség-egybegyűjtő hatalom*, *i.m.*
[654] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.*, 191.
[655] Csak néhány fontosabb momentum: 1956 januárjában Illyést kalauzolja Erdélyben. A romániai magyar irodalom házigazdájaként fogadja Erdélyben Németh Lászlót 1970-ben. Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában felravatalozott Kemény Jánost búcsúztatja 1971-ben, egy évvel később pedig Tamási emlékművének felavatásán tart emlékbeszédet. Ugyanebben az évben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, annak 350. évfordulója alkalmából mond ünnepi emlékbeszédet. Nagy Lászlót ravatalánál búcsúztatja 1978-ban. Illyés ravatalánál is őt kérik búcsúbeszédre 1983-ban. 1986-ban hajdani tanítványként köszönti az Igaz Szóban Vita Zsigmondot 80. születésnapján, s Kós Károly szoboravatásán is részt vesz Budapesten 1987-ben.
[656] Hasonlóan Nemoianu szavaihoz, „…éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent”, és akiket valamely történeti kánonalakzat „saját exkluzív birtokában tart”, „lehetnek leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat.” Vö. **Nemoianu**, Virgil, *i.m.*, 221.

érdekeltségére, azon belőli sajátos mozgására is rávilágít. A tudatos ideológia-építés mozzanata így az egyéni imágó saját érdekek szerinti alkalmazásában mérhető.[657]

A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon

Mennyiben lehet egységes értékekről beszélni az adott életmű különböző műfajú és státusú önéletrajzinak tekinthető alkotásai esetében? Egyáltalán mit érthetünk önéletírás alatt? Ha egy önkényes döntéssel elfogadnánk is az önéletírás és az irodalmiság, az irodalmi értékek szoros kapcsolatát, az autobiográfiának a különböző irodalomszemléletek belátásait figyelembe véve, valószínűleg más és más tartalma tárulhatna föl. Mindez akár „attól függően, hogy egyetlen körülhatárolható, hagyományos értelemben vett irodalmi műfajként, netán az önéletrajzi vagy személyes műfajok gyűjtőnév alatt több szövegtípus közös nevezőjeként fogjuk fel, vagy mint az írás egy különleges helyzetét, az írás alanyának az önéletírói programmal, tervezettel jelölt aktivitását, esetleg mint az olvasás vagy a megértés alakzatát tekintjük.”.[658] Az ennek egyértelmű meghatározására tett kísérletek hiábavalóságát az a Philippe Lejeune is kénytelen volt elismerni, akinek nevéhez az utóbbi idők legfigyelemreméltóbb műfajelméleti vállalkozása fűződik. Az önéletrajzi írásmód az említett szerző szerint „ugyanannyira olvasási mód, mint írástípus”. Az olvasás során megképződő önéletrajzra való hivatkozás egyébként összecseng (a Lejeune-t bíráló) Paul de Man kijelentésével is, miszerint „az autobiográfia nem műfaj vagy mód, hanem a megértés vagy az olvasás alakzata, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet.”[659]

Míg Lejeune az önéletírás elnevezést és a hozzákapcsolódó autobiografikus olvasási módot csak bizonyos szövegek számára tartja fenn, addig de Man szerint az autobiografikus olvasás lehetősége elvben minden szöveg esetében fennáll, ahol a „szerző tükörszerű alakzata” a tulajdonnéven keresztül modellálja az olvasó szövegértését.[660] Ha Sütő esetében (akár de Man révén) el is mondható, hogy az ilyen jellegű szövegek, vagy olvasatuk nem jelentenek önálló és elkülönült beszédmódokat, az Lejeune-t látszik igazolni, hogy az életmű különböző műfajaiban más és másféle módokon aktivizálódik az autobiografikusság – még ha nem is lehet egzakt módon meghatározni ezen szövegek körét – illetve bizonyos

[657] Vö. **Sütő** András, *Az élet törvényei erősebbek az írás hangjainál*, in Magyar Hírlap, 24, 1991/247, október 21.
[658] Amint arra Z. Varga Zoltán is emlékeztetett. Vö. **Z. Varga** Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.
[659] Idézi **Z. Varga**, *i.m.*
[660] Lejeune perspektívájában a szerződést a szerző kezdeményezi, ezzel szemben de Man azt állítja, hogy már az olvasás első pillanatától a tulajdonnév figuratív struktúrájában rögtön megkettőződik (a szöveg szerzője és a szövegben lévő szerző), és illuzórikussá válik a szerző azon egysége, amelynek szavatolnia kellene a szerződés érvényességét, illetve világosan meghúznia a határt azon művek között, amelyek esetében adekvát az autobiografikus olvasási mód, és azok között, ahol célszerűbb más olvasási stratégiát választanunk.

esetekben indokoltabban és adekvátabban lép fel az autobiografikus olvasási mód. Elsősorban Sütő különböző naplóira, beszédeire, esszéire hivatkozhatunk, amelyek a leglátványosabban demonstrálják az autobiografikus olvasás- és írásmódról alkotott elképzeléseket. Az így értett látásmód persze már értelmezhető „irodalmon túli" jelenségként is, s egyértelműnek látszik, hogy amennyiben Sütőnek például a romániai rendszerváltás előtti éveket feldolgozó-rögzítő naplójára gondolunk, például a *Szemet szóért* (Csokonai, Debrecen, 1993) vagy a *Heródes napjai* (Csokonai, Debrecen, 1994) című kötetekre, illetve az ezeket később összefoglalóan ismét közreadó *Naplóra* (Helikon 1998), a következtetések hangsúlyai merőben másként tételeződhetnek majd. „A napló a legszabálytalanabb írásmű, de nincs fölmentve a szabályos kritikai számonkérés alól." – állítja maga a szerző.[661] S valóban, az önéletírásokban konokul ismétlődő diszkurzív konstellációk önmagukban sem tarthatnak igényt az egyén rekonstruálhatóságában az írói kép megformálására, az autobiográfia által felkínált tér az irodalomtörténet-írás számára pedig a legkevésbé sem feledtetheti, hogy a szerző saját magáról alkotott képeivel és saját hangjaival való viaskodása, nem azonos az „én" teljes szereplehetőségeinek felvázolásával, netán bizonyításával. Az önéletírások közvetett módja és értelmezése, a közvetítés által ezért egy másik kérdéskörhöz is elvezet, éspedig a kánonkommentárszerű értelmezésekéhez, amely nem akarja lerontani sem az elvárt hitelességet, sem a valószerűséget, tényszerűséget. Éppen ezért általánosan is *eszmei* és nem irodalmi értékjelképekkel dolgozik. Felismeri ugyanis, hogy amennyiben az önéletírást alkalmazó szövegek irodalmi értékeket akarnak felvonultatni, úgy ellent kell mondaniuk önnön realista küldetésüknek.

A szubjektivitás megkülönböztetett terepe, egy, már az írás tevékenysége előtt adott és ismert, (ismerni vélt) egységes, zárt szubjektum önfeltárulkozása, önmegmutatása, önkifejezése lesz. Sütő azonban látszólag nem magányos szubjektumként, s nem is tilalmak és korlátok nélkül nyilatkozhatott meg a korban. Ezek a társadalompolitikai jegyek az olvasás és értelmezés mechanizmusait folyamatosan fölülírják, kiegészítik, így az mindig, utólagosan is kontextualizált állapotokat mutat. Az önéletíró helyzetéből adódik, hogy az írás aktusa közvetlenül kap értelmet az életmű világában. A fiktív műfajokkal ellentétben a megélt és megírt között látszólag nincs különbség. Az írás, az (ön)elbeszélés mindig motivált, s ez a motiváltság tulajdonképpen azonosítható az elbeszélőként fellépő szerző érdekeltségével. Mi több, ennek az érdekeltségnek látszólag még itt is küldetésjellege van. A szerzői én színrevitelére vállalkozó önéletírás ezért mindig fölülírja az életrajz valóságos

[661] Vö. **Sütő** András, *Előszó*, in *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994.

eseményeit,[662] s ez a jobbhíján most 'személyes jellegűnek' nevezett műfajok mellett (napló, úti tűnődés, stb.) az epikus művek nagy részére is áll, amelyek (például az *Anyám*, vagy az *Engedjétek*…) ilyen olvasatban is könnyedén értelmezhetők.[663] A valós kritikai perspektíva hiánya jellemezte kánonértelmezéseket, a saját önéletírását az egyéb szövegei alkotta kritikai térbe bevonó szerzővel közösen, a választott eszmei szerepkört, annak küldetésével is, csak ebben a térben teszik igazán meghatározó erejűvé.

Z. Varga említett tanulmánya egyébként az őszinteség, a valóságkép és az áttetszőség jegyeiben, mint *én*, *élet*, és *írás* hármasában vizsgálta a lejeuni metodológia szerint az autobiografikus jegyeket hordozó szövegeket. Ez a hármas a vizsgált életmű minden szövegében különös hangsúlyokat kaphat, egyrészt az *írás* mint a társadalmi szolgálat szerzői megnyilatkozása, másrészt az *élet*, mint valóság, mint az irodalom tere és témája, harmadrészt az *én* személyes szemszögéből, amely a szerzői szubjektumtól különbözni nem akar, holott az első mindig egy közösség társadalmi funkcióiban, az utóbbi a közösségért ugyan, de mégiscsak az olvasás magányos aktusaiban nyer létjogosultságot.

Élet/mű?

Az életművel kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés nyilvánvalóan immár mégsem az, hogy a kilencvenes évektől ismét megszaporodó önéletírásnak is minősülő munkák (naplók, esszék, cikkek, vallomások, riportok) fényében mennyire lehet különválasztani a szépírói és közéleti funkciókat, szükséges-e egyáltalán, s ha igen mennyiben lesz ez kihatással az életmű egészének a megítélésére, sokkal inkább az, hogy a kultikus személyiség-laudációktól van-e visszaút a szakszerűség (mégha oly viszonylagos) kereteinek műközpontú értelmezései irányába. Nyilvánvalóan félrevezető lehet a szemlélet, mely szerint azok a munkák melyek „beleragadnak a referencialitás síkjába", melyek a történelmi helyzetet, a kisebbségi meghatározottságokat vetítik elő, s ennél fogva nem is létezhetnek ezek nélkül, nem lennének valamilyen szinten értékelhetőek. Ahogyan az is, hogy még a fikció szabadságába jobban elrugaszkodó darabok esetében is, azok szűk értelmezéskeretei, ahogyan Lázok fogalmazott, a hatalom-képek erdélyi valóságra korlátozott egyenirányított értelmezései[664]– bár teljességében elfedték az árnyaltabb elemzéseket –, ma már végképp

[662] Lásd részletesen, konkrét irodalmi példákban **Dobos** István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban,* Bp., Balassi, 2005.
[663] Ablonczy monográfiájában az *Anyám*-ról írja: „súlyos életrajz".
[664] „A hatalmi problematikát a kritika jórészt allegorikusan értelmezte és szinte egyértelműen a romániai magyar kisebbség jogfosztott helyzetére közvetlenül reflektáló ideológiai-politikai üzenetként fogta fel. A társadalmi-politikai helyzet közvetlen adottságaiba beleragadt allegorikus megközelítés ideologikusan torzított értelmezésekben csapódott le." Vö. **Lázok** János, *Sütő András drámatrilógiája, i.m.*. Az ideologikusan *torzított* szintagma helyett Lázok doktori disszertációjában még az '*egyenirányított*at' használta.

elvetendők lennének. Sokkal fontosabb viszont azt hangsúlyozni, hogy az így megkonstruált életmű, a napi gondok felelőssége és az írói szerepek, a pozitív magatartásminták alkotta egység fenntarthatósága egyszerre több szempontból is megkérdőjeleződött. (S nem feltétlenül csak az irodalom célelvűsége vagy autonómiája kapcsán) Amint láthatóvá vált az életmű értékelései során az emberi nagyság, a morális-etikai értékek vagy az ellenálló (az üldözött, tiltott, megfigyelt, őrizet alatt tartott) írói státusz elsődleges hangsúlyokat kapott a teljes, immár metonimikusan működő, s kultikus jegyeket mutató Sütő-kép kialakításában. (Ebben viszont a profánnak minősített kritika bárminemű esztétikai vagy emberi gyengére utaló sorai, a bevett értelmezésirány megkérdőjelezése, szűknek ítélése azonnal a teljes eszmekör szentségét meggyalázóknak kijáró vádat vonta maga után.). Ezzel párhuzamosan lépett elő a kialakított képet minden áron fenntartani akaró szelektivitás, a személyes elfogultság kapcsán előálló aránytévesztés, a következetlenség és pontatlanság is, amely egyfelől a társadalmi történelmi eseményeket, s bennük a közíró szerepköreit kívánta utólagosan is a kész imágóhoz szabni, másfelől – mint az alábbiakból kiderül – egy tragizált narratíva hangsúlyozása által elsősorban a szerzői személyes nagyság művek fölött álló archetipikus vonásait kiemelni.

Egyikben sem a művek (egykoriak és újak) értelmezése, értékelése került előtérbe, de az életvezetési minták, különböző funkciók, vélt vagy valós hatalmi viszonyok és viszonyulások hangsúlyozódtak. A korábban kialakított, ismeretek hiányából vagy kanonikus érdekből fakadó Sütő-kép, az ellenálló, az üldözött, a betiltott, a szabadságában korlátozott tragikus-heroikus képletei olyan többletet adtak az értelmezéseknek, amelyek a magyarországi kritika bizonyos szegmensei által külön mércét érvényesítettek a valamilyen formában politikai ellendiszkurzusnak számító, ám másodlagos szövegeknek is. Mégis fontosabb az a következetlenség, amely a kánonfenntartó mechanizmusokban nem akart túllátni saját ideologikus előfeltevésein akkor sem, amikor az erdélyi szellemi térben már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a kialakított értékkategóriák strukturáltabb szemléletének az igénye.

Amennyiben a kanonikusság alapvető kritériumaiban az újraolvashatóságot, illetve az új kontextusba való helyezhetőséget látjuk, úgy tulajdonképpen a művészi értékelés és értéktételezés állandóan változó kritériumaira kell folyamatosan reflektálnunk. Nem zárható ki, hogy a szakmai körökön túl az olvasók többsége mára a sütői, vagy a hasonló életművekből jóformán nemcsak az úti tűnődéseket, és a naplókat, de akár a drámák és esszék jelentős részét is inkább történeti jelentőségük miatt értékeli. Persze nem ajánlatos – s mint említettem, valószínűleg nem is lehetséges – szigorú különbségtevés történeti és

művészi érték között az említett kontextusokban. A történeti vagy életrajzi szegmensek a naplószerű visszaemlékezésekben, a szociográfiában vagy akár az esszékben, amúgy is nagyon kényes műfaji behatárolhatatlanságot mutatnak. Az emlékezésekbeli történetet formáló narrációs pontok és összefüggések keresése ugyanis itt is elválaszthatatlan az eképpen konstituált receptív folyamatosság igényétől. Kétségtelen viszont, hogy az ismert Sütő művek jelentős része műfajilag a sajátnak formált valóságalappal rendelkező emlékiratokhoz kapcsolható leginkább. Ezekben a szubjektív vallomásos forma egy meglepetésszerű, stilizált formanyelvvel és a tudósítás drámai erejével olyan hatást váltott ki, hogy rendszerint a korabeli értelmezések sem léptek túl az emotivitás tagadhatatlan, mindent elfedő erejének konstatálásán. A 1989-es változás után a korábbi erősen metaforizált nyelvezetet a nyílt szókimondás igénye váltotta fel, ennek az igénynek feleltek meg az immár kiadható, különböző naplók is. Sütő – mint írtam – szépírói műfajnak tekinti a naplót, amely azonban az irodalmi naplójegyzet és a dokumentatív próza keverékének tekinthető leginkább, minthogy az ezekben megrajzolt képet nem a hitelesség, de az utólagos kiigazítás és nyílt szelektivitás jellemzi leginkább.

Akárcsak egyik mentorának, a közéleti szerepvállalásairól ismert, magát szintén következetesen közírónak nevező Balogh Edgárnak az életpályája, a Sütőé is nagyrészt a nyilvánosság előtt zajlott. Ennek a politikai szerepekkel is járó nyilvánosságnak fokozatai a magyarországi recepcióban az egyértelmű pozitív szerepekre korlátozódott, amelyek a nyolcvanas évek végétől kiegészültek az áldozatiság felmagasztaló hangsúlyaival. A kánoni értékszempontoknak megfelelően az életút egységét, és egészében vett értékét[665] egy egységes, ám jellemzően kétirányú kánonfenntartó stratégia formálta: az illő elhallgatásoké és az üdvös túlhangsúlyozásoké. Mindkettő az említett önéletírásnak minősülő szerzői én-történetek hangsúlyaiból domborította ki kultikusságának bizonyos látens jegyeit.

Javított kiadás? Tragizált narratíva

Az utólag alakított naplóbejegyzések, az egykori eseményvázhoz utóbb tapadt reflexiók, vagy a múltbeli eseményekhez fűzött kommentárok, a visszaemlékezések

[665] Az életművön belől is alkalmazott fejlődéselv mögött a homogén szerzői arc szemléletének egy másik előfeltétele az, miszerint Sütő önmagában befejezett egész, s tökéletesen harmonizáló életmű, melynek sem kezdeti botladozásai, sem esetleges anakronizmusa nem játszhat közre irodalmi pályájának, életművének egységes értékelésében. A Sütő-szakirodalomnak különös tulajdonsága, hogy az értelmezett főcsapás, a teljesség igézetében lép fel, a szerző iránti hódolati aktusok személyes átélését közvetíti, s esetleges kritikusabb megnyilvánulásai, egy értelmezésbeli szelektív jellegre való utalás, a beteljesült egésznek előrehaladó, progresszív szándékát, a letisztulást, a sorsszerűséget hangsúlyozza. Az eleve elrendeltetettség fázisaiban a korai írásokat is az elérendő cél értelmezéshorizontjába állítja, s ugyanígy jár el a hagyománybeli választott elődökkel is.

szelektivitása mind a tragizálás valamilyen formáját, vagy a kényesebb életrajzbeli momentumok elfedését szolgálják. Sütő kilencvenes évekbeli naplóival kapcsolatosan Márkus Béla is elismerte, hogy „a krónikás a múltjával szembesülve itt-ott elszólja magát. Elárulja, hogy mérlegelő pozíciója kívül esik a megidézett történések körén."[666] Sütő nagyon ritkán él a deklaratív közbeszólás formulájával, ritkán fűz nyílt „utóiratot" a történtekhez, helyette úgy tesz, mintha a kései kommentár valóban a megidézett korban íródott volna. Miközben a naplót recenzáló szerző megpróbál mégis alapvetően a formáról, belső dialogicitásról és önmegszólításról elmélkedni, maga is kénytelen belátni, hogy a könyv legmélyebb ellentmondása éppen az, hogy miközben több jel mutat a legtágabb nyilvánosság számára készült 'elszólásokra', a következetlenségeknek se szeri se száma.[667] Mindez persze Sütő hatalmon belüli pozícióit, azok utólagos megítélését vagy egyszerű elhallgatását is érinti. „Lehet-e egyszerre kívül is és belül is lenni. Fölülről, kíméletlen gorombán leszólni (…) S ezzel egy időben elfogadni a Párt központi bizottságának póttagságát, azzal a magabízó hittel, hogy »bajainkon csak belülről lehet valamit segíteni«".[668] Mindez 1984-re utalva, ami persze nem jelenti szükségszerűen a tények módosítását, legfeljebb csak más színben való feltüntetését.

Az ilyen önreflexív műfajokban több, az utólagos elvárások szerinti teljes konstrukció is könnyedén kimutatható. Egy egyszerű példa, az 1984 október 4.-i bejegyzés: „A *Jégmadárral* elkészültem. Új – és valószínűleg végleges címe: *Advent a Hargitán*. Ha okát kellene adnom a módosításnak, egyik érvem ez lenne: a kezdeti cím csak részlegesen fedte a darab világát". Az új cím ellenben – mondja Sütő, nyilván a kommentár értelmében s a későbbi visszhangnak, elvárásoknak megfelelően is (a Hargita emblematikusságával) – tökéletesen fedi „bénultságunkat […] a Nagy Romlás alatt".[669] A próbák ideje alatt (1985 őszén) készült írások,[670] s több korabeli interjú is következetesen az első címváltozatot tünteti fel, mitöbb Erdélyben az *Igaz Szó* 1985 októberében (tehát az állítólagos bejegyzést követően egy évvel!) is ilyen címmel közli. A címváltoztatás jóval későbbi, s feltehetően közös, szerző-rendezői sugallatra is módosulhatott, ahogyan több színpadi kép is teljességében

[666] Vö. **Márkus** Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996, 79.
[667] „A keret kiválasztása, a szerkezet felépítése, az elrendezés tudatossága olyannyira reprezentatív célú, hogy cseppet sem lenne meglepő, ha maguk a feljegyzések, szövegek is – vagy legalább egy részük – utólag alakítottak volnának". Ha például Sütő eleve „fölhívja a házkutatók figyelmét, hogy sorai 'nem a jelennek' íródnak – akkor a másokkal szemben hangoztatott elemi óvatossági követelmények aligha engedhették volna meg neki, hogy […] 'kollektív elmebaj'-nak minősítse a romániai viszonyokat." Vö. **Márkus** Béla, *i.m.,* 81.
[668] Uo., illetve **Sütő**, *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994, 53.
[669] Lásd *Heródes Napjai*, *i.m.*, 30.
[670] Mint amilyen a darab dramaturgjának, Tarján Tamásnak a színpadra-állítás folyamatát végigkövető írása is. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig*, in Kritika, 1986/4, 26-27.

megváltozott, újraíródott a színpadi próbák során.[671] Az utólagos emlékezés megszépítő ereje egyben az aktuális elvárásrendhez is igazítja az egykoron történteket. Lancranjan említett 1981-es uszító könyvére utalóan Sütő az 1984-ben (!) induló naplójában említi, hogy tiltakozásképpen levelet fogalmaz a pártfőtitkárhoz, s írói körökben aláírásgyűjtésbe kezd.[672] Az eltolódó hangsúlyok, a kiemelések és az elhallgatások mentén az árnyaltabb fogalmazás szerzői/irodalomtörténészi szükségszerűsége kapcsán néhány jellemző példát említenék még.

„Sütő a nyolcvanas években már nem publikálhatott Romániában, színházi bemutatóit betiltották, sőt, a magyarországiakra sem engedték át."[673] Az ilyen nyilvánvalóan túlzó megjegyzések a kultikus-kanonikus kritika emotív jellemvonásait hordozzák, egy monográfia történeti-tudományos kutatásainak eredményeibe azonban aligha illenek bele. A kritikátlan hiszékenység, mely a szerzői önéletírásokból vezeti le alapegységeit, ilyenkor legfeljebb a kívánt szerzői önértelmezés tolmácsolására szorítkozhat. A fentebbi állítást többször Sütő maga is megismételte. „Jómagam pedig 1980-90 között teljes, tökéletes anatéma alá vetve, ITTHON semmit sem közölhettem, színdarabjaimat betiltották."[674] A szükségtelen tragizálás a nyolcvanas évek végi nyilvánvalóan heroikus és köztiszteletre méltó szereplést a teljes évtizedre terjeszti ki, holott az említett általános leépítések, betiltások valójában 1984-től érik el csak Sütőt, akkor sem egyedüli kivételként, amint azt például az Ablonczy-monográfia sugallja.[675] Mint említettem ez a végső politikai elkomorulások időszaka, a nacionalista

[671] Sík Ferenc rendezői szándéka egyre határozottabban felvállalta, hogy a játéktéren feloldja a darabbeli *kint* és *bent* konvencióit. Lásd még **Tarján**, *i.m.,* 27.

[672] Vö. *Heródes napjai, i.m.,* 26. Ezt a folyamatot részletesen tárgyalják az életmű gondozói is, a következetlenséget viszont nem jegyzik meg, ahogyan azt sem, hogy elsőként még 1982 júniusában Szőcs Géza írt Marius Tabacuval tiltakozó beadványt a pártvezetéshez. Mint említettem Méliusz az írószövetségi funkcióiról is ekkor mond le a könyv megjelenése kapcsán, s erről Gáll Ernőt 1982, április 15.-én levélben értesíti is.

[673] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 227.

[674] Vö. például Székelyföld, 1999/5. Ennek a kijelentésnek a tételes cáfolatát lásd, **Kuszálik** Péter, *Lexikonok, adatok, pontosság*, in Látó, 2003/12. Különben Kántor Lajos és Kötő József könyvében minden erdélyi magyar színház műsorrendje kiolvasható, ebből az is kiderül, hogy Sütő darabjait 1984-ig folyamatosan, ezt követően korlátozva játszották. (Vö. **Kántor** Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992,* Bukarest, Kriterion, 1994.) Az Egy lócsiszárt például azért engedélyezik, mert 10 éve van folyamatosan színpadon, a bukaresti Bulandra is játsza, s még 1989-ben is műsorra tűzik a szatmáriak, igaz, sikertelenül, ekkor az előadását már nem hagyják jóvá. A Vidám sirató viszont végig kivételt képez, ezt egyáltalán nem érinti a tiltás. A Sütő-művek esetében az erdélyi színjátszás említett helyszínei alapján így is egyértelműen elmondható, hogy szerzőjük a magyar drámairodalom legtöbbet játszott kortárs magyar szerzőjeként szerepel az 1945 utáni színházi évadok játékrendjében Erdélyben. A Tiszatáj egyébként közölte Sütőnek a kolozsvári társulathoz írt levelét, köszönetnyilvánítását az Egy lócsiszár 1985-ös előadásai kapcsán. Vö. **Sütő**, *Főhajtás*, in Tiszatáj 1986/3, 9.

[675] Egy nagyköveti jelentés értelmében a helyzettel a budapesti vezetés is tisztában volt: „A nemzetiségi ügyekkel érdemben foglalkozó politikai fórumok hiányában, továbbá a magyar nemzetiség „hivatásos" politikusainak háttérbe szorítása vagy halála következtében a nemzetiségi érdekképviselet és a nemzetiségi tudat ápolása kérdésessé vált. A romániai magyarság ügyeit ezért írók és történészek igyekeznek az állami és pártszerveknél képviselni." „Véleményüket a demokratikus intézmények hiányában a kulturális lapokban közzétett publicisztikai írások segítségével próbálják népszerűsíteni. Ez viszont a vezetést a nemzetiségi sajtó mozgásterének csökkentésére késztette (Kriterion vizsgálat, A Hét és a Korunk főszerkesztőinek leváltása stb.) és a cenzúrázási gyakorlat további erősödéséhez vezetett." Vö.- *Barity Miklós nagykövet jelentése, 1985, i.m.*

román politika eluralkodásának ideje. Ezekben az években váltják le többek között Gáll Ernőt, Huszár Sándort és helyettesét, Horváth Andort, s Sütővel együtt ekkor hagyják ki a KB-ból Domokos Gézát is. A kivándorlóhullám is ekkortól éri el Erdélyben a tetőpontját (Páskándi, Hervay, Köteles Pál, Tamás Gáspár Miklós után ekkor, a nyolcvanas évek elején-közepén távozik többek közt Csiki László, Deák Tamás, Bodor Ádám, Balla Zsófia, Láng Gusztáv, Köntös-Szabó Zoltán, Szőcs Géza, Vári Attila, Kocsis István). Már ezt megelőzően a kivándorlásnak személyes vonatkozásai is vannak a hatalom által egyre rosszabb szemmel nézett szerzőt tekintve: a nyolcvanas évek elején leánya és annak családja, később fia is Magyarországra települ.[676] Ezek alapján inkább az csoda, hogy 1984-ig Sütő korábbi funkcióit egyáltalán megtarthatta (főszerkesztőségét 1989-ig!), könyveit 1984-ig Romániában kiadhatták, darabjait pedig, ha részlegesen is, de ezt követően is játszhatták. Persze még így is van bőven ellenpélda a túlzó megállapításokra. Hasonlóan járnak el ugyanis a különböző lexikonok és Ki-Kicsodák is, itt is számtalan, a kialakult képet megerősítő aránytalanságokra vagy hiányosságokra figyelhetünk. A legfrissebb, 2006-os évnek szánt *Ki-Kicsoda*[677] is úgy tudja a szerzővel kapcsolatosan, hogy már „1980-1981-ben betiltják műveinek kiadását, drámáinak színre vitelét, nyilvános írói szereplését", s mindezt „pártellenes politika vádjával".[678] Mint említettem, nem a vád valósságában, pusztán az adatok és időpont helytelensége által a heroizálás szükségességében kételkedve emlékeztetnék, hogy Sütő csak 1984 után kerül, elsősorban színpadi műveit érintő részleges tiltásra. (1982-ig még Írószövetségi alelnök, 1982-ben és 1983-ban is drámakötetei jelenhetnek meg, s mint írtam az *Advent* egyik korábbi részletét, *Jégmadár* címen a cenzúra is átengedi, melyet az Igaz Szó közöl 1985 októberében!)[679]

Pedig Sütő írói kvalitásai és társadalmi szerepvállalásainak érdemei egyaránt fölöslegessé teszik, hogy ott is dramatizálni kelljen az életutat, ahol inkább árnyalni lenne célszerű. Mind Bertha, mind Ablonczy hangsúlyozza, hogy a szerző nem lehetett jelen az *Advent* bemutatóján, a hatóságok nem engedélyezték kiutazását. Később több, az életművel foglalkozó írás, beszélgetés már úgy interpretálja az életutat, hogy ekkortól Sütő a

[676] Gáll Ernő, említett naplójának 1981, december 28.-i bejegyzése: „G.G. (Gaál Gábor), Sütő, Szász (János), Bodor (Pál), Tóth Sándor, Beke (György) stb. gyermekei mennek, mentek el, ily módon tehát éppen azok kapnak csattanós pofont saját véreiktől, akik az ittmaradást, a helytállást képviselik". Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I. i.m.*

[677] *Ki-Kicsoda 2006*, I-II, szerk., **Hermann** Péter, Bp., MTI, 2006.

[678] Korábbi Ki-kicsodák, (például az 1992-ben kiadott) még tudnak a román kommunista vezetésben betöltött funkciókról is, ám itt is csúsznak az évszámok; KB-póttagsága 1977-ig van csak jelölve, ennek ellenére itt még nincs szó betiltásokról.

[679] De kisebb publikációk, köszöntők (pl. Vita Zsigmond születésnapjára, 1986-ban) később is megjelennek, amikor már könyvei valóban csak Magyarországon látnak napvilágot. Egy 1988-as, az államosítás negyvenedik évfordulójára megjelentetett román nyelvű antológiába is (Nagy István és Szász János mellett harmadik magyar szerzőként) beválogatják. Vö. *Stapin pe-al sau destin poporul*. Bucuresti, Eminescu, 1988.

nyolcvanas éveket gyakorlatilag felügyelet alatt tölti, s nem is hagyhatja el az országot. Ezt a képtelenséget egy visszaemlékezésben a szerző is megerősíti: „Közel egy évtizedig vártam útlevélre".[680] Az Ablonczy-féle monográfiában közölt életrajzi eseménysor, valamint éppen Sütő naplói és interjúi alapján is pontosan megállapítható, hogy a hetvenes évektől gyakorlatilag három esztendőt kivéve, (1977, 1984 és 1986) Sütő minden évben megfordult külföldön, elsősorban Budapesten.[681] Az ellenállószerep, a rendszer általi üldözöttség a korábbi életszakaszokra, művekre is kiterjed. A retrospektív kánonalkotás leginkább a kilencvenes évek újra megszaporodó vallomásaira jellemző, de különböző formái, mint említettem már a korábbi összegzésekben, interjúkban is fellelhető.[682] A *Pompás Gedeon* marosvásárhelyi bemutatójának állítólagos betiltása kapcsán például több egymásnak ellentmondó vallomás született.[683] Egy 1993-as évszámot viselő szerzői visszaemlékezés szerint[684] a *Pompás Gedeon*t „két héttel a bemutató után betiltották", méghozzá a pártbizottság propagandatitkára szerint azért, mert „egyházi férfiak tiltakoztak a színdarab ellen." – s végül „pártkörökben is anatéma alá került jó másfél évtizedre".[685] (Máskor több interjúban, s 1985-ös naplójában a szerző azt állította, „a hatodik előadás után levették a műsorról",[686] holott a valóságban több mint öt héten át játszották, s tizenkilenc előadást ért meg![687]) A *Csillag*ot Sütő visszaemlékezése szerint a megyei első titkár utasította vissza, *A szuzai menyegző* pedig „Marosvásárhelyt már szóba sem kerülhetett, de Kolozsvárott is rávetette magát a cenzorok hada."[688] Az *Álomkommandó*nak, mely Sütő kései visszaemlékezése szerint „a legtöbb kalamitást" okozta, már magát a szándékát sem nézték jó szemmel, s valaki fel is jelentette a Párt központi bizottságánál. Így „menekíteni" kellett.[689]

Mint a fentebbi példákból is kiderül, az aránytévesztések sajnálatosan az életút valós eseményeit, szomorú mozzanatait is feleslegesen felnagyítva emelik az értelmezés horizontjába, ám ezzel nem csupán megszépítik a történteket, vagy adott esetben heroizálják

[680] Vö. **Sütő** András, *Erdélyország mit vétettem?* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2002, 2. kötet, 266.
[681] Magyarországon vagy távolabbi országokban jár 1972 (Nyugat-Európa), 1973 (USA, Kanada), 1974 (Nyugat-Európa, Bp.), 1975 (Bp.), 1978 (Bp.), 1979 (Bp., Ausztria, Svájc), 1980 (Bp., Franciaország, Svájc), 1981 (Bp.), 1982 (Bp.), 1983 (Bp., - Illyés Gyula temetése), 1985 (Bp.), 1987. nov.–1988. jan. (Bp.), 1989 (Bp., Svájc). Romániában a nyolcvanas évektől különben kétévente lehetett egyáltalán útlevelet kérvényezni.
[682] Sütő tevékenyen vett részt saját életútja értelmezésében, s ehhez biztos fogódzókat is kívánt adni. Saját korai publicisztikájából már a nyolcvanas években magyarázatokkal ellátott válogatást készített, s később is folyamatosan adta közre válogatott írásait, beszélgetéseit, melyekből az is egyértelműen kiderült, milyen hagyomány folytatójának kívánta magát láttatni.
[683] Ezek következetlenségeiről lásd **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép*, in A Hét, 2005, március 17.
[684] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok* in UŐ, *Erdélyi változatlanságok*, Debrecen, Kossuth, 2001, 26-32.
[685] Uo., 30.
[686] Lásd az 1982-es Ablonczy-interjút, in **Sütő**, *Sárkány alszik veled*, *i.m.,* 216., illetve **Sütő**, *Heródes napjai, i.m.,* 1986 november 27.-i naplóbejegyzését, 53.
[687] Vö. **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép, i.m.*
[688] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok, i.m.,* 31.
[689] Uo.

magát a szerzőt, de megkérdőjelezhetővé, s valamelyest hiteltelenné is teszik a kánont, legalábbis azt a választott formáját, amely az életmű felől elsőrendűen a szerzői elveket értelmezi. Mindezzel egy olyan zárt rendszert alkotva, amelyben a hozzáférés a sütői világnak és műalkotásrendjének úgy rendelődik alá, hogy valójában csak akkor enged annak közelébe, ha egyfelől magunk is belehelyezkedünk a referencialitás és a keletkezéstörténet vázolt mozzanataiba, másfelől ha megtanuljuk elfogadni a szkepszis nélküli elváráshorizont alázatos, csodáló szerepköreiből adódó mozgásterét.

Szerep és/vagy mű

Az öntudatos művész saját hírnevéhez mindig is hozzájárul, a fellelhető következetlenségekre, a visszaemlékezések hiányosságára, arányainak értelmezésjellegére azonban a kanonikus kritika szinte soha nem figyelmeztet. Ehelyett (például a vitákra vagy az életút ambivalens mozzanataira tekintve) a monográfusok is többnyire szerzőjük igazának feltétlen tolmácsolásával foglalkoznak. Az érzelmi rokonság olykor végképp elvakítani látszik őket. (Jó példa erre a polémiák egyoldalú értelmezése, személyes sérelme is.) Ezt a tendenciát a hetvenedik majd hetvenötödik születésnapra megjelent Ablonczy-monográfia erősíti a leginkább. Ablonczy könyve csak formáját tekintve monográfia. A műfaj követelményeitől eltérve, tárgyát s a kötet-felépítést magát még egy írói életmű jelöli ugyan ki, az irodalom maga viszont aligha jut központi szerephez benne. Az igazi szempont a magyarság nemzeti megmaradása, s az ehhez szükséges feltételek, lehetőségek kortörténeti vizsgálata. Ablonczy nem irodalomtörténetet és nem kritikát ír, alanya iránti elkötelezettsége, érzelmi azonosulása, ha elemzésekre olykor ki is tér, kizár mindenemű bírálatot. Számára Sütő életműve meghaladhatatlan klasszikus érték, s egyértelműen az erdélyi magyar irodalom legjelentősebb teljesítménye. Bizonyításra kultikus nyelvezetében így nincs is szükség, a nyíltan egyoldalú vizsgálati módszer (akár kortörténeti vonatkozásaiban is, amennyiben Sütő személyét érinti) azonban mégis szembeötlő. Mert az életmű kétségtelen értékei mellett is, a monográfus – ahogyan Gróh Gáspár is szóvá tette – „némely ponton a Sütő-művet illető kritikát kimondatlanul a nemzetellenességgel azonosítja”.[690] A Csipkerózsika ellenvetéseiről, a későbbi áldozat-szerepek analógiájára írja, hogy a szent ügyeket megkérdőjelezők „támadása”, egyáltalán a másféle irodalomeszmény „kívülről törő veszedelmeknél is riasztóbb”, mely egyfelől nem vesz tudomást a politikai realitásokról, másfelől mégis benne személyes ellentét, Panek „hiúsága”, szerzői féltékenysége kap csak

[690] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*, 188.

igazi hangsúlyokat.[691] Ugyancsak kedvelt szerzője elfogult véleményét tolmácsolva, írásai betiltása kapcsán mondja, hogy Bíró Béla említett könyve nem más, mint a hatalom ténykedése![692] Mózes Attila illetve Palotás Dezső köteteiről írt (Sütőt alig érintőlegesen említő) Berkes-féle kritika[693] pedig a kommunista rezsim által íratott lejáratás![694] Ablonczy a Tiszatáj betiltását is egyértelműen az *Advent* sikerével magyarázza.[695] Pedig Sütő kétségtelen népszerűségére korántsem a budapesti vezetéssel szembeni vélt viszonya ad magyarázatot. Az 1986 végén megjelenő *Erdély Történetét* követő időszakról maga a monográfus is azt vallja: „Itthon kontroll már alig működött, s a két ország közti korábban szokásos 'elvtársi' tiltakozások, jegyzékek érvényüket vesztették".[696] Sütő személyét tekintve pedig hozzátehetjük, Magyarországon már jóval korábban is tudták, hogy az életmű irodalompolitikai kereteken belül mozgott, tehát a nyolcvanas éveket megelőzően Romániában legfeljebb egy hatalmon belüli ellenzékiséget képviselt.

Az elfogultság és a kettős mérce, a hangsúlyok és az arányok a teljes fogadtatásra érvényesen a korábbi közéleti, hatalom-közeli pozíciókat is érintik. Az ellenálló-szerepek túlzó és fölösleges hangsúlyozása mellett, ezekben sohasem tematizálódnak azok a momentumok, melyek az erdélyi közélet köreiben többnyire nyilvánvalóak voltak, s amelyek messze túlléptek az olykor megemlített sztalinista időszak botlásain.[697] Ablonczy idézi

[691] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.

[692] Bíró könyvéről 1989 után közzétett Naplójában Sütő is azt írta „a hatalom megjelentetett ellenem egy könyvecskét". A „könyvecskét" egyébként az elemzett életművek javarészétől (a Magyarországra távozott Deák Tamás, Csíki László, Páskándi Géza, Kocsis István drámáinak elemzésétől) éppen a cenzúra 'tisztította meg', így maradtak a könyv középpontjában elsődlegesen a Sütő és Székely János-drámák. A könyv egyébként még a (részleges) tiltás előtt íródott.

[693] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Szökésben a falvédőről*, in Élet és Irodalom, 1986, április 18.

[694] A kritika-érzékenység túlzásai arra már nem reflektálnak, hogy ugyanabban az évben az említett szerző az *Advent*ről is írt a Kritikában (1986/4), korábban pedig Sütő egyes színpadi műveinél dramturgként segédkezett.

[695] Ablonczy írja: „S az Advent sikerébe nem nyugodtak bele." (Vö. *Nehéz álom*, *i.m.,* 383.) Ha ennek lett is volna realitása, akkor – mint említettem – az előadás tettértéke, s nem a szerző személye volt az oka. (Egyébként Annus és Vörös László sohasem Sütő erdélyi kéziratai miatt kapott fegyelmiket, megrovásokat.) A hatalom az általa betiltott és fél évig szüneteltetett Tiszatájban már az új – Alföldnek ígért – drámával akart kezdeni. A lap új vezetőinek társadalmi megítélésén is enyhítendő a külügyminisztérium a beérkező művet a Tiszatájnak küldte Knopp András révén, amelyre végül az Alföld szerkesztőinek érdeklődése derített fényt – s végül a 1987, júliusi szám ott közölte. A gyakran felvetett tiltott utak, kéziratok kérdése kapcsán is érdemes emlékeztetni, hogy Sütő nem 'csempészi át' kéziratait, általában a külügyminisztérium futárszolgálatával küldi őket Pestre.

[696] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 401.

[697] Bár a recepció legszívesebben teljességében elhallgatta volna Sütő korai korszakának meghatározó sematizmusait és közéleti tevékenységét. A szerzőről eddig megjelent monográfiák szintén vagy elnézően tapintatosak az említett periódussal, vagy a későbbi remeklések fényében olykor egyenesen feloldozás-jellegűek. Sütő viszont vállalta e korszakát is („Sztálint dicsőítő mondataimat az az őszinte hit táplálta, hogy a pozitív változás, amelyik minálunk a háború utáni első években végbement, az ő nevéhez kapcsolódik." - Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990), igaz, később az önvizsgálat szükségességének már láthatóan inkább önfelmentő jegyei mutatkoztak csak meg. A marosvásárhelyi írók 1956-os elítélő nyilatkozatáról: „A lényeg: hogy magam is aláírtam valamit, aminek emberszelídítő hatásában hittem, s ami egészében tökéletes tévedés volt, a félrevezetés tudományában utolérhetetlen zsarnokság mesterműve. Egy ilyen tévedést nem lehet és nem kell sem védeni, sem kimagyarázni. Hanem egy életet kell vele szembeállítani." (Vö. *Erdélyi Napló*, 1997, január 15.) Az 1956-os párthű vélemények teljes gyűjteményét

például Sütő utólagos nézetét a romániai anyanyelvhasználat ideologikus felszámolási kísérleteiről, illetve a hatalom elutasító cinikus indoklását is, („az a fontos, hogy mit mondanak, s mit írnak, s nem az, hogy milyen nyelven")[698] azt azonban már nem, hogy Sütőnek korábban milyen egyéb álláspontja, sokszor ambivalens szerepe volt. Azt is, hogy „1974 tavaszán Romániában papírtakarékosság ürügyén zsugorítani kellett a napi- és hetilapok példányszámát" s hogy „szaporodtak a megsemmisítés tényei"[699] azt viszont nem, hogy a már említett 1974-es kongresszus minden tételét a kulturális agitatív szellem jegyében (s a kisebbségeket nyíltan sértő jegyeivel együtt) képviselőként Sütő is megszavazta.[700] Ahogyan azt sem, hogy az „esemény" kapcsán Székely János révén egy közismerten szomorú vers is született.[701] Sütőnek A Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsában betöltött szerepéről írja a monográfus: Sütő „alig-alig várhatott támogatást, mert nemzetiségi szolgák, janicsárok hada népesítette be a politikai testületet. A péterffyk, a takácsok, a gerék, a vinczék légiójával kellett hadakozni."[702] Nem kérdéses, hogy a szervezet maga valóban csak látszatszervezet volt, utólagosan mégis visszatetsző, - a tehetetlenség és feleslegesség mai tudatában - a látszatpolitikát legitimáló szervezetről azt állítani, hogy a testületben Sütőt leszámítva mindenki nemzetiségi szolga volt, nem volt hát mit tenni. Az 1973-as nyíltan diszkriminatív tanügyi törvényekkel kapcsolatosan is azt állítja: „Ilyen körülmények között Sütő András nem karrierviszketegségből, hanem írótársai, barátai biztatására, Fazekas János unszolására vállalt közügyi tisztségeket".[703] Csakhogy Sütő nem a hetvenes évektől

lásd *A szocializmus védelmében. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956 október-novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban.* Marosvásárhely, ÁIMK, 1957, 254.

[698] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[699] Uo., 314.

[700] 1974-ben drasztikusan csökkentették a napilapok és folyóiratok terjedelmét és példányszámait is, ami a nemzetiségi sajtótermékeket hatványozottan sújtotta. Kolozsváron szintén ebben az évben letartóztatták Kallós Zoltánt, a moldvai csángó-magyarság folklórjának egyik legismertebb kutatóját (június 16), októberben pedig ünnepi nagygyűlést keretében keresztelték át Kolozsvárt. („Kolozsvár fennállásának 1850. évfordulója" alkalmából, Ceauşescu személyes jelenlétében mondták ki: a város hivatalos román neve - utalva a latin előzményére - ezután Cluj-Napoca lesz.) Novemberben aztán a 63. számú törvény gyakorlatilag államosított minden műkincset, kulturális hagyatékot, egyházi vagy magántulajdont is. Ilyen előzményeket követően, 1974. november 24-28.-án tartották Bukarestben az RKP. említett XI. kongresszusát!

[701] A vers: *Vidám tudomány*. - „Miféle sárból, miféle takonyból/ Gyúrhattak téged, (Megszólítás!), akit úgy/ Kedveltem egykor – hogy visz rá a lélek,/ Hogy szóval árts és tettekkel hazudj? // Szavaz a téboly. Megfosztja szavától/ A szellemet – s te szavazol vele,/ Így biztosítva kiváltságodat, hogy/ Szellemesen szavazhass ellene. // Jutalomképpen tiéd a kiváltság,/ Hogy jogod legyen tiltakozni – épp/ A tiltakozók jogait betiltó/ Egyetértésed bő jutalmaképp!/ Megszavazni, hogy pofázhass, pofázni,/ Hogy megszavazhasd, bármit kérnek is;/ Hatalommal a népet, a hatalmat/ Néppel zsarolni – tudomány ez is. // Szeretnek érte, mindkettő szeret még,/ Egyik sikert, a másik posztot ad. // De hát, jóember, legalább te mérd fel:/ Hány lovat ülsz meg egyetlen fenékkel?// Vagy hány fenékkel egyetlen lovat?- Az 1974-ben keletkezett vers (alcím gyanánt: „Abból az alkalomból, hogy a Nagy Nemzetgyűlés – egyhangúlag – új sajtótörvényt szavazott meg.") megírását követően természetesen nem jelenhetett meg, s a megszólított írótárs keresztneve egészen a kilencvenes évekig – zárójelezve anonim maradt. A magyarországi fogadtatásban persze nem volt helyük az esetleges ilyen véleményeknek.

[702] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[703] Uo.

kezdődően vállalt csak közügyi-politikai tisztségeket.[704] Az ambivalens diszkurzus, amely értelmében Sütő „öntudatosan ötvözte hatalomközeli pozícióját a hatalomkritikával"[705] sok esetben a hetvenes évek végéig, nyolcvanas évek elejéig is eltartott.[706] Sütő egészen az évtized legvégéig reménykedett ugyanis abban, hogy a kollektív kisebbségi gondok megoldhatóak lesznek párthatalmi körökön belül is. Közíróságának, írói önvizsgálatának szükségessége felől 1980-ban sem annyira szigorú, mint inkább funkcionális mérleget készített korábbi publicisztikájából.

*

A magyarországi fogadtatást tekintve nem sorolom tovább az életműnek pusztán az író személyére, életútjára, tetteire, azok megítélésére vonatkozó történelmi hangsúlyok kanonikus következetlenségeinek példáit. (Ahogyan azt sem, hogy ezek kanonikus érdekből, kényelemből, ismerethiányból, avagy fokozott tiszteletből adódtak-e). A számtalan példában közös, hogy a kultikus jegyekben a felesleges tragizálás ilyenkor a kánoni kép személyre és nem művekre szabott előfeltevéseit hivatott újra és újra alátámasztani. A kultikus elvárásrend a személyes nagyságot emeli ki, az esetleges emberi gyengékre utaló sorokat viszont következetesen elhallgatja.[707] Miközben a művek felől tekintve feleslegesnek látszhat a

[704] Balla Zsófiának adott interjúkötetében, Bodor Ádám is több helyen utal rá, hogy a moszkovita hatalomátvételt követő évtizedekben, a politikai kényszerpályára jutottak, az eleve rossz szemmel nézettek, vagy az elítéltek mellett bőven akadt példa a kisebbségi értelmiségiek körében is „egy másféle magatartásra", mint amilyen a csalódott, kiábrándult, a közéletből visszahúzódó, azt aggodalommal figyelőké volt. „Nem azokról a baloldali meggyőződésű tisztességes személyiségekről beszélek, akik korábban a szociáldemokráciában, illetve a kommunizmus eszméiben a tőkés társadalmi viszonyok alternatíváját keresték, (…) azokról a fiatalokról inkább, akik, ugyanebben a történelmi pillanatban legyőzve gyermeki igazságérzetüket, úrrá bírtak lenni bátorságukon is, engedve másféle hívásoknak, egyszerre csak ott találták magukat kipirultan lihegve a kommunista ifjúsági mozgalomban. Egyúttal a érvényesülés térfelén. Évtizedeken át elfogadták a hatalom kegyeit, kiváltságait, bírtak élni annak gőgjével is, ha kellett, az elesettekkel szemben is, együtt mulattak a zsarnokokkal, abban a hazug hitben tetszelegve, hogy ezzel a cimborálással a nemzet érdekeit szolgálják". Azok közül „akik valamilyen kettős, ám hamis küldetésvágytól áthatottan beszereztek maguknak röstellnivaló politikai titulusokat, miközben szerettek volna a nemzeti érdekek zászlóvivője szerepében is tetszelegni", Bodor nevet nem említ, az általam is idézett keserű Székely-vers idézése azonban egyértelművé teszi, kire is gondol. „Később, amikor lassacskán kezdtek kihullani a hatalom kegyeiből, némi leereszkedéssel közeledtek az addig mellőzött félhez (…) mostanában legtöbbjük már váltig azt hangoztatja, hogy éppen az erdélyi magyarság érdekében és értünk való aggódásában vállalt áldozatot, értsd ez alatt: valójában gyászos közszereplését küldetésként fogta fel". […] „A fordulat után illett volna elmakogni néhány keresetlen szót e fiatalkori eltévelyedésről, amely azért túl a férfikoron is eltartott." Vö. **Bodor**, *A börtön szaga, i.m.*, 50-53., illetve 201.

[705] A Bottoni-tanulmány által megfogalmazott, ötvenes évekre vonatkozó kettősségről lásd **Bottoni**, *i.m.*

[706] Gondoljunk csak az 1974-es említett eset után az 1978-as kiállásra, a Kiss Ferenc naplójában is említett KB-felszólalásra, miközben 1979-ben már érkezik a Herder-díj.

[707] Egy egyszerű példa Sütő kritika-érzékenységére, mely már a kezdetekben is könnyen nyomon követhető volt. Egyik korai, több magyar színpadon játszott vidám játékról a *Tékozló szerelem*-ről (mely a *Fecskeszárnyú szemöldök* és a *Szerelem, ne siess!*-ből állt össze teljes estés előadássá) 1962-ben született érdemi kritika. (Szőcs István, *Utunk*, 1962, november 2.). Miután Szőcs írását Sütő a saját maga által szerkesztett lapban dorgálta meg (*Új Élet*, 1962. december 10.) nevezett kritikus egy hónap múlva maga kényszerült némiképp megvédeni saját kritikáját: „Sütő András kitűnő polémiaírónak tartom, mégsem értem, mi szüksége van arra, hogy másokról szóló, régebbi cikkeim megállapításaira is visszatérjen, amikor csak azt akarja kifogásolni: nem dicsértem meg eléggé az ő színdarabját. […] Ha most Sütő András fejében megfordul a gondolat, vajon nem illetlenség-e, hogy

szerzőt érintő heroizálás, a kultusz alakzatai felől megkerülhetetlen a korábbi, megrostált értékelésekben kialakított hangsúlyok változatlanságához való ragaszkodás. Az értékelés persze, éppen a kanonizált értéktudatosítás érdekében, mindig is befolyás alatt történik, s ez sokszor látens módon erősíti a kánont, mert a befogadók ritkán érzékelik az olyan értékszempontok kisajátító jellegét, mint amilyeneket például a tankönyvek terjesztenek. Az említett narratívák kialakítása, ezek következetlensége az életútfeltárások és a kánonkommentárok tekintetében, ugyanakkor legtöbb esetben szerzői megnyilatkozásokon alapulnak. Az odaadó tisztelet a kánon ilyen kultikus fokozataiban alárendeli a kritikus vizsgálódásokat és a gyakorlati szkepszist a szerzői hitelesség, és a szellemi autoritás meghatározta sérthetetlenségnek.

Az értelmező szótár szerint a kultusz irodalmi/irodalomtörténeti formája is valaki vagy valami iránt megnyilvánuló, nagyfokú, gyakran túlzott, s főképpen kritikátlan tiszteletet, rajongást jelent. A kultusz kiteljesedésével, a személyes életút tragikus vonzataival megkérdőjelezhetetlen autoritásként jelentkezett élet és mű szétválaszthatatlan egysége. Sütő fogadtatására (politikai és művészi szerepköreinek keveredésére) ezért is lehet nagyrészt jellemző Kulin Ferencnek az említett 1980-as nemzet-vitában elhangzott meglátása. „Ha politikusról van szó, nem a nézetei, a programja és tényleges szerepe áll az érdeklődés középpontjában, hanem a jelleme. A művész esetében nem a műve, s annak sajátos esztétikai kvalitása képezi az ítélkezés tárgyát, hanem sorsa és elvei”.[708] A személyes sors, a történelmi háttér és (kényszer?)pálya gyakran konstruált jegyei felől az önéletrajz, vagy az önéletírás ezért egyfelől felül emelkedik a puszta tudósítás, a krónika, vagy akár az emlékirat irodalmi státusán is, műfajjá avatása viszont éppen azért jelent problémát, mert annak fogalma nemcsak esztétikai, hanem történelmi funkcióval is rendelkezik, tehát szükségképpen ideologikus meghatározottságú. Az önéletíró itt nemcsak a saját élményétől megóvó távolsággal nem rendelkezik, hanem vallott eszmei, ideológiai alapállása is mind a későbbi meghatározások fókuszába kerül. Ezek, legyen szó esszéről vagy tudósításról, riportról vagy bármely retrospektívnak tekinthető műnemről, az energiák nagyrészét egy eleve kivetített álláspont igazolására korlátozzák majd. „Az esztétikai értékek monumentális

magam védem meg a saját bírálatomat, illetve elismerésemet vele szemben, azt kell mondanom, én még azt sem tartom illetlenségnek, hogy Sütő darabja dicséretének keveslését a saját maga által fõszerkesztett lapban végzi el. Igaz, engem Sütő cinikusnak nevezett.” (*Utunk*, 1963. január 11.)

[708] Vö. **Kulin** Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6. 43. A jellemzést, mely szerint a recepciót, s az adott megítélést nem valaki munkásságának művészi, tudományos értékei, de közéleti szerepének politikai súlya minősíti, szinte a teljes Sütő-recepcióra érvényesíthetőnek véljük. Sütő jelleme, sorsa és elvei a vélt kategóriájában, hipotetikus alakzatokként formálódtak a recepciónak egy olyan elvárás-rendjében, amelyben tetszőlegesen kerültek kiválasztásra az említett kvalitásokat alátámasztó életmomentumok.

méltóságával" szemben,[709] az életrajziság elemei, s vele magának az életműnek az életrajzi-politikai meghatározottságai kerülnek előtérbe, ami gyakran azzal a veszéllyel is járhat, hogy a közvetett és közvetített figyelem csak az említett életrajzi „tények" magyarázatára, igazolására, avagy cáfolatára korlátozódik.

Az értelmezésbeli külső szempontok manapság is könnyedén megfigyelhetők, amint a korábbi értékviszonyok – melyek jórészt a korszak, a helyzet, vagy a magatartás-példázatok mentén határozták meg az életmű értékelésének viszonyítási pontjait –, ma ugyanezen pontok megkérdőjelezésével, a vélt vagy valós magatartásminták jogosságának elvetésével, és a konkrét hatalmi viszonyulások ambivalens szerzői diszkurzusai mentén ezek cáfolatával sajnos olykor a teljes életmű értékeit is megkérdőjelezik.[710] Sütő korabeli politikai szerepkörét figyelembe véve az olykor mellékesnek, ideologikusnak tűnő hozzászólások ma sem mindig esztétikai kritériumokról vitáznak.[711] A kettős kérdésfelvetések ilyen veszélyeire reflektálva ezért is sürgetendő az életmű józan megítélésében a lehetőségek szerinti elhatárolódás egyik irányból a tudományos munka igényességét aláásó politikai szenzációhajhászástól, a másikból a kultikus szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságától.[712]

Az életút fogadtatástörténetében a változó kánonmechanizmusokra figyelve persze nem hagyhatók figyelmen kívül a korábban érvényesülő következetlenségek, a pontatlanságok, vagy a szándékos heroizálások. A fogadtatás alakzatait ugyanis a kétségtelen írói kvalitások mögött a receptív viszonyulás különböző mértékű és irányú szövegei is tükrözik. A tágabb kitekintéseket ezek éppen azon okoknál fogva igénylik, amiért egy életmű története egyben befogadásának történeteként határozható meg. A szövegkritikai kiadások, illetve a kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként is funkcionál. A befogadás és a mai kanonikus hely ezért sem lehet független a hagyománytól, mivel a szövegek csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők.

[709] Ahogyan de Man állította. Vö. **de Man**, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

[710] S ha a kánon receptív stratégiái sohasem csak a művekre vagy a szépíró személyére figyeltek, de a közéletire is, akkor a későbbi szemléletek, értékelések vagy az esetleges kiigazítások sem egy író műveit értékelik majd, hanem egy hatalommal felruházottét, sohasem kerülve meg annak közéleti tetteit és politikai magatartását.

[711] Jó példa erre a 2005 tavaszán, *A Hét* hasábjain lezajlott vita. Stefano Bottoni általam is említett tanulmányának (mely a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának dialektikájában Földes László egykori politikai meghurcolását szigorúan történész szemmel elemezte, s előrebocsátotta, hogy kategorikusan elhatárolódik mind a leleplező stratégiáktól, mind a mitikus közösségi egységkép csak csodálatra igényt tartó, s szükség esetén akár elhallgató attitűdjeitől) újraközlése révén megindult polémia, az eredeti mellékszereplőből központivá emelt sütői szerepmegítélések révén vált a vélemények egymás mellett elbeszélő fórumává.

[712] Vö. a vitával kapcsolatos írásomban foglaltakkal, **Boka** László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Különböző irodalomszemléletek

Mennyiben térhetünk ki akkor a feleslegesnek mondott dichotómiák tárgyalása elől, s mennyiben célszerű ismét közösségi és individualista, célelvű és autonóm, programos és immanens, küldetéses és esztétikai kettősségekre korlátoznunk vizsgálódásainkat? Amint a kánonháború amerikai vitája kapcsán utaltam rá, Edward Said egy ponton azt állította, hogy egyesek elfogultságaikban nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között. Az erdélyi irodalmat vizsgáló utóbbi évtizedek tapasztalata azt erősíti, mintha nem akarnánk, vagy nem tudnánk a provinciális-egyetemes, népi-urbánus újraképződő zsákutcáitól szabadulni, de ami még rosszabb, ezek mentén nem tudunk különbséget tenni jó írás és morális magatartásminta, jó írás és érzelmi nivelláció, jó írás és ellenzéki szerepkörök dominálta ideologikus egységek szükséges kritikai újraértése közt sem. A realista ábrázolásmód és a különböző kollektív irodalomeszmények, vagy a metaforikus allúziókkal teli, sejtetős – mert a tiltásban kimondhatatlan – nemzetiségi elnyomatást tematizáló írói valóságlátás egyfelől lehet ugyan egyszólamú, ám művészi hatását és megformáltságának fokát aligha szükségszerű, hogy annak tekintsék. Az a szemlélet másfelől, amely számára a művön kívüli valóság nem, vagy csak igen kis mértékben értékelhető, az így konstruált kánonnal szemben bármilyen külső körülménytől függetlenül a történő episztémé újraértésében is csak egy korábbi időszak és irodalomeszme emlékműveként tekint majd a funkcionális kollektív-képviseleti diszkurzusfajtákra. Persze még ettől sem igazolható egyik alábbi álláspont sem. „A küldetéses író *valamiért* ír. Ő azt mondja, a népért, de ez „az esztétista ars poeticával szembeállítva csak annyit jelent: valamely ügy érdekében. Az esztétisták szemével nézve ugyanis egyre megy, mi az az ügy. S a mi mai szélsőséges esztétistáink szerint, ha valaki *célból* ír, akkor már az is mindegy, rosszul-e vagy jól, mert nem tartozik az irodalmilag értékelhető jelenségek körébe.”[713] Amennyire láthatóan elfogult ez utóbbi megállapítás, ugyanennyire lehet csak jogosult a következő. „Ha hagyják” – (ti. a funkcionális irodalom hívei, például a népiek) – „hogy mások interpretálják feltételezett szándékaikat, akkor a népi azt fogja jelenteni, hogy divatjamúlt tollforgató, aki valaha rászokott a politika kábítószerére, s most betege annak, hogy nem érezheti elég fontosnak magát”.[714] Az olykor éles konceptuális különbségek ellenére is (például a morális, a szociológiai és esztétikai szempontok közt), kétségtelen, hogy ezek egymásra gyakorolt hatása a kor irodalomtörténeti fejtegetéseiben és a recepció alakulásában nagyon is

[713] Vö. **Ács** Margit, *i.m.*
[714] Uo.

meghatározó lehet. Az a kanonikus többrendszerűség-elmélet, melyre utaltam, a társadalomtudományok terén éppen annak az elgondolásnak adott hangot, miszerint különböző rendszerek egyidőben, egyszerre az irodalmi értekezésnek különböző szeleteit a legkülönbözőbb mértékben és irányban is módosítani tudják. A formális kanonikus kritikákra jellemző dicséretek, illetve az elhárítások, a tapintatos elhallgatások (melyek persze az említett modern esztétikák elleni életművet szegélyező kirohanásokból is következhetnek[715]) a kánon egyoldalúságára figyelmeztetnek, viszont nem nyújtanak működőképes alternatívákat az esetleges értelmezések táguló keretei közt, amint azok teljes elvetését sugallják. Az továbbra is kétségtelennek látszik, hogy egyáltalán nem mindegy irodalom vagy irodalmi értekezések alatt valójában mit is értünk. Mint jómagam is többször utaltam rá, lehet az erdélyi irodalmi életnek bizonyos regisztereiről, preferált kánonjairól, mint sokszor idejétmúlt értekezésmódokról beszélni, de ez semmiképp sem jelentheti magának a korabeli szépirodalomnak valamiféle összességében vett konzervativizmusát vagy divatjamúlt létét, ilyetén való szűkítő meghatározását.

A hatástörténeti szemlélet rávilágíthat, hogy az említett intézmények hiányában, egy erre az alapvető intézményi hálóra is alapuló társadalmi önmeghatározás és identitásképzés esetében, a szépirodalom kénytelen lehetett mellékes funkciókat is ellátni. Ahogyan általában az is jellemző, hogy az irodalmi élet elöljárói maguk is tevékeny részesei a szépirodalom alakulásának, amely viszont egyáltalán nem korlátozható csupán diktatórikus állami berendezkedésből fakadó kényszer-motivációkra, s nem vezethető vissza csupán nyíltan manifesztálódó, ideológiai cenzoriális apparátusokra. Az írói/irodalomtörténészi szereplehetőségekben ritkán érvényesül olyan nézet, amely elismerné az egyéni motivációk, a szakmai karrier és a hatalmi aspirációk jelenvalóságát. Eszközszerep és propagandaérték kapcsán ráadásul már utaltam rá, az ellenzéki, megtűrt vagy esetünkben lappangó

[715] A kritikát és mellőzöttséget nehezen viselő szerző meglehetősen hevesen utasít el ugyanis minden egyéb véleményt, vagy észrevételt az utóbbi években is. A „modernkedő" irányokra szórt lekicsinylő jelzők után olykor a normák megítélésének másféle lehetőségeit és a paralell kánonok egyéb létjogosultságát hangoztatja, ám a történelmi tudat alakzatainak végsősoron kollektív felfogásában bízik. (A Csipkerózsika-vita után hét évvel írott jegyzetében így emlékezett. „Le kellett újra szögeznem, hogy semmi bajom semmiféle avantgárddal, ha nem tagadja az ember és ember közötti kommunikáció szükségességét és lehetőségét; ha – külföld szerint – az értelmetlenség orgiájával, félálomban motyorgott félszavas értelem majomszintjén összehordott makogással, biciklironcs-kiállítás olvasóját-nézőjét nem tekinti elmebajosnak, Petőfit, Adyt, József Attilát nyilvánítja a magyar költészet »megrontójának« ". - Lásd többek között **Ablonczy,** *i.m.,* 384-385.) A látszólagos visszafogottság ellenére az egyéb nemzetietlen, „modernkedő felfogások" elítélése újra és újra feltűnik., így legutóbb az *Erdélyi változatlanságok*ban (2001) is dühödt kiszólások, kifakadások formájában, a másság, az „esztéticizmus", az avantgárd irányzatok, modernség és individualizmus ellen. Annak ellenére, hogy a könyv fülszövege még a különböző nézőpontok és irodalomeszmények létjogosultságát hangoztatja, a kötetben a más értékítéletre vállalkozók immár szellemi diktatúrát fenntartókként idéztetnek meg. Ők a „szellemi kucséberek", „konjunktúrakibicek", „anacionális kékharisnyák" vagy egyszerűen „divatmajmok".

diszkurzusok által biztosított „támasz” is lehetett éppoly autoriter hatásában, mint a hatalmi ideológiák terjesztését biztosító hivatalos propaganda.[716]

Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?

Ha a kánonfeltárások alapvető kérdésirányát továbbra is abban jelöljük meg, hogy miként hatottak ezek a szövegek a maguk objektívnak tetsző korabeli értékelveik és érdekeltségeik szerint, a kánoni változó elvárásrend értelmében célszerű vizsgálni a magyarországi fogadtatás máig tartó, különböző irányú, elvű, érdeklődésű és intenzitású szövegeit. Vagyis visszatérve egyik kiinduló kérdésünkhöz, a művek felől továbbra is érvényes, hogy mindez akkor is így alakult volna, ha Sütő történetesen nem kisebbségi helyzetből, nem elnyomott, (tehát valamilyen formában eleve) ellenzéki szerepkörből nyilatkozott volna meg, ha nem tiltott, a hatalom által megfigyelt, megfenyegetett, meghurcolt szerző került volna az előtérbe? S akkor is, ha az életműben a kilencvenes évek új erdélyi időszámítása nem éppen a véres marosvásárhelyi eseményekkel kezdődik? Meglehetősen érzékeny kérdésfelvetések ezek, de a felesleges heroizálás hiteltelenné teheti az életműnek azokat a stabil értékeit is, melyek nem szorulnának ilyen gyámkodó, infantilizáló hangnemre. A bennük megtestesülő magatartásminta olyan morális-esztétikai értékkritériummá lép ugyanis elő, amely élethelyzetekhez köti, s az ezekben vállalt magatartás alapján ítéli meg a szerzőt, s rajta keresztül csak másodlagosan műveit. Csakhogy e szemlélet – mint utaltam rá – referencialitásának változó alapjai vagy esetleges cáfolata révén könnyedén az alkalmazott értékszemlélet esendőségét mutathatja meg. Ennek mai veszélye részben éppen abból táplálkozik, hogy a magyar szellemi élet a kilencvenes években sem volt képes kritikus objektivitással mérlegre tenni az életművet[717], elválasztani az életpálya egyéb jelentéses aktusaitól, egyáltalán maguknak a műveknek az esztétikai mérlegelését árnyalni, egyéb életművekkel összemérve strukturáltabbnak látni. A kilencvenes évek nyitányának társadalmi-politikai eseményei és szerepkörei teljességgel ellehetetlenítették az elvonatkoztatást műveinek egyéb, mint esztétikai minősítéseitől. Az *írói* életmű reális értékelése ezért sem mai kívánság. „Mert Magyarországon aki foglalkozik vele,

[716] A választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai, a népszolgálat funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkozott. Ennek elvárás-szintű továbbélése a kilencvenes évek elején még erőteljesen határozta meg az irodalomról szóló polémiákat Erdélyben és Magyarországon egyaránt. „Tulajdonképpen akkor fejeződött be az irányított kultúra kialakulása, amikor az öncélúság tilalma a vérünkké vált. Szinte magának a művészetnek a definíciójaként működik, akárcsak a régi kultúrában az autonómia elve. Kérdezd meg az iskolásgyereket, mi a művészet, azt fogja válaszolni: az, ami szolgál valamit.” – Vö., **Haraszti** Miklós, *A cenzúra esztétikája*, Bp., Magvető, 1991.

[717] Persze sok egyéb életműhöz hasonlóan, (mint amilyen a Wass Albertté manapság) amelyek (többnyire a korábbi tiltások megszűnése révén is, de) nem feltétlen szépírói minőségeik által tettek csak szert óriási népszerűségre.

az dicséri, aki pedig rossznak tartja, az nem foglalkozik vele. Tehát ez egy valós probléma, ami nincs kibeszélve. Tehát az, hogy Sütő András irodalmi jelentősége, szerepe – nem a politikusi vagy félpolitikusi szerepre gondolok, arra, hogy neki milyen szimbolikus helye lenne az erdélyi közéletben – nincs tisztázva, összemosódott azzal a képpel, amikor a kórházi ágyon mutatják, mint a marosvásárhelyi események áldozatát."[718]

Kérdés persze, hogy lehetséges-e egyáltalán különválasztva, a „félpolitikusi" szerepköröktől mentesen szemlélni az írói életművet, mikor – mint láthattuk – a korábbi értelmezések fókuszában is folyamatosan együtt szerepelt az emberi/szerzői magatartásminta minden szegmense. Az életmű magyarországi értékelésében (akárcsak annak önnön értelmezési kereteiben), függetlenül a kortársi bírálatok leginkább elismerő, ritkábban – többnyire hallgatással – elutasító jellegétől, aligha irodalmi kérdéskörökkel közelítettek csak az író-drámaíró munkásságához. Az aktuális társadalmi és kulturális problémákra leginkább reflektáló szerzői esszényelv így legtöbbször szükségszerűen többnyire ideológiai-politikai válaszokként, magyarázatokként funkcionáló bírálatokat/véleményeket vont maga után, amelyek esetleges élét legtöbbször éppen a kisebbségi-képviseleti szerep-összefonódások, vagy a személyes életút bizonyos eseményei tompították. A kritikai rang helyett a szépirodalmi teljesítmény értékeléseiben továbbra is a dédelgető kultikusság képletei jelentették az elsődleges viszonyulási formákat. A nyolcvanas évekre az egyre sötétebbé váló romániai társadalmi kilátások következtében ugyanis egyre kevesebb színvonalas, összegző bírálat látott napvilágot, s azok többsége is megrekedt a mindennapok kényszerében a kisebbségi írói szerep áldozatvállalásánál, a moráletikai komponenseknél. Az egyéb vélemények elhallgató attitűdjei persze csak amolyan feltételezett hiányként éreztethették egy másféle szemlélet szükségszerű értékkülönbégeit, illetve az előbbi szempontok esendőségét.[719] Ehhez képest nem lehet egyszerű válaszokat adni olyan felvetésekre, melyek politikai célkitűzések, különböző ideológiai okok háttérszerepére kérdeznek rá egyes társadalmilag kitüntetett előadás sikere kapcsán. Ahogyan arra sem, hogy mennyiben használták fel az életmű népszerűségét, a szerző elismertségét, morális tartalmait a korszak politikai közéletében. Az *Álomkommandó* a színházkritikusok Magyar Dráma Díját nyerte el 1988-ban, a fővárosi tanács nívódíjban jutalmazta a darabot és az előadást egyaránt. Mégsem

[718] Lásd **Károlyi** Csaba véleményét, in Látó, 1995/11, 22.

[719] A képletesen teljes fogadtatás egyéb területeit is vizsgálva felvethető a kérdés, hogy a színikritikusok véleménye arányaiban mennyire azonos az irodalomtörténészekével? Mennyiben tekinthető vagy egyöntetűen elismerőnek, vagy leginkább csak elhallgatónak? Bécsy Tamás dramaturgiai „észrevételei" után/mellett a korszak kiemelkedő színikritikusai többnyire az elhallgatás alakzatait választották. Koltai Tamás egy alkalommal írt az egyik legjobb előadásról, a *Csillag a máglyán* pesti bemutatójáról, (Vö. **Koltai** Tamás, *Lélek a máglyán*, in Színház 1976/2.) de ezt leszámítva, akárcsak Nagy Péter, Mészáros Tamás vagy Bérczes László, gyakorlatilag nem foglalkozott az életművel.

kérdéses, hogy történeti jelentősége, s képletes politikai üzenet-jellege volt annak, hogy Sütőt ugyanekkor a Magyar Művészetért Díj kuratóriumi tagjává is megválasztották,[720] illetve hogy nem egészen egy évvel később 1989-ben, őt magát jutalmazták az említett díjjal!

Az ideológiai érdekszolgálat, mint említettem nem feltétlenül tudatos művelet. Az ideológiai „tévedés-jelleg" ebből adódóan szándékosságot sem feltételez. A szűkebb, paradigmatikus kánoni mechanizmusokban megnyilvánuló érdekviszonyok azonban olyan ideológiákat működtethetnek, amelyek fő ereje és veszélye abban állhat, hogy miközben a 'magátólértetődőség' álcáját közgondolkodási szokásokként tárják fel, saját tudatossági fokuk nem csupán a jövő felé irányul, de múltjukat is folyamatos érdek-viszonyban kísérlik meg újraértékelni és láttatni. Ez a látens szándékosság, az ideológia bújtatott kiterjesztése jellegzetes kortünetté is válik, amelyben különös hangsúlyt kaphat egy emblematikusnak választott életmű. A kilencvenes évekre már könnyen belátható volt, hogy az 1989 előtti romániai magyar értelmiségi ideológia nem vezetett eredményre, mégsem illett kritikai megjegyzéseket tenni róla. A kilencvenes évektől kezdve tovább terhelte mindezt, hogy az addig szőnyeg alá söpört kérdéskör egyszeriben tört a felszínre, s néhol az ismeretek hiánya, néhol az érzelmi elfogultságok[721], néhol különféle érdekviszonyok mentén, aszinkronitásában ágyazódott be a magyarországi napi politikai érdekviszonyokba is.

A kulturális feladatelvektől függetlenül, akár a szolgálatot, akár a szakszerűséget tekintjük az értelmiségi munkák alapelvének, (s e két fogalmat végre nem kizárólagosságukban szemléljük), nem biztos, hogy írói/közírói életutak során a döntések és vallott elvek következetessége (vagy az egyéni meggyőződés történeti kivetítésének egysége) akár látványos erőltetések közepette is mindig igazolhatóvá válna. Annál is inkább, mert a diktatúrák természetrajza éppen (a méltóság felől tekintve, s a szolgálatelv irányából is) abban állt, hogy elfogadottá tett olyan érvrendszereket, foganatosított olyan kényszerpályákat és viszonyszinteket, amelyek egyébként – a történeti „helyzet" nélkül – semmiféle társadalmi konszenzusra nem számíthattak volna. Kétségtelen viszont, hogy erkölcsi kategória nem csak egyféle, jól definiálható létezik, s mindig kérdéses az is, honnan ered, merről, s mikortól az erkölcsi késztetés. A következetes magatartás és az ellentmondásmentes szándék ráadásul egyáltalán nem olyan egyszerűen végigkövethető az életúton, mint ahogyan azt sokan tudni szerették volna. A kilencvenes évek legelején Bretter Zoltánon – Sütő naplójegyzetiről írt

[720] Tagságát jóbarátjára, Czine Mihályra ruházta.

[721] Kétségtelen, hogy mindennek hangsúlyai közel se kerülhettek volna kényszerűen-heroikus meghatározásokba, ha Magyarországon az egészséges nemzeti tudat nem lett volna évtizedekre elfojtva, s a mélyben munkáló érzelmek nem artikulálatlanul, mintegy kétségbeesésszerűen törtek volna maguknak utat.

rövid cikke kapcsán[722] – „egy tucatnyi író, politikus és publicista verte el a port. Talán ma sem tudják, – jegyezte meg ezekkel kapcsolatosan Filep Tamás – hogy véleményükből egyetlen ésszerű következtetést lehet levonni: egy puha diktatúrában a kollaboráns erkölcstelen, egy kemény diktatúrában pedig erkölcsös, mert a népért tenni valamit csak a »körön belül« lehet".[723] Filep az *Ellenpontok* dokumentumait közreadó Tóth Károly Antallal kapcsolatos írásában a fentebb említettek mellett arról is szót ejtett, hogy a „nem illik"-frázisok, a kritikák heves elutasítása gyakorta máig tovább élteti, sőt megszilárdítja az említett magatartásmintának az erkölcsi mértékké avatását. Csakhogy egy diktatúrában jórészt mindenki ellenzékinek tekinthette magát, „még azok is, akik a kommunista pártok központi bizottságaiban ültek; és sokan azok közül, akik utóbb közreműködtek a parancsuralom lebontásában, előbb a megteremtésében kaptak szerepet".[724] Azaz majdhogynem mindenki igazolhatja az életét így vagy úgy morális érvekkel, tettek hiányával, máskor azok megszépítésével, miközben sejthető, senki sincs, nem is volt, aki valamilyen szinten ne tévedett volna. Az 1989 előtti kisebbségi ideológia lényege Erdélyben ugyanis egyértelműen a megmaradás szempontjainak vetett alá mindent. Hívei és kritikusai éppúgy kénytelenek voltak belátni ezt, minthogy az értelmes cselekvés hiányában a passzív rezisztencia látszott a tettérték egyedüli forrásává válni. Mégis könnyen felismerhető, hogy az öncélú ideológia nem alapoz meg semmilyen cselekvést, a passzivitás legfeljebb csak forma lehet, semmiképp sem eredményre vezető cél. Ezért volt különös jelentősége annak is, hogy a második nyilvánosság Partiumban létrejövő formája megkülönböztette a (tudatos?) írói-reálpolitikusi ambícióktól a szamizdat radikális gondolati szabadságát. A kényszerű alkalmazkodás útja helyett, az etnikum érdekeinek defenzív védelme, hangoztatása helyett – elismerve persze a jó szándékot –, (a tények tükrében) sikertelennek, (a hathatós eszközöktől való megfosztottságában) reménytelennek, s méltóságától, lényétől idegennek mondta a hatalommal szembeni folyamatos kisebbségi védekezést.

Nyelvezet az összefoglalásokban

Művész-kép és társadalmi reprezentáció terén a magyarországi Sütő-fogadtatás kultikus jellege szerves alkotórésze a tudományos irodalomtörténeti módszertannak is. A kultusz egyberendező logikája közös beszédmódot, közös nyelvezetet rejt, melynek homogenizáló tendenciája leginkább a különböző összefoglalásokban mérhető. Az első monográfus elemzése a „tökéletes műegésznek" szólt, s az életmű szerencsés alakulásának

[722] Vö. **Bretter** Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.
[723] Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5, 108.
[724] Uo.

köszönhető műfajváltást követő gondolati igényű művekkel a középpontjában, fejlődésrajzot adott. (Monográfiája megszületésekor a hosszúra nyúlt „kiteljesedés nagy évtizede" még kitartani látszott, tehát a tetralógiával a fejlődés addigi legmagasabb, s egyenletesnek mondott fokán állt). Fölfokozott nyelvezete – egy-két sikerültebb elemző részt kivéve – leginkább a gondolati-érzelmi megjelenítésekre összpontosított, így a monográfus „annyira eggyé válik tárgyával, hogy alighanem törést jelentene a pályaképben eme szeretetteljes, megértő hang föladása".[725] A szellemi rokonság odaadó nyelvezete jellemzi a monográfusnak választott szerzőjéről írott sorait is: „Kérdéseinek mélysége, válaszainak következetes gondolatisága, szellemiségének kristályos megnyilatkozása, filozófiai veretű szövege, hagyományos építkezése, míves esszényelve a Galilei, Kegyenc s a Tiszák egyenrangú társaiként mutatja Sütő drámáit". A sűrű nyelvezet, a jelzők sora az alázatos, áhítatos megközelítésben a monográfus nyelvezetére is (a kritikák, recenziók legnagyobb hányada után) érvényessé teszi mindazt, amit kedvelt szerzőjéről ő maga megállapít, vagyis hogy „pazarló bőséggel ír". A kritikától mentes fogadtatás, a kultikus megközelítés az utólagos megszépítő életút mellett az értelmezések textuális nyomaiban is érvényesül. Az első monográfus a pályakezdő novellákat is ugyanolyan hévvel tárgyalja, mint a „kiteljesedés" időszakában született műveket, a *Demeter ajándék élete* például „az empirikus életanyag elevenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik",[726] éppúgy, mint a hetvenes-nyolcvanas évek drámai-epikus művei.[727] A szerzői példázat, a magatartás etikai elsődlegessége jórészt már itt is minden elemző szándékot háttérbe szorít, a legszélesebb olvasóközönség számára íródik. Választott szerzője „mondandója igazáról túlságosan meg akarja győzni az olvasót – helyenként szine elsodorná – nem számol a lassúbb, töprengő befogadás módozataival."[728]

Bertha Zoltán monográfiája a rendszerváltozással már a szemléleti eltérések másfajta megközelítését adhatta volna. Egyrészről az ezópuszi beszéd, a virágnyelv, a metaforizálás terhe nélkül, másrészről, mert a diktatórikus rendszer elmúltával nemcsak annak analízisét, de a kisebbségi léthelyzet önértelmezéseinek kényes kérdéseit és érdekeltségeit is elemezni lehetett volna. Az értékelméleti, eszmetörténeti fogalamak valós tisztázásán túl az esztétikai-poétikai kategóriák megváltozott helyzete is tematizálatlan maradt, s ugyanígy elmaradt a „sorsirodalom" kategóriáinak felülvizsgálata is. Bertha cserébe lét- és ismeretelméleti

[725] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 148.
[726] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 103.
[727] Mellesleg kérdőjeles időtállóságukat az is sejteti, hogy néhány korai összegyűjtés után szerzőjük nem sorolta őket későbbi „felnőtt" kötetbe.
[728] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján viszont a várt műelemzések, a művekkel való foglalatoskodás is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása irányából, az értékpusztulás felől tematizálódik. A kulturális önazonosságban megtestesülő örök értékek eltűnése ellen így aztán minden írói törekvés felértékelődik. Mint említettem, a baloldali elkötelezettség, az 1945 utáni „igyekezet" is a nemzetiségi önmegtartás kétséges esélyeinek növelése által nyer elismerést, s a népiség „kollektivista viselkedéstana", vagy a transzszilvanizmus megújuló eszmeisége is mind ilyen alapon kap helyet a monográfiában.

A harmadik 'monográfia' elfogultságaiban a kritikai szemlélet teljes hiánya legfeljebb „lélektanilag" függhet össze „a nemzeti szempont meghatározó voltával, de pusztán abból nem vezethető le."[729] A nemzeti küldetéstudat jegyében az eltérő értékű teljesítmények közti különbségek elhomályosulnak vagy meg sem említődnek, s a személyes elkötelezettség mögött a társadalomrajz „katasztrófavonulatával szemben a Sütő-pályakép töretlen művészi sikertörténet"-ként idéztetik meg.[730] A monográfia túlzásaival kapcsolatosan ezért Gróh Gáspár is arra az álláspontra jut, hogy az elfogultságnak ez a foka végeredményben a megalapozott dicséretek hitelességét is csorbítja,[731] ahogyan, mint utaltam rá, a személyes élettörténetek, az önéletírás és a konstruált múlt hitelességét is csorbíthatják a különböző életrajzi adatok gyakori 'kiszínezései'.

Mindhárom monográfia általános hiányossága egyébként, hogy nem tárják fel az életműről szóló teljes irodalmat, csak a romániai illetve magyarországi szakirodalomra támaszkodik, s abból is meglehetősen önkényesen válogat.[732] Jól mutatja mindezt, hogy bár több monografikus feldogozás született (s bizonyos fokig Sütő drámáinak összefoglaló, kötetszerű elemzései is annak tekinthetők), máig nem készült az életműről teljes bibliográfia.[733] A különböző válogatások viszont tudatos szelekciókra engednek következtetni, amelyekben a csekély számú, „negatív", esetlegesen kritikusabb hangokat is megütő írások természetesen egyáltalán nem lelhetők fel.

[729] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.*, 188.
[730] Uo.
[731] Uo., 189.
[732] A *Csillag a máglyán* esetén például (mely tematikát a korban Sütőt megelőzve Páskándi verse – *Szervétusz a máglyán* - is fedolgozott) bár nem, vagy csak rézben tartozik a mű értékvonulatához, mégis az oly sok külsődleges szempont mellett egyetlen monográfus sem válaszolt arra a kérdésfelvetésre, amelyik érthetetlennek mondta Sütő hallgatását Stefan Zweig egyik könyvéről, (*Harc egy gondolat körül. Castellio és Calvin,* Bp. Rózsavölgyi és társa, 1937.) amelyik akár több is lehetett őszinte inspirációnál. (Robotos Imre szerint a könyv Sütőt nemcsak megihlette, szövegátvételekre is indította). Vö. **Robotos** Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997, 258-263.
[733] Jelenleg Kuszálik Péter dolgozik rajta.

Az értelmezés világa

A felvázolni kívánt receptív alakulásrend után is érdemes lehet megkérdeznünk, mennyire képes ez a fajta szemlélet túllépni a prakticizmustól és a nemzeti-társadalmi didaktizmustól való függőségen. A szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmákból eredő kritikai meggyőződés, vagy az "elhomályosult" tekintet némely irodalomtörténészi megközelítésben olyan bonthatatlannak tűnő értelmezési vonulatot képvisel, amely a kultikus írói-kritikusi párhuzamokban mérhető. A kritikus is *tanú*, s ez hivatott hitelesíteni tevékenységét. Az általa létrehozott szövegek szimbólumok, amelyek nem helyettesíthetik ugyan magukat a műveket, de képviselik azokat az irodalomtörténeti leírásokban/narratívákban. A kritikus fő funkciója ebben az összefüggésben az olvasás többrétű társadalmi szabályozása, az irodalom társadalmi integrációja s így annak intézményesítése lesz. A szabályozás persze többrétű, hiszen a feladat magába foglalja mind a professzionális, mind a hagyományos, öncélú olvasással szemben támasztott követelményeket. A kritikus másik hagyományos feladata tehát tekintetbe venni, kihez beszél, és annak megfelelően alkalmazni a diszkurzív kontextusokat az értelmezésben. Ez "befelé", a profi olvasás szakmai köre felé értelemszerűen a minél nagyobb részletességet, minél magasabb fokú differenciáltságot jelenti, az értelmezés elvi lezárhatatlanságának és a döntés elvi lehetetlenségének állítását is. A nagyközönség néma olvasó*tömege* számára viszont mindig kevésbé differenciált, az értékhierarchiát világosan kijelölő szimbólumok születnek, mert ezek segítik az olyan ideologikus egységek képzetének kialakítását, mint a nemzet vagy a mi-tudatú kulturális közösség, s ezt többek között épp a kultusz olvastatási stratégiája és hermeneutikai szerkezete segíti elérni.[734] A kultikus irodalomtörténeti diszkurzus tehát művek szimbólumaiból, különböző szempontú redukcióiból áll, ám *nem* feltétlenül magukból a művekből.

A kultikus nyelv általános elfogadása egy értelmező közösség egységét, szemléletazonosságát is tükrözi. Az érvelés mindig rendelkezik valamiféle tónussal, amely cél vagy feladat tekintetében is értelmezhető, s ez az argumentációt már újfajta modalitással egészíti ki: valóságábrázoló, leíró funkciója performativitással társul. Ennek ételmében a befogadók oldalán olyan hozzáállást jelöl ki, amely a kijelentést nem igazságértéke, csupán legitimitása tekintetében ítélheti meg. Hasonló mindez némiképp ahhoz a Lyotard által hangsúlyozott elképzeléshez, melyben narratív legitimitást épp az egyidejűség kapcsán nyer

[734] Ezzel kapcsolatosan lásd részletesebben **Rákai** Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

a szövegekben megszólaló szerző és közönsége.[735] Az értelmezői csoportosulásokat, akár a társadalmi „képzelt" közösséget amúgy semmi sem jellemzi jobban, mint közösség-voltának éppen azon meghatározottsága, amelyben kölcsönös hiten alapuló módon értik meg társadalmi kötelékünknek azt a természetét, amelyen szolidaritásuk nyugszik.[736] A kanonizációban, mint szövegek és értelmezések együttes legitimációs formáiban az értelmezés önkényének és az értelem rögzítettségének átmenetét, „interszubjektív hézag"-át[737] éppen az értelmezőközösségek vallott szemléletazonossága által ismerhetjük fel, s a kultusz során már csak ez utóbbi mozzanat, a végső rögzítettség, mint értelmező fölött álló, magasztos és sérthetetlen entitás, tételezett örök igazság van jelen.

Amennyiben Habermas négy jól megkülönböztethető cselekvésfogalmát[738] (a célelvűt, a normavezéreltet, a dramaturgiait és a kommunikatívat) a fogadtatás diszkurzusaira alkalmaznánk, valószínüleg többnyire csak együttesen érvényesíthetnénk ezeket. Bennük a normavezérelt beszédmód a konvencionális-közösségi cselekvés által generált magatartás-elvárásokat jelenti, míg a dramaturgiai például az olvasóközönség és az őket „beavatni hivatottak" interakciójában érvényesül. A társadalmi funkcióban a képviselet s a küldetés egy értelmezői közösség érdekét, annak felemelkedését szolgálja. A képviseletben az egyéni küldetés, a tanító vagy a felhívó jellegben pedig a kollektív célelvűség hangsúlyozódik.[739]

Szegedy-Maszák Mihály az újabbkori költészeti szereplehetőségekről szóló átfogó tanulmányában tekintette át többek közt a hagyományos erkölcsi tanító, a politikus-költő és a nemzeti költő szerepköreit. Képviseleti íróságában mindhárom könnyedén alkalmazható a sütői életműre. Benne az erkölcsi tanító egyszersmind felvilágosító szerepkörrel is rendelkezik, akit ráadásul „sok esetben gerincessége, vagy bátorsága miatt dicsértek....".[740] A politikai összefonódásokon túl a hatalommal való „szembeszállás" írói szerepvállalása, a művészet mint kihágás teóriája Sütő aktivista prekoncepciói helyébe a hetvenes évekre a társadalmi küldetést nem feladó, csupán a marxista szemléletek után a kisebbségi közösség

[735] Vö. **Lyotard**, Jean-Francois, *A posztmodern állapot*, in UŐ, *A posztmodern állapot*. Bp., Századvég-Gond, 1993, 51.
[736] Az értelmezői közösségekről Fish kapcsán lásd még **Kálmán C.** György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, Bp., Balassi, 2001, kötetben megfogalmazottakat.
[737] Odorics Ferenc kifejezése. – Vö. *Az értelmező közösségek elmélete, i.m.,* 64.
[738] Vö. **Habermas**, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.
[739] A megismerendő tárgy elsődlegessége – esetünkben a nemzetiségi lét problémái – a megismerő emberrel szemben, vagy más szóval az olvasói alávetettség a kánon közösségi jellegében, egyértelműsíti, hogy mind a szerző, mind olvasója, amennyiben „céljaik magasabb rendű értéket képviselnek, mint az egyén", „csak mint a csoport tagja számíthat közmegbecsülésre, vagyis csak akkor és csak annyiban, amennyiben fáradozik az általánosan elfogadott közös ügy érdekében.". Vö. **Hayek**, A. Friedrich, *Miért a legrosszabbak jutnak rendszerint a csúcsra*, in Korunk, 1993/2, 49.
[740] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Szerepjátszás és költészet*., in UŐ, *Minta a szőnyegen*, *i.m,* 72.

nemzeti-kollektív érdekvédelme felé forduló, olykor transzszilván-analógiákra utaló eszmék bizonyos sémáit ülteti.[741] A hetvenes évek közepétől-végétől (Sütő valós magyarországi sikereinek kiszélesedésétől) a recepció origójába éppen a transzszilvanizmus művészi erkölcstana kerül, illetve a teológiai eredetű szenvedésetikája válik meghatározóvá. S bár az életmű elsődleges értelmezése sok tekintetben (így a sajátosság méltósága révén is) ugyan kapcsolódni látszik a kissé egyoldalúan értelmezett transzszilvanizmushoz, illetve a transzszilván életérzés bizonyos korábbi mintáihoz, a „szembeszállás tragikumában"[742]az értelmezések elfeledni látszanak, hogy az érettebb Sütő művek éppen az önálló értékek egyetemes létjogáról, a szenvedés értelmetlenségéről, az erdélyiség mitikus formáinak indokolatlanságairól, illetve egy kérdéskör többféle megközelíthetőségéről is tanúbizonyságot tesznek. Az alaposabb kritikai fogadtatás híján, a felületesebb értékelések mindig egy utólagosan megállapított értékrend felől (s leginkább a vallomások, naplók, vagy éppen a nem túl szerencsés viták perspektívájából) szemlélik az életművet, legtöbbször a szerző önértelmezéseiből vonva le a Sütő-kánon aktív jellemvonásait.

A konkrét műelemzések és a kortárs összevetések kritikai megspórolása, korábban részint az ismerethiányok elfedésére szolgált, részint a bejáratott utak, a kényelmes tájékozódás biztonságát adta. A kanonikus interpretációk módszertanába tartozott az is, amint egyszerű megfeleltetésekkel az Erdélyről kialakult magyarországi összképnek jellemzően sematikus jelrendszerét használta. Olyat, amelyik egy romantikus ideál minden stilizáltságával próbált kompenzálni egy addig kényszerűen elfeledtetett, a napi politikai gyakorlat által száműzött örökségszegmenst. Magára a szépirodalomra, illetve az irodalmi folyamatokra tekintve, annak hitelessége szempontjából nem feltétlenül, eszmei tartalmai miatt viszont mindenképpen egy a korban meghatározó s korábbi tiltásai folytán eszméltető erejű irányzatot képviselt. A magyarországi publikum elfogultságát, ismereteinek kétségkívül leszűkített tartalmait éppen ennek a kapcsolatnak „örökségjellege" is mutatta, amelyik jobb híján a múlthoz igazítva próbált ismeretterjesztő lelkesedéssel világszemlélet-formáló munkába. A nyolcvanas évek derekára Magyarországon leginkább csak a háború utáni nemzedék, vagy legfeljebb az első két Forrás-generáció tagjai válhattak ismertté, arányaiban már elenyésző megmérettetés jutott a hetvenes-nyolcvanas évek „fiataljainak". S az említett

[741] A receptív viszonyokat tekintve a tényirodalom a hetvenes évektől a határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatos elvárásokban éppúgy folytatódik, csak tudatosodik, hogy eddig „a forrongó valóság helyett, mintha inkább az elképzelt ideáról beszéltek volna." (Vö. **Czine**, *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava, 1970, október 17). A kimondhatóság fokozataival a hetvenes évek elején a közösségi gondok bemutatása, „gondjainak minden oldalú körüljárása" (Vö. **Ilia**, *Anyám, i.m.,* 1493.) még a tényirodalom kontinuitásában jellemző csupán, a nyolcvanas években viszont már a nemzetiségi jogfosztások következtében a teljes magyarság és a nemzeti hagyományok képviselete szempontjából is irányadóvá válik.

[742] **Bertha**, *i.m.,* 30.

generációkból is leginkább a kialakított jelrendszernek megfelelő írói életutak, a népi, nemzeti, kollektív beszédmódot képviselők kerültek előtérbe. Nem kis szerepe volt ebben a kialakított sémáknak: a szűkebb társadalomrajznak, az anekdotikus történetszövésnek, az erdélyi népéletnek, a nyelv-féltő, óvó tradicionalizmusnak, vagy a nemzeti sorstragédiáknak, a történelem és természetábrázolás transzszilván hagyományainak. A Tamási által, Nyírő által megformált, vagy éppen Sütő felől legalább részben továbbvitt hagyomány világának.[743]

Mű és írója szétválaszthatatlanságának receptív viszonyrendszerében a megmaradás esztétikája, a sajátosság méltósága is a sütői név által[744] telítődött funkcionális tartalommal, amely képviseleti hatásában ugyanakkor kiteljesítette a teljes erdélyi irodalomképre az így tárgyalt normákat és értékelveket. A korszak meghatározó magyarországi recepciója az erdélyi irodalmat elsődlegesen Sütőhöz mérve, csupán mint kisebbségi elkötelezettségű, értékmentő, anyanyelvápoló irodalmat, a művészt pedig, mint a közösség exponensét, szószólóját kívánta bemutatni. A honmentő retorikák uralta fogadtatástörténet reflexeinek említett merevsége, mely szerint a kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés manapság is változatlan, elfedte a tárgyalt korszak irodalmi strukturáltságát, árnyalatait, amint azt egy hajdani, különböző érdekkörökből vagy éppen kényszerűségből konstruált tendenciózus kánon szemszögéből láttatta, tovább éltette viszont a körülmények megszabta, mégis személyre szabott kultikus kép keretlehetőségeit és választott emblematikusságát.

Mindemellett is fontos hangsúlyozni, hogy 1989-et követően is érvényben maradtak az erős érzelmi hatványok. Bertha Zoltán a nyolcvanas évek romániai irodalmáról, a vitákról (s bennük Sütő szerepeiről) szólva a kilencvenes évekből ugyan belátta, hogy gyakran „a megítélési és értékbizonytalanságok, vagy elfogultságok tévedésekhez vezetnek; filozófiai, etikai szempontok összekeveréséhez, tisztázatlanságához”.[745] (Ilyen a Csipkerózsika-vitában csúcsosodó tematikus jelleg, a „megfelelő” témaválasztás és írói magatartás értékmércévé avatása, illetve az egyetemesnek és a közösséginek a felesleges szembeállítása.) De a megítélésbeli elfogultság tudata a gyakorlatban mégsem tudta kizárni mindezt. Az erdélyi magyar irodalom nyolcvanas éveit tárgyaló fejezet nyitómondata szerint ugyanis „A mai

[743] Ha a kortársak közül Bálint Tibor (*Zokogó majom*) a ’Sánta Angyalok utcáját’, Szilágyi István (*Kő hull apadó kútba*) pedig a századeleji, leginkább csak a tudatokban tovább ható, maradványaiban létező szilágysági kisváros hangulatát idézte meg, Sütő merőben más tradíciókat, más irodalmi vonalat élesztett fel, amint a mezőségi parasztságon keresztül a szórványmagyarság életét, gyakorlati problémáit jelenítette meg.

[744] A szerzőség problematikáját illetően érdekes történeti megközelítést adó Foucault állapította meg, hogy a szerzőség előtérbe-kerülése gyakorlatilag a természettudományokkal fordítottan arányosan vált a jelenkorban mintegy egyedüli rendezőelvvé. Míg a középkorban a tudományok területén volt döntőnek mondható a szerző személye, s az irodalom, vagy a filozófia gyakorta névtelen középkori művekkel számolt, addig a jelenkorra ez arányaiban változott meg. „A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.” Vö. **Foucault**, Michel, *A diskurzus rendje*, in *A Fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk,* (ford, vál. **Romhányi Török** Gábor) Bp., Pallas Stúdió, 1999, 54.

[745] Vö. **Bertha** Zoltán, *Gond és mű*, Bp., Széphalom könyvműhely, 1994.

erdélyi irodalomról – mint ahogy az erdélyi kérdés egészéről – nehéz a megrendülés alapvető élménye nélkül beszélni."[746] Pontosabban az irodalomról „az erdélyi kérdés egésze" nélkül meg sem kíséreltetett beszélni, ebben viszont valóban nehéz lett volna megkerülni az etikai, morális, érzelmi szempontokat. Persze nem feledhető, hogy minden ideológiai rendben mint összefüggés-egészben, a hatalmi normák enyhülése adta játékteret kihasználó diszkurzivitást is jól megkomponált normák működtették. (Ezek, bár nem voltak a szabad rendelkezés tárgyainak tekinthetők, s látszólag kevésbé voltak tekintélyelvűek, – nem a nyílt hatalomra támaszkodtak, mint inkább a nyilvánosságra –, általában egy olyan konszenzust hívtak elő, amely a hagyomány vagy hagyományszegmens újjáélesztendő igényét, a maga kontinuitáselvének mint öntörvényűségnek a hajtóerejében láttatta.[747]) A recepció alakulásrendjét tekintve ezért is kétszeresen figyelembe veendő, hogy az ideológia, amint már Althusser is hangsúlyozta, sosem „párolog el" csupán az ismerete által.[748] A Sütő-recepció alakulása jól illusztrálja a teljes erdélyi irodalomkép torzulási-hajlamait, ám egyben annak újraéledő konzisztenciáját is. Az ilyen torzulások végső kiterjedtségét aprólékosan feltárni talán lehetetlen, egyes szegmenseit strukturáltabb szempontrendszer szerint láttatni azonban nemcsak lehetséges, de szükségszerű is.

A kilencvenes évekre a megváltozott társadalmi-közösségi-politikai szereplehetőségek közt a teljes magyar nyelvterületen felértékelődött, majd egyre nyilvánvalóbbá vált az az igény, hogy színvonalas filológiai és esztétikai nézőpontú megközelítéseknek kellene felváltaniuk az addig meghatározó ideologikus olvasatokat, amelyek valós kritikai szemlélettel, a világnézeti értelmezéseken túl az egyes művek elemzésével, aktualitásával, nyelvi-retorikai vizsgálatával is foglalkoznak. Ahogyan Sütő bizonyos műveinek közéleti-társadalmi hatásairól nem lehet nem tudomást venni, úgy az ilyen értelemben vett ideológiakritika is – mert a teljes ideologikusság kizárására törekedve maga is ideologikussá válna[749] – leginkább azt tarthatja csak igazán járható, elfogadható útnak, ha a politikai helyett a nyelvi-poétikai alakzatok időtállósága révén is „közírássá" minősülve állnák ki az újraolvashatóság kanonikus próbáját Sütő igényesebb szépirodalmi alkotásai.

---

[746] Uo., 110.

[747] Sütő innen tekintve mintegy azt is igazolta, hogy a közösség nevében s érdekében megfogalmazott írói jövendölés, program, képviselet, a huszadik század vége felé is lehet az irodalom, s főképpen az író feladata.

[748] Idézi például **Pyle**, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2, 44.

[749] Kérdés ugyanis, hogy hol juthat igazán szerephez az ideológia vizsgálatának kritikai, demisztifikáló funkciója, ugyanis amennyiben igazolható azon althusser-i állítás, hogy az ideológiát nem oltja ki a róla való tudás, mert ez a tudás az ideológia szükségszerűségének tudása is, akkor szintén kétséges, hogy például az értekezőpróza retorikája esetében, a meggyőzésre irányuló, azt kiváltó eszközök utólagos felismerése, esetleges leleplezése befolyásolhatja-e a szándékolt hatás létrejöttét.

Az életművel való ismételt párbeszédre-lépés elvi feltétele valószínűleg nem talál majd az uralkodó egysíkúságból egy terméketlen dichotóm rendszerbe-lépés ellenében sem más lehetőséget, mint annak történeti értékén túl az esztétikai érvrendszer viszonylagosságában is egy új alapokra helyezett, de a különböző eszmerendszereket figyelembe vevő, tehát kellően befogadó szemléletű, átgondolt Sütő-kép újraalkotását.

Záró megjegyzések

Az életrajzi, olykor naiv biográfiai mutatókkal operáló beszédnek vajon maradtak-e, s ha igen, milyen lehetőségei a posztstrukturalista elméleti irányok erőtereiben? A sajnálatos elhallgatások és a szükségtelen heroizálások mögött, a recepciós kényszerűségnek kétélű folyamataiban összefüggésbe hozható-e még egy leginkább történelmi-földrajzi irodalmiság-eszme vagy életrajzi szerzőség-komponens a szöveg azon hangsúlyaival, amelyekben a biografikus szerzőséget és az elbeszélő szituációkat éppen a befogadás- és narrációelméletek különítik el élesen egymástól? Egyáltalán, az erdélyiség irodalmi jegyei mennyire törvényszerűen kell szövegszerű, szövegen belüli szituációk, s mennyire egy külön magyar sors és kultúraszegmens értékeiként definiálódjanak? Németh Zoltán szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó sorai a tárgyalt erdélyi viszonyokra aposztrofálva is elgondolkodtatóak lehetnek. „Az életrajzi szerző a posztstrukturalista belátások nyomán elveszítette érvényességét a szövegen belül. Éppen ezért feltehető a kérdés: vajon nem veszítette el éppen így a szlovákiai magyar irodalmi terminus az érvényességét a szövegen belüli szituációk megragadásakor?”[750] S ami még fontosabb, érvényben lehet-e még az értékelésnek az a fajta különállást legitimáló aspektusa, mely minden hangoztatott igény ellenére nem volt képes felülírni a vágyott egység megvalósulatlanságát, a kritikai rangban való kölön mércét? A fogadtatás regionális uniformizációja, – mely által nem csak könnyen felismerhetővé vált, de megismerhetőnek is mutatkozott az így értett romániai/erdélyi irodalom – mint említettem egy jelzőjétől gyakorlatilag szabadulni nem tudó irodalmi kategória kényszerű behatároltságaiban született meg a magyarországi recepció számára. Gyökereitől, nemzeti lététől, részben hagyományaitól elszakítva, sarkított történelmi képeket mutatott, amely az évtizedek során egyrészt az internacionalizmus közös jegyeit, másrészt a más államhoz tartozásban az irodalmi különállást, önállóságot, harmadrészt a morális kötődés érzelmi-szellemi tartalmaiban pedig nemzeti egységét hangsúlyozta. Az első nem nemzetben, de azok fölött álló közös minősítéseiben, minőségeiben gondolta el az irodalomesztétikai tartalmakat,

[750] Vö. **Németh** Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005, 21.

a második külön jegyekhez kapcsolódó, de nemzetkarakterológia nélküli, csupán csak nyelvi kötődéseire utaló sajátos jegyeiben, míg az utolsó már irodalmi szempontok fölött álló, elsősorban morális entitásaiban és hatástani népszerűségét biztosító képviseleti jellegében mutatott kohéziós pontokat.

A poétikai vagy a történeti kérdések a kilencvenes évekre is rendre elmaradtak, mert a kérdésfelvetések iránya továbbra is egyértelműen a regionalizmushoz és a kisebbségi meghatározottságokhoz kapcsolódott. Jól példázta a régi álláspontok kitartó érvényét, a szándék ellenére a regionális diszkurzusok hagyományozó erejét, egy a címe szerint korábban feltáratlan értékekre összpontosító tanulmánykötet.[751] A kisebbségi lét problémái olyannyira uralni látszottak a kilencvenes évek első felében is az irodalomértelmezést, hogy gyakorlatilag kísérlet sem, vagy csak alig-alig történt a regionális kultúraszerkezet, az intézményes alárendeltség vagy az irodalom funkcióinak összevetésére, esetleg egyéb jellegű meghatározottságai folytán a használt koncepciók felülvizsgálatára.[752] Pedig, mint utaltam rá, a különálló irodalomszemléleteket elutasítók, vagy a szellemi egység hiánya ellen felszólalók nem egy képletes egyetemesség alatt vélték elgondolhatónak az 1990 után születő műveket és irodalomtörténeti eljárásokat. Az egységes alatt nem a magyarországiba való betagozódás homogenizáló folyamatát gondolták „egyetemesnek". Az irodalmi diszkurzus maga sem egységes, ennek pluralitása azonban nyilvánvalóan nem államhatárok mentén oszlik meg. A terminusok folyamatos felülvizsgálatára és a szempontok minél szélesebb körű érvényesítésére azért is szükség van, mert a különböző régiók esztétikai tapasztalatának meglehetősen kényelmes kikapcsolása, csupán a másság szólamainak hangsúlyozása révén, könnyen folytathatja, legitimálhatja a korábbi különállásokat.

A Kántor–Lángban megjelenő, végsősoron kifejthetetlen, tehát csak utalásokban tetten érhető, s mint említettem, leírhatatlan erdélyi jelzővel, valamint a politikai botrányt keltő kettős kötődéssel, felelősséggel kapcsolatban Láng Gusztáv évekkel később, részben saját pozícióját (is) korrigálva mutatott rá, hogy még történetiségében sem lehet a 'romániai magyar irodalmat', mint sajátos ötvözetet, egyszerre a magyar irodalomhoz s mindeközben Romániához tartozó egyenlő meghatározottságaiban elképzelni. „A kisebbségi helyzet önmagában nem termel ki a nemzetitől lényegesen elütő másságot"[753], hiszen a 'befogadó ország' viszonyulása nem csökkenti (esetleg fordítva) az 'anya'-nemzet kulturális vonzerejét. A hídszerep, s a többes kötődés többek között ezért is tekinthető tartalmatlan,

[751] **Szabó B.** István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.
[752] Vö. ezzel kapcsolatban **Kulcsár-Szabó** Zoltán recenzióját, in ItK, 1995/1 131-133.
[753] Vö. **Láng** Gusztáv, *Séta egy definíció körül*, in UŐ, *Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 1998, 37.

ideológiapolitikai szólamnak. A romániai magyar irodalom romániaisága, erdélyisége, lényegében nem lehet más, mint Mikszáth Jó palócainak „felvidékisége”.[754]

A jelzők kétélű, egyszerre heterogeneitásra utaló és ugyanakkor mégis elválasztó jellegű, a különbségeket értelmezéseikben is hangsúlyozó meghatározottságok egyik elsődleges forrásának a sajátos kritikai visszhang homogeneitása tekinthető, mely a hatvanas évek második felének pezsgő erdélyi irodalmi élete, s a hetvenes nagy korszaka ellenére is leginkább csak egy leszűkített társadalomképnek megfelelő, egységesített irodalmi kánonformát tárgyalt. A magyarországi kritikai visszhang egyszólamúsága és értelmezésmotívumainak gyakori uniformizációja egyrészt, az ismeretek vagy az érdeklődés hiánya, illetve a tudatos, hallgatással történő egyet-nem-értés a leszűkített irodalomképet vagy a funkcionális irodalomszemléletet elutasítók részéről másrészt, a nyolcvanas évek elejére ötvöződve határozta meg a magyarországi felemás fogadtatást. Jó példája volt ennek az évtizedet nyitó említett önszemléleti vita, melyben a magyarországi értekezők, a regionális magyar irodalmakról beszélve a nyolcvanas évtizedre legtöbbször nem, vagy alig említették a kárpátaljai, vagy a felvidéki magyar irodalmat, míg az erdélyi és a vajdasági példákban csak a korábbi általános megfogalmazásokat éltették tovább. Ahogyan a vitaindítóval kapcsolatosan Tőzsér Árpád fogalmazott: ez „a jugoszláviai magyar irodalomra természetesen a »hagyománytalanságot« s a »merész hagyományteremtést«, az avantgardizmust tartja jellemzőnek. A romániai magyar irodalom ezzel szemben a hazai hagyományvédők szemében olyan »sziget«, ahol még nem pusztultak el az »ősi«, az »igazi« magyar hagyományok, amely még mindig hagyományosan „líraközpontú”, „prózában pedig a magyar realizmus vonalát követi”.[755] Tény, hogy a formabővülést és létérzésbeli újdonságokat is hozó vajdasági irodalom mellett az erdélyiben (például a történelmi tárgyú művek, történetibb műfajok révén is) klasszikusabb hagyományok kaptak hangsúlyos szerepet. Ez azonban nem zárja ki, csupán elfedi a valós helyzetet.[756] A kánon intézménye mint ideológiai konstrukció mindig is azért képes konzisztensen megszilárdulni s egyfajta kollektív emlékezetet ölteni, mert hihetővé teszi, hogy szöveg és adott jelentés evidensen összetartozik.

[754] Uo.

[755] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás. 1982/5, 60-64.

[756] Ahogyan Tőzsér is folytatja: „A romániai magyar irodalomból is csak azt a nép-nemzeti vonalat értékelik, amelyik simán adaptálható a »nemzeti irodalomba«. (De a »poétikai modernség és nemzeti tematika« ötvözésével a pestieknél szintén jóval korábban kísérletező Szilágyi Domokosnak már távolról sincs olyan keletje, mint a Tamási-hagyományokat tovább építő Sütőnek). S ebbe az »önszemléletbe« természetesen nem fér bele a pozsonyi Irodalmi Szemle kicsit eklektikus, de mégiscsak szintézis igényű, egyszerre avantgárd és népi anyaga, s legjobb szerzőinek avantgárd népközelsége sem.” Vö. **Tőzsér**, *Önszemlélet és másságtudat, i.m.*

A recepció felszínességét a folyton ismétlődő névsor is jól mutatja. Páskándi Szilágyi Ákosnak írt hosszú (kétrészes) válasz-tanulmánya bizonyos esetekben éppen a láttatott irodalom diagnosztikus egyoldalúságát tagadva válik a recepciónak bizonyító látleletévé, amint Erdély újkori magyar irodalmával kapcsolatban írja: „Ha Szilágyi nem veszi észre (…) ha nem tudja, hogy ott már az ötvenes évek derekán–végén többek között néhány fiatalember olyan szabadversekkel s nyelvi játékossággal kísérletezik, amely később általánosan is jellemző a neoavantgarde nyelvatomizáló, 'nyelvmeghasító' játékaira. Úgy látszik, nem tájékozódott s nem ismeri a hatvanas évek elejének groteszk, abszurdoid erdélyi kísérleteit sem, amelyeknek néhány eleme, motívuma, eredet szerint akár az ötvenes évek derekáig is visszavezethető".[757] A személyes sérelem mellett, jól látható, hogy Páskándi, mint az áttelepült írók többsége, éppen azt nehezményezi, hogy mennyire nem ismertek még a magyarországi szakmai körökben sem az erdélyi irodalmi élet történéseinek valós hátterei, jelenségei, sem pedig azok nagyon összetett indokrendszere. Érvelése remekül példázza, hogy a kialakult kép sematizmusaiba csak a felületes általánosító szemléletek, vagy a kánoni elvárásrendek meghatározta szelektív névsor számít bele. Ezért találóak azok a sorok is, miszerint számos olyan a korban nagyra értékelt szöveget lehetne megnevezni, melyek inkább tekinthetők a kultúra hordozójának, mintsem műalkotásnak.[758]

V. Összegzés helyett.
(Hagyomány és kánon)

[757] Vö. **Páskándi** Géza, *A szellemi visszahonosodásról II*., in Új Forrás, 1982/6. 64.
[758] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja*, in UŐ, *Minta a szőnyegen*, 84.

Hagyomány és kánon viszonya – az assmanni rendszer értelmében – „értelemfüggő, elsőrendű kódex" és „értékfüggő, másodrendű kódex"[759] összefüggéseiben szemlélhető. S bár az említett rendszerben a hagyomány nem annyira szövegszerű, mint inkább egy általános kommunikációforma, a kánon hozzá való viszonya a maga kényszerű és szükségszerű változásában szemlélhető. Arra maga Assmann is figyelmeztetett, hogy a kánon összefüggéseiben sohasem egy magától értetődő értékállapotról van szó, olyas valamiről, mint a grammatikai elfogadhatóság normája, hanem egy tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról.[760] Ez a normarendszer ugyanakkor sokkalta inkább a megszentelő elv alapján bontja ki értékrendszerének tökéletesség-képét, mintsem egy leegyszerűsítő képlet által „harcol ki" magának központi helyet. Az általa „megszentelt" szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra, mint a hagyományban újra felismert értékelvek elfogadására számít.

Sütő életművének meghatározó fejezete, s közvetetten annak sikere is a magyarság asszimilációját célzó román nacionalista kurzus ellenében bontakozott ki. Magyarországon viszont nem csak az erdélyi magyarság fenyegetettsége miatti aggodalom felkeltésével hatott, hanem azzal is, „hogy az itteni magyarság veszélyeztetettségének kifejezését is megtalálta benne."[761] A Sütő-kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból szemlélhető, de közös problematikákat érint. Irodalomtörténeti helyének fennmaradása abban az esetben lehet ígéretes, amennyiben egyfelől nem zárkózik el az életmű legjobb alkotásaihoz is szükséges kritikus távlatoktól, másfelől az esetleges relativizáló tendenciák is túl tudnak majd tekinteni a normatívvá tett s szükségszerűen temporalizált kánoniság kettősségének kényszerén.

Aki az életmű történetét csupán remekművek történeteként képzeli el, evidenciaként kezeli bizonyos történetiségükben és megítélésükben szükségszerűen változó kategóriáknak művekben való örök felismerhetőségét, ilyen jellegű identitását. Ez a magától értetődőség viszont csak egy vagy több közösnek tételezett, ám meglehetősen szubjektív értékkategória irodalmi értékelésekbe való beemelése által nyerheti el feltételezett legitimációját. Éppen ezért a történeti értékelés változó kritériumairól továbbra sem célszerű megfeledkeznünk, ahogyan érdemes szem előtt tartanunk különböző kulturális diszkurzusok, akár egyidejű kánonok, kánonrétegek változó irodalom-felfogását és hatását is. A történeti szempont ilyen forma mellőzhetetlensége nem csak arra ösztönözhet, hogy művek hatásértékét ne jellemzően

[759] Vö. **Assmann**, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999, 115.
[760] Uo., 114.
[761] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*188.

csak egyszólamú recepciójának történetében vagy a jövőnek szóló értelmezéslehetőségeiben szemléljük, hanem zártságának-nyitottságának fokozataiban szinkrón és diakrón analógiákra is figyeljünk.

Az irodalmi kultuszok élettanáról és a szellemi élet tabuinak általános természetrajzáról az elmúlt bő évtized magyarországi kultuszkutatásai révén is megállapítható immár, hogy különböző korok ránk maradt dokumentumai más és más szempontból közelíthetők és értékelhetők. Ráadásul, mint Dávidházi Péter is megjegyezte, ugyanazon drámaelemzések vagy színikritikák, irodalmi emlékünnepélyekről szóló tudósítások, amelyek az irodalomtörténész, a kritikus és a kutató számára gyakorta „magvatlan szócséplésnek látszanak vagy éppen a szakirodalom színvonalának apályát jelzik", kultusztörténeti szempontból gyakran „tanulságosabbak, mint a kritikatörténeti örökség időálló értékei".[762] A kultusznak mint nyelvhasználati módnak számon nem kérhető jelentésszegmensei - a tulajdonképpen bizonyíthatatlan és ugyanakkor cáfolhatatlan tézisei nem csupán eltérnek teljességükben a másfajta diszkurzusformáktól, de miután ki is vonják magukat a racionális értelmezhetőség hatálya alól, árnyaltabb megközelítésük vagy megértésük egyben a szótár-elméletekhez hasonlóan teljességében új paradigmák elfogadását is feltételezik. A kultikus nyelvhasználat erős érzelmi vonásának köszönhetően képes átlényegíteni a kritikai műfajok értekező szövegeit, amelyek egyébként a tapasztalati ellenőrizhetőségnek és igazolhatóságnak igényét eleve adottnak tekintik. A kétféle nyelvhasználati mód tetten érhető gyakran egyazon szerző tollából is, sokszor attól függően, hogy éppen hol, mikor, milyen alkalomra született az írás, illetve attól is, milyen folyóiratban, közvetítő médiumban tartanak igényt az elemzendő, bemutatandó szövegeken túl egy jelenség, teljes írói szerepkör, történeti ábrázolásmód vagy erkölcsi magatartásminta értelmezésére. (Napilapokban megjelent cikkek, tárcák – például Ruffy Péter tollából –, a népszolgálat Balogh Edgár-i értelmében ötvözték az ismeretterjesztést saját kutatásaik eredményeivel)

Amint Takáts József remek összefoglaló tanulmányában megjegyezte, amellett, hogy a kultuszkutatási törekvések szelíden ironizáló irodalomtörténészi beszédhez vezettek, egyúttal az önkritika eszközeivel is éltek. A kezdeti szövegektől (melyek a *kultikus* beállítottságnak és nyelvhasználatnak, valamint ellenfogalmának, a *kritikainak* perspektívájában álltak) továbbléptek a meghatározottságok olyan fokára, melyben kérdésessé vált, mennyiben lehet egyáltalán az irodalomnak és az irodalomról való

[762] Vö. **Dávidházi** Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989, 1-27., - illetve **Takáts** József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 107-134.

beszédnek maga mögött hagyni kultikus szakaszait, s kritikaivá, tárgyszerűvé, ellenőrizhetővé, racionálissá válnia.[763] Azaz olyan anideologikus vagy dezideologikus mozzanatot feltételeznie, melyben az önmagáról való tudás eleve nem korlátozná saját megismerhetőségébe vetett hitét.[764] Az persze, hogy a kultikus-kritikai fogalompár is szükségszerűen vizsgálat tárgyát képezte, legfeljebb jelentőségében, arányaiban csökkentette, hierarchikus voltában viszont nem változtatta meg az imígyen tételezett kultuszkutatásbeli antropológiai logikát. A kritikai törekvésekben a szekularizáció mozzanata megmaradt, ennek kulturális logikája egy inkább horizontális társadalommal, és jól leosztott, disztingvált szerepekkel kívánt dolgozni, s persze a perifériára száműzte volna a kánoniság kultikus meghatározóit. Ezek viszont magát a kultuszt mint közvetítő intézményt továbbra is fenntarthatják, mégpedig egy hierarchikusan elképzelt világ intézményeként.[765]

A kultuszok irodalomtörténeti feltárásai (bár itthon ezek eddig a művelődéstörténet és a kulturális antropológia szempontjából alapvetően a XIX. századra s a XX. század első harmadára korlátozódtak) részben mellőzték a közvetlen hatalom kérdéskörét, s bár ideológiai rendszerekkel dolgoztak, a politikai jelleg meglehetősen kevés esetben került a vizsgálatok körébe. Talán éppen az említett kritikai viszonyulások miatt, olyan „képzetköröket" tárgyaltak, amelyek mintegy nehezékként fedték el a kritikus vizsgálatokat. Hogy ezekkel a kultikus, sokszor hatalmi, ideológiai, autoriter eljárásokkal mégis kénytelen a kultuszra vonatkozó vizsgálódás is élni, azt jól mutatja, hogy jelen műimmanensebb értékeléseket számonkérő eljárás sem térhetett ki előle. (Mert a hazai recepcióesztétika valóban inkább kanonikus és kritikai ambíciókkal párosult, mintsem történetiekkel, mégsem kerülheti meg az olykor erősen politikai beállítottságú irányzatok nyílt hierarchikus vagy szekuláris törekvéseinek máig ható ideologikusságát, melynek valahol a remélt kritikaivá válását csak az irodalom értelmezésének és értelmezési kereteinek a szépirodalomtól való elválasztása révén érhetné el). Hatástanilag tehát egy olyan semleges területen, mely művek és értelmezéseik vázolt kanonikus szétválaszthatatlanságában legfeljebb részrendszerek differenciálódása (temporális eltávolodása) által tárgyalhatná egyes irodalomszemléletek meghatározó jegyeit.

---

[763] Vö. **Takáts** József, *A kultuszkutatás és az új elméletek*, in UŐ., szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 296.

[764] Hasonló mozzanat volt megfigyelhető a kilencvenes évek újabb erdélyi törekvéseiben: a kényszerű elkötelezettségelvek elvetésével az újabb irodalmi csoportosulások egyik első igénye éppen az ilyen jellegű jelentéskioltás volt, amelyben látszólag nem törekedtek ellenideológiára, sem ellenirodalomra. Az immár határokon átívelő *Éneklő Borz* Sütő-száma saját törekvéseikkel kapcsolatosan ezért indíthatott így: „nem antiideológia, hanem anideológia, nem antipolitika, hanem apolitika, nem antisütő, hanem A SÜTŐ." Vö. **Láng** Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

[765] Uo.

A szövegek és olvasásuk értelmezésén túllépő „járulékosságoknak", (szerzői önarcképek, imágók, cselekvések, funkciók, tárgyak, stb.) de Man szavaival az „irodalom külpolitikájának" a háttérbe szorítását az erről való tudásunk elmélyült értelmezői gyakorlata által, de azok társadalmi beágyazottságának képletesen örökös tudatában érhetjük csak el. Az összefonódásukban meghatározó vázolt kánoni diszkurzusok alakulástörténete az irodalomértés történetét is jelentik. A vizsgált korszak kultúrtörténetének és kultúrpolitikája történetének a megíratlansága, részleges feldolgozottsága, és sok esetben polemizáltsága, beleértve a különböző szerkesztőségek és kiadók irányításának, ellenőrzési mechanizmusainak, függőségi viszonyainak és viszonylagos szabadságfokának a meghatározatlanságát, nagymértében hátráltatja az irodalomtörténeti kutatómunkát.[766] A kutatásoknak a listakánoni kiegészítések helyett ezért az értelmezési sémák feltárására célszerű elsődlegesen összpontosítaniuk, amely sémák olyannyira benőtték a befogadás horizontjait, és oly mértékben befolyásolták a jelen esztétikai tapasztalatát is, hogy eddig ismeretlen vagy kevéssé ismert művek aligha tudnának ezen változtatni. A történetiségében vizsgált szűk kánoniság zárt diszkurzusa azonban nem jelentheti sem az egykori alkotások, s legfőképp nem az újabb értékek szükségszerű összehasonlító vizsgálatának mellőzhetőségét. Mert a protokolláris és semmitmondó irodalmi csevelytől, a vállveregetéstől vagy az értetlenkedő elfordulástól bizonyára elérkeztünk már a valódi újraolvasás szügségszerűségének felismeréséig.

A múlttá lett történeti szituációk szerint lekerekített, s egyben érdektelenné is csiszolt Sütő-kép védelmezése, mesterséges fönntartása alighanem értelmetlen és fölösleges is. Érdeklődést nem az ismételt frázisok újjáélesztése, csupán az életmű megtisztítása eredményezhet, még akkor is, ha az ebben érdekelt érvek cáfolhatatlansága és az új szempontok szükségszerűsége negatív irányban korrigálja majd a kialakult kanonikus képleteket és írói pozíciót. Ami megmarad, az életműre rakódott efemer nehezékektől szabadulva, s az egyéb (határon-túli) korabeli művekkel, szerzőkkel a mellérendelésben elhelyezve, elevenebb irodalmi utóéletet eredményezhet majd, mint a politikától szabadulni képtelen, de mégis irodalomesztétikai mércére jogot formáló attitűdök kiüresedőben lévő kanonikus képletei, melyek a közszereplőnek járó túlfűtött, de protokolláris ünneplésekben alig figyeltek a szövegiség hagyományozhatóságának kritériumaira. A korszerűség keretfeltételeinek szövegvizsgálaton túli elvetése a közszereplést szkeptikusan fogadó mai

[766] A polémiákat illetően ráadásul mindmáig tart az irodalmi élet egykori szereplőinek, a különböző szerzőknek, kritikusoknak, szerkesztőknek a – sok esetben egyáltalán nem irodalmi jellegű – nézeteltérése, egyet nem értése, a személyes ellenszenv, a vélt vagy valós felelősség tudatában pedig az áldozati és hatalmi szerepek önkényes leosztása.

álláspontok által ezért is okozhat az autonóm irodalmi értékekben gondolkodók számára az elhallgatásokban, a nem-tamatizálásokban is értetlenséget, az esetlegesen megfogalmazódó kritikákban pedig olykor rágalmakkal felérő vádaknak, teljes eszmerendszerek blaszfémiájának a megélését. A kialakított kép merevsége, sérthetetlennek gondolása pedig a másképp-látás szabadságát nem hatálytalanítja, újabb szövegértésre viszont aligha serkent. Valószínűbb, hogy „az életművet temetetlen halottá teszi."[767] A kritikai visszhang hiányánál is riasztóbb ugyanis az életmű szempontjából a görcsösen ragaszkodó kultuszépítés. A kritikai távlat egyetlen esélye, hogy a mitológiáról és művekről leválasztja az eredeti politikai/ideológiai kontextust, az életmű kapcsán oly sokat emlegetett Németh Lászlóval szólva „kipárolja a régi ítéletrendszerek cefréjéből az irodalmat, hátrahagyva a politikum seprőjét".[768]

Az egyes értelmezések története gyakorlatilag akkor jellemezheti a kánonok történetét, ha nyilvánvalóvá válik, hogy a szűkebben értett (paradigmatikus?) kánonok egyidejűségének, vagy magának a kánonközöttiség állapotának is, (akárcsak irodalmi szövegek és értékeléseik várt vagy valós hatásának) nem csupán kiterjedtsége, de mélysége is meghatározó. Ezek megragadhatósága, az átmenetek állandóságában is az egymásnak ellentmondó igények közt, alighanem az irodalomtörténet egyik legnehezebb feladatát s egyben kihívását jelentik. Minthogy az irodalmi folyamatok természete az olvasói önértés alakzataiban tárja fel (szubjektivitásában maradandó) időtálló értéklehetőségeit, egyes irodalmi szövegek, vagy akár teljes életművek értékvonzatai is az olvasó szubjektumnak (a korra is jellemző) lehetőségeit teszik explicitté, s formálják értékvonulattá mindazt, amit az olvasástechnikák adta mozgásterek kiteljesítése nyújthat. A befogadás aktusai a szövegek önmozgásaiból is táplálkoznak, az értékhatárok megállapításában azonban ez nem zárja ki, hogy a választás egyszerre történeti és esztétikai támpontok szerint érvényesüljön.

[767] Amint némiképp hasonlóan az így kialakított Illyés-képpel, annak védelmezésével kapcsolatosan Lengyel András is leszögezte. Vö. **Lengyel** András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003, 53-63.

[768] Idézi **Ács** Margit, *i.m.*

Az összetett kérdéskört mindazonáltal csak körbejárni lehet, ideologikus kötöttségeit teljességében lebontani aligha. Egy átfogó, az életmű minden darabját az újraértésben megnyilvánuló szándéknak eszmetörténeti, politika-történeti kategóriakészletünket is felül kellene vizsgálnia, s ehhez olyan már-már lehetetlen mértékű kutatásba kellene fognia, amelyik képletesen teljes eszmeköröket összehasonlítva, tudománytörténeti előzményeket és hagyománybeli összefüggéseket vizsgálna.

VI. Könyvészet.

Felhasznált szakirodalom

Ács Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?* in Kortárs, 1997/6.

Ágoston Vilmos, *A levágott kéz felelőssége,* in Alföld, 1991/2.

Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999.

Assmann, Aleida – **Assmann**, Jan red., *Kanon und Zensur*, München, Fink, 1987.

Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978.

Babits Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

Babits Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, második kiadás, é.n.

Bacsó Béla szerk., *Szöveg és interpretáció*, Bp., Cserépfalvi, 1991.

Balassa Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.

Balázs Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

Balázs Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz*. - *nemzedékvallató*. Kolozsvár, Polis, 2001.

Balogh Edgár, *Népi kultúránk megújulásáról van szó,* in Művelődési Útmutató, 1948/1.

Balogh F. András, *Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról,* in *Tárlat* (szerk. **Egyed** Péter.) Bukarest, Kriterion, 1991. 8–30.

Bányai János, *Kisebbségi magyaróra*. *Tanulmányok, kritikák*, Újvidék, Forum, 1996.

Barthes, Roland: *Válogatott írások,* (vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976.

Bécsy Tamás, *Kalandok a drámával: magyar drámák 1945-1989.* Bp., Balassi, 1996.

Beke Ibolya, *A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között*, in *A kárpát-medence népeinek együttélése a 19.-20. században.* (szerk. **Egry** Gábor – **Feitl** István) Bp., Napvilág, 2005.

Béládi Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. -A határon túli magyar irodalom*, (szerk. **Béládi** Miklós) Bp., Akadémiai, 1982.

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Bertha Zoltán, *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in Tiszatáj, 1990/3.

Bertha Zoltán, *Gond és mű*. *Tanulmányok az erdélyi magyar irodalom köréből*, Bp., Széphalom, 1994.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp., TIT, 1984.

Bezeczky Gábor, *Kánon és trópus*, in Helikon, 1998/3.

Bezeczky Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája.* Bukarest, Kriterion, 1984.

Bíró Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997-2000), Bp., Liget könyvek, 2000.

Bisztray Gyula, *Írók az únióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.

Bloom, Harold, *The Western Canon. (The books and school of the ages)* N.Y., Harcourt Brace, 1994; illetve N.Y., Riverhead, 1995.

Bodor Ádám, *A börtön szaga*, Válaszok **Balla** Zsófia kérdéseire, Bp., Magvető, 2002.

Boka László, *A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2004.

Boka László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Boka László, *Ideologikus alakzatok az (1957 utáni) erdélyi irodalom fogadtatásában*, in **Jeney** Éva – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *(Tév)eszmék bűvölete*, Bp., Akadémiai, 2004.

Boka László, *A divattól a kultuszig,* in **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Bonyhai Gábor, *Összegyűjtött munkái*, Bp., Balassi, 2000.

Borbándi Gyula, *Népiség és népiek*. *Esszék, tanulmányok, cikkek*, Bp., Püski, 2000.

Bottoni, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18; illetve in A Hét, 2005, február 17.

Bretter György, *Itt és mást*, Bukarest, Kriterion, 1979.

Bretter György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3.

Bretter György szerk., *Szövegek és körülmények*. Bukarest, Kriterion, 1974.

Bretter Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.

Clausen, Christopher, *„Canon, Theme, and Code"* in *The Hospitable Canon*. (**Nemoianu**, Virgil and **Royal**, Robert eds.) Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Csapody Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

Cs. Gyímesi Éva, *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992.

Cs. Gyímesi Éva, *Értéktudat és önreflexió*, in Korunk, 1992/8.

Cs. Gyímesi Éva, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Cs. Gyímesi Éva, *Az elszigeteltség fokozatai*, in ItK., 1994/5-6.

Cs. Gyímesi Éva, *Colloquium Transsylvanicum*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.

Csak tiszta forrásból, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei. 12. 1980.

Cseh Gergő, **Kalmár** Melinda, **Pór** Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956-1963,* Bp., Osiris, 1999.

Cseke Péter, *„Irodalomirányítás" 1947-1989*, in Korunk, 1996/4.

Czine Mihály, *A romániai magyar irodalom a két világháború között. Az új romániai magyar irodalomról*, in UŐ, *Nép és irodalom,* I-II. Bp., Szépirodalmi, 1981.

Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században, – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

Dávid Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.

Dávid Gyula szerk., *Történelmünk a Duna-medencében*, Kolozsvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság – Polis, 1998.

Dávid Gyula- **Marosi** Péter- **Szász** János, *A romániai magyar irodalom története*, Bukarest, Tankönyvkiadó, 1978. - tankönyv a XII. osztály számára.

Dávid Gyula, **Szász** László szerk., *Egyedül. Székely János emlékezete*, Bp., Nap Kiadó, 1999.

Dávidházi Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1.

Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989

De Man, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

Depew, Mary and **Obbink**, Dirk eds., *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 2000.

Diószegi László – **R. Süle** Andrea szerk., *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1990.

Dobos István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Eagleton, Terry, *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

Eagleton, Terry, *The idea of Culture*, Massachusetts, Blackwell, 2000.

Erdődy Edit szerk., *Magyar irodalom a XX században,* Bp., NHK, 1992.

Even-Zohar, Itamar, *Literature, as goods, literatures, as tools,* in Neohelicon, XXIX, (2002) 1, 75-83.

Even-Zohar, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4., 434-450.

Ézsiás Erzsébet, *Mai magyar dráma*, Bp., Kossuth, 1986.

Fabiny Tibor szerk., *A hermeneutika elmélete*. *Tanulmányok,* Szeged, JATEPress, 1998 Ikonológia és Műértelmezés 3.

Farkas Zsolt, „Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban", in UŐ, Most akkor. Bp., Filum, 1998.

Filep Tamás Gusztáv, *A szobrok tanulsága***,** in Könyvvilág, 1990/6.

Filep Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5.

Filep Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11.

Fish, Stanley, *Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény?,* in Nagyvilág, 1995/4.

Fish, Stanley, *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*, in *Az irodalom elméletei III,* (szerk. **Thomka** Beáta.) Pécs, Jelenkor, 1997.

Fowler, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

Fried István, *Utak és tévutak Kelet-közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989.

Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*. *Four Essays*, New Jersey, Princeton, 1957, - magyarul *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999.

Gadamer, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor) Bp., Gondolat, 1984.

Gálfalvi György, *Marad a láz?* Bukarest, Kriterion, 1977.

Gálfalvi Zsolt, *Közös gond és felelősség*, in Igaz Szó. 1979/1.

Gáll Ernő, *Számvetés*, Kolozsvár, Komp-Press, 1995.

Gáll Ernő, *Napló. I. 1977-1990*, Kolozsvár, Polis, 2003.

Gates, Henry Louis Jr., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992.

Geertz, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in G., C., *Az értelmezés hatalma*, (vál. **Niedermüller** Péter), Bp., Osiris, 2001.

Gergely András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5., 67-70.

Gombrich, Ernst H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*. Oxford, Phaidon, 1979.

Gorak, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.

Gorak, Jan (ed.) *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001.

Görömbei András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvége.* (szerk. **Görömbei** András) Debrecen, Kossuth, 2000.

Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak, 1945-1990,* Debrecen, Kossuth, 1997.

Görömbei András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2. kiadás. (1984) 1993.

Görömbei András szerk., *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* Debrecen, Kossuth, 2000.

Guillory, John, *„Canon",* in *Critical Terms for Literary Study*, (**Lentricchia**, Frank and **McLaughlin**, Thomas eds.) Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Guillory, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press. 1993.

Gróh Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

György Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István szerk., *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, Bp., OSZK - Akadémiai, 2005.

Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.

Hankiss Elemér, *Érték és társadalom*, Bp., Magvető, 1977.

Haraszti Miklós, *A cenzúra esztétikája*. Bp., Magvető. 1991.

Hartman, Geoffrey H., *The faithful question of culture*. N.Y., Columbia University Press, 1997.

Hauser, Arnold, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982.

Hawkes, David, *Ideology.* London & New York, Routledge, Second edition, 2003.

Hoppál Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

Huszár Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003.

Illyés Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III*, *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* (szerk. **Saáry** Éva), Zürich, SMIKK, 1980.

Illyés Gyula, *Szellem és erőszak*, Bp., Magvető, (1978) 1988.

Jauss, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, (vál. szerk., **Kulcsár-Szabó** Zoltán), Bp., Osiris, 1997.

Jákfalvi Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* (szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna), Bp., JAK, L'Harmattan, 2005.

Jancsó Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.

Jánosházy György, *Történelmi drámáinkról. [1960–1990.],* in Látó, 1991/11.

Kalla Zsuzsa szerk., *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.

Kálmán C. György, *Te rongyos (elm)élet!* Bp., Balassi, 1998.

Kálmán C. György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*. Bp., Balassi, 2001.

Kántor Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001.

Kántor Lajos - **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945-1970,* Bukarest, Kriterion, 1971;- Második, javított kiadás, *Romániai magyar irodalom 1944-1970*. címmel! Uo.,1973.

Kennedy, George A., *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89, (1990) 217–225.

Kiss Gy. Csaba, *Közép-Európa, nemezetek, kisebbségek*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Kiss Gy. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, (szerk. **Dávid** Gyula), Kolozsvár, Polis, 1998.

Kiss Gy. Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6.

Kiss Gy. Csaba, *Nemzetiségi lét – nemzetiségi irodalom*, in Alföld, 1975/10.

Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története,* 2. javított kiadás, Bp., Kossuth, 1985.

Kocur László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII*. - *Irodalomelméleti tanulmányok*, (szerk. **Fried** István), Szeged, 2003.

Kókay György – **Buzinkay** Géza – **Murányi** Gábor, *A Magyar sajtó története,* Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000

Kós *Károly levelezése Czine Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.

Kötő József, *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből,* Kolozsvár, 1976.

Kötő József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.), Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991,* (2. kiadás.) Bp., Argumentum, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete,* in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000.

Kulin Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6.43.

Kuncz Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487-492.

Kuszálik Péter, *Irodalomtörténet és vidéke,* in Látó, 1994/5.

L. Balogh Béni szerk., *Kötődések Erdélyhez,* Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Laczkó Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3.

Láng Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.

Láng Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4.

Láng Gusztáv, *Kivándorló irodalom*. *Kísérletek*, Kolozsvár, Komp-Press. 1998. Ariadné könyvek.

Láng Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

Láng Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

Láng Zsolt, *Hányan mentek Piripócsra?* Kolozsvár, Komp-Press, 1995. Ariadné könyvek.

Lauter, Paul, *Canons and Context*. N.Y. Oxford University Press, 1991.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Lengyel András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003.

Lentricchia, Frank and **McLaughlin**, Thomas (eds.) *Critical Terms for Literary Study,* Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Levine, Lawrence W., *The Opening of the American Mind: Canons, Culture, and History*, Boston, Beacon Press, 1996.

Lindenberger, Herbert, *The History in Literature. On: Value, Genre, Institutions,* New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.

Makkai Sándor, *Magunk revíziója*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1931.

Makkai Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

Margócsy István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*. (Kommentár és florilégium), in ItK, 1990/3.

Margócsy István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.

Márkus Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996.

Márkus Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap kiadó, 2002.

Márkus György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992.

Martos Gábor, *Légkör, szellemi arcvonal és a minőség igénye*, Bp., Mérték, 1989.

Martos Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

Mester Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika,* Bp., Kijárat, 2004.

Miklós Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002.

Molnár János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged, 1993.

Mózes Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974-1990*, Marosvásárhely, Mentor, 2004.

Nagy György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press és Polis, 1999.

Németh László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.

Németh Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005.

Nemoianu, Virgil and **Royal**, Robert eds., *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Nyírő József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.

Panek Zoltán, *Írjon ön is írül,* in A Hét, 1978/35.

Páskándi Géza, *A szellemi visszahonosodásról I-II*., in Új Forrás, 1982/5-6.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

Pomogáts Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3.

Pomogáts Béla, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987.

Pomogáts Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1992.

Pomogáts Béla, *Kisebbség és humánum*. *Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból,* 2. átdolgozott kiadás, Bp., Korona Nova, 1998.

Pomogáts Béla, *Erdélyi autonómia – európai integráció*, Nagyvárad, NAT, 2004.

Pyle, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2.

Radnóti Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7.

Radnóti Sándor, *Kánon és relativizmus*, in Alföld, 1996/2.

Radnóti Zsuzsa, *Pro és kontra a kortárs magyar drámáról*, in Alföld, 1997/2.

Rákai Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

Ricoeur, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, (ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály), Bp., Osiris, 1999.

Ricoeur, Paul, *A szöveg világa és az olvasó világa*, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, (szerk. **Thomka** Beáta), Bp., Kijárat, 1998.

Robotos Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997.

Rohonyi Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris - Láthatatlan Kollégium. 2001.

Rónay László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg I. A magyarországi szellemi élet harminc éve, 1948-1978.* Zürich, SMIKK, 1979.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg II. Nyugati magyar kulturális élet a II. világháború után, 1945-1979.* Zürich, SMIKK, 1980.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg III. A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után.* 1945-1980, Zürich, SMIKK, 1980.

Sauerberg, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* London, Macmillan Press Ltd., N.Y., St. Martin's Press Inc. 1997.

Sela-Shefy, Rakefet, *The concept of Canonicity in Polysystem Theory*, in Poetics Today. 11, 1990/3.

Sela-Shefy, Rakefet, *Canon formation revisited: canon and cultural production*, in Neohelicon, XXIX, 2002/2.

Simon Zoltán szerk., *Romániai magyar irodalom 1970–1990*, Az Alföld, 1991/2 számának (Az 1990. november 5–16.-i Debreceni Irodalmi Napok előadásainak) szerkesztett szövege. Debrecen, 1991.

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Stark, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.

Sz. Nagy Péter szerk., *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Bp., Rakéta, 1990.

Szabó B. István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. - az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete 1993. november 25-26-i tudományos konferenciájának előadásai, Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.

Szabó Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *I-IV,* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.

Szakolczay Lajos, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodalmi, 1984.

Szakolczay Lajos: *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996.

Szász László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000.

Szegedy-Maszák Mihály, *The Idea of National Character: A Romantic Heritage,* in **Boerner**, Peter (ed.) *Concepts of National Identity: An Interdisciplinary Dialogue*, Nomos, Baden-Baden, 1986.

Szegedy-Maszák Mihály*, „Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995.

Szegedy-Maszák Mihály, *Literary canons: National and international*, Bp., Akadémiai, 2001.

Szegedy-Maszák Mihály szerk., *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11., 2001.

Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

Szegedy-Maszák Mihály, *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról,* Bp., Krónika-Nova, 2000.

Szekfű Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.

Szekfű Gyula szerk., *Mi a magyar?,* Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

Szeli István, *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993.

Szerb Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.

Szerdahelyi István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

Szilágyi Ákos, *A hetvenes évek „uralkodó eszméi"* in Művészet, 1986/7.

Szilágyi Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4.

Szilágyi Ákos, *Sturm und Drang a legújabb magyar irodalomban*, in Magyar Lettre, 2005/Tavasz.

Szilágyi Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995.

Szirák Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000.

Szondi, Peter, *A modern dráma elmélete. 1880-1950,* Bp., Gondolat, 1979; illetve Bp., Osiris, 2002.

Tabéry Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; illetve Nagyvárad, NAT, 2003.

Takács József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.

Takáts József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Bp., Kijárat, 2000.

Thomka Beáta szerk., *Narratívák 2. Történet és fikció,* Bp., Kijárat, 1998.

Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851.

Tóth Sándor, *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*, in *Rólunk van szó,* Bukarest, Kriterion, 1980.

Tóth Sándor, *Jelentés Erdélyből*, Párizs, n.n. 1989 (1987).

Tönnies, Ferdinand, *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983.

Tőzsér Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998.

Tőzsér Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.

Vallasek Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2.

Vallasek Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004.

Vécsi Nagy Zoltán szerk., *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965-75,* Bp., Ernst Múzeum, 2002.

Végh Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1.

Veres András szerk., *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek klubjában. 1980. április 10-12,* Bp., Balassi, 2002.

Veres András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*, in Beszélő, 1996/6.

Vida Gábor, *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?,* in Látó, 1998/3.

Vincze Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989,* http://vincze.adatbank.transindex.ro

Vincze Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

Vincze Gábor, *Ceausescu „fantomszervezete*": *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

Vincze Gábor, *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig"*, in *Kötődések Erdélyhez*, (szerk. **L. Balogh** Béni), Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Visky András, *Szolgálni és (ki)szolgálni,* in Kalligram, 1996/4, 68-71.

Von Hallberg, Robert, ed. *Canons*, London and Chicago, The University of Chicago Press. 1983.

Wellek, René – **Warren**, Austin, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972; illetve Bp., Osiris, 2002.

Z. Varga Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.

Zizek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology*, New York, Verso, 1998.

Felhasznált, életműről szóló cikkek és tanulmányok.

Ablonczy László: Csillag a máglyán. = Alföld, 1976. 3. sz. 87–91.
Ablonczy László: Az álmatlanság álmai. = Forrás, 1976. 9. sz. 87–89.
Ablonczy László: Az írás megbékítő hatalma. = Forrás, 1977. 5-6. sz. 3-7.
Ablonczy László: A vesszőzés módozatai. = Alföld, 1978. 7. sz. 98–100.
Ablonczy László: Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Forrás, 1978. 1. sz. 86–88.
Ablonczy László: Hófúvásos időben. = Tiszatáj, 1986. 3. sz. 91–96.
Ablonczy László: Sütő András: Az Álomkommandó. = Confessio, 1988. 1. sz. 114–117.
Ablonczy László: A tízesztendős Szuzai menyegző. = Tiszatáj, 1990. 1. sz. 91–94.
Ablonczy László: „S kezdék nevetni a sírás helyett.” = Tiszatáj, 1993. 11. sz. 50–58.
Alexa Károly: Sütő András: Istenek és falovacskák. = Kortárs, 1973. 12. sz. 2033–2035.
Alexa Károly: Maros menti Parainesis. = Kortárs, 1977. 12. sz. 2000–2003.
Almási Miklós: Sütő András: Álomkommandó. = Kritika, 1987. 11. sz. 33-34.
Annus József: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1976. 2. sz. 88–90.
Annus József: András ama tiszta ingben…= Tiszatáj, 1982. 1. sz. 82-84.
Bakonyi István: Írónk és kora: Vázlat Sütő Andrásról. = Új Forrás 1991. 12. sz. 70-74.
Balázs Mihály: Sütő András. = Írók, képek II. 3. kiadás. Szerk.: Dr. Szabó Ödönné. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 258–273.
Balázs Sándor: Münzer felelőssége. = Korunk, 1975. 7. sz. 522–526.
Balázs Sándor: Egy mű vallásbölcseleti háttere. A „Csillag a máglyán” című drámáról. = Világosság, 1977. 2. sz. 96–100.
Balogh Edgár: Köszönet egy könyvajánlásért. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 172–177.
Balogh Edgár: Sütő András itt marad. = B. E.: Acéltükör mélye. Kriterion, Bukarest, 1982. 74–76.
Balogh Edgár: Sütő András házi ünnepére. = B. E.: Magyarok, románok, szlávok. Kossuth, Budapest, 1986. 225–227.
Balogh László: Sütő András: Emberek indulnak. = Új Hang, 1954. 6. sz. 88–91.
Bálint Tibor: Hétköznapok a keresztfán. = B. T.: Kenyér és gyertyaláng. Dacia, Kolozsvár, 1975. 110–116.
Barota Mihály: Omló egek alatt. = Életünk 1991. 6. sz. 569-572.
Bata Imre: Sütő András drámáinak nyelvéről. = Új írás, 1976. 3. sz. 80-82.
Bécsy Tamás: A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában. = Színház, 1978. 7. sz. 1–7.
Bécsy Tamás: Jellemek és cselekmény. = Új Írás. 1976. 3. sz. 82-86.
Béládi Miklós: Tártkarú világ – Sütő András novellái. = Élet és Irodalom. 1960. 38. sz. 8.
Bellyei László: Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához. = Életünk, 1975. 2. sz. 169–173.
Berkes Erzsébet: Egy Lócsiszár virágvasárnapja. = Kritika, 1974. 12. sz. 19.
Berkes Erzsébet: Advent a Hargitán. = Kritika 1986. 4. sz. 27-28.
Berkes Erzsébet: Szökésben a falvédőről. = Élet és Irodalom, 1986. IV., 18.
Bertha Csilla: Nemzeti sorstragédiák. Párhuzamok Sütő András és Brian Friel drámájában. = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1. Eger, 1987. 51–70.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. Monográfia Sütő Andrásról. = B. Z.: Gond és mű. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1994. 11–131.; 177–180.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar gondok – újabb könyvek tükrében. = Magyar Élet, 1994. 2. sz. 13–18.
Bertha Zoltán: A közösség homlokráncai – Sütő András arcképéhez. = Magyar Napló, 1995. 7. sz. 20–23.

Bretter György: A hegyen túl is hegy van. = B. Gy.: Itt és mást. Kriterion, Bukarest, 1979. 472–479.
Czine Mihály: Halkított, köznapi köszöntés. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 6-8.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. = Alföld, 1979. 8. sz. 56-59.
Czine Mihály: Olvasónapló. = Forrás, 1992. 2. sz. 89-90.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. Anyám könnyű álmot ígér. Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Cz. M.: Nép és Irodalom I–II. Szépirodalmi, Bp. 1981. II. 140–155.
Czine Mihály: Sütő András könyve. = Forrás, 1992. 2. sz. 89–90.
Cs. Nagy Ibolya: A bölcsőhely parancsai. = Alföld, 1977. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Mese – mesén túli üzenettel. = Alföld, 1987. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Út a méltóságától megfosztott emberig. = Hitel, 1999. 12. 87–97.
Csányi László: A kollektív sorsviselés iskolája. = Új írás, 1984. 8. sz. 111-113.
Cseres Tibor: Szavaink Nagyfejedelemsége. = Élet és Irodalom, 1977. 51. sz. 3.
Csoóri Sándor: Az elveszített szem fényei. = Cs. S.: Tenger és diólevél I–II. Püski, Bp. 1994. I. 518–520.
Csűrös Miklós: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Kortárs, 1982. 5. sz. 816–818.
Dobos László: Levél Sütő Andráshoz. = Alföld, 1977. 6. sz. 34–35.
Dömény Katalin: A mandátumos erdélyi író műhelye egy rekonstruált keletkezéstörténet tükrében. - Egy lócsiszár virágvasárnapja c. drámájának geneziséhez. = Szivárvány, 14. évf. 1993. 41. sz. 125-129.
Duba Gyula: A megmaradás hirdetője. = Irodalmi Szemle, 1977. 7. sz. 649–650.
Egyed Péter: A műhely aggodalma és bizonyossága. = Korunk, 1981. 6. sz. 448–451.
Elek Tibor: A lehetetlen kísértése. = E. T.: Szabadságszerelem. Pozsony, 1994. 83–96.
Éltető József: Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek. = Ötven nagyon fontos regény: műismertetés és műelemzés / (Aczél Géza, Ádám Péter, Bakcsi György et al. 2. módosított kiad.) - Lord Könyvkiadó, Bp., 1998.- 314-319.
Ézsiás Erzsébet: Sütő András. = É. E.: Mai magyar dráma. Kossuth, Bp. 1986. 105–114.
Farkas Árpád: Pusztakamarási körtevirág. = F. Á.: Asszonyidő. Bukarest, 1983. 91–99.
Fehér István: Anyám könnyű álmot ígér. = Kritika, 1973. 1. sz. 26.
E. Fehér Pál: Nota bene. A szuzai menyegző. = Élet és Irodalom 1980. 24. sz. 6.
Fenyő István: Forradalom és humanizmus. = F. I.: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp. 1979. 678–697.
Fenyvesi Félix Lajos: Őrszem a Hargitán. = Confessio. - 21. évf. 1997. 3. sz. 47-48.
Féja Géza: Műfaj születik. = F. G.: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp. 1978. 184–189.
Fodor Sándor: Magasrendű harmónia. = Utunk, 1970. 12. sz. 1.
Fónod Zoltán: Mi dolgunk a világon… – A történelem parancsai Sütő András műveiben. = Irodalmi Szemle, 1982. 3. sz. 243-245.
Földes László: Emberek indulnak. = Igaz Szó, 1953. 4. sz. 114–123.
Gách Marianne: 21 kérdés Sütő Andráshoz. Film, Színház, Muzsika, 1976. 1. sz.
Gál Sándor: Csillag a máglyán. = Irodalmi Szemle, 1977. 2. sz. 164–165.
Gálfalvi Zsolt: Félrejáró Salamon. = Utunk, 1956. 39. sz.
Gálfalvi Zsolt: Vallomás az elkötelezettségről. Drámák humánuma – avagy a humánum drámái. = G. Zs.: Az írás értelme. Kriterion, Bukarest, 1977. 179–204.
Gálfalvi Zsolt: Sütő András drámái és az Éden kristályfái. = Sütő András: Három dráma. Eminescu, Bukarest, 1982. 5–14.
Gáll Ernő: „Holt-tengeri” jelentés. = G. E.: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Szépirodalmi, Bp. 1978. 192–195.
Gáll Ernő: A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája. = G. E.: A sajátosság méltósága. Magvető, Bp. 1983. 97–121.
G. Kiss Valéria: Ahol véget ér a szó… = Alföld, 1977. 6. sz. 57–59.

Görömbei András: A megmaradás etikája és esztétikája. = Alföld, 1974. 7. sz. 60-65.
Görömbei András: "Kelj fel és beszélj" = Tiszatáj, 1978. 3. sz. p. 71-75.
Görömbei András: Sütő András felszólalása fejtartásunk ügyében. = Tiszatáj, 1979. 2. sz. 68-75.
Görömbei András: Az önvizsgálat belső kényszere. = Alföld, 1981. 6. sz. 84-89.
Görömbei András: A hatalom gyermekkori játszótársa. = Tiszatáj, 1982. 7. sz. 45-51.
Görömbei András: "Az ember amíg él, játszani is akar". = Alföld, 1984. 5. sz. 66-77.
Görömbei András: Folytatás és megújulás: Sütő András prózaművészete az ötvenes és hatvanas évek fordulóján. = Tiszatáj, 1984. 10. sz. 56-64.
Görömbei András: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 38-49. p.
Görömbei András: "Felgyűlt az idő" : Az Anyám könnyű álmot ígér időszerkezete. = Alföld, 1977. 6. sz. p. 47-51. illetve "Ki viszi át...?" / Görömbei András. - Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.- p. 323-334.
Görömbei András: Sütő András: Sikaszói fenyőforgácsok. = Alföld, 1988. 7. sz. 84–86.
Görömbei András: A lőtt lábú madár nyomában. = Életünk, 1989. 1/2. sz.. 88-90.
Görömbei András: Sütő András. In: G. A.: Kisebbségi magyar irodalmak 2. kiad. Kossuth Egyeteni Kiadó, Debrecen 1997.; 3. bőv. kiad. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2001.
Görömbei András: Tűnődés Sütő András naplójegyzeteinek olvasása közben – kitérőkkel. = Alföld, 1991. 8. sz. 83–90.
Görömbei András: Sütő András. = G. A.: Napjaink kisebbségi magyar irodalma. Tankönyvkiadó, Bp. 1993. 25–38.
Görömbei András: Erdélyi változatlanságok. Sütő András könyve = Hitel, 2001. 10. sz. 103–106.
Grezsa Ferenc: Sziszüfosz mai szerepben. = Új Írás, 1982. 4. sz. 106–108.
Grezsa Ferenc: Omló egek alatt. = Kortárs, 1991. 1. sz. 160-162. Illetve: G. F.: Vonzások és vallomások. Szeged, Tiszatáj, 1999. 322-327.
Ilia Mihály: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Kortárs, 1970. 9. sz. 1492–1493.
Illyés Elemér: Négy erdélyi prózaíró. = Új Látóhatár, 1971. 5. sz. 539–546.
Illyés Gyula: Sütő András nagy úton. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.
Imre László: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Alföld, 1971. 2. sz. 81–83.
Imre László: Sütő András: Rigó és apostol. = Alföld, 1971. 1. sz. 84–85.
Iszlai Zoltán: „Hogy megmaradjunk”. = I. Z.: A valóság közelében. Kossuth, Bp. 1983. 16–20.
Izsák József: Tűnődés a tűnődésben. = Igaz Szó, 1958. 5. sz. 766–770.
Izsák József: Példázat az emberségről. = Igaz Szó, 1961. 6. sz. 857–859.
Jánosházy György: Átfogóbb társadalomrajz felé. = Igaz Szó, 1960. 2. sz. 282–287.
Kacsó Sándor: A parasztkérdés irodalmunkban. = K. S.: Írók – írások. Irodalmi, Bukarest, 1964. 223–233.
Kántor Lajos: Az írói gond változásai. = Korunk, 1970. 6. sz. 956–959.
Kántor Lajos: Táj és világ gondja. = Korunk, 1973. 11. sz. 1635–1639.
Kántor Lajos: A megtalált színház. = Korunk, 1975. 6. sz. 425–433.
Kántor Lajos: A tiltakozás metaforái. = K. L.: Korváltás. Kriterion, Bukarest 1979. 45–50.
Kántor Lajos: „… meg nem maradhatunk az alázat porában”. = K. L.: Korunk: avantgarde és népiség. Magvető, Bp. 1980. 495–503.
Kelemen János: Sütő András: Tártkarú világ. = Kortárs, 1960. 6. sz. 968–969.
Kereskényi Sándor: Értékválság a kisebbségi kritikában. = Alföld, 1994. 2. sz. 87–89.
Kocsis István: Dalon túli dallal… = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 202–203.
Koltai Tamás: Sütő András: Csillag a máglyán. = K. T.: Magyar drámák színháza. NPI, Bp. 1979. 213–216.

Koltai Tamás: „Felügyelőnk, a Nagy Romlás.” = Élet és Irodalom, 1986. 2. sz. 13, illetve K. T.: Színházváltás 1986–1991. Meszprint, Bp. 1991. 7–10.
Kós Károly: Levél Sütő Andráshoz "A Kolozsváriak"-ról. = Kortárs 1973. 12. sz. 1876-1878.
Kósa Csaba: Erdély fáklyái: A tűzfelelős. = Új Idő 1990. 12. sz. 10-16.
Kovács János: Epikusi tűnődések. = K. J.: Kétség és bizonyosság. Kriterion, Bukarest, 1981. 106–122.
Kovács Sándor Iván: Istenek és falovacskák. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp., 1978. 403-409.
Kovács Sándor Iván: Tűnődések a fennmaradás módozatain. Költészet és valóság Sütő András Kálvin-drámájában. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp. 1978. 410–421.
Láng Gusztáv: Eszme és történelem. = Alföld, 1977. 6. sz. 42–43.
Lászlóffy Aladár: Ars poetica útközben. = Igaz Szó, 1971. 8. sz. 262–266.
Lázok János: A céltól az eszközig: a Sütő-novelláktól a Sütő-drámákig. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 17–30.
Lázok János: Gondolat és/vagy cselekvés? = Korunk, 1983. 2. sz. 143–150.
Lázok János: A kerek félalmák paradoxonai. = Korunk, 1983. 9. sz. 739–744.
Lázok János: Évek és hazajáró lelkek Sütő András trilógiájában. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 137–140.
Lázok János: A céltól az eszközökig. = Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. 176–210.
Lázok János: A Káin és Ábel metaforikus mélyszerkezete. = Korunk, 1992. 8. sz. 48–55.
Lázok János: "Az év könyve". = Beszélő 3. évf. 1998. 1. sz. 80-84.
Lehel Katalin: Az igazság megszállottja Sütő András drámai életművében. = Somogy, 1991. 1. sz. 52-54.
Marosi Péter: Félrejáró Salamon nyomában. = Igaz Szó, 1956. 12. sz. 1845–1850.
Marosi Péter: Kolhaas haragja és Harag Kolhaasa. Sütő genfi zsoltára. Káin tragédiája. = M. P.: Világ végén virradat. Bukarest, 1980. 142–163.
Martinkó András: Con amore. = Kritika, 1970. 1. sz. 34–38.
Márkus Béla: Fájdalmas farsangi játék. = Alföld, 1977. 6. sz. 60–63.
Márkus Béla: A betokosodott kudarc. = Hitel, 1994. 1. sz. 94–101.
Márkus Béla: Pünkösdi lélekkel. Sütő András: Erdélyi változatlanságok = Reformátusok Lapja, 2001. június 3.
Márkus Béla: A szolgák felelősségével. (Sütő András: Erdélyi változatlanságok.) = Tiszatáj, 2002. július, 77–86.
Melczer Tibor: Évek – hazajáró lelkek. = Kritika, 1982. 6. sz. 34.
Mész Lászlóné: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán = ML: Mai magyar drámák. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 96–143.; 3. kiad. - Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 193. - (Műelemzések kiskönyvtára)
Miklós Róbert: Cseppben a tenger. = Napjaink, 1970. 11. sz. 10.
Nagy Pál: Drámaírók sikere. = Igaz Szó, 1962. 6. sz. 881–887.
Nagy Pál: Nyugtalan ember. = Igaz Szó, 1963. 5. sz. 794–795.
Nagy Pál: Az idő hullámhosszán. = Igaz Szó, 1967. 1. sz. 572–581.
Nagy Pál: Előszó. = Sütő András: Misi, a csillagos homlokú. Kolozsvár, 1972. 5–27.
Nagy Péter: Sütő András két drámája. = N. P.: Olvasó. Szépirodalmi, Bp. 1980. 3456–352.
Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről. = Magyar Nyelvőr, 1983. 1. sz. 68–75.
Nemes Rita: Vitairatok a Romlás ellenében: Sütő András drámáiról. = Hitel 13. 2000. 10. sz. 101-108.
Olasz Sándor: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Forrás, 1982. 3. sz. 82–83.
Oltyán Béla: Máglyák és csillagok: Sütő András etikája. = Tiszatáj, 1987. 6. sz. 3-12.
Pákovics Miklós: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Kritika, 1980. 12. sz. 34.

Pálfy G. István: A hitvitázó. = Alföld, 1977. 6. sz. 36–41.
Pálfy G. István: Mosolyba göngyölt aggodalom. = Tiszatáj, 1978. 6. sz. 86–92.
Pálfy G. István: A hitvigyázó. = Forrás, 1979. 3. sz. 74–80.
Pálfy G. István: Főhajtás Sütő Andrásnak. = P. G. I.: Jó hazát teremteni. Magyar Ifjúság Szerk., Bp. 1988. 131–134.
Páll Árpád: Azonos mondanivaló, különböző műfajok, avagy jegyzetek a drámaíró Sütő Andrásról. = P. Á.: Színházi világtájak. Bukarest, 1987. 240–250.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Egy lócsiszár…) = Jelenkor, 1986. 4. sz. 341-345.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Álomkommandó) = Jelenkor, 1988. 6. sz. 530–534.
Pásztor Emil: A romániai magyar irodalom és magyar nyelv új színei Sütő András naplójegyzeteiben. = Könyvtáros, 1972. 2. sz. 110-112.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága. = P. Gy.: Olvasópróbák. Felsőmagyarország, Miskolc, 1994. 199–211.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága: Rend és rendetlenség Sütő András drámáiban. = Napjaink, 1989. 10. sz. 27-30.
Pomogáts Béla: A valóság vonzásában. = Jelenkor, 1970. 12. sz. 1146-1150.
Pomogáts Béla: Az önkeresés útján. = Jelenkor, 1972. 1. sz. 937–944.
Pomogáts Béla: Sütő András. = Alföld, 1972. 12. sz. 43–49.
Pomogáts Béla: Anyanyelv és közösség. = Jelenkor, 1978. 4. sz. 361-362.
Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Gondolat, Bp. 1982.
Pomogáts Béla: Sütő András szolgálata. = Confessio, 1986. 4. sz. 79–83.
Pomogáts Béla: Könyvek a romániai magyar irodalomról. = Irodalomtörténeti közlemények, 1986. 4. sz. 457-465.
Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető, Bp. 1987.
Pomogáts Béla: Költészetben elbeszélt szociográfia. = P. B.: Kisebbség és humánum. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 173–186.
Popovici, Titus: Drága András! = Alföld, 1977. 6. sz. 45–46.
Reményi József Tamás: Anyám könnyű álmot ígér. = Magyar irodalom, 1945-1995. Műelemzések. (szerk. Reményi József Tamás, Tarján Tamás). Corvina, Bp., 1996. 147-151.
Rácz Győző: Nyelv és történelem. = R. Gy.: Értelem és szépség. Bukarest, 1972. 349–350.
Rácz Győző: Sorskérdések lírája. A forradalom etikája. A máglyán nem égnek el a csillagok. = R. Gy.: A lírától a metafizikáig. Bukarest, 1976. 124–129.; 167–197.
Rácz-Székely Győző: Sütő Andrásról – új könyve ürügyén. = Forrás, 1971. 1. sz. 82–84.
Rácz-Székely Győző: Meditáció Sütő András „úti tűnődéseiről”. = Forrás, 1971. 4. sz. 87–89.
Reuter Lajos: Vázlat Parmenion tragédiájáról. = Forrás, 1984. 8. sz. 40–47.
Réz Pál: Beváltott ígéret. = Élet és Irodalom, 1970. 17. sz. 10. illetve R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Szépirodalmi, Bp. 1973. 373–379.
Réz Pál: Itt állok, másként nem tehetek. = Tiszatáj, 1976. 3. sz. 90–95.
Robotos Imre: Hatalom és hatalmaskodás komikuma. = R. I.: A nevetés vonzásában. Bukarest, 1973. 208–227.
Robotos Imre: Ablak a századok falán. A hatalom örvényeiben. = R. I.: Arányok rendjében. Bukarest, 1981. 89–104.
Ruffy Péter: Sütő András. = R. P.: Világaim. Szépirodalmi, Bp. 1979. 315–322.
Sándor Iván: A tetthiány némasága. = Alföld, 1988. 2. sz. 24–30.
Schreiber György: „Drámát írtál, Häftling!” = Mozgó Világ, 1987. 12. sz. 112–116.
Sinkovits Imre: Esemény. = Tiszatáj, 1985 12. sz. 35-36.
Sík Ferenc: Sütő András a Nemzeti Színházban. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 32-34.

Sík Ferenc: Kegyelmi kérvény. Az Álomkommandóról. = Alföld, 1987. 6. sz. 50-51.
Sőni Pál: Sütő András novellái. = S. P.: Irodalmi bírálatok. Bukarest, 1955. 87–95.
Sőni Pál: Sütő András. = S. P.: Művek vonzása. Irodalmi, Bukarest, 1967. 229–236.
Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969.
Szabó B. István: Az év regénye. = Új Írás, 1971. 1. sz. 120–123.
Szabó B. István: A sajátosság méltósága. = Új írás, 1988. 11. sz. 116–118.
Szabó Zoltán: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk." = Új Látóhatár, 1975. 2. sz. 173–177.
Szakolczay Lajos: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Új írás, 1977. 7. sz. 83–91.
Szakolczay Lajos: A fűszál lehajlik. Szóló száj. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984.
Szakolczay Lajos: Tűnődés útközben. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp., 1984. 288–296.
Szakolczay Lajos: Esszéítélet. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 281–287.
Szakolczay Lajos: Megtalált világ. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 269–280.
Szakolczay Lajos: A vélekedés szabadsága: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 297–320.
Szakolczay Lajos: A megmaradás esztétikája. = Sz. L.: A csavargó esztétikája. Balassi Kiadó, Bp., 1996. 141-151.
Szakolczay Lajos: Sütő András metaforaigazsága. = Sz. L.: Ötágú síp. Magvető, Bp. 1989. 467–473.
Szakolczay Lajos: Kötél homokból. Tevan, Békéscsaba, 1994.
Szakolczay Lajos: Égő házban nem fésülködni kell, hanem tüzet oltani. = Kortárs, 2002. 6. sz. 49–54.
Szász János: Két formanyelv mezsgyéjén. = Igaz Szó, 1967. 6. sz. 923–927.
Szász János: Sajátosság és egyetemesség. = Sz. J.: A hittől az eszméletig. Bukarest, 1981. 13–18.
Szász János: Sütő András Herder-díja. = Sz. J.: A fennmaradás esélyei. Gondolat, Bp. 1986. 133–135.
Szász László: Három írói attitűd. = Sz. L.: Egy szerencsés kelet-európai – Székely János. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2000. 31-54.
Szávai Géza: Válasz Sütő Andrásnak. = Sz. G.: Szinopszis. Bukarest, 1981. 231–234.
Szekér Endre: Vallomás Sütő Andrásról. = Sz. E.: Érték és írás. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1981. 253–256.
Szekér Endre: Sütő András sikaszói gyémántjai. = Sz. E.: Erős várunk a vers. Forrás Szerk.–Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 1991. 129–134.
Székelyhidi Ágoston: Sütő András: Egy pakli dohány. = Alföld, 1955. 5. sz. 91–93.
Szerdahelyi István: Sütő András: Rigó és Apostol. = Kortárs, 1971. 5. sz. 822-823.
Szerdahelyi István: A feldobott pénzdarab pillanatában. = Kritika, 1987. 6. sz. 18-19.
Szilágyi Ferenc: „…megváltani a senyvedő nyelvet…" = Magyar Nyelvőr, 1978. 4. sz. 431–444.
Szilágyi Júlia: A lelkiismeret dokumentuma. = Korunk, 1971. 4. sz. 643–646.
Szőcs István: Újabb Holt-tengeri tekercsek. = Utunk, 1970. 17. sz. 1–2.
Szőcs István: Az állandó gyorsulás végzete. = Utunk, 1975. 49. sz. 1–2.
Szőcs István. Engedjétek hozzászólni a szavakat I–II. = Utunk, 1977. 48. sz. 3.; 1977. 51. sz. 3.
Tánczos Gábor: Sütő András ars poeticája. = Élet és Irodalom, 1973. 49. sz. 11.
Tarján Tamás: Sütő András a drámaköltő. = Színház, 1976. 3. sz. 1-7.

Tarján Tamás: Itt állok, másként nem tehetek. = T. T.: Kortársi dráma. Magvető, Bp. 1983. 134–158.
Tarján Tamás: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán. = T. T.: Százszorszínház. Magvető, Bp. 1983. 246–254.
Tarján Tamás: Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig. = Kritika, 1986. 4. sz. 26-27.
Tarján Tamás: Csillag a máglyán. = Száz híres színdarab / (szerk. Koltai Tamás és Takács István.). Népszava, Bp., 1989. 2. köt. - 202-209.
Tarján Tamás: Színművek. = Vigília, 1992. 10. sz. 793-794.
Tófalvi Zoltán: Hányfejű sárkány alszik velünk? = Hitel, 1991. 20. sz. 25.
Tolvaj Bertalan: Tűnődések Sütő András könyveiről. = T. B.: Az irodalom vonzásában. Pozsony–Bp. Madách–Szépirodalmi, 1977. 96–111.
Tüskés Tibor: Egy csupor zsír. = T.T. : Titokkereső. Pátria, Bp., 1991.- p. 185-190.
Utasi Mária: Sütő András szavai. = Üzenet, 1978. 9. sz. 519–521.
Varga Domokos: A megmaradás irodalma. = Valóság, 1970. 8. sz. 84–86.
Varga Lajos Márton: Évek – hazajáró lelkek. = Jelenkor, 1981. 11. sz. 1012–1019.
Varga Zoltán: Tenger a cseppben. Gondolatébresztő tűnődések. = V. Z.: Periszkóp. Forum, Újvidék, 1975. 92–99.
Vasy Géza: Anyám könnyű álmot ígér. = 7x7 híres mai magyar regény. (Berkes Erzsébet et al.). Móra, Bp., 1997. 148-156.
Vekerdi László: Anyajegyes maradandóság. = Napjaink, 1984. 8. sz. 27–29.
Veress Dániel: Gond és jelkép. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 193–199.
Veress Dániel: Szélfútta ágon fészek. = Tiszatáj, 1972. 1. sz. 34–48.
Veress Dániel: Sütő András költői világa. = Sütő András: Nyugtalan vizek. Creangă, Bukarest, 1975. 3–8.
Vita Zsigmond: Nem tanára, inkább tanítványa. = Művelődés, 1992. 6. sz. 23–24.

Fontosabb interjúk, beszélgetések

Az alamizsna nem elég. Beszélgetés ... véres napjairól, az okokról és a tanulságokról./ Tibori Szabó Zoltán beszélgetése
In: Népszabadság. 58. (2000) 65. 21, 25.

Be nem gyógyuló seb / Vígh Árpád interjúja
In: Hitel 10. évf. 6. sz. (1997. jún.), p. 3-7.

Erdélyi változatlanságok / beszélgetés Sütő Andrással
In: Hitel 14. évf. 1. sz. (2001. jan.), p. 3-13.
Én maradok, másként nem tehetek / Kulcsár Katalin beszélgetése
In: Látóhatár 2. sz. (1991), p. 80-91.
Fájdalmat enyhítő kísérlet / beszélgetés Sütő Andrással
In: Magyar Nemzet 56. (1993) 289. 19.

Hajnali munka / Marosi Ildikó beszélgetése
In: Kortárs 6. sz. (1976), p. 956-960.

"Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét" / Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván beszélgetése Sütő Andrással
In: Tiszatáj 53. évf. 12. sz. (1999. dec.), p. 64-70.

Induljatok el az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt… / Pálfy G. István interjúja Sütő Andrással
In: Alföld 9. sz. (1981), p. 58-65.

Interjú Sütő Andrással, a vitatott és hallgatásra ítélt író [!], drámaíróval, a romániai magyar kisebbség legismertebb irodalmi képviselőjével. / Rózsa-Flores Eduardo interjúja.
In: Kapu. 3. sz. (2000). P. 62-64.

Az író irodalmon kívüli gondjairól / Páll Árpád beszélgetése
In: Alföld 5. sz. (1990), p. 51-71.

Írószobám / Albert Zsuzsa beszélgetése
In: Jelenkor 3. sz. (1979), p. 234-242. Elhangzott a Magyar Rádióban 1978. szept. 24.-én.

Istenek és falovacskák / Beszélgetés Huszár Sándorral
In: Istenek és falovacskák. Kriterion, Buk., 1973.

A Kálvin-Szervét dráma születése - jegyzet / Sütő András
In: Kortárs 1. sz. (1976. jan.), p. 88.

A kényszerűségnek kínja és gyakorisága. -- új színművéről és a Nobel-díjra jelöléséről / Lőcsei Gabriella interjúja
In: Magyar Nemzet 56. 1993. 153. 19.

A kép a legcáfolhatatlanabb beszéd. Kaiser Ottó képriportja Sütő András marosvásárhelyi otthonában. A képekhez a szöveget Sütő András írta.
In: Könyvjelző, 2005/ december, 10-15.

Kötél - homokból / Kántor Lajos beszélgetése
In: Alföld 2. sz. (1979), p. 36-41.

A közös asztal reménye. Beszélgetés ...- a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnökével / Frigyesy Ágnes interjúja.
In: Világszövetség. 2. sz. (1993) p.1-2.

Közösség-egybegyűjtő hatalom / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 5. sz. (1979), p. 33-37.

Látogatóban Sütő Andrásnál: Televíziós beszélgetés / Pomogáts Béla beszélgetése
In: Jelenkor, 9. sz. (1977), p. 791-798.

„Legújabb darabom címe: Máglyák és Szobrok” / Bebesi Károly beszélgetése Sütő Andrással
In: Dunántúli Napló, (1975. január 11:9)

Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással / Dombóvári János beszélgetése
In: Széphalom. 5. sz. (1993.) p. 343-347

Mi dolgunk a világon? /Beszélgetés Hajdu Győzővel.
In: Igaz Szó 1971. ill. Istenek és Falovacskák. Kriterion, Bukarest, 1973. 118-134.

Nemzeti létünkben bujdoklunk. - A magyarság esélyeiről, a Trianon-szindróma oldásáról és a talpra szökkenés követelményéről / Szendrei Lőrinc riportja
In: Magyar nemzet 57. (1994) 61. 1, 7.

Nyári beszélgetés Sütő Andrással - a Heródes napjai okán is / Cs. Nagy Ibolya interjúja
In: Hitel 7. évf. 10. sz. (1994. okt.), p. 89-93.

Sütő András mondja / riporter Sz. Stein Imre. - készült 1993. július 8.-án Gyulán
In: Central European Time (1993. nov./dec.), p. 31-34.

Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? / Mezei András interjúja
In: Élet és Irodalom 17. 21. sz. (1978)

Varázsköreim / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 7. sz. (1982), p. 69-96.

Vidám siratók / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 3. sz. (1986), p. 81-90.

Visszája helyett nézzük a színét! / Pintér Dezső riportja
In: Magyar Hírlap 28. (1995) 301. 6.

Illetve lásd még a szerző saját köteteiben közreadott beszélgetéseket, pl.:

- *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- *Az Idő markában*. *Esszék, naplójegyzetek,* Bp., Szépirodalmi, 1984. (vál. és sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Sikaszói fenyőforgácsok*. *Cikkek, naplójegyzetek*, Bp., ILK , Berzsenyi Irodalmi és Művészeti Társaság, 1987, (vál. Ablonczy László)
- *Sárkány alszik veled*. *Beszélgetések könyve,* Bp., Szépirodalmi, 1991. (Életműsorozat, sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993.
- *Csipkerózsika ébresztése. Arcképvázlatok, esszék, úti tűnődések II,* Bp., Szépirodalmi, 1993. (Életműsorozat)
- *Heródes napjai*. *Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról. 1984-1987*, Debrecen, Csokonai, 1994.
- *Napló*, – (Válogatás a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* c. kötetekből) Bp., Helikon, 1998. (Életműsorozat)

Monográfiák és monografikus feldolgozások

Görömbei András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.

Bertha Zoltán, *Sütő András,* Pozsony, Kalligram, 1995.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 2002.

Kötetszerű drámaelemzések

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája,* Bukarest, Kriterion, 1984.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 237 p.

Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves,* (A Sütő András születésnapjára rendezett pusztakamarási ünnepség dokumentumkötete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.

Görömbei András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról.* (Sütő András 75. születésnapjára készült válogatott tanulmánykötet) Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.; A *Hitel* Sütő András-száma, 1997/6.

Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák

Gáspárné Monostori Judit – Fegó Lajos: *Sütő András irodalmi munkássága.* Válogatott bibliográfia. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1987.

Lázok János, *Sütő András–bibliográfia: drámaírói munkássága 1974-1980 között*, (A hetvenes években írt színművek és előadásaik kritikai fogadtatása, 1974-1996), Marosvásárhely, – Custos, 1997.

Pajkossy György szerk., *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1971-1988*, Bp., OSZK, 1989.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1971–1980,* Bp., TIT, 1983. (Sütő András könyvészet: 172-179.)

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970,* (2. javított kiadás.) Bukarest, Kriterion, 1973. (A bibliográfia **Réthy** Andor munkája)

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Kántor Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves*. Marosvásárhely, Mentor, 2002. (Borító-bibliográfia: 57-81.)

Tartalomjegyzék

A divattól a kultuszig.....1
Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában.....1
Címről és struktúráról.....3
Kontextusról.....5
Esélyről.....7
Keretekről.....7
Kultuszról, módszerről.....9
Előhang.....48

Értelmezésbeli lezártság....49
Kétségek....52
Változatlan módszertan?....53
Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)....55
Centrum és periféria?....58
Erdélyi magyar kulturális hagyomány?....60
Külön sors? Transzszilván értelmezési keret....62
Irodalom és elkötelezettség....65
Irodalom és politika....67
Felnőttéválás és/vagy önállóság?....68
Kényszerű különállás vs. egyetemesség....71
Axiomatikus megfeleltetések....73
Külön mérce (kétséges egység)....75
Történeti kitekintés (előzmények)....76
Lappangó attitűdök: népi és nemzeti....79
A népi örökség....81
Népiség és Szolgálat....83
Kanonikus diszkurzusok átnyúlása....84
Az értékrend zavarai....87
Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?....90
Szűkítő keretmeghatározások?....94
Irodalomtörténet. Pozitivista egység?....96
Ellenállás. Nemzetképalakzatok....99
Prózafordulat és a recepció anakronizmusa....101
Elmozdulás?....106
Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma....108
Irodalom és társadalom....111
Kulturális emlékezet....112
Tálentumok....113
Prológus....117
Kivételes hely....118
Közelítések....120
Társadalmi szolgálat....122
A kánon természetrajza....124
Kanonikus kritika?....125
Érték és értékelés....126
A kezdetek....127
A kiugrás: a naplóregény....129
Nagy idők: a drámatrilógia....132
Az esszéíró drámaköltő....135
A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)....136
Az írói identitás megalapozása....138
Közügyiség és hatalomviszonyok....140
Az életútfeltárás következetlenségei....145
Monográfiák....147
Szelektivitás....149
Elkötelezettségformák?....152
Modellteremtés....155
A transzszilván kánon újjáéledése....157
Kitekintés....159

1968 után....159
Válaszreakciók és/vagy túlélési formák....161
Értéktorlódás?....163
A sorok közt....166
Szolidaritás....169
Új küldetéses irodalom Erdélyben....171
Közösségi éthosz és morális magatartásminta....172
Jelképek? Erkölcsi princípiumok....174
Értelmiségi szerepek és visszhangjaik....177
Belső elvárásrendek....181
Csipkerózsika és más polémiák....183
Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?....186
A kánoni kép megszilárdítása....191
Hozzáférés, intézményesség....196
Nyílt utalásos jelleg....197
Politikai viszonyszintek....199
Tettérték: a ’80-as évek fogadtatása....202
A nyílt konszenzus....205
A kultusz abszolútuma felé....207
Kultikus nyelvhasználat a kritikákban....208
Elsőség....214
Hagyományozandó kép?....220
Kanonikus elődök....222
A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon....224
Élet/mű?....226
Javított kiadás? Tragizált narratíva....228
Szerep és/vagy mű....233
Különböző irodalomszemléletek....239
Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?....241
Nyelvezet az összefoglalásokban....244
Az értelmezés világa....247
Záró megjegyzések....252
Monográfiák és monografikus feldolgozások....282
Kötetszerű drámaelemzések....283
Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek....283
Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák....283
Tartalomjegyzék....284

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BOKA LÁSZLÓ

A divattól a kultuszig

Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA

A bizottság elnöke: Dr. Horváth Iván (pótelnök: Dr. Dobos István)

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Margócsy István
Dr. Kálmán C. György

A bizottság titkára: Dr. Hajdú Péter

A bizottság további tagjai: Dr. Zsadányi Edit
Dr. Bárdos László, Dr. Bezeczky Gábor (póttagok)

TÉMAVEZETŐ, DR. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

Budapest, 2006.

I. Bevezetés.

A történelmi horizont milyensége, mely meghatározhatja egyes művek keletkezését és hatását, az interpretációk körét legalább annyiban korlátozza, amennyiben a jelentől való elválasztottsága révén eleve egy olyan rendszerben jelöli ki tárgyát, amely leletként, múltbéli hagyatékként kerül az értelmezések körébe. Mint ilyen, az irodalomtörténész jelentésfeltáró mechanizmusai nem annyira a múlt e bizonyítékát vélik benne felfedezni, de Ricoeurrel szólva sokkalta inkább azokat a jelen-nemlevőségeket, azokat a kontextusokat keresik, amelyek hiányként tételeződnek föl, s amelyek a művet körülölelték, vagy egykori világát belakták.[1] A közelmúltnak olyan (át)értékelései/értelmezései során, amelyekben a talán még túl közeli horizontok, tapintható távlatok vizsgálata egyben ideologikus alakzatok felülvizsgálatára vállalkozik, valószínűsíthetően nem pusztán egy totalitárius rendszer irodalompolitikáját, s annak irodalomértelmezései folytán a kényszerű akadályok számbavételét és konstatálását igényli, de az értékítéleteiket közvetetten is meghatározó összetettebb kánoniság természetrajzának a felülvizsgálatát is szükségessé teszi. (A túl közeli horizont, mely e hiányokat képletesen fel tudja eleveníteni, a szövegértés újabb módozatainak a meghatározásaikor akár hátrányként is tételeződhet, amennyiben érzelmi rokonságról, „túlzott közelségről" tesz tanúbizonyságot, vagy éppen megfordítva, „az igazságnak túl korai szintézisére" törekszik.). Ezeknek a meghatározó történeti kontextusoknak a jelen értekező-prózai horizontjából való szemlélése, egyúttal mint az esztétikai tapasztalat észlelésének természetes útjában álló gátak, nehezékek forrásainak a felismerése, a valamiféle totális „ideológiai rendtevés" helyett a gyakorlati szkepszis mindenkori hangsúlyozásával szükségszerű óvatosságra és nagyfokú körültekintésre intenek. A befogadás és értelmezés útjait ugyanis bármi másnál sokkal erőteljesebben jellemzi az, hogy sohasem egyedüli igazként, kizárólagosságuk képletes öntudatában állnának csak elénk. Aligha kétséges, hogy az irodalom állandó változása folyamatosan átalakítja azt az összefüggésrendszert, amelyhez viszonyítunk, s ezáltal a befogadás interpretatív rétegei nem csak időben, de térben, különböző értelmezői közösségek szinkrón alapvetései szerint is változóaknak bizonyulhatnak. Ahogyan nem feltételezhető egyetlen kizárólagosságában helyes és érvényes értelmezés sem, úgy ezek értelmében célszerű csak hangsúlyozni, hogy bizonyos szövegeknek talán nagyobb, fontosabb lehet a történeti, mint az esztétikai értéke.

[1] Vö. **Ricoeur**, Paul, *A történelem és a fikció kereszteződése*, in UŐ, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály, Bp., Osiris, 1999, 358.

Az értelmezésnek viszont nem csupán alakzatai, a megértésnek sem csupán változatai vannak, hisz a befogadás eleve olyan rétegzettséget is feltételez, amelyben éppen a legelevenebb tapasztalat az lehet, hogy a fogalmak tisztázása, a múlt irodalmának újra-felfedezhetősége és a jelen kritikai attitűdjei, az új szemléletek kialakíthatóságában kölcsönösen igénylik és segíthetik is egymást.

Az újraolvashatóságot feltételező kánoniság ezért egyszerre utalhat művek történeti és esztétikai értékére. A kettő véleményem szerinti belső szétválaszthatatlansága éppen abból ered, hogy minden műalkotás valahol történetiségében tárul elénk, esztétikai értékét ugyanakkor megítélésének viszonylagosságában célszerű csak szemlélnünk. Amennyiben nem választjuk tehát élesen szét, de külön nézőpontokból is szemléljük azon adottságokat, amelyek egyszerre hordozhatják a múlt hagyományainak kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, a szükségszerű behatároltságok ellenére kísérelhetjük meg e tradicionalitásformákban megkeresni a hozzájuk intézett kérdések összefüggései által azt a játékteret, amely a konstruktív kritikusi vizsgálatok számára akár végeláthatatlan lehetőségeket biztosít. A kánonokat átlépni vágyó attitűdünk ugyanis nem számolhat le azok továbbélő hatásával, szükségszerű örökítő programjaival s az általa történő kulturális meghatározottságainkkal sem. Talán ezért sem ártana némileg árnyalni az olyan felvetéseket, melyek az utóbbi időkben a kánonért folyó harc sematikus képleteinek amúgy jogos elutasítása helyett rögtön az ettől való függetlenedés csupán saját döntés alapján megtörténő modalitásait mérlegelik.[2] A kánonnak mint romnak, mint átléphetőnek e bármennyire is tetszetős felfogása, a disszertációban tárgyalt történeti kánonalakzatoknak a tárgyalhatóságát és összetettségét bár kétségkívül megkönnyítené, ideológiakritikai szempontból mégiscsak egy újabb kánonszerű ideologikus megközelítésre szorítkozna, amely eljárásában ráadásul nem helyezne megfelelő hangsúlyt arra az el nem hanyagolható tényre sem, hogy a kanonikus jelenség mindig értelmezés maga is, illetve hogy a temporalitás és normativitás szétválaszthatatlan minden ilyen jelenség vizsgálatakor.

Címről és struktúráról

Talán a fentebb elmondottakból is kitűnhet, hogy jelen értekezés a közelmúlt olyan történeti konstrukcióinak vizsgálatát, értelmezéskereteinek összefüggéseit hivatott különböző szempontrendszerek szerint vázolni, amelyek az irodalomtörténet elfogadó, kritikus, vagy

[2] Vö. „a kánon manapság már nem egy barikád, melyet be kell venni, sokkal inkább egy rom, melyet át kell ugrani." – Hal Fostert idézi György Péter. **György** Péter, *Minden archívum, minden örökség*, in *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, szerk. **György** Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István, Bp., OSZK – Akadémiai, 2005, 127.

ironikus pillantásait egyaránt, az organikus szerveződésüknek a kialakult rendjéből adódóan, nagyrészt a struktúrán belőli újjáértés momentumaiban teszik csak lehetővé. Az értekezés három nagyobb fejezetre tagolva előbb a kanonizáció fogalmi aspektusait, anomáliáit, a kánonelméletek kortárs meghatározottságait, aktualitását és irányait vázolja, s ezek mentén kísérli meg tárgyalni az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatását, annak összetett sajátságait, illetve az azt nagymértékben befolyásoló, jellegzetes Sütő-recepciót. Abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a vizsgált életmű az utóbbi évtizedek – de legalábbis a vizsgált időszak – erdélyi magyar irodalmának egyértelműen a legismertebb, exponenciális tényezője, s mint ilyen a maga irodalmi kereteken túlnyúló szerepköreivel kétségkívül ideológiai, társadalomtörténeti jelentőséggel bír, illetve értelmezéskereteinek eddigi számbavétele is csak hasonló értékszerkezetekben vélte azt elgondolhatónak. Az elemző eljárás, mely a műalkotásokat kommentárokon, kontextusokon keresztül, azok viszonyaiban szemléli (pontosabban elsődlegesen immár e kontextusokat, kommentárokat szemléli) a kanonizáció folyamatainak olyan összetett stratégiáira kíván reflektálni, amelyek a szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságából erednek. Az értekezés a cím értelmében így nem, vagy nem csak az életműre, inkább az életműhöz csatolt bizonyos fogalomkörök, jelenségek elméleti és gyakorlati vizsgálatára vállalkozik. Olyan olvasásmódokat és értelmezésalakzatokat elemez, amelyek szimptomatikusak a magyarországi fogadtatás máig meghatározó kritikai alakzatait tekintve.

A különböző fejezetek mind az irodalomtörténeti kánonképzés és a kanonikus jelenség működésmechanizmusainak, természetrajzának, vagy éppen dichotóm leszűkítéseinek tapasztalatait hasznosítják, s közben olyan kritikai, illetve kultikusnak mondható megközelítésmódokat vizsgálnak, amelyek jellemzői a címben említett recepciónak. Recepción itt elsődlegesen nem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet is, amelyet az akadémiai falakon kívül, egy szélesebb olvasóközönség is megismerhetett és elfogadhatott. Az elemzés természetesen a konkrét irodalomtörténeti recepciónak olyan metakritikai nyomaira is kitér, amelyek a szövegértés retorikai viszonyrendszerének vizsgálata és az esztétikai értékek számbavétele helyett, a társadalomtörténeti, ideológiai, illetve érzelmi-pszichológiai vetületek által, egyrészt messze kerültek bármiféle tényszerű elemzéstől, másrészt az irodalombírálatok különböző válfajaiban vagy a színikritikákban megjelenő szemléletformáló nyelvezetük révén egy több szálból építkező, kanonikus diszkurzus által képviselt értékrendet közvetítettek.

A hivatalos, hatalmi, az autoriter, a domináns vagy a népszerű irodalmi kategóriáinak a felvetésén túl, az értekezés az irodalompolitikailag leszűkített tér következtében olyan 'lappangó' kanonikus diszkurzusok működéselvét és összefonódását tárgyalja, amelyekben kiemelt szerep jutott a marxista irodalompolitikához mért ellenzéki meghatározottságuk folytán is a hagyománybeli transzszilván, a népi mozgalomtól örökölt kollektív, valamint a nemzeti, mint nemzetiségi jegyeket hangsúlyozó értelmezéseknek. Ennek a képviseleti kánonnak a jobb megértése, a különös hangsúlyok recepcióbeli anomáliáinak meghatározhatósága, és a szövegekről szóló szövegekkel, illetve jelenségekkel való foglalkozás ezért is tesz szükségessé olyan tágabb értelmezéskeretet, amelyben a különböző történeti konstrukciók, irodalmi értékrendek vagy éppen a nemzet-értelmezések irodalmi meghatározásai számos egyéb kérdéskört is érintenek. Az értelmezés releváns konvencióinak a felülvizsgálatában így nemcsak a metakanonikus szövegek hatástani értelmezése válik szükségessé, de értelmezésre várnak az őket környező intézmények, illetve azon hatalmi tényezők is, amelyek szerepet játszottak a közvetítésben és az áthagyományozásban is.

Fontos hangsúlyozni, hogy vizsgálódásaim elsődlegesen a magyarországi recepcióra szorítkoznak, még akkor is, ha ez természetszerűleg nem kerülheti meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait, (valószínűleg a kettő szétválasztása jelen esetben lehetetlen is lenne) s a tematika összetettsége amúgy is meglehetősen szükségessé teszi a párhuzamos történeti kitekintéseket. Ehhez természetszerűleg vázolnom szükséges az erdélyi, s általában a kisebbségi/ határon túli/ regionális/ nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, történeti alakzatait és kortárs értelmezéseit, s nem kevésbé vizsgálni a terminológiai tisztázatlanság máig ható konfúz jelenségeit, akárcsak a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait.

Kontextusról

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli magyar irodalmakra vonatkoztatott értékelései többnyire a magyar művelődéstörténet öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen, egységesnek tekintett nézőpontból láttató (s a pozitivizmus szemléleteitől nehezen távolodó) irodalomtörténet-írás hagyományai szerint építkeztek. Annyiban mindenképp, hogy a magyarországi fogadtatásban többnyire a történelmi megváltozott helyzet, az író alakja, szerepkörei, vagy életkörülményei döntően határozták meg egyes irodalmi művek hatástani tulajdonságait, vagy eleve véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A második világháborút követően egyrészt az

irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakció a hivatalossá tett művészetideológiai elképzelésnek megfelelően hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszott csak bekövetkezni. Másrészt, a későbbiekben kialakuló „félhivatalos" fogadtatás ezen egyszerre regionálisnak s önállónak tekintett irodalmak esetében, (legfőképp az erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában) egészen a legutóbbi időkig, abból a normatív irodalom-felfogásból kiindulva vezette le előbbi állítását, hogy az esztétikai tapasztalat sajátos körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni fölénye, de a világáról szóló tudósításainak, mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi-világnézeti-funkcionális, s egyben determinatív többlet-jellege is befolyásolja. A fogadtatás szokásrendjében, a monográfiák vagy a különböző alkalmakra születő nagyobb összefoglalások módszertana értelmében, a szerzői intenció felfedése az élet és életmű tökéletes egysége miatt vált elengedhetetlen feltételévé a „valódi" jelentésfeltárásoknak, amelyekhez gyakran egy kultikus művészkép is társult. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele annak is, hogy a szerző nagysága az irodalomesztétikai célú értelmezések horizontján belülre kerülhessen, s az értelmezőkkel szemben is mintegy etikai követelményeket támasszon.

Az irodalomtudományi és eszmetörténeti kutatások ezért óhatatlanul túllépnek a szűk értelemben vett szövegértelmezéseken, jelenségük viszonylagosan átfogó igényű értelmezése viszont az értekezésben alkalmazott irodalomszociológiai kitekintés mellett is óvatosságra int, minthogy az ideológiatörténeti kutatások máig hiányzó mértékű történettudományi, és feltáratlan politológiai szempontrendszert is igényelnének. A kultúrpolitikai jelenségek feltáratlansága (beleértve a szerkesztőségek, kiadók, és a különböző belső hatalmi struktúrák irányításának, illetve azok ellenőrzésének mechanizmusait, cenzurális viszonyait és lehetőségeit) a kutatás egyéb irányú kitekintéseit is akadályozzák. Az írók és a politikai hatalom romániai viszonyát vagy az intézményrendszeri és a különböző cenzurális viszonyok történetét csak annyiban érintem tehát, amennyiben a címben megfogalmazott fogadtatás jobb megértéséhez, esetleg feltárásához hozzájárulhatnak. A történettudományi kutatások, a szélesebb körű társadalomtudományi háttér felvázolása remélhetőleg idővel itt is kiegészíti majd az irodalomtörténeti jelenségeknek a szélesebb spektrumú tárgyalhatóságát. A disszertáció ugyanakkor az ideologikus építkezés felvázolása mellett, a kánonértelmezés alapjaiban, (tehát tárgyalt felületes dichotómiáin felülemelkedve), elengedhetetlennek érzi az autoritás szükséges voltán túl (is) tekinteni.

Esélyről

A recepcióesztétikai és hatástani megközelítés, a részben létfilozófiai, részben ideológiakritikai vizsgálódások vagy a kortárs irodalomelméletek szegélyezte értelmezéskeretek mellett a kultúrakutatás módszerei is érvényesülnek. A disszertáció a társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta helytelenül, felszínesen 'népnemzetinek', inkább összetettségükben, céljaikban 'honmentőnek' definiálható kanonikus képviseleti diszkurzusfajták összetett irodalmi forrásait egy értelmező közösség imaginárius támasztékainak értékrendszerében és hierarchiájában szemléli. Ezek határozzák meg ugyanis az úgynevezett 'lappangó' kánon által vallott és propagált eszmerendszernek a recepcióban kialakult szokásrendjét, s benne a tárgyalt életmű kiemelt helyét.

A sütői életmű recepciójának áttekintése ugyanakkor sohasem kerülheti meg azt a fajta narrativitást, amely mintegy a múlt lezárult értelmezésének tekintené csupán az eddigi fogadtatástörténeti - politikai, szociológiai, vagy éppen társadalomlélektani - tényezőket, s mintegy öncélú elemzésben figyelmen kívül hagyhatná ezeknek a mindenkori jelen olvasataira tett hatásait. A szépirodalmi szövegekről kialakított véleményükkel látszólag saját értékítéletre vállalkozók alighanem korábban is éppen a hagyománytörténet által váltak képtelenné a hagyomány ismeretének nem új, csupán eredetiségének és létjogosultságának egyedüli képviselőiként meghatározni azokat a viszonyítási pontokat, amelyek felől az életmű felülvizsgálni volna képes a ma már inkább csak történetiségében olvasható, recepcióra jellemző szemléletmódokat. Kétségtelen, hogy ezek egyoldalúságának ilyenfajta feltárása éppen az életmű körül zajló viták fenntarthatósága, az újraolvashatóság érdekében tekinti alapvető kitételnek az ideológiai terhektől való megtisztítást. Ugyanakkor mindez egyértelművé teszi azt is, hogy az ilyen vizsgálódás nemcsak irodalmunk múltbeli, de máig ható problémaköreit is magába foglalja. Márpedig Sütő András életműve egyértelműen abba a kategóriába látszik tartozni, amelyiknek fogadtatás-története – túlmutatva az egyes művek esetleges megítélési különbségein – ideológiai, irodalompolitikai nézetkülönbségeket foglalhat magába, amelyek túl számos irodalomtörténeti, irodalomesztétikai szemponton a kisebbségi magyarság utóbbi fél évszázadbeli szellemi életének és létmeghatározásainak a jobb megértéséhez is hozzásegíthetnek.

Keretekről

A fogadtatástörténet konkrét szövegeinek nyelvezetét a kultuszkutatás ideológiakritikai eszközeivel azért is lehet célszerű vizsgálni, mert a hivatalos recepcióra túlnyomórészt jellemző, hogy a külső írói szerepkörök, hitvallások hangsúlyozásán túllépni

nem akaró műértelmezéseknek nemcsak a választott módszertana, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége lesz – a sajátos etikai-szociális-kulturális távlatokon túl – az ideológiaképzés legfőbb eszköze. A Sütő-kultusz irodalom- és társadalomtörténeti szerepeinek vizsgálata, alakulástörténetének fázisai olyan kényesnek mondható kérdésfelvetéseket is implikálnak, amelyek sokáig tabunak számítottak a teljes nemzetiségi társadalmak önmeghatározásait tekintve is. A történész számára a kollektív emlékezet által konstruált és irányított múlt, illetve a dokumentálható valóság közötti, olykor igencsak jelentős különbségek nemcsak magára a vizsgált periódusra jellemzőek, hanem konkrét személyekre, életvezetésekre és életművekre egyaránt. Ezek vizsgálata mentalitástörténeti és irodalompolitikai okok háttérbeli felkutatásával lenne megkísérelhető. Az irodalomtörténet – amennyiben igyekszik megőrizni saját önállóságát és valamelyest esztétikai minősítéseinek elsődlegességét – ezekből csak óvatos mértékkel meríthet. A Sütő-recepció utóbbi pár évben lezajlott (át)alakulása vagy éppen az erdélyi irodalompolitikai letisztulások máig tartó ideológiai folyamatainak érdekes közjátékai (mint a kisebbségi belső hatalmi viszonyok feltárása vagy az egykori párthatalomhoz közeli értelmiségiek titkolt szerepe), ugyanis egyre inkább egy hasonlóan kétpólusú és ideológiailag terhes értelmezésrendszerben látszanak megvalósulni. A manapság is dúló viták, melyek ítéleteikben ismételten távolodni látszanak a szövegiség esztétikai kategóriáitól, többször említésre kerülnek az értekezés lapjain, de az átfogóbb jelenségek szinkrón és diakrón vizsgálata gyakorlatilag csak a kilencvenes évek első feléig (a kultusz kiteljesedésének hipotetikus csúcspontjáig) követi figyelemmel az életmű fogadtatásának alakulását. Az értekezés a különböző politikai csatározások irodalmi szempontokat átlépő, sokszor személyes leleplezésekre irányuló kategóriáit tudatosan nem emeli ugyanis a vizsgálódása körébe, legfeljebb csak olyankor, ha azok közvetlen módon befolyásolhatták valamely korábbi ténymegállapítás igazolhatóságának, igazolhatatlanságának minőségeit.

A Sütő-recepció főbb vonulatait felvázolni kívánó fejezet maga kénytelen lemondani a teljesség igényéről olyan kisebb művek esetében, amelyek kevésbé jelentős visszhangjuk által (vagy éppen a kevésbé vállalt írói hagyatékjellegüktől függetlenül is) alig befolyásolták a magyarországi recepciót, s nincs írói szemléletbeli, esetlegesen korszakváltáshoz köthető jelentőségük sem. Az életmű korszakolását egyébként is csak annyiban érintem, amennyiben a hatástani szempontok szükségszerűen a kritikák által kiemelt műveknek történeti és kulturális érték-meghatározottságait, vagy az irodalmi divatnak a kultusszá érését követik. Az egész erdélyi irodalom szempontjából emblematikusnak tartott olyan művek mellett, mint a Sütő-drámák, kiemelt figyelem övezi ugyanakkor az előző évtizedekhez képest az életműben

első narratív és mnemotechnikai változást nyújtó prózai mű (az *Anyám könnyű álmot ígér*) keletkezését és szélesebb kontextusát, valamint a sikerültebb esszék fogadtatását. A szerzői vallomások, publicisztikák és legfőképpen az életműre jellemző irodalmi viták elemzése, akárcsak az elharapódzó kritikai és publicisztikai 'hódolati aktusok' szemléje, s természetesen a monografikus összefoglalások is elsődlegesen a vizsgálat tárgyát képezik. Az értekezés a folyóiratbeli tematikus különszámok és egyéb összefoglalások mellett, érinti az elő- és utószavak, kísérőtanulmányok, lexikonbeli szócikkek, színházi, illetve televízió- és tankönyvbeli szereplések mennyiségi és minőségi szerepét is. Ahogyan a vázolt stratégiák alapján nem elhanyagolható a szépirodalmi vagy publicisztikai szövegek fogadtatásán kívül azon társadalmi eseményeknek, díjkiosztásoknak, emlékbeszédeknek vagy egyéb szociokulturális, esetleg nyílt politikai szerepvállalásoknak a felvázolása sem, amelyek a tárgyalt 'jelenségkörnek' kultikus minőségeket adhattak. Természetesen elsődlegesen azon szempontok és kritériumok kerülnek az elemzés előterébe, amelyek a recepcióbeli különleges helyzetet és kivételes bánásmódot igazolják. Az időbeli kitekintés alapvetően a diktatórikus rendszer felbomlásáig követi végig az alakuló recepciót, de meglátásaiban a kilencvenes évek azon törekvéseire is utal, amelyekben már jól körvonalazható az elemzett Sütő-kánon repedéseiben az említett egységnek és fenntarthatóságának a szkepszise.

Kultuszról, módszerről

Akárcsak a kánoni működésrend tágabb, hagyományfüggő és szűkebb, paradigmatikus értelmű fogalomértelmezésének szétbonthatatlansága, textus és kontextus hasonló viszonya mint identitás és ideológia párhuzamai, csak hamis dichotómiák folyamatos felvázolásában lennének mérhetőek. Ezek éles szétválaszthatóságának megkérdőjelezhető kérdésiránya, amely a szociológiai vagy kultúratudományi elemzések térhódításával szinkrón jelenségnek tételezi a konkrét szövegelemzések elméleti és történeti egységének a relativitását is, annyiban talán mégis tetten érhető az értekezésben, amennyiben esztétikai tartalmakat, elemzéseket kérve számon, részben a vizsgált jelenség saját működésmechanizmusait és módszertanát is hasznosítani kénytelen. A retorikai vizsgálatoknak és konkrét szövegelemzéseknek a hiányára figyelmeztetve, de a társadalomtörténeti szélesebb kontextusra figyelve így keret-meghatározásaiban, kritérium-vizsgálataiban tulajdonképpen egy esettanulmányt nyújt alapul a vizsgálódások tükrében kikristályosult ideológiák és a recepcióban gyakran másodlagosként kezelt irodalomtörténeti szempontok felvázolása által. Kérdésköröket jár tematikusan körül, s egy lehetséges szemléletet kínál fel megvitatásra, amely a magyarországi fogadtatásra mint „megtűrt keretek

közt engedélyezett", de hivatalosan leszűkített, vagy éppen korabeli ellenzéki minőségei miatt eleve korlátolt, listaszerű kánoni formára – lehetőség szerint minél teljesebben bemutatott korpuszra – az eddigieknél kritikusabban tekint. Nem ítélkezni kíván, hanem az érdekli, hogyan működik egy változásaiban is sok állandó vonást hordozó fogalmi séma. Nem fogadja el viszont a kisebbségi ideológiák korabeli kényszerű olvasatainak máig kényszerítő hatású értelmezési horizontjait, s olyan alapot próbál teremteni, amelyre a későbbiekben majd az újabb szövegértelmezések és az egyes összevetések megbízható eredményei kiépülhetnek.

A kutatás jelentős része történeti. A recepció hetvenes évtizedtől kibomló sikere, a népszerűség a divat, majd a kultusz fokozatainak nyelvi lecsapódásaiban, annak kanonikus-kultikus szemléje révén egy olyan társadalomtörténeti kontextusban kerül bemutatásra, amely vizsgálatára, az utóbbi évtizedek elméleti kánonjainak térhódítása ellenére, egyéb kortárs írói életművek vonatkozásában nemigen vállalkoztak még. Az értekezés újszerűsége talán ennyiben mindenképpen kísérletnek is tekinthető, olyan vizsgálódást helyez kilátásba, amely ugyanakkor nem önnön megrendíthetetlenségét, de ellenkezőleg, egyetlen lehetséges értelmezést nyújt megvitatásra. Jellegénél fogva, elsődleges célja is – az új szempontok felvetése mellett – éppen a kultikus jegyek által elfedett művek újraértelmezhetőségi alapjának a megteremtése. Az ideologikus értelmezésekkel vagy a történelmi szituáltság okozta lezártsággal szemben pedig, az oly gyakran általánosított, s pár névvel azonosított erdélyi irodalom kortárs recepciójának az előmozdítása, amely a minden mű utóéletéhez szükséges *másképp* látásra is tekint. Ezek kanonicitás-fokának áthághatósága ugyanis, a folyamatosan megújuló értékeléseken túl is, egyenesen arányos lehet az irodalomban mint irodalmi köztudatban való fennmaradásuknak az esélyével. A kutatás ezért a kultusz deskriptív tézisei felé haladva a recepció bizonyítható egyvonalúságának mára már inkább nehezékként felismert pozícióit próbálja feltárni, művek és értelmezéseik teljességében sohasem lehetséges elválasztásának a tudatában. Ennek problematikussága, relativizálhatósága jól mutatja a kérdéskör komplex társadalmi, szociológiai, lélektani hátterének a megkerülhetetlenségét is, amely csak az említett recepcióval való szembenézés és elemző kritikai hozzáállás folytán remélhet áttörést. A Sütő-életmű, mint ismeretes, messze túlnyúlik az irodalom keretein, s benne a történeti, ideológiai, politikai mozzanatok legalább oly erővel szerepelnek, mint az irodalmiak. A tágan értelmezett „jelenség" talán értelmezhető lenne irodalmon kívüli kontextusban is, ugyanakkor az egyszerre irodalmi és nem-irodalmi Sütő-kánon kultikus jellege eleve meghatározza a sajátos vagy magát

sajátosnak vélő irodalmi megközelítés módszertanát, kérdésfelvetéseit és nyelvi/stiláris jellegét is.

A fogadtatás legkülönfélébb aspektusait átjáró áltudományos kategóriák bemutatása, melyek kultikus jellegüknél fogva mintegy kivonják magukat a történeti értelmezés kritikai kötelezettségei alól, az irodalmiságnál 'magasabb értékszférába tartozó' adottságként zárják körül az életművet. Természetesen, ahogyan a normák rendje, úgy a normák használata sem feltétlen azonos itt a szavakéval. A normahasználat elemzése ezért a kritikai elvek elemzését is szükségessé teszi, ezáltal próbálva egy szemlélet sajátosságát, akár esendőségét megragadni. Margócsy István kultusztörténeti példája[3] az amúgy egyáltalán nem kritikátlan Horváth János Petőfihez viszonyuló attitűdjével, kiinduló eljárásaim némiképp hasonló alapvetései mellett arra a kérdésre is rávilágít, hogy kritikai és kultikus viszonyában mennyire létezhet olyan teljességében objektívnek tekinthető nézőpont, amely – Horváth szavaival – „*a józanság kiváltságát*" alkalmazni tudná a tiszteletadás formáira is. Ahogyan nem elhanyagolható módon arra is, mennyire lehet nem csupán hatásos, de hatékony is, egy Harold Bloom által meghatározott 'strong' szerző esetében az önkanonizáció tudatosan kialakított, és retrospektíven is elvégzett, alkalmazott értelmezési gyakorlata. Az általam vázolt ideologikus alakzatoknak esettanulmányi értelmezése ilyenkor mintegy látleletként, ám önmaga helyzetére is reflektálva kívánja felülvizsgáló értelmezését adni egy viszonylag szűk látókörű fogadtatásnak.

A bevett sémák esetleges torzító hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ettől még persze szükségessé válik. Már csak azért is, mert a politikai korlátok megszűntével a jelen horizontjából jogosan merül fel a kérdés, hogy mennyiben szükségszerű továbbra is autonóm magyar irodalmakról, külön irodalomtörténetekről beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként kezelő attitűd számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet, a sajátosság méltóságához ragaszkodók etikai-képviseleti szerepvállalásaiban viszont a többszínűség hangoztatása mellett is félő, hogy minden látszat ellenére csak „*létértelmezés és kisebbségi létdokumentáció*" kategóriáiban maradnak továbbra is meghatározhatók az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedének termései.[4]

Az utóbbi évek kimutatható repedései a kánonon mindenesetre a több évre visszanyúló kutatás felvetéseinek, ha feltétlen igazolását nem is, szükségszerűségét mindenképpen bizonyítani látszanak. Az igény, amely felülvizsgálatra szólít fel, ugyanis nem

[3] Vö. **Margócsy** István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.
[4] Vö. **Görömbei** András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 22.

csak az irodalomtörténeti szempontok átértékelésében jelentkezik egyre sürgetőbben, de jelen van aktuális önértékelő vitáiban a határon túli magyar társadalmaknak is.

II. Kánon és kanonikus jelenség - Kánonértelmezések ma.

(Látlelet és/vagy diagnózis)

"I tell people, I don't necessarily compare. Sometimes I compare, and sometimes I contrast."
(Herbert Linderberger)

„Amikor eretnekségeink ugyanolyan egysíkúnak
látszanak, mint ortodoxiáink, akkor itt van az ideje,
hogy elkezdjük újraírni a kultúránkról szóló filozófiákat."
(Jan Gorak)

"Van-e az irodalomnak, ha nem is örökkévaló, de legalább a történelmen keresztül fennmaradó (transzhisztorikus) formája?" Az ismert Barthes-i kérdést (amelyet szerzője mindjárt egy fontos megjegyzéssel is kiegészített, miszerint a komoly válaszhoz egy igen komoly segédeszközre, az irodalom fogalmának történetére lenne szükség) az alábbiakban leginkább a kánonelméletek és a hozzá kötődő viták eredményeinek, felismeréseinek fényében vélem vizsgálhatónak. Amennyiben folytatjuk ugyanis Barthes gondolatmenetét, és belátjuk, hogy irodalomtörténeteink is legalább a tizenkilencedik századtól kezdődően „a művek, az iskolák, a mozgalmak, a szerzők történetét írják, de még soha nem írták meg az irodalmi tény történetét"[5], úgy azt is be kell látnunk, hogy ennek a meghatározása/meghatározhatósága éppolyan kétséges és fiktív pozícionáltságot igényel, mint az irodalom maga. Egy irodalomtörténeti kánonmechanizmusra vonatkozó (kortörténeti kitekintést is szükségessé tevő) vizsgálat viszont elengedhetetlenné teszi az elméleti alapvetéseknek és magának a módszernek a használatában, illetve mai eredményességében egyaránt felmerülő bizonyosságok és kételyek szükségszerű felismerését.

Egy korszerű(bb) kánonkoncepció esélye (f)elé?

Az irodalmi mező teoretikus és történeti aspektusai felől szemlélve, az irodalmi kánonalkotás összetett kérdésköre ma a teljes irodalomtörténet-írás komplexitását, az értelmezés lehetőségeinek, illetve sajátos kereteinek az újrafogalmazását rejtheti magában. Olyan esélyt látszik kínálni, amelyik egy integráns és kellően nagyvonalú, a szakmai szempontokra elsődlegesen figyelő, ugyanakkor racionalitásában sem túlzóan szűk, sem túlzottan engedékeny választ kísérel nyújtani a jelen szerteágazó irányzataira és kihívásaira. Ezzel a gondolattal párhuzamosan viszont manapság már egyre erőteljesebben érzékelhető a nemzetközi értekező próza azon állásfoglalása is, miszerint a kánonnal kapcsolatos teoretikus összefoglalások nem tudtak végleges válaszokat adni a kanonizációs folyamatok megértésére, s valószínűleg nem is várható el egy ilyen precíz, képletszerű leírás ezekről. Az

[5] Vö. **Barthes,** Roland, *Irodalom és jelentés*, in UŐ, *Válogatott írások*, (Vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976. 199.

bizonyosnak látszik, hogy a kánon fogalomköre és kulcsszerepe továbbra is elsődleges helyen szerepel az elméleti diszkurzusokban,[6] még akkor is, ha maguknak a kánonelméleteknek a termékenységét egyre gyakrabban megkérdőjelező modalitás joggal kéri számon ezen elméletek diszkurzív kereteinek a szűkre-szabását. Amennyiben a jelenlegi kánon-szakirodalom tényállásairól, illetve a kánon természetrajzáról viszonylag átfogó képet kívánunk tehát nyújtani, a nagyon összetett kérdéskör tárgyalását és tárgyalhatóságát azzal az alapvető problematikának a szembesítésével célszerű kezdenünk, hogy az eddig elsősorban hiányként jelentkező tiszta, egységes értelemháló fogalmi megszabhatóságához szükség van a divatossá vált terminust némileg szakmai keretek közé szorítva, s lehetőség szerint a maga méltó helyén, azaz ideológiai és politikai szerepeitől némileg megtisztítva szemlélnünk. Hogy ez mennyire lesz lehetséges, azt nyilvánvalóan a mindenkori hagyománybeli determináltság különböző pozíciói is megszabják. A kánonelméletek szakirodalmával kapcsolatosan a terminológiai pontosság igénye viszont már csak azért is elsődleges fontosságú kérdésfelvetésekhez vezethet, mert – előrebocsátható – az ismeretelméleti és tudomány-módszertani háttér, amely minden kánonelméletben alapkérdésként konstituálódik, a maga igényességre törekvő elméletiségében és az önmagával szembeni elvárásokban minden bizonnyal többre hivatott, mint pusztán egy átmeneti polémia irodalmi keretekre vonatkoztatott, túlideologizált és sokszor (f)elnagyított kétosztatúságának az érzékelésénél és gyakori félreértésénél.

A változó kánonkoncepciókra irányuló vizsgálódásainkat azzal az előfeltevéssel érdemes indítanunk, miszerint a kánon fogalmi lebonthatósága (részben a terminus eredetének és folyamatos használatának tisztázatlansága következtében is) nem csupán szövegek illetve szerzők listáját, valamint műfajok, beszédmódok és értelmezésalakzatok fogalmi rendszerét kell hogy szem előtt tartsa, de (éppen a jól ismert és sokat emlegetett lezáró, nyitó és mindkét irány által egyszerre előíró mozgásban) az irodalom öntörvényűségeit, valamint a rögzítettség és rugalmasság ellentétpárjain túllépő (azokat nem pusztán szabályként, illetve eszközként meghatározó) kritikai megnyilatkozásoknak általános kulturális keretekre és meghatározottságokra való visszavonatkoztatását is meg kell látnia. Mindez elsődleges fontosságú, hisz kevéssé szorul bizonyításra, hogy egy előzetes tudás hiányában, a tág értelemben vett kulturális kánon mint kulturális emlékezet nélkül,

[6] Csupán a hazai értekező szakirodalom néhány újabb kötetformában (is) megjelent kiadványát említve példaként: **Szegedy-Maszák** Mihály (ed.) *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11. 2001; **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 2001; **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció,* Debrecen, Csokonai, 2003.

fogalmaink értelmezésének és elméleti-történeti kontextusának a kiiktatásával, csekély esélyünk volna bármiféle értelemképződésre. Ugyanakkor, mint minden fogalmi háló, az ilyen értelemben vett kánon, az önnön bonyolultságát az aktualitásában is éppen konstituáló alakzat csak belülről érthető meg, tehát a folyamatában szemlélt vizsgálódásoknak is értelemszerűen reflektálniuk kell majd saját előzetes megértésükre és elképzeléseikre, amelyek gyakorta eszközként is funkcionálnak a problémamegoldás igénye számára. Így tehát, a kísérletek az irodalmi történés előzetes értelmezési műveletektől függő kánoni megragadhatóságára, állandó figyelmet és egyfajta önkontrollt tesznek szükségessé a kulturális mechanizmusok szociológiai és poétikai/intertextuális működése irányában.[7]

Magának a fogalomnak a történetiségével, még ha olykor csak említésképpen is, de nyilvánvalóan azért szükséges foglalkoznunk, mert a szakirodalomban elterjedt '*kánoni*' fogalomzavar, a kánon más-más értelmezése, megragadása, a megfelelő fogalomkészlet hiányában mintegy relativizálni látszik minden olyan törekvést, amely egységes jelenségként próbál leírni különböző olyan irodalom- és társadalomtörténeti jelenségeket, amelyek kanonikus erővel bírnak. A sokféle értelmezés következtében, amelyek a kánon-kifejezést szinte valamennyi diszkurzusfajtában és műfajban használják, azt lehetne állítani, hogy a kánonnak több „fokozata" létezik, amelyek között sajnos a szakirodalom sem tesz különbséget, így e fogalom látszik helyettesíteni egy irányzatot, egy paradigmát vagy akár egy egész népcsoport kulturális örökségét. Ugyanakkor a terminus történeti-etimológiai hátterére való figyelmeztetés csak annyiban érdemleges és megalapozott, amennyiben hozzájárul a témakör többirányú kötődésének a körvonalazásához, egyáltalán a kánon irodalmi vonatkozású többletjelentéseinek illetve az ezzel kapcsolatos félreértéseknek a tisztázásához. Ilyen értelemben, ha a fogalom eredete, illetve mai értelmezései körüli labilitásról beszélve pusztán néhány remek elméleti összefoglalást veszünk kiindulópontul, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy manapság rendezőfogalmaink egy olyan rendszerével állunk szemben, amely rég elfeledkezni látszik a kánonok kulturális egymásrautaltságáról, a belső fogalmi háló szétbomlaszthatatlanságáról, amely a gyakorta párhuzamos, egymás

[7] Hasonló módon, a sajnálatosan leszűkített, ideológiai párviadalokra hasonlító és gyakorta politikai háttérzajoktól sem mentes kánonviták, illetve az értelmezés kereteinek legszélesebb-körű figyelembevételére sarkalló tézisek sem okozhatnak olyan jellegű törést, amely a szöveggondozás és értelemgondozás egységét az irodalom öntörvényűségeit figyelmen kívül hagyva bonthatnák meg. A társadalmi és intézményes kontroll hatásmechanizmusait valószínűleg nem lehet elégszer hangsúlyozni, de ugyanígy figyelembe kell venni a sajátnak vélt pozíciók hasonló meghatározottságain túl azoknak a kérdéseknek a nem csekély jelentőségét is, amelyek például az utóbbi évtizedek elméleti kánonjait életre hívhatták, valamint az irodalom belső kohéziójára törekvő elméleti és történeti mozgásoknak azokat az értéktételezéseit, amelyek a művek önmeghatározó szerepét a kommunikáció archeológiájának a hagyományközvetítésben felismert szerepével hozták összefüggésbe.

mellett elbeszélő diszkurzusokban nem teremti meg azokat az összefüggéseket, amelyekből kizártan eleve csak részeredményekre számíthat. Amennyiben a Karl Popper-i tudományelméleti vonalra gondolunk – a tudásbirtoklás és a tudásszerzés előzetessége alapján –, vagy a többrendszerűség elméletének igencsak kiaknázatlan aspektusait vesszük szemügyre, úgy még inkább nyilvánvalóvá válhat, hogy a kanonizáció leegyszerűsítése, illetve nem belátható keretek közé szorítása az irodalmi mechanizmusoknak éppen azokat a kérdéseit hagyná figyelmen kívül, amelyekből kiindulva valamiféle választ várhatnánk az általában vett tudásközvetítéstől a szövegközöttiség értelmezési kényszerének tág szintéziséig húzódó struktúra komplex működési folyamataira. Hazai teoretikus viszonylatokban is egyre nyilvánvalóbb, hogy a kánonok szekularizált, irodalmi jelentése a kuhni paradigmaelmélet átfogó keretébe majdnem teljes mértékig beilleszthető, de a már említett poliszisztéma, illetve a gadameri hatástörténeti tudat fogalmával is könnyen kapcsolatba hozható. A fogalom sokrétűségével és polifunkcionalitásával viszont – még mielőtt bármiféle szokványos érték és hatalom, vagy irodalom és intézményesség kapcsolatáról beszélhetnénk – szükséges hangsúlyozni, hogy amennyiben nem tekintünk a jelenlegi, pusztán a kánonok nyitottságát illetve zártságát hangsúlyozó vitákon túlra, kétségessé válik, hogy a fő problémával való érdemi szembenézés helyett mi is „csupán az érdek rabjai" maradunk, ahogyan erre Charles Altieri is figyelmeztetett a híres/hírhedt amerikai vita kapcsán.[8] Talán megkockáztatható, hogy csak a kánonképződési folyamatok komplex belső törvényszerűségeivel való foglalkozás teszi lehetővé, hogy a kanonizációt mint egy többfunkciójú és többletértékű, az irodalmi életben is integráló hatású jelenséget írjuk le. A kánonelmélet normatív értéktételező retorémái elsősorban a kanonizáció, mint a kánonképződés eredménye és eredményessége alapján keresik – a kulturális háttérviszonyokra való állandó történeti kitekintéssel – az irodalom önmozgásként értett vonatkozásához, a szöveggondozás jegyeihez a különböző intézményesítő formákat. Ennek a folyamatnak a története végső soron az irodalom története, amelyet viszont a maga összetettségében, és a külső, teljességében objektív nézőpontot szükségszerűen feladva lehet csak szemlélni.

Fogalmi rétegzettség és jelentéstörténet

Azt lehetne mondani, hogy előző, jelentésvariánsokra utaló aggályainkkal ellentétben, a kánonelméletek legelső összefoglalásai óta mind a mai napig létezik valamiféle konszenzus

[8] Vö. **Altieri**, Charles, *An Idea and Ideal of a Literary Canon*, in Robert **von Hallberg** (ed.), *Canons*. London and Chicago, The University of Chicago Press, 1983, illetve UŐ, *Canons and Differences*, in Nemoianu, Virgil - **Royal**, Robert (eds.), *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

a fogalmi rétegződést illetően. Az antik, a kora keresztény, illetve a modern, szekularizált kánon jelentéstartományai nagyjából ismertek, egyetlen aspektust viszont érdemes lehet megemlíteni, mint amelyikre a későbbiekben még utalni fogunk, minthogy vélhetően a kialakult polémiákban is az irodalmi vonatkozásban használt különböző jelentésszegmensek használata adhatott okot a félreértésekre. A 'metron', illetve 'kanon' közötti, Jan Gorak által is gyakran hangsúlyozott jelentéskülönbségről van szó, amelyik nagymértékben meghatározta a kánon fogalmi alakulástörténetének az első „összemosó" jeleit, így az egyértelmű terminushasználatban jelentkező „zavaró" aspektusokat is. A '*kanon*', mint elsősorban építészeti, szobrászati szakterminus viszonylag hamar etikai használatban is elterjedté vált, s az ilyen értelemben vett „mérce" jelentése egyre kevésbe jelentett pragmatikus érdekekre való hivatkozást, amelyet inkább a '*metron*' vett át tőle. A metron-értelmű lezártság aztán rigiditást kölcsönzött a szónak, amelyet először az egyházi és civil jogban, illetve a szent szövegekre vonatkozóan használtak. „Csak viszonylag későn, a tizennyolcadik századtól, amikor egy szélesebb körű nyelvi szekularizációt lehet megfigyelni, említik a „kánon"-t (mint 'prototípust', vagy 'modellt') az építőművészetben, orvostudományban, kézműiparban és egyéb területeken." – írja Virgil Nemoianu.[9] Szépirodalmi vonatkozásban mindenesetre a fogalom nem volt használatos, s ha mégis, akkor elsősorban bizonyos élmények, érzelmek kiemelt státusára vonatkozóan (gondoljunk csak az irodalomra, mint szakralizált aktusra, mint egyfajta vallást helyettesíteni hivatott képződményre), sokkal ritkábban szerzőkre, és szinte soha magukra a művekre. John Guillory viszont egy írásában a vallási és világi kánon közti különbségre adott példaként éppen ez utóbbi folytonos módosulásait említi, amely ellentétben a bibliai kánonnal, nem (csak) felülről rögzített, bár – teszi hozzá – eljárásaiban egyre inkább hasonlít hozzá, amint kizárásos alapon jár el.[10] Az irodalmi – tehát világi – kánon azonban nyilvánvalóan sohasem volt és nem is lehet olyan természetű, mint a végérvényesen rögzített vallási. Valóban szembeötlő lehet a szekularizált kánon logikájának a hasonlatossága, de éppen a leírtak alapján nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a radikális szűkítés, a kevés számú elfogadott „szerző" a vallási kánonok esetében etikai és így pedagógiai céloknak van alárendelve, az Írás, a Szentség és a Tanítás legitimációjára épülve. Ezért aztán az antik jelentéstörténetet és a vallási értékkomponenseket felhasználva, gyakran a szakirodalom is meglehetősen kuszán

[9] Lásd **Nemoianu**, Virgil, *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, i.m., 216.
[10] **Guillory**, John, *Canon*, in **Lentricchia,** Frank – **McLaughlin,** Thomas (eds.), *Critical Terms for Literary Study*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990. 237. – Persze a vallási kánonokon túl a szekuláris kánonokra a hangsúlyosabb kritikai hangnem jellemző. Valószínűleg nem tévedünk, ha ebben is nagy szerepet tulajdonítunk a 19. század fellendülő ipari mozgalmának.

használja a fogalmat, amelyekben az irányvonal, kritérium, mérték, illetve modell-jelentések a szabály, norma és persze a lista jelentéshálójában, mint szinonimák hígulnak fel.

Történetileg a kánon kifejezést modell értelemben először – amint arra George Kennedy emlékeztet – egy levélben említik Hérodotosz műveivel kapcsolatosan, mint aki a legjobb modell a jónikus historiográfia számára. Szekuláris művek listájára vonatkozóan ugyanakkor a kánon egy különös történeti-referenciális keretbe illeszthető. Modern jelentésében valóban csak a tizennyolcadik századtól használatos, minthogy először David Ruhnken Historia Graecorum Oratorum című 1768-as munkájában szerepel. Runkhen tanulmánya megőrizte annak a két tudós-oktatónak (Bizánci Arisztophanésznak, az alexandriai könyvtár vezetőjének, illetve utódjának, Arisztárkhusznak) a válogatását, akik a bőség kényszerétől vezetve olyan szerzői válogatást közöltek, amelyek átfogták az összes klasszikus műfajt: epikus illetve lírikusok költőket, tragédiaírókat, orátorokat, stb. vettek fel listájukra.[11] Fontos itt kiemelni, hogy szerzők, nem pedig művek listáját állították össze, még akkor is, ha az antikvitásban teljesen természetes volt, hogy egy szerző nevén metonimikusan, adott művet értsenek. Mindenesetre válogatásukkal, mint azt többen megjegyezték, az elkövetkező generációk számára egyfajta demarkációs értékszférát jelöltek ki, illetve adtak tovább. Ebből eredendően pedig a kánonok nemcsak a tanult szerzők, fordítók, kiadók és kritikusok, de a szélesebb értelemben vett tanult közösség identitásnarratíváját is meghatározták. Mindazonáltal több ponton is érdemes kissé jobban odafigyelni ezekre a listákra. Először is, a két említett alexandriai szerző sohasem hívta ezeket kánonoknak, még kevésbé „a Kánonnak". Másodszor ezek funkcionális listák voltak, nem pedig nemzeti kultúrák esszenciális értékei legjavának a lecsapódásaira figyeltek, ugyanakkor egy már letűnt, némileg tehát idegennek számító, a kereszténység-előtti kultúrának a megőrzésére és továbbadására törekedtek. Gorak az említett listákkal kapcsolatban utal Patricia Easterling megjegyzéseire is, aki az Oxford Classical Dictionary szócikk-írójaként a klasszikus kánont inkább mnemonikus eszköznek, mintsem egy „egyszer és mindenkorra" meghatározott, állandó listának tekinti.[12]

A gyakorta (túlzottan leszűkítő jellegére vonatkozó érvekkel) hevesen támadott, és sokkal ritkábban, legalábbis kis rendszerességgel (a kulturális értékek megőrzőjeként) védett szellemi konstrukcióra irodalmi téren tehát jellemző, hogy maga a kifejezés is igen újkorinak számít (elfogadott szakterminusként, mondhatni, az utolsó fél évszázadig szinte egyáltalán

[11] Vö. **Kennedy**, George, *The Origin of the Concept of a Canon*, in **Gorak**, Jan (ed.), *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001, 106.
[12] Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteenth-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 194.

nem használatos), legalábbis sehol, semmilyen szótárban vagy enciklopédiában nem található egészen a múlt század végéig. A nemzetközi szakirodalomban is csupán valamikor a nyolcvanas évek közepére jelenik meg a 'kánon' szócikk formájában, holott a Wellek és Warren-féle, 1956-os kiadású nagyszabású munka, a *Theory of Literature* már említi.[13]

A kánon történeti-etimológiai jelentésen túl, azaz, mint 'pálca, mérce', a mai, általános szóhasználatban különböző kulturális lexikonbeli szócikkekre enged asszociálni:[14] standard, norma, szabály, mesterművű, a legmagasztosabb igazság, művészeti modell, és természetszerűleg, mint ilyen, szerzők és műveik elfogadott listája is. Ez utóbbi néha olyan mértékben sajátította ki a kánonról szóló elméleteket, hogy a kánonviták igen gyakran csak listaviták maradtak, amelyekben a fő vitakérdés az volt, hogy mennyiben azonos vagy mennyire különbözik bizonyos szövegek jegyzéke valamely más listától. (Valószínű nem tévedünk, ha az amerikai vitát is elsődlegesen ezek közé soroljuk.). Ilyen értelemben, a görög szó irodalmi hagyományban fellelhető alapjelentései szerint is érdemes külön kezelni azokat a műveket, amelyek hitelesen megállapíthatóan egyetlen szerző saját életművét képezik, illetve egy kulturális vagy osztálycsoport, egy nemzetiség, nemzet, manapság akár egy egész kultúra legfontosabbnak tartott és elfogadott irodalmi műveinek az összességét, amelyek nyilván mint kulturális narratívák is értendők.

Kettősségek

Ha ezek alapján elfogadjuk kiindulópontnak, hogy ma alapjában véve legalább két, jól elkülöníthető kánonfelfogás létezik, nevezetesen egy tág, kulturális háttérre utaló és egy szűkebb, szakmai, illetve értelmezői közösségi kánonkoncepció, akkor amellett, hogy természetesen tisztában vagyunk a fogalmi haló szétbonthatatlan egységével, megkísérelhető az irodalmi szempontú vizsgálódásainknak az a kánonok működésével foglalkozó látlelete is, amelyik segíthet választ találni arra, hogy a valamennyire belátható álláspontok polarizált rendszerében, jelenleg milyen álláspontok határozzák meg a korszerű irodalmi kánonfelfogást. A tág, kulturális és a szűk, közösségi értelmezések megkötést már csak azért is célszerű megtartanunk, mert ezek mentén objektiválódnak azok az értéktételezések is, amelyek révén könnyedén belátható a gyakorta dichotóm leegyszerűsítések képletes, de önállóságukban érvénytelen létmódja. Az összes említett fogalmi konstrukció beilleszthető ezekbe, minthogy általában csak valamiféle szűk–tág, lezárt és nyitott kategoriális kétosztatú

[13] Lásd *Theory of Literature*, 3rd. ed., N.Y., Harcourt, Brace&World, 1956. 247.
[14] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*, NJ., Athlone, 1991. 9.

értelmezések léteznek, ráadásul ezek is többnyire paradigmákra, diszkurzusokra és az ilyenek által konstituált listákra vonatkoztathatók. A példaként említhető jelzők sora szinte végeláthatatlan. (Zárt–nyitott, konzervatív–liberális, unikulturális–multikulturális, egysíkú–többsíkú, értékőrző–értékteremtő, hatalmi–hatalomratörő, institucionális–intézményellenes, központi–perifériku stb). De ugyanígy ezeknek megfelelően kerülnek szembe a viták során a továbbörökítés, a megőrzés és a kiadhatóság szempontjai a kisajátítás, értékbefolyásolás és cenzurális ellehetetlenítés vádjaival, s ugyanilyen tengelyek mentén definiálják önmagukat a belső irodalmi öntörvényűség és önérték paradigmái a külső, hatalmi befolyás szempontjaival, az immanens esztétikum érvei a külső, intézményes kanonicitással szemben.

Az utóbbi húsz–huszonöt év felerősödő kánonkritikája az elhíresült amerikai vitán túl a nemzetközi irodalomtudományban is többször hangoztatta, hogy a kánon valamiféle autoriter hangok szószólója a kortárs kritikai diszkurzusokban, az értekező prózában is. A szisztematikus kizárást segíti elő, minthogy szinte teljesen nélkülözni látszik a nem fehér, nem európai, nem hímnemű és nem heteroszexuális szerzőket, ezzel is erősítve a faji, nemi stb. megkülönböztetéseket. Nem kevésbé fontos az az érv sem, miszerint a kánon csupán egy hegemonikus csoport éthoszát és ideológiáját tükrözi. Abban minden valószínűség szerint nem tévedhettek a kánont így vagy úgy ellenzők, hogy maga az irodalom gondolata, mint általánosan felfogott entitás az utóbbi évtizedeket megelőzően leginkább csak standard szerzők viszonylag szűk körére, vagy az akadémiai hatáskörök által ilyenként elfogadott művekre korlátozódott. Feltehető a kérdés, vajon mennyire változott az egyetlen, ilyen hipotetikus alakzatban való gondolkodásunk? Közismert a világirodalmi kánon-fogalom, amelynek létét az utóbbi évtizedekben az őt ért heves kritikák ellenére sem vagyunk képesek tagadni, s amelyet többnyire az európai, vagy még inkább a nyugati világ értékei uralnak. Az ilyen kánont megkérdőjelező modalitásnak célszerűen arra is kellene gondolnia, hogy az említett bővítésekhez hasonlóan nem volna-e indokolt a kevéssé fordított irodalmak fokozottabb figyelembe vétele is. Szegedy-Maszák Mihály aggályai vélhetően igazak: amennyiben csakis a legelterjedtebb nyelveken írt műveknek van/lesz esélye bekerülni a világirodalomnak nevezett kánonba, félő, hogy egyre csak nő majd bizalmatlanságunk az ilyen kánonnal szemben.[15]

Szintén vádként emlegetik a kánonokkal kapcsolatosan az intézményszerűséget, az institucionalitást, miszerint ez afféle eszközként szolgál azoknak az értékeknek a továbbadására, amelyek a 'kánonközeli kritikákban' objektiválódnak, és ezek által egy olyan

[15] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*, in *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995. illetve, UŐ, *Hagyomány és újraértelmezés*, in *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról*, Bp., Krónika Nova, 2000.

gépezet lendül működésbe, amely egyetlen csoport, egy konzervatív kisebbség kezében tartja a kulturális hatalmat. Már John Guillory is felhívta arra a figyelmet, hogy intézmények nélkül egyetlen kánon sem érvényesülhet egyértelműen (ez alapvető irodalomszociológiájának egyik fő szempontja), ugyanakkor a kánonról szóló kezdeti amerikai vita maga is odáig fajult, hogy az esztétikai értékítéletet alárendelték egyfajta gazdasági szempontú „haszonértéknek", ezzel megkérdőjelezve az irodalmi alkotásoknak az önértékét, úgy mutatva be őket, mint a kritikusi, s így intézményes értékelés állandóan viszonylagosnak tekintett objektivációját az éppen aktuális keretek között.[16]

Az alábbiakban éppen a keretek átjárhatósága és átláthatósága érdekében, nem célom felidézni az Egyesült Államok-béli (voltaképp máig is lezáratlan, sokszor »kultúrháborúként« aposztrofált) vitát[17], viszont alapvető aspektusait annyiban mindenképpen említem, amennyiben a kánont felnyitni kívánók és a kánonvédők egykori szempontjai bármely kanonikus működés jellegzetességeire vagy akár kánonelméletek vakfoltjaira is jobban rávilágíthat. Ugyanígy említendők a szakirodalombeli elkerülhetetlen, mára már szinte közhelynek számító fogalmak, amelyeket pusztán azért sem kerülhetünk meg, mert esetleges nyelvi beágyazottságuk miatt közelebb is vihetnek bennünket ezek egyfajta letisztázásához.

Vitatörténet

„Az irodalmi kánonokról szóló viták mára az Egyesült Államokban olyannyira sarkítottá, leegyszerűsítetté és átpolitizálttá váltak, hogy fennáll a veszélye annak, hogy teljességükben egy gondolatébresztő intellektuális vita keretein kívül rekedjenek. Politikailag és ideológiailag elkötelezett személyek a spektrum mindkét oldaláról ürügyként kezdték használni a tudományos eszmecserét arra, hogy kézhez álló új kódszavakkal vívják meg hatalmi harcaikat, amelyekhez egyébként a saját érvelésmódot nyíltabban támogató partizán terminusokra volna szükségük". Ezekkel a gondolatokkal nyitják a szerkesztők azt az irodalmi kánonokkal foglalkozó esszégyűjteményt, amelyik az előszót idézve: „közö(n)ségi szükségletre kíván választ keresni", és amelyik *A vendégszerető kánon* címet viseli.[18] Mi indokolhatta vajon az amerikai vitában e moderált hangnemre intő gyűjtemény létrejöttét – amelyik ráadásul „a társadalom javára" kívánt válni, anélkül, hogy nyíltan bármilyen „konszenzusra vagy végső konklúziókra" törekedett volna – s egyáltalán, minek

[16] Guillory itt persze elsősorban Barbara Herrnstein Smithre utal, akivel nemcsak ő, de Altieri is vitába szállt, gazdasági érdek-szempontú értékelmélete miatt.
[17] Erről lásd részletesen: **Berman**, Paul (ed.), *Debating P.C.* New York, Delta, 1992; illetve Farkas Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*, in F. ZS., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998.
[18] *The Hospitable Canon*. *Essays on literary play, scholarly choice, and popular pressures,* Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

tulajdonítható, a viták össztüzének talán a csúcspontján, 1991-ben ez a nem kevéssé meglepő címválasztás? Minthogy a kánonelméleteket a vitában elhangzott, a hatalom és professzionalizmus kontextusában meglehetősen tipikusnak mondható álláspontok nagymértékben befolyásolták, a világszerte gyorsan elterjedt – így a hazai irodalomtudományban is otthonossá, divatossá vált – terminusnak és a róla szóló polémiáknak néhány jellegzetességére érdemes némileg a vitára visszatekintve rávilágítani.

Az elhíresült amerikai vita során nem ez volt az első esszégyűjtemény, amelyik – műfajánál fogva is – valamiféle összefoglalását kívánta adni mindannak, ami a vitában szakmai szempontból is lényegesnek és érdemlegesnek mutatkozott.[19] Ugyanakkor, amint az a későbbiek során kiderül, a hasonló, irodalmi harcmezők mechanisztikus vízióitól óvó, a magát valamiképpen semleges, közbülső pozícióba helyező szerkesztői intenció ellenére is, a kötet ugyanúgy sikertelen próbálkozás maradt, amennyiben a vita további alakulástörténetét vesszük figyelembe. A semleges pozíció a két tábor között (akiket általában csak konzervatív hatalmiaknak, illetve kánonromboló anarchistáknak tituláltak) voltaképpen kétséges, hiszen a szerkesztő Nemoianu kötetzáró írása egyértelművé teszi, hogy minden próbálkozás ellenére, valójában ő maga is inkább az előbbiekkel tud csak valamilyen párbeszédet elképzelni. Objektív nézőpontot egy másik, ugyanebben az évben megjelent kötettől[20] már végképp nem várhatunk, hiszen abban a szerző, Paul Lauter nyíltan vállalja, hogy ő a viták baloldalán áll. *Canons and Context* című kötetét itt csak érintőlegesen említjük, minthogy egy remek összefoglalás révén a problematikával kapcsolatos nézetei a hazai irodalomtudomány számára már ismertté váltak.[21] Ugyancsak 1991-ben jelent meg a már sokszor hivatkozott Jan Goraknak is az első, kánonokkal és magával a vitával foglalkozó összefoglalása,[22] amely

[19] A kötet megpróbált explicit módon „kulturális párbeszédre", „nyugodt hangnemre" és kevesebb konfrontációra ösztönözni, miközben egyrészt az említett kérdéskör, az irodalmi kanonicitás nemzetközi összehasonlító aspektusaira, másrészt – már csak a politikai keretektől való szabadulni vágyás miatt is – művek irodalmiságának végső soron játékos, örömet okozó, „vidám" (ludic) jelenségére hívta fel a figyelmet. Lásd *i.m.,* p. viii.

[20] **Lauter**, Paul, *Canons and Context*, N.Y., Oxford University Press, 1991.

[21] Lásd **Kálmán C.** György, *Van-e kanonikus kritika?* in UŐ., *Te rongyos (elm)élet,* Bp., Balassi, 1998, 114–132.

[22] **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.
A szakirodalmi háttér kiegyensúlyozatlansága szempontjából sajnálatos, hogy az olyan nagyszabású terv, mint amilyen *Vision, Division, and Revision* címmel sorozatként szerette volna megjeleníteni az olyan, kánonokkal foglalkozó műveket, amelyek a kánonvitát a korai '80-as évek fejezetei és fejleményei után egy szélesebb kontextusban a humántudományok teljes területére kívánta kiterjeszteni, csak terv maradt, s az itt említett köteten kívül semmi sem valósult meg abból, amit a nagynevű szerkesztőbizottság (Fokkema, Gorak, Starobinski, Benett, stb.) maga elé célul tűzött ki; nevezetesen, hogy olyan munkáknak adna a sorozat helyet, amelyek „szélesíteni fogják a modern akadémiai kánonról alkotott felfogásunkat, és bátorítólag hatnak majd a részletekbe menő vizsgálatokra olyan történelmileg fontos kánonok esetében, mint az irodalom, színház, film, képzőművészet, történelem, politikatudomány, filozófia, pedagógia, antropológia, archeológia, vallás és tudománytörténet." – Vö. „*Series Editor's Preface*", in **Gorak**, Jan, *i.m.*

szintén annak a reménynek adott hangot, hogy sikerül a kánont továbbszélesíteni, túllépve azokon az ideologikus kereteken, amelyeket „jelenleg benépesít" (inhabits).

Maga a kánoniságról szóló viták kezdete valamikor 1979-re datálható, amint azt a szakirodalomból többen tisztázzák, de vélhetőleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, maga a probléma már a hetvenes évek elején felmerült.[23] Összefoglaló csomóponttá a vitában viszont az a *Canons* kötet vált,[24] amelynek esszéi tulajdonképpen már 1983-tól folyamatosan jelentek meg a *Critical Inquiry* különböző számaiban.[25] Ugyancsak 1983-ban jelent meg Paul Lauternak a kánonrevíziót sürgető kézikönyve *Reconstructing American Literature: Courses, Syllabi, Issues* címmel, amelyik már azt is jelezte, hogy az irodalmi intézményrendszer polemikus diszkurzusán túl, a kérdéskör bizonyos szempontból nyílt ideológiai harccá fajulhat.

E felvezető talán elég világossá tette, hogy a kánoniság vehemensen vitázó, sőt vitatkozó kérdéskörré vált, minthogy alapvetően az egész amerikai társadalom számára érzékeny, sokszor politikai problémákat érintett. Ez viszont azt is jelentette, hogy a szakmai, irodalmi berkekből kinőve[26] a vita olyan politikai-ideológiai irányt vett, amely aztán a későbbiek során szinte teljesen ellehetetlenítette az irodalmi vonatkozások józan mérlegelhetőségének, illetve eredményességének a lehetőségét. A Robert von Hallberg szerkesztette esszégyűjtemény, amely a legelső átfogó képet adta a kánonokról, a barikádok helyett még a szakma belső szempontjaira is figyelt, s elsőként próbált, az értékítéletek változó eseteire figyelmeztetve, az irodalmi értéktételezéseknek valamilyen újraértelmezését nyújtani. „A kérdés, amely a kánonképződésre figyelő különböző szemléletek közötti

[23] Ekkor jelent meg ugyanis Sheila Delany *Counter-Tradition: a Reader in the Literature of Dissent and Alternatives* című kötete, illetve a Louis Kampf és Paul Lauter szerkesztette *The Politics of Literature* című esszékötet. Ezeket követte az Egyesült Államokban 1979-ben az a Leslie Fiedler és Houston Baker Jr. által rendezett két olyan program, (*'Az angol mint világnyelv az irodalom számára'* illetve *'Az irodalom mint intézmény'*) amelyek következményeképpen a '*kanonicitás*', mint kifejezés maga, bekerült a Modern Language Association 1980-as könyvészeti jegyzékébe, hogy aztán egy évvel később már maga a 'kánon' is ugyanitt követhesse. És ami talán sokkal fontosabb a szakirodalom számára, még ugyanebben az évben megjelent az említett két program alapján az a kötet, amelyik már címében is (*English Literature: Opening Up the Canon*) szinte nyílt háborút indított a szakma konzervativizmusa ellen, amely konzervativizmus – a kötet felfogása értelmében – kizárt mindenfajta kisebbséget egy olyan nacionalista diszciplína mentén, amely az angolt mint egyetlent és világnyelvet volt hajlandó csak igazából komolyan venni. Bakerék elsősorban egyetemi szillabuszokra figyelő kötete értelmében eljött az idő a kánon kiszélesítésére és átformálására.

[24] *Canons*, 1983.

[25] Míg Baker és Fiedler politikai és populista keretekre hivatkozott, a von Hallberg szerkesztette kötet sokkal analitikusabb és elméletibb meghatározottságú volt. A történeti, retorikai és szociológiai kitekintések a kánonra, mint értékhordozó potenciális intézményre üdítőleg hatottak újszerűségükkel és szakmailag felkészült, naprakész elméleti metódusaikkal, amelyeket csatarendbe állítottak a kánon működésének minél jobb megértése érdekében.

[26] A tudományos világ és a szakma különböző értelmiségi körei mellé felsorakoznak a nagy példányszámú napilapok és magazinok is, és amint Farkas Zsolt megjegyzi – „megkongatják a vészharangot: mi lesz, ha Shakespeare helyett Stephen Kinget, az *Ulysses* helyett a *Supermant* fogják tanítani?" Vö. **Farkas** Zsolt, *i.m.*, 26.

feszültségből származik, nem az, hogy a kánonok politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és határolják be hasznosságukat."[27] Mindazonáltal az esszégyűjtemény maga is gyakorta kényszerült valamiféle harcról beszélni, az irodalmon túllépő konfliktushelyzettel kapcsolatosan konzervatívok és reformerek között.[28] Hogy a helyzet mennyire nem változott, sőt a kilencvenes évekre még inkább kiéleződött, azt jól mutatja, hogy csupán hat év elmúltával az említett *Canons* című kötetet Gorak már így jellemezte: „ennek elfogulatlansága és rugalmassága nagyon távolinak tűnik manapság."[29] Ugyancsak jól tükrözi a vita hevületét, hogy a maga szerkesztette említett esszékötetben Nemoianu is így tette fel a kérdést: „Képesek vagyunk-e még bármi módon visszaterelni a kanonicitás vitáját ahhoz a tudományos axiológia és demokratikus receptivitás közötti játékos egyezkedéshez, amelynek keretei között maradnia kellene, ha a kánon tartósságát és rendellenességeit egyaránt a társadalmi és személyes bőség növelésének érdekében használnánk ki?"[30]

Problémák vs. konzekvenciák

Talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a vita alapvető negatívumai közt minden bizonnyal elsődlegesen a kétosztatú meddő harc, a politikai elkötelezettségű, sokszor erőszakos fogalmazás, és az imaginárius ítélethozatali helyzetek szerepelnek, amelyekben a „totalizáló fogalmak"[31] használhatatlansága legtöbbször tarthatatlan általánosításokban, önrémisztő túlzásokban merült ki. A vitázók gyakran elfeledkezni látszottak arról, hogy a kánonok nem csupán különböző értéktételezések mentén áll(hat)nak szemben egymással, de valószínűsíthetően teljesen más irodalomkoncepciókkal is rendelkeznek.[32] A vádaskodásban

[27] **Hallberg**, Robert von *Introduction*, in *Canons*. *i.m.,* 3.

[28] Amint von Hallberg sajnálkozva megjegyzi: „a kánont általánosan úgy tekintik, mint ami más, egykoron hatalommal bíró emberek műve, és amit már fel kellene nyitni, demisztifikálni, vagy teljességében mellőzni". *Introduction*, In *i.m.,* 1.

[29] Vö. **Gorak**, *i.m.,* 223.

[30] Lásd **Nemoianu**, Virgil *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, 215. – Figyelemre méltó, hogy idézett tanulmányában Nemoianu nem kánon-vitáról, hanem kanonicitás-vitáról beszél. Nem véletlen elszólás ez részéről, hiszen – mint ahogy tanulmányából a későbbiek során kiderül – ő sem inkább a kánonok, hanem csak az egyetemi tantárgylisták, a szillabuszok változásáról illetve vitájáról beszél. Listák mindig is változhatnak – írja –, de még az ilyenek esetében is „marad a tény, miszerint virtuálisan lehetetlen példát találni teljes szubsztitúcióra, azaz szakralizációra vagy szentté-avatásra, illetve teljesen preskriptív kánonra." 217.

[31] **Farkas** Zsolt kifejezése. *i.m.*

[32] A legfontosabb érv, amit a kánont védők hangoztattak, az eszményített állandó értékek védelme volt, amit az esztétikai értéktételezéseik ellenére is veszélyben láttak az alakuló, politikai céloktól és frázisoktól sem mentes „anarchista" törekvésekben. A másik oldal, akiket gyakorta csak „multikulturalisták"-nak aposztrofálnak, ezzel szemben azzal érvelt, hogy a kánon centrumában szereplő irodalom, mint minden hatalmi struktúra által megszabott irodalomszegmens a legkevésbé sem politikamentes. Némileg fordított módon tehát, az ideológiai érveket éppen a gyakorta ezek ellen küzdő oldal kényszerült a vita során többször is hangoztatni. Róluk, a kánont felnyitni kívánókról Henry Louis Gates Jr., mint „kulturális baloldal"-ról, kortárs kritikaelméleti szövetségről ír, amelyet legfőképpen, mint „nyugtalan, változó halmazt" definiál, és amely 'Szivárvány

nem volt kivétel maga Harold Bloom sem, aki *A nyugati kánon*nal félreérthetetlenül és nyomatékosan szállt be a vitába, ám a rangsorolás esetleges változatai és lehetőségei mellett (annak ellenére, hogy egyike volt azoknak, akik a legrégebbtől fogva foglalkoztak a kérdéskörrel), a végletekig leegyszerűsített kétosztatú harcra összpontosított maga is.[33] Bloom egyértelművé teszi ugyanakkor, hogy ő is egy állandó, örök kánon mellett érvel, tehát egész kulturális örökségünk értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelő művek listájában gondolkodik. Ezt némileg árnyalja, hogy a világirodalmi távlatban Bloom szerint is csak a tizennyolcadik századtól beszélhetünk „helyeselt szerzők jegyzéké"-ről, illetve, hogy bizonyos értelemben, – mint írja, „a Kánon nemcsak verseny, versengés eredménye, de folyamatban levő versengés" is.[34] Bloom magát az irodalomtörténetet is ennek lát(tat)ja, amely végsősorban szövegek, nem pedig emberek közt zajlik. Ennél fogva talányos, de nem érthetetlen, miért is idézi a kánonrombolók ellenében Frank Kermode-ot,[35] hisz jóllehet az „örökérvényűségről" van szó minden kanonikus mű esetében – Bloom például a nagy művek saját kiterjeszkedésükként való önteremtő aktus végsősoron romantikus elgondolását hangsúlyozza –, ez is azt erősítheti, hogy a kánonok mégiscsak mindig, folyamatosan változnak.[36]

A vitában elhangzó írások általánosító, nem körültekintő és sokszor durva, szigorú identifikációi az irodalomtudomány különböző csoportosulásait néha önmérsékletre

Koalíciót' a „feminista kritikusok, az úgynevezett kisebbségi diszkurzusok különböző kritikusai, valamint általánosan a marxista és poszstrukturalista kritikusok" szövetsége képez. – (Lásd **Gates**, Henry Louis Jr., *The Master's pieces: On Canon-Formation and the African-American Tradition*, in UŐ., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992, 17. Illetve UŐ., *Whose Canon Is It, Anyway?* in The New York Times Book Review, 26 February, 1989. 1.) Érdemes itt megfigyelni, hogy amellett, hogy egy mozgásban levő, tehát változó ellenzékről ír, Gates – akárcsak Lauter, mint a későbbiekben kiderül – egyértelműen a kanonikus kritika mellett érvel, azaz tulajdonképpen elismeri a különböző kritikusok meghatározó szerepét a kánoni ítéletalkotásban és azok semlegesítésében egyaránt. Az így koncipiált tábor számára ugyanakkor a nyíltan politikai funkciókkal és státusszal rendelkező személyeket tömörítő hivatalos "kulturális jobboldal" elsődlegesen céltáblaként szolgált. (Gondoljunk csak az olyan személyekre, mint Allan Bloom, vagy még inkább a korábbi kulturális államtitkárra, William Bennettre.)

[33] Bloom bevezetőjében még valamiféle köztes helyet kívánt kijelölni magának „a Kánon jobboldali védelmezői" és az „akadémikus-zsurnaliszta hálózat" között. Pozícióját azonban rögtön leleplezte, amikor ez utóbbiról mint a „neheztelés, a rosszindulat iskolájá"-ról írt, amely szerinte azért akarta folyamatosan megdönteni a Kánont, „hogy a társadalmi változásra irányuló állítólagos (és nem-létező) programját segítse elő. Lásd **Bloom**, Harold *The Western Canon*, New York, Riverhead, 1995, 3.

[34] Uo., 54.

[35] Kermode szerint: „A kánonok, amelyek tagadják a tudás és a vélekedés közötti különbséget, amelyek a túlélés időálló, nem pedig érválló eszközei, természetesen dekonstruálhatók". Idézi **Bloom**, *i.m.*, 3.

[36] Érdemes ezen a ponton Kermode *The Classic* (1975) című nagyhatású művére is emlékeztetnünk, s ugyanakkor Gorak figyelmeztetését megszívlelnünk. Ennek értelmében Kermode álláspontja végsősorban relativisztikus: „Nincs paradigmatikus értelemben vett klasszikus, csak klasszikusok vannak; nincsenek klasszikus értékek, csak értékek, amelyeket olvasónemzedékek a klasszikus szövegek inherens többszólamúságával (plurality) ütköztetnek." Vö. **Gorak**, Jan *Critic of Crisis: A Study of Frank Kermode,* A Literary Frontiers Edition, no. 30, University of Missouri Press 1987, 106.

intették.[37] A vita modalitásán túl ez olyan alapvető hibákat próbált korrigálni, mint az esztétikai értékek védelmének egyértelműen a konzervatív csoport oldalára helyezése az erőszakosan kétosztatú rendszerben. Azt még maga Lauter is elismerte, hogy az esztéticizmus nem szükségszerűen befelé forduló, sőt éppen, hogy „a moralizaló stílusok elleni forradalmi lázadás",[38] azt azonban már nem tudta leplezni, hogy a vita során, szerinte ez az akadémikusok „korlátozó vonásait" erősítette. Valószínűleg tényként állítható, hogy az ideológia számottevő szerepet játszik bármely irodalmi kánon alakulásában, amelyet csak csökkenteni lehet, teljes mértékben kiszűrni aligha. Végső soron tudjuk, „az esztétikai álláspont maga is ideológia".[39]

Természetesen a vita, s az erre épülő elméletek vakfoltjai között is elsődlegesen fontos helyen szerepel annak kurrikulum-szerű, listavitákra való leszűkítése, az örök és egységesnek elképzelt kánonkoncepció tarthatatlansága, illetve az irodalom mechanisztikus víziója, amely sokszor még az iróniát sem volt képes észrevenni, amely által a kánont szélesíteni kívánók éppen annak továbbélését segíthetik elő, illetve hogy az egykori „kánonirtók" idővel éppen annak védelmezőivé is válhatnak. John Guillory, aki bevallottan nem óhajtott irodalmi kánonformálódás-történetről írni, ezért kívánta a figyelmet újra a szociális, institucionális kánoni formá(tum)ra visszairányítani a vitának arról a holtvágányáról, amelyik pusztán azzal törődik, hogy ki szerepel az értékek listáján, illetve ki nem. Mint írta: „Itt az ideje, hogy feloszlassuk mind a liberális, mind a konzervatív imaginárius döntéshozatali fórumainkat. Az irodalmi kánon nem képvisel »választókerületeket« (social constituencies) semmiféle pszeudo-demokratikus törvényhozatali értelemben. De ugyanígy nem képviseli az abszolút esztétikai érték fogalmát sem, az ítélethozatal társadalmi feltételein túl, vagy azok fölött."[40]

Nemcsak az amerikai kánonvita kapcsán, de azt lehetne állítani, hogy általánosan is az újító diszkurzusok jelentős része az „akadémiai" vagy a „ magas irodalmi kánont" magát, csupán bizonyos domináns politikai, ideológiai rendekhez kapcsolta. Ha figyelmesen olvassuk Abrams rezüméjét, mely a leegyszerűsített képletről mint vádról ír, miszerint: „a kánon főként olyan művekből áll, amelyekben rasszizmus, patriarkalizmus és imperializmus

[37] Maga Gates figyelmeztetett, hogy az irodalomtudományi keretekből, a vita a szövegek elemzését „a politikum marionettszínházává változtatta, amelybe a való világból származó elkötelezettségeink minden szenvedélyét belevisszük." – vö. **Gates**, H. L. Jr., *i.m.,* 192. Ugyanígy a leegyszerűsítések ellen lép fel Edward Said is, okolva azokat, akik „nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között". – vö. **Said**, Edward W., *The Politics of Knowledge*, in Raritan, Summer 1991.

[38] Lásd **Lauter**, *i.m.,* 136.

[39] Lásd **Bloom**, Harold *i.m.,* 492., illetve vö. **Eagleton**, Terry *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

[40] Lásd **Guillory**, John, *Canon,* in *Critical Terms for Literary Study*, 236.

nyilvánul meg, továbbá amely vagy marginalizálja, vagy kizárja a feketék, spanyol-amerikaiak és egyéb etnikai kisebbségek, a nők vagy a munkásosztály, a populáris kultúra, a homoszexuálisok és a nem-európai civilizációk érdekeit és teljesítményeit”[41] – érdemes lesz megfontolni Guillory szavait, aki a vitában a politikai reprezentáció irodalmi/művészeti rendszerekre való alkalmazásától óv.[42] A radikálisok és a konzervatívok harcában sokszor csak „a Kánonról” mint elvont, hipotetikus konstrukcióról beszéltek, ahelyett, hogy aktuális és még funkcionális történeti kánonokat vizsgáltak volna, olyanokat, amelyeket adott közösség, rendszer, intézmény vagy éppen egyéni kritikusi, irodalomtörténeti karrier érvényesít. A humántudományok terén kézzelfoghatóan beállt változások ellenére némileg még ma is meghatározó ellenirányként tartja magát a válogatott művek kánonjába vetett hit, ugyanakkor megfontolandó lehet az az érvelés is, miszerint létezik olyan elfogadható modalitású útja művek és olvasatuk generációs továbbításának, amely a teljes átrendezésnek és cserének ellenálló bástyákként értelmezi azokat, mint amelyek szükséges stabilitást jelenthetnek a fiatal generációk neveltetése során.[43]

Az elmosódó szemantika, amely a kánon fogalmát és ekvivalenseit kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait tematizáló, de a jelen érvényes diszkurzusaival sikertelen párbeszédet folytató „állandó” fogalomként jellemzi, (és amely annak gyakorta megkérdőjelezett érvényességét és hitelét kívánja fenntartani) valószínűleg éppolyan leegyszerűsítésnek tekinthető, mint a klasszikusok utópisztikus elképzelése, mely örökre zárt kategóriaként írja le e bővíthetetlennek vélt csoportot.[44]

---

[41] Vö. **Abrams**, M. H., *A Glossary of Literary Terms,* Port Worth, Harcourt Brace College Publishers, 1993.

[42] Vö. **Guillory,** *i.m.,* 27.

[4343] Hogy a szimultán kánonokat ad abszurdum, létezésükben megkérdőjelező modalitás, az örök értékek és az ideologikus megosztottság alakzatai máig meghatározzák nemcsak a professzionális irodalomkritika, de a kultúraközvetítés és egy szélesebb értelemben vett irodalmi nyilvánosság elvárásait, abban jelentékeny szerepe lehet annak a kényszerű hiátusnak, ami a saját értékek felmutatását pusztán mint elkülönböző ideológiai értéktételezésekkel szembeni védekező magatartást jellemzi a kritikatörténeti diszkurzusokban. A saját, mint más megtapasztalásának jaussi alkalmazása talán azért maradhatott gyakorta teljességében muzeális kövület a kánont egységesnek elfogadók számára, mert a másik oldal ideológiai defektjeinek az esztétikai meghatározottságokhoz képest előzetes adverzialitásként felfogott viszonya eleve nem tette lehetővé bármilyen diszkurzív térnek a tapasztalati kontextusában az ilyen szempontok dialogicitását. (Vö. még: **Jauss**, Hans Robert, *Zum Problem des dialogischen Verstehens*, in **Lachmann**, Renate red., *Dialogozotät*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1982.

[44] Ami a nagybetűs Kánonnak mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájának mégis fogalmi potenciált biztosít, az éppenséggel az a sajátsága lehet, amely szembeállítja a kumulatív vagy exponenciális szövegelképzelésekkel, tehát egyfajta kiszélesítésen, illetve radikális változáson keresztül történő átértékelésének gondolatával. Azzal a kérdéssel szembesít nevezetesen, hogy szövegek eltérő idő- és térrelevanciáiban a különböző értékértelmezések hogyan konstituálódhatnak még akkor is, ha teljesen különböző kánonok előírásainak és értékszempontjainak dimenziójában ez általánosan szinte sohasem azonos indokoltságok mentén történik. Aktuális lehet-e még a kérdés, mely szerint a hagyományban klasszikusként leírt művek esetében létezne olyan állandó, amely, ha nem is az azonosnak értett értékeket, de a képességünket állandósítaná ezen művek mint olyanok felismerésében? Valószínűsíthetően itt a nagybetűs kánont ily módon

Háttérirányzatok és társadalomtörténeti előzmények

Amennyiben továbbgondoljuk a polémia alapvető meghatározottságának kereteit, illetve a szakirodalom aggályainak gyakori félreértésekre következtetni engedő védekező magatartását, könnyen érthetővé válik, miért is tartotta fontosnak Guillory könyvének már a nyitófejezetében leszögezni,[45] hogy a kánonról szóló vitákban túlságosan is félreértették a probléma valódi jelentőségét, tudniillik, hogy a szerzők és a szövegek kizárása, illetve beemelése adott kánonok listáira vagy e kánonok valamilyen összefüggéseibe nem is annyira fontos, mint az a kérdés, hogy a kirobbant polémia miért is jelenthet egyfajta válságot az irodalmi életben. Guillory szociológiai szempontokat érvényesítő problémafelvetése mellett, a mi szempontunkból legalább ilyen fontos, hogy az egymás melletti elbeszélések során a vita résztvevői, még ha be is látták a kánonok dichotóm párharcának leszűkítő voltát, ezek polifunkcionalitásának a lehetősége már csak azért sem válhatott egyértelművé számukra, mert gyakorta még a fogalmi háló egyazon szeletéről értekezők is más fogalmi kódokat használtak értelmezéseik során. Ezért a fogalmi tisztázást kísérő hangsúlyos figyelem mellett a vita előzményeinek tekinthető általános társadalomtörténeti háttérről sem célszerű megfeledkeznünk.

Talán mindjárt azt érdemes megemlítenünk, amire könyvében Bloom is utalt, tudniillik hogy az utóbbi évtizedek igen alapvető, globális változásai következményeképpen nemcsak az irodalmat, de magát az olvasás kultúráját és hagyományát is súlyos kihívások érték. Amint a problémával foglalkozók közül többen is felvetették, az olvasók egészen különböző vallású, felfogású, politikai színezetű többsége meglepően sokáig megegyezett bizonyos irodalmi művek illetve műalkotások esztétikai értékében, ezek felszabadító, örömöt nyújtó hatásában, vagy ilyen jellegű potenciáljában. Meglepően sokáig élt a köztudatban az a

fenntartó igény a klasszikusoknak nem szövegbeli, de sokkal inkább hagyománybeli értéktételezéseire, s ezek kanonikus státuszára alapoz. Az újabb törekvések is, amelyek a konvencionális értékrend paradigmatikus megváltoztatására törekszenek, éppen ezért általában csak az őket időben közvetlenül megelőző, az irodalmi hagyományban előttük elfogadottnak számított diszkurzusrend ellen lépnek fel radikálisan. A klasszikusok körét – bármit is értsünk most ez alatt – a felforgató kánoni törekvések legtöbbször csak bővíteni szeretnék, nem utolsó sorban azért, mert a klasszikusok által képviselt bizonyos értékszemléletek kanonicitásának a megőrzését éppen saját legitimitásuk érdekében is használják. Nem ritkán egyenesen hivatkozási alapnak is tekintendő az általánosan elfogadottnak hitt klasszikusok axiomatikus halmaza, míg a paradigmaszerű kánoni mozgásokban az elsődleges szempont az előző hatalmi kánon disszeminációjának, tarthatatlanságának és ilyen módon az új törekvések szükségszerűségének az igazolása lesz.

Az abszolút esztétikai érték kapcsán Gorak is szükségesnek érzi hangsúlyozni, hogy egy homogén, egységesítő Kánonként elképzelt entitás helyett ő „kanonikus diszkurzusokról" kíván beszélni, még mielőtt „a kánont" alárendelné az elnyomó, éppen aktuális Diszkurzusnak. Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon. i.m.,* 9.

[45] Lásd **Guillory**, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1993.

meggyőződés, mely szerint művészettörténeti aspektusból is, az ízlések folyamatos változása ellenére, létezik valamiféle standard, olyan állandó, amely az értékek változatlan, immanens alapjaira utal. Ezért arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért éppen a '80-as évekre válhatott a kánon-kérdés oly sürgetővé és a kritikai beszédmódok központi problémájává, illetve, hogy mindez milyen elsődleges hatások alapján történt, térjünk vissza Jan Gorak gondolatmenetéhez, aki három kritikai irányt is kapcsolatba hozott ezzel az érdeklődéssel. Az oppozicionális kritika régi hagyományát, az öntudatos, metakritikus érdeklődést azon természetű jelölő és érvényesítő rendszerek iránt, mint amilyenek például Barthes, Derrida, Foucault, Althusser és Hayden White műveiben fedezhetők fel, illetve harmadik hatásként magát a szociológiát, amely az irodalomban is a kritikai irányultságot erősítette, és az értekező prózát általában egy sokkal öntudatosabb pozícióba segítette. Az adverziális, a teoretikus és a szociologikus elem vált tehát – a kritika világháborút követő marginális elemeiből, ezen érvelés szerint[46] – központivá és meghatározóvá az utóbbi évtizedek diszkurzusainak rendszerében: „Amikor 'érték' és 'kultúra' vizsgálódás alá kerül, a 'hagyomány' nem sokáig maradhat megkérdőjelezhetetlen". Ezt abszurd módon, de bizonyos fokig alátámasztani látszott az a szélsőségesnek tekinthető felfogás is (amelyet a konzervatív oldal részéről Allan Bloom *The Closing of the American Mind* című könyvében hangoztatott, nevezetesen), hogy a kulturális erózió jelenlegi állapotát nagymértékben erősítették az olyan gondolkodók, mint Nietzsche és Max Weber elméleti munkái. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy azok az elméletírók, akik e két személyiség elméleti tradícióinak a továbbfolytatóiként ismertek,[47] és (a maguk heterogeneitásában) hetvenes években igencsak részt vettek az említett „megkérdőjelezésben", nem is beszélve az irodalomértésünket nagymértékben befolyásoló olyan autoritásokról, mint Habermas vagy Heidegger, akkor könnyen egyértelművé válik, hogy a vitafeleknek nem feltétlenül precíz szellemi térképre van szükségük. Az említett globális kihívásokkal ugyan mindegyik oldal többnyire tisztában volt/ van, csakhogy a kiindulási pontjaik merőben különböznek, mert amíg az egyik fél nyílt támadást lát a számára megkérdőjelezhetetlen értékeket képviselő kánon „felnyitásában", a másik már nemcsak annak kiszélesítésén, diverzifikációján, de adott esetben annak tarthatatlansága miatti eltörlésén és egy teljesen új értékrend kialakításán is dolgozik. Más szempontokból tekintenek ugyan a problémákra, de azt egyikőjük sem tagadja, hogy többek között az említett szerzők munkássága nagymértékben hozzájárult egy olyan elméleti kánon

[46] Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon, i.m.,* 224.
[47] Úgy, mint Foucault, Derrida, Lacan, Barthes, Deleuze, vagy Baudrillard.

kialakulásához, amely egy korszerűbb irodalom-felfogást meghonosítva próbálta bővíteni az irodalom hagyományos rendszerének és intézményességének a koncepcióját.

A probléma jól láthatóan tehát ma sem a kánoni listák tartalmáról szól, hiszen a kánonokról szóló viták, illetve elméletek jelentősége jóval túlnő egy lezártnak hitt irodalmi kánonról szóló imaginárius megegyezés esetleges határain. Sokkal inkább arról lehet szó, amit Guillory is érzékeltetett, hogy olyan krízishelyzet áll elő, amely alapjaiban is átgondolásra készteti azt a kulturális tőkét, amelyet úgy hívunk, irodalom.[48] A kulturális tőke, amelyikről Guillory – Bourdieu kifejezését használva – könyvében beszél, olyan átfogó kulturális emlékezetet feltételez, amelyik irodalomszociológiai szempontból köti az erudíciót, a különböző osztály-fogalmakat is bevonva, az irodalom intézményrendszeréhez. „A probléma, amit kánonformálódásnak hívunk – írja –, a legjobban úgy érthető meg, mint a kulturális tőke képződésének illetve szétosztásának, hozzáférhetőségének a problémája, még pontosabban, mint az irodalmi termelés és fogyasztás 'eszközeihez' való hozzáférés problémája".[49] Az eszközök itt, mint módozatok értendők, amelyeknek alapfeltétele Guillory szerint az iskola, mint intézmény, amely szabályozni képes a kulturális tőkét, így annak a „szétosztását" hozzáférhetőségét is – tegyük gyorsan hozzá: természetesen mindezt nem egyenlő arányban. A tágabb értelemben vett, kulturális kánon a hagyományképződésben éppen a nevelés által biztosítja saját természetszerű továbbélését.[50] Az értékek taníthatósága szempontjából tehát elsődlegesen fontos, hogy bármely kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag például mindig is az irodalom intézményeitől függött, és csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Nem véletlen, hogy az amerikai kánonháború közvetlen kiváltó oka is az a konkrét kérdés volt, hogy mit tanítsanak

[48] Vö. **Guillory**, *Cultural Capital*, p. viii.
[49] Uo., p. ix.
[50] A hagyomány legtöbbször a nevelés által szükségképpen meghatároz bizonyos *a priori* létező értékeket a társadalom tagjai számára. Ezek az értékek – akár olyanok, mint az írás/olvasás vagy a számok ismerete – nemcsak egyértelműen szükségesek az egyén további életmenetele során, de előfeltételezik azt is, hogy e képességek megszerzése eleve érték, méghozzá állandó érték.

az egyetemeken.[51] Az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve hatalom és rang viszonyának a meg- és átörökítésében.

Intézményes kritika

Az intézményesség szerepe ugyanakkor nem merül ki az iskolai tananyagban. Valóban ez a szélesebb kánonformálódás helyszíne, de időbeliségében megelőzi a hivatásos, *kanonikus kritika*. A kifejezést Paul Lautertől kölcsönzöm, de nem abban az értelemben, ahogyan említett könyvében ő azt használta. Lauter ugyanis megkülönböztetett „kanonikus" és „formális" kritikát, ez utóbbit egyértelműen az ellentáborhoz, tehát a kánon zártságát védőkhöz sorolva, akik véleménye szerint azáltal, hogy csak kész, szentesített szövegekkel foglalkoznak, akarva-akaratlanul is fenntartják a kánon hegemóniáját. Ezzel szemben ő kanonikus kritikán az öntudatos, a kánont szélesíteni kívánó diszkurzusokat érti, akik meglepő módon, az előzőektől eltérően tudatában vannak történelmi és társadalmi helyzetüknek. Csakhogy a kánon megváltoztatása, felnyitása éppen olyan koncepción alapszik, mint a kánon megőrzése. A kritika, amely valamiféle autoriter pozícióból szólal meg, mindig is csak kanonikus lehet. Gates sokszor idézett írása jól rávilágít a problémára, miszerint mindkét oldal példásan tudatában van, hogy a kritikának illetve az oktatásnak micsoda szerepe és jelentősége van az értékek reprodukciójában: „Benett úrnak igaza van: az irodalom oktatása valóban értékek oktatása. Nem inherens módon, de esetlegesen az; az – azzá vált – esztétikai és politikai rend tanítása ez [...]"[52]

Amellett, hogy a kulturális kánonok által meghatározott módon értelmezés, és ennél fogva értékelés nélkül nem létezhetünk, ezek a mindennapi értékeléseink általában csak intuitív és artikulálatlan módon mennek végbe. Az ilyen, elsősorban csak önmagunk számára történő értelmezést a hivatásos kritika azzal a lényeges aktussal egészíti ki, hogy az ítészek önmaguk mellett „valaki más részére" szólóan is értékelnek, mindezt pozíciójuk

[51] Talán nem túlzás azt állítani, hogy abban, hogy ez hirtelen „alapkérdéssé" vált, a legnagyobb szerepe a multikulturalizmus térhódításának volt, azaz alapvetően politikai háttérrel (is) rendelkezett. A helyzet ugyanakkor merőben más, ha az intézmények felől nézve, a problematikusabb kérdéseket a hagyomány különböző regisztereihez mérve gondoljuk el, például az európai és az amerikai kultúrtörténet során, hogy csupán az egymáshoz legközelebb álló, alapjaiban azonos kulturális hagyományokkal bíró két földrészről ejtsünk szót. Ha ugyanis pusztán a vitában kiindulópontként kezelt egyetemi szillabuszok problematikusságára, esetleges összemérésére figyel valaki, akkor sem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyetem mint intézmény nem pusztán európai gyökerekkel rendelkezik, de a kezdettől fogva európai értékeket is közvetített. Az Egyesült Államokban viszont, ahol az egyetemek elsősorban nem állami finanszírozásúak, így politikájukban részben liberálisabb, populárisabb, és adott esetben a saját támogatók érdekeit szem előtt tartó nézeteket képviselnek, a kulturális rétegzettség eleve adott komplexitása is maga után vonta, hogy idővel megjelenjenek a faji, nemi, vallási diverzifikációt képviselő írók, illetve ilyesfajta kulturális jelenségek, némileg háttérbe szorítva az eurocentrikus tananyagot.

[52] **Gates**, H. L., *The Master's Pieces*, in *Loose Canons*. *Notes on the Culture Wars*, N.Y. – Oxford., Oxford University Press, 1992, 35.

társadalmilag elfogadott, hitelességgel és érvényességgel felruházott szerepéből adódóan. Különböző szövegek fel- és átértékelése nem szűkíthető ugyan, pusztán olyan formális kritikai ítéletekre, amelyek az akadémiai falak között vagy különböző szerkesztőségekben látnak napvilágot, de maga az értéktételezés, az irodalmi értékek konkrét meghatározása során a hivatalosság ilyen és ehhez hasonló intézményei elsődlegesen vannak jelen. Bizonyos szövegek gyakori felvétele például különböző irodalmi antológiákba nem csak az adott mű értékét tükrözi, de mint arra Barbara Herrnstein Smith is rámutatott,[53] valamiképpen tovább is lép, növelve ezt a fajta értéket. Hasonlóan, egy mű többszöri szereplése bizonyos listákon (általában irodalomjegyzékeken), a rá való gyakori hivatkozások, a szövegből illetve a szerzőjétől való többrendbeli citációk (főleg az akadémikusok és egyetemi tanárok által) az adott mű értékeinek legalábbis szélesebb körben való ismertségét, a rá irányuló figyelem felkeltését, és nem utolsó sorban a jobb – mint valami eleve értékeshez való – hozzáférést biztosítanak a potenciális olvasók körében. Talán nem véletlen, hogy az a Harold Bloom is, aki nem kevesebbre vállalkozott mint hogy ismert „minimál-listájában" megmondja, mely művek tartoznak a Nyugati Kánonba, úgy tárgyal a hosszú listából huszonhat művet, hogy közben éppen arról látszik megfeledkezni, hogy ezek (lett légyen bár szó klasszikusokról, vagy annál is inkább) nem ugyanúgy élnének a köztudatban, ha nem közvetíttetnének éppen az olyan értekező ítészek által, mint maga Harold Bloom.[54] Persze Bloom ezt valószínűleg másképpen látná, még akkor is, ha olvasatából rangsorolására is egyértelműen fény derül.[55] A professzionális kritika meghatározó szerepét művek utóéletének, megőrzésének és továbböröklésének kérdésében mindenesetre nehéz lenne tagadni. A kritikusok és recenzensek hagyományosan kanonikus viharmadarak (Lars Ole Sauerberg szerint egyenesen rohamosztagosok, „stormtrooper"-ek), munkájuk a kortárs irodalom első és talán legfontosabb szűrőjének számít. Az irodalmi hagyomány alakulása szempontjából talán elegendő, ha itt Gorak, illetve Sauerberg által elemzett kanonikus kritikusi életművekre, illetve ezek hihetetlenül fontos szerepére utalunk.[56] A szerkesztőkkel együtt az általuk megjelenésre szánt és jóváhagyott műveknek belépést biztosítanak abba a szűkebb körbe, amelyből aztán lehetőségük nyílik a Matthew Arnold-i értelemben vett „legjobbak"

[53] **Herrnstein Smith**, Barbara, *Contingencies of value*, in *Canons*, 5–40.
[54] Holott értekező közvetítőikre (Johnsonra, Walter Paterre és másokra) ő maga is gyakran hivatkozik.
[55] Azaz, hogy számára Shakespeare a primus inter pares.
[56] Gorak Ernst Gombrich és Northrop Frye, illetve Frank Kermode és Edward Said, míg Sauerberg T. S. Eliot, F. R. Leavis, Northrop Frye és Harold Bloom munkásságát elemzi. Lásd **Gorak**, *The Making of a Modern Canon, i.m.,* illetve **Sauerberg**, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* N.Y., Macmillan Press Ltd. London, St. Martin's Press Inc., 1997.

idealisztikus világát megközelíteni, vagy pusztán a Kermode által említett mnemonikus kánon szükségszerű kiválasztottságát élvezni.

Megfontolandó ugyanakkor az a gondolat is, mely szerint a kialakult meggyőződés, hogy bármely kánon csak institucionális keretek között létezhet és maradhat érvényben, lényegesen megnehezítette a bennefoglalt művekről, mint olyanokról, belső értékekről és/vagy zsenialitásról szóló beszédet. A kánon, mint a kulturális piac ellenőre, mint az irodalmi állandók letéteményese és őrzője akár nehezékként is funkcionálhat az irodalmi köztudat számára. Azt sugallja, hogy a modern kánonok csupán úgy létezhetnek, ha megőrzik a létező institucionális kereteket, illetve a jól bevált meghatározásokat és feladatokat: a tanárok olyan, az időben megedződött kövületekről beszéljenek, amelyek listaként összeállítva magát az Irodalmat képezik. Az így kialakuló listák, a kizárások és felvételek alapján külön olvasási módozatokról beszélhetünk, ezek pedig mély meghatározói magának a közösnek tételezett kultúránknak. Herbert Lindenberger e tárgyban gyakorta hivatkozott könyve[57] a kánonképződésről szóló tanulmányait nem véletlenül egyszerűen az "Intézmények" fejezetcím alatt tárgyalta, még ha Guilloryval ellentétben ő túlzónak is érezte az iskolák kizárólagos szerepének a hangsúlyozását bármely kulturális kánon létrejöttében és fenntartásában. A kánoni listákon, de méginkább az egyetemi szillabuszokon, ajánlott olvasmány-listákon szereplő művek ellenhatást is kelthetnek, hiszen gyakorta a kötelezők távolságtartó, elavult és így megközelíthetetlen szférájába sorolandók. Nemoianu szerint „… éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent, és akiket saját exkluzív birtokában tart, vannak leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat."[58] A kettősség az ilyen listák szükségszerű és ugyanakkor gátló voltával kapcsolatban jól látható, ha a tág értelemben vett kánoni lehetőségeket, mint a továbbhagyományozódáshoz elsődleges, könyvformájú megjelenést illetve folytonos újrakiadást vesszük szemügyre. Ilyen alapon ugyanis igencsak megfontolandó az a probléma is, amelyre túlzóan ugyan, de említett tanulmányában Katha Pollittot idézve hívta fel Farkas Zsolt is a figyelmet: „ma Amerikában a kánonvita alapját képező előfeltevés az, hogy csak a listára felvett könyveket olvassák, s ha nincs lista, semmilyen könyvet nem olvasnak. Egy szöveg egyetlen esélye, hogy szöveggyűjteménybe kerül – ezt mindkét oldal készpénznek veszi."[59] Ezzel szemben állíthatja Nemoianu, hogy „az igazán kanonikus művek egy kaotikus és természetes folyamat során kerülnek kiválogatásra, amely végső soron kiszámíthatatlan

[57] **Lindenberger**, Herbert, *The History in Literature. On Value, Genre, Institutions*, New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.
[58] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 221.
[59] Vö. **Farkas** Zsolt*, i.m.,* 69. jegyzet.

még akkor is, ha létrejöttét számos konkrét paraméter befolyásolja".[60] Ezek a paraméterek viszont a Nemoianu által elképzelt állandó folyamatba olyan ügyes „tolvajokként" léphetnek be, mint ahogyan egyik tanulmányában arra Christopher Clausen is utal.[61] A kanonikus kritika túlhangsúlyozása, tulajdonképpen az irodalmat mindig nyitó, utópisztikus és bűvös kulcsként kezeli azt. Pedig az elméleti mesterkulcsok – Clausen érvelése szerint – valószínűsíthetően mindig csak egy kis rést képesek megnyitni az irodalom pazar kertjében, olyat, „mint az Alice által megnyitott kertkapu volt, amely túl szűknek bizonyult ahhoz, hogy átbújjon rajta."[62] Az persze, hogy nem létezik ilyen mesterkulcs, még nem jelenti, hogy egyáltalán nincs bejárat abba a bizonyos kertbe. A jó tolvaj szinte valamennyi zárat fel tudja nyitni, és szabad keze lehet a „nemesi kúrián" mindaddig, amíg „félszemmel a riasztóberendezésre és a kutyára is figyel."[63] Clausen ezért a „betörő kritikusi" attitűdöt javasolja az állandóan kulccsal rendelkező helyett, mert az sohasem szenved attól az illúziótól, hogy minden az ő birtokában van.

A lényegi problémák…

Vajon mennyire érvényes még az olyan érvelés, amely szerint az elődökre figyelő, de természetszerűleg a jövőt előkészítő történetiség az irodalomnak egyfajta belső tulajdonságaként jelenik meg, olyanként, amelynek nincs köze politikai eseményekhez? Valóban téved-e az, aki az irodalom jelenségeit a kor eseményeiből (is) magyarázza?[64] Amint azt Szegedy-Maszák Mihály nagyszerű tanulmánya megmutatta, Babits maga is arra kényszerült, hogy eltávolodjék a művészi értékek időtlenségébe vetett platonista hittől, amely pedig kiinduló föltevésként szolgált számára európai irodalomtörténete megírásakor.[65] A művészi értékelésnek ez a fajta, a változékonyságra, a múlt és jövő lezáratlan párbeszédére figyelmeztető karakterisztikuma mégsem olyan egyértelmű a kanonikus diszkurzusok vitájában. Félő ugyanis, hogy a különböző kritikusi attitűdök itt sem pusztán más rangsorban, különböző értéktételezésekben merülnek ki, de alapjában más irodalom-felfogást képviselnek.

[60] Lásd **Nemoianu**, *i.m.,* 220.
[61] Lásd **Clausen**, Christopher, *Canon, Theme, and Code*, in *The Hospitable Canon*, 1991. 204.
[62] *i.m.,* 203.
[63] *Uo.*
[64] Vö. **Babits** Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Auktor, 1997.
[65] Lásd részletesen **Szegedy-Maszák** Mihály, *A művészi értékek állandósága és változékonysága. Babits európai irodalomtörténete,* in UŐ., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

A művészet történetét Gombrich szerint remekművek történeteként kell elképzelni,[66] s Gombrich gondolatmenetétől némileg eltérően ugyan, de feltehető a kérdés: vajon mennyiben lehet egyáltalán másképpen? Megragadható-e az a fajta tág, kulturális kánon, amelyet kulturális emlékezetként a hagyományból szükségszerűen szelektív és autoritatív módon van csak módunk érzékelni, másképpen, mint szélsőségeiben? Ha az értékek továbbadását, továbbörökítését, iskolákban való oktatását vesszük szemügyre, nem biztos, hogy olyan egyértelmű lesz a válaszunk, mint az értékelések koronként változó kritériumait az irodalomtörténetektől joggal számonkérő, ezek hiányára figyelmeztető attitűdünk esetén. Mert az említett babitsi munka végén is megkérdőjeleződik ugyan az alkotó tevékenység tekintélye, valamint a művek maradéktalanul befejezett, állandóan létező azonossága, de vajon bármely értékítélet, amely mégis a remekművek ilyen jellegű mivoltára enged következtetni, képes lehet-e odafigyelni a számára másodlagos alkotásokra anélkül, hogy közben önmaga szűklátókörűségére reflektálva mintegy kioltsa önnön legitimitásának alapjellemzőit: a saját értékek állandóságába vetett hitét? Márpedig ha nem, célszerűbb lenne önáltatás nélkül előbbre jutni; a klasszikusok örökérvényűségében hívők az irodalomtörténetben csak mint listákban, méghozzá klasszikus listákban fognak majd gondolkodni. Frye is a „mesterművekkel" való foglalatoskodást tartotta a „valódi" kritika alapfeladatának, mintha ezeknek a műveknek az ilyen jellegű identitása teljesen magától értetődő lenne, ha egyéb miatt nem, hát a „tájékozott (informed) jó ízlés közvetlen értékítéletei alapján".[67] Éppen ezért, talán ideje lenne az értékelés változó kritériumairól valóban úgy beszélni, hogy közben folyton szem előtt lehessen tartani adott irodalomtörténetek változó irodalomfelfogását is. Mára tulajdonképpen egyértelművé vált, hogy az irodalomnak mint kompakt, önmagában létező lényegnek a gondolata nem igazán folytatható tovább, hiszen az irodalmiság vagy az irodalmi rang maga is távlat függvénye csupán. A kanonicitás-fok változása miatt a kánonhoz tartozó művet nem minden korlát nélkül, de mindenképpen változónak célszerű minősítenünk, amelyet nem lehet teljességében a történelmen kívül szemlélni.

A kánon-vita jónéhány résztvevője – a „standard kánon" kritikusa és védelmezője egyaránt – gyakran megfeledkezni látszott arról, hogy az olvasó sohasem változatlan formában, esszenciális ideologémák mentén értelmezi a műveket, és hogy minden értelmezendőhöz – de facto – többféle kritikai viszonyulás is lehetséges, beleértve a hivatalosat is. Bármely kánon műveinek csupán ideológiák közvetítőiként való

[66] Vö. **Gombrich**, E. H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*, Oxford, Phaidon, 1979, 152, illetve **Gorak** említett kötetében a róla szóló fejezetet: 89-119.
[67] Lásd **Frye**, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, N.J., Princeton, 1957, 27.

meghatározása, illetve az értelmezésnek közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása nagyon erős leegyszerűsítések árán képzelhető csak el. Ettől persze még létezhet az a bizonyos harmadik aspektus is: nevezetesen, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség mint a későbbi kánoni rang előfeltétele, csak bizonyos institúciók vélt vagy valós leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, mert művek csak így kerülhetnek el egyáltalán az olvasóhoz. Amennyiben pedig ez a kitétel eleve megszabni látszik bizonyos ideológiahordozók megjelenésének és terjesztésének a feltételeit, a korlát nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bír majd, de eleve átlépni látszik azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter forgalmazói/értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy mű recepciójának – akár a hatástörténeti – előkészítésébe.[68]

Ugyanakkor a kánonok mindezek ellenére való fennmaradását nem pusztán az autoriter dogmák következményének, de egy lenyűgöző kulturális szükséglet eredményének is kell tekintenünk. Gorak könyvének a Kermode-ról és Said-ről szóló fejezetében nem véletlenül állította, hogy a csatát többször megvívták már, de végérvényesen sohasem nyerték meg.[69] Éppen ellenkezőleg, a kánon komplex története során sokkal furcsább és zavarosabb vonalat követett, mintsem a róla tárgyalni kívánók figyelembe vették volna. A nagy alkotó, illetve mű kánonalapító erejéről lehet ugyan értekezni – amint Harold Bloom is teszi –, sőt valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha egyes művek másokkal való versengésében, illetve történetiségükben a más művekkel való újra és újra történő megvívásuk során létrejövő értékaktualizációkról beszélünk, de mindez egy komplex folyamat, egy rendszertörténés során valósulhat csak meg. Guillory sem azért hadakozik a kritikusok és hivatásosok kizárólagos szerepe ellen, mert nem ismeri el ezek meghatározó voltát, hanem mert a fennmaradás, a kanonizáció, tehát a terjesztés, az értelmezés és a továbböröklés szempontjából fontosnak tartja kiemelni, hogy sokkal összetettebb társadalmi kontextusról kell beszélnünk, mintsem amelyik csak egyedi olvasatokat, – akár egy hivatásosét – venné figyelembe. „Szövegek kiválasztása megőrzésük, továbböröklésük céljából természetszerűleg feltételez ítélkezési aktusokat, amelyek valójában komplex pszichikai és szociális események; de ezek szükségesek, viszont nem elégségesek a kánonképződés folyamatához. Egyetlen személy értékítélete, miszerint egy mű nagy, önmagában még semmit nem tesz a mű megőrzése érdekében mindaddig, amíg ez az ítélet

[68] Ha nem áll módomban eleve hozzáférni bizonyos művekhez, illetve megismerni adott esetben azokat, amelyeket nem érintett semmilyen kanonikus kritika, aligha ítélhetem, határozhatom meg ezen művek esetleges helyét a kánonban, akár kiszélesíteni, akár megóvni akarom azt! Nem lehetséges, hogy Edward Said ezért (is) beszélhetett, a kánonok társadalmi megosztó hatásáról a nyugati kultúrák intézményes formái által?

[69] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon*, *i.m.,* 8.

nem bizonyos intézményes keretben történik, olyanban, amelyikben lehetőség van a mű továbbörökítésére, folyamatos bemutatására az olvasók újabb és újabb generációinak".[70] A kulturális tőke formáinak átadásában és a hozzáférés szabályozásában a kánonformálás folyamatát csupán a társadalmi, szociális háttér összefüggéseiben, a különböző iskolák szociális, intézményes „protokollján" át vagyunk képesek megérteni. Persze valószínűleg a hivatásos kritikához hasonlóan, nem célszerű túlértékelnünk az iskola szerepét sem. Ezzel tulajdonképpen a kulturális háttérre, az irodalmi nyelvezet belső erőire és a jelenlegi hatalmi befolyásolás intézményes kereteire történő kitekintés egyszerre válik szükségszerűvé. Így egy más szinten ugyan, de teljességében elfogadható Harold Bloom azon állítása is, miszerint az irodalmi nyelvezet a kulturális tudástól, a kognitív erőtől, a figuratív nyelv szintjétől és a dikció erejétől függően is meghatározza a kánonba való bekerülést. Bárhogyan is, de az elméleti felvetések mindig visszatérnek egy adott problematikához, nevezetesen ahhoz a kényszerhez, hogy a kánonnak valamiféle verzióján keresztül, de továbbadjuk a következő generációknak a kulturális értékekkel bíró műveket, illetve hogy valamiféle szintézisre törekedjünk ezek között a művek között, amely törekvés óhatatlanul kizár egyes alkotásokat, fel- és átértékel másokat.

Visszás teorémák

Kikerülhetetlen a kérdés, vajon nem azok a művek pályázhatnak-e a legnagyobb eséllyel valamiféle konstans kánoni helyre, amelyek egyszerre képesek magukban hordozni a történeti és művészi értékítéleteknek és elvárásoknak megfelelő jegyeket? Amelyek úgy képesek ellenállni az újraolvasás történeti kontextusában folyamatosan változó érték-előfeltevéseknek, hogy a folytonos újraértelmezhetőség lehetőségeinek megvalósulásához teret nyújtva, az esztétikai élménynek a különböző interpretációk során kitermelt jelentésein és az eredeti történelmi szituáltságon túllépve is biztosítani tudják azt? Ezzel a kérdéssel minden kánonelméletnek szembesülnie kell, minthogy az értékelések során megkerülhetetlen a művek önértékének, illetve az irodalmi hagyománybeli értékelések kanonicitásfokának az együttes tárgyalása. A tág értelmű, kulturális kánonok esetében már említettük a közvetítettség teljes kiküszöbölhetetlenségét, mint ami a neveltetésünkből, a kulturális háttérből és mindabból a környező intézményrendszerből adódik, amely sugallja számunkra a szövegértelmezés közmegegyezéseit. Épp olyan ez, mint az a nyelvi korlát, amelyet az európai szemlélet szűkössége ellen lázadók kényszerültek tudomásul venni a kánon-vita során, tudniillik, hogy csak a bírált kánon értékrendszerének a nyelvezetén valósíthatták ezt

[70] Lásd **Guillory**, John, *Canon*, in *Critical Terms for Literary Studies*, *i.m.,* 237.

meg. A „nyugati hegemónia” ilyenforma továbbélése minden kanonikus változásra irányuló törekvést jellemez már paradigmatikus szinten is, minthogy az elnyomottnak vélt fél mindig csak az előző hatalmi struktúra nyelvén képes szólni.[71] Az irónia ráadásul a kánonok kettős, nyitó-záró tevékenységét nemcsak nyelvezetében jellemzi immanens módon, de temporalitásában is, minthogy minden újító törekvés idővel éppoly zárttá, merevvé válhat, mint hajdanán a kánon tisztelete volt. Babits arra kényszerült, hogy elismerje, léteznek olyan művek, amelyek vitathatatlanul jelentősnek látszottak saját korukban, utóbb mégsem bizonyultak maradandó értékűnek. Herbert Marcuse, a marxista művészettörténeti elmélet ellen lázadva úgy beszélt az Esztétikai Dimenzióról, hogy közben maga állította össze a kritika egy újabb standardját, azt, amelyet a kortárs irodalmi beszédmódok, diszkurzusok is többé-kevésbé radikálisan használnak éppen a standardok, az elfogadottak, az örökérvényűek ellen. De az említett vitára is jellemző, hogy a vitázó felek szándékosan nem veszik figyelembe a kánonok ilyen jellegű sajátosságait. Bloom gyakorta védekező magatartása, amely időnként már-már sértődöttséget sugall, egyértelművé teszi, hogy ő maga is, mint egykori kánonalkotó (az elioti eszmék ellen lázadva) szükségképpen szembekerült a saját korának kihívásaival. Éppúgy, mint egykor az „új kritikusok”, az ellentáborban a társadalmi utópia híveit látja.[72] Ugyanígy állítható, hogy az egyértelműen az újító oldalhoz tartozó dekonstrukcionisták is általában csak fehér, halott, európai férfiak műveivel foglalkoztak, vagy hogy maga az ikonoklaszta Paul Lauter is inkább csak kiegészítette a már létező kánoni listát az amerikai irodalomból szemléző, általa kiadott kétkötetes *The Heath Anthology of American Literature* című munkájában (amelynek ráadásul egy harmadik kötete is létezik *Instructor's Guide* címmel), mintsem merőben új, radikális szempontokat vagy szerzőket mutatott volna ott be, például a Norton antológiákkal összevetve. Egy nemrég Budapesten megjelentetett nemzetközi tanulmánykötet[73] arra is figyelmeztet, hogy a kánonképzési

[71] A kérdés problematikusságát talán jól mutatja, hogy a kuhni értelemben vett paradigma 'alapbeállítódás', 'hegemón látásmód' értelemet sugall, amely egységes egésszé szervezi az egy diszciplínához tartozó elméleteket, illetve az ezeket alkotó tételeket. Paradigmaváltáskor viszont az egymást váltó elméletek nem egyszerűen ellentmondanak egymásnak – hiszen nem létezik transzparadigmatikus összehasonlítási alap vagy mérce –, hanem voltaképpen másról is beszélve, más módon mondanak mást. Hogy ez a 'más módon' mégis mennyire problematikus és tekintélyelvű, azt jól mutatja az a hauseri elgondolás, mely szerint „a lázadók elődeik nyelvén szólalnak meg, és a legádázabb ellenzék is részben a támadott irányzat kifejezésmódjával él, nem is csak a közérthetőség kedvéért, hanem méginkább azért, hogy a kifejezés 'homályos kényszeréből' felküzdje magát az artikuláltság fokára". (Vö. **Hauser**, Arnold *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 544.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen esetekben a különböző paradigmák szótárainak megfelelően a tudományos nyelvhasználatbeli azonos kifejezések is különböző jelentésekkel ruházódnak fel.

[72] A szükségszerűen védekező álláspont az értékek viszonylagossá-tételétől óv, de közben károsnak ítél minden reformer törekvést, amikor így fogalmaz: „A helytelenül »multikulturalizmusnak« nevezett mozgalom a legtöbb olyan művet kiveszi a tananyagból, amely képzeleti s ismereti nehézséget támaszt – ami a kánoni könyvek többségét jelenti" Lásd **Bloom**, *i.m.,* 422.

[73] Lásd **Parson**, Nicholas T. írását (*'Sweetness and Light' or 'Tyrannical Schoolmaster'? Some Thoughts on Function and Dysfunction in the Canon*) a *National Heritage – National Canon* kötetben. Bp., Collegium

folyamatok ismeretében sem lehetett igazán sikeres alternatív kánonokat létrehozni. Mi több, egyes művek nemritkán még akkor is megőrződhetnek a hagyományban – sokszor akár klasszikusokként –, ha széles értelemben vett álláspontjukat és megközelítésmódjukat ma már szinte egybehangzóan elvetik, mégpedig, – mint Márkus György utalt rá – „abban az esetben, ha ezeket 'paradigmatikusan tévesnek' tekintik"[74], azaz „elrettentő példa" mivoltuk is a kánoni túlélés egy esetleges eszköze lehet.

Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a kánon „védelmének" egyik leghatékonyabb módja s érve minden bizonnyal annak az elvnek a kézzelfogható megmutatása lehetne, hogy a kultúra szerves részét képező, illetve azt többek között konstituáló, szövegkorpusz révén közvetített hagyománnyal nem is annyira mi rendelkezünk, mint inkább az mivelünk. „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket." – írta már Gadamer.[75] Tehát egyszerre meghatároz, és/de új meghatározásra késztet. Ezért is, a kánonok mindig csak teljességükben érthetők meg, azaz nem szűkíthetők extrapolált tényezőik valóban jellemző, de az irodalomtudomány számára nem elegendő kiemelésére, vagy egymásnak szegezésére, hiszen e vonások legtöbbször csak eltávolítanak bennünket a lényegi problémák olyan megértésétől, amelyek talán valóban feljogosíthatnák a kánonelméleteket a kulturális, világértési rendre utaló összegző, átértékelő jelenségeiknek az irodalomtudományban való olyan kohéziós középponttá-tételére, amit egyik tanulmányában Rohonyi Zoltán is javasolt.[76]

Fogalmi áttekintés és jelentésvariánsok

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a fogalmi háló szétbonthatatlan egysége és a kérdéskör komplexitása ellenére a jelenlegi kánonirodalomban a meghatározások nagyjából két jól elkülöníthető kánonkoncepció mentén érvényesülnek. Eddig szándékosan nem említettük a fogalmi rétegződésnek azokat a gyakran már közhelyszámba menő tételeit, amelyek tulajdonképpen ezeket a gyakran párhuzamosan funkcionáló, tág, illetve szűk értelmű felfogásokat képezik.[77] A kánonirodalom fogalmi alapmotívumai ráadásul a

Budapest, 2001.

[74] Vö. **Márkus** György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992, 314.

[75] Vö. **Gadamer**, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor.) Bp., Gondolat, 1984, 261.

[76] Vö. **Rohonyi** Zoltán, *Kánon és kanonizáció. A XIX. szazadi irodalom értelmezési kereteihez*, in **Takáts** József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* Bp., Kijárat, 2000, illetve, **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi Kánon és kanonizáció,* Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 9.

[77] Jól ismert terminusok a kánonról: kulturális örökség tárháza, tehát kulturális nyelvtant képvisel, s mint ilyen identitásképző, kontrasztív keret. Olyan kulturális emlékezet, amelyet viszont állandóan alakítunk: valójában a tradíció hatástörténete és szelektív emlékezete, minthogy a felejtés a kánon szükségszerű velejárója. Szűkebb, (esetleg) szakmaibb értelemben, a kultúrahordozók behatárolása, belátható keretek közé szorítása, s mint ilyen kényszerű válogatás, így nemzeti, kulturális, faji, nemi, osztály- csoportosulások illetve egyedek bizonyos műveinek összessége, ezek listája. Hasonlóképpen az olvashatóság kereteinek a megszabása, de egyben a

meghatározások esetlegességében mintha nem is figyelnének egymásra. Olyan különböző kánonfelfogások torkollanak a terminológiába, amelyek rendszerezetlensége szinte teljességében lehetetlenné teszi a szakmai körökben való egységes terminológiai háttér megteremtését, s ezáltal a problematika átfogó voltának a teljes irodalmi-kulturális életre való hatékony kiterjeszthetőségét. Gates szerint a kánon egyszerűen csak kultúránk alapvető közhelyeinek gyűjteménye, melyek meghatározzák gondolkodásunkat. Bloom sokkal határozottabban állítja, hogy „kánon nélkül nem tudunk gondolkodni”[78], Richard Ohmann viszont úgy tekint a kánonra, mint ami „egy elfogadott felfogása annak az irodalomnak, amit érdemes megőrizni”[79]. Alastair Fowler szerint is a kánon „az a behatárolt terület (limited field), amelyet kritizálunk, és amelyikről elmélkedünk”.[80] Ezzel ellentétben George Kennedy szerint a múlt hatalmas, de belátható, kezelhető örökségének a rendezésére és megőrzésére irányuló tipikus emberi aktus,[81]míg James Sanders szerint a kánon egyáltalán nem exluzív, de inspiráció több ezer kulturális forradalomra világszerte.[82] A sor hosszasan folytatható lenne, de az talán már most látható, hogy a kánonokat nem lehet képletszerűen levezetni, s hogy (a műalkotások saját jegyeinél s igényeinél fogva) sem ragadható meg egyetlen irodalomtörténeti kánonfolyamat egységes természettudományos precizitással.

Az ilyen ábrándszerű elvárásoktól függetlenül, a fogalmi rétegzettség olykor erős félreértésekre teret nyújtó szakirodalmi tisztázatlansága persze mind a mai napig elvégzendő feladata egyes elméleteknek. A klasszikus és kanonikus gyakorta szinonimként használt jelentései jól példázhatják mindezt. Radnóti Sándor egy tanulmánya az előbbit esszencialistának, míg az utóbbit konvencionalistának nevezi.[83] Ebbe a besorolásba valószínűleg csak a kánonok említett hatalmi aspektusait, illetve a tág értelemben vett kulturális kánonképet szoríthatjuk be. Minthogy azonban a kánoni meghatározottságok gyakorta – legalábbis intenciójuk szerint – a klasszikusi listákban oldódnak fel, Radnóti is belátja, hogy a „klasszikus fogalmának tartalmi meghatározottságaitól való eloldózódása

jövőben követendő út kijelölése is. A kánon a cenzúra motiválója és ugyanakkor kontrollja is, s így történésképző. Művek értelmezésének megkötő és bezáró, de szükségszerű velejárója, azaz a kanonicitásnak, mint hivatalos értelmezésnek a továbbadója és egyben a mű utóéletének biztosítója és kioltója. Minta, így a művek megőrzője, de az értelmezés kisajátítója is. A jelentésadók hatalmi gyülekezete, hivatásosok csoportosulása és értékrendje. Paradigma, irányzat, a jelen hatalmi, vagy éppen divatos, és legalábbis ilyenformán autoriter irányzatának az ideológiája. És persze mint ilyen, mindig értékorientáció, követési minta és norma egyben.

[78] Vö. **Bloom**, *i.m.,* 39.

[79] Vö. **Ohmann**, Richard, *The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960-1975*”, in *Canons,* 397.

[80] Vö. **Fowler**, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

[81] Vö. **Kennedy**, George A. *i.m.,* illetve UŐ, *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89 (1990) 217–225.

[82] Vö. **Sanders**, James *i.m.,* in *Canon vs. Culture.*

[83] Vö. **Radnóti** Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7. 834.

olyan mértékű kiterjeszkedéssel, pluralizálódással járt, hogy az egyre bővülő lista kezelhetőbbnek tűnik egy kánonelmélet keretében". Csakhogy a szerző az ilyen kánont elsősorban kizáró és felvevő mechanizmusaiban szemléli a klasszikusok hagyományhoz illő kontingenciájával szemben, amelyek alapján teljességében érthető az álláspontja, miszerint: „a végtelenül szaporítható lista a maga egészében senki számára sem lehet átlátható, globális voltában semmilyen értelmező közösség és senki emberfia számára sem teljesítheti a két feltételt egyszerre: az evidens előértelmezettséget és a feladatnak tekintett értelmezést. A hagyománynak azokat a jelentős műveit, amelyek felé nem irányul a befogadás e játéka, valóban a kánonok tárolják. Az olyan fölényes olvasó, mint Harold Bloom listája is szükségképp individuális, peremein pedig (a függelékek lajstromaiban) gyakran esetleges."[84] Valószínű azonban, hogy itt is ugyanannak a problematikának különböző terminológiai behatároltságaival, illetve átfedéseivel van dolgunk.[85]

Ha továbblépünk, pontosabban az időben kissé visszatekintünk, könnyen beláthatjuk, hogy már Sklovszkij is úgy határozta meg az irodalomtörténetek egyik elsődleges célját, mint amelyik a peremen levő jelenségeket kell, hogy a központ felé mozdítsa. A központ és periféria kapcsolatának lett légyen bármennyire is viszonylagos a meghatározhatósága, az bizonyosnak látszik, hogy az egységesnek vélt nyugati kultúrát saját belső konfliktusai döbbenthetik rá ennek az egységnek adott esetben valós voltára, illetve a megkérdőjelezhetőségére. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az minden bizonnyal jól látható már most is, hogy állandó irodalmi értékekről utópisztikus lenne tovább értekeznünk, a tág, kulturális kánonok azonban szükségszerűen ilyen értékekkel tudnak csak működni, minthogy ezek továbbörökítését elsődleges kulturális szükségletként, nem pedig eldöntendő lehetőségként határozzák meg. A kánonirodalom ezért nemcsak az alapmotívumot, de ennek ellentétét, a nem-kanonikus fogalmát is nehézkesen kezeli. Az irodalmi rendszer Even-Zohar szerinti felépítettsége is a kanonikus és nem-kanonikus, mint centrum és periféria viszonyát állítja előtérbe, ugyanakkor talán érdemes lenne megfigyelni, hogy ez utóbbi milyen mértékben szinonim a művészeten kívülivel. Félő ugyanis, hogy ismét egy kétosztatú rendszer valamiféle leegyszerűsítésével állunk szemben, amikor csak irodalmi és nem irodalmi formalista megkülönböztetéséről beszélünk. Even-Zohar Sklovszkij alapján némileg elfogadni látszott, hogy a kanonikus ellentéte csak a nem-kanonikus lehet, holott Sklovszkijjal már Tinyanov is vitába szállt, amint arra Kálmán C. György remek

[84] Uo., 836.

[85] Az említett kánonkoncepciók gyakran teljesen szinonimként kezelik a klasszikus és a kanonikus fogalmát. A kettő különbségeinek részletes kifejtése a hagyománytörténés folyamán olyan összetett problematikát képvisel, amelynek pusztán a körülírása is legalább egy külön tanulmányt igényelne.

tanulmányában figyelmeztetett,[86] mondván, hogy „az, ami a kanonikus helyére tör, nem szükségképpen a nem-kanonikus, hanem a művészeten kívüli jelenség is lehet; sőt, az a kanonikus művészet, amely leszáll az alsóbb rétegekbe, el is hagyhatja a művészet szféráját, s így művészeten kívülivé válhat". Ha nem elég rugalmas irodalom-sorokban gondolkodunk, az így elképzelt rendszerben a kultúra és a szubkultúra szembenállása egyértelműen a kanonikus és a kánonellenes törekvések totalizáló koncepcióit vetíti ismét elénk. Az amerikai vitában is valószínűleg az okozhatta az egyetemi szillabuszok esetleges cseréjével kapcsolatos aggodalmak legnagyobb félreértését, hogy a kánont védők a szubsztitúcióban egyenesen a művészeten kívülinek, azaz a nem-irodalminak az irodalmi helyére való beemelésétől tartottak. A paradigmatikus cserét, tehát a szűkebb értelemben vett kánon kiszélesítését szorgalmazók így a teljes kulturális hagyományt, tehát a tág értelmű kánoni metanarratívát védő, a langue-szerű hagyományt aprópénzre váltó attitűdtől féltő elzártsággal találták szembe magukat. Nemoianu is ezért írhatja, hogy a kánon nem, csak a szillabuszok változnak, hisz ő egyértelműen azonosítja a kánont a langue kategóriájával. A kurrikuláris választás mindig erősen politikai, institucionális befolyás alatt áll, nem is beszélve a rajta szereplő művek értelmezéséről. Ezzel ellentétben a langue-szerű kánonokat mélyebb, és kevésbé formalizált kategóriák határozzák meg. Nemoianu langue illetve parole, mélystruktúra és felszíni struktúra, kompetencia és performancia közötti különbségekről beszél a kánonok és a kurrikulumok viszonyában.[87] Többes számú kánonokról beszél, holott valójában *egy* meghatározó, tág értelmű kánonkoncepciót képvisel, amely lehet elvileg változó ugyan, de az egyének számára végső soron mindig is, előzetesen adott, megismerhetetlen és determináló jellegű. „A kánon láthatatlan, meghatározhatatlan, flexibilis, és egy folyamatos, lassú belső mozgással rendelkezik: végső soron ismeretlen vadon, érzékelhető, de csak homályosan felmérhető, vagy legalábbis nagyon problematikus az egzakt meghatározása. [88] Így viszont, ha a langue-szerű, közös tudásra, kulturális emlékezetre, azaz kulturális kánonra gondolunk, nem teljesen elfogadhatatlan az, amit Sklovszkij állított, nevezetesen, hogy azok a művek tesznek szert nem-kanonikus státuszra, amelyeket egy adott közösség hosszú távon egyszerűen elfelejt, azaz nem tekint többé legitimnek a kulturális és történelmi örökség szempontjából.

A leírtak alapján létezne a kánon mint langue, mint kulturális nyelvtan, mint kulturális emlékezet, amely a klasszikusok, ha nem is állandó, de aktualitásában stabil, legitim körében találja meg értéktételezéseihez szükséges legmegfelelőbb legitimációját, és a másik, szűkebb

[86] Vö. **Kálmán C**. György, *Kánon és polifónia*, in UŐ., *Te rongyos (elm)élet*. 104.
[87] **Nemoianu,** *i.m*., 223.
[88] Uo., 222.

értelmű paradigmatikus kánon, amely szükségszerűen változik, amely a szillabuszok szinonimája, amely a centrum felé tör, amely parole természetű, és amelyet csak a nagyon elvakult konzervatívok tekinthettek nem-irodalomnak. A langue Saussure-i statikus felfogása az irodalom állandó, örök értékeinek, mint a klasszikusok időfeletti állapotának, a nagybetűs Kánonnak a szinonimája. Ezzel szemben az eddig állítottak sokkal inkább Tinyanov rendszerelméleti langue-fogalma alapján tűnnek működőképesnek. „Az irodalmi rendszer nem olyan kiegyensúlyozott, harmonikus szerkezet, mint a langue, hanem bensőleg kiegyensúlyozatlan, amelyet a status quo megőrzésére és megváltoztatására irányuló szembenálló tendenciák hasítanak ketté. Az ilyen rendszer egyidejűleg tartalmazza múltját és mutat a jövő felé".[89] A langue értelmű kánon elméletileg tehát nem mindörökké változtathatatlan, legalábbis olyan értelemben, ahogyan az értelmezések mindig is másként konstituálják számunkra a hagyományképünket. Hogy a régi metaforánál maradjunk, minden hullám új, és egyben mégis ugyanaz. A régiből építkezik, mégis másként épül fel, és teljesen mást is képes jelenteni számunkra.[90] Ezért lehet jogosultsága Nemoianu szavainak, miszerint „A kánonok, amennyiben nem fogadják el szabálytalan kiterjedésüket, és amennyiben nem egy teljeskörű, mindenfajta műveltséggel való szerves szolidaritásban szemlélik őket, valóban félelmetes és egyáltalán nem szeretetreméltó lények.[91]

Tanulságok (?)

A kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból, de olyan közös problematikákat érint, amelyek sokrétűsége ellenére az irodalomtudomány jelenlegi állapotában valóban képes lehet magába sűríteni azokat a termékeny szemléleteket, amelyek központi szerephez jutottak a posztstrukturalista kérdésirányok aktualizációiban. Addig viszont, amíg ugyanazt a fogalmat használjuk egy nemzet, egy irodalmi irányzat, vagy akár egy szerző műveivel kapcsolatosan, anélkül, hogy tisztáznánk a jelölt és a jelölő saját meghatározott pozícióit és viszonyát, illetve figyelmen kívül hagyjuk a hagyománybeli előzetes összefüggéseket és meghatározottságokat a hagyományképzésnek és a hatástörténetnek a szempontjából, valószínűleg nem sok sikerrel próbálkozhatunk. A leírtak talán eléggé rávilágítottak a kanonikus tevékenységek összetett voltára, az irodalmi kánonképződés olyan komplex folyamataira, amelyeket sohasem célszerű egymástól

[89] Peter Steinert idézi **Kálmán C**. György, *i.m.,* 106.
[90] Az irodalom esetében maga Nemoianu is szükségszerűen a kánonok átmeneti (transitional) létmódjáról beszél, és az Even-Zohar által gyakran kifejtett centrum-periféria kettősségbeli mozgást említi az unikanonikus vádak ellen.
[91] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 244.

függetlenül, esetleg egymást kioltó mivoltukban szemlélni. Mert a kánonok egyszerre tételezik föl a befogadás megismételhetőségét és a műnek az új összefüggésbe helyezhetőségét, egyszerre utalnak művek történeti és művészi értéktételezéseire, egyszerre hordozzák a múlt kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, egyszerre közvetítenek és nyilatkoztatnak ki, egyszerre alakítják át intézményeik által a kulturális örökséget szükségszerűen múzeumokká és őrzik meg a hagyományok még belátható gazdagságát. A kánonnak mint komplex irodalomtudományi fogalomnak a kérdése ezért az olvasási előírásoktól az aktuális értéktételezésekig való széleskörű kitekintést egyszerre teszi szükségessé, méghozzá mindezt folyamatos változásban, a tradíciókhoz való újraértelmező viszonyban. A kánonelméletekben felmerülő, nyitva hagyott zárójelek és a kérdőjelek sokasága elsősorban a kánon fogalmi rendszerezetlenségéből, illetve az említett leszűkítésekből adódik. A vakfoltokon túl, ezek csak akkor nyerhetnek majd igazi megoldásokat, ha képesek leszünk a szemléletbeli különbségeket egyetlen komplex kérdéskörön belől szemlélni. A különböző elméletek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a kánon egyfelől formatív kulturális örökség, másfelől nyilvánvalóan a változás lenyomata (s megkockáztatható, hogy mindkét tulajdonsággal öntörvényén kívül rendelkezik), az értelmezésbeli szűkösségben ritkán teremtenek összhangot a két irányultság között. Pedig a hagyomány lehet bármilyen behatárolt is, a hozzá intézett kérdések végeláthatalan lehetőségeket nyitnak meg a konstruktív kritikusi vizsgálódások számára.[92]

A kánonok temporalitása és normativitása[93] egyszerre van jelen minden irodalomtörténeti képletben, s a két pólus nem választható szét egymástól. Ha a kettő szétválna, a fogalom olyan mértékben osztódna meg, mint ahogyan Eliot a klasszikus fogalmával kapcsolatosan megkülönböztetett abszolút klasszikust illetve „relatív" klasszikust.[94] A már sokszor említett kettősség, a pólusok egymásnak feszülő harca folytán, a szakirodalom pusztán a fogalmi keretek között is, a kanonikust mint normatív hagyományt meglehetősen leegyszerűsítve az örök értékek történelemből kiemelkedő szerepébe helyezte, akár negatív értelemben, mint az újítás ellensége, mint halott, életellenes, hideg ismeretet, akár pozitív értelemben, mint a bizonytalannal szembeállított biztos, kiérlelt, mindig megszólítható hagyománybeli erudíciót, a szépség és műveltség kulturális-történeti

[92] Gorak kissé élcelődve jegyzi meg egyik, a 18. századi kánonokkal foglalkozó tanulmányában, hogy például Swift vagy Johnson sohasem érezte, hogy a klasszikus antikvitás hagyománya a kérdéseknek csak egy leszűkített, behatárolt listáját engedélyezte volna a hagyományhoz intézni, vagy hogy ehhez csak térden állva lehetne közelíteni. Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities,* in *Canon vs. Culture*. *Reflections on the Current Debate,* N. Y.-London, Garland, 2001.
[93] Vö. **Radnóti**, *i.m.*
[94] Vö. **Eliot**, T.S. *Mi az hogy klasszikus?* in UŐ, *Káosz a rendben,* Bp., Gondolat, 1981, 347.

alapmeghatározottságait. Az operációk világosan arra utalnak, hogy a klasszikus fogalmától némileg különbözően, a kánonok esetében nemcsak fenn akarjuk tartani az értéktartalmat, de ezt eleve nemcsak gyanakvóan, hanem rosszallóan is szemléljük, mint valami olyasmit, amely a kanonicitás mindig módosuló és változó formájában – ha nem is követendő vagy irányadó, de – számunkra is mértékadó. A kánonok történelmi relativizálása gyakran a történelmi, mint a historizációban antikanonikus, és a normatívvá tett klasszikus, mint állandó kanonikus, egymást megsemmisíteni akaró szembenállásába ütközik.

A dichotóm meghatározottságok hangsúlyozása az irodalomtörténetekben is olyan feszültségtereket generált, amelyek amellett, hogy érdekes szempontokra világíthattak rá, a kánonok szükségszerű autoritását eleve jelentéssel felruházott értelmezésként és általánosan csak negatív erőként patologizálták. A kánon nem annyira retrospektív fogalom, mint a klasszikus, de fontos azt leszögezni, hogy minden kánonnal való dialógusunk – ahogyan a klasszikusokkal is – nem annyira állandó, mint inkább potenciális. Potencialitása pedig sohasem csupán aktualizációjában merül ki. A folyamatos érintkezés, a kapcsolat dialogicitásának a hermeneutikai fenntartása elsődleges szempont, de a kánonnal való találkozásunk nem csupán a szöveggel mint tárggyal való szembesülés, de nem is a kánoni institúciókkal való küzdelem formájában megy végbe. Ahogyan Aleida Assmann megjegyzi: „a kánonnak talán a perszisztenciája a legfontosabb ismertetőjegye; nem nemzedékről nemzedékre építjük föl uralkodó ízlésirányok szerint, hanem már mindig is meglévőként kerül elénk...”.[95] Tehát a kánon magát az irodalmiságot is csak mint előzetesen értelmezett formához való hozzáférhetőséget képes szemlélni, s „úgy kondicionálja előre autentikus esztétikai döntéseinket, hogy *csak hozzá képest* tehetünk szert új, az addigi kánont elismerő, átformáló vagy érvénytelenítő művészeti önmegértésre.”[96]

Amennyiben nem tudunk az autoritás szükséges voltán (illetve az ezt csupán negatívumként értelmező szemlélődésen) túllátni, a jelentésképzésnek is csupán ez a paradox, s meglehetősen ideologikus alakzata marad vizsgálódásaink „egyet előre – kettőt hátra” típusú alaptétele. Valószínűleg érdemes lehet középutat keresni az olyan leszűkítő vagylagos felfogások közt, amelyek a kánonok létesítését egyrészt csak az irodalom intézményeinek és különböző rangú és felfogású közvetítőinek a tevékenységeként, másrészt csak magának az irodalomnak az önmegújító folyamataként írják le. Az ilyen típusú

[95] Vö. **Assmann**, Aleida, *Kanonvorschung als Provokation der Literaturwissenschaft*, in **Heydebrand**, Renate von, **(**Hg), *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Stuttgart, Weimar, 47-59 - idézi még **Kulcsár Szabó** Ernő, in K. SZ. E., *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*, in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 289.
[96] Vö. **Kulcsár Szabó,** *A szövegek ártatlansága*, *i.m.,* 289. (kiemelés az eredetiben, BL.)

szemléletet az is nehezíti, hogy elméletileg csupán az olyan kánonfelfogás számíthatna demokratikus elbírálásrendre, amely önmaga megsemmisítésének tudatában is képes lenne működni, tehát a szövegek értelmezésének úgy a szükségszerű szolgálatában állni, hogy a „kánonra ítéltetettség" jegyeinek hangsúlyozását, önnön kanonicitásfokának a kiteljesedését meggátolva, a temporalizációban tudná felmutatni. Az ilyen kánonok viszont nehezen képzelhetők el paradigmatikus változásaikban az előzetes meghatározottságokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyó attitűdjeik esetén. Ezért valószínűleg a kánonok örök változásának szükségszerű, de az irodalomtudomány számára nem elegendő tapasztalatát kell mindig előtérbe állítanunk, amely kultúrateremtő sajátosságai mellett a szövegeket folyamatosan termékeny kényszerhelyzetbe kívánja hozni.

Lezárhatatlan konklúziók

A kánonokhoz alapvetően hozzátartozik a kirekesztés, amelyet viszont nem szabad sem túlértékelnünk, sem alábecsülnünk. A róla vitázók éppen erről az elidegeníthetetlen tulajdonságáról vitatkozva feledkeztek meg leginkább arról, hogy ez magát az irodalomértésünket jellemzi, akár olyan értelemben, amint azt de Man többször hangsúlyozta, azaz az értelemalkotások, az értelmezések szükségszerűen hegemonizáló, és ugyanakkor a kezelhető kulturális örökségnek a rendezésére irányuló tipikus emberi aktusaként. A kánon kijátszhatatlan autoritásának a képzése és rombolása egyszerre van jelen minden ilyen aktus során, minthogy csak egy képzeletbeli, még „félreértetlen", azaz ilyen értelemben „ártatlan", értelmezés nélküli szöveg lenne csak képes úgy ellenállni a kánonnak mint totalizáló intézménynek, hogy az ne szükségszerűen egy értelemkölcsönző interpretációként jelenítődjék meg, amelyet aztán a hivatalosság valamilyen hatalmi formája legitimál a tekintélyelvű irodalomtörténetírás számára. Az értelmezésekbeli szűkösség a kánonképzés folyamatára általánosan csak mint fennhéjázó, hegemón és imperialista törekvésre tekintett, ritkábban, de akkor ez előbbi ellenpólusaként, mint a múlt hatalmas, de még belátható, kezelhető örökségének a rendszerezésére és megőrzésére irányuló tipikus és szükségszerű folyamataként írta le. A kánonok említett kategoriális dichotómiákban való értelmezése egyrészt figyelmen kívül hagyta a már említett iróniát, miszerint a kánont kritizálók is végül a kánon védelmezőjévé, de legalábbis megőrzőjévé, fenntartójává válnak, másrészt szinte teljességében leegyszerűsítette a kánonképzésnek a komplex folyamataira irányuló olyan vizsgálódásokat, amelyek a jelentésképzést csak a történeti episztémé rendszerfolyamatában tartja elképzelhetőnek.

Valamelyest összegzésképpen állapítható meg, hogy a mai kánonértelmezések meghatározó tapasztalata inkább a hiány dimenzióit írja képletesen körül, amikor csak két olyan aspektust vizsgál, mint a kánonok elkerülhetetlen hatalmi beágyazottságát és az eképpen leírt intézményrendszernek a vonatkozásait, illetve a szövegek újrakonstituálódó kanonicitását. A folyamatos kulturális változások fenntartásának a legértékesebb módja ugyanis vélhetően sem a kanonikus monumentumok teljes mértékű megingatásában, sem pedig ezek összetevőinek, mint általánosan hatalmi háttértámogatásként leírt és felelősnek érzett okozati tényezőinek a leegyszerűsítése által nem tapasztalható meg. Mert amennyiben ezek a változások végre pozitív, új szempontokat és rangot adó értéktételezésekként értendők, úgy nem redukálhatók vagy csak az egyik, vagy csak a másik dimenzióra. Éppen ez a kettős dimenzionáltság az, amely a tradicionalitásban csakis együttesen lehet képes a változást nemcsak szükségesnek, de értékesnek is leírni. Ezt pedig jelenlegi kutatásaink szokásrendjének bővítésével, illetve éppen az irodalmon edződött kritikai argumentációinknak az akadémiai falakon némileg túl, egy „vendégszerető", tehát építő hozzáállással valósíthatjuk meg az irodalomtörténetírásban is, amely érzékeny a kortárs kommunikációk minden formájának az egyre tágulóbb szférájával kapcsolatban. Manapság, mint azt Gorak megállapította, még alig érzékelhető, hogy egy kulturális áttörés „élesítette volna kritikai képességeinket a viták során: valójában az olyan programok állandó keresése, amelyekkel »mindenki jól érzi magát«, illetve »mindenki említve érzi magát«, gyakorta csak a valós konfliktusok elhallgattatásának, illetve a kritikai kutatások elfojtásának egyik módja. Kulturális 'forradalmunk' csak akkor érheti el beígért célkitűzéseinek a teljesítését, ha a valós vitákhoz szükséges intellektuális rugalmasság új társadalmunk minden vonatkozását jellemzi majd."[97]

III. Ideologikus alakzatok.

(Hatalmi kánonrétegek és autoriter ideológiaformák)

„Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták,
hanem a megváltást azonnal, vagy a bódulatot addig is!"
(Szilágyi Júlia)

[97] **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 211.

Előhang

A magyar irodalomtörténet-írásnak erdélyi irodalomra vonatkozó, vagy általánosságokban a határon túli irodalmakra utaló értéktételezéseiben, a kritikai és tudományos irányzatok termékeny sokféleségének 1989 utáni kibontakozási lehetőségei ellenére is, igen óvatosan látszik csak megvalósulni az elmúlt évtizedek elzártságában felhalmozódott hiányoknak a pótlása. Ennek akadályait, szemléleti buktatóit máig érvényesen határozhatják meg azok a kanonikus erővel bíró felületes sémák, melyek az interpretációk körét az intézményes kritikáktól a hétköznapi zsurnalisztikáig a magyar hagyománytörténetnek azon téziseivel jellemzik, melyek egy történelmi távlatban az irodalomesztétikai értelmezésekhez képest mindig is valami többre, másra is tekintettek ezen irodalmak befogadási mechanizmusai során. A külön kritikai rangban is megnyilvánuló érzelmi-pszichológiai nivelláltság, a történelmi szituáltság és a módszertani, illetve terminológiai kényszer ugyanis együttesen alakítja ezek szűk értelmezési kereteit. Az utóbbi évtizedek receptív alakzatai, az értelmezési kényszernek nem annyira belső esztétikai minőségeit, de alapvetően külső politikai korlátait szem előtt tartva, a teljes határon túli magyar irodalmak fogalmát és ekvivalenseit, gyakorta kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait ugyan tematizáló, de a jelen érvényes elméleti-kritikai diszkurzusaival többnyire sikertelen párbeszédet folytató fogalomként jellemezték, mely nem tette lehetővé azok szellemi sokszínűségének kortárs irodalmi diszkurzusokba való beépíthetőségét. Ez a fajta különálló kánonápolás még a kilencvenes években is nagyrészt csak arra irányult, hogy egy meglehetősen materiális, hangsúlyosan listaszerű kánon műveit és szerzőit az addiginál nagyobb mértékben tematizálva ugyan, a hagyománynak minél szélesebb sávját igyekezzék az adott kultúra számára a kiválasztásra érdemes, értékes műalkotások emlékezetében megtartani, módszertanában viszont gyakorta visszatért a korábbi, későpozitivista szemléletekhez, vagy felül sem tudott emelkedni azokon. A kortárs erdélyi irodalmi/irodalomkritikai élet egyik elsődleges törekvése ugyanakkor máig érvényesen immár arra irányul, hogy az irodalmat, az egyes műveket, a szimbolikus funkcióktól „visszaszerezve”, megkísérelje azokat egy tágabb kulturális kontextusban értelmezni, és elsősorban *esztétikai funkcióikba* helyezni.

Az alábbiakban ezeknek a komplex kérdésirányoknak bizonyos sajátosságaira kívánok több szempont szerint kitérni, alapvetően a magyarországi recepcióra figyelve, mely, véleményem szerint az előzőekben megállaptottak értelmében sem egyszerűen egy listaszerű kánon kibővítését, de értelmezési kereteinek alapvető újrafogalmazását teszi szükségszerűvé. Az erdélyi irodalom 1989-ig lezáruló fejezetére, specifikus helyzetére, összetett

mechanizmusaira, s magyarországi fogadtatásának meglehetősen egységes (felületes, kényelmes, érdekorientáltan szelektív?) megítélésére történeti alakzataiban is kívánok figyelni. A kialakított kép egyszólamúsága ugyanis nem csupán egy lezártnak tekinthető korszak hivatalos, egykori hatalmi irodalompolitikája, illetve az általa megszabott korlátok miatt minősíthető cenzurálisan ideologikusnak, de egy kényszerűségből heroizált „szükséglet-irodalomként" való magyarországi bemutatása révén is nagyrészt annak tekinthető. Az okokat megfogalmazni csak nagyon árnyaltan lehetne, hiszen egy olyan, a viszonyfogalmaiban a pluralitástól távol eső korszakkánonban és társadalmi közegben, amilyenbe az erdélyi irodalom a hetvenes–nyolcvanas évekre érkezett, a kényszerű értéktársadalomként történő meghatározások által is, az irodalom a kulturális identifikáció kitüntetett területévé vált. Művekre és értelmezéseikre mint textuális és intézményes alapra így egyszerre lehet tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy az irodalom az ideológiákon túl a kulturális emlékezet médiumává is váljék. Recepció alatt, mint említettem ezért sem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer pusztán tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet, amelyben egy szélesebb olvasóközönség legitimáló aktusaira a társadalomtörténeti konstellációk nyomán mutatkozott elsődlegesen igény. Természetesen jelentős szerepe volt ennek kialakításában a hivatalos irodalomkritika és irodalomtörténet-írás egy meghatározó részének is, ezért nem kerülhetők meg a kisajátító irodalomtörténeti téziseknek, vagy a korszakhoz kötött eszmetörténeti helynek a szempontjai sem. Hatástörténeti szerepe szempontjából pedig igencsak diagnosztikus, hogy a régiónként organikus egységben elképzelt és láttatott kép máig sem hordozza mindig a többszólamúságnak legalább tárgyi szinten történő megfogalmazásait. Ráadásul az a recepció, amelyik hajlamos volt csak bizonyos tudatosan formált neveket, szerző-képeket átörökíteni és számonkérni, a kritikusi szembenézés helyett gyakorta hallgatott a szerzői nagyság előtti tiszteletből, vagy éppen a körülmények korabeli parancsoló erejére hivatkozva az egyéb, életrajzbeli, esetleg attitűdbeli kilengésekről, akárcsak a prózapoétikai szerepek esetleges időbeli változatairól is.

Értelmezésbeli lezártság

Az erdélyi irodalmat mérlegelő professzionális értekezőktől sokáig nem lehetett elvárni, hogy átfogó képük legyen a határon túl született művészekről és műveikről. Ezek pótlása sok esetben együtt járt a lokális irodalmi működéselvek és működésfeltételek nagyobb fokú megismerésével, sőt olykor leginkább csak ezzel, ami aztán értelemszerűen a referencialitásnak kölcsönzött nagyobb hangsúlyokat. Az irodalmi mű viszont akkor élheti túl hatástanilag egy adott kor szükségszerűen „leszűkítő" értelmezéseit, ha folyamatos

felülírásával az esztétikai tapasztalatnak nyitva tudja tartani azok meg-megújuló kérdésirányait. Magyarán, ha nem zárul be az olvasói önmegértések elől, ha ezek új konstrukciói szerint hatásának szükségszerű változásaiban is képes újabb módokon megnyilatkozni. A történetileg lezárt mű ugyanis nem relikvia-szerűségében eshet ki leginkább hatástörténete meghatározó vonulataiból – ilyen jellegű értékelésre valószínűleg történetiségében is számíthat – hanem, mert nem talál olyan közegre, amelyben értelmezhetőségének aktualizálható keretei közt (amennyiben esztétikai megformáltságát referenciáinak alárendelve korlátozták), éppen ezen olvasói önmegértések szimultaneitása is találkozna. Az erdélyi irodalom előző évtizedekben született jó néhány alkotására igaz lehet mindez, minthogy a referenciális alárendeltség meghatározó volta, a helyhez, időhöz, történelmi pillanathoz kötöttség még a legsikerültebb műalkotások esetében is élő korlátként jelentkezhet a mindenkori észlelési-értelmezési-értékelési stratégiák során. Amennyiben kimondjuk egy műről (s legfőképpen a történelmi fordulat előtt volt így, de hatásaiban máig is érvényes), hogy határon túl élő szerző tollából született, azzal máris kvázi-referenciális keretet nyújtva értelmezzük azt, legtöbbször olyan előítéleteknek megfeleltethető sémákkal, amelyek jól jellemzik az utóbbi évtizedek olykor szakszerűtlenségből, olykor túlzott érzelmi közelségből, olykor akár kényelemből, vagy kanonikus érdekből fakadó egyneműsítési szándékait. A pár névvel azonosított erdélyi irodalom magyarországi fogadtatástörténetében jól kivehetően vannak jelen ezen szándékok és érdekek, melyek hatástörténeti buktatóiról az alábbiakban még szót ejtek. A bevégzett megértés, akárcsak az „eredeti értelem”, vagy a „valós jelentés” pozitivista hagyománya a kanonikus véglegesíthetetlenséggel, vagy az örök kánon-közöttiség állapotával szemben ezért sem számíthat ma már komolyan vehető esztétikai ítéleteknek az átörökítésére.

A magyar irodalmi hagyomány olvasói meghatározottságait mindemellett éppoly hiba lenne mellékesnek tekinteni, mint ahogyan abszolutizálni az életrajzi vagy egyéb történelmi elemekből, kontextusból levezethető műértelmezéseket. Bár ez utóbbi egyértelműen meghatározója az általam tárgyalt recepciónak, kétségtelen, hogy amennyiben pedagógiai céloknak is alárendelünk bizonyos értelmezett műegészeket, úgy meglehetősen más horizontba is helyezzük az egyes életművek kereteit, viszonylagos céljait vagy minősíthetőségi távlatait, viszont egyben az irodalmiság fogalmának az értelmezését is! Az információs vagy pedagógiai érték sohasem becsülhető le az irodalmi alkotások esetében, legkevésbé egy olyan időszakra vonatkoztatva, amelyben ezen formák mellett az irodalom egyéb funkciókat is bizonyíthatóan ellátott. Hogy betölteni volt-e kénytelen ezt, vagy bizonyos alkotók eleve a közíróság szférájába tartozóknak is vélték magukat, s leginkább

többes szerepkörben kívánták meghatározni saját írói pályájukat, az viszont leginkább történeti és irodalomszociológiai kérdéseket vethet fel. Az irodalmiság fogalmának korszakoktól függő meghatározásai, kitágítható keretei mindenesetre nem függetleníthetők egyéb értékszerkezetektől, ideológiai szempontrendszerek korban meghatározó jellegétől. A történelmi helyzetnek, a kontextusban való értelmezhetőségnek a kényszere ezért is inthet óvatosságra, illetve komoly fenntartásokkal történő vizsgálódásokra.[98]

Azt is látni kell ugyanakkor, hogy a manapság előtérbe helyezett, a referencialitást elutasító érvelés a szövegtéren túlmutató tájékozódásnak minden lehetőségét majdhogynem teljességében kizárja, ami – mint említettük – éppen a különböző értelmezési helyzeteknek az ignorálását vonhatja maga után, s bár maguknak a műalkotásoknak túl sok közük nem lehet mindezekhez, a recepció történeti vizsgálata éppen az ilyen minőségekre kell hogy a legnagyobb hangsúlyt fektesse. Már csak amiatt is, mert az (említett) irodalomesztétikai önmegértés a befogadásban éppen e különleges történelmi-földrajzi, szociokulturális viszonyokhoz is mérheti önmagát, mint a hagyomány egy olyan szegmenséhez, amelyhez képest saját identitását kívánja/tudja majd meghatározni. A kanonikus interpretációk és értékkategóriák vizsgálata ezért arra kényszerít, hogy különböző irodalomtörténeti szempontok alkalmazásáról, különböző irodalomértésből fakadó elvekről akár egyidejűleg vegyünk tudomást.

Az egyik ilyen álláspont szerint 1989 táján az irodalom általában is elvesztette a korábbi, megtartó szerepét, ami nemzeti öntudatában megtartotta az embereket. Erdélyben nyilvánvalóan ez a nemzetiségellenes nyílt politikai hangsúlyok, megsemmisítő tendenciák miatt volt hatványozottan érzékelhető. Az Erdélyben születő magyar irodalomnak utolsó ötven évét valószínűleg ezért sem lehet a történetibb kérdésfelvetések megkerülésével tárgyalni. Akár a kánoni nyitottság és zártság, esztétikai és történeti érték, kulturális háttér és értelmező közösség dialektikájában, akár ezek viszonylagosságában képzeljük el azt, a kettősségek egyidejűsége és érvényessége minden lehetséges jelentést viszonylagosíthat. Ezek megragadhatóságára éppen ezért szükségszerű tisztázni, hogy mennyire paradigmatikusak vizsgált fogalmaink, azaz, hogy nem csak adott elméleti rendszereken belül érvényes fogalmakról beszélünk-e, mely rendszerek akár nyíltan, akár rejtetten ideologikus fogantatásúak, viszonylagosságukat elfogadó szkepticizmus nélkül valószínűleg a száműzni kívánt ideologikumot csempészhetjük csak vissza az attól megtisztítani szánt szövegeinkbe.

[98] A többes szerepkör például a hatalomhoz közelálló értelmiség funkciói mellett ennek az értelmiségnek a hatalmára, létező vagy nemlétező autoritására is kiterjedhet, ahogyan érinti a kanonikus diszkurzusok természetesnek minősíthető hatalmi kizárólagosságra törekvését is.

A fogalmi elmosódottságot részben tisztulni segíthet kánon és hagyomány szigorúbb elkülönítése is,[99] azaz a kánonok történetibb szemlélete, amelyben konkrét működési feltételrendszereiknek feltárása azért jelenthet szükségszerű előrelépést, mert az egymást egyszerűen cáfoló kánonkoncepciók helyébe egymást értelmezni tudó szemléleteket állíthat. Talán az egész erdélyi irodalom paradigmatikus meghatározottságait fenntartani kívánó értelmezések esetében is elmondható, hogy az értelemképződésre figyelő különböző szemléletek közötti feszültség, illetve az ebből származó alapvető kérdés nem az, hogy az ilyenszerű kánonok ideológiai/politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és korlátozzák befogadói hasznosságukat. Ha az irodalomtörténeti vizsgálódások során kényszerű homogeneitásról beszélhetünk ugyanis, ez nem csupán irodalomesztétikai, de alapvetően politikai/ideológiai kényszerűségből fakad. Ebben az esetben viszont arra a kérdésre célszerű elsődlegesen keresnünk a választ, hogy egy történetileg kétségkívül létező alakzatnak milyen konkrét, máig élő formái lehetségesek, vagy másként szólva, hogy miért lehet mégis kisebbségi irodalmakról beszélni, s mikortól válnak végképp irrelevánssá ezeknek a mára már aligha szükségszerű irodalmi határai.

Kétségek

Az utóbbi negyven-ötven év alábbiakban tárgyalt irodalmi történéseiben ezért sem kívánok egyetlen nagybetűs Kánonról mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájáról beszélni. Ennek a kizárólagosságnak a képtelensége teszi érthetővé azt is, miért tartom elfogadhatatlannak, hogy egyetlen (akár ideológiai) ellenkánont tételezzünk csak fel az említett időszakban, illetve hogy az általam említendő kanonikus diszkurzusformák, melyek leginkább lappangó kánoniságukban jellemezhetők, stratégiai összeolvadásukat miért csak történeti konstellációjuk révén juttathatták némileg egységesen kifejezésre. Amikor tehát nemzeti-népi jellegű, vagy „honmentő" célzatú kanonikus stratégiákat említek, azokon egy szélesebb, a kor meghatározottságaiban létrejött diszkurzív összefonódásnak a leginkább hetvenes–nyolcvanas évtizedre kiteljesedő heterogén aspektusait értem.[100] Az ilyen összefonódásoknak természetszerűen más és más hatásfokuk, intenzitásuk és szemléletformáló erejük volt Erdélyben és Magyarországon, némiképpen hatalomhoz közeli, belső ellenzéki aspektussal is rendelkeztek, és szépirodalmi kereteken átívelő, 'honmentő'

[99] Ahogyan erre Láng Gusztáv is felhívta figyelmemet. Vö. **Láng** Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4, 19.
[100] Amelynek kialakulási feltételeit és hangsúlyait a népi írók hagyománya, a transzszilvanista kollektív eszmék, a nemzeti irodalomszemlélet vagy a marxista hatalmi keretlehetőségek egyszerre szabályozták és befolyásolták.

irányzékuk a bonyolult nemzet-karakterológiai elvárásokon túl, funkciójukban nemegyszer a korábbi marxista ideológiai hagyományokra is épült. Nem feltétel nélküli autoritásként, de több szálból építkező, az irodalmat nyíltan eszközként használó autoriter diszkurzusformákként olyan hagyományokat újraértő igény fogalmazódott meg bennük, amelyek jelenük hivatalos struktúráit használva próbáltak paradox módon éppen ez ellen a jelen ellen nyíltan még alig kimondható, másfajta értékszemléletet is közvetíteni. Közvetítő csatornáik ugyanakkor nagyrészt csak a hivatalosság megformálta térben működhettek. Elterjedtségüket, sikerüket így leginkább a más fogalmi kódokat használó értelmezéseik eredményeképpen demonstrálhatták. A „virágnyelv" korabeli szintézisre törekvése, az olvasóikkal való összekacsintás bevált gyakorlata és hatástani feltárása, a kollektív eszmék nemzet– illetve nemzetiségkarakterológiai jegyei, valamint történeti kánonalakzatok bizonyos hagyományszegmensekhez való viszonyulásának (népi, transzszilván, marxista?) szemrevételezése előtt, célszerű magának a tárgynak a terminológiai kuszaságát és (in)adekvátságát is felemlíteni, valamint az alkalmazott módszertannak a motivációit vizsgálni. Az alábbiakban olyan kérdésekre keresem tehát a választ, mint hogy milyen kánonkoncepcióba illeszthető a nemzetiségi mint nemzeti kisebbségi irodalmak értelmezési kerete, milyen távlatai lehetnek az olyan értékeléseknek, melyek egy eleve politikai meghatározottságú álláspontot érvényesítenek az irodalom történéseinek változó értelmezési során, vagy hogy mennyiben szükségszerű, hogy ezek a meghatározottságok a befogadás-történet hagyományainak olyan szegmenseit írják elő, amelyek erős kihatással vannak a jelen értelmezési kereteire is.

Változatlan módszertan?

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli irodalmakra vonatkoztatott minősítései kezdetben természetszerűleg a magyar művelődés öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen nézőpontból láttató pozitivista irodalomtörténet-írás hagyományaiból építkeztek. A magyarországi értéktételezések többnyire az író alakja által vagy életkörülményei szerint határozták meg elsődlegesen az irodalmi mű tulajdonságait, ilyen értelemben pedig véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A művészetideológiai elképzelés szerint az irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakciók ráadásul itt hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszottak bekövetkezni.

A fogadtatás e különállónak tekintett irodalmak esetében, egészen a legutóbbi időkig, megtartotta azon normatív elképzelését, miszerint az esztétikai tapasztalat sajátos

körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni idézőjeles fölénye szabja meg, de a világáról, sajátosságáról szóló tudósításainak, (mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi–ideológiai–funkcionális) többlet-meghatározottsága is befolyásolja. A szerzői intenció felfedése elengedhetetlen feltételévé vált a 'valódi' jelentésfeltárásoknak. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló, szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből, egyfajta „sor-közöttiségben", traumatizált áthallásokban is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele a szerzői nagyság magatartásmodellként való bemutatásának irodalomesztétikai célú kiterjeszthetőségének is. A morális, etikai hangsúlyok és a történelmi szükségszerűség követelménye, főképpen a második világháborút követően, olyan legitimációs tartalmakkal bírt, amelyek sok mindent megvilágíthatnak a vizsgált jelenségek köréből. Ezek összevető vizsgálata mellett is kérdéses viszont, hogy eszmetörténeti hatásuk csökkenésével, történetiségük erősödésével (ami együtt járhat a kódok felfejthetőségének egyre kevésbé értelmezhetőségével és aktualizálhatóságával) ez a fajta legitimáció, bizonyos újabb olvasógenerációk számára mennyire jelenti majd a pragmatista értelmezhetetlenséggel szemben az értelmezés esztétikai tartalmainak egyéb mint csupán referenciális formákban történő megragadhatóságát.

A részleges szemléleti változások, az újabban alkalmazott elméletek esetében is elmondható, hogy irodalomtörténet-írásunk nemzetiségi anomáliái ma is fenntartják a kényszerű felosztásokat, jószerével tovább működtetik az elavult sémákat. Ezek sokszor valószínűsíthetően nem is tudatosan játszódnak le, hiszen „ismereteink önkéntelen átlényegítése a pozitív tudás bűvöletébe"[101] olykor a megfogalmazott célok érdekében mond le a bizonytalannak vélt kognitív másság értékelésbe való beemeléséről. Az irodalomtörténeti vizsgálódások pozitivista meghaladásának kilencvenes évekbeli kísérletei talán érthetően a nemzetiségi irodalmak történéseit, azok irodalomtörténeti átértékelését és értekezőprózai megújulását érintették a legkevésbé. Az amúgy is meglehetős anomáliákkal járó, a keretekben gyakorta megrekedő módszertani sémák ráadásul éppen az ennek ábrándjából, a tiszta, megismerhető pozitív tudásnak az értelmezésektől független felmutatásától remélték a korábbi kényszerek (az elzártság megannyi anomáliái miatti) újraproblematizálását. Az első hivatalos ilyen irányú újragondolás, az 1990-es Debreceni Irodalmi Napok által felvetett újraértés szükségszerűsége, jelentős eredményei mellett, számos módszertani vakfoltot egyáltalán nem érintett, s még jócskán tovább éltette a korai pozitivizmus bizonyos beidegződéseit is.

[101] Dávidházi Péter kifejezése. Vö. **Dávidházi** Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1, 34.

A referencialitásnak alárendelt esztétikai-retorikai vizsgálatok ugyanakkor a kisebbségi irodalmak esetében, az életrajzi elemekből és érzelmi-pszichológiai hozzáállásból kiinduló értelmezések mellett is olyan moráletikai meghatározottságból vezették le értelmezéseiket, amelyek eleve valamiféle kollektív tudattal rendelkeztek, minthogy fölötte állni látszottak az író egyéniségének, vagy a művek befogadásának értékelésében megnyilvánuló önértelmezéseknek is. Ezáltal olyan ideologikus és ideáltipikus tételeket tárgyaltak, amelyek befolyásolták/meghatározták az irodalmiságnak a teljes határon túli irodalmakra vonatkozó képleteit. Az ideológia különböző formáinak és tartalmainak irodalmi jelenléte ezért az értelmezések kereteinek szűk játékterében érhető leginkább tetten.[102] Az erdélyiség képletei természetszerűleg jelenthettek/jelenthetnek valami mást, egyrészt sajátost a benne élőknek, másrészt a sajáttól való megkülönböztethetőt a magyarországi befogadóknak, ami által a recepcióban is azon karakterisztikus jegyek hangsúlyozódnak, melyek révén ez a fajta irodalomszegmens könnyen s egyértelműen felismerhető, meghatározható, értelmezhető lesz. Csakhogy az erdélyi lét „sajátossága" egyáltalán nem szükségszerűen jelenti az ilyen sajátosságokkal rendelkező irodalmiságnak is mint *önálló* kategóriának az értékelésekben megfogalmazható tényét! Az irodalomtörténet-írás nemzetiségi anomáliái és a kollektivitáseszmék újabb meghaladási kísérletei már csak ezért is szükségessé teszik a terminológiai újragondolásokat.

Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)

Valószínűleg nem állítható, hogy egy-egy kisebbségi magyar népcsoport klasszikus értelemben megfelelne a tönniesi közösségfogalomnak,[103] de minden bizonnyal lényegesen jobban kötődik ehhez, mint valamely társadalomelméleti fogalomhoz, annál is inkább, mert a társadalomszerűséget önhibáján kívül egyszerűen nem tudja minden vonatkozásában prezentálni. A nemzetiségi/nemzeti kisebbségdefiníciók legtöbbje ugyanakkor tovább erősíthet egy olyan egységképzetet, amely nem hajlandó tudomást venni egyrészt a társadalmi, társadalomontológiai és szociológiai szükségszerűségekről, másrészt a kisebbségi közösségek további rétegzettségeiről sem. A homogeneitást hangsúlyozó meghatározások a

[102] Amennyiben elfogadnánk, hogy például a svájciság sem feltétlen irodalmi kategória, akkor nyilvánvalóan a határontúliság sem kéne, hogy annak tekinthetővé váljék. Vagy ha mégis, akkor mennyiben és mitől vált azzá? Mennyiben tágultak vagy éppen szűkültek az irodalmiság ilyen jellegű keretei, például a második világháborút követően?

[103] Mint arra Kocur László is emlékeztet. Vö. **Kocur** László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII. - Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. **Fried** István, Szeged, 2003. Illetve lásd **Tönnies**, Ferdinand *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983. Különösen 15–56. és 285–334. Tönnies a vér közösségéről beszél, amelyet felvált a hely közössége, majd a fejlődés állapotában a szellem közössége. Ez a narratíva különös hangsúlyokhoz jutott a kisebbségi társadalom-szegmensekben.

probléma egyik lényegi vonását hajlamosak így elfedni, nevezetesen azt, hogy a nemzeti kisebbség egységes tömbként való bemutatása nem lehet azonos a népcsoporton belüli differentia specificákról tudomást nem vevő attitűd felelőtlen önkorlátozásával.[104] Ha tovább gondoljuk Tönnies fejtegetéseit, miszerint egy közösségben minden szokás alárendelődik egy központi akaratnak, amely nevelőként, irányítóként funkcionál, akkor esetünkben ez a társadalmi rendszer politikai alrendszere által valóságosként beállított virtuális egységnek a metanarratívája lesz.[105]

Amint arra többen figyelmeztettek, a problémakör széles rétegzettségére jellemző, hogy maga a fogalom is, amely egy magyar népcsoport megváltozott történelmi helyzetének kollektív említésekor felmerülhet, folyamatosan megkérdőjelezett és ideologizált maradt. Nemzetrész, kisebbség, nemzetiség mint nemzeti kisebbség vagy etnikum meghatározása és nemzetfogalmi értelmezése a politikai és kultúrnemzet másutt használt fogalmi dichotómiája mentén sem volt mindig egyszerűen meghatározható, s minthogy a kelet-közép-európai államnemzetek koncepciója nagymértékben éppen a kultúrnemzeti lét tagadása révén alakult ki, egy addig gyakorlatilag ismeretlen alakzatot, a nemzetkarakterológia szerinti kisebbség konstrukcióját hozta létre. A terminológiák irodalomtörténeti anomáliái is javarészt innen eredeztethetők. Nem mellékes szempont például, hogy az etnikai kisebbség kifejezésének tartalmi korrekciója már önmagában azért is helyénvaló, mert a nemzetté válás klasszikus értelmű folyamatában és korában, még a politikai határok által nem tagolt magyar közösségek egyként vehettek részt. A 19. század második felének polgárosodási körülményei közt kialakuló nemzeti közösségformákon túl a nemzeti identitás mai, akár csak nyelvi és kulturális alapjaiban is kétségtelenül meglévő formái cáfolják, hogy a Kárpát-medencei magyarság részei akár csak néprajzi értelemben is etnikumnak legyenek tekinthetők,[106] amely gondolatra a nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak vizsgálatakor az alábbiakban még visszatérek. A szociológiai szakirodalom tehát leginkább azokat a nemzetképződményeket nevezi kisebbségnek, melyek nem rendelkeznek a nemzet minden attribútumával, ide értve az államiságot vagy a szuverén kollektivitás eszméjét, következésképpen a nemzetiség ismérve éppen a szuverénnek vélt vagy igényelt politikai lét hiánya lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy éppen ezek miatt, mintegy a nemzetiség egyenértékűségét,

[104] A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized során is tetten érhető az ez ellen a virtuális egység ellen felszólalók igencsak kemény hangú megítélése a legkülönbözőbb ideológiai fórumokon. Ezzel kapcsolatban vö. **Bíró** Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997–2000), Bp., Liget könyvek, 2000. Illetve lásd a látszat-homogeneitás visszásságaira rámutató esszéket **Cs. Gyímesi** Éva *Colloquium Transsylvanicum* (Marosvásárhely, Mentor, 1998) című kötetében.

[105] Vö. **Kocur**, *i.m.,*166.

[106] Lásd. **Kiss Gy**. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, szerk. **Dávid** Gyula, Kolozsvár, Polis, 1998, 224.

létjogosultságát bizonyítandó, fordul az a kultúra felé, s részben vagy teljességében felhasználva, fel is értékeli e kultúrát. Amint Kocur László egy tanulmányában Tóth Károlyra hivatkozva említi, ez a felértékelés gyakran egy archaikus-kollektív kultúrakép felé való tájékozódásban csapódik majd le a leginkább.[107]

Mi lehet tehát magának az ilyen formán meghatározott magyar irodalmaknak a sorsa? Mennyire határozza meg ezeket a nemzetiségnek mint nemzeti kisebbségnek a sorsproblémája, vagy, amint utaltam rá, mennyire szükségszerűen határolják be külső és belső értelmezéseit saját jelzői? A *kisebbségi* esetleg pejoratív értelmezése, a *regionális* szűkítő tartalma, a *nemzetiségi* történeti értékkategóriája? Bár a nyelvi lét a kisebbségi léthelyzet egyik meghatározó, definiatív fenoménjaként írható le, nem állítható, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kérdése pusztán nyelvi alapon lenne vizsgálható. Egyrészt mert nem hasonlítható eltérő történelmi fejlődéséből következően más nyugati „anyanemzetek"[108] és egykori gyarmataik irodalmának nyelvi kapcsolódásaihoz (azaz nem hasonlítható mondjuk a franciaországi és a marokkói, algériai vagy kanadai francia nyelvű irodalomhoz, esetleg a portugáliai és a brazíliai portugál nyelvű irodalom vizsgálatának problémáihoz),[109] másrészt a kisebbségi magyar irodalmak magyarországi irodalmi kapcsolata nem pusztán közös, hanem azonos történelmi tudat, hagyományok és kultúra alapján határozható meg. Kétségkívül, a közös nyelvnek lehet itt elsődleges, de messze nem kizárólagos összekötő szerepe.

Külön kérdés, hogy a többségi társadalmak és a kisebbségek többszörösen terhes viszonya, szélsőséges esetekben, mint amilyennek a világháborút követő évtizedek tekinthetők, a nemzeti identitástudatok eltérősége kapcsán eleve a többségi érthetetlenség, illetve a kisebbség szükségszerű védekező magatartásaival jellemezhető.[110] A hivatalos hatalmi ideológia ilyenkor mind a többségi társadalom, mind a kisebbségi értelmiség lojális csoportjai részéről kialakíthatja a maga torz reakcióját. Nemcsak a csehszlovák vagy a román nemzeti nacionalista ideológusok próbálták a magyar kisebbség nemzettudatát bírálni,

[107] Vö. **Kocur** *i.m.* 168.

[108] Ezúton köszönöm Filep Tamás észrevételeit, melyek az „anyaország" helytelen, irodalomtörténeti szempontból inadekvát szóhasználatára figyelmeztettek, még akkor is, ha a köznapi szóhasználat sajnálatos egyértelműséggel az említett fogalommal él. Az alábbiakban az anyanemzet fogalmát is csak megszorításokkal, az „anyaország"-ét viszont sehol sem használom.

[109] Bár alapvetően azonos nyelvről beszélhetünk, Fuentesről, vagy Vargas Llosáról nem gondoljuk, hogy nemzeti identitásukban spanyolnak, spanyol írónak vallanák magukat. Hogy spanyol nyelvű írónak, az kétségtelen, hiszen spanyol és latin-amerikai hagyományokat szerveznek egymás mellé, csakhogy a Kárpát-medencei magyar kisebbség nem migráció vagy kolonializáció útján keletkezett.

[110] A szemantikailag is negatív kicsengésű „kisebbség", minoritás valami alacsonyabb értékűnek a képzetét hordozza magában, s – mint Kocur is kifejti – a nemzeti többség gyakran nemcsak értetlen, de türelmetlen is azzal kapcsolatosan, hogy miért nem akar a kisebbség teljes jogú állampolgárként az új nemzettöbbséghez tartozni. Ezeken felül folyamatosan terhelheti a kérdéskört az a bizonytalanságérzet is, hogy nyilván az adott kisebbség abba a nemzetrészbe (esetleg államformába) kíván tartozni, amelyikben ő a többségi. Vö. **Kocur**, *i.m.,* 169.

elnyomni, vagy teljességében megszüntetni,[111] de a magyar kisebbségi értelmiség bizonyos önjelölt reprezentánsai is hajlamosak voltak a „csehszlovakizált tudatú" vagy „romániai magyar tudatú" önálló nemzeti közösségben és kultúrában gondolkodni.[112] Annyiban nyilván eltérő az említett kisebbségi kultúraszegmensek önállóságának az említése, hogy Erdélyben történelmileg létezett egy saját hagyománykörhöz való visszatérés, legalábbis egy ilyen színezetű útkeresés, míg a csehszlovákiai vagy kárpátaljai magyar irodalom saját hagyománytalanságát és periferikusságát dokumentálva kereste az új lehetőségeket.

Centrum és periféria?

A hagyománytalanságnak és periférikusságnak a társadalomontológiai szerepe viszont csak a *semmiből indulás* romantikus kérdésköréhez kapcsolódva lenne jelen esetben értelmezhető. Az autogenezis ilyenfajta különös elméletét Szeli István sem véletlenül nevezhette képtelenségnek,[113] hisz a keresztény szenvedésetikával is rokonított tézis tetszetős szólamaira az irodalomtörténeti adatok bőven rácáfolnak. Az elcsatolt területeken nem jött létre ugyanis önálló új irodalom sem nyelvében, sem stílusában, annál inkább viszont intézményeiben, intézményrendszerében! Ez utóbbi alapjaiban változott meg, teljesen megszűnt vagy átalakult, minthogy az irodalmi érintkezés formái kétségkívül megváltoztak, legtöbbször sajnos korlátozódni kényszerültek. Az említett kontextusban értelmezett erdélyi és magyarországi irodalmi élet koncepciója természetszerűleg nem azonos tehát magának a szépirodalomnak olyasfajta megosztó felfogásával, mely a gazdasági érdekszférák államapparátusbeli különállásához mérve igyekezett mellőzni azokat a kulturális hagyományban gyökerező tagadhatatlan sajátságokat, amelyek természetüktől fogva arról árulkodnak, hogy külső kényszerhelyzetek befolyásolhatnak ugyan, de teljes mértékben nem határozhatnak meg egy tág értelemben vett kulturális emlékezetet. Amellett, hogy az irodalmi hagyományból teljességében lehetetlen kivetkőzni, megfontolásra lehet érdemes az a nézet is, miszerint „az irodalom intézménye mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő",[114] még ha e kérdéses szembeállítás az önmagában szemlélhető mű ábrándjához vezethető is vissza.

---

[111] Nacionalista történész ideológusokat szép számmal lehetne sorolni Juraj Zvaratól a román Ion Lancranjanig, akik hatására például Ceausescu Romániájában 1988-ra az erdélyi magyarságot már csupán mint magyar ajkú román dolgozókat voltak hajlandók tudomásul venni vagy említeni.

[112] Vö. Szabó Rezső 1968-as ótátrafüredi beszédét a különálló szlovenszkói, vagy bizonyos erdélyi értelmiségiek szintén 1968-as megnyilvánulásait a 'kizárólag' Romániához tartozó, romániai magyar irodalomról.

[113] Vö. **Szeli** István, *Hasonulás – elhasonulás*, in UŐ., *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993, 236.

[114] Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Teremtett világ*, Bp., Pátria Könyvek, 1992, 16.

A kisebbségi irodalmakat tárgyaló, eddig született irodalomtörténetek többnyire centrum-periféria kapcsolatként jellemezték a magyar irodalom helyzetét. (Ez is elsődlegesen csak az irodalmi intézményrendszer összefüggéseiben lenne bizonyosan állítható). A többrendszerűség elméleti keretei[115] ugyanakkor ezen a kapcsolaton túllépve, a kisebbségi magyar irodalmak alakulástörténetének, főbb ideológiai kánonjaiknak, s akár létjogosultságuknak a vizsgálata által, alapvetően más megközelítést is lehetővé tesznek. Amennyiben a magyar irodalom Budapest-központúságát megtartó történeti értelmezésekre tekintünk – legalábbis a kiegyezést követő időktől mindenképpen – s abból indulunk ki, hogy a ma határontúliként tételezett magyar irodalmak lényegileg a történelmi Magyarország szétszakítása óta, illetve következtében, mindenképpen egy periferikus státusba kerültek, illetőleg új központokat alakítottak ki, akkor érdemes lehet elgondolkozni, hogy ez a periferikusság mennyiben volt összeegyeztethető a marginalitással. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy irodalmi centrum-periféria viszonylatában egyáltalán nem szükséges egy országhatár-módosításnak bekövetkeznie ahhoz, hogy a periférikusság önmagában egy általános jegyként legyen leírható. A marginalitás viszont sokkal inkább egy kényszerű mellőzöttségszerepet tulajdoníthat az így kialakult irodalmi életnek vagy irodalomszegmensnek, amelyik e marginalitás megszüntetésével szükségszerűen önmaga és „reászakadt" feladatainak az újradefiniálására kényszerül. Ez persze nem jelenti szükségszerűen a korábbi centrummal való kapcsolata újrafogalmazását, de periferikusságának a tagadását az újabb centrum viszonylatában mindenképp. (A két vagy több központ közötti depressziós térség mivolta sok tekintetben jellemzője az irodalmi élet különböző szegmenseinek a húszas évek erdélyi irodalmának útkereséseiben.) Ennek különváló regionális irodalom voltát[116] a kezdetekben gyakorlatilag csak földrajzi szempontokban lehetett mérni, s az esetleges különállás legitimitása az önálló hagyománykeresés mellett a századforduló decentralizációs törekvéseit is tovább éltette. Az

[115] Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4.

[116] Érdemes emlékeztetni, hogy a nemzeti irodalmak tájegységekre bontott változataival első ízben alighanem az ún. 'tájirodalmak elméletét' (Landschaftstheorie) is megfogalmazó Josef Nadler foglalkozott a húszas években, aki a német nemzeti irodalmon belül a különböző tájegységek irodalmát (pl. szász, bajor, sváb, sziléziai stb.) és a „helyi tudat" átörökítő formáit, regionális hagyományait tárgyalta. Ennek korabeli legitimitását a modern irányzatokat támadó irodalmi konzervativizmus mozgalmaként létrejött, a későbbiekben a nagynémet nacionalizmussal is rokonítható Heimatdichtung törekvések is erősítették. A városi, polgári kultúra ellenében, ez leginkább a romantikához köthető „néplélek" mítoszát és a tiszta, romlatlan falusi szellem értékeit próbálta ismét általánosabb szinten is elfogadtatni. A nagyobb európai nemzeti irodalmak közt hasonló törekvések a francia nyelvterületeken is születtek, ezek a különböző régiók egyediségeiben a sajátos „népi lélek" megszólaltatására törekedtek. (Némelykor ezek is városellenes attitűdökben.) Az erdélyi magyar regionalizmusnak kezdetekben leginkább kulturális és történelmi meghatározottságai voltak, célkitűzéseivel ellentétben azonban recepciójában nem mindig sikerült elkerülnie a népi vagy a nemzeti kizárólagosságokat.

egyik helikonista, a nagyváradi születésű, Európát megjárt Tabéry Géza például, következetesen vallotta magát erdélyinek, legalábbis ahogyan az egyre öntudatosabb „erdélyi" irodalomnak vált meghatározó alakjává. Lapja, a nagyváradi *Magyar Szó* először hirdette meg az „irodalmi decentralizáció" fogalmát, immár a Budapest-központú irodalomtól „az események kényszere folytán" való elszakadás következtében. Ugyanez a lap érdekes módon eleinte nem is pusztán erdélyi, de *„tiszántúli és erdélyi"* irodalmat mint egyértelműen regionális irodalmat hirdetett, s csak a magyar s román csapatmozgások következtében „jutott előtérbe mint koncepció, az irodalmi decentralizációban az erdélyi jelző hangoztatása."[117]

Amennyiben elfogadnánk, hogy az egységes magyar irodalmat gazdagító sajátosságokon túl önálló erdélyi magyar irodalom, valamiképpen korábban, a trianoni döntést megelőzően[118] is létezett volna, akkor ez csak az új, megváltozott történelmi körülmények kettős nehézségére, marginális-periferikus vonásaira figyelmeztethetne, s némileg érthetővé tenné a kényszerű centrumkeresés szükségszerű nehézségeinek semmiből indulásként való kultikus meghatározását is. Ugyanakkor aligha árulna el valamit is magukról a szövegekről, ezek keletkezésének körülményeiről, s legfőképpen a különböző értékelési szempontokról, azok összehasonlíthatóságáról. Hogy manapság szükségszerű-e továbbra is olyan önálló irodalomtörténeti egységként tárgyalni a nemzetiségi irodalmakat, melyek önállóságukban vagy egyfajta parcialitásként felfogott, de egészében zárt fogalmakat jelölnének, azt talán csak egy hipotetikus egységkép rossz beidegződéseivel szemben megfogalmazódó válasz indokolhatná, mely bizonyára nem egy színesítő, sajátságos, a többszínűségét gazdagságként megélő irodalmi vonásokra figyelő értelmezésfolyamat mentén lenne képes karakterizálni a nyelvében teljes magyar irodalmat.

Erdélyi magyar kulturális hagyomány?

Az erdélyi magyar irodalom kifejlődésének, „hőskorának" mozzanatait a korszakban jellemző emlékezések és emlékiratok is életben tartották. Az egyéni szemszögből készült

[117] Vö. **Tabéry** Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; majd Nagyvárad, NAT könyvek (Nagyváradi Ady Társaság), 2003.

[118] A hangsúly véleményem szerint kevésbé az időbeli határok relevanciáira és egzaktságára, mintsem az önállóság hangoztatásának csalfaságára kellene hogy vonatkozzék. Ez, a nyilvánvalóan meglévő egyedi színek helyett, a különváló irodalmi hagyományokat a történelmi események mentén hol a fejedelemség idejére, hol meglepő módon a 19. század első felére vonatkoztatja. A viták ilyen jellegű holtvágányára jó példa, hogy maga Czine Mihály is a Gaál Gábor nyomán elterjedt *romániai magyar irodalom* terminus javára ismerte el, hogy az *erdélyi irodalom* elnevezés, – amely csak Trianon óta létezik – önmagában nem meghatározó jellegű. Erdély századokon keresztül volt termőföldje a magyar műveltségnek, de önálló erdélyi irodalomról még a fejedelemség idejében sem beszéltek, amikor ennek a műveltségnek a fókuszai igazából Erdélyben voltak. Vö. **Czine** Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

írások ugyanakkor az erdélyi gondolatnak a kialakulását, polémiáit, nehézségeit és sikereit a teljes szellemtörténeti vagy politikai síkokon túl irodalomtörténeti vonatkozásaiban is tárgyalták.[119] Nem feledhető, hogy amint a hatalomváltást követő években az erdélyi gondolat saját irodalma a „vidéki irodalomtól az erdélyiig" jut,[120] úgy hosszabb, több évet felölelő periódusnak kell eltelnie ahhoz is, hogy az Erdélyben élő írótól az „erdélyi íróig" eljussunk. A transzszilvanizmus prominens képviselői (például Kós, Reményik, Berde, Szentimrei, Ligeti, Tabéry) 1919 előtt is publikáltak már, némelyikük több kötetet is megjelentetett ekkorra, ami egyfelől ismét csak a semmiből születő irodalom mítoszi távlatait oszlathatja szét, másfelől a későbbi témaválasztások jelentőségére, azok tudatosságára figyelmeztet. Erdély különállásának történelmi hangsúlyozása ugyanis lehetőséget biztosított a transzszilvanizmus által kínált új, az anyanemzettől és az új hatalomtól egyaránt független, cenzúra-mentesebb identitásformák ábrázolásának. „Ezért lett – írja Vallasek Júlia[121] – a transzilvanista történelmi regény kitüntetett időszaka az önálló erdélyi fejedelemség ideje, a szerzők (például Kós Károly vagy Makkai Sándor) a fejedelemség történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejthető, tipikus erdélyi sors lényegét." Nem elhanyagolható szempont a korszak összetettségében az a műfaji adottság sem, amely a prózai műnemekből, elsősorban a regényt juttatta hangsúlyos szerephez. Az Erdélyi Szépmíves Céh[122] kiadványainak több mint kétharmada regény volt a korban, de később is „Gulácsy Irén Fekete vőlegények, Szántó György könyvei, Markovics Rodion Szibériai garnizonja

[119] Az irodalmi intézmények kialakításáról, a különböző belső csatározásokról a korszak majdnem mindegyik résztvevője megemlékezett. A tényekkel számoló irodalomtörténeti tanulmányok mellett (a különböző szemléletek és irányok heterogeneitására is utalva, például Kuncz Aladár, Gaál Gábor, vagy Jancsó Elemér tollából) irodalmi korszakleírásnak, kvázi-irodalomtörténeteknek tekinthetők (s sokan annak is tekintették) a személyes emlékekre, generációs szemléletre, írói vagy politikai pályára történő visszaemlékezéseket is. (Vö. Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma*; Szántó György *Fekete éveim*; Szemlér Ferenc *Más csillagon*; Bánffy Miklós *Emlékeim, Huszonöt év*)

[120] S különálló, nemesedő, nagykorúsodó irodalmi eszménnyé is válik, egy olyan minőségi skálán, amelyben kényszerűségek közt ugyan, de erényt, s minőséget próbált kovácsolni az új hatalom alá került területiumokon.

[121] Vö. **Vallasek** Júlia, *Utószó*, in **Tabéry**, *i.m.*; – illetve vö. még UŐ, *Elváltozott világ*. Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, kötetének *Hagyomány és önkanonizáció* című fejezetével. 57-82.

[122] A gyakorlatilag húsz esztendőn át megszakítás nélkül működő Szépmíves Céh 1924-es megalakulása talán a legfontosabb dátum volt az újonnan kialakult, öntudatos erdélyi irodalom történetében. Megalakulása, gyakorlati szükségszerűsége mellett azt is jelezte, hogy valójában ekkortól vették tudomásul az erdélyi irodalom létezését Erdélyen kívül is. Legalábbis az alapítók egyértelmű szándéka ez volt. Az addig nagyrészt csak pesti kiadóknál megjelenő erdélyi szerzők műveit immár a Céh adhatta ki, ugyanakkor előfizetőinek egy jelentős részét Magyarországról biztosította. Az erdélyi hangsúlyok a novella és a vers világa után elsődlegesen ekkortól számítva érhetők tetten a regény műfajában, mely egy tudatos erdélyi mondanivalónak a szélesebb megjelenítését biztosította. A Kós Károly által alapított műhely legmeghatározóbb vonásaként a közösség iránti elkötelezettséget és a tanító célzatosságot lehet megemlítenünk, mindazonáltal (a különböző eszmerendszerek és személyes nézetkülönbségek felerősödése folytán) már a húszas évek végén kénytelen elszenvedni az első, belülről fakadó kritikájának bomlasztó konfliktusát. Berde Mária és négy társa (köztük Tabéry) lép ki a Helikoni csoportosulásból, s alapítja meg az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (EMÍR)

elegendő bizonyítékok arra, hogy az Erdélyben élő író önmaga legtökéletesebb kifejezését a regényben találta meg."[123]

Külön sors? Transzszilván értelmezési keret

Az „utódállamok" magyar területeinek irodalma kezdetekben természetszerűen az egykori nemzeti irodalmi hagyomány folytonosságához ragaszkodott. A nemzetiségi magyar irodalmakat ugyanakkor a túlélés reflexe, a peremlét elutasítása, a központ hiányában pedig a kényszerű központtá válás, az új értékrend-teremtés, vagy éppen a magáramaradottság heroizált pátoszának perspektívája is formálta. Az eltérő értékrendeknek a földrajzi korlátokon túl is más-más értelmezéshangsúlyai alakultak ki a centrumban, s másak a peremvidékek felől szemlélve. Az önálló, szemléletükben egységesnek vélt regionális irodalmak gondolatának magyarországi elfogadottsága ugyanakkor csak a második világháborút követő teljes elzártságban, a marxista keretmeghatározások abszurditásában, vagy éppen a minden korábbi egységet látszólagosan felülíró internacionalizmus gondolata mentén alakult ki. Ezek részletes tárgyalása előtt azonban célszerű kitérnünk az előzményekre is.

A két világháború közti időszakra még igaz, hogy a periferikus helyzetbe került magyar irodalmakat gyakran ráadásként, *fiókirodalomként* (Makkai) kezelték, s a többrendszerűség helyett a központtól való meghatározásainak függvényében értelmezték. Így alakulhatott ki, hogy az erdélyi irodalomnak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi kánonba, amely a saját értékszempontoknak megfelelt, mellőzve a tényt, hogy a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet. Az önálló erdélyi irodalom megteremtésén fáradozók ugyanakkor legtöbbször csak a periférialét szemléletének cáfolataiban harcoltak egy Budapest-központú irodalom és egységes értelmezési háló ellenében, amely gyakorta azzal a célkitűzéssel végződött, hogy az alárendelés helyett az önállóságukat bizonyítandó, irodalmi-kulturális gyökereiket is a maguk regionális történetiségében akarták igazolni. Ez természetesen csak Erdély esetében válhatott némileg valós törekvéssé. A kisebbségivé vált nemzetrészek irodalmai közül nyilvánvalóan az erdélyi volt az, amely ha nem is különálló, de valós regionális tudatú tradícióval is rendelkezett, s amelyik legalább az erdélyi emlékiratírókig volt visszavezethető. A két világháború közötti korszak intézményrendszerének kifejlődése, majd az irodalom disztributív oldalának látványos megerősödését követően kialakult ideológiája, a transzszilvanizmus is erősen hozzájárult ezen hagyományok megteremtéséhez, illetve

[123] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 60.

továbbélésének megtartásához.[124] Ennek kulturális közegbe való mély beágyazódását jól mutatja, hogy számtalan kritikája ellenére, védekező, defenzív attitűdjét ért jogos és jogtalan ellenvetések, vagy egyenesen ezzel szemben történő önmeghatározások, pozicionálások ellenére is alkalmasnak mutatkozott az újabb és újabb önidentifikációkra.

A kezdeti idők transzszilvanista irodalmi vitái mindenesetre jól mutatják, hogy ezek eleinte fogalom- és létjogosultság-tisztázó jelleggel zajlottak. (Olykor aktivista emigránsok és az „otthon maradtak" közt.) Erdélyben leginkább a baloldali lapok[125] helyezkedtek szembe az erdélyi gondolat programszerű helikonista terjesztésével. Az ő kétségeiknél, olykor teljes elutasításuknál[126] viszont hatásában is sokkal erősebb, mélyebb vitákat a magyarországi kritika váltott ki. (Szabó Dezsőtől ifj. Szász Károlyig és Rákosi Jenőig hosszasan sorolható a megszólalók sora, de szót kért a vitákban például a Kisfaludy Társaság elnöke, Berzeviczy Albert is.) Mint ismeretes, a különállással kapcsolatos legtermékenyebb vitapontokat Ravasz László *Irodalmi Skizma* című cikkét követő, úgynevezett Skizma-pör juttatta felszínre,[127] s ugyanez a problematika természetszerűleg nem csupán Erdély magyar irodalmával kapcsolatosan, de minden elcsatolt terület irodalmával kapcsolatosan jelentkezett, legfeljebb más-más hangsúlyokkal. A vajdasági magyar irodalom létjogosultságával, visszásságaival kapcsolatosan Szenteleky Kornél is így fogalmazott: „…ne húzzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk, szürke művészietlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom, ne legyen »vajdasági magyar irodalom«."[128]

Különállás és művészietlenség viszonyában célszerű megemlíteni, hogy Erdélyben a korabeli irodalmi élet vitáinak ellenére, az *Erdélyi Helikon*nak a főszerkesztője az a Szerb

---

[124] A szűkebben irodalmi, kulturális transzszilvanizmus – mint Vallasek írja –, „lényegében egymástól eltérő társadalmi csoportok, eszmei, művészeti irányzatok együttműködését jelenti, és éppen emiatt ellentmondásos jelenség. Hívei definíciók helyett többnyire lelkesült költői képekben igyekeztek megfogni a lényegét, beérték azzal, hogy a Kós által feltételezett erdélyiség létezését, Erdély puszta meglétével, illetve némileg ködös hagyományokra való hivatkozásokkal indokolták. Így a széttartó erők által működtetett, konfúz ideológiai alapokon álló irodalmi program maga sem volt egyértelmű." Vö. **Vallasek** Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, 34.

[125] Főként a *Korunk*, de hozzá hasonlóan a *Jövő Társadalma* is.

[126] Talán érdemes ezen a ponton világossá tenni, hogy szélsőbal magyar nyelvterületen a korszakban igazán csak Romániában létez(het)ett.

[127] A vitának teljes szakirodalma van, itt felidézni szükségtelennek tartom. (Ravasz cikke első ízben a Könyvbarátok Lapja 1928/2-es számában jelent meg, a vita alatt viszont újraközölte a kolozsvári Keleti Újság, 1928 július 29.-i száma is.) Annyit viszont érdemes lehet Ravasz és Makkai kapcsolatáról, megítéléséről, s a későbbi *Nem lehet* vonatkozásairól megjegyezni, hogy Ravasz 1921-ben (a Duna-melléki Református Egyházkerület püspökévé választásakor), Makkai másfél évtizeddel később távozott Erdélyből. A két magatartás annak függvényében szembesíthető, hogy más volt 1921-ben és 1936-ban a helyzet: közvetlenül Trianon után még nem körvonalazódtak a kisebbségi létnek azok a kihívásai, amelyekre később Makkai és mások így vagy úgy, megadták a feleletet. A viták és a későbbi megítélés lélektanára utalva az is igaz ugyanakkor, hogy Ravasz nem püspöki székből távozott…

[128] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1998, 73.

Antal által artisztikusnak, az egyhangúságtól iszonykodónak[129] nevezett Bánffy Miklós volt, aki a kezdetekben egységesíteni tudta a hagyományos erdélyi magyar értelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és népi-radikálisokat egyaránt. S bár a transzszilvanista jelző már a kor irodalmában sem jelentett minden vonatkozásban értéktöbbletet, a kezdeti szándék szerint mind a lap, mind a mozgalom erdélyisége még „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus"[130] volt. Regionális minősítéssé degradálódásának folyamata viszont már a harmincas évekre megindult. Talán nem véletlenül kérdezhette Jancsó Elemér[131] 1935-ben, a kialakult önálló erdélyi irodalom létjogosultságát is firtatva, hogy „Hol voltak és kik voltak Erdély magyar »írói« 1918 előtt?"[132]A helikoni közösségbe tömörült alkotók feladatuknak tekintették az egységes kritikai szellem megteremtését,[133] az együtt élő népek kultúrájának ismertetését, valamint a nép és ifjúság nevelését Erdélyben. Persze mindez önmagában is több szempontból volt problematikusnak és polemikusnak tekinthető. Ez az irodalmi egység, ahogyan Jancsó *Nyugat*beli cikkében fogalmazott, „nem az elveik és írói világfelfogások rokonságán, hanem a diplomácia és a közös elvfeladás alapján jött létre".[134] Az érezhető túlzásoktól függetlenül is, annyi bizonyosan állítható, hogy a „tiszta irodalom, transzszilvanizmus és európaiság", mint az *Erdélyi Helikon* ideológiájának alappillérei, nemcsak kemény támadások kereszttüzében állottak már a megjelenésükkor is, de a kétségtelen programosság, az irányzatosság léte, amelyet a *Helikon* hivatalosan sosem vállalt fel, a lapon belül is egyre nehezebben felelt meg annak egyeztető és ellentéteket áthidalni akaró kezdeti, vallott irányának. A transzszilvanizmus valóban mint a megmaradás ideológiája, annak is etikai elsődlegessége hangsúlyozódott a kisebbségi léthelyzetben. Nem feledhető viszont, hogy az utóbb sokat idézett, külön sorsot említő Németh László-i gondolat[135] az erdélyi irodalomra vonatkoztatva, a megmaradás és önállósodás zálogának – éppen az elitté válást tartotta! Kezdetekben Makkai is egy önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet megteremtéseként képzelte el a kisebbségi kultúrát, annak egységét, méghozzá hangsúlyosan a minőség jegyében! Ma már némiképp valósabb önismeret jegyében talán belátható: a magunk megnyugtatását szolgáló „kultúrfölény" hangoztatott ideológiája, annak

[129] **Szerb** Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.
[130] Lásd az *Erdélyi Helikon* beköszöntőjét.
[131] Aki mellesleg a harmincas évek során több kísérletet is tett az erdélyi irodalom történetének megírására.
[132] **Jancsó** Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.
[133] Legalábbis a kezdetekben, ahogyan a Helikon szerkesztői közül is inkább csak Áprily és Kuncz törekedett arra, hogy a folyóiratot, – a kitűzött magas színvonala révén – az egész magyar és európai irodalom értékeihez kösse.
[134] Vö. **Jancsó** Elemér, *i.m.,* 285.
[135] „Külön sorsnak külön irodalom kell."

gyakorlati kiterjesztése sok vonatkozásában illúziónak bizonyult. Ahogyan Németh László is korán, 1935-ös erdélyi körútját követően volt kénytelen rádöbbenni, hogy közép-kelet-európai néptestvériség-eszménye merő ábránd csupán.[136]

Irodalom és elkötelezettség

Az írói feladatvállalások, a társadalmi elkötelezettség, a közéleti szerep és az irodalom lényegiségének tartott „artisztikum" összeférhetőségének vagy összeférhetetlenségének problematikája Erdélyben először a két világháború közti *Vallani és vállalni* vitában (1929) talált igazi fórumot magának. Bár ebben a kisebbségi léthelyzet hangsúlyozása mintegy igazolásként is szolgált a közösségi gondok szépirodalmi vállalására, a közvetlen teendők, gyakorlati gondok kiszolgálására, és az irodalmon túli társadalmi feladatok ellátására, valószínűleg nem célszerű sem diakrón, sem szinkrón analógiát tételezni a második kisebbségi helyzetbe került elkötelezettségeszményekkel. Egyrészt nem bizonyos, hogy ugyanaz az elkötelezettségfaktor érvényes lehet a második világháborút követően kialakult irodalmi helyzetre, amelyben már végképp átminősül a semmiből indulás heroikus intézményalapító és szemléletképző kanonikus sémája, másrészt egyes életművek megítélésében (s kiemelt magyarországi hangsúlyaiban) a két háború közti időben sem célszerű egyenlőséget vonni irodalmon túli közéleti szereplés és úgynevezett léthelyzet által kikényszerített közösségi irodalomszemlélet közt. Makkai, aki elvetve a szociologizáló nézeteket, az irodalom esztétikai orientáltsága mellett szállt síkra, és az ezen az orientáltságon túllépő, cselekvő írószerepek helyett a meditáló írótípussal rokonszenvezett, két értékparadigmát állított szembe egymással. „A tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai – mint írja – átcsaptak a l'art pour l'art védőgátjain és elözönlötték az aesthetikumot, aktivitásra kényszerítvén az írót az élet problémáival szemben."[137] Véleményével egy olyan közösségi értékrendhez való igazodást utasított el, amely – véleménye szerint – számonkérő metodikájában a művészetet és az eredetiséget szoríthatja ki a szépirodalomból. A kisebbségi írószerepek ilyetén való megformálásának veszélyeiben az elmúlt történelmi évtized, a húszas évek tapasztalata alapján vallotta, hogy: „Az irodalom az egész ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé."[138] Ezzel szemben a kialakított értékpreferenciákban tarthatatlannak mondta azt az álláspontot, hogy az írónak

[136] Vö. **Németh** László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.
[137] Vö. **Makkai** Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 49.
[138] Uo., 54.

„okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek sem kell."[139]

A harmincas évekre kialakult némileg ellentmondásos helyzet ellenére Erdély irodalmáról egy extenzívebb irodalomfogalom élt tovább, amely elsődlegesen a recepciós mechanizmusokban továbbéltette a szociológiai, lélektani és politikai meghatározottságokat is. Az irodalom kontextualista felfogása értelmében mintegy értelmezői közösségek szerinti jelentésképzésre, valamint ezek különbségeire is felfigyelhetünk a recepciós motivációtöltetekben már a húszas évek végétől, harmincas évek kezdetétől.[140] A magyarországi befogadók félreértelmezéseinek legfőbb okát persze lehetséges a kényszerű politikai határmódosítások által kialakult helyzet értelmében a különböző felfogású, eltérő értelmezői közösségek szerint is értelmezni: „gyepűn innen és gyepűn túl"! Schöpflin Tamási-recenziójában,[141] vagy Babits értekezéseiben[142] is többszörös nyoma van az eltérő befogadói közeg, a különböző értelmezői közösségek elméletének, mindezek mögött azonban elsődlegesen egy túlontúl átpolitizált irodalmi fogadtatásra érdemes felfigyelni. Az ideológia a történelmi helyzet létértelmezéseit vetíti ugyanis ki az irodalmi művek befogadói értelmezésein túl az értékelések általánosabb rangsorolásaira is, ugyanakkor a történelmi-politikai helyzet okozta traumákat a megfogalmazások szintjén, mintegy tematikusan is a létező elváráshorizontba állítja. Az emotív elvárásrendnek megfelelő befogadás sokkoló eklektikája 1920-ban gyakorlatilag már jól körvonalazhatónak volt mondható: „Erdéllyel nem nehéz bennünket megríkatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön [...] Ha szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat."[143]

---

[139] Uo., 50.

[140] Szerb Antal sorai a húszas évek irodalmi fogadtatásáról azért is megfontolandók, mert egyrészt valóban ez volt az a korszak, amikor a számszerűleg hihetetlenül megnőtt olvasóközönség komoly irodalmi tényezővé vált, s amikor - beszéljünk bár 'filléres intelligenciáról'- a „kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt". (499.) Másfelől, az alulról felfelé determinált irodalom mellett mégis létezett egy „tiszta és öncélú művészetet" (500.) alkotni akaró vonulat is. Az Erdélyből jövő irodalomra legalább annyira érvényes az a kettősség a korban, mely benne egyfelől a nemzeti fájdalom, az elszakadt magyarság sorsáról szóló tudósításokat „félírók ünnepi stílusgyakorlatává" (497.) fokozta le, másfelől az újintellektualista, akár újkonzervativista magyarországi irodalmi elittel analóg módon az új Erdély irodalma is képviselte a mostoha körülmények dacára a minőségi irodalomeszményeket. – Vö. **Szerb** *i.m.,* 499-500.

[141] Vö. **Schöpflin** Aladár, *Szűzmáriás királyfi. Tamási Áron regénye*, in Nyugat, 1929, 1. 135-137.

[142] Vö. **Babits** Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

[143] Lásd **Kosztolányi** Dezső, *Végvári versei*, in Nyugat, 1920, 5-6. 323-324. (Végvári = Reményik Sándor, BL.)

Irodalom és politika

A próféta, a szónok, az agitátor és a politikus-író archetipikus erdélyi szerepkörei a második világháborút követően is tovább éltek, s tovább éltették a művészeti ágak funkcionális determinizmusát, valamint a recepcióban az irodalomeszmény kora társadalmi elvárásait, többes szerepkörét. Ennek alapvetéseit, a művelődési kérdések fajsúlyának meglehetős felértékelése, társadalmitett-értékű értelmezése által, szintén a transzszilván ideológia élesztette újra. „Nem gyöngíti-e akaratlanul nemzeti szellemében az erdélyi magyarságot az a belátása, hogy számára a művelődési kérdések állanak a hatalmi kérdések előtt?" – kérdezte Tabéry 1930-ban. „A kérdésre azzal az utalással felelhetünk, ami a magyarországi és erdélyi élet különbségeire mutat rá. A nemzeti szellemet a magyarországi magyar gyakorolja, az erdélyi magyar pedig szenvedi."[144] Ez a szenvedéstörténet, mely amúgy a kultuszkutatások szempontjából is igen jelentős feltárandó hagyatéknak mondható, az erdélyi magyarság magárahagyatottságának leginkább meghatározó szemléletévé, társadalomrajzának exponenciális jegyévé vált. „A szenvedések végtelenek, s az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetéből az következik, hogy számára magyar nemzetisége akkor is eleven hatóerő lesz, amikor az anyamagyar területen régen kihűl a nemzeti demagógia." – Tabéry sorai[145] mintegy kiteljesítendő jóslatként a hetvenes–nyolcvanas években kényszerűen-kellően felerősödve visszhangzottak erdélyi és magyarországi értelmiségi körökben. A művelődési kérdések utólagos konzekvenciáit, egyben politikai kérdésekké nyilvánítását, az irodalom szerepköreinek korabeli társadalmi elvárásait és erdélyi vonatkozásait jól tükrözi egy 1942-ben írt tanulmány[146] is, mely a trianoni határmódosítástól eltelt huszonkét kisebbségben megszenvedett évről állította: „Kemény iskola volt, de nem volt haszontalan. Nálunk még kevesen tudják, amit Erdélyben mindenki tud, hogy ez a huszonkét esztendő gyökeresen felforgatta a társadalmat, megrázta az embereket, emberebbé és testvérebbé tette őket. Vallaniok és vállalniok kellett sorsukat! Vastörvények, paragrafus nélküli láthatatlan törvények parancsa szerint dolgoztak, szervezkedtek, kapaszkodtak az erdélyi földbe, a lábuk alól kihulló ősi földbe: »Ahogy lehet!«". Az *Ahogy lehet* gondolatának felidézése, s a transzszilván álláspont elismerése egyfelől jól mutatja korai elterjedtségét és irodalmi hatását, másfelől azt is, hogy az egyesülés titkon remélt hite, az „újabb únió gondolata ösztönösen mégis tovább élt" s legfőképpen „írók és költők táplálták ezt is".[147]

---

[144] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 68.
[145] Uo.
[146] **Bisztray** Gyula, *Írók az unióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.
[147] Uo., 243.

Talán nem teljesen tartozik a tárgyhoz, mégis jól jellemezheti a kisebbségi magyarság korabeli különös helyzetét és annak értelmezhetőségét, képviselőinek, irodalom és politika összefüggéseinek, közös céljainak korabeli – főleg magyarországi – megítélését, hogy a *Mi a Magyar?*-ban (1939) Szekfű Gyula is Ravasz Lászlót kérte föl a magyarság úgynevezett „normáinak" a megfogalmazására. Ravasz ebben az írásában pedig nem véletlenül „a magyarság, mint tény és a magyarság, mint érték"[148] párhuzamaiban vonta meg nemzetkarakterológiai koncepcióinak mérlegét.[149] Az adottságként létező értékek felmagasztosulására, bizonyos történelmi idők legitimáló erejére, s ez által a képviseleti elkötelezettségre, vagy az irodalom ideológiailag terhes funkcióira jól rávilágíthat, hogy a történelmi önvizsgálat szabadabb módja irodalmi téren is azonnal érzékelhetőbbé vált a második bécsi döntést követően, amikor már nem kellett kisebbségi függésben, kényszerhelyzetben felmagasztalni az amúgy adottságként létező értékeket. A kisebbségi viszonyok felbomlásával (1940 és 1944 között) a korban népszerű történelmi regény tematikája Erdélyben sem az önálló fejedelemség idejébe, hanem az egységes királyság vagy a monarchiabeli Magyarország világába nyúlt vissza.[150]

Felnőttéválás és/vagy önállóság?

Mind a már említett Babits, mind Szerb Antal egyetemes esztétikai értékrendben, s így irodalomtörténetben gondolkodott, mindketten bámulatos anyagismerettel és elbeszélőstílussal, s olykor kritikus iróniával közelítettek a korabeli „nagy ügyek" szinte minden fajtájához. Babits nem véletlenül tartotta elfogadhatatlannak, hogy egyazon kultúrában, a nyelv egyetemességének a szintjén túl, más-más értékrendet használjanak.[151] Mint írta: „A kultúrának semmi köze az ország-határokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv."[152] Szerb Antal 1934-ben, az irodalomtörténetében viszont már azt írja, hogy „több magyar irodalom van

[148] Vö. *Mi a magyar?,* szerk. **Szekfű** Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 14.
[149] Tíz évvel korábban, az irodalmi skizma vitájában Szekfű is az erdélyi irodalom kettős meghatározottságát fogadta el a Ravasz által felvetett kérdésekre: „(…) az erdélyi irodalom, az ő külön színeivel, szükségszerűség, melyet az erdélyi léleknek, magárahagyatottságában, meg kellett szülnie, ha nem akart elpusztulni. Hogy ezek a színek milyenek, kellemesek-e vagy sem, zavarják-e szemeinket vagy gyönyörködtetik, ennek megítélésére mi, magyarországi magyarok, nem vagyunk hivatottak. Ha mégis ítélkezünk, ezt szeretettel, nem haraggal vagy ressentiment-nal kell tennünk, s az erdélyieken áll, elfogadják-e tőlünk vagy sem. Az irodalom különben politikának és szociális viszonyoknak is függvénye, s ez utóbbiak lényegesen különböznek a mieinktől Erdélyben, innen a főeltérés a dunai és erdélyi színek között." Vö. **Szekfű** Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.
[150] Vö. **Vallasek** Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2, 234.
[151] S számára a történelmi Magyarország és Erdély egysége megélt tapasztalat volt (például fogarasi tanítóskodása, vagy *A Holnap*beli szereplése révén is).
[152] Vö. **Babits** Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, é.n., második kiadás, 354.

kifejlődőben", s legalábbis az említett differenciálódó befogadás felől tekintve ez a korban bizonyára igazolhatónak is tűnt. Mégis talán megkockáztatható azon állítás, miszerint Szerb a folyamatában szemlélt irodalmi alakulástörténetben valószínűsíthetően még nem egyenrangú magyar irodalmakról beszélt. Ahogyan nem lehet eltekinteni attól a ténytől sem, hogy az *Erdélyi Helikon* pályázatára elkészült irodalomtörténete megjelenésének alapvető feltételei közt éppen az a két meghatározás szerepelt, hogy a mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de ugyanakkor elsősorban az erdélyi magyarsághoz. Ezt a kettősséget remekül példázza Makkai előszava is, aki a „magyar szellem örökkévaló egysége" melletti „bizonyságtételnek" nevezte Szerb Antal művét.[153] A *Vallani és vállalni* vita kapcsán is az említett Makkai-tanulmány élet és irodalom viszonyában határozottan állította, hogy a kisebbségi irodalom sem mondhat le a művészi ábrázolásról, a minőségről a közvetlen valóságtükrözés javára.[154] Az elitista, egyfajta örök kánoniságban bízó Makkai, nem csupán saját irodalomszemléletével tartotta ellentétesnek, de az erdélyi irodalmi tudat kezdetlegességének, s nem utolsósorban az olvasói közeg, a helyi recepció értékhiányos befogadáskultúrájának eredményeként nevezte aggodalmasnak, hogy politikai és etikai síkon várjanak el sajátos feladatot az irodalomtól, vagyis az esztétikai szféra eszközként való felhasználását, más, mint irodalmi célok érdekében.[155] Mégis az önálló erdélyi irodalom gondolata, a minőségi elvárásokon túl, az ő idealisztikus szemlélete értelmében, egy szellemében, tradícióiban, eszményeiben és nyelvében magyar irodalomhoz képest – mint többször kifejtette[156] – problémáiban, íróiban s persze befogadó-közegében lehet igazán

[153] Vö. **Makkai** Sándor, *Előszó*, in **Szerb** Antal *i.m.,* 7-8.

[154] Bár szerzője az irodalom lényegét elsődlegesen csak ábrázoló minőségében, az élettény irodalmi tényként való bemutatásában látta, s a kettőt hierarchizálva ez utóbbit egyetemes minőségűnek, egyetemes művészi érvénnyel bírónak tekintette, kétségkívül arra törekedett, hogy a sajátosságokban megragadt valóságtükrözést egy minőségi fejlődés során fejleszthesse általánossá, egyetemessé. A némiképp sejthető ellentmondás itt is abban rejlik, hogy ez a szemlélet az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriaként a regionálist, a sajátosat nevezte meg.

[155] Pedig az erdélyi vonatkozásokon túl a kor magyarországi fogadtatásának (mellesleg igen hosszú évtizedekre meghatározó, tovább élő) alakzatait Szerb Antal sorai is jellemzik: „Az irodalom megint sokkal több mint irodalom, több mint politikai és társadalmi tett. Innen ered az a tiszta, eszményi mozzanat, a csendes átlelkesültség gesztusa az erdélyi irodalom jobb alkotásaiban, melyet hiába keresünk napjaink magyarországi irodalmában, és amely furcsán, szellemtörténetileg elszigetelten és annál megrendítőbben hat a korban. Ez a gesztus lefegyverez: a kritikus hiába szedi össze minden tárgyilagosságát, az erdélyi könyvet nem tudja úgy tekinteni csupán, mint egy műalkotást […]" Vö. **Szerb** *i.m.,* 504.

[156] Minden kanonikus diszkurzus retrospektív aktusához olyan múltkép megalkotása is hozzátartozik, amelyikben az elődök, mint a hagyomány választott formáinak a kijelölői, a jelenbéli legitimálás szükségszerű aktusain túl, a jellembeli nagyságtól a szövegszerű formákig és eljárásokig vagy az éppen ezekben rejlő hitigazság jellegű kinyilatkoztatásokig is, egyként megtalálhatók lesznek. A hagyományt ezért sem annyira megtartani, mint inkább folyamatosan (újra)teremteni lehet! Makkai Erdélyiségképe a sajátosságok felmagasztalásában inkább teremtésnek volt tekinthető. Ebben az erdélyi szellem történelmi alkotóvonásainak kimutatása mindig a történelmi múlt adottságaihoz visszanyúlva akarta bizonyítani sajátosságának örök érvényű értékeit. Nem egy előadásában éppen ezért Erdély történelmének tendenciózus átértékelése volt megfigyelhető. E történelmet Kelet és Nyugat találkozásában, a Nyugat védőbástyájaként, vagy egyéb sajátos szerepeinek hangsúlyozásában ragadta meg, de ugyanígy Bethlen, Martinuzzi, I. Rákóczi György vagy éppen Kemény

erdélyi irodalom. Ez a befogadóközeg azonban, ahogyan a problémák, élethelyzetek és az írók is (Makkai példája különösen jellemző) változhatnak a leginkább az idők során, mint ahogy szintén ez a változó befogadóközeg tarthatja csak meg az irodalom értékhierarchiájának azon nézeteit is, melyek képesek lehetnek folyamatosan újraalkotni a műveket, fenntartani vagy megkérdőjelezni korábbi értelmezésalakzataikat. A magyarországi recepcióra összpontosító vizsgálódások ezért természetszerűleg nem kerülhetik meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait.

A hatvanas évekre újból megnyíló magyarországi és erdélyi irodalmi, kulturális viszony egyfelől természetszerűleg már más befogadóközeget biztosított az erdélyi alkotók és alkotások számára, mint a húszas–harmincas években, másrészt viszont az alább vázolandó összetett okok folytán a kezdeti irodalomtörténeti vizsgálódások Magyarországon jórészt csak azokat az eszményeket honosították újra, amelyek a két háború közti erdélyi irodalomszemléletet is megalapozták.[157] A két világháború közti időszakról jellemzően a hatvanas évek végétől születhettek az első magyarországi komoly összefoglalások, melyek konklúzióikat, irodalomesztétikai minőségeiket legtöbbször a kortárs erdélyi magyar irodalomra is érvényesíteni próbálták. A magyarországi kanonikus diszkurzusok később is, leginkább a reprezentáció (képviseleti értelmű) fogalmát mintegy közös részhalmaz jelentésben feloldva, a kánonalkotó szándék mellett válogatták ki azokat a kortárs műveket, amelyek a teljes irodalomszegmens egésze helyett állhattak aztán. A redukció ilyen jellegű formája nem állt távol az irodalomtörténeti alapvetésektől sem, legfőképpen akkor nem, ha nem került ellentmondásba valamely történeti kánon funkcióival, beilleszkedett egy ilyen részhalmaz logikájába, amelynek értelmezésvetületeit a virtuális egészre kivetítve érvényesnek határozta meg. Kuncz Aladár 1928-as tanulmánya *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, például évtizedekre határozta meg a történeti kutatások alapvetéseit, s az elváráshorizontokba is kész listát, műfajokat, műveket és alkotókat helyezett.[158] A két kisebbségi korszak közötti szerzői párhuzamokon, erkölcsi, eszmei analógiákon túl, a választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai a recepcióban például a népszolgálat, a kollektivitáseszmény vagy a bújtatott nemzeti egység funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkoztak. Az erdélyi irodalom ilyenforma egységes recepcióját fenntartók

Zsigmond jellemének a megidézése is a türelmes liberalizmusnak és bölcs humanizmusnak tipikusan erdélyi jelképeiként kerültek be irodalomértelmezéseibe. Lásd még **Végh** Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1, 81-89.

[157] Mindemellett tény az is, hogy 1945 után már végképp elveszett az újraegyesítésbe vetett hit.

[158] Vö. **Kuncz** Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

legtöbbször fogalmi készletük alig körülhatárolható kuszaságával, következetlen metaforikusságával, és terminusainak logikai fegyelmezetlenségével gátolták egy irodalmi heterogeneitásra törekvő elméleti alapvetés koherens megalapozhatóságát. Mindehhez természetesen hozzájárult már a kezdetektől a nemzetiségi kultúra csonka szerkezete, a kisebbségi irodalom és kultúra belső feszültsége, a trianoni döntés racionális feldolgozhatatlansága éppúgy, mint a közéleti rögtönzések, szerepek kényszere,[159] a szellemi és politikai funkciók egybemosása, vagy egy-egy életmű érdekszféráinak változó minőségű irodalomra vonatkoztatott kilengései.

A problematika összetettsége meglehetősen szükségessé teszi tehát a párhuzamos történeti kitekintéseket, amelyhez nem csupán az erdélyi s általában a kisebbségi, határon túli, regionális vagy nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, korabeli értelmezéseit célszerű vizsgálni, de a terminológiai tisztázatlanság konfúz jelenségeit, ezek gyökereit, s következményeit, a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait is.

Kényszerű különállás vs. egyetemesség

Béládi Miklós a magyar irodalom 1945 utáni történetében a kisebbségi-anyanemzeti párhuzamban mint értelmezési keretben hivatalosan is a többszólamúságra, a Szerb Antaltól kölcsönzött terminussal, az „utódállamok" magyar irodalmaira pedig mint különálló entitásokra tekintett. A határon túli irodalmakkal foglalkozó Akadémiai Irodalomtörténetben[160]a majdnem hat évtizede tartó különélésre figyelmeztetve e kényszerű helyzetből viszont általánosságban is a kisebbségi irodalmak jellegét abból a meghatározó tényezőből eredeztette, hogy ezek indulásuktól kezdve „*nem teljes értékű*" irodalmak. „A szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, vagy ha alkalma nyílott efféle erőfeszítésre."[161] Maga Béládi is kifejtette persze, hogy az elmondottak korántsem egyforma érvénnyel vonatkoznak a két világháború közötti határon túli irodalmak mindegyikére, kiemelve az erdélyit, amely például „első negyedszázadában megindult az önállósodás útján". Ugyanakkor kétségtelen, hogy az egyéb kényszerű jellemzők, az elszigetelődés és a kisebbségi státus további fölös terhei az erdélyi irodalomra is éppúgy

[159] Ezzel kapcsolatban lásd részletesen **Nagy** György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press – Polis, 1999.
[160] **Béládi** Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, szerk. **Béládi** Miklós, Bp., Akadémiai, 1982.
[161] Uo., 10.

érvényesek voltak, legfeljebb 1982-ben még nem mindent lehetett vagy volt célszerű kimondani. Azt már mindenképpen, hogy „egy nemzettöredék anyanyelvi műveltségének fenntartójaként sokféle feladatot látott el", de az olyan mondatokat, - amelyek a kisebbségi irodalmakat különállásukban korábban tagadó, s minősítéseikben is meglehetősen kemény szavakat használó ténymegállapításnak számítottak, - igen nehezen fogadták még a vágyálomszerű egységben gondolkodók is, a határok mindkét oldalán.[162] Az elmarasztaló megjegyzések, a minőségbeli kifogások – hivatalosan is – gyakorlatilag csak a két világháború közti kisebbségi irodalmaknak szólhattak, mégis természetes volt, hogy kiérződjön belőle a mának, a jelen irodalmának, s tágabban annak kényszerű szerepvállalásainak, pontosabban azok kiváltó okainak, körülményeinek a bírálata. S minthogy irodalmi egységről szó sem lehetett a hivatalos irodalompolitikai fórumokon, a különvált, de minőségben kiforrott különböző magyar irodalmak „egész–rész" viszonyból való eszmei eltávolodásának hangsúlyozásával lehetett egyáltalán szóba hozni a hiányokat, az intézmények hiányosságát, vagy a különböző kollektív jogsérelmeket. Talán politikai okokból is, a különállás tényének hangsúlyai vagy éppen azok burkolt tagadása, nem az egykori egység szellemi újraegyesítésében, de a minőségi nagykorúsodásban találta meg igazi célját. A bevezető ennek értelmében a hivatalos irodalompolitikai sémák eluralkodásával, jellemzően „történelmi fordulatra" hivatkozó 1945 utáni „önállósodási" lehetőségekről, „kulturális autonómiáról" s ennek keretein belől a függetlenedési folyamatról tudósított, amelynek végén a nemzeti és nemzetiségi irodalmak egyenjogú irodalmakként, gyámság nélkül, a mellérendelésben vehetnek majd részt. Az egység helyett ezért vezette be az említett nyitó tanulmány hivatalosan is az „egyetemes magyar irodalom" fogalmát, melyben már „helyet talál magának a nyugati magyar irodalom is".[163]

A második világháborút követően, a határokon átívelő, szellemében egységes magyar irodalom létjogosultságában bízók, de az azt hevesen tagadók sem feltétlen vették észre, hogy az utópisztikusnak mondható „egyetemes magyar" terminusnak akadémiai szinten való elfogadottá tétele, legitimálása, önmagában is egy történelmi-politikai helyzetnek a kényszerű kiszolgáltatottságában történt. A többes számú magyarirodalom-kép felvázolásában a Szerb Antalt is idéző Béládi a hatvanas éveket jelölte meg, mint amikorra a határon túli irodalmak, így a „romániai" is, beteljesítve a transzszilvanista eszményeket és törekvéseket, eljuthattak az önállósodás művészi fokára, és teljes értékű irodalmakként lettek

[162] Vö. „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvű irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum." Vö. **Béládi** *i.m.,* 9.
[163] **Béládi**, *i.m.,*17.

meghatározhatók. Látszólag kritikusan, a vicinális érdekek elvetése által tehát, az önkritikus szemlélet kibontakozásában és az általános igénynövekedésben látta az említett tanulmány szerzője mindennek a fejlődésnek a kiváltó okát. Mégis jórészt ideológiailag engedékenyen, hiszen az említett időszakban a kisebbségi irodalmak saját értékrendszere, s ezek feltételei, az ehhez szükséges intézmények hiánya éppen politikai zsugorodásuk, jogfosztottságuk negatív csúcsain állt. A nemzeti kisebbségek irodalmának autonómiájáról beszélni, ilyenfajta kulturális autonómiát tételezni viszont eleve csak ott lehetett volna, ahol megfelelő kulturális intézményrendszer is működik. Az irodalom kultúraszervező, vagy kultúrahelyettesítő szerepének hallgatólagos aktualitása, ennek kényszerű elismerése mellett, a bevezető ezért fogalmazhatott így: „anyanyelvi szakértelmiséget az alsótól a felső fokig anyanyelven folyó oktatás fejleszthet ki, és önálló intézményhálózat képes működtetni; tudományos kutatógárda fölneveléséhez is elsősorban az utánpótlást biztosító saját műhelyt kell megszervezni”.[164] Ebből a szempontból feltétlen erénynek mondható, hogy ugyanebben a bevezető tanulmányban, a kor politikai konjunktúrájában, már le lehetett írni azt, hogy a sokszor említett nemzetiségi társadalmak is „jog szerint önálló, autonóm politikai tényezőként és intézményesen kívánnak saját sorsuk alakításában részt venni. Jogaik nem szűkíthetők le az egyéni állampolgári jogokra, kollektív jogokként is biztosítani kell jogaikat”.[165] Amely mondat egyébként éppúgy „kiszólásnak” tekinthető egy irodalomtörténetben, mint az amúgy kritikával illetett felesleges terheket és feladatokat is felvállalni kényszerülő kisebbségi irodalmak esetében, ezek irodalomesztétikai érdekhatárain túli szerepeinek, felelősségének a hangsúlyozásakor. A szakmai érvek ellenében a gyakorlatban tehát e bevezető is engedményeket kényszerült tenni, s az irodalom nemzetiségi szemléletének „szuverén” anomáliái közt, mintegy a jól ismert sorok közti olvasás technikáját az értekező műfajokra is alkalmazta.

Axiomatikus megfeleltetések

A burkoltan kritizált intézményrendszer hiánya miatt, mely az említett önállóságnak is egyik alapfeltétele lett volna, az 1945-től 1989-ig terjedő időszakra sokkal inkább, mint a két világháború közti korszakra érvényessé vált az a megállapítás, hogy ekkor a kisebbség önszerveződő-képességének gyakorlati fenntartása, fenntarthatósága vált kérdésessé. Az erdélyi hagyományokban, függetlenül attól, hogy ezt egy eredet nélküli, a semmiből teremtés

[164] **Béládi**, *i.m.,* 13. Ugyanott: „A nemzetiségi irodalom a nemzetiség öneszmélésének egyik szerve és fokmérője, önállóságának szintje egyúttal a nemzetiségi társadalom kultúrájának és etnikai önismeretének színvonalát is jelzi.”
[165] Uo., 11.

esztétikai-ideológiai alappillérein, avagy a meglévő évszázados tradíciók, a kulturális önállóság és kvázi-függetlenség mércéje szabályozta térben határozzuk meg, az irodalmiságnak és az irodalmi műfajok bizonyos szegmenseinek mindenképpen a gyakorlati előzmények hiányával kellett szembenézniük. Az intézményes kritika vagy a dráma mint műfaj például, (hogy annak bizonyos válfajairól, amelyek természetszerűleg időkorlátoktól is függtek, már ne is beszéljünk) nem léteztek korábban, s ha a két világháború közti korszakra, mint indulásra tekintünk, akkor is, ezek mellé mindenképp célszerű a körülmények gyakran heroikus idealizmusa mellett a felfokozott hivatástudatot vagy az éppenséggel gátló intézményi hiányosságokat is megemlíteni. A kritika struktúrái vagy a tudományos kutatómunkának az alapvető kritériumait biztosítani igyekvő intézmények olykor egészen meglepő keretek közt, több-kevesebb alapossággal és szakszerűséggel próbáltak ugyan megfelelni a követelményeknek, de az önálló szakspecifikus intézeti háló majdhogynem a teljes említett időszakban hiánynak számított. Ugyanígy, a műfajiság keretei is sok esetben egybemosódtak, egyetlen személy, mű, intézmény vagy akár műfaj is többes feladatok, többes területek, többes érdekek képviseletére kényszerült vállalkozni.

Nem elhanyagolható szempont a két, talán eszmeinek is nevezhető szemlélet közt, hogy míg a két világháború közti irodalmi szerepvállalásokban (elsősorban a húszas években) folyamatosan hangsúlyozódik a transzszilván eszmeiség mellett az európaiságra való odafigyelés, az európai színvonal, a néptestvériség és a jellegzetességek gazdagító, nem kisajátító szemlélete, addig a történelmi kényszerűségek egyre komorabb valóságában, a hetvenes évek végső visszafordulásai következtében s az internacionalizmus kiábrándító frázisait követően, már leginkább egyfajta mentsvárnak, a megmaradás kifejezésének és biztosítékának tekintették csak a szélesebb tömegek az anyanyelven megszólaló irodalmat. A megnőtt (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás a kisebbségi létben, a harmincas évek keserű kijózanodásaitól[166] egészen a második világháborút követő évtizedekig fokozatosan hangsúlyozódott egy olyan térben, ahol a kisebbségek létbizonytalansága egyre valósabb veszélyeknek lett kitéve. (S amikor már nem pusztán jogait, de saját létét is kétségbe vonták!) Az önvédelmi, vagy sérelmi politika a befeléfordulásban, a „helyi színek" keresésében, a sajátosságok felmutatásában és felmagasztalásában kereste elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom pedig a hivatalos szocreál ideológiákon túl a későbbiekben is a kisebbség életéhez, életformáihoz, hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, ezeknek adott különleges nyomatékot, s mintegy folytatta a hivatalosan is vállalható

[166] A különböző ideák és törekvések minőségi skálán való jelentős eltérései mellett, itt említhető például Fábry Zoltán messianisztikus erkölcsi pátosza, vagy Németh László leginkább védekezésként is felfogható Duna-gondolata.

kollektivitáseszményt. Elsősorban a kornak megfelelően, de már a marxista ábrázolásokon túl, az írónak tájhoz, néphez, közösségéhez tartozását, a sorsközösséget, amely az irodalmat és a kisebbség életét szétválaszthatatlannak minősítette.[167] Nem véletlen, hogy ekkortól kerülnek ismét előtérbe a transzszilván ideológia jegyei.

A transzszilván kánon továbbélése a hetvenes, majd nyolcvanas évtized recepciójában persze annyiban jelentett eleven hagyományt, amennyiben múltorientáltsága, értékközpontúsága és kollektív, közösségi eszménye lappangva tovább tudott élni.[168] (A harmincas évek revíziós vitái egyébként sem a kollektivitást, sem az értékközpontúságot az irodalomeszményben nem bolygatták túlságosan, a múltorientáltság, a hagyományok feltárása és fenntartása éppen ezért vált elsődlegessé, s a történelmi megpróbáltatások közepette pedig a hetvenes évtizedre elsődlegesen hangsúlyozandóvá). Ahogyan a húszas évekre a múltba fordulás, a korábbi idők dicső megelevenítése általános divattá lett, úgy a regény- és színpadi irodalomban a hetvenes évtizedre is egy korábbi időszakhoz mint egykori értékrendhez való szellemi visszafordulás, kényszerű, jelenéből kiábrándult hagyománykeresés válik meghatározó tényezővé.

Külön mérce (kétséges egység)

A hagyománytörténeti összefüggés, amely a magyarországi és a regionális irodalmak közt a hatvanas évektől kezdett érzékelhetően ismét előtérbe kerülni,[169] a kollektív jegyeket és eszmerendszert valló diszkurzusok folytonosságának biztosítása mellett a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényét is magában rejtette. A magyarországi és az erdélyi irodalom között meginduló kommunikáció azonban nem csekély hatással volt a mindinkább

[167] A transzszilván reprezentációban például a romantikus tájélmény vagy a történeti téma is elsődlegesen az erdélyi szellem szolgálatában emelkedhetett a szimbólum rangjára.

[168] Az erdélyi magyarság alapvetően lélekszámában is különbözött az összes többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól. Nagyrészt ebből adódik, hogy tagoltabb, összetettebb értelmiségi csoportosulásai alakultak ki. Míg a hatvanas évekre a döntően első generációs értelmiségiek csak baloldali hagyományokra építkeztek, s intézményi struktúráikat is természetszerűen csak így hozhatták létre, addig megmaradt némi folytonosság is, egy olyanfajta tudás keretén belül, mely hagyományaiban a két világháború közti kisebbségi szellemi életben gyökerezett. Folyamatosan léteztek például vonatkoztatási személyiségek is, akik aktívan vettek részt az erdélyi magyarság hatvanas-hetvenes évtizedének társadalmi-kulturális életében. (A tagoltságra példaképp egy nagyon heterogén lista: Kós Károly, Márton Áron, Mikó Imre, Jordáky Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Schuller Rudolf, Gáll Ernő és mások.)

[169] A második világháborút követő bő első évtized ideológiapolitikai torzulásait követően, a hatvanas évek politikai enyhülése, bár nagy különbségekkel, de fellendülő és összetett irodalmi életet eredményezett Magyarországon és Erdélyben is. Ennek talán az egyik legfontosabb aspektusa éppen az volt, hogy az addig kényszerűségből elzárt, és immár külön irodalmakként kezelt kortárs magyar irodalmak megkezdhették a hiánypótlásokat, egyáltalán megvolt a lehetőség az egymás iránti tájékozódásnak, az eszmecserének, az értékek számbavételének.

tagolttá váló magyarországi értelmezésmódokra sem.[170] A két világháború közti értékszemléletet alkalmazva a magyarországi kezdeti kritika axiomatikus megfeleltetésekben kísérelte meg az erdélyiség irodalmi lényegét gyakorlati disztingválás nélkül alkalmazni a kortárs irodalmi történésekre is.[171] Az elvárások egy meghatározó része így az újabb erdélyi művek esetében is gyakorta csak a történelmi-politikai helyzetnek és az általa okozott traumáknak tulajdonított értékeket, nem pedig a kisebbségi körülmények között íródott műveknek a helyét próbálta meghatározni valamiképpen egy egyetemesebb irodalom-esztétikai értékrendben. Ha az ötvenes–hatvanas években még egyáltalán nem lehetett egységes magyar irodalomszemléletet szóba hozni, az erre utaló igény egyre csak nőtt a titkon egységesnek vágyott magyar irodalmakról szóló diszkurzusokban. Csakhogy az eképpen megváltozott helyzet fonákságában már azért nem lehetett egységről beszélni, mert – a hivatalos ideológia mellett a kvázi autoriter diszkurzusok kényszere következtében is – a megbomlott, sokszor ellenállásnak hitt jóhiszemű, ám érzelmileg szubjektív kritikai diszkurzus és irodalomtörténet-írás, ami magával kellett volna, hogy vonja az irodalomnak a kritikai rangban való egységét is, ekkorra külön értelmezéseket generált régiók alapján. Az erdélyiség továbbélése, az önálló erdélyi (hivatalosan romániai) magyar irodalom hangoztatása, sok esetben ennek különféle csoportérdekek szerinti kihasználása viszont a hetvenes évektől egy összetett folyamat által végképp elveszíteni látszott a maga integratív szerepének esztétikai alapvetéseit és kritikai egységét.

Történeti kitekintés (előzmények)

A magyarországi irodalompolitikai helyzet az 1956-ot követő időszak politikai megtorlásaival és centralizált irányításával párhuzamosan némi enyhülést is hozott a kultúrpolitikai légkör terén. A lassú enyhülés engedményeinek voltak tekinthetők például a hatvanas évek elejére meginduló irodalmi folyóiratok is (*Kortárs* 1957; *Jelenkor* 1958; *Valóság* 1958; *Világosság* 1960; *Új Írás* 1961; *Kritika* 1963).[172] Az ötvenes évek legvége, az

[170] Vö. **Szirák** Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 43. „Népi kánon és az összmagyar szolidaritás folytonosságának" megteremtésében az említett tanulmány szerzője Czine Mihályt, Görömbei Andrást, Ilia Mihályt és Pomogáts Bélát nevezi meg kezdeményezőknek. Lásd uo.

[171] Külön kiemelendő, hogy az első próbálkozások alkalmával nem is születhettek mindig adekvát értelmezések. Hiányt (gyakran tudásbelit) nem lehetett egykönnyen és hamar pótolni, maradtak a két világháború közti irodalmi tapasztalatok, majd pedig akarva-akaratlanul előtérbe kerültek azok az életművek, amelyek a korabeli politikai helyzetben a változásokat – a lehetőségekhez képest kimondva – sürgették, és részben már bele lehetett őket fogalmazni a magyarországi irodalompolitikai enyhülést követően a kritikai gyakorlatba.

[172] Persze a hatvanas években is a pártirányítás határozta meg az irodalmat és a sajtót mind tematikában, mind hangnemben, azonban érdekesség, hogy a végig egységesnek mondott MSZMP-ben már megjelentek a különféle pártirányzatok, amelyek a sajtónak s az irodalmi életnek is valamelyes mozgásteret biztosítottak. A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat „a kapitalizmus embertelenségeit felfedve" persze, de már valamelyes

„új szakasz" politikája mindenesetre mindkét országban a maga óvatos ideológiai nyitásaiban értékelhető, ám ezek viszonylagosságát[173] jól mutatja, hogy csupán a személyi kultusz idejéhez képest érzékelhető valamiféle pluralitásként. Erdélyi viszonylatban a következő évtized szellemi munkássága és lehetőségkeresése végig ennek a viszonylagosságnak a jegyében zajlik, s a következő diktatórikus személyi kultuszig eltelő időszakban gyakorlatilag csak a magyarság sorsát illető sérelmek, erősödő jogfosztások maradnak változatlanok. Ezek keretében lesznek értelmezhetőek azok a normalizálódási törekvések, illetve kísérletek is, amelyek a magyar értelmiség bizonyos részének közéleti tevékenységét jellemezték, s amelyek az irodalom öntörvényű létmódját is sok esetben erőszakosan kérdőjelezték meg.

Az igénynövekedés és a kritikai élet megerősödése, mely magával vonta egy autonómabb értékrendnek a kialakulását, az esztétikai szempontok fokozottabb érvényre jutását, Erdélyben mindössze a hatvanas évek végétől számító, pár éven át tartó politikai-ideológiai enyhülés következtében vált rövid kivétellé. Az értékek és eszmények új megvilágítása, a nagyobb játéktér és a fokozottabb szabadság ez időben a mítoszok lerombolásáig ugyan nem jut el, de a szűkebben értett irodalmiság esztétikai komponenseinek vagy az irodalmi individualizmusnak az újabb felfedezéséig kétségkívül

rálátást nyújthatott a vasfüggönyön túl történtekre. - Vö. **Murányi** Gábor, *A magyar sajtó története 1948-tól és 1988-ig*, in *A magyar sajtó története*, szerk. **Kókay** – **Buzinkay** – **Murányi**, Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000, 217. Az ötvenes évek romániai helyzetére, és az új magyar értelmiség egy részének ambivalens diszkurzusára jellemző, hogy Bukarestben magyar írók is részt vesznek abban a küldöttségben, mely hivatalosan elítéli a magyarországi lapok, s köztük leginkább a Nagyvilág Romániába való tervezett bevitelét. Csak 1963 után nyílik lehetőség az erdélyi magyarság számára, hogy hivatalosan is hozzáférhessen a Magyarországon kiadott kritikai és szépirodalmi folyóiratokhoz…

[173] Az 1956 után kialakult helyzet valóban csak viszonylagosságában jelent új fejezetet. Korábbi jelek az enyhülésre alig mutatkoztak (például Sztálin halálát követően 1953-ban), de romániai viszonylatban, csak az 1956 februárjában zajló XX. szovjet pártkongresszus következményében beszélhetünk egyáltalán ilyenekről. Ekkortól a román pártvezetés nemzetiségi téren is engedményeket kényszerült tenni. 1955-re szabadon engedték a Bolyai Tudományegyetem korábban koncepciós perben elítélt egykori tanárait, ahogyan az 1951-ben életfogytiglanra ítélt Márton Áron püspököt is. Az ellenpéldák az ötvenes évek végére ismét számszerűleg megnőnek: a bolsevik ideológia jegyei közt megindul a nemzetiségi követelések jogosságának elkendőzése. 1957 februárjában már 'szokásos' retorikával leplezik le a 'magyar nacionalizmust', (vö. **Kovács** György, *Gyom, amit irtani kell,* in Előre, 1957/2.) majd a marosvásárhelyi magyar írók csoportja nyílt levélben ítéli el a magyar „ellenforradalmat", s tesz hitet a román kommunista párt mellett. Ezzel egy időben, a magyar lapszerkesztőségekből zúzdába küldött könyvekkel együtt megindul a központilag irányított kampány a magyar „szeparatizmus" ellen. (A Bolyai Tudományegyetem tanárait és hallgatóit, – köztük a másodéves Páskándi Gézát – is ekkor tartóztatják le.) Mindenesetre egyfajta „olvadás" pozitív eredményeket is hozott: 1957-ben megindul a *Korunk* új folyama, közel másfél évtized után megszületik az első magyar nyelvű gyermeklap, a *Napsugár*, ahogyan a Román Akadémia magyar nyelvű lapja, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* is. Ebben az évben kezdi pályafutását Sütő András szerkesztésében a (nevét később *Új Élet*re változtató) *Művészet*. (S irodalmi szempontból kevésbé jelentős lapok is, mint Bukarestben a *Tanügyi Újság*). Intézmények terén is valamelyest érezhető változás történik, talán a legfontosabbak közül elég, ha a marosvásárhelyi akadémiai kutatófiókot vagy a bukaresti egyetemen újonnan létrehozott Magyar Nyelv- és Irodalmi Lektorátust említjük. Más vonatkozásban ugyan, de komoly jelentőséggel bírt az Állami Székely Népi Együttes megalapítása is.

nagy lépéseket tesz.[174] (A nemzetiségi irodalomtörténet feltárása, a megélénkülő kritikai élet, az új folyóiratok, s mellettük némileg a kiadók nagyobb fokú szabadsága s műhelyszerepe is ekkor közelít leginkább a normalitáshoz.) Ez az időszak egybeesik ugyanakkor a „szuverén", férfikorba lépett, külön erdélyi irodalom szemléletének újbóli kialakulásával is, mely az olykor látványos politikai nyitásokat hivatalosan minden irányból éppen az egységes magyar irodalmi szemlélet ellenében óhajtotta felhasználni.[175]

A szomszédos államok életébe való „be nem avatkozás" oly sokat emlegetett elve alapján visszautasított egység és felelősség, a magyar értelmiségtől kikényszerített romániai álláspontok[176] után (melyek azon nyomban elítélték a közösnek remélt magyarországi felelősségtudatot vagy kötődést) nem vált lehetővé, hogy kulturális, nemzeti, nyelvi kötődésekről bármilyen hivatalos fórumon szót ejtsenek. Helyette fokozottan hangsúlyt kapott Erdélyben és Magyarországon egyaránt a nemzetiségi-kisebbségi eltérő jelleg, a külön sajátosság, amely természetes velejárója – mondták – a nemzetiségi irodalom önállósulásának. Annak az irodalomnak, amely már tudott saját külön történelméről, sőt azt kutathatónak is remélte éppen önállósodása jelének biztosítékául. A programszerű kulturális különállás a hivatalos irodalompolitikában és a hallgatólagos jószándékú magasztalásokban is egyaránt megtalálta a helyét, minthogy kultúrájának és saját értékeinek végre a

[174] Gheorghiu-Dej sztálinista párttitkár halála után, a Ceausescu-rezsim hatalmának megerősödését megelőző politikai interregnum idején Romániában rövid ideig tartó, ám termékeny és visszafordíthatatlanul a mai művészeti sokszínűség irányába mutató kulturális fellendülés volt tapasztalható. A kommunizmus negyvenöt éves történetében ez volt talán az egyetlen olyan időszak, melyben az írók mellett a romániai magyar művészek önazonosulási törekvései is viszonylag szabadon bontakozhattak ki. Az erdélyi művészet sajátságában hívő alkotók a korábban használt, valamint az új, a régióra jellemzőnek tekintett képzőművészeti motívumok és formák felhasználására törekedtek. Ugyanakkor – az önazonosulási törekvés részeként – a művészek jó része már az egyetemes művészethez, a kortárs törekvésekhez való igazodás eszményét is követte. Az irodalmi élettel némiképp analóg módon a modernitás és sajátosság vitáját több művészeti ágban is felszínre hozó identitáskeresés eredményeként jött létre például a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején egy sajátos stíluskeverék, az akkor még élő poszt-nagybányai és a főiskolákon még mindig sulykolt realista hagyomány, valamint a klasszikus avantgárd irányzatok és a kortárs (főként absztrakt) irányok valamiféle ötvözete. A leginkább a stilizáltság és a dekorativitás irányába elmozdult, kelet-európai értelemben internacionálisnak is tekinthető stílus, a szocreállal ellentétben már nemcsak valódi formai sajátosságokra, de az alkotói szándéknak és az alkotó egyéniségnek eredeti hangon való megjelenítésére is alkalmas stílussá vált. (Ekkoriban teljesedett ki Balla József, Barabás István, Benczédi Sándor, Fülöp Antal Andor, Gy. Szabó Béla, Incze János Dés, Miklóssy Gábor, Mohy Sándor, Mottl Román, Nagy Imre, Pittner Olivér és Szervátiusz Jenő alkotói munkássága.) Vö. *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965–75,* szerk. **Vécsi Nagy** Zoltán, Bp., Ernst Múzeum, 2002, 9.

[175] Az akadémiai irodalomtörténet felvezető tanulmánya értelmében például: „*általánossá vált az a meggyőződés, hogy a nemzetiségi irodalom szuverén létét azáltal biztosítja, ha képes egyenrangú társként beilleszkedni az irodalmak közösségébe."* Vö. **Béládi**, *i.m.*, 12.

[176] A Magyar Írószövetség 1968-as ülésén döntött úgy, hogy nem maradhat tovább közömbös a határon túli magyar irodalmak iránt, és hogy felelősséget érez és vállal is értük, melyet nyilatkozatban is leszögezett. A politikai helyzetet jól megvilágítja, hogy a nyilatkozatra Romániában számos, többnyire a pártvezetés által kikényszerített, tiltakozó, elutasító válaszban reagáltak, amelyek a közös felelősség és a kettős kötődés elvét belügyekbe való beavatkozásnak minősítették. Lásd Utunk, 1968 aug. 2; Utunk, 1968 szept. 6; Igaz Szó, 1968/8; Előre, 1968 júl. 7; Előre 1968 júl. 24; - illetve ezzel kapcsolatban vö. még **Ágoston** Vilmos, *A levágott kéz felelőssége*, in Alföld, 1991/2. – (A Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as gyűlésén elhangzottakra a román pártfőtitkár eleinte annyi tiltakozó írást rendelt, ahány folyóirat az országban létezett.)

dokumentálását végezte el, s a hetvenes évekre az erdélyi és magyarországi recepcióban is más-más jelszavakkal, de többnyire legitimált keretekben működhetett. „Ahhoz, hogy a nemzetiségi irodalom kiteljesedjék, a külön fejlődés során ki kell szakadnia az 'anyanemzet-kisebbség', 'egész-rész' viszonyból, föl kell mondania az 'egységes irodalom' elvére kötött eszmei szerződést, független entitássá kell válnia, amit az irodalmi tudatnak is képviselnie kell a saját szellemi központ, intézményrendszer hathatós működtetésével."[177]

Egység helyett a különállás, a különbözőség szólamait cenzurális okok, kényszerítő hatalmi politika, ideológiai lojalitás, vagy éppen a két háború közti időből öröklött külön jelleg büszke tudata szegélyezte az egyik oldalról, politikai óvatosság, érzelmi motivációk, kanonikus érdek, vagy a történeti-kulturális hagyományok remélt megőrzése a másikról. A minőségi nagykorúsodásnak mindenesetre nem, az önállósodásnak viszont kétségkívül csalfa irodalmi ígérete, még az erdélyi irodalom esetében is, a helyzetismeret hiányában, a magyarországi irodalmi konjunktúra határokon túlra való kivetítésében és az autoriter kánonok közvetlen átültetésében élt tovább a második világháborút követően. Az immár külön irodalmakként kezelt nemzetiségi/kisebbségi/regionális magyar irodalmak a kor összetett politikai játszmáiban[178] végképp saját kultúraszervező vagy éppen kultúrahelyettesítő-szerep betöltésére kényszerültek.

Lappangó attitűdök: népi és nemzeti

A magyarországi irodalomtörténeti diszkurzusok egy jelentős része ekkorra ismét csak egy 19. századi népi-nemzeti irodalmi eszményt és értékrendet, illetve egy, a lehetőségeihez mérten értékőrző perspektívát vázolt fel a kisebbségi magyarság számára. A társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta igencsak felszínesen, továbbra is „népnemzetiként" emlegetett, öröklött szemléletet, az összetettségében vagy céljaiban inkább „honmentőnek" definiálható képviseleti diszkurzusfajta összetett irodalmi forrásait egy, a korban meglehetősen kompaktnak vélt értelmezői közösség imaginárius támasztékainak az értékrendszerében és hierarchiájában lehet célravezető szemlélni. Ezek határozták meg ugyanis az erdélyi, úgynevezett „lappangó" kánoni diszkurzus által vallott és propagált eszmerendszernek a magyarországi recepcióban kialakult szokásrendjét, ahogyan egyes életművek kiemelt helyét is. Az autoriter, de semmiképp sem abszolút hatalminak tekinthető irány az irodalmi életnek olyan szegmensét képviselte, amelynek elismert eszmeisége éppen

[177] Vö. **Béládi**, *i.m.,* 13.
[178] Mely a környező országokkal, és azok fokozódó nacionalizmusával szemben is leginkább csak a saját nemzettudata eliminálásának a politikáját követte.

abból adódott, hogy nem egységes világnézetű, csak hallgatólagosan közös érdekeket kötött egymásba.

Mindezekben közös volt a sensus communis és az a fajta részlegesség, mely a sajátnak vallott (a „marxista" keretekhez és lehetőségekhez mérten a népi, nemzetiségi és ezeket ötvöző transzszilván) jegyeket az irodalom történéseinek folyamatában a határon túli, s legfőképp az erdélyi irodalomra tekintve érvényesnek határozta meg. A „honmentő" irány nemzeti(ségi) paradigmája saját kritikai elvárásaiban és frazeológiájában, mely általában mindössze pár jól hangsúlyozott névvel azonosította a határon túl születő magyar irodalmakat, sokáig nagyrészt kizárta vagy egyszerűen nem tartotta említésre méltónak az olyan írókat és műveiket, amelyek ellenálltak az esztétikai kommunikáció összefüggésrendszerében a közösségi, etikai-szociális ideológiákra történő leszűkítéseknek. Erdélyi vonatkozásaiban hasonlóan merev ideológiát testesített meg mint a marxista, amint a szépirodalomban is társadalompolitológiai értékorientációt kívánt érvényesíteni.[179]

A múltorientált, értékőrző és közösségi kánonmodellek nyílt vagy bújtatott továbbélése, a hivatalos fejlődéselv mögött, a húszas–harmincas évekből inspirálódva a második világháborút követően is az erdélyi magyar nemzeti közösség külön öntudatának kialakítására, majd megszilárdítására törekedett. A kisebbségi létviszonyok ellentmondásossága, mely már a harmincas évek vitáiban is kiütközött (leginkább a *Nem lehet*–vitában, 1937) ekkorra már tragikus nyilvánvalóságában pusztán egy sajátos

[179] A teljességhez hozzátartozik, hogy a művészetre és kultúrára vonatkozó korabeli alapfeltevéseknek megfelelően továbbra is érvényben maradtak a sztálinista elvek, melyek szerint a művészet – minden más kulturális jelenséghez hasonlóan – a kommunista propaganda fegyvereként és az ideológiai „harc" egyik legelső frontjaként volt értékelendő. A „szocialista átnevelésnek" szolgálatába állított művészet értelemszerűen felerősítette az irodalom szolgálattevő, nevelő funkcióját, melynek hivatalosan, a kollektivitás újabb formáin keresztül is „a szocializmus felépítésén" kellett munkálkodnia. Ennek a kollektivitásnak azonban Erdélyben a második világháborút követően mindig is, talán csak a kezdeti „üdvtörténet" első éveit kivéve, volt egy alapvetően másfajta jelentéstartalma is, amely az erdélyi magyarság érdekeit, sérelmeit, vagy éppen kollektív tudatát és emlékezetét volt hivatott átfogóan az irodalomban vagy az irodalom által megjeleníteni. Ugyanannak a kollektivitásformának egyéb tartalmakkal való feltöltése bizonyult olyan „használható" keretnek, amelyben a művészet és irodalom, a nemzetiség, mint társadalmi közösség kapcsán emelhet értük képletesen szót. A nemzetiségi lét mint önmagában adott kollektivitásforma a kollektív emlékezet értelmezési pontjait is aszerint alakította ki, hogy a politikai hatalom az ő adottságait, adott másságát hagyta-e érvényre jutni, vagy megpróbálta azt egységesíteni, beolvasztani. A politikai gyakorlattal ellenkező, ideológiájában burkoltan ellenálló attitűd viszont a művészeti gyakorlatot a szocreál esztétikájához hasonlóan két aspektusra bontva tartotta, s ezzel nyomban alárendelő viszonyt is határozott meg, amint tartalmi és formai megkülönböztetésében az előbbi javára történő hierarchiát juttatott csak érvényre. Ennek a hierarchizálásnak az eredménye a kényszerűségekben legitimált értelmezés-formáknak a legjobb esetben is sematikus mintái, melyek az „ahogy lehet" történelmi lehetőségeit eszményítve tartották fenn az irodalomnak a közösségi gondokat megjelenítő, képviselő funkcióját. Ráadásul az „eszmei helyességre" ügyelve a nemzetiségi gondokat irodalomban felvállalók sem mindig tudtak más alternatívát találni, mint a kizárólagosságot, elveik fontosságának a hangsúlyozására. A nemzetiségi, mint nemzeti kisebbségi képviseleti attitűdök a formai kísérletezést az öncélú, esztétizáló irodalmi alkotásokat, az avantgárd újításokat sokszor a hetvenes–nyolcvanas években is éppúgy elítélték vagy lekicsinyelték, amint azt a korban a nem megfelelő attitűdökkel a bolsevik ideológia képviselői tették.

hagyományértelmezést, kulturális reprezentativitást és áthallásos történelmi tematikát kísérelt meg az irodalom révén felszínre juttatni. A recepció ezek sarkított ábrázolása által is egy felületesnek mondható, homogén közösség-képet és traumatikus szemléletet rögtönzött. Az analógiák és a diszfunkciók húszas-harmincas, illetve hetvenes–nyolcvanas évekbeli irodalomszemléletének magyarországi leképződéseiben ugyanakkor mindenképp célszerű arra emlékeztetni, hogy a harmincas évek rekanonizációs vitái Erdélyben evidenciaszerűségében tabuként kezelték a közösségi jelleget, a kollektív értéktudatot. Mint utaltam rá, a viták folyamatosan egy kompaktnak tekintett közösségnek szóltak, az ennek való elkötelezettség mértékéről, módozatairól polemizáltak, vagy magára a kisebbségi létre vonatkoztak, de a közösségeszményt mentesítették a szellemi csatározások alól. S minthogy a transzszilvanizmust leghevesebben támadó Gaál Gábor is alapértékként fogadta el a hallgatólagos közmegegyezéssel kialakított kollektív sémákat, a belső (például a szemléleti vagy nemzedéki) revízió mellett a külső (például baloldali) kritikák is jórészt kulcsfogalomként kezelhették azt.[180] A harmincas években ugyanakkor ennek, a viták általi részleges diszkurzuspluralizációnak a folyamatában nyert fokozatosan teret a szociográfia és a népiesség is, természetesen továbbra is egy közös erdélyi szellemi égbolt alatt.[181] A világnézeti és generációs problémák mögött a valóságkifejezés új igénye is ekkor jelent meg, mely később a marxista-realista ábrázolásokban is megtalálta a maga specifikus erdélyi jellegének összetevőit. A különböző értéktudatok tehát egy közösségi cselekvő szemléletet mindenképpen érvényesen örökítettek tovább a hatvanas–hetvenes évekre is.[182]

A népi örökség

A közös kisebbségi sorsnak két világháború közötti, osztályok fölött álló „nemzeti egységet" megteremtő alapja mind a helikoni tömörülésben, mind az ekkor induló népi írók mozgalmaiban[183] érvényre jutott. Az *Erdélyi Fiatalok* 1930-ban induló folyóirata elsődlegesen falukutató mozgalmat hirdetett, szociális és kulturális mozgalom jellege pedig természetszerűleg éltette tovább a pedagógiai és közösségi célokat az irodalomértelmezések terén is. A korabeli népi jelleg az *Új Arcvonal* című antológiában (1931) szereplők műveiben

[180] Vö. Magunk revíziója (1931); Erdélyi Fiatalok (1930–1940); Jelszó és Mítosz (1937) vitákat, valamint a Korunk (1926–1940) teljes korabeli ideológiai ellenkritikáját.
[181] Például Tamási Áron (Czímeresek, 1931), Kacsó Sándor (Vakvágányon, 1930), Székely Mózes (Zátony, 1930) vagy Berde Mária (Földindulás, 1930) című műveiben.
[182] A transzszilván értékkategóriának a pedagógia célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozícióit, legalábbis a pedagógiai célokkal összefűzött esztétikai érték gondolatát, de a természetábrázolást és a rurális témákat is, részben a népi vonal irodalma szilárdította meg már az 1930-as években, majd éltette őket tovább a második világháború után.
[183] Főképp a harmincas évekre, Lásd *Vásárhelyi Találkozó*, 1937.

már hangsúlyosan jelentkezik, ugyanakkor egy még differenciálatlan világnézetű alkotócsoportot tükröz. Az egység, mely amúgy nagyon rövid ideig élt – részben talán, mert az 1938-as világpolitikai események ismét felszínre hozták a világnézeti különbségeket – a harmincas évek közepétől kialakította a maga differenciáltabb szárnyait, a korábbi transzszilván szerzők népi humanizmusát, az 1935-ben létrehozott *Hitel* körüli szerzők nemzeti önvizsgálatát és a balszárny szocialista, munkásmozgalmi kötődéseit. A második világháborút követően Erdélyben is nyilvánvalóan ez utóbbinak sikerült érvényesülnie a leginkább, (folytonosságát olyan szerzőkben is biztosítva, mint Méliusz József, Kovács György vagy Szemlér Ferenc)[184] de Magyarországon a népi humanizmust és a transzszilvanizmust, vagy bújtatottabb formában a nemzeti eszméket képviselő szerzők is fölöttébb nagy népszerűségnek s olykor hivatalos elismerésnek is örvendtek. (Persze voltak olyanok is, akik e népszerűséget csak az illegalitásban élhették meg, hiszen műveiket, mint például Nyírő József műveit, betiltották 1944 után.) Itt célszerű megemlíteni, hogy a nagyon heterogén egykori transzszilván vonulatnak – Makkaitól a népi-konzervatív Tamásin át egyfelől Wass Albertig és Nyírőig, másfelől Szemlérig és Méliuszig – erdélyi képviselői közül néhányan a nyílt politizálás, vagy a nemzeti radikalizmus felé tolódtak. Az 1945 utáni népi írói hagyományokat tovább vivő nemzedékből (mely a népi jelentéstartományába is Magyarországon többféle írói gyakorlatot és társadalmi programot foglalt), akárcsak a két háború közti nemzedékből is, sokan az aktív politizálást választották, de immár a bolsevik keretek közt.[185] Az egykori baloldali szárny bizonyos része így nemegyszer felvállalta az „útitárs" szerepkörét is.[186] A társadalmi gondokat, a közérdeket megvalósítani igyekvők

[184] Jellemző ugyanakkor, hogy az irodalom társadalmi funkciójának propagálása mindvégig megőrződött, olyan szervezetek és szerzők által is, akik harmincas évekbeli eszményeiket valamiképp továbbéltethették. Lásd Ady Endre Társaság (1935) vagy Balogh Edgár munkássága.

[185] Mint Standeisky is megjegyzi, a népiek Magyarországon is *„bár általában radikális baloldaliak voltak, többen közülük a demokratikus polgári centrum felé orientálódtak, mások pedig szélsőjobbra csúsztak*", de 1945 után is szoros kapcsolatban álltak a politikai hatalommal. Vö. **Standeisky** Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, 17.

[186] Aminek komoly ára volt: 1956 után az egyik első párthatározat éppen a népiek ellen szólt, Veres Péter miniszteri lemondatása „érdekében" rágyújtották a házat, többen pedig, akárcsak Kovács Imre, Nyugatra távoztak. 1963 előtt mindenesetre a kommunista írók mellett a népiek is kapcsolatban álltak a politikai hatalommal, s ha többségük így vagy úgy függetlenítette is magát az uralmon lévőktől, a társadalom problémái iránt sosem maradtak közömbösek. Tóth Pál Péter nem véletlenül jellemezte az „ahogy lehet" politikájaként e politikai szerepvállalást.
A népiek társadalmi elkötelezettsége, a parasztságért, annak felemelkedéséért folytatott küzdelme, vagy a nemzeti érzések iránti fogékonysága mellett irodalmi értékelésükkel, hibáikkal, erényeikkel a szakirodalom számos alapos műben foglalkozik. (Csak néhány megkerülhetetlen írás: **Borbándi** Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989; UŐ, *Népiség és népiek*, Esszék, tanulmányok, cikkek, Bp., Püski, 2000; *Népiek és urbánusok: Egy mítosz vége?* Bp., Századvég, 1990; **Hevesi** András, *Népi vagy polgári kultúra?* in Toll, 1933/8.; **Ignotus** Pál, *Népiség*, Bp., Századvég, 1988; *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, szerk. **Sz. Nagy** Péter, Bp., Rakéta, 1990; **Laczkó** Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3; **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?,* in Kortárs, 1997/6; vagy **Standeisky** Éva, *i.m.*

közül Erdélyben hivatásos politikai szerepre vállalkozott (Veres Péter vagy Kovács Imre példájához hasonlóan) Szemlér Ferenc vagy Sütő András.

Népiség és Szolgálat

A paraszti kultúra eredetmítoszait vagy annak organikus szemléletét az irodalomba léptető népi írók vonala a modernség kulturális értékrendjének az első világháborút követő átértékelésével gyakorlatilag a magas művészet rangjára kívánta emelni a népi, paraszti kultúra termékeit is. Nem mondott le viszont egyfajta elitebb irodalmi kánonról a minőség terén, nem alacsonyította végképp le, vagy szélesítette végletesen ki művelődéseszménye értelmében az addigi nemzeti irodalomtörténetet sem, csupán kontextus-viszonyait helyezte tágabb, elsősorban kelet-európai összefüggésrendszerbe. A kisebb népek kultúrájának, irodalmának a közös gondolata más hangsúlyokkal folytatódott a marxista hatalomátvételt követően az irodalomtörténet-írásban, amely az internacionalizmus mellett a népi világ valóságábrázolását (is) majdhogynem kötelezőnek tüntette fel. Korábbi társadalomkritikai igényének immár nagyrészt elhallgattatott (mert megoldottnak mondott) irodalmi attitűdjei a kulturális progresszió művelődésformáló jegyeiben tarthatta meg erejét. Az alapvető alkotási attitűdként előírt világlátása a korabeli valóság ábrázolásán és feltárásán, a múlt újraértelmezésén túl az archaikus kultúra, a folklór és a kortárs művelődés szintézisét akarta jelen idejű egységgé formálni.[187] Mindemellett, saját öröksége érvényesítéseként is, elfedni igyekezett az irodalmi szerephálóban hivatásos író és közíró különbségeit, akárcsak élet és irodalom esetleges szétválaszthatóságát, a magánember és közösségi ember típusideáljának mindig ez utóbbi javára történő fejlődéselvének a törvényszerű hirdetése által.

Az etikai-szociális ideológiák irodalmi tényezőinek az esztétikai észlelést felülíró tapasztalatában a népi mozgalom bizonyos képviselőinek második világháborút követő irodalmi elképzelései és törekvései sok esetben analógiát mutattak a proletkultos ábrázolásmód és írói világkép szegmenseivel, amelyek következtében a hatvanas évekre, legalábbis részben, autoritását visszanyerő diszkurzusforma egy összetett szociokulturális szemlélet átrendeződését is maga után vonta.[188] Meglehetősen nagy szerepe lehetett ebben a

[187] A népi-nemzeti irányt magukénak vallók közül az 1945–1948 közötti népi írói tábor demokrata szárnyára (melyben a klasszikus szépírókon túl, szociológusok, szociográfusok, esszéírók és falukutatók voltak többségben), de a Nemzeti Parasztpártra, illetve az 1956-os Petőfi Párt egyes képviselőire (Kovács Imrére, Szabó Zoltánra, Bibó Istvánra) is érvényesíthető mindez. Lényegesen eltért ettől az ötvenes évekre a „népből jött" és a néphez gyakorta kötelezően témáért visszanyúló közép-európai új értelmiségi és írói körök nemzedéke, Erdélyben és Magyarországon egyaránt, mely leginkább a bolsevik ideológiát, a dialektikus és történelmi materializmust terjesztette a szélesebb néptömegek felemelése okán.

[188] A későbbi, úgynevezett „népi-nemzetiek", a hetvenes évek „honmentő" íróinak egy igen jelentős része is ebből a heterogén „képzelt közösségből" (Vö. az Anderson-féle 'imagined communities' elmélettel) vált ki. A kettősséget Filep Tamás Gusztáv egy tanulmánya is igyekezett már tisztázni. Megfontolásra érdemes, hogy

paraszti közegből származó elsőgenerációs írói-értelmiségi rétegnek is, amely erdélyi viszonylatokban éppen a hetvenes évekre a diktatórikus társadalmi-politikai praxis kisebbségpolitikai kiábrándító szólamaival szemben a népi mozgalom nemzetideológiáját és kultúratörekvéseit állíthatta szembe.

Mint említettem, ez az időszak együttesen a magyarországi irodalmi kapcsolatoknak a szélesebb lehetőséget nyújtó korszaka is, az etikai-szociális diszkurzusok itteni beszivárgása az évtized folyamán (noha meglehetős fáziskéséssel) az eltiport és végleg veszni látszó nemzetiségi jogok hiányában a közösségi-nemzetideológiai reflexiók esztétikai kidolgozását sürgette.[189]

Kanonikus diszkurzusok átnyúlása

Mindezeket alapvetően azért volt szükséges hangsúlyozni, mert a kollektivitáseszmények kanonikus diverzifikációja mentén nemegyszer éppen a korszakkánon időbeli elcsúszásában, az erdélyi irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódásban, bizonyos szegmenseinek a kiemelésében,[190] és autoriter ideológiaformák átemelésében ragadhatók meg részben azok a buktatók, melyek kiemelten hangsúlyos szerephez jutottak az utóbbi fél évszázad Erdélyben születő irodalmának értékelési menetrendjében.

Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett,[191] a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is legfeljebb félhivatalosan megjelenő, de legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által válhatott elismertté. A kollektív sérelmek

---

ebben a szerző idézi Kovács Imre véleményét az egykor ténylegesen népi író Veres Péterről, illetve arról, hogy Veresék a kommunizmus évtizedeiben sem népben, sem nemzetben nem gondolkodtak; - hanem inkább „nyájban". Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11, 7-13.

[189] A kollektív kisebbségi diszkurzusok szépirodalmi képviselői éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé tették a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését, mint a szocialista realizmus, még ha a kétféle valóságkép között óriási különbségek is voltak. Az uralmi helyzetben lévő marxizmushoz sajátosan népi (mint hivatalosan kollektív) és nemzetiségi (mint bújtatottan nemzeti) – eszmék is csatlakoztak. A népi-realista és a kollektív eszmék kezdetekben a pártirányítás következtében, később pedig, egy különös nemzetiségi keretbe foglalva, hallgatólagos ellenkánonként fordították referenciális értelmezésmódokba a hivatalos vagy kvázi-hivatalos irodalmat. A marxista irány a szépirodalomtól s főképp az irodalmi élettől következetesen elvárta, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén alapozza meg az előzetesen megállapított eszméket és eszményeket. Egy másik szinten, de gyakorta éppen a rendszeren belül, a legkülönbözőbb irányokból összecsengő „honmentő" erők is sokszor hasonló dogmatizmussal kérték számon Erdélytől a kollektív-képviseleti irodalmat, és vallották, hogy csak az irodalom teljesítheti nemzeti hivatását, a közösségi gondok megoldását és a társadalmi szolgálatot.

[190] A nyelv- és nemzetmentő attitűdök politikai tiltásában is gyakran egyértelműnek látszott a siker természetrajzának az ilyen formájú biztosíthatósága.

[191] Mely a hetvenes évekre Magyarországon ismét megpróbált kemény cenzurális irodalompolitikát érvényesíteni: a *Kritiká*t „áthelyezték", Béládítól elvették, majd Pándi Pálnak adták, később a *Mozgó Világ*ot majd a *Tiszatáj*at pedig betiltották.

bújtatott irodalmi ábrázolása, sokszor az ellenállás adta autoritást, népszerűséget is kihasználva, a magyarországi visszhangok Erdélyre visszaható erejével eleve egy parciális kép kialakulását segítette elő. Az így formált elvárásrendnek való megfelelés vágya – sokszor a szigorú cenzurális térben már magának a publikálásnak a lehetősége által is – a magyarországi megjelenéseket sürgette.[192] Az ehhez való igazodási vágynak pedig egyáltalán nem volt elhanyagolható a korabeli szerepe, illetve visszaható ereje.[193]

A hetvenes évekre Magyarországon viszonylagosan működött az irodalomnak az a diszkurzusrendje, amelyben a véleménykülönbségek, illetve magáról az irodalomról szóló viták is helyet kaptak. A Kádár-rendszer folytatta ugyan az irodalom politikai befolyásolását,[194] de a hetvenes évekre újra fokozódó represszió ellenére, a kultúrpolitikai offenzíva már aligha tudta feltartóztatni az elméleti tájékozódás kiszélesedését. Tulajdonképpen ez az időszak az irodalmi kereteken belüli diszkurzuspluralizálódásnak és a határon túli irodalmak felé fordulásnak az együttes korszaka. A honmentő diszkurzus-összefonódás, valamint a kisebbségi magyar irodalmak fogadtatása szempontjából elsődlegesen fontos ez a kettős elmozdulás. Míg a magyarországi struktúrák szintjén jelentős mértékben enyhült a korábbi diktatórikus magatartásforma (például újfajta hangú

[192] Az említett lapok közül a *Mozgó Világ*ban a felvidékiekről, a *Tiszatáj*ban leginkább erdélyiekről közöltek cikkeket.

[193] Hogy kik voltak ismertek és elismertek a magyarországi hivatalos fórumokon is (mely sokszor egy felszabadult, idilli állapotnak látszott a romániai viszonyokhoz és cenzurális térhez képest), az erősen meghatározta az erdélyi értékrendeket is. Persze ismét hangsúlyozni kell, hogy az adott periódusra, a nyolcvanas évek derekára, az erdélyi magyarságnak szinte teljesen leépültek azok az intézményrendszerei, amelyeket a modern társadalomelméletek mint professzionális cselekvőket tartanak számon, és amelyek írók, irodalmárok, kritikusok hatáskörén keresztül alakítják valamelyest az aktuális értékrendet. A leépülés viszont kettős mércét érvényesített, egy formális, felülről irányítottat, melyet egy szocialista realista esztétika képviselt, és egy informálist, amelyet valódinak érezhettek, de amely azáltal, hogy kezdetben informális, ám később fokozatosan megtűrtebb (s a politikai helyzetben érzelmileg egyre elvonatkoztatóbb módon) terjedhetett, magában hordozta a kritikai egység és teljességigény torzulásának veszélyét is.

[194] Az amnesztiarendeletek, majd az 1968-as gazdasági-politikai reformok utóhatása az irodalmi életben és a sajtóban is éreztette eredményeit. A prágai bevonulás azonban Magyarországon félbeszakította a lazulási folyamatokat. (Érdekesség, hogy Erdélyben ugyanez az időszak talán a legzsúfoltabb, legtermékenyebb, s ugyanakkor a legellentmondásosabb vetületei ellenére is a viszonylagos szabadságnak a legnagyobb fokát testesítette meg, amely a román katonai távolmaradás miatt is rövid intermezzót, kibontakozást, vagy legalábbis a kibontakozás ígéretét hozta. A későbbi retorziók fényében egyenesen csodaszámba menő nyitásnak érezhették a korabeli írók és művészek.) Magyarországi viszonylatokban a hetvenes évekre az „emberszabású szocializmus" jelszavának prágai átértékelése következtében ismét ideológiai kulturális szigor következett. Ekkortól „kialakult az a sajtóirányítási szisztéma, amely a szocialista rendszer felbomlását közvetlenül megelőző időszakig változatlanul, ám egyre kisebb hatásfokkal működött." (Vö. **Murányi** Gábor, *i.m.,* 218.). A kultúrpolitikai jelszóként megfogalmazott, Aczél-féle „három T", azaz a *tiltott*, *tűrt* és *támogatott* kategóriáinak a politikája az idők folyamán a tiltottat, legalábbis tematikában folyamatosan csökkentette, kiszélesítette a megtűrt kategóriáit, válfajait, még ha a fontosabb kérdésekben maradt is az erőteljes tilalom. A támogatandók köre folyamatosan változó volt, ugyanakkor a tűrt kategóriája, sokszor éppen a tematikán túl a nyelvezetnek a változásai, allegorikus kuszasága miatt amúgy sem volt egyértelműen behatárolva, s legtöbbször nem került vissza a tiltottak teljes szilenciumába. A hetvenes, s főleg a nyolcvanas évtizedben már egyértelműen ez a kategória volt a legmeghatározóbb. Az MSZMP-n belüli irányzatok, mint szinte minden más kérdésben a dogmatikus és pragmatikus nézetek ütközése folytán sokszor igen látványos nyitást produkáltak, természetszerűleg csak az adott korlátokon belül.

irodalomértelmezések születhettek, sőt a nyolcvanas évekre ezek bekerülhettek a gimnáziumi reformtankönyvekbe is), Erdélyben fokozódott a nemzetiségi intézményes elnyomás.[195] Ezzel analóg módon a recepcióban és az értékelésekben is egyre nyilvánvalóbb lett a hivatalosság és az irodalmi élet értékorientációs különbsége.

A kitüntetett terep a lappangó kánon regisztereiben nyíltabban vagy teljességében virágnyelven, de közösségi összetartó erőként funkcionált.[196] A morális példázatosság, a történelmi múltban választ kereső, és az archaikumot értékként a modern értékrendszerekbe visszaemelő tudatosság jellemző e kánoni formára, mely a nyolcvanas évekre a jelen és múlt viszonyának értelmezéseibe is egyértelműen a tradicionalizmust állította. A kánonforma fokozott bezáródását, kényszerű fenntartását megannyi polémia övezte ugyan, amelyek már a hetvenes évek irodalmi törekvéseiben is elvetni igyekeztek e hallgatólagosan kitüntetett irodalmi diszkurzusrendet, műfaji meghatározottságot vagy szövegalkotási attitűdöt, a transzszilvanista hagyomány felülbírálása azonban kétszeres ellenállásba ütközött. Az úgynevezett hivatalos irodalomfelfogás marxista szólamai közepette, a hallgatólagos, éppen ellenállásában, ellenálló attitűdjeiben népszerű, népi-nemzeti hangsúlyokat valló

[195] Az 1968 augusztusi csehszlovákiai események hatására a hivatalos román művelődéspolitika – deklaratív szinten – feladta asszimilációs törekvéseit. A liberalizálódás jegyeit mutató reformkorszakban az irodalom és a társadalomtudományok is bátorítást kaptak a saját nemzeti szellem megnyilatkoztatására is. A román vezetőség változtatott korábbi taktikáján: látszólagos engedményekkel elsősorban a külföld felé igyekezett mutatni reformpolitikáját. A hatvanas–hetvenes évek fordulója ebből a szempontból külön vizsgálatot érdemel. Egyrészt kiemelten fontos lehet a román katonai távolmaradás látószögében az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált Ceausescuval, amelynek kapcsán dokumentálhatóan új intézmények jöhettek létre az elkövetkezendő évek során, másrészt ezen intézmények felbecsülhetetlen szerepe mellett is utólagosan jól látható, hogy az újonnan berendezkedő hatalom, látványos nyitással a Nyugat felé, de valójában már a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával. (Az évtized nyitánya mindenesetre megkerülhetetlen irodalomtörténeti szempontból, és itt nemcsak az új *Kriterion Könyvkiadó*t, a bukaresti *RTV Magyar Nyelvű Adásá*t, és az új művelődéspolitikai hetilapot – *A Hét* –, de az első erdélyi irodalomtörténet megjelenését is említenünk kell). A nemzetiségi kérdés kezelése viszont egyre „türelmetlenebb" fázisaiba érkezett. Az esetleges szovjet invázió veszélyének elhárultával, a nemzetiségi kívánalmakat is látszatengedmények, majd egy új, jól átgondolt nemzetiségi politika kidolgozása követte, melynek egyértelmű célja a teljes asszimiláció volt. E háttértényezők felvázolása annyiban szükségszerű, amennyiben az irodalmi köztudatnak, illetve az irodalmi életnek is sajátos, sokszor kényszerű pályáját szabták meg. A naponta elhangzó sztereotípiák, az üres jelszavak (mint a *'nemzetiségre való tekintet nélkül'*, *'a kölcsönös megismerés jegyében'*, vagy *'a be nem avatkozás politikája'*) taktikai-lélektani buktatói egyrészt meghatározták a hivatalos irodalompolitikát, (mely román részről kiemelt feladatul a romániai magyar irodalomra nézve a román művek fordítását tűzte ki, s egyfajta hibrid nemzeti tudat létrehozására törekedett, amelyben az egyetlen különálló jegy csak az anyanyelv maradt volna) másrészt természetszerűen felerősítették az asszimilációs törekvések ellen cselekedni akarók irodalmi-közéleti szerepvállalását. Mindezt gyakran nem a minőség jegyében. Vö. ezzel kapcsolatban **Ágoston** Vilmos, *i.m.*, illetve **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* szerk. **Saáry** Éva, Zürich, SMIKK, 1980, 30.

[196] A hetvenes évtizedre a két világháború közti időszakban már kanonizált, olykor éppen az egyetemesség utáni vágyában is ideológiává növesztett humanizmus gondolata, a teremtő és védekező attitűdben visszatért. Az erdélyi irodalomról megfogalmazott magyarországi diszkurzusok viszont pragmatikus, a jelenhez, az „itt és most"-hoz kötődő elemeket kerestek. Ezekben az azonosulás, mely lehetőségként ismét megjelent az olvasók számára, bár az irodalmi szövegek természetéhez képest leginkább külsődlegesnek mondható, a történeti befogadó számára a mindenben allegorikusságot, illetve ennek keresését, a beleélést és a moralitást hordozta.

diszkurzusforma a hetvenes évektől fokozatosan megszilárduló kánonban teljesedett ki.[197] A népi diszkurzusnak mind magyarországi, mind erdélyi kettős szerepkörét jól érzékeltetik az alábbi sorok: Ez, „a hatásában megcsúfolt társadalmi-szellemi emancipációban való részvétel időszaka után – szívós küzdelemben igyekezett önmaga autonómiáját helyreállítani. A regionális irodalmakkal való hagyománytörténeti összefüggés a hatvanas-hetvenes évek fordulójától erősödik fel, a népi kánon folytonosságának biztosítása összekapcsolódik a nemzeti kultúra újraegyesítésének igényével."[198]

Az értékrend zavarai

A magyarországi kulturális elvárások erdélyi beszüremkedése mindenesetre ekkor is még jórészt egy olyan, a marxista irodalompolitika fennhatósága alól történő fokozatos és közös, bár ki nem mondott távolodásban jelenhet csak meg, amely a nemzet és a nemzetiségek közötti tagolt írás- és olvasásmódok kulturális szerkezetét a fáziskülönbségek ellenére is közösnek tételezte. Az összmagyar irodalmi szemlélet igénye (a nyílt politikai tiltakozások és ellenreakciók látványos kirohanásai ellenére) a népi-nemzeti szolidaritás folytonosságának az újrateremtésében hangsúlyosan etnikumvédő irodalmi szerkezetté formálta a kényszerűen felvállalt ideológiákat. Az erdélyi gondolat hagyományszegmenseinek marxista praxison átszűrt ideológiája defenzív kánont eredményezett, amelyben a sajátosság méltóságának helyzettudata egy azonosságtudat logikai sémáit az etnikai-kulturális különbözés jogára fordította le, s ennek imperatívuszát etikailag állította szembe a román nacionalizmus önkényével. Az irodalmi életbe talán leginkább a *Csipkerózsika–vita*ként megismert polémiában, Gáll Ernő teóriáját követően, Sütő András esszéjén, majd vitacikkein[199] és egyéb későbbi művein keresztül emelkedett a

[197] Ez a sajátosságoknak mint magyarországi viszonylatban már elévülő vagy egyáltalán nem létező értékeknek oly mértékű felmutatását, hangsúlyozását találta gyümölcsözőnek, amely a nemzeti tudatformálás szerepére is valamilyen módon alkalmasnak tűnhetett. A korlátozott szereplehetőségek, de az erdélyihez képest mégis egy sokkalta szélesebb játéktér a magyarországi recepció olyan irányú elmozdulását eredményezte, amelyben az olvasatok egyértelműen a művek esztétikai értéke mellett, legalább ekkora hangsúllyal, azok társadalomontológiai referenciáira is figyeltek. A kezdetek megdöbbentő sikere, újdonsága és az olvasatok befogadáspszichológiai leleplező stratégiáinak a politikai ellenzékiség-élménye is az ilyen jellegű olvasatok divatját, majd a romániai diktatúra egyre sötétebb éveiben, a tiltásoknak egyre szigorúbb, egyre abszurdabb képleteiben már annak kultikus jellegét vonta maga után. (A szociográfiákon túl, például a hetvenes évek történelmi drámáiban és gazdag esszéirodalmában). A cselekvésképtelenségben túlélési kényszerűséget mint kisebbségi életformát ábrázoló, annak irodalmi bemutatását sugalló művek gyakran visszatértek a transzszilván ideológiák önmarcangoló eszközeihez, s az irodalmi kifejezésmódokban is a híradás tényén túl egy utópisztikus megmaradásformát, megmaradásstratégiát kíséreltek kiépíteni, annak erkölcsi rekvizitumait az esztétikai közlésformákon keresztül is érvényesíteni.

[198] Vö. **Szirák**, *i.m.,* 43.

[199] A Magyarországon is ismertetett Sütő–Panek-vitaként elterjedt polémia Sütő *Csipkerózsa* című esszéjével (Korunk, 1978/6) illetve Panek Zoltán válaszul írt pamfletjével (*Írjon ön is írül*) indult (A Hét, 1978/35.) Később az Igaz Szó hasábjain hónapokon át tartó vitává alakult át, melyben sajátosság és egyetemesség problematikájához számos író, kritikus és közéleti személyiség hozzászólt. Lásd még **Balogh F**. András,

hetvenes évtized végétől. Ekkorra már egyéb nézetkülönbségek is jelen lehetnek a korban, generációs, s végre irodalomszemléleti különbségek is kiütköznek.[200] Az ideológia fogalmi nyelvének vizsgálatában mindenesetre a hetvenes évek elejétől már magyarországi viszonylatban is érdemes volt felfigyelni arra az erdélyi kritikai fordulatra, amely visszahatott az irodalom magyarországi megítélésére is. Bár a komolyabb helyi irodalmi viták még a hetvenes években is szükségszerűen arról szóltak, hogy szabad-e egy szakszerűbb irodalmi értékrend érdekében komoly kritikákat írni, vagy pedig minden erdélyi magyar írót becsülni kell,[201] a hatvanas években a sikeres szépirodalmi felfutás ellenére sem Magyarországon, de olykor Erdélyben sem volt még kellő tapasztalat arról, hogy mennyi belső kritikát bír ki a közösség és közösséginek tételezett irodalma. (A tágabb kritikai visszhangra visszautalva, mint említettem, a magyarországi irodalmi folyóiratok 1963-ig el sem érhették Erdélyt.) Szigorúbb értékrendet a hatvanas évek végétől (olykor a későbbi kollektív nemzeti-népi elfogultságokkal szemben is), csak kevesen, például K. Jakab Antal és Láng Gusztáv, majd később Cs. Gyímesi Éva érvényesített.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóját már mindkét országban a társadalmi cselekvés lehetősége hiányában az azokkal felérő irodalmi kifejezésmódok politikai szerepköre jellemzi. A sajátosság méltóságának eszméjét[202] Magyarországon terjesztő recepció, homogenizáló, uniformizáló képleteiben a teljes erdélyi irodalmat a kényszerű kisebbségpolitikai helyzetben, jobb esetben értékmentő, anyanyelvápoló, tradíciókat őrző

Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról, in *Tárlat*, (szerk. **Egyed** Péter), Bukarest, Kriterion, 1991, 8–30. ill. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, Kolozsvár, Polis, 2003, 400. Részletes kifejtését és értékelését a sütői életművön belől lásd a következő fejezetben.

[200] Lásd például a Korunkban 1980-ban zajló *Szótértés előfeltételei* vitát.

[201] Ezért jogos Szász László azon megállapítása, hogy a felülről irányított ideológiai értékrend mellett a szinte csak informális úton terjedő, lappangó kisebbségi-értelmiségi értékrendet „állandóan fenyegette a torzulás veszélye". Az értékszemlélet-beli, jóhiszemű, ám önámító minőségi mérce olykor „nem az európai normákhoz, csupán *pro loco*, a létező hiányhoz képest" volt magas! – (kiemelés az eredetiben, - BL.) Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Új mandátum, Az Irodalom Visszavág, 2000, 11-12.

[202] Ez a szemlélet nem egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet elméleti transzcendentálására vagy radikális kritikájára összpontosított, hanem a kisebbségi magyarság sértett méltóságának patetikus kinyilvánításával kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. Azaz nem a kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésére, hanem annak elfogadására adott ideológiai magyarázatot, igazolást. Cs. Gyímesi Éva *Gyöngy és Homok* című könyvének egyik legfontosabb felismerése éppen az volt, hogy egy közösség *helyzettudata és azonosságtudata* között olykor jelentős diszharmóniák vannak, és ezek csak külön problematizált (olykor öntudatlan) mechanizmusok révén oldódnak fel vagy lepleződnek le. Az erdélyi magyarság esetében a szerző szerint éppen a helyzettudat túlhangsúlyozásából adódott a probléma, és nem egyszerűen abból, hogy számoltak a helyzettel, mert ez utóbbi nem jelenti egyszersmind az abba történő belenyugvást is. A deformált mechanizmusok így valójában egy fordított célelvűséget rejtenek, amely „Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásán alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre késztető és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételezi" azaz „célnak és értéknek nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből adódó indíték, érdek, kényszerűség". – Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Gyöngy és Homok*, in UŐ, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993, 34.

irodalomként, rosszabban csupán kisebbségi problematikát tárgyaló, áthallásos, de tett-értékű és gyakran tájékoztató jellegű politikai megnyilatkozásként értékelte. A szakmai érvek természetszerűleg kerültek háttérbe a képviseleti feladatokat és társadalmi szolgálatot ellátó irodalomeszményhez ragaszkodók értéktételezéseiben. Mindez azért jelentkezett elsődleges fontossággal a recepciós értékítéletek meghozatalakor, mert ebben az eszmekörben a sajátosság méltósága melletti bizonyságtétel az erkölcsi és művészi merészség fokmérőjeként is megmutatkozott.

Az értékrend zavarait az értelmezésekben megnyilvánuló homogenizációra törekvés is elősegítette. A hetvenes évek végét meghatározó irodalom– és filozófiatörténeti vitákon túl a kevésbé tájékozott közönség a megnyíló új lehetőségek közt is elvárta az erdélyi irodalomtól a regionális értékek közvetítését és a kisebbségi küldetéstudatot. A recepció hetvenes évektől felerősödő, megújuló aspektusaira visszatérve tehát nem vált kérdésessé, hogy a hivatalos elvárásokon túl, a különálló kisebbségi irodalmak meghatározottságaiban a kisebbségi írónak társadalmi szolgálattal vagy eleve kisebbségi kollektív létértelmezésekkel volt célszerű foglalkoznia. Míg kezdetben az elzártság, a szakszerűtlenség és a politikai akadályok, később az ebből adódó kényszerű felmagasztalás, a leplezhetetlen érzelmi kötődés, valamint nagyrészt hivatalosan is a specifikus, megkülönböztető jegyek kiemelése vált elsődlegessé egy több oldalról „támogatott" különálló irodalomszemlélet jegyében.[203] Nagy valószínűséggel állítható, hogy a magyarországi diszkurzuspluralizálódás ellenére az erdélyi kép szigorú egyneműsítése a történelmi-politikai helyzet mellett belső kanonikus érdekeken alapult.[204] Magyarországon ebben az időszakban az önelvű, a formabontó, a

[203] A szélesebb olvasóközönség a magyarországi (hivatalos irodalombírálatra és az irodalmi publicisztikai életre is érvényesíthető) ambivalens fogadtatás révén ezt a honmentőnek nevezhető irodalmat ismerte meg tulajdonképpeni erdélyi irodalomként. Ehhez járulhatott hozzá az, hogy: 1. az új, romániai magyar irodalom maga is, – első időszakában, tehát az ötvenes, részben a hatvanas években – a politikai hatalom érdekei alapján mellőzte/száműzte az önelvűség elveit vallókat, a bölcselő-allegorikus próza vagy a nem realista individuállíra képviselőit, később pedig egy jelentős része éppen a politikai elkomorulás, a hetvenes évektől fokozottan jelentkező, végső megsemmisítő szándékai eredményeképp legitimálta ismét a közösségvállaló írói magatartásmintákat. (Például a hetvenes években születő Sütő-művekre, Kányádi költészetére, vagy Farkas Árpád és bizonyos megszorításokkal a második Forrás-generáció líravonulatára érvényesíthető mindez.) 2. Magyarországon az irodalomtörténeti tájékozatlanság egészen a hatvanas évek közepéig, a „köztudat" regisztereinek átlényegítése folytán alig vett tudomást „egyéb", mint magyarországi magyar nyelvű irodalmi alkotásról, s ennek is a következménye, hogy a lassan meginduló értekező szakirodalom érdeklődése a kezdetekben leginkább csak a „közéletibb" művekre irányult (például Czine Mihály és tanítványai körében). 3. A dokumentumgyűjtemények és műelemzések nagy része ekkor még a két világháború közti irodalommal, irodalmi élettel foglalkozott, de a kortárs irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódás szempontjait is nagymértékben ennek a korszaknak az ideológiai, szociálpolitikai hagyománycsoportjai, illetve tanulságai határozták meg. A politikai helyzetre reflektálva a kényszerűség és a hősi helytállás kultikus szereplehetőségei hangsúlyozódtak, a recepcióban pedig gyakran ennek megfelelően alakultak az arányok is.

[204] Amely elfelejteni látszott, hogy Erdélyben nemcsak a román hivatalosságok, de a korábbi írógenerációkhoz tartozók, s főképp a már kommunistákként indulók kezdetben a szocreál antinegativizmus és pártideológia nevében, később viszont a közösségi népszolgálat megtagadásával vádolták meg az írótársak bizonyos részét, a filozófusokat, a „magánírókat", illetve általában a fiatalokat, s leginkább az individualistákat.

műimmanens értékelésre Erdély magyar irodalmával kapcsolatban alig vállalkoztak,[205] s a hangsúlyok és a későbbi arányok sem az egyén szabadságát, a költészet autonómiáját felvállaló szerzők felé billentek.[206]

A közösségi irodalomképek által formált recepciós felületességre már a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva is könnyen akad olyan példa, melyet az új helyzetben sem Erdélyben, sem Magyarországon nem revideáltak. Dsida Jenő költészetének fogadtatása szembetűnő példája lehet mindennek. Dsida, bár nem hirdetett programszerű lázadást az erdélyiség ellen,[207] mégsem illett bele abba a helikoni kánonba, amelyik a „végvári" Reményiket választotta Erdély igazi poétájává, vagy amelyik Áprily tájkultuszát emelte a transzszilván eszmei hűség mintájává.[208] Az egyén szabadságát és a költészet autonómiáját központi elvnek tekintő szerzők általában is kirekesztődtek a kollektív elkötelezettséget elváró hivatalos recepcióból, amelynek leginkább a második világháborút követően megszűntek a többszólamú fórumai. Láng Gusztáv remek monografikus összegzése is jól mutatja, hogy a magyarországi fogadtatás, a tágabb irodalmi tudat a saját korában is egyfajta „udvarias közönnyel" szemlélte Dsida költészetét.[209]

Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?

Visszakanyarodva a hetvenes évek végi helyzethez, Magyarországon már több cikk, sok esetben vita is alkalmat nyújtott a határon túli magyarság ügyének a taglalására. Az egyik leghangsúlyosabb talán Illyés Gyula 1977-es *Magyar Nemzet*ben közölt, karácsonyi, majd újévi számban két részletben lehozott cikke volt, amely az addig igencsak tabunak számító

[205] A reformtankönyvek szerzői például az erdélyi irodalmat is legalább részben másként látták és értékelték, mint ahogyan a korra jellemző tűrt kategóriáján belül azt „szabad volt". A negyedikeseknek szóló kötet nem is jelenhetett meg, ebbe Szegedy-Maszák Mihály például Dsida mellett Páskándiról és Bodorról készített próbafejezetet. Ekkorra jórészt érvényes, hogy a magyarországi hatalom bizonyos irodalmárokra testálta a „határon túli irodalmat", s a felnövő, új irodalomszemléletet képviselő irodalomtudósi iskolák (például a Németh G. Béla köré szerveződő) sok esetben nem is tudtak mit kezdeni két tűz között e – legalábbis részben – csapdahelyzettel.

[206] Alig néhány kiragadt példa: Szilágyi Domokos, később pedig a harmadik hullám, a harmadik Forrás-nemzedék és annak közíróság ellen lázadó attitűdjei, hiány-költészete, a Bretter-iskolához kötődő fiatalok. A recepciós hiányokat tekintve némiképp ide sorolható Székely János intellektuális bölcselő formaművészete is.

[207] A transzszilvanizmus említett kiüresedése, közhellyé tétele, deszakralizációja késztette Dsidát arra, hogy valóban kerülje verseiben Erdély nevét vagy az erdélyi jelzőt. *„melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / naggyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánkon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent"* (Kerülöm a nevedet [Erdély]) Vö. **Dsida** Jenő, *Összegyűjtött versek és műfordítások*, vál. **Szakolczay** Lajos, Bp., Magvető, 1983, 446.

[208] Vö. **Végh** Balázs Béla, *i.m.*, 88.

[209] Dsida neve a Babits szerkesztette *Nyugat*ban is csak halála után, Szerb Antal nekrológjában szerepelt először. Vö. **Láng** Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

kérdéskört a napisajtóba emelte át.[210] S bár az esszét közlő Illyés-kötetet még betiltották,[211] a hetvenes évek legvégén több fórumon is nyílt aktualitást nyertek az olyan viták, mint a nemzet-vita (*Új Forrás*, 1979)[212], ehhez mérten pedig nemzet és nemzetiség kapcsolata, vagy az olyanok, melyek az irodalom korabeli önszemléletét, az egyetemes, illetve határon túli magyar irodalmak kérdéskörét, összetett viszonyát tárgyalták. A nemzet-vita idején már egyértelművé vált, hogy nem lehet tabuként kezelni a politikai és kultúrnemzeti státusnak a kettősségét, a határokon túl élő magyarság sorsproblémáit.[213] Ugyanakkor ebben az időszakban tudatosul, hogy a kényszerű elzártság közepette hallgatólagosan az irodalom válik a nemzeti közösség identitástudatának majdnem egyedüli közvetítő rendszerévé.

Minthogy a nemzeti értékek irodalmi jelenlétét tételesen felvonultatni képtelenség lenne (főképpen egy olyan korszakban, amikor ezek ambivalens kinyilatkoztatásai igencsak kérdésessé tennék a feltételrendszernek és az áttekinthetőségnek bármilyen megfogható kritériumát), a művekben kirajzolódó nemzetfelfogásra vagy a nemzeti kérdés megjelenési formáira a korszak vitái fényében érdemes nagyon röviden kitekintenünk. A hatvanas évektől több publicisztikai vitacikk jelent meg az adott témában, melyekben a szerzők legtöbbje felül kívánta vizsgálni az addigi álláspontokat, mégis legtöbbször két szembenálló pólus mentén értelmezték a különböző vitákat serkentő írásokat, amint a választáskényszert, mint két alternatíva, a nemzeti értékek és az általános emberi haladás értékei mentén határozták meg. A fogalmak gyakori tisztázatlansága már akkor is jellemezte a vitában felszólalókat,[214]de részben ugyanez mondható el az egy évtizeddel későbbi, már említett, Szilágyi Ákos vitaindító cikkei folytán kialakult polémiákról is (*Új Forrás* 1979, illetve 1982). A kritikus

[210] Vö. **Illyés** Gyula, *Válasz Herdernek és Adynak*, in Magyar Nemzet, 1977, dec. 24.

[211] A könyv 1978-ban *Szellem és erőszak* címen jelent meg a Magvető gondozásában, de csak tíz évvel később, Illyés halála után, 1988-tól terjeszthették. Minthogy az egyetlen Illyés-kötet volt, amelyet gyakorlatilag a cenzúra betiltott, a nyolcvanas években igazi legendák övezték. (Illyés valóban gondolkodott a Pártból való kilépésen!) A magyar értelmiségnek jelentős része, határon innen és túl az együvé tartozás hitében, a mindennapi jogfosztottságok, valamint a hivatalos nemzetstratégiai gondolkodás hiánya ellenére is politikai tényezőt vélt benne felfedezni. A Bécsben, Párizsban, Londonban is árusított könyvet itthon illegális másolatok formájában is terjesztették, s más szamizdat kiadványokhoz hasonlóan kézről-kézre adták.

[212] Szilágyi Ákos vitacikkét követően termékeny vita alakult ki a nemzet fogalmát illetően. A hozzászólók közt volt Kiss Gy. Csaba, Gergely András, Dobai Péter, Csepeli György, Dénes Iván Zoltán, Kósa László, Könczöl Csaba, Kulin Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zirkuli Péter. Az irodalmi nemzet fogalma egy tágabb kontextusban nemzetközpontú értéktudat, illetve értékközpontú nemzettudat kérdéskörének ideológiatörténeti vizsgálódásait követve vonódott be a vitába.

[213] Trianon óta a kultúrnemzet és az államnemzet nem időben egymást követő, hanem időben együtt létező, ám térben egymástól elkülönülő entitásokként kezelendők, ami máig is érvényessé teszi Gergely András azon észrevételét, hogy „az etnikum egy részét tömörítő állam demokratikus fejlődése, és a benne élő társadalom demokratizmusa nem oldja meg az egész nemzet gondjait – ha csak nem csonkítjuk meg a nemzet fogalmát, ami a nemzeti tudat még súlyosabb zavaraival társulna". Vö. **Gergely** András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5, 67-70.

[214] Például Cseres Tibor *Hideg Napok*ja kapcsán (1964), vagy Faragó Vilmos ÉS–beli írása kapcsán: *Kicsiország*, 1967.

nemzeti önbírálatra helyezett hangsúly mellett a népi írók történelmi tematikájú művei[215] a hatvanas évtizedtől már ezeket ellensúlyozni voltak részben hivatottak, az illyési, Veres Péter-i életművek pedig a nemzeti érzés rehabilitációját a „népben, nemzetben gondolkodás" normájával sürgették. Szintén jellemző a korszaka, hogy ezeket a hangokat hivatalosan leginkább egy sematikus, kifejtetlen nacionalizmus vádjában marasztalták el.[216] A szociográfia, mint vezető műfaj ismételt beemelése a szépirodalomba és az irodalmi köztudatba is ekkorra lesz meghatározó. Az évtized első igazi könyvsikerét nem véletlenül, a Magyarországon is hatalmas visszhangot kiváltó mezőségi szociográfia, Sütő naplójegyzetei jelentik. Szintén ide kapcsolható, hogy ekkortájt teljesedik ki a néprajzkutatók nemzeti egységet építő jelentős szerepe mindkét országban,[217] s a transzszilván gyökerek előkeresése is ekkortól kezdhet kiteljesedni. A szigorú cenzurális tér Erdély mellett azonban Magyarországon sem hagyott túlzott játékteret a végképp „rendszeridegen" irodalomtörténeti jelenségeknek.[218]

A hetvenes évektől az irodalmi lapok is egyre többször teret nyújtottak a szomszédos államokban élő magyarok helyzetére utaló reflexiókra. Az erdélyi magyar irodalom és kultúra szervesebb befogadása ugyanakkor a népi-nemzeti jegyeket, és a tradicionális formákat erősítette. Míg Magyarországon kívül születő magyar irodalomról legfeljebb elszórtan léteztek tudósítások[219] a hatvanas évtized elején, az érdeklődés és a lehetőségek az évtized végétől érezhetően megnő, s az 1968. évi említett márciusi írószövetségi

[215] Például Féja Géza *Kuruc idő* (1967) vagy Szabó Pál *Ahogy lehet* (1962) című művei.
[216] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6, 43-49.
[217] 1970-ben jelent meg Kallós Zoltán méltán óriási visszhangot kiváltó erdélyi és moldvai népdalgyűjtése, a *Balladák könyve*, majd 1973-ban a Móra Ferenc könyvkiadónál jelent meg Kósa László és Szemerkényi Ágnes *Apáról fiúra* című könyve (Korniss Péter fotóival), mely kötet hatásában szintén hozzájárult a magyarországival ellentétben ekkor még valóban létező erdélyi falu felfedezéséhez. Érdekes és megfontolásra alkalmas meglátás lehet ugyanakkor az is, amelyik az intézmények hiányában, a valóban tudományos igényű fórumok, a kutatómunka erdélyi teljes hiátusában vagy résztanulmányokra szűkített (az erdélyi magyarság történelmét, jelenkori népesedési, kulturális, stb. problémáit, a kisebbségi lét vitális kérdéseit tárgyaló) működési feltételeiben, a folklór erdélyi virágzását csupán mintegy kompenzációs elemként mutatja be. Olyan tényezőként, amely minden más nemzeti-népi, vagy szellemi-művészi megnyilatkozást felülmúló méreteket öltött ugyan a korban, (s a jelenség valószínűleg inkább teljes kelet-európai tendenciáiban mérhető) mégis a hagyományápoló jellege mellett nemzetiségpolitikai szempontból Romániában az ártatlan „levezetőcsatorna" szerepét is neki szánták, amelyre folyamatosan lehetett hivatkozni, válaszként a külföldről megkérdőjelezett nemzetiségekkel kapcsolatos lojális politika igényére. Ez utóbbival kapcsolatban vö. **Illyés** Elemér *i.m.,* 34.
[218] Nem csupán Bánffy Miklós visszaemlékezései nem jelenhettek meg (a szerző intencióinak megfelelő könyvecske torzóban maradt része *Huszonöt év* címmel 1993-ban kerülhetett csak a nagyközönség elé, s a Trilógia sem jelenhetett meg teljes terjedelmében Illés Endre verdiktje miatt a Szépirodalminál), de Kuncz Aladárt is cenzúrázták. Az eredetileg Bánffy előszavával megjelenő *Fekete kolostor* záró lapjai miatt, (melyek a visszaérkező hadifoglyok előtt feltáruló vörös világról beszéltek, amelyben „sakálok tanyáznak") - a mű csak az új, 1996-os erdélyi kiadásban jelenhetett meg ismét a maga egészében. Vö. **Kuncz** Aladár, *Fekete Kolostor*, Bukarest, Kriterion, 1996,; illetve **Bánffy** Miklós, *Huszonöt év* (1945), Bp., Püski, 1993.
[219] Óvatos próbálkozásokat is csak vidéki lapokban, egy-két irodalmi folyóiratban (pl. Tisztájban, Életünkben) találunk.

felszólalások már legitimmé is teszik az elmaradások bepótlását.[220] A „sorskérdések", a népi kultúra és a nemzeti irodalom kérdésköre mindenesetre a hetvenes évtizedre kapott igazi hangsúlyokat. A fiatal írók 1972-es hatvani találkozóján a szomszéd népekhez való viszony problémái közt a kisebbségi magyar irodalom is szóba került, az évtized végére pedig az 1979-es Lakitelki Írótalálkozó már az új írógenerációk szempontjából a nemzet és nemzettudat különböző kérdésköreit tárgyalva készítette elő megfelelő elméleti alapozottsággal az *Új Forrás*ban lezajló nemzet-vitát.[221]

Magyarországon tehát megvolt a fogadókészség az említett kérdéskör irodalmi szegmenseinek, ezen belül a határon túli magyar irodalmaknak a tárgyalására is, s a viszonylag nyílt beszédtérben, alig pár évvel a nemzet-vita után, szintén az *Új Forrás* teremtett lehetőséget a magyar irodalom önszemléletéről szóló vitának. Centrum és periféria viszonyában a kisebbségi magyar irodalmak szerepét, „anya"-országhoz való viszonyát, ezek kölcsönhatását, valamint a recepció szempontjából ezek ideológiailag egységes megítélésének tovább élő anomáliáit is, az akadémiai irodalomtörténet megfelelő kötetének megjelenésével egy időben, 1982-ben zajló vita jól tükrözte. Az ebben tárgyalt kritikatörténeti, befogadás-lélektani kategóriáknak az olykor máig létező politikai-lélektani implikációi is mutatják, hogy a terminológiai tisztázatlanságon túl maga a viszonyrendszer jelenti azt az elsődlegesen akadályt, amely az értékelések által eleve leszűkítő hatással bír.[222] A határon túli, a kisebbségi, a nemzetiségi vagy a földrajzi szempontú (erdélyi, felvidéki, vajdasági, a korban még romániai, szlovenszkói, jugoszláviai, stb.) meghatározások ugyanis

[220] Ezzel kapcsolatban lásd Darvas József, Dobozy Imre, vagy Czine Mihály felszólalásait, melyeket az Élet és Irodalom 1968, III. 30 száma közölt.

[221] Lásd még **Kiss Gy**. Csaba, *A nemzeti kérdés*…, *i.m.,* 43-49.

[222] Bár Szilágyi vitaindítójában olyan meglehetősen kérdéses meghatározásokkal élt, mint amelyik például a nemzeti irodalmat a politikai nemzet irodalmaként fogta fel, s ezek értelmében állította, hogy „a magyar nyelvű irodalom – ez idő szerint – több nemzeti irodalom részét képezi", az semmiképp sem állítható, hogy kérdésfelvetéseinek aktualitása ne lett volna ösztönző a nemzetiségi irodalmakkal foglalkozó megkésett reflexek által az önszemléleti kisiklások felülvizsgálatára. S bár Pomogáts Béla is figyelmeztetett, hogy a kisebbségi irodalmak irodalomtörténeti és –kritikai recepciója kétféleképpen történhet (a magyarországitól elkülönítve, függelékként, ahogyan a korabeli gyakorlat is mutatta, illetve a magyar irodalomnak történeti szerkezetébe integráltan, a korabeli magyarországi irodalom áramlataival, irányzataival szoros összefüggésben), a kijelentést követő évtizedben ez jószerével csak az ontológiai és intézményi jellegnek előzőekben definiált képleteivel konkordanciában, egység és különbözőség folyamatos értelmezéskényszerében ment végbe. A minőségileg elfogadott új egység és új önszemlélet, amelyet a vitaindító elvárt, akár történelmi okokból, akár szubjektív értékítéletek alapján, de a következő évtizedben sem valósult meg, s amit a szépirodalom terén a történelmi-politikai fordulat mégis megvalósított, az a tovább élő recepció és a hiányzó irodalomtörténeti újraértés szempontjából sajnálatosan időszerű maradt. A felvetés, miszerint a nemzetiségi magyar irodalmak a pluralitásában egyetemes magyar irodalom életének szereplőivé, „a nemzeti irodalom életének résztvevőivé" válnak, avagy „a nemzeti irodalom »múzeumába« kerülnek", csak úgy kerülhető el, ha a határon túli irodalmak fogalmához, a meghatározó kontextust háttérbe szorítva, a művek által, a nyelvében csak virtuálisan tagolt magyar irodalmakhoz fordulunk, s ezekhez „mint élő irodalmakhoz viszonyulunk, és nem a tönkrement nemzeti létezés megőrzendő kegytárgyait látjuk bennük". Vö. **Szilágyi** Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4, 60.

többnyire kirekesztő jelentésárnyalatokba, pejoratív értékhatárokba vagy diszkriminatív gyűjtőfogalmakba torkollanak. Sőt, mint említettem, a határon túli jelző a földrajzi-politikai határokon túl nemegyszer alkalmat adhat olyan áthallásokra, amely a földrajzi mellett esztétikai határokat is von az adott régió magyarországi értelmezésének útjába. Az irodalmi határok átjárhatóságának kérdése igény-szinten sokkalta korábban jelentkezett, mintsem kanonikus érdekként megfogalmazódhatott volna. A magyar irodalom gyűjtőfogalma egyfelől sokáig csak a magyarországi irodalmat jelölte, másfelől a nemzeti szemlélet irodalmi vetületei az egyetemes magyar irodalom fogalomkörében, a mellérendelő forma igénye mellett is a saját értékrend képletes egységének hangoztatásával, egyoldalú nemzetiségi, kollektív irodalomképnek a köztudatba való beemelésével kívánt számolni.

Szűkítő keretmeghatározások?

A hagyománytalanságnak és periferikusságnak a társadalomontológiai szerepén túl, mint említettem a nemzetiségi irodalmak autonómiájának a kérdése a történeti értékelésekben utópisztikus álkategóriákat működtetett. A hetvenes–nyolcvanas évek fonák helyzetében a hivatalos magyar irodalomtörténet-írás is kénytelen volt külön entitásként elismerni és kezelni a régió egyéb magyar nyelven születő irodalmait, (át is vette az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti leírásokat!) de a nyolcvanas években már a hiányosságokra is, (ha csak burkolt formában ugyan, és az említett megszorítások közt, a végső különállás elismerésével) próbált figyelmeztetni. Az aránytalanul megnövekedett írói szerepek mögött az önálló intézményhálózat, a kutatóhelyek és a tudományos kutatógárda hiánya, a humán és természettudományok hiányzó anyanyelvi szakértelmisége, és a szakmai elmaradás is szóba került, minthogy az „önállósult nemzetiség” jövőjének alakulása is e kulturális tevékenységi formák bővülését tette volna szükségszerűvé.

Amennyiben a magyar irodalomtörténet-írás korábbi hagyományait is figyelembe vesszük, a nemzeti irodalomtörténetekben – amint Szegedy-Maszák Mihály is megjegyezte – „a műveket általában aszerint értelmezték, mi tekinthető bennük nemzeti sajátosságnak”.[223] Analóg módon a nemzetiségi irodalmakat is szinte kizárólag csak akképpen határozták meg a különböző irodalomtörténeti fejtegetésekben, értekező-prózai művekben, hogy milyen sajátosságok, stílus- és motívumjegyek alapján sorolhatók be a nemzetkarakterológia határain belül mégis valami mást, sajátost, régióspecifikus színt (is) képviselő egyedi diszkurzusba. Ennek a valami másnak a meghatározása, folytonos keresése (hol a hídszerep,[224] hol a kettős

[223] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Literary canons: National and international,* Bp., Akadémiai, 2001.
[224] Mely sosem lépett túl politikailag irányított jelszó minősítésén.

kötődés, hol az archaikum) a tematikai szinteken túl a nyelvi, stiláris jellemvonások kiemelése (nyelviség, regionalizmus, hagyományőrzés stb.) révén is hangsúlyos szerepeket kapott. Természetesen a már említett történelmi-politikai meghatározások és referenciák folyamatos előtérbe kerülése meghatározó jegyként is funkcionált. Pedig egység és különállás kérdése, mint azt többször, az említett vitákban is kifejtették, azonos nemzettudatokra épülve, sokkal inkább minőségi distinkciókban kellett volna hogy felmerüljön.[225] A nemzeti szemlélet önmagában valami közös tudást, tehát eleve kollektív tudatot feltételez, amely a kognícióban egy kultúraszegmenst megközelítőleg ugyanúgy fogad be. Nem kérdéses viszont, hogy minden nemzetinek ugyanakkor csak valami más meghatározásához képest lehet nemzeti jellege. Ahogyan a nemzeti identitásnak belső és külső interkulturális aspektusai is vannak, úgy a nemzetiségnek is természetszerűleg megvannak ezek a vonásai. Talán ezért sem kétséges, hogy a nemzetiségi irodalmak történetével foglalkozók, – tárgyuk meghatározásaiban, illetve ezek által is – kényszerűen továbbéltették azt a dichotómiát, amely a nemzeti karakter öntörvényűségében, illetve világirodalmi eszményekben gondolkodott.[226] A nemzeti eszmény elvben egységes szellemiségének és értékvilágának a nemzetiségi sajátosságokra szűkítése, s ugyanakkor az egyetemesség igényének hangsúlyozása már a harmincas évek vitáiban ennek gyakorlati kivitelezhetetlenségét mutatta,[227] a revideálás ténye ugyanakkor egy kategorikus kialakulástörténetnek, egységes életműveknek és lezárt értékelveknek a felülvizsgálatára is ösztönzött.

Az egységes irodalomkoncepció mellett már 1928-ban az *Erdélyi Helikon* első két számában publikáló erdélyi szerzők is síkra szálltak, amint (válaszképpen a budapesti aggodalmakra, s legfőképp a Berzeviczy-féle modernség-rémképekre) *Erdélyi írók a magyar*

[225] „A »magyar nemzeti irodalom« ugyanis nem azonos a magyar állampolgárságú írók szellemi termékeivel, hanem azokat az alkotásokat jelenti, amelyeket a magyarság – éljen bárhol, s legyen bármilyen állampolgárságú – a maga irodalmi hagyományának részeként becsül. Ez pedig azt jelenti, hogy adott esetben egy kiemelkedő »nemzetiségi« vagy »szórványbeli« magyar író alkotásai sokkal inkább tartoznak a »magyar nemzeti irodalom« történetéhez, mint egy honi tollforgató színvonaltalan próbálkozásai. S ez a lehetőség nemcsak egyes alkotók számára adott, hanem egy-egy egész »nemzetiségi« vagy »szórványbeli irodalom« számára is." Vö. **Szerdahelyi** István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

[226] Világirodalmi értekezéseiben Babits is megtartotta a nemzetjellem fogalmát, még ha ő folyamatosan annak sokszínűségére is figyelmeztetett. Szerb Antal pedig, – bár a polgárosodás távlatából figyelte az irodalom történéseit –, értékelései nem minden esetben támasztják ezt alá, hiszen olykor ugyancsak elnézőnek bizonyult a „helyi" értékekkel szemben. Erről lásd **Szegedy-Maszák** Mihály: *Újraértelmezések*, Bp., Krónika-Nova, 2000, 57; illetve vö. **Babits** Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978, 380-382.

[227] Az irodalmi provincializmus veszélye, mellyel óhatatlanul számolnia kellett a kisebbségbe jutott erdélyi magyarságnak, a decentralizáció kényszerű folyamatában olyan fogalmi képletet juttatott felszínre, amely a kisebbségi (regionális) irodalmat a priori magasabb-rendűnek tartotta a nemzetinél. Kuncz 1929-ben írja: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség." Vö. **Kuncz** Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487–492.; illetve Lásd még **Vallasek** Júlia, *Elváltozott…, i.m.,* 34.

irodalom egységéről címmel a legfontosabbnak vallott nézeteket, az egységes magyar irodalom eszméjét kívánták megfogalmazni. Makkai, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei vagy Benedek Elek írásai, de még Kós Károly válasza is *történelmi szükségszerűségről* s nem önálló erdélyi magyar irodalomról beszélt.[228] Ami pedig a kritikai egységet illeti, Nyírő József ugyancsak ebben az évben a Berzeviczy–Babits-vitához kötődve befelé, szűkebb közössége felé is kritikával mondta: „Függetlenül annak elismerésétől, hogy minden ezen a földön megjelent magyar írás védelmet érdemel, mert missziót teljesít, itt az ideje, hogy a túlzott értékeléseknek és indokolatlan elismeréseknek vége szakadjon, úgy a valóban hivatott írók, mint a komoly irodalom érdekében."[229]

Irodalomtörténet. Pozitivista egység?

A nemzeti irodalomtörténet-szemlélet meghatározó hagyománya (például Toldy Ferenc irodalomtörténet-írásában) természeténél fogva még egyetlen nemzeti irodalomtörténetben gondolkodott, kizárt minden vagylagosságot, s történetszövése mindig is a nemzeti sorskérdésekkel függött össze (a nemzet narratív identitását igyekezvén meghatározni), s műfaji öröksége szellemében is (mint nagyelbeszélés) a közösségi értéktudat erősítésének a megvalósítását várta.[230] A nemzetiségi irodalomtörténet kezdeti szemléletét ugyanaz a perspektíva határozta meg, mint a nemzetit, mely kialakulásának pillanatában elfogadott aktuális irodalmi értékrendként funkcionált. Alapvetéseiben, melyek természetszerűleg őrizték meg e kereteket, a nemzeti alapértékek mellett, mintegy az erdélyiséget is szerette volna biztosnak tudni, történetszövésében így igyekezett tartózkodni minden, a közösségi értéktudat erősítését esetlegesen zavaró tényezőtől. A későbbi szemléletekben és módszertanokban, még a második világháborút követően is, nagyrészt csak ezt a fajta örökségszegmenst éltethette tovább, amennyiben kulturális meghatározottságaiban nem kívánt teljességében a marxista szemléletek hagyománytalanságában vagy az internacionalizmus sematikus képleteiben gondolkodni. A legtetszetősebb, s ugyanakkor leginkább járható út így az önálló, sajátságos erdélyi irodalom fogalmának és irodalomtörténeti képletének hangsúlyozása maradt, melyet sem a külső, sem a belső vádak, azaz a revizionizmus, illetve a teljes elszakadás és különállás, a romániaiság veszélye nem fenyegethetett.

[228] Vö. Erdélyi Helikon 1928/1/2.
[229] Vö. **Nyírő** József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.
[230] Vö. **Toldy** Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851; illetve lásd még **Dávidházi** Péter, *i.m.,* 32.

A két szerzője nevével fémjelzett és azóta is így közismert romániai magyar irodalomtörténetnek[231] például érdekessége, hogy az *Előzmények* címet viselő bevezető fejezete az eredeti tervek szerint nem szerepelt a műben. Ennek jelentősége azért hangsúlyozandó, mert egyfajta hegeli elv értelmében saját tárgyának a meghatározását adta, ami jól tükrözi kora elvárásait, lehetőségeit, s kibúvóit is.[232] A bevezető szűkös lehetőségei ellenére is mintegy visszatért a Frye által hangsúlyozott elvekhez, miszerint az irodalmat az irodalom teremti, tehát teljesen reménytelen, sőt abszurd vállalkozást jelentett volna a kulturális hagyományokon belül is a konkrét magyar irodalmi szövegelőzmények nélkül, azok mellőzésével tárgyalni a Romániában születő kortárs magyar irodalmat és irodalmi törekvéseket. A két szerző utólagos közléséből nemcsak az derül ki, hogy az Akadémiai Kiadó felkérésére, s személyesen Bodnár György közbenjárására javasolták a pártközpontnak a nagyobb korszakot (25 évet) átfogó erdélyi irodalomtörténet megírását, de az is, hogy a hivatalos magyarországi lektorok (Király István, Pándi Pál és Illés Béla) mennyire ismeretlenül mozogtak még a hetvenes években is a határon túl született alkotások, vagy azok szerzőinek a megítélésében.[233] Hasonló tájékozatlanság az általam is már említett kezdeti időszakban, a hatvanas évtizedben a két világháború közti időszak erdélyi irodalmának megítélésében mutatkozott, amely sajnálatosan kiterjesztette társadalomontológiai megállapításait és ideológiai szempontjait mindkét kisebbségi időszakra.[234]

[231] A Kántor–Lángként közismert irodalomtörténet, mely az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötetének erdélyi fejezetét is adta, tulajdonképpen csak annyiban felel meg saját műfaji elvárásainak, amennyiben krónikához illően tiszteletben tartja a művek időrendjét, és sokkal inkább a két szerző – egyazon nemzedék két kritikusa – értelmező és értékelő tevékenységének az összefoglalása. A két irodalmár mellett a bibliográfiai rész szerzőjéről, Réthy Andorról sem szabadna megfeledkezni. Ez a rész érdeme szerint legalább annyira értékes, s lényegénél fogva maradandóbb, mint a konkrét értékelések. Vö. **Kántor** Lajos, **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945–1970,* Bukarest, Kriterion, 1971.

[232] Nem pusztán az erdélyi jelzőt nem lehetett használni a tárgymeghatározáskor, de a romániai magyar irodalom, mint külön entitás megfogalmazásában a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna beszélni. (Vö. a kor román irodalmpolitikáját meghatározó tételekkel: „literatura romana de expresie maghiara".)

[233] Láng Gusztáv elmondása szerint rendre össze is kevertek bizonyos alkotókat: például Szilágyi Domokost a főképp a két világháború közt alkotó Szilágyi Andrással! A magyarországi kiadás mindenesetre a maga megkésettségében is meghatározó volt! Egyrészt ugyan tizenkét éves késéssel a Kriterion-kiadás után jelent csak meg, másrészt viszont közvetlenül az 1945 utáni korszak irodalmi életét, irodalmi történéseit bemutató, tárgyaló akadémiai irodalomtörténet első kötetét követően (egy évre rá), tehát bizonyos értelemben kiemelt szerepben (megelőzve a nagyon megkésett líra- és a prózaköteteket!), ami a kor magyarországi politikai hangsúlyait is részben megvilágítja.

[234] Az erdélyi irodalom kortárs vetületei iránt érdeklődők is gyakran csak a transzszilvanista hagyományból és az akkori irodalomnak a történeti sajátosságaiból indultak ki. Czine Mihálynak, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom életét és munkásságát összefoglaló dolgozatát olvasva írja Kós Károly az 1966-os év nyitányán, „végre megtudhatom, hogy egy nem erdélyi és nem kortárs magyar szakember – immár negyedszázados távlatból – hogyan látja és értékeli ma a romániai magyar népkisebbségnek szinte a semmiből, pusztán a maga hitének erejével és eszközeivel életrehívott két évtizedes irodalmi munkáját és terméseredményét". Az örömteli pillanat, az elvárások és a baráti, közvetlen kapcsolat ellenére is Kós kénytelen nemcsak az aránytalanságok és hiányosságok miatt megfogalmazni nyomasztó érzéseit. „(…) nem tévedtem:

Az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli történetét már a Bertha-Görömbei szerzőpáros írta meg, meglehetősen más szempontrendszert alkalmazva, nagyrészt erősítve az említett törekvéseket a magyarországi recepcióban.[235] Monografikus igénnyel szintén Görömbei András dolgozta fel a csehszlovákiai magyar irodalom történetét,[236] ami 1982-ben egyrészt örvendetesnek számított, bár magában hordta a szükségszerűen szubjektív, egyoldalú bemutatás veszélyét, másrészt bizonyos álláspontok szerint maga a tény legalább ennyire szomorú is volt,[237] hiszen – eltérően az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti feldolgozásoktól – a helyi irodalmi élet nem volt képes mindezt „önerőből" megtenni. Ha szemügyre vesszük Bori Imre összefoglalását,[238] vagy az említett Kántor–Lángként elhíresült erdélyi irodalomtörténetet, a Görömbei–Bertha szerzőpáros hetvenes évekkel foglalkozó romániai magyar irodalomtörténetét vagy az említett csehszlovákiai irodalomtörténeti összefoglalást, könnyen kitűnik, hogy a kornak megfelelően mind a pozitivista irodalomszemlélet eszköztárát használják. Rövid kontextusteremtő bevezetőt követően az egyes szerzői pályaképek megrajzolásával kísérelnek meg számot adni különböző irodalmi történésekről. Ezek mellett feltűnően közös jegy bennük, hogy a kisebbségi magyar irodalmak helyzetét elsődlegesen nemzetiségi magyar-magyarországi magyar viszonylatban kísérlik meg leírni, s bár fenntartják a különálló irodalmak kulturális keretmeghatározásait, az „utódállamok" teljes kontextusát gyakran csak jelzésszerűen említik. Az irodalomtörténet, mint Kocur László is kifejtette, így azonban gyakran politikatörténethez lesz hasonlatossá, kauzalitást tételez állam és irodalom közt, s pontosan azt a buktatót nem lesz képes kikerülni, amihez képest hallgatólagosan megpróbált új kritériumokat találni: a látszat alapján az új irodalom csak az új államnak köszönheti létét és kialakulását.[239]

---

bajok vannak". (86.) A „bajok", a túlzott kiemelések és hibás megállapítások mellett a tárgyi tévedésekben is megnyilvánulnak, amiket a levélíró részletesen ki is fejt hosszú válaszában. Ezek legvalószínűbb forrása nem csupán az anyagnak hiányos ismeretéből következik, de oka ennek „[…] az irodalomesztétikai szempontokat befolyásoló politikai szempontok érvényesülése" is! (Vö. *Kós Károly levele Czine Mihályhoz, 1966. január*, in ***Kós** Károly levelezése **Czine** Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 86.) Szintén itt célszerű megemlíteni, hogy az 1968-as említett Írószövetségi felszólalások azt is jól példázzák, hogy a korábbi fogadtatás protokollszerűségét, illetve az értéket csak későn rangján kezelő hiányosságokat a hetvenes évekre éppen az „agyondédelgetés" módszereivel próbálták feledtetni.

[235] A nagyívű irodalmi kibontakozás évtizedét jellemző könyv már bevezetőjében leszögezi, hogy „erősödő felelősségérzet", illetve „élet és irodalom szoros összefüggése" alakítja nézőpontját. S minthogy az irodalom mennyiségi és minőségi fejlődése, gyarapodása aszinkrón a nemzetiség közösségi gondjainak megoldódásával, vagy akárcsak enyhülésével, ezért elsősorban olyan alapokra építkezik, amelyekben a műelemzés is elsődlegesen alárendelt a közösségi feladatvállalásoknak. „[…] a romániai magyar irodalom igazi felnőtté válását inkább a nehéz gondokkal küzdő nemzetiség életigényű, közösségi megmaradást és kibontakozást akaró feladatvállalása, a sajátosság méltóságát és értékét valló nemzetiségi magatartásformájának kimunkálása teremti meg." Vö. **Bertha** Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Bp., TIT, 1984, 4.

[236] Vö. **Görömbei** András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*, Bp., Akadémiai, 1982.

[237] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

[238] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1982.

[239] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

Ellenállás. Nemzetképalakzatok

A 19. századból eredeztethető, bár talán már korábbról is dokumentálható nemzeteszme az 1945 utáni időszakban a magyar nemzeti közösség létformájának kényszerű újragondolási igényét is ellehetetlenítő politikai helyzettel a maga torzulásait is némileg előrevetítette, hiszen az elzárt nemzetrészek a maguk kultúrnemzeti együttgondolkodását, öndefinícióját, vagy akár kapcsolattartását is legfeljebb a húszas évek korábbi közös tapasztalataira vezethették vissza. A mindent felülíró „proletár internacionalizmus" pedig csak egy államszocialista propaganda és kíméletlen cenzúra által uralt közép-európai nyilvánosságot kívánt biztosítani megoldásképpen minderre, melyben a környező országokbeli egyre erősödő nacionalizált diszkurzusok végképp felszámolták egy tárgyilagos történelemszemléletnek és a kisebbségekkel való kulturális eszmecserének a lehetőségét. Ezeket terhelték a sorozatos jogfosztások, melyek már az ötvenes években megkezdődtek. Románia politikai mozgástere az 1958-as szovjet katonai kivonulással kitágult, a bolsevik totalitarizmus összekapcsolása a nemzeti nacionalizmussal viszont a magyar értelmiség elleni retorziókra egyre több és hangsúlyosabb okot szolgáltatott: a Bolyai Egyetem botrányos megszüntetésétől az anyanyelvi oktatás tudatos szétzilálásán és a magyar értelmiség szétszóratásán át a Maros Magyar Autonóm Tartomány felszámolásáig, majd a nyolcvanas évekre a falurombolásig. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása vált. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukált, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak.

Mindez a recepcióban, s a magyarországi irodalmi élet történéseiben is egy alapvetően más mint esztétikai irányú buktatót hordozott magában, amely jogos és természetszerű érzelmi elfogultságban mutatkozott meg.[240] A két világháború közti traumák olvasói-befogadói újrajelentkezése s meghatározó mivolta ugyanis a hetvenes évek végére végképp tarthatatlanná váló, megoldatlan nemzeti és nemzetiségi problémakör kezeletlensége

[240] A nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak s hagyományainak vizsgálatában az sem feledhető szempont, hogy a romantikus, olykor mitikus irodalmi Erdély-kép kialakulása jórészt a nemzetformálódás idejével esett egybe, s a későbbiekben is megtartotta átstilizált, ám eléggé vitatható jelentésszegmenseit: „Erdélyt a romantika fedezte fel Magyarországnak. A romantika, amely térben és időben a távolit kereste, azt, ami messze van, titokzatos és ismeretlen." Erdély pedig a romantikus térség minden tartozékával felelt meg az efféle elvárásoknak: „voltak düledező várromjai, felhőkbe nyúló sziklái, havasai, és vízesései, volt véres, változatos múltja, sokféle népei: magyarok, székelyek, szászok, románok, örmények, görögök és cigányok. Erdély hálás föld volt a romantikus felfedezőknek." Vö. **Bisztray**, *i.m.,* 215.

folytán tört elő.[241] A magyarországi értelmiségi szembenállásnak megkésve ugyan, de a hetvenes–nyolcvanas évekre az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. „A kritikus értelmiségiek, a legális keretekben próbálkozó ellenzékiek számos olyan nyomásgyakorló akciót indítottak, amelyek a magyar kisebbségek jogainak a védelmét szolgálták. A magyar ellenzék számára a nyolcvanas években szorosan összekapcsolódott a demokrácia és a nemzeti függetlenség értéke."[242] Ehhez társult a leginkább szépirodalmi keretekben, majd publicisztikai műfajokban kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása. Az irodalom terén is megnyilvánuló bújtatott nemzeti érzés leghalványabb megfogalmazásait pedig természetszerűen több mint örvendetesnek vélték a jóhiszemű erdélyi olvasók egy olyan korban, amikor ráadásul a másik oldalról éppen a román nacionalizmus minden eszközének kínzó hatásait szenvedték a hétköznapjaikban.[243] Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett, a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is leginkább félhivatalosan megjelenő, legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által vált „forgalmazhatóvá". Fontos különbség, hogy míg Magyarországon létezhettek úgynevezett alternatív színházi törekvések, megtűrt régi és újabb szerzők, felpuhult irodalmi keretek és tematikák valamint reformtankönyvek, addig Erdélyben az idő előrehaladtával arányosan fokozódó represszió következtében csak a második nyilvánosság jelenthetett valóban „kimondható" alternatívát.[244] Maradt tehát (egy-két bátor kivételtől eltekintve) a

[241] A kádári restauráció megformálta ideológiai szemlélet értelmében az irodalompolitika is a modern haladás-eszméit állította szembe az elavultnak minősített nemzeti értékekkel, s a nemzeti hagyományokra való legcsekélyebb utalást is a maga ideológiájára veszélyes, legalábbis nyugtalanító feszültséget jelentő szemléletként ítélte meg.

[242] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A magyarság helyzete…, i.m.,* 231.

[243] Vö. Romániában a hetvenes évektől fokozatosan érezhetővé vált a román nemzeti mitológia újjáélesztése, a saját államiság jelentőségének fetisizálása, a szomszédok és a kisebbségek lebecsülése, a totalitárius állam eszközeinek felhasználása a nemzeti kisebbségek elnyomására, illetve asszimilációjára. Az új hangsúlyok a történetírásban és az irodalomban is kiemelt szerephez jutottak. (Lásd Lancranjan Erdély-konyvét. **Lancranjan,** Ion, *Cuvint despre Transilvania*, Bucuresti, Editura Sport-Turism, 1981.) A történelmi emlékművekkel, hamisításokkal a román nacionalista panteon hőseinek új kultusza kezdődött. A román publicisztika nyíltan hivatkozott a nemzeti büszkeségre, egyre nyíltabbá vált az ideológiai totalitarizmus összekapcsolása a hagyományos nacionalizmussal. A Ceausescu-féle hatalom nemzetiségi téren különben is mindig kettős játékot játszott: a nyílt antiszemitizmus mellett nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel a hatnapos háborút követően, és a romániai zsidóság egy jelentős részét egyszerűen eladta Izraelnek. Gazdasági kapcsolatokat és látszatdiplomáciát ápolt viszont nagyobb nyugat-európai országokkal, s közben a szászokat jórészt szintúgy kiárusította az egykori Nyugat-Németországnak. A magyar kisebbséggel való visszaélései ellenére az 1968-at követő időszakban második Jugoszláviaként ünnepeltette magát az Egyesült Államokkal, s a szovjet invázió veszélyének elmúltával csak a személyi kultusz rohamos eluralkodása, a nyílt nacionalizmus, valamint az erre reakcióként fellépő nyugati magyar „lobbi" erőteljes közbenjárása vetett véget e hallgatólagos gazdasági viszony továbbélésének.

[244] Ezzel kapcsolatban mindenképp megemlítendő az *Ellenpontok* rövid, ám igen komoly visszhangot kiváltó élete. A szamizdat lapot Szőcs Géza és társai 1982 márciusában (a hivatalosságok megtévesztésére 1981 decemberére visszakeltezve) indították, s 1982/8.-as számukban ENSZ-memorandumot is közzétettek. Lásd még **Molnár** János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története,* Szeged, (magánkiadás) 1993.

kimondatlanul is kimondott, mindennapok tartozékává vált allúzióktól terhes virágnyelv. A kor ambivalenciája értelmében az irodalom, akárcsak a kultúra egyéb területeinek hordozói is, így legalább két, egymással szemben álló funkciót töltött be. A közönséggel, a kultúra-fogyasztókkal való élő kapcsolata által, mely leginkább a színházi szférát emelte különleges helyre és rangra, egyrészről továbbra is meghatározta a hivatalosság ideológiájának hatalmi szolgálata, másrészt viszont a virtuális ellenállás helyszínéül is szolgált.[245]

Ezek kritikus szemléletének felvállalása a professzionális műértelmezésekben és az esetleges rangsorolásokban pedig egy valóban elenyésző kisebbséget jelentett csak az értelmiségi körökben is, amely mintegy „kettős kisebbségben" próbálta a józan érvrendszerek irodalomesztétikai minőségeit számon kérni azokban az alkotásokban, amelyekre nem vélte alkalmazhatónak a helyzettudat minden egyébnél fontosabb, és mind felett álló sematizmusait.

Prózafordulat és a recepció anakronizmusa.

A nyolcvanas évek közepétől megjelenő (próza)poétikai szemléletváltás paradigmatikus változása Magyarországon a kritikai recepcióban is érezhető volt. (Ekkor már a honmentő irányt, annak megkésettsége révén is ünneplő fogadtatás mellett, a más kritikusi nézeteket vallók részéről bizonyos erdélyi szerzők esetében a tapintatos elhallgatás is jellemző). A tudattörténeti vagy mentalitástörténeti momentumnak a kritikai visszhangban s a kor politikai-ideológiai összetettségében való megjelenése, a kánoni értékviszonyok adottságszerű polifóniájában már azt az ambivalenciát is mérlegelhette, hogy a kisebbségi magyar irodalmi művek magyarországi fogadtatása mennyire egyoldalúan, és mennyire szükségszerűen anakronisztikus a kortárs irodalomtörténeti változások, paradigmatikus elmozdulások és az újabb narratív elbeszéléstechnikák fejezetei mellett. A hetvenes–nyolcvanas évek prózai áttörése mellett ugyanis egy komoly felkészültséggel bíró, alapjaiban új szemléletet képviselő kritikusi gárda is fellépett Magyarországon, s ami még fontosabb, ezt megelőzően már magának az irodalomról szóló beszédnek az elméleti kereteit is sikerült

[245] A sorok közt olvasás Magyarországon éppoly jól ismert kettős beszédtechnikája, mely (főképp a színházi) kritikai szaknyelvben már a hatvanas évektől jelentkezett, (vö. **Jákfalvi** Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna, Bp., JAK, L'Harmattan, 2005) Erdélyben jellegében és arányaiban mutatott más színt. Ellentétben a két háború közti korszakkal, amikor az erdélyi magyarság aktivizálni tudta szellemi erőit, és bizonyos fokú intézményesített keretek közt önmaga vehette kezébe sorsa irányítását, a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe. A nyolcvanas évekre (amikorra még a rendszer elkötelezettebb magyar nemzetiségű kádereit is leépítik) fokozatosan fejlődött ki megmaradásának, nemzetisége vállalásának egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" jelentkezett, s a sorok közti olvasás gyakorlatát az irodalmi értelmezésmechanizmusok során kétszeres, nacionalista és kommunista cenzurális szorításban volt kénytelen alkalmazni.

bizonyos iskoláknak felülvizsgálniuk, s az újabb irodalomszemléleteket legalább részben meghonosítaniuk.[246] Az új prózairány, (melyben Esterházy vagy Nádas csak egy-egy vezéralaknak volt tekinthető) viszont ugyanúgy ellenzékinek, ellen-értékrendet képviselőnek, azt demonstrálónak számított, ahogyan az irodalompolitika nyílt tagadását, vagy a tiltott nemzeteszme továbbélését jelenthették egyes magyarországi olvasók számára például a Sütő-írások.[247] Mindezt terhelte az irodalomnak és sajnálatosan olykor az irodalmiságeszméknek is az értelmezésbeli, a politikainál sokkal szabadabb közege, amely pillanatnyi helyzetében kvázi-ellenzéki gesztusokra ösztönözte az írók mellett az értekező-próza különböző válfajainak a reprezentánsait is. A határon túli szerzőkkel és művekkel való foglalatoskodás a hetvenes–nyolcvanas évektől mindig valami aktuálpolitikai többletjelentést is hordozott, s nem egy alkalommal azok a kritikusok, akik az újpróza vagy éppen a hagyomány- és értékőrző nemzetiségi irodalmak felé fordultak, ezeket nyíltan vagy kevésbé nyíltan ürügyként használva, irodalomértelmező mivoltukat publicisztikára vagy egyenesen politikai megnyilatkozásokra használták.

A nyolcvanas évek sajátos vákuumhelyzeteiben mindezt tetézte, hogy számot kellett vetni az ellenzékiség, az „ellen-beszéd" műfaji-stiláris pluralizálódásával is, azzal hogy „a magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoport, amely ezzel a paradigmaváltással nem azonosult, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának szerepében tudta magát. Az ő részükről komoly gyanakvás kísérte az Esterházy-recepcióban

[246] A szemléleti tájékozódás expanzióját feltartóztatni már képtelen rendszer, az említett reformtörekvésekben az elméleti keretek horizonttágulásaira is lehetőséget nyújtott. A hetvenes–nyolcvanas évtizedeket a kötelező irodalomtörténeti pártos irodalomszemlélet mellett már egyéb tudományos beszédmódok kétségkívüli megléte is jellemzi, még akkor is, ha ezek rendszerint csak átfedésekkel, leginkább egymásba torlódó formációkként érvényesülnek, melyek nem tudnak igazából kibontakozni, kifejlődni, és hatásukban érvényesülni. Karakteres paradigmaváltás az irodalomtudományban a kilencvenes évekig jószerével nem történhetett, szemléletformáló erővel bíró termékeny diszkurzusok azonban már mindenképpen jelen voltak. Az említett félhivatalos vagy megtűrt keretekben, a hetvenes években például Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Bacsó Béla, Szegedy-Maszák Mihály, vagy a *Strukturalizmus* című kétkötetes, az Európa kiadó igen nagy példányszámban kiadott tanulmánykötetében felsorakozó fordítók egy olyan új irodalomtudományi szemléletet is jelentettek a hazai diszkurzusokban, amely a hangsúlyt már egyértelműen a szerző és a szöveg felől az értelmezésre és az értelmező irányába mozdította el. A befogadás időbeli szerkezete a hetvenes évek derekára-végére aztán, (például a Bonyhai Gábor szerkesztette Helikon-számban is testet öltve) a hermeneutikai és recepcióesztétikai megközelítéseket is előtérbe helyezte. A hazai irodalomértés különböző iskoláinak a kollektivista beszédmód alakította kánontól való függetlenedésében meghatározó határkőnek számított például a **Németh G.** Béla által szerkesztett *El nem ért bizonyosság* (Bp., Akadémiai, 1972) című kötet, mely tudatosan távolodott a vázolt szemlélettől, csakhogy ebben a tudatosságban egyszerre a történeti aspektus is jelentkezett, azazhogy nem a kortárs irodalmi művekre vonatkoztak a másféle szempontrendszert alkalmazó, újító szövegelemzések. Valószínűsíthető, hogy 'határon túli' vonatkozásaikban tudatosan, s nem csak szakmai perspektívából mellőzték a korábbi értékelések felülvizsgálatát, s talán azért is, mert már felismerhetővé vált a veszélye annak, hogy az erdélyi irodalmi alkotások részben kialakult, részben megtűrt, de már „leosztott" értékelési szokásrendje olyan ideológiai implikációktól terhes, amelyek legapróbb kibillentése is – a kényes kérdéskör közepette – legalább kétféle, szakmai és politikai ellenérzésekkel járhat.

[247] Ezek hatásáról a recepcióban lásd részletesen a következő fejezetet.

meginduló szemléletváltást".[248] Az olykor nyílt szembenállás hallgatólagos viszonyai a különböző szekértáborok értelmezői gyakorlatán túl, a honmentő retorikában egyes esetekben „az üldözöttség és kiszorítottság nagy hagyományú helyzettudatával"[249] tetézve, a legjobb posztnépi irodalmi képviseletet is néhány újonnan felfedezett, határon túl élő szerzőben vélte felfedezni.[250]

A publikálás feltételeinek javulásával, a lehetőségek, a nyitás nagyobb fokú kihasználásával arányosan az elemzett kritikai visszhangra általánosan érvényes lesz, hogy csak az értékrendbe tartozónak tételezett szerzőket és műveiket vonta be vizsgálódásai körébe, s az így támogatandó szerzőkről igyekezett le is választani az egyéb irodalmi törekvések, más stílusbeli, más szemléletet valló, esetleg más ideológiai azonosulás lehetőségét nyújtó alakzatait.[251] A Bretter-iskola új filozófiai hangja (mely már a hetvenes évek derekától bizonyította, hogy lehet más nyelvet is használni, mint a hivatalos irodalompolitika, a pártideológia által megkövetelt nyelvezet), a harmadik Forrás-nemzedék tiltakozó hiányköltészete vagy éppen az áttelepült szerzők méltatása, hangsúlyaiban mind elmaradt a kollektív értéktudatot felvállalók mögött. Hetvenes évekbeli erdélyi sikerei és méltatása[252]ellenére Bodor Ádám magyarországi „felfedezését" és népszerűsítését például nem az említett posztnépi, vagy honmentő szózatokat képviselő értelmezői iskola, hanem például a „Kilencek" néven emlegetett költőcsoport tagjai[253] vagy jórészt az a Balassa Péter

[248] Vö. **Szilágyi** Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995, 30.

[249] Uo.

[250] Annak ellenére ugyanis, hogy az új prózának kritikákban is megalapozott értékrendje alternatív szövegkorpuszt jelölt ki a hivatalos irodalompolitikai ellenében, amellyel a kollektív nemzeti szemléletet felvállaló népi irány mintegy újrateremtett egy erőszakosan elvágott tradíciót, vezéralakjai (elsődlegesen Illyés és Németh László) után – mint Szilágyi Márton megfogalmazta –, nem akadt hasonló súlyú tehetségre, s irodalmi listakánonja is többnyire „azonosnak mutatkozott a hivatalos irodalompolitika preferálta, önlegitimációs névsorral. Így arra kényszerültek, hogy az azonos szövegkorpuszon belül mutassanak föl eltérő értékhangsúlyokat, tehát – mondjuk – Adynak, Németh Lászlónak vagy Illyésnek azokat a vonulatait erősítsék föl az önmeghatározás és az eltérés demonstrálása érdekében, amelyet az irodalompolitika nem kívánt magába építeni". E mellett, ezzel némiképp összefüggésben maradt tehát alternatíva az eddig kényszerűségből elzárt határon túli magyar irodalmak néhány emblematikusnak kijelölt alakja által a hasonló értékrendek felfedezése és tudatosítása. Vö. **Szilágyi**, *i.m.,* 30.

[251] Míg a hatvanas-hetvenes évek fordulójának, az „egymásracsúszás" gazdag irodalmi termésének, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának fogadtatását alapvetően csak a részleges tájékozatlanság és a politikai-történelmi elzártság nehezítette, a nyolcvanas évek közepén már a kanonikus érdekek is egyértelműsítik, hogy a heroizált helyzettudatra összpontosító ideológiaformák a forma korszerű ontológiai lehetőségei helyett az „üzenet" esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit vizsgálták.

[252] 1974-ben, második novelláskötete kapcsán például már Pezsgő-díjat kapott. (Az 1971-ben irodalomkritikusok által alapított díj az évtized folyamán egyre rangosabb értékmérő lett, melynek elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves Írószövetségi díjak odaítélését előzte meg!)

[253] Például Kovács István, Mezey Katalin, Kiss Benedek, Győri László.

végezte el, aki éppen az új próza irányzatának elsődleges kánonalkotójaként vált kora egyik legnagyobb hatású kritikusává.[254]

Az elismertetések elsődleges momentuma, az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban, gyakorta az elemzés helyett a közvetlen beiktatást választotta. Persze ez többnyire éppúgy megfigyelhető volt az említett új próza visszhangját kiteljesítők írásaiban, mint az elemzett recepcióban, hiszen az erkölcsi-pedagógiai pátosz elsődlegesen itt is, ott is alapvetően az író tekintélyét volt hivatott nyomatékosítani. Legfeljebb azt a különbséget célszerű hangsúlyoznunk, hogy a kollektivitás-igény feladása nem kölcsönzött arányaiban akkora legitimitást az ilyenfajta módszertan erkölcsi patetizmusának. Mindenesetre egy egész regionális irodalmat helyettesítő, elfedő szerzői listakánon ellenében (talán a tovább élő kánoni rang, hely, tekintély szublimációja által is), az újabb irodalmárgenerációk sem tudtak mindig hatékonyan fellépni. Olykor a csapdahelyzetet felismerő kritikusok, az elhallgatásokon túl, az eszközszereptől távolodva éppen olyan életműveket mondtak, mintegy kompenzációként a paradigmaváltáshoz tartozóknak, amelyek szintén komolyabb kritikusi elemzés nélkül kerülhettek beválogatásra a hipotetikus listakánon újabb formáiba.[255]

A különböző kritikusi diszkurzusrendek személyiség hitelesítette, kivívott tekintélye megtalálható volt mindkét irányzatban. A különböző értékrendek nyilván másként viszonyultak adott problematikákhoz, elveik különbözősége mellett is, az említett Balassa példa viszont csekély próbálkozásnak tekinthető csak a másik értelmezői iskolának a bejáratott gyakorlatával szemben, amennyiben a határon túli szerzők esetében azóta sem mindig sikerült elkerülni a sajátosságokra épülő ideologikus kisajátításformákat. Hiszen, mint Szilágyi Márton írta, az ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó iskolás tekintélyek „a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívántak fölerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. Tisztelet a kivételnek. Ezek a látensen eszközszerepre kárhoztatott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát

[254] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.,* 32. illetve lásd **Balassa** Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.
Bodor külföldi népszerűségét fordításai révén elsősorban Richard Aczel segítette. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk bizonyos novelláinak korai megfilmesítéséről sem, (még jóval az áttelepülése előtt, 1972, illetve 1973-ban Bacsó Béla és Fábri Zoltán által) még ha ezek jórészt visszhangtalanok is maradtak.

[255] Példaként lehetne Grendelt, vagy erdélyi szerzők közül talán – kisebb mértékben – Mózes Attilát, Bogdán Lászlót említenünk. A korban szokványos párhuzamkereséseken túl, mely műveket és szerzőiket magyarországi–határon túli megfeleltetésekben vélte megragadhatónak (a számtalan példából most csak a releváns: Sütő naplóregényét mezőségi *Puszták népé*nek, új *Húsz óra*nak mondják, a mintegy folytatásnak is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* pedig erdélyi *Kháron ladikján*ként aposztrofálják), az újabb irányok is folytatni látszottak e nem túl szerencsés összehasonlítgatást. (Így lesz például Grendel Esterházy felvidéki párja, stb.)

Sütő András és Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak."[256]

Bodor Ádám keserű szavai a korábbi időszakokra nézve is, még inkább megvilágítják a csapdahelyzetet: „Ha erdélyi magyar irodalomról volt szó, itt évtizedeken át mindig ugyanaz a két-három név hangzott el, ezek méltatlan módon elfedték a többieket. Az anyaországi illetékesek mindig valami diszkriminatív leereszkedéssel tekintettek a határokon túlra, megengedve maguknak azt a fényűzést, hogy az odaát keletkezett alkotásokból, illetve szerzők közül szelektív elvek alapján válogassanak. Félelmetesen buta és kártékony dolog volt, ám kétségkívül kényelmes. Kialakultak a kapcsolattartás legitim vonalai, ezekről kényelmetlen lett volna letérni. Egy középszintű magyarországi értelmiségi kellő tájékozottság híján, tudatlan, közönyös, vagy elfogult újságíróknak köszönhetően kénytelen volt beérni az erdélyi művelődés azon kiválóságaival, akiket egy buta, provinciális szemlélet rájuk tukmált. Valahol, egy házban, egy szalonban el lett döntve, ki kicsoda, és ez a dolog természeténél fogva tartotta magát évtizedeken át. Tetszett ez így az elnemzetietlenítő hatalomnak is, mintha az egészet ő találta volna ki. És ezzel akaratlanul is, messzemenően eleget tett természetesen a román hivatalosságok elvárásainak is, hiszen mindez egybevágott azok elképzeléseivel. Nagy megelégedéssel tapasztalták, hogy a kisebbségi művelődés potenciálját az anyaországból is sorvasztják."[257]

Az értelmezésbeli buktatók erős tradicionalitása az irodalomszociológiai, irodalompolitikai feltételrendszer bonyodalmai közt később sem tette mindig lehetővé az egyszerűen kivitelezhető szemléletváltást, vagy akár csak a finomabb artikulációt. Az erdélyi szerzők egyenként különnemű, s egyaránt új minőségeket képviselő alkotásaikban is kompakt csoportként jelentek meg a recepcióban, s ennek olykor máig tovább élő képe egy rosszul értelmezett irodalmi szolidaritás alapvetően hetvenes–nyolcvanas évekbeli hagyományát folytatja.[258]

---

[256] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

[257] Vö. **Bodor** Ádám, *A börtön szaga. – Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*, Bp., Magvető, 2002, 205.

[258] A korábbi meghatározottságok, melyek egy többnyire egyszólamú periódusban, fontosnak érzett szerepértelmezéseik révén válhattak véleményformálókká, túlélni látszottak minden újabb szemléleti bővítést. A korabeli viszonyok mellett, ez némiképp a vizsgált értékrendek „szentsége", sérthetetlensége révén is magyarázható. Aki azokat irodalmi értékekre vonatkozólag is érvényesen fogadta el, mindezt alapvetően kritika nélkül tette. Ennek a feltevésnek értelmében a recepció hangsúlyai az egyre nyíltabb nemzetiségi-politikai destrukcióval (melyben a megsemmisítésre kiszemelt nemzetközösség számára a túlélés vagy a szülőföldön maradás vált egyben az ellenállás egyetlen lehetséges formájává) egyenes arányban vélte kiolvashatónak immár az összes erdélyi műből az említett transzszilván jegyeket. A zárt intertextualitásként működő értelmezési keret sok esetben máig tartó hatása olyan irodalomszociológiai vizsgálódást is szükségszerűvé tesz, amely tekintettel van arra, hogy a kortörténeti, hatástörténeti és kultusztörténeti jegyek egyszerre válhatnak a fogadtatásnak nem pusztán megalapozó, de alapvetően pszichológiai jegyei által továbbörökítő minősítéseivé. Ugyanakkor elsődlegesen figyelmeztetnek művek újraolvasásának, újraolvashatóságának tudatosítását igénylő, azokat végre szűkebb szakmai szempontokból elemző értelmezésekre, illetve ezek hiányosságára.

Elmozdulás?

A mai recepció felől tekintve a vázolt transzszilván-népi-nemzeti örökség, a marxista szólamok közt megbúvó honmentő attitűdök és az olykor megrekedő pozitivista terminológia máig folyamatosan része egyes művek hatástörténetének, s természetszerű, hogy a korábbi alkotások esetén a történelmi-politikai megközelítés hozadékait nem lehet kitörölni, legalábbis a lehetőség szintjén, történeti értékelésük kapcsán, ezekkel ma is számolni kell. S bár ebből kifolyólag is, volt olyan időszak, amikor kétségtelenül igaznak bizonyulhattak a szomszédos államok bármelyikének magyar irodalmára utaló olyan sorok, mely szerint ennek „ma is elsőrendűen vállalnia kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát" – a hasonló megállapítások jószerével már keletkezésükkor, a kilencvenes évek közepén is anakronisztikusnak voltak mondhatók.[259]

Adott történelmi szituáltság mindig legitimálhat bizonyos mértékig olyan helyzeteket, amikor az irodalom kulturális mindenesi szerepkört kénytelen magára vállalni, de e szerepkörök erőszakos jelenbéli fenntartása minden bizonnyal nem veszi figyelembe a megváltozott társadalompolitikai helyzetben az irodalomra is vonatkozó saját létrehozott intézményrendszert és a disztributív társadalomtudományi szempontrendszereket sem. A mai társadalomtörténeti háttérről szóló ismereteink egy árnyaltabb kép kialakítását is lehetővé teszik, amelyben a hagyomány kiegészíthetősége, a történeti értekezésekben sem csupán paradigmatikus választáskényszernek minősül, de egyben saját fenntarthatóságának alapvető szükségszerűsége is lesz. Ezért is lehet feltűnő, hogy a kilencvenes évek legvégén, sőt napjainkban is létezik kitartó védelmezője ez utóbbi feladatorientált álláspontnak (melyben az értelmezői irányultság esetleges változása feltételezett értékvesztéssel párosul még az új alkotásokra nézve is!), holott már a hetvenes években is többen hallatták szavukat a nemzetiségi, kisebbségi, regionális magyar irodalmak értékelésében tett recepcióbeli egyneműsítés, a megszabott tematikai és funkcionális keretlehetőségek, valamint a minőségi engedmények ellen.[260]

Az említett nyolcvanas évek vitái sem léptek többnyire túl a keretlehetőségek pozitivista meghatározásán, holott nem a teljes határon túli magyarság, és annak jegyei

[259] Lásd **Pomogáts** Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3, 246.
[260] Vö. Fried István abszurdnak minősítő megállapítását Bori Imre azon kísérletével kapcsolatosan, mely a jelen irodalmi-irodalomtörténeti tudatát az 1919-es politikai helyzethez igazította. **Fried** István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989, 39.

(például erdélyisége), de a határon túli magyar irodalmiság elméleti alapjainak a vizsgálata maradt gyakorlatilag mindmáig megfogalmazatlan. Tőzsér Árpád a Felvidék magyar irodalmával kapcsolatban ezért írhatta, hogy az utóbbi évtizedekben „irodalomtörténészeink olyasmivel foglalkoztak hát, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Természetesnek vették a »határon túli magyar irodalmak« autonóm létét, azt a valamit, ami már akkor, (a szocializmus bezártsága idején) sem igen volt természetes, most, a határok átjárhatósága, spiritualizálódása korában meg egyenesen szembeötlő a problematikussága."[261]

Pedig Tőzsér vitatott nézetei, a könyvét ért kritikákkal is ellentétben, az újabb erdélyi írónemzedékek jelentős részéhez és mozgalmaikhoz hasonlóan[262] nem pusztán arra figyelmeztettek, hogy a nemzetiségi irodalmak autonóm létének módja mára mindenképpen megkérdőjelezendő, de az „egyetlen", „egyetemes", vagy „nemzeti" irodalom fogalmát is szükségesnek tartották felülvizsgálni.[263] Az általam említett ideologikus alakzatok esetleges szűkítő momentumainak, illetve ezek hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek átértékelése, és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ezért válik elengedhetetlenné. (Bár mint említettem, a buktatók kapcsán nem csupán az eddigi értelmezések kiegészítésről, de új módszertani értékkategóriákról van szükségszerűen szó!). Csak ezek által juthat mégis érvényesen kifejezésre, hogy az említett recepcióban milyen szerepet is játszott például a hatalom által elnémított vagy megtűrt, megcsonkított, lappangó kánoniságként a transzszilvanista jegyeket viselő, közösségi-képviseleti értéktudat, (annak minden viszonylagos archaizmusával és anakronizmusával együtt) vagy hogy a politikai korlátok megszűntével mennyiben kell, lehet, szükségszerű-e egyáltalán továbbra is önálló magyar irodalmakról beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként vizsgáló irodalomtörténeti szemlélet számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet. A sajátosságok történelmi meghatározásain túl, az etikai-képviseleti szerepvállalásokhoz, a 'küldetéshez' ragaszkodók értékelmélete viszont (a többszínűség, vagy a rész-egész viszony hangoztatása mellett is) olyan anomáliákkal járhat, amely nem kerülheti el az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedében született írások értelmezésekor a 'kisebbségi létdokumentáció' kategóriáiban való különálló gondolkodást, s a muzeális értékeknek kijáró hangsúlyos történeti értékelést.[264]

[261] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998, 50.
[262] Például az Éneklő Borz vagy az Előretolt Helyőrség szerzői körében.
[263] Jogosan kérdhette: „mi van a nyelv határai és a nemzet határai közötti terra incognitában?" Vö. **Tőzsér**, *i.m.,* 51.; A kérdés – ugyan más formában – de már az említett Önszemléleti vitában, 1982-ben is elhangzott. Ezredvégi aktualitása egyben a problémák megoldatlanságát is jelzi. Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.
[264] Mely azt a látszatot keltheti, mintha egy kisebbségben születő irodalom nem is lenne más, mint kisebbségi problematikát, s humánideológiai referenciákat tárgyaló irodalom.

A terminológiai tudatosság mellett mindenesetre nemigen célszerű merev kategóriákban gondolkodnunk, és az egymástól sokszor eltérő tudatossági fokú korszakok, életművek nemzeti/nemzetiségi szemléletét egybemosnunk, vagy a különböző régiók egyneműnek tételezett irodalomeszményét kivetítve általánosságban értékelnünk a határon túli magyar irodalmi törekvéseket. Annál is inkább, mert az irodalomközi folyamatok dinamizmusát szem előtt tartva, a szükséges régióspecifikumokra való következtetések sem tüntetik majd el például az erdélyi magyar, illetve a magyarországi nézőpontok jó néhány eltérését. Az egymás mellett megképződő, egymást kiegészítő és sokszor szükségszerűen egymást nem pusztán formáló, de kizáró kánonok kaleidoszkópszerű elrendeződéséből létrejövő (nemzeti alapú, regionális, osztály jellegű, korszakokhoz kötött vagy célelvű paraméterein túlmutatni is tudó) irodalomszemlélet nemcsak megfontolandó, de igen termékeny is lehet.

Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma

Ha a kor említett irodalomtörténetei többes magyar irodalmakat hoztak is szóba, saját alkalmazott történeti dialektikájuk kapcsán valójában nem egyenrangú magyar irodalmakat írtak le, így a különböző országokban születő magyar irodalmak hallgatólagos s olykor utópisztikus egységképe éppen a megmaradás elemi feltételeinek a látványos javulásakor, annak legreménytelibb pillanataiban, az 1989-es fordulatot követően erősödhetett fel ismét. A kényszerű különállás kulturális fejezeteinek a lezárásával a sebek is jól láthatóan más fényben mutatkoztak meg, az egységnek viszont csak jelképes helyreállását jelentette, hogy 1990 legelején a Magyar Írószövetség tiszteletbeli tagjaivá nyilvánították a határon túli magyar írókat.[265]

A történelmi korlátok megszűntével a felszabadult játéktér olyan nagyfokú differenciálódást vont maga után, amelyben a társadalmi-történelmi helyzet már nem viszonylagos értékképzőként, hanem egyszerű adottságként funkcionált. Az összmagyar irodalomban való gondolkodás lehetősége mellett teret kaptak azok a szemléletbeli differenciálódást nyújtó irodalomelméleti hatások is, amelyek nagyrészt magyarországi közvetítéssel a kisebbségi besorolást keresztező tényezőket is felerősítették. (A csak részben újonnan kialakuló, irányzatok szerint megoszló folyóirat- és könyvkiadói struktúra is ezt erősítette.) A magyar nyelvterületen való szabad mozgás a korábbi évek abszurd

[265] Göncz Árpád, az Írószövetség akkori elnök – az 1989-es közgyűlés által elfogadott alapszabály értelmében – jelképes gesztusként ajánlotta fel 1990-ben a Magyar Írószövetség rendkívüli tagságát a határokon kívül élő magyar íróknak, méghozzá „az egyetemes magyar irodalom egészséges vérkeringését” helyreállítva és kapcsolatainak szervezett biztosítása érdekében.

léthelyzeteire a fiatalabb nemzedékek által megfogalmazott kritikát is erőteljesebbé tette. Akik korábban programosan más, például posztmodern költészetbe kezdtek, mintegy tiltakozásul a társadalmi küldetésvállalás helyett, immár saját intézményi keretben is gondolkodhattak.

Az 1989-es történelmi változásokat követően megvalósulni látszó képletes egység egyéb ideológiai nehezékektől lett terhes az évtized folyamán, s mára jóformán ismét felerősödni látszik Erdélyben az a nézet is, mely szerint a különálló, részben új hagyományokkal rendelkező irodalmi életnek mégiscsak van valamiféle kényszerű sajátsága, ha egyebütt nem, hát a különböző olvasatok szintjén.[266] A napi politika irodalmi értékítéletekbe való beszivárgásának számtalan esete ráadásul ma is felsorolható,[267] amelyek egy újfajta ideológiai csapdahelyzetet teremtve távolodnak el ismét az esztétikai megítélések irodalmi jellegétől.[268] Ami kétségtelen, az bizonyára az olvasatok másságának a kérdése, amely akár a teljes kelet-közép-európai irodalomra nagy általánosságokban is megfogalmazható lenne. Éspedig úgy, hogy a meghonosodott demokráciában élő nyugati olvasó számára nem, vagy csak nehezen dekódolható a kelet-közép-európai valóság irodalmi ábrázolása, mert a szövegben szervesített valóságreferenciákat képtelen értelmezni, illetve saját életminőségének tükrében valószínűleg nem érzékelheti azt az elemi létveszélyeztetettséget, amelyet ezek a referenciák magukban hordoznak.[269] Az ilyenfajta befogadói elkülönböződés ugyanakkor éppen az erdélyi szerzők újabb generációja számára nem jelentette azt, hogy kényszerűen belebonyolódjék a terminológiákba, s abba, hogy van-e egyáltalán értelme a felosztásoknak.[270] Hangsúlyozandó, itt fontos szerepet játszott az is, hogy az Erdélyben élő vagy akár onnan elszármazott szerzők is szerették volna levetni

---

[266] A kényszerű különolvasatok hangsúlyozói, ha a Németh László-i *külön irodalmi* szentenciát nem is fogadják el, az utóbbi évekbeli utópisztikus szellemi egységnek a gyakorlati kudarcára is hivatkozva mondják, hogy a regionális magyar irodalmaknak külön olvasatuk van. Legalábbis valami ilyen kell, hogy legyen, az erdélyinek például azért, mert „Az erdélyi magyarság a 20. század második felében Európa legkisebb népei közül való: szabadon választott elöljárói nincsenek, önrendelkezése problémaként sem vethető fel, tulajdonából kiforgatták, anyaországa igyekszik nem tudni róla" – s mindez tárgyiasul valahol a művekben is. (Vö. **Vida** Gábor utószavát **Mózes** Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974–1990*, [Marosvásárhely, Mentor, 2004] című kötetéhez.)

[267] Például a 2004. decemberi 5-i sikertelen népszavazás kapcsán.

[268] Egyetlen példa a kiszólásokra: Duma-István András moldvai csángó-magyar költő műveit értékelve Sántha Attila írja: „a [kivándorlás] mely – a jólétüket a 'románoktól' féltő anyaországiaknak mondom – véletlenül sem Magyarországra, hanem Itáliába, 'Szpániába', Izráelbe irányul". Vö. **Sántha** Attila, *Könyv a fény jegyében*, in Székelyföld, 2005/7, 91.

[269] Nem véletlenül emlékeztetett éppen Mózes Attila még 1990-ben Csiki László könyvéről szóló kritikájában, hogy Európa nyugatibb fele Marquez *Száz év magány*át is 'mágikus realizmusnak' titulálta. „Ezek szerint Csiki László regényei 'mágikus szocialista realista' művek? Na ne vicceljünk! Nincs itt semmiféle mágia, hacsak a tébolyt nem számítjuk annak!" Vö. **Mózes** Attila *i.m.*

[270] Ahogyan Tőzsér a Felvidéken, Mózes Attila Erdélyben szögezte le: „Külön erdélyi irodalom márpedig nincs!"

magukról azt a triviális terhet, miszerint ők elsősorban erdélyiek, s csak másodsorban szerzők!

Egy nemrég megjelent filozófusi „töprengés" furcsamód amellett, hogy leszögezi, különálló délvidéki magyar irodalom bizonyosan nem létezik, s hozzáteszi „Tényekre támaszkodva azt mondhatjuk, hogy viszont magyar irodalom a Délvidéken kétségkívül van!", a megállapítás logikájában mégis éppen az erdélyi magyar irodalomra, mint különálló egységre[271] hivatkozva vet fel olyan anomáliát, amely a *belülállás* vagy a *kívülrekedés* logikátlanságait ez utóbbi javára kényszerül eldönteni. Az egyéb határon túli régiókkal szemben ugyanis több esetben is megfigyelhető, hogy Erdélynek a történelmi, kulturális meghatározottságaira, múltjára, művészetére, önálló államformájára és státusára támaszkodva hivatkoznak valóban meghatározóbb egységre, különállásra vagy akár önállóságra is. Ennek a látszólagos, az irodalmi életben igencsak elterjedt tévhitnek pedig könnyű az olvasatok természetes különbözőségét vagy a történelmi, politikai, társadalomtörténeti valós különállást egy szükségszerűségből autonómnak tételezett intézményes irodalomeszménnyel összemosni.[272]

Sokatmondó mégis, hogy míg Magyarországon a szellemi élet irodalmi vonatkozásai elsődlegesen járultak hozzá ahhoz a társadalmi-politikai változáshoz, amely a nyolcvanas évtized legvégére a magyar társadalomban végbement, addig a társadalmi küldetés és a közösségi megszólalás érvényességét éppen ezek a politikai-társadalmi átrendeződések hatálytalanították, s az érvénytelenítő irodalomtudományi szemléletváltásban az ideológiai távlatoktól szabadulva elsődlegesen a nyelvkritikai szempontokat állították előtérbe. A határon túli magyar irodalmak értékelésében és az irodalomtörténeti munkákban paradox módon mégsem tekintették érvénytelennek semmilyen hivatalos fórumon a társadalmi-politikai változások következtében kialakult helyzetre továbbra is a hetvenes–nyolcvanas évtized értelmezői gyakorlatát alkalmazni. A terminusok részben történő átértékelése mellett,

[271] „Az erdélyi irodalom meglétét, úgy gondolom, nem tagadja senki. Van külön magyar irodalom Erdélyben: erdélyi jelleggel, erdélyi 'ízekkel', színekkel, nyelvezettel, olyasféle tájakkal és emberekkel, melyek nem lehetnek sehol másutt a világon". Lásd **Hoppál** Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

[272] Létezett Trianon előtt is külön erdélyiség, s külön erdélyi iskolák mindig is alakultak, ahogyan a tudomány világában is gyakorlati szükségszerűségből jöttek létre korábban is erdélyi intézmények (például az Erdélyi Múzeum Egyesület az Akadémia mintájára), de csak igen erős megszorításokkal beszélhetnénk önálló, autonóm erdélyi filozófiáról, színházról, vagy természettudományról. Az irodalom fogadtatásbeli önállóságának a kiemelt hangsúlyai részben annak köszönhették létjogosultságukat, hogy a kényszerű trianoni határokat elsőként az irodalom törte át (kezdetben lírai költőivel, később a történelmi regénnyel). Itt sem feledhető, egyszerű példaként, hogy Erdély különállásának irodalmi hangsúlyai leginkább csak a tematikák szintjén jelentkezett. Sem a nyelvi, sem a (próza)poétikai hagyomány irodalmi vetületei, sem az intézményi háttér, de még a befogadók terén sem beszélhetnénk önállóságról. Az *Erdélyi Helikon* olvasóinak igen jelentős része a két háború közt is Erdélyen kívül élő volt, mint ahogyan a lap is kormányzati támogatást kapott.

esetleg helyett, nem valósult meg egy módszertanbeli olyan szemléletváltás, amely jellemezte a magyarországi újabb irodalmi értelmezésalakzatok megnyíló pilléreit és csomópontjait.

Irodalom és társadalom

Az irodalomnak társadalmi tevékenységként való feltüntetése manapság ismét nem áll távol némely újabb nyugat-európai irodalomtudományi elgondolástól, olyan művészeti meghatározottságoktól vagy kontextualista kultúravizsgálattól, amelyik csakis egyéb kulturális szegmensekkel összefüggésben kívánja szemlélni magát az irodalmi történés hatásmechanizmusait. A kultúrakutatás mai álláspontja szerint is célszerű viszont különbséget tenni a kényszer szülte, szubjektívnek is mondható értelmezések legitimációjának (leginkább csak külső tényezők megszabta játékterének) elfogadása és a valóban pozitivista örökségnek tulajdonított önérték rendíthetetlenségébe vetett hit által beszüremkedő szövegértés máig továbbélő igénye között, amelyben immanens és spekulatív szövegi létmódok értékellentéte lappanghat. Az elemzett értékelvek utólagosan valóban tételezhetők lennének az egyfajta olvasat, a szubjektivitás gondolatiságában is biztos tudást igénylő, arra kizárólagos igényt tartó, de a mai értelmezéshorizontokban már legfeljebb (a sok közül) egyetlen értelmezésmomentumnak a kiváltságok nélküli státusát hordozó szövegértés történeti módozataiként. Csakhogy az intézményesített, formális-kanonikus kritika legkevésbé sem szövegközpontú eljárásai miatt, ennek a filológiai helyett többnyire gondolati alátámasztású módszertanában szükséges felismerni e szövegértésben a szövegnek azon horizontjait is, amelyekben az irodalmi-társadalmi konnotációitól függetlenül is, az mint eleve pozitív léttel elgondolt tény „ment elébe saját megállapíthatósága ismérveinek”.[273] Az oksági meghatározottság magyarázó erejének a túlértékelése az elemzett korszakban ugyanis végig ott lappang a kisebbségi/nemzetiségi/regionális irodalmak magyar (nemzeti) irodalomba, irodalomtörténetbe való integrálhatóságának kérdésfelvetésekor. A jelzők determináltsága pedig a megértő észleléstől függetlenül alakíthatott ki olyan regisztereket, amelyek feltöltése a kulturális, etikai, morális vagy éppen helyzettudati ismereteket, az esztétikai értékelést megelőző momentummá avatták. A szűk, egysíkú diszkurzust persze az egyéni szerepek és emberi, szakmai kapcsolatok, kapcsolatrendszerek is nagymértékben befolyásolták. A nyolcvanas évek Magyarországán gyakorlatilag azonos szempontrendszerű kritikai értésmódból értelmezték, láttatták, elemezték az egyes határon túli életműveket, ugyanakkor nem állítható, hogy mindig okkal maradtak volna majdhogynem teljességgel

[273] Kulcsár Szabó Ernő kifejezése. Vö. UŐ, *Az új kritika dilemmái, i.m.,* 64.

csöndben (sokszor hallgatásukkal demonstrálva) mindazon szerzők és iskolák, akik ellenvéleményüket, minőségi és módszertani kifogásaikat szintúgy egy politikai-ideológiai helyzet miatt látták jobbnak nem hangoztatni.[274]

Kulturális emlékezet

A modern művelődésesztétikák és szociológiai társadalomelméletek a kultúrának képzésen történő hagyományozhatósága mellett, a kulturális kánoniság legitimációjának fenntarthatóságát gyakran a kisebbségi irodalmakat is érintő hagyomány és kultúrafordítás kettősében, azaz folyamatos újraértelmezési keretben vélik magyarázhatónak. A kulturális emlékezet megszabta textuális térben nem arra emlékszünk, ami le van írva, hanem ami a leírt sorok mögött van, s ami mintegy szükségszerűen behatárolja azt az időkeretet, melyben a kulturális emlékezet saját formáit még aktívan fenn tudja tartani. Ha az irodalmi hagyomány formáinak szükségszerű újraértésében az értékmentés mintegy fordításhoz hasonló rekonstrukcióját feltételezzük, a fordításanalógia és a hagyomány mindenkori viszonyának állandó értelmezésre szorultsága arra is rávilágíthat, hogy egy szélesebb kontextusban a hagyományban tételezett irodalomszemléletünk szűkebb vagy tágabb formáiról, végsősoron a kulturális emlékezet általi különböző irodalomszemléleteinkről és normáinkról van szó. Ezeknek a közelmúltra vonatkozó kódjai (a maguk letisztázatlan terminológiai determinizmusában, s a korban oly elterjedt, említett virágnyelv problematikussága révén) határozzák meg a hagyományozhatóság aktuális sikerességét.

[274] Bár a kánonkommentár összetett kérdésköre szempontjából az irodalomtörténeti ignorálások szerepe sem meríthető ki csupán egyszeri tagadásuk vagy kritikájuk révén, bizonyos emblematikus életművek esetében a kérdés máig érvényesen megmarad: mennyiben lehet más dimenzióban is szemlélni például Tamási vagy Nyírő műveinek, esetleg éppen Sütő életművének azon tartalmi meghatározottságait és sokszor kultikus jegyeit, amelyek legitimitásukat nagyrészt egy történelmi kor meghatározottságaiban, szükségszerűségében, kényszerében vagy éppen tiltásában kapták? Nyírő József sokáig Tamási mellett talán a legnépszerűbb erdélyi szerző volt Magyarországon, s ma az egykori kortárs Wass Albert látszik átvenni e népszerűségi helyet. Mindkettőjüknek két-két életműsorozata létezik, melyből egyik Erdélyben, másik Magyarországon kerül kiadásra. 1945 előtt, Nyírő művei mind az Erdélyi Szépmíves Céh, mind a budapesti Révai Könyvkiadó jóvoltából igen nagy példányszámban kerültek az olvasók kezébe. Nem mellékes szempont, hogy Nyírő 1940-ben Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után, a magyar országgyűlés tagja lett, és megkapta az egyik legnagyobb magyarországi kulturális kitüntetést, a Corvin-koszorút is. Az ő elbeszélései nyomán forgatták Szőcs István rendezésében a korszak egyik legnagyobb hatású magyar filmsikerét, az *Emberek a havason*t, amely a Velencei Filmfesztiválon nagydíjat kapott. Ugyanakkor Nyírő után ma Wass Albert hihetetlen sikeréről, népszerűségéről nem állítható bizonyosan, hogy csupán előző korszakbeli betiltása, cenzúrája miatt lenne az olvasottsági listákon egyértelműen vezető helye. Wass egyfelől annak az erdélyi arisztokráciának a képviselője volt, aki társadalmi rangját és szerepét kötelezettségek forrásának is tekintette, másfelől közönségsikereit ő eleve csak a harmincas évek derekán aratta. Az Erdélyi Fiatalok mozgalmában részt vállaló szerzőnek erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata s több kiadást is megért riportkönyve miatt (*Jönnek!* címmel, melyben érthető örömmel fogadta a honvédség észak-erdélyi bevonulását) 1944-től menekülnie kellett. Korabeli fogadtatása, mint írtam, nem volt kirobbanónak mondható, bár az 1934-es *Farkasverem* Baumgarten-díjat is kapott! Az irodalom társadalmi funkciója, küldetése és megélhető szerepe tehát (amelyet a későbbiekben éppen a sütői életműben vizsgálok), az irodalmi siker kánonformáló tényezője mögött egy meglehetősen összetett társadalmi-lélektani folyamatot is rejt.

Áthallásos vagy kettős beszédet alkalmazó, politikai célzatú művek esetén ráadásul a konnotációk vagy a hasonló alaphelyzetből értelmezett képzettársítások, a másodlagosnak tételezett voltukban mint a normalitástól, konvencióktól, mindennapoktól eltérő, elváló jelentésszegmensek csak egy matematikailag-logikailag lecsupaszított szabályrendszer értelmében lennének képesek igazolni ilyenfajta másodlagosságukat. A konszenzus – abszurd módon bizonyos sarkított irodalomtörténeti helyzetekben, irodalompolitikai behatároltságuk, netán tiltásuk folytán – vonatkozhat egy fordított jelentéssíkra is. Ebben, a cenzoriális viszonyok ismerete által, a hipotetikus sensus litteralis, művészeti vagy tudományos viszonyrendszeréből éppen a köznyelvi „denotátumra" utalhat vissza. A mindenki által felismerni vélt jelentéssík viszont éppen a kollektív értelmezésekben uralkodóvá váló szűk narratív lehetőségek által lesz ismét elsődleges (majdhogynem kizárólagos!). Az ilyen értelemben nyert konnotatív konszenzus pedig a rekonstrukcióban egy megfordított hermeneutikai alaphelyzetben keresheti literális jelentésének denotatív stabilitását. A kimondatlan konszenzus alapján a lehetséges jelentéssíkból gyakorlatilag egyetlen értelmezést kereső, lehetővé tevő szövegértés nem jelent természetellenes gyakorlatot, csupán végzetesen a szerzői intenció felfedésére irányuló, meghaladott vagy történetiségében komolyan megkérdőjelezhető olvasásmechanizmusra szűkíti az ilyen művek értelmezéstörténetét.[275]

Tálentumok

Ki tudunk-e tehát egy ideologikusan tagolt irodalomértelmezési horizontból lépni? Mennyiben szükségszerű ennek a bekövetkezte? Mielőtt továbblépnénk a konkrétabb, életművet közvetlenül is érintő elemzésekhez, érdemes emlékeztetni: ahogy az egységes kánonmodell sem szükségszerűen kizárólagos vagy megváltoztathatatlan, úgy a pluralisztikusabb, többszólamúnak kikiáltott kánonmodell sem szükségszerűen befogadó vagy toleráns. Így ami változásnak tűnik a kanonikus értékrendben, sokszor valóban csak a szemléletben, jobb esetben a módszerekben való változásigényként írható le. A regionalizmusban megrekedő alakzatértelmezés ugyanis csak a meglévő kereteket fenntartva, a listákban való változ(tat)ást tekinti elsődleges feladatának. Valós szemléleti változás viszont, terminológiai akadályokon és leszűkítő értelmezéseken túl is, csak ott és akkor következhet be, ahol és amikor a kulturális emlékezet közvetítette értékeket, így az irodalmi műveket is, minden ideologikus értelmezésükkel, értelmezéstörténetükkel együtt úgy

[275] Vö. néhány kései Sütő-színművet vagy -esszét, ezek nyelvének s nem utolsó sorban társadalmi tett-értékének a korban elvitathatatlan sikerét, erejét, népszerűségét.

minősítjük változónak és felülvizsgálatra érdemesnek, hogy közben nem kívánjuk azt teljességében a saját történetiségén kívül szemlélni. Akik a történeti szempontokon és szükségszerűségeken túl viszont továbbra is a kisebbségi irodalmak önálló feladatairól kívánják meggyőzni a képletesen egyetemes magyar olvasóközönséget, azok az irodalomtörténeti fejtegetésekben nem pusztán a különbözőség minőségi jegyeit, de eleve különálló minősítéseket és rangsorokat szorgalmaznak.

Geertz nem véletlenül állította, hogy az ideológia társadalomtudományokban elfoglalt helye alapvetően pejoratív, s hogy éppen ebből kifolyólag, ennek vizsgálata egy olyan közösség vizsgálatát jelenti, akik gondolkodásukban „valami gyanússal", valami eltérővel, „intellektuális tévedéssel" léptek kapcsolatba.[276] Csakhogy a vallott ideológia által – a Mannheim-tanítványnak tekinthető Werner Stark szerint[277] is – az ideológus nincs tudatában ennek a tévedésnek, minthogy nem megtévesztésből, de akaratlanul és öntudatlanul cselekszik. Vagyis hisz saját ideológiájában. Az ideológia bármelyik formája éppen ebből nyerheti igazi perszisztenciáját – azáltal, hogy bekeríti a közéletet, s behatol az egyes emberek szemléleti világába, méghozzá úgy, hogy autoriter formákat hoz létre.

Az ideológia vizsgálata tehát egyrészt az „intellektuális tévedés" okainak, kialakulás-feltételeinek a vizsgálatával kell hogy együtt járjon. Ezeknek a vizsgálatoknak az időszerűsége ugyanakkor egy meglévő diszkrepanciát emel az előtérbe, mert az ideológia kérdése, felismerhetősége leginkább csak akkor merül fel, amikor az emberek széles körben elfogadott nézetei, gondolkodásuk ideologikus alakzatai, vagy kulturális memóriájuk bizonyos formái és a tudományos diszkurzusok megszabta értelmezésformák közt erős eltérés mutatkozik meg. A többrendszerűség-elmélet ezért állíthatja, hogy adott ideologikus sémák, elfogadott értelmezési stratégiák, kanonikus diszkurzusok, egy szélesebb közönség által még sokáig erőteljesen képviselhetik, éltethetik hatásukban tovább az olyan rendszereket és értékelveket, amelyek időközben már rég elmozdultak, a perem felé tolódtak a kánoniság képletes középpontjából.[278] S az említett diszkrepanciához kapcsolódóan ezért beszélhet az erdélyi magyarság utolsó félszáz éves történetét kutató fiatal történész, Stefano Bottoni „dokumentálható valóság" és egy kisebbség vallott ideológiai szereposztása között húzódó értékelméleti szakadékról is.[279]

---

[276] **Geertz**, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in UŐ, *Az értelmezés hatalma*, vál. **Niedermüller** Péter, Bp., Osiris, 2001, 30.
[277] Vö. **Stark**, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.
[278] Even Zohar megjegyzése rendkívüli módon jellemzi a sütői életmű aktuális hatástani állapotait is. Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *i.m*.
[279] Lásd **Bottoni**, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18.

Hogy a kisebbségbe szakadt magyar *irodalmak* hány-hány 'tálentumot' kaptak, s hányat voltak/lehettek képesek ezekből (szűk lehetőségeik szerint) felmutatni, az alapvetően történeti megítélésükből is táplálkozik. Folyamatos nemzetiségi, s így közvetetten ideológiai-politikai jegyeiknek, feladatvállalásuknak túlhangsúlyozása viszont felülírna minden olyan közös érvet, mely egységes kritikai szempontokat érvényesíthetne egy talán utópisztikus egyetemes magyar irodalomtörténeti képletben. Ennek értelmében eleve fölösleges lenne olyan transzparadigmatikus érvrendszert keresni, melyben összemérhető, összehasonlítható lenne egy-egy irodalmi szöveg, viszont teljességében felülíródna bármely, az irodalomtörténeti szempontok jelenre utaló vizsgálódási módszertana. Az erdélyi irodalom nagykorúsodása immár egyértelműen történelmi tapasztalat, különállása viszont aligha tűnik a jelen irodalmi vizsgálódásai felől célravezetőnek.

Az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatásának történeti alakzata kétséget kizáróan meghatározó jegyeiben formálja ma is bizonyos irodalomszemléletek értekezési stratégiáit. A sajátnak vélt észlelésmód abszolutizálása helyett a szövegek ismételt megszólíthatósága érdekében a folyamatos ideológiakritikai fenntartások szemléletét az igencsak összetett, olykor kényesnek mondható alakzatokra is érvényesítve, a teljes ideológiamentesség lehetetlenségének tudatában célszerű csak megkísérelnünk. A mai szükségszerű átértékeléshez ezért nyilvánvalóan szükség van egyrészt a történetiség elismerése mellett azokra a nem csupán módszertani, de merőben más, a korban szükségszerűnek mondható korlátokon és gyakorta a magunk által vont (kvázi szakmai) határokon való elvi felülemelkedésre is, melyet egyébiránt a szépirodalom már az utóbbi másfél évtizedben nagyrészt maga nyomatékosított és végzett el. A kritikusi tekintélyek, a történelmi helyzet, az irodalompolitika vagy éppen az opponáló autoritás hitelesítette értékrend az irodalomtörténeti recepcióban mára gyakorta csak szikár névsorrá zsugorodott. A listakánon eleve determinált kizárásaiban, dédelgető, morális instanciákhoz kötődő hódolati aktusaiban, s a maga jelentéskorlátozásaiban, alapvetően két attitűdöt éltet ma is, hiszen a szükségszerű bővítés mellett a mindenkori értelmezés a korábbi panteont valóban a maga történetiségében, egy korszak emlékműveként is szemlélheti. Mind a szépirodalom, mind az értekezőpróza úgy tisztázhatja saját helyzetét és viszonyulását ehhez a még érezhető közelségben lévő hagyományszegmenshez, ha valóban kritikus távlatot talál az itt bemutatott jelenségekhez. Az említett buktatók problematikusabbá, adott esetben igen nehezen megkerülhetővé tehetik, de bizonyosan nem szabad, hogy leállítsák, megtorpanásra késztessék kritikus vizsgálódásainkat.

IV. A Sütő-recepció alakulásrendje és anomáliái.

(Kultikus távlatok felé…)

„Az embereknek a cél tisztasága ellenére nincs szükségük az általuk nagy morális jelentőséggel felruházott hiedelmek érzelmektől mentes elemzésére; és ha ők maguk mélyen ideologizáltak, akkor egyszerűen képtelenek elhinni azt,

hogy a társadalmi-politikai meggyőződés kritikus témáinak pártatlan
megközelítése más is lehet, mint skolasztikus ámítás."
(Clifford Geertz)

„Félrevezet a kérdés, igaza van-e vagy sem annak, aki értékel egy művet.
Sokkal érdemesebb arra válaszolni, miért, milyen kánonok
alapján fogalmaztak meg ilyen vagy olyan ítéletet."
(Szegedy-Maszák Mihály)

Prológus

Az eddig tárgyalt problémakörök szinte kivétel nélkül jól kivehetően összegződnek Sütő András életművének alább tárgyalt receptív konstrukcióiban. Az életművet körülölelő problematikák alapján az alábbiakban mégsem kívánom a teljes befogadás-történetet időszerű előrehaladtában, folyamatában vázolni.[280] Helyette azokat a mozzanatokat igyekszem felvillantani, amelyek az erdélyi irodalomkép korabeli origójába helyezett életmű recepciójának vázolt kisiklásaira tudatosan vagy elfogultan, kényszerből vagy jóindulatból, de kétségkívül hatással voltak. A kánoni érdek, a tájékozatlanság és az érzelmi-pszichológiai vetületek adta egyszólamúság momentumait a fogadtatás összetett mechanizmusainak szembesítésében vélem megragadhatónak, a konkrét történeti-politikai helyzetlehetőségekhez és paradox létállapotokhoz viszonyítva tárgyalhatónak, amelyek itt kiegészülnek egy újabb mozzanattal, a szerzőség elvének önkanonizáló eljárásaival is.[281]Nem célom egyes művek anomáliákkal teli újraolvashatóságának jövőbeli esélyeit latolgatni, amelyek csak egy tudatosan vállalt, szintén ideologikus alapállásból értelmezhetnék újra az említett életmű szerzőség által behatárolt szövegszerű stációit. Helyette azokat az irodalomszociológiai, és leginkább irodalomtörténeti kultuszkutató érvrendszereket hasznosítom, amelyek a kánonelméletek eddig is vázolt alapállásai mentén jelölhetik ki az értelmezés korábbi kötöttségeinek esetleges buktatóival szemben azok lehetséges feloldásait.

A recepció magyarországi alakulásrendjének bemutatásával tehát nem egy képletesen teljes befogadás-történetnek a lépcsőzetes nyomon-követése a célom, mintsem az életmű azon csomópontjainak a megjelölése, amelyek eszmetörténeti kisajátítása túlmutat az irodalomtörténet-írás értekező és értékelő álláspontjain, s egyben az előző fejezetekben

[280] Az értekezés címe értelmében nem magát a Sütő-recepciót, a 'fogadtatás menetrendjét' kívánom részleteiben bemutatni, mint inkább alakulásrendjének azokat a kánoni stratégiáit megvilágítani, amelyek egyfelől szimptomatikusak lehetnek a részben már eddig is tárgyalt problémakörökre, másfelől a kánont építő/fenntartó diszkurzus általános irodalomeszményét világíthatják meg. Bennük azokat a szükségszerű gócpontokat is érintem, amelyek egy funkcionális kánon reprezentatív életművét mára leginkább csak történetiségében engedik szemlélni.

[281] A 'self-image' és a 'szerzői névaláírás' retrospektív kanonikus mozzanatait leginkább a kultuszképző törekvések eljárásaiban szemlézem.

ismertetett alapvetéseknek mintegy esettanulmányi igazolására is szolgálhat. A következetlenségek a kánoni érdekérvényesítésben azt is szükségessé teszik ugyanakkor, hogy az életút, s olykor az életrajz azon meghatározó mozzanatait is tárgyaljam, amelyek befolyással voltak a kialakult, kialakított Sütő-kánon divatszerűségének kultusszá formálódására.

Magától értetődik, hogy nem az olyan irányú ismertetéseknek, irodalomtörténeti feltárásoknak a bárminemű megkérdőjelezése a célom, amelyek végre az Erdélyben születő irodalmat valóban közelebb hozták a magyarországi olvasóközönséghez. Még csak nem is értelmezésmódok létjogosultságát vonnám kétségbe, hiszen a történeti hatást és a művészi értéket nem lehet a kizárólagosság függvényében szemlélni. Kétségtelen viszont, hogy a történetírás érvek és ellenérvek szembesítését is igényli, s ha az egyik mozzanat szándékoltan kimarad belőle, a hatástani-értelmezésbeli folyamatok a legcsekélyebb jelét sem mutatják majd az el nem érhető, ám célként, szükségszerűségként mégiscsak megfogalmazandó objektivitás történeti szempontjainak. Mert a különböző irodalomtörténészi szemléletek, az eltérő nézőpontok saját véglegességükre ugyan sohasem tarthatnak igényt, viszont nagyon is szimptomatikusak lehetnek arra a korra, melyben megfogalmazták őket. Ezért is lehet sokkalta fontosabb maguknak az okoknak az egyszerre hatástani és filológiai feltárása egy ilyen „zárt" kanonikus életmű esetén, amely az árnyalatok, vagy az olykor igencsak eltérő vélemények, szembeötlő aránytalanságok létrejöttét is egyetlen rendszeren belől tudja még kijelölni. A mai Sütő-kánon ambivalenciáját ugyanis éppen az okozza, hogy egyszerre áll szemben két olyan feltétellel, amelyekről kénytelen tudomást venni: az evidens előértelmezettséggel és a feladatnak tekintett értelmezéssel.

Kivételes hely

Ha a hetvenes, nyolcvanas évek magyar irodalmi kánonjának, de akár kánonjainak is, a hatalmi irodalompolitika ideológiai hatásain túl vagy azok mögött, létezett külön erdélyi magyar irodalomra vonatkozó része, fejezete, elképzelése, vagy kiemelt státusa, annak egyértelműen Sütő András életműve állt a középpontjában. Magyarországi fogadtatásával kapcsolatosan monográfiájában Bertha Zoltán is elismerte, hogy „(…) a magyarországi köztudat felületesen tájékozott része a hetvenes évek elejétől sokáig szinte csak övele tudta azonosítani az erdélyi magyar irodalmat".[282] Az olvasóközönség mellett a hivatalos recepció kitüntető figyelme is egyértelműen Sütőt látszott a kortárs erdélyi irodalom origójába

[282] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 14.

helyezni, többek között ennek hatására születhetett meg személyéről, munkásságáról az első határon túli magyar alkotóról engedélyezett monográfia az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A magyar irodalom utóbbi fél évszázadában megújuló hagyományvonalak közül alighanem az irodalomesztétikai fogalmakkal nehezen körülírható irányzatok azon ötvözete keveredik Sütő életművében, amelyik az irodalmi-művészeti, illetve a szociális-nemzeti intenciókat egyaránt hasznosítja. Az életmű magyarországi fogadtatásának egyedülálló rangot biztosító, nyomatékosító értékítéletei egyszerre találták meg benne a küldetéses irodalomeszme folytonosságát, a népi írók vonalának, kollektivista, társadalmi elkötelezettségű közíróságát (melyre a művészi és politikai szerep-összefonódások éppúgy jellemzőek, mint a helyi jelleg, a sajátosság felvállalása) valamint az anyanyelv nemzetiségi, nemzeti kultúrát és öntudatot megtartó morális felelősségét. Ezekhez társultak a hetvenes évektől olvasói igényként is megfogalmazódó ellenállói illetve vátesz-szerepek, amelyek az alkotói szerepfelfogások etikai jelentésessége által is, egy nyíltan még kimondhatatlan korkritikát asszociáltak. Ismertségét, rangját, fogadtatását tekintve az életmű valószínűsíthetően egyetlen más kortárs határon túli szerzővel sem mérhető össze, kiemelt helyét azonban nem csupán irodalmi rangja (majd a nyolcvanas évekbeli magyarországi publikálások, az ismertség és a „játszottság") de a közszereplőség megannyi fokozata is biztosította. Sütő társadalmi-politikai szerepvállalása, a közéleti szereplés „rituális" eseményei is nagymértékben járultak hozzá ahhoz a kultikus Sütő-kép kialakulásához, amelyik a nyolcvanas évek közepétől, s majd a rendszerváltást követően kiemelt hangsúlyokkal formálta meg az íróságon túllépő személyiség emblematikusságát.

Az életmű irodalmi eredményeit méltató első magyarországi összefoglalás, akárcsak a hetvenötödik születésnapra összeállított legutóbbi összegző tanulmánykötet szerzői-szerkesztői véleménye szerint a Sütő-művek „az erdélyi magyarság létjogának, értékének, sajátosságainak védőiratai" méghozzá az esztétikai megalkotottságuk, a művészi autonómiájuk és az erkölcsi tartásuk alapján.[283] Ugyanitt egy korábbi írás szerint „Sütő András munkásságával az erdélyi magyarság szellemisége szerzett magának polgárjogot az egyetemes magyar irodalomban és hitünk szerint az emberi egyetemesség színe előtt."[284] Az életmű tehát nem csupán önmagának, de az általa képviselt egész erdélyi szellemiségnek szerzett polgárjogot, rangot és megbecsülést. A sajnálatosan túltágított kategóriák és az elnagyolt időkeretek kétségkívül azt igazolják, hogy az 1945 utáni időszak erdélyi magyar irodalmában, a hetvenes évek nyitányát követően Sütő András lett a közmegegyezés

[283] Vö. a *Tanulmányok Sütő Andrásról,* szerk. **Görömbei** András, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 - kötet fülszövegét.
[284] Vö. **Pomogáts** Béla, *Kisebbségi sors és kisebbségi írópálya*, in *Tanulmányok Sütő Andrásról, i.m.,* 395.

elsődleges szerzője. Ennek a folyamatnak a jobb megértéséhez, irodalomtörténeti helyéhez, vélt vagy valós indokaihoz, a „jelenség" komplexitásához, illetve a recepció fokozatainak, irodalmi és nem irodalmi sikereinek a tehetségtől az ikonikus jelig terjedő szakaszainak felvázolásához, nem egyszerűen magát a korszakot célszerű csak vizsgálnunk, de a kornak azt az irodalomértését is, amelyik meghatározhatta a recepciót. A máig jellemző kivételes pozícionáltság történeti indokainak meghatározása, a fogadtatás motivációinak feltárása és bizonyos fokig racionalizálása egyben azt is szükségesé teszi, hogy folyamatosan megkérdezzük, milyen külső vagy belső érdekeltségek, autoriter vagy konkrét hatalmi struktúrák, érzelmi motivációk formálhatták a fogadtatás koreográfiájának szükségszerű vagy éppen esetleges fokozatait.

Eljárásaim két alapfeltevésből indulnak ki, melyek szerint egyfelől már a szépíró fogadtatása is egy meglehetősen leegyszerűsített szemléletet tükröz, olyan életutat épít, amelyben az egyedi Sütő-kép kivételességéhez szükséges életrajzbeli, magatartásbeli attitűdök szelektivitása jelentős következetlenségekre világíthat rá, másfelől pedig erre a műveket övező kritikai visszhangra általánosan is jellemző, hogy túlzottan odaadó és hiszékeny a sütői önéletírás műfajokon átnyúló tételeivel szemben. Sütő a Harold Bloom-i értelemben vett olyan 'strong' szerző, aki művészi érdemei megkérdőjelezhetetlensége mellett saját írói-közírói én-képét nagyon is tudatosan formálta meg. A vallott eszmék és a vállalt szereplehetőségek közt olyan hagyományok folytatója, amelyek élet és irodalom receptív konstellációiban egyként értékelik a művészi és emberi törekvéseket. Ezek értelmében, az alábbiakban vizsgálat tárgyát képezik elsődlegesen a kritikák és recenziók konklúzióit is hasznosító, összefoglaló monografikus művek, az irodalomtörténetekben elfoglalt hely, a folyóiratbeli tematikus vagy ünnepi különszámok, az antológiák- vagy a tankönyvbeli szereplés, a lexikonbeli szócikkek, illetve a színházi és filmbemutatók. Hasonlóan kiemelt jelentősége van az egyéb társadalmi eseményeknek, díjátadásoknak, ünnepi vagy gyászbeszédeknek is, akárcsak a híradásoknak vagy a tévészerepléseknek, melyek alapos összehasonlító vizsgálatát jelen értekezés keretei már nem, vagy csak részlegesen teszik lehetővé. Mindezek origójában természetesen, elengedhetetlen szerepük van maguknak az életművet keretbe foglaló, értekező és (ön)értelmező Sütő-írásoknak, a visszaemlékezéseknek és a riportoknak is.

Közelítések

Sütő írói munkásságának valós jelentőséget és rangot a hetvenes évtized során született művei adnak, (leginkább a drámatrilógiája, illetve részben az ezt időben megelőző

naplóregénye, de egy kevésbé szigorú megítélésben már egy-két esszéje s a 'naplójegyzetek' egyféle folytatásának is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* is ide sorolható) az összes többi alkotása meglehetősen elmarad színvonalát tekintve mindezektől. Sikerüket, népszerűségüket, azaz korabeli hatásukat és akár történelmi jelentőségüket tekintve viszont, mindez már egyáltalán nem állítható ilyen egyértelmű bizonyossággal.

Amikor 1986-ban megjelenhetett az első, az addigi életművet összefoglaló monográfia,[285] a sütői pályakép a hetvenes évek sikersorozata után mindenképp érettnek látszott az életműhöz különböző irányokból közelítő kritikai megmérettetésekre. A korábbi kritikai fogadtatás részeredményeit összegzően bemutató, azokat hasznosító kötet szervezőelveit, illetve magát a monográfiától joggal elvárható elemző tárgyilagosságot is, hatásában kétségkívül felülírni látszott viszont az a kortörténeti, ideológiapolitikai sajátos helyzet, mely már a könyv megjelenése előtt Sütő magyarországi ismertségét és elismertségét meghatározta. Az 1984-ben lezárult kézirat ugyan még nem tárgyalhatta a nyolcvanas évek újabb drámatermését, az alanyához való érzelmi kötődés és hódolat viszont jól jellemezte azt a közhangulatot, amelyben a magyarországi közvélemény 1986-ban a frissen bemutatott *Advent a Hargitán* ovációs Nemzeti Színházbeli sikerei[286]kapcsán is, művet és szerzőjét egyaránt fergeteges elismerésben részesített. A korabeli politikai helyzet meghatározottságai, melyek a darab színrevitelét övezték, annak ideológiai kiszolgáltatottságát (sőt külpolitikai problematikusságát is) éppúgy jellemezhetik, mint a hasonlóan ideológiai előértelmezettségéből adódó sikerét. A marosvásárhelyi íróval ekkorra könyvtárnyi írás foglalkozott, melyekben irodalomtörténészek, kritikusok, publicisták vagy színházi emberek egyként az egyetemes magyar irodalom legjobbjai közt említették az életművet. A közmegegyezés ilyenforma meghatározottságai Magyarországon egyfelől a hetvenes évek minőségi drámatermését és érett epikus darabjainak konzekvenciáit hasznosították, (melyek mintegy igazolni látszottak az igazi kiugrást és népszerűséget jelentő, az év sikerregényének számító 1970-es naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér* folyamatos sikerét), másfelől komplex társadalmi és politikatörténeti jelleggel bírtak.

Bár a nyolcvanas évek művei már mindenképpen egyfajta visszalépésnek tekinthetők a drámaírói életműben, ekkortól már elfogadott ténynek számít a „világirodalmi formátumú élő klasszikus" megjelölés s az is, hogy az életmű, mely „egy közösség létét megörökítő egység", önmaga történelmi pillanatot hordoz, s megítélésének drámai alternatívája így „a léte vagy a nemléte".[287] Sütő közírói tevékenysége, maga az a feladat-elvű írásmód, amelyik

[285] **Görömbei** András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.
[286] Az ősbemutató 1986, január 2.-án volt.
[287] Vö. **Szerdahelyi** István, *A feldobott pénzdarab pillanatában*, in Kritika, 1987/6, 18-19.

által képviseleti írói magatartásmintája megfelelt a korban ki nem mondható, ám kétségkívül létező igénynek, s mely a hatalmi rezsim kultúrpolitikájával szemben (egyetemes?) népben-nemzetben gondolkodott, az irodalomnak kitüntetett társadalmi szerepeket szánt. Az érzelmi kötöttségek mentén, az elismerésen túllépő, olykor ömlengő siker kapcsán nem véletlenül vethette fel az említett első monográfia (gyakorlatilag egyetlen komolyabb) bírálatának szerzője a kérdést, hogy „akkor is így volna ez, ha az író történetesen Magyarországon élne, és minden leírt sora mögött nem éreznénk egy jogfosztott kisebbség harcát a megmaradásért?”.[288] A kérdés a korban sokaknak talán megválaszolhatatlannak, netán feleslegesnek is tűnt, de bizonyára nem volt értelmetlennek mondható. Hogy válasz mégsem érkezett rá, az jól mutatja politikai súlyának egyértelműségét, sőt elsőrendűségét is az értelmezői stratégiák kialakításának folyamatában.[289]

Társadalmi szolgálat

Mielőtt továbblépnénk, érdemes emlékeztetni, hogy az irodalom említett társadalmi szerepkörében[290] a hivatalos irodalompolitika művészetideológiája mellett a hatvanas évektől a kisebbségi lét adta meghatározottságok, s időben előrehaladva a nacionalista politika erősödő sanyargatásai szolgáltak megkerülhetetlennek látszó értelmezési keretül a kor romániai magyar irodalmára vonatkozó fejtegetések számára. Az Erdélyben születő irodalom

[288] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A megmaradás esztétikája. Görömbei András monográfiája Sütő Andrásról*, in Sz. L., *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996. 141. (eredeti közlés Alföld, 1986/12.)

[289] Filep Tamás Gusztáv egy 1990-es írásában nem véletlenül jegyezte meg Sütő megítélésével kapcsolatosan, hogy míg Erdélyben műveinek értékéről, s személes erkölcsiségével kapcsolatosan mindig is megoszlottak a vélemények, magyarországi perspektívából látszólag egységes („nemzeti hősi”) a kép. „Ez azonban csak látszat: az ellentábor hallgat. Néhány irodalomtörténészünk, közéleti emberünk Sütő életművét faltörő kosként használta a magyarországi közvélemény bevételéhez, a határon túli magyarság és magyar irodalmi élet létének tudatosításához. A romániai magyar irodalom diadalútja azonban elmaradt, mindössze néhány kimagasló egyénisége vált szimbólummá, nem feltétlen eredeti szándékának megfelelően.” Vö **Filep**, *A szobrok tanulsága*, in Könyvvilág, 1990/6, 11.

[290] Erdélyben a (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás az önvédelmi, vagy sérelmi politika lehetetlenségeiben nem egyszer a befelé-fordulással, a sajátosságok tematizálásával és felmagasztalása által vélte megtalálni elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom a hivatalos szocreál ideológiák mögött a kisebbség életéhez, életformáihoz, óvatosabban hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, s ezeknek adva nyomatékot folytatta a hivatalosan kötelezővé tett kollektivitáseszményt. Magyarországi kiteljesedő recepciójában, ha csak burkoltan is, de kiegészülve a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényével, a korkritikai és politikai elemeknek immanens-esztétikai értéket tulajdonítva, jobb esetben ötvözve őket a művészi reprezentációval, folytonosságát és célelvűségét tartották meghatározónak. Az érzelmi hatványon túl, amelyet az erdélyiség konnotációi hordoztak, a hetvenes évek magyar irodalmára általánosságokban is jellemző volt egy olyan olvasói beállítódás, amely hajlamos volt szinte kényszeresen sekélyes esztétikai alkotásokat is felértékelni, amennyiben ezek másutt nem tárgyalható kérdésekre irányították a figyelmet. A kritika maga is ilyenkor, egyfajta morális kényszertől vezetve, hasonlóan járt el, amely erdélyi alkotók esetében különösen érzékelhető volt. Nem is csak az említett különállást, de azt a fajta dogmatizmust továbbéltetve, újratermelve, amellyel maga is szembeszállt. Minthogy az olvasók az egyéb módon elmondhatatlan társadalmi problémákat tárgyaló művek igazságfeltáró momentumait értékelték, ezeket a problémákat, illetve magát a problémafelvetést ismételték meg többnyire a kritikák, publicisztikák is, nyomatékosítva a művek kiemelt társadalmi szerepét.

fogadtatásában ez a gyakorta elvárásként érvényesülő attitűd leginkább Sütő András írásművészete által kapott olyan hangsúlyokat, amelyek hetvenes évekbeli iránya és színvonala által állíthatta szerzőjét egyfelől a népi-nemzeti írói hagyományok méltó folytatójának szerepébe, másfelől – leginkább a hetvenes évek legvégétől – avathatta a nemzetiségi kérdéskör és a rendszerellenes írói-közéleti magatartás révén a nemzetietlen magyarországi politikát bírálók megkerülhetetlen hivatkozási pontjává.

A nyolcvanas évtized magyarországi helyzetét tekintve – mint utaltam rá – bár kétségkívül voltak vissza-visszatérő retorziók, betiltások, újbóli „bekeményítések", talán a teljes keleti blokk országaiból a magyar politikai életnek (s nyilván irodalompolitikájának) mutatkoztak csak olyan jelei, melyek lehetővé tették a szélesebb fokú strukturálódást a szépirodalom és az irodalmi élet terén is. Míg Magyarországon az említett ellendiszkurzusok egy folyamatosan enyhülő politikai keretben szerveződhettek meg, Erdélyben a rendszerváltásig terjedő utolsó évek jelentették a cenzúra önkényén túl a politikai abszurditás kiteljesedésének végső időszakát. A korabeli irodalmi irányzatok, művek, szerzők mérlegelése esetében ez azt is jelentette, hogy szükségszerűen irodalmon túli érvrendszerek terhelték a fogadtatást.[291] A különböző irányzatokhoz, ízlésekhez, felfogásokhoz tartozó csoportok elfedése vagy homogenizációja a recepcióban, vagy olykor már az otthoni megjelenések, szűkös publikálási lehetőségek, az „ismertség" alapfeltételei révén is[292], két irányt erősített fel. A magyarországi irodalmi élet érdeklődését az elkötelezett, társadalmi szolgálatot teljesítő írói eszménnyel szemben, s a szélesebb (magyarországi és erdélyi) közönség fokozódó figyelmét a valamiképpen politikai ellendiszkurzusnak számító írások, helyzetjelentések, vagy az addig módszeresen elhallgatott nemzeti összetartozást erősítő olvasatok irányába. Mindkettő hajlamos volt újra csak az elvi azonosságot, ideológiai, ellenideológiai megbízhatóságot, a hűséget jutalmazni, s kevésbé a művészi teljesítményt vagy az esztétikai értékeket mérlegelni. Czine Mihály Sütő naplóregényére vonatkozó sorai – „Nem is regényként, hanem életként olvassák…"[293] – a nyolcvanas évek közepétől az egész erdélyi irodalomszegmensre érvényesnek látszott, legalábbis arra mindenképpen, amelyiket a nagyközönség leginkább erdélyinek tudott.[294] A kollektivista szemléletek újraötvöződő

[291] A különbözést, a szakszerű (?) distingválást a korban amúgy is gyakran egyetlen dolog látszott meghatározni vagy árnyalni: ki, mennyire, s milyen formában állt kapcsolatban vagy állt ellen, függött vagy élvezett viszonylagos szabadságot a politikai hatalom diktálta irodalmi élettől, a megkövetelt világlátástól és az elvárt terminológiától.

[292] Lásd a nyolcvanas évek fiatal írónemzedékének (a beszűkült erdélyi lehetőségei közt is kényszerű) antológiáit.

[293] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és irodalom*, II. Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., Szépirodalmi, 1981.

[294] Az Erdélyből megszólaló írói hangok látszat-homogeneitása a magyarországi fogadtatás széles olvasóközönség felőli olvasatait egyértelműen ekkor jellemzik a leginkább.

kitételei a határon túli életművek magyarországi felértékeléseiben, a szakmai érvrendszerekben is együtt járt a népi nyelvet és hagyományokat tudatosan őrző, ápoló, a társadalmi szolgálatot megmaradásával is végző írókép magasztos ábrázolásával.

A kánon természetrajza

A Sütő-szakirodalom jelentős része, mondhatni arányaiban szinte annak teljessége úgy elegyedett párbeszédbe az értekező-gondolkodó-politizáló, a társadalmi cselekvést kezdetektől felvállaló szerzővel, hogy vitát gyakorlatilag nem folytatott vele (pl. éppen az irodalom társadalmiságának kérdésköréről, annak arányairól és irányairól, amelyeket evidenciaként kezel), igen ritkán élt csak kisebb fenntartásokkal, de akkor is a történelmi-politikai korlátok kényszerítő attitűdjeiként (azaz ugyancsak ideologikus szerep-meghatározások mentén) interpretálva az esetleges hiányosságokat. A voltaképpen világnézeti/ideológiai kérdésfelvetések így maguk is egy ideologikus struktúrán belül váltak a jól bevált hatásmechanizmusok rabjaivá, sőt ezek a külsődleges tényezők végképp megfeledkeztetni látszottak az olykor sajnálatosan csak az irodalmi publicisztika szintjén megrekedt kifejtések szerzőit a primer szövegiség vizsgálandó irodalomesztétikai, poétikai-retorikai alakzatairól. A befogadás-történet legfőbb kritikai vonulata, a *fősodor*, mintegy egységesen igazolja is mindezt. A társadalmi elkötelezettség, a kisebbségi említett szerepkörök evidencia-alakzatai, legalábbis így értett szükségszerűségük megkérdőjelezhetetlensége az egyéb írói életművekkel való összevetésben pedig nem annyira eddig feltáratlan, egyéb irodalmi szövegeket és életműveket (bár azokat is) fed el, mint inkább máig tartóan egyéb művekre kiterjesztve is csak egyfajta olvasatot, szűk értelmezési keretet éltet tovább. (Ilyen mechanizmusokban működik a recepciónak a korabeli alkotásokra vonatkozó, a korábbiakban említett fordítás-analógia szerinti egyértelműsége.)

Sütő tevékenységének s gondolkodásmódjának egyszerre művészi és közírói összefonódásait, vagyis kulturális és társadalmi összetevőinek a képviseletelvben való együttes megragadását különböző nézőpontokból persze lehetséges kanonikus erejű sokrétűségként és egyszólamúságként is értelmezni. Az életmű, melyben az „esztétikai, a helyzettudatosító, a felhívó funkciók szempontjai szételemezhetetlenül keverednek”[295], fogadtatása révén leginkább egy fordított arányvonalat mutat. Ebben a politikai-ideológiai meghatározottságok megkerülhetetlensége révén az életművet tárgyaló értekező-prózai írások vagy kisebb publicisztikák legtöbbje a figyelemfelhívó, informáló kódoktól, a helyzettudatosításon keresztül jut csak el, ha eljut egyáltalán, az esztétikai érvelésig. A

[295] Vö. **Bertha** Zoltán, *i.m.,* 13.

szételemezhetetlenség ugyanakkor leginkább a korszakot, és benne magát a kritikust, irodalmárt is minősíti. Az életrajzírás műfaji jogosultságát, vagy a művelődéstörténeti kitekintések szükségszerűségét a korban tagadni aligha lehet, az irodalomtörténet helyébe állítani őket viszont alighanem hiba lenne. Ráadásul, mint Szegedy-Maszák Mihály is rámutatott, „a lángelme tisztelete könnyen magában rejtheti a kísértést, hogy a szövegeket az önéletrajz töredékeivé alakítsuk".[296] Sütő írói tevékenységének megítélése márpedig elválaszthatatlannak tűnt az életmű méltatói és gondozói számára mind az életrajzi, mind a történelmi-ideológiai megközelítésektől. Ezeknek tematikus nyomait, az értelemadás fogódzóit, mint látni fogjuk, nem egy esetben maga a szerző határozta meg az önéletírás különböző műfajiságú és mélységű retrospektív alakzataiban.

Kanonikus kritika?

Mint Lauter kapcsán hivatkoztam rá, a kritikaírás különbözőségeit nem célszerű csak egy elvi, formális versus kanonikus ellentétpárban megragadni, mert aligha képzelhető el (a megfelelő intézményi keretfeltételek mellett) más, mint nem-kanonikus kritikai minősítés.[297] Irányát tekintve azonban, módszertanában és minőségében, – a kánont csupán éltetni, meghatározni kívánó, illetve azzal nem törődő, esetleg ellene ható írásmódbeli leegyszerűsítéseken túllépve – érdemes megemlíteni egy másfajta jellemzőt is. Míg az egyik a megértés mellett ítéletet is kínál, valamiféle eleve lehetetlen objektivitásra-törekvést kísérel meg, amely aztán (szándéka szerint elvakultság és rosszindulat nélkül) együtt élhet a művel, addig a másik, a hagyományosabb leginkább alárendeli magát annak, s mindezt úgy, hogy egyúttal önmagát is érvényesíti. Az elemzett életművet körülölelő írások jelentős része az egyes műveket úgy tárgyalja, hogy vele együtt kívánja vívni annak küzdelmét, egyfelől a társadalmi szolgálatban, másfelől a feledés, az elmerülés ellen. Csak így van ugyanis esélye, elválaszthatatlanul a műhöz tapadva túlélni némelyest az idők múlását, feltűnni az újabb olvasatok hivatkozásaiban. S ez nem is kevés. A művel szemben táplált alázat fűti, a megértés akarása hatja át, s ezáltal mintegy vigasztalást is nyer. A vallott közös cél ugyanezért méginkább fogékonnyá s alázatossá teszi a szerzői kommentárokkal, megnyilatkozásokkal, értelmezésekkel szemben, melyeket kinyilatkoztatásoknak tekint. Nem

[296] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Kulcsszavak az irodalomtörténet-írásban*, in Literatura 2003/3, 236.

[297] A kánonelméleti működéselveket tárgyalva a kanonikus kritika terminusa, ellentétben az eredetileg használt „öntudatos" és lebontó értelmével, nézeteim szerint itt azért bizonyul használhatónak, mert egyrészt, mint kitértem rá, minden autoriter álláspontból megszólaló kritika (az ellendiszkurzus is) valahol eleve a bővítendő kánont éltetheti tovább, másrészt pedig, mert az elemzett recepcióban alig találni valódi ellenvéleményt netán komolyabb kritikát, tehát mást, mint csupán „formális" megnyilatkozásokat. Az alábbiakban a tárgyalt kritikai diszkurzusnak a vallott világnézeti, irodalomszemléletbeli azonosságait tükröző írásokat az életművel kapcsolatban formális-kanonikus szövegekként jellemzem.

annyira távolságot kíván működtetni közte s a mű adta lehetőségek közt, mint inkább azonnal megszűntetve azokat, a mű bensőséges, személyes világába tartozónak óhajtja tudni magát.

A kánont őrző formális kritika az életművön belül ráadásul nem különbözteti meg világosan a szépirodalmat és az írás egyéb, leíró vagy fejtegető válfajait. A másodlagosnak tételezett irodalmi megnyilatkozások közt kiemelt szerep jut a szerzői visszaemlékezéseknek és önértelmezéseknek, melyekben éppúgy meghatározó szerepet kap az aktív szándék és a tudatos elme, s melyben Frye értelmében „a fő gond az, hogy a szerző 'mondjon' valamit". (A Sütő-kommentárok meglehetősen elfeledkeznek Frye azon érveléséről, amely szerint még a „nagy művek", a feltételezett „önértékű alkotások" esetében sem fogadható el a szerzőnek tulajdonítható bárminemű kritikusi képesség vagy jogkör).[298] Persze a korabeli elvárásoktól vagy az ízléstörténettől független kritika (még ha Frye ebbéli bizonyosságát, s ennek a létére utaló magabiztos sorait igencsak esetlegesnek is tekintjük), a maga szisztematikusságra törekvésében is éppoly utópisztikusnak mutatkozhat, mint az, amelyik alázattól fűtött. Legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az a kritika, amely csak olyan fogalomrendszerrel próbálja interpretálni a műveket, amelyik megtartja még az azonos szemléletek kohézióját, az valóban magában hordozza annak veszélyét, hogy az odaadóan alázatos kritikust, s nem feltétlenül az érintett művet tekintsék majd provinciálisnak.

Érték és értékelés

Az életművel foglalkozó, azt bemutató, feltáró, ismertető, elemző írások jelentős többsége mindenesetre a formális-kanonikus kritika csoportjaként határozható meg. Ezek közül is számtalan olyan írás létezik, amelyik az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban többnyire az elemzések helyett egyfajta közvetlen beiktatást választ. A kiemelt jelleg, az írói-cikkírói azonos szemléletek persze nem jelentenek szükségszerűen kanonikus rangot és minőséget minden publicisztikai szintű megnyilatkozásban. A fogadtatás textuális megnyilvánulásai közt mindenesetre (a napilapoktól a kritikai szakfolyóiratokig egyaránt) lehengerlő többségben vannak a hódolati gesztusok s az olyan írások, amelyek az írói nagyság előtt hajtva főt, az életmű teljességének jelentőségét, szerepét emelik ki. Lényegesen kevesebben azok, amelyek az írót a maga értékén kezelve, inkább a műveivel vitatkozva kíséreltek meg egyfajta műelemzést nyújtani. Ennek tudható az is, hogy a sütői naplójegyzetek, helyzettudatosító írások vagy újabb úti tűnődések gyakorta éppolyan

[298] Mint írta, Dante kommentárt írt ugyan a *Paradiso* első énekéhez, mégsem rendelkezik semmilyen különleges autoritással. „Amikor Ibsen kijelenti, hogy a *Császár és Galilei* a legnagyobb drámája, s hogy a *Peer Gynt* bizonyos epizódjai nem allegorikusak, csak azt válaszolhatjuk, hogy Ibsen nem tartozik Ibsen értő kritikusai közé." Vö. **Frye**, Northrop *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999, 11.

elismerésben részesülnek, mint a folyamatosan újra-kiadott legsikerültebb drámai vagy epikai alkotások. De még a monográfiákban is szembetűnő az egyensúlyzavar, amely már a pályakezdő egy-két sikerültebb novellát is ugyanolyan hévvel és dicséretekkel kívánja tárgyalni, mint a később remekműként bemutatott komolyabb darabokat. Holott nemcsak a monográfiák, de a kritikák és recenziók többsége is egyfajta fejlődésrajzot ad. Az életmű nagyjából három egységre tagolva jeleníthető meg, melyben az első határkövet a fogadtatás szempontjából egyértelműen az 1970-es év jelzi, a következőt viszont már sokkal problematikusabb megállapítani, minthogy egyrészt valahol a nyolcvanas és kilencvenes évek mezsgyéjén, másrészt egy hosszúra nyúlt hetvenes évtized körül lehetne a határt képletesen megvonni. Az értékelések során az előző a sikerorientált szerzőségét, a második inkább a művek minőségbeli mutatóit követi. Az ugyanis könnyen belátható, hogy a legsikerültebb, s számszerűen is a legtöbb művet adó hetvenes évtized méltán ünnepelt műveivel vagy szerzőjével a recepcióban semmivel sem foglalkozik több elemző, összegző, értékelő írás, mint a nyolcvanas évtizedbeli, minőségi visszalépést jelentő alkotásokkal. Ekkor (részben az újrakiadások, s részben az áttevődő magyarországi könyvkiadás révén is)[299] a recepció már erősen ideológiai áthallásoktól tarkított, s a kor változásaira jellemző, hogy 1989-re, szintén magyarországi kiadásban, megindulhat az életműsorozat is. A képletes fejlődésrajz persze, mely tudatosan mellőzi a korai ötvenes-hatvanas éveket, a hetvenes évek epikus és drámai művei által ezeknek próza- és drámaíróját helyezi az irodalmi rang (szakmailag is egyetértő) horizontjába, a sikeresség és a szélesebb közönségbeli divat, majd az azon túllépő kultusz helyét viszont leginkább csak a nyolcvanas évek második fele jelöli majd ki.

A kezdetek

A hetvenes éveket megelőző írások többnyire másodlagosnak tekinthetők az életműben, némelyikük nem több írói ujjgyakorlatnál. Bizonyos fokig már feltűnik bennük a nagyobb lélegzetű (ám továbbra is rövidprózai jegyeket hasznosító) összegző műre mutató igény, illetve a mélyebb gondolati tartalmat majd a drámaformában megtaláló művész alkotói világképének kikristályosodása is, nagytöbbségük azonban folyamatosan visszatérő konstrukciókat mozgat. Faluábrázoló sematizmusaik, sztálinista világképük és realizmusigényük vagy a népi színpadi játékok gyönge utóérzéseit előhívó ábrázolásmódok és karakterformák a sikerültebb rövidprózai írásokat is elfedik. A pártos szemlélet

[299] A korábbi közös kiadások után 1984-től már csak Magyarországi kiadónál jelenhetnek meg könyvei.

mindenesetre két Állami-díjban és felfelé ívelő karrierben, folyóirat-szerkesztéseben és különböző közéleti tisztségek révén is elismerésben részesül.

A korai művek magyarországi fogadtatását illetően az általános elzártság ellenére Sütő esetében elmondható, hogy ezekről a magyarországi irodalmi lapok mellett a nagyobb országos napilapok is közöltek ismertetőket. A hetvenes évtized kiugró sikerét megelőző tizenkét könyv fogadtatása – színvonalukat tekintve érthető módon – arányaiban és hangsúlyaiban messze elmarad a későbbi sikerek ovációjától, de a többi erdélyi szerzőhöz képest Magyarországon így is jelentősnek mondható. A *Mezítlábas menyasszony*ról, (1950) már tudósít az Irodalmi Almanach, az *Emberek indulnak*ról (1953) az Újhold mellett a Magyar Nemzet is, az *Egy pakli dohány* (1954) erdélyi sikeréről pedig az Alföld és az Irodalmi Újság mellett már a Népszava is ír. 1955-ben, amikor novelláiról az Alföld (Székelyhidi Ágoston révén) tudósít, szerzőjét az Irodalmi Újságban Hegedűs Géza is már „komoly ígéretnek" mondja. Hasonlóan 1956 után, a fiatal szerkesztőről, az ifjú tehetségről, az agitátor-íróról együttesen írnak szakfolyóiratok és napilapok. A *Félrejáró Salamon*ról (1956) vagy a *Tártkarú világ*ról (1959) a korban meglepően sok recenzió születik (Élet és Irodalom, Kortárs, Népszabadság stb.) A hatvanas évek szerzői elhalkulásában aztán gyakorlatilag egyetlen számottevő mű – a *Pompás Gedeon* – lát napvilágot (amelyet viszont már Harag György viszi színre Marosvásárhelyt), így itt érthető a recepciós »hézag«.[300] Fontos szempont a fogadtatás és a terjesztés korabeli viszonyaira tekintve, hogy Sütő művei legtöbb esetben Magyarországon is megjelenhetnek (például a *Félrejáró Salamon* (1956) Marosvásárhely után már Budapesten is kiadásra kerül), később pedig, a hetvenes évtizedtől a Kriterion rendszerint közös, román-magyar kiadásban jelenteti meg műveit.

Az életmű méltatói és későbbi gondozói, a kivételes helynek, valamint a »leg«-eknek legitimálói csak a hetvenes évek szerzői világképlátásának változásától eredeztetik a közszemlére szánt Sütő-kánont. Pedig Sütő sikerei (írói és közéleti egyaránt) korai műveinek törékeny színvonala ellenére is, erdélyi, romániai viszonylatokban a hetvenes éveket megelőzően is megkérdőjelezhetetleneknek számítottak. Az egyéni karrier, a különböző díjak, elismerések, megfilmesítések, címek, mindezt alaposan tükrözik. A fiatal író alig két esztendei újságírói gyakorlattal a tarsolyában már a Magyar Népi Szövetség ifjúsági sajtófelelőse, 1949-ben, huszonkét évesen pedig már a *Falvak Népe* főszerkesztője lesz. 1950-ben és 1953-ban is Állami-díjat nyer.[301] 1954-től az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettesévé,

[300] Részben emiatt is számít minőségi meglepetésnek az 1970-es, az *Év könyve* címet rögtön elnyerő, s később számos magyarországi kiadást megélő naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér*.
[301] Második alkalommal külön engedéllyel, hiszen a korabeli törvények szerint valaki csak egyszer nyerhette el a komoly pénzösszeggel járó díjat.

majd 1958-tól az akkor induló, nevét egy évvel később *Új Élet*re változtató *Művészet* című folyóirat főszerkesztőjévé nevezik ki,[302] (amely tisztségében 1989-ig megmarad!) de neve szerepel egy ideig a Kolozsváron megjelenő *Utunk* impresszumában is.[303] A hatvanas években több alkotását is megfilmesítik, így a *Zászlós Demeter ajándék élete*, a *Félrejáró Salamon*, vagy a *Kastélylakók* című írásaiból is film készül. (A korban Sütő „az egyetlen romániai magyar író, aki »bedolgozó« a filmszakmában.")[304] Mindehhez egyértelműen hozzájárulnak írói-szerkesztői munkája mellett többrétegű társadalmi-politikai szerepvállalásai is, melyek szintén ezidőtájt teljesednek ki. Különböző állami, tartományi, megyei bizottságok vezetőségi tagsága mellett Sütő 1965-től a román parlamentnek is tagja, Nagy Nemzetgyűlési képviselőként különböző választási körzeteket képvisel. 1968-tól a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Bürójának tagja, 1969-től pedig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Póttagja lesz. Ugyanebben az évben a Román Írószövetség alelnöki tisztét is felajánlják számára.[305]

A közéletiség mellett az 1970-ig terjedő időszak irodalmi szereplése is minden téren figyelemreméltó. Az eddig az időhatárig megjelent kiadványokat a Kántor–Lángféle irodalomtörténet bibliográfusa, Réthy Andor összegezte.[306] Sütő Andrásnál a lista 48 címet sorol föl, mely szerint huszonegy év alatt a szerző negyvennyolc kiadványból tizenkilenc magyar, huszonegy román, négy német, illetve négy valamilyen szláv nyelven jelent meg. Nem véletlen tehát, hogy az említett irodalomtörténet végkövetkeztetése is így hangzik: „jellegzetesen szocialista író-karrier"![307]

A kiugrás: a naplóregény

A hatvanas években Sütő leginkább csak a publicisztikában volt jelen. Szocialista népszínműveit, sematikus írásait követő elhallgatása egyrészt politikai szerepvállalásának terheiből, másrészt írói útkereséséből adódik. 1970-től aztán az esszé- és drámaíró Sütő évei következnek. Szerzőjük különben ódzkodik a nagyobb epikai formáktól. Naplóregénye kiforratlan részletei hosszú kihagyásokkal, majdnem egy évtizeden keresztül láttak

[302] A folyóiratot az említett politikai kontextusban az RMP kultúrpolitikai szervei alapították és pénzelték.
[303] 1958 április–1962 március között, bár nem vett részt tevőlegesen a lap szerkesztésében.
[304] Vö. Huszár Sándor 1969-es interjúját, (*Istenek és falovacskák*) in **Huszár** Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003; illetve **Sütő** András, *Istenek és Falovacskák. Esszék és újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
[305] Már 1962-től vezetőségi tag, 1969-ben még Méliusz Józsefet ajánlja maga helyett, ám 1972-től már elvállalja az alelnöki tisztséget, melyet aztán 1982-ig gyakorol.
[306] Vö. **Kántor** Lajos – **Láng** Gusztáv, *i.m.,* 434–436.
[307] „Sütő András jellegzetes szocialista író-karriert mondhat a magáénak: emberi-művészi pályájának alakulása pontosan, szakaszról-szakaszra jelzi a felszabadulás utáni huszonöt év történelmét. (...) [1945-ben a] Világosságnak lesz szerkesztője. Innen töretlenül ível fel irodalompolitikai-politikai pályája." Vö. Uo., 195.

napvilágot az Igaz Szó hasábjain, s az író Sütő Andrást már-már elfeledték, leírták, mire a regényforma elkészült. A sikert tehát a meglepetés is éltette. Az igazi kiugrást, s egyben magyarországi szélesebb körű felfedezést egyértelműen a Kriterion első könyveként napvilágot látó, műfajtalannak is nevezett[308] *Anyám könnyű álmot ígér* sikere hozta meg számára.[309] Ennek másik oldalágát az a műfaji, stiláris, és általában minőségi hangnemváltás jellemezte, amely a mondanivaló nagykorúsodásával maga mögött tudta a korábbi sematikus faluábrázolásokat, vagy a felületes jellemrajzokat, anekdotikus túlterheltséget, ami a korábbi műveknek sajátja. Meglepően új hang jelentkezett.[310] Szükség volt ehhez arra a politikai légkörre is, amelyre részben már utaltam, amely a hatvanas évek végére Közép-Kelet-Európában kialakulhatott, s amelyre irodalompolitikai szempontok miatt még visszatérek az alábbiakban. A „képes beszéd esztétikumon túli rejtjelei" nagyrészt már ekkortól jellemzik az életművet, illetve annak fogadtatását. A mű történelmi súlya (az első igazi elismerést és közönségsikert szerző könyv az addig méltatlanul elfeledett, elhallgatott, vagy külön irodalmakként kezelt határon túli magyar irodalmak közül), kétségtelen szerepe így az említett magyarországi kanonikus diszkurzusok erdélyi irodalmi orientációja következtében sem feltétlenül csak művészi értékeiben keresendő. Fogadtatása ugyanis felerősített egy olyan tendenciát, amelyben az esztétikai megformáltság mellett a bemutatott konkrét tények drámaisága, a tematika újdonsága, sajátossága, vagy éppen a virágnyelven kimondható perlokúciós mozzanatok hallgatólagos olvasói összekacsintása is elsődlegessé vált. (Az életmű vonatkozásában persze a drámák jelentik majd mindennek a kiteljesítését, de az erdélyi irodalom minőségeiben is talán a legmeghatározóbb jelenség, amely a határon túli magyar irodalmak fogadtatását formálja, ekkortól a sajátosságuk és sajátos szerepkörük hangsúlyozása lesz.) A hatásában elsöprő siker, melyet a teljes hetvenes évtized nyomatékosít, a lappangó kánoniság összetettségének is köszönhető. (A megjelenés egybeesett a transzszilván hagyományok előkeresésének, és a magyarországi irodalmi tájékozódás kiszélesedésének időszakával.)[311]

A kiemelt, s leginkább közszemlére szánt alkotói periódus nyitánya, (a naplóregény, s a vele egy évben megjelenő *Rigó és apostol* által) már rendkívüli gazdag releváns

[308] Vö. **Ilia** Mihály, *Sütő András, Anyám könnyű álmot ígér*, in Kortárs, 1970/9, 1492-1493.
[309] A könyv első kiadását még számos egyéb követte, igen tekintélyes példányszámokkal. Megjelent németül, lengyelül, bolgárul és természetesen románul. Magyarországon a kilencvenes években is kiadták.
[310] „Leírjam-e, hogy *meglepetés* ez a könyv? Hogy Sütő András korábbi elbeszéléseinek olykor Móra Ferenc-i érzelmessége és kedélyessége, máskor góbéskodó nyele, megint máskor egyszerűsítő, sőt torz társadalomszemlélete után annak érzem?" (kiemelés az eredetiben, BL.) Vö. **Réz** Pál, *Beváltott ígéret*, in UŐ, *Kulcsok és kérdőjelek*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 373.
[311] 1968 után Erdélyben ismét megjelenhetnek nyomtatásban a helikoni szerzők, Magyarországon a hatvanas évek hiánypótlásait követően pedig vita is folyik a transzszilvanizmusról.

utalásokban a koherens alkotói világkép felvázolása szempontjából.[312] Sütő „műfajt keresve talált rá az egyetlen, mondanivalójához megfelelő műfajra"[313], amint sikeres kompozíciójában számtalan stiláris ötvöződésben, s a töredékességet elkerülve tudott koherens szerkezetet létrehozni. A kritika leginkább ezt az epikus részletekből összeálló társadalomképet, annak teljességét emelte ki legfőbb erényként s alig elemezte azt a líraiságot, azt a keretet, amely az epikus részleteket összekötő szerepén túl, műfajt meghatározó, formateremtő elvvé vált.[314] „Az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemlélőből fokozatosan lírai alannyá tűnik át: az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek."[315] A szociográfiával kapcsolatban Szabó Zoltán sem véletlenül állította, hogy az *autobiographie romancée* erdélyi műfajában Sütő a „környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van".[316] A látszólag egyszerű kerettörténet, az epikus részletekben felidézett gyermekkori élmények, az emlékek távlatában szembesítik narrátorukat egyrészt a hagyományosan konzervatív, adottságait a történelmi változásokban is megőrizni vágyó paraszti világgal és értékrenddel, másrészt a líraiságot kiteljesítve, a szubjektum egyéni, egykoron meghozott saját döntése, távozása által, az ebből való akaratlan kiszakadásával.[317]

A regényt-záró, összegző funkciójú akvárium hasonlat erkölcsi értékszimbólumként való meghatározása,[318] paradox szerkezetében az értékvesztés és értéktelítődés diszharmóniájára épülve ideológiai értékjelképnek magát a létszimbólumot határozza meg, amelytől lehetetlen megfosztania önmagát.[319] Ez a paradox szerkezetű ideológiai értékrendszer az életmű hetvenes-évekbeli prózai alkotásaiban fontos változást jelent, s az írói világkép alakulásában talán a legnagyobb elmozdulásnak feleltethető meg. Jellemző ugyanakkor az elemzett fogadtatásra, (az irodalompolitika hivatalos szűrőjén túl, amely

[312] Ez utóbbinak leginkább önértelmező, világkép-felvázoló úti tűnődései által is. Vö. **Sütő** András, *Rigó és apostol,* Bukarest, Kriterion, 1970.
[313] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3, ill. **Szakolczay** Lajos, *i.m.* 142.
[314] A szociografikus naplóregényt a Tamási prózájából ellesett, leginkább személyes lírai hangvétel uralja. Benne az epikus perspektívák bősége lírai sugallatokkal, mégis tényirodalomra jellemző dokumentáris ábrázolásmóddal a legkülönfélébb nézőpontok sikeres szintézisét nyújtja.
[315] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 18.
[316] Vö. **Szabó** Zoltán, *„Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk",* in Új Látóhatár, 1975/2, 173-177.
[317] Az apró jelzések, melyek nincsenek tételesen kimondva, csak párhuzamosan futnak végig a leíró, tárgyilagos részletek mögött, alig hangsúlyozódtak az értékelésekben, vagy ha mégis, azok leginkább csak az adottságőrzés és az újítás, a választás és változtatás törvényszerű társadalmi konfliktusainak dialektikájában értelmeződtek. A kötetet záró metaforalánc igen sokrétű képe sem teljesedhetne ki a bensőséges kötődésnek (szülő-gyermek; hazavárás-hazavágyódás) a szemléleti különbségeken átívelő, az értékrendeken túlmutató hatása nélkül.
[318] Vö. **Lázok** *i.m.* 19, illetve részben **Bertha**, *i.m.,* 127.
[319] „(…) miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete." Vö. **Sütő** András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Bukarest, Kriterion, 1970, 245.

valamiféle népi-paraszti létformának a realista ábrázolásmódjában valóságot és regionalizmust tételezett) hogy a nemzetiségi, kisebbségontológiai vizsgálatokra erőltetett szempontok nem az értéket, de már az értékképzés lehetőségét is, a méltánytalan korlátok közt a puszta létezést is eszménnyé nemesítik. A kisebbségi lét bizonyos tartalmait feltáró könyv értékelésében ezért válik igencsak vitathatóvá, hogy a múlt felé forduló adottságőrzés a kisebbségi magyarság megmaradásnak többnyire kizárólagos biztosítékaként értelmeződik.[320]

Az életművet értékelő kritikák minősítései egyébként már itt sem pusztán (főleg az időben később keletkezettek!) a műnemnek, a műfajnak szóltak. Az összevetésekben legalább annyira a szerző is megmérettetik, mint műve, így természetszerű, hogy az összehasonlítás egyben minőségi értékviszonyokat is feltételez. Így kerülhet a naplóregény Illyés szociográfiájával (*Puszták népe*) egy rangba, vagy Tamási *Szülőföldem*-je közelébe. Az életmű egyes darabjainak megméretését (a hasonló irodalmi hagyományt képviselő elődök műveihez való viszonyítással, összefüggéseik kimutatásával) vállaló, azonos irodalomeszményt valló kritikusok dicsérete legtöbb esetben nem is a formának, az eljárásnak, vagy a mű egyéb adottságainak, mint inkább szerzőik elvi rokonságának, eszmei megfeleltetéseiknek szólt. Ezek mellett Sütő lírai nyelvezete, műveinek esztétikai értéke gyakran háttérbe szorult az egyes művek születésének körülményeihez, az író referenciáihoz, sorsához, megpróbáltatásaihoz képest. „Többünket az író világa iránti áhítat vezérelt, hiszen Sütő széptana, a megmaradás esztétikája mindennél fontosabb volt. Ezt kellett elfogadtatnunk, nemegyszer a közönyt és a különféle indulatokból táplált akadékoskodásokat is legyőzve, hogy később rátérhessünk az árnyaltabb, már nem csupán a politikumot szem előtt tartó elemzésekre."[321]

Nagy idők: a drámatrilógia

Az epikus hangnem líraizálódásával a hetvenes évek során a szépirodalmi Sütő írások sűrűbbé, töményebbé váltak, a jelentéktelen életképek, karcolatok helyét esszéisztikus magánmonológok töltik ki, de ezekben még arányosan, s nem túlburjánzóan jelenik meg a szerzői hang. Az elkomoruló valóság aztán a hetvenes évek útirajzaitól az esszékig lírai nyelvezettel, de karakteres dramaturgiájú tömörséggel léptet elő montázsszerű képfolyamokat. A sikerültebbek túllépnek pusztán a didakszis vagy a történelmi keretek képes-beszéd jellegén, s részben az önértelmezés filozófiai, léttörténeti vizsgálódásai által

[320] Vö. Lázok János észrevételeit Bertha Zoltán monográfiájának bizonyos passzusaival kapcsolatban. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[321] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.

kínálnak teret a többirányú, minőségi kibontásra. Ez jellemzi mindmáig az életmű csúcsát jelentő drámatrilógia[322] darabjait is. A példázatok tömény jellege ugyan sajátja még a nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*nek is, de a drámaszerkezet itt már egyértelműen elütni látszik a trilógia darabjaitól, s az ekkortól születő egyéb színpadi művek már korántsem ugyanazt a színvonalat képviselik (Szakolczay nem véletlenül csupán „drámakísérletnek" mondja 1986-ban az *Advent*et).[323] A trilógiát elemző Lázok János dicséri ugyan a nyolcvanas éveket nyitó darabot, de egyértelműen elutasítja a drámatetralógiát feltételező korábbi értelmezéseket, amelyek a négy színpadi művet szerves egészként kísérelték meg láttatni.[324]

Akárcsak a naplóregény, a hetvenes évek drámai sikerei is magukban hordják az adottság őrzésének, illetve megújításának konfliktusát, a tárgyválasztás és a történelmi-mitológiai keretek azonban nem egyszerűen a közölhetőség érekében vállalt alkotói kompromisszum szférájába tartoznak. A történelmi drámahelyzetekben Sütő már az alternatívák dialógusba oldására keresett tematikát. Bretter György az életműnek a csúcsát jelentő drámák megszületését követően mintegy összegzően írhatta, hogy ezek a történelmi dilemmák megoldásának módját az alternatívák sorsának szimbólumává növelhették. „Miképp lesz a mozgalomból intézmény és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását, (…) archeológusként választotta ki azt a helyet, ahol a legvalószínűbb volt, hogy éppen azt találja meg, amire szüksége volt. Tudatosságának bizonyítéka ez."[325] A kétpólusú szereplőstruktúra, valamint a cselekményváz, mely az első három drámát trilógiává avatja mindenütt két értékrendben mutatkozik meg. A két magatartásforma látszólag kizárja egymást, de a megjelenített értéktartalmak egymásrautaltságát, végső soron egységét, közös eredetét nem fedi el. A szoros baráti viszony, vagy a testvérség metaforája fokozza a főszereplő-párosok különböző pólusainak, értéktartalmainak a drámai válságát, amint az adottságokat megőrző karaktertípus fokozatosan sajátítja ki az értékek birtoklását az adottságokhoz tagadólag, lázadóan közelítő magatartáselv képviselőjével szemben.[326]

---

[322] *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (1974); *Csillag a máglyán* (1975); *Káin és Ábel* (1977).
[323] Vö. **Szakolczay** *i.m.,* 143.
[324] Leginkább szerzőjük nyolcvanas évekbeli nyilatkozatai alapján, mely hasonló elgondolásoknak adott hangot. Ezek értelmében a hatalom-kép következetes tematikus szólamai, s nem a dramaturgiai szerkezet került a feltételezett tetralógiai összefüggések kiindulópontjába.
[325] Lásd **Bretter**, *i.m.;* ill. UŐ, *Itt és mást*, Bukarest, 1979, 478-479.
[326] „Kolhaas a törvény Szentségét hiszi és fogadtatja el családi boldogsága egyetlen biztos útjaként a Münzerre hivatkozó Nagelschmidt-tel szemben; a hitújító Kálvin hatalomra kerülve már nem ismeri el és nem hajlandó biztosítani Szervét számára a másként gondolkodás jogát; miután Arabella őt 'választotta', Ábel saját tulajdonaként rendelkezik vele." Vö. **Lázok**, *i.m.,* 85.

A különböző magatartásformák ellentétpárjainak az egyenértékűsége, eredeti egységük újrateremtésének a kudarca, s abszolutizálódásuk folyamata ugyanakkor a hatalomhoz való viszonyulásuk nélkül nem csak intenzitásában, de jelentőségében is csökkent volna. Az egyidejű, egyszerre vállalt, egyetlen magatartásformává összevont ellentétpár paradoxona szükségszerű ambivalenciával társult a drámák végjátékában, amelyben egy kissé idillisztikus állandó készenlét jelei mutatkoztak meg az esetleges szembeszegülésre, a hatalommal szembeni egyéni és közösségi lázadó magatartásra.[327] A trilógia hatalmas sikerét (szerzői újdonsága mellett) egyértelműen a rendezésbeli remekléseknek köszönhette. Harag György színrevitelei egy közönség-centrikus értelmezését nyújtotta a műveknek, nem csak populizmusában, de drámai helyzettudatának művészi erejű összekacsintásában is, amelyekben a kor közönségének igényei közösségi, társadalmi hatóerőkké léphettek elő.

A közönségsikert a későbbiekben aztán fokozatosan (ismét a művészi igényességtől és esztétikai mércétől távolodva, ám) a politikai körülmények közt kimondhatatlan közösségi tudatnak másfajta katarzisélménye, közös átélése biztosította. (Az *Advent* Nemzetiben játszott tömeges sikere már-már a politikai ellenvélemény kategóriájának szinonimáit testesítette meg.) Lázok a kritikai fogadtatás monográfiákra is jellemző kategorikus megállapításainak, a konfliktushelyzetek feloldhatatlanságában mindenáron erkölcsi példázatot kereső értelmezéseknek több tételét ezért is felülvizsgálatra tartotta érdemesnek. Ugyanakkor a nyolcvanas évek színpadi művei már nem csupán a tematikák terén, illetve értelmezéslehetőségeik által szűkülnek be, megformáltságukat tekintve is visszalépést jelentenek. (Az évtized végétől megjelenő drámákban, a hatalmat életidegen öncéllá átminősítő magatartás ellenében leginkább csak katarzishiányt biztosító dramaturgia először Bíró Béla könyvében találkozott valós kritikával).[328] A *Káin és Ábel* Bécsy Tamás által is kifogásolt hatalomképe, pontosabban annak nem-jelenléte, tételezett hiánya (az Úr hangjaként), erőltetett heroizálása után (Káin kapcsán), *A szuzai* dramaturgiailag már

[327] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 87.

[328] Könyve elsősorban arra figyelmeztetett, hogy a romániai magyar drámaírás talán legkiemelkedőbb korszakának, az 1970-es évtizednek hatalmas közönségsikert aratott művei, melyek a halottnak hitt tragédia reneszánszát hozták, az évtized végére korszerűtlen s illuzórikus művekbe torkollottak, melyekben a halálban vagy a halál által diadalmaskodó „tragikus" hős mítosza tulajdonképpen egy álellentétet próbált autentikussá szublimálni. Bíró szerint a „romániai magyar drámairodalomban" a korszerű drámának nem azt kellene sugallnia, hogyan lehet megoldhatatlan helyzeteket valamiképpen megoldani, hanem inkább azt, miféle helyzeteket nem lenne szabad eleve elfogadni! Vö. **Bíró** Béla, *A tragikum tragédiája*, Bukarest, Kriterion, 1984, 6.

gyengén kifejtett cselekményszála[329] mintegy előrevetíti a dramaturgiai változás előnytelenségét az *Advent* irányába.

Az esszéíró drámaköltő

Nem tartják meg a hetvenes évek esztétikai rangját és színvonalát azok a rövidprózai művek sem, melyek mérföldnyi távolságra vannak az esszék terén a *Perzsák*, vagy a *Nagyenyedi Fügevirág* nyelvi-képi megformáltságától, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* remeklésétől. Az esszéíró Sütőnek fontos tulajdonsága, hogy nyíltan vállalja szubjektumát, s akár a maga, akár egy közösség nevében szólal meg, a személyessége egyfajta rendezőelvvé válik. Az esszéíró így legtöbbször a moralista és a lírikus jegyeit ötvözi, ám nem lépi túl a művészi harmónia szabta kereteket, vallomásossága hitelességgel párosul.[330] (*Rigó és Apostol*, 1970; *Istenek és Falovacskák*, 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, 1977). A sokkal kevésbé szerencsés vitákban, vagy az inkább vitacikknek minősülő olyan egyéb írásokban, publicisztikákban, esetleg interjúkban, ahol megbomlik a mondanivaló formai idomulása az egyéniség pozitív moralizmusához, a személyesség csupán egyfajta szűk értéklátás követelőző és elutasító gesztusaiban nyilvánul meg. Az ideologikusság ilyenkor már merőben túllép a művészi vallomás keretein. Ezekben nem a formai, művészi jegyek, s nem is a morális-gondolatiság, de sokkalta inkább a valóságalapjukat eldöntendővé formáló, igaz vagy hamis voltuk kettőssége lesz az alkalmazott mérce viszonyítási pontja.

A vallott eszmeiség, illetve eszmén kívüliség, az azonosság vagy különbözőség olykor mellékvágányként lesz az életműről tudósító kritikai aktusok értékeléseinek is sajátja. Ilyenkor elsikkad, hogy az eszmei, életrajzi motívumokra, melyek mint külsődleges műteremtő indítékok vehetők számításba, csak a mű értelmezett szövege alapján ajánlatos következtetni. A kanonikus kritikus ismerni véli az írótól előrebocsátott epikus intenciókat, egy-egy ciklus tervezett szerkezeti vázlatát is, s ebből adódóan ismerni véli a megvalósuló jelentésegészt is. A kinyilvánított szerzői szándék egy „eszmeember" sorsának, s a körülötte zajló társadalmi történések megörökítésének keretében, intenciójában értelmeződik, hiszen az esszé-, napló- vagy útirajzíró szerző folyamatosan visszatekintő nyilatkozatai mindig valami totális, társadalmi mozzanatot emelnek ki. A szépprózа igényű úti tűnődések, útirajzok vagy esszék világa a szerzőjük elkötelezettség-eszményét, a nemzeti tudatot nemzetiségiként is

[329] Vö. **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában*, in Színház, 1978/7; ill. **Bíró**, *i.m.,* 113.

[330] Az évtized nyitányán nem annyira az erdélyi vallomásos próza és emlékirat-irodalom elbeszélőhagyományát is átformáló, új műfajt teremtő regény, mint a szintén 1970-ben megjelenő *Rigó és Apostol* vallja, hogy az etnikum fennmaradásához elengedhetetlen a nyelvi kultúra megőrzése.

ébren tartó történelmi realizmusát bontja ki. A történelemidézés ezekben egyértelműen erkölcsi példázattá válik. Ezeknek az éveknek a szemléleti, lélektani jellemzői meghatározó motívumként már amúgyis csaknem kizárólag a kudarcérzetbe, a lehetőségek végzetes elapadásába, a nemzeti-nemzetiségi sors távlattalanságának gondolatába ütköznek.

A nyelv ekkortól már nem csupán kifejezési eszköze, de konkrét anyaga is Sütő írásainak. (Innen az olykori Kosztolányi allúzió a kritikákban, amely esztétikai nyomatéka mellett a vallott világnézet egy szeletét is megszabja, amint a nyelvhasználatot a létezés feltételének, a nyelvhasználat szabadságát pedig a kisebbségi lét elidegeníthetetlen jogának tekinti). Nyelvhez való viszonya és az intenzív képiség (melynek megjelenítő erejét Sütő az illyési ajánlásból is újrasokszorozza; „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.")[331] eredményezi, hogy a megújuló életműben az egész hetvenes évtized talán legfontosabb trópusa a metafora lesz. Nemcsak a drámák, az esszék költői világát is ez határozza meg. A képiség erejével átszőtt gondolati-nyelvi forma kapcsán kerülnek előtérbe a „drámaköltő" Sütő talán legjobb, esztétikailag is megalapozott művei.[332] A lírai nyelvezet mellett, mely a jelképesség, a metaforikusság által a mondanivaló koncentrált hangsúlyaiban jelentik majd a sikerültebb esszék igazi hatástani erejét is, a drámatrilógiának van egy másik alapvető erőssége. A művekben megjelenített világkép tekintetében a legfontosabb előrelépést alighanem a „vita-drámák" dialogikus szerkezete nyújtja.

A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)

Ennek a legsikerültebb időszaknak adja remek bölcseleti szemléjét (a naplóregény, a trilógia első két darabja és a sikerültebb esszék fényében), korai halála előtt a filozófus Bretter György is.[333] A rejtőzködő tehetség megújulásának, kibontakozásának, a „váltás" momentumainak esztétikai-pszichológiai sikerein túl a nyelvi-logikai világkép kiforrottságának sikerét a tautológia és a dialógus ellentétében ragadja meg, melynek legjobb irodalomkritikai példáját éppen a tárgyalt életműre véli alkalmazhatónak. Ha szavait Sütő korai alkotó korszakára, vagy magának a kornak az uralkodó irodalomeszményére is vonatkoztatjuk, akkor jelen és múlt, valóság és történelem, remélt és megvalósult kettőse más értelmet is nyer. „Sütő monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az; de ami azzal lett monolitikus, hogy megszűntette az alternatívák sokféleségét. Vagyis tartalmazta azt, ami nem valósult meg; s lényege éppen a megvalósulatlanság volt." Ezért érezheti jogosnak, s

[331] Vö. **Illyés** Gyula, *Lőtt lábú madár*, in UŐ, *Különös testamentum*, Bp., 1977, 104.
[332] A drámaköltő Tarján Tamás kifejezése. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András a drámaköltő*, in Színház, 1976/3, 1-7.
[333] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*. Korunk, 1976/3.

mintegy elégtételnek is mindenki a korábbi Sütő-szövegekhez képest, hogy „a megvalósult önmagát ünneplő farsangja" helyett az író jelenlétének itt pozitív értelemben vett álközvetlensége az, ami által „a szavak harmóniája mindent feloldott."[334] Vagyis „(…) elfedte a megvalósulatlanságot, mondatainak szépségével megölte a hiányt. Sütő nem nevezte meg tárgyát, és csodálatos jelzők tömegével metaforává oldotta a világot".[335]

Bretter ugyanakkor remekül látja, hogy az *Anyám* még nem jelent valós váltást, a líraiság benne viszont „mondatainak szépsége" által, a meg nem valósult önismereti útján indíthatta el szerzőjét.[336] Megölte az addigi írói teljesítetlen, *beváltatlan* mellett a *mindent-tudó* heroikus kategóriáit is. A be nem váltottat ezzel nem váltotta ugyan be, de legalább már tudott önmaga hiányosságairól![337] S ez az a nagy lépés, amelyik az életmű recepciójában a „végre" hangokat igazán indokolja, s amelyik a formai, esztétikai teljesítmény mögött a szemléletbeli váltást, s a damaszkuszi utat is jelentheti egyben. A mondatok harmóniája ugyanakkor a valóság tényeibe ütközve utópiába vált át. Bretter itt érzi meg először (a hetvenes évek eleji drámák tapasztalatából) hogy „ébredezik a tűrhetetlenség érzése", s az írói, művészi fejlődés szempontjából, éppen ebben láttatja az igazán jelentős változást: „ez már kiút: a tűrhetetlenről beszélni, avagy elégiát írni – ez az író alternatívája. Sütő a tűrhetetlenről beszél ezután, s talán így kezdődik a csoda."[338] A csoda, vagyis ami az „ezután"-ra vonatkozik, elsősorban a színpadi művek dialogikusságában, az alternatívák bemutatásában lesz meghatározó.[339] (A drámai konfliktusokban, egyetlen dolog legalább kétféle megközelítése az értelmezési távlatokat is biztosítja, s ez szavatolhatja az életműben is a valóban időtálló értéket.) De érezhető mindez a jobban sikerült esszékben is, ahol Sütő a „valósággal egyenértékű empíriát teremt."[340] Itt nem allegóriákról van szó, minden szimbólumokká szerveződik, ahol a szervezőelv ismét a tűrhetetlen kategóriája lesz, s

[334] Uo., 226.
[335] Uo.
[336] „A múlt meghatározza a jelen formáit, mint ahogy a jelen meghatározza múlt-szemléletünk tartalmát. Az *Anyám könnyű álmot ígér* óriási sikerét az biztosította, hogy viszonylag olcsó búcsút ígért a bűnbánóknak: Sütő azért lett majdnem szent, mert mindenkit feloldozott, aki csak hajlandó volt néhány ördögöt elmarasztalni." A nyelvi szépségekben fogant ifjonti botlásokra emlékeztető mondataival pedig, „nosztalgia szűrődött be erkölcsi világunkba: a botlások utáni vágy néha már feledtette velünk, hogy bűnbánóknak kell lennünk". Vö., **Bretter**, *i.m.,* 226.
[337] Annál is inkább, mert Sütő, „miután kivonult munkáiból, tehát feladta azt a bájos szerepet, amit önkéntes rendezőelvként saját munkáiban játszott, hirtelen 'megtanult' írni. Persze írni azelőtt is tudott: magáról, pózairól, s közben hitte, hogy az irodalom: cikk, dalban elbeszélve." Vö. **Bretter,** *i.m.,* 225.
[338] Uo., 226.
[339] Az írásművészetében a pártos kompromisszumoktól egyre távolabb kerülő szerző, a tiszta jelentés felé haladva jutott a dialógushoz. Az *Anyám* oltárán feláldozott empíria kapcsán mondja Bretter: „A szimbólumról is le kell most mondania, vagyis fel kell áldoznia minden eddigi eszközét, és a bevált eszközök helyett olyasmit használni, amit ifjonti merészségében, annak idején, nagyon régen már egészen más dolgokra használt." Vö. **Bretter**, *i.m.,* 226.
[340] Uo., 227.

amelyben a „lényeglátás” az írói rendezőelv alapja. A tűrhetetlen bevezetésével valós írói nagyságokba, kvalitásokba növő szerző jó eséllyel láthat a valódi létszimbólumok megteremtésére.

Bretter azonban némiképp a fogadtatásra utalóan már bevezet egy elmarasztaló, figyelmeztető képet is. „Az emberek furcsa módon mindig az út szélét nézik, s ahol megpillantják a rájuk kacsintó kis allegóriát, mindjárt megállnak, s az allegória kétértelműségén töprengve már lelépnek az írói szándék által kijelölt útról, s a maguk kis mellékösvényein járva szép lassan nem látnak már egyebet, mint saját lábukat, amely útnak tűnhet egyesek számára, de mások tudják, hogy csak saját lábukról van szó”.[341] A fogadtatás kialakuló referenciális, létélméleti vagy etikai fókuszpontjai aligha törődtek Bretter figyelmeztetésével, ámbár a későbbi pozícionálásoknak alapvető felhajtóerőt adó utólagos szerzői megnyilatkozások és önértelmezések, (a prognosztizálható hatás minden kis részletére figyelve, az olvasótábor és a hivatásos értekezők szempontjai felől is) leginkább csak az „írói szándék” elsődlegességét hangsúlyozták.

Az írói identitás megalapozása

A személyhez kötött irodalmi kánoniság alapvetése általánosan egy életművön belüli polarizáció kiéleződése mentén vagy az addig folytatott gyakorlat, vallott szemléletek széttöredezése idején születik. A szerzői identitás megalapozása a követni kívánt rend felől, a döntéshelyzettől származtatja az „igazi” szerző-képet.[342] A normatív önmeghatározás az életművet tárgyaló munkákban is ettől a ponttól, a kánonhoz való „megtérés” aktusától fejti ki a tradíció szerepére igényt tartó értéktávlatait. Az életútbeli és műfaji változással, az eszmélkedéssel kapcsolatban nagyjából mindhárom monográfus megegyezik abban, hogy a váltás, a damaszkuszi út a hatvanas évektől, de szövegszerű megjelenésében már a „*Félrejáró Salamon* óta érlelődik” egységesen azt állítva, hogy „doktríner” és „fiktív” szempontok helyébe ekkortól kerülnek azok a „fundamentális értékek”, amelyek az efemer értékelési viszonyokba is immár „időtállóakat” léptetnek.[343]

---

[341] Uo.

[342] Sütő annak a nemzedéknek tagja, melynek indulása a kommunista hatalomátvétel időszakára esett. Romániában fiatal tehetségként hamar közismertté válik, s az újságíróként kezdő, szerkesztőként majd főszerkesztőként dolgozó szerző közszereplőségével egyidőben igencsak favorizált, elismert író lesz. A pártosság–népiség–realizmus programjába belenövő fiatal szerzőnek a parasztság tisztánlátásának, felemelkedésének Veres Péter-i küldetését szocreál demagógiával kiegészítő korai sztálinista korszaka (novellái, publicisztikái, népszínművei) után azonban az érettebb Sütő a nemzetiségi közösség gondjai felé fordul. Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, 1990/1, 5.

[343] „megvilágosodik, hogy mindaz, ami az igazság, a haladás képzelt letéteményeseként mint újszerű hatalmi képződmény működött, az valóságos emberi létértékekkel szembeni érzéketlensége és tudatlansága folytán lényegében igazságtalanságokat halmozott és szenvedéseket fokozott fel.” Vö. **Bertha**, *i.m.,* 106.

A koncepcionális pálfordulás, a hatalom megtévesztő szerepeiből való kihátrálás Sütő írásmódjának, írói teljesítményének minőségi változását eredményezi, irodalomeszményét azonban csak részben érinti. A korábban elvárt hatalmi sematikus ábrázolásmód el-elmaradozik az ötvenes-hatvanas évek realizmuskoncepcióiban, de később is megmarad a szövegiség szempontjainak háttérbe szorulása a tartalmi helyességgel szemben. Az irodalom elkötelezett hivatástudata ekkortól már részben a nemzeti közösség-reprezentációban is megjelenik. A jelentéstani, tematikus értékek és az egyedi, művészi ábrázolásmód sikeres ötvöződése révén az első igazi sikerkönyv az életműben valóban az *Anyám könnyű álmot ígér* lesz, amely Magyarországon is az év könyvének bizonyul. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a Sütőt emberként, íróként igen jól ismerő szerkesztőtárs Gálfalvi Zsolt az *Anyám*ról írott kritikájában még az életmű és a korábban vállalt eszmék folytonosságát emeli ki: „Sütő szemléletmódja az évek, illetve az évtizedek folyamán természetesen változott, de nem változott meg" –, abban továbbra is föllelhető a „szocialista humanizmus pártos eszménye iránti elkötelezettség".[344] Ezzel ellentétben, mint mondtam, a magyarországi elvárásrendek a megmaradás, az értékmentés eszmei kivetüléseinek esztétikai megfogalmazóját dicsérték csak benne. A tárgyalt kollektív honmentő diszkurzus-összefonódásban Sütő adta a megtörténtté formált irodalmi valóságát mindannak, ami azonosulásmintákat kínálva történelmi nemzettudatot adhatott egy igen széles értelmezői közösségnek. Ekkortól a magyarországi népi irány fokozatos figyelme kíséri, melyet segít a sorsirodalom kollektív szemléletének marxista keretekbe is beilleszthető eszménye, valamint a politikai enyhülés ambivalens időszaka által Erdélyben a hagyományok előkeresése, így a transzszilván eszmék újraéledése is.[345]

A hatvanas évek végétől az irodalmi ábrázolásmód népi irányzatának előretörésében, legitimációja ismételt megszilárdításában, s a kánonja által fenntartott közösségi retorika hitelességében, amint Szirák Péter is figyelmeztetett, minden heterogeneitása, korábbi különbözősége ellenére is „kontinuumot képzett"[346] a magyarországi szimulatív ábrázolásmód mellett a határokon túli „képviseleti" próza. Mint utaltam rá, a harmincas évekre Erdélyben a népi mozgalomhoz tartozók, vagy ennek vonzáskörében alkotók kiemelt, előnyben részesített témája a kortárs erdélyi falu, választott elbeszélői módszerük pedig leginkább a szociografikus-realista ábrázolásmód lett. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódott,

[344] Vö. **Gálfalvi** Zsolt, *Az írás értelme*, Bukarest, Kriterion, 1977, 180.
[345] A népi mozgalom létrejöttét a művészetekben (persze sarkítottan) egyfajta haladáseszmény kudarca is segítette, amely kudarcot követően fordult vissza a hagyományokhoz. A modernség válságát követően a konzervatív népi vagy nemzeti felfogás az irodalmat ráadásul a politikai célkitűzésekhez is igazította. Az 1968 utáni idők haladáseszményének nyilvánvaló megtorpanása ilyen téren is figyelemre érdemes.
[346] Vö. **Szirák** Péter, *i.m*.

ehhez tért vissza Sütő is naplóregénye szociografikus faluábrázolásával. A hetvenes éveket megelőző epikájának értékelhető szelete – amelyikből részben a szociográfia is táplálkozik – a hagyományos magyar népi irodalmi közlésmód tematikai és stiláris jegyeit kísérelte ugyanis meg továbbfolytatni. A kirobbanó siker, majd az átnyúló kanonikus diszkurzusok meghatározta írói szereplehetőségek következménye is, hogy Bertha Zoltán – akárcsak az életmű több méltatója – úgy vélekedhetett, hogy Sütő András művészete a népi irodalmi világszemlélet Móricz, Tamási és Illyés munkásságával jelzett magaslatainak (esetleg) az utolsó lezáró, bevégző „nagy kicsúcsosodása".[347] A fogadtatás kibontakozására, a siker kiszélesedésére és az elvárásrendek ambivalenciájára jellemző, hogy a korszakban olykor komolyabb kockázatot is vállaló magyarországi ismertetők többsége, a poszt-népi kritikusi iskola, saját hagyományainak méltó folytatóit a határon túli szerzők elismertetésében kereste. Ahogyan az is, hogy az említett irány ilyen természetű folytonosságát elsősorban Sütőben remélte biztosítva látni. A vallott elődök, Veres Péter, Németh László vagy Illyés meghatározó kohéziós szellemisége mellett, az utóbbi által nagy ígéretnek és tehetségnek (később a magyar irodalom egyik legnagyobb vigaszának) mondott szerző kétségkívül a kortársak (például Nagy László, Csoóri) közt is méltó örökösnek számított.

A fogadtatás konkrét szövegállományának kijelölő aktusai, a művészi alkotás mércéi és értékkötelezettségei kapcsán ettől kezdve olyan életműre utalnak, amely a vallott értékeket példaszerűen testesíti meg. A kánoni kettősség, mely a többszólamúságot a normával keresztezi, jól tükrözi az ilyenforma diszkurzusok kettős szereplehetőségeit. Sütő példája az említett lappangó attitűdök számára több okból és több irányból is illusztris, hiszen esetében irodalmon átnyúló, nyílt vagy kevésbé nyílt társadalmi-politikai szerepkörökről is szó van, illetve magának a szépíróságnak a fogalomkörén belül különböző módon értelmezett (szabadabb vagy szigorúbb) megközelítésekről, az irodalom funkcióiról, melyek alapján olyan értekezői munkásságról beszélhetünk, amelyik nyíltan vállalta fel a közírásról való gondolkodásban művészet és társadalom polemikus kölcsönviszonyainak az ütköztetését. Szerzőnk primer és szekunder irodalmi megnyilatkozásai az érintendő bonyolult kérdéskörök mentén a befogadás-történet olyan mozzanataiban kristályosodnak ki, amelyekben e kölcsönviszony mindig is szükségszerűen tematizálódik.

Közügyiség és hatalomviszonyok

Népiség és szolgálat összefüggéseiben már említettem, hogy amikor a magyarországi népi vonal kritikusi gárdája felfigyel az életműre, azt egy olyan társadalompolitikai

[347] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.*, 8.

konstellációban teszi, amelyben a közügyiség gondolata különösen összetett hangsúlyokat nyert. Egyrészt a korábbi eltévelyedések (a mozgalomnak a kommunistákkal összeolvadó szárnya, vagy a szocialista mezőgazdaság terrorral való szervezése) után, mintegy második tisztulási fázisát élte,[348] amely során a hatvanas évek népi írói „maguk is a nemzeti érdekképviseletben jelölték meg feladatukat, tulajdonképpen elvállalva az egyre inkább elterjedõ összekapcsolását a népi és a nemzeti fogalomkörnek, amely még a »népnemzeti«, »népi-nemzeti« elnevezésben is deklarálódott".[349] Másrészt a nemzeti-népi feladatkör lelkiismereti közügyiségére valamelyes mozgástér „elsősorban az utódállamokban élő magyarságért való felelősségérzetünk felébresztésében"[350] nyílt.

„Bárha írók és írások körül zajlik a népi szellemi áramlat története, ez mindenkor társadalmi és politikai koordináták között minősült önmaguk előtt is". – Ács Margit ebbéli véleménye[351] nem pusztán az ideológiák nyílt vállalását, de azok értelmében a társadalmi szerepkör esetleges kudarcát, a lehetőségek elszalasztását is magában foglalja. A népiekhez kötődő nemzetpolitikai elképzelés kollektív-szociális töltete (mely kezdetekben inkább a parasztság történelmére fókuszált) a kultúrfölény gondolatához is kapcsolódó nyugati orientáció helyett a szomszédos népekkel összekötő elemeket hangsúlyozta (mintegy a középeurópai vagy harmadikutas szemlélet jegyében). Ezt látszott rövid ideig képviselni a világháború után is, igaz az utódoknak elég hamar le kellett mondaniuk arról, hogy valamifajta „harmadik" útnak, azaz az ország valós adottságaihoz és szükségleteihez szabott átalakulásnak a feltételeit csikarják ki politikai partnereikből. A paraszti származású előgenerációs értelmiség 1945 utáni nagy élménye éppen az volt, hogy politikai mozgalmakban, hatalmon belülre kerülve vállalhatott közszereplőséget, mindezzel azonban annak ambivalenciáira is ráébredhetett, hisz közelről szemlélhette a politikai hatalmi gyakorlat antihumánus ténykedéseit. A hatvanas évek derekára, végére azonban a korábbi szervilizmusból felocsúdó és a pártosságból kihátráló fiatalok (például Nagy Lászlóék) lelkiismereti drámájában vélik azonosítani a sütői magatartást is. Hatalom és közügyiség összekapcsolásának indokoltságára (belső személyiségi disszonanciája ellenére) ráadásul a fogadtatás megértő gesztusainak erdélyi szerzőre való kivetítésében markáns többlet-indoknak számít a nemzetiségi, nyelvi, indentitástudati szerepvállalás is.[352]

[348] Az első alatt a harmincas évek hivatalos ideológiai összefonódásaiból részint az urbánusok kritikája, részint Bibó hatására történt öntisztulást érthetjük. Vö. **Lengyel** András véleményével, idézi **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?, i.m.*

[349] Uo.

[350] Uo.

[351] Uo.

[352] Kiss Ferenc naplójában (melynek részletei csak a kilencvenes évek elején jelenhettek meg folytatásokban) az 1978, december 17.-i bejegyzésben egy táncházi esttel kapcsolatosan (ahová Csoóriékkal elvitték az „Öreg"-

A hetvenes évtized során a transzszilván eszmék (szintén kollektív, képviseleti és célorientált) elkötelezett és küldetéssel bíró irodalomeszményének a szabadabb tematizálhatósága révén összekapcsolódni látszott a kétféle, meglehetősen különböző, s mégis sok közös vonással rendelkező szemlélet. Mindemellett a képviseleti retorikák alapvető keretét a korban természetesen továbbra is a marxista ideológiai tér szabta meg. Sütőnek a korban is aktuális politikai kötődése, vállalt szerepkörei és funkciói a hetvenes évek kibomló kánoniságában csak mintegy ezek fényében értékelődnek.

Pedig a szerző művekben megfogalmazódó politikai tájékozódásának elsődleges forrása nem annyira ideológiai, mint történeti jellegű, nem teoretikus körültekintés vagy valamilyen elvont eszmerendszer jellemzi, mint inkább tanulságközpontúság, egyéni, tapasztalati, példázatosság. Hetvenes évekbeli írásképének egyéni helytállásra és erkölcsre utaló képei sem annyira elméleti alapossággal felvértezve, mintsem gyakorlati kényszerűségekben hitelesítik a korábbi közösségi elképzeléseket. A politikus-lét elembertelenítő dilemmáitól (melyekhez szükségtelen egy diktatórikus rendszer) íróként (belső világot teremtve) hamarabb megtanul szabadulni, mint magánemberként. Sokáig innen a hangsúlyozás is, hogy csak a közösségi létért érdemes cselekedni, alkotni. És innen a meghasonlás is, amiért az önmagát közösségi emberként meghatározó szubjektum írói kvalitásai legmélyebb vallomásai helyett ennek a közösségcentrikusságnak az érvényét, hitelét, szükségességét, s ugyanakkor hatalomhoz kötődő kollektív érdekelvét, ám egyéni, személyes hatalom-mentességét kell hogy bizonygassa a változó társadalompolitikai térben. A jó ideig hatalmi támogatottságot élvező, annak játékait belülről ismerő egyén a megtorpanás fokozataiban felismert szabadságelvű köz- és magánéleti magatartása szüli, hogy valós szerepmeghatározásokban találjon rá írói kiteljesedésére.

A hatvanas-hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása válik. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukáltak, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak. Mindezt természetesen arányainak megfelelően érdemes csak figyelembe venni, minthogy túlhangsúlyozása minden bizonnyal éppoly hibának lenne

---

ként emlegetett Illyést is) írja: „Czine jött meg a veje, és a Sütő új lépéseiről akartak beszélni. […] Pálfy Pista elmondta a temesvári bemutatót. […] Sütő felszólalása a román KB ülésén: hitvallása Csau és Románia mellett. Miért történt? Az Öreget nem döbbentette meg. Azt mondta: kezdettől az volt az alapelv, hogy saját belátásuk szerint járjanak el, és Sütő iránt változatlan bizalommal vagyunk." Érdekesség, hogy ugyanezen bejegyzés alatt esik szó Sütő friss Herder-díjáról, ahogyan az is, hogy szintén az említett naplóbejegyzés idézi Illyés meglehetősen eltérő véleményét Méliuszszal kapcsolatban: „Ő régen és többször levizsgázott." Vö. **Kiss** Ferenc naplórészletét, in Kortárs, 1994/11, 11.

minősíthető, mint az egész jelenségnek csupán a hatalom, illetve a hatalmi cenzúra megkövetelte virágnyelven való kifejezésmódokra történő redukálása. A korszakban nemcsak Sütő, de Székely János és Páskándi Géza drámáiban, Kányádi Sándor költészetében, valamint Szilágyi István prózájában is mind ott található a hatalom-tematika, illetve az egyén szabadság-lehetőségeinek különböző típusú kifejtése. Ezek értelmezése az időben azóta bekövetkezett távlat által remélhetőleg már tisztultabb formában ötvözheti az egykori kényszer-elismerések ódiumának és a jelen konkrétabban irodalomszempontú értékeléseinek talán érettebb, időtálló formáit. Az erdélyi szellemi élet hatvanas-hetvenes évtizedeinek általában vett egyén és hatalom közti viszonyának tartalmai és irodalmi ábrázolása az életmű esetében azonban nemcsak az általánosan értett alkotó személyiség és hatalom viszonyának az összefüggéseire, de a korábbi illúzióikból, odaadó kiszolgálásukból felocsúdó, ám folyamatos taktikázásban megmaradó, a hatalmat belülről ismerő közéleti ember indokainak legitimálására is rávilágíthat.

A Sütő-drámák hatalomviszonyaiban erőteljesen tematizált kérdéskör (szerzőjük *A szuzai*t is éppen hatalom és egyén viszonya miatt szemléli egységben az előző történelmi drámákkal, s több nyilatkozatában is tetralógiáról beszél) a személyes élettapasztalatok fényében a nyolcvanas évekre nyer igazán megideologizált formát. Vallomásaiban Sütő ekkortól rendszeresen beszél társadalom-kritikai érdeklődése élménygyökerei mellett keserű tapasztalatairól is. A nyolcvanas évek társadalmi elkomorulásában több interjúban szintén a hatalom-egyén tematika kerül előtérbe. Ennek kettős iránya („hogyan bánik a hatalom az egyénnel, s az egyén a hatalommal")[353] arra is rávilágít, hogy a fokozatosan kialalkított ellenálló szerep mellett milyen belső, saját életútbeli személyes élmények vagy ambivalens tapasztalatok húzódnak. „Jómagam átéltem Szervét nyugtalanságát és ugyanúgy Kálvin józanságának szenvedéseit is, miként mindenki átéli, ha valamiképp közügyi dolgokba kerül…"[354]. A „kétféle igazság egyidejű vállalásának" tudatos alkotói bizonyítékaként idéz Lázok János is egy kerekasztal-beszélgetés lejegyzett anyagából, amelyben Sütővel mondja el, „talán nem támasztok valami abszurdumot, ha azt mondom Kálvin is bennem él."[355]

[353] Vö. Nagy Juditnak adott nyilatkozatot, in Irodalmi szemle 1981/3, illetve rádiónyilatkozatát: Magyar Rádió, Petőfi adó, 1981 ápr. 6.
[354] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek*, Bukarest, Kriterion, 1981, 228.
[355] Vö. *Vita a Csillag a máglyánról német fordításának megjelenése alkalmából,* - vitavezető **Szépfalusi** István - in *Csak tiszta forrásból*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei 12, 1980, - illetve **Lázok**, *i.m.,* 23. Több szempontból is érdekes lehet ez a nyilatkozat: Egyrészt Sütő vállaltan kétesélyes, eldöntetlen dialógusságban szemléli saját darabját, (Bretter nem véletlenül dicsérte az alternatívák dialógusba oldásáért!), másrészt tükrözi szerzője belső világának, katarzismentes, vívódó szemléletváltozásának konfliktusosságát, s nem utolsó sorban a kritikai elvárások bizonyosságtételeinek, hősi ellenáló-képének esetlegességét is.

Sütő egyértelműen hetvenes évekbeli vita-drámáiban találta meg írói önazonosságát, még akkor is, ha mindez nem feltétlen jelentett azonnali világirodalmi rangot, ahogyan azt a kultikus-kanonikus kritika sietett nyomban leszögezni.[356] A színvonalas naplóregény az életműben bár mindenképp jelentős alkotásnak mondható, mégsem indokolja például Czine Mihály Görömbei András által is elfogadott véleményét, miszerint a könyv „a tényekből építkező modern epikának egyik világirodalmi szintű megvalósulása."[357] Különben, sem az esszé-, de még a drámaíró Sütő sem világirodalmi hagyományokat szándékozott folytatni, helyi színekből és adottságokból, a provinciából akarta kifejteni, kifejleszteni az egyetemes minőségeket. A nyolcvanas évek egyre szűkülőbb értelmezési horizontokat nyújtó művei, az elkomoruló valóság és az akaratlagos tematizáció azonban beszűkítette azt a teret, amelyet a korábbi sikerévtized műveinek jelentésmezeje hordozhatott. Míg a korábbi drámáiban akár a saját élettapasztalatokat, a hatalom-viszonyokat és annak kiforgató aljasságait, a tőle való függést és meghatározottságot jól ismerő szerző, a kapott sebeket művészetében is megpróbálta kamatoztatni,[358] a nyolcvanas évek második felében az életmű már leginkább csak egy, az ellenállásában önmaga értékét feltételező és ilyen karakterisztikumát konzerválni igyekvő attitűdöt, s nem utolsó sorban, az ellenállásban kor- és közösségigényt kifejező pózt ölt magára. Esztétikai problematikussága ellenére mindennek írói hitelessége nem kérdőjeleződik meg, személyes életútbeli analógiája azonban viszonylag könnyen kimutatható.

Ezen a ponton célszerű emlékeztetni arra is, hogy a recepcióban irodalom és propaganda viszonya egyáltalán nem korlátozódik csak nyilvánvaló hatalmi politikai aktusokra. A vizsgált időszakra nézve akár diagnosztikus is lehet, hogy a hivatkozási alapnak szánt irodalom eszközszerepe nem csupán a hatalmi politika játszmáiban nyert teret magának, de az ellenzékiség éppolyan szerepekre szűkített konglomerátumában is, mely

[356] A világirodalomba való tartozás vágya persze az elemzett korszakban egyszerű gyermekbetegségnek is tekinthető, mely a kis népek irodalmi kánonjainak távlatait hajlamos volt egyfajta saját elvárás-rend alapján rögtön egyetemessé bővíteni. Mindenesetre nem valószínűsíthető, hogy a sajátosan erdélyi világ sütői eszmerendszerét és korhoz, helyhez, adottságokhoz-kötöttségét más kulturális meghtározottsággal rendelekező olvasók egykönnyen megértenék. Ahogyan a kollektivizálás feszültségeinek, vagy az anyanyelvi küzdelem jogtalanságokat felsorakoztató érveinek is valószínűsíthetően más olvasatai és értékhorizontjai lennének az egyéb, mint magyar anyanyelvű olvasók számára. Ami esélyt kínálhat mégis az ilyen rangra, az éppen a helyi színektől, a provinciától leginkább elrugaszkodó drámák dialogikus lehetőségeinek, talán világviszonylatban is mérhető magaslata, szabadsága és önértelmezési távlata.

[357] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in UŐ, *Nép és irodalom*, *II.* Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., 1981, 145.

[358] A pszeudo-marxista szemlélet az oktatást és a teljes irodalmi értékrendet a hetvenes években is meghatározta és irányította a szó legszorosabb értelmében, az újabb generációk ebbe nőttek bele, ebben a szemléletben szocializálódtak. A nagy egyéniség, a nagy művész, ha ezáltal determinált is volt, attól vált jelentőssé, akkor mutatkozott meg, ha egyáltalán felismerte ezt, ha más szótárat is mozgósítani tudott, s megpróbált kilépni belőle.

olyan helyi vagy területi ideologikus értékre korlátozódó eszme- és értékrendeknek vetette alá az életművet s általában a határon túli szerzők egy jelentős részét, amilyenre egyébként a cenzúra apasztotta le az irodalmiságot annak „természetes" állapotából. Ebben az eszközszerepben pedig a vállaltan ideologikus fogadtatás olvasatigénye meg is felelt az olyan fajta értelmezésmódnak és egyszersmind kötött értelemadásnak, amely legfőképp azért dicsérte a művészt és művészetét, mert annak mondanivalója megerősítette hitében vagy előítéletében, vallott és propagált (irodalom)eszményében. Pedig Sütőt, mint említettem, nem csupán a népi irodalomkritika emelte a közfigyelem középpontjába. Korai sikereit követően, a hivatalos irodalompolitika kritikusi gárdájának megbecsülő figyelme is övezi, a hetvenes évektől pedig ugyanúgy ír róla Czine Mihály vagy Görömbei András, mint Szabó B. István vagy Szerdahelyi István, Réz Pál és Szakolczay Lajos mint Pomogáts Béla és Béládi Miklós, Ilia Mihály mint Olytán Béla.

Az életútfeltárás következetlenségei

Ugyan nem vagyok a referenciális olvasatok híve, mégsem tartom teljességében elfogadhatatlannak, ha a szerzői életrajz bizonyos elemei meghatározó szerephez jutnak adott művek interpretációjában. Ugyanígy nem vonom kétségbe, hogy bizonyos esetekben, adott időkben a jellembeli, etikai, morális adottságok kiegészíthetik egy adott mű értelmezéshorizontját. Abban a pillanatban azonban, hogy ezek a járulékos jegyek magatartásmintákként tételeződnek, s válnak a recepciót meghatározó, olvasási eljárásokat keretező értékorientációvá, igencsak megkérdőjeleződhet az az elgondolás, amelyik az önéletírásokból leszűrt adottságok (például az ellenállás, a képviselet, a hősiesség, stb.) értelmezői következetességét csak az életút egy bizonyos szakaszára gondolja kiterjeszthetőnek. Magyarán, ha csupán olyan életrajzi elemekből vagy jellembéli adottságokból válogat, amelyek saját diszkurzív legitimációjához hasznosnak bizonyulnak. Nem feltétlen szükségszerűnek, csupán funkcionálisnak, a jelentősebb Sütő-*írások* nyelvi-stiláris megformáltságán, minőségén vagy rangján ugyanis ezek a kiegészítések nem, vagy legfeljebb ideiglenesen változtatnak. Sok esetben éppoly szükségtelenek, mint az utólagosan heroizáló olvasatok, melyek már végképp nem művekre, de alapvetően szerzőjükre, annak kanonikus életútjára és bizonyos eszmék igazolására irányulnak.

Mint említettem az eddigi referencialitásból kiinduló életműre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak kritikákban, értekezőprózai értékelésekben alkalmazott következetlensége folytán vizsgálódásaim az általuk alkalmazott módszertan felvetéseihez is

kénytelenek visszatérni.[359] A kánonkommentárként működő életútépítés művet és szerzőjét egyszerre próbálja értékkategóriaként meghatározni, holott az ilyenforma elemek az ideológiai olvasatoknak legfeljebb temporális jellegét, a normatív szándék ellenére szükséges újraértését már bizonyára nem segítik elő. A korabeli fogadtatásban a recepciót éppen az jellemzi, hogy nem választ szét szerzőt és művet, de még szerzői és szerzői megnyilatkozásformákat sem. A közéleti megszólalások, – mert az eszmei egészet, a teljes világképet tükrözik – éppúgy tárgyaltatnak az életmű értékelése során, mint a legjobb színpadi művek, éppolyan irodalmi megnyilatkozásként aposztrofálják őket, természetes tehát, ha élet és irodalom, a mű valósága és a szerzői valóság egyazon hullámhosszon interpretálódik. Sütő írásművészetének közíróiként való (ön)meghatározása is ezt erősítette.

Az életmű megközelítéséhez éppen ezért a monográfiák adják az egyik legerősebb és legkézenfekvőbb fogódzót, a kánoni pozícionáltságot illetően. A Sütő-monográfiák szerzői élet és mű viszonyának kérdésében olyan oksági összefüggésrendszert sugallnak, amely mindenképpen indokolni látszik az életrajzi történések egyidejű vizsgálatát művek létrejöttének és tematikájának megértésekor. A szerző életeseményeit is értelmező monográfiák leginkább az életrajz biztosnak vélt (ideológiailag elfogadhatónak nyilvánított) fogódzóira azonban nem csupán támaszkodtak, de belőlük kiindulva látnak hozzá vázolt feladatuk tárgyalásához. Valószínű, hogy amit tulajdonképpen minden kultikus életmű befogadás-története esetében elmondhatunk, a Sütő-recepcióban is mindmáig elsődlegesen szerepel előfeltevésként az a hiedelem, mely szerint műveinek nagysága nem egyes művek megalkotottságában, hanem műveinek összességében, jelentőségük pedig nem egyes esztétikai mérlegelhetőségük, hanem sokkal inkább moralizáló szempontok sokaságának alapján keresendő. Ezen fölül is a bizonyos szegmenseiig autoriternek tekinthető szakirodalom ’korszellem’, ’ideologikum’, illetve ’tudósítás’ vonatkozásaira lefokozva s mégis az alkotó személyiség romantikus felnagyítására, nyelv- és népféltő momentumaira fektetve a hangsúlyt igyekezett értelmezni az életművet.

Mindemellett az életútbeli szubjektív, válogató, csoportosító módszertan olyan eljárásokat vont maga után, amelyeknek nem a választott metodikája, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége vált az ideológiaképzés legfőbb eszközévé. Amennyiben ugyanis magatartásmodellek alapján értékelték az életmű megannyi alkotását,

[359] Tekintve bár, hogy az életútnak és az életrajzbeli referencialitásnak nem kellene túlzott szerepet játszania egyes művek értelmezésében, (legalábbis csak annyiban, amennyiben talán a művek jobb megértéséhez ez hozzájárulhat, azaz a művek felől teszi olvashatóvá az életrajzot és nem fordítva) mégis fontosnak vélem fölvázolni az életút egyes fontosabbnak érzett momentumait. Már csak azért is mert az általam idézett és idézendő kanonikus vagy metakanonikus szövegek az értelmezéseik origójába mind az ilyenfajta megközelítéseket állították. (Legtöbbször egy magatartásmodellt hangsúlyozva.)

akkor következetesen azt az ambivalenciát is értelmezni kellett volna, amely Sütő sokáig ambivalens, felfelé vonalas, kifelé ellenálló diszkurzusát jellemezte.

Monográfiák

Különösen fontos megjegyezni, hogy az elemzett életmű esetében beszélhetünk az első olyan monografikus vállalkozásról, amelyikre határon túli szerző esetén hivatalosan engedélyt adtak. A hangsúly az évszám kapcsán is (1986) legalább ilyen fontos, mind irodalompolitikai mind szakmai szempontból, főképp, ha belegondolunk, hogy a korban egyéb határon túl élő szerzők hosszú sora lett volna felsorolható, akik nemhogy monográfiához, megméretéshez is alig jutottak. (Határ Győzőtől Székely Jánosig, stb.) Az első monográfus számára adott volt tehát az alkalom, hogy végre a határokon átívelő irodalom egységéről,[360] minőségi fejleményeiről, eredményeiről számoljon be, s egyáltalán, az említett nemzeti-önszemléleti viták után ráirányítsa a figyelmet más határon túli alkotókra, műhelyekre, életművekre is. Az első határon túli alkotóról szóló monográfia előzmény nélküli vállalkozásnak számított, éppen ezért a kétkedőket is meggyőzve, a szakma és a szélesebb olvasóközönség figyelmét is az akkorra már hivatalosan is legitimált, elfogadott vagy megtűrt, egységesebb szemléletek országhatártól független ereje felé fordíthatta volna. Főképpen, mert a monográfus – választott szerzőjéhez hasonlóan – az írást mindig is szolgálatnak fogta fel!

Görömbei András eleve a hetvenes évektől ismerkedett meg az életművel, s annak korábbi szakaszait már ezek fényében, jóindulatú túlzásokkal formálta a jelen elvárásaihoz. Ezért talán nem csak a monográfusnak alanyáról rajzolt, eléggé vitatható képe, de részben a romániai magyar és a magyarországi kritika másként értékelő, más szempontú értékítélete is felelős. (Valamelyest nehezíthette a munkát a szerzői bibliográfia és az erdélyi repertóriumok korabeli hiánya is, mely a romániai magyar orgánumokra vonatkozó tudományos kutatásra is nagyrészt jellemző még ekkor.) Recepciótörténeti vizsgálódásainkat tekintve egyértelműnek látszik azonban, hogy azok a politikai események, melyek a monográfia megírása idején zajlottak, kiemelt szerepet játszottak a monográfus erkölcsi ítéleteinek és hódolati aktusainak az előtérbe helyezései esetében. A debreceni irodalomtörténész úttörő kezdeményezése, mint utaltam rá egy olyan közhangulatban nyert monografikus formát, amikor Sütő személyében a magyarországi közvélemény már leginkább kisebbségi hőst ünnepelt. Az utólagos agyondédelgetés határon túli szerzőkre vonatkozó aktusai az ő esetében mégsem csak egy

[360] A nyolcvanas évek nyitányát ilyen téren meghatározó, említett Önszemléleti vita, illetve az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötete után!

korai felületes fogadtatásnak vagy protokollszerűségnek a feledtetése révén váltak nyilvánvalóvá, hiszen Sütő hivatalos funkcióinál fogva, hatalmi támogatottsága révén is mindvégig azon kevesekhez tartozott, akiket a hivatalos magyarországi irodalompolitika is elfogadott és számon tartott. Nem véletlenül írhatta még 1977-ben is Fenyő István Sütő első két, legsikerültebb történelmi drámáját elemezve, hogy szerzőjük „fáradhatatlanul alkotó, nagy kommunista művész".[361]

Persze amilyen tragikus és szimptomatikus, hogy erdélyi szerzőről monográfia a nyolcvanas évek közepéig nem íródhatott, úgy az is jellemző (s már a kultikus közmegegyezést jellemzi), hogy ezt követően, a kilencvenes évek végéig Sütőről a harmadik monografikus feldolgozás is elkészül, mire más szerzők életműveinek összefoglalása egyáltalán szóba kerül. (Hogy csak kortársakat említsünk: Székely Jánosról csak az ezredfordulón, Kányádi Sándorról csak 2003-ban, Szilágyi Istvánról pedig 2004-ben készült monografikus feldolgozás, Páskándi Gézáról viszont máig nincs még!)[362] Mindhárom Sütő-monográfia szerzője túl közeli viszonyban áll alanyával, olykor talán szimpatikus, máskor viszont a legkevésbé sem öncélú elfogódottságaik egy szélesebb érdekkört, igényt s szemléletet tükröznek. A hetvenes évek közönségsikerei, illetve a nyolcvanas évek ellenzéki-reformer korhangulata jellemzi az első, a kilencvenes évek drámai-heurisztikus társadalomképe, Sütő személyes sorsának tragédiája, majd az őt övező ünnepelt köztisztelet a második monográfiát. Ablonczy hetvenedik, illetve hetvenötödik születésnapra kiadott, temérdek sajtóhibával teletűzdelt munkája már leginkább furcsa kortörténetet ötvözve, kevésbé az irodalmi alkotások, mint inkább az írói életrajz és társadalomtörténeti képek szétbonthatatlan egységében véli megragadni az értelmezések kiindulópontját. A tudományos igényűnek aligha nevezhető kötet viszont olyannyira determinált alanya iránti hódolatában, hogy baráti odaadásában a viszony leginkább csak Sütő saját életútjára vonatkozó retrospektív kortörténeti (ön)értelmezéseinek monografikus tolmácsolására szűkül.

A monográfiákban a személyesség, ez utóbbit kivéve, nem annyira a hangvételben, mint inkább az alanyuk iránti tiszteletben nyilvánul meg, amely viszont így is gyakran népmesei távlatokba helyezi, s szerzőjével hőst tiszteltet alanyában. A „szimpatikus elfogódottságon"[363] túl, Görömbei András például „megidézett hősét" meg sem kísérli összevetni egyéb erdélyi szerzőkkel, vagy akárcsak az életművet elhelyezni a korabeli

[361] Fenyő a marxi dialektika szerint tézis-antitézis kettősében elemzi a „társadalomújító magatartás két poláris elfajulásának megjelenítését." Vö. **Fenyő** István, *Forradalom és humanizmus*, in Alföld, 1977/2.
[362] Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai: Székely János*, Bp., Új Mandátum - Az irodalom visszavág, 2000; **Elek** Tibor, *Székely János*, Pozsony, Kalligram, 2001; illetve **Pécsi** Györgyi, *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram, 2003; és **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004.
[363] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

romániai magyar irodalomban. Ezért „a monográfiát olvasva úgy tetszik, hogy Sütő András életműve Erdélyben egyedüli csoda, mintha az általa létrehozott értékek egyetlen szállal sem kapcsolódnának más alkotásokhoz. Mintha a romániai magyar dráma nagykorúsodásáról lehetne Páskándi Géza *Vendégség*e, Székely János *Caligula helytartója* című műve nélkül beszélni, mintha Szabó Gyula, Kányádi Sándor – hogy csak Sütő nemzedéktárait említsem – nem az elemzett életművel azonos értékű életművet mondhatnának magukénak."[364]

Bertha Zoltán monográfiája marad elemzéseit tekintve talán a leginkább „szöveg-közeli", értelmezéseiben ez áll a legközelebb a művekkel való foglalatoskodáshoz, – ahogyan a könyvsorozat is, amelyben megjelent, tudatosan kísérelt meg távolságot tartani a politikai elkötelezettségektől – ám ennek szerzője sem hasznosítja azokat a belátásokat, amelyek az első monográfia óta egy megváltozott politikai helyzetben, már a kilencvenes évek felől egészíthették volna ki az előzetesen megállapított értékítéleteket.[365] Ráadásul mindjárt munkája bevezetőjében újrafogalmazza mindazokat a szentenciákat, amelyek továbbra is csak egy különálló erdélyi művelődés- illetve irodalmi hagyományszegmensben válik megragadhatónak az életművet. Ugyanakkor a kilencvenes évek elejének politikai közjátékait, Sütő szerepét és tragikus szereplését nem tudja, vagy nem is akarja távol tartani a referenciális értelemadásoktól. Lét- és ismeretelméleti alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján a végre várt műelemzésekben, a művekkel való foglalatoskodásban is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása, az értékpusztulás tematizálódik.

Szelektivitás

Az első monográfia szerzője Sütő addigi életművéhez jelene erőteljes ideológiai aspektusai felől közelített. A honmentő kánon elvárásrendjéhez történő igazodás értelmében a megrajzolt kép így leginkább ott válik nyilvánvalóan vitathatóvá, ahol az elfogultságok az írói pályán az életrajzi tényeket csak szelektíven veszik figyelembe. Sütő nyolcvanas évekig áthúzódó politikai funkciói[366] a magyarországi méltatásokban majdhogynem teljességében feledésbe merülnek. Az első monográfus szemléletében a fejlődéselv és az érzelmi elkötelezettség összeolvadása eredményezi, hogy alanyában nem a szerzőt, de elsődlegesen a morális embert, jellemhőst tisztel, „aki a különböző akadályok leküzdésével egyre jobban

[364] Uo.
[365] Mindemellett nem csak alanyához, de korábbi szerzőtársához, egykori tanárához is valószínűleg túl közel áll.
[366] Főszerkesztői pozíciója (1958-1989) mellett többek közt Nagy Nemzetgyűlési képviselősége (1965-1980), RKP Központi Bizottsági póttagsága (1969-1984), Román Írószövetségi alelnöki tiszte (1973-1981), a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságbeli tagsága (1968–71), a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Büró-tagsága (1968–1987), Munícípiumi néptanácsi alelnöksége (1975–1980), stb.

megerősödött, s az idő őt igazolván, lehetőséget kapott az igazság kimondására".[367] Csakhogy az életrajzi tényekre figyelve a pálya ennél sokkal bonyolultabb: Sütő szókimondását, a nyolcvanas évek részleges tiltásából visszavezetett ellenálló-képét mindössze pár évvel korábbi, közszereplői státuszait is figyelembe véve, alighanem árnyaltabb kép tárult volna elő. S noha az első monográfus nem szépirodalmi alkotásokkal, illetve azok értelmezésével foglalkozik csupán, s alkotói módszerébe az életút megrajzolása során legalább olyan súllyal kerülnek be a szerzői referenciák, mint a (nagyrészt ezekből is levezetendő) műértelmezések, meg sem kísérel teljes kortörténeti elemzést adni. E nélkül viszont szerzője ötvenes évekbeli „közírói" attitűdjei (akárcsak későbbi hatalmi kötődései és változó szolgálatelve) feltáratlanok maradnak, vagy ami még szembetűnőbb, a vázlatosságban az értelmezéshez szükséges kritikus szembesítés helyett az engedékeny utóértelmezés (a cél szentesíti az eszközt, a szándék a cselekedetet módon) uralkodik el. A monográfus legtöbb esetben rögzít, bizonyos folyamatokat megállapít ugyan, de nem látja át, (s nem is akarja átlátni) a megváltozott korabeli politikai helyzetben Sütő ambivalens közszereplését, s meg sem kísérli feltárni az okokat. Mindössze azt állítja, hogy „gyakran irányelvekhez kényszerült igazítani valóságos élményeit", hamar hozzátéve, hogy a „diadalmas látszatú írói pálya" már 1955-től átfordul „önemésztő, öntisztító eszmélkedésbe."[368] Az igencsak kétséges megállapítást maga a szerző cáfolja, amikor röviden utal az 1958-as vitákra, melyeket a fiatal szerző „funkcionáriusként és őszinte kommunista hittel"[369] vitt véghez. A korabeli viták, a félresiklott közszereplés, és a Sütő-műveket is behálózó zsdanovi eszmerendszer valódi következményeit azonban a monográfus nem óhajtja feltárni. Túlságosan hinni akar Veres Péter megelőlegezett bizalmának[370], illetve Illyés kitüntető szavainak – „Huszonkilenc éves, és kész nemcsak mint prózaíró, hanem mint ember is"[371] –, holott ez még az életutat rendszeresen értékelő szakemberek szerint sem több „diplomatikus mellébeszélésnél, hiszen a művek és az író-politikus Sütő 'vitái' másról tanúskodnak."[372]

Az 1958-ban az *Igaz Szó* hasábjain folytatásokban közölt sematikus szemléletű, számonkérő jegyzeteiben (*Tűnődés magunk fölött*)[373] Sütő még rugalmatlan fölényességgel utasít el és oktat ki fiatal pályatársakat, szerkesztői munkatársaként világszemléleti alapon

[367] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[368] Vö. **Görömbei** András, *Sütő András*, Bp., Akadémiai, 1986, 22.
[369] Uo., 55.
[370] Veres Péter 1954-ben írt levelezőlapján figyelmeztetései ellenére (mely szerint nem egy írása népieskedő!) új reménységként egy „székely Mikszáth"-ot előlegez meg. Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek*. Bukarest, Kriterion, 1980, 81-82.
[371] Illyés az őt Erdélyben kalauzoló fiatal íróról mondja. Vö. **Illyés** Gyula, *„Románok, magyarok – segítsük egymást" – Illyés Gyula a romániai magyar irodalomról,* in Utunk, 1956/19, 1.
[372] Vö. **Szakolczay** Lajos, *i.m.,* 145.
[373] Görömbei András monográfiájában az 1959-es évszám nyilván elírás.

egész sorozatban ítélkezik.[374] Huszár Sándort az „emberség szépségének hiánya" miatt, Kányádit a szegényesen, sivárul megverselt külső realitás ábrázolása miatt, Páskándit közhelyessége folytán, Szabó Gyulának *Gondos Atyafiság*át pedig többek közt annak túlzottnak ítélt érzéki intimitásáért rója meg. Székely Jánost aztán egyenesen nyílt önkritikára készteti a párt és a kor szellemisége által rossz szemmel nézett „oldhatatlan magánya" „arisztokratikus szembefordulása" „szubjektív idealizmusa", s a műveiben megnyilvánuló „cselekvéstelenség és céltalanság" miatt, megtoldva mindezt azzal a sarkítással is, hogy „a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt"![375]

Aki tehát nem hajlandó a kor szellemének kollektív eszmeiségét műveiben népszerűsíteni, annak nem sok keresnivalója van az irodalomban. Sütő sarkallatos tételeiben már ekkor tűzzel-vassal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen. Az általa az irodalomból kitudott *Mélyvizek partján* című Székely János kötet csak egyik eklatáns példája mindennek. A megbocsáthatatlanul polgárinak és individualistának ítélt fiatal szerző az úgynevezett „baráti figyelmeztetés"[376] kapcsán írt kényszerű válaszának fejtegetéseit nem véletlenül kezdte az alábbi sorokkal: „Nézeteimet bírálták, nem rímeimet".[377] Az írószövetség marosvásárhelyi fiókjának vitaülésén Hajdu Győző nyomatékos felszólítására „önkritika" címen felolvasott elszomorító (korszakot jellemző) önpocskondiázásában, végletekig kiélezett önvádjában a bírálóin is túltett, s már-már groteszkül bizonyította („versei hibás, valóságellenes filozófiai megalapozásával" szemben, s közvetetten vádlói megszégyenülésére) dialektikus materializmusban s annak történelemfilozófiájában való jártasságának magas színvonalát is.[378]

A monográfusok elnéző jóindulatukban nem is említik, vagy jelentéktelennek ítélik az ehhez hasonló korai eltévelyedéseket.[379] Görömbei mintegy illúzióktól fűtött korszaknak, s őszinte kommunista hitnek, „pártpolitikai irányelveknek" tudja mindezt,[380] de Bertha is csupán „disszonáns hangoknak" nevezi, melyek „illúziók és útkereső ösztönzések

[374] Vö. **Sütő** András, *Eső elől tóba? – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/1. UŐ, *Közelebb a provinciához. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/2. UŐ, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[375] „… a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt; aki halhatatlanná nőtt ebben az irodalomban, azt a nép, a közösség, a társadalmi haladás gondja lelkesítette és emésztette". Lásd Sütő András, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[376] Vö. **Sütő** András, *Idegen életek… i.m.,* 396-398.

[377] Vö. **Székely** János, *A valóság kötelez (önvizsgálat és felismerés*), in Igaz Szó, 1958/12, 821-828.

[378] Uo., illetve lásd még **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000, 16.

[379] Sütő így nyugtázta Székely önostorozó cikkét: „A valóság és igazság győzelme, hogy Székely János eljutott idáig. A kispolgári individualizmus, az eszmei tévelygés veresége, hogy Székely János ilyen nyílt és őszinte beszéddel rugaszkodott el – régi költői világának partjaitól." Vö. Igaz Szó, 1959/1, 87.

[380] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 75, illetve 22.

keveredéseit tükrözik."[381] Holott a pályatársakal szembeni szigor, nem beszélve az egyéb „kártékony közszereplésről"[382] a korban mindvégig politikai következményekkel is járt.[383] Az irodalmi valóságtükrözés két fő hibáját már 1956-ban is az idillizmusban és a negativizmusban kijelölő Sütő[384] (az egyik jórészt a sematikus ábrázolásokat, a másik a kritikai szellemet fedte a korban) ugyanilyen vádakat hangoztatva áll be a Földes László Utunk-szerkesztő irodalmi-közéleti eltávolításával, pártból való kizárásával végződő politikai hadjáratba.[385]

E fiatalkori közszerepléssel kapcsolatban az első monográfus nyolcvanas évekbeli egyértelmű hódolatában csak annyit tart fontosnak megemlíteni, hogy Sütő „szélsőséges megnyilatkozásait hite enyhítheti mai megítélésünkben".[386] Amellett, hogy e kijelentése több mint kérdéses, valahol kétségbe is ejtő, hiszen ez nem jelentheti – mint Szakolczay Lajos is szóvá tette –, hogy egy átfogó igényű monográfia esetében „szó nélkül lehetne hagyni az akkori, a politikusi hátország védelme mögül el-elhangzó kijelentéseket".[387] Ahogyan a későbbi monográfusokkal ellentétben említett szerző azt is remekül látta meg, hogy az életút drámája is e kettősségben csúcsosodik: „Sütő egyszerre *kint* és *bent*, a sérelmeket elszenvedő *övéi között* és azok táborában, *fönt*, akik e sérelmek előidézői."[388] Pedig a hátország nem csupán az ötvenes években jelentett realitást Sütő számára. Amikor Görömbei befejezi monográfiája kéziratát, Sütő még mindig RKP KB póttag. Igaz, későbbi politikai szereplésével kapcsolatban Ablonczy is határozottan kijelenti: pártpolitikai pozíciója számára „nem hatalmat, de kisebbségvédelmi szolgálatot jelent."[389]

Elkötelezettségformák?

Az életút különböző stációinak egyoldalú megrajzolása természetesen már értelmezés maga is. Míg Görömbei „átstilizálja" a hetvenes éveket megelőző időszakot, Sütő hajdani

[381] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 71.
[382] Szakolczay kifejezlése, lásd **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[383] Lásd például a Jordáky Lajos meghurcolásában játszott szerepét, in *Vörös Zászló*, 1957. okt. 23.
[384] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 83.
[385] Alig pár hónappal az említett cikksorozat után, 1958 augusztusában! (Földes László, az akkori idők egyik legismertebb romániai magyar publicistája, előbb az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának vezetője, később az *Utunk* című irodalmi hetilap - a mai *Helikon* elődje – főszerkesztője volt, aki ilyen minőségeiben nagy szerepet játszott Dávid Gyula, Bajor Andor, Fodor Sándor, Szabó Gyula, Székely János és mások indulásában. A Földes ellen 1959, január 7-én lezajlott fegyelmi ügyében a legkeményebb vádakat Hajdu Győző mellett Sütő fogalmazta meg. A marosvásárhelyi írótársaktól indult levelek egyenesen a Központi Vezetőségnek szóltak. Az elítélő pártgyűlés jegyzőkönyvét, s a felszólalók hozzászólásait Szabó Gyula adta közre. Vö. **Szabó** Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *II*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001, 175-202; illetve vö. **Bottoni**, Stefano, *i.m*.
[386] Uo.
[387] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[388] Uo. (Kiemelés az eredetiben, BL.)
[389] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve.* Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997, 224.

baloldali elkötelezettségét a második monográfiát író szerzőtárs a kilencvenes évekből is egyrészt csak a népiséggel kapcsolatban, másrészt a nemzetiségi önmegtartás esélyei felől veszi szemügyre. Bertha Zoltán erkölcsfilozófiai szempontból átgondolt monográfiája lét- és ismeretelméleti szempontokból közelített a nemzeti kisebbség megmaradásának, az értékfenntartásnak a problematikájához. Ebben Sütő hajdani elkötelezettsége és megnyilatkozásai is a népi feltörekvés és a nemzetiségi önmegtartás esélye felől értékelődött, nem látva át, hogy korabeli dogmatikus kollektivista írásai, még nem népi, de marxista szövegek. (Ahogyan a negativista Földest és az individualista Székely Jánost, úgy a korban a szintén népi írónak számító Szabó Gyulát vagy Kányádi Sándor bizonyos munkáit sem a hetvenes évekbeli kisebbségi közösség képviseletében, hanem a szocreál, antinegativizmus és pártosság nevében ítélte el.)

Az ekkor keletkező szépirodalmi munkáknak, korai próbálkozásoknak értelmezéshorizontbeli szűkössége is jórészt még egy kétpólusúvá redukált társadalmi szemléletet örökít át. A naiv-romantizáló, anekdotikus funkció túlterheltsége éppen a bolsevik-marxista leegyszerűsített történetelvűség egysíkú jellemábrázolását és világképét hivatott elfedni. A kilencvenes évekből visszatekintve Bertha annyit belát, hogy „a szimbolikus elvonatkoztatás szemantikai hátterében (…) nem az egzisztenciaközpontú élmények és immanens léttapasztalások önfelismerései, hanem esztétikailag irreleváns, külsődleges, ráadásul történelmileg igazolatlan és téves ítélkezési sémák és ideologémák állanak”.[390] Mégsem akarja átlátni, hogy az olykor remélt társadalmi progresszió hipotetikus értéktartalmaira utaló illuzórikus előfeltevések, a későbbi társadalmi helyzettudatosodással együtt nem zárulnak le, s az író irodalompolitikai ítélkezéseit sem a népi, sem a nemzeti karakterisztikum kollektív irányába való tájékozódással nem lehet elfedni.

A monográfiák többnyire egységesen a korábbi illúzióktól, pártos hevülettől legalább részben mentesülni látszó hatvanas évekbeli szembenézésnek vélik a „vajúdó íráskedvet” is. Bertha azt is látja, hogy a kommunista látszatmegoldások, csekély helyzeti javulások optimista, önáltató túlértékelése maga is sorstragédia,[391] ennek következményeit azonban már nem kívánja tudomásul venni. Pedig a programosan hitt történelmi megoldások mellett az életúttal behatóan foglalkozók számára is jórészt egyértelmű, hogy a pálya e szakaszán a kollektív irodalomeszmény és társadalmi szerepkör mögött még nem a nemzetiségi-közösségi jogokért való szóemelés, csupán szocreál antinegativizmus és idillizmus-ellenesség húzódik. Sütő sztálinista évei, mint azt egy későbbi interjújában ő maga mondja

[390] Vö. **Bertha**, *i.m.* 105.
[391] Uo., 28.

el, a vallott és vállalt eszmék időszaka volt.[392] Görömbei szerint „őt is elkapta a bajokat is idillé stilizáló pártos lendület", illetve „a jó szándék olykor nem találta meg a helyes irányt."[393] Az ebből származó konfliktusosság az életútban azonban csak jóval később jelentkezik, amelynek valós vagy részleges hitelességét eldönteni nem biztos, hogy az irodalomtörténet feladata. A fogadtatástörténet interpretációinak utólagos értelmezéskonstrukciói felől azonban (melyek a nyelv- és közösségféltés, a megmaradásvágy elemi affirmációi szerint igyekezett legitimálni a teljes életművet, s nem kívánt a történeti kitekintés által túllátni saját előfeltevésein) mindenképpen szükségszerű megjegyezni, hogy a pártos eszmékkel való azonosulás messze nemcsak az ötvenes évek közepéig érvényesül.[394]

A kánon szellemi konstrukciójának szelektivitását ugyanis nagyrészt éppen az tükrözi, hogy az elkötelezettségeszmék felfejthetőségét csak egyirányúan véli az életműből kiolvasni. A kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként funkcionál. A befogadás és a kanonikus hely ezért sem lehet független ettől a hagyománytól, minthogy a szövegek is csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők. Azok az életútbeli sajátosságokra és hangsúlyokra tekintő magyarázatok, amelyek felhasználták az életrajzbeli elemeket, vagy nem említették, vagy az ötvenes-hatvanas években megfogalmazott közösségi elvárásokat is a későbbi nemzetiségi keretekre alkalmazva értékelték. Nagyrészt a teljes hetvenes-nyolcvanas évekbeli magyarországi fogadtatásról megállapítható, hogy abban Sütő baloldali elkötelezettsége, szerepvállalása és funkciói által a kommunista hatalommal való ambivalens viszonya egyáltalán nem tematizálódik, vagy amennyiben mégis utalás történik rá, úgy ifjúkori botlásnak, tehát múltbélinek minősül, vagy eleve felmentő jelleggel kerül említésre. A korban a politikai

[392] Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990.
[393] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 75.
[394] Sütő életpályája első szakaszában egyértelműen nem népi-nemzeti oldalról s nem is ellenzékiként, később is csak ambivalens módon, belülről, reformer közszereplői szerepében szólal meg. Az ismertebb irodalmi vonatkozású vagy irodalompolitikai Sütő-megnyilvánulások közül a Székely Jánosról, Jordáky Lajosról, Szabó Gyuláról írott cikkeket, és a Földessel kapcsolatos megnyilvánulását egyéb párthű eszmefuttatások övezik. (1947-ben dicséri az új tanügyi törvényt, 1954-ben az Irodalmi Újságban pedig maga számol be a felszabadulást követő tíz év elért sikereiről, a jólét korszakáról, Románia és a Szovjetúnió sikeres politikájáról. 1955-ben a „szókratészi homlok"-kal és „prométeuszi vakmerőség"-gel bíró Leninről zengedez, 1956-ban a marosvásárhelyi írók egy részével ő is aláírja a forradalmat elítélő nyílt levelet. Az 1958-as említett megnyilvánulásokat követően, 1959-ben örvendetesnek tartja Kolozsváron az egyetemek egyesítését, s szintén a negativizmus és idillizmus ismételt elítélése mellett hirdeti a pártos irodalom szükségszerűségét. 1965-ben a gyilkos pártfőtitkár, Gheorghiu-Dej halálát siratja, 1967-ben megelégedettséggel nyugtázza a párt nemzetiségi politikáját, 1969-től pedig, mint említettem, legfelsőbb szinten vesz részt a nemzetiségi életet érintő kulturális vagy politikai döntések kivitelezésében… Vö. **Sütő** András, *Tíz esztendő változásairól. Romániai levél*, in Irodalmi Újság, 1954, 23. augusztus 21.; **Sütő** András, *A lenini bizalom alapja*, in Igaz Szó, 1955.; **Sütő** András, *Új bor*, in Igaz Szó, 1959/1.; **Sütő** András, *Erős volt mindig. Gheorghe Gheorghiu-Dej halálára*, Utunk, 1965/13.; illetve lásd még Sütő András képviselő felszólalását a Műveldés- és Művészetügyi Állami Bizottság megszervezéséről szóló vitában, in Vörös Zászló, 1967. dec. 29.)

hatalom persze szinte minden írónemzedékből magához vonzott ideig-óráig tehetségeket. A későbbi ambivalens jegyek ellenére a recepció egyirányú értéklátására jellemző, hogy a sztálinista írói szakasz maga is utólagosan csupán olyan jelenségeknek a körében értelmeződik, amelyek „a népi feltörekvések és a nemzetiségi önmegtartás számára számottevő esélyt kínáltak".[395] Ez a szemlélet egy valóban elkomoruló politikai realitás abszurditásban, szélsőséges nacionalizmusban kiteljesedő korszakának a tapasztalatával olvas jelenéből visszafelé, s a retrospektív értelmezésben gyakran összemos olyan eszményeket, amelyek a hetvenes évek műveinek hatalomviszonyát vagy nemzetiségi kollektív értékrendjét az ötvenes évek sematizmusaiból is kiolvasni véli. A hetvenes évtizedben felerősödő nemzetiségi elfojtás elleni megnyilatkozásokból, az ekkorra ismét előtérbe kerülő transzszilván értékekből, vagy magából a Trianon-traumából viszont aligha vezethető le olyan állítás, amelyik Sütő publicisztikai írásainak kritikus, ítélkező hangnemét s a szépirodalomban kollektív ideológiát számonkérő téziseit egyben a nemzetiségi jogok korán felismert hiányosságainak megoldását szorgalmazó eszmeiséggel hozhatná összefüggésbe!

Modellteremtés

A hetvenes évektől eredeztethető kánoni modellteremtés a kirobbanó sikeresség mintegy tizenöt évének (az *Anyám*tól az *Advent*ig) folyamatos szakmai elismertségén és olvasói népszerűségén át (s olykor a kizárólagos ismertség kereteiben) jut el a kultikus formákig. Hatástani szempontból nagyon jelentős a fogadtatás politikai-ideológiai háttere, mely a hivatalos hatalmi elismerésektől az elnézett, megtűrt kategóriáin át a nyolcvanas évekre két irányba mozdul. Míg Romániában, ha nem is a betiltottig, de mindenképp a korlátozottig, addig Magyarországon a megtűrt kiszélesedő kategóriáin át a bizonyos tekintetben propagáltig jut. Ennek a változó cenzurális térnek a nyilvánosságában és nyilvánvalóságában lehet lényeges az eltérő minőségi váltás ellenére a dolgok politikai kimondhatatlanságának kényszerét az irodalmi formákra átvállaló életmű fokozódó fogadtatása és szakmai kereteket gyorsan átlépő sikere. (Ugyanezért nemcsak a sütői nyelvezetet, de az életművet tárgyaló szövegeket is érezhetően változó allegorikusság-fok jellemzi). A sikerességen, az írói modellteremtésen túl azonban a tragizált szerepkörök már kultikus jegyeket vetítenek elő, melyek olvasata nemcsak egy értelmezői közösség saját identitását, de a szerző közelmúltját is megkonstruáló képben, traumatizált emlékezeteivel, hőst formáló jelképiséggé válik.

[395] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.,* 29.

Kultuszról éppen azért beszélhetünk az életmű kapcsán, mert benne a közéleti, politikai és írói szerepkörök nemcsak ötvöződnek, de egyaránt kritikátlanul ötvöződnek. Nem egyszerű felcserélődésről van tehát szó, hanem olyan választott stratégiáról, amely egyszerre határozta meg és jellemezte a közíróságban az írói és politikusi szerepeket, a „kritikai" fogadtatásban ugyanakkor jelentős arányeltolódások következtében hol az egyik, hol a másik érdekében módosított a hangsúlyain. Nyelvezetét tekintve a hivatásos értekező próza kitételeitől a napilapok recenzenseinek populárisabb regiszterein át a különböző műfajú rádió- és tévéfelvételekig terjedő fogadtatás a megértő engedékenységtől a dicsőítés teljes hódolati aktusaiig, a dicsérettől az odaadó hozsannázásig terjed. A formálódó kultusz a nyolcvanas évek derekán már hajlamos magukat a műveket egyszerű és egyszeri jelentéssíkokra bontva csupán az életút, vagy a képviselt sorsjelleg kivetítéseiként értelmezni. A divaton túllépő kultikus forma ekkorra, a Sütő-művek romániai (részleges) tiltása és a recepció Magyarországra történő áthelyeződésével egyidőben, „a különféle érzelmeket, indulatokat a társadalmi manipuláció szolgálatába állító *jólértesültség* (a Nemzeti Színház *Advent a Hargitán* bemutatója)"[396] és egy felfokozott érzelmi hatvány révén elfedni látszott a valós kritikai szempontokat, s kultikus jegyei révén olykor magukat a műveket is. Pedig, mint Szakolczay is állítja, ez az életmű a hetvenes évek sikereitől kezdve már egyáltalán nem annyira törékeny, hogy „elhallgatván némely kételyünket, minduntalan csak a »metaforikus ragyogású és vizuális gondolatiságú nyelvre« figyelmezzünk".[397] Az egysíkúvá váló recepcióra is jellemző, hogy innentől kezdve a korábbi írások értelmezései során (például a folyamatos újrakiadások kapcsán) sem működteti azt a távolságot, amely túl kívánt volna lépni a referenciahatárokon. Művek értékein túl a kialakítandó tragizált szerepkör, Sütő tiltása, elhallgattatása, politikai ellenálló szerepköre, üldöztetése, s személyében írói/társadalmi képviselete révén[398] olyan narratívát testesített meg, amely egyoldalúságában a korhangulatnak, később pedig a kanonikus diszkurzus érdekköreinek megfelelően értelmezett csak bizonyos eseményeket.[399] Valószínűleg ezért sem felelőtlen az olyan álláspont, amely nem a legtöbbször játszott előadás mentén méri a Sütő darabok értékeit vagy azok esetleges időtálló voltát.[400]

[396] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 143.
[397] Vö. Görömbei András minősítéseiről írja **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[398] Mely közvetetten felelős azért is, hogy a szerző nem lehet jelen az említett 1986-os Nemzeti Színházbeli premieren.
[399] Az előadás politikai jellege amúgy mindkét ország cenzurális, belpolitikai viszonyai felől nyilvánvaló volt, (már csak azért is, mert a Román Szerzői Jogvédő Iroda tiltakozása ellenére mutatták be, ám Magyarországon a darab, illetve az előadás mellett, a kulturális kormányzat ódzkodásával ellentétben, Tabajdi Csaba, Szokai Imre és Szűrös Mátyás is kiállt) akárcsak a közönségsiker szempontjából a „teltház" társadalmi tett-értéke is.
[400] Az *Advent a Hargitán* Sík Ferenc rendezésében több mint 250 előadást ért meg.

A siker és a kánon természetrajzához természetesen hozzátartozik a népszerűség és a játszottság is, a kritikai fogadtatás irodalmi kereteken átlépő divatszerűsége azonban többnyire nem tesz jót egy életműnek. (Emblematikussága idővel éppúgy ideológiai síkon, s nem művei színvonalát tekintve válhat „korszerűtlenné" vagy periferikussá, ahogyan kiválasztottsága, kihasználtsága is többnyire eszmei alapokon nyert legitimációt.) Márpedig Sütő a hetvenes évek során divatjelenség lett, akinek emblematikussá választott életműve a tárgyalt kánoni diszkurzusokban szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. Nem is annyira ő maga, mint az ekképpen megformált írószerep erdélyi komponensei, az irodalomkép egysíkú értékkategóriái, s a „látensen eszközszerepre kárhoztatott"[401] irodalomszegmens értékelése. Ennek részleges bemutatása vagy homogeneitása, feltételezett kompaktsága nem tette lehetővé – abban a szituációban – a finomabb artikulálódást, az árnyaltabb befogadást, egy strukturáltabb kép kialakítását. A recepcióban így óhatatlanul csak egy csoportként jelenhettek meg a különnemű erdélyi alkotók, a más minőségeket képviselők vagy akárcsak a szerzői életművük különböző alkotói fázisában lévők pedig szükségszerűen rendelődtek alá a kánoni értékelvek kijelölő, rangsoroló irányának.

A transzszilván kánon újjáéledése

Mint említettem, részben a húszas évek transzszilvanista hagyományában is kereshetők azok az írói 'arcvonások', jellegzetességek, amelyek képviseleti és pedagógiai eszményeknek alárendelve a művészi törekvéseket, az erdélyi alkotói öntudatnak olyan vonást kölcsönöztek, amelyek a második világháborút követően is meghatározták az írói/költői attitűdök mibenlétét. Az 1945 utáni kollektivitásformák kötelező irodalmi ábrázolásmódjaiban aztán a realizmuseszmék és a pedagógiai eszmények az ideológiai átnevelés elsődleges eszközét jelentették. Az a szűk irodalmárréteg, mely nagyrészt fiatal elsőgenerációs értelmiségként hatalmi pozícióba került, nemcsak megdorgálta, de gyakran meg is vonta a cselekvés lehetőségeit az olyan szerzőktől, akik az individualitás szabadságát nem rendelték alá a 'közösségi' irány meglehetősen szűk gondolati horizontjának. A közösségi iránynak e két korszak szemléleti ötvözete adta irodalmi legitimációja folytatódhatott a hatvanas évek viszonylagos szabadságát, nyitását követően, amikor az új poétikai szemléletek, a kritikusabb öneszmélések, a (népiek által is felvállalt) nemzetiségi elkötelezettség és az egykori helikoni hagyományok is egyszerre hatottak a magyar

[401] Szilágyi Márton kifejezése, vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

értelmiség új iránykereséseire.[402] Az erdélyi magyar költészet, elbeszélő irodalom vagy irodalmi szociográfia a következő évtizedben valóban a kulturális élet középpontjában helyezkedett el, s részben, mint identitásvédő erő végezte alkotó munkáját, amelynek során valódi szellemi értékeket hozott létre. Az író *megváltozott közösségi státusza* azonban egy válsághelyzet elkésett, de szimptomatikus felismeréséhez vezetett: „Adott körülményeink között az irodalom volt az a gyűjtőmedence, amelynek mindent be kellett fogadnia, mindent fel kellett vállalnia közvetítésre a közönség felé".[403] Az erdélyi magyar irodalmi életben a hatvanas évek legvégén lezajlott úgynevezett „irodalomcentrizmus-vita" tulajdonképpen egy jól kihallható vészjelzés volt, de a politikai helyzet a későbbiekben egyre inkább romlott. Ilyen értelemben, az irodalom feladatköreit tekintve – mint Dávid Gyula is jellemezte –, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon „parttalan irodalomkoncepciója akár szimptomatikusnak is tekinthető."[404]

A hetvenes évek elején ismét előkerülhettek a transzszilvanista hagyományok, sőt *Kritika*, majd a *Tiszatáj* hasábjain is újra vita folyik róluk.[405] Mint említettem ekkor még jórészt csak a két világháború közti irodalomról, irodalmi életről születnek hiánypótló írások, s ennek is következménye, hogy a recepció hajlamos analógiákban gondolkodni. Igaz ugyan, hogy „az erdélyi magyar szépirodalmat a második világháború után is átszőtte a transzszilvanizmus korábbi szellemisége", s hogy „ez az irodalom továbbra is fenn kívánta tartani a transzszilvanista tradíciókat és értékeket, mindenekelőtt az irodalom közösségi ethoszát, a kisebbségi humánum és népszolgálat morálját, az erdélyi kulturális hagyományokat".[406] Ugyanakkor csak a tárgyalt, propagált irodalomszegmens tudatos recepciója, a megismerni vélt kép és a kialakítandó elvárásrend felől igazolható, hogy „valójában a második világháború utáni korszakban is a korábbi helikoni irodalom eszményei és poétikája alapozta meg mindazt, amit a későbbiek során erdélyi magyar irodalomnak nevezhetünk."[407]

Magyarországi lecsapódásait figyelembe véve, meglehetős összetettsége által is állítható, hogy az előbbiekben kifejtett irodalomértés alapján, a vázolt erdélyi magyar irodalomkép jórészt nem mint irodalom és társadalmi önreprezentáció kérdésköre, ezek kölcsönhatása merült fel csak, de magának az így értett irodalomértésnek a társadalmat is

[402] Nyomtatásban olyan szerzők, mint Áprily, Kuncz, Tamási vagy Dsida 1968 előtt nem is jelenhettek meg.
[403] Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3.
[404] Lásd **Gáll** Ernő vitaindítóját, *Monológ vagy párbeszéd?*, in Korunk, 1969/12, illetve vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, *i.m*.
[405] Vö. *Vita a transzilvanizmusról*, (**E. Fehér** Pál, **Pomogáts** Béla, **Tordai** Zádor, **Nagy** György) in Kritika, 1973.; illetve **Sárréti** Sándor, *A transzszilvanizmus fogalmáról*, in Tiszatáj, 1974.
[406] Vö. **Pomogáts** Béla, *A továbbélő erdélyiség,* in Árgus 2001/3.
[407] Uo.

meghatározó jegyei domináltak. Benne a népi hagyományok folytatóját, a nemzeti sorsvállalás irodalmának kifejezőjét s ugyanakkor a közösségi-társadalmi gondok elszánt politikai képviseletét is a sütői életmű testesítette meg.

Kitekintés

Mielőtt továbblépnénk az életmű értékelésének anomáliái, illetve hangsúlyosabban kultikus-kanonikus formái, és ezek indokoltságai irányába, a jogos kiemelések és a par excellence kivételezések kritikátlan aktusai felé, érdemes egy nagyobbívű kitérőt tennünk, mely a korszak irodalompolitikai viszonyait és irodalomszemléletét tekintve sok mindenre adhat előzetes választ vagy magyarázatot.

*

1968 után

Akárcsak az említett 1957–58-as évek eseményei a maguk ambivalenciájában, Romániában a hatvanas évek legvégének eredményei is hasonlóan ambivalens megítéléssel bírtak. A romániai magyarság helyzete javulását kezdetekben éppen az új politikai irányzattól, az akkor még demokratikusnak ígérkező, nemzetek feletti politikai koncepciótól remélte. Az 1968 utáni időszakra jellemző szellemi pezsgés a humán kultúra terén az életmű szempontjából is fontos időszaknak számít. (Ennek jelentősége akkor is hangsúlyozandó, ha a mából tekintve alighanem rövidsége folytán is a teljes ideologikus rendszerhez viszonyítva kevéssé jelentékenynek, vagy eredményeit tekintve olykor felemásnak minősül.) Az 1968-at követő időszak erdélyi magyar kultúrájának többrétegű válsága éppen a szellemi nyitás kapcsán kerül felszínre: a hatalomhoz közelkerült, vagy éppen ez idő tájt közelkerülő értelmiségiek önmagukkal való szembenézésének is igencsak terhes korszaka ez. Az összegzésnek és/vagy indulásnak, a reménynek és/vagy kiábrándultságnak, de a politikai/ideológiai játszmákon való még belül-maradás kettőségének ontológiai feszültségeiben. Az évtizedfordulót a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának összefonódásai jellemzik. „Az ekkor pozícióban lévő, őszintén baloldali elkötelezettségű, nemzetisége lehetőségeit is e baloldaliság keretei között elképzelő értelmiségi generáció egyszerre kellett szembenézzen az eszmei kihívással, amit a nyugati kultúrák felé való viszonylagos nyitás és a hazai tabuk – ideiglenes – ledőlése jelentett, valamint az erkölcsi válsággal, amelyet az okozott, hogy baloldaliságuk a kisebbségi politika szempontjából ekkor bizonyult hibás választásnak: rendszer, amelyet segítettek uralomra jutni, éppen a szellemi nyitással párhuzamosan számolja föl a nemzetiségi intézményeket. 1968 Romániában egyszerre jelképe a Szovjetuniótól függetlenedő szuverenitás demonstrálásának, bizonyos

kulturális tabuk (és börtönkapuk) ledőlésének, valamint a magyar területi autonómia felszámolásának."[408]

A nyitásnak minősített 1968–70-es változásoknak, mint korábban már utaltam rá, egyéb keserű előzményei is voltak. Itt nem csupán az ideológiai kényszerűségek korlátozó jellegére utalhatunk, de arra a hatalmi taktikára is, amely bevált külpolitikai lépésként úgy kötött egyoldalú időleges paktumot a kisebbségi értelmiség képviselőivel, hogy közben azok jóváhagyásával kapott szabad kezet a későbbi korlátozásokhoz és retorziókhoz, minthogy velük nyilváníttatta belüggyé saját nemzetiségi kérdésüket. E tekintetben egyrészt kiemelten fontos lehet az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált pártfőtitkárral, másrészt az említett kettős kötődés elvét mereven elutasító nyilatkozatok sora, melyek megelőzték az augusztusi prágai eseményektől távolmaradó román vezetés utólag liberális nyitányúnak beállított magyarságpolitikáját. A magyar írószövetségben elhangzottakra reagáló elítélő szólamok jóval megelőzték a csehszlovákiai bevonulást, viszont már a magyar értelmiségi találkozót követően jelentek meg, nagyrészük nyilvánvalóan kierőszakolt írásként, mások mégis a hatalom bűvöletében. (Pedig a június 28-i értelmiségi találkozó valójában eredménytelen volt, Ceauşescu minden felvetett sérelmi kérdést visszautasított!)[409] Az értelmiségi találkozót követően először az irodalom kapcsán mondták ki a be nem avatkozás végtelenségig szajkózott frázisát,[410] majd az

[408] Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 13.

[409] Vö. Vince József bukaresti nagykövet jelentését az RKP vezetésének a magyar értelmiség képviselőivel folytatott bukaresti tanácskozásról. Közli Vincze Gábor, in *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989,* (A válogatást összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta **Vincze** Gábor), Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 296. - A főtitkár álláspontja majd csak a nemzetközi helyzet alakulásának hatására változhatott meg, amikor már szükségszerűen a korábban belüggyé nyilvánított kérdéskör megoldottságát akarta külpolitikájában megmutatni. Az 1968, augusztus 21.-re virradó éjszaka a Varsói Szerződés öt tagállama prágai bevonulását követően szüksége volt a kisebbségi elégedetlenségek elhalkítására, s a magyar értelmiség támogatására. A román pártfőtitkár élesen elítélte a bevonulást, amely "szembeszökő megsértése egy testvéri, szabad és független szocialista állam nemzeti szuverenitásának". (Vö. Előre, 1968, augusztus 23.) Ceauşescu augusztus végén (Fazekas János kíséretében) a két székely többségű megyét is meglátogatta, fejlesztéseket és iparosítást ígért. A bevonulás után öt nappal (augusztus 26-án), koradélután Sepsiszentgyörgyön, majd Csíkszeredában, végül az esti órákban Székelyudvarhelyen vett részt a nagygyűléseken, s minden esetben magyarul (is) elköszönt!

[410] 1968 májusában az említett, Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztálya kerekasztal-vitáján (a szomszédos országokban élő magyarság irodalmáról) elhangzottak során leszögezték: „vitathatatlan tény, hogy magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban, s ezek szerves részei a magyar irodalomnak" s kijelentették, hogy a felelősség ezekért az irodalmakért közös: „a szomszédainké, és a miénk". Az egységesülő (?) magyar irodalom tézisét Romániában hevesen visszautasították, ám nem csupán a pártvezetés – mely a belügyekbe történő beavatkozásként értékelte a budapesti nyilatkozatot –, hanem a magyar írók egy jelentős része is. Domokos Géza, Huszár Sándor és Szász János – részben meggyőződésből, részben fölsőbb utasításra – írásaikban határozottan kritizálták az Írószövetség álláspontját, mondván, hogy a romániai magyar írók csak a saját pártvezetésük, országuk iránt érzik felelősnek magukat. Az írószövetségi vitáról lásd *Élet és Irodalom* 1968, május 18.; a romániai elutasításokról pl. **Huszár** Sándor, *A felelősség oszthatatlan* (Utunk, 1968, augusztus 2), **Domokos** Géza, *Sajátosság, felelősség* (Előre, 1968, július 7), illetve UŐ, *Az igazság és tárgyilagosság szellemében* (Előre, 1968, július 24.) Vö. még **Huszár** Sándor, *Sorsom emlékezete.* Bukarest, Kriterion, 1982. 207-208.

immár látványosabb, a moszkovita hatalomnak ellenszegülő román vezetés lépései kapcsán szeptember elején kolozsvári értelmiségiek küldtek hűségnyilatkozatot az új vezetésnek.[411]

Bár az elkövetkező hónapokban néhány valóban biztató intézkedésre is sor került[412] (megalakult a nemzetiségi könyvkiadó, a *Kriterion,*[413] magyar nyelvű *Tv-adás* indult,[414] 1970-ben, egyéves huzavona után, Bukarestben megjelenhetett *A Hét* című művelődéspolitikai lap), nemzetiségpolitikai téren alapjában nem sokat változott a helyzet. Az újonnan berendezkedő hatalom valójában a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával, amint előbb belüggyé avatta, majd szabad kezet kapott a nemzetiségi kérdés „szocialista megoldásában".[415]

Válaszreakciók és/vagy túlélési formák

A kettős kötődés kérdésének szigorú megtagadtatása, kemény és határozott elutasítása időben megelőzte tehát a csehszlovákiai távolmaradást (és a közvetetten ennek tudható kvázi liberalizálódást, mely sokszor éppen indokként hangzik el a korabeli hűségnyilatkozatok utólagos magyarázataképp. (A kor ambivalenciáira, kiszolgáltatottságára és hatalmi kötődéseire is jellemző, hogy a Maros Magyar Autonóm Tartomány megszüntetését az ország

---

[411] Külön vizsgálatra lenne érdemes a román katonai távolmaradás látószögében a kolozsvári magyar értelmiségieknek az 1968 szeptemberi „hűségnyilatkozata", melyet a külföld, a nyugat felé az új reform-vezetés jeleként, tanúbizonyságként is használtak. A Huszár Sándor és Gáll Ernő fogalmazta levél aláírói a „következetes külpolitika" és a „proletár internacionalizmus" tételei mentén szögezték le, hogy a Pártban látják a nemzetiségi lét „összes problémái megoldásának letéteményesét" s bizalmukról és támogatásukról biztosítják személy szerint Ceauşescu elvtársat. Vö. *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának, Nicolae Ceauşescu elvtársnak*, Kolozsvár, 1968, szeptember. Közli az Utunk, 1968, szeptember 6.

[412] 1968 végi optimista hangulatot jól tükrözi az, hogy Vince József nagykövet arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy 1969-ben megjelenik a csángó nyelvjárási atlasz és nyomdába kerül a romániai magyar irodalmi lexikon első kötete, 1972-ben pedig megjelenik egy romániai magyar irodalomtörténet is. Az utóbbiak csak évekkel később láthattak napvilágot, ám a csángó nyelvatlasz csupán 1989 után jelent meg – akkor is Magyarországon… Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről.* Bukarest, 1968. december 12. - Magyar Országos Levéltár, az MSZMP KB Külügyi Osztályának iratai, M-KS 288. fond, 32/1968/8. ő. e., 171–175. hitelesített másolat. A jelentést megkapta Gyenes András, a KB Külügyi Osztályának vezetője, Óvári Miklós ideológiai KB-titkár. (ezúton köszönöm Vincze Gábornak, hogy lehetővé tette a hozzáférést a jelentéshez!)

[413] A nemzeti kisebbségek önálló könyvkiadója a könyvkiadás teljes átszervezése során jött létre. Az öröm – legalábbis magyar részről – azonban emiatt sem lehetett felhőtlen, ugyanis a Román Írószövetség nemzetiségi bizottságának tiltakozása ellenére az illetékesek Bukarestbe tették a kiadó székhelyét, ahol magyar technikai apparátus (például magyar nyomdászat) egyáltalán nem volt. A kolozsvári fiókszerkesztőség csak a folyamatos tiltakozások hatására jöhetett létre.

[414] A magyar nyelvű TV-adás elindításáról – Fazekas János szerint – még 1968, augusztus végén döntött Ceauşescu, amikor a bevonulást követő napokban szükség volt a magyar kisebbség támogatására is. Az adás tényleges megkezdése azonban a pártapparátus szabotálása miatt is késett. Bár Vince József nagykövet már 1968, november 23-i jelentésében arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a következő év januárjában elkezdődik a magyar adás – valójában csak 1969. november 21-én jelent meg a képernyőn az első magyar nyelvű műsor. Vö. *Interjú Fazekas Jánossal*, Bukarest, 1994. május 20. Ismerteti **Vincze** Gábor, in *Történelmi kényszerpályák, i.m.*

[415] A pártvezetés nem hagyott fel asszimilációs törekvéseivel. A sebtében megalakított nemzetiségi "dolgozói tanácsok" is, „fantomszervezetekként" csak arra kellettek, hogy legitimálni lehessen a párt nacionalista kisebbségpolitikáját.

felszabadulásának 25. évében kimondó határozatot követően[416] döntenek csak az említett új intézményekről.) Az eseményeket összefoglaló egyik titkos nagyköveti jelentés szerint: „Úgy tűnik, hogy a romániai magyar íróknak a kettős felelősség kérdésébeni, valamint a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatbani magatartása megfelel az RKP politikájának, amit a pártvezetés figyelembe vesz. Ez kifejezésre jutott Ceauşescunak több, az utóbbi hónapokban, legutóbb az írók közgyűlésén elmondott beszédében".[417] A hatalom „figyelme" az új intézmények mellett további címeket és posztokat is jelent.[418] A hatalmi ranglétrán egy évvel később Sütő is följebb léphetett, ugyanis a X. pártkongresszuson 1969. augusztusában Domokos Gézával együtt az RKP KB póttagja lett.[419] Ugyanebben az évben ajánlják fel számára először az írószövetség alelnöki tisztét, illetve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának vezetőségi tagságát is.[420]

A szépirodalomnak általunk vizsgált szeletében ezeknek a fejleményeknek gyakorlati jelentőségük volt, hiszen a magyar értelmiség egészében olyan dilemmák uralkodtak el, amelyek a követendő stílusmintáktól a kívánatosnak talált erkölcsi tartalmakig a sütői életműben is ekkortól uralják majd az írói világkép átalakult, és azóta többszörösen deklarált formáit. Az értekezésnek természetesen nem feladata eldönteni mikor, milyen körülmények közt jött el, vagy hogy eljött-e egyáltalán ekkor a damaszkuszi út a sütői életút során. A tárgyalt receptív meghatározottságokban, a kialakított kánonban viszont fontos szerep jut a kondicionált változás helyett a választás intencionált aktusainak, melyeket a szerzői megnyilatkozások is megerősítenek. A recepció kanonikus lépcsőfokai felől azonban fontosabb, hogy ettől a ponttól érezhető az a műfaji-minőségi váltás, mely az „enyhülést" is kihasználva nem csupán a szemlélettágulásban és a nagyobb szabadságfokokban mérhető, de az írói témakeresésben is. Ugyanakkor jól látható, hogy sokkal strukturáltabb, árnyaltabb a kép, mint amit a magyarországi diszkurzusok a hetvenes évek fordulópontjairól kialakítottak…

---

[416] Az 1968 februárjában történő megyésítés címén.

[417] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*. Bukarest, 1968, december 12, *i.m.*

[418] A *Kriterion* vezetője a korábban *Előre* főszerkesztő Domokos Géza lesz, *A Hét* főszerkesztőjévé Huszár Sándort nevezik ki, akinek korábban az RTV-magyar adását is felajánlják. (Miután nem vállalja, a magyar szerkesztőség vezetését Bodor Pál veszi át.)

[419] Mindketten már 1968 tavaszától (mind az írószövetségi felzólalásokat, mind az értelmiségi találkozót megelőzően!) bekerültek a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságba is. (1968. március 21-23.-án a Hivatalos Közlönyben megjelenik a minisztertanács határozata a bizottság felállításáról és tagjairól. Vö. **Vincze** Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989*, http://vincze.adatbank.transindex.ro)

[420] Ami nem csoda, hisz a korábbi, 1965-ben létrehozott, az RKP KB-titkárságának felügyelete alá tartozó, a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó *Nemzetiségi Bizottságnak* is már tagja volt, Domokos Géza, Takács Lajos és Létay Lajos társaságában. Ez a bizottság éppen akkor szűnt meg, amikor 1968 őszén létrehozták a "nemzetiségi dolgozók tanácsait". (A lényeg mindkettő esetében a látszaton volt, azt volt hivatott mutatni, hogy elődjével ellentétben Ceauşescu komolyan foglalkozik a nemzeti kisebbségek problematikájával.)

Értéktorlódás?

Az évtizedforduló a kulturális intézmények terén mindenesetre egyértelmű lendületet jelentett. Jelentőségét tekintve a televíziós magyar nyelvű adás mellett kétségtelenül az 1970-ben, éppen az *Anyám könnyű álmot ígér*rel nyitó, *Kriterion Könyvkiadó*nak volt felbecsülhetetlen jelentősége. Ez utóbbi az évek során egyre inkább a magyarság szellemi önkifejeződésének kiemelkedő jelentőségű műhelyévé alakult, minthogy nemcsak a megjelenés lehetőségét, de a megírás feltételeit is biztosította.[421] Mindezt akkor, amikor az erdélyi magyar tudományosságnak csak egyetlen folyóirat állt még rendelkezésére (a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*). Mellette az irodalmi, társadalmi és filozófiai lapok, mint az *Utunk*, a *Korunk* és az *Igaz Szó* kiegészülhetett egy művelődéspolitikai lappal, de szintén ekkor jött létre az irodalomtörténeti jelentőségét, főképp a harmadik *Forrás*-nemzedék fellépésében játszott szerepét tekintve, egyáltalán nem lebecsülhető *Echinox* is![422]

A két ország magyar irodalmi kapcsolatainak fejlődése nem torpant meg a román pártvezetés rideg elutasítása, a kérdéskör „végleges, és nyílt rendezése" kapcsán. Az Erdélyben születő magyar irodalommal kapcsolatban ezt követően persze nemhogy egységet, de közös kulturális hagyományokat is alig lehetett emlegetni, s legfeljebb annak romániaiságában való felnőttségét volt célszerű Magyarországon is hangoztatni. Ami - minőségi mutatóit tekintve – szerencsére egyre többször és egyre indokoltabban volt elmondható. Az említett fokozott érdeklődésnek köszönhetően ekkor indul meg (kezdetben leginkább a két világháború közti irodalomra összpontosítva) a magyarországi irodalomtörténeti lemaradások pótlása is. A politikai felhangoknak mindenesetre kétségkívül megvolt az a szerepe, mely az óvatosabb fogalmazásokat implikáló értéktételezésekben nemcsak figyelt a másság jegyeire, de állandóan hangsúlyozta is azokat, mintegy a felnőtté-vált romániai magyar irodalom önálló létjogosultságát is deklarálva.[423] Az erdélyi irodalmi élet egészére, beleértve a könyvkiadást és a lapszerkesztést is, jellemző ekkor, hogy mind

[421] A Kriterion, nem egészen egy évtized alatt ezer kötetet ad ki, többnyire a Romániai Magyar Írók, Forrás, vagy a Téka sorozatokban.

[422] Bár az ambivalencia itt is érezhető (ti. az eredeti tervekkel ellentétben többnyelvű lap jön létre, amelyből alig két oldal jut a magyar irodalomnak) Erdély első háromnyelvű diáklapja olyan nevekkel fémjelezhető, mint a szerkesztő Tamás Gáspár Miklós, majd Szőcs Géza illetve Egyed Péter, vagy a későbbiekben őket követő Bretter Zoltán, Beke Mihály és Bréda Ferenc, akik – legalábbis a lap történetének bizonyos időszakában – az egész erdélyi magyar sajtónak egyik legjelentősebb orgánumává avatták az Echinoxot. (Jelentőségéből csak 1983-tól veszít, de az elsekélyesedéshez hozzájárult az is, hogy ekkortól a legszigorúbb cenzurális évek következnek, s a teljes szerkesztőséget – köztük a román főszerkesztőket is – leváltják. Vö. **Martos** Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

[423] Ne feledjük, hogy 1970-ben jelent meg a Kántor–Lángféle irodalomtörténet is, mely az erdélyi jelzőt már le sem írhatta, sőt mint említettem a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna szólnia!

tartalmi, mind szervezeti tekintetben komolyabb fejlődésen megy keresztül. „A szépirodalmi művek mellett kezdenek megjelenni korábban kényesnek tartott (pl. történeti vonatkozású, néprajzi) témájú könyvek, a romániai magyar nemzeti kultúra sajátos kérdéseit felölelő szakirodalmi művek."[424] A szinte az egész elkövetkező évtizedet meghatározó történelmi tematika-keresés ekkor azonban még a felszabadultabb légkörrel magyarázható.[425]

A hetvenes évek eleje az erdélyi magyar irodalomban – részben az említett ideiglenes ideológiai lazítás, részben a változó kulturális intézményi struktúra pozitív hatásai, alkotói légköre folytán is –, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának tekinthető. Több író munkásságának ekkori beérésével, nemzedékek egymásra csúszásával – ahogyan Szilágyi István is fogalmazott[426]– a regionális sajátosságok is egy európai tendenciákra figyelő minőségi irodalmi termést mutathattak fel.[427] Ekkor teljesedhet ki például Bálint Tibor, Pusztai János, Szilágyi István prózája, Kányádi, Lászlóffy, Szilágyi Domokos, vagy Páskándi költészete, ahogyan ekkor indulnak a *Forrás*[428] újabb nemzedékéhez tartozók, például Csiki László vagy Farkas Árpád is.[429]

---

[424] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[425] „Pozitívabb légkörre vall egyebek között az a tény is, hogy egyre többet hallani a történeti múlt marxista újraértékeléséről. Ennek is következménye, hogy az írók bátrabban nyúlnak történelmi témák feldolgozásához (Veres Dániel „Négy tél" címen Mikes-drámát írt, Kocsis István „A játék" címen Martinovics siralomházi monológját írta meg, Bözödi György Gábor Áronról ír regényt, Szemlér Ferenc Brassóban játszódó történeti regényen dolgozik „Templom vörös fényben" címmel. Több monográfia is előkészületben van, pl. Bolyairól, Adyról stb.) […] A jelenleg kedvezőbb alkotói légkör az egész romániai magyar irodalmi életben érezteti hatását. Ez megnyilvánul – mint fentebb is érintettük – a múlt örökségének feldolgozásában, újraértékelésében, a kortárs irodalom helyének, feladatkörének pontosabb körvonalazásában és nem utolsósorban a hosszú távú feladatok megjelölésében, végrehajtásának előkészítésében. Ezt a magyar nyelvű könyvkiadás is mutatja. Folyik a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi hagyományok feldolgozása." Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[426] Vö. *Az időlétra fokain*, in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 96-129.

[427] Székely János egyik monográfusa szerint is az erdélyi magyar irodalomnak ebben az időszakban „általánosságban sikerült, szinte ugrásszerűen, behoznia több évtizedes lemaradását". (Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, *i.m.,* 132.) Hasonlóan vélekedik Illyés Elemér is: „*az 1968-as évet követően, két-három év alatt többet fejlődött az erdélyi magyar irodalom, mint az előző negyedszázad alatt.*" Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 31.

[428] Valójában megkérdőjelezhető az egységes nemzedék-meghatározás, de az irodalomtörténetekbe a Kántor-Láng által bevezetett fogalom olyannyira elterjedté vált, (s a magyarországi szóhasználatba is ez került) hogy azóta is a Forrás-sorozatban közlő különböző szerzők generációiról beszélhetünk. Az első Forrás-kötet 1962-ben látott csak napvilágot, (1961-es évszámmal, Veress Zoltán novelláskötete), a közel egy időben fellépő generáció tagjai viszont már az ötvenes évek végétől publikáltak. Vö. **Balázs** Imre József (szerk.) *Vissza a Forrásokhoz*. *– nemzedékvalló*, Kolozsvár, Polis, 2001; **Széles** Klára, *Az „első Forrás-nemzedék", - egy jellegzetes képviselőjük indulása,* in Árgus, 2002/7-8, – illetve lásd még *Új költőnemzedék* (szerkesztői bevezető), in *Igaz Szó*, 1957/12.

[429] A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a különböző nemzedékek egymásra torlódása idején, a kezdeményező szerep versben kétségkívül Szilágyi Domokosra és Lászlóffy Aladárra hárul, ők azok, akik szakítanak a népies vagy szabványosan jambikus versbeszéddel. „Szabadverseik, illetve az avantgárd dikciós és képi világát újrateremtő, olykor a linearitással is szakító szövegeik az idősebb nemzedéket is (Márki Zoltánt, Méliusz Józsefet és másokat) arra bátorítják, hogy a költőszerephez és a versbeszédhez kevesebb pátosszal viszonyuljanak". (Vö. **Balázs** Imre József, *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, in Korunk, 2001/11.) A fiatalabbak, a második Forráshoz soroltak, főként Király László, Csiki László és Kenéz Ferenc egy visszafogottabb, de archetipikusabb nyelven ugyanakkor tovább tágítják a kanonikus versnyelv képi és

A szóban forgó időszak irodalmi történései, akárcsak irodalmi élete a filozófiával, a képzőművészetekkel és a társadalomtudományokkal élt szimbiózisa kapcsán is hangsúlyozandó.[430] A kritikaírás szakszerűbb és a kor viszonyait tekintve autonómabb véleménye is ekkor bontakozhat ki, ahogyan végre irodalomról szóló viták is napvilágot láthatnak.[431] A *Pezsgő-díj* története – jelképességén túl, s az értékmérők hivatalosságoktól elszakadó, de a kor szakmai köreiben a legrangosabbként való megbecsülése –, jól tükrözi azt a tizenkét évet is, amely a reményteljes nyitánytól a végső elhallgattatásokig, leváltásokig terjed, s amely a teljes magyar szellemi élet megpróbáltatásait jellemzi egy irodalomtörténeti szempontból rendkívül gazdag, s ugyanakkor egyre abszurdabbá váló időben.

Pedig az ideológiai nyelv használatában is a hetvenes évek elejétől állt be az a fordulat, rövid szellemi pezsgés, amely az erdélyi irodalom megítélésére bizonyos magyarországi szakmai körökben is érezhetően hatott. A hetvenes évek első felében egy egész nemzedék lépett színre, köztük az öt legfontosabb Bretter-tanítvány (a *Szövegek és körülmények*ben[432] szereplő Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Huszár Vilmos), és innentől kezdve, elméleten és irodalmon át ez volt a legnagyobb szellemi súllyal bíró, bár kétségtelenül nem a legismertebb vonulata a romániai magyar írásbeliségnek. A korban rendhagyónak számító, önálló gondolkodást hirdető és azt

tematikus korlátait, s ismét a kollektív-közösségi eszményekhez kötődnek. Farkas Árpád és néhány nemzedéktársa például a Nagy László-i és Juhász Ferenc-i költészetből nem annyira a polifón jelleget, mint inkább a hangsúlyosan „költői" megnyilatkozásokat veszi át. Erős érzelmi töltetű szavakkal, archetipikus képekkel, verseik erőteljes retorizáltsága révén a mi-tudat erősítését szolgálják, s voltaképpen a két világháború közötti allegorikus helyzetértelmező lírát is újjáélesztik.

[430] A kor kisszámú magyar időszaki kiadványa között nem létezett kifejezetten filozófiai folyóirat, viszont az irodalmi, kulturális s természetesen a politikai lapok is közöltek filozófiai tárgyú cikkeket, recenziókat vagy vitákat. Ez egyrészt érthetővé teszi, hogy miért is oly szoros az irodalom és filozófia viszonya a kor művelődéstörténetében, illetve azt is, hogy a kritikusok mellett maguk a szépírók is gyakran részt vettek egy-egy konkrétabban filozófiai eszmefuttatás megtárgyalásában, elvetésében vagy ismertté tételében, és fordítva. „Az önreflexió tudatossága és a kulturális intézményrendszer viszonylag kis terjedelme is segítette, hogy a két kulturális terület képviselői felismerjék egymás alkotásaiban a hasonló problémákat, és szóba álljanak egymással." Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 25.

[431] Az *Utunk* Ország-rovata 1971. április 9-én közölte az *Ifjúmunkás* ama bejelentését, hogy hat irodalomkritikus, Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter és Szőcs István szótöbbséggel Páskándi Géza *Az eb olykor emeli lábát* című drámakötetét minősíti az 1970-es év *romániai magyar irodalmi könyv*ének, s ezért *Pezsgő-díj* átadásával jutalmazza. A hírt hamar élénk vita követte az irodalmi életben, a következő évtől pedig az *Utunk* folyamatosan közölte az irodalomkritikusok állásfoglalásának szövegeit *Az év könyve* cím alatt. A díj nyilvánosság előtti odaítélésénél fogva is egyre rangosabb értékmérő lett. A zsűri tagjai az évek alatt fokozatosan változtak, bevonva először Bretter Györgyöt, Rácz Győzőt, és Tamás Gáspár Miklóst, majd később Egyed Pétert és Mózes Attilát, mivel időközben Bretter és Földes elhunyt, a nyolcvanas évekre pedig Tamás Gáspár Miklós és Láng Gusztáv Magyarországra távozott. Az állásfoglalások elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves írószövetségi-díjak odaítélését előzte meg. A díjazottak sora: 1970- Páskándi Géza; 1971- Lászlóffy Aladár; 1972- Szilágyi Domokos; 1973- Sütő András (az *Istenek és falovacskák*ért); 1974- Bodor Ádám; 1975- Szilágyi István; 1976- Lászlóffy Aladár; 1977- Panek Zoltán; 1978- Bálint Tibor és Pusztai János; 1979- Székely János (aki visszautasította); 1980- Köntös-Szabó Zoltán; 1981- Kenéz Ferenc; 1982- Király László. Vö. **Kántor** Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001, 177; illetve **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz. – nemzedékvallató*, Kolozsvár, Polis, 2001.

[432] Vö. **Bretter** György szerk., *Szövegek és körülmények*, Bukarest, Kriterion, 1974.

meg is találó fiatal gondolkodók kis csoportja, a Bretter-iskola tagjai révén: „a marxista égtájakon egészen szokatlan filozófiai hang, önnön szokatlanságától megtáltosodó igazságvágy, szókimondás és újat kereső filozófiai beállítottság”.[433] Az új nemzedék tagjai nem elégedtek meg az „alkotó marxizmus” keretében engedélyezett mozgástérrel, s már-már tetteik lehetséges következményeit is ignorálva az affirmatív évtizedek alkotásait, tételeit s fogalmait, olykor azok jeles képviselőivel együtt erős kritikában részesítették, vagy kitartó kételkedéssel elemezték, s értelmezték újra. „Ezt a csoportot nem annyira a közös koncepciók és akarások kötik össze, mint inkább az elutasítások, a tagadások: abban értenek egyet, hogy mivel nem értenek egyet, hogy mit nem fogadnak el.”[434] A fiatalon elhunyt Bretter György (1932-1977) nevelte és bátorította generáció eszméi felvillanyozták az erdélyi magyar intellektuális élet tágabb köreit is. Többes, többirányú csatározásaik, akárcsak a részben közös tagokat felsorakoztató, harmadik Forrás-nemzedék költői esetében, éppen abból eredtek, hogy nem csak az uralkodó politikai diszkurzussal szemben helyezkedtek kritikusi álláspontra, de nem gondolták tovább folytathatónak az előző nemzedékek értékelveit sem, így a generációs, vagy a „belső-kisebbségi” autoritások részéről is erős vádak érték őket.

A sorok közt

Ha a hatvanas évek vége szépirodalom terén is még a heterogeneitásé, a gazdagságé és a többszólamúságé, a hetvenes évek közepére, mintegy öt év alatt fokozatosan válik egyértelművé a kezdetek naiv idillikussága.[435] A kijózanító hatalmi korlátozások generálta közvetett elváráshorizontok is ekkortól élnek szimbiózisban a történelmi kivetítésekkel. Mindez a fogadtatástörténet megkésett-tematikus felhangjai felől tulajdonképpen előrevetíti a tárgyalt diszkurzusformák érdeklődésének azon fókuszpontjait, amelyek a társadalmi cselekvés formáit az irodalmi tematizálásokban a kisebbségi-közösségi eszközszerepek által próbálták hangsúlyozni.

Az említett történelmi tematika gyakoriságában, a múlt felé fordulásban ugyanakkor a hagyományok tudatos keresését, illetve a történelmi tárgyban a politikai allúziók kényszerű

[433] Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, – *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 52.

[434] Vö. **Hanák**, *i.m.,* 58. Az említetteken kívül ide tartozónak számított írók, költők - Aradi József, Ara-Kovács Attila, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Egyed Péter és Szőcs Géza is -, akárcsak a nyelvész Szilágyi N. Sándor vagy az etnográfus Salamon Anikó.

[435] Az 1972-es Országos Pártkonferencián meghirdetett (Ceausescu kínai látogatását követő) „kultúrforradalom” jegyében aktivizált, majd a XI. Pártkongresszuson, 1974-ben kiteljesedett kulturális agitatív szellem, a nemzetiségi jegyek megszűntetésén túl az irodalomnak és a teljes magyar szellemi élet tartalmi funkcióinak az elvesztésére irányult. Ahogyan a magyar nyelvű művelődési fórumoknak és a sajtónak a léte is mindinkább csak formálissá vált az 1976. évi májusi *Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Kongresszusának* a tételeiben.

kimondhatóságának esélyét kell meglátnunk. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után, a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe, amelyben a puszta megmaradásának újra és újrafogalmazásaira is szükség mutatkozott. A hetvenes évek közepétől fokozatosan fejlődött ki a megmaradásnak, a vállalásnak egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" fogalmazódott meg, s a sorok közti olvasást helyezte előtérbe. A hatvanas és hetvenes évtized erdélyi magyar irodalmában elsődleges rangot nyert történelmi tárgyú dráma ekkortól éri el óriási közönségsikereit, s áttételesen a nemzeti tudat erősítését. (Többek között Sütő, Páskándi, Kocsis István, Székely János, Veress Dániel, vagy Csávossy György színpadi műveiben). A szellem leszűkített keretei közt az irodalom kényszerűen nyúlt vissza a hagyományok megőrzéséhez és továbbviteléhez, búvópatakként pedig a reformkorra emlékeztető lendülettel jelentkezett ismét az önéletírás, a memoárirodalom, és a tágabb értelemben vett művelődéstörténet. (Például Benkő Samu, Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Mikó Imre, Dankanits Ádám, Pataki József, Beke György munkásságában). Sütő munkái tehát nem egyedülálló jelenségek a korban.

A magyarországi szellemi élettől és általában a magyarországi valóságtól való elszigetelési politika[436] egyre erőteljesebbé válásával, a szociográfiától az esszén át a méltán közönségsikereket arató kezdeti drámákig, a kialakuló irodalomképre a sorok közti értelemkeresés, az írás mint ellenszegülés, de legalábbis a megmaradás, a mi-tudat kifejeződése válik jellemzővé.[437] Ebben a keretben kap nagyobb nyomatékot a hatvanas évek közíróságától, funkcionális irodalomeszményétől elforduló első Forrás-nemzedék után a második generáció szerzőinek a háború után indult középnemzedékkel (Sütővel, Huszár Sándorral, Kányádival, stb.) való egymásratalálása, legalábbis az irodalom közösségi eszményeit és szerepeit illetően. És szintén ebben a kontextusban célszerű vizsgálni a korban váratlanul megszaporodott erdélyi drámatermést is. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül

[436] Az elszigetelés több irányú: a Magyarországon megjelent könyvek, sajtótermékek bevitelének a tilalma, a rádió és televízió adások gyöngítése, a kiutazási tilalom, az anyanyelvi oktatás részleges felszámolása, a történelemhamisítás, stb.

[437] A befogadói mechanizmusok előértelmezettségét kész ténynek kezelő, olvasói-értelmezői referenciaviszonyok egyértelműségében, a hatvanas hetvenes évek fordulójára érvényesült fokozottan, hogy a szerzők olykor korábbi problémafelvetéseiket is éles erkölcsi jelleggel helyezték aktuális kérdéshorizontba. A lappangó dilemmák és a kialakult atmoszféraérzékenység közepette, amint Szász László a Székely János-darabokkal kapcsolatosan mondja, „a közönség, a színházi elsődleges interpretáció nyomán, aktuális politikai üzenetként értelmezte a műveket (ha egyáltalán színre kerültek vagy olvasmányként hozzáférhetőek voltak), maguk a szövegek valóságos történelmi dimenzióban vizsgálták a megfogalmazható kérdéseket". A mából visszatekintve ugyanakkor „a fikcionáltság és a világteremtés öntörvényűségének foka lehet az a kritérium, amely a diskurzus változásával is, hosszú távon biztosíthatja üzenetképességük erejét vagy fogyatékosságait." Vö. **Szász** László, *i.m.,*168.

legalább az a két tényező, miszerint a korabeli elváráshorizontok a színpadi művek jelentős hányadában ezen színművek mögöttes értelmének, másodlagos jelentésének, titkos üzeneteinek dekódolására összpontosítottak, másrészt, hogy maguk a szerzők sem tudtak eltekinteni ettől az előzetesnek tekinthető igénytől, mely a korban a kompozíció kialakítására is hatással volt. A szerző „nem a forma korszerű ontológiai lehetőségeivel kísérletezett, hanem az 'üzenet' esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit tágította."[438] Az értelmezésnek egész korszakra jellemző kényszerű veszélyeire amúgy több példa említhető a magyar drámairodalom egész területéről is, (tehát nem csak Erdélyből) bár valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a színpadi művek hatásaiban az elszigeteltség és jogfosztottság fokozataival a „játszottság" értelmezéslehetőségei is arányosan csökkenhettek.[439] Ráadásul az erdélyi magyar történelmi drámában az illúzióteremtésnek és az öncsalásnak egy furcsa elegye is megtalálható volt. A katarzis-hiány és a historizáció tematikus-szerkezeti ténye itt (Székely János *Mórok*jában éppúgy, mint Sütő *Csillag*jában) azt is megvilágítja, hogy minél kevésbé élt a szerző katarziskeltő mozzanatokkal, annál inkább tudatosíthatta a történelmi kivetítésnek illuzórikus, mítoszteremtő jellegét. A katartikus hiány, a feloldódás elmaradása ugyanis figyelmeztethette az olvasót/nézőt: a történeti jelmez ellenére a legnagyobb értékek megaláztatása a feloldás helyett a végleges pusztulást is kilátásba helyezi. A magyarországi fogadtatásában is ennek a (letargikus) szemléletnek az elsőbbsége hangsúlyozódott. Az irodalom muszájherkulesi jellemzése, értelemkötő referenciális kényszerűsége, mely egyrészt az említett valós gazdagságot írta némiképp fölül, másrészt csak a művekbeli hatalomképek értelmezésére szűkült, épp a Sütő-centrikus diszkurzus által nyert megrendítő formákat.

Mindemellett Magyarországon abban a kulturális, társadalmi, politikai helyzetben, és abban a változó értékszférában, amelyben Sütő legnagyobb hatású művei színpadra kerültek, már általánosan is megtalálható volt egy, a hivatalos irodalompolitikától eltérő ábrázolás-igénye a korszak magyar életének, másfajta valóságának. A kötelező vezércikkeken túl[440], a hetvenes évtized irodalmi folyóirataiban a parabolikus, példázatos nyelv térhódítását az író-olvasó cinkosságának korabeli elterjedtségével is magyarázhatjuk.[441] Mindezt csak erősítette már a hatvanas évtizedtől a parabola mellett a groteszk térhódítása is. A két műfajcímke gyakorlatilag rokon áttételességében, (a korban író és olvasó egyaránt tudja, hogy bizonyos

[438] Vö. **Szász** László, *i.m.,*133.
[439] Az esztétikai forma ekkor „azt a referenciális kapcsolatot is kénytelen érzékeltetni, amelyik útmutatást adhat a 'játszottság' értelmezésének módjaira is." – Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*, 2. kiadás, Bp., Argumentum, 1994.
[440] Vö. például, *Irodalmi helyzettudat*, in Élet és Irodalom, 1978, február 28.
[441] A jelenséget Mészöly „cinkos akusztikának" nevezi. Vö. **Mészöly** Miklós, *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 125.

mű nem csupán a konkrét cselekményről szól…) s később azt az elmozdulást is jellemzi, amelyik leginkább színpadon, illetve az évtized közepére-végére a megújuló prózában tudott egy másfajta mozgósító erőt és közérdekűséget képviselni.[442]

*

E kissé hosszas kitérőre némiképp azért is volt szükség, hogy egyértelművé váljék, a vizsgált életmű fogadtatása (minden hézagossága ellenére) többféle magyarországi elvárásrendbe illeszkedett, s ugyanakkor megfelelt a korszak teljes erdélyiség-képpel kapcsolatos emotív igényeinek és különböző elvárásainak. Ahogyan általában az erdélyi (hivatalosan az önállónak mondott romániai magyar) irodalom magyarországi visszhangja is az erdélyi közönség számára (az által támasztott igények szerint) végre saját sorsa, magárahagyatottsága, gondjai iránti fokozottabb odafigyelésként értékelődött. „A magyar lakosság tudatvilágában az anyaország fogalma erős idealizálási folyamatot indított meg, mely a Magyarország-képre is kihat" – írta Illyés Elemér egy Svájcban megrendezett előadássorozat egyik tanulmányában. Az 1980-ban Magyarországon még elképzelhetetlen előadássorozat arra is kitért, hogy az anyanemzet-kép minden idealisztikussága ellenére, „a romániai magyarság közvéleménye igen élesen ítéli meg az anyaország közömbösségét sorsa iránt."[443] Ez a közömbösség látszott fokozatosan megváltozni az évtized végétől, melynek elsődleges eszközét éppen a küldetést, a képviseletet felvállaló életművek propagálása jelentette.[444]

Szolidaritás

Persze a hetvenes évek végére már kialakulni látszott a sütői életművet is meghatározó politikai elmozdulásoknak az a végső iránya, amely a romániai abszolút diktatúra megszilárdulásával fordítottan arányosan egyre több teret engedett szentelni a határon túli magyarság problémái magyarországi kimondhatóságának. A magyarországi belpolitikai viszonyok persze csak oly mértékben enyhültek, hogy egyáltalán szóba lehessen hozni (például a kiadatlan *Szellem és erőszak*ban) az anyanyelvi és kollektív jogfosztásokat,

[442] Tóth Dezső (még miniszterhelyettessége előtti évben) az irodalom „közérdekűségét", a hatvanas évekre jellemző nyilvános társadalmi „mozgósító erejét" kérve számon állapította meg, hogy az elmarad az előző évtizedétől. (Vö. Társadalmi Szemle, 1976/8-9.)

[443] Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III, i.m.,* 30.

[444] A közös hagyományok, a nyelv, a kultúra, a történelem mint nemzetformáló és –megtartó erők, (akárcsak a két világháború közt, amikor talán a legnagyobb hangsúlyt kapták, mert elsődlegesen ezek jelentették a magyarság számára a kohéziós tényezőt) szellemi-kulturális hatásaikban érvényesítettek egy, a direkt hatalmi szempontokon, politikai határokon túlnyúló illuzórikus egységképet, s általa lelki-szellemi támaszt. De míg a két háború közt ebben operatív módon maga a budapesti kormányzat járt elöl, addig a tárgyalt időszakban gyakorlatilag csak az irodalom és egyéb művészeti formák járulhattak hozzá egy efféle képletes egységen alapuló morális támaszhoz.

de valós politikai akarat a megoldásra nem létezett.[445] A kádári rendszer számára a nemzeti kérdés, a nemzeti hagyományok nyugtalanító feszültséget jelentettek,[446] s ebbe tartozott a határon túli magyarság kérdésköre is, melyet a hivatalos magyar álláspontok 1968-ig egyáltalán nem, ezt követően is csak ambivalens magatartással közelítettek meg. Mint már utaltam rá, a hetvenes évek legvégétől azonban már tarthatatlanná vált az elfedett, viszont létező nemzetiségi-problémák kezeletlensége. A „gulyáskommunizmus" még az életszínvonal növekedésével sokáig legitimációt talált a nemzeti érzést mellőző, elfedő, arról tudomást nem vevő ideológiákra, a határon túli magyarság kérdéskörének aktualizációja viszont egyre érezhetőbb társadalmi nyomás következtében fejthette ki eszméltető hatásait. A magyarországi értelmiségi szembenállásnak a nyolcvanas évekre ezért is lett az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. Az annak valóságáról jelentős hiányosságokat tükröző szemléletek mellett, vagy annak ellenére, a megkésettséget elszántsággal pótolva, s olykor kiszélesedésében, divatszerűségében próbált – mintegy a társadalmi lelkifurdalást is leplezni igyekvően – politikai célokat megfogalmazni. A szépirodalmi kereteken túl a publicisztikai műfajokban is kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása minden egyéb közlésformában kiemelt státuszban foglalkozott az addig elzárt, mellőzött és tiltott problémákkal, amelyeket fokoztak az Erdélyből érkező, a társadalmi-politikai realitás ottani elzártságát végre megvilágító híradások.

A hetvenes évtizedre különben is jellemzővé válik, hogy a depolitizált nyilvánosság, paradox módon, bármifajta írói megnyilatkozásnak politikai vonzatát (is) feltételezte.[447] Az irodalomértés kényszeres olvasói beállítottsága ekkorra erdélyi viszonylatokban kiemelten hajlamos volt az egyébként nem tárgyalható kérdéseket olykor nem csupán a silány műveknek alárendelni, de terjeszteni egy olyan értéklátást is, amely művek igazságfeltáró értékeit egyúttal esztétikai értékként határozta meg.

---

[445] A két ország nyitottabb kulturális együttműködését az 1969-ben rögzített kulturális és tudományos együttműködés terve még szorgalmazta. (Ezt végül a két ország vezetői Nagyváradon írtak alá 1970 decemberében.) Az évtized végére, a reményteli nyitányból a kiteljesedő diktatúra felé haladó romániai társadalmi elkomorulást és a nemzetiségi megoldatlan viszonyokat jól jellemzi, hogy a külpolitikában, 1977-ben a magyar diplomácia már csak egy utolsó halovány kísérletet tesz a IX. Proletár nemzetköziség kongresszusának égisze alatt a „nemzetiségi probléma" kezelésére. (Lásd a kor ezzel kapcsolatos feljegyzéseit Kádár és Ceausescu talán utolsó találkozójáról, Debrecen-Nagyvárad, 1977.) A kisebbségi jogfosztottság gyakorlatilag ezután sem változik, semmilyen előrelépés nem történik, csupán elvi szinten fogalmazódik meg, hogy Kolozsváron és Debrecenben konzulátusok nyílnak. Innentől kezdve kerül be a politikai terminológiába a kisebbség hídszerepe is!

[446] Továbbra is érvényben maradtak például az 1956-ot nemzeti nacionalista propagandának beállított tézisek, vagy a március 15.-i fokozott rendőri készültségek, stb.

[447] Hetvenes években az „üzenet" legfontosabb, eszmei-szimbolikus nyelvezetét éppen a történelmi tárgyú művekből akarják kialakítani. „Nem véletlen, hogy a történeti műfaj jelentette az utóbbi évek magyarországi irodalmi 'importjának' szinte kizárólagos cikkét" - írja Egyed Péter az említett 1982-es Önszemléleti vita során. Vö. **Egyed**, *A magyar irodalom önszemlélete*, in Új Forrás 1982/8.

Új küldetéses irodalom Erdélyben

A marxista keret-meghatározásokat követően az irodalom társadalmi funkciója[448] Erdélyben az újabb irodalomtörténeti összefoglalásokban és a kritika gyakorlatában egy másfajta szerepkörrel is kiegészült, melyben a feladatelvű irodalmiság szempontjai számára a nemzetiségi karakter, az anyanyelv és a közösség-reprezentáció vált meghatározóvá. A szépírói képviseleti attitűdök annyiban nyilvánvalóan más legitimációs bázissal rendelkeztek Erdélyben, mint Magyarországon, hogy már a húszas éveket követően nyílt etnikai elkötelezettségben öltöttek testet, a második világháborút követően megfogalmazódó funkcionális irodalomeszményben pedig az így értett elkötelezettség felfejthető, kihallható elemei konkrét társadalmi hatóerőkké kívántak és tudtak válni.[449] Mint említettem, az egyre szűkülőbb keretek, az intézményi leépülés és a sérelmi fogadtatás felől nézve is mindez olyan mércét érvényesített, amely a felülről irányított hivatalos mellett egy lappangó, informális értékrendet emelt a köztudatba. A hetvenes évek végétől fokozatosan megszilárduló román diktatúra évei mintegy igazolták a közösségi sorsvállalás irodalmának további elvárás szinten való megjelenését is. A recepcióbeli hangsúlyeltolódásokban a társadalmi küldetés és írói szerepkör összeegyeztethetőségének történeti szükségszerűsége azonban az irodalmi rendszer egyik tárgyát kiemelve, a többihez képest fontosabbá nyilvánítva, recepciójában exteriorizált, abszolút tárggyá avatta azt, s magyarországi visszhangjaiban sokáig azonosítani vélte a teljes Erdélyben születő magyar irodalom formáit a küldetéses-képviseleti olvasatokkal, melyek ekkorra a kritika és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésének a középpontjába kerültek. Az irodalomtörténeti vizsgálatok előszeretettel fedeztek fel analógiákat a huszas évek kisebbségi irodalma, és az újonnan előtérbe kerülő romániai magyar irodalmi megnyilatkozások közt.[450] A hatásában továbbélő transzszilván értékkategóriák a pedagógia

[448] Irodalom és társadalom viszonyának bonyolult kérdésköre persze olyan tágabb elméleti kérdésfelvetéseket is érint, amelyeket nincs módom ebben az értekezésben részletesen kifejteni.

[449] Az ilyen szcenírozásban testet öltő összetett diszkurzusforma esetében is megállapítható azonban, hogy elkerülhetetlenné vált a fokozatos elvárássá szűkülés, mert idővel az irodalmi kommunikáció alapvető esztétikai tartalmait ezek a járulékos komponensek nem pusztán tágították, gazdagították, de egynémileg kényszerű, hallgatólagos konszenzuson alapuló értékkoncepció szerint ki is sajátították azokat. Köze volt persze ehhez mindannak a jól átgondolt tudatos nemzetiségi politikának is, amely az erdélyi magyarság szakmai intézményhálózatának a leépítését szorgalmazta. Bár a hetvenes évek ígéretes nyitánya új intézmények létrehozásával nagyon is reménytelinek bizonyult, önálló magyar kulturális intézményekről az évtized végére már alig beszélhetünk. Az egyéb, a nemzeti kisebbség valamilyen reprezentációját megoldani hivatott szervezet pedig egyáltalán nem, vagy valójában csak „fantomszervezetként" működhetett. Vö. például **Vincze** Gábor írását, *Ceausescu „fantomszervezete"*: *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

[450] Egy előíró, progresszív kánoni értékrendet képviselve, az erre az irodalomszegmensre tekintők egyúttal követendő mintát próbáltak felállítani a jövő nemzedékei számára. Legmeghatározóbb vonásként a közösség iránti elkötelezettséget, a tanító célzatosságot említhetnénk, amelyet értékeléseikben gyakran a művészi érték fölé emeltek.

célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozíciói által a hetvenes évek második felétől nyíltan vagy hallgatólagosan, de legitim maradhatott. Ennek egy hasonlóan fontos, az analógiákban kiemelt továbbélő jellemzője a magyarországi irodalmi értekezésekben és az irodalomról szóló összefoglalásokban, a szenvedés éthosza volt. Mindez a sajátos módon kanonizált értelmiségi léttől Erdélyben is olyan szerepkört várt el, amely elsődlegesen a helyi értékek tematizálását a nemzetiségi képviselet nevében, érdekében vállalta.[451] Az üzenetek kényszerű, gyakorlattá vált keresése az értelmezésekben egyben a szerzői szándék irodalmi alkotásokban felismerni vélt pozitivista hagyományait és eljárásait is továbbéltette. A represszió fokozódásával arányosan Magyarországon viszont olyan irodalomképet generált, amely egységes, behatárolt intertextualitásként értelmezhetett csak minden kisebbségi írást.

Közösségi éthosz és morális magatartásminta

A transzszilván allúziók egy általános, örök humánum-eszmeként jelentkeztek a sütői világkép-értelmezésekben is. Az írói identitás valószínűleg már a kezdetektől kisajátítója volt a recepció alakulástörténetének, mert a kánonkommentárként funkcionáló hivatalos kritika miközben a legnagyobb elismeréssel szólt az írói teljesítményről, a sajátosságokat csak az elvárásoknak megfelelő mértékben kívánta meghatározni: azt kereste és fedezte fel tárgyában, amit a kánon képzetköre már előre feltételezett. A szempontokat, a változó irodalompolitikai légkör által is, a kanonikus értéktételezések mindig attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikációnak mely tényezőjét és milyen mértékben volt/lehetett képes tematizálni. A sütői életmű értelmezéskereteiben a népi, a nemzetiségi és a transzszilván jegyek ötvöződése is így kaphatott a közügyiségben különböző hangsúlyokat.

Akárcsak a hetvenes-nyolcvanas évek formális-kanonikus kritikái, a későbbi monográfiák is tovább éltették a kényelemből, ismerethiányból vagy kanonikus érdekből fakadó elfogultságokat. Miközben Sütő reprezentatív prózai művei a hetvenes évektől, főképp az *Anyám* révén, már valóban paradox szerkezetű erkölcsi értékjelképekkel is jelzik a korábbi világkép minőségi módosulásait, a faluábrázolás korábbi életszakaszra jellemző osztályharcos kliséi szerencsésen nem csapnak át egy másfajta romantikus eszményítésbe, amely a nemzetiségi létet a hagyományőrzés-hagyománypusztulás mezsgyéjén ragadná csak

[451] Ezek alapján valóban „a nyolcvanas évek végéig érvényes, hogy irodalom és közönség viszonylatában elsődlegesen értékként tételeződött – az irodalom sajátos eszközeivel és sajátos értékrendje szerint politikum mellett – az irodalom specifikuma szempontjából elmarasztalható, gyakran selejtes mű is”. Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3, 93.

meg. A kritikákban viszont a kisebbségi lét metaforájává átlényegített tradicionális paraszti világ korlátai egyben a nemzetiség korlátaiként tételeződtek. Azon túl, hogy egy eszményített népi ábrázolásmód igényét is tükrözték, (a korban persze, amint említettem, a kiszélesedő folklórkutatások is jelzik, hogy Magyarországon erős igény jelentkezett a tradicionalitás-formák olyan eszményítésére, mely, a magyarországival ellentétben a még létező erdélyi falura az elvesző értékek aggodalmával tekintett) a végkonklúziók a múlt felé forduló adottságőrzést kisebbségi közösségi zálogként jelenítették meg. Az emberi élet teljességének méltánytalan korlátai a mezőségi falu életképeiben így kiegészültek egy nemlétező, ám a kritikák retrospektív olvasataiban a szenvedésvállalás küldetését, mint értéket megjelenítő olyan többlettel, amely aztán a későbbiekben a puszta létezést (főképp a falurombolások tapasztalata felől) is elérendő célként, a *megmaradás esztétikája*ként volt képes értékelni.

Ez a szemlélet kapta a legnagyobb nyomatékot a monográfiákban is. Mind Görömbei András, mind Bertha Zoltán naplóregény-elemzése[452] különös hangsúlyokat fektetett az adottságőrzésre, mint a kollektív megmaradás biztosítékának értelmezésére. „A tradíció összetartó ereje (és az összetartozás tradíciója) nemcsak léttörvény és adottság, hanem tudatosított és intencionált feltétel is. A veszélyeztetettségben értékké emelkedik az értékteremtés puszta lehetősége is, igénnyé a létezés kiindulópontja (…) A természetes válik elérendő céllá, az elemi szükséglet tágul óhajjá, égető kívánalommá. A fenyegetett élet a múltban, az élet folytonosságának a tudatában talál tápláló forrásra, s ez a tudat lesz fennmaradásának záloga, egyszersmind mérője;”.[453] Pedig a hatvanas évek végén írt naplóregény, még nem a megsemmisülés rémképének árnyékában született. A létállapot értékké minősülése viszont csak a transzszilván eszmék újbóli felértékelődése által kapott ismét hangsúlyos szerepet. A regénnyel kapcsolatban ezért állapíthatta meg még Czine is, hogy például a Tamási hősökhöz viszonyítva, akik népük értékeit valóban őrzik, „Sütő emberei a változásban – változásra készen – akarnak helytállni és megmaradni.”[454] Szerzőjük pedig a változó helyzetekben tudta „a kisebbségi humánum örökségét szocialista nemzetiségi humánummá” emelni![455]

Hasonlóan visszavetített elem a sajátos sütői nyelv hatvanas évekbeli faluábrázoló jellegében – „mely az erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja, ezt intellektualizálja tovább”[456]– „folklorisztikus transzilvánizmust” feltételezni. A népiség Sütő naplóregényében

[452] Ez utóbbit Lázok János is kritikával illette, vö. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[453] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, *i.m.,* 124-125.
[454] Vö. **Czine**, *i.m.,* 58.
[455] Uo.
[456] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 126.

leginkább műfaji és hangulati ötvöződésekben, stilisztikájában és lírai esszényelvében mintsem jelképiségében ragadható meg. Az allúzióknak és a parabolisztikus kitágításoknak a későbbi, leginkább drámapoétikai jegyei (bár ezek nyomai, forrásai kimutathatóan megtalálhatóak a hatvanas évek második felében íródott napló-folyamban) aligha azonosíthatóak a „klasszikus transzilvánista technikákkal" amelyek ráadásul „a magyar megmaradás alapvető gondjának, létproblematikájának a jelképi sugallatait"[457] hívnák elő.

Jelképek? Erkölcsi princípiumok

A naplóregényben megjelenő fűszál-metafora „Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási, és önmegtartási stratégiává" növesztése[458] is egyike azon túlzásoknak, melyek az egyébként érthető odafigyelés mellett kényszeredett szimbólummá növesztik a teljes alkotást. A határait elrendeltetésszerűen „tízméteres szabadságában" próbálgató, láncát rángató kutya, illetve a kötetet záró akvárium-metafora óceáni lendülete („egészen az üvegfalakig") sem terjeszti ki (szűkíti le?) a helyzettudat e remek írói megragadását erőltetett metaforikus, sorsjelképi nyomatékra. A konkrét társadalmi-ontológiai létállapotnak az erkölcsi felhangjai viszont, melyek a teljes életművet átfogják, kétségkívül a mű megjelenésével egy időben már megjelennek.[459] Az egyik első magyarországi kritika a *Húsz órá*-val való egyetértő rangbeli összevetés során írja, hogy míg „Sánta hősei dühös lázadással fogadják sorsuk fordulatait, Sütő parasztjai szelídek, elfogadják a csapásokat, meghajlanak a fennmaradásért, mint szélben a fű. Nem nehéz belátni, hogy a kisebbségi helyzet és az adott időszak nemzetiségi politikája kondicionálta magatartásukat."[460] A kisebbségi létállapot, a „helyzet" megkerülhetetlensége, s a helyzetből adódó legfőbb feladat („hogy megmaradjunk") egy korábbi állapotot idéz, hatásaiban azonban az ígéretes, évtizedfordulót megelőző nyitány illuzórikusságának felismerésével egyre nagyobb aktualitást nyer.[461] A

[457] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 127.
[458] Uo.
[459] Amelyet közösségi alapállása és írói erkölcse tekintetében, mint írói ars poetica nyomatékosít a következő, esszéket és tűnődéseket összefogó kötet visszhangja is. Vö. többek közt **Tánczos** Gábor, *Sütő András ars poeticája*, in Élet és Irodalom, 1973/49, 11.
[460] Vö. **Pomogáts** Béla, *A valóság vonzásában*, in *Jelenkor,* 1970/12, 1147.
[461] Az erdélyi pusztuló falvak „rémképét terjesztő" magyarországi értelmezéseket természetesen az erdélyi írótársadalom – részben meggyőződésből, részben a politikai helyzet miatt kénytelen volt tagadni a hivatalosságok előtt. Huszár Sándor egyik nagyköveti beszélgetése során szögezte le: „A romániai magyar irodalom helyzetét sok esetben az alkotók és a nemzetiség helyzete szempontjából helytelenül és károsan értékelik, azokat nem megfelelően kommentálják. Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér c. könyvéről pl. kezébe került egy kritika, amely szerint a könyv tanulsága állítólag az, hogy a romániai magyar parasztság pusztulásra van ítélve. Ehhez hozzá tette: »ha az illető olvasta volna Marin Preda hasonló témáról szóló könyvét, amely ugyanezt mutatja ki a román parasztságról, nyílván nem jutott volna a fenti következtetéshez.«" Vö. *Martin Ferenc nagykövet rejtjeltávirata a Huszár Sándor főszerkesztővel történt beszélgetéséről.* Bukarest, 1971. január 13. 12/Szt./1971 Rendkívül titkos! - Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1971, Románia, XIX-J-1-j, 89. doboz, 128-271 ltsz., 00495/1/1971., gépelt távirat. A jelentést megkapta a Pártközpont

fűszál-hasonlat „földközeli józansága” valamennyi értekezőnél ezért válik a transzszilván szenvedéskultusz egyik etikai analógiájává. Az értelmezések fókuszában a kicsiny lehetőségek, az „ahogy lehet”-ek szenvedésalakzatai az ismét előkeresett kisebbségi sorsképlet értelmében a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesülnek.

A transzszilván értékjelképeknek tudatos összekötése az életmű fogadtatásában egyszerre történik meg a közügyiség és képviseletiség mellett az etikus, moralizáló, majd fokozatosan az ellenálló írói szerepkörök teljes életműre való kiterjesztésével. A hetvenes évek végén „szállóigévé vált a ’felemelt fő’ szókapcsolat, amely egyben a közösségi megmaradásért folyó küzdelem metaforájává vált. A ’sajátosság méltóságának’ vezéreszméje körül – a második világháború után először – került sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására, amelynek az előzményei ott voltak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományaiban. A kisebbségi éthosznak ez az ideológiája Sütő András drámáiban fogalmazódott meg.”[462] A kollektív méltóság, a „felemelt fő dramaturgiája” a Káin és Ábelt követően válik az értelmezésháló központi kategóriájává. Gáll Ernő írása Sütő dramaturgiájával kapcsolatosan, mely az ugyanekkor kibontakozó ’sajátosság méltóságának’ elméleti megalapozását is rejti,[463] Ernst Blochig jutva mondja Sütő hőseiről, hogy azok „a méltóság kategóriájának növekvő társadalompolitikai és antropológiai jelentőségét” tudatosították. Az erdélyi és magyarországi fogadtatás a hatalomviszonyokban a káini ellenszegülést („az alázat: gyalázat!”) főképpen Harag rendezéseinek nyerességében[464] teret nyerő legtragikusabb hangvételű Sütő-darabként (a magyarországi bemutatók mellett a kolozsváriak vendégszerepléseiben kiemelt hangsúllyal) közvetlen analógiákra bontotta. A sajátosság méltóságának irodalmi alakzatai mégis leginkább *helyzet* és *identitás* közötti konfliktus paradoxális értékviszonyára épültek. A méltatlan helyzet elviselésének a tragikuma, a személyes azonosságtudat helyébe a kényszer tragédiáját állította, s erkölcsi meggyőződéssel hidalva át azt, így vélte enyhíteni annak eredendő konfliktusosságát. A hiányérzés katartikus feloldása helyett, a drámákban is a harmónia elmaradásának elviselése

és a Művelődésügyi Minisztérium is. – A másolat Vincze Gábor tulajdona.

[462] Vö. Kötő József bevezetőjét, in **Kötő** József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.) Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

[463] Vö. **Gáll** Ernő, *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája*, in Korunk 1978/6, illetve UŐ, *A sajátosság méltósága*, Bp., Magvető, 1983, 97–121.

[464] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A Káin és Ábel Kolozsvárott, Sütő András drámája Harag György rendezésében*., in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp. Szépirodalmi, 1984, 335.

jelent meg, mely „nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését” ösztönözte.[465]

A részben érthető emotív-ideologikus alakzatok tehát a nemzetiségi irodalmak magyarországi megítélésében olyan diszkurzív összefonódásokban érhetők tetten, amilyeneket az általam honmentőnek nevezett kritikák különböző irányokból és érdekkörökből terjesztettek.[466] A kanonizációs elvek időben visszatekintő modalizációi ugyanakkor azt is jól tükrözik, hogy az érdekviszonyoknak megfelelően a diszkurzív kánonformák egyetemes érvényű hasonlatokra, allegóriákra terjesztik ki a választott szerzői azonosságot. Egy későbbi riportjában ugyan maga Sütő is utalt arra, hogy a magyarországi recepció tévesen eleve a műveiben megszólaló hangot, jelképet, példázatot azonosította mindvégig az ő személyével és személyes erkölcsi téziseivel,[467] valóság és fikció kettőssége, megkülönböztetése elvétve sem létezik az életmű referenciális feltárásaiban. Amikor a nyolcvanas években Magyarországon a lehajló, de megmaradó fűszál-hasonlatnak folyamatos hangoztatása kapcsán e korábbi attitűdöt még az egy-táborbeli társak is bírálni kezdték (például Csoóri Sándor több ízben – állítva, hogy a romániai magyar értelmiség egy része árulója lett a nemzetiség ügyének –, de *Megmaradni* című drámájában Csurka István is) Sütő így nyilatkozott: „Minálunk soha senki sehol ilyesmit nem hirdetett meg. Ép elmével társadalmi programként bármely kollektivitás számára ilyet nem lehet meghirdetni. Ennél a passzív ellenállás elve is cselekvőbb, harcosabb program.”[468] Kérdés, persze, hogy belátás, írói korrekció vagy politikai kényszer mondatta ily megkésve mindezt Sütővel. A felvetés ugyanis azért is figyelemre érdemes, mert vég nélkül lehetne sorolni a recepciónak és az írói vallomásoknak is az erre a hasonlatra épülő szólamait. (A kritikai fogadtatás számtalanszor említi és elemzi a szélben lehajló, de megmaradó fűszál jelképét, mely hirdetett tétellé éppen a hetvenes-nyolcvanas évtized fogadtatása által vált.) Többen a recepciót meghatározó kritikusok közül ismertetésük, kritikájuk vagy az életutat átfogó írásuk címévé, alcímévé is választják, az első monográfia kiemelten idézi a teljes dialógust is, amelyben elhangzik.[469] Sütő 1989-es szavai tehát legjobb esetben is már egy régen meghonosodott állapot előtt

[465] Vö. **Cs. Gyímesi**, *Honvágy a hazában*, *i.m.,* 73.
[466] Mint említettem nem feledhető, hogy a hetvenes években – éppen a Káin és Ábel kapcsán – a hivatalos kritika szempontjából, a marxista dialektika felől is példaértékűnek mondják az életművet. Vö. **Fenyő** István, *i.m.*
[467] „Regényhős szavait a szerző saját politikai – vagy bármiféle – programjaként, jelszavanként, tételenként értelmezni: rettentő tévedés…” Vö. *„Az omlásnak ez csak a kezdete.” – Beszélgetés Fejér Gyulával*, in **Sütő** András, *Az élet és halál kapuiban*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, 1993, 395; illetve **Sütő** András, *Sárkány alszik veled*, Bp., Szépirodalmi, 1991, 414.
[468] Uo.
[469] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 154.

állhattak csak értetlenül.[470] Az önvizsgálat szükségszerűségére is utalva, valamint a múlttal való szakítással kapcsolatban jegyezte meg később Csoóri: „Ami Kolhaasban tudatos döntés volt, az volt nyilván Sütőben is. Csak hát más fölismerni, mint érvényesíteni az igazságot. Emiatt az ütemkihagyás miatt Sütőt mindig az egyik legkitűnőbb, de a kelleténél jóval óvatosabb írónak tartották Erdélyben s Magyarországon is […] a könnyelmű ítélkezés bűnébe magam is beleestem. Valószínűleg azért, mert egyszerre vártam tőle csodatevést és áldozatot."[471]

Értelmiségi szerepek és visszhangjaik

Mennyiben alakította a Sütő-kánont a visszhang, a közösségi irodalomformák és azok elvárásrendje, illetve a választott/vallott kollektivitásformák írói eszmeiségének korabeli kétségtelen találkozása? A hagyományos törekvések, a szülőföld-ábrázoló, sorsközösségi beszédmódok továbbélésének a megszilárdításában kétségkívül nagy szerepe volt a magyarországi fogadtatásnak, s a szakmán túl a széles közönségsikereknek is. A olvasóközönség felől tekintve különben hiteles kép csupán a kritikák alapján Erdélyben sem alakulhatott ki valaki műveinek mérvadó fogadtatásáról. Kritikát ekkortájt elsősorban az *Utunk* és az *Igaz Szó* közölt, (általában művenként egyetlen alkalommal) illetve a *Korunk* ritkábban, társadalomtudományi irányultságának megfelelően. Ezt egészítette ki *A Hét* 1970-től Bukarestben. S bár napilapokban és irodalmi mellékletekben is születtek olykor recenziók, a korszakra visszaemlékezve nem véletlenül jegyezte meg Bodor Ádám, hogy „ettől meglehetősen belterjessé vált a kritikai élet: egy, esetleg két méltatástól a szerző megdicsőült, egyetlen elmarasztaló kritikától pedig már olyan bélyeget kapott, amelytől megfelelő kritikai tér hiányában már aligha szabadulhatott".[472] A megfelelő tér, az egyenrangú kritikai rovatok fórumának a hiánya, akárcsak a szakmai intézményi háló hézagossága is nehezítette az egészséges kritikai értékrend kialakulását. A magyarországi visszhang erőteljes hatása ezért az elmondottak mellett is külön nyomatékot kapott!

Lényegében más kérdés, hogy a korabeli kritikák erdélyi visszhangja mit jelenthetett adott körülmények közt szerzőjének és környezetének. Mennyire adott ösztönzést, jelentette

[470] A műben megjelenített és a művön kívüli valóság mondhatni szokásos értelmezésekbeli egymásra vetítése ellenében ezeknek éles megkülönböztetésének igényét sem előtte, sem a kilencvenes években nem tette szóvá a szerző.

[471] Az idézet utolsó mondatait tekintve különösképpen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a marosvásárhelyi véres eseményeket követően hangzanak el. Vö. **Csoóri** Sándor, *Az elveszített szem fényei*, – a Bethlen-díj átadásakor (1990) elhangzott laudáció szövege – in UŐ, *Tenger és diólevél*, Bp., Püski, 1994, I. 518-520; illetve in **Görömbei** András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról*, *i.m.,* 323.

[472] Vö. **Bodor** Ádám, *i.m.*

a folytatandó utat az első komolyabb „nemzetközi”[473] siker után („az író visszatér sikereinek helyszínére”),[474] illetve erősítette fel az elvárásoknak való megfelelés kétirányú elkötelezettségeit. Az erdélyi hivatalos (tehát komoly cenzúrától övezett) irodalmi térben a hivatalosság nyelvén szólhattak csak az értékelések értékelései is, még akkor is, ha mindez talán a teljes elemzett korszak irodalompolitikailag legenyhébb periódusában következett is be. A budapesti visszhangok (például a trilógia ősbemutatói kapcsán, melyeket egytől egyik hamarább láthatott a magyarországi publikum, mint az erdélyi!), vagy azok erdélyi folyóiratokban is leközölt dicséretei viszont nyilvánvalóan alakították azt az elvárásrendet, amelynek a későbbiekben az erdélyi szerzők jelentős része igyekezett megfelelni.

A nemzetiség, mint társadalmi csoport történetéről írott fiktív elbeszélésekre is igaz, hogy bennük a csoportidentitás jellemzőinek kifejezői átörökítő érvénnyel kívánnak bírni. Leginkább a történelmi tárgyú irodalmi művekre és bizonyos műfajokra érvényesíthető mindez, hiszen a történelmi regényeknek vagy drámáknak mindig is megnövekedett szerepük volt a nemzeti identitás formálásában. A hetvenes évekre a dráma és az esszé tűnt leginkább megfelelő műfajnak minderre, Sütő történelmi tárgyú darabjai mellett Páskándi és Székely János drámairói életműve is némiképp igazolta ezt. A három drámairói életmű – melyeket Szász László ontológiai és esztétikai kivetüléseikben, valamint szerzői világképeik szerint vetett össze[475]– kortársi jellegük, receptív viszonyuk és viszonyulásuk mellett azért is figyelemre méltó és inspiratív, mert mindhárom szerző[476] a drámában vélte felfedezni azt a kellőképpen összetett, és a befogadó által majdnem szabadon kitölthető keretet, amelyet a korai hetvenes évek kínáltak, s amelyben a kérdésfelvetések közös horizontja történelmi példázatokban, mint perspektívákban nyilvánulhattak meg. Székely, miután 1971-ben (az

[473] Az *Anyám* a magyar irodalom egészének a figyelmét felkeltette. Az Igaz Szó Sütő-különszáma (1970/2, - Hajdú Győző, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Veress Dániel, Panek Zoltán, Kocsis István, Veres Péter és természetesen Sütő írásai) után az Új Látóhatárban Illyés Elemér (1970) illetve Zsigmond Endre (1971); a Katolikus Szemlében Várady Imre (1970); a Magyar Képes Újságban Gion Nándor (1973); az Üzenetben Varga Zoltán (1972) írt róla. Szintén Varga tudósít a Nemzetőrnek (1971), míg az Új Symposionban Danyi Magdolna (1973), az Új Szóban pedig Egri Viktor (1971) értékeli a műfajtalan remeket. Magyarországon a szaklapok (ÉS, Kortárs, Forrás, Új Írás, Alföld, Tiszatáj) mellett minden országos napilap hasábjain közölnek róla értékeléseket.

[474] Az említett *Istenek és falovacskák* (1969) kötetcímadó interjúban az elődök, Móricz illetve Tamási vonatkozásban szó esik az irodalmi siker egy érdekes összefüggéséről is: „Az író könnyen esik csapdába azáltal, hogy visszatér sikereinek helyszínére. (Lám, nemcsak a bűnösök!) A közönség kívánságára még egy ráadást énekel. Közben csak az történik, hogy a társadalom újabb hullámai elzúgnak mellette.” Vö. *Istenek és falovacskák* - beszélgetés Huszár Sándorral, *i.m*.

[475] Vö. **Szász** László, *i.m.*. A három írói attitűd összehasonlítására vállalkozva, a szerephálók behatárolásai alapján művészi értékük, műfaji tagolódásuk, illetve széles kérdéshorizontjuk hármasa mentén véli Szász jogosan összemérhetőnek Székely drámai formaművészetét és böcseleti irányát Páskándi és Sütő műveivel. A negyedik szempont, tegyük hozzá, hármójuk magyarországi recepciója, ismertsége, elismertsége lehetne, bár ahogyan az említett összehasonlítás során, úgy itt is bizonyára lényeges különbségek mutatkoznának meg a recepció elfogultságai tekintetében.

[476] Akik amúgy sem szakmai, sem személyes kapcsolatot egymással különösebben nem tartottak fent.

erdélyi magyar költészet felívelő periódusában) *Ars poetica* című előadásában egyenesen a versírás lehetetlenségét jelentette be, drámákban, regényekben, és nagyszerű filozófiai esszékben építette következetesen tovább a mítoszok szinkretikusságából ihletődő életművét. Érdekes ugyanakkor, hogy míg az erdélyi magyar költészetben a hatvanas években történik meg az első hangsúlyosabb visszakapcsolódás a magyarországi kontextusokhoz[477], a hetvenes évek drámai termése már önálló erdélyi műfajként értékelődik fel. „Hogy nálunk erősebben van jelen a történelmi dráma, az talán a parabolák kényszeréből is következik"- mondja Sütő, aki szerint a műfaj „jobban és egyetemesebben mutatja be az író igazát."[478] A minőségi különbség persze, mely drámák és bemutatóik „szemantikai grammatikája"[479] közt húzódhat, nem csak a szerző egyéni vagy kollektív „igazára" korlátozódott. Mindhárom írói életműnek drámatermésére természetszerűen érvényes, hogy az intencionáltság, a drámai hatáserő felfokozott képessége, mely az eredendően történelmi példázatban legalább két dimenzióban juttatta kifejezésre közönség és szerző együttgondolkodását, minden más műnemet és műfajt túlszárnyalva, gazdagabb gondolati telítettséggel közvetíthette világkép-formációinak tragikumát. Meghatározóbb a korban ugyanakkor az a történelemszemlélet volt, amely a drámák világszerkezetében tükröződni látszott, s amely a szerzők erkölcsi, etikai, világnézeti megfontolásaihoz is közel állt. Mindhárom életműben központi helyet kap ugyanis hatalom és éthosz elvi szembenállása. Páskándi esetében, aki később a történelmi dráma korszerűségével, esélyeivel elméleti szinten is foglalkozott, szigorúan a műfajt tekintve talán a legjobbnak mondható művekről beszélhetünk, (*Vendégség*, *Tornyot választok*) ezek a parabolákon túl valós történelemképet is hordoznak. Sütő drámái legjobbjaiban is (a *Lócsiszár*ban és a *Csillag*ban) éppen ezek műfaji öntörvényűségénél és az alkalmazott dialogikus formánál fogva tudott a szerzői intenció is autentikusabbá válni, mint egyéb műveiben, olykor publicisztikai szintű vallomásaiban. Székely János filozófiai lételméletének

[477] Mintegy zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a szocialista társadalom kulturális-közéleti berendezkedését kezdetben támogató, különböző életkorú és habitusú költők uniformizált versnyelve erőteljesebben a hatvanas évekre bomlik meg, s ebben legkorábban talán éppen Székely és Páskándi vállal szerepet. Ők már az ötvenes években nemet tudnak mondani az erős irodalompolitikai nyomással érvényesülő irodalomszemléletre, amelynek persze megvannak a maga negatív következményei. Székely János versei, melyek már az 1940-es évektől kezdve egzisztencialista élményanyagot és gondolatmeneteket hordoznak, nagyrészt a Szabó Lőrinc-i versvilágot és költészeteszményt folytatják. Az első verseskönyve megjelenését, majd bezúzását követően, az ötvenes évek végén ártatlanul börtönbe kerülő Páskándi Géza Székelyhez hasonlóan több műfajban bontakoztatja ki aforisztikus-esszéisztikus szövegvilágát, amelyet szintén „a modernség episztemológiai érdeklődése" jellemez akárcsak a Székelyét, „Páskándi viszont nem a mítoszok monolitikus ős-tudását, hanem a nyelv töredezettségét, váratlan kapcsolásait tekinti a megismerés kiindulópontjának." Vö. **Balázs** Imre József *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, *i.m.*

[478] Vö. **Ablonczy** László, *A drámaíró bizalmat kér a színháztól*, in Magyar Hírlap, 1974, december, 25, 21. Ugyanebben az interjúban jelenti be Sütő készülő új drámáját (akkor még „Máglyák és szobrok" címmel) illetve azt is, hogy az Igaz Szó mellett a Kortárs is közli majd.

[479] Bécsy Tamás kifjezése. Vö. **Bécsy**, *i.m.*

rendelte alá a történelmi drámát is,[480] de nála az egyedüli esély a hatalommal szemben a belső szellemi felülkerekedésben érvényesül.[481] A drámákban (*Protestánsok*, *Caligula helytartója*) a lekerekített történetek dilemmája, az eszméhez való hűség és a körülmények diktálta magatartás nyílt konfliktusa jelenik meg történelmi modellekbe kivetítve, s fogalmilag ékesen körülírva.[482] A teremtő individuum magánya nála akarva-akaratlan szembekerül a kollektivitás erőszakolt kultuszával.[483]

Sütőnél ugyanakkor egy mindig általánosító, metaforikus jelképvilág a „nemzeti-közösségi cselekvési program"[484] jegyében válik történelmi magatartás-példázattá. A drámákon túl a legjobb Sütő-esszék is hasznosítják az irodalomnak nevelő, felvilágosító funkcióin keresztül az erkölcsi tanító nemzeti szerepköreit. Némileg a fikció szabadságát kihasználva, de nyíltan a kollektív befogadói azonosulásra építenek, s ezáltal jelenítik meg a csoport kívánatosnak vélt identitásmintáit. A kánon szempontjából éppen ezért az életmű értékelése a helyzetképen, tudósításon, s az erdélyi krónikás lírai hangvételén túl olyan azonosulási mintákat is biztosítani látszott, amelyek a pozitív nyelvi, nemzeti identitás kialakításához is hozzájárulhattak.[485] Ennek a végsősoron természetes folyamatnak csak akkor jelentkeztek nemkívánatos jelei, amikor az írói modell így formált összképe egyrészt kizárt más, nem hasonló irodalomeszményt valló alakzatokat, másrészt, amikor a minőségi jegyeket ezek látványos elmaradásaiban is alávetette a tartalmi meghatározottságoknak, vagy a történelmi-politikai helyzet kényszerének.

---

[480] Székely erkölcstana egyben kényszerű ítélet is, melyben az alkalmazkodás az individualitásnak, a saját belső világnak az egyetlen lehetséges megtartásaként, mintegy gondolati kibúvókeresésként saját költészetére és drámairodalmára is vonatkoztatható. A La Fontaine-i gyakorlati életbölcsesség, mely szerint a hajló nád túléli a viharban megszakadó tölgyet, merőben más irányból tűnik itt fel, mint az Anyámból idézett sütői fűszál-hasonlat esetén, amely a recepcióban egy közösség megmaradásának, ha nem is erkölcsi példájává, de gyakorlati metaforájává alakult. Székely költészetében az érett lírikus életbölcsességének mély gondolatiságával jelentkezett ember és külvilág, egyén és társadalom korviszonyok bonyolította kapcsolata. (Jó példa erre *A folyó* című verse, mely a mederhez alkalmazkodó, minden formát felöltő s ugyanakkor formabontó és így építő víz jelképe, vagy a *Parti füzes* ciklus, mely a passzívan elviselő, eltűrő, fejszével fenyegető bántásban, ágakat nyeső halálképekben is az elpusztíthatatlant, a bennük rejlő új életet hirdeti). Sütővel ellentétben ugyanis a Székely János-i példázatban a megmaradás mellett a szellemi felülkerekedés és az alkotás általi kiteljesedés is ott van, s ez mindig az individuális szférára vonatkoztatható.

[481] A későbbiekben is az értelem győzelme érvényesül a kényszerűségen, a hatalmi formákon, a szellem elfojthatatlan diadala a fegyelmen és a külső világon. Ahogyan *A nyugati hadtest* sorok mutatják: „Tetteinket, szavainkat előírhatják, - gondolataink szabadok."

[482] Vö. **Elek** Tibor, *Rész, elkerítve az egészből*, in Hitel 1999/3.

[483] A hatalmi ideológia marxista eszményeivel, a totalitárius rendszerrel éppúgy, mint a kisebbségi kollektivitás gondolatával. Az egyetemes ontológiai magányosság szorongó életvilága a belső autonómia-teremtéssel kizár gyakorlatilag mindenféle külsődleges, idegen kollektivitáseszményt.

[484] Elek Tibor kifejezése. Vö. **Elek**, *i.m.*

[485] A nemzeti kultúra, s ezen belül elsősorban az irodalom identitásképző funkciója kétségkívül a nyelv által válik megtartó erővé. Ugyanakkor, mint Mester Béla utalt rá, ennek „puszta közösségi jelképpé való lefokozása megszünteti annak dialogikus szerkezetét, tautológia-sorozattá alakítja még a rá való reflexiót is." Vö. **Mester**, *i.m.*, 21.

Sütő írói útkeresését követően, a hetvenes évekre világképének már mindenféleképp megfeleltethetőek lesznek az életmű tekintetében a leginkább népi írókra jellemző, egyéb írótársaktól megkülönböztető sorok, melyek értelmében „tudatosan vállalja a sajátos magyar sorsproblémák megszólaltatását, és ennyiben az író irodalmon túli felelősségét. De ezt nem valamiféle esztétikai és erkölcsi felsőbbrendűség jegyében a többi, a másféle íróval szemben, pusztán azért, mert érdekli, gyötri, fogva tartja a megtapasztalt balsors és meghasonlás."[486] Ács Margit sorai az életmű elvi, eszmei vitáinak fényében már némiképpen kétségesnek tűnhetnek.[487] A kortárs recepció és produkció diszfunkcionális jellege az irodalmi önelvűség teljes tagadása révén a sütői életműben ekkor talál olyan visszhangra a magyarországi kritikákban is, amelynek jóváhagyó gyámkodása arra ösztönözheti, hogy továbbra is szemléleti-tematikai elsődlegességek szerint értékelje, bírálja akár önmaga akár írótársai műveit. Az irodalmat mindig is közösségi, nemzeti sorskérdések irodalmának, s mint ilyen a társadalmi szolgálat érdekében tematikusan kötött kifejezésformának tekintő „elszegényítő, más áramlatokat megbélyegző verdikt",[488] a hetvenes évek végén érvényesíti Erdélyben mindazt a szemléleti jelleg-meghatározást, amelyet nem csupán a marxista, de a népi-nemzetiségi kritikai diszkurzusok is értékítéletté alakítottak.

Belső elvárásrendek

Az utólagos irodalomtörténeti elemezések hajlamosak leszűkítő kettősségekben szemlélni a tárgyalt korszakot, méghozzá erdélyi vonatkozásaiban leginkább csak hatalmi és valamilyen formában ellenzéki megnyilvánulások szerint, s így dichotóm irodalmi értékrendeket vázolni. Pedig a hivatalosság marxista kánonjától megkülönböztető lappangó értékrend ellen, pontosabban ennek hasonlóan rögzített propagandisztikussága és (például az említett Pezsgő-díj általi) szerepköre ellen is létezett a hetvenes években egy markánsabb igény a differenciálódásra, amely a kritika és a filozófia megújuló szemléleteiben próbált egészséges pluralitást és megújuló kritikai szemléletet fenntartani. (1974-ben Bretter *Párbeszéd a jelennel* című esszékötete a „pezsgős" zsűriből K. Jakab Antaltól és Tamás

[486] Vö. **Ács**, *i.m.*
[487] Többszörösen hangsúlyozandó, hogy a különböző „irodalmon kívülinek" tekintett szerepkörök (ahogyan a közügyiség hatalomhoz kötődő személyes érdekeltségei), még nem jelentenek automatikusan kisebbségi-közösségi szolgálat-formákat. Ráadásul az utólagos értelmezésalakzatok etikai hangsúlyai felől is más lehet a meggyőződéses ifjú kommunista, más a népi író és megint más a teljes kisebbséget jogfosztottságában képviselni hivatott ellenzéki közszereplő feladat- és szolgálatelve. Ahogyan egy életmű során változónak célszerű tekinteni a kollektív képviseleti attitűdök hangsúlyait, a (marxista, a népi, a nemzetiségi, sőt egyetemes) küldetéstudat, az ellenzéki vátesz-szerep és a kisebbségi humánum révén az etikus gondolkodó felelősségérzetének magaslataiig vezető utat is a recepció meghatározó alakzataiban lehet érdemes nyomonkövetni.
[488] Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő kifejezése, in UŐ, *Az új kritika dilemmái,* Bp., Balassi, 1994, 23.

Gáspár Miklóstól kapott jelölést, éppen az *Istenek és falovacskák* ellenében, - sikertelenül.). A „belső kánoniság" kollektív és gyakran éppoly megkötő eszméi ellen csak igen rövid ideig élt a valós (ön)kritikai alternatíva esélye, hiszen a szűkülő lehetőségekben sem intézményi, sem személyi (az egyre növekvő elvándorlások következtében) keretei nem látszottak biztosítottnak, az erőteljes politikai sorvadás közepette pedig egyre kevesebb prioritása maradt a szakmai arányérzéknek. A kisebbségi irodalomformákban „mindig kettős cenzúra működik: a hatalom elvárásai mellett van egy kisebbségi közönség, amelynek szintén vannak elvárásai – a saját sorsképletét akarja a szövegekben viszontlátni, és ha az író nem ezt csinálja, akkor nem lesz népszerű. Sőt 'elidegenedett' lesz, 'kozmopolita' és 'gyökértelen'. Ezek a hetvenes évek kisebbségi kritikájának a kulcsszavai."[489] Láng Gusztáv megjegyzéséhez kapcsolható Bretter György azon megállapítása, hogy bár elméleti kérdésekkel terhelt kultúráról beszélhetünk, ez a kultúra tabuvá teszi ezeknek a kérdéseknek az elméleti, filozófiai vizsgálatát. „Kritikánk (…) nem képes elviselni az értékek pluralitását, csupán hierarchiában tud gondolkodni."[490] Az említett kettős cenzúrához való igazodás-kényszerben így „a tragikus az, hogy ez a két elvárás látszólag egészen más: azt lehet mondani, hogy az egyik a hatalomé az erkölcstelen presszió, a közösségé pedig az egészséges és erkölcsös presszió, 'elváráshorizont'. De ha megnézzük, hogy a kétféle presszió mikre készteti a költőt, akkor kiderül, hogy néha a hatalom által elnyomott kisebbségi közösség ugyanazt kívánja a szerzőtől, mint a hatalom."[491]

A nemzetiségi belső propaganda hallgatólagos formái, melyek a lappangó, messianisztikus kánoni formákat éppúgy egységes belső cenzúrával látták el „(…) a monolitikus magántudatba az egyéni vélemények mellé éppen a nemzetiségi kultúrát mint egységes – tehát *egészében értékes* – tartalmat építik be. Minden vita, minden ellentmondás, minden kritika merényletnek számít egyesek – sokak – számára, de talán ennél is rosszabb, ha a konfliktus szkeptikussá teszi őket az *egész* nemzetiségi kultúra vonatkozásában."[492] A kor „dermesztő egyöntetűségének" a feloldására történő kísérletek kezdeményezői tehát mindig e kettősségben voltak kénytelenek az álláspontjaikat mérlegelni. A minőségi pluralizmust és nemzedéki elkülönülést az esszéíró-filozófus nemzedék rövid ideig tartó

[489] Vö. **Láng** Gusztávval készített interjút (*A használhatóvá tett hagyomány*), in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133.
[490] Vö Aniszi Kálmánnak adott interjúját, *Mi a kritika?* in **Aniszi** Kálmán, *A filozófia műhelyében,* Bukarest, Kriterion 1978, 59-66. Ugyanezt idézi **Mester**, *i.m.,* 21.
[491] Lásd a Láng Gusztávval készített interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133. Az itt említett kivándorlás-problematika megítélésbeli analógiája jól példázza, hogy az otthonukat, szülőföldjüket elhagyókat „egyrészt a hatalmi politika szempontjából hazaárulónak, másrészt egy kollektív szellem egyeduralma felől erkölcsi árulónak" tartották.
[492] Uo. (Kiemelések az eredetiben, BL.)

pezsgése[493] is elősegítette, a velük együtt jelentkező újabb költőnemzedékek pedig ekkor jelentik be, hogy igénylik a többszólamúságot![494] A korban elsőként megfogalmazott többszólamúság-igény mellett, olykor heves reakcióikat, s az őket megelőző generációk rosszalló nemtetszését az is magyarázta, hogy az iskola tagjai elsőként figyelmeztettek a kisebbségi közösség saját belső hierarchiáira, s ezen belül nem elégedtek meg azzal, hogy ugyanazok a személyek, akik korábban a dogmatizmust hirdették, most az antidogmatizmust képviseljék.[495] Az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonyának kérdéséről folyó vita ilyenképpen választóvonalat is képzett a nemzetiségi vezető értelmiség szerepvállalásait illetően.

Csipkerózsika és más polémiák

A Sütő-művek gondolati rendszere, akárcsak preferencia- és ízlésvilága ekkortól zárt rendszert alkot. A hetvenes évtizedre kibontott eszmerendszer szigorú konvencióalakzatokban jelentkezik, s nemegyszer szemléletében a kötelező érvénnyel vállalt, írt és képviselt egység mindenkire érvényesen kötelezőnek tűnik fel. Az egyre érzékenyebb etnikai-gondolati számvetésnek az életműben elhatalmasodó, arányaiban egyeduralmi vetületei az évtized végére műveinek plasztikus egységét látszólag egyetlen pillantással felmérhetővé teszik, amit a recepció hangsúlyai is elősegítenek. Tónusgazdag árnyalatait azonban sajnos nemegyszer éppen az értelmezések fókuszába kerülő saját nyilatkozatai, esetleg visszhangzó polémiái is elfedik. Ezért számít sarkalatos pontnak az életműben az említett 1978-as esszé, s a körülötte kialakult vita, mely a kanonizációs stratégiák egyik alapelemévé éppen a vitában kifejtett *sajátosság méltóságá*nak eszméjét állította. Sütőnél a morális-lélektani ábrázolások, melyek a művekben sokkalta sikerültebb formában és egymást kioltani nem akaró perspektivikusságukban összegződtek, az értekező-reflexív beszédmódokban, vagy az olykor színvonaltalanná váló viták röghöz-kötöttségében távolodtak el a művekben megjelenített plurális látásmódoktól.

A *Csipkerózsika* előzményeként már az 1958-as, idézett, nem éppen szerencsés „tűnődésben" is felsejlett, („a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt…" - *Közelebb a provinciához*) de az évtizedet nyitó *Rigó és apostol* (1970) is előrevetítette a

[493] 1977-ben meghal Bretter, Tamás Gáspár Miklós áttelepül 1979-ben, de a nyolcvanas évekre az öt legfontosabb Bretter-tanítványból is mindösszesen egy él Romániában.
[494] Vö. például **Balla** Zsófia, *A nyelvhasználatok kölcsönös toleranciája*, in Korunk, 1980/1-2. 55.
[495] A dogmatizmus és antidogmatizmus kettősében ugyanannak az ideológiának a megjelenési formáját látták, s mivel ez az ideológia mindenképpen hatalmi, uralkodó ideológiát jelentett, számukra ez a hatalomhoz való viszonyulás kérdésévé vált. „Korábban a marxizmus azért volt vonzó, mert részesített az uralomban, ma pedig ugyanezért nem vonzó: konformizmust jelent." Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *i.m.,* 61.

teljes évtizedre jellemző sajátosság-egyetemesség vitát. („Pürkerecen több káprázat szükségeltetik a teljesítmény megítéléséhez.”) E két komponens, a sajátosság és a célelvűség, azaz a tematikai megkötöttség és a közösségi irány harcos, ám átgondolatlan szólamaiban Sütő akárcsak az ötvenes években, haragos konoksággal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen.[496] A dialogikus gondolkodáshoz való viszonyának elemzésében megfogalmazott megállapításokat[497] saját, mindennapi közírói gyakorlatára így mintha nem vélné alkalmazhatónak. Az irodalmi provincializmus kérdéskörének szakaszos visszatérése Sütő publicisztikai írásaiban ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy az 1958-as megfogalmazás (vissza a provinciához, ám egyetemes mércével), amennyiben húsz év elteltével, 1978-ban is aktuális maradt, mégiscsak jogos aggodalmakat sejtetett azok részéről, akik ezt előírásszerűen igencsak kivitelezhetetlennek mondták.

Sütő éppen az általa legjobb műveiben megfogalmazott dialogikus viszonyt számolta fel saját közszereplői minőségeiben történő megszólalásaival. Színpadi műveiben még tisztán látta, hogy a kisajátított értéktartalommal maga az élet természetes folytonossága kerül veszélybe, az életművet is meghatározó polémiában viszont az irodalom értéktartalmaira vonatkoztatva már sajnálatosan nem! (S bár az ekkor már elhunyt Brettert Sütő is „gyémántagyú”-nak mondta a vitában, az egyetemesség és sajátosság viszonyát boncoló kérdéskörben mindenki elfeledkezni látszott Bretternek éppen a sütői életmű hetvenes évekbeli pozitív elmozdulásáról írt sorairól: „a dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek”).[498] A provincia és a világpolgár szemléleti ütközéseit tükröző, sajátosan erdélyi vita, pontosabban a sajátosság és egyetemesség kisebbségi viszonyok közt vissza-visszatérő kérdéskörét tárgyaló (olykor leegyszerűsítő, személyeskedésig fajuló) polémia nem pusztán azt bizonyította, hogy csak a kevésbé jelentős

[496] A *Csipkerózsika* néven ismertté vált polémiasorozatra, mely a *Korunk* 1978/6-os, színházi számában közölt Sütő esszét követte, Gáll Ernő naplójában így emlékezik: „A már hagyományossá vált »súlypontos« szerkesztéssel több – a színjátszást, a dramaturgiát érintő – írást szedtünk csokorba. – Köztük volt – a drámaírói kibontakozásának magaslataira emelkedő Sütő András esszéje is, amelyben a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmakat, törekvéseket kérte az íróktól számon. A »szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában – írta –, egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme «.” (Vö. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, *i.m.*) Panek Zoltán – mindenfajta kizárólagosságot, tematikai megkötést és alkotó-stiláris előírást elutasítva – ironikusan válaszolt. Gáll Ernő eredeti írására (**Gáll** Ernő, *A sajátosság méltósága, in* A Hét, 1978/10.) is hivatkozva, a következőket szögezte le. „A sajátosság méltóságának hiábavaló hajszolása (ha valakinek nincs, az istentől sem szerezheti be) szerintem a beszűkülés felé vezetne, míg az egyetemességre való természetes törekvés mindenkor provincia-legyőző is (kísérlet), sohasem időszerűtlen nyitás, szükséges nyitás az emberiség irányába, még abban az esetben is, ha az emberiség hasonló törekvései közepette esetleg nem vesz tudomást várható remekműveinkről – nem mi leszünk szegényebbek.”. Vö. **Panek** Zoltán, *Írjon ön is írül*, in A Hét, 1978/35.

[497] „Egy állapotból indul ki, és abban úgy keresi a különböző jelentéseket, hogy a partnerek mondatait egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen értelmező sorozattá konstruálja, amelyben csak azért van jelentés, mert legalább két dolgot mondanak el azonos tárgyról.” Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, *i.m.*

[498] Vö. **Bretter**, *i.m.,* 476.

művekben válhat szét egyetemesség és esetleges népi-nemzeti-kollektív jelleg, illetve, hogy a tematikai kötöttség, a hagyomány és/vagy a korszerűség nem egymást kizáró kategóriák. Azt is egyértelművé tette, hogy az említett kérdéskört illetően (Panek Zoltán a vitában majdnem egyedül maradt, Páskándi és Láng Gusztáv érvelt legalább részben mellette is) az erdélyi irodalmi hangsúlyok ekkor még meghatározóan a Sütő képviselte vonulatot emelték előtérbe. Fogadtatását illetően pedig végképp, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepén-végén fellépő fiatal nemzedékek illúziótlan valóságlátása már eleve elfordult a kollektív-képviseleti szemléletektől.[499]

A „szabályszerű műélvezet", ahogyan két évvel a vita után Egyed Péter a sütői elvárásrenddel kapcsolatosan fogalmazott,[500] burkoltan azt is éreztette, hogy Sütő irodalmi konvencióalakzata egy zárt világnak és műalkotásrendjének valójában csak úgy enged a közelébe, ha mi magunk is belehelyezkedünk, vagy megtanuljuk elfogadni azt. A recepcióban az életmű választott eszmeiségének ezért sem kizárólagos feladatokról kellett volna szólnia, hiszen a szigorú sors elfogadása és az olvasatbeli értelemválasztás ragaszkodást is kifejez, amelynek viszont nélkülözhetetlenül tartalmaznia kell „a jövő előéletét" is.[501] A magyarországi fogadtatásban egyértelműen a *sajátosság méltóságá*nak eszméi nyertek teret, s ebben nem kevés szerep jutott Sütő ismertségének, elismertségének, politikai/társadalmi szerepvállalásainak éppúgy, mint a morális, etikai komponenseknek. A vitáról Magyarországon több lap is tudósított, (így például a budapesti *Kritika* is beszámolt 1978/12-es számában *A Sütő-Panek vita* címmel),[502] a születendő irodalomtörténetek elsődleges szempontrendszere pedig innentől kezdve következetesen arra figyelt, hogy a művekben fellelhető sajátosság irodalmi, etikai, ideológiai komponenseinek kisebbségi

[499] Az ő ismertségüket a végzetes politikai beszűkülés időszaka és a publikálási lehetőségeik gyakorlati minimuma mellett az előző generációk, saját apáik rosszalló tekintete is övezte. Amint a Bretter-iskola filozófus nemzedéke úgy érezte, elölről kezdheti a filozófiát, nem kell elfogadnia a tegnapi megoldásokat, törekedhet az előfeltevés-mentességre, úgy az újabb irodalmi generációk, a III. Forrás-nemzedék tagjai is az apáik megszabta játéktér és játékszabályok hangos elutasítását tűzte ki célul. Amint a filozófiában mindez gyakorlatilag az uralkodó marxista-leninista ideológia megkerülésével és a kollektív szabadságeszmék tehetetlenségének bírálatával, úgy az irodalmi életben is a közösségi szemléletek nyílt tagadásával, egyoldalú, megkötő értelmezéskereteinek a kritikájával járt együtt. A fiatalnak mondott heterogén szerzők igazságakaró humanizmussal nem kímélték azokat, akiket a hatalomhoz való dörgölőzés valamilyen pozícióba segített, ahogyan azokat sem, akiknek szándéka egyértelműen pozitív, s a kisebbségi közösség előnyeire lenne, de kivitelezéséig nem jutnak el, legfeljebb hangzatos szólamokkal fedik el azokat. (A nemzedéki sértődöttséget és szembenállást, az ideológiakritikai állásfoglalásokkal szembeni személyes megbántódást majd „megleckéztetést" jól példázza a Korunk szinte minden száma a hetvenes évek végén, amelyekben az előző nemzedékek tagjai mintegy visszavágnak a „hőbörgőknek"). Vö. **Miklós** Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002. Lásd még **Gáll** Ernő, *Napló, i.m.*, 1979, december; 27.-es számú jegyzetet, illetve az említett *Szóértés előfeltételei* vitát.

[500] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 451.

[501] Uo.

[502] Ugyanott a Káin és Ábel újabb magyarországi rendezéseiről Hajdú Ráfis Gábor tudósított. Vö. H.R.G., *Sütő András: Káin és Ábel.*

magatartásmodelleket (is) feleltessen meg. (Ez a szemlélet, mint említettem, a korra jellemző transzszilván összefonódásaiban egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet kritikája helyett a társadalmi cselekvésképtelenség közepette az irodalomban is az 'ahogy lehet' ellenállásával, tradícióőrző formáival kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. A kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésének lehetetlenségében viszont eleve egy patetikus védekező kollektivitás elfogadására is ideológiai magyarázatot adott). A sajátosság méltóságának eszméjét Magyarországon terjesztő recepció homogenizáló képletei tíz évvel a vita után, még a „fiatal" irodalmat szemléző tanulmányokban sem kerülhette meg a sütői magatartásmodell szerinti kollektív méltóság szólamait. „A *sajátosság méltóságá*nak új etikai, irodalmi és politikai kategóriája, amelynek metaforái Farkas Árpád, Sütő András vagy Szász János és a náluknál évtizedekkel fiatalabbak műveiben is (valódi metaforikussággal vagy sokszoros áttételekkel) gyakran megjelennek – mint magatartásmodell nyilvánvalóvá tette, hogy […] az egyéni méltóság mai növekvő értékét főként a kollektív méltóság kiteljesedése biztosíthatja…"[503]

Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?

A drámákban sikeresen alkalmazott dialogikus viszony, később is hiányzik Sütő dokumentarista, értekező írásaiból, vitáiból. Ezek egyértelművé teszik, hogy egy állandó, örök irodalmiság-eszmény mellett érvel, választott/vallott öröksége értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelkedő művekben gondolkozik, de a minőségi megosztásban a „valódi" értékeket itt csak a funkcionális, kollektív irodalmiság-eszményt kifejező és vállaló művek jelentik. Az irodalom *eszköz-volta*, mely általános elvárás-jelleggel, programos igénnyel Sütő „vitairataiban" jelentkezett, folyamatosan határozta meg az írói ars poetica valamiképpen társadalmi cselekvésre utaló elkötelezettségeit. Az irodalmi kollektivitás-eszme és a vele járó funkcionális irodalomszemlélet azonban merőben más alakzatokban bukkant fel az életmű során. A társadalmi hatóerő más és más kontextusokat jelentett a változó történelmi helyzetekhez igazodó programosságnak.

Az ötvenes éveket követően, a nézetek, az eszmék bírálata, s nem a „rímeké", megmaradt bő húsz év távlatából is. Ezért hangsúlyozódik a különböző úti tűnődésekben, riportokban is folyamatosan a tematikai elsődlegesség, mely már az *Istenek és falovacskák* című kötetben is megmutatkozott, bár ott még bizonyos fokig a maga pluralizmusra-törekvésében is szemlélhető volt. A közügyek és a tartalom primátusa mindenesetre

[503] Vö. **Csapody** Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

mindvégig jellemzője maradt a szerzői világképnek. A maga túlzásaiban az írói szerepvállalások már a hatvanas évek legvégén kikristályosodtak. „Egy néphez kötődő irodalom törvényszerűen fordul a népi tematika felé”[504]– állítja Sütő, majd Illyést idézi Kosztolányi idézőjeles „fanyalgásaira”, a később is sokszor említett szóösszetétellel: „Bőgeti a marhákat”. Sütő ekkortól vallja, hogy hagyományosan vagy szabadversben, (mint Erdélyi József vagy Horváth István, mindegy) de az irodalomnak a közérthetőséget és a közügyiséget kell szolgálnia. Ezért is – a közérthetőség nevében – utasítja el Kassákot és az összes újabb „modernkedő” irodalmi törekvéseket, ahogyan elutasítja Tristan Tzarat és a dadaizmust is, (amire az interjúcím is utal), aki „élete végére kinőtte a falovat”.[505] Az „értelmetlenség bódulata” helyett ezért vallja, hogy „saját földünkbe kell markolnunk, ha beletörik is a körmünk”. Az életmű során folyamatosan visszatérő közérthetőség a közügyeket érintő társadalmi elhivatottságban és a népi irányultságú irodalmi megfogalmazás-módokban jelentkezik. A tartalmi helyességet minden közügyben, mindig elsőrendűnek tartja a formával szemben, mert a művészi forma és újítás, mint minden egyéb „modernkedő” kitörés[506] végül „újra csak a mai valósághoz kényszerít vissza”. A hagyományos parasztábrázolást is ezért mondja „történelmi kényszer”-nek a korban, Illyésre és Németh Lászlóra utalva. Az 1973-as kötet már egyértelműen példázza Sütő elkötelezettségeszményének hangsúlybeli módosulásait is a nemzeti-nemzetiségi tudatot erősítő, ébren tartó világszemlélete felé. Az itt közölt *Perzsák* című esszéje már erkölcsi példázatként hat, benne a metafora közeli s távoli világokat, idősíkokat köt össze.

Sütő hetvenes évekbeli, programosságot hirdető vitái mellett mindenesetre célszerű hangsúlyozni, hogy az évtized végére Magyarországon már általánosnak mondható a képviseleti irodalom lassú térvesztése, amely még jobban maga után vonta a vallott eszmék és irodalomszemléletekbeli különbségek mentén a szekértáborbeli vagdalkozásokat. „Az eszmei alapok jelenléte nélkül hiába kezdődött Illyés *Szellem és erőszak* címen ismert cikksorozatával 1977–78-ban egy új, aktív fázis a népiek történetében, nem támadt a szórványos megnyilvánulásoknak kohéziós ereje, mozgalomként sem szerveződhetett meg lap, szabad újságfórumok híján, egyetlen intézményi bejelentkezése a társadalomban a

[504] Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*.

[505] A falovacska kicsinyítő képzője is világosan mutatja a valós értékpreferenciákat! - Az újítás igénye lehet „általános és jogosult; ami jogtalan: a puszta becsvágy, a bukfenc, az öncélú formabontás, amikor a szerző pontosan tudja, hogy mit nem akar, de fogalma sincs arról: mit akar?” Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*., 109.

[506] „A rossz szobor láttán – az anyagot és nem a kezet hibáztatva – elkezdődött a kacsintás az importanyag felé. Ezzel nem lehet kitörni. Csak azzal, ami sajátunk.” - mondja az újabb irodalmi törekvésekről, a hetvenes évek elején Erdélyben is megjelenő formai, formabontó kísérletekről. Uo.

Bethlen Alapítvány lett".[507] Az említett új irodalomelméleti hatásoknak köszönhetően viszont, ez idő tájt tudott érvényesülni (a megbélyegzésekben csak leegyszerűsített) irodalmi „esztétizmus", mely szintén a vonalas, agitációs szocialista irodalomszemlélettel szemben kívánta az irodalomértést tágítani, ugyanakkor a népi irodalom folytatójának tételező írói-kritikusi csoport kiteljesedő térvesztése folytán ennek „a modernkedő stíluseszmék" iránti vehemens kritikájával is szembekerült. E helyzetben a határon túli magyar írók közösségi alapállása különös keretét nyújtotta a korban háttérbe szoruló népi-kollektív, képviseleti iránynak, s bennük a reprezentációs jelleg kiegészülve a nemzeti mint nemzetiségi karakterrel, újabb kohéziós erőt nyújtott legitimitásuk újraértelmezéséhez. Czine Mihály ünnepi sorai Sütő Kossuth-klubbeli szereplésén, alig pár hónappal az említett 1978-as Csipkerózsika vita után az így értett sajátosságokból is sok mindent megvilágít: „A már Tamási Áron által felvetett kérdés – mivégre vagyunk a világon – könyve legapróbb részletén, még a füvek hajlásán is átdereng. Történelmi jelentőségű, amit cselekedett. Még a tamásokat is meggyőzte: a realizmus lehet modern; a népiség nem halott."[508] Sütőt ekkorra már a magyarországi népi írók jeles táborában úgy tartják számon, mint aki saját hagyományaik méltó folytatója, s aki egyértelműen az erdélyi közösségi irodalom emblematikus alakjává nőtt. „Mikor a valóságtól elforduló, divatokba kapaszkodó esztétikák éledeztek" akkor is tudta, „a saját élet tápláló nedvei növeszthetik igazán naggyá az irodalmat." […] „Kisebbek és nagyobbak is moroghattak elképzeléseivel szemben, ment a maga választott útján."[509]

A választott út ugyan a hatvanas évek végén már kikristályosodott, az elkötelezettség iránya azonban csak a hetvenes években módosul látványosan, kiszélesedik, s a nyolcvanas évek politikai elkomorulásaira mintegy sajnálatosan igazolódni látszik. Ekkor már nem csak népi vonatkozásaiban, (s nem is korábbi reményteli kollektív üdvtanában és funkcionális irodalomképében), hanem az erkölcstelen hatalommal szembeni kollektív kisebbségi méltóság megtartása érdekében hangsúlyozódik. A nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*t követően a korábbi életmű publicisztikájából válogató *Évek, hazajáró lelkek* – a maga kanonikus összegző jellege mellett is –, már egy másfajta helyzetből fejti ki funkcionális karaktereit.

Sütő saját, viták árán is hangoztatott irodalomszemléletére visszatérve érdemes a fogadtatás korabeli vagy utólagos elfogultságaira is utalnunk. (Az ebből táplálkozó aránytalan irodalomképre a későbbiekben még visszatérek.) Amikor az első monográfia

[507] Vö. **Ács** Margit, *i.m*.
[508] Vö. **Czine**, *Sütő András küldetése*, Alföld, 1979/8, 59.
[509] Uo., 58.

szerzője azt írja, hogy Sütőnek „nem az avantgárd művészettel van baja, csupán az avantgárd jegyében kikezdhetetlen nemzeti értékeket – Petőfit, Adyt – kártékonynak minősítő felelőtlenséggel" végsősorban talány, mire is gondol, ugyanis a romániai szellemi vitákban sohasem fogalmaztak meg ilyen tételt. Cserében a helyi gondok felvállalásának sürgetése által Sütő nem csupán az „anyajegyes irodalom" iránti saját elkötelezettségét hirdette, de több helyen (s ekkor még nem is akármilyen autoriter pozíciókból) szögezte le, miféle gondokkal *kell* az irodalomnak mindig is foglalkoznia. (A maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek »egy közösség homlokráncában«, nem pedig azt, hogy »májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak«[510]). Szakolczay ezért írhatta a Csipkerózsika apropóján, de a teljes addigi életmű vitáiról, hogy „Sütő sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó, s fölfogásáról egy-egy sikerült műve – némiképp ellentétben teoretizáló hajlamaival – sokkal többet mond, mint egy-egy »haragos«, nem mindig pontosan fogalmazott megnyilatkozása".[511] Görömbei persze mindenben Sütőnek adva igazat, felháborodásában „nyeglén blaszfemizálónak" mondja az említett Panek-választ, amiért az meg merte kérdőjelezni Sütő „legszentebb ügyeit".[512] A monográfus és alanya közti szemléleti azonosság fényében nem csoda tehát, hogy a vitát elemző lapokról elmaradnak az egyéb véleményt is megfogalmazó írások, (például Láng Gusztáv mértéktartó írása)[513] ahogyan szinte sehol nem találunk többféle vélemény ütköztetésére vállalkozó passzusokat, amikor önéletírás vagy emlékezés, vita vagy úti tűnődés során írói ars poétikákról van szó. Hasonlóan tárgyalja az esetet Ablonczy is, aki szerint Panek „képzeleténél csak hiúsága nagyobb", amint Sütő „iránti féltékenysége okán, fantáziája hirtelen elakadt".[514] Pedig Sütő „sorsvállaló felelőssége" valószínűleg nem csökkent volna az egyéb vélemények ismertetése fényében, ahogyan nem az írói, csupán az emberi gyengék mutatkoznak meg egy-egy ilyen megnyilatkozásban. A kánon értékrendjének abszolutizálása azonban éppen abban rejlik, hogy nem tesz különbséget írói és emberi nagyság között. Sütő mindig is igényt tartott rá, hogy esztétikumon kívüli kérdésekben is megnyilatkozzék s az életmű méltatói (a vázolt teoretizáló fejlődéselven belül is)[515] mindkettőt leginkább tévedhetetlennek szerették volna tudni. Az értékelésekbeli sorrendek és az arányok, mint látni fogjuk, ezek fényében gyakran

[510] Vö. *Csipkerózsika*, in Korunk, 1978/6; *Anyajegyes irodalom*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 79; *Mi dolgunk a világon*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 118, stb.
[511] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[512] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 189.
[513] Vö. **Láng** Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.
[514] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.
[515] „A korábbi tűnődések is új értelemmel egészülnek ki az *Istenek és falovacskák* tanulmányaiban, interjúiban, s az azóta készült írásokban. Már-már egy mélyen átgondolt esztétika alapvonásai körvonalazódnak, rendszerré szerveződnek a régóta föl-fölvillanó motívumok." Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 187.

alá is rendelődtek a sajátosság méltósága irodalmi felvállalásának, vallott erkölcsi imperatívuszának avagy elvetésének…

A hetvenes évek végi viták Sütője visszatért ahhoz a funkcionális és meglehetősen dogmatikus irodalomszemlélethez, amely meghatározta a teljes romániai magyar irodalmat a háború után. A vád ebben már Lászlóffyék, Szilágyi Domokosék generációjára utalóan is az volt, hogy a tényirodalomtól elfordulva nem képviselik eléggé a közügyiséget, és az élet mindennapjainak vívmányait. (A megszokott irodalomtörténeti korszakolás és generációk kapcsán, mint korábban már említettem, hangsúlyozandó, hogy nem annyira egységes nemzedékekről, illetve nemzedékek közti különbségekről, mint inkább az említett funkcionális irodalomeszme megítélését illető különbségekről beszélhetünk.) Mindhárom Forrás-nemzedékhez sorolható szerzők esetében az egyéni szabadsághoz illetve a kollektivitáshoz fűződő viszony is értelmeződik az irodalomtörténeti feltárásokban, s az utólagos – nemzedéki egységre utaló – konstrukciókban többnyire egy szükségszerű kánoni modell vagy típus is felvázolódik. Ebben az irodalom valamilyen eszközszerepe mindig hangsúlyos helyet kap, ritkán merül fel ugyanakkor az a szempont, mely szerint (a versvilágok természetes különbségein túl), egy hangsúlyos ellenbeszéd, egy külső vagy belső autoriter ellenretorika is formálta volna a „nemzedék" kényszerű összekovácsolódásának folyamatát. „Amikor bennünket azzal vádoltak, hogy úgy írunk, mint a lejárt, polgári avantgárd nem-tudom-mi, akkor mi nagyjából csak két dolgot nem tudtunk: hogy mi is az az avantgárd, másrészt pedig, hogy ki az a Tristan Tzara és André Breton, mert ugyebár akkor még Kosztolányi elvtárs és Babits elvtárs sem álltak valami jól." – emlékszik vissza Lászlóffy Aladár.[516] Az ellentmondás ilyenforma retorikájából – ahogyan a Hervay-monográfia szerzője is fogalmazott –, gyakorta „az következett, hogy a fiatal költő elvetette azt, aminek a nevében vádolták, és előbb-utóbb hagyományt kezdett keresni ahhoz, amit írt, és egyre tudatosabban kapcsolódott az avantgárdhoz".[517] „Mi annyiban voltunk avantgárdok, hogy később, amikor erre rányitották a szemünket, akkor ezt valóban tudatosan műveltük."[518]

A (legalább) kétféle értékrend ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy (egy nyíltabb irodalompolitikai szellemiségben) a hagyománykeresés (a század eleji modernség lírapoétikai eszményeihez való visszacsatolás) tudatos formáit érő vádak a funkcionális, közéleti irodalom elvárásai és meghatározottságai mentén érvényesülnek. „Túl magasan repültök el a közélet fölött" – hangzik el a vád a hatvanas években jelentkező fiatalokat

[516] Vö. *„A nemzedék több feldühödés eredményeképpen talált önmagára"* című Lászlóffy-interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 40.
[517] Vö. **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 13.
[518] Lásd az említett Lászlóffy-interjút, *i.m.,* 40.

illetően.[519] Jellemző, amit Hervay Gizella határozott válaszában, az úgynevezett első Forrás-nemzedék és a korábbi generációk (így Sütőék) közti poétikai-szemléleti különbségekről mond: „Szász Jánosék szónokoltak, ti prédikáltatok. Mi beszélni akarunk. A világmegváltás nekünk póz. Mi megérteni akarjuk a világot. Ez nem kevesebb. Ti közéleti életet éltetek, mi éltük a köz életét. Ti eszmékhez akartatok hűségesek lenni, mi az élethez".[520] Az eszmékhez való hűség, akárcsak a két generáció, '50-esek és '60-asok közti ellentétek nem változtak, legfeljebb az idő múlásával összébb kovácsolódtak. A szerep-meghatározások ugyanakkor az értelmiségiek életmód-mintáiban is lecsapódtak. A Huszárék, Sütőék generációja képviselte „erős közéletiség" (mely az 1968-as művelődéspolitikai fordulatot követően is komoly közéleti pozíciókban érvényesülhetett) a tárgyalt teljes életmű vitái esetében, az irodalmi individualizmus elutasításán túl és a „modernkedő" irányok műfaji jegyeitől függetlenül, ezért fogadta értetlenül Szilágyi Domokosék nemzedéke[521] után a hetvenes évek fiatal szerzőinek is mindenféle irodalmi cenzúrát, belső elvárásrendet elutasító, autonóm irodalmiság-képét.[522] A különbség ekkor jórészt abban a változásban állt, hogy az „individualizmus céltalan szabadsága" immár nem a hivatalos szocialista értékrenddel, de a kisebbségi belső kánoniság képviseleti értékrendjével szembeni vádként (is) fogalmazódott meg.

A kánoni kép megszilárdítása

Sütő, saját irodalomszemlélete értelmében, a Csipkerózsika által is – Görömbeit interpretálva – azokhoz közelített a „mély elemzés áhítatával", akik a divatok vonzásának határozottan ellenálltak. Az írói hagyományválasztás innentől kezdve válik tudatos, hangsúlyos alapelemévé a kanonizáló eljárásoknak. Szerzője ezt követő, majdnem harminc

[519] Lásd Huszár Sándor beszélgetését Hervay Gizellával, (1970) in **Huszár** Sándor*, Sorsom emlékezete*, Bukarest, Kriterion, 1982, 287.

[520] Uo., illetve idézi még **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, *i.m.,* 7.

[521] A nemzedék-kritériumtól függetlenül már az első Forrás-kötetek szerzői esetében is elmondható, hogy a XX. Kongresszus utáni, viszonylagosan nyílt, a dogmatizmus hibáira, megszűntetésére irányuló politikai légkörben sem fogadták el politika és irodalom egybeolvasztását. Írásaikban nem szerepel relevanciával sem a Balogh Edgár-i népszolgálat, sem a Sütő által hangoztatott népsorsot vigyázó írás igénye, hite, parancsa. A közvetlen közösségi élmény helyett már ekkor a személyiség belső világa válik a legfőbb tematikává, a hagyományban irodalmi szövegelőzményként pedig József Attila, Szabó Lőrinc vagy éppen Kassák, s általában az avantgárd hagyomány jelöli az újraértelmezett örökséget.

[522] A közügyekből való kiábrándultságról egy nagyköveti jelentés is tudósított „A hatvanas évek második felében jelentkező kulturális nyitás hatása ma is érződik a magyar nemzetiség fiatalabb generációjának műveltségén. Képviselői (például az ún. Echinox nemzedék tagjai) a szépírói vagy a tudományos kutatói munkában már jelentős eredményeket értek el. A hetvenes évek elejének kultúrpolitikai fordulata, a román szellemi élet újabb bezárkózása körükben dezilluzionizmust váltott ki, s a hivatalos politikával és a közügyekkel szembeni ellenszenvet eredményezett." Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a magyar értelmiség megosztottságáról. Bukarest, 1985, július 2. Magyar Országos Levéltár, a Külügyminisztérium TÜK-iratai 1985, Románia, XIX-J-1-j, 128. doboz, 128-27. ltsz., 003757/1985.; A tisztázat Vincze Gábor tulajdona.

év publicisztikájából válogató könyvében is már egy tudatos kanonikus kép kialakítása figyelhető meg.[523] Itt Sütő nemcsak összefoglal, kommentárokkal is ellátja szövegeit, s életútjának összegzésében irányelveket is megszab: melyek voltak a fontosabb momentumok, mik határolták be az írói pályát. Innen is értesülhet tehát az olvasó, például Veres Péter, Gaál Gábor vagy a Bethlen-kollégium írói indulásban betöltött fontos szerepéről, a „morális indíttatású" aktivizmusról, mely az ötvenes évek kritikai és társadalmi megszólalásait megszabta, aztán az elkötelezettségről a szűkebb pátria nagyjai iránt (Apáczai, Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Kós Károly, stb.), s a sorsszerű tanúságtevésekről is. Ide tartoznak például az utalások vagy a köszöntők, s akár a nekrológok is elődök, kortársak, szellemi rokonok esetén. (Kormos István, Németh László, Horváth István, Nagy István, Nagy László, Illyés Gyula). A korai publicisztikákból válogató kötetről tapintatosan Egyed Péter jegyzi meg, hogy „érezni lehet Sütő művein más hatásokat is: csakhogy az is jellemző, hogy azokról nem beszél."[524]

A tudatos életpálya-összegzés mindazonáltal könnyű fogódzókat adott a későbbi (jórészt magyarországi) irodalomtörténeti vizsgálódásoknak. Az egyes írások, illetve az írásokhoz fűzött kommentárok nemcsak megvilágítják a pálya alakulását, bizonyos művek alkotási, publikálási folyamatait és problémáit, de a bevallott preferenciák fontos adalékokat is szolgáltatnak a kialakítandó kánoni jellemrajzhoz. Az írói életút összegzése kapcsán Egyed Péter utalt elsőként a sütői életmű tekintetében arra a lényeges kérdésre, miszerint az irodalmi hatás szociológiájából a divatszerűség elemzését sem lehet megspórolni, már csak azért sem, mert ennek kapcsán egy kisebbségi olvasóközönség történelmi, politikai és kulturális tudatáról, annak egy évtizednyi változásairól is sok érdemleges mondható majd el. Az említett *Évek – hazajáró lelkek* kötet megjelenésekor a Sütő-kánon, a maga szakmai sikerességén túl divatszerűségében is már egyértelműnek volt mondható, a nemzetiségi közösség kulturális tudatának változásairól azonban még hipotéziseknél többet aligha lehetett megkockáztatni. Sütő ekkorra már egyértelműen „a romániai magyar irodalom legreprezentatívabb" egyéniségének számított, minthogy „a közönséget és a közösséget leginkább foglalkoztató, a romániai magyar írásbeliséget a magyar kultúra egészében is leginkább képviselő író"-nak tekintették.[525] Az *Anyám könnyű álmot ígér* óta eltelt egy évtized alkotásrendje a hatvanas évek végi lehetőségekből kiindulva indíthatta meg az alkotói folyamatosság nemzedéki rendszerében mindazt a tudatosságot, melyet a hetvenes évek művei valósítottak meg. A Sütő-kánon sikeressége, hetvenes évekbeli kiteljesedése viszont

[523] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek (1953-1978),* Bukarest, 1980.
[524] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 450.
[525] Uo.

jórészt abban állt, hogy a divat társadalompszichológiai kategóriái révén, egyfelől egy mélyebb igény kifejezőjeként megfelelt bizonyos elvárásrendeknek, s ugyanakkor folyamatosan képes volt alakítani is azokat. A harminc év publicisztikájából válogató kötet is gyakorlatilag az azt megelőző tíz év közönségsikere okán születhetett meg.

Arra már utaltam, hogy az időközben Magyarországon emblematikussá választott életmű a tárgyalt kánoni diszkurzusokban valamilyen szinten szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. A megfelelés ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben is némiképp más előfeltevések, más igények alapján mutatkozott meg. A naplóregény és az esszék sikerén túl Sütő színpadi világa körül teremtődött igazi közönségsikereket is hozó olyan atmoszféra, amely, önmagában is az életmű hetvenes évekbeli teljesítményét a megújuló magyar drámairodalom élvonalába helyezte. A Kleist-elbeszélés nyomán írt darabbal kezdődő sorozatot (melyet Erdélyben Harag György rendezései tettek emlékezetessé) tucatnyi színház tűzte műsorára határon innen és túl. A recepció kiemelt figyelme felől ugyanakkor, mint utaltam rá az évtized sikerességét, a szerzői elismertséget, de az egyéni kapcsolatokat is jól jellemzi, hogy a hetvenes évektől az előadások hamarabb kerültek Magyarországon bemutatásra, mint Erdélyben. A kaposvári (*Egy Lócsiszár*…)[526] Zsámbéki Gábor rendezte, majd a budapesti (*Csillag a máglyán*)[527] Ádám Ottó rendezte ősbemutatókat követik csak a Harag-féle kolozsvári rendezések. A trilógia harmadik darabját is a Nemzeti mutatja be öt hónappal a megírás után Marton Endre rendezésében,[528] s ezt követően láthatja majd az erdélyi közönség. Általánosan is jellemző, hogy a darabokat, a megírásukat követő fél éven belül legkésőbb színre viszik, miután valamelyik országos irodalmi lap (általában az írószövetség lapja, a Kortárs) is leközli őket. A bemutatókon, ahogyan később a kolozsváriakon is, természetesen mindig jelen van a szerző is.

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. 1978-ban Sík Ferenc az 1970-es (időközben számos magyarországi kiadást megélt) naplójegyzetekből készít filmet a Magyar Televízióban, egy évvel később, 1979-ben pedig Ádám Ottó forgat filmet a *Csillag a máglyán*ból. A Csillagot követően Ádám Ottó majd az *Egy lócsiszár*t is színre viszi (Madách Színház, 1986)[529], az Egy lócsiszárt követően pedig Zsámbéky a *Csillag a máglyán*t

[526] 1974, október 4, Csiky Gergely Színház, Kaposvár
[527] 1975, december 12, Madách Színház, Budapest
[528] 1978, március 16, Nemzeti Színház, Budapest
[529] Korábban a József Attila Színház (1977 – Sándor János rendezésében), később az egri Gárdonyi Géza Színház (1987 – Gali László rendezésében), majd a rendszerváltást követően először a debreceni Csokonai Színház (1990 – Berényi Gábor rendezésében) mutatta be.

is megrendezi (Kaposvár, 1976).[530] A Füst Milán-díjas *Káin és Ábel*t pedig még budapesti bemutatójának évében (Nemzeti Színház, 1978) a kecskeméti Katona József Színház közönsége is megtekintheti.[531] A különböző adaptációkra visszatérve, a film mellett a színházi siker hangsúlyos voltát, a kor színházi tömeghatását is jól mutatja, hogy a nem színpadi Sütő-műveknek is lassan elkészül a színházi nagyközönségnek szóló változata. A hetvenes években így kerül sor az *Anyám* színpadi adaptációjára,[532] ahogyan a *Vidám siratót* is még ebben az évtizedben színpadra alkalmazzák.[533] 1981-ben aztán már a *Nagyenyedi Fügevirág*ból is pódiumjáték készül,[534] s mindeközben a kolozsváriak vendégszereplése során Budapesttől Szegedig játsszák a Harag-féle drámatrilógiát.[535] A folytatás, a nyolcvanas évek első történelmi drámájának (mely szerzője szerint a korábbi hármassal tetralógiát képez) ősbemutatója – egyedüli kivételként – ugyan nem Magyarországon, hanem Harag rendezésében Kolozsvárott volt,[536] de egy kerek hónappal később már a Nemzeti játszotta Budapesten.[537]

A nyolcvanas évekre tehát a már említett divat kiszélesedése, a szerzői divatszerűség a kánoni értékkoncepciók sikeres legitimálásának a visszajelzéseként, a tekintélyszerzés stabilizációjának és az autoritásra törő diszkurzusformák hatásfokának a mércéjeként is szemlélhető. A személyes sikert ekkorra film, színház, antológiák, különszámok segélyezik. A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a folyóiratbeli különszámokban, az 1977-es, ötvenedik születésnapi köszöntések kapcsán megjelent összeállítások, mind a kánon megszilárdulását segítik.[538] Az ünnepelt szerző, Illyés Gyula kitüntető szavain túl is, az évtizedfordulóra különleges vezető helyet tudhat magáénak az erdélyi írók sorában, amely az irodalomtörténeti összefoglalásokban is rendre hangsúlyozódik majd. A szakmai elismeréseken túl ráadásul – épp a sajátosság-polémiák után – megérkezik a társadalmi megbecsülést is még inkább maga után vonó nemzetközi elismerés, a Herder-díj is.

A nyolcvanas évekből visszatekintve Sütő a hagyományteremtés aprólékosságával, de az önvizsgálat felületességével kezd hozzá a kánoni összegzéshez és a siker övezte út

[530] De 1990-ben Szegeden a Szabadtéri Játékokon is bemutatják.
[531] A darabot a nyolcvanas évek végén Kőszegen, Merő Béla rendezésében is bemutatták.
[532] Szabó József munkája és rendezése nyomán, (ősbemutató Nagyvárad, 1975) melyet Magyarországon először Veszprémben visznek színre.
[533] Szeged, 1978, március 10. – Léner Péter rendezésében.
[534] 1981 márc. 30, rendezte Romhányi László
[535] Például 1980 februárjában.
[536] *A szuzai menyegző,* 1981 március 3, rendezte Harag György, Kolozsvári Állami Magyar Színház.
[537] 1981 április 3, Ruszt József rendezésében, aki a kilencvenes évek során is többször rendezi majd. (pl. a Szegedi Szabadtéri Játékokon, 1990; Békéscsabán, Jókai Színház, 1992, stb.)
[538] 1977-ben az Alföld különszámmal, a Tiszatáj és a Kortárs összeállítással köszönti.

nyújtotta perspektívák lehetőségeinek felvázolásához. Az említett publicisztikát összegyűjtő kötetében az önvizsgálat szükségszerűségét mindössze egyetlen helyen említve (egy 1957-es, akkoriban nem publikálható írásában) jegyzi meg, hogy „ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk."[539] Azt viszont továbbra is vallja, hogy irodalomkritika és társadalomkritika közé nem húzható határ, minthogy maga az irodalom rendelkezik társadalomkritikai funkcióval. A sorsirodalom vállalt hagyománya (melynek elvárás-volta, elvárás jellege robbantotta ki tulajdonképpen a legtöbb polémiát) mondatja vele, hogy a közösség „az egyetlen gond, amiért érdemes – és szükséges – írónak lenni".[540] A kollektív szemlélet másfajta vállalása, az elkötelezettség változó iránya mellett is, a sajáttól eltérő írói szemléletek továbbra is csak „már-már évenként meghirdetett új hullámok"-nak minősülnek, – amint az a Mezei Andrásnak adott interjúból is kitetszik.[541] A nyolcvanas évekből viszont már alig akad józan hang, mely megkérdezné: „Nem az *Anyám könnyű álmot ígér* írója mondotta-e Szervéttel, hogy *'Agyunk mire jutna, ha növekedését a koponyacsontok nem vennék tudomásul?'* Azaz a gondolatot, még ha velünk ellenkező is, nem szabad *bevakolni, megvasalni*".[542] Mindezt tetézi, hogy a számszerűleg nagyon kevés megfogalmazott kritika, a hiányosságok esetleges felemlegetése, vagy az Erdélyre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatok strukturáltabb irodalomszemléletének szóvá tétele azonnal heves szerzői visszautasításokkal találja szembe magát, amelyekben már nem egy adott mű értéke, de a benne megfogalmazott eszme „szentsége" számít. Sütő – mint a pályatársak megjegyzik – rosszul viseli a vele ellenkező véleményt és a legkisebb ellenvetést is. A kortársak, barátok is ezért írhatták róla hogy „minden siker, elismerés ellenére nem bírja a kritikát. Valószínűleg nagy író és kevésbé nagy ember."[543] Szakolczay éppen a balsejtelmű vitákkal kapcsolatosan állapíttotta meg, hogy Sütő „sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó"[544], Gáll Ernő pedig a nyolcvanas évekre is áthúzódó polémiák után (amilyen például a Sütő-Berkes konfliktus volt 1986 júliusában) jegyzi meg: „Sajnos Andris kicsinyes, végletesen hiú és bosszúálló író, aki nem bírja a kritikát."[545]

A fogadtatás felől fontosabb, hogy míg az egészséges kritika legcsekélyebb formája is bizonyos esetekben vádként (később, a kilencvenes évekből a Hatalom cselszövéseként!) interpretálódik, mindezt a magyarországi sajtóban fokozatosan alá is rendelik a „nem illik"

[539] Vö. **Sütő** András, *Lantosok és Kritikusok*, in UŐ, *Évek, hazajáró lelkek, i.m.,*113.
[540] Uo.
[541] Vö. *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* – eredeti közlés in Élet és Irodalom, 1978, 17, 21.; illetve **Sütő**, *Évek – hazajáró lelkek, i.m.,* 255.
[542] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146. (Kiemelés az eredetiben. BL)
[543] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.,, i.m.,* 275.
[544] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[545] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.*, *i.m.,* 211.

frázisoknak. A másképp látás szabadsága a nyolcvanas évekre fokozatosan tűnik el a „helyzet" adta hallgatólagos követelményekkel, és a szellemi autoritássá nőtt szerzővel szemben. A kor romániai realitásait tekintve pedig Erdélyből már merőben illúziónak minősül komoly szakmai, kritikai vitákra bármilyen fórumon is számítani.

Hozzáférés, intézményesség

Némileg visszautalva a kánonelméleti fejezet tanulságaira is, szükséges emlékeztetni persze, hogy művek egyszerű ideológia-közvetítőként való meghatározása, akárcsak értelmezéseik közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása a szűk értelemben használt 'paradigmatikus kánoniság' esetében is csak leegyszerűsítések árán képzelhető el. Nem lehet kétséges ugyanakkor, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség, mint a későbbi elismertség lehetősége, előfeltétele csak bizonyos institúciók vélt vagy valós közvetítő/leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, amennyiben művek eleve csak így juthatnak el egyáltalán az olvasóhoz. A korszak cenzúráját, mint jelentős politikai befolyásoló tényezőt, illetve a bonyolult irodalompolitikai kereteket is figyelembe véve arra is érdemes emlékeztetni, hogy egyáltalán nem volt mellékes szempont ki mikortól, hol, és milyen feltételekkel közölhetett, jelenhetett meg színpadon, antológiákban, tankönyvekben.[546] Ez a tényező pedig ismét befolyásolni látszik az erdélyi magyar irodalom bizonyos szegmensei fogadtatásának alapvető kritériumait, a feltételnek tekintett hozzáférést és a keretekhez mért magyarországi ismertséget.[547]

A siker s a népszerűség ugyanis jórészt ilyen irodalomszociológiai fogalmak mentén bontakozhatott csak ki, a hetvenes évek első felében született (az életmű csúcsának számító) művek[548] hordozta esztétikai értékek által, illetve a vázolt, ellenállásnak minősített attitűdök közepette, abban a diszkurzív összefonódásban, amely olvasói igény szintjén is jelentkezett, és az addigi széttagoltságokra és kimondhatatlanságokra azonnali minőségi alkotásokkal próbált válaszolni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az említett recepciónak azokat a távlatait sem, amelyek túllépnek csupán az akadémiai, irodalomtörténeti fejtegetéseken.

[546] A recepció térnyerése, a potenciális olvasótábor kiszélesedése Magyarországon mindvégig institucionális kereteket követett.

[547] Ebben az időben a kölcsönösen megnőtt érdeklődéssel majdhogynem fordítottan arányos a magyarországi publikálás lehetősége. Sütő esetében említettem, hogy Magyarországon hamarabb mutatják be a műveit, mint Erdélyben, a nyolcvanas évektől azonban általánossá válik más szerző esetében is, hogy Erdélyben már egyáltalán nem játszhatják a műveiket. Az a befogadó közeg, amelyre a művek referenciái elsősorban utaltak, így időben később (vagy egyáltalán nem) szerezhetett tudomást létezésükről. Sütő mellett például Székely drámái többségét – a *Dózsa* kivételével – egyáltalán nem játszhatták Romániában. A *Profán passió* 25 évig hevert kéziratban. Vö. még, **Szász** László, *i.m.,* 137.

[548] A magyarországi siker nyitányának számító naplóregény 1971-ben, első alkalommal majd' 7000 példányban került a könyvesboltokba, míg egy évvel később már ugyanez a könyv 18600 példányt ért meg! Vö. Kritika, 1973/1, 26.

Egyrészt a konkrét Sütő-művek elismerése és megőrzése érdekében véghezvitt értékítéletek nem kaptak volna megfelelő hangsúlyokat az intézményi keretek nélkül (lásd kiadáspolitika, megfilmesítések, monográfia engedély, stb.), másrészt ezek a tárgyalt kérdéskörök kapcsán is valóban szélesebb körű legitimációs tartalmakkal bírtak. A kánoni rang előfeltételeként funkcionáló intézményes kitételek (amennyiben eleve behatárolják művek megjelenésének és terjesztésének a feltételeit) nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak majd, de átlépni látszanak azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy-egy mű recepciójának hatástörténeti előkészítésébe.[549]

Nyílt utalásos jelleg

A választott út a korábbi, szűkebb értelmű tényirodalomból kiindulva, a megváltozott realitás kimondhatatlanságában és a játszhatóság keretfeltételeitől függően ugyan, de megmarad funkcionális irodalom-jellegében. Az egyre nyíltabbá váló kisebbségi létproblémák következtében Sütő a drámaírásban is a konkrétabb, sajátosabb jegyek felé irányul. (Az 1979-es Herder-díj is erre ösztönözhette)[550]. Csakhogy a nemzetiségi problémák művekbeli kifejezése mellett a helyi szín erőltetésével a szerkezeti megoldatlanságok és a „csak szándékában korszerű építkezés felemássága"[551] is egyre meghatározóbbá válik. Az inadekvátság, vagy a formai megkésettség (melyet a nyolcvanas évek tapasztalatával könyvében Bíró Béla vetett fel)[552] – az európai drámafejlődéshez viszonyítva, véleményem

[549] Hozzáférés, megismerés nélkül aligha ítélheti meg bárki is valamely mű esetleges helyét egy hipotetikus kánonban. A kánonok társadalmi megosztó hatásáról értekező Edward Said is az európai kultúrkör intézményes formáinak szükségszerű szelekciójára, annak tudatosságára figyelmeztetett. (például a könyvkiadás és a formális-kanonikus kritika révén). Vö. **Said,** Edward *i.m*.
A korra jellemző cenzurális viszonyokon túl, esetünkben nem érdektelen megemlíteni így azokat a történelmi feltételkereteket, illetve lehetőségeket sem, amelyek révén egyes erdélyi írók művei egyáltalán eljuthattak a magyarországi nagyközönségéhez. Azon túl, hogy a nyolcvanas évek romániai tiltását követően Sütő könyvei eleve Magyarországon jelentek csak meg, így mintegy a recepciója is áttevődött, s írásai mellett a kritikai visszhang is elsődlegesen a magyarországi publikumnak szólt. Másrészt nem hallgatható el az a kétségkívüli tény sem, hogy a hivatalos cenzúra kötöttségei mellett a román részről egyre abszurdabbá váló országok közti könyvbeviteleket szabályozó egyezmények folytán, (melyek már a hetvenes évtized során látványosan korlátozták a kétoldalú terjesztést) Sütő korabeli hivatalos funkcióinál fogva (elsődlegesen Román Írószövetségi alelnökként) is biztosítani tudta művei megfelelő példányszámának Magyarországra való eljutását és itteni forgalmazását.

[550] „Megtiszteltetés és egyben kötelezettség ez a díj…" – Vö. **Ablonczy** László, *Közösség-egybegyűjtő hatalom. Beszélgetés a Herder-díjas Sütő Andrással*, in Tiszatáj, 1979/5. 35.

[551] Vö. Szakolczay Lajos kifejezése, **Szakolczay**, *i.m.,* 146.

[552] Bíró a hetvenes évtized sütői és Székely János-i drámatermésének belső anakronizmusát, a tematika és a feldolgozás szintjén is fokozottan a retrospekció fogalmában jelölte meg. (A drámáknak inkább ötvenes évekbeli adekvátsága és létjogosultsága említése által.) Érdekes érvelése arra a következtetésre jut, hogy mire e jelentős drámatermés megszületik, „az átmeneti korszak le is zárult", s a szerzők „egyszerre egy konszolidálódott, alternatívát választott társadalomban találták magukat". A hegeli drámafogalomra utalva (amely a művelődéstörténeti fejlődés önkifejezési formájának tekintette a drámát. Vö. **Hegel**, *Esztétika*, Bp., 1974.), de mégis inkább Lukácshoz kötődve, miszerint igazi konfliktusokat tárgyaló drámák nagyobb

szerint nem is annyira a témaválasztásban, a tartalmakban, mint inkább a bemutatott autoritásviszonyokban, később pedig a dramaturgiai konstrukciók hiányosságaiban érzékelhető. A minőségi visszaeséssel, a nyílttá váló erdélyi politikai helyzettel, annak egyre nyíltabb magyarországi tematizálásaival egyszerre, arányosan nő a kisebbségi jogokért felszólaló közéleti szereplő s közvetetten az író Sütő András magyarországi népszerűsége (korábbi elismertségét, színpadi sikereit fokozza, hogy 1984-től könyveit is már csak Magyarországon jelentetheti meg) miközben mindezzel fordítottan arányos a művek drámapoétikai egységének szerkezeti stabilitása.[553]

A színpadi Sütő-művek utalásos jellege[554] a nyolcvanas évektől nyilvánvalóbb, sőt közvetlenebb lesz. Minél egyértelműbb akarásban mutatkozik meg viszont, esztétikailag annál kevésbé megalapozottnak tűnik. A „dramaturgia logikája" helyett a „jelképet akaró logika" szerint kezd működni. (Ezért maradhat a *Perzsák* messze jobb esszé, mint amilyen drámaisággal a több szövegváltozaton átesett *A szuzai menyegző* színpadi világa a drámát a trilógiához mérve szerves folytatásként értékelhetővé képes tenni). *A szuzai* mintegy már eltávolodik a drámatrilógiában közös központi szervezőelvtől: a kettős szereplőstruktúra konfliktusszerkezetében a másként gondolkodás szabadságának és lehetőségének, az egymás iránti toleranciának, és az egymást kiegészítő-igénylő ellentétek árnyalt ábrázolásának szükségszerűségétől. (Bár többsíkúvá válik az addigi kétpólusú struktúra, a tragikum – már az árnyaltabb jellemrajz ellenére is – csak az egyik oldalon állók konfliktusosságának, letargikusságának feltételezett tragédiájává lesz.)

Az *Advent a Hargitán* balladisztikus tragikumtudata, vagy a későbbi *Álomkommandó* irracionális közegének nyilvánvaló allúziói a romániai diktatúra kiteljesedésének nacionalista „rezervátumlét" jellegét idézik, a nyílt politikai felhangok, az erdélyi magyarság sorsára utaló jelentésrétegek és szimbolikus asszociációk azonban hatásukat tekintve inkább érzelmi

társadalmi változások vagy válságkorszakok alkalmával születnek, a hatvanas évek végét ennek tekintő némiképp kétséges érvelése számunkra inkább azért tűnik érdekes momentumnak, mert az életmű esetében ekkor nem annyira társadalmi, mint inkább belső, személyes válság kerülhet szóba. Vö. **Bíró**, *i.m.,* illetve **Lukács** György, *Művészet és társadalom*, Bp., 1969.

[553] Ebből a kettősségből is adódik sajnálatosan felerősödő kritikaellenessége. „De hát lehet ma egyáltalán drámát írni?" - tette fel a kérdést a korban megfogalmazódó első szakmai kritikákra reagálva Sütő. „Nem, nem, mondják komoly szakemberek is… Napjaink lehetséges hangvétele a groteszk, az abszurd, stb." (Vö. **Sütő**, *Évek, hazajáró lelkek*. Bukarest, 1980, 225) A kizárólagosság jogos elítélése mellett (melyet paradox módon saját korábbi elvárásaira nézvést nem alkalmaz) a minőségre utaló kételyeknek nem pusztán a tagadását, de a kritikák bagatellizálását is megfigyelhetjük. Ahogyan Bíró Béla megjegyezte, az „is" Sütő szóhasználatában olyan benyomást kelt, mintha a „nem"-et elsősorban dilettánsok mondták volna ki, s valós szakemberek csupán félreértésből keveredhettek volna közéjük. (vö. **Bíró**, *i.m*.,) Pedig a korban többek között Bécsy Tamás is megfogalmazta drámaelméleti munkái nyomán szakszerű kritikáit, amint az erdélyi magyar drámaíráson belül a Sütő-drámákkal is behatóan foglalkozott. Vö. például **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András drámáiban*, in Színház, 1978/6.

[554] Mintegy a Németh László-i drámatípus megismétléseként.

alapon működtetik metaforikus vízióikat. Az *Advent* színpadi kiforratlanságát némileg az is okozza, hogy a történelmi témákat feldolgozó korábbi drámák tragikus jelképisége és a könnyedebb, vidámabb színpadi játékok népi környezete itt egyszerre jelentkezik. A műfaji követelmények, ahogyan a tematika balladás-népi szövevényei is elvben ezt elbírnák. A színpadra alkalmazott mű a maga választott jelképiségének túlontúli egyértelműségével, a balladás hangulattal, vagy magának a választott helyszínnek az emblematikusságával viszont (az eredeti cím az első közlésekben, fél évvel a bemutató előtt is még *Jégmadár* volt) a már könnyen elveszítheti az asszociációk világának eredeti értékét és jelképiségét. A konkrét játszhatóság ugyanis a darabnak éppen drámai jellegét vonhatja kétségbe, amint a játékban a sorsjelképiség utalás-jellegűnek, de nem drámai erejűnek marad meg. Magáról a színrevitelről ezért írhatták, hogy amennyiben az egyértelmű utaláson, az adventi várakozáson túl, „az allegóriák és metaforák kénytelenek egymással dialogizálni, ölelkezni, jönni-menni, akkor a színházi közönség nem az anyagi világ szellemi érvényű felemelésének lesz tanúja, hanem egy lehúzó profanizációnak."[555]

A minőségben visszalépést jelentő művek dramaturgiáját a színpadon azonban az élet, vagyis a társadalmi-politikai helyzettudat kompenzálhatta. A hatásában elsöprő siker, például az *Advent* esetében, már egy kultikus szerzői névnek is köszönhette létjogosultságát. A Nemzetiben tíz éven keresztül játszott darab a jelképet éltetni akaró logikáján túl, s az immár nyíltabban vállalható asszociációk közösen kimondott összetartó erején felül is, a kultikus szerzői névaláírásnak, illetve a siker ilyen irányú természetrajzának jó példája. A kor elkomoruló kisebbségi viszonyai persze nem kedveztek az igazi mellékjelentéseknek és az árnyalt értelmezhetőségeknek, amelyek folyamatosan változhatnak, átalakulhatnak egy anyanyelvi közösségben. Körülöttük, mint írtam, az értelmezésnek inkább egy olyan hagyománya alakult ki, amelyik a fordításhoz hasonlóan tudatosan kereste az összefüggéseket, s elsőrendűnek már az így felfedezni vélt konnotatív jelentésszintet tekintette.

Politikai viszonyszintek

Az *Advent* sikere mellett a nyolcvanas évekre a Sütő-művekben általánosan is felerősödik az a tendencia, amelyik a reprezentáció kettős, jelképi és képviseleti értelmű összefonódásában ragadható meg. Összemosódni látszik a metaforikusság, az egyre nyíltabb asszociációk, („a néző szeret *arra* gondolni")[556] a műben megjelenő értékjelképek, illetve

[555] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Sütő András: Advent a Hargitán*, in Kritika, 1986/4, 27-28.
[556] Uo.

maga a mű és szerzője által véghezvitt képviselet, a társadalmi küldetés-jelleg. A „kisebbségi humánum" sütői világában a „nyelv és az irodalom az alkotót az ontológiain túl, erkölcsi viszonyba hozza a közösséggel"[557], a „sajátosság méltóságát" őrző életművek pedig egyúttal a hagyományok, s általuk a nemzetiség létének megóvását jelentik. Ezeknek az együtt-szemlélése, az értékelésben elfoglalt elsődleges helye nem csekély szerepet töltött be az említett kisebbségi narratívák jellegzetes irodalmi, irodalomtörténeti megszilárdulásában.

Az odaadó dicsérettől a (művek szempontjából olykor) tapintatos semmitmondásig terjedő szólamok ekkortól végképp nem a szövegeknek, de szerzőjüknek és annak a helyzetnek szóltak, amelyben az esetleges kritikai észrevételek egy jóindulatú elhallgatásban rendelődtek alá az egyre abszurdabb kisebbségi társadalompolitikai viszonyoknak. Nem feledhető, hogy az említett utolsó két dráma a nyolcvanas években már csak Magyarországon (román szerzői jogi tiltakozás ellenére) kerülhetett bemutatásra. A fogadtatás felől így fontosabb, hogy a nyolcvanas évek végső politikai eltorzulásai, a nacionalista kurzus, s Sütő személyes írói, közéleti, emberi fokozatos visszaszorítása (korábbi tisztségeiből való leváltások, színpadi műveinek korlátozása, könyvei romániai publikálásának elutasítása) miként hatottak, s miként fogalmazódtak meg egyes művek értelmezései során. A nyolcvanas éveket nyitó összkép az irodalomtörténetekben – minden értékével és visszásságával, személyes ellentéteivel és extraliterális „koloncaival" – Erdély korabeli magyar irodalmi légköréről kialakított képet, tehát általános recepciója meghatározó értékelveit igen, teljességét, strukturáltságát, többes irányát azonban aligha fedi. Az évtizedfordulót egyszerre jellemzi a kisebbségi ideológia megszilárdulásának, vitáinak ideje, a Csipkerózsika utórezgéseit követően a nemzedéki elkülönülésekben is manifesztálódó többszólamúság jogos követelése, illetve a Szóértés előfeltételei-vita, melyet Magyarországon a Nemzet-vita (1979) majd az irodalmi Önszemléleti-vita (1982) is szegélyez. A kor romániai helyzetképét jellemzi, hogy ugyanekkor az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó kötetének megjelenésével egy időben, Erdélyben már csak a második nyilvánosság jelenthet egyedüli alternatívát a vélemények megfogalmazására és a szólásszabadságra.[558] A román vezetés nacionalista politikáját igazoló Lancranjan pamflet 1982-ben a magyar értelmiségiek egész

[557] Vö. **Egyed**, *i.m.,* 450.

[558] Az *Ellenpontok*at szerkesztők (Ara-Kovács Attila nagyváradi filozófia- és Tóth Károly Antal földrajz tanárok, valamint Szőcs Géza kolozsvári költő) beköszöntőjükben azzal indokolják a lap megjelenését, hogy „e lap megindítása mindenekelőtt annak az erkölcsi felháborodásnak az eredménye, amely e mai román rendszerrel súlyosbított kelet-európaiság viszonyai között, történeti tapasztalatait mérlegelve, türelmének határaira ébredt. Ezért a lap célja nem annyira ideológiai vita színterévé válni, mint inkább a szó gyakorlásának pluralizmusa révén megteremteni a felháborodás jogosságának tudatát, s e tudatban megjeleníteni a vállalt kockázatok eszmei és gyakorlati értékét, nélkülözhetetlenségét."

sorának tiltakozását váltja ki, - hiába.[559] Román részről a nacionalista kampány persze tovább folyik, a következő években pedig újabb uszító könyvek jelennek meg, s Lancranjan is folytathatja „művét", alig egy év múltán újabb kötettel áll elő! Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy amikor a hetvenes évek végi belső cenzúrák Erdélyben elhatalmasodnak, s kialakul az a kisebbségi értelmiségi ideológia, amelynek egyrészt kizárólagossága, másrészt tehetetlensége ellen többen az irodalmi életből is felemelik szavukat, alig pár év leforgása alatt a fokozódó román nacionalizmus következtében ennek szükséges védekező magatartását és tehetetlenséget is egyszerre igazolják a bekövetkező végső személyes leváltások, a kiszélesedő magyarellenes kampány. Van valami különösen sorsszerű abban, hogy e tiltakozások hiábavalósága mellett is, a nemzetiségi gondokról és az irodalom sajátos „feladatairól", a sajátosság méltóságának értelméről – értelmetlenségéről[560] vitázó Gáll Ernő és Cs. Gyímesi Éva titkos levelezése alatt teljesedik ki a maradék magyar szellemi vezetőknek a végleges közszereplői leépítése is.[561] Ahogyan egy korabeli nagyköveti jelentés tudósított: „A közvetlen párbeszéd a vezetés és a romániai nemzetiségek között a hetvenes évek végén megszűnt […] A „nagy öregeket" követő generáció tagjai a háború utáni években, az újjáépítés lázában, nagyon fiatalon kerültek funkcióba. Nézeteiket a munkás-paraszt származás és a fiatalkori hit féltése határozta meg. Keserűen vették tudomásul, hogy a román politikai gyakorlat elképzeléseiket nem váltotta be. […] Ennél a generációnál jelentős taktikai érzék, higgadtság és felelősségtudat figyelhető meg. A szocializmust igénylik, a jelenlegi romániai politikai gyakorlatot azonban elutasítják. A nemzetiségi sérelmek melletti kiállást vállalják, amihez legtöbb esetben egy adott lap, kiadó vagy egyéb intézmény élén betöltött

[559] Május elején Kolozsvárott Szőcs Géza és Marius Tabacu állít össze egy tiltakozó kiáltványt, amelyhez rajtuk kívül tíz kolozsvári értelmiségi csatlakozik. Ugyanekkor Szabó Gyula tizenhét oldalas beadvánnyal, később pedig Kántor Lajos és Szász János az írószövetség elnökénél szóban tiltakozik. A rezsimhez addig teljesen lojális Méliusz is tiltakozik, még 1982 áprilisában négy oldalas beadvánnyal fordul Ceausescuhoz, majd lemond írószövetségi tisztségeiről. Huszár és Domokos fontolgatja a Bukarestből való távozást, Sütő kezdeményezésére pedig Marosvásárhelyen is készítenek egy (Gálfalvi György és Markó Béla által véglegesített) terjedelmesebb beadványt, melyet több mint harmincan írnak alá. Az egyénileg vagy csoportosan tiltakozók előreláthatóan hiábavaló beadványai helyett a tiltakozás más formáját választva az Ellenpontok 3. száma teljes terjedelmét a Lancranjan-könyvnek szentelte. - Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

[560] A valós közösségi ideológia lehetősége, ideje még nem jött el, - írta Cs. Gyímesi levelében, merthogy „aktív önvédelmi ideológiára lenne szükség" vagy méginkább „politikai jogvédelemre […] s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövegünket is 'lokalizálja'.[…] Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor *engedték* Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki *merte* mondani, hogy van sajátosságunk… Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemesen emberi, sem kisebbségi **jogokkal** nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önáltatás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebb „lefekvő" *lojalitás*. Ezért hagyja leírni!!!" Vö. **Cs. Gyímesi** Éva levelét Gáll Ernőnek, Kolozsvár, 1984 január 31., in UŐ, *Honvágy a hazában, i.m.,* 113.

[561] A Hét-nél Huszár Sándort 1983. október 22-én mentik fel, 1984 szeptemberében pedig „elfogadják" a Korunk-főszerkesztő Gáll Ernő lemondását. Ugyanekkor a Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények-beli szerkesztői munkáját is befejezi.

középszintű vezetői állás biztosít némi lehetőséget. Az utóbbi egy-két évben a vezetés elsősorban ezeknek a személyeknek az eltávolítására törekszik. (Fontos lapok, folyóiratok főszerkesztőinek leváltása, 1984 őszén kihagyásuk az RKP KB-ból és a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsából, illetve a megyei állami és pártszervekből stb.)." [562] A szisztematikus leépítések a legfelsőbb szintekig elértek. Az 1984 őszén zajló RKP. XIII kongresszusán a Központi Bizottságból Sütő mellett Domokos Géza és Fazekas János is kimaradt.[563] A politikai realitás meghatározta tér ezt követően már nem adott semmilyen módot az esetleges torzulásokat érintő higgadt vitákra. (Sem a kisebbségi értelmiség, sem az irodalom szerepköréről) A belső kritikai egyensúly kialakíthatóságát és a valós dialógusviszonyt, a nyílt vélemény-különbséget magát legtöbbször kizárta vagy közvetetetten elhallgattatta. A józan érvelés is mindig a prioritásokra tekintett az elkomoruló történelmi szükségszerűség nevében.

Tettérték: a '80-as évek fogadtatása

A nemzedéki nyitások, az új generációk előretörésével együtt a nyolcvanas évek eleje már a második nyilvánosság korszakának számít Magyarországon is. Ekkortól éled fel a politikai szamizdat műfaja, mint az egyik leginkább meghatározó megnyilvánulási forma a korban, (*Kisúgó*, vagy akár a *Beszélő* is ide tartozik) de a hivatalos álláspontok ambivalenciájában az enyhülésnek is mutatkoznak jelei. 1981-től megjelenhet kis példányszáma miatt az első nem cenzúrázott lap, a *Medvetánc* (ELTE és a KISZ közös társadalomelméleti folyóirata), melynek hamarosan a *Századvég* (a Bibó Szakkolégium egyetemistái szerkesztésében megjelenő történelmi-politikai orgánum) nő igazi riválisává. Az évtized sajátos vákuumhelyzeteiben, mint említettem, már számot kellett vetni az ellenzékiségnek, az „ellen-beszédnek" műfaji-stiláris pluralizálódásával is. Ennek ellenére a tiltakozások igazi súlyát a közös megnyilvánulások jelentették. A *Mozgó Világ* főszerkesztőjének leváltása[564] miatt talán először a korban a szellemi élet szolidaritása is megnyilvánulhat. (A szerkesztőség valamennyi tagja feláll, 120 értelmiségi pedig visszavonja cikkeit a lapból.) Az évtized közepét azonban ismételt „bekeményítések" jellemzik. (1983-84-ben az országos napilapok főszerkesztőit is leváltják, 1986 júniusában a Tiszatájat – Nagy Gáspárnak Nagy Imréről írott verse miatt – betiltják, szerkesztőit (az

[562] Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése *i.m.,* 1985, július 2.
[563] A Sütő támaszának is számító Fazekas Jánost miniszterelnök-helyettesi funkciójából már korábban felmentik, pontosabban a Lancranjan-könyv kapcsán (az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságánál) tett tiltakozását követően „elfogadják" betegnyugdíjazását.
[564] Kulin Ferencet 1983-ban váltották le a Mozgó Világ főszerkesztői posztjáról.

Írószövetség 120 tagjának tiltakozása ellenére) menesztik, s a lap féléves kihagyással 1987-ben jelenhet csak meg ismét (új főszerkesztővel).

A határon túli magyar irodalmak, egyáltalán a határon-túliság problémakörének tekintetében azonban (részint társadalmi nyomásra) már nem érvényesül következetesen a korábbi ambivalens (befelé tiltó, kifelé erőtlen) nemzeti politika, s a politikai vezetés sem olyan tétova, mint az évtized elején. Az irodalomnak társadalmi szerepe (s nagyrészt a népi írók által fenntartott nemzeti karaktere), kétségkívül ezekben az években teljesedik ki, amely erdélyi irodalmi viszonylataiban a nemzeti egységnek, a megmaradásnak, a tradícióknak és a nyelvféltésnek a hangsúlyait tematizálja, s egyben az asszimiláció, a jogtalanságok, később pedig a falurombolás és a diktatúra egyéb rémképei közepette sugall megtartó reményt és szolidaritást. A magyar politikai vezetés (nem csekély mértékben éppen a magyarországi értelmiség ellenzéki attitűdjeinek nyomására) ekkorra már nem akar továbbra is az internacionalizmus áltestvériségében minden alkut megkötni a romániai kisebbség feje fölött a nyíltan nacionalista román vezetéssel. Ennek egyik kirívó jele a háromkötetes akadémiai *Erdély Története* körül kialakult polémia, mely 1986-ban súlyos politikai felhangokat váltott ki Romániában. A fékevesztett román rezsim nyilatkozatai azonban a tétovázó magyar külpolitika mögött egyre egységesebb ellenzéki közvéleményt kovácsoltak. Az évtized legelején, még az említett Lancranjan–féle uszító pamflet miatt a budapesti vezetés határozott tiltakozásában bízóknak a határ mindkét oldalán csalatkozniuk kellett. Hiába értettek egyre többen egyet a reformvezetésből Köteles Pál és Száraz György határozottan visszautasító véleményével, a rögzült baloghedgári álláspont[565] („ne lőjünk arra a repülőgépre, amely túszokat szállít") a budapesti pártvezetésben sokáig meghatározó maradt, még akkor is, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az óvatoskodó lépések nem változtatnak semmin, nem javítanak az erdélyi magyarság helyzetén. (Köteles Pál[566] Tiszatájbeli kritikájának közlése miatt, a két szerkesztőt a megyei ideológiai titkár föl is akarja menteni. Volt azonban olyan álláspont is, mely szerint a kötetet magyarul is meg kellene jelentetni, hogy láthatóvá váljék „mi lehetséges odaát"!)[567]

Ilyen előzményeket követően, s ilyen körülmények közt viszik színre (a román szerzői jogvédő iroda tiltakozása ellenére) 1986-ban az Adventet, s ilyen politikai hangulatban lát napvilágot az első monográfia is. Amikor az év végén megjelenik a várva várt Erdély történetét szakszerűen feltáró munka a román sajtóhadjárat magyarellenes

[565] Mely Aczél nyilatkozataiban is rendre feltűnt.
[566] Aki 1977-ben telepedett át Nagyváradról.
[567] Kiss Ferenc például egyik levelében is ezt javasolja Kötelesnek – Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, *i.m.,* 62.

kampányát a hisztériáig szélesíti. Ennek is következménye, hogy a nyolcvanas évek közepén már bármilyen Erdélyről szóló, Erdéllyel foglalkozó írás külön nyomatékot kapott, különös súllyal bírt. A széles olvasóréteg, az *értő* közönség Magyarországon már nem is szorult a képes beszéd, vagy a képletes szövegiség kódfejtői szerepkörébe, egyre nyíltabbnak és egyre inkább egyértelműnek látszott, hogy mindenki arra gondol, arra asszociál, amire amúgy is szeretne, anélkül, hogy a szerző vagy a rendező külön nyomatékot adna mindennek. (A magyarországi művésztársadalom a romániai valósághoz képest idillikus szabadságban élhette meg a tűrt kategóriáinak végső korlátokig való kiszélesítését. A politikai hatalom ekkorra kaotikus állapotokat mutató cenzurális gépezetének résein át a siker biztosítottnak tűnt akkor is, ha az asszociációk a forma kárára hangsúlyozódtak, hiszen egy olyan fajsúlyú korabeli igény fogalmazódott meg bennük, amely mellett eltörpülni látszottak az esetleges „szépészeti" aggodalmak.) A kimondás tettértéke felülírta annak módozatait, vélt asszociációi annak formai kompozícióját. Berkes Erzsébet nem véletlenül írhatta a Nemzetiben sikerre vitt előadást követően a vastapsról, hogy „létkérdésről van szó, s ezt ott kell támogatni, ahol megnyilvánul. Az ember előbb élni segít, s csak aztán gondolhat az esztétikumra."[568]

Az 1985 decemberi, *Advent*nek szentelt Tisztatáj-számban, a leközölt mű és szerzője életművét dicsérő írások mellett az egyik főszereplőnek, Sinkovits Imrének személyes nyilatkozata (nagybetűs *Esemény* címmel) is megtalálható volt. Ez utóbbi zárómondata nem pusztán az előadást övező politikai huzavona miatt szögezte le: „sorsmeghatározó eseménnyé emelkedhet Sütő András drámájának bemutatója."[569] Szintén a darab és budapesti bemutatója társadalmi eseményszámát mutatja, illetve annak nyílt kisebbségpolitikai implikációira utal, hogy ugyanitt egy tanulmány a „kisebbségi demokrácia fogalmát" hivatalos álláspontból is elemezte. Ebben a kornak és a cenzúrának megfelelően még a szocializmus lényegére, embervédelmére hivatkozva ugyan, de leírható volt, hogy: „minden olyan elméleti és hatalmi-politikai megnyilvánulás, amely nemzeti kizárólagosságot hirdet vagy valósít meg, amely nacionalista önzésnek ad helyet a többség-kisebbség kapcsolatokban – esetleges formai kellékei és ideológiai kellékei ellenére – lényegénél fogva nem szocialista".[570]

A hetvenes–nyolcvanas évek színpadi sikerei, a „szerzői klasszicizálódás" után a kultikus abszolutizálás innentől jut el arra a pontra, amikor már végképp a szerzői név kezdi működtetni a kánont, amikor az író archetipikus magasságokba nő. A rendező Sík Ferenc az

[568] Vö. **Berkes** Erzsébet, *i.m.,* 28.
[569] Vö. **Sinkovits** Imre, *Esemény*, in Tiszatáj, 1985/12, 37.
[570] Vö. **Joó** Rudolf, *A kisebbségi demokrácia fogalma*, in Tiszatáj, 1985/12, 56.

említett tematikus számban, még az *Advent* próbái alatt jelenti ki: „mostantól *minden további születő* művének otthona lesz a Nemzeti Színház!”[571]

A nyílt konszenzus

Nem csupán egy rendezői túlzóan elfogult véleménynek tekinthetők a fentebbi sorok, de a vázolt politikai konstellációk nem csekély hatására, egy valós társadalmi igény kivetülésének is. A szerzői siker, a divat kiszélesedésével egyszerre végbemenő történelmi-politikai elkomorulások kényszerűségeiben már az irodalomtörténeti értékelésekben is egyre erősebben jelentkeznek a kultikus jegyek. Korábban még csak a hangsúlyok és az arányok biztosítottak egyértelmű elsőséget Sütő számára a különböző erdélyi szerzőkkel való összevetésekben, ekkortól azonban már az életműben lokalizálni vélt eszmék jelentősége teszi megkérdőjelezhetetlenné az életmű egészének (s a szerzőjéhez mint névhez metonimikusan kötődő) emblematikus hangsúlyait. Romániai tiltásával arányosan, a nyolcvanas évek második felében Sütőt már mindenki (nagyrészt a hivatalos vezetés is) az országon belüli ellenzékhez sorolta.[572] A budapesti hatalom 1956 emlegetése kapcsán olykor még betiltásokhoz folyamodott, de a határon túli magyarság már egyre kevésbé számított anatémának. Sütő pedig a legkevésbé.[573] Egykori és újabb művei ekkortól szerveződnek újabb és újabb magyarországi kötetekké. Jellemző az is, hogy miután engedélyezik az első határon túli szerzőről írott monográfia megjelenését, a szerző tekintélyét is kihasználva az új Tiszatájat létrehozó hatalom – mintegy önmaga legitimálásaképp – Sütő új drámáját (*Álomkommandó,* 1987) is mindenáron a lapban akarja közölni. Az új Tiszatáj végül a hatvan esztendős szerzőnek életművét összegző, Sütő „etikáját” hirdető tanulmány révén köszönti.[574] (Egy évvel az Advent bemutatója után a bukaresti magyar nagykövetségen is köszöntik 60.

[571] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12. (Kiemelés tőlem, BL.)
Sík ugyanitt – ideológiai síkra terelve a gondolatmenetet –, éppen a sorsmeghatározó munkák többszöri hangsúlyozása révén mondja, hogy a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”. S bár a hetvenes évek végétől minden színpadi művét a Nemzeti ősbemutatóként vitte színre (az *Advent* a sorrendben a harmadik a *Káin és Ábel*, illetve *A szuzai menyegző* után), a mulasztások nagyok, így „korábbi ősbemutatóit ismét műsorra kívánjuk tűzni, illetve a Nemzetiben be nem mutatott darabjainak folyamatos színpadra vitelével (Csillag a máglyán, Egy Lócsiszár virágvasárnapja, Pompás Gedeon) az itt és eddig le nem rótt adósságokról gondoskodunk az elkövetkező években”. A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak, illetve a szerzői nagyságnak szóltak.

[572] A szerző, ellentétben az összes korábbi magyarországi bemutatójával, nem is lehetett jelen az 1986-os januári premieren, a román hatóságok nem engedélyezték kiutazását.

[573] „A maga rendszerének abszurditása alapján a hatalom és apparátusa még mindig elfogadhatóbbnak tartotta azt, hogy a nemzeti érzés a határokon túli magyarság problémáinak fölvetésében tematizálódik, mint azt, hogy felmerüljenek a határon inneni elnemzetietlenítő kurzust bíráló hangok. ” Vö. **Gróh** Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

[574] Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a Vörös László és Annus József szerkesztette lap rendszeres szerzőjének tudta, nem Sütő erdélyi kéziratai miatt kaptak fegyelmiket a szerkesztők, ahogyan nem is az 1985, decemberi említett *Advent*-szám miatt tiltották be egy évvel később a lapot.

születésnapját, majd ezt követően Budapesten jártakor, Szűrös Mátyás mellett Kádár Jánossal is találkozik.)[575]Az 1987 nyarán Gyulán bemutatott *Álomkommandó* az év szeptemberében már a Vígszínházban (a szerző jelenlétében) érhet el óriási sikereket, ugyanazokban a napokban, amikor megszületik a Lakitelki Nyilatkozat is (melyet a Magyar Nemzet közöl). Az irodalmi élet hatalmi felügyeletének nyolcvanas évekbeli fokozatos csökkenését, s gyakorlati megszűnését jól mutatja, hogy majdnem tíz év után Illyés *Szellem és erőszak*ja is végre napvilágot láthat, s ugyanennek az évnek novemberében, (több mint tízévnyi várakoztatás után) megindulhat a *Hitel* is, amely egykor Illyés és a népi írók szorgalmazta hetilapként kezdhet működésbe.

Az évtized vége, a kilencvenes eleje már végképp nem az *író* Sütő András képet erősíti. A rendszerváltás, a romániai forradalom, majd a tragikus marosvásárhelyi események a közéleti személyiséget helyezik a figyelem előterébe, s bár naplójegyzetei, visszaemlékezései a kilencvenes évek nyitányán sorra jelennek meg, az irodalom kereteit szűknek érző recepciótól immár aligha várható el, hogy elsődlegesen az íróra, a drámaszerzőre vesse figyelmét. Szakolczay Lajos nyolcvanas évekbeli (az első monográfiát követő) megjegyzése, mely annak az igénynek adott hangot, hogy szükség van az árnyaltabb elemzésekre, melyek nem csupán a politikumot tartják szem előtt, az életmű 1989-et követő fordulataiban már végképp utópisztikusnak látszott. Ismét társadalmi funkciók, díjak, kitüntetések, elismerések sora következik, melyek a megtartó embernek, a hűségnek, és a kisebbségi sorsvállalásnak szólnak, s csekély alkalommal egészülnek csak ki az irodalmi műveknek, életműnek szóló konkrét értékelésekkel. Jól mutatja ezt, hogy a Herder-díj után, de az osztrák PEN (Vaclav Havel után második külföldiként kapott) dísztagságát (1989), a Magyar Írókamara társelnökségét, és a Nemzetközi Transsylvania Alapítvány elnöki tisztét (1989-1991 között) megelőzően, már 1989 novemberében bizonyos politikai körök, „vállalva a jogi nehézségeket is", a Magyar Néppárt révén Sütő András köztársasági elnökjelöltségét fontolgatják.[576] Mindezek után a romániai diktatúra alatt játszott társadalmi-politikai célzatú munkássága, nyelvéért, közösségéért való kiállása, a rendszerváltást megelőző utolsó évek szenvedése, majd a hűségében megveretett, meggyalázott szerző, illetve az amerikai útja alatt itthon megválasztott Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke (1990) áll megkerülhetetlenül a figyelem előterében.[577] De természetesen érkeznek az életmű-díjak is,

[575] 1988 januárjában.

[576] Vö. **Sütő**, *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993, 316.

[577] A közéleti szereplésre, a képviselőség immár irodalmat végképp túllépő vonzataira egy tragikus ám annál jellemzőbb példa volt az új budapesti országgyűlés első munkanapja is. Az 1990, május 2.-i ülést az MTV élő adásban közvetítette, ahogyan (az MTV archívumában megtalálható forgatási menetrend rendezői nyomatéka értelmében) azt is, hogy Sütőnek - mint a határon-túli magyarság képviselőjének - képletesen fenntartott szék

melyek indoklásai legalább egyenlő arányban szólnak az írónak és a közéleti-közösségi embernek.[578] 1992-ben a Kossuth-díj, majd egy évre rá, az életmű elismerésének betetőzéseként jön az Írószövetség ajánlására a Nobel-díjra jelölés!

Alighanem ez a felfokozott érdeklődés, a kánon kiszélesedő formája kap fontos hangsúlyokat akkor is, amikor a kilencvenes évek során a második, majd a harmadik monográfia is napvilágot lát.[579]

A kultusz abszolútuma felé

Egy kánon alakulásrendjében minden esetben célszerű azokat a körülményeket, külső tényezőket megvilágítani, amellyel a kánont övező kritika egyértelműen szembekerülhetett. Már csak azért is, mert ennek tárgya, azáltal, hogy megbecsült szférát jelöl, azáltal, hogy erős érzelmeket kavar és széles olvasói rétegektől értékállónak minősíttetett, – vagy eleve, mert ilyen értékelés reményében van róla szó – tiszteletet ébreszthet a róla nyilatkozókban. A tisztelet pedig, sokszor az azonos oldalon állás, az egy kánonbeli lét miatti közelségből kifolyólag is megilletődéssel jár együtt, és nemcsak elfogultságba, de rajongásba is átcsaphat. Így a sokszor tényszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, akár hódolattá válhat. „A nagyság, jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szűntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét."[580] Margócsy István figyelmeztetése mellett persze föltehető a kérdés: melyik kánon, vagy melyik irodalmár vonhatja ki magát teljes mértékben érzelmi töltetek, kultikus képzetkörök hatása alól? A kánoni eleve-determináltság, melyet az értekezés bevezetőjében említettem, arra is figyelmeztet, hogy még a racionális, kultusz-ellenes kritika is legfeljebb csak törekedhet a teljesen objektív leírásra: önmaga helyzetét akkor látja tisztán, ha állandó korlátozottságára képes reflektálni.[581] Ettől persze még minden kánonkutatásnak elsődlegesen célszerű felmérnie azt a nyelvet, amelyet a metakanonikus szövegek használtak, értelmezéseik, értékpreferenciáik rejtett előfeltevéseivel, politikai, ideológiai vagy személyes indokaival együtt. Egy kánon fejlődéstörténetét vizsgálva ugyanis

üresen maradt.

[578] 1989 júliusától neve a rehabilitált Tiszatáj főmunkatársai közt szerepel.

[579] Az újabb kettőből egyik sem az újraértés, vagy a korrekció igényével jelenik meg. (Miközben, mint említettem Kányádi, Szilágyi István, Szilágyi Domokos, Székely János, vagy Lászlóffy Aladár életművéről ugyanekkor még nem készült komolyabb összegző munka sem.)

[580] Vö. **Margócsy** István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, in ItK., 1990/3, 288-312.

[581] A tárgyalt korszak ideologikus alakzatainak viszonylatában ez méginkább hangsúlyozza az ideológiakritikával kapcsolatos elvi elvárásaink problematikus voltát, minthogy az ilyen irányultság nem viszonyulhat oly módon az ideológiához, hogy azt valós társadalomontológiai összefüggéseiből kiszakítottan jelenítse meg. Az értékelések értékelése és egyáltalán mindenfajta kritika, beleértve annak kategoriális és módszertani tisztaságra törekvő elméleti változatait is, legfeljebb csak jogosult, vagy időszerű lehet, teljes mértékben objektív és elkötelezetlen aligha.

nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szertartásrendek, nyelvi/retorikai jellegzetességek, melyek a valós társadalmi hatást befolyásolhatták, tehát a kanonizációnak olyan sajátságait, amelyek az elismertségen túl társadalmi-szocializációs, sőt pszichológiai hátterének a motivációs töltetein alapulhatnak.

A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a különszámokban, akárcsak a klasszikusoknak kijáró tankönyvbeli szereplés is mind a kánoni formák megszilárdulását segítik. A divat kiszélesedése ilyenkor együtt jár a fogadtatás mértékvesztésével, a kritikusi fegyverletétellel. A név etalonná válása, a kánon kultikussá növesztése az erkölcsi princípiumokon túl ezért a szerzői képet csak egy nagy elvárásokkal terhelt művészarcban véli kialakíthatónak. Az írói maszk és az oeuvre egésze így válik a „megmaradás esztétikájává", melyben a közösségi sorsvállalás önmagában is adja a váteszi szereplehetőségek sokaságát. Olyannyira, hogy az időben visszatekintő emlékezéshelyek kitöltése is útmutatókkal ellátottan jelenik csak meg. A kánoni értelemgondozás aztán (részben ezeket is használva) már nem az egyes alkotások, de a szerző életútjának egészét helyezi egy olyan narratívába, amely a róla formált képet csak szuperlatívuszokban ragadja meg. Ezért gondolja szükségesnek az utólagos heroizálást is, vagy az amúgy is tragikus események leírásában a gyakorta pátoszterhes retorikát. Holott az érett Sütő írások művészi kvalitása nem szorulna sem atyáskodó kánonápolásra, sem fölösleges tragizálásra, amely inkább visszatetsző mintsem meggyőző, amennyiben tényfeltárásait tekintve szelektívnek és igen következetlennek bizonyul.

Az alábbiakban a *kultikus nyelvhasználat*, az *önéletírás kanonikus aktusai* és a szükségtelen *tragizált narratívák következetlenségeinek* hármasában vizsgálom a recepció alakulásrendjét. Ebben a kivételes bánásmód, a tételezett *elsőség* olyan analóg formákban ölt testet, amely egyfelől a szerzői „útmutatások" csomópontjai szerint véli megformálni az előre adott értelmezési háló még üres részeit, másfelől a kilencvenes évek tapasztalatával lát az életmű bizonyos mozzanatainak retrospektív kánoni megszilárdításához, s olyan szükségtelen tragizálási vonalat követ, amely érvényben tartja az említett pátoszterhes kritikák kultikus nyelvezetét, s annak jogosultságát is.

Kultikus nyelvhasználat a kritikákban

A hetvenes évek színpadi sikereit követően a Sütő recepcióra mindvégig jellemző lesz, hogy a pozitív végkicsengés legalább annyira az író személyének, társadalmi szerepkörének, mint amennyire a műalkotásnak magának szól. A meghatározások és a

képzeletbeli rangsorok évtizedbeli arányai már nem függetlenedhettek ugyanis a nyelvet őrző, ápoló, és az egész kisebbségi magyarságot képviselő, jogaiért szót emelő szerző alakjától.[582] A formális kritikai szempontokat ilyenkor attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikáció mely tényezőjét és milyen mértékben tematizálta. Poétikai megoldások, motívumrendszerek vagy szövegstruktúra mellett/helyett eszmék, társadalmi-történeti tények, olykor életvezetési minták és írói modellek hangsúlyozódtak. A recepcióban így olyan nyelvhasználati mód érvényesült, amelynek az elsődleges rendeltetése – nem egy mű, mint inkább egy jelenség szemügyre vétele által – egy közös, vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességének a megerősítése lett. Az ilyen forma bizonyosságot legtöbbször, az általam formális-kanonikusnak nevezett kritikai visszhang, valamely tényleírásnak látszó, de leginkább kultikus-metaforikus állítása révén, a gyakori szuperlatívuszok retorikájával kísérelte meg sugallni.

A kultikus jegyek és minősítések leggyakrabban az értekező szövegek záró-soraiban, a konklúzió során bukkannak fel, de nagyon sokszor már a cím is jelzi, hogy a bemutatás nem múlhat el anélkül, hogy az értelmezett életmű s szerzője ne minősülne legalább egy dologban mások fölé növőnek. Így írnak aztán Sütő egyediségében „küldetéséről", sorsvállalásáról vagy etikájáról.[583] 1987-ben, a 60 éves szerzőt köszöntő új Tiszatájban is az fogalmazódik meg, hogy „nemcsak műve világképe, hanem emberi alakja, magatartásának etikája is példázat lehet."[584] A kanonizált szerep kiválasztottsága mellett, ahogyan monográfusai fogalmaztak, Sütő „*mint író és közéleti személyiség*" vált reprezentatív alakjává szűkebb hazájának.[585] Az életmű felmagasztosulásának kulcsmozzanata ezért a szolgálat, a nemzetiség szolgálata, mely egyben a nemzet létének, nyelvének, megmaradásának zálogát, továbbvitelét is jelenti.

Minthogy a „nagy magyar írók" a vázolt irodalomszemlélet szerint nem önálló, autonóm művet alkotnak, – mondták – hanem „egy nagy egységbe simulnak belé"[586], egymás művét, szellemiségét is folytatják. Így lesz Sütő Apáczai, Móricz, Veres Péter, Németh

[582] A magatartásminta már a hetvenes évek sikereitől elsődleges. „Még egyszer szólni kellene Sütő Andrásról. Nem a műről, az írások atmoszférájáról és nyelvi zamatáról, hanem a magatartásról, amelynek ilyen formában egyedül csak ő birtokosa. Őrző a strázsán? Legalábbis abban az értelemben, ahogyan Illyés a szlovenszkói Fábry Zoltánt a vox humana hirdetőjének látta? Nemzetiség-politikus, aki a közös együtt-élés derűsebb pillanataiban és görcseiben eszmélt rá, hogy műveinek éltető közege csak a Történelem lehet? Író, a nyelv bűvölője, ki műveiben „ész és bűbáj" határán egyensúlyoz? Vagy egyszerűen csak Atlasz;" – Vö. **Szakolczay** Lajos, *Esszéítélet. Istenek és falovacskák,* in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodlmi, 1984, 281.
[583] Vö. **Czine** írásait – *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava 1970, október 17, illetve *Sütő Adrás küldetése*, Alföld 1979/8; **Görömbei** András, *A megmaradás etikája és esztétikája*, in Alföld, 1974/7, 60-65,; vagy **Oltyán** Béla, *Máglyák és csillagok: Sütő András etikája*, in Tiszatáj, 1987/6, 3-12.
[584] Vö. **Oltyán** Béla, *i.m.,* 12.
[585] Lásd például **Bertha** *i.m.,* 14.
[586] Vö. **Czine**, *Nép és irodalom, i.m*.

László és Illyés utóda és szellemi rokona. A küldetéses író belehelyezkedik az adott principális közösség transzcendens követelményrendszerébe, azonosul a hagyománnyal, és azt kétségbevonhatatlan érvényű parancsként fogadja el. Ezért a kultuszban a művész munkája kollektív erkölcsi princípiumok alapján számíthat megbecsülésre és elfogadásra. A „privát lét ilyen fajta meghaladásából”[587] vezeti le a recepció egy jelentős része az alkotó számára a mitikus nemzetalkotó, a befogadó számár az alázatos csodáló szerepét.

A vallott írói irodalomszemlélet által megbecsülendőnek az számít, minősítésére az érdemes, aki a közösség nyelvét, annak hagyományait szentségként óvja a rontó hatásoktól. Par excellence írói gesztusként is a képviselet mellett elsődlegesen az anyanyelv és az anyanyelvhez való viszony fogalmazódik meg, amely sajátos történelmi helyzeténél fogva maga is a nemzeti(ségi) értékrend illetve a nemzethalál esztétikai jellegű kivetülésének számít. Sütő, aki „Arany és Kosztolányi nyelvét” tanulta, „önmagának és nekünk” nem csupán „újra és újra felfedezi a magyar nyelvet”, de ő az „álruhás királyfi, akinek titkos küldetése van: megváltani a senyvedő nyelvet.”[588] Műve „az anyanyelvi szépség erdélyi fénytörésű ragyogása”.[589] A kultikus jegyek közt a pusztulás ugyanakkor nem csupán a nyelvben való pusztulást jelenti. Németh László erdélyi útja során elhangzott szomorú konzekvenciákat idézve merül föl: „» Az erdélyi irodalomnak szüksége volna egy Dantéra, aki utoljára kiáll mindazért, ami itt pusztulóba megy. «- Sütő András kiállt mindazért.”[590]

A mértékvesztő kijelentéseket azok a túlzó megállapítások is erősíteni látszanak, amelyek már kikerülnek a racionális elemzés hatálya alól. „Sütő által maga a kor, a ’zord idő’ hozott létre időtálló formát magának”; „írásain keresztül maga az emberi sors és a végzet beszél”.[591] Ezek után érthető, ha az odaadásban Sütőnél még a följegyzés, a „rideg próza” is „csodálatos ballada, orgonazúgású költemény”-ként lesz aposztrofálva.[592] Írásai a nép mindennapjaiban „fedezik fel az ősköltészetet”, esszéi pedig „együtt élő nemzetek arany-ábécéje lehetne”.[593] Műveit a „nemzetiségi lét boltozatainak fenntartó szolgálata” jellemzi.[594] Sütő nemcsak nyelvet, naplóregénye révén műfajt is teremtett, esszéiben pedig egyértelműen az értekező próza csúcsaira jutott, Kosztolányi, Illyés és Németh László mellé.[595] Czine

[587] Vö. **Bertha** Zoltán kifejezése, in UŐ, *Sütő András, i.m.,* 16.
[588] Vö. **Szekér** Endre, *Vallomás Sütő Andrásról*, in UŐ, *Érték és írás*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács, 1981, 255.
[589] Vö. **Ruffy** Péter, *Sütő András*, in UŐ, *Világaim*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 317.
[590] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 310.
[591] Vö. **Féja** Géza, *Műfaj születik*, in UŐ, *Törzsek, hajtások*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 184–189.
[592] Uo.
[593] Vö. **Tolvaj** Bertalan, *Tűnődések Sütő András könyveiről*, in UŐ, *Az irodalom vonzásában*, Bp.-Pozsony, Szépirodalmi-Madách 1977, 96–111.
[594] Uo.
[595] Vö. **Alexa** Károly, *Sütő András: Istenek és falovacskák*, in Kortárs, 1973. 12.

szerint ezért is „a kritika nem túlzott, mikor megállapította" művei „már ma a holnapi klasszikusok mércéjével mérhetők".[596]

Sütő egyben a teljes szellemi hagyományon belől is az erdélyi nagy elődök, klasszikusok folytatója. Már Nyírő is „a székely népiség írójának indult, ám a nagy szerepre Tamási Áron bizonyult elhivatottnak. Tamásiban több a kaland és a szárnyalás, Sütőben keményebb a helytállás, teljesebb értelmű a hűség."[597] Vagyis nem csak írásművészetében, a helytállás példázatában is meghaladhatja szűkebb hazája jeleseit. Szerzőjük ugyanakkor már nem is csupán a választott elődök (Illyés, Veres, Németh, Tamási, Asztalos, Móricz) tanítványa marad, de közéjük nő, s bizonyos fokig túl is szárnyalja őket. „Sütő olyan gondokra is ráébredt, amelyek Tamásit még nyugton hagyták (…) a tavaszi fényben villanó őszi merengés jelen volt már Csehov és Móricz, Tamási és Asztalos elbeszéléseiben, de Sütőnél lágyabb lett a mese áradása, többszólamú a hang, erősebb a simogató szomorúság".[598] A baloldali indulás nyilvánvalóságán és a transzszilván keretek korabeli újjáéledésén túl a kritikusi odaadás mondathatja némi naivromantikával összekapcsolhatónak, összefogónak az életmű azon szeletét, mely érdekes módon „a Móricz Zsigmond-i, Gaál Gábor-i úton haladt tovább, egybeölelve a Korunk és a Helikon hozományát"![599] Persze a kialakítandó kultikus formákhoz, a kultuszteremtés legitimált aktusaihoz maguk az elődök is hozzájárulnak: mint már utaltam rá, Veres Péter szerint Sütő egyenesen „székely Mikszáth, de magasabb hatványon".[600] Illyés miután íróként, emberként is „kész"-nek mondja, húsz évvel később verset ír Sütőnek ajánlva, s az irodalom „egyik legnagyobb vigaszának" nevezi.[601] Dénes Zsófia levélben mond neki köszönetet az *Anyám* kapcsán, Cseres Tibor *Szavaink nagyfejedelemsége* címen ismerteti az *Engedjéteke*t, később születésnapjára Csoóri saját verse mellett levélben köszönti.[602]

A Sütő darabok fogadtatását a hetvenes évektől mindvégig a „legek" jellemzik. De korábbi művei is természetszerűleg szépülnek meg a kultikus fogadtatás ünnepi szólamaiban. Írójuk, 1991-ből már úgy tűnik, fiatalkori írásaiban is „száraz lábbal lépdel át a sematizmus tengerén."[603] A hetvenes évek sikersorozatában tehát érthető, ha regénye nem csupán az év

[596] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, i.m.,
[597] Vö. **Féja**, *i.m.,* 185.
[598] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld 1979/8, 58.
[599] Uo.
[600] Idézi a monográfiák mellett többek közt **Pomogáts**, *Sütő András*, in Alföld, 1972/12, 44.
[601] Vö. **Illyés** Gyula, *Sütő András nagy úton*, in Tiszatáj, 1977/6, 3.
[602] Vö. **Dénes** Zsófia, *Köszönet Sütő Andrásnak*, in Életünk, 1971/2, 183-186.; **Cseres** Tibor, *Szavaink nagyfejedelemsége*, in Élet és Irodalom, 1977, 51, 3.; **Cseres**, *Levél Sütő Andrásnak*, in Élet és Irodalom, 1987, 24, 5.; **Csoóri** Sándor, *Az elmulasztott utak*, in Alföld 1987/6.
[603] Vö. **Grezsa** Ferenc, *Omló egek alatt*, in Kortárs, 1991/1, 162.

legjobbja[604], de új *Húsz óra* is, drámája (*Káin és Ábel*) maga a madáchi Tragédia. Az *Anyám* egyszerre „huszadik századi *Ómagyar Mária-siralom*, *Végek dicsérete*, *Nemzeti dal*, *Hazám* és *Puszták népe* együtt…”[605] A mindentudás és ennek a tudásnak valamiféle titkos ősi őrzése együttesen szüli a profetikus szerepvállalás igényét is, amelynek következtében olvasó és szerző közt valamiféle transzcendentális távlat is tételeződik: „Könyvét úgy nyitom fel újra meg újra, miként a profán magyar bibliát”.[606] „Nagyobb hatása, szélesebb olvasótábora könyveinknek nemigen volt (…) mint valami új bibliát forgatják a boldog tulajdonosok, a könyvtárakba szinte sorba állnak érte az olvasók. Nem is regényként, hanem életként olvassák…[607]

Az elismerések s a gyakori szuperlatívuszok – némiképp már érthetőbben – a drámaíróra is vonatkoznak. Szigeti József még a romániai magyar drámaírással kapcsolatban állapította meg, hogy „Sütő drámáival drámaírásunk az érettség fokára emelkedett”[608], de az is elfogadott tény, (legfőképp a történelmi dráma műfaji megújulása szempontjából), hogy a teljes magyar drámaírás felpezsdülését hozó erdélyi szerzők közül „Sütő tudott leginkább érvényes színpadi világot teremteni”.[609] Lukácsy András szerint a Szép Ernő-díjas *Álomkommandó* első pesti bemutatóján már „diadallal vonult be a Vígbe”.[610]

A nyolcvanas évek végére a Sütő-kánon jelentése áthelyeződik a helyesről a szent és sérthetetlen kategóriáira. Ekkorra jellemző a kényszerűségnek az a fázisa, amelyikben legalitás és autoritás megkülönböztetésével a kánon „működtetői” a közmegegyezés normáinál is magasabb tekintély alá vonják az életművet. Nagyrészt a nyolcvanas évek színpadi sikerei révén, a kultikus abszolutizálás így odáig vezet, hogy mint mondtam, akár meg sem született műveivel, de a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”.[611] A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak szóltak. A kultusz mégis leginkább a szerző erkölcsi-morális tartásához, emberi jelleméhez kapcsolódik. Sütő hangja így „a huszadik század Tiborcának hangja”[612]. A kilencvenes fordulat után művekről már gyakorlatilag alig esik szó, helyette az etikus magatartás révén „a kritikai képen a jellem

[604] Vö. **Szabó B**. István, *Az év regénye*, in Új Írás, 1971/1, 120–123.
[605] Vö. **Balázs** Mihály, *Sütő András*, in **dr. Szabó** Ödönné szerk., *Írók, képek II.*, 2. kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 267.
[606] Vö. **Féja** Géza, *i.m.*
[607] Vö. **Czine** i.m. Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és Irodalom I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1981. II. 140–155, illetve UŐ, *Kisebbség és irodalom*, Pozsony, Madách, 1992.
[608] Vö. **Szigeti** József, *A történelmi szükségszerűség drámái*, in A Hét, 1976/24, 6-7.
[609] Vö. **Kabdebó** Lóránt, *Költészet és valóság drámai küzdelme*, in Magyar Nemzet 1987, Június 13, 9.
[610] Vö. **Lukácsy** András, *Az Álomkommandó – kőszínházban*, in Magyar Hírlap, 1987, október 1, 4.
[611] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12.
[612] Vö. **Balázs** Mihály, *i.m.,* 266.

szinte archetipikus magatartásmintává súlyosbodik".[613] Ezek után nem meglepő, hogy Ablonczy László Sylvester Lajossal egyetértőleg mondja, hogy Sütő olyan nagy személyiség, hogy „kezében a zsebkendő is zászlóvá válik".[614] Ahogyan immár az is „érthető" lesz, miért ábránd az amúgy nagyon is elvárható monográfusi távolságtartás, az arányérzék és a kritikusi szemlélet a kilencvenes években is, ha maga a monográfus felvezetőjében is így összegez: „Feltekintünk az égre; milliárdnyi izzó: az Úr csillárja világítja be a Földet. S egy csillag Pusztakamarás felé mutat..."[615]

*

A szinte vég nélkül folytatható hasonló megnyilatkozások állításainak igazságtartalmát, ítéleteinek helyességét tulajdonképpen nem szükséges firtatni, a honmentő diszkurzusok által propagált Sütő-kánon kultikussá váltásának esettanulmányi vizsgálatához. A kritika legsajátosabb eredménye amúgy sem a tárgyáról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdésétől függetlenül is tanulmányozásra, tanulságok levonására lehet érdemes. A Sütő-művek fogadtatása a normákkal szembesítő mérlegelés attitűdjétől a feltétlen hódolatteljes magatartás felé, az irodalmi bírálat intézményes gyakorlatától az eleve apologetikus dicsőítés felé halad. Ha az így megképződött kánoniságot mint sajátos beállítódást, szertartásrendet és nyelvhasználati módot egyszerre tesszük a történeti kutatás tárgyává, a kritika rituális, beavató szerepét könnyedén igazolhatjuk. Ennek fokozatai viszont tulajdonképpen nem jelentenek majd mást, mint az életmű textuális lecsapódásainak beavatás, divat, kultusz, intézményesülés sorrendben leírható egymásutánját, mintegy „tökéletes" kanonikus skáláját.

A kultikus Sütők-kép persze nem azonos magával a szerzővel, s legkevésbé annak műveivel, ahogyan viszont nem is választható el tőle egykönnyen. Amint a különböző írásokról is lehetetlen lehántani a nyelv szemléletformáló metaforarétegét, a kultikusságot is lehetetlen teljességében kiszűrni. Ennek mértéke lényegesen függhet a befogadás és a befogadó érzelmi viszonyulásaitól, s meghatározó lehet a szóban forgó korszak értékítéletére vagy intézményesített hivatalos irodalomtörténet-írására is, mely tudjuk, eleve legitimált bizonyos fokú kultikus szertartásrendet. A Sütő-recepció sajátosan stilizált dicsőítő nyelvezetet és legendaképző törekvéseket honosított meg, amelyekben a tiszteletadás látens rajongássá fajulása nem csupán az ízlésbeli, vagy szellemi-világnézeti rokonszenvben tükröződött, de nem egy esetben együtt járt a tényszerűnek szánt leírás dicsőítéssé válásának

[613] Vö. **Grezsa** Ferenc, *i.m.,* 162.
[614] Vö. **Ablonczy**, *A szivárvány alatt*. Sepsiszentgyörgy, 2000. – idézi **Márkus** Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap Kiadó, 2002, 275.
[615] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom*. *Sütő András 70 éve*, *i.m.,* 7.

körülmények kényszerítette hódolati aktusával. Olyannyira, hogy ezek hatása kétségtelenül máig (az Even-Zohar említette időközbeni képletes kánoni centrumból való határozott elmozdulásuk ellenére) jól megfigyelhető. Sütő személye bizonyos diszkurzusok számára így továbbra is „a magyar irodalom örök csodafiúja", „büszkesége", „mesefakasztó nyelvezetű csodaköltője", „a fogyatkozó magyarság apostoli írója".[616]

A kultikus fogalmak, terminusok és kategóriák, mint egyféle szakralitással érintkező axiómák kivonják magukat a racionális kritikai elemzés hatóköréből, s a leírás számára az analízis helyett csupán a kategóriáknak való megfelelés bizonyítását, illetve tautologikus rögzítését hagyják feladatul.

Elsőség

A kilencvenes évektől a korábbi írói sikert, a kánon kultikussá szélesedését film, színház, antológiák, különszámok mellett újabb monográfiák, tankönyvek, irodalomtörténeti összefoglalások szegélyezik, de ugyanilyen fontos szerep jut a lexikonbeli arányoknak és a különböző díjkiosztásoknak is. Az ezekben mérhető elsőség a vállalt-kifejtett szerephálók tekintetében, akárcsak a képviseletiség eszméköre szempontjából is fontos hangsúlyozni, hogy az általuk megjelenített elemek olyan rendszert alkotnak, amelynek elemei rendkívüli erővel hatottak vissza az erdélyi irodalomról való gondolkodás jellegére, a magyarországi befogadói attitűdökre. A 'határontúliság' irodalmi eszményének végképp Sütő lesz az alkalmazott viszonyítási mércéje, sőt alapegysége is. Egyedisége teremti azt az értékelési rendszert, amelynek szemlélése során a többiekre nézve is kialakíthatóvá válik egy homogén séma értelmezési kerete. Még Rónay László is, rövid irodalomtörténeti munkájának (1993-ban) *'Kisebbségi és szórvány irodalom*' címszava alatt mindössze egyetlen szerzőt szerepeltet, Sütő Andrást, mondván, hogy annak „életében a kisebbségi író létének minden nehézsége összesűrűsödött".[617] Ehhez hasonlóan máig több olyan irodalomtörténeti munka, illetve antológia létezik, amelyekben többnyire külön fejezetbe kerül az erdélyi irodalom, de ha mégsem, úgy az 1945 utáni évekből mindössze egyetlen személy, Sütő András szerepel, mint akinek az életműve nemcsak az erdélyi, de az „összkisebbségi" irodalmak jellegzetességeit is magán viseli![618] A kivételezések, az emblematikus szerepkörök adta elismerések, vagy éppen a kiadói-szerkesztői kényelem, a bejáratott utak magabiztossága manapság is fenntartja alakzatait. Az új *Atlasz* sorozat ismeretterjesztő kézikönyvei sorában a

[616] Vö. **Pósa** Zoltán írását, in **Bertha** Zoltán – **Eckler** Andrea szerk., *Cselekvő irodalom: írások a 60 éves Görömbei András tiszteletére*. Bp., Magánkiadás, 2005, 82.
[617] Vö. **Rónay** László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.
[618] Vö. például **Erdődy** Edit szerk., *Magyar irodalom a XX. században*. Bp., NHK., 1992.

Magyar irodalom című kötet is az elmondottakhoz hasonlóan jár el. Ennek a már megnevezésében is anakronisztikus címszava, *Romániai magyar irodalom* tétel alatt egyedül Sütő nevét szerepelteti,[619] azt kiemelten, kurzívan, – a többiek nyilván a futottak még kategória…

A kiemelt hely szempontjából hasonlóan összefoglaló köteteket, akárcsak számos antológiát, többet is találunk.[620] Ezek esetében már valósnak tűnhetnek a Barbara Herrnstein Smith által megfogalmazottak, miszerint az így értett konstellációban, az említett évtizedek erdélyi irodalmának magyarországi reprezentánsaként, a Sütő-szövegek gyakori felvétele különböző irodalmi antológiákba nem csupán az írás létező értékét tükrözték, de képesek voltak tovább is növelni ezt a fajta értéket. Hasonló volt a helyzet az életmű értékelésekbeli elsősége és a kivételes bánásmód tekintetében egyéb műfajok, egyéb válogatások esetén már korábban is. Az 1977-es ünnepi lapszámok közül több olyan akadt, így például az Alföldé is, amely szerkesztői gyakorlatától, szokásaitól eltérve kivételesen egy 50. éves szerzőt köszöntött teljes ünnepi anyaggal, akkor, amikor ilyen bánásmód korábban csak a hatvanadik életévüket betöltőknek járt. A kiemelt szerep, a különleges fogadtatás a hetvenes évek jogos sikersorozata fényében (főleg a drámatrilógia kapcsán) az írói nagyság melletti, de azon túl is mutató egyértelmű állásfoglalásnak is volt tekinthető, s mintegy tovább is növelte, hangsúlyozta a már létező értékeket. Az életút során az ötven illetve hatvanéves évfordulók kapcsán születő ünnepi lapszámok mellett külön tematikus számok is napvilágot láttak[621], a kilencvenes években pedig számos kisebb-nagyobb, az író előtt tisztelgő összefoglalás vagy ünnepi kiadvány (lapszám, monográfia, drámaelemzés, stb.) született.

A hangsúly és az arányok tekintetében hasonló, ám kevésbé aktív konstellációt mutatnak a különböző, nyíltan életrajzi összefoglalások, a lexikonok vagy ki-kicsodák is, azzal a különbséggel, hogy itt számtalan, leginkább a kialakult írói képet fenntartó elhallgatásokra, vagy aránytalanságokra is felfigyelhetünk, amelyekre még visszatérek. S meglehet, hogy lexikonbeli szócikkek esetén ezek terjedelme az életmű természetétől, azaz az alkotó termékenységétől, vagy éppen az életrajz bonyolultságától is függ, de az mégsem teljesen mellékes, kiről, mit és mennyit, kikkel arányosan, s az sem, hogy ki írja a nevezett szócikkeket. A terjedelemnek és az eltérő arányoknak ezért az életmű jelentőségének

[619] Vö. **Kelecsényi** László Zoltán, *Atlasz Magyar irodalom*. Bp., Athenaeum 2000, 2001. 232.
[620] Vö. *Magyar irodalom összefoglalás: [Írók, költők, stílusok]*, Bp., Primo, 1990, illetve, 1991 és Ue. Bp., Black and White, 1999.
[621] Például az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.

értékeléséhez, ha természetesen nem is elsődlegesen, de mégis csak van köze. Ahogyan annak is, milyen példányszámban látott napvilágot egy-egy alkotás, kik, mikor és hol adták elő, mutatták be, vitték színre vagy filmesítették meg azt. A Magyar Irodalmi Lexikon[622] 1965-ben természetesen már említi a prózaírót, a többnyire sematikus művek után, egy-két jobb novella kapcsán a stílusművészt emelve ki. A rendszerváltás előtti, 1988-cal lezáruló Kortárs Magyar Írók Lexikona már a politikai és kulturális közélet szereplőjét állítja előtérbe („tevékenyen vett részt a politikai és kulturális közéletben")[623], míg a kétkötetes Akadémiai Kislexikon[624] már egyértelművé teszi, hogy Sütő „az 1945 utáni romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége". Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Görömbei András által írt négy hasábos szócikke[625] aztán két egész oldalon keresztül tárgyalva az életmű eredményeit, igazolja is, hogy alighanem egyetlen más erdélyi szerző sem részesült még ekkora figyelemben.

Akárcsak a formális-kanonikus kritika jelentős többsége, mely a művek sajátosságait a kánon értékrendjének megfelelő mértékben kívánta meghatározni, az irodalomtörténeti munkák is jórészt azt keresték s találták meg tárgyukban, amit a kánoni diszkurzusok képzetköre eleve feltételezett. A megfeleltetés kategóriáját helyezve a szemléletek középpontjába, az elvi megfeleléseken túl gyakorta mellőzhetőnek is vélték a megjelenési mód további analitikus, kritikai számbavételét. Helyette törvényszerűen előtérbe kerültek a portré-szerű értelmezések. Ezek alapján viszont valóban szembeötlő lehet az az analógia, amelyet Bezeczky Gábor hangsúlyozott, és amelyik az irodalmi lexikont is kvázi-irodalomtörténetté avathatja.[626] Ha ugyanis ez utóbbi csak kibővített portrékra és portrévázlatokra szűkül, amelyekben a fejezeteket is egy-egy írói név adja, akkor legfeljebb a felépítésben, az életrajzokra, portrékra tagolás szempontjaiban találunk majd nagyobb eltérést. Miközben nem az irodalomtörténeti folyamatok megragadásával, a szükséges újraértés lehetőségével, de a végsősoron személyes önéletírás életutat szegélyező, magyarázó-vallomásos passzusaival, vagy műveinek referencialitástól elszakadni képtelen kötöttségeivel találjuk szembe magunkat.

A preferenciák, az író-választás minden esetben tűnhet természetszerűleg önkényesnek és szubjektívnak is, az életművet tárgyaló irodalomtörténeti összefoglalások

[622] Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1965.
[623] Vö. *Kortárs Magyar Írók Lexikona 1959-1988*, Bp., Magvető, 1989.
[624] Vö. *Akadémiai Kislexikon I.-II.*, Bp., Akadémiai, 1989-1990.
[625] Vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, illetve 2000.
[626] Bezeczky Gábor az akadémiai irodalomtörténet alapján a Magyar Irodalmi Lexikont is irodalomtörténetként olvashatónak mondta. - Vö. **Bezeczky** Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

vagy tankönyvszerű, monografikus feldolgozások mindegyike, amellett, hogy szinte kivétel nélkül az írói életrajz valamilyen formájának rendelődik alá, szerzői elvrokonságot is mutat. A sorrend és a terjedelmi arányok tekintetében persze kétségtelen, hogy sem a választás kritériuma, sem a sorrendiség, sem a terjedelem nem múlik a véletlenen. Ha az irodalomtörténet-írás általános kérdéseire figyelünk, akkor mégis, egyik munkában sem azok részleteinek ténybeli megalapozottsága, az egyes állítások igaz vagy hamis volta, túlzott odaadása lesz érdekes. Sokkal inkább az, hogy a tanulmány, szócikk, elemzés milyen előfeltevéseken alapul, milyen narratív sémákat alkalmaz, milyen kérdésekre keres választ, s milyen kérdéseket kerül el, milyen történetszálat épít fel és visz tovább, ezekből milyen összefüggéseket állapít meg, s milyenekről gondolja úgy, hogy szóba sem kell hozni azokat, mert nem illenének bele az előzetesen megállapított, sokszor éppen a szerzői önkanonizáció textuális nyomaiban megjelölt összképbe. Az életrajzi szemléletből és a közíróság általános tételeiből vezethető le az is, hogy az ilyenforma elbeszélések elsősorban kialakulástörténetetet tárgyalnak, s művek utóéletéről, szerkezeti vagy befogadástörténeti mozzanatairól jóval ritkábban esik bennük szó, akkor is a csak a keletkezéstörténetnek alárendelten. Ennek uralkodó szerepe magyarázza, hogy egyes művek tulajdonságai így látszólag csak az írói szándéktól függnek, s a mű létrejöttének pillanatában véglegesen rögzültnek tekintendők.

Míg a már sokat említett Kántor–Láng összegzése 1970-ben, az *Anyám*at megelőző időszakot értékelve még az említett „jellegzetes szocialista írókarrier”- szentenciájában volt mérhető, addig az 1982-es Akadémiai Irodalomtörténet már bevallottan az írói vallomások alapján egészítette ki megközelítéseit, de a hetvenes évek színpadi sikereinek tapasztalatából már azt is leszögezte, hogy Sütő nevéhez kapcsolódik a romániai magyar dráma megújulása![627] A Bertha–Görömbei-féle irodalomtörténet a nyolcvanas évek elején már *A szuzai*val bezárólag tárgyalhatta az életművet, mondhatni annak máig legértékesebb fejezetét, s ezáltal a magyar irodalomban méltán kiemelkedő helyről és teljesítményről szólt. Ez utóbbi munka már úgy tárgyalta a hatvanas évtized záró éveit, mint amelyikben a belső írói szemlélet- és hangnemváltás már érvényesíthető. A népszínművek gyönge utóérzetét sugalló színpadi művek után a *Pompás Gedeon* (1967) már egyén és hatalom viszonyának megjelenítésével jelzi e fordulatot, vélik a szerzők, ám valószínűsíthető, hogy ez esetben is inkább a későbbi nagyformátumú művek utólagos értelemadó jelentősége olvastatja visszafelé az életművet egységes egészként láttatni kívánó értekezőket. Főképp, mert a

[627] Vö. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, *i.m.,* 287.

fejlődéselv kontúrjai egyértelműen a „hatalmas dimenziójú" naplóregénnyel[628] kezdetét vevő évtizedben kapnak igazi nyomatékot. A naplóregényt követő „nagy gondolati drámák" illetve Sütő „esszéírói művészetének két csúcsa" (a *Perzsák* és a *Nagyenyedi Fügevirág*) ez utóbbi összefoglalás szerint már „céltudatosan elkötelezett írások, a nemzeti-nemzetiségi érdekeltség tüntetően vállalt" jellegzetességeinek legjobb példái.[629] Az életmű így lesz a nemzeti és morális követelményeknek az immanens(?) esztétikaiban[630] való példaértékű megvalósulása.

Sütő saját bevallása, irodalomszemlélete szerint a romániai magyar irodalom legfőbb jegye, jellegzetessége az, hogy „időben és térben meghatározott sorsproblémákkal küzd".[631] A szerzők értékszemléletében e meghatározás igen jelentős mértékben talált analógiákra. Az említett irodalomtörténet a látszólagosan csak sorsproblémákat tárgyaló irodalmi meghatározottságoknak a hangsúlyos átvételével nem csupán idézi, ki is terjeszti a teljes erdélyi irodalomra vonatkozóan a sütői elveket, s a Csipkerózsika-vitát is megemlítve, egyúttal a provincia gondjait vállaló felelős magatartást hangsúlyozza.[632] A Bertha–Görömbei–féle irodalomtörténet a sajátosság méltóságának tételét a hetvenes évtized legfontosabb erkölcsfilozófiai és politikai kérdésévé avatja. (Filozófia és irodalom hetvenes évekbeli szimbiózisáról is csak ebben a vonatkozásában beszél, mondván, hogy a sajátosság méltóságának értelmiségi küldetését az irodalomnak mindig hangsúlyoznia kell). A legerősebb, domináns vonulatban a társadalmi elkötelezettség és közösségi gondvállalás irodalma konkrét művekben nyilvánul meg, máskor általánosabb megfogalmazást nyer (Sütő, Kányádi, Szabó Gyula, Farkas Árpád, Király László műveiben), de legtöbbször a magyarországi irodalomtörténet által azon szerzők életművében is kiemelt szerephez jut, akik nem feltétlenül vallják „az egyéni megmaradás erkölcsi imperatívuszait".[633] Jellemző, hogy az említett viták, olykor erőteljes erdélyi polémiák ellenére is, az említett irodalomtörténet úgy látja: „a hetvenes évek egészére nézve, állíthatjuk, hogy a romániai magyar irodalom *irányjelölő* művei a *korszerű nemzetiségi magatartásforma* megteremtését segítik".[634] Innen már nyilvánvalóvá válik, hogy az értékpreferenciák arányai is kinek kedveznek majd.

[628] Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 27.
[629] Az első valóban parabolisztikus történelmi esszé, a másik azonban önéletrajzi vallomás kereteiben megfogalmazott fiktív levél, amelyik aligha egyszerűen az előbbi „erdélyi változata" Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 28.
[630] Uo.
[631] Uo., 29.
[632] Amelynek korban kétségkívül megvolt a maga társadalmi alapja és visszhangja. „Az irodalomnak a maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek 'egy közösség homlokráncában', nem pedig azt, hogy 'májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak'." Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 29.
[633] Uo.
[634] Uo., 7. (Kiemelés tőlem, BL.)

Sütőnek 10, Lászlóffy Aladárnak 6, Székely Jánosnak 5 és fél, Kányádinak 4 és fél oldal jut az említett irodalomtörténetben, míg a nagy átlag alig egy oldalon „összegződik". Érdemes megfigyelni, amint az *Anyám*at alig egy évvel megelőző, Magyarországon ugyancsak sikerregénynek számító Bálint Tibor mű, a *Zokogó majom*, a maga városi realizmusával miként ítéltetik meg mindösszesen hat sorban. „A különös, a bizarr, a groteszk jelenségek, figurák, események" iránt fogékony szerző esetében az „anekdotikus mesélőkedv az emberi furcsaságok, jellemek és cselekvések sorozatát olykor alig emeli túl öntörvényén, máskor viszont erkölcsfilozófiai, civilizációtani eszmék példázattárává növeszti."[635] Erkölcsfilozófiai magasság a céltalan, öntörvényű mélységgel szemben! Ez a jellemzés határozottan uralja a nyolcvanas évekből megítélt erdélyi irodalomképet.[636]

Az olykor sajnálatosan névsorolvasássá egyszerűsödő irodalomtörténti tudósítások mellett természetesen szakmailag igényes, objektív szövegértékelések is születtek. A kilencvenes évektől ezek konkrét, alapos műelemzésekkel is kiegészültek, a korabeli erdélyi folyóiratokban fellelhető jelentős kritikai visszhang ugyanakkor egyáltalán nem, vagy óriási késéssel szerkesztődött csak Magyarországon kötetekké,[637] s részben ez is magyarázza a honmentő recepció látens voltának azon tételeit, melyek rendkívüli módon megnehezítették a kilencvenes években is a korábbi receptív sémák újragondolását. A reflexek merevségére jellemző, hogy az irodalomtörténeti munkák jelentős része, (még az olyanok is, amelyek hiányt pótolva végre műértelmezéseket közöltek) a történelmi helyzet megváltozását követően, a kilencvenes évek végén is csak a kultikus szerepmeghatározásokat látszottak erősíteni és visszamondani. „(…)az erdélyi magyar irodalomnak továbbra is egy kisebbségi sorba taszított nemzeti közösség törekvéseit, gondjait és reményeit *kell* kifejeznie, a nemzeti önazonosság-tudatot *kell* őriznie, a nagy történelmi értékeket és hagyományokat *kell*

[635] Uo., 92.

[636] A Kántor–Lángban tetten érhető, első Forrásra jellemző pozitív kanonizációnak (mely révén legalább részben megtörténik a nyugatos vagy avantgárd hagyományokhoz való első visszacsatolási kísérlet) még szembe kellett néznie a korabeli kritikákban, vitákban megjelenő hivatalos elvárásrendekkel. „Ezekben a vitákban akarva-akaratlan fel kellett venni azt a terminológiát, amit használtak a támadók. Ha valakiről azt mondták, hogy tagadja a szocializmust vagy internacionalizmust, és elzárkózik egyfajta individualizmusba, ahelyett, hogy népünk nagy vívmányait és az élet mindennapjait vállalná, akkor nyilván nem lehetett azt mondani, hogy hülyeség, amiről beszéltek […] Bálint Tibi kapcsán az egyik vád például az volt, hogy, a kisszerűséget, a jelentéktelen témákat dolgozza fel. Akkor pedig nyilván azzal kellett védekezni, hogy ez így nem igaz, hogy igenis jelentős, amit leír." (Vö. **Kántor** Lajossal készített interjút, „*Először a lapokban kellett megharcolni ezt a harcot*", in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 27.). Ha összevetjük mindezt a nyolcvanas évekből visszatekintő magyarországi összefoglalásokkal, akkor szembetűnő, hogy a funkcionális irodalomeszmény (már lényegesen más irányból kiegészülve, mégis) mennyire meghatározója maradt a maga megkésettségében az erdélyi irodalommal foglalkozó distinkcióknak

[637] Leginkább hitelesen Széles Klára, Szakolczay Lajos, Szász László, Martos Gábor vagy éppen Fried István révén.

védelmeznie. A kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés így változatlan marad."[638] Ahogyan jellemző az is, hogy az ilyen szemlélet érzelmi-ideológiai vetületeinek túlhangsúlyozását, a homogenizáló erdélyiség-kép és irodalom árnyaltabb bemutatását és értelmezését számonkérő egyéb kritikai beszédmódok sem léptek túl az egyszerű bővítéses vagy szubsztitúciós listakánoni értékelés különállásának a keretein. Az újabb (élet)művek másféle szempontrendszer szerint, de ugyanúgy egy alapjaiban önálló, reflexív erdélyi irodalmi hagyományhoz képest mérettettek csak meg.

Hagyományozandó kép?

A kultikusnak nevezhető jelenségcsoportok közül az olyan rituális tevékenységek és események (évfordulók, díjkiosztások, monográfiák, ünnepi számok, születésnapi tanulmánykötetek) is befolyásolják a kánon időtállóságát, melyek mintegy kiegészítik a hosszú távon ható, tankönyvekben megjelenő elképzeléseket. Az irodalmi kánonalkotás oktatás által elterjedt módozatai megkerülhetetlen szerepet játszanak a kultúra és a művelődés intézményeiben, döntő hatással vannak a tananyag kialakításában, a különböző muzeális gyűjtemények, könyvtárak anyagának a szelekciójában, s természetszerűleg alapvető szempontokat nyújtanak a könyvkiadásnak is. Nemcsak az értékek, de az értékválasztás taníthatósága szempontjából is elsődlegesen fontos, hogy egy kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag mindig is az irodalom intézményeitől függött, viszont csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Mint említettem az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve szerzők, elismertség, siker és rang viszonyainak a meg- és átörökítésében. Manapság is több olyan tankönyvet, olvasókönyvet lehet felsorolni, amelyekben kivétel nélkül Sütő András szerepel a teljes erdélyi irodalom képviselője, helyettesítője szerepében. Az egyik legújabb, Alföldy Jenő által írt, Féja Géza által lektorált olvasókönyv is ilyen, melyben az „*Ötágú síp*" címet viselő, a teljes határon túl született irodalmakból válogató fejezet a bevált gyakorlat szerint két szerzőt, Sütő Andrást és Kányádi Sándort említi.[639] A tankönyvek persze bevallottan nem törekszenek teljességre, s gyakorta a tájékoztatás a legfőbb céljuk. Görömbei András kisebbségi magyar irodalmakat tárgyaló tankönyve[640] erdélyi viszonylatban mindössze tizenkét szerzőt sorol, s talán mondanom sem kell, benne normatív értékkel a sajátosság

[638] **Pomogáts** Béla, *Kisebbség és humánum. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, Bp., Korona Nova, 2. kiadás, 1998. – (Kiemelések tőlem, BL.)
[639] Vö. **Alföldy** Jenő, *Irodalom 8. Olvasókönyv*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, második kiadás.
[640] Vö. **Görömbei** András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó 1993.

méltóságának értékkritériumait vallók bírnak. A könyv fenntartja, hogy a kisebbségben a művek helyi értékére tevődött a hangsúly, a recenzálásra kiválasztott szerzők névsorából, vagy egyszerűen az értelmezés hangsúlyaiból pedig jól kitűnnek az értékpreferenciák. S a válogatás már önmagában is az értékelés egy módja. A „társadalmi elkötelezettség, közösségi gondvállalás" mentén így olyan szerzők és művek tárgyaltatnak, akik „az emberi méltóság, közösségi és egyéni megmaradás erkölcsi parancsait fogalmazzák meg."[641] Pomogáts Béla erdélyi irodalommal foglalkozó könyveiben, tankönyveiben[642] is egyértelműnek látszanak a személyes preferenciák és az ismert, jól bevált sémák. Szerzőjük egyszer Sütő-idézetet választ kötete borítójára, máskor a nyilvánvalóan megmutatkozó arányok mellett is leszögezi „az új romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége Sütő András".[643]

Péter Orsolya szintén a Tankönyvkiadónál megjelent, Sütő drámáit elemző könyvecskéje[644] más okokból szimptomatikus a magyarországi fogadtatásra. A benne megtestesülő értelmező eljárás Sütő közéleti szerepét gyakorlatilag a nyolcvanas évek totalitarizmusának kiteljesedésétől veszi csak számba.[645] A közéleti szereplés itt szinonim a magyar kisebbség közösségi gondjainak a felvállalásával, ezek hangsúlyai lapról lapra ismétlődnek, míg a napi politikai szerepléseket, funkciókat teljességében mellőzik az értelmezések. Ahogyan az író önkanonizációjának a különböző kritikátlan reflexiói is, amelyek a kényszerű nyolcvanas évtizedet követően hasonló alapállásból közelítenek az életmű alkotásai felé egy megváltozott történelmi helyzetben is. Jó példa lehet, amint a saját úti tűnődések, beszélgetések, riportok kötetté szerveződő új és újabb kiadásaiban is kiépül az a szerzői szerepnarratíva, amely utólagosan építi fel, konstruálja újra saját múltját, s mintegy készen kínálja az ebből eredeztethető értelmezésrétegek egyértelműsítő válaszait.[646] Az így formált kötetbeli kánonkommentár gyakorlatilag a drámaíró önmagáról kialakított nézeteinek a tolmácsolására szűkül. Ráadásul abban a pillanatban, ahogyan a recepciónak a hasonló „szakkritikái" ezeket magának az életvezetésnek, a történelmi-politikai helyzetnek, vagy cselekvésmódozatoknak irodalmi köntösbe bújtatott tudósításaiként adják közre, a kultusz

[641] Vö. Uo., 22.
[642] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981*, Bp., Gondolat, 1982.; UŐ, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987; UŐ, *Kisebbség és humánum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989; UŐ, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1993.
[643] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981, i.m.,* 567.
[644] Vö. **Péter** Orsolya, *Csillagok a máglyán. Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 237.
[645] Annak ellenére, hogy a drámákat elemző Péter Orsolya elmondja ugyan, *„írói munkássága mellett egész ifjúkorától kezdve folytatott politikai tevékenységet."* Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 181.
[646] Péter Orsolya említett drámaelemzéseket ígérő kötete, mely a szerző hetvenedik születésnapjára a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg, a teljes drámaterméshez mérten a maga igen csekély számú hivatkozásainak több mint egyharmadát a *Sárkány alszik veled* című kötet vallomásaiból, s az összes többit írói interjúkból veszi!

társadalomontológiai meghatározottságait is építik. Furcsa mód a drámák elemzése után az említett szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hetvenes évek drámai egységét követően születik csak meg az igazán kiemelkedő, jellegzetes Sütő-darab az *Advent a Hargitán*. „Ez a tragédia összegzi a történelmi drámák kérdésfelvetéseit, s egyben egyértelműbben utal a jelen problémáira. A színdarab határokon is áthallatszó, kétségbeesett kérdéseivel s csodálatos, lírai zengésű párbeszédeivel a magyar irodalomnak minden bizonnyal egyik mindmáig meg nem haladott csúcsát jelenti."[647] A szerző szerint Sütő művei nyomán született meg „a modern, európai távlatokra is kitekintő, de sajátosan nemzeti hagyományokból táplálkozó magyar dráma".[648] A hódolatteljes attitűdöket, az odaadást jól tükrözik, a végsősoron szerző-laudációknak tekinthető alázatos olvasói sorok: „Sütő András írói tehetségétől várjuk, hogy kimondja helyettünk is a mindannyiunk 'torkát fojtogató', megválaszolatlan kérdéseket."[649]

Kanonikus elődök

A nyolcvanas évek végére kialakuló kultikus diszkurzust a szakmai fogadtatás többek közt oly mértékben előlegezi meg, hogy az életművet nem csak műfaji jegyei, hasonló esztétikai minőségei, megalkotottsága paraméterei alapján veti össze egyéb, hagyománybeli kanonikus életművekkel, de a hasonló gondolatvilágú, hasonló szemléletű szerzőkkel értékazonosságokat és folytonosságot is tételez. Tamási, Veres, Illyés és Németh László így lesznek a kánonban a hetvenes évektől fokozatosan előkeresett előzmények, elődök és hagyományozók, akik irányt jelölnek, s akik a recepció szempontjából is az értelmezéskeretekhez gondolkodásmódot, morális világszemléletet asszociálnak.[650] A különböző szerzői önéletírásokban és a monográfiákban újra és újra megidézett, hasonló gondolatvilágú szerzők egyben modellek is.[651] A hetvenes évek első nagy sikere után is „köztudott, hogy Sütő András nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotóinak sorába lépett"[652], az évtized végére viszont a Herder-díjas szerző

[647] Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 228.
[648] Az így értett sajátosnak az egyetemesbe oltásával mégsem volt egyedül, a szerző szerint ugyanezt tették/teszik „a magyar kultúra legjobbjai, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán, ezt képviseli napjainkban a könnyűzenében Szörényi Levente vagy a Tolcsvay-testvérek. Ugyanezt hozta létre a képzőművészetben Szervátiusz Tibor, az építészetben Makovecz Imre, a költészetben Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor, vagy a színházművészetben a tragikusan elhunyt Sík Ferenc." Vö. **Péter** Orsolya, *i.m*., 229
[649] Uo., 229.
[650] Az *Anyám* és a *Puszták népe*, vagy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* és a *Kháron ladikján* csak azután válik összemérhetővé, hogy a kétségtelen minőségi stílusjegyekkel szemléletbeli azonosságokat is feltárnak. Ezért is értékelődnek aránytalanul fel a kisebb arcképvázlatok, tanulmányok, interjúk is. Az eszmeiség szempontjai szerint az értékmentésnek, a sajátosság védelmének megnyilatkozásaiként ezek az életmű legjobb alkotásai mellett említődnek olykor a monográfiákban is.
[651] Az erdélyi választott elődök mellett elsősorban Veres Péter, Németh László, Nagy László és Illyés. - Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 193.
[652] Vö. **Szerdahelyi** István, *Sütő András: Rigó és Apostol*, in Kortárs, 1971/5, 823.

(a díjban is elődnek számító Németh és Illyés kapcsán) már „közösség-egybegyűjtő hatalom”-ként aposztrofálódik.[653] „A közösségi szolgálat, a közösségi értékóvó alázat mutatkozik meg abban, hogy Sütő András, akit az *Anyám könnyű álmot ígér* óta a romániai magyar irodalom élén tud a közvélemény és az irodalomkritika túlnyomó része is, egyre-másra írja a hetvenes évek folyamán másokról közösségteremtő, közös eszményeket, értékeket valló jegyzeteit, portréit. Olykor, s egyre inkább a sors reája kényszerített felelősségének terhe alatt gyászbeszéd formájában is.”[654]

Mennyire tudatosan igyekezett Sütő meghatározni, befolyásolni ezt a fajta recepciót? Az önkanonizációnak milyen fokozatai voltak számára megvalósíthatóak? Amellett, hogy az önjellemzések, az önéletírás különböző szólamai sorra köszönnek vissza a kritikák lapjain, az életmű különböző műfaji jegyeitől függetlenül a szerző saját nyilatkozataiból is könnyedén leszűrhető, hogy mit tett maga is a kialakuló kép alapvonásainak megteremtéséért. Gondoljunk a nagy számban adott interjúk mellett arra, hogy kinek milyen ünnepén, évfordulóján, halála okán beszélt, kit köszöntött születésnapján és kit búcsúztatott, esetleg kinek a sírjánál beszélt, s egyáltalán milyen örökség folytatójának szerette láttatni magát. Persze könnyedén ellenvethető, hogy az újabbkori művészek természetes törekvése ez, s nem egyszerű hiúság, mintsem egy társadalmi státus felismerése és a vele járó tennivalók elfogadása áll mindemögött. A sikerességben az alakítandó képet ilyenkor maga a szerző is aktívan táplálja. Támpontokat ad „bírálóinak”, amelyeken keresztül kialakítható a kívánt kép és a hagyománybeli szerepkör.[655] Jelentős alkotó a leghatásosabb kánonépítő, de hangsúlyozandó, hogy a kritikák vagy egyéb fórumok segítségével is csak a népszerű és így jelentős alkotó képes ilyenre. A Harold Bloom-adta szerzői meghatározottsággal szemben ugyanakkor nem feledhető Guillory figyelmeztetése sem: a kurrikuláris elit által fenntartott szerző eshet ki a legkönnyebben a kánoni listák és a hatástörténet vezető szólamaiból.[656]

A visszaemlékezések, a válogatott reflexiókon keresztül megvalósított szándékolt jelentésadás mindenesetre az önkanonizáció retrospektív mechanizmusaira és ideologikus

[653] Vö. **Ablonczy**, *Közösség-egybegyűjtő hatalom*, *i.m.*
[654] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.*, 191.
[655] Csak néhány fontosabb momentum: 1956 januárjában Illyést kalauzolja Erdélyben. A romániai magyar irodalom házigazdájaként fogadja Erdélyben Németh Lászlót 1970-ben. Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában felravatalozott Kemény Jánost búcsúztatja 1971-ben, egy évvel később pedig Tamási emlékművének felavatásán tart emlékbeszédet. Ugyanebben az évben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, annak 350. évfordulója alkalmából mond ünnepi emlékbeszédet. Nagy Lászlót ravatalánál búcsúztatja 1978-ban. Illyés ravatalánál is őt kérik búcsúbeszédre 1983-ban. 1986-ban hajdani tanítványként köszönti az Igaz Szóban Vita Zsigmondot 80. születésnapján, s Kós Károly szoboravatásán is részt vesz Budapesten 1987-ben.
[656] Hasonlóan Nemoianu szavaihoz, „…éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent”, és akiket valamely történeti kánonalakzat „saját exkluzív birtokában tart”, „lehetnek leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat.” Vö. **Nemoianu**, Virgil, *i.m.*, 221.

érdekeltségére, azon belőli sajátos mozgására is rávilágít. A tudatos ideológia-építés mozzanata így az egyéni imágó saját érdekek szerinti alkalmazásában mérhető.[657]

A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon

Mennyiben lehet egységes értékekről beszélni az adott életmű különböző műfajú és státusú önéletrajzinak tekinthető alkotásai esetében? Egyáltalán mit érthetünk önéletírás alatt? Ha egy önkényes döntéssel elfogadnánk is az önéletírás és az irodalmiság, az irodalmi értékek szoros kapcsolatát, az autobiográfiának a különböző irodalomszemléletek belátásait figyelembe véve, valószínűleg más és más tartalma tárulhatna föl. Mindez akár „attól függően, hogy egyetlen körülhatárolható, hagyományos értelemben vett irodalmi műfajként, netán az önéletrajzi vagy személyes műfajok gyűjtőnév alatt több szövegtípus közös nevezőjeként fogjuk fel, vagy mint az írás egy különleges helyzetét, az írás alanyának az önéletírói programmal, tervezettel jelölt aktivitását, esetleg mint az olvasás vagy a megértés alakzatát tekintjük.”.[658] Az ennek egyértelmű meghatározására tett kísérletek hiábavalóságát az a Philippe Lejeune is kénytelen volt elismerni, akinek nevéhez az utóbbi idők legfigyelemreméltóbb műfajelméleti vállalkozása fűződik. Az önéletrajzi írásmód az említett szerző szerint „ugyanannyira olvasási mód, mint írástípus”. Az olvasás során megképződő önéletrajzra való hivatkozás egyébként összecseng (a Lejeune-t bíráló) Paul de Man kijelentésével is, miszerint „az autobiográfia nem műfaj vagy mód, hanem a megértés vagy az olvasás alakzata, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet.”[659]

Míg Lejeune az önéletírás elnevezést és a hozzákapcsolódó autobiografikus olvasási módot csak bizonyos szövegek számára tartja fenn, addig de Man szerint az autobiografikus olvasás lehetősége elvben minden szöveg esetében fennáll, ahol a „szerző tükörszerű alakzata” a tulajdonnéven keresztül modellálja az olvasó szövegértését.[660] Ha Sütő esetében (akár de Man révén) el is mondható, hogy az ilyen jellegű szövegek, vagy olvasatuk nem jelentenek önálló és elkülönült beszédmódokat, az Lejeune-t látszik igazolni, hogy az életmű különböző műfajaiban más és másféle módokon aktivizálódik az autobiografikusság – még ha nem is lehet egzakt módon meghatározni ezen szövegek körét – illetve bizonyos

[657] Vö. **Sütő** András, *Az élet törvényei erősebbek az írás hangjainál*, in Magyar Hírlap, 24, 1991/247, október 21.
[658] Amint arra Z. Varga Zoltán is emlékeztetett. Vö. **Z. Varga** Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.
[659] Idézi **Z. Varga**, *i.m.*
[660] Lejeune perspektívájában a szerződést a szerző kezdeményezi, ezzel szemben de Man azt állítja, hogy már az olvasás első pillanatától a tulajdonnév figuratív struktúrájában rögtön megkettőződik (a szöveg szerzője és a szövegben lévő szerző), és illuzórikussá válik a szerző azon egysége, amelynek szavatolnia kellene a szerződés érvényességét, illetve világosan meghúznia a határt azon művek között, amelyek esetében adekvát az autobiografikus olvasási mód, és azok között, ahol célszerűbb más olvasási stratégiát választanunk.

esetekben indokoltabban és adekvátabban lép fel az autobiografikus olvasási mód. Elsősorban Sütő különböző naplóira, beszédeire, esszéire hivatkozhatunk, amelyek a leglátványosabban demonstrálják az autobiografikus olvasás- és írásmódról alkotott elképzeléseket. Az így értett látásmód persze már értelmezhető „irodalmon túli" jelenségként is, s egyértelműnek látszik, hogy amennyiben Sütőnek például a romániai rendszerváltás előtti éveket feldolgozó-rögzítő naplójára gondolunk, például a *Szemet szóért* (Csokonai, Debrecen, 1993) vagy a *Heródes napjai* (Csokonai, Debrecen, 1994) című kötetekre, illetve az ezeket később összefoglalóan ismét közreadó *Naplóra* (Helikon 1998), a következtetések hangsúlyai merőben másként tételeződhetnek majd. „A napló a legszabálytalanabb írásmű, de nincs fölmentve a szabályos kritikai számonkérés alól." – állítja maga a szerző.[661] S valóban, az önéletírásokban konokul ismétlődő diszkurzív konstellációk önmagukban sem tarthatnak igényt az egyén rekonstruálhatóságában az írói kép megformálására, az autobiográfia által felkínált tér az irodalomtörténet-írás számára pedig a legkevésbé sem feledtetheti, hogy a szerző saját magáról alkotott képeivel és saját hangjaival való viaskodása, nem azonos az „én" teljes szereplehetőségeinek felvázolásával, netán bizonyításával. Az önéletírások közvetett módja és értelmezése, a közvetítés által ezért egy másik kérdéskörhöz is elvezet, éspedig a kánonkommentárszerű értelmezésekéhez, amely nem akarja lerontani sem az elvárt hitelességet, sem a valószerűséget, tényszerűséget. Éppen ezért általánosan is *eszmei* és nem irodalmi értékjelképekkel dolgozik. Felismeri ugyanis, hogy amennyiben az önéletírást alkalmazó szövegek irodalmi értékeket akarnak felvonultatni, úgy ellent kell mondaniuk önnön realista küldetésüknek.

A szubjektivitás megkülönböztetett terepe, egy, már az írás tevékenysége előtt adott és ismert, (ismerni vélt) egységes, zárt szubjektum önfeltárulkozása, önmegmutatása, önkifejezése lesz. Sütő azonban látszólag nem magányos szubjektumként, s nem is tilalmak és korlátok nélkül nyilatkozhatott meg a korban. Ezek a társadalompolitikai jegyek az olvasás és értelmezés mechanizmusait folyamatosan fölülírják, kiegészítik, így az mindig, utólagosan is kontextualizált állapotokat mutat. Az önéletíró helyzetéből adódik, hogy az írás aktusa közvetlenül kap értelmet az életmű világában. A fiktív műfajokkal ellentétben a megélt és megírt között látszólag nincs különbség. Az írás, az (ön)elbeszélés mindig motivált, s ez a motiváltság tulajdonképpen azonosítható az elbeszélőként fellépő szerző érdekeltségével. Mi több, ennek az érdekeltségnek látszólag még itt is küldetésjellege van. A szerzői én színrevitelére vállalkozó önéletírás ezért mindig fölülírja az életrajz valóságos

[661] Vö. **Sütő** András, *Előszó*, in *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994.

eseményeit,[662] s ez a jobbhíján most 'személyes jellegűnek' nevezett műfajok mellett (napló, úti tűnődés, stb.) az epikus művek nagy részére is áll, amelyek (például az *Anyám*, vagy az *Engedjétek*…) ilyen olvasatban is könnyedén értelmezhetők.[663] A valós kritikai perspektíva hiánya jellemezte kánonértelmezéseket, a saját önéletírását az egyéb szövegei alkotta kritikai térbe bevonó szerzővel közösen, a választott eszmei szerepkört, annak küldetésével is, csak ebben a térben teszik igazán meghatározó erejűvé.

Z. Varga említett tanulmánya egyébként az őszinteség, a valóságkép és az áttetszőség jegyeiben, mint *én*, *élet*, és *írás* hármasában vizsgálta a lejeuni metodológia szerint az autobiografikus jegyeket hordozó szövegeket. Ez a hármas a vizsgált életmű minden szövegében különös hangsúlyokat kaphat, egyrészt az *írás* mint a társadalmi szolgálat szerzői megnyilatkozása, másrészt az *élet*, mint valóság, mint az irodalom tere és témája, harmadrészt az *én* személyes szemszögéből, amely a szerzői szubjektumtól különbözni nem akar, holott az első mindig egy közösség társadalmi funkcióiban, az utóbbi a közösségért ugyan, de mégiscsak az olvasás magányos aktusaiban nyer létjogosultságot.

Élet/mű?

Az életművel kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés nyilvánvalóan immár mégsem az, hogy a kilencvenes évektől ismét megszaporodó önéletírásnak is minősülő munkák (naplók, esszék, cikkek, vallomások, riportok) fényében mennyire lehet különválasztani a szépírói és közéleti funkciókat, szükséges-e egyáltalán, s ha igen mennyiben lesz ez kihatással az életmű egészének a megítélésére, sokkal inkább az, hogy a kultikus személyiség-laudációktól van-e visszaút a szakszerűség (mégha oly viszonylagos) kereteinek műközpontú értelmezései irányába. Nyilvánvalóan félrevezető lehet a szemlélet, mely szerint azok a munkák melyek „beleragadnak a referencialitás síkjába", melyek a történelmi helyzetet, a kisebbségi meghatározottságokat vetítik elő, s ennél fogva nem is létezhetnek ezek nélkül, nem lennének valamilyen szinten értékelhetőek. Ahogyan az is, hogy még a fikció szabadságába jobban elrugaszkodó darabok esetében is, azok szűk értelmezéskeretei, ahogyan Lázok fogalmazott, a hatalom-képek erdélyi valóságra korlátozott egyenirányított értelmezései[664]– bár teljességében elfedték az árnyaltabb elemzéseket –, ma már végképp

[662] Lásd részletesen, konkrét irodalmi példákban **Dobos** István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban,* Bp., Balassi, 2005.
[663] Ablonczy monográfiájában az *Anyám*-ról írja: „súlyos életrajz".
[664] „A hatalmi problematikát a kritika jórészt allegorikusan értelmezte és szinte egyértelműen a romániai magyar kisebbség jogfosztott helyzetére közvetlenül reflektáló ideológiai-politikai üzenetként fogta fel. A társadalmi-politikai helyzet közvetlen adottságaiba beleragadt allegorikus megközelítés ideologikusan torzított értelmezésekben csapódott le." Vö. **Lázok** János, *Sütő András drámatrilógiája, i.m.*. Az ideologikusan *torzított* szintagma helyett Lázok doktori disszertációjában még az '*egyenirányított*at' használta.

elvetendők lennének. Sokkal fontosabb viszont azt hangsúlyozni, hogy az így megkonstruált életmű, a napi gondok felelőssége és az írói szerepek, a pozitív magatartásminták alkotta egység fenntarthatósága egyszerre több szempontból is megkérdőjeleződött. (S nem feltétlenül csak az irodalom célelvűsége vagy autonómiája kapcsán) Amint láthatóvá vált az életmű értékelései során az emberi nagyság, a morális-etikai értékek vagy az ellenálló (az üldözött, tiltott, megfigyelt, őrizet alatt tartott) írói státusz elsődleges hangsúlyokat kapott a teljes, immár metonimikusan működő, s kultikus jegyeket mutató Sütő-kép kialakításában. (Ebben viszont a profánnak minősített kritika bárminemű esztétikai vagy emberi gyengére utaló sorai, a bevett értelmezésirány megkérdőjelezése, szűknek ítélése azonnal a teljes eszmekör szentségét meggyalázóknak kijáró vádat vonta maga után.). Ezzel párhuzamosan lépett elő a kialakított képet minden áron fenntartani akaró szelektivitás, a személyes elfogultság kapcsán előálló aránytévesztés, a következetlenség és pontatlanság is, amely egyfelől a társadalmi történelmi eseményeket, s bennük a közíró szerepköreit kívánta utólagosan is a kész imágóhoz szabni, másfelől – mint az alábbiakból kiderül – egy tragizált narratíva hangsúlyozása által elsősorban a szerzői személyes nagyság művek fölött álló archetipikus vonásait kiemelni.

Egyikben sem a művek (egykoriak és újak) értelmezése, értékelése került előtérbe, de az életvezetési minták, különböző funkciók, vélt vagy valós hatalmi viszonyok és viszonyulások hangsúlyozódtak. A korábban kialakított, ismeretek hiányából vagy kanonikus érdekből fakadó Sütő-kép, az ellenálló, az üldözött, a betiltott, a szabadságában korlátozott tragikus-heroikus képletei olyan többletet adtak az értelmezéseknek, amelyek a magyarországi kritika bizonyos szegmensei által külön mércét érvényesítettek a valamilyen formában politikai ellendiszkurzusnak számító, ám másodlagos szövegeknek is. Mégis fontosabb az a következetlenség, amely a kánonfenntartó mechanizmusokban nem akart túllátni saját ideologikus előfeltevésein akkor sem, amikor az erdélyi szellemi térben már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a kialakított értékkategóriák strukturáltabb szemléletének az igénye.

Amennyiben a kanonikusság alapvető kritériumaiban az újraolvashatóságot, illetve az új kontextusba való helyezhetőséget látjuk, úgy tulajdonképpen a művészi értékelés és értéktételezés állandóan változó kritériumaira kell folyamatosan reflektálnunk. Nem zárható ki, hogy a szakmai körökön túl az olvasók többsége mára a sütői, vagy a hasonló életművekből jóformán nemcsak az úti tűnődéseket, és a naplókat, de akár a drámák és esszék jelentős részét is inkább történeti jelentőségük miatt értékeli. Persze nem ajánlatos – s mint említettem, valószínűleg nem is lehetséges – szigorú különbségtevés történeti és

művészi érték között az említett kontextusokban. A történeti vagy életrajzi szegmensek a naplószerű visszaemlékezésekben, a szociográfiában vagy akár az esszékben, amúgy is nagyon kényes műfaji behatárolhatatlanságot mutatnak. Az emlékezésekbeli történetet formáló narrációs pontok és összefüggések keresése ugyanis itt is elválaszthatatlan az eképpen konstituált receptív folyamatosság igényétől. Kétségtelen viszont, hogy az ismert Sütő művek jelentős része műfajilag a sajátnak formált valóságalappal rendelkező emlékiratokhoz kapcsolható leginkább. Ezekben a szubjektív vallomásos forma egy meglepetésszerű, stilizált formanyelvvel és a tudósítás drámai erejével olyan hatást váltott ki, hogy rendszerint a korabeli értelmezések sem léptek túl az emotivitás tagadhatatlan, mindent elfedő erejének konstatálásán. A 1989-es változás után a korábbi erősen metaforizált nyelvezetet a nyílt szókimondás igénye váltotta fel, ennek az igénynek feleltek meg az immár kiadható, különböző naplók is. Sütő – mint írtam – szépírói műfajnak tekinti a naplót, amely azonban az irodalmi naplójegyzet és a dokumentatív próza keverékének tekinthető leginkább, minthogy az ezekben megrajzolt képet nem a hitelesség, de az utólagos kiigazítás és nyílt szelektivitás jellemzi leginkább.

Akárcsak egyik mentorának, a közéleti szerepvállalásairól ismert, magát szintén következetesen közírónak nevező Balogh Edgárnak az életpályája, a Sütőé is nagyrészt a nyilvánosság előtt zajlott. Ennek a politikai szerepekkel is járó nyilvánosságnak fokozatai a magyarországi recepcióban az egyértelmű pozitív szerepekre korlátozódott, amelyek a nyolcvanas évek végétől kiegészültek az áldozatiság felmagasztaló hangsúlyaival. A kánoni értékszempontoknak megfelelően az életút egységét, és egészében vett értékét[665] egy egységes, ám jellemzően kétirányú kánonfenntartó stratégia formálta: az illő elhallgatásoké és az üdvös túlhangsúlyozásoké. Mindkettő az említett önéletírásnak minősülő szerzői én-történetek hangsúlyaiból domborította ki kultikusságának bizonyos látens jegyeit.

Javított kiadás? Tragizált narratíva

Az utólag alakított naplóbejegyzések, az egykori eseményvázhoz utóbb tapadt reflexiók, vagy a múltbeli eseményekhez fűzött kommentárok, a visszaemlékezések

[665] Az életművön belől is alkalmazott fejlődéselv mögött a homogén szerzői arc szemléletének egy másik előfeltétele az, miszerint Sütő önmagában befejezett egész, s tökéletesen harmonizáló életmű, melynek sem kezdeti botladozásai, sem esetleges anakronizmusa nem játszhat közre irodalmi pályájának, életművének egységes értékelésében. A Sütő-szakirodalomnak különös tulajdonsága, hogy az értelmezett főcsapás, a teljesség igézetében lép fel, a szerző iránti hódolati aktusok személyes átélését közvetíti, s esetleges kritikusabb megnyilvánulásai, egy értelmezésbeli szelektív jellegre való utalás, a beteljesült egésznek előrehaladó, progresszív szándékát, a letisztulást, a sorsszerűséget hangsúlyozza. Az eleve elrendeltetettség fázisaiban a korai írásokat is az elérendő cél értelmezéshorizontjába állítja, s ugyanígy jár el a hagyománybeli választott elődökkel is.

szelektivitása mind a tragizálás valamilyen formáját, vagy a kényesebb életrajzbeli momentumok elfedését szolgálják. Sütő kilencvenes évekbeli naplóival kapcsolatosan Márkus Béla is elismerte, hogy „a krónikás a múltjával szembesülve itt-ott elszólja magát. Elárulja, hogy mérlegelő pozíciója kívül esik a megidézett történések körén."[666] Sütő nagyon ritkán él a deklaratív közbeszólás formulájával, ritkán fűz nyílt „utóiratot" a történtekhez, helyette úgy tesz, mintha a kései kommentár valóban a megidézett korban íródott volna. Miközben a naplót recenzáló szerző megpróbál mégis alapvetően a formáról, belső dialogicitásról és önmegszólításról elmélkedni, maga is kénytelen belátni, hogy a könyv legmélyebb ellentmondása éppen az, hogy miközben több jel mutat a legtágabb nyilvánosság számára készült 'elszólásokra', a következetlenségeknek se szeri se száma.[667] Mindez persze Sütő hatalmon belüli pozícióit, azok utólagos megítélését vagy egyszerű elhallgatását is érinti. „Lehet-e egyszerre kívül is és belül is lenni. Fölülről, kíméletlen gorombán leszólni (…) S ezzel egy időben elfogadni a Párt központi bizottságának póttagságát, azzal a magabízó hittel, hogy »bajainkon csak belülről lehet valamit segíteni«".[668] Mindez 1984-re utalva, ami persze nem jelenti szükségszerűen a tények módosítását, legfeljebb csak más színben való feltüntetését.

Az ilyen önreflexív műfajokban több, az utólagos elvárások szerinti teljes konstrukció is könnyedén kimutatható. Egy egyszerű példa, az 1984 október 4.-i bejegyzés: „A *Jégmadárral* elkészültem. Új – és valószínűleg végleges címe: *Advent a Hargitán*. Ha okát kellene adnom a módosításnak, egyik érvem ez lenne: a kezdeti cím csak részlegesen fedte a darab világát". Az új cím ellenben – mondja Sütő, nyilván a kommentár értelmében s a későbbi visszhangnak, elvárásoknak megfelelően is (a Hargita emblematikusságával) – tökéletesen fedi „bénultságunkat […] a Nagy Romlás alatt".[669] A próbák ideje alatt (1985 őszén) készült írások,[670] s több korabeli interjú is következetesen az első címváltozatot tünteti fel, mitöbb Erdélyben az *Igaz Szó* 1985 októberében (tehát az állítólagos bejegyzést követően egy évvel!) is ilyen címmel közli. A címváltoztatás jóval későbbi, s feltehetően közös, szerző-rendezői sugallatra is módosulhatott, ahogyan több színpadi kép is teljességében

[666] Vö. **Márkus** Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996, 79.
[667] „A keret kiválasztása, a szerkezet felépítése, az elrendezés tudatossága olyannyira reprezentatív célú, hogy cseppet sem lenne meglepő, ha maguk a feljegyzések, szövegek is – vagy legalább egy részük – utólag alakítottak volnának". Ha például Sütő eleve „fölhívja a házkutatók figyelmét, hogy sorai 'nem a jelennek' íródnak – akkor a másokkal szemben hangoztatott elemi óvatossági követelmények aligha engedhették volna meg neki, hogy […] 'kollektív elmebaj'-nak minősítse a romániai viszonyokat." Vö. **Márkus** Béla, *i.m.,* 81.
[668] Uo., illetve **Sütő**, *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994, 53.
[669] Lásd *Heródes Napjai*, *i.m.*, 30.
[670] Mint amilyen a darab dramaturgjának, Tarján Tamásnak a színpadra-állítás folyamatát végigkövető írása is. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig*, in Kritika, 1986/4, 26-27.

megváltozott, újraíródott a színpadi próbák során.[671] Az utólagos emlékezés megszépítő ereje egyben az aktuális elvárásrendhez is igazítja az egykoron történteket. Lancranjan említett 1981-es uszító könyvére utalóan Sütő az 1984-ben (!) induló naplójában említi, hogy tiltakozásképpen levelet fogalmaz a pártfőtitkárhoz, s írói körökben aláírásgyűjtésbe kezd.[672] Az eltolódó hangsúlyok, a kiemelések és az elhallgatások mentén az árnyaltabb fogalmazás szerzői/irodalomtörténészi szükségszerűsége kapcsán néhány jellemző példát említenék még.

„Sütő a nyolcvanas években már nem publikálhatott Romániában, színházi bemutatóit betiltották, sőt, a magyarországiakra sem engedték át."[673] Az ilyen nyilvánvalóan túlzó megjegyzések a kultikus-kanonikus kritika emotív jellemvonásait hordozzák, egy monográfia történeti-tudományos kutatásainak eredményeibe azonban aligha illenek bele. A kritikátlan hiszékenység, mely a szerzői önéletírásokból vezeti le alapegységeit, ilyenkor legfeljebb a kívánt szerzői önértelmezés tolmácsolására szorítkozhat. A fentebbi állítást többször Sütő maga is megismételte. „Jómagam pedig 1980-90 között teljes, tökéletes anatéma alá vetve, ITTHON semmit sem közölhettem, színdarabjaimat betiltották."[674] A szükségtelen tragizálás a nyolcvanas évek végi nyilvánvalóan heroikus és köztiszteletre méltó szereplést a teljes évtizedre terjeszti ki, holott az említett általános leépítések, betiltások valójában 1984-től érik el csak Sütőt, akkor sem egyedüli kivételként, amint azt például az Ablonczy-monográfia sugallja.[675] Mint említettem ez a végső politikai elkomorulások időszaka, a nacionalista

[671] Sík Ferenc rendezői szándéka egyre határozottabban felvállalta, hogy a játéktéren feloldja a darabbeli *kint* és *bent* konvencióit. Lásd még **Tarján**, *i.m.,* 27.

[672] Vö. *Heródes napjai, i.m.,* 26. Ezt a folyamatot részletesen tárgyalják az életmű gondozói is, a következetlenséget viszont nem jegyzik meg, ahogyan azt sem, hogy elsőként még 1982 júniusában Szőcs Géza írt Marius Tabacuval tiltakozó beadványt a pártvezetéshez. Mint említettem Méliusz az írószövetségi funkcióiról is ekkor mond le a könyv megjelenése kapcsán, s erről Gáll Ernőt 1982, április 15.-én levélben értesíti is.

[673] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 227.

[674] Vö. például Székelyföld, 1999/5. Ennek a kijelentésnek a tételes cáfolatát lásd, **Kuszálik** Péter, *Lexikonok, adatok, pontosság*, in Látó, 2003/12. Különben Kántor Lajos és Kötő József könyvében minden erdélyi magyar színház műsorrendje kiolvasható, ebből az is kiderül, hogy Sütő darabjait 1984-ig folyamatosan, ezt követően korlátozva játszották. (Vö. **Kántor** Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992,* Bukarest, Kriterion, 1994.) Az Egy lócsiszárt például azért engedélyezik, mert 10 éve van folyamatosan színpadon, a bukaresti Bulandra is játsza, s még 1989-ben is műsorra tűzik a szatmáriak, igaz, sikertelenül, ekkor az előadását már nem hagyják jóvá. A Vidám sirató viszont végig kivételt képez, ezt egyáltalán nem érinti a tiltás. A Sütő-művek esetében az erdélyi színjátszás említett helyszínei alapján így is egyértelműen elmondható, hogy szerzőjük a magyar drámairodalom legtöbbet játszott kortárs magyar szerzőjeként szerepel az 1945 utáni színházi évadok játékrendjében Erdélyben. A Tiszatáj egyébként közölte Sütőnek a kolozsvári társulathoz írt levelét, köszönetnyilvánítását az Egy lócsiszár 1985-ös előadásai kapcsán. Vö. **Sütő**, *Főhajtás*, in Tiszatáj 1986/3, 9.

[675] Egy nagyköveti jelentés értelmében a helyzettel a budapesti vezetés is tisztában volt: „A nemzetiségi ügyekkel érdemben foglalkozó politikai fórumok hiányában, továbbá a magyar nemzetiség „hivatásos" politikusainak háttérbe szorítása vagy halála következtében a nemzetiségi érdekképviselet és a nemzetiségi tudat ápolása kérdésessé vált. A romániai magyarság ügyeit ezért írók és történészek igyekeznek az állami és pártszerveknél képviselni." „Véleményüket a demokratikus intézmények hiányában a kulturális lapokban közzétett publicisztikai írások segítségével próbálják népszerűsíteni. Ez viszont a vezetést a nemzetiségi sajtó mozgásterének csökkentésére késztette (Kriterion vizsgálat, A Hét és a Korunk főszerkesztőinek leváltása stb.) és a cenzúrázási gyakorlat további erősödéséhez vezetett." Vö.- *Barity Miklós nagykövet jelentése, 1985, i.m.*

román politika eluralkodásának ideje. Ezekben az években váltják le többek között Gáll Ernőt, Huszár Sándort és helyettesét, Horváth Andort, s Sütővel együtt ekkor hagyják ki a KB-ból Domokos Gézát is. A kivándorlóhullám is ekkortól éri el Erdélyben a tetőpontját (Páskándi, Hervay, Köteles Pál, Tamás Gáspár Miklós után ekkor, a nyolcvanas évek elején-közepén távozik többek közt Csiki László, Deák Tamás, Bodor Ádám, Balla Zsófia, Láng Gusztáv, Köntös-Szabó Zoltán, Szőcs Géza, Vári Attila, Kocsis István). Már ezt megelőzően a kivándorlásnak személyes vonatkozásai is vannak a hatalom által egyre rosszabb szemmel nézett szerzőt tekintve: a nyolcvanas évek elején leánya és annak családja, később fia is Magyarországra települ.[676] Ezek alapján inkább az csoda, hogy 1984-ig Sütő korábbi funkcióit egyáltalán megtarthatta (főszerkesztőségét 1989-ig!), könyveit 1984-ig Romániában kiadhatták, darabjait pedig, ha részlegesen is, de ezt követően is játszhatták. Persze még így is van bőven ellenpélda a túlzó megállapításokra. Hasonlóan járnak el ugyanis a különböző lexikonok és Ki-Kicsodák is, itt is számtalan, a kialakult képet megerősítő aránytalanságokra vagy hiányosságokra figyelhetünk. A legfrissebb, 2006-os évnek szánt *Ki-Kicsoda*[677] is úgy tudja a szerzővel kapcsolatosan, hogy már „1980-1981-ben betiltják műveinek kiadását, drámáinak színre vitelét, nyilvános írói szereplését", s mindezt „pártellenes politika vádjával".[678] Mint említettem, nem a vád valósságában, pusztán az adatok és időpont helytelensége által a heroizálás szükségességében kételkedve emlékeztetnék, hogy Sütő csak 1984 után kerül, elsősorban színpadi műveit érintő részleges tiltásra. (1982-ig még Írószövetségi alelnök, 1982-ben és 1983-ban is drámakötetei jelenhetnek meg, s mint írtam az *Advent* egyik korábbi részletét, *Jégmadár* címen a cenzúra is átengedi, melyet az Igaz Szó közöl 1985 októberében!)[679]

Pedig Sütő írói kvalitásai és társadalmi szerepvállalásainak érdemei egyaránt fölöslegessé teszik, hogy ott is dramatizálni kelljen az életutat, ahol inkább árnyalni lenne célszerű. Mind Bertha, mind Ablonczy hangsúlyozza, hogy a szerző nem lehetett jelen az *Advent* bemutatóján, a hatóságok nem engedélyezték kiutazását. Később több, az életművel foglalkozó írás, beszélgetés már úgy interpretálja az életutat, hogy ekkortól Sütő a

[676] Gáll Ernő, említett naplójának 1981, december 28.-i bejegyzése: „G.G. (Gaál Gábor), Sütő, Szász (János), Bodor (Pál), Tóth Sándor, Beke (György) stb. gyermekei mennek, mentek el, ily módon tehát éppen azok kapnak csattanós pofont saját véreiktől, akik az ittmaradást, a helytállást képviselik". Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I. i.m.*

[677] *Ki-Kicsoda 2006*, I-II, szerk., **Hermann** Péter, Bp., MTI, 2006.

[678] Korábbi Ki-kicsodák, (például az 1992-ben kiadott) még tudnak a román kommunista vezetésben betöltött funkciókról is, ám itt is csúsznak az évszámok; KB-póttagsága 1977-ig van csak jelölve, ennek ellenére itt még nincs szó betiltásokról.

[679] De kisebb publikációk, köszöntők (pl. Vita Zsigmond születésnapjára, 1986-ban) később is megjelennek, amikor már könyvei valóban csak Magyarországon látnak napvilágot. Egy 1988-as, az államosítás negyvenedik évfordulójára megjelentetett román nyelvű antológiába is (Nagy István és Szász János mellett harmadik magyar szerzőként) beválogatják. Vö. *Stapin pe-al sau destin poporul*. Bucuresti, Eminescu, 1988.

nyolcvanas éveket gyakorlatilag felügyelet alatt tölti, s nem is hagyhatja el az országot. Ezt a képtelenséget egy visszaemlékezésben a szerző is megerősíti: „Közel egy évtizedig vártam útlevélre".[680] Az Ablonczy-féle monográfiában közölt életrajzi eseménysor, valamint éppen Sütő naplói és interjúi alapján is pontosan megállapítható, hogy a hetvenes évektől gyakorlatilag három esztendőt kivéve, (1977, 1984 és 1986) Sütő minden évben megfordult külföldön, elsősorban Budapesten.[681] Az ellenállószerep, a rendszer általi üldözöttség a korábbi életszakaszokra, művekre is kiterjed. A retrospektív kánonalkotás leginkább a kilencvenes évek újra megszaporodó vallomásaira jellemző, de különböző formái, mint említettem már a korábbi összegzésekben, interjúkban is fellelhető.[682] A *Pompás Gedeon* marosvásárhelyi bemutatójának állítólagos betiltása kapcsán például több egymásnak ellentmondó vallomás született.[683] Egy 1993-as évszámot viselő szerzői visszaemlékezés szerint[684] a *Pompás Gedeon*t „két héttel a bemutató után betiltották", méghozzá a pártbizottság propagandatitkára szerint azért, mert „egyházi férfiak tiltakoztak a színdarab ellen." – s végül „pártkörökben is anatéma alá került jó másfél évtizedre".[685] (Máskor több interjúban, s 1985-ös naplójában a szerző azt állította, „a hatodik előadás után levették a műsorról",[686] holott a valóságban több mint öt héten át játszották, s tizenkilenc előadást ért meg![687]) A *Csillag*ot Sütő visszaemlékezése szerint a megyei első titkár utasította vissza, *A szuzai menyegző* pedig „Marosvásárhelyt már szóba sem kerülhetett, de Kolozsvárott is rávetette magát a cenzorok hada."[688] Az *Álomkommandó*nak, mely Sütő kései visszaemlékezése szerint „a legtöbb kalamitást" okozta, már magát a szándékát sem nézték jó szemmel, s valaki fel is jelentette a Párt központi bizottságánál. Így „menekíteni" kellett.[689]

Mint a fentebbi példákból is kiderül, az aránytévesztések sajnálatosan az életút valós eseményeit, szomorú mozzanatait is feleslegesen felnagyítva emelik az értelmezés horizontjába, ám ezzel nem csupán megszépítik a történteket, vagy adott esetben heroizálják

[680] Vö. **Sütő** András, *Erdélyország mit vétettem?* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2002, 2. kötet, 266.
[681] Magyarországon vagy távolabbi országokban jár 1972 (Nyugat-Európa), 1973 (USA, Kanada), 1974 (Nyugat-Európa, Bp.), 1975 (Bp.), 1978 (Bp.), 1979 (Bp., Ausztria, Svájc), 1980 (Bp., Franciaország, Svájc), 1981 (Bp.), 1982 (Bp.), 1983 (Bp., - Illyés Gyula temetése), 1985 (Bp.), 1987. nov.–1988. jan. (Bp.), 1989 (Bp., Svájc). Romániában a nyolcvanas évektől különben kétévente lehetett egyáltalán útlevelet kérvényezni.
[682] Sütő tevékenyen vett részt saját életútja értelmezésében, s ehhez biztos fogódzókat is kívánt adni. Saját korai publicisztikájából már a nyolcvanas években magyarázatokkal ellátott válogatást készített, s később is folyamatosan adta közre válogatott írásait, beszélgetéseit, melyekből az is egyértelműen kiderült, milyen hagyomány folytatójának kívánta magát láttatni.
[683] Ezek következetlenségeiről lásd **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép*, in A Hét, 2005, március 17.
[684] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok* in UŐ, *Erdélyi változatlanságok*, Debrecen, Kossuth, 2001, 26-32.
[685] Uo., 30.
[686] Lásd az 1982-es Ablonczy-interjút, in **Sütő**, *Sárkány alszik veled*, *i.m.,* 216., illetve **Sütő**, *Heródes napjai, i.m.,* 1986 november 27.-i naplóbejegyzését, 53.
[687] Vö. **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép, i.m.*
[688] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok, i.m.,* 31.
[689] Uo.

magát a szerzőt, de megkérdőjelezhetővé, s valamelyest hiteltelenné is teszik a kánont, legalábbis azt a választott formáját, amely az életmű felől elsőrendűen a szerzői elveket értelmezi. Mindezzel egy olyan zárt rendszert alkotva, amelyben a hozzáférés a sütői világnak és műalkotásrendjének úgy rendelődik alá, hogy valójában csak akkor enged annak közelébe, ha egyfelől magunk is belehelyezkedünk a referencialitás és a keletkezéstörténet vázolt mozzanataiba, másfelől ha megtanuljuk elfogadni a szkepszis nélküli elváráshorizont alázatos, csodáló szerepköreiből adódó mozgásterét.

Szerep és/vagy mű

Az öntudatos művész saját hírnevéhez mindig is hozzájárul, a fellelhető következetlenségekre, a visszaemlékezések hiányosságára, arányainak értelmezésjellegére azonban a kanonikus kritika szinte soha nem figyelmeztet. Ehelyett (például a vitákra vagy az életút ambivalens mozzanataira tekintve) a monográfusok is többnyire szerzőjük igazának feltétlen tolmácsolásával foglalkoznak. Az érzelmi rokonság olykor végképp elvakítani látszik őket. (Jó példa erre a polémiák egyoldalú értelmezése, személyes sérelme is.) Ezt a tendenciát a hetvenedik majd hetvenötödik születésnapra megjelent Ablonczy-monográfia erősíti a leginkább. Ablonczy könyve csak formáját tekintve monográfia. A műfaj követelményeitől eltérve, tárgyát s a kötet-felépítést magát még egy írói életmű jelöli ugyan ki, az irodalom maga viszont aligha jut központi szerephez benne. Az igazi szempont a magyarság nemzeti megmaradása, s az ehhez szükséges feltételek, lehetőségek kortörténeti vizsgálata. Ablonczy nem irodalomtörténetet és nem kritikát ír, alanya iránti elkötelezettsége, érzelmi azonosulása, ha elemzésekre olykor ki is tér, kizár mindenemű bírálatot. Számára Sütő életműve meghaladhatatlan klasszikus érték, s egyértelműen az erdélyi magyar irodalom legjelentősebb teljesítménye. Bizonyításra kultikus nyelvezetében így nincs is szükség, a nyíltan egyoldalú vizsgálati módszer (akár kortörténeti vonatkozásaiban is, amennyiben Sütő személyét érinti) azonban mégis szembeötlő. Mert az életmű kétségtelen értékei mellett is, a monográfus – ahogyan Gróh Gáspár is szóvá tette – „némely ponton a Sütő-művet illető kritikát kimondatlanul a nemzetellenességgel azonosítja”.[690] A Csipkerózsika ellenvetéseiről, a későbbi áldozat-szerepek analógiájára írja, hogy a szent ügyeket megkérdőjelezők „támadása”, egyáltalán a másféle irodalomeszmény „kívülről törő veszedelmeknél is riasztóbb”, mely egyfelől nem vesz tudomást a politikai realitásokról, másfelől mégis benne személyes ellentét, Panek „hiúsága”, szerzői féltékenysége kap csak

[690] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*, 188.

igazi hangsúlyokat.[691] Ugyancsak kedvelt szerzője elfogult véleményét tolmácsolva, írásai betiltása kapcsán mondja, hogy Bíró Béla említett könyve nem más, mint a hatalom ténykedése![692] Mózes Attila illetve Palotás Dezső köteteiről írt (Sütőt alig érintőlegesen említő) Berkes-féle kritika[693] pedig a kommunista rezsim által íratott lejáratás![694] Ablonczy a Tiszatáj betiltását is egyértelműen az *Advent* sikerével magyarázza.[695] Pedig Sütő kétségtelen népszerűségére korántsem a budapesti vezetéssel szembeni vélt viszonya ad magyarázatot. Az 1986 végén megjelenő *Erdély Történetét* követő időszakról maga a monográfus is azt vallja: „Itthon kontroll már alig működött, s a két ország közti korábban szokásos 'elvtársi' tiltakozások, jegyzékek érvényüket vesztették".[696] Sütő személyét tekintve pedig hozzátehetjük, Magyarországon már jóval korábban is tudták, hogy az életmű irodalompolitikai kereteken belül mozgott, tehát a nyolcvanas éveket megelőzően Romániában legfeljebb egy hatalmon belüli ellenzékiséget képviselt.

Az elfogultság és a kettős mérce, a hangsúlyok és az arányok a teljes fogadtatásra érvényesen a korábbi közéleti, hatalom-közeli pozíciókat is érintik. Az ellenálló-szerepek túlzó és fölösleges hangsúlyozása mellett, ezekben sohasem tematizálódnak azok a momentumok, melyek az erdélyi közélet köreiben többnyire nyilvánvalóak voltak, s amelyek messze túlléptek az olykor megemlített sztalinista időszak botlásain.[697] Ablonczy idézi

[691] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.

[692] Bíró könyvéről 1989 után közzétett Naplójában Sütő is azt írta „a hatalom megjelentetett ellenem egy könyvecskét". A „könyvecskét" egyébként az elemzett életművek javarészétől (a Magyarországra távozott Deák Tamás, Csíki László, Páskándi Géza, Kocsis István drámáinak elemzésétől) éppen a cenzúra 'tisztította meg', így maradtak a könyv középpontjában elsődlegesen a Sütő és Székely János-drámák. A könyv egyébként még a (részleges) tiltás előtt íródott.

[693] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Szökésben a falvédőről*, in Élet és Irodalom, 1986, április 18.

[694] A kritika-érzékenység túlzásai arra már nem reflektálnak, hogy ugyanabban az évben az említett szerző az *Advent*ről is írt a Kritikában (1986/4), korábban pedig Sütő egyes színpadi műveinél dramturgként segédkezett.

[695] Ablonczy írja: „S az Advent sikerébe nem nyugodtak bele." (Vö. *Nehéz álom*, *i.m.,* 383.) Ha ennek lett is volna realitása, akkor – mint említettem – az előadás tettértéke, s nem a szerző személye volt az oka. (Egyébként Annus és Vörös László sohasem Sütő erdélyi kéziratai miatt kapott fegyelmiket, megrovásokat.) A hatalom az általa betiltott és fél évig szüneteltetett Tiszatájban már az új – Alföldnek ígért – drámával akart kezdeni. A lap új vezetőinek társadalmi megítélésén is enyhítendő a külügyminisztérium a beérkező művet a Tiszatájnak küldte Knopp András révén, amelyre végül az Alföld szerkesztőinek érdeklődése derített fényt – s végül a 1987, júliusi szám ott közölte. A gyakran felvetett tiltott utak, kéziratok kérdése kapcsán is érdemes emlékeztetni, hogy Sütő nem 'csempészi át' kéziratait, általában a külügyminisztérium futárszolgálatával küldi őket Pestre.

[696] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 401.

[697] Bár a recepció legszívesebben teljességében elhallgatta volna Sütő korai korszakának meghatározó sematizmusait és közéleti tevékenységét. A szerzőről eddig megjelent monográfiák szintén vagy elnézően tapintatosak az említett periódussal, vagy a későbbi remeklések fényében olykor egyenesen feloldozás-jellegűek. Sütő viszont vállalta e korszakát is („Sztálint dicsőítő mondataimat az az őszinte hit táplálta, hogy a pozitív változás, amelyik minálunk a háború utáni első években végbement, az ő nevéhez kapcsolódik." - Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990), igaz, később az önvizsgálat szükségességének már láthatóan inkább önfelmentő jegyei mutatkoztak csak meg. A marosvásárhelyi írók 1956-os elítélő nyilatkozatáról: „A lényeg: hogy magam is aláírtam valamit, aminek emberszelídítő hatásában hittem, s ami egészében tökéletes tévedés volt, a félrevezetés tudományában utolérhetetlen zsarnokság mesterműve. Egy ilyen tévedést nem lehet és nem kell sem védeni, sem kimagyarázni. Hanem egy életet kell vele szembeállítani." (Vö. *Erdélyi Napló*, 1997, január 15.) Az 1956-os párthű vélemények teljes gyűjteményét

például Sütő utólagos nézetét a romániai anyanyelvhasználat ideologikus felszámolási kísérleteiről, illetve a hatalom elutasító cinikus indoklását is, („az a fontos, hogy mit mondanak, s mit írnak, s nem az, hogy milyen nyelven")[698] azt azonban már nem, hogy Sütőnek korábban milyen egyéb álláspontja, sokszor ambivalens szerepe volt. Azt is, hogy „1974 tavaszán Romániában papírtakarékosság ürügyén zsugorítani kellett a napi- és hetilapok példányszámát" s hogy „szaporodtak a megsemmisítés tényei"[699] azt viszont nem, hogy a már említett 1974-es kongresszus minden tételét a kulturális agitatív szellem jegyében (s a kisebbségeket nyíltan sértő jegyeivel együtt) képviselőként Sütő is megszavazta.[700] Ahogyan azt sem, hogy az „esemény" kapcsán Székely János révén egy közismerten szomorú vers is született.[701] Sütőnek A Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsában betöltött szerepéről írja a monográfus: Sütő „alig-alig várhatott támogatást, mert nemzetiségi szolgák, janicsárok hada népesítette be a politikai testületet. A péterffyk, a takácsok, a gerék, a vinczék légiójával kellett hadakozni."[702] Nem kérdéses, hogy a szervezet maga valóban csak látszatszervezet volt, utólagosan mégis visszatetsző, - a tehetetlenség és feleslegesség mai tudatában - a látszatpolitikát legitimáló szervezetről azt állítani, hogy a testületben Sütőt leszámítva mindenki nemzetiségi szolga volt, nem volt hát mit tenni. Az 1973-as nyíltan diszkriminatív tanügyi törvényekkel kapcsolatosan is azt állítja: „Ilyen körülmények között Sütő András nem karrierviszketegségből, hanem írótársai, barátai biztatására, Fazekas János unszolására vállalt közügyi tisztségeket".[703] Csakhogy Sütő nem a hetvenes évektől

lásd *A szocializmus védelmében. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956 október-novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban.* Marosvásárhely, ÁIMK, 1957, 254.

[698] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[699] Uo., 314.

[700] 1974-ben drasztikusan csökkentették a napilapok és folyóiratok terjedelmét és példányszámait is, ami a nemzetiségi sajtótermékeket hatványozottan sújtotta. Kolozsváron szintén ebben az évben letartóztatták Kallós Zoltánt, a moldvai csángó-magyarság folklórjának egyik legismertebb kutatóját (június 16), októberben pedig ünnepi nagygyűlést keretében keresztelték át Kolozsvárt. („Kolozsvár fennállásának 1850. évfordulója" alkalmából, Ceauşescu személyes jelenlétében mondták ki: a város hivatalos román neve - utalva a latin előzményére - ezután Cluj-Napoca lesz.) Novemberben aztán a 63. számú törvény gyakorlatilag államosított minden műkincset, kulturális hagyatékot, egyházi vagy magántulajdont is. Ilyen előzményeket követően, 1974. november 24-28.-án tartották Bukarestben az RKP. említett XI. kongresszusát!

[701] A vers: *Vidám tudomány*. - „Miféle sárból, miféle takonyból/ Gyúrhattak téged, (Megszólítás!), akit úgy/ Kedveltem egykor – hogy visz rá a lélek,/ Hogy szóval árts és tettekkel hazudj? // Szavaz a téboly. Megfosztja szavától/ A szellemet – s te szavazol vele,/ Így biztosítva kiváltságodat, hogy/ Szellemesen szavazhass ellene. // Jutalomképpen tiéd a kiváltság,/ Hogy jogod legyen tiltakozni – épp/ A tiltakozók jogait betiltó/ Egyetértésed bő jutalmaképp!/ Megszavazni, hogy pofázhass, pofázni,/ Hogy megszavazhasd, bármit kérnek is;/ Hatalommal a népet, a hatalmat/ Néppel zsarolni – tudomány ez is. // Szeretnek érte, mindkettő szeret még,/ Egyik sikert, a másik posztot ad. // De hát, jóember, legalább te mérd fel:/ Hány lovat ülsz meg egyetlen fenékkel?// Vagy hány fenékkel egyetlen lovat?- Az 1974-ben keletkezett vers (alcím gyanánt: „Abból az alkalomból, hogy a Nagy Nemzetgyűlés – egyhangúlag – új sajtótörvényt szavazott meg.") megírását követően természetesen nem jelenhetett meg, s a megszólított írótárs keresztneve egészen a kilencvenes évekig – zárójelezve anonim maradt. A magyarországi fogadtatásban persze nem volt helyük az esetleges ilyen véleményeknek.

[702] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[703] Uo.

kezdődően vállalt csak közügyi-politikai tisztségeket.[704] Az ambivalens diszkurzus, amely értelmében Sütő „öntudatosan ötvözte hatalomközeli pozícióját a hatalomkritikával"[705] sok esetben a hetvenes évek végéig, nyolcvanas évek elejéig is eltartott.[706] Sütő egészen az évtized legvégéig reménykedett ugyanis abban, hogy a kollektív kisebbségi gondok megoldhatóak lesznek párthatalmi körökön belül is. Közíróságának, írói önvizsgálatának szükségessége felől 1980-ban sem annyira szigorú, mint inkább funkcionális mérleget készített korábbi publicisztikájából.

*

A magyarországi fogadtatást tekintve nem sorolom tovább az életműnek pusztán az író személyére, életútjára, tetteire, azok megítélésére vonatkozó történelmi hangsúlyok kanonikus következetlenségeinek példáit. (Ahogyan azt sem, hogy ezek kanonikus érdekből, kényelemből, ismerethiányból, avagy fokozott tiszteletből adódtak-e). A számtalan példában közös, hogy a kultikus jegyekben a felesleges tragizálás ilyenkor a kánoni kép személyre és nem művekre szabott előfeltevéseit hivatott újra és újra alátámasztani. A kultikus elvárásrend a személyes nagyságot emeli ki, az esetleges emberi gyengékre utaló sorokat viszont következetesen elhallgatja.[707] Miközben a művek felől tekintve feleslegesnek látszhat a

[704] Balla Zsófiának adott interjúkötetében, Bodor Ádám is több helyen utal rá, hogy a moszkovita hatalomátvételt követő évtizedekben, a politikai kényszerpályára jutottak, az eleve rossz szemmel nézettek, vagy az elítéltek mellett bőven akadt példa a kisebbségi értelmiségiek körében is „egy másféle magatartásra", mint amilyen a csalódott, kiábrándult, a közéletből visszahúzódó, azt aggodalommal figyelőké volt. „Nem azokról a baloldali meggyőződésű tisztességes személyiségekről beszélek, akik korábban a szociáldemokráciában, illetve a kommunizmus eszméiben a tőkés társadalmi viszonyok alternatíváját keresték, (…) azokról a fiatalokról inkább, akik, ugyanebben a történelmi pillanatban legyőzve gyermeki igazságérzetüket, úrrá bírtak lenni bátorságukon is, engedve másféle hívásoknak, egyszerre csak ott találták magukat kipirultan lihegve a kommunista ifjúsági mozgalomban. Egyúttal a érvényesülés térfelén. Évtizedeken át elfogadták a hatalom kegyeit, kiváltságait, bírtak élni annak gőgjével is, ha kellett, az elesettekkel szemben is, együtt mulattak a zsarnokokkal, abban a hazug hitben tetszelegve, hogy ezzel a cimborálással a nemzet érdekeit szolgálják". Azok közül „akik valamilyen kettős, ám hamis küldetésvágytól áthatottan beszereztek maguknak röstellnivaló politikai titulusokat, miközben szerettek volna a nemzeti érdekek zászlóvivője szerepében is tetszelegni", Bodor nevet nem említ, az általam is idézett keserű Székely-vers idézése azonban egyértelművé teszi, kire is gondol. „Később, amikor lassacskán kezdtek kihullani a hatalom kegyeiből, némi leereszkedéssel közeledtek az addig mellőzött félhez (…) mostanában legtöbbjük már váltig azt hangoztatja, hogy éppen az erdélyi magyarság érdekében és értünk való aggódásában vállalt áldozatot, értsd ez alatt: valójában gyászos közszereplését küldetésként fogta fel". […] „A fordulat után illett volna elmakogni néhány keresetlen szót e fiatalkori eltévelyedésről, amely azért túl a férfikoron is eltartott." Vö. **Bodor**, *A börtön szaga, i.m.*, 50-53., illetve 201.

[705] A Bottoni-tanulmány által megfogalmazott, ötvenes évekre vonatkozó kettősségről lásd **Bottoni**, *i.m.*

[706] Gondoljunk csak az 1974-es említett eset után az 1978-as kiállásra, a Kiss Ferenc naplójában is említett KB-felszólalásra, miközben 1979-ben már érkezik a Herder-díj.

[707] Egy egyszerű példa Sütő kritika-érzékenységére, mely már a kezdetekben is könnyen nyomon követhető volt. Egyik korai, több magyar színpadon játszott vidám játékról a *Tékozló szerelem*-ről (mely a *Fecskeszárnyú szemöldök* és a *Szerelem, ne siess!*-ből állt össze teljes estés előadássá) 1962-ben született érdemi kritika. (Szőcs István, *Utunk*, 1962, november 2.). Miután Szőcs írását Sütő a saját maga által szerkesztett lapban dorgálta meg (*Új Élet*, 1962. december 10.) nevezett kritikus egy hónap múlva maga kényszerült némiképp megvédeni saját kritikáját: „Sütő András kitűnő polémiaírónak tartom, mégsem értem, mi szüksége van arra, hogy másokról szóló, régebbi cikkeim megállapításaira is visszatérjen, amikor csak azt akarja kifogásolni: nem dicsértem meg eléggé az ő színdarabját. […] Ha most Sütő András fejében megfordul a gondolat, vajon nem illetlenség-e, hogy

szerzőt érintő heroizálás, a kultusz alakzatai felől megkerülhetetlen a korábbi, megrostált értékelésekben kialakított hangsúlyok változatlanságához való ragaszkodás. Az értékelés persze, éppen a kanonizált értéktudatosítás érdekében, mindig is befolyás alatt történik, s ez sokszor látens módon erősíti a kánont, mert a befogadók ritkán érzékelik az olyan értékszempontok kisajátító jellegét, mint amilyeneket például a tankönyvek terjesztenek. Az említett narratívák kialakítása, ezek következetlensége az életútfeltárások és a kánonkommentárok tekintetében, ugyanakkor legtöbb esetben szerzői megnyilatkozásokon alapulnak. Az odaadó tisztelet a kánon ilyen kultikus fokozataiban alárendeli a kritikus vizsgálódásokat és a gyakorlati szkepszist a szerzői hitelesség, és a szellemi autoritás meghatározta sérthetetlenségnek.

Az értelmező szótár szerint a kultusz irodalmi/irodalomtörténeti formája is valaki vagy valami iránt megnyilvánuló, nagyfokú, gyakran túlzott, s főképpen kritikátlan tiszteletet, rajongást jelent. A kultusz kiteljesedésével, a személyes életút tragikus vonzataival megkérdőjelezhetetlen autoritásként jelentkezett élet és mű szétválaszthatatlan egysége. Sütő fogadtatására (politikai és művészi szerepköreinek keveredésére) ezért is lehet nagyrészt jellemző Kulin Ferencnek az említett 1980-as nemzet-vitában elhangzott meglátása. „Ha politikusról van szó, nem a nézetei, a programja és tényleges szerepe áll az érdeklődés középpontjában, hanem a jelleme. A művész esetében nem a műve, s annak sajátos esztétikai kvalitása képezi az ítélkezés tárgyát, hanem sorsa és elvei”.[708] A személyes sors, a történelmi háttér és (kényszer?)pálya gyakran konstruált jegyei felől az önéletrajz, vagy az önéletírás ezért egyfelől felül emelkedik a puszta tudósítás, a krónika, vagy akár az emlékirat irodalmi státusán is, műfajjá avatása viszont éppen azért jelent problémát, mert annak fogalma nemcsak esztétikai, hanem történelmi funkcióval is rendelkezik, tehát szükségképpen ideologikus meghatározottságú. Az önéletíró itt nemcsak a saját élményétől megóvó távolsággal nem rendelkezik, hanem vallott eszmei, ideológiai alapállása is mind a későbbi meghatározások fókuszába kerül. Ezek, legyen szó esszéről vagy tudósításról, riportról vagy bármely retrospektívnak tekinthető műnemről, az energiák nagyrészét egy eleve kivetített álláspont igazolására korlátozzák majd. „Az esztétikai értékek monumentális

magam védem meg a saját bírálatomat, illetve elismerésemet vele szemben, azt kell mondanom, én még azt sem tartom illetlenségnek, hogy Sütő darabja dicséretének keveslését a saját maga által fõszerkesztett lapban végzi el. Igaz, engem Sütő cinikusnak nevezett.” (*Utunk*, 1963. január 11.)

[708] Vö. **Kulin** Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6. 43. A jellemzést, mely szerint a recepciót, s az adott megítélést nem valaki munkásságának művészi, tudományos értékei, de közéleti szerepének politikai súlya minősíti, szinte a teljes Sütő-recepcióra érvényesíthetőnek véljük. Sütő jelleme, sorsa és elvei a vélt kategóriájában, hipotetikus alakzatokként formálódtak a recepciónak egy olyan elvárás-rendjében, amelyben tetszőlegesen kerültek kiválasztásra az említett kvalitásokat alátámasztó életmomentumok.

méltóságával" szemben,[709] az életrajziság elemei, s vele magának az életműnek az életrajzi-politikai meghatározottságai kerülnek előtérbe, ami gyakran azzal a veszéllyel is járhat, hogy a közvetett és közvetített figyelem csak az említett életrajzi „tények" magyarázatára, igazolására, avagy cáfolatára korlátozódik.

Az értelmezésbeli külső szempontok manapság is könnyedén megfigyelhetők, amint a korábbi értékviszonyok – melyek jórészt a korszak, a helyzet, vagy a magatartás-példázatok mentén határozták meg az életmű értékelésének viszonyítási pontjait –, ma ugyanezen pontok megkérdőjelezésével, a vélt vagy valós magatartásminták jogosságának elvetésével, és a konkrét hatalmi viszonyulások ambivalens szerzői diszkurzusai mentén ezek cáfolatával sajnos olykor a teljes életmű értékeit is megkérdőjelezik.[710] Sütő korabeli politikai szerepkörét figyelembe véve az olykor mellékesnek, ideologikusnak tűnő hozzászólások ma sem mindig esztétikai kritériumokról vitáznak.[711] A kettős kérdésfelvetések ilyen veszélyeire reflektálva ezért is sürgetendő az életmű józan megítélésében a lehetőségek szerinti elhatárolódás egyik irányból a tudományos munka igényességét aláásó politikai szenzációhajhászástól, a másikból a kultikus szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságától.[712]

Az életút fogadtatástörténetében a változó kánonmechanizmusokra figyelve persze nem hagyhatók figyelmen kívül a korábban érvényesülő következetlenségek, a pontatlanságok, vagy a szándékos heroizálások. A fogadtatás alakzatait ugyanis a kétségtelen írói kvalitások mögött a receptív viszonyulás különböző mértékű és irányú szövegei is tükrözik. A tágabb kitekintéseket ezek éppen azon okoknál fogva igénylik, amiért egy életmű története egyben befogadásának történeteként határozható meg. A szövegkritikai kiadások, illetve a kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként is funkcionál. A befogadás és a mai kanonikus hely ezért sem lehet független a hagyománytól, mivel a szövegek csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők.

[709] Ahogyan de Man állította. Vö. **de Man**, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

[710] S ha a kánon receptív stratégiái sohasem csak a művekre vagy a szépíró személyére figyeltek, de a közéletire is, akkor a későbbi szemléletek, értékelések vagy az esetleges kiigazítások sem egy író műveit értékelik majd, hanem egy hatalommal felruházottét, sohasem kerülve meg annak közéleti tetteit és politikai magatartását.

[711] Jó példa erre a 2005 tavaszán, *A Hét* hasábjain lezajlott vita. Stefano Bottoni általam is említett tanulmányának (mely a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának dialektikájában Földes László egykori politikai meghurcolását szigorúan történész szemmel elemezte, s előrebocsátotta, hogy kategorikusan elhatárolódik mind a leleplező stratégiáktól, mind a mitikus közösségi egységkép csak csodálatra igényt tartó, s szükség esetén akár elhallgató attitűdjeitől) újraközlése révén megindult polémia, az eredeti mellékszereplőből központivá emelt sütői szerepmegítélések révén vált a vélemények egymás mellett elbeszélő fórumává.

[712] Vö. a vitával kapcsolatos írásomban foglaltakkal, **Boka** László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Különböző irodalomszemléletek

Mennyiben térhetünk ki akkor a feleslegesnek mondott dichotómiák tárgyalása elől, s mennyiben célszerű ismét közösségi és individualista, célelvű és autonóm, programos és immanens, küldetéses és esztétikai kettősségekre korlátoznunk vizsgálódásainkat? Amint a kánonháború amerikai vitája kapcsán utaltam rá, Edward Said egy ponton azt állította, hogy egyesek elfogultságaikban nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között. Az erdélyi irodalmat vizsgáló utóbbi évtizedek tapasztalata azt erősíti, mintha nem akarnánk, vagy nem tudnánk a provinciális-egyetemes, népi-urbánus újraképződő zsákutcáitól szabadulni, de ami még rosszabb, ezek mentén nem tudunk különbséget tenni jó írás és morális magatartásminta, jó írás és érzelmi nivelláció, jó írás és ellenzéki szerepkörök dominálta ideologikus egységek szükséges kritikai újraértése közt sem. A realista ábrázolásmód és a különböző kollektív irodalomeszmények, vagy a metaforikus allúziókkal teli, sejtetős – mert a tiltásban kimondhatatlan – nemzetiségi elnyomatást tematizáló írói valóságlátás egyfelől lehet ugyan egyszólamú, ám művészi hatását és megformáltságának fokát aligha szükségszerű, hogy annak tekintsék. Az a szemlélet másfelől, amely számára a művön kívüli valóság nem, vagy csak igen kis mértékben értékelhető, az így konstruált kánonnal szemben bármilyen külső körülménytől függetlenül a történő episztémé újraértésében is csak egy korábbi időszak és irodalomeszme emlékműveként tekint majd a funkcionális kollektív-képviseleti diszkurzusfajtákra. Persze még ettől sem igazolható egyik alábbi álláspont sem. „A küldetéses író *valamiért* ír. Ő azt mondja, a népért, de ez „az esztétista ars poeticával szembeállítva csak annyit jelent: valamely ügy érdekében. Az esztétisták szemével nézve ugyanis egyre megy, mi az az ügy. S a mi mai szélsőséges esztétistáink szerint, ha valaki *célból* ír, akkor már az is mindegy, rosszul-e vagy jól, mert nem tartozik az irodalmilag értékelhető jelenségek körébe.”[713] Amennyire láthatóan elfogult ez utóbbi megállapítás, ugyanennyire lehet csak jogosult a következő. „Ha hagyják” – (ti. a funkcionális irodalom hívei, például a népiek) – „hogy mások interpretálják feltételezett szándékaikat, akkor a népi azt fogja jelenteni, hogy divatjamúlt tollforgató, aki valaha rászokott a politika kábítószerére, s most betege annak, hogy nem érezheti elég fontosnak magát”.[714] Az olykor éles konceptuális különbségek ellenére is (például a morális, a szociológiai és esztétikai szempontok közt), kétségtelen, hogy ezek egymásra gyakorolt hatása a kor irodalomtörténeti fejtegetéseiben és a recepció alakulásában nagyon is

[713] Vö. **Ács** Margit, *i.m.*
[714] Uo.

meghatározó lehet. Az a kanonikus többrendszerűség-elmélet, melyre utaltam, a társadalomtudományok terén éppen annak az elgondolásnak adott hangot, miszerint különböző rendszerek egyidőben, egyszerre az irodalmi értekezésnek különböző szeleteit a legkülönbözőbb mértékben és irányban is módosítani tudják. A formális kanonikus kritikákra jellemző dicséretek, illetve az elhárítások, a tapintatos elhallgatások (melyek persze az említett modern esztétikák elleni életművet szegélyező kirohanásokból is következhetnek[715]) a kánon egyoldalúságára figyelmeztetnek, viszont nem nyújtanak működőképes alternatívákat az esetleges értelmezések táguló keretei közt, amint azok teljes elvetését sugallják. Az továbbra is kétségtelennek látszik, hogy egyáltalán nem mindegy irodalom vagy irodalmi értekezések alatt valójában mit is értünk. Mint jómagam is többször utaltam rá, lehet az erdélyi irodalmi életnek bizonyos regisztereiről, preferált kánonjairól, mint sokszor idejétmúlt értekezésmódokról beszélni, de ez semmiképp sem jelentheti magának a korabeli szépirodalomnak valamiféle összességében vett konzervativizmusát vagy divatjamúlt létét, ilyetén való szűkítő meghatározását.

A hatástörténeti szemlélet rávilágíthat, hogy az említett intézmények hiányában, egy erre az alapvető intézményi hálóra is alapuló társadalmi önmeghatározás és identitásképzés esetében, a szépirodalom kénytelen lehetett mellékes funkciókat is ellátni. Ahogyan általában az is jellemző, hogy az irodalmi élet elöljárói maguk is tevékeny részesei a szépirodalom alakulásának, amely viszont egyáltalán nem korlátozható csupán diktatórikus állami berendezkedésből fakadó kényszer-motivációkra, s nem vezethető vissza csupán nyíltan manifesztálódó, ideológiai cenzoriális apparátusokra. Az írói/irodalomtörténészi szereplehetőségekben ritkán érvényesül olyan nézet, amely elismerné az egyéni motivációk, a szakmai karrier és a hatalmi aspirációk jelenvalóságát. Eszközszerep és propagandaérték kapcsán ráadásul már utaltam rá, az ellenzéki, megtűrt vagy esetünkben lappangó

[715] A kritikát és mellőzöttséget nehezen viselő szerző meglehetősen hevesen utasít el ugyanis minden egyéb véleményt, vagy észrevételt az utóbbi években is. A „modernkedő" irányokra szórt lekicsinylő jelzők után olykor a normák megítélésének másféle lehetőségeit és a paralell kánonok egyéb létjogosultságát hangoztatja, ám a történelmi tudat alakzatainak végsősoron kollektív felfogásában bízik. (A Csipkerózsika-vita után hét évvel írott jegyzetében így emlékezett. „Le kellett újra szögeznem, hogy semmi bajom semmiféle avantgárddal, ha nem tagadja az ember és ember közötti kommunikáció szükségességét és lehetőségét; ha – külföld szerint – az értelmetlenség orgiájával, félálomban motyorgott félszavas értelem majomszintjén összehordott makogással, biciklironcs-kiállítás olvasóját-nézőjét nem tekinti elmebajosnak, Petőfit, Adyt, József Attilát nyilvánítja a magyar költészet »megrontójának« ". - Lásd többek között **Ablonczy,** *i.m.,* 384-385.) A látszólagos visszafogottság ellenére az egyéb nemzetietlen, „modernkedő felfogások" elítélése újra és újra feltűnik., így legutóbb az *Erdélyi változatlanságok*ban (2001) is dühödt kiszólások, kifakadások formájában, a másság, az „esztéticizmus", az avantgárd irányzatok, modernség és individualizmus ellen. Annak ellenére, hogy a könyv fülszövege még a különböző nézőpontok és irodalomeszmények létjogosultságát hangoztatja, a kötetben a más értékítéletre vállalkozók immár szellemi diktatúrát fenntartókként idéztetnek meg. Ők a „szellemi kucséberek", „konjunktúrakibicek", „anacionális kékharisnyák" vagy egyszerűen „divatmajmok".

diszkurzusok által biztosított „támasz” is lehetett éppoly autoriter hatásában, mint a hatalmi ideológiák terjesztését biztosító hivatalos propaganda.[716]

Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?

Ha a kánonfeltárások alapvető kérdésirányát továbbra is abban jelöljük meg, hogy miként hatottak ezek a szövegek a maguk objektívnak tetsző korabeli értékelveik és érdekeltségeik szerint, a kánoni változó elvárásrend értelmében célszerű vizsgálni a magyarországi fogadtatás máig tartó, különböző irányú, elvű, érdeklődésű és intenzitású szövegeit. Vagyis visszatérve egyik kiinduló kérdésünkhöz, a művek felől továbbra is érvényes, hogy mindez akkor is így alakult volna, ha Sütő történetesen nem kisebbségi helyzetből, nem elnyomott, (tehát valamilyen formában eleve) ellenzéki szerepkörből nyilatkozott volna meg, ha nem tiltott, a hatalom által megfigyelt, megfenyegetett, meghurcolt szerző került volna az előtérbe? S akkor is, ha az életműben a kilencvenes évek új erdélyi időszámítása nem éppen a véres marosvásárhelyi eseményekkel kezdődik? Meglehetősen érzékeny kérdésfelvetések ezek, de a felesleges heroizálás hiteltelenné teheti az életműnek azokat a stabil értékeit is, melyek nem szorulnának ilyen gyámkodó, infantilizáló hangnemre. A bennük megtestesülő magatartásminta olyan morális-esztétikai értékkritériummá lép ugyanis elő, amely élethelyzetekhez köti, s az ezekben vállalt magatartás alapján ítéli meg a szerzőt, s rajta keresztül csak másodlagosan műveit. Csakhogy e szemlélet – mint utaltam rá – referencialitásának változó alapjai vagy esetleges cáfolata révén könnyedén az alkalmazott értékszemlélet esendőségét mutathatja meg. Ennek mai veszélye részben éppen abból táplálkozik, hogy a magyar szellemi élet a kilencvenes években sem volt képes kritikus objektivitással mérlegre tenni az életművet[717], elválasztani az életpálya egyéb jelentéses aktusaitól, egyáltalán maguknak a műveknek az esztétikai mérlegelését árnyalni, egyéb életművekkel összemérve strukturáltabbnak látni. A kilencvenes évek nyitányának társadalmi-politikai eseményei és szerepkörei teljességgel ellehetetlenítették az elvonatkoztatást műveinek egyéb, mint esztétikai minősítéseitől. Az *írói* életmű reális értékelése ezért sem mai kívánság. „Mert Magyarországon aki foglalkozik vele,

[716] A választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai, a népszolgálat funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkozott. Ennek elvárás-szintű továbbélése a kilencvenes évek elején még erőteljesen határozta meg az irodalomról szóló polémiákat Erdélyben és Magyarországon egyaránt. „Tulajdonképpen akkor fejeződött be az irányított kultúra kialakulása, amikor az öncélúság tilalma a vérünkké vált. Szinte magának a művészetnek a definíciójaként működik, akárcsak a régi kultúrában az autonómia elve. Kérdezd meg az iskolásgyereket, mi a művészet, azt fogja válaszolni: az, ami szolgál valamit.” – Vö., **Haraszti** Miklós, *A cenzúra esztétikája*, Bp., Magvető, 1991.

[717] Persze sok egyéb életműhöz hasonlóan, (mint amilyen a Wass Albertté manapság) amelyek (többnyire a korábbi tiltások megszűnése révén is, de) nem feltétlen szépírói minőségeik által tettek csak szert óriási népszerűségre.

az dicséri, aki pedig rossznak tartja, az nem foglalkozik vele. Tehát ez egy valós probléma, ami nincs kibeszélve. Tehát az, hogy Sütő András irodalmi jelentősége, szerepe – nem a politikusi vagy félpolitikusi szerepre gondolok, arra, hogy neki milyen szimbolikus helye lenne az erdélyi közéletben – nincs tisztázva, összemosódott azzal a képpel, amikor a kórházi ágyon mutatják, mint a marosvásárhelyi események áldozatát."[718]

Kérdés persze, hogy lehetséges-e egyáltalán különválasztva, a „félpolitikusi" szerepköröktől mentesen szemlélni az írói életművet, mikor – mint láthattuk – a korábbi értelmezések fókuszában is folyamatosan együtt szerepelt az emberi/szerzői magatartásminta minden szegmense. Az életmű magyarországi értékelésében (akárcsak annak önnön értelmezési kereteiben), függetlenül a kortársi bírálatok leginkább elismerő, ritkábban – többnyire hallgatással – elutasító jellegétől, aligha irodalmi kérdéskörökkel közelítettek csak az író-drámaíró munkásságához. Az aktuális társadalmi és kulturális problémákra leginkább reflektáló szerzői esszényelv így legtöbbször szükségszerűen többnyire ideológiai-politikai válaszokként, magyarázatokként funkcionáló bírálatokat/véleményeket vont maga után, amelyek esetleges élét legtöbbször éppen a kisebbségi-képviseleti szerep-összefonódások, vagy a személyes életút bizonyos eseményei tompították. A kritikai rang helyett a szépirodalmi teljesítmény értékeléseiben továbbra is a dédelgető kultikusság képletei jelentették az elsődleges viszonyulási formákat. A nyolcvanas évekre az egyre sötétebbé váló romániai társadalmi kilátások következtében ugyanis egyre kevesebb színvonalas, összegző bírálat látott napvilágot, s azok többsége is megrekedt a mindennapok kényszerében a kisebbségi írói szerep áldozatvállalásánál, a moráletikai komponenseknél. Az egyéb vélemények elhallgató attitűdjei persze csak amolyan feltételezett hiányként éreztethették egy másféle szemlélet szükségszerű értékkülönbégeit, illetve az előbbi szempontok esendőségét.[719] Ehhez képest nem lehet egyszerű válaszokat adni olyan felvetésekre, melyek politikai célkitűzések, különböző ideológiai okok háttérszerepére kérdeznek rá egyes társadalmilag kitüntetett előadás sikere kapcsán. Ahogyan arra sem, hogy mennyiben használták fel az életmű népszerűségét, a szerző elismertségét, morális tartalmait a korszak politikai közéletében. Az *Álomkommandó* a színházkritikusok Magyar Dráma Díját nyerte el 1988-ban, a fővárosi tanács nívódíjban jutalmazta a darabot és az előadást egyaránt. Mégsem

[718] Lásd **Károlyi** Csaba véleményét, in Látó, 1995/11, 22.

[719] A képletesen teljes fogadtatás egyéb területeit is vizsgálva felvethető a kérdés, hogy a színikritikusok véleménye arányaiban mennyire azonos az irodalomtörténészekével? Mennyiben tekinthető vagy egyöntetűen elismerőnek, vagy leginkább csak elhallgatónak? Bécsy Tamás dramaturgiai „észrevételei" után/mellett a korszak kiemelkedő színikritikusai többnyire az elhallgatás alakzatait választották. Koltai Tamás egy alkalommal írt az egyik legjobb előadásról, a *Csillag a máglyán* pesti bemutatójáról, (Vö. **Koltai** Tamás, *Lélek a máglyán*, in Színház 1976/2.) de ezt leszámítva, akárcsak Nagy Péter, Mészáros Tamás vagy Bérczes László, gyakorlatilag nem foglalkozott az életművel.

kérdéses, hogy történeti jelentősége, s képletes politikai üzenet-jellege volt annak, hogy Sütőt ugyanekkor a Magyar Művészetért Díj kuratóriumi tagjává is megválasztották,[720] illetve hogy nem egészen egy évvel később 1989-ben, őt magát jutalmazták az említett díjjal!

Az ideológiai érdekszolgálat, mint említettem nem feltétlenül tudatos művelet. Az ideológiai „tévedés-jelleg" ebből adódóan szándékosságot sem feltételez. A szűkebb, paradigmatikus kánoni mechanizmusokban megnyilvánuló érdekviszonyok azonban olyan ideológiákat működtethetnek, amelyek fő ereje és veszélye abban állhat, hogy miközben a 'magátólértetődőség' álcáját közgondolkodási szokásokként tárják fel, saját tudatossági fokuk nem csupán a jövő felé irányul, de múltjukat is folyamatos érdek-viszonyban kísérlik meg újraértékelni és láttatni. Ez a látens szándékosság, az ideológia bújtatott kiterjesztése jellegzetes kortünetté is válik, amelyben különös hangsúlyt kaphat egy emblematikusnak választott életmű. A kilencvenes évekre már könnyen belátható volt, hogy az 1989 előtti romániai magyar értelmiségi ideológia nem vezetett eredményre, mégsem illett kritikai megjegyzéseket tenni róla. A kilencvenes évektől kezdve tovább terhelte mindezt, hogy az addig szőnyeg alá söpört kérdéskör egyszeriben tört a felszínre, s néhol az ismeretek hiánya, néhol az érzelmi elfogultságok[721], néhol különféle érdekviszonyok mentén, aszinkronitásában ágyazódott be a magyarországi napi politikai érdekviszonyokba is.

A kulturális feladatelvektől függetlenül, akár a szolgálatot, akár a szakszerűséget tekintjük az értelmiségi munkák alapelvének, (s e két fogalmat végre nem kizárólagosságukban szemléljük), nem biztos, hogy írói/közírói életutak során a döntések és vallott elvek következetessége (vagy az egyéni meggyőződés történeti kivetítésének egysége) akár látványos erőltetések közepette is mindig igazolhatóvá válna. Annál is inkább, mert a diktatúrák természetrajza éppen (a méltóság felől tekintve, s a szolgálatelv irányából is) abban állt, hogy elfogadottá tett olyan érvrendszereket, foganatosított olyan kényszerpályákat és viszonyszinteket, amelyek egyébként – a történeti „helyzet" nélkül – semmiféle társadalmi konszenzusra nem számíthattak volna. Kétségtelen viszont, hogy erkölcsi kategória nem csak egyféle, jól definiálható létezik, s mindig kérdéses az is, honnan ered, merről, s mikortól az erkölcsi késztetés. A következetes magatartás és az ellentmondásmentes szándék ráadásul egyáltalán nem olyan egyszerűen végigkövethető az életúton, mint ahogyan azt sokan tudni szerették volna. A kilencvenes évek legelején Bretter Zoltánon – Sütő naplójegyzetiről írt

[720] Tagságát jóbarátjára, Czine Mihályra ruházta.

[721] Kétségtelen, hogy mindennek hangsúlyai közel se kerülhettek volna kényszerűen-heroikus meghatározásokba, ha Magyarországon az egészséges nemzeti tudat nem lett volna évtizedekre elfojtva, s a mélyben munkáló érzelmek nem artikulálatlanul, mintegy kétségbeesésszerűen törtek volna maguknak utat.

rövid cikke kapcsán[722] – „egy tucatnyi író, politikus és publicista verte el a port. Talán ma sem tudják, – jegyezte meg ezekkel kapcsolatosan Filep Tamás – hogy véleményükből egyetlen ésszerű következtetést lehet levonni: egy puha diktatúrában a kollaboráns erkölcstelen, egy kemény diktatúrában pedig erkölcsös, mert a népért tenni valamit csak a »körön belül« lehet".[723] Filep az *Ellenpontok* dokumentumait közreadó Tóth Károly Antallal kapcsolatos írásában a fentebb említettek mellett arról is szót ejtett, hogy a „nem illik"-frázisok, a kritikák heves elutasítása gyakorta máig tovább élteti, sőt megszilárdítja az említett magatartásmintának az erkölcsi mértékké avatását. Csakhogy egy diktatúrában jórészt mindenki ellenzékinek tekinthette magát, „még azok is, akik a kommunista pártok központi bizottságaiban ültek; és sokan azok közül, akik utóbb közreműködtek a parancsuralom lebontásában, előbb a megteremtésében kaptak szerepet".[724] Azaz majdhogynem mindenki igazolhatja az életét így vagy úgy morális érvekkel, tettek hiányával, máskor azok megszépítésével, miközben sejthető, senki sincs, nem is volt, aki valamilyen szinten ne tévedett volna. Az 1989 előtti kisebbségi ideológia lényege Erdélyben ugyanis egyértelműen a megmaradás szempontjainak vetett alá mindent. Hívei és kritikusai éppúgy kénytelenek voltak belátni ezt, minthogy az értelmes cselekvés hiányában a passzív rezisztencia látszott a tettérték egyedüli forrásává válni. Mégis könnyen felismerhető, hogy az öncélú ideológia nem alapoz meg semmilyen cselekvést, a passzivitás legfeljebb csak forma lehet, semmiképp sem eredményre vezető cél. Ezért volt különös jelentősége annak is, hogy a második nyilvánosság Partiumban létrejövő formája megkülönböztette a (tudatos?) írói-reálpolitikusi ambícióktól a szamizdat radikális gondolati szabadságát. A kényszerű alkalmazkodás útja helyett, az etnikum érdekeinek defenzív védelme, hangoztatása helyett – elismerve persze a jó szándékot –, (a tények tükrében) sikertelennek, (a hathatós eszközöktől való megfosztottságában) reménytelennek, s méltóságától, lényétől idegennek mondta a hatalommal szembeni folyamatos kisebbségi védekezést.

Nyelvezet az összefoglalásokban

Művész-kép és társadalmi reprezentáció terén a magyarországi Sütő-fogadtatás kultikus jellege szerves alkotórésze a tudományos irodalomtörténeti módszertannak is. A kultusz egyberendező logikája közös beszédmódot, közös nyelvezetet rejt, melynek homogenizáló tendenciája leginkább a különböző összefoglalásokban mérhető. Az első monográfus elemzése a „tökéletes műegésznek" szólt, s az életmű szerencsés alakulásának

[722] Vö. **Bretter** Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.
[723] Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5, 108.
[724] Uo.

köszönhető műfajváltást követő gondolati igényű művekkel a középpontjában, fejlődésrajzot adott. (Monográfiája megszületésekor a hosszúra nyúlt „kiteljesedés nagy évtizede" még kitartani látszott, tehát a tetralógiával a fejlődés addigi legmagasabb, s egyenletesnek mondott fokán állt). Fölfokozott nyelvezete – egy-két sikerültebb elemző részt kivéve – leginkább a gondolati-érzelmi megjelenítésekre összpontosított, így a monográfus „annyira eggyé válik tárgyával, hogy alighanem törést jelentene a pályaképben eme szeretetteljes, megértő hang föladása".[725] A szellemi rokonság odaadó nyelvezete jellemzi a monográfusnak választott szerzőjéről írott sorait is: „Kérdéseinek mélysége, válaszainak következetes gondolatisága, szellemiségének kristályos megnyilatkozása, filozófiai veretű szövege, hagyományos építkezése, míves esszényelve a Galilei, Kegyenc s a Tiszák egyenrangú társaiként mutatja Sütő drámáit". A sűrű nyelvezet, a jelzők sora az alázatos, áhítatos megközelítésben a monográfus nyelvezetére is (a kritikák, recenziók legnagyobb hányada után) érvényessé teszi mindazt, amit kedvelt szerzőjéről ő maga megállapít, vagyis hogy „pazarló bőséggel ír". A kritikától mentes fogadtatás, a kultikus megközelítés az utólagos megszépítő életút mellett az értelmezések textuális nyomaiban is érvényesül. Az első monográfus a pályakezdő novellákat is ugyanolyan hévvel tárgyalja, mint a „kiteljesedés" időszakában született műveket, a *Demeter ajándék élete* például „az empirikus életanyag elevenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik",[726] éppúgy, mint a hetvenes-nyolcvanas évek drámai-epikus művei.[727] A szerzői példázat, a magatartás etikai elsődlegessége jórészt már itt is minden elemző szándékot háttérbe szorít, a legszélesebb olvasóközönség számára íródik. Választott szerzője „mondandója igazáról túlságosan meg akarja győzni az olvasót – helyenként szine elsodorná – nem számol a lassúbb, töprengő befogadás módozataival."[728]

Bertha Zoltán monográfiája a rendszerváltozással már a szemléleti eltérések másfajta megközelítését adhatta volna. Egyrészről az ezópuszi beszéd, a virágnyelv, a metaforizálás terhe nélkül, másrészről, mert a diktatórikus rendszer elmúltával nemcsak annak analízisét, de a kisebbségi léthelyzet önértelmezéseinek kényes kérdéseit és érdekeltségeit is elemezni lehetett volna. Az értékelméleti, eszmetörténeti fogalamak valós tisztázásán túl az esztétikai-poétikai kategóriák megváltozott helyzete is tematizálatlan maradt, s ugyanígy elmaradt a „sorsirodalom" kategóriáinak felülvizsgálata is. Bertha cserébe lét- és ismeretelméleti

[725] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 148.
[726] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 103.
[727] Mellesleg kérdőjeles időtállóságukat az is sejteti, hogy néhány korai összegyűjtés után szerzőjük nem sorolta őket későbbi „felnőtt" kötetbe.
[728] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján viszont a várt műelemzések, a művekkel való foglalatoskodás is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása irányából, az értékpusztulás felől tematizálódik. A kulturális önazonosságban megtestesülő örök értékek eltűnése ellen így aztán minden írói törekvés felértékelődik. Mint említettem, a baloldali elkötelezettség, az 1945 utáni „igyekezet" is a nemzetiségi önmegtartás kétséges esélyeinek növelése által nyer elismerést, s a népiség „kollektivista viselkedéstana", vagy a transzszilvanizmus megújuló eszmeisége is mind ilyen alapon kap helyet a monográfiában.

A harmadik 'monográfia' elfogultságaiban a kritikai szemlélet teljes hiánya legfeljebb „lélektanilag" függhet össze „a nemzeti szempont meghatározó voltával, de pusztán abból nem vezethető le."[729] A nemzeti küldetéstudat jegyében az eltérő értékű teljesítmények közti különbségek elhomályosulnak vagy meg sem említődnek, s a személyes elkötelezettség mögött a társadalomrajz „katasztrófavonulatával szemben a Sütő-pályakép töretlen művészi sikertörténet"-ként idéztetik meg.[730] A monográfia túlzásaival kapcsolatosan ezért Gróh Gáspár is arra az álláspontra jut, hogy az elfogultságnak ez a foka végeredményben a megalapozott dicséretek hitelességét is csorbítja,[731] ahogyan, mint utaltam rá, a személyes élettörténetek, az önéletírás és a konstruált múlt hitelességét is csorbíthatják a különböző életrajzi adatok gyakori 'kiszínezései'.

Mindhárom monográfia általános hiányossága egyébként, hogy nem tárják fel az életműről szóló teljes irodalmat, csak a romániai illetve magyarországi szakirodalomra támaszkodik, s abból is meglehetősen önkényesen válogat.[732] Jól mutatja mindezt, hogy bár több monografikus feldogozás született (s bizonyos fokig Sütő drámáinak összefoglaló, kötetszerű elemzései is annak tekinthetők), máig nem készült az életműről teljes bibliográfia.[733] A különböző válogatások viszont tudatos szelekciókra engednek következtetni, amelyekben a csekély számú, „negatív", esetlegesen kritikusabb hangokat is megütő írások természetesen egyáltalán nem lelhetők fel.

[729] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.*, 188.
[730] Uo.
[731] Uo., 189.
[732] A *Csillag a máglyán* esetén például (mely tematikát a korban Sütőt megelőzve Páskándi verse – *Szervétusz a máglyán* - is fedolgozott) bár nem, vagy csak rézben tartozik a mű értékvonulatához, mégis az oly sok külsődleges szempont mellett egyetlen monográfus sem válaszolt arra a kérdésfelvetésre, amelyik érthetetlennek mondta Sütő hallgatását Stefan Zweig egyik könyvéről, (*Harc egy gondolat körül. Castellio és Calvin,* Bp. Rózsavölgyi és társa, 1937.) amelyik akár több is lehetett őszinte inspirációnál. (Robotos Imre szerint a könyv Sütőt nemcsak megihlette, szövegátvételekre is indította). Vö. **Robotos** Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997, 258-263.
[733] Jelenleg Kuszálik Péter dolgozik rajta.

Az értelmezés világa

A felvázolni kívánt receptív alakulásrend után is érdemes lehet megkérdeznünk, mennyire képes ez a fajta szemlélet túllépni a prakticizmustól és a nemzeti-társadalmi didaktizmustól való függőségen. A szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmákból eredő kritikai meggyőződés, vagy az "elhomályosult" tekintet némely irodalomtörténészi megközelítésben olyan bonthatatlannak tűnő értelmezési vonulatot képvisel, amely a kultikus írói-kritikusi párhuzamokban mérhető. A kritikus is *tanú*, s ez hivatott hitelesíteni tevékenységét. Az általa létrehozott szövegek szimbólumok, amelyek nem helyettesíthetik ugyan magukat a műveket, de képviselik azokat az irodalomtörténeti leírásokban/narratívákban. A kritikus fő funkciója ebben az összefüggésben az olvasás többrétű társadalmi szabályozása, az irodalom társadalmi integrációja s így annak intézményesítése lesz. A szabályozás persze többrétű, hiszen a feladat magába foglalja mind a professzionális, mind a hagyományos, öncélú olvasással szemben támasztott követelményeket. A kritikus másik hagyományos feladata tehát tekintetbe venni, kihez beszél, és annak megfelelően alkalmazni a diszkurzív kontextusokat az értelmezésben. Ez "befelé", a profi olvasás szakmai köre felé értelemszerűen a minél nagyobb részletességet, minél magasabb fokú differenciáltságot jelenti, az értelmezés elvi lezárhatatlanságának és a döntés elvi lehetetlenségének állítását is. A nagyközönség néma olvasó*tömege* számára viszont mindig kevésbé differenciált, az értékhierarchiát világosan kijelölő szimbólumok születnek, mert ezek segítik az olyan ideologikus egységek képzetének kialakítását, mint a nemzet vagy a mi-tudatú kulturális közösség, s ezt többek között épp a kultusz olvastatási stratégiája és hermeneutikai szerkezete segíti elérni.[734] A kultikus irodalomtörténeti diszkurzus tehát művek szimbólumaiból, különböző szempontú redukcióiból áll, ám *nem* feltétlenül magukból a művekből.

A kultikus nyelv általános elfogadása egy értelmező közösség egységét, szemléletazonosságát is tükrözi. Az érvelés mindig rendelkezik valamiféle tónussal, amely cél vagy feladat tekintetében is értelmezhető, s ez az argumentációt már újfajta modalitással egészíti ki: valóságábrázoló, leíró funkciója performativitással társul. Ennek ételmében a befogadók oldalán olyan hozzáállást jelöl ki, amely a kijelentést nem igazságértéke, csupán legitimitása tekintetében ítélheti meg. Hasonló mindez némiképp ahhoz a Lyotard által hangsúlyozott elképzeléshez, melyben narratív legitimitást épp az egyidejűség kapcsán nyer

[734] Ezzel kapcsolatosan lásd részletesebben **Rákai** Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

a szövegekben megszólaló szerző és közönsége.[735] Az értelmezői csoportosulásokat, akár a társadalmi „képzelt" közösséget amúgy semmi sem jellemzi jobban, mint közösség-voltának éppen azon meghatározottsága, amelyben kölcsönös hiten alapuló módon értik meg társadalmi kötelékünknek azt a természetét, amelyen szolidaritásuk nyugszik.[736] A kanonizációban, mint szövegek és értelmezések együttes legitimációs formáiban az értelmezés önkényének és az értelem rögzítettségének átmenetét, „interszubjektív hézag"-át[737] éppen az értelmezőközösségek vallott szemléletazonossága által ismerhetjük fel, s a kultusz során már csak ez utóbbi mozzanat, a végső rögzítettség, mint értelmező fölött álló, magasztos és sérthetetlen entitás, tételezett örök igazság van jelen.

Amennyiben Habermas négy jól megkülönböztethető cselekvésfogalmát[738] (a célelvűt, a normavezéreltet, a dramaturgiait és a kommunikatívat) a fogadtatás diszkurzusaira alkalmaznánk, valószínüleg többnyire csak együttesen érvényesíthetnénk ezeket. Bennük a normavezérelt beszédmód a konvencionális-közösségi cselekvés által generált magatartás-elvárásokat jelenti, míg a dramaturgiai például az olvasóközönség és az őket „beavatni hivatottak" interakciójában érvényesül. A társadalmi funkcióban a képviselet s a küldetés egy értelmezői közösség érdekét, annak felemelkedését szolgálja. A képviseletben az egyéni küldetés, a tanító vagy a felhívó jellegben pedig a kollektív célelvűség hangsúlyozódik.[739]

Szegedy-Maszák Mihály az újabbkori költészeti szereplehetőségekről szóló átfogó tanulmányában tekintette át többek közt a hagyományos erkölcsi tanító, a politikus-költő és a nemzeti költő szerepköreit. Képviseleti íróságában mindhárom könnyedén alkalmazható a sütői életműre. Benne az erkölcsi tanító egyszersmind felvilágosító szerepkörrel is rendelkezik, akit ráadásul „sok esetben gerincessége, vagy bátorsága miatt dicsértek....".[740] A politikai összefonódásokon túl a hatalommal való „szembeszállás" írói szerepvállalása, a művészet mint kihágás teóriája Sütő aktivista prekoncepciói helyébe a hetvenes évekre a társadalmi küldetést nem feladó, csupán a marxista szemléletek után a kisebbségi közösség

[735] Vö. **Lyotard**, Jean-Francois, *A posztmodern állapot*, in UŐ, *A posztmodern állapot*. Bp., Századvég-Gond, 1993, 51.
[736] Az értelmezői közösségekről Fish kapcsán lásd még **Kálmán C.** György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, Bp., Balassi, 2001, kötetben megfogalmazottakat.
[737] Odorics Ferenc kifejezése. – Vö. *Az értelmező közösségek elmélete, i.m.,* 64.
[738] Vö. **Habermas**, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.
[739] A megismerendő tárgy elsődlegessége – esetünkben a nemzetiségi lét problémái – a megismerő emberrel szemben, vagy más szóval az olvasói alávetettség a kánon közösségi jellegében, egyértelműsíti, hogy mind a szerző, mind olvasója, amennyiben „céljaik magasabb rendű értéket képviselnek, mint az egyén", „csak mint a csoport tagja számíthat közmegbecsülésre, vagyis csak akkor és csak annyiban, amennyiben fáradozik az általánosan elfogadott közös ügy érdekében.". Vö. **Hayek**, A. Friedrich, *Miért a legrosszabbak jutnak rendszerint a csúcsra*, in Korunk, 1993/2, 49.
[740] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Szerepjátszás és költészet*., in UŐ, *Minta a szőnyegen*, *i.m,* 72.

nemzeti-kollektív érdekvédelme felé forduló, olykor transzszilván-analógiákra utaló eszmék bizonyos sémáit ülteti.[741] A hetvenes évek közepétől-végétől (Sütő valós magyarországi sikereinek kiszélesedésétől) a recepció origójába éppen a transzszilvanizmus művészi erkölcstana kerül, illetve a teológiai eredetű szenvedésetikája válik meghatározóvá. S bár az életmű elsődleges értelmezése sok tekintetben (így a sajátosság méltósága révén is) ugyan kapcsolódni látszik a kissé egyoldalúan értelmezett transzszilvanizmushoz, illetve a transzszilván életérzés bizonyos korábbi mintáihoz, a „szembeszállás tragikumában"[742]az értelmezések elfeledni látszanak, hogy az érettebb Sütő művek éppen az önálló értékek egyetemes létjogáról, a szenvedés értelmetlenségéről, az erdélyiség mitikus formáinak indokolatlanságairól, illetve egy kérdéskör többféle megközelíthetőségéről is tanúbizonyságot tesznek. Az alaposabb kritikai fogadtatás híján, a felületesebb értékelések mindig egy utólagosan megállapított értékrend felől (s leginkább a vallomások, naplók, vagy éppen a nem túl szerencsés viták perspektívájából) szemlélik az életművet, legtöbbször a szerző önértelmezéseiből vonva le a Sütő-kánon aktív jellemvonásait.

A konkrét műelemzések és a kortárs összevetések kritikai megspórolása, korábban részint az ismerethiányok elfedésére szolgált, részint a bejáratott utak, a kényelmes tájékozódás biztonságát adta. A kanonikus interpretációk módszertanába tartozott az is, amint egyszerű megfeleltetésekkel az Erdélyről kialakult magyarországi összképnek jellemzően sematikus jelrendszerét használta. Olyat, amelyik egy romantikus ideál minden stilizáltságával próbált kompenzálni egy addig kényszerűen elfeledtetett, a napi politikai gyakorlat által száműzött örökségszegmenst. Magára a szépirodalomra, illetve az irodalmi folyamatokra tekintve, annak hitelessége szempontjából nem feltétlenül, eszmei tartalmai miatt viszont mindenképpen egy a korban meghatározó s korábbi tiltásai folytán eszméltető erejű irányzatot képviselt. A magyarországi publikum elfogultságát, ismereteinek kétségkívül leszűkített tartalmait éppen ennek a kapcsolatnak „örökségjellege" is mutatta, amelyik jobb híján a múlthoz igazítva próbált ismeretterjesztő lelkesedéssel világszemlélet-formáló munkába. A nyolcvanas évek derekára Magyarországon leginkább csak a háború utáni nemzedék, vagy legfeljebb az első két Forrás-generáció tagjai válhattak ismertté, arányaiban már elenyésző megmérettetés jutott a hetvenes-nyolcvanas évek „fiataljainak". S az említett

[741] A receptív viszonyokat tekintve a tényirodalom a hetvenes évektől a határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatos elvárásokban éppúgy folytatódik, csak tudatosodik, hogy eddig „a forrongó valóság helyett, mintha inkább az elképzelt ideáról beszéltek volna." (Vö. **Czine**, *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava, 1970, október 17). A kimondhatóság fokozataival a hetvenes évek elején a közösségi gondok bemutatása, „gondjainak minden oldalú körüljárása" (Vö. **Ilia**, *Anyám, i.m.,* 1493.) még a tényirodalom kontinuitásában jellemző csupán, a nyolcvanas években viszont már a nemzetiségi jogfosztások következtében a teljes magyarság és a nemzeti hagyományok képviselete szempontjából is irányadóvá válik.

[742] **Bertha**, *i.m.,* 30.

generációkból is leginkább a kialakított jelrendszernek megfelelő írói életutak, a népi, nemzeti, kollektív beszédmódot képviselők kerültek előtérbe. Nem kis szerepe volt ebben a kialakított sémáknak: a szűkebb társadalomrajznak, az anekdotikus történetszövésnek, az erdélyi népéletnek, a nyelv-féltő, óvó tradicionalizmusnak, vagy a nemzeti sorstragédiáknak, a történelem és természetábrázolás transzszilván hagyományainak. A Tamási által, Nyírő által megformált, vagy éppen Sütő felől legalább részben továbbvitt hagyomány világának.[743]

Mű és írója szétválaszthatatlanságának receptív viszonyrendszerében a megmaradás esztétikája, a sajátosság méltósága is a sütői név által[744] telítődött funkcionális tartalommal, amely képviseleti hatásában ugyanakkor kiteljesítette a teljes erdélyi irodalomképre az így tárgyalt normákat és értékelveket. A korszak meghatározó magyarországi recepciója az erdélyi irodalmat elsődlegesen Sütőhöz mérve, csupán mint kisebbségi elkötelezettségű, értékmentő, anyanyelvápoló irodalmat, a művészt pedig, mint a közösség exponensét, szószólóját kívánta bemutatni. A honmentő retorikák uralta fogadtatástörténet reflexeinek említett merevsége, mely szerint a kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés manapság is változatlan, elfedte a tárgyalt korszak irodalmi strukturáltságát, árnyalatait, amint azt egy hajdani, különböző érdekkörökből vagy éppen kényszerűségből konstruált tendenciózus kánon szemszögéből láttatta, tovább éltette viszont a körülmények megszabta, mégis személyre szabott kultikus kép keretlehetőségeit és választott emblematikusságát.

Mindemellett is fontos hangsúlyozni, hogy 1989-et követően is érvényben maradtak az erős érzelmi hatványok. Bertha Zoltán a nyolcvanas évek romániai irodalmáról, a vitákról (s bennük Sütő szerepeiről) szólva a kilencvenes évekből ugyan belátta, hogy gyakran „a megítélési és értékbizonytalanságok, vagy elfogultságok tévedésekhez vezetnek; filozófiai, etikai szempontok összekeveréséhez, tisztázatlanságához”.[745] (Ilyen a Csipkerózsika-vitában csúcsosodó tematikus jelleg, a „megfelelő” témaválasztás és írói magatartás értékmércévé avatása, illetve az egyetemesnek és a közösséginek a felesleges szembeállítása.) De a megítélésbeli elfogultság tudata a gyakorlatban mégsem tudta kizárni mindezt. Az erdélyi magyar irodalom nyolcvanas éveit tárgyaló fejezet nyitómondata szerint ugyanis „A mai

[743] Ha a kortársak közül Bálint Tibor (*Zokogó majom*) a ’Sánta Angyalok utcáját’, Szilágyi István (*Kő hull apadó kútba*) pedig a századeleji, leginkább csak a tudatokban tovább ható, maradványaiban létező szilágysági kisváros hangulatát idézte meg, Sütő merőben más tradíciókat, más irodalmi vonalat élesztett fel, amint a mezőségi parasztságon keresztül a szórványmagyarság életét, gyakorlati problémáit jelenítette meg.

[744] A szerzőség problematikáját illetően érdekes történeti megközelítést adó Foucault állapította meg, hogy a szerzőség előtérbe-kerülése gyakorlatilag a természettudományokkal fordítottan arányosan vált a jelenkorban mintegy egyedüli rendezőelvvé. Míg a középkorban a tudományok területén volt döntőnek mondható a szerző személye, s az irodalom, vagy a filozófia gyakorta névtelen középkori művekkel számolt, addig a jelenkorra ez arányaiban változott meg. „A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.” Vö. **Foucault**, Michel, *A diskurzus rendje*, in *A Fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk,* (ford, vál. **Romhányi Török** Gábor) Bp., Pallas Stúdió, 1999, 54.

[745] Vö. **Bertha** Zoltán, *Gond és mű*, Bp., Széphalom könyvműhely, 1994.

erdélyi irodalomról – mint ahogy az erdélyi kérdés egészéről – nehéz a megrendülés alapvető élménye nélkül beszélni."[746] Pontosabban az irodalomról „az erdélyi kérdés egésze" nélkül meg sem kíséreltetett beszélni, ebben viszont valóban nehéz lett volna megkerülni az etikai, morális, érzelmi szempontokat. Persze nem feledhető, hogy minden ideológiai rendben mint összefüggés-egészben, a hatalmi normák enyhülése adta játékteret kihasználó diszkurzivitást is jól megkomponált normák működtették. (Ezek, bár nem voltak a szabad rendelkezés tárgyainak tekinthetők, s látszólag kevésbé voltak tekintélyelvűek, – nem a nyílt hatalomra támaszkodtak, mint inkább a nyilvánosságra –, általában egy olyan konszenzust hívtak elő, amely a hagyomány vagy hagyományszegmens újjáélesztendő igényét, a maga kontinuitáselvének mint öntörvényűségnek a hajtóerejében láttatta.[747]) A recepció alakulásrendjét tekintve ezért is kétszeresen figyelembe veendő, hogy az ideológia, amint már Althusser is hangsúlyozta, sosem „párolog el" csupán az ismerete által.[748] A Sütő-recepció alakulása jól illusztrálja a teljes erdélyi irodalomkép torzulási-hajlamait, ám egyben annak újraéledő konzisztenciáját is. Az ilyen torzulások végső kiterjedtségét aprólékosan feltárni talán lehetetlen, egyes szegmenseit strukturáltabb szempontrendszer szerint láttatni azonban nemcsak lehetséges, de szükségszerű is.

A kilencvenes évekre a megváltozott társadalmi-közösségi-politikai szereplehetőségek közt a teljes magyar nyelvterületen felértékelődött, majd egyre nyilvánvalóbbá vált az az igény, hogy színvonalas filológiai és esztétikai nézőpontú megközelítéseknek kellene felváltaniuk az addig meghatározó ideologikus olvasatokat, amelyek valós kritikai szemlélettel, a világnézeti értelmezéseken túl az egyes művek elemzésével, aktualitásával, nyelvi-retorikai vizsgálatával is foglalkoznak. Ahogyan Sütő bizonyos műveinek közéleti-társadalmi hatásairól nem lehet nem tudomást venni, úgy az ilyen értelemben vett ideológiakritika is – mert a teljes ideologikusság kizárására törekedve maga is ideologikussá válna[749] – leginkább azt tarthatja csak igazán járható, elfogadható útnak, ha a politikai helyett a nyelvi-poétikai alakzatok időtállósága révén is „közírássá" minősülve állnák ki az újraolvashatóság kanonikus próbáját Sütő igényesebb szépirodalmi alkotásai.

---

[746] Uo., 110.

[747] Sütő innen tekintve mintegy azt is igazolta, hogy a közösség nevében s érdekében megfogalmazott írói jövendölés, program, képviselet, a huszadik század vége felé is lehet az irodalom, s főképpen az író feladata.

[748] Idézi például **Pyle**, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2, 44.

[749] Kérdés ugyanis, hogy hol juthat igazán szerephez az ideológia vizsgálatának kritikai, demisztifikáló funkciója, ugyanis amennyiben igazolható azon althusser-i állítás, hogy az ideológiát nem oltja ki a róla való tudás, mert ez a tudás az ideológia szükségszerűségének tudása is, akkor szintén kétséges, hogy például az értekezőpróza retorikája esetében, a meggyőzésre irányuló, azt kiváltó eszközök utólagos felismerése, esetleges leleplezése befolyásolhatja-e a szándékolt hatás létrejöttét.

Az életművel való ismételt párbeszédre-lépés elvi feltétele valószínűleg nem talál majd az uralkodó egysíkúságból egy terméketlen dichotóm rendszerbe-lépés ellenében sem más lehetőséget, mint annak történeti értékén túl az esztétikai érvrendszer viszonylagosságában is egy új alapokra helyezett, de a különböző eszmerendszereket figyelembe vevő, tehát kellően befogadó szemléletű, átgondolt Sütő-kép újraalkotását.

Záró megjegyzések

Az életrajzi, olykor naiv biográfiai mutatókkal operáló beszédnek vajon maradtak-e, s ha igen, milyen lehetőségei a posztstrukturalista elméleti irányok erőtereiben? A sajnálatos elhallgatások és a szükségtelen heroizálások mögött, a recepciós kényszerűségnek kétélű folyamataiban összefüggésbe hozható-e még egy leginkább történelmi-földrajzi irodalmiság-eszme vagy életrajzi szerzőség-komponens a szöveg azon hangsúlyaival, amelyekben a biografikus szerzőséget és az elbeszélő szituációkat éppen a befogadás- és narrációelméletek különítik el élesen egymástól? Egyáltalán, az erdélyiség irodalmi jegyei mennyire törvényszerűen kell szövegszerű, szövegen belüli szituációk, s mennyire egy külön magyar sors és kultúraszegmens értékeiként definiálódjanak? Németh Zoltán szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó sorai a tárgyalt erdélyi viszonyokra aposztrofálva is elgondolkodtatóak lehetnek. „Az életrajzi szerző a posztstrukturalista belátások nyomán elveszítette érvényességét a szövegen belül. Éppen ezért feltehető a kérdés: vajon nem veszítette el éppen így a szlovákiai magyar irodalmi terminus az érvényességét a szövegen belüli szituációk megragadásakor?”[750] S ami még fontosabb, érvényben lehet-e még az értékelésnek az a fajta különállást legitimáló aspektusa, mely minden hangoztatott igény ellenére nem volt képes felülírni a vágyott egység megvalósulatlanságát, a kritikai rangban való kölön mércét? A fogadtatás regionális uniformizációja, – mely által nem csak könnyen felismerhetővé vált, de megismerhetőnek is mutatkozott az így értett romániai/erdélyi irodalom – mint említettem egy jelzőjétől gyakorlatilag szabadulni nem tudó irodalmi kategória kényszerű behatároltságaiban született meg a magyarországi recepció számára. Gyökereitől, nemzeti lététől, részben hagyományaitól elszakítva, sarkított történelmi képeket mutatott, amely az évtizedek során egyrészt az internacionalizmus közös jegyeit, másrészt a más államhoz tartozásban az irodalmi különállást, önállóságot, harmadrészt a morális kötődés érzelmi-szellemi tartalmaiban pedig nemzeti egységét hangsúlyozta. Az első nem nemzetben, de azok fölött álló közös minősítéseiben, minőségeiben gondolta el az irodalomesztétikai tartalmakat,

[750] Vö. **Németh** Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005, 21.

a második külön jegyekhez kapcsolódó, de nemzetkarakterológia nélküli, csupán csak nyelvi kötődéseire utaló sajátos jegyeiben, míg az utolsó már irodalmi szempontok fölött álló, elsősorban morális entitásaiban és hatástani népszerűségét biztosító képviseleti jellegében mutatott kohéziós pontokat.

A poétikai vagy a történeti kérdések a kilencvenes évekre is rendre elmaradtak, mert a kérdésfelvetések iránya továbbra is egyértelműen a regionalizmushoz és a kisebbségi meghatározottságokhoz kapcsolódott. Jól példázta a régi álláspontok kitartó érvényét, a szándék ellenére a regionális diszkurzusok hagyományozó erejét, egy a címe szerint korábban feltáratlan értékekre összpontosító tanulmánykötet.[751] A kisebbségi lét problémái olyannyira uralni látszottak a kilencvenes évek első felében is az irodalomértelmezést, hogy gyakorlatilag kísérlet sem, vagy csak alig-alig történt a regionális kultúraszerkezet, az intézményes alárendeltség vagy az irodalom funkcióinak összevetésére, esetleg egyéb jellegű meghatározottságai folytán a használt koncepciók felülvizsgálatára.[752] Pedig, mint utaltam rá, a különálló irodalomszemléleteket elutasítók, vagy a szellemi egység hiánya ellen felszólalók nem egy képletes egyetemesség alatt vélték elgondolhatónak az 1990 után születő műveket és irodalomtörténeti eljárásokat. Az egységes alatt nem a magyarországiba való betagozódás homogenizáló folyamatát gondolták „egyetemesnek". Az irodalmi diszkurzus maga sem egységes, ennek pluralitása azonban nyilvánvalóan nem államhatárok mentén oszlik meg. A terminusok folyamatos felülvizsgálatára és a szempontok minél szélesebb körű érvényesítésére azért is szükség van, mert a különböző régiók esztétikai tapasztalatának meglehetősen kényelmes kikapcsolása, csupán a másság szólamainak hangsúlyozása révén, könnyen folytathatja, legitimálhatja a korábbi különállásokat.

A Kántor–Lángban megjelenő, végsősoron kifejthetetlen, tehát csak utalásokban tetten érhető, s mint említettem, leírhatatlan erdélyi jelzővel, valamint a politikai botrányt keltő kettős kötődéssel, felelősséggel kapcsolatban Láng Gusztáv évekkel később, részben saját pozícióját (is) korrigálva mutatott rá, hogy még történetiségében sem lehet a 'romániai magyar irodalmat', mint sajátos ötvözetet, egyszerre a magyar irodalomhoz s mindeközben Romániához tartozó egyenlő meghatározottságaiban elképzelni. „A kisebbségi helyzet önmagában nem termel ki a nemzetitől lényegesen elütő másságot"[753], hiszen a 'befogadó ország' viszonyulása nem csökkenti (esetleg fordítva) az 'anya'-nemzet kulturális vonzerejét. A hídszerep, s a többes kötődés többek között ezért is tekinthető tartalmatlan,

[751] **Szabó B.** István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.
[752] Vö. ezzel kapcsolatban **Kulcsár-Szabó** Zoltán recenzióját, in ItK, 1995/1 131-133.
[753] Vö. **Láng** Gusztáv, *Séta egy definíció körül*, in UŐ, *Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 1998, 37.

ideológiapolitikai szólamnak. A romániai magyar irodalom romániaisága, erdélyisége, lényegében nem lehet más, mint Mikszáth Jó palócainak „felvidékisége”.[754]

A jelzők kétélű, egyszerre heterogeneitásra utaló és ugyanakkor mégis elválasztó jellegű, a különbségeket értelmezéseikben is hangsúlyozó meghatározottságok egyik elsődleges forrásának a sajátos kritikai visszhang homogeneitása tekinthető, mely a hatvanas évek második felének pezsgő erdélyi irodalmi élete, s a hetvenes nagy korszaka ellenére is leginkább csak egy leszűkített társadalomképnek megfelelő, egységesített irodalmi kánonformát tárgyalt. A magyarországi kritikai visszhang egyszólamúsága és értelmezésmotívumainak gyakori uniformizációja egyrészt, az ismeretek vagy az érdeklődés hiánya, illetve a tudatos, hallgatással történő egyet-nem-értés a leszűkített irodalomképet vagy a funkcionális irodalomszemléletet elutasítók részéről másrészt, a nyolcvanas évek elejére ötvöződve határozta meg a magyarországi felemás fogadtatást. Jó példája volt ennek az évtizedet nyitó említett önszemléleti vita, melyben a magyarországi értekezők, a regionális magyar irodalmakról beszélve a nyolcvanas évtizedre legtöbbször nem, vagy alig említették a kárpátaljai, vagy a felvidéki magyar irodalmat, míg az erdélyi és a vajdasági példákban csak a korábbi általános megfogalmazásokat éltették tovább. Ahogyan a vitaindítóval kapcsolatosan Tőzsér Árpád fogalmazott: ez „a jugoszláviai magyar irodalomra természetesen a »hagyománytalanságot« s a »merész hagyományteremtést«, az avantgardizmust tartja jellemzőnek. A romániai magyar irodalom ezzel szemben a hazai hagyományvédők szemében olyan »sziget«, ahol még nem pusztultak el az »ősi«, az »igazi« magyar hagyományok, amely még mindig hagyományosan „líraközpontú”, „prózában pedig a magyar realizmus vonalát követi”.[755] Tény, hogy a formabővülést és létérzésbeli újdonságokat is hozó vajdasági irodalom mellett az erdélyiben (például a történelmi tárgyú művek, történetibb műfajok révén is) klasszikusabb hagyományok kaptak hangsúlyos szerepet. Ez azonban nem zárja ki, csupán elfedi a valós helyzetet.[756] A kánon intézménye mint ideológiai konstrukció mindig is azért képes konzisztensen megszilárdulni s egyfajta kollektív emlékezetet ölteni, mert hihetővé teszi, hogy szöveg és adott jelentés evidensen összetartozik.

[754] Uo.

[755] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás. 1982/5, 60-64.

[756] Ahogyan Tőzsér is folytatja: „A romániai magyar irodalomból is csak azt a nép-nemzeti vonalat értékelik, amelyik simán adaptálható a »nemzeti irodalomba«. (De a »poétikai modernség és nemzeti tematika« ötvözésével a pestieknél szintén jóval korábban kísérletező Szilágyi Domokosnak már távolról sincs olyan keletje, mint a Tamási-hagyományokat tovább építő Sütőnek). S ebbe az »önszemléletbe« természetesen nem fér bele a pozsonyi Irodalmi Szemle kicsit eklektikus, de mégiscsak szintézis igényű, egyszerre avantgárd és népi anyaga, s legjobb szerzőinek avantgárd népközelsége sem.” Vö. **Tőzsér**, *Önszemlélet és másságtudat, i.m.*

A recepció felszínességét a folyton ismétlődő névsor is jól mutatja. Páskándi Szilágyi Ákosnak írt hosszú (kétrészes) válasz-tanulmánya bizonyos esetekben éppen a láttatott irodalom diagnosztikus egyoldalúságát tagadva válik a recepciónak bizonyító látleletévé, amint Erdély újkori magyar irodalmával kapcsolatban írja: „Ha Szilágyi nem veszi észre (…) ha nem tudja, hogy ott már az ötvenes évek derekán–végén többek között néhány fiatalember olyan szabadversekkel s nyelvi játékossággal kísérletezik, amely később általánosan is jellemző a neoavantgarde nyelvatomizáló, 'nyelvmeghasító' játékaira. Úgy látszik, nem tájékozódott s nem ismeri a hatvanas évek elejének groteszk, abszurdoid erdélyi kísérleteit sem, amelyeknek néhány eleme, motívuma, eredet szerint akár az ötvenes évek derekáig is visszavezethető".[757] A személyes sérelem mellett, jól látható, hogy Páskándi, mint az áttelepült írók többsége, éppen azt nehezményezi, hogy mennyire nem ismertek még a magyarországi szakmai körökben sem az erdélyi irodalmi élet történéseinek valós hátterei, jelenségei, sem pedig azok nagyon összetett indokrendszere. Érvelése remekül példázza, hogy a kialakult kép sematizmusaiba csak a felületes általánosító szemléletek, vagy a kánoni elvárásrendek meghatározta szelektív névsor számít bele. Ezért találóak azok a sorok is, miszerint számos olyan a korban nagyra értékelt szöveget lehetne megnevezni, melyek inkább tekinthetők a kultúra hordozójának, mintsem műalkotásnak.[758]

V. Összegzés helyett.
(Hagyomány és kánon)

[757] Vö. **Páskándi** Géza, *A szellemi visszahonosodásról II*., in Új Forrás, 1982/6. 64.
[758] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja*, in UŐ, *Minta a szőnyegen*, 84.

Hagyomány és kánon viszonya – az assmanni rendszer értelmében – „értelemfüggő, elsőrendű kódex" és „értékfüggő, másodrendű kódex"[759] összefüggéseiben szemlélhető. S bár az említett rendszerben a hagyomány nem annyira szövegszerű, mint inkább egy általános kommunikációforma, a kánon hozzá való viszonya a maga kényszerű és szükségszerű változásában szemlélhető. Arra maga Assmann is figyelmeztetett, hogy a kánon összefüggéseiben sohasem egy magától értetődő értékállapotról van szó, olyas valamiről, mint a grammatikai elfogadhatóság normája, hanem egy tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról.[760] Ez a normarendszer ugyanakkor sokkalta inkább a megszentelő elv alapján bontja ki értékrendszerének tökéletesség-képét, mintsem egy leegyszerűsítő képlet által „harcol ki" magának központi helyet. Az általa „megszentelt" szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra, mint a hagyományban újra felismert értékelvek elfogadására számít.

Sütő életművének meghatározó fejezete, s közvetetten annak sikere is a magyarság asszimilációját célzó román nacionalista kurzus ellenében bontakozott ki. Magyarországon viszont nem csak az erdélyi magyarság fenyegetettsége miatti aggodalom felkeltésével hatott, hanem azzal is, „hogy az itteni magyarság veszélyeztetettségének kifejezését is megtalálta benne."[761] A Sütő-kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból szemlélhető, de közös problematikákat érint. Irodalomtörténeti helyének fennmaradása abban az esetben lehet ígéretes, amennyiben egyfelől nem zárkózik el az életmű legjobb alkotásaihoz is szükséges kritikus távlatoktól, másfelől az esetleges relativizáló tendenciák is túl tudnak majd tekinteni a normatívvá tett s szükségszerűen temporalizált kánoniság kettősségének kényszerén.

Aki az életmű történetét csupán remekművek történeteként képzeli el, evidenciaként kezeli bizonyos történetiségükben és megítélésükben szükségszerűen változó kategóriáknak művekben való örök felismerhetőségét, ilyen jellegű identitását. Ez a magától értetődőség viszont csak egy vagy több közösnek tételezett, ám meglehetősen szubjektív értékkategória irodalmi értékelésekbe való beemelése által nyerheti el feltételezett legitimációját. Éppen ezért a történeti értékelés változó kritériumairól továbbra sem célszerű megfeledkeznünk, ahogyan érdemes szem előtt tartanunk különböző kulturális diszkurzusok, akár egyidejű kánonok, kánonrétegek változó irodalom-felfogását és hatását is. A történeti szempont ilyen forma mellőzhetetlensége nem csak arra ösztönözhet, hogy művek hatásértékét ne jellemzően

[759] Vö. **Assmann**, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999, 115.
[760] Uo., 114.
[761] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*188.

csak egyszólamú recepciójának történetében vagy a jövőnek szóló értelmezéslehetőségeiben szemléljük, hanem zártságának-nyitottságának fokozataiban szinkrón és diakrón analógiákra is figyeljünk.

Az irodalmi kultuszok élettanáról és a szellemi élet tabuinak általános természetrajzáról az elmúlt bő évtized magyarországi kultuszkutatásai révén is megállapítható immár, hogy különböző korok ránk maradt dokumentumai más és más szempontból közelíthetők és értékelhetők. Ráadásul, mint Dávidházi Péter is megjegyezte, ugyanazon drámaelemzések vagy színikritikák, irodalmi emlékünnepélyekről szóló tudósítások, amelyek az irodalomtörténész, a kritikus és a kutató számára gyakorta „magvatlan szócséplésnek látszanak vagy éppen a szakirodalom színvonalának apályát jelzik", kultusztörténeti szempontból gyakran „tanulságosabbak, mint a kritikatörténeti örökség időálló értékei".[762] A kultusznak mint nyelvhasználati módnak számon nem kérhető jelentésszegmensei - a tulajdonképpen bizonyíthatatlan és ugyanakkor cáfolhatatlan tézisei nem csupán eltérnek teljességükben a másfajta diszkurzusformáktól, de miután ki is vonják magukat a racionális értelmezhetőség hatálya alól, árnyaltabb megközelítésük vagy megértésük egyben a szótár-elméletekhez hasonlóan teljességében új paradigmák elfogadását is feltételezik. A kultikus nyelvhasználat erős érzelmi vonásának köszönhetően képes átlényegíteni a kritikai műfajok értekező szövegeit, amelyek egyébként a tapasztalati ellenőrizhetőségnek és igazolhatóságnak igényét eleve adottnak tekintik. A kétféle nyelvhasználati mód tetten érhető gyakran egyazon szerző tollából is, sokszor attól függően, hogy éppen hol, mikor, milyen alkalomra született az írás, illetve attól is, milyen folyóiratban, közvetítő médiumban tartanak igényt az elemzendő, bemutatandó szövegeken túl egy jelenség, teljes írói szerepkör, történeti ábrázolásmód vagy erkölcsi magatartásminta értelmezésére. (Napilapokban megjelent cikkek, tárcák – például Ruffy Péter tollából –, a népszolgálat Balogh Edgár-i értelmében ötvözték az ismeretterjesztést saját kutatásaik eredményeivel)

Amint Takáts József remek összefoglaló tanulmányában megjegyezte, amellett, hogy a kultuszkutatási törekvések szelíden ironizáló irodalomtörténészi beszédhez vezettek, egyúttal az önkritika eszközeivel is éltek. A kezdeti szövegektől (melyek a *kultikus* beállítottságnak és nyelvhasználatnak, valamint ellenfogalmának, a *kritikainak* perspektívájában álltak) továbbléptek a meghatározottságok olyan fokára, melyben kérdésessé vált, mennyiben lehet egyáltalán az irodalomnak és az irodalomról való

[762] Vö. **Dávidházi** Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989, 1-27., - illetve **Takáts** József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 107-134.

beszédnek maga mögött hagyni kultikus szakaszait, s kritikaivá, tárgyszerűvé, ellenőrizhetővé, racionálissá válnia.[763] Azaz olyan anideologikus vagy dezideologikus mozzanatot feltételeznie, melyben az önmagáról való tudás eleve nem korlátozná saját megismerhetőségébe vetett hitét.[764] Az persze, hogy a kultikus-kritikai fogalompár is szükségszerűen vizsgálat tárgyát képezte, legfeljebb jelentőségében, arányaiban csökkentette, hierarchikus voltában viszont nem változtatta meg az imígyen tételezett kultuszkutatásbeli antropológiai logikát. A kritikai törekvésekben a szekularizáció mozzanata megmaradt, ennek kulturális logikája egy inkább horizontális társadalommal, és jól leosztott, disztingvált szerepekkel kívánt dolgozni, s persze a perifériára száműzte volna a kánoniság kultikus meghatározóit. Ezek viszont magát a kultuszt mint közvetítő intézményt továbbra is fenntarthatják, mégpedig egy hierarchikusan elképzelt világ intézményeként.[765]

A kultuszok irodalomtörténeti feltárásai (bár itthon ezek eddig a művelődéstörténet és a kulturális antropológia szempontjából alapvetően a XIX. századra s a XX. század első harmadára korlátozódtak) részben mellőzték a közvetlen hatalom kérdéskörét, s bár ideológiai rendszerekkel dolgoztak, a politikai jelleg meglehetősen kevés esetben került a vizsgálatok körébe. Talán éppen az említett kritikai viszonyulások miatt, olyan „képzetköröket" tárgyaltak, amelyek mintegy nehezékként fedték el a kritikus vizsgálatokat. Hogy ezekkel a kultikus, sokszor hatalmi, ideológiai, autoriter eljárásokkal mégis kénytelen a kultuszra vonatkozó vizsgálódás is élni, azt jól mutatja, hogy jelen műimmanensebb értékeléseket számonkérő eljárás sem térhetett ki előle. (Mert a hazai recepcióesztétika valóban inkább kanonikus és kritikai ambíciókkal párosult, mintsem történetiekkel, mégsem kerülheti meg az olykor erősen politikai beállítottságú irányzatok nyílt hierarchikus vagy szekuláris törekvéseinek máig ható ideologikusságát, melynek valahol a remélt kritikaivá válását csak az irodalom értelmezésének és értelmezési kereteinek a szépirodalomtól való elválasztása révén érhetné el). Hatástanilag tehát egy olyan semleges területen, mely művek és értelmezéseik vázolt kanonikus szétválaszthatatlanságában legfeljebb részrendszerek differenciálódása (temporális eltávolodása) által tárgyalhatná egyes irodalomszemléletek meghatározó jegyeit.

---

[763] Vö. **Takáts** József, *A kultuszkutatás és az új elméletek*, in UŐ., szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 296.

[764] Hasonló mozzanat volt megfigyelhető a kilencvenes évek újabb erdélyi törekvéseiben: a kényszerű elkötelezettségelvek elvetésével az újabb irodalmi csoportosulások egyik első igénye éppen az ilyen jellegű jelentéskioltás volt, amelyben látszólag nem törekedtek ellenideológiára, sem ellenirodalomra. Az immár határokon átívelő *Éneklő Borz* Sütő-száma saját törekvéseikkel kapcsolatosan ezért indíthatott így: „nem antiideológia, hanem anideológia, nem antipolitika, hanem apolitika, nem antisütő, hanem A SÜTŐ." Vö. **Láng** Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

[765] Uo.

A szövegek és olvasásuk értelmezésén túllépő „járulékosságoknak", (szerzői önarcképek, imágók, cselekvések, funkciók, tárgyak, stb.) de Man szavaival az „irodalom külpolitikájának" a háttérbe szorítását az erről való tudásunk elmélyült értelmezői gyakorlata által, de azok társadalmi beágyazottságának képletesen örökös tudatában érhetjük csak el. Az összefonódásukban meghatározó vázolt kánoni diszkurzusok alakulástörténete az irodalomértés történetét is jelentik. A vizsgált korszak kultúrtörténetének és kultúrpolitikája történetének a megíratlansága, részleges feldolgozottsága, és sok esetben polemizáltsága, beleértve a különböző szerkesztőségek és kiadók irányításának, ellenőrzési mechanizmusainak, függőségi viszonyainak és viszonylagos szabadságfokának a meghatározatlanságát, nagymértében hátráltatja az irodalomtörténeti kutatómunkát.[766] A kutatásoknak a listakánoni kiegészítések helyett ezért az értelmezési sémák feltárására célszerű elsődlegesen összpontosítaniuk, amely sémák olyannyira benőtték a befogadás horizontjait, és oly mértékben befolyásolták a jelen esztétikai tapasztalatát is, hogy eddig ismeretlen vagy kevéssé ismert művek aligha tudnának ezen változtatni. A történetiségében vizsgált szűk kánoniság zárt diszkurzusa azonban nem jelentheti sem az egykori alkotások, s legfőképp nem az újabb értékek szükségszerű összehasonlító vizsgálatának mellőzhetőségét. Mert a protokolláris és semmitmondó irodalmi csevelytől, a vállveregetéstől vagy az értetlenkedő elfordulástól bizonyára elérkeztünk már a valódi újraolvasás szügségszerűségének felismeréséig.

A múlttá lett történeti szituációk szerint lekerekített, s egyben érdektelenné is csiszolt Sütő-kép védelmezése, mesterséges fönntartása alighanem értelmetlen és fölösleges is. Érdeklődést nem az ismételt frázisok újjáélesztése, csupán az életmű megtisztítása eredményezhet, még akkor is, ha az ebben érdekelt érvek cáfolhatatlansága és az új szempontok szükségszerűsége negatív irányban korrigálja majd a kialakult kanonikus képleteket és írói pozíciót. Ami megmarad, az életműre rakódott efemer nehezékektől szabadulva, s az egyéb (határon-túli) korabeli művekkel, szerzőkkel a mellérendelésben elhelyezve, elevenebb irodalmi utóéletet eredményezhet majd, mint a politikától szabadulni képtelen, de mégis irodalomesztétikai mércére jogot formáló attitűdök kiüresedőben lévő kanonikus képletei, melyek a közszereplőnek járó túlfűtött, de protokolláris ünneplésekben alig figyeltek a szövegiség hagyományozhatóságának kritériumaira. A korszerűség keretfeltételeinek szövegvizsgálaton túli elvetése a közszereplést szkeptikusan fogadó mai

[766] A polémiákat illetően ráadásul mindmáig tart az irodalmi élet egykori szereplőinek, a különböző szerzőknek, kritikusoknak, szerkesztőknek a – sok esetben egyáltalán nem irodalmi jellegű – nézeteltérése, egyet nem értése, a személyes ellenszenv, a vélt vagy valós felelősség tudatában pedig az áldozati és hatalmi szerepek önkényes leosztása.

álláspontok által ezért is okozhat az autonóm irodalmi értékekben gondolkodók számára az elhallgatásokban, a nem-tamatizálásokban is értetlenséget, az esetlegesen megfogalmazódó kritikákban pedig olykor rágalmakkal felérő vádaknak, teljes eszmerendszerek blaszfémiájának a megélését. A kialakított kép merevsége, sérthetetlennek gondolása pedig a másképp-látás szabadságát nem hatálytalanítja, újabb szövegértésre viszont aligha serkent. Valószínűbb, hogy „az életművet temetetlen halottá teszi."[767] A kritikai visszhang hiányánál is riasztóbb ugyanis az életmű szempontjából a görcsösen ragaszkodó kultuszépítés. A kritikai távlat egyetlen esélye, hogy a mitológiáról és művekről leválasztja az eredeti politikai/ideológiai kontextust, az életmű kapcsán oly sokat emlegetett Németh Lászlóval szólva „kipárolja a régi ítéletrendszerek cefréjéből az irodalmat, hátrahagyva a politikum seprőjét".[768]

Az egyes értelmezések története gyakorlatilag akkor jellemezheti a kánonok történetét, ha nyilvánvalóvá válik, hogy a szűkebben értett (paradigmatikus?) kánonok egyidejűségének, vagy magának a kánonközöttiség állapotának is, (akárcsak irodalmi szövegek és értékeléseik várt vagy valós hatásának) nem csupán kiterjedtsége, de mélysége is meghatározó. Ezek megragadhatósága, az átmenetek állandóságában is az egymásnak ellentmondó igények közt, alighanem az irodalomtörténet egyik legnehezebb feladatát s egyben kihívását jelentik. Minthogy az irodalmi folyamatok természete az olvasói önértés alakzataiban tárja fel (szubjektivitásában maradandó) időtálló értéklehetőségeit, egyes irodalmi szövegek, vagy akár teljes életművek értékvonzatai is az olvasó szubjektumnak (a korra is jellemző) lehetőségeit teszik explicitté, s formálják értékvonulattá mindazt, amit az olvasástechnikák adta mozgásterek kiteljesítése nyújthat. A befogadás aktusai a szövegek önmozgásaiból is táplálkoznak, az értékhatárok megállapításában azonban ez nem zárja ki, hogy a választás egyszerre történeti és esztétikai támpontok szerint érvényesüljön.

[767] Amint némiképp hasonlóan az így kialakított Illyés-képpel, annak védelmezésével kapcsolatosan Lengyel András is leszögezte. Vö. **Lengyel** András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003, 53-63.

[768] Idézi **Ács** Margit, *i.m.*

Az összetett kérdéskört mindazonáltal csak körbejárni lehet, ideologikus kötöttségeit teljességében lebontani aligha. Egy átfogó, az életmű minden darabját az újraértésben megnyilvánuló szándéknak eszmetörténeti, politika-történeti kategóriakészletünket is felül kellene vizsgálnia, s ehhez olyan már-már lehetetlen mértékű kutatásba kellene fognia, amelyik képletesen teljes eszmeköröket összehasonlítva, tudománytörténeti előzményeket és hagyománybeli összefüggéseket vizsgálna.

VI. Könyvészet.

Felhasznált szakirodalom

Ács Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?* in Kortárs, 1997/6.

Ágoston Vilmos, *A levágott kéz felelőssége,* in Alföld, 1991/2.

Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999.

Assmann, Aleida – **Assmann**, Jan red., *Kanon und Zensur*, München, Fink, 1987.

Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978.

Babits Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

Babits Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, második kiadás, é.n.

Bacsó Béla szerk., *Szöveg és interpretáció*, Bp., Cserépfalvi, 1991.

Balassa Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.

Balázs Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

Balázs Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz*. - *nemzedékvallató*. Kolozsvár, Polis, 2001.

Balogh Edgár, *Népi kultúránk megújulásáról van szó,* in Művelődési Útmutató, 1948/1.

Balogh F. András, *Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról,* in *Tárlat* (szerk. **Egyed** Péter.) Bukarest, Kriterion, 1991. 8–30.

Bányai János, *Kisebbségi magyaróra*. *Tanulmányok, kritikák*, Újvidék, Forum, 1996.

Barthes, Roland: *Válogatott írások,* (vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976.

Bécsy Tamás, *Kalandok a drámával: magyar drámák 1945-1989.* Bp., Balassi, 1996.

Beke Ibolya, *A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között*, in *A kárpát-medence népeinek együttélése a 19.-20. században.* (szerk. **Egry** Gábor – **Feitl** István) Bp., Napvilág, 2005.

Béládi Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. -A határon túli magyar irodalom*, (szerk. **Béládi** Miklós) Bp., Akadémiai, 1982.

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Bertha Zoltán, *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in Tiszatáj, 1990/3.

Bertha Zoltán, *Gond és mű*. *Tanulmányok az erdélyi magyar irodalom köréből*, Bp., Széphalom, 1994.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp., TIT, 1984.

Bezeczky Gábor, *Kánon és trópus*, in Helikon, 1998/3.

Bezeczky Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája.* Bukarest, Kriterion, 1984.

Bíró Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997-2000), Bp., Liget könyvek, 2000.

Bisztray Gyula, *Írók az únióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.

Bloom, Harold, *The Western Canon. (The books and school of the ages)* N.Y., Harcourt Brace, 1994; illetve N.Y., Riverhead, 1995.

Bodor Ádám, *A börtön szaga*, Válaszok **Balla** Zsófia kérdéseire, Bp., Magvető, 2002.

Boka László, *A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2004.

Boka László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Boka László, *Ideologikus alakzatok az (1957 utáni) erdélyi irodalom fogadtatásában*, in **Jeney** Éva – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *(Tév)eszmék bűvölete*, Bp., Akadémiai, 2004.

Boka László, *A divattól a kultuszig,* in **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Bonyhai Gábor, *Összegyűjtött munkái*, Bp., Balassi, 2000.

Borbándi Gyula, *Népiség és népiek*. *Esszék, tanulmányok, cikkek*, Bp., Püski, 2000.

Bottoni, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18; illetve in A Hét, 2005, február 17.

Bretter György, *Itt és mást*, Bukarest, Kriterion, 1979.

Bretter György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3.

Bretter György szerk., *Szövegek és körülmények*. Bukarest, Kriterion, 1974.

Bretter Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.

Clausen, Christopher, *„Canon, Theme, and Code"* in *The Hospitable Canon*. (**Nemoianu**, Virgil and **Royal**, Robert eds.) Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Csapody Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

Cs. Gyímesi Éva, *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992.

Cs. Gyímesi Éva, *Értéktudat és önreflexió*, in Korunk, 1992/8.

Cs. Gyímesi Éva, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Cs. Gyímesi Éva, *Az elszigeteltség fokozatai*, in ItK., 1994/5-6.

Cs. Gyímesi Éva, *Colloquium Transsylvanicum*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.

Csak tiszta forrásból, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei. 12. 1980.

Cseh Gergő, **Kalmár** Melinda, **Pór** Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956-1963,* Bp., Osiris, 1999.

Cseke Péter, *„Irodalomirányítás" 1947-1989*, in Korunk, 1996/4.

Czine Mihály, *A romániai magyar irodalom a két világháború között. Az új romániai magyar irodalomról*, in UŐ, *Nép és irodalom,* I-II. Bp., Szépirodalmi, 1981.

Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században, – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

Dávid Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.

Dávid Gyula szerk., *Történelmünk a Duna-medencében*, Kolozsvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság – Polis, 1998.

Dávid Gyula- **Marosi** Péter- **Szász** János, *A romániai magyar irodalom története*, Bukarest, Tankönyvkiadó, 1978. - tankönyv a XII. osztály számára.

Dávid Gyula, **Szász** László szerk., *Egyedül. Székely János emlékezete*, Bp., Nap Kiadó, 1999.

Dávidházi Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1.

Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989

De Man, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

Depew, Mary and **Obbink**, Dirk eds., *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 2000.

Diószegi László – **R. Süle** Andrea szerk., *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1990.

Dobos István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Eagleton, Terry, *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

Eagleton, Terry, *The idea of Culture*, Massachusetts, Blackwell, 2000.

Erdődy Edit szerk., *Magyar irodalom a XX században,* Bp., NHK, 1992.

Even-Zohar, Itamar, *Literature, as goods, literatures, as tools,* in Neohelicon, XXIX, (2002) 1, 75-83.

Even-Zohar, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4., 434-450.

Ézsiás Erzsébet, *Mai magyar dráma*, Bp., Kossuth, 1986.

Fabiny Tibor szerk., *A hermeneutika elmélete*. *Tanulmányok,* Szeged, JATEPress, 1998 Ikonológia és Műértelmezés 3.

Farkas Zsolt, „Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban", in UŐ, Most akkor. Bp., Filum, 1998.

Filep Tamás Gusztáv, *A szobrok tanulsága***,** in Könyvvilág, 1990/6.

Filep Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5.

Filep Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11.

Fish, Stanley, *Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény?,* in Nagyvilág, 1995/4.

Fish, Stanley, *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*, in *Az irodalom elméletei III,* (szerk. **Thomka** Beáta.) Pécs, Jelenkor, 1997.

Fowler, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

Fried István, *Utak és tévutak Kelet-közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989.

Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*. *Four Essays*, New Jersey, Princeton, 1957, - magyarul *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999.

Gadamer, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor) Bp., Gondolat, 1984.

Gálfalvi György, *Marad a láz?* Bukarest, Kriterion, 1977.

Gálfalvi Zsolt, *Közös gond és felelősség*, in Igaz Szó. 1979/1.

Gáll Ernő, *Számvetés*, Kolozsvár, Komp-Press, 1995.

Gáll Ernő, *Napló. I. 1977-1990*, Kolozsvár, Polis, 2003.

Gates, Henry Louis Jr., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992.

Geertz, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in G., C., *Az értelmezés hatalma*, (vál. **Niedermüller** Péter), Bp., Osiris, 2001.

Gergely András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5., 67-70.

Gombrich, Ernst H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*. Oxford, Phaidon, 1979.

Gorak, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.

Gorak, Jan (ed.) *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001.

Görömbei András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvége.* (szerk. **Görömbei** András) Debrecen, Kossuth, 2000.

Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak, 1945-1990,* Debrecen, Kossuth, 1997.

Görömbei András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2. kiadás. (1984) 1993.

Görömbei András szerk., *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* Debrecen, Kossuth, 2000.

Guillory, John, *„Canon",* in *Critical Terms for Literary Study*, (**Lentricchia**, Frank and **McLaughlin**, Thomas eds.) Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Guillory, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press. 1993.

Gróh Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

György Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István szerk., *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, Bp., OSZK - Akadémiai, 2005.

Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.

Hankiss Elemér, *Érték és társadalom*, Bp., Magvető, 1977.

Haraszti Miklós, *A cenzúra esztétikája*. Bp., Magvető. 1991.

Hartman, Geoffrey H., *The faithful question of culture*. N.Y., Columbia University Press, 1997.

Hauser, Arnold, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982.

Hawkes, David, *Ideology.* London & New York, Routledge, Second edition, 2003.

Hoppál Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

Huszár Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003.

Illyés Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III*, *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* (szerk. **Saáry** Éva), Zürich, SMIKK, 1980.

Illyés Gyula, *Szellem és erőszak*, Bp., Magvető, (1978) 1988.

Jauss, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, (vál. szerk., **Kulcsár-Szabó** Zoltán), Bp., Osiris, 1997.

Jákfalvi Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* (szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna), Bp., JAK, L'Harmattan, 2005.

Jancsó Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.

Jánosházy György, *Történelmi drámáinkról. [1960–1990.],* in Látó, 1991/11.

Kalla Zsuzsa szerk., *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.

Kálmán C. György, *Te rongyos (elm)élet!* Bp., Balassi, 1998.

Kálmán C. György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*. Bp., Balassi, 2001.

Kántor Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001.

Kántor Lajos - **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945-1970,* Bukarest, Kriterion, 1971;- Második, javított kiadás, *Romániai magyar irodalom 1944-1970*. címmel! Uo.,1973.

Kennedy, George A., *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89, (1990) 217–225.

Kiss Gy. Csaba, *Közép-Európa, nemezetek, kisebbségek*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Kiss Gy. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, (szerk. **Dávid** Gyula), Kolozsvár, Polis, 1998.

Kiss Gy. Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6.

Kiss Gy. Csaba, *Nemzetiségi lét – nemzetiségi irodalom*, in Alföld, 1975/10.

Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története,* 2. javított kiadás, Bp., Kossuth, 1985.

Kocur László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII*. - *Irodalomelméleti tanulmányok*, (szerk. **Fried** István), Szeged, 2003.

Kókay György – **Buzinkay** Géza – **Murányi** Gábor, *A Magyar sajtó története,* Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000

Kós *Károly levelezése Czine Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.

Kötő József, *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből,* Kolozsvár, 1976.

Kötő József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.), Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991,* (2. kiadás.) Bp., Argumentum, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete,* in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000.

Kulin Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6.43.

Kuncz Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487-492.

Kuszálik Péter, *Irodalomtörténet és vidéke,* in Látó, 1994/5.

L. Balogh Béni szerk., *Kötődések Erdélyhez,* Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Laczkó Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3.

Láng Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.

Láng Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4.

Láng Gusztáv, *Kivándorló irodalom*. *Kísérletek*, Kolozsvár, Komp-Press. 1998. Ariadné könyvek.

Láng Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

Láng Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

Láng Zsolt, *Hányan mentek Piripócsra?* Kolozsvár, Komp-Press, 1995. Ariadné könyvek.

Lauter, Paul, *Canons and Context*. N.Y. Oxford University Press, 1991.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Lengyel András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003.

Lentricchia, Frank and **McLaughlin**, Thomas (eds.) *Critical Terms for Literary Study,* Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Levine, Lawrence W., *The Opening of the American Mind: Canons, Culture, and History*, Boston, Beacon Press, 1996.

Lindenberger, Herbert, *The History in Literature. On: Value, Genre, Institutions,* New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.

Makkai Sándor, *Magunk revíziója*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1931.

Makkai Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

Margócsy István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*. (Kommentár és florilégium), in ItK, 1990/3.

Margócsy István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.

Márkus Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996.

Márkus Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap kiadó, 2002.

Márkus György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992.

Martos Gábor, *Légkör, szellemi arcvonal és a minőség igénye*, Bp., Mérték, 1989.

Martos Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

Mester Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika,* Bp., Kijárat, 2004.

Miklós Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002.

Molnár János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged, 1993.

Mózes Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974-1990*, Marosvásárhely, Mentor, 2004.

Nagy György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press és Polis, 1999.

Németh László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.

Németh Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005.

Nemoianu, Virgil and **Royal**, Robert eds., *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Nyírő József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.

Panek Zoltán, *Írjon ön is írül,* in A Hét, 1978/35.

Páskándi Géza, *A szellemi visszahonosodásról I-II*., in Új Forrás, 1982/5-6.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

Pomogáts Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3.

Pomogáts Béla, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987.

Pomogáts Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1992.

Pomogáts Béla, *Kisebbség és humánum*. *Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból,* 2. átdolgozott kiadás, Bp., Korona Nova, 1998.

Pomogáts Béla, *Erdélyi autonómia – európai integráció*, Nagyvárad, NAT, 2004.

Pyle, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2.

Radnóti Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7.

Radnóti Sándor, *Kánon és relativizmus*, in Alföld, 1996/2.

Radnóti Zsuzsa, *Pro és kontra a kortárs magyar drámáról*, in Alföld, 1997/2.

Rákai Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

Ricoeur, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, (ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály), Bp., Osiris, 1999.

Ricoeur, Paul, *A szöveg világa és az olvasó világa*, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, (szerk. **Thomka** Beáta), Bp., Kijárat, 1998.

Robotos Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997.

Rohonyi Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris - Láthatatlan Kollégium. 2001.

Rónay László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg I. A magyarországi szellemi élet harminc éve, 1948-1978.* Zürich, SMIKK, 1979.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg II. Nyugati magyar kulturális élet a II. világháború után, 1945-1979.* Zürich, SMIKK, 1980.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg III. A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után.* 1945-1980, Zürich, SMIKK, 1980.

Sauerberg, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* London, Macmillan Press Ltd., N.Y., St. Martin's Press Inc. 1997.

Sela-Shefy, Rakefet, *The concept of Canonicity in Polysystem Theory*, in Poetics Today. 11, 1990/3.

Sela-Shefy, Rakefet, *Canon formation revisited: canon and cultural production*, in Neohelicon, XXIX, 2002/2.

Simon Zoltán szerk., *Romániai magyar irodalom 1970–1990*, Az Alföld, 1991/2 számának (Az 1990. november 5–16.-i Debreceni Irodalmi Napok előadásainak) szerkesztett szövege. Debrecen, 1991.

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Stark, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.

Sz. Nagy Péter szerk., *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Bp., Rakéta, 1990.

Szabó B. István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. - az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete 1993. november 25-26-i tudományos konferenciájának előadásai, Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.

Szabó Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *I-IV,* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.

Szakolczay Lajos, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodalmi, 1984.

Szakolczay Lajos: *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996.

Szász László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000.

Szegedy-Maszák Mihály, *The Idea of National Character: A Romantic Heritage,* in **Boerner**, Peter (ed.) *Concepts of National Identity: An Interdisciplinary Dialogue*, Nomos, Baden-Baden, 1986.

Szegedy-Maszák Mihály*, „Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995.

Szegedy-Maszák Mihály, *Literary canons: National and international*, Bp., Akadémiai, 2001.

Szegedy-Maszák Mihály szerk., *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11., 2001.

Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

Szegedy-Maszák Mihály, *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról,* Bp., Krónika-Nova, 2000.

Szekfű Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.

Szekfű Gyula szerk., *Mi a magyar?,* Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

Szeli István, *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993.

Szerb Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.

Szerdahelyi István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

Szilágyi Ákos, *A hetvenes évek „uralkodó eszméi"* in Művészet, 1986/7.

Szilágyi Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4.

Szilágyi Ákos, *Sturm und Drang a legújabb magyar irodalomban*, in Magyar Lettre, 2005/Tavasz.

Szilágyi Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995.

Szirák Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000.

Szondi, Peter, *A modern dráma elmélete. 1880-1950,* Bp., Gondolat, 1979; illetve Bp., Osiris, 2002.

Tabéry Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; illetve Nagyvárad, NAT, 2003.

Takács József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.

Takáts József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Bp., Kijárat, 2000.

Thomka Beáta szerk., *Narratívák 2. Történet és fikció,* Bp., Kijárat, 1998.

Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851.

Tóth Sándor, *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*, in *Rólunk van szó,* Bukarest, Kriterion, 1980.

Tóth Sándor, *Jelentés Erdélyből*, Párizs, n.n. 1989 (1987).

Tönnies, Ferdinand, *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983.

Tőzsér Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998.

Tőzsér Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.

Vallasek Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2.

Vallasek Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004.

Vécsi Nagy Zoltán szerk., *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965-75,* Bp., Ernst Múzeum, 2002.

Végh Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1.

Veres András szerk., *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek klubjában. 1980. április 10-12,* Bp., Balassi, 2002.

Veres András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*, in Beszélő, 1996/6.

Vida Gábor, *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?,* in Látó, 1998/3.

Vincze Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989,* http://vincze.adatbank.transindex.ro

Vincze Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

Vincze Gábor, *Ceausescu „fantomszervezete*": *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

Vincze Gábor, *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig"*, in *Kötődések Erdélyhez*, (szerk. **L. Balogh** Béni), Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Visky András, *Szolgálni és (ki)szolgálni,* in Kalligram, 1996/4, 68-71.

Von Hallberg, Robert, ed. *Canons*, London and Chicago, The University of Chicago Press. 1983.

Wellek, René – **Warren**, Austin, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972; illetve Bp., Osiris, 2002.

Z. Varga Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.

Zizek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology*, New York, Verso, 1998.

Felhasznált, életműről szóló cikkek és tanulmányok.

Ablonczy László: Csillag a máglyán. = Alföld, 1976. 3. sz. 87–91.
Ablonczy László: Az álmatlanság álmai. = Forrás, 1976. 9. sz. 87–89.
Ablonczy László: Az írás megbékítő hatalma. = Forrás, 1977. 5-6. sz. 3-7.
Ablonczy László: A vesszőzés módozatai. = Alföld, 1978. 7. sz. 98–100.
Ablonczy László: Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Forrás, 1978. 1. sz. 86–88.
Ablonczy László: Hófúvásos időben. = Tiszatáj, 1986. 3. sz. 91–96.
Ablonczy László: Sütő András: Az Álomkommandó. = Confessio, 1988. 1. sz. 114–117.
Ablonczy László: A tízesztendős Szuzai menyegző. = Tiszatáj, 1990. 1. sz. 91–94.
Ablonczy László: „S kezdék nevetni a sírás helyett.” = Tiszatáj, 1993. 11. sz. 50–58.
Alexa Károly: Sütő András: Istenek és falovacskák. = Kortárs, 1973. 12. sz. 2033–2035.
Alexa Károly: Maros menti Parainesis. = Kortárs, 1977. 12. sz. 2000–2003.
Almási Miklós: Sütő András: Álomkommandó. = Kritika, 1987. 11. sz. 33-34.
Annus József: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1976. 2. sz. 88–90.
Annus József: András ama tiszta ingben…= Tiszatáj, 1982. 1. sz. 82-84.
Bakonyi István: Írónk és kora: Vázlat Sütő Andrásról. = Új Forrás 1991. 12. sz. 70-74.
Balázs Mihály: Sütő András. = Írók, képek II. 3. kiadás. Szerk.: Dr. Szabó Ödönné. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 258–273.
Balázs Sándor: Münzer felelőssége. = Korunk, 1975. 7. sz. 522–526.
Balázs Sándor: Egy mű vallásbölcseleti háttere. A „Csillag a máglyán” című drámáról. = Világosság, 1977. 2. sz. 96–100.
Balogh Edgár: Köszönet egy könyvajánlásért. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 172–177.
Balogh Edgár: Sütő András itt marad. = B. E.: Acéltükör mélye. Kriterion, Bukarest, 1982. 74–76.
Balogh Edgár: Sütő András házi ünnepére. = B. E.: Magyarok, románok, szlávok. Kossuth, Budapest, 1986. 225–227.
Balogh László: Sütő András: Emberek indulnak. = Új Hang, 1954. 6. sz. 88–91.
Bálint Tibor: Hétköznapok a keresztfán. = B. T.: Kenyér és gyertyaláng. Dacia, Kolozsvár, 1975. 110–116.
Barota Mihály: Omló egek alatt. = Életünk 1991. 6. sz. 569-572.
Bata Imre: Sütő András drámáinak nyelvéről. = Új írás, 1976. 3. sz. 80-82.
Bécsy Tamás: A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában. = Színház, 1978. 7. sz. 1–7.
Bécsy Tamás: Jellemek és cselekmény. = Új Írás. 1976. 3. sz. 82-86.
Béládi Miklós: Tártkarú világ – Sütő András novellái. = Élet és Irodalom. 1960. 38. sz. 8.
Bellyei László: Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához. = Életünk, 1975. 2. sz. 169–173.
Berkes Erzsébet: Egy Lócsiszár virágvasárnapja. = Kritika, 1974. 12. sz. 19.
Berkes Erzsébet: Advent a Hargitán. = Kritika 1986. 4. sz. 27-28.
Berkes Erzsébet: Szökésben a falvédőről. = Élet és Irodalom, 1986. IV., 18.
Bertha Csilla: Nemzeti sorstragédiák. Párhuzamok Sütő András és Brian Friel drámájában. = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1. Eger, 1987. 51–70.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. Monográfia Sütő Andrásról. = B. Z.: Gond és mű. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1994. 11–131.; 177–180.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar gondok – újabb könyvek tükrében. = Magyar Élet, 1994. 2. sz. 13–18.
Bertha Zoltán: A közösség homlokráncai – Sütő András arcképéhez. = Magyar Napló, 1995. 7. sz. 20–23.

Bretter György: A hegyen túl is hegy van. = B. Gy.: Itt és mást. Kriterion, Bukarest, 1979. 472–479.
Czine Mihály: Halkított, köznapi köszöntés. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 6-8.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. = Alföld, 1979. 8. sz. 56-59.
Czine Mihály: Olvasónapló. = Forrás, 1992. 2. sz. 89-90.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. Anyám könnyű álmot ígér. Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Cz. M.: Nép és Irodalom I–II. Szépirodalmi, Bp. 1981. II. 140–155.
Czine Mihály: Sütő András könyve. = Forrás, 1992. 2. sz. 89–90.
Cs. Nagy Ibolya: A bölcsőhely parancsai. = Alföld, 1977. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Mese – mesén túli üzenettel. = Alföld, 1987. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Út a méltóságától megfosztott emberig. = Hitel, 1999. 12. 87–97.
Csányi László: A kollektív sorsviselés iskolája. = Új írás, 1984. 8. sz. 111-113.
Cseres Tibor: Szavaink Nagyfejedelemsége. = Élet és Irodalom, 1977. 51. sz. 3.
Csoóri Sándor: Az elveszített szem fényei. = Cs. S.: Tenger és diólevél I–II. Püski, Bp. 1994. I. 518–520.
Csűrös Miklós: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Kortárs, 1982. 5. sz. 816–818.
Dobos László: Levél Sütő Andráshoz. = Alföld, 1977. 6. sz. 34–35.
Dömény Katalin: A mandátumos erdélyi író műhelye egy rekonstruált keletkezéstörténet tükrében. - Egy lócsiszár virágvasárnapja c. drámájának geneziséhez. = Szivárvány, 14. évf. 1993. 41. sz. 125-129.
Duba Gyula: A megmaradás hirdetője. = Irodalmi Szemle, 1977. 7. sz. 649–650.
Egyed Péter: A műhely aggodalma és bizonyossága. = Korunk, 1981. 6. sz. 448–451.
Elek Tibor: A lehetetlen kísértése. = E. T.: Szabadságszerelem. Pozsony, 1994. 83–96.
Éltető József: Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek. = Ötven nagyon fontos regény: műismertetés és műelemzés / (Aczél Géza, Ádám Péter, Bakcsi György et al. 2. módosított kiad.) - Lord Könyvkiadó, Bp., 1998.- 314-319.
Ézsiás Erzsébet: Sütő András. = É. E.: Mai magyar dráma. Kossuth, Bp. 1986. 105–114.
Farkas Árpád: Pusztakamarási körtevirág. = F. Á.: Asszonyidő. Bukarest, 1983. 91–99.
Fehér István: Anyám könnyű álmot ígér. = Kritika, 1973. 1. sz. 26.
E. Fehér Pál: Nota bene. A szuzai menyegző. = Élet és Irodalom 1980. 24. sz. 6.
Fenyő István: Forradalom és humanizmus. = F. I.: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp. 1979. 678–697.
Fenyvesi Félix Lajos: Őrszem a Hargitán. = Confessio. - 21. évf. 1997. 3. sz. 47-48.
Féja Géza: Műfaj születik. = F. G.: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp. 1978. 184–189.
Fodor Sándor: Magasrendű harmónia. = Utunk, 1970. 12. sz. 1.
Fónod Zoltán: Mi dolgunk a világon… – A történelem parancsai Sütő András műveiben. = Irodalmi Szemle, 1982. 3. sz. 243-245.
Földes László: Emberek indulnak. = Igaz Szó, 1953. 4. sz. 114–123.
Gách Marianne: 21 kérdés Sütő Andráshoz. Film, Színház, Muzsika, 1976. 1. sz.
Gál Sándor: Csillag a máglyán. = Irodalmi Szemle, 1977. 2. sz. 164–165.
Gálfalvi Zsolt: Félrejáró Salamon. = Utunk, 1956. 39. sz.
Gálfalvi Zsolt: Vallomás az elkötelezettségről. Drámák humánuma – avagy a humánum drámái. = G. Zs.: Az írás értelme. Kriterion, Bukarest, 1977. 179–204.
Gálfalvi Zsolt: Sütő András drámái és az Éden kristályfái. = Sütő András: Három dráma. Eminescu, Bukarest, 1982. 5–14.
Gáll Ernő: „Holt-tengeri” jelentés. = G. E.: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Szépirodalmi, Bp. 1978. 192–195.
Gáll Ernő: A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája. = G. E.: A sajátosság méltósága. Magvető, Bp. 1983. 97–121.
G. Kiss Valéria: Ahol véget ér a szó… = Alföld, 1977. 6. sz. 57–59.

Görömbei András: A megmaradás etikája és esztétikája. = Alföld, 1974. 7. sz. 60-65.
Görömbei András: "Kelj fel és beszélj" = Tiszatáj, 1978. 3. sz. p. 71-75.
Görömbei András: Sütő András felszólalása fejtartásunk ügyében. = Tiszatáj, 1979. 2. sz. 68-75.
Görömbei András: Az önvizsgálat belső kényszere. = Alföld, 1981. 6. sz. 84-89.
Görömbei András: A hatalom gyermekkori játszótársa. = Tiszatáj, 1982. 7. sz. 45-51.
Görömbei András: "Az ember amíg él, játszani is akar". = Alföld, 1984. 5. sz. 66-77.
Görömbei András: Folytatás és megújulás: Sütő András prózaművészete az ötvenes és hatvanas évek fordulóján. = Tiszatáj, 1984. 10. sz. 56-64.
Görömbei András: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 38-49. p.
Görömbei András: "Felgyűlt az idő" : Az Anyám könnyű álmot ígér időszerkezete. = Alföld, 1977. 6. sz. p. 47-51. illetve "Ki viszi át...?" / Görömbei András. - Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.- p. 323-334.
Görömbei András: Sütő András: Sikaszói fenyőforgácsok. = Alföld, 1988. 7. sz. 84–86.
Görömbei András: A lőtt lábú madár nyomában. = Életünk, 1989. 1/2. sz.. 88-90.
Görömbei András: Sütő András. In: G. A.: Kisebbségi magyar irodalmak 2. kiad. Kossuth Egyeteni Kiadó, Debrecen 1997.; 3. bőv. kiad. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2001.
Görömbei András: Tűnődés Sütő András naplójegyzeteinek olvasása közben – kitérőkkel. = Alföld, 1991. 8. sz. 83–90.
Görömbei András: Sütő András. = G. A.: Napjaink kisebbségi magyar irodalma. Tankönyvkiadó, Bp. 1993. 25–38.
Görömbei András: Erdélyi változatlanságok. Sütő András könyve = Hitel, 2001. 10. sz. 103–106.
Grezsa Ferenc: Sziszüfosz mai szerepben. = Új Írás, 1982. 4. sz. 106–108.
Grezsa Ferenc: Omló egek alatt. = Kortárs, 1991. 1. sz. 160-162. Illetve: G. F.: Vonzások és vallomások. Szeged, Tiszatáj, 1999. 322-327.
Ilia Mihály: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Kortárs, 1970. 9. sz. 1492–1493.
Illyés Elemér: Négy erdélyi prózaíró. = Új Látóhatár, 1971. 5. sz. 539–546.
Illyés Gyula: Sütő András nagy úton. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.
Imre László: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Alföld, 1971. 2. sz. 81–83.
Imre László: Sütő András: Rigó és apostol. = Alföld, 1971. 1. sz. 84–85.
Iszlai Zoltán: „Hogy megmaradjunk”. = I. Z.: A valóság közelében. Kossuth, Bp. 1983. 16–20.
Izsák József: Tűnődés a tűnődésben. = Igaz Szó, 1958. 5. sz. 766–770.
Izsák József: Példázat az emberségről. = Igaz Szó, 1961. 6. sz. 857–859.
Jánosházy György: Átfogóbb társadalomrajz felé. = Igaz Szó, 1960. 2. sz. 282–287.
Kacsó Sándor: A parasztkérdés irodalmunkban. = K. S.: Írók – írások. Irodalmi, Bukarest, 1964. 223–233.
Kántor Lajos: Az írói gond változásai. = Korunk, 1970. 6. sz. 956–959.
Kántor Lajos: Táj és világ gondja. = Korunk, 1973. 11. sz. 1635–1639.
Kántor Lajos: A megtalált színház. = Korunk, 1975. 6. sz. 425–433.
Kántor Lajos: A tiltakozás metaforái. = K. L.: Korváltás. Kriterion, Bukarest 1979. 45–50.
Kántor Lajos: „… meg nem maradhatunk az alázat porában”. = K. L.: Korunk: avantgarde és népiség. Magvető, Bp. 1980. 495–503.
Kelemen János: Sütő András: Tártkarú világ. = Kortárs, 1960. 6. sz. 968–969.
Kereskényi Sándor: Értékválság a kisebbségi kritikában. = Alföld, 1994. 2. sz. 87–89.
Kocsis István: Dalon túli dallal… = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 202–203.
Koltai Tamás: Sütő András: Csillag a máglyán. = K. T.: Magyar drámák színháza. NPI, Bp. 1979. 213–216.

Koltai Tamás: „Felügyelőnk, a Nagy Romlás.” = Élet és Irodalom, 1986. 2. sz. 13, illetve K. T.: Színházváltás 1986–1991. Meszprint, Bp. 1991. 7–10.
Kós Károly: Levél Sütő Andráshoz "A Kolozsváriak"-ról. = Kortárs 1973. 12. sz. 1876-1878.
Kósa Csaba: Erdély fáklyái: A tűzfelelős. = Új Idő 1990. 12. sz. 10-16.
Kovács János: Epikusi tűnődések. = K. J.: Kétség és bizonyosság. Kriterion, Bukarest, 1981. 106–122.
Kovács Sándor Iván: Istenek és falovacskák. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp., 1978. 403-409.
Kovács Sándor Iván: Tűnődések a fennmaradás módozatain. Költészet és valóság Sütő András Kálvin-drámájában. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp. 1978. 410–421.
Láng Gusztáv: Eszme és történelem. = Alföld, 1977. 6. sz. 42–43.
Lászlóffy Aladár: Ars poetica útközben. = Igaz Szó, 1971. 8. sz. 262–266.
Lázok János: A céltól az eszközig: a Sütő-novelláktól a Sütő-drámákig. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 17–30.
Lázok János: Gondolat és/vagy cselekvés? = Korunk, 1983. 2. sz. 143–150.
Lázok János: A kerek félalmák paradoxonai. = Korunk, 1983. 9. sz. 739–744.
Lázok János: Évek és hazajáró lelkek Sütő András trilógiájában. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 137–140.
Lázok János: A céltól az eszközökig. = Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. 176–210.
Lázok János: A Káin és Ábel metaforikus mélyszerkezete. = Korunk, 1992. 8. sz. 48–55.
Lázok János: "Az év könyve". = Beszélő 3. évf. 1998. 1. sz. 80-84.
Lehel Katalin: Az igazság megszállottja Sütő András drámai életművében. = Somogy, 1991. 1. sz. 52-54.
Marosi Péter: Félrejáró Salamon nyomában. = Igaz Szó, 1956. 12. sz. 1845–1850.
Marosi Péter: Kolhaas haragja és Harag Kolhaasa. Sütő genfi zsoltára. Káin tragédiája. = M. P.: Világ végén virradat. Bukarest, 1980. 142–163.
Martinkó András: Con amore. = Kritika, 1970. 1. sz. 34–38.
Márkus Béla: Fájdalmas farsangi játék. = Alföld, 1977. 6. sz. 60–63.
Márkus Béla: A betokosodott kudarc. = Hitel, 1994. 1. sz. 94–101.
Márkus Béla: Pünkösdi lélekkel. Sütő András: Erdélyi változatlanságok = Reformátusok Lapja, 2001. június 3.
Márkus Béla: A szolgák felelősségével. (Sütő András: Erdélyi változatlanságok.) = Tiszatáj, 2002. július, 77–86.
Melczer Tibor: Évek – hazajáró lelkek. = Kritika, 1982. 6. sz. 34.
Mész Lászlóné: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán = ML: Mai magyar drámák. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 96–143.; 3. kiad. - Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 193. - (Műelemzések kiskönyvtára)
Miklós Róbert: Cseppben a tenger. = Napjaink, 1970. 11. sz. 10.
Nagy Pál: Drámaírók sikere. = Igaz Szó, 1962. 6. sz. 881–887.
Nagy Pál: Nyugtalan ember. = Igaz Szó, 1963. 5. sz. 794–795.
Nagy Pál: Az idő hullámhosszán. = Igaz Szó, 1967. 1. sz. 572–581.
Nagy Pál: Előszó. = Sütő András: Misi, a csillagos homlokú. Kolozsvár, 1972. 5–27.
Nagy Péter: Sütő András két drámája. = N. P.: Olvasó. Szépirodalmi, Bp. 1980. 3456–352.
Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről. = Magyar Nyelvőr, 1983. 1. sz. 68–75.
Nemes Rita: Vitairatok a Romlás ellenében: Sütő András drámáiról. = Hitel 13. 2000. 10. sz. 101-108.
Olasz Sándor: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Forrás, 1982. 3. sz. 82–83.
Oltyán Béla: Máglyák és csillagok: Sütő András etikája. = Tiszatáj, 1987. 6. sz. 3-12.
Pákovics Miklós: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Kritika, 1980. 12. sz. 34.

Pálfy G. István: A hitvitázó. = Alföld, 1977. 6. sz. 36–41.
Pálfy G. István: Mosolyba göngyölt aggodalom. = Tiszatáj, 1978. 6. sz. 86–92.
Pálfy G. István: A hitvigyázó. = Forrás, 1979. 3. sz. 74–80.
Pálfy G. István: Főhajtás Sütő Andrásnak. = P. G. I.: Jó hazát teremteni. Magyar Ifjúság Szerk., Bp. 1988. 131–134.
Páll Árpád: Azonos mondanivaló, különböző műfajok, avagy jegyzetek a drámaíró Sütő Andrásról. = P. Á.: Színházi világtájak. Bukarest, 1987. 240–250.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Egy lócsiszár…) = Jelenkor, 1986. 4. sz. 341-345.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Álomkommandó) = Jelenkor, 1988. 6. sz. 530–534.
Pásztor Emil: A romániai magyar irodalom és magyar nyelv új színei Sütő András naplójegyzeteiben. = Könyvtáros, 1972. 2. sz. 110-112.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága. = P. Gy.: Olvasópróbák. Felsőmagyarország, Miskolc, 1994. 199–211.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága: Rend és rendetlenség Sütő András drámáiban. = Napjaink, 1989. 10. sz. 27-30.
Pomogáts Béla: A valóság vonzásában. = Jelenkor, 1970. 12. sz. 1146-1150.
Pomogáts Béla: Az önkeresés útján. = Jelenkor, 1972. 1. sz. 937–944.
Pomogáts Béla: Sütő András. = Alföld, 1972. 12. sz. 43–49.
Pomogáts Béla: Anyanyelv és közösség. = Jelenkor, 1978. 4. sz. 361-362.
Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Gondolat, Bp. 1982.
Pomogáts Béla: Sütő András szolgálata. = Confessio, 1986. 4. sz. 79–83.
Pomogáts Béla: Könyvek a romániai magyar irodalomról. = Irodalomtörténeti közlemények, 1986. 4. sz. 457-465.
Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető, Bp. 1987.
Pomogáts Béla: Költészetben elbeszélt szociográfia. = P. B.: Kisebbség és humánum. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 173–186.
Popovici, Titus: Drága András! = Alföld, 1977. 6. sz. 45–46.
Reményi József Tamás: Anyám könnyű álmot ígér. = Magyar irodalom, 1945-1995. Műelemzések. (szerk. Reményi József Tamás, Tarján Tamás). Corvina, Bp., 1996. 147-151.
Rácz Győző: Nyelv és történelem. = R. Gy.: Értelem és szépség. Bukarest, 1972. 349–350.
Rácz Győző: Sorskérdések lírája. A forradalom etikája. A máglyán nem égnek el a csillagok. = R. Gy.: A lírától a metafizikáig. Bukarest, 1976. 124–129.; 167–197.
Rácz-Székely Győző: Sütő Andrásról – új könyve ürügyén. = Forrás, 1971. 1. sz. 82–84.
Rácz-Székely Győző: Meditáció Sütő András „úti tűnődéseiről”. = Forrás, 1971. 4. sz. 87–89.
Reuter Lajos: Vázlat Parmenion tragédiájáról. = Forrás, 1984. 8. sz. 40–47.
Réz Pál: Beváltott ígéret. = Élet és Irodalom, 1970. 17. sz. 10. illetve R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Szépirodalmi, Bp. 1973. 373–379.
Réz Pál: Itt állok, másként nem tehetek. = Tiszatáj, 1976. 3. sz. 90–95.
Robotos Imre: Hatalom és hatalmaskodás komikuma. = R. I.: A nevetés vonzásában. Bukarest, 1973. 208–227.
Robotos Imre: Ablak a századok falán. A hatalom örvényeiben. = R. I.: Arányok rendjében. Bukarest, 1981. 89–104.
Ruffy Péter: Sütő András. = R. P.: Világaim. Szépirodalmi, Bp. 1979. 315–322.
Sándor Iván: A tetthiány némasága. = Alföld, 1988. 2. sz. 24–30.
Schreiber György: „Drámát írtál, Häftling!” = Mozgó Világ, 1987. 12. sz. 112–116.
Sinkovits Imre: Esemény. = Tiszatáj, 1985 12. sz. 35-36.
Sík Ferenc: Sütő András a Nemzeti Színházban. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 32-34.

Sík Ferenc: Kegyelmi kérvény. Az Álomkommandóról. = Alföld, 1987. 6. sz. 50-51.
Sőni Pál: Sütő András novellái. = S. P.: Irodalmi bírálatok. Bukarest, 1955. 87–95.
Sőni Pál: Sütő András. = S. P.: Művek vonzása. Irodalmi, Bukarest, 1967. 229–236.
Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969.
Szabó B. István: Az év regénye. = Új Írás, 1971. 1. sz. 120–123.
Szabó B. István: A sajátosság méltósága. = Új írás, 1988. 11. sz. 116–118.
Szabó Zoltán: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk." = Új Látóhatár, 1975. 2. sz. 173–177.
Szakolczay Lajos: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Új írás, 1977. 7. sz. 83–91.
Szakolczay Lajos: A fűszál lehajlik. Szóló száj. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984.
Szakolczay Lajos: Tűnődés útközben. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp., 1984. 288–296.
Szakolczay Lajos: Esszéítélet. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 281–287.
Szakolczay Lajos: Megtalált világ. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 269–280.
Szakolczay Lajos: A vélekedés szabadsága: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 297–320.
Szakolczay Lajos: A megmaradás esztétikája. = Sz. L.: A csavargó esztétikája. Balassi Kiadó, Bp., 1996. 141-151.
Szakolczay Lajos: Sütő András metaforaigazsága. = Sz. L.: Ötágú síp. Magvető, Bp. 1989. 467–473.
Szakolczay Lajos: Kötél homokból. Tevan, Békéscsaba, 1994.
Szakolczay Lajos: Égő házban nem fésülködni kell, hanem tüzet oltani. = Kortárs, 2002. 6. sz. 49–54.
Szász János: Két formanyelv mezsgyéjén. = Igaz Szó, 1967. 6. sz. 923–927.
Szász János: Sajátosság és egyetemesség. = Sz. J.: A hittől az eszméletig. Bukarest, 1981. 13–18.
Szász János: Sütő András Herder-díja. = Sz. J.: A fennmaradás esélyei. Gondolat, Bp. 1986. 133–135.
Szász László: Három írói attitűd. = Sz. L.: Egy szerencsés kelet-európai – Székely János. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2000. 31-54.
Szávai Géza: Válasz Sütő Andrásnak. = Sz. G.: Szinopszis. Bukarest, 1981. 231–234.
Szekér Endre: Vallomás Sütő Andrásról. = Sz. E.: Érték és írás. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1981. 253–256.
Szekér Endre: Sütő András sikaszói gyémántjai. = Sz. E.: Erős várunk a vers. Forrás Szerk.–Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 1991. 129–134.
Székelyhidi Ágoston: Sütő András: Egy pakli dohány. = Alföld, 1955. 5. sz. 91–93.
Szerdahelyi István: Sütő András: Rigó és Apostol. = Kortárs, 1971. 5. sz. 822-823.
Szerdahelyi István: A feldobott pénzdarab pillanatában. = Kritika, 1987. 6. sz. 18-19.
Szilágyi Ferenc: „…megváltani a senyvedő nyelvet…" = Magyar Nyelvőr, 1978. 4. sz. 431–444.
Szilágyi Júlia: A lelkiismeret dokumentuma. = Korunk, 1971. 4. sz. 643–646.
Szőcs István: Újabb Holt-tengeri tekercsek. = Utunk, 1970. 17. sz. 1–2.
Szőcs István: Az állandó gyorsulás végzete. = Utunk, 1975. 49. sz. 1–2.
Szőcs István. Engedjétek hozzászólni a szavakat I–II. = Utunk, 1977. 48. sz. 3.; 1977. 51. sz. 3.
Tánczos Gábor: Sütő András ars poeticája. = Élet és Irodalom, 1973. 49. sz. 11.
Tarján Tamás: Sütő András a drámaköltő. = Színház, 1976. 3. sz. 1-7.

Tarján Tamás: Itt állok, másként nem tehetek. = T. T.: Kortársi dráma. Magvető, Bp. 1983. 134–158.
Tarján Tamás: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán. = T. T.: Százszorszínház. Magvető, Bp. 1983. 246–254.
Tarján Tamás: Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig. = Kritika, 1986. 4. sz. 26-27.
Tarján Tamás: Csillag a máglyán. = Száz híres színdarab / (szerk. Koltai Tamás és Takács István.). Népszava, Bp., 1989. 2. köt. - 202-209.
Tarján Tamás: Színművek. = Vigília, 1992. 10. sz. 793-794.
Tófalvi Zoltán: Hányfejű sárkány alszik velünk? = Hitel, 1991. 20. sz. 25.
Tolvaj Bertalan: Tűnődések Sütő András könyveiről. = T. B.: Az irodalom vonzásában. Pozsony–Bp. Madách–Szépirodalmi, 1977. 96–111.
Tüskés Tibor: Egy csupor zsír. = T.T. : Titokkereső. Pátria, Bp., 1991.- p. 185-190.
Utasi Mária: Sütő András szavai. = Üzenet, 1978. 9. sz. 519–521.
Varga Domokos: A megmaradás irodalma. = Valóság, 1970. 8. sz. 84–86.
Varga Lajos Márton: Évek – hazajáró lelkek. = Jelenkor, 1981. 11. sz. 1012–1019.
Varga Zoltán: Tenger a cseppben. Gondolatébresztő tűnődések. = V. Z.: Periszkóp. Forum, Újvidék, 1975. 92–99.
Vasy Géza: Anyám könnyű álmot ígér. = 7x7 híres mai magyar regény. (Berkes Erzsébet et al.). Móra, Bp., 1997. 148-156.
Vekerdi László: Anyajegyes maradandóság. = Napjaink, 1984. 8. sz. 27–29.
Veress Dániel: Gond és jelkép. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 193–199.
Veress Dániel: Szélfútta ágon fészek. = Tiszatáj, 1972. 1. sz. 34–48.
Veress Dániel: Sütő András költői világa. = Sütő András: Nyugtalan vizek. Creangă, Bukarest, 1975. 3–8.
Vita Zsigmond: Nem tanára, inkább tanítványa. = Művelődés, 1992. 6. sz. 23–24.

Fontosabb interjúk, beszélgetések

Az alamizsna nem elég. Beszélgetés ... véres napjairól, az okokról és a tanulságokról./ Tibori Szabó Zoltán beszélgetése
In: Népszabadság. 58. (2000) 65. 21, 25.

Be nem gyógyuló seb / Vígh Árpád interjúja
In: Hitel 10. évf. 6. sz. (1997. jún.), p. 3-7.

Erdélyi változatlanságok / beszélgetés Sütő Andrással
In: Hitel 14. évf. 1. sz. (2001. jan.), p. 3-13.
Én maradok, másként nem tehetek / Kulcsár Katalin beszélgetése
In: Látóhatár 2. sz. (1991), p. 80-91.
Fájdalmat enyhítő kísérlet / beszélgetés Sütő Andrással
In: Magyar Nemzet 56. (1993) 289. 19.

Hajnali munka / Marosi Ildikó beszélgetése
In: Kortárs 6. sz. (1976), p. 956-960.

"Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét" / Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván beszélgetése Sütő Andrással
In: Tiszatáj 53. évf. 12. sz. (1999. dec.), p. 64-70.

Induljatok el az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt… / Pálfy G. István interjúja Sütő Andrással
In: Alföld 9. sz. (1981), p. 58-65.

Interjú Sütő Andrással, a vitatott és hallgatásra ítélt író [!], drámaíróval, a romániai magyar kisebbség legismertebb irodalmi képviselőjével. / Rózsa-Flores Eduardo interjúja.
In: Kapu. 3. sz. (2000). P. 62-64.

Az író irodalmon kívüli gondjairól / Páll Árpád beszélgetése
In: Alföld 5. sz. (1990), p. 51-71.

Írószobám / Albert Zsuzsa beszélgetése
In: Jelenkor 3. sz. (1979), p. 234-242. Elhangzott a Magyar Rádióban 1978. szept. 24.-én.

Istenek és falovacskák / Beszélgetés Huszár Sándorral
In: Istenek és falovacskák. Kriterion, Buk., 1973.

A Kálvin-Szervét dráma születése - jegyzet / Sütő András
In: Kortárs 1. sz. (1976. jan.), p. 88.

A kényszerűségnek kínja és gyakorisága. -- új színművéről és a Nobel-díjra jelöléséről / Lőcsei Gabriella interjúja
In: Magyar Nemzet 56. 1993. 153. 19.

A kép a legcáfolhatatlanabb beszéd. Kaiser Ottó képriportja Sütő András marosvásárhelyi otthonában. A képekhez a szöveget Sütő András írta.
In: Könyvjelző, 2005/ december, 10-15.

Kötél - homokból / Kántor Lajos beszélgetése
In: Alföld 2. sz. (1979), p. 36-41.

A közös asztal reménye. Beszélgetés ...- a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnökével / Frigyesy Ágnes interjúja.
In: Világszövetség. 2. sz. (1993) p.1-2.

Közösség-egybegyűjtő hatalom / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 5. sz. (1979), p. 33-37.

Látogatóban Sütő Andrásnál: Televíziós beszélgetés / Pomogáts Béla beszélgetése
In: Jelenkor, 9. sz. (1977), p. 791-798.

„Legújabb darabom címe: Máglyák és Szobrok” / Bebesi Károly beszélgetése Sütő Andrással
In: Dunántúli Napló, (1975. január 11:9)

Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással / Dombóvári János beszélgetése
In: Széphalom. 5. sz. (1993.) p. 343-347

Mi dolgunk a világon? /Beszélgetés Hajdu Győzővel.
In: Igaz Szó 1971. ill. Istenek és Falovacskák. Kriterion, Bukarest, 1973. 118-134.

Nemzeti létünkben bujdoklunk. - A magyarság esélyeiről, a Trianon-szindróma oldásáról és a talpra szökkenés követelményéről / Szendrei Lőrinc riportja
In: Magyar nemzet 57. (1994) 61. 1, 7.

Nyári beszélgetés Sütő Andrással - a Heródes napjai okán is / Cs. Nagy Ibolya interjúja
In: Hitel 7. évf. 10. sz. (1994. okt.), p. 89-93.

Sütő András mondja / riporter Sz. Stein Imre. - készült 1993. július 8.-án Gyulán
In: Central European Time (1993. nov./dec.), p. 31-34.

Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? / Mezei András interjúja
In: Élet és Irodalom 17. 21. sz. (1978)

Varázsköreim / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 7. sz. (1982), p. 69-96.

Vidám siratók / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 3. sz. (1986), p. 81-90.

Visszája helyett nézzük a színét! / Pintér Dezső riportja
In: Magyar Hírlap 28. (1995) 301. 6.

Illetve lásd még a szerző saját köteteiben közreadott beszélgetéseket, pl.:

- *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- *Az Idő markában*. *Esszék, naplójegyzetek,* Bp., Szépirodalmi, 1984. (vál. és sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Sikaszói fenyőforgácsok*. *Cikkek, naplójegyzetek*, Bp., ILK , Berzsenyi Irodalmi és Művészeti Társaság, 1987, (vál. Ablonczy László)
- *Sárkány alszik veled*. *Beszélgetések könyve,* Bp., Szépirodalmi, 1991. (Életműsorozat, sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993.
- *Csipkerózsika ébresztése. Arcképvázlatok, esszék, úti tűnődések II,* Bp., Szépirodalmi, 1993. (Életműsorozat)
- *Heródes napjai*. *Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról. 1984-1987*, Debrecen, Csokonai, 1994.
- *Napló*, – (Válogatás a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* c. kötetekből) Bp., Helikon, 1998. (Életműsorozat)

Monográfiák és monografikus feldolgozások

Görömbei András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.

Bertha Zoltán, *Sütő András,* Pozsony, Kalligram, 1995.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 2002.

Kötetszerű drámaelemzések

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája,* Bukarest, Kriterion, 1984.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 237 p.

Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves,* (A Sütő András születésnapjára rendezett pusztakamarási ünnepség dokumentumkötete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.

Görömbei András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról.* (Sütő András 75. születésnapjára készült válogatott tanulmánykötet) Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.; A *Hitel* Sütő András-száma, 1997/6.

Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák

Gáspárné Monostori Judit – Fegó Lajos: *Sütő András irodalmi munkássága.* Válogatott bibliográfia. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1987.

Lázok János, *Sütő András–bibliográfia: drámaírói munkássága 1974-1980 között*, (A hetvenes években írt színművek és előadásaik kritikai fogadtatása, 1974-1996), Marosvásárhely, – Custos, 1997.

Pajkossy György szerk., *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1971-1988*, Bp., OSZK, 1989.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1971–1980,* Bp., TIT, 1983. (Sütő András könyvészet: 172-179.)

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970,* (2. javított kiadás.) Bukarest, Kriterion, 1973. (A bibliográfia **Réthy** Andor munkája)

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Kántor Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves*. Marosvásárhely, Mentor, 2002. (Borító-bibliográfia: 57-81.)

Tartalomjegyzék

A divattól a kultuszig.....1
Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában.....1
Címről és struktúráról.....3
Kontextusról.....5
Esélyről.....7
Keretekről.....7
Kultuszról, módszerről.....9
Előhang.....48

Értelmezésbeli lezártság....49
Kétségek....52
Változatlan módszertan?....53
Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)....55
Centrum és periféria?....58
Erdélyi magyar kulturális hagyomány?....60
Külön sors? Transzszilván értelmezési keret....62
Irodalom és elkötelezettség....65
Irodalom és politika....67
Felnőttéválás és/vagy önállóság?....68
Kényszerű különállás vs. egyetemesség....71
Axiomatikus megfeleltetések....73
Külön mérce (kétséges egység)....75
Történeti kitekintés (előzmények)....76
Lappangó attitűdök: népi és nemzeti....79
A népi örökség....81
Népiség és Szolgálat....83
Kanonikus diszkurzusok átnyúlása....84
Az értékrend zavarai....87
Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?....90
Szűkítő keretmeghatározások?....94
Irodalomtörténet. Pozitivista egység?....96
Ellenállás. Nemzetképalakzatok....99
Prózafordulat és a recepció anakronizmusa....101
Elmozdulás?....106
Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma....108
Irodalom és társadalom....111
Kulturális emlékezet....112
Tálentumok....113
Prológus....117
Kivételes hely....118
Közelítések....120
Társadalmi szolgálat....122
A kánon természetrajza....124
Kanonikus kritika?....125
Érték és értékelés....126
A kezdetek....127
A kiugrás: a naplóregény....129
Nagy idők: a drámatrilógia....132
Az esszéíró drámaköltő....135
A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)....136
Az írói identitás megalapozása....138
Közügyiség és hatalomviszonyok....140
Az életútfeltárás következetlenségei....145
Monográfiák....147
Szelektivitás....149
Elkötelezettségformák?....152
Modellteremtés....155
A transzszilván kánon újjáéledése....157
Kitekintés....159

1968 után....159
Válaszreakciók és/vagy túlélési formák....161
Értéktorlódás?....163
A sorok közt....166
Szolidaritás....169
Új küldetéses irodalom Erdélyben....171
Közösségi éthosz és morális magatartásminta....172
Jelképek? Erkölcsi princípiumok....174
Értelmiségi szerepek és visszhangjaik....177
Belső elvárásrendek....181
Csipkerózsika és más polémiák....183
Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?....186
A kánoni kép megszilárdítása....191
Hozzáférés, intézményesség....196
Nyílt utalásos jelleg....197
Politikai viszonyszintek....199
Tettérték: a ’80-as évek fogadtatása....202
A nyílt konszenzus....205
A kultusz abszolútuma felé....207
Kultikus nyelvhasználat a kritikákban....208
Elsőség....214
Hagyományozandó kép?....220
Kanonikus elődök....222
A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon....224
Élet/mű?....226
Javított kiadás? Tragizált narratíva....228
Szerep és/vagy mű....233
Különböző irodalomszemléletek....239
Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?....241
Nyelvezet az összefoglalásokban....244
Az értelmezés világa....247
Záró megjegyzések....252
Monográfiák és monografikus feldolgozások....282
Kötetszerű drámaelemzések....283
Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek....283
Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák....283
Tartalomjegyzék....284

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BOKA LÁSZLÓ

A divattól a kultuszig

Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA

A bizottság elnöke: Dr. Horváth Iván (pótelnök: Dr. Dobos István)

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Margócsy István
Dr. Kálmán C. György

A bizottság titkára: Dr. Hajdú Péter

A bizottság további tagjai: Dr. Zsadányi Edit
Dr. Bárdos László, Dr. Bezeczky Gábor (póttagok)

TÉMAVEZETŐ, DR. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

Budapest, 2006.

I. Bevezetés.

A történelmi horizont milyensége, mely meghatározhatja egyes művek keletkezését és hatását, az interpretációk körét legalább annyiban korlátozza, amennyiben a jelentől való elválasztottsága révén eleve egy olyan rendszerben jelöli ki tárgyát, amely leletként, múltbéli hagyatékként kerül az értelmezések körébe. Mint ilyen, az irodalomtörténész jelentésfeltáró mechanizmusai nem annyira a múlt e bizonyítékát vélik benne felfedezni, de Ricoeurrel szólva sokkalta inkább azokat a jelen-nemlevőségeket, azokat a kontextusokat keresik, amelyek hiányként tételeződnek föl, s amelyek a művet körülölelték, vagy egykori világát belakták.[1] A közelmúltnak olyan (át)értékelései/értelmezései során, amelyekben a talán még túl közeli horizontok, tapintható távlatok vizsgálata egyben ideologikus alakzatok felülvizsgálatára vállalkozik, valószínűsíthetően nem pusztán egy totalitárius rendszer irodalompolitikáját, s annak irodalomértelmezései folytán a kényszerű akadályok számbavételét és konstatálását igényli, de az értékítéleteiket közvetetten is meghatározó összetettebb kánoniság természetrajzának a felülvizsgálatát is szükségessé teszi. (A túl közeli horizont, mely e hiányokat képletesen fel tudja eleveníteni, a szövegértés újabb módozatainak a meghatározásaikor akár hátrányként is tételeződhet, amennyiben érzelmi rokonságról, „túlzott közelségről" tesz tanúbizonyságot, vagy éppen megfordítva, „az igazságnak túl korai szintézisére" törekszik.). Ezeknek a meghatározó történeti kontextusoknak a jelen értekező-prózai horizontjából való szemlélése, egyúttal mint az esztétikai tapasztalat észlelésének természetes útjában álló gátak, nehezékek forrásainak a felismerése, a valamiféle totális „ideológiai rendtevés" helyett a gyakorlati szkepszis mindenkori hangsúlyozásával szükségszerű óvatosságra és nagyfokú körültekintésre intenek. A befogadás és értelmezés útjait ugyanis bármi másnál sokkal erőteljesebben jellemzi az, hogy sohasem egyedüli igazként, kizárólagosságuk képletes öntudatában állnának csak elénk. Aligha kétséges, hogy az irodalom állandó változása folyamatosan átalakítja azt az összefüggésrendszert, amelyhez viszonyítunk, s ezáltal a befogadás interpretatív rétegei nem csak időben, de térben, különböző értelmezői közösségek szinkrón alapvetései szerint is változóaknak bizonyulhatnak. Ahogyan nem feltételezhető egyetlen kizárólagosságában helyes és érvényes értelmezés sem, úgy ezek értelmében célszerű csak hangsúlyozni, hogy bizonyos szövegeknek talán nagyobb, fontosabb lehet a történeti, mint az esztétikai értéke.

[1] Vö. **Ricoeur**, Paul, *A történelem és a fikció kereszteződése*, in UŐ, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály, Bp., Osiris, 1999, 358.

Az értelmezésnek viszont nem csupán alakzatai, a megértésnek sem csupán változatai vannak, hisz a befogadás eleve olyan rétegzettséget is feltételez, amelyben éppen a legelevenebb tapasztalat az lehet, hogy a fogalmak tisztázása, a múlt irodalmának újra-felfedezhetősége és a jelen kritikai attitűdjei, az új szemléletek kialakíthatóságában kölcsönösen igénylik és segíthetik is egymást.

Az újraolvashatóságot feltételező kánoniság ezért egyszerre utalhat művek történeti és esztétikai értékére. A kettő véleményem szerinti belső szétválaszthatatlansága éppen abból ered, hogy minden műalkotás valahol történetiségében tárul elénk, esztétikai értékét ugyanakkor megítélésének viszonylagosságában célszerű csak szemlélnünk. Amennyiben nem választjuk tehát élesen szét, de külön nézőpontokból is szemléljük azon adottságokat, amelyek egyszerre hordozhatják a múlt hagyományainak kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, a szükségszerű behatároltságok ellenére kísérelhetjük meg e tradicionalitásformákban megkeresni a hozzájuk intézett kérdések összefüggései által azt a játékteret, amely a konstruktív kritikusi vizsgálatok számára akár végeláthatatlan lehetőségeket biztosít. A kánonokat átlépni vágyó attitűdünk ugyanis nem számolhat le azok továbbélő hatásával, szükségszerű örökítő programjaival s az általa történő kulturális meghatározottságainkkal sem. Talán ezért sem ártana némileg árnyalni az olyan felvetéseket, melyek az utóbbi időkben a kánonért folyó harc sematikus képleteinek amúgy jogos elutasítása helyett rögtön az ettől való függetlenedés csupán saját döntés alapján megtörténő modalitásait mérlegelik.[2] A kánonnak mint romnak, mint átléphetőnek e bármennyire is tetszetős felfogása, a disszertációban tárgyalt történeti kánonalakzatoknak a tárgyalhatóságát és összetettségét bár kétségkívül megkönnyítené, ideológiakritikai szempontból mégiscsak egy újabb kánonszerű ideologikus megközelítésre szorítkozna, amely eljárásában ráadásul nem helyezne megfelelő hangsúlyt arra az el nem hanyagolható tényre sem, hogy a kanonikus jelenség mindig értelmezés maga is, illetve hogy a temporalitás és normativitás szétválaszthatatlan minden ilyen jelenség vizsgálatakor.

Címről és struktúráról

Talán a fentebb elmondottakból is kitűnhet, hogy jelen értekezés a közelmúlt olyan történeti konstrukcióinak vizsgálatát, értelmezéskereteinek összefüggéseit hivatott különböző szempontrendszerek szerint vázolni, amelyek az irodalomtörténet elfogadó, kritikus, vagy

[2] Vö. „a kánon manapság már nem egy barikád, melyet be kell venni, sokkal inkább egy rom, melyet át kell ugrani." – Hal Fostert idézi György Péter. **György** Péter, *Minden archívum, minden örökség*, in *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, szerk. **György** Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István, Bp., OSZK – Akadémiai, 2005, 127.

ironikus pillantásait egyaránt, az organikus szerveződésüknek a kialakult rendjéből adódóan, nagyrészt a struktúrán belőli újjáértés momentumaiban teszik csak lehetővé. Az értekezés három nagyobb fejezetre tagolva előbb a kanonizáció fogalmi aspektusait, anomáliáit, a kánonelméletek kortárs meghatározottságait, aktualitását és irányait vázolja, s ezek mentén kísérli meg tárgyalni az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatását, annak összetett sajátságait, illetve az azt nagymértékben befolyásoló, jellegzetes Sütő-recepciót. Abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a vizsgált életmű az utóbbi évtizedek – de legalábbis a vizsgált időszak – erdélyi magyar irodalmának egyértelműen a legismertebb, exponenciális tényezője, s mint ilyen a maga irodalmi kereteken túlnyúló szerepköreivel kétségkívül ideológiai, társadalomtörténeti jelentőséggel bír, illetve értelmezéskereteinek eddigi számbavétele is csak hasonló értékszerkezetekben vélte azt elgondolhatónak. Az elemző eljárás, mely a műalkotásokat kommentárokon, kontextusokon keresztül, azok viszonyaiban szemléli (pontosabban elsődlegesen immár e kontextusokat, kommentárokat szemléli) a kanonizáció folyamatainak olyan összetett stratégiáira kíván reflektálni, amelyek a szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságából erednek. Az értekezés a cím értelmében így nem, vagy nem csak az életműre, inkább az életműhöz csatolt bizonyos fogalomkörök, jelenségek elméleti és gyakorlati vizsgálatára vállalkozik. Olyan olvasásmódokat és értelmezésalakzatokat elemez, amelyek szimptomatikusak a magyarországi fogadtatás máig meghatározó kritikai alakzatait tekintve.

A különböző fejezetek mind az irodalomtörténeti kánonképzés és a kanonikus jelenség működésmechanizmusainak, természetrajzának, vagy éppen dichotóm leszűkítéseinek tapasztalatait hasznosítják, s közben olyan kritikai, illetve kultikusnak mondható megközelítésmódokat vizsgálnak, amelyek jellemzői a címben említett recepciónak. Recepción itt elsődlegesen nem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet is, amelyet az akadémiai falakon kívül, egy szélesebb olvasóközönség is megismerhetett és elfogadhatott. Az elemzés természetesen a konkrét irodalomtörténeti recepciónak olyan metakritikai nyomaira is kitér, amelyek a szövegértés retorikai viszonyrendszerének vizsgálata és az esztétikai értékek számbavétele helyett, a társadalomtörténeti, ideológiai, illetve érzelmi-pszichológiai vetületek által, egyrészt messze kerültek bármiféle tényszerű elemzéstől, másrészt az irodalombírálatok különböző válfajaiban vagy a színikritikákban megjelenő szemléletformáló nyelvezetük révén egy több szálból építkező, kanonikus diszkurzus által képviselt értékrendet közvetítettek.

A hivatalos, hatalmi, az autoriter, a domináns vagy a népszerű irodalmi kategóriáinak a felvetésén túl, az értekezés az irodalompolitikailag leszűkített tér következtében olyan 'lappangó' kanonikus diszkurzusok működéselvét és összefonódását tárgyalja, amelyekben kiemelt szerep jutott a marxista irodalompolitikához mért ellenzéki meghatározottságuk folytán is a hagyománybeli transzszilván, a népi mozgalomtól örökölt kollektív, valamint a nemzeti, mint nemzetiségi jegyeket hangsúlyozó értelmezéseknek. Ennek a képviseleti kánonnak a jobb megértése, a különös hangsúlyok recepcióbeli anomáliáinak meghatározhatósága, és a szövegekről szóló szövegekkel, illetve jelenségekkel való foglalkozás ezért is tesz szükségessé olyan tágabb értelmezéskeretet, amelyben a különböző történeti konstrukciók, irodalmi értékrendek vagy éppen a nemzet-értelmezések irodalmi meghatározásai számos egyéb kérdéskört is érintenek. Az értelmezés releváns konvencióinak a felülvizsgálatában így nemcsak a metakanonikus szövegek hatástani értelmezése válik szükségessé, de értelmezésre várnak az őket környező intézmények, illetve azon hatalmi tényezők is, amelyek szerepet játszottak a közvetítésben és az áthagyományozásban is.

Fontos hangsúlyozni, hogy vizsgálódásaim elsődlegesen a magyarországi recepcióra szorítkoznak, még akkor is, ha ez természetszerűleg nem kerülheti meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait, (valószínűleg a kettő szétválasztása jelen esetben lehetetlen is lenne) s a tematika összetettsége amúgy is meglehetősen szükségessé teszi a párhuzamos történeti kitekintéseket. Ehhez természetszerűleg vázolnom szükséges az erdélyi, s általában a kisebbségi/ határon túli/ regionális/ nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, történeti alakzatait és kortárs értelmezéseit, s nem kevésbé vizsgálni a terminológiai tisztázatlanság máig ható konfúz jelenségeit, akárcsak a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait.

Kontextusról

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli magyar irodalmakra vonatkoztatott értékelései többnyire a magyar művelődéstörténet öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen, egységesnek tekintett nézőpontból láttató (s a pozitivizmus szemléleteitől nehezen távolodó) irodalomtörténet-írás hagyományai szerint építkeztek. Annyiban mindenképp, hogy a magyarországi fogadtatásban többnyire a történelmi megváltozott helyzet, az író alakja, szerepkörei, vagy életkörülményei döntően határozták meg egyes irodalmi művek hatástani tulajdonságait, vagy eleve véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A második világháborút követően egyrészt az

irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakció a hivatalossá tett művészetideológiai elképzelésnek megfelelően hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszott csak bekövetkezni. Másrészt, a későbbiekben kialakuló „félhivatalos" fogadtatás ezen egyszerre regionálisnak s önállónak tekintett irodalmak esetében, (legfőképp az erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában) egészen a legutóbbi időkig, abból a normatív irodalom-felfogásból kiindulva vezette le előbbi állítását, hogy az esztétikai tapasztalat sajátos körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni fölénye, de a világáról szóló tudósításainak, mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi-világnézeti-funkcionális, s egyben determinatív többlet-jellege is befolyásolja. A fogadtatás szokásrendjében, a monográfiák vagy a különböző alkalmakra születő nagyobb összefoglalások módszertana értelmében, a szerzői intenció felfedése az élet és életmű tökéletes egysége miatt vált elengedhetetlen feltételévé a „valódi" jelentésfeltárásoknak, amelyekhez gyakran egy kultikus művészkép is társult. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele annak is, hogy a szerző nagysága az irodalomesztétikai célú értelmezések horizontján belülre kerülhessen, s az értelmezőkkel szemben is mintegy etikai követelményeket támasszon.

Az irodalomtudományi és eszmetörténeti kutatások ezért óhatatlanul túllépnek a szűk értelemben vett szövegértelmezéseken, jelenségük viszonylagosan átfogó igényű értelmezése viszont az értekezésben alkalmazott irodalomszociológiai kitekintés mellett is óvatosságra int, minthogy az ideológiatörténeti kutatások máig hiányzó mértékű történettudományi, és feltáratlan politológiai szempontrendszert is igényelnének. A kultúrpolitikai jelenségek feltáratlansága (beleértve a szerkesztőségek, kiadók, és a különböző belső hatalmi struktúrák irányításának, illetve azok ellenőrzésének mechanizmusait, cenzurális viszonyait és lehetőségeit) a kutatás egyéb irányú kitekintéseit is akadályozzák. Az írók és a politikai hatalom romániai viszonyát vagy az intézményrendszeri és a különböző cenzurális viszonyok történetét csak annyiban érintem tehát, amennyiben a címben megfogalmazott fogadtatás jobb megértéséhez, esetleg feltárásához hozzájárulhatnak. A történettudományi kutatások, a szélesebb körű társadalomtudományi háttér felvázolása remélhetőleg idővel itt is kiegészíti majd az irodalomtörténeti jelenségeknek a szélesebb spektrumú tárgyalhatóságát. A disszertáció ugyanakkor az ideologikus építkezés felvázolása mellett, a kánonértelmezés alapjaiban, (tehát tárgyalt felületes dichotómiáin felülemelkedve), elengedhetetlennek érzi az autoritás szükséges voltán túl (is) tekinteni.

Esélyről

A recepcióesztétikai és hatástani megközelítés, a részben létfilozófiai, részben ideológiakritikai vizsgálódások vagy a kortárs irodalomelméletek szegélyezte értelmezéskeretek mellett a kultúrakutatás módszerei is érvényesülnek. A disszertáció a társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta helytelenül, felszínesen 'népnemzetinek', inkább összetettségükben, céljaikban 'honmentőnek' definiálható kanonikus képviseleti diszkurzusfajták összetett irodalmi forrásait egy értelmező közösség imaginárius támasztékainak értékrendszerében és hierarchiájában szemléli. Ezek határozzák meg ugyanis az úgynevezett 'lappangó' kánon által vallott és propagált eszmerendszernek a recepcióban kialakult szokásrendjét, s benne a tárgyalt életmű kiemelt helyét.

A sütői életmű recepciójának áttekintése ugyanakkor sohasem kerülheti meg azt a fajta narrativitást, amely mintegy a múlt lezárult értelmezésének tekintené csupán az eddigi fogadtatástörténeti - politikai, szociológiai, vagy éppen társadalomlélektani - tényezőket, s mintegy öncélú elemzésben figyelmen kívül hagyhatná ezeknek a mindenkori jelen olvasataira tett hatásait. A szépirodalmi szövegekről kialakított véleményükkel látszólag saját értékítéletre vállalkozók alighanem korábban is éppen a hagyománytörténet által váltak képtelenné a hagyomány ismeretének nem új, csupán eredetiségének és létjogosultságának egyedüli képviselőiként meghatározni azokat a viszonyítási pontokat, amelyek felől az életmű felülvizsgálni volna képes a ma már inkább csak történetiségében olvasható, recepcióra jellemző szemléletmódokat. Kétségtelen, hogy ezek egyoldalúságának ilyenfajta feltárása éppen az életmű körül zajló viták fenntarthatósága, az újraolvashatóság érdekében tekinti alapvető kitételnek az ideológiai terhektől való megtisztítást. Ugyanakkor mindez egyértelművé teszi azt is, hogy az ilyen vizsgálódás nemcsak irodalmunk múltbeli, de máig ható problémaköreit is magába foglalja. Márpedig Sütő András életműve egyértelműen abba a kategóriába látszik tartozni, amelyiknek fogadtatás-története – túlmutatva az egyes művek esetleges megítélési különbségein – ideológiai, irodalompolitikai nézetkülönbségeket foglalhat magába, amelyek túl számos irodalomtörténeti, irodalomesztétikai szemponton a kisebbségi magyarság utóbbi fél évszázadbeli szellemi életének és létmeghatározásainak a jobb megértéséhez is hozzásegíthetnek.

Keretekről

A fogadtatástörténet konkrét szövegeinek nyelvezetét a kultuszkutatás ideológiakritikai eszközeivel azért is lehet célszerű vizsgálni, mert a hivatalos recepcióra túlnyomórészt jellemző, hogy a külső írói szerepkörök, hitvallások hangsúlyozásán túllépni

nem akaró műértelmezéseknek nemcsak a választott módszertana, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége lesz – a sajátos etikai-szociális-kulturális távlatokon túl – az ideológiaképzés legfőbb eszköze. A Sütő-kultusz irodalom- és társadalomtörténeti szerepeinek vizsgálata, alakulástörténetének fázisai olyan kényesnek mondható kérdésfelvetéseket is implikálnak, amelyek sokáig tabunak számítottak a teljes nemzetiségi társadalmak önmeghatározásait tekintve is. A történész számára a kollektív emlékezet által konstruált és irányított múlt, illetve a dokumentálható valóság közötti, olykor igencsak jelentős különbségek nemcsak magára a vizsgált periódusra jellemzőek, hanem konkrét személyekre, életvezetésekre és életművekre egyaránt. Ezek vizsgálata mentalitástörténeti és irodalompolitikai okok háttérbeli felkutatásával lenne megkísérelhető. Az irodalomtörténet – amennyiben igyekszik megőrizni saját önállóságát és valamelyest esztétikai minősítéseinek elsődlegességét – ezekből csak óvatos mértékkel meríthet. A Sütő-recepció utóbbi pár évben lezajlott (át)alakulása vagy éppen az erdélyi irodalompolitikai letisztulások máig tartó ideológiai folyamatainak érdekes közjátékai (mint a kisebbségi belső hatalmi viszonyok feltárása vagy az egykori párthatalomhoz közeli értelmiségiek titkolt szerepe), ugyanis egyre inkább egy hasonlóan kétpólusú és ideológiailag terhes értelmezésrendszerben látszanak megvalósulni. A manapság is dúló viták, melyek ítéleteikben ismételten távolodni látszanak a szövegiség esztétikai kategóriáitól, többször említésre kerülnek az értekezés lapjain, de az átfogóbb jelenségek szinkrón és diakrón vizsgálata gyakorlatilag csak a kilencvenes évek első feléig (a kultusz kiteljesedésének hipotetikus csúcspontjáig) követi figyelemmel az életmű fogadtatásának alakulását. Az értekezés a különböző politikai csatározások irodalmi szempontokat átlépő, sokszor személyes leleplezésekre irányuló kategóriáit tudatosan nem emeli ugyanis a vizsgálódása körébe, legfeljebb csak olyankor, ha azok közvetlen módon befolyásolhatták valamely korábbi ténymegállapítás igazolhatóságának, igazolhatatlanságának minőségeit.

A Sütő-recepció főbb vonulatait felvázolni kívánó fejezet maga kénytelen lemondani a teljesség igényéről olyan kisebb művek esetében, amelyek kevésbé jelentős visszhangjuk által (vagy éppen a kevésbé vállalt írói hagyatékjellegüktől függetlenül is) alig befolyásolták a magyarországi recepciót, s nincs írói szemléletbeli, esetlegesen korszakváltáshoz köthető jelentőségük sem. Az életmű korszakolását egyébként is csak annyiban érintem, amennyiben a hatástani szempontok szükségszerűen a kritikák által kiemelt műveknek történeti és kulturális érték-meghatározottságait, vagy az irodalmi divatnak a kultusszá érését követik. Az egész erdélyi irodalom szempontjából emblematikusnak tartott olyan művek mellett, mint a Sütő-drámák, kiemelt figyelem övezi ugyanakkor az előző évtizedekhez képest az életműben

első narratív és mnemotechnikai változást nyújtó prózai mű (az *Anyám könnyű álmot ígér*) keletkezését és szélesebb kontextusát, valamint a sikerültebb esszék fogadtatását. A szerzői vallomások, publicisztikák és legfőképpen az életműre jellemző irodalmi viták elemzése, akárcsak az elharapódzó kritikai és publicisztikai 'hódolati aktusok' szemléje, s természetesen a monografikus összefoglalások is elsődlegesen a vizsgálat tárgyát képezik. Az értekezés a folyóiratbeli tematikus különszámok és egyéb összefoglalások mellett, érinti az elő- és utószavak, kísérőtanulmányok, lexikonbeli szócikkek, színházi, illetve televízió- és tankönyvbeli szereplések mennyiségi és minőségi szerepét is. Ahogyan a vázolt stratégiák alapján nem elhanyagolható a szépirodalmi vagy publicisztikai szövegek fogadtatásán kívül azon társadalmi eseményeknek, díjkiosztásoknak, emlékbeszédeknek vagy egyéb szociokulturális, esetleg nyílt politikai szerepvállalásoknak a felvázolása sem, amelyek a tárgyalt 'jelenségkörnek' kultikus minőségeket adhattak. Természetesen elsődlegesen azon szempontok és kritériumok kerülnek az elemzés előterébe, amelyek a recepcióbeli különleges helyzetet és kivételes bánásmódot igazolják. Az időbeli kitekintés alapvetően a diktatórikus rendszer felbomlásáig követi végig az alakuló recepciót, de meglátásaiban a kilencvenes évek azon törekvéseire is utal, amelyekben már jól körvonalazható az elemzett Sütő-kánon repedéseiben az említett egységnek és fenntarthatóságának a szkepszise.

Kultuszról, módszerről

Akárcsak a kánoni működésrend tágabb, hagyományfüggő és szűkebb, paradigmatikus értelmű fogalomértelmezésének szétbonthatatlansága, textus és kontextus hasonló viszonya mint identitás és ideológia párhuzamai, csak hamis dichotómiák folyamatos felvázolásában lennének mérhetőek. Ezek éles szétválaszthatóságának megkérdőjelezhető kérdésiránya, amely a szociológiai vagy kultúratudományi elemzések térhódításával szinkrón jelenségnek tételezi a konkrét szövegelemzések elméleti és történeti egységének a relativitását is, annyiban talán mégis tetten érhető az értekezésben, amennyiben esztétikai tartalmakat, elemzéseket kérve számon, részben a vizsgált jelenség saját működésmechanizmusait és módszertanát is hasznosítani kénytelen. A retorikai vizsgálatoknak és konkrét szövegelemzéseknek a hiányára figyelmeztetve, de a társadalomtörténeti szélesebb kontextusra figyelve így keret-meghatározásaiban, kritérium-vizsgálataiban tulajdonképpen egy esettanulmányt nyújt alapul a vizsgálódások tükrében kikristályosult ideológiák és a recepcióban gyakran másodlagosként kezelt irodalomtörténeti szempontok felvázolása által. Kérdésköröket jár tematikusan körül, s egy lehetséges szemléletet kínál fel megvitatásra, amely a magyarországi fogadtatásra mint „megtűrt keretek

közt engedélyezett", de hivatalosan leszűkített, vagy éppen korabeli ellenzéki minőségei miatt eleve korlátolt, listaszerű kánoni formára – lehetőség szerint minél teljesebben bemutatott korpuszra – az eddigieknél kritikusabban tekint. Nem ítélkezni kíván, hanem az érdekli, hogyan működik egy változásaiban is sok állandó vonást hordozó fogalmi séma. Nem fogadja el viszont a kisebbségi ideológiák korabeli kényszerű olvasatainak máig kényszerítő hatású értelmezési horizontjait, s olyan alapot próbál teremteni, amelyre a későbbiekben majd az újabb szövegértelmezések és az egyes összevetések megbízható eredményei kiépülhetnek.

A kutatás jelentős része történeti. A recepció hetvenes évtizedtől kibomló sikere, a népszerűség a divat, majd a kultusz fokozatainak nyelvi lecsapódásaiban, annak kanonikus-kultikus szemléje révén egy olyan társadalomtörténeti kontextusban kerül bemutatásra, amely vizsgálatára, az utóbbi évtizedek elméleti kánonjainak térhódítása ellenére, egyéb kortárs írói életművek vonatkozásában nemigen vállalkoztak még. Az értekezés újszerűsége talán ennyiben mindenképpen kísérletnek is tekinthető, olyan vizsgálódást helyez kilátásba, amely ugyanakkor nem önnön megrendíthetetlenségét, de ellenkezőleg, egyetlen lehetséges értelmezést nyújt megvitatásra. Jellegénél fogva, elsődleges célja is – az új szempontok felvetése mellett – éppen a kultikus jegyek által elfedett művek újraértelmezhetőségi alapjának a megteremtése. Az ideologikus értelmezésekkel vagy a történelmi szituáltság okozta lezártsággal szemben pedig, az oly gyakran általánosított, s pár névvel azonosított erdélyi irodalom kortárs recepciójának az előmozdítása, amely a minden mű utóéletéhez szükséges *másképp* látásra is tekint. Ezek kanonicitás-fokának áthághatósága ugyanis, a folyamatosan megújuló értékeléseken túl is, egyenesen arányos lehet az irodalomban mint irodalmi köztudatban való fennmaradásuknak az esélyével. A kutatás ezért a kultusz deskriptív tézisei felé haladva a recepció bizonyítható egyvonalúságának mára már inkább nehezékként felismert pozícióit próbálja feltárni, művek és értelmezéseik teljességében sohasem lehetséges elválasztásának a tudatában. Ennek problematikussága, relativizálhatósága jól mutatja a kérdéskör komplex társadalmi, szociológiai, lélektani hátterének a megkerülhetetlenségét is, amely csak az említett recepcióval való szembenézés és elemző kritikai hozzáállás folytán remélhet áttörést. A Sütő-életmű, mint ismeretes, messze túlnyúlik az irodalom keretein, s benne a történeti, ideológiai, politikai mozzanatok legalább oly erővel szerepelnek, mint az irodalmiak. A tágan értelmezett „jelenség" talán értelmezhető lenne irodalmon kívüli kontextusban is, ugyanakkor az egyszerre irodalmi és nem-irodalmi Sütő-kánon kultikus jellege eleve meghatározza a sajátos vagy magát

sajátosnak vélő irodalmi megközelítés módszertanát, kérdésfelvetéseit és nyelvi/stiláris jellegét is.

A fogadtatás legkülönfélébb aspektusait átjáró áltudományos kategóriák bemutatása, melyek kultikus jellegüknél fogva mintegy kivonják magukat a történeti értelmezés kritikai kötelezettségei alól, az irodalmiságnál 'magasabb értékszférába tartozó' adottságként zárják körül az életművet. Természetesen, ahogyan a normák rendje, úgy a normák használata sem feltétlen azonos itt a szavakéval. A normahasználat elemzése ezért a kritikai elvek elemzését is szükségessé teszi, ezáltal próbálva egy szemlélet sajátosságát, akár esendőségét megragadni. Margócsy István kultusztörténeti példája[3] az amúgy egyáltalán nem kritikátlan Horváth János Petőfihez viszonyuló attitűdjével, kiinduló eljárásaim némiképp hasonló alapvetései mellett arra a kérdésre is rávilágít, hogy kritikai és kultikus viszonyában mennyire létezhet olyan teljességében objektívnek tekinthető nézőpont, amely – Horváth szavaival – „*a józanság kiváltságát*" alkalmazni tudná a tiszteletadás formáira is. Ahogyan nem elhanyagolható módon arra is, mennyire lehet nem csupán hatásos, de hatékony is, egy Harold Bloom által meghatározott 'strong' szerző esetében az önkanonizáció tudatosan kialakított, és retrospektíven is elvégzett, alkalmazott értelmezési gyakorlata. Az általam vázolt ideologikus alakzatoknak esettanulmányi értelmezése ilyenkor mintegy látleletként, ám önmaga helyzetére is reflektálva kívánja felülvizsgáló értelmezését adni egy viszonylag szűk látókörű fogadtatásnak.

A bevett sémák esetleges torzító hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ettől még persze szükségessé válik. Már csak azért is, mert a politikai korlátok megszűntével a jelen horizontjából jogosan merül fel a kérdés, hogy mennyiben szükségszerű továbbra is autonóm magyar irodalmakról, külön irodalomtörténetekről beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként kezelő attitűd számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet, a sajátosság méltóságához ragaszkodók etikai-képviseleti szerepvállalásaiban viszont a többszínűség hangoztatása mellett is félő, hogy minden látszat ellenére csak „*létértelmezés és kisebbségi létdokumentáció*" kategóriáiban maradnak továbbra is meghatározhatók az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedének termései.[4]

Az utóbbi évek kimutatható repedései a kánonon mindenesetre a több évre visszanyúló kutatás felvetéseinek, ha feltétlen igazolását nem is, szükségszerűségét mindenképpen bizonyítani látszanak. Az igény, amely felülvizsgálatra szólít fel, ugyanis nem

[3] Vö. **Margócsy** István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.
[4] Vö. **Görömbei** András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 22.

csak az irodalomtörténeti szempontok átértékelésében jelentkezik egyre sürgetőbben, de jelen van aktuális önértékelő vitáiban a határon túli magyar társadalmaknak is.

II. Kánon és kanonikus jelenség - Kánonértelmezések ma.

(Látlelet és/vagy diagnózis)

"I tell people, I don't necessarily compare. Sometimes I compare, and sometimes I contrast."
(Herbert Linderberger)

„Amikor eretnekségeink ugyanolyan egysíkúnak
látszanak, mint ortodoxiáink, akkor itt van az ideje,
hogy elkezdjük újraírni a kultúránkról szóló filozófiákat."
(Jan Gorak)

"Van-e az irodalomnak, ha nem is örökkévaló, de legalább a történelmen keresztül fennmaradó (transzhisztorikus) formája?" Az ismert Barthes-i kérdést (amelyet szerzője mindjárt egy fontos megjegyzéssel is kiegészített, miszerint a komoly válaszhoz egy igen komoly segédeszközre, az irodalom fogalmának történetére lenne szükség) az alábbiakban leginkább a kánonelméletek és a hozzá kötődő viták eredményeinek, felismeréseinek fényében vélem vizsgálhatónak. Amennyiben folytatjuk ugyanis Barthes gondolatmenetét, és belátjuk, hogy irodalomtörténeteink is legalább a tizenkilencedik századtól kezdődően „a művek, az iskolák, a mozgalmak, a szerzők történetét írják, de még soha nem írták meg az irodalmi tény történetét"[5], úgy azt is be kell látnunk, hogy ennek a meghatározása/meghatározhatósága éppolyan kétséges és fiktív pozícionáltságot igényel, mint az irodalom maga. Egy irodalomtörténeti kánonmechanizmusra vonatkozó (kortörténeti kitekintést is szükségessé tevő) vizsgálat viszont elengedhetetlenné teszi az elméleti alapvetéseknek és magának a módszernek a használatában, illetve mai eredményességében egyaránt felmerülő bizonyosságok és kételyek szükségszerű felismerését.

Egy korszerű(bb) kánonkoncepció esélye (f)elé?

Az irodalmi mező teoretikus és történeti aspektusai felől szemlélve, az irodalmi kánonalkotás összetett kérdésköre ma a teljes irodalomtörténet-írás komplexitását, az értelmezés lehetőségeinek, illetve sajátos kereteinek az újrafogalmazását rejtheti magában. Olyan esélyt látszik kínálni, amelyik egy integráns és kellően nagyvonalú, a szakmai szempontokra elsődlegesen figyelő, ugyanakkor racionalitásában sem túlzóan szűk, sem túlzottan engedékeny választ kísérel nyújtani a jelen szerteágazó irányzataira és kihívásaira. Ezzel a gondolattal párhuzamosan viszont manapság már egyre erőteljesebben érzékelhető a nemzetközi értekező próza azon állásfoglalása is, miszerint a kánonnal kapcsolatos teoretikus összefoglalások nem tudtak végleges válaszokat adni a kanonizációs folyamatok megértésére, s valószínűleg nem is várható el egy ilyen precíz, képletszerű leírás ezekről. Az

[5] Vö. **Barthes,** Roland, *Irodalom és jelentés*, in UŐ, *Válogatott írások*, (Vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976. 199.

bizonyosnak látszik, hogy a kánon fogalomköre és kulcsszerepe továbbra is elsődleges helyen szerepel az elméleti diszkurzusokban,[6] még akkor is, ha maguknak a kánonelméleteknek a termékenységét egyre gyakrabban megkérdőjelező modalitás joggal kéri számon ezen elméletek diszkurzív kereteinek a szűkre-szabását. Amennyiben a jelenlegi kánon-szakirodalom tényállásairól, illetve a kánon természetrajzáról viszonylag átfogó képet kívánunk tehát nyújtani, a nagyon összetett kérdéskör tárgyalását és tárgyalhatóságát azzal az alapvető problematikának a szembesítésével célszerű kezdenünk, hogy az eddig elsősorban hiányként jelentkező tiszta, egységes értelemháló fogalmi megszabhatóságához szükség van a divatossá vált terminust némileg szakmai keretek közé szorítva, s lehetőség szerint a maga méltó helyén, azaz ideológiai és politikai szerepeitől némileg megtisztítva szemlélnünk. Hogy ez mennyire lesz lehetséges, azt nyilvánvalóan a mindenkori hagyománybeli determináltság különböző pozíciói is megszabják. A kánonelméletek szakirodalmával kapcsolatosan a terminológiai pontosság igénye viszont már csak azért is elsődleges fontosságú kérdésfelvetésekhez vezethet, mert – előrebocsátható – az ismeretelméleti és tudomány-módszertani háttér, amely minden kánonelméletben alapkérdésként konstituálódik, a maga igényességre törekvő elméletiségében és az önmagával szembeni elvárásokban minden bizonnyal többre hivatott, mint pusztán egy átmeneti polémia irodalmi keretekre vonatkoztatott, túlideologizált és sokszor (f)elnagyított kétosztatúságának az érzékelésénél és gyakori félreértésénél.

A változó kánonkoncepciókra irányuló vizsgálódásainkat azzal az előfeltevéssel érdemes indítanunk, miszerint a kánon fogalmi lebonthatósága (részben a terminus eredetének és folyamatos használatának tisztázatlansága következtében is) nem csupán szövegek illetve szerzők listáját, valamint műfajok, beszédmódok és értelmezésalakzatok fogalmi rendszerét kell hogy szem előtt tartsa, de (éppen a jól ismert és sokat emlegetett lezáró, nyitó és mindkét irány által egyszerre előíró mozgásban) az irodalom öntörvényűségeit, valamint a rögzítettség és rugalmasság ellentétpárjain túllépő (azokat nem pusztán szabályként, illetve eszközként meghatározó) kritikai megnyilatkozásoknak általános kulturális keretekre és meghatározottságokra való visszavonatkoztatását is meg kell látnia. Mindez elsődleges fontosságú, hisz kevéssé szorul bizonyításra, hogy egy előzetes tudás hiányában, a tág értelemben vett kulturális kánon mint kulturális emlékezet nélkül,

[6] Csupán a hazai értekező szakirodalom néhány újabb kötetformában (is) megjelent kiadványát említve példaként: **Szegedy-Maszák** Mihály (ed.) *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11. 2001; **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 2001; **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció,* Debrecen, Csokonai, 2003.

fogalmaink értelmezésének és elméleti-történeti kontextusának a kiiktatásával, csekély esélyünk volna bármiféle értelemképződésre. Ugyanakkor, mint minden fogalmi háló, az ilyen értelemben vett kánon, az önnön bonyolultságát az aktualitásában is éppen konstituáló alakzat csak belülről érthető meg, tehát a folyamatában szemlélt vizsgálódásoknak is értelemszerűen reflektálniuk kell majd saját előzetes megértésükre és elképzeléseikre, amelyek gyakorta eszközként is funkcionálnak a problémamegoldás igénye számára. Így tehát, a kísérletek az irodalmi történés előzetes értelmezési műveletektől függő kánoni megragadhatóságára, állandó figyelmet és egyfajta önkontrollt tesznek szükségessé a kulturális mechanizmusok szociológiai és poétikai/intertextuális működése irányában.[7]

Magának a fogalomnak a történetiségével, még ha olykor csak említésképpen is, de nyilvánvalóan azért szükséges foglalkoznunk, mert a szakirodalomban elterjedt '*kánoni*' fogalomzavar, a kánon más-más értelmezése, megragadása, a megfelelő fogalomkészlet hiányában mintegy relativizálni látszik minden olyan törekvést, amely egységes jelenségként próbál leírni különböző olyan irodalom- és társadalomtörténeti jelenségeket, amelyek kanonikus erővel bírnak. A sokféle értelmezés következtében, amelyek a kánon-kifejezést szinte valamennyi diszkurzusfajtában és műfajban használják, azt lehetne állítani, hogy a kánonnak több „fokozata" létezik, amelyek között sajnos a szakirodalom sem tesz különbséget, így e fogalom látszik helyettesíteni egy irányzatot, egy paradigmát vagy akár egy egész népcsoport kulturális örökségét. Ugyanakkor a terminus történeti-etimológiai hátterére való figyelmeztetés csak annyiban érdemleges és megalapozott, amennyiben hozzájárul a témakör többirányú kötődésének a körvonalazásához, egyáltalán a kánon irodalmi vonatkozású többletjelentéseinek illetve az ezzel kapcsolatos félreértéseknek a tisztázásához. Ilyen értelemben, ha a fogalom eredete, illetve mai értelmezései körüli labilitásról beszélve pusztán néhány remek elméleti összefoglalást veszünk kiindulópontul, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy manapság rendezőfogalmaink egy olyan rendszerével állunk szemben, amely rég elfeledkezni látszik a kánonok kulturális egymásrautaltságáról, a belső fogalmi háló szétbomlaszthatatlanságáról, amely a gyakorta párhuzamos, egymás

[7] Hasonló módon, a sajnálatosan leszűkített, ideológiai párviadalokra hasonlító és gyakorta politikai háttérzajoktól sem mentes kánonviták, illetve az értelmezés kereteinek legszélesebb-körű figyelembevételére sarkalló tézisek sem okozhatnak olyan jellegű törést, amely a szöveggondozás és értelemgondozás egységét az irodalom öntörvényűségeit figyelmen kívül hagyva bonthatnák meg. A társadalmi és intézményes kontroll hatásmechanizmusait valószínűleg nem lehet elégszer hangsúlyozni, de ugyanígy figyelembe kell venni a sajátnak vélt pozíciók hasonló meghatározottságain túl azoknak a kérdéseknek a nem csekély jelentőségét is, amelyek például az utóbbi évtizedek elméleti kánonjait életre hívhatták, valamint az irodalom belső kohéziójára törekvő elméleti és történeti mozgásoknak azokat az értéktételezéseit, amelyek a művek önmeghatározó szerepét a kommunikáció archeológiájának a hagyományközvetítésben felismert szerepével hozták összefüggésbe.

mellett elbeszélő diszkurzusokban nem teremti meg azokat az összefüggéseket, amelyekből kizártan eleve csak részeredményekre számíthat. Amennyiben a Karl Popper-i tudományelméleti vonalra gondolunk – a tudásbirtoklás és a tudásszerzés előzetessége alapján –, vagy a többrendszerűség elméletének igencsak kiaknázatlan aspektusait vesszük szemügyre, úgy még inkább nyilvánvalóvá válhat, hogy a kanonizáció leegyszerűsítése, illetve nem belátható keretek közé szorítása az irodalmi mechanizmusoknak éppen azokat a kérdéseit hagyná figyelmen kívül, amelyekből kiindulva valamiféle választ várhatnánk az általában vett tudásközvetítéstől a szövegközöttiség értelmezési kényszerének tág szintéziséig húzódó struktúra komplex működési folyamataira. Hazai teoretikus viszonylatokban is egyre nyilvánvalóbb, hogy a kánonok szekularizált, irodalmi jelentése a kuhni paradigmaelmélet átfogó keretébe majdnem teljes mértékig beilleszthető, de a már említett poliszisztéma, illetve a gadameri hatástörténeti tudat fogalmával is könnyen kapcsolatba hozható. A fogalom sokrétűségével és polifunkcionalitásával viszont – még mielőtt bármiféle szokványos érték és hatalom, vagy irodalom és intézményesség kapcsolatáról beszélhetnénk – szükséges hangsúlyozni, hogy amennyiben nem tekintünk a jelenlegi, pusztán a kánonok nyitottságát illetve zártságát hangsúlyozó vitákon túlra, kétségessé válik, hogy a fő problémával való érdemi szembenézés helyett mi is „csupán az érdek rabjai" maradunk, ahogyan erre Charles Altieri is figyelmeztetett a híres/hírhedt amerikai vita kapcsán.[8] Talán megkockáztatható, hogy csak a kánonképződési folyamatok komplex belső törvényszerűségeivel való foglalkozás teszi lehetővé, hogy a kanonizációt mint egy többfunkciójú és többletértékű, az irodalmi életben is integráló hatású jelenséget írjuk le. A kánonelmélet normatív értéktételező retorémái elsősorban a kanonizáció, mint a kánonképződés eredménye és eredményessége alapján keresik – a kulturális háttérviszonyokra való állandó történeti kitekintéssel – az irodalom önmozgásként értett vonatkozásához, a szöveggondozás jegyeihez a különböző intézményesítő formákat. Ennek a folyamatnak a története végső soron az irodalom története, amelyet viszont a maga összetettségében, és a külső, teljességében objektív nézőpontot szükségszerűen feladva lehet csak szemlélni.

Fogalmi rétegzettség és jelentéstörténet

Azt lehetne mondani, hogy előző, jelentésvariánsokra utaló aggályainkkal ellentétben, a kánonelméletek legelső összefoglalásai óta mind a mai napig létezik valamiféle konszenzus

[8] Vö. **Altieri**, Charles, *An Idea and Ideal of a Literary Canon*, in Robert **von Hallberg** (ed.), *Canons*. London and Chicago, The University of Chicago Press, 1983, illetve UŐ, *Canons and Differences*, in Nemoianu, Virgil - **Royal**, Robert (eds.), *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

a fogalmi rétegződést illetően. Az antik, a kora keresztény, illetve a modern, szekularizált kánon jelentéstartományai nagyjából ismertek, egyetlen aspektust viszont érdemes lehet megemlíteni, mint amelyikre a későbbiekben még utalni fogunk, minthogy vélhetően a kialakult polémiákban is az irodalmi vonatkozásban használt különböző jelentésszegmensek használata adhatott okot a félreértésekre. A 'metron', illetve 'kanon' közötti, Jan Gorak által is gyakran hangsúlyozott jelentéskülönbségről van szó, amelyik nagymértékben meghatározta a kánon fogalmi alakulástörténetének az első „összemosó" jeleit, így az egyértelmű terminushasználatban jelentkező „zavaró" aspektusokat is. A '*kanon*', mint elsősorban építészeti, szobrászati szakterminus viszonylag hamar etikai használatban is elterjedté vált, s az ilyen értelemben vett „mérce" jelentése egyre kevésbe jelentett pragmatikus érdekekre való hivatkozást, amelyet inkább a '*metron*' vett át tőle. A metron-értelmű lezártság aztán rigiditást kölcsönzött a szónak, amelyet először az egyházi és civil jogban, illetve a szent szövegekre vonatkozóan használtak. „Csak viszonylag későn, a tizennyolcadik századtól, amikor egy szélesebb körű nyelvi szekularizációt lehet megfigyelni, említik a „kánon"-t (mint 'prototípust', vagy 'modellt') az építőművészetben, orvostudományban, kézműiparban és egyéb területeken." – írja Virgil Nemoianu.[9] Szépirodalmi vonatkozásban mindenesetre a fogalom nem volt használatos, s ha mégis, akkor elsősorban bizonyos élmények, érzelmek kiemelt státusára vonatkozóan (gondoljunk csak az irodalomra, mint szakralizált aktusra, mint egyfajta vallást helyettesíteni hivatott képződményre), sokkal ritkábban szerzőkre, és szinte soha magukra a művekre. John Guillory viszont egy írásában a vallási és világi kánon közti különbségre adott példaként éppen ez utóbbi folytonos módosulásait említi, amely ellentétben a bibliai kánonnal, nem (csak) felülről rögzített, bár – teszi hozzá – eljárásaiban egyre inkább hasonlít hozzá, amint kizárásos alapon jár el.[10] Az irodalmi – tehát világi – kánon azonban nyilvánvalóan sohasem volt és nem is lehet olyan természetű, mint a végérvényesen rögzített vallási. Valóban szembeötlő lehet a szekularizált kánon logikájának a hasonlatossága, de éppen a leírtak alapján nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a radikális szűkítés, a kevés számú elfogadott „szerző" a vallási kánonok esetében etikai és így pedagógiai céloknak van alárendelve, az Írás, a Szentség és a Tanítás legitimációjára épülve. Ezért aztán az antik jelentéstörténetet és a vallási értékkomponenseket felhasználva, gyakran a szakirodalom is meglehetősen kuszán

[9] Lásd **Nemoianu**, Virgil, *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, i.m., 216.
[10] **Guillory**, John, *Canon*, in **Lentricchia,** Frank – **McLaughlin,** Thomas (eds.), *Critical Terms for Literary Study*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990. 237. – Persze a vallási kánonokon túl a szekuláris kánonokra a hangsúlyosabb kritikai hangnem jellemző. Valószínűleg nem tévedünk, ha ebben is nagy szerepet tulajdonítunk a 19. század fellendülő ipari mozgalmának.

használja a fogalmat, amelyekben az irányvonal, kritérium, mérték, illetve modell-jelentések a szabály, norma és persze a lista jelentéshálójában, mint szinonimák hígulnak fel.

Történetileg a kánon kifejezést modell értelemben először – amint arra George Kennedy emlékeztet – egy levélben említik Hérodotosz műveivel kapcsolatosan, mint aki a legjobb modell a jónikus historiográfia számára. Szekuláris művek listájára vonatkozóan ugyanakkor a kánon egy különös történeti-referenciális keretbe illeszthető. Modern jelentésében valóban csak a tizennyolcadik századtól használatos, minthogy először David Ruhnken Historia Graecorum Oratorum című 1768-as munkájában szerepel. Runkhen tanulmánya megőrizte annak a két tudós-oktatónak (Bizánci Arisztophanésznak, az alexandriai könyvtár vezetőjének, illetve utódjának, Arisztárkhusznak) a válogatását, akik a bőség kényszerétől vezetve olyan szerzői válogatást közöltek, amelyek átfogták az összes klasszikus műfajt: epikus illetve lírikusok költőket, tragédiaírókat, orátorokat, stb. vettek fel listájukra.[11] Fontos itt kiemelni, hogy szerzők, nem pedig művek listáját állították össze, még akkor is, ha az antikvitásban teljesen természetes volt, hogy egy szerző nevén metonimikusan, adott művet értsenek. Mindenesetre válogatásukkal, mint azt többen megjegyezték, az elkövetkező generációk számára egyfajta demarkációs értékszférát jelöltek ki, illetve adtak tovább. Ebből eredendően pedig a kánonok nemcsak a tanult szerzők, fordítók, kiadók és kritikusok, de a szélesebb értelemben vett tanult közösség identitásnarratíváját is meghatározták. Mindazonáltal több ponton is érdemes kissé jobban odafigyelni ezekre a listákra. Először is, a két említett alexandriai szerző sohasem hívta ezeket kánonoknak, még kevésbé „a Kánonnak". Másodszor ezek funkcionális listák voltak, nem pedig nemzeti kultúrák esszenciális értékei legjavának a lecsapódásaira figyeltek, ugyanakkor egy már letűnt, némileg tehát idegennek számító, a kereszténység-előtti kultúrának a megőrzésére és továbbadására törekedtek. Gorak az említett listákkal kapcsolatban utal Patricia Easterling megjegyzéseire is, aki az Oxford Classical Dictionary szócikk-írójaként a klasszikus kánont inkább mnemonikus eszköznek, mintsem egy „egyszer és mindenkorra" meghatározott, állandó listának tekinti.[12]

A gyakorta (túlzottan leszűkítő jellegére vonatkozó érvekkel) hevesen támadott, és sokkal ritkábban, legalábbis kis rendszerességgel (a kulturális értékek megőrzőjeként) védett szellemi konstrukcióra irodalmi téren tehát jellemző, hogy maga a kifejezés is igen újkorinak számít (elfogadott szakterminusként, mondhatni, az utolsó fél évszázadig szinte egyáltalán

[11] Vö. **Kennedy**, George, *The Origin of the Concept of a Canon*, in **Gorak**, Jan (ed.), *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001, 106.
[12] Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteenth-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 194.

nem használatos), legalábbis sehol, semmilyen szótárban vagy enciklopédiában nem található egészen a múlt század végéig. A nemzetközi szakirodalomban is csupán valamikor a nyolcvanas évek közepére jelenik meg a 'kánon' szócikk formájában, holott a Wellek és Warren-féle, 1956-os kiadású nagyszabású munka, a *Theory of Literature* már említi.[13]

A kánon történeti-etimológiai jelentésen túl, azaz, mint 'pálca, mérce', a mai, általános szóhasználatban különböző kulturális lexikonbeli szócikkekre enged asszociálni:[14] standard, norma, szabály, mesterművű, a legmagasztosabb igazság, művészeti modell, és természetszerűleg, mint ilyen, szerzők és műveik elfogadott listája is. Ez utóbbi néha olyan mértékben sajátította ki a kánonról szóló elméleteket, hogy a kánonviták igen gyakran csak listaviták maradtak, amelyekben a fő vitakérdés az volt, hogy mennyiben azonos vagy mennyire különbözik bizonyos szövegek jegyzéke valamely más listától. (Valószínű nem tévedünk, ha az amerikai vitát is elsődlegesen ezek közé soroljuk.). Ilyen értelemben, a görög szó irodalmi hagyományban fellelhető alapjelentései szerint is érdemes külön kezelni azokat a műveket, amelyek hitelesen megállapíthatóan egyetlen szerző saját életművét képezik, illetve egy kulturális vagy osztálycsoport, egy nemzetiség, nemzet, manapság akár egy egész kultúra legfontosabbnak tartott és elfogadott irodalmi műveinek az összességét, amelyek nyilván mint kulturális narratívák is értendők.

Kettősségek

Ha ezek alapján elfogadjuk kiindulópontnak, hogy ma alapjában véve legalább két, jól elkülöníthető kánonfelfogás létezik, nevezetesen egy tág, kulturális háttérre utaló és egy szűkebb, szakmai, illetve értelmezői közösségi kánonkoncepció, akkor amellett, hogy természetesen tisztában vagyunk a fogalmi haló szétbonthatatlan egységével, megkísérelhető az irodalmi szempontú vizsgálódásainknak az a kánonok működésével foglalkozó látlelete is, amelyik segíthet választ találni arra, hogy a valamennyire belátható álláspontok polarizált rendszerében, jelenleg milyen álláspontok határozzák meg a korszerű irodalmi kánonfelfogást. A tág, kulturális és a szűk, közösségi értelmezések megkötést már csak azért is célszerű megtartanunk, mert ezek mentén objektiválódnak azok az értéktételezések is, amelyek révén könnyedén belátható a gyakorta dichotóm leegyszerűsítések képletes, de önállóságukban érvénytelen létmódja. Az összes említett fogalmi konstrukció beilleszthető ezekbe, minthogy általában csak valamiféle szűk–tág, lezárt és nyitott kategoriális kétosztatú

[13] Lásd *Theory of Literature*, 3rd. ed., N.Y., Harcourt, Brace&World, 1956. 247.
[14] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*, NJ., Athlone, 1991. 9.

értelmezések léteznek, ráadásul ezek is többnyire paradigmákra, diszkurzusokra és az ilyenek által konstituált listákra vonatkoztathatók. A példaként említhető jelzők sora szinte végeláthatatlan. (Zárt–nyitott, konzervatív–liberális, unikulturális–multikulturális, egysíkú–többsíkú, értékőrző–értékteremtő, hatalmi–hatalomratörő, institucionális–intézményellenes, központi–perifériku stb). De ugyanígy ezeknek megfelelően kerülnek szembe a viták során a továbbörökítés, a megőrzés és a kiadhatóság szempontjai a kisajátítás, értékbefolyásolás és cenzurális ellehetetlenítés vádjaival, s ugyanilyen tengelyek mentén definiálják önmagukat a belső irodalmi öntörvényűség és önérték paradigmái a külső, hatalmi befolyás szempontjaival, az immanens esztétikum érvei a külső, intézményes kanonicitással szemben.

Az utóbbi húsz–huszonöt év felerősödő kánonkritikája az elhíresült amerikai vitán túl a nemzetközi irodalomtudományban is többször hangoztatta, hogy a kánon valamiféle autoriter hangok szószólója a kortárs kritikai diszkurzusokban, az értekező prózában is. A szisztematikus kizárást segíti elő, minthogy szinte teljesen nélkülözni látszik a nem fehér, nem európai, nem hímnemű és nem heteroszexuális szerzőket, ezzel is erősítve a faji, nemi stb. megkülönböztetéseket. Nem kevésbé fontos az az érv sem, miszerint a kánon csupán egy hegemonikus csoport éthoszát és ideológiáját tükrözi. Abban minden valószínűség szerint nem tévedhettek a kánont így vagy úgy ellenzők, hogy maga az irodalom gondolata, mint általánosan felfogott entitás az utóbbi évtizedeket megelőzően leginkább csak standard szerzők viszonylag szűk körére, vagy az akadémiai hatáskörök által ilyenként elfogadott művekre korlátozódott. Feltehető a kérdés, vajon mennyire változott az egyetlen, ilyen hipotetikus alakzatban való gondolkodásunk? Közismert a világirodalmi kánon-fogalom, amelynek létét az utóbbi évtizedekben az őt ért heves kritikák ellenére sem vagyunk képesek tagadni, s amelyet többnyire az európai, vagy még inkább a nyugati világ értékei uralnak. Az ilyen kánont megkérdőjelező modalitásnak célszerűen arra is kellene gondolnia, hogy az említett bővítésekhez hasonlóan nem volna-e indokolt a kevéssé fordított irodalmak fokozottabb figyelembe vétele is. Szegedy-Maszák Mihály aggályai vélhetően igazak: amennyiben csakis a legelterjedtebb nyelveken írt műveknek van/lesz esélye bekerülni a világirodalomnak nevezett kánonba, félő, hogy egyre csak nő majd bizalmatlanságunk az ilyen kánonnal szemben.[15]

Szintén vádként emlegetik a kánonokkal kapcsolatosan az intézményszerűséget, az institucionalitást, miszerint ez afféle eszközként szolgál azoknak az értékeknek a továbbadására, amelyek a 'kánonközeli kritikákban' objektiválódnak, és ezek által egy olyan

[15] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*, in *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995. illetve, UŐ, *Hagyomány és újraértelmezés*, in *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról*, Bp., Krónika Nova, 2000.

gépezet lendül működésbe, amely egyetlen csoport, egy konzervatív kisebbség kezében tartja a kulturális hatalmat. Már John Guillory is felhívta arra a figyelmet, hogy intézmények nélkül egyetlen kánon sem érvényesülhet egyértelműen (ez alapvető irodalomszociológiájának egyik fő szempontja), ugyanakkor a kánonról szóló kezdeti amerikai vita maga is odáig fajult, hogy az esztétikai értékítéletet alárendelték egyfajta gazdasági szempontú „haszonértéknek", ezzel megkérdőjelezve az irodalmi alkotásoknak az önértékét, úgy mutatva be őket, mint a kritikusi, s így intézményes értékelés állandóan viszonylagosnak tekintett objektivációját az éppen aktuális keretek között.[16]

Az alábbiakban éppen a keretek átjárhatósága és átláthatósága érdekében, nem célom felidézni az Egyesült Államok-béli (voltaképp máig is lezáratlan, sokszor »kultúrháborúként« aposztrofált) vitát[17], viszont alapvető aspektusait annyiban mindenképpen említem, amennyiben a kánont felnyitni kívánók és a kánonvédők egykori szempontjai bármely kanonikus működés jellegzetességeire vagy akár kánonelméletek vakfoltjaira is jobban rávilágíthat. Ugyanígy említendők a szakirodalombeli elkerülhetetlen, mára már szinte közhelynek számító fogalmak, amelyeket pusztán azért sem kerülhetünk meg, mert esetleges nyelvi beágyazottságuk miatt közelebb is vihetnek bennünket ezek egyfajta letisztázásához.

Vitatörténet

„Az irodalmi kánonokról szóló viták mára az Egyesült Államokban olyannyira sarkítottá, leegyszerűsítetté és átpolitizálttá váltak, hogy fennáll a veszélye annak, hogy teljességükben egy gondolatébresztő intellektuális vita keretein kívül rekedjenek. Politikailag és ideológiailag elkötelezett személyek a spektrum mindkét oldaláról ürügyként kezdték használni a tudományos eszmecserét arra, hogy kézhez álló új kódszavakkal vívják meg hatalmi harcaikat, amelyekhez egyébként a saját érvelésmódot nyíltabban támogató partizán terminusokra volna szükségük". Ezekkel a gondolatokkal nyitják a szerkesztők azt az irodalmi kánonokkal foglalkozó esszégyűjteményt, amelyik az előszót idézve: „közö(n)ségi szükségletre kíván választ keresni", és amelyik *A vendégszerető kánon* címet viseli.[18] Mi indokolhatta vajon az amerikai vitában e moderált hangnemre intő gyűjtemény létrejöttét – amelyik ráadásul „a társadalom javára" kívánt válni, anélkül, hogy nyíltan bármilyen „konszenzusra vagy végső konklúziókra" törekedett volna – s egyáltalán, minek

[16] Guillory itt persze elsősorban Barbara Herrnstein Smithre utal, akivel nemcsak ő, de Altieri is vitába szállt, gazdasági érdek-szempontú értékelmélete miatt.
[17] Erről lásd részletesen: **Berman**, Paul (ed.), *Debating P.C.* New York, Delta, 1992; illetve Farkas Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*, in F. ZS., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998.
[18] *The Hospitable Canon*. *Essays on literary play, scholarly choice, and popular pressures,* Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

tulajdonítható, a viták össztüzének talán a csúcspontján, 1991-ben ez a nem kevéssé meglepő címválasztás? Minthogy a kánonelméleteket a vitában elhangzott, a hatalom és professzionalizmus kontextusában meglehetősen tipikusnak mondható álláspontok nagymértékben befolyásolták, a világszerte gyorsan elterjedt – így a hazai irodalomtudományban is otthonossá, divatossá vált – terminusnak és a róla szóló polémiáknak néhány jellegzetességére érdemes némileg a vitára visszatekintve rávilágítani.

Az elhíresült amerikai vita során nem ez volt az első esszégyűjtemény, amelyik – műfajánál fogva is – valamiféle összefoglalását kívánta adni mindannak, ami a vitában szakmai szempontból is lényegesnek és érdemlegesnek mutatkozott.[19] Ugyanakkor, amint az a későbbiek során kiderül, a hasonló, irodalmi harcmezők mechanisztikus vízióitól óvó, a magát valamiképpen semleges, közbülső pozícióba helyező szerkesztői intenció ellenére is, a kötet ugyanúgy sikertelen próbálkozás maradt, amennyiben a vita további alakulástörténetét vesszük figyelembe. A semleges pozíció a két tábor között (akiket általában csak konzervatív hatalmiaknak, illetve kánonromboló anarchistáknak tituláltak) voltaképpen kétséges, hiszen a szerkesztő Nemoianu kötetzáró írása egyértelművé teszi, hogy minden próbálkozás ellenére, valójában ő maga is inkább az előbbiekkel tud csak valamilyen párbeszédet elképzelni. Objektív nézőpontot egy másik, ugyanebben az évben megjelent kötettől[20] már végképp nem várhatunk, hiszen abban a szerző, Paul Lauter nyíltan vállalja, hogy ő a viták baloldalán áll. *Canons and Context* című kötetét itt csak érintőlegesen említjük, minthogy egy remek összefoglalás révén a problematikával kapcsolatos nézetei a hazai irodalomtudomány számára már ismertté váltak.[21] Ugyancsak 1991-ben jelent meg a már sokszor hivatkozott Jan Goraknak is az első, kánonokkal és magával a vitával foglalkozó összefoglalása,[22] amely

[19] A kötet megpróbált explicit módon „kulturális párbeszédre", „nyugodt hangnemre" és kevesebb konfrontációra ösztönözni, miközben egyrészt az említett kérdéskör, az irodalmi kanonicitás nemzetközi összehasonlító aspektusaira, másrészt – már csak a politikai keretektől való szabadulni vágyás miatt is – művek irodalmiságának végső soron játékos, örömet okozó, „vidám" (ludic) jelenségére hívta fel a figyelmet. Lásd *i.m.,* p. viii.

[20] **Lauter**, Paul, *Canons and Context*, N.Y., Oxford University Press, 1991.

[21] Lásd **Kálmán C.** György, *Van-e kanonikus kritika?* in UŐ., *Te rongyos (elm)élet,* Bp., Balassi, 1998, 114–132.

[22] **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.
A szakirodalmi háttér kiegyensúlyozatlansága szempontjából sajnálatos, hogy az olyan nagyszabású terv, mint amilyen *Vision, Division, and Revision* címmel sorozatként szerette volna megjeleníteni az olyan, kánonokkal foglalkozó műveket, amelyek a kánonvitát a korai '80-as évek fejezetei és fejleményei után egy szélesebb kontextusban a humántudományok teljes területére kívánta kiterjeszteni, csak terv maradt, s az itt említett köteten kívül semmi sem valósult meg abból, amit a nagynevű szerkesztőbizottság (Fokkema, Gorak, Starobinski, Benett, stb.) maga elé célul tűzött ki; nevezetesen, hogy olyan munkáknak adna a sorozat helyet, amelyek „szélesíteni fogják a modern akadémiai kánonról alkotott felfogásunkat, és bátorítólag hatnak majd a részletekbe menő vizsgálatokra olyan történelmileg fontos kánonok esetében, mint az irodalom, színház, film, képzőművészet, történelem, politikatudomány, filozófia, pedagógia, antropológia, archeológia, vallás és tudománytörténet." – Vö. „*Series Editor's Preface*", in **Gorak**, Jan, *i.m.*

szintén annak a reménynek adott hangot, hogy sikerül a kánont továbbszélesíteni, túllépve azokon az ideologikus kereteken, amelyeket „jelenleg benépesít" (inhabits).

Maga a kánoniságról szóló viták kezdete valamikor 1979-re datálható, amint azt a szakirodalomból többen tisztázzák, de vélhetőleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, maga a probléma már a hetvenes évek elején felmerült.[23] Összefoglaló csomóponttá a vitában viszont az a *Canons* kötet vált,[24] amelynek esszéi tulajdonképpen már 1983-tól folyamatosan jelentek meg a *Critical Inquiry* különböző számaiban.[25] Ugyancsak 1983-ban jelent meg Paul Lauternak a kánonrevíziót sürgető kézikönyve *Reconstructing American Literature: Courses, Syllabi, Issues* címmel, amelyik már azt is jelezte, hogy az irodalmi intézményrendszer polemikus diszkurzusán túl, a kérdéskör bizonyos szempontból nyílt ideológiai harccá fajulhat.

E felvezető talán elég világossá tette, hogy a kánoniság vehemensen vitázó, sőt vitatkozó kérdéskörré vált, minthogy alapvetően az egész amerikai társadalom számára érzékeny, sokszor politikai problémákat érintett. Ez viszont azt is jelentette, hogy a szakmai, irodalmi berkekből kinőve[26] a vita olyan politikai-ideológiai irányt vett, amely aztán a későbbiek során szinte teljesen ellehetetlenítette az irodalmi vonatkozások józan mérlegelhetőségének, illetve eredményességének a lehetőségét. A Robert von Hallberg szerkesztette esszégyűjtemény, amely a legelső átfogó képet adta a kánonokról, a barikádok helyett még a szakma belső szempontjaira is figyelt, s elsőként próbált, az értékítéletek változó eseteire figyelmeztetve, az irodalmi értéktételezéseknek valamilyen újraértelmezését nyújtani. „A kérdés, amely a kánonképződésre figyelő különböző szemléletek közötti

[23] Ekkor jelent meg ugyanis Sheila Delany *Counter-Tradition: a Reader in the Literature of Dissent and Alternatives* című kötete, illetve a Louis Kampf és Paul Lauter szerkesztette *The Politics of Literature* című esszékötet. Ezeket követte az Egyesült Államokban 1979-ben az a Leslie Fiedler és Houston Baker Jr. által rendezett két olyan program, (*'Az angol mint világnyelv az irodalom számára'* illetve *'Az irodalom mint intézmény'*) amelyek következményeképpen a '*kanonicitás*', mint kifejezés maga, bekerült a Modern Language Association 1980-as könyvészeti jegyzékébe, hogy aztán egy évvel később már maga a 'kánon' is ugyanitt követhesse. És ami talán sokkal fontosabb a szakirodalom számára, még ugyanebben az évben megjelent az említett két program alapján az a kötet, amelyik már címében is (*English Literature: Opening Up the Canon*) szinte nyílt háborút indított a szakma konzervativizmusa ellen, amely konzervativizmus – a kötet felfogása értelmében – kizárt mindenfajta kisebbséget egy olyan nacionalista diszciplína mentén, amely az angolt mint egyetlent és világnyelvet volt hajlandó csak igazából komolyan venni. Bakerék elsősorban egyetemi szillabuszokra figyelő kötete értelmében eljött az idő a kánon kiszélesítésére és átformálására.

[24] *Canons*, 1983.

[25] Míg Baker és Fiedler politikai és populista keretekre hivatkozott, a von Hallberg szerkesztette kötet sokkal analitikusabb és elméletibb meghatározottságú volt. A történeti, retorikai és szociológiai kitekintések a kánonra, mint értékhordozó potenciális intézményre üdítőleg hatottak újszerűségükkel és szakmailag felkészült, naprakész elméleti metódusaikkal, amelyeket csatarendbe állítottak a kánon működésének minél jobb megértése érdekében.

[26] A tudományos világ és a szakma különböző értelmiségi körei mellé felsorakoznak a nagy példányszámú napilapok és magazinok is, és amint Farkas Zsolt megjegyzi – „megkongatják a vészharangot: mi lesz, ha Shakespeare helyett Stephen Kinget, az *Ulysses* helyett a *Supermant* fogják tanítani?" Vö. **Farkas** Zsolt, *i.m.*, 26.

feszültségből származik, nem az, hogy a kánonok politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és határolják be hasznosságukat."[27] Mindazonáltal az esszégyűjtemény maga is gyakorta kényszerült valamiféle harcról beszélni, az irodalmon túllépő konfliktushelyzettel kapcsolatosan konzervatívok és reformerek között.[28] Hogy a helyzet mennyire nem változott, sőt a kilencvenes évekre még inkább kiéleződött, azt jól mutatja, hogy csupán hat év elmúltával az említett *Canons* című kötetet Gorak már így jellemezte: „ennek elfogulatlansága és rugalmassága nagyon távolinak tűnik manapság."[29] Ugyancsak jól tükrözi a vita hevületét, hogy a maga szerkesztette említett esszékötetben Nemoianu is így tette fel a kérdést: „Képesek vagyunk-e még bármi módon visszaterelni a kanonicitás vitáját ahhoz a tudományos axiológia és demokratikus receptivitás közötti játékos egyezkedéshez, amelynek keretei között maradnia kellene, ha a kánon tartósságát és rendellenességeit egyaránt a társadalmi és személyes bőség növelésének érdekében használnánk ki?"[30]

Problémák vs. konzekvenciák

Talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a vita alapvető negatívumai közt minden bizonnyal elsődlegesen a kétosztatú meddő harc, a politikai elkötelezettségű, sokszor erőszakos fogalmazás, és az imaginárius ítélethozatali helyzetek szerepelnek, amelyekben a „totalizáló fogalmak"[31] használhatatlansága legtöbbször tarthatatlan általánosításokban, önrémisztő túlzásokban merült ki. A vitázók gyakran elfeledkezni látszottak arról, hogy a kánonok nem csupán különböző értéktételezések mentén áll(hat)nak szemben egymással, de valószínűsíthetően teljesen más irodalomkoncepciókkal is rendelkeznek.[32] A vádaskodásban

[27] **Hallberg**, Robert von *Introduction*, in *Canons*. *i.m.,* 3.

[28] Amint von Hallberg sajnálkozva megjegyzi: „a kánont általánosan úgy tekintik, mint ami más, egykoron hatalommal bíró emberek műve, és amit már fel kellene nyitni, demisztifikálni, vagy teljességében mellőzni". *Introduction*, In *i.m.,* 1.

[29] Vö. **Gorak**, *i.m.,* 223.

[30] Lásd **Nemoianu**, Virgil *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, 215. – Figyelemre méltó, hogy idézett tanulmányában Nemoianu nem kánon-vitáról, hanem kanonicitás-vitáról beszél. Nem véletlen elszólás ez részéről, hiszen – mint ahogy tanulmányából a későbbiek során kiderül – ő sem inkább a kánonok, hanem csak az egyetemi tantárgylisták, a szillabuszok változásáról illetve vitájáról beszél. Listák mindig is változhatnak – írja –, de még az ilyenek esetében is „marad a tény, miszerint virtuálisan lehetetlen példát találni teljes szubsztitúcióra, azaz szakralizációra vagy szentté-avatásra, illetve teljesen preskriptív kánonra." 217.

[31] **Farkas** Zsolt kifejezése. *i.m.*

[32] A legfontosabb érv, amit a kánont védők hangoztattak, az eszményített állandó értékek védelme volt, amit az esztétikai értéktételezéseik ellenére is veszélyben láttak az alakuló, politikai céloktól és frázisoktól sem mentes „anarchista" törekvésekben. A másik oldal, akiket gyakorta csak „multikulturalisták"-nak aposztrofálnak, ezzel szemben azzal érvelt, hogy a kánon centrumában szereplő irodalom, mint minden hatalmi struktúra által megszabott irodalomszegmens a legkevésbé sem politikamentes. Némileg fordított módon tehát, az ideológiai érveket éppen a gyakorta ezek ellen küzdő oldal kényszerült a vita során többször is hangoztatni. Róluk, a kánont felnyitni kívánókról Henry Louis Gates Jr., mint „kulturális baloldal"-ról, kortárs kritikaelméleti szövetségről ír, amelyet legfőképpen, mint „nyugtalan, változó halmazt" definiál, és amely 'Szivárvány

nem volt kivétel maga Harold Bloom sem, aki *A nyugati kánon*nal félreérthetetlenül és nyomatékosan szállt be a vitába, ám a rangsorolás esetleges változatai és lehetőségei mellett (annak ellenére, hogy egyike volt azoknak, akik a legrégebbtől fogva foglalkoztak a kérdéskörrel), a végletekig leegyszerűsített kétosztatú harcra összpontosított maga is.[33] Bloom egyértelművé teszi ugyanakkor, hogy ő is egy állandó, örök kánon mellett érvel, tehát egész kulturális örökségünk értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelő művek listájában gondolkodik. Ezt némileg árnyalja, hogy a világirodalmi távlatban Bloom szerint is csak a tizennyolcadik századtól beszélhetünk „helyeselt szerzők jegyzéké"-ről, illetve, hogy bizonyos értelemben, – mint írja, „a Kánon nemcsak verseny, versengés eredménye, de folyamatban levő versengés" is.[34] Bloom magát az irodalomtörténetet is ennek lát(tat)ja, amely végsősorban szövegek, nem pedig emberek közt zajlik. Ennél fogva talányos, de nem érthetetlen, miért is idézi a kánonrombolók ellenében Frank Kermode-ot,[35] hisz jóllehet az „örökérvényűségről" van szó minden kanonikus mű esetében – Bloom például a nagy művek saját kiterjeszkedésükként való önteremtő aktus végsősoron romantikus elgondolását hangsúlyozza –, ez is azt erősítheti, hogy a kánonok mégiscsak mindig, folyamatosan változnak.[36]

A vitában elhangzó írások általánosító, nem körültekintő és sokszor durva, szigorú identifikációi az irodalomtudomány különböző csoportosulásait néha önmérsékletre

Koalíciót' a „feminista kritikusok, az úgynevezett kisebbségi diszkurzusok különböző kritikusai, valamint általánosan a marxista és poszstrukturalista kritikusok" szövetsége képez. – (Lásd **Gates**, Henry Louis Jr., *The Master's pieces: On Canon-Formation and the African-American Tradition*, in UŐ., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992, 17. Illetve UŐ., *Whose Canon Is It, Anyway?* in The New York Times Book Review, 26 February, 1989. 1.) Érdemes itt megfigyelni, hogy amellett, hogy egy mozgásban levő, tehát változó ellenzékről ír, Gates – akárcsak Lauter, mint a későbbiekben kiderül – egyértelműen a kanonikus kritika mellett érvel, azaz tulajdonképpen elismeri a különböző kritikusok meghatározó szerepét a kánoni ítéletalkotásban és azok semlegesítésében egyaránt. Az így koncipiált tábor számára ugyanakkor a nyíltan politikai funkciókkal és státusszal rendelkező személyeket tömörítő hivatalos "kulturális jobboldal" elsődlegesen céltáblaként szolgált. (Gondoljunk csak az olyan személyekre, mint Allan Bloom, vagy még inkább a korábbi kulturális államtitkárra, William Bennettre.)

[33] Bloom bevezetőjében még valamiféle köztes helyet kívánt kijelölni magának „a Kánon jobboldali védelmezői" és az „akadémikus-zsurnaliszta hálózat" között. Pozícióját azonban rögtön leleplezte, amikor ez utóbbiról mint a „neheztelés, a rosszindulat iskolájá"-ról írt, amely szerinte azért akarta folyamatosan megdönteni a Kánont, „hogy a társadalmi változásra irányuló állítólagos (és nem-létező) programját segítse elő. Lásd **Bloom**, Harold *The Western Canon*, New York, Riverhead, 1995, 3.

[34] Uo., 54.

[35] Kermode szerint: „A kánonok, amelyek tagadják a tudás és a vélekedés közötti különbséget, amelyek a túlélés időálló, nem pedig érválló eszközei, természetesen dekonstruálhatók". Idézi **Bloom**, *i.m.*, 3.

[36] Érdemes ezen a ponton Kermode *The Classic* (1975) című nagyhatású művére is emlékeztetnünk, s ugyanakkor Gorak figyelmeztetését megszívlelnünk. Ennek értelmében Kermode álláspontja végsősorban relativisztikus: „Nincs paradigmatikus értelemben vett klasszikus, csak klasszikusok vannak; nincsenek klasszikus értékek, csak értékek, amelyeket olvasónemzedékek a klasszikus szövegek inherens többszólamúságával (plurality) ütköztetnek." Vö. **Gorak**, Jan *Critic of Crisis: A Study of Frank Kermode,* A Literary Frontiers Edition, no. 30, University of Missouri Press 1987, 106.

intették.[37] A vita modalitásán túl ez olyan alapvető hibákat próbált korrigálni, mint az esztétikai értékek védelmének egyértelműen a konzervatív csoport oldalára helyezése az erőszakosan kétosztatú rendszerben. Azt még maga Lauter is elismerte, hogy az esztéticizmus nem szükségszerűen befelé forduló, sőt éppen, hogy „a moralizaló stílusok elleni forradalmi lázadás",[38] azt azonban már nem tudta leplezni, hogy a vita során, szerinte ez az akadémikusok „korlátozó vonásait" erősítette. Valószínűleg tényként állítható, hogy az ideológia számottevő szerepet játszik bármely irodalmi kánon alakulásában, amelyet csak csökkenteni lehet, teljes mértékben kiszűrni aligha. Végső soron tudjuk, „az esztétikai álláspont maga is ideológia".[39]

Természetesen a vita, s az erre épülő elméletek vakfoltjai között is elsődlegesen fontos helyen szerepel annak kurrikulum-szerű, listavitákra való leszűkítése, az örök és egységesnek elképzelt kánonkoncepció tarthatatlansága, illetve az irodalom mechanisztikus víziója, amely sokszor még az iróniát sem volt képes észrevenni, amely által a kánont szélesíteni kívánók éppen annak továbbélését segíthetik elő, illetve hogy az egykori „kánonirtók" idővel éppen annak védelmezőivé is válhatnak. John Guillory, aki bevallottan nem óhajtott irodalmi kánonformálódás-történetről írni, ezért kívánta a figyelmet újra a szociális, institucionális kánoni formá(tum)ra visszairányítani a vitának arról a holtvágányáról, amelyik pusztán azzal törődik, hogy ki szerepel az értékek listáján, illetve ki nem. Mint írta: „Itt az ideje, hogy feloszlassuk mind a liberális, mind a konzervatív imaginárius döntéshozatali fórumainkat. Az irodalmi kánon nem képvisel »választókerületeket« (social constituencies) semmiféle pszeudo-demokratikus törvényhozatali értelemben. De ugyanígy nem képviseli az abszolút esztétikai érték fogalmát sem, az ítélethozatal társadalmi feltételein túl, vagy azok fölött."[40]

Nemcsak az amerikai kánonvita kapcsán, de azt lehetne állítani, hogy általánosan is az újító diszkurzusok jelentős része az „akadémiai" vagy a „ magas irodalmi kánont" magát, csupán bizonyos domináns politikai, ideológiai rendekhez kapcsolta. Ha figyelmesen olvassuk Abrams rezüméjét, mely a leegyszerűsített képletről mint vádról ír, miszerint: „a kánon főként olyan művekből áll, amelyekben rasszizmus, patriarkalizmus és imperializmus

[37] Maga Gates figyelmeztetett, hogy az irodalomtudományi keretekből, a vita a szövegek elemzését „a politikum marionettszínházává változtatta, amelybe a való világból származó elkötelezettségeink minden szenvedélyét belevisszük." – vö. **Gates**, H. L. Jr., *i.m.,* 192. Ugyanígy a leegyszerűsítések ellen lép fel Edward Said is, okolva azokat, akik „nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között". – vö. **Said**, Edward W., *The Politics of Knowledge*, in Raritan, Summer 1991.

[38] Lásd **Lauter**, *i.m.,* 136.

[39] Lásd **Bloom**, Harold *i.m.,* 492., illetve vö. **Eagleton**, Terry *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

[40] Lásd **Guillory**, John, *Canon,* in *Critical Terms for Literary Study*, 236.

nyilvánul meg, továbbá amely vagy marginalizálja, vagy kizárja a feketék, spanyol-amerikaiak és egyéb etnikai kisebbségek, a nők vagy a munkásosztály, a populáris kultúra, a homoszexuálisok és a nem-európai civilizációk érdekeit és teljesítményeit”[41] – érdemes lesz megfontolni Guillory szavait, aki a vitában a politikai reprezentáció irodalmi/művészeti rendszerekre való alkalmazásától óv.[42] A radikálisok és a konzervatívok harcában sokszor csak „a Kánonról” mint elvont, hipotetikus konstrukcióról beszéltek, ahelyett, hogy aktuális és még funkcionális történeti kánonokat vizsgáltak volna, olyanokat, amelyeket adott közösség, rendszer, intézmény vagy éppen egyéni kritikusi, irodalomtörténeti karrier érvényesít. A humántudományok terén kézzelfoghatóan beállt változások ellenére némileg még ma is meghatározó ellenirányként tartja magát a válogatott művek kánonjába vetett hit, ugyanakkor megfontolandó lehet az az érvelés is, miszerint létezik olyan elfogadható modalitású útja művek és olvasatuk generációs továbbításának, amely a teljes átrendezésnek és cserének ellenálló bástyákként értelmezi azokat, mint amelyek szükséges stabilitást jelenthetnek a fiatal generációk neveltetése során.[43]

Az elmosódó szemantika, amely a kánon fogalmát és ekvivalenseit kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait tematizáló, de a jelen érvényes diszkurzusaival sikertelen párbeszédet folytató „állandó” fogalomként jellemzi, (és amely annak gyakorta megkérdőjelezett érvényességét és hitelét kívánja fenntartani) valószínűleg éppolyan leegyszerűsítésnek tekinthető, mint a klasszikusok utópisztikus elképzelése, mely örökre zárt kategóriaként írja le e bővíthetetlennek vélt csoportot.[44]

---

[41] Vö. **Abrams**, M. H., *A Glossary of Literary Terms,* Port Worth, Harcourt Brace College Publishers, 1993.

[42] Vö. **Guillory,** *i.m.,* 27.

[4343] Hogy a szimultán kánonokat ad abszurdum, létezésükben megkérdőjelező modalitás, az örök értékek és az ideologikus megosztottság alakzatai máig meghatározzák nemcsak a professzionális irodalomkritika, de a kultúraközvetítés és egy szélesebb értelemben vett irodalmi nyilvánosság elvárásait, abban jelentékeny szerepe lehet annak a kényszerű hiátusnak, ami a saját értékek felmutatását pusztán mint elkülönböző ideológiai értéktételezésekkel szembeni védekező magatartást jellemzi a kritikatörténeti diszkurzusokban. A saját, mint más megtapasztalásának jaussi alkalmazása talán azért maradhatott gyakorta teljességében muzeális kövület a kánont egységesnek elfogadók számára, mert a másik oldal ideológiai defektjeinek az esztétikai meghatározottságokhoz képest előzetes adverzialitásként felfogott viszonya eleve nem tette lehetővé bármilyen diszkurzív térnek a tapasztalati kontextusában az ilyen szempontok dialogicitását. (Vö. még: **Jauss**, Hans Robert, *Zum Problem des dialogischen Verstehens*, in **Lachmann**, Renate red., *Dialogozotät*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1982.

[44] Ami a nagybetűs Kánonnak mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájának mégis fogalmi potenciált biztosít, az éppenséggel az a sajátsága lehet, amely szembeállítja a kumulatív vagy exponenciális szövegelképzelésekkel, tehát egyfajta kiszélesítésen, illetve radikális változáson keresztül történő átértékelésének gondolatával. Azzal a kérdéssel szembesít nevezetesen, hogy szövegek eltérő idő- és térrelevanciáiban a különböző értékértelmezések hogyan konstituálódhatnak még akkor is, ha teljesen különböző kánonok előírásainak és értékszempontjainak dimenziójában ez általánosan szinte sohasem azonos indokoltságok mentén történik. Aktuális lehet-e még a kérdés, mely szerint a hagyományban klasszikusként leírt művek esetében létezne olyan állandó, amely, ha nem is az azonosnak értett értékeket, de a képességünket állandósítaná ezen művek mint olyanok felismerésében? Valószínűsíthetően itt a nagybetűs kánont ily módon

Háttérirányzatok és társadalomtörténeti előzmények

Amennyiben továbbgondoljuk a polémia alapvető meghatározottságának kereteit, illetve a szakirodalom aggályainak gyakori félreértésekre következtetni engedő védekező magatartását, könnyen érthetővé válik, miért is tartotta fontosnak Guillory könyvének már a nyitófejezetében leszögezni,[45] hogy a kánonról szóló vitákban túlságosan is félreértették a probléma valódi jelentőségét, tudniillik, hogy a szerzők és a szövegek kizárása, illetve beemelése adott kánonok listáira vagy e kánonok valamilyen összefüggéseibe nem is annyira fontos, mint az a kérdés, hogy a kirobbant polémia miért is jelenthet egyfajta válságot az irodalmi életben. Guillory szociológiai szempontokat érvényesítő problémafelvetése mellett, a mi szempontunkból legalább ilyen fontos, hogy az egymás melletti elbeszélések során a vita résztvevői, még ha be is látták a kánonok dichotóm párharcának leszűkítő voltát, ezek polifunkcionalitásának a lehetősége már csak azért sem válhatott egyértelművé számukra, mert gyakorta még a fogalmi háló egyazon szeletéről értekezők is más fogalmi kódokat használtak értelmezéseik során. Ezért a fogalmi tisztázást kísérő hangsúlyos figyelem mellett a vita előzményeinek tekinthető általános társadalomtörténeti háttérről sem célszerű megfeledkeznünk.

Talán mindjárt azt érdemes megemlítenünk, amire könyvében Bloom is utalt, tudniillik hogy az utóbbi évtizedek igen alapvető, globális változásai következményeképpen nemcsak az irodalmat, de magát az olvasás kultúráját és hagyományát is súlyos kihívások érték. Amint a problémával foglalkozók közül többen is felvetették, az olvasók egészen különböző vallású, felfogású, politikai színezetű többsége meglepően sokáig megegyezett bizonyos irodalmi művek illetve műalkotások esztétikai értékében, ezek felszabadító, örömöt nyújtó hatásában, vagy ilyen jellegű potenciáljában. Meglepően sokáig élt a köztudatban az a

fenntartó igény a klasszikusoknak nem szövegbeli, de sokkal inkább hagyománybeli értéktételezéseire, s ezek kanonikus státuszára alapoz. Az újabb törekvések is, amelyek a konvencionális értékrend paradigmatikus megváltoztatására törekszenek, éppen ezért általában csak az őket időben közvetlenül megelőző, az irodalmi hagyományban előttük elfogadottnak számított diszkurzusrend ellen lépnek fel radikálisan. A klasszikusok körét – bármit is értsünk most ez alatt – a felforgató kánoni törekvések legtöbbször csak bővíteni szeretnék, nem utolsó sorban azért, mert a klasszikusok által képviselt bizonyos értékszemléletek kanonicitásának a megőrzését éppen saját legitimitásuk érdekében is használják. Nem ritkán egyenesen hivatkozási alapnak is tekintendő az általánosan elfogadottnak hitt klasszikusok axiomatikus halmaza, míg a paradigmaszerű kánoni mozgásokban az elsődleges szempont az előző hatalmi kánon disszeminációjának, tarthatatlanságának és ilyen módon az új törekvések szükségszerűségének az igazolása lesz.

Az abszolút esztétikai érték kapcsán Gorak is szükségesnek érzi hangsúlyozni, hogy egy homogén, egységesítő Kánonként elképzelt entitás helyett ő „kanonikus diszkurzusokról" kíván beszélni, még mielőtt „a kánont" alárendelné az elnyomó, éppen aktuális Diszkurzusnak. Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon. i.m.,* 9.

[45] Lásd **Guillory**, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1993.

meggyőződés, mely szerint művészettörténeti aspektusból is, az ízlések folyamatos változása ellenére, létezik valamiféle standard, olyan állandó, amely az értékek változatlan, immanens alapjaira utal. Ezért arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért éppen a '80-as évekre válhatott a kánon-kérdés oly sürgetővé és a kritikai beszédmódok központi problémájává, illetve, hogy mindez milyen elsődleges hatások alapján történt, térjünk vissza Jan Gorak gondolatmenetéhez, aki három kritikai irányt is kapcsolatba hozott ezzel az érdeklődéssel. Az oppozicionális kritika régi hagyományát, az öntudatos, metakritikus érdeklődést azon természetű jelölő és érvényesítő rendszerek iránt, mint amilyenek például Barthes, Derrida, Foucault, Althusser és Hayden White műveiben fedezhetők fel, illetve harmadik hatásként magát a szociológiát, amely az irodalomban is a kritikai irányultságot erősítette, és az értekező prózát általában egy sokkal öntudatosabb pozícióba segítette. Az adverziális, a teoretikus és a szociologikus elem vált tehát – a kritika világháborút követő marginális elemeiből, ezen érvelés szerint[46] – központivá és meghatározóvá az utóbbi évtizedek diszkurzusainak rendszerében: „Amikor 'érték' és 'kultúra' vizsgálódás alá kerül, a 'hagyomány' nem sokáig maradhat megkérdőjelezhetetlen". Ezt abszurd módon, de bizonyos fokig alátámasztani látszott az a szélsőségesnek tekinthető felfogás is (amelyet a konzervatív oldal részéről Allan Bloom *The Closing of the American Mind* című könyvében hangoztatott, nevezetesen), hogy a kulturális erózió jelenlegi állapotát nagymértékben erősítették az olyan gondolkodók, mint Nietzsche és Max Weber elméleti munkái. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy azok az elméletírók, akik e két személyiség elméleti tradícióinak a továbbfolytatóiként ismertek,[47] és (a maguk heterogeneitásában) hetvenes években igencsak részt vettek az említett „megkérdőjelezésben", nem is beszélve az irodalomértésünket nagymértékben befolyásoló olyan autoritásokról, mint Habermas vagy Heidegger, akkor könnyen egyértelművé válik, hogy a vitafeleknek nem feltétlenül precíz szellemi térképre van szükségük. Az említett globális kihívásokkal ugyan mindegyik oldal többnyire tisztában volt/ van, csakhogy a kiindulási pontjaik merőben különböznek, mert amíg az egyik fél nyílt támadást lát a számára megkérdőjelezhetetlen értékeket képviselő kánon „felnyitásában", a másik már nemcsak annak kiszélesítésén, diverzifikációján, de adott esetben annak tarthatatlansága miatti eltörlésén és egy teljesen új értékrend kialakításán is dolgozik. Más szempontokból tekintenek ugyan a problémákra, de azt egyikőjük sem tagadja, hogy többek között az említett szerzők munkássága nagymértékben hozzájárult egy olyan elméleti kánon

[46] Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon, i.m.,* 224.
[47] Úgy, mint Foucault, Derrida, Lacan, Barthes, Deleuze, vagy Baudrillard.

kialakulásához, amely egy korszerűbb irodalom-felfogást meghonosítva próbálta bővíteni az irodalom hagyományos rendszerének és intézményességének a koncepcióját.

A probléma jól láthatóan tehát ma sem a kánoni listák tartalmáról szól, hiszen a kánonokról szóló viták, illetve elméletek jelentősége jóval túlnő egy lezártnak hitt irodalmi kánonról szóló imaginárius megegyezés esetleges határain. Sokkal inkább arról lehet szó, amit Guillory is érzékeltetett, hogy olyan krízishelyzet áll elő, amely alapjaiban is átgondolásra készteti azt a kulturális tőkét, amelyet úgy hívunk, irodalom.[48] A kulturális tőke, amelyikről Guillory – Bourdieu kifejezését használva – könyvében beszél, olyan átfogó kulturális emlékezetet feltételez, amelyik irodalomszociológiai szempontból köti az erudíciót, a különböző osztály-fogalmakat is bevonva, az irodalom intézményrendszeréhez. „A probléma, amit kánonformálódásnak hívunk – írja –, a legjobban úgy érthető meg, mint a kulturális tőke képződésének illetve szétosztásának, hozzáférhetőségének a problémája, még pontosabban, mint az irodalmi termelés és fogyasztás 'eszközeihez' való hozzáférés problémája".[49] Az eszközök itt, mint módozatok értendők, amelyeknek alapfeltétele Guillory szerint az iskola, mint intézmény, amely szabályozni képes a kulturális tőkét, így annak a „szétosztását" hozzáférhetőségét is – tegyük gyorsan hozzá: természetesen mindezt nem egyenlő arányban. A tágabb értelemben vett, kulturális kánon a hagyományképződésben éppen a nevelés által biztosítja saját természetszerű továbbélését.[50] Az értékek taníthatósága szempontjából tehát elsődlegesen fontos, hogy bármely kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag például mindig is az irodalom intézményeitől függött, és csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Nem véletlen, hogy az amerikai kánonháború közvetlen kiváltó oka is az a konkrét kérdés volt, hogy mit tanítsanak

[48] Vö. **Guillory**, *Cultural Capital*, p. viii.
[49] Uo., p. ix.
[50] A hagyomány legtöbbször a nevelés által szükségképpen meghatároz bizonyos *a priori* létező értékeket a társadalom tagjai számára. Ezek az értékek – akár olyanok, mint az írás/olvasás vagy a számok ismerete – nemcsak egyértelműen szükségesek az egyén további életmenetele során, de előfeltételezik azt is, hogy e képességek megszerzése eleve érték, méghozzá állandó érték.

az egyetemeken.[51] Az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve hatalom és rang viszonyának a meg- és átörökítésében.

Intézményes kritika

Az intézményesség szerepe ugyanakkor nem merül ki az iskolai tananyagban. Valóban ez a szélesebb kánonformálódás helyszíne, de időbeliségében megelőzi a hivatásos, *kanonikus kritika*. A kifejezést Paul Lautertől kölcsönzöm, de nem abban az értelemben, ahogyan említett könyvében ő azt használta. Lauter ugyanis megkülönböztetett „kanonikus" és „formális" kritikát, ez utóbbit egyértelműen az ellentáborhoz, tehát a kánon zártságát védőkhöz sorolva, akik véleménye szerint azáltal, hogy csak kész, szentesített szövegekkel foglalkoznak, akarva-akaratlanul is fenntartják a kánon hegemóniáját. Ezzel szemben ő kanonikus kritikán az öntudatos, a kánont szélesíteni kívánó diszkurzusokat érti, akik meglepő módon, az előzőektől eltérően tudatában vannak történelmi és társadalmi helyzetüknek. Csakhogy a kánon megváltoztatása, felnyitása éppen olyan koncepción alapszik, mint a kánon megőrzése. A kritika, amely valamiféle autoriter pozícióból szólal meg, mindig is csak kanonikus lehet. Gates sokszor idézett írása jól rávilágít a problémára, miszerint mindkét oldal példásan tudatában van, hogy a kritikának illetve az oktatásnak micsoda szerepe és jelentősége van az értékek reprodukciójában: „Benett úrnak igaza van: az irodalom oktatása valóban értékek oktatása. Nem inherens módon, de esetlegesen az; az – azzá vált – esztétikai és politikai rend tanítása ez [...]"[52]

Amellett, hogy a kulturális kánonok által meghatározott módon értelmezés, és ennél fogva értékelés nélkül nem létezhetünk, ezek a mindennapi értékeléseink általában csak intuitív és artikulálatlan módon mennek végbe. Az ilyen, elsősorban csak önmagunk számára történő értelmezést a hivatásos kritika azzal a lényeges aktussal egészíti ki, hogy az ítészek önmaguk mellett „valaki más részére" szólóan is értékelnek, mindezt pozíciójuk

[51] Talán nem túlzás azt állítani, hogy abban, hogy ez hirtelen „alapkérdéssé" vált, a legnagyobb szerepe a multikulturalizmus térhódításának volt, azaz alapvetően politikai háttérrel (is) rendelkezett. A helyzet ugyanakkor merőben más, ha az intézmények felől nézve, a problematikusabb kérdéseket a hagyomány különböző regisztereihez mérve gondoljuk el, például az európai és az amerikai kultúrtörténet során, hogy csupán az egymáshoz legközelebb álló, alapjaiban azonos kulturális hagyományokkal bíró két földrészről ejtsünk szót. Ha ugyanis pusztán a vitában kiindulópontként kezelt egyetemi szillabuszok problematikusságára, esetleges összemérésére figyel valaki, akkor sem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyetem mint intézmény nem pusztán európai gyökerekkel rendelkezik, de a kezdettől fogva európai értékeket is közvetített. Az Egyesült Államokban viszont, ahol az egyetemek elsősorban nem állami finanszírozásúak, így politikájukban részben liberálisabb, populárisabb, és adott esetben a saját támogatók érdekeit szem előtt tartó nézeteket képviselnek, a kulturális rétegzettség eleve adott komplexitása is maga után vonta, hogy idővel megjelenjenek a faji, nemi, vallási diverzifikációt képviselő írók, illetve ilyesfajta kulturális jelenségek, némileg háttérbe szorítva az eurocentrikus tananyagot.

[52] **Gates**, H. L., *The Master's Pieces*, in *Loose Canons*. *Notes on the Culture Wars*, N.Y. – Oxford., Oxford University Press, 1992, 35.

társadalmilag elfogadott, hitelességgel és érvényességgel felruházott szerepéből adódóan. Különböző szövegek fel- és átértékelése nem szűkíthető ugyan, pusztán olyan formális kritikai ítéletekre, amelyek az akadémiai falak között vagy különböző szerkesztőségekben látnak napvilágot, de maga az értéktételezés, az irodalmi értékek konkrét meghatározása során a hivatalosság ilyen és ehhez hasonló intézményei elsődlegesen vannak jelen. Bizonyos szövegek gyakori felvétele például különböző irodalmi antológiákba nem csak az adott mű értékét tükrözi, de mint arra Barbara Herrnstein Smith is rámutatott,[53] valamiképpen tovább is lép, növelve ezt a fajta értéket. Hasonlóan, egy mű többszöri szereplése bizonyos listákon (általában irodalomjegyzékeken), a rá való gyakori hivatkozások, a szövegből illetve a szerzőjétől való többrendbeli citációk (főleg az akadémikusok és egyetemi tanárok által) az adott mű értékeinek legalábbis szélesebb körben való ismertségét, a rá irányuló figyelem felkeltését, és nem utolsó sorban a jobb – mint valami eleve értékeshez való – hozzáférést biztosítanak a potenciális olvasók körében. Talán nem véletlen, hogy az a Harold Bloom is, aki nem kevesebbre vállalkozott mint hogy ismert „minimál-listájában" megmondja, mely művek tartoznak a Nyugati Kánonba, úgy tárgyal a hosszú listából huszonhat művet, hogy közben éppen arról látszik megfeledkezni, hogy ezek (lett légyen bár szó klasszikusokról, vagy annál is inkább) nem ugyanúgy élnének a köztudatban, ha nem közvetíttetnének éppen az olyan értekező ítészek által, mint maga Harold Bloom.[54] Persze Bloom ezt valószínűleg másképpen látná, még akkor is, ha olvasatából rangsorolására is egyértelműen fény derül.[55] A professzionális kritika meghatározó szerepét művek utóéletének, megőrzésének és továbböröklésének kérdésében mindenesetre nehéz lenne tagadni. A kritikusok és recenzensek hagyományosan kanonikus viharmadarak (Lars Ole Sauerberg szerint egyenesen rohamosztagosok, „stormtrooper"-ek), munkájuk a kortárs irodalom első és talán legfontosabb szűrőjének számít. Az irodalmi hagyomány alakulása szempontjából talán elegendő, ha itt Gorak, illetve Sauerberg által elemzett kanonikus kritikusi életművekre, illetve ezek hihetetlenül fontos szerepére utalunk.[56] A szerkesztőkkel együtt az általuk megjelenésre szánt és jóváhagyott műveknek belépést biztosítanak abba a szűkebb körbe, amelyből aztán lehetőségük nyílik a Matthew Arnold-i értelemben vett „legjobbak"

[53] **Herrnstein Smith**, Barbara, *Contingencies of value*, in *Canons*, 5–40.
[54] Holott értekező közvetítőikre (Johnsonra, Walter Paterre és másokra) ő maga is gyakran hivatkozik.
[55] Azaz, hogy számára Shakespeare a primus inter pares.
[56] Gorak Ernst Gombrich és Northrop Frye, illetve Frank Kermode és Edward Said, míg Sauerberg T. S. Eliot, F. R. Leavis, Northrop Frye és Harold Bloom munkásságát elemzi. Lásd **Gorak**, *The Making of a Modern Canon, i.m.,* illetve **Sauerberg**, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* N.Y., Macmillan Press Ltd. London, St. Martin's Press Inc., 1997.

idealisztikus világát megközelíteni, vagy pusztán a Kermode által említett mnemonikus kánon szükségszerű kiválasztottságát élvezni.

Megfontolandó ugyanakkor az a gondolat is, mely szerint a kialakult meggyőződés, hogy bármely kánon csak institucionális keretek között létezhet és maradhat érvényben, lényegesen megnehezítette a bennefoglalt művekről, mint olyanokról, belső értékekről és/vagy zsenialitásról szóló beszédet. A kánon, mint a kulturális piac ellenőre, mint az irodalmi állandók letéteményese és őrzője akár nehezékként is funkcionálhat az irodalmi köztudat számára. Azt sugallja, hogy a modern kánonok csupán úgy létezhetnek, ha megőrzik a létező institucionális kereteket, illetve a jól bevált meghatározásokat és feladatokat: a tanárok olyan, az időben megedződött kövületekről beszéljenek, amelyek listaként összeállítva magát az Irodalmat képezik. Az így kialakuló listák, a kizárások és felvételek alapján külön olvasási módozatokról beszélhetünk, ezek pedig mély meghatározói magának a közösnek tételezett kultúránknak. Herbert Lindenberger e tárgyban gyakorta hivatkozott könyve[57] a kánonképződésről szóló tanulmányait nem véletlenül egyszerűen az "Intézmények" fejezetcím alatt tárgyalta, még ha Guilloryval ellentétben ő túlzónak is érezte az iskolák kizárólagos szerepének a hangsúlyozását bármely kulturális kánon létrejöttében és fenntartásában. A kánoni listákon, de méginkább az egyetemi szillabuszokon, ajánlott olvasmány-listákon szereplő művek ellenhatást is kelthetnek, hiszen gyakorta a kötelezők távolságtartó, elavult és így megközelíthetetlen szférájába sorolandók. Nemoianu szerint „… éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent, és akiket saját exkluzív birtokában tart, vannak leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat."[58] A kettősség az ilyen listák szükségszerű és ugyanakkor gátló voltával kapcsolatban jól látható, ha a tág értelemben vett kánoni lehetőségeket, mint a továbbhagyományozódáshoz elsődleges, könyvformájú megjelenést illetve folytonos újrakiadást vesszük szemügyre. Ilyen alapon ugyanis igencsak megfontolandó az a probléma is, amelyre túlzóan ugyan, de említett tanulmányában Katha Pollittot idézve hívta fel Farkas Zsolt is a figyelmet: „ma Amerikában a kánonvita alapját képező előfeltevés az, hogy csak a listára felvett könyveket olvassák, s ha nincs lista, semmilyen könyvet nem olvasnak. Egy szöveg egyetlen esélye, hogy szöveggyűjteménybe kerül – ezt mindkét oldal készpénznek veszi."[59] Ezzel szemben állíthatja Nemoianu, hogy „az igazán kanonikus művek egy kaotikus és természetes folyamat során kerülnek kiválogatásra, amely végső soron kiszámíthatatlan

[57] **Lindenberger**, Herbert, *The History in Literature. On Value, Genre, Institutions*, New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.
[58] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 221.
[59] Vö. **Farkas** Zsolt*, i.m.,* 69. jegyzet.

még akkor is, ha létrejöttét számos konkrét paraméter befolyásolja".[60] Ezek a paraméterek viszont a Nemoianu által elképzelt állandó folyamatba olyan ügyes „tolvajokként" léphetnek be, mint ahogyan egyik tanulmányában arra Christopher Clausen is utal.[61] A kanonikus kritika túlhangsúlyozása, tulajdonképpen az irodalmat mindig nyitó, utópisztikus és bűvös kulcsként kezeli azt. Pedig az elméleti mesterkulcsok – Clausen érvelése szerint – valószínűsíthetően mindig csak egy kis rést képesek megnyitni az irodalom pazar kertjében, olyat, „mint az Alice által megnyitott kertkapu volt, amely túl szűknek bizonyult ahhoz, hogy átbújjon rajta."[62] Az persze, hogy nem létezik ilyen mesterkulcs, még nem jelenti, hogy egyáltalán nincs bejárat abba a bizonyos kertbe. A jó tolvaj szinte valamennyi zárat fel tudja nyitni, és szabad keze lehet a „nemesi kúrián" mindaddig, amíg „félszemmel a riasztóberendezésre és a kutyára is figyel."[63] Clausen ezért a „betörő kritikusi" attitűdöt javasolja az állandóan kulccsal rendelkező helyett, mert az sohasem szenved attól az illúziótól, hogy minden az ő birtokában van.

A lényegi problémák…

Vajon mennyire érvényes még az olyan érvelés, amely szerint az elődökre figyelő, de természetszerűleg a jövőt előkészítő történetiség az irodalomnak egyfajta belső tulajdonságaként jelenik meg, olyanként, amelynek nincs köze politikai eseményekhez? Valóban téved-e az, aki az irodalom jelenségeit a kor eseményeiből (is) magyarázza?[64] Amint azt Szegedy-Maszák Mihály nagyszerű tanulmánya megmutatta, Babits maga is arra kényszerült, hogy eltávolodjék a művészi értékek időtlenségébe vetett platonista hittől, amely pedig kiinduló föltevésként szolgált számára európai irodalomtörténete megírásakor.[65] A művészi értékelésnek ez a fajta, a változékonyságra, a múlt és jövő lezáratlan párbeszédére figyelmeztető karakterisztikuma mégsem olyan egyértelmű a kanonikus diszkurzusok vitájában. Félő ugyanis, hogy a különböző kritikusi attitűdök itt sem pusztán más rangsorban, különböző értéktételezésekben merülnek ki, de alapjában más irodalom-felfogást képviselnek.

[60] Lásd **Nemoianu**, *i.m.,* 220.
[61] Lásd **Clausen**, Christopher, *Canon, Theme, and Code*, in *The Hospitable Canon*, 1991. 204.
[62] *i.m.,* 203.
[63] *Uo.*
[64] Vö. **Babits** Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Auktor, 1997.
[65] Lásd részletesen **Szegedy-Maszák** Mihály, *A művészi értékek állandósága és változékonysága. Babits európai irodalomtörténete,* in UŐ., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

A művészet történetét Gombrich szerint remekművek történeteként kell elképzelni,[66] s Gombrich gondolatmenetétől némileg eltérően ugyan, de feltehető a kérdés: vajon mennyiben lehet egyáltalán másképpen? Megragadható-e az a fajta tág, kulturális kánon, amelyet kulturális emlékezetként a hagyományból szükségszerűen szelektív és autoritatív módon van csak módunk érzékelni, másképpen, mint szélsőségeiben? Ha az értékek továbbadását, továbbörökítését, iskolákban való oktatását vesszük szemügyre, nem biztos, hogy olyan egyértelmű lesz a válaszunk, mint az értékelések koronként változó kritériumait az irodalomtörténetektől joggal számonkérő, ezek hiányára figyelmeztető attitűdünk esetén. Mert az említett babitsi munka végén is megkérdőjeleződik ugyan az alkotó tevékenység tekintélye, valamint a művek maradéktalanul befejezett, állandóan létező azonossága, de vajon bármely értékítélet, amely mégis a remekművek ilyen jellegű mivoltára enged következtetni, képes lehet-e odafigyelni a számára másodlagos alkotásokra anélkül, hogy közben önmaga szűklátókörűségére reflektálva mintegy kioltsa önnön legitimitásának alapjellemzőit: a saját értékek állandóságába vetett hitét? Márpedig ha nem, célszerűbb lenne önáltatás nélkül előbbre jutni; a klasszikusok örökérvényűségében hívők az irodalomtörténetben csak mint listákban, méghozzá klasszikus listákban fognak majd gondolkodni. Frye is a „mesterművekkel" való foglalatoskodást tartotta a „valódi" kritika alapfeladatának, mintha ezeknek a műveknek az ilyen jellegű identitása teljesen magától értetődő lenne, ha egyéb miatt nem, hát a „tájékozott (informed) jó ízlés közvetlen értékítéletei alapján".[67] Éppen ezért, talán ideje lenne az értékelés változó kritériumairól valóban úgy beszélni, hogy közben folyton szem előtt lehessen tartani adott irodalomtörténetek változó irodalomfelfogását is. Mára tulajdonképpen egyértelművé vált, hogy az irodalomnak mint kompakt, önmagában létező lényegnek a gondolata nem igazán folytatható tovább, hiszen az irodalmiság vagy az irodalmi rang maga is távlat függvénye csupán. A kanonicitás-fok változása miatt a kánonhoz tartozó művet nem minden korlát nélkül, de mindenképpen változónak célszerű minősítenünk, amelyet nem lehet teljességében a történelmen kívül szemlélni.

A kánon-vita jónéhány résztvevője – a „standard kánon" kritikusa és védelmezője egyaránt – gyakran megfeledkezni látszott arról, hogy az olvasó sohasem változatlan formában, esszenciális ideologémák mentén értelmezi a műveket, és hogy minden értelmezendőhöz – de facto – többféle kritikai viszonyulás is lehetséges, beleértve a hivatalosat is. Bármely kánon műveinek csupán ideológiák közvetítőiként való

[66] Vö. **Gombrich**, E. H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*, Oxford, Phaidon, 1979, 152, illetve **Gorak** említett kötetében a róla szóló fejezetet: 89-119.
[67] Lásd **Frye**, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, N.J., Princeton, 1957, 27.

meghatározása, illetve az értelmezésnek közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása nagyon erős leegyszerűsítések árán képzelhető csak el. Ettől persze még létezhet az a bizonyos harmadik aspektus is: nevezetesen, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség mint a későbbi kánoni rang előfeltétele, csak bizonyos institúciók vélt vagy valós leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, mert művek csak így kerülhetnek el egyáltalán az olvasóhoz. Amennyiben pedig ez a kitétel eleve megszabni látszik bizonyos ideológiahordozók megjelenésének és terjesztésének a feltételeit, a korlát nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bír majd, de eleve átlépni látszik azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter forgalmazói/értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy mű recepciójának – akár a hatástörténeti – előkészítésébe.[68]

Ugyanakkor a kánonok mindezek ellenére való fennmaradását nem pusztán az autoriter dogmák következményének, de egy lenyűgöző kulturális szükséglet eredményének is kell tekintenünk. Gorak könyvének a Kermode-ról és Said-ről szóló fejezetében nem véletlenül állította, hogy a csatát többször megvívták már, de végérvényesen sohasem nyerték meg.[69] Éppen ellenkezőleg, a kánon komplex története során sokkal furcsább és zavarosabb vonalat követett, mintsem a róla tárgyalni kívánók figyelembe vették volna. A nagy alkotó, illetve mű kánonalapító erejéről lehet ugyan értekezni – amint Harold Bloom is teszi –, sőt valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha egyes művek másokkal való versengésében, illetve történetiségükben a más művekkel való újra és újra történő megvívásuk során létrejövő értékaktualizációkról beszélünk, de mindez egy komplex folyamat, egy rendszertörténés során valósulhat csak meg. Guillory sem azért hadakozik a kritikusok és hivatásosok kizárólagos szerepe ellen, mert nem ismeri el ezek meghatározó voltát, hanem mert a fennmaradás, a kanonizáció, tehát a terjesztés, az értelmezés és a továbböröklés szempontjából fontosnak tartja kiemelni, hogy sokkal összetettebb társadalmi kontextusról kell beszélnünk, mintsem amelyik csak egyedi olvasatokat, – akár egy hivatásosét – venné figyelembe. „Szövegek kiválasztása megőrzésük, továbböröklésük céljából természetszerűleg feltételez ítélkezési aktusokat, amelyek valójában komplex pszichikai és szociális események; de ezek szükségesek, viszont nem elégségesek a kánonképződés folyamatához. Egyetlen személy értékítélete, miszerint egy mű nagy, önmagában még semmit nem tesz a mű megőrzése érdekében mindaddig, amíg ez az ítélet

[68] Ha nem áll módomban eleve hozzáférni bizonyos művekhez, illetve megismerni adott esetben azokat, amelyeket nem érintett semmilyen kanonikus kritika, aligha ítélhetem, határozhatom meg ezen művek esetleges helyét a kánonban, akár kiszélesíteni, akár megóvni akarom azt! Nem lehetséges, hogy Edward Said ezért (is) beszélhetett, a kánonok társadalmi megosztó hatásáról a nyugati kultúrák intézményes formái által?

[69] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon*, *i.m.,* 8.

nem bizonyos intézményes keretben történik, olyanban, amelyikben lehetőség van a mű továbbörökítésére, folyamatos bemutatására az olvasók újabb és újabb generációinak".[70] A kulturális tőke formáinak átadásában és a hozzáférés szabályozásában a kánonformálás folyamatát csupán a társadalmi, szociális háttér összefüggéseiben, a különböző iskolák szociális, intézményes „protokollján" át vagyunk képesek megérteni. Persze valószínűleg a hivatásos kritikához hasonlóan, nem célszerű túlértékelnünk az iskola szerepét sem. Ezzel tulajdonképpen a kulturális háttérre, az irodalmi nyelvezet belső erőire és a jelenlegi hatalmi befolyásolás intézményes kereteire történő kitekintés egyszerre válik szükségszerűvé. Így egy más szinten ugyan, de teljességében elfogadható Harold Bloom azon állítása is, miszerint az irodalmi nyelvezet a kulturális tudástól, a kognitív erőtől, a figuratív nyelv szintjétől és a dikció erejétől függően is meghatározza a kánonba való bekerülést. Bárhogyan is, de az elméleti felvetések mindig visszatérnek egy adott problematikához, nevezetesen ahhoz a kényszerhez, hogy a kánonnak valamiféle verzióján keresztül, de továbbadjuk a következő generációknak a kulturális értékekkel bíró műveket, illetve hogy valamiféle szintézisre törekedjünk ezek között a művek között, amely törekvés óhatatlanul kizár egyes alkotásokat, fel- és átértékel másokat.

Visszás teorémák

Kikerülhetetlen a kérdés, vajon nem azok a művek pályázhatnak-e a legnagyobb eséllyel valamiféle konstans kánoni helyre, amelyek egyszerre képesek magukban hordozni a történeti és művészi értékítéleteknek és elvárásoknak megfelelő jegyeket? Amelyek úgy képesek ellenállni az újraolvasás történeti kontextusában folyamatosan változó érték-előfeltevéseknek, hogy a folytonos újraértelmezhetőség lehetőségeinek megvalósulásához teret nyújtva, az esztétikai élménynek a különböző interpretációk során kitermelt jelentésein és az eredeti történelmi szituáltságon túllépve is biztosítani tudják azt? Ezzel a kérdéssel minden kánonelméletnek szembesülnie kell, minthogy az értékelések során megkerülhetetlen a művek önértékének, illetve az irodalmi hagyománybeli értékelések kanonicitásfokának az együttes tárgyalása. A tág értelmű, kulturális kánonok esetében már említettük a közvetítettség teljes kiküszöbölhetetlenségét, mint ami a neveltetésünkből, a kulturális háttérből és mindabból a környező intézményrendszerből adódik, amely sugallja számunkra a szövegértelmezés közmegegyezéseit. Épp olyan ez, mint az a nyelvi korlát, amelyet az európai szemlélet szűkössége ellen lázadók kényszerültek tudomásul venni a kánon-vita során, tudniillik, hogy csak a bírált kánon értékrendszerének a nyelvezetén valósíthatták ezt

[70] Lásd **Guillory**, John, *Canon*, in *Critical Terms for Literary Studies*, *i.m.,* 237.

meg. A „nyugati hegemónia” ilyenforma továbbélése minden kanonikus változásra irányuló törekvést jellemez már paradigmatikus szinten is, minthogy az elnyomottnak vélt fél mindig csak az előző hatalmi struktúra nyelvén képes szólni.[71] Az irónia ráadásul a kánonok kettős, nyitó-záró tevékenységét nemcsak nyelvezetében jellemzi immanens módon, de temporalitásában is, minthogy minden újító törekvés idővel éppoly zárttá, merevvé válhat, mint hajdanán a kánon tisztelete volt. Babits arra kényszerült, hogy elismerje, léteznek olyan művek, amelyek vitathatatlanul jelentősnek látszottak saját korukban, utóbb mégsem bizonyultak maradandó értékűnek. Herbert Marcuse, a marxista művészettörténeti elmélet ellen lázadva úgy beszélt az Esztétikai Dimenzióról, hogy közben maga állította össze a kritika egy újabb standardját, azt, amelyet a kortárs irodalmi beszédmódok, diszkurzusok is többé-kevésbé radikálisan használnak éppen a standardok, az elfogadottak, az örökérvényűek ellen. De az említett vitára is jellemző, hogy a vitázó felek szándékosan nem veszik figyelembe a kánonok ilyen jellegű sajátosságait. Bloom gyakorta védekező magatartása, amely időnként már-már sértődöttséget sugall, egyértelművé teszi, hogy ő maga is, mint egykori kánonalkotó (az elioti eszmék ellen lázadva) szükségképpen szembekerült a saját korának kihívásaival. Éppúgy, mint egykor az „új kritikusok”, az ellentáborban a társadalmi utópia híveit látja.[72] Ugyanígy állítható, hogy az egyértelműen az újító oldalhoz tartozó dekonstrukcionisták is általában csak fehér, halott, európai férfiak műveivel foglalkoztak, vagy hogy maga az ikonoklaszta Paul Lauter is inkább csak kiegészítette a már létező kánoni listát az amerikai irodalomból szemléző, általa kiadott kétkötetes *The Heath Anthology of American Literature* című munkájában (amelynek ráadásul egy harmadik kötete is létezik *Instructor's Guide* címmel), mintsem merőben új, radikális szempontokat vagy szerzőket mutatott volna ott be, például a Norton antológiákkal összevetve. Egy nemrég Budapesten megjelentetett nemzetközi tanulmánykötet[73] arra is figyelmeztet, hogy a kánonképzési

[71] A kérdés problematikusságát talán jól mutatja, hogy a kuhni értelemben vett paradigma 'alapbeállítódás', 'hegemón látásmód' értelemet sugall, amely egységes egésszé szervezi az egy diszciplínához tartozó elméleteket, illetve az ezeket alkotó tételeket. Paradigmaváltáskor viszont az egymást váltó elméletek nem egyszerűen ellentmondanak egymásnak – hiszen nem létezik transzparadigmatikus összehasonlítási alap vagy mérce –, hanem voltaképpen másról is beszélve, más módon mondanak mást. Hogy ez a 'más módon' mégis mennyire problematikus és tekintélyelvű, azt jól mutatja az a hauseri elgondolás, mely szerint „a lázadók elődeik nyelvén szólalnak meg, és a legádázabb ellenzék is részben a támadott irányzat kifejezésmódjával él, nem is csak a közérthetőség kedvéért, hanem méginkább azért, hogy a kifejezés 'homályos kényszeréből' felküzdje magát az artikuláltság fokára". (Vö. **Hauser**, Arnold *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 544.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen esetekben a különböző paradigmák szótárainak megfelelően a tudományos nyelvhasználatbeli azonos kifejezések is különböző jelentésekkel ruházódnak fel.

[72] A szükségszerűen védekező álláspont az értékek viszonylagossá-tételétől óv, de közben károsnak ítél minden reformer törekvést, amikor így fogalmaz: „A helytelenül »multikulturalizmusnak« nevezett mozgalom a legtöbb olyan művet kiveszi a tananyagból, amely képzeleti s ismereti nehézséget támaszt – ami a kánoni könyvek többségét jelenti" Lásd **Bloom**, *i.m.,* 422.

[73] Lásd **Parson**, Nicholas T. írását (*'Sweetness and Light' or 'Tyrannical Schoolmaster'? Some Thoughts on Function and Dysfunction in the Canon*) a *National Heritage – National Canon* kötetben. Bp., Collegium

folyamatok ismeretében sem lehetett igazán sikeres alternatív kánonokat létrehozni. Mi több, egyes művek nemritkán még akkor is megőrződhetnek a hagyományban – sokszor akár klasszikusokként –, ha széles értelemben vett álláspontjukat és megközelítésmódjukat ma már szinte egybehangzóan elvetik, mégpedig, – mint Márkus György utalt rá – „abban az esetben, ha ezeket 'paradigmatikusan tévesnek' tekintik"[74], azaz „elrettentő példa" mivoltuk is a kánoni túlélés egy esetleges eszköze lehet.

Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a kánon „védelmének" egyik leghatékonyabb módja s érve minden bizonnyal annak az elvnek a kézzelfogható megmutatása lehetne, hogy a kultúra szerves részét képező, illetve azt többek között konstituáló, szövegkorpusz révén közvetített hagyománnyal nem is annyira mi rendelkezünk, mint inkább az mivelünk. „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket." – írta már Gadamer.[75] Tehát egyszerre meghatároz, és/de új meghatározásra késztet. Ezért is, a kánonok mindig csak teljességükben érthetők meg, azaz nem szűkíthetők extrapolált tényezőik valóban jellemző, de az irodalomtudomány számára nem elegendő kiemelésére, vagy egymásnak szegezésére, hiszen e vonások legtöbbször csak eltávolítanak bennünket a lényegi problémák olyan megértésétől, amelyek talán valóban feljogosíthatnák a kánonelméleteket a kulturális, világértési rendre utaló összegző, átértékelő jelenségeiknek az irodalomtudományban való olyan kohéziós középponttá-tételére, amit egyik tanulmányában Rohonyi Zoltán is javasolt.[76]

Fogalmi áttekintés és jelentésvariánsok

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a fogalmi háló szétbonthatatlan egysége és a kérdéskör komplexitása ellenére a jelenlegi kánonirodalomban a meghatározások nagyjából két jól elkülöníthető kánonkoncepció mentén érvényesülnek. Eddig szándékosan nem említettük a fogalmi rétegződésnek azokat a gyakran már közhelyszámba menő tételeit, amelyek tulajdonképpen ezeket a gyakran párhuzamosan funkcionáló, tág, illetve szűk értelmű felfogásokat képezik.[77] A kánonirodalom fogalmi alapmotívumai ráadásul a

Budapest, 2001.

[74] Vö. **Márkus** György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992, 314.

[75] Vö. **Gadamer**, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor.) Bp., Gondolat, 1984, 261.

[76] Vö. **Rohonyi** Zoltán, *Kánon és kanonizáció. A XIX. szazadi irodalom értelmezési kereteihez*, in **Takáts** József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* Bp., Kijárat, 2000, illetve, **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi Kánon és kanonizáció,* Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 9.

[77] Jól ismert terminusok a kánonról: kulturális örökség tárháza, tehát kulturális nyelvtant képvisel, s mint ilyen identitásképző, kontrasztív keret. Olyan kulturális emlékezet, amelyet viszont állandóan alakítunk: valójában a tradíció hatástörténete és szelektív emlékezete, minthogy a felejtés a kánon szükségszerű velejárója. Szűkebb, (esetleg) szakmaibb értelemben, a kultúrahordozók behatárolása, belátható keretek közé szorítása, s mint ilyen kényszerű válogatás, így nemzeti, kulturális, faji, nemi, osztály- csoportosulások illetve egyedek bizonyos műveinek összessége, ezek listája. Hasonlóképpen az olvashatóság kereteinek a megszabása, de egyben a

meghatározások esetlegességében mintha nem is figyelnének egymásra. Olyan különböző kánonfelfogások torkollanak a terminológiába, amelyek rendszerezetlensége szinte teljességében lehetetlenné teszi a szakmai körökben való egységes terminológiai háttér megteremtését, s ezáltal a problematika átfogó voltának a teljes irodalmi-kulturális életre való hatékony kiterjeszthetőségét. Gates szerint a kánon egyszerűen csak kultúránk alapvető közhelyeinek gyűjteménye, melyek meghatározzák gondolkodásunkat. Bloom sokkal határozottabban állítja, hogy „kánon nélkül nem tudunk gondolkodni”[78], Richard Ohmann viszont úgy tekint a kánonra, mint ami „egy elfogadott felfogása annak az irodalomnak, amit érdemes megőrizni”[79]. Alastair Fowler szerint is a kánon „az a behatárolt terület (limited field), amelyet kritizálunk, és amelyikről elmélkedünk”.[80] Ezzel ellentétben George Kennedy szerint a múlt hatalmas, de belátható, kezelhető örökségének a rendezésére és megőrzésére irányuló tipikus emberi aktus,[81]míg James Sanders szerint a kánon egyáltalán nem exluzív, de inspiráció több ezer kulturális forradalomra világszerte.[82] A sor hosszasan folytatható lenne, de az talán már most látható, hogy a kánonokat nem lehet képletszerűen levezetni, s hogy (a műalkotások saját jegyeinél s igényeinél fogva) sem ragadható meg egyetlen irodalomtörténeti kánonfolyamat egységes természettudományos precizitással.

Az ilyen ábrándszerű elvárásoktól függetlenül, a fogalmi rétegzettség olykor erős félreértésekre teret nyújtó szakirodalmi tisztázatlansága persze mind a mai napig elvégzendő feladata egyes elméleteknek. A klasszikus és kanonikus gyakorta szinonimként használt jelentései jól példázhatják mindezt. Radnóti Sándor egy tanulmánya az előbbit esszencialistának, míg az utóbbit konvencionalistának nevezi.[83] Ebbe a besorolásba valószínűleg csak a kánonok említett hatalmi aspektusait, illetve a tág értelemben vett kulturális kánonképet szoríthatjuk be. Minthogy azonban a kánoni meghatározottságok gyakorta – legalábbis intenciójuk szerint – a klasszikusi listákban oldódnak fel, Radnóti is belátja, hogy a „klasszikus fogalmának tartalmi meghatározottságaitól való eloldózódása

jövőben követendő út kijelölése is. A kánon a cenzúra motiválója és ugyanakkor kontrollja is, s így történésképző. Művek értelmezésének megkötő és bezáró, de szükségszerű velejárója, azaz a kanonicitásnak, mint hivatalos értelmezésnek a továbbadója és egyben a mű utóéletének biztosítója és kioltója. Minta, így a művek megőrzője, de az értelmezés kisajátítója is. A jelentésadók hatalmi gyülekezete, hivatásosok csoportosulása és értékrendje. Paradigma, irányzat, a jelen hatalmi, vagy éppen divatos, és legalábbis ilyenformán autoriter irányzatának az ideológiája. És persze mint ilyen, mindig értékorientáció, követési minta és norma egyben.

[78] Vö. **Bloom**, *i.m.,* 39.

[79] Vö. **Ohmann**, Richard, *The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960-1975*”, in *Canons,* 397.

[80] Vö. **Fowler**, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

[81] Vö. **Kennedy**, George A. *i.m.,* illetve UŐ, *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89 (1990) 217–225.

[82] Vö. **Sanders**, James *i.m.,* in *Canon vs. Culture.*

[83] Vö. **Radnóti** Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7. 834.

olyan mértékű kiterjeszkedéssel, pluralizálódással járt, hogy az egyre bővülő lista kezelhetőbbnek tűnik egy kánonelmélet keretében". Csakhogy a szerző az ilyen kánont elsősorban kizáró és felvevő mechanizmusaiban szemléli a klasszikusok hagyományhoz illő kontingenciájával szemben, amelyek alapján teljességében érthető az álláspontja, miszerint: „a végtelenül szaporítható lista a maga egészében senki számára sem lehet átlátható, globális voltában semmilyen értelmező közösség és senki emberfia számára sem teljesítheti a két feltételt egyszerre: az evidens előértelmezettséget és a feladatnak tekintett értelmezést. A hagyománynak azokat a jelentős műveit, amelyek felé nem irányul a befogadás e játéka, valóban a kánonok tárolják. Az olyan fölényes olvasó, mint Harold Bloom listája is szükségképp individuális, peremein pedig (a függelékek lajstromaiban) gyakran esetleges."[84] Valószínű azonban, hogy itt is ugyanannak a problematikának különböző terminológiai behatároltságaival, illetve átfedéseivel van dolgunk.[85]

Ha továbblépünk, pontosabban az időben kissé visszatekintünk, könnyen beláthatjuk, hogy már Sklovszkij is úgy határozta meg az irodalomtörténetek egyik elsődleges célját, mint amelyik a peremen levő jelenségeket kell, hogy a központ felé mozdítsa. A központ és periféria kapcsolatának lett légyen bármennyire is viszonylagos a meghatározhatósága, az bizonyosnak látszik, hogy az egységesnek vélt nyugati kultúrát saját belső konfliktusai döbbenthetik rá ennek az egységnek adott esetben valós voltára, illetve a megkérdőjelezhetőségére. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az minden bizonnyal jól látható már most is, hogy állandó irodalmi értékekről utópisztikus lenne tovább értekeznünk, a tág, kulturális kánonok azonban szükségszerűen ilyen értékekkel tudnak csak működni, minthogy ezek továbbörökítését elsődleges kulturális szükségletként, nem pedig eldöntendő lehetőségként határozzák meg. A kánonirodalom ezért nemcsak az alapmotívumot, de ennek ellentétét, a nem-kanonikus fogalmát is nehézkesen kezeli. Az irodalmi rendszer Even-Zohar szerinti felépítettsége is a kanonikus és nem-kanonikus, mint centrum és periféria viszonyát állítja előtérbe, ugyanakkor talán érdemes lenne megfigyelni, hogy ez utóbbi milyen mértékben szinonim a művészeten kívülivel. Félő ugyanis, hogy ismét egy kétosztatú rendszer valamiféle leegyszerűsítésével állunk szemben, amikor csak irodalmi és nem irodalmi formalista megkülönböztetéséről beszélünk. Even-Zohar Sklovszkij alapján némileg elfogadni látszott, hogy a kanonikus ellentéte csak a nem-kanonikus lehet, holott Sklovszkijjal már Tinyanov is vitába szállt, amint arra Kálmán C. György remek

[84] Uo., 836.

[85] Az említett kánonkoncepciók gyakran teljesen szinonimként kezelik a klasszikus és a kanonikus fogalmát. A kettő különbségeinek részletes kifejtése a hagyománytörténés folyamán olyan összetett problematikát képvisel, amelynek pusztán a körülírása is legalább egy külön tanulmányt igényelne.

tanulmányában figyelmeztetett,[86] mondván, hogy „az, ami a kanonikus helyére tör, nem szükségképpen a nem-kanonikus, hanem a művészeten kívüli jelenség is lehet; sőt, az a kanonikus művészet, amely leszáll az alsóbb rétegekbe, el is hagyhatja a művészet szféráját, s így művészeten kívülivé válhat". Ha nem elég rugalmas irodalom-sorokban gondolkodunk, az így elképzelt rendszerben a kultúra és a szubkultúra szembenállása egyértelműen a kanonikus és a kánonellenes törekvések totalizáló koncepcióit vetíti ismét elénk. Az amerikai vitában is valószínűleg az okozhatta az egyetemi szillabuszok esetleges cseréjével kapcsolatos aggodalmak legnagyobb félreértését, hogy a kánont védők a szubsztitúcióban egyenesen a művészeten kívülinek, azaz a nem-irodalminak az irodalmi helyére való beemelésétől tartottak. A paradigmatikus cserét, tehát a szűkebb értelemben vett kánon kiszélesítését szorgalmazók így a teljes kulturális hagyományt, tehát a tág értelmű kánoni metanarratívát védő, a langue-szerű hagyományt aprópénzre váltó attitűdtől féltő elzártsággal találták szembe magukat. Nemoianu is ezért írhatja, hogy a kánon nem, csak a szillabuszok változnak, hisz ő egyértelműen azonosítja a kánont a langue kategóriájával. A kurrikuláris választás mindig erősen politikai, institucionális befolyás alatt áll, nem is beszélve a rajta szereplő művek értelmezéséről. Ezzel ellentétben a langue-szerű kánonokat mélyebb, és kevésbé formalizált kategóriák határozzák meg. Nemoianu langue illetve parole, mélystruktúra és felszíni struktúra, kompetencia és performancia közötti különbségekről beszél a kánonok és a kurrikulumok viszonyában.[87] Többes számú kánonokról beszél, holott valójában *egy* meghatározó, tág értelmű kánonkoncepciót képvisel, amely lehet elvileg változó ugyan, de az egyének számára végső soron mindig is, előzetesen adott, megismerhetetlen és determináló jellegű. „A kánon láthatatlan, meghatározhatatlan, flexibilis, és egy folyamatos, lassú belső mozgással rendelkezik: végső soron ismeretlen vadon, érzékelhető, de csak homályosan felmérhető, vagy legalábbis nagyon problematikus az egzakt meghatározása. [88] Így viszont, ha a langue-szerű, közös tudásra, kulturális emlékezetre, azaz kulturális kánonra gondolunk, nem teljesen elfogadhatatlan az, amit Sklovszkij állított, nevezetesen, hogy azok a művek tesznek szert nem-kanonikus státuszra, amelyeket egy adott közösség hosszú távon egyszerűen elfelejt, azaz nem tekint többé legitimnek a kulturális és történelmi örökség szempontjából.

A leírtak alapján létezne a kánon mint langue, mint kulturális nyelvtan, mint kulturális emlékezet, amely a klasszikusok, ha nem is állandó, de aktualitásában stabil, legitim körében találja meg értéktételezéseihez szükséges legmegfelelőbb legitimációját, és a másik, szűkebb

[86] Vö. **Kálmán C**. György, *Kánon és polifónia*, in UŐ., *Te rongyos (elm)élet*. 104.
[87] **Nemoianu,** *i.m*., 223.
[88] Uo., 222.

értelmű paradigmatikus kánon, amely szükségszerűen változik, amely a szillabuszok szinonimája, amely a centrum felé tör, amely parole természetű, és amelyet csak a nagyon elvakult konzervatívok tekinthettek nem-irodalomnak. A langue Saussure-i statikus felfogása az irodalom állandó, örök értékeinek, mint a klasszikusok időfeletti állapotának, a nagybetűs Kánonnak a szinonimája. Ezzel szemben az eddig állítottak sokkal inkább Tinyanov rendszerelméleti langue-fogalma alapján tűnnek működőképesnek. „Az irodalmi rendszer nem olyan kiegyensúlyozott, harmonikus szerkezet, mint a langue, hanem bensőleg kiegyensúlyozatlan, amelyet a status quo megőrzésére és megváltoztatására irányuló szembenálló tendenciák hasítanak ketté. Az ilyen rendszer egyidejűleg tartalmazza múltját és mutat a jövő felé".[89] A langue értelmű kánon elméletileg tehát nem mindörökké változtathatatlan, legalábbis olyan értelemben, ahogyan az értelmezések mindig is másként konstituálják számunkra a hagyományképünket. Hogy a régi metaforánál maradjunk, minden hullám új, és egyben mégis ugyanaz. A régiből építkezik, mégis másként épül fel, és teljesen mást is képes jelenteni számunkra.[90] Ezért lehet jogosultsága Nemoianu szavainak, miszerint „A kánonok, amennyiben nem fogadják el szabálytalan kiterjedésüket, és amennyiben nem egy teljeskörű, mindenfajta műveltséggel való szerves szolidaritásban szemlélik őket, valóban félelmetes és egyáltalán nem szeretetreméltó lények.[91]

Tanulságok (?)

A kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból, de olyan közös problematikákat érint, amelyek sokrétűsége ellenére az irodalomtudomány jelenlegi állapotában valóban képes lehet magába sűríteni azokat a termékeny szemléleteket, amelyek központi szerephez jutottak a posztstrukturalista kérdésirányok aktualizációiban. Addig viszont, amíg ugyanazt a fogalmat használjuk egy nemzet, egy irodalmi irányzat, vagy akár egy szerző műveivel kapcsolatosan, anélkül, hogy tisztáznánk a jelölt és a jelölő saját meghatározott pozícióit és viszonyát, illetve figyelmen kívül hagyjuk a hagyománybeli előzetes összefüggéseket és meghatározottságokat a hagyományképzésnek és a hatástörténetnek a szempontjából, valószínűleg nem sok sikerrel próbálkozhatunk. A leírtak talán eléggé rávilágítottak a kanonikus tevékenységek összetett voltára, az irodalmi kánonképződés olyan komplex folyamataira, amelyeket sohasem célszerű egymástól

[89] Peter Steinert idézi **Kálmán C**. György, *i.m.,* 106.
[90] Az irodalom esetében maga Nemoianu is szükségszerűen a kánonok átmeneti (transitional) létmódjáról beszél, és az Even-Zohar által gyakran kifejtett centrum-periféria kettősségbeli mozgást említi az unikanonikus vádak ellen.
[91] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 244.

függetlenül, esetleg egymást kioltó mivoltukban szemlélni. Mert a kánonok egyszerre tételezik föl a befogadás megismételhetőségét és a műnek az új összefüggésbe helyezhetőségét, egyszerre utalnak művek történeti és művészi értéktételezéseire, egyszerre hordozzák a múlt kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, egyszerre közvetítenek és nyilatkoztatnak ki, egyszerre alakítják át intézményeik által a kulturális örökséget szükségszerűen múzeumokká és őrzik meg a hagyományok még belátható gazdagságát. A kánonnak mint komplex irodalomtudományi fogalomnak a kérdése ezért az olvasási előírásoktól az aktuális értéktételezésekig való széleskörű kitekintést egyszerre teszi szükségessé, méghozzá mindezt folyamatos változásban, a tradíciókhoz való újraértelmező viszonyban. A kánonelméletekben felmerülő, nyitva hagyott zárójelek és a kérdőjelek sokasága elsősorban a kánon fogalmi rendszerezetlenségéből, illetve az említett leszűkítésekből adódik. A vakfoltokon túl, ezek csak akkor nyerhetnek majd igazi megoldásokat, ha képesek leszünk a szemléletbeli különbségeket egyetlen komplex kérdéskörön belől szemlélni. A különböző elméletek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a kánon egyfelől formatív kulturális örökség, másfelől nyilvánvalóan a változás lenyomata (s megkockáztatható, hogy mindkét tulajdonsággal öntörvényén kívül rendelkezik), az értelmezésbeli szűkösségben ritkán teremtenek összhangot a két irányultság között. Pedig a hagyomány lehet bármilyen behatárolt is, a hozzá intézett kérdések végeláthatalan lehetőségeket nyitnak meg a konstruktív kritikusi vizsgálódások számára.[92]

A kánonok temporalitása és normativitása[93] egyszerre van jelen minden irodalomtörténeti képletben, s a két pólus nem választható szét egymástól. Ha a kettő szétválna, a fogalom olyan mértékben osztódna meg, mint ahogyan Eliot a klasszikus fogalmával kapcsolatosan megkülönböztetett abszolút klasszikust illetve „relatív" klasszikust.[94] A már sokszor említett kettősség, a pólusok egymásnak feszülő harca folytán, a szakirodalom pusztán a fogalmi keretek között is, a kanonikust mint normatív hagyományt meglehetősen leegyszerűsítve az örök értékek történelemből kiemelkedő szerepébe helyezte, akár negatív értelemben, mint az újítás ellensége, mint halott, életellenes, hideg ismeretet, akár pozitív értelemben, mint a bizonytalannal szembeállított biztos, kiérlelt, mindig megszólítható hagyománybeli erudíciót, a szépség és műveltség kulturális-történeti

[92] Gorak kissé élcelődve jegyzi meg egyik, a 18. századi kánonokkal foglalkozó tanulmányában, hogy például Swift vagy Johnson sohasem érezte, hogy a klasszikus antikvitás hagyománya a kérdéseknek csak egy leszűkített, behatárolt listáját engedélyezte volna a hagyományhoz intézni, vagy hogy ehhez csak térden állva lehetne közelíteni. Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities,* in *Canon vs. Culture*. *Reflections on the Current Debate,* N. Y.-London, Garland, 2001.
[93] Vö. **Radnóti**, *i.m.*
[94] Vö. **Eliot**, T.S. *Mi az hogy klasszikus?* in UŐ, *Káosz a rendben,* Bp., Gondolat, 1981, 347.

alapmeghatározottságait. Az operációk világosan arra utalnak, hogy a klasszikus fogalmától némileg különbözően, a kánonok esetében nemcsak fenn akarjuk tartani az értéktartalmat, de ezt eleve nemcsak gyanakvóan, hanem rosszallóan is szemléljük, mint valami olyasmit, amely a kanonicitás mindig módosuló és változó formájában – ha nem is követendő vagy irányadó, de – számunkra is mértékadó. A kánonok történelmi relativizálása gyakran a történelmi, mint a historizációban antikanonikus, és a normatívvá tett klasszikus, mint állandó kanonikus, egymást megsemmisíteni akaró szembenállásába ütközik.

A dichotóm meghatározottságok hangsúlyozása az irodalomtörténetekben is olyan feszültségtereket generált, amelyek amellett, hogy érdekes szempontokra világíthattak rá, a kánonok szükségszerű autoritását eleve jelentéssel felruházott értelmezésként és általánosan csak negatív erőként patologizálták. A kánon nem annyira retrospektív fogalom, mint a klasszikus, de fontos azt leszögezni, hogy minden kánonnal való dialógusunk – ahogyan a klasszikusokkal is – nem annyira állandó, mint inkább potenciális. Potencialitása pedig sohasem csupán aktualizációjában merül ki. A folyamatos érintkezés, a kapcsolat dialogicitásának a hermeneutikai fenntartása elsődleges szempont, de a kánonnal való találkozásunk nem csupán a szöveggel mint tárggyal való szembesülés, de nem is a kánoni institúciókkal való küzdelem formájában megy végbe. Ahogyan Aleida Assmann megjegyzi: „a kánonnak talán a perszisztenciája a legfontosabb ismertetőjegye; nem nemzedékről nemzedékre építjük föl uralkodó ízlésirányok szerint, hanem már mindig is meglévőként kerül elénk...”.[95] Tehát a kánon magát az irodalmiságot is csak mint előzetesen értelmezett formához való hozzáférhetőséget képes szemlélni, s „úgy kondicionálja előre autentikus esztétikai döntéseinket, hogy *csak hozzá képest* tehetünk szert új, az addigi kánont elismerő, átformáló vagy érvénytelenítő művészeti önmegértésre.”[96]

Amennyiben nem tudunk az autoritás szükséges voltán (illetve az ezt csupán negatívumként értelmező szemlélődésen) túllátni, a jelentésképzésnek is csupán ez a paradox, s meglehetősen ideologikus alakzata marad vizsgálódásaink „egyet előre – kettőt hátra” típusú alaptétele. Valószínűleg érdemes lehet középutat keresni az olyan leszűkítő vagylagos felfogások közt, amelyek a kánonok létesítését egyrészt csak az irodalom intézményeinek és különböző rangú és felfogású közvetítőinek a tevékenységeként, másrészt csak magának az irodalomnak az önmegújító folyamataként írják le. Az ilyen típusú

[95] Vö. **Assmann**, Aleida, *Kanonvorschung als Provokation der Literaturwissenschaft*, in **Heydebrand**, Renate von, **(**Hg), *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Stuttgart, Weimar, 47-59 - idézi még **Kulcsár Szabó** Ernő, in K. SZ. E., *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*, in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 289.
[96] Vö. **Kulcsár Szabó,** *A szövegek ártatlansága*, *i.m.,* 289. (kiemelés az eredetiben, BL.)

szemléletet az is nehezíti, hogy elméletileg csupán az olyan kánonfelfogás számíthatna demokratikus elbírálásrendre, amely önmaga megsemmisítésének tudatában is képes lenne működni, tehát a szövegek értelmezésének úgy a szükségszerű szolgálatában állni, hogy a „kánonra ítéltetettség" jegyeinek hangsúlyozását, önnön kanonicitásfokának a kiteljesedését meggátolva, a temporalizációban tudná felmutatni. Az ilyen kánonok viszont nehezen képzelhetők el paradigmatikus változásaikban az előzetes meghatározottságokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyó attitűdjeik esetén. Ezért valószínűleg a kánonok örök változásának szükségszerű, de az irodalomtudomány számára nem elegendő tapasztalatát kell mindig előtérbe állítanunk, amely kultúrateremtő sajátosságai mellett a szövegeket folyamatosan termékeny kényszerhelyzetbe kívánja hozni.

Lezárhatatlan konklúziók

A kánonokhoz alapvetően hozzátartozik a kirekesztés, amelyet viszont nem szabad sem túlértékelnünk, sem alábecsülnünk. A róla vitázók éppen erről az elidegeníthetetlen tulajdonságáról vitatkozva feledkeztek meg leginkább arról, hogy ez magát az irodalomértésünket jellemzi, akár olyan értelemben, amint azt de Man többször hangsúlyozta, azaz az értelemalkotások, az értelmezések szükségszerűen hegemonizáló, és ugyanakkor a kezelhető kulturális örökségnek a rendezésére irányuló tipikus emberi aktusaként. A kánon kijátszhatatlan autoritásának a képzése és rombolása egyszerre van jelen minden ilyen aktus során, minthogy csak egy képzeletbeli, még „félreértetlen", azaz ilyen értelemben „ártatlan", értelmezés nélküli szöveg lenne csak képes úgy ellenállni a kánonnak mint totalizáló intézménynek, hogy az ne szükségszerűen egy értelemkölcsönző interpretációként jelenítődjék meg, amelyet aztán a hivatalosság valamilyen hatalmi formája legitimál a tekintélyelvű irodalomtörténetírás számára. Az értelmezésekbeli szűkösség a kánonképzés folyamatára általánosan csak mint fennhéjázó, hegemón és imperialista törekvésre tekintett, ritkábban, de akkor ez előbbi ellenpólusaként, mint a múlt hatalmas, de még belátható, kezelhető örökségének a rendszerezésére és megőrzésére irányuló tipikus és szükségszerű folyamataként írta le. A kánonok említett kategoriális dichotómiákban való értelmezése egyrészt figyelmen kívül hagyta a már említett iróniát, miszerint a kánont kritizálók is végül a kánon védelmezőjévé, de legalábbis megőrzőjévé, fenntartójává válnak, másrészt szinte teljességében leegyszerűsítette a kánonképzésnek a komplex folyamataira irányuló olyan vizsgálódásokat, amelyek a jelentésképzést csak a történeti episztémé rendszerfolyamatában tartja elképzelhetőnek.

Valamelyest összegzésképpen állapítható meg, hogy a mai kánonértelmezések meghatározó tapasztalata inkább a hiány dimenzióit írja képletesen körül, amikor csak két olyan aspektust vizsgál, mint a kánonok elkerülhetetlen hatalmi beágyazottságát és az eképpen leírt intézményrendszernek a vonatkozásait, illetve a szövegek újrakonstituálódó kanonicitását. A folyamatos kulturális változások fenntartásának a legértékesebb módja ugyanis vélhetően sem a kanonikus monumentumok teljes mértékű megingatásában, sem pedig ezek összetevőinek, mint általánosan hatalmi háttértámogatásként leírt és felelősnek érzett okozati tényezőinek a leegyszerűsítése által nem tapasztalható meg. Mert amennyiben ezek a változások végre pozitív, új szempontokat és rangot adó értéktételezésekként értendők, úgy nem redukálhatók vagy csak az egyik, vagy csak a másik dimenzióra. Éppen ez a kettős dimenzionáltság az, amely a tradicionalitásban csakis együttesen lehet képes a változást nemcsak szükségesnek, de értékesnek is leírni. Ezt pedig jelenlegi kutatásaink szokásrendjének bővítésével, illetve éppen az irodalmon edződött kritikai argumentációinknak az akadémiai falakon némileg túl, egy „vendégszerető", tehát építő hozzáállással valósíthatjuk meg az irodalomtörténetírásban is, amely érzékeny a kortárs kommunikációk minden formájának az egyre tágulóbb szférájával kapcsolatban. Manapság, mint azt Gorak megállapította, még alig érzékelhető, hogy egy kulturális áttörés „élesítette volna kritikai képességeinket a viták során: valójában az olyan programok állandó keresése, amelyekkel »mindenki jól érzi magát«, illetve »mindenki említve érzi magát«, gyakorta csak a valós konfliktusok elhallgattatásának, illetve a kritikai kutatások elfojtásának egyik módja. Kulturális 'forradalmunk' csak akkor érheti el beígért célkitűzéseinek a teljesítését, ha a valós vitákhoz szükséges intellektuális rugalmasság új társadalmunk minden vonatkozását jellemzi majd."[97]

III. Ideologikus alakzatok.

(Hatalmi kánonrétegek és autoriter ideológiaformák)

„Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták,
hanem a megváltást azonnal, vagy a bódulatot addig is!"
(Szilágyi Júlia)

[97] **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 211.

Előhang

A magyar irodalomtörténet-írásnak erdélyi irodalomra vonatkozó, vagy általánosságokban a határon túli irodalmakra utaló értéktételezéseiben, a kritikai és tudományos irányzatok termékeny sokféleségének 1989 utáni kibontakozási lehetőségei ellenére is, igen óvatosan látszik csak megvalósulni az elmúlt évtizedek elzártságában felhalmozódott hiányoknak a pótlása. Ennek akadályait, szemléleti buktatóit máig érvényesen határozhatják meg azok a kanonikus erővel bíró felületes sémák, melyek az interpretációk körét az intézményes kritikáktól a hétköznapi zsurnalisztikáig a magyar hagyománytörténetnek azon téziseivel jellemzik, melyek egy történelmi távlatban az irodalomesztétikai értelmezésekhez képest mindig is valami többre, másra is tekintettek ezen irodalmak befogadási mechanizmusai során. A külön kritikai rangban is megnyilvánuló érzelmi-pszichológiai nivelláltság, a történelmi szituáltság és a módszertani, illetve terminológiai kényszer ugyanis együttesen alakítja ezek szűk értelmezési kereteit. Az utóbbi évtizedek receptív alakzatai, az értelmezési kényszernek nem annyira belső esztétikai minőségeit, de alapvetően külső politikai korlátait szem előtt tartva, a teljes határon túli magyar irodalmak fogalmát és ekvivalenseit, gyakorta kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait ugyan tematizáló, de a jelen érvényes elméleti-kritikai diszkurzusaival többnyire sikertelen párbeszédet folytató fogalomként jellemezték, mely nem tette lehetővé azok szellemi sokszínűségének kortárs irodalmi diszkurzusokba való beépíthetőségét. Ez a fajta különálló kánonápolás még a kilencvenes években is nagyrészt csak arra irányult, hogy egy meglehetősen materiális, hangsúlyosan listaszerű kánon műveit és szerzőit az addiginál nagyobb mértékben tematizálva ugyan, a hagyománynak minél szélesebb sávját igyekezzék az adott kultúra számára a kiválasztásra érdemes, értékes műalkotások emlékezetében megtartani, módszertanában viszont gyakorta visszatért a korábbi, későpozitivista szemléletekhez, vagy felül sem tudott emelkedni azokon. A kortárs erdélyi irodalmi/irodalomkritikai élet egyik elsődleges törekvése ugyanakkor máig érvényesen immár arra irányul, hogy az irodalmat, az egyes műveket, a szimbolikus funkcióktól „visszaszerezve”, megkísérelje azokat egy tágabb kulturális kontextusban értelmezni, és elsősorban *esztétikai funkcióikba* helyezni.

Az alábbiakban ezeknek a komplex kérdésirányoknak bizonyos sajátosságaira kívánok több szempont szerint kitérni, alapvetően a magyarországi recepcióra figyelve, mely, véleményem szerint az előzőekben megállaptottak értelmében sem egyszerűen egy listaszerű kánon kibővítését, de értelmezési kereteinek alapvető újrafogalmazását teszi szükségszerűvé. Az erdélyi irodalom 1989-ig lezáruló fejezetére, specifikus helyzetére, összetett

mechanizmusaira, s magyarországi fogadtatásának meglehetősen egységes (felületes, kényelmes, érdekorientáltan szelektív?) megítélésére történeti alakzataiban is kívánok figyelni. A kialakított kép egyszólamúsága ugyanis nem csupán egy lezártnak tekinthető korszak hivatalos, egykori hatalmi irodalompolitikája, illetve az általa megszabott korlátok miatt minősíthető cenzurálisan ideologikusnak, de egy kényszerűségből heroizált „szükséglet-irodalomként" való magyarországi bemutatása révén is nagyrészt annak tekinthető. Az okokat megfogalmazni csak nagyon árnyaltan lehetne, hiszen egy olyan, a viszonyfogalmaiban a pluralitástól távol eső korszakkánonban és társadalmi közegben, amilyenbe az erdélyi irodalom a hetvenes–nyolcvanas évekre érkezett, a kényszerű értéktársadalomként történő meghatározások által is, az irodalom a kulturális identifikáció kitüntetett területévé vált. Művekre és értelmezéseikre mint textuális és intézményes alapra így egyszerre lehet tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy az irodalom az ideológiákon túl a kulturális emlékezet médiumává is váljék. Recepció alatt, mint említettem ezért sem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer pusztán tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet, amelyben egy szélesebb olvasóközönség legitimáló aktusaira a társadalomtörténeti konstellációk nyomán mutatkozott elsődlegesen igény. Természetesen jelentős szerepe volt ennek kialakításában a hivatalos irodalomkritika és irodalomtörténet-írás egy meghatározó részének is, ezért nem kerülhetők meg a kisajátító irodalomtörténeti téziseknek, vagy a korszakhoz kötött eszmetörténeti helynek a szempontjai sem. Hatástörténeti szerepe szempontjából pedig igencsak diagnosztikus, hogy a régiónként organikus egységben elképzelt és láttatott kép máig sem hordozza mindig a többszólamúságnak legalább tárgyi szinten történő megfogalmazásait. Ráadásul az a recepció, amelyik hajlamos volt csak bizonyos tudatosan formált neveket, szerző-képeket átörökíteni és számonkérni, a kritikusi szembenézés helyett gyakorta hallgatott a szerzői nagyság előtti tiszteletből, vagy éppen a körülmények korabeli parancsoló erejére hivatkozva az egyéb, életrajzbeli, esetleg attitűdbeli kilengésekről, akárcsak a prózapoétikai szerepek esetleges időbeli változatairól is.

Értelmezésbeli lezártság

Az erdélyi irodalmat mérlegelő professzionális értekezőktől sokáig nem lehetett elvárni, hogy átfogó képük legyen a határon túl született művészekről és műveikről. Ezek pótlása sok esetben együtt járt a lokális irodalmi működéselvek és működésfeltételek nagyobb fokú megismerésével, sőt olykor leginkább csak ezzel, ami aztán értelemszerűen a referencialitásnak kölcsönzött nagyobb hangsúlyokat. Az irodalmi mű viszont akkor élheti túl hatástanilag egy adott kor szükségszerűen „leszűkítő" értelmezéseit, ha folyamatos

felülírásával az esztétikai tapasztalatnak nyitva tudja tartani azok meg-megújuló kérdésirányait. Magyarán, ha nem zárul be az olvasói önmegértések elől, ha ezek új konstrukciói szerint hatásának szükségszerű változásaiban is képes újabb módokon megnyilatkozni. A történetileg lezárt mű ugyanis nem relikvia-szerűségében eshet ki leginkább hatástörténete meghatározó vonulataiból – ilyen jellegű értékelésre valószínűleg történetiségében is számíthat – hanem, mert nem talál olyan közegre, amelyben értelmezhetőségének aktualizálható keretei közt (amennyiben esztétikai megformáltságát referenciáinak alárendelve korlátozták), éppen ezen olvasói önmegértések szimultaneitása is találkozna. Az erdélyi irodalom előző évtizedekben született jó néhány alkotására igaz lehet mindez, minthogy a referenciális alárendeltség meghatározó volta, a helyhez, időhöz, történelmi pillanathoz kötöttség még a legsikerültebb műalkotások esetében is élő korlátként jelentkezhet a mindenkori észlelési-értelmezési-értékelési stratégiák során. Amennyiben kimondjuk egy műről (s legfőképpen a történelmi fordulat előtt volt így, de hatásaiban máig is érvényes), hogy határon túl élő szerző tollából született, azzal máris kvázi-referenciális keretet nyújtva értelmezzük azt, legtöbbször olyan előítéleteknek megfeleltethető sémákkal, amelyek jól jellemzik az utóbbi évtizedek olykor szakszerűtlenségből, olykor túlzott érzelmi közelségből, olykor akár kényelemből, vagy kanonikus érdekből fakadó egyneműsítési szándékait. A pár névvel azonosított erdélyi irodalom magyarországi fogadtatástörténetében jól kivehetően vannak jelen ezen szándékok és érdekek, melyek hatástörténeti buktatóiról az alábbiakban még szót ejtek. A bevégzett megértés, akárcsak az „eredeti értelem”, vagy a „valós jelentés” pozitivista hagyománya a kanonikus véglegesíthetetlenséggel, vagy az örök kánon-közöttiség állapotával szemben ezért sem számíthat ma már komolyan vehető esztétikai ítéleteknek az átörökítésére.

A magyar irodalmi hagyomány olvasói meghatározottságait mindemellett éppoly hiba lenne mellékesnek tekinteni, mint ahogyan abszolutizálni az életrajzi vagy egyéb történelmi elemekből, kontextusból levezethető műértelmezéseket. Bár ez utóbbi egyértelműen meghatározója az általam tárgyalt recepciónak, kétségtelen, hogy amennyiben pedagógiai céloknak is alárendelünk bizonyos értelmezett műegészeket, úgy meglehetősen más horizontba is helyezzük az egyes életművek kereteit, viszonylagos céljait vagy minősíthetőségi távlatait, viszont egyben az irodalmiság fogalmának az értelmezését is! Az információs vagy pedagógiai érték sohasem becsülhető le az irodalmi alkotások esetében, legkevésbé egy olyan időszakra vonatkoztatva, amelyben ezen formák mellett az irodalom egyéb funkciókat is bizonyíthatóan ellátott. Hogy betölteni volt-e kénytelen ezt, vagy bizonyos alkotók eleve a közíróság szférájába tartozóknak is vélték magukat, s leginkább

többes szerepkörben kívánták meghatározni saját írói pályájukat, az viszont leginkább történeti és irodalomszociológiai kérdéseket vethet fel. Az irodalmiság fogalmának korszakoktól függő meghatározásai, kitágítható keretei mindenesetre nem függetleníthetők egyéb értékszerkezetektől, ideológiai szempontrendszerek korban meghatározó jellegétől. A történelmi helyzetnek, a kontextusban való értelmezhetőségnek a kényszere ezért is inthet óvatosságra, illetve komoly fenntartásokkal történő vizsgálódásokra.[98]

Azt is látni kell ugyanakkor, hogy a manapság előtérbe helyezett, a referencialitást elutasító érvelés a szövegtéren túlmutató tájékozódásnak minden lehetőségét majdhogynem teljességében kizárja, ami – mint említettük – éppen a különböző értelmezési helyzeteknek az ignorálását vonhatja maga után, s bár maguknak a műalkotásoknak túl sok közük nem lehet mindezekhez, a recepció történeti vizsgálata éppen az ilyen minőségekre kell hogy a legnagyobb hangsúlyt fektesse. Már csak amiatt is, mert az (említett) irodalomesztétikai önmegértés a befogadásban éppen e különleges történelmi-földrajzi, szociokulturális viszonyokhoz is mérheti önmagát, mint a hagyomány egy olyan szegmenséhez, amelyhez képest saját identitását kívánja/tudja majd meghatározni. A kanonikus interpretációk és értékkategóriák vizsgálata ezért arra kényszerít, hogy különböző irodalomtörténeti szempontok alkalmazásáról, különböző irodalomértésből fakadó elvekről akár egyidejűleg vegyünk tudomást.

Az egyik ilyen álláspont szerint 1989 táján az irodalom általában is elvesztette a korábbi, megtartó szerepét, ami nemzeti öntudatában megtartotta az embereket. Erdélyben nyilvánvalóan ez a nemzetiségellenes nyílt politikai hangsúlyok, megsemmisítő tendenciák miatt volt hatványozottan érzékelhető. Az Erdélyben születő magyar irodalomnak utolsó ötven évét valószínűleg ezért sem lehet a történetibb kérdésfelvetések megkerülésével tárgyalni. Akár a kánoni nyitottság és zártság, esztétikai és történeti érték, kulturális háttér és értelmező közösség dialektikájában, akár ezek viszonylagosságában képzeljük el azt, a kettősségek egyidejűsége és érvényessége minden lehetséges jelentést viszonylagosíthat. Ezek megragadhatóságára éppen ezért szükségszerű tisztázni, hogy mennyire paradigmatikusak vizsgált fogalmaink, azaz, hogy nem csak adott elméleti rendszereken belül érvényes fogalmakról beszélünk-e, mely rendszerek akár nyíltan, akár rejtetten ideologikus fogantatásúak, viszonylagosságukat elfogadó szkepticizmus nélkül valószínűleg a száműzni kívánt ideologikumot csempészhetjük csak vissza az attól megtisztítani szánt szövegeinkbe.

[98] A többes szerepkör például a hatalomhoz közelálló értelmiség funkciói mellett ennek az értelmiségnek a hatalmára, létező vagy nemlétező autoritására is kiterjedhet, ahogyan érinti a kanonikus diszkurzusok természetesnek minősíthető hatalmi kizárólagosságra törekvését is.

A fogalmi elmosódottságot részben tisztulni segíthet kánon és hagyomány szigorúbb elkülönítése is,[99] azaz a kánonok történetibb szemlélete, amelyben konkrét működési feltételrendszereiknek feltárása azért jelenthet szükségszerű előrelépést, mert az egymást egyszerűen cáfoló kánonkoncepciók helyébe egymást értelmezni tudó szemléleteket állíthat. Talán az egész erdélyi irodalom paradigmatikus meghatározottságait fenntartani kívánó értelmezések esetében is elmondható, hogy az értelemképződésre figyelő különböző szemléletek közötti feszültség, illetve az ebből származó alapvető kérdés nem az, hogy az ilyenszerű kánonok ideológiai/politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és korlátozzák befogadói hasznosságukat. Ha az irodalomtörténeti vizsgálódások során kényszerű homogeneitásról beszélhetünk ugyanis, ez nem csupán irodalomesztétikai, de alapvetően politikai/ideológiai kényszerűségből fakad. Ebben az esetben viszont arra a kérdésre célszerű elsődlegesen keresnünk a választ, hogy egy történetileg kétségkívül létező alakzatnak milyen konkrét, máig élő formái lehetségesek, vagy másként szólva, hogy miért lehet mégis kisebbségi irodalmakról beszélni, s mikortól válnak végképp irrelevánssá ezeknek a mára már aligha szükségszerű irodalmi határai.

Kétségek

Az utóbbi negyven-ötven év alábbiakban tárgyalt irodalmi történéseiben ezért sem kívánok egyetlen nagybetűs Kánonról mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájáról beszélni. Ennek a kizárólagosságnak a képtelensége teszi érthetővé azt is, miért tartom elfogadhatatlannak, hogy egyetlen (akár ideológiai) ellenkánont tételezzünk csak fel az említett időszakban, illetve hogy az általam említendő kanonikus diszkurzusformák, melyek leginkább lappangó kánoniságukban jellemezhetők, stratégiai összeolvadásukat miért csak történeti konstellációjuk révén juttathatták némileg egységesen kifejezésre. Amikor tehát nemzeti-népi jellegű, vagy „honmentő" célzatú kanonikus stratégiákat említek, azokon egy szélesebb, a kor meghatározottságaiban létrejött diszkurzív összefonódásnak a leginkább hetvenes–nyolcvanas évtizedre kiteljesedő heterogén aspektusait értem.[100] Az ilyen összefonódásoknak természetszerűen más és más hatásfokuk, intenzitásuk és szemléletformáló erejük volt Erdélyben és Magyarországon, némiképpen hatalomhoz közeli, belső ellenzéki aspektussal is rendelkeztek, és szépirodalmi kereteken átívelő, 'honmentő'

[99] Ahogyan erre Láng Gusztáv is felhívta figyelmemet. Vö. **Láng** Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4, 19.
[100] Amelynek kialakulási feltételeit és hangsúlyait a népi írók hagyománya, a transzszilvanista kollektív eszmék, a nemzeti irodalomszemlélet vagy a marxista hatalmi keretlehetőségek egyszerre szabályozták és befolyásolták.

irányzékuk a bonyolult nemzet-karakterológiai elvárásokon túl, funkciójukban nemegyszer a korábbi marxista ideológiai hagyományokra is épült. Nem feltétel nélküli autoritásként, de több szálból építkező, az irodalmat nyíltan eszközként használó autoriter diszkurzusformákként olyan hagyományokat újraértő igény fogalmazódott meg bennük, amelyek jelenük hivatalos struktúráit használva próbáltak paradox módon éppen ez ellen a jelen ellen nyíltan még alig kimondható, másfajta értékszemléletet is közvetíteni. Közvetítő csatornáik ugyanakkor nagyrészt csak a hivatalosság megformálta térben működhettek. Elterjedtségüket, sikerüket így leginkább a más fogalmi kódokat használó értelmezéseik eredményeképpen demonstrálhatták. A „virágnyelv" korabeli szintézisre törekvése, az olvasóikkal való összekacsintás bevált gyakorlata és hatástani feltárása, a kollektív eszmék nemzet– illetve nemzetiségkarakterológiai jegyei, valamint történeti kánonalakzatok bizonyos hagyományszegmensekhez való viszonyulásának (népi, transzszilván, marxista?) szemrevételezése előtt, célszerű magának a tárgynak a terminológiai kuszaságát és (in)adekvátságát is felemlíteni, valamint az alkalmazott módszertannak a motivációit vizsgálni. Az alábbiakban olyan kérdésekre keresem tehát a választ, mint hogy milyen kánonkoncepcióba illeszthető a nemzetiségi mint nemzeti kisebbségi irodalmak értelmezési kerete, milyen távlatai lehetnek az olyan értékeléseknek, melyek egy eleve politikai meghatározottságú álláspontot érvényesítenek az irodalom történéseinek változó értelmezési során, vagy hogy mennyiben szükségszerű, hogy ezek a meghatározottságok a befogadás-történet hagyományainak olyan szegmenseit írják elő, amelyek erős kihatással vannak a jelen értelmezési kereteire is.

Változatlan módszertan?

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli irodalmakra vonatkoztatott minősítései kezdetben természetszerűleg a magyar művelődés öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen nézőpontból láttató pozitivista irodalomtörténet-írás hagyományaiból építkeztek. A magyarországi értéktételezések többnyire az író alakja által vagy életkörülményei szerint határozták meg elsődlegesen az irodalmi mű tulajdonságait, ilyen értelemben pedig véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A művészetideológiai elképzelés szerint az irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakciók ráadásul itt hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszottak bekövetkezni.

A fogadtatás e különállónak tekintett irodalmak esetében, egészen a legutóbbi időkig, megtartotta azon normatív elképzelését, miszerint az esztétikai tapasztalat sajátos

körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni idézőjeles fölénye szabja meg, de a világáról, sajátosságáról szóló tudósításainak, (mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi–ideológiai–funkcionális) többlet-meghatározottsága is befolyásolja. A szerzői intenció felfedése elengedhetetlen feltételévé vált a 'valódi' jelentésfeltárásoknak. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló, szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből, egyfajta „sor-közöttiségben", traumatizált áthallásokban is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele a szerzői nagyság magatartásmodellként való bemutatásának irodalomesztétikai célú kiterjeszthetőségének is. A morális, etikai hangsúlyok és a történelmi szükségszerűség követelménye, főképpen a második világháborút követően, olyan legitimációs tartalmakkal bírt, amelyek sok mindent megvilágíthatnak a vizsgált jelenségek köréből. Ezek összevető vizsgálata mellett is kérdéses viszont, hogy eszmetörténeti hatásuk csökkenésével, történetiségük erősödésével (ami együtt járhat a kódok felfejthetőségének egyre kevésbé értelmezhetőségével és aktualizálhatóságával) ez a fajta legitimáció, bizonyos újabb olvasógenerációk számára mennyire jelenti majd a pragmatista értelmezhetetlenséggel szemben az értelmezés esztétikai tartalmainak egyéb mint csupán referenciális formákban történő megragadhatóságát.

A részleges szemléleti változások, az újabban alkalmazott elméletek esetében is elmondható, hogy irodalomtörténet-írásunk nemzetiségi anomáliái ma is fenntartják a kényszerű felosztásokat, jószerével tovább működtetik az elavult sémákat. Ezek sokszor valószínűsíthetően nem is tudatosan játszódnak le, hiszen „ismereteink önkéntelen átlényegítése a pozitív tudás bűvöletébe"[101] olykor a megfogalmazott célok érdekében mond le a bizonytalannak vélt kognitív másság értékelésbe való beemeléséről. Az irodalomtörténeti vizsgálódások pozitivista meghaladásának kilencvenes évekbeli kísérletei talán érthetően a nemzetiségi irodalmak történéseit, azok irodalomtörténeti átértékelését és értekezőprózai megújulását érintették a legkevésbé. Az amúgy is meglehetős anomáliákkal járó, a keretekben gyakorta megrekedő módszertani sémák ráadásul éppen az ennek ábrándjából, a tiszta, megismerhető pozitív tudásnak az értelmezésektől független felmutatásától remélték a korábbi kényszerek (az elzártság megannyi anomáliái miatti) újraproblematizálását. Az első hivatalos ilyen irányú újragondolás, az 1990-es Debreceni Irodalmi Napok által felvetett újraértés szükségszerűsége, jelentős eredményei mellett, számos módszertani vakfoltot egyáltalán nem érintett, s még jócskán tovább éltette a korai pozitivizmus bizonyos beidegződéseit is.

[101] Dávidházi Péter kifejezése. Vö. **Dávidházi** Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1, 34.

A referencialitásnak alárendelt esztétikai-retorikai vizsgálatok ugyanakkor a kisebbségi irodalmak esetében, az életrajzi elemekből és érzelmi-pszichológiai hozzáállásból kiinduló értelmezések mellett is olyan moráletikai meghatározottságból vezették le értelmezéseiket, amelyek eleve valamiféle kollektív tudattal rendelkeztek, minthogy fölötte állni látszottak az író egyéniségének, vagy a művek befogadásának értékelésében megnyilvánuló önértelmezéseknek is. Ezáltal olyan ideologikus és ideáltipikus tételeket tárgyaltak, amelyek befolyásolták/meghatározták az irodalmiságnak a teljes határon túli irodalmakra vonatkozó képleteit. Az ideológia különböző formáinak és tartalmainak irodalmi jelenléte ezért az értelmezések kereteinek szűk játékterében érhető leginkább tetten.[102] Az erdélyiség képletei természetszerűleg jelenthettek/jelenthetnek valami mást, egyrészt sajátost a benne élőknek, másrészt a sajáttól való megkülönböztethetőt a magyarországi befogadóknak, ami által a recepcióban is azon karakterisztikus jegyek hangsúlyozódnak, melyek révén ez a fajta irodalomszegmens könnyen s egyértelműen felismerhető, meghatározható, értelmezhető lesz. Csakhogy az erdélyi lét „sajátossága" egyáltalán nem szükségszerűen jelenti az ilyen sajátosságokkal rendelkező irodalmiságnak is mint *önálló* kategóriának az értékelésekben megfogalmazható tényét! Az irodalomtörténet-írás nemzetiségi anomáliái és a kollektivitáseszmék újabb meghaladási kísérletei már csak ezért is szükségessé teszik a terminológiai újragondolásokat.

Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)

Valószínűleg nem állítható, hogy egy-egy kisebbségi magyar népcsoport klasszikus értelemben megfelelne a tönniesi közösségfogalomnak,[103] de minden bizonnyal lényegesen jobban kötődik ehhez, mint valamely társadalomelméleti fogalomhoz, annál is inkább, mert a társadalomszerűséget önhibáján kívül egyszerűen nem tudja minden vonatkozásában prezentálni. A nemzetiségi/nemzeti kisebbségdefiníciók legtöbbje ugyanakkor tovább erősíthet egy olyan egységképzetet, amely nem hajlandó tudomást venni egyrészt a társadalmi, társadalomontológiai és szociológiai szükségszerűségekről, másrészt a kisebbségi közösségek további rétegzettségeiről sem. A homogeneitást hangsúlyozó meghatározások a

[102] Amennyiben elfogadnánk, hogy például a svájciság sem feltétlen irodalmi kategória, akkor nyilvánvalóan a határontúliság sem kéne, hogy annak tekinthetővé váljék. Vagy ha mégis, akkor mennyiben és mitől vált azzá? Mennyiben tágultak vagy éppen szűkültek az irodalmiság ilyen jellegű keretei, például a második világháborút követően?

[103] Mint arra Kocur László is emlékeztet. Vö. **Kocur** László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII. - Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. **Fried** István, Szeged, 2003. Illetve lásd **Tönnies**, Ferdinand *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983. Különösen 15–56. és 285–334. Tönnies a vér közösségéről beszél, amelyet felvált a hely közössége, majd a fejlődés állapotában a szellem közössége. Ez a narratíva különös hangsúlyokhoz jutott a kisebbségi társadalom-szegmensekben.

probléma egyik lényegi vonását hajlamosak így elfedni, nevezetesen azt, hogy a nemzeti kisebbség egységes tömbként való bemutatása nem lehet azonos a népcsoporton belüli differentia specificákról tudomást nem vevő attitűd felelőtlen önkorlátozásával.[104] Ha tovább gondoljuk Tönnies fejtegetéseit, miszerint egy közösségben minden szokás alárendelődik egy központi akaratnak, amely nevelőként, irányítóként funkcionál, akkor esetünkben ez a társadalmi rendszer politikai alrendszere által valóságosként beállított virtuális egységnek a metanarratívája lesz.[105]

Amint arra többen figyelmeztettek, a problémakör széles rétegzettségére jellemző, hogy maga a fogalom is, amely egy magyar népcsoport megváltozott történelmi helyzetének kollektív említésekor felmerülhet, folyamatosan megkérdőjelezett és ideologizált maradt. Nemzetrész, kisebbség, nemzetiség mint nemzeti kisebbség vagy etnikum meghatározása és nemzetfogalmi értelmezése a politikai és kultúrnemzet másutt használt fogalmi dichotómiája mentén sem volt mindig egyszerűen meghatározható, s minthogy a kelet-közép-európai államnemzetek koncepciója nagymértékben éppen a kultúrnemzeti lét tagadása révén alakult ki, egy addig gyakorlatilag ismeretlen alakzatot, a nemzetkarakterológia szerinti kisebbség konstrukcióját hozta létre. A terminológiák irodalomtörténeti anomáliái is javarészt innen eredeztethetők. Nem mellékes szempont például, hogy az etnikai kisebbség kifejezésének tartalmi korrekciója már önmagában azért is helyénvaló, mert a nemzetté válás klasszikus értelmű folyamatában és korában, még a politikai határok által nem tagolt magyar közösségek egyként vehettek részt. A 19. század második felének polgárosodási körülményei közt kialakuló nemzeti közösségformákon túl a nemzeti identitás mai, akár csak nyelvi és kulturális alapjaiban is kétségtelenül meglévő formái cáfolják, hogy a Kárpát-medencei magyarság részei akár csak néprajzi értelemben is etnikumnak legyenek tekinthetők,[106] amely gondolatra a nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak vizsgálatakor az alábbiakban még visszatérek. A szociológiai szakirodalom tehát leginkább azokat a nemzetképződményeket nevezi kisebbségnek, melyek nem rendelkeznek a nemzet minden attribútumával, ide értve az államiságot vagy a szuverén kollektivitás eszméjét, következésképpen a nemzetiség ismérve éppen a szuverénnek vélt vagy igényelt politikai lét hiánya lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy éppen ezek miatt, mintegy a nemzetiség egyenértékűségét,

[104] A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized során is tetten érhető az ez ellen a virtuális egység ellen felszólalók igencsak kemény hangú megítélése a legkülönbözőbb ideológiai fórumokon. Ezzel kapcsolatban vö. **Bíró** Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997–2000), Bp., Liget könyvek, 2000. Illetve lásd a látszat-homogeneitás visszásságaira rámutató esszéket **Cs. Gyímesi** Éva *Colloquium Transsylvanicum* (Marosvásárhely, Mentor, 1998) című kötetében.

[105] Vö. **Kocur**, *i.m.,*166.

[106] Lásd. **Kiss Gy**. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, szerk. **Dávid** Gyula, Kolozsvár, Polis, 1998, 224.

létjogosultságát bizonyítandó, fordul az a kultúra felé, s részben vagy teljességében felhasználva, fel is értékeli e kultúrát. Amint Kocur László egy tanulmányában Tóth Károlyra hivatkozva említi, ez a felértékelés gyakran egy archaikus-kollektív kultúrakép felé való tájékozódásban csapódik majd le a leginkább.[107]

Mi lehet tehát magának az ilyen formán meghatározott magyar irodalmaknak a sorsa? Mennyire határozza meg ezeket a nemzetiségnek mint nemzeti kisebbségnek a sorsproblémája, vagy, amint utaltam rá, mennyire szükségszerűen határolják be külső és belső értelmezéseit saját jelzői? A *kisebbségi* esetleg pejoratív értelmezése, a *regionális* szűkítő tartalma, a *nemzetiségi* történeti értékkategóriája? Bár a nyelvi lét a kisebbségi léthelyzet egyik meghatározó, definiatív fenoménjaként írható le, nem állítható, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kérdése pusztán nyelvi alapon lenne vizsgálható. Egyrészt mert nem hasonlítható eltérő történelmi fejlődéséből következően más nyugati „anyanemzetek"[108] és egykori gyarmataik irodalmának nyelvi kapcsolódásaihoz (azaz nem hasonlítható mondjuk a franciaországi és a marokkói, algériai vagy kanadai francia nyelvű irodalomhoz, esetleg a portugáliai és a brazíliai portugál nyelvű irodalom vizsgálatának problémáihoz),[109] másrészt a kisebbségi magyar irodalmak magyarországi irodalmi kapcsolata nem pusztán közös, hanem azonos történelmi tudat, hagyományok és kultúra alapján határozható meg. Kétségkívül, a közös nyelvnek lehet itt elsődleges, de messze nem kizárólagos összekötő szerepe.

Külön kérdés, hogy a többségi társadalmak és a kisebbségek többszörösen terhes viszonya, szélsőséges esetekben, mint amilyennek a világháborút követő évtizedek tekinthetők, a nemzeti identitástudatok eltérősége kapcsán eleve a többségi érthetetlenség, illetve a kisebbség szükségszerű védekező magatartásaival jellemezhető.[110] A hivatalos hatalmi ideológia ilyenkor mind a többségi társadalom, mind a kisebbségi értelmiség lojális csoportjai részéről kialakíthatja a maga torz reakcióját. Nemcsak a csehszlovák vagy a román nemzeti nacionalista ideológusok próbálták a magyar kisebbség nemzettudatát bírálni,

[107] Vö. **Kocur** *i.m.* 168.

[108] Ezúton köszönöm Filep Tamás észrevételeit, melyek az „anyaország" helytelen, irodalomtörténeti szempontból inadekvát szóhasználatára figyelmeztettek, még akkor is, ha a köznapi szóhasználat sajnálatos egyértelműséggel az említett fogalommal él. Az alábbiakban az anyanemzet fogalmát is csak megszorításokkal, az „anyaország"-ét viszont sehol sem használom.

[109] Bár alapvetően azonos nyelvről beszélhetünk, Fuentesről, vagy Vargas Llosáról nem gondoljuk, hogy nemzeti identitásukban spanyolnak, spanyol írónak vallanák magukat. Hogy spanyol nyelvű írónak, az kétségtelen, hiszen spanyol és latin-amerikai hagyományokat szerveznek egymás mellé, csakhogy a Kárpát-medencei magyar kisebbség nem migráció vagy kolonializáció útján keletkezett.

[110] A szemantikailag is negatív kicsengésű „kisebbség", minoritás valami alacsonyabb értékűnek a képzetét hordozza magában, s – mint Kocur is kifejti – a nemzeti többség gyakran nemcsak értetlen, de türelmetlen is azzal kapcsolatosan, hogy miért nem akar a kisebbség teljes jogú állampolgárként az új nemzettöbbséghez tartozni. Ezeken felül folyamatosan terhelheti a kérdéskört az a bizonytalanságérzet is, hogy nyilván az adott kisebbség abba a nemzetrészbe (esetleg államformába) kíván tartozni, amelyikben ő a többségi. Vö. **Kocur**, *i.m.,* 169.

elnyomni, vagy teljességében megszüntetni,[111] de a magyar kisebbségi értelmiség bizonyos önjelölt reprezentánsai is hajlamosak voltak a „csehszlovakizált tudatú" vagy „romániai magyar tudatú" önálló nemzeti közösségben és kultúrában gondolkodni.[112] Annyiban nyilván eltérő az említett kisebbségi kultúraszegmensek önállóságának az említése, hogy Erdélyben történelmileg létezett egy saját hagyománykörhöz való visszatérés, legalábbis egy ilyen színezetű útkeresés, míg a csehszlovákiai vagy kárpátaljai magyar irodalom saját hagyománytalanságát és periferikusságát dokumentálva kereste az új lehetőségeket.

Centrum és periféria?

A hagyománytalanságnak és periférikusságnak a társadalomontológiai szerepe viszont csak a *semmiből indulás* romantikus kérdésköréhez kapcsolódva lenne jelen esetben értelmezhető. Az autogenezis ilyenfajta különös elméletét Szeli István sem véletlenül nevezhette képtelenségnek,[113] hisz a keresztény szenvedésetikával is rokonított tézis tetszetős szólamaira az irodalomtörténeti adatok bőven rácáfolnak. Az elcsatolt területeken nem jött létre ugyanis önálló új irodalom sem nyelvében, sem stílusában, annál inkább viszont intézményeiben, intézményrendszerében! Ez utóbbi alapjaiban változott meg, teljesen megszűnt vagy átalakult, minthogy az irodalmi érintkezés formái kétségkívül megváltoztak, legtöbbször sajnos korlátozódni kényszerültek. Az említett kontextusban értelmezett erdélyi és magyarországi irodalmi élet koncepciója természetszerűleg nem azonos tehát magának a szépirodalomnak olyasfajta megosztó felfogásával, mely a gazdasági érdekszférák államapparátusbeli különállásához mérve igyekezett mellőzni azokat a kulturális hagyományban gyökerező tagadhatatlan sajátságokat, amelyek természetüktől fogva arról árulkodnak, hogy külső kényszerhelyzetek befolyásolhatnak ugyan, de teljes mértékben nem határozhatnak meg egy tág értelemben vett kulturális emlékezetet. Amellett, hogy az irodalmi hagyományból teljességében lehetetlen kivetkőzni, megfontolásra lehet érdemes az a nézet is, miszerint „az irodalom intézménye mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő",[114] még ha e kérdéses szembeállítás az önmagában szemlélhető mű ábrándjához vezethető is vissza.

---

[111] Nacionalista történész ideológusokat szép számmal lehetne sorolni Juraj Zvaratól a román Ion Lancranjanig, akik hatására például Ceausescu Romániájában 1988-ra az erdélyi magyarságot már csupán mint magyar ajkú román dolgozókat voltak hajlandók tudomásul venni vagy említeni.

[112] Vö. Szabó Rezső 1968-as ótátrafüredi beszédét a különálló szlovenszkói, vagy bizonyos erdélyi értelmiségiek szintén 1968-as megnyilvánulásait a 'kizárólag' Romániához tartozó, romániai magyar irodalomról.

[113] Vö. **Szeli** István, *Hasonulás – elhasonulás*, in UŐ., *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993, 236.

[114] Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Teremtett világ*, Bp., Pátria Könyvek, 1992, 16.

A kisebbségi irodalmakat tárgyaló, eddig született irodalomtörténetek többnyire centrum-periféria kapcsolatként jellemezték a magyar irodalom helyzetét. (Ez is elsődlegesen csak az irodalmi intézményrendszer összefüggéseiben lenne bizonyosan állítható). A többrendszerűség elméleti keretei[115] ugyanakkor ezen a kapcsolaton túllépve, a kisebbségi magyar irodalmak alakulástörténetének, főbb ideológiai kánonjaiknak, s akár létjogosultságuknak a vizsgálata által, alapvetően más megközelítést is lehetővé tesznek. Amennyiben a magyar irodalom Budapest-központúságát megtartó történeti értelmezésekre tekintünk – legalábbis a kiegyezést követő időktől mindenképpen – s abból indulunk ki, hogy a ma határontúliként tételezett magyar irodalmak lényegileg a történelmi Magyarország szétszakítása óta, illetve következtében, mindenképpen egy periferikus státusba kerültek, illetőleg új központokat alakítottak ki, akkor érdemes lehet elgondolkozni, hogy ez a periferikusság mennyiben volt összeegyeztethető a marginalitással. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy irodalmi centrum-periféria viszonylatában egyáltalán nem szükséges egy országhatár-módosításnak bekövetkeznie ahhoz, hogy a periférikusság önmagában egy általános jegyként legyen leírható. A marginalitás viszont sokkal inkább egy kényszerű mellőzöttségszerepet tulajdoníthat az így kialakult irodalmi életnek vagy irodalomszegmensnek, amelyik e marginalitás megszüntetésével szükségszerűen önmaga és „reászakadt" feladatainak az újradefiniálására kényszerül. Ez persze nem jelenti szükségszerűen a korábbi centrummal való kapcsolata újrafogalmazását, de periferikusságának a tagadását az újabb centrum viszonylatában mindenképp. (A két vagy több központ közötti depressziós térség mivolta sok tekintetben jellemzője az irodalmi élet különböző szegmenseinek a húszas évek erdélyi irodalmának útkereséseiben.) Ennek különváló regionális irodalom voltát[116] a kezdetekben gyakorlatilag csak földrajzi szempontokban lehetett mérni, s az esetleges különállás legitimitása az önálló hagyománykeresés mellett a századforduló decentralizációs törekvéseit is tovább éltette. Az

[115] Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4.

[116] Érdemes emlékeztetni, hogy a nemzeti irodalmak tájegységekre bontott változataival első ízben alighanem az ún. 'tájirodalmak elméletét' (Landschaftstheorie) is megfogalmazó Josef Nadler foglalkozott a húszas években, aki a német nemzeti irodalmon belül a különböző tájegységek irodalmát (pl. szász, bajor, sváb, sziléziai stb.) és a „helyi tudat" átörökítő formáit, regionális hagyományait tárgyalta. Ennek korabeli legitimitását a modern irányzatokat támadó irodalmi konzervativizmus mozgalmaként létrejött, a későbbiekben a nagynémet nacionalizmussal is rokonítható Heimatdichtung törekvések is erősítették. A városi, polgári kultúra ellenében, ez leginkább a romantikához köthető „néplélek" mítoszát és a tiszta, romlatlan falusi szellem értékeit próbálta ismét általánosabb szinten is elfogadtatni. A nagyobb európai nemzeti irodalmak közt hasonló törekvések a francia nyelvterületeken is születtek, ezek a különböző régiók egyediségeiben a sajátos „népi lélek" megszólaltatására törekedtek. (Némelykor ezek is városellenes attitűdökben.) Az erdélyi magyar regionalizmusnak kezdetekben leginkább kulturális és történelmi meghatározottságai voltak, célkitűzéseivel ellentétben azonban recepciójában nem mindig sikerült elkerülnie a népi vagy a nemzeti kizárólagosságokat.

egyik helikonista, a nagyváradi születésű, Európát megjárt Tabéry Géza például, következetesen vallotta magát erdélyinek, legalábbis ahogyan az egyre öntudatosabb „erdélyi" irodalomnak vált meghatározó alakjává. Lapja, a nagyváradi *Magyar Szó* először hirdette meg az „irodalmi decentralizáció" fogalmát, immár a Budapest-központú irodalomtól „az események kényszere folytán" való elszakadás következtében. Ugyanez a lap érdekes módon eleinte nem is pusztán erdélyi, de *„tiszántúli és erdélyi"* irodalmat mint egyértelműen regionális irodalmat hirdetett, s csak a magyar s román csapatmozgások következtében „jutott előtérbe mint koncepció, az irodalmi decentralizációban az erdélyi jelző hangoztatása."[117]

Amennyiben elfogadnánk, hogy az egységes magyar irodalmat gazdagító sajátosságokon túl önálló erdélyi magyar irodalom, valamiképpen korábban, a trianoni döntést megelőzően[118] is létezett volna, akkor ez csak az új, megváltozott történelmi körülmények kettős nehézségére, marginális-periferikus vonásaira figyelmeztethetne, s némileg érthetővé tenné a kényszerű centrumkeresés szükségszerű nehézségeinek semmiből indulásként való kultikus meghatározását is. Ugyanakkor aligha árulna el valamit is magukról a szövegekről, ezek keletkezésének körülményeiről, s legfőképpen a különböző értékelési szempontokról, azok összehasonlíthatóságáról. Hogy manapság szükségszerű-e továbbra is olyan önálló irodalomtörténeti egységként tárgyalni a nemzetiségi irodalmakat, melyek önállóságukban vagy egyfajta parcialitásként felfogott, de egészében zárt fogalmakat jelölnének, azt talán csak egy hipotetikus egységkép rossz beidegződéseivel szemben megfogalmazódó válasz indokolhatná, mely bizonyára nem egy színesítő, sajátságos, a többszínűségét gazdagságként megélő irodalmi vonásokra figyelő értelmezésfolyamat mentén lenne képes karakterizálni a nyelvében teljes magyar irodalmat.

Erdélyi magyar kulturális hagyomány?

Az erdélyi magyar irodalom kifejlődésének, „hőskorának" mozzanatait a korszakban jellemző emlékezések és emlékiratok is életben tartották. Az egyéni szemszögből készült

[117] Vö. **Tabéry** Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; majd Nagyvárad, NAT könyvek (Nagyváradi Ady Társaság), 2003.

[118] A hangsúly véleményem szerint kevésbé az időbeli határok relevanciáira és egzaktságára, mintsem az önállóság hangoztatásának csalfaságára kellene hogy vonatkozzék. Ez, a nyilvánvalóan meglévő egyedi színek helyett, a különváló irodalmi hagyományokat a történelmi események mentén hol a fejedelemség idejére, hol meglepő módon a 19. század első felére vonatkoztatja. A viták ilyen jellegű holtvágányára jó példa, hogy maga Czine Mihály is a Gaál Gábor nyomán elterjedt *romániai magyar irodalom* terminus javára ismerte el, hogy az *erdélyi irodalom* elnevezés, – amely csak Trianon óta létezik – önmagában nem meghatározó jellegű. Erdély századokon keresztül volt termőföldje a magyar műveltségnek, de önálló erdélyi irodalomról még a fejedelemség idejében sem beszéltek, amikor ennek a műveltségnek a fókuszai igazából Erdélyben voltak. Vö. **Czine** Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

írások ugyanakkor az erdélyi gondolatnak a kialakulását, polémiáit, nehézségeit és sikereit a teljes szellemtörténeti vagy politikai síkokon túl irodalomtörténeti vonatkozásaiban is tárgyalták.[119] Nem feledhető, hogy amint a hatalomváltást követő években az erdélyi gondolat saját irodalma a „vidéki irodalomtól az erdélyiig" jut,[120] úgy hosszabb, több évet felölelő periódusnak kell eltelnie ahhoz is, hogy az Erdélyben élő írótól az „erdélyi íróig" eljussunk. A transzszilvanizmus prominens képviselői (például Kós, Reményik, Berde, Szentimrei, Ligeti, Tabéry) 1919 előtt is publikáltak már, némelyikük több kötetet is megjelentetett ekkorra, ami egyfelől ismét csak a semmiből születő irodalom mítoszi távlatait oszlathatja szét, másfelől a későbbi témaválasztások jelentőségére, azok tudatosságára figyelmeztet. Erdély különállásának történelmi hangsúlyozása ugyanis lehetőséget biztosított a transzszilvanizmus által kínált új, az anyanemzettől és az új hatalomtól egyaránt független, cenzúra-mentesebb identitásformák ábrázolásának. „Ezért lett – írja Vallasek Júlia[121] – a transzilvanista történelmi regény kitüntetett időszaka az önálló erdélyi fejedelemség ideje, a szerzők (például Kós Károly vagy Makkai Sándor) a fejedelemség történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejthető, tipikus erdélyi sors lényegét." Nem elhanyagolható szempont a korszak összetettségében az a műfaji adottság sem, amely a prózai műnemekből, elsősorban a regényt juttatta hangsúlyos szerephez. Az Erdélyi Szépmíves Céh[122] kiadványainak több mint kétharmada regény volt a korban, de később is „Gulácsy Irén Fekete vőlegények, Szántó György könyvei, Markovics Rodion Szibériai garnizonja

[119] Az irodalmi intézmények kialakításáról, a különböző belső csatározásokról a korszak majdnem mindegyik résztvevője megemlékezett. A tényekkel számoló irodalomtörténeti tanulmányok mellett (a különböző szemléletek és irányok heterogeneitására is utalva, például Kuncz Aladár, Gaál Gábor, vagy Jancsó Elemér tollából) irodalmi korszakleírásnak, kvázi-irodalomtörténeteknek tekinthetők (s sokan annak is tekintették) a személyes emlékekre, generációs szemléletre, írói vagy politikai pályára történő visszaemlékezéseket is. (Vö. Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma*; Szántó György *Fekete éveim*; Szemlér Ferenc *Más csillagon*; Bánffy Miklós *Emlékeim, Huszonöt év*)

[120] S különálló, nemesedő, nagykorúsodó irodalmi eszménnyé is válik, egy olyan minőségi skálán, amelyben kényszerűségek közt ugyan, de erényt, s minőséget próbált kovácsolni az új hatalom alá került területiumokon.

[121] Vö. **Vallasek** Júlia, *Utószó*, in **Tabéry**, *i.m.*; – illetve vö. még UŐ, *Elváltozott világ*. Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, kötetének *Hagyomány és önkanonizáció* című fejezetével. 57-82.

[122] A gyakorlatilag húsz esztendőn át megszakítás nélkül működő Szépmíves Céh 1924-es megalakulása talán a legfontosabb dátum volt az újonnan kialakult, öntudatos erdélyi irodalom történetében. Megalakulása, gyakorlati szükségszerűsége mellett azt is jelezte, hogy valójában ekkortól vették tudomásul az erdélyi irodalom létezését Erdélyen kívül is. Legalábbis az alapítók egyértelmű szándéka ez volt. Az addig nagyrészt csak pesti kiadóknál megjelenő erdélyi szerzők műveit immár a Céh adhatta ki, ugyanakkor előfizetőinek egy jelentős részét Magyarországról biztosította. Az erdélyi hangsúlyok a novella és a vers világa után elsődlegesen ekkortól számítva érhetők tetten a regény műfajában, mely egy tudatos erdélyi mondanivalónak a szélesebb megjelenítését biztosította. A Kós Károly által alapított műhely legmeghatározóbb vonásaként a közösség iránti elkötelezettséget és a tanító célzatosságot lehet megemlítenünk, mindazonáltal (a különböző eszmerendszerek és személyes nézetkülönbségek felerősödése folytán) már a húszas évek végén kénytelen elszenvedni az első, belülről fakadó kritikájának bomlasztó konfliktusát. Berde Mária és négy társa (köztük Tabéry) lép ki a Helikoni csoportosulásból, s alapítja meg az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (EMÍR)

elegendő bizonyítékok arra, hogy az Erdélyben élő író önmaga legtökéletesebb kifejezését a regényben találta meg."[123]

Külön sors? Transzszilván értelmezési keret

Az „utódállamok" magyar területeinek irodalma kezdetekben természetszerűen az egykori nemzeti irodalmi hagyomány folytonosságához ragaszkodott. A nemzetiségi magyar irodalmakat ugyanakkor a túlélés reflexe, a peremlét elutasítása, a központ hiányában pedig a kényszerű központtá válás, az új értékrend-teremtés, vagy éppen a magáramaradottság heroizált pátoszának perspektívája is formálta. Az eltérő értékrendeknek a földrajzi korlátokon túl is más-más értelmezéshangsúlyai alakultak ki a centrumban, s másak a peremvidékek felől szemlélve. Az önálló, szemléletükben egységesnek vélt regionális irodalmak gondolatának magyarországi elfogadottsága ugyanakkor csak a második világháborút követő teljes elzártságban, a marxista keretmeghatározások abszurditásában, vagy éppen a minden korábbi egységet látszólagosan felülíró internacionalizmus gondolata mentén alakult ki. Ezek részletes tárgyalása előtt azonban célszerű kitérnünk az előzményekre is.

A két világháború közti időszakra még igaz, hogy a periferikus helyzetbe került magyar irodalmakat gyakran ráadásként, *fiókirodalomként* (Makkai) kezelték, s a többrendszerűség helyett a központtól való meghatározásainak függvényében értelmezték. Így alakulhatott ki, hogy az erdélyi irodalomnak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi kánonba, amely a saját értékszempontoknak megfelelt, mellőzve a tényt, hogy a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet. Az önálló erdélyi irodalom megteremtésén fáradozók ugyanakkor legtöbbször csak a periférialét szemléletének cáfolataiban harcoltak egy Budapest-központú irodalom és egységes értelmezési háló ellenében, amely gyakorta azzal a célkitűzéssel végződött, hogy az alárendelés helyett az önállóságukat bizonyítandó, irodalmi-kulturális gyökereiket is a maguk regionális történetiségében akarták igazolni. Ez természetesen csak Erdély esetében válhatott némileg valós törekvéssé. A kisebbségivé vált nemzetrészek irodalmai közül nyilvánvalóan az erdélyi volt az, amely ha nem is különálló, de valós regionális tudatú tradícióval is rendelkezett, s amelyik legalább az erdélyi emlékiratírókig volt visszavezethető. A két világháború közötti korszak intézményrendszerének kifejlődése, majd az irodalom disztributív oldalának látványos megerősödését követően kialakult ideológiája, a transzszilvanizmus is erősen hozzájárult ezen hagyományok megteremtéséhez, illetve

[123] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 60.

továbbélésének megtartásához.[124] Ennek kulturális közegbe való mély beágyazódását jól mutatja, hogy számtalan kritikája ellenére, védekező, defenzív attitűdjét ért jogos és jogtalan ellenvetések, vagy egyenesen ezzel szemben történő önmeghatározások, pozicionálások ellenére is alkalmasnak mutatkozott az újabb és újabb önidentifikációkra.

A kezdeti idők transzszilvanista irodalmi vitái mindenesetre jól mutatják, hogy ezek eleinte fogalom- és létjogosultság-tisztázó jelleggel zajlottak. (Olykor aktivista emigránsok és az „otthon maradtak" közt.) Erdélyben leginkább a baloldali lapok[125] helyezkedtek szembe az erdélyi gondolat programszerű helikonista terjesztésével. Az ő kétségeiknél, olykor teljes elutasításuknál[126] viszont hatásában is sokkal erősebb, mélyebb vitákat a magyarországi kritika váltott ki. (Szabó Dezsőtől ifj. Szász Károlyig és Rákosi Jenőig hosszasan sorolható a megszólalók sora, de szót kért a vitákban például a Kisfaludy Társaság elnöke, Berzeviczy Albert is.) Mint ismeretes, a különállással kapcsolatos legtermékenyebb vitapontokat Ravasz László *Irodalmi Skizma* című cikkét követő, úgynevezett Skizma-pör juttatta felszínre,[127] s ugyanez a problematika természetszerűleg nem csupán Erdély magyar irodalmával kapcsolatosan, de minden elcsatolt terület irodalmával kapcsolatosan jelentkezett, legfeljebb más-más hangsúlyokkal. A vajdasági magyar irodalom létjogosultságával, visszásságaival kapcsolatosan Szenteleky Kornél is így fogalmazott: „…ne húzzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk, szürke művészietlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom, ne legyen »vajdasági magyar irodalom«."[128]

Különállás és művészietlenség viszonyában célszerű megemlíteni, hogy Erdélyben a korabeli irodalmi élet vitáinak ellenére, az *Erdélyi Helikon*nak a főszerkesztője az a Szerb

---

[124] A szűkebben irodalmi, kulturális transzszilvanizmus – mint Vallasek írja –, „lényegében egymástól eltérő társadalmi csoportok, eszmei, művészeti irányzatok együttműködését jelenti, és éppen emiatt ellentmondásos jelenség. Hívei definíciók helyett többnyire lelkesült költői képekben igyekeztek megfogni a lényegét, beérték azzal, hogy a Kós által feltételezett erdélyiség létezését, Erdély puszta meglétével, illetve némileg ködös hagyományokra való hivatkozásokkal indokolták. Így a széttartó erők által működtetett, konfúz ideológiai alapokon álló irodalmi program maga sem volt egyértelmű." Vö. **Vallasek** Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, 34.

[125] Főként a *Korunk*, de hozzá hasonlóan a *Jövő Társadalma* is.

[126] Talán érdemes ezen a ponton világossá tenni, hogy szélsőbal magyar nyelvterületen a korszakban igazán csak Romániában létez(het)ett.

[127] A vitának teljes szakirodalma van, itt felidézni szükségtelennek tartom. (Ravasz cikke első ízben a Könyvbarátok Lapja 1928/2-es számában jelent meg, a vita alatt viszont újraközölte a kolozsvári Keleti Újság, 1928 július 29.-i száma is.) Annyit viszont érdemes lehet Ravasz és Makkai kapcsolatáról, megítéléséről, s a későbbi *Nem lehet* vonatkozásairól megjegyezni, hogy Ravasz 1921-ben (a Duna-melléki Református Egyházkerület püspökévé választásakor), Makkai másfél évtizeddel később távozott Erdélyből. A két magatartás annak függvényében szembesíthető, hogy más volt 1921-ben és 1936-ban a helyzet: közvetlenül Trianon után még nem körvonalazódtak a kisebbségi létnek azok a kihívásai, amelyekre később Makkai és mások így vagy úgy, megadták a feleletet. A viták és a későbbi megítélés lélektanára utalva az is igaz ugyanakkor, hogy Ravasz nem püspöki székből távozott…

[128] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1998, 73.

Antal által artisztikusnak, az egyhangúságtól iszonykodónak[129] nevezett Bánffy Miklós volt, aki a kezdetekben egységesíteni tudta a hagyományos erdélyi magyar értelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és népi-radikálisokat egyaránt. S bár a transzszilvanista jelző már a kor irodalmában sem jelentett minden vonatkozásban értéktöbbletet, a kezdeti szándék szerint mind a lap, mind a mozgalom erdélyisége még „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus"[130] volt. Regionális minősítéssé degradálódásának folyamata viszont már a harmincas évekre megindult. Talán nem véletlenül kérdezhette Jancsó Elemér[131] 1935-ben, a kialakult önálló erdélyi irodalom létjogosultságát is firtatva, hogy „Hol voltak és kik voltak Erdély magyar »írói« 1918 előtt?"[132]A helikoni közösségbe tömörült alkotók feladatuknak tekintették az egységes kritikai szellem megteremtését,[133] az együtt élő népek kultúrájának ismertetését, valamint a nép és ifjúság nevelését Erdélyben. Persze mindez önmagában is több szempontból volt problematikusnak és polemikusnak tekinthető. Ez az irodalmi egység, ahogyan Jancsó *Nyugat*beli cikkében fogalmazott, „nem az elveik és írói világfelfogások rokonságán, hanem a diplomácia és a közös elvfeladás alapján jött létre".[134] Az érezhető túlzásoktól függetlenül is, annyi bizonyosan állítható, hogy a „tiszta irodalom, transzszilvanizmus és európaiság", mint az *Erdélyi Helikon* ideológiájának alappillérei, nemcsak kemény támadások kereszttüzében állottak már a megjelenésükkor is, de a kétségtelen programosság, az irányzatosság léte, amelyet a *Helikon* hivatalosan sosem vállalt fel, a lapon belül is egyre nehezebben felelt meg annak egyeztető és ellentéteket áthidalni akaró kezdeti, vallott irányának. A transzszilvanizmus valóban mint a megmaradás ideológiája, annak is etikai elsődlegessége hangsúlyozódott a kisebbségi léthelyzetben. Nem feledhető viszont, hogy az utóbb sokat idézett, külön sorsot említő Németh László-i gondolat[135] az erdélyi irodalomra vonatkoztatva, a megmaradás és önállósodás zálogának – éppen az elitté válást tartotta! Kezdetekben Makkai is egy önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet megteremtéseként képzelte el a kisebbségi kultúrát, annak egységét, méghozzá hangsúlyosan a minőség jegyében! Ma már némiképp valósabb önismeret jegyében talán belátható: a magunk megnyugtatását szolgáló „kultúrfölény" hangoztatott ideológiája, annak

[129] **Szerb** Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.
[130] Lásd az *Erdélyi Helikon* beköszöntőjét.
[131] Aki mellesleg a harmincas évek során több kísérletet is tett az erdélyi irodalom történetének megírására.
[132] **Jancsó** Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.
[133] Legalábbis a kezdetekben, ahogyan a Helikon szerkesztői közül is inkább csak Áprily és Kuncz törekedett arra, hogy a folyóiratot, – a kitűzött magas színvonala révén – az egész magyar és európai irodalom értékeihez kösse.
[134] Vö. **Jancsó** Elemér, *i.m.,* 285.
[135] „Külön sorsnak külön irodalom kell."

gyakorlati kiterjesztése sok vonatkozásában illúziónak bizonyult. Ahogyan Németh László is korán, 1935-ös erdélyi körútját követően volt kénytelen rádöbbenni, hogy közép-kelet-európai néptestvériség-eszménye merő ábránd csupán.[136]

Irodalom és elkötelezettség

Az írói feladatvállalások, a társadalmi elkötelezettség, a közéleti szerep és az irodalom lényegiségének tartott „artisztikum" összeférhetőségének vagy összeférhetetlenségének problematikája Erdélyben először a két világháború közti *Vallani és vállalni* vitában (1929) talált igazi fórumot magának. Bár ebben a kisebbségi léthelyzet hangsúlyozása mintegy igazolásként is szolgált a közösségi gondok szépirodalmi vállalására, a közvetlen teendők, gyakorlati gondok kiszolgálására, és az irodalmon túli társadalmi feladatok ellátására, valószínűleg nem célszerű sem diakrón, sem szinkrón analógiát tételezni a második kisebbségi helyzetbe került elkötelezettségeszményekkel. Egyrészt nem bizonyos, hogy ugyanaz az elkötelezettségfaktor érvényes lehet a második világháborút követően kialakult irodalmi helyzetre, amelyben már végképp átminősül a semmiből indulás heroikus intézményalapító és szemléletképző kanonikus sémája, másrészt egyes életművek megítélésében (s kiemelt magyarországi hangsúlyaiban) a két háború közti időben sem célszerű egyenlőséget vonni irodalmon túli közéleti szereplés és úgynevezett léthelyzet által kikényszerített közösségi irodalomszemlélet közt. Makkai, aki elvetve a szociologizáló nézeteket, az irodalom esztétikai orientáltsága mellett szállt síkra, és az ezen az orientáltságon túllépő, cselekvő írószerepek helyett a meditáló írótípussal rokonszenvezett, két értékparadigmát állított szembe egymással. „A tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai – mint írja – átcsaptak a l'art pour l'art védőgátjain és elözönlötték az aesthetikumot, aktivitásra kényszerítvén az írót az élet problémáival szemben."[137] Véleményével egy olyan közösségi értékrendhez való igazodást utasított el, amely – véleménye szerint – számonkérő metodikájában a művészetet és az eredetiséget szoríthatja ki a szépirodalomból. A kisebbségi írószerepek ilyetén való megformálásának veszélyeiben az elmúlt történelmi évtized, a húszas évek tapasztalata alapján vallotta, hogy: „Az irodalom az egész ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé."[138] Ezzel szemben a kialakított értékpreferenciákban tarthatatlannak mondta azt az álláspontot, hogy az írónak

[136] Vö. **Németh** László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.
[137] Vö. **Makkai** Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 49.
[138] Uo., 54.

„okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek sem kell."[139]

A harmincas évekre kialakult némileg ellentmondásos helyzet ellenére Erdély irodalmáról egy extenzívebb irodalomfogalom élt tovább, amely elsődlegesen a recepciós mechanizmusokban továbbéltette a szociológiai, lélektani és politikai meghatározottságokat is. Az irodalom kontextualista felfogása értelmében mintegy értelmezői közösségek szerinti jelentésképzésre, valamint ezek különbségeire is felfigyelhetünk a recepciós motivációtöltetekben már a húszas évek végétől, harmincas évek kezdetétől.[140] A magyarországi befogadók félreértelmezéseinek legfőbb okát persze lehetséges a kényszerű politikai határmódosítások által kialakult helyzet értelmében a különböző felfogású, eltérő értelmezői közösségek szerint is értelmezni: „gyepűn innen és gyepűn túl"! Schöpflin Tamási-recenziójában,[141] vagy Babits értekezéseiben[142] is többszörös nyoma van az eltérő befogadói közeg, a különböző értelmezői közösségek elméletének, mindezek mögött azonban elsődlegesen egy túlontúl átpolitizált irodalmi fogadtatásra érdemes felfigyelni. Az ideológia a történelmi helyzet létértelmezéseit vetíti ugyanis ki az irodalmi művek befogadói értelmezésein túl az értékelések általánosabb rangsorolásaira is, ugyanakkor a történelmi-politikai helyzet okozta traumákat a megfogalmazások szintjén, mintegy tematikusan is a létező elváráshorizontba állítja. Az emotív elvárásrendnek megfelelő befogadás sokkoló eklektikája 1920-ban gyakorlatilag már jól körvonalazhatónak volt mondható: „Erdéllyel nem nehéz bennünket megríkatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön [...] Ha szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat."[143]

---

[139] Uo., 50.

[140] Szerb Antal sorai a húszas évek irodalmi fogadtatásáról azért is megfontolandók, mert egyrészt valóban ez volt az a korszak, amikor a számszerűleg hihetetlenül megnőtt olvasóközönség komoly irodalmi tényezővé vált, s amikor - beszéljünk bár 'filléres intelligenciáról'- a „kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt". (499.) Másfelől, az alulról felfelé determinált irodalom mellett mégis létezett egy „tiszta és öncélú művészetet" (500.) alkotni akaró vonulat is. Az Erdélyből jövő irodalomra legalább annyira érvényes az a kettősség a korban, mely benne egyfelől a nemzeti fájdalom, az elszakadt magyarság sorsáról szóló tudósításokat „félírók ünnepi stílusgyakorlatává" (497.) fokozta le, másfelől az újintellektualista, akár újkonzervativista magyarországi irodalmi elittel analóg módon az új Erdély irodalma is képviselte a mostoha körülmények dacára a minőségi irodalomeszményeket. – Vö. **Szerb** *i.m.,* 499-500.

[141] Vö. **Schöpflin** Aladár, *Szűzmáriás királyfi. Tamási Áron regénye*, in Nyugat, 1929, 1. 135-137.

[142] Vö. **Babits** Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

[143] Lásd **Kosztolányi** Dezső, *Végvári versei*, in Nyugat, 1920, 5-6. 323-324. (Végvári = Reményik Sándor, BL.)

Irodalom és politika

A próféta, a szónok, az agitátor és a politikus-író archetipikus erdélyi szerepkörei a második világháborút követően is tovább éltek, s tovább éltették a művészeti ágak funkcionális determinizmusát, valamint a recepcióban az irodalomeszmény kora társadalmi elvárásait, többes szerepkörét. Ennek alapvetéseit, a művelődési kérdések fajsúlyának meglehetős felértékelése, társadalmitett-értékű értelmezése által, szintén a transzszilván ideológia élesztette újra. „Nem gyöngíti-e akaratlanul nemzeti szellemében az erdélyi magyarságot az a belátása, hogy számára a művelődési kérdések állanak a hatalmi kérdések előtt?" – kérdezte Tabéry 1930-ban. „A kérdésre azzal az utalással felelhetünk, ami a magyarországi és erdélyi élet különbségeire mutat rá. A nemzeti szellemet a magyarországi magyar gyakorolja, az erdélyi magyar pedig szenvedi."[144] Ez a szenvedéstörténet, mely amúgy a kultuszkutatások szempontjából is igen jelentős feltárandó hagyatéknak mondható, az erdélyi magyarság magárahagyatottságának leginkább meghatározó szemléletévé, társadalomrajzának exponenciális jegyévé vált. „A szenvedések végtelenek, s az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetéből az következik, hogy számára magyar nemzetisége akkor is eleven hatóerő lesz, amikor az anyamagyar területen régen kihűl a nemzeti demagógia." – Tabéry sorai[145] mintegy kiteljesítendő jóslatként a hetvenes–nyolcvanas években kényszerűen-kellően felerősödve visszhangzottak erdélyi és magyarországi értelmiségi körökben. A művelődési kérdések utólagos konzekvenciáit, egyben politikai kérdésekké nyilvánítását, az irodalom szerepköreinek korabeli társadalmi elvárásait és erdélyi vonatkozásait jól tükrözi egy 1942-ben írt tanulmány[146] is, mely a trianoni határmódosítástól eltelt huszonkét kisebbségben megszenvedett évről állította: „Kemény iskola volt, de nem volt haszontalan. Nálunk még kevesen tudják, amit Erdélyben mindenki tud, hogy ez a huszonkét esztendő gyökeresen felforgatta a társadalmat, megrázta az embereket, emberebbé és testvérebbé tette őket. Vallaniok és vállalniok kellett sorsukat! Vastörvények, paragrafus nélküli láthatatlan törvények parancsa szerint dolgoztak, szervezkedtek, kapaszkodtak az erdélyi földbe, a lábuk alól kihulló ősi földbe: »Ahogy lehet!«". Az *Ahogy lehet* gondolatának felidézése, s a transzszilván álláspont elismerése egyfelől jól mutatja korai elterjedtségét és irodalmi hatását, másfelől azt is, hogy az egyesülés titkon remélt hite, az „újabb únió gondolata ösztönösen mégis tovább élt" s legfőképpen „írók és költők táplálták ezt is".[147]

---

[144] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 68.
[145] Uo.
[146] **Bisztray** Gyula, *Írók az unióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.
[147] Uo., 243.

Talán nem teljesen tartozik a tárgyhoz, mégis jól jellemezheti a kisebbségi magyarság korabeli különös helyzetét és annak értelmezhetőségét, képviselőinek, irodalom és politika összefüggéseinek, közös céljainak korabeli – főleg magyarországi – megítélését, hogy a *Mi a Magyar?*-ban (1939) Szekfű Gyula is Ravasz Lászlót kérte föl a magyarság úgynevezett „normáinak" a megfogalmazására. Ravasz ebben az írásában pedig nem véletlenül „a magyarság, mint tény és a magyarság, mint érték"[148] párhuzamaiban vonta meg nemzetkarakterológiai koncepcióinak mérlegét.[149] Az adottságként létező értékek felmagasztosulására, bizonyos történelmi idők legitimáló erejére, s ez által a képviseleti elkötelezettségre, vagy az irodalom ideológiailag terhes funkcióira jól rávilágíthat, hogy a történelmi önvizsgálat szabadabb módja irodalmi téren is azonnal érzékelhetőbbé vált a második bécsi döntést követően, amikor már nem kellett kisebbségi függésben, kényszerhelyzetben felmagasztalni az amúgy adottságként létező értékeket. A kisebbségi viszonyok felbomlásával (1940 és 1944 között) a korban népszerű történelmi regény tematikája Erdélyben sem az önálló fejedelemség idejébe, hanem az egységes királyság vagy a monarchiabeli Magyarország világába nyúlt vissza.[150]

Felnőttéválás és/vagy önállóság?

Mind a már említett Babits, mind Szerb Antal egyetemes esztétikai értékrendben, s így irodalomtörténetben gondolkodott, mindketten bámulatos anyagismerettel és elbeszélőstílussal, s olykor kritikus iróniával közelítettek a korabeli „nagy ügyek" szinte minden fajtájához. Babits nem véletlenül tartotta elfogadhatatlannak, hogy egyazon kultúrában, a nyelv egyetemességének a szintjén túl, más-más értékrendet használjanak.[151] Mint írta: „A kultúrának semmi köze az ország-határokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv."[152] Szerb Antal 1934-ben, az irodalomtörténetében viszont már azt írja, hogy „több magyar irodalom van

[148] Vö. *Mi a magyar?,* szerk. **Szekfű** Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 14.
[149] Tíz évvel korábban, az irodalmi skizma vitájában Szekfű is az erdélyi irodalom kettős meghatározottságát fogadta el a Ravasz által felvetett kérdésekre: „(…) az erdélyi irodalom, az ő külön színeivel, szükségszerűség, melyet az erdélyi léleknek, magárahagyatottságában, meg kellett szülnie, ha nem akart elpusztulni. Hogy ezek a színek milyenek, kellemesek-e vagy sem, zavarják-e szemeinket vagy gyönyörködtetik, ennek megítélésére mi, magyarországi magyarok, nem vagyunk hivatottak. Ha mégis ítélkezünk, ezt szeretettel, nem haraggal vagy ressentiment-nal kell tennünk, s az erdélyieken áll, elfogadják-e tőlünk vagy sem. Az irodalom különben politikának és szociális viszonyoknak is függvénye, s ez utóbbiak lényegesen különböznek a mieinktől Erdélyben, innen a főeltérés a dunai és erdélyi színek között." Vö. **Szekfű** Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.
[150] Vö. **Vallasek** Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2, 234.
[151] S számára a történelmi Magyarország és Erdély egysége megélt tapasztalat volt (például fogarasi tanítóskodása, vagy *A Holnap*beli szereplése révén is).
[152] Vö. **Babits** Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, é.n., második kiadás, 354.

kifejlődőben", s legalábbis az említett differenciálódó befogadás felől tekintve ez a korban bizonyára igazolhatónak is tűnt. Mégis talán megkockáztatható azon állítás, miszerint Szerb a folyamatában szemlélt irodalmi alakulástörténetben valószínűsíthetően még nem egyenrangú magyar irodalmakról beszélt. Ahogyan nem lehet eltekinteni attól a ténytől sem, hogy az *Erdélyi Helikon* pályázatára elkészült irodalomtörténete megjelenésének alapvető feltételei közt éppen az a két meghatározás szerepelt, hogy a mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de ugyanakkor elsősorban az erdélyi magyarsághoz. Ezt a kettősséget remekül példázza Makkai előszava is, aki a „magyar szellem örökkévaló egysége" melletti „bizonyságtételnek" nevezte Szerb Antal művét.[153] A *Vallani és vállalni* vita kapcsán is az említett Makkai-tanulmány élet és irodalom viszonyában határozottan állította, hogy a kisebbségi irodalom sem mondhat le a művészi ábrázolásról, a minőségről a közvetlen valóságtükrözés javára.[154] Az elitista, egyfajta örök kánoniságban bízó Makkai, nem csupán saját irodalomszemléletével tartotta ellentétesnek, de az erdélyi irodalmi tudat kezdetlegességének, s nem utolsósorban az olvasói közeg, a helyi recepció értékhiányos befogadáskultúrájának eredményeként nevezte aggodalmasnak, hogy politikai és etikai síkon várjanak el sajátos feladatot az irodalomtól, vagyis az esztétikai szféra eszközként való felhasználását, más, mint irodalmi célok érdekében.[155] Mégis az önálló erdélyi irodalom gondolata, a minőségi elvárásokon túl, az ő idealisztikus szemlélete értelmében, egy szellemében, tradícióiban, eszményeiben és nyelvében magyar irodalomhoz képest – mint többször kifejtette[156] – problémáiban, íróiban s persze befogadó-közegében lehet igazán

[153] Vö. **Makkai** Sándor, *Előszó*, in **Szerb** Antal *i.m.,* 7-8.

[154] Bár szerzője az irodalom lényegét elsődlegesen csak ábrázoló minőségében, az élettény irodalmi tényként való bemutatásában látta, s a kettőt hierarchizálva ez utóbbit egyetemes minőségűnek, egyetemes művészi érvénnyel bírónak tekintette, kétségkívül arra törekedett, hogy a sajátosságokban megragadt valóságtükrözést egy minőségi fejlődés során fejleszthesse általánossá, egyetemessé. A némiképp sejthető ellentmondás itt is abban rejlik, hogy ez a szemlélet az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriaként a regionálist, a sajátosat nevezte meg.

[155] Pedig az erdélyi vonatkozásokon túl a kor magyarországi fogadtatásának (mellesleg igen hosszú évtizedekre meghatározó, tovább élő) alakzatait Szerb Antal sorai is jellemzik: „Az irodalom megint sokkal több mint irodalom, több mint politikai és társadalmi tett. Innen ered az a tiszta, eszményi mozzanat, a csendes átlelkesültség gesztusa az erdélyi irodalom jobb alkotásaiban, melyet hiába keresünk napjaink magyarországi irodalmában, és amely furcsán, szellemtörténetileg elszigetelten és annál megrendítőbben hat a korban. Ez a gesztus lefegyverez: a kritikus hiába szedi össze minden tárgyilagosságát, az erdélyi könyvet nem tudja úgy tekinteni csupán, mint egy műalkotást […]" Vö. **Szerb** *i.m.,* 504.

[156] Minden kanonikus diszkurzus retrospektív aktusához olyan múltkép megalkotása is hozzátartozik, amelyikben az elődök, mint a hagyomány választott formáinak a kijelölői, a jelenbéli legitimálás szükségszerű aktusain túl, a jellembeli nagyságtól a szövegszerű formákig és eljárásokig vagy az éppen ezekben rejlő hitigazság jellegű kinyilatkoztatásokig is, egyként megtalálhatók lesznek. A hagyományt ezért sem annyira megtartani, mint inkább folyamatosan (újra)teremteni lehet! Makkai Erdélyiségképe a sajátosságok felmagasztalásában inkább teremtésnek volt tekinthető. Ebben az erdélyi szellem történelmi alkotóvonásainak kimutatása mindig a történelmi múlt adottságaihoz visszanyúlva akarta bizonyítani sajátosságának örök érvényű értékeit. Nem egy előadásában éppen ezért Erdély történelmének tendenciózus átértékelése volt megfigyelhető. E történelmet Kelet és Nyugat találkozásában, a Nyugat védőbástyájaként, vagy egyéb sajátos szerepeinek hangsúlyozásában ragadta meg, de ugyanígy Bethlen, Martinuzzi, I. Rákóczi György vagy éppen Kemény

erdélyi irodalom. Ez a befogadóközeg azonban, ahogyan a problémák, élethelyzetek és az írók is (Makkai példája különösen jellemző) változhatnak a leginkább az idők során, mint ahogy szintén ez a változó befogadóközeg tarthatja csak meg az irodalom értékhierarchiájának azon nézeteit is, melyek képesek lehetnek folyamatosan újraalkotni a műveket, fenntartani vagy megkérdőjelezni korábbi értelmezésalakzataikat. A magyarországi recepcióra összpontosító vizsgálódások ezért természetszerűleg nem kerülhetik meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait.

A hatvanas évekre újból megnyíló magyarországi és erdélyi irodalmi, kulturális viszony egyfelől természetszerűleg már más befogadóközeget biztosított az erdélyi alkotók és alkotások számára, mint a húszas–harmincas években, másrészt viszont az alább vázolandó összetett okok folytán a kezdeti irodalomtörténeti vizsgálódások Magyarországon jórészt csak azokat az eszményeket honosították újra, amelyek a két háború közti erdélyi irodalomszemléletet is megalapozták.[157] A két világháború közti időszakról jellemzően a hatvanas évek végétől születhettek az első magyarországi komoly összefoglalások, melyek konklúzióikat, irodalomesztétikai minőségeiket legtöbbször a kortárs erdélyi magyar irodalomra is érvényesíteni próbálták. A magyarországi kanonikus diszkurzusok később is, leginkább a reprezentáció (képviseleti értelmű) fogalmát mintegy közös részhalmaz jelentésben feloldva, a kánonalkotó szándék mellett válogatták ki azokat a kortárs műveket, amelyek a teljes irodalomszegmens egésze helyett állhattak aztán. A redukció ilyen jellegű formája nem állt távol az irodalomtörténeti alapvetésektől sem, legfőképpen akkor nem, ha nem került ellentmondásba valamely történeti kánon funkcióival, beilleszkedett egy ilyen részhalmaz logikájába, amelynek értelmezésvetületeit a virtuális egészre kivetítve érvényesnek határozta meg. Kuncz Aladár 1928-as tanulmánya *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, például évtizedekre határozta meg a történeti kutatások alapvetéseit, s az elváráshorizontokba is kész listát, műfajokat, műveket és alkotókat helyezett.[158] A két kisebbségi korszak közötti szerzői párhuzamokon, erkölcsi, eszmei analógiákon túl, a választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai a recepcióban például a népszolgálat, a kollektivitáseszmény vagy a bújtatott nemzeti egység funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkoztak. Az erdélyi irodalom ilyenforma egységes recepcióját fenntartók

Zsigmond jellemének a megidézése is a türelmes liberalizmusnak és bölcs humanizmusnak tipikusan erdélyi jelképeiként kerültek be irodalomértelmezéseibe. Lásd még **Végh** Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1, 81-89.

[157] Mindemellett tény az is, hogy 1945 után már végképp elveszett az újraegyesítésbe vetett hit.

[158] Vö. **Kuncz** Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

legtöbbször fogalmi készletük alig körülhatárolható kuszaságával, következetlen metaforikusságával, és terminusainak logikai fegyelmezetlenségével gátolták egy irodalmi heterogeneitásra törekvő elméleti alapvetés koherens megalapozhatóságát. Mindehhez természetesen hozzájárult már a kezdetektől a nemzetiségi kultúra csonka szerkezete, a kisebbségi irodalom és kultúra belső feszültsége, a trianoni döntés racionális feldolgozhatatlansága éppúgy, mint a közéleti rögtönzések, szerepek kényszere,[159] a szellemi és politikai funkciók egybemosása, vagy egy-egy életmű érdekszféráinak változó minőségű irodalomra vonatkoztatott kilengései.

A problematika összetettsége meglehetősen szükségessé teszi tehát a párhuzamos történeti kitekintéseket, amelyhez nem csupán az erdélyi s általában a kisebbségi, határon túli, regionális vagy nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, korabeli értelmezéseit célszerű vizsgálni, de a terminológiai tisztázatlanság konfúz jelenségeit, ezek gyökereit, s következményeit, a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait is.

Kényszerű különállás vs. egyetemesség

Béládi Miklós a magyar irodalom 1945 utáni történetében a kisebbségi-anyanemzeti párhuzamban mint értelmezési keretben hivatalosan is a többszólamúságra, a Szerb Antaltól kölcsönzött terminussal, az „utódállamok" magyar irodalmaira pedig mint különálló entitásokra tekintett. A határon túli irodalmakkal foglalkozó Akadémiai Irodalomtörténetben[160]a majdnem hat évtizede tartó különélésre figyelmeztetve e kényszerű helyzetből viszont általánosságban is a kisebbségi irodalmak jellegét abból a meghatározó tényezőből eredeztette, hogy ezek indulásuktól kezdve „*nem teljes értékű*" irodalmak. „A szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, vagy ha alkalma nyílott efféle erőfeszítésre."[161] Maga Béládi is kifejtette persze, hogy az elmondottak korántsem egyforma érvénnyel vonatkoznak a két világháború közötti határon túli irodalmak mindegyikére, kiemelve az erdélyit, amely például „első negyedszázadában megindult az önállósodás útján". Ugyanakkor kétségtelen, hogy az egyéb kényszerű jellemzők, az elszigetelődés és a kisebbségi státus további fölös terhei az erdélyi irodalomra is éppúgy

[159] Ezzel kapcsolatban lásd részletesen **Nagy** György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press – Polis, 1999.
[160] **Béládi** Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, szerk. **Béládi** Miklós, Bp., Akadémiai, 1982.
[161] Uo., 10.

érvényesek voltak, legfeljebb 1982-ben még nem mindent lehetett vagy volt célszerű kimondani. Azt már mindenképpen, hogy „egy nemzettöredék anyanyelvi műveltségének fenntartójaként sokféle feladatot látott el", de az olyan mondatokat, - amelyek a kisebbségi irodalmakat különállásukban korábban tagadó, s minősítéseikben is meglehetősen kemény szavakat használó ténymegállapításnak számítottak, - igen nehezen fogadták még a vágyálomszerű egységben gondolkodók is, a határok mindkét oldalán.[162] Az elmarasztaló megjegyzések, a minőségbeli kifogások – hivatalosan is – gyakorlatilag csak a két világháború közti kisebbségi irodalmaknak szólhattak, mégis természetes volt, hogy kiérződjön belőle a mának, a jelen irodalmának, s tágabban annak kényszerű szerepvállalásainak, pontosabban azok kiváltó okainak, körülményeinek a bírálata. S minthogy irodalmi egységről szó sem lehetett a hivatalos irodalompolitikai fórumokon, a különvált, de minőségben kiforrott különböző magyar irodalmak „egész–rész" viszonyból való eszmei eltávolodásának hangsúlyozásával lehetett egyáltalán szóba hozni a hiányokat, az intézmények hiányosságát, vagy a különböző kollektív jogsérelmeket. Talán politikai okokból is, a különállás tényének hangsúlyai vagy éppen azok burkolt tagadása, nem az egykori egység szellemi újraegyesítésében, de a minőségi nagykorúsodásban találta meg igazi célját. A bevezető ennek értelmében a hivatalos irodalompolitikai sémák eluralkodásával, jellemzően „történelmi fordulatra" hivatkozó 1945 utáni „önállósodási" lehetőségekről, „kulturális autonómiáról" s ennek keretein belől a függetlenedési folyamatról tudósított, amelynek végén a nemzeti és nemzetiségi irodalmak egyenjogú irodalmakként, gyámság nélkül, a mellérendelésben vehetnek majd részt. Az egység helyett ezért vezette be az említett nyitó tanulmány hivatalosan is az „egyetemes magyar irodalom" fogalmát, melyben már „helyet talál magának a nyugati magyar irodalom is".[163]

A második világháborút követően, a határokon átívelő, szellemében egységes magyar irodalom létjogosultságában bízók, de az azt hevesen tagadók sem feltétlen vették észre, hogy az utópisztikusnak mondható „egyetemes magyar" terminusnak akadémiai szinten való elfogadottá tétele, legitimálása, önmagában is egy történelmi-politikai helyzetnek a kényszerű kiszolgáltatottságában történt. A többes számú magyarirodalom-kép felvázolásában a Szerb Antalt is idéző Béládi a hatvanas éveket jelölte meg, mint amikorra a határon túli irodalmak, így a „romániai" is, beteljesítve a transzszilvanista eszményeket és törekvéseket, eljuthattak az önállósodás művészi fokára, és teljes értékű irodalmakként lettek

[162] Vö. „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvű irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum." Vö. **Béládi** *i.m.,* 9.
[163] **Béládi**, *i.m.,*17.

meghatározhatók. Látszólag kritikusan, a vicinális érdekek elvetése által tehát, az önkritikus szemlélet kibontakozásában és az általános igénynövekedésben látta az említett tanulmány szerzője mindennek a fejlődésnek a kiváltó okát. Mégis jórészt ideológiailag engedékenyen, hiszen az említett időszakban a kisebbségi irodalmak saját értékrendszere, s ezek feltételei, az ehhez szükséges intézmények hiánya éppen politikai zsugorodásuk, jogfosztottságuk negatív csúcsain állt. A nemzeti kisebbségek irodalmának autonómiájáról beszélni, ilyenfajta kulturális autonómiát tételezni viszont eleve csak ott lehetett volna, ahol megfelelő kulturális intézményrendszer is működik. Az irodalom kultúraszervező, vagy kultúrahelyettesítő szerepének hallgatólagos aktualitása, ennek kényszerű elismerése mellett, a bevezető ezért fogalmazhatott így: „anyanyelvi szakértelmiséget az alsótól a felső fokig anyanyelven folyó oktatás fejleszthet ki, és önálló intézményhálózat képes működtetni; tudományos kutatógárda fölneveléséhez is elsősorban az utánpótlást biztosító saját műhelyt kell megszervezni”.[164] Ebből a szempontból feltétlen erénynek mondható, hogy ugyanebben a bevezető tanulmányban, a kor politikai konjunktúrájában, már le lehetett írni azt, hogy a sokszor említett nemzetiségi társadalmak is „jog szerint önálló, autonóm politikai tényezőként és intézményesen kívánnak saját sorsuk alakításában részt venni. Jogaik nem szűkíthetők le az egyéni állampolgári jogokra, kollektív jogokként is biztosítani kell jogaikat”.[165] Amely mondat egyébként éppúgy „kiszólásnak” tekinthető egy irodalomtörténetben, mint az amúgy kritikával illetett felesleges terheket és feladatokat is felvállalni kényszerülő kisebbségi irodalmak esetében, ezek irodalomesztétikai érdekhatárain túli szerepeinek, felelősségének a hangsúlyozásakor. A szakmai érvek ellenében a gyakorlatban tehát e bevezető is engedményeket kényszerült tenni, s az irodalom nemzetiségi szemléletének „szuverén” anomáliái közt, mintegy a jól ismert sorok közti olvasás technikáját az értekező műfajokra is alkalmazta.

Axiomatikus megfeleltetések

A burkoltan kritizált intézményrendszer hiánya miatt, mely az említett önállóságnak is egyik alapfeltétele lett volna, az 1945-től 1989-ig terjedő időszakra sokkal inkább, mint a két világháború közti korszakra érvényessé vált az a megállapítás, hogy ekkor a kisebbség önszerveződő-képességének gyakorlati fenntartása, fenntarthatósága vált kérdésessé. Az erdélyi hagyományokban, függetlenül attól, hogy ezt egy eredet nélküli, a semmiből teremtés

[164] **Béládi**, *i.m.,* 13. Ugyanott: „A nemzetiségi irodalom a nemzetiség öneszmélésének egyik szerve és fokmérője, önállóságának szintje egyúttal a nemzetiségi társadalom kultúrájának és etnikai önismeretének színvonalát is jelzi.”
[165] Uo., 11.

esztétikai-ideológiai alappillérein, avagy a meglévő évszázados tradíciók, a kulturális önállóság és kvázi-függetlenség mércéje szabályozta térben határozzuk meg, az irodalmiságnak és az irodalmi műfajok bizonyos szegmenseinek mindenképpen a gyakorlati előzmények hiányával kellett szembenézniük. Az intézményes kritika vagy a dráma mint műfaj például, (hogy annak bizonyos válfajairól, amelyek természetszerűleg időkorlátoktól is függtek, már ne is beszéljünk) nem léteztek korábban, s ha a két világháború közti korszakra, mint indulásra tekintünk, akkor is, ezek mellé mindenképp célszerű a körülmények gyakran heroikus idealizmusa mellett a felfokozott hivatástudatot vagy az éppenséggel gátló intézményi hiányosságokat is megemlíteni. A kritika struktúrái vagy a tudományos kutatómunkának az alapvető kritériumait biztosítani igyekvő intézmények olykor egészen meglepő keretek közt, több-kevesebb alapossággal és szakszerűséggel próbáltak ugyan megfelelni a követelményeknek, de az önálló szakspecifikus intézeti háló majdhogynem a teljes említett időszakban hiánynak számított. Ugyanígy, a műfajiság keretei is sok esetben egybemosódtak, egyetlen személy, mű, intézmény vagy akár műfaj is többes feladatok, többes területek, többes érdekek képviseletére kényszerült vállalkozni.

Nem elhanyagolható szempont a két, talán eszmeinek is nevezhető szemlélet közt, hogy míg a két világháború közti irodalmi szerepvállalásokban (elsősorban a húszas években) folyamatosan hangsúlyozódik a transzszilván eszmeiség mellett az európaiságra való odafigyelés, az európai színvonal, a néptestvériség és a jellegzetességek gazdagító, nem kisajátító szemlélete, addig a történelmi kényszerűségek egyre komorabb valóságában, a hetvenes évek végső visszafordulásai következtében s az internacionalizmus kiábrándító frázisait követően, már leginkább egyfajta mentsvárnak, a megmaradás kifejezésének és biztosítékának tekintették csak a szélesebb tömegek az anyanyelven megszólaló irodalmat. A megnőtt (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás a kisebbségi létben, a harmincas évek keserű kijózanodásaitól[166] egészen a második világháborút követő évtizedekig fokozatosan hangsúlyozódott egy olyan térben, ahol a kisebbségek létbizonytalansága egyre valósabb veszélyeknek lett kitéve. (S amikor már nem pusztán jogait, de saját létét is kétségbe vonták!) Az önvédelmi, vagy sérelmi politika a befeléfordulásban, a „helyi színek" keresésében, a sajátosságok felmutatásában és felmagasztalásában kereste elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom pedig a hivatalos szocreál ideológiákon túl a későbbiekben is a kisebbség életéhez, életformáihoz, hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, ezeknek adott különleges nyomatékot, s mintegy folytatta a hivatalosan is vállalható

[166] A különböző ideák és törekvések minőségi skálán való jelentős eltérései mellett, itt említhető például Fábry Zoltán messianisztikus erkölcsi pátosza, vagy Németh László leginkább védekezésként is felfogható Duna-gondolata.

kollektivitáseszményt. Elsősorban a kornak megfelelően, de már a marxista ábrázolásokon túl, az írónak tájhoz, néphez, közösségéhez tartozását, a sorsközösséget, amely az irodalmat és a kisebbség életét szétválaszthatatlannak minősítette.[167] Nem véletlen, hogy ekkortól kerülnek ismét előtérbe a transzszilván ideológia jegyei.

A transzszilván kánon továbbélése a hetvenes, majd nyolcvanas évtized recepciójában persze annyiban jelentett eleven hagyományt, amennyiben múltorientáltsága, értékközpontúsága és kollektív, közösségi eszménye lappangva tovább tudott élni.[168] (A harmincas évek revíziós vitái egyébként sem a kollektivitást, sem az értékközpontúságot az irodalomeszményben nem bolygatták túlságosan, a múltorientáltság, a hagyományok feltárása és fenntartása éppen ezért vált elsődlegessé, s a történelmi megpróbáltatások közepette pedig a hetvenes évtizedre elsődlegesen hangsúlyozandóvá). Ahogyan a húszas évekre a múltba fordulás, a korábbi idők dicső megelevenítése általános divattá lett, úgy a regény- és színpadi irodalomban a hetvenes évtizedre is egy korábbi időszakhoz mint egykori értékrendhez való szellemi visszafordulás, kényszerű, jelenéből kiábrándult hagyománykeresés válik meghatározó tényezővé.

Külön mérce (kétséges egység)

A hagyománytörténeti összefüggés, amely a magyarországi és a regionális irodalmak közt a hatvanas évektől kezdett érzékelhetően ismét előtérbe kerülni,[169] a kollektív jegyeket és eszmerendszert valló diszkurzusok folytonosságának biztosítása mellett a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényét is magában rejtette. A magyarországi és az erdélyi irodalom között meginduló kommunikáció azonban nem csekély hatással volt a mindinkább

[167] A transzszilván reprezentációban például a romantikus tájélmény vagy a történeti téma is elsődlegesen az erdélyi szellem szolgálatában emelkedhetett a szimbólum rangjára.

[168] Az erdélyi magyarság alapvetően lélekszámában is különbözött az összes többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól. Nagyrészt ebből adódik, hogy tagoltabb, összetettebb értelmiségi csoportosulásai alakultak ki. Míg a hatvanas évekre a döntően első generációs értelmiségiek csak baloldali hagyományokra építkeztek, s intézményi struktúráikat is természetszerűen csak így hozhatták létre, addig megmaradt némi folytonosság is, egy olyanfajta tudás keretén belül, mely hagyományaiban a két világháború közti kisebbségi szellemi életben gyökerezett. Folyamatosan léteztek például vonatkoztatási személyiségek is, akik aktívan vettek részt az erdélyi magyarság hatvanas-hetvenes évtizedének társadalmi-kulturális életében. (A tagoltságra példaképp egy nagyon heterogén lista: Kós Károly, Márton Áron, Mikó Imre, Jordáky Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Schuller Rudolf, Gáll Ernő és mások.)

[169] A második világháborút követő bő első évtized ideológiapolitikai torzulásait követően, a hatvanas évek politikai enyhülése, bár nagy különbségekkel, de fellendülő és összetett irodalmi életet eredményezett Magyarországon és Erdélyben is. Ennek talán az egyik legfontosabb aspektusa éppen az volt, hogy az addig kényszerűségből elzárt, és immár külön irodalmakként kezelt kortárs magyar irodalmak megkezdhették a hiánypótlásokat, egyáltalán megvolt a lehetőség az egymás iránti tájékozódásnak, az eszmecserének, az értékek számbavételének.

tagolttá váló magyarországi értelmezésmódokra sem.[170] A két világháború közti értékszemléletet alkalmazva a magyarországi kezdeti kritika axiomatikus megfeleltetésekben kísérelte meg az erdélyiség irodalmi lényegét gyakorlati disztingválás nélkül alkalmazni a kortárs irodalmi történésekre is.[171] Az elvárások egy meghatározó része így az újabb erdélyi művek esetében is gyakorta csak a történelmi-politikai helyzetnek és az általa okozott traumáknak tulajdonított értékeket, nem pedig a kisebbségi körülmények között íródott műveknek a helyét próbálta meghatározni valamiképpen egy egyetemesebb irodalom-esztétikai értékrendben. Ha az ötvenes–hatvanas években még egyáltalán nem lehetett egységes magyar irodalomszemléletet szóba hozni, az erre utaló igény egyre csak nőtt a titkon egységesnek vágyott magyar irodalmakról szóló diszkurzusokban. Csakhogy az eképpen megváltozott helyzet fonákságában már azért nem lehetett egységről beszélni, mert – a hivatalos ideológia mellett a kvázi autoriter diszkurzusok kényszere következtében is – a megbomlott, sokszor ellenállásnak hitt jóhiszemű, ám érzelmileg szubjektív kritikai diszkurzus és irodalomtörténet-írás, ami magával kellett volna, hogy vonja az irodalomnak a kritikai rangban való egységét is, ekkorra külön értelmezéseket generált régiók alapján. Az erdélyiség továbbélése, az önálló erdélyi (hivatalosan romániai) magyar irodalom hangoztatása, sok esetben ennek különféle csoportérdekek szerinti kihasználása viszont a hetvenes évektől egy összetett folyamat által végképp elveszíteni látszott a maga integratív szerepének esztétikai alapvetéseit és kritikai egységét.

Történeti kitekintés (előzmények)

A magyarországi irodalompolitikai helyzet az 1956-ot követő időszak politikai megtorlásaival és centralizált irányításával párhuzamosan némi enyhülést is hozott a kultúrpolitikai légkör terén. A lassú enyhülés engedményeinek voltak tekinthetők például a hatvanas évek elejére meginduló irodalmi folyóiratok is (*Kortárs* 1957; *Jelenkor* 1958; *Valóság* 1958; *Világosság* 1960; *Új Írás* 1961; *Kritika* 1963).[172] Az ötvenes évek legvége, az

[170] Vö. **Szirák** Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 43. „Népi kánon és az összmagyar szolidaritás folytonosságának" megteremtésében az említett tanulmány szerzője Czine Mihályt, Görömbei Andrást, Ilia Mihályt és Pomogáts Bélát nevezi meg kezdeményezőknek. Lásd uo.

[171] Külön kiemelendő, hogy az első próbálkozások alkalmával nem is születhettek mindig adekvát értelmezések. Hiányt (gyakran tudásbelit) nem lehetett egykönnyen és hamar pótolni, maradtak a két világháború közti irodalmi tapasztalatok, majd pedig akarva-akaratlanul előtérbe kerültek azok az életművek, amelyek a korabeli politikai helyzetben a változásokat – a lehetőségekhez képest kimondva – sürgették, és részben már bele lehetett őket fogalmazni a magyarországi irodalompolitikai enyhülést követően a kritikai gyakorlatba.

[172] Persze a hatvanas években is a pártirányítás határozta meg az irodalmat és a sajtót mind tematikában, mind hangnemben, azonban érdekesség, hogy a végig egységesnek mondott MSZMP-ben már megjelentek a különféle pártirányzatok, amelyek a sajtónak s az irodalmi életnek is valamelyes mozgásteret biztosítottak. A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat „a kapitalizmus embertelenségeit felfedve" persze, de már valamelyes

„új szakasz" politikája mindenesetre mindkét országban a maga óvatos ideológiai nyitásaiban értékelhető, ám ezek viszonylagosságát[173] jól mutatja, hogy csupán a személyi kultusz idejéhez képest érzékelhető valamiféle pluralitásként. Erdélyi viszonylatban a következő évtized szellemi munkássága és lehetőségkeresése végig ennek a viszonylagosságnak a jegyében zajlik, s a következő diktatórikus személyi kultuszig eltelő időszakban gyakorlatilag csak a magyarság sorsát illető sérelmek, erősödő jogfosztások maradnak változatlanok. Ezek keretében lesznek értelmezhetőek azok a normalizálódási törekvések, illetve kísérletek is, amelyek a magyar értelmiség bizonyos részének közéleti tevékenységét jellemezték, s amelyek az irodalom öntörvényű létmódját is sok esetben erőszakosan kérdőjelezték meg.

Az igénynövekedés és a kritikai élet megerősödése, mely magával vonta egy autonómabb értékrendnek a kialakulását, az esztétikai szempontok fokozottabb érvényre jutását, Erdélyben mindössze a hatvanas évek végétől számító, pár éven át tartó politikai-ideológiai enyhülés következtében vált rövid kivétellé. Az értékek és eszmények új megvilágítása, a nagyobb játéktér és a fokozottabb szabadság ez időben a mítoszok lerombolásáig ugyan nem jut el, de a szűkebben értett irodalmiság esztétikai komponenseinek vagy az irodalmi individualizmusnak az újabb felfedezéséig kétségkívül

rálátást nyújthatott a vasfüggönyön túl történtekre. - Vö. **Murányi** Gábor, *A magyar sajtó története 1948-tól és 1988-ig*, in *A magyar sajtó története*, szerk. **Kókay** – **Buzinkay** – **Murányi**, Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000, 217. Az ötvenes évek romániai helyzetére, és az új magyar értelmiség egy részének ambivalens diszkurzusára jellemző, hogy Bukarestben magyar írók is részt vesznek abban a küldöttségben, mely hivatalosan elítéli a magyarországi lapok, s köztük leginkább a Nagyvilág Romániába való tervezett bevitelét. Csak 1963 után nyílik lehetőség az erdélyi magyarság számára, hogy hivatalosan is hozzáférhessen a Magyarországon kiadott kritikai és szépirodalmi folyóiratokhoz…

[173] Az 1956 után kialakult helyzet valóban csak viszonylagosságában jelent új fejezetet. Korábbi jelek az enyhülésre alig mutatkoztak (például Sztálin halálát követően 1953-ban), de romániai viszonylatban, csak az 1956 februárjában zajló XX. szovjet pártkongresszus következményében beszélhetünk egyáltalán ilyenekről. Ekkortól a román pártvezetés nemzetiségi téren is engedményeket kényszerült tenni. 1955-re szabadon engedték a Bolyai Tudományegyetem korábban koncepciós perben elítélt egykori tanárait, ahogyan az 1951-ben életfogytiglanra ítélt Márton Áron püspököt is. Az ellenpéldák az ötvenes évek végére ismét számszerűleg megnőnek: a bolsevik ideológia jegyei közt megindul a nemzetiségi követelések jogosságának elkendőzése. 1957 februárjában már 'szokásos' retorikával leplezik le a 'magyar nacionalizmust', (vö. **Kovács** György, *Gyom, amit irtani kell,* in Előre, 1957/2.) majd a marosvásárhelyi magyar írók csoportja nyílt levélben ítéli el a magyar „ellenforradalmat", s tesz hitet a román kommunista párt mellett. Ezzel egy időben, a magyar lapszerkesztőségekből zúzdába küldött könyvekkel együtt megindul a központilag irányított kampány a magyar „szeparatizmus" ellen. (A Bolyai Tudományegyetem tanárait és hallgatóit, – köztük a másodéves Páskándi Gézát – is ekkor tartóztatják le.) Mindenesetre egyfajta „olvadás" pozitív eredményeket is hozott: 1957-ben megindul a *Korunk* új folyama, közel másfél évtized után megszületik az első magyar nyelvű gyermeklap, a *Napsugár*, ahogyan a Román Akadémia magyar nyelvű lapja, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* is. Ebben az évben kezdi pályafutását Sütő András szerkesztésében a (nevét később *Új Élet*re változtató) *Művészet*. (S irodalmi szempontból kevésbé jelentős lapok is, mint Bukarestben a *Tanügyi Újság*). Intézmények terén is valamelyest érezhető változás történik, talán a legfontosabbak közül elég, ha a marosvásárhelyi akadémiai kutatófiókot vagy a bukaresti egyetemen újonnan létrehozott Magyar Nyelv- és Irodalmi Lektorátust említjük. Más vonatkozásban ugyan, de komoly jelentőséggel bírt az Állami Székely Népi Együttes megalapítása is.

nagy lépéseket tesz.[174] (A nemzetiségi irodalomtörténet feltárása, a megélénkülő kritikai élet, az új folyóiratok, s mellettük némileg a kiadók nagyobb fokú szabadsága s műhelyszerepe is ekkor közelít leginkább a normalitáshoz.) Ez az időszak egybeesik ugyanakkor a „szuverén", férfikorba lépett, külön erdélyi irodalom szemléletének újbóli kialakulásával is, mely az olykor látványos politikai nyitásokat hivatalosan minden irányból éppen az egységes magyar irodalmi szemlélet ellenében óhajtotta felhasználni.[175]

A szomszédos államok életébe való „be nem avatkozás" oly sokat emlegetett elve alapján visszautasított egység és felelősség, a magyar értelmiségtől kikényszerített romániai álláspontok[176] után (melyek azon nyomban elítélték a közösnek remélt magyarországi felelősségtudatot vagy kötődést) nem vált lehetővé, hogy kulturális, nemzeti, nyelvi kötődésekről bármilyen hivatalos fórumon szót ejtsenek. Helyette fokozottan hangsúlyt kapott Erdélyben és Magyarországon egyaránt a nemzetiségi-kisebbségi eltérő jelleg, a külön sajátosság, amely természetes velejárója – mondták – a nemzetiségi irodalom önállósulásának. Annak az irodalomnak, amely már tudott saját külön történelméről, sőt azt kutathatónak is remélte éppen önállósodása jelének biztosítékául. A programszerű kulturális különállás a hivatalos irodalompolitikában és a hallgatólagos jószándékú magasztalásokban is egyaránt megtalálta a helyét, minthogy kultúrájának és saját értékeinek végre a

[174] Gheorghiu-Dej sztálinista párttitkár halála után, a Ceausescu-rezsim hatalmának megerősödését megelőző politikai interregnum idején Romániában rövid ideig tartó, ám termékeny és visszafordíthatatlanul a mai művészeti sokszínűség irányába mutató kulturális fellendülés volt tapasztalható. A kommunizmus negyvenöt éves történetében ez volt talán az egyetlen olyan időszak, melyben az írók mellett a romániai magyar művészek önazonosulási törekvései is viszonylag szabadon bontakozhattak ki. Az erdélyi művészet sajátságában hívő alkotók a korábban használt, valamint az új, a régióra jellemzőnek tekintett képzőművészeti motívumok és formák felhasználására törekedtek. Ugyanakkor – az önazonosulási törekvés részeként – a művészek jó része már az egyetemes művészethez, a kortárs törekvésekhez való igazodás eszményét is követte. Az irodalmi élettel némiképp analóg módon a modernitás és sajátosság vitáját több művészeti ágban is felszínre hozó identitáskeresés eredményeként jött létre például a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején egy sajátos stíluskeverék, az akkor még élő poszt-nagybányai és a főiskolákon még mindig sulykolt realista hagyomány, valamint a klasszikus avantgárd irányzatok és a kortárs (főként absztrakt) irányok valamiféle ötvözete. A leginkább a stilizáltság és a dekorativitás irányába elmozdult, kelet-európai értelemben internacionálisnak is tekinthető stílus, a szocreállal ellentétben már nemcsak valódi formai sajátosságokra, de az alkotói szándéknak és az alkotó egyéniségnek eredeti hangon való megjelenítésére is alkalmas stílussá vált. (Ekkoriban teljesedett ki Balla József, Barabás István, Benczédi Sándor, Fülöp Antal Andor, Gy. Szabó Béla, Incze János Dés, Miklóssy Gábor, Mohy Sándor, Mottl Román, Nagy Imre, Pittner Olivér és Szervátiusz Jenő alkotói munkássága.) Vö. *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965–75,* szerk. **Vécsi Nagy** Zoltán, Bp., Ernst Múzeum, 2002, 9.

[175] Az akadémiai irodalomtörténet felvezető tanulmánya értelmében például: „*általánossá vált az a meggyőződés, hogy a nemzetiségi irodalom szuverén létét azáltal biztosítja, ha képes egyenrangú társként beilleszkedni az irodalmak közösségébe."* Vö. **Béládi**, *i.m.*, 12.

[176] A Magyar Írószövetség 1968-as ülésén döntött úgy, hogy nem maradhat tovább közömbös a határon túli magyar irodalmak iránt, és hogy felelősséget érez és vállal is értük, melyet nyilatkozatban is leszögezett. A politikai helyzetet jól megvilágítja, hogy a nyilatkozatra Romániában számos, többnyire a pártvezetés által kikényszerített, tiltakozó, elutasító válaszban reagáltak, amelyek a közös felelősség és a kettős kötődés elvét belügyekbe való beavatkozásnak minősítették. Lásd Utunk, 1968 aug. 2; Utunk, 1968 szept. 6; Igaz Szó, 1968/8; Előre, 1968 júl. 7; Előre 1968 júl. 24; - illetve ezzel kapcsolatban vö. még **Ágoston** Vilmos, *A levágott kéz felelőssége*, in Alföld, 1991/2. – (A Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as gyűlésén elhangzottakra a román pártfőtitkár eleinte annyi tiltakozó írást rendelt, ahány folyóirat az országban létezett.)

dokumentálását végezte el, s a hetvenes évekre az erdélyi és magyarországi recepcióban is más-más jelszavakkal, de többnyire legitimált keretekben működhetett. „Ahhoz, hogy a nemzetiségi irodalom kiteljesedjék, a külön fejlődés során ki kell szakadnia az 'anyanemzet-kisebbség', 'egész-rész' viszonyból, föl kell mondania az 'egységes irodalom' elvére kötött eszmei szerződést, független entitássá kell válnia, amit az irodalmi tudatnak is képviselnie kell a saját szellemi központ, intézményrendszer hathatós működtetésével."[177]

Egység helyett a különállás, a különbözőség szólamait cenzurális okok, kényszerítő hatalmi politika, ideológiai lojalitás, vagy éppen a két háború közti időből öröklött külön jelleg büszke tudata szegélyezte az egyik oldalról, politikai óvatosság, érzelmi motivációk, kanonikus érdek, vagy a történeti-kulturális hagyományok remélt megőrzése a másikról. A minőségi nagykorúsodásnak mindenesetre nem, az önállósodásnak viszont kétségkívül csalfa irodalmi ígérete, még az erdélyi irodalom esetében is, a helyzetismeret hiányában, a magyarországi irodalmi konjunktúra határokon túlra való kivetítésében és az autoriter kánonok közvetlen átültetésében élt tovább a második világháborút követően. Az immár külön irodalmakként kezelt nemzetiségi/kisebbségi/regionális magyar irodalmak a kor összetett politikai játszmáiban[178] végképp saját kultúraszervező vagy éppen kultúrahelyettesítő-szerep betöltésére kényszerültek.

Lappangó attitűdök: népi és nemzeti

A magyarországi irodalomtörténeti diszkurzusok egy jelentős része ekkorra ismét csak egy 19. századi népi-nemzeti irodalmi eszményt és értékrendet, illetve egy, a lehetőségeihez mérten értékőrző perspektívát vázolt fel a kisebbségi magyarság számára. A társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta igencsak felszínesen, továbbra is „népnemzetiként" emlegetett, öröklött szemléletet, az összetettségében vagy céljaiban inkább „honmentőnek" definiálható képviseleti diszkurzusfajta összetett irodalmi forrásait egy, a korban meglehetősen kompaktnak vélt értelmezői közösség imaginárius támasztékainak az értékrendszerében és hierarchiájában lehet célravezető szemlélni. Ezek határozták meg ugyanis az erdélyi, úgynevezett „lappangó" kánoni diszkurzus által vallott és propagált eszmerendszernek a magyarországi recepcióban kialakult szokásrendjét, ahogyan egyes életművek kiemelt helyét is. Az autoriter, de semmiképp sem abszolút hatalminak tekinthető irány az irodalmi életnek olyan szegmensét képviselte, amelynek elismert eszmeisége éppen

[177] Vö. **Béládi**, *i.m.,* 13.
[178] Mely a környező országokkal, és azok fokozódó nacionalizmusával szemben is leginkább csak a saját nemzettudata eliminálásának a politikáját követte.

abból adódott, hogy nem egységes világnézetű, csak hallgatólagosan közös érdekeket kötött egymásba.

Mindezekben közös volt a sensus communis és az a fajta részlegesség, mely a sajátnak vallott (a „marxista" keretekhez és lehetőségekhez mérten a népi, nemzetiségi és ezeket ötvöző transzszilván) jegyeket az irodalom történéseinek folyamatában a határon túli, s legfőképp az erdélyi irodalomra tekintve érvényesnek határozta meg. A „honmentő" irány nemzeti(ségi) paradigmája saját kritikai elvárásaiban és frazeológiájában, mely általában mindössze pár jól hangsúlyozott névvel azonosította a határon túl születő magyar irodalmakat, sokáig nagyrészt kizárta vagy egyszerűen nem tartotta említésre méltónak az olyan írókat és műveiket, amelyek ellenálltak az esztétikai kommunikáció összefüggésrendszerében a közösségi, etikai-szociális ideológiákra történő leszűkítéseknek. Erdélyi vonatkozásaiban hasonlóan merev ideológiát testesített meg mint a marxista, amint a szépirodalomban is társadalompolitológiai értékorientációt kívánt érvényesíteni.[179]

A múltorientált, értékőrző és közösségi kánonmodellek nyílt vagy bújtatott továbbélése, a hivatalos fejlődéselv mögött, a húszas–harmincas évekből inspirálódva a második világháborút követően is az erdélyi magyar nemzeti közösség külön öntudatának kialakítására, majd megszilárdítására törekedett. A kisebbségi létviszonyok ellentmondásossága, mely már a harmincas évek vitáiban is kiütközött (leginkább a *Nem lehet*–vitában, 1937) ekkorra már tragikus nyilvánvalóságában pusztán egy sajátos

[179] A teljességhez hozzátartozik, hogy a művészetre és kultúrára vonatkozó korabeli alapfeltevéseknek megfelelően továbbra is érvényben maradtak a sztálinista elvek, melyek szerint a művészet – minden más kulturális jelenséghez hasonlóan – a kommunista propaganda fegyvereként és az ideológiai „harc" egyik legelső frontjaként volt értékelendő. A „szocialista átnevelésnek" szolgálatába állított művészet értelemszerűen felerősítette az irodalom szolgálattevő, nevelő funkcióját, melynek hivatalosan, a kollektivitás újabb formáin keresztül is „a szocializmus felépítésén" kellett munkálkodnia. Ennek a kollektivitásnak azonban Erdélyben a második világháborút követően mindig is, talán csak a kezdeti „üdvtörténet" első éveit kivéve, volt egy alapvetően másfajta jelentéstartalma is, amely az erdélyi magyarság érdekeit, sérelmeit, vagy éppen kollektív tudatát és emlékezetét volt hivatott átfogóan az irodalomban vagy az irodalom által megjeleníteni. Ugyanannak a kollektivitásformának egyéb tartalmakkal való feltöltése bizonyult olyan „használható" keretnek, amelyben a művészet és irodalom, a nemzetiség, mint társadalmi közösség kapcsán emelhet értük képletesen szót. A nemzetiségi lét mint önmagában adott kollektivitásforma a kollektív emlékezet értelmezési pontjait is aszerint alakította ki, hogy a politikai hatalom az ő adottságait, adott másságát hagyta-e érvényre jutni, vagy megpróbálta azt egységesíteni, beolvasztani. A politikai gyakorlattal ellenkező, ideológiájában burkoltan ellenálló attitűd viszont a művészeti gyakorlatot a szocreál esztétikájához hasonlóan két aspektusra bontva tartotta, s ezzel nyomban alárendelő viszonyt is határozott meg, amint tartalmi és formai megkülönböztetésében az előbbi javára történő hierarchiát juttatott csak érvényre. Ennek a hierarchizálásnak az eredménye a kényszerűségekben legitimált értelmezés-formáknak a legjobb esetben is sematikus mintái, melyek az „ahogy lehet" történelmi lehetőségeit eszményítve tartották fenn az irodalomnak a közösségi gondokat megjelenítő, képviselő funkcióját. Ráadásul az „eszmei helyességre" ügyelve a nemzetiségi gondokat irodalomban felvállalók sem mindig tudtak más alternatívát találni, mint a kizárólagosságot, elveik fontosságának a hangsúlyozására. A nemzetiségi, mint nemzeti kisebbségi képviseleti attitűdök a formai kísérletezést az öncélú, esztétizáló irodalmi alkotásokat, az avantgárd újításokat sokszor a hetvenes–nyolcvanas években is éppúgy elítélték vagy lekicsinyelték, amint azt a korban a nem megfelelő attitűdökkel a bolsevik ideológia képviselői tették.

hagyományértelmezést, kulturális reprezentativitást és áthallásos történelmi tematikát kísérelt meg az irodalom révén felszínre juttatni. A recepció ezek sarkított ábrázolása által is egy felületesnek mondható, homogén közösség-képet és traumatikus szemléletet rögtönzött. Az analógiák és a diszfunkciók húszas-harmincas, illetve hetvenes–nyolcvanas évekbeli irodalomszemléletének magyarországi leképződéseiben ugyanakkor mindenképp célszerű arra emlékeztetni, hogy a harmincas évek rekanonizációs vitái Erdélyben evidenciaszerűségében tabuként kezelték a közösségi jelleget, a kollektív értéktudatot. Mint utaltam rá, a viták folyamatosan egy kompaktnak tekintett közösségnek szóltak, az ennek való elkötelezettség mértékéről, módozatairól polemizáltak, vagy magára a kisebbségi létre vonatkoztak, de a közösségeszményt mentesítették a szellemi csatározások alól. S minthogy a transzszilvanizmust leghevesebben támadó Gaál Gábor is alapértékként fogadta el a hallgatólagos közmegegyezéssel kialakított kollektív sémákat, a belső (például a szemléleti vagy nemzedéki) revízió mellett a külső (például baloldali) kritikák is jórészt kulcsfogalomként kezelhették azt.[180] A harmincas években ugyanakkor ennek, a viták általi részleges diszkurzuspluralizációnak a folyamatában nyert fokozatosan teret a szociográfia és a népiesség is, természetesen továbbra is egy közös erdélyi szellemi égbolt alatt.[181] A világnézeti és generációs problémák mögött a valóságkifejezés új igénye is ekkor jelent meg, mely később a marxista-realista ábrázolásokban is megtalálta a maga specifikus erdélyi jellegének összetevőit. A különböző értéktudatok tehát egy közösségi cselekvő szemléletet mindenképpen érvényesen örökítettek tovább a hatvanas–hetvenes évekre is.[182]

A népi örökség

A közös kisebbségi sorsnak két világháború közötti, osztályok fölött álló „nemzeti egységet" megteremtő alapja mind a helikoni tömörülésben, mind az ekkor induló népi írók mozgalmaiban[183] érvényre jutott. Az *Erdélyi Fiatalok* 1930-ban induló folyóirata elsődlegesen falukutató mozgalmat hirdetett, szociális és kulturális mozgalom jellege pedig természetszerűleg éltette tovább a pedagógiai és közösségi célokat az irodalomértelmezések terén is. A korabeli népi jelleg az *Új Arcvonal* című antológiában (1931) szereplők műveiben

[180] Vö. Magunk revíziója (1931); Erdélyi Fiatalok (1930–1940); Jelszó és Mítosz (1937) vitákat, valamint a Korunk (1926–1940) teljes korabeli ideológiai ellenkritikáját.
[181] Például Tamási Áron (Czímeresek, 1931), Kacsó Sándor (Vakvágányon, 1930), Székely Mózes (Zátony, 1930) vagy Berde Mária (Földindulás, 1930) című műveiben.
[182] A transzszilván értékkategóriának a pedagógia célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozícióit, legalábbis a pedagógiai célokkal összefűzött esztétikai érték gondolatát, de a természetábrázolást és a rurális témákat is, részben a népi vonal irodalma szilárdította meg már az 1930-as években, majd éltette őket tovább a második világháború után.
[183] Főképp a harmincas évekre, Lásd *Vásárhelyi Találkozó*, 1937.

már hangsúlyosan jelentkezik, ugyanakkor egy még differenciálatlan világnézetű alkotócsoportot tükröz. Az egység, mely amúgy nagyon rövid ideig élt – részben talán, mert az 1938-as világpolitikai események ismét felszínre hozták a világnézeti különbségeket – a harmincas évek közepétől kialakította a maga differenciáltabb szárnyait, a korábbi transzszilván szerzők népi humanizmusát, az 1935-ben létrehozott *Hitel* körüli szerzők nemzeti önvizsgálatát és a balszárny szocialista, munkásmozgalmi kötődéseit. A második világháborút követően Erdélyben is nyilvánvalóan ez utóbbinak sikerült érvényesülnie a leginkább, (folytonosságát olyan szerzőkben is biztosítva, mint Méliusz József, Kovács György vagy Szemlér Ferenc)[184] de Magyarországon a népi humanizmust és a transzszilvanizmust, vagy bújtatottabb formában a nemzeti eszméket képviselő szerzők is fölöttébb nagy népszerűségnek s olykor hivatalos elismerésnek is örvendtek. (Persze voltak olyanok is, akik e népszerűséget csak az illegalitásban élhették meg, hiszen műveiket, mint például Nyírő József műveit, betiltották 1944 után.) Itt célszerű megemlíteni, hogy a nagyon heterogén egykori transzszilván vonulatnak – Makkaitól a népi-konzervatív Tamásin át egyfelől Wass Albertig és Nyírőig, másfelől Szemlérig és Méliuszig – erdélyi képviselői közül néhányan a nyílt politizálás, vagy a nemzeti radikalizmus felé tolódtak. Az 1945 utáni népi írói hagyományokat tovább vivő nemzedékből (mely a népi jelentéstartományába is Magyarországon többféle írói gyakorlatot és társadalmi programot foglalt), akárcsak a két háború közti nemzedékből is, sokan az aktív politizálást választották, de immár a bolsevik keretek közt.[185] Az egykori baloldali szárny bizonyos része így nemegyszer felvállalta az „útitárs" szerepkörét is.[186] A társadalmi gondokat, a közérdeket megvalósítani igyekvők

[184] Jellemző ugyanakkor, hogy az irodalom társadalmi funkciójának propagálása mindvégig megőrződött, olyan szervezetek és szerzők által is, akik harmincas évekbeli eszményeiket valamiképp továbbéltethették. Lásd Ady Endre Társaság (1935) vagy Balogh Edgár munkássága.

[185] Mint Standeisky is megjegyzi, a népiek Magyarországon is *„bár általában radikális baloldaliak voltak, többen közülük a demokratikus polgári centrum felé orientálódtak, mások pedig szélsőjobbra csúsztak*", de 1945 után is szoros kapcsolatban álltak a politikai hatalommal. Vö. **Standeisky** Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, 17.

[186] Aminek komoly ára volt: 1956 után az egyik első párthatározat éppen a népiek ellen szólt, Veres Péter miniszteri lemondatása „érdekében" rágyújtották a házat, többen pedig, akárcsak Kovács Imre, Nyugatra távoztak. 1963 előtt mindenesetre a kommunista írók mellett a népiek is kapcsolatban álltak a politikai hatalommal, s ha többségük így vagy úgy függetlenítette is magát az uralmon lévőktől, a társadalom problémái iránt sosem maradtak közömbösek. Tóth Pál Péter nem véletlenül jellemezte az „ahogy lehet" politikájaként e politikai szerepvállalást.
A népiek társadalmi elkötelezettsége, a parasztságért, annak felemelkedéséért folytatott küzdelme, vagy a nemzeti érzések iránti fogékonysága mellett irodalmi értékelésükkel, hibáikkal, erényeikkel a szakirodalom számos alapos műben foglalkozik. (Csak néhány megkerülhetetlen írás: **Borbándi** Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989; UŐ, *Népiség és népiek*, Esszék, tanulmányok, cikkek, Bp., Püski, 2000; *Népiek és urbánusok: Egy mítosz vége?* Bp., Századvég, 1990; **Hevesi** András, *Népi vagy polgári kultúra?* in Toll, 1933/8.; **Ignotus** Pál, *Népiség*, Bp., Századvég, 1988; *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, szerk. **Sz. Nagy** Péter, Bp., Rakéta, 1990; **Laczkó** Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3; **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?,* in Kortárs, 1997/6; vagy **Standeisky** Éva, *i.m.*

közül Erdélyben hivatásos politikai szerepre vállalkozott (Veres Péter vagy Kovács Imre példájához hasonlóan) Szemlér Ferenc vagy Sütő András.

Népiség és Szolgálat

A paraszti kultúra eredetmítoszait vagy annak organikus szemléletét az irodalomba léptető népi írók vonala a modernség kulturális értékrendjének az első világháborút követő átértékelésével gyakorlatilag a magas művészet rangjára kívánta emelni a népi, paraszti kultúra termékeit is. Nem mondott le viszont egyfajta elitebb irodalmi kánonról a minőség terén, nem alacsonyította végképp le, vagy szélesítette végletesen ki művelődéseszménye értelmében az addigi nemzeti irodalomtörténetet sem, csupán kontextus-viszonyait helyezte tágabb, elsősorban kelet-európai összefüggésrendszerbe. A kisebb népek kultúrájának, irodalmának a közös gondolata más hangsúlyokkal folytatódott a marxista hatalomátvételt követően az irodalomtörténet-írásban, amely az internacionalizmus mellett a népi világ valóságábrázolását (is) majdhogynem kötelezőnek tüntette fel. Korábbi társadalomkritikai igényének immár nagyrészt elhallgattatott (mert megoldottnak mondott) irodalmi attitűdjei a kulturális progresszió művelődésformáló jegyeiben tarthatta meg erejét. Az alapvető alkotási attitűdként előírt világlátása a korabeli valóság ábrázolásán és feltárásán, a múlt újraértelmezésén túl az archaikus kultúra, a folklór és a kortárs művelődés szintézisét akarta jelen idejű egységgé formálni.[187] Mindemellett, saját öröksége érvényesítéseként is, elfedni igyekezett az irodalmi szerephálóban hivatásos író és közíró különbségeit, akárcsak élet és irodalom esetleges szétválaszthatóságát, a magánember és közösségi ember típusideáljának mindig ez utóbbi javára történő fejlődéselvének a törvényszerű hirdetése által.

Az etikai-szociális ideológiák irodalmi tényezőinek az esztétikai észlelést felülíró tapasztalatában a népi mozgalom bizonyos képviselőinek második világháborút követő irodalmi elképzelései és törekvései sok esetben analógiát mutattak a proletkultos ábrázolásmód és írói világkép szegmenseivel, amelyek következtében a hatvanas évekre, legalábbis részben, autoritását visszanyerő diszkurzusforma egy összetett szociokulturális szemlélet átrendeződését is maga után vonta.[188] Meglehetősen nagy szerepe lehetett ebben a

[187] A népi-nemzeti irányt magukénak vallók közül az 1945–1948 közötti népi írói tábor demokrata szárnyára (melyben a klasszikus szépírókon túl, szociológusok, szociográfusok, esszéírók és falukutatók voltak többségben), de a Nemzeti Parasztpártra, illetve az 1956-os Petőfi Párt egyes képviselőire (Kovács Imrére, Szabó Zoltánra, Bibó Istvánra) is érvényesíthető mindez. Lényegesen eltért ettől az ötvenes évekre a „népből jött" és a néphez gyakorta kötelezően témáért visszanyúló közép-európai új értelmiségi és írói körök nemzedéke, Erdélyben és Magyarországon egyaránt, mely leginkább a bolsevik ideológiát, a dialektikus és történelmi materializmust terjesztette a szélesebb néptömegek felemelése okán.

[188] A későbbi, úgynevezett „népi-nemzetiek", a hetvenes évek „honmentő" íróinak egy igen jelentős része is ebből a heterogén „képzelt közösségből" (Vö. az Anderson-féle 'imagined communities' elmélettel) vált ki. A kettősséget Filep Tamás Gusztáv egy tanulmánya is igyekezett már tisztázni. Megfontolásra érdemes, hogy

paraszti közegből származó elsőgenerációs írói-értelmiségi rétegnek is, amely erdélyi viszonylatokban éppen a hetvenes évekre a diktatórikus társadalmi-politikai praxis kisebbségpolitikai kiábrándító szólamaival szemben a népi mozgalom nemzetideológiáját és kultúratörekvéseit állíthatta szembe.

Mint említettem, ez az időszak együttesen a magyarországi irodalmi kapcsolatoknak a szélesebb lehetőséget nyújtó korszaka is, az etikai-szociális diszkurzusok itteni beszivárgása az évtized folyamán (noha meglehetős fáziskéséssel) az eltiport és végleg veszni látszó nemzetiségi jogok hiányában a közösségi-nemzetideológiai reflexiók esztétikai kidolgozását sürgette.[189]

Kanonikus diszkurzusok átnyúlása

Mindezeket alapvetően azért volt szükséges hangsúlyozni, mert a kollektivitáseszmények kanonikus diverzifikációja mentén nemegyszer éppen a korszakkánon időbeli elcsúszásában, az erdélyi irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódásban, bizonyos szegmenseinek a kiemelésében,[190] és autoriter ideológiaformák átemelésében ragadhatók meg részben azok a buktatók, melyek kiemelten hangsúlyos szerephez jutottak az utóbbi fél évszázad Erdélyben születő irodalmának értékelési menetrendjében.

Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett,[191] a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is legfeljebb félhivatalosan megjelenő, de legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által válhatott elismertté. A kollektív sérelmek

---

ebben a szerző idézi Kovács Imre véleményét az egykor ténylegesen népi író Veres Péterről, illetve arról, hogy Veresék a kommunizmus évtizedeiben sem népben, sem nemzetben nem gondolkodtak; - hanem inkább „nyájban". Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11, 7-13.

[189] A kollektív kisebbségi diszkurzusok szépirodalmi képviselői éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé tették a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését, mint a szocialista realizmus, még ha a kétféle valóságkép között óriási különbségek is voltak. Az uralmi helyzetben lévő marxizmushoz sajátosan népi (mint hivatalosan kollektív) és nemzetiségi (mint bújtatottan nemzeti) – eszmék is csatlakoztak. A népi-realista és a kollektív eszmék kezdetekben a pártirányítás következtében, később pedig, egy különös nemzetiségi keretbe foglalva, hallgatólagos ellenkánonként fordították referenciális értelmezésmódokba a hivatalos vagy kvázi-hivatalos irodalmat. A marxista irány a szépirodalomtól s főképp az irodalmi élettől következetesen elvárta, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén alapozza meg az előzetesen megállapított eszméket és eszményeket. Egy másik szinten, de gyakorta éppen a rendszeren belül, a legkülönbözőbb irányokból összecsengő „honmentő" erők is sokszor hasonló dogmatizmussal kérték számon Erdélytől a kollektív-képviseleti irodalmat, és vallották, hogy csak az irodalom teljesítheti nemzeti hivatását, a közösségi gondok megoldását és a társadalmi szolgálatot.

[190] A nyelv- és nemzetmentő attitűdök politikai tiltásában is gyakran egyértelműnek látszott a siker természetrajzának az ilyen formájú biztosíthatósága.

[191] Mely a hetvenes évekre Magyarországon ismét megpróbált kemény cenzurális irodalompolitikát érvényesíteni: a *Kritiká*t „áthelyezték", Béládítól elvették, majd Pándi Pálnak adták, később a *Mozgó Világ*ot majd a *Tiszatáj*at pedig betiltották.

bújtatott irodalmi ábrázolása, sokszor az ellenállás adta autoritást, népszerűséget is kihasználva, a magyarországi visszhangok Erdélyre visszaható erejével eleve egy parciális kép kialakulását segítette elő. Az így formált elvárásrendnek való megfelelés vágya – sokszor a szigorú cenzurális térben már magának a publikálásnak a lehetősége által is – a magyarországi megjelenéseket sürgette.[192] Az ehhez való igazodási vágynak pedig egyáltalán nem volt elhanyagolható a korabeli szerepe, illetve visszaható ereje.[193]

A hetvenes évekre Magyarországon viszonylagosan működött az irodalomnak az a diszkurzusrendje, amelyben a véleménykülönbségek, illetve magáról az irodalomról szóló viták is helyet kaptak. A Kádár-rendszer folytatta ugyan az irodalom politikai befolyásolását,[194] de a hetvenes évekre újra fokozódó represszió ellenére, a kultúrpolitikai offenzíva már aligha tudta feltartóztatni az elméleti tájékozódás kiszélesedését. Tulajdonképpen ez az időszak az irodalmi kereteken belüli diszkurzuspluralizálódásnak és a határon túli irodalmak felé fordulásnak az együttes korszaka. A honmentő diszkurzus-összefonódás, valamint a kisebbségi magyar irodalmak fogadtatása szempontjából elsődlegesen fontos ez a kettős elmozdulás. Míg a magyarországi struktúrák szintjén jelentős mértékben enyhült a korábbi diktatórikus magatartásforma (például újfajta hangú

[192] Az említett lapok közül a *Mozgó Világ*ban a felvidékiekről, a *Tiszatáj*ban leginkább erdélyiekről közöltek cikkeket.

[193] Hogy kik voltak ismertek és elismertek a magyarországi hivatalos fórumokon is (mely sokszor egy felszabadult, idilli állapotnak látszott a romániai viszonyokhoz és cenzurális térhez képest), az erősen meghatározta az erdélyi értékrendeket is. Persze ismét hangsúlyozni kell, hogy az adott periódusra, a nyolcvanas évek derekára, az erdélyi magyarságnak szinte teljesen leépültek azok az intézményrendszerei, amelyeket a modern társadalomelméletek mint professzionális cselekvőket tartanak számon, és amelyek írók, irodalmárok, kritikusok hatáskörén keresztül alakítják valamelyest az aktuális értékrendet. A leépülés viszont kettős mércét érvényesített, egy formális, felülről irányítottat, melyet egy szocialista realista esztétika képviselt, és egy informálist, amelyet valódinak érezhettek, de amely azáltal, hogy kezdetben informális, ám később fokozatosan megtűrtebb (s a politikai helyzetben érzelmileg egyre elvonatkoztatóbb módon) terjedhetett, magában hordozta a kritikai egység és teljességigény torzulásának veszélyét is.

[194] Az amnesztiarendeletek, majd az 1968-as gazdasági-politikai reformok utóhatása az irodalmi életben és a sajtóban is éreztette eredményeit. A prágai bevonulás azonban Magyarországon félbeszakította a lazulási folyamatokat. (Érdekesség, hogy Erdélyben ugyanez az időszak talán a legzsúfoltabb, legtermékenyebb, s ugyanakkor a legellentmondásosabb vetületei ellenére is a viszonylagos szabadságnak a legnagyobb fokát testesítette meg, amely a román katonai távolmaradás miatt is rövid intermezzót, kibontakozást, vagy legalábbis a kibontakozás ígéretét hozta. A későbbi retorziók fényében egyenesen csodaszámba menő nyitásnak érezhették a korabeli írók és művészek.) Magyarországi viszonylatokban a hetvenes évekre az „emberszabású szocializmus" jelszavának prágai átértékelése következtében ismét ideológiai kulturális szigor következett. Ekkortól „kialakult az a sajtóirányítási szisztéma, amely a szocialista rendszer felbomlását közvetlenül megelőző időszakig változatlanul, ám egyre kisebb hatásfokkal működött." (Vö. **Murányi** Gábor, *i.m.,* 218.). A kultúrpolitikai jelszóként megfogalmazott, Aczél-féle „három T", azaz a *tiltott*, *tűrt* és *támogatott* kategóriáinak a politikája az idők folyamán a tiltottat, legalábbis tematikában folyamatosan csökkentette, kiszélesítette a megtűrt kategóriáit, válfajait, még ha a fontosabb kérdésekben maradt is az erőteljes tilalom. A támogatandók köre folyamatosan változó volt, ugyanakkor a tűrt kategóriája, sokszor éppen a tematikán túl a nyelvezetnek a változásai, allegorikus kuszasága miatt amúgy sem volt egyértelműen behatárolva, s legtöbbször nem került vissza a tiltottak teljes szilenciumába. A hetvenes, s főleg a nyolcvanas évtizedben már egyértelműen ez a kategória volt a legmeghatározóbb. Az MSZMP-n belüli irányzatok, mint szinte minden más kérdésben a dogmatikus és pragmatikus nézetek ütközése folytán sokszor igen látványos nyitást produkáltak, természetszerűleg csak az adott korlátokon belül.

irodalomértelmezések születhettek, sőt a nyolcvanas évekre ezek bekerülhettek a gimnáziumi reformtankönyvekbe is), Erdélyben fokozódott a nemzetiségi intézményes elnyomás.[195] Ezzel analóg módon a recepcióban és az értékelésekben is egyre nyilvánvalóbb lett a hivatalosság és az irodalmi élet értékorientációs különbsége.

A kitüntetett terep a lappangó kánon regisztereiben nyíltabban vagy teljességében virágnyelven, de közösségi összetartó erőként funkcionált.[196] A morális példázatosság, a történelmi múltban választ kereső, és az archaikumot értékként a modern értékrendszerekbe visszaemelő tudatosság jellemző e kánoni formára, mely a nyolcvanas évekre a jelen és múlt viszonyának értelmezéseibe is egyértelműen a tradicionalizmust állította. A kánonforma fokozott bezáródását, kényszerű fenntartását megannyi polémia övezte ugyan, amelyek már a hetvenes évek irodalmi törekvéseiben is elvetni igyekeztek e hallgatólagosan kitüntetett irodalmi diszkurzusrendet, műfaji meghatározottságot vagy szövegalkotási attitűdöt, a transzszilvanista hagyomány felülbírálása azonban kétszeres ellenállásba ütközött. Az úgynevezett hivatalos irodalomfelfogás marxista szólamai közepette, a hallgatólagos, éppen ellenállásában, ellenálló attitűdjeiben népszerű, népi-nemzeti hangsúlyokat valló

[195] Az 1968 augusztusi csehszlovákiai események hatására a hivatalos román művelődéspolitika – deklaratív szinten – feladta asszimilációs törekvéseit. A liberalizálódás jegyeit mutató reformkorszakban az irodalom és a társadalomtudományok is bátorítást kaptak a saját nemzeti szellem megnyilatkoztatására is. A román vezetőség változtatott korábbi taktikáján: látszólagos engedményekkel elsősorban a külföld felé igyekezett mutatni reformpolitikáját. A hatvanas–hetvenes évek fordulója ebből a szempontból külön vizsgálatot érdemel. Egyrészt kiemelten fontos lehet a román katonai távolmaradás látószögében az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált Ceausescuval, amelynek kapcsán dokumentálhatóan új intézmények jöhettek létre az elkövetkezendő évek során, másrészt ezen intézmények felbecsülhetetlen szerepe mellett is utólagosan jól látható, hogy az újonnan berendezkedő hatalom, látványos nyitással a Nyugat felé, de valójában már a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával. (Az évtized nyitánya mindenesetre megkerülhetetlen irodalomtörténeti szempontból, és itt nemcsak az új *Kriterion Könyvkiadó*t, a bukaresti *RTV Magyar Nyelvű Adásá*t, és az új művelődéspolitikai hetilapot – *A Hét* –, de az első erdélyi irodalomtörténet megjelenését is említenünk kell). A nemzetiségi kérdés kezelése viszont egyre „türelmetlenebb" fázisaiba érkezett. Az esetleges szovjet invázió veszélyének elhárultával, a nemzetiségi kívánalmakat is látszatengedmények, majd egy új, jól átgondolt nemzetiségi politika kidolgozása követte, melynek egyértelmű célja a teljes asszimiláció volt. E háttértényezők felvázolása annyiban szükségszerű, amennyiben az irodalmi köztudatnak, illetve az irodalmi életnek is sajátos, sokszor kényszerű pályáját szabták meg. A naponta elhangzó sztereotípiák, az üres jelszavak (mint a *'nemzetiségre való tekintet nélkül'*, *'a kölcsönös megismerés jegyében'*, vagy *'a be nem avatkozás politikája'*) taktikai-lélektani buktatói egyrészt meghatározták a hivatalos irodalompolitikát, (mely román részről kiemelt feladatul a romániai magyar irodalomra nézve a román művek fordítását tűzte ki, s egyfajta hibrid nemzeti tudat létrehozására törekedett, amelyben az egyetlen különálló jegy csak az anyanyelv maradt volna) másrészt természetszerűen felerősítették az asszimilációs törekvések ellen cselekedni akarók irodalmi-közéleti szerepvállalását. Mindezt gyakran nem a minőség jegyében. Vö. ezzel kapcsolatban **Ágoston** Vilmos, *i.m.*, illetve **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* szerk. **Saáry** Éva, Zürich, SMIKK, 1980, 30.

[196] A hetvenes évtizedre a két világháború közti időszakban már kanonizált, olykor éppen az egyetemesség utáni vágyában is ideológiává növesztett humanizmus gondolata, a teremtő és védekező attitűdben visszatért. Az erdélyi irodalomról megfogalmazott magyarországi diszkurzusok viszont pragmatikus, a jelenhez, az „itt és most"-hoz kötődő elemeket kerestek. Ezekben az azonosulás, mely lehetőségként ismét megjelent az olvasók számára, bár az irodalmi szövegek természetéhez képest leginkább külsődlegesnek mondható, a történeti befogadó számára a mindenben allegorikusságot, illetve ennek keresését, a beleélést és a moralitást hordozta.

diszkurzusforma a hetvenes évektől fokozatosan megszilárduló kánonban teljesedett ki.[197] A népi diszkurzusnak mind magyarországi, mind erdélyi kettős szerepkörét jól érzékeltetik az alábbi sorok: Ez, „a hatásában megcsúfolt társadalmi-szellemi emancipációban való részvétel időszaka után – szívós küzdelemben igyekezett önmaga autonómiáját helyreállítani. A regionális irodalmakkal való hagyománytörténeti összefüggés a hatvanas-hetvenes évek fordulójától erősödik fel, a népi kánon folytonosságának biztosítása összekapcsolódik a nemzeti kultúra újraegyesítésének igényével."[198]

Az értékrend zavarai

A magyarországi kulturális elvárások erdélyi beszüremkedése mindenesetre ekkor is még jórészt egy olyan, a marxista irodalompolitika fennhatósága alól történő fokozatos és közös, bár ki nem mondott távolodásban jelenhet csak meg, amely a nemzet és a nemzetiségek közötti tagolt írás- és olvasásmódok kulturális szerkezetét a fáziskülönbségek ellenére is közösnek tételezte. Az összmagyar irodalmi szemlélet igénye (a nyílt politikai tiltakozások és ellenreakciók látványos kirohanásai ellenére) a népi-nemzeti szolidaritás folytonosságának az újrateremtésében hangsúlyosan etnikumvédő irodalmi szerkezetté formálta a kényszerűen felvállalt ideológiákat. Az erdélyi gondolat hagyományszegmenseinek marxista praxison átszűrt ideológiája defenzív kánont eredményezett, amelyben a sajátosság méltóságának helyzettudata egy azonosságtudat logikai sémáit az etnikai-kulturális különbözés jogára fordította le, s ennek imperatívuszát etikailag állította szembe a román nacionalizmus önkényével. Az irodalmi életbe talán leginkább a *Csipkerózsika–vita*ként megismert polémiában, Gáll Ernő teóriáját követően, Sütő András esszéjén, majd vitacikkein[199] és egyéb későbbi művein keresztül emelkedett a

[197] Ez a sajátosságoknak mint magyarországi viszonylatban már elévülő vagy egyáltalán nem létező értékeknek oly mértékű felmutatását, hangsúlyozását találta gyümölcsözőnek, amely a nemzeti tudatformálás szerepére is valamilyen módon alkalmasnak tűnhetett. A korlátozott szereplehetőségek, de az erdélyihez képest mégis egy sokkalta szélesebb játéktér a magyarországi recepció olyan irányú elmozdulását eredményezte, amelyben az olvasatok egyértelműen a művek esztétikai értéke mellett, legalább ekkora hangsúllyal, azok társadalomontológiai referenciáira is figyeltek. A kezdetek megdöbbentő sikere, újdonsága és az olvasatok befogadáspszichológiai leleplező stratégiáinak a politikai ellenzékiség-élménye is az ilyen jellegű olvasatok divatját, majd a romániai diktatúra egyre sötétebb éveiben, a tiltásoknak egyre szigorúbb, egyre abszurdabb képleteiben már annak kultikus jellegét vonta maga után. (A szociográfiákon túl, például a hetvenes évek történelmi drámáiban és gazdag esszéirodalmában). A cselekvésképtelenségben túlélési kényszerűséget mint kisebbségi életformát ábrázoló, annak irodalmi bemutatását sugalló művek gyakran visszatértek a transzszilván ideológiák önmarcangoló eszközeihez, s az irodalmi kifejezésmódokban is a híradás tényén túl egy utópisztikus megmaradásformát, megmaradásstratégiát kíséreltek kiépíteni, annak erkölcsi rekvizitumait az esztétikai közlésformákon keresztül is érvényesíteni.

[198] Vö. **Szirák**, *i.m.,* 43.

[199] A Magyarországon is ismertetett Sütő–Panek-vitaként elterjedt polémia Sütő *Csipkerózsa* című esszéjével (Korunk, 1978/6) illetve Panek Zoltán válaszul írt pamfletjével (*Írjon ön is írül*) indult (A Hét, 1978/35.) Később az Igaz Szó hasábjain hónapokon át tartó vitává alakult át, melyben sajátosság és egyetemesség problematikájához számos író, kritikus és közéleti személyiség hozzászólt. Lásd még **Balogh F**. András,

hetvenes évtized végétől. Ekkorra már egyéb nézetkülönbségek is jelen lehetnek a korban, generációs, s végre irodalomszemléleti különbségek is kiütköznek.[200] Az ideológia fogalmi nyelvének vizsgálatában mindenesetre a hetvenes évek elejétől már magyarországi viszonylatban is érdemes volt felfigyelni arra az erdélyi kritikai fordulatra, amely visszahatott az irodalom magyarországi megítélésére is. Bár a komolyabb helyi irodalmi viták még a hetvenes években is szükségszerűen arról szóltak, hogy szabad-e egy szakszerűbb irodalmi értékrend érdekében komoly kritikákat írni, vagy pedig minden erdélyi magyar írót becsülni kell,[201] a hatvanas években a sikeres szépirodalmi felfutás ellenére sem Magyarországon, de olykor Erdélyben sem volt még kellő tapasztalat arról, hogy mennyi belső kritikát bír ki a közösség és közösséginek tételezett irodalma. (A tágabb kritikai visszhangra visszautalva, mint említettem, a magyarországi irodalmi folyóiratok 1963-ig el sem érhették Erdélyt.) Szigorúbb értékrendet a hatvanas évek végétől (olykor a későbbi kollektív nemzeti-népi elfogultságokkal szemben is), csak kevesen, például K. Jakab Antal és Láng Gusztáv, majd később Cs. Gyímesi Éva érvényesített.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóját már mindkét országban a társadalmi cselekvés lehetősége hiányában az azokkal felérő irodalmi kifejezésmódok politikai szerepköre jellemzi. A sajátosság méltóságának eszméjét[202] Magyarországon terjesztő recepció, homogenizáló, uniformizáló képleteiben a teljes erdélyi irodalmat a kényszerű kisebbségpolitikai helyzetben, jobb esetben értékmentő, anyanyelvápoló, tradíciókat őrző

Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról, in *Tárlat*, (szerk. **Egyed** Péter), Bukarest, Kriterion, 1991, 8–30. ill. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, Kolozsvár, Polis, 2003, 400. Részletes kifejtését és értékelését a sütői életművön belől lásd a következő fejezetben.

[200] Lásd például a Korunkban 1980-ban zajló *Szótértés előfeltételei* vitát.

[201] Ezért jogos Szász László azon megállapítása, hogy a felülről irányított ideológiai értékrend mellett a szinte csak informális úton terjedő, lappangó kisebbségi-értelmiségi értékrendet „állandóan fenyegette a torzulás veszélye". Az értékszemlélet-beli, jóhiszemű, ám önámító minőségi mérce olykor „nem az európai normákhoz, csupán *pro loco*, a létező hiányhoz képest" volt magas! – (kiemelés az eredetiben, - BL.) Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Új mandátum, Az Irodalom Visszavág, 2000, 11-12.

[202] Ez a szemlélet nem egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet elméleti transzcendentálására vagy radikális kritikájára összpontosított, hanem a kisebbségi magyarság sértett méltóságának patetikus kinyilvánításával kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. Azaz nem a kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésére, hanem annak elfogadására adott ideológiai magyarázatot, igazolást. Cs. Gyímesi Éva *Gyöngy és Homok* című könyvének egyik legfontosabb felismerése éppen az volt, hogy egy közösség *helyzettudata és azonosságtudata* között olykor jelentős diszharmóniák vannak, és ezek csak külön problematizált (olykor öntudatlan) mechanizmusok révén oldódnak fel vagy lepleződnek le. Az erdélyi magyarság esetében a szerző szerint éppen a helyzettudat túlhangsúlyozásából adódott a probléma, és nem egyszerűen abból, hogy számoltak a helyzettel, mert ez utóbbi nem jelenti egyszersmind az abba történő belenyugvást is. A deformált mechanizmusok így valójában egy fordított célelvűséget rejtenek, amely „Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásán alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre késztető és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételezi" azaz „célnak és értéknek nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből adódó indíték, érdek, kényszerűség". – Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Gyöngy és Homok*, in UŐ, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993, 34.

irodalomként, rosszabban csupán kisebbségi problematikát tárgyaló, áthallásos, de tett-értékű és gyakran tájékoztató jellegű politikai megnyilatkozásként értékelte. A szakmai érvek természetszerűleg kerültek háttérbe a képviseleti feladatokat és társadalmi szolgálatot ellátó irodalomeszményhez ragaszkodók értéktételezéseiben. Mindez azért jelentkezett elsődleges fontossággal a recepciós értékítéletek meghozatalakor, mert ebben az eszmekörben a sajátosság méltósága melletti bizonyságtétel az erkölcsi és művészi merészség fokmérőjeként is megmutatkozott.

Az értékrend zavarait az értelmezésekben megnyilvánuló homogenizációra törekvés is elősegítette. A hetvenes évek végét meghatározó irodalom– és filozófiatörténeti vitákon túl a kevésbé tájékozott közönség a megnyíló új lehetőségek közt is elvárta az erdélyi irodalomtól a regionális értékek közvetítését és a kisebbségi küldetéstudatot. A recepció hetvenes évektől felerősödő, megújuló aspektusaira visszatérve tehát nem vált kérdésessé, hogy a hivatalos elvárásokon túl, a különálló kisebbségi irodalmak meghatározottságaiban a kisebbségi írónak társadalmi szolgálattal vagy eleve kisebbségi kollektív létértelmezésekkel volt célszerű foglalkoznia. Míg kezdetben az elzártság, a szakszerűtlenség és a politikai akadályok, később az ebből adódó kényszerű felmagasztalás, a leplezhetetlen érzelmi kötődés, valamint nagyrészt hivatalosan is a specifikus, megkülönböztető jegyek kiemelése vált elsődlegessé egy több oldalról „támogatott" különálló irodalomszemlélet jegyében.[203] Nagy valószínűséggel állítható, hogy a magyarországi diszkurzuspluralizálódás ellenére az erdélyi kép szigorú egyneműsítése a történelmi-politikai helyzet mellett belső kanonikus érdekeken alapult.[204] Magyarországon ebben az időszakban az önelvű, a formabontó, a

[203] A szélesebb olvasóközönség a magyarországi (hivatalos irodalombírálatra és az irodalmi publicisztikai életre is érvényesíthető) ambivalens fogadtatás révén ezt a honmentőnek nevezhető irodalmat ismerte meg tulajdonképpeni erdélyi irodalomként. Ehhez járulhatott hozzá az, hogy: 1. az új, romániai magyar irodalom maga is, – első időszakában, tehát az ötvenes, részben a hatvanas években – a politikai hatalom érdekei alapján mellőzte/száműzte az önelvűség elveit vallókat, a bölcselő-allegorikus próza vagy a nem realista individuállíra képviselőit, később pedig egy jelentős része éppen a politikai elkomorulás, a hetvenes évektől fokozottan jelentkező, végső megsemmisítő szándékai eredményeképp legitimálta ismét a közösségvállaló írói magatartásmintákat. (Például a hetvenes években születő Sütő-művekre, Kányádi költészetére, vagy Farkas Árpád és bizonyos megszorításokkal a második Forrás-generáció líravonulatára érvényesíthető mindez.) 2. Magyarországon az irodalomtörténeti tájékozatlanság egészen a hatvanas évek közepéig, a „köztudat" regisztereinek átlényegítése folytán alig vett tudomást „egyéb", mint magyarországi magyar nyelvű irodalmi alkotásról, s ennek is a következménye, hogy a lassan meginduló értekező szakirodalom érdeklődése a kezdetekben leginkább csak a „közéletibb" művekre irányult (például Czine Mihály és tanítványai körében). 3. A dokumentumgyűjtemények és műelemzések nagy része ekkor még a két világháború közti irodalommal, irodalmi élettel foglalkozott, de a kortárs irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódás szempontjait is nagymértékben ennek a korszaknak az ideológiai, szociálpolitikai hagyománycsoportjai, illetve tanulságai határozták meg. A politikai helyzetre reflektálva a kényszerűség és a hősi helytállás kultikus szereplehetőségei hangsúlyozódtak, a recepcióban pedig gyakran ennek megfelelően alakultak az arányok is.

[204] Amely elfelejteni látszott, hogy Erdélyben nemcsak a román hivatalosságok, de a korábbi írógenerációkhoz tartozók, s főképp a már kommunistákként indulók kezdetben a szocreál antinegativizmus és pártideológia nevében, később viszont a közösségi népszolgálat megtagadásával vádolták meg az írótársak bizonyos részét, a filozófusokat, a „magánírókat", illetve általában a fiatalokat, s leginkább az individualistákat.

műimmanens értékelésre Erdély magyar irodalmával kapcsolatban alig vállalkoztak,[205] s a hangsúlyok és a későbbi arányok sem az egyén szabadságát, a költészet autonómiáját felvállaló szerzők felé billentek.[206]

A közösségi irodalomképek által formált recepciós felületességre már a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva is könnyen akad olyan példa, melyet az új helyzetben sem Erdélyben, sem Magyarországon nem revideáltak. Dsida Jenő költészetének fogadtatása szembetűnő példája lehet mindennek. Dsida, bár nem hirdetett programszerű lázadást az erdélyiség ellen,[207] mégsem illett bele abba a helikoni kánonba, amelyik a „végvári" Reményiket választotta Erdély igazi poétájává, vagy amelyik Áprily tájkultuszát emelte a transzszilván eszmei hűség mintájává.[208] Az egyén szabadságát és a költészet autonómiáját központi elvnek tekintő szerzők általában is kirekesztődtek a kollektív elkötelezettséget elváró hivatalos recepcióból, amelynek leginkább a második világháborút követően megszűntek a többszólamú fórumai. Láng Gusztáv remek monografikus összegzése is jól mutatja, hogy a magyarországi fogadtatás, a tágabb irodalmi tudat a saját korában is egyfajta „udvarias közönnyel" szemlélte Dsida költészetét.[209]

Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?

Visszakanyarodva a hetvenes évek végi helyzethez, Magyarországon már több cikk, sok esetben vita is alkalmat nyújtott a határon túli magyarság ügyének a taglalására. Az egyik leghangsúlyosabb talán Illyés Gyula 1977-es *Magyar Nemzet*ben közölt, karácsonyi, majd újévi számban két részletben lehozott cikke volt, amely az addig igencsak tabunak számító

[205] A reformtankönyvek szerzői például az erdélyi irodalmat is legalább részben másként látták és értékelték, mint ahogyan a korra jellemző tűrt kategóriáján belül azt „szabad volt". A negyedikeseknek szóló kötet nem is jelenhetett meg, ebbe Szegedy-Maszák Mihály például Dsida mellett Páskándiról és Bodorról készített próbafejezetet. Ekkorra jórészt érvényes, hogy a magyarországi hatalom bizonyos irodalmárokra testálta a „határon túli irodalmat", s a felnövő, új irodalomszemléletet képviselő irodalomtudósi iskolák (például a Németh G. Béla köré szerveződő) sok esetben nem is tudtak mit kezdeni két tűz között e – legalábbis részben – csapdahelyzettel.

[206] Alig néhány kiragadt példa: Szilágyi Domokos, később pedig a harmadik hullám, a harmadik Forrás-nemzedék és annak közíróság ellen lázadó attitűdjei, hiány-költészete, a Bretter-iskolához kötődő fiatalok. A recepciós hiányokat tekintve némiképp ide sorolható Székely János intellektuális bölcselő formaművészete is.

[207] A transzszilvanizmus említett kiüresedése, közhellyé tétele, deszakralizációja késztette Dsidát arra, hogy valóban kerülje verseiben Erdély nevét vagy az erdélyi jelzőt. *„melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / naggyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánkon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent"* (Kerülöm a nevedet [Erdély]) Vö. **Dsida** Jenő, *Összegyűjtött versek és műfordítások*, vál. **Szakolczay** Lajos, Bp., Magvető, 1983, 446.

[208] Vö. **Végh** Balázs Béla, *i.m.*, 88.

[209] Dsida neve a Babits szerkesztette *Nyugat*ban is csak halála után, Szerb Antal nekrológjában szerepelt először. Vö. **Láng** Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

kérdéskört a napisajtóba emelte át.[210] S bár az esszét közlő Illyés-kötetet még betiltották,[211] a hetvenes évek legvégén több fórumon is nyílt aktualitást nyertek az olyan viták, mint a nemzet-vita (*Új Forrás*, 1979)[212], ehhez mérten pedig nemzet és nemzetiség kapcsolata, vagy az olyanok, melyek az irodalom korabeli önszemléletét, az egyetemes, illetve határon túli magyar irodalmak kérdéskörét, összetett viszonyát tárgyalták. A nemzet-vita idején már egyértelművé vált, hogy nem lehet tabuként kezelni a politikai és kultúrnemzeti státusnak a kettősségét, a határokon túl élő magyarság sorsproblémáit.[213] Ugyanakkor ebben az időszakban tudatosul, hogy a kényszerű elzártság közepette hallgatólagosan az irodalom válik a nemzeti közösség identitástudatának majdnem egyedüli közvetítő rendszerévé.

Minthogy a nemzeti értékek irodalmi jelenlétét tételesen felvonultatni képtelenség lenne (főképpen egy olyan korszakban, amikor ezek ambivalens kinyilatkoztatásai igencsak kérdésessé tennék a feltételrendszernek és az áttekinthetőségnek bármilyen megfogható kritériumát), a művekben kirajzolódó nemzetfelfogásra vagy a nemzeti kérdés megjelenési formáira a korszak vitái fényében érdemes nagyon röviden kitekintenünk. A hatvanas évektől több publicisztikai vitacikk jelent meg az adott témában, melyekben a szerzők legtöbbje felül kívánta vizsgálni az addigi álláspontokat, mégis legtöbbször két szembenálló pólus mentén értelmezték a különböző vitákat serkentő írásokat, amint a választáskényszert, mint két alternatíva, a nemzeti értékek és az általános emberi haladás értékei mentén határozták meg. A fogalmak gyakori tisztázatlansága már akkor is jellemezte a vitában felszólalókat,[214]de részben ugyanez mondható el az egy évtizeddel későbbi, már említett, Szilágyi Ákos vitaindító cikkei folytán kialakult polémiákról is (*Új Forrás* 1979, illetve 1982). A kritikus

[210] Vö. **Illyés** Gyula, *Válasz Herdernek és Adynak*, in Magyar Nemzet, 1977, dec. 24.

[211] A könyv 1978-ban *Szellem és erőszak* címen jelent meg a Magvető gondozásában, de csak tíz évvel később, Illyés halála után, 1988-tól terjeszthették. Minthogy az egyetlen Illyés-kötet volt, amelyet gyakorlatilag a cenzúra betiltott, a nyolcvanas években igazi legendák övezték. (Illyés valóban gondolkodott a Pártból való kilépésen!) A magyar értelmiségnek jelentős része, határon innen és túl az együvé tartozás hitében, a mindennapi jogfosztottságok, valamint a hivatalos nemzetstratégiai gondolkodás hiánya ellenére is politikai tényezőt vélt benne felfedezni. A Bécsben, Párizsban, Londonban is árusított könyvet itthon illegális másolatok formájában is terjesztették, s más szamizdat kiadványokhoz hasonlóan kézről-kézre adták.

[212] Szilágyi Ákos vitacikkét követően termékeny vita alakult ki a nemzet fogalmát illetően. A hozzászólók közt volt Kiss Gy. Csaba, Gergely András, Dobai Péter, Csepeli György, Dénes Iván Zoltán, Kósa László, Könczöl Csaba, Kulin Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zirkuli Péter. Az irodalmi nemzet fogalma egy tágabb kontextusban nemzetközpontú értéktudat, illetve értékközpontú nemzettudat kérdéskörének ideológiatörténeti vizsgálódásait követve vonódott be a vitába.

[213] Trianon óta a kultúrnemzet és az államnemzet nem időben egymást követő, hanem időben együtt létező, ám térben egymástól elkülönülő entitásokként kezelendők, ami máig is érvényessé teszi Gergely András azon észrevételét, hogy „az etnikum egy részét tömörítő állam demokratikus fejlődése, és a benne élő társadalom demokratizmusa nem oldja meg az egész nemzet gondjait – ha csak nem csonkítjuk meg a nemzet fogalmát, ami a nemzeti tudat még súlyosabb zavaraival társulna". Vö. **Gergely** András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5, 67-70.

[214] Például Cseres Tibor *Hideg Napok*ja kapcsán (1964), vagy Faragó Vilmos ÉS–beli írása kapcsán: *Kicsiország*, 1967.

nemzeti önbírálatra helyezett hangsúly mellett a népi írók történelmi tematikájú művei[215] a hatvanas évtizedtől már ezeket ellensúlyozni voltak részben hivatottak, az illyési, Veres Péter-i életművek pedig a nemzeti érzés rehabilitációját a „népben, nemzetben gondolkodás" normájával sürgették. Szintén jellemző a korszaka, hogy ezeket a hangokat hivatalosan leginkább egy sematikus, kifejtetlen nacionalizmus vádjában marasztalták el.[216] A szociográfia, mint vezető műfaj ismételt beemelése a szépirodalomba és az irodalmi köztudatba is ekkorra lesz meghatározó. Az évtized első igazi könyvsikerét nem véletlenül, a Magyarországon is hatalmas visszhangot kiváltó mezőségi szociográfia, Sütő naplójegyzetei jelentik. Szintén ide kapcsolható, hogy ekkortájt teljesedik ki a néprajzkutatók nemzeti egységet építő jelentős szerepe mindkét országban,[217] s a transzszilván gyökerek előkeresése is ekkortól kezdhet kiteljesedni. A szigorú cenzurális tér Erdély mellett azonban Magyarországon sem hagyott túlzott játékteret a végképp „rendszeridegen" irodalomtörténeti jelenségeknek.[218]

A hetvenes évektől az irodalmi lapok is egyre többször teret nyújtottak a szomszédos államokban élő magyarok helyzetére utaló reflexiókra. Az erdélyi magyar irodalom és kultúra szervesebb befogadása ugyanakkor a népi-nemzeti jegyeket, és a tradicionális formákat erősítette. Míg Magyarországon kívül születő magyar irodalomról legfeljebb elszórtan léteztek tudósítások[219] a hatvanas évtized elején, az érdeklődés és a lehetőségek az évtized végétől érezhetően megnő, s az 1968. évi említett márciusi írószövetségi

[215] Például Féja Géza *Kuruc idő* (1967) vagy Szabó Pál *Ahogy lehet* (1962) című művei.
[216] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6, 43-49.
[217] 1970-ben jelent meg Kallós Zoltán méltán óriási visszhangot kiváltó erdélyi és moldvai népdalgyűjtése, a *Balladák könyve*, majd 1973-ban a Móra Ferenc könyvkiadónál jelent meg Kósa László és Szemerkényi Ágnes *Apáról fiúra* című könyve (Korniss Péter fotóival), mely kötet hatásában szintén hozzájárult a magyarországival ellentétben ekkor még valóban létező erdélyi falu felfedezéséhez. Érdekes és megfontolásra alkalmas meglátás lehet ugyanakkor az is, amelyik az intézmények hiányában, a valóban tudományos igényű fórumok, a kutatómunka erdélyi teljes hiátusában vagy résztanulmányokra szűkített (az erdélyi magyarság történelmét, jelenkori népesedési, kulturális, stb. problémáit, a kisebbségi lét vitális kérdéseit tárgyaló) működési feltételeiben, a folklór erdélyi virágzását csupán mintegy kompenzációs elemként mutatja be. Olyan tényezőként, amely minden más nemzeti-népi, vagy szellemi-művészi megnyilatkozást felülmúló méreteket öltött ugyan a korban, (s a jelenség valószínűleg inkább teljes kelet-európai tendenciáiban mérhető) mégis a hagyományápoló jellege mellett nemzetiségpolitikai szempontból Romániában az ártatlan „levezetőcsatorna" szerepét is neki szánták, amelyre folyamatosan lehetett hivatkozni, válaszként a külföldről megkérdőjelezett nemzetiségekkel kapcsolatos lojális politika igényére. Ez utóbbival kapcsolatban vö. **Illyés** Elemér *i.m.,* 34.
[218] Nem csupán Bánffy Miklós visszaemlékezései nem jelenhettek meg (a szerző intencióinak megfelelő könyvecske torzóban maradt része *Huszonöt év* címmel 1993-ban kerülhetett csak a nagyközönség elé, s a Trilógia sem jelenhetett meg teljes terjedelmében Illés Endre verdiktje miatt a Szépirodalminál), de Kuncz Aladárt is cenzúrázták. Az eredetileg Bánffy előszavával megjelenő *Fekete kolostor* záró lapjai miatt, (melyek a visszaérkező hadifoglyok előtt feltáruló vörös világról beszéltek, amelyben „sakálok tanyáznak") - a mű csak az új, 1996-os erdélyi kiadásban jelenhetett meg ismét a maga egészében. Vö. **Kuncz** Aladár, *Fekete Kolostor*, Bukarest, Kriterion, 1996,; illetve **Bánffy** Miklós, *Huszonöt év* (1945), Bp., Püski, 1993.
[219] Óvatos próbálkozásokat is csak vidéki lapokban, egy-két irodalmi folyóiratban (pl. Tisztájban, Életünkben) találunk.

felszólalások már legitimmé is teszik az elmaradások bepótlását.[220] A „sorskérdések", a népi kultúra és a nemzeti irodalom kérdésköre mindenesetre a hetvenes évtizedre kapott igazi hangsúlyokat. A fiatal írók 1972-es hatvani találkozóján a szomszéd népekhez való viszony problémái közt a kisebbségi magyar irodalom is szóba került, az évtized végére pedig az 1979-es Lakitelki Írótalálkozó már az új írógenerációk szempontjából a nemzet és nemzettudat különböző kérdésköreit tárgyalva készítette elő megfelelő elméleti alapozottsággal az *Új Forrás*ban lezajló nemzet-vitát.[221]

Magyarországon tehát megvolt a fogadókészség az említett kérdéskör irodalmi szegmenseinek, ezen belül a határon túli magyar irodalmaknak a tárgyalására is, s a viszonylag nyílt beszédtérben, alig pár évvel a nemzet-vita után, szintén az *Új Forrás* teremtett lehetőséget a magyar irodalom önszemléletéről szóló vitának. Centrum és periféria viszonyában a kisebbségi magyar irodalmak szerepét, „anya"-országhoz való viszonyát, ezek kölcsönhatását, valamint a recepció szempontjából ezek ideológiailag egységes megítélésének tovább élő anomáliáit is, az akadémiai irodalomtörténet megfelelő kötetének megjelenésével egy időben, 1982-ben zajló vita jól tükrözte. Az ebben tárgyalt kritikatörténeti, befogadás-lélektani kategóriáknak az olykor máig létező politikai-lélektani implikációi is mutatják, hogy a terminológiai tisztázatlanságon túl maga a viszonyrendszer jelenti azt az elsődlegesen akadályt, amely az értékelések által eleve leszűkítő hatással bír.[222] A határon túli, a kisebbségi, a nemzetiségi vagy a földrajzi szempontú (erdélyi, felvidéki, vajdasági, a korban még romániai, szlovenszkói, jugoszláviai, stb.) meghatározások ugyanis

[220] Ezzel kapcsolatban lásd Darvas József, Dobozy Imre, vagy Czine Mihály felszólalásait, melyeket az Élet és Irodalom 1968, III. 30 száma közölt.

[221] Lásd még **Kiss Gy**. Csaba, *A nemzeti kérdés*…, *i.m.,* 43-49.

[222] Bár Szilágyi vitaindítójában olyan meglehetősen kérdéses meghatározásokkal élt, mint amelyik például a nemzeti irodalmat a politikai nemzet irodalmaként fogta fel, s ezek értelmében állította, hogy „a magyar nyelvű irodalom – ez idő szerint – több nemzeti irodalom részét képezi", az semmiképp sem állítható, hogy kérdésfelvetéseinek aktualitása ne lett volna ösztönző a nemzetiségi irodalmakkal foglalkozó megkésett reflexek által az önszemléleti kisiklások felülvizsgálatára. S bár Pomogáts Béla is figyelmeztetett, hogy a kisebbségi irodalmak irodalomtörténeti és –kritikai recepciója kétféleképpen történhet (a magyarországitól elkülönítve, függelékként, ahogyan a korabeli gyakorlat is mutatta, illetve a magyar irodalomnak történeti szerkezetébe integráltan, a korabeli magyarországi irodalom áramlataival, irányzataival szoros összefüggésben), a kijelentést követő évtizedben ez jószerével csak az ontológiai és intézményi jellegnek előzőekben definiált képleteivel konkordanciában, egység és különbözőség folyamatos értelmezéskényszerében ment végbe. A minőségileg elfogadott új egység és új önszemlélet, amelyet a vitaindító elvárt, akár történelmi okokból, akár szubjektív értékítéletek alapján, de a következő évtizedben sem valósult meg, s amit a szépirodalom terén a történelmi-politikai fordulat mégis megvalósított, az a tovább élő recepció és a hiányzó irodalomtörténeti újraértés szempontjából sajnálatosan időszerű maradt. A felvetés, miszerint a nemzetiségi magyar irodalmak a pluralitásában egyetemes magyar irodalom életének szereplőivé, „a nemzeti irodalom életének résztvevőivé" válnak, avagy „a nemzeti irodalom »múzeumába« kerülnek", csak úgy kerülhető el, ha a határon túli irodalmak fogalmához, a meghatározó kontextust háttérbe szorítva, a művek által, a nyelvében csak virtuálisan tagolt magyar irodalmakhoz fordulunk, s ezekhez „mint élő irodalmakhoz viszonyulunk, és nem a tönkrement nemzeti létezés megőrzendő kegytárgyait látjuk bennük". Vö. **Szilágyi** Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4, 60.

többnyire kirekesztő jelentésárnyalatokba, pejoratív értékhatárokba vagy diszkriminatív gyűjtőfogalmakba torkollanak. Sőt, mint említettem, a határon túli jelző a földrajzi-politikai határokon túl nemegyszer alkalmat adhat olyan áthallásokra, amely a földrajzi mellett esztétikai határokat is von az adott régió magyarországi értelmezésének útjába. Az irodalmi határok átjárhatóságának kérdése igény-szinten sokkalta korábban jelentkezett, mintsem kanonikus érdekként megfogalmazódhatott volna. A magyar irodalom gyűjtőfogalma egyfelől sokáig csak a magyarországi irodalmat jelölte, másfelől a nemzeti szemlélet irodalmi vetületei az egyetemes magyar irodalom fogalomkörében, a mellérendelő forma igénye mellett is a saját értékrend képletes egységének hangoztatásával, egyoldalú nemzetiségi, kollektív irodalomképnek a köztudatba való beemelésével kívánt számolni.

Szűkítő keretmeghatározások?

A hagyománytalanságnak és periferikusságnak a társadalomontológiai szerepén túl, mint említettem a nemzetiségi irodalmak autonómiájának a kérdése a történeti értékelésekben utópisztikus álkategóriákat működtetett. A hetvenes–nyolcvanas évek fonák helyzetében a hivatalos magyar irodalomtörténet-írás is kénytelen volt külön entitásként elismerni és kezelni a régió egyéb magyar nyelven születő irodalmait, (át is vette az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti leírásokat!) de a nyolcvanas években már a hiányosságokra is, (ha csak burkolt formában ugyan, és az említett megszorítások közt, a végső különállás elismerésével) próbált figyelmeztetni. Az aránytalanul megnövekedett írói szerepek mögött az önálló intézményhálózat, a kutatóhelyek és a tudományos kutatógárda hiánya, a humán és természettudományok hiányzó anyanyelvi szakértelmisége, és a szakmai elmaradás is szóba került, minthogy az „önállósult nemzetiség” jövőjének alakulása is e kulturális tevékenységi formák bővülését tette volna szükségszerűvé.

Amennyiben a magyar irodalomtörténet-írás korábbi hagyományait is figyelembe vesszük, a nemzeti irodalomtörténetekben – amint Szegedy-Maszák Mihály is megjegyezte – „a műveket általában aszerint értelmezték, mi tekinthető bennük nemzeti sajátosságnak”.[223] Analóg módon a nemzetiségi irodalmakat is szinte kizárólag csak akképpen határozták meg a különböző irodalomtörténeti fejtegetésekben, értekező-prózai művekben, hogy milyen sajátosságok, stílus- és motívumjegyek alapján sorolhatók be a nemzetkarakterológia határain belül mégis valami mást, sajátost, régióspecifikus színt (is) képviselő egyedi diszkurzusba. Ennek a valami másnak a meghatározása, folytonos keresése (hol a hídszerep,[224] hol a kettős

[223] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Literary canons: National and international,* Bp., Akadémiai, 2001.
[224] Mely sosem lépett túl politikailag irányított jelszó minősítésén.

kötődés, hol az archaikum) a tematikai szinteken túl a nyelvi, stiláris jellemvonások kiemelése (nyelviség, regionalizmus, hagyományőrzés stb.) révén is hangsúlyos szerepeket kapott. Természetesen a már említett történelmi-politikai meghatározások és referenciák folyamatos előtérbe kerülése meghatározó jegyként is funkcionált. Pedig egység és különállás kérdése, mint azt többször, az említett vitákban is kifejtették, azonos nemzettudatokra épülve, sokkal inkább minőségi distinkciókban kellett volna hogy felmerüljön.[225] A nemzeti szemlélet önmagában valami közös tudást, tehát eleve kollektív tudatot feltételez, amely a kognícióban egy kultúraszegmenst megközelítőleg ugyanúgy fogad be. Nem kérdéses viszont, hogy minden nemzetinek ugyanakkor csak valami más meghatározásához képest lehet nemzeti jellege. Ahogyan a nemzeti identitásnak belső és külső interkulturális aspektusai is vannak, úgy a nemzetiségnek is természetszerűleg megvannak ezek a vonásai. Talán ezért sem kétséges, hogy a nemzetiségi irodalmak történetével foglalkozók, – tárgyuk meghatározásaiban, illetve ezek által is – kényszerűen továbbéltették azt a dichotómiát, amely a nemzeti karakter öntörvényűségében, illetve világirodalmi eszményekben gondolkodott.[226] A nemzeti eszmény elvben egységes szellemiségének és értékvilágának a nemzetiségi sajátosságokra szűkítése, s ugyanakkor az egyetemesség igényének hangsúlyozása már a harmincas évek vitáiban ennek gyakorlati kivitelezhetetlenségét mutatta,[227] a revideálás ténye ugyanakkor egy kategorikus kialakulástörténetnek, egységes életműveknek és lezárt értékelveknek a felülvizsgálatára is ösztönzött.

Az egységes irodalomkoncepció mellett már 1928-ban az *Erdélyi Helikon* első két számában publikáló erdélyi szerzők is síkra szálltak, amint (válaszképpen a budapesti aggodalmakra, s legfőképp a Berzeviczy-féle modernség-rémképekre) *Erdélyi írók a magyar*

[225] „A »magyar nemzeti irodalom« ugyanis nem azonos a magyar állampolgárságú írók szellemi termékeivel, hanem azokat az alkotásokat jelenti, amelyeket a magyarság – éljen bárhol, s legyen bármilyen állampolgárságú – a maga irodalmi hagyományának részeként becsül. Ez pedig azt jelenti, hogy adott esetben egy kiemelkedő »nemzetiségi« vagy »szórványbeli« magyar író alkotásai sokkal inkább tartoznak a »magyar nemzeti irodalom« történetéhez, mint egy honi tollforgató színvonaltalan próbálkozásai. S ez a lehetőség nemcsak egyes alkotók számára adott, hanem egy-egy egész »nemzetiségi« vagy »szórványbeli irodalom« számára is." Vö. **Szerdahelyi** István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

[226] Világirodalmi értekezéseiben Babits is megtartotta a nemzetjellem fogalmát, még ha ő folyamatosan annak sokszínűségére is figyelmeztetett. Szerb Antal pedig, – bár a polgárosodás távlatából figyelte az irodalom történéseit –, értékelései nem minden esetben támasztják ezt alá, hiszen olykor ugyancsak elnézőnek bizonyult a „helyi" értékekkel szemben. Erről lásd **Szegedy-Maszák** Mihály: *Újraértelmezések*, Bp., Krónika-Nova, 2000, 57; illetve vö. **Babits** Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978, 380-382.

[227] Az irodalmi provincializmus veszélye, mellyel óhatatlanul számolnia kellett a kisebbségbe jutott erdélyi magyarságnak, a decentralizáció kényszerű folyamatában olyan fogalmi képletet juttatott felszínre, amely a kisebbségi (regionális) irodalmat a priori magasabb-rendűnek tartotta a nemzetinél. Kuncz 1929-ben írja: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség." Vö. **Kuncz** Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487–492.; illetve Lásd még **Vallasek** Júlia, *Elváltozott…, i.m.,* 34.

irodalom egységéről címmel a legfontosabbnak vallott nézeteket, az egységes magyar irodalom eszméjét kívánták megfogalmazni. Makkai, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei vagy Benedek Elek írásai, de még Kós Károly válasza is *történelmi szükségszerűségről* s nem önálló erdélyi magyar irodalomról beszélt.[228] Ami pedig a kritikai egységet illeti, Nyírő József ugyancsak ebben az évben a Berzeviczy–Babits-vitához kötődve befelé, szűkebb közössége felé is kritikával mondta: „Függetlenül annak elismerésétől, hogy minden ezen a földön megjelent magyar írás védelmet érdemel, mert missziót teljesít, itt az ideje, hogy a túlzott értékeléseknek és indokolatlan elismeréseknek vége szakadjon, úgy a valóban hivatott írók, mint a komoly irodalom érdekében."[229]

Irodalomtörténet. Pozitivista egység?

A nemzeti irodalomtörténet-szemlélet meghatározó hagyománya (például Toldy Ferenc irodalomtörténet-írásában) természeténél fogva még egyetlen nemzeti irodalomtörténetben gondolkodott, kizárt minden vagylagosságot, s történetszövése mindig is a nemzeti sorskérdésekkel függött össze (a nemzet narratív identitását igyekezvén meghatározni), s műfaji öröksége szellemében is (mint nagyelbeszélés) a közösségi értéktudat erősítésének a megvalósítását várta.[230] A nemzetiségi irodalomtörténet kezdeti szemléletét ugyanaz a perspektíva határozta meg, mint a nemzetit, mely kialakulásának pillanatában elfogadott aktuális irodalmi értékrendként funkcionált. Alapvetéseiben, melyek természetszerűleg őrizték meg e kereteket, a nemzeti alapértékek mellett, mintegy az erdélyiséget is szerette volna biztosnak tudni, történetszövésében így igyekezett tartózkodni minden, a közösségi értéktudat erősítését esetlegesen zavaró tényezőtől. A későbbi szemléletekben és módszertanokban, még a második világháborút követően is, nagyrészt csak ezt a fajta örökségszegmenst éltethette tovább, amennyiben kulturális meghatározottságaiban nem kívánt teljességében a marxista szemléletek hagyománytalanságában vagy az internacionalizmus sematikus képleteiben gondolkodni. A legtetszetősebb, s ugyanakkor leginkább járható út így az önálló, sajátságos erdélyi irodalom fogalmának és irodalomtörténeti képletének hangsúlyozása maradt, melyet sem a külső, sem a belső vádak, azaz a revizionizmus, illetve a teljes elszakadás és különállás, a romániaiság veszélye nem fenyegethetett.

[228] Vö. Erdélyi Helikon 1928/1/2.
[229] Vö. **Nyírő** József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.
[230] Vö. **Toldy** Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851; illetve lásd még **Dávidházi** Péter, *i.m.,* 32.

A két szerzője nevével fémjelzett és azóta is így közismert romániai magyar irodalomtörténetnek[231] például érdekessége, hogy az *Előzmények* címet viselő bevezető fejezete az eredeti tervek szerint nem szerepelt a műben. Ennek jelentősége azért hangsúlyozandó, mert egyfajta hegeli elv értelmében saját tárgyának a meghatározását adta, ami jól tükrözi kora elvárásait, lehetőségeit, s kibúvóit is.[232] A bevezető szűkös lehetőségei ellenére is mintegy visszatért a Frye által hangsúlyozott elvekhez, miszerint az irodalmat az irodalom teremti, tehát teljesen reménytelen, sőt abszurd vállalkozást jelentett volna a kulturális hagyományokon belül is a konkrét magyar irodalmi szövegelőzmények nélkül, azok mellőzésével tárgyalni a Romániában születő kortárs magyar irodalmat és irodalmi törekvéseket. A két szerző utólagos közléséből nemcsak az derül ki, hogy az Akadémiai Kiadó felkérésére, s személyesen Bodnár György közbenjárására javasolták a pártközpontnak a nagyobb korszakot (25 évet) átfogó erdélyi irodalomtörténet megírását, de az is, hogy a hivatalos magyarországi lektorok (Király István, Pándi Pál és Illés Béla) mennyire ismeretlenül mozogtak még a hetvenes években is a határon túl született alkotások, vagy azok szerzőinek a megítélésében.[233] Hasonló tájékozatlanság az általam is már említett kezdeti időszakban, a hatvanas évtizedben a két világháború közti időszak erdélyi irodalmának megítélésében mutatkozott, amely sajnálatosan kiterjesztette társadalomontológiai megállapításait és ideológiai szempontjait mindkét kisebbségi időszakra.[234]

[231] A Kántor–Lángként közismert irodalomtörténet, mely az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötetének erdélyi fejezetét is adta, tulajdonképpen csak annyiban felel meg saját műfaji elvárásainak, amennyiben krónikához illően tiszteletben tartja a művek időrendjét, és sokkal inkább a két szerző – egyazon nemzedék két kritikusa – értelmező és értékelő tevékenységének az összefoglalása. A két irodalmár mellett a bibliográfiai rész szerzőjéről, Réthy Andorról sem szabadna megfeledkezni. Ez a rész érdeme szerint legalább annyira értékes, s lényegénél fogva maradandóbb, mint a konkrét értékelések. Vö. **Kántor** Lajos, **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945–1970,* Bukarest, Kriterion, 1971.

[232] Nem pusztán az erdélyi jelzőt nem lehetett használni a tárgymeghatározáskor, de a romániai magyar irodalom, mint külön entitás megfogalmazásában a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna beszélni. (Vö. a kor román irodalmpolitikáját meghatározó tételekkel: „literatura romana de expresie maghiara".)

[233] Láng Gusztáv elmondása szerint rendre össze is kevertek bizonyos alkotókat: például Szilágyi Domokost a főképp a két világháború közt alkotó Szilágyi Andrással! A magyarországi kiadás mindenesetre a maga megkésettségében is meghatározó volt! Egyrészt ugyan tizenkét éves késéssel a Kriterion-kiadás után jelent csak meg, másrészt viszont közvetlenül az 1945 utáni korszak irodalmi életét, irodalmi történéseit bemutató, tárgyaló akadémiai irodalomtörténet első kötetét követően (egy évre rá), tehát bizonyos értelemben kiemelt szerepben (megelőzve a nagyon megkésett líra- és a prózaköteteket!), ami a kor magyarországi politikai hangsúlyait is részben megvilágítja.

[234] Az erdélyi irodalom kortárs vetületei iránt érdeklődők is gyakran csak a transzszilvanista hagyományból és az akkori irodalomnak a történeti sajátosságaiból indultak ki. Czine Mihálynak, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom életét és munkásságát összefoglaló dolgozatát olvasva írja Kós Károly az 1966-os év nyitányán, „végre megtudhatom, hogy egy nem erdélyi és nem kortárs magyar szakember – immár negyedszázados távlatból – hogyan látja és értékeli ma a romániai magyar népkisebbségnek szinte a semmiből, pusztán a maga hitének erejével és eszközeivel életrehívott két évtizedes irodalmi munkáját és terméseredményét". Az örömteli pillanat, az elvárások és a baráti, közvetlen kapcsolat ellenére is Kós kénytelen nemcsak az aránytalanságok és hiányosságok miatt megfogalmazni nyomasztó érzéseit. „(…) nem tévedtem:

Az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli történetét már a Bertha-Görömbei szerzőpáros írta meg, meglehetősen más szempontrendszert alkalmazva, nagyrészt erősítve az említett törekvéseket a magyarországi recepcióban.[235] Monografikus igénnyel szintén Görömbei András dolgozta fel a csehszlovákiai magyar irodalom történetét,[236] ami 1982-ben egyrészt örvendetesnek számított, bár magában hordta a szükségszerűen szubjektív, egyoldalú bemutatás veszélyét, másrészt bizonyos álláspontok szerint maga a tény legalább ennyire szomorú is volt,[237] hiszen – eltérően az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti feldolgozásoktól – a helyi irodalmi élet nem volt képes mindezt „önerőből" megtenni. Ha szemügyre vesszük Bori Imre összefoglalását,[238] vagy az említett Kántor–Lángként elhíresült erdélyi irodalomtörténetet, a Görömbei–Bertha szerzőpáros hetvenes évekkel foglalkozó romániai magyar irodalomtörténetét vagy az említett csehszlovákiai irodalomtörténeti összefoglalást, könnyen kitűnik, hogy a kornak megfelelően mind a pozitivista irodalomszemlélet eszköztárát használják. Rövid kontextusteremtő bevezetőt követően az egyes szerzői pályaképek megrajzolásával kísérelnek meg számot adni különböző irodalmi történésekről. Ezek mellett feltűnően közös jegy bennük, hogy a kisebbségi magyar irodalmak helyzetét elsődlegesen nemzetiségi magyar-magyarországi magyar viszonylatban kísérlik meg leírni, s bár fenntartják a különálló irodalmak kulturális keretmeghatározásait, az „utódállamok" teljes kontextusát gyakran csak jelzésszerűen említik. Az irodalomtörténet, mint Kocur László is kifejtette, így azonban gyakran politikatörténethez lesz hasonlatossá, kauzalitást tételez állam és irodalom közt, s pontosan azt a buktatót nem lesz képes kikerülni, amihez képest hallgatólagosan megpróbált új kritériumokat találni: a látszat alapján az új irodalom csak az új államnak köszönheti létét és kialakulását.[239]

---

bajok vannak". (86.) A „bajok", a túlzott kiemelések és hibás megállapítások mellett a tárgyi tévedésekben is megnyilvánulnak, amiket a levélíró részletesen ki is fejt hosszú válaszában. Ezek legvalószínűbb forrása nem csupán az anyagnak hiányos ismeretéből következik, de oka ennek „[…] az irodalomesztétikai szempontokat befolyásoló politikai szempontok érvényesülése" is! (Vö. *Kós Károly levele Czine Mihályhoz, 1966. január*, in ***Kós** Károly levelezése **Czine** Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 86.) Szintén itt célszerű megemlíteni, hogy az 1968-as említett Írószövetségi felszólalások azt is jól példázzák, hogy a korábbi fogadtatás protokollszerűségét, illetve az értéket csak későn rangján kezelő hiányosságokat a hetvenes évekre éppen az „agyondédelgetés" módszereivel próbálták feledtetni.

[235] A nagyívű irodalmi kibontakozás évtizedét jellemző könyv már bevezetőjében leszögezi, hogy „erősödő felelősségérzet", illetve „élet és irodalom szoros összefüggése" alakítja nézőpontját. S minthogy az irodalom mennyiségi és minőségi fejlődése, gyarapodása aszinkrón a nemzetiség közösségi gondjainak megoldódásával, vagy akárcsak enyhülésével, ezért elsősorban olyan alapokra építkezik, amelyekben a műelemzés is elsődlegesen alárendelt a közösségi feladatvállalásoknak. „[…] a romániai magyar irodalom igazi felnőtté válását inkább a nehéz gondokkal küzdő nemzetiség életigényű, közösségi megmaradást és kibontakozást akaró feladatvállalása, a sajátosság méltóságát és értékét valló nemzetiségi magatartásformájának kimunkálása teremti meg." Vö. **Bertha** Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Bp., TIT, 1984, 4.

[236] Vö. **Görömbei** András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*, Bp., Akadémiai, 1982.

[237] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

[238] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1982.

[239] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

Ellenállás. Nemzetképalakzatok

A 19. századból eredeztethető, bár talán már korábbról is dokumentálható nemzeteszme az 1945 utáni időszakban a magyar nemzeti közösség létformájának kényszerű újragondolási igényét is ellehetetlenítő politikai helyzettel a maga torzulásait is némileg előrevetítette, hiszen az elzárt nemzetrészek a maguk kultúrnemzeti együttgondolkodását, öndefinícióját, vagy akár kapcsolattartását is legfeljebb a húszas évek korábbi közös tapasztalataira vezethették vissza. A mindent felülíró „proletár internacionalizmus" pedig csak egy államszocialista propaganda és kíméletlen cenzúra által uralt közép-európai nyilvánosságot kívánt biztosítani megoldásképpen minderre, melyben a környező országokbeli egyre erősödő nacionalizált diszkurzusok végképp felszámolták egy tárgyilagos történelemszemléletnek és a kisebbségekkel való kulturális eszmecserének a lehetőségét. Ezeket terhelték a sorozatos jogfosztások, melyek már az ötvenes években megkezdődtek. Románia politikai mozgástere az 1958-as szovjet katonai kivonulással kitágult, a bolsevik totalitarizmus összekapcsolása a nemzeti nacionalizmussal viszont a magyar értelmiség elleni retorziókra egyre több és hangsúlyosabb okot szolgáltatott: a Bolyai Egyetem botrányos megszüntetésétől az anyanyelvi oktatás tudatos szétzilálásán és a magyar értelmiség szétszóratásán át a Maros Magyar Autonóm Tartomány felszámolásáig, majd a nyolcvanas évekre a falurombolásig. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása vált. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukált, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak.

Mindez a recepcióban, s a magyarországi irodalmi élet történéseiben is egy alapvetően más mint esztétikai irányú buktatót hordozott magában, amely jogos és természetszerű érzelmi elfogultságban mutatkozott meg.[240] A két világháború közti traumák olvasói-befogadói újrajelentkezése s meghatározó mivolta ugyanis a hetvenes évek végére végképp tarthatatlanná váló, megoldatlan nemzeti és nemzetiségi problémakör kezeletlensége

[240] A nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak s hagyományainak vizsgálatában az sem feledhető szempont, hogy a romantikus, olykor mitikus irodalmi Erdély-kép kialakulása jórészt a nemzetformálódás idejével esett egybe, s a későbbiekben is megtartotta átstilizált, ám eléggé vitatható jelentésszegmenseit: „Erdélyt a romantika fedezte fel Magyarországnak. A romantika, amely térben és időben a távolit kereste, azt, ami messze van, titokzatos és ismeretlen." Erdély pedig a romantikus térség minden tartozékával felelt meg az efféle elvárásoknak: „voltak düledező várromjai, felhőkbe nyúló sziklái, havasai, és vízesései, volt véres, változatos múltja, sokféle népei: magyarok, székelyek, szászok, románok, örmények, görögök és cigányok. Erdély hálás föld volt a romantikus felfedezőknek." Vö. **Bisztray**, *i.m.,* 215.

folytán tört elő.[241] A magyarországi értelmiségi szembenállásnak megkésve ugyan, de a hetvenes–nyolcvanas évekre az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. „A kritikus értelmiségiek, a legális keretekben próbálkozó ellenzékiek számos olyan nyomásgyakorló akciót indítottak, amelyek a magyar kisebbségek jogainak a védelmét szolgálták. A magyar ellenzék számára a nyolcvanas években szorosan összekapcsolódott a demokrácia és a nemzeti függetlenség értéke."[242] Ehhez társult a leginkább szépirodalmi keretekben, majd publicisztikai műfajokban kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása. Az irodalom terén is megnyilvánuló bújtatott nemzeti érzés leghalványabb megfogalmazásait pedig természetszerűen több mint örvendetesnek vélték a jóhiszemű erdélyi olvasók egy olyan korban, amikor ráadásul a másik oldalról éppen a román nacionalizmus minden eszközének kínzó hatásait szenvedték a hétköznapjaikban.[243] Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett, a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is leginkább félhivatalosan megjelenő, legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által vált „forgalmazhatóvá". Fontos különbség, hogy míg Magyarországon létezhettek úgynevezett alternatív színházi törekvések, megtűrt régi és újabb szerzők, felpuhult irodalmi keretek és tematikák valamint reformtankönyvek, addig Erdélyben az idő előrehaladtával arányosan fokozódó represszió következtében csak a második nyilvánosság jelenthetett valóban „kimondható" alternatívát.[244] Maradt tehát (egy-két bátor kivételtől eltekintve) a

[241] A kádári restauráció megformálta ideológiai szemlélet értelmében az irodalompolitika is a modern haladás-eszméit állította szembe az elavultnak minősített nemzeti értékekkel, s a nemzeti hagyományokra való legcsekélyebb utalást is a maga ideológiájára veszélyes, legalábbis nyugtalanító feszültséget jelentő szemléletként ítélte meg.

[242] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A magyarság helyzete…, i.m.,* 231.

[243] Vö. Romániában a hetvenes évektől fokozatosan érezhetővé vált a román nemzeti mitológia újjáélesztése, a saját államiság jelentőségének fetisizálása, a szomszédok és a kisebbségek lebecsülése, a totalitárius állam eszközeinek felhasználása a nemzeti kisebbségek elnyomására, illetve asszimilációjára. Az új hangsúlyok a történetírásban és az irodalomban is kiemelt szerephez jutottak. (Lásd Lancranjan Erdély-konyvét. **Lancranjan,** Ion, *Cuvint despre Transilvania*, Bucuresti, Editura Sport-Turism, 1981.) A történelmi emlékművekkel, hamisításokkal a román nacionalista panteon hőseinek új kultusza kezdődött. A román publicisztika nyíltan hivatkozott a nemzeti büszkeségre, egyre nyíltabbá vált az ideológiai totalitarizmus összekapcsolása a hagyományos nacionalizmussal. A Ceausescu-féle hatalom nemzetiségi téren különben is mindig kettős játékot játszott: a nyílt antiszemitizmus mellett nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel a hatnapos háborút követően, és a romániai zsidóság egy jelentős részét egyszerűen eladta Izraelnek. Gazdasági kapcsolatokat és látszatdiplomáciát ápolt viszont nagyobb nyugat-európai országokkal, s közben a szászokat jórészt szintúgy kiárusította az egykori Nyugat-Németországnak. A magyar kisebbséggel való visszaélései ellenére az 1968-at követő időszakban második Jugoszláviaként ünnepeltette magát az Egyesült Államokkal, s a szovjet invázió veszélyének elmúltával csak a személyi kultusz rohamos eluralkodása, a nyílt nacionalizmus, valamint az erre reakcióként fellépő nyugati magyar „lobbi" erőteljes közbenjárása vetett véget e hallgatólagos gazdasági viszony továbbélésének.

[244] Ezzel kapcsolatban mindenképp megemlítendő az *Ellenpontok* rövid, ám igen komoly visszhangot kiváltó élete. A szamizdat lapot Szőcs Géza és társai 1982 márciusában (a hivatalosságok megtévesztésére 1981 decemberére visszakeltezve) indították, s 1982/8.-as számukban ENSZ-memorandumot is közzétettek. Lásd még **Molnár** János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története,* Szeged, (magánkiadás) 1993.

kimondatlanul is kimondott, mindennapok tartozékává vált allúzióktól terhes virágnyelv. A kor ambivalenciája értelmében az irodalom, akárcsak a kultúra egyéb területeinek hordozói is, így legalább két, egymással szemben álló funkciót töltött be. A közönséggel, a kultúra-fogyasztókkal való élő kapcsolata által, mely leginkább a színházi szférát emelte különleges helyre és rangra, egyrészről továbbra is meghatározta a hivatalosság ideológiájának hatalmi szolgálata, másrészt viszont a virtuális ellenállás helyszínéül is szolgált.[245]

Ezek kritikus szemléletének felvállalása a professzionális műértelmezésekben és az esetleges rangsorolásokban pedig egy valóban elenyésző kisebbséget jelentett csak az értelmiségi körökben is, amely mintegy „kettős kisebbségben" próbálta a józan érvrendszerek irodalomesztétikai minőségeit számon kérni azokban az alkotásokban, amelyekre nem vélte alkalmazhatónak a helyzettudat minden egyébnél fontosabb, és mind felett álló sematizmusait.

Prózafordulat és a recepció anakronizmusa.

A nyolcvanas évek közepétől megjelenő (próza)poétikai szemléletváltás paradigmatikus változása Magyarországon a kritikai recepcióban is érezhető volt. (Ekkor már a honmentő irányt, annak megkésettsége révén is ünneplő fogadtatás mellett, a más kritikusi nézeteket vallók részéről bizonyos erdélyi szerzők esetében a tapintatos elhallgatás is jellemző). A tudattörténeti vagy mentalitástörténeti momentumnak a kritikai visszhangban s a kor politikai-ideológiai összetettségében való megjelenése, a kánoni értékviszonyok adottságszerű polifóniájában már azt az ambivalenciát is mérlegelhette, hogy a kisebbségi magyar irodalmi művek magyarországi fogadtatása mennyire egyoldalúan, és mennyire szükségszerűen anakronisztikus a kortárs irodalomtörténeti változások, paradigmatikus elmozdulások és az újabb narratív elbeszéléstechnikák fejezetei mellett. A hetvenes–nyolcvanas évek prózai áttörése mellett ugyanis egy komoly felkészültséggel bíró, alapjaiban új szemléletet képviselő kritikusi gárda is fellépett Magyarországon, s ami még fontosabb, ezt megelőzően már magának az irodalomról szóló beszédnek az elméleti kereteit is sikerült

[245] A sorok közt olvasás Magyarországon éppoly jól ismert kettős beszédtechnikája, mely (főképp a színházi) kritikai szaknyelvben már a hatvanas évektől jelentkezett, (vö. **Jákfalvi** Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna, Bp., JAK, L'Harmattan, 2005) Erdélyben jellegében és arányaiban mutatott más színt. Ellentétben a két háború közti korszakkal, amikor az erdélyi magyarság aktivizálni tudta szellemi erőit, és bizonyos fokú intézményesített keretek közt önmaga vehette kezébe sorsa irányítását, a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe. A nyolcvanas évekre (amikorra még a rendszer elkötelezettebb magyar nemzetiségű kádereit is leépítik) fokozatosan fejlődött ki megmaradásának, nemzetisége vállalásának egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" jelentkezett, s a sorok közti olvasás gyakorlatát az irodalmi értelmezésmechanizmusok során kétszeres, nacionalista és kommunista cenzurális szorításban volt kénytelen alkalmazni.

bizonyos iskoláknak felülvizsgálniuk, s az újabb irodalomszemléleteket legalább részben meghonosítaniuk.[246] Az új prózairány, (melyben Esterházy vagy Nádas csak egy-egy vezéralaknak volt tekinthető) viszont ugyanúgy ellenzékinek, ellen-értékrendet képviselőnek, azt demonstrálónak számított, ahogyan az irodalompolitika nyílt tagadását, vagy a tiltott nemzeteszme továbbélését jelenthették egyes magyarországi olvasók számára például a Sütő-írások.[247] Mindezt terhelte az irodalomnak és sajnálatosan olykor az irodalmiságeszméknek is az értelmezésbeli, a politikainál sokkal szabadabb közege, amely pillanatnyi helyzetében kvázi-ellenzéki gesztusokra ösztönözte az írók mellett az értekező-próza különböző válfajainak a reprezentánsait is. A határon túli szerzőkkel és művekkel való foglalatoskodás a hetvenes–nyolcvanas évektől mindig valami aktuálpolitikai többletjelentést is hordozott, s nem egy alkalommal azok a kritikusok, akik az újpróza vagy éppen a hagyomány- és értékőrző nemzetiségi irodalmak felé fordultak, ezeket nyíltan vagy kevésbé nyíltan ürügyként használva, irodalomértelmező mivoltukat publicisztikára vagy egyenesen politikai megnyilatkozásokra használták.

A nyolcvanas évek sajátos vákuumhelyzeteiben mindezt tetézte, hogy számot kellett vetni az ellenzékiség, az „ellen-beszéd" műfaji-stiláris pluralizálódásával is, azzal hogy „a magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoport, amely ezzel a paradigmaváltással nem azonosult, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának szerepében tudta magát. Az ő részükről komoly gyanakvás kísérte az Esterházy-recepcióban

[246] A szemléleti tájékozódás expanzióját feltartóztatni már képtelen rendszer, az említett reformtörekvésekben az elméleti keretek horizonttágulásaira is lehetőséget nyújtott. A hetvenes–nyolcvanas évtizedeket a kötelező irodalomtörténeti pártos irodalomszemlélet mellett már egyéb tudományos beszédmódok kétségkívüli megléte is jellemzi, még akkor is, ha ezek rendszerint csak átfedésekkel, leginkább egymásba torlódó formációkként érvényesülnek, melyek nem tudnak igazából kibontakozni, kifejlődni, és hatásukban érvényesülni. Karakteres paradigmaváltás az irodalomtudományban a kilencvenes évekig jószerével nem történhetett, szemléletformáló erővel bíró termékeny diszkurzusok azonban már mindenképpen jelen voltak. Az említett félhivatalos vagy megtűrt keretekben, a hetvenes években például Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Bacsó Béla, Szegedy-Maszák Mihály, vagy a *Strukturalizmus* című kétkötetes, az Európa kiadó igen nagy példányszámban kiadott tanulmánykötetében felsorakozó fordítók egy olyan új irodalomtudományi szemléletet is jelentettek a hazai diszkurzusokban, amely a hangsúlyt már egyértelműen a szerző és a szöveg felől az értelmezésre és az értelmező irányába mozdította el. A befogadás időbeli szerkezete a hetvenes évek derekára-végére aztán, (például a Bonyhai Gábor szerkesztette Helikon-számban is testet öltve) a hermeneutikai és recepcióesztétikai megközelítéseket is előtérbe helyezte. A hazai irodalomértés különböző iskoláinak a kollektivista beszédmód alakította kánontól való függetlenedésében meghatározó határkőnek számított például a **Németh G.** Béla által szerkesztett *El nem ért bizonyosság* (Bp., Akadémiai, 1972) című kötet, mely tudatosan távolodott a vázolt szemlélettől, csakhogy ebben a tudatosságban egyszerre a történeti aspektus is jelentkezett, azazhogy nem a kortárs irodalmi művekre vonatkoztak a másféle szempontrendszert alkalmazó, újító szövegelemzések. Valószínűsíthető, hogy 'határon túli' vonatkozásaikban tudatosan, s nem csak szakmai perspektívából mellőzték a korábbi értékelések felülvizsgálatát, s talán azért is, mert már felismerhetővé vált a veszélye annak, hogy az erdélyi irodalmi alkotások részben kialakult, részben megtűrt, de már „leosztott" értékelési szokásrendje olyan ideológiai implikációktól terhes, amelyek legapróbb kibillentése is – a kényes kérdéskör közepette – legalább kétféle, szakmai és politikai ellenérzésekkel járhat.

[247] Ezek hatásáról a recepcióban lásd részletesen a következő fejezetet.

meginduló szemléletváltást".[248] Az olykor nyílt szembenállás hallgatólagos viszonyai a különböző szekértáborok értelmezői gyakorlatán túl, a honmentő retorikában egyes esetekben „az üldözöttség és kiszorítottság nagy hagyományú helyzettudatával"[249] tetézve, a legjobb posztnépi irodalmi képviseletet is néhány újonnan felfedezett, határon túl élő szerzőben vélte felfedezni.[250]

A publikálás feltételeinek javulásával, a lehetőségek, a nyitás nagyobb fokú kihasználásával arányosan az elemzett kritikai visszhangra általánosan érvényes lesz, hogy csak az értékrendbe tartozónak tételezett szerzőket és műveiket vonta be vizsgálódásai körébe, s az így támogatandó szerzőkről igyekezett le is választani az egyéb irodalmi törekvések, más stílusbeli, más szemléletet valló, esetleg más ideológiai azonosulás lehetőségét nyújtó alakzatait.[251] A Bretter-iskola új filozófiai hangja (mely már a hetvenes évek derekától bizonyította, hogy lehet más nyelvet is használni, mint a hivatalos irodalompolitika, a pártideológia által megkövetelt nyelvezet), a harmadik Forrás-nemzedék tiltakozó hiányköltészete vagy éppen az áttelepült szerzők méltatása, hangsúlyaiban mind elmaradt a kollektív értéktudatot felvállalók mögött. Hetvenes évekbeli erdélyi sikerei és méltatása[252]ellenére Bodor Ádám magyarországi „felfedezését" és népszerűsítését például nem az említett posztnépi, vagy honmentő szózatokat képviselő értelmezői iskola, hanem például a „Kilencek" néven emlegetett költőcsoport tagjai[253] vagy jórészt az a Balassa Péter

[248] Vö. **Szilágyi** Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995, 30.

[249] Uo.

[250] Annak ellenére ugyanis, hogy az új prózának kritikákban is megalapozott értékrendje alternatív szövegkorpuszt jelölt ki a hivatalos irodalompolitikai ellenében, amellyel a kollektív nemzeti szemléletet felvállaló népi irány mintegy újrateremtett egy erőszakosan elvágott tradíciót, vezéralakjai (elsődlegesen Illyés és Németh László) után – mint Szilágyi Márton megfogalmazta –, nem akadt hasonló súlyú tehetségre, s irodalmi listakánonja is többnyire „azonosnak mutatkozott a hivatalos irodalompolitika preferálta, önlegitimációs névsorral. Így arra kényszerültek, hogy az azonos szövegkorpuszon belül mutassanak föl eltérő értékhangsúlyokat, tehát – mondjuk – Adynak, Németh Lászlónak vagy Illyésnek azokat a vonulatait erősítsék föl az önmeghatározás és az eltérés demonstrálása érdekében, amelyet az irodalompolitika nem kívánt magába építeni". E mellett, ezzel némiképp összefüggésben maradt tehát alternatíva az eddig kényszerűségből elzárt határon túli magyar irodalmak néhány emblematikusnak kijelölt alakja által a hasonló értékrendek felfedezése és tudatosítása. Vö. **Szilágyi**, *i.m.,* 30.

[251] Míg a hatvanas-hetvenes évek fordulójának, az „egymásracsúszás" gazdag irodalmi termésének, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának fogadtatását alapvetően csak a részleges tájékozatlanság és a politikai-történelmi elzártság nehezítette, a nyolcvanas évek közepén már a kanonikus érdekek is egyértelműsítik, hogy a heroizált helyzettudatra összpontosító ideológiaformák a forma korszerű ontológiai lehetőségei helyett az „üzenet" esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit vizsgálták.

[252] 1974-ben, második novelláskötete kapcsán például már Pezsgő-díjat kapott. (Az 1971-ben irodalomkritikusok által alapított díj az évtized folyamán egyre rangosabb értékmérő lett, melynek elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves Írószövetségi díjak odaítélését előzte meg!)

[253] Például Kovács István, Mezey Katalin, Kiss Benedek, Győri László.

végezte el, aki éppen az új próza irányzatának elsődleges kánonalkotójaként vált kora egyik legnagyobb hatású kritikusává.[254]

Az elismertetések elsődleges momentuma, az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban, gyakorta az elemzés helyett a közvetlen beiktatást választotta. Persze ez többnyire éppúgy megfigyelhető volt az említett új próza visszhangját kiteljesítők írásaiban, mint az elemzett recepcióban, hiszen az erkölcsi-pedagógiai pátosz elsődlegesen itt is, ott is alapvetően az író tekintélyét volt hivatott nyomatékosítani. Legfeljebb azt a különbséget célszerű hangsúlyoznunk, hogy a kollektivitás-igény feladása nem kölcsönzött arányaiban akkora legitimitást az ilyenfajta módszertan erkölcsi patetizmusának. Mindenesetre egy egész regionális irodalmat helyettesítő, elfedő szerzői listakánon ellenében (talán a tovább élő kánoni rang, hely, tekintély szublimációja által is), az újabb irodalmárgenerációk sem tudtak mindig hatékonyan fellépni. Olykor a csapdahelyzetet felismerő kritikusok, az elhallgatásokon túl, az eszközszereptől távolodva éppen olyan életműveket mondtak, mintegy kompenzációként a paradigmaváltáshoz tartozóknak, amelyek szintén komolyabb kritikusi elemzés nélkül kerülhettek beválogatásra a hipotetikus listakánon újabb formáiba.[255]

A különböző kritikusi diszkurzusrendek személyiség hitelesítette, kivívott tekintélye megtalálható volt mindkét irányzatban. A különböző értékrendek nyilván másként viszonyultak adott problematikákhoz, elveik különbözősége mellett is, az említett Balassa példa viszont csekély próbálkozásnak tekinthető csak a másik értelmezői iskolának a bejáratott gyakorlatával szemben, amennyiben a határon túli szerzők esetében azóta sem mindig sikerült elkerülni a sajátosságokra épülő ideologikus kisajátításformákat. Hiszen, mint Szilágyi Márton írta, az ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó iskolás tekintélyek „a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívántak fölerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. Tisztelet a kivételnek. Ezek a látensen eszközszerepre kárhoztatott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát

[254] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.,* 32. illetve lásd **Balassa** Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.
Bodor külföldi népszerűségét fordításai révén elsősorban Richard Aczel segítette. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk bizonyos novelláinak korai megfilmesítéséről sem, (még jóval az áttelepülése előtt, 1972, illetve 1973-ban Bacsó Béla és Fábri Zoltán által) még ha ezek jórészt visszhangtalanok is maradtak.

[255] Példaként lehetne Grendelt, vagy erdélyi szerzők közül talán – kisebb mértékben – Mózes Attilát, Bogdán Lászlót említenünk. A korban szokványos párhuzamkereséseken túl, mely műveket és szerzőiket magyarországi–határon túli megfeleltetésekben vélte megragadhatónak (a számtalan példából most csak a releváns: Sütő naplóregényét mezőségi *Puszták népé*nek, új *Húsz óra*nak mondják, a mintegy folytatásnak is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* pedig erdélyi *Kháron ladikján*ként aposztrofálják), az újabb irányok is folytatni látszottak e nem túl szerencsés összehasonlítgatást. (Így lesz például Grendel Esterházy felvidéki párja, stb.)

Sütő András és Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak."[256]

Bodor Ádám keserű szavai a korábbi időszakokra nézve is, még inkább megvilágítják a csapdahelyzetet: „Ha erdélyi magyar irodalomról volt szó, itt évtizedeken át mindig ugyanaz a két-három név hangzott el, ezek méltatlan módon elfedték a többieket. Az anyaországi illetékesek mindig valami diszkriminatív leereszkedéssel tekintettek a határokon túlra, megengedve maguknak azt a fényűzést, hogy az odaát keletkezett alkotásokból, illetve szerzők közül szelektív elvek alapján válogassanak. Félelmetesen buta és kártékony dolog volt, ám kétségkívül kényelmes. Kialakultak a kapcsolattartás legitim vonalai, ezekről kényelmetlen lett volna letérni. Egy középszintű magyarországi értelmiségi kellő tájékozottság híján, tudatlan, közönyös, vagy elfogult újságíróknak köszönhetően kénytelen volt beérni az erdélyi művelődés azon kiválóságaival, akiket egy buta, provinciális szemlélet rájuk tukmált. Valahol, egy házban, egy szalonban el lett döntve, ki kicsoda, és ez a dolog természeténél fogva tartotta magát évtizedeken át. Tetszett ez így az elnemzetietlenítő hatalomnak is, mintha az egészet ő találta volna ki. És ezzel akaratlanul is, messzemenően eleget tett természetesen a román hivatalosságok elvárásainak is, hiszen mindez egybevágott azok elképzeléseivel. Nagy megelégedéssel tapasztalták, hogy a kisebbségi művelődés potenciálját az anyaországból is sorvasztják."[257]

Az értelmezésbeli buktatók erős tradicionalitása az irodalomszociológiai, irodalompolitikai feltételrendszer bonyodalmai közt később sem tette mindig lehetővé az egyszerűen kivitelezhető szemléletváltást, vagy akár csak a finomabb artikulációt. Az erdélyi szerzők egyenként különnemű, s egyaránt új minőségeket képviselő alkotásaikban is kompakt csoportként jelentek meg a recepcióban, s ennek olykor máig tovább élő képe egy rosszul értelmezett irodalmi szolidaritás alapvetően hetvenes–nyolcvanas évekbeli hagyományát folytatja.[258]

---

[256] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

[257] Vö. **Bodor** Ádám, *A börtön szaga. – Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*, Bp., Magvető, 2002, 205.

[258] A korábbi meghatározottságok, melyek egy többnyire egyszólamú periódusban, fontosnak érzett szerepértelmezéseik révén válhattak véleményformálókká, túlélni látszottak minden újabb szemléleti bővítést. A korabeli viszonyok mellett, ez némiképp a vizsgált értékrendek „szentsége", sérthetetlensége révén is magyarázható. Aki azokat irodalmi értékekre vonatkozólag is érvényesen fogadta el, mindezt alapvetően kritika nélkül tette. Ennek a feltevésnek értelmében a recepció hangsúlyai az egyre nyíltabb nemzetiségi-politikai destrukcióval (melyben a megsemmisítésre kiszemelt nemzetközösség számára a túlélés vagy a szülőföldön maradás vált egyben az ellenállás egyetlen lehetséges formájává) egyenes arányban vélte kiolvashatónak immár az összes erdélyi műből az említett transzszilván jegyeket. A zárt intertextualitásként működő értelmezési keret sok esetben máig tartó hatása olyan irodalomszociológiai vizsgálódást is szükségszerűvé tesz, amely tekintettel van arra, hogy a kortörténeti, hatástörténeti és kultusztörténeti jegyek egyszerre válhatnak a fogadtatásnak nem pusztán megalapozó, de alapvetően pszichológiai jegyei által továbbörökítő minősítéseivé. Ugyanakkor elsődlegesen figyelmeztetnek művek újraolvasásának, újraolvashatóságának tudatosítását igénylő, azokat végre szűkebb szakmai szempontokból elemző értelmezésekre, illetve ezek hiányosságára.

Elmozdulás?

A mai recepció felől tekintve a vázolt transzszilván-népi-nemzeti örökség, a marxista szólamok közt megbúvó honmentő attitűdök és az olykor megrekedő pozitivista terminológia máig folyamatosan része egyes művek hatástörténetének, s természetszerű, hogy a korábbi alkotások esetén a történelmi-politikai megközelítés hozadékait nem lehet kitörölni, legalábbis a lehetőség szintjén, történeti értékelésük kapcsán, ezekkel ma is számolni kell. S bár ebből kifolyólag is, volt olyan időszak, amikor kétségtelenül igaznak bizonyulhattak a szomszédos államok bármelyikének magyar irodalmára utaló olyan sorok, mely szerint ennek „ma is elsőrendűen vállalnia kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát" – a hasonló megállapítások jószerével már keletkezésükkor, a kilencvenes évek közepén is anakronisztikusnak voltak mondhatók.[259]

Adott történelmi szituáltság mindig legitimálhat bizonyos mértékig olyan helyzeteket, amikor az irodalom kulturális mindenesi szerepkört kénytelen magára vállalni, de e szerepkörök erőszakos jelenbéli fenntartása minden bizonnyal nem veszi figyelembe a megváltozott társadalompolitikai helyzetben az irodalomra is vonatkozó saját létrehozott intézményrendszert és a disztributív társadalomtudományi szempontrendszereket sem. A mai társadalomtörténeti háttérről szóló ismereteink egy árnyaltabb kép kialakítását is lehetővé teszik, amelyben a hagyomány kiegészíthetősége, a történeti értekezésekben sem csupán paradigmatikus választáskényszernek minősül, de egyben saját fenntarthatóságának alapvető szükségszerűsége is lesz. Ezért is lehet feltűnő, hogy a kilencvenes évek legvégén, sőt napjainkban is létezik kitartó védelmezője ez utóbbi feladatorientált álláspontnak (melyben az értelmezői irányultság esetleges változása feltételezett értékvesztéssel párosul még az új alkotásokra nézve is!), holott már a hetvenes években is többen hallatták szavukat a nemzetiségi, kisebbségi, regionális magyar irodalmak értékelésében tett recepcióbeli egyneműsítés, a megszabott tematikai és funkcionális keretlehetőségek, valamint a minőségi engedmények ellen.[260]

Az említett nyolcvanas évek vitái sem léptek többnyire túl a keretlehetőségek pozitivista meghatározásán, holott nem a teljes határon túli magyarság, és annak jegyei

[259] Lásd **Pomogáts** Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3, 246.
[260] Vö. Fried István abszurdnak minősítő megállapítását Bori Imre azon kísérletével kapcsolatosan, mely a jelen irodalmi-irodalomtörténeti tudatát az 1919-es politikai helyzethez igazította. **Fried** István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989, 39.

(például erdélyisége), de a határon túli magyar irodalmiság elméleti alapjainak a vizsgálata maradt gyakorlatilag mindmáig megfogalmazatlan. Tőzsér Árpád a Felvidék magyar irodalmával kapcsolatban ezért írhatta, hogy az utóbbi évtizedekben „irodalomtörténészeink olyasmivel foglalkoztak hát, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Természetesnek vették a »határon túli magyar irodalmak« autonóm létét, azt a valamit, ami már akkor, (a szocializmus bezártsága idején) sem igen volt természetes, most, a határok átjárhatósága, spiritualizálódása korában meg egyenesen szembeötlő a problematikussága."[261]

Pedig Tőzsér vitatott nézetei, a könyvét ért kritikákkal is ellentétben, az újabb erdélyi írónemzedékek jelentős részéhez és mozgalmaikhoz hasonlóan[262] nem pusztán arra figyelmeztettek, hogy a nemzetiségi irodalmak autonóm létének módja mára mindenképpen megkérdőjelezendő, de az „egyetlen", „egyetemes", vagy „nemzeti" irodalom fogalmát is szükségesnek tartották felülvizsgálni.[263] Az általam említett ideologikus alakzatok esetleges szűkítő momentumainak, illetve ezek hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek átértékelése, és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ezért válik elengedhetetlenné. (Bár mint említettem, a buktatók kapcsán nem csupán az eddigi értelmezések kiegészítésről, de új módszertani értékkategóriákról van szükségszerűen szó!). Csak ezek által juthat mégis érvényesen kifejezésre, hogy az említett recepcióban milyen szerepet is játszott például a hatalom által elnémított vagy megtűrt, megcsonkított, lappangó kánoniságként a transzszilvanista jegyeket viselő, közösségi-képviseleti értéktudat, (annak minden viszonylagos archaizmusával és anakronizmusával együtt) vagy hogy a politikai korlátok megszűntével mennyiben kell, lehet, szükségszerű-e egyáltalán továbbra is önálló magyar irodalmakról beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként vizsgáló irodalomtörténeti szemlélet számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet. A sajátosságok történelmi meghatározásain túl, az etikai-képviseleti szerepvállalásokhoz, a 'küldetéshez' ragaszkodók értékelmélete viszont (a többszínűség, vagy a rész-egész viszony hangoztatása mellett is) olyan anomáliákkal járhat, amely nem kerülheti el az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedében született írások értelmezésekor a 'kisebbségi létdokumentáció' kategóriáiban való különálló gondolkodást, s a muzeális értékeknek kijáró hangsúlyos történeti értékelést.[264]

[261] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998, 50.
[262] Például az Éneklő Borz vagy az Előretolt Helyőrség szerzői körében.
[263] Jogosan kérdhette: „mi van a nyelv határai és a nemzet határai közötti terra incognitában?" Vö. **Tőzsér**, *i.m.,* 51.; A kérdés – ugyan más formában – de már az említett Önszemléleti vitában, 1982-ben is elhangzott. Ezredvégi aktualitása egyben a problémák megoldatlanságát is jelzi. Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.
[264] Mely azt a látszatot keltheti, mintha egy kisebbségben születő irodalom nem is lenne más, mint kisebbségi problematikát, s humánideológiai referenciákat tárgyaló irodalom.

A terminológiai tudatosság mellett mindenesetre nemigen célszerű merev kategóriákban gondolkodnunk, és az egymástól sokszor eltérő tudatossági fokú korszakok, életművek nemzeti/nemzetiségi szemléletét egybemosnunk, vagy a különböző régiók egyneműnek tételezett irodalomeszményét kivetítve általánosságban értékelnünk a határon túli magyar irodalmi törekvéseket. Annál is inkább, mert az irodalomközi folyamatok dinamizmusát szem előtt tartva, a szükséges régióspecifikumokra való következtetések sem tüntetik majd el például az erdélyi magyar, illetve a magyarországi nézőpontok jó néhány eltérését. Az egymás mellett megképződő, egymást kiegészítő és sokszor szükségszerűen egymást nem pusztán formáló, de kizáró kánonok kaleidoszkópszerű elrendeződéséből létrejövő (nemzeti alapú, regionális, osztály jellegű, korszakokhoz kötött vagy célelvű paraméterein túlmutatni is tudó) irodalomszemlélet nemcsak megfontolandó, de igen termékeny is lehet.

Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma

Ha a kor említett irodalomtörténetei többes magyar irodalmakat hoztak is szóba, saját alkalmazott történeti dialektikájuk kapcsán valójában nem egyenrangú magyar irodalmakat írtak le, így a különböző országokban születő magyar irodalmak hallgatólagos s olykor utópisztikus egységképe éppen a megmaradás elemi feltételeinek a látványos javulásakor, annak legreménytelibb pillanataiban, az 1989-es fordulatot követően erősödhetett fel ismét. A kényszerű különállás kulturális fejezeteinek a lezárásával a sebek is jól láthatóan más fényben mutatkoztak meg, az egységnek viszont csak jelképes helyreállását jelentette, hogy 1990 legelején a Magyar Írószövetség tiszteletbeli tagjaivá nyilvánították a határon túli magyar írókat.[265]

A történelmi korlátok megszűntével a felszabadult játéktér olyan nagyfokú differenciálódást vont maga után, amelyben a társadalmi-történelmi helyzet már nem viszonylagos értékképzőként, hanem egyszerű adottságként funkcionált. Az összmagyar irodalomban való gondolkodás lehetősége mellett teret kaptak azok a szemléletbeli differenciálódást nyújtó irodalomelméleti hatások is, amelyek nagyrészt magyarországi közvetítéssel a kisebbségi besorolást keresztező tényezőket is felerősítették. (A csak részben újonnan kialakuló, irányzatok szerint megoszló folyóirat- és könyvkiadói struktúra is ezt erősítette.) A magyar nyelvterületen való szabad mozgás a korábbi évek abszurd

[265] Göncz Árpád, az Írószövetség akkori elnök – az 1989-es közgyűlés által elfogadott alapszabály értelmében – jelképes gesztusként ajánlotta fel 1990-ben a Magyar Írószövetség rendkívüli tagságát a határokon kívül élő magyar íróknak, méghozzá „az egyetemes magyar irodalom egészséges vérkeringését” helyreállítva és kapcsolatainak szervezett biztosítása érdekében.

léthelyzeteire a fiatalabb nemzedékek által megfogalmazott kritikát is erőteljesebbé tette. Akik korábban programosan más, például posztmodern költészetbe kezdtek, mintegy tiltakozásul a társadalmi küldetésvállalás helyett, immár saját intézményi keretben is gondolkodhattak.

Az 1989-es történelmi változásokat követően megvalósulni látszó képletes egység egyéb ideológiai nehezékektől lett terhes az évtized folyamán, s mára jóformán ismét felerősödni látszik Erdélyben az a nézet is, mely szerint a különálló, részben új hagyományokkal rendelkező irodalmi életnek mégiscsak van valamiféle kényszerű sajátsága, ha egyebütt nem, hát a különböző olvasatok szintjén.[266] A napi politika irodalmi értékítéletekbe való beszivárgásának számtalan esete ráadásul ma is felsorolható,[267] amelyek egy újfajta ideológiai csapdahelyzetet teremtve távolodnak el ismét az esztétikai megítélések irodalmi jellegétől.[268] Ami kétségtelen, az bizonyára az olvasatok másságának a kérdése, amely akár a teljes kelet-közép-európai irodalomra nagy általánosságokban is megfogalmazható lenne. Éspedig úgy, hogy a meghonosodott demokráciában élő nyugati olvasó számára nem, vagy csak nehezen dekódolható a kelet-közép-európai valóság irodalmi ábrázolása, mert a szövegben szervesített valóságreferenciákat képtelen értelmezni, illetve saját életminőségének tükrében valószínűleg nem érzékelheti azt az elemi létveszélyeztetettséget, amelyet ezek a referenciák magukban hordoznak.[269] Az ilyenfajta befogadói elkülönböződés ugyanakkor éppen az erdélyi szerzők újabb generációja számára nem jelentette azt, hogy kényszerűen belebonyolódjék a terminológiákba, s abba, hogy van-e egyáltalán értelme a felosztásoknak.[270] Hangsúlyozandó, itt fontos szerepet játszott az is, hogy az Erdélyben élő vagy akár onnan elszármazott szerzők is szerették volna levetni

---

[266] A kényszerű különolvasatok hangsúlyozói, ha a Németh László-i *külön irodalmi* szentenciát nem is fogadják el, az utóbbi évekbeli utópisztikus szellemi egységnek a gyakorlati kudarcára is hivatkozva mondják, hogy a regionális magyar irodalmaknak külön olvasatuk van. Legalábbis valami ilyen kell, hogy legyen, az erdélyinek például azért, mert „Az erdélyi magyarság a 20. század második felében Európa legkisebb népei közül való: szabadon választott elöljárói nincsenek, önrendelkezése problémaként sem vethető fel, tulajdonából kiforgatták, anyaországa igyekszik nem tudni róla" – s mindez tárgyiasul valahol a művekben is. (Vö. **Vida** Gábor utószavát **Mózes** Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974–1990*, [Marosvásárhely, Mentor, 2004] című kötetéhez.)

[267] Például a 2004. decemberi 5-i sikertelen népszavazás kapcsán.

[268] Egyetlen példa a kiszólásokra: Duma-István András moldvai csángó-magyar költő műveit értékelve Sántha Attila írja: „a [kivándorlás] mely – a jólétüket a 'románoktól' féltő anyaországiaknak mondom – véletlenül sem Magyarországra, hanem Itáliába, 'Szpániába', Izráelbe irányul". Vö. **Sántha** Attila, *Könyv a fény jegyében*, in Székelyföld, 2005/7, 91.

[269] Nem véletlenül emlékeztetett éppen Mózes Attila még 1990-ben Csiki László könyvéről szóló kritikájában, hogy Európa nyugatibb fele Marquez *Száz év magány*át is 'mágikus realizmusnak' titulálta. „Ezek szerint Csiki László regényei 'mágikus szocialista realista' művek? Na ne vicceljünk! Nincs itt semmiféle mágia, hacsak a tébolyt nem számítjuk annak!" Vö. **Mózes** Attila *i.m.*

[270] Ahogyan Tőzsér a Felvidéken, Mózes Attila Erdélyben szögezte le: „Külön erdélyi irodalom márpedig nincs!"

magukról azt a triviális terhet, miszerint ők elsősorban erdélyiek, s csak másodsorban szerzők!

Egy nemrég megjelent filozófusi „töprengés" furcsamód amellett, hogy leszögezi, különálló délvidéki magyar irodalom bizonyosan nem létezik, s hozzáteszi „Tényekre támaszkodva azt mondhatjuk, hogy viszont magyar irodalom a Délvidéken kétségkívül van!", a megállapítás logikájában mégis éppen az erdélyi magyar irodalomra, mint különálló egységre[271] hivatkozva vet fel olyan anomáliát, amely a *belülállás* vagy a *kívülrekedés* logikátlanságait ez utóbbi javára kényszerül eldönteni. Az egyéb határon túli régiókkal szemben ugyanis több esetben is megfigyelhető, hogy Erdélynek a történelmi, kulturális meghatározottságaira, múltjára, művészetére, önálló államformájára és státusára támaszkodva hivatkoznak valóban meghatározóbb egységre, különállásra vagy akár önállóságra is. Ennek a látszólagos, az irodalmi életben igencsak elterjedt tévhitnek pedig könnyű az olvasatok természetes különbözőségét vagy a történelmi, politikai, társadalomtörténeti valós különállást egy szükségszerűségből autonómnak tételezett intézményes irodalomeszménnyel összemosni.[272]

Sokatmondó mégis, hogy míg Magyarországon a szellemi élet irodalmi vonatkozásai elsődlegesen járultak hozzá ahhoz a társadalmi-politikai változáshoz, amely a nyolcvanas évtized legvégére a magyar társadalomban végbement, addig a társadalmi küldetés és a közösségi megszólalás érvényességét éppen ezek a politikai-társadalmi átrendeződések hatálytalanították, s az érvénytelenítő irodalomtudományi szemléletváltásban az ideológiai távlatoktól szabadulva elsődlegesen a nyelvkritikai szempontokat állították előtérbe. A határon túli magyar irodalmak értékelésében és az irodalomtörténeti munkákban paradox módon mégsem tekintették érvénytelennek semmilyen hivatalos fórumon a társadalmi-politikai változások következtében kialakult helyzetre továbbra is a hetvenes–nyolcvanas évtized értelmezői gyakorlatát alkalmazni. A terminusok részben történő átértékelése mellett,

[271] „Az erdélyi irodalom meglétét, úgy gondolom, nem tagadja senki. Van külön magyar irodalom Erdélyben: erdélyi jelleggel, erdélyi 'ízekkel', színekkel, nyelvezettel, olyasféle tájakkal és emberekkel, melyek nem lehetnek sehol másutt a világon". Lásd **Hoppál** Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

[272] Létezett Trianon előtt is külön erdélyiség, s külön erdélyi iskolák mindig is alakultak, ahogyan a tudomány világában is gyakorlati szükségszerűségből jöttek létre korábban is erdélyi intézmények (például az Erdélyi Múzeum Egyesület az Akadémia mintájára), de csak igen erős megszorításokkal beszélhetnénk önálló, autonóm erdélyi filozófiáról, színházról, vagy természettudományról. Az irodalom fogadtatásbeli önállóságának a kiemelt hangsúlyai részben annak köszönhették létjogosultságukat, hogy a kényszerű trianoni határokat elsőként az irodalom törte át (kezdetben lírai költőivel, később a történelmi regénnyel). Itt sem feledhető, egyszerű példaként, hogy Erdély különállásának irodalmi hangsúlyai leginkább csak a tematikák szintjén jelentkezett. Sem a nyelvi, sem a (próza)poétikai hagyomány irodalmi vetületei, sem az intézményi háttér, de még a befogadók terén sem beszélhetnénk önállóságról. Az *Erdélyi Helikon* olvasóinak igen jelentős része a két háború közt is Erdélyen kívül élő volt, mint ahogyan a lap is kormányzati támogatást kapott.

esetleg helyett, nem valósult meg egy módszertanbeli olyan szemléletváltás, amely jellemezte a magyarországi újabb irodalmi értelmezésalakzatok megnyíló pilléreit és csomópontjait.

Irodalom és társadalom

Az irodalomnak társadalmi tevékenységként való feltüntetése manapság ismét nem áll távol némely újabb nyugat-európai irodalomtudományi elgondolástól, olyan művészeti meghatározottságoktól vagy kontextualista kultúravizsgálattól, amelyik csakis egyéb kulturális szegmensekkel összefüggésben kívánja szemlélni magát az irodalmi történés hatásmechanizmusait. A kultúrakutatás mai álláspontja szerint is célszerű viszont különbséget tenni a kényszer szülte, szubjektívnek is mondható értelmezések legitimációjának (leginkább csak külső tényezők megszabta játékterének) elfogadása és a valóban pozitivista örökségnek tulajdonított önérték rendíthetetlenségébe vetett hit által beszüremkedő szövegértés máig továbbélő igénye között, amelyben immanens és spekulatív szövegi létmódok értékellentéte lappanghat. Az elemzett értékelvek utólagosan valóban tételezhetők lennének az egyfajta olvasat, a szubjektivitás gondolatiságában is biztos tudást igénylő, arra kizárólagos igényt tartó, de a mai értelmezéshorizontokban már legfeljebb (a sok közül) egyetlen értelmezésmomentumnak a kiváltságok nélküli státusát hordozó szövegértés történeti módozataiként. Csakhogy az intézményesített, formális-kanonikus kritika legkevésbé sem szövegközpontú eljárásai miatt, ennek a filológiai helyett többnyire gondolati alátámasztású módszertanában szükséges felismerni e szövegértésben a szövegnek azon horizontjait is, amelyekben az irodalmi-társadalmi konnotációitól függetlenül is, az mint eleve pozitív léttel elgondolt tény „ment elébe saját megállapíthatósága ismérveinek”.[273] Az oksági meghatározottság magyarázó erejének a túlértékelése az elemzett korszakban ugyanis végig ott lappang a kisebbségi/nemzetiségi/regionális irodalmak magyar (nemzeti) irodalomba, irodalomtörténetbe való integrálhatóságának kérdésfelvetésekor. A jelzők determináltsága pedig a megértő észleléstől függetlenül alakíthatott ki olyan regisztereket, amelyek feltöltése a kulturális, etikai, morális vagy éppen helyzettudati ismereteket, az esztétikai értékelést megelőző momentummá avatták. A szűk, egysíkú diszkurzust persze az egyéni szerepek és emberi, szakmai kapcsolatok, kapcsolatrendszerek is nagymértékben befolyásolták. A nyolcvanas évek Magyarországán gyakorlatilag azonos szempontrendszerű kritikai értésmódból értelmezték, láttatták, elemezték az egyes határon túli életműveket, ugyanakkor nem állítható, hogy mindig okkal maradtak volna majdhogynem teljességgel

[273] Kulcsár Szabó Ernő kifejezése. Vö. UŐ, *Az új kritika dilemmái, i.m.,* 64.

csöndben (sokszor hallgatásukkal demonstrálva) mindazon szerzők és iskolák, akik ellenvéleményüket, minőségi és módszertani kifogásaikat szintúgy egy politikai-ideológiai helyzet miatt látták jobbnak nem hangoztatni.[274]

Kulturális emlékezet

A modern művelődésesztétikák és szociológiai társadalomelméletek a kultúrának képzésen történő hagyományozhatósága mellett, a kulturális kánoniság legitimációjának fenntarthatóságát gyakran a kisebbségi irodalmakat is érintő hagyomány és kultúrafordítás kettősében, azaz folyamatos újraértelmezési keretben vélik magyarázhatónak. A kulturális emlékezet megszabta textuális térben nem arra emlékszünk, ami le van írva, hanem ami a leírt sorok mögött van, s ami mintegy szükségszerűen behatárolja azt az időkeretet, melyben a kulturális emlékezet saját formáit még aktívan fenn tudja tartani. Ha az irodalmi hagyomány formáinak szükségszerű újraértésében az értékmentés mintegy fordításhoz hasonló rekonstrukcióját feltételezzük, a fordításanalógia és a hagyomány mindenkori viszonyának állandó értelmezésre szorultsága arra is rávilágíthat, hogy egy szélesebb kontextusban a hagyományban tételezett irodalomszemléletünk szűkebb vagy tágabb formáiról, végsősoron a kulturális emlékezet általi különböző irodalomszemléleteinkről és normáinkról van szó. Ezeknek a közelmúltra vonatkozó kódjai (a maguk letisztázatlan terminológiai determinizmusában, s a korban oly elterjedt, említett virágnyelv problematikussága révén) határozzák meg a hagyományozhatóság aktuális sikerességét.

[274] Bár a kánonkommentár összetett kérdésköre szempontjából az irodalomtörténeti ignorálások szerepe sem meríthető ki csupán egyszeri tagadásuk vagy kritikájuk révén, bizonyos emblematikus életművek esetében a kérdés máig érvényesen megmarad: mennyiben lehet más dimenzióban is szemlélni például Tamási vagy Nyírő műveinek, esetleg éppen Sütő életművének azon tartalmi meghatározottságait és sokszor kultikus jegyeit, amelyek legitimitásukat nagyrészt egy történelmi kor meghatározottságaiban, szükségszerűségében, kényszerében vagy éppen tiltásában kapták? Nyírő József sokáig Tamási mellett talán a legnépszerűbb erdélyi szerző volt Magyarországon, s ma az egykori kortárs Wass Albert látszik átvenni e népszerűségi helyet. Mindkettőjüknek két-két életműsorozata létezik, melyből egyik Erdélyben, másik Magyarországon kerül kiadásra. 1945 előtt, Nyírő művei mind az Erdélyi Szépmíves Céh, mind a budapesti Révai Könyvkiadó jóvoltából igen nagy példányszámban kerültek az olvasók kezébe. Nem mellékes szempont, hogy Nyírő 1940-ben Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után, a magyar országgyűlés tagja lett, és megkapta az egyik legnagyobb magyarországi kulturális kitüntetést, a Corvin-koszorút is. Az ő elbeszélései nyomán forgatták Szőcs István rendezésében a korszak egyik legnagyobb hatású magyar filmsikerét, az *Emberek a havason*t, amely a Velencei Filmfesztiválon nagydíjat kapott. Ugyanakkor Nyírő után ma Wass Albert hihetetlen sikeréről, népszerűségéről nem állítható bizonyosan, hogy csupán előző korszakbeli betiltása, cenzúrája miatt lenne az olvasottsági listákon egyértelműen vezető helye. Wass egyfelől annak az erdélyi arisztokráciának a képviselője volt, aki társadalmi rangját és szerepét kötelezettségek forrásának is tekintette, másfelől közönségsikereit ő eleve csak a harmincas évek derekán aratta. Az Erdélyi Fiatalok mozgalmában részt vállaló szerzőnek erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata s több kiadást is megért riportkönyve miatt (*Jönnek!* címmel, melyben érthető örömmel fogadta a honvédség észak-erdélyi bevonulását) 1944-től menekülnie kellett. Korabeli fogadtatása, mint írtam, nem volt kirobbanónak mondható, bár az 1934-es *Farkasverem* Baumgarten-díjat is kapott! Az irodalom társadalmi funkciója, küldetése és megélhető szerepe tehát (amelyet a későbbiekben éppen a sütői életműben vizsgálok), az irodalmi siker kánonformáló tényezője mögött egy meglehetősen összetett társadalmi-lélektani folyamatot is rejt.

Áthallásos vagy kettős beszédet alkalmazó, politikai célzatú művek esetén ráadásul a konnotációk vagy a hasonló alaphelyzetből értelmezett képzettársítások, a másodlagosnak tételezett voltukban mint a normalitástól, konvencióktól, mindennapoktól eltérő, elváló jelentésszegmensek csak egy matematikailag-logikailag lecsupaszított szabályrendszer értelmében lennének képesek igazolni ilyenfajta másodlagosságukat. A konszenzus – abszurd módon bizonyos sarkított irodalomtörténeti helyzetekben, irodalompolitikai behatároltságuk, netán tiltásuk folytán – vonatkozhat egy fordított jelentéssíkra is. Ebben, a cenzoriális viszonyok ismerete által, a hipotetikus sensus litteralis, művészeti vagy tudományos viszonyrendszeréből éppen a köznyelvi „denotátumra" utalhat vissza. A mindenki által felismerni vélt jelentéssík viszont éppen a kollektív értelmezésekben uralkodóvá váló szűk narratív lehetőségek által lesz ismét elsődleges (majdhogynem kizárólagos!). Az ilyen értelemben nyert konnotatív konszenzus pedig a rekonstrukcióban egy megfordított hermeneutikai alaphelyzetben keresheti literális jelentésének denotatív stabilitását. A kimondatlan konszenzus alapján a lehetséges jelentéssíkból gyakorlatilag egyetlen értelmezést kereső, lehetővé tevő szövegértés nem jelent természetellenes gyakorlatot, csupán végzetesen a szerzői intenció felfedésére irányuló, meghaladott vagy történetiségében komolyan megkérdőjelezhető olvasásmechanizmusra szűkíti az ilyen művek értelmezéstörténetét.[275]

Tálentumok

Ki tudunk-e tehát egy ideologikusan tagolt irodalomértelmezési horizontból lépni? Mennyiben szükségszerű ennek a bekövetkezte? Mielőtt továbblépnénk a konkrétabb, életművet közvetlenül is érintő elemzésekhez, érdemes emlékeztetni: ahogy az egységes kánonmodell sem szükségszerűen kizárólagos vagy megváltoztathatatlan, úgy a pluralisztikusabb, többszólamúnak kikiáltott kánonmodell sem szükségszerűen befogadó vagy toleráns. Így ami változásnak tűnik a kanonikus értékrendben, sokszor valóban csak a szemléletben, jobb esetben a módszerekben való változásigényként írható le. A regionalizmusban megrekedő alakzatértelmezés ugyanis csak a meglévő kereteket fenntartva, a listákban való változ(tat)ást tekinti elsődleges feladatának. Valós szemléleti változás viszont, terminológiai akadályokon és leszűkítő értelmezéseken túl is, csak ott és akkor következhet be, ahol és amikor a kulturális emlékezet közvetítette értékeket, így az irodalmi műveket is, minden ideologikus értelmezésükkel, értelmezéstörténetükkel együtt úgy

[275] Vö. néhány kései Sütő-színművet vagy -esszét, ezek nyelvének s nem utolsó sorban társadalmi tett-értékének a korban elvitathatatlan sikerét, erejét, népszerűségét.

minősítjük változónak és felülvizsgálatra érdemesnek, hogy közben nem kívánjuk azt teljességében a saját történetiségén kívül szemlélni. Akik a történeti szempontokon és szükségszerűségeken túl viszont továbbra is a kisebbségi irodalmak önálló feladatairól kívánják meggyőzni a képletesen egyetemes magyar olvasóközönséget, azok az irodalomtörténeti fejtegetésekben nem pusztán a különbözőség minőségi jegyeit, de eleve különálló minősítéseket és rangsorokat szorgalmaznak.

Geertz nem véletlenül állította, hogy az ideológia társadalomtudományokban elfoglalt helye alapvetően pejoratív, s hogy éppen ebből kifolyólag, ennek vizsgálata egy olyan közösség vizsgálatát jelenti, akik gondolkodásukban „valami gyanússal", valami eltérővel, „intellektuális tévedéssel" léptek kapcsolatba.[276] Csakhogy a vallott ideológia által – a Mannheim-tanítványnak tekinthető Werner Stark szerint[277] is – az ideológus nincs tudatában ennek a tévedésnek, minthogy nem megtévesztésből, de akaratlanul és öntudatlanul cselekszik. Vagyis hisz saját ideológiájában. Az ideológia bármelyik formája éppen ebből nyerheti igazi perszisztenciáját – azáltal, hogy bekeríti a közéletet, s behatol az egyes emberek szemléleti világába, méghozzá úgy, hogy autoriter formákat hoz létre.

Az ideológia vizsgálata tehát egyrészt az „intellektuális tévedés" okainak, kialakulás-feltételeinek a vizsgálatával kell hogy együtt járjon. Ezeknek a vizsgálatoknak az időszerűsége ugyanakkor egy meglévő diszkrepanciát emel az előtérbe, mert az ideológia kérdése, felismerhetősége leginkább csak akkor merül fel, amikor az emberek széles körben elfogadott nézetei, gondolkodásuk ideologikus alakzatai, vagy kulturális memóriájuk bizonyos formái és a tudományos diszkurzusok megszabta értelmezésformák közt erős eltérés mutatkozik meg. A többrendszerűség-elmélet ezért állíthatja, hogy adott ideologikus sémák, elfogadott értelmezési stratégiák, kanonikus diszkurzusok, egy szélesebb közönség által még sokáig erőteljesen képviselhetik, éltethetik hatásukban tovább az olyan rendszereket és értékelveket, amelyek időközben már rég elmozdultak, a perem felé tolódtak a kánoniság képletes középpontjából.[278] S az említett diszkrepanciához kapcsolódóan ezért beszélhet az erdélyi magyarság utolsó félszáz éves történetét kutató fiatal történész, Stefano Bottoni „dokumentálható valóság" és egy kisebbség vallott ideológiai szereposztása között húzódó értékelméleti szakadékról is.[279]

---

[276] **Geertz**, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in UŐ, *Az értelmezés hatalma*, vál. **Niedermüller** Péter, Bp., Osiris, 2001, 30.
[277] Vö. **Stark**, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.
[278] Even Zohar megjegyzése rendkívüli módon jellemzi a sütői életmű aktuális hatástani állapotait is. Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *i.m*.
[279] Lásd **Bottoni**, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18.

Hogy a kisebbségbe szakadt magyar *irodalmak* hány-hány 'tálentumot' kaptak, s hányat voltak/lehettek képesek ezekből (szűk lehetőségeik szerint) felmutatni, az alapvetően történeti megítélésükből is táplálkozik. Folyamatos nemzetiségi, s így közvetetten ideológiai-politikai jegyeiknek, feladatvállalásuknak túlhangsúlyozása viszont felülírna minden olyan közös érvet, mely egységes kritikai szempontokat érvényesíthetne egy talán utópisztikus egyetemes magyar irodalomtörténeti képletben. Ennek értelmében eleve fölösleges lenne olyan transzparadigmatikus érvrendszert keresni, melyben összemérhető, összehasonlítható lenne egy-egy irodalmi szöveg, viszont teljességében felülíródna bármely, az irodalomtörténeti szempontok jelenre utaló vizsgálódási módszertana. Az erdélyi irodalom nagykorúsodása immár egyértelműen történelmi tapasztalat, különállása viszont aligha tűnik a jelen irodalmi vizsgálódásai felől célravezetőnek.

Az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatásának történeti alakzata kétséget kizáróan meghatározó jegyeiben formálja ma is bizonyos irodalomszemléletek értekezési stratégiáit. A sajátnak vélt észlelésmód abszolutizálása helyett a szövegek ismételt megszólíthatósága érdekében a folyamatos ideológiakritikai fenntartások szemléletét az igencsak összetett, olykor kényesnek mondható alakzatokra is érvényesítve, a teljes ideológiamentesség lehetetlenségének tudatában célszerű csak megkísérelnünk. A mai szükségszerű átértékeléshez ezért nyilvánvalóan szükség van egyrészt a történetiség elismerése mellett azokra a nem csupán módszertani, de merőben más, a korban szükségszerűnek mondható korlátokon és gyakorta a magunk által vont (kvázi szakmai) határokon való elvi felülemelkedésre is, melyet egyébiránt a szépirodalom már az utóbbi másfél évtizedben nagyrészt maga nyomatékosított és végzett el. A kritikusi tekintélyek, a történelmi helyzet, az irodalompolitika vagy éppen az opponáló autoritás hitelesítette értékrend az irodalomtörténeti recepcióban mára gyakorta csak szikár névsorrá zsugorodott. A listakánon eleve determinált kizárásaiban, dédelgető, morális instanciákhoz kötődő hódolati aktusaiban, s a maga jelentéskorlátozásaiban, alapvetően két attitűdöt éltet ma is, hiszen a szükségszerű bővítés mellett a mindenkori értelmezés a korábbi panteont valóban a maga történetiségében, egy korszak emlékműveként is szemlélheti. Mind a szépirodalom, mind az értekezőpróza úgy tisztázhatja saját helyzetét és viszonyulását ehhez a még érezhető közelségben lévő hagyományszegmenshez, ha valóban kritikus távlatot talál az itt bemutatott jelenségekhez. Az említett buktatók problematikusabbá, adott esetben igen nehezen megkerülhetővé tehetik, de bizonyosan nem szabad, hogy leállítsák, megtorpanásra késztessék kritikus vizsgálódásainkat.

IV. A Sütő-recepció alakulásrendje és anomáliái.

(Kultikus távlatok felé…)

„Az embereknek a cél tisztasága ellenére nincs szükségük az általuk nagy morális jelentőséggel felruházott hiedelmek érzelmektől mentes elemzésére; és ha ők maguk mélyen ideologizáltak, akkor egyszerűen képtelenek elhinni azt,

hogy a társadalmi-politikai meggyőződés kritikus témáinak pártatlan
megközelítése más is lehet, mint skolasztikus ámítás."
(Clifford Geertz)

„Félrevezet a kérdés, igaza van-e vagy sem annak, aki értékel egy művet.
Sokkal érdemesebb arra válaszolni, miért, milyen kánonok
alapján fogalmaztak meg ilyen vagy olyan ítéletet."
(Szegedy-Maszák Mihály)

Prológus

Az eddig tárgyalt problémakörök szinte kivétel nélkül jól kivehetően összegződnek Sütő András életművének alább tárgyalt receptív konstrukcióiban. Az életművet körülölelő problematikák alapján az alábbiakban mégsem kívánom a teljes befogadás-történetet időszerű előrehaladtában, folyamatában vázolni.[280] Helyette azokat a mozzanatokat igyekszem felvillantani, amelyek az erdélyi irodalomkép korabeli origójába helyezett életmű recepciójának vázolt kisiklásaira tudatosan vagy elfogultan, kényszerből vagy jóindulatból, de kétségkívül hatással voltak. A kánoni érdek, a tájékozatlanság és az érzelmi-pszichológiai vetületek adta egyszólamúság momentumait a fogadtatás összetett mechanizmusainak szembesítésében vélem megragadhatónak, a konkrét történeti-politikai helyzetlehetőségekhez és paradox létállapotokhoz viszonyítva tárgyalhatónak, amelyek itt kiegészülnek egy újabb mozzanattal, a szerzőség elvének önkanonizáló eljárásaival is.[281]Nem célom egyes művek anomáliákkal teli újraolvashatóságának jövőbeli esélyeit latolgatni, amelyek csak egy tudatosan vállalt, szintén ideologikus alapállásból értelmezhetnék újra az említett életmű szerzőség által behatárolt szövegszerű stációit. Helyette azokat az irodalomszociológiai, és leginkább irodalomtörténeti kultuszkutató érvrendszereket hasznosítom, amelyek a kánonelméletek eddig is vázolt alapállásai mentén jelölhetik ki az értelmezés korábbi kötöttségeinek esetleges buktatóival szemben azok lehetséges feloldásait.

A recepció magyarországi alakulásrendjének bemutatásával tehát nem egy képletesen teljes befogadás-történetnek a lépcsőzetes nyomon-követése a célom, mintsem az életmű azon csomópontjainak a megjelölése, amelyek eszmetörténeti kisajátítása túlmutat az irodalomtörténet-írás értekező és értékelő álláspontjain, s egyben az előző fejezetekben

[280] Az értekezés címe értelmében nem magát a Sütő-recepciót, a 'fogadtatás menetrendjét' kívánom részleteiben bemutatni, mint inkább alakulásrendjének azokat a kánoni stratégiáit megvilágítani, amelyek egyfelől szimptomatikusak lehetnek a részben már eddig is tárgyalt problémakörökre, másfelől a kánont építő/fenntartó diszkurzus általános irodalomeszményét világíthatják meg. Bennük azokat a szükségszerű gócpontokat is érintem, amelyek egy funkcionális kánon reprezentatív életművét mára leginkább csak történetiségében engedik szemlélni.

[281] A 'self-image' és a 'szerzői névaláírás' retrospektív kanonikus mozzanatait leginkább a kultuszképző törekvések eljárásaiban szemlézem.

ismertetett alapvetéseknek mintegy esettanulmányi igazolására is szolgálhat. A következetlenségek a kánoni érdekérvényesítésben azt is szükségessé teszik ugyanakkor, hogy az életút, s olykor az életrajz azon meghatározó mozzanatait is tárgyaljam, amelyek befolyással voltak a kialakult, kialakított Sütő-kánon divatszerűségének kultusszá formálódására.

Magától értetődik, hogy nem az olyan irányú ismertetéseknek, irodalomtörténeti feltárásoknak a bárminemű megkérdőjelezése a célom, amelyek végre az Erdélyben születő irodalmat valóban közelebb hozták a magyarországi olvasóközönséghez. Még csak nem is értelmezésmódok létjogosultságát vonnám kétségbe, hiszen a történeti hatást és a művészi értéket nem lehet a kizárólagosság függvényében szemlélni. Kétségtelen viszont, hogy a történetírás érvek és ellenérvek szembesítését is igényli, s ha az egyik mozzanat szándékoltan kimarad belőle, a hatástani-értelmezésbeli folyamatok a legcsekélyebb jelét sem mutatják majd az el nem érhető, ám célként, szükségszerűségként mégiscsak megfogalmazandó objektivitás történeti szempontjainak. Mert a különböző irodalomtörténészi szemléletek, az eltérő nézőpontok saját véglegességükre ugyan sohasem tarthatnak igényt, viszont nagyon is szimptomatikusak lehetnek arra a korra, melyben megfogalmazták őket. Ezért is lehet sokkalta fontosabb maguknak az okoknak az egyszerre hatástani és filológiai feltárása egy ilyen „zárt" kanonikus életmű esetén, amely az árnyalatok, vagy az olykor igencsak eltérő vélemények, szembeötlő aránytalanságok létrejöttét is egyetlen rendszeren belől tudja még kijelölni. A mai Sütő-kánon ambivalenciáját ugyanis éppen az okozza, hogy egyszerre áll szemben két olyan feltétellel, amelyekről kénytelen tudomást venni: az evidens előértelmezettséggel és a feladatnak tekintett értelmezéssel.

Kivételes hely

Ha a hetvenes, nyolcvanas évek magyar irodalmi kánonjának, de akár kánonjainak is, a hatalmi irodalompolitika ideológiai hatásain túl vagy azok mögött, létezett külön erdélyi magyar irodalomra vonatkozó része, fejezete, elképzelése, vagy kiemelt státusa, annak egyértelműen Sütő András életműve állt a középpontjában. Magyarországi fogadtatásával kapcsolatosan monográfiájában Bertha Zoltán is elismerte, hogy „(…) a magyarországi köztudat felületesen tájékozott része a hetvenes évek elejétől sokáig szinte csak övele tudta azonosítani az erdélyi magyar irodalmat".[282] Az olvasóközönség mellett a hivatalos recepció kitüntető figyelme is egyértelműen Sütőt látszott a kortárs erdélyi irodalom origójába

[282] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 14.

helyezni, többek között ennek hatására születhetett meg személyéről, munkásságáról az első határon túli magyar alkotóról engedélyezett monográfia az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A magyar irodalom utóbbi fél évszázadában megújuló hagyományvonalak közül alighanem az irodalomesztétikai fogalmakkal nehezen körülírható irányzatok azon ötvözete keveredik Sütő életművében, amelyik az irodalmi-művészeti, illetve a szociális-nemzeti intenciókat egyaránt hasznosítja. Az életmű magyarországi fogadtatásának egyedülálló rangot biztosító, nyomatékosító értékítéletei egyszerre találták meg benne a küldetéses irodalomeszme folytonosságát, a népi írók vonalának, kollektivista, társadalmi elkötelezettségű közíróságát (melyre a művészi és politikai szerep-összefonódások éppúgy jellemzőek, mint a helyi jelleg, a sajátosság felvállalása) valamint az anyanyelv nemzetiségi, nemzeti kultúrát és öntudatot megtartó morális felelősségét. Ezekhez társultak a hetvenes évektől olvasói igényként is megfogalmazódó ellenállói illetve vátesz-szerepek, amelyek az alkotói szerepfelfogások etikai jelentésessége által is, egy nyíltan még kimondhatatlan korkritikát asszociáltak. Ismertségét, rangját, fogadtatását tekintve az életmű valószínűsíthetően egyetlen más kortárs határon túli szerzővel sem mérhető össze, kiemelt helyét azonban nem csupán irodalmi rangja (majd a nyolcvanas évekbeli magyarországi publikálások, az ismertség és a „játszottság") de a közszereplőség megannyi fokozata is biztosította. Sütő társadalmi-politikai szerepvállalása, a közéleti szereplés „rituális" eseményei is nagymértékben járultak hozzá ahhoz a kultikus Sütő-kép kialakulásához, amelyik a nyolcvanas évek közepétől, s majd a rendszerváltást követően kiemelt hangsúlyokkal formálta meg az íróságon túllépő személyiség emblematikusságát.

Az életmű irodalmi eredményeit méltató első magyarországi összefoglalás, akárcsak a hetvenötödik születésnapra összeállított legutóbbi összegző tanulmánykötet szerzői-szerkesztői véleménye szerint a Sütő-művek „az erdélyi magyarság létjogának, értékének, sajátosságainak védőiratai" méghozzá az esztétikai megalkotottságuk, a művészi autonómiájuk és az erkölcsi tartásuk alapján.[283] Ugyanitt egy korábbi írás szerint „Sütő András munkásságával az erdélyi magyarság szellemisége szerzett magának polgárjogot az egyetemes magyar irodalomban és hitünk szerint az emberi egyetemesség színe előtt."[284] Az életmű tehát nem csupán önmagának, de az általa képviselt egész erdélyi szellemiségnek szerzett polgárjogot, rangot és megbecsülést. A sajnálatosan túltágított kategóriák és az elnagyolt időkeretek kétségkívül azt igazolják, hogy az 1945 utáni időszak erdélyi magyar irodalmában, a hetvenes évek nyitányát követően Sütő András lett a közmegegyezés

[283] Vö. a *Tanulmányok Sütő Andrásról,* szerk. **Görömbei** András, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 - kötet fülszövegét.
[284] Vö. **Pomogáts** Béla, *Kisebbségi sors és kisebbségi írópálya*, in *Tanulmányok Sütő Andrásról, i.m.,* 395.

elsődleges szerzője. Ennek a folyamatnak a jobb megértéséhez, irodalomtörténeti helyéhez, vélt vagy valós indokaihoz, a „jelenség" komplexitásához, illetve a recepció fokozatainak, irodalmi és nem irodalmi sikereinek a tehetségtől az ikonikus jelig terjedő szakaszainak felvázolásához, nem egyszerűen magát a korszakot célszerű csak vizsgálnunk, de a kornak azt az irodalomértését is, amelyik meghatározhatta a recepciót. A máig jellemző kivételes pozícionáltság történeti indokainak meghatározása, a fogadtatás motivációinak feltárása és bizonyos fokig racionalizálása egyben azt is szükségesé teszi, hogy folyamatosan megkérdezzük, milyen külső vagy belső érdekeltségek, autoriter vagy konkrét hatalmi struktúrák, érzelmi motivációk formálhatták a fogadtatás koreográfiájának szükségszerű vagy éppen esetleges fokozatait.

Eljárásaim két alapfeltevésből indulnak ki, melyek szerint egyfelől már a szépíró fogadtatása is egy meglehetősen leegyszerűsített szemléletet tükröz, olyan életutat épít, amelyben az egyedi Sütő-kép kivételességéhez szükséges életrajzbeli, magatartásbeli attitűdök szelektivitása jelentős következetlenségekre világíthat rá, másfelől pedig erre a műveket övező kritikai visszhangra általánosan is jellemző, hogy túlzottan odaadó és hiszékeny a sütői önéletírás műfajokon átnyúló tételeivel szemben. Sütő a Harold Bloom-i értelemben vett olyan 'strong' szerző, aki művészi érdemei megkérdőjelezhetetlensége mellett saját írói-közírói én-képét nagyon is tudatosan formálta meg. A vallott eszmék és a vállalt szereplehetőségek közt olyan hagyományok folytatója, amelyek élet és irodalom receptív konstellációiban egyként értékelik a művészi és emberi törekvéseket. Ezek értelmében, az alábbiakban vizsgálat tárgyát képezik elsődlegesen a kritikák és recenziók konklúzióit is hasznosító, összefoglaló monografikus művek, az irodalomtörténetekben elfoglalt hely, a folyóiratbeli tematikus vagy ünnepi különszámok, az antológiák- vagy a tankönyvbeli szereplés, a lexikonbeli szócikkek, illetve a színházi és filmbemutatók. Hasonlóan kiemelt jelentősége van az egyéb társadalmi eseményeknek, díjátadásoknak, ünnepi vagy gyászbeszédeknek is, akárcsak a híradásoknak vagy a tévészerepléseknek, melyek alapos összehasonlító vizsgálatát jelen értekezés keretei már nem, vagy csak részlegesen teszik lehetővé. Mindezek origójában természetesen, elengedhetetlen szerepük van maguknak az életművet keretbe foglaló, értekező és (ön)értelmező Sütő-írásoknak, a visszaemlékezéseknek és a riportoknak is.

Közelítések

Sütő írói munkásságának valós jelentőséget és rangot a hetvenes évtized során született művei adnak, (leginkább a drámatrilógiája, illetve részben az ezt időben megelőző

naplóregénye, de egy kevésbé szigorú megítélésben már egy-két esszéje s a 'naplójegyzetek' egyféle folytatásának is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* is ide sorolható) az összes többi alkotása meglehetősen elmarad színvonalát tekintve mindezektől. Sikerüket, népszerűségüket, azaz korabeli hatásukat és akár történelmi jelentőségüket tekintve viszont, mindez már egyáltalán nem állítható ilyen egyértelmű bizonyossággal.

Amikor 1986-ban megjelenhetett az első, az addigi életművet összefoglaló monográfia,[285] a sütői pályakép a hetvenes évek sikersorozata után mindenképp érettnek látszott az életműhöz különböző irányokból közelítő kritikai megmérettetésekre. A korábbi kritikai fogadtatás részeredményeit összegzően bemutató, azokat hasznosító kötet szervezőelveit, illetve magát a monográfiától joggal elvárható elemző tárgyilagosságot is, hatásában kétségkívül felülírni látszott viszont az a kortörténeti, ideológiapolitikai sajátos helyzet, mely már a könyv megjelenése előtt Sütő magyarországi ismertségét és elismertségét meghatározta. Az 1984-ben lezárult kézirat ugyan még nem tárgyalhatta a nyolcvanas évek újabb drámatermését, az alanyához való érzelmi kötődés és hódolat viszont jól jellemezte azt a közhangulatot, amelyben a magyarországi közvélemény 1986-ban a frissen bemutatott *Advent a Hargitán* ovációs Nemzeti Színházbeli sikerei[286]kapcsán is, művet és szerzőjét egyaránt fergeteges elismerésben részesített. A korabeli politikai helyzet meghatározottságai, melyek a darab színrevitelét övezték, annak ideológiai kiszolgáltatottságát (sőt külpolitikai problematikusságát is) éppúgy jellemezhetik, mint a hasonlóan ideológiai előértelmezettségéből adódó sikerét. A marosvásárhelyi íróval ekkorra könyvtárnyi írás foglalkozott, melyekben irodalomtörténészek, kritikusok, publicisták vagy színházi emberek egyként az egyetemes magyar irodalom legjobbjai közt említették az életművet. A közmegegyezés ilyenforma meghatározottságai Magyarországon egyfelől a hetvenes évek minőségi drámatermését és érett epikus darabjainak konzekvenciáit hasznosították, (melyek mintegy igazolni látszottak az igazi kiugrást és népszerűséget jelentő, az év sikerregényének számító 1970-es naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér* folyamatos sikerét), másfelől komplex társadalmi és politikatörténeti jelleggel bírtak.

Bár a nyolcvanas évek művei már mindenképpen egyfajta visszalépésnek tekinthetők a drámaírói életműben, ekkortól már elfogadott ténynek számít a „világirodalmi formátumú élő klasszikus" megjelölés s az is, hogy az életmű, mely „egy közösség létét megörökítő egység", önmaga történelmi pillanatot hordoz, s megítélésének drámai alternatívája így „a léte vagy a nemléte".[287] Sütő közírói tevékenysége, maga az a feladat-elvű írásmód, amelyik

[285] **Görömbei** András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.
[286] Az ősbemutató 1986, január 2.-án volt.
[287] Vö. **Szerdahelyi** István, *A feldobott pénzdarab pillanatában*, in Kritika, 1987/6, 18-19.

által képviseleti írói magatartásmintája megfelelt a korban ki nem mondható, ám kétségkívül létező igénynek, s mely a hatalmi rezsim kultúrpolitikájával szemben (egyetemes?) népben-nemzetben gondolkodott, az irodalomnak kitüntetett társadalmi szerepeket szánt. Az érzelmi kötöttségek mentén, az elismerésen túllépő, olykor ömlengő siker kapcsán nem véletlenül vethette fel az említett első monográfia (gyakorlatilag egyetlen komolyabb) bírálatának szerzője a kérdést, hogy „akkor is így volna ez, ha az író történetesen Magyarországon élne, és minden leírt sora mögött nem éreznénk egy jogfosztott kisebbség harcát a megmaradásért?”.[288] A kérdés a korban sokaknak talán megválaszolhatatlannak, netán feleslegesnek is tűnt, de bizonyára nem volt értelmetlennek mondható. Hogy válasz mégsem érkezett rá, az jól mutatja politikai súlyának egyértelműségét, sőt elsőrendűségét is az értelmezői stratégiák kialakításának folyamatában.[289]

Társadalmi szolgálat

Mielőtt továbblépnénk, érdemes emlékeztetni, hogy az irodalom említett társadalmi szerepkörében[290] a hivatalos irodalompolitika művészetideológiája mellett a hatvanas évektől a kisebbségi lét adta meghatározottságok, s időben előrehaladva a nacionalista politika erősödő sanyargatásai szolgáltak megkerülhetetlennek látszó értelmezési keretül a kor romániai magyar irodalmára vonatkozó fejtegetések számára. Az Erdélyben születő irodalom

[288] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A megmaradás esztétikája. Görömbei András monográfiája Sütő Andrásról*, in Sz. L., *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996. 141. (eredeti közlés Alföld, 1986/12.)

[289] Filep Tamás Gusztáv egy 1990-es írásában nem véletlenül jegyezte meg Sütő megítélésével kapcsolatosan, hogy míg Erdélyben műveinek értékéről, s személes erkölcsiségével kapcsolatosan mindig is megoszlottak a vélemények, magyarországi perspektívából látszólag egységes („nemzeti hősi”) a kép. „Ez azonban csak látszat: az ellentábor hallgat. Néhány irodalomtörténészünk, közéleti emberünk Sütő életművét faltörő kosként használta a magyarországi közvélemény bevételéhez, a határon túli magyarság és magyar irodalmi élet létének tudatosításához. A romániai magyar irodalom diadalútja azonban elmaradt, mindössze néhány kimagasló egyénisége vált szimbólummá, nem feltétlen eredeti szándékának megfelelően.” Vö **Filep**, *A szobrok tanulsága*, in Könyvvilág, 1990/6, 11.

[290] Erdélyben a (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás az önvédelmi, vagy sérelmi politika lehetetlenségeiben nem egyszer a befelé-fordulással, a sajátosságok tematizálásával és felmagasztalása által vélte megtalálni elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom a hivatalos szocreál ideológiák mögött a kisebbség életéhez, életformáihoz, óvatosabban hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, s ezeknek adva nyomatékot folytatta a hivatalosan kötelezővé tett kollektivitáseszményt. Magyarországi kiteljesedő recepciójában, ha csak burkoltan is, de kiegészülve a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényével, a korkritikai és politikai elemeknek immanens-esztétikai értéket tulajdonítva, jobb esetben ötvözve őket a művészi reprezentációval, folytonosságát és célelvűségét tartották meghatározónak. Az érzelmi hatványon túl, amelyet az erdélyiség konnotációi hordoztak, a hetvenes évek magyar irodalmára általánosságokban is jellemző volt egy olyan olvasói beállítódás, amely hajlamos volt szinte kényszeresen sekélyes esztétikai alkotásokat is felértékelni, amennyiben ezek másutt nem tárgyalható kérdésekre irányították a figyelmet. A kritika maga is ilyenkor, egyfajta morális kényszertől vezetve, hasonlóan járt el, amely erdélyi alkotók esetében különösen érzékelhető volt. Nem is csak az említett különállást, de azt a fajta dogmatizmust továbbéltetve, újratermelve, amellyel maga is szembeszállt. Minthogy az olvasók az egyéb módon elmondhatatlan társadalmi problémákat tárgyaló művek igazságfeltáró momentumait értékelték, ezeket a problémákat, illetve magát a problémafelvetést ismételték meg többnyire a kritikák, publicisztikák is, nyomatékosítva a művek kiemelt társadalmi szerepét.

fogadtatásában ez a gyakorta elvárásként érvényesülő attitűd leginkább Sütő András írásművészete által kapott olyan hangsúlyokat, amelyek hetvenes évekbeli iránya és színvonala által állíthatta szerzőjét egyfelől a népi-nemzeti írói hagyományok méltó folytatójának szerepébe, másfelől – leginkább a hetvenes évek legvégétől – avathatta a nemzetiségi kérdéskör és a rendszerellenes írói-közéleti magatartás révén a nemzetietlen magyarországi politikát bírálók megkerülhetetlen hivatkozási pontjává.

A nyolcvanas évtized magyarországi helyzetét tekintve – mint utaltam rá – bár kétségkívül voltak vissza-visszatérő retorziók, betiltások, újbóli „bekeményítések", talán a teljes keleti blokk országaiból a magyar politikai életnek (s nyilván irodalompolitikájának) mutatkoztak csak olyan jelei, melyek lehetővé tették a szélesebb fokú strukturálódást a szépirodalom és az irodalmi élet terén is. Míg Magyarországon az említett ellendiszkurzusok egy folyamatosan enyhülő politikai keretben szerveződhettek meg, Erdélyben a rendszerváltásig terjedő utolsó évek jelentették a cenzúra önkényén túl a politikai abszurditás kiteljesedésének végső időszakát. A korabeli irodalmi irányzatok, művek, szerzők mérlegelése esetében ez azt is jelentette, hogy szükségszerűen irodalmon túli érvrendszerek terhelték a fogadtatást.[291] A különböző irányzatokhoz, ízlésekhez, felfogásokhoz tartozó csoportok elfedése vagy homogenizációja a recepcióban, vagy olykor már az otthoni megjelenések, szűkös publikálási lehetőségek, az „ismertség" alapfeltételei révén is[292], két irányt erősített fel. A magyarországi irodalmi élet érdeklődését az elkötelezett, társadalmi szolgálatot teljesítő írói eszménnyel szemben, s a szélesebb (magyarországi és erdélyi) közönség fokozódó figyelmét a valamiképpen politikai ellendiszkurzusnak számító írások, helyzetjelentések, vagy az addig módszeresen elhallgatott nemzeti összetartozást erősítő olvasatok irányába. Mindkettő hajlamos volt újra csak az elvi azonosságot, ideológiai, ellenideológiai megbízhatóságot, a hűséget jutalmazni, s kevésbé a művészi teljesítményt vagy az esztétikai értékeket mérlegelni. Czine Mihály Sütő naplóregényére vonatkozó sorai – „Nem is regényként, hanem életként olvassák…"[293] – a nyolcvanas évek közepétől az egész erdélyi irodalomszegmensre érvényesnek látszott, legalábbis arra mindenképpen, amelyiket a nagyközönség leginkább erdélyinek tudott.[294] A kollektivista szemléletek újraötvöződő

[291] A különbözést, a szakszerű (?) distingválást a korban amúgy is gyakran egyetlen dolog látszott meghatározni vagy árnyalni: ki, mennyire, s milyen formában állt kapcsolatban vagy állt ellen, függött vagy élvezett viszonylagos szabadságot a politikai hatalom diktálta irodalmi élettől, a megkövetelt világlátástól és az elvárt terminológiától.

[292] Lásd a nyolcvanas évek fiatal írónemzedékének (a beszűkült erdélyi lehetőségei közt is kényszerű) antológiáit.

[293] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és irodalom*, II. Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., Szépirodalmi, 1981.

[294] Az Erdélyből megszólaló írói hangok látszat-homogeneitása a magyarországi fogadtatás széles olvasóközönség felőli olvasatait egyértelműen ekkor jellemzik a leginkább.

kitételei a határon túli életművek magyarországi felértékeléseiben, a szakmai érvrendszerekben is együtt járt a népi nyelvet és hagyományokat tudatosan őrző, ápoló, a társadalmi szolgálatot megmaradásával is végző írókép magasztos ábrázolásával.

A kánon természetrajza

A Sütő-szakirodalom jelentős része, mondhatni arányaiban szinte annak teljessége úgy elegyedett párbeszédbe az értekező-gondolkodó-politizáló, a társadalmi cselekvést kezdetektől felvállaló szerzővel, hogy vitát gyakorlatilag nem folytatott vele (pl. éppen az irodalom társadalmiságának kérdésköréről, annak arányairól és irányairól, amelyeket evidenciaként kezel), igen ritkán élt csak kisebb fenntartásokkal, de akkor is a történelmi-politikai korlátok kényszerítő attitűdjeiként (azaz ugyancsak ideologikus szerep-meghatározások mentén) interpretálva az esetleges hiányosságokat. A voltaképpen világnézeti/ideológiai kérdésfelvetések így maguk is egy ideologikus struktúrán belül váltak a jól bevált hatásmechanizmusok rabjaivá, sőt ezek a külsődleges tényezők végképp megfeledkeztetni látszottak az olykor sajnálatosan csak az irodalmi publicisztika szintjén megrekedt kifejtések szerzőit a primer szövegiség vizsgálandó irodalomesztétikai, poétikai-retorikai alakzatairól. A befogadás-történet legfőbb kritikai vonulata, a *fősodor*, mintegy egységesen igazolja is mindezt. A társadalmi elkötelezettség, a kisebbségi említett szerepkörök evidencia-alakzatai, legalábbis így értett szükségszerűségük megkérdőjelezhetetlensége az egyéb írói életművekkel való összevetésben pedig nem annyira eddig feltáratlan, egyéb irodalmi szövegeket és életműveket (bár azokat is) fed el, mint inkább máig tartóan egyéb művekre kiterjesztve is csak egyfajta olvasatot, szűk értelmezési keretet éltet tovább. (Ilyen mechanizmusokban működik a recepciónak a korabeli alkotásokra vonatkozó, a korábbiakban említett fordítás-analógia szerinti egyértelműsége.)

Sütő tevékenységének s gondolkodásmódjának egyszerre művészi és közírói összefonódásait, vagyis kulturális és társadalmi összetevőinek a képviseletelvben való együttes megragadását különböző nézőpontokból persze lehetséges kanonikus erejű sokrétűségként és egyszólamúságként is értelmezni. Az életmű, melyben az „esztétikai, a helyzettudatosító, a felhívó funkciók szempontjai szételemezhetetlenül keverednek”[295], fogadtatása révén leginkább egy fordított arányvonalat mutat. Ebben a politikai-ideológiai meghatározottságok megkerülhetetlensége révén az életművet tárgyaló értekező-prózai írások vagy kisebb publicisztikák legtöbbje a figyelemfelhívó, informáló kódoktól, a helyzettudatosításon keresztül jut csak el, ha eljut egyáltalán, az esztétikai érvelésig. A

[295] Vö. **Bertha** Zoltán, *i.m.,* 13.

szételemezhetetlenség ugyanakkor leginkább a korszakot, és benne magát a kritikust, irodalmárt is minősíti. Az életrajzírás műfaji jogosultságát, vagy a művelődéstörténeti kitekintések szükségszerűségét a korban tagadni aligha lehet, az irodalomtörténet helyébe állítani őket viszont alighanem hiba lenne. Ráadásul, mint Szegedy-Maszák Mihály is rámutatott, „a lángelme tisztelete könnyen magában rejtheti a kísértést, hogy a szövegeket az önéletrajz töredékeivé alakítsuk".[296] Sütő írói tevékenységének megítélése márpedig elválaszthatatlannak tűnt az életmű méltatói és gondozói számára mind az életrajzi, mind a történelmi-ideológiai megközelítésektől. Ezeknek tematikus nyomait, az értelemadás fogódzóit, mint látni fogjuk, nem egy esetben maga a szerző határozta meg az önéletírás különböző műfajiságú és mélységű retrospektív alakzataiban.

Kanonikus kritika?

Mint Lauter kapcsán hivatkoztam rá, a kritikaírás különbözőségeit nem célszerű csak egy elvi, formális versus kanonikus ellentétpárban megragadni, mert aligha képzelhető el (a megfelelő intézményi keretfeltételek mellett) más, mint nem-kanonikus kritikai minősítés.[297] Irányát tekintve azonban, módszertanában és minőségében, – a kánont csupán éltetni, meghatározni kívánó, illetve azzal nem törődő, esetleg ellene ható írásmódbeli leegyszerűsítéseken túllépve – érdemes megemlíteni egy másfajta jellemzőt is. Míg az egyik a megértés mellett ítéletet is kínál, valamiféle eleve lehetetlen objektivitásra-törekvést kísérel meg, amely aztán (szándéka szerint elvakultság és rosszindulat nélkül) együtt élhet a művel, addig a másik, a hagyományosabb leginkább alárendeli magát annak, s mindezt úgy, hogy egyúttal önmagát is érvényesíti. Az elemzett életművet körülölelő írások jelentős része az egyes műveket úgy tárgyalja, hogy vele együtt kívánja vívni annak küzdelmét, egyfelől a társadalmi szolgálatban, másfelől a feledés, az elmerülés ellen. Csak így van ugyanis esélye, elválaszthatatlanul a műhöz tapadva túlélni némelyest az idők múlását, feltűnni az újabb olvasatok hivatkozásaiban. S ez nem is kevés. A művel szemben táplált alázat fűti, a megértés akarása hatja át, s ezáltal mintegy vigasztalást is nyer. A vallott közös cél ugyanezért méginkább fogékonnyá s alázatossá teszi a szerzői kommentárokkal, megnyilatkozásokkal, értelmezésekkel szemben, melyeket kinyilatkoztatásoknak tekint. Nem

[296] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Kulcsszavak az irodalomtörténet-írásban*, in Literatura 2003/3, 236.

[297] A kánonelméleti működéselveket tárgyalva a kanonikus kritika terminusa, ellentétben az eredetileg használt „öntudatos" és lebontó értelmével, nézeteim szerint itt azért bizonyul használhatónak, mert egyrészt, mint kitértem rá, minden autoriter álláspontból megszólaló kritika (az ellendiszkurzus is) valahol eleve a bővítendő kánont éltetheti tovább, másrészt pedig, mert az elemzett recepcióban alig találni valódi ellenvéleményt netán komolyabb kritikát, tehát mást, mint csupán „formális" megnyilatkozásokat. Az alábbiakban a tárgyalt kritikai diszkurzusnak a vallott világnézeti, irodalomszemléletbeli azonosságait tükröző írásokat az életművel kapcsolatban formális-kanonikus szövegekként jellemzem.

annyira távolságot kíván működtetni közte s a mű adta lehetőségek közt, mint inkább azonnal megszűntetve azokat, a mű bensőséges, személyes világába tartozónak óhajtja tudni magát.

A kánont őrző formális kritika az életművön belül ráadásul nem különbözteti meg világosan a szépirodalmat és az írás egyéb, leíró vagy fejtegető válfajait. A másodlagosnak tételezett irodalmi megnyilatkozások közt kiemelt szerep jut a szerzői visszaemlékezéseknek és önértelmezéseknek, melyekben éppúgy meghatározó szerepet kap az aktív szándék és a tudatos elme, s melyben Frye értelmében „a fő gond az, hogy a szerző 'mondjon' valamit". (A Sütő-kommentárok meglehetősen elfeledkeznek Frye azon érveléséről, amely szerint még a „nagy művek", a feltételezett „önértékű alkotások" esetében sem fogadható el a szerzőnek tulajdonítható bárminemű kritikusi képesség vagy jogkör).[298] Persze a korabeli elvárásoktól vagy az ízléstörténettől független kritika (még ha Frye ebbéli bizonyosságát, s ennek a létére utaló magabiztos sorait igencsak esetlegesnek is tekintjük), a maga szisztematikusságra törekvésében is éppoly utópisztikusnak mutatkozhat, mint az, amelyik alázattól fűtött. Legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az a kritika, amely csak olyan fogalomrendszerrel próbálja interpretálni a műveket, amelyik megtartja még az azonos szemléletek kohézióját, az valóban magában hordozza annak veszélyét, hogy az odaadóan alázatos kritikust, s nem feltétlenül az érintett művet tekintsék majd provinciálisnak.

Érték és értékelés

Az életművel foglalkozó, azt bemutató, feltáró, ismertető, elemző írások jelentős többsége mindenesetre a formális-kanonikus kritika csoportjaként határozható meg. Ezek közül is számtalan olyan írás létezik, amelyik az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban többnyire az elemzések helyett egyfajta közvetlen beiktatást választ. A kiemelt jelleg, az írói-cikkírói azonos szemléletek persze nem jelentenek szükségszerűen kanonikus rangot és minőséget minden publicisztikai szintű megnyilatkozásban. A fogadtatás textuális megnyilvánulásai közt mindenesetre (a napilapoktól a kritikai szakfolyóiratokig egyaránt) lehengerlő többségben vannak a hódolati gesztusok s az olyan írások, amelyek az írói nagyság előtt hajtva főt, az életmű teljességének jelentőségét, szerepét emelik ki. Lényegesen kevesebben azok, amelyek az írót a maga értékén kezelve, inkább a műveivel vitatkozva kíséreltek meg egyfajta műelemzést nyújtani. Ennek tudható az is, hogy a sütői naplójegyzetek, helyzettudatosító írások vagy újabb úti tűnődések gyakorta éppolyan

[298] Mint írta, Dante kommentárt írt ugyan a *Paradiso* első énekéhez, mégsem rendelkezik semmilyen különleges autoritással. „Amikor Ibsen kijelenti, hogy a *Császár és Galilei* a legnagyobb drámája, s hogy a *Peer Gynt* bizonyos epizódjai nem allegorikusak, csak azt válaszolhatjuk, hogy Ibsen nem tartozik Ibsen értő kritikusai közé." Vö. **Frye**, Northrop *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999, 11.

elismerésben részesülnek, mint a folyamatosan újra-kiadott legsikerültebb drámai vagy epikai alkotások. De még a monográfiákban is szembetűnő az egyensúlyzavar, amely már a pályakezdő egy-két sikerültebb novellát is ugyanolyan hévvel és dicséretekkel kívánja tárgyalni, mint a később remekműként bemutatott komolyabb darabokat. Holott nemcsak a monográfiák, de a kritikák és recenziók többsége is egyfajta fejlődésrajzot ad. Az életmű nagyjából három egységre tagolva jeleníthető meg, melyben az első határkövet a fogadtatás szempontjából egyértelműen az 1970-es év jelzi, a következőt viszont már sokkal problematikusabb megállapítani, minthogy egyrészt valahol a nyolcvanas és kilencvenes évek mezsgyéjén, másrészt egy hosszúra nyúlt hetvenes évtized körül lehetne a határt képletesen megvonni. Az értékelések során az előző a sikerorientált szerzőségét, a második inkább a művek minőségbeli mutatóit követi. Az ugyanis könnyen belátható, hogy a legsikerültebb, s számszerűen is a legtöbb művet adó hetvenes évtized méltán ünnepelt műveivel vagy szerzőjével a recepcióban semmivel sem foglalkozik több elemző, összegző, értékelő írás, mint a nyolcvanas évtizedbeli, minőségi visszalépést jelentő alkotásokkal. Ekkor (részben az újrakiadások, s részben az áttevődő magyarországi könyvkiadás révén is)[299] a recepció már erősen ideológiai áthallásoktól tarkított, s a kor változásaira jellemző, hogy 1989-re, szintén magyarországi kiadásban, megindulhat az életműsorozat is. A képletes fejlődésrajz persze, mely tudatosan mellőzi a korai ötvenes-hatvanas éveket, a hetvenes évek epikus és drámai művei által ezeknek próza- és drámaíróját helyezi az irodalmi rang (szakmailag is egyetértő) horizontjába, a sikeresség és a szélesebb közönségbeli divat, majd az azon túllépő kultusz helyét viszont leginkább csak a nyolcvanas évek második fele jelöli majd ki.

A kezdetek

A hetvenes éveket megelőző írások többnyire másodlagosnak tekinthetők az életműben, némelyikük nem több írói ujjgyakorlatnál. Bizonyos fokig már feltűnik bennük a nagyobb lélegzetű (ám továbbra is rövidprózai jegyeket hasznosító) összegző műre mutató igény, illetve a mélyebb gondolati tartalmat majd a drámaformában megtaláló művész alkotói világképének kikristályosodása is, nagytöbbségük azonban folyamatosan visszatérő konstrukciókat mozgat. Faluábrázoló sematizmusaik, sztálinista világképük és realizmusigényük vagy a népi színpadi játékok gyönge utóérzéseit előhívó ábrázolásmódok és karakterformák a sikerültebb rövidprózai írásokat is elfedik. A pártos szemlélet

[299] A korábbi közös kiadások után 1984-től már csak Magyarországi kiadónál jelenhetnek meg könyvei.

mindenesetre két Állami-díjban és felfelé ívelő karrierben, folyóirat-szerkesztéseben és különböző közéleti tisztségek révén is elismerésben részesül.

A korai művek magyarországi fogadtatását illetően az általános elzártság ellenére Sütő esetében elmondható, hogy ezekről a magyarországi irodalmi lapok mellett a nagyobb országos napilapok is közöltek ismertetőket. A hetvenes évtized kiugró sikerét megelőző tizenkét könyv fogadtatása – színvonalukat tekintve érthető módon – arányaiban és hangsúlyaiban messze elmarad a későbbi sikerek ovációjától, de a többi erdélyi szerzőhöz képest Magyarországon így is jelentősnek mondható. A *Mezítlábas menyasszony*ról, (1950) már tudósít az Irodalmi Almanach, az *Emberek indulnak*ról (1953) az Újhold mellett a Magyar Nemzet is, az *Egy pakli dohány* (1954) erdélyi sikeréről pedig az Alföld és az Irodalmi Újság mellett már a Népszava is ír. 1955-ben, amikor novelláiról az Alföld (Székelyhidi Ágoston révén) tudósít, szerzőjét az Irodalmi Újságban Hegedűs Géza is már „komoly ígéretnek" mondja. Hasonlóan 1956 után, a fiatal szerkesztőről, az ifjú tehetségről, az agitátor-íróról együttesen írnak szakfolyóiratok és napilapok. A *Félrejáró Salamon*ról (1956) vagy a *Tártkarú világ*ról (1959) a korban meglepően sok recenzió születik (Élet és Irodalom, Kortárs, Népszabadság stb.) A hatvanas évek szerzői elhalkulásában aztán gyakorlatilag egyetlen számottevő mű – a *Pompás Gedeon* – lát napvilágot (amelyet viszont már Harag György viszi színre Marosvásárhelyt), így itt érthető a recepciós »hézag«.[300] Fontos szempont a fogadtatás és a terjesztés korabeli viszonyaira tekintve, hogy Sütő művei legtöbb esetben Magyarországon is megjelenhetnek (például a *Félrejáró Salamon* (1956) Marosvásárhely után már Budapesten is kiadásra kerül), később pedig, a hetvenes évtizedtől a Kriterion rendszerint közös, román-magyar kiadásban jelenteti meg műveit.

Az életmű méltatói és későbbi gondozói, a kivételes helynek, valamint a »leg«-eknek legitimálói csak a hetvenes évek szerzői világképlátásának változásától eredeztetik a közszemlére szánt Sütő-kánont. Pedig Sütő sikerei (írói és közéleti egyaránt) korai műveinek törékeny színvonala ellenére is, erdélyi, romániai viszonylatokban a hetvenes éveket megelőzően is megkérdőjelezhetetleneknek számítottak. Az egyéni karrier, a különböző díjak, elismerések, megfilmesítések, címek, mindezt alaposan tükrözik. A fiatal író alig két esztendei újságírói gyakorlattal a tarsolyában már a Magyar Népi Szövetség ifjúsági sajtófelelőse, 1949-ben, huszonkét évesen pedig már a *Falvak Népe* főszerkesztője lesz. 1950-ben és 1953-ban is Állami-díjat nyer.[301] 1954-től az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettesévé,

[300] Részben emiatt is számít minőségi meglepetésnek az 1970-es, az *Év könyve* címet rögtön elnyerő, s később számos magyarországi kiadást megélő naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér*.
[301] Második alkalommal külön engedéllyel, hiszen a korabeli törvények szerint valaki csak egyszer nyerhette el a komoly pénzösszeggel járó díjat.

majd 1958-tól az akkor induló, nevét egy évvel később *Új Élet*re változtató *Művészet* című folyóirat főszerkesztőjévé nevezik ki,[302] (amely tisztségében 1989-ig megmarad!) de neve szerepel egy ideig a Kolozsváron megjelenő *Utunk* impresszumában is.[303] A hatvanas években több alkotását is megfilmesítik, így a *Zászlós Demeter ajándék élete*, a *Félrejáró Salamon*, vagy a *Kastélylakók* című írásaiból is film készül. (A korban Sütő „az egyetlen romániai magyar író, aki »bedolgozó« a filmszakmában.")[304] Mindehhez egyértelműen hozzájárulnak írói-szerkesztői munkája mellett többrétegű társadalmi-politikai szerepvállalásai is, melyek szintén ezidőtájt teljesednek ki. Különböző állami, tartományi, megyei bizottságok vezetőségi tagsága mellett Sütő 1965-től a román parlamentnek is tagja, Nagy Nemzetgyűlési képviselőként különböző választási körzeteket képvisel. 1968-tól a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Bürójának tagja, 1969-től pedig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Póttagja lesz. Ugyanebben az évben a Román Írószövetség alelnöki tisztét is felajánlják számára.[305]

A közéletiség mellett az 1970-ig terjedő időszak irodalmi szereplése is minden téren figyelemreméltó. Az eddig az időhatárig megjelent kiadványokat a Kántor–Lángféle irodalomtörténet bibliográfusa, Réthy Andor összegezte.[306] Sütő Andrásnál a lista 48 címet sorol föl, mely szerint huszonegy év alatt a szerző negyvennyolc kiadványból tizenkilenc magyar, huszonegy román, négy német, illetve négy valamilyen szláv nyelven jelent meg. Nem véletlen tehát, hogy az említett irodalomtörténet végkövetkeztetése is így hangzik: „jellegzetesen szocialista író-karrier"![307]

A kiugrás: a naplóregény

A hatvanas években Sütő leginkább csak a publicisztikában volt jelen. Szocialista népszínműveit, sematikus írásait követő elhallgatása egyrészt politikai szerepvállalásának terheiből, másrészt írói útkereséséből adódik. 1970-től aztán az esszé- és drámaíró Sütő évei következnek. Szerzőjük különben ódzkodik a nagyobb epikai formáktól. Naplóregénye kiforratlan részletei hosszú kihagyásokkal, majdnem egy évtizeden keresztül láttak

[302] A folyóiratot az említett politikai kontextusban az RMP kultúrpolitikai szervei alapították és pénzelték.
[303] 1958 április–1962 március között, bár nem vett részt tevőlegesen a lap szerkesztésében.
[304] Vö. Huszár Sándor 1969-es interjúját, (*Istenek és falovacskák*) in **Huszár** Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003; illetve **Sütő** András, *Istenek és Falovacskák. Esszék és újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
[305] Már 1962-től vezetőségi tag, 1969-ben még Méliusz Józsefet ajánlja maga helyett, ám 1972-től már elvállalja az alelnöki tisztséget, melyet aztán 1982-ig gyakorol.
[306] Vö. **Kántor** Lajos – **Láng** Gusztáv, *i.m.,* 434–436.
[307] „Sütő András jellegzetes szocialista író-karriert mondhat a magáénak: emberi-művészi pályájának alakulása pontosan, szakaszról-szakaszra jelzi a felszabadulás utáni huszonöt év történelmét. (...) [1945-ben a] Világosságnak lesz szerkesztője. Innen töretlenül ível fel irodalompolitikai-politikai pályája." Vö. Uo., 195.

napvilágot az Igaz Szó hasábjain, s az író Sütő Andrást már-már elfeledték, leírták, mire a regényforma elkészült. A sikert tehát a meglepetés is éltette. Az igazi kiugrást, s egyben magyarországi szélesebb körű felfedezést egyértelműen a Kriterion első könyveként napvilágot látó, műfajtalannak is nevezett[308] *Anyám könnyű álmot ígér* sikere hozta meg számára.[309] Ennek másik oldalágát az a műfaji, stiláris, és általában minőségi hangnemváltás jellemezte, amely a mondanivaló nagykorúsodásával maga mögött tudta a korábbi sematikus faluábrázolásokat, vagy a felületes jellemrajzokat, anekdotikus túlterheltséget, ami a korábbi műveknek sajátja. Meglepően új hang jelentkezett.[310] Szükség volt ehhez arra a politikai légkörre is, amelyre részben már utaltam, amely a hatvanas évek végére Közép-Kelet-Európában kialakulhatott, s amelyre irodalompolitikai szempontok miatt még visszatérek az alábbiakban. A „képes beszéd esztétikumon túli rejtjelei" nagyrészt már ekkortól jellemzik az életművet, illetve annak fogadtatását. A mű történelmi súlya (az első igazi elismerést és közönségsikert szerző könyv az addig méltatlanul elfeledett, elhallgatott, vagy külön irodalmakként kezelt határon túli magyar irodalmak közül), kétségtelen szerepe így az említett magyarországi kanonikus diszkurzusok erdélyi irodalmi orientációja következtében sem feltétlenül csak művészi értékeiben keresendő. Fogadtatása ugyanis felerősített egy olyan tendenciát, amelyben az esztétikai megformáltság mellett a bemutatott konkrét tények drámaisága, a tematika újdonsága, sajátossága, vagy éppen a virágnyelven kimondható perlokúciós mozzanatok hallgatólagos olvasói összekacsintása is elsődlegessé vált. (Az életmű vonatkozásában persze a drámák jelentik majd mindennek a kiteljesítését, de az erdélyi irodalom minőségeiben is talán a legmeghatározóbb jelenség, amely a határon túli magyar irodalmak fogadtatását formálja, ekkortól a sajátosságuk és sajátos szerepkörük hangsúlyozása lesz.) A hatásában elsöprő siker, melyet a teljes hetvenes évtized nyomatékosít, a lappangó kánoniság összetettségének is köszönhető. (A megjelenés egybeesett a transzszilván hagyományok előkeresésének, és a magyarországi irodalmi tájékozódás kiszélesedésének időszakával.)[311]

A kiemelt, s leginkább közszemlére szánt alkotói periódus nyitánya, (a naplóregény, s a vele egy évben megjelenő *Rigó és apostol* által) már rendkívüli gazdag releváns

[308] Vö. **Ilia** Mihály, *Sütő András, Anyám könnyű álmot ígér*, in Kortárs, 1970/9, 1492-1493.
[309] A könyv első kiadását még számos egyéb követte, igen tekintélyes példányszámokkal. Megjelent németül, lengyelül, bolgárul és természetesen románul. Magyarországon a kilencvenes években is kiadták.
[310] „Leírjam-e, hogy *meglepetés* ez a könyv? Hogy Sütő András korábbi elbeszéléseinek olykor Móra Ferenc-i érzelmessége és kedélyessége, máskor góbéskodó nyele, megint máskor egyszerűsítő, sőt torz társadalomszemlélete után annak érzem?" (kiemelés az eredetiben, BL.) Vö. **Réz** Pál, *Beváltott ígéret*, in UŐ, *Kulcsok és kérdőjelek*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 373.
[311] 1968 után Erdélyben ismét megjelenhetnek nyomtatásban a helikoni szerzők, Magyarországon a hatvanas évek hiánypótlásait követően pedig vita is folyik a transzszilvanizmusról.

utalásokban a koherens alkotói világkép felvázolása szempontjából.[312] Sütő „műfajt keresve talált rá az egyetlen, mondanivalójához megfelelő műfajra"[313], amint sikeres kompozíciójában számtalan stiláris ötvöződésben, s a töredékességet elkerülve tudott koherens szerkezetet létrehozni. A kritika leginkább ezt az epikus részletekből összeálló társadalomképet, annak teljességét emelte ki legfőbb erényként s alig elemezte azt a líraiságot, azt a keretet, amely az epikus részleteket összekötő szerepén túl, műfajt meghatározó, formateremtő elvvé vált.[314] „Az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemlélőből fokozatosan lírai alannyá tűnik át: az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek."[315] A szociográfiával kapcsolatban Szabó Zoltán sem véletlenül állította, hogy az *autobiographie romancée* erdélyi műfajában Sütő a „környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van".[316] A látszólag egyszerű kerettörténet, az epikus részletekben felidézett gyermekkori élmények, az emlékek távlatában szembesítik narrátorukat egyrészt a hagyományosan konzervatív, adottságait a történelmi változásokban is megőrizni vágyó paraszti világgal és értékrenddel, másrészt a líraiságot kiteljesítve, a szubjektum egyéni, egykoron meghozott saját döntése, távozása által, az ebből való akaratlan kiszakadásával.[317]

A regényt-záró, összegző funkciójú akvárium hasonlat erkölcsi értékszimbólumként való meghatározása,[318] paradox szerkezetében az értékvesztés és értéktelítődés diszharmóniájára épülve ideológiai értékjelképnek magát a létszimbólumot határozza meg, amelytől lehetetlen megfosztania önmagát.[319] Ez a paradox szerkezetű ideológiai értékrendszer az életmű hetvenes-évekbeli prózai alkotásaiban fontos változást jelent, s az írói világkép alakulásában talán a legnagyobb elmozdulásnak feleltethető meg. Jellemző ugyanakkor az elemzett fogadtatásra, (az irodalompolitika hivatalos szűrőjén túl, amely

[312] Ez utóbbinak leginkább önértelmező, világkép-felvázoló úti tűnődései által is. Vö. **Sütő** András, *Rigó és apostol,* Bukarest, Kriterion, 1970.
[313] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3, ill. **Szakolczay** Lajos, *i.m.* 142.
[314] A szociografikus naplóregényt a Tamási prózájából ellesett, leginkább személyes lírai hangvétel uralja. Benne az epikus perspektívák bősége lírai sugallatokkal, mégis tényirodalomra jellemző dokumentáris ábrázolásmóddal a legkülönfélébb nézőpontok sikeres szintézisét nyújtja.
[315] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 18.
[316] Vö. **Szabó** Zoltán, *„Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk",* in Új Látóhatár, 1975/2, 173-177.
[317] Az apró jelzések, melyek nincsenek tételesen kimondva, csak párhuzamosan futnak végig a leíró, tárgyilagos részletek mögött, alig hangsúlyozódtak az értékelésekben, vagy ha mégis, azok leginkább csak az adottságőrzés és az újítás, a választás és változtatás törvényszerű társadalmi konfliktusainak dialektikájában értelmeződtek. A kötetet záró metaforalánc igen sokrétű képe sem teljesedhetne ki a bensőséges kötődésnek (szülő-gyermek; hazavárás-hazavágyódás) a szemléleti különbségeken átívelő, az értékrendeken túlmutató hatása nélkül.
[318] Vö. **Lázok** *i.m.* 19, illetve részben **Bertha**, *i.m.,* 127.
[319] „(…) miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete." Vö. **Sütő** András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Bukarest, Kriterion, 1970, 245.

valamiféle népi-paraszti létformának a realista ábrázolásmódjában valóságot és regionalizmust tételezett) hogy a nemzetiségi, kisebbségontológiai vizsgálatokra erőltetett szempontok nem az értéket, de már az értékképzés lehetőségét is, a méltánytalan korlátok közt a puszta létezést is eszménnyé nemesítik. A kisebbségi lét bizonyos tartalmait feltáró könyv értékelésében ezért válik igencsak vitathatóvá, hogy a múlt felé forduló adottságőrzés a kisebbségi magyarság megmaradásnak többnyire kizárólagos biztosítékaként értelmeződik.[320]

Az életművet értékelő kritikák minősítései egyébként már itt sem pusztán (főleg az időben később keletkezettek!) a műnemnek, a műfajnak szóltak. Az összevetésekben legalább annyira a szerző is megmérettetik, mint műve, így természetszerű, hogy az összehasonlítás egyben minőségi értékviszonyokat is feltételez. Így kerülhet a naplóregény Illyés szociográfiájával (*Puszták népe*) egy rangba, vagy Tamási *Szülőföldem*-je közelébe. Az életmű egyes darabjainak megméretését (a hasonló irodalmi hagyományt képviselő elődök műveihez való viszonyítással, összefüggéseik kimutatásával) vállaló, azonos irodalomeszményt valló kritikusok dicsérete legtöbb esetben nem is a formának, az eljárásnak, vagy a mű egyéb adottságainak, mint inkább szerzőik elvi rokonságának, eszmei megfeleltetéseiknek szólt. Ezek mellett Sütő lírai nyelvezete, műveinek esztétikai értéke gyakran háttérbe szorult az egyes művek születésének körülményeihez, az író referenciáihoz, sorsához, megpróbáltatásaihoz képest. „Többünket az író világa iránti áhítat vezérelt, hiszen Sütő széptana, a megmaradás esztétikája mindennél fontosabb volt. Ezt kellett elfogadtatnunk, nemegyszer a közönyt és a különféle indulatokból táplált akadékoskodásokat is legyőzve, hogy később rátérhessünk az árnyaltabb, már nem csupán a politikumot szem előtt tartó elemzésekre."[321]

Nagy idők: a drámatrilógia

Az epikus hangnem líraizálódásával a hetvenes évek során a szépirodalmi Sütő írások sűrűbbé, töményebbé váltak, a jelentéktelen életképek, karcolatok helyét esszéisztikus magánmonológok töltik ki, de ezekben még arányosan, s nem túlburjánzóan jelenik meg a szerzői hang. Az elkomoruló valóság aztán a hetvenes évek útirajzaitól az esszékig lírai nyelvezettel, de karakteres dramaturgiájú tömörséggel léptet elő montázsszerű képfolyamokat. A sikerültebbek túllépnek pusztán a didakszis vagy a történelmi keretek képes-beszéd jellegén, s részben az önértelmezés filozófiai, léttörténeti vizsgálódásai által

[320] Vö. Lázok János észrevételeit Bertha Zoltán monográfiájának bizonyos passzusaival kapcsolatban. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[321] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.

kínálnak teret a többirányú, minőségi kibontásra. Ez jellemzi mindmáig az életmű csúcsát jelentő drámatrilógia[322] darabjait is. A példázatok tömény jellege ugyan sajátja még a nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*nek is, de a drámaszerkezet itt már egyértelműen elütni látszik a trilógia darabjaitól, s az ekkortól születő egyéb színpadi művek már korántsem ugyanazt a színvonalat képviselik (Szakolczay nem véletlenül csupán „drámakísérletnek" mondja 1986-ban az *Advent*et).[323] A trilógiát elemző Lázok János dicséri ugyan a nyolcvanas éveket nyitó darabot, de egyértelműen elutasítja a drámatetralógiát feltételező korábbi értelmezéseket, amelyek a négy színpadi művet szerves egészként kísérelték meg láttatni.[324]

Akárcsak a naplóregény, a hetvenes évek drámai sikerei is magukban hordják az adottság őrzésének, illetve megújításának konfliktusát, a tárgyválasztás és a történelmi-mitológiai keretek azonban nem egyszerűen a közölhetőség érekében vállalt alkotói kompromisszum szférájába tartoznak. A történelmi drámahelyzetekben Sütő már az alternatívák dialógusba oldására keresett tematikát. Bretter György az életműnek a csúcsát jelentő drámák megszületését követően mintegy összegzően írhatta, hogy ezek a történelmi dilemmák megoldásának módját az alternatívák sorsának szimbólumává növelhették. „Miképp lesz a mozgalomból intézmény és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását, (…) archeológusként választotta ki azt a helyet, ahol a legvalószínűbb volt, hogy éppen azt találja meg, amire szüksége volt. Tudatosságának bizonyítéka ez."[325] A kétpólusú szereplőstruktúra, valamint a cselekményváz, mely az első három drámát trilógiává avatja mindenütt két értékrendben mutatkozik meg. A két magatartásforma látszólag kizárja egymást, de a megjelenített értéktartalmak egymásrautaltságát, végső soron egységét, közös eredetét nem fedi el. A szoros baráti viszony, vagy a testvérség metaforája fokozza a főszereplő-párosok különböző pólusainak, értéktartalmainak a drámai válságát, amint az adottságokat megőrző karaktertípus fokozatosan sajátítja ki az értékek birtoklását az adottságokhoz tagadólag, lázadóan közelítő magatartáselv képviselőjével szemben.[326]

---

[322] *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (1974); *Csillag a máglyán* (1975); *Káin és Ábel* (1977).
[323] Vö. **Szakolczay** *i.m.,* 143.
[324] Leginkább szerzőjük nyolcvanas évekbeli nyilatkozatai alapján, mely hasonló elgondolásoknak adott hangot. Ezek értelmében a hatalom-kép következetes tematikus szólamai, s nem a dramaturgiai szerkezet került a feltételezett tetralógiai összefüggések kiindulópontjába.
[325] Lásd **Bretter**, *i.m.;* ill. UŐ, *Itt és mást*, Bukarest, 1979, 478-479.
[326] „Kolhaas a törvény Szentségét hiszi és fogadtatja el családi boldogsága egyetlen biztos útjaként a Münzerre hivatkozó Nagelschmidt-tel szemben; a hitújító Kálvin hatalomra kerülve már nem ismeri el és nem hajlandó biztosítani Szervét számára a másként gondolkodás jogát; miután Arabella őt 'választotta', Ábel saját tulajdonaként rendelkezik vele." Vö. **Lázok**, *i.m.,* 85.

A különböző magatartásformák ellentétpárjainak az egyenértékűsége, eredeti egységük újrateremtésének a kudarca, s abszolutizálódásuk folyamata ugyanakkor a hatalomhoz való viszonyulásuk nélkül nem csak intenzitásában, de jelentőségében is csökkent volna. Az egyidejű, egyszerre vállalt, egyetlen magatartásformává összevont ellentétpár paradoxona szükségszerű ambivalenciával társult a drámák végjátékában, amelyben egy kissé idillisztikus állandó készenlét jelei mutatkoztak meg az esetleges szembeszegülésre, a hatalommal szembeni egyéni és közösségi lázadó magatartásra.[327] A trilógia hatalmas sikerét (szerzői újdonsága mellett) egyértelműen a rendezésbeli remekléseknek köszönhette. Harag György színrevitelei egy közönség-centrikus értelmezését nyújtotta a műveknek, nem csak populizmusában, de drámai helyzettudatának művészi erejű összekacsintásában is, amelyekben a kor közönségének igényei közösségi, társadalmi hatóerőkké léphettek elő.

A közönségsikert a későbbiekben aztán fokozatosan (ismét a művészi igényességtől és esztétikai mércétől távolodva, ám) a politikai körülmények közt kimondhatatlan közösségi tudatnak másfajta katarzisélménye, közös átélése biztosította. (Az *Advent* Nemzetiben játszott tömeges sikere már-már a politikai ellenvélemény kategóriájának szinonimáit testesítette meg.) Lázok a kritikai fogadtatás monográfiákra is jellemző kategorikus megállapításainak, a konfliktushelyzetek feloldhatatlanságában mindenáron erkölcsi példázatot kereső értelmezéseknek több tételét ezért is felülvizsgálatra tartotta érdemesnek. Ugyanakkor a nyolcvanas évek színpadi művei már nem csupán a tematikák terén, illetve értelmezéslehetőségeik által szűkülnek be, megformáltságukat tekintve is visszalépést jelentenek. (Az évtized végétől megjelenő drámákban, a hatalmat életidegen öncéllá átminősítő magatartás ellenében leginkább csak katarzishiányt biztosító dramaturgia először Bíró Béla könyvében találkozott valós kritikával).[328] A *Káin és Ábel* Bécsy Tamás által is kifogásolt hatalomképe, pontosabban annak nem-jelenléte, tételezett hiánya (az Úr hangjaként), erőltetett heroizálása után (Káin kapcsán), *A szuzai* dramaturgiailag már

[327] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 87.

[328] Könyve elsősorban arra figyelmeztetett, hogy a romániai magyar drámaírás talán legkiemelkedőbb korszakának, az 1970-es évtizednek hatalmas közönségsikert aratott művei, melyek a halottnak hitt tragédia reneszánszát hozták, az évtized végére korszerűtlen s illuzórikus művekbe torkollottak, melyekben a halálban vagy a halál által diadalmaskodó „tragikus" hős mítosza tulajdonképpen egy álellentétet próbált autentikussá szublimálni. Bíró szerint a „romániai magyar drámairodalomban" a korszerű drámának nem azt kellene sugallnia, hogyan lehet megoldhatatlan helyzeteket valamiképpen megoldani, hanem inkább azt, miféle helyzeteket nem lenne szabad eleve elfogadni! Vö. **Bíró** Béla, *A tragikum tragédiája*, Bukarest, Kriterion, 1984, 6.

gyengén kifejtett cselekményszála[329] mintegy előrevetíti a dramaturgiai változás előnytelenségét az *Advent* irányába.

Az esszéíró drámaköltő

Nem tartják meg a hetvenes évek esztétikai rangját és színvonalát azok a rövidprózai művek sem, melyek mérföldnyi távolságra vannak az esszék terén a *Perzsák*, vagy a *Nagyenyedi Fügevirág* nyelvi-képi megformáltságától, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* remeklésétől. Az esszéíró Sütőnek fontos tulajdonsága, hogy nyíltan vállalja szubjektumát, s akár a maga, akár egy közösség nevében szólal meg, a személyessége egyfajta rendezőelvvé válik. Az esszéíró így legtöbbször a moralista és a lírikus jegyeit ötvözi, ám nem lépi túl a művészi harmónia szabta kereteket, vallomásossága hitelességgel párosul.[330] (*Rigó és Apostol*, 1970; *Istenek és Falovacskák*, 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, 1977). A sokkal kevésbé szerencsés vitákban, vagy az inkább vitacikknek minősülő olyan egyéb írásokban, publicisztikákban, esetleg interjúkban, ahol megbomlik a mondanivaló formai idomulása az egyéniség pozitív moralizmusához, a személyesség csupán egyfajta szűk értéklátás követelőző és elutasító gesztusaiban nyilvánul meg. Az ideologikusság ilyenkor már merőben túllép a művészi vallomás keretein. Ezekben nem a formai, művészi jegyek, s nem is a morális-gondolatiság, de sokkalta inkább a valóságalapjukat eldöntendővé formáló, igaz vagy hamis voltuk kettőssége lesz az alkalmazott mérce viszonyítási pontja.

A vallott eszmeiség, illetve eszmén kívüliség, az azonosság vagy különbözőség olykor mellékvágányként lesz az életműről tudósító kritikai aktusok értékeléseinek is sajátja. Ilyenkor elsikkad, hogy az eszmei, életrajzi motívumokra, melyek mint külsődleges műteremtő indítékok vehetők számításba, csak a mű értelmezett szövege alapján ajánlatos következtetni. A kanonikus kritikus ismerni véli az írótól előrebocsátott epikus intenciókat, egy-egy ciklus tervezett szerkezeti vázlatát is, s ebből adódóan ismerni véli a megvalósuló jelentésegészt is. A kinyilvánított szerzői szándék egy „eszmeember" sorsának, s a körülötte zajló társadalmi történések megörökítésének keretében, intenciójában értelmeződik, hiszen az esszé-, napló- vagy útirajzíró szerző folyamatosan visszatekintő nyilatkozatai mindig valami totális, társadalmi mozzanatot emelnek ki. A szépprózа igényű úti tűnődések, útirajzok vagy esszék világa a szerzőjük elkötelezettség-eszményét, a nemzeti tudatot nemzetiségiként is

[329] Vö. **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában*, in Színház, 1978/7; ill. **Bíró**, *i.m.,* 113.

[330] Az évtized nyitányán nem annyira az erdélyi vallomásos próza és emlékirat-irodalom elbeszélőhagyományát is átformáló, új műfajt teremtő regény, mint a szintén 1970-ben megjelenő *Rigó és Apostol* vallja, hogy az etnikum fennmaradásához elengedhetetlen a nyelvi kultúra megőrzése.

ébren tartó történelmi realizmusát bontja ki. A történelemidézés ezekben egyértelműen erkölcsi példázattá válik. Ezeknek az éveknek a szemléleti, lélektani jellemzői meghatározó motívumként már amúgyis csaknem kizárólag a kudarcérzetbe, a lehetőségek végzetes elapadásába, a nemzeti-nemzetiségi sors távlattalanságának gondolatába ütköznek.

A nyelv ekkortól már nem csupán kifejezési eszköze, de konkrét anyaga is Sütő írásainak. (Innen az olykori Kosztolányi allúzió a kritikákban, amely esztétikai nyomatéka mellett a vallott világnézet egy szeletét is megszabja, amint a nyelvhasználatot a létezés feltételének, a nyelvhasználat szabadságát pedig a kisebbségi lét elidegeníthetetlen jogának tekinti). Nyelvhez való viszonya és az intenzív képiség (melynek megjelenítő erejét Sütő az illyési ajánlásból is újrasokszorozza; „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.")[331] eredményezi, hogy a megújuló életműben az egész hetvenes évtized talán legfontosabb trópusa a metafora lesz. Nemcsak a drámák, az esszék költői világát is ez határozza meg. A képiség erejével átszőtt gondolati-nyelvi forma kapcsán kerülnek előtérbe a „drámaköltő" Sütő talán legjobb, esztétikailag is megalapozott művei.[332] A lírai nyelvezet mellett, mely a jelképesség, a metaforikusság által a mondanivaló koncentrált hangsúlyaiban jelentik majd a sikerültebb esszék igazi hatástani erejét is, a drámatrilógiának van egy másik alapvető erőssége. A művekben megjelenített világkép tekintetében a legfontosabb előrelépést alighanem a „vita-drámák" dialogikus szerkezete nyújtja.

A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)

Ennek a legsikerültebb időszaknak adja remek bölcseleti szemléjét (a naplóregény, a trilógia első két darabja és a sikerültebb esszék fényében), korai halála előtt a filozófus Bretter György is.[333] A rejtőzködő tehetség megújulásának, kibontakozásának, a „váltás" momentumainak esztétikai-pszichológiai sikerein túl a nyelvi-logikai világkép kiforrottságának sikerét a tautológia és a dialógus ellentétében ragadja meg, melynek legjobb irodalomkritikai példáját éppen a tárgyalt életműre véli alkalmazhatónak. Ha szavait Sütő korai alkotó korszakára, vagy magának a kornak az uralkodó irodalomeszményére is vonatkoztatjuk, akkor jelen és múlt, valóság és történelem, remélt és megvalósult kettőse más értelmet is nyer. „Sütő monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az; de ami azzal lett monolitikus, hogy megszűntette az alternatívák sokféleségét. Vagyis tartalmazta azt, ami nem valósult meg; s lényege éppen a megvalósulatlanság volt." Ezért érezheti jogosnak, s

[331] Vö. **Illyés** Gyula, *Lőtt lábú madár*, in UŐ, *Különös testamentum*, Bp., 1977, 104.
[332] A drámaköltő Tarján Tamás kifejezése. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András a drámaköltő*, in Színház, 1976/3, 1-7.
[333] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*. Korunk, 1976/3.

mintegy elégtételnek is mindenki a korábbi Sütő-szövegekhez képest, hogy „a megvalósult önmagát ünneplő farsangja" helyett az író jelenlétének itt pozitív értelemben vett álközvetlensége az, ami által „a szavak harmóniája mindent feloldott."[334] Vagyis „(…) elfedte a megvalósulatlanságot, mondatainak szépségével megölte a hiányt. Sütő nem nevezte meg tárgyát, és csodálatos jelzők tömegével metaforává oldotta a világot".[335]

Bretter ugyanakkor remekül látja, hogy az *Anyám* még nem jelent valós váltást, a líraiság benne viszont „mondatainak szépsége" által, a meg nem valósult önismereti útján indíthatta el szerzőjét.[336] Megölte az addigi írói teljesítetlen, *beváltatlan* mellett a *mindent-tudó* heroikus kategóriáit is. A be nem váltottat ezzel nem váltotta ugyan be, de legalább már tudott önmaga hiányosságairól![337] S ez az a nagy lépés, amelyik az életmű recepciójában a „végre" hangokat igazán indokolja, s amelyik a formai, esztétikai teljesítmény mögött a szemléletbeli váltást, s a damaszkuszi utat is jelentheti egyben. A mondatok harmóniája ugyanakkor a valóság tényeibe ütközve utópiába vált át. Bretter itt érzi meg először (a hetvenes évek eleji drámák tapasztalatából) hogy „ébredezik a tűrhetetlenség érzése", s az írói, művészi fejlődés szempontjából, éppen ebben láttatja az igazán jelentős változást: „ez már kiút: a tűrhetetlenről beszélni, avagy elégiát írni – ez az író alternatívája. Sütő a tűrhetetlenről beszél ezután, s talán így kezdődik a csoda."[338] A csoda, vagyis ami az „ezután"-ra vonatkozik, elsősorban a színpadi művek dialogikusságában, az alternatívák bemutatásában lesz meghatározó.[339] (A drámai konfliktusokban, egyetlen dolog legalább kétféle megközelítése az értelmezési távlatokat is biztosítja, s ez szavatolhatja az életműben is a valóban időtálló értéket.) De érezhető mindez a jobban sikerült esszékben is, ahol Sütő a „valósággal egyenértékű empíriát teremt."[340] Itt nem allegóriákról van szó, minden szimbólumokká szerveződik, ahol a szervezőelv ismét a tűrhetetlen kategóriája lesz, s

[334] Uo., 226.
[335] Uo.
[336] „A múlt meghatározza a jelen formáit, mint ahogy a jelen meghatározza múlt-szemléletünk tartalmát. Az *Anyám könnyű álmot ígér* óriási sikerét az biztosította, hogy viszonylag olcsó búcsút ígért a bűnbánóknak: Sütő azért lett majdnem szent, mert mindenkit feloldozott, aki csak hajlandó volt néhány ördögöt elmarasztalni." A nyelvi szépségekben fogant ifjonti botlásokra emlékeztető mondataival pedig, „nosztalgia szűrődött be erkölcsi világunkba: a botlások utáni vágy néha már feledtette velünk, hogy bűnbánóknak kell lennünk". Vö., **Bretter**, *i.m.,* 226.
[337] Annál is inkább, mert Sütő, „miután kivonult munkáiból, tehát feladta azt a bájos szerepet, amit önkéntes rendezőelvként saját munkáiban játszott, hirtelen 'megtanult' írni. Persze írni azelőtt is tudott: magáról, pózairól, s közben hitte, hogy az irodalom: cikk, dalban elbeszélve." Vö. **Bretter,** *i.m.,* 225.
[338] Uo., 226.
[339] Az írásművészetében a pártos kompromisszumoktól egyre távolabb kerülő szerző, a tiszta jelentés felé haladva jutott a dialógushoz. Az *Anyám* oltárán feláldozott empíria kapcsán mondja Bretter: „A szimbólumról is le kell most mondania, vagyis fel kell áldoznia minden eddigi eszközét, és a bevált eszközök helyett olyasmit használni, amit ifjonti merészségében, annak idején, nagyon régen már egészen más dolgokra használt." Vö. **Bretter**, *i.m.,* 226.
[340] Uo., 227.

amelyben a „lényeglátás” az írói rendezőelv alapja. A tűrhetetlen bevezetésével valós írói nagyságokba, kvalitásokba növő szerző jó eséllyel láthat a valódi létszimbólumok megteremtésére.

Bretter azonban némiképp a fogadtatásra utalóan már bevezet egy elmarasztaló, figyelmeztető képet is. „Az emberek furcsa módon mindig az út szélét nézik, s ahol megpillantják a rájuk kacsintó kis allegóriát, mindjárt megállnak, s az allegória kétértelműségén töprengve már lelépnek az írói szándék által kijelölt útról, s a maguk kis mellékösvényein járva szép lassan nem látnak már egyebet, mint saját lábukat, amely útnak tűnhet egyesek számára, de mások tudják, hogy csak saját lábukról van szó”.[341] A fogadtatás kialakuló referenciális, létélméleti vagy etikai fókuszpontjai aligha törődtek Bretter figyelmeztetésével, ámbár a későbbi pozícionálásoknak alapvető felhajtóerőt adó utólagos szerzői megnyilatkozások és önértelmezések, (a prognosztizálható hatás minden kis részletére figyelve, az olvasótábor és a hivatásos értekezők szempontjai felől is) leginkább csak az „írói szándék” elsődlegességét hangsúlyozták.

Az írói identitás megalapozása

A személyhez kötött irodalmi kánoniság alapvetése általánosan egy életművön belüli polarizáció kiéleződése mentén vagy az addig folytatott gyakorlat, vallott szemléletek széttöredezése idején születik. A szerzői identitás megalapozása a követni kívánt rend felől, a döntéshelyzettől származtatja az „igazi” szerző-képet.[342] A normatív önmeghatározás az életművet tárgyaló munkákban is ettől a ponttól, a kánonhoz való „megtérés” aktusától fejti ki a tradíció szerepére igényt tartó értéktávlatait. Az életútbeli és műfaji változással, az eszmélkedéssel kapcsolatban nagyjából mindhárom monográfus megegyezik abban, hogy a váltás, a damaszkuszi út a hatvanas évektől, de szövegszerű megjelenésében már a „*Félrejáró Salamon* óta érlelődik” egységesen azt állítva, hogy „doktríner” és „fiktív” szempontok helyébe ekkortól kerülnek azok a „fundamentális értékek”, amelyek az efemer értékelési viszonyokba is immár „időtállóakat” léptetnek.[343]

---

[341] Uo.

[342] Sütő annak a nemzedéknek tagja, melynek indulása a kommunista hatalomátvétel időszakára esett. Romániában fiatal tehetségként hamar közismertté válik, s az újságíróként kezdő, szerkesztőként majd főszerkesztőként dolgozó szerző közszereplőségével egyidőben igencsak favorizált, elismert író lesz. A pártosság–népiség–realizmus programjába belenövő fiatal szerzőnek a parasztság tisztánlátásának, felemelkedésének Veres Péter-i küldetését szocreál demagógiával kiegészítő korai sztálinista korszaka (novellái, publicisztikái, népszínművei) után azonban az érettebb Sütő a nemzetiségi közösség gondjai felé fordul. Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, 1990/1, 5.

[343] „megvilágosodik, hogy mindaz, ami az igazság, a haladás képzelt letéteményeseként mint újszerű hatalmi képződmény működött, az valóságos emberi létértékekkel szembeni érzéketlensége és tudatlansága folytán lényegében igazságtalanságokat halmozott és szenvedéseket fokozott fel.” Vö. **Bertha**, *i.m.,* 106.

A koncepcionális pálfordulás, a hatalom megtévesztő szerepeiből való kihátrálás Sütő írásmódjának, írói teljesítményének minőségi változását eredményezi, irodalomeszményét azonban csak részben érinti. A korábban elvárt hatalmi sematikus ábrázolásmód el-elmaradozik az ötvenes-hatvanas évek realizmuskoncepcióiban, de később is megmarad a szövegiség szempontjainak háttérbe szorulása a tartalmi helyességgel szemben. Az irodalom elkötelezett hivatástudata ekkortól már részben a nemzeti közösség-reprezentációban is megjelenik. A jelentéstani, tematikus értékek és az egyedi, művészi ábrázolásmód sikeres ötvöződése révén az első igazi sikerkönyv az életműben valóban az *Anyám könnyű álmot ígér* lesz, amely Magyarországon is az év könyvének bizonyul. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a Sütőt emberként, íróként igen jól ismerő szerkesztőtárs Gálfalvi Zsolt az *Anyám*ról írott kritikájában még az életmű és a korábban vállalt eszmék folytonosságát emeli ki: „Sütő szemléletmódja az évek, illetve az évtizedek folyamán természetesen változott, de nem változott meg" –, abban továbbra is föllelhető a „szocialista humanizmus pártos eszménye iránti elkötelezettség".[344] Ezzel ellentétben, mint mondtam, a magyarországi elvárásrendek a megmaradás, az értékmentés eszmei kivetüléseinek esztétikai megfogalmazóját dicsérték csak benne. A tárgyalt kollektív honmentő diszkurzus-összefonódásban Sütő adta a megtörténtté formált irodalmi valóságát mindannak, ami azonosulásmintákat kínálva történelmi nemzettudatot adhatott egy igen széles értelmezői közösségnek. Ekkortól a magyarországi népi irány fokozatos figyelme kíséri, melyet segít a sorsirodalom kollektív szemléletének marxista keretekbe is beilleszthető eszménye, valamint a politikai enyhülés ambivalens időszaka által Erdélyben a hagyományok előkeresése, így a transzszilván eszmék újraéledése is.[345]

A hatvanas évek végétől az irodalmi ábrázolásmód népi irányzatának előretörésében, legitimációja ismételt megszilárdításában, s a kánonja által fenntartott közösségi retorika hitelességében, amint Szirák Péter is figyelmeztetett, minden heterogeneitása, korábbi különbözősége ellenére is „kontinuumot képzett"[346] a magyarországi szimulatív ábrázolásmód mellett a határokon túli „képviseleti" próza. Mint utaltam rá, a harmincas évekre Erdélyben a népi mozgalomhoz tartozók, vagy ennek vonzáskörében alkotók kiemelt, előnyben részesített témája a kortárs erdélyi falu, választott elbeszélői módszerük pedig leginkább a szociografikus-realista ábrázolásmód lett. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódott,

[344] Vö. **Gálfalvi** Zsolt, *Az írás értelme*, Bukarest, Kriterion, 1977, 180.
[345] A népi mozgalom létrejöttét a művészetekben (persze sarkítottan) egyfajta haladáseszmény kudarca is segítette, amely kudarcot követően fordult vissza a hagyományokhoz. A modernség válságát követően a konzervatív népi vagy nemzeti felfogás az irodalmat ráadásul a politikai célkitűzésekhez is igazította. Az 1968 utáni idők haladáseszményének nyilvánvaló megtorpanása ilyen téren is figyelemre érdemes.
[346] Vö. **Szirák** Péter, *i.m*.

ehhez tért vissza Sütő is naplóregénye szociografikus faluábrázolásával. A hetvenes éveket megelőző epikájának értékelhető szelete – amelyikből részben a szociográfia is táplálkozik – a hagyományos magyar népi irodalmi közlésmód tematikai és stiláris jegyeit kísérelte ugyanis meg továbbfolytatni. A kirobbanó siker, majd az átnyúló kanonikus diszkurzusok meghatározta írói szereplehetőségek következménye is, hogy Bertha Zoltán – akárcsak az életmű több méltatója – úgy vélekedhetett, hogy Sütő András művészete a népi irodalmi világszemlélet Móricz, Tamási és Illyés munkásságával jelzett magaslatainak (esetleg) az utolsó lezáró, bevégző „nagy kicsúcsosodása".[347] A fogadtatás kibontakozására, a siker kiszélesedésére és az elvárásrendek ambivalenciájára jellemző, hogy a korszakban olykor komolyabb kockázatot is vállaló magyarországi ismertetők többsége, a poszt-népi kritikusi iskola, saját hagyományainak méltó folytatóit a határon túli szerzők elismertetésében kereste. Ahogyan az is, hogy az említett irány ilyen természetű folytonosságát elsősorban Sütőben remélte biztosítva látni. A vallott elődök, Veres Péter, Németh László vagy Illyés meghatározó kohéziós szellemisége mellett, az utóbbi által nagy ígéretnek és tehetségnek (később a magyar irodalom egyik legnagyobb vigaszának) mondott szerző kétségkívül a kortársak (például Nagy László, Csoóri) közt is méltó örökösnek számított.

A fogadtatás konkrét szövegállományának kijelölő aktusai, a művészi alkotás mércéi és értékkötelezettségei kapcsán ettől kezdve olyan életműre utalnak, amely a vallott értékeket példaszerűen testesíti meg. A kánoni kettősség, mely a többszólamúságot a normával keresztezi, jól tükrözi az ilyenforma diszkurzusok kettős szereplehetőségeit. Sütő példája az említett lappangó attitűdök számára több okból és több irányból is illusztris, hiszen esetében irodalmon átnyúló, nyílt vagy kevésbé nyílt társadalmi-politikai szerepkörökről is szó van, illetve magának a szépíróságnak a fogalomkörén belül különböző módon értelmezett (szabadabb vagy szigorúbb) megközelítésekről, az irodalom funkcióiról, melyek alapján olyan értekezői munkásságról beszélhetünk, amelyik nyíltan vállalta fel a közírásról való gondolkodásban művészet és társadalom polemikus kölcsönviszonyainak az ütköztetését. Szerzőnk primer és szekunder irodalmi megnyilatkozásai az érintendő bonyolult kérdéskörök mentén a befogadás-történet olyan mozzanataiban kristályosodnak ki, amelyekben e kölcsönviszony mindig is szükségszerűen tematizálódik.

Közügyiség és hatalomviszonyok

Népiség és szolgálat összefüggéseiben már említettem, hogy amikor a magyarországi népi vonal kritikusi gárdája felfigyel az életműre, azt egy olyan társadalompolitikai

[347] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.*, 8.

konstellációban teszi, amelyben a közügyiség gondolata különösen összetett hangsúlyokat nyert. Egyrészt a korábbi eltévelyedések (a mozgalomnak a kommunistákkal összeolvadó szárnya, vagy a szocialista mezőgazdaság terrorral való szervezése) után, mintegy második tisztulási fázisát élte,[348] amely során a hatvanas évek népi írói „maguk is a nemzeti érdekképviseletben jelölték meg feladatukat, tulajdonképpen elvállalva az egyre inkább elterjedõ összekapcsolását a népi és a nemzeti fogalomkörnek, amely még a »népnemzeti«, »népi-nemzeti« elnevezésben is deklarálódott".[349] Másrészt a nemzeti-népi feladatkör lelkiismereti közügyiségére valamelyes mozgástér „elsősorban az utódállamokban élő magyarságért való felelősségérzetünk felébresztésében"[350] nyílt.

„Bárha írók és írások körül zajlik a népi szellemi áramlat története, ez mindenkor társadalmi és politikai koordináták között minősült önmaguk előtt is". – Ács Margit ebbéli véleménye[351] nem pusztán az ideológiák nyílt vállalását, de azok értelmében a társadalmi szerepkör esetleges kudarcát, a lehetőségek elszalasztását is magában foglalja. A népiekhez kötődő nemzetpolitikai elképzelés kollektív-szociális töltete (mely kezdetekben inkább a parasztság történelmére fókuszált) a kultúrfölény gondolatához is kapcsolódó nyugati orientáció helyett a szomszédos népekkel összekötő elemeket hangsúlyozta (mintegy a középeurópai vagy harmadikutas szemlélet jegyében). Ezt látszott rövid ideig képviselni a világháború után is, igaz az utódoknak elég hamar le kellett mondaniuk arról, hogy valamifajta „harmadik" útnak, azaz az ország valós adottságaihoz és szükségleteihez szabott átalakulásnak a feltételeit csikarják ki politikai partnereikből. A paraszti származású előgenerációs értelmiség 1945 utáni nagy élménye éppen az volt, hogy politikai mozgalmakban, hatalmon belülre kerülve vállalhatott közszereplőséget, mindezzel azonban annak ambivalenciáira is ráébredhetett, hisz közelről szemlélhette a politikai hatalmi gyakorlat antihumánus ténykedéseit. A hatvanas évek derekára, végére azonban a korábbi szervilizmusból felocsúdó és a pártosságból kihátráló fiatalok (például Nagy Lászlóék) lelkiismereti drámájában vélik azonosítani a sütői magatartást is. Hatalom és közügyiség összekapcsolásának indokoltságára (belső személyiségi disszonanciája ellenére) ráadásul a fogadtatás megértő gesztusainak erdélyi szerzőre való kivetítésében markáns többlet-indoknak számít a nemzetiségi, nyelvi, indentitástudati szerepvállalás is.[352]

[348] Az első alatt a harmincas évek hivatalos ideológiai összefonódásaiból részint az urbánusok kritikája, részint Bibó hatására történt öntisztulást érthetjük. Vö. **Lengyel** András véleményével, idézi **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?, i.m.*

[349] Uo.

[350] Uo.

[351] Uo.

[352] Kiss Ferenc naplójában (melynek részletei csak a kilencvenes évek elején jelenhettek meg folytatásokban) az 1978, december 17.-i bejegyzésben egy táncházi esttel kapcsolatosan (ahová Csoóriékkal elvitték az „Öreg"-

A hetvenes évtized során a transzszilván eszmék (szintén kollektív, képviseleti és célorientált) elkötelezett és küldetéssel bíró irodalomeszményének a szabadabb tematizálhatósága révén összekapcsolódni látszott a kétféle, meglehetősen különböző, s mégis sok közös vonással rendelkező szemlélet. Mindemellett a képviseleti retorikák alapvető keretét a korban természetesen továbbra is a marxista ideológiai tér szabta meg. Sütőnek a korban is aktuális politikai kötődése, vállalt szerepkörei és funkciói a hetvenes évek kibomló kánoniságában csak mintegy ezek fényében értékelődnek.

Pedig a szerző művekben megfogalmazódó politikai tájékozódásának elsődleges forrása nem annyira ideológiai, mint történeti jellegű, nem teoretikus körültekintés vagy valamilyen elvont eszmerendszer jellemzi, mint inkább tanulságközpontúság, egyéni, tapasztalati, példázatosság. Hetvenes évekbeli írásképének egyéni helytállásra és erkölcsre utaló képei sem annyira elméleti alapossággal felvértezve, mintsem gyakorlati kényszerűségekben hitelesítik a korábbi közösségi elképzeléseket. A politikus-lét elembertelenítő dilemmáitól (melyekhez szükségtelen egy diktatórikus rendszer) íróként (belső világot teremtve) hamarabb megtanul szabadulni, mint magánemberként. Sokáig innen a hangsúlyozás is, hogy csak a közösségi létért érdemes cselekedni, alkotni. És innen a meghasonlás is, amiért az önmagát közösségi emberként meghatározó szubjektum írói kvalitásai legmélyebb vallomásai helyett ennek a közösségcentrikusságnak az érvényét, hitelét, szükségességét, s ugyanakkor hatalomhoz kötődő kollektív érdekelvét, ám egyéni, személyes hatalom-mentességét kell hogy bizonygassa a változó társadalompolitikai térben. A jó ideig hatalmi támogatottságot élvező, annak játékait belülről ismerő egyén a megtorpanás fokozataiban felismert szabadságelvű köz- és magánéleti magatartása szüli, hogy valós szerepmeghatározásokban találjon rá írói kiteljesedésére.

A hatvanas-hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása válik. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukáltak, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak. Mindezt természetesen arányainak megfelelően érdemes csak figyelembe venni, minthogy túlhangsúlyozása minden bizonnyal éppoly hibának lenne

---

ként emlegetett Illyést is) írja: „Czine jött meg a veje, és a Sütő új lépéseiről akartak beszélni. […] Pálfy Pista elmondta a temesvári bemutatót. […] Sütő felszólalása a román KB ülésén: hitvallása Csau és Románia mellett. Miért történt? Az Öreget nem döbbentette meg. Azt mondta: kezdettől az volt az alapelv, hogy saját belátásuk szerint járjanak el, és Sütő iránt változatlan bizalommal vagyunk." Érdekesség, hogy ugyanezen bejegyzés alatt esik szó Sütő friss Herder-díjáról, ahogyan az is, hogy szintén az említett naplóbejegyzés idézi Illyés meglehetősen eltérő véleményét Méliuszszal kapcsolatban: „Ő régen és többször levizsgázott." Vö. **Kiss** Ferenc naplórészletét, in Kortárs, 1994/11, 11.

minősíthető, mint az egész jelenségnek csupán a hatalom, illetve a hatalmi cenzúra megkövetelte virágnyelven való kifejezésmódokra történő redukálása. A korszakban nemcsak Sütő, de Székely János és Páskándi Géza drámáiban, Kányádi Sándor költészetében, valamint Szilágyi István prózájában is mind ott található a hatalom-tematika, illetve az egyén szabadság-lehetőségeinek különböző típusú kifejtése. Ezek értelmezése az időben azóta bekövetkezett távlat által remélhetőleg már tisztultabb formában ötvözheti az egykori kényszer-elismerések ódiumának és a jelen konkrétabban irodalomszempontú értékeléseinek talán érettebb, időtálló formáit. Az erdélyi szellemi élet hatvanas-hetvenes évtizedeinek általában vett egyén és hatalom közti viszonyának tartalmai és irodalmi ábrázolása az életmű esetében azonban nemcsak az általánosan értett alkotó személyiség és hatalom viszonyának az összefüggéseire, de a korábbi illúzióikból, odaadó kiszolgálásukból felocsúdó, ám folyamatos taktikázásban megmaradó, a hatalmat belülről ismerő közéleti ember indokainak legitimálására is rávilágíthat.

A Sütő-drámák hatalomviszonyaiban erőteljesen tematizált kérdéskör (szerzőjük *A szuzai*t is éppen hatalom és egyén viszonya miatt szemléli egységben az előző történelmi drámákkal, s több nyilatkozatában is tetralógiáról beszél) a személyes élettapasztalatok fényében a nyolcvanas évekre nyer igazán megideologizált formát. Vallomásaiban Sütő ekkortól rendszeresen beszél társadalom-kritikai érdeklődése élménygyökerei mellett keserű tapasztalatairól is. A nyolcvanas évek társadalmi elkomorulásában több interjúban szintén a hatalom-egyén tematika kerül előtérbe. Ennek kettős iránya („hogyan bánik a hatalom az egyénnel, s az egyén a hatalommal")[353] arra is rávilágít, hogy a fokozatosan kialalkított ellenálló szerep mellett milyen belső, saját életútbeli személyes élmények vagy ambivalens tapasztalatok húzódnak. „Jómagam átéltem Szervét nyugtalanságát és ugyanúgy Kálvin józanságának szenvedéseit is, miként mindenki átéli, ha valamiképp közügyi dolgokba kerül…"[354]. A „kétféle igazság egyidejű vállalásának" tudatos alkotói bizonyítékaként idéz Lázok János is egy kerekasztal-beszélgetés lejegyzett anyagából, amelyben Sütővel mondja el, „talán nem támasztok valami abszurdumot, ha azt mondom Kálvin is bennem él."[355]

[353] Vö. Nagy Juditnak adott nyilatkozatot, in Irodalmi szemle 1981/3, illetve rádiónyilatkozatát: Magyar Rádió, Petőfi adó, 1981 ápr. 6.
[354] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek*, Bukarest, Kriterion, 1981, 228.
[355] Vö. *Vita a Csillag a máglyánról német fordításának megjelenése alkalmából,* - vitavezető **Szépfalusi** István - in *Csak tiszta forrásból*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei 12, 1980, - illetve **Lázok**, *i.m.,* 23. Több szempontból is érdekes lehet ez a nyilatkozat: Egyrészt Sütő vállaltan kétesélyes, eldöntetlen dialógusságban szemléli saját darabját, (Bretter nem véletlenül dicsérte az alternatívák dialógusba oldásáért!), másrészt tükrözi szerzője belső világának, katarzismentes, vívódó szemléletváltozásának konfliktusosságát, s nem utolsó sorban a kritikai elvárások bizonyosságtételeinek, hősi ellenáló-képének esetlegességét is.

Sütő egyértelműen hetvenes évekbeli vita-drámáiban találta meg írói önazonosságát, még akkor is, ha mindez nem feltétlen jelentett azonnali világirodalmi rangot, ahogyan azt a kultikus-kanonikus kritika sietett nyomban leszögezni.[356] A színvonalas naplóregény az életműben bár mindenképp jelentős alkotásnak mondható, mégsem indokolja például Czine Mihály Görömbei András által is elfogadott véleményét, miszerint a könyv „a tényekből építkező modern epikának egyik világirodalmi szintű megvalósulása."[357] Különben, sem az esszé-, de még a drámaíró Sütő sem világirodalmi hagyományokat szándékozott folytatni, helyi színekből és adottságokból, a provinciából akarta kifejteni, kifejleszteni az egyetemes minőségeket. A nyolcvanas évek egyre szűkülőbb értelmezési horizontokat nyújtó művei, az elkomoruló valóság és az akaratlagos tematizáció azonban beszűkítette azt a teret, amelyet a korábbi sikerévtized műveinek jelentésmezeje hordozhatott. Míg a korábbi drámáiban akár a saját élettapasztalatokat, a hatalom-viszonyokat és annak kiforgató aljasságait, a tőle való függést és meghatározottságot jól ismerő szerző, a kapott sebeket művészetében is megpróbálta kamatoztatni,[358] a nyolcvanas évek második felében az életmű már leginkább csak egy, az ellenállásában önmaga értékét feltételező és ilyen karakterisztikumát konzerválni igyekvő attitűdöt, s nem utolsó sorban, az ellenállásban kor- és közösségigényt kifejező pózt ölt magára. Esztétikai problematikussága ellenére mindennek írói hitelessége nem kérdőjeleződik meg, személyes életútbeli analógiája azonban viszonylag könnyen kimutatható.

Ezen a ponton célszerű emlékeztetni arra is, hogy a recepcióban irodalom és propaganda viszonya egyáltalán nem korlátozódik csak nyilvánvaló hatalmi politikai aktusokra. A vizsgált időszakra nézve akár diagnosztikus is lehet, hogy a hivatkozási alapnak szánt irodalom eszközszerepe nem csupán a hatalmi politika játszmáiban nyert teret magának, de az ellenzékiség éppolyan szerepekre szűkített konglomerátumában is, mely

[356] A világirodalomba való tartozás vágya persze az elemzett korszakban egyszerű gyermekbetegségnek is tekinthető, mely a kis népek irodalmi kánonjainak távlatait hajlamos volt egyfajta saját elvárás-rend alapján rögtön egyetemessé bővíteni. Mindenesetre nem valószínűsíthető, hogy a sajátosan erdélyi világ sütői eszmerendszerét és korhoz, helyhez, adottságokhoz-kötöttségét más kulturális meghtározottsággal rendelekező olvasók egykönnyen megértenék. Ahogyan a kollektivizálás feszültségeinek, vagy az anyanyelvi küzdelem jogtalanságokat felsorakoztató érveinek is valószínűsíthetően más olvasatai és értékhorizontjai lennének az egyéb, mint magyar anyanyelvű olvasók számára. Ami esélyt kínálhat mégis az ilyen rangra, az éppen a helyi színektől, a provinciától leginkább elrugaszkodó drámák dialogikus lehetőségeinek, talán világviszonylatban is mérhető magaslata, szabadsága és önértelmezési távlata.

[357] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in UŐ, *Nép és irodalom*, *II.* Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., 1981, 145.

[358] A pszeudo-marxista szemlélet az oktatást és a teljes irodalmi értékrendet a hetvenes években is meghatározta és irányította a szó legszorosabb értelmében, az újabb generációk ebbe nőttek bele, ebben a szemléletben szocializálódtak. A nagy egyéniség, a nagy művész, ha ezáltal determinált is volt, attól vált jelentőssé, akkor mutatkozott meg, ha egyáltalán felismerte ezt, ha más szótárat is mozgósítani tudott, s megpróbált kilépni belőle.

olyan helyi vagy területi ideologikus értékre korlátozódó eszme- és értékrendeknek vetette alá az életművet s általában a határon túli szerzők egy jelentős részét, amilyenre egyébként a cenzúra apasztotta le az irodalmiságot annak „természetes" állapotából. Ebben az eszközszerepben pedig a vállaltan ideologikus fogadtatás olvasatigénye meg is felelt az olyan fajta értelmezésmódnak és egyszersmind kötött értelemadásnak, amely legfőképp azért dicsérte a művészt és művészetét, mert annak mondanivalója megerősítette hitében vagy előítéletében, vallott és propagált (irodalom)eszményében. Pedig Sütőt, mint említettem, nem csupán a népi irodalomkritika emelte a közfigyelem középpontjába. Korai sikereit követően, a hivatalos irodalompolitika kritikusi gárdájának megbecsülő figyelme is övezi, a hetvenes évektől pedig ugyanúgy ír róla Czine Mihály vagy Görömbei András, mint Szabó B. István vagy Szerdahelyi István, Réz Pál és Szakolczay Lajos mint Pomogáts Béla és Béládi Miklós, Ilia Mihály mint Olytán Béla.

Az életútfeltárás következetlenségei

Ugyan nem vagyok a referenciális olvasatok híve, mégsem tartom teljességében elfogadhatatlannak, ha a szerzői életrajz bizonyos elemei meghatározó szerephez jutnak adott művek interpretációjában. Ugyanígy nem vonom kétségbe, hogy bizonyos esetekben, adott időkben a jellembeli, etikai, morális adottságok kiegészíthetik egy adott mű értelmezéshorizontját. Abban a pillanatban azonban, hogy ezek a járulékos jegyek magatartásmintákként tételeződnek, s válnak a recepciót meghatározó, olvasási eljárásokat keretező értékorientációvá, igencsak megkérdőjeleződhet az az elgondolás, amelyik az önéletírásokból leszűrt adottságok (például az ellenállás, a képviselet, a hősiesség, stb.) értelmezői következetességét csak az életút egy bizonyos szakaszára gondolja kiterjeszthetőnek. Magyarán, ha csupán olyan életrajzi elemekből vagy jellembéli adottságokból válogat, amelyek saját diszkurzív legitimációjához hasznosnak bizonyulnak. Nem feltétlen szükségszerűnek, csupán funkcionálisnak, a jelentősebb Sütő-*írások* nyelvi-stiláris megformáltságán, minőségén vagy rangján ugyanis ezek a kiegészítések nem, vagy legfeljebb ideiglenesen változtatnak. Sok esetben éppoly szükségtelenek, mint az utólagosan heroizáló olvasatok, melyek már végképp nem művekre, de alapvetően szerzőjükre, annak kanonikus életútjára és bizonyos eszmék igazolására irányulnak.

Mint említettem az eddigi referencialitásból kiinduló életműre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak kritikákban, értekezőprózai értékelésekben alkalmazott következetlensége folytán vizsgálódásaim az általuk alkalmazott módszertan felvetéseihez is

kénytelenek visszatérni.[359] A kánonkommentárként működő életútépítés művet és szerzőjét egyszerre próbálja értékkategóriaként meghatározni, holott az ilyenforma elemek az ideológiai olvasatoknak legfeljebb temporális jellegét, a normatív szándék ellenére szükséges újraértését már bizonyára nem segítik elő. A korabeli fogadtatásban a recepciót éppen az jellemzi, hogy nem választ szét szerzőt és művet, de még szerzői és szerzői megnyilatkozásformákat sem. A közéleti megszólalások, – mert az eszmei egészet, a teljes világképet tükrözik – éppúgy tárgyaltatnak az életmű értékelése során, mint a legjobb színpadi művek, éppolyan irodalmi megnyilatkozásként aposztrofálják őket, természetes tehát, ha élet és irodalom, a mű valósága és a szerzői valóság egyazon hullámhosszon interpretálódik. Sütő írásművészetének közíróiként való (ön)meghatározása is ezt erősítette.

Az életmű megközelítéséhez éppen ezért a monográfiák adják az egyik legerősebb és legkézenfekvőbb fogódzót, a kánoni pozícionáltságot illetően. A Sütő-monográfiák szerzői élet és mű viszonyának kérdésében olyan oksági összefüggésrendszert sugallnak, amely mindenképpen indokolni látszik az életrajzi történések egyidejű vizsgálatát művek létrejöttének és tematikájának megértésekor. A szerző életeseményeit is értelmező monográfiák leginkább az életrajz biztosnak vélt (ideológiailag elfogadhatónak nyilvánított) fogódzóira azonban nem csupán támaszkodtak, de belőlük kiindulva látnak hozzá vázolt feladatuk tárgyalásához. Valószínű, hogy amit tulajdonképpen minden kultikus életmű befogadás-története esetében elmondhatunk, a Sütő-recepcióban is mindmáig elsődlegesen szerepel előfeltevésként az a hiedelem, mely szerint műveinek nagysága nem egyes művek megalkotottságában, hanem műveinek összességében, jelentőségük pedig nem egyes esztétikai mérlegelhetőségük, hanem sokkal inkább moralizáló szempontok sokaságának alapján keresendő. Ezen fölül is a bizonyos szegmenseiig autoriternek tekinthető szakirodalom ’korszellem’, ’ideologikum’, illetve ’tudósítás’ vonatkozásaira lefokozva s mégis az alkotó személyiség romantikus felnagyítására, nyelv- és népféltő momentumaira fektetve a hangsúlyt igyekezett értelmezni az életművet.

Mindemellett az életútbeli szubjektív, válogató, csoportosító módszertan olyan eljárásokat vont maga után, amelyeknek nem a választott metodikája, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége vált az ideológiaképzés legfőbb eszközévé. Amennyiben ugyanis magatartásmodellek alapján értékelték az életmű megannyi alkotását,

[359] Tekintve bár, hogy az életútnak és az életrajzbeli referencialitásnak nem kellene túlzott szerepet játszania egyes művek értelmezésében, (legalábbis csak annyiban, amennyiben talán a művek jobb megértéséhez ez hozzájárulhat, azaz a művek felől teszi olvashatóvá az életrajzot és nem fordítva) mégis fontosnak vélem fölvázolni az életút egyes fontosabbnak érzett momentumait. Már csak azért is mert az általam idézett és idézendő kanonikus vagy metakanonikus szövegek az értelmezéseik origójába mind az ilyenfajta megközelítéseket állították. (Legtöbbször egy magatartásmodellt hangsúlyozva.)

akkor következetesen azt az ambivalenciát is értelmezni kellett volna, amely Sütő sokáig ambivalens, felfelé vonalas, kifelé ellenálló diszkurzusát jellemezte.

Monográfiák

Különösen fontos megjegyezni, hogy az elemzett életmű esetében beszélhetünk az első olyan monografikus vállalkozásról, amelyikre határon túli szerző esetén hivatalosan engedélyt adtak. A hangsúly az évszám kapcsán is (1986) legalább ilyen fontos, mind irodalompolitikai mind szakmai szempontból, főképp, ha belegondolunk, hogy a korban egyéb határon túl élő szerzők hosszú sora lett volna felsorolható, akik nemhogy monográfiához, megméretéshez is alig jutottak. (Határ Győzőtől Székely Jánosig, stb.) Az első monográfus számára adott volt tehát az alkalom, hogy végre a határokon átívelő irodalom egységéről,[360] minőségi fejleményeiről, eredményeiről számoljon be, s egyáltalán, az említett nemzeti-önszemléleti viták után ráirányítsa a figyelmet más határon túli alkotókra, műhelyekre, életművekre is. Az első határon túli alkotóról szóló monográfia előzmény nélküli vállalkozásnak számított, éppen ezért a kétkedőket is meggyőzve, a szakma és a szélesebb olvasóközönség figyelmét is az akkorra már hivatalosan is legitimált, elfogadott vagy megtűrt, egységesebb szemléletek országhatártól független ereje felé fordíthatta volna. Főképpen, mert a monográfus – választott szerzőjéhez hasonlóan – az írást mindig is szolgálatnak fogta fel!

Görömbei András eleve a hetvenes évektől ismerkedett meg az életművel, s annak korábbi szakaszait már ezek fényében, jóindulatú túlzásokkal formálta a jelen elvárásaihoz. Ezért talán nem csak a monográfusnak alanyáról rajzolt, eléggé vitatható képe, de részben a romániai magyar és a magyarországi kritika másként értékelő, más szempontú értékítélete is felelős. (Valamelyest nehezíthette a munkát a szerzői bibliográfia és az erdélyi repertóriumok korabeli hiánya is, mely a romániai magyar orgánumokra vonatkozó tudományos kutatásra is nagyrészt jellemző még ekkor.) Recepciótörténeti vizsgálódásainkat tekintve egyértelműnek látszik azonban, hogy azok a politikai események, melyek a monográfia megírása idején zajlottak, kiemelt szerepet játszottak a monográfus erkölcsi ítéleteinek és hódolati aktusainak az előtérbe helyezései esetében. A debreceni irodalomtörténész úttörő kezdeményezése, mint utaltam rá egy olyan közhangulatban nyert monografikus formát, amikor Sütő személyében a magyarországi közvélemény már leginkább kisebbségi hőst ünnepelt. Az utólagos agyondédelgetés határon túli szerzőkre vonatkozó aktusai az ő esetében mégsem csak egy

[360] A nyolcvanas évek nyitányát ilyen téren meghatározó, említett Önszemléleti vita, illetve az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötete után!

korai felületes fogadtatásnak vagy protokollszerűségnek a feledtetése révén váltak nyilvánvalóvá, hiszen Sütő hivatalos funkcióinál fogva, hatalmi támogatottsága révén is mindvégig azon kevesekhez tartozott, akiket a hivatalos magyarországi irodalompolitika is elfogadott és számon tartott. Nem véletlenül írhatta még 1977-ben is Fenyő István Sütő első két, legsikerültebb történelmi drámáját elemezve, hogy szerzőjük „fáradhatatlanul alkotó, nagy kommunista művész".[361]

Persze amilyen tragikus és szimptomatikus, hogy erdélyi szerzőről monográfia a nyolcvanas évek közepéig nem íródhatott, úgy az is jellemző (s már a kultikus közmegegyezést jellemzi), hogy ezt követően, a kilencvenes évek végéig Sütőről a harmadik monografikus feldolgozás is elkészül, mire más szerzők életműveinek összefoglalása egyáltalán szóba kerül. (Hogy csak kortársakat említsünk: Székely Jánosról csak az ezredfordulón, Kányádi Sándorról csak 2003-ban, Szilágyi Istvánról pedig 2004-ben készült monografikus feldolgozás, Páskándi Gézáról viszont máig nincs még!)[362] Mindhárom Sütő-monográfia szerzője túl közeli viszonyban áll alanyával, olykor talán szimpatikus, máskor viszont a legkevésbé sem öncélú elfogódottságaik egy szélesebb érdekkört, igényt s szemléletet tükröznek. A hetvenes évek közönségsikerei, illetve a nyolcvanas évek ellenzéki-reformer korhangulata jellemzi az első, a kilencvenes évek drámai-heurisztikus társadalomképe, Sütő személyes sorsának tragédiája, majd az őt övező ünnepelt köztisztelet a második monográfiát. Ablonczy hetvenedik, illetve hetvenötödik születésnapra kiadott, temérdek sajtóhibával teletűzdelt munkája már leginkább furcsa kortörténetet ötvözve, kevésbé az irodalmi alkotások, mint inkább az írói életrajz és társadalomtörténeti képek szétbonthatatlan egységében véli megragadni az értelmezések kiindulópontját. A tudományos igényűnek aligha nevezhető kötet viszont olyannyira determinált alanya iránti hódolatában, hogy baráti odaadásában a viszony leginkább csak Sütő saját életútjára vonatkozó retrospektív kortörténeti (ön)értelmezéseinek monografikus tolmácsolására szűkül.

A monográfiákban a személyesség, ez utóbbit kivéve, nem annyira a hangvételben, mint inkább az alanyuk iránti tiszteletben nyilvánul meg, amely viszont így is gyakran népmesei távlatokba helyezi, s szerzőjével hőst tiszteltet alanyában. A „szimpatikus elfogódottságon"[363] túl, Görömbei András például „megidézett hősét" meg sem kísérli összevetni egyéb erdélyi szerzőkkel, vagy akárcsak az életművet elhelyezni a korabeli

[361] Fenyő a marxi dialektika szerint tézis-antitézis kettősében elemzi a „társadalomújító magatartás két poláris elfajulásának megjelenítését." Vö. **Fenyő** István, *Forradalom és humanizmus*, in Alföld, 1977/2.
[362] Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai: Székely János*, Bp., Új Mandátum - Az irodalom visszavág, 2000; **Elek** Tibor, *Székely János*, Pozsony, Kalligram, 2001; illetve **Pécsi** Györgyi, *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram, 2003; és **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004.
[363] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

romániai magyar irodalomban. Ezért „a monográfiát olvasva úgy tetszik, hogy Sütő András életműve Erdélyben egyedüli csoda, mintha az általa létrehozott értékek egyetlen szállal sem kapcsolódnának más alkotásokhoz. Mintha a romániai magyar dráma nagykorúsodásáról lehetne Páskándi Géza *Vendégség*e, Székely János *Caligula helytartója* című műve nélkül beszélni, mintha Szabó Gyula, Kányádi Sándor – hogy csak Sütő nemzedéktárait említsem – nem az elemzett életművel azonos értékű életművet mondhatnának magukénak."[364]

Bertha Zoltán monográfiája marad elemzéseit tekintve talán a leginkább „szöveg-közeli", értelmezéseiben ez áll a legközelebb a művekkel való foglalatoskodáshoz, – ahogyan a könyvsorozat is, amelyben megjelent, tudatosan kísérelt meg távolságot tartani a politikai elkötelezettségektől – ám ennek szerzője sem hasznosítja azokat a belátásokat, amelyek az első monográfia óta egy megváltozott politikai helyzetben, már a kilencvenes évek felől egészíthették volna ki az előzetesen megállapított értékítéleteket.[365] Ráadásul mindjárt munkája bevezetőjében újrafogalmazza mindazokat a szentenciákat, amelyek továbbra is csak egy különálló erdélyi művelődés- illetve irodalmi hagyományszegmensben válik megragadhatónak az életművet. Ugyanakkor a kilencvenes évek elejének politikai közjátékait, Sütő szerepét és tragikus szereplését nem tudja, vagy nem is akarja távol tartani a referenciális értelemadásoktól. Lét- és ismeretelméleti alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján a végre várt műelemzésekben, a művekkel való foglalatoskodásban is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása, az értékpusztulás tematizálódik.

Szelektivitás

Az első monográfia szerzője Sütő addigi életművéhez jelene erőteljes ideológiai aspektusai felől közelített. A honmentő kánon elvárásrendjéhez történő igazodás értelmében a megrajzolt kép így leginkább ott válik nyilvánvalóan vitathatóvá, ahol az elfogultságok az írói pályán az életrajzi tényeket csak szelektíven veszik figyelembe. Sütő nyolcvanas évekig áthúzódó politikai funkciói[366] a magyarországi méltatásokban majdhogynem teljességében feledésbe merülnek. Az első monográfus szemléletében a fejlődéselv és az érzelmi elkötelezettség összeolvadása eredményezi, hogy alanyában nem a szerzőt, de elsődlegesen a morális embert, jellemhőst tisztel, „aki a különböző akadályok leküzdésével egyre jobban

[364] Uo.
[365] Mindemellett nem csak alanyához, de korábbi szerzőtársához, egykori tanárához is valószínűleg túl közel áll.
[366] Főszerkesztői pozíciója (1958-1989) mellett többek közt Nagy Nemzetgyűlési képviselősége (1965-1980), RKP Központi Bizottsági póttagsága (1969-1984), Román Írószövetségi alelnöki tiszte (1973-1981), a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságbeli tagsága (1968–71), a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Büró-tagsága (1968–1987), Munícípiumi néptanácsi alelnöksége (1975–1980), stb.

megerősödött, s az idő őt igazolván, lehetőséget kapott az igazság kimondására".[367] Csakhogy az életrajzi tényekre figyelve a pálya ennél sokkal bonyolultabb: Sütő szókimondását, a nyolcvanas évek részleges tiltásából visszavezetett ellenálló-képét mindössze pár évvel korábbi, közszereplői státuszait is figyelembe véve, alighanem árnyaltabb kép tárult volna elő. S noha az első monográfus nem szépirodalmi alkotásokkal, illetve azok értelmezésével foglalkozik csupán, s alkotói módszerébe az életút megrajzolása során legalább olyan súllyal kerülnek be a szerzői referenciák, mint a (nagyrészt ezekből is levezetendő) műértelmezések, meg sem kísérel teljes kortörténeti elemzést adni. E nélkül viszont szerzője ötvenes évekbeli „közírói" attitűdjei (akárcsak későbbi hatalmi kötődései és változó szolgálatelve) feltáratlanok maradnak, vagy ami még szembetűnőbb, a vázlatosságban az értelmezéshez szükséges kritikus szembesítés helyett az engedékeny utóértelmezés (a cél szentesíti az eszközt, a szándék a cselekedetet módon) uralkodik el. A monográfus legtöbb esetben rögzít, bizonyos folyamatokat megállapít ugyan, de nem látja át, (s nem is akarja átlátni) a megváltozott korabeli politikai helyzetben Sütő ambivalens közszereplését, s meg sem kísérli feltárni az okokat. Mindössze azt állítja, hogy „gyakran irányelvekhez kényszerült igazítani valóságos élményeit", hamar hozzátéve, hogy a „diadalmas látszatú írói pálya" már 1955-től átfordul „önemésztő, öntisztító eszmélkedésbe."[368] Az igencsak kétséges megállapítást maga a szerző cáfolja, amikor röviden utal az 1958-as vitákra, melyeket a fiatal szerző „funkcionáriusként és őszinte kommunista hittel"[369] vitt véghez. A korabeli viták, a félresiklott közszereplés, és a Sütő-műveket is behálózó zsdanovi eszmerendszer valódi következményeit azonban a monográfus nem óhajtja feltárni. Túlságosan hinni akar Veres Péter megelőlegezett bizalmának[370], illetve Illyés kitüntető szavainak – „Huszonkilenc éves, és kész nemcsak mint prózaíró, hanem mint ember is"[371] –, holott ez még az életutat rendszeresen értékelő szakemberek szerint sem több „diplomatikus mellébeszélésnél, hiszen a művek és az író-politikus Sütő 'vitái' másról tanúskodnak."[372]

Az 1958-ban az *Igaz Szó* hasábjain folytatásokban közölt sematikus szemléletű, számonkérő jegyzeteiben (*Tűnődés magunk fölött*)[373] Sütő még rugalmatlan fölényességgel utasít el és oktat ki fiatal pályatársakat, szerkesztői munkatársaként világszemléleti alapon

[367] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[368] Vö. **Görömbei** András, *Sütő András*, Bp., Akadémiai, 1986, 22.
[369] Uo., 55.
[370] Veres Péter 1954-ben írt levelezőlapján figyelmeztetései ellenére (mely szerint nem egy írása népieskedő!) új reménységként egy „székely Mikszáth"-ot előlegez meg. Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek*. Bukarest, Kriterion, 1980, 81-82.
[371] Illyés az őt Erdélyben kalauzoló fiatal íróról mondja. Vö. **Illyés** Gyula, *„Románok, magyarok – segítsük egymást" – Illyés Gyula a romániai magyar irodalomról,* in Utunk, 1956/19, 1.
[372] Vö. **Szakolczay** Lajos, *i.m.,* 145.
[373] Görömbei András monográfiájában az 1959-es évszám nyilván elírás.

egész sorozatban ítélkezik.[374] Huszár Sándort az „emberség szépségének hiánya" miatt, Kányádit a szegényesen, sivárul megverselt külső realitás ábrázolása miatt, Páskándit közhelyessége folytán, Szabó Gyulának *Gondos Atyafiság*át pedig többek közt annak túlzottnak ítélt érzéki intimitásáért rója meg. Székely Jánost aztán egyenesen nyílt önkritikára készteti a párt és a kor szellemisége által rossz szemmel nézett „oldhatatlan magánya" „arisztokratikus szembefordulása" „szubjektív idealizmusa", s a műveiben megnyilvánuló „cselekvéstelenség és céltalanság" miatt, megtoldva mindezt azzal a sarkítással is, hogy „a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt"![375]

Aki tehát nem hajlandó a kor szellemének kollektív eszmeiségét műveiben népszerűsíteni, annak nem sok keresnivalója van az irodalomban. Sütő sarkallatos tételeiben már ekkor tűzzel-vassal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen. Az általa az irodalomból kitudott *Mélyvizek partján* című Székely János kötet csak egyik eklatáns példája mindennek. A megbocsáthatatlanul polgárinak és individualistának ítélt fiatal szerző az úgynevezett „baráti figyelmeztetés"[376] kapcsán írt kényszerű válaszának fejtegetéseit nem véletlenül kezdte az alábbi sorokkal: „Nézeteimet bírálták, nem rímeimet".[377] Az írószövetség marosvásárhelyi fiókjának vitaülésén Hajdu Győző nyomatékos felszólítására „önkritika" címen felolvasott elszomorító (korszakot jellemző) önpocskondiázásában, végletekig kiélezett önvádjában a bírálóin is túltett, s már-már groteszkül bizonyította („versei hibás, valóságellenes filozófiai megalapozásával" szemben, s közvetetten vádlói megszégyenülésére) dialektikus materializmusban s annak történelemfilozófiájában való jártasságának magas színvonalát is.[378]

A monográfusok elnéző jóindulatukban nem is említik, vagy jelentéktelennek ítélik az ehhez hasonló korai eltévelyedéseket.[379] Görömbei mintegy illúzióktól fűtött korszaknak, s őszinte kommunista hitnek, „pártpolitikai irányelveknek" tudja mindezt,[380] de Bertha is csupán „disszonáns hangoknak" nevezi, melyek „illúziók és útkereső ösztönzések

[374] Vö. **Sütő** András, *Eső elől tóba? – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/1. UŐ, *Közelebb a provinciához. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/2. UŐ, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[375] „… a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt; aki halhatatlanná nőtt ebben az irodalomban, azt a nép, a közösség, a társadalmi haladás gondja lelkesítette és emésztette". Lásd Sütő András, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[376] Vö. **Sütő** András, *Idegen életek… i.m.,* 396-398.

[377] Vö. **Székely** János, *A valóság kötelez (önvizsgálat és felismerés*), in Igaz Szó, 1958/12, 821-828.

[378] Uo., illetve lásd még **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000, 16.

[379] Sütő így nyugtázta Székely önostorozó cikkét: „A valóság és igazság győzelme, hogy Székely János eljutott idáig. A kispolgári individualizmus, az eszmei tévelygés veresége, hogy Székely János ilyen nyílt és őszinte beszéddel rugaszkodott el – régi költői világának partjaitól." Vö. Igaz Szó, 1959/1, 87.

[380] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 75, illetve 22.

keveredéseit tükrözik."[381] Holott a pályatársakal szembeni szigor, nem beszélve az egyéb „kártékony közszereplésről"[382] a korban mindvégig politikai következményekkel is járt.[383] Az irodalmi valóságtükrözés két fő hibáját már 1956-ban is az idillizmusban és a negativizmusban kijelölő Sütő[384] (az egyik jórészt a sematikus ábrázolásokat, a másik a kritikai szellemet fedte a korban) ugyanilyen vádakat hangoztatva áll be a Földes László Utunk-szerkesztő irodalmi-közéleti eltávolításával, pártból való kizárásával végződő politikai hadjáratba.[385]

E fiatalkori közszerepléssel kapcsolatban az első monográfus nyolcvanas évekbeli egyértelmű hódolatában csak annyit tart fontosnak megemlíteni, hogy Sütő „szélsőséges megnyilatkozásait hite enyhítheti mai megítélésünkben".[386] Amellett, hogy e kijelentése több mint kérdéses, valahol kétségbe is ejtő, hiszen ez nem jelentheti – mint Szakolczay Lajos is szóvá tette –, hogy egy átfogó igényű monográfia esetében „szó nélkül lehetne hagyni az akkori, a politikusi hátország védelme mögül el-elhangzó kijelentéseket".[387] Ahogyan a későbbi monográfusokkal ellentétben említett szerző azt is remekül látta meg, hogy az életút drámája is e kettősségben csúcsosodik: „Sütő egyszerre *kint* és *bent*, a sérelmeket elszenvedő *övéi között* és azok táborában, *fönt*, akik e sérelmek előidézői."[388] Pedig a hátország nem csupán az ötvenes években jelentett realitást Sütő számára. Amikor Görömbei befejezi monográfiája kéziratát, Sütő még mindig RKP KB póttag. Igaz, későbbi politikai szereplésével kapcsolatban Ablonczy is határozottan kijelenti: pártpolitikai pozíciója számára „nem hatalmat, de kisebbségvédelmi szolgálatot jelent."[389]

Elkötelezettségformák?

Az életút különböző stációinak egyoldalú megrajzolása természetesen már értelmezés maga is. Míg Görömbei „átstilizálja" a hetvenes éveket megelőző időszakot, Sütő hajdani

[381] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 71.
[382] Szakolczay kifejezlése, lásd **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[383] Lásd például a Jordáky Lajos meghurcolásában játszott szerepét, in *Vörös Zászló*, 1957. okt. 23.
[384] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 83.
[385] Alig pár hónappal az említett cikksorozat után, 1958 augusztusában! (Földes László, az akkori idők egyik legismertebb romániai magyar publicistája, előbb az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának vezetője, később az *Utunk* című irodalmi hetilap - a mai *Helikon* elődje – főszerkesztője volt, aki ilyen minőségeiben nagy szerepet játszott Dávid Gyula, Bajor Andor, Fodor Sándor, Szabó Gyula, Székely János és mások indulásában. A Földes ellen 1959, január 7-én lezajlott fegyelmi ügyében a legkeményebb vádakat Hajdu Győző mellett Sütő fogalmazta meg. A marosvásárhelyi írótársaktól indult levelek egyenesen a Központi Vezetőségnek szóltak. Az elítélő pártgyűlés jegyzőkönyvét, s a felszólalók hozzászólásait Szabó Gyula adta közre. Vö. **Szabó** Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *II*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001, 175-202; illetve vö. **Bottoni**, Stefano, *i.m*.
[386] Uo.
[387] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[388] Uo. (Kiemelés az eredetiben, BL.)
[389] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve.* Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997, 224.

baloldali elkötelezettségét a második monográfiát író szerzőtárs a kilencvenes évekből is egyrészt csak a népiséggel kapcsolatban, másrészt a nemzetiségi önmegtartás esélyei felől veszi szemügyre. Bertha Zoltán erkölcsfilozófiai szempontból átgondolt monográfiája lét- és ismeretelméleti szempontokból közelített a nemzeti kisebbség megmaradásának, az értékfenntartásnak a problematikájához. Ebben Sütő hajdani elkötelezettsége és megnyilatkozásai is a népi feltörekvés és a nemzetiségi önmegtartás esélye felől értékelődött, nem látva át, hogy korabeli dogmatikus kollektivista írásai, még nem népi, de marxista szövegek. (Ahogyan a negativista Földest és az individualista Székely Jánost, úgy a korban a szintén népi írónak számító Szabó Gyulát vagy Kányádi Sándor bizonyos munkáit sem a hetvenes évekbeli kisebbségi közösség képviseletében, hanem a szocreál, antinegativizmus és pártosság nevében ítélte el.)

Az ekkor keletkező szépirodalmi munkáknak, korai próbálkozásoknak értelmezéshorizontbeli szűkössége is jórészt még egy kétpólusúvá redukált társadalmi szemléletet örökít át. A naiv-romantizáló, anekdotikus funkció túlterheltsége éppen a bolsevik-marxista leegyszerűsített történetelvűség egysíkú jellemábrázolását és világképét hivatott elfedni. A kilencvenes évekből visszatekintve Bertha annyit belát, hogy „a szimbolikus elvonatkoztatás szemantikai hátterében (…) nem az egzisztenciaközpontú élmények és immanens léttapasztalások önfelismerései, hanem esztétikailag irreleváns, külsődleges, ráadásul történelmileg igazolatlan és téves ítélkezési sémák és ideologémák állanak”.[390] Mégsem akarja átlátni, hogy az olykor remélt társadalmi progresszió hipotetikus értéktartalmaira utaló illuzórikus előfeltevések, a későbbi társadalmi helyzettudatosodással együtt nem zárulnak le, s az író irodalompolitikai ítélkezéseit sem a népi, sem a nemzeti karakterisztikum kollektív irányába való tájékozódással nem lehet elfedni.

A monográfiák többnyire egységesen a korábbi illúzióktól, pártos hevülettől legalább részben mentesülni látszó hatvanas évekbeli szembenézésnek vélik a „vajúdó íráskedvet” is. Bertha azt is látja, hogy a kommunista látszatmegoldások, csekély helyzeti javulások optimista, önáltató túlértékelése maga is sorstragédia,[391] ennek következményeit azonban már nem kívánja tudomásul venni. Pedig a programosan hitt történelmi megoldások mellett az életúttal behatóan foglalkozók számára is jórészt egyértelmű, hogy a pálya e szakaszán a kollektív irodalomeszmény és társadalmi szerepkör mögött még nem a nemzetiségi-közösségi jogokért való szóemelés, csupán szocreál antinegativizmus és idillizmus-ellenesség húzódik. Sütő sztálinista évei, mint azt egy későbbi interjújában ő maga mondja

[390] Vö. **Bertha**, *i.m.* 105.
[391] Uo., 28.

el, a vallott és vállalt eszmék időszaka volt.[392] Görömbei szerint „őt is elkapta a bajokat is idillé stilizáló pártos lendület", illetve „a jó szándék olykor nem találta meg a helyes irányt."[393] Az ebből származó konfliktusosság az életútban azonban csak jóval később jelentkezik, amelynek valós vagy részleges hitelességét eldönteni nem biztos, hogy az irodalomtörténet feladata. A fogadtatástörténet interpretációinak utólagos értelmezéskonstrukciói felől azonban (melyek a nyelv- és közösségféltés, a megmaradásvágy elemi affirmációi szerint igyekezett legitimálni a teljes életművet, s nem kívánt a történeti kitekintés által túllátni saját előfeltevésein) mindenképpen szükségszerű megjegyezni, hogy a pártos eszmékkel való azonosulás messze nemcsak az ötvenes évek közepéig érvényesül.[394]

A kánon szellemi konstrukciójának szelektivitását ugyanis nagyrészt éppen az tükrözi, hogy az elkötelezettségeszmék felfejthetőségét csak egyirányúan véli az életműből kiolvasni. A kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként funkcionál. A befogadás és a kanonikus hely ezért sem lehet független ettől a hagyománytól, minthogy a szövegek is csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők. Azok az életútbeli sajátosságokra és hangsúlyokra tekintő magyarázatok, amelyek felhasználták az életrajzbeli elemeket, vagy nem említették, vagy az ötvenes-hatvanas években megfogalmazott közösségi elvárásokat is a későbbi nemzetiségi keretekre alkalmazva értékelték. Nagyrészt a teljes hetvenes-nyolcvanas évekbeli magyarországi fogadtatásról megállapítható, hogy abban Sütő baloldali elkötelezettsége, szerepvállalása és funkciói által a kommunista hatalommal való ambivalens viszonya egyáltalán nem tematizálódik, vagy amennyiben mégis utalás történik rá, úgy ifjúkori botlásnak, tehát múltbélinek minősül, vagy eleve felmentő jelleggel kerül említésre. A korban a politikai

[392] Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990.
[393] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 75.
[394] Sütő életpályája első szakaszában egyértelműen nem népi-nemzeti oldalról s nem is ellenzékiként, később is csak ambivalens módon, belülről, reformer közszereplői szerepében szólal meg. Az ismertebb irodalmi vonatkozású vagy irodalompolitikai Sütő-megnyilvánulások közül a Székely Jánosról, Jordáky Lajosról, Szabó Gyuláról írott cikkeket, és a Földessel kapcsolatos megnyilvánulását egyéb párthű eszmefuttatások övezik. (1947-ben dicséri az új tanügyi törvényt, 1954-ben az Irodalmi Újságban pedig maga számol be a felszabadulást követő tíz év elért sikereiről, a jólét korszakáról, Románia és a Szovjetúnió sikeres politikájáról. 1955-ben a „szókratészi homlok"-kal és „prométeuszi vakmerőség"-gel bíró Leninről zengedez, 1956-ban a marosvásárhelyi írók egy részével ő is aláírja a forradalmat elítélő nyílt levelet. Az 1958-as említett megnyilvánulásokat követően, 1959-ben örvendetesnek tartja Kolozsváron az egyetemek egyesítését, s szintén a negativizmus és idillizmus ismételt elítélése mellett hirdeti a pártos irodalom szükségszerűségét. 1965-ben a gyilkos pártfőtitkár, Gheorghiu-Dej halálát siratja, 1967-ben megelégedettséggel nyugtázza a párt nemzetiségi politikáját, 1969-től pedig, mint említettem, legfelsőbb szinten vesz részt a nemzetiségi életet érintő kulturális vagy politikai döntések kivitelezésében… Vö. **Sütő** András, *Tíz esztendő változásairól. Romániai levél*, in Irodalmi Újság, 1954, 23. augusztus 21.; **Sütő** András, *A lenini bizalom alapja*, in Igaz Szó, 1955.; **Sütő** András, *Új bor*, in Igaz Szó, 1959/1.; **Sütő** András, *Erős volt mindig. Gheorghe Gheorghiu-Dej halálára*, Utunk, 1965/13.; illetve lásd még Sütő András képviselő felszólalását a Műveldés- és Művészetügyi Állami Bizottság megszervezéséről szóló vitában, in Vörös Zászló, 1967. dec. 29.)

hatalom persze szinte minden írónemzedékből magához vonzott ideig-óráig tehetségeket. A későbbi ambivalens jegyek ellenére a recepció egyirányú értéklátására jellemző, hogy a sztálinista írói szakasz maga is utólagosan csupán olyan jelenségeknek a körében értelmeződik, amelyek „a népi feltörekvések és a nemzetiségi önmegtartás számára számottevő esélyt kínáltak".[395] Ez a szemlélet egy valóban elkomoruló politikai realitás abszurditásban, szélsőséges nacionalizmusban kiteljesedő korszakának a tapasztalatával olvas jelenéből visszafelé, s a retrospektív értelmezésben gyakran összemos olyan eszményeket, amelyek a hetvenes évek műveinek hatalomviszonyát vagy nemzetiségi kollektív értékrendjét az ötvenes évek sematizmusaiból is kiolvasni véli. A hetvenes évtizedben felerősödő nemzetiségi elfojtás elleni megnyilatkozásokból, az ekkorra ismét előtérbe kerülő transzszilván értékekből, vagy magából a Trianon-traumából viszont aligha vezethető le olyan állítás, amelyik Sütő publicisztikai írásainak kritikus, ítélkező hangnemét s a szépirodalomban kollektív ideológiát számonkérő téziseit egyben a nemzetiségi jogok korán felismert hiányosságainak megoldását szorgalmazó eszmeiséggel hozhatná összefüggésbe!

Modellteremtés

A hetvenes évektől eredeztethető kánoni modellteremtés a kirobbanó sikeresség mintegy tizenöt évének (az *Anyám*tól az *Advent*ig) folyamatos szakmai elismertségén és olvasói népszerűségén át (s olykor a kizárólagos ismertség kereteiben) jut el a kultikus formákig. Hatástani szempontból nagyon jelentős a fogadtatás politikai-ideológiai háttere, mely a hivatalos hatalmi elismerésektől az elnézett, megtűrt kategóriáin át a nyolcvanas évekre két irányba mozdul. Míg Romániában, ha nem is a betiltottig, de mindenképp a korlátozottig, addig Magyarországon a megtűrt kiszélesedő kategóriáin át a bizonyos tekintetben propagáltig jut. Ennek a változó cenzurális térnek a nyilvánosságában és nyilvánvalóságában lehet lényeges az eltérő minőségi váltás ellenére a dolgok politikai kimondhatatlanságának kényszerét az irodalmi formákra átvállaló életmű fokozódó fogadtatása és szakmai kereteket gyorsan átlépő sikere. (Ugyanezért nemcsak a sütői nyelvezetet, de az életművet tárgyaló szövegeket is érezhetően változó allegorikusság-fok jellemzi). A sikerességen, az írói modellteremtésen túl azonban a tragizált szerepkörök már kultikus jegyeket vetítenek elő, melyek olvasata nemcsak egy értelmezői közösség saját identitását, de a szerző közelmúltját is megkonstruáló képben, traumatizált emlékezeteivel, hőst formáló jelképiséggé válik.

[395] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.,* 29.

Kultuszról éppen azért beszélhetünk az életmű kapcsán, mert benne a közéleti, politikai és írói szerepkörök nemcsak ötvöződnek, de egyaránt kritikátlanul ötvöződnek. Nem egyszerű felcserélődésről van tehát szó, hanem olyan választott stratégiáról, amely egyszerre határozta meg és jellemezte a közíróságban az írói és politikusi szerepeket, a „kritikai" fogadtatásban ugyanakkor jelentős arányeltolódások következtében hol az egyik, hol a másik érdekében módosított a hangsúlyain. Nyelvezetét tekintve a hivatásos értekező próza kitételeitől a napilapok recenzenseinek populárisabb regiszterein át a különböző műfajú rádió- és tévéfelvételekig terjedő fogadtatás a megértő engedékenységtől a dicsőítés teljes hódolati aktusaiig, a dicsérettől az odaadó hozsannázásig terjed. A formálódó kultusz a nyolcvanas évek derekán már hajlamos magukat a műveket egyszerű és egyszeri jelentéssíkokra bontva csupán az életút, vagy a képviselt sorsjelleg kivetítéseiként értelmezni. A divaton túllépő kultikus forma ekkorra, a Sütő-művek romániai (részleges) tiltása és a recepció Magyarországra történő áthelyeződésével egyidőben, „a különféle érzelmeket, indulatokat a társadalmi manipuláció szolgálatába állító *jólértesültség* (a Nemzeti Színház *Advent a Hargitán* bemutatója)"[396] és egy felfokozott érzelmi hatvány révén elfedni látszott a valós kritikai szempontokat, s kultikus jegyei révén olykor magukat a műveket is. Pedig, mint Szakolczay is állítja, ez az életmű a hetvenes évek sikereitől kezdve már egyáltalán nem annyira törékeny, hogy „elhallgatván némely kételyünket, minduntalan csak a »metaforikus ragyogású és vizuális gondolatiságú nyelvre« figyelmezzünk".[397] Az egysíkúvá váló recepcióra is jellemző, hogy innentől kezdve a korábbi írások értelmezései során (például a folyamatos újrakiadások kapcsán) sem működteti azt a távolságot, amely túl kívánt volna lépni a referenciahatárokon. Művek értékein túl a kialakítandó tragizált szerepkör, Sütő tiltása, elhallgattatása, politikai ellenálló szerepköre, üldöztetése, s személyében írói/társadalmi képviselete révén[398] olyan narratívát testesített meg, amely egyoldalúságában a korhangulatnak, később pedig a kanonikus diszkurzus érdekköreinek megfelelően értelmezett csak bizonyos eseményeket.[399] Valószínűleg ezért sem felelőtlen az olyan álláspont, amely nem a legtöbbször játszott előadás mentén méri a Sütő darabok értékeit vagy azok esetleges időtálló voltát.[400]

[396] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 143.
[397] Vö. Görömbei András minősítéseiről írja **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[398] Mely közvetetten felelős azért is, hogy a szerző nem lehet jelen az említett 1986-os Nemzeti Színházbeli premieren.
[399] Az előadás politikai jellege amúgy mindkét ország cenzurális, belpolitikai viszonyai felől nyilvánvaló volt, (már csak azért is, mert a Román Szerzői Jogvédő Iroda tiltakozása ellenére mutatták be, ám Magyarországon a darab, illetve az előadás mellett, a kulturális kormányzat ódzkodásával ellentétben, Tabajdi Csaba, Szokai Imre és Szűrös Mátyás is kiállt) akárcsak a közönségsiker szempontjából a „teltház" társadalmi tett-értéke is.
[400] Az *Advent a Hargitán* Sík Ferenc rendezésében több mint 250 előadást ért meg.

A siker és a kánon természetrajzához természetesen hozzátartozik a népszerűség és a játszottság is, a kritikai fogadtatás irodalmi kereteken átlépő divatszerűsége azonban többnyire nem tesz jót egy életműnek. (Emblematikussága idővel éppúgy ideológiai síkon, s nem művei színvonalát tekintve válhat „korszerűtlenné" vagy periferikussá, ahogyan kiválasztottsága, kihasználtsága is többnyire eszmei alapokon nyert legitimációt.) Márpedig Sütő a hetvenes évek során divatjelenség lett, akinek emblematikussá választott életműve a tárgyalt kánoni diszkurzusokban szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. Nem is annyira ő maga, mint az ekképpen megformált írószerep erdélyi komponensei, az irodalomkép egysíkú értékkategóriái, s a „látensen eszközszerepre kárhoztatott"[401] irodalomszegmens értékelése. Ennek részleges bemutatása vagy homogeneitása, feltételezett kompaktsága nem tette lehetővé – abban a szituációban – a finomabb artikulálódást, az árnyaltabb befogadást, egy strukturáltabb kép kialakítását. A recepcióban így óhatatlanul csak egy csoportként jelenhettek meg a különnemű erdélyi alkotók, a más minőségeket képviselők vagy akárcsak a szerzői életművük különböző alkotói fázisában lévők pedig szükségszerűen rendelődtek alá a kánoni értékelvek kijelölő, rangsoroló irányának.

A transzszilván kánon újjáéledése

Mint említettem, részben a húszas évek transzszilvanista hagyományában is kereshetők azok az írói 'arcvonások', jellegzetességek, amelyek képviseleti és pedagógiai eszményeknek alárendelve a művészi törekvéseket, az erdélyi alkotói öntudatnak olyan vonást kölcsönöztek, amelyek a második világháborút követően is meghatározták az írói/költői attitűdök mibenlétét. Az 1945 utáni kollektivitásformák kötelező irodalmi ábrázolásmódjaiban aztán a realizmuseszmék és a pedagógiai eszmények az ideológiai átnevelés elsődleges eszközét jelentették. Az a szűk irodalmárréteg, mely nagyrészt fiatal elsőgenerációs értelmiségként hatalmi pozícióba került, nemcsak megdorgálta, de gyakran meg is vonta a cselekvés lehetőségeit az olyan szerzőktől, akik az individualitás szabadságát nem rendelték alá a 'közösségi' irány meglehetősen szűk gondolati horizontjának. A közösségi iránynak e két korszak szemléleti ötvözete adta irodalmi legitimációja folytatódhatott a hatvanas évek viszonylagos szabadságát, nyitását követően, amikor az új poétikai szemléletek, a kritikusabb öneszmélések, a (népiek által is felvállalt) nemzetiségi elkötelezettség és az egykori helikoni hagyományok is egyszerre hatottak a magyar

[401] Szilágyi Márton kifejezése, vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

értelmiség új iránykereséseire.[402] Az erdélyi magyar költészet, elbeszélő irodalom vagy irodalmi szociográfia a következő évtizedben valóban a kulturális élet középpontjában helyezkedett el, s részben, mint identitásvédő erő végezte alkotó munkáját, amelynek során valódi szellemi értékeket hozott létre. Az író *megváltozott közösségi státusza* azonban egy válsághelyzet elkésett, de szimptomatikus felismeréséhez vezetett: „Adott körülményeink között az irodalom volt az a gyűjtőmedence, amelynek mindent be kellett fogadnia, mindent fel kellett vállalnia közvetítésre a közönség felé".[403] Az erdélyi magyar irodalmi életben a hatvanas évek legvégén lezajlott úgynevezett „irodalomcentrizmus-vita" tulajdonképpen egy jól kihallható vészjelzés volt, de a politikai helyzet a későbbiekben egyre inkább romlott. Ilyen értelemben, az irodalom feladatköreit tekintve – mint Dávid Gyula is jellemezte –, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon „parttalan irodalomkoncepciója akár szimptomatikusnak is tekinthető."[404]

A hetvenes évek elején ismét előkerülhettek a transzszilvanista hagyományok, sőt *Kritika*, majd a *Tiszatáj* hasábjain is újra vita folyik róluk.[405] Mint említettem ekkor még jórészt csak a két világháború közti irodalomról, irodalmi életről születnek hiánypótló írások, s ennek is következménye, hogy a recepció hajlamos analógiákban gondolkodni. Igaz ugyan, hogy „az erdélyi magyar szépirodalmat a második világháború után is átszőtte a transzszilvanizmus korábbi szellemisége", s hogy „ez az irodalom továbbra is fenn kívánta tartani a transzszilvanista tradíciókat és értékeket, mindenekelőtt az irodalom közösségi ethoszát, a kisebbségi humánum és népszolgálat morálját, az erdélyi kulturális hagyományokat".[406] Ugyanakkor csak a tárgyalt, propagált irodalomszegmens tudatos recepciója, a megismerni vélt kép és a kialakítandó elvárásrend felől igazolható, hogy „valójában a második világháború utáni korszakban is a korábbi helikoni irodalom eszményei és poétikája alapozta meg mindazt, amit a későbbiek során erdélyi magyar irodalomnak nevezhetünk."[407]

Magyarországi lecsapódásait figyelembe véve, meglehetős összetettsége által is állítható, hogy az előbbiekben kifejtett irodalomértés alapján, a vázolt erdélyi magyar irodalomkép jórészt nem mint irodalom és társadalmi önreprezentáció kérdésköre, ezek kölcsönhatása merült fel csak, de magának az így értett irodalomértésnek a társadalmat is

[402] Nyomtatásban olyan szerzők, mint Áprily, Kuncz, Tamási vagy Dsida 1968 előtt nem is jelenhettek meg.
[403] Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3.
[404] Lásd **Gáll** Ernő vitaindítóját, *Monológ vagy párbeszéd?*, in Korunk, 1969/12, illetve vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, *i.m*.
[405] Vö. *Vita a transzilvanizmusról*, (**E. Fehér** Pál, **Pomogáts** Béla, **Tordai** Zádor, **Nagy** György) in Kritika, 1973.; illetve **Sárréti** Sándor, *A transzszilvanizmus fogalmáról*, in Tiszatáj, 1974.
[406] Vö. **Pomogáts** Béla, *A továbbélő erdélyiség,* in Árgus 2001/3.
[407] Uo.

meghatározó jegyei domináltak. Benne a népi hagyományok folytatóját, a nemzeti sorsvállalás irodalmának kifejezőjét s ugyanakkor a közösségi-társadalmi gondok elszánt politikai képviseletét is a sütői életmű testesítette meg.

Kitekintés

Mielőtt továbblépnénk az életmű értékelésének anomáliái, illetve hangsúlyosabban kultikus-kanonikus formái, és ezek indokoltságai irányába, a jogos kiemelések és a par excellence kivételezések kritikátlan aktusai felé, érdemes egy nagyobbívű kitérőt tennünk, mely a korszak irodalompolitikai viszonyait és irodalomszemléletét tekintve sok mindenre adhat előzetes választ vagy magyarázatot.

*

1968 után

Akárcsak az említett 1957–58-as évek eseményei a maguk ambivalenciájában, Romániában a hatvanas évek legvégének eredményei is hasonlóan ambivalens megítéléssel bírtak. A romániai magyarság helyzete javulását kezdetekben éppen az új politikai irányzattól, az akkor még demokratikusnak ígérkező, nemzetek feletti politikai koncepciótól remélte. Az 1968 utáni időszakra jellemző szellemi pezsgés a humán kultúra terén az életmű szempontjából is fontos időszaknak számít. (Ennek jelentősége akkor is hangsúlyozandó, ha a mából tekintve alighanem rövidsége folytán is a teljes ideologikus rendszerhez viszonyítva kevéssé jelentékenynek, vagy eredményeit tekintve olykor felemásnak minősül.) Az 1968-at követő időszak erdélyi magyar kultúrájának többrétegű válsága éppen a szellemi nyitás kapcsán kerül felszínre: a hatalomhoz közelkerült, vagy éppen ez idő tájt közelkerülő értelmiségiek önmagukkal való szembenézésének is igencsak terhes korszaka ez. Az összegzésnek és/vagy indulásnak, a reménynek és/vagy kiábrándultságnak, de a politikai/ideológiai játszmákon való még belül-maradás kettőségének ontológiai feszültségeiben. Az évtizedfordulót a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának összefonódásai jellemzik. „Az ekkor pozícióban lévő, őszintén baloldali elkötelezettségű, nemzetisége lehetőségeit is e baloldaliság keretei között elképzelő értelmiségi generáció egyszerre kellett szembenézzen az eszmei kihívással, amit a nyugati kultúrák felé való viszonylagos nyitás és a hazai tabuk – ideiglenes – ledőlése jelentett, valamint az erkölcsi válsággal, amelyet az okozott, hogy baloldaliságuk a kisebbségi politika szempontjából ekkor bizonyult hibás választásnak: rendszer, amelyet segítettek uralomra jutni, éppen a szellemi nyitással párhuzamosan számolja föl a nemzetiségi intézményeket. 1968 Romániában egyszerre jelképe a Szovjetuniótól függetlenedő szuverenitás demonstrálásának, bizonyos

kulturális tabuk (és börtönkapuk) ledőlésének, valamint a magyar területi autonómia felszámolásának."[408]

A nyitásnak minősített 1968–70-es változásoknak, mint korábban már utaltam rá, egyéb keserű előzményei is voltak. Itt nem csupán az ideológiai kényszerűségek korlátozó jellegére utalhatunk, de arra a hatalmi taktikára is, amely bevált külpolitikai lépésként úgy kötött egyoldalú időleges paktumot a kisebbségi értelmiség képviselőivel, hogy közben azok jóváhagyásával kapott szabad kezet a későbbi korlátozásokhoz és retorziókhoz, minthogy velük nyilváníttatta belüggyé saját nemzetiségi kérdésüket. E tekintetben egyrészt kiemelten fontos lehet az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált pártfőtitkárral, másrészt az említett kettős kötődés elvét mereven elutasító nyilatkozatok sora, melyek megelőzték az augusztusi prágai eseményektől távolmaradó román vezetés utólag liberális nyitányúnak beállított magyarságpolitikáját. A magyar írószövetségben elhangzottakra reagáló elítélő szólamok jóval megelőzték a csehszlovákiai bevonulást, viszont már a magyar értelmiségi találkozót követően jelentek meg, nagyrészük nyilvánvalóan kierőszakolt írásként, mások mégis a hatalom bűvöletében. (Pedig a június 28-i értelmiségi találkozó valójában eredménytelen volt, Ceauşescu minden felvetett sérelmi kérdést visszautasított!)[409] Az értelmiségi találkozót követően először az irodalom kapcsán mondták ki a be nem avatkozás végtelenségig szajkózott frázisát,[410] majd az

[408] Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 13.

[409] Vö. Vince József bukaresti nagykövet jelentését az RKP vezetésének a magyar értelmiség képviselőivel folytatott bukaresti tanácskozásról. Közli Vincze Gábor, in *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989,* (A válogatást összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta **Vincze** Gábor), Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 296. - A főtitkár álláspontja majd csak a nemzetközi helyzet alakulásának hatására változhatott meg, amikor már szükségszerűen a korábban belüggyé nyilvánított kérdéskör megoldottságát akarta külpolitikájában megmutatni. Az 1968, augusztus 21.-re virradó éjszaka a Varsói Szerződés öt tagállama prágai bevonulását követően szüksége volt a kisebbségi elégedetlenségek elhalkítására, s a magyar értelmiség támogatására. A román pártfőtitkár élesen elítélte a bevonulást, amely "szembeszökő megsértése egy testvéri, szabad és független szocialista állam nemzeti szuverenitásának". (Vö. Előre, 1968, augusztus 23.) Ceauşescu augusztus végén (Fazekas János kíséretében) a két székely többségű megyét is meglátogatta, fejlesztéseket és iparosítást ígért. A bevonulás után öt nappal (augusztus 26-án), koradélután Sepsiszentgyörgyön, majd Csíkszeredában, végül az esti órákban Székelyudvarhelyen vett részt a nagygyűléseken, s minden esetben magyarul (is) elköszönt!

[410] 1968 májusában az említett, Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztálya kerekasztal-vitáján (a szomszédos országokban élő magyarság irodalmáról) elhangzottak során leszögezték: „vitathatatlan tény, hogy magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban, s ezek szerves részei a magyar irodalomnak" s kijelentették, hogy a felelősség ezekért az irodalmakért közös: „a szomszédainké, és a miénk". Az egységesülő (?) magyar irodalom tézisét Romániában hevesen visszautasították, ám nem csupán a pártvezetés – mely a belügyekbe történő beavatkozásként értékelte a budapesti nyilatkozatot –, hanem a magyar írók egy jelentős része is. Domokos Géza, Huszár Sándor és Szász János – részben meggyőződésből, részben fölsőbb utasításra – írásaikban határozottan kritizálták az Írószövetség álláspontját, mondván, hogy a romániai magyar írók csak a saját pártvezetésük, országuk iránt érzik felelősnek magukat. Az írószövetségi vitáról lásd *Élet és Irodalom* 1968, május 18.; a romániai elutasításokról pl. **Huszár** Sándor, *A felelősség oszthatatlan* (Utunk, 1968, augusztus 2), **Domokos** Géza, *Sajátosság, felelősség* (Előre, 1968, július 7), illetve UŐ, *Az igazság és tárgyilagosság szellemében* (Előre, 1968, július 24.) Vö. még **Huszár** Sándor, *Sorsom emlékezete.* Bukarest, Kriterion, 1982. 207-208.

immár látványosabb, a moszkovita hatalomnak ellenszegülő román vezetés lépései kapcsán szeptember elején kolozsvári értelmiségiek küldtek hűségnyilatkozatot az új vezetésnek.[411]

Bár az elkövetkező hónapokban néhány valóban biztató intézkedésre is sor került[412] (megalakult a nemzetiségi könyvkiadó, a *Kriterion,*[413] magyar nyelvű *Tv-adás* indult,[414] 1970-ben, egyéves huzavona után, Bukarestben megjelenhetett *A Hét* című művelődéspolitikai lap), nemzetiségpolitikai téren alapjában nem sokat változott a helyzet. Az újonnan berendezkedő hatalom valójában a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával, amint előbb belüggyé avatta, majd szabad kezet kapott a nemzetiségi kérdés „szocialista megoldásában".[415]

Válaszreakciók és/vagy túlélési formák

A kettős kötődés kérdésének szigorú megtagadtatása, kemény és határozott elutasítása időben megelőzte tehát a csehszlovákiai távolmaradást (és a közvetetten ennek tudható kvázi liberalizálódást, mely sokszor éppen indokként hangzik el a korabeli hűségnyilatkozatok utólagos magyarázataképp. (A kor ambivalenciáira, kiszolgáltatottságára és hatalmi kötődéseire is jellemző, hogy a Maros Magyar Autonóm Tartomány megszüntetését az ország

---

[411] Külön vizsgálatra lenne érdemes a román katonai távolmaradás látószögében a kolozsvári magyar értelmiségieknek az 1968 szeptemberi „hűségnyilatkozata", melyet a külföld, a nyugat felé az új reform-vezetés jeleként, tanúbizonyságként is használtak. A Huszár Sándor és Gáll Ernő fogalmazta levél aláírói a „következetes külpolitika" és a „proletár internacionalizmus" tételei mentén szögezték le, hogy a Pártban látják a nemzetiségi lét „összes problémái megoldásának letéteményesét" s bizalmukról és támogatásukról biztosítják személy szerint Ceauşescu elvtársat. Vö. *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának, Nicolae Ceauşescu elvtársnak*, Kolozsvár, 1968, szeptember. Közli az Utunk, 1968, szeptember 6.

[412] 1968 végi optimista hangulatot jól tükrözi az, hogy Vince József nagykövet arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy 1969-ben megjelenik a csángó nyelvjárási atlasz és nyomdába kerül a romániai magyar irodalmi lexikon első kötete, 1972-ben pedig megjelenik egy romániai magyar irodalomtörténet is. Az utóbbiak csak évekkel később láthattak napvilágot, ám a csángó nyelvatlasz csupán 1989 után jelent meg – akkor is Magyarországon… Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről.* Bukarest, 1968. december 12. - Magyar Országos Levéltár, az MSZMP KB Külügyi Osztályának iratai, M-KS 288. fond, 32/1968/8. ő. e., 171–175. hitelesített másolat. A jelentést megkapta Gyenes András, a KB Külügyi Osztályának vezetője, Óvári Miklós ideológiai KB-titkár. (ezúton köszönöm Vincze Gábornak, hogy lehetővé tette a hozzáférést a jelentéshez!)

[413] A nemzeti kisebbségek önálló könyvkiadója a könyvkiadás teljes átszervezése során jött létre. Az öröm – legalábbis magyar részről – azonban emiatt sem lehetett felhőtlen, ugyanis a Román Írószövetség nemzetiségi bizottságának tiltakozása ellenére az illetékesek Bukarestbe tették a kiadó székhelyét, ahol magyar technikai apparátus (például magyar nyomdászat) egyáltalán nem volt. A kolozsvári fiókszerkesztőség csak a folyamatos tiltakozások hatására jöhetett létre.

[414] A magyar nyelvű TV-adás elindításáról – Fazekas János szerint – még 1968, augusztus végén döntött Ceauşescu, amikor a bevonulást követő napokban szükség volt a magyar kisebbség támogatására is. Az adás tényleges megkezdése azonban a pártapparátus szabotálása miatt is késett. Bár Vince József nagykövet már 1968, november 23-i jelentésében arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a következő év januárjában elkezdődik a magyar adás – valójában csak 1969. november 21-én jelent meg a képernyőn az első magyar nyelvű műsor. Vö. *Interjú Fazekas Jánossal*, Bukarest, 1994. május 20. Ismerteti **Vincze** Gábor, in *Történelmi kényszerpályák, i.m.*

[415] A pártvezetés nem hagyott fel asszimilációs törekvéseivel. A sebtében megalakított nemzetiségi "dolgozói tanácsok" is, „fantomszervezetekként" csak arra kellettek, hogy legitimálni lehessen a párt nacionalista kisebbségpolitikáját.

felszabadulásának 25. évében kimondó határozatot követően[416] döntenek csak az említett új intézményekről.) Az eseményeket összefoglaló egyik titkos nagyköveti jelentés szerint: „Úgy tűnik, hogy a romániai magyar íróknak a kettős felelősség kérdésébeni, valamint a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatbani magatartása megfelel az RKP politikájának, amit a pártvezetés figyelembe vesz. Ez kifejezésre jutott Ceauşescunak több, az utóbbi hónapokban, legutóbb az írók közgyűlésén elmondott beszédében".[417] A hatalom „figyelme" az új intézmények mellett további címeket és posztokat is jelent.[418] A hatalmi ranglétrán egy évvel később Sütő is följebb léphetett, ugyanis a X. pártkongresszuson 1969. augusztusában Domokos Gézával együtt az RKP KB póttagja lett.[419] Ugyanebben az évben ajánlják fel számára először az írószövetség alelnöki tisztét, illetve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának vezetőségi tagságát is.[420]

A szépirodalomnak általunk vizsgált szeletében ezeknek a fejleményeknek gyakorlati jelentőségük volt, hiszen a magyar értelmiség egészében olyan dilemmák uralkodtak el, amelyek a követendő stílusmintáktól a kívánatosnak talált erkölcsi tartalmakig a sütői életműben is ekkortól uralják majd az írói világkép átalakult, és azóta többszörösen deklarált formáit. Az értekezésnek természetesen nem feladata eldönteni mikor, milyen körülmények közt jött el, vagy hogy eljött-e egyáltalán ekkor a damaszkuszi út a sütői életút során. A tárgyalt receptív meghatározottságokban, a kialakított kánonban viszont fontos szerep jut a kondicionált változás helyett a választás intencionált aktusainak, melyeket a szerzői megnyilatkozások is megerősítenek. A recepció kanonikus lépcsőfokai felől azonban fontosabb, hogy ettől a ponttól érezhető az a műfaji-minőségi váltás, mely az „enyhülést" is kihasználva nem csupán a szemlélettágulásban és a nagyobb szabadságfokokban mérhető, de az írói témakeresésben is. Ugyanakkor jól látható, hogy sokkal strukturáltabb, árnyaltabb a kép, mint amit a magyarországi diszkurzusok a hetvenes évek fordulópontjairól kialakítottak…

---

[416] Az 1968 februárjában történő megyésítés címén.

[417] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*. Bukarest, 1968, december 12, *i.m.*

[418] A *Kriterion* vezetője a korábban *Előre* főszerkesztő Domokos Géza lesz, *A Hét* főszerkesztőjévé Huszár Sándort nevezik ki, akinek korábban az RTV-magyar adását is felajánlják. (Miután nem vállalja, a magyar szerkesztőség vezetését Bodor Pál veszi át.)

[419] Mindketten már 1968 tavaszától (mind az írószövetségi felzólalásokat, mind az értelmiségi találkozót megelőzően!) bekerültek a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságba is. (1968. március 21-23.-án a Hivatalos Közlönyben megjelenik a minisztertanács határozata a bizottság felállításáról és tagjairól. Vö. **Vincze** Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989*, http://vincze.adatbank.transindex.ro)

[420] Ami nem csoda, hisz a korábbi, 1965-ben létrehozott, az RKP KB-titkárságának felügyelete alá tartozó, a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó *Nemzetiségi Bizottságnak* is már tagja volt, Domokos Géza, Takács Lajos és Létay Lajos társaságában. Ez a bizottság éppen akkor szűnt meg, amikor 1968 őszén létrehozták a "nemzetiségi dolgozók tanácsait". (A lényeg mindkettő esetében a látszaton volt, azt volt hivatott mutatni, hogy elődjével ellentétben Ceauşescu komolyan foglalkozik a nemzeti kisebbségek problematikájával.)

Értéktorlódás?

Az évtizedforduló a kulturális intézmények terén mindenesetre egyértelmű lendületet jelentett. Jelentőségét tekintve a televíziós magyar nyelvű adás mellett kétségtelenül az 1970-ben, éppen az *Anyám könnyű álmot ígér*rel nyitó, *Kriterion Könyvkiadó*nak volt felbecsülhetetlen jelentősége. Ez utóbbi az évek során egyre inkább a magyarság szellemi önkifejeződésének kiemelkedő jelentőségű műhelyévé alakult, minthogy nemcsak a megjelenés lehetőségét, de a megírás feltételeit is biztosította.[421] Mindezt akkor, amikor az erdélyi magyar tudományosságnak csak egyetlen folyóirat állt még rendelkezésére (a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*). Mellette az irodalmi, társadalmi és filozófiai lapok, mint az *Utunk*, a *Korunk* és az *Igaz Szó* kiegészülhetett egy művelődéspolitikai lappal, de szintén ekkor jött létre az irodalomtörténeti jelentőségét, főképp a harmadik *Forrás*-nemzedék fellépésében játszott szerepét tekintve, egyáltalán nem lebecsülhető *Echinox* is![422]

A két ország magyar irodalmi kapcsolatainak fejlődése nem torpant meg a román pártvezetés rideg elutasítása, a kérdéskör „végleges, és nyílt rendezése" kapcsán. Az Erdélyben születő magyar irodalommal kapcsolatban ezt követően persze nemhogy egységet, de közös kulturális hagyományokat is alig lehetett emlegetni, s legfeljebb annak romániaiságában való felnőttségét volt célszerű Magyarországon is hangoztatni. Ami - minőségi mutatóit tekintve – szerencsére egyre többször és egyre indokoltabban volt elmondható. Az említett fokozott érdeklődésnek köszönhetően ekkor indul meg (kezdetben leginkább a két világháború közti irodalomra összpontosítva) a magyarországi irodalomtörténeti lemaradások pótlása is. A politikai felhangoknak mindenesetre kétségkívül megvolt az a szerepe, mely az óvatosabb fogalmazásokat implikáló értéktételezésekben nemcsak figyelt a másság jegyeire, de állandóan hangsúlyozta is azokat, mintegy a felnőtté-vált romániai magyar irodalom önálló létjogosultságát is deklarálva.[423] Az erdélyi irodalmi élet egészére, beleértve a könyvkiadást és a lapszerkesztést is, jellemző ekkor, hogy mind

[421] A Kriterion, nem egészen egy évtized alatt ezer kötetet ad ki, többnyire a Romániai Magyar Írók, Forrás, vagy a Téka sorozatokban.

[422] Bár az ambivalencia itt is érezhető (ti. az eredeti tervekkel ellentétben többnyelvű lap jön létre, amelyből alig két oldal jut a magyar irodalomnak) Erdély első háromnyelvű diáklapja olyan nevekkel fémjelezhető, mint a szerkesztő Tamás Gáspár Miklós, majd Szőcs Géza illetve Egyed Péter, vagy a későbbiekben őket követő Bretter Zoltán, Beke Mihály és Bréda Ferenc, akik – legalábbis a lap történetének bizonyos időszakában – az egész erdélyi magyar sajtónak egyik legjelentősebb orgánumává avatták az Echinoxot. (Jelentőségéből csak 1983-tól veszít, de az elsekélyesedéshez hozzájárult az is, hogy ekkortól a legszigorúbb cenzurális évek következnek, s a teljes szerkesztőséget – köztük a román főszerkesztőket is – leváltják. Vö. **Martos** Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

[423] Ne feledjük, hogy 1970-ben jelent meg a Kántor–Lángféle irodalomtörténet is, mely az erdélyi jelzőt már le sem írhatta, sőt mint említettem a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna szólnia!

tartalmi, mind szervezeti tekintetben komolyabb fejlődésen megy keresztül. „A szépirodalmi művek mellett kezdenek megjelenni korábban kényesnek tartott (pl. történeti vonatkozású, néprajzi) témájú könyvek, a romániai magyar nemzeti kultúra sajátos kérdéseit felölelő szakirodalmi művek."[424] A szinte az egész elkövetkező évtizedet meghatározó történelmi tematika-keresés ekkor azonban még a felszabadultabb légkörrel magyarázható.[425]

A hetvenes évek eleje az erdélyi magyar irodalomban – részben az említett ideiglenes ideológiai lazítás, részben a változó kulturális intézményi struktúra pozitív hatásai, alkotói légköre folytán is –, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának tekinthető. Több író munkásságának ekkori beérésével, nemzedékek egymásra csúszásával – ahogyan Szilágyi István is fogalmazott[426]– a regionális sajátosságok is egy európai tendenciákra figyelő minőségi irodalmi termést mutathattak fel.[427] Ekkor teljesedhet ki például Bálint Tibor, Pusztai János, Szilágyi István prózája, Kányádi, Lászlóffy, Szilágyi Domokos, vagy Páskándi költészete, ahogyan ekkor indulnak a *Forrás*[428] újabb nemzedékéhez tartozók, például Csiki László vagy Farkas Árpád is.[429]

---

[424] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[425] „Pozitívabb légkörre vall egyebek között az a tény is, hogy egyre többet hallani a történeti múlt marxista újraértékeléséről. Ennek is következménye, hogy az írók bátrabban nyúlnak történelmi témák feldolgozásához (Veres Dániel „Négy tél" címen Mikes-drámát írt, Kocsis István „A játék" címen Martinovics siralomházi monológját írta meg, Bözödi György Gábor Áronról ír regényt, Szemlér Ferenc Brassóban játszódó történeti regényen dolgozik „Templom vörös fényben" címmel. Több monográfia is előkészületben van, pl. Bolyairól, Adyról stb.) […] A jelenleg kedvezőbb alkotói légkör az egész romániai magyar irodalmi életben érezteti hatását. Ez megnyilvánul – mint fentebb is érintettük – a múlt örökségének feldolgozásában, újraértékelésében, a kortárs irodalom helyének, feladatkörének pontosabb körvonalazásában és nem utolsósorban a hosszú távú feladatok megjelölésében, végrehajtásának előkészítésében. Ezt a magyar nyelvű könyvkiadás is mutatja. Folyik a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi hagyományok feldolgozása." Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[426] Vö. *Az időlétra fokain*, in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 96-129.

[427] Székely János egyik monográfusa szerint is az erdélyi magyar irodalomnak ebben az időszakban „általánosságban sikerült, szinte ugrásszerűen, behoznia több évtizedes lemaradását". (Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, *i.m.,* 132.) Hasonlóan vélekedik Illyés Elemér is: „*az 1968-as évet követően, két-három év alatt többet fejlődött az erdélyi magyar irodalom, mint az előző negyedszázad alatt.*" Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 31.

[428] Valójában megkérdőjelezhető az egységes nemzedék-meghatározás, de az irodalomtörténetekbe a Kántor-Láng által bevezetett fogalom olyannyira elterjedté vált, (s a magyarországi szóhasználatba is ez került) hogy azóta is a Forrás-sorozatban közlő különböző szerzők generációiról beszélhetünk. Az első Forrás-kötet 1962-ben látott csak napvilágot, (1961-es évszámmal, Veress Zoltán novelláskötete), a közel egy időben fellépő generáció tagjai viszont már az ötvenes évek végétől publikáltak. Vö. **Balázs** Imre József (szerk.) *Vissza a Forrásokhoz*. *– nemzedékvalló*, Kolozsvár, Polis, 2001; **Széles** Klára, *Az „első Forrás-nemzedék", - egy jellegzetes képviselőjük indulása,* in Árgus, 2002/7-8, – illetve lásd még *Új költőnemzedék* (szerkesztői bevezető), in *Igaz Szó*, 1957/12.

[429] A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a különböző nemzedékek egymásra torlódása idején, a kezdeményező szerep versben kétségkívül Szilágyi Domokosra és Lászlóffy Aladárra hárul, ők azok, akik szakítanak a népies vagy szabványosan jambikus versbeszéddel. „Szabadverseik, illetve az avantgárd dikciós és képi világát újrateremtő, olykor a linearitással is szakító szövegeik az idősebb nemzedéket is (Márki Zoltánt, Méliusz Józsefet és másokat) arra bátorítják, hogy a költőszerephez és a versbeszédhez kevesebb pátosszal viszonyuljanak". (Vö. **Balázs** Imre József, *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, in Korunk, 2001/11.) A fiatalabbak, a második Forráshoz soroltak, főként Király László, Csiki László és Kenéz Ferenc egy visszafogottabb, de archetipikusabb nyelven ugyanakkor tovább tágítják a kanonikus versnyelv képi és

A szóban forgó időszak irodalmi történései, akárcsak irodalmi élete a filozófiával, a képzőművészetekkel és a társadalomtudományokkal élt szimbiózisa kapcsán is hangsúlyozandó.[430] A kritikaírás szakszerűbb és a kor viszonyait tekintve autonómabb véleménye is ekkor bontakozhat ki, ahogyan végre irodalomról szóló viták is napvilágot láthatnak.[431] A *Pezsgő-díj* története – jelképességén túl, s az értékmérők hivatalosságoktól elszakadó, de a kor szakmai köreiben a legrangosabbként való megbecsülése –, jól tükrözi azt a tizenkét évet is, amely a reményteljes nyitánytól a végső elhallgattatásokig, leváltásokig terjed, s amely a teljes magyar szellemi élet megpróbáltatásait jellemzi egy irodalomtörténeti szempontból rendkívül gazdag, s ugyanakkor egyre abszurdabbá váló időben.

Pedig az ideológiai nyelv használatában is a hetvenes évek elejétől állt be az a fordulat, rövid szellemi pezsgés, amely az erdélyi irodalom megítélésére bizonyos magyarországi szakmai körökben is érezhetően hatott. A hetvenes évek első felében egy egész nemzedék lépett színre, köztük az öt legfontosabb Bretter-tanítvány (a *Szövegek és körülmények*ben[432] szereplő Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Huszár Vilmos), és innentől kezdve, elméleten és irodalmon át ez volt a legnagyobb szellemi súllyal bíró, bár kétségtelenül nem a legismertebb vonulata a romániai magyar írásbeliségnek. A korban rendhagyónak számító, önálló gondolkodást hirdető és azt

tematikus korlátait, s ismét a kollektív-közösségi eszményekhez kötődnek. Farkas Árpád és néhány nemzedéktársa például a Nagy László-i és Juhász Ferenc-i költészetből nem annyira a polifón jelleget, mint inkább a hangsúlyosan „költői" megnyilatkozásokat veszi át. Erős érzelmi töltetű szavakkal, archetipikus képekkel, verseik erőteljes retorizáltsága révén a mi-tudat erősítését szolgálják, s voltaképpen a két világháború közötti allegorikus helyzetértelmező lírát is újjáélesztik.

[430] A kor kisszámú magyar időszaki kiadványa között nem létezett kifejezetten filozófiai folyóirat, viszont az irodalmi, kulturális s természetesen a politikai lapok is közöltek filozófiai tárgyú cikkeket, recenziókat vagy vitákat. Ez egyrészt érthetővé teszi, hogy miért is oly szoros az irodalom és filozófia viszonya a kor művelődéstörténetében, illetve azt is, hogy a kritikusok mellett maguk a szépírók is gyakran részt vettek egy-egy konkrétabban filozófiai eszmefuttatás megtárgyalásában, elvetésében vagy ismertté tételében, és fordítva. „Az önreflexió tudatossága és a kulturális intézményrendszer viszonylag kis terjedelme is segítette, hogy a két kulturális terület képviselői felismerjék egymás alkotásaiban a hasonló problémákat, és szóba álljanak egymással." Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 25.

[431] Az *Utunk* Ország-rovata 1971. április 9-én közölte az *Ifjúmunkás* ama bejelentését, hogy hat irodalomkritikus, Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter és Szőcs István szótöbbséggel Páskándi Géza *Az eb olykor emeli lábát* című drámakötetét minősíti az 1970-es év *romániai magyar irodalmi könyv*ének, s ezért *Pezsgő-díj* átadásával jutalmazza. A hírt hamar élénk vita követte az irodalmi életben, a következő évtől pedig az *Utunk* folyamatosan közölte az irodalomkritikusok állásfoglalásának szövegeit *Az év könyve* cím alatt. A díj nyilvánosság előtti odaítélésénél fogva is egyre rangosabb értékmérő lett. A zsűri tagjai az évek alatt fokozatosan változtak, bevonva először Bretter Györgyöt, Rácz Győzőt, és Tamás Gáspár Miklóst, majd később Egyed Pétert és Mózes Attilát, mivel időközben Bretter és Földes elhunyt, a nyolcvanas évekre pedig Tamás Gáspár Miklós és Láng Gusztáv Magyarországra távozott. Az állásfoglalások elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves írószövetségi-díjak odaítélését előzte meg. A díjazottak sora: 1970- Páskándi Géza; 1971- Lászlóffy Aladár; 1972- Szilágyi Domokos; 1973- Sütő András (az *Istenek és falovacskák*ért); 1974- Bodor Ádám; 1975- Szilágyi István; 1976- Lászlóffy Aladár; 1977- Panek Zoltán; 1978- Bálint Tibor és Pusztai János; 1979- Székely János (aki visszautasította); 1980- Köntös-Szabó Zoltán; 1981- Kenéz Ferenc; 1982- Király László. Vö. **Kántor** Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001, 177; illetve **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz. – nemzedékvallató*, Kolozsvár, Polis, 2001.

[432] Vö. **Bretter** György szerk., *Szövegek és körülmények*, Bukarest, Kriterion, 1974.

meg is találó fiatal gondolkodók kis csoportja, a Bretter-iskola tagjai révén: „a marxista égtájakon egészen szokatlan filozófiai hang, önnön szokatlanságától megtáltosodó igazságvágy, szókimondás és újat kereső filozófiai beállítottság”.[433] Az új nemzedék tagjai nem elégedtek meg az „alkotó marxizmus” keretében engedélyezett mozgástérrel, s már-már tetteik lehetséges következményeit is ignorálva az affirmatív évtizedek alkotásait, tételeit s fogalmait, olykor azok jeles képviselőivel együtt erős kritikában részesítették, vagy kitartó kételkedéssel elemezték, s értelmezték újra. „Ezt a csoportot nem annyira a közös koncepciók és akarások kötik össze, mint inkább az elutasítások, a tagadások: abban értenek egyet, hogy mivel nem értenek egyet, hogy mit nem fogadnak el.”[434] A fiatalon elhunyt Bretter György (1932-1977) nevelte és bátorította generáció eszméi felvillanyozták az erdélyi magyar intellektuális élet tágabb köreit is. Többes, többirányú csatározásaik, akárcsak a részben közös tagokat felsorakoztató, harmadik Forrás-nemzedék költői esetében, éppen abból eredtek, hogy nem csak az uralkodó politikai diszkurzussal szemben helyezkedtek kritikusi álláspontra, de nem gondolták tovább folytathatónak az előző nemzedékek értékelveit sem, így a generációs, vagy a „belső-kisebbségi” autoritások részéről is erős vádak érték őket.

A sorok közt

Ha a hatvanas évek vége szépirodalom terén is még a heterogeneitásé, a gazdagságé és a többszólamúságé, a hetvenes évek közepére, mintegy öt év alatt fokozatosan válik egyértelművé a kezdetek naiv idillikussága.[435] A kijózanító hatalmi korlátozások generálta közvetett elváráshorizontok is ekkortól élnek szimbiózisban a történelmi kivetítésekkel. Mindez a fogadtatástörténet megkésett-tematikus felhangjai felől tulajdonképpen előrevetíti a tárgyalt diszkurzusformák érdeklődésének azon fókuszpontjait, amelyek a társadalmi cselekvés formáit az irodalmi tematizálásokban a kisebbségi-közösségi eszközszerepek által próbálták hangsúlyozni.

Az említett történelmi tematika gyakoriságában, a múlt felé fordulásban ugyanakkor a hagyományok tudatos keresését, illetve a történelmi tárgyban a politikai allúziók kényszerű

[433] Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, – *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 52.

[434] Vö. **Hanák**, *i.m.,* 58. Az említetteken kívül ide tartozónak számított írók, költők - Aradi József, Ara-Kovács Attila, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Egyed Péter és Szőcs Géza is -, akárcsak a nyelvész Szilágyi N. Sándor vagy az etnográfus Salamon Anikó.

[435] Az 1972-es Országos Pártkonferencián meghirdetett (Ceausescu kínai látogatását követő) „kultúrforradalom” jegyében aktivizált, majd a XI. Pártkongresszuson, 1974-ben kiteljesedett kulturális agitatív szellem, a nemzetiségi jegyek megszűntetésén túl az irodalomnak és a teljes magyar szellemi élet tartalmi funkcióinak az elvesztésére irányult. Ahogyan a magyar nyelvű művelődési fórumoknak és a sajtónak a léte is mindinkább csak formálissá vált az 1976. évi májusi *Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Kongresszusának* a tételeiben.

kimondhatóságának esélyét kell meglátnunk. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után, a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe, amelyben a puszta megmaradásának újra és újrafogalmazásaira is szükség mutatkozott. A hetvenes évek közepétől fokozatosan fejlődött ki a megmaradásnak, a vállalásnak egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" fogalmazódott meg, s a sorok közti olvasást helyezte előtérbe. A hatvanas és hetvenes évtized erdélyi magyar irodalmában elsődleges rangot nyert történelmi tárgyú dráma ekkortól éri el óriási közönségsikereit, s áttételesen a nemzeti tudat erősítését. (Többek között Sütő, Páskándi, Kocsis István, Székely János, Veress Dániel, vagy Csávossy György színpadi műveiben). A szellem leszűkített keretei közt az irodalom kényszerűen nyúlt vissza a hagyományok megőrzéséhez és továbbviteléhez, búvópatakként pedig a reformkorra emlékeztető lendülettel jelentkezett ismét az önéletírás, a memoárirodalom, és a tágabb értelemben vett művelődéstörténet. (Például Benkő Samu, Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Mikó Imre, Dankanits Ádám, Pataki József, Beke György munkásságában). Sütő munkái tehát nem egyedülálló jelenségek a korban.

A magyarországi szellemi élettől és általában a magyarországi valóságtól való elszigetelési politika[436] egyre erőteljesebbé válásával, a szociográfiától az esszén át a méltán közönségsikereket arató kezdeti drámákig, a kialakuló irodalomképre a sorok közti értelemkeresés, az írás mint ellenszegülés, de legalábbis a megmaradás, a mi-tudat kifejeződése válik jellemzővé.[437] Ebben a keretben kap nagyobb nyomatékot a hatvanas évek közíróságától, funkcionális irodalomeszményétől elforduló első Forrás-nemzedék után a második generáció szerzőinek a háború után indult középnemzedékkel (Sütővel, Huszár Sándorral, Kányádival, stb.) való egymásratalálása, legalábbis az irodalom közösségi eszményeit és szerepeit illetően. És szintén ebben a kontextusban célszerű vizsgálni a korban váratlanul megszaporodott erdélyi drámatermést is. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül

[436] Az elszigetelés több irányú: a Magyarországon megjelent könyvek, sajtótermékek bevitelének a tilalma, a rádió és televízió adások gyöngítése, a kiutazási tilalom, az anyanyelvi oktatás részleges felszámolása, a történelemhamisítás, stb.

[437] A befogadói mechanizmusok előértelmezettségét kész ténynek kezelő, olvasói-értelmezői referenciaviszonyok egyértelműségében, a hatvanas hetvenes évek fordulójára érvényesült fokozottan, hogy a szerzők olykor korábbi problémafelvetéseiket is éles erkölcsi jelleggel helyezték aktuális kérdéshorizontba. A lappangó dilemmák és a kialakult atmoszféraérzékenység közepette, amint Szász László a Székely János-darabokkal kapcsolatosan mondja, „a közönség, a színházi elsődleges interpretáció nyomán, aktuális politikai üzenetként értelmezte a műveket (ha egyáltalán színre kerültek vagy olvasmányként hozzáférhetőek voltak), maguk a szövegek valóságos történelmi dimenzióban vizsgálták a megfogalmazható kérdéseket". A mából visszatekintve ugyanakkor „a fikcionáltság és a világteremtés öntörvényűségének foka lehet az a kritérium, amely a diskurzus változásával is, hosszú távon biztosíthatja üzenetképességük erejét vagy fogyatékosságait." Vö. **Szász** László, *i.m.,*168.

legalább az a két tényező, miszerint a korabeli elváráshorizontok a színpadi művek jelentős hányadában ezen színművek mögöttes értelmének, másodlagos jelentésének, titkos üzeneteinek dekódolására összpontosítottak, másrészt, hogy maguk a szerzők sem tudtak eltekinteni ettől az előzetesnek tekinthető igénytől, mely a korban a kompozíció kialakítására is hatással volt. A szerző „nem a forma korszerű ontológiai lehetőségeivel kísérletezett, hanem az 'üzenet' esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit tágította."[438] Az értelmezésnek egész korszakra jellemző kényszerű veszélyeire amúgy több példa említhető a magyar drámairodalom egész területéről is, (tehát nem csak Erdélyből) bár valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a színpadi művek hatásaiban az elszigeteltség és jogfosztottság fokozataival a „játszottság" értelmezéslehetőségei is arányosan csökkenhettek.[439] Ráadásul az erdélyi magyar történelmi drámában az illúzióteremtésnek és az öncsalásnak egy furcsa elegye is megtalálható volt. A katarzis-hiány és a historizáció tematikus-szerkezeti ténye itt (Székely János *Mórok*jában éppúgy, mint Sütő *Csillag*jában) azt is megvilágítja, hogy minél kevésbé élt a szerző katarziskeltő mozzanatokkal, annál inkább tudatosíthatta a történelmi kivetítésnek illuzórikus, mítoszteremtő jellegét. A katartikus hiány, a feloldódás elmaradása ugyanis figyelmeztethette az olvasót/nézőt: a történeti jelmez ellenére a legnagyobb értékek megaláztatása a feloldás helyett a végleges pusztulást is kilátásba helyezi. A magyarországi fogadtatásában is ennek a (letargikus) szemléletnek az elsőbbsége hangsúlyozódott. Az irodalom muszájherkulesi jellemzése, értelemkötő referenciális kényszerűsége, mely egyrészt az említett valós gazdagságot írta némiképp fölül, másrészt csak a művekbeli hatalomképek értelmezésére szűkült, épp a Sütő-centrikus diszkurzus által nyert megrendítő formákat.

Mindemellett Magyarországon abban a kulturális, társadalmi, politikai helyzetben, és abban a változó értékszférában, amelyben Sütő legnagyobb hatású művei színpadra kerültek, már általánosan is megtalálható volt egy, a hivatalos irodalompolitikától eltérő ábrázolás-igénye a korszak magyar életének, másfajta valóságának. A kötelező vezércikkeken túl[440], a hetvenes évtized irodalmi folyóirataiban a parabolikus, példázatos nyelv térhódítását az író-olvasó cinkosságának korabeli elterjedtségével is magyarázhatjuk.[441] Mindezt csak erősítette már a hatvanas évtizedtől a parabola mellett a groteszk térhódítása is. A két műfajcímke gyakorlatilag rokon áttételességében, (a korban író és olvasó egyaránt tudja, hogy bizonyos

[438] Vö. **Szász** László, *i.m.,*133.
[439] Az esztétikai forma ekkor „azt a referenciális kapcsolatot is kénytelen érzékeltetni, amelyik útmutatást adhat a 'játszottság' értelmezésének módjaira is." – Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*, 2. kiadás, Bp., Argumentum, 1994.
[440] Vö. például, *Irodalmi helyzettudat*, in Élet és Irodalom, 1978, február 28.
[441] A jelenséget Mészöly „cinkos akusztikának" nevezi. Vö. **Mészöly** Miklós, *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 125.

mű nem csupán a konkrét cselekményről szól…) s később azt az elmozdulást is jellemzi, amelyik leginkább színpadon, illetve az évtized közepére-végére a megújuló prózában tudott egy másfajta mozgósító erőt és közérdekűséget képviselni.[442]

*

E kissé hosszas kitérőre némiképp azért is volt szükség, hogy egyértelművé váljék, a vizsgált életmű fogadtatása (minden hézagossága ellenére) többféle magyarországi elvárásrendbe illeszkedett, s ugyanakkor megfelelt a korszak teljes erdélyiség-képpel kapcsolatos emotív igényeinek és különböző elvárásainak. Ahogyan általában az erdélyi (hivatalosan az önállónak mondott romániai magyar) irodalom magyarországi visszhangja is az erdélyi közönség számára (az által támasztott igények szerint) végre saját sorsa, magárahagyatottsága, gondjai iránti fokozottabb odafigyelésként értékelődött. „A magyar lakosság tudatvilágában az anyaország fogalma erős idealizálási folyamatot indított meg, mely a Magyarország-képre is kihat" – írta Illyés Elemér egy Svájcban megrendezett előadássorozat egyik tanulmányában. Az 1980-ban Magyarországon még elképzelhetetlen előadássorozat arra is kitért, hogy az anyanemzet-kép minden idealisztikussága ellenére, „a romániai magyarság közvéleménye igen élesen ítéli meg az anyaország közömbösségét sorsa iránt."[443] Ez a közömbösség látszott fokozatosan megváltozni az évtized végétől, melynek elsődleges eszközét éppen a küldetést, a képviseletet felvállaló életművek propagálása jelentette.[444]

Szolidaritás

Persze a hetvenes évek végére már kialakulni látszott a sütői életművet is meghatározó politikai elmozdulásoknak az a végső iránya, amely a romániai abszolút diktatúra megszilárdulásával fordítottan arányosan egyre több teret engedett szentelni a határon túli magyarság problémái magyarországi kimondhatóságának. A magyarországi belpolitikai viszonyok persze csak oly mértékben enyhültek, hogy egyáltalán szóba lehessen hozni (például a kiadatlan *Szellem és erőszak*ban) az anyanyelvi és kollektív jogfosztásokat,

[442] Tóth Dezső (még miniszterhelyettessége előtti évben) az irodalom „közérdekűségét", a hatvanas évekre jellemző nyilvános társadalmi „mozgósító erejét" kérve számon állapította meg, hogy az elmarad az előző évtizedétől. (Vö. Társadalmi Szemle, 1976/8-9.)

[443] Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III, i.m.,* 30.

[444] A közös hagyományok, a nyelv, a kultúra, a történelem mint nemzetformáló és –megtartó erők, (akárcsak a két világháború közt, amikor talán a legnagyobb hangsúlyt kapták, mert elsődlegesen ezek jelentették a magyarság számára a kohéziós tényezőt) szellemi-kulturális hatásaikban érvényesítettek egy, a direkt hatalmi szempontokon, politikai határokon túlnyúló illuzórikus egységképet, s általa lelki-szellemi támaszt. De míg a két háború közt ebben operatív módon maga a budapesti kormányzat járt elöl, addig a tárgyalt időszakban gyakorlatilag csak az irodalom és egyéb művészeti formák járulhattak hozzá egy efféle képletes egységen alapuló morális támaszhoz.

de valós politikai akarat a megoldásra nem létezett.[445] A kádári rendszer számára a nemzeti kérdés, a nemzeti hagyományok nyugtalanító feszültséget jelentettek,[446] s ebbe tartozott a határon túli magyarság kérdésköre is, melyet a hivatalos magyar álláspontok 1968-ig egyáltalán nem, ezt követően is csak ambivalens magatartással közelítettek meg. Mint már utaltam rá, a hetvenes évek legvégétől azonban már tarthatatlanná vált az elfedett, viszont létező nemzetiségi-problémák kezeletlensége. A „gulyáskommunizmus" még az életszínvonal növekedésével sokáig legitimációt talált a nemzeti érzést mellőző, elfedő, arról tudomást nem vevő ideológiákra, a határon túli magyarság kérdéskörének aktualizációja viszont egyre érezhetőbb társadalmi nyomás következtében fejthette ki eszméltető hatásait. A magyarországi értelmiségi szembenállásnak a nyolcvanas évekre ezért is lett az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. Az annak valóságáról jelentős hiányosságokat tükröző szemléletek mellett, vagy annak ellenére, a megkésettséget elszántsággal pótolva, s olykor kiszélesedésében, divatszerűségében próbált – mintegy a társadalmi lelkifurdalást is leplezni igyekvően – politikai célokat megfogalmazni. A szépirodalmi kereteken túl a publicisztikai műfajokban is kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása minden egyéb közlésformában kiemelt státuszban foglalkozott az addig elzárt, mellőzött és tiltott problémákkal, amelyeket fokoztak az Erdélyből érkező, a társadalmi-politikai realitás ottani elzártságát végre megvilágító híradások.

A hetvenes évtizedre különben is jellemzővé válik, hogy a depolitizált nyilvánosság, paradox módon, bármifajta írói megnyilatkozásnak politikai vonzatát (is) feltételezte.[447] Az irodalomértés kényszeres olvasói beállítottsága ekkorra erdélyi viszonylatokban kiemelten hajlamos volt az egyébként nem tárgyalható kérdéseket olykor nem csupán a silány műveknek alárendelni, de terjeszteni egy olyan értéklátást is, amely művek igazságfeltáró értékeit egyúttal esztétikai értékként határozta meg.

---

[445] A két ország nyitottabb kulturális együttműködését az 1969-ben rögzített kulturális és tudományos együttműködés terve még szorgalmazta. (Ezt végül a két ország vezetői Nagyváradon írtak alá 1970 decemberében.) Az évtized végére, a reményteli nyitányból a kiteljesedő diktatúra felé haladó romániai társadalmi elkomorulást és a nemzetiségi megoldatlan viszonyokat jól jellemzi, hogy a külpolitikában, 1977-ben a magyar diplomácia már csak egy utolsó halovány kísérletet tesz a IX. Proletár nemzetköziség kongresszusának égisze alatt a „nemzetiségi probléma" kezelésére. (Lásd a kor ezzel kapcsolatos feljegyzéseit Kádár és Ceausescu talán utolsó találkozójáról, Debrecen-Nagyvárad, 1977.) A kisebbségi jogfosztottság gyakorlatilag ezután sem változik, semmilyen előrelépés nem történik, csupán elvi szinten fogalmazódik meg, hogy Kolozsváron és Debrecenben konzulátusok nyílnak. Innentől kezdve kerül be a politikai terminológiába a kisebbség hídszerepe is!

[446] Továbbra is érvényben maradtak például az 1956-ot nemzeti nacionalista propagandának beállított tézisek, vagy a március 15.-i fokozott rendőri készültségek, stb.

[447] Hetvenes években az „üzenet" legfontosabb, eszmei-szimbolikus nyelvezetét éppen a történelmi tárgyú művekből akarják kialakítani. „Nem véletlen, hogy a történeti műfaj jelentette az utóbbi évek magyarországi irodalmi 'importjának' szinte kizárólagos cikkét" - írja Egyed Péter az említett 1982-es Önszemléleti vita során. Vö. **Egyed**, *A magyar irodalom önszemlélete*, in Új Forrás 1982/8.

Új küldetéses irodalom Erdélyben

A marxista keret-meghatározásokat követően az irodalom társadalmi funkciója[448] Erdélyben az újabb irodalomtörténeti összefoglalásokban és a kritika gyakorlatában egy másfajta szerepkörrel is kiegészült, melyben a feladatelvű irodalmiság szempontjai számára a nemzetiségi karakter, az anyanyelv és a közösség-reprezentáció vált meghatározóvá. A szépírói képviseleti attitűdök annyiban nyilvánvalóan más legitimációs bázissal rendelkeztek Erdélyben, mint Magyarországon, hogy már a húszas éveket követően nyílt etnikai elkötelezettségben öltöttek testet, a második világháborút követően megfogalmazódó funkcionális irodalomeszményben pedig az így értett elkötelezettség felfejthető, kihallható elemei konkrét társadalmi hatóerőkké kívántak és tudtak válni.[449] Mint említettem, az egyre szűkülőbb keretek, az intézményi leépülés és a sérelmi fogadtatás felől nézve is mindez olyan mércét érvényesített, amely a felülről irányított hivatalos mellett egy lappangó, informális értékrendet emelt a köztudatba. A hetvenes évek végétől fokozatosan megszilárduló román diktatúra évei mintegy igazolták a közösségi sorsvállalás irodalmának további elvárás szinten való megjelenését is. A recepcióbeli hangsúlyeltolódásokban a társadalmi küldetés és írói szerepkör összeegyeztethetőségének történeti szükségszerűsége azonban az irodalmi rendszer egyik tárgyát kiemelve, a többihez képest fontosabbá nyilvánítva, recepciójában exteriorizált, abszolút tárggyá avatta azt, s magyarországi visszhangjaiban sokáig azonosítani vélte a teljes Erdélyben születő magyar irodalom formáit a küldetéses-képviseleti olvasatokkal, melyek ekkorra a kritika és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésének a középpontjába kerültek. Az irodalomtörténeti vizsgálatok előszeretettel fedeztek fel analógiákat a huszas évek kisebbségi irodalma, és az újonnan előtérbe kerülő romániai magyar irodalmi megnyilatkozások közt.[450] A hatásában továbbélő transzszilván értékkategóriák a pedagógia

[448] Irodalom és társadalom viszonyának bonyolult kérdésköre persze olyan tágabb elméleti kérdésfelvetéseket is érint, amelyeket nincs módom ebben az értekezésben részletesen kifejteni.

[449] Az ilyen szcenírozásban testet öltő összetett diszkurzusforma esetében is megállapítható azonban, hogy elkerülhetetlenné vált a fokozatos elvárássá szűkülés, mert idővel az irodalmi kommunikáció alapvető esztétikai tartalmait ezek a járulékos komponensek nem pusztán tágították, gazdagították, de egynémileg kényszerű, hallgatólagos konszenzuson alapuló értékkoncepció szerint ki is sajátították azokat. Köze volt persze ehhez mindannak a jól átgondolt tudatos nemzetiségi politikának is, amely az erdélyi magyarság szakmai intézményhálózatának a leépítését szorgalmazta. Bár a hetvenes évek ígéretes nyitánya új intézmények létrehozásával nagyon is reménytelinek bizonyult, önálló magyar kulturális intézményekről az évtized végére már alig beszélhetünk. Az egyéb, a nemzeti kisebbség valamilyen reprezentációját megoldani hivatott szervezet pedig egyáltalán nem, vagy valójában csak „fantomszervezetként" működhetett. Vö. például **Vincze** Gábor írását, *Ceausescu „fantomszervezete"*: *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

[450] Egy előíró, progresszív kánoni értékrendet képviselve, az erre az irodalomszegmensre tekintők egyúttal követendő mintát próbáltak felállítani a jövő nemzedékei számára. Legmeghatározóbb vonásként a közösség iránti elkötelezettséget, a tanító célzatosságot említhetnénk, amelyet értékeléseikben gyakran a művészi érték fölé emeltek.

célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozíciói által a hetvenes évek második felétől nyíltan vagy hallgatólagosan, de legitim maradhatott. Ennek egy hasonlóan fontos, az analógiákban kiemelt továbbélő jellemzője a magyarországi irodalmi értekezésekben és az irodalomról szóló összefoglalásokban, a szenvedés éthosza volt. Mindez a sajátos módon kanonizált értelmiségi léttől Erdélyben is olyan szerepkört várt el, amely elsődlegesen a helyi értékek tematizálását a nemzetiségi képviselet nevében, érdekében vállalta.[451] Az üzenetek kényszerű, gyakorlattá vált keresése az értelmezésekben egyben a szerzői szándék irodalmi alkotásokban felismerni vélt pozitivista hagyományait és eljárásait is továbbéltette. A represszió fokozódásával arányosan Magyarországon viszont olyan irodalomképet generált, amely egységes, behatárolt intertextualitásként értelmezhetett csak minden kisebbségi írást.

Közösségi éthosz és morális magatartásminta

A transzszilván allúziók egy általános, örök humánum-eszmeként jelentkeztek a sütői világkép-értelmezésekben is. Az írói identitás valószínűleg már a kezdetektől kisajátítója volt a recepció alakulástörténetének, mert a kánonkommentárként funkcionáló hivatalos kritika miközben a legnagyobb elismeréssel szólt az írói teljesítményről, a sajátosságokat csak az elvárásoknak megfelelő mértékben kívánta meghatározni: azt kereste és fedezte fel tárgyában, amit a kánon képzetköre már előre feltételezett. A szempontokat, a változó irodalompolitikai légkör által is, a kanonikus értéktételezések mindig attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikációnak mely tényezőjét és milyen mértékben volt/lehetett képes tematizálni. A sütői életmű értelmezéskereteiben a népi, a nemzetiségi és a transzszilván jegyek ötvöződése is így kaphatott a közügyiségben különböző hangsúlyokat.

Akárcsak a hetvenes-nyolcvanas évek formális-kanonikus kritikái, a későbbi monográfiák is tovább éltették a kényelemből, ismerethiányból vagy kanonikus érdekből fakadó elfogultságokat. Miközben Sütő reprezentatív prózai művei a hetvenes évektől, főképp az *Anyám* révén, már valóban paradox szerkezetű erkölcsi értékjelképekkel is jelzik a korábbi világkép minőségi módosulásait, a faluábrázolás korábbi életszakaszra jellemző osztályharcos kliséi szerencsésen nem csapnak át egy másfajta romantikus eszményítésbe, amely a nemzetiségi létet a hagyományőrzés-hagyománypusztulás mezsgyéjén ragadná csak

[451] Ezek alapján valóban „a nyolcvanas évek végéig érvényes, hogy irodalom és közönség viszonylatában elsődlegesen értékként tételeződött – az irodalom sajátos eszközeivel és sajátos értékrendje szerint politikum mellett – az irodalom specifikuma szempontjából elmarasztalható, gyakran selejtes mű is”. Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3, 93.

meg. A kritikákban viszont a kisebbségi lét metaforájává átlényegített tradicionális paraszti világ korlátai egyben a nemzetiség korlátaiként tételeződtek. Azon túl, hogy egy eszményített népi ábrázolásmód igényét is tükrözték, (a korban persze, amint említettem, a kiszélesedő folklórkutatások is jelzik, hogy Magyarországon erős igény jelentkezett a tradicionalitás-formák olyan eszményítésére, mely, a magyarországival ellentétben a még létező erdélyi falura az elvesző értékek aggodalmával tekintett) a végkonklúziók a múlt felé forduló adottságőrzést kisebbségi közösségi zálogként jelenítették meg. Az emberi élet teljességének méltánytalan korlátai a mezőségi falu életképeiben így kiegészültek egy nemlétező, ám a kritikák retrospektív olvasataiban a szenvedésvállalás küldetését, mint értéket megjelenítő olyan többlettel, amely aztán a későbbiekben a puszta létezést (főképp a falurombolások tapasztalata felől) is elérendő célként, a *megmaradás esztétikája*ként volt képes értékelni.

Ez a szemlélet kapta a legnagyobb nyomatékot a monográfiákban is. Mind Görömbei András, mind Bertha Zoltán naplóregény-elemzése[452] különös hangsúlyokat fektetett az adottságőrzésre, mint a kollektív megmaradás biztosítékának értelmezésére. „A tradíció összetartó ereje (és az összetartozás tradíciója) nemcsak léttörvény és adottság, hanem tudatosított és intencionált feltétel is. A veszélyeztetettségben értékké emelkedik az értékteremtés puszta lehetősége is, igénnyé a létezés kiindulópontja (…) A természetes válik elérendő céllá, az elemi szükséglet tágul óhajjá, égető kívánalommá. A fenyegetett élet a múltban, az élet folytonosságának a tudatában talál tápláló forrásra, s ez a tudat lesz fennmaradásának záloga, egyszersmind mérője;”.[453] Pedig a hatvanas évek végén írt naplóregény, még nem a megsemmisülés rémképének árnyékában született. A létállapot értékké minősülése viszont csak a transzszilván eszmék újbóli felértékelődése által kapott ismét hangsúlyos szerepet. A regénnyel kapcsolatban ezért állapíthatta meg még Czine is, hogy például a Tamási hősökhöz viszonyítva, akik népük értékeit valóban őrzik, „Sütő emberei a változásban – változásra készen – akarnak helytállni és megmaradni.”[454] Szerzőjük pedig a változó helyzetekben tudta „a kisebbségi humánum örökségét szocialista nemzetiségi humánummá” emelni![455]

Hasonlóan visszavetített elem a sajátos sütői nyelv hatvanas évekbeli faluábrázoló jellegében – „mely az erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja, ezt intellektualizálja tovább”[456]– „folklorisztikus transzilvánizmust” feltételezni. A népiség Sütő naplóregényében

[452] Ez utóbbit Lázok János is kritikával illette, vö. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[453] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, *i.m.,* 124-125.
[454] Vö. **Czine**, *i.m.,* 58.
[455] Uo.
[456] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 126.

leginkább műfaji és hangulati ötvöződésekben, stilisztikájában és lírai esszényelvében mintsem jelképiségében ragadható meg. Az allúzióknak és a parabolisztikus kitágításoknak a későbbi, leginkább drámapoétikai jegyei (bár ezek nyomai, forrásai kimutathatóan megtalálhatóak a hatvanas évek második felében íródott napló-folyamban) aligha azonosíthatóak a „klasszikus transzilvánista technikákkal" amelyek ráadásul „a magyar megmaradás alapvető gondjának, létproblematikájának a jelképi sugallatait"[457] hívnák elő.

Jelképek? Erkölcsi princípiumok

A naplóregényben megjelenő fűszál-metafora „Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási, és önmegtartási stratégiává" növesztése[458] is egyike azon túlzásoknak, melyek az egyébként érthető odafigyelés mellett kényszeredett szimbólummá növesztik a teljes alkotást. A határait elrendeltetésszerűen „tízméteres szabadságában" próbálgató, láncát rángató kutya, illetve a kötetet záró akvárium-metafora óceáni lendülete („egészen az üvegfalakig") sem terjeszti ki (szűkíti le?) a helyzettudat e remek írói megragadását erőltetett metaforikus, sorsjelképi nyomatékra. A konkrét társadalmi-ontológiai létállapotnak az erkölcsi felhangjai viszont, melyek a teljes életművet átfogják, kétségkívül a mű megjelenésével egy időben már megjelennek.[459] Az egyik első magyarországi kritika a *Húsz órá*-val való egyetértő rangbeli összevetés során írja, hogy míg „Sánta hősei dühös lázadással fogadják sorsuk fordulatait, Sütő parasztjai szelídek, elfogadják a csapásokat, meghajlanak a fennmaradásért, mint szélben a fű. Nem nehéz belátni, hogy a kisebbségi helyzet és az adott időszak nemzetiségi politikája kondicionálta magatartásukat."[460] A kisebbségi létállapot, a „helyzet" megkerülhetetlensége, s a helyzetből adódó legfőbb feladat („hogy megmaradjunk") egy korábbi állapotot idéz, hatásaiban azonban az ígéretes, évtizedfordulót megelőző nyitány illuzórikusságának felismerésével egyre nagyobb aktualitást nyer.[461] A

[457] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 127.
[458] Uo.
[459] Amelyet közösségi alapállása és írói erkölcse tekintetében, mint írói ars poetica nyomatékosít a következő, esszéket és tűnődéseket összefogó kötet visszhangja is. Vö. többek közt **Tánczos** Gábor, *Sütő András ars poeticája*, in Élet és Irodalom, 1973/49, 11.
[460] Vö. **Pomogáts** Béla, *A valóság vonzásában*, in *Jelenkor,* 1970/12, 1147.
[461] Az erdélyi pusztuló falvak „rémképét terjesztő" magyarországi értelmezéseket természetesen az erdélyi írótársadalom – részben meggyőződésből, részben a politikai helyzet miatt kénytelen volt tagadni a hivatalosságok előtt. Huszár Sándor egyik nagyköveti beszélgetése során szögezte le: „A romániai magyar irodalom helyzetét sok esetben az alkotók és a nemzetiség helyzete szempontjából helytelenül és károsan értékelik, azokat nem megfelelően kommentálják. Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér c. könyvéről pl. kezébe került egy kritika, amely szerint a könyv tanulsága állítólag az, hogy a romániai magyar parasztság pusztulásra van ítélve. Ehhez hozzá tette: »ha az illető olvasta volna Marin Preda hasonló témáról szóló könyvét, amely ugyanezt mutatja ki a román parasztságról, nyílván nem jutott volna a fenti következtetéshez.«" Vö. *Martin Ferenc nagykövet rejtjeltávirata a Huszár Sándor főszerkesztővel történt beszélgetéséről.* Bukarest, 1971. január 13. 12/Szt./1971 Rendkívül titkos! - Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1971, Románia, XIX-J-1-j, 89. doboz, 128-271 ltsz., 00495/1/1971., gépelt távirat. A jelentést megkapta a Pártközpont

fűszál-hasonlat „földközeli józansága” valamennyi értekezőnél ezért válik a transzszilván szenvedéskultusz egyik etikai analógiájává. Az értelmezések fókuszában a kicsiny lehetőségek, az „ahogy lehet”-ek szenvedésalakzatai az ismét előkeresett kisebbségi sorsképlet értelmében a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesülnek.

A transzszilván értékjelképeknek tudatos összekötése az életmű fogadtatásában egyszerre történik meg a közügyiség és képviseletiség mellett az etikus, moralizáló, majd fokozatosan az ellenálló írói szerepkörök teljes életműre való kiterjesztésével. A hetvenes évek végén „szállóigévé vált a ’felemelt fő’ szókapcsolat, amely egyben a közösségi megmaradásért folyó küzdelem metaforájává vált. A ’sajátosság méltóságának’ vezéreszméje körül – a második világháború után először – került sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására, amelynek az előzményei ott voltak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományaiban. A kisebbségi éthosznak ez az ideológiája Sütő András drámáiban fogalmazódott meg.”[462] A kollektív méltóság, a „felemelt fő dramaturgiája” a Káin és Ábelt követően válik az értelmezésháló központi kategóriájává. Gáll Ernő írása Sütő dramaturgiájával kapcsolatosan, mely az ugyanekkor kibontakozó ’sajátosság méltóságának’ elméleti megalapozását is rejti,[463] Ernst Blochig jutva mondja Sütő hőseiről, hogy azok „a méltóság kategóriájának növekvő társadalompolitikai és antropológiai jelentőségét” tudatosították. Az erdélyi és magyarországi fogadtatás a hatalomviszonyokban a káini ellenszegülést („az alázat: gyalázat!”) főképpen Harag rendezéseinek nyerességében[464] teret nyerő legtragikusabb hangvételű Sütő-darabként (a magyarországi bemutatók mellett a kolozsváriak vendégszerepléseiben kiemelt hangsúllyal) közvetlen analógiákra bontotta. A sajátosság méltóságának irodalmi alakzatai mégis leginkább *helyzet* és *identitás* közötti konfliktus paradoxális értékviszonyára épültek. A méltatlan helyzet elviselésének a tragikuma, a személyes azonosságtudat helyébe a kényszer tragédiáját állította, s erkölcsi meggyőződéssel hidalva át azt, így vélte enyhíteni annak eredendő konfliktusosságát. A hiányérzés katartikus feloldása helyett, a drámákban is a harmónia elmaradásának elviselése

és a Művelődésügyi Minisztérium is. – A másolat Vincze Gábor tulajdona.

[462] Vö. Kötő József bevezetőjét, in **Kötő** József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.) Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

[463] Vö. **Gáll** Ernő, *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája*, in Korunk 1978/6, illetve UŐ, *A sajátosság méltósága*, Bp., Magvető, 1983, 97–121.

[464] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A Káin és Ábel Kolozsvárott, Sütő András drámája Harag György rendezésében*., in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp. Szépirodalmi, 1984, 335.

jelent meg, mely „nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését” ösztönözte.[465]

A részben érthető emotív-ideologikus alakzatok tehát a nemzetiségi irodalmak magyarországi megítélésében olyan diszkurzív összefonódásokban érhetők tetten, amilyeneket az általam honmentőnek nevezett kritikák különböző irányokból és érdekkörökből terjesztettek.[466] A kanonizációs elvek időben visszatekintő modalizációi ugyanakkor azt is jól tükrözik, hogy az érdekviszonyoknak megfelelően a diszkurzív kánonformák egyetemes érvényű hasonlatokra, allegóriákra terjesztik ki a választott szerzői azonosságot. Egy későbbi riportjában ugyan maga Sütő is utalt arra, hogy a magyarországi recepció tévesen eleve a műveiben megszólaló hangot, jelképet, példázatot azonosította mindvégig az ő személyével és személyes erkölcsi téziseivel,[467] valóság és fikció kettőssége, megkülönböztetése elvétve sem létezik az életmű referenciális feltárásaiban. Amikor a nyolcvanas években Magyarországon a lehajló, de megmaradó fűszál-hasonlatnak folyamatos hangoztatása kapcsán e korábbi attitűdöt még az egy-táborbeli társak is bírálni kezdték (például Csoóri Sándor több ízben – állítva, hogy a romániai magyar értelmiség egy része árulója lett a nemzetiség ügyének –, de *Megmaradni* című drámájában Csurka István is) Sütő így nyilatkozott: „Minálunk soha senki sehol ilyesmit nem hirdetett meg. Ép elmével társadalmi programként bármely kollektivitás számára ilyet nem lehet meghirdetni. Ennél a passzív ellenállás elve is cselekvőbb, harcosabb program.”[468] Kérdés, persze, hogy belátás, írói korrekció vagy politikai kényszer mondatta ily megkésve mindezt Sütővel. A felvetés ugyanis azért is figyelemre érdemes, mert vég nélkül lehetne sorolni a recepciónak és az írói vallomásoknak is az erre a hasonlatra épülő szólamait. (A kritikai fogadtatás számtalanszor említi és elemzi a szélben lehajló, de megmaradó fűszál jelképét, mely hirdetett tétellé éppen a hetvenes-nyolcvanas évtized fogadtatása által vált.) Többen a recepciót meghatározó kritikusok közül ismertetésük, kritikájuk vagy az életutat átfogó írásuk címévé, alcímévé is választják, az első monográfia kiemelten idézi a teljes dialógust is, amelyben elhangzik.[469] Sütő 1989-es szavai tehát legjobb esetben is már egy régen meghonosodott állapot előtt

[465] Vö. **Cs. Gyímesi**, *Honvágy a hazában*, *i.m.,* 73.
[466] Mint említettem nem feledhető, hogy a hetvenes években – éppen a Káin és Ábel kapcsán – a hivatalos kritika szempontjából, a marxista dialektika felől is példaértékűnek mondják az életművet. Vö. **Fenyő** István, *i.m.*
[467] „Regényhős szavait a szerző saját politikai – vagy bármiféle – programjaként, jelszavanként, tételenként értelmezni: rettentő tévedés…” Vö. *„Az omlásnak ez csak a kezdete.” – Beszélgetés Fejér Gyulával*, in **Sütő** András, *Az élet és halál kapuiban*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, 1993, 395; illetve **Sütő** András, *Sárkány alszik veled*, Bp., Szépirodalmi, 1991, 414.
[468] Uo.
[469] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 154.

állhattak csak értetlenül.[470] Az önvizsgálat szükségszerűségére is utalva, valamint a múlttal való szakítással kapcsolatban jegyezte meg később Csoóri: „Ami Kolhaasban tudatos döntés volt, az volt nyilván Sütőben is. Csak hát más fölismerni, mint érvényesíteni az igazságot. Emiatt az ütemkihagyás miatt Sütőt mindig az egyik legkitűnőbb, de a kelleténél jóval óvatosabb írónak tartották Erdélyben s Magyarországon is […] a könnyelmű ítélkezés bűnébe magam is beleestem. Valószínűleg azért, mert egyszerre vártam tőle csodatevést és áldozatot."[471]

Értelmiségi szerepek és visszhangjaik

Mennyiben alakította a Sütő-kánont a visszhang, a közösségi irodalomformák és azok elvárásrendje, illetve a választott/vallott kollektivitásformák írói eszmeiségének korabeli kétségtelen találkozása? A hagyományos törekvések, a szülőföld-ábrázoló, sorsközösségi beszédmódok továbbélésének a megszilárdításában kétségkívül nagy szerepe volt a magyarországi fogadtatásnak, s a szakmán túl a széles közönségsikereknek is. A olvasóközönség felől tekintve különben hiteles kép csupán a kritikák alapján Erdélyben sem alakulhatott ki valaki műveinek mérvadó fogadtatásáról. Kritikát ekkortájt elsősorban az *Utunk* és az *Igaz Szó* közölt, (általában művenként egyetlen alkalommal) illetve a *Korunk* ritkábban, társadalomtudományi irányultságának megfelelően. Ezt egészítette ki *A Hét* 1970-től Bukarestben. S bár napilapokban és irodalmi mellékletekben is születtek olykor recenziók, a korszakra visszaemlékezve nem véletlenül jegyezte meg Bodor Ádám, hogy „ettől meglehetősen belterjessé vált a kritikai élet: egy, esetleg két méltatástól a szerző megdicsőült, egyetlen elmarasztaló kritikától pedig már olyan bélyeget kapott, amelytől megfelelő kritikai tér hiányában már aligha szabadulhatott".[472] A megfelelő tér, az egyenrangú kritikai rovatok fórumának a hiánya, akárcsak a szakmai intézményi háló hézagossága is nehezítette az egészséges kritikai értékrend kialakulását. A magyarországi visszhang erőteljes hatása ezért az elmondottak mellett is külön nyomatékot kapott!

Lényegében más kérdés, hogy a korabeli kritikák erdélyi visszhangja mit jelenthetett adott körülmények közt szerzőjének és környezetének. Mennyire adott ösztönzést, jelentette

[470] A műben megjelenített és a művön kívüli valóság mondhatni szokásos értelmezésekbeli egymásra vetítése ellenében ezeknek éles megkülönböztetésének igényét sem előtte, sem a kilencvenes években nem tette szóvá a szerző.

[471] Az idézet utolsó mondatait tekintve különösképpen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a marosvásárhelyi véres eseményeket követően hangzanak el. Vö. **Csoóri** Sándor, *Az elveszített szem fényei*, – a Bethlen-díj átadásakor (1990) elhangzott laudáció szövege – in UŐ, *Tenger és diólevél*, Bp., Püski, 1994, I. 518-520; illetve in **Görömbei** András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról*, *i.m.,* 323.

[472] Vö. **Bodor** Ádám, *i.m.*

a folytatandó utat az első komolyabb „nemzetközi”[473] siker után („az író visszatér sikereinek helyszínére”),[474] illetve erősítette fel az elvárásoknak való megfelelés kétirányú elkötelezettségeit. Az erdélyi hivatalos (tehát komoly cenzúrától övezett) irodalmi térben a hivatalosság nyelvén szólhattak csak az értékelések értékelései is, még akkor is, ha mindez talán a teljes elemzett korszak irodalompolitikailag legenyhébb periódusában következett is be. A budapesti visszhangok (például a trilógia ősbemutatói kapcsán, melyeket egytől egyik hamarább láthatott a magyarországi publikum, mint az erdélyi!), vagy azok erdélyi folyóiratokban is leközölt dicséretei viszont nyilvánvalóan alakították azt az elvárásrendet, amelynek a későbbiekben az erdélyi szerzők jelentős része igyekezett megfelelni.

A nemzetiség, mint társadalmi csoport történetéről írott fiktív elbeszélésekre is igaz, hogy bennük a csoportidentitás jellemzőinek kifejezői átörökítő érvénnyel kívánnak bírni. Leginkább a történelmi tárgyú irodalmi művekre és bizonyos műfajokra érvényesíthető mindez, hiszen a történelmi regényeknek vagy drámáknak mindig is megnövekedett szerepük volt a nemzeti identitás formálásában. A hetvenes évekre a dráma és az esszé tűnt leginkább megfelelő műfajnak minderre, Sütő történelmi tárgyú darabjai mellett Páskándi és Székely János drámairói életműve is némiképp igazolta ezt. A három drámairói életmű – melyeket Szász László ontológiai és esztétikai kivetüléseikben, valamint szerzői világképeik szerint vetett össze[475]– kortársi jellegük, receptív viszonyuk és viszonyulásuk mellett azért is figyelemre méltó és inspiratív, mert mindhárom szerző[476] a drámában vélte felfedezni azt a kellőképpen összetett, és a befogadó által majdnem szabadon kitölthető keretet, amelyet a korai hetvenes évek kínáltak, s amelyben a kérdésfelvetések közös horizontja történelmi példázatokban, mint perspektívákban nyilvánulhattak meg. Székely, miután 1971-ben (az

[473] Az *Anyám* a magyar irodalom egészének a figyelmét felkeltette. Az Igaz Szó Sütő-különszáma (1970/2, - Hajdú Győző, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Veress Dániel, Panek Zoltán, Kocsis István, Veres Péter és természetesen Sütő írásai) után az Új Látóhatárban Illyés Elemér (1970) illetve Zsigmond Endre (1971); a Katolikus Szemlében Várady Imre (1970); a Magyar Képes Újságban Gion Nándor (1973); az Üzenetben Varga Zoltán (1972) írt róla. Szintén Varga tudósít a Nemzetőrnek (1971), míg az Új Symposionban Danyi Magdolna (1973), az Új Szóban pedig Egri Viktor (1971) értékeli a műfajtalan remeket. Magyarországon a szaklapok (ÉS, Kortárs, Forrás, Új Írás, Alföld, Tiszatáj) mellett minden országos napilap hasábjain közölnek róla értékeléseket.

[474] Az említett *Istenek és falovacskák* (1969) kötetcímadó interjúban az elődök, Móricz illetve Tamási vonatkozásban szó esik az irodalmi siker egy érdekes összefüggéséről is: „Az író könnyen esik csapdába azáltal, hogy visszatér sikereinek helyszínére. (Lám, nemcsak a bűnösök!) A közönség kívánságára még egy ráadást énekel. Közben csak az történik, hogy a társadalom újabb hullámai elzúgnak mellette.” Vö. *Istenek és falovacskák* - beszélgetés Huszár Sándorral, *i.m*.

[475] Vö. **Szász** László, *i.m.*. A három írói attitűd összehasonlítására vállalkozva, a szerephálók behatárolásai alapján művészi értékük, műfaji tagolódásuk, illetve széles kérdéshorizontjuk hármasa mentén véli Szász jogosan összemérhetőnek Székely drámai formaművészetét és böcseleti irányát Páskándi és Sütő műveivel. A negyedik szempont, tegyük hozzá, hármójuk magyarországi recepciója, ismertsége, elismertsége lehetne, bár ahogyan az említett összehasonlítás során, úgy itt is bizonyára lényeges különbségek mutatkoznának meg a recepció elfogultságai tekintetében.

[476] Akik amúgy sem szakmai, sem személyes kapcsolatot egymással különösebben nem tartottak fent.

erdélyi magyar költészet felívelő periódusában) *Ars poetica* című előadásában egyenesen a versírás lehetetlenségét jelentette be, drámákban, regényekben, és nagyszerű filozófiai esszékben építette következetesen tovább a mítoszok szinkretikusságából ihletődő életművét. Érdekes ugyanakkor, hogy míg az erdélyi magyar költészetben a hatvanas években történik meg az első hangsúlyosabb visszakapcsolódás a magyarországi kontextusokhoz[477], a hetvenes évek drámai termése már önálló erdélyi műfajként értékelődik fel. „Hogy nálunk erősebben van jelen a történelmi dráma, az talán a parabolák kényszeréből is következik"- mondja Sütő, aki szerint a műfaj „jobban és egyetemesebben mutatja be az író igazát."[478] A minőségi különbség persze, mely drámák és bemutatóik „szemantikai grammatikája"[479] közt húzódhat, nem csak a szerző egyéni vagy kollektív „igazára" korlátozódott. Mindhárom írói életműnek drámatermésére természetszerűen érvényes, hogy az intencionáltság, a drámai hatáserő felfokozott képessége, mely az eredendően történelmi példázatban legalább két dimenzióban juttatta kifejezésre közönség és szerző együttgondolkodását, minden más műnemet és műfajt túlszárnyalva, gazdagabb gondolati telítettséggel közvetíthette világkép-formációinak tragikumát. Meghatározóbb a korban ugyanakkor az a történelemszemlélet volt, amely a drámák világszerkezetében tükröződni látszott, s amely a szerzők erkölcsi, etikai, világnézeti megfontolásaihoz is közel állt. Mindhárom életműben központi helyet kap ugyanis hatalom és éthosz elvi szembenállása. Páskándi esetében, aki később a történelmi dráma korszerűségével, esélyeivel elméleti szinten is foglalkozott, szigorúan a műfajt tekintve talán a legjobbnak mondható művekről beszélhetünk, (*Vendégség*, *Tornyot választok*) ezek a parabolákon túl valós történelemképet is hordoznak. Sütő drámái legjobbjaiban is (a *Lócsiszár*ban és a *Csillag*ban) éppen ezek műfaji öntörvényűségénél és az alkalmazott dialogikus formánál fogva tudott a szerzői intenció is autentikusabbá válni, mint egyéb műveiben, olykor publicisztikai szintű vallomásaiban. Székely János filozófiai lételméletének

[477] Mintegy zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a szocialista társadalom kulturális-közéleti berendezkedését kezdetben támogató, különböző életkorú és habitusú költők uniformizált versnyelve erőteljesebben a hatvanas évekre bomlik meg, s ebben legkorábban talán éppen Székely és Páskándi vállal szerepet. Ők már az ötvenes években nemet tudnak mondani az erős irodalompolitikai nyomással érvényesülő irodalomszemléletre, amelynek persze megvannak a maga negatív következményei. Székely János versei, melyek már az 1940-es évektől kezdve egzisztencialista élményanyagot és gondolatmeneteket hordoznak, nagyrészt a Szabó Lőrinc-i versvilágot és költészeteszményt folytatják. Az első verseskönyve megjelenését, majd bezúzását követően, az ötvenes évek végén ártatlanul börtönbe kerülő Páskándi Géza Székelyhez hasonlóan több műfajban bontakoztatja ki aforisztikus-esszéisztikus szövegvilágát, amelyet szintén „a modernség episztemológiai érdeklődése" jellemez akárcsak a Székelyét, „Páskándi viszont nem a mítoszok monolitikus ős-tudását, hanem a nyelv töredezettségét, váratlan kapcsolásait tekinti a megismerés kiindulópontjának." Vö. **Balázs** Imre József *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, *i.m.*

[478] Vö. **Ablonczy** László, *A drámaíró bizalmat kér a színháztól*, in Magyar Hírlap, 1974, december, 25, 21. Ugyanebben az interjúban jelenti be Sütő készülő új drámáját (akkor még „Máglyák és szobrok" címmel) illetve azt is, hogy az Igaz Szó mellett a Kortárs is közli majd.

[479] Bécsy Tamás kifjezése. Vö. **Bécsy**, *i.m.*

rendelte alá a történelmi drámát is,[480] de nála az egyedüli esély a hatalommal szemben a belső szellemi felülkerekedésben érvényesül.[481] A drámákban (*Protestánsok*, *Caligula helytartója*) a lekerekített történetek dilemmája, az eszméhez való hűség és a körülmények diktálta magatartás nyílt konfliktusa jelenik meg történelmi modellekbe kivetítve, s fogalmilag ékesen körülírva.[482] A teremtő individuum magánya nála akarva-akaratlan szembekerül a kollektivitás erőszakolt kultuszával.[483]

Sütőnél ugyanakkor egy mindig általánosító, metaforikus jelképvilág a „nemzeti-közösségi cselekvési program"[484] jegyében válik történelmi magatartás-példázattá. A drámákon túl a legjobb Sütő-esszék is hasznosítják az irodalomnak nevelő, felvilágosító funkcióin keresztül az erkölcsi tanító nemzeti szerepköreit. Némileg a fikció szabadságát kihasználva, de nyíltan a kollektív befogadói azonosulásra építenek, s ezáltal jelenítik meg a csoport kívánatosnak vélt identitásmintáit. A kánon szempontjából éppen ezért az életmű értékelése a helyzetképen, tudósításon, s az erdélyi krónikás lírai hangvételén túl olyan azonosulási mintákat is biztosítani látszott, amelyek a pozitív nyelvi, nemzeti identitás kialakításához is hozzájárulhattak.[485] Ennek a végsősoron természetes folyamatnak csak akkor jelentkeztek nemkívánatos jelei, amikor az írói modell így formált összképe egyrészt kizárt más, nem hasonló irodalomeszményt valló alakzatokat, másrészt, amikor a minőségi jegyeket ezek látványos elmaradásaiban is alávetette a tartalmi meghatározottságoknak, vagy a történelmi-politikai helyzet kényszerének.

---

[480] Székely erkölcstana egyben kényszerű ítélet is, melyben az alkalmazkodás az individualitásnak, a saját belső világnak az egyetlen lehetséges megtartásaként, mintegy gondolati kibúvókeresésként saját költészetére és drámairodalmára is vonatkoztatható. A La Fontaine-i gyakorlati életbölcsesség, mely szerint a hajló nád túléli a viharban megszakadó tölgyet, merőben más irányból tűnik itt fel, mint az Anyámból idézett sütői fűszál-hasonlat esetén, amely a recepcióban egy közösség megmaradásának, ha nem is erkölcsi példájává, de gyakorlati metaforájává alakult. Székely költészetében az érett lírikus életbölcsességének mély gondolatiságával jelentkezett ember és külvilág, egyén és társadalom korviszonyok bonyolította kapcsolata. (Jó példa erre *A folyó* című verse, mely a mederhez alkalmazkodó, minden formát felöltő s ugyanakkor formabontó és így építő víz jelképe, vagy a *Parti füzes* ciklus, mely a passzívan elviselő, eltűrő, fejszével fenyegető bántásban, ágakat nyeső halálképekben is az elpusztíthatatlant, a bennük rejlő új életet hirdeti). Sütővel ellentétben ugyanis a Székely János-i példázatban a megmaradás mellett a szellemi felülkerekedés és az alkotás általi kiteljesedés is ott van, s ez mindig az individuális szférára vonatkoztatható.

[481] A későbbiekben is az értelem győzelme érvényesül a kényszerűségen, a hatalmi formákon, a szellem elfojthatatlan diadala a fegyelmen és a külső világon. Ahogyan *A nyugati hadtest* sorok mutatják: „Tetteinket, szavainkat előírhatják, - gondolataink szabadok."

[482] Vö. **Elek** Tibor, *Rész, elkerítve az egészből*, in Hitel 1999/3.

[483] A hatalmi ideológia marxista eszményeivel, a totalitárius rendszerrel éppúgy, mint a kisebbségi kollektivitás gondolatával. Az egyetemes ontológiai magányosság szorongó életvilága a belső autonómia-teremtéssel kizár gyakorlatilag mindenféle külsődleges, idegen kollektivitáseszményt.

[484] Elek Tibor kifejezése. Vö. **Elek**, *i.m.*

[485] A nemzeti kultúra, s ezen belül elsősorban az irodalom identitásképző funkciója kétségkívül a nyelv által válik megtartó erővé. Ugyanakkor, mint Mester Béla utalt rá, ennek „puszta közösségi jelképpé való lefokozása megszünteti annak dialogikus szerkezetét, tautológia-sorozattá alakítja még a rá való reflexiót is." Vö. **Mester**, *i.m.*, 21.

Sütő írói útkeresését követően, a hetvenes évekre világképének már mindenféleképp megfeleltethetőek lesznek az életmű tekintetében a leginkább népi írókra jellemző, egyéb írótársaktól megkülönböztető sorok, melyek értelmében „tudatosan vállalja a sajátos magyar sorsproblémák megszólaltatását, és ennyiben az író irodalmon túli felelősségét. De ezt nem valamiféle esztétikai és erkölcsi felsőbbrendűség jegyében a többi, a másféle íróval szemben, pusztán azért, mert érdekli, gyötri, fogva tartja a megtapasztalt balsors és meghasonlás."[486] Ács Margit sorai az életmű elvi, eszmei vitáinak fényében már némiképpen kétségesnek tűnhetnek.[487] A kortárs recepció és produkció diszfunkcionális jellege az irodalmi önelvűség teljes tagadása révén a sütői életműben ekkor talál olyan visszhangra a magyarországi kritikákban is, amelynek jóváhagyó gyámkodása arra ösztönözheti, hogy továbbra is szemléleti-tematikai elsődlegességek szerint értékelje, bírálja akár önmaga akár írótársai műveit. Az irodalmat mindig is közösségi, nemzeti sorskérdések irodalmának, s mint ilyen a társadalmi szolgálat érdekében tematikusan kötött kifejezésformának tekintő „elszegényítő, más áramlatokat megbélyegző verdikt",[488] a hetvenes évek végén érvényesíti Erdélyben mindazt a szemléleti jelleg-meghatározást, amelyet nem csupán a marxista, de a népi-nemzetiségi kritikai diszkurzusok is értékítéletté alakítottak.

Belső elvárásrendek

Az utólagos irodalomtörténeti elemezések hajlamosak leszűkítő kettősségekben szemlélni a tárgyalt korszakot, méghozzá erdélyi vonatkozásaiban leginkább csak hatalmi és valamilyen formában ellenzéki megnyilvánulások szerint, s így dichotóm irodalmi értékrendeket vázolni. Pedig a hivatalosság marxista kánonjától megkülönböztető lappangó értékrend ellen, pontosabban ennek hasonlóan rögzített propagandisztikussága és (például az említett Pezsgő-díj általi) szerepköre ellen is létezett a hetvenes években egy markánsabb igény a differenciálódásra, amely a kritika és a filozófia megújuló szemléleteiben próbált egészséges pluralitást és megújuló kritikai szemléletet fenntartani. (1974-ben Bretter *Párbeszéd a jelennel* című esszékötete a „pezsgős" zsűriből K. Jakab Antaltól és Tamás

[486] Vö. **Ács**, *i.m.*
[487] Többszörösen hangsúlyozandó, hogy a különböző „irodalmon kívülinek" tekintett szerepkörök (ahogyan a közügyiség hatalomhoz kötődő személyes érdekeltségei), még nem jelentenek automatikusan kisebbségi-közösségi szolgálat-formákat. Ráadásul az utólagos értelmezésalakzatok etikai hangsúlyai felől is más lehet a meggyőződéses ifjú kommunista, más a népi író és megint más a teljes kisebbséget jogfosztottságában képviselni hivatott ellenzéki közszereplő feladat- és szolgálatelve. Ahogyan egy életmű során változónak célszerű tekinteni a kollektív képviseleti attitűdök hangsúlyait, a (marxista, a népi, a nemzetiségi, sőt egyetemes) küldetéstudat, az ellenzéki vátesz-szerep és a kisebbségi humánum révén az etikus gondolkodó felelősségérzetének magaslataiig vezető utat is a recepció meghatározó alakzataiban lehet érdemes nyomonkövetni.
[488] Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő kifejezése, in UŐ, *Az új kritika dilemmái,* Bp., Balassi, 1994, 23.

Gáspár Miklóstól kapott jelölést, éppen az *Istenek és falovacskák* ellenében, - sikertelenül.). A „belső kánoniság" kollektív és gyakran éppoly megkötő eszméi ellen csak igen rövid ideig élt a valós (ön)kritikai alternatíva esélye, hiszen a szűkülő lehetőségekben sem intézményi, sem személyi (az egyre növekvő elvándorlások következtében) keretei nem látszottak biztosítottnak, az erőteljes politikai sorvadás közepette pedig egyre kevesebb prioritása maradt a szakmai arányérzéknek. A kisebbségi irodalomformákban „mindig kettős cenzúra működik: a hatalom elvárásai mellett van egy kisebbségi közönség, amelynek szintén vannak elvárásai – a saját sorsképletét akarja a szövegekben viszontlátni, és ha az író nem ezt csinálja, akkor nem lesz népszerű. Sőt 'elidegenedett' lesz, 'kozmopolita' és 'gyökértelen'. Ezek a hetvenes évek kisebbségi kritikájának a kulcsszavai."[489] Láng Gusztáv megjegyzéséhez kapcsolható Bretter György azon megállapítása, hogy bár elméleti kérdésekkel terhelt kultúráról beszélhetünk, ez a kultúra tabuvá teszi ezeknek a kérdéseknek az elméleti, filozófiai vizsgálatát. „Kritikánk (…) nem képes elviselni az értékek pluralitását, csupán hierarchiában tud gondolkodni."[490] Az említett kettős cenzúrához való igazodás-kényszerben így „a tragikus az, hogy ez a két elvárás látszólag egészen más: azt lehet mondani, hogy az egyik a hatalomé az erkölcstelen presszió, a közösségé pedig az egészséges és erkölcsös presszió, 'elváráshorizont'. De ha megnézzük, hogy a kétféle presszió mikre készteti a költőt, akkor kiderül, hogy néha a hatalom által elnyomott kisebbségi közösség ugyanazt kívánja a szerzőtől, mint a hatalom."[491]

A nemzetiségi belső propaganda hallgatólagos formái, melyek a lappangó, messianisztikus kánoni formákat éppúgy egységes belső cenzúrával látták el „(…) a monolitikus magántudatba az egyéni vélemények mellé éppen a nemzetiségi kultúrát mint egységes – tehát *egészében értékes* – tartalmat építik be. Minden vita, minden ellentmondás, minden kritika merényletnek számít egyesek – sokak – számára, de talán ennél is rosszabb, ha a konfliktus szkeptikussá teszi őket az *egész* nemzetiségi kultúra vonatkozásában."[492] A kor „dermesztő egyöntetűségének" a feloldására történő kísérletek kezdeményezői tehát mindig e kettősségben voltak kénytelenek az álláspontjaikat mérlegelni. A minőségi pluralizmust és nemzedéki elkülönülést az esszéíró-filozófus nemzedék rövid ideig tartó

[489] Vö. **Láng** Gusztávval készített interjút (*A használhatóvá tett hagyomány*), in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133.
[490] Vö Aniszi Kálmánnak adott interjúját, *Mi a kritika?* in **Aniszi** Kálmán, *A filozófia műhelyében,* Bukarest, Kriterion 1978, 59-66. Ugyanezt idézi **Mester**, *i.m.,* 21.
[491] Lásd a Láng Gusztávval készített interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133. Az itt említett kivándorlás-problematika megítélésbeli analógiája jól példázza, hogy az otthonukat, szülőföldjüket elhagyókat „egyrészt a hatalmi politika szempontjából hazaárulónak, másrészt egy kollektív szellem egyeduralma felől erkölcsi árulónak" tartották.
[492] Uo. (Kiemelések az eredetiben, BL.)

pezsgése[493] is elősegítette, a velük együtt jelentkező újabb költőnemzedékek pedig ekkor jelentik be, hogy igénylik a többszólamúságot![494] A korban elsőként megfogalmazott többszólamúság-igény mellett, olykor heves reakcióikat, s az őket megelőző generációk rosszalló nemtetszését az is magyarázta, hogy az iskola tagjai elsőként figyelmeztettek a kisebbségi közösség saját belső hierarchiáira, s ezen belül nem elégedtek meg azzal, hogy ugyanazok a személyek, akik korábban a dogmatizmust hirdették, most az antidogmatizmust képviseljék.[495] Az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonyának kérdéséről folyó vita ilyenképpen választóvonalat is képzett a nemzetiségi vezető értelmiség szerepvállalásait illetően.

Csipkerózsika és más polémiák

A Sütő-művek gondolati rendszere, akárcsak preferencia- és ízlésvilága ekkortól zárt rendszert alkot. A hetvenes évtizedre kibontott eszmerendszer szigorú konvencióalakzatokban jelentkezik, s nemegyszer szemléletében a kötelező érvénnyel vállalt, írt és képviselt egység mindenkire érvényesen kötelezőnek tűnik fel. Az egyre érzékenyebb etnikai-gondolati számvetésnek az életműben elhatalmasodó, arányaiban egyeduralmi vetületei az évtized végére műveinek plasztikus egységét látszólag egyetlen pillantással felmérhetővé teszik, amit a recepció hangsúlyai is elősegítenek. Tónusgazdag árnyalatait azonban sajnos nemegyszer éppen az értelmezések fókuszába kerülő saját nyilatkozatai, esetleg visszhangzó polémiái is elfedik. Ezért számít sarkalatos pontnak az életműben az említett 1978-as esszé, s a körülötte kialakult vita, mely a kanonizációs stratégiák egyik alapelemévé éppen a vitában kifejtett *sajátosság méltóságá*nak eszméjét állította. Sütőnél a morális-lélektani ábrázolások, melyek a művekben sokkalta sikerültebb formában és egymást kioltani nem akaró perspektivikusságukban összegződtek, az értekező-reflexív beszédmódokban, vagy az olykor színvonaltalanná váló viták röghöz-kötöttségében távolodtak el a művekben megjelenített plurális látásmódoktól.

A *Csipkerózsika* előzményeként már az 1958-as, idézett, nem éppen szerencsés „tűnődésben" is felsejlett, („a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt…" - *Közelebb a provinciához*) de az évtizedet nyitó *Rigó és apostol* (1970) is előrevetítette a

[493] 1977-ben meghal Bretter, Tamás Gáspár Miklós áttelepül 1979-ben, de a nyolcvanas évekre az öt legfontosabb Bretter-tanítványból is mindösszesen egy él Romániában.
[494] Vö. például **Balla** Zsófia, *A nyelvhasználatok kölcsönös toleranciája*, in Korunk, 1980/1-2. 55.
[495] A dogmatizmus és antidogmatizmus kettősében ugyanannak az ideológiának a megjelenési formáját látták, s mivel ez az ideológia mindenképpen hatalmi, uralkodó ideológiát jelentett, számukra ez a hatalomhoz való viszonyulás kérdésévé vált. „Korábban a marxizmus azért volt vonzó, mert részesített az uralomban, ma pedig ugyanezért nem vonzó: konformizmust jelent." Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *i.m.,* 61.

teljes évtizedre jellemző sajátosság-egyetemesség vitát. („Pürkerecen több káprázat szükségeltetik a teljesítmény megítéléséhez.”) E két komponens, a sajátosság és a célelvűség, azaz a tematikai megkötöttség és a közösségi irány harcos, ám átgondolatlan szólamaiban Sütő akárcsak az ötvenes években, haragos konoksággal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen.[496] A dialogikus gondolkodáshoz való viszonyának elemzésében megfogalmazott megállapításokat[497] saját, mindennapi közírói gyakorlatára így mintha nem vélné alkalmazhatónak. Az irodalmi provincializmus kérdéskörének szakaszos visszatérése Sütő publicisztikai írásaiban ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy az 1958-as megfogalmazás (vissza a provinciához, ám egyetemes mércével), amennyiben húsz év elteltével, 1978-ban is aktuális maradt, mégiscsak jogos aggodalmakat sejtetett azok részéről, akik ezt előírásszerűen igencsak kivitelezhetetlennek mondták.

Sütő éppen az általa legjobb műveiben megfogalmazott dialogikus viszonyt számolta fel saját közszereplői minőségeiben történő megszólalásaival. Színpadi műveiben még tisztán látta, hogy a kisajátított értéktartalommal maga az élet természetes folytonossága kerül veszélybe, az életművet is meghatározó polémiában viszont az irodalom értéktartalmaira vonatkoztatva már sajnálatosan nem! (S bár az ekkor már elhunyt Brettert Sütő is „gyémántagyú”-nak mondta a vitában, az egyetemesség és sajátosság viszonyát boncoló kérdéskörben mindenki elfeledkezni látszott Bretternek éppen a sütői életmű hetvenes évekbeli pozitív elmozdulásáról írt sorairól: „a dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek”).[498] A provincia és a világpolgár szemléleti ütközéseit tükröző, sajátosan erdélyi vita, pontosabban a sajátosság és egyetemesség kisebbségi viszonyok közt vissza-visszatérő kérdéskörét tárgyaló (olykor leegyszerűsítő, személyeskedésig fajuló) polémia nem pusztán azt bizonyította, hogy csak a kevésbé jelentős

[496] A *Csipkerózsika* néven ismertté vált polémiasorozatra, mely a *Korunk* 1978/6-os, színházi számában közölt Sütő esszét követte, Gáll Ernő naplójában így emlékezik: „A már hagyományossá vált »súlypontos« szerkesztéssel több – a színjátszást, a dramaturgiát érintő – írást szedtünk csokorba. – Köztük volt – a drámaírói kibontakozásának magaslataira emelkedő Sütő András esszéje is, amelyben a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmakat, törekvéseket kérte az íróktól számon. A »szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában – írta –, egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme «.” (Vö. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, *i.m.*) Panek Zoltán – mindenfajta kizárólagosságot, tematikai megkötést és alkotó-stiláris előírást elutasítva – ironikusan válaszolt. Gáll Ernő eredeti írására (**Gáll** Ernő, *A sajátosság méltósága, in* A Hét, 1978/10.) is hivatkozva, a következőket szögezte le. „A sajátosság méltóságának hiábavaló hajszolása (ha valakinek nincs, az istentől sem szerezheti be) szerintem a beszűkülés felé vezetne, míg az egyetemességre való természetes törekvés mindenkor provincia-legyőző is (kísérlet), sohasem időszerűtlen nyitás, szükséges nyitás az emberiség irányába, még abban az esetben is, ha az emberiség hasonló törekvései közepette esetleg nem vesz tudomást várható remekműveinkről – nem mi leszünk szegényebbek.”. Vö. **Panek** Zoltán, *Írjon ön is írül*, in A Hét, 1978/35.

[497] „Egy állapotból indul ki, és abban úgy keresi a különböző jelentéseket, hogy a partnerek mondatait egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen értelmező sorozattá konstruálja, amelyben csak azért van jelentés, mert legalább két dolgot mondanak el azonos tárgyról.” Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, *i.m.*

[498] Vö. **Bretter**, *i.m.,* 476.

művekben válhat szét egyetemesség és esetleges népi-nemzeti-kollektív jelleg, illetve, hogy a tematikai kötöttség, a hagyomány és/vagy a korszerűség nem egymást kizáró kategóriák. Azt is egyértelművé tette, hogy az említett kérdéskört illetően (Panek Zoltán a vitában majdnem egyedül maradt, Páskándi és Láng Gusztáv érvelt legalább részben mellette is) az erdélyi irodalmi hangsúlyok ekkor még meghatározóan a Sütő képviselte vonulatot emelték előtérbe. Fogadtatását illetően pedig végképp, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepén-végén fellépő fiatal nemzedékek illúziótlan valóságlátása már eleve elfordult a kollektív-képviseleti szemléletektől.[499]

A „szabályszerű műélvezet", ahogyan két évvel a vita után Egyed Péter a sütői elvárásrenddel kapcsolatosan fogalmazott,[500] burkoltan azt is éreztette, hogy Sütő irodalmi konvencióalakzata egy zárt világnak és műalkotásrendjének valójában csak úgy enged a közelébe, ha mi magunk is belehelyezkedünk, vagy megtanuljuk elfogadni azt. A recepcióban az életmű választott eszmeiségének ezért sem kizárólagos feladatokról kellett volna szólnia, hiszen a szigorú sors elfogadása és az olvasatbeli értelemválasztás ragaszkodást is kifejez, amelynek viszont nélkülözhetetlenül tartalmaznia kell „a jövő előéletét" is.[501] A magyarországi fogadtatásban egyértelműen a *sajátosság méltóságá*nak eszméi nyertek teret, s ebben nem kevés szerep jutott Sütő ismertségének, elismertségének, politikai/társadalmi szerepvállalásainak éppúgy, mint a morális, etikai komponenseknek. A vitáról Magyarországon több lap is tudósított, (így például a budapesti *Kritika* is beszámolt 1978/12-es számában *A Sütő-Panek vita* címmel),[502] a születendő irodalomtörténetek elsődleges szempontrendszere pedig innentől kezdve következetesen arra figyelt, hogy a művekben fellelhető sajátosság irodalmi, etikai, ideológiai komponenseinek kisebbségi

[499] Az ő ismertségüket a végzetes politikai beszűkülés időszaka és a publikálási lehetőségeik gyakorlati minimuma mellett az előző generációk, saját apáik rosszalló tekintete is övezte. Amint a Bretter-iskola filozófus nemzedéke úgy érezte, elölről kezdheti a filozófiát, nem kell elfogadnia a tegnapi megoldásokat, törekedhet az előfeltevés-mentességre, úgy az újabb irodalmi generációk, a III. Forrás-nemzedék tagjai is az apáik megszabta játéktér és játékszabályok hangos elutasítását tűzte ki célul. Amint a filozófiában mindez gyakorlatilag az uralkodó marxista-leninista ideológia megkerülésével és a kollektív szabadságeszmék tehetetlenségének bírálatával, úgy az irodalmi életben is a közösségi szemléletek nyílt tagadásával, egyoldalú, megkötő értelmezéskereteinek a kritikájával járt együtt. A fiatalnak mondott heterogén szerzők igazságakaró humanizmussal nem kímélték azokat, akiket a hatalomhoz való dörgölőzés valamilyen pozícióba segített, ahogyan azokat sem, akiknek szándéka egyértelműen pozitív, s a kisebbségi közösség előnyeire lenne, de kivitelezéséig nem jutnak el, legfeljebb hangzatos szólamokkal fedik el azokat. (A nemzedéki sértődöttséget és szembenállást, az ideológiakritikai állásfoglalásokkal szembeni személyes megbántódást majd „megleckéztetést" jól példázza a Korunk szinte minden száma a hetvenes évek végén, amelyekben az előző nemzedékek tagjai mintegy visszavágnak a „hőbörgőknek"). Vö. **Miklós** Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002. Lásd még **Gáll** Ernő, *Napló, i.m.*, 1979, december; 27.-es számú jegyzetet, illetve az említett *Szóértés előfeltételei* vitát.

[500] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 451.

[501] Uo.

[502] Ugyanott a Káin és Ábel újabb magyarországi rendezéseiről Hajdú Ráfis Gábor tudósított. Vö. H.R.G., *Sütő András: Káin és Ábel.*

magatartásmodelleket (is) feleltessen meg. (Ez a szemlélet, mint említettem, a korra jellemző transzszilván összefonódásaiban egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet kritikája helyett a társadalmi cselekvésképtelenség közepette az irodalomban is az 'ahogy lehet' ellenállásával, tradícióőrző formáival kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. A kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésének lehetetlenségében viszont eleve egy patetikus védekező kollektivitás elfogadására is ideológiai magyarázatot adott). A sajátosság méltóságának eszméjét Magyarországon terjesztő recepció homogenizáló képletei tíz évvel a vita után, még a „fiatal" irodalmat szemléző tanulmányokban sem kerülhette meg a sütői magatartásmodell szerinti kollektív méltóság szólamait. „A *sajátosság méltóságá*nak új etikai, irodalmi és politikai kategóriája, amelynek metaforái Farkas Árpád, Sütő András vagy Szász János és a náluknál évtizedekkel fiatalabbak műveiben is (valódi metaforikussággal vagy sokszoros áttételekkel) gyakran megjelennek – mint magatartásmodell nyilvánvalóvá tette, hogy […] az egyéni méltóság mai növekvő értékét főként a kollektív méltóság kiteljesedése biztosíthatja…"[503]

Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?

A drámákban sikeresen alkalmazott dialogikus viszony, később is hiányzik Sütő dokumentarista, értekező írásaiból, vitáiból. Ezek egyértelművé teszik, hogy egy állandó, örök irodalmiság-eszmény mellett érvel, választott/vallott öröksége értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelkedő művekben gondolkozik, de a minőségi megosztásban a „valódi" értékeket itt csak a funkcionális, kollektív irodalmiság-eszményt kifejező és vállaló művek jelentik. Az irodalom *eszköz-volta*, mely általános elvárás-jelleggel, programos igénnyel Sütő „vitairataiban" jelentkezett, folyamatosan határozta meg az írói ars poetica valamiképpen társadalmi cselekvésre utaló elkötelezettségeit. Az irodalmi kollektivitás-eszme és a vele járó funkcionális irodalomszemlélet azonban merőben más alakzatokban bukkant fel az életmű során. A társadalmi hatóerő más és más kontextusokat jelentett a változó történelmi helyzetekhez igazodó programosságnak.

Az ötvenes éveket követően, a nézetek, az eszmék bírálata, s nem a „rímeké", megmaradt bő húsz év távlatából is. Ezért hangsúlyozódik a különböző úti tűnődésekben, riportokban is folyamatosan a tematikai elsődlegesség, mely már az *Istenek és falovacskák* című kötetben is megmutatkozott, bár ott még bizonyos fokig a maga pluralizmusra-törekvésében is szemlélhető volt. A közügyek és a tartalom primátusa mindenesetre

[503] Vö. **Csapody** Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

mindvégig jellemzője maradt a szerzői világképnek. A maga túlzásaiban az írói szerepvállalások már a hatvanas évek legvégén kikristályosodtak. „Egy néphez kötődő irodalom törvényszerűen fordul a népi tematika felé”[504]– állítja Sütő, majd Illyést idézi Kosztolányi idézőjeles „fanyalgásaira”, a később is sokszor említett szóösszetétellel: „Bőgeti a marhákat”. Sütő ekkortól vallja, hogy hagyományosan vagy szabadversben, (mint Erdélyi József vagy Horváth István, mindegy) de az irodalomnak a közérthetőséget és a közügyiséget kell szolgálnia. Ezért is – a közérthetőség nevében – utasítja el Kassákot és az összes újabb „modernkedő” irodalmi törekvéseket, ahogyan elutasítja Tristan Tzarat és a dadaizmust is, (amire az interjúcím is utal), aki „élete végére kinőtte a falovat”.[505] Az „értelmetlenség bódulata” helyett ezért vallja, hogy „saját földünkbe kell markolnunk, ha beletörik is a körmünk”. Az életmű során folyamatosan visszatérő közérthetőség a közügyeket érintő társadalmi elhivatottságban és a népi irányultságú irodalmi megfogalmazás-módokban jelentkezik. A tartalmi helyességet minden közügyben, mindig elsőrendűnek tartja a formával szemben, mert a művészi forma és újítás, mint minden egyéb „modernkedő” kitörés[506] végül „újra csak a mai valósághoz kényszerít vissza”. A hagyományos parasztábrázolást is ezért mondja „történelmi kényszer”-nek a korban, Illyésre és Németh Lászlóra utalva. Az 1973-as kötet már egyértelműen példázza Sütő elkötelezettségeszményének hangsúlybeli módosulásait is a nemzeti-nemzetiségi tudatot erősítő, ébren tartó világszemlélete felé. Az itt közölt *Perzsák* című esszéje már erkölcsi példázatként hat, benne a metafora közeli s távoli világokat, idősíkokat köt össze.

Sütő hetvenes évekbeli, programosságot hirdető vitái mellett mindenesetre célszerű hangsúlyozni, hogy az évtized végére Magyarországon már általánosnak mondható a képviseleti irodalom lassú térvesztése, amely még jobban maga után vonta a vallott eszmék és irodalomszemléletekbeli különbségek mentén a szekértáborbeli vagdalkozásokat. „Az eszmei alapok jelenléte nélkül hiába kezdődött Illyés *Szellem és erőszak* címen ismert cikksorozatával 1977–78-ban egy új, aktív fázis a népiek történetében, nem támadt a szórványos megnyilvánulásoknak kohéziós ereje, mozgalomként sem szerveződhetett meg lap, szabad újságfórumok híján, egyetlen intézményi bejelentkezése a társadalomban a

[504] Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*.

[505] A falovacska kicsinyítő képzője is világosan mutatja a valós értékpreferenciákat! - Az újítás igénye lehet „általános és jogosult; ami jogtalan: a puszta becsvágy, a bukfenc, az öncélú formabontás, amikor a szerző pontosan tudja, hogy mit nem akar, de fogalma sincs arról: mit akar?” Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*., 109.

[506] „A rossz szobor láttán – az anyagot és nem a kezet hibáztatva – elkezdődött a kacsintás az importanyag felé. Ezzel nem lehet kitörni. Csak azzal, ami sajátunk.” - mondja az újabb irodalmi törekvésekről, a hetvenes évek elején Erdélyben is megjelenő formai, formabontó kísérletekről. Uo.

Bethlen Alapítvány lett".[507] Az említett új irodalomelméleti hatásoknak köszönhetően viszont, ez idő tájt tudott érvényesülni (a megbélyegzésekben csak leegyszerűsített) irodalmi „esztétizmus", mely szintén a vonalas, agitációs szocialista irodalomszemlélettel szemben kívánta az irodalomértést tágítani, ugyanakkor a népi irodalom folytatójának tételező írói-kritikusi csoport kiteljesedő térvesztése folytán ennek „a modernkedő stíluseszmék" iránti vehemens kritikájával is szembekerült. E helyzetben a határon túli magyar írók közösségi alapállása különös keretét nyújtotta a korban háttérbe szoruló népi-kollektív, képviseleti iránynak, s bennük a reprezentációs jelleg kiegészülve a nemzeti mint nemzetiségi karakterrel, újabb kohéziós erőt nyújtott legitimitásuk újraértelmezéséhez. Czine Mihály ünnepi sorai Sütő Kossuth-klubbeli szereplésén, alig pár hónappal az említett 1978-as Csipkerózsika vita után az így értett sajátosságokból is sok mindent megvilágít: „A már Tamási Áron által felvetett kérdés – mivégre vagyunk a világon – könyve legapróbb részletén, még a füvek hajlásán is átdereng. Történelmi jelentőségű, amit cselekedett. Még a tamásokat is meggyőzte: a realizmus lehet modern; a népiség nem halott."[508] Sütőt ekkorra már a magyarországi népi írók jeles táborában úgy tartják számon, mint aki saját hagyományaik méltó folytatója, s aki egyértelműen az erdélyi közösségi irodalom emblematikus alakjává nőtt. „Mikor a valóságtól elforduló, divatokba kapaszkodó esztétikák éledeztek" akkor is tudta, „a saját élet tápláló nedvei növeszthetik igazán naggyá az irodalmat." […] „Kisebbek és nagyobbak is moroghattak elképzeléseivel szemben, ment a maga választott útján."[509]

A választott út ugyan a hatvanas évek végén már kikristályosodott, az elkötelezettség iránya azonban csak a hetvenes években módosul látványosan, kiszélesedik, s a nyolcvanas évek politikai elkomorulásaira mintegy sajnálatosan igazolódni látszik. Ekkor már nem csak népi vonatkozásaiban, (s nem is korábbi reményteli kollektív üdvtanában és funkcionális irodalomképében), hanem az erkölcstelen hatalommal szembeni kollektív kisebbségi méltóság megtartása érdekében hangsúlyozódik. A nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*t követően a korábbi életmű publicisztikájából válogató *Évek, hazajáró lelkek* – a maga kanonikus összegző jellege mellett is –, már egy másfajta helyzetből fejti ki funkcionális karaktereit.

Sütő saját, viták árán is hangoztatott irodalomszemléletére visszatérve érdemes a fogadtatás korabeli vagy utólagos elfogultságaira is utalnunk. (Az ebből táplálkozó aránytalan irodalomképre a későbbiekben még visszatérek.) Amikor az első monográfia

[507] Vö. **Ács** Margit, *i.m*.
[508] Vö. **Czine**, *Sütő András küldetése*, Alföld, 1979/8, 59.
[509] Uo., 58.

szerzője azt írja, hogy Sütőnek „nem az avantgárd művészettel van baja, csupán az avantgárd jegyében kikezdhetetlen nemzeti értékeket – Petőfit, Adyt – kártékonynak minősítő felelőtlenséggel" végsősorban talány, mire is gondol, ugyanis a romániai szellemi vitákban sohasem fogalmaztak meg ilyen tételt. Cserében a helyi gondok felvállalásának sürgetése által Sütő nem csupán az „anyajegyes irodalom" iránti saját elkötelezettségét hirdette, de több helyen (s ekkor még nem is akármilyen autoriter pozíciókból) szögezte le, miféle gondokkal *kell* az irodalomnak mindig is foglalkoznia. (A maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek »egy közösség homlokráncában«, nem pedig azt, hogy »májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak«[510]). Szakolczay ezért írhatta a Csipkerózsika apropóján, de a teljes addigi életmű vitáiról, hogy „Sütő sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó, s fölfogásáról egy-egy sikerült műve – némiképp ellentétben teoretizáló hajlamaival – sokkal többet mond, mint egy-egy »haragos«, nem mindig pontosan fogalmazott megnyilatkozása".[511] Görömbei persze mindenben Sütőnek adva igazat, felháborodásában „nyeglén blaszfemizálónak" mondja az említett Panek-választ, amiért az meg merte kérdőjelezni Sütő „legszentebb ügyeit".[512] A monográfus és alanya közti szemléleti azonosság fényében nem csoda tehát, hogy a vitát elemző lapokról elmaradnak az egyéb véleményt is megfogalmazó írások, (például Láng Gusztáv mértéktartó írása)[513] ahogyan szinte sehol nem találunk többféle vélemény ütköztetésére vállalkozó passzusokat, amikor önéletírás vagy emlékezés, vita vagy úti tűnődés során írói ars poétikákról van szó. Hasonlóan tárgyalja az esetet Ablonczy is, aki szerint Panek „képzeleténél csak hiúsága nagyobb", amint Sütő „iránti féltékenysége okán, fantáziája hirtelen elakadt".[514] Pedig Sütő „sorsvállaló felelőssége" valószínűleg nem csökkent volna az egyéb vélemények ismertetése fényében, ahogyan nem az írói, csupán az emberi gyengék mutatkoznak meg egy-egy ilyen megnyilatkozásban. A kánon értékrendjének abszolutizálása azonban éppen abban rejlik, hogy nem tesz különbséget írói és emberi nagyság között. Sütő mindig is igényt tartott rá, hogy esztétikumon kívüli kérdésekben is megnyilatkozzék s az életmű méltatói (a vázolt teoretizáló fejlődéselven belül is)[515] mindkettőt leginkább tévedhetetlennek szerették volna tudni. Az értékelésekbeli sorrendek és az arányok, mint látni fogjuk, ezek fényében gyakran

[510] Vö. *Csipkerózsika*, in Korunk, 1978/6; *Anyajegyes irodalom*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 79; *Mi dolgunk a világon*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 118, stb.
[511] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[512] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 189.
[513] Vö. **Láng** Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.
[514] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.
[515] „A korábbi tűnődések is új értelemmel egészülnek ki az *Istenek és falovacskák* tanulmányaiban, interjúiban, s az azóta készült írásokban. Már-már egy mélyen átgondolt esztétika alapvonásai körvonalazódnak, rendszerré szerveződnek a régóta föl-fölvillanó motívumok." Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 187.

alá is rendelődtek a sajátosság méltósága irodalmi felvállalásának, vallott erkölcsi imperatívuszának avagy elvetésének…

A hetvenes évek végi viták Sütője visszatért ahhoz a funkcionális és meglehetősen dogmatikus irodalomszemlélethez, amely meghatározta a teljes romániai magyar irodalmat a háború után. A vád ebben már Lászlóffyék, Szilágyi Domokosék generációjára utalóan is az volt, hogy a tényirodalomtól elfordulva nem képviselik eléggé a közügyiséget, és az élet mindennapjainak vívmányait. (A megszokott irodalomtörténeti korszakolás és generációk kapcsán, mint korábban már említettem, hangsúlyozandó, hogy nem annyira egységes nemzedékekről, illetve nemzedékek közti különbségekről, mint inkább az említett funkcionális irodalomeszme megítélését illető különbségekről beszélhetünk.) Mindhárom Forrás-nemzedékhez sorolható szerzők esetében az egyéni szabadsághoz illetve a kollektivitáshoz fűződő viszony is értelmeződik az irodalomtörténeti feltárásokban, s az utólagos – nemzedéki egységre utaló – konstrukciókban többnyire egy szükségszerű kánoni modell vagy típus is felvázolódik. Ebben az irodalom valamilyen eszközszerepe mindig hangsúlyos helyet kap, ritkán merül fel ugyanakkor az a szempont, mely szerint (a versvilágok természetes különbségein túl), egy hangsúlyos ellenbeszéd, egy külső vagy belső autoriter ellenretorika is formálta volna a „nemzedék" kényszerű összekovácsolódásának folyamatát. „Amikor bennünket azzal vádoltak, hogy úgy írunk, mint a lejárt, polgári avantgárd nem-tudom-mi, akkor mi nagyjából csak két dolgot nem tudtunk: hogy mi is az az avantgárd, másrészt pedig, hogy ki az a Tristan Tzara és André Breton, mert ugyebár akkor még Kosztolányi elvtárs és Babits elvtárs sem álltak valami jól." – emlékszik vissza Lászlóffy Aladár.[516] Az ellentmondás ilyenforma retorikájából – ahogyan a Hervay-monográfia szerzője is fogalmazott –, gyakorta „az következett, hogy a fiatal költő elvetette azt, aminek a nevében vádolták, és előbb-utóbb hagyományt kezdett keresni ahhoz, amit írt, és egyre tudatosabban kapcsolódott az avantgárdhoz".[517] „Mi annyiban voltunk avantgárdok, hogy később, amikor erre rányitották a szemünket, akkor ezt valóban tudatosan műveltük."[518]

A (legalább) kétféle értékrend ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy (egy nyíltabb irodalompolitikai szellemiségben) a hagyománykeresés (a század eleji modernség lírapoétikai eszményeihez való visszacsatolás) tudatos formáit érő vádak a funkcionális, közéleti irodalom elvárásai és meghatározottságai mentén érvényesülnek. „Túl magasan repültök el a közélet fölött" – hangzik el a vád a hatvanas években jelentkező fiatalokat

[516] Vö. *„A nemzedék több feldühödés eredményeképpen talált önmagára"* című Lászlóffy-interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 40.
[517] Vö. **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 13.
[518] Lásd az említett Lászlóffy-interjút, *i.m.,* 40.

illetően.[519] Jellemző, amit Hervay Gizella határozott válaszában, az úgynevezett első Forrás-nemzedék és a korábbi generációk (így Sütőék) közti poétikai-szemléleti különbségekről mond: „Szász Jánosék szónokoltak, ti prédikáltatok. Mi beszélni akarunk. A világmegváltás nekünk póz. Mi megérteni akarjuk a világot. Ez nem kevesebb. Ti közéleti életet éltetek, mi éltük a köz életét. Ti eszmékhez akartatok hűségesek lenni, mi az élethez".[520] Az eszmékhez való hűség, akárcsak a két generáció, '50-esek és '60-asok közti ellentétek nem változtak, legfeljebb az idő múlásával összébb kovácsolódtak. A szerep-meghatározások ugyanakkor az értelmiségiek életmód-mintáiban is lecsapódtak. A Huszárék, Sütőék generációja képviselte „erős közéletiség" (mely az 1968-as művelődéspolitikai fordulatot követően is komoly közéleti pozíciókban érvényesülhetett) a tárgyalt teljes életmű vitái esetében, az irodalmi individualizmus elutasításán túl és a „modernkedő" irányok műfaji jegyeitől függetlenül, ezért fogadta értetlenül Szilágyi Domokosék nemzedéke[521] után a hetvenes évek fiatal szerzőinek is mindenféle irodalmi cenzúrát, belső elvárásrendet elutasító, autonóm irodalmiság-képét.[522] A különbség ekkor jórészt abban a változásban állt, hogy az „individualizmus céltalan szabadsága" immár nem a hivatalos szocialista értékrenddel, de a kisebbségi belső kánoniság képviseleti értékrendjével szembeni vádként (is) fogalmazódott meg.

A kánoni kép megszilárdítása

Sütő, saját irodalomszemlélete értelmében, a Csipkerózsika által is – Görömbeit interpretálva – azokhoz közelített a „mély elemzés áhítatával", akik a divatok vonzásának határozottan ellenálltak. Az írói hagyományválasztás innentől kezdve válik tudatos, hangsúlyos alapelemévé a kanonizáló eljárásoknak. Szerzője ezt követő, majdnem harminc

[519] Lásd Huszár Sándor beszélgetését Hervay Gizellával, (1970) in **Huszár** Sándor*, Sorsom emlékezete*, Bukarest, Kriterion, 1982, 287.

[520] Uo., illetve idézi még **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, *i.m.,* 7.

[521] A nemzedék-kritériumtól függetlenül már az első Forrás-kötetek szerzői esetében is elmondható, hogy a XX. Kongresszus utáni, viszonylagosan nyílt, a dogmatizmus hibáira, megszűntetésére irányuló politikai légkörben sem fogadták el politika és irodalom egybeolvasztását. Írásaikban nem szerepel relevanciával sem a Balogh Edgár-i népszolgálat, sem a Sütő által hangoztatott népsorsot vigyázó írás igénye, hite, parancsa. A közvetlen közösségi élmény helyett már ekkor a személyiség belső világa válik a legfőbb tematikává, a hagyományban irodalmi szövegelőzményként pedig József Attila, Szabó Lőrinc vagy éppen Kassák, s általában az avantgárd hagyomány jelöli az újraértelmezett örökséget.

[522] A közügyekből való kiábrándultságról egy nagyköveti jelentés is tudósított „A hatvanas évek második felében jelentkező kulturális nyitás hatása ma is érződik a magyar nemzetiség fiatalabb generációjának műveltségén. Képviselői (például az ún. Echinox nemzedék tagjai) a szépírói vagy a tudományos kutatói munkában már jelentős eredményeket értek el. A hetvenes évek elejének kultúrpolitikai fordulata, a román szellemi élet újabb bezárkózása körükben dezilluzionizmust váltott ki, s a hivatalos politikával és a közügyekkel szembeni ellenszenvet eredményezett." Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a magyar értelmiség megosztottságáról. Bukarest, 1985, július 2. Magyar Országos Levéltár, a Külügyminisztérium TÜK-iratai 1985, Románia, XIX-J-1-j, 128. doboz, 128-27. ltsz., 003757/1985.; A tisztázat Vincze Gábor tulajdona.

év publicisztikájából válogató könyvében is már egy tudatos kanonikus kép kialakítása figyelhető meg.[523] Itt Sütő nemcsak összefoglal, kommentárokkal is ellátja szövegeit, s életútjának összegzésében irányelveket is megszab: melyek voltak a fontosabb momentumok, mik határolták be az írói pályát. Innen is értesülhet tehát az olvasó, például Veres Péter, Gaál Gábor vagy a Bethlen-kollégium írói indulásban betöltött fontos szerepéről, a „morális indíttatású" aktivizmusról, mely az ötvenes évek kritikai és társadalmi megszólalásait megszabta, aztán az elkötelezettségről a szűkebb pátria nagyjai iránt (Apáczai, Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Kós Károly, stb.), s a sorsszerű tanúságtevésekről is. Ide tartoznak például az utalások vagy a köszöntők, s akár a nekrológok is elődök, kortársak, szellemi rokonok esetén. (Kormos István, Németh László, Horváth István, Nagy István, Nagy László, Illyés Gyula). A korai publicisztikákból válogató kötetről tapintatosan Egyed Péter jegyzi meg, hogy „érezni lehet Sütő művein más hatásokat is: csakhogy az is jellemző, hogy azokról nem beszél."[524]

A tudatos életpálya-összegzés mindazonáltal könnyű fogódzókat adott a későbbi (jórészt magyarországi) irodalomtörténeti vizsgálódásoknak. Az egyes írások, illetve az írásokhoz fűzött kommentárok nemcsak megvilágítják a pálya alakulását, bizonyos művek alkotási, publikálási folyamatait és problémáit, de a bevallott preferenciák fontos adalékokat is szolgáltatnak a kialakítandó kánoni jellemrajzhoz. Az írói életút összegzése kapcsán Egyed Péter utalt elsőként a sütői életmű tekintetében arra a lényeges kérdésre, miszerint az irodalmi hatás szociológiájából a divatszerűség elemzését sem lehet megspórolni, már csak azért sem, mert ennek kapcsán egy kisebbségi olvasóközönség történelmi, politikai és kulturális tudatáról, annak egy évtizednyi változásairól is sok érdemleges mondható majd el. Az említett *Évek – hazajáró lelkek* kötet megjelenésekor a Sütő-kánon, a maga szakmai sikerességén túl divatszerűségében is már egyértelműnek volt mondható, a nemzetiségi közösség kulturális tudatának változásairól azonban még hipotéziseknél többet aligha lehetett megkockáztatni. Sütő ekkorra már egyértelműen „a romániai magyar irodalom legreprezentatívabb" egyéniségének számított, minthogy „a közönséget és a közösséget leginkább foglalkoztató, a romániai magyar írásbeliséget a magyar kultúra egészében is leginkább képviselő író"-nak tekintették.[525] Az *Anyám könnyű álmot ígér* óta eltelt egy évtized alkotásrendje a hatvanas évek végi lehetőségekből kiindulva indíthatta meg az alkotói folyamatosság nemzedéki rendszerében mindazt a tudatosságot, melyet a hetvenes évek művei valósítottak meg. A Sütő-kánon sikeressége, hetvenes évekbeli kiteljesedése viszont

[523] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek (1953-1978),* Bukarest, 1980.
[524] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 450.
[525] Uo.

jórészt abban állt, hogy a divat társadalompszichológiai kategóriái révén, egyfelől egy mélyebb igény kifejezőjeként megfelelt bizonyos elvárásrendeknek, s ugyanakkor folyamatosan képes volt alakítani is azokat. A harminc év publicisztikájából válogató kötet is gyakorlatilag az azt megelőző tíz év közönségsikere okán születhetett meg.

Arra már utaltam, hogy az időközben Magyarországon emblematikussá választott életmű a tárgyalt kánoni diszkurzusokban valamilyen szinten szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. A megfelelés ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben is némiképp más előfeltevések, más igények alapján mutatkozott meg. A naplóregény és az esszék sikerén túl Sütő színpadi világa körül teremtődött igazi közönségsikereket is hozó olyan atmoszféra, amely, önmagában is az életmű hetvenes évekbeli teljesítményét a megújuló magyar drámairodalom élvonalába helyezte. A Kleist-elbeszélés nyomán írt darabbal kezdődő sorozatot (melyet Erdélyben Harag György rendezései tettek emlékezetessé) tucatnyi színház tűzte műsorára határon innen és túl. A recepció kiemelt figyelme felől ugyanakkor, mint utaltam rá az évtized sikerességét, a szerzői elismertséget, de az egyéni kapcsolatokat is jól jellemzi, hogy a hetvenes évektől az előadások hamarabb kerültek Magyarországon bemutatásra, mint Erdélyben. A kaposvári (*Egy Lócsiszár*…)[526] Zsámbéki Gábor rendezte, majd a budapesti (*Csillag a máglyán*)[527] Ádám Ottó rendezte ősbemutatókat követik csak a Harag-féle kolozsvári rendezések. A trilógia harmadik darabját is a Nemzeti mutatja be öt hónappal a megírás után Marton Endre rendezésében,[528] s ezt követően láthatja majd az erdélyi közönség. Általánosan is jellemző, hogy a darabokat, a megírásukat követő fél éven belül legkésőbb színre viszik, miután valamelyik országos irodalmi lap (általában az írószövetség lapja, a Kortárs) is leközli őket. A bemutatókon, ahogyan később a kolozsváriakon is, természetesen mindig jelen van a szerző is.

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. 1978-ban Sík Ferenc az 1970-es (időközben számos magyarországi kiadást megélt) naplójegyzetekből készít filmet a Magyar Televízióban, egy évvel később, 1979-ben pedig Ádám Ottó forgat filmet a *Csillag a máglyán*ból. A Csillagot követően Ádám Ottó majd az *Egy lócsiszár*t is színre viszi (Madách Színház, 1986)[529], az Egy lócsiszárt követően pedig Zsámbéky a *Csillag a máglyán*t

[526] 1974, október 4, Csiky Gergely Színház, Kaposvár
[527] 1975, december 12, Madách Színház, Budapest
[528] 1978, március 16, Nemzeti Színház, Budapest
[529] Korábban a József Attila Színház (1977 – Sándor János rendezésében), később az egri Gárdonyi Géza Színház (1987 – Gali László rendezésében), majd a rendszerváltást követően először a debreceni Csokonai Színház (1990 – Berényi Gábor rendezésében) mutatta be.

is megrendezi (Kaposvár, 1976).[530] A Füst Milán-díjas *Káin és Ábel*t pedig még budapesti bemutatójának évében (Nemzeti Színház, 1978) a kecskeméti Katona József Színház közönsége is megtekintheti.[531] A különböző adaptációkra visszatérve, a film mellett a színházi siker hangsúlyos voltát, a kor színházi tömeghatását is jól mutatja, hogy a nem színpadi Sütő-műveknek is lassan elkészül a színházi nagyközönségnek szóló változata. A hetvenes években így kerül sor az *Anyám* színpadi adaptációjára,[532] ahogyan a *Vidám siratót* is még ebben az évtizedben színpadra alkalmazzák.[533] 1981-ben aztán már a *Nagyenyedi Fügevirág*ból is pódiumjáték készül,[534] s mindeközben a kolozsváriak vendégszereplése során Budapesttől Szegedig játsszák a Harag-féle drámatrilógiát.[535] A folytatás, a nyolcvanas évek első történelmi drámájának (mely szerzője szerint a korábbi hármassal tetralógiát képez) ősbemutatója – egyedüli kivételként – ugyan nem Magyarországon, hanem Harag rendezésében Kolozsvárott volt,[536] de egy kerek hónappal később már a Nemzeti játszotta Budapesten.[537]

A nyolcvanas évekre tehát a már említett divat kiszélesedése, a szerzői divatszerűség a kánoni értékkoncepciók sikeres legitimálásának a visszajelzéseként, a tekintélyszerzés stabilizációjának és az autoritásra törő diszkurzusformák hatásfokának a mércéjeként is szemlélhető. A személyes sikert ekkorra film, színház, antológiák, különszámok segélyezik. A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a folyóiratbeli különszámokban, az 1977-es, ötvenedik születésnapi köszöntések kapcsán megjelent összeállítások, mind a kánon megszilárdulását segítik.[538] Az ünnepelt szerző, Illyés Gyula kitüntető szavain túl is, az évtizedfordulóra különleges vezető helyet tudhat magáénak az erdélyi írók sorában, amely az irodalomtörténeti összefoglalásokban is rendre hangsúlyozódik majd. A szakmai elismeréseken túl ráadásul – épp a sajátosság-polémiák után – megérkezik a társadalmi megbecsülést is még inkább maga után vonó nemzetközi elismerés, a Herder-díj is.

A nyolcvanas évekből visszatekintve Sütő a hagyományteremtés aprólékosságával, de az önvizsgálat felületességével kezd hozzá a kánoni összegzéshez és a siker övezte út

[530] De 1990-ben Szegeden a Szabadtéri Játékokon is bemutatják.
[531] A darabot a nyolcvanas évek végén Kőszegen, Merő Béla rendezésében is bemutatták.
[532] Szabó József munkája és rendezése nyomán, (ősbemutató Nagyvárad, 1975) melyet Magyarországon először Veszprémben visznek színre.
[533] Szeged, 1978, március 10. – Léner Péter rendezésében.
[534] 1981 márc. 30, rendezte Romhányi László
[535] Például 1980 februárjában.
[536] *A szuzai menyegző,* 1981 március 3, rendezte Harag György, Kolozsvári Állami Magyar Színház.
[537] 1981 április 3, Ruszt József rendezésében, aki a kilencvenes évek során is többször rendezi majd. (pl. a Szegedi Szabadtéri Játékokon, 1990; Békéscsabán, Jókai Színház, 1992, stb.)
[538] 1977-ben az Alföld különszámmal, a Tiszatáj és a Kortárs összeállítással köszönti.

nyújtotta perspektívák lehetőségeinek felvázolásához. Az említett publicisztikát összegyűjtő kötetében az önvizsgálat szükségszerűségét mindössze egyetlen helyen említve (egy 1957-es, akkoriban nem publikálható írásában) jegyzi meg, hogy „ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk."[539] Azt viszont továbbra is vallja, hogy irodalomkritika és társadalomkritika közé nem húzható határ, minthogy maga az irodalom rendelkezik társadalomkritikai funkcióval. A sorsirodalom vállalt hagyománya (melynek elvárás-volta, elvárás jellege robbantotta ki tulajdonképpen a legtöbb polémiát) mondatja vele, hogy a közösség „az egyetlen gond, amiért érdemes – és szükséges – írónak lenni".[540] A kollektív szemlélet másfajta vállalása, az elkötelezettség változó iránya mellett is, a sajáttól eltérő írói szemléletek továbbra is csak „már-már évenként meghirdetett új hullámok"-nak minősülnek, – amint az a Mezei Andrásnak adott interjúból is kitetszik.[541] A nyolcvanas évekből viszont már alig akad józan hang, mely megkérdezné: „Nem az *Anyám könnyű álmot ígér* írója mondotta-e Szervéttel, hogy *'Agyunk mire jutna, ha növekedését a koponyacsontok nem vennék tudomásul?'* Azaz a gondolatot, még ha velünk ellenkező is, nem szabad *bevakolni, megvasalni*".[542] Mindezt tetézi, hogy a számszerűleg nagyon kevés megfogalmazott kritika, a hiányosságok esetleges felemlegetése, vagy az Erdélyre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatok strukturáltabb irodalomszemléletének szóvá tétele azonnal heves szerzői visszautasításokkal találja szembe magát, amelyekben már nem egy adott mű értéke, de a benne megfogalmazott eszme „szentsége" számít. Sütő – mint a pályatársak megjegyzik – rosszul viseli a vele ellenkező véleményt és a legkisebb ellenvetést is. A kortársak, barátok is ezért írhatták róla hogy „minden siker, elismerés ellenére nem bírja a kritikát. Valószínűleg nagy író és kevésbé nagy ember."[543] Szakolczay éppen a balsejtelmű vitákkal kapcsolatosan állapíttotta meg, hogy Sütő „sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó"[544], Gáll Ernő pedig a nyolcvanas évekre is áthúzódó polémiák után (amilyen például a Sütő-Berkes konfliktus volt 1986 júliusában) jegyzi meg: „Sajnos Andris kicsinyes, végletesen hiú és bosszúálló író, aki nem bírja a kritikát."[545]

A fogadtatás felől fontosabb, hogy míg az egészséges kritika legcsekélyebb formája is bizonyos esetekben vádként (később, a kilencvenes évekből a Hatalom cselszövéseként!) interpretálódik, mindezt a magyarországi sajtóban fokozatosan alá is rendelik a „nem illik"

[539] Vö. **Sütő** András, *Lantosok és Kritikusok*, in UŐ, *Évek, hazajáró lelkek, i.m.,*113.
[540] Uo.
[541] Vö. *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* – eredeti közlés in Élet és Irodalom, 1978, 17, 21.; illetve **Sütő**, *Évek – hazajáró lelkek, i.m.,* 255.
[542] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146. (Kiemelés az eredetiben. BL)
[543] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.,, i.m.,* 275.
[544] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[545] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.*, *i.m.,* 211.

frázisoknak. A másképp látás szabadsága a nyolcvanas évekre fokozatosan tűnik el a „helyzet" adta hallgatólagos követelményekkel, és a szellemi autoritássá nőtt szerzővel szemben. A kor romániai realitásait tekintve pedig Erdélyből már merőben illúziónak minősül komoly szakmai, kritikai vitákra bármilyen fórumon is számítani.

Hozzáférés, intézményesség

Némileg visszautalva a kánonelméleti fejezet tanulságaira is, szükséges emlékeztetni persze, hogy művek egyszerű ideológia-közvetítőként való meghatározása, akárcsak értelmezéseik közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása a szűk értelemben használt 'paradigmatikus kánoniság' esetében is csak leegyszerűsítések árán képzelhető el. Nem lehet kétséges ugyanakkor, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség, mint a későbbi elismertség lehetősége, előfeltétele csak bizonyos institúciók vélt vagy valós közvetítő/leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, amennyiben művek eleve csak így juthatnak el egyáltalán az olvasóhoz. A korszak cenzúráját, mint jelentős politikai befolyásoló tényezőt, illetve a bonyolult irodalompolitikai kereteket is figyelembe véve arra is érdemes emlékeztetni, hogy egyáltalán nem volt mellékes szempont ki mikortól, hol, és milyen feltételekkel közölhetett, jelenhetett meg színpadon, antológiákban, tankönyvekben.[546] Ez a tényező pedig ismét befolyásolni látszik az erdélyi magyar irodalom bizonyos szegmensei fogadtatásának alapvető kritériumait, a feltételnek tekintett hozzáférést és a keretekhez mért magyarországi ismertséget.[547]

A siker s a népszerűség ugyanis jórészt ilyen irodalomszociológiai fogalmak mentén bontakozhatott csak ki, a hetvenes évek első felében született (az életmű csúcsának számító) művek[548] hordozta esztétikai értékek által, illetve a vázolt, ellenállásnak minősített attitűdök közepette, abban a diszkurzív összefonódásban, amely olvasói igény szintjén is jelentkezett, és az addigi széttagoltságokra és kimondhatatlanságokra azonnali minőségi alkotásokkal próbált válaszolni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az említett recepciónak azokat a távlatait sem, amelyek túllépnek csupán az akadémiai, irodalomtörténeti fejtegetéseken.

[546] A recepció térnyerése, a potenciális olvasótábor kiszélesedése Magyarországon mindvégig institucionális kereteket követett.

[547] Ebben az időben a kölcsönösen megnőtt érdeklődéssel majdhogynem fordítottan arányos a magyarországi publikálás lehetősége. Sütő esetében említettem, hogy Magyarországon hamarabb mutatják be a műveit, mint Erdélyben, a nyolcvanas évektől azonban általánossá válik más szerző esetében is, hogy Erdélyben már egyáltalán nem játszhatják a műveiket. Az a befogadó közeg, amelyre a művek referenciái elsősorban utaltak, így időben később (vagy egyáltalán nem) szerezhetett tudomást létezésükről. Sütő mellett például Székely drámái többségét – a *Dózsa* kivételével – egyáltalán nem játszhatták Romániában. A *Profán passió* 25 évig hevert kéziratban. Vö. még, **Szász** László, *i.m.,* 137.

[548] A magyarországi siker nyitányának számító naplóregény 1971-ben, első alkalommal majd' 7000 példányban került a könyvesboltokba, míg egy évvel később már ugyanez a könyv 18600 példányt ért meg! Vö. Kritika, 1973/1, 26.

Egyrészt a konkrét Sütő-művek elismerése és megőrzése érdekében véghezvitt értékítéletek nem kaptak volna megfelelő hangsúlyokat az intézményi keretek nélkül (lásd kiadáspolitika, megfilmesítések, monográfia engedély, stb.), másrészt ezek a tárgyalt kérdéskörök kapcsán is valóban szélesebb körű legitimációs tartalmakkal bírtak. A kánoni rang előfeltételeként funkcionáló intézményes kitételek (amennyiben eleve behatárolják művek megjelenésének és terjesztésének a feltételeit) nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak majd, de átlépni látszanak azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy-egy mű recepciójának hatástörténeti előkészítésébe.[549]

Nyílt utalásos jelleg

A választott út a korábbi, szűkebb értelmű tényirodalomból kiindulva, a megváltozott realitás kimondhatatlanságában és a játszhatóság keretfeltételeitől függően ugyan, de megmarad funkcionális irodalom-jellegében. Az egyre nyíltabbá váló kisebbségi létproblémák következtében Sütő a drámaírásban is a konkrétabb, sajátosabb jegyek felé irányul. (Az 1979-es Herder-díj is erre ösztönözhette)[550]. Csakhogy a nemzetiségi problémák művekbeli kifejezése mellett a helyi szín erőltetésével a szerkezeti megoldatlanságok és a „csak szándékában korszerű építkezés felemássága"[551] is egyre meghatározóbbá válik. Az inadekvátság, vagy a formai megkésettség (melyet a nyolcvanas évek tapasztalatával könyvében Bíró Béla vetett fel)[552] – az európai drámafejlődéshez viszonyítva, véleményem

[549] Hozzáférés, megismerés nélkül aligha ítélheti meg bárki is valamely mű esetleges helyét egy hipotetikus kánonban. A kánonok társadalmi megosztó hatásáról értekező Edward Said is az európai kultúrkör intézményes formáinak szükségszerű szelekciójára, annak tudatosságára figyelmeztetett. (például a könyvkiadás és a formális-kanonikus kritika révén). Vö. **Said,** Edward *i.m*.
A korra jellemző cenzurális viszonyokon túl, esetünkben nem érdektelen megemlíteni így azokat a történelmi feltételkereteket, illetve lehetőségeket sem, amelyek révén egyes erdélyi írók művei egyáltalán eljuthattak a magyarországi nagyközönségéhez. Azon túl, hogy a nyolcvanas évek romániai tiltását követően Sütő könyvei eleve Magyarországon jelentek csak meg, így mintegy a recepciója is áttevődött, s írásai mellett a kritikai visszhang is elsődlegesen a magyarországi publikumnak szólt. Másrészt nem hallgatható el az a kétségkívüli tény sem, hogy a hivatalos cenzúra kötöttségei mellett a román részről egyre abszurdabbá váló országok közti könyvbeviteleket szabályozó egyezmények folytán, (melyek már a hetvenes évtized során látványosan korlátozták a kétoldalú terjesztést) Sütő korabeli hivatalos funkcióinál fogva (elsődlegesen Román Írószövetségi alelnökként) is biztosítani tudta művei megfelelő példányszámának Magyarországra való eljutását és itteni forgalmazását.

[550] „Megtiszteltetés és egyben kötelezettség ez a díj…" – Vö. **Ablonczy** László, *Közösség-egybegyűjtő hatalom. Beszélgetés a Herder-díjas Sütő Andrással*, in Tiszatáj, 1979/5. 35.

[551] Vö. Szakolczay Lajos kifejezése, **Szakolczay**, *i.m.,* 146.

[552] Bíró a hetvenes évtized sütői és Székely János-i drámatermésének belső anakronizmusát, a tematika és a feldolgozás szintjén is fokozottan a retrospekció fogalmában jelölte meg. (A drámáknak inkább ötvenes évekbeli adekvátsága és létjogosultsága említése által.) Érdekes érvelése arra a következtetésre jut, hogy mire e jelentős drámatermés megszületik, „az átmeneti korszak le is zárult", s a szerzők „egyszerre egy konszolidálódott, alternatívát választott társadalomban találták magukat". A hegeli drámafogalomra utalva (amely a művelődéstörténeti fejlődés önkifejezési formájának tekintette a drámát. Vö. **Hegel**, *Esztétika*, Bp., 1974.), de mégis inkább Lukácshoz kötődve, miszerint igazi konfliktusokat tárgyaló drámák nagyobb

szerint nem is annyira a témaválasztásban, a tartalmakban, mint inkább a bemutatott autoritásviszonyokban, később pedig a dramaturgiai konstrukciók hiányosságaiban érzékelhető. A minőségi visszaeséssel, a nyílttá váló erdélyi politikai helyzettel, annak egyre nyíltabb magyarországi tematizálásaival egyszerre, arányosan nő a kisebbségi jogokért felszólaló közéleti szereplő s közvetetten az író Sütő András magyarországi népszerűsége (korábbi elismertségét, színpadi sikereit fokozza, hogy 1984-től könyveit is már csak Magyarországon jelentetheti meg) miközben mindezzel fordítottan arányos a művek drámapoétikai egységének szerkezeti stabilitása.[553]

A színpadi Sütő-művek utalásos jellege[554] a nyolcvanas évektől nyilvánvalóbb, sőt közvetlenebb lesz. Minél egyértelműbb akarásban mutatkozik meg viszont, esztétikailag annál kevésbé megalapozottnak tűnik. A „dramaturgia logikája" helyett a „jelképet akaró logika" szerint kezd működni. (Ezért maradhat a *Perzsák* messze jobb esszé, mint amilyen drámaisággal a több szövegváltozaton átesett *A szuzai menyegző* színpadi világa a drámát a trilógiához mérve szerves folytatásként értékelhetővé képes tenni). *A szuzai* mintegy már eltávolodik a drámatrilógiában közös központi szervezőelvtől: a kettős szereplőstruktúra konfliktusszerkezetében a másként gondolkodás szabadságának és lehetőségének, az egymás iránti toleranciának, és az egymást kiegészítő-igénylő ellentétek árnyalt ábrázolásának szükségszerűségétől. (Bár többsíkúvá válik az addigi kétpólusú struktúra, a tragikum – már az árnyaltabb jellemrajz ellenére is – csak az egyik oldalon állók konfliktusosságának, letargikusságának feltételezett tragédiájává lesz.)

Az *Advent a Hargitán* balladisztikus tragikumtudata, vagy a későbbi *Álomkommandó* irracionális közegének nyilvánvaló allúziói a romániai diktatúra kiteljesedésének nacionalista „rezervátumlét" jellegét idézik, a nyílt politikai felhangok, az erdélyi magyarság sorsára utaló jelentésrétegek és szimbolikus asszociációk azonban hatásukat tekintve inkább érzelmi

társadalmi változások vagy válságkorszakok alkalmával születnek, a hatvanas évek végét ennek tekintő némiképp kétséges érvelése számunkra inkább azért tűnik érdekes momentumnak, mert az életmű esetében ekkor nem annyira társadalmi, mint inkább belső, személyes válság kerülhet szóba. Vö. **Bíró**, *i.m.,* illetve **Lukács** György, *Művészet és társadalom*, Bp., 1969.

[553] Ebből a kettősségből is adódik sajnálatosan felerősödő kritikaellenessége. „De hát lehet ma egyáltalán drámát írni?" - tette fel a kérdést a korban megfogalmazódó első szakmai kritikákra reagálva Sütő. „Nem, nem, mondják komoly szakemberek is… Napjaink lehetséges hangvétele a groteszk, az abszurd, stb." (Vö. **Sütő**, *Évek, hazajáró lelkek*. Bukarest, 1980, 225) A kizárólagosság jogos elítélése mellett (melyet paradox módon saját korábbi elvárásaira nézvést nem alkalmaz) a minőségre utaló kételyeknek nem pusztán a tagadását, de a kritikák bagatellizálását is megfigyelhetjük. Ahogyan Bíró Béla megjegyezte, az „is" Sütő szóhasználatában olyan benyomást kelt, mintha a „nem"-et elsősorban dilettánsok mondták volna ki, s valós szakemberek csupán félreértésből keveredhettek volna közéjük. (vö. **Bíró**, *i.m*.,) Pedig a korban többek között Bécsy Tamás is megfogalmazta drámaelméleti munkái nyomán szakszerű kritikáit, amint az erdélyi magyar drámaíráson belül a Sütő-drámákkal is behatóan foglalkozott. Vö. például **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András drámáiban*, in Színház, 1978/6.

[554] Mintegy a Németh László-i drámatípus megismétléseként.

alapon működtetik metaforikus vízióikat. Az *Advent* színpadi kiforratlanságát némileg az is okozza, hogy a történelmi témákat feldolgozó korábbi drámák tragikus jelképisége és a könnyedebb, vidámabb színpadi játékok népi környezete itt egyszerre jelentkezik. A műfaji követelmények, ahogyan a tematika balladás-népi szövevényei is elvben ezt elbírnák. A színpadra alkalmazott mű a maga választott jelképiségének túlontúli egyértelműségével, a balladás hangulattal, vagy magának a választott helyszínnek az emblematikusságával viszont (az eredeti cím az első közlésekben, fél évvel a bemutató előtt is még *Jégmadár* volt) a már könnyen elveszítheti az asszociációk világának eredeti értékét és jelképiségét. A konkrét játszhatóság ugyanis a darabnak éppen drámai jellegét vonhatja kétségbe, amint a játékban a sorsjelképiség utalás-jellegűnek, de nem drámai erejűnek marad meg. Magáról a színrevitelről ezért írhatták, hogy amennyiben az egyértelmű utaláson, az adventi várakozáson túl, „az allegóriák és metaforák kénytelenek egymással dialogizálni, ölelkezni, jönni-menni, akkor a színházi közönség nem az anyagi világ szellemi érvényű felemelésének lesz tanúja, hanem egy lehúzó profanizációnak."[555]

A minőségben visszalépést jelentő művek dramaturgiáját a színpadon azonban az élet, vagyis a társadalmi-politikai helyzettudat kompenzálhatta. A hatásában elsöprő siker, például az *Advent* esetében, már egy kultikus szerzői névnek is köszönhette létjogosultságát. A Nemzetiben tíz éven keresztül játszott darab a jelképet éltetni akaró logikáján túl, s az immár nyíltabban vállalható asszociációk közösen kimondott összetartó erején felül is, a kultikus szerzői névaláírásnak, illetve a siker ilyen irányú természetrajzának jó példája. A kor elkomoruló kisebbségi viszonyai persze nem kedveztek az igazi mellékjelentéseknek és az árnyalt értelmezhetőségeknek, amelyek folyamatosan változhatnak, átalakulhatnak egy anyanyelvi közösségben. Körülöttük, mint írtam, az értelmezésnek inkább egy olyan hagyománya alakult ki, amelyik a fordításhoz hasonlóan tudatosan kereste az összefüggéseket, s elsőrendűnek már az így felfedezni vélt konnotatív jelentésszintet tekintette.

Politikai viszonyszintek

Az *Advent* sikere mellett a nyolcvanas évekre a Sütő-művekben általánosan is felerősödik az a tendencia, amelyik a reprezentáció kettős, jelképi és képviseleti értelmű összefonódásában ragadható meg. Összemosódni látszik a metaforikusság, az egyre nyíltabb asszociációk, („a néző szeret *arra* gondolni")[556] a műben megjelenő értékjelképek, illetve

[555] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Sütő András: Advent a Hargitán*, in Kritika, 1986/4, 27-28.
[556] Uo.

maga a mű és szerzője által véghezvitt képviselet, a társadalmi küldetés-jelleg. A „kisebbségi humánum" sütői világában a „nyelv és az irodalom az alkotót az ontológiain túl, erkölcsi viszonyba hozza a közösséggel"[557], a „sajátosság méltóságát" őrző életművek pedig egyúttal a hagyományok, s általuk a nemzetiség létének megóvását jelentik. Ezeknek az együtt-szemlélése, az értékelésben elfoglalt elsődleges helye nem csekély szerepet töltött be az említett kisebbségi narratívák jellegzetes irodalmi, irodalomtörténeti megszilárdulásában.

Az odaadó dicsérettől a (művek szempontjából olykor) tapintatos semmitmondásig terjedő szólamok ekkortól végképp nem a szövegeknek, de szerzőjüknek és annak a helyzetnek szóltak, amelyben az esetleges kritikai észrevételek egy jóindulatú elhallgatásban rendelődtek alá az egyre abszurdabb kisebbségi társadalompolitikai viszonyoknak. Nem feledhető, hogy az említett utolsó két dráma a nyolcvanas években már csak Magyarországon (román szerzői jogi tiltakozás ellenére) kerülhetett bemutatásra. A fogadtatás felől így fontosabb, hogy a nyolcvanas évek végső politikai eltorzulásai, a nacionalista kurzus, s Sütő személyes írói, közéleti, emberi fokozatos visszaszorítása (korábbi tisztségeiből való leváltások, színpadi műveinek korlátozása, könyvei romániai publikálásának elutasítása) miként hatottak, s miként fogalmazódtak meg egyes művek értelmezései során. A nyolcvanas éveket nyitó összkép az irodalomtörténetekben – minden értékével és visszásságával, személyes ellentéteivel és extraliterális „koloncaival" – Erdély korabeli magyar irodalmi légköréről kialakított képet, tehát általános recepciója meghatározó értékelveit igen, teljességét, strukturáltságát, többes irányát azonban aligha fedi. Az évtizedfordulót egyszerre jellemzi a kisebbségi ideológia megszilárdulásának, vitáinak ideje, a Csipkerózsika utórezgéseit követően a nemzedéki elkülönülésekben is manifesztálódó többszólamúság jogos követelése, illetve a Szóértés előfeltételei-vita, melyet Magyarországon a Nemzet-vita (1979) majd az irodalmi Önszemléleti-vita (1982) is szegélyez. A kor romániai helyzetképét jellemzi, hogy ugyanekkor az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó kötetének megjelenésével egy időben, Erdélyben már csak a második nyilvánosság jelenthet egyedüli alternatívát a vélemények megfogalmazására és a szólásszabadságra.[558] A román vezetés nacionalista politikáját igazoló Lancranjan pamflet 1982-ben a magyar értelmiségiek egész

[557] Vö. **Egyed**, *i.m.,* 450.

[558] Az *Ellenpontok*at szerkesztők (Ara-Kovács Attila nagyváradi filozófia- és Tóth Károly Antal földrajz tanárok, valamint Szőcs Géza kolozsvári költő) beköszöntőjükben azzal indokolják a lap megjelenését, hogy „e lap megindítása mindenekelőtt annak az erkölcsi felháborodásnak az eredménye, amely e mai román rendszerrel súlyosbított kelet-európaiság viszonyai között, történeti tapasztalatait mérlegelve, türelmének határaira ébredt. Ezért a lap célja nem annyira ideológiai vita színterévé válni, mint inkább a szó gyakorlásának pluralizmusa révén megteremteni a felháborodás jogosságának tudatát, s e tudatban megjeleníteni a vállalt kockázatok eszmei és gyakorlati értékét, nélkülözhetetlenségét."

sorának tiltakozását váltja ki, - hiába.[559] Román részről a nacionalista kampány persze tovább folyik, a következő években pedig újabb uszító könyvek jelennek meg, s Lancranjan is folytathatja „művét", alig egy év múltán újabb kötettel áll elő! Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy amikor a hetvenes évek végi belső cenzúrák Erdélyben elhatalmasodnak, s kialakul az a kisebbségi értelmiségi ideológia, amelynek egyrészt kizárólagossága, másrészt tehetetlensége ellen többen az irodalmi életből is felemelik szavukat, alig pár év leforgása alatt a fokozódó román nacionalizmus következtében ennek szükséges védekező magatartását és tehetetlenséget is egyszerre igazolják a bekövetkező végső személyes leváltások, a kiszélesedő magyarellenes kampány. Van valami különösen sorsszerű abban, hogy e tiltakozások hiábavalósága mellett is, a nemzetiségi gondokról és az irodalom sajátos „feladatairól", a sajátosság méltóságának értelméről – értelmetlenségéről[560] vitázó Gáll Ernő és Cs. Gyímesi Éva titkos levelezése alatt teljesedik ki a maradék magyar szellemi vezetőknek a végleges közszereplői leépítése is.[561] Ahogyan egy korabeli nagyköveti jelentés tudósított: „A közvetlen párbeszéd a vezetés és a romániai nemzetiségek között a hetvenes évek végén megszűnt […] A „nagy öregeket" követő generáció tagjai a háború utáni években, az újjáépítés lázában, nagyon fiatalon kerültek funkcióba. Nézeteiket a munkás-paraszt származás és a fiatalkori hit féltése határozta meg. Keserűen vették tudomásul, hogy a román politikai gyakorlat elképzeléseiket nem váltotta be. […] Ennél a generációnál jelentős taktikai érzék, higgadtság és felelősségtudat figyelhető meg. A szocializmust igénylik, a jelenlegi romániai politikai gyakorlatot azonban elutasítják. A nemzetiségi sérelmek melletti kiállást vállalják, amihez legtöbb esetben egy adott lap, kiadó vagy egyéb intézmény élén betöltött

[559] Május elején Kolozsvárott Szőcs Géza és Marius Tabacu állít össze egy tiltakozó kiáltványt, amelyhez rajtuk kívül tíz kolozsvári értelmiségi csatlakozik. Ugyanekkor Szabó Gyula tizenhét oldalas beadvánnyal, később pedig Kántor Lajos és Szász János az írószövetség elnökénél szóban tiltakozik. A rezsimhez addig teljesen lojális Méliusz is tiltakozik, még 1982 áprilisában négy oldalas beadvánnyal fordul Ceausescuhoz, majd lemond írószövetségi tisztségeiről. Huszár és Domokos fontolgatja a Bukarestből való távozást, Sütő kezdeményezésére pedig Marosvásárhelyen is készítenek egy (Gálfalvi György és Markó Béla által véglegesített) terjedelmesebb beadványt, melyet több mint harmincan írnak alá. Az egyénileg vagy csoportosan tiltakozók előreláthatóan hiábavaló beadványai helyett a tiltakozás más formáját választva az Ellenpontok 3. száma teljes terjedelmét a Lancranjan-könyvnek szentelte. - Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

[560] A valós közösségi ideológia lehetősége, ideje még nem jött el, - írta Cs. Gyímesi levelében, merthogy „aktív önvédelmi ideológiára lenne szükség" vagy méginkább „politikai jogvédelemre […] s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövegünket is 'lokalizálja'.[…] Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor *engedték* Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki *merte* mondani, hogy van sajátosságunk… Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemesen emberi, sem kisebbségi **jogokkal** nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önáltatás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebb „lefekvő" *lojalitás*. Ezért hagyja leírni!!!" Vö. **Cs. Gyímesi** Éva levelét Gáll Ernőnek, Kolozsvár, 1984 január 31., in UŐ, *Honvágy a hazában, i.m.,* 113.

[561] A Hét-nél Huszár Sándort 1983. október 22-én mentik fel, 1984 szeptemberében pedig „elfogadják" a Korunk-főszerkesztő Gáll Ernő lemondását. Ugyanekkor a Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények-beli szerkesztői munkáját is befejezi.

középszintű vezetői állás biztosít némi lehetőséget. Az utóbbi egy-két évben a vezetés elsősorban ezeknek a személyeknek az eltávolítására törekszik. (Fontos lapok, folyóiratok főszerkesztőinek leváltása, 1984 őszén kihagyásuk az RKP KB-ból és a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsából, illetve a megyei állami és pártszervekből stb.)." [562] A szisztematikus leépítések a legfelsőbb szintekig elértek. Az 1984 őszén zajló RKP. XIII kongresszusán a Központi Bizottságból Sütő mellett Domokos Géza és Fazekas János is kimaradt.[563] A politikai realitás meghatározta tér ezt követően már nem adott semmilyen módot az esetleges torzulásokat érintő higgadt vitákra. (Sem a kisebbségi értelmiség, sem az irodalom szerepköréről) A belső kritikai egyensúly kialakíthatóságát és a valós dialógusviszonyt, a nyílt vélemény-különbséget magát legtöbbször kizárta vagy közvetetetten elhallgattatta. A józan érvelés is mindig a prioritásokra tekintett az elkomoruló történelmi szükségszerűség nevében.

Tettérték: a '80-as évek fogadtatása

A nemzedéki nyitások, az új generációk előretörésével együtt a nyolcvanas évek eleje már a második nyilvánosság korszakának számít Magyarországon is. Ekkortól éled fel a politikai szamizdat műfaja, mint az egyik leginkább meghatározó megnyilvánulási forma a korban, (*Kisúgó*, vagy akár a *Beszélő* is ide tartozik) de a hivatalos álláspontok ambivalenciájában az enyhülésnek is mutatkoznak jelei. 1981-től megjelenhet kis példányszáma miatt az első nem cenzúrázott lap, a *Medvetánc* (ELTE és a KISZ közös társadalomelméleti folyóirata), melynek hamarosan a *Századvég* (a Bibó Szakkolégium egyetemistái szerkesztésében megjelenő történelmi-politikai orgánum) nő igazi riválisává. Az évtized sajátos vákuumhelyzeteiben, mint említettem, már számot kellett vetni az ellenzékiségnek, az „ellen-beszédnek" műfaji-stiláris pluralizálódásával is. Ennek ellenére a tiltakozások igazi súlyát a közös megnyilvánulások jelentették. A *Mozgó Világ* főszerkesztőjének leváltása[564] miatt talán először a korban a szellemi élet szolidaritása is megnyilvánulhat. (A szerkesztőség valamennyi tagja feláll, 120 értelmiségi pedig visszavonja cikkeit a lapból.) Az évtized közepét azonban ismételt „bekeményítések" jellemzik. (1983-84-ben az országos napilapok főszerkesztőit is leváltják, 1986 júniusában a Tiszatájat – Nagy Gáspárnak Nagy Imréről írott verse miatt – betiltják, szerkesztőit (az

[562] Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése *i.m.,* 1985, július 2.
[563] A Sütő támaszának is számító Fazekas Jánost miniszterelnök-helyettesi funkciójából már korábban felmentik, pontosabban a Lancranjan-könyv kapcsán (az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságánál) tett tiltakozását követően „elfogadják" betegnyugdíjazását.
[564] Kulin Ferencet 1983-ban váltották le a Mozgó Világ főszerkesztői posztjáról.

Írószövetség 120 tagjának tiltakozása ellenére) menesztik, s a lap féléves kihagyással 1987-ben jelenhet csak meg ismét (új főszerkesztővel).

A határon túli magyar irodalmak, egyáltalán a határon-túliság problémakörének tekintetében azonban (részint társadalmi nyomásra) már nem érvényesül következetesen a korábbi ambivalens (befelé tiltó, kifelé erőtlen) nemzeti politika, s a politikai vezetés sem olyan tétova, mint az évtized elején. Az irodalomnak társadalmi szerepe (s nagyrészt a népi írók által fenntartott nemzeti karaktere), kétségkívül ezekben az években teljesedik ki, amely erdélyi irodalmi viszonylataiban a nemzeti egységnek, a megmaradásnak, a tradícióknak és a nyelvféltésnek a hangsúlyait tematizálja, s egyben az asszimiláció, a jogtalanságok, később pedig a falurombolás és a diktatúra egyéb rémképei közepette sugall megtartó reményt és szolidaritást. A magyar politikai vezetés (nem csekély mértékben éppen a magyarországi értelmiség ellenzéki attitűdjeinek nyomására) ekkorra már nem akar továbbra is az internacionalizmus áltestvériségében minden alkut megkötni a romániai kisebbség feje fölött a nyíltan nacionalista román vezetéssel. Ennek egyik kirívó jele a háromkötetes akadémiai *Erdély Története* körül kialakult polémia, mely 1986-ban súlyos politikai felhangokat váltott ki Romániában. A fékevesztett román rezsim nyilatkozatai azonban a tétovázó magyar külpolitika mögött egyre egységesebb ellenzéki közvéleményt kovácsoltak. Az évtized legelején, még az említett Lancranjan–féle uszító pamflet miatt a budapesti vezetés határozott tiltakozásában bízóknak a határ mindkét oldalán csalatkozniuk kellett. Hiába értettek egyre többen egyet a reformvezetésből Köteles Pál és Száraz György határozottan visszautasító véleményével, a rögzült baloghedgári álláspont[565] („ne lőjünk arra a repülőgépre, amely túszokat szállít") a budapesti pártvezetésben sokáig meghatározó maradt, még akkor is, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az óvatoskodó lépések nem változtatnak semmin, nem javítanak az erdélyi magyarság helyzetén. (Köteles Pál[566] Tiszatájbeli kritikájának közlése miatt, a két szerkesztőt a megyei ideológiai titkár föl is akarja menteni. Volt azonban olyan álláspont is, mely szerint a kötetet magyarul is meg kellene jelentetni, hogy láthatóvá váljék „mi lehetséges odaát"!)[567]

Ilyen előzményeket követően, s ilyen körülmények közt viszik színre (a román szerzői jogvédő iroda tiltakozása ellenére) 1986-ban az Adventet, s ilyen politikai hangulatban lát napvilágot az első monográfia is. Amikor az év végén megjelenik a várva várt Erdély történetét szakszerűen feltáró munka a román sajtóhadjárat magyarellenes

[565] Mely Aczél nyilatkozataiban is rendre feltűnt.
[566] Aki 1977-ben telepedett át Nagyváradról.
[567] Kiss Ferenc például egyik levelében is ezt javasolja Kötelesnek – Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, *i.m.,* 62.

kampányát a hisztériáig szélesíti. Ennek is következménye, hogy a nyolcvanas évek közepén már bármilyen Erdélyről szóló, Erdéllyel foglalkozó írás külön nyomatékot kapott, különös súllyal bírt. A széles olvasóréteg, az *értő* közönség Magyarországon már nem is szorult a képes beszéd, vagy a képletes szövegiség kódfejtői szerepkörébe, egyre nyíltabbnak és egyre inkább egyértelműnek látszott, hogy mindenki arra gondol, arra asszociál, amire amúgy is szeretne, anélkül, hogy a szerző vagy a rendező külön nyomatékot adna mindennek. (A magyarországi művésztársadalom a romániai valósághoz képest idillikus szabadságban élhette meg a tűrt kategóriáinak végső korlátokig való kiszélesítését. A politikai hatalom ekkorra kaotikus állapotokat mutató cenzurális gépezetének résein át a siker biztosítottnak tűnt akkor is, ha az asszociációk a forma kárára hangsúlyozódtak, hiszen egy olyan fajsúlyú korabeli igény fogalmazódott meg bennük, amely mellett eltörpülni látszottak az esetleges „szépészeti" aggodalmak.) A kimondás tettértéke felülírta annak módozatait, vélt asszociációi annak formai kompozícióját. Berkes Erzsébet nem véletlenül írhatta a Nemzetiben sikerre vitt előadást követően a vastapsról, hogy „létkérdésről van szó, s ezt ott kell támogatni, ahol megnyilvánul. Az ember előbb élni segít, s csak aztán gondolhat az esztétikumra."[568]

Az 1985 decemberi, *Advent*nek szentelt Tisztatáj-számban, a leközölt mű és szerzője életművét dicsérő írások mellett az egyik főszereplőnek, Sinkovits Imrének személyes nyilatkozata (nagybetűs *Esemény* címmel) is megtalálható volt. Ez utóbbi zárómondata nem pusztán az előadást övező politikai huzavona miatt szögezte le: „sorsmeghatározó eseménnyé emelkedhet Sütő András drámájának bemutatója."[569] Szintén a darab és budapesti bemutatója társadalmi eseményszámát mutatja, illetve annak nyílt kisebbségpolitikai implikációira utal, hogy ugyanitt egy tanulmány a „kisebbségi demokrácia fogalmát" hivatalos álláspontból is elemezte. Ebben a kornak és a cenzúrának megfelelően még a szocializmus lényegére, embervédelmére hivatkozva ugyan, de leírható volt, hogy: „minden olyan elméleti és hatalmi-politikai megnyilvánulás, amely nemzeti kizárólagosságot hirdet vagy valósít meg, amely nacionalista önzésnek ad helyet a többség-kisebbség kapcsolatokban – esetleges formai kellékei és ideológiai kellékei ellenére – lényegénél fogva nem szocialista".[570]

A hetvenes–nyolcvanas évek színpadi sikerei, a „szerzői klasszicizálódás" után a kultikus abszolutizálás innentől jut el arra a pontra, amikor már végképp a szerzői név kezdi működtetni a kánont, amikor az író archetipikus magasságokba nő. A rendező Sík Ferenc az

[568] Vö. **Berkes** Erzsébet, *i.m.,* 28.
[569] Vö. **Sinkovits** Imre, *Esemény*, in Tiszatáj, 1985/12, 37.
[570] Vö. **Joó** Rudolf, *A kisebbségi demokrácia fogalma*, in Tiszatáj, 1985/12, 56.

említett tematikus számban, még az *Advent* próbái alatt jelenti ki: „mostantól *minden további születő* művének otthona lesz a Nemzeti Színház!”[571]

A nyílt konszenzus

Nem csupán egy rendezői túlzóan elfogult véleménynek tekinthetők a fentebbi sorok, de a vázolt politikai konstellációk nem csekély hatására, egy valós társadalmi igény kivetülésének is. A szerzői siker, a divat kiszélesedésével egyszerre végbemenő történelmi-politikai elkomorulások kényszerűségeiben már az irodalomtörténeti értékelésekben is egyre erősebben jelentkeznek a kultikus jegyek. Korábban még csak a hangsúlyok és az arányok biztosítottak egyértelmű elsőséget Sütő számára a különböző erdélyi szerzőkkel való összevetésekben, ekkortól azonban már az életműben lokalizálni vélt eszmék jelentősége teszi megkérdőjelezhetetlenné az életmű egészének (s a szerzőjéhez mint névhez metonimikusan kötődő) emblematikus hangsúlyait. Romániai tiltásával arányosan, a nyolcvanas évek második felében Sütőt már mindenki (nagyrészt a hivatalos vezetés is) az országon belüli ellenzékhez sorolta.[572] A budapesti hatalom 1956 emlegetése kapcsán olykor még betiltásokhoz folyamodott, de a határon túli magyarság már egyre kevésbé számított anatémának. Sütő pedig a legkevésbé.[573] Egykori és újabb művei ekkortól szerveződnek újabb és újabb magyarországi kötetekké. Jellemző az is, hogy miután engedélyezik az első határon túli szerzőről írott monográfia megjelenését, a szerző tekintélyét is kihasználva az új Tiszatájat létrehozó hatalom – mintegy önmaga legitimálásaképp – Sütő új drámáját (*Álomkommandó,* 1987) is mindenáron a lapban akarja közölni. Az új Tiszatáj végül a hatvan esztendős szerzőnek életművét összegző, Sütő „etikáját” hirdető tanulmány révén köszönti.[574] (Egy évvel az Advent bemutatója után a bukaresti magyar nagykövetségen is köszöntik 60.

[571] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12. (Kiemelés tőlem, BL.)
Sík ugyanitt – ideológiai síkra terelve a gondolatmenetet –, éppen a sorsmeghatározó munkák többszöri hangsúlyozása révén mondja, hogy a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”. S bár a hetvenes évek végétől minden színpadi művét a Nemzeti ősbemutatóként vitte színre (az *Advent* a sorrendben a harmadik a *Káin és Ábel*, illetve *A szuzai menyegző* után), a mulasztások nagyok, így „korábbi ősbemutatóit ismét műsorra kívánjuk tűzni, illetve a Nemzetiben be nem mutatott darabjainak folyamatos színpadra vitelével (Csillag a máglyán, Egy Lócsiszár virágvasárnapja, Pompás Gedeon) az itt és eddig le nem rótt adósságokról gondoskodunk az elkövetkező években”. A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak, illetve a szerzői nagyságnak szóltak.

[572] A szerző, ellentétben az összes korábbi magyarországi bemutatójával, nem is lehetett jelen az 1986-os januári premieren, a román hatóságok nem engedélyezték kiutazását.

[573] „A maga rendszerének abszurditása alapján a hatalom és apparátusa még mindig elfogadhatóbbnak tartotta azt, hogy a nemzeti érzés a határokon túli magyarság problémáinak fölvetésében tematizálódik, mint azt, hogy felmerüljenek a határon inneni elnemzetietlenítő kurzust bíráló hangok. ” Vö. **Gróh** Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

[574] Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a Vörös László és Annus József szerkesztette lap rendszeres szerzőjének tudta, nem Sütő erdélyi kéziratai miatt kaptak fegyelmiket a szerkesztők, ahogyan nem is az 1985, decemberi említett *Advent*-szám miatt tiltották be egy évvel később a lapot.

születésnapját, majd ezt követően Budapesten jártakor, Szűrös Mátyás mellett Kádár Jánossal is találkozik.)[575]Az 1987 nyarán Gyulán bemutatott *Álomkommandó* az év szeptemberében már a Vígszínházban (a szerző jelenlétében) érhet el óriási sikereket, ugyanazokban a napokban, amikor megszületik a Lakitelki Nyilatkozat is (melyet a Magyar Nemzet közöl). Az irodalmi élet hatalmi felügyeletének nyolcvanas évekbeli fokozatos csökkenését, s gyakorlati megszűnését jól mutatja, hogy majdnem tíz év után Illyés *Szellem és erőszak*ja is végre napvilágot láthat, s ugyanennek az évnek novemberében, (több mint tízévnyi várakoztatás után) megindulhat a *Hitel* is, amely egykor Illyés és a népi írók szorgalmazta hetilapként kezdhet működésbe.

Az évtized vége, a kilencvenes eleje már végképp nem az *író* Sütő András képet erősíti. A rendszerváltás, a romániai forradalom, majd a tragikus marosvásárhelyi események a közéleti személyiséget helyezik a figyelem előterébe, s bár naplójegyzetei, visszaemlékezései a kilencvenes évek nyitányán sorra jelennek meg, az irodalom kereteit szűknek érző recepciótól immár aligha várható el, hogy elsődlegesen az íróra, a drámaszerzőre vesse figyelmét. Szakolczay Lajos nyolcvanas évekbeli (az első monográfiát követő) megjegyzése, mely annak az igénynek adott hangot, hogy szükség van az árnyaltabb elemzésekre, melyek nem csupán a politikumot tartják szem előtt, az életmű 1989-et követő fordulataiban már végképp utópisztikusnak látszott. Ismét társadalmi funkciók, díjak, kitüntetések, elismerések sora következik, melyek a megtartó embernek, a hűségnek, és a kisebbségi sorsvállalásnak szólnak, s csekély alkalommal egészülnek csak ki az irodalmi műveknek, életműnek szóló konkrét értékelésekkel. Jól mutatja ezt, hogy a Herder-díj után, de az osztrák PEN (Vaclav Havel után második külföldiként kapott) dísztagságát (1989), a Magyar Írókamara társelnökségét, és a Nemzetközi Transsylvania Alapítvány elnöki tisztét (1989-1991 között) megelőzően, már 1989 novemberében bizonyos politikai körök, „vállalva a jogi nehézségeket is", a Magyar Néppárt révén Sütő András köztársasági elnökjelöltségét fontolgatják.[576] Mindezek után a romániai diktatúra alatt játszott társadalmi-politikai célzatú munkássága, nyelvéért, közösségéért való kiállása, a rendszerváltást megelőző utolsó évek szenvedése, majd a hűségében megveretett, meggyalázott szerző, illetve az amerikai útja alatt itthon megválasztott Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke (1990) áll megkerülhetetlenül a figyelem előterében.[577] De természetesen érkeznek az életmű-díjak is,

[575] 1988 januárjában.

[576] Vö. **Sütő**, *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993, 316.

[577] A közéleti szereplésre, a képviselőség immár irodalmat végképp túllépő vonzataira egy tragikus ám annál jellemzőbb példa volt az új budapesti országgyűlés első munkanapja is. Az 1990, május 2.-i ülést az MTV élő adásban közvetítette, ahogyan (az MTV archívumában megtalálható forgatási menetrend rendezői nyomatéka értelmében) azt is, hogy Sütőnek - mint a határon-túli magyarság képviselőjének - képletesen fenntartott szék

melyek indoklásai legalább egyenlő arányban szólnak az írónak és a közéleti-közösségi embernek.[578] 1992-ben a Kossuth-díj, majd egy évre rá, az életmű elismerésének betetőzéseként jön az Írószövetség ajánlására a Nobel-díjra jelölés!

Alighanem ez a felfokozott érdeklődés, a kánon kiszélesedő formája kap fontos hangsúlyokat akkor is, amikor a kilencvenes évek során a második, majd a harmadik monográfia is napvilágot lát.[579]

A kultusz abszolútuma felé

Egy kánon alakulásrendjében minden esetben célszerű azokat a körülményeket, külső tényezőket megvilágítani, amellyel a kánont övező kritika egyértelműen szembekerülhetett. Már csak azért is, mert ennek tárgya, azáltal, hogy megbecsült szférát jelöl, azáltal, hogy erős érzelmeket kavar és széles olvasói rétegektől értékállónak minősíttetett, – vagy eleve, mert ilyen értékelés reményében van róla szó – tiszteletet ébreszthet a róla nyilatkozókban. A tisztelet pedig, sokszor az azonos oldalon állás, az egy kánonbeli lét miatti közelségből kifolyólag is megilletődéssel jár együtt, és nemcsak elfogultságba, de rajongásba is átcsaphat. Így a sokszor tényszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, akár hódolattá válhat. „A nagyság, jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szűntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét."[580] Margócsy István figyelmeztetése mellett persze föltehető a kérdés: melyik kánon, vagy melyik irodalmár vonhatja ki magát teljes mértékben érzelmi töltetek, kultikus képzetkörök hatása alól? A kánoni eleve-determináltság, melyet az értekezés bevezetőjében említettem, arra is figyelmeztet, hogy még a racionális, kultusz-ellenes kritika is legfeljebb csak törekedhet a teljesen objektív leírásra: önmaga helyzetét akkor látja tisztán, ha állandó korlátozottságára képes reflektálni.[581] Ettől persze még minden kánonkutatásnak elsődlegesen célszerű felmérnie azt a nyelvet, amelyet a metakanonikus szövegek használtak, értelmezéseik, értékpreferenciáik rejtett előfeltevéseivel, politikai, ideológiai vagy személyes indokaival együtt. Egy kánon fejlődéstörténetét vizsgálva ugyanis

üresen maradt.

[578] 1989 júliusától neve a rehabilitált Tiszatáj főmunkatársai közt szerepel.

[579] Az újabb kettőből egyik sem az újraértés, vagy a korrekció igényével jelenik meg. (Miközben, mint említettem Kányádi, Szilágyi István, Szilágyi Domokos, Székely János, vagy Lászlóffy Aladár életművéről ugyanekkor még nem készült komolyabb összegző munka sem.)

[580] Vö. **Margócsy** István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, in ItK., 1990/3, 288-312.

[581] A tárgyalt korszak ideologikus alakzatainak viszonylatában ez méginkább hangsúlyozza az ideológiakritikával kapcsolatos elvi elvárásaink problematikus voltát, minthogy az ilyen irányultság nem viszonyulhat oly módon az ideológiához, hogy azt valós társadalomontológiai összefüggéseiből kiszakítottan jelenítse meg. Az értékelések értékelése és egyáltalán mindenfajta kritika, beleértve annak kategoriális és módszertani tisztaságra törekvő elméleti változatait is, legfeljebb csak jogosult, vagy időszerű lehet, teljes mértékben objektív és elkötelezetlen aligha.

nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szertartásrendek, nyelvi/retorikai jellegzetességek, melyek a valós társadalmi hatást befolyásolhatták, tehát a kanonizációnak olyan sajátságait, amelyek az elismertségen túl társadalmi-szocializációs, sőt pszichológiai hátterének a motivációs töltetein alapulhatnak.

A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a különszámokban, akárcsak a klasszikusoknak kijáró tankönyvbeli szereplés is mind a kánoni formák megszilárdulását segítik. A divat kiszélesedése ilyenkor együtt jár a fogadtatás mértékvesztésével, a kritikusi fegyverletétellel. A név etalonná válása, a kánon kultikussá növesztése az erkölcsi princípiumokon túl ezért a szerzői képet csak egy nagy elvárásokkal terhelt művészarcban véli kialakíthatónak. Az írói maszk és az oeuvre egésze így válik a „megmaradás esztétikájává", melyben a közösségi sorsvállalás önmagában is adja a váteszi szereplehetőségek sokaságát. Olyannyira, hogy az időben visszatekintő emlékezéshelyek kitöltése is útmutatókkal ellátottan jelenik csak meg. A kánoni értelemgondozás aztán (részben ezeket is használva) már nem az egyes alkotások, de a szerző életútjának egészét helyezi egy olyan narratívába, amely a róla formált képet csak szuperlatívuszokban ragadja meg. Ezért gondolja szükségesnek az utólagos heroizálást is, vagy az amúgy is tragikus események leírásában a gyakorta pátoszterhes retorikát. Holott az érett Sütő írások művészi kvalitása nem szorulna sem atyáskodó kánonápolásra, sem fölösleges tragizálásra, amely inkább visszatetsző mintsem meggyőző, amennyiben tényfeltárásait tekintve szelektívnek és igen következetlennek bizonyul.

Az alábbiakban a *kultikus nyelvhasználat*, az *önéletírás kanonikus aktusai* és a szükségtelen *tragizált narratívák következetlenségeinek* hármasában vizsgálom a recepció alakulásrendjét. Ebben a kivételes bánásmód, a tételezett *elsőség* olyan analóg formákban ölt testet, amely egyfelől a szerzői „útmutatások" csomópontjai szerint véli megformálni az előre adott értelmezési háló még üres részeit, másfelől a kilencvenes évek tapasztalatával lát az életmű bizonyos mozzanatainak retrospektív kánoni megszilárdításához, s olyan szükségtelen tragizálási vonalat követ, amely érvényben tartja az említett pátoszterhes kritikák kultikus nyelvezetét, s annak jogosultságát is.

Kultikus nyelvhasználat a kritikákban

A hetvenes évek színpadi sikereit követően a Sütő recepcióra mindvégig jellemző lesz, hogy a pozitív végkicsengés legalább annyira az író személyének, társadalmi szerepkörének, mint amennyire a műalkotásnak magának szól. A meghatározások és a

képzeletbeli rangsorok évtizedbeli arányai már nem függetlenedhettek ugyanis a nyelvet őrző, ápoló, és az egész kisebbségi magyarságot képviselő, jogaiért szót emelő szerző alakjától.[582] A formális kritikai szempontokat ilyenkor attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikáció mely tényezőjét és milyen mértékben tematizálta. Poétikai megoldások, motívumrendszerek vagy szövegstruktúra mellett/helyett eszmék, társadalmi-történeti tények, olykor életvezetési minták és írói modellek hangsúlyozódtak. A recepcióban így olyan nyelvhasználati mód érvényesült, amelynek az elsődleges rendeltetése – nem egy mű, mint inkább egy jelenség szemügyre vétele által – egy közös, vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességének a megerősítése lett. Az ilyen forma bizonyosságot legtöbbször, az általam formális-kanonikusnak nevezett kritikai visszhang, valamely tényleírásnak látszó, de leginkább kultikus-metaforikus állítása révén, a gyakori szuperlatívuszok retorikájával kísérelte meg sugallni.

A kultikus jegyek és minősítések leggyakrabban az értekező szövegek záró-soraiban, a konklúzió során bukkannak fel, de nagyon sokszor már a cím is jelzi, hogy a bemutatás nem múlhat el anélkül, hogy az értelmezett életmű s szerzője ne minősülne legalább egy dologban mások fölé növőnek. Így írnak aztán Sütő egyediségében „küldetéséről", sorsvállalásáról vagy etikájáról.[583] 1987-ben, a 60 éves szerzőt köszöntő új Tiszatájban is az fogalmazódik meg, hogy „nemcsak műve világképe, hanem emberi alakja, magatartásának etikája is példázat lehet."[584] A kanonizált szerep kiválasztottsága mellett, ahogyan monográfusai fogalmaztak, Sütő „*mint író és közéleti személyiség*" vált reprezentatív alakjává szűkebb hazájának.[585] Az életmű felmagasztosulásának kulcsmozzanata ezért a szolgálat, a nemzetiség szolgálata, mely egyben a nemzet létének, nyelvének, megmaradásának zálogát, továbbvitelét is jelenti.

Minthogy a „nagy magyar írók" a vázolt irodalomszemlélet szerint nem önálló, autonóm művet alkotnak, – mondták – hanem „egy nagy egységbe simulnak belé"[586], egymás művét, szellemiségét is folytatják. Így lesz Sütő Apáczai, Móricz, Veres Péter, Németh

[582] A magatartásminta már a hetvenes évek sikereitől elsődleges. „Még egyszer szólni kellene Sütő Andrásról. Nem a műről, az írások atmoszférájáról és nyelvi zamatáról, hanem a magatartásról, amelynek ilyen formában egyedül csak ő birtokosa. Őrző a strázsán? Legalábbis abban az értelemben, ahogyan Illyés a szlovenszkói Fábry Zoltánt a vox humana hirdetőjének látta? Nemzetiség-politikus, aki a közös együtt-élés derűsebb pillanataiban és görcseiben eszmélt rá, hogy műveinek éltető közege csak a Történelem lehet? Író, a nyelv bűvölője, ki műveiben „ész és bűbáj" határán egyensúlyoz? Vagy egyszerűen csak Atlasz;" – Vö. **Szakolczay** Lajos, *Esszéítélet. Istenek és falovacskák,* in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodlmi, 1984, 281.
[583] Vö. **Czine** írásait – *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava 1970, október 17, illetve *Sütő Adrás küldetése*, Alföld 1979/8; **Görömbei** András, *A megmaradás etikája és esztétikája*, in Alföld, 1974/7, 60-65,; vagy **Oltyán** Béla, *Máglyák és csillagok: Sütő András etikája*, in Tiszatáj, 1987/6, 3-12.
[584] Vö. **Oltyán** Béla, *i.m.,* 12.
[585] Lásd például **Bertha** *i.m.,* 14.
[586] Vö. **Czine**, *Nép és irodalom, i.m*.

László és Illyés utóda és szellemi rokona. A küldetéses író belehelyezkedik az adott principális közösség transzcendens követelményrendszerébe, azonosul a hagyománnyal, és azt kétségbevonhatatlan érvényű parancsként fogadja el. Ezért a kultuszban a művész munkája kollektív erkölcsi princípiumok alapján számíthat megbecsülésre és elfogadásra. A „privát lét ilyen fajta meghaladásából”[587] vezeti le a recepció egy jelentős része az alkotó számára a mitikus nemzetalkotó, a befogadó számár az alázatos csodáló szerepét.

A vallott írói irodalomszemlélet által megbecsülendőnek az számít, minősítésére az érdemes, aki a közösség nyelvét, annak hagyományait szentségként óvja a rontó hatásoktól. Par excellence írói gesztusként is a képviselet mellett elsődlegesen az anyanyelv és az anyanyelvhez való viszony fogalmazódik meg, amely sajátos történelmi helyzeténél fogva maga is a nemzeti(ségi) értékrend illetve a nemzethalál esztétikai jellegű kivetülésének számít. Sütő, aki „Arany és Kosztolányi nyelvét” tanulta, „önmagának és nekünk” nem csupán „újra és újra felfedezi a magyar nyelvet”, de ő az „álruhás királyfi, akinek titkos küldetése van: megváltani a senyvedő nyelvet.”[588] Műve „az anyanyelvi szépség erdélyi fénytörésű ragyogása”.[589] A kultikus jegyek közt a pusztulás ugyanakkor nem csupán a nyelvben való pusztulást jelenti. Németh László erdélyi útja során elhangzott szomorú konzekvenciákat idézve merül föl: „» Az erdélyi irodalomnak szüksége volna egy Dantéra, aki utoljára kiáll mindazért, ami itt pusztulóba megy. «- Sütő András kiállt mindazért.”[590]

A mértékvesztő kijelentéseket azok a túlzó megállapítások is erősíteni látszanak, amelyek már kikerülnek a racionális elemzés hatálya alól. „Sütő által maga a kor, a ’zord idő’ hozott létre időtálló formát magának”; „írásain keresztül maga az emberi sors és a végzet beszél”.[591] Ezek után érthető, ha az odaadásban Sütőnél még a följegyzés, a „rideg próza” is „csodálatos ballada, orgonazúgású költemény”-ként lesz aposztrofálva.[592] Írásai a nép mindennapjaiban „fedezik fel az ősköltészetet”, esszéi pedig „együtt élő nemzetek arany-ábécéje lehetne”.[593] Műveit a „nemzetiségi lét boltozatainak fenntartó szolgálata” jellemzi.[594] Sütő nemcsak nyelvet, naplóregénye révén műfajt is teremtett, esszéiben pedig egyértelműen az értekező próza csúcsaira jutott, Kosztolányi, Illyés és Németh László mellé.[595] Czine

[587] Vö. **Bertha** Zoltán kifejezése, in UŐ, *Sütő András, i.m.,* 16.
[588] Vö. **Szekér** Endre, *Vallomás Sütő Andrásról*, in UŐ, *Érték és írás*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács, 1981, 255.
[589] Vö. **Ruffy** Péter, *Sütő András*, in UŐ, *Világaim*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 317.
[590] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 310.
[591] Vö. **Féja** Géza, *Műfaj születik*, in UŐ, *Törzsek, hajtások*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 184–189.
[592] Uo.
[593] Vö. **Tolvaj** Bertalan, *Tűnődések Sütő András könyveiről*, in UŐ, *Az irodalom vonzásában*, Bp.-Pozsony, Szépirodalmi-Madách 1977, 96–111.
[594] Uo.
[595] Vö. **Alexa** Károly, *Sütő András: Istenek és falovacskák*, in Kortárs, 1973. 12.

szerint ezért is „a kritika nem túlzott, mikor megállapította" művei „már ma a holnapi klasszikusok mércéjével mérhetők".[596]

Sütő egyben a teljes szellemi hagyományon belől is az erdélyi nagy elődök, klasszikusok folytatója. Már Nyírő is „a székely népiség írójának indult, ám a nagy szerepre Tamási Áron bizonyult elhivatottnak. Tamásiban több a kaland és a szárnyalás, Sütőben keményebb a helytállás, teljesebb értelmű a hűség."[597] Vagyis nem csak írásművészetében, a helytállás példázatában is meghaladhatja szűkebb hazája jeleseit. Szerzőjük ugyanakkor már nem is csupán a választott elődök (Illyés, Veres, Németh, Tamási, Asztalos, Móricz) tanítványa marad, de közéjük nő, s bizonyos fokig túl is szárnyalja őket. „Sütő olyan gondokra is ráébredt, amelyek Tamásit még nyugton hagyták (…) a tavaszi fényben villanó őszi merengés jelen volt már Csehov és Móricz, Tamási és Asztalos elbeszéléseiben, de Sütőnél lágyabb lett a mese áradása, többszólamú a hang, erősebb a simogató szomorúság".[598] A baloldali indulás nyilvánvalóságán és a transzszilván keretek korabeli újjáéledésén túl a kritikusi odaadás mondathatja némi naivromantikával összekapcsolhatónak, összefogónak az életmű azon szeletét, mely érdekes módon „a Móricz Zsigmond-i, Gaál Gábor-i úton haladt tovább, egybeölelve a Korunk és a Helikon hozományát"![599] Persze a kialakítandó kultikus formákhoz, a kultuszteremtés legitimált aktusaihoz maguk az elődök is hozzájárulnak: mint már utaltam rá, Veres Péter szerint Sütő egyenesen „székely Mikszáth, de magasabb hatványon".[600] Illyés miután íróként, emberként is „kész"-nek mondja, húsz évvel később verset ír Sütőnek ajánlva, s az irodalom „egyik legnagyobb vigaszának" nevezi.[601] Dénes Zsófia levélben mond neki köszönetet az *Anyám* kapcsán, Cseres Tibor *Szavaink nagyfejedelemsége* címen ismerteti az *Engedjéteke*t, később születésnapjára Csoóri saját verse mellett levélben köszönti.[602]

A Sütő darabok fogadtatását a hetvenes évektől mindvégig a „legek" jellemzik. De korábbi művei is természetszerűleg szépülnek meg a kultikus fogadtatás ünnepi szólamaiban. Írójuk, 1991-ből már úgy tűnik, fiatalkori írásaiban is „száraz lábbal lépdel át a sematizmus tengerén."[603] A hetvenes évek sikersorozatában tehát érthető, ha regénye nem csupán az év

[596] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, i.m.,
[597] Vö. **Féja**, *i.m.,* 185.
[598] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld 1979/8, 58.
[599] Uo.
[600] Idézi a monográfiák mellett többek közt **Pomogáts**, *Sütő András*, in Alföld, 1972/12, 44.
[601] Vö. **Illyés** Gyula, *Sütő András nagy úton*, in Tiszatáj, 1977/6, 3.
[602] Vö. **Dénes** Zsófia, *Köszönet Sütő Andrásnak*, in Életünk, 1971/2, 183-186.; **Cseres** Tibor, *Szavaink nagyfejedelemsége*, in Élet és Irodalom, 1977, 51, 3.; **Cseres**, *Levél Sütő Andrásnak*, in Élet és Irodalom, 1987, 24, 5.; **Csoóri** Sándor, *Az elmulasztott utak*, in Alföld 1987/6.
[603] Vö. **Grezsa** Ferenc, *Omló egek alatt*, in Kortárs, 1991/1, 162.

legjobbja[604], de új *Húsz óra* is, drámája (*Káin és Ábel*) maga a madáchi Tragédia. Az *Anyám* egyszerre „huszadik századi *Ómagyar Mária-siralom*, *Végek dicsérete*, *Nemzeti dal*, *Hazám* és *Puszták népe* együtt…”[605] A mindentudás és ennek a tudásnak valamiféle titkos ősi őrzése együttesen szüli a profetikus szerepvállalás igényét is, amelynek következtében olvasó és szerző közt valamiféle transzcendentális távlat is tételeződik: „Könyvét úgy nyitom fel újra meg újra, miként a profán magyar bibliát”.[606] „Nagyobb hatása, szélesebb olvasótábora könyveinknek nemigen volt (…) mint valami új bibliát forgatják a boldog tulajdonosok, a könyvtárakba szinte sorba állnak érte az olvasók. Nem is regényként, hanem életként olvassák…[607]

Az elismerések s a gyakori szuperlatívuszok – némiképp már érthetőbben – a drámaíróra is vonatkoznak. Szigeti József még a romániai magyar drámaírással kapcsolatban állapította meg, hogy „Sütő drámáival drámaírásunk az érettség fokára emelkedett”[608], de az is elfogadott tény, (legfőképp a történelmi dráma műfaji megújulása szempontjából), hogy a teljes magyar drámaírás felpezsdülését hozó erdélyi szerzők közül „Sütő tudott leginkább érvényes színpadi világot teremteni”.[609] Lukácsy András szerint a Szép Ernő-díjas *Álomkommandó* első pesti bemutatóján már „diadallal vonult be a Vígbe”.[610]

A nyolcvanas évek végére a Sütő-kánon jelentése áthelyeződik a helyesről a szent és sérthetetlen kategóriáira. Ekkorra jellemző a kényszerűségnek az a fázisa, amelyikben legalitás és autoritás megkülönböztetésével a kánon „működtetői” a közmegegyezés normáinál is magasabb tekintély alá vonják az életművet. Nagyrészt a nyolcvanas évek színpadi sikerei révén, a kultikus abszolutizálás így odáig vezet, hogy mint mondtam, akár meg sem született műveivel, de a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”.[611] A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak szóltak. A kultusz mégis leginkább a szerző erkölcsi-morális tartásához, emberi jelleméhez kapcsolódik. Sütő hangja így „a huszadik század Tiborcának hangja”[612]. A kilencvenes fordulat után művekről már gyakorlatilag alig esik szó, helyette az etikus magatartás révén „a kritikai képen a jellem

[604] Vö. **Szabó B**. István, *Az év regénye*, in Új Írás, 1971/1, 120–123.
[605] Vö. **Balázs** Mihály, *Sütő András*, in **dr. Szabó** Ödönné szerk., *Írók, képek II.*, 2. kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 267.
[606] Vö. **Féja** Géza, *i.m.*
[607] Vö. **Czine** i.m. Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és Irodalom I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1981. II. 140–155, illetve UŐ, *Kisebbség és irodalom*, Pozsony, Madách, 1992.
[608] Vö. **Szigeti** József, *A történelmi szükségszerűség drámái*, in A Hét, 1976/24, 6-7.
[609] Vö. **Kabdebó** Lóránt, *Költészet és valóság drámai küzdelme*, in Magyar Nemzet 1987, Június 13, 9.
[610] Vö. **Lukácsy** András, *Az Álomkommandó – kőszínházban*, in Magyar Hírlap, 1987, október 1, 4.
[611] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12.
[612] Vö. **Balázs** Mihály, *i.m.,* 266.

szinte archetipikus magatartásmintává súlyosbodik".[613] Ezek után nem meglepő, hogy Ablonczy László Sylvester Lajossal egyetértőleg mondja, hogy Sütő olyan nagy személyiség, hogy „kezében a zsebkendő is zászlóvá válik".[614] Ahogyan immár az is „érthető" lesz, miért ábránd az amúgy nagyon is elvárható monográfusi távolságtartás, az arányérzék és a kritikusi szemlélet a kilencvenes években is, ha maga a monográfus felvezetőjében is így összegez: „Feltekintünk az égre; milliárdnyi izzó: az Úr csillárja világítja be a Földet. S egy csillag Pusztakamarás felé mutat..."[615]

*

A szinte vég nélkül folytatható hasonló megnyilatkozások állításainak igazságtartalmát, ítéleteinek helyességét tulajdonképpen nem szükséges firtatni, a honmentő diszkurzusok által propagált Sütő-kánon kultikussá váltásának esettanulmányi vizsgálatához. A kritika legsajátosabb eredménye amúgy sem a tárgyáról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdésétől függetlenül is tanulmányozásra, tanulságok levonására lehet érdemes. A Sütő-művek fogadtatása a normákkal szembesítő mérlegelés attitűdjétől a feltétlen hódolatteljes magatartás felé, az irodalmi bírálat intézményes gyakorlatától az eleve apologetikus dicsőítés felé halad. Ha az így megképződött kánoniságot mint sajátos beállítódást, szertartásrendet és nyelvhasználati módot egyszerre tesszük a történeti kutatás tárgyává, a kritika rituális, beavató szerepét könnyedén igazolhatjuk. Ennek fokozatai viszont tulajdonképpen nem jelentenek majd mást, mint az életmű textuális lecsapódásainak beavatás, divat, kultusz, intézményesülés sorrendben leírható egymásutánját, mintegy „tökéletes" kanonikus skáláját.

A kultikus Sütők-kép persze nem azonos magával a szerzővel, s legkevésbé annak műveivel, ahogyan viszont nem is választható el tőle egykönnyen. Amint a különböző írásokról is lehetetlen lehántani a nyelv szemléletformáló metaforarétegét, a kultikusságot is lehetetlen teljességében kiszűrni. Ennek mértéke lényegesen függhet a befogadás és a befogadó érzelmi viszonyulásaitól, s meghatározó lehet a szóban forgó korszak értékítéletére vagy intézményesített hivatalos irodalomtörténet-írására is, mely tudjuk, eleve legitimált bizonyos fokú kultikus szertartásrendet. A Sütő-recepció sajátosan stilizált dicsőítő nyelvezetet és legendaképző törekvéseket honosított meg, amelyekben a tiszteletadás látens rajongássá fajulása nem csupán az ízlésbeli, vagy szellemi-világnézeti rokonszenvben tükröződött, de nem egy esetben együtt járt a tényszerűnek szánt leírás dicsőítéssé válásának

[613] Vö. **Grezsa** Ferenc, *i.m.,* 162.
[614] Vö. **Ablonczy**, *A szivárvány alatt*. Sepsiszentgyörgy, 2000. – idézi **Márkus** Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap Kiadó, 2002, 275.
[615] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom*. *Sütő András 70 éve*, *i.m.,* 7.

körülmények kényszerítette hódolati aktusával. Olyannyira, hogy ezek hatása kétségtelenül máig (az Even-Zohar említette időközbeni képletes kánoni centrumból való határozott elmozdulásuk ellenére) jól megfigyelhető. Sütő személye bizonyos diszkurzusok számára így továbbra is „a magyar irodalom örök csodafiúja", „büszkesége", „mesefakasztó nyelvezetű csodaköltője", „a fogyatkozó magyarság apostoli írója".[616]

A kultikus fogalmak, terminusok és kategóriák, mint egyféle szakralitással érintkező axiómák kivonják magukat a racionális kritikai elemzés hatóköréből, s a leírás számára az analízis helyett csupán a kategóriáknak való megfelelés bizonyítását, illetve tautologikus rögzítését hagyják feladatul.

Elsőség

A kilencvenes évektől a korábbi írói sikert, a kánon kultikussá szélesedését film, színház, antológiák, különszámok mellett újabb monográfiák, tankönyvek, irodalomtörténeti összefoglalások szegélyezik, de ugyanilyen fontos szerep jut a lexikonbeli arányoknak és a különböző díjkiosztásoknak is. Az ezekben mérhető elsőség a vállalt-kifejtett szerephálók tekintetében, akárcsak a képviseletiség eszméköre szempontjából is fontos hangsúlyozni, hogy az általuk megjelenített elemek olyan rendszert alkotnak, amelynek elemei rendkívüli erővel hatottak vissza az erdélyi irodalomról való gondolkodás jellegére, a magyarországi befogadói attitűdökre. A 'határontúliság' irodalmi eszményének végképp Sütő lesz az alkalmazott viszonyítási mércéje, sőt alapegysége is. Egyedisége teremti azt az értékelési rendszert, amelynek szemlélése során a többiekre nézve is kialakíthatóvá válik egy homogén séma értelmezési kerete. Még Rónay László is, rövid irodalomtörténeti munkájának (1993-ban) *'Kisebbségi és szórvány irodalom*' címszava alatt mindössze egyetlen szerzőt szerepeltet, Sütő Andrást, mondván, hogy annak „életében a kisebbségi író létének minden nehézsége összesűrűsödött".[617] Ehhez hasonlóan máig több olyan irodalomtörténeti munka, illetve antológia létezik, amelyekben többnyire külön fejezetbe kerül az erdélyi irodalom, de ha mégsem, úgy az 1945 utáni évekből mindössze egyetlen személy, Sütő András szerepel, mint akinek az életműve nemcsak az erdélyi, de az „összkisebbségi" irodalmak jellegzetességeit is magán viseli![618] A kivételezések, az emblematikus szerepkörök adta elismerések, vagy éppen a kiadói-szerkesztői kényelem, a bejáratott utak magabiztossága manapság is fenntartja alakzatait. Az új *Atlasz* sorozat ismeretterjesztő kézikönyvei sorában a

[616] Vö. **Pósa** Zoltán írását, in **Bertha** Zoltán – **Eckler** Andrea szerk., *Cselekvő irodalom: írások a 60 éves Görömbei András tiszteletére*. Bp., Magánkiadás, 2005, 82.
[617] Vö. **Rónay** László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.
[618] Vö. például **Erdődy** Edit szerk., *Magyar irodalom a XX. században*. Bp., NHK., 1992.

Magyar irodalom című kötet is az elmondottakhoz hasonlóan jár el. Ennek a már megnevezésében is anakronisztikus címszava, *Romániai magyar irodalom* tétel alatt egyedül Sütő nevét szerepelteti,[619] azt kiemelten, kurzívan, – a többiek nyilván a futottak még kategória…

A kiemelt hely szempontjából hasonlóan összefoglaló köteteket, akárcsak számos antológiát, többet is találunk.[620] Ezek esetében már valósnak tűnhetnek a Barbara Herrnstein Smith által megfogalmazottak, miszerint az így értett konstellációban, az említett évtizedek erdélyi irodalmának magyarországi reprezentánsaként, a Sütő-szövegek gyakori felvétele különböző irodalmi antológiákba nem csupán az írás létező értékét tükrözték, de képesek voltak tovább is növelni ezt a fajta értéket. Hasonló volt a helyzet az életmű értékelésekbeli elsősége és a kivételes bánásmód tekintetében egyéb műfajok, egyéb válogatások esetén már korábban is. Az 1977-es ünnepi lapszámok közül több olyan akadt, így például az Alföldé is, amely szerkesztői gyakorlatától, szokásaitól eltérve kivételesen egy 50. éves szerzőt köszöntött teljes ünnepi anyaggal, akkor, amikor ilyen bánásmód korábban csak a hatvanadik életévüket betöltőknek járt. A kiemelt szerep, a különleges fogadtatás a hetvenes évek jogos sikersorozata fényében (főleg a drámatrilógia kapcsán) az írói nagyság melletti, de azon túl is mutató egyértelmű állásfoglalásnak is volt tekinthető, s mintegy tovább is növelte, hangsúlyozta a már létező értékeket. Az életút során az ötven illetve hatvanéves évfordulók kapcsán születő ünnepi lapszámok mellett külön tematikus számok is napvilágot láttak[621], a kilencvenes években pedig számos kisebb-nagyobb, az író előtt tisztelgő összefoglalás vagy ünnepi kiadvány (lapszám, monográfia, drámaelemzés, stb.) született.

A hangsúly és az arányok tekintetében hasonló, ám kevésbé aktív konstellációt mutatnak a különböző, nyíltan életrajzi összefoglalások, a lexikonok vagy ki-kicsodák is, azzal a különbséggel, hogy itt számtalan, leginkább a kialakult írói képet fenntartó elhallgatásokra, vagy aránytalanságokra is felfigyelhetünk, amelyekre még visszatérek. S meglehet, hogy lexikonbeli szócikkek esetén ezek terjedelme az életmű természetétől, azaz az alkotó termékenységétől, vagy éppen az életrajz bonyolultságától is függ, de az mégsem teljesen mellékes, kiről, mit és mennyit, kikkel arányosan, s az sem, hogy ki írja a nevezett szócikkeket. A terjedelemnek és az eltérő arányoknak ezért az életmű jelentőségének

[619] Vö. **Kelecsényi** László Zoltán, *Atlasz Magyar irodalom*. Bp., Athenaeum 2000, 2001. 232.
[620] Vö. *Magyar irodalom összefoglalás: [Írók, költők, stílusok]*, Bp., Primo, 1990, illetve, 1991 és Ue. Bp., Black and White, 1999.
[621] Például az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.

értékeléséhez, ha természetesen nem is elsődlegesen, de mégis csak van köze. Ahogyan annak is, milyen példányszámban látott napvilágot egy-egy alkotás, kik, mikor és hol adták elő, mutatták be, vitték színre vagy filmesítették meg azt. A Magyar Irodalmi Lexikon[622] 1965-ben természetesen már említi a prózaírót, a többnyire sematikus művek után, egy-két jobb novella kapcsán a stílusművészt emelve ki. A rendszerváltás előtti, 1988-cal lezáruló Kortárs Magyar Írók Lexikona már a politikai és kulturális közélet szereplőjét állítja előtérbe („tevékenyen vett részt a politikai és kulturális közéletben")[623], míg a kétkötetes Akadémiai Kislexikon[624] már egyértelművé teszi, hogy Sütő „az 1945 utáni romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége". Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Görömbei András által írt négy hasábos szócikke[625] aztán két egész oldalon keresztül tárgyalva az életmű eredményeit, igazolja is, hogy alighanem egyetlen más erdélyi szerző sem részesült még ekkora figyelemben.

Akárcsak a formális-kanonikus kritika jelentős többsége, mely a művek sajátosságait a kánon értékrendjének megfelelő mértékben kívánta meghatározni, az irodalomtörténeti munkák is jórészt azt keresték s találták meg tárgyukban, amit a kánoni diszkurzusok képzetköre eleve feltételezett. A megfeleltetés kategóriáját helyezve a szemléletek középpontjába, az elvi megfeleléseken túl gyakorta mellőzhetőnek is vélték a megjelenési mód további analitikus, kritikai számbavételét. Helyette törvényszerűen előtérbe kerültek a portré-szerű értelmezések. Ezek alapján viszont valóban szembeötlő lehet az az analógia, amelyet Bezeczky Gábor hangsúlyozott, és amelyik az irodalmi lexikont is kvázi-irodalomtörténetté avathatja.[626] Ha ugyanis ez utóbbi csak kibővített portrékra és portrévázlatokra szűkül, amelyekben a fejezeteket is egy-egy írói név adja, akkor legfeljebb a felépítésben, az életrajzokra, portrékra tagolás szempontjaiban találunk majd nagyobb eltérést. Miközben nem az irodalomtörténeti folyamatok megragadásával, a szükséges újraértés lehetőségével, de a végsősoron személyes önéletírás életutat szegélyező, magyarázó-vallomásos passzusaival, vagy műveinek referencialitástól elszakadni képtelen kötöttségeivel találjuk szembe magunkat.

A preferenciák, az író-választás minden esetben tűnhet természetszerűleg önkényesnek és szubjektívnak is, az életművet tárgyaló irodalomtörténeti összefoglalások

[622] Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1965.
[623] Vö. *Kortárs Magyar Írók Lexikona 1959-1988*, Bp., Magvető, 1989.
[624] Vö. *Akadémiai Kislexikon I.-II.*, Bp., Akadémiai, 1989-1990.
[625] Vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, illetve 2000.
[626] Bezeczky Gábor az akadémiai irodalomtörténet alapján a Magyar Irodalmi Lexikont is irodalomtörténetként olvashatónak mondta. - Vö. **Bezeczky** Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

vagy tankönyvszerű, monografikus feldolgozások mindegyike, amellett, hogy szinte kivétel nélkül az írói életrajz valamilyen formájának rendelődik alá, szerzői elvrokonságot is mutat. A sorrend és a terjedelmi arányok tekintetében persze kétségtelen, hogy sem a választás kritériuma, sem a sorrendiség, sem a terjedelem nem múlik a véletlenen. Ha az irodalomtörténet-írás általános kérdéseire figyelünk, akkor mégis, egyik munkában sem azok részleteinek ténybeli megalapozottsága, az egyes állítások igaz vagy hamis volta, túlzott odaadása lesz érdekes. Sokkal inkább az, hogy a tanulmány, szócikk, elemzés milyen előfeltevéseken alapul, milyen narratív sémákat alkalmaz, milyen kérdésekre keres választ, s milyen kérdéseket kerül el, milyen történetszálat épít fel és visz tovább, ezekből milyen összefüggéseket állapít meg, s milyenekről gondolja úgy, hogy szóba sem kell hozni azokat, mert nem illenének bele az előzetesen megállapított, sokszor éppen a szerzői önkanonizáció textuális nyomaiban megjelölt összképbe. Az életrajzi szemléletből és a közíróság általános tételeiből vezethető le az is, hogy az ilyenforma elbeszélések elsősorban kialakulástörténetetet tárgyalnak, s művek utóéletéről, szerkezeti vagy befogadástörténeti mozzanatairól jóval ritkábban esik bennük szó, akkor is a csak a keletkezéstörténetnek alárendelten. Ennek uralkodó szerepe magyarázza, hogy egyes művek tulajdonságai így látszólag csak az írói szándéktól függnek, s a mű létrejöttének pillanatában véglegesen rögzültnek tekintendők.

Míg a már sokat említett Kántor–Láng összegzése 1970-ben, az *Anyám*at megelőző időszakot értékelve még az említett „jellegzetes szocialista írókarrier”- szentenciájában volt mérhető, addig az 1982-es Akadémiai Irodalomtörténet már bevallottan az írói vallomások alapján egészítette ki megközelítéseit, de a hetvenes évek színpadi sikereinek tapasztalatából már azt is leszögezte, hogy Sütő nevéhez kapcsolódik a romániai magyar dráma megújulása![627] A Bertha–Görömbei-féle irodalomtörténet a nyolcvanas évek elején már *A szuzai*val bezárólag tárgyalhatta az életművet, mondhatni annak máig legértékesebb fejezetét, s ezáltal a magyar irodalomban méltán kiemelkedő helyről és teljesítményről szólt. Ez utóbbi munka már úgy tárgyalta a hatvanas évtized záró éveit, mint amelyikben a belső írói szemlélet- és hangnemváltás már érvényesíthető. A népszínművek gyönge utóérzetét sugalló színpadi művek után a *Pompás Gedeon* (1967) már egyén és hatalom viszonyának megjelenítésével jelzi e fordulatot, vélik a szerzők, ám valószínűsíthető, hogy ez esetben is inkább a későbbi nagyformátumú művek utólagos értelemadó jelentősége olvastatja visszafelé az életművet egységes egészként láttatni kívánó értekezőket. Főképp, mert a

[627] Vö. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, *i.m.,* 287.

fejlődéselv kontúrjai egyértelműen a „hatalmas dimenziójú" naplóregénnyel[628] kezdetét vevő évtizedben kapnak igazi nyomatékot. A naplóregényt követő „nagy gondolati drámák" illetve Sütő „esszéírói művészetének két csúcsa" (a *Perzsák* és a *Nagyenyedi Fügevirág*) ez utóbbi összefoglalás szerint már „céltudatosan elkötelezett írások, a nemzeti-nemzetiségi érdekeltség tüntetően vállalt" jellegzetességeinek legjobb példái.[629] Az életmű így lesz a nemzeti és morális követelményeknek az immanens(?) esztétikaiban[630] való példaértékű megvalósulása.

Sütő saját bevallása, irodalomszemlélete szerint a romániai magyar irodalom legfőbb jegye, jellegzetessége az, hogy „időben és térben meghatározott sorsproblémákkal küzd".[631] A szerzők értékszemléletében e meghatározás igen jelentős mértékben talált analógiákra. Az említett irodalomtörténet a látszólagosan csak sorsproblémákat tárgyaló irodalmi meghatározottságoknak a hangsúlyos átvételével nem csupán idézi, ki is terjeszti a teljes erdélyi irodalomra vonatkozóan a sütői elveket, s a Csipkerózsika-vitát is megemlítve, egyúttal a provincia gondjait vállaló felelős magatartást hangsúlyozza.[632] A Bertha–Görömbei–féle irodalomtörténet a sajátosság méltóságának tételét a hetvenes évtized legfontosabb erkölcsfilozófiai és politikai kérdésévé avatja. (Filozófia és irodalom hetvenes évekbeli szimbiózisáról is csak ebben a vonatkozásában beszél, mondván, hogy a sajátosság méltóságának értelmiségi küldetését az irodalomnak mindig hangsúlyoznia kell). A legerősebb, domináns vonulatban a társadalmi elkötelezettség és közösségi gondvállalás irodalma konkrét művekben nyilvánul meg, máskor általánosabb megfogalmazást nyer (Sütő, Kányádi, Szabó Gyula, Farkas Árpád, Király László műveiben), de legtöbbször a magyarországi irodalomtörténet által azon szerzők életművében is kiemelt szerephez jut, akik nem feltétlenül vallják „az egyéni megmaradás erkölcsi imperatívuszait".[633] Jellemző, hogy az említett viták, olykor erőteljes erdélyi polémiák ellenére is, az említett irodalomtörténet úgy látja: „a hetvenes évek egészére nézve, állíthatjuk, hogy a romániai magyar irodalom *irányjelölő* művei a *korszerű nemzetiségi magatartásforma* megteremtését segítik".[634] Innen már nyilvánvalóvá válik, hogy az értékpreferenciák arányai is kinek kedveznek majd.

[628] Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 27.
[629] Az első valóban parabolisztikus történelmi esszé, a másik azonban önéletrajzi vallomás kereteiben megfogalmazott fiktív levél, amelyik aligha egyszerűen az előbbi „erdélyi változata" Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 28.
[630] Uo.
[631] Uo., 29.
[632] Amelynek korban kétségkívül megvolt a maga társadalmi alapja és visszhangja. „Az irodalomnak a maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek 'egy közösség homlokráncában', nem pedig azt, hogy 'májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak'." Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 29.
[633] Uo.
[634] Uo., 7. (Kiemelés tőlem, BL.)

Sütőnek 10, Lászlóffy Aladárnak 6, Székely Jánosnak 5 és fél, Kányádinak 4 és fél oldal jut az említett irodalomtörténetben, míg a nagy átlag alig egy oldalon „összegződik". Érdemes megfigyelni, amint az *Anyám*at alig egy évvel megelőző, Magyarországon ugyancsak sikerregénynek számító Bálint Tibor mű, a *Zokogó majom*, a maga városi realizmusával miként ítéltetik meg mindösszesen hat sorban. „A különös, a bizarr, a groteszk jelenségek, figurák, események" iránt fogékony szerző esetében az „anekdotikus mesélőkedv az emberi furcsaságok, jellemek és cselekvések sorozatát olykor alig emeli túl öntörvényén, máskor viszont erkölcsfilozófiai, civilizációtani eszmék példázattárává növeszti."[635] Erkölcsfilozófiai magasság a céltalan, öntörvényű mélységgel szemben! Ez a jellemzés határozottan uralja a nyolcvanas évekből megítélt erdélyi irodalomképet.[636]

Az olykor sajnálatosan névsorolvasássá egyszerűsödő irodalomtörténti tudósítások mellett természetesen szakmailag igényes, objektív szövegértékelések is születtek. A kilencvenes évektől ezek konkrét, alapos műelemzésekkel is kiegészültek, a korabeli erdélyi folyóiratokban fellelhető jelentős kritikai visszhang ugyanakkor egyáltalán nem, vagy óriási késéssel szerkesztődött csak Magyarországon kötetekké,[637] s részben ez is magyarázza a honmentő recepció látens voltának azon tételeit, melyek rendkívüli módon megnehezítették a kilencvenes években is a korábbi receptív sémák újragondolását. A reflexek merevségére jellemző, hogy az irodalomtörténeti munkák jelentős része, (még az olyanok is, amelyek hiányt pótolva végre műértelmezéseket közöltek) a történelmi helyzet megváltozását követően, a kilencvenes évek végén is csak a kultikus szerepmeghatározásokat látszottak erősíteni és visszamondani. „(…)az erdélyi magyar irodalomnak továbbra is egy kisebbségi sorba taszított nemzeti közösség törekvéseit, gondjait és reményeit *kell* kifejeznie, a nemzeti önazonosság-tudatot *kell* őriznie, a nagy történelmi értékeket és hagyományokat *kell*

[635] Uo., 92.

[636] A Kántor–Lángban tetten érhető, első Forrásra jellemző pozitív kanonizációnak (mely révén legalább részben megtörténik a nyugatos vagy avantgárd hagyományokhoz való első visszacsatolási kísérlet) még szembe kellett néznie a korabeli kritikákban, vitákban megjelenő hivatalos elvárásrendekkel. „Ezekben a vitákban akarva-akaratlan fel kellett venni azt a terminológiát, amit használtak a támadók. Ha valakiről azt mondták, hogy tagadja a szocializmust vagy internacionalizmust, és elzárkózik egyfajta individualizmusba, ahelyett, hogy népünk nagy vívmányait és az élet mindennapjait vállalná, akkor nyilván nem lehetett azt mondani, hogy hülyeség, amiről beszéltek […] Bálint Tibi kapcsán az egyik vád például az volt, hogy, a kisszerűséget, a jelentéktelen témákat dolgozza fel. Akkor pedig nyilván azzal kellett védekezni, hogy ez így nem igaz, hogy igenis jelentős, amit leír." (Vö. **Kántor** Lajossal készített interjút, „*Először a lapokban kellett megharcolni ezt a harcot*", in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 27.). Ha összevetjük mindezt a nyolcvanas évekből visszatekintő magyarországi összefoglalásokkal, akkor szembetűnő, hogy a funkcionális irodalomeszmény (már lényegesen más irányból kiegészülve, mégis) mennyire meghatározója maradt a maga megkésettségében az erdélyi irodalommal foglalkozó distinkcióknak

[637] Leginkább hitelesen Széles Klára, Szakolczay Lajos, Szász László, Martos Gábor vagy éppen Fried István révén.

védelmeznie. A kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés így változatlan marad."[638] Ahogyan jellemző az is, hogy az ilyen szemlélet érzelmi-ideológiai vetületeinek túlhangsúlyozását, a homogenizáló erdélyiség-kép és irodalom árnyaltabb bemutatását és értelmezését számonkérő egyéb kritikai beszédmódok sem léptek túl az egyszerű bővítéses vagy szubsztitúciós listakánoni értékelés különállásának a keretein. Az újabb (élet)művek másféle szempontrendszer szerint, de ugyanúgy egy alapjaiban önálló, reflexív erdélyi irodalmi hagyományhoz képest mérettettek csak meg.

Hagyományozandó kép?

A kultikusnak nevezhető jelenségcsoportok közül az olyan rituális tevékenységek és események (évfordulók, díjkiosztások, monográfiák, ünnepi számok, születésnapi tanulmánykötetek) is befolyásolják a kánon időtállóságát, melyek mintegy kiegészítik a hosszú távon ható, tankönyvekben megjelenő elképzeléseket. Az irodalmi kánonalkotás oktatás által elterjedt módozatai megkerülhetetlen szerepet játszanak a kultúra és a művelődés intézményeiben, döntő hatással vannak a tananyag kialakításában, a különböző muzeális gyűjtemények, könyvtárak anyagának a szelekciójában, s természetszerűleg alapvető szempontokat nyújtanak a könyvkiadásnak is. Nemcsak az értékek, de az értékválasztás taníthatósága szempontjából is elsődlegesen fontos, hogy egy kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag mindig is az irodalom intézményeitől függött, viszont csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Mint említettem az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve szerzők, elismertség, siker és rang viszonyainak a meg- és átörökítésében. Manapság is több olyan tankönyvet, olvasókönyvet lehet felsorolni, amelyekben kivétel nélkül Sütő András szerepel a teljes erdélyi irodalom képviselője, helyettesítője szerepében. Az egyik legújabb, Alföldy Jenő által írt, Féja Géza által lektorált olvasókönyv is ilyen, melyben az „*Ötágú síp*" címet viselő, a teljes határon túl született irodalmakból válogató fejezet a bevált gyakorlat szerint két szerzőt, Sütő Andrást és Kányádi Sándort említi.[639] A tankönyvek persze bevallottan nem törekszenek teljességre, s gyakorta a tájékoztatás a legfőbb céljuk. Görömbei András kisebbségi magyar irodalmakat tárgyaló tankönyve[640] erdélyi viszonylatban mindössze tizenkét szerzőt sorol, s talán mondanom sem kell, benne normatív értékkel a sajátosság

[638] **Pomogáts** Béla, *Kisebbség és humánum. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, Bp., Korona Nova, 2. kiadás, 1998. – (Kiemelések tőlem, BL.)
[639] Vö. **Alföldy** Jenő, *Irodalom 8. Olvasókönyv*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, második kiadás.
[640] Vö. **Görömbei** András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó 1993.

méltóságának értékkritériumait vallók bírnak. A könyv fenntartja, hogy a kisebbségben a művek helyi értékére tevődött a hangsúly, a recenzálásra kiválasztott szerzők névsorából, vagy egyszerűen az értelmezés hangsúlyaiból pedig jól kitűnnek az értékpreferenciák. S a válogatás már önmagában is az értékelés egy módja. A „társadalmi elkötelezettség, közösségi gondvállalás" mentén így olyan szerzők és művek tárgyaltatnak, akik „az emberi méltóság, közösségi és egyéni megmaradás erkölcsi parancsait fogalmazzák meg."[641] Pomogáts Béla erdélyi irodalommal foglalkozó könyveiben, tankönyveiben[642] is egyértelműnek látszanak a személyes preferenciák és az ismert, jól bevált sémák. Szerzőjük egyszer Sütő-idézetet választ kötete borítójára, máskor a nyilvánvalóan megmutatkozó arányok mellett is leszögezi „az új romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége Sütő András".[643]

Péter Orsolya szintén a Tankönyvkiadónál megjelent, Sütő drámáit elemző könyvecskéje[644] más okokból szimptomatikus a magyarországi fogadtatásra. A benne megtestesülő értelmező eljárás Sütő közéleti szerepét gyakorlatilag a nyolcvanas évek totalitarizmusának kiteljesedésétől veszi csak számba.[645] A közéleti szereplés itt szinonim a magyar kisebbség közösségi gondjainak a felvállalásával, ezek hangsúlyai lapról lapra ismétlődnek, míg a napi politikai szerepléseket, funkciókat teljességében mellőzik az értelmezések. Ahogyan az író önkanonizációjának a különböző kritikátlan reflexiói is, amelyek a kényszerű nyolcvanas évtizedet követően hasonló alapállásból közelítenek az életmű alkotásai felé egy megváltozott történelmi helyzetben is. Jó példa lehet, amint a saját úti tűnődések, beszélgetések, riportok kötetté szerveződő új és újabb kiadásaiban is kiépül az a szerzői szerepnarratíva, amely utólagosan építi fel, konstruálja újra saját múltját, s mintegy készen kínálja az ebből eredeztethető értelmezésrétegek egyértelműsítő válaszait.[646] Az így formált kötetbeli kánonkommentár gyakorlatilag a drámaíró önmagáról kialakított nézeteinek a tolmácsolására szűkül. Ráadásul abban a pillanatban, ahogyan a recepciónak a hasonló „szakkritikái" ezeket magának az életvezetésnek, a történelmi-politikai helyzetnek, vagy cselekvésmódozatoknak irodalmi köntösbe bújtatott tudósításaiként adják közre, a kultusz

[641] Vö. Uo., 22.
[642] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981*, Bp., Gondolat, 1982.; UŐ, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987; UŐ, *Kisebbség és humánum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989; UŐ, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1993.
[643] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981, i.m.,* 567.
[644] Vö. **Péter** Orsolya, *Csillagok a máglyán. Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 237.
[645] Annak ellenére, hogy a drámákat elemző Péter Orsolya elmondja ugyan, *„írói munkássága mellett egész ifjúkorától kezdve folytatott politikai tevékenységet."* Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 181.
[646] Péter Orsolya említett drámaelemzéseket ígérő kötete, mely a szerző hetvenedik születésnapjára a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg, a teljes drámaterméshez mérten a maga igen csekély számú hivatkozásainak több mint egyharmadát a *Sárkány alszik veled* című kötet vallomásaiból, s az összes többit írói interjúkból veszi!

társadalomontológiai meghatározottságait is építik. Furcsa mód a drámák elemzése után az említett szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hetvenes évek drámai egységét követően születik csak meg az igazán kiemelkedő, jellegzetes Sütő-darab az *Advent a Hargitán*. „Ez a tragédia összegzi a történelmi drámák kérdésfelvetéseit, s egyben egyértelműbben utal a jelen problémáira. A színdarab határokon is áthallatszó, kétségbeesett kérdéseivel s csodálatos, lírai zengésű párbeszédeivel a magyar irodalomnak minden bizonnyal egyik mindmáig meg nem haladott csúcsát jelenti."[647] A szerző szerint Sütő művei nyomán született meg „a modern, európai távlatokra is kitekintő, de sajátosan nemzeti hagyományokból táplálkozó magyar dráma".[648] A hódolatteljes attitűdöket, az odaadást jól tükrözik, a végsősoron szerző-laudációknak tekinthető alázatos olvasói sorok: „Sütő András írói tehetségétől várjuk, hogy kimondja helyettünk is a mindannyiunk 'torkát fojtogató', megválaszolatlan kérdéseket."[649]

Kanonikus elődök

A nyolcvanas évek végére kialakuló kultikus diszkurzust a szakmai fogadtatás többek közt oly mértékben előlegezi meg, hogy az életművet nem csak műfaji jegyei, hasonló esztétikai minőségei, megalkotottsága paraméterei alapján veti össze egyéb, hagyománybeli kanonikus életművekkel, de a hasonló gondolatvilágú, hasonló szemléletű szerzőkkel értékazonosságokat és folytonosságot is tételez. Tamási, Veres, Illyés és Németh László így lesznek a kánonban a hetvenes évektől fokozatosan előkeresett előzmények, elődök és hagyományozók, akik irányt jelölnek, s akik a recepció szempontjából is az értelmezéskeretekhez gondolkodásmódot, morális világszemléletet asszociálnak.[650] A különböző szerzői önéletírásokban és a monográfiákban újra és újra megidézett, hasonló gondolatvilágú szerzők egyben modellek is.[651] A hetvenes évek első nagy sikere után is „köztudott, hogy Sütő András nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotóinak sorába lépett"[652], az évtized végére viszont a Herder-díjas szerző

[647] Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 228.
[648] Az így értett sajátosnak az egyetemesbe oltásával mégsem volt egyedül, a szerző szerint ugyanezt tették/teszik „a magyar kultúra legjobbjai, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán, ezt képviseli napjainkban a könnyűzenében Szörényi Levente vagy a Tolcsvay-testvérek. Ugyanezt hozta létre a képzőművészetben Szervátiusz Tibor, az építészetben Makovecz Imre, a költészetben Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor, vagy a színházművészetben a tragikusan elhunyt Sík Ferenc." Vö. **Péter** Orsolya, *i.m*., 229
[649] Uo., 229.
[650] Az *Anyám* és a *Puszták népe*, vagy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* és a *Kháron ladikján* csak azután válik összemérhetővé, hogy a kétségtelen minőségi stílusjegyekkel szemléletbeli azonosságokat is feltárnak. Ezért is értékelődnek aránytalanul fel a kisebb arcképvázlatok, tanulmányok, interjúk is. Az eszmeiség szempontjai szerint az értékmentésnek, a sajátosság védelmének megnyilatkozásaiként ezek az életmű legjobb alkotásai mellett említődnek olykor a monográfiákban is.
[651] Az erdélyi választott elődök mellett elsősorban Veres Péter, Németh László, Nagy László és Illyés. - Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 193.
[652] Vö. **Szerdahelyi** István, *Sütő András: Rigó és Apostol*, in Kortárs, 1971/5, 823.

(a díjban is elődnek számító Németh és Illyés kapcsán) már „közösség-egybegyűjtő hatalom”-ként aposztrofálódik.[653] „A közösségi szolgálat, a közösségi értékóvó alázat mutatkozik meg abban, hogy Sütő András, akit az *Anyám könnyű álmot ígér* óta a romániai magyar irodalom élén tud a közvélemény és az irodalomkritika túlnyomó része is, egyre-másra írja a hetvenes évek folyamán másokról közösségteremtő, közös eszményeket, értékeket valló jegyzeteit, portréit. Olykor, s egyre inkább a sors reája kényszerített felelősségének terhe alatt gyászbeszéd formájában is.”[654]

Mennyire tudatosan igyekezett Sütő meghatározni, befolyásolni ezt a fajta recepciót? Az önkanonizációnak milyen fokozatai voltak számára megvalósíthatóak? Amellett, hogy az önjellemzések, az önéletírás különböző szólamai sorra köszönnek vissza a kritikák lapjain, az életmű különböző műfaji jegyeitől függetlenül a szerző saját nyilatkozataiból is könnyedén leszűrhető, hogy mit tett maga is a kialakuló kép alapvonásainak megteremtéséért. Gondoljunk a nagy számban adott interjúk mellett arra, hogy kinek milyen ünnepén, évfordulóján, halála okán beszélt, kit köszöntött születésnapján és kit búcsúztatott, esetleg kinek a sírjánál beszélt, s egyáltalán milyen örökség folytatójának szerette láttatni magát. Persze könnyedén ellenvethető, hogy az újabbkori művészek természetes törekvése ez, s nem egyszerű hiúság, mintsem egy társadalmi státus felismerése és a vele járó tennivalók elfogadása áll mindemögött. A sikerességben az alakítandó képet ilyenkor maga a szerző is aktívan táplálja. Támpontokat ad „bírálóinak”, amelyeken keresztül kialakítható a kívánt kép és a hagyománybeli szerepkör.[655] Jelentős alkotó a leghatásosabb kánonépítő, de hangsúlyozandó, hogy a kritikák vagy egyéb fórumok segítségével is csak a népszerű és így jelentős alkotó képes ilyenre. A Harold Bloom-adta szerzői meghatározottsággal szemben ugyanakkor nem feledhető Guillory figyelmeztetése sem: a kurrikuláris elit által fenntartott szerző eshet ki a legkönnyebben a kánoni listák és a hatástörténet vezető szólamaiból.[656]

A visszaemlékezések, a válogatott reflexiókon keresztül megvalósított szándékolt jelentésadás mindenesetre az önkanonizáció retrospektív mechanizmusaira és ideologikus

[653] Vö. **Ablonczy**, *Közösség-egybegyűjtő hatalom*, *i.m.*
[654] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.*, 191.
[655] Csak néhány fontosabb momentum: 1956 januárjában Illyést kalauzolja Erdélyben. A romániai magyar irodalom házigazdájaként fogadja Erdélyben Németh Lászlót 1970-ben. Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában felravatalozott Kemény Jánost búcsúztatja 1971-ben, egy évvel később pedig Tamási emlékművének felavatásán tart emlékbeszédet. Ugyanebben az évben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, annak 350. évfordulója alkalmából mond ünnepi emlékbeszédet. Nagy Lászlót ravatalánál búcsúztatja 1978-ban. Illyés ravatalánál is őt kérik búcsúbeszédre 1983-ban. 1986-ban hajdani tanítványként köszönti az Igaz Szóban Vita Zsigmondot 80. születésnapján, s Kós Károly szoboravatásán is részt vesz Budapesten 1987-ben.
[656] Hasonlóan Nemoianu szavaihoz, „…éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent”, és akiket valamely történeti kánonalakzat „saját exkluzív birtokában tart”, „lehetnek leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat.” Vö. **Nemoianu**, Virgil, *i.m.*, 221.

érdekeltségére, azon belőli sajátos mozgására is rávilágít. A tudatos ideológia-építés mozzanata így az egyéni imágó saját érdekek szerinti alkalmazásában mérhető.[657]

A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon

Mennyiben lehet egységes értékekről beszélni az adott életmű különböző műfajú és státusú önéletrajzinak tekinthető alkotásai esetében? Egyáltalán mit érthetünk önéletírás alatt? Ha egy önkényes döntéssel elfogadnánk is az önéletírás és az irodalmiság, az irodalmi értékek szoros kapcsolatát, az autobiográfiának a különböző irodalomszemléletek belátásait figyelembe véve, valószínűleg más és más tartalma tárulhatna föl. Mindez akár „attól függően, hogy egyetlen körülhatárolható, hagyományos értelemben vett irodalmi műfajként, netán az önéletrajzi vagy személyes műfajok gyűjtőnév alatt több szövegtípus közös nevezőjeként fogjuk fel, vagy mint az írás egy különleges helyzetét, az írás alanyának az önéletírói programmal, tervezettel jelölt aktivitását, esetleg mint az olvasás vagy a megértés alakzatát tekintjük.”.[658] Az ennek egyértelmű meghatározására tett kísérletek hiábavalóságát az a Philippe Lejeune is kénytelen volt elismerni, akinek nevéhez az utóbbi idők legfigyelemreméltóbb műfajelméleti vállalkozása fűződik. Az önéletrajzi írásmód az említett szerző szerint „ugyanannyira olvasási mód, mint írástípus”. Az olvasás során megképződő önéletrajzra való hivatkozás egyébként összecseng (a Lejeune-t bíráló) Paul de Man kijelentésével is, miszerint „az autobiográfia nem műfaj vagy mód, hanem a megértés vagy az olvasás alakzata, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet.”[659]

Míg Lejeune az önéletírás elnevezést és a hozzákapcsolódó autobiografikus olvasási módot csak bizonyos szövegek számára tartja fenn, addig de Man szerint az autobiografikus olvasás lehetősége elvben minden szöveg esetében fennáll, ahol a „szerző tükörszerű alakzata” a tulajdonnéven keresztül modellálja az olvasó szövegértését.[660] Ha Sütő esetében (akár de Man révén) el is mondható, hogy az ilyen jellegű szövegek, vagy olvasatuk nem jelentenek önálló és elkülönült beszédmódokat, az Lejeune-t látszik igazolni, hogy az életmű különböző műfajaiban más és másféle módokon aktivizálódik az autobiografikusság – még ha nem is lehet egzakt módon meghatározni ezen szövegek körét – illetve bizonyos

[657] Vö. **Sütő** András, *Az élet törvényei erősebbek az írás hangjainál*, in Magyar Hírlap, 24, 1991/247, október 21.
[658] Amint arra Z. Varga Zoltán is emlékeztetett. Vö. **Z. Varga** Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.
[659] Idézi **Z. Varga**, *i.m.*
[660] Lejeune perspektívájában a szerződést a szerző kezdeményezi, ezzel szemben de Man azt állítja, hogy már az olvasás első pillanatától a tulajdonnév figuratív struktúrájában rögtön megkettőződik (a szöveg szerzője és a szövegben lévő szerző), és illuzórikussá válik a szerző azon egysége, amelynek szavatolnia kellene a szerződés érvényességét, illetve világosan meghúznia a határt azon művek között, amelyek esetében adekvát az autobiografikus olvasási mód, és azok között, ahol célszerűbb más olvasási stratégiát választanunk.

esetekben indokoltabban és adekvátabban lép fel az autobiografikus olvasási mód. Elsősorban Sütő különböző naplóira, beszédeire, esszéire hivatkozhatunk, amelyek a leglátványosabban demonstrálják az autobiografikus olvasás- és írásmódról alkotott elképzeléseket. Az így értett látásmód persze már értelmezhető „irodalmon túli" jelenségként is, s egyértelműnek látszik, hogy amennyiben Sütőnek például a romániai rendszerváltás előtti éveket feldolgozó-rögzítő naplójára gondolunk, például a *Szemet szóért* (Csokonai, Debrecen, 1993) vagy a *Heródes napjai* (Csokonai, Debrecen, 1994) című kötetekre, illetve az ezeket később összefoglalóan ismét közreadó *Naplóra* (Helikon 1998), a következtetések hangsúlyai merőben másként tételeződhetnek majd. „A napló a legszabálytalanabb írásmű, de nincs fölmentve a szabályos kritikai számonkérés alól." – állítja maga a szerző.[661] S valóban, az önéletírásokban konokul ismétlődő diszkurzív konstellációk önmagukban sem tarthatnak igényt az egyén rekonstruálhatóságában az írói kép megformálására, az autobiográfia által felkínált tér az irodalomtörténet-írás számára pedig a legkevésbé sem feledtetheti, hogy a szerző saját magáról alkotott képeivel és saját hangjaival való viaskodása, nem azonos az „én" teljes szereplehetőségeinek felvázolásával, netán bizonyításával. Az önéletírások közvetett módja és értelmezése, a közvetítés által ezért egy másik kérdéskörhöz is elvezet, éspedig a kánonkommentárszerű értelmezésekéhez, amely nem akarja lerontani sem az elvárt hitelességet, sem a valószerűséget, tényszerűséget. Éppen ezért általánosan is *eszmei* és nem irodalmi értékjelképekkel dolgozik. Felismeri ugyanis, hogy amennyiben az önéletírást alkalmazó szövegek irodalmi értékeket akarnak felvonultatni, úgy ellent kell mondaniuk önnön realista küldetésüknek.

A szubjektivitás megkülönböztetett terepe, egy, már az írás tevékenysége előtt adott és ismert, (ismerni vélt) egységes, zárt szubjektum önfeltárulkozása, önmegmutatása, önkifejezése lesz. Sütő azonban látszólag nem magányos szubjektumként, s nem is tilalmak és korlátok nélkül nyilatkozhatott meg a korban. Ezek a társadalompolitikai jegyek az olvasás és értelmezés mechanizmusait folyamatosan fölülírják, kiegészítik, így az mindig, utólagosan is kontextualizált állapotokat mutat. Az önéletíró helyzetéből adódik, hogy az írás aktusa közvetlenül kap értelmet az életmű világában. A fiktív műfajokkal ellentétben a megélt és megírt között látszólag nincs különbség. Az írás, az (ön)elbeszélés mindig motivált, s ez a motiváltság tulajdonképpen azonosítható az elbeszélőként fellépő szerző érdekeltségével. Mi több, ennek az érdekeltségnek látszólag még itt is küldetésjellege van. A szerzői én színrevitelére vállalkozó önéletírás ezért mindig fölülírja az életrajz valóságos

[661] Vö. **Sütő** András, *Előszó*, in *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994.

eseményeit,[662] s ez a jobbhíján most 'személyes jellegűnek' nevezett műfajok mellett (napló, úti tűnődés, stb.) az epikus művek nagy részére is áll, amelyek (például az *Anyám*, vagy az *Engedjétek*…) ilyen olvasatban is könnyedén értelmezhetők.[663] A valós kritikai perspektíva hiánya jellemezte kánonértelmezéseket, a saját önéletírását az egyéb szövegei alkotta kritikai térbe bevonó szerzővel közösen, a választott eszmei szerepkört, annak küldetésével is, csak ebben a térben teszik igazán meghatározó erejűvé.

Z. Varga említett tanulmánya egyébként az őszinteség, a valóságkép és az áttetszőség jegyeiben, mint *én*, *élet*, és *írás* hármasában vizsgálta a lejeuni metodológia szerint az autobiografikus jegyeket hordozó szövegeket. Ez a hármas a vizsgált életmű minden szövegében különös hangsúlyokat kaphat, egyrészt az *írás* mint a társadalmi szolgálat szerzői megnyilatkozása, másrészt az *élet*, mint valóság, mint az irodalom tere és témája, harmadrészt az *én* személyes szemszögéből, amely a szerzői szubjektumtól különbözni nem akar, holott az első mindig egy közösség társadalmi funkcióiban, az utóbbi a közösségért ugyan, de mégiscsak az olvasás magányos aktusaiban nyer létjogosultságot.

Élet/mű?

Az életművel kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés nyilvánvalóan immár mégsem az, hogy a kilencvenes évektől ismét megszaporodó önéletírásnak is minősülő munkák (naplók, esszék, cikkek, vallomások, riportok) fényében mennyire lehet különválasztani a szépírói és közéleti funkciókat, szükséges-e egyáltalán, s ha igen mennyiben lesz ez kihatással az életmű egészének a megítélésére, sokkal inkább az, hogy a kultikus személyiség-laudációktól van-e visszaút a szakszerűség (mégha oly viszonylagos) kereteinek műközpontú értelmezései irányába. Nyilvánvalóan félrevezető lehet a szemlélet, mely szerint azok a munkák melyek „beleragadnak a referencialitás síkjába", melyek a történelmi helyzetet, a kisebbségi meghatározottságokat vetítik elő, s ennél fogva nem is létezhetnek ezek nélkül, nem lennének valamilyen szinten értékelhetőek. Ahogyan az is, hogy még a fikció szabadságába jobban elrugaszkodó darabok esetében is, azok szűk értelmezéskeretei, ahogyan Lázok fogalmazott, a hatalom-képek erdélyi valóságra korlátozott egyenirányított értelmezései[664]– bár teljességében elfedték az árnyaltabb elemzéseket –, ma már végképp

[662] Lásd részletesen, konkrét irodalmi példákban **Dobos** István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban,* Bp., Balassi, 2005.
[663] Ablonczy monográfiájában az *Anyám*-ról írja: „súlyos életrajz".
[664] „A hatalmi problematikát a kritika jórészt allegorikusan értelmezte és szinte egyértelműen a romániai magyar kisebbség jogfosztott helyzetére közvetlenül reflektáló ideológiai-politikai üzenetként fogta fel. A társadalmi-politikai helyzet közvetlen adottságaiba beleragadt allegorikus megközelítés ideologikusan torzított értelmezésekben csapódott le." Vö. **Lázok** János, *Sütő András drámatrilógiája, i.m.*. Az ideologikusan *torzított* szintagma helyett Lázok doktori disszertációjában még az '*egyenirányított*at' használta.

elvetendők lennének. Sokkal fontosabb viszont azt hangsúlyozni, hogy az így megkonstruált életmű, a napi gondok felelőssége és az írói szerepek, a pozitív magatartásminták alkotta egység fenntarthatósága egyszerre több szempontból is megkérdőjeleződött. (S nem feltétlenül csak az irodalom célelvűsége vagy autonómiája kapcsán) Amint láthatóvá vált az életmű értékelései során az emberi nagyság, a morális-etikai értékek vagy az ellenálló (az üldözött, tiltott, megfigyelt, őrizet alatt tartott) írói státusz elsődleges hangsúlyokat kapott a teljes, immár metonimikusan működő, s kultikus jegyeket mutató Sütő-kép kialakításában. (Ebben viszont a profánnak minősített kritika bárminemű esztétikai vagy emberi gyengére utaló sorai, a bevett értelmezésirány megkérdőjelezése, szűknek ítélése azonnal a teljes eszmekör szentségét meggyalázóknak kijáró vádat vonta maga után.). Ezzel párhuzamosan lépett elő a kialakított képet minden áron fenntartani akaró szelektivitás, a személyes elfogultság kapcsán előálló aránytévesztés, a következetlenség és pontatlanság is, amely egyfelől a társadalmi történelmi eseményeket, s bennük a közíró szerepköreit kívánta utólagosan is a kész imágóhoz szabni, másfelől – mint az alábbiakból kiderül – egy tragizált narratíva hangsúlyozása által elsősorban a szerzői személyes nagyság művek fölött álló archetipikus vonásait kiemelni.

Egyikben sem a művek (egykoriak és újak) értelmezése, értékelése került előtérbe, de az életvezetési minták, különböző funkciók, vélt vagy valós hatalmi viszonyok és viszonyulások hangsúlyozódtak. A korábban kialakított, ismeretek hiányából vagy kanonikus érdekből fakadó Sütő-kép, az ellenálló, az üldözött, a betiltott, a szabadságában korlátozott tragikus-heroikus képletei olyan többletet adtak az értelmezéseknek, amelyek a magyarországi kritika bizonyos szegmensei által külön mércét érvényesítettek a valamilyen formában politikai ellendiszkurzusnak számító, ám másodlagos szövegeknek is. Mégis fontosabb az a következetlenség, amely a kánonfenntartó mechanizmusokban nem akart túllátni saját ideologikus előfeltevésein akkor sem, amikor az erdélyi szellemi térben már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a kialakított értékkategóriák strukturáltabb szemléletének az igénye.

Amennyiben a kanonikusság alapvető kritériumaiban az újraolvashatóságot, illetve az új kontextusba való helyezhetőséget látjuk, úgy tulajdonképpen a művészi értékelés és értéktételezés állandóan változó kritériumaira kell folyamatosan reflektálnunk. Nem zárható ki, hogy a szakmai körökön túl az olvasók többsége mára a sütői, vagy a hasonló életművekből jóformán nemcsak az úti tűnődéseket, és a naplókat, de akár a drámák és esszék jelentős részét is inkább történeti jelentőségük miatt értékeli. Persze nem ajánlatos – s mint említettem, valószínűleg nem is lehetséges – szigorú különbségtevés történeti és

művészi érték között az említett kontextusokban. A történeti vagy életrajzi szegmensek a naplószerű visszaemlékezésekben, a szociográfiában vagy akár az esszékben, amúgy is nagyon kényes műfaji behatárolhatatlanságot mutatnak. Az emlékezésekbeli történetet formáló narrációs pontok és összefüggések keresése ugyanis itt is elválaszthatatlan az eképpen konstituált receptív folyamatosság igényétől. Kétségtelen viszont, hogy az ismert Sütő művek jelentős része műfajilag a sajátnak formált valóságalappal rendelkező emlékiratokhoz kapcsolható leginkább. Ezekben a szubjektív vallomásos forma egy meglepetésszerű, stilizált formanyelvvel és a tudósítás drámai erejével olyan hatást váltott ki, hogy rendszerint a korabeli értelmezések sem léptek túl az emotivitás tagadhatatlan, mindent elfedő erejének konstatálásán. A 1989-es változás után a korábbi erősen metaforizált nyelvezetet a nyílt szókimondás igénye váltotta fel, ennek az igénynek feleltek meg az immár kiadható, különböző naplók is. Sütő – mint írtam – szépírói műfajnak tekinti a naplót, amely azonban az irodalmi naplójegyzet és a dokumentatív próza keverékének tekinthető leginkább, minthogy az ezekben megrajzolt képet nem a hitelesség, de az utólagos kiigazítás és nyílt szelektivitás jellemzi leginkább.

Akárcsak egyik mentorának, a közéleti szerepvállalásairól ismert, magát szintén következetesen közírónak nevező Balogh Edgárnak az életpályája, a Sütőé is nagyrészt a nyilvánosság előtt zajlott. Ennek a politikai szerepekkel is járó nyilvánosságnak fokozatai a magyarországi recepcióban az egyértelmű pozitív szerepekre korlátozódott, amelyek a nyolcvanas évek végétől kiegészültek az áldozatiság felmagasztaló hangsúlyaival. A kánoni értékszempontoknak megfelelően az életút egységét, és egészében vett értékét[665] egy egységes, ám jellemzően kétirányú kánonfenntartó stratégia formálta: az illő elhallgatásoké és az üdvös túlhangsúlyozásoké. Mindkettő az említett önéletírásnak minősülő szerzői én-történetek hangsúlyaiból domborította ki kultikusságának bizonyos látens jegyeit.

Javított kiadás? Tragizált narratíva

Az utólag alakított naplóbejegyzések, az egykori eseményvázhoz utóbb tapadt reflexiók, vagy a múltbeli eseményekhez fűzött kommentárok, a visszaemlékezések

[665] Az életművön belől is alkalmazott fejlődéselv mögött a homogén szerzői arc szemléletének egy másik előfeltétele az, miszerint Sütő önmagában befejezett egész, s tökéletesen harmonizáló életmű, melynek sem kezdeti botladozásai, sem esetleges anakronizmusa nem játszhat közre irodalmi pályájának, életművének egységes értékelésében. A Sütő-szakirodalomnak különös tulajdonsága, hogy az értelmezett főcsapás, a teljesség igézetében lép fel, a szerző iránti hódolati aktusok személyes átélését közvetíti, s esetleges kritikusabb megnyilvánulásai, egy értelmezésbeli szelektív jellegre való utalás, a beteljesült egésznek előrehaladó, progresszív szándékát, a letisztulást, a sorsszerűséget hangsúlyozza. Az eleve elrendeltetettség fázisaiban a korai írásokat is az elérendő cél értelmezéshorizontjába állítja, s ugyanígy jár el a hagyománybeli választott elődökkel is.

szelektivitása mind a tragizálás valamilyen formáját, vagy a kényesebb életrajzbeli momentumok elfedését szolgálják. Sütő kilencvenes évekbeli naplóival kapcsolatosan Márkus Béla is elismerte, hogy „a krónikás a múltjával szembesülve itt-ott elszólja magát. Elárulja, hogy mérlegelő pozíciója kívül esik a megidézett történések körén."[666] Sütő nagyon ritkán él a deklaratív közbeszólás formulájával, ritkán fűz nyílt „utóiratot" a történtekhez, helyette úgy tesz, mintha a kései kommentár valóban a megidézett korban íródott volna. Miközben a naplót recenzáló szerző megpróbál mégis alapvetően a formáról, belső dialogicitásról és önmegszólításról elmélkedni, maga is kénytelen belátni, hogy a könyv legmélyebb ellentmondása éppen az, hogy miközben több jel mutat a legtágabb nyilvánosság számára készült 'elszólásokra', a következetlenségeknek se szeri se száma.[667] Mindez persze Sütő hatalmon belüli pozícióit, azok utólagos megítélését vagy egyszerű elhallgatását is érinti. „Lehet-e egyszerre kívül is és belül is lenni. Fölülről, kíméletlen gorombán leszólni (…) S ezzel egy időben elfogadni a Párt központi bizottságának póttagságát, azzal a magabízó hittel, hogy »bajainkon csak belülről lehet valamit segíteni«".[668] Mindez 1984-re utalva, ami persze nem jelenti szükségszerűen a tények módosítását, legfeljebb csak más színben való feltüntetését.

Az ilyen önreflexív műfajokban több, az utólagos elvárások szerinti teljes konstrukció is könnyedén kimutatható. Egy egyszerű példa, az 1984 október 4.-i bejegyzés: „A *Jégmadárral* elkészültem. Új – és valószínűleg végleges címe: *Advent a Hargitán*. Ha okát kellene adnom a módosításnak, egyik érvem ez lenne: a kezdeti cím csak részlegesen fedte a darab világát". Az új cím ellenben – mondja Sütő, nyilván a kommentár értelmében s a későbbi visszhangnak, elvárásoknak megfelelően is (a Hargita emblematikusságával) – tökéletesen fedi „bénultságunkat […] a Nagy Romlás alatt".[669] A próbák ideje alatt (1985 őszén) készült írások,[670] s több korabeli interjú is következetesen az első címváltozatot tünteti fel, mitöbb Erdélyben az *Igaz Szó* 1985 októberében (tehát az állítólagos bejegyzést követően egy évvel!) is ilyen címmel közli. A címváltoztatás jóval későbbi, s feltehetően közös, szerző-rendezői sugallatra is módosulhatott, ahogyan több színpadi kép is teljességében

[666] Vö. **Márkus** Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996, 79.
[667] „A keret kiválasztása, a szerkezet felépítése, az elrendezés tudatossága olyannyira reprezentatív célú, hogy cseppet sem lenne meglepő, ha maguk a feljegyzések, szövegek is – vagy legalább egy részük – utólag alakítottak volnának". Ha például Sütő eleve „fölhívja a házkutatók figyelmét, hogy sorai 'nem a jelennek' íródnak – akkor a másokkal szemben hangoztatott elemi óvatossági követelmények aligha engedhették volna meg neki, hogy […] 'kollektív elmebaj'-nak minősítse a romániai viszonyokat." Vö. **Márkus** Béla, *i.m.,* 81.
[668] Uo., illetve **Sütő**, *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994, 53.
[669] Lásd *Heródes Napjai*, *i.m.*, 30.
[670] Mint amilyen a darab dramaturgjának, Tarján Tamásnak a színpadra-állítás folyamatát végigkövető írása is. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig*, in Kritika, 1986/4, 26-27.

megváltozott, újraíródott a színpadi próbák során.[671] Az utólagos emlékezés megszépítő ereje egyben az aktuális elvárásrendhez is igazítja az egykoron történteket. Lancranjan említett 1981-es uszító könyvére utalóan Sütő az 1984-ben (!) induló naplójában említi, hogy tiltakozásképpen levelet fogalmaz a pártfőtitkárhoz, s írói körökben aláírásgyűjtésbe kezd.[672] Az eltolódó hangsúlyok, a kiemelések és az elhallgatások mentén az árnyaltabb fogalmazás szerzői/irodalomtörténészi szükségszerűsége kapcsán néhány jellemző példát említenék még.

„Sütő a nyolcvanas években már nem publikálhatott Romániában, színházi bemutatóit betiltották, sőt, a magyarországiakra sem engedték át."[673] Az ilyen nyilvánvalóan túlzó megjegyzések a kultikus-kanonikus kritika emotív jellemvonásait hordozzák, egy monográfia történeti-tudományos kutatásainak eredményeibe azonban aligha illenek bele. A kritikátlan hiszékenység, mely a szerzői önéletírásokból vezeti le alapegységeit, ilyenkor legfeljebb a kívánt szerzői önértelmezés tolmácsolására szorítkozhat. A fentebbi állítást többször Sütő maga is megismételte. „Jómagam pedig 1980-90 között teljes, tökéletes anatéma alá vetve, ITTHON semmit sem közölhettem, színdarabjaimat betiltották."[674] A szükségtelen tragizálás a nyolcvanas évek végi nyilvánvalóan heroikus és köztiszteletre méltó szereplést a teljes évtizedre terjeszti ki, holott az említett általános leépítések, betiltások valójában 1984-től érik el csak Sütőt, akkor sem egyedüli kivételként, amint azt például az Ablonczy-monográfia sugallja.[675] Mint említettem ez a végső politikai elkomorulások időszaka, a nacionalista

[671] Sík Ferenc rendezői szándéka egyre határozottabban felvállalta, hogy a játéktéren feloldja a darabbeli *kint* és *bent* konvencióit. Lásd még **Tarján**, *i.m.,* 27.

[672] Vö. *Heródes napjai, i.m.,* 26. Ezt a folyamatot részletesen tárgyalják az életmű gondozói is, a következetlenséget viszont nem jegyzik meg, ahogyan azt sem, hogy elsőként még 1982 júniusában Szőcs Géza írt Marius Tabacuval tiltakozó beadványt a pártvezetéshez. Mint említettem Méliusz az írószövetségi funkcióiról is ekkor mond le a könyv megjelenése kapcsán, s erről Gáll Ernőt 1982, április 15.-én levélben értesíti is.

[673] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 227.

[674] Vö. például Székelyföld, 1999/5. Ennek a kijelentésnek a tételes cáfolatát lásd, **Kuszálik** Péter, *Lexikonok, adatok, pontosság*, in Látó, 2003/12. Különben Kántor Lajos és Kötő József könyvében minden erdélyi magyar színház műsorrendje kiolvasható, ebből az is kiderül, hogy Sütő darabjait 1984-ig folyamatosan, ezt követően korlátozva játszották. (Vö. **Kántor** Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992,* Bukarest, Kriterion, 1994.) Az Egy lócsiszárt például azért engedélyezik, mert 10 éve van folyamatosan színpadon, a bukaresti Bulandra is játsza, s még 1989-ben is műsorra tűzik a szatmáriak, igaz, sikertelenül, ekkor az előadását már nem hagyják jóvá. A Vidám sirató viszont végig kivételt képez, ezt egyáltalán nem érinti a tiltás. A Sütő-művek esetében az erdélyi színjátszás említett helyszínei alapján így is egyértelműen elmondható, hogy szerzőjük a magyar drámairodalom legtöbbet játszott kortárs magyar szerzőjeként szerepel az 1945 utáni színházi évadok játékrendjében Erdélyben. A Tiszatáj egyébként közölte Sütőnek a kolozsvári társulathoz írt levelét, köszönetnyilvánítását az Egy lócsiszár 1985-ös előadásai kapcsán. Vö. **Sütő**, *Főhajtás*, in Tiszatáj 1986/3, 9.

[675] Egy nagyköveti jelentés értelmében a helyzettel a budapesti vezetés is tisztában volt: „A nemzetiségi ügyekkel érdemben foglalkozó politikai fórumok hiányában, továbbá a magyar nemzetiség „hivatásos" politikusainak háttérbe szorítása vagy halála következtében a nemzetiségi érdekképviselet és a nemzetiségi tudat ápolása kérdésessé vált. A romániai magyarság ügyeit ezért írók és történészek igyekeznek az állami és pártszerveknél képviselni." „Véleményüket a demokratikus intézmények hiányában a kulturális lapokban közzétett publicisztikai írások segítségével próbálják népszerűsíteni. Ez viszont a vezetést a nemzetiségi sajtó mozgásterének csökkentésére késztette (Kriterion vizsgálat, A Hét és a Korunk főszerkesztőinek leváltása stb.) és a cenzúrázási gyakorlat további erősödéséhez vezetett." Vö.- *Barity Miklós nagykövet jelentése, 1985, i.m.*

román politika eluralkodásának ideje. Ezekben az években váltják le többek között Gáll Ernőt, Huszár Sándort és helyettesét, Horváth Andort, s Sütővel együtt ekkor hagyják ki a KB-ból Domokos Gézát is. A kivándorlóhullám is ekkortól éri el Erdélyben a tetőpontját (Páskándi, Hervay, Köteles Pál, Tamás Gáspár Miklós után ekkor, a nyolcvanas évek elején-közepén távozik többek közt Csiki László, Deák Tamás, Bodor Ádám, Balla Zsófia, Láng Gusztáv, Köntös-Szabó Zoltán, Szőcs Géza, Vári Attila, Kocsis István). Már ezt megelőzően a kivándorlásnak személyes vonatkozásai is vannak a hatalom által egyre rosszabb szemmel nézett szerzőt tekintve: a nyolcvanas évek elején leánya és annak családja, később fia is Magyarországra települ.[676] Ezek alapján inkább az csoda, hogy 1984-ig Sütő korábbi funkcióit egyáltalán megtarthatta (főszerkesztőségét 1989-ig!), könyveit 1984-ig Romániában kiadhatták, darabjait pedig, ha részlegesen is, de ezt követően is játszhatták. Persze még így is van bőven ellenpélda a túlzó megállapításokra. Hasonlóan járnak el ugyanis a különböző lexikonok és Ki-Kicsodák is, itt is számtalan, a kialakult képet megerősítő aránytalanságokra vagy hiányosságokra figyelhetünk. A legfrissebb, 2006-os évnek szánt *Ki-Kicsoda*[677] is úgy tudja a szerzővel kapcsolatosan, hogy már „1980-1981-ben betiltják műveinek kiadását, drámáinak színre vitelét, nyilvános írói szereplését", s mindezt „pártellenes politika vádjával".[678] Mint említettem, nem a vád valósságában, pusztán az adatok és időpont helytelensége által a heroizálás szükségességében kételkedve emlékeztetnék, hogy Sütő csak 1984 után kerül, elsősorban színpadi műveit érintő részleges tiltásra. (1982-ig még Írószövetségi alelnök, 1982-ben és 1983-ban is drámakötetei jelenhetnek meg, s mint írtam az *Advent* egyik korábbi részletét, *Jégmadár* címen a cenzúra is átengedi, melyet az Igaz Szó közöl 1985 októberében!)[679]

Pedig Sütő írói kvalitásai és társadalmi szerepvállalásainak érdemei egyaránt fölöslegessé teszik, hogy ott is dramatizálni kelljen az életutat, ahol inkább árnyalni lenne célszerű. Mind Bertha, mind Ablonczy hangsúlyozza, hogy a szerző nem lehetett jelen az *Advent* bemutatóján, a hatóságok nem engedélyezték kiutazását. Később több, az életművel foglalkozó írás, beszélgetés már úgy interpretálja az életutat, hogy ekkortól Sütő a

[676] Gáll Ernő, említett naplójának 1981, december 28.-i bejegyzése: „G.G. (Gaál Gábor), Sütő, Szász (János), Bodor (Pál), Tóth Sándor, Beke (György) stb. gyermekei mennek, mentek el, ily módon tehát éppen azok kapnak csattanós pofont saját véreiktől, akik az ittmaradást, a helytállást képviselik". Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I. i.m.*

[677] *Ki-Kicsoda 2006*, I-II, szerk., **Hermann** Péter, Bp., MTI, 2006.

[678] Korábbi Ki-kicsodák, (például az 1992-ben kiadott) még tudnak a román kommunista vezetésben betöltött funkciókról is, ám itt is csúsznak az évszámok; KB-póttagsága 1977-ig van csak jelölve, ennek ellenére itt még nincs szó betiltásokról.

[679] De kisebb publikációk, köszöntők (pl. Vita Zsigmond születésnapjára, 1986-ban) később is megjelennek, amikor már könyvei valóban csak Magyarországon látnak napvilágot. Egy 1988-as, az államosítás negyvenedik évfordulójára megjelentetett román nyelvű antológiába is (Nagy István és Szász János mellett harmadik magyar szerzőként) beválogatják. Vö. *Stapin pe-al sau destin poporul*. Bucuresti, Eminescu, 1988.

nyolcvanas éveket gyakorlatilag felügyelet alatt tölti, s nem is hagyhatja el az országot. Ezt a képtelenséget egy visszaemlékezésben a szerző is megerősíti: „Közel egy évtizedig vártam útlevélre".[680] Az Ablonczy-féle monográfiában közölt életrajzi eseménysor, valamint éppen Sütő naplói és interjúi alapján is pontosan megállapítható, hogy a hetvenes évektől gyakorlatilag három esztendőt kivéve, (1977, 1984 és 1986) Sütő minden évben megfordult külföldön, elsősorban Budapesten.[681] Az ellenállószerep, a rendszer általi üldözöttség a korábbi életszakaszokra, művekre is kiterjed. A retrospektív kánonalkotás leginkább a kilencvenes évek újra megszaporodó vallomásaira jellemző, de különböző formái, mint említettem már a korábbi összegzésekben, interjúkban is fellelhető.[682] A *Pompás Gedeon* marosvásárhelyi bemutatójának állítólagos betiltása kapcsán például több egymásnak ellentmondó vallomás született.[683] Egy 1993-as évszámot viselő szerzői visszaemlékezés szerint[684] a *Pompás Gedeon*t „két héttel a bemutató után betiltották", méghozzá a pártbizottság propagandatitkára szerint azért, mert „egyházi férfiak tiltakoztak a színdarab ellen." – s végül „pártkörökben is anatéma alá került jó másfél évtizedre".[685] (Máskor több interjúban, s 1985-ös naplójában a szerző azt állította, „a hatodik előadás után levették a műsorról",[686] holott a valóságban több mint öt héten át játszották, s tizenkilenc előadást ért meg![687]) A *Csillag*ot Sütő visszaemlékezése szerint a megyei első titkár utasította vissza, *A szuzai menyegző* pedig „Marosvásárhelyt már szóba sem kerülhetett, de Kolozsvárott is rávetette magát a cenzorok hada."[688] Az *Álomkommandó*nak, mely Sütő kései visszaemlékezése szerint „a legtöbb kalamitást" okozta, már magát a szándékát sem nézték jó szemmel, s valaki fel is jelentette a Párt központi bizottságánál. Így „menekíteni" kellett.[689]

Mint a fentebbi példákból is kiderül, az aránytévesztések sajnálatosan az életút valós eseményeit, szomorú mozzanatait is feleslegesen felnagyítva emelik az értelmezés horizontjába, ám ezzel nem csupán megszépítik a történteket, vagy adott esetben heroizálják

[680] Vö. **Sütő** András, *Erdélyország mit vétettem?* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2002, 2. kötet, 266.
[681] Magyarországon vagy távolabbi országokban jár 1972 (Nyugat-Európa), 1973 (USA, Kanada), 1974 (Nyugat-Európa, Bp.), 1975 (Bp.), 1978 (Bp.), 1979 (Bp., Ausztria, Svájc), 1980 (Bp., Franciaország, Svájc), 1981 (Bp.), 1982 (Bp.), 1983 (Bp., - Illyés Gyula temetése), 1985 (Bp.), 1987. nov.–1988. jan. (Bp.), 1989 (Bp., Svájc). Romániában a nyolcvanas évektől különben kétévente lehetett egyáltalán útlevelet kérvényezni.
[682] Sütő tevékenyen vett részt saját életútja értelmezésében, s ehhez biztos fogódzókat is kívánt adni. Saját korai publicisztikájából már a nyolcvanas években magyarázatokkal ellátott válogatást készített, s később is folyamatosan adta közre válogatott írásait, beszélgetéseit, melyekből az is egyértelműen kiderült, milyen hagyomány folytatójának kívánta magát láttatni.
[683] Ezek következetlenségeiről lásd **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép*, in A Hét, 2005, március 17.
[684] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok* in UŐ, *Erdélyi változatlanságok*, Debrecen, Kossuth, 2001, 26-32.
[685] Uo., 30.
[686] Lásd az 1982-es Ablonczy-interjút, in **Sütő**, *Sárkány alszik veled*, *i.m.,* 216., illetve **Sütő**, *Heródes napjai, i.m.,* 1986 november 27.-i naplóbejegyzését, 53.
[687] Vö. **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép, i.m.*
[688] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok, i.m.,* 31.
[689] Uo.

magát a szerzőt, de megkérdőjelezhetővé, s valamelyest hiteltelenné is teszik a kánont, legalábbis azt a választott formáját, amely az életmű felől elsőrendűen a szerzői elveket értelmezi. Mindezzel egy olyan zárt rendszert alkotva, amelyben a hozzáférés a sütői világnak és műalkotásrendjének úgy rendelődik alá, hogy valójában csak akkor enged annak közelébe, ha egyfelől magunk is belehelyezkedünk a referencialitás és a keletkezéstörténet vázolt mozzanataiba, másfelől ha megtanuljuk elfogadni a szkepszis nélküli elváráshorizont alázatos, csodáló szerepköreiből adódó mozgásterét.

Szerep és/vagy mű

Az öntudatos művész saját hírnevéhez mindig is hozzájárul, a fellelhető következetlenségekre, a visszaemlékezések hiányosságára, arányainak értelmezésjellegére azonban a kanonikus kritika szinte soha nem figyelmeztet. Ehelyett (például a vitákra vagy az életút ambivalens mozzanataira tekintve) a monográfusok is többnyire szerzőjük igazának feltétlen tolmácsolásával foglalkoznak. Az érzelmi rokonság olykor végképp elvakítani látszik őket. (Jó példa erre a polémiák egyoldalú értelmezése, személyes sérelme is.) Ezt a tendenciát a hetvenedik majd hetvenötödik születésnapra megjelent Ablonczy-monográfia erősíti a leginkább. Ablonczy könyve csak formáját tekintve monográfia. A műfaj követelményeitől eltérve, tárgyát s a kötet-felépítést magát még egy írói életmű jelöli ugyan ki, az irodalom maga viszont aligha jut központi szerephez benne. Az igazi szempont a magyarság nemzeti megmaradása, s az ehhez szükséges feltételek, lehetőségek kortörténeti vizsgálata. Ablonczy nem irodalomtörténetet és nem kritikát ír, alanya iránti elkötelezettsége, érzelmi azonosulása, ha elemzésekre olykor ki is tér, kizár mindenemű bírálatot. Számára Sütő életműve meghaladhatatlan klasszikus érték, s egyértelműen az erdélyi magyar irodalom legjelentősebb teljesítménye. Bizonyításra kultikus nyelvezetében így nincs is szükség, a nyíltan egyoldalú vizsgálati módszer (akár kortörténeti vonatkozásaiban is, amennyiben Sütő személyét érinti) azonban mégis szembeötlő. Mert az életmű kétségtelen értékei mellett is, a monográfus – ahogyan Gróh Gáspár is szóvá tette – „némely ponton a Sütő-művet illető kritikát kimondatlanul a nemzetellenességgel azonosítja”.[690] A Csipkerózsika ellenvetéseiről, a későbbi áldozat-szerepek analógiájára írja, hogy a szent ügyeket megkérdőjelezők „támadása”, egyáltalán a másféle irodalomeszmény „kívülről törő veszedelmeknél is riasztóbb”, mely egyfelől nem vesz tudomást a politikai realitásokról, másfelől mégis benne személyes ellentét, Panek „hiúsága”, szerzői féltékenysége kap csak

[690] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*, 188.

igazi hangsúlyokat.[691] Ugyancsak kedvelt szerzője elfogult véleményét tolmácsolva, írásai betiltása kapcsán mondja, hogy Bíró Béla említett könyve nem más, mint a hatalom ténykedése![692] Mózes Attila illetve Palotás Dezső köteteiről írt (Sütőt alig érintőlegesen említő) Berkes-féle kritika[693] pedig a kommunista rezsim által íratott lejáratás![694] Ablonczy a Tiszatáj betiltását is egyértelműen az *Advent* sikerével magyarázza.[695] Pedig Sütő kétségtelen népszerűségére korántsem a budapesti vezetéssel szembeni vélt viszonya ad magyarázatot. Az 1986 végén megjelenő *Erdély Történetét* követő időszakról maga a monográfus is azt vallja: „Itthon kontroll már alig működött, s a két ország közti korábban szokásos 'elvtársi' tiltakozások, jegyzékek érvényüket vesztették".[696] Sütő személyét tekintve pedig hozzátehetjük, Magyarországon már jóval korábban is tudták, hogy az életmű irodalompolitikai kereteken belül mozgott, tehát a nyolcvanas éveket megelőzően Romániában legfeljebb egy hatalmon belüli ellenzékiséget képviselt.

Az elfogultság és a kettős mérce, a hangsúlyok és az arányok a teljes fogadtatásra érvényesen a korábbi közéleti, hatalom-közeli pozíciókat is érintik. Az ellenálló-szerepek túlzó és fölösleges hangsúlyozása mellett, ezekben sohasem tematizálódnak azok a momentumok, melyek az erdélyi közélet köreiben többnyire nyilvánvalóak voltak, s amelyek messze túlléptek az olykor megemlített sztalinista időszak botlásain.[697] Ablonczy idézi

[691] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.

[692] Bíró könyvéről 1989 után közzétett Naplójában Sütő is azt írta „a hatalom megjelentetett ellenem egy könyvecskét". A „könyvecskét" egyébként az elemzett életművek javarészétől (a Magyarországra távozott Deák Tamás, Csíki László, Páskándi Géza, Kocsis István drámáinak elemzésétől) éppen a cenzúra 'tisztította meg', így maradtak a könyv középpontjában elsődlegesen a Sütő és Székely János-drámák. A könyv egyébként még a (részleges) tiltás előtt íródott.

[693] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Szökésben a falvédőről*, in Élet és Irodalom, 1986, április 18.

[694] A kritika-érzékenység túlzásai arra már nem reflektálnak, hogy ugyanabban az évben az említett szerző az *Advent*ről is írt a Kritikában (1986/4), korábban pedig Sütő egyes színpadi műveinél dramturgként segédkezett.

[695] Ablonczy írja: „S az Advent sikerébe nem nyugodtak bele." (Vö. *Nehéz álom*, *i.m.,* 383.) Ha ennek lett is volna realitása, akkor – mint említettem – az előadás tettértéke, s nem a szerző személye volt az oka. (Egyébként Annus és Vörös László sohasem Sütő erdélyi kéziratai miatt kapott fegyelmiket, megrovásokat.) A hatalom az általa betiltott és fél évig szüneteltetett Tiszatájban már az új – Alföldnek ígért – drámával akart kezdeni. A lap új vezetőinek társadalmi megítélésén is enyhítendő a külügyminisztérium a beérkező művet a Tiszatájnak küldte Knopp András révén, amelyre végül az Alföld szerkesztőinek érdeklődése derített fényt – s végül a 1987, júliusi szám ott közölte. A gyakran felvetett tiltott utak, kéziratok kérdése kapcsán is érdemes emlékeztetni, hogy Sütő nem 'csempészi át' kéziratait, általában a külügyminisztérium futárszolgálatával küldi őket Pestre.

[696] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 401.

[697] Bár a recepció legszívesebben teljességében elhallgatta volna Sütő korai korszakának meghatározó sematizmusait és közéleti tevékenységét. A szerzőről eddig megjelent monográfiák szintén vagy elnézően tapintatosak az említett periódussal, vagy a későbbi remeklések fényében olykor egyenesen feloldozás-jellegűek. Sütő viszont vállalta e korszakát is („Sztálint dicsőítő mondataimat az az őszinte hit táplálta, hogy a pozitív változás, amelyik minálunk a háború utáni első években végbement, az ő nevéhez kapcsolódik." - Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990), igaz, később az önvizsgálat szükségességének már láthatóan inkább önfelmentő jegyei mutatkoztak csak meg. A marosvásárhelyi írók 1956-os elítélő nyilatkozatáról: „A lényeg: hogy magam is aláírtam valamit, aminek emberszelídítő hatásában hittem, s ami egészében tökéletes tévedés volt, a félrevezetés tudományában utolérhetetlen zsarnokság mesterműve. Egy ilyen tévedést nem lehet és nem kell sem védeni, sem kimagyarázni. Hanem egy életet kell vele szembeállítani." (Vö. *Erdélyi Napló*, 1997, január 15.) Az 1956-os párthű vélemények teljes gyűjteményét

például Sütő utólagos nézetét a romániai anyanyelvhasználat ideologikus felszámolási kísérleteiről, illetve a hatalom elutasító cinikus indoklását is, („az a fontos, hogy mit mondanak, s mit írnak, s nem az, hogy milyen nyelven")[698] azt azonban már nem, hogy Sütőnek korábban milyen egyéb álláspontja, sokszor ambivalens szerepe volt. Azt is, hogy „1974 tavaszán Romániában papírtakarékosság ürügyén zsugorítani kellett a napi- és hetilapok példányszámát" s hogy „szaporodtak a megsemmisítés tényei"[699] azt viszont nem, hogy a már említett 1974-es kongresszus minden tételét a kulturális agitatív szellem jegyében (s a kisebbségeket nyíltan sértő jegyeivel együtt) képviselőként Sütő is megszavazta.[700] Ahogyan azt sem, hogy az „esemény" kapcsán Székely János révén egy közismerten szomorú vers is született.[701] Sütőnek A Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsában betöltött szerepéről írja a monográfus: Sütő „alig-alig várhatott támogatást, mert nemzetiségi szolgák, janicsárok hada népesítette be a politikai testületet. A péterffyk, a takácsok, a gerék, a vinczék légiójával kellett hadakozni."[702] Nem kérdéses, hogy a szervezet maga valóban csak látszatszervezet volt, utólagosan mégis visszatetsző, - a tehetetlenség és feleslegesség mai tudatában - a látszatpolitikát legitimáló szervezetről azt állítani, hogy a testületben Sütőt leszámítva mindenki nemzetiségi szolga volt, nem volt hát mit tenni. Az 1973-as nyíltan diszkriminatív tanügyi törvényekkel kapcsolatosan is azt állítja: „Ilyen körülmények között Sütő András nem karrierviszketegségből, hanem írótársai, barátai biztatására, Fazekas János unszolására vállalt közügyi tisztségeket".[703] Csakhogy Sütő nem a hetvenes évektől

lásd *A szocializmus védelmében. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956 október-novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban.* Marosvásárhely, ÁIMK, 1957, 254.

[698] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[699] Uo., 314.

[700] 1974-ben drasztikusan csökkentették a napilapok és folyóiratok terjedelmét és példányszámait is, ami a nemzetiségi sajtótermékeket hatványozottan sújtotta. Kolozsváron szintén ebben az évben letartóztatták Kallós Zoltánt, a moldvai csángó-magyarság folklórjának egyik legismertebb kutatóját (június 16), októberben pedig ünnepi nagygyűlést keretében keresztelték át Kolozsvárt. („Kolozsvár fennállásának 1850. évfordulója" alkalmából, Ceauşescu személyes jelenlétében mondták ki: a város hivatalos román neve - utalva a latin előzményére - ezután Cluj-Napoca lesz.) Novemberben aztán a 63. számú törvény gyakorlatilag államosított minden műkincset, kulturális hagyatékot, egyházi vagy magántulajdont is. Ilyen előzményeket követően, 1974. november 24-28.-án tartották Bukarestben az RKP. említett XI. kongresszusát!

[701] A vers: *Vidám tudomány*. - „Miféle sárból, miféle takonyból/ Gyúrhattak téged, (Megszólítás!), akit úgy/ Kedveltem egykor – hogy visz rá a lélek,/ Hogy szóval árts és tettekkel hazudj? // Szavaz a téboly. Megfosztja szavától/ A szellemet – s te szavazol vele,/ Így biztosítva kiváltságodat, hogy/ Szellemesen szavazhass ellene. // Jutalomképpen tiéd a kiváltság,/ Hogy jogod legyen tiltakozni – épp/ A tiltakozók jogait betiltó/ Egyetértésed bő jutalmaképp!/ Megszavazni, hogy pofázhass, pofázni,/ Hogy megszavazhasd, bármit kérnek is;/ Hatalommal a népet, a hatalmat/ Néppel zsarolni – tudomány ez is. // Szeretnek érte, mindkettő szeret még,/ Egyik sikert, a másik posztot ad. // De hát, jóember, legalább te mérd fel:/ Hány lovat ülsz meg egyetlen fenékkel?// Vagy hány fenékkel egyetlen lovat?- Az 1974-ben keletkezett vers (alcím gyanánt: „Abból az alkalomból, hogy a Nagy Nemzetgyűlés – egyhangúlag – új sajtótörvényt szavazott meg.") megírását követően természetesen nem jelenhetett meg, s a megszólított írótárs keresztneve egészen a kilencvenes évekig – zárójelezve anonim maradt. A magyarországi fogadtatásban persze nem volt helyük az esetleges ilyen véleményeknek.

[702] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[703] Uo.

kezdődően vállalt csak közügyi-politikai tisztségeket.[704] Az ambivalens diszkurzus, amely értelmében Sütő „öntudatosan ötvözte hatalomközeli pozícióját a hatalomkritikával"[705] sok esetben a hetvenes évek végéig, nyolcvanas évek elejéig is eltartott.[706] Sütő egészen az évtized legvégéig reménykedett ugyanis abban, hogy a kollektív kisebbségi gondok megoldhatóak lesznek párthatalmi körökön belül is. Közíróságának, írói önvizsgálatának szükségessége felől 1980-ban sem annyira szigorú, mint inkább funkcionális mérleget készített korábbi publicisztikájából.

*

A magyarországi fogadtatást tekintve nem sorolom tovább az életműnek pusztán az író személyére, életútjára, tetteire, azok megítélésére vonatkozó történelmi hangsúlyok kanonikus következetlenségeinek példáit. (Ahogyan azt sem, hogy ezek kanonikus érdekből, kényelemből, ismerethiányból, avagy fokozott tiszteletből adódtak-e). A számtalan példában közös, hogy a kultikus jegyekben a felesleges tragizálás ilyenkor a kánoni kép személyre és nem művekre szabott előfeltevéseit hivatott újra és újra alátámasztani. A kultikus elvárásrend a személyes nagyságot emeli ki, az esetleges emberi gyengékre utaló sorokat viszont következetesen elhallgatja.[707] Miközben a művek felől tekintve feleslegesnek látszhat a

[704] Balla Zsófiának adott interjúkötetében, Bodor Ádám is több helyen utal rá, hogy a moszkovita hatalomátvételt követő évtizedekben, a politikai kényszerpályára jutottak, az eleve rossz szemmel nézettek, vagy az elítéltek mellett bőven akadt példa a kisebbségi értelmiségiek körében is „egy másféle magatartásra", mint amilyen a csalódott, kiábrándult, a közéletből visszahúzódó, azt aggodalommal figyelőké volt. „Nem azokról a baloldali meggyőződésű tisztességes személyiségekről beszélek, akik korábban a szociáldemokráciában, illetve a kommunizmus eszméiben a tőkés társadalmi viszonyok alternatíváját keresték, (…) azokról a fiatalokról inkább, akik, ugyanebben a történelmi pillanatban legyőzve gyermeki igazságérzetüket, úrrá bírtak lenni bátorságukon is, engedve másféle hívásoknak, egyszerre csak ott találták magukat kipirultan lihegve a kommunista ifjúsági mozgalomban. Egyúttal a érvényesülés térfelén. Évtizedeken át elfogadták a hatalom kegyeit, kiváltságait, bírtak élni annak gőgjével is, ha kellett, az elesettekkel szemben is, együtt mulattak a zsarnokokkal, abban a hazug hitben tetszelegve, hogy ezzel a cimborálással a nemzet érdekeit szolgálják". Azok közül „akik valamilyen kettős, ám hamis küldetésvágytól áthatottan beszereztek maguknak röstellnivaló politikai titulusokat, miközben szerettek volna a nemzeti érdekek zászlóvivője szerepében is tetszelegni", Bodor nevet nem említ, az általam is idézett keserű Székely-vers idézése azonban egyértelművé teszi, kire is gondol. „Később, amikor lassacskán kezdtek kihullani a hatalom kegyeiből, némi leereszkedéssel közeledtek az addig mellőzött félhez (…) mostanában legtöbbjük már váltig azt hangoztatja, hogy éppen az erdélyi magyarság érdekében és értünk való aggódásában vállalt áldozatot, értsd ez alatt: valójában gyászos közszereplését küldetésként fogta fel". […] „A fordulat után illett volna elmakogni néhány keresetlen szót e fiatalkori eltévelyedésről, amely azért túl a férfikoron is eltartott." Vö. **Bodor**, *A börtön szaga, i.m.*, 50-53., illetve 201.

[705] A Bottoni-tanulmány által megfogalmazott, ötvenes évekre vonatkozó kettősségről lásd **Bottoni**, *i.m.*

[706] Gondoljunk csak az 1974-es említett eset után az 1978-as kiállásra, a Kiss Ferenc naplójában is említett KB-felszólalásra, miközben 1979-ben már érkezik a Herder-díj.

[707] Egy egyszerű példa Sütő kritika-érzékenységére, mely már a kezdetekben is könnyen nyomon követhető volt. Egyik korai, több magyar színpadon játszott vidám játékról a *Tékozló szerelem*-ről (mely a *Fecskeszárnyú szemöldök* és a *Szerelem, ne siess!*-ből állt össze teljes estés előadássá) 1962-ben született érdemi kritika. (Szőcs István, *Utunk*, 1962, november 2.). Miután Szőcs írását Sütő a saját maga által szerkesztett lapban dorgálta meg (*Új Élet*, 1962. december 10.) nevezett kritikus egy hónap múlva maga kényszerült némiképp megvédeni saját kritikáját: „Sütő András kitűnő polémiaírónak tartom, mégsem értem, mi szüksége van arra, hogy másokról szóló, régebbi cikkeim megállapításaira is visszatérjen, amikor csak azt akarja kifogásolni: nem dicsértem meg eléggé az ő színdarabját. […] Ha most Sütő András fejében megfordul a gondolat, vajon nem illetlenség-e, hogy

szerzőt érintő heroizálás, a kultusz alakzatai felől megkerülhetetlen a korábbi, megrostált értékelésekben kialakított hangsúlyok változatlanságához való ragaszkodás. Az értékelés persze, éppen a kanonizált értéktudatosítás érdekében, mindig is befolyás alatt történik, s ez sokszor látens módon erősíti a kánont, mert a befogadók ritkán érzékelik az olyan értékszempontok kisajátító jellegét, mint amilyeneket például a tankönyvek terjesztenek. Az említett narratívák kialakítása, ezek következetlensége az életútfeltárások és a kánonkommentárok tekintetében, ugyanakkor legtöbb esetben szerzői megnyilatkozásokon alapulnak. Az odaadó tisztelet a kánon ilyen kultikus fokozataiban alárendeli a kritikus vizsgálódásokat és a gyakorlati szkepszist a szerzői hitelesség, és a szellemi autoritás meghatározta sérthetetlenségnek.

Az értelmező szótár szerint a kultusz irodalmi/irodalomtörténeti formája is valaki vagy valami iránt megnyilvánuló, nagyfokú, gyakran túlzott, s főképpen kritikátlan tiszteletet, rajongást jelent. A kultusz kiteljesedésével, a személyes életút tragikus vonzataival megkérdőjelezhetetlen autoritásként jelentkezett élet és mű szétválaszthatatlan egysége. Sütő fogadtatására (politikai és művészi szerepköreinek keveredésére) ezért is lehet nagyrészt jellemző Kulin Ferencnek az említett 1980-as nemzet-vitában elhangzott meglátása. „Ha politikusról van szó, nem a nézetei, a programja és tényleges szerepe áll az érdeklődés középpontjában, hanem a jelleme. A művész esetében nem a műve, s annak sajátos esztétikai kvalitása képezi az ítélkezés tárgyát, hanem sorsa és elvei”.[708] A személyes sors, a történelmi háttér és (kényszer?)pálya gyakran konstruált jegyei felől az önéletrajz, vagy az önéletírás ezért egyfelől felül emelkedik a puszta tudósítás, a krónika, vagy akár az emlékirat irodalmi státusán is, műfajjá avatása viszont éppen azért jelent problémát, mert annak fogalma nemcsak esztétikai, hanem történelmi funkcióval is rendelkezik, tehát szükségképpen ideologikus meghatározottságú. Az önéletíró itt nemcsak a saját élményétől megóvó távolsággal nem rendelkezik, hanem vallott eszmei, ideológiai alapállása is mind a későbbi meghatározások fókuszába kerül. Ezek, legyen szó esszéről vagy tudósításról, riportról vagy bármely retrospektívnak tekinthető műnemről, az energiák nagyrészét egy eleve kivetített álláspont igazolására korlátozzák majd. „Az esztétikai értékek monumentális

magam védem meg a saját bírálatomat, illetve elismerésemet vele szemben, azt kell mondanom, én még azt sem tartom illetlenségnek, hogy Sütő darabja dicséretének keveslését a saját maga által fõszerkesztett lapban végzi el. Igaz, engem Sütő cinikusnak nevezett.” (*Utunk*, 1963. január 11.)

[708] Vö. **Kulin** Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6. 43. A jellemzést, mely szerint a recepciót, s az adott megítélést nem valaki munkásságának művészi, tudományos értékei, de közéleti szerepének politikai súlya minősíti, szinte a teljes Sütő-recepcióra érvényesíthetőnek véljük. Sütő jelleme, sorsa és elvei a vélt kategóriájában, hipotetikus alakzatokként formálódtak a recepciónak egy olyan elvárás-rendjében, amelyben tetszőlegesen kerültek kiválasztásra az említett kvalitásokat alátámasztó életmomentumok.

méltóságával" szemben,[709] az életrajziság elemei, s vele magának az életműnek az életrajzi-politikai meghatározottságai kerülnek előtérbe, ami gyakran azzal a veszéllyel is járhat, hogy a közvetett és közvetített figyelem csak az említett életrajzi „tények" magyarázatára, igazolására, avagy cáfolatára korlátozódik.

Az értelmezésbeli külső szempontok manapság is könnyedén megfigyelhetők, amint a korábbi értékviszonyok – melyek jórészt a korszak, a helyzet, vagy a magatartás-példázatok mentén határozták meg az életmű értékelésének viszonyítási pontjait –, ma ugyanezen pontok megkérdőjelezésével, a vélt vagy valós magatartásminták jogosságának elvetésével, és a konkrét hatalmi viszonyulások ambivalens szerzői diszkurzusai mentén ezek cáfolatával sajnos olykor a teljes életmű értékeit is megkérdőjelezik.[710] Sütő korabeli politikai szerepkörét figyelembe véve az olykor mellékesnek, ideologikusnak tűnő hozzászólások ma sem mindig esztétikai kritériumokról vitáznak.[711] A kettős kérdésfelvetések ilyen veszélyeire reflektálva ezért is sürgetendő az életmű józan megítélésében a lehetőségek szerinti elhatárolódás egyik irányból a tudományos munka igényességét aláásó politikai szenzációhajhászástól, a másikból a kultikus szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságától.[712]

Az életút fogadtatástörténetében a változó kánonmechanizmusokra figyelve persze nem hagyhatók figyelmen kívül a korábban érvényesülő következetlenségek, a pontatlanságok, vagy a szándékos heroizálások. A fogadtatás alakzatait ugyanis a kétségtelen írói kvalitások mögött a receptív viszonyulás különböző mértékű és irányú szövegei is tükrözik. A tágabb kitekintéseket ezek éppen azon okoknál fogva igénylik, amiért egy életmű története egyben befogadásának történeteként határozható meg. A szövegkritikai kiadások, illetve a kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként is funkcionál. A befogadás és a mai kanonikus hely ezért sem lehet független a hagyománytól, mivel a szövegek csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők.

[709] Ahogyan de Man állította. Vö. **de Man**, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

[710] S ha a kánon receptív stratégiái sohasem csak a művekre vagy a szépíró személyére figyeltek, de a közéletire is, akkor a későbbi szemléletek, értékelések vagy az esetleges kiigazítások sem egy író műveit értékelik majd, hanem egy hatalommal felruházottét, sohasem kerülve meg annak közéleti tetteit és politikai magatartását.

[711] Jó példa erre a 2005 tavaszán, *A Hét* hasábjain lezajlott vita. Stefano Bottoni általam is említett tanulmányának (mely a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának dialektikájában Földes László egykori politikai meghurcolását szigorúan történész szemmel elemezte, s előrebocsátotta, hogy kategorikusan elhatárolódik mind a leleplező stratégiáktól, mind a mitikus közösségi egységkép csak csodálatra igényt tartó, s szükség esetén akár elhallgató attitűdjeitől) újraközlése révén megindult polémia, az eredeti mellékszereplőből központivá emelt sütői szerepmegítélések révén vált a vélemények egymás mellett elbeszélő fórumává.

[712] Vö. a vitával kapcsolatos írásomban foglaltakkal, **Boka** László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Különböző irodalomszemléletek

Mennyiben térhetünk ki akkor a feleslegesnek mondott dichotómiák tárgyalása elől, s mennyiben célszerű ismét közösségi és individualista, célelvű és autonóm, programos és immanens, küldetéses és esztétikai kettősségekre korlátoznunk vizsgálódásainkat? Amint a kánonháború amerikai vitája kapcsán utaltam rá, Edward Said egy ponton azt állította, hogy egyesek elfogultságaikban nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között. Az erdélyi irodalmat vizsgáló utóbbi évtizedek tapasztalata azt erősíti, mintha nem akarnánk, vagy nem tudnánk a provinciális-egyetemes, népi-urbánus újraképződő zsákutcáitól szabadulni, de ami még rosszabb, ezek mentén nem tudunk különbséget tenni jó írás és morális magatartásminta, jó írás és érzelmi nivelláció, jó írás és ellenzéki szerepkörök dominálta ideologikus egységek szükséges kritikai újraértése közt sem. A realista ábrázolásmód és a különböző kollektív irodalomeszmények, vagy a metaforikus allúziókkal teli, sejtetős – mert a tiltásban kimondhatatlan – nemzetiségi elnyomatást tematizáló írói valóságlátás egyfelől lehet ugyan egyszólamú, ám művészi hatását és megformáltságának fokát aligha szükségszerű, hogy annak tekintsék. Az a szemlélet másfelől, amely számára a művön kívüli valóság nem, vagy csak igen kis mértékben értékelhető, az így konstruált kánonnal szemben bármilyen külső körülménytől függetlenül a történő episztémé újraértésében is csak egy korábbi időszak és irodalomeszme emlékműveként tekint majd a funkcionális kollektív-képviseleti diszkurzusfajtákra. Persze még ettől sem igazolható egyik alábbi álláspont sem. „A küldetéses író *valamiért* ír. Ő azt mondja, a népért, de ez „az esztétista ars poeticával szembeállítva csak annyit jelent: valamely ügy érdekében. Az esztétisták szemével nézve ugyanis egyre megy, mi az az ügy. S a mi mai szélsőséges esztétistáink szerint, ha valaki *célból* ír, akkor már az is mindegy, rosszul-e vagy jól, mert nem tartozik az irodalmilag értékelhető jelenségek körébe.”[713] Amennyire láthatóan elfogult ez utóbbi megállapítás, ugyanennyire lehet csak jogosult a következő. „Ha hagyják” – (ti. a funkcionális irodalom hívei, például a népiek) – „hogy mások interpretálják feltételezett szándékaikat, akkor a népi azt fogja jelenteni, hogy divatjamúlt tollforgató, aki valaha rászokott a politika kábítószerére, s most betege annak, hogy nem érezheti elég fontosnak magát”.[714] Az olykor éles konceptuális különbségek ellenére is (például a morális, a szociológiai és esztétikai szempontok közt), kétségtelen, hogy ezek egymásra gyakorolt hatása a kor irodalomtörténeti fejtegetéseiben és a recepció alakulásában nagyon is

[713] Vö. **Ács** Margit, *i.m.*
[714] Uo.

meghatározó lehet. Az a kanonikus többrendszerűség-elmélet, melyre utaltam, a társadalomtudományok terén éppen annak az elgondolásnak adott hangot, miszerint különböző rendszerek egyidőben, egyszerre az irodalmi értekezésnek különböző szeleteit a legkülönbözőbb mértékben és irányban is módosítani tudják. A formális kanonikus kritikákra jellemző dicséretek, illetve az elhárítások, a tapintatos elhallgatások (melyek persze az említett modern esztétikák elleni életművet szegélyező kirohanásokból is következhetnek[715]) a kánon egyoldalúságára figyelmeztetnek, viszont nem nyújtanak működőképes alternatívákat az esetleges értelmezések táguló keretei közt, amint azok teljes elvetését sugallják. Az továbbra is kétségtelennek látszik, hogy egyáltalán nem mindegy irodalom vagy irodalmi értekezések alatt valójában mit is értünk. Mint jómagam is többször utaltam rá, lehet az erdélyi irodalmi életnek bizonyos regisztereiről, preferált kánonjairól, mint sokszor idejétmúlt értekezésmódokról beszélni, de ez semmiképp sem jelentheti magának a korabeli szépirodalomnak valamiféle összességében vett konzervativizmusát vagy divatjamúlt létét, ilyetén való szűkítő meghatározását.

A hatástörténeti szemlélet rávilágíthat, hogy az említett intézmények hiányában, egy erre az alapvető intézményi hálóra is alapuló társadalmi önmeghatározás és identitásképzés esetében, a szépirodalom kénytelen lehetett mellékes funkciókat is ellátni. Ahogyan általában az is jellemző, hogy az irodalmi élet elöljárói maguk is tevékeny részesei a szépirodalom alakulásának, amely viszont egyáltalán nem korlátozható csupán diktatórikus állami berendezkedésből fakadó kényszer-motivációkra, s nem vezethető vissza csupán nyíltan manifesztálódó, ideológiai cenzoriális apparátusokra. Az írói/irodalomtörténészi szereplehetőségekben ritkán érvényesül olyan nézet, amely elismerné az egyéni motivációk, a szakmai karrier és a hatalmi aspirációk jelenvalóságát. Eszközszerep és propagandaérték kapcsán ráadásul már utaltam rá, az ellenzéki, megtűrt vagy esetünkben lappangó

[715] A kritikát és mellőzöttséget nehezen viselő szerző meglehetősen hevesen utasít el ugyanis minden egyéb véleményt, vagy észrevételt az utóbbi években is. A „modernkedő" irányokra szórt lekicsinylő jelzők után olykor a normák megítélésének másféle lehetőségeit és a paralell kánonok egyéb létjogosultságát hangoztatja, ám a történelmi tudat alakzatainak végsősoron kollektív felfogásában bízik. (A Csipkerózsika-vita után hét évvel írott jegyzetében így emlékezett. „Le kellett újra szögeznem, hogy semmi bajom semmiféle avantgárddal, ha nem tagadja az ember és ember közötti kommunikáció szükségességét és lehetőségét; ha – külföld szerint – az értelmetlenség orgiájával, félálomban motyorgott félszavas értelem majomszintjén összehordott makogással, biciklironcs-kiállítás olvasóját-nézőjét nem tekinti elmebajosnak, Petőfit, Adyt, József Attilát nyilvánítja a magyar költészet »megrontójának« ". - Lásd többek között **Ablonczy,** *i.m.,* 384-385.) A látszólagos visszafogottság ellenére az egyéb nemzetietlen, „modernkedő felfogások" elítélése újra és újra feltűnik., így legutóbb az *Erdélyi változatlanságok*ban (2001) is dühödt kiszólások, kifakadások formájában, a másság, az „esztéticizmus", az avantgárd irányzatok, modernség és individualizmus ellen. Annak ellenére, hogy a könyv fülszövege még a különböző nézőpontok és irodalomeszmények létjogosultságát hangoztatja, a kötetben a más értékítéletre vállalkozók immár szellemi diktatúrát fenntartókként idéztetnek meg. Ők a „szellemi kucséberek", „konjunktúrakibicek", „anacionális kékharisnyák" vagy egyszerűen „divatmajmok".

diszkurzusok által biztosított „támasz” is lehetett éppoly autoriter hatásában, mint a hatalmi ideológiák terjesztését biztosító hivatalos propaganda.[716]

Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?

Ha a kánonfeltárások alapvető kérdésirányát továbbra is abban jelöljük meg, hogy miként hatottak ezek a szövegek a maguk objektívnak tetsző korabeli értékelveik és érdekeltségeik szerint, a kánoni változó elvárásrend értelmében célszerű vizsgálni a magyarországi fogadtatás máig tartó, különböző irányú, elvű, érdeklődésű és intenzitású szövegeit. Vagyis visszatérve egyik kiinduló kérdésünkhöz, a művek felől továbbra is érvényes, hogy mindez akkor is így alakult volna, ha Sütő történetesen nem kisebbségi helyzetből, nem elnyomott, (tehát valamilyen formában eleve) ellenzéki szerepkörből nyilatkozott volna meg, ha nem tiltott, a hatalom által megfigyelt, megfenyegetett, meghurcolt szerző került volna az előtérbe? S akkor is, ha az életműben a kilencvenes évek új erdélyi időszámítása nem éppen a véres marosvásárhelyi eseményekkel kezdődik? Meglehetősen érzékeny kérdésfelvetések ezek, de a felesleges heroizálás hiteltelenné teheti az életműnek azokat a stabil értékeit is, melyek nem szorulnának ilyen gyámkodó, infantilizáló hangnemre. A bennük megtestesülő magatartásminta olyan morális-esztétikai értékkritériummá lép ugyanis elő, amely élethelyzetekhez köti, s az ezekben vállalt magatartás alapján ítéli meg a szerzőt, s rajta keresztül csak másodlagosan műveit. Csakhogy e szemlélet – mint utaltam rá – referencialitásának változó alapjai vagy esetleges cáfolata révén könnyedén az alkalmazott értékszemlélet esendőségét mutathatja meg. Ennek mai veszélye részben éppen abból táplálkozik, hogy a magyar szellemi élet a kilencvenes években sem volt képes kritikus objektivitással mérlegre tenni az életművet[717], elválasztani az életpálya egyéb jelentéses aktusaitól, egyáltalán maguknak a műveknek az esztétikai mérlegelését árnyalni, egyéb életművekkel összemérve strukturáltabbnak látni. A kilencvenes évek nyitányának társadalmi-politikai eseményei és szerepkörei teljességgel ellehetetlenítették az elvonatkoztatást műveinek egyéb, mint esztétikai minősítéseitől. Az *írói* életmű reális értékelése ezért sem mai kívánság. „Mert Magyarországon aki foglalkozik vele,

[716] A választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai, a népszolgálat funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkozott. Ennek elvárás-szintű továbbélése a kilencvenes évek elején még erőteljesen határozta meg az irodalomról szóló polémiákat Erdélyben és Magyarországon egyaránt. „Tulajdonképpen akkor fejeződött be az irányított kultúra kialakulása, amikor az öncélúság tilalma a vérünkké vált. Szinte magának a művészetnek a definíciójaként működik, akárcsak a régi kultúrában az autonómia elve. Kérdezd meg az iskolásgyereket, mi a művészet, azt fogja válaszolni: az, ami szolgál valamit.” – Vö., **Haraszti** Miklós, *A cenzúra esztétikája*, Bp., Magvető, 1991.

[717] Persze sok egyéb életműhöz hasonlóan, (mint amilyen a Wass Albertté manapság) amelyek (többnyire a korábbi tiltások megszűnése révén is, de) nem feltétlen szépírói minőségeik által tettek csak szert óriási népszerűségre.

az dicséri, aki pedig rossznak tartja, az nem foglalkozik vele. Tehát ez egy valós probléma, ami nincs kibeszélve. Tehát az, hogy Sütő András irodalmi jelentősége, szerepe – nem a politikusi vagy félpolitikusi szerepre gondolok, arra, hogy neki milyen szimbolikus helye lenne az erdélyi közéletben – nincs tisztázva, összemosódott azzal a képpel, amikor a kórházi ágyon mutatják, mint a marosvásárhelyi események áldozatát."[718]

Kérdés persze, hogy lehetséges-e egyáltalán különválasztva, a „félpolitikusi" szerepköröktől mentesen szemlélni az írói életművet, mikor – mint láthattuk – a korábbi értelmezések fókuszában is folyamatosan együtt szerepelt az emberi/szerzői magatartásminta minden szegmense. Az életmű magyarországi értékelésében (akárcsak annak önnön értelmezési kereteiben), függetlenül a kortársi bírálatok leginkább elismerő, ritkábban – többnyire hallgatással – elutasító jellegétől, aligha irodalmi kérdéskörökkel közelítettek csak az író-drámaíró munkásságához. Az aktuális társadalmi és kulturális problémákra leginkább reflektáló szerzői esszényelv így legtöbbször szükségszerűen többnyire ideológiai-politikai válaszokként, magyarázatokként funkcionáló bírálatokat/véleményeket vont maga után, amelyek esetleges élét legtöbbször éppen a kisebbségi-képviseleti szerep-összefonódások, vagy a személyes életút bizonyos eseményei tompították. A kritikai rang helyett a szépirodalmi teljesítmény értékeléseiben továbbra is a dédelgető kultikusság képletei jelentették az elsődleges viszonyulási formákat. A nyolcvanas évekre az egyre sötétebbé váló romániai társadalmi kilátások következtében ugyanis egyre kevesebb színvonalas, összegző bírálat látott napvilágot, s azok többsége is megrekedt a mindennapok kényszerében a kisebbségi írói szerep áldozatvállalásánál, a moráletikai komponenseknél. Az egyéb vélemények elhallgató attitűdjei persze csak amolyan feltételezett hiányként éreztethették egy másféle szemlélet szükségszerű értékkülönbégeit, illetve az előbbi szempontok esendőségét.[719] Ehhez képest nem lehet egyszerű válaszokat adni olyan felvetésekre, melyek politikai célkitűzések, különböző ideológiai okok háttérszerepére kérdeznek rá egyes társadalmilag kitüntetett előadás sikere kapcsán. Ahogyan arra sem, hogy mennyiben használták fel az életmű népszerűségét, a szerző elismertségét, morális tartalmait a korszak politikai közéletében. Az *Álomkommandó* a színházkritikusok Magyar Dráma Díját nyerte el 1988-ban, a fővárosi tanács nívódíjban jutalmazta a darabot és az előadást egyaránt. Mégsem

[718] Lásd **Károlyi** Csaba véleményét, in Látó, 1995/11, 22.

[719] A képletesen teljes fogadtatás egyéb területeit is vizsgálva felvethető a kérdés, hogy a színikritikusok véleménye arányaiban mennyire azonos az irodalomtörténészekével? Mennyiben tekinthető vagy egyöntetűen elismerőnek, vagy leginkább csak elhallgatónak? Bécsy Tamás dramaturgiai „észrevételei" után/mellett a korszak kiemelkedő színikritikusai többnyire az elhallgatás alakzatait választották. Koltai Tamás egy alkalommal írt az egyik legjobb előadásról, a *Csillag a máglyán* pesti bemutatójáról, (Vö. **Koltai** Tamás, *Lélek a máglyán*, in Színház 1976/2.) de ezt leszámítva, akárcsak Nagy Péter, Mészáros Tamás vagy Bérczes László, gyakorlatilag nem foglalkozott az életművel.

kérdéses, hogy történeti jelentősége, s képletes politikai üzenet-jellege volt annak, hogy Sütőt ugyanekkor a Magyar Művészetért Díj kuratóriumi tagjává is megválasztották,[720] illetve hogy nem egészen egy évvel később 1989-ben, őt magát jutalmazták az említett díjjal!

Az ideológiai érdekszolgálat, mint említettem nem feltétlenül tudatos művelet. Az ideológiai „tévedés-jelleg" ebből adódóan szándékosságot sem feltételez. A szűkebb, paradigmatikus kánoni mechanizmusokban megnyilvánuló érdekviszonyok azonban olyan ideológiákat működtethetnek, amelyek fő ereje és veszélye abban állhat, hogy miközben a 'magátólértetődőség' álcáját közgondolkodási szokásokként tárják fel, saját tudatossági fokuk nem csupán a jövő felé irányul, de múltjukat is folyamatos érdek-viszonyban kísérlik meg újraértékelni és láttatni. Ez a látens szándékosság, az ideológia bújtatott kiterjesztése jellegzetes kortünetté is válik, amelyben különös hangsúlyt kaphat egy emblematikusnak választott életmű. A kilencvenes évekre már könnyen belátható volt, hogy az 1989 előtti romániai magyar értelmiségi ideológia nem vezetett eredményre, mégsem illett kritikai megjegyzéseket tenni róla. A kilencvenes évektől kezdve tovább terhelte mindezt, hogy az addig szőnyeg alá söpört kérdéskör egyszeriben tört a felszínre, s néhol az ismeretek hiánya, néhol az érzelmi elfogultságok[721], néhol különféle érdekviszonyok mentén, aszinkronitásában ágyazódott be a magyarországi napi politikai érdekviszonyokba is.

A kulturális feladatelvektől függetlenül, akár a szolgálatot, akár a szakszerűséget tekintjük az értelmiségi munkák alapelvének, (s e két fogalmat végre nem kizárólagosságukban szemléljük), nem biztos, hogy írói/közírói életutak során a döntések és vallott elvek következetessége (vagy az egyéni meggyőződés történeti kivetítésének egysége) akár látványos erőltetések közepette is mindig igazolhatóvá válna. Annál is inkább, mert a diktatúrák természetrajza éppen (a méltóság felől tekintve, s a szolgálatelv irányából is) abban állt, hogy elfogadottá tett olyan érvrendszereket, foganatosított olyan kényszerpályákat és viszonyszinteket, amelyek egyébként – a történeti „helyzet" nélkül – semmiféle társadalmi konszenzusra nem számíthattak volna. Kétségtelen viszont, hogy erkölcsi kategória nem csak egyféle, jól definiálható létezik, s mindig kérdéses az is, honnan ered, merről, s mikortól az erkölcsi késztetés. A következetes magatartás és az ellentmondásmentes szándék ráadásul egyáltalán nem olyan egyszerűen végigkövethető az életúton, mint ahogyan azt sokan tudni szerették volna. A kilencvenes évek legelején Bretter Zoltánon – Sütő naplójegyzetiről írt

[720] Tagságát jóbarátjára, Czine Mihályra ruházta.

[721] Kétségtelen, hogy mindennek hangsúlyai közel se kerülhettek volna kényszerűen-heroikus meghatározásokba, ha Magyarországon az egészséges nemzeti tudat nem lett volna évtizedekre elfojtva, s a mélyben munkáló érzelmek nem artikulálatlanul, mintegy kétségbeesésszerűen törtek volna maguknak utat.

rövid cikke kapcsán[722] – „egy tucatnyi író, politikus és publicista verte el a port. Talán ma sem tudják, – jegyezte meg ezekkel kapcsolatosan Filep Tamás – hogy véleményükből egyetlen ésszerű következtetést lehet levonni: egy puha diktatúrában a kollaboráns erkölcstelen, egy kemény diktatúrában pedig erkölcsös, mert a népért tenni valamit csak a »körön belül« lehet".[723] Filep az *Ellenpontok* dokumentumait közreadó Tóth Károly Antallal kapcsolatos írásában a fentebb említettek mellett arról is szót ejtett, hogy a „nem illik"-frázisok, a kritikák heves elutasítása gyakorta máig tovább élteti, sőt megszilárdítja az említett magatartásmintának az erkölcsi mértékké avatását. Csakhogy egy diktatúrában jórészt mindenki ellenzékinek tekinthette magát, „még azok is, akik a kommunista pártok központi bizottságaiban ültek; és sokan azok közül, akik utóbb közreműködtek a parancsuralom lebontásában, előbb a megteremtésében kaptak szerepet".[724] Azaz majdhogynem mindenki igazolhatja az életét így vagy úgy morális érvekkel, tettek hiányával, máskor azok megszépítésével, miközben sejthető, senki sincs, nem is volt, aki valamilyen szinten ne tévedett volna. Az 1989 előtti kisebbségi ideológia lényege Erdélyben ugyanis egyértelműen a megmaradás szempontjainak vetett alá mindent. Hívei és kritikusai éppúgy kénytelenek voltak belátni ezt, minthogy az értelmes cselekvés hiányában a passzív rezisztencia látszott a tettérték egyedüli forrásává válni. Mégis könnyen felismerhető, hogy az öncélú ideológia nem alapoz meg semmilyen cselekvést, a passzivitás legfeljebb csak forma lehet, semmiképp sem eredményre vezető cél. Ezért volt különös jelentősége annak is, hogy a második nyilvánosság Partiumban létrejövő formája megkülönböztette a (tudatos?) írói-reálpolitikusi ambícióktól a szamizdat radikális gondolati szabadságát. A kényszerű alkalmazkodás útja helyett, az etnikum érdekeinek defenzív védelme, hangoztatása helyett – elismerve persze a jó szándékot –, (a tények tükrében) sikertelennek, (a hathatós eszközöktől való megfosztottságában) reménytelennek, s méltóságától, lényétől idegennek mondta a hatalommal szembeni folyamatos kisebbségi védekezést.

Nyelvezet az összefoglalásokban

Művész-kép és társadalmi reprezentáció terén a magyarországi Sütő-fogadtatás kultikus jellege szerves alkotórésze a tudományos irodalomtörténeti módszertannak is. A kultusz egyberendező logikája közös beszédmódot, közös nyelvezetet rejt, melynek homogenizáló tendenciája leginkább a különböző összefoglalásokban mérhető. Az első monográfus elemzése a „tökéletes műegésznek" szólt, s az életmű szerencsés alakulásának

[722] Vö. **Bretter** Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.
[723] Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5, 108.
[724] Uo.

köszönhető műfajváltást követő gondolati igényű művekkel a középpontjában, fejlődésrajzot adott. (Monográfiája megszületésekor a hosszúra nyúlt „kiteljesedés nagy évtizede" még kitartani látszott, tehát a tetralógiával a fejlődés addigi legmagasabb, s egyenletesnek mondott fokán állt). Fölfokozott nyelvezete – egy-két sikerültebb elemző részt kivéve – leginkább a gondolati-érzelmi megjelenítésekre összpontosított, így a monográfus „annyira eggyé válik tárgyával, hogy alighanem törést jelentene a pályaképben eme szeretetteljes, megértő hang föladása".[725] A szellemi rokonság odaadó nyelvezete jellemzi a monográfusnak választott szerzőjéről írott sorait is: „Kérdéseinek mélysége, válaszainak következetes gondolatisága, szellemiségének kristályos megnyilatkozása, filozófiai veretű szövege, hagyományos építkezése, míves esszényelve a Galilei, Kegyenc s a Tiszák egyenrangú társaiként mutatja Sütő drámáit". A sűrű nyelvezet, a jelzők sora az alázatos, áhítatos megközelítésben a monográfus nyelvezetére is (a kritikák, recenziók legnagyobb hányada után) érvényessé teszi mindazt, amit kedvelt szerzőjéről ő maga megállapít, vagyis hogy „pazarló bőséggel ír". A kritikától mentes fogadtatás, a kultikus megközelítés az utólagos megszépítő életút mellett az értelmezések textuális nyomaiban is érvényesül. Az első monográfus a pályakezdő novellákat is ugyanolyan hévvel tárgyalja, mint a „kiteljesedés" időszakában született műveket, a *Demeter ajándék élete* például „az empirikus életanyag elevenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik",[726] éppúgy, mint a hetvenes-nyolcvanas évek drámai-epikus művei.[727] A szerzői példázat, a magatartás etikai elsődlegessége jórészt már itt is minden elemző szándékot háttérbe szorít, a legszélesebb olvasóközönség számára íródik. Választott szerzője „mondandója igazáról túlságosan meg akarja győzni az olvasót – helyenként szine elsodorná – nem számol a lassúbb, töprengő befogadás módozataival."[728]

Bertha Zoltán monográfiája a rendszerváltozással már a szemléleti eltérések másfajta megközelítését adhatta volna. Egyrészről az ezópuszi beszéd, a virágnyelv, a metaforizálás terhe nélkül, másrészről, mert a diktatórikus rendszer elmúltával nemcsak annak analízisét, de a kisebbségi léthelyzet önértelmezéseinek kényes kérdéseit és érdekeltségeit is elemezni lehetett volna. Az értékelméleti, eszmetörténeti fogalamak valós tisztázásán túl az esztétikai-poétikai kategóriák megváltozott helyzete is tematizálatlan maradt, s ugyanígy elmaradt a „sorsirodalom" kategóriáinak felülvizsgálata is. Bertha cserébe lét- és ismeretelméleti

[725] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 148.
[726] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 103.
[727] Mellesleg kérdőjeles időtállóságukat az is sejteti, hogy néhány korai összegyűjtés után szerzőjük nem sorolta őket későbbi „felnőtt" kötetbe.
[728] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján viszont a várt műelemzések, a művekkel való foglalatoskodás is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása irányából, az értékpusztulás felől tematizálódik. A kulturális önazonosságban megtestesülő örök értékek eltűnése ellen így aztán minden írói törekvés felértékelődik. Mint említettem, a baloldali elkötelezettség, az 1945 utáni „igyekezet" is a nemzetiségi önmegtartás kétséges esélyeinek növelése által nyer elismerést, s a népiség „kollektivista viselkedéstana", vagy a transzszilvanizmus megújuló eszmeisége is mind ilyen alapon kap helyet a monográfiában.

A harmadik 'monográfia' elfogultságaiban a kritikai szemlélet teljes hiánya legfeljebb „lélektanilag" függhet össze „a nemzeti szempont meghatározó voltával, de pusztán abból nem vezethető le."[729] A nemzeti küldetéstudat jegyében az eltérő értékű teljesítmények közti különbségek elhomályosulnak vagy meg sem említődnek, s a személyes elkötelezettség mögött a társadalomrajz „katasztrófavonulatával szemben a Sütő-pályakép töretlen művészi sikertörténet"-ként idéztetik meg.[730] A monográfia túlzásaival kapcsolatosan ezért Gróh Gáspár is arra az álláspontra jut, hogy az elfogultságnak ez a foka végeredményben a megalapozott dicséretek hitelességét is csorbítja,[731] ahogyan, mint utaltam rá, a személyes élettörténetek, az önéletírás és a konstruált múlt hitelességét is csorbíthatják a különböző életrajzi adatok gyakori 'kiszínezései'.

Mindhárom monográfia általános hiányossága egyébként, hogy nem tárják fel az életműről szóló teljes irodalmat, csak a romániai illetve magyarországi szakirodalomra támaszkodik, s abból is meglehetősen önkényesen válogat.[732] Jól mutatja mindezt, hogy bár több monografikus feldogozás született (s bizonyos fokig Sütő drámáinak összefoglaló, kötetszerű elemzései is annak tekinthetők), máig nem készült az életműről teljes bibliográfia.[733] A különböző válogatások viszont tudatos szelekciókra engednek következtetni, amelyekben a csekély számú, „negatív", esetlegesen kritikusabb hangokat is megütő írások természetesen egyáltalán nem lelhetők fel.

[729] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.*, 188.
[730] Uo.
[731] Uo., 189.
[732] A *Csillag a máglyán* esetén például (mely tematikát a korban Sütőt megelőzve Páskándi verse – *Szervétusz a máglyán* - is fedolgozott) bár nem, vagy csak rézben tartozik a mű értékvonulatához, mégis az oly sok külsődleges szempont mellett egyetlen monográfus sem válaszolt arra a kérdésfelvetésre, amelyik érthetetlennek mondta Sütő hallgatását Stefan Zweig egyik könyvéről, (*Harc egy gondolat körül. Castellio és Calvin,* Bp. Rózsavölgyi és társa, 1937.) amelyik akár több is lehetett őszinte inspirációnál. (Robotos Imre szerint a könyv Sütőt nemcsak megihlette, szövegátvételekre is indította). Vö. **Robotos** Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997, 258-263.
[733] Jelenleg Kuszálik Péter dolgozik rajta.

Az értelmezés világa

A felvázolni kívánt receptív alakulásrend után is érdemes lehet megkérdeznünk, mennyire képes ez a fajta szemlélet túllépni a prakticizmustól és a nemzeti-társadalmi didaktizmustól való függőségen. A szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmákból eredő kritikai meggyőződés, vagy az "elhomályosult" tekintet némely irodalomtörténészi megközelítésben olyan bonthatatlannak tűnő értelmezési vonulatot képvisel, amely a kultikus írói-kritikusi párhuzamokban mérhető. A kritikus is *tanú*, s ez hivatott hitelesíteni tevékenységét. Az általa létrehozott szövegek szimbólumok, amelyek nem helyettesíthetik ugyan magukat a műveket, de képviselik azokat az irodalomtörténeti leírásokban/narratívákban. A kritikus fő funkciója ebben az összefüggésben az olvasás többrétű társadalmi szabályozása, az irodalom társadalmi integrációja s így annak intézményesítése lesz. A szabályozás persze többrétű, hiszen a feladat magába foglalja mind a professzionális, mind a hagyományos, öncélú olvasással szemben támasztott követelményeket. A kritikus másik hagyományos feladata tehát tekintetbe venni, kihez beszél, és annak megfelelően alkalmazni a diszkurzív kontextusokat az értelmezésben. Ez "befelé", a profi olvasás szakmai köre felé értelemszerűen a minél nagyobb részletességet, minél magasabb fokú differenciáltságot jelenti, az értelmezés elvi lezárhatatlanságának és a döntés elvi lehetetlenségének állítását is. A nagyközönség néma olvasó*tömege* számára viszont mindig kevésbé differenciált, az értékhierarchiát világosan kijelölő szimbólumok születnek, mert ezek segítik az olyan ideologikus egységek képzetének kialakítását, mint a nemzet vagy a mi-tudatú kulturális közösség, s ezt többek között épp a kultusz olvastatási stratégiája és hermeneutikai szerkezete segíti elérni.[734] A kultikus irodalomtörténeti diszkurzus tehát művek szimbólumaiból, különböző szempontú redukcióiból áll, ám *nem* feltétlenül magukból a művekből.

A kultikus nyelv általános elfogadása egy értelmező közösség egységét, szemléletazonosságát is tükrözi. Az érvelés mindig rendelkezik valamiféle tónussal, amely cél vagy feladat tekintetében is értelmezhető, s ez az argumentációt már újfajta modalitással egészíti ki: valóságábrázoló, leíró funkciója performativitással társul. Ennek ételmében a befogadók oldalán olyan hozzáállást jelöl ki, amely a kijelentést nem igazságértéke, csupán legitimitása tekintetében ítélheti meg. Hasonló mindez némiképp ahhoz a Lyotard által hangsúlyozott elképzeléshez, melyben narratív legitimitást épp az egyidejűség kapcsán nyer

[734] Ezzel kapcsolatosan lásd részletesebben **Rákai** Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

a szövegekben megszólaló szerző és közönsége.[735] Az értelmezői csoportosulásokat, akár a társadalmi „képzelt" közösséget amúgy semmi sem jellemzi jobban, mint közösség-voltának éppen azon meghatározottsága, amelyben kölcsönös hiten alapuló módon értik meg társadalmi kötelékünknek azt a természetét, amelyen szolidaritásuk nyugszik.[736] A kanonizációban, mint szövegek és értelmezések együttes legitimációs formáiban az értelmezés önkényének és az értelem rögzítettségének átmenetét, „interszubjektív hézag"-át[737] éppen az értelmezőközösségek vallott szemléletazonossága által ismerhetjük fel, s a kultusz során már csak ez utóbbi mozzanat, a végső rögzítettség, mint értelmező fölött álló, magasztos és sérthetetlen entitás, tételezett örök igazság van jelen.

Amennyiben Habermas négy jól megkülönböztethető cselekvésfogalmát[738] (a célelvűt, a normavezéreltet, a dramaturgiait és a kommunikatívat) a fogadtatás diszkurzusaira alkalmaznánk, valószínüleg többnyire csak együttesen érvényesíthetnénk ezeket. Bennük a normavezérelt beszédmód a konvencionális-közösségi cselekvés által generált magatartás-elvárásokat jelenti, míg a dramaturgiai például az olvasóközönség és az őket „beavatni hivatottak" interakciójában érvényesül. A társadalmi funkcióban a képviselet s a küldetés egy értelmezői közösség érdekét, annak felemelkedését szolgálja. A képviseletben az egyéni küldetés, a tanító vagy a felhívó jellegben pedig a kollektív célelvűség hangsúlyozódik.[739]

Szegedy-Maszák Mihály az újabbkori költészeti szereplehetőségekről szóló átfogó tanulmányában tekintette át többek közt a hagyományos erkölcsi tanító, a politikus-költő és a nemzeti költő szerepköreit. Képviseleti íróságában mindhárom könnyedén alkalmazható a sütői életműre. Benne az erkölcsi tanító egyszersmind felvilágosító szerepkörrel is rendelkezik, akit ráadásul „sok esetben gerincessége, vagy bátorsága miatt dicsértek....".[740] A politikai összefonódásokon túl a hatalommal való „szembeszállás" írói szerepvállalása, a művészet mint kihágás teóriája Sütő aktivista prekoncepciói helyébe a hetvenes évekre a társadalmi küldetést nem feladó, csupán a marxista szemléletek után a kisebbségi közösség

[735] Vö. **Lyotard**, Jean-Francois, *A posztmodern állapot*, in UŐ, *A posztmodern állapot*. Bp., Századvég-Gond, 1993, 51.
[736] Az értelmezői közösségekről Fish kapcsán lásd még **Kálmán C.** György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, Bp., Balassi, 2001, kötetben megfogalmazottakat.
[737] Odorics Ferenc kifejezése. – Vö. *Az értelmező közösségek elmélete, i.m.,* 64.
[738] Vö. **Habermas**, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.
[739] A megismerendő tárgy elsődlegessége – esetünkben a nemzetiségi lét problémái – a megismerő emberrel szemben, vagy más szóval az olvasói alávetettség a kánon közösségi jellegében, egyértelműsíti, hogy mind a szerző, mind olvasója, amennyiben „céljaik magasabb rendű értéket képviselnek, mint az egyén", „csak mint a csoport tagja számíthat közmegbecsülésre, vagyis csak akkor és csak annyiban, amennyiben fáradozik az általánosan elfogadott közös ügy érdekében.". Vö. **Hayek**, A. Friedrich, *Miért a legrosszabbak jutnak rendszerint a csúcsra*, in Korunk, 1993/2, 49.
[740] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Szerepjátszás és költészet*., in UŐ, *Minta a szőnyegen*, *i.m,* 72.

nemzeti-kollektív érdekvédelme felé forduló, olykor transzszilván-analógiákra utaló eszmék bizonyos sémáit ülteti.[741] A hetvenes évek közepétől-végétől (Sütő valós magyarországi sikereinek kiszélesedésétől) a recepció origójába éppen a transzszilvanizmus művészi erkölcstana kerül, illetve a teológiai eredetű szenvedésetikája válik meghatározóvá. S bár az életmű elsődleges értelmezése sok tekintetben (így a sajátosság méltósága révén is) ugyan kapcsolódni látszik a kissé egyoldalúan értelmezett transzszilvanizmushoz, illetve a transzszilván életérzés bizonyos korábbi mintáihoz, a „szembeszállás tragikumában"[742]az értelmezések elfeledni látszanak, hogy az érettebb Sütő művek éppen az önálló értékek egyetemes létjogáról, a szenvedés értelmetlenségéről, az erdélyiség mitikus formáinak indokolatlanságairól, illetve egy kérdéskör többféle megközelíthetőségéről is tanúbizonyságot tesznek. Az alaposabb kritikai fogadtatás híján, a felületesebb értékelések mindig egy utólagosan megállapított értékrend felől (s leginkább a vallomások, naplók, vagy éppen a nem túl szerencsés viták perspektívájából) szemlélik az életművet, legtöbbször a szerző önértelmezéseiből vonva le a Sütő-kánon aktív jellemvonásait.

A konkrét műelemzések és a kortárs összevetések kritikai megspórolása, korábban részint az ismerethiányok elfedésére szolgált, részint a bejáratott utak, a kényelmes tájékozódás biztonságát adta. A kanonikus interpretációk módszertanába tartozott az is, amint egyszerű megfeleltetésekkel az Erdélyről kialakult magyarországi összképnek jellemzően sematikus jelrendszerét használta. Olyat, amelyik egy romantikus ideál minden stilizáltságával próbált kompenzálni egy addig kényszerűen elfeledtetett, a napi politikai gyakorlat által száműzött örökségszegmenst. Magára a szépirodalomra, illetve az irodalmi folyamatokra tekintve, annak hitelessége szempontjából nem feltétlenül, eszmei tartalmai miatt viszont mindenképpen egy a korban meghatározó s korábbi tiltásai folytán eszméltető erejű irányzatot képviselt. A magyarországi publikum elfogultságát, ismereteinek kétségkívül leszűkített tartalmait éppen ennek a kapcsolatnak „örökségjellege" is mutatta, amelyik jobb híján a múlthoz igazítva próbált ismeretterjesztő lelkesedéssel világszemlélet-formáló munkába. A nyolcvanas évek derekára Magyarországon leginkább csak a háború utáni nemzedék, vagy legfeljebb az első két Forrás-generáció tagjai válhattak ismertté, arányaiban már elenyésző megmérettetés jutott a hetvenes-nyolcvanas évek „fiataljainak". S az említett

[741] A receptív viszonyokat tekintve a tényirodalom a hetvenes évektől a határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatos elvárásokban éppúgy folytatódik, csak tudatosodik, hogy eddig „a forrongó valóság helyett, mintha inkább az elképzelt ideáról beszéltek volna." (Vö. **Czine**, *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava, 1970, október 17). A kimondhatóság fokozataival a hetvenes évek elején a közösségi gondok bemutatása, „gondjainak minden oldalú körüljárása" (Vö. **Ilia**, *Anyám, i.m.,* 1493.) még a tényirodalom kontinuitásában jellemző csupán, a nyolcvanas években viszont már a nemzetiségi jogfosztások következtében a teljes magyarság és a nemzeti hagyományok képviselete szempontjából is irányadóvá válik.

[742] **Bertha**, *i.m.,* 30.

generációkból is leginkább a kialakított jelrendszernek megfelelő írói életutak, a népi, nemzeti, kollektív beszédmódot képviselők kerültek előtérbe. Nem kis szerepe volt ebben a kialakított sémáknak: a szűkebb társadalomrajznak, az anekdotikus történetszövésnek, az erdélyi népéletnek, a nyelv-féltő, óvó tradicionalizmusnak, vagy a nemzeti sorstragédiáknak, a történelem és természetábrázolás transzszilván hagyományainak. A Tamási által, Nyírő által megformált, vagy éppen Sütő felől legalább részben továbbvitt hagyomány világának.[743]

Mű és írója szétválaszthatatlanságának receptív viszonyrendszerében a megmaradás esztétikája, a sajátosság méltósága is a sütői név által[744] telítődött funkcionális tartalommal, amely képviseleti hatásában ugyanakkor kiteljesítette a teljes erdélyi irodalomképre az így tárgyalt normákat és értékelveket. A korszak meghatározó magyarországi recepciója az erdélyi irodalmat elsődlegesen Sütőhöz mérve, csupán mint kisebbségi elkötelezettségű, értékmentő, anyanyelvápoló irodalmat, a művészt pedig, mint a közösség exponensét, szószólóját kívánta bemutatni. A honmentő retorikák uralta fogadtatástörténet reflexeinek említett merevsége, mely szerint a kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés manapság is változatlan, elfedte a tárgyalt korszak irodalmi strukturáltságát, árnyalatait, amint azt egy hajdani, különböző érdekkörökből vagy éppen kényszerűségből konstruált tendenciózus kánon szemszögéből láttatta, tovább éltette viszont a körülmények megszabta, mégis személyre szabott kultikus kép keretlehetőségeit és választott emblematikusságát.

Mindemellett is fontos hangsúlyozni, hogy 1989-et követően is érvényben maradtak az erős érzelmi hatványok. Bertha Zoltán a nyolcvanas évek romániai irodalmáról, a vitákról (s bennük Sütő szerepeiről) szólva a kilencvenes évekből ugyan belátta, hogy gyakran „a megítélési és értékbizonytalanságok, vagy elfogultságok tévedésekhez vezetnek; filozófiai, etikai szempontok összekeveréséhez, tisztázatlanságához”.[745] (Ilyen a Csipkerózsika-vitában csúcsosodó tematikus jelleg, a „megfelelő” témaválasztás és írói magatartás értékmércévé avatása, illetve az egyetemesnek és a közösséginek a felesleges szembeállítása.) De a megítélésbeli elfogultság tudata a gyakorlatban mégsem tudta kizárni mindezt. Az erdélyi magyar irodalom nyolcvanas éveit tárgyaló fejezet nyitómondata szerint ugyanis „A mai

[743] Ha a kortársak közül Bálint Tibor (*Zokogó majom*) a ’Sánta Angyalok utcáját’, Szilágyi István (*Kő hull apadó kútba*) pedig a századeleji, leginkább csak a tudatokban tovább ható, maradványaiban létező szilágysági kisváros hangulatát idézte meg, Sütő merőben más tradíciókat, más irodalmi vonalat élesztett fel, amint a mezőségi parasztságon keresztül a szórványmagyarság életét, gyakorlati problémáit jelenítette meg.

[744] A szerzőség problematikáját illetően érdekes történeti megközelítést adó Foucault állapította meg, hogy a szerzőség előtérbe-kerülése gyakorlatilag a természettudományokkal fordítottan arányosan vált a jelenkorban mintegy egyedüli rendezőelvvé. Míg a középkorban a tudományok területén volt döntőnek mondható a szerző személye, s az irodalom, vagy a filozófia gyakorta névtelen középkori művekkel számolt, addig a jelenkorra ez arányaiban változott meg. „A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.” Vö. **Foucault**, Michel, *A diskurzus rendje*, in *A Fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk,* (ford, vál. **Romhányi Török** Gábor) Bp., Pallas Stúdió, 1999, 54.

[745] Vö. **Bertha** Zoltán, *Gond és mű*, Bp., Széphalom könyvműhely, 1994.

erdélyi irodalomról – mint ahogy az erdélyi kérdés egészéről – nehéz a megrendülés alapvető élménye nélkül beszélni."[746] Pontosabban az irodalomról „az erdélyi kérdés egésze" nélkül meg sem kíséreltetett beszélni, ebben viszont valóban nehéz lett volna megkerülni az etikai, morális, érzelmi szempontokat. Persze nem feledhető, hogy minden ideológiai rendben mint összefüggés-egészben, a hatalmi normák enyhülése adta játékteret kihasználó diszkurzivitást is jól megkomponált normák működtették. (Ezek, bár nem voltak a szabad rendelkezés tárgyainak tekinthetők, s látszólag kevésbé voltak tekintélyelvűek, – nem a nyílt hatalomra támaszkodtak, mint inkább a nyilvánosságra –, általában egy olyan konszenzust hívtak elő, amely a hagyomány vagy hagyományszegmens újjáélesztendő igényét, a maga kontinuitáselvének mint öntörvényűségnek a hajtóerejében láttatta.[747]) A recepció alakulásrendjét tekintve ezért is kétszeresen figyelembe veendő, hogy az ideológia, amint már Althusser is hangsúlyozta, sosem „párolog el" csupán az ismerete által.[748] A Sütő-recepció alakulása jól illusztrálja a teljes erdélyi irodalomkép torzulási-hajlamait, ám egyben annak újraéledő konzisztenciáját is. Az ilyen torzulások végső kiterjedtségét aprólékosan feltárni talán lehetetlen, egyes szegmenseit strukturáltabb szempontrendszer szerint láttatni azonban nemcsak lehetséges, de szükségszerű is.

A kilencvenes évekre a megváltozott társadalmi-közösségi-politikai szereplehetőségek közt a teljes magyar nyelvterületen felértékelődött, majd egyre nyilvánvalóbbá vált az az igény, hogy színvonalas filológiai és esztétikai nézőpontú megközelítéseknek kellene felváltaniuk az addig meghatározó ideologikus olvasatokat, amelyek valós kritikai szemlélettel, a világnézeti értelmezéseken túl az egyes művek elemzésével, aktualitásával, nyelvi-retorikai vizsgálatával is foglalkoznak. Ahogyan Sütő bizonyos műveinek közéleti-társadalmi hatásairól nem lehet nem tudomást venni, úgy az ilyen értelemben vett ideológiakritika is – mert a teljes ideologikusság kizárására törekedve maga is ideologikussá válna[749] – leginkább azt tarthatja csak igazán járható, elfogadható útnak, ha a politikai helyett a nyelvi-poétikai alakzatok időtállósága révén is „közírássá" minősülve állnák ki az újraolvashatóság kanonikus próbáját Sütő igényesebb szépirodalmi alkotásai.

---

[746] Uo., 110.

[747] Sütő innen tekintve mintegy azt is igazolta, hogy a közösség nevében s érdekében megfogalmazott írói jövendölés, program, képviselet, a huszadik század vége felé is lehet az irodalom, s főképpen az író feladata.

[748] Idézi például **Pyle**, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2, 44.

[749] Kérdés ugyanis, hogy hol juthat igazán szerephez az ideológia vizsgálatának kritikai, demisztifikáló funkciója, ugyanis amennyiben igazolható azon althusser-i állítás, hogy az ideológiát nem oltja ki a róla való tudás, mert ez a tudás az ideológia szükségszerűségének tudása is, akkor szintén kétséges, hogy például az értekezőpróza retorikája esetében, a meggyőzésre irányuló, azt kiváltó eszközök utólagos felismerése, esetleges leleplezése befolyásolhatja-e a szándékolt hatás létrejöttét.

Az életművel való ismételt párbeszédre-lépés elvi feltétele valószínűleg nem talál majd az uralkodó egysíkúságból egy terméketlen dichotóm rendszerbe-lépés ellenében sem más lehetőséget, mint annak történeti értékén túl az esztétikai érvrendszer viszonylagosságában is egy új alapokra helyezett, de a különböző eszmerendszereket figyelembe vevő, tehát kellően befogadó szemléletű, átgondolt Sütő-kép újraalkotását.

Záró megjegyzések

Az életrajzi, olykor naiv biográfiai mutatókkal operáló beszédnek vajon maradtak-e, s ha igen, milyen lehetőségei a posztstrukturalista elméleti irányok erőtereiben? A sajnálatos elhallgatások és a szükségtelen heroizálások mögött, a recepciós kényszerűségnek kétélű folyamataiban összefüggésbe hozható-e még egy leginkább történelmi-földrajzi irodalmiság-eszme vagy életrajzi szerzőség-komponens a szöveg azon hangsúlyaival, amelyekben a biografikus szerzőséget és az elbeszélő szituációkat éppen a befogadás- és narrációelméletek különítik el élesen egymástól? Egyáltalán, az erdélyiség irodalmi jegyei mennyire törvényszerűen kell szövegszerű, szövegen belüli szituációk, s mennyire egy külön magyar sors és kultúraszegmens értékeiként definiálódjanak? Németh Zoltán szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó sorai a tárgyalt erdélyi viszonyokra aposztrofálva is elgondolkodtatóak lehetnek. „Az életrajzi szerző a posztstrukturalista belátások nyomán elveszítette érvényességét a szövegen belül. Éppen ezért feltehető a kérdés: vajon nem veszítette el éppen így a szlovákiai magyar irodalmi terminus az érvényességét a szövegen belüli szituációk megragadásakor?”[750] S ami még fontosabb, érvényben lehet-e még az értékelésnek az a fajta különállást legitimáló aspektusa, mely minden hangoztatott igény ellenére nem volt képes felülírni a vágyott egység megvalósulatlanságát, a kritikai rangban való kölön mércét? A fogadtatás regionális uniformizációja, – mely által nem csak könnyen felismerhetővé vált, de megismerhetőnek is mutatkozott az így értett romániai/erdélyi irodalom – mint említettem egy jelzőjétől gyakorlatilag szabadulni nem tudó irodalmi kategória kényszerű behatároltságaiban született meg a magyarországi recepció számára. Gyökereitől, nemzeti lététől, részben hagyományaitól elszakítva, sarkított történelmi képeket mutatott, amely az évtizedek során egyrészt az internacionalizmus közös jegyeit, másrészt a más államhoz tartozásban az irodalmi különállást, önállóságot, harmadrészt a morális kötődés érzelmi-szellemi tartalmaiban pedig nemzeti egységét hangsúlyozta. Az első nem nemzetben, de azok fölött álló közös minősítéseiben, minőségeiben gondolta el az irodalomesztétikai tartalmakat,

[750] Vö. **Németh** Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005, 21.

a második külön jegyekhez kapcsolódó, de nemzetkarakterológia nélküli, csupán csak nyelvi kötődéseire utaló sajátos jegyeiben, míg az utolsó már irodalmi szempontok fölött álló, elsősorban morális entitásaiban és hatástani népszerűségét biztosító képviseleti jellegében mutatott kohéziós pontokat.

A poétikai vagy a történeti kérdések a kilencvenes évekre is rendre elmaradtak, mert a kérdésfelvetések iránya továbbra is egyértelműen a regionalizmushoz és a kisebbségi meghatározottságokhoz kapcsolódott. Jól példázta a régi álláspontok kitartó érvényét, a szándék ellenére a regionális diszkurzusok hagyományozó erejét, egy a címe szerint korábban feltáratlan értékekre összpontosító tanulmánykötet.[751] A kisebbségi lét problémái olyannyira uralni látszottak a kilencvenes évek első felében is az irodalomértelmezést, hogy gyakorlatilag kísérlet sem, vagy csak alig-alig történt a regionális kultúraszerkezet, az intézményes alárendeltség vagy az irodalom funkcióinak összevetésére, esetleg egyéb jellegű meghatározottságai folytán a használt koncepciók felülvizsgálatára.[752] Pedig, mint utaltam rá, a különálló irodalomszemléleteket elutasítók, vagy a szellemi egység hiánya ellen felszólalók nem egy képletes egyetemesség alatt vélték elgondolhatónak az 1990 után születő műveket és irodalomtörténeti eljárásokat. Az egységes alatt nem a magyarországiba való betagozódás homogenizáló folyamatát gondolták „egyetemesnek". Az irodalmi diszkurzus maga sem egységes, ennek pluralitása azonban nyilvánvalóan nem államhatárok mentén oszlik meg. A terminusok folyamatos felülvizsgálatára és a szempontok minél szélesebb körű érvényesítésére azért is szükség van, mert a különböző régiók esztétikai tapasztalatának meglehetősen kényelmes kikapcsolása, csupán a másság szólamainak hangsúlyozása révén, könnyen folytathatja, legitimálhatja a korábbi különállásokat.

A Kántor–Lángban megjelenő, végsősoron kifejthetetlen, tehát csak utalásokban tetten érhető, s mint említettem, leírhatatlan erdélyi jelzővel, valamint a politikai botrányt keltő kettős kötődéssel, felelősséggel kapcsolatban Láng Gusztáv évekkel később, részben saját pozícióját (is) korrigálva mutatott rá, hogy még történetiségében sem lehet a 'romániai magyar irodalmat', mint sajátos ötvözetet, egyszerre a magyar irodalomhoz s mindeközben Romániához tartozó egyenlő meghatározottságaiban elképzelni. „A kisebbségi helyzet önmagában nem termel ki a nemzetitől lényegesen elütő másságot"[753], hiszen a 'befogadó ország' viszonyulása nem csökkenti (esetleg fordítva) az 'anya'-nemzet kulturális vonzerejét. A hídszerep, s a többes kötődés többek között ezért is tekinthető tartalmatlan,

[751] **Szabó B.** István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.
[752] Vö. ezzel kapcsolatban **Kulcsár-Szabó** Zoltán recenzióját, in ItK, 1995/1 131-133.
[753] Vö. **Láng** Gusztáv, *Séta egy definíció körül*, in UŐ, *Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 1998, 37.

ideológiapolitikai szólamnak. A romániai magyar irodalom romániaisága, erdélyisége, lényegében nem lehet más, mint Mikszáth Jó palócainak „felvidékisége”.[754]

A jelzők kétélű, egyszerre heterogeneitásra utaló és ugyanakkor mégis elválasztó jellegű, a különbségeket értelmezéseikben is hangsúlyozó meghatározottságok egyik elsődleges forrásának a sajátos kritikai visszhang homogeneitása tekinthető, mely a hatvanas évek második felének pezsgő erdélyi irodalmi élete, s a hetvenes nagy korszaka ellenére is leginkább csak egy leszűkített társadalomképnek megfelelő, egységesített irodalmi kánonformát tárgyalt. A magyarországi kritikai visszhang egyszólamúsága és értelmezésmotívumainak gyakori uniformizációja egyrészt, az ismeretek vagy az érdeklődés hiánya, illetve a tudatos, hallgatással történő egyet-nem-értés a leszűkített irodalomképet vagy a funkcionális irodalomszemléletet elutasítók részéről másrészt, a nyolcvanas évek elejére ötvöződve határozta meg a magyarországi felemás fogadtatást. Jó példája volt ennek az évtizedet nyitó említett önszemléleti vita, melyben a magyarországi értekezők, a regionális magyar irodalmakról beszélve a nyolcvanas évtizedre legtöbbször nem, vagy alig említették a kárpátaljai, vagy a felvidéki magyar irodalmat, míg az erdélyi és a vajdasági példákban csak a korábbi általános megfogalmazásokat éltették tovább. Ahogyan a vitaindítóval kapcsolatosan Tőzsér Árpád fogalmazott: ez „a jugoszláviai magyar irodalomra természetesen a »hagyománytalanságot« s a »merész hagyományteremtést«, az avantgardizmust tartja jellemzőnek. A romániai magyar irodalom ezzel szemben a hazai hagyományvédők szemében olyan »sziget«, ahol még nem pusztultak el az »ősi«, az »igazi« magyar hagyományok, amely még mindig hagyományosan „líraközpontú”, „prózában pedig a magyar realizmus vonalát követi”.[755] Tény, hogy a formabővülést és létérzésbeli újdonságokat is hozó vajdasági irodalom mellett az erdélyiben (például a történelmi tárgyú művek, történetibb műfajok révén is) klasszikusabb hagyományok kaptak hangsúlyos szerepet. Ez azonban nem zárja ki, csupán elfedi a valós helyzetet.[756] A kánon intézménye mint ideológiai konstrukció mindig is azért képes konzisztensen megszilárdulni s egyfajta kollektív emlékezetet ölteni, mert hihetővé teszi, hogy szöveg és adott jelentés evidensen összetartozik.

[754] Uo.

[755] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás. 1982/5, 60-64.

[756] Ahogyan Tőzsér is folytatja: „A romániai magyar irodalomból is csak azt a nép-nemzeti vonalat értékelik, amelyik simán adaptálható a »nemzeti irodalomba«. (De a »poétikai modernség és nemzeti tematika« ötvözésével a pestieknél szintén jóval korábban kísérletező Szilágyi Domokosnak már távolról sincs olyan keletje, mint a Tamási-hagyományokat tovább építő Sütőnek). S ebbe az »önszemléletbe« természetesen nem fér bele a pozsonyi Irodalmi Szemle kicsit eklektikus, de mégiscsak szintézis igényű, egyszerre avantgárd és népi anyaga, s legjobb szerzőinek avantgárd népközelsége sem.” Vö. **Tőzsér**, *Önszemlélet és másságtudat, i.m.*

A recepció felszínességét a folyton ismétlődő névsor is jól mutatja. Páskándi Szilágyi Ákosnak írt hosszú (kétrészes) válasz-tanulmánya bizonyos esetekben éppen a láttatott irodalom diagnosztikus egyoldalúságát tagadva válik a recepciónak bizonyító látleletévé, amint Erdély újkori magyar irodalmával kapcsolatban írja: „Ha Szilágyi nem veszi észre (…) ha nem tudja, hogy ott már az ötvenes évek derekán–végén többek között néhány fiatalember olyan szabadversekkel s nyelvi játékossággal kísérletezik, amely később általánosan is jellemző a neoavantgarde nyelvatomizáló, 'nyelvmeghasító' játékaira. Úgy látszik, nem tájékozódott s nem ismeri a hatvanas évek elejének groteszk, abszurdoid erdélyi kísérleteit sem, amelyeknek néhány eleme, motívuma, eredet szerint akár az ötvenes évek derekáig is visszavezethető".[757] A személyes sérelem mellett, jól látható, hogy Páskándi, mint az áttelepült írók többsége, éppen azt nehezményezi, hogy mennyire nem ismertek még a magyarországi szakmai körökben sem az erdélyi irodalmi élet történéseinek valós hátterei, jelenségei, sem pedig azok nagyon összetett indokrendszere. Érvelése remekül példázza, hogy a kialakult kép sematizmusaiba csak a felületes általánosító szemléletek, vagy a kánoni elvárásrendek meghatározta szelektív névsor számít bele. Ezért találóak azok a sorok is, miszerint számos olyan a korban nagyra értékelt szöveget lehetne megnevezni, melyek inkább tekinthetők a kultúra hordozójának, mintsem műalkotásnak.[758]

V. Összegzés helyett.
(Hagyomány és kánon)

[757] Vö. **Páskándi** Géza, *A szellemi visszahonosodásról II*., in Új Forrás, 1982/6. 64.
[758] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja*, in UŐ, *Minta a szőnyegen*, 84.

Hagyomány és kánon viszonya – az assmanni rendszer értelmében – „értelemfüggő, elsőrendű kódex" és „értékfüggő, másodrendű kódex"[759] összefüggéseiben szemlélhető. S bár az említett rendszerben a hagyomány nem annyira szövegszerű, mint inkább egy általános kommunikációforma, a kánon hozzá való viszonya a maga kényszerű és szükségszerű változásában szemlélhető. Arra maga Assmann is figyelmeztetett, hogy a kánon összefüggéseiben sohasem egy magától értetődő értékállapotról van szó, olyas valamiről, mint a grammatikai elfogadhatóság normája, hanem egy tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról.[760] Ez a normarendszer ugyanakkor sokkalta inkább a megszentelő elv alapján bontja ki értékrendszerének tökéletesség-képét, mintsem egy leegyszerűsítő képlet által „harcol ki" magának központi helyet. Az általa „megszentelt" szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra, mint a hagyományban újra felismert értékelvek elfogadására számít.

Sütő életművének meghatározó fejezete, s közvetetten annak sikere is a magyarság asszimilációját célzó román nacionalista kurzus ellenében bontakozott ki. Magyarországon viszont nem csak az erdélyi magyarság fenyegetettsége miatti aggodalom felkeltésével hatott, hanem azzal is, „hogy az itteni magyarság veszélyeztetettségének kifejezését is megtalálta benne."[761] A Sütő-kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból szemlélhető, de közös problematikákat érint. Irodalomtörténeti helyének fennmaradása abban az esetben lehet ígéretes, amennyiben egyfelől nem zárkózik el az életmű legjobb alkotásaihoz is szükséges kritikus távlatoktól, másfelől az esetleges relativizáló tendenciák is túl tudnak majd tekinteni a normatívvá tett s szükségszerűen temporalizált kánoniság kettősségének kényszerén.

Aki az életmű történetét csupán remekművek történeteként képzeli el, evidenciaként kezeli bizonyos történetiségükben és megítélésükben szükségszerűen változó kategóriáknak művekben való örök felismerhetőségét, ilyen jellegű identitását. Ez a magától értetődőség viszont csak egy vagy több közösnek tételezett, ám meglehetősen szubjektív értékkategória irodalmi értékelésekbe való beemelése által nyerheti el feltételezett legitimációját. Éppen ezért a történeti értékelés változó kritériumairól továbbra sem célszerű megfeledkeznünk, ahogyan érdemes szem előtt tartanunk különböző kulturális diszkurzusok, akár egyidejű kánonok, kánonrétegek változó irodalom-felfogását és hatását is. A történeti szempont ilyen forma mellőzhetetlensége nem csak arra ösztönözhet, hogy művek hatásértékét ne jellemzően

[759] Vö. **Assmann**, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999, 115.
[760] Uo., 114.
[761] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*188.

csak egyszólamú recepciójának történetében vagy a jövőnek szóló értelmezéslehetőségeiben szemléljük, hanem zártságának-nyitottságának fokozataiban szinkrón és diakrón analógiákra is figyeljünk.

Az irodalmi kultuszok élettanáról és a szellemi élet tabuinak általános természetrajzáról az elmúlt bő évtized magyarországi kultuszkutatásai révén is megállapítható immár, hogy különböző korok ránk maradt dokumentumai más és más szempontból közelíthetők és értékelhetők. Ráadásul, mint Dávidházi Péter is megjegyezte, ugyanazon drámaelemzések vagy színikritikák, irodalmi emlékünnepélyekről szóló tudósítások, amelyek az irodalomtörténész, a kritikus és a kutató számára gyakorta „magvatlan szócséplésnek látszanak vagy éppen a szakirodalom színvonalának apályát jelzik", kultusztörténeti szempontból gyakran „tanulságosabbak, mint a kritikatörténeti örökség időálló értékei".[762] A kultusznak mint nyelvhasználati módnak számon nem kérhető jelentésszegmensei - a tulajdonképpen bizonyíthatatlan és ugyanakkor cáfolhatatlan tézisei nem csupán eltérnek teljességükben a másfajta diszkurzusformáktól, de miután ki is vonják magukat a racionális értelmezhetőség hatálya alól, árnyaltabb megközelítésük vagy megértésük egyben a szótár-elméletekhez hasonlóan teljességében új paradigmák elfogadását is feltételezik. A kultikus nyelvhasználat erős érzelmi vonásának köszönhetően képes átlényegíteni a kritikai műfajok értekező szövegeit, amelyek egyébként a tapasztalati ellenőrizhetőségnek és igazolhatóságnak igényét eleve adottnak tekintik. A kétféle nyelvhasználati mód tetten érhető gyakran egyazon szerző tollából is, sokszor attól függően, hogy éppen hol, mikor, milyen alkalomra született az írás, illetve attól is, milyen folyóiratban, közvetítő médiumban tartanak igényt az elemzendő, bemutatandó szövegeken túl egy jelenség, teljes írói szerepkör, történeti ábrázolásmód vagy erkölcsi magatartásminta értelmezésére. (Napilapokban megjelent cikkek, tárcák – például Ruffy Péter tollából –, a népszolgálat Balogh Edgár-i értelmében ötvözték az ismeretterjesztést saját kutatásaik eredményeivel)

Amint Takáts József remek összefoglaló tanulmányában megjegyezte, amellett, hogy a kultuszkutatási törekvések szelíden ironizáló irodalomtörténészi beszédhez vezettek, egyúttal az önkritika eszközeivel is éltek. A kezdeti szövegektől (melyek a *kultikus* beállítottságnak és nyelvhasználatnak, valamint ellenfogalmának, a *kritikainak* perspektívájában álltak) továbbléptek a meghatározottságok olyan fokára, melyben kérdésessé vált, mennyiben lehet egyáltalán az irodalomnak és az irodalomról való

[762] Vö. **Dávidházi** Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989, 1-27., - illetve **Takáts** József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 107-134.

beszédnek maga mögött hagyni kultikus szakaszait, s kritikaivá, tárgyszerűvé, ellenőrizhetővé, racionálissá válnia.[763] Azaz olyan anideologikus vagy dezideologikus mozzanatot feltételeznie, melyben az önmagáról való tudás eleve nem korlátozná saját megismerhetőségébe vetett hitét.[764] Az persze, hogy a kultikus-kritikai fogalompár is szükségszerűen vizsgálat tárgyát képezte, legfeljebb jelentőségében, arányaiban csökkentette, hierarchikus voltában viszont nem változtatta meg az imígyen tételezett kultuszkutatásbeli antropológiai logikát. A kritikai törekvésekben a szekularizáció mozzanata megmaradt, ennek kulturális logikája egy inkább horizontális társadalommal, és jól leosztott, disztingvált szerepekkel kívánt dolgozni, s persze a perifériára száműzte volna a kánoniság kultikus meghatározóit. Ezek viszont magát a kultuszt mint közvetítő intézményt továbbra is fenntarthatják, mégpedig egy hierarchikusan elképzelt világ intézményeként.[765]

A kultuszok irodalomtörténeti feltárásai (bár itthon ezek eddig a művelődéstörténet és a kulturális antropológia szempontjából alapvetően a XIX. századra s a XX. század első harmadára korlátozódtak) részben mellőzték a közvetlen hatalom kérdéskörét, s bár ideológiai rendszerekkel dolgoztak, a politikai jelleg meglehetősen kevés esetben került a vizsgálatok körébe. Talán éppen az említett kritikai viszonyulások miatt, olyan „képzetköröket" tárgyaltak, amelyek mintegy nehezékként fedték el a kritikus vizsgálatokat. Hogy ezekkel a kultikus, sokszor hatalmi, ideológiai, autoriter eljárásokkal mégis kénytelen a kultuszra vonatkozó vizsgálódás is élni, azt jól mutatja, hogy jelen műimmanensebb értékeléseket számonkérő eljárás sem térhetett ki előle. (Mert a hazai recepcióesztétika valóban inkább kanonikus és kritikai ambíciókkal párosult, mintsem történetiekkel, mégsem kerülheti meg az olykor erősen politikai beállítottságú irányzatok nyílt hierarchikus vagy szekuláris törekvéseinek máig ható ideologikusságát, melynek valahol a remélt kritikaivá válását csak az irodalom értelmezésének és értelmezési kereteinek a szépirodalomtól való elválasztása révén érhetné el). Hatástanilag tehát egy olyan semleges területen, mely művek és értelmezéseik vázolt kanonikus szétválaszthatatlanságában legfeljebb részrendszerek differenciálódása (temporális eltávolodása) által tárgyalhatná egyes irodalomszemléletek meghatározó jegyeit.

---

[763] Vö. **Takáts** József, *A kultuszkutatás és az új elméletek*, in UŐ., szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 296.

[764] Hasonló mozzanat volt megfigyelhető a kilencvenes évek újabb erdélyi törekvéseiben: a kényszerű elkötelezettségelvek elvetésével az újabb irodalmi csoportosulások egyik első igénye éppen az ilyen jellegű jelentéskioltás volt, amelyben látszólag nem törekedtek ellenideológiára, sem ellenirodalomra. Az immár határokon átívelő *Éneklő Borz* Sütő-száma saját törekvéseikkel kapcsolatosan ezért indíthatott így: „nem antiideológia, hanem anideológia, nem antipolitika, hanem apolitika, nem antisütő, hanem A SÜTŐ." Vö. **Láng** Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

[765] Uo.

A szövegek és olvasásuk értelmezésén túllépő „járulékosságoknak", (szerzői önarcképek, imágók, cselekvések, funkciók, tárgyak, stb.) de Man szavaival az „irodalom külpolitikájának" a háttérbe szorítását az erről való tudásunk elmélyült értelmezői gyakorlata által, de azok társadalmi beágyazottságának képletesen örökös tudatában érhetjük csak el. Az összefonódásukban meghatározó vázolt kánoni diszkurzusok alakulástörténete az irodalomértés történetét is jelentik. A vizsgált korszak kultúrtörténetének és kultúrpolitikája történetének a megíratlansága, részleges feldolgozottsága, és sok esetben polemizáltsága, beleértve a különböző szerkesztőségek és kiadók irányításának, ellenőrzési mechanizmusainak, függőségi viszonyainak és viszonylagos szabadságfokának a meghatározatlanságát, nagymértében hátráltatja az irodalomtörténeti kutatómunkát.[766] A kutatásoknak a listakánoni kiegészítések helyett ezért az értelmezési sémák feltárására célszerű elsődlegesen összpontosítaniuk, amely sémák olyannyira benőtték a befogadás horizontjait, és oly mértékben befolyásolták a jelen esztétikai tapasztalatát is, hogy eddig ismeretlen vagy kevéssé ismert művek aligha tudnának ezen változtatni. A történetiségében vizsgált szűk kánoniság zárt diszkurzusa azonban nem jelentheti sem az egykori alkotások, s legfőképp nem az újabb értékek szükségszerű összehasonlító vizsgálatának mellőzhetőségét. Mert a protokolláris és semmitmondó irodalmi csevelytől, a vállveregetéstől vagy az értetlenkedő elfordulástól bizonyára elérkeztünk már a valódi újraolvasás szügségszerűségének felismeréséig.

A múlttá lett történeti szituációk szerint lekerekített, s egyben érdektelenné is csiszolt Sütő-kép védelmezése, mesterséges fönntartása alighanem értelmetlen és fölösleges is. Érdeklődést nem az ismételt frázisok újjáélesztése, csupán az életmű megtisztítása eredményezhet, még akkor is, ha az ebben érdekelt érvek cáfolhatatlansága és az új szempontok szükségszerűsége negatív irányban korrigálja majd a kialakult kanonikus képleteket és írói pozíciót. Ami megmarad, az életműre rakódott efemer nehezékektől szabadulva, s az egyéb (határon-túli) korabeli művekkel, szerzőkkel a mellérendelésben elhelyezve, elevenebb irodalmi utóéletet eredményezhet majd, mint a politikától szabadulni képtelen, de mégis irodalomesztétikai mércére jogot formáló attitűdök kiüresedőben lévő kanonikus képletei, melyek a közszereplőnek járó túlfűtött, de protokolláris ünneplésekben alig figyeltek a szövegiség hagyományozhatóságának kritériumaira. A korszerűség keretfeltételeinek szövegvizsgálaton túli elvetése a közszereplést szkeptikusan fogadó mai

[766] A polémiákat illetően ráadásul mindmáig tart az irodalmi élet egykori szereplőinek, a különböző szerzőknek, kritikusoknak, szerkesztőknek a – sok esetben egyáltalán nem irodalmi jellegű – nézeteltérése, egyet nem értése, a személyes ellenszenv, a vélt vagy valós felelősség tudatában pedig az áldozati és hatalmi szerepek önkényes leosztása.

álláspontok által ezért is okozhat az autonóm irodalmi értékekben gondolkodók számára az elhallgatásokban, a nem-tamatizálásokban is értetlenséget, az esetlegesen megfogalmazódó kritikákban pedig olykor rágalmakkal felérő vádaknak, teljes eszmerendszerek blaszfémiájának a megélését. A kialakított kép merevsége, sérthetetlennek gondolása pedig a másképp-látás szabadságát nem hatálytalanítja, újabb szövegértésre viszont aligha serkent. Valószínűbb, hogy „az életművet temetetlen halottá teszi."[767] A kritikai visszhang hiányánál is riasztóbb ugyanis az életmű szempontjából a görcsösen ragaszkodó kultuszépítés. A kritikai távlat egyetlen esélye, hogy a mitológiáról és művekről leválasztja az eredeti politikai/ideológiai kontextust, az életmű kapcsán oly sokat emlegetett Németh Lászlóval szólva „kipárolja a régi ítéletrendszerek cefréjéből az irodalmat, hátrahagyva a politikum seprőjét".[768]

Az egyes értelmezések története gyakorlatilag akkor jellemezheti a kánonok történetét, ha nyilvánvalóvá válik, hogy a szűkebben értett (paradigmatikus?) kánonok egyidejűségének, vagy magának a kánonközöttiség állapotának is, (akárcsak irodalmi szövegek és értékeléseik várt vagy valós hatásának) nem csupán kiterjedtsége, de mélysége is meghatározó. Ezek megragadhatósága, az átmenetek állandóságában is az egymásnak ellentmondó igények közt, alighanem az irodalomtörténet egyik legnehezebb feladatát s egyben kihívását jelentik. Minthogy az irodalmi folyamatok természete az olvasói önértés alakzataiban tárja fel (szubjektivitásában maradandó) időtálló értéklehetőségeit, egyes irodalmi szövegek, vagy akár teljes életművek értékvonzatai is az olvasó szubjektumnak (a korra is jellemző) lehetőségeit teszik explicitté, s formálják értékvonulattá mindazt, amit az olvasástechnikák adta mozgásterek kiteljesítése nyújthat. A befogadás aktusai a szövegek önmozgásaiból is táplálkoznak, az értékhatárok megállapításában azonban ez nem zárja ki, hogy a választás egyszerre történeti és esztétikai támpontok szerint érvényesüljön.

[767] Amint némiképp hasonlóan az így kialakított Illyés-képpel, annak védelmezésével kapcsolatosan Lengyel András is leszögezte. Vö. **Lengyel** András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003, 53-63.

[768] Idézi **Ács** Margit, *i.m.*

Az összetett kérdéskört mindazonáltal csak körbejárni lehet, ideologikus kötöttségeit teljességében lebontani aligha. Egy átfogó, az életmű minden darabját az újraértésben megnyilvánuló szándéknak eszmetörténeti, politika-történeti kategóriakészletünket is felül kellene vizsgálnia, s ehhez olyan már-már lehetetlen mértékű kutatásba kellene fognia, amelyik képletesen teljes eszmeköröket összehasonlítva, tudománytörténeti előzményeket és hagyománybeli összefüggéseket vizsgálna.

VI. Könyvészet.

Felhasznált szakirodalom

Ács Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?* in Kortárs, 1997/6.

Ágoston Vilmos, *A levágott kéz felelőssége,* in Alföld, 1991/2.

Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999.

Assmann, Aleida – **Assmann**, Jan red., *Kanon und Zensur*, München, Fink, 1987.

Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978.

Babits Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

Babits Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, második kiadás, é.n.

Bacsó Béla szerk., *Szöveg és interpretáció*, Bp., Cserépfalvi, 1991.

Balassa Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.

Balázs Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

Balázs Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz*. - *nemzedékvallató*. Kolozsvár, Polis, 2001.

Balogh Edgár, *Népi kultúránk megújulásáról van szó,* in Művelődési Útmutató, 1948/1.

Balogh F. András, *Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról,* in *Tárlat* (szerk. **Egyed** Péter.) Bukarest, Kriterion, 1991. 8–30.

Bányai János, *Kisebbségi magyaróra*. *Tanulmányok, kritikák*, Újvidék, Forum, 1996.

Barthes, Roland: *Válogatott írások,* (vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976.

Bécsy Tamás, *Kalandok a drámával: magyar drámák 1945-1989.* Bp., Balassi, 1996.

Beke Ibolya, *A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között*, in *A kárpát-medence népeinek együttélése a 19.-20. században.* (szerk. **Egry** Gábor – **Feitl** István) Bp., Napvilág, 2005.

Béládi Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. -A határon túli magyar irodalom*, (szerk. **Béládi** Miklós) Bp., Akadémiai, 1982.

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Bertha Zoltán, *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in Tiszatáj, 1990/3.

Bertha Zoltán, *Gond és mű*. *Tanulmányok az erdélyi magyar irodalom köréből*, Bp., Széphalom, 1994.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp., TIT, 1984.

Bezeczky Gábor, *Kánon és trópus*, in Helikon, 1998/3.

Bezeczky Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája.* Bukarest, Kriterion, 1984.

Bíró Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997-2000), Bp., Liget könyvek, 2000.

Bisztray Gyula, *Írók az únióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.

Bloom, Harold, *The Western Canon. (The books and school of the ages)* N.Y., Harcourt Brace, 1994; illetve N.Y., Riverhead, 1995.

Bodor Ádám, *A börtön szaga*, Válaszok **Balla** Zsófia kérdéseire, Bp., Magvető, 2002.

Boka László, *A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2004.

Boka László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Boka László, *Ideologikus alakzatok az (1957 utáni) erdélyi irodalom fogadtatásában*, in **Jeney** Éva – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *(Tév)eszmék bűvölete*, Bp., Akadémiai, 2004.

Boka László, *A divattól a kultuszig,* in **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Bonyhai Gábor, *Összegyűjtött munkái*, Bp., Balassi, 2000.

Borbándi Gyula, *Népiség és népiek*. *Esszék, tanulmányok, cikkek*, Bp., Püski, 2000.

Bottoni, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18; illetve in A Hét, 2005, február 17.

Bretter György, *Itt és mást*, Bukarest, Kriterion, 1979.

Bretter György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3.

Bretter György szerk., *Szövegek és körülmények*. Bukarest, Kriterion, 1974.

Bretter Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.

Clausen, Christopher, *„Canon, Theme, and Code"* in *The Hospitable Canon*. (**Nemoianu**, Virgil and **Royal**, Robert eds.) Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Csapody Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

Cs. Gyímesi Éva, *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992.

Cs. Gyímesi Éva, *Értéktudat és önreflexió*, in Korunk, 1992/8.

Cs. Gyímesi Éva, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Cs. Gyímesi Éva, *Az elszigeteltség fokozatai*, in ItK., 1994/5-6.

Cs. Gyímesi Éva, *Colloquium Transsylvanicum*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.

Csak tiszta forrásból, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei. 12. 1980.

Cseh Gergő, **Kalmár** Melinda, **Pór** Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956-1963,* Bp., Osiris, 1999.

Cseke Péter, *„Irodalomirányítás" 1947-1989*, in Korunk, 1996/4.

Czine Mihály, *A romániai magyar irodalom a két világháború között. Az új romániai magyar irodalomról*, in UŐ, *Nép és irodalom,* I-II. Bp., Szépirodalmi, 1981.

Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században, – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

Dávid Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.

Dávid Gyula szerk., *Történelmünk a Duna-medencében*, Kolozsvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság – Polis, 1998.

Dávid Gyula- **Marosi** Péter- **Szász** János, *A romániai magyar irodalom története*, Bukarest, Tankönyvkiadó, 1978. - tankönyv a XII. osztály számára.

Dávid Gyula, **Szász** László szerk., *Egyedül. Székely János emlékezete*, Bp., Nap Kiadó, 1999.

Dávidházi Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1.

Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989

De Man, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

Depew, Mary and **Obbink**, Dirk eds., *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 2000.

Diószegi László – **R. Süle** Andrea szerk., *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1990.

Dobos István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Eagleton, Terry, *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

Eagleton, Terry, *The idea of Culture*, Massachusetts, Blackwell, 2000.

Erdődy Edit szerk., *Magyar irodalom a XX században,* Bp., NHK, 1992.

Even-Zohar, Itamar, *Literature, as goods, literatures, as tools,* in Neohelicon, XXIX, (2002) 1, 75-83.

Even-Zohar, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4., 434-450.

Ézsiás Erzsébet, *Mai magyar dráma*, Bp., Kossuth, 1986.

Fabiny Tibor szerk., *A hermeneutika elmélete*. *Tanulmányok,* Szeged, JATEPress, 1998 Ikonológia és Műértelmezés 3.

Farkas Zsolt, „Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban", in UŐ, Most akkor. Bp., Filum, 1998.

Filep Tamás Gusztáv, *A szobrok tanulsága***,** in Könyvvilág, 1990/6.

Filep Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5.

Filep Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11.

Fish, Stanley, *Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény?,* in Nagyvilág, 1995/4.

Fish, Stanley, *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*, in *Az irodalom elméletei III,* (szerk. **Thomka** Beáta.) Pécs, Jelenkor, 1997.

Fowler, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

Fried István, *Utak és tévutak Kelet-közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989.

Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*. *Four Essays*, New Jersey, Princeton, 1957, - magyarul *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999.

Gadamer, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor) Bp., Gondolat, 1984.

Gálfalvi György, *Marad a láz?* Bukarest, Kriterion, 1977.

Gálfalvi Zsolt, *Közös gond és felelősség*, in Igaz Szó. 1979/1.

Gáll Ernő, *Számvetés*, Kolozsvár, Komp-Press, 1995.

Gáll Ernő, *Napló. I. 1977-1990*, Kolozsvár, Polis, 2003.

Gates, Henry Louis Jr., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992.

Geertz, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in G., C., *Az értelmezés hatalma*, (vál. **Niedermüller** Péter), Bp., Osiris, 2001.

Gergely András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5., 67-70.

Gombrich, Ernst H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*. Oxford, Phaidon, 1979.

Gorak, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.

Gorak, Jan (ed.) *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001.

Görömbei András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvége.* (szerk. **Görömbei** András) Debrecen, Kossuth, 2000.

Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak, 1945-1990,* Debrecen, Kossuth, 1997.

Görömbei András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2. kiadás. (1984) 1993.

Görömbei András szerk., *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* Debrecen, Kossuth, 2000.

Guillory, John, *„Canon",* in *Critical Terms for Literary Study*, (**Lentricchia**, Frank and **McLaughlin**, Thomas eds.) Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Guillory, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press. 1993.

Gróh Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

György Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István szerk., *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, Bp., OSZK - Akadémiai, 2005.

Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.

Hankiss Elemér, *Érték és társadalom*, Bp., Magvető, 1977.

Haraszti Miklós, *A cenzúra esztétikája*. Bp., Magvető. 1991.

Hartman, Geoffrey H., *The faithful question of culture*. N.Y., Columbia University Press, 1997.

Hauser, Arnold, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982.

Hawkes, David, *Ideology.* London & New York, Routledge, Second edition, 2003.

Hoppál Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

Huszár Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003.

Illyés Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III*, *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* (szerk. **Saáry** Éva), Zürich, SMIKK, 1980.

Illyés Gyula, *Szellem és erőszak*, Bp., Magvető, (1978) 1988.

Jauss, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, (vál. szerk., **Kulcsár-Szabó** Zoltán), Bp., Osiris, 1997.

Jákfalvi Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* (szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna), Bp., JAK, L'Harmattan, 2005.

Jancsó Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.

Jánosházy György, *Történelmi drámáinkról. [1960–1990.],* in Látó, 1991/11.

Kalla Zsuzsa szerk., *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.

Kálmán C. György, *Te rongyos (elm)élet!* Bp., Balassi, 1998.

Kálmán C. György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*. Bp., Balassi, 2001.

Kántor Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001.

Kántor Lajos - **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945-1970,* Bukarest, Kriterion, 1971;- Második, javított kiadás, *Romániai magyar irodalom 1944-1970*. címmel! Uo.,1973.

Kennedy, George A., *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89, (1990) 217–225.

Kiss Gy. Csaba, *Közép-Európa, nemezetek, kisebbségek*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Kiss Gy. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, (szerk. **Dávid** Gyula), Kolozsvár, Polis, 1998.

Kiss Gy. Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6.

Kiss Gy. Csaba, *Nemzetiségi lét – nemzetiségi irodalom*, in Alföld, 1975/10.

Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története,* 2. javított kiadás, Bp., Kossuth, 1985.

Kocur László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII*. - *Irodalomelméleti tanulmányok*, (szerk. **Fried** István), Szeged, 2003.

Kókay György – **Buzinkay** Géza – **Murányi** Gábor, *A Magyar sajtó története,* Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000

Kós *Károly levelezése Czine Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.

Kötő József, *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből,* Kolozsvár, 1976.

Kötő József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.), Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991,* (2. kiadás.) Bp., Argumentum, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete,* in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000.

Kulin Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6.43.

Kuncz Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487-492.

Kuszálik Péter, *Irodalomtörténet és vidéke,* in Látó, 1994/5.

L. Balogh Béni szerk., *Kötődések Erdélyhez,* Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Laczkó Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3.

Láng Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.

Láng Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4.

Láng Gusztáv, *Kivándorló irodalom*. *Kísérletek*, Kolozsvár, Komp-Press. 1998. Ariadné könyvek.

Láng Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

Láng Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

Láng Zsolt, *Hányan mentek Piripócsra?* Kolozsvár, Komp-Press, 1995. Ariadné könyvek.

Lauter, Paul, *Canons and Context*. N.Y. Oxford University Press, 1991.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Lengyel András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003.

Lentricchia, Frank and **McLaughlin**, Thomas (eds.) *Critical Terms for Literary Study,* Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Levine, Lawrence W., *The Opening of the American Mind: Canons, Culture, and History*, Boston, Beacon Press, 1996.

Lindenberger, Herbert, *The History in Literature. On: Value, Genre, Institutions,* New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.

Makkai Sándor, *Magunk revíziója*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1931.

Makkai Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

Margócsy István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*. (Kommentár és florilégium), in ItK, 1990/3.

Margócsy István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.

Márkus Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996.

Márkus Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap kiadó, 2002.

Márkus György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992.

Martos Gábor, *Légkör, szellemi arcvonal és a minőség igénye*, Bp., Mérték, 1989.

Martos Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

Mester Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika,* Bp., Kijárat, 2004.

Miklós Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002.

Molnár János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged, 1993.

Mózes Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974-1990*, Marosvásárhely, Mentor, 2004.

Nagy György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press és Polis, 1999.

Németh László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.

Németh Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005.

Nemoianu, Virgil and **Royal**, Robert eds., *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Nyírő József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.

Panek Zoltán, *Írjon ön is írül,* in A Hét, 1978/35.

Páskándi Géza, *A szellemi visszahonosodásról I-II*., in Új Forrás, 1982/5-6.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

Pomogáts Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3.

Pomogáts Béla, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987.

Pomogáts Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1992.

Pomogáts Béla, *Kisebbség és humánum*. *Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból,* 2. átdolgozott kiadás, Bp., Korona Nova, 1998.

Pomogáts Béla, *Erdélyi autonómia – európai integráció*, Nagyvárad, NAT, 2004.

Pyle, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2.

Radnóti Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7.

Radnóti Sándor, *Kánon és relativizmus*, in Alföld, 1996/2.

Radnóti Zsuzsa, *Pro és kontra a kortárs magyar drámáról*, in Alföld, 1997/2.

Rákai Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

Ricoeur, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, (ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály), Bp., Osiris, 1999.

Ricoeur, Paul, *A szöveg világa és az olvasó világa*, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, (szerk. **Thomka** Beáta), Bp., Kijárat, 1998.

Robotos Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997.

Rohonyi Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris - Láthatatlan Kollégium. 2001.

Rónay László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg I. A magyarországi szellemi élet harminc éve, 1948-1978.* Zürich, SMIKK, 1979.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg II. Nyugati magyar kulturális élet a II. világháború után, 1945-1979.* Zürich, SMIKK, 1980.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg III. A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után.* 1945-1980, Zürich, SMIKK, 1980.

Sauerberg, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* London, Macmillan Press Ltd., N.Y., St. Martin's Press Inc. 1997.

Sela-Shefy, Rakefet, *The concept of Canonicity in Polysystem Theory*, in Poetics Today. 11, 1990/3.

Sela-Shefy, Rakefet, *Canon formation revisited: canon and cultural production*, in Neohelicon, XXIX, 2002/2.

Simon Zoltán szerk., *Romániai magyar irodalom 1970–1990*, Az Alföld, 1991/2 számának (Az 1990. november 5–16.-i Debreceni Irodalmi Napok előadásainak) szerkesztett szövege. Debrecen, 1991.

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Stark, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.

Sz. Nagy Péter szerk., *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Bp., Rakéta, 1990.

Szabó B. István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. - az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete 1993. november 25-26-i tudományos konferenciájának előadásai, Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.

Szabó Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *I-IV,* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.

Szakolczay Lajos, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodalmi, 1984.

Szakolczay Lajos: *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996.

Szász László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000.

Szegedy-Maszák Mihály, *The Idea of National Character: A Romantic Heritage,* in **Boerner**, Peter (ed.) *Concepts of National Identity: An Interdisciplinary Dialogue*, Nomos, Baden-Baden, 1986.

Szegedy-Maszák Mihály*, „Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995.

Szegedy-Maszák Mihály, *Literary canons: National and international*, Bp., Akadémiai, 2001.

Szegedy-Maszák Mihály szerk., *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11., 2001.

Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

Szegedy-Maszák Mihály, *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról,* Bp., Krónika-Nova, 2000.

Szekfű Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.

Szekfű Gyula szerk., *Mi a magyar?,* Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

Szeli István, *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993.

Szerb Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.

Szerdahelyi István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

Szilágyi Ákos, *A hetvenes évek „uralkodó eszméi"* in Művészet, 1986/7.

Szilágyi Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4.

Szilágyi Ákos, *Sturm und Drang a legújabb magyar irodalomban*, in Magyar Lettre, 2005/Tavasz.

Szilágyi Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995.

Szirák Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000.

Szondi, Peter, *A modern dráma elmélete. 1880-1950,* Bp., Gondolat, 1979; illetve Bp., Osiris, 2002.

Tabéry Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; illetve Nagyvárad, NAT, 2003.

Takács József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.

Takáts József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Bp., Kijárat, 2000.

Thomka Beáta szerk., *Narratívák 2. Történet és fikció,* Bp., Kijárat, 1998.

Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851.

Tóth Sándor, *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*, in *Rólunk van szó,* Bukarest, Kriterion, 1980.

Tóth Sándor, *Jelentés Erdélyből*, Párizs, n.n. 1989 (1987).

Tönnies, Ferdinand, *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983.

Tőzsér Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998.

Tőzsér Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.

Vallasek Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2.

Vallasek Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004.

Vécsi Nagy Zoltán szerk., *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965-75,* Bp., Ernst Múzeum, 2002.

Végh Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1.

Veres András szerk., *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek klubjában. 1980. április 10-12,* Bp., Balassi, 2002.

Veres András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*, in Beszélő, 1996/6.

Vida Gábor, *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?,* in Látó, 1998/3.

Vincze Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989,* http://vincze.adatbank.transindex.ro

Vincze Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

Vincze Gábor, *Ceausescu „fantomszervezete*": *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

Vincze Gábor, *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig"*, in *Kötődések Erdélyhez*, (szerk. **L. Balogh** Béni), Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Visky András, *Szolgálni és (ki)szolgálni,* in Kalligram, 1996/4, 68-71.

Von Hallberg, Robert, ed. *Canons*, London and Chicago, The University of Chicago Press. 1983.

Wellek, René – **Warren**, Austin, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972; illetve Bp., Osiris, 2002.

Z. Varga Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.

Zizek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology*, New York, Verso, 1998.

Felhasznált, életműről szóló cikkek és tanulmányok.

Ablonczy László: Csillag a máglyán. = Alföld, 1976. 3. sz. 87–91.
Ablonczy László: Az álmatlanság álmai. = Forrás, 1976. 9. sz. 87–89.
Ablonczy László: Az írás megbékítő hatalma. = Forrás, 1977. 5-6. sz. 3-7.
Ablonczy László: A vesszőzés módozatai. = Alföld, 1978. 7. sz. 98–100.
Ablonczy László: Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Forrás, 1978. 1. sz. 86–88.
Ablonczy László: Hófúvásos időben. = Tiszatáj, 1986. 3. sz. 91–96.
Ablonczy László: Sütő András: Az Álomkommandó. = Confessio, 1988. 1. sz. 114–117.
Ablonczy László: A tízesztendős Szuzai menyegző. = Tiszatáj, 1990. 1. sz. 91–94.
Ablonczy László: „S kezdék nevetni a sírás helyett.” = Tiszatáj, 1993. 11. sz. 50–58.
Alexa Károly: Sütő András: Istenek és falovacskák. = Kortárs, 1973. 12. sz. 2033–2035.
Alexa Károly: Maros menti Parainesis. = Kortárs, 1977. 12. sz. 2000–2003.
Almási Miklós: Sütő András: Álomkommandó. = Kritika, 1987. 11. sz. 33-34.
Annus József: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1976. 2. sz. 88–90.
Annus József: András ama tiszta ingben…= Tiszatáj, 1982. 1. sz. 82-84.
Bakonyi István: Írónk és kora: Vázlat Sütő Andrásról. = Új Forrás 1991. 12. sz. 70-74.
Balázs Mihály: Sütő András. = Írók, képek II. 3. kiadás. Szerk.: Dr. Szabó Ödönné. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 258–273.
Balázs Sándor: Münzer felelőssége. = Korunk, 1975. 7. sz. 522–526.
Balázs Sándor: Egy mű vallásbölcseleti háttere. A „Csillag a máglyán” című drámáról. = Világosság, 1977. 2. sz. 96–100.
Balogh Edgár: Köszönet egy könyvajánlásért. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 172–177.
Balogh Edgár: Sütő András itt marad. = B. E.: Acéltükör mélye. Kriterion, Bukarest, 1982. 74–76.
Balogh Edgár: Sütő András házi ünnepére. = B. E.: Magyarok, románok, szlávok. Kossuth, Budapest, 1986. 225–227.
Balogh László: Sütő András: Emberek indulnak. = Új Hang, 1954. 6. sz. 88–91.
Bálint Tibor: Hétköznapok a keresztfán. = B. T.: Kenyér és gyertyaláng. Dacia, Kolozsvár, 1975. 110–116.
Barota Mihály: Omló egek alatt. = Életünk 1991. 6. sz. 569-572.
Bata Imre: Sütő András drámáinak nyelvéről. = Új írás, 1976. 3. sz. 80-82.
Bécsy Tamás: A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában. = Színház, 1978. 7. sz. 1–7.
Bécsy Tamás: Jellemek és cselekmény. = Új Írás. 1976. 3. sz. 82-86.
Béládi Miklós: Tártkarú világ – Sütő András novellái. = Élet és Irodalom. 1960. 38. sz. 8.
Bellyei László: Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához. = Életünk, 1975. 2. sz. 169–173.
Berkes Erzsébet: Egy Lócsiszár virágvasárnapja. = Kritika, 1974. 12. sz. 19.
Berkes Erzsébet: Advent a Hargitán. = Kritika 1986. 4. sz. 27-28.
Berkes Erzsébet: Szökésben a falvédőről. = Élet és Irodalom, 1986. IV., 18.
Bertha Csilla: Nemzeti sorstragédiák. Párhuzamok Sütő András és Brian Friel drámájában. = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1. Eger, 1987. 51–70.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. Monográfia Sütő Andrásról. = B. Z.: Gond és mű. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1994. 11–131.; 177–180.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar gondok – újabb könyvek tükrében. = Magyar Élet, 1994. 2. sz. 13–18.
Bertha Zoltán: A közösség homlokráncai – Sütő András arcképéhez. = Magyar Napló, 1995. 7. sz. 20–23.

Bretter György: A hegyen túl is hegy van. = B. Gy.: Itt és mást. Kriterion, Bukarest, 1979. 472–479.
Czine Mihály: Halkított, köznapi köszöntés. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 6-8.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. = Alföld, 1979. 8. sz. 56-59.
Czine Mihály: Olvasónapló. = Forrás, 1992. 2. sz. 89-90.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. Anyám könnyű álmot ígér. Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Cz. M.: Nép és Irodalom I–II. Szépirodalmi, Bp. 1981. II. 140–155.
Czine Mihály: Sütő András könyve. = Forrás, 1992. 2. sz. 89–90.
Cs. Nagy Ibolya: A bölcsőhely parancsai. = Alföld, 1977. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Mese – mesén túli üzenettel. = Alföld, 1987. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Út a méltóságától megfosztott emberig. = Hitel, 1999. 12. 87–97.
Csányi László: A kollektív sorsviselés iskolája. = Új írás, 1984. 8. sz. 111-113.
Cseres Tibor: Szavaink Nagyfejedelemsége. = Élet és Irodalom, 1977. 51. sz. 3.
Csoóri Sándor: Az elveszített szem fényei. = Cs. S.: Tenger és diólevél I–II. Püski, Bp. 1994. I. 518–520.
Csűrös Miklós: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Kortárs, 1982. 5. sz. 816–818.
Dobos László: Levél Sütő Andráshoz. = Alföld, 1977. 6. sz. 34–35.
Dömény Katalin: A mandátumos erdélyi író műhelye egy rekonstruált keletkezéstörténet tükrében. - Egy lócsiszár virágvasárnapja c. drámájának geneziséhez. = Szivárvány, 14. évf. 1993. 41. sz. 125-129.
Duba Gyula: A megmaradás hirdetője. = Irodalmi Szemle, 1977. 7. sz. 649–650.
Egyed Péter: A műhely aggodalma és bizonyossága. = Korunk, 1981. 6. sz. 448–451.
Elek Tibor: A lehetetlen kísértése. = E. T.: Szabadságszerelem. Pozsony, 1994. 83–96.
Éltető József: Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek. = Ötven nagyon fontos regény: műismertetés és műelemzés / (Aczél Géza, Ádám Péter, Bakcsi György et al. 2. módosított kiad.) - Lord Könyvkiadó, Bp., 1998.- 314-319.
Ézsiás Erzsébet: Sütő András. = É. E.: Mai magyar dráma. Kossuth, Bp. 1986. 105–114.
Farkas Árpád: Pusztakamarási körtevirág. = F. Á.: Asszonyidő. Bukarest, 1983. 91–99.
Fehér István: Anyám könnyű álmot ígér. = Kritika, 1973. 1. sz. 26.
E. Fehér Pál: Nota bene. A szuzai menyegző. = Élet és Irodalom 1980. 24. sz. 6.
Fenyő István: Forradalom és humanizmus. = F. I.: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp. 1979. 678–697.
Fenyvesi Félix Lajos: Őrszem a Hargitán. = Confessio. - 21. évf. 1997. 3. sz. 47-48.
Féja Géza: Műfaj születik. = F. G.: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp. 1978. 184–189.
Fodor Sándor: Magasrendű harmónia. = Utunk, 1970. 12. sz. 1.
Fónod Zoltán: Mi dolgunk a világon… – A történelem parancsai Sütő András műveiben. = Irodalmi Szemle, 1982. 3. sz. 243-245.
Földes László: Emberek indulnak. = Igaz Szó, 1953. 4. sz. 114–123.
Gách Marianne: 21 kérdés Sütő Andráshoz. Film, Színház, Muzsika, 1976. 1. sz.
Gál Sándor: Csillag a máglyán. = Irodalmi Szemle, 1977. 2. sz. 164–165.
Gálfalvi Zsolt: Félrejáró Salamon. = Utunk, 1956. 39. sz.
Gálfalvi Zsolt: Vallomás az elkötelezettségről. Drámák humánuma – avagy a humánum drámái. = G. Zs.: Az írás értelme. Kriterion, Bukarest, 1977. 179–204.
Gálfalvi Zsolt: Sütő András drámái és az Éden kristályfái. = Sütő András: Három dráma. Eminescu, Bukarest, 1982. 5–14.
Gáll Ernő: „Holt-tengeri” jelentés. = G. E.: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Szépirodalmi, Bp. 1978. 192–195.
Gáll Ernő: A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája. = G. E.: A sajátosság méltósága. Magvető, Bp. 1983. 97–121.
G. Kiss Valéria: Ahol véget ér a szó… = Alföld, 1977. 6. sz. 57–59.

Görömbei András: A megmaradás etikája és esztétikája. = Alföld, 1974. 7. sz. 60-65.
Görömbei András: "Kelj fel és beszélj" = Tiszatáj, 1978. 3. sz. p. 71-75.
Görömbei András: Sütő András felszólalása fejtartásunk ügyében. = Tiszatáj, 1979. 2. sz. 68-75.
Görömbei András: Az önvizsgálat belső kényszere. = Alföld, 1981. 6. sz. 84-89.
Görömbei András: A hatalom gyermekkori játszótársa. = Tiszatáj, 1982. 7. sz. 45-51.
Görömbei András: "Az ember amíg él, játszani is akar". = Alföld, 1984. 5. sz. 66-77.
Görömbei András: Folytatás és megújulás: Sütő András prózaművészete az ötvenes és hatvanas évek fordulóján. = Tiszatáj, 1984. 10. sz. 56-64.
Görömbei András: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 38-49. p.
Görömbei András: "Felgyűlt az idő" : Az Anyám könnyű álmot ígér időszerkezete. = Alföld, 1977. 6. sz. p. 47-51. illetve "Ki viszi át...?" / Görömbei András. - Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.- p. 323-334.
Görömbei András: Sütő András: Sikaszói fenyőforgácsok. = Alföld, 1988. 7. sz. 84–86.
Görömbei András: A lőtt lábú madár nyomában. = Életünk, 1989. 1/2. sz.. 88-90.
Görömbei András: Sütő András. In: G. A.: Kisebbségi magyar irodalmak 2. kiad. Kossuth Egyeteni Kiadó, Debrecen 1997.; 3. bőv. kiad. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2001.
Görömbei András: Tűnődés Sütő András naplójegyzeteinek olvasása közben – kitérőkkel. = Alföld, 1991. 8. sz. 83–90.
Görömbei András: Sütő András. = G. A.: Napjaink kisebbségi magyar irodalma. Tankönyvkiadó, Bp. 1993. 25–38.
Görömbei András: Erdélyi változatlanságok. Sütő András könyve = Hitel, 2001. 10. sz. 103–106.
Grezsa Ferenc: Sziszüfosz mai szerepben. = Új Írás, 1982. 4. sz. 106–108.
Grezsa Ferenc: Omló egek alatt. = Kortárs, 1991. 1. sz. 160-162. Illetve: G. F.: Vonzások és vallomások. Szeged, Tiszatáj, 1999. 322-327.
Ilia Mihály: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Kortárs, 1970. 9. sz. 1492–1493.
Illyés Elemér: Négy erdélyi prózaíró. = Új Látóhatár, 1971. 5. sz. 539–546.
Illyés Gyula: Sütő András nagy úton. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.
Imre László: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Alföld, 1971. 2. sz. 81–83.
Imre László: Sütő András: Rigó és apostol. = Alföld, 1971. 1. sz. 84–85.
Iszlai Zoltán: „Hogy megmaradjunk”. = I. Z.: A valóság közelében. Kossuth, Bp. 1983. 16–20.
Izsák József: Tűnődés a tűnődésben. = Igaz Szó, 1958. 5. sz. 766–770.
Izsák József: Példázat az emberségről. = Igaz Szó, 1961. 6. sz. 857–859.
Jánosházy György: Átfogóbb társadalomrajz felé. = Igaz Szó, 1960. 2. sz. 282–287.
Kacsó Sándor: A parasztkérdés irodalmunkban. = K. S.: Írók – írások. Irodalmi, Bukarest, 1964. 223–233.
Kántor Lajos: Az írói gond változásai. = Korunk, 1970. 6. sz. 956–959.
Kántor Lajos: Táj és világ gondja. = Korunk, 1973. 11. sz. 1635–1639.
Kántor Lajos: A megtalált színház. = Korunk, 1975. 6. sz. 425–433.
Kántor Lajos: A tiltakozás metaforái. = K. L.: Korváltás. Kriterion, Bukarest 1979. 45–50.
Kántor Lajos: „… meg nem maradhatunk az alázat porában”. = K. L.: Korunk: avantgarde és népiség. Magvető, Bp. 1980. 495–503.
Kelemen János: Sütő András: Tártkarú világ. = Kortárs, 1960. 6. sz. 968–969.
Kereskényi Sándor: Értékválság a kisebbségi kritikában. = Alföld, 1994. 2. sz. 87–89.
Kocsis István: Dalon túli dallal… = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 202–203.
Koltai Tamás: Sütő András: Csillag a máglyán. = K. T.: Magyar drámák színháza. NPI, Bp. 1979. 213–216.

Koltai Tamás: „Felügyelőnk, a Nagy Romlás.” = Élet és Irodalom, 1986. 2. sz. 13, illetve K. T.: Színházváltás 1986–1991. Meszprint, Bp. 1991. 7–10.
Kós Károly: Levél Sütő Andráshoz "A Kolozsváriak"-ról. = Kortárs 1973. 12. sz. 1876-1878.
Kósa Csaba: Erdély fáklyái: A tűzfelelős. = Új Idő 1990. 12. sz. 10-16.
Kovács János: Epikusi tűnődések. = K. J.: Kétség és bizonyosság. Kriterion, Bukarest, 1981. 106–122.
Kovács Sándor Iván: Istenek és falovacskák. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp., 1978. 403-409.
Kovács Sándor Iván: Tűnődések a fennmaradás módozatain. Költészet és valóság Sütő András Kálvin-drámájában. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp. 1978. 410–421.
Láng Gusztáv: Eszme és történelem. = Alföld, 1977. 6. sz. 42–43.
Lászlóffy Aladár: Ars poetica útközben. = Igaz Szó, 1971. 8. sz. 262–266.
Lázok János: A céltól az eszközig: a Sütő-novelláktól a Sütő-drámákig. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 17–30.
Lázok János: Gondolat és/vagy cselekvés? = Korunk, 1983. 2. sz. 143–150.
Lázok János: A kerek félalmák paradoxonai. = Korunk, 1983. 9. sz. 739–744.
Lázok János: Évek és hazajáró lelkek Sütő András trilógiájában. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 137–140.
Lázok János: A céltól az eszközökig. = Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. 176–210.
Lázok János: A Káin és Ábel metaforikus mélyszerkezete. = Korunk, 1992. 8. sz. 48–55.
Lázok János: "Az év könyve". = Beszélő 3. évf. 1998. 1. sz. 80-84.
Lehel Katalin: Az igazság megszállottja Sütő András drámai életművében. = Somogy, 1991. 1. sz. 52-54.
Marosi Péter: Félrejáró Salamon nyomában. = Igaz Szó, 1956. 12. sz. 1845–1850.
Marosi Péter: Kolhaas haragja és Harag Kolhaasa. Sütő genfi zsoltára. Káin tragédiája. = M. P.: Világ végén virradat. Bukarest, 1980. 142–163.
Martinkó András: Con amore. = Kritika, 1970. 1. sz. 34–38.
Márkus Béla: Fájdalmas farsangi játék. = Alföld, 1977. 6. sz. 60–63.
Márkus Béla: A betokosodott kudarc. = Hitel, 1994. 1. sz. 94–101.
Márkus Béla: Pünkösdi lélekkel. Sütő András: Erdélyi változatlanságok = Reformátusok Lapja, 2001. június 3.
Márkus Béla: A szolgák felelősségével. (Sütő András: Erdélyi változatlanságok.) = Tiszatáj, 2002. július, 77–86.
Melczer Tibor: Évek – hazajáró lelkek. = Kritika, 1982. 6. sz. 34.
Mész Lászlóné: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán = ML: Mai magyar drámák. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 96–143.; 3. kiad. - Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 193. - (Műelemzések kiskönyvtára)
Miklós Róbert: Cseppben a tenger. = Napjaink, 1970. 11. sz. 10.
Nagy Pál: Drámaírók sikere. = Igaz Szó, 1962. 6. sz. 881–887.
Nagy Pál: Nyugtalan ember. = Igaz Szó, 1963. 5. sz. 794–795.
Nagy Pál: Az idő hullámhosszán. = Igaz Szó, 1967. 1. sz. 572–581.
Nagy Pál: Előszó. = Sütő András: Misi, a csillagos homlokú. Kolozsvár, 1972. 5–27.
Nagy Péter: Sütő András két drámája. = N. P.: Olvasó. Szépirodalmi, Bp. 1980. 3456–352.
Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről. = Magyar Nyelvőr, 1983. 1. sz. 68–75.
Nemes Rita: Vitairatok a Romlás ellenében: Sütő András drámáiról. = Hitel 13. 2000. 10. sz. 101-108.
Olasz Sándor: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Forrás, 1982. 3. sz. 82–83.
Oltyán Béla: Máglyák és csillagok: Sütő András etikája. = Tiszatáj, 1987. 6. sz. 3-12.
Pákovics Miklós: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Kritika, 1980. 12. sz. 34.

Pálfy G. István: A hitvitázó. = Alföld, 1977. 6. sz. 36–41.
Pálfy G. István: Mosolyba göngyölt aggodalom. = Tiszatáj, 1978. 6. sz. 86–92.
Pálfy G. István: A hitvigyázó. = Forrás, 1979. 3. sz. 74–80.
Pálfy G. István: Főhajtás Sütő Andrásnak. = P. G. I.: Jó hazát teremteni. Magyar Ifjúság Szerk., Bp. 1988. 131–134.
Páll Árpád: Azonos mondanivaló, különböző műfajok, avagy jegyzetek a drámaíró Sütő Andrásról. = P. Á.: Színházi világtájak. Bukarest, 1987. 240–250.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Egy lócsiszár…) = Jelenkor, 1986. 4. sz. 341-345.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Álomkommandó) = Jelenkor, 1988. 6. sz. 530–534.
Pásztor Emil: A romániai magyar irodalom és magyar nyelv új színei Sütő András naplójegyzeteiben. = Könyvtáros, 1972. 2. sz. 110-112.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága. = P. Gy.: Olvasópróbák. Felsőmagyarország, Miskolc, 1994. 199–211.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága: Rend és rendetlenség Sütő András drámáiban. = Napjaink, 1989. 10. sz. 27-30.
Pomogáts Béla: A valóság vonzásában. = Jelenkor, 1970. 12. sz. 1146-1150.
Pomogáts Béla: Az önkeresés útján. = Jelenkor, 1972. 1. sz. 937–944.
Pomogáts Béla: Sütő András. = Alföld, 1972. 12. sz. 43–49.
Pomogáts Béla: Anyanyelv és közösség. = Jelenkor, 1978. 4. sz. 361-362.
Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Gondolat, Bp. 1982.
Pomogáts Béla: Sütő András szolgálata. = Confessio, 1986. 4. sz. 79–83.
Pomogáts Béla: Könyvek a romániai magyar irodalomról. = Irodalomtörténeti közlemények, 1986. 4. sz. 457-465.
Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető, Bp. 1987.
Pomogáts Béla: Költészetben elbeszélt szociográfia. = P. B.: Kisebbség és humánum. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 173–186.
Popovici, Titus: Drága András! = Alföld, 1977. 6. sz. 45–46.
Reményi József Tamás: Anyám könnyű álmot ígér. = Magyar irodalom, 1945-1995. Műelemzések. (szerk. Reményi József Tamás, Tarján Tamás). Corvina, Bp., 1996. 147-151.
Rácz Győző: Nyelv és történelem. = R. Gy.: Értelem és szépség. Bukarest, 1972. 349–350.
Rácz Győző: Sorskérdések lírája. A forradalom etikája. A máglyán nem égnek el a csillagok. = R. Gy.: A lírától a metafizikáig. Bukarest, 1976. 124–129.; 167–197.
Rácz-Székely Győző: Sütő Andrásról – új könyve ürügyén. = Forrás, 1971. 1. sz. 82–84.
Rácz-Székely Győző: Meditáció Sütő András „úti tűnődéseiről”. = Forrás, 1971. 4. sz. 87–89.
Reuter Lajos: Vázlat Parmenion tragédiájáról. = Forrás, 1984. 8. sz. 40–47.
Réz Pál: Beváltott ígéret. = Élet és Irodalom, 1970. 17. sz. 10. illetve R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Szépirodalmi, Bp. 1973. 373–379.
Réz Pál: Itt állok, másként nem tehetek. = Tiszatáj, 1976. 3. sz. 90–95.
Robotos Imre: Hatalom és hatalmaskodás komikuma. = R. I.: A nevetés vonzásában. Bukarest, 1973. 208–227.
Robotos Imre: Ablak a századok falán. A hatalom örvényeiben. = R. I.: Arányok rendjében. Bukarest, 1981. 89–104.
Ruffy Péter: Sütő András. = R. P.: Világaim. Szépirodalmi, Bp. 1979. 315–322.
Sándor Iván: A tetthiány némasága. = Alföld, 1988. 2. sz. 24–30.
Schreiber György: „Drámát írtál, Häftling!” = Mozgó Világ, 1987. 12. sz. 112–116.
Sinkovits Imre: Esemény. = Tiszatáj, 1985 12. sz. 35-36.
Sík Ferenc: Sütő András a Nemzeti Színházban. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 32-34.

Sík Ferenc: Kegyelmi kérvény. Az Álomkommandóról. = Alföld, 1987. 6. sz. 50-51.
Sőni Pál: Sütő András novellái. = S. P.: Irodalmi bírálatok. Bukarest, 1955. 87–95.
Sőni Pál: Sütő András. = S. P.: Művek vonzása. Irodalmi, Bukarest, 1967. 229–236.
Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969.
Szabó B. István: Az év regénye. = Új Írás, 1971. 1. sz. 120–123.
Szabó B. István: A sajátosság méltósága. = Új írás, 1988. 11. sz. 116–118.
Szabó Zoltán: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk." = Új Látóhatár, 1975. 2. sz. 173–177.
Szakolczay Lajos: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Új írás, 1977. 7. sz. 83–91.
Szakolczay Lajos: A fűszál lehajlik. Szóló száj. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984.
Szakolczay Lajos: Tűnődés útközben. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp., 1984. 288–296.
Szakolczay Lajos: Esszéítélet. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 281–287.
Szakolczay Lajos: Megtalált világ. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 269–280.
Szakolczay Lajos: A vélekedés szabadsága: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 297–320.
Szakolczay Lajos: A megmaradás esztétikája. = Sz. L.: A csavargó esztétikája. Balassi Kiadó, Bp., 1996. 141-151.
Szakolczay Lajos: Sütő András metaforaigazsága. = Sz. L.: Ötágú síp. Magvető, Bp. 1989. 467–473.
Szakolczay Lajos: Kötél homokból. Tevan, Békéscsaba, 1994.
Szakolczay Lajos: Égő házban nem fésülködni kell, hanem tüzet oltani. = Kortárs, 2002. 6. sz. 49–54.
Szász János: Két formanyelv mezsgyéjén. = Igaz Szó, 1967. 6. sz. 923–927.
Szász János: Sajátosság és egyetemesség. = Sz. J.: A hittől az eszméletig. Bukarest, 1981. 13–18.
Szász János: Sütő András Herder-díja. = Sz. J.: A fennmaradás esélyei. Gondolat, Bp. 1986. 133–135.
Szász László: Három írói attitűd. = Sz. L.: Egy szerencsés kelet-európai – Székely János. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2000. 31-54.
Szávai Géza: Válasz Sütő Andrásnak. = Sz. G.: Szinopszis. Bukarest, 1981. 231–234.
Szekér Endre: Vallomás Sütő Andrásról. = Sz. E.: Érték és írás. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1981. 253–256.
Szekér Endre: Sütő András sikaszói gyémántjai. = Sz. E.: Erős várunk a vers. Forrás Szerk.–Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 1991. 129–134.
Székelyhidi Ágoston: Sütő András: Egy pakli dohány. = Alföld, 1955. 5. sz. 91–93.
Szerdahelyi István: Sütő András: Rigó és Apostol. = Kortárs, 1971. 5. sz. 822-823.
Szerdahelyi István: A feldobott pénzdarab pillanatában. = Kritika, 1987. 6. sz. 18-19.
Szilágyi Ferenc: „…megváltani a senyvedő nyelvet…" = Magyar Nyelvőr, 1978. 4. sz. 431–444.
Szilágyi Júlia: A lelkiismeret dokumentuma. = Korunk, 1971. 4. sz. 643–646.
Szőcs István: Újabb Holt-tengeri tekercsek. = Utunk, 1970. 17. sz. 1–2.
Szőcs István: Az állandó gyorsulás végzete. = Utunk, 1975. 49. sz. 1–2.
Szőcs István. Engedjétek hozzászólni a szavakat I–II. = Utunk, 1977. 48. sz. 3.; 1977. 51. sz. 3.
Tánczos Gábor: Sütő András ars poeticája. = Élet és Irodalom, 1973. 49. sz. 11.
Tarján Tamás: Sütő András a drámaköltő. = Színház, 1976. 3. sz. 1-7.

Tarján Tamás: Itt állok, másként nem tehetek. = T. T.: Kortársi dráma. Magvető, Bp. 1983. 134–158.
Tarján Tamás: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán. = T. T.: Százszorszínház. Magvető, Bp. 1983. 246–254.
Tarján Tamás: Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig. = Kritika, 1986. 4. sz. 26-27.
Tarján Tamás: Csillag a máglyán. = Száz híres színdarab / (szerk. Koltai Tamás és Takács István.). Népszava, Bp., 1989. 2. köt. - 202-209.
Tarján Tamás: Színművek. = Vigília, 1992. 10. sz. 793-794.
Tófalvi Zoltán: Hányfejű sárkány alszik velünk? = Hitel, 1991. 20. sz. 25.
Tolvaj Bertalan: Tűnődések Sütő András könyveiről. = T. B.: Az irodalom vonzásában. Pozsony–Bp. Madách–Szépirodalmi, 1977. 96–111.
Tüskés Tibor: Egy csupor zsír. = T.T. : Titokkereső. Pátria, Bp., 1991.- p. 185-190.
Utasi Mária: Sütő András szavai. = Üzenet, 1978. 9. sz. 519–521.
Varga Domokos: A megmaradás irodalma. = Valóság, 1970. 8. sz. 84–86.
Varga Lajos Márton: Évek – hazajáró lelkek. = Jelenkor, 1981. 11. sz. 1012–1019.
Varga Zoltán: Tenger a cseppben. Gondolatébresztő tűnődések. = V. Z.: Periszkóp. Forum, Újvidék, 1975. 92–99.
Vasy Géza: Anyám könnyű álmot ígér. = 7x7 híres mai magyar regény. (Berkes Erzsébet et al.). Móra, Bp., 1997. 148-156.
Vekerdi László: Anyajegyes maradandóság. = Napjaink, 1984. 8. sz. 27–29.
Veress Dániel: Gond és jelkép. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 193–199.
Veress Dániel: Szélfútta ágon fészek. = Tiszatáj, 1972. 1. sz. 34–48.
Veress Dániel: Sütő András költői világa. = Sütő András: Nyugtalan vizek. Creangă, Bukarest, 1975. 3–8.
Vita Zsigmond: Nem tanára, inkább tanítványa. = Művelődés, 1992. 6. sz. 23–24.

Fontosabb interjúk, beszélgetések

Az alamizsna nem elég. Beszélgetés ... véres napjairól, az okokról és a tanulságokról./ Tibori Szabó Zoltán beszélgetése
In: Népszabadság. 58. (2000) 65. 21, 25.

Be nem gyógyuló seb / Vígh Árpád interjúja
In: Hitel 10. évf. 6. sz. (1997. jún.), p. 3-7.

Erdélyi változatlanságok / beszélgetés Sütő Andrással
In: Hitel 14. évf. 1. sz. (2001. jan.), p. 3-13.
Én maradok, másként nem tehetek / Kulcsár Katalin beszélgetése
In: Látóhatár 2. sz. (1991), p. 80-91.
Fájdalmat enyhítő kísérlet / beszélgetés Sütő Andrással
In: Magyar Nemzet 56. (1993) 289. 19.

Hajnali munka / Marosi Ildikó beszélgetése
In: Kortárs 6. sz. (1976), p. 956-960.

"Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét" / Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván beszélgetése Sütő Andrással
In: Tiszatáj 53. évf. 12. sz. (1999. dec.), p. 64-70.

Induljatok el az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt… / Pálfy G. István interjúja Sütő Andrással
In: Alföld 9. sz. (1981), p. 58-65.

Interjú Sütő Andrással, a vitatott és hallgatásra ítélt író [!], drámaíróval, a romániai magyar kisebbség legismertebb irodalmi képviselőjével. / Rózsa-Flores Eduardo interjúja.
In: Kapu. 3. sz. (2000). P. 62-64.

Az író irodalmon kívüli gondjairól / Páll Árpád beszélgetése
In: Alföld 5. sz. (1990), p. 51-71.

Írószobám / Albert Zsuzsa beszélgetése
In: Jelenkor 3. sz. (1979), p. 234-242. Elhangzott a Magyar Rádióban 1978. szept. 24.-én.

Istenek és falovacskák / Beszélgetés Huszár Sándorral
In: Istenek és falovacskák. Kriterion, Buk., 1973.

A Kálvin-Szervét dráma születése - jegyzet / Sütő András
In: Kortárs 1. sz. (1976. jan.), p. 88.

A kényszerűségnek kínja és gyakorisága. -- új színművéről és a Nobel-díjra jelöléséről / Lőcsei Gabriella interjúja
In: Magyar Nemzet 56. 1993. 153. 19.

A kép a legcáfolhatatlanabb beszéd. Kaiser Ottó képriportja Sütő András marosvásárhelyi otthonában. A képekhez a szöveget Sütő András írta.
In: Könyvjelző, 2005/ december, 10-15.

Kötél - homokból / Kántor Lajos beszélgetése
In: Alföld 2. sz. (1979), p. 36-41.

A közös asztal reménye. Beszélgetés ...- a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnökével / Frigyesy Ágnes interjúja.
In: Világszövetség. 2. sz. (1993) p.1-2.

Közösség-egybegyűjtő hatalom / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 5. sz. (1979), p. 33-37.

Látogatóban Sütő Andrásnál: Televíziós beszélgetés / Pomogáts Béla beszélgetése
In: Jelenkor, 9. sz. (1977), p. 791-798.

„Legújabb darabom címe: Máglyák és Szobrok” / Bebesi Károly beszélgetése Sütő Andrással
In: Dunántúli Napló, (1975. január 11:9)

Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással / Dombóvári János beszélgetése
In: Széphalom. 5. sz. (1993.) p. 343-347

Mi dolgunk a világon? /Beszélgetés Hajdu Győzővel.
In: Igaz Szó 1971. ill. Istenek és Falovacskák. Kriterion, Bukarest, 1973. 118-134.

Nemzeti létünkben bujdoklunk. - A magyarság esélyeiről, a Trianon-szindróma oldásáról és a talpra szökkenés követelményéről / Szendrei Lőrinc riportja
In: Magyar nemzet 57. (1994) 61. 1, 7.

Nyári beszélgetés Sütő Andrással - a Heródes napjai okán is / Cs. Nagy Ibolya interjúja
In: Hitel 7. évf. 10. sz. (1994. okt.), p. 89-93.

Sütő András mondja / riporter Sz. Stein Imre. - készült 1993. július 8.-án Gyulán
In: Central European Time (1993. nov./dec.), p. 31-34.

Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? / Mezei András interjúja
In: Élet és Irodalom 17. 21. sz. (1978)

Varázsköreim / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 7. sz. (1982), p. 69-96.

Vidám siratók / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 3. sz. (1986), p. 81-90.

Visszája helyett nézzük a színét! / Pintér Dezső riportja
In: Magyar Hírlap 28. (1995) 301. 6.

Illetve lásd még a szerző saját köteteiben közreadott beszélgetéseket, pl.:

- *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- *Az Idő markában*. *Esszék, naplójegyzetek,* Bp., Szépirodalmi, 1984. (vál. és sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Sikaszói fenyőforgácsok*. *Cikkek, naplójegyzetek*, Bp., ILK , Berzsenyi Irodalmi és Művészeti Társaság, 1987, (vál. Ablonczy László)
- *Sárkány alszik veled*. *Beszélgetések könyve,* Bp., Szépirodalmi, 1991. (Életműsorozat, sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993.
- *Csipkerózsika ébresztése. Arcképvázlatok, esszék, úti tűnődések II,* Bp., Szépirodalmi, 1993. (Életműsorozat)
- *Heródes napjai*. *Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról. 1984-1987*, Debrecen, Csokonai, 1994.
- *Napló*, – (Válogatás a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* c. kötetekből) Bp., Helikon, 1998. (Életműsorozat)

Monográfiák és monografikus feldolgozások

Görömbei András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.

Bertha Zoltán, *Sütő András,* Pozsony, Kalligram, 1995.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 2002.

Kötetszerű drámaelemzések

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája,* Bukarest, Kriterion, 1984.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 237 p.

Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves,* (A Sütő András születésnapjára rendezett pusztakamarási ünnepség dokumentumkötete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.

Görömbei András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról.* (Sütő András 75. születésnapjára készült válogatott tanulmánykötet) Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.; A *Hitel* Sütő András-száma, 1997/6.

Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák

Gáspárné Monostori Judit – Fegó Lajos: *Sütő András irodalmi munkássága.* Válogatott bibliográfia. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1987.

Lázok János, *Sütő András–bibliográfia: drámaírói munkássága 1974-1980 között*, (A hetvenes években írt színművek és előadásaik kritikai fogadtatása, 1974-1996), Marosvásárhely, – Custos, 1997.

Pajkossy György szerk., *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1971-1988*, Bp., OSZK, 1989.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1971–1980,* Bp., TIT, 1983. (Sütő András könyvészet: 172-179.)

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970,* (2. javított kiadás.) Bukarest, Kriterion, 1973. (A bibliográfia **Réthy** Andor munkája)

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Kántor Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves*. Marosvásárhely, Mentor, 2002. (Borító-bibliográfia: 57-81.)

Tartalomjegyzék

A divattól a kultuszig.....1
Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában.....1
Címről és struktúráról.....3
Kontextusról.....5
Esélyről.....7
Keretekről.....7
Kultuszról, módszerről.....9
Előhang.....48

Értelmezésbeli lezártság....49
Kétségek....52
Változatlan módszertan?....53
Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)....55
Centrum és periféria?....58
Erdélyi magyar kulturális hagyomány?....60
Külön sors? Transzszilván értelmezési keret....62
Irodalom és elkötelezettség....65
Irodalom és politika....67
Felnőttéválás és/vagy önállóság?....68
Kényszerű különállás vs. egyetemesség....71
Axiomatikus megfeleltetések....73
Külön mérce (kétséges egység)....75
Történeti kitekintés (előzmények)....76
Lappangó attitűdök: népi és nemzeti....79
A népi örökség....81
Népiség és Szolgálat....83
Kanonikus diszkurzusok átnyúlása....84
Az értékrend zavarai....87
Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?....90
Szűkítő keretmeghatározások?....94
Irodalomtörténet. Pozitivista egység?....96
Ellenállás. Nemzetképalakzatok....99
Prózafordulat és a recepció anakronizmusa....101
Elmozdulás?....106
Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma....108
Irodalom és társadalom....111
Kulturális emlékezet....112
Tálentumok....113
Prológus....117
Kivételes hely....118
Közelítések....120
Társadalmi szolgálat....122
A kánon természetrajza....124
Kanonikus kritika?....125
Érték és értékelés....126
A kezdetek....127
A kiugrás: a naplóregény....129
Nagy idők: a drámatrilógia....132
Az esszéíró drámaköltő....135
A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)....136
Az írói identitás megalapozása....138
Közügyiség és hatalomviszonyok....140
Az életútfeltárás következetlenségei....145
Monográfiák....147
Szelektivitás....149
Elkötelezettségformák?....152
Modellteremtés....155
A transzszilván kánon újjáéledése....157
Kitekintés....159

1968 után....159
Válaszreakciók és/vagy túlélési formák....161
Értéktorlódás?....163
A sorok közt....166
Szolidaritás....169
Új küldetéses irodalom Erdélyben....171
Közösségi éthosz és morális magatartásminta....172
Jelképek? Erkölcsi princípiumok....174
Értelmiségi szerepek és visszhangjaik....177
Belső elvárásrendek....181
Csipkerózsika és más polémiák....183
Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?....186
A kánoni kép megszilárdítása....191
Hozzáférés, intézményesség....196
Nyílt utalásos jelleg....197
Politikai viszonyszintek....199
Tettérték: a ’80-as évek fogadtatása....202
A nyílt konszenzus....205
A kultusz abszolútuma felé....207
Kultikus nyelvhasználat a kritikákban....208
Elsőség....214
Hagyományozandó kép?....220
Kanonikus elődök....222
A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon....224
Élet/mű?....226
Javított kiadás? Tragizált narratíva....228
Szerep és/vagy mű....233
Különböző irodalomszemléletek....239
Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?....241
Nyelvezet az összefoglalásokban....244
Az értelmezés világa....247
Záró megjegyzések....252
Monográfiák és monografikus feldolgozások....282
Kötetszerű drámaelemzések....283
Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek....283
Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák....283
Tartalomjegyzék....284

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BOKA LÁSZLÓ

A divattól a kultuszig

Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA

A bizottság elnöke: Dr. Horváth Iván (pótelnök: Dr. Dobos István)

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Margócsy István
Dr. Kálmán C. György

A bizottság titkára: Dr. Hajdú Péter

A bizottság további tagjai: Dr. Zsadányi Edit
Dr. Bárdos László, Dr. Bezeczky Gábor (póttagok)

TÉMAVEZETŐ, DR. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

Budapest, 2006.

I. Bevezetés.

A történelmi horizont milyensége, mely meghatározhatja egyes művek keletkezését és hatását, az interpretációk körét legalább annyiban korlátozza, amennyiben a jelentől való elválasztottsága révén eleve egy olyan rendszerben jelöli ki tárgyát, amely leletként, múltbéli hagyatékként kerül az értelmezések körébe. Mint ilyen, az irodalomtörténész jelentésfeltáró mechanizmusai nem annyira a múlt e bizonyítékát vélik benne felfedezni, de Ricoeurrel szólva sokkalta inkább azokat a jelen-nemlevőségeket, azokat a kontextusokat keresik, amelyek hiányként tételeződnek föl, s amelyek a művet körülölelték, vagy egykori világát belakták.[1] A közelmúltnak olyan (át)értékelései/értelmezései során, amelyekben a talán még túl közeli horizontok, tapintható távlatok vizsgálata egyben ideologikus alakzatok felülvizsgálatára vállalkozik, valószínűsíthetően nem pusztán egy totalitárius rendszer irodalompolitikáját, s annak irodalomértelmezései folytán a kényszerű akadályok számbavételét és konstatálását igényli, de az értékítéleteiket közvetetten is meghatározó összetettebb kánoniság természetrajzának a felülvizsgálatát is szükségessé teszi. (A túl közeli horizont, mely e hiányokat képletesen fel tudja eleveníteni, a szövegértés újabb módozatainak a meghatározásaikor akár hátrányként is tételeződhet, amennyiben érzelmi rokonságról, „túlzott közelségről" tesz tanúbizonyságot, vagy éppen megfordítva, „az igazságnak túl korai szintézisére" törekszik.). Ezeknek a meghatározó történeti kontextusoknak a jelen értekező-prózai horizontjából való szemlélése, egyúttal mint az esztétikai tapasztalat észlelésének természetes útjában álló gátak, nehezékek forrásainak a felismerése, a valamiféle totális „ideológiai rendtevés" helyett a gyakorlati szkepszis mindenkori hangsúlyozásával szükségszerű óvatosságra és nagyfokú körültekintésre intenek. A befogadás és értelmezés útjait ugyanis bármi másnál sokkal erőteljesebben jellemzi az, hogy sohasem egyedüli igazként, kizárólagosságuk képletes öntudatában állnának csak elénk. Aligha kétséges, hogy az irodalom állandó változása folyamatosan átalakítja azt az összefüggésrendszert, amelyhez viszonyítunk, s ezáltal a befogadás interpretatív rétegei nem csak időben, de térben, különböző értelmezői közösségek szinkrón alapvetései szerint is változóaknak bizonyulhatnak. Ahogyan nem feltételezhető egyetlen kizárólagosságában helyes és érvényes értelmezés sem, úgy ezek értelmében célszerű csak hangsúlyozni, hogy bizonyos szövegeknek talán nagyobb, fontosabb lehet a történeti, mint az esztétikai értéke.

[1] Vö. **Ricoeur**, Paul, *A történelem és a fikció kereszteződése*, in UŐ, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály, Bp., Osiris, 1999, 358.

Az értelmezésnek viszont nem csupán alakzatai, a megértésnek sem csupán változatai vannak, hisz a befogadás eleve olyan rétegzettséget is feltételez, amelyben éppen a legelevenebb tapasztalat az lehet, hogy a fogalmak tisztázása, a múlt irodalmának újra-felfedezhetősége és a jelen kritikai attitűdjei, az új szemléletek kialakíthatóságában kölcsönösen igénylik és segíthetik is egymást.

Az újraolvashatóságot feltételező kánoniság ezért egyszerre utalhat művek történeti és esztétikai értékére. A kettő véleményem szerinti belső szétválaszthatatlansága éppen abból ered, hogy minden műalkotás valahol történetiségében tárul elénk, esztétikai értékét ugyanakkor megítélésének viszonylagosságában célszerű csak szemlélnünk. Amennyiben nem választjuk tehát élesen szét, de külön nézőpontokból is szemléljük azon adottságokat, amelyek egyszerre hordozhatják a múlt hagyományainak kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, a szükségszerű behatároltságok ellenére kísérelhetjük meg e tradicionalitásformákban megkeresni a hozzájuk intézett kérdések összefüggései által azt a játékteret, amely a konstruktív kritikusi vizsgálatok számára akár végeláthatatlan lehetőségeket biztosít. A kánonokat átlépni vágyó attitűdünk ugyanis nem számolhat le azok továbbélő hatásával, szükségszerű örökítő programjaival s az általa történő kulturális meghatározottságainkkal sem. Talán ezért sem ártana némileg árnyalni az olyan felvetéseket, melyek az utóbbi időkben a kánonért folyó harc sematikus képleteinek amúgy jogos elutasítása helyett rögtön az ettől való függetlenedés csupán saját döntés alapján megtörténő modalitásait mérlegelik.[2] A kánonnak mint romnak, mint átléphetőnek e bármennyire is tetszetős felfogása, a disszertációban tárgyalt történeti kánonalakzatoknak a tárgyalhatóságát és összetettségét bár kétségkívül megkönnyítené, ideológiakritikai szempontból mégiscsak egy újabb kánonszerű ideologikus megközelítésre szorítkozna, amely eljárásában ráadásul nem helyezne megfelelő hangsúlyt arra az el nem hanyagolható tényre sem, hogy a kanonikus jelenség mindig értelmezés maga is, illetve hogy a temporalitás és normativitás szétválaszthatatlan minden ilyen jelenség vizsgálatakor.

Címről és struktúráról

Talán a fentebb elmondottakból is kitűnhet, hogy jelen értekezés a közelmúlt olyan történeti konstrukcióinak vizsgálatát, értelmezéskereteinek összefüggéseit hivatott különböző szempontrendszerek szerint vázolni, amelyek az irodalomtörténet elfogadó, kritikus, vagy

[2] Vö. „a kánon manapság már nem egy barikád, melyet be kell venni, sokkal inkább egy rom, melyet át kell ugrani." – Hal Fostert idézi György Péter. **György** Péter, *Minden archívum, minden örökség*, in *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, szerk. **György** Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István, Bp., OSZK – Akadémiai, 2005, 127.

ironikus pillantásait egyaránt, az organikus szerveződésüknek a kialakult rendjéből adódóan, nagyrészt a struktúrán belőli újjáértés momentumaiban teszik csak lehetővé. Az értekezés három nagyobb fejezetre tagolva előbb a kanonizáció fogalmi aspektusait, anomáliáit, a kánonelméletek kortárs meghatározottságait, aktualitását és irányait vázolja, s ezek mentén kísérli meg tárgyalni az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatását, annak összetett sajátságait, illetve az azt nagymértékben befolyásoló, jellegzetes Sütő-recepciót. Abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a vizsgált életmű az utóbbi évtizedek – de legalábbis a vizsgált időszak – erdélyi magyar irodalmának egyértelműen a legismertebb, exponenciális tényezője, s mint ilyen a maga irodalmi kereteken túlnyúló szerepköreivel kétségkívül ideológiai, társadalomtörténeti jelentőséggel bír, illetve értelmezéskereteinek eddigi számbavétele is csak hasonló értékszerkezetekben vélte azt elgondolhatónak. Az elemző eljárás, mely a műalkotásokat kommentárokon, kontextusokon keresztül, azok viszonyaiban szemléli (pontosabban elsődlegesen immár e kontextusokat, kommentárokat szemléli) a kanonizáció folyamatainak olyan összetett stratégiáira kíván reflektálni, amelyek a szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságából erednek. Az értekezés a cím értelmében így nem, vagy nem csak az életműre, inkább az életműhöz csatolt bizonyos fogalomkörök, jelenségek elméleti és gyakorlati vizsgálatára vállalkozik. Olyan olvasásmódokat és értelmezésalakzatokat elemez, amelyek szimptomatikusak a magyarországi fogadtatás máig meghatározó kritikai alakzatait tekintve.

A különböző fejezetek mind az irodalomtörténeti kánonképzés és a kanonikus jelenség működésmechanizmusainak, természetrajzának, vagy éppen dichotóm leszűkítéseinek tapasztalatait hasznosítják, s közben olyan kritikai, illetve kultikusnak mondható megközelítésmódokat vizsgálnak, amelyek jellemzői a címben említett recepciónak. Recepción itt elsődlegesen nem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet is, amelyet az akadémiai falakon kívül, egy szélesebb olvasóközönség is megismerhetett és elfogadhatott. Az elemzés természetesen a konkrét irodalomtörténeti recepciónak olyan metakritikai nyomaira is kitér, amelyek a szövegértés retorikai viszonyrendszerének vizsgálata és az esztétikai értékek számbavétele helyett, a társadalomtörténeti, ideológiai, illetve érzelmi-pszichológiai vetületek által, egyrészt messze kerültek bármiféle tényszerű elemzéstől, másrészt az irodalombírálatok különböző válfajaiban vagy a színikritikákban megjelenő szemléletformáló nyelvezetük révén egy több szálból építkező, kanonikus diszkurzus által képviselt értékrendet közvetítettek.

A hivatalos, hatalmi, az autoriter, a domináns vagy a népszerű irodalmi kategóriáinak a felvetésén túl, az értekezés az irodalompolitikailag leszűkített tér következtében olyan 'lappangó' kanonikus diszkurzusok működéselvét és összefonódását tárgyalja, amelyekben kiemelt szerep jutott a marxista irodalompolitikához mért ellenzéki meghatározottságuk folytán is a hagyománybeli transzszilván, a népi mozgalomtól örökölt kollektív, valamint a nemzeti, mint nemzetiségi jegyeket hangsúlyozó értelmezéseknek. Ennek a képviseleti kánonnak a jobb megértése, a különös hangsúlyok recepcióbeli anomáliáinak meghatározhatósága, és a szövegekről szóló szövegekkel, illetve jelenségekkel való foglalkozás ezért is tesz szükségessé olyan tágabb értelmezéskeretet, amelyben a különböző történeti konstrukciók, irodalmi értékrendek vagy éppen a nemzet-értelmezések irodalmi meghatározásai számos egyéb kérdéskört is érintenek. Az értelmezés releváns konvencióinak a felülvizsgálatában így nemcsak a metakanonikus szövegek hatástani értelmezése válik szükségessé, de értelmezésre várnak az őket környező intézmények, illetve azon hatalmi tényezők is, amelyek szerepet játszottak a közvetítésben és az áthagyományozásban is.

Fontos hangsúlyozni, hogy vizsgálódásaim elsődlegesen a magyarországi recepcióra szorítkoznak, még akkor is, ha ez természetszerűleg nem kerülheti meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait, (valószínűleg a kettő szétválasztása jelen esetben lehetetlen is lenne) s a tematika összetettsége amúgy is meglehetősen szükségessé teszi a párhuzamos történeti kitekintéseket. Ehhez természetszerűleg vázolnom szükséges az erdélyi, s általában a kisebbségi/ határon túli/ regionális/ nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, történeti alakzatait és kortárs értelmezéseit, s nem kevésbé vizsgálni a terminológiai tisztázatlanság máig ható konfúz jelenségeit, akárcsak a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait.

Kontextusról

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli magyar irodalmakra vonatkoztatott értékelései többnyire a magyar művelődéstörténet öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen, egységesnek tekintett nézőpontból láttató (s a pozitivizmus szemléleteitől nehezen távolodó) irodalomtörténet-írás hagyományai szerint építkeztek. Annyiban mindenképp, hogy a magyarországi fogadtatásban többnyire a történelmi megváltozott helyzet, az író alakja, szerepkörei, vagy életkörülményei döntően határozták meg egyes irodalmi művek hatástani tulajdonságait, vagy eleve véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A második világháborút követően egyrészt az

irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakció a hivatalossá tett művészetideológiai elképzelésnek megfelelően hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszott csak bekövetkezni. Másrészt, a későbbiekben kialakuló „félhivatalos" fogadtatás ezen egyszerre regionálisnak s önállónak tekintett irodalmak esetében, (legfőképp az erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában) egészen a legutóbbi időkig, abból a normatív irodalom-felfogásból kiindulva vezette le előbbi állítását, hogy az esztétikai tapasztalat sajátos körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni fölénye, de a világáról szóló tudósításainak, mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi-világnézeti-funkcionális, s egyben determinatív többlet-jellege is befolyásolja. A fogadtatás szokásrendjében, a monográfiák vagy a különböző alkalmakra születő nagyobb összefoglalások módszertana értelmében, a szerzői intenció felfedése az élet és életmű tökéletes egysége miatt vált elengedhetetlen feltételévé a „valódi" jelentésfeltárásoknak, amelyekhez gyakran egy kultikus művészkép is társult. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele annak is, hogy a szerző nagysága az irodalomesztétikai célú értelmezések horizontján belülre kerülhessen, s az értelmezőkkel szemben is mintegy etikai követelményeket támasszon.

Az irodalomtudományi és eszmetörténeti kutatások ezért óhatatlanul túllépnek a szűk értelemben vett szövegértelmezéseken, jelenségük viszonylagosan átfogó igényű értelmezése viszont az értekezésben alkalmazott irodalomszociológiai kitekintés mellett is óvatosságra int, minthogy az ideológiatörténeti kutatások máig hiányzó mértékű történettudományi, és feltáratlan politológiai szempontrendszert is igényelnének. A kultúrpolitikai jelenségek feltáratlansága (beleértve a szerkesztőségek, kiadók, és a különböző belső hatalmi struktúrák irányításának, illetve azok ellenőrzésének mechanizmusait, cenzurális viszonyait és lehetőségeit) a kutatás egyéb irányú kitekintéseit is akadályozzák. Az írók és a politikai hatalom romániai viszonyát vagy az intézményrendszeri és a különböző cenzurális viszonyok történetét csak annyiban érintem tehát, amennyiben a címben megfogalmazott fogadtatás jobb megértéséhez, esetleg feltárásához hozzájárulhatnak. A történettudományi kutatások, a szélesebb körű társadalomtudományi háttér felvázolása remélhetőleg idővel itt is kiegészíti majd az irodalomtörténeti jelenségeknek a szélesebb spektrumú tárgyalhatóságát. A disszertáció ugyanakkor az ideologikus építkezés felvázolása mellett, a kánonértelmezés alapjaiban, (tehát tárgyalt felületes dichotómiáin felülemelkedve), elengedhetetlennek érzi az autoritás szükséges voltán túl (is) tekinteni.

Esélyről

A recepcióesztétikai és hatástani megközelítés, a részben létfilozófiai, részben ideológiakritikai vizsgálódások vagy a kortárs irodalomelméletek szegélyezte értelmezéskeretek mellett a kultúrakutatás módszerei is érvényesülnek. A disszertáció a társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta helytelenül, felszínesen 'népnemzetinek', inkább összetettségükben, céljaikban 'honmentőnek' definiálható kanonikus képviseleti diszkurzusfajták összetett irodalmi forrásait egy értelmező közösség imaginárius támasztékainak értékrendszerében és hierarchiájában szemléli. Ezek határozzák meg ugyanis az úgynevezett 'lappangó' kánon által vallott és propagált eszmerendszernek a recepcióban kialakult szokásrendjét, s benne a tárgyalt életmű kiemelt helyét.

A sütői életmű recepciójának áttekintése ugyanakkor sohasem kerülheti meg azt a fajta narrativitást, amely mintegy a múlt lezárult értelmezésének tekintené csupán az eddigi fogadtatástörténeti - politikai, szociológiai, vagy éppen társadalomlélektani - tényezőket, s mintegy öncélú elemzésben figyelmen kívül hagyhatná ezeknek a mindenkori jelen olvasataira tett hatásait. A szépirodalmi szövegekről kialakított véleményükkel látszólag saját értékítéletre vállalkozók alighanem korábban is éppen a hagyománytörténet által váltak képtelenné a hagyomány ismeretének nem új, csupán eredetiségének és létjogosultságának egyedüli képviselőiként meghatározni azokat a viszonyítási pontokat, amelyek felől az életmű felülvizsgálni volna képes a ma már inkább csak történetiségében olvasható, recepcióra jellemző szemléletmódokat. Kétségtelen, hogy ezek egyoldalúságának ilyenfajta feltárása éppen az életmű körül zajló viták fenntarthatósága, az újraolvashatóság érdekében tekinti alapvető kitételnek az ideológiai terhektől való megtisztítást. Ugyanakkor mindez egyértelművé teszi azt is, hogy az ilyen vizsgálódás nemcsak irodalmunk múltbeli, de máig ható problémaköreit is magába foglalja. Márpedig Sütő András életműve egyértelműen abba a kategóriába látszik tartozni, amelyiknek fogadtatás-története – túlmutatva az egyes művek esetleges megítélési különbségein – ideológiai, irodalompolitikai nézetkülönbségeket foglalhat magába, amelyek túl számos irodalomtörténeti, irodalomesztétikai szemponton a kisebbségi magyarság utóbbi fél évszázadbeli szellemi életének és létmeghatározásainak a jobb megértéséhez is hozzásegíthetnek.

Keretekről

A fogadtatástörténet konkrét szövegeinek nyelvezetét a kultuszkutatás ideológiakritikai eszközeivel azért is lehet célszerű vizsgálni, mert a hivatalos recepcióra túlnyomórészt jellemző, hogy a külső írói szerepkörök, hitvallások hangsúlyozásán túllépni

nem akaró műértelmezéseknek nemcsak a választott módszertana, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége lesz – a sajátos etikai-szociális-kulturális távlatokon túl – az ideológiaképzés legfőbb eszköze. A Sütő-kultusz irodalom- és társadalomtörténeti szerepeinek vizsgálata, alakulástörténetének fázisai olyan kényesnek mondható kérdésfelvetéseket is implikálnak, amelyek sokáig tabunak számítottak a teljes nemzetiségi társadalmak önmeghatározásait tekintve is. A történész számára a kollektív emlékezet által konstruált és irányított múlt, illetve a dokumentálható valóság közötti, olykor igencsak jelentős különbségek nemcsak magára a vizsgált periódusra jellemzőek, hanem konkrét személyekre, életvezetésekre és életművekre egyaránt. Ezek vizsgálata mentalitástörténeti és irodalompolitikai okok háttérbeli felkutatásával lenne megkísérelhető. Az irodalomtörténet – amennyiben igyekszik megőrizni saját önállóságát és valamelyest esztétikai minősítéseinek elsődlegességét – ezekből csak óvatos mértékkel meríthet. A Sütő-recepció utóbbi pár évben lezajlott (át)alakulása vagy éppen az erdélyi irodalompolitikai letisztulások máig tartó ideológiai folyamatainak érdekes közjátékai (mint a kisebbségi belső hatalmi viszonyok feltárása vagy az egykori párthatalomhoz közeli értelmiségiek titkolt szerepe), ugyanis egyre inkább egy hasonlóan kétpólusú és ideológiailag terhes értelmezésrendszerben látszanak megvalósulni. A manapság is dúló viták, melyek ítéleteikben ismételten távolodni látszanak a szövegiség esztétikai kategóriáitól, többször említésre kerülnek az értekezés lapjain, de az átfogóbb jelenségek szinkrón és diakrón vizsgálata gyakorlatilag csak a kilencvenes évek első feléig (a kultusz kiteljesedésének hipotetikus csúcspontjáig) követi figyelemmel az életmű fogadtatásának alakulását. Az értekezés a különböző politikai csatározások irodalmi szempontokat átlépő, sokszor személyes leleplezésekre irányuló kategóriáit tudatosan nem emeli ugyanis a vizsgálódása körébe, legfeljebb csak olyankor, ha azok közvetlen módon befolyásolhatták valamely korábbi ténymegállapítás igazolhatóságának, igazolhatatlanságának minőségeit.

A Sütő-recepció főbb vonulatait felvázolni kívánó fejezet maga kénytelen lemondani a teljesség igényéről olyan kisebb művek esetében, amelyek kevésbé jelentős visszhangjuk által (vagy éppen a kevésbé vállalt írói hagyatékjellegüktől függetlenül is) alig befolyásolták a magyarországi recepciót, s nincs írói szemléletbeli, esetlegesen korszakváltáshoz köthető jelentőségük sem. Az életmű korszakolását egyébként is csak annyiban érintem, amennyiben a hatástani szempontok szükségszerűen a kritikák által kiemelt műveknek történeti és kulturális érték-meghatározottságait, vagy az irodalmi divatnak a kultusszá érését követik. Az egész erdélyi irodalom szempontjából emblematikusnak tartott olyan művek mellett, mint a Sütő-drámák, kiemelt figyelem övezi ugyanakkor az előző évtizedekhez képest az életműben

első narratív és mnemotechnikai változást nyújtó prózai mű (az *Anyám könnyű álmot ígér*) keletkezését és szélesebb kontextusát, valamint a sikerültebb esszék fogadtatását. A szerzői vallomások, publicisztikák és legfőképpen az életműre jellemző irodalmi viták elemzése, akárcsak az elharapódzó kritikai és publicisztikai 'hódolati aktusok' szemléje, s természetesen a monografikus összefoglalások is elsődlegesen a vizsgálat tárgyát képezik. Az értekezés a folyóiratbeli tematikus különszámok és egyéb összefoglalások mellett, érinti az elő- és utószavak, kísérőtanulmányok, lexikonbeli szócikkek, színházi, illetve televízió- és tankönyvbeli szereplések mennyiségi és minőségi szerepét is. Ahogyan a vázolt stratégiák alapján nem elhanyagolható a szépirodalmi vagy publicisztikai szövegek fogadtatásán kívül azon társadalmi eseményeknek, díjkiosztásoknak, emlékbeszédeknek vagy egyéb szociokulturális, esetleg nyílt politikai szerepvállalásoknak a felvázolása sem, amelyek a tárgyalt 'jelenségkörnek' kultikus minőségeket adhattak. Természetesen elsődlegesen azon szempontok és kritériumok kerülnek az elemzés előterébe, amelyek a recepcióbeli különleges helyzetet és kivételes bánásmódot igazolják. Az időbeli kitekintés alapvetően a diktatórikus rendszer felbomlásáig követi végig az alakuló recepciót, de meglátásaiban a kilencvenes évek azon törekvéseire is utal, amelyekben már jól körvonalazható az elemzett Sütő-kánon repedéseiben az említett egységnek és fenntarthatóságának a szkepszise.

Kultuszról, módszerről

Akárcsak a kánoni működésrend tágabb, hagyományfüggő és szűkebb, paradigmatikus értelmű fogalomértelmezésének szétbonthatatlansága, textus és kontextus hasonló viszonya mint identitás és ideológia párhuzamai, csak hamis dichotómiák folyamatos felvázolásában lennének mérhetőek. Ezek éles szétválaszthatóságának megkérdőjelezhető kérdésiránya, amely a szociológiai vagy kultúratudományi elemzések térhódításával szinkrón jelenségnek tételezi a konkrét szövegelemzések elméleti és történeti egységének a relativitását is, annyiban talán mégis tetten érhető az értekezésben, amennyiben esztétikai tartalmakat, elemzéseket kérve számon, részben a vizsgált jelenség saját működésmechanizmusait és módszertanát is hasznosítani kénytelen. A retorikai vizsgálatoknak és konkrét szövegelemzéseknek a hiányára figyelmeztetve, de a társadalomtörténeti szélesebb kontextusra figyelve így keret-meghatározásaiban, kritérium-vizsgálataiban tulajdonképpen egy esettanulmányt nyújt alapul a vizsgálódások tükrében kikristályosult ideológiák és a recepcióban gyakran másodlagosként kezelt irodalomtörténeti szempontok felvázolása által. Kérdésköröket jár tematikusan körül, s egy lehetséges szemléletet kínál fel megvitatásra, amely a magyarországi fogadtatásra mint „megtűrt keretek

közt engedélyezett", de hivatalosan leszűkített, vagy éppen korabeli ellenzéki minőségei miatt eleve korlátolt, listaszerű kánoni formára – lehetőség szerint minél teljesebben bemutatott korpuszra – az eddigieknél kritikusabban tekint. Nem ítélkezni kíván, hanem az érdekli, hogyan működik egy változásaiban is sok állandó vonást hordozó fogalmi séma. Nem fogadja el viszont a kisebbségi ideológiák korabeli kényszerű olvasatainak máig kényszerítő hatású értelmezési horizontjait, s olyan alapot próbál teremteni, amelyre a későbbiekben majd az újabb szövegértelmezések és az egyes összevetések megbízható eredményei kiépülhetnek.

A kutatás jelentős része történeti. A recepció hetvenes évtizedtől kibomló sikere, a népszerűség a divat, majd a kultusz fokozatainak nyelvi lecsapódásaiban, annak kanonikus-kultikus szemléje révén egy olyan társadalomtörténeti kontextusban kerül bemutatásra, amely vizsgálatára, az utóbbi évtizedek elméleti kánonjainak térhódítása ellenére, egyéb kortárs írói életművek vonatkozásában nemigen vállalkoztak még. Az értekezés újszerűsége talán ennyiben mindenképpen kísérletnek is tekinthető, olyan vizsgálódást helyez kilátásba, amely ugyanakkor nem önnön megrendíthetetlenségét, de ellenkezőleg, egyetlen lehetséges értelmezést nyújt megvitatásra. Jellegénél fogva, elsődleges célja is – az új szempontok felvetése mellett – éppen a kultikus jegyek által elfedett művek újraértelmezhetőségi alapjának a megteremtése. Az ideologikus értelmezésekkel vagy a történelmi szituáltság okozta lezártsággal szemben pedig, az oly gyakran általánosított, s pár névvel azonosított erdélyi irodalom kortárs recepciójának az előmozdítása, amely a minden mű utóéletéhez szükséges *másképp* látásra is tekint. Ezek kanonicitás-fokának áthághatósága ugyanis, a folyamatosan megújuló értékeléseken túl is, egyenesen arányos lehet az irodalomban mint irodalmi köztudatban való fennmaradásuknak az esélyével. A kutatás ezért a kultusz deskriptív tézisei felé haladva a recepció bizonyítható egyvonalúságának mára már inkább nehezékként felismert pozícióit próbálja feltárni, művek és értelmezéseik teljességében sohasem lehetséges elválasztásának a tudatában. Ennek problematikussága, relativizálhatósága jól mutatja a kérdéskör komplex társadalmi, szociológiai, lélektani hátterének a megkerülhetetlenségét is, amely csak az említett recepcióval való szembenézés és elemző kritikai hozzáállás folytán remélhet áttörést. A Sütő-életmű, mint ismeretes, messze túlnyúlik az irodalom keretein, s benne a történeti, ideológiai, politikai mozzanatok legalább oly erővel szerepelnek, mint az irodalmiak. A tágan értelmezett „jelenség" talán értelmezhető lenne irodalmon kívüli kontextusban is, ugyanakkor az egyszerre irodalmi és nem-irodalmi Sütő-kánon kultikus jellege eleve meghatározza a sajátos vagy magát

sajátosnak vélő irodalmi megközelítés módszertanát, kérdésfelvetéseit és nyelvi/stiláris jellegét is.

A fogadtatás legkülönfélébb aspektusait átjáró áltudományos kategóriák bemutatása, melyek kultikus jellegüknél fogva mintegy kivonják magukat a történeti értelmezés kritikai kötelezettségei alól, az irodalmiságnál 'magasabb értékszférába tartozó' adottságként zárják körül az életművet. Természetesen, ahogyan a normák rendje, úgy a normák használata sem feltétlen azonos itt a szavakéval. A normahasználat elemzése ezért a kritikai elvek elemzését is szükségessé teszi, ezáltal próbálva egy szemlélet sajátosságát, akár esendőségét megragadni. Margócsy István kultusztörténeti példája[3] az amúgy egyáltalán nem kritikátlan Horváth János Petőfihez viszonyuló attitűdjével, kiinduló eljárásaim némiképp hasonló alapvetései mellett arra a kérdésre is rávilágít, hogy kritikai és kultikus viszonyában mennyire létezhet olyan teljességében objektívnek tekinthető nézőpont, amely – Horváth szavaival – „*a józanság kiváltságát*" alkalmazni tudná a tiszteletadás formáira is. Ahogyan nem elhanyagolható módon arra is, mennyire lehet nem csupán hatásos, de hatékony is, egy Harold Bloom által meghatározott 'strong' szerző esetében az önkanonizáció tudatosan kialakított, és retrospektíven is elvégzett, alkalmazott értelmezési gyakorlata. Az általam vázolt ideologikus alakzatoknak esettanulmányi értelmezése ilyenkor mintegy látleletként, ám önmaga helyzetére is reflektálva kívánja felülvizsgáló értelmezését adni egy viszonylag szűk látókörű fogadtatásnak.

A bevett sémák esetleges torzító hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ettől még persze szükségessé válik. Már csak azért is, mert a politikai korlátok megszűntével a jelen horizontjából jogosan merül fel a kérdés, hogy mennyiben szükségszerű továbbra is autonóm magyar irodalmakról, külön irodalomtörténetekről beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként kezelő attitűd számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet, a sajátosság méltóságához ragaszkodók etikai-képviseleti szerepvállalásaiban viszont a többszínűség hangoztatása mellett is félő, hogy minden látszat ellenére csak „*létértelmezés és kisebbségi létdokumentáció*" kategóriáiban maradnak továbbra is meghatározhatók az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedének termései.[4]

Az utóbbi évek kimutatható repedései a kánonon mindenesetre a több évre visszanyúló kutatás felvetéseinek, ha feltétlen igazolását nem is, szükségszerűségét mindenképpen bizonyítani látszanak. Az igény, amely felülvizsgálatra szólít fel, ugyanis nem

[3] Vö. **Margócsy** István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.
[4] Vö. **Görömbei** András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 22.

csak az irodalomtörténeti szempontok átértékelésében jelentkezik egyre sürgetőbben, de jelen van aktuális önértékelő vitáiban a határon túli magyar társadalmaknak is.

II. Kánon és kanonikus jelenség - Kánonértelmezések ma.

(Látlelet és/vagy diagnózis)

"I tell people, I don't necessarily compare. Sometimes I compare, and sometimes I contrast."
(Herbert Linderberger)

„Amikor eretnekségeink ugyanolyan egysíkúnak
látszanak, mint ortodoxiáink, akkor itt van az ideje,
hogy elkezdjük újraírni a kultúránkról szóló filozófiákat."
(Jan Gorak)

"Van-e az irodalomnak, ha nem is örökkévaló, de legalább a történelmen keresztül fennmaradó (transzhisztorikus) formája?" Az ismert Barthes-i kérdést (amelyet szerzője mindjárt egy fontos megjegyzéssel is kiegészített, miszerint a komoly válaszhoz egy igen komoly segédeszközre, az irodalom fogalmának történetére lenne szükség) az alábbiakban leginkább a kánonelméletek és a hozzá kötődő viták eredményeinek, felismeréseinek fényében vélem vizsgálhatónak. Amennyiben folytatjuk ugyanis Barthes gondolatmenetét, és belátjuk, hogy irodalomtörténeteink is legalább a tizenkilencedik századtól kezdődően „a művek, az iskolák, a mozgalmak, a szerzők történetét írják, de még soha nem írták meg az irodalmi tény történetét"[5], úgy azt is be kell látnunk, hogy ennek a meghatározása/meghatározhatósága éppolyan kétséges és fiktív pozícionáltságot igényel, mint az irodalom maga. Egy irodalomtörténeti kánonmechanizmusra vonatkozó (kortörténeti kitekintést is szükségessé tevő) vizsgálat viszont elengedhetetlenné teszi az elméleti alapvetéseknek és magának a módszernek a használatában, illetve mai eredményességében egyaránt felmerülő bizonyosságok és kételyek szükségszerű felismerését.

Egy korszerű(bb) kánonkoncepció esélye (f)elé?

Az irodalmi mező teoretikus és történeti aspektusai felől szemlélve, az irodalmi kánonalkotás összetett kérdésköre ma a teljes irodalomtörténet-írás komplexitását, az értelmezés lehetőségeinek, illetve sajátos kereteinek az újrafogalmazását rejtheti magában. Olyan esélyt látszik kínálni, amelyik egy integráns és kellően nagyvonalú, a szakmai szempontokra elsődlegesen figyelő, ugyanakkor racionalitásában sem túlzóan szűk, sem túlzottan engedékeny választ kísérel nyújtani a jelen szerteágazó irányzataira és kihívásaira. Ezzel a gondolattal párhuzamosan viszont manapság már egyre erőteljesebben érzékelhető a nemzetközi értekező próza azon állásfoglalása is, miszerint a kánonnal kapcsolatos teoretikus összefoglalások nem tudtak végleges válaszokat adni a kanonizációs folyamatok megértésére, s valószínűleg nem is várható el egy ilyen precíz, képletszerű leírás ezekről. Az

[5] Vö. **Barthes,** Roland, *Irodalom és jelentés*, in UŐ, *Válogatott írások*, (Vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976. 199.

bizonyosnak látszik, hogy a kánon fogalomköre és kulcsszerepe továbbra is elsődleges helyen szerepel az elméleti diszkurzusokban,[6] még akkor is, ha maguknak a kánonelméleteknek a termékenységét egyre gyakrabban megkérdőjelező modalitás joggal kéri számon ezen elméletek diszkurzív kereteinek a szűkre-szabását. Amennyiben a jelenlegi kánon-szakirodalom tényállásairól, illetve a kánon természetrajzáról viszonylag átfogó képet kívánunk tehát nyújtani, a nagyon összetett kérdéskör tárgyalását és tárgyalhatóságát azzal az alapvető problematikának a szembesítésével célszerű kezdenünk, hogy az eddig elsősorban hiányként jelentkező tiszta, egységes értelemháló fogalmi megszabhatóságához szükség van a divatossá vált terminust némileg szakmai keretek közé szorítva, s lehetőség szerint a maga méltó helyén, azaz ideológiai és politikai szerepeitől némileg megtisztítva szemlélnünk. Hogy ez mennyire lesz lehetséges, azt nyilvánvalóan a mindenkori hagyománybeli determináltság különböző pozíciói is megszabják. A kánonelméletek szakirodalmával kapcsolatosan a terminológiai pontosság igénye viszont már csak azért is elsődleges fontosságú kérdésfelvetésekhez vezethet, mert – előrebocsátható – az ismeretelméleti és tudomány-módszertani háttér, amely minden kánonelméletben alapkérdésként konstituálódik, a maga igényességre törekvő elméletiségében és az önmagával szembeni elvárásokban minden bizonnyal többre hivatott, mint pusztán egy átmeneti polémia irodalmi keretekre vonatkoztatott, túlideologizált és sokszor (f)elnagyított kétosztatúságának az érzékelésénél és gyakori félreértésénél.

A változó kánonkoncepciókra irányuló vizsgálódásainkat azzal az előfeltevéssel érdemes indítanunk, miszerint a kánon fogalmi lebonthatósága (részben a terminus eredetének és folyamatos használatának tisztázatlansága következtében is) nem csupán szövegek illetve szerzők listáját, valamint műfajok, beszédmódok és értelmezésalakzatok fogalmi rendszerét kell hogy szem előtt tartsa, de (éppen a jól ismert és sokat emlegetett lezáró, nyitó és mindkét irány által egyszerre előíró mozgásban) az irodalom öntörvényűségeit, valamint a rögzítettség és rugalmasság ellentétpárjain túllépő (azokat nem pusztán szabályként, illetve eszközként meghatározó) kritikai megnyilatkozásoknak általános kulturális keretekre és meghatározottságokra való visszavonatkoztatását is meg kell látnia. Mindez elsődleges fontosságú, hisz kevéssé szorul bizonyításra, hogy egy előzetes tudás hiányában, a tág értelemben vett kulturális kánon mint kulturális emlékezet nélkül,

[6] Csupán a hazai értekező szakirodalom néhány újabb kötetformában (is) megjelent kiadványát említve példaként: **Szegedy-Maszák** Mihály (ed.) *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11. 2001; **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 2001; **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció,* Debrecen, Csokonai, 2003.

fogalmaink értelmezésének és elméleti-történeti kontextusának a kiiktatásával, csekély esélyünk volna bármiféle értelemképződésre. Ugyanakkor, mint minden fogalmi háló, az ilyen értelemben vett kánon, az önnön bonyolultságát az aktualitásában is éppen konstituáló alakzat csak belülről érthető meg, tehát a folyamatában szemlélt vizsgálódásoknak is értelemszerűen reflektálniuk kell majd saját előzetes megértésükre és elképzeléseikre, amelyek gyakorta eszközként is funkcionálnak a problémamegoldás igénye számára. Így tehát, a kísérletek az irodalmi történés előzetes értelmezési műveletektől függő kánoni megragadhatóságára, állandó figyelmet és egyfajta önkontrollt tesznek szükségessé a kulturális mechanizmusok szociológiai és poétikai/intertextuális működése irányában.[7]

Magának a fogalomnak a történetiségével, még ha olykor csak említésképpen is, de nyilvánvalóan azért szükséges foglalkoznunk, mert a szakirodalomban elterjedt '*kánoni*' fogalomzavar, a kánon más-más értelmezése, megragadása, a megfelelő fogalomkészlet hiányában mintegy relativizálni látszik minden olyan törekvést, amely egységes jelenségként próbál leírni különböző olyan irodalom- és társadalomtörténeti jelenségeket, amelyek kanonikus erővel bírnak. A sokféle értelmezés következtében, amelyek a kánon-kifejezést szinte valamennyi diszkurzusfajtában és műfajban használják, azt lehetne állítani, hogy a kánonnak több „fokozata" létezik, amelyek között sajnos a szakirodalom sem tesz különbséget, így e fogalom látszik helyettesíteni egy irányzatot, egy paradigmát vagy akár egy egész népcsoport kulturális örökségét. Ugyanakkor a terminus történeti-etimológiai hátterére való figyelmeztetés csak annyiban érdemleges és megalapozott, amennyiben hozzájárul a témakör többirányú kötődésének a körvonalazásához, egyáltalán a kánon irodalmi vonatkozású többletjelentéseinek illetve az ezzel kapcsolatos félreértéseknek a tisztázásához. Ilyen értelemben, ha a fogalom eredete, illetve mai értelmezései körüli labilitásról beszélve pusztán néhány remek elméleti összefoglalást veszünk kiindulópontul, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy manapság rendezőfogalmaink egy olyan rendszerével állunk szemben, amely rég elfeledkezni látszik a kánonok kulturális egymásrautaltságáról, a belső fogalmi háló szétbomlaszthatatlanságáról, amely a gyakorta párhuzamos, egymás

[7] Hasonló módon, a sajnálatosan leszűkített, ideológiai párviadalokra hasonlító és gyakorta politikai háttérzajoktól sem mentes kánonviták, illetve az értelmezés kereteinek legszélesebb-körű figyelembevételére sarkalló tézisek sem okozhatnak olyan jellegű törést, amely a szöveggondozás és értelemgondozás egységét az irodalom öntörvényűségeit figyelmen kívül hagyva bonthatnák meg. A társadalmi és intézményes kontroll hatásmechanizmusait valószínűleg nem lehet elégszer hangsúlyozni, de ugyanígy figyelembe kell venni a sajátnak vélt pozíciók hasonló meghatározottságain túl azoknak a kérdéseknek a nem csekély jelentőségét is, amelyek például az utóbbi évtizedek elméleti kánonjait életre hívhatták, valamint az irodalom belső kohéziójára törekvő elméleti és történeti mozgásoknak azokat az értéktételezéseit, amelyek a művek önmeghatározó szerepét a kommunikáció archeológiájának a hagyományközvetítésben felismert szerepével hozták összefüggésbe.

mellett elbeszélő diszkurzusokban nem teremti meg azokat az összefüggéseket, amelyekből kizártan eleve csak részeredményekre számíthat. Amennyiben a Karl Popper-i tudományelméleti vonalra gondolunk – a tudásbirtoklás és a tudásszerzés előzetessége alapján –, vagy a többrendszerűség elméletének igencsak kiaknázatlan aspektusait vesszük szemügyre, úgy még inkább nyilvánvalóvá válhat, hogy a kanonizáció leegyszerűsítése, illetve nem belátható keretek közé szorítása az irodalmi mechanizmusoknak éppen azokat a kérdéseit hagyná figyelmen kívül, amelyekből kiindulva valamiféle választ várhatnánk az általában vett tudásközvetítéstől a szövegközöttiség értelmezési kényszerének tág szintéziséig húzódó struktúra komplex működési folyamataira. Hazai teoretikus viszonylatokban is egyre nyilvánvalóbb, hogy a kánonok szekularizált, irodalmi jelentése a kuhni paradigmaelmélet átfogó keretébe majdnem teljes mértékig beilleszthető, de a már említett poliszisztéma, illetve a gadameri hatástörténeti tudat fogalmával is könnyen kapcsolatba hozható. A fogalom sokrétűségével és polifunkcionalitásával viszont – még mielőtt bármiféle szokványos érték és hatalom, vagy irodalom és intézményesség kapcsolatáról beszélhetnénk – szükséges hangsúlyozni, hogy amennyiben nem tekintünk a jelenlegi, pusztán a kánonok nyitottságát illetve zártságát hangsúlyozó vitákon túlra, kétségessé válik, hogy a fő problémával való érdemi szembenézés helyett mi is „csupán az érdek rabjai" maradunk, ahogyan erre Charles Altieri is figyelmeztetett a híres/hírhedt amerikai vita kapcsán.[8] Talán megkockáztatható, hogy csak a kánonképződési folyamatok komplex belső törvényszerűségeivel való foglalkozás teszi lehetővé, hogy a kanonizációt mint egy többfunkciójú és többletértékű, az irodalmi életben is integráló hatású jelenséget írjuk le. A kánonelmélet normatív értéktételező retorémái elsősorban a kanonizáció, mint a kánonképződés eredménye és eredményessége alapján keresik – a kulturális háttérviszonyokra való állandó történeti kitekintéssel – az irodalom önmozgásként értett vonatkozásához, a szöveggondozás jegyeihez a különböző intézményesítő formákat. Ennek a folyamatnak a története végső soron az irodalom története, amelyet viszont a maga összetettségében, és a külső, teljességében objektív nézőpontot szükségszerűen feladva lehet csak szemlélni.

Fogalmi rétegzettség és jelentéstörténet

Azt lehetne mondani, hogy előző, jelentésvariánsokra utaló aggályainkkal ellentétben, a kánonelméletek legelső összefoglalásai óta mind a mai napig létezik valamiféle konszenzus

[8] Vö. **Altieri**, Charles, *An Idea and Ideal of a Literary Canon*, in Robert **von Hallberg** (ed.), *Canons*. London and Chicago, The University of Chicago Press, 1983, illetve UŐ, *Canons and Differences*, in Nemoianu, Virgil - **Royal**, Robert (eds.), *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

a fogalmi rétegződést illetően. Az antik, a kora keresztény, illetve a modern, szekularizált kánon jelentéstartományai nagyjából ismertek, egyetlen aspektust viszont érdemes lehet megemlíteni, mint amelyikre a későbbiekben még utalni fogunk, minthogy vélhetően a kialakult polémiákban is az irodalmi vonatkozásban használt különböző jelentésszegmensek használata adhatott okot a félreértésekre. A 'metron', illetve 'kanon' közötti, Jan Gorak által is gyakran hangsúlyozott jelentéskülönbségről van szó, amelyik nagymértékben meghatározta a kánon fogalmi alakulástörténetének az első „összemosó" jeleit, így az egyértelmű terminushasználatban jelentkező „zavaró" aspektusokat is. A '*kanon*', mint elsősorban építészeti, szobrászati szakterminus viszonylag hamar etikai használatban is elterjedté vált, s az ilyen értelemben vett „mérce" jelentése egyre kevésbe jelentett pragmatikus érdekekre való hivatkozást, amelyet inkább a '*metron*' vett át tőle. A metron-értelmű lezártság aztán rigiditást kölcsönzött a szónak, amelyet először az egyházi és civil jogban, illetve a szent szövegekre vonatkozóan használtak. „Csak viszonylag későn, a tizennyolcadik századtól, amikor egy szélesebb körű nyelvi szekularizációt lehet megfigyelni, említik a „kánon"-t (mint 'prototípust', vagy 'modellt') az építőművészetben, orvostudományban, kézműiparban és egyéb területeken." – írja Virgil Nemoianu.[9] Szépirodalmi vonatkozásban mindenesetre a fogalom nem volt használatos, s ha mégis, akkor elsősorban bizonyos élmények, érzelmek kiemelt státusára vonatkozóan (gondoljunk csak az irodalomra, mint szakralizált aktusra, mint egyfajta vallást helyettesíteni hivatott képződményre), sokkal ritkábban szerzőkre, és szinte soha magukra a művekre. John Guillory viszont egy írásában a vallási és világi kánon közti különbségre adott példaként éppen ez utóbbi folytonos módosulásait említi, amely ellentétben a bibliai kánonnal, nem (csak) felülről rögzített, bár – teszi hozzá – eljárásaiban egyre inkább hasonlít hozzá, amint kizárásos alapon jár el.[10] Az irodalmi – tehát világi – kánon azonban nyilvánvalóan sohasem volt és nem is lehet olyan természetű, mint a végérvényesen rögzített vallási. Valóban szembeötlő lehet a szekularizált kánon logikájának a hasonlatossága, de éppen a leírtak alapján nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a radikális szűkítés, a kevés számú elfogadott „szerző" a vallási kánonok esetében etikai és így pedagógiai céloknak van alárendelve, az Írás, a Szentség és a Tanítás legitimációjára épülve. Ezért aztán az antik jelentéstörténetet és a vallási értékkomponenseket felhasználva, gyakran a szakirodalom is meglehetősen kuszán

[9] Lásd **Nemoianu**, Virgil, *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, i.m., 216.
[10] **Guillory**, John, *Canon*, in **Lentricchia,** Frank – **McLaughlin,** Thomas (eds.), *Critical Terms for Literary Study*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990. 237. – Persze a vallási kánonokon túl a szekuláris kánonokra a hangsúlyosabb kritikai hangnem jellemző. Valószínűleg nem tévedünk, ha ebben is nagy szerepet tulajdonítunk a 19. század fellendülő ipari mozgalmának.

használja a fogalmat, amelyekben az irányvonal, kritérium, mérték, illetve modell-jelentések a szabály, norma és persze a lista jelentéshálójában, mint szinonimák hígulnak fel.

Történetileg a kánon kifejezést modell értelemben először – amint arra George Kennedy emlékeztet – egy levélben említik Hérodotosz műveivel kapcsolatosan, mint aki a legjobb modell a jónikus historiográfia számára. Szekuláris művek listájára vonatkozóan ugyanakkor a kánon egy különös történeti-referenciális keretbe illeszthető. Modern jelentésében valóban csak a tizennyolcadik századtól használatos, minthogy először David Ruhnken Historia Graecorum Oratorum című 1768-as munkájában szerepel. Runkhen tanulmánya megőrizte annak a két tudós-oktatónak (Bizánci Arisztophanésznak, az alexandriai könyvtár vezetőjének, illetve utódjának, Arisztárkhusznak) a válogatását, akik a bőség kényszerétől vezetve olyan szerzői válogatást közöltek, amelyek átfogták az összes klasszikus műfajt: epikus illetve lírikusok költőket, tragédiaírókat, orátorokat, stb. vettek fel listájukra.[11] Fontos itt kiemelni, hogy szerzők, nem pedig művek listáját állították össze, még akkor is, ha az antikvitásban teljesen természetes volt, hogy egy szerző nevén metonimikusan, adott művet értsenek. Mindenesetre válogatásukkal, mint azt többen megjegyezték, az elkövetkező generációk számára egyfajta demarkációs értékszférát jelöltek ki, illetve adtak tovább. Ebből eredendően pedig a kánonok nemcsak a tanult szerzők, fordítók, kiadók és kritikusok, de a szélesebb értelemben vett tanult közösség identitásnarratíváját is meghatározták. Mindazonáltal több ponton is érdemes kissé jobban odafigyelni ezekre a listákra. Először is, a két említett alexandriai szerző sohasem hívta ezeket kánonoknak, még kevésbé „a Kánonnak". Másodszor ezek funkcionális listák voltak, nem pedig nemzeti kultúrák esszenciális értékei legjavának a lecsapódásaira figyeltek, ugyanakkor egy már letűnt, némileg tehát idegennek számító, a kereszténység-előtti kultúrának a megőrzésére és továbbadására törekedtek. Gorak az említett listákkal kapcsolatban utal Patricia Easterling megjegyzéseire is, aki az Oxford Classical Dictionary szócikk-írójaként a klasszikus kánont inkább mnemonikus eszköznek, mintsem egy „egyszer és mindenkorra" meghatározott, állandó listának tekinti.[12]

A gyakorta (túlzottan leszűkítő jellegére vonatkozó érvekkel) hevesen támadott, és sokkal ritkábban, legalábbis kis rendszerességgel (a kulturális értékek megőrzőjeként) védett szellemi konstrukcióra irodalmi téren tehát jellemző, hogy maga a kifejezés is igen újkorinak számít (elfogadott szakterminusként, mondhatni, az utolsó fél évszázadig szinte egyáltalán

[11] Vö. **Kennedy**, George, *The Origin of the Concept of a Canon*, in **Gorak**, Jan (ed.), *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001, 106.
[12] Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteenth-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 194.

nem használatos), legalábbis sehol, semmilyen szótárban vagy enciklopédiában nem található egészen a múlt század végéig. A nemzetközi szakirodalomban is csupán valamikor a nyolcvanas évek közepére jelenik meg a 'kánon' szócikk formájában, holott a Wellek és Warren-féle, 1956-os kiadású nagyszabású munka, a *Theory of Literature* már említi.[13]

A kánon történeti-etimológiai jelentésen túl, azaz, mint 'pálca, mérce', a mai, általános szóhasználatban különböző kulturális lexikonbeli szócikkekre enged asszociálni:[14] standard, norma, szabály, mesterművű, a legmagasztosabb igazság, művészeti modell, és természetszerűleg, mint ilyen, szerzők és műveik elfogadott listája is. Ez utóbbi néha olyan mértékben sajátította ki a kánonról szóló elméleteket, hogy a kánonviták igen gyakran csak listaviták maradtak, amelyekben a fő vitakérdés az volt, hogy mennyiben azonos vagy mennyire különbözik bizonyos szövegek jegyzéke valamely más listától. (Valószínű nem tévedünk, ha az amerikai vitát is elsődlegesen ezek közé soroljuk.). Ilyen értelemben, a görög szó irodalmi hagyományban fellelhető alapjelentései szerint is érdemes külön kezelni azokat a műveket, amelyek hitelesen megállapíthatóan egyetlen szerző saját életművét képezik, illetve egy kulturális vagy osztálycsoport, egy nemzetiség, nemzet, manapság akár egy egész kultúra legfontosabbnak tartott és elfogadott irodalmi műveinek az összességét, amelyek nyilván mint kulturális narratívák is értendők.

Kettősségek

Ha ezek alapján elfogadjuk kiindulópontnak, hogy ma alapjában véve legalább két, jól elkülöníthető kánonfelfogás létezik, nevezetesen egy tág, kulturális háttérre utaló és egy szűkebb, szakmai, illetve értelmezői közösségi kánonkoncepció, akkor amellett, hogy természetesen tisztában vagyunk a fogalmi haló szétbonthatatlan egységével, megkísérelhető az irodalmi szempontú vizsgálódásainknak az a kánonok működésével foglalkozó látlelete is, amelyik segíthet választ találni arra, hogy a valamennyire belátható álláspontok polarizált rendszerében, jelenleg milyen álláspontok határozzák meg a korszerű irodalmi kánonfelfogást. A tág, kulturális és a szűk, közösségi értelmezések megkötést már csak azért is célszerű megtartanunk, mert ezek mentén objektiválódnak azok az értéktételezések is, amelyek révén könnyedén belátható a gyakorta dichotóm leegyszerűsítések képletes, de önállóságukban érvénytelen létmódja. Az összes említett fogalmi konstrukció beilleszthető ezekbe, minthogy általában csak valamiféle szűk–tág, lezárt és nyitott kategoriális kétosztatú

[13] Lásd *Theory of Literature*, 3rd. ed., N.Y., Harcourt, Brace&World, 1956. 247.
[14] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*, NJ., Athlone, 1991. 9.

értelmezések léteznek, ráadásul ezek is többnyire paradigmákra, diszkurzusokra és az ilyenek által konstituált listákra vonatkoztathatók. A példaként említhető jelzők sora szinte végeláthatatlan. (Zárt–nyitott, konzervatív–liberális, unikulturális–multikulturális, egysíkú–többsíkú, értékőrző–értékteremtő, hatalmi–hatalomratörő, institucionális–intézményellenes, központi–perifériku stb). De ugyanígy ezeknek megfelelően kerülnek szembe a viták során a továbbörökítés, a megőrzés és a kiadhatóság szempontjai a kisajátítás, értékbefolyásolás és cenzurális ellehetetlenítés vádjaival, s ugyanilyen tengelyek mentén definiálják önmagukat a belső irodalmi öntörvényűség és önérték paradigmái a külső, hatalmi befolyás szempontjaival, az immanens esztétikum érvei a külső, intézményes kanonicitással szemben.

Az utóbbi húsz–huszonöt év felerősödő kánonkritikája az elhíresült amerikai vitán túl a nemzetközi irodalomtudományban is többször hangoztatta, hogy a kánon valamiféle autoriter hangok szószólója a kortárs kritikai diszkurzusokban, az értekező prózában is. A szisztematikus kizárást segíti elő, minthogy szinte teljesen nélkülözni látszik a nem fehér, nem európai, nem hímnemű és nem heteroszexuális szerzőket, ezzel is erősítve a faji, nemi stb. megkülönböztetéseket. Nem kevésbé fontos az az érv sem, miszerint a kánon csupán egy hegemonikus csoport éthoszát és ideológiáját tükrözi. Abban minden valószínűség szerint nem tévedhettek a kánont így vagy úgy ellenzők, hogy maga az irodalom gondolata, mint általánosan felfogott entitás az utóbbi évtizedeket megelőzően leginkább csak standard szerzők viszonylag szűk körére, vagy az akadémiai hatáskörök által ilyenként elfogadott művekre korlátozódott. Feltehető a kérdés, vajon mennyire változott az egyetlen, ilyen hipotetikus alakzatban való gondolkodásunk? Közismert a világirodalmi kánon-fogalom, amelynek létét az utóbbi évtizedekben az őt ért heves kritikák ellenére sem vagyunk képesek tagadni, s amelyet többnyire az európai, vagy még inkább a nyugati világ értékei uralnak. Az ilyen kánont megkérdőjelező modalitásnak célszerűen arra is kellene gondolnia, hogy az említett bővítésekhez hasonlóan nem volna-e indokolt a kevéssé fordított irodalmak fokozottabb figyelembe vétele is. Szegedy-Maszák Mihály aggályai vélhetően igazak: amennyiben csakis a legelterjedtebb nyelveken írt műveknek van/lesz esélye bekerülni a világirodalomnak nevezett kánonba, félő, hogy egyre csak nő majd bizalmatlanságunk az ilyen kánonnal szemben.[15]

Szintén vádként emlegetik a kánonokkal kapcsolatosan az intézményszerűséget, az institucionalitást, miszerint ez afféle eszközként szolgál azoknak az értékeknek a továbbadására, amelyek a 'kánonközeli kritikákban' objektiválódnak, és ezek által egy olyan

[15] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*, in *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995. illetve, UŐ, *Hagyomány és újraértelmezés*, in *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról*, Bp., Krónika Nova, 2000.

gépezet lendül működésbe, amely egyetlen csoport, egy konzervatív kisebbség kezében tartja a kulturális hatalmat. Már John Guillory is felhívta arra a figyelmet, hogy intézmények nélkül egyetlen kánon sem érvényesülhet egyértelműen (ez alapvető irodalomszociológiájának egyik fő szempontja), ugyanakkor a kánonról szóló kezdeti amerikai vita maga is odáig fajult, hogy az esztétikai értékítéletet alárendelték egyfajta gazdasági szempontú „haszonértéknek", ezzel megkérdőjelezve az irodalmi alkotásoknak az önértékét, úgy mutatva be őket, mint a kritikusi, s így intézményes értékelés állandóan viszonylagosnak tekintett objektivációját az éppen aktuális keretek között.[16]

Az alábbiakban éppen a keretek átjárhatósága és átláthatósága érdekében, nem célom felidézni az Egyesült Államok-béli (voltaképp máig is lezáratlan, sokszor »kultúrháborúként« aposztrofált) vitát[17], viszont alapvető aspektusait annyiban mindenképpen említem, amennyiben a kánont felnyitni kívánók és a kánonvédők egykori szempontjai bármely kanonikus működés jellegzetességeire vagy akár kánonelméletek vakfoltjaira is jobban rávilágíthat. Ugyanígy említendők a szakirodalombeli elkerülhetetlen, mára már szinte közhelynek számító fogalmak, amelyeket pusztán azért sem kerülhetünk meg, mert esetleges nyelvi beágyazottságuk miatt közelebb is vihetnek bennünket ezek egyfajta letisztázásához.

Vitatörténet

„Az irodalmi kánonokról szóló viták mára az Egyesült Államokban olyannyira sarkítottá, leegyszerűsítetté és átpolitizálttá váltak, hogy fennáll a veszélye annak, hogy teljességükben egy gondolatébresztő intellektuális vita keretein kívül rekedjenek. Politikailag és ideológiailag elkötelezett személyek a spektrum mindkét oldaláról ürügyként kezdték használni a tudományos eszmecserét arra, hogy kézhez álló új kódszavakkal vívják meg hatalmi harcaikat, amelyekhez egyébként a saját érvelésmódot nyíltabban támogató partizán terminusokra volna szükségük". Ezekkel a gondolatokkal nyitják a szerkesztők azt az irodalmi kánonokkal foglalkozó esszégyűjteményt, amelyik az előszót idézve: „közö(n)ségi szükségletre kíván választ keresni", és amelyik *A vendégszerető kánon* címet viseli.[18] Mi indokolhatta vajon az amerikai vitában e moderált hangnemre intő gyűjtemény létrejöttét – amelyik ráadásul „a társadalom javára" kívánt válni, anélkül, hogy nyíltan bármilyen „konszenzusra vagy végső konklúziókra" törekedett volna – s egyáltalán, minek

[16] Guillory itt persze elsősorban Barbara Herrnstein Smithre utal, akivel nemcsak ő, de Altieri is vitába szállt, gazdasági érdek-szempontú értékelmélete miatt.
[17] Erről lásd részletesen: **Berman**, Paul (ed.), *Debating P.C.* New York, Delta, 1992; illetve Farkas Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*, in F. ZS., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998.
[18] *The Hospitable Canon*. *Essays on literary play, scholarly choice, and popular pressures,* Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

tulajdonítható, a viták össztüzének talán a csúcspontján, 1991-ben ez a nem kevéssé meglepő címválasztás? Minthogy a kánonelméleteket a vitában elhangzott, a hatalom és professzionalizmus kontextusában meglehetősen tipikusnak mondható álláspontok nagymértékben befolyásolták, a világszerte gyorsan elterjedt – így a hazai irodalomtudományban is otthonossá, divatossá vált – terminusnak és a róla szóló polémiáknak néhány jellegzetességére érdemes némileg a vitára visszatekintve rávilágítani.

Az elhíresült amerikai vita során nem ez volt az első esszégyűjtemény, amelyik – műfajánál fogva is – valamiféle összefoglalását kívánta adni mindannak, ami a vitában szakmai szempontból is lényegesnek és érdemlegesnek mutatkozott.[19] Ugyanakkor, amint az a későbbiek során kiderül, a hasonló, irodalmi harcmezők mechanisztikus vízióitól óvó, a magát valamiképpen semleges, közbülső pozícióba helyező szerkesztői intenció ellenére is, a kötet ugyanúgy sikertelen próbálkozás maradt, amennyiben a vita további alakulástörténetét vesszük figyelembe. A semleges pozíció a két tábor között (akiket általában csak konzervatív hatalmiaknak, illetve kánonromboló anarchistáknak tituláltak) voltaképpen kétséges, hiszen a szerkesztő Nemoianu kötetzáró írása egyértelművé teszi, hogy minden próbálkozás ellenére, valójában ő maga is inkább az előbbiekkel tud csak valamilyen párbeszédet elképzelni. Objektív nézőpontot egy másik, ugyanebben az évben megjelent kötettől[20] már végképp nem várhatunk, hiszen abban a szerző, Paul Lauter nyíltan vállalja, hogy ő a viták baloldalán áll. *Canons and Context* című kötetét itt csak érintőlegesen említjük, minthogy egy remek összefoglalás révén a problematikával kapcsolatos nézetei a hazai irodalomtudomány számára már ismertté váltak.[21] Ugyancsak 1991-ben jelent meg a már sokszor hivatkozott Jan Goraknak is az első, kánonokkal és magával a vitával foglalkozó összefoglalása,[22] amely

[19] A kötet megpróbált explicit módon „kulturális párbeszédre", „nyugodt hangnemre" és kevesebb konfrontációra ösztönözni, miközben egyrészt az említett kérdéskör, az irodalmi kanonicitás nemzetközi összehasonlító aspektusaira, másrészt – már csak a politikai keretektől való szabadulni vágyás miatt is – művek irodalmiságának végső soron játékos, örömet okozó, „vidám" (ludic) jelenségére hívta fel a figyelmet. Lásd *i.m.,* p. viii.

[20] **Lauter**, Paul, *Canons and Context*, N.Y., Oxford University Press, 1991.

[21] Lásd **Kálmán C.** György, *Van-e kanonikus kritika?* in UŐ., *Te rongyos (elm)élet,* Bp., Balassi, 1998, 114–132.

[22] **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.
A szakirodalmi háttér kiegyensúlyozatlansága szempontjából sajnálatos, hogy az olyan nagyszabású terv, mint amilyen *Vision, Division, and Revision* címmel sorozatként szerette volna megjeleníteni az olyan, kánonokkal foglalkozó műveket, amelyek a kánonvitát a korai '80-as évek fejezetei és fejleményei után egy szélesebb kontextusban a humántudományok teljes területére kívánta kiterjeszteni, csak terv maradt, s az itt említett köteten kívül semmi sem valósult meg abból, amit a nagynevű szerkesztőbizottság (Fokkema, Gorak, Starobinski, Benett, stb.) maga elé célul tűzött ki; nevezetesen, hogy olyan munkáknak adna a sorozat helyet, amelyek „szélesíteni fogják a modern akadémiai kánonról alkotott felfogásunkat, és bátorítólag hatnak majd a részletekbe menő vizsgálatokra olyan történelmileg fontos kánonok esetében, mint az irodalom, színház, film, képzőművészet, történelem, politikatudomány, filozófia, pedagógia, antropológia, archeológia, vallás és tudománytörténet." – Vö. „*Series Editor's Preface*", in **Gorak**, Jan, *i.m.*

szintén annak a reménynek adott hangot, hogy sikerül a kánont továbbszélesíteni, túllépve azokon az ideologikus kereteken, amelyeket „jelenleg benépesít" (inhabits).

Maga a kánoniságról szóló viták kezdete valamikor 1979-re datálható, amint azt a szakirodalomból többen tisztázzák, de vélhetőleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, maga a probléma már a hetvenes évek elején felmerült.[23] Összefoglaló csomóponttá a vitában viszont az a *Canons* kötet vált,[24] amelynek esszéi tulajdonképpen már 1983-tól folyamatosan jelentek meg a *Critical Inquiry* különböző számaiban.[25] Ugyancsak 1983-ban jelent meg Paul Lauternak a kánonrevíziót sürgető kézikönyve *Reconstructing American Literature: Courses, Syllabi, Issues* címmel, amelyik már azt is jelezte, hogy az irodalmi intézményrendszer polemikus diszkurzusán túl, a kérdéskör bizonyos szempontból nyílt ideológiai harccá fajulhat.

E felvezető talán elég világossá tette, hogy a kánoniság vehemensen vitázó, sőt vitatkozó kérdéskörré vált, minthogy alapvetően az egész amerikai társadalom számára érzékeny, sokszor politikai problémákat érintett. Ez viszont azt is jelentette, hogy a szakmai, irodalmi berkekből kinőve[26] a vita olyan politikai-ideológiai irányt vett, amely aztán a későbbiek során szinte teljesen ellehetetlenítette az irodalmi vonatkozások józan mérlegelhetőségének, illetve eredményességének a lehetőségét. A Robert von Hallberg szerkesztette esszégyűjtemény, amely a legelső átfogó képet adta a kánonokról, a barikádok helyett még a szakma belső szempontjaira is figyelt, s elsőként próbált, az értékítéletek változó eseteire figyelmeztetve, az irodalmi értéktételezéseknek valamilyen újraértelmezését nyújtani. „A kérdés, amely a kánonképződésre figyelő különböző szemléletek közötti

[23] Ekkor jelent meg ugyanis Sheila Delany *Counter-Tradition: a Reader in the Literature of Dissent and Alternatives* című kötete, illetve a Louis Kampf és Paul Lauter szerkesztette *The Politics of Literature* című esszékötet. Ezeket követte az Egyesült Államokban 1979-ben az a Leslie Fiedler és Houston Baker Jr. által rendezett két olyan program, (*'Az angol mint világnyelv az irodalom számára'* illetve *'Az irodalom mint intézmény'*) amelyek következményeképpen a '*kanonicitás*', mint kifejezés maga, bekerült a Modern Language Association 1980-as könyvészeti jegyzékébe, hogy aztán egy évvel később már maga a 'kánon' is ugyanitt követhesse. És ami talán sokkal fontosabb a szakirodalom számára, még ugyanebben az évben megjelent az említett két program alapján az a kötet, amelyik már címében is (*English Literature: Opening Up the Canon*) szinte nyílt háborút indított a szakma konzervativizmusa ellen, amely konzervativizmus – a kötet felfogása értelmében – kizárt mindenfajta kisebbséget egy olyan nacionalista diszciplína mentén, amely az angolt mint egyetlent és világnyelvet volt hajlandó csak igazából komolyan venni. Bakerék elsősorban egyetemi szillabuszokra figyelő kötete értelmében eljött az idő a kánon kiszélesítésére és átformálására.

[24] *Canons*, 1983.

[25] Míg Baker és Fiedler politikai és populista keretekre hivatkozott, a von Hallberg szerkesztette kötet sokkal analitikusabb és elméletibb meghatározottságú volt. A történeti, retorikai és szociológiai kitekintések a kánonra, mint értékhordozó potenciális intézményre üdítőleg hatottak újszerűségükkel és szakmailag felkészült, naprakész elméleti metódusaikkal, amelyeket csatarendbe állítottak a kánon működésének minél jobb megértése érdekében.

[26] A tudományos világ és a szakma különböző értelmiségi körei mellé felsorakoznak a nagy példányszámú napilapok és magazinok is, és amint Farkas Zsolt megjegyzi – „megkongatják a vészharangot: mi lesz, ha Shakespeare helyett Stephen Kinget, az *Ulysses* helyett a *Supermant* fogják tanítani?" Vö. **Farkas** Zsolt, *i.m.*, 26.

feszültségből származik, nem az, hogy a kánonok politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és határolják be hasznosságukat."[27] Mindazonáltal az esszégyűjtemény maga is gyakorta kényszerült valamiféle harcról beszélni, az irodalmon túllépő konfliktushelyzettel kapcsolatosan konzervatívok és reformerek között.[28] Hogy a helyzet mennyire nem változott, sőt a kilencvenes évekre még inkább kiéleződött, azt jól mutatja, hogy csupán hat év elmúltával az említett *Canons* című kötetet Gorak már így jellemezte: „ennek elfogulatlansága és rugalmassága nagyon távolinak tűnik manapság."[29] Ugyancsak jól tükrözi a vita hevületét, hogy a maga szerkesztette említett esszékötetben Nemoianu is így tette fel a kérdést: „Képesek vagyunk-e még bármi módon visszaterelni a kanonicitás vitáját ahhoz a tudományos axiológia és demokratikus receptivitás közötti játékos egyezkedéshez, amelynek keretei között maradnia kellene, ha a kánon tartósságát és rendellenességeit egyaránt a társadalmi és személyes bőség növelésének érdekében használnánk ki?"[30]

Problémák vs. konzekvenciák

Talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a vita alapvető negatívumai közt minden bizonnyal elsődlegesen a kétosztatú meddő harc, a politikai elkötelezettségű, sokszor erőszakos fogalmazás, és az imaginárius ítélethozatali helyzetek szerepelnek, amelyekben a „totalizáló fogalmak"[31] használhatatlansága legtöbbször tarthatatlan általánosításokban, önrémisztő túlzásokban merült ki. A vitázók gyakran elfeledkezni látszottak arról, hogy a kánonok nem csupán különböző értéktételezések mentén áll(hat)nak szemben egymással, de valószínűsíthetően teljesen más irodalomkoncepciókkal is rendelkeznek.[32] A vádaskodásban

[27] **Hallberg**, Robert von *Introduction*, in *Canons*. *i.m.,* 3.

[28] Amint von Hallberg sajnálkozva megjegyzi: „a kánont általánosan úgy tekintik, mint ami más, egykoron hatalommal bíró emberek műve, és amit már fel kellene nyitni, demisztifikálni, vagy teljességében mellőzni". *Introduction*, In *i.m.,* 1.

[29] Vö. **Gorak**, *i.m.,* 223.

[30] Lásd **Nemoianu**, Virgil *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, 215. – Figyelemre méltó, hogy idézett tanulmányában Nemoianu nem kánon-vitáról, hanem kanonicitás-vitáról beszél. Nem véletlen elszólás ez részéről, hiszen – mint ahogy tanulmányából a későbbiek során kiderül – ő sem inkább a kánonok, hanem csak az egyetemi tantárgylisták, a szillabuszok változásáról illetve vitájáról beszél. Listák mindig is változhatnak – írja –, de még az ilyenek esetében is „marad a tény, miszerint virtuálisan lehetetlen példát találni teljes szubsztitúcióra, azaz szakralizációra vagy szentté-avatásra, illetve teljesen preskriptív kánonra." 217.

[31] **Farkas** Zsolt kifejezése. *i.m.*

[32] A legfontosabb érv, amit a kánont védők hangoztattak, az eszményített állandó értékek védelme volt, amit az esztétikai értéktételezéseik ellenére is veszélyben láttak az alakuló, politikai céloktól és frázisoktól sem mentes „anarchista" törekvésekben. A másik oldal, akiket gyakorta csak „multikulturalisták"-nak aposztrofálnak, ezzel szemben azzal érvelt, hogy a kánon centrumában szereplő irodalom, mint minden hatalmi struktúra által megszabott irodalomszegmens a legkevésbé sem politikamentes. Némileg fordított módon tehát, az ideológiai érveket éppen a gyakorta ezek ellen küzdő oldal kényszerült a vita során többször is hangoztatni. Róluk, a kánont felnyitni kívánókról Henry Louis Gates Jr., mint „kulturális baloldal"-ról, kortárs kritikaelméleti szövetségről ír, amelyet legfőképpen, mint „nyugtalan, változó halmazt" definiál, és amely 'Szivárvány

nem volt kivétel maga Harold Bloom sem, aki *A nyugati kánon*nal félreérthetetlenül és nyomatékosan szállt be a vitába, ám a rangsorolás esetleges változatai és lehetőségei mellett (annak ellenére, hogy egyike volt azoknak, akik a legrégebbtől fogva foglalkoztak a kérdéskörrel), a végletekig leegyszerűsített kétosztatú harcra összpontosított maga is.[33] Bloom egyértelművé teszi ugyanakkor, hogy ő is egy állandó, örök kánon mellett érvel, tehát egész kulturális örökségünk értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelő művek listájában gondolkodik. Ezt némileg árnyalja, hogy a világirodalmi távlatban Bloom szerint is csak a tizennyolcadik századtól beszélhetünk „helyeselt szerzők jegyzéké"-ről, illetve, hogy bizonyos értelemben, – mint írja, „a Kánon nemcsak verseny, versengés eredménye, de folyamatban levő versengés" is.[34] Bloom magát az irodalomtörténetet is ennek lát(tat)ja, amely végsősorban szövegek, nem pedig emberek közt zajlik. Ennél fogva talányos, de nem érthetetlen, miért is idézi a kánonrombolók ellenében Frank Kermode-ot,[35] hisz jóllehet az „örökérvényűségről" van szó minden kanonikus mű esetében – Bloom például a nagy művek saját kiterjeszkedésükként való önteremtő aktus végsősoron romantikus elgondolását hangsúlyozza –, ez is azt erősítheti, hogy a kánonok mégiscsak mindig, folyamatosan változnak.[36]

A vitában elhangzó írások általánosító, nem körültekintő és sokszor durva, szigorú identifikációi az irodalomtudomány különböző csoportosulásait néha önmérsékletre

Koalíciót' a „feminista kritikusok, az úgynevezett kisebbségi diszkurzusok különböző kritikusai, valamint általánosan a marxista és poszstrukturalista kritikusok" szövetsége képez. – (Lásd **Gates**, Henry Louis Jr., *The Master's pieces: On Canon-Formation and the African-American Tradition*, in UŐ., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992, 17. Illetve UŐ., *Whose Canon Is It, Anyway?* in The New York Times Book Review, 26 February, 1989. 1.) Érdemes itt megfigyelni, hogy amellett, hogy egy mozgásban levő, tehát változó ellenzékről ír, Gates – akárcsak Lauter, mint a későbbiekben kiderül – egyértelműen a kanonikus kritika mellett érvel, azaz tulajdonképpen elismeri a különböző kritikusok meghatározó szerepét a kánoni ítéletalkotásban és azok semlegesítésében egyaránt. Az így koncipiált tábor számára ugyanakkor a nyíltan politikai funkciókkal és státusszal rendelkező személyeket tömörítő hivatalos "kulturális jobboldal" elsődlegesen céltáblaként szolgált. (Gondoljunk csak az olyan személyekre, mint Allan Bloom, vagy még inkább a korábbi kulturális államtitkárra, William Bennettre.)

[33] Bloom bevezetőjében még valamiféle köztes helyet kívánt kijelölni magának „a Kánon jobboldali védelmezői" és az „akadémikus-zsurnaliszta hálózat" között. Pozícióját azonban rögtön leleplezte, amikor ez utóbbiról mint a „neheztelés, a rosszindulat iskolájá"-ról írt, amely szerinte azért akarta folyamatosan megdönteni a Kánont, „hogy a társadalmi változásra irányuló állítólagos (és nem-létező) programját segítse elő. Lásd **Bloom**, Harold *The Western Canon*, New York, Riverhead, 1995, 3.

[34] Uo., 54.

[35] Kermode szerint: „A kánonok, amelyek tagadják a tudás és a vélekedés közötti különbséget, amelyek a túlélés időálló, nem pedig érválló eszközei, természetesen dekonstruálhatók". Idézi **Bloom**, *i.m.*, 3.

[36] Érdemes ezen a ponton Kermode *The Classic* (1975) című nagyhatású művére is emlékeztetnünk, s ugyanakkor Gorak figyelmeztetését megszívlelnünk. Ennek értelmében Kermode álláspontja végsősorban relativisztikus: „Nincs paradigmatikus értelemben vett klasszikus, csak klasszikusok vannak; nincsenek klasszikus értékek, csak értékek, amelyeket olvasónemzedékek a klasszikus szövegek inherens többszólamúságával (plurality) ütköztetnek." Vö. **Gorak**, Jan *Critic of Crisis: A Study of Frank Kermode,* A Literary Frontiers Edition, no. 30, University of Missouri Press 1987, 106.

intették.[37] A vita modalitásán túl ez olyan alapvető hibákat próbált korrigálni, mint az esztétikai értékek védelmének egyértelműen a konzervatív csoport oldalára helyezése az erőszakosan kétosztatú rendszerben. Azt még maga Lauter is elismerte, hogy az esztéticizmus nem szükségszerűen befelé forduló, sőt éppen, hogy „a moralizaló stílusok elleni forradalmi lázadás",[38] azt azonban már nem tudta leplezni, hogy a vita során, szerinte ez az akadémikusok „korlátozó vonásait" erősítette. Valószínűleg tényként állítható, hogy az ideológia számottevő szerepet játszik bármely irodalmi kánon alakulásában, amelyet csak csökkenteni lehet, teljes mértékben kiszűrni aligha. Végső soron tudjuk, „az esztétikai álláspont maga is ideológia".[39]

Természetesen a vita, s az erre épülő elméletek vakfoltjai között is elsődlegesen fontos helyen szerepel annak kurrikulum-szerű, listavitákra való leszűkítése, az örök és egységesnek elképzelt kánonkoncepció tarthatatlansága, illetve az irodalom mechanisztikus víziója, amely sokszor még az iróniát sem volt képes észrevenni, amely által a kánont szélesíteni kívánók éppen annak továbbélését segíthetik elő, illetve hogy az egykori „kánonirtók" idővel éppen annak védelmezőivé is válhatnak. John Guillory, aki bevallottan nem óhajtott irodalmi kánonformálódás-történetről írni, ezért kívánta a figyelmet újra a szociális, institucionális kánoni formá(tum)ra visszairányítani a vitának arról a holtvágányáról, amelyik pusztán azzal törődik, hogy ki szerepel az értékek listáján, illetve ki nem. Mint írta: „Itt az ideje, hogy feloszlassuk mind a liberális, mind a konzervatív imaginárius döntéshozatali fórumainkat. Az irodalmi kánon nem képvisel »választókerületeket« (social constituencies) semmiféle pszeudo-demokratikus törvényhozatali értelemben. De ugyanígy nem képviseli az abszolút esztétikai érték fogalmát sem, az ítélethozatal társadalmi feltételein túl, vagy azok fölött."[40]

Nemcsak az amerikai kánonvita kapcsán, de azt lehetne állítani, hogy általánosan is az újító diszkurzusok jelentős része az „akadémiai" vagy a „ magas irodalmi kánont" magát, csupán bizonyos domináns politikai, ideológiai rendekhez kapcsolta. Ha figyelmesen olvassuk Abrams rezüméjét, mely a leegyszerűsített képletről mint vádról ír, miszerint: „a kánon főként olyan művekből áll, amelyekben rasszizmus, patriarkalizmus és imperializmus

[37] Maga Gates figyelmeztetett, hogy az irodalomtudományi keretekből, a vita a szövegek elemzését „a politikum marionettszínházává változtatta, amelybe a való világból származó elkötelezettségeink minden szenvedélyét belevisszük." – vö. **Gates**, H. L. Jr., *i.m.,* 192. Ugyanígy a leegyszerűsítések ellen lép fel Edward Said is, okolva azokat, akik „nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között". – vö. **Said**, Edward W., *The Politics of Knowledge*, in Raritan, Summer 1991.

[38] Lásd **Lauter**, *i.m.,* 136.

[39] Lásd **Bloom**, Harold *i.m.,* 492., illetve vö. **Eagleton**, Terry *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

[40] Lásd **Guillory**, John, *Canon,* in *Critical Terms for Literary Study*, 236.

nyilvánul meg, továbbá amely vagy marginalizálja, vagy kizárja a feketék, spanyol-amerikaiak és egyéb etnikai kisebbségek, a nők vagy a munkásosztály, a populáris kultúra, a homoszexuálisok és a nem-európai civilizációk érdekeit és teljesítményeit”[41] – érdemes lesz megfontolni Guillory szavait, aki a vitában a politikai reprezentáció irodalmi/művészeti rendszerekre való alkalmazásától óv.[42] A radikálisok és a konzervatívok harcában sokszor csak „a Kánonról” mint elvont, hipotetikus konstrukcióról beszéltek, ahelyett, hogy aktuális és még funkcionális történeti kánonokat vizsgáltak volna, olyanokat, amelyeket adott közösség, rendszer, intézmény vagy éppen egyéni kritikusi, irodalomtörténeti karrier érvényesít. A humántudományok terén kézzelfoghatóan beállt változások ellenére némileg még ma is meghatározó ellenirányként tartja magát a válogatott művek kánonjába vetett hit, ugyanakkor megfontolandó lehet az az érvelés is, miszerint létezik olyan elfogadható modalitású útja művek és olvasatuk generációs továbbításának, amely a teljes átrendezésnek és cserének ellenálló bástyákként értelmezi azokat, mint amelyek szükséges stabilitást jelenthetnek a fiatal generációk neveltetése során.[43]

Az elmosódó szemantika, amely a kánon fogalmát és ekvivalenseit kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait tematizáló, de a jelen érvényes diszkurzusaival sikertelen párbeszédet folytató „állandó” fogalomként jellemzi, (és amely annak gyakorta megkérdőjelezett érvényességét és hitelét kívánja fenntartani) valószínűleg éppolyan leegyszerűsítésnek tekinthető, mint a klasszikusok utópisztikus elképzelése, mely örökre zárt kategóriaként írja le e bővíthetetlennek vélt csoportot.[44]

---

[41] Vö. **Abrams**, M. H., *A Glossary of Literary Terms,* Port Worth, Harcourt Brace College Publishers, 1993.

[42] Vö. **Guillory,** *i.m.,* 27.

[4343] Hogy a szimultán kánonokat ad abszurdum, létezésükben megkérdőjelező modalitás, az örök értékek és az ideologikus megosztottság alakzatai máig meghatározzák nemcsak a professzionális irodalomkritika, de a kultúraközvetítés és egy szélesebb értelemben vett irodalmi nyilvánosság elvárásait, abban jelentékeny szerepe lehet annak a kényszerű hiátusnak, ami a saját értékek felmutatását pusztán mint elkülönböző ideológiai értéktételezésekkel szembeni védekező magatartást jellemzi a kritikatörténeti diszkurzusokban. A saját, mint más megtapasztalásának jaussi alkalmazása talán azért maradhatott gyakorta teljességében muzeális kövület a kánont egységesnek elfogadók számára, mert a másik oldal ideológiai defektjeinek az esztétikai meghatározottságokhoz képest előzetes adverzialitásként felfogott viszonya eleve nem tette lehetővé bármilyen diszkurzív térnek a tapasztalati kontextusában az ilyen szempontok dialogicitását. (Vö. még: **Jauss**, Hans Robert, *Zum Problem des dialogischen Verstehens*, in **Lachmann**, Renate red., *Dialogozotät*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1982.

[44] Ami a nagybetűs Kánonnak mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájának mégis fogalmi potenciált biztosít, az éppenséggel az a sajátsága lehet, amely szembeállítja a kumulatív vagy exponenciális szövegelképzelésekkel, tehát egyfajta kiszélesítésen, illetve radikális változáson keresztül történő átértékelésének gondolatával. Azzal a kérdéssel szembesít nevezetesen, hogy szövegek eltérő idő- és térrelevanciáiban a különböző értékértelmezések hogyan konstituálódhatnak még akkor is, ha teljesen különböző kánonok előírásainak és értékszempontjainak dimenziójában ez általánosan szinte sohasem azonos indokoltságok mentén történik. Aktuális lehet-e még a kérdés, mely szerint a hagyományban klasszikusként leírt művek esetében létezne olyan állandó, amely, ha nem is az azonosnak értett értékeket, de a képességünket állandósítaná ezen művek mint olyanok felismerésében? Valószínűsíthetően itt a nagybetűs kánont ily módon

Háttérirányzatok és társadalomtörténeti előzmények

Amennyiben továbbgondoljuk a polémia alapvető meghatározottságának kereteit, illetve a szakirodalom aggályainak gyakori félreértésekre következtetni engedő védekező magatartását, könnyen érthetővé válik, miért is tartotta fontosnak Guillory könyvének már a nyitófejezetében leszögezni,[45] hogy a kánonról szóló vitákban túlságosan is félreértették a probléma valódi jelentőségét, tudniillik, hogy a szerzők és a szövegek kizárása, illetve beemelése adott kánonok listáira vagy e kánonok valamilyen összefüggéseibe nem is annyira fontos, mint az a kérdés, hogy a kirobbant polémia miért is jelenthet egyfajta válságot az irodalmi életben. Guillory szociológiai szempontokat érvényesítő problémafelvetése mellett, a mi szempontunkból legalább ilyen fontos, hogy az egymás melletti elbeszélések során a vita résztvevői, még ha be is látták a kánonok dichotóm párharcának leszűkítő voltát, ezek polifunkcionalitásának a lehetősége már csak azért sem válhatott egyértelművé számukra, mert gyakorta még a fogalmi háló egyazon szeletéről értekezők is más fogalmi kódokat használtak értelmezéseik során. Ezért a fogalmi tisztázást kísérő hangsúlyos figyelem mellett a vita előzményeinek tekinthető általános társadalomtörténeti háttérről sem célszerű megfeledkeznünk.

Talán mindjárt azt érdemes megemlítenünk, amire könyvében Bloom is utalt, tudniillik hogy az utóbbi évtizedek igen alapvető, globális változásai következményeképpen nemcsak az irodalmat, de magát az olvasás kultúráját és hagyományát is súlyos kihívások érték. Amint a problémával foglalkozók közül többen is felvetették, az olvasók egészen különböző vallású, felfogású, politikai színezetű többsége meglepően sokáig megegyezett bizonyos irodalmi művek illetve műalkotások esztétikai értékében, ezek felszabadító, örömöt nyújtó hatásában, vagy ilyen jellegű potenciáljában. Meglepően sokáig élt a köztudatban az a

fenntartó igény a klasszikusoknak nem szövegbeli, de sokkal inkább hagyománybeli értéktételezéseire, s ezek kanonikus státuszára alapoz. Az újabb törekvések is, amelyek a konvencionális értékrend paradigmatikus megváltoztatására törekszenek, éppen ezért általában csak az őket időben közvetlenül megelőző, az irodalmi hagyományban előttük elfogadottnak számított diszkurzusrend ellen lépnek fel radikálisan. A klasszikusok körét – bármit is értsünk most ez alatt – a felforgató kánoni törekvések legtöbbször csak bővíteni szeretnék, nem utolsó sorban azért, mert a klasszikusok által képviselt bizonyos értékszemléletek kanonicitásának a megőrzését éppen saját legitimitásuk érdekében is használják. Nem ritkán egyenesen hivatkozási alapnak is tekintendő az általánosan elfogadottnak hitt klasszikusok axiomatikus halmaza, míg a paradigmaszerű kánoni mozgásokban az elsődleges szempont az előző hatalmi kánon disszeminációjának, tarthatatlanságának és ilyen módon az új törekvések szükségszerűségének az igazolása lesz.

Az abszolút esztétikai érték kapcsán Gorak is szükségesnek érzi hangsúlyozni, hogy egy homogén, egységesítő Kánonként elképzelt entitás helyett ő „kanonikus diszkurzusokról" kíván beszélni, még mielőtt „a kánont" alárendelné az elnyomó, éppen aktuális Diszkurzusnak. Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon. i.m.,* 9.

[45] Lásd **Guillory**, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1993.

meggyőződés, mely szerint művészettörténeti aspektusból is, az ízlések folyamatos változása ellenére, létezik valamiféle standard, olyan állandó, amely az értékek változatlan, immanens alapjaira utal. Ezért arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért éppen a '80-as évekre válhatott a kánon-kérdés oly sürgetővé és a kritikai beszédmódok központi problémájává, illetve, hogy mindez milyen elsődleges hatások alapján történt, térjünk vissza Jan Gorak gondolatmenetéhez, aki három kritikai irányt is kapcsolatba hozott ezzel az érdeklődéssel. Az oppozicionális kritika régi hagyományát, az öntudatos, metakritikus érdeklődést azon természetű jelölő és érvényesítő rendszerek iránt, mint amilyenek például Barthes, Derrida, Foucault, Althusser és Hayden White műveiben fedezhetők fel, illetve harmadik hatásként magát a szociológiát, amely az irodalomban is a kritikai irányultságot erősítette, és az értekező prózát általában egy sokkal öntudatosabb pozícióba segítette. Az adverziális, a teoretikus és a szociologikus elem vált tehát – a kritika világháborút követő marginális elemeiből, ezen érvelés szerint[46] – központivá és meghatározóvá az utóbbi évtizedek diszkurzusainak rendszerében: „Amikor 'érték' és 'kultúra' vizsgálódás alá kerül, a 'hagyomány' nem sokáig maradhat megkérdőjelezhetetlen". Ezt abszurd módon, de bizonyos fokig alátámasztani látszott az a szélsőségesnek tekinthető felfogás is (amelyet a konzervatív oldal részéről Allan Bloom *The Closing of the American Mind* című könyvében hangoztatott, nevezetesen), hogy a kulturális erózió jelenlegi állapotát nagymértékben erősítették az olyan gondolkodók, mint Nietzsche és Max Weber elméleti munkái. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy azok az elméletírók, akik e két személyiség elméleti tradícióinak a továbbfolytatóiként ismertek,[47] és (a maguk heterogeneitásában) hetvenes években igencsak részt vettek az említett „megkérdőjelezésben", nem is beszélve az irodalomértésünket nagymértékben befolyásoló olyan autoritásokról, mint Habermas vagy Heidegger, akkor könnyen egyértelművé válik, hogy a vitafeleknek nem feltétlenül precíz szellemi térképre van szükségük. Az említett globális kihívásokkal ugyan mindegyik oldal többnyire tisztában volt/ van, csakhogy a kiindulási pontjaik merőben különböznek, mert amíg az egyik fél nyílt támadást lát a számára megkérdőjelezhetetlen értékeket képviselő kánon „felnyitásában", a másik már nemcsak annak kiszélesítésén, diverzifikációján, de adott esetben annak tarthatatlansága miatti eltörlésén és egy teljesen új értékrend kialakításán is dolgozik. Más szempontokból tekintenek ugyan a problémákra, de azt egyikőjük sem tagadja, hogy többek között az említett szerzők munkássága nagymértékben hozzájárult egy olyan elméleti kánon

[46] Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon, i.m.,* 224.
[47] Úgy, mint Foucault, Derrida, Lacan, Barthes, Deleuze, vagy Baudrillard.

kialakulásához, amely egy korszerűbb irodalom-felfogást meghonosítva próbálta bővíteni az irodalom hagyományos rendszerének és intézményességének a koncepcióját.

A probléma jól láthatóan tehát ma sem a kánoni listák tartalmáról szól, hiszen a kánonokról szóló viták, illetve elméletek jelentősége jóval túlnő egy lezártnak hitt irodalmi kánonról szóló imaginárius megegyezés esetleges határain. Sokkal inkább arról lehet szó, amit Guillory is érzékeltetett, hogy olyan krízishelyzet áll elő, amely alapjaiban is átgondolásra készteti azt a kulturális tőkét, amelyet úgy hívunk, irodalom.[48] A kulturális tőke, amelyikről Guillory – Bourdieu kifejezését használva – könyvében beszél, olyan átfogó kulturális emlékezetet feltételez, amelyik irodalomszociológiai szempontból köti az erudíciót, a különböző osztály-fogalmakat is bevonva, az irodalom intézményrendszeréhez. „A probléma, amit kánonformálódásnak hívunk – írja –, a legjobban úgy érthető meg, mint a kulturális tőke képződésének illetve szétosztásának, hozzáférhetőségének a problémája, még pontosabban, mint az irodalmi termelés és fogyasztás 'eszközeihez' való hozzáférés problémája".[49] Az eszközök itt, mint módozatok értendők, amelyeknek alapfeltétele Guillory szerint az iskola, mint intézmény, amely szabályozni képes a kulturális tőkét, így annak a „szétosztását" hozzáférhetőségét is – tegyük gyorsan hozzá: természetesen mindezt nem egyenlő arányban. A tágabb értelemben vett, kulturális kánon a hagyományképződésben éppen a nevelés által biztosítja saját természetszerű továbbélését.[50] Az értékek taníthatósága szempontjából tehát elsődlegesen fontos, hogy bármely kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag például mindig is az irodalom intézményeitől függött, és csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Nem véletlen, hogy az amerikai kánonháború közvetlen kiváltó oka is az a konkrét kérdés volt, hogy mit tanítsanak

[48] Vö. **Guillory**, *Cultural Capital*, p. viii.
[49] Uo., p. ix.
[50] A hagyomány legtöbbször a nevelés által szükségképpen meghatároz bizonyos *a priori* létező értékeket a társadalom tagjai számára. Ezek az értékek – akár olyanok, mint az írás/olvasás vagy a számok ismerete – nemcsak egyértelműen szükségesek az egyén további életmenetele során, de előfeltételezik azt is, hogy e képességek megszerzése eleve érték, méghozzá állandó érték.

az egyetemeken.[51] Az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve hatalom és rang viszonyának a meg- és átörökítésében.

Intézményes kritika

Az intézményesség szerepe ugyanakkor nem merül ki az iskolai tananyagban. Valóban ez a szélesebb kánonformálódás helyszíne, de időbeliségében megelőzi a hivatásos, *kanonikus kritika*. A kifejezést Paul Lautertől kölcsönzöm, de nem abban az értelemben, ahogyan említett könyvében ő azt használta. Lauter ugyanis megkülönböztetett „kanonikus" és „formális" kritikát, ez utóbbit egyértelműen az ellentáborhoz, tehát a kánon zártságát védőkhöz sorolva, akik véleménye szerint azáltal, hogy csak kész, szentesített szövegekkel foglalkoznak, akarva-akaratlanul is fenntartják a kánon hegemóniáját. Ezzel szemben ő kanonikus kritikán az öntudatos, a kánont szélesíteni kívánó diszkurzusokat érti, akik meglepő módon, az előzőektől eltérően tudatában vannak történelmi és társadalmi helyzetüknek. Csakhogy a kánon megváltoztatása, felnyitása éppen olyan koncepción alapszik, mint a kánon megőrzése. A kritika, amely valamiféle autoriter pozícióból szólal meg, mindig is csak kanonikus lehet. Gates sokszor idézett írása jól rávilágít a problémára, miszerint mindkét oldal példásan tudatában van, hogy a kritikának illetve az oktatásnak micsoda szerepe és jelentősége van az értékek reprodukciójában: „Benett úrnak igaza van: az irodalom oktatása valóban értékek oktatása. Nem inherens módon, de esetlegesen az; az – azzá vált – esztétikai és politikai rend tanítása ez [...]"[52]

Amellett, hogy a kulturális kánonok által meghatározott módon értelmezés, és ennél fogva értékelés nélkül nem létezhetünk, ezek a mindennapi értékeléseink általában csak intuitív és artikulálatlan módon mennek végbe. Az ilyen, elsősorban csak önmagunk számára történő értelmezést a hivatásos kritika azzal a lényeges aktussal egészíti ki, hogy az ítészek önmaguk mellett „valaki más részére" szólóan is értékelnek, mindezt pozíciójuk

[51] Talán nem túlzás azt állítani, hogy abban, hogy ez hirtelen „alapkérdéssé" vált, a legnagyobb szerepe a multikulturalizmus térhódításának volt, azaz alapvetően politikai háttérrel (is) rendelkezett. A helyzet ugyanakkor merőben más, ha az intézmények felől nézve, a problematikusabb kérdéseket a hagyomány különböző regisztereihez mérve gondoljuk el, például az európai és az amerikai kultúrtörténet során, hogy csupán az egymáshoz legközelebb álló, alapjaiban azonos kulturális hagyományokkal bíró két földrészről ejtsünk szót. Ha ugyanis pusztán a vitában kiindulópontként kezelt egyetemi szillabuszok problematikusságára, esetleges összemérésére figyel valaki, akkor sem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyetem mint intézmény nem pusztán európai gyökerekkel rendelkezik, de a kezdettől fogva európai értékeket is közvetített. Az Egyesült Államokban viszont, ahol az egyetemek elsősorban nem állami finanszírozásúak, így politikájukban részben liberálisabb, populárisabb, és adott esetben a saját támogatók érdekeit szem előtt tartó nézeteket képviselnek, a kulturális rétegzettség eleve adott komplexitása is maga után vonta, hogy idővel megjelenjenek a faji, nemi, vallási diverzifikációt képviselő írók, illetve ilyesfajta kulturális jelenségek, némileg háttérbe szorítva az eurocentrikus tananyagot.

[52] **Gates**, H. L., *The Master's Pieces*, in *Loose Canons*. *Notes on the Culture Wars*, N.Y. – Oxford., Oxford University Press, 1992, 35.

társadalmilag elfogadott, hitelességgel és érvényességgel felruházott szerepéből adódóan. Különböző szövegek fel- és átértékelése nem szűkíthető ugyan, pusztán olyan formális kritikai ítéletekre, amelyek az akadémiai falak között vagy különböző szerkesztőségekben látnak napvilágot, de maga az értéktételezés, az irodalmi értékek konkrét meghatározása során a hivatalosság ilyen és ehhez hasonló intézményei elsődlegesen vannak jelen. Bizonyos szövegek gyakori felvétele például különböző irodalmi antológiákba nem csak az adott mű értékét tükrözi, de mint arra Barbara Herrnstein Smith is rámutatott,[53] valamiképpen tovább is lép, növelve ezt a fajta értéket. Hasonlóan, egy mű többszöri szereplése bizonyos listákon (általában irodalomjegyzékeken), a rá való gyakori hivatkozások, a szövegből illetve a szerzőjétől való többrendbeli citációk (főleg az akadémikusok és egyetemi tanárok által) az adott mű értékeinek legalábbis szélesebb körben való ismertségét, a rá irányuló figyelem felkeltését, és nem utolsó sorban a jobb – mint valami eleve értékeshez való – hozzáférést biztosítanak a potenciális olvasók körében. Talán nem véletlen, hogy az a Harold Bloom is, aki nem kevesebbre vállalkozott mint hogy ismert „minimál-listájában" megmondja, mely művek tartoznak a Nyugati Kánonba, úgy tárgyal a hosszú listából huszonhat művet, hogy közben éppen arról látszik megfeledkezni, hogy ezek (lett légyen bár szó klasszikusokról, vagy annál is inkább) nem ugyanúgy élnének a köztudatban, ha nem közvetíttetnének éppen az olyan értekező ítészek által, mint maga Harold Bloom.[54] Persze Bloom ezt valószínűleg másképpen látná, még akkor is, ha olvasatából rangsorolására is egyértelműen fény derül.[55] A professzionális kritika meghatározó szerepét művek utóéletének, megőrzésének és továbböröklésének kérdésében mindenesetre nehéz lenne tagadni. A kritikusok és recenzensek hagyományosan kanonikus viharmadarak (Lars Ole Sauerberg szerint egyenesen rohamosztagosok, „stormtrooper"-ek), munkájuk a kortárs irodalom első és talán legfontosabb szűrőjének számít. Az irodalmi hagyomány alakulása szempontjából talán elegendő, ha itt Gorak, illetve Sauerberg által elemzett kanonikus kritikusi életművekre, illetve ezek hihetetlenül fontos szerepére utalunk.[56] A szerkesztőkkel együtt az általuk megjelenésre szánt és jóváhagyott műveknek belépést biztosítanak abba a szűkebb körbe, amelyből aztán lehetőségük nyílik a Matthew Arnold-i értelemben vett „legjobbak"

[53] **Herrnstein Smith**, Barbara, *Contingencies of value*, in *Canons*, 5–40.
[54] Holott értekező közvetítőikre (Johnsonra, Walter Paterre és másokra) ő maga is gyakran hivatkozik.
[55] Azaz, hogy számára Shakespeare a primus inter pares.
[56] Gorak Ernst Gombrich és Northrop Frye, illetve Frank Kermode és Edward Said, míg Sauerberg T. S. Eliot, F. R. Leavis, Northrop Frye és Harold Bloom munkásságát elemzi. Lásd **Gorak**, *The Making of a Modern Canon, i.m.,* illetve **Sauerberg**, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* N.Y., Macmillan Press Ltd. London, St. Martin's Press Inc., 1997.

idealisztikus világát megközelíteni, vagy pusztán a Kermode által említett mnemonikus kánon szükségszerű kiválasztottságát élvezni.

Megfontolandó ugyanakkor az a gondolat is, mely szerint a kialakult meggyőződés, hogy bármely kánon csak institucionális keretek között létezhet és maradhat érvényben, lényegesen megnehezítette a bennefoglalt művekről, mint olyanokról, belső értékekről és/vagy zsenialitásról szóló beszédet. A kánon, mint a kulturális piac ellenőre, mint az irodalmi állandók letéteményese és őrzője akár nehezékként is funkcionálhat az irodalmi köztudat számára. Azt sugallja, hogy a modern kánonok csupán úgy létezhetnek, ha megőrzik a létező institucionális kereteket, illetve a jól bevált meghatározásokat és feladatokat: a tanárok olyan, az időben megedződött kövületekről beszéljenek, amelyek listaként összeállítva magát az Irodalmat képezik. Az így kialakuló listák, a kizárások és felvételek alapján külön olvasási módozatokról beszélhetünk, ezek pedig mély meghatározói magának a közösnek tételezett kultúránknak. Herbert Lindenberger e tárgyban gyakorta hivatkozott könyve[57] a kánonképződésről szóló tanulmányait nem véletlenül egyszerűen az "Intézmények" fejezetcím alatt tárgyalta, még ha Guilloryval ellentétben ő túlzónak is érezte az iskolák kizárólagos szerepének a hangsúlyozását bármely kulturális kánon létrejöttében és fenntartásában. A kánoni listákon, de méginkább az egyetemi szillabuszokon, ajánlott olvasmány-listákon szereplő művek ellenhatást is kelthetnek, hiszen gyakorta a kötelezők távolságtartó, elavult és így megközelíthetetlen szférájába sorolandók. Nemoianu szerint „… éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent, és akiket saját exkluzív birtokában tart, vannak leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat."[58] A kettősség az ilyen listák szükségszerű és ugyanakkor gátló voltával kapcsolatban jól látható, ha a tág értelemben vett kánoni lehetőségeket, mint a továbbhagyományozódáshoz elsődleges, könyvformájú megjelenést illetve folytonos újrakiadást vesszük szemügyre. Ilyen alapon ugyanis igencsak megfontolandó az a probléma is, amelyre túlzóan ugyan, de említett tanulmányában Katha Pollittot idézve hívta fel Farkas Zsolt is a figyelmet: „ma Amerikában a kánonvita alapját képező előfeltevés az, hogy csak a listára felvett könyveket olvassák, s ha nincs lista, semmilyen könyvet nem olvasnak. Egy szöveg egyetlen esélye, hogy szöveggyűjteménybe kerül – ezt mindkét oldal készpénznek veszi."[59] Ezzel szemben állíthatja Nemoianu, hogy „az igazán kanonikus művek egy kaotikus és természetes folyamat során kerülnek kiválogatásra, amely végső soron kiszámíthatatlan

[57] **Lindenberger**, Herbert, *The History in Literature. On Value, Genre, Institutions*, New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.
[58] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 221.
[59] Vö. **Farkas** Zsolt*, i.m.,* 69. jegyzet.

még akkor is, ha létrejöttét számos konkrét paraméter befolyásolja".[60] Ezek a paraméterek viszont a Nemoianu által elképzelt állandó folyamatba olyan ügyes „tolvajokként" léphetnek be, mint ahogyan egyik tanulmányában arra Christopher Clausen is utal.[61] A kanonikus kritika túlhangsúlyozása, tulajdonképpen az irodalmat mindig nyitó, utópisztikus és bűvös kulcsként kezeli azt. Pedig az elméleti mesterkulcsok – Clausen érvelése szerint – valószínűsíthetően mindig csak egy kis rést képesek megnyitni az irodalom pazar kertjében, olyat, „mint az Alice által megnyitott kertkapu volt, amely túl szűknek bizonyult ahhoz, hogy átbújjon rajta."[62] Az persze, hogy nem létezik ilyen mesterkulcs, még nem jelenti, hogy egyáltalán nincs bejárat abba a bizonyos kertbe. A jó tolvaj szinte valamennyi zárat fel tudja nyitni, és szabad keze lehet a „nemesi kúrián" mindaddig, amíg „félszemmel a riasztóberendezésre és a kutyára is figyel."[63] Clausen ezért a „betörő kritikusi" attitűdöt javasolja az állandóan kulccsal rendelkező helyett, mert az sohasem szenved attól az illúziótól, hogy minden az ő birtokában van.

A lényegi problémák…

Vajon mennyire érvényes még az olyan érvelés, amely szerint az elődökre figyelő, de természetszerűleg a jövőt előkészítő történetiség az irodalomnak egyfajta belső tulajdonságaként jelenik meg, olyanként, amelynek nincs köze politikai eseményekhez? Valóban téved-e az, aki az irodalom jelenségeit a kor eseményeiből (is) magyarázza?[64] Amint azt Szegedy-Maszák Mihály nagyszerű tanulmánya megmutatta, Babits maga is arra kényszerült, hogy eltávolodjék a művészi értékek időtlenségébe vetett platonista hittől, amely pedig kiinduló föltevésként szolgált számára európai irodalomtörténete megírásakor.[65] A művészi értékelésnek ez a fajta, a változékonyságra, a múlt és jövő lezáratlan párbeszédére figyelmeztető karakterisztikuma mégsem olyan egyértelmű a kanonikus diszkurzusok vitájában. Félő ugyanis, hogy a különböző kritikusi attitűdök itt sem pusztán más rangsorban, különböző értéktételezésekben merülnek ki, de alapjában más irodalom-felfogást képviselnek.

[60] Lásd **Nemoianu**, *i.m.,* 220.
[61] Lásd **Clausen**, Christopher, *Canon, Theme, and Code*, in *The Hospitable Canon*, 1991. 204.
[62] *i.m.,* 203.
[63] *Uo.*
[64] Vö. **Babits** Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Auktor, 1997.
[65] Lásd részletesen **Szegedy-Maszák** Mihály, *A művészi értékek állandósága és változékonysága. Babits európai irodalomtörténete,* in UŐ., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

A művészet történetét Gombrich szerint remekművek történeteként kell elképzelni,[66] s Gombrich gondolatmenetétől némileg eltérően ugyan, de feltehető a kérdés: vajon mennyiben lehet egyáltalán másképpen? Megragadható-e az a fajta tág, kulturális kánon, amelyet kulturális emlékezetként a hagyományból szükségszerűen szelektív és autoritatív módon van csak módunk érzékelni, másképpen, mint szélsőségeiben? Ha az értékek továbbadását, továbbörökítését, iskolákban való oktatását vesszük szemügyre, nem biztos, hogy olyan egyértelmű lesz a válaszunk, mint az értékelések koronként változó kritériumait az irodalomtörténetektől joggal számonkérő, ezek hiányára figyelmeztető attitűdünk esetén. Mert az említett babitsi munka végén is megkérdőjeleződik ugyan az alkotó tevékenység tekintélye, valamint a művek maradéktalanul befejezett, állandóan létező azonossága, de vajon bármely értékítélet, amely mégis a remekművek ilyen jellegű mivoltára enged következtetni, képes lehet-e odafigyelni a számára másodlagos alkotásokra anélkül, hogy közben önmaga szűklátókörűségére reflektálva mintegy kioltsa önnön legitimitásának alapjellemzőit: a saját értékek állandóságába vetett hitét? Márpedig ha nem, célszerűbb lenne önáltatás nélkül előbbre jutni; a klasszikusok örökérvényűségében hívők az irodalomtörténetben csak mint listákban, méghozzá klasszikus listákban fognak majd gondolkodni. Frye is a „mesterművekkel" való foglalatoskodást tartotta a „valódi" kritika alapfeladatának, mintha ezeknek a műveknek az ilyen jellegű identitása teljesen magától értetődő lenne, ha egyéb miatt nem, hát a „tájékozott (informed) jó ízlés közvetlen értékítéletei alapján".[67] Éppen ezért, talán ideje lenne az értékelés változó kritériumairól valóban úgy beszélni, hogy közben folyton szem előtt lehessen tartani adott irodalomtörténetek változó irodalomfelfogását is. Mára tulajdonképpen egyértelművé vált, hogy az irodalomnak mint kompakt, önmagában létező lényegnek a gondolata nem igazán folytatható tovább, hiszen az irodalmiság vagy az irodalmi rang maga is távlat függvénye csupán. A kanonicitás-fok változása miatt a kánonhoz tartozó művet nem minden korlát nélkül, de mindenképpen változónak célszerű minősítenünk, amelyet nem lehet teljességében a történelmen kívül szemlélni.

A kánon-vita jónéhány résztvevője – a „standard kánon" kritikusa és védelmezője egyaránt – gyakran megfeledkezni látszott arról, hogy az olvasó sohasem változatlan formában, esszenciális ideologémák mentén értelmezi a műveket, és hogy minden értelmezendőhöz – de facto – többféle kritikai viszonyulás is lehetséges, beleértve a hivatalosat is. Bármely kánon műveinek csupán ideológiák közvetítőiként való

[66] Vö. **Gombrich**, E. H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*, Oxford, Phaidon, 1979, 152, illetve **Gorak** említett kötetében a róla szóló fejezetet: 89-119.
[67] Lásd **Frye**, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, N.J., Princeton, 1957, 27.

meghatározása, illetve az értelmezésnek közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása nagyon erős leegyszerűsítések árán képzelhető csak el. Ettől persze még létezhet az a bizonyos harmadik aspektus is: nevezetesen, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség mint a későbbi kánoni rang előfeltétele, csak bizonyos institúciók vélt vagy valós leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, mert művek csak így kerülhetnek el egyáltalán az olvasóhoz. Amennyiben pedig ez a kitétel eleve megszabni látszik bizonyos ideológiahordozók megjelenésének és terjesztésének a feltételeit, a korlát nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bír majd, de eleve átlépni látszik azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter forgalmazói/értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy mű recepciójának – akár a hatástörténeti – előkészítésébe.[68]

Ugyanakkor a kánonok mindezek ellenére való fennmaradását nem pusztán az autoriter dogmák következményének, de egy lenyűgöző kulturális szükséglet eredményének is kell tekintenünk. Gorak könyvének a Kermode-ról és Said-ről szóló fejezetében nem véletlenül állította, hogy a csatát többször megvívták már, de végérvényesen sohasem nyerték meg.[69] Éppen ellenkezőleg, a kánon komplex története során sokkal furcsább és zavarosabb vonalat követett, mintsem a róla tárgyalni kívánók figyelembe vették volna. A nagy alkotó, illetve mű kánonalapító erejéről lehet ugyan értekezni – amint Harold Bloom is teszi –, sőt valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha egyes művek másokkal való versengésében, illetve történetiségükben a más művekkel való újra és újra történő megvívásuk során létrejövő értékaktualizációkról beszélünk, de mindez egy komplex folyamat, egy rendszertörténés során valósulhat csak meg. Guillory sem azért hadakozik a kritikusok és hivatásosok kizárólagos szerepe ellen, mert nem ismeri el ezek meghatározó voltát, hanem mert a fennmaradás, a kanonizáció, tehát a terjesztés, az értelmezés és a továbböröklés szempontjából fontosnak tartja kiemelni, hogy sokkal összetettebb társadalmi kontextusról kell beszélnünk, mintsem amelyik csak egyedi olvasatokat, – akár egy hivatásosét – venné figyelembe. „Szövegek kiválasztása megőrzésük, továbböröklésük céljából természetszerűleg feltételez ítélkezési aktusokat, amelyek valójában komplex pszichikai és szociális események; de ezek szükségesek, viszont nem elégségesek a kánonképződés folyamatához. Egyetlen személy értékítélete, miszerint egy mű nagy, önmagában még semmit nem tesz a mű megőrzése érdekében mindaddig, amíg ez az ítélet

[68] Ha nem áll módomban eleve hozzáférni bizonyos művekhez, illetve megismerni adott esetben azokat, amelyeket nem érintett semmilyen kanonikus kritika, aligha ítélhetem, határozhatom meg ezen művek esetleges helyét a kánonban, akár kiszélesíteni, akár megóvni akarom azt! Nem lehetséges, hogy Edward Said ezért (is) beszélhetett, a kánonok társadalmi megosztó hatásáról a nyugati kultúrák intézményes formái által?

[69] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon*, *i.m.,* 8.

nem bizonyos intézményes keretben történik, olyanban, amelyikben lehetőség van a mű továbbörökítésére, folyamatos bemutatására az olvasók újabb és újabb generációinak".[70] A kulturális tőke formáinak átadásában és a hozzáférés szabályozásában a kánonformálás folyamatát csupán a társadalmi, szociális háttér összefüggéseiben, a különböző iskolák szociális, intézményes „protokollján" át vagyunk képesek megérteni. Persze valószínűleg a hivatásos kritikához hasonlóan, nem célszerű túlértékelnünk az iskola szerepét sem. Ezzel tulajdonképpen a kulturális háttérre, az irodalmi nyelvezet belső erőire és a jelenlegi hatalmi befolyásolás intézményes kereteire történő kitekintés egyszerre válik szükségszerűvé. Így egy más szinten ugyan, de teljességében elfogadható Harold Bloom azon állítása is, miszerint az irodalmi nyelvezet a kulturális tudástól, a kognitív erőtől, a figuratív nyelv szintjétől és a dikció erejétől függően is meghatározza a kánonba való bekerülést. Bárhogyan is, de az elméleti felvetések mindig visszatérnek egy adott problematikához, nevezetesen ahhoz a kényszerhez, hogy a kánonnak valamiféle verzióján keresztül, de továbbadjuk a következő generációknak a kulturális értékekkel bíró műveket, illetve hogy valamiféle szintézisre törekedjünk ezek között a művek között, amely törekvés óhatatlanul kizár egyes alkotásokat, fel- és átértékel másokat.

Visszás teorémák

Kikerülhetetlen a kérdés, vajon nem azok a művek pályázhatnak-e a legnagyobb eséllyel valamiféle konstans kánoni helyre, amelyek egyszerre képesek magukban hordozni a történeti és művészi értékítéleteknek és elvárásoknak megfelelő jegyeket? Amelyek úgy képesek ellenállni az újraolvasás történeti kontextusában folyamatosan változó érték-előfeltevéseknek, hogy a folytonos újraértelmezhetőség lehetőségeinek megvalósulásához teret nyújtva, az esztétikai élménynek a különböző interpretációk során kitermelt jelentésein és az eredeti történelmi szituáltságon túllépve is biztosítani tudják azt? Ezzel a kérdéssel minden kánonelméletnek szembesülnie kell, minthogy az értékelések során megkerülhetetlen a művek önértékének, illetve az irodalmi hagyománybeli értékelések kanonicitásfokának az együttes tárgyalása. A tág értelmű, kulturális kánonok esetében már említettük a közvetítettség teljes kiküszöbölhetetlenségét, mint ami a neveltetésünkből, a kulturális háttérből és mindabból a környező intézményrendszerből adódik, amely sugallja számunkra a szövegértelmezés közmegegyezéseit. Épp olyan ez, mint az a nyelvi korlát, amelyet az európai szemlélet szűkössége ellen lázadók kényszerültek tudomásul venni a kánon-vita során, tudniillik, hogy csak a bírált kánon értékrendszerének a nyelvezetén valósíthatták ezt

[70] Lásd **Guillory**, John, *Canon*, in *Critical Terms for Literary Studies*, *i.m.,* 237.

meg. A „nyugati hegemónia” ilyenforma továbbélése minden kanonikus változásra irányuló törekvést jellemez már paradigmatikus szinten is, minthogy az elnyomottnak vélt fél mindig csak az előző hatalmi struktúra nyelvén képes szólni.[71] Az irónia ráadásul a kánonok kettős, nyitó-záró tevékenységét nemcsak nyelvezetében jellemzi immanens módon, de temporalitásában is, minthogy minden újító törekvés idővel éppoly zárttá, merevvé válhat, mint hajdanán a kánon tisztelete volt. Babits arra kényszerült, hogy elismerje, léteznek olyan művek, amelyek vitathatatlanul jelentősnek látszottak saját korukban, utóbb mégsem bizonyultak maradandó értékűnek. Herbert Marcuse, a marxista művészettörténeti elmélet ellen lázadva úgy beszélt az Esztétikai Dimenzióról, hogy közben maga állította össze a kritika egy újabb standardját, azt, amelyet a kortárs irodalmi beszédmódok, diszkurzusok is többé-kevésbé radikálisan használnak éppen a standardok, az elfogadottak, az örökérvényűek ellen. De az említett vitára is jellemző, hogy a vitázó felek szándékosan nem veszik figyelembe a kánonok ilyen jellegű sajátosságait. Bloom gyakorta védekező magatartása, amely időnként már-már sértődöttséget sugall, egyértelművé teszi, hogy ő maga is, mint egykori kánonalkotó (az elioti eszmék ellen lázadva) szükségképpen szembekerült a saját korának kihívásaival. Éppúgy, mint egykor az „új kritikusok”, az ellentáborban a társadalmi utópia híveit látja.[72] Ugyanígy állítható, hogy az egyértelműen az újító oldalhoz tartozó dekonstrukcionisták is általában csak fehér, halott, európai férfiak műveivel foglalkoztak, vagy hogy maga az ikonoklaszta Paul Lauter is inkább csak kiegészítette a már létező kánoni listát az amerikai irodalomból szemléző, általa kiadott kétkötetes *The Heath Anthology of American Literature* című munkájában (amelynek ráadásul egy harmadik kötete is létezik *Instructor's Guide* címmel), mintsem merőben új, radikális szempontokat vagy szerzőket mutatott volna ott be, például a Norton antológiákkal összevetve. Egy nemrég Budapesten megjelentetett nemzetközi tanulmánykötet[73] arra is figyelmeztet, hogy a kánonképzési

[71] A kérdés problematikusságát talán jól mutatja, hogy a kuhni értelemben vett paradigma 'alapbeállítódás', 'hegemón látásmód' értelemet sugall, amely egységes egésszé szervezi az egy diszciplínához tartozó elméleteket, illetve az ezeket alkotó tételeket. Paradigmaváltáskor viszont az egymást váltó elméletek nem egyszerűen ellentmondanak egymásnak – hiszen nem létezik transzparadigmatikus összehasonlítási alap vagy mérce –, hanem voltaképpen másról is beszélve, más módon mondanak mást. Hogy ez a 'más módon' mégis mennyire problematikus és tekintélyelvű, azt jól mutatja az a hauseri elgondolás, mely szerint „a lázadók elődeik nyelvén szólalnak meg, és a legádázabb ellenzék is részben a támadott irányzat kifejezésmódjával él, nem is csak a közérthetőség kedvéért, hanem méginkább azért, hogy a kifejezés 'homályos kényszeréből' felküzdje magát az artikuláltság fokára". (Vö. **Hauser**, Arnold *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 544.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen esetekben a különböző paradigmák szótárainak megfelelően a tudományos nyelvhasználatbeli azonos kifejezések is különböző jelentésekkel ruházódnak fel.

[72] A szükségszerűen védekező álláspont az értékek viszonylagossá-tételétől óv, de közben károsnak ítél minden reformer törekvést, amikor így fogalmaz: „A helytelenül »multikulturalizmusnak« nevezett mozgalom a legtöbb olyan művet kiveszi a tananyagból, amely képzeleti s ismereti nehézséget támaszt – ami a kánoni könyvek többségét jelenti" Lásd **Bloom**, *i.m.,* 422.

[73] Lásd **Parson**, Nicholas T. írását (*'Sweetness and Light' or 'Tyrannical Schoolmaster'? Some Thoughts on Function and Dysfunction in the Canon*) a *National Heritage – National Canon* kötetben. Bp., Collegium

folyamatok ismeretében sem lehetett igazán sikeres alternatív kánonokat létrehozni. Mi több, egyes művek nemritkán még akkor is megőrződhetnek a hagyományban – sokszor akár klasszikusokként –, ha széles értelemben vett álláspontjukat és megközelítésmódjukat ma már szinte egybehangzóan elvetik, mégpedig, – mint Márkus György utalt rá – „abban az esetben, ha ezeket 'paradigmatikusan tévesnek' tekintik"[74], azaz „elrettentő példa" mivoltuk is a kánoni túlélés egy esetleges eszköze lehet.

Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a kánon „védelmének" egyik leghatékonyabb módja s érve minden bizonnyal annak az elvnek a kézzelfogható megmutatása lehetne, hogy a kultúra szerves részét képező, illetve azt többek között konstituáló, szövegkorpusz révén közvetített hagyománnyal nem is annyira mi rendelkezünk, mint inkább az mivelünk. „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket." – írta már Gadamer.[75] Tehát egyszerre meghatároz, és/de új meghatározásra késztet. Ezért is, a kánonok mindig csak teljességükben érthetők meg, azaz nem szűkíthetők extrapolált tényezőik valóban jellemző, de az irodalomtudomány számára nem elegendő kiemelésére, vagy egymásnak szegezésére, hiszen e vonások legtöbbször csak eltávolítanak bennünket a lényegi problémák olyan megértésétől, amelyek talán valóban feljogosíthatnák a kánonelméleteket a kulturális, világértési rendre utaló összegző, átértékelő jelenségeiknek az irodalomtudományban való olyan kohéziós középponttá-tételére, amit egyik tanulmányában Rohonyi Zoltán is javasolt.[76]

Fogalmi áttekintés és jelentésvariánsok

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a fogalmi háló szétbonthatatlan egysége és a kérdéskör komplexitása ellenére a jelenlegi kánonirodalomban a meghatározások nagyjából két jól elkülöníthető kánonkoncepció mentén érvényesülnek. Eddig szándékosan nem említettük a fogalmi rétegződésnek azokat a gyakran már közhelyszámba menő tételeit, amelyek tulajdonképpen ezeket a gyakran párhuzamosan funkcionáló, tág, illetve szűk értelmű felfogásokat képezik.[77] A kánonirodalom fogalmi alapmotívumai ráadásul a

Budapest, 2001.

[74] Vö. **Márkus** György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992, 314.

[75] Vö. **Gadamer**, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor.) Bp., Gondolat, 1984, 261.

[76] Vö. **Rohonyi** Zoltán, *Kánon és kanonizáció. A XIX. szazadi irodalom értelmezési kereteihez*, in **Takáts** József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* Bp., Kijárat, 2000, illetve, **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi Kánon és kanonizáció,* Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 9.

[77] Jól ismert terminusok a kánonról: kulturális örökség tárháza, tehát kulturális nyelvtant képvisel, s mint ilyen identitásképző, kontrasztív keret. Olyan kulturális emlékezet, amelyet viszont állandóan alakítunk: valójában a tradíció hatástörténete és szelektív emlékezete, minthogy a felejtés a kánon szükségszerű velejárója. Szűkebb, (esetleg) szakmaibb értelemben, a kultúrahordozók behatárolása, belátható keretek közé szorítása, s mint ilyen kényszerű válogatás, így nemzeti, kulturális, faji, nemi, osztály- csoportosulások illetve egyedek bizonyos műveinek összessége, ezek listája. Hasonlóképpen az olvashatóság kereteinek a megszabása, de egyben a

meghatározások esetlegességében mintha nem is figyelnének egymásra. Olyan különböző kánonfelfogások torkollanak a terminológiába, amelyek rendszerezetlensége szinte teljességében lehetetlenné teszi a szakmai körökben való egységes terminológiai háttér megteremtését, s ezáltal a problematika átfogó voltának a teljes irodalmi-kulturális életre való hatékony kiterjeszthetőségét. Gates szerint a kánon egyszerűen csak kultúránk alapvető közhelyeinek gyűjteménye, melyek meghatározzák gondolkodásunkat. Bloom sokkal határozottabban állítja, hogy „kánon nélkül nem tudunk gondolkodni”[78], Richard Ohmann viszont úgy tekint a kánonra, mint ami „egy elfogadott felfogása annak az irodalomnak, amit érdemes megőrizni”[79]. Alastair Fowler szerint is a kánon „az a behatárolt terület (limited field), amelyet kritizálunk, és amelyikről elmélkedünk”.[80] Ezzel ellentétben George Kennedy szerint a múlt hatalmas, de belátható, kezelhető örökségének a rendezésére és megőrzésére irányuló tipikus emberi aktus,[81]míg James Sanders szerint a kánon egyáltalán nem exluzív, de inspiráció több ezer kulturális forradalomra világszerte.[82] A sor hosszasan folytatható lenne, de az talán már most látható, hogy a kánonokat nem lehet képletszerűen levezetni, s hogy (a műalkotások saját jegyeinél s igényeinél fogva) sem ragadható meg egyetlen irodalomtörténeti kánonfolyamat egységes természettudományos precizitással.

Az ilyen ábrándszerű elvárásoktól függetlenül, a fogalmi rétegzettség olykor erős félreértésekre teret nyújtó szakirodalmi tisztázatlansága persze mind a mai napig elvégzendő feladata egyes elméleteknek. A klasszikus és kanonikus gyakorta szinonimként használt jelentései jól példázhatják mindezt. Radnóti Sándor egy tanulmánya az előbbit esszencialistának, míg az utóbbit konvencionalistának nevezi.[83] Ebbe a besorolásba valószínűleg csak a kánonok említett hatalmi aspektusait, illetve a tág értelemben vett kulturális kánonképet szoríthatjuk be. Minthogy azonban a kánoni meghatározottságok gyakorta – legalábbis intenciójuk szerint – a klasszikusi listákban oldódnak fel, Radnóti is belátja, hogy a „klasszikus fogalmának tartalmi meghatározottságaitól való eloldózódása

jövőben követendő út kijelölése is. A kánon a cenzúra motiválója és ugyanakkor kontrollja is, s így történésképző. Művek értelmezésének megkötő és bezáró, de szükségszerű velejárója, azaz a kanonicitásnak, mint hivatalos értelmezésnek a továbbadója és egyben a mű utóéletének biztosítója és kioltója. Minta, így a művek megőrzője, de az értelmezés kisajátítója is. A jelentésadók hatalmi gyülekezete, hivatásosok csoportosulása és értékrendje. Paradigma, irányzat, a jelen hatalmi, vagy éppen divatos, és legalábbis ilyenformán autoriter irányzatának az ideológiája. És persze mint ilyen, mindig értékorientáció, követési minta és norma egyben.

[78] Vö. **Bloom**, *i.m.,* 39.

[79] Vö. **Ohmann**, Richard, *The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960-1975*”, in *Canons,* 397.

[80] Vö. **Fowler**, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

[81] Vö. **Kennedy**, George A. *i.m.,* illetve UŐ, *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89 (1990) 217–225.

[82] Vö. **Sanders**, James *i.m.,* in *Canon vs. Culture.*

[83] Vö. **Radnóti** Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7. 834.

olyan mértékű kiterjeszkedéssel, pluralizálódással járt, hogy az egyre bővülő lista kezelhetőbbnek tűnik egy kánonelmélet keretében". Csakhogy a szerző az ilyen kánont elsősorban kizáró és felvevő mechanizmusaiban szemléli a klasszikusok hagyományhoz illő kontingenciájával szemben, amelyek alapján teljességében érthető az álláspontja, miszerint: „a végtelenül szaporítható lista a maga egészében senki számára sem lehet átlátható, globális voltában semmilyen értelmező közösség és senki emberfia számára sem teljesítheti a két feltételt egyszerre: az evidens előértelmezettséget és a feladatnak tekintett értelmezést. A hagyománynak azokat a jelentős műveit, amelyek felé nem irányul a befogadás e játéka, valóban a kánonok tárolják. Az olyan fölényes olvasó, mint Harold Bloom listája is szükségképp individuális, peremein pedig (a függelékek lajstromaiban) gyakran esetleges."[84] Valószínű azonban, hogy itt is ugyanannak a problematikának különböző terminológiai behatároltságaival, illetve átfedéseivel van dolgunk.[85]

Ha továbblépünk, pontosabban az időben kissé visszatekintünk, könnyen beláthatjuk, hogy már Sklovszkij is úgy határozta meg az irodalomtörténetek egyik elsődleges célját, mint amelyik a peremen levő jelenségeket kell, hogy a központ felé mozdítsa. A központ és periféria kapcsolatának lett légyen bármennyire is viszonylagos a meghatározhatósága, az bizonyosnak látszik, hogy az egységesnek vélt nyugati kultúrát saját belső konfliktusai döbbenthetik rá ennek az egységnek adott esetben valós voltára, illetve a megkérdőjelezhetőségére. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az minden bizonnyal jól látható már most is, hogy állandó irodalmi értékekről utópisztikus lenne tovább értekeznünk, a tág, kulturális kánonok azonban szükségszerűen ilyen értékekkel tudnak csak működni, minthogy ezek továbbörökítését elsődleges kulturális szükségletként, nem pedig eldöntendő lehetőségként határozzák meg. A kánonirodalom ezért nemcsak az alapmotívumot, de ennek ellentétét, a nem-kanonikus fogalmát is nehézkesen kezeli. Az irodalmi rendszer Even-Zohar szerinti felépítettsége is a kanonikus és nem-kanonikus, mint centrum és periféria viszonyát állítja előtérbe, ugyanakkor talán érdemes lenne megfigyelni, hogy ez utóbbi milyen mértékben szinonim a művészeten kívülivel. Félő ugyanis, hogy ismét egy kétosztatú rendszer valamiféle leegyszerűsítésével állunk szemben, amikor csak irodalmi és nem irodalmi formalista megkülönböztetéséről beszélünk. Even-Zohar Sklovszkij alapján némileg elfogadni látszott, hogy a kanonikus ellentéte csak a nem-kanonikus lehet, holott Sklovszkijjal már Tinyanov is vitába szállt, amint arra Kálmán C. György remek

[84] Uo., 836.

[85] Az említett kánonkoncepciók gyakran teljesen szinonimként kezelik a klasszikus és a kanonikus fogalmát. A kettő különbségeinek részletes kifejtése a hagyománytörténés folyamán olyan összetett problematikát képvisel, amelynek pusztán a körülírása is legalább egy külön tanulmányt igényelne.

tanulmányában figyelmeztetett,[86] mondván, hogy „az, ami a kanonikus helyére tör, nem szükségképpen a nem-kanonikus, hanem a művészeten kívüli jelenség is lehet; sőt, az a kanonikus művészet, amely leszáll az alsóbb rétegekbe, el is hagyhatja a művészet szféráját, s így művészeten kívülivé válhat". Ha nem elég rugalmas irodalom-sorokban gondolkodunk, az így elképzelt rendszerben a kultúra és a szubkultúra szembenállása egyértelműen a kanonikus és a kánonellenes törekvések totalizáló koncepcióit vetíti ismét elénk. Az amerikai vitában is valószínűleg az okozhatta az egyetemi szillabuszok esetleges cseréjével kapcsolatos aggodalmak legnagyobb félreértését, hogy a kánont védők a szubsztitúcióban egyenesen a művészeten kívülinek, azaz a nem-irodalminak az irodalmi helyére való beemelésétől tartottak. A paradigmatikus cserét, tehát a szűkebb értelemben vett kánon kiszélesítését szorgalmazók így a teljes kulturális hagyományt, tehát a tág értelmű kánoni metanarratívát védő, a langue-szerű hagyományt aprópénzre váltó attitűdtől féltő elzártsággal találták szembe magukat. Nemoianu is ezért írhatja, hogy a kánon nem, csak a szillabuszok változnak, hisz ő egyértelműen azonosítja a kánont a langue kategóriájával. A kurrikuláris választás mindig erősen politikai, institucionális befolyás alatt áll, nem is beszélve a rajta szereplő művek értelmezéséről. Ezzel ellentétben a langue-szerű kánonokat mélyebb, és kevésbé formalizált kategóriák határozzák meg. Nemoianu langue illetve parole, mélystruktúra és felszíni struktúra, kompetencia és performancia közötti különbségekről beszél a kánonok és a kurrikulumok viszonyában.[87] Többes számú kánonokról beszél, holott valójában *egy* meghatározó, tág értelmű kánonkoncepciót képvisel, amely lehet elvileg változó ugyan, de az egyének számára végső soron mindig is, előzetesen adott, megismerhetetlen és determináló jellegű. „A kánon láthatatlan, meghatározhatatlan, flexibilis, és egy folyamatos, lassú belső mozgással rendelkezik: végső soron ismeretlen vadon, érzékelhető, de csak homályosan felmérhető, vagy legalábbis nagyon problematikus az egzakt meghatározása. [88] Így viszont, ha a langue-szerű, közös tudásra, kulturális emlékezetre, azaz kulturális kánonra gondolunk, nem teljesen elfogadhatatlan az, amit Sklovszkij állított, nevezetesen, hogy azok a művek tesznek szert nem-kanonikus státuszra, amelyeket egy adott közösség hosszú távon egyszerűen elfelejt, azaz nem tekint többé legitimnek a kulturális és történelmi örökség szempontjából.

A leírtak alapján létezne a kánon mint langue, mint kulturális nyelvtan, mint kulturális emlékezet, amely a klasszikusok, ha nem is állandó, de aktualitásában stabil, legitim körében találja meg értéktételezéseihez szükséges legmegfelelőbb legitimációját, és a másik, szűkebb

[86] Vö. **Kálmán C**. György, *Kánon és polifónia*, in UŐ., *Te rongyos (elm)élet*. 104.
[87] **Nemoianu,** *i.m*., 223.
[88] Uo., 222.

értelmű paradigmatikus kánon, amely szükségszerűen változik, amely a szillabuszok szinonimája, amely a centrum felé tör, amely parole természetű, és amelyet csak a nagyon elvakult konzervatívok tekinthettek nem-irodalomnak. A langue Saussure-i statikus felfogása az irodalom állandó, örök értékeinek, mint a klasszikusok időfeletti állapotának, a nagybetűs Kánonnak a szinonimája. Ezzel szemben az eddig állítottak sokkal inkább Tinyanov rendszerelméleti langue-fogalma alapján tűnnek működőképesnek. „Az irodalmi rendszer nem olyan kiegyensúlyozott, harmonikus szerkezet, mint a langue, hanem bensőleg kiegyensúlyozatlan, amelyet a status quo megőrzésére és megváltoztatására irányuló szembenálló tendenciák hasítanak ketté. Az ilyen rendszer egyidejűleg tartalmazza múltját és mutat a jövő felé".[89] A langue értelmű kánon elméletileg tehát nem mindörökké változtathatatlan, legalábbis olyan értelemben, ahogyan az értelmezések mindig is másként konstituálják számunkra a hagyományképünket. Hogy a régi metaforánál maradjunk, minden hullám új, és egyben mégis ugyanaz. A régiből építkezik, mégis másként épül fel, és teljesen mást is képes jelenteni számunkra.[90] Ezért lehet jogosultsága Nemoianu szavainak, miszerint „A kánonok, amennyiben nem fogadják el szabálytalan kiterjedésüket, és amennyiben nem egy teljeskörű, mindenfajta műveltséggel való szerves szolidaritásban szemlélik őket, valóban félelmetes és egyáltalán nem szeretetreméltó lények.[91]

Tanulságok (?)

A kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból, de olyan közös problematikákat érint, amelyek sokrétűsége ellenére az irodalomtudomány jelenlegi állapotában valóban képes lehet magába sűríteni azokat a termékeny szemléleteket, amelyek központi szerephez jutottak a posztstrukturalista kérdésirányok aktualizációiban. Addig viszont, amíg ugyanazt a fogalmat használjuk egy nemzet, egy irodalmi irányzat, vagy akár egy szerző műveivel kapcsolatosan, anélkül, hogy tisztáznánk a jelölt és a jelölő saját meghatározott pozícióit és viszonyát, illetve figyelmen kívül hagyjuk a hagyománybeli előzetes összefüggéseket és meghatározottságokat a hagyományképzésnek és a hatástörténetnek a szempontjából, valószínűleg nem sok sikerrel próbálkozhatunk. A leírtak talán eléggé rávilágítottak a kanonikus tevékenységek összetett voltára, az irodalmi kánonképződés olyan komplex folyamataira, amelyeket sohasem célszerű egymástól

[89] Peter Steinert idézi **Kálmán C**. György, *i.m.,* 106.
[90] Az irodalom esetében maga Nemoianu is szükségszerűen a kánonok átmeneti (transitional) létmódjáról beszél, és az Even-Zohar által gyakran kifejtett centrum-periféria kettősségbeli mozgást említi az unikanonikus vádak ellen.
[91] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 244.

függetlenül, esetleg egymást kioltó mivoltukban szemlélni. Mert a kánonok egyszerre tételezik föl a befogadás megismételhetőségét és a műnek az új összefüggésbe helyezhetőségét, egyszerre utalnak művek történeti és művészi értéktételezéseire, egyszerre hordozzák a múlt kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, egyszerre közvetítenek és nyilatkoztatnak ki, egyszerre alakítják át intézményeik által a kulturális örökséget szükségszerűen múzeumokká és őrzik meg a hagyományok még belátható gazdagságát. A kánonnak mint komplex irodalomtudományi fogalomnak a kérdése ezért az olvasási előírásoktól az aktuális értéktételezésekig való széleskörű kitekintést egyszerre teszi szükségessé, méghozzá mindezt folyamatos változásban, a tradíciókhoz való újraértelmező viszonyban. A kánonelméletekben felmerülő, nyitva hagyott zárójelek és a kérdőjelek sokasága elsősorban a kánon fogalmi rendszerezetlenségéből, illetve az említett leszűkítésekből adódik. A vakfoltokon túl, ezek csak akkor nyerhetnek majd igazi megoldásokat, ha képesek leszünk a szemléletbeli különbségeket egyetlen komplex kérdéskörön belől szemlélni. A különböző elméletek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a kánon egyfelől formatív kulturális örökség, másfelől nyilvánvalóan a változás lenyomata (s megkockáztatható, hogy mindkét tulajdonsággal öntörvényén kívül rendelkezik), az értelmezésbeli szűkösségben ritkán teremtenek összhangot a két irányultság között. Pedig a hagyomány lehet bármilyen behatárolt is, a hozzá intézett kérdések végeláthatalan lehetőségeket nyitnak meg a konstruktív kritikusi vizsgálódások számára.[92]

A kánonok temporalitása és normativitása[93] egyszerre van jelen minden irodalomtörténeti képletben, s a két pólus nem választható szét egymástól. Ha a kettő szétválna, a fogalom olyan mértékben osztódna meg, mint ahogyan Eliot a klasszikus fogalmával kapcsolatosan megkülönböztetett abszolút klasszikust illetve „relatív" klasszikust.[94] A már sokszor említett kettősség, a pólusok egymásnak feszülő harca folytán, a szakirodalom pusztán a fogalmi keretek között is, a kanonikust mint normatív hagyományt meglehetősen leegyszerűsítve az örök értékek történelemből kiemelkedő szerepébe helyezte, akár negatív értelemben, mint az újítás ellensége, mint halott, életellenes, hideg ismeretet, akár pozitív értelemben, mint a bizonytalannal szembeállított biztos, kiérlelt, mindig megszólítható hagyománybeli erudíciót, a szépség és műveltség kulturális-történeti

[92] Gorak kissé élcelődve jegyzi meg egyik, a 18. századi kánonokkal foglalkozó tanulmányában, hogy például Swift vagy Johnson sohasem érezte, hogy a klasszikus antikvitás hagyománya a kérdéseknek csak egy leszűkített, behatárolt listáját engedélyezte volna a hagyományhoz intézni, vagy hogy ehhez csak térden állva lehetne közelíteni. Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities,* in *Canon vs. Culture*. *Reflections on the Current Debate,* N. Y.-London, Garland, 2001.
[93] Vö. **Radnóti**, *i.m.*
[94] Vö. **Eliot**, T.S. *Mi az hogy klasszikus?* in UŐ, *Káosz a rendben,* Bp., Gondolat, 1981, 347.

alapmeghatározottságait. Az operációk világosan arra utalnak, hogy a klasszikus fogalmától némileg különbözően, a kánonok esetében nemcsak fenn akarjuk tartani az értéktartalmat, de ezt eleve nemcsak gyanakvóan, hanem rosszallóan is szemléljük, mint valami olyasmit, amely a kanonicitás mindig módosuló és változó formájában – ha nem is követendő vagy irányadó, de – számunkra is mértékadó. A kánonok történelmi relativizálása gyakran a történelmi, mint a historizációban antikanonikus, és a normatívvá tett klasszikus, mint állandó kanonikus, egymást megsemmisíteni akaró szembenállásába ütközik.

A dichotóm meghatározottságok hangsúlyozása az irodalomtörténetekben is olyan feszültségtereket generált, amelyek amellett, hogy érdekes szempontokra világíthattak rá, a kánonok szükségszerű autoritását eleve jelentéssel felruházott értelmezésként és általánosan csak negatív erőként patologizálták. A kánon nem annyira retrospektív fogalom, mint a klasszikus, de fontos azt leszögezni, hogy minden kánonnal való dialógusunk – ahogyan a klasszikusokkal is – nem annyira állandó, mint inkább potenciális. Potencialitása pedig sohasem csupán aktualizációjában merül ki. A folyamatos érintkezés, a kapcsolat dialogicitásának a hermeneutikai fenntartása elsődleges szempont, de a kánonnal való találkozásunk nem csupán a szöveggel mint tárggyal való szembesülés, de nem is a kánoni institúciókkal való küzdelem formájában megy végbe. Ahogyan Aleida Assmann megjegyzi: „a kánonnak talán a perszisztenciája a legfontosabb ismertetőjegye; nem nemzedékről nemzedékre építjük föl uralkodó ízlésirányok szerint, hanem már mindig is meglévőként kerül elénk...”.[95] Tehát a kánon magát az irodalmiságot is csak mint előzetesen értelmezett formához való hozzáférhetőséget képes szemlélni, s „úgy kondicionálja előre autentikus esztétikai döntéseinket, hogy *csak hozzá képest* tehetünk szert új, az addigi kánont elismerő, átformáló vagy érvénytelenítő művészeti önmegértésre.”[96]

Amennyiben nem tudunk az autoritás szükséges voltán (illetve az ezt csupán negatívumként értelmező szemlélődésen) túllátni, a jelentésképzésnek is csupán ez a paradox, s meglehetősen ideologikus alakzata marad vizsgálódásaink „egyet előre – kettőt hátra” típusú alaptétele. Valószínűleg érdemes lehet középutat keresni az olyan leszűkítő vagylagos felfogások közt, amelyek a kánonok létesítését egyrészt csak az irodalom intézményeinek és különböző rangú és felfogású közvetítőinek a tevékenységeként, másrészt csak magának az irodalomnak az önmegújító folyamataként írják le. Az ilyen típusú

[95] Vö. **Assmann**, Aleida, *Kanonvorschung als Provokation der Literaturwissenschaft*, in **Heydebrand**, Renate von, **(**Hg), *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Stuttgart, Weimar, 47-59 - idézi még **Kulcsár Szabó** Ernő, in K. SZ. E., *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*, in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 289.
[96] Vö. **Kulcsár Szabó,** *A szövegek ártatlansága*, *i.m.,* 289. (kiemelés az eredetiben, BL.)

szemléletet az is nehezíti, hogy elméletileg csupán az olyan kánonfelfogás számíthatna demokratikus elbírálásrendre, amely önmaga megsemmisítésének tudatában is képes lenne működni, tehát a szövegek értelmezésének úgy a szükségszerű szolgálatában állni, hogy a „kánonra ítéltetettség" jegyeinek hangsúlyozását, önnön kanonicitásfokának a kiteljesedését meggátolva, a temporalizációban tudná felmutatni. Az ilyen kánonok viszont nehezen képzelhetők el paradigmatikus változásaikban az előzetes meghatározottságokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyó attitűdjeik esetén. Ezért valószínűleg a kánonok örök változásának szükségszerű, de az irodalomtudomány számára nem elegendő tapasztalatát kell mindig előtérbe állítanunk, amely kultúrateremtő sajátosságai mellett a szövegeket folyamatosan termékeny kényszerhelyzetbe kívánja hozni.

Lezárhatatlan konklúziók

A kánonokhoz alapvetően hozzátartozik a kirekesztés, amelyet viszont nem szabad sem túlértékelnünk, sem alábecsülnünk. A róla vitázók éppen erről az elidegeníthetetlen tulajdonságáról vitatkozva feledkeztek meg leginkább arról, hogy ez magát az irodalomértésünket jellemzi, akár olyan értelemben, amint azt de Man többször hangsúlyozta, azaz az értelemalkotások, az értelmezések szükségszerűen hegemonizáló, és ugyanakkor a kezelhető kulturális örökségnek a rendezésére irányuló tipikus emberi aktusaként. A kánon kijátszhatatlan autoritásának a képzése és rombolása egyszerre van jelen minden ilyen aktus során, minthogy csak egy képzeletbeli, még „félreértetlen", azaz ilyen értelemben „ártatlan", értelmezés nélküli szöveg lenne csak képes úgy ellenállni a kánonnak mint totalizáló intézménynek, hogy az ne szükségszerűen egy értelemkölcsönző interpretációként jelenítődjék meg, amelyet aztán a hivatalosság valamilyen hatalmi formája legitimál a tekintélyelvű irodalomtörténetírás számára. Az értelmezésekbeli szűkösség a kánonképzés folyamatára általánosan csak mint fennhéjázó, hegemón és imperialista törekvésre tekintett, ritkábban, de akkor ez előbbi ellenpólusaként, mint a múlt hatalmas, de még belátható, kezelhető örökségének a rendszerezésére és megőrzésére irányuló tipikus és szükségszerű folyamataként írta le. A kánonok említett kategoriális dichotómiákban való értelmezése egyrészt figyelmen kívül hagyta a már említett iróniát, miszerint a kánont kritizálók is végül a kánon védelmezőjévé, de legalábbis megőrzőjévé, fenntartójává válnak, másrészt szinte teljességében leegyszerűsítette a kánonképzésnek a komplex folyamataira irányuló olyan vizsgálódásokat, amelyek a jelentésképzést csak a történeti episztémé rendszerfolyamatában tartja elképzelhetőnek.

Valamelyest összegzésképpen állapítható meg, hogy a mai kánonértelmezések meghatározó tapasztalata inkább a hiány dimenzióit írja képletesen körül, amikor csak két olyan aspektust vizsgál, mint a kánonok elkerülhetetlen hatalmi beágyazottságát és az eképpen leírt intézményrendszernek a vonatkozásait, illetve a szövegek újrakonstituálódó kanonicitását. A folyamatos kulturális változások fenntartásának a legértékesebb módja ugyanis vélhetően sem a kanonikus monumentumok teljes mértékű megingatásában, sem pedig ezek összetevőinek, mint általánosan hatalmi háttértámogatásként leírt és felelősnek érzett okozati tényezőinek a leegyszerűsítése által nem tapasztalható meg. Mert amennyiben ezek a változások végre pozitív, új szempontokat és rangot adó értéktételezésekként értendők, úgy nem redukálhatók vagy csak az egyik, vagy csak a másik dimenzióra. Éppen ez a kettős dimenzionáltság az, amely a tradicionalitásban csakis együttesen lehet képes a változást nemcsak szükségesnek, de értékesnek is leírni. Ezt pedig jelenlegi kutatásaink szokásrendjének bővítésével, illetve éppen az irodalmon edződött kritikai argumentációinknak az akadémiai falakon némileg túl, egy „vendégszerető", tehát építő hozzáállással valósíthatjuk meg az irodalomtörténetírásban is, amely érzékeny a kortárs kommunikációk minden formájának az egyre tágulóbb szférájával kapcsolatban. Manapság, mint azt Gorak megállapította, még alig érzékelhető, hogy egy kulturális áttörés „élesítette volna kritikai képességeinket a viták során: valójában az olyan programok állandó keresése, amelyekkel »mindenki jól érzi magát«, illetve »mindenki említve érzi magát«, gyakorta csak a valós konfliktusok elhallgattatásának, illetve a kritikai kutatások elfojtásának egyik módja. Kulturális 'forradalmunk' csak akkor érheti el beígért célkitűzéseinek a teljesítését, ha a valós vitákhoz szükséges intellektuális rugalmasság új társadalmunk minden vonatkozását jellemzi majd."[97]

III. Ideologikus alakzatok.

(Hatalmi kánonrétegek és autoriter ideológiaformák)

„Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták,
hanem a megváltást azonnal, vagy a bódulatot addig is!"
(Szilágyi Júlia)

[97] **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 211.

Előhang

A magyar irodalomtörténet-írásnak erdélyi irodalomra vonatkozó, vagy általánosságokban a határon túli irodalmakra utaló értéktételezéseiben, a kritikai és tudományos irányzatok termékeny sokféleségének 1989 utáni kibontakozási lehetőségei ellenére is, igen óvatosan látszik csak megvalósulni az elmúlt évtizedek elzártságában felhalmozódott hiányoknak a pótlása. Ennek akadályait, szemléleti buktatóit máig érvényesen határozhatják meg azok a kanonikus erővel bíró felületes sémák, melyek az interpretációk körét az intézményes kritikáktól a hétköznapi zsurnalisztikáig a magyar hagyománytörténetnek azon téziseivel jellemzik, melyek egy történelmi távlatban az irodalomesztétikai értelmezésekhez képest mindig is valami többre, másra is tekintettek ezen irodalmak befogadási mechanizmusai során. A külön kritikai rangban is megnyilvánuló érzelmi-pszichológiai nivelláltság, a történelmi szituáltság és a módszertani, illetve terminológiai kényszer ugyanis együttesen alakítja ezek szűk értelmezési kereteit. Az utóbbi évtizedek receptív alakzatai, az értelmezési kényszernek nem annyira belső esztétikai minőségeit, de alapvetően külső politikai korlátait szem előtt tartva, a teljes határon túli magyar irodalmak fogalmát és ekvivalenseit, gyakorta kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait ugyan tematizáló, de a jelen érvényes elméleti-kritikai diszkurzusaival többnyire sikertelen párbeszédet folytató fogalomként jellemezték, mely nem tette lehetővé azok szellemi sokszínűségének kortárs irodalmi diszkurzusokba való beépíthetőségét. Ez a fajta különálló kánonápolás még a kilencvenes években is nagyrészt csak arra irányult, hogy egy meglehetősen materiális, hangsúlyosan listaszerű kánon műveit és szerzőit az addiginál nagyobb mértékben tematizálva ugyan, a hagyománynak minél szélesebb sávját igyekezzék az adott kultúra számára a kiválasztásra érdemes, értékes műalkotások emlékezetében megtartani, módszertanában viszont gyakorta visszatért a korábbi, későpozitivista szemléletekhez, vagy felül sem tudott emelkedni azokon. A kortárs erdélyi irodalmi/irodalomkritikai élet egyik elsődleges törekvése ugyanakkor máig érvényesen immár arra irányul, hogy az irodalmat, az egyes műveket, a szimbolikus funkcióktól „visszaszerezve”, megkísérelje azokat egy tágabb kulturális kontextusban értelmezni, és elsősorban *esztétikai funkcióikba* helyezni.

Az alábbiakban ezeknek a komplex kérdésirányoknak bizonyos sajátosságaira kívánok több szempont szerint kitérni, alapvetően a magyarországi recepcióra figyelve, mely, véleményem szerint az előzőekben megállaptottak értelmében sem egyszerűen egy listaszerű kánon kibővítését, de értelmezési kereteinek alapvető újrafogalmazását teszi szükségszerűvé. Az erdélyi irodalom 1989-ig lezáruló fejezetére, specifikus helyzetére, összetett

mechanizmusaira, s magyarországi fogadtatásának meglehetősen egységes (felületes, kényelmes, érdekorientáltan szelektív?) megítélésére történeti alakzataiban is kívánok figyelni. A kialakított kép egyszólamúsága ugyanis nem csupán egy lezártnak tekinthető korszak hivatalos, egykori hatalmi irodalompolitikája, illetve az általa megszabott korlátok miatt minősíthető cenzurálisan ideologikusnak, de egy kényszerűségből heroizált „szükséglet-irodalomként" való magyarországi bemutatása révén is nagyrészt annak tekinthető. Az okokat megfogalmazni csak nagyon árnyaltan lehetne, hiszen egy olyan, a viszonyfogalmaiban a pluralitástól távol eső korszakkánonban és társadalmi közegben, amilyenbe az erdélyi irodalom a hetvenes–nyolcvanas évekre érkezett, a kényszerű értéktársadalomként történő meghatározások által is, az irodalom a kulturális identifikáció kitüntetett területévé vált. Művekre és értelmezéseikre mint textuális és intézményes alapra így egyszerre lehet tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy az irodalom az ideológiákon túl a kulturális emlékezet médiumává is váljék. Recepció alatt, mint említettem ezért sem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer pusztán tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet, amelyben egy szélesebb olvasóközönség legitimáló aktusaira a társadalomtörténeti konstellációk nyomán mutatkozott elsődlegesen igény. Természetesen jelentős szerepe volt ennek kialakításában a hivatalos irodalomkritika és irodalomtörténet-írás egy meghatározó részének is, ezért nem kerülhetők meg a kisajátító irodalomtörténeti téziseknek, vagy a korszakhoz kötött eszmetörténeti helynek a szempontjai sem. Hatástörténeti szerepe szempontjából pedig igencsak diagnosztikus, hogy a régiónként organikus egységben elképzelt és láttatott kép máig sem hordozza mindig a többszólamúságnak legalább tárgyi szinten történő megfogalmazásait. Ráadásul az a recepció, amelyik hajlamos volt csak bizonyos tudatosan formált neveket, szerző-képeket átörökíteni és számonkérni, a kritikusi szembenézés helyett gyakorta hallgatott a szerzői nagyság előtti tiszteletből, vagy éppen a körülmények korabeli parancsoló erejére hivatkozva az egyéb, életrajzbeli, esetleg attitűdbeli kilengésekről, akárcsak a prózapoétikai szerepek esetleges időbeli változatairól is.

Értelmezésbeli lezártság

Az erdélyi irodalmat mérlegelő professzionális értekezőktől sokáig nem lehetett elvárni, hogy átfogó képük legyen a határon túl született művészekről és műveikről. Ezek pótlása sok esetben együtt járt a lokális irodalmi működéselvek és működésfeltételek nagyobb fokú megismerésével, sőt olykor leginkább csak ezzel, ami aztán értelemszerűen a referencialitásnak kölcsönzött nagyobb hangsúlyokat. Az irodalmi mű viszont akkor élheti túl hatástanilag egy adott kor szükségszerűen „leszűkítő" értelmezéseit, ha folyamatos

felülírásával az esztétikai tapasztalatnak nyitva tudja tartani azok meg-megújuló kérdésirányait. Magyarán, ha nem zárul be az olvasói önmegértések elől, ha ezek új konstrukciói szerint hatásának szükségszerű változásaiban is képes újabb módokon megnyilatkozni. A történetileg lezárt mű ugyanis nem relikvia-szerűségében eshet ki leginkább hatástörténete meghatározó vonulataiból – ilyen jellegű értékelésre valószínűleg történetiségében is számíthat – hanem, mert nem talál olyan közegre, amelyben értelmezhetőségének aktualizálható keretei közt (amennyiben esztétikai megformáltságát referenciáinak alárendelve korlátozták), éppen ezen olvasói önmegértések szimultaneitása is találkozna. Az erdélyi irodalom előző évtizedekben született jó néhány alkotására igaz lehet mindez, minthogy a referenciális alárendeltség meghatározó volta, a helyhez, időhöz, történelmi pillanathoz kötöttség még a legsikerültebb műalkotások esetében is élő korlátként jelentkezhet a mindenkori észlelési-értelmezési-értékelési stratégiák során. Amennyiben kimondjuk egy műről (s legfőképpen a történelmi fordulat előtt volt így, de hatásaiban máig is érvényes), hogy határon túl élő szerző tollából született, azzal máris kvázi-referenciális keretet nyújtva értelmezzük azt, legtöbbször olyan előítéleteknek megfeleltethető sémákkal, amelyek jól jellemzik az utóbbi évtizedek olykor szakszerűtlenségből, olykor túlzott érzelmi közelségből, olykor akár kényelemből, vagy kanonikus érdekből fakadó egyneműsítési szándékait. A pár névvel azonosított erdélyi irodalom magyarországi fogadtatástörténetében jól kivehetően vannak jelen ezen szándékok és érdekek, melyek hatástörténeti buktatóiról az alábbiakban még szót ejtek. A bevégzett megértés, akárcsak az „eredeti értelem”, vagy a „valós jelentés” pozitivista hagyománya a kanonikus véglegesíthetetlenséggel, vagy az örök kánon-közöttiség állapotával szemben ezért sem számíthat ma már komolyan vehető esztétikai ítéleteknek az átörökítésére.

A magyar irodalmi hagyomány olvasói meghatározottságait mindemellett éppoly hiba lenne mellékesnek tekinteni, mint ahogyan abszolutizálni az életrajzi vagy egyéb történelmi elemekből, kontextusból levezethető műértelmezéseket. Bár ez utóbbi egyértelműen meghatározója az általam tárgyalt recepciónak, kétségtelen, hogy amennyiben pedagógiai céloknak is alárendelünk bizonyos értelmezett műegészeket, úgy meglehetősen más horizontba is helyezzük az egyes életművek kereteit, viszonylagos céljait vagy minősíthetőségi távlatait, viszont egyben az irodalmiság fogalmának az értelmezését is! Az információs vagy pedagógiai érték sohasem becsülhető le az irodalmi alkotások esetében, legkevésbé egy olyan időszakra vonatkoztatva, amelyben ezen formák mellett az irodalom egyéb funkciókat is bizonyíthatóan ellátott. Hogy betölteni volt-e kénytelen ezt, vagy bizonyos alkotók eleve a közíróság szférájába tartozóknak is vélték magukat, s leginkább

többes szerepkörben kívánták meghatározni saját írói pályájukat, az viszont leginkább történeti és irodalomszociológiai kérdéseket vethet fel. Az irodalmiság fogalmának korszakoktól függő meghatározásai, kitágítható keretei mindenesetre nem függetleníthetők egyéb értékszerkezetektől, ideológiai szempontrendszerek korban meghatározó jellegétől. A történelmi helyzetnek, a kontextusban való értelmezhetőségnek a kényszere ezért is inthet óvatosságra, illetve komoly fenntartásokkal történő vizsgálódásokra.[98]

Azt is látni kell ugyanakkor, hogy a manapság előtérbe helyezett, a referencialitást elutasító érvelés a szövegtéren túlmutató tájékozódásnak minden lehetőségét majdhogynem teljességében kizárja, ami – mint említettük – éppen a különböző értelmezési helyzeteknek az ignorálását vonhatja maga után, s bár maguknak a műalkotásoknak túl sok közük nem lehet mindezekhez, a recepció történeti vizsgálata éppen az ilyen minőségekre kell hogy a legnagyobb hangsúlyt fektesse. Már csak amiatt is, mert az (említett) irodalomesztétikai önmegértés a befogadásban éppen e különleges történelmi-földrajzi, szociokulturális viszonyokhoz is mérheti önmagát, mint a hagyomány egy olyan szegmenséhez, amelyhez képest saját identitását kívánja/tudja majd meghatározni. A kanonikus interpretációk és értékkategóriák vizsgálata ezért arra kényszerít, hogy különböző irodalomtörténeti szempontok alkalmazásáról, különböző irodalomértésből fakadó elvekről akár egyidejűleg vegyünk tudomást.

Az egyik ilyen álláspont szerint 1989 táján az irodalom általában is elvesztette a korábbi, megtartó szerepét, ami nemzeti öntudatában megtartotta az embereket. Erdélyben nyilvánvalóan ez a nemzetiségellenes nyílt politikai hangsúlyok, megsemmisítő tendenciák miatt volt hatványozottan érzékelhető. Az Erdélyben születő magyar irodalomnak utolsó ötven évét valószínűleg ezért sem lehet a történetibb kérdésfelvetések megkerülésével tárgyalni. Akár a kánoni nyitottság és zártság, esztétikai és történeti érték, kulturális háttér és értelmező közösség dialektikájában, akár ezek viszonylagosságában képzeljük el azt, a kettősségek egyidejűsége és érvényessége minden lehetséges jelentést viszonylagosíthat. Ezek megragadhatóságára éppen ezért szükségszerű tisztázni, hogy mennyire paradigmatikusak vizsgált fogalmaink, azaz, hogy nem csak adott elméleti rendszereken belül érvényes fogalmakról beszélünk-e, mely rendszerek akár nyíltan, akár rejtetten ideologikus fogantatásúak, viszonylagosságukat elfogadó szkepticizmus nélkül valószínűleg a száműzni kívánt ideologikumot csempészhetjük csak vissza az attól megtisztítani szánt szövegeinkbe.

[98] A többes szerepkör például a hatalomhoz közelálló értelmiség funkciói mellett ennek az értelmiségnek a hatalmára, létező vagy nemlétező autoritására is kiterjedhet, ahogyan érinti a kanonikus diszkurzusok természetesnek minősíthető hatalmi kizárólagosságra törekvését is.

A fogalmi elmosódottságot részben tisztulni segíthet kánon és hagyomány szigorúbb elkülönítése is,[99] azaz a kánonok történetibb szemlélete, amelyben konkrét működési feltételrendszereiknek feltárása azért jelenthet szükségszerű előrelépést, mert az egymást egyszerűen cáfoló kánonkoncepciók helyébe egymást értelmezni tudó szemléleteket állíthat. Talán az egész erdélyi irodalom paradigmatikus meghatározottságait fenntartani kívánó értelmezések esetében is elmondható, hogy az értelemképződésre figyelő különböző szemléletek közötti feszültség, illetve az ebből származó alapvető kérdés nem az, hogy az ilyenszerű kánonok ideológiai/politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és korlátozzák befogadói hasznosságukat. Ha az irodalomtörténeti vizsgálódások során kényszerű homogeneitásról beszélhetünk ugyanis, ez nem csupán irodalomesztétikai, de alapvetően politikai/ideológiai kényszerűségből fakad. Ebben az esetben viszont arra a kérdésre célszerű elsődlegesen keresnünk a választ, hogy egy történetileg kétségkívül létező alakzatnak milyen konkrét, máig élő formái lehetségesek, vagy másként szólva, hogy miért lehet mégis kisebbségi irodalmakról beszélni, s mikortól válnak végképp irrelevánssá ezeknek a mára már aligha szükségszerű irodalmi határai.

Kétségek

Az utóbbi negyven-ötven év alábbiakban tárgyalt irodalmi történéseiben ezért sem kívánok egyetlen nagybetűs Kánonról mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájáról beszélni. Ennek a kizárólagosságnak a képtelensége teszi érthetővé azt is, miért tartom elfogadhatatlannak, hogy egyetlen (akár ideológiai) ellenkánont tételezzünk csak fel az említett időszakban, illetve hogy az általam említendő kanonikus diszkurzusformák, melyek leginkább lappangó kánoniságukban jellemezhetők, stratégiai összeolvadásukat miért csak történeti konstellációjuk révén juttathatták némileg egységesen kifejezésre. Amikor tehát nemzeti-népi jellegű, vagy „honmentő" célzatú kanonikus stratégiákat említek, azokon egy szélesebb, a kor meghatározottságaiban létrejött diszkurzív összefonódásnak a leginkább hetvenes–nyolcvanas évtizedre kiteljesedő heterogén aspektusait értem.[100] Az ilyen összefonódásoknak természetszerűen más és más hatásfokuk, intenzitásuk és szemléletformáló erejük volt Erdélyben és Magyarországon, némiképpen hatalomhoz közeli, belső ellenzéki aspektussal is rendelkeztek, és szépirodalmi kereteken átívelő, 'honmentő'

[99] Ahogyan erre Láng Gusztáv is felhívta figyelmemet. Vö. **Láng** Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4, 19.
[100] Amelynek kialakulási feltételeit és hangsúlyait a népi írók hagyománya, a transzszilvanista kollektív eszmék, a nemzeti irodalomszemlélet vagy a marxista hatalmi keretlehetőségek egyszerre szabályozták és befolyásolták.

irányzékuk a bonyolult nemzet-karakterológiai elvárásokon túl, funkciójukban nemegyszer a korábbi marxista ideológiai hagyományokra is épült. Nem feltétel nélküli autoritásként, de több szálból építkező, az irodalmat nyíltan eszközként használó autoriter diszkurzusformákként olyan hagyományokat újraértő igény fogalmazódott meg bennük, amelyek jelenük hivatalos struktúráit használva próbáltak paradox módon éppen ez ellen a jelen ellen nyíltan még alig kimondható, másfajta értékszemléletet is közvetíteni. Közvetítő csatornáik ugyanakkor nagyrészt csak a hivatalosság megformálta térben működhettek. Elterjedtségüket, sikerüket így leginkább a más fogalmi kódokat használó értelmezéseik eredményeképpen demonstrálhatták. A „virágnyelv" korabeli szintézisre törekvése, az olvasóikkal való összekacsintás bevált gyakorlata és hatástani feltárása, a kollektív eszmék nemzet– illetve nemzetiségkarakterológiai jegyei, valamint történeti kánonalakzatok bizonyos hagyományszegmensekhez való viszonyulásának (népi, transzszilván, marxista?) szemrevételezése előtt, célszerű magának a tárgynak a terminológiai kuszaságát és (in)adekvátságát is felemlíteni, valamint az alkalmazott módszertannak a motivációit vizsgálni. Az alábbiakban olyan kérdésekre keresem tehát a választ, mint hogy milyen kánonkoncepcióba illeszthető a nemzetiségi mint nemzeti kisebbségi irodalmak értelmezési kerete, milyen távlatai lehetnek az olyan értékeléseknek, melyek egy eleve politikai meghatározottságú álláspontot érvényesítenek az irodalom történéseinek változó értelmezési során, vagy hogy mennyiben szükségszerű, hogy ezek a meghatározottságok a befogadás-történet hagyományainak olyan szegmenseit írják elő, amelyek erős kihatással vannak a jelen értelmezési kereteire is.

Változatlan módszertan?

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli irodalmakra vonatkoztatott minősítései kezdetben természetszerűleg a magyar művelődés öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen nézőpontból láttató pozitivista irodalomtörténet-írás hagyományaiból építkeztek. A magyarországi értéktételezések többnyire az író alakja által vagy életkörülményei szerint határozták meg elsődlegesen az irodalmi mű tulajdonságait, ilyen értelemben pedig véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A művészetideológiai elképzelés szerint az irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakciók ráadásul itt hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszottak bekövetkezni.

A fogadtatás e különállónak tekintett irodalmak esetében, egészen a legutóbbi időkig, megtartotta azon normatív elképzelését, miszerint az esztétikai tapasztalat sajátos

körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni idézőjeles fölénye szabja meg, de a világáról, sajátosságáról szóló tudósításainak, (mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi–ideológiai–funkcionális) többlet-meghatározottsága is befolyásolja. A szerzői intenció felfedése elengedhetetlen feltételévé vált a 'valódi' jelentésfeltárásoknak. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló, szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből, egyfajta „sor-közöttiségben", traumatizált áthallásokban is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele a szerzői nagyság magatartásmodellként való bemutatásának irodalomesztétikai célú kiterjeszthetőségének is. A morális, etikai hangsúlyok és a történelmi szükségszerűség követelménye, főképpen a második világháborút követően, olyan legitimációs tartalmakkal bírt, amelyek sok mindent megvilágíthatnak a vizsgált jelenségek köréből. Ezek összevető vizsgálata mellett is kérdéses viszont, hogy eszmetörténeti hatásuk csökkenésével, történetiségük erősödésével (ami együtt járhat a kódok felfejthetőségének egyre kevésbé értelmezhetőségével és aktualizálhatóságával) ez a fajta legitimáció, bizonyos újabb olvasógenerációk számára mennyire jelenti majd a pragmatista értelmezhetetlenséggel szemben az értelmezés esztétikai tartalmainak egyéb mint csupán referenciális formákban történő megragadhatóságát.

A részleges szemléleti változások, az újabban alkalmazott elméletek esetében is elmondható, hogy irodalomtörténet-írásunk nemzetiségi anomáliái ma is fenntartják a kényszerű felosztásokat, jószerével tovább működtetik az elavult sémákat. Ezek sokszor valószínűsíthetően nem is tudatosan játszódnak le, hiszen „ismereteink önkéntelen átlényegítése a pozitív tudás bűvöletébe"[101] olykor a megfogalmazott célok érdekében mond le a bizonytalannak vélt kognitív másság értékelésbe való beemeléséről. Az irodalomtörténeti vizsgálódások pozitivista meghaladásának kilencvenes évekbeli kísérletei talán érthetően a nemzetiségi irodalmak történéseit, azok irodalomtörténeti átértékelését és értekezőprózai megújulását érintették a legkevésbé. Az amúgy is meglehetős anomáliákkal járó, a keretekben gyakorta megrekedő módszertani sémák ráadásul éppen az ennek ábrándjából, a tiszta, megismerhető pozitív tudásnak az értelmezésektől független felmutatásától remélték a korábbi kényszerek (az elzártság megannyi anomáliái miatti) újraproblematizálását. Az első hivatalos ilyen irányú újragondolás, az 1990-es Debreceni Irodalmi Napok által felvetett újraértés szükségszerűsége, jelentős eredményei mellett, számos módszertani vakfoltot egyáltalán nem érintett, s még jócskán tovább éltette a korai pozitivizmus bizonyos beidegződéseit is.

[101] Dávidházi Péter kifejezése. Vö. **Dávidházi** Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1, 34.

A referencialitásnak alárendelt esztétikai-retorikai vizsgálatok ugyanakkor a kisebbségi irodalmak esetében, az életrajzi elemekből és érzelmi-pszichológiai hozzáállásból kiinduló értelmezések mellett is olyan moráletikai meghatározottságból vezették le értelmezéseiket, amelyek eleve valamiféle kollektív tudattal rendelkeztek, minthogy fölötte állni látszottak az író egyéniségének, vagy a művek befogadásának értékelésében megnyilvánuló önértelmezéseknek is. Ezáltal olyan ideologikus és ideáltipikus tételeket tárgyaltak, amelyek befolyásolták/meghatározták az irodalmiságnak a teljes határon túli irodalmakra vonatkozó képleteit. Az ideológia különböző formáinak és tartalmainak irodalmi jelenléte ezért az értelmezések kereteinek szűk játékterében érhető leginkább tetten.[102] Az erdélyiség képletei természetszerűleg jelenthettek/jelenthetnek valami mást, egyrészt sajátost a benne élőknek, másrészt a sajáttól való megkülönböztethetőt a magyarországi befogadóknak, ami által a recepcióban is azon karakterisztikus jegyek hangsúlyozódnak, melyek révén ez a fajta irodalomszegmens könnyen s egyértelműen felismerhető, meghatározható, értelmezhető lesz. Csakhogy az erdélyi lét „sajátossága" egyáltalán nem szükségszerűen jelenti az ilyen sajátosságokkal rendelkező irodalmiságnak is mint *önálló* kategóriának az értékelésekben megfogalmazható tényét! Az irodalomtörténet-írás nemzetiségi anomáliái és a kollektivitáseszmék újabb meghaladási kísérletei már csak ezért is szükségessé teszik a terminológiai újragondolásokat.

Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)

Valószínűleg nem állítható, hogy egy-egy kisebbségi magyar népcsoport klasszikus értelemben megfelelne a tönniesi közösségfogalomnak,[103] de minden bizonnyal lényegesen jobban kötődik ehhez, mint valamely társadalomelméleti fogalomhoz, annál is inkább, mert a társadalomszerűséget önhibáján kívül egyszerűen nem tudja minden vonatkozásában prezentálni. A nemzetiségi/nemzeti kisebbségdefiníciók legtöbbje ugyanakkor tovább erősíthet egy olyan egységképzetet, amely nem hajlandó tudomást venni egyrészt a társadalmi, társadalomontológiai és szociológiai szükségszerűségekről, másrészt a kisebbségi közösségek további rétegzettségeiről sem. A homogeneitást hangsúlyozó meghatározások a

[102] Amennyiben elfogadnánk, hogy például a svájciság sem feltétlen irodalmi kategória, akkor nyilvánvalóan a határontúliság sem kéne, hogy annak tekinthetővé váljék. Vagy ha mégis, akkor mennyiben és mitől vált azzá? Mennyiben tágultak vagy éppen szűkültek az irodalmiság ilyen jellegű keretei, például a második világháborút követően?

[103] Mint arra Kocur László is emlékeztet. Vö. **Kocur** László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII. - Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. **Fried** István, Szeged, 2003. Illetve lásd **Tönnies**, Ferdinand *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983. Különösen 15–56. és 285–334. Tönnies a vér közösségéről beszél, amelyet felvált a hely közössége, majd a fejlődés állapotában a szellem közössége. Ez a narratíva különös hangsúlyokhoz jutott a kisebbségi társadalom-szegmensekben.

probléma egyik lényegi vonását hajlamosak így elfedni, nevezetesen azt, hogy a nemzeti kisebbség egységes tömbként való bemutatása nem lehet azonos a népcsoporton belüli differentia specificákról tudomást nem vevő attitűd felelőtlen önkorlátozásával.[104] Ha tovább gondoljuk Tönnies fejtegetéseit, miszerint egy közösségben minden szokás alárendelődik egy központi akaratnak, amely nevelőként, irányítóként funkcionál, akkor esetünkben ez a társadalmi rendszer politikai alrendszere által valóságosként beállított virtuális egységnek a metanarratívája lesz.[105]

Amint arra többen figyelmeztettek, a problémakör széles rétegzettségére jellemző, hogy maga a fogalom is, amely egy magyar népcsoport megváltozott történelmi helyzetének kollektív említésekor felmerülhet, folyamatosan megkérdőjelezett és ideologizált maradt. Nemzetrész, kisebbség, nemzetiség mint nemzeti kisebbség vagy etnikum meghatározása és nemzetfogalmi értelmezése a politikai és kultúrnemzet másutt használt fogalmi dichotómiája mentén sem volt mindig egyszerűen meghatározható, s minthogy a kelet-közép-európai államnemzetek koncepciója nagymértékben éppen a kultúrnemzeti lét tagadása révén alakult ki, egy addig gyakorlatilag ismeretlen alakzatot, a nemzetkarakterológia szerinti kisebbség konstrukcióját hozta létre. A terminológiák irodalomtörténeti anomáliái is javarészt innen eredeztethetők. Nem mellékes szempont például, hogy az etnikai kisebbség kifejezésének tartalmi korrekciója már önmagában azért is helyénvaló, mert a nemzetté válás klasszikus értelmű folyamatában és korában, még a politikai határok által nem tagolt magyar közösségek egyként vehettek részt. A 19. század második felének polgárosodási körülményei közt kialakuló nemzeti közösségformákon túl a nemzeti identitás mai, akár csak nyelvi és kulturális alapjaiban is kétségtelenül meglévő formái cáfolják, hogy a Kárpát-medencei magyarság részei akár csak néprajzi értelemben is etnikumnak legyenek tekinthetők,[106] amely gondolatra a nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak vizsgálatakor az alábbiakban még visszatérek. A szociológiai szakirodalom tehát leginkább azokat a nemzetképződményeket nevezi kisebbségnek, melyek nem rendelkeznek a nemzet minden attribútumával, ide értve az államiságot vagy a szuverén kollektivitás eszméjét, következésképpen a nemzetiség ismérve éppen a szuverénnek vélt vagy igényelt politikai lét hiánya lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy éppen ezek miatt, mintegy a nemzetiség egyenértékűségét,

[104] A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized során is tetten érhető az ez ellen a virtuális egység ellen felszólalók igencsak kemény hangú megítélése a legkülönbözőbb ideológiai fórumokon. Ezzel kapcsolatban vö. **Bíró** Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997–2000), Bp., Liget könyvek, 2000. Illetve lásd a látszat-homogeneitás visszásságaira rámutató esszéket **Cs. Gyímesi** Éva *Colloquium Transsylvanicum* (Marosvásárhely, Mentor, 1998) című kötetében.

[105] Vö. **Kocur**, *i.m.,*166.

[106] Lásd. **Kiss Gy**. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, szerk. **Dávid** Gyula, Kolozsvár, Polis, 1998, 224.

létjogosultságát bizonyítandó, fordul az a kultúra felé, s részben vagy teljességében felhasználva, fel is értékeli e kultúrát. Amint Kocur László egy tanulmányában Tóth Károlyra hivatkozva említi, ez a felértékelés gyakran egy archaikus-kollektív kultúrakép felé való tájékozódásban csapódik majd le a leginkább.[107]

Mi lehet tehát magának az ilyen formán meghatározott magyar irodalmaknak a sorsa? Mennyire határozza meg ezeket a nemzetiségnek mint nemzeti kisebbségnek a sorsproblémája, vagy, amint utaltam rá, mennyire szükségszerűen határolják be külső és belső értelmezéseit saját jelzői? A *kisebbségi* esetleg pejoratív értelmezése, a *regionális* szűkítő tartalma, a *nemzetiségi* történeti értékkategóriája? Bár a nyelvi lét a kisebbségi léthelyzet egyik meghatározó, definiatív fenoménjaként írható le, nem állítható, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kérdése pusztán nyelvi alapon lenne vizsgálható. Egyrészt mert nem hasonlítható eltérő történelmi fejlődéséből következően más nyugati „anyanemzetek"[108] és egykori gyarmataik irodalmának nyelvi kapcsolódásaihoz (azaz nem hasonlítható mondjuk a franciaországi és a marokkói, algériai vagy kanadai francia nyelvű irodalomhoz, esetleg a portugáliai és a brazíliai portugál nyelvű irodalom vizsgálatának problémáihoz),[109] másrészt a kisebbségi magyar irodalmak magyarországi irodalmi kapcsolata nem pusztán közös, hanem azonos történelmi tudat, hagyományok és kultúra alapján határozható meg. Kétségkívül, a közös nyelvnek lehet itt elsődleges, de messze nem kizárólagos összekötő szerepe.

Külön kérdés, hogy a többségi társadalmak és a kisebbségek többszörösen terhes viszonya, szélsőséges esetekben, mint amilyennek a világháborút követő évtizedek tekinthetők, a nemzeti identitástudatok eltérősége kapcsán eleve a többségi érthetetlenség, illetve a kisebbség szükségszerű védekező magatartásaival jellemezhető.[110] A hivatalos hatalmi ideológia ilyenkor mind a többségi társadalom, mind a kisebbségi értelmiség lojális csoportjai részéről kialakíthatja a maga torz reakcióját. Nemcsak a csehszlovák vagy a román nemzeti nacionalista ideológusok próbálták a magyar kisebbség nemzettudatát bírálni,

[107] Vö. **Kocur** *i.m.* 168.

[108] Ezúton köszönöm Filep Tamás észrevételeit, melyek az „anyaország" helytelen, irodalomtörténeti szempontból inadekvát szóhasználatára figyelmeztettek, még akkor is, ha a köznapi szóhasználat sajnálatos egyértelműséggel az említett fogalommal él. Az alábbiakban az anyanemzet fogalmát is csak megszorításokkal, az „anyaország"-ét viszont sehol sem használom.

[109] Bár alapvetően azonos nyelvről beszélhetünk, Fuentesről, vagy Vargas Llosáról nem gondoljuk, hogy nemzeti identitásukban spanyolnak, spanyol írónak vallanák magukat. Hogy spanyol nyelvű írónak, az kétségtelen, hiszen spanyol és latin-amerikai hagyományokat szerveznek egymás mellé, csakhogy a Kárpát-medencei magyar kisebbség nem migráció vagy kolonializáció útján keletkezett.

[110] A szemantikailag is negatív kicsengésű „kisebbség", minoritás valami alacsonyabb értékűnek a képzetét hordozza magában, s – mint Kocur is kifejti – a nemzeti többség gyakran nemcsak értetlen, de türelmetlen is azzal kapcsolatosan, hogy miért nem akar a kisebbség teljes jogú állampolgárként az új nemzettöbbséghez tartozni. Ezeken felül folyamatosan terhelheti a kérdéskört az a bizonytalanságérzet is, hogy nyilván az adott kisebbség abba a nemzetrészbe (esetleg államformába) kíván tartozni, amelyikben ő a többségi. Vö. **Kocur**, *i.m.,* 169.

elnyomni, vagy teljességében megszüntetni,[111] de a magyar kisebbségi értelmiség bizonyos önjelölt reprezentánsai is hajlamosak voltak a „csehszlovakizált tudatú" vagy „romániai magyar tudatú" önálló nemzeti közösségben és kultúrában gondolkodni.[112] Annyiban nyilván eltérő az említett kisebbségi kultúraszegmensek önállóságának az említése, hogy Erdélyben történelmileg létezett egy saját hagyománykörhöz való visszatérés, legalábbis egy ilyen színezetű útkeresés, míg a csehszlovákiai vagy kárpátaljai magyar irodalom saját hagyománytalanságát és periferikusságát dokumentálva kereste az új lehetőségeket.

Centrum és periféria?

A hagyománytalanságnak és periférikusságnak a társadalomontológiai szerepe viszont csak a *semmiből indulás* romantikus kérdésköréhez kapcsolódva lenne jelen esetben értelmezhető. Az autogenezis ilyenfajta különös elméletét Szeli István sem véletlenül nevezhette képtelenségnek,[113] hisz a keresztény szenvedésetikával is rokonított tézis tetszetős szólamaira az irodalomtörténeti adatok bőven rácáfolnak. Az elcsatolt területeken nem jött létre ugyanis önálló új irodalom sem nyelvében, sem stílusában, annál inkább viszont intézményeiben, intézményrendszerében! Ez utóbbi alapjaiban változott meg, teljesen megszűnt vagy átalakult, minthogy az irodalmi érintkezés formái kétségkívül megváltoztak, legtöbbször sajnos korlátozódni kényszerültek. Az említett kontextusban értelmezett erdélyi és magyarországi irodalmi élet koncepciója természetszerűleg nem azonos tehát magának a szépirodalomnak olyasfajta megosztó felfogásával, mely a gazdasági érdekszférák államapparátusbeli különállásához mérve igyekezett mellőzni azokat a kulturális hagyományban gyökerező tagadhatatlan sajátságokat, amelyek természetüktől fogva arról árulkodnak, hogy külső kényszerhelyzetek befolyásolhatnak ugyan, de teljes mértékben nem határozhatnak meg egy tág értelemben vett kulturális emlékezetet. Amellett, hogy az irodalmi hagyományból teljességében lehetetlen kivetkőzni, megfontolásra lehet érdemes az a nézet is, miszerint „az irodalom intézménye mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő",[114] még ha e kérdéses szembeállítás az önmagában szemlélhető mű ábrándjához vezethető is vissza.

---

[111] Nacionalista történész ideológusokat szép számmal lehetne sorolni Juraj Zvaratól a román Ion Lancranjanig, akik hatására például Ceausescu Romániájában 1988-ra az erdélyi magyarságot már csupán mint magyar ajkú román dolgozókat voltak hajlandók tudomásul venni vagy említeni.

[112] Vö. Szabó Rezső 1968-as ótátrafüredi beszédét a különálló szlovenszkói, vagy bizonyos erdélyi értelmiségiek szintén 1968-as megnyilvánulásait a 'kizárólag' Romániához tartozó, romániai magyar irodalomról.

[113] Vö. **Szeli** István, *Hasonulás – elhasonulás*, in UŐ., *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993, 236.

[114] Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Teremtett világ*, Bp., Pátria Könyvek, 1992, 16.

A kisebbségi irodalmakat tárgyaló, eddig született irodalomtörténetek többnyire centrum-periféria kapcsolatként jellemezték a magyar irodalom helyzetét. (Ez is elsődlegesen csak az irodalmi intézményrendszer összefüggéseiben lenne bizonyosan állítható). A többrendszerűség elméleti keretei[115] ugyanakkor ezen a kapcsolaton túllépve, a kisebbségi magyar irodalmak alakulástörténetének, főbb ideológiai kánonjaiknak, s akár létjogosultságuknak a vizsgálata által, alapvetően más megközelítést is lehetővé tesznek. Amennyiben a magyar irodalom Budapest-központúságát megtartó történeti értelmezésekre tekintünk – legalábbis a kiegyezést követő időktől mindenképpen – s abból indulunk ki, hogy a ma határontúliként tételezett magyar irodalmak lényegileg a történelmi Magyarország szétszakítása óta, illetve következtében, mindenképpen egy periferikus státusba kerültek, illetőleg új központokat alakítottak ki, akkor érdemes lehet elgondolkozni, hogy ez a periferikusság mennyiben volt összeegyeztethető a marginalitással. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy irodalmi centrum-periféria viszonylatában egyáltalán nem szükséges egy országhatár-módosításnak bekövetkeznie ahhoz, hogy a periférikusság önmagában egy általános jegyként legyen leírható. A marginalitás viszont sokkal inkább egy kényszerű mellőzöttségszerepet tulajdoníthat az így kialakult irodalmi életnek vagy irodalomszegmensnek, amelyik e marginalitás megszüntetésével szükségszerűen önmaga és „reászakadt" feladatainak az újradefiniálására kényszerül. Ez persze nem jelenti szükségszerűen a korábbi centrummal való kapcsolata újrafogalmazását, de periferikusságának a tagadását az újabb centrum viszonylatában mindenképp. (A két vagy több központ közötti depressziós térség mivolta sok tekintetben jellemzője az irodalmi élet különböző szegmenseinek a húszas évek erdélyi irodalmának útkereséseiben.) Ennek különváló regionális irodalom voltát[116] a kezdetekben gyakorlatilag csak földrajzi szempontokban lehetett mérni, s az esetleges különállás legitimitása az önálló hagyománykeresés mellett a századforduló decentralizációs törekvéseit is tovább éltette. Az

[115] Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4.

[116] Érdemes emlékeztetni, hogy a nemzeti irodalmak tájegységekre bontott változataival első ízben alighanem az ún. 'tájirodalmak elméletét' (Landschaftstheorie) is megfogalmazó Josef Nadler foglalkozott a húszas években, aki a német nemzeti irodalmon belül a különböző tájegységek irodalmát (pl. szász, bajor, sváb, sziléziai stb.) és a „helyi tudat" átörökítő formáit, regionális hagyományait tárgyalta. Ennek korabeli legitimitását a modern irányzatokat támadó irodalmi konzervativizmus mozgalmaként létrejött, a későbbiekben a nagynémet nacionalizmussal is rokonítható Heimatdichtung törekvések is erősítették. A városi, polgári kultúra ellenében, ez leginkább a romantikához köthető „néplélek" mítoszát és a tiszta, romlatlan falusi szellem értékeit próbálta ismét általánosabb szinten is elfogadtatni. A nagyobb európai nemzeti irodalmak közt hasonló törekvések a francia nyelvterületeken is születtek, ezek a különböző régiók egyediségeiben a sajátos „népi lélek" megszólaltatására törekedtek. (Némelykor ezek is városellenes attitűdökben.) Az erdélyi magyar regionalizmusnak kezdetekben leginkább kulturális és történelmi meghatározottságai voltak, célkitűzéseivel ellentétben azonban recepciójában nem mindig sikerült elkerülnie a népi vagy a nemzeti kizárólagosságokat.

egyik helikonista, a nagyváradi születésű, Európát megjárt Tabéry Géza például, következetesen vallotta magát erdélyinek, legalábbis ahogyan az egyre öntudatosabb „erdélyi" irodalomnak vált meghatározó alakjává. Lapja, a nagyváradi *Magyar Szó* először hirdette meg az „irodalmi decentralizáció" fogalmát, immár a Budapest-központú irodalomtól „az események kényszere folytán" való elszakadás következtében. Ugyanez a lap érdekes módon eleinte nem is pusztán erdélyi, de *„tiszántúli és erdélyi"* irodalmat mint egyértelműen regionális irodalmat hirdetett, s csak a magyar s román csapatmozgások következtében „jutott előtérbe mint koncepció, az irodalmi decentralizációban az erdélyi jelző hangoztatása."[117]

Amennyiben elfogadnánk, hogy az egységes magyar irodalmat gazdagító sajátosságokon túl önálló erdélyi magyar irodalom, valamiképpen korábban, a trianoni döntést megelőzően[118] is létezett volna, akkor ez csak az új, megváltozott történelmi körülmények kettős nehézségére, marginális-periferikus vonásaira figyelmeztethetne, s némileg érthetővé tenné a kényszerű centrumkeresés szükségszerű nehézségeinek semmiből indulásként való kultikus meghatározását is. Ugyanakkor aligha árulna el valamit is magukról a szövegekről, ezek keletkezésének körülményeiről, s legfőképpen a különböző értékelési szempontokról, azok összehasonlíthatóságáról. Hogy manapság szükségszerű-e továbbra is olyan önálló irodalomtörténeti egységként tárgyalni a nemzetiségi irodalmakat, melyek önállóságukban vagy egyfajta parcialitásként felfogott, de egészében zárt fogalmakat jelölnének, azt talán csak egy hipotetikus egységkép rossz beidegződéseivel szemben megfogalmazódó válasz indokolhatná, mely bizonyára nem egy színesítő, sajátságos, a többszínűségét gazdagságként megélő irodalmi vonásokra figyelő értelmezésfolyamat mentén lenne képes karakterizálni a nyelvében teljes magyar irodalmat.

Erdélyi magyar kulturális hagyomány?

Az erdélyi magyar irodalom kifejlődésének, „hőskorának" mozzanatait a korszakban jellemző emlékezések és emlékiratok is életben tartották. Az egyéni szemszögből készült

[117] Vö. **Tabéry** Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; majd Nagyvárad, NAT könyvek (Nagyváradi Ady Társaság), 2003.

[118] A hangsúly véleményem szerint kevésbé az időbeli határok relevanciáira és egzaktságára, mintsem az önállóság hangoztatásának csalfaságára kellene hogy vonatkozzék. Ez, a nyilvánvalóan meglévő egyedi színek helyett, a különváló irodalmi hagyományokat a történelmi események mentén hol a fejedelemség idejére, hol meglepő módon a 19. század első felére vonatkoztatja. A viták ilyen jellegű holtvágányára jó példa, hogy maga Czine Mihály is a Gaál Gábor nyomán elterjedt *romániai magyar irodalom* terminus javára ismerte el, hogy az *erdélyi irodalom* elnevezés, – amely csak Trianon óta létezik – önmagában nem meghatározó jellegű. Erdély századokon keresztül volt termőföldje a magyar műveltségnek, de önálló erdélyi irodalomról még a fejedelemség idejében sem beszéltek, amikor ennek a műveltségnek a fókuszai igazából Erdélyben voltak. Vö. **Czine** Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

írások ugyanakkor az erdélyi gondolatnak a kialakulását, polémiáit, nehézségeit és sikereit a teljes szellemtörténeti vagy politikai síkokon túl irodalomtörténeti vonatkozásaiban is tárgyalták.[119] Nem feledhető, hogy amint a hatalomváltást követő években az erdélyi gondolat saját irodalma a „vidéki irodalomtól az erdélyiig" jut,[120] úgy hosszabb, több évet felölelő periódusnak kell eltelnie ahhoz is, hogy az Erdélyben élő írótól az „erdélyi íróig" eljussunk. A transzszilvanizmus prominens képviselői (például Kós, Reményik, Berde, Szentimrei, Ligeti, Tabéry) 1919 előtt is publikáltak már, némelyikük több kötetet is megjelentetett ekkorra, ami egyfelől ismét csak a semmiből születő irodalom mítoszi távlatait oszlathatja szét, másfelől a későbbi témaválasztások jelentőségére, azok tudatosságára figyelmeztet. Erdély különállásának történelmi hangsúlyozása ugyanis lehetőséget biztosított a transzszilvanizmus által kínált új, az anyanemzettől és az új hatalomtól egyaránt független, cenzúra-mentesebb identitásformák ábrázolásának. „Ezért lett – írja Vallasek Júlia[121] – a transzilvanista történelmi regény kitüntetett időszaka az önálló erdélyi fejedelemség ideje, a szerzők (például Kós Károly vagy Makkai Sándor) a fejedelemség történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejthető, tipikus erdélyi sors lényegét." Nem elhanyagolható szempont a korszak összetettségében az a műfaji adottság sem, amely a prózai műnemekből, elsősorban a regényt juttatta hangsúlyos szerephez. Az Erdélyi Szépmíves Céh[122] kiadványainak több mint kétharmada regény volt a korban, de később is „Gulácsy Irén Fekete vőlegények, Szántó György könyvei, Markovics Rodion Szibériai garnizonja

[119] Az irodalmi intézmények kialakításáról, a különböző belső csatározásokról a korszak majdnem mindegyik résztvevője megemlékezett. A tényekkel számoló irodalomtörténeti tanulmányok mellett (a különböző szemléletek és irányok heterogeneitására is utalva, például Kuncz Aladár, Gaál Gábor, vagy Jancsó Elemér tollából) irodalmi korszakleírásnak, kvázi-irodalomtörténeteknek tekinthetők (s sokan annak is tekintették) a személyes emlékekre, generációs szemléletre, írói vagy politikai pályára történő visszaemlékezéseket is. (Vö. Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma*; Szántó György *Fekete éveim*; Szemlér Ferenc *Más csillagon*; Bánffy Miklós *Emlékeim, Huszonöt év*)

[120] S különálló, nemesedő, nagykorúsodó irodalmi eszménnyé is válik, egy olyan minőségi skálán, amelyben kényszerűségek közt ugyan, de erényt, s minőséget próbált kovácsolni az új hatalom alá került területiumokon.

[121] Vö. **Vallasek** Júlia, *Utószó*, in **Tabéry**, *i.m.*; – illetve vö. még UŐ, *Elváltozott világ*. Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, kötetének *Hagyomány és önkanonizáció* című fejezetével. 57-82.

[122] A gyakorlatilag húsz esztendőn át megszakítás nélkül működő Szépmíves Céh 1924-es megalakulása talán a legfontosabb dátum volt az újonnan kialakult, öntudatos erdélyi irodalom történetében. Megalakulása, gyakorlati szükségszerűsége mellett azt is jelezte, hogy valójában ekkortól vették tudomásul az erdélyi irodalom létezését Erdélyen kívül is. Legalábbis az alapítók egyértelmű szándéka ez volt. Az addig nagyrészt csak pesti kiadóknál megjelenő erdélyi szerzők műveit immár a Céh adhatta ki, ugyanakkor előfizetőinek egy jelentős részét Magyarországról biztosította. Az erdélyi hangsúlyok a novella és a vers világa után elsődlegesen ekkortól számítva érhetők tetten a regény műfajában, mely egy tudatos erdélyi mondanivalónak a szélesebb megjelenítését biztosította. A Kós Károly által alapított műhely legmeghatározóbb vonásaként a közösség iránti elkötelezettséget és a tanító célzatosságot lehet megemlítenünk, mindazonáltal (a különböző eszmerendszerek és személyes nézetkülönbségek felerősödése folytán) már a húszas évek végén kénytelen elszenvedni az első, belülről fakadó kritikájának bomlasztó konfliktusát. Berde Mária és négy társa (köztük Tabéry) lép ki a Helikoni csoportosulásból, s alapítja meg az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (EMÍR)

elegendő bizonyítékok arra, hogy az Erdélyben élő író önmaga legtökéletesebb kifejezését a regényben találta meg."[123]

Külön sors? Transzszilván értelmezési keret

Az „utódállamok" magyar területeinek irodalma kezdetekben természetszerűen az egykori nemzeti irodalmi hagyomány folytonosságához ragaszkodott. A nemzetiségi magyar irodalmakat ugyanakkor a túlélés reflexe, a peremlét elutasítása, a központ hiányában pedig a kényszerű központtá válás, az új értékrend-teremtés, vagy éppen a magáramaradottság heroizált pátoszának perspektívája is formálta. Az eltérő értékrendeknek a földrajzi korlátokon túl is más-más értelmezéshangsúlyai alakultak ki a centrumban, s másak a peremvidékek felől szemlélve. Az önálló, szemléletükben egységesnek vélt regionális irodalmak gondolatának magyarországi elfogadottsága ugyanakkor csak a második világháborút követő teljes elzártságban, a marxista keretmeghatározások abszurditásában, vagy éppen a minden korábbi egységet látszólagosan felülíró internacionalizmus gondolata mentén alakult ki. Ezek részletes tárgyalása előtt azonban célszerű kitérnünk az előzményekre is.

A két világháború közti időszakra még igaz, hogy a periferikus helyzetbe került magyar irodalmakat gyakran ráadásként, *fiókirodalomként* (Makkai) kezelték, s a többrendszerűség helyett a központtól való meghatározásainak függvényében értelmezték. Így alakulhatott ki, hogy az erdélyi irodalomnak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi kánonba, amely a saját értékszempontoknak megfelelt, mellőzve a tényt, hogy a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet. Az önálló erdélyi irodalom megteremtésén fáradozók ugyanakkor legtöbbször csak a periférialét szemléletének cáfolataiban harcoltak egy Budapest-központú irodalom és egységes értelmezési háló ellenében, amely gyakorta azzal a célkitűzéssel végződött, hogy az alárendelés helyett az önállóságukat bizonyítandó, irodalmi-kulturális gyökereiket is a maguk regionális történetiségében akarták igazolni. Ez természetesen csak Erdély esetében válhatott némileg valós törekvéssé. A kisebbségivé vált nemzetrészek irodalmai közül nyilvánvalóan az erdélyi volt az, amely ha nem is különálló, de valós regionális tudatú tradícióval is rendelkezett, s amelyik legalább az erdélyi emlékiratírókig volt visszavezethető. A két világháború közötti korszak intézményrendszerének kifejlődése, majd az irodalom disztributív oldalának látványos megerősödését követően kialakult ideológiája, a transzszilvanizmus is erősen hozzájárult ezen hagyományok megteremtéséhez, illetve

[123] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 60.

továbbélésének megtartásához.[124] Ennek kulturális közegbe való mély beágyazódását jól mutatja, hogy számtalan kritikája ellenére, védekező, defenzív attitűdjét ért jogos és jogtalan ellenvetések, vagy egyenesen ezzel szemben történő önmeghatározások, pozicionálások ellenére is alkalmasnak mutatkozott az újabb és újabb önidentifikációkra.

A kezdeti idők transzszilvanista irodalmi vitái mindenesetre jól mutatják, hogy ezek eleinte fogalom- és létjogosultság-tisztázó jelleggel zajlottak. (Olykor aktivista emigránsok és az „otthon maradtak" közt.) Erdélyben leginkább a baloldali lapok[125] helyezkedtek szembe az erdélyi gondolat programszerű helikonista terjesztésével. Az ő kétségeiknél, olykor teljes elutasításuknál[126] viszont hatásában is sokkal erősebb, mélyebb vitákat a magyarországi kritika váltott ki. (Szabó Dezsőtől ifj. Szász Károlyig és Rákosi Jenőig hosszasan sorolható a megszólalók sora, de szót kért a vitákban például a Kisfaludy Társaság elnöke, Berzeviczy Albert is.) Mint ismeretes, a különállással kapcsolatos legtermékenyebb vitapontokat Ravasz László *Irodalmi Skizma* című cikkét követő, úgynevezett Skizma-pör juttatta felszínre,[127] s ugyanez a problematika természetszerűleg nem csupán Erdély magyar irodalmával kapcsolatosan, de minden elcsatolt terület irodalmával kapcsolatosan jelentkezett, legfeljebb más-más hangsúlyokkal. A vajdasági magyar irodalom létjogosultságával, visszásságaival kapcsolatosan Szenteleky Kornél is így fogalmazott: „…ne húzzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk, szürke művészietlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom, ne legyen »vajdasági magyar irodalom«."[128]

Különállás és művészietlenség viszonyában célszerű megemlíteni, hogy Erdélyben a korabeli irodalmi élet vitáinak ellenére, az *Erdélyi Helikon*nak a főszerkesztője az a Szerb

---

[124] A szűkebben irodalmi, kulturális transzszilvanizmus – mint Vallasek írja –, „lényegében egymástól eltérő társadalmi csoportok, eszmei, művészeti irányzatok együttműködését jelenti, és éppen emiatt ellentmondásos jelenség. Hívei definíciók helyett többnyire lelkesült költői képekben igyekeztek megfogni a lényegét, beérték azzal, hogy a Kós által feltételezett erdélyiség létezését, Erdély puszta meglétével, illetve némileg ködös hagyományokra való hivatkozásokkal indokolták. Így a széttartó erők által működtetett, konfúz ideológiai alapokon álló irodalmi program maga sem volt egyértelmű." Vö. **Vallasek** Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, 34.

[125] Főként a *Korunk*, de hozzá hasonlóan a *Jövő Társadalma* is.

[126] Talán érdemes ezen a ponton világossá tenni, hogy szélsőbal magyar nyelvterületen a korszakban igazán csak Romániában létez(het)ett.

[127] A vitának teljes szakirodalma van, itt felidézni szükségtelennek tartom. (Ravasz cikke első ízben a Könyvbarátok Lapja 1928/2-es számában jelent meg, a vita alatt viszont újraközölte a kolozsvári Keleti Újság, 1928 július 29.-i száma is.) Annyit viszont érdemes lehet Ravasz és Makkai kapcsolatáról, megítéléséről, s a későbbi *Nem lehet* vonatkozásairól megjegyezni, hogy Ravasz 1921-ben (a Duna-melléki Református Egyházkerület püspökévé választásakor), Makkai másfél évtizeddel később távozott Erdélyből. A két magatartás annak függvényében szembesíthető, hogy más volt 1921-ben és 1936-ban a helyzet: közvetlenül Trianon után még nem körvonalazódtak a kisebbségi létnek azok a kihívásai, amelyekre később Makkai és mások így vagy úgy, megadták a feleletet. A viták és a későbbi megítélés lélektanára utalva az is igaz ugyanakkor, hogy Ravasz nem püspöki székből távozott…

[128] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1998, 73.

Antal által artisztikusnak, az egyhangúságtól iszonykodónak[129] nevezett Bánffy Miklós volt, aki a kezdetekben egységesíteni tudta a hagyományos erdélyi magyar értelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és népi-radikálisokat egyaránt. S bár a transzszilvanista jelző már a kor irodalmában sem jelentett minden vonatkozásban értéktöbbletet, a kezdeti szándék szerint mind a lap, mind a mozgalom erdélyisége még „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus"[130] volt. Regionális minősítéssé degradálódásának folyamata viszont már a harmincas évekre megindult. Talán nem véletlenül kérdezhette Jancsó Elemér[131] 1935-ben, a kialakult önálló erdélyi irodalom létjogosultságát is firtatva, hogy „Hol voltak és kik voltak Erdély magyar »írói« 1918 előtt?"[132]A helikoni közösségbe tömörült alkotók feladatuknak tekintették az egységes kritikai szellem megteremtését,[133] az együtt élő népek kultúrájának ismertetését, valamint a nép és ifjúság nevelését Erdélyben. Persze mindez önmagában is több szempontból volt problematikusnak és polemikusnak tekinthető. Ez az irodalmi egység, ahogyan Jancsó *Nyugat*beli cikkében fogalmazott, „nem az elveik és írói világfelfogások rokonságán, hanem a diplomácia és a közös elvfeladás alapján jött létre".[134] Az érezhető túlzásoktól függetlenül is, annyi bizonyosan állítható, hogy a „tiszta irodalom, transzszilvanizmus és európaiság", mint az *Erdélyi Helikon* ideológiájának alappillérei, nemcsak kemény támadások kereszttüzében állottak már a megjelenésükkor is, de a kétségtelen programosság, az irányzatosság léte, amelyet a *Helikon* hivatalosan sosem vállalt fel, a lapon belül is egyre nehezebben felelt meg annak egyeztető és ellentéteket áthidalni akaró kezdeti, vallott irányának. A transzszilvanizmus valóban mint a megmaradás ideológiája, annak is etikai elsődlegessége hangsúlyozódott a kisebbségi léthelyzetben. Nem feledhető viszont, hogy az utóbb sokat idézett, külön sorsot említő Németh László-i gondolat[135] az erdélyi irodalomra vonatkoztatva, a megmaradás és önállósodás zálogának – éppen az elitté válást tartotta! Kezdetekben Makkai is egy önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet megteremtéseként képzelte el a kisebbségi kultúrát, annak egységét, méghozzá hangsúlyosan a minőség jegyében! Ma már némiképp valósabb önismeret jegyében talán belátható: a magunk megnyugtatását szolgáló „kultúrfölény" hangoztatott ideológiája, annak

[129] **Szerb** Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.
[130] Lásd az *Erdélyi Helikon* beköszöntőjét.
[131] Aki mellesleg a harmincas évek során több kísérletet is tett az erdélyi irodalom történetének megírására.
[132] **Jancsó** Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.
[133] Legalábbis a kezdetekben, ahogyan a Helikon szerkesztői közül is inkább csak Áprily és Kuncz törekedett arra, hogy a folyóiratot, – a kitűzött magas színvonala révén – az egész magyar és európai irodalom értékeihez kösse.
[134] Vö. **Jancsó** Elemér, *i.m.,* 285.
[135] „Külön sorsnak külön irodalom kell."

gyakorlati kiterjesztése sok vonatkozásában illúziónak bizonyult. Ahogyan Németh László is korán, 1935-ös erdélyi körútját követően volt kénytelen rádöbbenni, hogy közép-kelet-európai néptestvériség-eszménye merő ábránd csupán.[136]

Irodalom és elkötelezettség

Az írói feladatvállalások, a társadalmi elkötelezettség, a közéleti szerep és az irodalom lényegiségének tartott „artisztikum" összeférhetőségének vagy összeférhetetlenségének problematikája Erdélyben először a két világháború közti *Vallani és vállalni* vitában (1929) talált igazi fórumot magának. Bár ebben a kisebbségi léthelyzet hangsúlyozása mintegy igazolásként is szolgált a közösségi gondok szépirodalmi vállalására, a közvetlen teendők, gyakorlati gondok kiszolgálására, és az irodalmon túli társadalmi feladatok ellátására, valószínűleg nem célszerű sem diakrón, sem szinkrón analógiát tételezni a második kisebbségi helyzetbe került elkötelezettségeszményekkel. Egyrészt nem bizonyos, hogy ugyanaz az elkötelezettségfaktor érvényes lehet a második világháborút követően kialakult irodalmi helyzetre, amelyben már végképp átminősül a semmiből indulás heroikus intézményalapító és szemléletképző kanonikus sémája, másrészt egyes életművek megítélésében (s kiemelt magyarországi hangsúlyaiban) a két háború közti időben sem célszerű egyenlőséget vonni irodalmon túli közéleti szereplés és úgynevezett léthelyzet által kikényszerített közösségi irodalomszemlélet közt. Makkai, aki elvetve a szociologizáló nézeteket, az irodalom esztétikai orientáltsága mellett szállt síkra, és az ezen az orientáltságon túllépő, cselekvő írószerepek helyett a meditáló írótípussal rokonszenvezett, két értékparadigmát állított szembe egymással. „A tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai – mint írja – átcsaptak a l'art pour l'art védőgátjain és elözönlötték az aesthetikumot, aktivitásra kényszerítvén az írót az élet problémáival szemben."[137] Véleményével egy olyan közösségi értékrendhez való igazodást utasított el, amely – véleménye szerint – számonkérő metodikájában a művészetet és az eredetiséget szoríthatja ki a szépirodalomból. A kisebbségi írószerepek ilyetén való megformálásának veszélyeiben az elmúlt történelmi évtized, a húszas évek tapasztalata alapján vallotta, hogy: „Az irodalom az egész ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé."[138] Ezzel szemben a kialakított értékpreferenciákban tarthatatlannak mondta azt az álláspontot, hogy az írónak

[136] Vö. **Németh** László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.
[137] Vö. **Makkai** Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 49.
[138] Uo., 54.

„okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek sem kell."[139]

A harmincas évekre kialakult némileg ellentmondásos helyzet ellenére Erdély irodalmáról egy extenzívebb irodalomfogalom élt tovább, amely elsődlegesen a recepciós mechanizmusokban továbbéltette a szociológiai, lélektani és politikai meghatározottságokat is. Az irodalom kontextualista felfogása értelmében mintegy értelmezői közösségek szerinti jelentésképzésre, valamint ezek különbségeire is felfigyelhetünk a recepciós motivációtöltetekben már a húszas évek végétől, harmincas évek kezdetétől.[140] A magyarországi befogadók félreértelmezéseinek legfőbb okát persze lehetséges a kényszerű politikai határmódosítások által kialakult helyzet értelmében a különböző felfogású, eltérő értelmezői közösségek szerint is értelmezni: „gyepűn innen és gyepűn túl"! Schöpflin Tamási-recenziójában,[141] vagy Babits értekezéseiben[142] is többszörös nyoma van az eltérő befogadói közeg, a különböző értelmezői közösségek elméletének, mindezek mögött azonban elsődlegesen egy túlontúl átpolitizált irodalmi fogadtatásra érdemes felfigyelni. Az ideológia a történelmi helyzet létértelmezéseit vetíti ugyanis ki az irodalmi művek befogadói értelmezésein túl az értékelések általánosabb rangsorolásaira is, ugyanakkor a történelmi-politikai helyzet okozta traumákat a megfogalmazások szintjén, mintegy tematikusan is a létező elváráshorizontba állítja. Az emotív elvárásrendnek megfelelő befogadás sokkoló eklektikája 1920-ban gyakorlatilag már jól körvonalazhatónak volt mondható: „Erdéllyel nem nehéz bennünket megríkatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön [...] Ha szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat."[143]

---

[139] Uo., 50.

[140] Szerb Antal sorai a húszas évek irodalmi fogadtatásáról azért is megfontolandók, mert egyrészt valóban ez volt az a korszak, amikor a számszerűleg hihetetlenül megnőtt olvasóközönség komoly irodalmi tényezővé vált, s amikor - beszéljünk bár 'filléres intelligenciáról'- a „kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt". (499.) Másfelől, az alulról felfelé determinált irodalom mellett mégis létezett egy „tiszta és öncélú művészetet" (500.) alkotni akaró vonulat is. Az Erdélyből jövő irodalomra legalább annyira érvényes az a kettősség a korban, mely benne egyfelől a nemzeti fájdalom, az elszakadt magyarság sorsáról szóló tudósításokat „félírók ünnepi stílusgyakorlatává" (497.) fokozta le, másfelől az újintellektualista, akár újkonzervativista magyarországi irodalmi elittel analóg módon az új Erdély irodalma is képviselte a mostoha körülmények dacára a minőségi irodalomeszményeket. – Vö. **Szerb** *i.m.,* 499-500.

[141] Vö. **Schöpflin** Aladár, *Szűzmáriás királyfi. Tamási Áron regénye*, in Nyugat, 1929, 1. 135-137.

[142] Vö. **Babits** Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

[143] Lásd **Kosztolányi** Dezső, *Végvári versei*, in Nyugat, 1920, 5-6. 323-324. (Végvári = Reményik Sándor, BL.)

Irodalom és politika

A próféta, a szónok, az agitátor és a politikus-író archetipikus erdélyi szerepkörei a második világháborút követően is tovább éltek, s tovább éltették a művészeti ágak funkcionális determinizmusát, valamint a recepcióban az irodalomeszmény kora társadalmi elvárásait, többes szerepkörét. Ennek alapvetéseit, a művelődési kérdések fajsúlyának meglehetős felértékelése, társadalmitett-értékű értelmezése által, szintén a transzszilván ideológia élesztette újra. „Nem gyöngíti-e akaratlanul nemzeti szellemében az erdélyi magyarságot az a belátása, hogy számára a művelődési kérdések állanak a hatalmi kérdések előtt?" – kérdezte Tabéry 1930-ban. „A kérdésre azzal az utalással felelhetünk, ami a magyarországi és erdélyi élet különbségeire mutat rá. A nemzeti szellemet a magyarországi magyar gyakorolja, az erdélyi magyar pedig szenvedi."[144] Ez a szenvedéstörténet, mely amúgy a kultuszkutatások szempontjából is igen jelentős feltárandó hagyatéknak mondható, az erdélyi magyarság magárahagyatottságának leginkább meghatározó szemléletévé, társadalomrajzának exponenciális jegyévé vált. „A szenvedések végtelenek, s az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetéből az következik, hogy számára magyar nemzetisége akkor is eleven hatóerő lesz, amikor az anyamagyar területen régen kihűl a nemzeti demagógia." – Tabéry sorai[145] mintegy kiteljesítendő jóslatként a hetvenes–nyolcvanas években kényszerűen-kellően felerősödve visszhangzottak erdélyi és magyarországi értelmiségi körökben. A művelődési kérdések utólagos konzekvenciáit, egyben politikai kérdésekké nyilvánítását, az irodalom szerepköreinek korabeli társadalmi elvárásait és erdélyi vonatkozásait jól tükrözi egy 1942-ben írt tanulmány[146] is, mely a trianoni határmódosítástól eltelt huszonkét kisebbségben megszenvedett évről állította: „Kemény iskola volt, de nem volt haszontalan. Nálunk még kevesen tudják, amit Erdélyben mindenki tud, hogy ez a huszonkét esztendő gyökeresen felforgatta a társadalmat, megrázta az embereket, emberebbé és testvérebbé tette őket. Vallaniok és vállalniok kellett sorsukat! Vastörvények, paragrafus nélküli láthatatlan törvények parancsa szerint dolgoztak, szervezkedtek, kapaszkodtak az erdélyi földbe, a lábuk alól kihulló ősi földbe: »Ahogy lehet!«". Az *Ahogy lehet* gondolatának felidézése, s a transzszilván álláspont elismerése egyfelől jól mutatja korai elterjedtségét és irodalmi hatását, másfelől azt is, hogy az egyesülés titkon remélt hite, az „újabb únió gondolata ösztönösen mégis tovább élt" s legfőképpen „írók és költők táplálták ezt is".[147]

---

[144] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 68.
[145] Uo.
[146] **Bisztray** Gyula, *Írók az unióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.
[147] Uo., 243.

Talán nem teljesen tartozik a tárgyhoz, mégis jól jellemezheti a kisebbségi magyarság korabeli különös helyzetét és annak értelmezhetőségét, képviselőinek, irodalom és politika összefüggéseinek, közös céljainak korabeli – főleg magyarországi – megítélését, hogy a *Mi a Magyar?*-ban (1939) Szekfű Gyula is Ravasz Lászlót kérte föl a magyarság úgynevezett „normáinak" a megfogalmazására. Ravasz ebben az írásában pedig nem véletlenül „a magyarság, mint tény és a magyarság, mint érték"[148] párhuzamaiban vonta meg nemzetkarakterológiai koncepcióinak mérlegét.[149] Az adottságként létező értékek felmagasztosulására, bizonyos történelmi idők legitimáló erejére, s ez által a képviseleti elkötelezettségre, vagy az irodalom ideológiailag terhes funkcióira jól rávilágíthat, hogy a történelmi önvizsgálat szabadabb módja irodalmi téren is azonnal érzékelhetőbbé vált a második bécsi döntést követően, amikor már nem kellett kisebbségi függésben, kényszerhelyzetben felmagasztalni az amúgy adottságként létező értékeket. A kisebbségi viszonyok felbomlásával (1940 és 1944 között) a korban népszerű történelmi regény tematikája Erdélyben sem az önálló fejedelemség idejébe, hanem az egységes királyság vagy a monarchiabeli Magyarország világába nyúlt vissza.[150]

Felnőttéválás és/vagy önállóság?

Mind a már említett Babits, mind Szerb Antal egyetemes esztétikai értékrendben, s így irodalomtörténetben gondolkodott, mindketten bámulatos anyagismerettel és elbeszélőstílussal, s olykor kritikus iróniával közelítettek a korabeli „nagy ügyek" szinte minden fajtájához. Babits nem véletlenül tartotta elfogadhatatlannak, hogy egyazon kultúrában, a nyelv egyetemességének a szintjén túl, más-más értékrendet használjanak.[151] Mint írta: „A kultúrának semmi köze az ország-határokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv."[152] Szerb Antal 1934-ben, az irodalomtörténetében viszont már azt írja, hogy „több magyar irodalom van

[148] Vö. *Mi a magyar?,* szerk. **Szekfű** Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 14.
[149] Tíz évvel korábban, az irodalmi skizma vitájában Szekfű is az erdélyi irodalom kettős meghatározottságát fogadta el a Ravasz által felvetett kérdésekre: „(…) az erdélyi irodalom, az ő külön színeivel, szükségszerűség, melyet az erdélyi léleknek, magárahagyatottságában, meg kellett szülnie, ha nem akart elpusztulni. Hogy ezek a színek milyenek, kellemesek-e vagy sem, zavarják-e szemeinket vagy gyönyörködtetik, ennek megítélésére mi, magyarországi magyarok, nem vagyunk hivatottak. Ha mégis ítélkezünk, ezt szeretettel, nem haraggal vagy ressentiment-nal kell tennünk, s az erdélyieken áll, elfogadják-e tőlünk vagy sem. Az irodalom különben politikának és szociális viszonyoknak is függvénye, s ez utóbbiak lényegesen különböznek a mieinktől Erdélyben, innen a főeltérés a dunai és erdélyi színek között." Vö. **Szekfű** Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.
[150] Vö. **Vallasek** Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2, 234.
[151] S számára a történelmi Magyarország és Erdély egysége megélt tapasztalat volt (például fogarasi tanítóskodása, vagy *A Holnap*beli szereplése révén is).
[152] Vö. **Babits** Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, é.n., második kiadás, 354.

kifejlődőben", s legalábbis az említett differenciálódó befogadás felől tekintve ez a korban bizonyára igazolhatónak is tűnt. Mégis talán megkockáztatható azon állítás, miszerint Szerb a folyamatában szemlélt irodalmi alakulástörténetben valószínűsíthetően még nem egyenrangú magyar irodalmakról beszélt. Ahogyan nem lehet eltekinteni attól a ténytől sem, hogy az *Erdélyi Helikon* pályázatára elkészült irodalomtörténete megjelenésének alapvető feltételei közt éppen az a két meghatározás szerepelt, hogy a mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de ugyanakkor elsősorban az erdélyi magyarsághoz. Ezt a kettősséget remekül példázza Makkai előszava is, aki a „magyar szellem örökkévaló egysége" melletti „bizonyságtételnek" nevezte Szerb Antal művét.[153] A *Vallani és vállalni* vita kapcsán is az említett Makkai-tanulmány élet és irodalom viszonyában határozottan állította, hogy a kisebbségi irodalom sem mondhat le a művészi ábrázolásról, a minőségről a közvetlen valóságtükrözés javára.[154] Az elitista, egyfajta örök kánoniságban bízó Makkai, nem csupán saját irodalomszemléletével tartotta ellentétesnek, de az erdélyi irodalmi tudat kezdetlegességének, s nem utolsósorban az olvasói közeg, a helyi recepció értékhiányos befogadáskultúrájának eredményeként nevezte aggodalmasnak, hogy politikai és etikai síkon várjanak el sajátos feladatot az irodalomtól, vagyis az esztétikai szféra eszközként való felhasználását, más, mint irodalmi célok érdekében.[155] Mégis az önálló erdélyi irodalom gondolata, a minőségi elvárásokon túl, az ő idealisztikus szemlélete értelmében, egy szellemében, tradícióiban, eszményeiben és nyelvében magyar irodalomhoz képest – mint többször kifejtette[156] – problémáiban, íróiban s persze befogadó-közegében lehet igazán

[153] Vö. **Makkai** Sándor, *Előszó*, in **Szerb** Antal *i.m.,* 7-8.

[154] Bár szerzője az irodalom lényegét elsődlegesen csak ábrázoló minőségében, az élettény irodalmi tényként való bemutatásában látta, s a kettőt hierarchizálva ez utóbbit egyetemes minőségűnek, egyetemes művészi érvénnyel bírónak tekintette, kétségkívül arra törekedett, hogy a sajátosságokban megragadt valóságtükrözést egy minőségi fejlődés során fejleszthesse általánossá, egyetemessé. A némiképp sejthető ellentmondás itt is abban rejlik, hogy ez a szemlélet az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriaként a regionálist, a sajátosat nevezte meg.

[155] Pedig az erdélyi vonatkozásokon túl a kor magyarországi fogadtatásának (mellesleg igen hosszú évtizedekre meghatározó, tovább élő) alakzatait Szerb Antal sorai is jellemzik: „Az irodalom megint sokkal több mint irodalom, több mint politikai és társadalmi tett. Innen ered az a tiszta, eszményi mozzanat, a csendes átlelkesültség gesztusa az erdélyi irodalom jobb alkotásaiban, melyet hiába keresünk napjaink magyarországi irodalmában, és amely furcsán, szellemtörténetileg elszigetelten és annál megrendítőbben hat a korban. Ez a gesztus lefegyverez: a kritikus hiába szedi össze minden tárgyilagosságát, az erdélyi könyvet nem tudja úgy tekinteni csupán, mint egy műalkotást […]" Vö. **Szerb** *i.m.,* 504.

[156] Minden kanonikus diszkurzus retrospektív aktusához olyan múltkép megalkotása is hozzátartozik, amelyikben az elődök, mint a hagyomány választott formáinak a kijelölői, a jelenbéli legitimálás szükségszerű aktusain túl, a jellembeli nagyságtól a szövegszerű formákig és eljárásokig vagy az éppen ezekben rejlő hitigazság jellegű kinyilatkoztatásokig is, egyként megtalálhatók lesznek. A hagyományt ezért sem annyira megtartani, mint inkább folyamatosan (újra)teremteni lehet! Makkai Erdélyiségképe a sajátosságok felmagasztalásában inkább teremtésnek volt tekinthető. Ebben az erdélyi szellem történelmi alkotóvonásainak kimutatása mindig a történelmi múlt adottságaihoz visszanyúlva akarta bizonyítani sajátosságának örök érvényű értékeit. Nem egy előadásában éppen ezért Erdély történelmének tendenciózus átértékelése volt megfigyelhető. E történelmet Kelet és Nyugat találkozásában, a Nyugat védőbástyájaként, vagy egyéb sajátos szerepeinek hangsúlyozásában ragadta meg, de ugyanígy Bethlen, Martinuzzi, I. Rákóczi György vagy éppen Kemény

erdélyi irodalom. Ez a befogadóközeg azonban, ahogyan a problémák, élethelyzetek és az írók is (Makkai példája különösen jellemző) változhatnak a leginkább az idők során, mint ahogy szintén ez a változó befogadóközeg tarthatja csak meg az irodalom értékhierarchiájának azon nézeteit is, melyek képesek lehetnek folyamatosan újraalkotni a műveket, fenntartani vagy megkérdőjelezni korábbi értelmezésalakzataikat. A magyarországi recepcióra összpontosító vizsgálódások ezért természetszerűleg nem kerülhetik meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait.

A hatvanas évekre újból megnyíló magyarországi és erdélyi irodalmi, kulturális viszony egyfelől természetszerűleg már más befogadóközeget biztosított az erdélyi alkotók és alkotások számára, mint a húszas–harmincas években, másrészt viszont az alább vázolandó összetett okok folytán a kezdeti irodalomtörténeti vizsgálódások Magyarországon jórészt csak azokat az eszményeket honosították újra, amelyek a két háború közti erdélyi irodalomszemléletet is megalapozták.[157] A két világháború közti időszakról jellemzően a hatvanas évek végétől születhettek az első magyarországi komoly összefoglalások, melyek konklúzióikat, irodalomesztétikai minőségeiket legtöbbször a kortárs erdélyi magyar irodalomra is érvényesíteni próbálták. A magyarországi kanonikus diszkurzusok később is, leginkább a reprezentáció (képviseleti értelmű) fogalmát mintegy közös részhalmaz jelentésben feloldva, a kánonalkotó szándék mellett válogatták ki azokat a kortárs műveket, amelyek a teljes irodalomszegmens egésze helyett állhattak aztán. A redukció ilyen jellegű formája nem állt távol az irodalomtörténeti alapvetésektől sem, legfőképpen akkor nem, ha nem került ellentmondásba valamely történeti kánon funkcióival, beilleszkedett egy ilyen részhalmaz logikájába, amelynek értelmezésvetületeit a virtuális egészre kivetítve érvényesnek határozta meg. Kuncz Aladár 1928-as tanulmánya *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, például évtizedekre határozta meg a történeti kutatások alapvetéseit, s az elváráshorizontokba is kész listát, műfajokat, műveket és alkotókat helyezett.[158] A két kisebbségi korszak közötti szerzői párhuzamokon, erkölcsi, eszmei analógiákon túl, a választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai a recepcióban például a népszolgálat, a kollektivitáseszmény vagy a bújtatott nemzeti egység funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkoztak. Az erdélyi irodalom ilyenforma egységes recepcióját fenntartók

Zsigmond jellemének a megidézése is a türelmes liberalizmusnak és bölcs humanizmusnak tipikusan erdélyi jelképeiként kerültek be irodalomértelmezéseibe. Lásd még **Végh** Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1, 81-89.

[157] Mindemellett tény az is, hogy 1945 után már végképp elveszett az újraegyesítésbe vetett hit.

[158] Vö. **Kuncz** Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

legtöbbször fogalmi készletük alig körülhatárolható kuszaságával, következetlen metaforikusságával, és terminusainak logikai fegyelmezetlenségével gátolták egy irodalmi heterogeneitásra törekvő elméleti alapvetés koherens megalapozhatóságát. Mindehhez természetesen hozzájárult már a kezdetektől a nemzetiségi kultúra csonka szerkezete, a kisebbségi irodalom és kultúra belső feszültsége, a trianoni döntés racionális feldolgozhatatlansága éppúgy, mint a közéleti rögtönzések, szerepek kényszere,[159] a szellemi és politikai funkciók egybemosása, vagy egy-egy életmű érdekszféráinak változó minőségű irodalomra vonatkoztatott kilengései.

A problematika összetettsége meglehetősen szükségessé teszi tehát a párhuzamos történeti kitekintéseket, amelyhez nem csupán az erdélyi s általában a kisebbségi, határon túli, regionális vagy nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, korabeli értelmezéseit célszerű vizsgálni, de a terminológiai tisztázatlanság konfúz jelenségeit, ezek gyökereit, s következményeit, a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait is.

Kényszerű különállás vs. egyetemesség

Béládi Miklós a magyar irodalom 1945 utáni történetében a kisebbségi-anyanemzeti párhuzamban mint értelmezési keretben hivatalosan is a többszólamúságra, a Szerb Antaltól kölcsönzött terminussal, az „utódállamok" magyar irodalmaira pedig mint különálló entitásokra tekintett. A határon túli irodalmakkal foglalkozó Akadémiai Irodalomtörténetben[160]a majdnem hat évtizede tartó különélésre figyelmeztetve e kényszerű helyzetből viszont általánosságban is a kisebbségi irodalmak jellegét abból a meghatározó tényezőből eredeztette, hogy ezek indulásuktól kezdve „*nem teljes értékű*" irodalmak. „A szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, vagy ha alkalma nyílott efféle erőfeszítésre."[161] Maga Béládi is kifejtette persze, hogy az elmondottak korántsem egyforma érvénnyel vonatkoznak a két világháború közötti határon túli irodalmak mindegyikére, kiemelve az erdélyit, amely például „első negyedszázadában megindult az önállósodás útján". Ugyanakkor kétségtelen, hogy az egyéb kényszerű jellemzők, az elszigetelődés és a kisebbségi státus további fölös terhei az erdélyi irodalomra is éppúgy

[159] Ezzel kapcsolatban lásd részletesen **Nagy** György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press – Polis, 1999.
[160] **Béládi** Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, szerk. **Béládi** Miklós, Bp., Akadémiai, 1982.
[161] Uo., 10.

érvényesek voltak, legfeljebb 1982-ben még nem mindent lehetett vagy volt célszerű kimondani. Azt már mindenképpen, hogy „egy nemzettöredék anyanyelvi műveltségének fenntartójaként sokféle feladatot látott el", de az olyan mondatokat, - amelyek a kisebbségi irodalmakat különállásukban korábban tagadó, s minősítéseikben is meglehetősen kemény szavakat használó ténymegállapításnak számítottak, - igen nehezen fogadták még a vágyálomszerű egységben gondolkodók is, a határok mindkét oldalán.[162] Az elmarasztaló megjegyzések, a minőségbeli kifogások – hivatalosan is – gyakorlatilag csak a két világháború közti kisebbségi irodalmaknak szólhattak, mégis természetes volt, hogy kiérződjön belőle a mának, a jelen irodalmának, s tágabban annak kényszerű szerepvállalásainak, pontosabban azok kiváltó okainak, körülményeinek a bírálata. S minthogy irodalmi egységről szó sem lehetett a hivatalos irodalompolitikai fórumokon, a különvált, de minőségben kiforrott különböző magyar irodalmak „egész–rész" viszonyból való eszmei eltávolodásának hangsúlyozásával lehetett egyáltalán szóba hozni a hiányokat, az intézmények hiányosságát, vagy a különböző kollektív jogsérelmeket. Talán politikai okokból is, a különállás tényének hangsúlyai vagy éppen azok burkolt tagadása, nem az egykori egység szellemi újraegyesítésében, de a minőségi nagykorúsodásban találta meg igazi célját. A bevezető ennek értelmében a hivatalos irodalompolitikai sémák eluralkodásával, jellemzően „történelmi fordulatra" hivatkozó 1945 utáni „önállósodási" lehetőségekről, „kulturális autonómiáról" s ennek keretein belől a függetlenedési folyamatról tudósított, amelynek végén a nemzeti és nemzetiségi irodalmak egyenjogú irodalmakként, gyámság nélkül, a mellérendelésben vehetnek majd részt. Az egység helyett ezért vezette be az említett nyitó tanulmány hivatalosan is az „egyetemes magyar irodalom" fogalmát, melyben már „helyet talál magának a nyugati magyar irodalom is".[163]

A második világháborút követően, a határokon átívelő, szellemében egységes magyar irodalom létjogosultságában bízók, de az azt hevesen tagadók sem feltétlen vették észre, hogy az utópisztikusnak mondható „egyetemes magyar" terminusnak akadémiai szinten való elfogadottá tétele, legitimálása, önmagában is egy történelmi-politikai helyzetnek a kényszerű kiszolgáltatottságában történt. A többes számú magyarirodalom-kép felvázolásában a Szerb Antalt is idéző Béládi a hatvanas éveket jelölte meg, mint amikorra a határon túli irodalmak, így a „romániai" is, beteljesítve a transzszilvanista eszményeket és törekvéseket, eljuthattak az önállósodás művészi fokára, és teljes értékű irodalmakként lettek

[162] Vö. „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvű irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum." Vö. **Béládi** *i.m.,* 9.
[163] **Béládi**, *i.m.,*17.

meghatározhatók. Látszólag kritikusan, a vicinális érdekek elvetése által tehát, az önkritikus szemlélet kibontakozásában és az általános igénynövekedésben látta az említett tanulmány szerzője mindennek a fejlődésnek a kiváltó okát. Mégis jórészt ideológiailag engedékenyen, hiszen az említett időszakban a kisebbségi irodalmak saját értékrendszere, s ezek feltételei, az ehhez szükséges intézmények hiánya éppen politikai zsugorodásuk, jogfosztottságuk negatív csúcsain állt. A nemzeti kisebbségek irodalmának autonómiájáról beszélni, ilyenfajta kulturális autonómiát tételezni viszont eleve csak ott lehetett volna, ahol megfelelő kulturális intézményrendszer is működik. Az irodalom kultúraszervező, vagy kultúrahelyettesítő szerepének hallgatólagos aktualitása, ennek kényszerű elismerése mellett, a bevezető ezért fogalmazhatott így: „anyanyelvi szakértelmiséget az alsótól a felső fokig anyanyelven folyó oktatás fejleszthet ki, és önálló intézményhálózat képes működtetni; tudományos kutatógárda fölneveléséhez is elsősorban az utánpótlást biztosító saját műhelyt kell megszervezni”.[164] Ebből a szempontból feltétlen erénynek mondható, hogy ugyanebben a bevezető tanulmányban, a kor politikai konjunktúrájában, már le lehetett írni azt, hogy a sokszor említett nemzetiségi társadalmak is „jog szerint önálló, autonóm politikai tényezőként és intézményesen kívánnak saját sorsuk alakításában részt venni. Jogaik nem szűkíthetők le az egyéni állampolgári jogokra, kollektív jogokként is biztosítani kell jogaikat”.[165] Amely mondat egyébként éppúgy „kiszólásnak” tekinthető egy irodalomtörténetben, mint az amúgy kritikával illetett felesleges terheket és feladatokat is felvállalni kényszerülő kisebbségi irodalmak esetében, ezek irodalomesztétikai érdekhatárain túli szerepeinek, felelősségének a hangsúlyozásakor. A szakmai érvek ellenében a gyakorlatban tehát e bevezető is engedményeket kényszerült tenni, s az irodalom nemzetiségi szemléletének „szuverén” anomáliái közt, mintegy a jól ismert sorok közti olvasás technikáját az értekező műfajokra is alkalmazta.

Axiomatikus megfeleltetések

A burkoltan kritizált intézményrendszer hiánya miatt, mely az említett önállóságnak is egyik alapfeltétele lett volna, az 1945-től 1989-ig terjedő időszakra sokkal inkább, mint a két világháború közti korszakra érvényessé vált az a megállapítás, hogy ekkor a kisebbség önszerveződő-képességének gyakorlati fenntartása, fenntarthatósága vált kérdésessé. Az erdélyi hagyományokban, függetlenül attól, hogy ezt egy eredet nélküli, a semmiből teremtés

[164] **Béládi**, *i.m.,* 13. Ugyanott: „A nemzetiségi irodalom a nemzetiség öneszmélésének egyik szerve és fokmérője, önállóságának szintje egyúttal a nemzetiségi társadalom kultúrájának és etnikai önismeretének színvonalát is jelzi.”
[165] Uo., 11.

esztétikai-ideológiai alappillérein, avagy a meglévő évszázados tradíciók, a kulturális önállóság és kvázi-függetlenség mércéje szabályozta térben határozzuk meg, az irodalmiságnak és az irodalmi műfajok bizonyos szegmenseinek mindenképpen a gyakorlati előzmények hiányával kellett szembenézniük. Az intézményes kritika vagy a dráma mint műfaj például, (hogy annak bizonyos válfajairól, amelyek természetszerűleg időkorlátoktól is függtek, már ne is beszéljünk) nem léteztek korábban, s ha a két világháború közti korszakra, mint indulásra tekintünk, akkor is, ezek mellé mindenképp célszerű a körülmények gyakran heroikus idealizmusa mellett a felfokozott hivatástudatot vagy az éppenséggel gátló intézményi hiányosságokat is megemlíteni. A kritika struktúrái vagy a tudományos kutatómunkának az alapvető kritériumait biztosítani igyekvő intézmények olykor egészen meglepő keretek közt, több-kevesebb alapossággal és szakszerűséggel próbáltak ugyan megfelelni a követelményeknek, de az önálló szakspecifikus intézeti háló majdhogynem a teljes említett időszakban hiánynak számított. Ugyanígy, a műfajiság keretei is sok esetben egybemosódtak, egyetlen személy, mű, intézmény vagy akár műfaj is többes feladatok, többes területek, többes érdekek képviseletére kényszerült vállalkozni.

Nem elhanyagolható szempont a két, talán eszmeinek is nevezhető szemlélet közt, hogy míg a két világháború közti irodalmi szerepvállalásokban (elsősorban a húszas években) folyamatosan hangsúlyozódik a transzszilván eszmeiség mellett az európaiságra való odafigyelés, az európai színvonal, a néptestvériség és a jellegzetességek gazdagító, nem kisajátító szemlélete, addig a történelmi kényszerűségek egyre komorabb valóságában, a hetvenes évek végső visszafordulásai következtében s az internacionalizmus kiábrándító frázisait követően, már leginkább egyfajta mentsvárnak, a megmaradás kifejezésének és biztosítékának tekintették csak a szélesebb tömegek az anyanyelven megszólaló irodalmat. A megnőtt (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás a kisebbségi létben, a harmincas évek keserű kijózanodásaitól[166] egészen a második világháborút követő évtizedekig fokozatosan hangsúlyozódott egy olyan térben, ahol a kisebbségek létbizonytalansága egyre valósabb veszélyeknek lett kitéve. (S amikor már nem pusztán jogait, de saját létét is kétségbe vonták!) Az önvédelmi, vagy sérelmi politika a befeléfordulásban, a „helyi színek" keresésében, a sajátosságok felmutatásában és felmagasztalásában kereste elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom pedig a hivatalos szocreál ideológiákon túl a későbbiekben is a kisebbség életéhez, életformáihoz, hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, ezeknek adott különleges nyomatékot, s mintegy folytatta a hivatalosan is vállalható

[166] A különböző ideák és törekvések minőségi skálán való jelentős eltérései mellett, itt említhető például Fábry Zoltán messianisztikus erkölcsi pátosza, vagy Németh László leginkább védekezésként is felfogható Duna-gondolata.

kollektivitáseszményt. Elsősorban a kornak megfelelően, de már a marxista ábrázolásokon túl, az írónak tájhoz, néphez, közösségéhez tartozását, a sorsközösséget, amely az irodalmat és a kisebbség életét szétválaszthatatlannak minősítette.[167] Nem véletlen, hogy ekkortól kerülnek ismét előtérbe a transzszilván ideológia jegyei.

A transzszilván kánon továbbélése a hetvenes, majd nyolcvanas évtized recepciójában persze annyiban jelentett eleven hagyományt, amennyiben múltorientáltsága, értékközpontúsága és kollektív, közösségi eszménye lappangva tovább tudott élni.[168] (A harmincas évek revíziós vitái egyébként sem a kollektivitást, sem az értékközpontúságot az irodalomeszményben nem bolygatták túlságosan, a múltorientáltság, a hagyományok feltárása és fenntartása éppen ezért vált elsődlegessé, s a történelmi megpróbáltatások közepette pedig a hetvenes évtizedre elsődlegesen hangsúlyozandóvá). Ahogyan a húszas évekre a múltba fordulás, a korábbi idők dicső megelevenítése általános divattá lett, úgy a regény- és színpadi irodalomban a hetvenes évtizedre is egy korábbi időszakhoz mint egykori értékrendhez való szellemi visszafordulás, kényszerű, jelenéből kiábrándult hagyománykeresés válik meghatározó tényezővé.

Külön mérce (kétséges egység)

A hagyománytörténeti összefüggés, amely a magyarországi és a regionális irodalmak közt a hatvanas évektől kezdett érzékelhetően ismét előtérbe kerülni,[169] a kollektív jegyeket és eszmerendszert valló diszkurzusok folytonosságának biztosítása mellett a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényét is magában rejtette. A magyarországi és az erdélyi irodalom között meginduló kommunikáció azonban nem csekély hatással volt a mindinkább

[167] A transzszilván reprezentációban például a romantikus tájélmény vagy a történeti téma is elsődlegesen az erdélyi szellem szolgálatában emelkedhetett a szimbólum rangjára.

[168] Az erdélyi magyarság alapvetően lélekszámában is különbözött az összes többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól. Nagyrészt ebből adódik, hogy tagoltabb, összetettebb értelmiségi csoportosulásai alakultak ki. Míg a hatvanas évekre a döntően első generációs értelmiségiek csak baloldali hagyományokra építkeztek, s intézményi struktúráikat is természetszerűen csak így hozhatták létre, addig megmaradt némi folytonosság is, egy olyanfajta tudás keretén belül, mely hagyományaiban a két világháború közti kisebbségi szellemi életben gyökerezett. Folyamatosan léteztek például vonatkoztatási személyiségek is, akik aktívan vettek részt az erdélyi magyarság hatvanas-hetvenes évtizedének társadalmi-kulturális életében. (A tagoltságra példaképp egy nagyon heterogén lista: Kós Károly, Márton Áron, Mikó Imre, Jordáky Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Schuller Rudolf, Gáll Ernő és mások.)

[169] A második világháborút követő bő első évtized ideológiapolitikai torzulásait követően, a hatvanas évek politikai enyhülése, bár nagy különbségekkel, de fellendülő és összetett irodalmi életet eredményezett Magyarországon és Erdélyben is. Ennek talán az egyik legfontosabb aspektusa éppen az volt, hogy az addig kényszerűségből elzárt, és immár külön irodalmakként kezelt kortárs magyar irodalmak megkezdhették a hiánypótlásokat, egyáltalán megvolt a lehetőség az egymás iránti tájékozódásnak, az eszmecserének, az értékek számbavételének.

tagolttá váló magyarországi értelmezésmódokra sem.[170] A két világháború közti értékszemléletet alkalmazva a magyarországi kezdeti kritika axiomatikus megfeleltetésekben kísérelte meg az erdélyiség irodalmi lényegét gyakorlati disztingválás nélkül alkalmazni a kortárs irodalmi történésekre is.[171] Az elvárások egy meghatározó része így az újabb erdélyi művek esetében is gyakorta csak a történelmi-politikai helyzetnek és az általa okozott traumáknak tulajdonított értékeket, nem pedig a kisebbségi körülmények között íródott műveknek a helyét próbálta meghatározni valamiképpen egy egyetemesebb irodalom-esztétikai értékrendben. Ha az ötvenes–hatvanas években még egyáltalán nem lehetett egységes magyar irodalomszemléletet szóba hozni, az erre utaló igény egyre csak nőtt a titkon egységesnek vágyott magyar irodalmakról szóló diszkurzusokban. Csakhogy az eképpen megváltozott helyzet fonákságában már azért nem lehetett egységről beszélni, mert – a hivatalos ideológia mellett a kvázi autoriter diszkurzusok kényszere következtében is – a megbomlott, sokszor ellenállásnak hitt jóhiszemű, ám érzelmileg szubjektív kritikai diszkurzus és irodalomtörténet-írás, ami magával kellett volna, hogy vonja az irodalomnak a kritikai rangban való egységét is, ekkorra külön értelmezéseket generált régiók alapján. Az erdélyiség továbbélése, az önálló erdélyi (hivatalosan romániai) magyar irodalom hangoztatása, sok esetben ennek különféle csoportérdekek szerinti kihasználása viszont a hetvenes évektől egy összetett folyamat által végképp elveszíteni látszott a maga integratív szerepének esztétikai alapvetéseit és kritikai egységét.

Történeti kitekintés (előzmények)

A magyarországi irodalompolitikai helyzet az 1956-ot követő időszak politikai megtorlásaival és centralizált irányításával párhuzamosan némi enyhülést is hozott a kultúrpolitikai légkör terén. A lassú enyhülés engedményeinek voltak tekinthetők például a hatvanas évek elejére meginduló irodalmi folyóiratok is (*Kortárs* 1957; *Jelenkor* 1958; *Valóság* 1958; *Világosság* 1960; *Új Írás* 1961; *Kritika* 1963).[172] Az ötvenes évek legvége, az

[170] Vö. **Szirák** Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 43. „Népi kánon és az összmagyar szolidaritás folytonosságának" megteremtésében az említett tanulmány szerzője Czine Mihályt, Görömbei Andrást, Ilia Mihályt és Pomogáts Bélát nevezi meg kezdeményezőknek. Lásd uo.

[171] Külön kiemelendő, hogy az első próbálkozások alkalmával nem is születhettek mindig adekvát értelmezések. Hiányt (gyakran tudásbelit) nem lehetett egykönnyen és hamar pótolni, maradtak a két világháború közti irodalmi tapasztalatok, majd pedig akarva-akaratlanul előtérbe kerültek azok az életművek, amelyek a korabeli politikai helyzetben a változásokat – a lehetőségekhez képest kimondva – sürgették, és részben már bele lehetett őket fogalmazni a magyarországi irodalompolitikai enyhülést követően a kritikai gyakorlatba.

[172] Persze a hatvanas években is a pártirányítás határozta meg az irodalmat és a sajtót mind tematikában, mind hangnemben, azonban érdekesség, hogy a végig egységesnek mondott MSZMP-ben már megjelentek a különféle pártirányzatok, amelyek a sajtónak s az irodalmi életnek is valamelyes mozgásteret biztosítottak. A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat „a kapitalizmus embertelenségeit felfedve" persze, de már valamelyes

„új szakasz" politikája mindenesetre mindkét országban a maga óvatos ideológiai nyitásaiban értékelhető, ám ezek viszonylagosságát[173] jól mutatja, hogy csupán a személyi kultusz idejéhez képest érzékelhető valamiféle pluralitásként. Erdélyi viszonylatban a következő évtized szellemi munkássága és lehetőségkeresése végig ennek a viszonylagosságnak a jegyében zajlik, s a következő diktatórikus személyi kultuszig eltelő időszakban gyakorlatilag csak a magyarság sorsát illető sérelmek, erősödő jogfosztások maradnak változatlanok. Ezek keretében lesznek értelmezhetőek azok a normalizálódási törekvések, illetve kísérletek is, amelyek a magyar értelmiség bizonyos részének közéleti tevékenységét jellemezték, s amelyek az irodalom öntörvényű létmódját is sok esetben erőszakosan kérdőjelezték meg.

Az igénynövekedés és a kritikai élet megerősödése, mely magával vonta egy autonómabb értékrendnek a kialakulását, az esztétikai szempontok fokozottabb érvényre jutását, Erdélyben mindössze a hatvanas évek végétől számító, pár éven át tartó politikai-ideológiai enyhülés következtében vált rövid kivétellé. Az értékek és eszmények új megvilágítása, a nagyobb játéktér és a fokozottabb szabadság ez időben a mítoszok lerombolásáig ugyan nem jut el, de a szűkebben értett irodalmiság esztétikai komponenseinek vagy az irodalmi individualizmusnak az újabb felfedezéséig kétségkívül

rálátást nyújthatott a vasfüggönyön túl történtekre. - Vö. **Murányi** Gábor, *A magyar sajtó története 1948-tól és 1988-ig*, in *A magyar sajtó története*, szerk. **Kókay** – **Buzinkay** – **Murányi**, Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000, 217. Az ötvenes évek romániai helyzetére, és az új magyar értelmiség egy részének ambivalens diszkurzusára jellemző, hogy Bukarestben magyar írók is részt vesznek abban a küldöttségben, mely hivatalosan elítéli a magyarországi lapok, s köztük leginkább a Nagyvilág Romániába való tervezett bevitelét. Csak 1963 után nyílik lehetőség az erdélyi magyarság számára, hogy hivatalosan is hozzáférhessen a Magyarországon kiadott kritikai és szépirodalmi folyóiratokhoz…

[173] Az 1956 után kialakult helyzet valóban csak viszonylagosságában jelent új fejezetet. Korábbi jelek az enyhülésre alig mutatkoztak (például Sztálin halálát követően 1953-ban), de romániai viszonylatban, csak az 1956 februárjában zajló XX. szovjet pártkongresszus következményében beszélhetünk egyáltalán ilyenekről. Ekkortól a román pártvezetés nemzetiségi téren is engedményeket kényszerült tenni. 1955-re szabadon engedték a Bolyai Tudományegyetem korábban koncepciós perben elítélt egykori tanárait, ahogyan az 1951-ben életfogytiglanra ítélt Márton Áron püspököt is. Az ellenpéldák az ötvenes évek végére ismét számszerűleg megnőnek: a bolsevik ideológia jegyei közt megindul a nemzetiségi követelések jogosságának elkendőzése. 1957 februárjában már 'szokásos' retorikával leplezik le a 'magyar nacionalizmust', (vö. **Kovács** György, *Gyom, amit irtani kell,* in Előre, 1957/2.) majd a marosvásárhelyi magyar írók csoportja nyílt levélben ítéli el a magyar „ellenforradalmat", s tesz hitet a román kommunista párt mellett. Ezzel egy időben, a magyar lapszerkesztőségekből zúzdába küldött könyvekkel együtt megindul a központilag irányított kampány a magyar „szeparatizmus" ellen. (A Bolyai Tudományegyetem tanárait és hallgatóit, – köztük a másodéves Páskándi Gézát – is ekkor tartóztatják le.) Mindenesetre egyfajta „olvadás" pozitív eredményeket is hozott: 1957-ben megindul a *Korunk* új folyama, közel másfél évtized után megszületik az első magyar nyelvű gyermeklap, a *Napsugár*, ahogyan a Román Akadémia magyar nyelvű lapja, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* is. Ebben az évben kezdi pályafutását Sütő András szerkesztésében a (nevét később *Új Élet*re változtató) *Művészet*. (S irodalmi szempontból kevésbé jelentős lapok is, mint Bukarestben a *Tanügyi Újság*). Intézmények terén is valamelyest érezhető változás történik, talán a legfontosabbak közül elég, ha a marosvásárhelyi akadémiai kutatófiókot vagy a bukaresti egyetemen újonnan létrehozott Magyar Nyelv- és Irodalmi Lektorátust említjük. Más vonatkozásban ugyan, de komoly jelentőséggel bírt az Állami Székely Népi Együttes megalapítása is.

nagy lépéseket tesz.[174] (A nemzetiségi irodalomtörténet feltárása, a megélénkülő kritikai élet, az új folyóiratok, s mellettük némileg a kiadók nagyobb fokú szabadsága s műhelyszerepe is ekkor közelít leginkább a normalitáshoz.) Ez az időszak egybeesik ugyanakkor a „szuverén", férfikorba lépett, külön erdélyi irodalom szemléletének újbóli kialakulásával is, mely az olykor látványos politikai nyitásokat hivatalosan minden irányból éppen az egységes magyar irodalmi szemlélet ellenében óhajtotta felhasználni.[175]

A szomszédos államok életébe való „be nem avatkozás" oly sokat emlegetett elve alapján visszautasított egység és felelősség, a magyar értelmiségtől kikényszerített romániai álláspontok[176] után (melyek azon nyomban elítélték a közösnek remélt magyarországi felelősségtudatot vagy kötődést) nem vált lehetővé, hogy kulturális, nemzeti, nyelvi kötődésekről bármilyen hivatalos fórumon szót ejtsenek. Helyette fokozottan hangsúlyt kapott Erdélyben és Magyarországon egyaránt a nemzetiségi-kisebbségi eltérő jelleg, a külön sajátosság, amely természetes velejárója – mondták – a nemzetiségi irodalom önállósulásának. Annak az irodalomnak, amely már tudott saját külön történelméről, sőt azt kutathatónak is remélte éppen önállósodása jelének biztosítékául. A programszerű kulturális különállás a hivatalos irodalompolitikában és a hallgatólagos jószándékú magasztalásokban is egyaránt megtalálta a helyét, minthogy kultúrájának és saját értékeinek végre a

[174] Gheorghiu-Dej sztálinista párttitkár halála után, a Ceausescu-rezsim hatalmának megerősödését megelőző politikai interregnum idején Romániában rövid ideig tartó, ám termékeny és visszafordíthatatlanul a mai művészeti sokszínűség irányába mutató kulturális fellendülés volt tapasztalható. A kommunizmus negyvenöt éves történetében ez volt talán az egyetlen olyan időszak, melyben az írók mellett a romániai magyar művészek önazonosulási törekvései is viszonylag szabadon bontakozhattak ki. Az erdélyi művészet sajátságában hívő alkotók a korábban használt, valamint az új, a régióra jellemzőnek tekintett képzőművészeti motívumok és formák felhasználására törekedtek. Ugyanakkor – az önazonosulási törekvés részeként – a művészek jó része már az egyetemes művészethez, a kortárs törekvésekhez való igazodás eszményét is követte. Az irodalmi élettel némiképp analóg módon a modernitás és sajátosság vitáját több művészeti ágban is felszínre hozó identitáskeresés eredményeként jött létre például a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején egy sajátos stíluskeverék, az akkor még élő poszt-nagybányai és a főiskolákon még mindig sulykolt realista hagyomány, valamint a klasszikus avantgárd irányzatok és a kortárs (főként absztrakt) irányok valamiféle ötvözete. A leginkább a stilizáltság és a dekorativitás irányába elmozdult, kelet-európai értelemben internacionálisnak is tekinthető stílus, a szocreállal ellentétben már nemcsak valódi formai sajátosságokra, de az alkotói szándéknak és az alkotó egyéniségnek eredeti hangon való megjelenítésére is alkalmas stílussá vált. (Ekkoriban teljesedett ki Balla József, Barabás István, Benczédi Sándor, Fülöp Antal Andor, Gy. Szabó Béla, Incze János Dés, Miklóssy Gábor, Mohy Sándor, Mottl Román, Nagy Imre, Pittner Olivér és Szervátiusz Jenő alkotói munkássága.) Vö. *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965–75,* szerk. **Vécsi Nagy** Zoltán, Bp., Ernst Múzeum, 2002, 9.

[175] Az akadémiai irodalomtörténet felvezető tanulmánya értelmében például: „*általánossá vált az a meggyőződés, hogy a nemzetiségi irodalom szuverén létét azáltal biztosítja, ha képes egyenrangú társként beilleszkedni az irodalmak közösségébe."* Vö. **Béládi**, *i.m.*, 12.

[176] A Magyar Írószövetség 1968-as ülésén döntött úgy, hogy nem maradhat tovább közömbös a határon túli magyar irodalmak iránt, és hogy felelősséget érez és vállal is értük, melyet nyilatkozatban is leszögezett. A politikai helyzetet jól megvilágítja, hogy a nyilatkozatra Romániában számos, többnyire a pártvezetés által kikényszerített, tiltakozó, elutasító válaszban reagáltak, amelyek a közös felelősség és a kettős kötődés elvét belügyekbe való beavatkozásnak minősítették. Lásd Utunk, 1968 aug. 2; Utunk, 1968 szept. 6; Igaz Szó, 1968/8; Előre, 1968 júl. 7; Előre 1968 júl. 24; - illetve ezzel kapcsolatban vö. még **Ágoston** Vilmos, *A levágott kéz felelőssége*, in Alföld, 1991/2. – (A Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as gyűlésén elhangzottakra a román pártfőtitkár eleinte annyi tiltakozó írást rendelt, ahány folyóirat az országban létezett.)

dokumentálását végezte el, s a hetvenes évekre az erdélyi és magyarországi recepcióban is más-más jelszavakkal, de többnyire legitimált keretekben működhetett. „Ahhoz, hogy a nemzetiségi irodalom kiteljesedjék, a külön fejlődés során ki kell szakadnia az 'anyanemzet-kisebbség', 'egész-rész' viszonyból, föl kell mondania az 'egységes irodalom' elvére kötött eszmei szerződést, független entitássá kell válnia, amit az irodalmi tudatnak is képviselnie kell a saját szellemi központ, intézményrendszer hathatós működtetésével."[177]

Egység helyett a különállás, a különbözőség szólamait cenzurális okok, kényszerítő hatalmi politika, ideológiai lojalitás, vagy éppen a két háború közti időből öröklött külön jelleg büszke tudata szegélyezte az egyik oldalról, politikai óvatosság, érzelmi motivációk, kanonikus érdek, vagy a történeti-kulturális hagyományok remélt megőrzése a másikról. A minőségi nagykorúsodásnak mindenesetre nem, az önállósodásnak viszont kétségkívül csalfa irodalmi ígérete, még az erdélyi irodalom esetében is, a helyzetismeret hiányában, a magyarországi irodalmi konjunktúra határokon túlra való kivetítésében és az autoriter kánonok közvetlen átültetésében élt tovább a második világháborút követően. Az immár külön irodalmakként kezelt nemzetiségi/kisebbségi/regionális magyar irodalmak a kor összetett politikai játszmáiban[178] végképp saját kultúraszervező vagy éppen kultúrahelyettesítő-szerep betöltésére kényszerültek.

Lappangó attitűdök: népi és nemzeti

A magyarországi irodalomtörténeti diszkurzusok egy jelentős része ekkorra ismét csak egy 19. századi népi-nemzeti irodalmi eszményt és értékrendet, illetve egy, a lehetőségeihez mérten értékőrző perspektívát vázolt fel a kisebbségi magyarság számára. A társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta igencsak felszínesen, továbbra is „népnemzetiként" emlegetett, öröklött szemléletet, az összetettségében vagy céljaiban inkább „honmentőnek" definiálható képviseleti diszkurzusfajta összetett irodalmi forrásait egy, a korban meglehetősen kompaktnak vélt értelmezői közösség imaginárius támasztékainak az értékrendszerében és hierarchiájában lehet célravezető szemlélni. Ezek határozták meg ugyanis az erdélyi, úgynevezett „lappangó" kánoni diszkurzus által vallott és propagált eszmerendszernek a magyarországi recepcióban kialakult szokásrendjét, ahogyan egyes életművek kiemelt helyét is. Az autoriter, de semmiképp sem abszolút hatalminak tekinthető irány az irodalmi életnek olyan szegmensét képviselte, amelynek elismert eszmeisége éppen

[177] Vö. **Béládi**, *i.m.,* 13.
[178] Mely a környező országokkal, és azok fokozódó nacionalizmusával szemben is leginkább csak a saját nemzettudata eliminálásának a politikáját követte.

abból adódott, hogy nem egységes világnézetű, csak hallgatólagosan közös érdekeket kötött egymásba.

Mindezekben közös volt a sensus communis és az a fajta részlegesség, mely a sajátnak vallott (a „marxista" keretekhez és lehetőségekhez mérten a népi, nemzetiségi és ezeket ötvöző transzszilván) jegyeket az irodalom történéseinek folyamatában a határon túli, s legfőképp az erdélyi irodalomra tekintve érvényesnek határozta meg. A „honmentő" irány nemzeti(ségi) paradigmája saját kritikai elvárásaiban és frazeológiájában, mely általában mindössze pár jól hangsúlyozott névvel azonosította a határon túl születő magyar irodalmakat, sokáig nagyrészt kizárta vagy egyszerűen nem tartotta említésre méltónak az olyan írókat és műveiket, amelyek ellenálltak az esztétikai kommunikáció összefüggésrendszerében a közösségi, etikai-szociális ideológiákra történő leszűkítéseknek. Erdélyi vonatkozásaiban hasonlóan merev ideológiát testesített meg mint a marxista, amint a szépirodalomban is társadalompolitológiai értékorientációt kívánt érvényesíteni.[179]

A múltorientált, értékőrző és közösségi kánonmodellek nyílt vagy bújtatott továbbélése, a hivatalos fejlődéselv mögött, a húszas–harmincas évekből inspirálódva a második világháborút követően is az erdélyi magyar nemzeti közösség külön öntudatának kialakítására, majd megszilárdítására törekedett. A kisebbségi létviszonyok ellentmondásossága, mely már a harmincas évek vitáiban is kiütközött (leginkább a *Nem lehet*–vitában, 1937) ekkorra már tragikus nyilvánvalóságában pusztán egy sajátos

[179] A teljességhez hozzátartozik, hogy a művészetre és kultúrára vonatkozó korabeli alapfeltevéseknek megfelelően továbbra is érvényben maradtak a sztálinista elvek, melyek szerint a művészet – minden más kulturális jelenséghez hasonlóan – a kommunista propaganda fegyvereként és az ideológiai „harc" egyik legelső frontjaként volt értékelendő. A „szocialista átnevelésnek" szolgálatába állított művészet értelemszerűen felerősítette az irodalom szolgálattevő, nevelő funkcióját, melynek hivatalosan, a kollektivitás újabb formáin keresztül is „a szocializmus felépítésén" kellett munkálkodnia. Ennek a kollektivitásnak azonban Erdélyben a második világháborút követően mindig is, talán csak a kezdeti „üdvtörténet" első éveit kivéve, volt egy alapvetően másfajta jelentéstartalma is, amely az erdélyi magyarság érdekeit, sérelmeit, vagy éppen kollektív tudatát és emlékezetét volt hivatott átfogóan az irodalomban vagy az irodalom által megjeleníteni. Ugyanannak a kollektivitásformának egyéb tartalmakkal való feltöltése bizonyult olyan „használható" keretnek, amelyben a művészet és irodalom, a nemzetiség, mint társadalmi közösség kapcsán emelhet értük képletesen szót. A nemzetiségi lét mint önmagában adott kollektivitásforma a kollektív emlékezet értelmezési pontjait is aszerint alakította ki, hogy a politikai hatalom az ő adottságait, adott másságát hagyta-e érvényre jutni, vagy megpróbálta azt egységesíteni, beolvasztani. A politikai gyakorlattal ellenkező, ideológiájában burkoltan ellenálló attitűd viszont a művészeti gyakorlatot a szocreál esztétikájához hasonlóan két aspektusra bontva tartotta, s ezzel nyomban alárendelő viszonyt is határozott meg, amint tartalmi és formai megkülönböztetésében az előbbi javára történő hierarchiát juttatott csak érvényre. Ennek a hierarchizálásnak az eredménye a kényszerűségekben legitimált értelmezés-formáknak a legjobb esetben is sematikus mintái, melyek az „ahogy lehet" történelmi lehetőségeit eszményítve tartották fenn az irodalomnak a közösségi gondokat megjelenítő, képviselő funkcióját. Ráadásul az „eszmei helyességre" ügyelve a nemzetiségi gondokat irodalomban felvállalók sem mindig tudtak más alternatívát találni, mint a kizárólagosságot, elveik fontosságának a hangsúlyozására. A nemzetiségi, mint nemzeti kisebbségi képviseleti attitűdök a formai kísérletezést az öncélú, esztétizáló irodalmi alkotásokat, az avantgárd újításokat sokszor a hetvenes–nyolcvanas években is éppúgy elítélték vagy lekicsinyelték, amint azt a korban a nem megfelelő attitűdökkel a bolsevik ideológia képviselői tették.

hagyományértelmezést, kulturális reprezentativitást és áthallásos történelmi tematikát kísérelt meg az irodalom révén felszínre juttatni. A recepció ezek sarkított ábrázolása által is egy felületesnek mondható, homogén közösség-képet és traumatikus szemléletet rögtönzött. Az analógiák és a diszfunkciók húszas-harmincas, illetve hetvenes–nyolcvanas évekbeli irodalomszemléletének magyarországi leképződéseiben ugyanakkor mindenképp célszerű arra emlékeztetni, hogy a harmincas évek rekanonizációs vitái Erdélyben evidenciaszerűségében tabuként kezelték a közösségi jelleget, a kollektív értéktudatot. Mint utaltam rá, a viták folyamatosan egy kompaktnak tekintett közösségnek szóltak, az ennek való elkötelezettség mértékéről, módozatairól polemizáltak, vagy magára a kisebbségi létre vonatkoztak, de a közösségeszményt mentesítették a szellemi csatározások alól. S minthogy a transzszilvanizmust leghevesebben támadó Gaál Gábor is alapértékként fogadta el a hallgatólagos közmegegyezéssel kialakított kollektív sémákat, a belső (például a szemléleti vagy nemzedéki) revízió mellett a külső (például baloldali) kritikák is jórészt kulcsfogalomként kezelhették azt.[180] A harmincas években ugyanakkor ennek, a viták általi részleges diszkurzuspluralizációnak a folyamatában nyert fokozatosan teret a szociográfia és a népiesség is, természetesen továbbra is egy közös erdélyi szellemi égbolt alatt.[181] A világnézeti és generációs problémák mögött a valóságkifejezés új igénye is ekkor jelent meg, mely később a marxista-realista ábrázolásokban is megtalálta a maga specifikus erdélyi jellegének összetevőit. A különböző értéktudatok tehát egy közösségi cselekvő szemléletet mindenképpen érvényesen örökítettek tovább a hatvanas–hetvenes évekre is.[182]

A népi örökség

A közös kisebbségi sorsnak két világháború közötti, osztályok fölött álló „nemzeti egységet" megteremtő alapja mind a helikoni tömörülésben, mind az ekkor induló népi írók mozgalmaiban[183] érvényre jutott. Az *Erdélyi Fiatalok* 1930-ban induló folyóirata elsődlegesen falukutató mozgalmat hirdetett, szociális és kulturális mozgalom jellege pedig természetszerűleg éltette tovább a pedagógiai és közösségi célokat az irodalomértelmezések terén is. A korabeli népi jelleg az *Új Arcvonal* című antológiában (1931) szereplők műveiben

[180] Vö. Magunk revíziója (1931); Erdélyi Fiatalok (1930–1940); Jelszó és Mítosz (1937) vitákat, valamint a Korunk (1926–1940) teljes korabeli ideológiai ellenkritikáját.
[181] Például Tamási Áron (Czímeresek, 1931), Kacsó Sándor (Vakvágányon, 1930), Székely Mózes (Zátony, 1930) vagy Berde Mária (Földindulás, 1930) című műveiben.
[182] A transzszilván értékkategóriának a pedagógia célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozícióit, legalábbis a pedagógiai célokkal összefűzött esztétikai érték gondolatát, de a természetábrázolást és a rurális témákat is, részben a népi vonal irodalma szilárdította meg már az 1930-as években, majd éltette őket tovább a második világháború után.
[183] Főképp a harmincas évekre, Lásd *Vásárhelyi Találkozó*, 1937.

már hangsúlyosan jelentkezik, ugyanakkor egy még differenciálatlan világnézetű alkotócsoportot tükröz. Az egység, mely amúgy nagyon rövid ideig élt – részben talán, mert az 1938-as világpolitikai események ismét felszínre hozták a világnézeti különbségeket – a harmincas évek közepétől kialakította a maga differenciáltabb szárnyait, a korábbi transzszilván szerzők népi humanizmusát, az 1935-ben létrehozott *Hitel* körüli szerzők nemzeti önvizsgálatát és a balszárny szocialista, munkásmozgalmi kötődéseit. A második világháborút követően Erdélyben is nyilvánvalóan ez utóbbinak sikerült érvényesülnie a leginkább, (folytonosságát olyan szerzőkben is biztosítva, mint Méliusz József, Kovács György vagy Szemlér Ferenc)[184] de Magyarországon a népi humanizmust és a transzszilvanizmust, vagy bújtatottabb formában a nemzeti eszméket képviselő szerzők is fölöttébb nagy népszerűségnek s olykor hivatalos elismerésnek is örvendtek. (Persze voltak olyanok is, akik e népszerűséget csak az illegalitásban élhették meg, hiszen műveiket, mint például Nyírő József műveit, betiltották 1944 után.) Itt célszerű megemlíteni, hogy a nagyon heterogén egykori transzszilván vonulatnak – Makkaitól a népi-konzervatív Tamásin át egyfelől Wass Albertig és Nyírőig, másfelől Szemlérig és Méliuszig – erdélyi képviselői közül néhányan a nyílt politizálás, vagy a nemzeti radikalizmus felé tolódtak. Az 1945 utáni népi írói hagyományokat tovább vivő nemzedékből (mely a népi jelentéstartományába is Magyarországon többféle írói gyakorlatot és társadalmi programot foglalt), akárcsak a két háború közti nemzedékből is, sokan az aktív politizálást választották, de immár a bolsevik keretek közt.[185] Az egykori baloldali szárny bizonyos része így nemegyszer felvállalta az „útitárs" szerepkörét is.[186] A társadalmi gondokat, a közérdeket megvalósítani igyekvők

[184] Jellemző ugyanakkor, hogy az irodalom társadalmi funkciójának propagálása mindvégig megőrződött, olyan szervezetek és szerzők által is, akik harmincas évekbeli eszményeiket valamiképp továbbéltethették. Lásd Ady Endre Társaság (1935) vagy Balogh Edgár munkássága.

[185] Mint Standeisky is megjegyzi, a népiek Magyarországon is *„bár általában radikális baloldaliak voltak, többen közülük a demokratikus polgári centrum felé orientálódtak, mások pedig szélsőjobbra csúsztak*", de 1945 után is szoros kapcsolatban álltak a politikai hatalommal. Vö. **Standeisky** Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, 17.

[186] Aminek komoly ára volt: 1956 után az egyik első párthatározat éppen a népiek ellen szólt, Veres Péter miniszteri lemondatása „érdekében" rágyújtották a házat, többen pedig, akárcsak Kovács Imre, Nyugatra távoztak. 1963 előtt mindenesetre a kommunista írók mellett a népiek is kapcsolatban álltak a politikai hatalommal, s ha többségük így vagy úgy függetlenítette is magát az uralmon lévőktől, a társadalom problémái iránt sosem maradtak közömbösek. Tóth Pál Péter nem véletlenül jellemezte az „ahogy lehet" politikájaként e politikai szerepvállalást.
A népiek társadalmi elkötelezettsége, a parasztságért, annak felemelkedéséért folytatott küzdelme, vagy a nemzeti érzések iránti fogékonysága mellett irodalmi értékelésükkel, hibáikkal, erényeikkel a szakirodalom számos alapos műben foglalkozik. (Csak néhány megkerülhetetlen írás: **Borbándi** Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989; UŐ, *Népiség és népiek*, Esszék, tanulmányok, cikkek, Bp., Püski, 2000; *Népiek és urbánusok: Egy mítosz vége?* Bp., Századvég, 1990; **Hevesi** András, *Népi vagy polgári kultúra?* in Toll, 1933/8.; **Ignotus** Pál, *Népiség*, Bp., Századvég, 1988; *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, szerk. **Sz. Nagy** Péter, Bp., Rakéta, 1990; **Laczkó** Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3; **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?,* in Kortárs, 1997/6; vagy **Standeisky** Éva, *i.m.*

közül Erdélyben hivatásos politikai szerepre vállalkozott (Veres Péter vagy Kovács Imre példájához hasonlóan) Szemlér Ferenc vagy Sütő András.

Népiség és Szolgálat

A paraszti kultúra eredetmítoszait vagy annak organikus szemléletét az irodalomba léptető népi írók vonala a modernség kulturális értékrendjének az első világháborút követő átértékelésével gyakorlatilag a magas művészet rangjára kívánta emelni a népi, paraszti kultúra termékeit is. Nem mondott le viszont egyfajta elitebb irodalmi kánonról a minőség terén, nem alacsonyította végképp le, vagy szélesítette végletesen ki művelődéseszménye értelmében az addigi nemzeti irodalomtörténetet sem, csupán kontextus-viszonyait helyezte tágabb, elsősorban kelet-európai összefüggésrendszerbe. A kisebb népek kultúrájának, irodalmának a közös gondolata más hangsúlyokkal folytatódott a marxista hatalomátvételt követően az irodalomtörténet-írásban, amely az internacionalizmus mellett a népi világ valóságábrázolását (is) majdhogynem kötelezőnek tüntette fel. Korábbi társadalomkritikai igényének immár nagyrészt elhallgattatott (mert megoldottnak mondott) irodalmi attitűdjei a kulturális progresszió művelődésformáló jegyeiben tarthatta meg erejét. Az alapvető alkotási attitűdként előírt világlátása a korabeli valóság ábrázolásán és feltárásán, a múlt újraértelmezésén túl az archaikus kultúra, a folklór és a kortárs művelődés szintézisét akarta jelen idejű egységgé formálni.[187] Mindemellett, saját öröksége érvényesítéseként is, elfedni igyekezett az irodalmi szerephálóban hivatásos író és közíró különbségeit, akárcsak élet és irodalom esetleges szétválaszthatóságát, a magánember és közösségi ember típusideáljának mindig ez utóbbi javára történő fejlődéselvének a törvényszerű hirdetése által.

Az etikai-szociális ideológiák irodalmi tényezőinek az esztétikai észlelést felülíró tapasztalatában a népi mozgalom bizonyos képviselőinek második világháborút követő irodalmi elképzelései és törekvései sok esetben analógiát mutattak a proletkultos ábrázolásmód és írói világkép szegmenseivel, amelyek következtében a hatvanas évekre, legalábbis részben, autoritását visszanyerő diszkurzusforma egy összetett szociokulturális szemlélet átrendeződését is maga után vonta.[188] Meglehetősen nagy szerepe lehetett ebben a

[187] A népi-nemzeti irányt magukénak vallók közül az 1945–1948 közötti népi írói tábor demokrata szárnyára (melyben a klasszikus szépírókon túl, szociológusok, szociográfusok, esszéírók és falukutatók voltak többségben), de a Nemzeti Parasztpártra, illetve az 1956-os Petőfi Párt egyes képviselőire (Kovács Imrére, Szabó Zoltánra, Bibó Istvánra) is érvényesíthető mindez. Lényegesen eltért ettől az ötvenes évekre a „népből jött" és a néphez gyakorta kötelezően témáért visszanyúló közép-európai új értelmiségi és írói körök nemzedéke, Erdélyben és Magyarországon egyaránt, mely leginkább a bolsevik ideológiát, a dialektikus és történelmi materializmust terjesztette a szélesebb néptömegek felemelése okán.

[188] A későbbi, úgynevezett „népi-nemzetiek", a hetvenes évek „honmentő" íróinak egy igen jelentős része is ebből a heterogén „képzelt közösségből" (Vö. az Anderson-féle 'imagined communities' elmélettel) vált ki. A kettősséget Filep Tamás Gusztáv egy tanulmánya is igyekezett már tisztázni. Megfontolásra érdemes, hogy

paraszti közegből származó elsőgenerációs írói-értelmiségi rétegnek is, amely erdélyi viszonylatokban éppen a hetvenes évekre a diktatórikus társadalmi-politikai praxis kisebbségpolitikai kiábrándító szólamaival szemben a népi mozgalom nemzetideológiáját és kultúratörekvéseit állíthatta szembe.

Mint említettem, ez az időszak együttesen a magyarországi irodalmi kapcsolatoknak a szélesebb lehetőséget nyújtó korszaka is, az etikai-szociális diszkurzusok itteni beszivárgása az évtized folyamán (noha meglehetős fáziskéséssel) az eltiport és végleg veszni látszó nemzetiségi jogok hiányában a közösségi-nemzetideológiai reflexiók esztétikai kidolgozását sürgette.[189]

Kanonikus diszkurzusok átnyúlása

Mindezeket alapvetően azért volt szükséges hangsúlyozni, mert a kollektivitáseszmények kanonikus diverzifikációja mentén nemegyszer éppen a korszakkánon időbeli elcsúszásában, az erdélyi irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódásban, bizonyos szegmenseinek a kiemelésében,[190] és autoriter ideológiaformák átemelésében ragadhatók meg részben azok a buktatók, melyek kiemelten hangsúlyos szerephez jutottak az utóbbi fél évszázad Erdélyben születő irodalmának értékelési menetrendjében.

Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett,[191] a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is legfeljebb félhivatalosan megjelenő, de legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által válhatott elismertté. A kollektív sérelmek

---

ebben a szerző idézi Kovács Imre véleményét az egykor ténylegesen népi író Veres Péterről, illetve arról, hogy Veresék a kommunizmus évtizedeiben sem népben, sem nemzetben nem gondolkodtak; - hanem inkább „nyájban". Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11, 7-13.

[189] A kollektív kisebbségi diszkurzusok szépirodalmi képviselői éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé tették a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését, mint a szocialista realizmus, még ha a kétféle valóságkép között óriási különbségek is voltak. Az uralmi helyzetben lévő marxizmushoz sajátosan népi (mint hivatalosan kollektív) és nemzetiségi (mint bújtatottan nemzeti) – eszmék is csatlakoztak. A népi-realista és a kollektív eszmék kezdetekben a pártirányítás következtében, később pedig, egy különös nemzetiségi keretbe foglalva, hallgatólagos ellenkánonként fordították referenciális értelmezésmódokba a hivatalos vagy kvázi-hivatalos irodalmat. A marxista irány a szépirodalomtól s főképp az irodalmi élettől következetesen elvárta, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén alapozza meg az előzetesen megállapított eszméket és eszményeket. Egy másik szinten, de gyakorta éppen a rendszeren belül, a legkülönbözőbb irányokból összecsengő „honmentő" erők is sokszor hasonló dogmatizmussal kérték számon Erdélytől a kollektív-képviseleti irodalmat, és vallották, hogy csak az irodalom teljesítheti nemzeti hivatását, a közösségi gondok megoldását és a társadalmi szolgálatot.

[190] A nyelv- és nemzetmentő attitűdök politikai tiltásában is gyakran egyértelműnek látszott a siker természetrajzának az ilyen formájú biztosíthatósága.

[191] Mely a hetvenes évekre Magyarországon ismét megpróbált kemény cenzurális irodalompolitikát érvényesíteni: a *Kritiká*t „áthelyezték", Béládítól elvették, majd Pándi Pálnak adták, később a *Mozgó Világ*ot majd a *Tiszatáj*at pedig betiltották.

bújtatott irodalmi ábrázolása, sokszor az ellenállás adta autoritást, népszerűséget is kihasználva, a magyarországi visszhangok Erdélyre visszaható erejével eleve egy parciális kép kialakulását segítette elő. Az így formált elvárásrendnek való megfelelés vágya – sokszor a szigorú cenzurális térben már magának a publikálásnak a lehetősége által is – a magyarországi megjelenéseket sürgette.[192] Az ehhez való igazodási vágynak pedig egyáltalán nem volt elhanyagolható a korabeli szerepe, illetve visszaható ereje.[193]

A hetvenes évekre Magyarországon viszonylagosan működött az irodalomnak az a diszkurzusrendje, amelyben a véleménykülönbségek, illetve magáról az irodalomról szóló viták is helyet kaptak. A Kádár-rendszer folytatta ugyan az irodalom politikai befolyásolását,[194] de a hetvenes évekre újra fokozódó represszió ellenére, a kultúrpolitikai offenzíva már aligha tudta feltartóztatni az elméleti tájékozódás kiszélesedését. Tulajdonképpen ez az időszak az irodalmi kereteken belüli diszkurzuspluralizálódásnak és a határon túli irodalmak felé fordulásnak az együttes korszaka. A honmentő diszkurzus-összefonódás, valamint a kisebbségi magyar irodalmak fogadtatása szempontjából elsődlegesen fontos ez a kettős elmozdulás. Míg a magyarországi struktúrák szintjén jelentős mértékben enyhült a korábbi diktatórikus magatartásforma (például újfajta hangú

[192] Az említett lapok közül a *Mozgó Világ*ban a felvidékiekről, a *Tiszatáj*ban leginkább erdélyiekről közöltek cikkeket.

[193] Hogy kik voltak ismertek és elismertek a magyarországi hivatalos fórumokon is (mely sokszor egy felszabadult, idilli állapotnak látszott a romániai viszonyokhoz és cenzurális térhez képest), az erősen meghatározta az erdélyi értékrendeket is. Persze ismét hangsúlyozni kell, hogy az adott periódusra, a nyolcvanas évek derekára, az erdélyi magyarságnak szinte teljesen leépültek azok az intézményrendszerei, amelyeket a modern társadalomelméletek mint professzionális cselekvőket tartanak számon, és amelyek írók, irodalmárok, kritikusok hatáskörén keresztül alakítják valamelyest az aktuális értékrendet. A leépülés viszont kettős mércét érvényesített, egy formális, felülről irányítottat, melyet egy szocialista realista esztétika képviselt, és egy informálist, amelyet valódinak érezhettek, de amely azáltal, hogy kezdetben informális, ám később fokozatosan megtűrtebb (s a politikai helyzetben érzelmileg egyre elvonatkoztatóbb módon) terjedhetett, magában hordozta a kritikai egység és teljességigény torzulásának veszélyét is.

[194] Az amnesztiarendeletek, majd az 1968-as gazdasági-politikai reformok utóhatása az irodalmi életben és a sajtóban is éreztette eredményeit. A prágai bevonulás azonban Magyarországon félbeszakította a lazulási folyamatokat. (Érdekesség, hogy Erdélyben ugyanez az időszak talán a legzsúfoltabb, legtermékenyebb, s ugyanakkor a legellentmondásosabb vetületei ellenére is a viszonylagos szabadságnak a legnagyobb fokát testesítette meg, amely a román katonai távolmaradás miatt is rövid intermezzót, kibontakozást, vagy legalábbis a kibontakozás ígéretét hozta. A későbbi retorziók fényében egyenesen csodaszámba menő nyitásnak érezhették a korabeli írók és művészek.) Magyarországi viszonylatokban a hetvenes évekre az „emberszabású szocializmus" jelszavának prágai átértékelése következtében ismét ideológiai kulturális szigor következett. Ekkortól „kialakult az a sajtóirányítási szisztéma, amely a szocialista rendszer felbomlását közvetlenül megelőző időszakig változatlanul, ám egyre kisebb hatásfokkal működött." (Vö. **Murányi** Gábor, *i.m.,* 218.). A kultúrpolitikai jelszóként megfogalmazott, Aczél-féle „három T", azaz a *tiltott*, *tűrt* és *támogatott* kategóriáinak a politikája az idők folyamán a tiltottat, legalábbis tematikában folyamatosan csökkentette, kiszélesítette a megtűrt kategóriáit, válfajait, még ha a fontosabb kérdésekben maradt is az erőteljes tilalom. A támogatandók köre folyamatosan változó volt, ugyanakkor a tűrt kategóriája, sokszor éppen a tematikán túl a nyelvezetnek a változásai, allegorikus kuszasága miatt amúgy sem volt egyértelműen behatárolva, s legtöbbször nem került vissza a tiltottak teljes szilenciumába. A hetvenes, s főleg a nyolcvanas évtizedben már egyértelműen ez a kategória volt a legmeghatározóbb. Az MSZMP-n belüli irányzatok, mint szinte minden más kérdésben a dogmatikus és pragmatikus nézetek ütközése folytán sokszor igen látványos nyitást produkáltak, természetszerűleg csak az adott korlátokon belül.

irodalomértelmezések születhettek, sőt a nyolcvanas évekre ezek bekerülhettek a gimnáziumi reformtankönyvekbe is), Erdélyben fokozódott a nemzetiségi intézményes elnyomás.[195] Ezzel analóg módon a recepcióban és az értékelésekben is egyre nyilvánvalóbb lett a hivatalosság és az irodalmi élet értékorientációs különbsége.

A kitüntetett terep a lappangó kánon regisztereiben nyíltabban vagy teljességében virágnyelven, de közösségi összetartó erőként funkcionált.[196] A morális példázatosság, a történelmi múltban választ kereső, és az archaikumot értékként a modern értékrendszerekbe visszaemelő tudatosság jellemző e kánoni formára, mely a nyolcvanas évekre a jelen és múlt viszonyának értelmezéseibe is egyértelműen a tradicionalizmust állította. A kánonforma fokozott bezáródását, kényszerű fenntartását megannyi polémia övezte ugyan, amelyek már a hetvenes évek irodalmi törekvéseiben is elvetni igyekeztek e hallgatólagosan kitüntetett irodalmi diszkurzusrendet, műfaji meghatározottságot vagy szövegalkotási attitűdöt, a transzszilvanista hagyomány felülbírálása azonban kétszeres ellenállásba ütközött. Az úgynevezett hivatalos irodalomfelfogás marxista szólamai közepette, a hallgatólagos, éppen ellenállásában, ellenálló attitűdjeiben népszerű, népi-nemzeti hangsúlyokat valló

[195] Az 1968 augusztusi csehszlovákiai események hatására a hivatalos román művelődéspolitika – deklaratív szinten – feladta asszimilációs törekvéseit. A liberalizálódás jegyeit mutató reformkorszakban az irodalom és a társadalomtudományok is bátorítást kaptak a saját nemzeti szellem megnyilatkoztatására is. A román vezetőség változtatott korábbi taktikáján: látszólagos engedményekkel elsősorban a külföld felé igyekezett mutatni reformpolitikáját. A hatvanas–hetvenes évek fordulója ebből a szempontból külön vizsgálatot érdemel. Egyrészt kiemelten fontos lehet a román katonai távolmaradás látószögében az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált Ceausescuval, amelynek kapcsán dokumentálhatóan új intézmények jöhettek létre az elkövetkezendő évek során, másrészt ezen intézmények felbecsülhetetlen szerepe mellett is utólagosan jól látható, hogy az újonnan berendezkedő hatalom, látványos nyitással a Nyugat felé, de valójában már a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával. (Az évtized nyitánya mindenesetre megkerülhetetlen irodalomtörténeti szempontból, és itt nemcsak az új *Kriterion Könyvkiadó*t, a bukaresti *RTV Magyar Nyelvű Adásá*t, és az új művelődéspolitikai hetilapot – *A Hét* –, de az első erdélyi irodalomtörténet megjelenését is említenünk kell). A nemzetiségi kérdés kezelése viszont egyre „türelmetlenebb" fázisaiba érkezett. Az esetleges szovjet invázió veszélyének elhárultával, a nemzetiségi kívánalmakat is látszatengedmények, majd egy új, jól átgondolt nemzetiségi politika kidolgozása követte, melynek egyértelmű célja a teljes asszimiláció volt. E háttértényezők felvázolása annyiban szükségszerű, amennyiben az irodalmi köztudatnak, illetve az irodalmi életnek is sajátos, sokszor kényszerű pályáját szabták meg. A naponta elhangzó sztereotípiák, az üres jelszavak (mint a *'nemzetiségre való tekintet nélkül'*, *'a kölcsönös megismerés jegyében'*, vagy *'a be nem avatkozás politikája'*) taktikai-lélektani buktatói egyrészt meghatározták a hivatalos irodalompolitikát, (mely román részről kiemelt feladatul a romániai magyar irodalomra nézve a román művek fordítását tűzte ki, s egyfajta hibrid nemzeti tudat létrehozására törekedett, amelyben az egyetlen különálló jegy csak az anyanyelv maradt volna) másrészt természetszerűen felerősítették az asszimilációs törekvések ellen cselekedni akarók irodalmi-közéleti szerepvállalását. Mindezt gyakran nem a minőség jegyében. Vö. ezzel kapcsolatban **Ágoston** Vilmos, *i.m.*, illetve **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* szerk. **Saáry** Éva, Zürich, SMIKK, 1980, 30.

[196] A hetvenes évtizedre a két világháború közti időszakban már kanonizált, olykor éppen az egyetemesség utáni vágyában is ideológiává növesztett humanizmus gondolata, a teremtő és védekező attitűdben visszatért. Az erdélyi irodalomról megfogalmazott magyarországi diszkurzusok viszont pragmatikus, a jelenhez, az „itt és most"-hoz kötődő elemeket kerestek. Ezekben az azonosulás, mely lehetőségként ismét megjelent az olvasók számára, bár az irodalmi szövegek természetéhez képest leginkább külsődlegesnek mondható, a történeti befogadó számára a mindenben allegorikusságot, illetve ennek keresését, a beleélést és a moralitást hordozta.

diszkurzusforma a hetvenes évektől fokozatosan megszilárduló kánonban teljesedett ki.[197] A népi diszkurzusnak mind magyarországi, mind erdélyi kettős szerepkörét jól érzékeltetik az alábbi sorok: Ez, „a hatásában megcsúfolt társadalmi-szellemi emancipációban való részvétel időszaka után – szívós küzdelemben igyekezett önmaga autonómiáját helyreállítani. A regionális irodalmakkal való hagyománytörténeti összefüggés a hatvanas-hetvenes évek fordulójától erősödik fel, a népi kánon folytonosságának biztosítása összekapcsolódik a nemzeti kultúra újraegyesítésének igényével."[198]

Az értékrend zavarai

A magyarországi kulturális elvárások erdélyi beszüremkedése mindenesetre ekkor is még jórészt egy olyan, a marxista irodalompolitika fennhatósága alól történő fokozatos és közös, bár ki nem mondott távolodásban jelenhet csak meg, amely a nemzet és a nemzetiségek közötti tagolt írás- és olvasásmódok kulturális szerkezetét a fáziskülönbségek ellenére is közösnek tételezte. Az összmagyar irodalmi szemlélet igénye (a nyílt politikai tiltakozások és ellenreakciók látványos kirohanásai ellenére) a népi-nemzeti szolidaritás folytonosságának az újrateremtésében hangsúlyosan etnikumvédő irodalmi szerkezetté formálta a kényszerűen felvállalt ideológiákat. Az erdélyi gondolat hagyományszegmenseinek marxista praxison átszűrt ideológiája defenzív kánont eredményezett, amelyben a sajátosság méltóságának helyzettudata egy azonosságtudat logikai sémáit az etnikai-kulturális különbözés jogára fordította le, s ennek imperatívuszát etikailag állította szembe a román nacionalizmus önkényével. Az irodalmi életbe talán leginkább a *Csipkerózsika–vita*ként megismert polémiában, Gáll Ernő teóriáját követően, Sütő András esszéjén, majd vitacikkein[199] és egyéb későbbi művein keresztül emelkedett a

[197] Ez a sajátosságoknak mint magyarországi viszonylatban már elévülő vagy egyáltalán nem létező értékeknek oly mértékű felmutatását, hangsúlyozását találta gyümölcsözőnek, amely a nemzeti tudatformálás szerepére is valamilyen módon alkalmasnak tűnhetett. A korlátozott szereplehetőségek, de az erdélyihez képest mégis egy sokkalta szélesebb játéktér a magyarországi recepció olyan irányú elmozdulását eredményezte, amelyben az olvasatok egyértelműen a művek esztétikai értéke mellett, legalább ekkora hangsúllyal, azok társadalomontológiai referenciáira is figyeltek. A kezdetek megdöbbentő sikere, újdonsága és az olvasatok befogadáspszichológiai leleplező stratégiáinak a politikai ellenzékiség-élménye is az ilyen jellegű olvasatok divatját, majd a romániai diktatúra egyre sötétebb éveiben, a tiltásoknak egyre szigorúbb, egyre abszurdabb képleteiben már annak kultikus jellegét vonta maga után. (A szociográfiákon túl, például a hetvenes évek történelmi drámáiban és gazdag esszéirodalmában). A cselekvésképtelenségben túlélési kényszerűséget mint kisebbségi életformát ábrázoló, annak irodalmi bemutatását sugalló művek gyakran visszatértek a transzszilván ideológiák önmarcangoló eszközeihez, s az irodalmi kifejezésmódokban is a híradás tényén túl egy utópisztikus megmaradásformát, megmaradásstratégiát kíséreltek kiépíteni, annak erkölcsi rekvizitumait az esztétikai közlésformákon keresztül is érvényesíteni.

[198] Vö. **Szirák**, *i.m.,* 43.

[199] A Magyarországon is ismertetett Sütő–Panek-vitaként elterjedt polémia Sütő *Csipkerózsa* című esszéjével (Korunk, 1978/6) illetve Panek Zoltán válaszul írt pamfletjével (*Írjon ön is írül*) indult (A Hét, 1978/35.) Később az Igaz Szó hasábjain hónapokon át tartó vitává alakult át, melyben sajátosság és egyetemesség problematikájához számos író, kritikus és közéleti személyiség hozzászólt. Lásd még **Balogh F**. András,

hetvenes évtized végétől. Ekkorra már egyéb nézetkülönbségek is jelen lehetnek a korban, generációs, s végre irodalomszemléleti különbségek is kiütköznek.[200] Az ideológia fogalmi nyelvének vizsgálatában mindenesetre a hetvenes évek elejétől már magyarországi viszonylatban is érdemes volt felfigyelni arra az erdélyi kritikai fordulatra, amely visszahatott az irodalom magyarországi megítélésére is. Bár a komolyabb helyi irodalmi viták még a hetvenes években is szükségszerűen arról szóltak, hogy szabad-e egy szakszerűbb irodalmi értékrend érdekében komoly kritikákat írni, vagy pedig minden erdélyi magyar írót becsülni kell,[201] a hatvanas években a sikeres szépirodalmi felfutás ellenére sem Magyarországon, de olykor Erdélyben sem volt még kellő tapasztalat arról, hogy mennyi belső kritikát bír ki a közösség és közösséginek tételezett irodalma. (A tágabb kritikai visszhangra visszautalva, mint említettem, a magyarországi irodalmi folyóiratok 1963-ig el sem érhették Erdélyt.) Szigorúbb értékrendet a hatvanas évek végétől (olykor a későbbi kollektív nemzeti-népi elfogultságokkal szemben is), csak kevesen, például K. Jakab Antal és Láng Gusztáv, majd később Cs. Gyímesi Éva érvényesített.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóját már mindkét országban a társadalmi cselekvés lehetősége hiányában az azokkal felérő irodalmi kifejezésmódok politikai szerepköre jellemzi. A sajátosság méltóságának eszméjét[202] Magyarországon terjesztő recepció, homogenizáló, uniformizáló képleteiben a teljes erdélyi irodalmat a kényszerű kisebbségpolitikai helyzetben, jobb esetben értékmentő, anyanyelvápoló, tradíciókat őrző

Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról, in *Tárlat*, (szerk. **Egyed** Péter), Bukarest, Kriterion, 1991, 8–30. ill. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, Kolozsvár, Polis, 2003, 400. Részletes kifejtését és értékelését a sütői életművön belől lásd a következő fejezetben.

[200] Lásd például a Korunkban 1980-ban zajló *Szótértés előfeltételei* vitát.

[201] Ezért jogos Szász László azon megállapítása, hogy a felülről irányított ideológiai értékrend mellett a szinte csak informális úton terjedő, lappangó kisebbségi-értelmiségi értékrendet „állandóan fenyegette a torzulás veszélye". Az értékszemlélet-beli, jóhiszemű, ám önámító minőségi mérce olykor „nem az európai normákhoz, csupán *pro loco*, a létező hiányhoz képest" volt magas! – (kiemelés az eredetiben, - BL.) Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Új mandátum, Az Irodalom Visszavág, 2000, 11-12.

[202] Ez a szemlélet nem egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet elméleti transzcendentálására vagy radikális kritikájára összpontosított, hanem a kisebbségi magyarság sértett méltóságának patetikus kinyilvánításával kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. Azaz nem a kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésére, hanem annak elfogadására adott ideológiai magyarázatot, igazolást. Cs. Gyímesi Éva *Gyöngy és Homok* című könyvének egyik legfontosabb felismerése éppen az volt, hogy egy közösség *helyzettudata és azonosságtudata* között olykor jelentős diszharmóniák vannak, és ezek csak külön problematizált (olykor öntudatlan) mechanizmusok révén oldódnak fel vagy lepleződnek le. Az erdélyi magyarság esetében a szerző szerint éppen a helyzettudat túlhangsúlyozásából adódott a probléma, és nem egyszerűen abból, hogy számoltak a helyzettel, mert ez utóbbi nem jelenti egyszersmind az abba történő belenyugvást is. A deformált mechanizmusok így valójában egy fordított célelvűséget rejtenek, amely „Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásán alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre késztető és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételezi" azaz „célnak és értéknek nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből adódó indíték, érdek, kényszerűség". – Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Gyöngy és Homok*, in UŐ, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993, 34.

irodalomként, rosszabban csupán kisebbségi problematikát tárgyaló, áthallásos, de tett-értékű és gyakran tájékoztató jellegű politikai megnyilatkozásként értékelte. A szakmai érvek természetszerűleg kerültek háttérbe a képviseleti feladatokat és társadalmi szolgálatot ellátó irodalomeszményhez ragaszkodók értéktételezéseiben. Mindez azért jelentkezett elsődleges fontossággal a recepciós értékítéletek meghozatalakor, mert ebben az eszmekörben a sajátosság méltósága melletti bizonyságtétel az erkölcsi és művészi merészség fokmérőjeként is megmutatkozott.

Az értékrend zavarait az értelmezésekben megnyilvánuló homogenizációra törekvés is elősegítette. A hetvenes évek végét meghatározó irodalom– és filozófiatörténeti vitákon túl a kevésbé tájékozott közönség a megnyíló új lehetőségek közt is elvárta az erdélyi irodalomtól a regionális értékek közvetítését és a kisebbségi küldetéstudatot. A recepció hetvenes évektől felerősödő, megújuló aspektusaira visszatérve tehát nem vált kérdésessé, hogy a hivatalos elvárásokon túl, a különálló kisebbségi irodalmak meghatározottságaiban a kisebbségi írónak társadalmi szolgálattal vagy eleve kisebbségi kollektív létértelmezésekkel volt célszerű foglalkoznia. Míg kezdetben az elzártság, a szakszerűtlenség és a politikai akadályok, később az ebből adódó kényszerű felmagasztalás, a leplezhetetlen érzelmi kötődés, valamint nagyrészt hivatalosan is a specifikus, megkülönböztető jegyek kiemelése vált elsődlegessé egy több oldalról „támogatott" különálló irodalomszemlélet jegyében.[203] Nagy valószínűséggel állítható, hogy a magyarországi diszkurzuspluralizálódás ellenére az erdélyi kép szigorú egyneműsítése a történelmi-politikai helyzet mellett belső kanonikus érdekeken alapult.[204] Magyarországon ebben az időszakban az önelvű, a formabontó, a

[203] A szélesebb olvasóközönség a magyarországi (hivatalos irodalombírálatra és az irodalmi publicisztikai életre is érvényesíthető) ambivalens fogadtatás révén ezt a honmentőnek nevezhető irodalmat ismerte meg tulajdonképpeni erdélyi irodalomként. Ehhez járulhatott hozzá az, hogy: 1. az új, romániai magyar irodalom maga is, – első időszakában, tehát az ötvenes, részben a hatvanas években – a politikai hatalom érdekei alapján mellőzte/száműzte az önelvűség elveit vallókat, a bölcselő-allegorikus próza vagy a nem realista individuállíra képviselőit, később pedig egy jelentős része éppen a politikai elkomorulás, a hetvenes évektől fokozottan jelentkező, végső megsemmisítő szándékai eredményeképp legitimálta ismét a közösségvállaló írói magatartásmintákat. (Például a hetvenes években születő Sütő-művekre, Kányádi költészetére, vagy Farkas Árpád és bizonyos megszorításokkal a második Forrás-generáció líravonulatára érvényesíthető mindez.) 2. Magyarországon az irodalomtörténeti tájékozatlanság egészen a hatvanas évek közepéig, a „köztudat" regisztereinek átlényegítése folytán alig vett tudomást „egyéb", mint magyarországi magyar nyelvű irodalmi alkotásról, s ennek is a következménye, hogy a lassan meginduló értekező szakirodalom érdeklődése a kezdetekben leginkább csak a „közéletibb" művekre irányult (például Czine Mihály és tanítványai körében). 3. A dokumentumgyűjtemények és műelemzések nagy része ekkor még a két világháború közti irodalommal, irodalmi élettel foglalkozott, de a kortárs irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódás szempontjait is nagymértékben ennek a korszaknak az ideológiai, szociálpolitikai hagyománycsoportjai, illetve tanulságai határozták meg. A politikai helyzetre reflektálva a kényszerűség és a hősi helytállás kultikus szereplehetőségei hangsúlyozódtak, a recepcióban pedig gyakran ennek megfelelően alakultak az arányok is.

[204] Amely elfelejteni látszott, hogy Erdélyben nemcsak a román hivatalosságok, de a korábbi írógenerációkhoz tartozók, s főképp a már kommunistákként indulók kezdetben a szocreál antinegativizmus és pártideológia nevében, később viszont a közösségi népszolgálat megtagadásával vádolták meg az írótársak bizonyos részét, a filozófusokat, a „magánírókat", illetve általában a fiatalokat, s leginkább az individualistákat.

műimmanens értékelésre Erdély magyar irodalmával kapcsolatban alig vállalkoztak,[205] s a hangsúlyok és a későbbi arányok sem az egyén szabadságát, a költészet autonómiáját felvállaló szerzők felé billentek.[206]

A közösségi irodalomképek által formált recepciós felületességre már a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva is könnyen akad olyan példa, melyet az új helyzetben sem Erdélyben, sem Magyarországon nem revideáltak. Dsida Jenő költészetének fogadtatása szembetűnő példája lehet mindennek. Dsida, bár nem hirdetett programszerű lázadást az erdélyiség ellen,[207] mégsem illett bele abba a helikoni kánonba, amelyik a „végvári" Reményiket választotta Erdély igazi poétájává, vagy amelyik Áprily tájkultuszát emelte a transzszilván eszmei hűség mintájává.[208] Az egyén szabadságát és a költészet autonómiáját központi elvnek tekintő szerzők általában is kirekesztődtek a kollektív elkötelezettséget elváró hivatalos recepcióból, amelynek leginkább a második világháborút követően megszűntek a többszólamú fórumai. Láng Gusztáv remek monografikus összegzése is jól mutatja, hogy a magyarországi fogadtatás, a tágabb irodalmi tudat a saját korában is egyfajta „udvarias közönnyel" szemlélte Dsida költészetét.[209]

Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?

Visszakanyarodva a hetvenes évek végi helyzethez, Magyarországon már több cikk, sok esetben vita is alkalmat nyújtott a határon túli magyarság ügyének a taglalására. Az egyik leghangsúlyosabb talán Illyés Gyula 1977-es *Magyar Nemzet*ben közölt, karácsonyi, majd újévi számban két részletben lehozott cikke volt, amely az addig igencsak tabunak számító

[205] A reformtankönyvek szerzői például az erdélyi irodalmat is legalább részben másként látták és értékelték, mint ahogyan a korra jellemző tűrt kategóriáján belül azt „szabad volt". A negyedikeseknek szóló kötet nem is jelenhetett meg, ebbe Szegedy-Maszák Mihály például Dsida mellett Páskándiról és Bodorról készített próbafejezetet. Ekkorra jórészt érvényes, hogy a magyarországi hatalom bizonyos irodalmárokra testálta a „határon túli irodalmat", s a felnövő, új irodalomszemléletet képviselő irodalomtudósi iskolák (például a Németh G. Béla köré szerveződő) sok esetben nem is tudtak mit kezdeni két tűz között e – legalábbis részben – csapdahelyzettel.

[206] Alig néhány kiragadt példa: Szilágyi Domokos, később pedig a harmadik hullám, a harmadik Forrás-nemzedék és annak közíróság ellen lázadó attitűdjei, hiány-költészete, a Bretter-iskolához kötődő fiatalok. A recepciós hiányokat tekintve némiképp ide sorolható Székely János intellektuális bölcselő formaművészete is.

[207] A transzszilvanizmus említett kiüresedése, közhellyé tétele, deszakralizációja késztette Dsidát arra, hogy valóban kerülje verseiben Erdély nevét vagy az erdélyi jelzőt. *„melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / naggyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánkon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent"* (Kerülöm a nevedet [Erdély]) Vö. **Dsida** Jenő, *Összegyűjtött versek és műfordítások*, vál. **Szakolczay** Lajos, Bp., Magvető, 1983, 446.

[208] Vö. **Végh** Balázs Béla, *i.m.*, 88.

[209] Dsida neve a Babits szerkesztette *Nyugat*ban is csak halála után, Szerb Antal nekrológjában szerepelt először. Vö. **Láng** Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

kérdéskört a napisajtóba emelte át.[210] S bár az esszét közlő Illyés-kötetet még betiltották,[211] a hetvenes évek legvégén több fórumon is nyílt aktualitást nyertek az olyan viták, mint a nemzet-vita (*Új Forrás*, 1979)[212], ehhez mérten pedig nemzet és nemzetiség kapcsolata, vagy az olyanok, melyek az irodalom korabeli önszemléletét, az egyetemes, illetve határon túli magyar irodalmak kérdéskörét, összetett viszonyát tárgyalták. A nemzet-vita idején már egyértelművé vált, hogy nem lehet tabuként kezelni a politikai és kultúrnemzeti státusnak a kettősségét, a határokon túl élő magyarság sorsproblémáit.[213] Ugyanakkor ebben az időszakban tudatosul, hogy a kényszerű elzártság közepette hallgatólagosan az irodalom válik a nemzeti közösség identitástudatának majdnem egyedüli közvetítő rendszerévé.

Minthogy a nemzeti értékek irodalmi jelenlétét tételesen felvonultatni képtelenség lenne (főképpen egy olyan korszakban, amikor ezek ambivalens kinyilatkoztatásai igencsak kérdésessé tennék a feltételrendszernek és az áttekinthetőségnek bármilyen megfogható kritériumát), a művekben kirajzolódó nemzetfelfogásra vagy a nemzeti kérdés megjelenési formáira a korszak vitái fényében érdemes nagyon röviden kitekintenünk. A hatvanas évektől több publicisztikai vitacikk jelent meg az adott témában, melyekben a szerzők legtöbbje felül kívánta vizsgálni az addigi álláspontokat, mégis legtöbbször két szembenálló pólus mentén értelmezték a különböző vitákat serkentő írásokat, amint a választáskényszert, mint két alternatíva, a nemzeti értékek és az általános emberi haladás értékei mentén határozták meg. A fogalmak gyakori tisztázatlansága már akkor is jellemezte a vitában felszólalókat,[214]de részben ugyanez mondható el az egy évtizeddel későbbi, már említett, Szilágyi Ákos vitaindító cikkei folytán kialakult polémiákról is (*Új Forrás* 1979, illetve 1982). A kritikus

[210] Vö. **Illyés** Gyula, *Válasz Herdernek és Adynak*, in Magyar Nemzet, 1977, dec. 24.

[211] A könyv 1978-ban *Szellem és erőszak* címen jelent meg a Magvető gondozásában, de csak tíz évvel később, Illyés halála után, 1988-tól terjeszthették. Minthogy az egyetlen Illyés-kötet volt, amelyet gyakorlatilag a cenzúra betiltott, a nyolcvanas években igazi legendák övezték. (Illyés valóban gondolkodott a Pártból való kilépésen!) A magyar értelmiségnek jelentős része, határon innen és túl az együvé tartozás hitében, a mindennapi jogfosztottságok, valamint a hivatalos nemzetstratégiai gondolkodás hiánya ellenére is politikai tényezőt vélt benne felfedezni. A Bécsben, Párizsban, Londonban is árusított könyvet itthon illegális másolatok formájában is terjesztették, s más szamizdat kiadványokhoz hasonlóan kézről-kézre adták.

[212] Szilágyi Ákos vitacikkét követően termékeny vita alakult ki a nemzet fogalmát illetően. A hozzászólók közt volt Kiss Gy. Csaba, Gergely András, Dobai Péter, Csepeli György, Dénes Iván Zoltán, Kósa László, Könczöl Csaba, Kulin Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zirkuli Péter. Az irodalmi nemzet fogalma egy tágabb kontextusban nemzetközpontú értéktudat, illetve értékközpontú nemzettudat kérdéskörének ideológiatörténeti vizsgálódásait követve vonódott be a vitába.

[213] Trianon óta a kultúrnemzet és az államnemzet nem időben egymást követő, hanem időben együtt létező, ám térben egymástól elkülönülő entitásokként kezelendők, ami máig is érvényessé teszi Gergely András azon észrevételét, hogy „az etnikum egy részét tömörítő állam demokratikus fejlődése, és a benne élő társadalom demokratizmusa nem oldja meg az egész nemzet gondjait – ha csak nem csonkítjuk meg a nemzet fogalmát, ami a nemzeti tudat még súlyosabb zavaraival társulna". Vö. **Gergely** András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5, 67-70.

[214] Például Cseres Tibor *Hideg Napok*ja kapcsán (1964), vagy Faragó Vilmos ÉS–beli írása kapcsán: *Kicsiország*, 1967.

nemzeti önbírálatra helyezett hangsúly mellett a népi írók történelmi tematikájú művei[215] a hatvanas évtizedtől már ezeket ellensúlyozni voltak részben hivatottak, az illyési, Veres Péter-i életművek pedig a nemzeti érzés rehabilitációját a „népben, nemzetben gondolkodás" normájával sürgették. Szintén jellemző a korszaka, hogy ezeket a hangokat hivatalosan leginkább egy sematikus, kifejtetlen nacionalizmus vádjában marasztalták el.[216] A szociográfia, mint vezető műfaj ismételt beemelése a szépirodalomba és az irodalmi köztudatba is ekkorra lesz meghatározó. Az évtized első igazi könyvsikerét nem véletlenül, a Magyarországon is hatalmas visszhangot kiváltó mezőségi szociográfia, Sütő naplójegyzetei jelentik. Szintén ide kapcsolható, hogy ekkortájt teljesedik ki a néprajzkutatók nemzeti egységet építő jelentős szerepe mindkét országban,[217] s a transzszilván gyökerek előkeresése is ekkortól kezdhet kiteljesedni. A szigorú cenzurális tér Erdély mellett azonban Magyarországon sem hagyott túlzott játékteret a végképp „rendszeridegen" irodalomtörténeti jelenségeknek.[218]

A hetvenes évektől az irodalmi lapok is egyre többször teret nyújtottak a szomszédos államokban élő magyarok helyzetére utaló reflexiókra. Az erdélyi magyar irodalom és kultúra szervesebb befogadása ugyanakkor a népi-nemzeti jegyeket, és a tradicionális formákat erősítette. Míg Magyarországon kívül születő magyar irodalomról legfeljebb elszórtan léteztek tudósítások[219] a hatvanas évtized elején, az érdeklődés és a lehetőségek az évtized végétől érezhetően megnő, s az 1968. évi említett márciusi írószövetségi

[215] Például Féja Géza *Kuruc idő* (1967) vagy Szabó Pál *Ahogy lehet* (1962) című művei.
[216] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6, 43-49.
[217] 1970-ben jelent meg Kallós Zoltán méltán óriási visszhangot kiváltó erdélyi és moldvai népdalgyűjtése, a *Balladák könyve*, majd 1973-ban a Móra Ferenc könyvkiadónál jelent meg Kósa László és Szemerkényi Ágnes *Apáról fiúra* című könyve (Korniss Péter fotóival), mely kötet hatásában szintén hozzájárult a magyarországival ellentétben ekkor még valóban létező erdélyi falu felfedezéséhez. Érdekes és megfontolásra alkalmas meglátás lehet ugyanakkor az is, amelyik az intézmények hiányában, a valóban tudományos igényű fórumok, a kutatómunka erdélyi teljes hiátusában vagy résztanulmányokra szűkített (az erdélyi magyarság történelmét, jelenkori népesedési, kulturális, stb. problémáit, a kisebbségi lét vitális kérdéseit tárgyaló) működési feltételeiben, a folklór erdélyi virágzását csupán mintegy kompenzációs elemként mutatja be. Olyan tényezőként, amely minden más nemzeti-népi, vagy szellemi-művészi megnyilatkozást felülmúló méreteket öltött ugyan a korban, (s a jelenség valószínűleg inkább teljes kelet-európai tendenciáiban mérhető) mégis a hagyományápoló jellege mellett nemzetiségpolitikai szempontból Romániában az ártatlan „levezetőcsatorna" szerepét is neki szánták, amelyre folyamatosan lehetett hivatkozni, válaszként a külföldről megkérdőjelezett nemzetiségekkel kapcsolatos lojális politika igényére. Ez utóbbival kapcsolatban vö. **Illyés** Elemér *i.m.,* 34.
[218] Nem csupán Bánffy Miklós visszaemlékezései nem jelenhettek meg (a szerző intencióinak megfelelő könyvecske torzóban maradt része *Huszonöt év* címmel 1993-ban kerülhetett csak a nagyközönség elé, s a Trilógia sem jelenhetett meg teljes terjedelmében Illés Endre verdiktje miatt a Szépirodalminál), de Kuncz Aladárt is cenzúrázták. Az eredetileg Bánffy előszavával megjelenő *Fekete kolostor* záró lapjai miatt, (melyek a visszaérkező hadifoglyok előtt feltáruló vörös világról beszéltek, amelyben „sakálok tanyáznak") - a mű csak az új, 1996-os erdélyi kiadásban jelenhetett meg ismét a maga egészében. Vö. **Kuncz** Aladár, *Fekete Kolostor*, Bukarest, Kriterion, 1996,; illetve **Bánffy** Miklós, *Huszonöt év* (1945), Bp., Püski, 1993.
[219] Óvatos próbálkozásokat is csak vidéki lapokban, egy-két irodalmi folyóiratban (pl. Tisztájban, Életünkben) találunk.

felszólalások már legitimmé is teszik az elmaradások bepótlását.[220] A „sorskérdések", a népi kultúra és a nemzeti irodalom kérdésköre mindenesetre a hetvenes évtizedre kapott igazi hangsúlyokat. A fiatal írók 1972-es hatvani találkozóján a szomszéd népekhez való viszony problémái közt a kisebbségi magyar irodalom is szóba került, az évtized végére pedig az 1979-es Lakitelki Írótalálkozó már az új írógenerációk szempontjából a nemzet és nemzettudat különböző kérdésköreit tárgyalva készítette elő megfelelő elméleti alapozottsággal az *Új Forrás*ban lezajló nemzet-vitát.[221]

Magyarországon tehát megvolt a fogadókészség az említett kérdéskör irodalmi szegmenseinek, ezen belül a határon túli magyar irodalmaknak a tárgyalására is, s a viszonylag nyílt beszédtérben, alig pár évvel a nemzet-vita után, szintén az *Új Forrás* teremtett lehetőséget a magyar irodalom önszemléletéről szóló vitának. Centrum és periféria viszonyában a kisebbségi magyar irodalmak szerepét, „anya"-országhoz való viszonyát, ezek kölcsönhatását, valamint a recepció szempontjából ezek ideológiailag egységes megítélésének tovább élő anomáliáit is, az akadémiai irodalomtörténet megfelelő kötetének megjelenésével egy időben, 1982-ben zajló vita jól tükrözte. Az ebben tárgyalt kritikatörténeti, befogadás-lélektani kategóriáknak az olykor máig létező politikai-lélektani implikációi is mutatják, hogy a terminológiai tisztázatlanságon túl maga a viszonyrendszer jelenti azt az elsődlegesen akadályt, amely az értékelések által eleve leszűkítő hatással bír.[222] A határon túli, a kisebbségi, a nemzetiségi vagy a földrajzi szempontú (erdélyi, felvidéki, vajdasági, a korban még romániai, szlovenszkói, jugoszláviai, stb.) meghatározások ugyanis

[220] Ezzel kapcsolatban lásd Darvas József, Dobozy Imre, vagy Czine Mihály felszólalásait, melyeket az Élet és Irodalom 1968, III. 30 száma közölt.

[221] Lásd még **Kiss Gy**. Csaba, *A nemzeti kérdés*…, *i.m.,* 43-49.

[222] Bár Szilágyi vitaindítójában olyan meglehetősen kérdéses meghatározásokkal élt, mint amelyik például a nemzeti irodalmat a politikai nemzet irodalmaként fogta fel, s ezek értelmében állította, hogy „a magyar nyelvű irodalom – ez idő szerint – több nemzeti irodalom részét képezi", az semmiképp sem állítható, hogy kérdésfelvetéseinek aktualitása ne lett volna ösztönző a nemzetiségi irodalmakkal foglalkozó megkésett reflexek által az önszemléleti kisiklások felülvizsgálatára. S bár Pomogáts Béla is figyelmeztetett, hogy a kisebbségi irodalmak irodalomtörténeti és –kritikai recepciója kétféleképpen történhet (a magyarországitól elkülönítve, függelékként, ahogyan a korabeli gyakorlat is mutatta, illetve a magyar irodalomnak történeti szerkezetébe integráltan, a korabeli magyarországi irodalom áramlataival, irányzataival szoros összefüggésben), a kijelentést követő évtizedben ez jószerével csak az ontológiai és intézményi jellegnek előzőekben definiált képleteivel konkordanciában, egység és különbözőség folyamatos értelmezéskényszerében ment végbe. A minőségileg elfogadott új egység és új önszemlélet, amelyet a vitaindító elvárt, akár történelmi okokból, akár szubjektív értékítéletek alapján, de a következő évtizedben sem valósult meg, s amit a szépirodalom terén a történelmi-politikai fordulat mégis megvalósított, az a tovább élő recepció és a hiányzó irodalomtörténeti újraértés szempontjából sajnálatosan időszerű maradt. A felvetés, miszerint a nemzetiségi magyar irodalmak a pluralitásában egyetemes magyar irodalom életének szereplőivé, „a nemzeti irodalom életének résztvevőivé" válnak, avagy „a nemzeti irodalom »múzeumába« kerülnek", csak úgy kerülhető el, ha a határon túli irodalmak fogalmához, a meghatározó kontextust háttérbe szorítva, a művek által, a nyelvében csak virtuálisan tagolt magyar irodalmakhoz fordulunk, s ezekhez „mint élő irodalmakhoz viszonyulunk, és nem a tönkrement nemzeti létezés megőrzendő kegytárgyait látjuk bennük". Vö. **Szilágyi** Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4, 60.

többnyire kirekesztő jelentésárnyalatokba, pejoratív értékhatárokba vagy diszkriminatív gyűjtőfogalmakba torkollanak. Sőt, mint említettem, a határon túli jelző a földrajzi-politikai határokon túl nemegyszer alkalmat adhat olyan áthallásokra, amely a földrajzi mellett esztétikai határokat is von az adott régió magyarországi értelmezésének útjába. Az irodalmi határok átjárhatóságának kérdése igény-szinten sokkalta korábban jelentkezett, mintsem kanonikus érdekként megfogalmazódhatott volna. A magyar irodalom gyűjtőfogalma egyfelől sokáig csak a magyarországi irodalmat jelölte, másfelől a nemzeti szemlélet irodalmi vetületei az egyetemes magyar irodalom fogalomkörében, a mellérendelő forma igénye mellett is a saját értékrend képletes egységének hangoztatásával, egyoldalú nemzetiségi, kollektív irodalomképnek a köztudatba való beemelésével kívánt számolni.

Szűkítő keretmeghatározások?

A hagyománytalanságnak és periferikusságnak a társadalomontológiai szerepén túl, mint említettem a nemzetiségi irodalmak autonómiájának a kérdése a történeti értékelésekben utópisztikus álkategóriákat működtetett. A hetvenes–nyolcvanas évek fonák helyzetében a hivatalos magyar irodalomtörténet-írás is kénytelen volt külön entitásként elismerni és kezelni a régió egyéb magyar nyelven születő irodalmait, (át is vette az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti leírásokat!) de a nyolcvanas években már a hiányosságokra is, (ha csak burkolt formában ugyan, és az említett megszorítások közt, a végső különállás elismerésével) próbált figyelmeztetni. Az aránytalanul megnövekedett írói szerepek mögött az önálló intézményhálózat, a kutatóhelyek és a tudományos kutatógárda hiánya, a humán és természettudományok hiányzó anyanyelvi szakértelmisége, és a szakmai elmaradás is szóba került, minthogy az „önállósult nemzetiség” jövőjének alakulása is e kulturális tevékenységi formák bővülését tette volna szükségszerűvé.

Amennyiben a magyar irodalomtörténet-írás korábbi hagyományait is figyelembe vesszük, a nemzeti irodalomtörténetekben – amint Szegedy-Maszák Mihály is megjegyezte – „a műveket általában aszerint értelmezték, mi tekinthető bennük nemzeti sajátosságnak”.[223] Analóg módon a nemzetiségi irodalmakat is szinte kizárólag csak akképpen határozták meg a különböző irodalomtörténeti fejtegetésekben, értekező-prózai művekben, hogy milyen sajátosságok, stílus- és motívumjegyek alapján sorolhatók be a nemzetkarakterológia határain belül mégis valami mást, sajátost, régióspecifikus színt (is) képviselő egyedi diszkurzusba. Ennek a valami másnak a meghatározása, folytonos keresése (hol a hídszerep,[224] hol a kettős

[223] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Literary canons: National and international,* Bp., Akadémiai, 2001.
[224] Mely sosem lépett túl politikailag irányított jelszó minősítésén.

kötődés, hol az archaikum) a tematikai szinteken túl a nyelvi, stiláris jellemvonások kiemelése (nyelviség, regionalizmus, hagyományőrzés stb.) révén is hangsúlyos szerepeket kapott. Természetesen a már említett történelmi-politikai meghatározások és referenciák folyamatos előtérbe kerülése meghatározó jegyként is funkcionált. Pedig egység és különállás kérdése, mint azt többször, az említett vitákban is kifejtették, azonos nemzettudatokra épülve, sokkal inkább minőségi distinkciókban kellett volna hogy felmerüljön.[225] A nemzeti szemlélet önmagában valami közös tudást, tehát eleve kollektív tudatot feltételez, amely a kognícióban egy kultúraszegmenst megközelítőleg ugyanúgy fogad be. Nem kérdéses viszont, hogy minden nemzetinek ugyanakkor csak valami más meghatározásához képest lehet nemzeti jellege. Ahogyan a nemzeti identitásnak belső és külső interkulturális aspektusai is vannak, úgy a nemzetiségnek is természetszerűleg megvannak ezek a vonásai. Talán ezért sem kétséges, hogy a nemzetiségi irodalmak történetével foglalkozók, – tárgyuk meghatározásaiban, illetve ezek által is – kényszerűen továbbéltették azt a dichotómiát, amely a nemzeti karakter öntörvényűségében, illetve világirodalmi eszményekben gondolkodott.[226] A nemzeti eszmény elvben egységes szellemiségének és értékvilágának a nemzetiségi sajátosságokra szűkítése, s ugyanakkor az egyetemesség igényének hangsúlyozása már a harmincas évek vitáiban ennek gyakorlati kivitelezhetetlenségét mutatta,[227] a revideálás ténye ugyanakkor egy kategorikus kialakulástörténetnek, egységes életműveknek és lezárt értékelveknek a felülvizsgálatára is ösztönzött.

Az egységes irodalomkoncepció mellett már 1928-ban az *Erdélyi Helikon* első két számában publikáló erdélyi szerzők is síkra szálltak, amint (válaszképpen a budapesti aggodalmakra, s legfőképp a Berzeviczy-féle modernség-rémképekre) *Erdélyi írók a magyar*

[225] „A »magyar nemzeti irodalom« ugyanis nem azonos a magyar állampolgárságú írók szellemi termékeivel, hanem azokat az alkotásokat jelenti, amelyeket a magyarság – éljen bárhol, s legyen bármilyen állampolgárságú – a maga irodalmi hagyományának részeként becsül. Ez pedig azt jelenti, hogy adott esetben egy kiemelkedő »nemzetiségi« vagy »szórványbeli« magyar író alkotásai sokkal inkább tartoznak a »magyar nemzeti irodalom« történetéhez, mint egy honi tollforgató színvonaltalan próbálkozásai. S ez a lehetőség nemcsak egyes alkotók számára adott, hanem egy-egy egész »nemzetiségi« vagy »szórványbeli irodalom« számára is." Vö. **Szerdahelyi** István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

[226] Világirodalmi értekezéseiben Babits is megtartotta a nemzetjellem fogalmát, még ha ő folyamatosan annak sokszínűségére is figyelmeztetett. Szerb Antal pedig, – bár a polgárosodás távlatából figyelte az irodalom történéseit –, értékelései nem minden esetben támasztják ezt alá, hiszen olykor ugyancsak elnézőnek bizonyult a „helyi" értékekkel szemben. Erről lásd **Szegedy-Maszák** Mihály: *Újraértelmezések*, Bp., Krónika-Nova, 2000, 57; illetve vö. **Babits** Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978, 380-382.

[227] Az irodalmi provincializmus veszélye, mellyel óhatatlanul számolnia kellett a kisebbségbe jutott erdélyi magyarságnak, a decentralizáció kényszerű folyamatában olyan fogalmi képletet juttatott felszínre, amely a kisebbségi (regionális) irodalmat a priori magasabb-rendűnek tartotta a nemzetinél. Kuncz 1929-ben írja: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség." Vö. **Kuncz** Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487–492.; illetve Lásd még **Vallasek** Júlia, *Elváltozott…, i.m.,* 34.

irodalom egységéről címmel a legfontosabbnak vallott nézeteket, az egységes magyar irodalom eszméjét kívánták megfogalmazni. Makkai, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei vagy Benedek Elek írásai, de még Kós Károly válasza is *történelmi szükségszerűségről* s nem önálló erdélyi magyar irodalomról beszélt.[228] Ami pedig a kritikai egységet illeti, Nyírő József ugyancsak ebben az évben a Berzeviczy–Babits-vitához kötődve befelé, szűkebb közössége felé is kritikával mondta: „Függetlenül annak elismerésétől, hogy minden ezen a földön megjelent magyar írás védelmet érdemel, mert missziót teljesít, itt az ideje, hogy a túlzott értékeléseknek és indokolatlan elismeréseknek vége szakadjon, úgy a valóban hivatott írók, mint a komoly irodalom érdekében."[229]

Irodalomtörténet. Pozitivista egység?

A nemzeti irodalomtörténet-szemlélet meghatározó hagyománya (például Toldy Ferenc irodalomtörténet-írásában) természeténél fogva még egyetlen nemzeti irodalomtörténetben gondolkodott, kizárt minden vagylagosságot, s történetszövése mindig is a nemzeti sorskérdésekkel függött össze (a nemzet narratív identitását igyekezvén meghatározni), s műfaji öröksége szellemében is (mint nagyelbeszélés) a közösségi értéktudat erősítésének a megvalósítását várta.[230] A nemzetiségi irodalomtörténet kezdeti szemléletét ugyanaz a perspektíva határozta meg, mint a nemzetit, mely kialakulásának pillanatában elfogadott aktuális irodalmi értékrendként funkcionált. Alapvetéseiben, melyek természetszerűleg őrizték meg e kereteket, a nemzeti alapértékek mellett, mintegy az erdélyiséget is szerette volna biztosnak tudni, történetszövésében így igyekezett tartózkodni minden, a közösségi értéktudat erősítését esetlegesen zavaró tényezőtől. A későbbi szemléletekben és módszertanokban, még a második világháborút követően is, nagyrészt csak ezt a fajta örökségszegmenst éltethette tovább, amennyiben kulturális meghatározottságaiban nem kívánt teljességében a marxista szemléletek hagyománytalanságában vagy az internacionalizmus sematikus képleteiben gondolkodni. A legtetszetősebb, s ugyanakkor leginkább járható út így az önálló, sajátságos erdélyi irodalom fogalmának és irodalomtörténeti képletének hangsúlyozása maradt, melyet sem a külső, sem a belső vádak, azaz a revizionizmus, illetve a teljes elszakadás és különállás, a romániaiság veszélye nem fenyegethetett.

[228] Vö. Erdélyi Helikon 1928/1/2.
[229] Vö. **Nyírő** József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.
[230] Vö. **Toldy** Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851; illetve lásd még **Dávidházi** Péter, *i.m.,* 32.

A két szerzője nevével fémjelzett és azóta is így közismert romániai magyar irodalomtörténetnek[231] például érdekessége, hogy az *Előzmények* címet viselő bevezető fejezete az eredeti tervek szerint nem szerepelt a műben. Ennek jelentősége azért hangsúlyozandó, mert egyfajta hegeli elv értelmében saját tárgyának a meghatározását adta, ami jól tükrözi kora elvárásait, lehetőségeit, s kibúvóit is.[232] A bevezető szűkös lehetőségei ellenére is mintegy visszatért a Frye által hangsúlyozott elvekhez, miszerint az irodalmat az irodalom teremti, tehát teljesen reménytelen, sőt abszurd vállalkozást jelentett volna a kulturális hagyományokon belül is a konkrét magyar irodalmi szövegelőzmények nélkül, azok mellőzésével tárgyalni a Romániában születő kortárs magyar irodalmat és irodalmi törekvéseket. A két szerző utólagos közléséből nemcsak az derül ki, hogy az Akadémiai Kiadó felkérésére, s személyesen Bodnár György közbenjárására javasolták a pártközpontnak a nagyobb korszakot (25 évet) átfogó erdélyi irodalomtörténet megírását, de az is, hogy a hivatalos magyarországi lektorok (Király István, Pándi Pál és Illés Béla) mennyire ismeretlenül mozogtak még a hetvenes években is a határon túl született alkotások, vagy azok szerzőinek a megítélésében.[233] Hasonló tájékozatlanság az általam is már említett kezdeti időszakban, a hatvanas évtizedben a két világháború közti időszak erdélyi irodalmának megítélésében mutatkozott, amely sajnálatosan kiterjesztette társadalomontológiai megállapításait és ideológiai szempontjait mindkét kisebbségi időszakra.[234]

[231] A Kántor–Lángként közismert irodalomtörténet, mely az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötetének erdélyi fejezetét is adta, tulajdonképpen csak annyiban felel meg saját műfaji elvárásainak, amennyiben krónikához illően tiszteletben tartja a művek időrendjét, és sokkal inkább a két szerző – egyazon nemzedék két kritikusa – értelmező és értékelő tevékenységének az összefoglalása. A két irodalmár mellett a bibliográfiai rész szerzőjéről, Réthy Andorról sem szabadna megfeledkezni. Ez a rész érdeme szerint legalább annyira értékes, s lényegénél fogva maradandóbb, mint a konkrét értékelések. Vö. **Kántor** Lajos, **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945–1970,* Bukarest, Kriterion, 1971.

[232] Nem pusztán az erdélyi jelzőt nem lehetett használni a tárgymeghatározáskor, de a romániai magyar irodalom, mint külön entitás megfogalmazásában a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna beszélni. (Vö. a kor román irodalmpolitikáját meghatározó tételekkel: „literatura romana de expresie maghiara".)

[233] Láng Gusztáv elmondása szerint rendre össze is kevertek bizonyos alkotókat: például Szilágyi Domokost a főképp a két világháború közt alkotó Szilágyi Andrással! A magyarországi kiadás mindenesetre a maga megkésettségében is meghatározó volt! Egyrészt ugyan tizenkét éves késéssel a Kriterion-kiadás után jelent csak meg, másrészt viszont közvetlenül az 1945 utáni korszak irodalmi életét, irodalmi történéseit bemutató, tárgyaló akadémiai irodalomtörténet első kötetét követően (egy évre rá), tehát bizonyos értelemben kiemelt szerepben (megelőzve a nagyon megkésett líra- és a prózaköteteket!), ami a kor magyarországi politikai hangsúlyait is részben megvilágítja.

[234] Az erdélyi irodalom kortárs vetületei iránt érdeklődők is gyakran csak a transzszilvanista hagyományból és az akkori irodalomnak a történeti sajátosságaiból indultak ki. Czine Mihálynak, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom életét és munkásságát összefoglaló dolgozatát olvasva írja Kós Károly az 1966-os év nyitányán, „végre megtudhatom, hogy egy nem erdélyi és nem kortárs magyar szakember – immár negyedszázados távlatból – hogyan látja és értékeli ma a romániai magyar népkisebbségnek szinte a semmiből, pusztán a maga hitének erejével és eszközeivel életrehívott két évtizedes irodalmi munkáját és terméseredményét". Az örömteli pillanat, az elvárások és a baráti, közvetlen kapcsolat ellenére is Kós kénytelen nemcsak az aránytalanságok és hiányosságok miatt megfogalmazni nyomasztó érzéseit. „(…) nem tévedtem:

Az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli történetét már a Bertha-Görömbei szerzőpáros írta meg, meglehetősen más szempontrendszert alkalmazva, nagyrészt erősítve az említett törekvéseket a magyarországi recepcióban.[235] Monografikus igénnyel szintén Görömbei András dolgozta fel a csehszlovákiai magyar irodalom történetét,[236] ami 1982-ben egyrészt örvendetesnek számított, bár magában hordta a szükségszerűen szubjektív, egyoldalú bemutatás veszélyét, másrészt bizonyos álláspontok szerint maga a tény legalább ennyire szomorú is volt,[237] hiszen – eltérően az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti feldolgozásoktól – a helyi irodalmi élet nem volt képes mindezt „önerőből" megtenni. Ha szemügyre vesszük Bori Imre összefoglalását,[238] vagy az említett Kántor–Lángként elhíresült erdélyi irodalomtörténetet, a Görömbei–Bertha szerzőpáros hetvenes évekkel foglalkozó romániai magyar irodalomtörténetét vagy az említett csehszlovákiai irodalomtörténeti összefoglalást, könnyen kitűnik, hogy a kornak megfelelően mind a pozitivista irodalomszemlélet eszköztárát használják. Rövid kontextusteremtő bevezetőt követően az egyes szerzői pályaképek megrajzolásával kísérelnek meg számot adni különböző irodalmi történésekről. Ezek mellett feltűnően közös jegy bennük, hogy a kisebbségi magyar irodalmak helyzetét elsődlegesen nemzetiségi magyar-magyarországi magyar viszonylatban kísérlik meg leírni, s bár fenntartják a különálló irodalmak kulturális keretmeghatározásait, az „utódállamok" teljes kontextusát gyakran csak jelzésszerűen említik. Az irodalomtörténet, mint Kocur László is kifejtette, így azonban gyakran politikatörténethez lesz hasonlatossá, kauzalitást tételez állam és irodalom közt, s pontosan azt a buktatót nem lesz képes kikerülni, amihez képest hallgatólagosan megpróbált új kritériumokat találni: a látszat alapján az új irodalom csak az új államnak köszönheti létét és kialakulását.[239]

---

bajok vannak". (86.) A „bajok", a túlzott kiemelések és hibás megállapítások mellett a tárgyi tévedésekben is megnyilvánulnak, amiket a levélíró részletesen ki is fejt hosszú válaszában. Ezek legvalószínűbb forrása nem csupán az anyagnak hiányos ismeretéből következik, de oka ennek „[…] az irodalomesztétikai szempontokat befolyásoló politikai szempontok érvényesülése" is! (Vö. *Kós Károly levele Czine Mihályhoz, 1966. január*, in ***Kós** Károly levelezése **Czine** Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 86.) Szintén itt célszerű megemlíteni, hogy az 1968-as említett Írószövetségi felszólalások azt is jól példázzák, hogy a korábbi fogadtatás protokollszerűségét, illetve az értéket csak későn rangján kezelő hiányosságokat a hetvenes évekre éppen az „agyondédelgetés" módszereivel próbálták feledtetni.

[235] A nagyívű irodalmi kibontakozás évtizedét jellemző könyv már bevezetőjében leszögezi, hogy „erősödő felelősségérzet", illetve „élet és irodalom szoros összefüggése" alakítja nézőpontját. S minthogy az irodalom mennyiségi és minőségi fejlődése, gyarapodása aszinkrón a nemzetiség közösségi gondjainak megoldódásával, vagy akárcsak enyhülésével, ezért elsősorban olyan alapokra építkezik, amelyekben a műelemzés is elsődlegesen alárendelt a közösségi feladatvállalásoknak. „[…] a romániai magyar irodalom igazi felnőtté válását inkább a nehéz gondokkal küzdő nemzetiség életigényű, közösségi megmaradást és kibontakozást akaró feladatvállalása, a sajátosság méltóságát és értékét valló nemzetiségi magatartásformájának kimunkálása teremti meg." Vö. **Bertha** Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Bp., TIT, 1984, 4.

[236] Vö. **Görömbei** András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*, Bp., Akadémiai, 1982.

[237] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

[238] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1982.

[239] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

Ellenállás. Nemzetképalakzatok

A 19. századból eredeztethető, bár talán már korábbról is dokumentálható nemzeteszme az 1945 utáni időszakban a magyar nemzeti közösség létformájának kényszerű újragondolási igényét is ellehetetlenítő politikai helyzettel a maga torzulásait is némileg előrevetítette, hiszen az elzárt nemzetrészek a maguk kultúrnemzeti együttgondolkodását, öndefinícióját, vagy akár kapcsolattartását is legfeljebb a húszas évek korábbi közös tapasztalataira vezethették vissza. A mindent felülíró „proletár internacionalizmus" pedig csak egy államszocialista propaganda és kíméletlen cenzúra által uralt közép-európai nyilvánosságot kívánt biztosítani megoldásképpen minderre, melyben a környező országokbeli egyre erősödő nacionalizált diszkurzusok végképp felszámolták egy tárgyilagos történelemszemléletnek és a kisebbségekkel való kulturális eszmecserének a lehetőségét. Ezeket terhelték a sorozatos jogfosztások, melyek már az ötvenes években megkezdődtek. Románia politikai mozgástere az 1958-as szovjet katonai kivonulással kitágult, a bolsevik totalitarizmus összekapcsolása a nemzeti nacionalizmussal viszont a magyar értelmiség elleni retorziókra egyre több és hangsúlyosabb okot szolgáltatott: a Bolyai Egyetem botrányos megszüntetésétől az anyanyelvi oktatás tudatos szétzilálásán és a magyar értelmiség szétszóratásán át a Maros Magyar Autonóm Tartomány felszámolásáig, majd a nyolcvanas évekre a falurombolásig. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása vált. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukált, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak.

Mindez a recepcióban, s a magyarországi irodalmi élet történéseiben is egy alapvetően más mint esztétikai irányú buktatót hordozott magában, amely jogos és természetszerű érzelmi elfogultságban mutatkozott meg.[240] A két világháború közti traumák olvasói-befogadói újrajelentkezése s meghatározó mivolta ugyanis a hetvenes évek végére végképp tarthatatlanná váló, megoldatlan nemzeti és nemzetiségi problémakör kezeletlensége

[240] A nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak s hagyományainak vizsgálatában az sem feledhető szempont, hogy a romantikus, olykor mitikus irodalmi Erdély-kép kialakulása jórészt a nemzetformálódás idejével esett egybe, s a későbbiekben is megtartotta átstilizált, ám eléggé vitatható jelentésszegmenseit: „Erdélyt a romantika fedezte fel Magyarországnak. A romantika, amely térben és időben a távolit kereste, azt, ami messze van, titokzatos és ismeretlen." Erdély pedig a romantikus térség minden tartozékával felelt meg az efféle elvárásoknak: „voltak düledező várromjai, felhőkbe nyúló sziklái, havasai, és vízesései, volt véres, változatos múltja, sokféle népei: magyarok, székelyek, szászok, románok, örmények, görögök és cigányok. Erdély hálás föld volt a romantikus felfedezőknek." Vö. **Bisztray**, *i.m.,* 215.

folytán tört elő.[241] A magyarországi értelmiségi szembenállásnak megkésve ugyan, de a hetvenes–nyolcvanas évekre az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. „A kritikus értelmiségiek, a legális keretekben próbálkozó ellenzékiek számos olyan nyomásgyakorló akciót indítottak, amelyek a magyar kisebbségek jogainak a védelmét szolgálták. A magyar ellenzék számára a nyolcvanas években szorosan összekapcsolódott a demokrácia és a nemzeti függetlenség értéke."[242] Ehhez társult a leginkább szépirodalmi keretekben, majd publicisztikai műfajokban kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása. Az irodalom terén is megnyilvánuló bújtatott nemzeti érzés leghalványabb megfogalmazásait pedig természetszerűen több mint örvendetesnek vélték a jóhiszemű erdélyi olvasók egy olyan korban, amikor ráadásul a másik oldalról éppen a román nacionalizmus minden eszközének kínzó hatásait szenvedték a hétköznapjaikban.[243] Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett, a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is leginkább félhivatalosan megjelenő, legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által vált „forgalmazhatóvá". Fontos különbség, hogy míg Magyarországon létezhettek úgynevezett alternatív színházi törekvések, megtűrt régi és újabb szerzők, felpuhult irodalmi keretek és tematikák valamint reformtankönyvek, addig Erdélyben az idő előrehaladtával arányosan fokozódó represszió következtében csak a második nyilvánosság jelenthetett valóban „kimondható" alternatívát.[244] Maradt tehát (egy-két bátor kivételtől eltekintve) a

[241] A kádári restauráció megformálta ideológiai szemlélet értelmében az irodalompolitika is a modern haladás-eszméit állította szembe az elavultnak minősített nemzeti értékekkel, s a nemzeti hagyományokra való legcsekélyebb utalást is a maga ideológiájára veszélyes, legalábbis nyugtalanító feszültséget jelentő szemléletként ítélte meg.

[242] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A magyarság helyzete…, i.m.,* 231.

[243] Vö. Romániában a hetvenes évektől fokozatosan érezhetővé vált a román nemzeti mitológia újjáélesztése, a saját államiság jelentőségének fetisizálása, a szomszédok és a kisebbségek lebecsülése, a totalitárius állam eszközeinek felhasználása a nemzeti kisebbségek elnyomására, illetve asszimilációjára. Az új hangsúlyok a történetírásban és az irodalomban is kiemelt szerephez jutottak. (Lásd Lancranjan Erdély-konyvét. **Lancranjan,** Ion, *Cuvint despre Transilvania*, Bucuresti, Editura Sport-Turism, 1981.) A történelmi emlékművekkel, hamisításokkal a román nacionalista panteon hőseinek új kultusza kezdődött. A román publicisztika nyíltan hivatkozott a nemzeti büszkeségre, egyre nyíltabbá vált az ideológiai totalitarizmus összekapcsolása a hagyományos nacionalizmussal. A Ceausescu-féle hatalom nemzetiségi téren különben is mindig kettős játékot játszott: a nyílt antiszemitizmus mellett nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel a hatnapos háborút követően, és a romániai zsidóság egy jelentős részét egyszerűen eladta Izraelnek. Gazdasági kapcsolatokat és látszatdiplomáciát ápolt viszont nagyobb nyugat-európai országokkal, s közben a szászokat jórészt szintúgy kiárusította az egykori Nyugat-Németországnak. A magyar kisebbséggel való visszaélései ellenére az 1968-at követő időszakban második Jugoszláviaként ünnepeltette magát az Egyesült Államokkal, s a szovjet invázió veszélyének elmúltával csak a személyi kultusz rohamos eluralkodása, a nyílt nacionalizmus, valamint az erre reakcióként fellépő nyugati magyar „lobbi" erőteljes közbenjárása vetett véget e hallgatólagos gazdasági viszony továbbélésének.

[244] Ezzel kapcsolatban mindenképp megemlítendő az *Ellenpontok* rövid, ám igen komoly visszhangot kiváltó élete. A szamizdat lapot Szőcs Géza és társai 1982 márciusában (a hivatalosságok megtévesztésére 1981 decemberére visszakeltezve) indították, s 1982/8.-as számukban ENSZ-memorandumot is közzétettek. Lásd még **Molnár** János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története,* Szeged, (magánkiadás) 1993.

kimondatlanul is kimondott, mindennapok tartozékává vált allúzióktól terhes virágnyelv. A kor ambivalenciája értelmében az irodalom, akárcsak a kultúra egyéb területeinek hordozói is, így legalább két, egymással szemben álló funkciót töltött be. A közönséggel, a kultúra-fogyasztókkal való élő kapcsolata által, mely leginkább a színházi szférát emelte különleges helyre és rangra, egyrészről továbbra is meghatározta a hivatalosság ideológiájának hatalmi szolgálata, másrészt viszont a virtuális ellenállás helyszínéül is szolgált.[245]

Ezek kritikus szemléletének felvállalása a professzionális műértelmezésekben és az esetleges rangsorolásokban pedig egy valóban elenyésző kisebbséget jelentett csak az értelmiségi körökben is, amely mintegy „kettős kisebbségben" próbálta a józan érvrendszerek irodalomesztétikai minőségeit számon kérni azokban az alkotásokban, amelyekre nem vélte alkalmazhatónak a helyzettudat minden egyébnél fontosabb, és mind felett álló sematizmusait.

Prózafordulat és a recepció anakronizmusa.

A nyolcvanas évek közepétől megjelenő (próza)poétikai szemléletváltás paradigmatikus változása Magyarországon a kritikai recepcióban is érezhető volt. (Ekkor már a honmentő irányt, annak megkésettsége révén is ünneplő fogadtatás mellett, a más kritikusi nézeteket vallók részéről bizonyos erdélyi szerzők esetében a tapintatos elhallgatás is jellemző). A tudattörténeti vagy mentalitástörténeti momentumnak a kritikai visszhangban s a kor politikai-ideológiai összetettségében való megjelenése, a kánoni értékviszonyok adottságszerű polifóniájában már azt az ambivalenciát is mérlegelhette, hogy a kisebbségi magyar irodalmi művek magyarországi fogadtatása mennyire egyoldalúan, és mennyire szükségszerűen anakronisztikus a kortárs irodalomtörténeti változások, paradigmatikus elmozdulások és az újabb narratív elbeszéléstechnikák fejezetei mellett. A hetvenes–nyolcvanas évek prózai áttörése mellett ugyanis egy komoly felkészültséggel bíró, alapjaiban új szemléletet képviselő kritikusi gárda is fellépett Magyarországon, s ami még fontosabb, ezt megelőzően már magának az irodalomról szóló beszédnek az elméleti kereteit is sikerült

[245] A sorok közt olvasás Magyarországon éppoly jól ismert kettős beszédtechnikája, mely (főképp a színházi) kritikai szaknyelvben már a hatvanas évektől jelentkezett, (vö. **Jákfalvi** Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna, Bp., JAK, L'Harmattan, 2005) Erdélyben jellegében és arányaiban mutatott más színt. Ellentétben a két háború közti korszakkal, amikor az erdélyi magyarság aktivizálni tudta szellemi erőit, és bizonyos fokú intézményesített keretek közt önmaga vehette kezébe sorsa irányítását, a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe. A nyolcvanas évekre (amikorra még a rendszer elkötelezettebb magyar nemzetiségű kádereit is leépítik) fokozatosan fejlődött ki megmaradásának, nemzetisége vállalásának egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" jelentkezett, s a sorok közti olvasás gyakorlatát az irodalmi értelmezésmechanizmusok során kétszeres, nacionalista és kommunista cenzurális szorításban volt kénytelen alkalmazni.

bizonyos iskoláknak felülvizsgálniuk, s az újabb irodalomszemléleteket legalább részben meghonosítaniuk.[246] Az új prózairány, (melyben Esterházy vagy Nádas csak egy-egy vezéralaknak volt tekinthető) viszont ugyanúgy ellenzékinek, ellen-értékrendet képviselőnek, azt demonstrálónak számított, ahogyan az irodalompolitika nyílt tagadását, vagy a tiltott nemzeteszme továbbélését jelenthették egyes magyarországi olvasók számára például a Sütő-írások.[247] Mindezt terhelte az irodalomnak és sajnálatosan olykor az irodalmiságeszméknek is az értelmezésbeli, a politikainál sokkal szabadabb közege, amely pillanatnyi helyzetében kvázi-ellenzéki gesztusokra ösztönözte az írók mellett az értekező-próza különböző válfajainak a reprezentánsait is. A határon túli szerzőkkel és művekkel való foglalatoskodás a hetvenes–nyolcvanas évektől mindig valami aktuálpolitikai többletjelentést is hordozott, s nem egy alkalommal azok a kritikusok, akik az újpróza vagy éppen a hagyomány- és értékőrző nemzetiségi irodalmak felé fordultak, ezeket nyíltan vagy kevésbé nyíltan ürügyként használva, irodalomértelmező mivoltukat publicisztikára vagy egyenesen politikai megnyilatkozásokra használták.

A nyolcvanas évek sajátos vákuumhelyzeteiben mindezt tetézte, hogy számot kellett vetni az ellenzékiség, az „ellen-beszéd" műfaji-stiláris pluralizálódásával is, azzal hogy „a magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoport, amely ezzel a paradigmaváltással nem azonosult, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának szerepében tudta magát. Az ő részükről komoly gyanakvás kísérte az Esterházy-recepcióban

[246] A szemléleti tájékozódás expanzióját feltartóztatni már képtelen rendszer, az említett reformtörekvésekben az elméleti keretek horizonttágulásaira is lehetőséget nyújtott. A hetvenes–nyolcvanas évtizedeket a kötelező irodalomtörténeti pártos irodalomszemlélet mellett már egyéb tudományos beszédmódok kétségkívüli megléte is jellemzi, még akkor is, ha ezek rendszerint csak átfedésekkel, leginkább egymásba torlódó formációkként érvényesülnek, melyek nem tudnak igazából kibontakozni, kifejlődni, és hatásukban érvényesülni. Karakteres paradigmaváltás az irodalomtudományban a kilencvenes évekig jószerével nem történhetett, szemléletformáló erővel bíró termékeny diszkurzusok azonban már mindenképpen jelen voltak. Az említett félhivatalos vagy megtűrt keretekben, a hetvenes években például Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Bacsó Béla, Szegedy-Maszák Mihály, vagy a *Strukturalizmus* című kétkötetes, az Európa kiadó igen nagy példányszámban kiadott tanulmánykötetében felsorakozó fordítók egy olyan új irodalomtudományi szemléletet is jelentettek a hazai diszkurzusokban, amely a hangsúlyt már egyértelműen a szerző és a szöveg felől az értelmezésre és az értelmező irányába mozdította el. A befogadás időbeli szerkezete a hetvenes évek derekára-végére aztán, (például a Bonyhai Gábor szerkesztette Helikon-számban is testet öltve) a hermeneutikai és recepcióesztétikai megközelítéseket is előtérbe helyezte. A hazai irodalomértés különböző iskoláinak a kollektivista beszédmód alakította kánontól való függetlenedésében meghatározó határkőnek számított például a **Németh G.** Béla által szerkesztett *El nem ért bizonyosság* (Bp., Akadémiai, 1972) című kötet, mely tudatosan távolodott a vázolt szemlélettől, csakhogy ebben a tudatosságban egyszerre a történeti aspektus is jelentkezett, azazhogy nem a kortárs irodalmi művekre vonatkoztak a másféle szempontrendszert alkalmazó, újító szövegelemzések. Valószínűsíthető, hogy 'határon túli' vonatkozásaikban tudatosan, s nem csak szakmai perspektívából mellőzték a korábbi értékelések felülvizsgálatát, s talán azért is, mert már felismerhetővé vált a veszélye annak, hogy az erdélyi irodalmi alkotások részben kialakult, részben megtűrt, de már „leosztott" értékelési szokásrendje olyan ideológiai implikációktól terhes, amelyek legapróbb kibillentése is – a kényes kérdéskör közepette – legalább kétféle, szakmai és politikai ellenérzésekkel járhat.

[247] Ezek hatásáról a recepcióban lásd részletesen a következő fejezetet.

meginduló szemléletváltást".[248] Az olykor nyílt szembenállás hallgatólagos viszonyai a különböző szekértáborok értelmezői gyakorlatán túl, a honmentő retorikában egyes esetekben „az üldözöttség és kiszorítottság nagy hagyományú helyzettudatával"[249] tetézve, a legjobb posztnépi irodalmi képviseletet is néhány újonnan felfedezett, határon túl élő szerzőben vélte felfedezni.[250]

A publikálás feltételeinek javulásával, a lehetőségek, a nyitás nagyobb fokú kihasználásával arányosan az elemzett kritikai visszhangra általánosan érvényes lesz, hogy csak az értékrendbe tartozónak tételezett szerzőket és műveiket vonta be vizsgálódásai körébe, s az így támogatandó szerzőkről igyekezett le is választani az egyéb irodalmi törekvések, más stílusbeli, más szemléletet valló, esetleg más ideológiai azonosulás lehetőségét nyújtó alakzatait.[251] A Bretter-iskola új filozófiai hangja (mely már a hetvenes évek derekától bizonyította, hogy lehet más nyelvet is használni, mint a hivatalos irodalompolitika, a pártideológia által megkövetelt nyelvezet), a harmadik Forrás-nemzedék tiltakozó hiányköltészete vagy éppen az áttelepült szerzők méltatása, hangsúlyaiban mind elmaradt a kollektív értéktudatot felvállalók mögött. Hetvenes évekbeli erdélyi sikerei és méltatása[252]ellenére Bodor Ádám magyarországi „felfedezését" és népszerűsítését például nem az említett posztnépi, vagy honmentő szózatokat képviselő értelmezői iskola, hanem például a „Kilencek" néven emlegetett költőcsoport tagjai[253] vagy jórészt az a Balassa Péter

[248] Vö. **Szilágyi** Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995, 30.

[249] Uo.

[250] Annak ellenére ugyanis, hogy az új prózának kritikákban is megalapozott értékrendje alternatív szövegkorpuszt jelölt ki a hivatalos irodalompolitikai ellenében, amellyel a kollektív nemzeti szemléletet felvállaló népi irány mintegy újrateremtett egy erőszakosan elvágott tradíciót, vezéralakjai (elsődlegesen Illyés és Németh László) után – mint Szilágyi Márton megfogalmazta –, nem akadt hasonló súlyú tehetségre, s irodalmi listakánonja is többnyire „azonosnak mutatkozott a hivatalos irodalompolitika preferálta, önlegitimációs névsorral. Így arra kényszerültek, hogy az azonos szövegkorpuszon belül mutassanak föl eltérő értékhangsúlyokat, tehát – mondjuk – Adynak, Németh Lászlónak vagy Illyésnek azokat a vonulatait erősítsék föl az önmeghatározás és az eltérés demonstrálása érdekében, amelyet az irodalompolitika nem kívánt magába építeni". E mellett, ezzel némiképp összefüggésben maradt tehát alternatíva az eddig kényszerűségből elzárt határon túli magyar irodalmak néhány emblematikusnak kijelölt alakja által a hasonló értékrendek felfedezése és tudatosítása. Vö. **Szilágyi**, *i.m.,* 30.

[251] Míg a hatvanas-hetvenes évek fordulójának, az „egymásracsúszás" gazdag irodalmi termésének, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának fogadtatását alapvetően csak a részleges tájékozatlanság és a politikai-történelmi elzártság nehezítette, a nyolcvanas évek közepén már a kanonikus érdekek is egyértelműsítik, hogy a heroizált helyzettudatra összpontosító ideológiaformák a forma korszerű ontológiai lehetőségei helyett az „üzenet" esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit vizsgálták.

[252] 1974-ben, második novelláskötete kapcsán például már Pezsgő-díjat kapott. (Az 1971-ben irodalomkritikusok által alapított díj az évtized folyamán egyre rangosabb értékmérő lett, melynek elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves Írószövetségi díjak odaítélését előzte meg!)

[253] Például Kovács István, Mezey Katalin, Kiss Benedek, Győri László.

végezte el, aki éppen az új próza irányzatának elsődleges kánonalkotójaként vált kora egyik legnagyobb hatású kritikusává.[254]

Az elismertetések elsődleges momentuma, az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban, gyakorta az elemzés helyett a közvetlen beiktatást választotta. Persze ez többnyire éppúgy megfigyelhető volt az említett új próza visszhangját kiteljesítők írásaiban, mint az elemzett recepcióban, hiszen az erkölcsi-pedagógiai pátosz elsődlegesen itt is, ott is alapvetően az író tekintélyét volt hivatott nyomatékosítani. Legfeljebb azt a különbséget célszerű hangsúlyoznunk, hogy a kollektivitás-igény feladása nem kölcsönzött arányaiban akkora legitimitást az ilyenfajta módszertan erkölcsi patetizmusának. Mindenesetre egy egész regionális irodalmat helyettesítő, elfedő szerzői listakánon ellenében (talán a tovább élő kánoni rang, hely, tekintély szublimációja által is), az újabb irodalmárgenerációk sem tudtak mindig hatékonyan fellépni. Olykor a csapdahelyzetet felismerő kritikusok, az elhallgatásokon túl, az eszközszereptől távolodva éppen olyan életműveket mondtak, mintegy kompenzációként a paradigmaváltáshoz tartozóknak, amelyek szintén komolyabb kritikusi elemzés nélkül kerülhettek beválogatásra a hipotetikus listakánon újabb formáiba.[255]

A különböző kritikusi diszkurzusrendek személyiség hitelesítette, kivívott tekintélye megtalálható volt mindkét irányzatban. A különböző értékrendek nyilván másként viszonyultak adott problematikákhoz, elveik különbözősége mellett is, az említett Balassa példa viszont csekély próbálkozásnak tekinthető csak a másik értelmezői iskolának a bejáratott gyakorlatával szemben, amennyiben a határon túli szerzők esetében azóta sem mindig sikerült elkerülni a sajátosságokra épülő ideologikus kisajátításformákat. Hiszen, mint Szilágyi Márton írta, az ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó iskolás tekintélyek „a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívántak fölerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. Tisztelet a kivételnek. Ezek a látensen eszközszerepre kárhoztatott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát

[254] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.,* 32. illetve lásd **Balassa** Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.
Bodor külföldi népszerűségét fordításai révén elsősorban Richard Aczel segítette. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk bizonyos novelláinak korai megfilmesítéséről sem, (még jóval az áttelepülése előtt, 1972, illetve 1973-ban Bacsó Béla és Fábri Zoltán által) még ha ezek jórészt visszhangtalanok is maradtak.

[255] Példaként lehetne Grendelt, vagy erdélyi szerzők közül talán – kisebb mértékben – Mózes Attilát, Bogdán Lászlót említenünk. A korban szokványos párhuzamkereséseken túl, mely műveket és szerzőiket magyarországi–határon túli megfeleltetésekben vélte megragadhatónak (a számtalan példából most csak a releváns: Sütő naplóregényét mezőségi *Puszták népé*nek, új *Húsz óra*nak mondják, a mintegy folytatásnak is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* pedig erdélyi *Kháron ladikján*ként aposztrofálják), az újabb irányok is folytatni látszottak e nem túl szerencsés összehasonlítgatást. (Így lesz például Grendel Esterházy felvidéki párja, stb.)

Sütő András és Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak."[256]

Bodor Ádám keserű szavai a korábbi időszakokra nézve is, még inkább megvilágítják a csapdahelyzetet: „Ha erdélyi magyar irodalomról volt szó, itt évtizedeken át mindig ugyanaz a két-három név hangzott el, ezek méltatlan módon elfedték a többieket. Az anyaországi illetékesek mindig valami diszkriminatív leereszkedéssel tekintettek a határokon túlra, megengedve maguknak azt a fényűzést, hogy az odaát keletkezett alkotásokból, illetve szerzők közül szelektív elvek alapján válogassanak. Félelmetesen buta és kártékony dolog volt, ám kétségkívül kényelmes. Kialakultak a kapcsolattartás legitim vonalai, ezekről kényelmetlen lett volna letérni. Egy középszintű magyarországi értelmiségi kellő tájékozottság híján, tudatlan, közönyös, vagy elfogult újságíróknak köszönhetően kénytelen volt beérni az erdélyi művelődés azon kiválóságaival, akiket egy buta, provinciális szemlélet rájuk tukmált. Valahol, egy házban, egy szalonban el lett döntve, ki kicsoda, és ez a dolog természeténél fogva tartotta magát évtizedeken át. Tetszett ez így az elnemzetietlenítő hatalomnak is, mintha az egészet ő találta volna ki. És ezzel akaratlanul is, messzemenően eleget tett természetesen a román hivatalosságok elvárásainak is, hiszen mindez egybevágott azok elképzeléseivel. Nagy megelégedéssel tapasztalták, hogy a kisebbségi művelődés potenciálját az anyaországból is sorvasztják."[257]

Az értelmezésbeli buktatók erős tradicionalitása az irodalomszociológiai, irodalompolitikai feltételrendszer bonyodalmai közt később sem tette mindig lehetővé az egyszerűen kivitelezhető szemléletváltást, vagy akár csak a finomabb artikulációt. Az erdélyi szerzők egyenként különnemű, s egyaránt új minőségeket képviselő alkotásaikban is kompakt csoportként jelentek meg a recepcióban, s ennek olykor máig tovább élő képe egy rosszul értelmezett irodalmi szolidaritás alapvetően hetvenes–nyolcvanas évekbeli hagyományát folytatja.[258]

---

[256] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

[257] Vö. **Bodor** Ádám, *A börtön szaga. – Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*, Bp., Magvető, 2002, 205.

[258] A korábbi meghatározottságok, melyek egy többnyire egyszólamú periódusban, fontosnak érzett szerepértelmezéseik révén válhattak véleményformálókká, túlélni látszottak minden újabb szemléleti bővítést. A korabeli viszonyok mellett, ez némiképp a vizsgált értékrendek „szentsége", sérthetetlensége révén is magyarázható. Aki azokat irodalmi értékekre vonatkozólag is érvényesen fogadta el, mindezt alapvetően kritika nélkül tette. Ennek a feltevésnek értelmében a recepció hangsúlyai az egyre nyíltabb nemzetiségi-politikai destrukcióval (melyben a megsemmisítésre kiszemelt nemzetközösség számára a túlélés vagy a szülőföldön maradás vált egyben az ellenállás egyetlen lehetséges formájává) egyenes arányban vélte kiolvashatónak immár az összes erdélyi műből az említett transzszilván jegyeket. A zárt intertextualitásként működő értelmezési keret sok esetben máig tartó hatása olyan irodalomszociológiai vizsgálódást is szükségszerűvé tesz, amely tekintettel van arra, hogy a kortörténeti, hatástörténeti és kultusztörténeti jegyek egyszerre válhatnak a fogadtatásnak nem pusztán megalapozó, de alapvetően pszichológiai jegyei által továbbörökítő minősítéseivé. Ugyanakkor elsődlegesen figyelmeztetnek művek újraolvasásának, újraolvashatóságának tudatosítását igénylő, azokat végre szűkebb szakmai szempontokból elemző értelmezésekre, illetve ezek hiányosságára.

Elmozdulás?

A mai recepció felől tekintve a vázolt transzszilván-népi-nemzeti örökség, a marxista szólamok közt megbúvó honmentő attitűdök és az olykor megrekedő pozitivista terminológia máig folyamatosan része egyes művek hatástörténetének, s természetszerű, hogy a korábbi alkotások esetén a történelmi-politikai megközelítés hozadékait nem lehet kitörölni, legalábbis a lehetőség szintjén, történeti értékelésük kapcsán, ezekkel ma is számolni kell. S bár ebből kifolyólag is, volt olyan időszak, amikor kétségtelenül igaznak bizonyulhattak a szomszédos államok bármelyikének magyar irodalmára utaló olyan sorok, mely szerint ennek „ma is elsőrendűen vállalnia kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát" – a hasonló megállapítások jószerével már keletkezésükkor, a kilencvenes évek közepén is anakronisztikusnak voltak mondhatók.[259]

Adott történelmi szituáltság mindig legitimálhat bizonyos mértékig olyan helyzeteket, amikor az irodalom kulturális mindenesi szerepkört kénytelen magára vállalni, de e szerepkörök erőszakos jelenbéli fenntartása minden bizonnyal nem veszi figyelembe a megváltozott társadalompolitikai helyzetben az irodalomra is vonatkozó saját létrehozott intézményrendszert és a disztributív társadalomtudományi szempontrendszereket sem. A mai társadalomtörténeti háttérről szóló ismereteink egy árnyaltabb kép kialakítását is lehetővé teszik, amelyben a hagyomány kiegészíthetősége, a történeti értekezésekben sem csupán paradigmatikus választáskényszernek minősül, de egyben saját fenntarthatóságának alapvető szükségszerűsége is lesz. Ezért is lehet feltűnő, hogy a kilencvenes évek legvégén, sőt napjainkban is létezik kitartó védelmezője ez utóbbi feladatorientált álláspontnak (melyben az értelmezői irányultság esetleges változása feltételezett értékvesztéssel párosul még az új alkotásokra nézve is!), holott már a hetvenes években is többen hallatták szavukat a nemzetiségi, kisebbségi, regionális magyar irodalmak értékelésében tett recepcióbeli egyneműsítés, a megszabott tematikai és funkcionális keretlehetőségek, valamint a minőségi engedmények ellen.[260]

Az említett nyolcvanas évek vitái sem léptek többnyire túl a keretlehetőségek pozitivista meghatározásán, holott nem a teljes határon túli magyarság, és annak jegyei

[259] Lásd **Pomogáts** Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3, 246.
[260] Vö. Fried István abszurdnak minősítő megállapítását Bori Imre azon kísérletével kapcsolatosan, mely a jelen irodalmi-irodalomtörténeti tudatát az 1919-es politikai helyzethez igazította. **Fried** István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989, 39.

(például erdélyisége), de a határon túli magyar irodalmiság elméleti alapjainak a vizsgálata maradt gyakorlatilag mindmáig megfogalmazatlan. Tőzsér Árpád a Felvidék magyar irodalmával kapcsolatban ezért írhatta, hogy az utóbbi évtizedekben „irodalomtörténészeink olyasmivel foglalkoztak hát, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Természetesnek vették a »határon túli magyar irodalmak« autonóm létét, azt a valamit, ami már akkor, (a szocializmus bezártsága idején) sem igen volt természetes, most, a határok átjárhatósága, spiritualizálódása korában meg egyenesen szembeötlő a problematikussága."[261]

Pedig Tőzsér vitatott nézetei, a könyvét ért kritikákkal is ellentétben, az újabb erdélyi írónemzedékek jelentős részéhez és mozgalmaikhoz hasonlóan[262] nem pusztán arra figyelmeztettek, hogy a nemzetiségi irodalmak autonóm létének módja mára mindenképpen megkérdőjelezendő, de az „egyetlen", „egyetemes", vagy „nemzeti" irodalom fogalmát is szükségesnek tartották felülvizsgálni.[263] Az általam említett ideologikus alakzatok esetleges szűkítő momentumainak, illetve ezek hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek átértékelése, és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ezért válik elengedhetetlenné. (Bár mint említettem, a buktatók kapcsán nem csupán az eddigi értelmezések kiegészítésről, de új módszertani értékkategóriákról van szükségszerűen szó!). Csak ezek által juthat mégis érvényesen kifejezésre, hogy az említett recepcióban milyen szerepet is játszott például a hatalom által elnémított vagy megtűrt, megcsonkított, lappangó kánoniságként a transzszilvanista jegyeket viselő, közösségi-képviseleti értéktudat, (annak minden viszonylagos archaizmusával és anakronizmusával együtt) vagy hogy a politikai korlátok megszűntével mennyiben kell, lehet, szükségszerű-e egyáltalán továbbra is önálló magyar irodalmakról beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként vizsgáló irodalomtörténeti szemlélet számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet. A sajátosságok történelmi meghatározásain túl, az etikai-képviseleti szerepvállalásokhoz, a 'küldetéshez' ragaszkodók értékelmélete viszont (a többszínűség, vagy a rész-egész viszony hangoztatása mellett is) olyan anomáliákkal járhat, amely nem kerülheti el az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedében született írások értelmezésekor a 'kisebbségi létdokumentáció' kategóriáiban való különálló gondolkodást, s a muzeális értékeknek kijáró hangsúlyos történeti értékelést.[264]

[261] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998, 50.
[262] Például az Éneklő Borz vagy az Előretolt Helyőrség szerzői körében.
[263] Jogosan kérdhette: „mi van a nyelv határai és a nemzet határai közötti terra incognitában?" Vö. **Tőzsér**, *i.m.,* 51.; A kérdés – ugyan más formában – de már az említett Önszemléleti vitában, 1982-ben is elhangzott. Ezredvégi aktualitása egyben a problémák megoldatlanságát is jelzi. Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.
[264] Mely azt a látszatot keltheti, mintha egy kisebbségben születő irodalom nem is lenne más, mint kisebbségi problematikát, s humánideológiai referenciákat tárgyaló irodalom.

A terminológiai tudatosság mellett mindenesetre nemigen célszerű merev kategóriákban gondolkodnunk, és az egymástól sokszor eltérő tudatossági fokú korszakok, életművek nemzeti/nemzetiségi szemléletét egybemosnunk, vagy a különböző régiók egyneműnek tételezett irodalomeszményét kivetítve általánosságban értékelnünk a határon túli magyar irodalmi törekvéseket. Annál is inkább, mert az irodalomközi folyamatok dinamizmusát szem előtt tartva, a szükséges régióspecifikumokra való következtetések sem tüntetik majd el például az erdélyi magyar, illetve a magyarországi nézőpontok jó néhány eltérését. Az egymás mellett megképződő, egymást kiegészítő és sokszor szükségszerűen egymást nem pusztán formáló, de kizáró kánonok kaleidoszkópszerű elrendeződéséből létrejövő (nemzeti alapú, regionális, osztály jellegű, korszakokhoz kötött vagy célelvű paraméterein túlmutatni is tudó) irodalomszemlélet nemcsak megfontolandó, de igen termékeny is lehet.

Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma

Ha a kor említett irodalomtörténetei többes magyar irodalmakat hoztak is szóba, saját alkalmazott történeti dialektikájuk kapcsán valójában nem egyenrangú magyar irodalmakat írtak le, így a különböző országokban születő magyar irodalmak hallgatólagos s olykor utópisztikus egységképe éppen a megmaradás elemi feltételeinek a látványos javulásakor, annak legreménytelibb pillanataiban, az 1989-es fordulatot követően erősödhetett fel ismét. A kényszerű különállás kulturális fejezeteinek a lezárásával a sebek is jól láthatóan más fényben mutatkoztak meg, az egységnek viszont csak jelképes helyreállását jelentette, hogy 1990 legelején a Magyar Írószövetség tiszteletbeli tagjaivá nyilvánították a határon túli magyar írókat.[265]

A történelmi korlátok megszűntével a felszabadult játéktér olyan nagyfokú differenciálódást vont maga után, amelyben a társadalmi-történelmi helyzet már nem viszonylagos értékképzőként, hanem egyszerű adottságként funkcionált. Az összmagyar irodalomban való gondolkodás lehetősége mellett teret kaptak azok a szemléletbeli differenciálódást nyújtó irodalomelméleti hatások is, amelyek nagyrészt magyarországi közvetítéssel a kisebbségi besorolást keresztező tényezőket is felerősítették. (A csak részben újonnan kialakuló, irányzatok szerint megoszló folyóirat- és könyvkiadói struktúra is ezt erősítette.) A magyar nyelvterületen való szabad mozgás a korábbi évek abszurd

[265] Göncz Árpád, az Írószövetség akkori elnök – az 1989-es közgyűlés által elfogadott alapszabály értelmében – jelképes gesztusként ajánlotta fel 1990-ben a Magyar Írószövetség rendkívüli tagságát a határokon kívül élő magyar íróknak, méghozzá „az egyetemes magyar irodalom egészséges vérkeringését” helyreállítva és kapcsolatainak szervezett biztosítása érdekében.

léthelyzeteire a fiatalabb nemzedékek által megfogalmazott kritikát is erőteljesebbé tette. Akik korábban programosan más, például posztmodern költészetbe kezdtek, mintegy tiltakozásul a társadalmi küldetésvállalás helyett, immár saját intézményi keretben is gondolkodhattak.

Az 1989-es történelmi változásokat követően megvalósulni látszó képletes egység egyéb ideológiai nehezékektől lett terhes az évtized folyamán, s mára jóformán ismét felerősödni látszik Erdélyben az a nézet is, mely szerint a különálló, részben új hagyományokkal rendelkező irodalmi életnek mégiscsak van valamiféle kényszerű sajátsága, ha egyebütt nem, hát a különböző olvasatok szintjén.[266] A napi politika irodalmi értékítéletekbe való beszivárgásának számtalan esete ráadásul ma is felsorolható,[267] amelyek egy újfajta ideológiai csapdahelyzetet teremtve távolodnak el ismét az esztétikai megítélések irodalmi jellegétől.[268] Ami kétségtelen, az bizonyára az olvasatok másságának a kérdése, amely akár a teljes kelet-közép-európai irodalomra nagy általánosságokban is megfogalmazható lenne. Éspedig úgy, hogy a meghonosodott demokráciában élő nyugati olvasó számára nem, vagy csak nehezen dekódolható a kelet-közép-európai valóság irodalmi ábrázolása, mert a szövegben szervesített valóságreferenciákat képtelen értelmezni, illetve saját életminőségének tükrében valószínűleg nem érzékelheti azt az elemi létveszélyeztetettséget, amelyet ezek a referenciák magukban hordoznak.[269] Az ilyenfajta befogadói elkülönböződés ugyanakkor éppen az erdélyi szerzők újabb generációja számára nem jelentette azt, hogy kényszerűen belebonyolódjék a terminológiákba, s abba, hogy van-e egyáltalán értelme a felosztásoknak.[270] Hangsúlyozandó, itt fontos szerepet játszott az is, hogy az Erdélyben élő vagy akár onnan elszármazott szerzők is szerették volna levetni

---

[266] A kényszerű különolvasatok hangsúlyozói, ha a Németh László-i *külön irodalmi* szentenciát nem is fogadják el, az utóbbi évekbeli utópisztikus szellemi egységnek a gyakorlati kudarcára is hivatkozva mondják, hogy a regionális magyar irodalmaknak külön olvasatuk van. Legalábbis valami ilyen kell, hogy legyen, az erdélyinek például azért, mert „Az erdélyi magyarság a 20. század második felében Európa legkisebb népei közül való: szabadon választott elöljárói nincsenek, önrendelkezése problémaként sem vethető fel, tulajdonából kiforgatták, anyaországa igyekszik nem tudni róla" – s mindez tárgyiasul valahol a művekben is. (Vö. **Vida** Gábor utószavát **Mózes** Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974–1990*, [Marosvásárhely, Mentor, 2004] című kötetéhez.)

[267] Például a 2004. decemberi 5-i sikertelen népszavazás kapcsán.

[268] Egyetlen példa a kiszólásokra: Duma-István András moldvai csángó-magyar költő műveit értékelve Sántha Attila írja: „a [kivándorlás] mely – a jólétüket a 'románoktól' féltő anyaországiaknak mondom – véletlenül sem Magyarországra, hanem Itáliába, 'Szpániába', Izráelbe irányul". Vö. **Sántha** Attila, *Könyv a fény jegyében*, in Székelyföld, 2005/7, 91.

[269] Nem véletlenül emlékeztetett éppen Mózes Attila még 1990-ben Csiki László könyvéről szóló kritikájában, hogy Európa nyugatibb fele Marquez *Száz év magány*át is 'mágikus realizmusnak' titulálta. „Ezek szerint Csiki László regényei 'mágikus szocialista realista' művek? Na ne vicceljünk! Nincs itt semmiféle mágia, hacsak a tébolyt nem számítjuk annak!" Vö. **Mózes** Attila *i.m.*

[270] Ahogyan Tőzsér a Felvidéken, Mózes Attila Erdélyben szögezte le: „Külön erdélyi irodalom márpedig nincs!"

magukról azt a triviális terhet, miszerint ők elsősorban erdélyiek, s csak másodsorban szerzők!

Egy nemrég megjelent filozófusi „töprengés" furcsamód amellett, hogy leszögezi, különálló délvidéki magyar irodalom bizonyosan nem létezik, s hozzáteszi „Tényekre támaszkodva azt mondhatjuk, hogy viszont magyar irodalom a Délvidéken kétségkívül van!", a megállapítás logikájában mégis éppen az erdélyi magyar irodalomra, mint különálló egységre[271] hivatkozva vet fel olyan anomáliát, amely a *belülállás* vagy a *kívülrekedés* logikátlanságait ez utóbbi javára kényszerül eldönteni. Az egyéb határon túli régiókkal szemben ugyanis több esetben is megfigyelhető, hogy Erdélynek a történelmi, kulturális meghatározottságaira, múltjára, művészetére, önálló államformájára és státusára támaszkodva hivatkoznak valóban meghatározóbb egységre, különállásra vagy akár önállóságra is. Ennek a látszólagos, az irodalmi életben igencsak elterjedt tévhitnek pedig könnyű az olvasatok természetes különbözőségét vagy a történelmi, politikai, társadalomtörténeti valós különállást egy szükségszerűségből autonómnak tételezett intézményes irodalomeszménnyel összemosni.[272]

Sokatmondó mégis, hogy míg Magyarországon a szellemi élet irodalmi vonatkozásai elsődlegesen járultak hozzá ahhoz a társadalmi-politikai változáshoz, amely a nyolcvanas évtized legvégére a magyar társadalomban végbement, addig a társadalmi küldetés és a közösségi megszólalás érvényességét éppen ezek a politikai-társadalmi átrendeződések hatálytalanították, s az érvénytelenítő irodalomtudományi szemléletváltásban az ideológiai távlatoktól szabadulva elsődlegesen a nyelvkritikai szempontokat állították előtérbe. A határon túli magyar irodalmak értékelésében és az irodalomtörténeti munkákban paradox módon mégsem tekintették érvénytelennek semmilyen hivatalos fórumon a társadalmi-politikai változások következtében kialakult helyzetre továbbra is a hetvenes–nyolcvanas évtized értelmezői gyakorlatát alkalmazni. A terminusok részben történő átértékelése mellett,

[271] „Az erdélyi irodalom meglétét, úgy gondolom, nem tagadja senki. Van külön magyar irodalom Erdélyben: erdélyi jelleggel, erdélyi 'ízekkel', színekkel, nyelvezettel, olyasféle tájakkal és emberekkel, melyek nem lehetnek sehol másutt a világon". Lásd **Hoppál** Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

[272] Létezett Trianon előtt is külön erdélyiség, s külön erdélyi iskolák mindig is alakultak, ahogyan a tudomány világában is gyakorlati szükségszerűségből jöttek létre korábban is erdélyi intézmények (például az Erdélyi Múzeum Egyesület az Akadémia mintájára), de csak igen erős megszorításokkal beszélhetnénk önálló, autonóm erdélyi filozófiáról, színházról, vagy természettudományról. Az irodalom fogadtatásbeli önállóságának a kiemelt hangsúlyai részben annak köszönhették létjogosultságukat, hogy a kényszerű trianoni határokat elsőként az irodalom törte át (kezdetben lírai költőivel, később a történelmi regénnyel). Itt sem feledhető, egyszerű példaként, hogy Erdély különállásának irodalmi hangsúlyai leginkább csak a tematikák szintjén jelentkezett. Sem a nyelvi, sem a (próza)poétikai hagyomány irodalmi vetületei, sem az intézményi háttér, de még a befogadók terén sem beszélhetnénk önállóságról. Az *Erdélyi Helikon* olvasóinak igen jelentős része a két háború közt is Erdélyen kívül élő volt, mint ahogyan a lap is kormányzati támogatást kapott.

esetleg helyett, nem valósult meg egy módszertanbeli olyan szemléletváltás, amely jellemezte a magyarországi újabb irodalmi értelmezésalakzatok megnyíló pilléreit és csomópontjait.

Irodalom és társadalom

Az irodalomnak társadalmi tevékenységként való feltüntetése manapság ismét nem áll távol némely újabb nyugat-európai irodalomtudományi elgondolástól, olyan művészeti meghatározottságoktól vagy kontextualista kultúravizsgálattól, amelyik csakis egyéb kulturális szegmensekkel összefüggésben kívánja szemlélni magát az irodalmi történés hatásmechanizmusait. A kultúrakutatás mai álláspontja szerint is célszerű viszont különbséget tenni a kényszer szülte, szubjektívnek is mondható értelmezések legitimációjának (leginkább csak külső tényezők megszabta játékterének) elfogadása és a valóban pozitivista örökségnek tulajdonított önérték rendíthetetlenségébe vetett hit által beszüremkedő szövegértés máig továbbélő igénye között, amelyben immanens és spekulatív szövegi létmódok értékellentéte lappanghat. Az elemzett értékelvek utólagosan valóban tételezhetők lennének az egyfajta olvasat, a szubjektivitás gondolatiságában is biztos tudást igénylő, arra kizárólagos igényt tartó, de a mai értelmezéshorizontokban már legfeljebb (a sok közül) egyetlen értelmezésmomentumnak a kiváltságok nélküli státusát hordozó szövegértés történeti módozataiként. Csakhogy az intézményesített, formális-kanonikus kritika legkevésbé sem szövegközpontú eljárásai miatt, ennek a filológiai helyett többnyire gondolati alátámasztású módszertanában szükséges felismerni e szövegértésben a szövegnek azon horizontjait is, amelyekben az irodalmi-társadalmi konnotációitól függetlenül is, az mint eleve pozitív léttel elgondolt tény „ment elébe saját megállapíthatósága ismérveinek”.[273] Az oksági meghatározottság magyarázó erejének a túlértékelése az elemzett korszakban ugyanis végig ott lappang a kisebbségi/nemzetiségi/regionális irodalmak magyar (nemzeti) irodalomba, irodalomtörténetbe való integrálhatóságának kérdésfelvetésekor. A jelzők determináltsága pedig a megértő észleléstől függetlenül alakíthatott ki olyan regisztereket, amelyek feltöltése a kulturális, etikai, morális vagy éppen helyzettudati ismereteket, az esztétikai értékelést megelőző momentummá avatták. A szűk, egysíkú diszkurzust persze az egyéni szerepek és emberi, szakmai kapcsolatok, kapcsolatrendszerek is nagymértékben befolyásolták. A nyolcvanas évek Magyarországán gyakorlatilag azonos szempontrendszerű kritikai értésmódból értelmezték, láttatták, elemezték az egyes határon túli életműveket, ugyanakkor nem állítható, hogy mindig okkal maradtak volna majdhogynem teljességgel

[273] Kulcsár Szabó Ernő kifejezése. Vö. UŐ, *Az új kritika dilemmái, i.m.,* 64.

csöndben (sokszor hallgatásukkal demonstrálva) mindazon szerzők és iskolák, akik ellenvéleményüket, minőségi és módszertani kifogásaikat szintúgy egy politikai-ideológiai helyzet miatt látták jobbnak nem hangoztatni.[274]

Kulturális emlékezet

A modern művelődésesztétikák és szociológiai társadalomelméletek a kultúrának képzésen történő hagyományozhatósága mellett, a kulturális kánoniság legitimációjának fenntarthatóságát gyakran a kisebbségi irodalmakat is érintő hagyomány és kultúrafordítás kettősében, azaz folyamatos újraértelmezési keretben vélik magyarázhatónak. A kulturális emlékezet megszabta textuális térben nem arra emlékszünk, ami le van írva, hanem ami a leírt sorok mögött van, s ami mintegy szükségszerűen behatárolja azt az időkeretet, melyben a kulturális emlékezet saját formáit még aktívan fenn tudja tartani. Ha az irodalmi hagyomány formáinak szükségszerű újraértésében az értékmentés mintegy fordításhoz hasonló rekonstrukcióját feltételezzük, a fordításanalógia és a hagyomány mindenkori viszonyának állandó értelmezésre szorultsága arra is rávilágíthat, hogy egy szélesebb kontextusban a hagyományban tételezett irodalomszemléletünk szűkebb vagy tágabb formáiról, végsősoron a kulturális emlékezet általi különböző irodalomszemléleteinkről és normáinkról van szó. Ezeknek a közelmúltra vonatkozó kódjai (a maguk letisztázatlan terminológiai determinizmusában, s a korban oly elterjedt, említett virágnyelv problematikussága révén) határozzák meg a hagyományozhatóság aktuális sikerességét.

[274] Bár a kánonkommentár összetett kérdésköre szempontjából az irodalomtörténeti ignorálások szerepe sem meríthető ki csupán egyszeri tagadásuk vagy kritikájuk révén, bizonyos emblematikus életművek esetében a kérdés máig érvényesen megmarad: mennyiben lehet más dimenzióban is szemlélni például Tamási vagy Nyírő műveinek, esetleg éppen Sütő életművének azon tartalmi meghatározottságait és sokszor kultikus jegyeit, amelyek legitimitásukat nagyrészt egy történelmi kor meghatározottságaiban, szükségszerűségében, kényszerében vagy éppen tiltásában kapták? Nyírő József sokáig Tamási mellett talán a legnépszerűbb erdélyi szerző volt Magyarországon, s ma az egykori kortárs Wass Albert látszik átvenni e népszerűségi helyet. Mindkettőjüknek két-két életműsorozata létezik, melyből egyik Erdélyben, másik Magyarországon kerül kiadásra. 1945 előtt, Nyírő művei mind az Erdélyi Szépmíves Céh, mind a budapesti Révai Könyvkiadó jóvoltából igen nagy példányszámban kerültek az olvasók kezébe. Nem mellékes szempont, hogy Nyírő 1940-ben Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után, a magyar országgyűlés tagja lett, és megkapta az egyik legnagyobb magyarországi kulturális kitüntetést, a Corvin-koszorút is. Az ő elbeszélései nyomán forgatták Szőcs István rendezésében a korszak egyik legnagyobb hatású magyar filmsikerét, az *Emberek a havason*t, amely a Velencei Filmfesztiválon nagydíjat kapott. Ugyanakkor Nyírő után ma Wass Albert hihetetlen sikeréről, népszerűségéről nem állítható bizonyosan, hogy csupán előző korszakbeli betiltása, cenzúrája miatt lenne az olvasottsági listákon egyértelműen vezető helye. Wass egyfelől annak az erdélyi arisztokráciának a képviselője volt, aki társadalmi rangját és szerepét kötelezettségek forrásának is tekintette, másfelől közönségsikereit ő eleve csak a harmincas évek derekán aratta. Az Erdélyi Fiatalok mozgalmában részt vállaló szerzőnek erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata s több kiadást is megért riportkönyve miatt (*Jönnek!* címmel, melyben érthető örömmel fogadta a honvédség észak-erdélyi bevonulását) 1944-től menekülnie kellett. Korabeli fogadtatása, mint írtam, nem volt kirobbanónak mondható, bár az 1934-es *Farkasverem* Baumgarten-díjat is kapott! Az irodalom társadalmi funkciója, küldetése és megélhető szerepe tehát (amelyet a későbbiekben éppen a sütői életműben vizsgálok), az irodalmi siker kánonformáló tényezője mögött egy meglehetősen összetett társadalmi-lélektani folyamatot is rejt.

Áthallásos vagy kettős beszédet alkalmazó, politikai célzatú művek esetén ráadásul a konnotációk vagy a hasonló alaphelyzetből értelmezett képzettársítások, a másodlagosnak tételezett voltukban mint a normalitástól, konvencióktól, mindennapoktól eltérő, elváló jelentésszegmensek csak egy matematikailag-logikailag lecsupaszított szabályrendszer értelmében lennének képesek igazolni ilyenfajta másodlagosságukat. A konszenzus – abszurd módon bizonyos sarkított irodalomtörténeti helyzetekben, irodalompolitikai behatároltságuk, netán tiltásuk folytán – vonatkozhat egy fordított jelentéssíkra is. Ebben, a cenzoriális viszonyok ismerete által, a hipotetikus sensus litteralis, művészeti vagy tudományos viszonyrendszeréből éppen a köznyelvi „denotátumra" utalhat vissza. A mindenki által felismerni vélt jelentéssík viszont éppen a kollektív értelmezésekben uralkodóvá váló szűk narratív lehetőségek által lesz ismét elsődleges (majdhogynem kizárólagos!). Az ilyen értelemben nyert konnotatív konszenzus pedig a rekonstrukcióban egy megfordított hermeneutikai alaphelyzetben keresheti literális jelentésének denotatív stabilitását. A kimondatlan konszenzus alapján a lehetséges jelentéssíkból gyakorlatilag egyetlen értelmezést kereső, lehetővé tevő szövegértés nem jelent természetellenes gyakorlatot, csupán végzetesen a szerzői intenció felfedésére irányuló, meghaladott vagy történetiségében komolyan megkérdőjelezhető olvasásmechanizmusra szűkíti az ilyen művek értelmezéstörténetét.[275]

Tálentumok

Ki tudunk-e tehát egy ideologikusan tagolt irodalomértelmezési horizontból lépni? Mennyiben szükségszerű ennek a bekövetkezte? Mielőtt továbblépnénk a konkrétabb, életművet közvetlenül is érintő elemzésekhez, érdemes emlékeztetni: ahogy az egységes kánonmodell sem szükségszerűen kizárólagos vagy megváltoztathatatlan, úgy a pluralisztikusabb, többszólamúnak kikiáltott kánonmodell sem szükségszerűen befogadó vagy toleráns. Így ami változásnak tűnik a kanonikus értékrendben, sokszor valóban csak a szemléletben, jobb esetben a módszerekben való változásigényként írható le. A regionalizmusban megrekedő alakzatértelmezés ugyanis csak a meglévő kereteket fenntartva, a listákban való változ(tat)ást tekinti elsődleges feladatának. Valós szemléleti változás viszont, terminológiai akadályokon és leszűkítő értelmezéseken túl is, csak ott és akkor következhet be, ahol és amikor a kulturális emlékezet közvetítette értékeket, így az irodalmi műveket is, minden ideologikus értelmezésükkel, értelmezéstörténetükkel együtt úgy

[275] Vö. néhány kései Sütő-színművet vagy -esszét, ezek nyelvének s nem utolsó sorban társadalmi tett-értékének a korban elvitathatatlan sikerét, erejét, népszerűségét.

minősítjük változónak és felülvizsgálatra érdemesnek, hogy közben nem kívánjuk azt teljességében a saját történetiségén kívül szemlélni. Akik a történeti szempontokon és szükségszerűségeken túl viszont továbbra is a kisebbségi irodalmak önálló feladatairól kívánják meggyőzni a képletesen egyetemes magyar olvasóközönséget, azok az irodalomtörténeti fejtegetésekben nem pusztán a különbözőség minőségi jegyeit, de eleve különálló minősítéseket és rangsorokat szorgalmaznak.

Geertz nem véletlenül állította, hogy az ideológia társadalomtudományokban elfoglalt helye alapvetően pejoratív, s hogy éppen ebből kifolyólag, ennek vizsgálata egy olyan közösség vizsgálatát jelenti, akik gondolkodásukban „valami gyanússal", valami eltérővel, „intellektuális tévedéssel" léptek kapcsolatba.[276] Csakhogy a vallott ideológia által – a Mannheim-tanítványnak tekinthető Werner Stark szerint[277] is – az ideológus nincs tudatában ennek a tévedésnek, minthogy nem megtévesztésből, de akaratlanul és öntudatlanul cselekszik. Vagyis hisz saját ideológiájában. Az ideológia bármelyik formája éppen ebből nyerheti igazi perszisztenciáját – azáltal, hogy bekeríti a közéletet, s behatol az egyes emberek szemléleti világába, méghozzá úgy, hogy autoriter formákat hoz létre.

Az ideológia vizsgálata tehát egyrészt az „intellektuális tévedés" okainak, kialakulás-feltételeinek a vizsgálatával kell hogy együtt járjon. Ezeknek a vizsgálatoknak az időszerűsége ugyanakkor egy meglévő diszkrepanciát emel az előtérbe, mert az ideológia kérdése, felismerhetősége leginkább csak akkor merül fel, amikor az emberek széles körben elfogadott nézetei, gondolkodásuk ideologikus alakzatai, vagy kulturális memóriájuk bizonyos formái és a tudományos diszkurzusok megszabta értelmezésformák közt erős eltérés mutatkozik meg. A többrendszerűség-elmélet ezért állíthatja, hogy adott ideologikus sémák, elfogadott értelmezési stratégiák, kanonikus diszkurzusok, egy szélesebb közönség által még sokáig erőteljesen képviselhetik, éltethetik hatásukban tovább az olyan rendszereket és értékelveket, amelyek időközben már rég elmozdultak, a perem felé tolódtak a kánoniság képletes középpontjából.[278] S az említett diszkrepanciához kapcsolódóan ezért beszélhet az erdélyi magyarság utolsó félszáz éves történetét kutató fiatal történész, Stefano Bottoni „dokumentálható valóság" és egy kisebbség vallott ideológiai szereposztása között húzódó értékelméleti szakadékról is.[279]

---

[276] **Geertz**, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in UŐ, *Az értelmezés hatalma*, vál. **Niedermüller** Péter, Bp., Osiris, 2001, 30.
[277] Vö. **Stark**, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.
[278] Even Zohar megjegyzése rendkívüli módon jellemzi a sütői életmű aktuális hatástani állapotait is. Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *i.m*.
[279] Lásd **Bottoni**, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18.

Hogy a kisebbségbe szakadt magyar *irodalmak* hány-hány 'tálentumot' kaptak, s hányat voltak/lehettek képesek ezekből (szűk lehetőségeik szerint) felmutatni, az alapvetően történeti megítélésükből is táplálkozik. Folyamatos nemzetiségi, s így közvetetten ideológiai-politikai jegyeiknek, feladatvállalásuknak túlhangsúlyozása viszont felülírna minden olyan közös érvet, mely egységes kritikai szempontokat érvényesíthetne egy talán utópisztikus egyetemes magyar irodalomtörténeti képletben. Ennek értelmében eleve fölösleges lenne olyan transzparadigmatikus érvrendszert keresni, melyben összemérhető, összehasonlítható lenne egy-egy irodalmi szöveg, viszont teljességében felülíródna bármely, az irodalomtörténeti szempontok jelenre utaló vizsgálódási módszertana. Az erdélyi irodalom nagykorúsodása immár egyértelműen történelmi tapasztalat, különállása viszont aligha tűnik a jelen irodalmi vizsgálódásai felől célravezetőnek.

Az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatásának történeti alakzata kétséget kizáróan meghatározó jegyeiben formálja ma is bizonyos irodalomszemléletek értekezési stratégiáit. A sajátnak vélt észlelésmód abszolutizálása helyett a szövegek ismételt megszólíthatósága érdekében a folyamatos ideológiakritikai fenntartások szemléletét az igencsak összetett, olykor kényesnek mondható alakzatokra is érvényesítve, a teljes ideológiamentesség lehetetlenségének tudatában célszerű csak megkísérelnünk. A mai szükségszerű átértékeléshez ezért nyilvánvalóan szükség van egyrészt a történetiség elismerése mellett azokra a nem csupán módszertani, de merőben más, a korban szükségszerűnek mondható korlátokon és gyakorta a magunk által vont (kvázi szakmai) határokon való elvi felülemelkedésre is, melyet egyébiránt a szépirodalom már az utóbbi másfél évtizedben nagyrészt maga nyomatékosított és végzett el. A kritikusi tekintélyek, a történelmi helyzet, az irodalompolitika vagy éppen az opponáló autoritás hitelesítette értékrend az irodalomtörténeti recepcióban mára gyakorta csak szikár névsorrá zsugorodott. A listakánon eleve determinált kizárásaiban, dédelgető, morális instanciákhoz kötődő hódolati aktusaiban, s a maga jelentéskorlátozásaiban, alapvetően két attitűdöt éltet ma is, hiszen a szükségszerű bővítés mellett a mindenkori értelmezés a korábbi panteont valóban a maga történetiségében, egy korszak emlékműveként is szemlélheti. Mind a szépirodalom, mind az értekezőpróza úgy tisztázhatja saját helyzetét és viszonyulását ehhez a még érezhető közelségben lévő hagyományszegmenshez, ha valóban kritikus távlatot talál az itt bemutatott jelenségekhez. Az említett buktatók problematikusabbá, adott esetben igen nehezen megkerülhetővé tehetik, de bizonyosan nem szabad, hogy leállítsák, megtorpanásra késztessék kritikus vizsgálódásainkat.

IV. A Sütő-recepció alakulásrendje és anomáliái.

(Kultikus távlatok felé…)

„Az embereknek a cél tisztasága ellenére nincs szükségük az általuk nagy morális jelentőséggel felruházott hiedelmek érzelmektől mentes elemzésére; és ha ők maguk mélyen ideologizáltak, akkor egyszerűen képtelenek elhinni azt,

hogy a társadalmi-politikai meggyőződés kritikus témáinak pártatlan
megközelítése más is lehet, mint skolasztikus ámítás."
(Clifford Geertz)

„Félrevezet a kérdés, igaza van-e vagy sem annak, aki értékel egy művet.
Sokkal érdemesebb arra válaszolni, miért, milyen kánonok
alapján fogalmaztak meg ilyen vagy olyan ítéletet."
(Szegedy-Maszák Mihály)

Prológus

Az eddig tárgyalt problémakörök szinte kivétel nélkül jól kivehetően összegződnek Sütő András életművének alább tárgyalt receptív konstrukcióiban. Az életművet körülölelő problematikák alapján az alábbiakban mégsem kívánom a teljes befogadás-történetet időszerű előrehaladtában, folyamatában vázolni.[280] Helyette azokat a mozzanatokat igyekszem felvillantani, amelyek az erdélyi irodalomkép korabeli origójába helyezett életmű recepciójának vázolt kisiklásaira tudatosan vagy elfogultan, kényszerből vagy jóindulatból, de kétségkívül hatással voltak. A kánoni érdek, a tájékozatlanság és az érzelmi-pszichológiai vetületek adta egyszólamúság momentumait a fogadtatás összetett mechanizmusainak szembesítésében vélem megragadhatónak, a konkrét történeti-politikai helyzetlehetőségekhez és paradox létállapotokhoz viszonyítva tárgyalhatónak, amelyek itt kiegészülnek egy újabb mozzanattal, a szerzőség elvének önkanonizáló eljárásaival is.[281]Nem célom egyes művek anomáliákkal teli újraolvashatóságának jövőbeli esélyeit latolgatni, amelyek csak egy tudatosan vállalt, szintén ideologikus alapállásból értelmezhetnék újra az említett életmű szerzőség által behatárolt szövegszerű stációit. Helyette azokat az irodalomszociológiai, és leginkább irodalomtörténeti kultuszkutató érvrendszereket hasznosítom, amelyek a kánonelméletek eddig is vázolt alapállásai mentén jelölhetik ki az értelmezés korábbi kötöttségeinek esetleges buktatóival szemben azok lehetséges feloldásait.

A recepció magyarországi alakulásrendjének bemutatásával tehát nem egy képletesen teljes befogadás-történetnek a lépcsőzetes nyomon-követése a célom, mintsem az életmű azon csomópontjainak a megjelölése, amelyek eszmetörténeti kisajátítása túlmutat az irodalomtörténet-írás értekező és értékelő álláspontjain, s egyben az előző fejezetekben

[280] Az értekezés címe értelmében nem magát a Sütő-recepciót, a 'fogadtatás menetrendjét' kívánom részleteiben bemutatni, mint inkább alakulásrendjének azokat a kánoni stratégiáit megvilágítani, amelyek egyfelől szimptomatikusak lehetnek a részben már eddig is tárgyalt problémakörökre, másfelől a kánont építő/fenntartó diszkurzus általános irodalomeszményét világíthatják meg. Bennük azokat a szükségszerű gócpontokat is érintem, amelyek egy funkcionális kánon reprezentatív életművét mára leginkább csak történetiségében engedik szemlélni.

[281] A 'self-image' és a 'szerzői névaláírás' retrospektív kanonikus mozzanatait leginkább a kultuszképző törekvések eljárásaiban szemlézem.

ismertetett alapvetéseknek mintegy esettanulmányi igazolására is szolgálhat. A következetlenségek a kánoni érdekérvényesítésben azt is szükségessé teszik ugyanakkor, hogy az életút, s olykor az életrajz azon meghatározó mozzanatait is tárgyaljam, amelyek befolyással voltak a kialakult, kialakított Sütő-kánon divatszerűségének kultusszá formálódására.

Magától értetődik, hogy nem az olyan irányú ismertetéseknek, irodalomtörténeti feltárásoknak a bárminemű megkérdőjelezése a célom, amelyek végre az Erdélyben születő irodalmat valóban közelebb hozták a magyarországi olvasóközönséghez. Még csak nem is értelmezésmódok létjogosultságát vonnám kétségbe, hiszen a történeti hatást és a művészi értéket nem lehet a kizárólagosság függvényében szemlélni. Kétségtelen viszont, hogy a történetírás érvek és ellenérvek szembesítését is igényli, s ha az egyik mozzanat szándékoltan kimarad belőle, a hatástani-értelmezésbeli folyamatok a legcsekélyebb jelét sem mutatják majd az el nem érhető, ám célként, szükségszerűségként mégiscsak megfogalmazandó objektivitás történeti szempontjainak. Mert a különböző irodalomtörténészi szemléletek, az eltérő nézőpontok saját véglegességükre ugyan sohasem tarthatnak igényt, viszont nagyon is szimptomatikusak lehetnek arra a korra, melyben megfogalmazták őket. Ezért is lehet sokkalta fontosabb maguknak az okoknak az egyszerre hatástani és filológiai feltárása egy ilyen „zárt" kanonikus életmű esetén, amely az árnyalatok, vagy az olykor igencsak eltérő vélemények, szembeötlő aránytalanságok létrejöttét is egyetlen rendszeren belől tudja még kijelölni. A mai Sütő-kánon ambivalenciáját ugyanis éppen az okozza, hogy egyszerre áll szemben két olyan feltétellel, amelyekről kénytelen tudomást venni: az evidens előértelmezettséggel és a feladatnak tekintett értelmezéssel.

Kivételes hely

Ha a hetvenes, nyolcvanas évek magyar irodalmi kánonjának, de akár kánonjainak is, a hatalmi irodalompolitika ideológiai hatásain túl vagy azok mögött, létezett külön erdélyi magyar irodalomra vonatkozó része, fejezete, elképzelése, vagy kiemelt státusa, annak egyértelműen Sütő András életműve állt a középpontjában. Magyarországi fogadtatásával kapcsolatosan monográfiájában Bertha Zoltán is elismerte, hogy „(…) a magyarországi köztudat felületesen tájékozott része a hetvenes évek elejétől sokáig szinte csak övele tudta azonosítani az erdélyi magyar irodalmat".[282] Az olvasóközönség mellett a hivatalos recepció kitüntető figyelme is egyértelműen Sütőt látszott a kortárs erdélyi irodalom origójába

[282] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 14.

helyezni, többek között ennek hatására születhetett meg személyéről, munkásságáról az első határon túli magyar alkotóról engedélyezett monográfia az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A magyar irodalom utóbbi fél évszázadában megújuló hagyományvonalak közül alighanem az irodalomesztétikai fogalmakkal nehezen körülírható irányzatok azon ötvözete keveredik Sütő életművében, amelyik az irodalmi-művészeti, illetve a szociális-nemzeti intenciókat egyaránt hasznosítja. Az életmű magyarországi fogadtatásának egyedülálló rangot biztosító, nyomatékosító értékítéletei egyszerre találták meg benne a küldetéses irodalomeszme folytonosságát, a népi írók vonalának, kollektivista, társadalmi elkötelezettségű közíróságát (melyre a művészi és politikai szerep-összefonódások éppúgy jellemzőek, mint a helyi jelleg, a sajátosság felvállalása) valamint az anyanyelv nemzetiségi, nemzeti kultúrát és öntudatot megtartó morális felelősségét. Ezekhez társultak a hetvenes évektől olvasói igényként is megfogalmazódó ellenállói illetve vátesz-szerepek, amelyek az alkotói szerepfelfogások etikai jelentésessége által is, egy nyíltan még kimondhatatlan korkritikát asszociáltak. Ismertségét, rangját, fogadtatását tekintve az életmű valószínűsíthetően egyetlen más kortárs határon túli szerzővel sem mérhető össze, kiemelt helyét azonban nem csupán irodalmi rangja (majd a nyolcvanas évekbeli magyarországi publikálások, az ismertség és a „játszottság") de a közszereplőség megannyi fokozata is biztosította. Sütő társadalmi-politikai szerepvállalása, a közéleti szereplés „rituális" eseményei is nagymértékben járultak hozzá ahhoz a kultikus Sütő-kép kialakulásához, amelyik a nyolcvanas évek közepétől, s majd a rendszerváltást követően kiemelt hangsúlyokkal formálta meg az íróságon túllépő személyiség emblematikusságát.

Az életmű irodalmi eredményeit méltató első magyarországi összefoglalás, akárcsak a hetvenötödik születésnapra összeállított legutóbbi összegző tanulmánykötet szerzői-szerkesztői véleménye szerint a Sütő-művek „az erdélyi magyarság létjogának, értékének, sajátosságainak védőiratai" méghozzá az esztétikai megalkotottságuk, a művészi autonómiájuk és az erkölcsi tartásuk alapján.[283] Ugyanitt egy korábbi írás szerint „Sütő András munkásságával az erdélyi magyarság szellemisége szerzett magának polgárjogot az egyetemes magyar irodalomban és hitünk szerint az emberi egyetemesség színe előtt."[284] Az életmű tehát nem csupán önmagának, de az általa képviselt egész erdélyi szellemiségnek szerzett polgárjogot, rangot és megbecsülést. A sajnálatosan túltágított kategóriák és az elnagyolt időkeretek kétségkívül azt igazolják, hogy az 1945 utáni időszak erdélyi magyar irodalmában, a hetvenes évek nyitányát követően Sütő András lett a közmegegyezés

[283] Vö. a *Tanulmányok Sütő Andrásról,* szerk. **Görömbei** András, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 - kötet fülszövegét.
[284] Vö. **Pomogáts** Béla, *Kisebbségi sors és kisebbségi írópálya*, in *Tanulmányok Sütő Andrásról, i.m.,* 395.

elsődleges szerzője. Ennek a folyamatnak a jobb megértéséhez, irodalomtörténeti helyéhez, vélt vagy valós indokaihoz, a „jelenség" komplexitásához, illetve a recepció fokozatainak, irodalmi és nem irodalmi sikereinek a tehetségtől az ikonikus jelig terjedő szakaszainak felvázolásához, nem egyszerűen magát a korszakot célszerű csak vizsgálnunk, de a kornak azt az irodalomértését is, amelyik meghatározhatta a recepciót. A máig jellemző kivételes pozícionáltság történeti indokainak meghatározása, a fogadtatás motivációinak feltárása és bizonyos fokig racionalizálása egyben azt is szükségesé teszi, hogy folyamatosan megkérdezzük, milyen külső vagy belső érdekeltségek, autoriter vagy konkrét hatalmi struktúrák, érzelmi motivációk formálhatták a fogadtatás koreográfiájának szükségszerű vagy éppen esetleges fokozatait.

Eljárásaim két alapfeltevésből indulnak ki, melyek szerint egyfelől már a szépíró fogadtatása is egy meglehetősen leegyszerűsített szemléletet tükröz, olyan életutat épít, amelyben az egyedi Sütő-kép kivételességéhez szükséges életrajzbeli, magatartásbeli attitűdök szelektivitása jelentős következetlenségekre világíthat rá, másfelől pedig erre a műveket övező kritikai visszhangra általánosan is jellemző, hogy túlzottan odaadó és hiszékeny a sütői önéletírás műfajokon átnyúló tételeivel szemben. Sütő a Harold Bloom-i értelemben vett olyan 'strong' szerző, aki művészi érdemei megkérdőjelezhetetlensége mellett saját írói-közírói én-képét nagyon is tudatosan formálta meg. A vallott eszmék és a vállalt szereplehetőségek közt olyan hagyományok folytatója, amelyek élet és irodalom receptív konstellációiban egyként értékelik a művészi és emberi törekvéseket. Ezek értelmében, az alábbiakban vizsgálat tárgyát képezik elsődlegesen a kritikák és recenziók konklúzióit is hasznosító, összefoglaló monografikus művek, az irodalomtörténetekben elfoglalt hely, a folyóiratbeli tematikus vagy ünnepi különszámok, az antológiák- vagy a tankönyvbeli szereplés, a lexikonbeli szócikkek, illetve a színházi és filmbemutatók. Hasonlóan kiemelt jelentősége van az egyéb társadalmi eseményeknek, díjátadásoknak, ünnepi vagy gyászbeszédeknek is, akárcsak a híradásoknak vagy a tévészerepléseknek, melyek alapos összehasonlító vizsgálatát jelen értekezés keretei már nem, vagy csak részlegesen teszik lehetővé. Mindezek origójában természetesen, elengedhetetlen szerepük van maguknak az életművet keretbe foglaló, értekező és (ön)értelmező Sütő-írásoknak, a visszaemlékezéseknek és a riportoknak is.

Közelítések

Sütő írói munkásságának valós jelentőséget és rangot a hetvenes évtized során született művei adnak, (leginkább a drámatrilógiája, illetve részben az ezt időben megelőző

naplóregénye, de egy kevésbé szigorú megítélésben már egy-két esszéje s a 'naplójegyzetek' egyféle folytatásának is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* is ide sorolható) az összes többi alkotása meglehetősen elmarad színvonalát tekintve mindezektől. Sikerüket, népszerűségüket, azaz korabeli hatásukat és akár történelmi jelentőségüket tekintve viszont, mindez már egyáltalán nem állítható ilyen egyértelmű bizonyossággal.

Amikor 1986-ban megjelenhetett az első, az addigi életművet összefoglaló monográfia,[285] a sütői pályakép a hetvenes évek sikersorozata után mindenképp érettnek látszott az életműhöz különböző irányokból közelítő kritikai megmérettetésekre. A korábbi kritikai fogadtatás részeredményeit összegzően bemutató, azokat hasznosító kötet szervezőelveit, illetve magát a monográfiától joggal elvárható elemző tárgyilagosságot is, hatásában kétségkívül felülírni látszott viszont az a kortörténeti, ideológiapolitikai sajátos helyzet, mely már a könyv megjelenése előtt Sütő magyarországi ismertségét és elismertségét meghatározta. Az 1984-ben lezárult kézirat ugyan még nem tárgyalhatta a nyolcvanas évek újabb drámatermését, az alanyához való érzelmi kötődés és hódolat viszont jól jellemezte azt a közhangulatot, amelyben a magyarországi közvélemény 1986-ban a frissen bemutatott *Advent a Hargitán* ovációs Nemzeti Színházbeli sikerei[286]kapcsán is, művet és szerzőjét egyaránt fergeteges elismerésben részesített. A korabeli politikai helyzet meghatározottságai, melyek a darab színrevitelét övezték, annak ideológiai kiszolgáltatottságát (sőt külpolitikai problematikusságát is) éppúgy jellemezhetik, mint a hasonlóan ideológiai előértelmezettségéből adódó sikerét. A marosvásárhelyi íróval ekkorra könyvtárnyi írás foglalkozott, melyekben irodalomtörténészek, kritikusok, publicisták vagy színházi emberek egyként az egyetemes magyar irodalom legjobbjai közt említették az életművet. A közmegegyezés ilyenforma meghatározottságai Magyarországon egyfelől a hetvenes évek minőségi drámatermését és érett epikus darabjainak konzekvenciáit hasznosították, (melyek mintegy igazolni látszottak az igazi kiugrást és népszerűséget jelentő, az év sikerregényének számító 1970-es naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér* folyamatos sikerét), másfelől komplex társadalmi és politikatörténeti jelleggel bírtak.

Bár a nyolcvanas évek művei már mindenképpen egyfajta visszalépésnek tekinthetők a drámaírói életműben, ekkortól már elfogadott ténynek számít a „világirodalmi formátumú élő klasszikus" megjelölés s az is, hogy az életmű, mely „egy közösség létét megörökítő egység", önmaga történelmi pillanatot hordoz, s megítélésének drámai alternatívája így „a léte vagy a nemléte".[287] Sütő közírói tevékenysége, maga az a feladat-elvű írásmód, amelyik

[285] **Görömbei** András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.
[286] Az ősbemutató 1986, január 2.-án volt.
[287] Vö. **Szerdahelyi** István, *A feldobott pénzdarab pillanatában*, in Kritika, 1987/6, 18-19.

által képviseleti írói magatartásmintája megfelelt a korban ki nem mondható, ám kétségkívül létező igénynek, s mely a hatalmi rezsim kultúrpolitikájával szemben (egyetemes?) népben-nemzetben gondolkodott, az irodalomnak kitüntetett társadalmi szerepeket szánt. Az érzelmi kötöttségek mentén, az elismerésen túllépő, olykor ömlengő siker kapcsán nem véletlenül vethette fel az említett első monográfia (gyakorlatilag egyetlen komolyabb) bírálatának szerzője a kérdést, hogy „akkor is így volna ez, ha az író történetesen Magyarországon élne, és minden leírt sora mögött nem éreznénk egy jogfosztott kisebbség harcát a megmaradásért?”.[288] A kérdés a korban sokaknak talán megválaszolhatatlannak, netán feleslegesnek is tűnt, de bizonyára nem volt értelmetlennek mondható. Hogy válasz mégsem érkezett rá, az jól mutatja politikai súlyának egyértelműségét, sőt elsőrendűségét is az értelmezői stratégiák kialakításának folyamatában.[289]

Társadalmi szolgálat

Mielőtt továbblépnénk, érdemes emlékeztetni, hogy az irodalom említett társadalmi szerepkörében[290] a hivatalos irodalompolitika művészetideológiája mellett a hatvanas évektől a kisebbségi lét adta meghatározottságok, s időben előrehaladva a nacionalista politika erősödő sanyargatásai szolgáltak megkerülhetetlennek látszó értelmezési keretül a kor romániai magyar irodalmára vonatkozó fejtegetések számára. Az Erdélyben születő irodalom

[288] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A megmaradás esztétikája. Görömbei András monográfiája Sütő Andrásról*, in Sz. L., *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996. 141. (eredeti közlés Alföld, 1986/12.)

[289] Filep Tamás Gusztáv egy 1990-es írásában nem véletlenül jegyezte meg Sütő megítélésével kapcsolatosan, hogy míg Erdélyben műveinek értékéről, s személes erkölcsiségével kapcsolatosan mindig is megoszlottak a vélemények, magyarországi perspektívából látszólag egységes („nemzeti hősi”) a kép. „Ez azonban csak látszat: az ellentábor hallgat. Néhány irodalomtörténészünk, közéleti emberünk Sütő életművét faltörő kosként használta a magyarországi közvélemény bevételéhez, a határon túli magyarság és magyar irodalmi élet létének tudatosításához. A romániai magyar irodalom diadalútja azonban elmaradt, mindössze néhány kimagasló egyénisége vált szimbólummá, nem feltétlen eredeti szándékának megfelelően.” Vö **Filep**, *A szobrok tanulsága*, in Könyvvilág, 1990/6, 11.

[290] Erdélyben a (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás az önvédelmi, vagy sérelmi politika lehetetlenségeiben nem egyszer a befelé-fordulással, a sajátosságok tematizálásával és felmagasztalása által vélte megtalálni elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom a hivatalos szocreál ideológiák mögött a kisebbség életéhez, életformáihoz, óvatosabban hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, s ezeknek adva nyomatékot folytatta a hivatalosan kötelezővé tett kollektivitáseszményt. Magyarországi kiteljesedő recepciójában, ha csak burkoltan is, de kiegészülve a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényével, a korkritikai és politikai elemeknek immanens-esztétikai értéket tulajdonítva, jobb esetben ötvözve őket a művészi reprezentációval, folytonosságát és célelvűségét tartották meghatározónak. Az érzelmi hatványon túl, amelyet az erdélyiség konnotációi hordoztak, a hetvenes évek magyar irodalmára általánosságokban is jellemző volt egy olyan olvasói beállítódás, amely hajlamos volt szinte kényszeresen sekélyes esztétikai alkotásokat is felértékelni, amennyiben ezek másutt nem tárgyalható kérdésekre irányították a figyelmet. A kritika maga is ilyenkor, egyfajta morális kényszertől vezetve, hasonlóan járt el, amely erdélyi alkotók esetében különösen érzékelhető volt. Nem is csak az említett különállást, de azt a fajta dogmatizmust továbbéltetve, újratermelve, amellyel maga is szembeszállt. Minthogy az olvasók az egyéb módon elmondhatatlan társadalmi problémákat tárgyaló művek igazságfeltáró momentumait értékelték, ezeket a problémákat, illetve magát a problémafelvetést ismételték meg többnyire a kritikák, publicisztikák is, nyomatékosítva a művek kiemelt társadalmi szerepét.

fogadtatásában ez a gyakorta elvárásként érvényesülő attitűd leginkább Sütő András írásművészete által kapott olyan hangsúlyokat, amelyek hetvenes évekbeli iránya és színvonala által állíthatta szerzőjét egyfelől a népi-nemzeti írói hagyományok méltó folytatójának szerepébe, másfelől – leginkább a hetvenes évek legvégétől – avathatta a nemzetiségi kérdéskör és a rendszerellenes írói-közéleti magatartás révén a nemzetietlen magyarországi politikát bírálók megkerülhetetlen hivatkozási pontjává.

A nyolcvanas évtized magyarországi helyzetét tekintve – mint utaltam rá – bár kétségkívül voltak vissza-visszatérő retorziók, betiltások, újbóli „bekeményítések", talán a teljes keleti blokk országaiból a magyar politikai életnek (s nyilván irodalompolitikájának) mutatkoztak csak olyan jelei, melyek lehetővé tették a szélesebb fokú strukturálódást a szépirodalom és az irodalmi élet terén is. Míg Magyarországon az említett ellendiszkurzusok egy folyamatosan enyhülő politikai keretben szerveződhettek meg, Erdélyben a rendszerváltásig terjedő utolsó évek jelentették a cenzúra önkényén túl a politikai abszurditás kiteljesedésének végső időszakát. A korabeli irodalmi irányzatok, művek, szerzők mérlegelése esetében ez azt is jelentette, hogy szükségszerűen irodalmon túli érvrendszerek terhelték a fogadtatást.[291] A különböző irányzatokhoz, ízlésekhez, felfogásokhoz tartozó csoportok elfedése vagy homogenizációja a recepcióban, vagy olykor már az otthoni megjelenések, szűkös publikálási lehetőségek, az „ismertség" alapfeltételei révén is[292], két irányt erősített fel. A magyarországi irodalmi élet érdeklődését az elkötelezett, társadalmi szolgálatot teljesítő írói eszménnyel szemben, s a szélesebb (magyarországi és erdélyi) közönség fokozódó figyelmét a valamiképpen politikai ellendiszkurzusnak számító írások, helyzetjelentések, vagy az addig módszeresen elhallgatott nemzeti összetartozást erősítő olvasatok irányába. Mindkettő hajlamos volt újra csak az elvi azonosságot, ideológiai, ellenideológiai megbízhatóságot, a hűséget jutalmazni, s kevésbé a művészi teljesítményt vagy az esztétikai értékeket mérlegelni. Czine Mihály Sütő naplóregényére vonatkozó sorai – „Nem is regényként, hanem életként olvassák…"[293] – a nyolcvanas évek közepétől az egész erdélyi irodalomszegmensre érvényesnek látszott, legalábbis arra mindenképpen, amelyiket a nagyközönség leginkább erdélyinek tudott.[294] A kollektivista szemléletek újraötvöződő

[291] A különbözést, a szakszerű (?) distingválást a korban amúgy is gyakran egyetlen dolog látszott meghatározni vagy árnyalni: ki, mennyire, s milyen formában állt kapcsolatban vagy állt ellen, függött vagy élvezett viszonylagos szabadságot a politikai hatalom diktálta irodalmi élettől, a megkövetelt világlátástól és az elvárt terminológiától.

[292] Lásd a nyolcvanas évek fiatal írónemzedékének (a beszűkült erdélyi lehetőségei közt is kényszerű) antológiáit.

[293] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és irodalom*, II. Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., Szépirodalmi, 1981.

[294] Az Erdélyből megszólaló írói hangok látszat-homogeneitása a magyarországi fogadtatás széles olvasóközönség felőli olvasatait egyértelműen ekkor jellemzik a leginkább.

kitételei a határon túli életművek magyarországi felértékeléseiben, a szakmai érvrendszerekben is együtt járt a népi nyelvet és hagyományokat tudatosan őrző, ápoló, a társadalmi szolgálatot megmaradásával is végző írókép magasztos ábrázolásával.

A kánon természetrajza

A Sütő-szakirodalom jelentős része, mondhatni arányaiban szinte annak teljessége úgy elegyedett párbeszédbe az értekező-gondolkodó-politizáló, a társadalmi cselekvést kezdetektől felvállaló szerzővel, hogy vitát gyakorlatilag nem folytatott vele (pl. éppen az irodalom társadalmiságának kérdésköréről, annak arányairól és irányairól, amelyeket evidenciaként kezel), igen ritkán élt csak kisebb fenntartásokkal, de akkor is a történelmi-politikai korlátok kényszerítő attitűdjeiként (azaz ugyancsak ideologikus szerep-meghatározások mentén) interpretálva az esetleges hiányosságokat. A voltaképpen világnézeti/ideológiai kérdésfelvetések így maguk is egy ideologikus struktúrán belül váltak a jól bevált hatásmechanizmusok rabjaivá, sőt ezek a külsődleges tényezők végképp megfeledkeztetni látszottak az olykor sajnálatosan csak az irodalmi publicisztika szintjén megrekedt kifejtések szerzőit a primer szövegiség vizsgálandó irodalomesztétikai, poétikai-retorikai alakzatairól. A befogadás-történet legfőbb kritikai vonulata, a *fősodor*, mintegy egységesen igazolja is mindezt. A társadalmi elkötelezettség, a kisebbségi említett szerepkörök evidencia-alakzatai, legalábbis így értett szükségszerűségük megkérdőjelezhetetlensége az egyéb írói életművekkel való összevetésben pedig nem annyira eddig feltáratlan, egyéb irodalmi szövegeket és életműveket (bár azokat is) fed el, mint inkább máig tartóan egyéb művekre kiterjesztve is csak egyfajta olvasatot, szűk értelmezési keretet éltet tovább. (Ilyen mechanizmusokban működik a recepciónak a korabeli alkotásokra vonatkozó, a korábbiakban említett fordítás-analógia szerinti egyértelműsége.)

Sütő tevékenységének s gondolkodásmódjának egyszerre művészi és közírói összefonódásait, vagyis kulturális és társadalmi összetevőinek a képviseletelvben való együttes megragadását különböző nézőpontokból persze lehetséges kanonikus erejű sokrétűségként és egyszólamúságként is értelmezni. Az életmű, melyben az „esztétikai, a helyzettudatosító, a felhívó funkciók szempontjai szételemezhetetlenül keverednek”[295], fogadtatása révén leginkább egy fordított arányvonalat mutat. Ebben a politikai-ideológiai meghatározottságok megkerülhetetlensége révén az életművet tárgyaló értekező-prózai írások vagy kisebb publicisztikák legtöbbje a figyelemfelhívó, informáló kódoktól, a helyzettudatosításon keresztül jut csak el, ha eljut egyáltalán, az esztétikai érvelésig. A

[295] Vö. **Bertha** Zoltán, *i.m.,* 13.

szételemezhetetlenség ugyanakkor leginkább a korszakot, és benne magát a kritikust, irodalmárt is minősíti. Az életrajzírás műfaji jogosultságát, vagy a művelődéstörténeti kitekintések szükségszerűségét a korban tagadni aligha lehet, az irodalomtörténet helyébe állítani őket viszont alighanem hiba lenne. Ráadásul, mint Szegedy-Maszák Mihály is rámutatott, „a lángelme tisztelete könnyen magában rejtheti a kísértést, hogy a szövegeket az önéletrajz töredékeivé alakítsuk".[296] Sütő írói tevékenységének megítélése márpedig elválaszthatatlannak tűnt az életmű méltatói és gondozói számára mind az életrajzi, mind a történelmi-ideológiai megközelítésektől. Ezeknek tematikus nyomait, az értelemadás fogódzóit, mint látni fogjuk, nem egy esetben maga a szerző határozta meg az önéletírás különböző műfajiságú és mélységű retrospektív alakzataiban.

Kanonikus kritika?

Mint Lauter kapcsán hivatkoztam rá, a kritikaírás különbözőségeit nem célszerű csak egy elvi, formális versus kanonikus ellentétpárban megragadni, mert aligha képzelhető el (a megfelelő intézményi keretfeltételek mellett) más, mint nem-kanonikus kritikai minősítés.[297] Irányát tekintve azonban, módszertanában és minőségében, – a kánont csupán éltetni, meghatározni kívánó, illetve azzal nem törődő, esetleg ellene ható írásmódbeli leegyszerűsítéseken túllépve – érdemes megemlíteni egy másfajta jellemzőt is. Míg az egyik a megértés mellett ítéletet is kínál, valamiféle eleve lehetetlen objektivitásra-törekvést kísérel meg, amely aztán (szándéka szerint elvakultság és rosszindulat nélkül) együtt élhet a művel, addig a másik, a hagyományosabb leginkább alárendeli magát annak, s mindezt úgy, hogy egyúttal önmagát is érvényesíti. Az elemzett életművet körülölelő írások jelentős része az egyes műveket úgy tárgyalja, hogy vele együtt kívánja vívni annak küzdelmét, egyfelől a társadalmi szolgálatban, másfelől a feledés, az elmerülés ellen. Csak így van ugyanis esélye, elválaszthatatlanul a műhöz tapadva túlélni némelyest az idők múlását, feltűnni az újabb olvasatok hivatkozásaiban. S ez nem is kevés. A művel szemben táplált alázat fűti, a megértés akarása hatja át, s ezáltal mintegy vigasztalást is nyer. A vallott közös cél ugyanezért méginkább fogékonnyá s alázatossá teszi a szerzői kommentárokkal, megnyilatkozásokkal, értelmezésekkel szemben, melyeket kinyilatkoztatásoknak tekint. Nem

[296] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Kulcsszavak az irodalomtörténet-írásban*, in Literatura 2003/3, 236.

[297] A kánonelméleti működéselveket tárgyalva a kanonikus kritika terminusa, ellentétben az eredetileg használt „öntudatos" és lebontó értelmével, nézeteim szerint itt azért bizonyul használhatónak, mert egyrészt, mint kitértem rá, minden autoriter álláspontból megszólaló kritika (az ellendiszkurzus is) valahol eleve a bővítendő kánont éltetheti tovább, másrészt pedig, mert az elemzett recepcióban alig találni valódi ellenvéleményt netán komolyabb kritikát, tehát mást, mint csupán „formális" megnyilatkozásokat. Az alábbiakban a tárgyalt kritikai diszkurzusnak a vallott világnézeti, irodalomszemléletbeli azonosságait tükröző írásokat az életművel kapcsolatban formális-kanonikus szövegekként jellemzem.

annyira távolságot kíván működtetni közte s a mű adta lehetőségek közt, mint inkább azonnal megszűntetve azokat, a mű bensőséges, személyes világába tartozónak óhajtja tudni magát.

A kánont őrző formális kritika az életművön belül ráadásul nem különbözteti meg világosan a szépirodalmat és az írás egyéb, leíró vagy fejtegető válfajait. A másodlagosnak tételezett irodalmi megnyilatkozások közt kiemelt szerep jut a szerzői visszaemlékezéseknek és önértelmezéseknek, melyekben éppúgy meghatározó szerepet kap az aktív szándék és a tudatos elme, s melyben Frye értelmében „a fő gond az, hogy a szerző 'mondjon' valamit". (A Sütő-kommentárok meglehetősen elfeledkeznek Frye azon érveléséről, amely szerint még a „nagy művek", a feltételezett „önértékű alkotások" esetében sem fogadható el a szerzőnek tulajdonítható bárminemű kritikusi képesség vagy jogkör).[298] Persze a korabeli elvárásoktól vagy az ízléstörténettől független kritika (még ha Frye ebbéli bizonyosságát, s ennek a létére utaló magabiztos sorait igencsak esetlegesnek is tekintjük), a maga szisztematikusságra törekvésében is éppoly utópisztikusnak mutatkozhat, mint az, amelyik alázattól fűtött. Legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az a kritika, amely csak olyan fogalomrendszerrel próbálja interpretálni a műveket, amelyik megtartja még az azonos szemléletek kohézióját, az valóban magában hordozza annak veszélyét, hogy az odaadóan alázatos kritikust, s nem feltétlenül az érintett művet tekintsék majd provinciálisnak.

Érték és értékelés

Az életművel foglalkozó, azt bemutató, feltáró, ismertető, elemző írások jelentős többsége mindenesetre a formális-kanonikus kritika csoportjaként határozható meg. Ezek közül is számtalan olyan írás létezik, amelyik az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban többnyire az elemzések helyett egyfajta közvetlen beiktatást választ. A kiemelt jelleg, az írói-cikkírói azonos szemléletek persze nem jelentenek szükségszerűen kanonikus rangot és minőséget minden publicisztikai szintű megnyilatkozásban. A fogadtatás textuális megnyilvánulásai közt mindenesetre (a napilapoktól a kritikai szakfolyóiratokig egyaránt) lehengerlő többségben vannak a hódolati gesztusok s az olyan írások, amelyek az írói nagyság előtt hajtva főt, az életmű teljességének jelentőségét, szerepét emelik ki. Lényegesen kevesebben azok, amelyek az írót a maga értékén kezelve, inkább a műveivel vitatkozva kíséreltek meg egyfajta műelemzést nyújtani. Ennek tudható az is, hogy a sütői naplójegyzetek, helyzettudatosító írások vagy újabb úti tűnődések gyakorta éppolyan

[298] Mint írta, Dante kommentárt írt ugyan a *Paradiso* első énekéhez, mégsem rendelkezik semmilyen különleges autoritással. „Amikor Ibsen kijelenti, hogy a *Császár és Galilei* a legnagyobb drámája, s hogy a *Peer Gynt* bizonyos epizódjai nem allegorikusak, csak azt válaszolhatjuk, hogy Ibsen nem tartozik Ibsen értő kritikusai közé." Vö. **Frye**, Northrop *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999, 11.

elismerésben részesülnek, mint a folyamatosan újra-kiadott legsikerültebb drámai vagy epikai alkotások. De még a monográfiákban is szembetűnő az egyensúlyzavar, amely már a pályakezdő egy-két sikerültebb novellát is ugyanolyan hévvel és dicséretekkel kívánja tárgyalni, mint a később remekműként bemutatott komolyabb darabokat. Holott nemcsak a monográfiák, de a kritikák és recenziók többsége is egyfajta fejlődésrajzot ad. Az életmű nagyjából három egységre tagolva jeleníthető meg, melyben az első határkövet a fogadtatás szempontjából egyértelműen az 1970-es év jelzi, a következőt viszont már sokkal problematikusabb megállapítani, minthogy egyrészt valahol a nyolcvanas és kilencvenes évek mezsgyéjén, másrészt egy hosszúra nyúlt hetvenes évtized körül lehetne a határt képletesen megvonni. Az értékelések során az előző a sikerorientált szerzőségét, a második inkább a művek minőségbeli mutatóit követi. Az ugyanis könnyen belátható, hogy a legsikerültebb, s számszerűen is a legtöbb művet adó hetvenes évtized méltán ünnepelt műveivel vagy szerzőjével a recepcióban semmivel sem foglalkozik több elemző, összegző, értékelő írás, mint a nyolcvanas évtizedbeli, minőségi visszalépést jelentő alkotásokkal. Ekkor (részben az újrakiadások, s részben az áttevődő magyarországi könyvkiadás révén is)[299] a recepció már erősen ideológiai áthallásoktól tarkított, s a kor változásaira jellemző, hogy 1989-re, szintén magyarországi kiadásban, megindulhat az életműsorozat is. A képletes fejlődésrajz persze, mely tudatosan mellőzi a korai ötvenes-hatvanas éveket, a hetvenes évek epikus és drámai művei által ezeknek próza- és drámaíróját helyezi az irodalmi rang (szakmailag is egyetértő) horizontjába, a sikeresség és a szélesebb közönségbeli divat, majd az azon túllépő kultusz helyét viszont leginkább csak a nyolcvanas évek második fele jelöli majd ki.

A kezdetek

A hetvenes éveket megelőző írások többnyire másodlagosnak tekinthetők az életműben, némelyikük nem több írói ujjgyakorlatnál. Bizonyos fokig már feltűnik bennük a nagyobb lélegzetű (ám továbbra is rövidprózai jegyeket hasznosító) összegző műre mutató igény, illetve a mélyebb gondolati tartalmat majd a drámaformában megtaláló művész alkotói világképének kikristályosodása is, nagytöbbségük azonban folyamatosan visszatérő konstrukciókat mozgat. Faluábrázoló sematizmusaik, sztálinista világképük és realizmusigényük vagy a népi színpadi játékok gyönge utóérzéseit előhívó ábrázolásmódok és karakterformák a sikerültebb rövidprózai írásokat is elfedik. A pártos szemlélet

[299] A korábbi közös kiadások után 1984-től már csak Magyarországi kiadónál jelenhetnek meg könyvei.

mindenesetre két Állami-díjban és felfelé ívelő karrierben, folyóirat-szerkesztéseben és különböző közéleti tisztségek révén is elismerésben részesül.

A korai művek magyarországi fogadtatását illetően az általános elzártság ellenére Sütő esetében elmondható, hogy ezekről a magyarországi irodalmi lapok mellett a nagyobb országos napilapok is közöltek ismertetőket. A hetvenes évtized kiugró sikerét megelőző tizenkét könyv fogadtatása – színvonalukat tekintve érthető módon – arányaiban és hangsúlyaiban messze elmarad a későbbi sikerek ovációjától, de a többi erdélyi szerzőhöz képest Magyarországon így is jelentősnek mondható. A *Mezítlábas menyasszony*ról, (1950) már tudósít az Irodalmi Almanach, az *Emberek indulnak*ról (1953) az Újhold mellett a Magyar Nemzet is, az *Egy pakli dohány* (1954) erdélyi sikeréről pedig az Alföld és az Irodalmi Újság mellett már a Népszava is ír. 1955-ben, amikor novelláiról az Alföld (Székelyhidi Ágoston révén) tudósít, szerzőjét az Irodalmi Újságban Hegedűs Géza is már „komoly ígéretnek" mondja. Hasonlóan 1956 után, a fiatal szerkesztőről, az ifjú tehetségről, az agitátor-íróról együttesen írnak szakfolyóiratok és napilapok. A *Félrejáró Salamon*ról (1956) vagy a *Tártkarú világ*ról (1959) a korban meglepően sok recenzió születik (Élet és Irodalom, Kortárs, Népszabadság stb.) A hatvanas évek szerzői elhalkulásában aztán gyakorlatilag egyetlen számottevő mű – a *Pompás Gedeon* – lát napvilágot (amelyet viszont már Harag György viszi színre Marosvásárhelyt), így itt érthető a recepciós »hézag«.[300] Fontos szempont a fogadtatás és a terjesztés korabeli viszonyaira tekintve, hogy Sütő művei legtöbb esetben Magyarországon is megjelenhetnek (például a *Félrejáró Salamon* (1956) Marosvásárhely után már Budapesten is kiadásra kerül), később pedig, a hetvenes évtizedtől a Kriterion rendszerint közös, román-magyar kiadásban jelenteti meg műveit.

Az életmű méltatói és későbbi gondozói, a kivételes helynek, valamint a »leg«-eknek legitimálói csak a hetvenes évek szerzői világképlátásának változásától eredeztetik a közszemlére szánt Sütő-kánont. Pedig Sütő sikerei (írói és közéleti egyaránt) korai műveinek törékeny színvonala ellenére is, erdélyi, romániai viszonylatokban a hetvenes éveket megelőzően is megkérdőjelezhetetleneknek számítottak. Az egyéni karrier, a különböző díjak, elismerések, megfilmesítések, címek, mindezt alaposan tükrözik. A fiatal író alig két esztendei újságírói gyakorlattal a tarsolyában már a Magyar Népi Szövetség ifjúsági sajtófelelőse, 1949-ben, huszonkét évesen pedig már a *Falvak Népe* főszerkesztője lesz. 1950-ben és 1953-ban is Állami-díjat nyer.[301] 1954-től az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettesévé,

[300] Részben emiatt is számít minőségi meglepetésnek az 1970-es, az *Év könyve* címet rögtön elnyerő, s később számos magyarországi kiadást megélő naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér*.
[301] Második alkalommal külön engedéllyel, hiszen a korabeli törvények szerint valaki csak egyszer nyerhette el a komoly pénzösszeggel járó díjat.

majd 1958-tól az akkor induló, nevét egy évvel később *Új Élet*re változtató *Művészet* című folyóirat főszerkesztőjévé nevezik ki,[302] (amely tisztségében 1989-ig megmarad!) de neve szerepel egy ideig a Kolozsváron megjelenő *Utunk* impresszumában is.[303] A hatvanas években több alkotását is megfilmesítik, így a *Zászlós Demeter ajándék élete*, a *Félrejáró Salamon*, vagy a *Kastélylakók* című írásaiból is film készül. (A korban Sütő „az egyetlen romániai magyar író, aki »bedolgozó« a filmszakmában.")[304] Mindehhez egyértelműen hozzájárulnak írói-szerkesztői munkája mellett többrétegű társadalmi-politikai szerepvállalásai is, melyek szintén ezidőtájt teljesednek ki. Különböző állami, tartományi, megyei bizottságok vezetőségi tagsága mellett Sütő 1965-től a román parlamentnek is tagja, Nagy Nemzetgyűlési képviselőként különböző választási körzeteket képvisel. 1968-tól a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Bürójának tagja, 1969-től pedig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Póttagja lesz. Ugyanebben az évben a Román Írószövetség alelnöki tisztét is felajánlják számára.[305]

A közéletiség mellett az 1970-ig terjedő időszak irodalmi szereplése is minden téren figyelemreméltó. Az eddig az időhatárig megjelent kiadványokat a Kántor–Lángféle irodalomtörténet bibliográfusa, Réthy Andor összegezte.[306] Sütő Andrásnál a lista 48 címet sorol föl, mely szerint huszonegy év alatt a szerző negyvennyolc kiadványból tizenkilenc magyar, huszonegy román, négy német, illetve négy valamilyen szláv nyelven jelent meg. Nem véletlen tehát, hogy az említett irodalomtörténet végkövetkeztetése is így hangzik: „jellegzetesen szocialista író-karrier"![307]

A kiugrás: a naplóregény

A hatvanas években Sütő leginkább csak a publicisztikában volt jelen. Szocialista népszínműveit, sematikus írásait követő elhallgatása egyrészt politikai szerepvállalásának terheiből, másrészt írói útkereséséből adódik. 1970-től aztán az esszé- és drámaíró Sütő évei következnek. Szerzőjük különben ódzkodik a nagyobb epikai formáktól. Naplóregénye kiforratlan részletei hosszú kihagyásokkal, majdnem egy évtizeden keresztül láttak

[302] A folyóiratot az említett politikai kontextusban az RMP kultúrpolitikai szervei alapították és pénzelték.
[303] 1958 április–1962 március között, bár nem vett részt tevőlegesen a lap szerkesztésében.
[304] Vö. Huszár Sándor 1969-es interjúját, (*Istenek és falovacskák*) in **Huszár** Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003; illetve **Sütő** András, *Istenek és Falovacskák. Esszék és újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
[305] Már 1962-től vezetőségi tag, 1969-ben még Méliusz Józsefet ajánlja maga helyett, ám 1972-től már elvállalja az alelnöki tisztséget, melyet aztán 1982-ig gyakorol.
[306] Vö. **Kántor** Lajos – **Láng** Gusztáv, *i.m.,* 434–436.
[307] „Sütő András jellegzetes szocialista író-karriert mondhat a magáénak: emberi-művészi pályájának alakulása pontosan, szakaszról-szakaszra jelzi a felszabadulás utáni huszonöt év történelmét. (...) [1945-ben a] Világosságnak lesz szerkesztője. Innen töretlenül ível fel irodalompolitikai-politikai pályája." Vö. Uo., 195.

napvilágot az Igaz Szó hasábjain, s az író Sütő Andrást már-már elfeledték, leírták, mire a regényforma elkészült. A sikert tehát a meglepetés is éltette. Az igazi kiugrást, s egyben magyarországi szélesebb körű felfedezést egyértelműen a Kriterion első könyveként napvilágot látó, műfajtalannak is nevezett[308] *Anyám könnyű álmot ígér* sikere hozta meg számára.[309] Ennek másik oldalágát az a műfaji, stiláris, és általában minőségi hangnemváltás jellemezte, amely a mondanivaló nagykorúsodásával maga mögött tudta a korábbi sematikus faluábrázolásokat, vagy a felületes jellemrajzokat, anekdotikus túlterheltséget, ami a korábbi műveknek sajátja. Meglepően új hang jelentkezett.[310] Szükség volt ehhez arra a politikai légkörre is, amelyre részben már utaltam, amely a hatvanas évek végére Közép-Kelet-Európában kialakulhatott, s amelyre irodalompolitikai szempontok miatt még visszatérek az alábbiakban. A „képes beszéd esztétikumon túli rejtjelei" nagyrészt már ekkortól jellemzik az életművet, illetve annak fogadtatását. A mű történelmi súlya (az első igazi elismerést és közönségsikert szerző könyv az addig méltatlanul elfeledett, elhallgatott, vagy külön irodalmakként kezelt határon túli magyar irodalmak közül), kétségtelen szerepe így az említett magyarországi kanonikus diszkurzusok erdélyi irodalmi orientációja következtében sem feltétlenül csak művészi értékeiben keresendő. Fogadtatása ugyanis felerősített egy olyan tendenciát, amelyben az esztétikai megformáltság mellett a bemutatott konkrét tények drámaisága, a tematika újdonsága, sajátossága, vagy éppen a virágnyelven kimondható perlokúciós mozzanatok hallgatólagos olvasói összekacsintása is elsődlegessé vált. (Az életmű vonatkozásában persze a drámák jelentik majd mindennek a kiteljesítését, de az erdélyi irodalom minőségeiben is talán a legmeghatározóbb jelenség, amely a határon túli magyar irodalmak fogadtatását formálja, ekkortól a sajátosságuk és sajátos szerepkörük hangsúlyozása lesz.) A hatásában elsöprő siker, melyet a teljes hetvenes évtized nyomatékosít, a lappangó kánoniság összetettségének is köszönhető. (A megjelenés egybeesett a transzszilván hagyományok előkeresésének, és a magyarországi irodalmi tájékozódás kiszélesedésének időszakával.)[311]

A kiemelt, s leginkább közszemlére szánt alkotói periódus nyitánya, (a naplóregény, s a vele egy évben megjelenő *Rigó és apostol* által) már rendkívüli gazdag releváns

[308] Vö. **Ilia** Mihály, *Sütő András, Anyám könnyű álmot ígér*, in Kortárs, 1970/9, 1492-1493.
[309] A könyv első kiadását még számos egyéb követte, igen tekintélyes példányszámokkal. Megjelent németül, lengyelül, bolgárul és természetesen románul. Magyarországon a kilencvenes években is kiadták.
[310] „Leírjam-e, hogy *meglepetés* ez a könyv? Hogy Sütő András korábbi elbeszéléseinek olykor Móra Ferenc-i érzelmessége és kedélyessége, máskor góbéskodó nyele, megint máskor egyszerűsítő, sőt torz társadalomszemlélete után annak érzem?" (kiemelés az eredetiben, BL.) Vö. **Réz** Pál, *Beváltott ígéret*, in UŐ, *Kulcsok és kérdőjelek*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 373.
[311] 1968 után Erdélyben ismét megjelenhetnek nyomtatásban a helikoni szerzők, Magyarországon a hatvanas évek hiánypótlásait követően pedig vita is folyik a transzszilvanizmusról.

utalásokban a koherens alkotói világkép felvázolása szempontjából.[312] Sütő „műfajt keresve talált rá az egyetlen, mondanivalójához megfelelő műfajra"[313], amint sikeres kompozíciójában számtalan stiláris ötvöződésben, s a töredékességet elkerülve tudott koherens szerkezetet létrehozni. A kritika leginkább ezt az epikus részletekből összeálló társadalomképet, annak teljességét emelte ki legfőbb erényként s alig elemezte azt a líraiságot, azt a keretet, amely az epikus részleteket összekötő szerepén túl, műfajt meghatározó, formateremtő elvvé vált.[314] „Az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemlélőből fokozatosan lírai alannyá tűnik át: az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek."[315] A szociográfiával kapcsolatban Szabó Zoltán sem véletlenül állította, hogy az *autobiographie romancée* erdélyi műfajában Sütő a „környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van".[316] A látszólag egyszerű kerettörténet, az epikus részletekben felidézett gyermekkori élmények, az emlékek távlatában szembesítik narrátorukat egyrészt a hagyományosan konzervatív, adottságait a történelmi változásokban is megőrizni vágyó paraszti világgal és értékrenddel, másrészt a líraiságot kiteljesítve, a szubjektum egyéni, egykoron meghozott saját döntése, távozása által, az ebből való akaratlan kiszakadásával.[317]

A regényt-záró, összegző funkciójú akvárium hasonlat erkölcsi értékszimbólumként való meghatározása,[318] paradox szerkezetében az értékvesztés és értéktelítődés diszharmóniájára épülve ideológiai értékjelképnek magát a létszimbólumot határozza meg, amelytől lehetetlen megfosztania önmagát.[319] Ez a paradox szerkezetű ideológiai értékrendszer az életmű hetvenes-évekbeli prózai alkotásaiban fontos változást jelent, s az írói világkép alakulásában talán a legnagyobb elmozdulásnak feleltethető meg. Jellemző ugyanakkor az elemzett fogadtatásra, (az irodalompolitika hivatalos szűrőjén túl, amely

[312] Ez utóbbinak leginkább önértelmező, világkép-felvázoló úti tűnődései által is. Vö. **Sütő** András, *Rigó és apostol,* Bukarest, Kriterion, 1970.
[313] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3, ill. **Szakolczay** Lajos, *i.m.* 142.
[314] A szociografikus naplóregényt a Tamási prózájából ellesett, leginkább személyes lírai hangvétel uralja. Benne az epikus perspektívák bősége lírai sugallatokkal, mégis tényirodalomra jellemző dokumentáris ábrázolásmóddal a legkülönfélébb nézőpontok sikeres szintézisét nyújtja.
[315] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 18.
[316] Vö. **Szabó** Zoltán, *„Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk",* in Új Látóhatár, 1975/2, 173-177.
[317] Az apró jelzések, melyek nincsenek tételesen kimondva, csak párhuzamosan futnak végig a leíró, tárgyilagos részletek mögött, alig hangsúlyozódtak az értékelésekben, vagy ha mégis, azok leginkább csak az adottságőrzés és az újítás, a választás és változtatás törvényszerű társadalmi konfliktusainak dialektikájában értelmeződtek. A kötetet záró metaforalánc igen sokrétű képe sem teljesedhetne ki a bensőséges kötődésnek (szülő-gyermek; hazavárás-hazavágyódás) a szemléleti különbségeken átívelő, az értékrendeken túlmutató hatása nélkül.
[318] Vö. **Lázok** *i.m.* 19, illetve részben **Bertha**, *i.m.,* 127.
[319] „(…) miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete." Vö. **Sütő** András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Bukarest, Kriterion, 1970, 245.

valamiféle népi-paraszti létformának a realista ábrázolásmódjában valóságot és regionalizmust tételezett) hogy a nemzetiségi, kisebbségontológiai vizsgálatokra erőltetett szempontok nem az értéket, de már az értékképzés lehetőségét is, a méltánytalan korlátok közt a puszta létezést is eszménnyé nemesítik. A kisebbségi lét bizonyos tartalmait feltáró könyv értékelésében ezért válik igencsak vitathatóvá, hogy a múlt felé forduló adottságőrzés a kisebbségi magyarság megmaradásnak többnyire kizárólagos biztosítékaként értelmeződik.[320]

Az életművet értékelő kritikák minősítései egyébként már itt sem pusztán (főleg az időben később keletkezettek!) a műnemnek, a műfajnak szóltak. Az összevetésekben legalább annyira a szerző is megmérettetik, mint műve, így természetszerű, hogy az összehasonlítás egyben minőségi értékviszonyokat is feltételez. Így kerülhet a naplóregény Illyés szociográfiájával (*Puszták népe*) egy rangba, vagy Tamási *Szülőföldem*-je közelébe. Az életmű egyes darabjainak megméretését (a hasonló irodalmi hagyományt képviselő elődök műveihez való viszonyítással, összefüggéseik kimutatásával) vállaló, azonos irodalomeszményt valló kritikusok dicsérete legtöbb esetben nem is a formának, az eljárásnak, vagy a mű egyéb adottságainak, mint inkább szerzőik elvi rokonságának, eszmei megfeleltetéseiknek szólt. Ezek mellett Sütő lírai nyelvezete, műveinek esztétikai értéke gyakran háttérbe szorult az egyes művek születésének körülményeihez, az író referenciáihoz, sorsához, megpróbáltatásaihoz képest. „Többünket az író világa iránti áhítat vezérelt, hiszen Sütő széptana, a megmaradás esztétikája mindennél fontosabb volt. Ezt kellett elfogadtatnunk, nemegyszer a közönyt és a különféle indulatokból táplált akadékoskodásokat is legyőzve, hogy később rátérhessünk az árnyaltabb, már nem csupán a politikumot szem előtt tartó elemzésekre."[321]

Nagy idők: a drámatrilógia

Az epikus hangnem líraizálódásával a hetvenes évek során a szépirodalmi Sütő írások sűrűbbé, töményebbé váltak, a jelentéktelen életképek, karcolatok helyét esszéisztikus magánmonológok töltik ki, de ezekben még arányosan, s nem túlburjánzóan jelenik meg a szerzői hang. Az elkomoruló valóság aztán a hetvenes évek útirajzaitól az esszékig lírai nyelvezettel, de karakteres dramaturgiájú tömörséggel léptet elő montázsszerű képfolyamokat. A sikerültebbek túllépnek pusztán a didakszis vagy a történelmi keretek képes-beszéd jellegén, s részben az önértelmezés filozófiai, léttörténeti vizsgálódásai által

[320] Vö. Lázok János észrevételeit Bertha Zoltán monográfiájának bizonyos passzusaival kapcsolatban. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[321] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.

kínálnak teret a többirányú, minőségi kibontásra. Ez jellemzi mindmáig az életmű csúcsát jelentő drámatrilógia[322] darabjait is. A példázatok tömény jellege ugyan sajátja még a nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*nek is, de a drámaszerkezet itt már egyértelműen elütni látszik a trilógia darabjaitól, s az ekkortól születő egyéb színpadi művek már korántsem ugyanazt a színvonalat képviselik (Szakolczay nem véletlenül csupán „drámakísérletnek" mondja 1986-ban az *Advent*et).[323] A trilógiát elemző Lázok János dicséri ugyan a nyolcvanas éveket nyitó darabot, de egyértelműen elutasítja a drámatetralógiát feltételező korábbi értelmezéseket, amelyek a négy színpadi művet szerves egészként kísérelték meg láttatni.[324]

Akárcsak a naplóregény, a hetvenes évek drámai sikerei is magukban hordják az adottság őrzésének, illetve megújításának konfliktusát, a tárgyválasztás és a történelmi-mitológiai keretek azonban nem egyszerűen a közölhetőség érekében vállalt alkotói kompromisszum szférájába tartoznak. A történelmi drámahelyzetekben Sütő már az alternatívák dialógusba oldására keresett tematikát. Bretter György az életműnek a csúcsát jelentő drámák megszületését követően mintegy összegzően írhatta, hogy ezek a történelmi dilemmák megoldásának módját az alternatívák sorsának szimbólumává növelhették. „Miképp lesz a mozgalomból intézmény és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását, (…) archeológusként választotta ki azt a helyet, ahol a legvalószínűbb volt, hogy éppen azt találja meg, amire szüksége volt. Tudatosságának bizonyítéka ez."[325] A kétpólusú szereplőstruktúra, valamint a cselekményváz, mely az első három drámát trilógiává avatja mindenütt két értékrendben mutatkozik meg. A két magatartásforma látszólag kizárja egymást, de a megjelenített értéktartalmak egymásrautaltságát, végső soron egységét, közös eredetét nem fedi el. A szoros baráti viszony, vagy a testvérség metaforája fokozza a főszereplő-párosok különböző pólusainak, értéktartalmainak a drámai válságát, amint az adottságokat megőrző karaktertípus fokozatosan sajátítja ki az értékek birtoklását az adottságokhoz tagadólag, lázadóan közelítő magatartáselv képviselőjével szemben.[326]

---

[322] *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (1974); *Csillag a máglyán* (1975); *Káin és Ábel* (1977).
[323] Vö. **Szakolczay** *i.m.,* 143.
[324] Leginkább szerzőjük nyolcvanas évekbeli nyilatkozatai alapján, mely hasonló elgondolásoknak adott hangot. Ezek értelmében a hatalom-kép következetes tematikus szólamai, s nem a dramaturgiai szerkezet került a feltételezett tetralógiai összefüggések kiindulópontjába.
[325] Lásd **Bretter**, *i.m.;* ill. UŐ, *Itt és mást*, Bukarest, 1979, 478-479.
[326] „Kolhaas a törvény Szentségét hiszi és fogadtatja el családi boldogsága egyetlen biztos útjaként a Münzerre hivatkozó Nagelschmidt-tel szemben; a hitújító Kálvin hatalomra kerülve már nem ismeri el és nem hajlandó biztosítani Szervét számára a másként gondolkodás jogát; miután Arabella őt 'választotta', Ábel saját tulajdonaként rendelkezik vele." Vö. **Lázok**, *i.m.,* 85.

A különböző magatartásformák ellentétpárjainak az egyenértékűsége, eredeti egységük újrateremtésének a kudarca, s abszolutizálódásuk folyamata ugyanakkor a hatalomhoz való viszonyulásuk nélkül nem csak intenzitásában, de jelentőségében is csökkent volna. Az egyidejű, egyszerre vállalt, egyetlen magatartásformává összevont ellentétpár paradoxona szükségszerű ambivalenciával társult a drámák végjátékában, amelyben egy kissé idillisztikus állandó készenlét jelei mutatkoztak meg az esetleges szembeszegülésre, a hatalommal szembeni egyéni és közösségi lázadó magatartásra.[327] A trilógia hatalmas sikerét (szerzői újdonsága mellett) egyértelműen a rendezésbeli remekléseknek köszönhette. Harag György színrevitelei egy közönség-centrikus értelmezését nyújtotta a műveknek, nem csak populizmusában, de drámai helyzettudatának művészi erejű összekacsintásában is, amelyekben a kor közönségének igényei közösségi, társadalmi hatóerőkké léphettek elő.

A közönségsikert a későbbiekben aztán fokozatosan (ismét a művészi igényességtől és esztétikai mércétől távolodva, ám) a politikai körülmények közt kimondhatatlan közösségi tudatnak másfajta katarzisélménye, közös átélése biztosította. (Az *Advent* Nemzetiben játszott tömeges sikere már-már a politikai ellenvélemény kategóriájának szinonimáit testesítette meg.) Lázok a kritikai fogadtatás monográfiákra is jellemző kategorikus megállapításainak, a konfliktushelyzetek feloldhatatlanságában mindenáron erkölcsi példázatot kereső értelmezéseknek több tételét ezért is felülvizsgálatra tartotta érdemesnek. Ugyanakkor a nyolcvanas évek színpadi művei már nem csupán a tematikák terén, illetve értelmezéslehetőségeik által szűkülnek be, megformáltságukat tekintve is visszalépést jelentenek. (Az évtized végétől megjelenő drámákban, a hatalmat életidegen öncéllá átminősítő magatartás ellenében leginkább csak katarzishiányt biztosító dramaturgia először Bíró Béla könyvében találkozott valós kritikával).[328] A *Káin és Ábel* Bécsy Tamás által is kifogásolt hatalomképe, pontosabban annak nem-jelenléte, tételezett hiánya (az Úr hangjaként), erőltetett heroizálása után (Káin kapcsán), *A szuzai* dramaturgiailag már

[327] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 87.

[328] Könyve elsősorban arra figyelmeztetett, hogy a romániai magyar drámaírás talán legkiemelkedőbb korszakának, az 1970-es évtizednek hatalmas közönségsikert aratott művei, melyek a halottnak hitt tragédia reneszánszát hozták, az évtized végére korszerűtlen s illuzórikus művekbe torkollottak, melyekben a halálban vagy a halál által diadalmaskodó „tragikus" hős mítosza tulajdonképpen egy álellentétet próbált autentikussá szublimálni. Bíró szerint a „romániai magyar drámairodalomban" a korszerű drámának nem azt kellene sugallnia, hogyan lehet megoldhatatlan helyzeteket valamiképpen megoldani, hanem inkább azt, miféle helyzeteket nem lenne szabad eleve elfogadni! Vö. **Bíró** Béla, *A tragikum tragédiája*, Bukarest, Kriterion, 1984, 6.

gyengén kifejtett cselekményszála[329] mintegy előrevetíti a dramaturgiai változás előnytelenségét az *Advent* irányába.

Az esszéíró drámaköltő

Nem tartják meg a hetvenes évek esztétikai rangját és színvonalát azok a rövidprózai művek sem, melyek mérföldnyi távolságra vannak az esszék terén a *Perzsák*, vagy a *Nagyenyedi Fügevirág* nyelvi-képi megformáltságától, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* remeklésétől. Az esszéíró Sütőnek fontos tulajdonsága, hogy nyíltan vállalja szubjektumát, s akár a maga, akár egy közösség nevében szólal meg, a személyessége egyfajta rendezőelvvé válik. Az esszéíró így legtöbbször a moralista és a lírikus jegyeit ötvözi, ám nem lépi túl a művészi harmónia szabta kereteket, vallomásossága hitelességgel párosul.[330] (*Rigó és Apostol*, 1970; *Istenek és Falovacskák*, 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, 1977). A sokkal kevésbé szerencsés vitákban, vagy az inkább vitacikknek minősülő olyan egyéb írásokban, publicisztikákban, esetleg interjúkban, ahol megbomlik a mondanivaló formai idomulása az egyéniség pozitív moralizmusához, a személyesség csupán egyfajta szűk értéklátás követelőző és elutasító gesztusaiban nyilvánul meg. Az ideologikusság ilyenkor már merőben túllép a művészi vallomás keretein. Ezekben nem a formai, művészi jegyek, s nem is a morális-gondolatiság, de sokkalta inkább a valóságalapjukat eldöntendővé formáló, igaz vagy hamis voltuk kettőssége lesz az alkalmazott mérce viszonyítási pontja.

A vallott eszmeiség, illetve eszmén kívüliség, az azonosság vagy különbözőség olykor mellékvágányként lesz az életműről tudósító kritikai aktusok értékeléseinek is sajátja. Ilyenkor elsikkad, hogy az eszmei, életrajzi motívumokra, melyek mint külsődleges műteremtő indítékok vehetők számításba, csak a mű értelmezett szövege alapján ajánlatos következtetni. A kanonikus kritikus ismerni véli az írótól előrebocsátott epikus intenciókat, egy-egy ciklus tervezett szerkezeti vázlatát is, s ebből adódóan ismerni véli a megvalósuló jelentésegészt is. A kinyilvánított szerzői szándék egy „eszmeember" sorsának, s a körülötte zajló társadalmi történések megörökítésének keretében, intenciójában értelmeződik, hiszen az esszé-, napló- vagy útirajzíró szerző folyamatosan visszatekintő nyilatkozatai mindig valami totális, társadalmi mozzanatot emelnek ki. A szépprózа igényű úti tűnődések, útirajzok vagy esszék világa a szerzőjük elkötelezettség-eszményét, a nemzeti tudatot nemzetiségiként is

[329] Vö. **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában*, in Színház, 1978/7; ill. **Bíró**, *i.m.,* 113.

[330] Az évtized nyitányán nem annyira az erdélyi vallomásos próza és emlékirat-irodalom elbeszélőhagyományát is átformáló, új műfajt teremtő regény, mint a szintén 1970-ben megjelenő *Rigó és Apostol* vallja, hogy az etnikum fennmaradásához elengedhetetlen a nyelvi kultúra megőrzése.

ébren tartó történelmi realizmusát bontja ki. A történelemidézés ezekben egyértelműen erkölcsi példázattá válik. Ezeknek az éveknek a szemléleti, lélektani jellemzői meghatározó motívumként már amúgyis csaknem kizárólag a kudarcérzetbe, a lehetőségek végzetes elapadásába, a nemzeti-nemzetiségi sors távlattalanságának gondolatába ütköznek.

A nyelv ekkortól már nem csupán kifejezési eszköze, de konkrét anyaga is Sütő írásainak. (Innen az olykori Kosztolányi allúzió a kritikákban, amely esztétikai nyomatéka mellett a vallott világnézet egy szeletét is megszabja, amint a nyelvhasználatot a létezés feltételének, a nyelvhasználat szabadságát pedig a kisebbségi lét elidegeníthetetlen jogának tekinti). Nyelvhez való viszonya és az intenzív képiség (melynek megjelenítő erejét Sütő az illyési ajánlásból is újrasokszorozza; „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.")[331] eredményezi, hogy a megújuló életműben az egész hetvenes évtized talán legfontosabb trópusa a metafora lesz. Nemcsak a drámák, az esszék költői világát is ez határozza meg. A képiség erejével átszőtt gondolati-nyelvi forma kapcsán kerülnek előtérbe a „drámaköltő" Sütő talán legjobb, esztétikailag is megalapozott művei.[332] A lírai nyelvezet mellett, mely a jelképesség, a metaforikusság által a mondanivaló koncentrált hangsúlyaiban jelentik majd a sikerültebb esszék igazi hatástani erejét is, a drámatrilógiának van egy másik alapvető erőssége. A művekben megjelenített világkép tekintetében a legfontosabb előrelépést alighanem a „vita-drámák" dialogikus szerkezete nyújtja.

A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)

Ennek a legsikerültebb időszaknak adja remek bölcseleti szemléjét (a naplóregény, a trilógia első két darabja és a sikerültebb esszék fényében), korai halála előtt a filozófus Bretter György is.[333] A rejtőzködő tehetség megújulásának, kibontakozásának, a „váltás" momentumainak esztétikai-pszichológiai sikerein túl a nyelvi-logikai világkép kiforrottságának sikerét a tautológia és a dialógus ellentétében ragadja meg, melynek legjobb irodalomkritikai példáját éppen a tárgyalt életműre véli alkalmazhatónak. Ha szavait Sütő korai alkotó korszakára, vagy magának a kornak az uralkodó irodalomeszményére is vonatkoztatjuk, akkor jelen és múlt, valóság és történelem, remélt és megvalósult kettőse más értelmet is nyer. „Sütő monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az; de ami azzal lett monolitikus, hogy megszűntette az alternatívák sokféleségét. Vagyis tartalmazta azt, ami nem valósult meg; s lényege éppen a megvalósulatlanság volt." Ezért érezheti jogosnak, s

[331] Vö. **Illyés** Gyula, *Lőtt lábú madár*, in UŐ, *Különös testamentum*, Bp., 1977, 104.
[332] A drámaköltő Tarján Tamás kifejezése. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András a drámaköltő*, in Színház, 1976/3, 1-7.
[333] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*. Korunk, 1976/3.

mintegy elégtételnek is mindenki a korábbi Sütő-szövegekhez képest, hogy „a megvalósult önmagát ünneplő farsangja" helyett az író jelenlétének itt pozitív értelemben vett álközvetlensége az, ami által „a szavak harmóniája mindent feloldott."[334] Vagyis „(…) elfedte a megvalósulatlanságot, mondatainak szépségével megölte a hiányt. Sütő nem nevezte meg tárgyát, és csodálatos jelzők tömegével metaforává oldotta a világot".[335]

Bretter ugyanakkor remekül látja, hogy az *Anyám* még nem jelent valós váltást, a líraiság benne viszont „mondatainak szépsége" által, a meg nem valósult önismereti útján indíthatta el szerzőjét.[336] Megölte az addigi írói teljesítetlen, *beváltatlan* mellett a *mindent-tudó* heroikus kategóriáit is. A be nem váltottat ezzel nem váltotta ugyan be, de legalább már tudott önmaga hiányosságairól![337] S ez az a nagy lépés, amelyik az életmű recepciójában a „végre" hangokat igazán indokolja, s amelyik a formai, esztétikai teljesítmény mögött a szemléletbeli váltást, s a damaszkuszi utat is jelentheti egyben. A mondatok harmóniája ugyanakkor a valóság tényeibe ütközve utópiába vált át. Bretter itt érzi meg először (a hetvenes évek eleji drámák tapasztalatából) hogy „ébredezik a tűrhetetlenség érzése", s az írói, művészi fejlődés szempontjából, éppen ebben láttatja az igazán jelentős változást: „ez már kiút: a tűrhetetlenről beszélni, avagy elégiát írni – ez az író alternatívája. Sütő a tűrhetetlenről beszél ezután, s talán így kezdődik a csoda."[338] A csoda, vagyis ami az „ezután"-ra vonatkozik, elsősorban a színpadi művek dialogikusságában, az alternatívák bemutatásában lesz meghatározó.[339] (A drámai konfliktusokban, egyetlen dolog legalább kétféle megközelítése az értelmezési távlatokat is biztosítja, s ez szavatolhatja az életműben is a valóban időtálló értéket.) De érezhető mindez a jobban sikerült esszékben is, ahol Sütő a „valósággal egyenértékű empíriát teremt."[340] Itt nem allegóriákról van szó, minden szimbólumokká szerveződik, ahol a szervezőelv ismét a tűrhetetlen kategóriája lesz, s

[334] Uo., 226.
[335] Uo.
[336] „A múlt meghatározza a jelen formáit, mint ahogy a jelen meghatározza múlt-szemléletünk tartalmát. Az *Anyám könnyű álmot ígér* óriási sikerét az biztosította, hogy viszonylag olcsó búcsút ígért a bűnbánóknak: Sütő azért lett majdnem szent, mert mindenkit feloldozott, aki csak hajlandó volt néhány ördögöt elmarasztalni." A nyelvi szépségekben fogant ifjonti botlásokra emlékeztető mondataival pedig, „nosztalgia szűrődött be erkölcsi világunkba: a botlások utáni vágy néha már feledtette velünk, hogy bűnbánóknak kell lennünk". Vö., **Bretter**, *i.m.,* 226.
[337] Annál is inkább, mert Sütő, „miután kivonult munkáiból, tehát feladta azt a bájos szerepet, amit önkéntes rendezőelvként saját munkáiban játszott, hirtelen 'megtanult' írni. Persze írni azelőtt is tudott: magáról, pózairól, s közben hitte, hogy az irodalom: cikk, dalban elbeszélve." Vö. **Bretter,** *i.m.,* 225.
[338] Uo., 226.
[339] Az írásművészetében a pártos kompromisszumoktól egyre távolabb kerülő szerző, a tiszta jelentés felé haladva jutott a dialógushoz. Az *Anyám* oltárán feláldozott empíria kapcsán mondja Bretter: „A szimbólumról is le kell most mondania, vagyis fel kell áldoznia minden eddigi eszközét, és a bevált eszközök helyett olyasmit használni, amit ifjonti merészségében, annak idején, nagyon régen már egészen más dolgokra használt." Vö. **Bretter**, *i.m.,* 226.
[340] Uo., 227.

amelyben a „lényeglátás” az írói rendezőelv alapja. A tűrhetetlen bevezetésével valós írói nagyságokba, kvalitásokba növő szerző jó eséllyel láthat a valódi létszimbólumok megteremtésére.

Bretter azonban némiképp a fogadtatásra utalóan már bevezet egy elmarasztaló, figyelmeztető képet is. „Az emberek furcsa módon mindig az út szélét nézik, s ahol megpillantják a rájuk kacsintó kis allegóriát, mindjárt megállnak, s az allegória kétértelműségén töprengve már lelépnek az írói szándék által kijelölt útról, s a maguk kis mellékösvényein járva szép lassan nem látnak már egyebet, mint saját lábukat, amely útnak tűnhet egyesek számára, de mások tudják, hogy csak saját lábukról van szó”.[341] A fogadtatás kialakuló referenciális, létélméleti vagy etikai fókuszpontjai aligha törődtek Bretter figyelmeztetésével, ámbár a későbbi pozícionálásoknak alapvető felhajtóerőt adó utólagos szerzői megnyilatkozások és önértelmezések, (a prognosztizálható hatás minden kis részletére figyelve, az olvasótábor és a hivatásos értekezők szempontjai felől is) leginkább csak az „írói szándék” elsődlegességét hangsúlyozták.

Az írói identitás megalapozása

A személyhez kötött irodalmi kánoniság alapvetése általánosan egy életművön belüli polarizáció kiéleződése mentén vagy az addig folytatott gyakorlat, vallott szemléletek széttöredezése idején születik. A szerzői identitás megalapozása a követni kívánt rend felől, a döntéshelyzettől származtatja az „igazi” szerző-képet.[342] A normatív önmeghatározás az életművet tárgyaló munkákban is ettől a ponttól, a kánonhoz való „megtérés” aktusától fejti ki a tradíció szerepére igényt tartó értéktávlatait. Az életútbeli és műfaji változással, az eszmélkedéssel kapcsolatban nagyjából mindhárom monográfus megegyezik abban, hogy a váltás, a damaszkuszi út a hatvanas évektől, de szövegszerű megjelenésében már a „*Félrejáró Salamon* óta érlelődik” egységesen azt állítva, hogy „doktríner” és „fiktív” szempontok helyébe ekkortól kerülnek azok a „fundamentális értékek”, amelyek az efemer értékelési viszonyokba is immár „időtállóakat” léptetnek.[343]

---

[341] Uo.

[342] Sütő annak a nemzedéknek tagja, melynek indulása a kommunista hatalomátvétel időszakára esett. Romániában fiatal tehetségként hamar közismertté válik, s az újságíróként kezdő, szerkesztőként majd főszerkesztőként dolgozó szerző közszereplőségével egyidőben igencsak favorizált, elismert író lesz. A pártosság–népiség–realizmus programjába belenövő fiatal szerzőnek a parasztság tisztánlátásának, felemelkedésének Veres Péter-i küldetését szocreál demagógiával kiegészítő korai sztálinista korszaka (novellái, publicisztikái, népszínművei) után azonban az érettebb Sütő a nemzetiségi közösség gondjai felé fordul. Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, 1990/1, 5.

[343] „megvilágosodik, hogy mindaz, ami az igazság, a haladás képzelt letéteményeseként mint újszerű hatalmi képződmény működött, az valóságos emberi létértékekkel szembeni érzéketlensége és tudatlansága folytán lényegében igazságtalanságokat halmozott és szenvedéseket fokozott fel.” Vö. **Bertha**, *i.m.,* 106.

A koncepcionális pálfordulás, a hatalom megtévesztő szerepeiből való kihátrálás Sütő írásmódjának, írói teljesítményének minőségi változását eredményezi, irodalomeszményét azonban csak részben érinti. A korábban elvárt hatalmi sematikus ábrázolásmód el-elmaradozik az ötvenes-hatvanas évek realizmuskoncepcióiban, de később is megmarad a szövegiség szempontjainak háttérbe szorulása a tartalmi helyességgel szemben. Az irodalom elkötelezett hivatástudata ekkortól már részben a nemzeti közösség-reprezentációban is megjelenik. A jelentéstani, tematikus értékek és az egyedi, művészi ábrázolásmód sikeres ötvöződése révén az első igazi sikerkönyv az életműben valóban az *Anyám könnyű álmot ígér* lesz, amely Magyarországon is az év könyvének bizonyul. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a Sütőt emberként, íróként igen jól ismerő szerkesztőtárs Gálfalvi Zsolt az *Anyám*ról írott kritikájában még az életmű és a korábban vállalt eszmék folytonosságát emeli ki: „Sütő szemléletmódja az évek, illetve az évtizedek folyamán természetesen változott, de nem változott meg" –, abban továbbra is föllelhető a „szocialista humanizmus pártos eszménye iránti elkötelezettség".[344] Ezzel ellentétben, mint mondtam, a magyarországi elvárásrendek a megmaradás, az értékmentés eszmei kivetüléseinek esztétikai megfogalmazóját dicsérték csak benne. A tárgyalt kollektív honmentő diszkurzus-összefonódásban Sütő adta a megtörténtté formált irodalmi valóságát mindannak, ami azonosulásmintákat kínálva történelmi nemzettudatot adhatott egy igen széles értelmezői közösségnek. Ekkortól a magyarországi népi irány fokozatos figyelme kíséri, melyet segít a sorsirodalom kollektív szemléletének marxista keretekbe is beilleszthető eszménye, valamint a politikai enyhülés ambivalens időszaka által Erdélyben a hagyományok előkeresése, így a transzszilván eszmék újraéledése is.[345]

A hatvanas évek végétől az irodalmi ábrázolásmód népi irányzatának előretörésében, legitimációja ismételt megszilárdításában, s a kánonja által fenntartott közösségi retorika hitelességében, amint Szirák Péter is figyelmeztetett, minden heterogeneitása, korábbi különbözősége ellenére is „kontinuumot képzett"[346] a magyarországi szimulatív ábrázolásmód mellett a határokon túli „képviseleti" próza. Mint utaltam rá, a harmincas évekre Erdélyben a népi mozgalomhoz tartozók, vagy ennek vonzáskörében alkotók kiemelt, előnyben részesített témája a kortárs erdélyi falu, választott elbeszélői módszerük pedig leginkább a szociografikus-realista ábrázolásmód lett. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódott,

[344] Vö. **Gálfalvi** Zsolt, *Az írás értelme*, Bukarest, Kriterion, 1977, 180.
[345] A népi mozgalom létrejöttét a művészetekben (persze sarkítottan) egyfajta haladáseszmény kudarca is segítette, amely kudarcot követően fordult vissza a hagyományokhoz. A modernség válságát követően a konzervatív népi vagy nemzeti felfogás az irodalmat ráadásul a politikai célkitűzésekhez is igazította. Az 1968 utáni idők haladáseszményének nyilvánvaló megtorpanása ilyen téren is figyelemre érdemes.
[346] Vö. **Szirák** Péter, *i.m*.

ehhez tért vissza Sütő is naplóregénye szociografikus faluábrázolásával. A hetvenes éveket megelőző epikájának értékelhető szelete – amelyikből részben a szociográfia is táplálkozik – a hagyományos magyar népi irodalmi közlésmód tematikai és stiláris jegyeit kísérelte ugyanis meg továbbfolytatni. A kirobbanó siker, majd az átnyúló kanonikus diszkurzusok meghatározta írói szereplehetőségek következménye is, hogy Bertha Zoltán – akárcsak az életmű több méltatója – úgy vélekedhetett, hogy Sütő András művészete a népi irodalmi világszemlélet Móricz, Tamási és Illyés munkásságával jelzett magaslatainak (esetleg) az utolsó lezáró, bevégző „nagy kicsúcsosodása".[347] A fogadtatás kibontakozására, a siker kiszélesedésére és az elvárásrendek ambivalenciájára jellemző, hogy a korszakban olykor komolyabb kockázatot is vállaló magyarországi ismertetők többsége, a poszt-népi kritikusi iskola, saját hagyományainak méltó folytatóit a határon túli szerzők elismertetésében kereste. Ahogyan az is, hogy az említett irány ilyen természetű folytonosságát elsősorban Sütőben remélte biztosítva látni. A vallott elődök, Veres Péter, Németh László vagy Illyés meghatározó kohéziós szellemisége mellett, az utóbbi által nagy ígéretnek és tehetségnek (később a magyar irodalom egyik legnagyobb vigaszának) mondott szerző kétségkívül a kortársak (például Nagy László, Csoóri) közt is méltó örökösnek számított.

A fogadtatás konkrét szövegállományának kijelölő aktusai, a művészi alkotás mércéi és értékkötelezettségei kapcsán ettől kezdve olyan életműre utalnak, amely a vallott értékeket példaszerűen testesíti meg. A kánoni kettősség, mely a többszólamúságot a normával keresztezi, jól tükrözi az ilyenforma diszkurzusok kettős szereplehetőségeit. Sütő példája az említett lappangó attitűdök számára több okból és több irányból is illusztris, hiszen esetében irodalmon átnyúló, nyílt vagy kevésbé nyílt társadalmi-politikai szerepkörökről is szó van, illetve magának a szépíróságnak a fogalomkörén belül különböző módon értelmezett (szabadabb vagy szigorúbb) megközelítésekről, az irodalom funkcióiról, melyek alapján olyan értekezői munkásságról beszélhetünk, amelyik nyíltan vállalta fel a közírásról való gondolkodásban művészet és társadalom polemikus kölcsönviszonyainak az ütköztetését. Szerzőnk primer és szekunder irodalmi megnyilatkozásai az érintendő bonyolult kérdéskörök mentén a befogadás-történet olyan mozzanataiban kristályosodnak ki, amelyekben e kölcsönviszony mindig is szükségszerűen tematizálódik.

Közügyiség és hatalomviszonyok

Népiség és szolgálat összefüggéseiben már említettem, hogy amikor a magyarországi népi vonal kritikusi gárdája felfigyel az életműre, azt egy olyan társadalompolitikai

[347] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.*, 8.

konstellációban teszi, amelyben a közügyiség gondolata különösen összetett hangsúlyokat nyert. Egyrészt a korábbi eltévelyedések (a mozgalomnak a kommunistákkal összeolvadó szárnya, vagy a szocialista mezőgazdaság terrorral való szervezése) után, mintegy második tisztulási fázisát élte,[348] amely során a hatvanas évek népi írói „maguk is a nemzeti érdekképviseletben jelölték meg feladatukat, tulajdonképpen elvállalva az egyre inkább elterjedõ összekapcsolását a népi és a nemzeti fogalomkörnek, amely még a »népnemzeti«, »népi-nemzeti« elnevezésben is deklarálódott".[349] Másrészt a nemzeti-népi feladatkör lelkiismereti közügyiségére valamelyes mozgástér „elsősorban az utódállamokban élő magyarságért való felelősségérzetünk felébresztésében"[350] nyílt.

„Bárha írók és írások körül zajlik a népi szellemi áramlat története, ez mindenkor társadalmi és politikai koordináták között minősült önmaguk előtt is". – Ács Margit ebbéli véleménye[351] nem pusztán az ideológiák nyílt vállalását, de azok értelmében a társadalmi szerepkör esetleges kudarcát, a lehetőségek elszalasztását is magában foglalja. A népiekhez kötődő nemzetpolitikai elképzelés kollektív-szociális töltete (mely kezdetekben inkább a parasztság történelmére fókuszált) a kultúrfölény gondolatához is kapcsolódó nyugati orientáció helyett a szomszédos népekkel összekötő elemeket hangsúlyozta (mintegy a középeurópai vagy harmadikutas szemlélet jegyében). Ezt látszott rövid ideig képviselni a világháború után is, igaz az utódoknak elég hamar le kellett mondaniuk arról, hogy valamifajta „harmadik" útnak, azaz az ország valós adottságaihoz és szükségleteihez szabott átalakulásnak a feltételeit csikarják ki politikai partnereikből. A paraszti származású előgenerációs értelmiség 1945 utáni nagy élménye éppen az volt, hogy politikai mozgalmakban, hatalmon belülre kerülve vállalhatott közszereplőséget, mindezzel azonban annak ambivalenciáira is ráébredhetett, hisz közelről szemlélhette a politikai hatalmi gyakorlat antihumánus ténykedéseit. A hatvanas évek derekára, végére azonban a korábbi szervilizmusból felocsúdó és a pártosságból kihátráló fiatalok (például Nagy Lászlóék) lelkiismereti drámájában vélik azonosítani a sütői magatartást is. Hatalom és közügyiség összekapcsolásának indokoltságára (belső személyiségi disszonanciája ellenére) ráadásul a fogadtatás megértő gesztusainak erdélyi szerzőre való kivetítésében markáns többlet-indoknak számít a nemzetiségi, nyelvi, indentitástudati szerepvállalás is.[352]

[348] Az első alatt a harmincas évek hivatalos ideológiai összefonódásaiból részint az urbánusok kritikája, részint Bibó hatására történt öntisztulást érthetjük. Vö. **Lengyel** András véleményével, idézi **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?, i.m.*

[349] Uo.

[350] Uo.

[351] Uo.

[352] Kiss Ferenc naplójában (melynek részletei csak a kilencvenes évek elején jelenhettek meg folytatásokban) az 1978, december 17.-i bejegyzésben egy táncházi esttel kapcsolatosan (ahová Csoóriékkal elvitték az „Öreg"-

A hetvenes évtized során a transzszilván eszmék (szintén kollektív, képviseleti és célorientált) elkötelezett és küldetéssel bíró irodalomeszményének a szabadabb tematizálhatósága révén összekapcsolódni látszott a kétféle, meglehetősen különböző, s mégis sok közös vonással rendelkező szemlélet. Mindemellett a képviseleti retorikák alapvető keretét a korban természetesen továbbra is a marxista ideológiai tér szabta meg. Sütőnek a korban is aktuális politikai kötődése, vállalt szerepkörei és funkciói a hetvenes évek kibomló kánoniságában csak mintegy ezek fényében értékelődnek.

Pedig a szerző művekben megfogalmazódó politikai tájékozódásának elsődleges forrása nem annyira ideológiai, mint történeti jellegű, nem teoretikus körültekintés vagy valamilyen elvont eszmerendszer jellemzi, mint inkább tanulságközpontúság, egyéni, tapasztalati, példázatosság. Hetvenes évekbeli írásképének egyéni helytállásra és erkölcsre utaló képei sem annyira elméleti alapossággal felvértezve, mintsem gyakorlati kényszerűségekben hitelesítik a korábbi közösségi elképzeléseket. A politikus-lét elembertelenítő dilemmáitól (melyekhez szükségtelen egy diktatórikus rendszer) íróként (belső világot teremtve) hamarabb megtanul szabadulni, mint magánemberként. Sokáig innen a hangsúlyozás is, hogy csak a közösségi létért érdemes cselekedni, alkotni. És innen a meghasonlás is, amiért az önmagát közösségi emberként meghatározó szubjektum írói kvalitásai legmélyebb vallomásai helyett ennek a közösségcentrikusságnak az érvényét, hitelét, szükségességét, s ugyanakkor hatalomhoz kötődő kollektív érdekelvét, ám egyéni, személyes hatalom-mentességét kell hogy bizonygassa a változó társadalompolitikai térben. A jó ideig hatalmi támogatottságot élvező, annak játékait belülről ismerő egyén a megtorpanás fokozataiban felismert szabadságelvű köz- és magánéleti magatartása szüli, hogy valós szerepmeghatározásokban találjon rá írói kiteljesedésére.

A hatvanas-hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása válik. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukáltak, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak. Mindezt természetesen arányainak megfelelően érdemes csak figyelembe venni, minthogy túlhangsúlyozása minden bizonnyal éppoly hibának lenne

---

ként emlegetett Illyést is) írja: „Czine jött meg a veje, és a Sütő új lépéseiről akartak beszélni. […] Pálfy Pista elmondta a temesvári bemutatót. […] Sütő felszólalása a román KB ülésén: hitvallása Csau és Románia mellett. Miért történt? Az Öreget nem döbbentette meg. Azt mondta: kezdettől az volt az alapelv, hogy saját belátásuk szerint járjanak el, és Sütő iránt változatlan bizalommal vagyunk." Érdekesség, hogy ugyanezen bejegyzés alatt esik szó Sütő friss Herder-díjáról, ahogyan az is, hogy szintén az említett naplóbejegyzés idézi Illyés meglehetősen eltérő véleményét Méliuszszal kapcsolatban: „Ő régen és többször levizsgázott." Vö. **Kiss** Ferenc naplórészletét, in Kortárs, 1994/11, 11.

minősíthető, mint az egész jelenségnek csupán a hatalom, illetve a hatalmi cenzúra megkövetelte virágnyelven való kifejezésmódokra történő redukálása. A korszakban nemcsak Sütő, de Székely János és Páskándi Géza drámáiban, Kányádi Sándor költészetében, valamint Szilágyi István prózájában is mind ott található a hatalom-tematika, illetve az egyén szabadság-lehetőségeinek különböző típusú kifejtése. Ezek értelmezése az időben azóta bekövetkezett távlat által remélhetőleg már tisztultabb formában ötvözheti az egykori kényszer-elismerések ódiumának és a jelen konkrétabban irodalomszempontú értékeléseinek talán érettebb, időtálló formáit. Az erdélyi szellemi élet hatvanas-hetvenes évtizedeinek általában vett egyén és hatalom közti viszonyának tartalmai és irodalmi ábrázolása az életmű esetében azonban nemcsak az általánosan értett alkotó személyiség és hatalom viszonyának az összefüggéseire, de a korábbi illúzióikból, odaadó kiszolgálásukból felocsúdó, ám folyamatos taktikázásban megmaradó, a hatalmat belülről ismerő közéleti ember indokainak legitimálására is rávilágíthat.

A Sütő-drámák hatalomviszonyaiban erőteljesen tematizált kérdéskör (szerzőjük *A szuzai*t is éppen hatalom és egyén viszonya miatt szemléli egységben az előző történelmi drámákkal, s több nyilatkozatában is tetralógiáról beszél) a személyes élettapasztalatok fényében a nyolcvanas évekre nyer igazán megideologizált formát. Vallomásaiban Sütő ekkortól rendszeresen beszél társadalom-kritikai érdeklődése élménygyökerei mellett keserű tapasztalatairól is. A nyolcvanas évek társadalmi elkomorulásában több interjúban szintén a hatalom-egyén tematika kerül előtérbe. Ennek kettős iránya („hogyan bánik a hatalom az egyénnel, s az egyén a hatalommal")[353] arra is rávilágít, hogy a fokozatosan kialalkított ellenálló szerep mellett milyen belső, saját életútbeli személyes élmények vagy ambivalens tapasztalatok húzódnak. „Jómagam átéltem Szervét nyugtalanságát és ugyanúgy Kálvin józanságának szenvedéseit is, miként mindenki átéli, ha valamiképp közügyi dolgokba kerül…"[354]. A „kétféle igazság egyidejű vállalásának" tudatos alkotói bizonyítékaként idéz Lázok János is egy kerekasztal-beszélgetés lejegyzett anyagából, amelyben Sütővel mondja el, „talán nem támasztok valami abszurdumot, ha azt mondom Kálvin is bennem él."[355]

[353] Vö. Nagy Juditnak adott nyilatkozatot, in Irodalmi szemle 1981/3, illetve rádiónyilatkozatát: Magyar Rádió, Petőfi adó, 1981 ápr. 6.
[354] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek*, Bukarest, Kriterion, 1981, 228.
[355] Vö. *Vita a Csillag a máglyánról német fordításának megjelenése alkalmából,* - vitavezető **Szépfalusi** István - in *Csak tiszta forrásból*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei 12, 1980, - illetve **Lázok**, *i.m.,* 23. Több szempontból is érdekes lehet ez a nyilatkozat: Egyrészt Sütő vállaltan kétesélyes, eldöntetlen dialógusságban szemléli saját darabját, (Bretter nem véletlenül dicsérte az alternatívák dialógusba oldásáért!), másrészt tükrözi szerzője belső világának, katarzismentes, vívódó szemléletváltozásának konfliktusosságát, s nem utolsó sorban a kritikai elvárások bizonyosságtételeinek, hősi ellenáló-képének esetlegességét is.

Sütő egyértelműen hetvenes évekbeli vita-drámáiban találta meg írói önazonosságát, még akkor is, ha mindez nem feltétlen jelentett azonnali világirodalmi rangot, ahogyan azt a kultikus-kanonikus kritika sietett nyomban leszögezni.[356] A színvonalas naplóregény az életműben bár mindenképp jelentős alkotásnak mondható, mégsem indokolja például Czine Mihály Görömbei András által is elfogadott véleményét, miszerint a könyv „a tényekből építkező modern epikának egyik világirodalmi szintű megvalósulása."[357] Különben, sem az esszé-, de még a drámaíró Sütő sem világirodalmi hagyományokat szándékozott folytatni, helyi színekből és adottságokból, a provinciából akarta kifejteni, kifejleszteni az egyetemes minőségeket. A nyolcvanas évek egyre szűkülőbb értelmezési horizontokat nyújtó művei, az elkomoruló valóság és az akaratlagos tematizáció azonban beszűkítette azt a teret, amelyet a korábbi sikerévtized műveinek jelentésmezeje hordozhatott. Míg a korábbi drámáiban akár a saját élettapasztalatokat, a hatalom-viszonyokat és annak kiforgató aljasságait, a tőle való függést és meghatározottságot jól ismerő szerző, a kapott sebeket művészetében is megpróbálta kamatoztatni,[358] a nyolcvanas évek második felében az életmű már leginkább csak egy, az ellenállásában önmaga értékét feltételező és ilyen karakterisztikumát konzerválni igyekvő attitűdöt, s nem utolsó sorban, az ellenállásban kor- és közösségigényt kifejező pózt ölt magára. Esztétikai problematikussága ellenére mindennek írói hitelessége nem kérdőjeleződik meg, személyes életútbeli analógiája azonban viszonylag könnyen kimutatható.

Ezen a ponton célszerű emlékeztetni arra is, hogy a recepcióban irodalom és propaganda viszonya egyáltalán nem korlátozódik csak nyilvánvaló hatalmi politikai aktusokra. A vizsgált időszakra nézve akár diagnosztikus is lehet, hogy a hivatkozási alapnak szánt irodalom eszközszerepe nem csupán a hatalmi politika játszmáiban nyert teret magának, de az ellenzékiség éppolyan szerepekre szűkített konglomerátumában is, mely

[356] A világirodalomba való tartozás vágya persze az elemzett korszakban egyszerű gyermekbetegségnek is tekinthető, mely a kis népek irodalmi kánonjainak távlatait hajlamos volt egyfajta saját elvárás-rend alapján rögtön egyetemessé bővíteni. Mindenesetre nem valószínűsíthető, hogy a sajátosan erdélyi világ sütői eszmerendszerét és korhoz, helyhez, adottságokhoz-kötöttségét más kulturális meghtározottsággal rendelekező olvasók egykönnyen megértenék. Ahogyan a kollektivizálás feszültségeinek, vagy az anyanyelvi küzdelem jogtalanságokat felsorakoztató érveinek is valószínűsíthetően más olvasatai és értékhorizontjai lennének az egyéb, mint magyar anyanyelvű olvasók számára. Ami esélyt kínálhat mégis az ilyen rangra, az éppen a helyi színektől, a provinciától leginkább elrugaszkodó drámák dialogikus lehetőségeinek, talán világviszonylatban is mérhető magaslata, szabadsága és önértelmezési távlata.

[357] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in UŐ, *Nép és irodalom*, *II.* Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., 1981, 145.

[358] A pszeudo-marxista szemlélet az oktatást és a teljes irodalmi értékrendet a hetvenes években is meghatározta és irányította a szó legszorosabb értelmében, az újabb generációk ebbe nőttek bele, ebben a szemléletben szocializálódtak. A nagy egyéniség, a nagy művész, ha ezáltal determinált is volt, attól vált jelentőssé, akkor mutatkozott meg, ha egyáltalán felismerte ezt, ha más szótárat is mozgósítani tudott, s megpróbált kilépni belőle.

olyan helyi vagy területi ideologikus értékre korlátozódó eszme- és értékrendeknek vetette alá az életművet s általában a határon túli szerzők egy jelentős részét, amilyenre egyébként a cenzúra apasztotta le az irodalmiságot annak „természetes" állapotából. Ebben az eszközszerepben pedig a vállaltan ideologikus fogadtatás olvasatigénye meg is felelt az olyan fajta értelmezésmódnak és egyszersmind kötött értelemadásnak, amely legfőképp azért dicsérte a művészt és művészetét, mert annak mondanivalója megerősítette hitében vagy előítéletében, vallott és propagált (irodalom)eszményében. Pedig Sütőt, mint említettem, nem csupán a népi irodalomkritika emelte a közfigyelem középpontjába. Korai sikereit követően, a hivatalos irodalompolitika kritikusi gárdájának megbecsülő figyelme is övezi, a hetvenes évektől pedig ugyanúgy ír róla Czine Mihály vagy Görömbei András, mint Szabó B. István vagy Szerdahelyi István, Réz Pál és Szakolczay Lajos mint Pomogáts Béla és Béládi Miklós, Ilia Mihály mint Olytán Béla.

Az életútfeltárás következetlenségei

Ugyan nem vagyok a referenciális olvasatok híve, mégsem tartom teljességében elfogadhatatlannak, ha a szerzői életrajz bizonyos elemei meghatározó szerephez jutnak adott művek interpretációjában. Ugyanígy nem vonom kétségbe, hogy bizonyos esetekben, adott időkben a jellembeli, etikai, morális adottságok kiegészíthetik egy adott mű értelmezéshorizontját. Abban a pillanatban azonban, hogy ezek a járulékos jegyek magatartásmintákként tételeződnek, s válnak a recepciót meghatározó, olvasási eljárásokat keretező értékorientációvá, igencsak megkérdőjeleződhet az az elgondolás, amelyik az önéletírásokból leszűrt adottságok (például az ellenállás, a képviselet, a hősiesség, stb.) értelmezői következetességét csak az életút egy bizonyos szakaszára gondolja kiterjeszthetőnek. Magyarán, ha csupán olyan életrajzi elemekből vagy jellembéli adottságokból válogat, amelyek saját diszkurzív legitimációjához hasznosnak bizonyulnak. Nem feltétlen szükségszerűnek, csupán funkcionálisnak, a jelentősebb Sütő-*írások* nyelvi-stiláris megformáltságán, minőségén vagy rangján ugyanis ezek a kiegészítések nem, vagy legfeljebb ideiglenesen változtatnak. Sok esetben éppoly szükségtelenek, mint az utólagosan heroizáló olvasatok, melyek már végképp nem művekre, de alapvetően szerzőjükre, annak kanonikus életútjára és bizonyos eszmék igazolására irányulnak.

Mint említettem az eddigi referencialitásból kiinduló életműre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak kritikákban, értekezőprózai értékelésekben alkalmazott következetlensége folytán vizsgálódásaim az általuk alkalmazott módszertan felvetéseihez is

kénytelenek visszatérni.[359] A kánonkommentárként működő életútépítés művet és szerzőjét egyszerre próbálja értékkategóriaként meghatározni, holott az ilyenforma elemek az ideológiai olvasatoknak legfeljebb temporális jellegét, a normatív szándék ellenére szükséges újraértését már bizonyára nem segítik elő. A korabeli fogadtatásban a recepciót éppen az jellemzi, hogy nem választ szét szerzőt és művet, de még szerzői és szerzői megnyilatkozásformákat sem. A közéleti megszólalások, – mert az eszmei egészet, a teljes világképet tükrözik – éppúgy tárgyaltatnak az életmű értékelése során, mint a legjobb színpadi művek, éppolyan irodalmi megnyilatkozásként aposztrofálják őket, természetes tehát, ha élet és irodalom, a mű valósága és a szerzői valóság egyazon hullámhosszon interpretálódik. Sütő írásművészetének közíróiként való (ön)meghatározása is ezt erősítette.

Az életmű megközelítéséhez éppen ezért a monográfiák adják az egyik legerősebb és legkézenfekvőbb fogódzót, a kánoni pozícionáltságot illetően. A Sütő-monográfiák szerzői élet és mű viszonyának kérdésében olyan oksági összefüggésrendszert sugallnak, amely mindenképpen indokolni látszik az életrajzi történések egyidejű vizsgálatát művek létrejöttének és tematikájának megértésekor. A szerző életeseményeit is értelmező monográfiák leginkább az életrajz biztosnak vélt (ideológiailag elfogadhatónak nyilvánított) fogódzóira azonban nem csupán támaszkodtak, de belőlük kiindulva látnak hozzá vázolt feladatuk tárgyalásához. Valószínű, hogy amit tulajdonképpen minden kultikus életmű befogadás-története esetében elmondhatunk, a Sütő-recepcióban is mindmáig elsődlegesen szerepel előfeltevésként az a hiedelem, mely szerint műveinek nagysága nem egyes művek megalkotottságában, hanem műveinek összességében, jelentőségük pedig nem egyes esztétikai mérlegelhetőségük, hanem sokkal inkább moralizáló szempontok sokaságának alapján keresendő. Ezen fölül is a bizonyos szegmenseiig autoriternek tekinthető szakirodalom ’korszellem’, ’ideologikum’, illetve ’tudósítás’ vonatkozásaira lefokozva s mégis az alkotó személyiség romantikus felnagyítására, nyelv- és népféltő momentumaira fektetve a hangsúlyt igyekezett értelmezni az életművet.

Mindemellett az életútbeli szubjektív, válogató, csoportosító módszertan olyan eljárásokat vont maga után, amelyeknek nem a választott metodikája, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége vált az ideológiaképzés legfőbb eszközévé. Amennyiben ugyanis magatartásmodellek alapján értékelték az életmű megannyi alkotását,

[359] Tekintve bár, hogy az életútnak és az életrajzbeli referencialitásnak nem kellene túlzott szerepet játszania egyes művek értelmezésében, (legalábbis csak annyiban, amennyiben talán a művek jobb megértéséhez ez hozzájárulhat, azaz a művek felől teszi olvashatóvá az életrajzot és nem fordítva) mégis fontosnak vélem fölvázolni az életút egyes fontosabbnak érzett momentumait. Már csak azért is mert az általam idézett és idézendő kanonikus vagy metakanonikus szövegek az értelmezéseik origójába mind az ilyenfajta megközelítéseket állították. (Legtöbbször egy magatartásmodellt hangsúlyozva.)

akkor következetesen azt az ambivalenciát is értelmezni kellett volna, amely Sütő sokáig ambivalens, felfelé vonalas, kifelé ellenálló diszkurzusát jellemezte.

Monográfiák

Különösen fontos megjegyezni, hogy az elemzett életmű esetében beszélhetünk az első olyan monografikus vállalkozásról, amelyikre határon túli szerző esetén hivatalosan engedélyt adtak. A hangsúly az évszám kapcsán is (1986) legalább ilyen fontos, mind irodalompolitikai mind szakmai szempontból, főképp, ha belegondolunk, hogy a korban egyéb határon túl élő szerzők hosszú sora lett volna felsorolható, akik nemhogy monográfiához, megméretéshez is alig jutottak. (Határ Győzőtől Székely Jánosig, stb.) Az első monográfus számára adott volt tehát az alkalom, hogy végre a határokon átívelő irodalom egységéről,[360] minőségi fejleményeiről, eredményeiről számoljon be, s egyáltalán, az említett nemzeti-önszemléleti viták után ráirányítsa a figyelmet más határon túli alkotókra, műhelyekre, életművekre is. Az első határon túli alkotóról szóló monográfia előzmény nélküli vállalkozásnak számított, éppen ezért a kétkedőket is meggyőzve, a szakma és a szélesebb olvasóközönség figyelmét is az akkorra már hivatalosan is legitimált, elfogadott vagy megtűrt, egységesebb szemléletek országhatártól független ereje felé fordíthatta volna. Főképpen, mert a monográfus – választott szerzőjéhez hasonlóan – az írást mindig is szolgálatnak fogta fel!

Görömbei András eleve a hetvenes évektől ismerkedett meg az életművel, s annak korábbi szakaszait már ezek fényében, jóindulatú túlzásokkal formálta a jelen elvárásaihoz. Ezért talán nem csak a monográfusnak alanyáról rajzolt, eléggé vitatható képe, de részben a romániai magyar és a magyarországi kritika másként értékelő, más szempontú értékítélete is felelős. (Valamelyest nehezíthette a munkát a szerzői bibliográfia és az erdélyi repertóriumok korabeli hiánya is, mely a romániai magyar orgánumokra vonatkozó tudományos kutatásra is nagyrészt jellemző még ekkor.) Recepciótörténeti vizsgálódásainkat tekintve egyértelműnek látszik azonban, hogy azok a politikai események, melyek a monográfia megírása idején zajlottak, kiemelt szerepet játszottak a monográfus erkölcsi ítéleteinek és hódolati aktusainak az előtérbe helyezései esetében. A debreceni irodalomtörténész úttörő kezdeményezése, mint utaltam rá egy olyan közhangulatban nyert monografikus formát, amikor Sütő személyében a magyarországi közvélemény már leginkább kisebbségi hőst ünnepelt. Az utólagos agyondédelgetés határon túli szerzőkre vonatkozó aktusai az ő esetében mégsem csak egy

[360] A nyolcvanas évek nyitányát ilyen téren meghatározó, említett Önszemléleti vita, illetve az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötete után!

korai felületes fogadtatásnak vagy protokollszerűségnek a feledtetése révén váltak nyilvánvalóvá, hiszen Sütő hivatalos funkcióinál fogva, hatalmi támogatottsága révén is mindvégig azon kevesekhez tartozott, akiket a hivatalos magyarországi irodalompolitika is elfogadott és számon tartott. Nem véletlenül írhatta még 1977-ben is Fenyő István Sütő első két, legsikerültebb történelmi drámáját elemezve, hogy szerzőjük „fáradhatatlanul alkotó, nagy kommunista művész".[361]

Persze amilyen tragikus és szimptomatikus, hogy erdélyi szerzőről monográfia a nyolcvanas évek közepéig nem íródhatott, úgy az is jellemző (s már a kultikus közmegegyezést jellemzi), hogy ezt követően, a kilencvenes évek végéig Sütőről a harmadik monografikus feldolgozás is elkészül, mire más szerzők életműveinek összefoglalása egyáltalán szóba kerül. (Hogy csak kortársakat említsünk: Székely Jánosról csak az ezredfordulón, Kányádi Sándorról csak 2003-ban, Szilágyi Istvánról pedig 2004-ben készült monografikus feldolgozás, Páskándi Gézáról viszont máig nincs még!)[362] Mindhárom Sütő-monográfia szerzője túl közeli viszonyban áll alanyával, olykor talán szimpatikus, máskor viszont a legkevésbé sem öncélú elfogódottságaik egy szélesebb érdekkört, igényt s szemléletet tükröznek. A hetvenes évek közönségsikerei, illetve a nyolcvanas évek ellenzéki-reformer korhangulata jellemzi az első, a kilencvenes évek drámai-heurisztikus társadalomképe, Sütő személyes sorsának tragédiája, majd az őt övező ünnepelt köztisztelet a második monográfiát. Ablonczy hetvenedik, illetve hetvenötödik születésnapra kiadott, temérdek sajtóhibával teletűzdelt munkája már leginkább furcsa kortörténetet ötvözve, kevésbé az irodalmi alkotások, mint inkább az írói életrajz és társadalomtörténeti képek szétbonthatatlan egységében véli megragadni az értelmezések kiindulópontját. A tudományos igényűnek aligha nevezhető kötet viszont olyannyira determinált alanya iránti hódolatában, hogy baráti odaadásában a viszony leginkább csak Sütő saját életútjára vonatkozó retrospektív kortörténeti (ön)értelmezéseinek monografikus tolmácsolására szűkül.

A monográfiákban a személyesség, ez utóbbit kivéve, nem annyira a hangvételben, mint inkább az alanyuk iránti tiszteletben nyilvánul meg, amely viszont így is gyakran népmesei távlatokba helyezi, s szerzőjével hőst tiszteltet alanyában. A „szimpatikus elfogódottságon"[363] túl, Görömbei András például „megidézett hősét" meg sem kísérli összevetni egyéb erdélyi szerzőkkel, vagy akárcsak az életművet elhelyezni a korabeli

[361] Fenyő a marxi dialektika szerint tézis-antitézis kettősében elemzi a „társadalomújító magatartás két poláris elfajulásának megjelenítését." Vö. **Fenyő** István, *Forradalom és humanizmus*, in Alföld, 1977/2.
[362] Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai: Székely János*, Bp., Új Mandátum - Az irodalom visszavág, 2000; **Elek** Tibor, *Székely János*, Pozsony, Kalligram, 2001; illetve **Pécsi** Györgyi, *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram, 2003; és **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004.
[363] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

romániai magyar irodalomban. Ezért „a monográfiát olvasva úgy tetszik, hogy Sütő András életműve Erdélyben egyedüli csoda, mintha az általa létrehozott értékek egyetlen szállal sem kapcsolódnának más alkotásokhoz. Mintha a romániai magyar dráma nagykorúsodásáról lehetne Páskándi Géza *Vendégség*e, Székely János *Caligula helytartója* című műve nélkül beszélni, mintha Szabó Gyula, Kányádi Sándor – hogy csak Sütő nemzedéktárait említsem – nem az elemzett életművel azonos értékű életművet mondhatnának magukénak."[364]

Bertha Zoltán monográfiája marad elemzéseit tekintve talán a leginkább „szöveg-közeli", értelmezéseiben ez áll a legközelebb a művekkel való foglalatoskodáshoz, – ahogyan a könyvsorozat is, amelyben megjelent, tudatosan kísérelt meg távolságot tartani a politikai elkötelezettségektől – ám ennek szerzője sem hasznosítja azokat a belátásokat, amelyek az első monográfia óta egy megváltozott politikai helyzetben, már a kilencvenes évek felől egészíthették volna ki az előzetesen megállapított értékítéleteket.[365] Ráadásul mindjárt munkája bevezetőjében újrafogalmazza mindazokat a szentenciákat, amelyek továbbra is csak egy különálló erdélyi művelődés- illetve irodalmi hagyományszegmensben válik megragadhatónak az életművet. Ugyanakkor a kilencvenes évek elejének politikai közjátékait, Sütő szerepét és tragikus szereplését nem tudja, vagy nem is akarja távol tartani a referenciális értelemadásoktól. Lét- és ismeretelméleti alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján a végre várt műelemzésekben, a művekkel való foglalatoskodásban is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása, az értékpusztulás tematizálódik.

Szelektivitás

Az első monográfia szerzője Sütő addigi életművéhez jelene erőteljes ideológiai aspektusai felől közelített. A honmentő kánon elvárásrendjéhez történő igazodás értelmében a megrajzolt kép így leginkább ott válik nyilvánvalóan vitathatóvá, ahol az elfogultságok az írói pályán az életrajzi tényeket csak szelektíven veszik figyelembe. Sütő nyolcvanas évekig áthúzódó politikai funkciói[366] a magyarországi méltatásokban majdhogynem teljességében feledésbe merülnek. Az első monográfus szemléletében a fejlődéselv és az érzelmi elkötelezettség összeolvadása eredményezi, hogy alanyában nem a szerzőt, de elsődlegesen a morális embert, jellemhőst tisztel, „aki a különböző akadályok leküzdésével egyre jobban

[364] Uo.
[365] Mindemellett nem csak alanyához, de korábbi szerzőtársához, egykori tanárához is valószínűleg túl közel áll.
[366] Főszerkesztői pozíciója (1958-1989) mellett többek közt Nagy Nemzetgyűlési képviselősége (1965-1980), RKP Központi Bizottsági póttagsága (1969-1984), Román Írószövetségi alelnöki tiszte (1973-1981), a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságbeli tagsága (1968–71), a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Büró-tagsága (1968–1987), Munícípiumi néptanácsi alelnöksége (1975–1980), stb.

megerősödött, s az idő őt igazolván, lehetőséget kapott az igazság kimondására".[367] Csakhogy az életrajzi tényekre figyelve a pálya ennél sokkal bonyolultabb: Sütő szókimondását, a nyolcvanas évek részleges tiltásából visszavezetett ellenálló-képét mindössze pár évvel korábbi, közszereplői státuszait is figyelembe véve, alighanem árnyaltabb kép tárult volna elő. S noha az első monográfus nem szépirodalmi alkotásokkal, illetve azok értelmezésével foglalkozik csupán, s alkotói módszerébe az életút megrajzolása során legalább olyan súllyal kerülnek be a szerzői referenciák, mint a (nagyrészt ezekből is levezetendő) műértelmezések, meg sem kísérel teljes kortörténeti elemzést adni. E nélkül viszont szerzője ötvenes évekbeli „közírói" attitűdjei (akárcsak későbbi hatalmi kötődései és változó szolgálatelve) feltáratlanok maradnak, vagy ami még szembetűnőbb, a vázlatosságban az értelmezéshez szükséges kritikus szembesítés helyett az engedékeny utóértelmezés (a cél szentesíti az eszközt, a szándék a cselekedetet módon) uralkodik el. A monográfus legtöbb esetben rögzít, bizonyos folyamatokat megállapít ugyan, de nem látja át, (s nem is akarja átlátni) a megváltozott korabeli politikai helyzetben Sütő ambivalens közszereplését, s meg sem kísérli feltárni az okokat. Mindössze azt állítja, hogy „gyakran irányelvekhez kényszerült igazítani valóságos élményeit", hamar hozzátéve, hogy a „diadalmas látszatú írói pálya" már 1955-től átfordul „önemésztő, öntisztító eszmélkedésbe."[368] Az igencsak kétséges megállapítást maga a szerző cáfolja, amikor röviden utal az 1958-as vitákra, melyeket a fiatal szerző „funkcionáriusként és őszinte kommunista hittel"[369] vitt véghez. A korabeli viták, a félresiklott közszereplés, és a Sütő-műveket is behálózó zsdanovi eszmerendszer valódi következményeit azonban a monográfus nem óhajtja feltárni. Túlságosan hinni akar Veres Péter megelőlegezett bizalmának[370], illetve Illyés kitüntető szavainak – „Huszonkilenc éves, és kész nemcsak mint prózaíró, hanem mint ember is"[371] –, holott ez még az életutat rendszeresen értékelő szakemberek szerint sem több „diplomatikus mellébeszélésnél, hiszen a művek és az író-politikus Sütő 'vitái' másról tanúskodnak."[372]

Az 1958-ban az *Igaz Szó* hasábjain folytatásokban közölt sematikus szemléletű, számonkérő jegyzeteiben (*Tűnődés magunk fölött*)[373] Sütő még rugalmatlan fölényességgel utasít el és oktat ki fiatal pályatársakat, szerkesztői munkatársaként világszemléleti alapon

[367] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[368] Vö. **Görömbei** András, *Sütő András*, Bp., Akadémiai, 1986, 22.
[369] Uo., 55.
[370] Veres Péter 1954-ben írt levelezőlapján figyelmeztetései ellenére (mely szerint nem egy írása népieskedő!) új reménységként egy „székely Mikszáth"-ot előlegez meg. Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek*. Bukarest, Kriterion, 1980, 81-82.
[371] Illyés az őt Erdélyben kalauzoló fiatal íróról mondja. Vö. **Illyés** Gyula, *„Románok, magyarok – segítsük egymást" – Illyés Gyula a romániai magyar irodalomról,* in Utunk, 1956/19, 1.
[372] Vö. **Szakolczay** Lajos, *i.m.,* 145.
[373] Görömbei András monográfiájában az 1959-es évszám nyilván elírás.

egész sorozatban ítélkezik.[374] Huszár Sándort az „emberség szépségének hiánya" miatt, Kányádit a szegényesen, sivárul megverselt külső realitás ábrázolása miatt, Páskándit közhelyessége folytán, Szabó Gyulának *Gondos Atyafiság*át pedig többek közt annak túlzottnak ítélt érzéki intimitásáért rója meg. Székely Jánost aztán egyenesen nyílt önkritikára készteti a párt és a kor szellemisége által rossz szemmel nézett „oldhatatlan magánya" „arisztokratikus szembefordulása" „szubjektív idealizmusa", s a műveiben megnyilvánuló „cselekvéstelenség és céltalanság" miatt, megtoldva mindezt azzal a sarkítással is, hogy „a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt"![375]

Aki tehát nem hajlandó a kor szellemének kollektív eszmeiségét műveiben népszerűsíteni, annak nem sok keresnivalója van az irodalomban. Sütő sarkallatos tételeiben már ekkor tűzzel-vassal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen. Az általa az irodalomból kitudott *Mélyvizek partján* című Székely János kötet csak egyik eklatáns példája mindennek. A megbocsáthatatlanul polgárinak és individualistának ítélt fiatal szerző az úgynevezett „baráti figyelmeztetés"[376] kapcsán írt kényszerű válaszának fejtegetéseit nem véletlenül kezdte az alábbi sorokkal: „Nézeteimet bírálták, nem rímeimet".[377] Az írószövetség marosvásárhelyi fiókjának vitaülésén Hajdu Győző nyomatékos felszólítására „önkritika" címen felolvasott elszomorító (korszakot jellemző) önpocskondiázásában, végletekig kiélezett önvádjában a bírálóin is túltett, s már-már groteszkül bizonyította („versei hibás, valóságellenes filozófiai megalapozásával" szemben, s közvetetten vádlói megszégyenülésére) dialektikus materializmusban s annak történelemfilozófiájában való jártasságának magas színvonalát is.[378]

A monográfusok elnéző jóindulatukban nem is említik, vagy jelentéktelennek ítélik az ehhez hasonló korai eltévelyedéseket.[379] Görömbei mintegy illúzióktól fűtött korszaknak, s őszinte kommunista hitnek, „pártpolitikai irányelveknek" tudja mindezt,[380] de Bertha is csupán „disszonáns hangoknak" nevezi, melyek „illúziók és útkereső ösztönzések

[374] Vö. **Sütő** András, *Eső elől tóba? – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/1. UŐ, *Közelebb a provinciához. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/2. UŐ, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[375] „… a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt; aki halhatatlanná nőtt ebben az irodalomban, azt a nép, a közösség, a társadalmi haladás gondja lelkesítette és emésztette". Lásd Sütő András, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[376] Vö. **Sütő** András, *Idegen életek… i.m.,* 396-398.

[377] Vö. **Székely** János, *A valóság kötelez (önvizsgálat és felismerés*), in Igaz Szó, 1958/12, 821-828.

[378] Uo., illetve lásd még **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000, 16.

[379] Sütő így nyugtázta Székely önostorozó cikkét: „A valóság és igazság győzelme, hogy Székely János eljutott idáig. A kispolgári individualizmus, az eszmei tévelygés veresége, hogy Székely János ilyen nyílt és őszinte beszéddel rugaszkodott el – régi költői világának partjaitól." Vö. Igaz Szó, 1959/1, 87.

[380] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 75, illetve 22.

keveredéseit tükrözik."[381] Holott a pályatársakal szembeni szigor, nem beszélve az egyéb „kártékony közszereplésről"[382] a korban mindvégig politikai következményekkel is járt.[383] Az irodalmi valóságtükrözés két fő hibáját már 1956-ban is az idillizmusban és a negativizmusban kijelölő Sütő[384] (az egyik jórészt a sematikus ábrázolásokat, a másik a kritikai szellemet fedte a korban) ugyanilyen vádakat hangoztatva áll be a Földes László Utunk-szerkesztő irodalmi-közéleti eltávolításával, pártból való kizárásával végződő politikai hadjáratba.[385]

E fiatalkori közszerepléssel kapcsolatban az első monográfus nyolcvanas évekbeli egyértelmű hódolatában csak annyit tart fontosnak megemlíteni, hogy Sütő „szélsőséges megnyilatkozásait hite enyhítheti mai megítélésünkben".[386] Amellett, hogy e kijelentése több mint kérdéses, valahol kétségbe is ejtő, hiszen ez nem jelentheti – mint Szakolczay Lajos is szóvá tette –, hogy egy átfogó igényű monográfia esetében „szó nélkül lehetne hagyni az akkori, a politikusi hátország védelme mögül el-elhangzó kijelentéseket".[387] Ahogyan a későbbi monográfusokkal ellentétben említett szerző azt is remekül látta meg, hogy az életút drámája is e kettősségben csúcsosodik: „Sütő egyszerre *kint* és *bent*, a sérelmeket elszenvedő *övéi között* és azok táborában, *fönt*, akik e sérelmek előidézői."[388] Pedig a hátország nem csupán az ötvenes években jelentett realitást Sütő számára. Amikor Görömbei befejezi monográfiája kéziratát, Sütő még mindig RKP KB póttag. Igaz, későbbi politikai szereplésével kapcsolatban Ablonczy is határozottan kijelenti: pártpolitikai pozíciója számára „nem hatalmat, de kisebbségvédelmi szolgálatot jelent."[389]

Elkötelezettségformák?

Az életút különböző stációinak egyoldalú megrajzolása természetesen már értelmezés maga is. Míg Görömbei „átstilizálja" a hetvenes éveket megelőző időszakot, Sütő hajdani

[381] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 71.
[382] Szakolczay kifejezlése, lásd **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[383] Lásd például a Jordáky Lajos meghurcolásában játszott szerepét, in *Vörös Zászló*, 1957. okt. 23.
[384] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 83.
[385] Alig pár hónappal az említett cikksorozat után, 1958 augusztusában! (Földes László, az akkori idők egyik legismertebb romániai magyar publicistája, előbb az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának vezetője, később az *Utunk* című irodalmi hetilap - a mai *Helikon* elődje – főszerkesztője volt, aki ilyen minőségeiben nagy szerepet játszott Dávid Gyula, Bajor Andor, Fodor Sándor, Szabó Gyula, Székely János és mások indulásában. A Földes ellen 1959, január 7-én lezajlott fegyelmi ügyében a legkeményebb vádakat Hajdu Győző mellett Sütő fogalmazta meg. A marosvásárhelyi írótársaktól indult levelek egyenesen a Központi Vezetőségnek szóltak. Az elítélő pártgyűlés jegyzőkönyvét, s a felszólalók hozzászólásait Szabó Gyula adta közre. Vö. **Szabó** Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *II*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001, 175-202; illetve vö. **Bottoni**, Stefano, *i.m*.
[386] Uo.
[387] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[388] Uo. (Kiemelés az eredetiben, BL.)
[389] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve.* Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997, 224.

baloldali elkötelezettségét a második monográfiát író szerzőtárs a kilencvenes évekből is egyrészt csak a népiséggel kapcsolatban, másrészt a nemzetiségi önmegtartás esélyei felől veszi szemügyre. Bertha Zoltán erkölcsfilozófiai szempontból átgondolt monográfiája lét- és ismeretelméleti szempontokból közelített a nemzeti kisebbség megmaradásának, az értékfenntartásnak a problematikájához. Ebben Sütő hajdani elkötelezettsége és megnyilatkozásai is a népi feltörekvés és a nemzetiségi önmegtartás esélye felől értékelődött, nem látva át, hogy korabeli dogmatikus kollektivista írásai, még nem népi, de marxista szövegek. (Ahogyan a negativista Földest és az individualista Székely Jánost, úgy a korban a szintén népi írónak számító Szabó Gyulát vagy Kányádi Sándor bizonyos munkáit sem a hetvenes évekbeli kisebbségi közösség képviseletében, hanem a szocreál, antinegativizmus és pártosság nevében ítélte el.)

Az ekkor keletkező szépirodalmi munkáknak, korai próbálkozásoknak értelmezéshorizontbeli szűkössége is jórészt még egy kétpólusúvá redukált társadalmi szemléletet örökít át. A naiv-romantizáló, anekdotikus funkció túlterheltsége éppen a bolsevik-marxista leegyszerűsített történetelvűség egysíkú jellemábrázolását és világképét hivatott elfedni. A kilencvenes évekből visszatekintve Bertha annyit belát, hogy „a szimbolikus elvonatkoztatás szemantikai hátterében (…) nem az egzisztenciaközpontú élmények és immanens léttapasztalások önfelismerései, hanem esztétikailag irreleváns, külsődleges, ráadásul történelmileg igazolatlan és téves ítélkezési sémák és ideologémák állanak”.[390] Mégsem akarja átlátni, hogy az olykor remélt társadalmi progresszió hipotetikus értéktartalmaira utaló illuzórikus előfeltevések, a későbbi társadalmi helyzettudatosodással együtt nem zárulnak le, s az író irodalompolitikai ítélkezéseit sem a népi, sem a nemzeti karakterisztikum kollektív irányába való tájékozódással nem lehet elfedni.

A monográfiák többnyire egységesen a korábbi illúzióktól, pártos hevülettől legalább részben mentesülni látszó hatvanas évekbeli szembenézésnek vélik a „vajúdó íráskedvet” is. Bertha azt is látja, hogy a kommunista látszatmegoldások, csekély helyzeti javulások optimista, önáltató túlértékelése maga is sorstragédia,[391] ennek következményeit azonban már nem kívánja tudomásul venni. Pedig a programosan hitt történelmi megoldások mellett az életúttal behatóan foglalkozók számára is jórészt egyértelmű, hogy a pálya e szakaszán a kollektív irodalomeszmény és társadalmi szerepkör mögött még nem a nemzetiségi-közösségi jogokért való szóemelés, csupán szocreál antinegativizmus és idillizmus-ellenesség húzódik. Sütő sztálinista évei, mint azt egy későbbi interjújában ő maga mondja

[390] Vö. **Bertha**, *i.m.* 105.
[391] Uo., 28.

el, a vallott és vállalt eszmék időszaka volt.[392] Görömbei szerint „őt is elkapta a bajokat is idillé stilizáló pártos lendület", illetve „a jó szándék olykor nem találta meg a helyes irányt."[393] Az ebből származó konfliktusosság az életútban azonban csak jóval később jelentkezik, amelynek valós vagy részleges hitelességét eldönteni nem biztos, hogy az irodalomtörténet feladata. A fogadtatástörténet interpretációinak utólagos értelmezéskonstrukciói felől azonban (melyek a nyelv- és közösségféltés, a megmaradásvágy elemi affirmációi szerint igyekezett legitimálni a teljes életművet, s nem kívánt a történeti kitekintés által túllátni saját előfeltevésein) mindenképpen szükségszerű megjegyezni, hogy a pártos eszmékkel való azonosulás messze nemcsak az ötvenes évek közepéig érvényesül.[394]

A kánon szellemi konstrukciójának szelektivitását ugyanis nagyrészt éppen az tükrözi, hogy az elkötelezettségeszmék felfejthetőségét csak egyirányúan véli az életműből kiolvasni. A kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként funkcionál. A befogadás és a kanonikus hely ezért sem lehet független ettől a hagyománytól, minthogy a szövegek is csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők. Azok az életútbeli sajátosságokra és hangsúlyokra tekintő magyarázatok, amelyek felhasználták az életrajzbeli elemeket, vagy nem említették, vagy az ötvenes-hatvanas években megfogalmazott közösségi elvárásokat is a későbbi nemzetiségi keretekre alkalmazva értékelték. Nagyrészt a teljes hetvenes-nyolcvanas évekbeli magyarországi fogadtatásról megállapítható, hogy abban Sütő baloldali elkötelezettsége, szerepvállalása és funkciói által a kommunista hatalommal való ambivalens viszonya egyáltalán nem tematizálódik, vagy amennyiben mégis utalás történik rá, úgy ifjúkori botlásnak, tehát múltbélinek minősül, vagy eleve felmentő jelleggel kerül említésre. A korban a politikai

[392] Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990.
[393] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 75.
[394] Sütő életpályája első szakaszában egyértelműen nem népi-nemzeti oldalról s nem is ellenzékiként, később is csak ambivalens módon, belülről, reformer közszereplői szerepében szólal meg. Az ismertebb irodalmi vonatkozású vagy irodalompolitikai Sütő-megnyilvánulások közül a Székely Jánosról, Jordáky Lajosról, Szabó Gyuláról írott cikkeket, és a Földessel kapcsolatos megnyilvánulását egyéb párthű eszmefuttatások övezik. (1947-ben dicséri az új tanügyi törvényt, 1954-ben az Irodalmi Újságban pedig maga számol be a felszabadulást követő tíz év elért sikereiről, a jólét korszakáról, Románia és a Szovjetúnió sikeres politikájáról. 1955-ben a „szókratészi homlok"-kal és „prométeuszi vakmerőség"-gel bíró Leninről zengedez, 1956-ban a marosvásárhelyi írók egy részével ő is aláírja a forradalmat elítélő nyílt levelet. Az 1958-as említett megnyilvánulásokat követően, 1959-ben örvendetesnek tartja Kolozsváron az egyetemek egyesítését, s szintén a negativizmus és idillizmus ismételt elítélése mellett hirdeti a pártos irodalom szükségszerűségét. 1965-ben a gyilkos pártfőtitkár, Gheorghiu-Dej halálát siratja, 1967-ben megelégedettséggel nyugtázza a párt nemzetiségi politikáját, 1969-től pedig, mint említettem, legfelsőbb szinten vesz részt a nemzetiségi életet érintő kulturális vagy politikai döntések kivitelezésében… Vö. **Sütő** András, *Tíz esztendő változásairól. Romániai levél*, in Irodalmi Újság, 1954, 23. augusztus 21.; **Sütő** András, *A lenini bizalom alapja*, in Igaz Szó, 1955.; **Sütő** András, *Új bor*, in Igaz Szó, 1959/1.; **Sütő** András, *Erős volt mindig. Gheorghe Gheorghiu-Dej halálára*, Utunk, 1965/13.; illetve lásd még Sütő András képviselő felszólalását a Műveldés- és Művészetügyi Állami Bizottság megszervezéséről szóló vitában, in Vörös Zászló, 1967. dec. 29.)

hatalom persze szinte minden írónemzedékből magához vonzott ideig-óráig tehetségeket. A későbbi ambivalens jegyek ellenére a recepció egyirányú értéklátására jellemző, hogy a sztálinista írói szakasz maga is utólagosan csupán olyan jelenségeknek a körében értelmeződik, amelyek „a népi feltörekvések és a nemzetiségi önmegtartás számára számottevő esélyt kínáltak".[395] Ez a szemlélet egy valóban elkomoruló politikai realitás abszurditásban, szélsőséges nacionalizmusban kiteljesedő korszakának a tapasztalatával olvas jelenéből visszafelé, s a retrospektív értelmezésben gyakran összemos olyan eszményeket, amelyek a hetvenes évek műveinek hatalomviszonyát vagy nemzetiségi kollektív értékrendjét az ötvenes évek sematizmusaiból is kiolvasni véli. A hetvenes évtizedben felerősödő nemzetiségi elfojtás elleni megnyilatkozásokból, az ekkorra ismét előtérbe kerülő transzszilván értékekből, vagy magából a Trianon-traumából viszont aligha vezethető le olyan állítás, amelyik Sütő publicisztikai írásainak kritikus, ítélkező hangnemét s a szépirodalomban kollektív ideológiát számonkérő téziseit egyben a nemzetiségi jogok korán felismert hiányosságainak megoldását szorgalmazó eszmeiséggel hozhatná összefüggésbe!

Modellteremtés

A hetvenes évektől eredeztethető kánoni modellteremtés a kirobbanó sikeresség mintegy tizenöt évének (az *Anyám*tól az *Advent*ig) folyamatos szakmai elismertségén és olvasói népszerűségén át (s olykor a kizárólagos ismertség kereteiben) jut el a kultikus formákig. Hatástani szempontból nagyon jelentős a fogadtatás politikai-ideológiai háttere, mely a hivatalos hatalmi elismerésektől az elnézett, megtűrt kategóriáin át a nyolcvanas évekre két irányba mozdul. Míg Romániában, ha nem is a betiltottig, de mindenképp a korlátozottig, addig Magyarországon a megtűrt kiszélesedő kategóriáin át a bizonyos tekintetben propagáltig jut. Ennek a változó cenzurális térnek a nyilvánosságában és nyilvánvalóságában lehet lényeges az eltérő minőségi váltás ellenére a dolgok politikai kimondhatatlanságának kényszerét az irodalmi formákra átvállaló életmű fokozódó fogadtatása és szakmai kereteket gyorsan átlépő sikere. (Ugyanezért nemcsak a sütői nyelvezetet, de az életművet tárgyaló szövegeket is érezhetően változó allegorikusság-fok jellemzi). A sikerességen, az írói modellteremtésen túl azonban a tragizált szerepkörök már kultikus jegyeket vetítenek elő, melyek olvasata nemcsak egy értelmezői közösség saját identitását, de a szerző közelmúltját is megkonstruáló képben, traumatizált emlékezeteivel, hőst formáló jelképiséggé válik.

[395] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.,* 29.

Kultuszról éppen azért beszélhetünk az életmű kapcsán, mert benne a közéleti, politikai és írói szerepkörök nemcsak ötvöződnek, de egyaránt kritikátlanul ötvöződnek. Nem egyszerű felcserélődésről van tehát szó, hanem olyan választott stratégiáról, amely egyszerre határozta meg és jellemezte a közíróságban az írói és politikusi szerepeket, a „kritikai" fogadtatásban ugyanakkor jelentős arányeltolódások következtében hol az egyik, hol a másik érdekében módosított a hangsúlyain. Nyelvezetét tekintve a hivatásos értekező próza kitételeitől a napilapok recenzenseinek populárisabb regiszterein át a különböző műfajú rádió- és tévéfelvételekig terjedő fogadtatás a megértő engedékenységtől a dicsőítés teljes hódolati aktusaiig, a dicsérettől az odaadó hozsannázásig terjed. A formálódó kultusz a nyolcvanas évek derekán már hajlamos magukat a műveket egyszerű és egyszeri jelentéssíkokra bontva csupán az életút, vagy a képviselt sorsjelleg kivetítéseiként értelmezni. A divaton túllépő kultikus forma ekkorra, a Sütő-művek romániai (részleges) tiltása és a recepció Magyarországra történő áthelyeződésével egyidőben, „a különféle érzelmeket, indulatokat a társadalmi manipuláció szolgálatába állító *jólértesültség* (a Nemzeti Színház *Advent a Hargitán* bemutatója)"[396] és egy felfokozott érzelmi hatvány révén elfedni látszott a valós kritikai szempontokat, s kultikus jegyei révén olykor magukat a műveket is. Pedig, mint Szakolczay is állítja, ez az életmű a hetvenes évek sikereitől kezdve már egyáltalán nem annyira törékeny, hogy „elhallgatván némely kételyünket, minduntalan csak a »metaforikus ragyogású és vizuális gondolatiságú nyelvre« figyelmezzünk".[397] Az egysíkúvá váló recepcióra is jellemző, hogy innentől kezdve a korábbi írások értelmezései során (például a folyamatos újrakiadások kapcsán) sem működteti azt a távolságot, amely túl kívánt volna lépni a referenciahatárokon. Művek értékein túl a kialakítandó tragizált szerepkör, Sütő tiltása, elhallgattatása, politikai ellenálló szerepköre, üldöztetése, s személyében írói/társadalmi képviselete révén[398] olyan narratívát testesített meg, amely egyoldalúságában a korhangulatnak, később pedig a kanonikus diszkurzus érdekköreinek megfelelően értelmezett csak bizonyos eseményeket.[399] Valószínűleg ezért sem felelőtlen az olyan álláspont, amely nem a legtöbbször játszott előadás mentén méri a Sütő darabok értékeit vagy azok esetleges időtálló voltát.[400]

[396] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 143.
[397] Vö. Görömbei András minősítéseiről írja **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[398] Mely közvetetten felelős azért is, hogy a szerző nem lehet jelen az említett 1986-os Nemzeti Színházbeli premieren.
[399] Az előadás politikai jellege amúgy mindkét ország cenzurális, belpolitikai viszonyai felől nyilvánvaló volt, (már csak azért is, mert a Román Szerzői Jogvédő Iroda tiltakozása ellenére mutatták be, ám Magyarországon a darab, illetve az előadás mellett, a kulturális kormányzat ódzkodásával ellentétben, Tabajdi Csaba, Szokai Imre és Szűrös Mátyás is kiállt) akárcsak a közönségsiker szempontjából a „teltház" társadalmi tett-értéke is.
[400] Az *Advent a Hargitán* Sík Ferenc rendezésében több mint 250 előadást ért meg.

A siker és a kánon természetrajzához természetesen hozzátartozik a népszerűség és a játszottság is, a kritikai fogadtatás irodalmi kereteken átlépő divatszerűsége azonban többnyire nem tesz jót egy életműnek. (Emblematikussága idővel éppúgy ideológiai síkon, s nem művei színvonalát tekintve válhat „korszerűtlenné" vagy periferikussá, ahogyan kiválasztottsága, kihasználtsága is többnyire eszmei alapokon nyert legitimációt.) Márpedig Sütő a hetvenes évek során divatjelenség lett, akinek emblematikussá választott életműve a tárgyalt kánoni diszkurzusokban szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. Nem is annyira ő maga, mint az ekképpen megformált írószerep erdélyi komponensei, az irodalomkép egysíkú értékkategóriái, s a „látensen eszközszerepre kárhoztatott"[401] irodalomszegmens értékelése. Ennek részleges bemutatása vagy homogeneitása, feltételezett kompaktsága nem tette lehetővé – abban a szituációban – a finomabb artikulálódást, az árnyaltabb befogadást, egy strukturáltabb kép kialakítását. A recepcióban így óhatatlanul csak egy csoportként jelenhettek meg a különnemű erdélyi alkotók, a más minőségeket képviselők vagy akárcsak a szerzői életművük különböző alkotói fázisában lévők pedig szükségszerűen rendelődtek alá a kánoni értékelvek kijelölő, rangsoroló irányának.

A transzszilván kánon újjáéledése

Mint említettem, részben a húszas évek transzszilvanista hagyományában is kereshetők azok az írói 'arcvonások', jellegzetességek, amelyek képviseleti és pedagógiai eszményeknek alárendelve a művészi törekvéseket, az erdélyi alkotói öntudatnak olyan vonást kölcsönöztek, amelyek a második világháborút követően is meghatározták az írói/költői attitűdök mibenlétét. Az 1945 utáni kollektivitásformák kötelező irodalmi ábrázolásmódjaiban aztán a realizmuseszmék és a pedagógiai eszmények az ideológiai átnevelés elsődleges eszközét jelentették. Az a szűk irodalmárréteg, mely nagyrészt fiatal elsőgenerációs értelmiségként hatalmi pozícióba került, nemcsak megdorgálta, de gyakran meg is vonta a cselekvés lehetőségeit az olyan szerzőktől, akik az individualitás szabadságát nem rendelték alá a 'közösségi' irány meglehetősen szűk gondolati horizontjának. A közösségi iránynak e két korszak szemléleti ötvözete adta irodalmi legitimációja folytatódhatott a hatvanas évek viszonylagos szabadságát, nyitását követően, amikor az új poétikai szemléletek, a kritikusabb öneszmélések, a (népiek által is felvállalt) nemzetiségi elkötelezettség és az egykori helikoni hagyományok is egyszerre hatottak a magyar

[401] Szilágyi Márton kifejezése, vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

értelmiség új iránykereséseire.[402] Az erdélyi magyar költészet, elbeszélő irodalom vagy irodalmi szociográfia a következő évtizedben valóban a kulturális élet középpontjában helyezkedett el, s részben, mint identitásvédő erő végezte alkotó munkáját, amelynek során valódi szellemi értékeket hozott létre. Az író *megváltozott közösségi státusza* azonban egy válsághelyzet elkésett, de szimptomatikus felismeréséhez vezetett: „Adott körülményeink között az irodalom volt az a gyűjtőmedence, amelynek mindent be kellett fogadnia, mindent fel kellett vállalnia közvetítésre a közönség felé".[403] Az erdélyi magyar irodalmi életben a hatvanas évek legvégén lezajlott úgynevezett „irodalomcentrizmus-vita" tulajdonképpen egy jól kihallható vészjelzés volt, de a politikai helyzet a későbbiekben egyre inkább romlott. Ilyen értelemben, az irodalom feladatköreit tekintve – mint Dávid Gyula is jellemezte –, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon „parttalan irodalomkoncepciója akár szimptomatikusnak is tekinthető."[404]

A hetvenes évek elején ismét előkerülhettek a transzszilvanista hagyományok, sőt *Kritika*, majd a *Tiszatáj* hasábjain is újra vita folyik róluk.[405] Mint említettem ekkor még jórészt csak a két világháború közti irodalomról, irodalmi életről születnek hiánypótló írások, s ennek is következménye, hogy a recepció hajlamos analógiákban gondolkodni. Igaz ugyan, hogy „az erdélyi magyar szépirodalmat a második világháború után is átszőtte a transzszilvanizmus korábbi szellemisége", s hogy „ez az irodalom továbbra is fenn kívánta tartani a transzszilvanista tradíciókat és értékeket, mindenekelőtt az irodalom közösségi ethoszát, a kisebbségi humánum és népszolgálat morálját, az erdélyi kulturális hagyományokat".[406] Ugyanakkor csak a tárgyalt, propagált irodalomszegmens tudatos recepciója, a megismerni vélt kép és a kialakítandó elvárásrend felől igazolható, hogy „valójában a második világháború utáni korszakban is a korábbi helikoni irodalom eszményei és poétikája alapozta meg mindazt, amit a későbbiek során erdélyi magyar irodalomnak nevezhetünk."[407]

Magyarországi lecsapódásait figyelembe véve, meglehetős összetettsége által is állítható, hogy az előbbiekben kifejtett irodalomértés alapján, a vázolt erdélyi magyar irodalomkép jórészt nem mint irodalom és társadalmi önreprezentáció kérdésköre, ezek kölcsönhatása merült fel csak, de magának az így értett irodalomértésnek a társadalmat is

[402] Nyomtatásban olyan szerzők, mint Áprily, Kuncz, Tamási vagy Dsida 1968 előtt nem is jelenhettek meg.
[403] Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3.
[404] Lásd **Gáll** Ernő vitaindítóját, *Monológ vagy párbeszéd?*, in Korunk, 1969/12, illetve vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, *i.m*.
[405] Vö. *Vita a transzilvanizmusról*, (**E. Fehér** Pál, **Pomogáts** Béla, **Tordai** Zádor, **Nagy** György) in Kritika, 1973.; illetve **Sárréti** Sándor, *A transzszilvanizmus fogalmáról*, in Tiszatáj, 1974.
[406] Vö. **Pomogáts** Béla, *A továbbélő erdélyiség,* in Árgus 2001/3.
[407] Uo.

meghatározó jegyei domináltak. Benne a népi hagyományok folytatóját, a nemzeti sorsvállalás irodalmának kifejezőjét s ugyanakkor a közösségi-társadalmi gondok elszánt politikai képviseletét is a sütői életmű testesítette meg.

Kitekintés

Mielőtt továbblépnénk az életmű értékelésének anomáliái, illetve hangsúlyosabban kultikus-kanonikus formái, és ezek indokoltságai irányába, a jogos kiemelések és a par excellence kivételezések kritikátlan aktusai felé, érdemes egy nagyobbívű kitérőt tennünk, mely a korszak irodalompolitikai viszonyait és irodalomszemléletét tekintve sok mindenre adhat előzetes választ vagy magyarázatot.

*

1968 után

Akárcsak az említett 1957–58-as évek eseményei a maguk ambivalenciájában, Romániában a hatvanas évek legvégének eredményei is hasonlóan ambivalens megítéléssel bírtak. A romániai magyarság helyzete javulását kezdetekben éppen az új politikai irányzattól, az akkor még demokratikusnak ígérkező, nemzetek feletti politikai koncepciótól remélte. Az 1968 utáni időszakra jellemző szellemi pezsgés a humán kultúra terén az életmű szempontjából is fontos időszaknak számít. (Ennek jelentősége akkor is hangsúlyozandó, ha a mából tekintve alighanem rövidsége folytán is a teljes ideologikus rendszerhez viszonyítva kevéssé jelentékenynek, vagy eredményeit tekintve olykor felemásnak minősül.) Az 1968-at követő időszak erdélyi magyar kultúrájának többrétegű válsága éppen a szellemi nyitás kapcsán kerül felszínre: a hatalomhoz közelkerült, vagy éppen ez idő tájt közelkerülő értelmiségiek önmagukkal való szembenézésének is igencsak terhes korszaka ez. Az összegzésnek és/vagy indulásnak, a reménynek és/vagy kiábrándultságnak, de a politikai/ideológiai játszmákon való még belül-maradás kettőségének ontológiai feszültségeiben. Az évtizedfordulót a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának összefonódásai jellemzik. „Az ekkor pozícióban lévő, őszintén baloldali elkötelezettségű, nemzetisége lehetőségeit is e baloldaliság keretei között elképzelő értelmiségi generáció egyszerre kellett szembenézzen az eszmei kihívással, amit a nyugati kultúrák felé való viszonylagos nyitás és a hazai tabuk – ideiglenes – ledőlése jelentett, valamint az erkölcsi válsággal, amelyet az okozott, hogy baloldaliságuk a kisebbségi politika szempontjából ekkor bizonyult hibás választásnak: rendszer, amelyet segítettek uralomra jutni, éppen a szellemi nyitással párhuzamosan számolja föl a nemzetiségi intézményeket. 1968 Romániában egyszerre jelképe a Szovjetuniótól függetlenedő szuverenitás demonstrálásának, bizonyos

kulturális tabuk (és börtönkapuk) ledőlésének, valamint a magyar területi autonómia felszámolásának."[408]

A nyitásnak minősített 1968–70-es változásoknak, mint korábban már utaltam rá, egyéb keserű előzményei is voltak. Itt nem csupán az ideológiai kényszerűségek korlátozó jellegére utalhatunk, de arra a hatalmi taktikára is, amely bevált külpolitikai lépésként úgy kötött egyoldalú időleges paktumot a kisebbségi értelmiség képviselőivel, hogy közben azok jóváhagyásával kapott szabad kezet a későbbi korlátozásokhoz és retorziókhoz, minthogy velük nyilváníttatta belüggyé saját nemzetiségi kérdésüket. E tekintetben egyrészt kiemelten fontos lehet az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált pártfőtitkárral, másrészt az említett kettős kötődés elvét mereven elutasító nyilatkozatok sora, melyek megelőzték az augusztusi prágai eseményektől távolmaradó román vezetés utólag liberális nyitányúnak beállított magyarságpolitikáját. A magyar írószövetségben elhangzottakra reagáló elítélő szólamok jóval megelőzték a csehszlovákiai bevonulást, viszont már a magyar értelmiségi találkozót követően jelentek meg, nagyrészük nyilvánvalóan kierőszakolt írásként, mások mégis a hatalom bűvöletében. (Pedig a június 28-i értelmiségi találkozó valójában eredménytelen volt, Ceauşescu minden felvetett sérelmi kérdést visszautasított!)[409] Az értelmiségi találkozót követően először az irodalom kapcsán mondták ki a be nem avatkozás végtelenségig szajkózott frázisát,[410] majd az

[408] Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 13.

[409] Vö. Vince József bukaresti nagykövet jelentését az RKP vezetésének a magyar értelmiség képviselőivel folytatott bukaresti tanácskozásról. Közli Vincze Gábor, in *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989,* (A válogatást összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta **Vincze** Gábor), Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 296. - A főtitkár álláspontja majd csak a nemzetközi helyzet alakulásának hatására változhatott meg, amikor már szükségszerűen a korábban belüggyé nyilvánított kérdéskör megoldottságát akarta külpolitikájában megmutatni. Az 1968, augusztus 21.-re virradó éjszaka a Varsói Szerződés öt tagállama prágai bevonulását követően szüksége volt a kisebbségi elégedetlenségek elhalkítására, s a magyar értelmiség támogatására. A román pártfőtitkár élesen elítélte a bevonulást, amely "szembeszökő megsértése egy testvéri, szabad és független szocialista állam nemzeti szuverenitásának". (Vö. Előre, 1968, augusztus 23.) Ceauşescu augusztus végén (Fazekas János kíséretében) a két székely többségű megyét is meglátogatta, fejlesztéseket és iparosítást ígért. A bevonulás után öt nappal (augusztus 26-án), koradélután Sepsiszentgyörgyön, majd Csíkszeredában, végül az esti órákban Székelyudvarhelyen vett részt a nagygyűléseken, s minden esetben magyarul (is) elköszönt!

[410] 1968 májusában az említett, Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztálya kerekasztal-vitáján (a szomszédos országokban élő magyarság irodalmáról) elhangzottak során leszögezték: „vitathatatlan tény, hogy magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban, s ezek szerves részei a magyar irodalomnak" s kijelentették, hogy a felelősség ezekért az irodalmakért közös: „a szomszédainké, és a miénk". Az egységesülő (?) magyar irodalom tézisét Romániában hevesen visszautasították, ám nem csupán a pártvezetés – mely a belügyekbe történő beavatkozásként értékelte a budapesti nyilatkozatot –, hanem a magyar írók egy jelentős része is. Domokos Géza, Huszár Sándor és Szász János – részben meggyőződésből, részben fölsőbb utasításra – írásaikban határozottan kritizálták az Írószövetség álláspontját, mondván, hogy a romániai magyar írók csak a saját pártvezetésük, országuk iránt érzik felelősnek magukat. Az írószövetségi vitáról lásd *Élet és Irodalom* 1968, május 18.; a romániai elutasításokról pl. **Huszár** Sándor, *A felelősség oszthatatlan* (Utunk, 1968, augusztus 2), **Domokos** Géza, *Sajátosság, felelősség* (Előre, 1968, július 7), illetve UŐ, *Az igazság és tárgyilagosság szellemében* (Előre, 1968, július 24.) Vö. még **Huszár** Sándor, *Sorsom emlékezete.* Bukarest, Kriterion, 1982. 207-208.

immár látványosabb, a moszkovita hatalomnak ellenszegülő román vezetés lépései kapcsán szeptember elején kolozsvári értelmiségiek küldtek hűségnyilatkozatot az új vezetésnek.[411]

Bár az elkövetkező hónapokban néhány valóban biztató intézkedésre is sor került[412] (megalakult a nemzetiségi könyvkiadó, a *Kriterion,*[413] magyar nyelvű *Tv-adás* indult,[414] 1970-ben, egyéves huzavona után, Bukarestben megjelenhetett *A Hét* című művelődéspolitikai lap), nemzetiségpolitikai téren alapjában nem sokat változott a helyzet. Az újonnan berendezkedő hatalom valójában a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával, amint előbb belüggyé avatta, majd szabad kezet kapott a nemzetiségi kérdés „szocialista megoldásában".[415]

Válaszreakciók és/vagy túlélési formák

A kettős kötődés kérdésének szigorú megtagadtatása, kemény és határozott elutasítása időben megelőzte tehát a csehszlovákiai távolmaradást (és a közvetetten ennek tudható kvázi liberalizálódást, mely sokszor éppen indokként hangzik el a korabeli hűségnyilatkozatok utólagos magyarázataképp. (A kor ambivalenciáira, kiszolgáltatottságára és hatalmi kötődéseire is jellemző, hogy a Maros Magyar Autonóm Tartomány megszüntetését az ország

---

[411] Külön vizsgálatra lenne érdemes a román katonai távolmaradás látószögében a kolozsvári magyar értelmiségieknek az 1968 szeptemberi „hűségnyilatkozata", melyet a külföld, a nyugat felé az új reform-vezetés jeleként, tanúbizonyságként is használtak. A Huszár Sándor és Gáll Ernő fogalmazta levél aláírói a „következetes külpolitika" és a „proletár internacionalizmus" tételei mentén szögezték le, hogy a Pártban látják a nemzetiségi lét „összes problémái megoldásának letéteményesét" s bizalmukról és támogatásukról biztosítják személy szerint Ceauşescu elvtársat. Vö. *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának, Nicolae Ceauşescu elvtársnak*, Kolozsvár, 1968, szeptember. Közli az Utunk, 1968, szeptember 6.

[412] 1968 végi optimista hangulatot jól tükrözi az, hogy Vince József nagykövet arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy 1969-ben megjelenik a csángó nyelvjárási atlasz és nyomdába kerül a romániai magyar irodalmi lexikon első kötete, 1972-ben pedig megjelenik egy romániai magyar irodalomtörténet is. Az utóbbiak csak évekkel később láthattak napvilágot, ám a csángó nyelvatlasz csupán 1989 után jelent meg – akkor is Magyarországon… Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről.* Bukarest, 1968. december 12. - Magyar Országos Levéltár, az MSZMP KB Külügyi Osztályának iratai, M-KS 288. fond, 32/1968/8. ő. e., 171–175. hitelesített másolat. A jelentést megkapta Gyenes András, a KB Külügyi Osztályának vezetője, Óvári Miklós ideológiai KB-titkár. (ezúton köszönöm Vincze Gábornak, hogy lehetővé tette a hozzáférést a jelentéshez!)

[413] A nemzeti kisebbségek önálló könyvkiadója a könyvkiadás teljes átszervezése során jött létre. Az öröm – legalábbis magyar részről – azonban emiatt sem lehetett felhőtlen, ugyanis a Román Írószövetség nemzetiségi bizottságának tiltakozása ellenére az illetékesek Bukarestbe tették a kiadó székhelyét, ahol magyar technikai apparátus (például magyar nyomdászat) egyáltalán nem volt. A kolozsvári fiókszerkesztőség csak a folyamatos tiltakozások hatására jöhetett létre.

[414] A magyar nyelvű TV-adás elindításáról – Fazekas János szerint – még 1968, augusztus végén döntött Ceauşescu, amikor a bevonulást követő napokban szükség volt a magyar kisebbség támogatására is. Az adás tényleges megkezdése azonban a pártapparátus szabotálása miatt is késett. Bár Vince József nagykövet már 1968, november 23-i jelentésében arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a következő év januárjában elkezdődik a magyar adás – valójában csak 1969. november 21-én jelent meg a képernyőn az első magyar nyelvű műsor. Vö. *Interjú Fazekas Jánossal*, Bukarest, 1994. május 20. Ismerteti **Vincze** Gábor, in *Történelmi kényszerpályák, i.m.*

[415] A pártvezetés nem hagyott fel asszimilációs törekvéseivel. A sebtében megalakított nemzetiségi "dolgozói tanácsok" is, „fantomszervezetekként" csak arra kellettek, hogy legitimálni lehessen a párt nacionalista kisebbségpolitikáját.

felszabadulásának 25. évében kimondó határozatot követően[416] döntenek csak az említett új intézményekről.) Az eseményeket összefoglaló egyik titkos nagyköveti jelentés szerint: „Úgy tűnik, hogy a romániai magyar íróknak a kettős felelősség kérdésébeni, valamint a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatbani magatartása megfelel az RKP politikájának, amit a pártvezetés figyelembe vesz. Ez kifejezésre jutott Ceauşescunak több, az utóbbi hónapokban, legutóbb az írók közgyűlésén elmondott beszédében".[417] A hatalom „figyelme" az új intézmények mellett további címeket és posztokat is jelent.[418] A hatalmi ranglétrán egy évvel később Sütő is följebb léphetett, ugyanis a X. pártkongresszuson 1969. augusztusában Domokos Gézával együtt az RKP KB póttagja lett.[419] Ugyanebben az évben ajánlják fel számára először az írószövetség alelnöki tisztét, illetve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának vezetőségi tagságát is.[420]

A szépirodalomnak általunk vizsgált szeletében ezeknek a fejleményeknek gyakorlati jelentőségük volt, hiszen a magyar értelmiség egészében olyan dilemmák uralkodtak el, amelyek a követendő stílusmintáktól a kívánatosnak talált erkölcsi tartalmakig a sütői életműben is ekkortól uralják majd az írói világkép átalakult, és azóta többszörösen deklarált formáit. Az értekezésnek természetesen nem feladata eldönteni mikor, milyen körülmények közt jött el, vagy hogy eljött-e egyáltalán ekkor a damaszkuszi út a sütői életút során. A tárgyalt receptív meghatározottságokban, a kialakított kánonban viszont fontos szerep jut a kondicionált változás helyett a választás intencionált aktusainak, melyeket a szerzői megnyilatkozások is megerősítenek. A recepció kanonikus lépcsőfokai felől azonban fontosabb, hogy ettől a ponttól érezhető az a műfaji-minőségi váltás, mely az „enyhülést" is kihasználva nem csupán a szemlélettágulásban és a nagyobb szabadságfokokban mérhető, de az írói témakeresésben is. Ugyanakkor jól látható, hogy sokkal strukturáltabb, árnyaltabb a kép, mint amit a magyarországi diszkurzusok a hetvenes évek fordulópontjairól kialakítottak…

---

[416] Az 1968 februárjában történő megyésítés címén.

[417] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*. Bukarest, 1968, december 12, *i.m.*

[418] A *Kriterion* vezetője a korábban *Előre* főszerkesztő Domokos Géza lesz, *A Hét* főszerkesztőjévé Huszár Sándort nevezik ki, akinek korábban az RTV-magyar adását is felajánlják. (Miután nem vállalja, a magyar szerkesztőség vezetését Bodor Pál veszi át.)

[419] Mindketten már 1968 tavaszától (mind az írószövetségi felzólalásokat, mind az értelmiségi találkozót megelőzően!) bekerültek a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságba is. (1968. március 21-23.-án a Hivatalos Közlönyben megjelenik a minisztertanács határozata a bizottság felállításáról és tagjairól. Vö. **Vincze** Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989*, http://vincze.adatbank.transindex.ro)

[420] Ami nem csoda, hisz a korábbi, 1965-ben létrehozott, az RKP KB-titkárságának felügyelete alá tartozó, a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó *Nemzetiségi Bizottságnak* is már tagja volt, Domokos Géza, Takács Lajos és Létay Lajos társaságában. Ez a bizottság éppen akkor szűnt meg, amikor 1968 őszén létrehozták a "nemzetiségi dolgozók tanácsait". (A lényeg mindkettő esetében a látszaton volt, azt volt hivatott mutatni, hogy elődjével ellentétben Ceauşescu komolyan foglalkozik a nemzeti kisebbségek problematikájával.)

Értéktorlódás?

Az évtizedforduló a kulturális intézmények terén mindenesetre egyértelmű lendületet jelentett. Jelentőségét tekintve a televíziós magyar nyelvű adás mellett kétségtelenül az 1970-ben, éppen az *Anyám könnyű álmot ígér*rel nyitó, *Kriterion Könyvkiadó*nak volt felbecsülhetetlen jelentősége. Ez utóbbi az évek során egyre inkább a magyarság szellemi önkifejeződésének kiemelkedő jelentőségű műhelyévé alakult, minthogy nemcsak a megjelenés lehetőségét, de a megírás feltételeit is biztosította.[421] Mindezt akkor, amikor az erdélyi magyar tudományosságnak csak egyetlen folyóirat állt még rendelkezésére (a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*). Mellette az irodalmi, társadalmi és filozófiai lapok, mint az *Utunk*, a *Korunk* és az *Igaz Szó* kiegészülhetett egy művelődéspolitikai lappal, de szintén ekkor jött létre az irodalomtörténeti jelentőségét, főképp a harmadik *Forrás*-nemzedék fellépésében játszott szerepét tekintve, egyáltalán nem lebecsülhető *Echinox* is![422]

A két ország magyar irodalmi kapcsolatainak fejlődése nem torpant meg a román pártvezetés rideg elutasítása, a kérdéskör „végleges, és nyílt rendezése" kapcsán. Az Erdélyben születő magyar irodalommal kapcsolatban ezt követően persze nemhogy egységet, de közös kulturális hagyományokat is alig lehetett emlegetni, s legfeljebb annak romániaiságában való felnőttségét volt célszerű Magyarországon is hangoztatni. Ami - minőségi mutatóit tekintve – szerencsére egyre többször és egyre indokoltabban volt elmondható. Az említett fokozott érdeklődésnek köszönhetően ekkor indul meg (kezdetben leginkább a két világháború közti irodalomra összpontosítva) a magyarországi irodalomtörténeti lemaradások pótlása is. A politikai felhangoknak mindenesetre kétségkívül megvolt az a szerepe, mely az óvatosabb fogalmazásokat implikáló értéktételezésekben nemcsak figyelt a másság jegyeire, de állandóan hangsúlyozta is azokat, mintegy a felnőtté-vált romániai magyar irodalom önálló létjogosultságát is deklarálva.[423] Az erdélyi irodalmi élet egészére, beleértve a könyvkiadást és a lapszerkesztést is, jellemző ekkor, hogy mind

[421] A Kriterion, nem egészen egy évtized alatt ezer kötetet ad ki, többnyire a Romániai Magyar Írók, Forrás, vagy a Téka sorozatokban.

[422] Bár az ambivalencia itt is érezhető (ti. az eredeti tervekkel ellentétben többnyelvű lap jön létre, amelyből alig két oldal jut a magyar irodalomnak) Erdély első háromnyelvű diáklapja olyan nevekkel fémjelezhető, mint a szerkesztő Tamás Gáspár Miklós, majd Szőcs Géza illetve Egyed Péter, vagy a későbbiekben őket követő Bretter Zoltán, Beke Mihály és Bréda Ferenc, akik – legalábbis a lap történetének bizonyos időszakában – az egész erdélyi magyar sajtónak egyik legjelentősebb orgánumává avatták az Echinoxot. (Jelentőségéből csak 1983-tól veszít, de az elsekélyesedéshez hozzájárult az is, hogy ekkortól a legszigorúbb cenzurális évek következnek, s a teljes szerkesztőséget – köztük a román főszerkesztőket is – leváltják. Vö. **Martos** Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

[423] Ne feledjük, hogy 1970-ben jelent meg a Kántor–Lángféle irodalomtörténet is, mely az erdélyi jelzőt már le sem írhatta, sőt mint említettem a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna szólnia!

tartalmi, mind szervezeti tekintetben komolyabb fejlődésen megy keresztül. „A szépirodalmi művek mellett kezdenek megjelenni korábban kényesnek tartott (pl. történeti vonatkozású, néprajzi) témájú könyvek, a romániai magyar nemzeti kultúra sajátos kérdéseit felölelő szakirodalmi művek."[424] A szinte az egész elkövetkező évtizedet meghatározó történelmi tematika-keresés ekkor azonban még a felszabadultabb légkörrel magyarázható.[425]

A hetvenes évek eleje az erdélyi magyar irodalomban – részben az említett ideiglenes ideológiai lazítás, részben a változó kulturális intézményi struktúra pozitív hatásai, alkotói légköre folytán is –, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának tekinthető. Több író munkásságának ekkori beérésével, nemzedékek egymásra csúszásával – ahogyan Szilágyi István is fogalmazott[426]– a regionális sajátosságok is egy európai tendenciákra figyelő minőségi irodalmi termést mutathattak fel.[427] Ekkor teljesedhet ki például Bálint Tibor, Pusztai János, Szilágyi István prózája, Kányádi, Lászlóffy, Szilágyi Domokos, vagy Páskándi költészete, ahogyan ekkor indulnak a *Forrás*[428] újabb nemzedékéhez tartozók, például Csiki László vagy Farkas Árpád is.[429]

---

[424] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[425] „Pozitívabb légkörre vall egyebek között az a tény is, hogy egyre többet hallani a történeti múlt marxista újraértékeléséről. Ennek is következménye, hogy az írók bátrabban nyúlnak történelmi témák feldolgozásához (Veres Dániel „Négy tél" címen Mikes-drámát írt, Kocsis István „A játék" címen Martinovics siralomházi monológját írta meg, Bözödi György Gábor Áronról ír regényt, Szemlér Ferenc Brassóban játszódó történeti regényen dolgozik „Templom vörös fényben" címmel. Több monográfia is előkészületben van, pl. Bolyairól, Adyról stb.) […] A jelenleg kedvezőbb alkotói légkör az egész romániai magyar irodalmi életben érezteti hatását. Ez megnyilvánul – mint fentebb is érintettük – a múlt örökségének feldolgozásában, újraértékelésében, a kortárs irodalom helyének, feladatkörének pontosabb körvonalazásában és nem utolsósorban a hosszú távú feladatok megjelölésében, végrehajtásának előkészítésében. Ezt a magyar nyelvű könyvkiadás is mutatja. Folyik a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi hagyományok feldolgozása." Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[426] Vö. *Az időlétra fokain*, in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 96-129.

[427] Székely János egyik monográfusa szerint is az erdélyi magyar irodalomnak ebben az időszakban „általánosságban sikerült, szinte ugrásszerűen, behoznia több évtizedes lemaradását". (Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, *i.m.,* 132.) Hasonlóan vélekedik Illyés Elemér is: „*az 1968-as évet követően, két-három év alatt többet fejlődött az erdélyi magyar irodalom, mint az előző negyedszázad alatt.*" Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 31.

[428] Valójában megkérdőjelezhető az egységes nemzedék-meghatározás, de az irodalomtörténetekbe a Kántor-Láng által bevezetett fogalom olyannyira elterjedté vált, (s a magyarországi szóhasználatba is ez került) hogy azóta is a Forrás-sorozatban közlő különböző szerzők generációiról beszélhetünk. Az első Forrás-kötet 1962-ben látott csak napvilágot, (1961-es évszámmal, Veress Zoltán novelláskötete), a közel egy időben fellépő generáció tagjai viszont már az ötvenes évek végétől publikáltak. Vö. **Balázs** Imre József (szerk.) *Vissza a Forrásokhoz*. *– nemzedékvalló*, Kolozsvár, Polis, 2001; **Széles** Klára, *Az „első Forrás-nemzedék", - egy jellegzetes képviselőjük indulása,* in Árgus, 2002/7-8, – illetve lásd még *Új költőnemzedék* (szerkesztői bevezető), in *Igaz Szó*, 1957/12.

[429] A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a különböző nemzedékek egymásra torlódása idején, a kezdeményező szerep versben kétségkívül Szilágyi Domokosra és Lászlóffy Aladárra hárul, ők azok, akik szakítanak a népies vagy szabványosan jambikus versbeszéddel. „Szabadverseik, illetve az avantgárd dikciós és képi világát újrateremtő, olykor a linearitással is szakító szövegeik az idősebb nemzedéket is (Márki Zoltánt, Méliusz Józsefet és másokat) arra bátorítják, hogy a költőszerephez és a versbeszédhez kevesebb pátosszal viszonyuljanak". (Vö. **Balázs** Imre József, *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, in Korunk, 2001/11.) A fiatalabbak, a második Forráshoz soroltak, főként Király László, Csiki László és Kenéz Ferenc egy visszafogottabb, de archetipikusabb nyelven ugyanakkor tovább tágítják a kanonikus versnyelv képi és

A szóban forgó időszak irodalmi történései, akárcsak irodalmi élete a filozófiával, a képzőművészetekkel és a társadalomtudományokkal élt szimbiózisa kapcsán is hangsúlyozandó.[430] A kritikaírás szakszerűbb és a kor viszonyait tekintve autonómabb véleménye is ekkor bontakozhat ki, ahogyan végre irodalomról szóló viták is napvilágot láthatnak.[431] A *Pezsgő-díj* története – jelképességén túl, s az értékmérők hivatalosságoktól elszakadó, de a kor szakmai köreiben a legrangosabbként való megbecsülése –, jól tükrözi azt a tizenkét évet is, amely a reményteljes nyitánytól a végső elhallgattatásokig, leváltásokig terjed, s amely a teljes magyar szellemi élet megpróbáltatásait jellemzi egy irodalomtörténeti szempontból rendkívül gazdag, s ugyanakkor egyre abszurdabbá váló időben.

Pedig az ideológiai nyelv használatában is a hetvenes évek elejétől állt be az a fordulat, rövid szellemi pezsgés, amely az erdélyi irodalom megítélésére bizonyos magyarországi szakmai körökben is érezhetően hatott. A hetvenes évek első felében egy egész nemzedék lépett színre, köztük az öt legfontosabb Bretter-tanítvány (a *Szövegek és körülmények*ben[432] szereplő Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Huszár Vilmos), és innentől kezdve, elméleten és irodalmon át ez volt a legnagyobb szellemi súllyal bíró, bár kétségtelenül nem a legismertebb vonulata a romániai magyar írásbeliségnek. A korban rendhagyónak számító, önálló gondolkodást hirdető és azt

tematikus korlátait, s ismét a kollektív-közösségi eszményekhez kötődnek. Farkas Árpád és néhány nemzedéktársa például a Nagy László-i és Juhász Ferenc-i költészetből nem annyira a polifón jelleget, mint inkább a hangsúlyosan „költői" megnyilatkozásokat veszi át. Erős érzelmi töltetű szavakkal, archetipikus képekkel, verseik erőteljes retorizáltsága révén a mi-tudat erősítését szolgálják, s voltaképpen a két világháború közötti allegorikus helyzetértelmező lírát is újjáélesztik.

[430] A kor kisszámú magyar időszaki kiadványa között nem létezett kifejezetten filozófiai folyóirat, viszont az irodalmi, kulturális s természetesen a politikai lapok is közöltek filozófiai tárgyú cikkeket, recenziókat vagy vitákat. Ez egyrészt érthetővé teszi, hogy miért is oly szoros az irodalom és filozófia viszonya a kor művelődéstörténetében, illetve azt is, hogy a kritikusok mellett maguk a szépírók is gyakran részt vettek egy-egy konkrétabban filozófiai eszmefuttatás megtárgyalásában, elvetésében vagy ismertté tételében, és fordítva. „Az önreflexió tudatossága és a kulturális intézményrendszer viszonylag kis terjedelme is segítette, hogy a két kulturális terület képviselői felismerjék egymás alkotásaiban a hasonló problémákat, és szóba álljanak egymással." Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 25.

[431] Az *Utunk* Ország-rovata 1971. április 9-én közölte az *Ifjúmunkás* ama bejelentését, hogy hat irodalomkritikus, Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter és Szőcs István szótöbbséggel Páskándi Géza *Az eb olykor emeli lábát* című drámakötetét minősíti az 1970-es év *romániai magyar irodalmi könyv*ének, s ezért *Pezsgő-díj* átadásával jutalmazza. A hírt hamar élénk vita követte az irodalmi életben, a következő évtől pedig az *Utunk* folyamatosan közölte az irodalomkritikusok állásfoglalásának szövegeit *Az év könyve* cím alatt. A díj nyilvánosság előtti odaítélésénél fogva is egyre rangosabb értékmérő lett. A zsűri tagjai az évek alatt fokozatosan változtak, bevonva először Bretter Györgyöt, Rácz Győzőt, és Tamás Gáspár Miklóst, majd később Egyed Pétert és Mózes Attilát, mivel időközben Bretter és Földes elhunyt, a nyolcvanas évekre pedig Tamás Gáspár Miklós és Láng Gusztáv Magyarországra távozott. Az állásfoglalások elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves írószövetségi-díjak odaítélését előzte meg. A díjazottak sora: 1970- Páskándi Géza; 1971- Lászlóffy Aladár; 1972- Szilágyi Domokos; 1973- Sütő András (az *Istenek és falovacskák*ért); 1974- Bodor Ádám; 1975- Szilágyi István; 1976- Lászlóffy Aladár; 1977- Panek Zoltán; 1978- Bálint Tibor és Pusztai János; 1979- Székely János (aki visszautasította); 1980- Köntös-Szabó Zoltán; 1981- Kenéz Ferenc; 1982- Király László. Vö. **Kántor** Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001, 177; illetve **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz. – nemzedékvallató*, Kolozsvár, Polis, 2001.

[432] Vö. **Bretter** György szerk., *Szövegek és körülmények*, Bukarest, Kriterion, 1974.

meg is találó fiatal gondolkodók kis csoportja, a Bretter-iskola tagjai révén: „a marxista égtájakon egészen szokatlan filozófiai hang, önnön szokatlanságától megtáltosodó igazságvágy, szókimondás és újat kereső filozófiai beállítottság”.[433] Az új nemzedék tagjai nem elégedtek meg az „alkotó marxizmus” keretében engedélyezett mozgástérrel, s már-már tetteik lehetséges következményeit is ignorálva az affirmatív évtizedek alkotásait, tételeit s fogalmait, olykor azok jeles képviselőivel együtt erős kritikában részesítették, vagy kitartó kételkedéssel elemezték, s értelmezték újra. „Ezt a csoportot nem annyira a közös koncepciók és akarások kötik össze, mint inkább az elutasítások, a tagadások: abban értenek egyet, hogy mivel nem értenek egyet, hogy mit nem fogadnak el.”[434] A fiatalon elhunyt Bretter György (1932-1977) nevelte és bátorította generáció eszméi felvillanyozták az erdélyi magyar intellektuális élet tágabb köreit is. Többes, többirányú csatározásaik, akárcsak a részben közös tagokat felsorakoztató, harmadik Forrás-nemzedék költői esetében, éppen abból eredtek, hogy nem csak az uralkodó politikai diszkurzussal szemben helyezkedtek kritikusi álláspontra, de nem gondolták tovább folytathatónak az előző nemzedékek értékelveit sem, így a generációs, vagy a „belső-kisebbségi” autoritások részéről is erős vádak érték őket.

A sorok közt

Ha a hatvanas évek vége szépirodalom terén is még a heterogeneitásé, a gazdagságé és a többszólamúságé, a hetvenes évek közepére, mintegy öt év alatt fokozatosan válik egyértelművé a kezdetek naiv idillikussága.[435] A kijózanító hatalmi korlátozások generálta közvetett elváráshorizontok is ekkortól élnek szimbiózisban a történelmi kivetítésekkel. Mindez a fogadtatástörténet megkésett-tematikus felhangjai felől tulajdonképpen előrevetíti a tárgyalt diszkurzusformák érdeklődésének azon fókuszpontjait, amelyek a társadalmi cselekvés formáit az irodalmi tematizálásokban a kisebbségi-közösségi eszközszerepek által próbálták hangsúlyozni.

Az említett történelmi tematika gyakoriságában, a múlt felé fordulásban ugyanakkor a hagyományok tudatos keresését, illetve a történelmi tárgyban a politikai allúziók kényszerű

[433] Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, – *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 52.

[434] Vö. **Hanák**, *i.m.,* 58. Az említetteken kívül ide tartozónak számított írók, költők - Aradi József, Ara-Kovács Attila, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Egyed Péter és Szőcs Géza is -, akárcsak a nyelvész Szilágyi N. Sándor vagy az etnográfus Salamon Anikó.

[435] Az 1972-es Országos Pártkonferencián meghirdetett (Ceausescu kínai látogatását követő) „kultúrforradalom” jegyében aktivizált, majd a XI. Pártkongresszuson, 1974-ben kiteljesedett kulturális agitatív szellem, a nemzetiségi jegyek megszűntetésén túl az irodalomnak és a teljes magyar szellemi élet tartalmi funkcióinak az elvesztésére irányult. Ahogyan a magyar nyelvű művelődési fórumoknak és a sajtónak a léte is mindinkább csak formálissá vált az 1976. évi májusi *Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Kongresszusának* a tételeiben.

kimondhatóságának esélyét kell meglátnunk. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után, a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe, amelyben a puszta megmaradásának újra és újrafogalmazásaira is szükség mutatkozott. A hetvenes évek közepétől fokozatosan fejlődött ki a megmaradásnak, a vállalásnak egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" fogalmazódott meg, s a sorok közti olvasást helyezte előtérbe. A hatvanas és hetvenes évtized erdélyi magyar irodalmában elsődleges rangot nyert történelmi tárgyú dráma ekkortól éri el óriási közönségsikereit, s áttételesen a nemzeti tudat erősítését. (Többek között Sütő, Páskándi, Kocsis István, Székely János, Veress Dániel, vagy Csávossy György színpadi műveiben). A szellem leszűkített keretei közt az irodalom kényszerűen nyúlt vissza a hagyományok megőrzéséhez és továbbviteléhez, búvópatakként pedig a reformkorra emlékeztető lendülettel jelentkezett ismét az önéletírás, a memoárirodalom, és a tágabb értelemben vett művelődéstörténet. (Például Benkő Samu, Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Mikó Imre, Dankanits Ádám, Pataki József, Beke György munkásságában). Sütő munkái tehát nem egyedülálló jelenségek a korban.

A magyarországi szellemi élettől és általában a magyarországi valóságtól való elszigetelési politika[436] egyre erőteljesebbé válásával, a szociográfiától az esszén át a méltán közönségsikereket arató kezdeti drámákig, a kialakuló irodalomképre a sorok közti értelemkeresés, az írás mint ellenszegülés, de legalábbis a megmaradás, a mi-tudat kifejeződése válik jellemzővé.[437] Ebben a keretben kap nagyobb nyomatékot a hatvanas évek közíróságától, funkcionális irodalomeszményétől elforduló első Forrás-nemzedék után a második generáció szerzőinek a háború után indult középnemzedékkel (Sütővel, Huszár Sándorral, Kányádival, stb.) való egymásratalálása, legalábbis az irodalom közösségi eszményeit és szerepeit illetően. És szintén ebben a kontextusban célszerű vizsgálni a korban váratlanul megszaporodott erdélyi drámatermést is. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül

[436] Az elszigetelés több irányú: a Magyarországon megjelent könyvek, sajtótermékek bevitelének a tilalma, a rádió és televízió adások gyöngítése, a kiutazási tilalom, az anyanyelvi oktatás részleges felszámolása, a történelemhamisítás, stb.

[437] A befogadói mechanizmusok előértelmezettségét kész ténynek kezelő, olvasói-értelmezői referenciaviszonyok egyértelműségében, a hatvanas hetvenes évek fordulójára érvényesült fokozottan, hogy a szerzők olykor korábbi problémafelvetéseiket is éles erkölcsi jelleggel helyezték aktuális kérdéshorizontba. A lappangó dilemmák és a kialakult atmoszféraérzékenység közepette, amint Szász László a Székely János-darabokkal kapcsolatosan mondja, „a közönség, a színházi elsődleges interpretáció nyomán, aktuális politikai üzenetként értelmezte a műveket (ha egyáltalán színre kerültek vagy olvasmányként hozzáférhetőek voltak), maguk a szövegek valóságos történelmi dimenzióban vizsgálták a megfogalmazható kérdéseket". A mából visszatekintve ugyanakkor „a fikcionáltság és a világteremtés öntörvényűségének foka lehet az a kritérium, amely a diskurzus változásával is, hosszú távon biztosíthatja üzenetképességük erejét vagy fogyatékosságait." Vö. **Szász** László, *i.m.,*168.

legalább az a két tényező, miszerint a korabeli elváráshorizontok a színpadi művek jelentős hányadában ezen színművek mögöttes értelmének, másodlagos jelentésének, titkos üzeneteinek dekódolására összpontosítottak, másrészt, hogy maguk a szerzők sem tudtak eltekinteni ettől az előzetesnek tekinthető igénytől, mely a korban a kompozíció kialakítására is hatással volt. A szerző „nem a forma korszerű ontológiai lehetőségeivel kísérletezett, hanem az 'üzenet' esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit tágította."[438] Az értelmezésnek egész korszakra jellemző kényszerű veszélyeire amúgy több példa említhető a magyar drámairodalom egész területéről is, (tehát nem csak Erdélyből) bár valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a színpadi művek hatásaiban az elszigeteltség és jogfosztottság fokozataival a „játszottság" értelmezéslehetőségei is arányosan csökkenhettek.[439] Ráadásul az erdélyi magyar történelmi drámában az illúzióteremtésnek és az öncsalásnak egy furcsa elegye is megtalálható volt. A katarzis-hiány és a historizáció tematikus-szerkezeti ténye itt (Székely János *Mórok*jában éppúgy, mint Sütő *Csillag*jában) azt is megvilágítja, hogy minél kevésbé élt a szerző katarziskeltő mozzanatokkal, annál inkább tudatosíthatta a történelmi kivetítésnek illuzórikus, mítoszteremtő jellegét. A katartikus hiány, a feloldódás elmaradása ugyanis figyelmeztethette az olvasót/nézőt: a történeti jelmez ellenére a legnagyobb értékek megaláztatása a feloldás helyett a végleges pusztulást is kilátásba helyezi. A magyarországi fogadtatásában is ennek a (letargikus) szemléletnek az elsőbbsége hangsúlyozódott. Az irodalom muszájherkulesi jellemzése, értelemkötő referenciális kényszerűsége, mely egyrészt az említett valós gazdagságot írta némiképp fölül, másrészt csak a művekbeli hatalomképek értelmezésére szűkült, épp a Sütő-centrikus diszkurzus által nyert megrendítő formákat.

Mindemellett Magyarországon abban a kulturális, társadalmi, politikai helyzetben, és abban a változó értékszférában, amelyben Sütő legnagyobb hatású művei színpadra kerültek, már általánosan is megtalálható volt egy, a hivatalos irodalompolitikától eltérő ábrázolás-igénye a korszak magyar életének, másfajta valóságának. A kötelező vezércikkeken túl[440], a hetvenes évtized irodalmi folyóirataiban a parabolikus, példázatos nyelv térhódítását az író-olvasó cinkosságának korabeli elterjedtségével is magyarázhatjuk.[441] Mindezt csak erősítette már a hatvanas évtizedtől a parabola mellett a groteszk térhódítása is. A két műfajcímke gyakorlatilag rokon áttételességében, (a korban író és olvasó egyaránt tudja, hogy bizonyos

[438] Vö. **Szász** László, *i.m.,*133.
[439] Az esztétikai forma ekkor „azt a referenciális kapcsolatot is kénytelen érzékeltetni, amelyik útmutatást adhat a 'játszottság' értelmezésének módjaira is." – Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*, 2. kiadás, Bp., Argumentum, 1994.
[440] Vö. például, *Irodalmi helyzettudat*, in Élet és Irodalom, 1978, február 28.
[441] A jelenséget Mészöly „cinkos akusztikának" nevezi. Vö. **Mészöly** Miklós, *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 125.

mű nem csupán a konkrét cselekményről szól…) s később azt az elmozdulást is jellemzi, amelyik leginkább színpadon, illetve az évtized közepére-végére a megújuló prózában tudott egy másfajta mozgósító erőt és közérdekűséget képviselni.[442]

*

E kissé hosszas kitérőre némiképp azért is volt szükség, hogy egyértelművé váljék, a vizsgált életmű fogadtatása (minden hézagossága ellenére) többféle magyarországi elvárásrendbe illeszkedett, s ugyanakkor megfelelt a korszak teljes erdélyiség-képpel kapcsolatos emotív igényeinek és különböző elvárásainak. Ahogyan általában az erdélyi (hivatalosan az önállónak mondott romániai magyar) irodalom magyarországi visszhangja is az erdélyi közönség számára (az által támasztott igények szerint) végre saját sorsa, magárahagyatottsága, gondjai iránti fokozottabb odafigyelésként értékelődött. „A magyar lakosság tudatvilágában az anyaország fogalma erős idealizálási folyamatot indított meg, mely a Magyarország-képre is kihat" – írta Illyés Elemér egy Svájcban megrendezett előadássorozat egyik tanulmányában. Az 1980-ban Magyarországon még elképzelhetetlen előadássorozat arra is kitért, hogy az anyanemzet-kép minden idealisztikussága ellenére, „a romániai magyarság közvéleménye igen élesen ítéli meg az anyaország közömbösségét sorsa iránt."[443] Ez a közömbösség látszott fokozatosan megváltozni az évtized végétől, melynek elsődleges eszközét éppen a küldetést, a képviseletet felvállaló életművek propagálása jelentette.[444]

Szolidaritás

Persze a hetvenes évek végére már kialakulni látszott a sütői életművet is meghatározó politikai elmozdulásoknak az a végső iránya, amely a romániai abszolút diktatúra megszilárdulásával fordítottan arányosan egyre több teret engedett szentelni a határon túli magyarság problémái magyarországi kimondhatóságának. A magyarországi belpolitikai viszonyok persze csak oly mértékben enyhültek, hogy egyáltalán szóba lehessen hozni (például a kiadatlan *Szellem és erőszak*ban) az anyanyelvi és kollektív jogfosztásokat,

[442] Tóth Dezső (még miniszterhelyettessége előtti évben) az irodalom „közérdekűségét", a hatvanas évekre jellemző nyilvános társadalmi „mozgósító erejét" kérve számon állapította meg, hogy az elmarad az előző évtizedétől. (Vö. Társadalmi Szemle, 1976/8-9.)

[443] Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III, i.m.,* 30.

[444] A közös hagyományok, a nyelv, a kultúra, a történelem mint nemzetformáló és –megtartó erők, (akárcsak a két világháború közt, amikor talán a legnagyobb hangsúlyt kapták, mert elsődlegesen ezek jelentették a magyarság számára a kohéziós tényezőt) szellemi-kulturális hatásaikban érvényesítettek egy, a direkt hatalmi szempontokon, politikai határokon túlnyúló illuzórikus egységképet, s általa lelki-szellemi támaszt. De míg a két háború közt ebben operatív módon maga a budapesti kormányzat járt elöl, addig a tárgyalt időszakban gyakorlatilag csak az irodalom és egyéb művészeti formák járulhattak hozzá egy efféle képletes egységen alapuló morális támaszhoz.

de valós politikai akarat a megoldásra nem létezett.[445] A kádári rendszer számára a nemzeti kérdés, a nemzeti hagyományok nyugtalanító feszültséget jelentettek,[446] s ebbe tartozott a határon túli magyarság kérdésköre is, melyet a hivatalos magyar álláspontok 1968-ig egyáltalán nem, ezt követően is csak ambivalens magatartással közelítettek meg. Mint már utaltam rá, a hetvenes évek legvégétől azonban már tarthatatlanná vált az elfedett, viszont létező nemzetiségi-problémák kezeletlensége. A „gulyáskommunizmus" még az életszínvonal növekedésével sokáig legitimációt talált a nemzeti érzést mellőző, elfedő, arról tudomást nem vevő ideológiákra, a határon túli magyarság kérdéskörének aktualizációja viszont egyre érezhetőbb társadalmi nyomás következtében fejthette ki eszméltető hatásait. A magyarországi értelmiségi szembenállásnak a nyolcvanas évekre ezért is lett az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. Az annak valóságáról jelentős hiányosságokat tükröző szemléletek mellett, vagy annak ellenére, a megkésettséget elszántsággal pótolva, s olykor kiszélesedésében, divatszerűségében próbált – mintegy a társadalmi lelkifurdalást is leplezni igyekvően – politikai célokat megfogalmazni. A szépirodalmi kereteken túl a publicisztikai műfajokban is kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása minden egyéb közlésformában kiemelt státuszban foglalkozott az addig elzárt, mellőzött és tiltott problémákkal, amelyeket fokoztak az Erdélyből érkező, a társadalmi-politikai realitás ottani elzártságát végre megvilágító híradások.

A hetvenes évtizedre különben is jellemzővé válik, hogy a depolitizált nyilvánosság, paradox módon, bármifajta írói megnyilatkozásnak politikai vonzatát (is) feltételezte.[447] Az irodalomértés kényszeres olvasói beállítottsága ekkorra erdélyi viszonylatokban kiemelten hajlamos volt az egyébként nem tárgyalható kérdéseket olykor nem csupán a silány műveknek alárendelni, de terjeszteni egy olyan értéklátást is, amely művek igazságfeltáró értékeit egyúttal esztétikai értékként határozta meg.

---

[445] A két ország nyitottabb kulturális együttműködését az 1969-ben rögzített kulturális és tudományos együttműködés terve még szorgalmazta. (Ezt végül a két ország vezetői Nagyváradon írtak alá 1970 decemberében.) Az évtized végére, a reményteli nyitányból a kiteljesedő diktatúra felé haladó romániai társadalmi elkomorulást és a nemzetiségi megoldatlan viszonyokat jól jellemzi, hogy a külpolitikában, 1977-ben a magyar diplomácia már csak egy utolsó halovány kísérletet tesz a IX. Proletár nemzetköziség kongresszusának égisze alatt a „nemzetiségi probléma" kezelésére. (Lásd a kor ezzel kapcsolatos feljegyzéseit Kádár és Ceausescu talán utolsó találkozójáról, Debrecen-Nagyvárad, 1977.) A kisebbségi jogfosztottság gyakorlatilag ezután sem változik, semmilyen előrelépés nem történik, csupán elvi szinten fogalmazódik meg, hogy Kolozsváron és Debrecenben konzulátusok nyílnak. Innentől kezdve kerül be a politikai terminológiába a kisebbség hídszerepe is!

[446] Továbbra is érvényben maradtak például az 1956-ot nemzeti nacionalista propagandának beállított tézisek, vagy a március 15.-i fokozott rendőri készültségek, stb.

[447] Hetvenes években az „üzenet" legfontosabb, eszmei-szimbolikus nyelvezetét éppen a történelmi tárgyú művekből akarják kialakítani. „Nem véletlen, hogy a történeti műfaj jelentette az utóbbi évek magyarországi irodalmi 'importjának' szinte kizárólagos cikkét" - írja Egyed Péter az említett 1982-es Önszemléleti vita során. Vö. **Egyed**, *A magyar irodalom önszemlélete*, in Új Forrás 1982/8.

Új küldetéses irodalom Erdélyben

A marxista keret-meghatározásokat követően az irodalom társadalmi funkciója[448] Erdélyben az újabb irodalomtörténeti összefoglalásokban és a kritika gyakorlatában egy másfajta szerepkörrel is kiegészült, melyben a feladatelvű irodalmiság szempontjai számára a nemzetiségi karakter, az anyanyelv és a közösség-reprezentáció vált meghatározóvá. A szépírói képviseleti attitűdök annyiban nyilvánvalóan más legitimációs bázissal rendelkeztek Erdélyben, mint Magyarországon, hogy már a húszas éveket követően nyílt etnikai elkötelezettségben öltöttek testet, a második világháborút követően megfogalmazódó funkcionális irodalomeszményben pedig az így értett elkötelezettség felfejthető, kihallható elemei konkrét társadalmi hatóerőkké kívántak és tudtak válni.[449] Mint említettem, az egyre szűkülőbb keretek, az intézményi leépülés és a sérelmi fogadtatás felől nézve is mindez olyan mércét érvényesített, amely a felülről irányított hivatalos mellett egy lappangó, informális értékrendet emelt a köztudatba. A hetvenes évek végétől fokozatosan megszilárduló román diktatúra évei mintegy igazolták a közösségi sorsvállalás irodalmának további elvárás szinten való megjelenését is. A recepcióbeli hangsúlyeltolódásokban a társadalmi küldetés és írói szerepkör összeegyeztethetőségének történeti szükségszerűsége azonban az irodalmi rendszer egyik tárgyát kiemelve, a többihez képest fontosabbá nyilvánítva, recepciójában exteriorizált, abszolút tárggyá avatta azt, s magyarországi visszhangjaiban sokáig azonosítani vélte a teljes Erdélyben születő magyar irodalom formáit a küldetéses-képviseleti olvasatokkal, melyek ekkorra a kritika és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésének a középpontjába kerültek. Az irodalomtörténeti vizsgálatok előszeretettel fedeztek fel analógiákat a huszas évek kisebbségi irodalma, és az újonnan előtérbe kerülő romániai magyar irodalmi megnyilatkozások közt.[450] A hatásában továbbélő transzszilván értékkategóriák a pedagógia

[448] Irodalom és társadalom viszonyának bonyolult kérdésköre persze olyan tágabb elméleti kérdésfelvetéseket is érint, amelyeket nincs módom ebben az értekezésben részletesen kifejteni.

[449] Az ilyen szcenírozásban testet öltő összetett diszkurzusforma esetében is megállapítható azonban, hogy elkerülhetetlenné vált a fokozatos elvárássá szűkülés, mert idővel az irodalmi kommunikáció alapvető esztétikai tartalmait ezek a járulékos komponensek nem pusztán tágították, gazdagították, de egynémileg kényszerű, hallgatólagos konszenzuson alapuló értékkoncepció szerint ki is sajátították azokat. Köze volt persze ehhez mindannak a jól átgondolt tudatos nemzetiségi politikának is, amely az erdélyi magyarság szakmai intézményhálózatának a leépítését szorgalmazta. Bár a hetvenes évek ígéretes nyitánya új intézmények létrehozásával nagyon is reménytelinek bizonyult, önálló magyar kulturális intézményekről az évtized végére már alig beszélhetünk. Az egyéb, a nemzeti kisebbség valamilyen reprezentációját megoldani hivatott szervezet pedig egyáltalán nem, vagy valójában csak „fantomszervezetként" működhetett. Vö. például **Vincze** Gábor írását, *Ceausescu „fantomszervezete"*: *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

[450] Egy előíró, progresszív kánoni értékrendet képviselve, az erre az irodalomszegmensre tekintők egyúttal követendő mintát próbáltak felállítani a jövő nemzedékei számára. Legmeghatározóbb vonásként a közösség iránti elkötelezettséget, a tanító célzatosságot említhetnénk, amelyet értékeléseikben gyakran a művészi érték fölé emeltek.

célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozíciói által a hetvenes évek második felétől nyíltan vagy hallgatólagosan, de legitim maradhatott. Ennek egy hasonlóan fontos, az analógiákban kiemelt továbbélő jellemzője a magyarországi irodalmi értekezésekben és az irodalomról szóló összefoglalásokban, a szenvedés éthosza volt. Mindez a sajátos módon kanonizált értelmiségi léttől Erdélyben is olyan szerepkört várt el, amely elsődlegesen a helyi értékek tematizálását a nemzetiségi képviselet nevében, érdekében vállalta.[451] Az üzenetek kényszerű, gyakorlattá vált keresése az értelmezésekben egyben a szerzői szándék irodalmi alkotásokban felismerni vélt pozitivista hagyományait és eljárásait is továbbéltette. A represszió fokozódásával arányosan Magyarországon viszont olyan irodalomképet generált, amely egységes, behatárolt intertextualitásként értelmezhetett csak minden kisebbségi írást.

Közösségi éthosz és morális magatartásminta

A transzszilván allúziók egy általános, örök humánum-eszmeként jelentkeztek a sütői világkép-értelmezésekben is. Az írói identitás valószínűleg már a kezdetektől kisajátítója volt a recepció alakulástörténetének, mert a kánonkommentárként funkcionáló hivatalos kritika miközben a legnagyobb elismeréssel szólt az írói teljesítményről, a sajátosságokat csak az elvárásoknak megfelelő mértékben kívánta meghatározni: azt kereste és fedezte fel tárgyában, amit a kánon képzetköre már előre feltételezett. A szempontokat, a változó irodalompolitikai légkör által is, a kanonikus értéktételezések mindig attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikációnak mely tényezőjét és milyen mértékben volt/lehetett képes tematizálni. A sütői életmű értelmezéskereteiben a népi, a nemzetiségi és a transzszilván jegyek ötvöződése is így kaphatott a közügyiségben különböző hangsúlyokat.

Akárcsak a hetvenes-nyolcvanas évek formális-kanonikus kritikái, a későbbi monográfiák is tovább éltették a kényelemből, ismerethiányból vagy kanonikus érdekből fakadó elfogultságokat. Miközben Sütő reprezentatív prózai művei a hetvenes évektől, főképp az *Anyám* révén, már valóban paradox szerkezetű erkölcsi értékjelképekkel is jelzik a korábbi világkép minőségi módosulásait, a faluábrázolás korábbi életszakaszra jellemző osztályharcos kliséi szerencsésen nem csapnak át egy másfajta romantikus eszményítésbe, amely a nemzetiségi létet a hagyományőrzés-hagyománypusztulás mezsgyéjén ragadná csak

[451] Ezek alapján valóban „a nyolcvanas évek végéig érvényes, hogy irodalom és közönség viszonylatában elsődlegesen értékként tételeződött – az irodalom sajátos eszközeivel és sajátos értékrendje szerint politikum mellett – az irodalom specifikuma szempontjából elmarasztalható, gyakran selejtes mű is”. Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3, 93.

meg. A kritikákban viszont a kisebbségi lét metaforájává átlényegített tradicionális paraszti világ korlátai egyben a nemzetiség korlátaiként tételeződtek. Azon túl, hogy egy eszményített népi ábrázolásmód igényét is tükrözték, (a korban persze, amint említettem, a kiszélesedő folklórkutatások is jelzik, hogy Magyarországon erős igény jelentkezett a tradicionalitás-formák olyan eszményítésére, mely, a magyarországival ellentétben a még létező erdélyi falura az elvesző értékek aggodalmával tekintett) a végkonklúziók a múlt felé forduló adottságőrzést kisebbségi közösségi zálogként jelenítették meg. Az emberi élet teljességének méltánytalan korlátai a mezőségi falu életképeiben így kiegészültek egy nemlétező, ám a kritikák retrospektív olvasataiban a szenvedésvállalás küldetését, mint értéket megjelenítő olyan többlettel, amely aztán a későbbiekben a puszta létezést (főképp a falurombolások tapasztalata felől) is elérendő célként, a *megmaradás esztétikája*ként volt képes értékelni.

Ez a szemlélet kapta a legnagyobb nyomatékot a monográfiákban is. Mind Görömbei András, mind Bertha Zoltán naplóregény-elemzése[452] különös hangsúlyokat fektetett az adottságőrzésre, mint a kollektív megmaradás biztosítékának értelmezésére. „A tradíció összetartó ereje (és az összetartozás tradíciója) nemcsak léttörvény és adottság, hanem tudatosított és intencionált feltétel is. A veszélyeztetettségben értékké emelkedik az értékteremtés puszta lehetősége is, igénnyé a létezés kiindulópontja (…) A természetes válik elérendő céllá, az elemi szükséglet tágul óhajjá, égető kívánalommá. A fenyegetett élet a múltban, az élet folytonosságának a tudatában talál tápláló forrásra, s ez a tudat lesz fennmaradásának záloga, egyszersmind mérője;”.[453] Pedig a hatvanas évek végén írt naplóregény, még nem a megsemmisülés rémképének árnyékában született. A létállapot értékké minősülése viszont csak a transzszilván eszmék újbóli felértékelődése által kapott ismét hangsúlyos szerepet. A regénnyel kapcsolatban ezért állapíthatta meg még Czine is, hogy például a Tamási hősökhöz viszonyítva, akik népük értékeit valóban őrzik, „Sütő emberei a változásban – változásra készen – akarnak helytállni és megmaradni.”[454] Szerzőjük pedig a változó helyzetekben tudta „a kisebbségi humánum örökségét szocialista nemzetiségi humánummá” emelni![455]

Hasonlóan visszavetített elem a sajátos sütői nyelv hatvanas évekbeli faluábrázoló jellegében – „mely az erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja, ezt intellektualizálja tovább”[456]– „folklorisztikus transzilvánizmust” feltételezni. A népiség Sütő naplóregényében

[452] Ez utóbbit Lázok János is kritikával illette, vö. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[453] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, *i.m.,* 124-125.
[454] Vö. **Czine**, *i.m.,* 58.
[455] Uo.
[456] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 126.

leginkább műfaji és hangulati ötvöződésekben, stilisztikájában és lírai esszényelvében mintsem jelképiségében ragadható meg. Az allúzióknak és a parabolisztikus kitágításoknak a későbbi, leginkább drámapoétikai jegyei (bár ezek nyomai, forrásai kimutathatóan megtalálhatóak a hatvanas évek második felében íródott napló-folyamban) aligha azonosíthatóak a „klasszikus transzilvánista technikákkal" amelyek ráadásul „a magyar megmaradás alapvető gondjának, létproblematikájának a jelképi sugallatait"[457] hívnák elő.

Jelképek? Erkölcsi princípiumok

A naplóregényben megjelenő fűszál-metafora „Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási, és önmegtartási stratégiává" növesztése[458] is egyike azon túlzásoknak, melyek az egyébként érthető odafigyelés mellett kényszeredett szimbólummá növesztik a teljes alkotást. A határait elrendeltetésszerűen „tízméteres szabadságában" próbálgató, láncát rángató kutya, illetve a kötetet záró akvárium-metafora óceáni lendülete („egészen az üvegfalakig") sem terjeszti ki (szűkíti le?) a helyzettudat e remek írói megragadását erőltetett metaforikus, sorsjelképi nyomatékra. A konkrét társadalmi-ontológiai létállapotnak az erkölcsi felhangjai viszont, melyek a teljes életművet átfogják, kétségkívül a mű megjelenésével egy időben már megjelennek.[459] Az egyik első magyarországi kritika a *Húsz órá*-val való egyetértő rangbeli összevetés során írja, hogy míg „Sánta hősei dühös lázadással fogadják sorsuk fordulatait, Sütő parasztjai szelídek, elfogadják a csapásokat, meghajlanak a fennmaradásért, mint szélben a fű. Nem nehéz belátni, hogy a kisebbségi helyzet és az adott időszak nemzetiségi politikája kondicionálta magatartásukat."[460] A kisebbségi létállapot, a „helyzet" megkerülhetetlensége, s a helyzetből adódó legfőbb feladat („hogy megmaradjunk") egy korábbi állapotot idéz, hatásaiban azonban az ígéretes, évtizedfordulót megelőző nyitány illuzórikusságának felismerésével egyre nagyobb aktualitást nyer.[461] A

[457] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 127.
[458] Uo.
[459] Amelyet közösségi alapállása és írói erkölcse tekintetében, mint írói ars poetica nyomatékosít a következő, esszéket és tűnődéseket összefogó kötet visszhangja is. Vö. többek közt **Tánczos** Gábor, *Sütő András ars poeticája*, in Élet és Irodalom, 1973/49, 11.
[460] Vö. **Pomogáts** Béla, *A valóság vonzásában*, in *Jelenkor,* 1970/12, 1147.
[461] Az erdélyi pusztuló falvak „rémképét terjesztő" magyarországi értelmezéseket természetesen az erdélyi írótársadalom – részben meggyőződésből, részben a politikai helyzet miatt kénytelen volt tagadni a hivatalosságok előtt. Huszár Sándor egyik nagyköveti beszélgetése során szögezte le: „A romániai magyar irodalom helyzetét sok esetben az alkotók és a nemzetiség helyzete szempontjából helytelenül és károsan értékelik, azokat nem megfelelően kommentálják. Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér c. könyvéről pl. kezébe került egy kritika, amely szerint a könyv tanulsága állítólag az, hogy a romániai magyar parasztság pusztulásra van ítélve. Ehhez hozzá tette: »ha az illető olvasta volna Marin Preda hasonló témáról szóló könyvét, amely ugyanezt mutatja ki a román parasztságról, nyílván nem jutott volna a fenti következtetéshez.«" Vö. *Martin Ferenc nagykövet rejtjeltávirata a Huszár Sándor főszerkesztővel történt beszélgetéséről.* Bukarest, 1971. január 13. 12/Szt./1971 Rendkívül titkos! - Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1971, Románia, XIX-J-1-j, 89. doboz, 128-271 ltsz., 00495/1/1971., gépelt távirat. A jelentést megkapta a Pártközpont

fűszál-hasonlat „földközeli józansága” valamennyi értekezőnél ezért válik a transzszilván szenvedéskultusz egyik etikai analógiájává. Az értelmezések fókuszában a kicsiny lehetőségek, az „ahogy lehet”-ek szenvedésalakzatai az ismét előkeresett kisebbségi sorsképlet értelmében a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesülnek.

A transzszilván értékjelképeknek tudatos összekötése az életmű fogadtatásában egyszerre történik meg a közügyiség és képviseletiség mellett az etikus, moralizáló, majd fokozatosan az ellenálló írói szerepkörök teljes életműre való kiterjesztésével. A hetvenes évek végén „szállóigévé vált a ’felemelt fő’ szókapcsolat, amely egyben a közösségi megmaradásért folyó küzdelem metaforájává vált. A ’sajátosság méltóságának’ vezéreszméje körül – a második világháború után először – került sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására, amelynek az előzményei ott voltak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományaiban. A kisebbségi éthosznak ez az ideológiája Sütő András drámáiban fogalmazódott meg.”[462] A kollektív méltóság, a „felemelt fő dramaturgiája” a Káin és Ábelt követően válik az értelmezésháló központi kategóriájává. Gáll Ernő írása Sütő dramaturgiájával kapcsolatosan, mely az ugyanekkor kibontakozó ’sajátosság méltóságának’ elméleti megalapozását is rejti,[463] Ernst Blochig jutva mondja Sütő hőseiről, hogy azok „a méltóság kategóriájának növekvő társadalompolitikai és antropológiai jelentőségét” tudatosították. Az erdélyi és magyarországi fogadtatás a hatalomviszonyokban a káini ellenszegülést („az alázat: gyalázat!”) főképpen Harag rendezéseinek nyerességében[464] teret nyerő legtragikusabb hangvételű Sütő-darabként (a magyarországi bemutatók mellett a kolozsváriak vendégszerepléseiben kiemelt hangsúllyal) közvetlen analógiákra bontotta. A sajátosság méltóságának irodalmi alakzatai mégis leginkább *helyzet* és *identitás* közötti konfliktus paradoxális értékviszonyára épültek. A méltatlan helyzet elviselésének a tragikuma, a személyes azonosságtudat helyébe a kényszer tragédiáját állította, s erkölcsi meggyőződéssel hidalva át azt, így vélte enyhíteni annak eredendő konfliktusosságát. A hiányérzés katartikus feloldása helyett, a drámákban is a harmónia elmaradásának elviselése

és a Művelődésügyi Minisztérium is. – A másolat Vincze Gábor tulajdona.

[462] Vö. Kötő József bevezetőjét, in **Kötő** József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.) Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

[463] Vö. **Gáll** Ernő, *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája*, in Korunk 1978/6, illetve UŐ, *A sajátosság méltósága*, Bp., Magvető, 1983, 97–121.

[464] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A Káin és Ábel Kolozsvárott, Sütő András drámája Harag György rendezésében*., in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp. Szépirodalmi, 1984, 335.

jelent meg, mely „nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését” ösztönözte.[465]

A részben érthető emotív-ideologikus alakzatok tehát a nemzetiségi irodalmak magyarországi megítélésében olyan diszkurzív összefonódásokban érhetők tetten, amilyeneket az általam honmentőnek nevezett kritikák különböző irányokból és érdekkörökből terjesztettek.[466] A kanonizációs elvek időben visszatekintő modalizációi ugyanakkor azt is jól tükrözik, hogy az érdekviszonyoknak megfelelően a diszkurzív kánonformák egyetemes érvényű hasonlatokra, allegóriákra terjesztik ki a választott szerzői azonosságot. Egy későbbi riportjában ugyan maga Sütő is utalt arra, hogy a magyarországi recepció tévesen eleve a műveiben megszólaló hangot, jelképet, példázatot azonosította mindvégig az ő személyével és személyes erkölcsi téziseivel,[467] valóság és fikció kettőssége, megkülönböztetése elvétve sem létezik az életmű referenciális feltárásaiban. Amikor a nyolcvanas években Magyarországon a lehajló, de megmaradó fűszál-hasonlatnak folyamatos hangoztatása kapcsán e korábbi attitűdöt még az egy-táborbeli társak is bírálni kezdték (például Csoóri Sándor több ízben – állítva, hogy a romániai magyar értelmiség egy része árulója lett a nemzetiség ügyének –, de *Megmaradni* című drámájában Csurka István is) Sütő így nyilatkozott: „Minálunk soha senki sehol ilyesmit nem hirdetett meg. Ép elmével társadalmi programként bármely kollektivitás számára ilyet nem lehet meghirdetni. Ennél a passzív ellenállás elve is cselekvőbb, harcosabb program.”[468] Kérdés, persze, hogy belátás, írói korrekció vagy politikai kényszer mondatta ily megkésve mindezt Sütővel. A felvetés ugyanis azért is figyelemre érdemes, mert vég nélkül lehetne sorolni a recepciónak és az írói vallomásoknak is az erre a hasonlatra épülő szólamait. (A kritikai fogadtatás számtalanszor említi és elemzi a szélben lehajló, de megmaradó fűszál jelképét, mely hirdetett tétellé éppen a hetvenes-nyolcvanas évtized fogadtatása által vált.) Többen a recepciót meghatározó kritikusok közül ismertetésük, kritikájuk vagy az életutat átfogó írásuk címévé, alcímévé is választják, az első monográfia kiemelten idézi a teljes dialógust is, amelyben elhangzik.[469] Sütő 1989-es szavai tehát legjobb esetben is már egy régen meghonosodott állapot előtt

[465] Vö. **Cs. Gyímesi**, *Honvágy a hazában*, *i.m.,* 73.
[466] Mint említettem nem feledhető, hogy a hetvenes években – éppen a Káin és Ábel kapcsán – a hivatalos kritika szempontjából, a marxista dialektika felől is példaértékűnek mondják az életművet. Vö. **Fenyő** István, *i.m.*
[467] „Regényhős szavait a szerző saját politikai – vagy bármiféle – programjaként, jelszavanként, tételenként értelmezni: rettentő tévedés…” Vö. *„Az omlásnak ez csak a kezdete.” – Beszélgetés Fejér Gyulával*, in **Sütő** András, *Az élet és halál kapuiban*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, 1993, 395; illetve **Sütő** András, *Sárkány alszik veled*, Bp., Szépirodalmi, 1991, 414.
[468] Uo.
[469] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 154.

állhattak csak értetlenül.[470] Az önvizsgálat szükségszerűségére is utalva, valamint a múlttal való szakítással kapcsolatban jegyezte meg később Csoóri: „Ami Kolhaasban tudatos döntés volt, az volt nyilván Sütőben is. Csak hát más fölismerni, mint érvényesíteni az igazságot. Emiatt az ütemkihagyás miatt Sütőt mindig az egyik legkitűnőbb, de a kelleténél jóval óvatosabb írónak tartották Erdélyben s Magyarországon is […] a könnyelmű ítélkezés bűnébe magam is beleestem. Valószínűleg azért, mert egyszerre vártam tőle csodatevést és áldozatot."[471]

Értelmiségi szerepek és visszhangjaik

Mennyiben alakította a Sütő-kánont a visszhang, a közösségi irodalomformák és azok elvárásrendje, illetve a választott/vallott kollektivitásformák írói eszmeiségének korabeli kétségtelen találkozása? A hagyományos törekvések, a szülőföld-ábrázoló, sorsközösségi beszédmódok továbbélésének a megszilárdításában kétségkívül nagy szerepe volt a magyarországi fogadtatásnak, s a szakmán túl a széles közönségsikereknek is. A olvasóközönség felől tekintve különben hiteles kép csupán a kritikák alapján Erdélyben sem alakulhatott ki valaki műveinek mérvadó fogadtatásáról. Kritikát ekkortájt elsősorban az *Utunk* és az *Igaz Szó* közölt, (általában művenként egyetlen alkalommal) illetve a *Korunk* ritkábban, társadalomtudományi irányultságának megfelelően. Ezt egészítette ki *A Hét* 1970-től Bukarestben. S bár napilapokban és irodalmi mellékletekben is születtek olykor recenziók, a korszakra visszaemlékezve nem véletlenül jegyezte meg Bodor Ádám, hogy „ettől meglehetősen belterjessé vált a kritikai élet: egy, esetleg két méltatástól a szerző megdicsőült, egyetlen elmarasztaló kritikától pedig már olyan bélyeget kapott, amelytől megfelelő kritikai tér hiányában már aligha szabadulhatott".[472] A megfelelő tér, az egyenrangú kritikai rovatok fórumának a hiánya, akárcsak a szakmai intézményi háló hézagossága is nehezítette az egészséges kritikai értékrend kialakulását. A magyarországi visszhang erőteljes hatása ezért az elmondottak mellett is külön nyomatékot kapott!

Lényegében más kérdés, hogy a korabeli kritikák erdélyi visszhangja mit jelenthetett adott körülmények közt szerzőjének és környezetének. Mennyire adott ösztönzést, jelentette

[470] A műben megjelenített és a művön kívüli valóság mondhatni szokásos értelmezésekbeli egymásra vetítése ellenében ezeknek éles megkülönböztetésének igényét sem előtte, sem a kilencvenes években nem tette szóvá a szerző.

[471] Az idézet utolsó mondatait tekintve különösképpen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a marosvásárhelyi véres eseményeket követően hangzanak el. Vö. **Csoóri** Sándor, *Az elveszített szem fényei*, – a Bethlen-díj átadásakor (1990) elhangzott laudáció szövege – in UŐ, *Tenger és diólevél*, Bp., Püski, 1994, I. 518-520; illetve in **Görömbei** András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról*, *i.m.,* 323.

[472] Vö. **Bodor** Ádám, *i.m.*

a folytatandó utat az első komolyabb „nemzetközi”[473] siker után („az író visszatér sikereinek helyszínére”),[474] illetve erősítette fel az elvárásoknak való megfelelés kétirányú elkötelezettségeit. Az erdélyi hivatalos (tehát komoly cenzúrától övezett) irodalmi térben a hivatalosság nyelvén szólhattak csak az értékelések értékelései is, még akkor is, ha mindez talán a teljes elemzett korszak irodalompolitikailag legenyhébb periódusában következett is be. A budapesti visszhangok (például a trilógia ősbemutatói kapcsán, melyeket egytől egyik hamarább láthatott a magyarországi publikum, mint az erdélyi!), vagy azok erdélyi folyóiratokban is leközölt dicséretei viszont nyilvánvalóan alakították azt az elvárásrendet, amelynek a későbbiekben az erdélyi szerzők jelentős része igyekezett megfelelni.

A nemzetiség, mint társadalmi csoport történetéről írott fiktív elbeszélésekre is igaz, hogy bennük a csoportidentitás jellemzőinek kifejezői átörökítő érvénnyel kívánnak bírni. Leginkább a történelmi tárgyú irodalmi művekre és bizonyos műfajokra érvényesíthető mindez, hiszen a történelmi regényeknek vagy drámáknak mindig is megnövekedett szerepük volt a nemzeti identitás formálásában. A hetvenes évekre a dráma és az esszé tűnt leginkább megfelelő műfajnak minderre, Sütő történelmi tárgyú darabjai mellett Páskándi és Székely János drámairói életműve is némiképp igazolta ezt. A három drámairói életmű – melyeket Szász László ontológiai és esztétikai kivetüléseikben, valamint szerzői világképeik szerint vetett össze[475]– kortársi jellegük, receptív viszonyuk és viszonyulásuk mellett azért is figyelemre méltó és inspiratív, mert mindhárom szerző[476] a drámában vélte felfedezni azt a kellőképpen összetett, és a befogadó által majdnem szabadon kitölthető keretet, amelyet a korai hetvenes évek kínáltak, s amelyben a kérdésfelvetések közös horizontja történelmi példázatokban, mint perspektívákban nyilvánulhattak meg. Székely, miután 1971-ben (az

[473] Az *Anyám* a magyar irodalom egészének a figyelmét felkeltette. Az Igaz Szó Sütő-különszáma (1970/2, - Hajdú Győző, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Veress Dániel, Panek Zoltán, Kocsis István, Veres Péter és természetesen Sütő írásai) után az Új Látóhatárban Illyés Elemér (1970) illetve Zsigmond Endre (1971); a Katolikus Szemlében Várady Imre (1970); a Magyar Képes Újságban Gion Nándor (1973); az Üzenetben Varga Zoltán (1972) írt róla. Szintén Varga tudósít a Nemzetőrnek (1971), míg az Új Symposionban Danyi Magdolna (1973), az Új Szóban pedig Egri Viktor (1971) értékeli a műfajtalan remeket. Magyarországon a szaklapok (ÉS, Kortárs, Forrás, Új Írás, Alföld, Tiszatáj) mellett minden országos napilap hasábjain közölnek róla értékeléseket.

[474] Az említett *Istenek és falovacskák* (1969) kötetcímadó interjúban az elődök, Móricz illetve Tamási vonatkozásban szó esik az irodalmi siker egy érdekes összefüggéséről is: „Az író könnyen esik csapdába azáltal, hogy visszatér sikereinek helyszínére. (Lám, nemcsak a bűnösök!) A közönség kívánságára még egy ráadást énekel. Közben csak az történik, hogy a társadalom újabb hullámai elzúgnak mellette.” Vö. *Istenek és falovacskák* - beszélgetés Huszár Sándorral, *i.m*.

[475] Vö. **Szász** László, *i.m.*. A három írói attitűd összehasonlítására vállalkozva, a szerephálók behatárolásai alapján művészi értékük, műfaji tagolódásuk, illetve széles kérdéshorizontjuk hármasa mentén véli Szász jogosan összemérhetőnek Székely drámai formaművészetét és böcseleti irányát Páskándi és Sütő műveivel. A negyedik szempont, tegyük hozzá, hármójuk magyarországi recepciója, ismertsége, elismertsége lehetne, bár ahogyan az említett összehasonlítás során, úgy itt is bizonyára lényeges különbségek mutatkoznának meg a recepció elfogultságai tekintetében.

[476] Akik amúgy sem szakmai, sem személyes kapcsolatot egymással különösebben nem tartottak fent.

erdélyi magyar költészet felívelő periódusában) *Ars poetica* című előadásában egyenesen a versírás lehetetlenségét jelentette be, drámákban, regényekben, és nagyszerű filozófiai esszékben építette következetesen tovább a mítoszok szinkretikusságából ihletődő életművét. Érdekes ugyanakkor, hogy míg az erdélyi magyar költészetben a hatvanas években történik meg az első hangsúlyosabb visszakapcsolódás a magyarországi kontextusokhoz[477], a hetvenes évek drámai termése már önálló erdélyi műfajként értékelődik fel. „Hogy nálunk erősebben van jelen a történelmi dráma, az talán a parabolák kényszeréből is következik"- mondja Sütő, aki szerint a műfaj „jobban és egyetemesebben mutatja be az író igazát."[478] A minőségi különbség persze, mely drámák és bemutatóik „szemantikai grammatikája"[479] közt húzódhat, nem csak a szerző egyéni vagy kollektív „igazára" korlátozódott. Mindhárom írói életműnek drámatermésére természetszerűen érvényes, hogy az intencionáltság, a drámai hatáserő felfokozott képessége, mely az eredendően történelmi példázatban legalább két dimenzióban juttatta kifejezésre közönség és szerző együttgondolkodását, minden más műnemet és műfajt túlszárnyalva, gazdagabb gondolati telítettséggel közvetíthette világkép-formációinak tragikumát. Meghatározóbb a korban ugyanakkor az a történelemszemlélet volt, amely a drámák világszerkezetében tükröződni látszott, s amely a szerzők erkölcsi, etikai, világnézeti megfontolásaihoz is közel állt. Mindhárom életműben központi helyet kap ugyanis hatalom és éthosz elvi szembenállása. Páskándi esetében, aki később a történelmi dráma korszerűségével, esélyeivel elméleti szinten is foglalkozott, szigorúan a műfajt tekintve talán a legjobbnak mondható művekről beszélhetünk, (*Vendégség*, *Tornyot választok*) ezek a parabolákon túl valós történelemképet is hordoznak. Sütő drámái legjobbjaiban is (a *Lócsiszár*ban és a *Csillag*ban) éppen ezek műfaji öntörvényűségénél és az alkalmazott dialogikus formánál fogva tudott a szerzői intenció is autentikusabbá válni, mint egyéb műveiben, olykor publicisztikai szintű vallomásaiban. Székely János filozófiai lételméletének

[477] Mintegy zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a szocialista társadalom kulturális-közéleti berendezkedését kezdetben támogató, különböző életkorú és habitusú költők uniformizált versnyelve erőteljesebben a hatvanas évekre bomlik meg, s ebben legkorábban talán éppen Székely és Páskándi vállal szerepet. Ők már az ötvenes években nemet tudnak mondani az erős irodalompolitikai nyomással érvényesülő irodalomszemléletre, amelynek persze megvannak a maga negatív következményei. Székely János versei, melyek már az 1940-es évektől kezdve egzisztencialista élményanyagot és gondolatmeneteket hordoznak, nagyrészt a Szabó Lőrinc-i versvilágot és költészeteszményt folytatják. Az első verseskönyve megjelenését, majd bezúzását követően, az ötvenes évek végén ártatlanul börtönbe kerülő Páskándi Géza Székelyhez hasonlóan több műfajban bontakoztatja ki aforisztikus-esszéisztikus szövegvilágát, amelyet szintén „a modernség episztemológiai érdeklődése" jellemez akárcsak a Székelyét, „Páskándi viszont nem a mítoszok monolitikus ős-tudását, hanem a nyelv töredezettségét, váratlan kapcsolásait tekinti a megismerés kiindulópontjának." Vö. **Balázs** Imre József *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, *i.m.*

[478] Vö. **Ablonczy** László, *A drámaíró bizalmat kér a színháztól*, in Magyar Hírlap, 1974, december, 25, 21. Ugyanebben az interjúban jelenti be Sütő készülő új drámáját (akkor még „Máglyák és szobrok" címmel) illetve azt is, hogy az Igaz Szó mellett a Kortárs is közli majd.

[479] Bécsy Tamás kifjezése. Vö. **Bécsy**, *i.m.*

rendelte alá a történelmi drámát is,[480] de nála az egyedüli esély a hatalommal szemben a belső szellemi felülkerekedésben érvényesül.[481] A drámákban (*Protestánsok*, *Caligula helytartója*) a lekerekített történetek dilemmája, az eszméhez való hűség és a körülmények diktálta magatartás nyílt konfliktusa jelenik meg történelmi modellekbe kivetítve, s fogalmilag ékesen körülírva.[482] A teremtő individuum magánya nála akarva-akaratlan szembekerül a kollektivitás erőszakolt kultuszával.[483]

Sütőnél ugyanakkor egy mindig általánosító, metaforikus jelképvilág a „nemzeti-közösségi cselekvési program"[484] jegyében válik történelmi magatartás-példázattá. A drámákon túl a legjobb Sütő-esszék is hasznosítják az irodalomnak nevelő, felvilágosító funkcióin keresztül az erkölcsi tanító nemzeti szerepköreit. Némileg a fikció szabadságát kihasználva, de nyíltan a kollektív befogadói azonosulásra építenek, s ezáltal jelenítik meg a csoport kívánatosnak vélt identitásmintáit. A kánon szempontjából éppen ezért az életmű értékelése a helyzetképen, tudósításon, s az erdélyi krónikás lírai hangvételén túl olyan azonosulási mintákat is biztosítani látszott, amelyek a pozitív nyelvi, nemzeti identitás kialakításához is hozzájárulhattak.[485] Ennek a végsősoron természetes folyamatnak csak akkor jelentkeztek nemkívánatos jelei, amikor az írói modell így formált összképe egyrészt kizárt más, nem hasonló irodalomeszményt valló alakzatokat, másrészt, amikor a minőségi jegyeket ezek látványos elmaradásaiban is alávetette a tartalmi meghatározottságoknak, vagy a történelmi-politikai helyzet kényszerének.

---

[480] Székely erkölcstana egyben kényszerű ítélet is, melyben az alkalmazkodás az individualitásnak, a saját belső világnak az egyetlen lehetséges megtartásaként, mintegy gondolati kibúvókeresésként saját költészetére és drámairodalmára is vonatkoztatható. A La Fontaine-i gyakorlati életbölcsesség, mely szerint a hajló nád túléli a viharban megszakadó tölgyet, merőben más irányból tűnik itt fel, mint az Anyámból idézett sütői fűszál-hasonlat esetén, amely a recepcióban egy közösség megmaradásának, ha nem is erkölcsi példájává, de gyakorlati metaforájává alakult. Székely költészetében az érett lírikus életbölcsességének mély gondolatiságával jelentkezett ember és külvilág, egyén és társadalom korviszonyok bonyolította kapcsolata. (Jó példa erre *A folyó* című verse, mely a mederhez alkalmazkodó, minden formát felöltő s ugyanakkor formabontó és így építő víz jelképe, vagy a *Parti füzes* ciklus, mely a passzívan elviselő, eltűrő, fejszével fenyegető bántásban, ágakat nyeső halálképekben is az elpusztíthatatlant, a bennük rejlő új életet hirdeti). Sütővel ellentétben ugyanis a Székely János-i példázatban a megmaradás mellett a szellemi felülkerekedés és az alkotás általi kiteljesedés is ott van, s ez mindig az individuális szférára vonatkoztatható.

[481] A későbbiekben is az értelem győzelme érvényesül a kényszerűségen, a hatalmi formákon, a szellem elfojthatatlan diadala a fegyelmen és a külső világon. Ahogyan *A nyugati hadtest* sorok mutatják: „Tetteinket, szavainkat előírhatják, - gondolataink szabadok."

[482] Vö. **Elek** Tibor, *Rész, elkerítve az egészből*, in Hitel 1999/3.

[483] A hatalmi ideológia marxista eszményeivel, a totalitárius rendszerrel éppúgy, mint a kisebbségi kollektivitás gondolatával. Az egyetemes ontológiai magányosság szorongó életvilága a belső autonómia-teremtéssel kizár gyakorlatilag mindenféle külsődleges, idegen kollektivitáseszményt.

[484] Elek Tibor kifejezése. Vö. **Elek**, *i.m.*

[485] A nemzeti kultúra, s ezen belül elsősorban az irodalom identitásképző funkciója kétségkívül a nyelv által válik megtartó erővé. Ugyanakkor, mint Mester Béla utalt rá, ennek „puszta közösségi jelképpé való lefokozása megszünteti annak dialogikus szerkezetét, tautológia-sorozattá alakítja még a rá való reflexiót is." Vö. **Mester**, *i.m.*, 21.

Sütő írói útkeresését követően, a hetvenes évekre világképének már mindenféleképp megfeleltethetőek lesznek az életmű tekintetében a leginkább népi írókra jellemző, egyéb írótársaktól megkülönböztető sorok, melyek értelmében „tudatosan vállalja a sajátos magyar sorsproblémák megszólaltatását, és ennyiben az író irodalmon túli felelősségét. De ezt nem valamiféle esztétikai és erkölcsi felsőbbrendűség jegyében a többi, a másféle íróval szemben, pusztán azért, mert érdekli, gyötri, fogva tartja a megtapasztalt balsors és meghasonlás."[486] Ács Margit sorai az életmű elvi, eszmei vitáinak fényében már némiképpen kétségesnek tűnhetnek.[487] A kortárs recepció és produkció diszfunkcionális jellege az irodalmi önelvűség teljes tagadása révén a sütői életműben ekkor talál olyan visszhangra a magyarországi kritikákban is, amelynek jóváhagyó gyámkodása arra ösztönözheti, hogy továbbra is szemléleti-tematikai elsődlegességek szerint értékelje, bírálja akár önmaga akár írótársai műveit. Az irodalmat mindig is közösségi, nemzeti sorskérdések irodalmának, s mint ilyen a társadalmi szolgálat érdekében tematikusan kötött kifejezésformának tekintő „elszegényítő, más áramlatokat megbélyegző verdikt",[488] a hetvenes évek végén érvényesíti Erdélyben mindazt a szemléleti jelleg-meghatározást, amelyet nem csupán a marxista, de a népi-nemzetiségi kritikai diszkurzusok is értékítéletté alakítottak.

Belső elvárásrendek

Az utólagos irodalomtörténeti elemezések hajlamosak leszűkítő kettősségekben szemlélni a tárgyalt korszakot, méghozzá erdélyi vonatkozásaiban leginkább csak hatalmi és valamilyen formában ellenzéki megnyilvánulások szerint, s így dichotóm irodalmi értékrendeket vázolni. Pedig a hivatalosság marxista kánonjától megkülönböztető lappangó értékrend ellen, pontosabban ennek hasonlóan rögzített propagandisztikussága és (például az említett Pezsgő-díj általi) szerepköre ellen is létezett a hetvenes években egy markánsabb igény a differenciálódásra, amely a kritika és a filozófia megújuló szemléleteiben próbált egészséges pluralitást és megújuló kritikai szemléletet fenntartani. (1974-ben Bretter *Párbeszéd a jelennel* című esszékötete a „pezsgős" zsűriből K. Jakab Antaltól és Tamás

[486] Vö. **Ács**, *i.m.*
[487] Többszörösen hangsúlyozandó, hogy a különböző „irodalmon kívülinek" tekintett szerepkörök (ahogyan a közügyiség hatalomhoz kötődő személyes érdekeltségei), még nem jelentenek automatikusan kisebbségi-közösségi szolgálat-formákat. Ráadásul az utólagos értelmezésalakzatok etikai hangsúlyai felől is más lehet a meggyőződéses ifjú kommunista, más a népi író és megint más a teljes kisebbséget jogfosztottságában képviselni hivatott ellenzéki közszereplő feladat- és szolgálatelve. Ahogyan egy életmű során változónak célszerű tekinteni a kollektív képviseleti attitűdök hangsúlyait, a (marxista, a népi, a nemzetiségi, sőt egyetemes) küldetéstudat, az ellenzéki vátesz-szerep és a kisebbségi humánum révén az etikus gondolkodó felelősségérzetének magaslataiig vezető utat is a recepció meghatározó alakzataiban lehet érdemes nyomonkövetni.
[488] Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő kifejezése, in UŐ, *Az új kritika dilemmái,* Bp., Balassi, 1994, 23.

Gáspár Miklóstól kapott jelölést, éppen az *Istenek és falovacskák* ellenében, - sikertelenül.). A „belső kánoniság" kollektív és gyakran éppoly megkötő eszméi ellen csak igen rövid ideig élt a valós (ön)kritikai alternatíva esélye, hiszen a szűkülő lehetőségekben sem intézményi, sem személyi (az egyre növekvő elvándorlások következtében) keretei nem látszottak biztosítottnak, az erőteljes politikai sorvadás közepette pedig egyre kevesebb prioritása maradt a szakmai arányérzéknek. A kisebbségi irodalomformákban „mindig kettős cenzúra működik: a hatalom elvárásai mellett van egy kisebbségi közönség, amelynek szintén vannak elvárásai – a saját sorsképletét akarja a szövegekben viszontlátni, és ha az író nem ezt csinálja, akkor nem lesz népszerű. Sőt 'elidegenedett' lesz, 'kozmopolita' és 'gyökértelen'. Ezek a hetvenes évek kisebbségi kritikájának a kulcsszavai."[489] Láng Gusztáv megjegyzéséhez kapcsolható Bretter György azon megállapítása, hogy bár elméleti kérdésekkel terhelt kultúráról beszélhetünk, ez a kultúra tabuvá teszi ezeknek a kérdéseknek az elméleti, filozófiai vizsgálatát. „Kritikánk (…) nem képes elviselni az értékek pluralitását, csupán hierarchiában tud gondolkodni."[490] Az említett kettős cenzúrához való igazodás-kényszerben így „a tragikus az, hogy ez a két elvárás látszólag egészen más: azt lehet mondani, hogy az egyik a hatalomé az erkölcstelen presszió, a közösségé pedig az egészséges és erkölcsös presszió, 'elváráshorizont'. De ha megnézzük, hogy a kétféle presszió mikre készteti a költőt, akkor kiderül, hogy néha a hatalom által elnyomott kisebbségi közösség ugyanazt kívánja a szerzőtől, mint a hatalom."[491]

A nemzetiségi belső propaganda hallgatólagos formái, melyek a lappangó, messianisztikus kánoni formákat éppúgy egységes belső cenzúrával látták el „(…) a monolitikus magántudatba az egyéni vélemények mellé éppen a nemzetiségi kultúrát mint egységes – tehát *egészében értékes* – tartalmat építik be. Minden vita, minden ellentmondás, minden kritika merényletnek számít egyesek – sokak – számára, de talán ennél is rosszabb, ha a konfliktus szkeptikussá teszi őket az *egész* nemzetiségi kultúra vonatkozásában."[492] A kor „dermesztő egyöntetűségének" a feloldására történő kísérletek kezdeményezői tehát mindig e kettősségben voltak kénytelenek az álláspontjaikat mérlegelni. A minőségi pluralizmust és nemzedéki elkülönülést az esszéíró-filozófus nemzedék rövid ideig tartó

[489] Vö. **Láng** Gusztávval készített interjút (*A használhatóvá tett hagyomány*), in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133.
[490] Vö Aniszi Kálmánnak adott interjúját, *Mi a kritika?* in **Aniszi** Kálmán, *A filozófia műhelyében,* Bukarest, Kriterion 1978, 59-66. Ugyanezt idézi **Mester**, *i.m.,* 21.
[491] Lásd a Láng Gusztávval készített interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133. Az itt említett kivándorlás-problematika megítélésbeli analógiája jól példázza, hogy az otthonukat, szülőföldjüket elhagyókat „egyrészt a hatalmi politika szempontjából hazaárulónak, másrészt egy kollektív szellem egyeduralma felől erkölcsi árulónak" tartották.
[492] Uo. (Kiemelések az eredetiben, BL.)

pezsgése[493] is elősegítette, a velük együtt jelentkező újabb költőnemzedékek pedig ekkor jelentik be, hogy igénylik a többszólamúságot![494] A korban elsőként megfogalmazott többszólamúság-igény mellett, olykor heves reakcióikat, s az őket megelőző generációk rosszalló nemtetszését az is magyarázta, hogy az iskola tagjai elsőként figyelmeztettek a kisebbségi közösség saját belső hierarchiáira, s ezen belül nem elégedtek meg azzal, hogy ugyanazok a személyek, akik korábban a dogmatizmust hirdették, most az antidogmatizmust képviseljék.[495] Az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonyának kérdéséről folyó vita ilyenképpen választóvonalat is képzett a nemzetiségi vezető értelmiség szerepvállalásait illetően.

Csipkerózsika és más polémiák

A Sütő-művek gondolati rendszere, akárcsak preferencia- és ízlésvilága ekkortól zárt rendszert alkot. A hetvenes évtizedre kibontott eszmerendszer szigorú konvencióalakzatokban jelentkezik, s nemegyszer szemléletében a kötelező érvénnyel vállalt, írt és képviselt egység mindenkire érvényesen kötelezőnek tűnik fel. Az egyre érzékenyebb etnikai-gondolati számvetésnek az életműben elhatalmasodó, arányaiban egyeduralmi vetületei az évtized végére műveinek plasztikus egységét látszólag egyetlen pillantással felmérhetővé teszik, amit a recepció hangsúlyai is elősegítenek. Tónusgazdag árnyalatait azonban sajnos nemegyszer éppen az értelmezések fókuszába kerülő saját nyilatkozatai, esetleg visszhangzó polémiái is elfedik. Ezért számít sarkalatos pontnak az életműben az említett 1978-as esszé, s a körülötte kialakult vita, mely a kanonizációs stratégiák egyik alapelemévé éppen a vitában kifejtett *sajátosság méltóságá*nak eszméjét állította. Sütőnél a morális-lélektani ábrázolások, melyek a művekben sokkalta sikerültebb formában és egymást kioltani nem akaró perspektivikusságukban összegződtek, az értekező-reflexív beszédmódokban, vagy az olykor színvonaltalanná váló viták röghöz-kötöttségében távolodtak el a művekben megjelenített plurális látásmódoktól.

A *Csipkerózsika* előzményeként már az 1958-as, idézett, nem éppen szerencsés „tűnődésben" is felsejlett, („a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt…" - *Közelebb a provinciához*) de az évtizedet nyitó *Rigó és apostol* (1970) is előrevetítette a

[493] 1977-ben meghal Bretter, Tamás Gáspár Miklós áttelepül 1979-ben, de a nyolcvanas évekre az öt legfontosabb Bretter-tanítványból is mindösszesen egy él Romániában.
[494] Vö. például **Balla** Zsófia, *A nyelvhasználatok kölcsönös toleranciája*, in Korunk, 1980/1-2. 55.
[495] A dogmatizmus és antidogmatizmus kettősében ugyanannak az ideológiának a megjelenési formáját látták, s mivel ez az ideológia mindenképpen hatalmi, uralkodó ideológiát jelentett, számukra ez a hatalomhoz való viszonyulás kérdésévé vált. „Korábban a marxizmus azért volt vonzó, mert részesített az uralomban, ma pedig ugyanezért nem vonzó: konformizmust jelent." Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *i.m.,* 61.

teljes évtizedre jellemző sajátosság-egyetemesség vitát. („Pürkerecen több káprázat szükségeltetik a teljesítmény megítéléséhez.”) E két komponens, a sajátosság és a célelvűség, azaz a tematikai megkötöttség és a közösségi irány harcos, ám átgondolatlan szólamaiban Sütő akárcsak az ötvenes években, haragos konoksággal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen.[496] A dialogikus gondolkodáshoz való viszonyának elemzésében megfogalmazott megállapításokat[497] saját, mindennapi közírói gyakorlatára így mintha nem vélné alkalmazhatónak. Az irodalmi provincializmus kérdéskörének szakaszos visszatérése Sütő publicisztikai írásaiban ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy az 1958-as megfogalmazás (vissza a provinciához, ám egyetemes mércével), amennyiben húsz év elteltével, 1978-ban is aktuális maradt, mégiscsak jogos aggodalmakat sejtetett azok részéről, akik ezt előírásszerűen igencsak kivitelezhetetlennek mondták.

Sütő éppen az általa legjobb műveiben megfogalmazott dialogikus viszonyt számolta fel saját közszereplői minőségeiben történő megszólalásaival. Színpadi műveiben még tisztán látta, hogy a kisajátított értéktartalommal maga az élet természetes folytonossága kerül veszélybe, az életművet is meghatározó polémiában viszont az irodalom értéktartalmaira vonatkoztatva már sajnálatosan nem! (S bár az ekkor már elhunyt Brettert Sütő is „gyémántagyú”-nak mondta a vitában, az egyetemesség és sajátosság viszonyát boncoló kérdéskörben mindenki elfeledkezni látszott Bretternek éppen a sütői életmű hetvenes évekbeli pozitív elmozdulásáról írt sorairól: „a dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek”).[498] A provincia és a világpolgár szemléleti ütközéseit tükröző, sajátosan erdélyi vita, pontosabban a sajátosság és egyetemesség kisebbségi viszonyok közt vissza-visszatérő kérdéskörét tárgyaló (olykor leegyszerűsítő, személyeskedésig fajuló) polémia nem pusztán azt bizonyította, hogy csak a kevésbé jelentős

[496] A *Csipkerózsika* néven ismertté vált polémiasorozatra, mely a *Korunk* 1978/6-os, színházi számában közölt Sütő esszét követte, Gáll Ernő naplójában így emlékezik: „A már hagyományossá vált »súlypontos« szerkesztéssel több – a színjátszást, a dramaturgiát érintő – írást szedtünk csokorba. – Köztük volt – a drámaírói kibontakozásának magaslataira emelkedő Sütő András esszéje is, amelyben a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmakat, törekvéseket kérte az íróktól számon. A »szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában – írta –, egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme «.” (Vö. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, *i.m.*) Panek Zoltán – mindenfajta kizárólagosságot, tematikai megkötést és alkotó-stiláris előírást elutasítva – ironikusan válaszolt. Gáll Ernő eredeti írására (**Gáll** Ernő, *A sajátosság méltósága, in* A Hét, 1978/10.) is hivatkozva, a következőket szögezte le. „A sajátosság méltóságának hiábavaló hajszolása (ha valakinek nincs, az istentől sem szerezheti be) szerintem a beszűkülés felé vezetne, míg az egyetemességre való természetes törekvés mindenkor provincia-legyőző is (kísérlet), sohasem időszerűtlen nyitás, szükséges nyitás az emberiség irányába, még abban az esetben is, ha az emberiség hasonló törekvései közepette esetleg nem vesz tudomást várható remekműveinkről – nem mi leszünk szegényebbek.”. Vö. **Panek** Zoltán, *Írjon ön is írül*, in A Hét, 1978/35.

[497] „Egy állapotból indul ki, és abban úgy keresi a különböző jelentéseket, hogy a partnerek mondatait egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen értelmező sorozattá konstruálja, amelyben csak azért van jelentés, mert legalább két dolgot mondanak el azonos tárgyról.” Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, *i.m.*

[498] Vö. **Bretter**, *i.m.,* 476.

művekben válhat szét egyetemesség és esetleges népi-nemzeti-kollektív jelleg, illetve, hogy a tematikai kötöttség, a hagyomány és/vagy a korszerűség nem egymást kizáró kategóriák. Azt is egyértelművé tette, hogy az említett kérdéskört illetően (Panek Zoltán a vitában majdnem egyedül maradt, Páskándi és Láng Gusztáv érvelt legalább részben mellette is) az erdélyi irodalmi hangsúlyok ekkor még meghatározóan a Sütő képviselte vonulatot emelték előtérbe. Fogadtatását illetően pedig végképp, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepén-végén fellépő fiatal nemzedékek illúziótlan valóságlátása már eleve elfordult a kollektív-képviseleti szemléletektől.[499]

A „szabályszerű műélvezet", ahogyan két évvel a vita után Egyed Péter a sütői elvárásrenddel kapcsolatosan fogalmazott,[500] burkoltan azt is éreztette, hogy Sütő irodalmi konvencióalakzata egy zárt világnak és műalkotásrendjének valójában csak úgy enged a közelébe, ha mi magunk is belehelyezkedünk, vagy megtanuljuk elfogadni azt. A recepcióban az életmű választott eszmeiségének ezért sem kizárólagos feladatokról kellett volna szólnia, hiszen a szigorú sors elfogadása és az olvasatbeli értelemválasztás ragaszkodást is kifejez, amelynek viszont nélkülözhetetlenül tartalmaznia kell „a jövő előéletét" is.[501] A magyarországi fogadtatásban egyértelműen a *sajátosság méltóságá*nak eszméi nyertek teret, s ebben nem kevés szerep jutott Sütő ismertségének, elismertségének, politikai/társadalmi szerepvállalásainak éppúgy, mint a morális, etikai komponenseknek. A vitáról Magyarországon több lap is tudósított, (így például a budapesti *Kritika* is beszámolt 1978/12-es számában *A Sütő-Panek vita* címmel),[502] a születendő irodalomtörténetek elsődleges szempontrendszere pedig innentől kezdve következetesen arra figyelt, hogy a művekben fellelhető sajátosság irodalmi, etikai, ideológiai komponenseinek kisebbségi

[499] Az ő ismertségüket a végzetes politikai beszűkülés időszaka és a publikálási lehetőségeik gyakorlati minimuma mellett az előző generációk, saját apáik rosszalló tekintete is övezte. Amint a Bretter-iskola filozófus nemzedéke úgy érezte, elölről kezdheti a filozófiát, nem kell elfogadnia a tegnapi megoldásokat, törekedhet az előfeltevés-mentességre, úgy az újabb irodalmi generációk, a III. Forrás-nemzedék tagjai is az apáik megszabta játéktér és játékszabályok hangos elutasítását tűzte ki célul. Amint a filozófiában mindez gyakorlatilag az uralkodó marxista-leninista ideológia megkerülésével és a kollektív szabadságeszmék tehetetlenségének bírálatával, úgy az irodalmi életben is a közösségi szemléletek nyílt tagadásával, egyoldalú, megkötő értelmezéskereteinek a kritikájával járt együtt. A fiatalnak mondott heterogén szerzők igazságakaró humanizmussal nem kímélték azokat, akiket a hatalomhoz való dörgölőzés valamilyen pozícióba segített, ahogyan azokat sem, akiknek szándéka egyértelműen pozitív, s a kisebbségi közösség előnyeire lenne, de kivitelezéséig nem jutnak el, legfeljebb hangzatos szólamokkal fedik el azokat. (A nemzedéki sértődöttséget és szembenállást, az ideológiakritikai állásfoglalásokkal szembeni személyes megbántódást majd „megleckéztetést" jól példázza a Korunk szinte minden száma a hetvenes évek végén, amelyekben az előző nemzedékek tagjai mintegy visszavágnak a „hőbörgőknek"). Vö. **Miklós** Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002. Lásd még **Gáll** Ernő, *Napló, i.m.*, 1979, december; 27.-es számú jegyzetet, illetve az említett *Szóértés előfeltételei* vitát.

[500] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 451.

[501] Uo.

[502] Ugyanott a Káin és Ábel újabb magyarországi rendezéseiről Hajdú Ráfis Gábor tudósított. Vö. H.R.G., *Sütő András: Káin és Ábel.*

magatartásmodelleket (is) feleltessen meg. (Ez a szemlélet, mint említettem, a korra jellemző transzszilván összefonódásaiban egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet kritikája helyett a társadalmi cselekvésképtelenség közepette az irodalomban is az 'ahogy lehet' ellenállásával, tradícióőrző formáival kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. A kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésének lehetetlenségében viszont eleve egy patetikus védekező kollektivitás elfogadására is ideológiai magyarázatot adott). A sajátosság méltóságának eszméjét Magyarországon terjesztő recepció homogenizáló képletei tíz évvel a vita után, még a „fiatal" irodalmat szemléző tanulmányokban sem kerülhette meg a sütői magatartásmodell szerinti kollektív méltóság szólamait. „A *sajátosság méltóságá*nak új etikai, irodalmi és politikai kategóriája, amelynek metaforái Farkas Árpád, Sütő András vagy Szász János és a náluknál évtizedekkel fiatalabbak műveiben is (valódi metaforikussággal vagy sokszoros áttételekkel) gyakran megjelennek – mint magatartásmodell nyilvánvalóvá tette, hogy […] az egyéni méltóság mai növekvő értékét főként a kollektív méltóság kiteljesedése biztosíthatja…"[503]

Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?

A drámákban sikeresen alkalmazott dialogikus viszony, később is hiányzik Sütő dokumentarista, értekező írásaiból, vitáiból. Ezek egyértelművé teszik, hogy egy állandó, örök irodalmiság-eszmény mellett érvel, választott/vallott öröksége értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelkedő művekben gondolkozik, de a minőségi megosztásban a „valódi" értékeket itt csak a funkcionális, kollektív irodalmiság-eszményt kifejező és vállaló művek jelentik. Az irodalom *eszköz-volta*, mely általános elvárás-jelleggel, programos igénnyel Sütő „vitairataiban" jelentkezett, folyamatosan határozta meg az írói ars poetica valamiképpen társadalmi cselekvésre utaló elkötelezettségeit. Az irodalmi kollektivitás-eszme és a vele járó funkcionális irodalomszemlélet azonban merőben más alakzatokban bukkant fel az életmű során. A társadalmi hatóerő más és más kontextusokat jelentett a változó történelmi helyzetekhez igazodó programosságnak.

Az ötvenes éveket követően, a nézetek, az eszmék bírálata, s nem a „rímeké", megmaradt bő húsz év távlatából is. Ezért hangsúlyozódik a különböző úti tűnődésekben, riportokban is folyamatosan a tematikai elsődlegesség, mely már az *Istenek és falovacskák* című kötetben is megmutatkozott, bár ott még bizonyos fokig a maga pluralizmusra-törekvésében is szemlélhető volt. A közügyek és a tartalom primátusa mindenesetre

[503] Vö. **Csapody** Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

mindvégig jellemzője maradt a szerzői világképnek. A maga túlzásaiban az írói szerepvállalások már a hatvanas évek legvégén kikristályosodtak. „Egy néphez kötődő irodalom törvényszerűen fordul a népi tematika felé”[504]– állítja Sütő, majd Illyést idézi Kosztolányi idézőjeles „fanyalgásaira”, a később is sokszor említett szóösszetétellel: „Bőgeti a marhákat”. Sütő ekkortól vallja, hogy hagyományosan vagy szabadversben, (mint Erdélyi József vagy Horváth István, mindegy) de az irodalomnak a közérthetőséget és a közügyiséget kell szolgálnia. Ezért is – a közérthetőség nevében – utasítja el Kassákot és az összes újabb „modernkedő” irodalmi törekvéseket, ahogyan elutasítja Tristan Tzarat és a dadaizmust is, (amire az interjúcím is utal), aki „élete végére kinőtte a falovat”.[505] Az „értelmetlenség bódulata” helyett ezért vallja, hogy „saját földünkbe kell markolnunk, ha beletörik is a körmünk”. Az életmű során folyamatosan visszatérő közérthetőség a közügyeket érintő társadalmi elhivatottságban és a népi irányultságú irodalmi megfogalmazás-módokban jelentkezik. A tartalmi helyességet minden közügyben, mindig elsőrendűnek tartja a formával szemben, mert a művészi forma és újítás, mint minden egyéb „modernkedő” kitörés[506] végül „újra csak a mai valósághoz kényszerít vissza”. A hagyományos parasztábrázolást is ezért mondja „történelmi kényszer”-nek a korban, Illyésre és Németh Lászlóra utalva. Az 1973-as kötet már egyértelműen példázza Sütő elkötelezettségeszményének hangsúlybeli módosulásait is a nemzeti-nemzetiségi tudatot erősítő, ébren tartó világszemlélete felé. Az itt közölt *Perzsák* című esszéje már erkölcsi példázatként hat, benne a metafora közeli s távoli világokat, idősíkokat köt össze.

Sütő hetvenes évekbeli, programosságot hirdető vitái mellett mindenesetre célszerű hangsúlyozni, hogy az évtized végére Magyarországon már általánosnak mondható a képviseleti irodalom lassú térvesztése, amely még jobban maga után vonta a vallott eszmék és irodalomszemléletekbeli különbségek mentén a szekértáborbeli vagdalkozásokat. „Az eszmei alapok jelenléte nélkül hiába kezdődött Illyés *Szellem és erőszak* címen ismert cikksorozatával 1977–78-ban egy új, aktív fázis a népiek történetében, nem támadt a szórványos megnyilvánulásoknak kohéziós ereje, mozgalomként sem szerveződhetett meg lap, szabad újságfórumok híján, egyetlen intézményi bejelentkezése a társadalomban a

[504] Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*.

[505] A falovacska kicsinyítő képzője is világosan mutatja a valós értékpreferenciákat! - Az újítás igénye lehet „általános és jogosult; ami jogtalan: a puszta becsvágy, a bukfenc, az öncélú formabontás, amikor a szerző pontosan tudja, hogy mit nem akar, de fogalma sincs arról: mit akar?” Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*., 109.

[506] „A rossz szobor láttán – az anyagot és nem a kezet hibáztatva – elkezdődött a kacsintás az importanyag felé. Ezzel nem lehet kitörni. Csak azzal, ami sajátunk.” - mondja az újabb irodalmi törekvésekről, a hetvenes évek elején Erdélyben is megjelenő formai, formabontó kísérletekről. Uo.

Bethlen Alapítvány lett".[507] Az említett új irodalomelméleti hatásoknak köszönhetően viszont, ez idő tájt tudott érvényesülni (a megbélyegzésekben csak leegyszerűsített) irodalmi „esztétizmus", mely szintén a vonalas, agitációs szocialista irodalomszemlélettel szemben kívánta az irodalomértést tágítani, ugyanakkor a népi irodalom folytatójának tételező írói-kritikusi csoport kiteljesedő térvesztése folytán ennek „a modernkedő stíluseszmék" iránti vehemens kritikájával is szembekerült. E helyzetben a határon túli magyar írók közösségi alapállása különös keretét nyújtotta a korban háttérbe szoruló népi-kollektív, képviseleti iránynak, s bennük a reprezentációs jelleg kiegészülve a nemzeti mint nemzetiségi karakterrel, újabb kohéziós erőt nyújtott legitimitásuk újraértelmezéséhez. Czine Mihály ünnepi sorai Sütő Kossuth-klubbeli szereplésén, alig pár hónappal az említett 1978-as Csipkerózsika vita után az így értett sajátosságokból is sok mindent megvilágít: „A már Tamási Áron által felvetett kérdés – mivégre vagyunk a világon – könyve legapróbb részletén, még a füvek hajlásán is átdereng. Történelmi jelentőségű, amit cselekedett. Még a tamásokat is meggyőzte: a realizmus lehet modern; a népiség nem halott."[508] Sütőt ekkorra már a magyarországi népi írók jeles táborában úgy tartják számon, mint aki saját hagyományaik méltó folytatója, s aki egyértelműen az erdélyi közösségi irodalom emblematikus alakjává nőtt. „Mikor a valóságtól elforduló, divatokba kapaszkodó esztétikák éledeztek" akkor is tudta, „a saját élet tápláló nedvei növeszthetik igazán naggyá az irodalmat." […] „Kisebbek és nagyobbak is moroghattak elképzeléseivel szemben, ment a maga választott útján."[509]

A választott út ugyan a hatvanas évek végén már kikristályosodott, az elkötelezettség iránya azonban csak a hetvenes években módosul látványosan, kiszélesedik, s a nyolcvanas évek politikai elkomorulásaira mintegy sajnálatosan igazolódni látszik. Ekkor már nem csak népi vonatkozásaiban, (s nem is korábbi reményteli kollektív üdvtanában és funkcionális irodalomképében), hanem az erkölcstelen hatalommal szembeni kollektív kisebbségi méltóság megtartása érdekében hangsúlyozódik. A nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*t követően a korábbi életmű publicisztikájából válogató *Évek, hazajáró lelkek* – a maga kanonikus összegző jellege mellett is –, már egy másfajta helyzetből fejti ki funkcionális karaktereit.

Sütő saját, viták árán is hangoztatott irodalomszemléletére visszatérve érdemes a fogadtatás korabeli vagy utólagos elfogultságaira is utalnunk. (Az ebből táplálkozó aránytalan irodalomképre a későbbiekben még visszatérek.) Amikor az első monográfia

[507] Vö. **Ács** Margit, *i.m*.
[508] Vö. **Czine**, *Sütő András küldetése*, Alföld, 1979/8, 59.
[509] Uo., 58.

szerzője azt írja, hogy Sütőnek „nem az avantgárd művészettel van baja, csupán az avantgárd jegyében kikezdhetetlen nemzeti értékeket – Petőfit, Adyt – kártékonynak minősítő felelőtlenséggel" végsősorban talány, mire is gondol, ugyanis a romániai szellemi vitákban sohasem fogalmaztak meg ilyen tételt. Cserében a helyi gondok felvállalásának sürgetése által Sütő nem csupán az „anyajegyes irodalom" iránti saját elkötelezettségét hirdette, de több helyen (s ekkor még nem is akármilyen autoriter pozíciókból) szögezte le, miféle gondokkal *kell* az irodalomnak mindig is foglalkoznia. (A maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek »egy közösség homlokráncában«, nem pedig azt, hogy »májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak«[510]). Szakolczay ezért írhatta a Csipkerózsika apropóján, de a teljes addigi életmű vitáiról, hogy „Sütő sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó, s fölfogásáról egy-egy sikerült műve – némiképp ellentétben teoretizáló hajlamaival – sokkal többet mond, mint egy-egy »haragos«, nem mindig pontosan fogalmazott megnyilatkozása".[511] Görömbei persze mindenben Sütőnek adva igazat, felháborodásában „nyeglén blaszfemizálónak" mondja az említett Panek-választ, amiért az meg merte kérdőjelezni Sütő „legszentebb ügyeit".[512] A monográfus és alanya közti szemléleti azonosság fényében nem csoda tehát, hogy a vitát elemző lapokról elmaradnak az egyéb véleményt is megfogalmazó írások, (például Láng Gusztáv mértéktartó írása)[513] ahogyan szinte sehol nem találunk többféle vélemény ütköztetésére vállalkozó passzusokat, amikor önéletírás vagy emlékezés, vita vagy úti tűnődés során írói ars poétikákról van szó. Hasonlóan tárgyalja az esetet Ablonczy is, aki szerint Panek „képzeleténél csak hiúsága nagyobb", amint Sütő „iránti féltékenysége okán, fantáziája hirtelen elakadt".[514] Pedig Sütő „sorsvállaló felelőssége" valószínűleg nem csökkent volna az egyéb vélemények ismertetése fényében, ahogyan nem az írói, csupán az emberi gyengék mutatkoznak meg egy-egy ilyen megnyilatkozásban. A kánon értékrendjének abszolutizálása azonban éppen abban rejlik, hogy nem tesz különbséget írói és emberi nagyság között. Sütő mindig is igényt tartott rá, hogy esztétikumon kívüli kérdésekben is megnyilatkozzék s az életmű méltatói (a vázolt teoretizáló fejlődéselven belül is)[515] mindkettőt leginkább tévedhetetlennek szerették volna tudni. Az értékelésekbeli sorrendek és az arányok, mint látni fogjuk, ezek fényében gyakran

[510] Vö. *Csipkerózsika*, in Korunk, 1978/6; *Anyajegyes irodalom*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 79; *Mi dolgunk a világon*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 118, stb.
[511] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[512] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 189.
[513] Vö. **Láng** Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.
[514] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.
[515] „A korábbi tűnődések is új értelemmel egészülnek ki az *Istenek és falovacskák* tanulmányaiban, interjúiban, s az azóta készült írásokban. Már-már egy mélyen átgondolt esztétika alapvonásai körvonalazódnak, rendszerré szerveződnek a régóta föl-fölvillanó motívumok." Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 187.

alá is rendelődtek a sajátosság méltósága irodalmi felvállalásának, vallott erkölcsi imperatívuszának avagy elvetésének…

A hetvenes évek végi viták Sütője visszatért ahhoz a funkcionális és meglehetősen dogmatikus irodalomszemlélethez, amely meghatározta a teljes romániai magyar irodalmat a háború után. A vád ebben már Lászlóffyék, Szilágyi Domokosék generációjára utalóan is az volt, hogy a tényirodalomtól elfordulva nem képviselik eléggé a közügyiséget, és az élet mindennapjainak vívmányait. (A megszokott irodalomtörténeti korszakolás és generációk kapcsán, mint korábban már említettem, hangsúlyozandó, hogy nem annyira egységes nemzedékekről, illetve nemzedékek közti különbségekről, mint inkább az említett funkcionális irodalomeszme megítélését illető különbségekről beszélhetünk.) Mindhárom Forrás-nemzedékhez sorolható szerzők esetében az egyéni szabadsághoz illetve a kollektivitáshoz fűződő viszony is értelmeződik az irodalomtörténeti feltárásokban, s az utólagos – nemzedéki egységre utaló – konstrukciókban többnyire egy szükségszerű kánoni modell vagy típus is felvázolódik. Ebben az irodalom valamilyen eszközszerepe mindig hangsúlyos helyet kap, ritkán merül fel ugyanakkor az a szempont, mely szerint (a versvilágok természetes különbségein túl), egy hangsúlyos ellenbeszéd, egy külső vagy belső autoriter ellenretorika is formálta volna a „nemzedék" kényszerű összekovácsolódásának folyamatát. „Amikor bennünket azzal vádoltak, hogy úgy írunk, mint a lejárt, polgári avantgárd nem-tudom-mi, akkor mi nagyjából csak két dolgot nem tudtunk: hogy mi is az az avantgárd, másrészt pedig, hogy ki az a Tristan Tzara és André Breton, mert ugyebár akkor még Kosztolányi elvtárs és Babits elvtárs sem álltak valami jól." – emlékszik vissza Lászlóffy Aladár.[516] Az ellentmondás ilyenforma retorikájából – ahogyan a Hervay-monográfia szerzője is fogalmazott –, gyakorta „az következett, hogy a fiatal költő elvetette azt, aminek a nevében vádolták, és előbb-utóbb hagyományt kezdett keresni ahhoz, amit írt, és egyre tudatosabban kapcsolódott az avantgárdhoz".[517] „Mi annyiban voltunk avantgárdok, hogy később, amikor erre rányitották a szemünket, akkor ezt valóban tudatosan műveltük."[518]

A (legalább) kétféle értékrend ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy (egy nyíltabb irodalompolitikai szellemiségben) a hagyománykeresés (a század eleji modernség lírapoétikai eszményeihez való visszacsatolás) tudatos formáit érő vádak a funkcionális, közéleti irodalom elvárásai és meghatározottságai mentén érvényesülnek. „Túl magasan repültök el a közélet fölött" – hangzik el a vád a hatvanas években jelentkező fiatalokat

[516] Vö. *„A nemzedék több feldühödés eredményeképpen talált önmagára"* című Lászlóffy-interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 40.
[517] Vö. **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 13.
[518] Lásd az említett Lászlóffy-interjút, *i.m.,* 40.

illetően.[519] Jellemző, amit Hervay Gizella határozott válaszában, az úgynevezett első Forrás-nemzedék és a korábbi generációk (így Sütőék) közti poétikai-szemléleti különbségekről mond: „Szász Jánosék szónokoltak, ti prédikáltatok. Mi beszélni akarunk. A világmegváltás nekünk póz. Mi megérteni akarjuk a világot. Ez nem kevesebb. Ti közéleti életet éltetek, mi éltük a köz életét. Ti eszmékhez akartatok hűségesek lenni, mi az élethez".[520] Az eszmékhez való hűség, akárcsak a két generáció, '50-esek és '60-asok közti ellentétek nem változtak, legfeljebb az idő múlásával összébb kovácsolódtak. A szerep-meghatározások ugyanakkor az értelmiségiek életmód-mintáiban is lecsapódtak. A Huszárék, Sütőék generációja képviselte „erős közéletiség" (mely az 1968-as művelődéspolitikai fordulatot követően is komoly közéleti pozíciókban érvényesülhetett) a tárgyalt teljes életmű vitái esetében, az irodalmi individualizmus elutasításán túl és a „modernkedő" irányok műfaji jegyeitől függetlenül, ezért fogadta értetlenül Szilágyi Domokosék nemzedéke[521] után a hetvenes évek fiatal szerzőinek is mindenféle irodalmi cenzúrát, belső elvárásrendet elutasító, autonóm irodalmiság-képét.[522] A különbség ekkor jórészt abban a változásban állt, hogy az „individualizmus céltalan szabadsága" immár nem a hivatalos szocialista értékrenddel, de a kisebbségi belső kánoniság képviseleti értékrendjével szembeni vádként (is) fogalmazódott meg.

A kánoni kép megszilárdítása

Sütő, saját irodalomszemlélete értelmében, a Csipkerózsika által is – Görömbeit interpretálva – azokhoz közelített a „mély elemzés áhítatával", akik a divatok vonzásának határozottan ellenálltak. Az írói hagyományválasztás innentől kezdve válik tudatos, hangsúlyos alapelemévé a kanonizáló eljárásoknak. Szerzője ezt követő, majdnem harminc

[519] Lásd Huszár Sándor beszélgetését Hervay Gizellával, (1970) in **Huszár** Sándor*, Sorsom emlékezete*, Bukarest, Kriterion, 1982, 287.

[520] Uo., illetve idézi még **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, *i.m.,* 7.

[521] A nemzedék-kritériumtól függetlenül már az első Forrás-kötetek szerzői esetében is elmondható, hogy a XX. Kongresszus utáni, viszonylagosan nyílt, a dogmatizmus hibáira, megszűntetésére irányuló politikai légkörben sem fogadták el politika és irodalom egybeolvasztását. Írásaikban nem szerepel relevanciával sem a Balogh Edgár-i népszolgálat, sem a Sütő által hangoztatott népsorsot vigyázó írás igénye, hite, parancsa. A közvetlen közösségi élmény helyett már ekkor a személyiség belső világa válik a legfőbb tematikává, a hagyományban irodalmi szövegelőzményként pedig József Attila, Szabó Lőrinc vagy éppen Kassák, s általában az avantgárd hagyomány jelöli az újraértelmezett örökséget.

[522] A közügyekből való kiábrándultságról egy nagyköveti jelentés is tudósított „A hatvanas évek második felében jelentkező kulturális nyitás hatása ma is érződik a magyar nemzetiség fiatalabb generációjának műveltségén. Képviselői (például az ún. Echinox nemzedék tagjai) a szépírói vagy a tudományos kutatói munkában már jelentős eredményeket értek el. A hetvenes évek elejének kultúrpolitikai fordulata, a román szellemi élet újabb bezárkózása körükben dezilluzionizmust váltott ki, s a hivatalos politikával és a közügyekkel szembeni ellenszenvet eredményezett." Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a magyar értelmiség megosztottságáról. Bukarest, 1985, július 2. Magyar Országos Levéltár, a Külügyminisztérium TÜK-iratai 1985, Románia, XIX-J-1-j, 128. doboz, 128-27. ltsz., 003757/1985.; A tisztázat Vincze Gábor tulajdona.

év publicisztikájából válogató könyvében is már egy tudatos kanonikus kép kialakítása figyelhető meg.[523] Itt Sütő nemcsak összefoglal, kommentárokkal is ellátja szövegeit, s életútjának összegzésében irányelveket is megszab: melyek voltak a fontosabb momentumok, mik határolták be az írói pályát. Innen is értesülhet tehát az olvasó, például Veres Péter, Gaál Gábor vagy a Bethlen-kollégium írói indulásban betöltött fontos szerepéről, a „morális indíttatású" aktivizmusról, mely az ötvenes évek kritikai és társadalmi megszólalásait megszabta, aztán az elkötelezettségről a szűkebb pátria nagyjai iránt (Apáczai, Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Kós Károly, stb.), s a sorsszerű tanúságtevésekről is. Ide tartoznak például az utalások vagy a köszöntők, s akár a nekrológok is elődök, kortársak, szellemi rokonok esetén. (Kormos István, Németh László, Horváth István, Nagy István, Nagy László, Illyés Gyula). A korai publicisztikákból válogató kötetről tapintatosan Egyed Péter jegyzi meg, hogy „érezni lehet Sütő művein más hatásokat is: csakhogy az is jellemző, hogy azokról nem beszél."[524]

A tudatos életpálya-összegzés mindazonáltal könnyű fogódzókat adott a későbbi (jórészt magyarországi) irodalomtörténeti vizsgálódásoknak. Az egyes írások, illetve az írásokhoz fűzött kommentárok nemcsak megvilágítják a pálya alakulását, bizonyos művek alkotási, publikálási folyamatait és problémáit, de a bevallott preferenciák fontos adalékokat is szolgáltatnak a kialakítandó kánoni jellemrajzhoz. Az írói életút összegzése kapcsán Egyed Péter utalt elsőként a sütői életmű tekintetében arra a lényeges kérdésre, miszerint az irodalmi hatás szociológiájából a divatszerűség elemzését sem lehet megspórolni, már csak azért sem, mert ennek kapcsán egy kisebbségi olvasóközönség történelmi, politikai és kulturális tudatáról, annak egy évtizednyi változásairól is sok érdemleges mondható majd el. Az említett *Évek – hazajáró lelkek* kötet megjelenésekor a Sütő-kánon, a maga szakmai sikerességén túl divatszerűségében is már egyértelműnek volt mondható, a nemzetiségi közösség kulturális tudatának változásairól azonban még hipotéziseknél többet aligha lehetett megkockáztatni. Sütő ekkorra már egyértelműen „a romániai magyar irodalom legreprezentatívabb" egyéniségének számított, minthogy „a közönséget és a közösséget leginkább foglalkoztató, a romániai magyar írásbeliséget a magyar kultúra egészében is leginkább képviselő író"-nak tekintették.[525] Az *Anyám könnyű álmot ígér* óta eltelt egy évtized alkotásrendje a hatvanas évek végi lehetőségekből kiindulva indíthatta meg az alkotói folyamatosság nemzedéki rendszerében mindazt a tudatosságot, melyet a hetvenes évek művei valósítottak meg. A Sütő-kánon sikeressége, hetvenes évekbeli kiteljesedése viszont

[523] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek (1953-1978),* Bukarest, 1980.
[524] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 450.
[525] Uo.

jórészt abban állt, hogy a divat társadalompszichológiai kategóriái révén, egyfelől egy mélyebb igény kifejezőjeként megfelelt bizonyos elvárásrendeknek, s ugyanakkor folyamatosan képes volt alakítani is azokat. A harminc év publicisztikájából válogató kötet is gyakorlatilag az azt megelőző tíz év közönségsikere okán születhetett meg.

Arra már utaltam, hogy az időközben Magyarországon emblematikussá választott életmű a tárgyalt kánoni diszkurzusokban valamilyen szinten szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. A megfelelés ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben is némiképp más előfeltevések, más igények alapján mutatkozott meg. A naplóregény és az esszék sikerén túl Sütő színpadi világa körül teremtődött igazi közönségsikereket is hozó olyan atmoszféra, amely, önmagában is az életmű hetvenes évekbeli teljesítményét a megújuló magyar drámairodalom élvonalába helyezte. A Kleist-elbeszélés nyomán írt darabbal kezdődő sorozatot (melyet Erdélyben Harag György rendezései tettek emlékezetessé) tucatnyi színház tűzte műsorára határon innen és túl. A recepció kiemelt figyelme felől ugyanakkor, mint utaltam rá az évtized sikerességét, a szerzői elismertséget, de az egyéni kapcsolatokat is jól jellemzi, hogy a hetvenes évektől az előadások hamarabb kerültek Magyarországon bemutatásra, mint Erdélyben. A kaposvári (*Egy Lócsiszár*…)[526] Zsámbéki Gábor rendezte, majd a budapesti (*Csillag a máglyán*)[527] Ádám Ottó rendezte ősbemutatókat követik csak a Harag-féle kolozsvári rendezések. A trilógia harmadik darabját is a Nemzeti mutatja be öt hónappal a megírás után Marton Endre rendezésében,[528] s ezt követően láthatja majd az erdélyi közönség. Általánosan is jellemző, hogy a darabokat, a megírásukat követő fél éven belül legkésőbb színre viszik, miután valamelyik országos irodalmi lap (általában az írószövetség lapja, a Kortárs) is leközli őket. A bemutatókon, ahogyan később a kolozsváriakon is, természetesen mindig jelen van a szerző is.

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. 1978-ban Sík Ferenc az 1970-es (időközben számos magyarországi kiadást megélt) naplójegyzetekből készít filmet a Magyar Televízióban, egy évvel később, 1979-ben pedig Ádám Ottó forgat filmet a *Csillag a máglyán*ból. A Csillagot követően Ádám Ottó majd az *Egy lócsiszár*t is színre viszi (Madách Színház, 1986)[529], az Egy lócsiszárt követően pedig Zsámbéky a *Csillag a máglyán*t

[526] 1974, október 4, Csiky Gergely Színház, Kaposvár
[527] 1975, december 12, Madách Színház, Budapest
[528] 1978, március 16, Nemzeti Színház, Budapest
[529] Korábban a József Attila Színház (1977 – Sándor János rendezésében), később az egri Gárdonyi Géza Színház (1987 – Gali László rendezésében), majd a rendszerváltást követően először a debreceni Csokonai Színház (1990 – Berényi Gábor rendezésében) mutatta be.

is megrendezi (Kaposvár, 1976).[530] A Füst Milán-díjas *Káin és Ábel*t pedig még budapesti bemutatójának évében (Nemzeti Színház, 1978) a kecskeméti Katona József Színház közönsége is megtekintheti.[531] A különböző adaptációkra visszatérve, a film mellett a színházi siker hangsúlyos voltát, a kor színházi tömeghatását is jól mutatja, hogy a nem színpadi Sütő-műveknek is lassan elkészül a színházi nagyközönségnek szóló változata. A hetvenes években így kerül sor az *Anyám* színpadi adaptációjára,[532] ahogyan a *Vidám siratót* is még ebben az évtizedben színpadra alkalmazzák.[533] 1981-ben aztán már a *Nagyenyedi Fügevirág*ból is pódiumjáték készül,[534] s mindeközben a kolozsváriak vendégszereplése során Budapesttől Szegedig játsszák a Harag-féle drámatrilógiát.[535] A folytatás, a nyolcvanas évek első történelmi drámájának (mely szerzője szerint a korábbi hármassal tetralógiát képez) ősbemutatója – egyedüli kivételként – ugyan nem Magyarországon, hanem Harag rendezésében Kolozsvárott volt,[536] de egy kerek hónappal később már a Nemzeti játszotta Budapesten.[537]

A nyolcvanas évekre tehát a már említett divat kiszélesedése, a szerzői divatszerűség a kánoni értékkoncepciók sikeres legitimálásának a visszajelzéseként, a tekintélyszerzés stabilizációjának és az autoritásra törő diszkurzusformák hatásfokának a mércéjeként is szemlélhető. A személyes sikert ekkorra film, színház, antológiák, különszámok segélyezik. A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a folyóiratbeli különszámokban, az 1977-es, ötvenedik születésnapi köszöntések kapcsán megjelent összeállítások, mind a kánon megszilárdulását segítik.[538] Az ünnepelt szerző, Illyés Gyula kitüntető szavain túl is, az évtizedfordulóra különleges vezető helyet tudhat magáénak az erdélyi írók sorában, amely az irodalomtörténeti összefoglalásokban is rendre hangsúlyozódik majd. A szakmai elismeréseken túl ráadásul – épp a sajátosság-polémiák után – megérkezik a társadalmi megbecsülést is még inkább maga után vonó nemzetközi elismerés, a Herder-díj is.

A nyolcvanas évekből visszatekintve Sütő a hagyományteremtés aprólékosságával, de az önvizsgálat felületességével kezd hozzá a kánoni összegzéshez és a siker övezte út

[530] De 1990-ben Szegeden a Szabadtéri Játékokon is bemutatják.
[531] A darabot a nyolcvanas évek végén Kőszegen, Merő Béla rendezésében is bemutatták.
[532] Szabó József munkája és rendezése nyomán, (ősbemutató Nagyvárad, 1975) melyet Magyarországon először Veszprémben visznek színre.
[533] Szeged, 1978, március 10. – Léner Péter rendezésében.
[534] 1981 márc. 30, rendezte Romhányi László
[535] Például 1980 februárjában.
[536] *A szuzai menyegző,* 1981 március 3, rendezte Harag György, Kolozsvári Állami Magyar Színház.
[537] 1981 április 3, Ruszt József rendezésében, aki a kilencvenes évek során is többször rendezi majd. (pl. a Szegedi Szabadtéri Játékokon, 1990; Békéscsabán, Jókai Színház, 1992, stb.)
[538] 1977-ben az Alföld különszámmal, a Tiszatáj és a Kortárs összeállítással köszönti.

nyújtotta perspektívák lehetőségeinek felvázolásához. Az említett publicisztikát összegyűjtő kötetében az önvizsgálat szükségszerűségét mindössze egyetlen helyen említve (egy 1957-es, akkoriban nem publikálható írásában) jegyzi meg, hogy „ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk."[539] Azt viszont továbbra is vallja, hogy irodalomkritika és társadalomkritika közé nem húzható határ, minthogy maga az irodalom rendelkezik társadalomkritikai funkcióval. A sorsirodalom vállalt hagyománya (melynek elvárás-volta, elvárás jellege robbantotta ki tulajdonképpen a legtöbb polémiát) mondatja vele, hogy a közösség „az egyetlen gond, amiért érdemes – és szükséges – írónak lenni".[540] A kollektív szemlélet másfajta vállalása, az elkötelezettség változó iránya mellett is, a sajáttól eltérő írói szemléletek továbbra is csak „már-már évenként meghirdetett új hullámok"-nak minősülnek, – amint az a Mezei Andrásnak adott interjúból is kitetszik.[541] A nyolcvanas évekből viszont már alig akad józan hang, mely megkérdezné: „Nem az *Anyám könnyű álmot ígér* írója mondotta-e Szervéttel, hogy *'Agyunk mire jutna, ha növekedését a koponyacsontok nem vennék tudomásul?'* Azaz a gondolatot, még ha velünk ellenkező is, nem szabad *bevakolni, megvasalni*".[542] Mindezt tetézi, hogy a számszerűleg nagyon kevés megfogalmazott kritika, a hiányosságok esetleges felemlegetése, vagy az Erdélyre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatok strukturáltabb irodalomszemléletének szóvá tétele azonnal heves szerzői visszautasításokkal találja szembe magát, amelyekben már nem egy adott mű értéke, de a benne megfogalmazott eszme „szentsége" számít. Sütő – mint a pályatársak megjegyzik – rosszul viseli a vele ellenkező véleményt és a legkisebb ellenvetést is. A kortársak, barátok is ezért írhatták róla hogy „minden siker, elismerés ellenére nem bírja a kritikát. Valószínűleg nagy író és kevésbé nagy ember."[543] Szakolczay éppen a balsejtelmű vitákkal kapcsolatosan állapíttotta meg, hogy Sütő „sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó"[544], Gáll Ernő pedig a nyolcvanas évekre is áthúzódó polémiák után (amilyen például a Sütő-Berkes konfliktus volt 1986 júliusában) jegyzi meg: „Sajnos Andris kicsinyes, végletesen hiú és bosszúálló író, aki nem bírja a kritikát."[545]

A fogadtatás felől fontosabb, hogy míg az egészséges kritika legcsekélyebb formája is bizonyos esetekben vádként (később, a kilencvenes évekből a Hatalom cselszövéseként!) interpretálódik, mindezt a magyarországi sajtóban fokozatosan alá is rendelik a „nem illik"

[539] Vö. **Sütő** András, *Lantosok és Kritikusok*, in UŐ, *Évek, hazajáró lelkek, i.m.,*113.
[540] Uo.
[541] Vö. *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* – eredeti közlés in Élet és Irodalom, 1978, 17, 21.; illetve **Sütő**, *Évek – hazajáró lelkek, i.m.,* 255.
[542] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146. (Kiemelés az eredetiben. BL)
[543] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.,, i.m.,* 275.
[544] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[545] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.*, *i.m.,* 211.

frázisoknak. A másképp látás szabadsága a nyolcvanas évekre fokozatosan tűnik el a „helyzet" adta hallgatólagos követelményekkel, és a szellemi autoritássá nőtt szerzővel szemben. A kor romániai realitásait tekintve pedig Erdélyből már merőben illúziónak minősül komoly szakmai, kritikai vitákra bármilyen fórumon is számítani.

Hozzáférés, intézményesség

Némileg visszautalva a kánonelméleti fejezet tanulságaira is, szükséges emlékeztetni persze, hogy művek egyszerű ideológia-közvetítőként való meghatározása, akárcsak értelmezéseik közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása a szűk értelemben használt 'paradigmatikus kánoniság' esetében is csak leegyszerűsítések árán képzelhető el. Nem lehet kétséges ugyanakkor, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség, mint a későbbi elismertség lehetősége, előfeltétele csak bizonyos institúciók vélt vagy valós közvetítő/leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, amennyiben művek eleve csak így juthatnak el egyáltalán az olvasóhoz. A korszak cenzúráját, mint jelentős politikai befolyásoló tényezőt, illetve a bonyolult irodalompolitikai kereteket is figyelembe véve arra is érdemes emlékeztetni, hogy egyáltalán nem volt mellékes szempont ki mikortól, hol, és milyen feltételekkel közölhetett, jelenhetett meg színpadon, antológiákban, tankönyvekben.[546] Ez a tényező pedig ismét befolyásolni látszik az erdélyi magyar irodalom bizonyos szegmensei fogadtatásának alapvető kritériumait, a feltételnek tekintett hozzáférést és a keretekhez mért magyarországi ismertséget.[547]

A siker s a népszerűség ugyanis jórészt ilyen irodalomszociológiai fogalmak mentén bontakozhatott csak ki, a hetvenes évek első felében született (az életmű csúcsának számító) művek[548] hordozta esztétikai értékek által, illetve a vázolt, ellenállásnak minősített attitűdök közepette, abban a diszkurzív összefonódásban, amely olvasói igény szintjén is jelentkezett, és az addigi széttagoltságokra és kimondhatatlanságokra azonnali minőségi alkotásokkal próbált válaszolni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az említett recepciónak azokat a távlatait sem, amelyek túllépnek csupán az akadémiai, irodalomtörténeti fejtegetéseken.

[546] A recepció térnyerése, a potenciális olvasótábor kiszélesedése Magyarországon mindvégig institucionális kereteket követett.

[547] Ebben az időben a kölcsönösen megnőtt érdeklődéssel majdhogynem fordítottan arányos a magyarországi publikálás lehetősége. Sütő esetében említettem, hogy Magyarországon hamarabb mutatják be a műveit, mint Erdélyben, a nyolcvanas évektől azonban általánossá válik más szerző esetében is, hogy Erdélyben már egyáltalán nem játszhatják a műveiket. Az a befogadó közeg, amelyre a művek referenciái elsősorban utaltak, így időben később (vagy egyáltalán nem) szerezhetett tudomást létezésükről. Sütő mellett például Székely drámái többségét – a *Dózsa* kivételével – egyáltalán nem játszhatták Romániában. A *Profán passió* 25 évig hevert kéziratban. Vö. még, **Szász** László, *i.m.,* 137.

[548] A magyarországi siker nyitányának számító naplóregény 1971-ben, első alkalommal majd' 7000 példányban került a könyvesboltokba, míg egy évvel később már ugyanez a könyv 18600 példányt ért meg! Vö. Kritika, 1973/1, 26.

Egyrészt a konkrét Sütő-művek elismerése és megőrzése érdekében véghezvitt értékítéletek nem kaptak volna megfelelő hangsúlyokat az intézményi keretek nélkül (lásd kiadáspolitika, megfilmesítések, monográfia engedély, stb.), másrészt ezek a tárgyalt kérdéskörök kapcsán is valóban szélesebb körű legitimációs tartalmakkal bírtak. A kánoni rang előfeltételeként funkcionáló intézményes kitételek (amennyiben eleve behatárolják művek megjelenésének és terjesztésének a feltételeit) nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak majd, de átlépni látszanak azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy-egy mű recepciójának hatástörténeti előkészítésébe.[549]

Nyílt utalásos jelleg

A választott út a korábbi, szűkebb értelmű tényirodalomból kiindulva, a megváltozott realitás kimondhatatlanságában és a játszhatóság keretfeltételeitől függően ugyan, de megmarad funkcionális irodalom-jellegében. Az egyre nyíltabbá váló kisebbségi létproblémák következtében Sütő a drámaírásban is a konkrétabb, sajátosabb jegyek felé irányul. (Az 1979-es Herder-díj is erre ösztönözhette)[550]. Csakhogy a nemzetiségi problémák művekbeli kifejezése mellett a helyi szín erőltetésével a szerkezeti megoldatlanságok és a „csak szándékában korszerű építkezés felemássága"[551] is egyre meghatározóbbá válik. Az inadekvátság, vagy a formai megkésettség (melyet a nyolcvanas évek tapasztalatával könyvében Bíró Béla vetett fel)[552] – az európai drámafejlődéshez viszonyítva, véleményem

[549] Hozzáférés, megismerés nélkül aligha ítélheti meg bárki is valamely mű esetleges helyét egy hipotetikus kánonban. A kánonok társadalmi megosztó hatásáról értekező Edward Said is az európai kultúrkör intézményes formáinak szükségszerű szelekciójára, annak tudatosságára figyelmeztetett. (például a könyvkiadás és a formális-kanonikus kritika révén). Vö. **Said,** Edward *i.m*.
A korra jellemző cenzurális viszonyokon túl, esetünkben nem érdektelen megemlíteni így azokat a történelmi feltételkereteket, illetve lehetőségeket sem, amelyek révén egyes erdélyi írók művei egyáltalán eljuthattak a magyarországi nagyközönségéhez. Azon túl, hogy a nyolcvanas évek romániai tiltását követően Sütő könyvei eleve Magyarországon jelentek csak meg, így mintegy a recepciója is áttevődött, s írásai mellett a kritikai visszhang is elsődlegesen a magyarországi publikumnak szólt. Másrészt nem hallgatható el az a kétségkívüli tény sem, hogy a hivatalos cenzúra kötöttségei mellett a román részről egyre abszurdabbá váló országok közti könyvbeviteleket szabályozó egyezmények folytán, (melyek már a hetvenes évtized során látványosan korlátozták a kétoldalú terjesztést) Sütő korabeli hivatalos funkcióinál fogva (elsődlegesen Román Írószövetségi alelnökként) is biztosítani tudta művei megfelelő példányszámának Magyarországra való eljutását és itteni forgalmazását.

[550] „Megtiszteltetés és egyben kötelezettség ez a díj…" – Vö. **Ablonczy** László, *Közösség-egybegyűjtő hatalom. Beszélgetés a Herder-díjas Sütő Andrással*, in Tiszatáj, 1979/5. 35.

[551] Vö. Szakolczay Lajos kifejezése, **Szakolczay**, *i.m.,* 146.

[552] Bíró a hetvenes évtized sütői és Székely János-i drámatermésének belső anakronizmusát, a tematika és a feldolgozás szintjén is fokozottan a retrospekció fogalmában jelölte meg. (A drámáknak inkább ötvenes évekbeli adekvátsága és létjogosultsága említése által.) Érdekes érvelése arra a következtetésre jut, hogy mire e jelentős drámatermés megszületik, „az átmeneti korszak le is zárult", s a szerzők „egyszerre egy konszolidálódott, alternatívát választott társadalomban találták magukat". A hegeli drámafogalomra utalva (amely a művelődéstörténeti fejlődés önkifejezési formájának tekintette a drámát. Vö. **Hegel**, *Esztétika*, Bp., 1974.), de mégis inkább Lukácshoz kötődve, miszerint igazi konfliktusokat tárgyaló drámák nagyobb

szerint nem is annyira a témaválasztásban, a tartalmakban, mint inkább a bemutatott autoritásviszonyokban, később pedig a dramaturgiai konstrukciók hiányosságaiban érzékelhető. A minőségi visszaeséssel, a nyílttá váló erdélyi politikai helyzettel, annak egyre nyíltabb magyarországi tematizálásaival egyszerre, arányosan nő a kisebbségi jogokért felszólaló közéleti szereplő s közvetetten az író Sütő András magyarországi népszerűsége (korábbi elismertségét, színpadi sikereit fokozza, hogy 1984-től könyveit is már csak Magyarországon jelentetheti meg) miközben mindezzel fordítottan arányos a művek drámapoétikai egységének szerkezeti stabilitása.[553]

A színpadi Sütő-művek utalásos jellege[554] a nyolcvanas évektől nyilvánvalóbb, sőt közvetlenebb lesz. Minél egyértelműbb akarásban mutatkozik meg viszont, esztétikailag annál kevésbé megalapozottnak tűnik. A „dramaturgia logikája" helyett a „jelképet akaró logika" szerint kezd működni. (Ezért maradhat a *Perzsák* messze jobb esszé, mint amilyen drámaisággal a több szövegváltozaton átesett *A szuzai menyegző* színpadi világa a drámát a trilógiához mérve szerves folytatásként értékelhetővé képes tenni). *A szuzai* mintegy már eltávolodik a drámatrilógiában közös központi szervezőelvtől: a kettős szereplőstruktúra konfliktusszerkezetében a másként gondolkodás szabadságának és lehetőségének, az egymás iránti toleranciának, és az egymást kiegészítő-igénylő ellentétek árnyalt ábrázolásának szükségszerűségétől. (Bár többsíkúvá válik az addigi kétpólusú struktúra, a tragikum – már az árnyaltabb jellemrajz ellenére is – csak az egyik oldalon állók konfliktusosságának, letargikusságának feltételezett tragédiájává lesz.)

Az *Advent a Hargitán* balladisztikus tragikumtudata, vagy a későbbi *Álomkommandó* irracionális közegének nyilvánvaló allúziói a romániai diktatúra kiteljesedésének nacionalista „rezervátumlét" jellegét idézik, a nyílt politikai felhangok, az erdélyi magyarság sorsára utaló jelentésrétegek és szimbolikus asszociációk azonban hatásukat tekintve inkább érzelmi

társadalmi változások vagy válságkorszakok alkalmával születnek, a hatvanas évek végét ennek tekintő némiképp kétséges érvelése számunkra inkább azért tűnik érdekes momentumnak, mert az életmű esetében ekkor nem annyira társadalmi, mint inkább belső, személyes válság kerülhet szóba. Vö. **Bíró**, *i.m.,* illetve **Lukács** György, *Művészet és társadalom*, Bp., 1969.

[553] Ebből a kettősségből is adódik sajnálatosan felerősödő kritikaellenessége. „De hát lehet ma egyáltalán drámát írni?" - tette fel a kérdést a korban megfogalmazódó első szakmai kritikákra reagálva Sütő. „Nem, nem, mondják komoly szakemberek is… Napjaink lehetséges hangvétele a groteszk, az abszurd, stb." (Vö. **Sütő**, *Évek, hazajáró lelkek*. Bukarest, 1980, 225) A kizárólagosság jogos elítélése mellett (melyet paradox módon saját korábbi elvárásaira nézvést nem alkalmaz) a minőségre utaló kételyeknek nem pusztán a tagadását, de a kritikák bagatellizálását is megfigyelhetjük. Ahogyan Bíró Béla megjegyezte, az „is" Sütő szóhasználatában olyan benyomást kelt, mintha a „nem"-et elsősorban dilettánsok mondták volna ki, s valós szakemberek csupán félreértésből keveredhettek volna közéjük. (vö. **Bíró**, *i.m*.,) Pedig a korban többek között Bécsy Tamás is megfogalmazta drámaelméleti munkái nyomán szakszerű kritikáit, amint az erdélyi magyar drámaíráson belül a Sütő-drámákkal is behatóan foglalkozott. Vö. például **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András drámáiban*, in Színház, 1978/6.

[554] Mintegy a Németh László-i drámatípus megismétléseként.

alapon működtetik metaforikus vízióikat. Az *Advent* színpadi kiforratlanságát némileg az is okozza, hogy a történelmi témákat feldolgozó korábbi drámák tragikus jelképisége és a könnyedebb, vidámabb színpadi játékok népi környezete itt egyszerre jelentkezik. A műfaji követelmények, ahogyan a tematika balladás-népi szövevényei is elvben ezt elbírnák. A színpadra alkalmazott mű a maga választott jelképiségének túlontúli egyértelműségével, a balladás hangulattal, vagy magának a választott helyszínnek az emblematikusságával viszont (az eredeti cím az első közlésekben, fél évvel a bemutató előtt is még *Jégmadár* volt) a már könnyen elveszítheti az asszociációk világának eredeti értékét és jelképiségét. A konkrét játszhatóság ugyanis a darabnak éppen drámai jellegét vonhatja kétségbe, amint a játékban a sorsjelképiség utalás-jellegűnek, de nem drámai erejűnek marad meg. Magáról a színrevitelről ezért írhatták, hogy amennyiben az egyértelmű utaláson, az adventi várakozáson túl, „az allegóriák és metaforák kénytelenek egymással dialogizálni, ölelkezni, jönni-menni, akkor a színházi közönség nem az anyagi világ szellemi érvényű felemelésének lesz tanúja, hanem egy lehúzó profanizációnak."[555]

A minőségben visszalépést jelentő művek dramaturgiáját a színpadon azonban az élet, vagyis a társadalmi-politikai helyzettudat kompenzálhatta. A hatásában elsöprő siker, például az *Advent* esetében, már egy kultikus szerzői névnek is köszönhette létjogosultságát. A Nemzetiben tíz éven keresztül játszott darab a jelképet éltetni akaró logikáján túl, s az immár nyíltabban vállalható asszociációk közösen kimondott összetartó erején felül is, a kultikus szerzői névaláírásnak, illetve a siker ilyen irányú természetrajzának jó példája. A kor elkomoruló kisebbségi viszonyai persze nem kedveztek az igazi mellékjelentéseknek és az árnyalt értelmezhetőségeknek, amelyek folyamatosan változhatnak, átalakulhatnak egy anyanyelvi közösségben. Körülöttük, mint írtam, az értelmezésnek inkább egy olyan hagyománya alakult ki, amelyik a fordításhoz hasonlóan tudatosan kereste az összefüggéseket, s elsőrendűnek már az így felfedezni vélt konnotatív jelentésszintet tekintette.

Politikai viszonyszintek

Az *Advent* sikere mellett a nyolcvanas évekre a Sütő-művekben általánosan is felerősödik az a tendencia, amelyik a reprezentáció kettős, jelképi és képviseleti értelmű összefonódásában ragadható meg. Összemosódni látszik a metaforikusság, az egyre nyíltabb asszociációk, („a néző szeret *arra* gondolni")[556] a műben megjelenő értékjelképek, illetve

[555] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Sütő András: Advent a Hargitán*, in Kritika, 1986/4, 27-28.
[556] Uo.

maga a mű és szerzője által véghezvitt képviselet, a társadalmi küldetés-jelleg. A „kisebbségi humánum" sütői világában a „nyelv és az irodalom az alkotót az ontológiain túl, erkölcsi viszonyba hozza a közösséggel"[557], a „sajátosság méltóságát" őrző életművek pedig egyúttal a hagyományok, s általuk a nemzetiség létének megóvását jelentik. Ezeknek az együtt-szemlélése, az értékelésben elfoglalt elsődleges helye nem csekély szerepet töltött be az említett kisebbségi narratívák jellegzetes irodalmi, irodalomtörténeti megszilárdulásában.

Az odaadó dicsérettől a (művek szempontjából olykor) tapintatos semmitmondásig terjedő szólamok ekkortól végképp nem a szövegeknek, de szerzőjüknek és annak a helyzetnek szóltak, amelyben az esetleges kritikai észrevételek egy jóindulatú elhallgatásban rendelődtek alá az egyre abszurdabb kisebbségi társadalompolitikai viszonyoknak. Nem feledhető, hogy az említett utolsó két dráma a nyolcvanas években már csak Magyarországon (román szerzői jogi tiltakozás ellenére) kerülhetett bemutatásra. A fogadtatás felől így fontosabb, hogy a nyolcvanas évek végső politikai eltorzulásai, a nacionalista kurzus, s Sütő személyes írói, közéleti, emberi fokozatos visszaszorítása (korábbi tisztségeiből való leváltások, színpadi műveinek korlátozása, könyvei romániai publikálásának elutasítása) miként hatottak, s miként fogalmazódtak meg egyes művek értelmezései során. A nyolcvanas éveket nyitó összkép az irodalomtörténetekben – minden értékével és visszásságával, személyes ellentéteivel és extraliterális „koloncaival" – Erdély korabeli magyar irodalmi légköréről kialakított képet, tehát általános recepciója meghatározó értékelveit igen, teljességét, strukturáltságát, többes irányát azonban aligha fedi. Az évtizedfordulót egyszerre jellemzi a kisebbségi ideológia megszilárdulásának, vitáinak ideje, a Csipkerózsika utórezgéseit követően a nemzedéki elkülönülésekben is manifesztálódó többszólamúság jogos követelése, illetve a Szóértés előfeltételei-vita, melyet Magyarországon a Nemzet-vita (1979) majd az irodalmi Önszemléleti-vita (1982) is szegélyez. A kor romániai helyzetképét jellemzi, hogy ugyanekkor az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó kötetének megjelenésével egy időben, Erdélyben már csak a második nyilvánosság jelenthet egyedüli alternatívát a vélemények megfogalmazására és a szólásszabadságra.[558] A román vezetés nacionalista politikáját igazoló Lancranjan pamflet 1982-ben a magyar értelmiségiek egész

[557] Vö. **Egyed**, *i.m.,* 450.

[558] Az *Ellenpontok*at szerkesztők (Ara-Kovács Attila nagyváradi filozófia- és Tóth Károly Antal földrajz tanárok, valamint Szőcs Géza kolozsvári költő) beköszöntőjükben azzal indokolják a lap megjelenését, hogy „e lap megindítása mindenekelőtt annak az erkölcsi felháborodásnak az eredménye, amely e mai román rendszerrel súlyosbított kelet-európaiság viszonyai között, történeti tapasztalatait mérlegelve, türelmének határaira ébredt. Ezért a lap célja nem annyira ideológiai vita színterévé válni, mint inkább a szó gyakorlásának pluralizmusa révén megteremteni a felháborodás jogosságának tudatát, s e tudatban megjeleníteni a vállalt kockázatok eszmei és gyakorlati értékét, nélkülözhetetlenségét."

sorának tiltakozását váltja ki, - hiába.[559] Román részről a nacionalista kampány persze tovább folyik, a következő években pedig újabb uszító könyvek jelennek meg, s Lancranjan is folytathatja „művét", alig egy év múltán újabb kötettel áll elő! Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy amikor a hetvenes évek végi belső cenzúrák Erdélyben elhatalmasodnak, s kialakul az a kisebbségi értelmiségi ideológia, amelynek egyrészt kizárólagossága, másrészt tehetetlensége ellen többen az irodalmi életből is felemelik szavukat, alig pár év leforgása alatt a fokozódó román nacionalizmus következtében ennek szükséges védekező magatartását és tehetetlenséget is egyszerre igazolják a bekövetkező végső személyes leváltások, a kiszélesedő magyarellenes kampány. Van valami különösen sorsszerű abban, hogy e tiltakozások hiábavalósága mellett is, a nemzetiségi gondokról és az irodalom sajátos „feladatairól", a sajátosság méltóságának értelméről – értelmetlenségéről[560] vitázó Gáll Ernő és Cs. Gyímesi Éva titkos levelezése alatt teljesedik ki a maradék magyar szellemi vezetőknek a végleges közszereplői leépítése is.[561] Ahogyan egy korabeli nagyköveti jelentés tudósított: „A közvetlen párbeszéd a vezetés és a romániai nemzetiségek között a hetvenes évek végén megszűnt […] A „nagy öregeket" követő generáció tagjai a háború utáni években, az újjáépítés lázában, nagyon fiatalon kerültek funkcióba. Nézeteiket a munkás-paraszt származás és a fiatalkori hit féltése határozta meg. Keserűen vették tudomásul, hogy a román politikai gyakorlat elképzeléseiket nem váltotta be. […] Ennél a generációnál jelentős taktikai érzék, higgadtság és felelősségtudat figyelhető meg. A szocializmust igénylik, a jelenlegi romániai politikai gyakorlatot azonban elutasítják. A nemzetiségi sérelmek melletti kiállást vállalják, amihez legtöbb esetben egy adott lap, kiadó vagy egyéb intézmény élén betöltött

[559] Május elején Kolozsvárott Szőcs Géza és Marius Tabacu állít össze egy tiltakozó kiáltványt, amelyhez rajtuk kívül tíz kolozsvári értelmiségi csatlakozik. Ugyanekkor Szabó Gyula tizenhét oldalas beadvánnyal, később pedig Kántor Lajos és Szász János az írószövetség elnökénél szóban tiltakozik. A rezsimhez addig teljesen lojális Méliusz is tiltakozik, még 1982 áprilisában négy oldalas beadvánnyal fordul Ceausescuhoz, majd lemond írószövetségi tisztségeiről. Huszár és Domokos fontolgatja a Bukarestből való távozást, Sütő kezdeményezésére pedig Marosvásárhelyen is készítenek egy (Gálfalvi György és Markó Béla által véglegesített) terjedelmesebb beadványt, melyet több mint harmincan írnak alá. Az egyénileg vagy csoportosan tiltakozók előreláthatóan hiábavaló beadványai helyett a tiltakozás más formáját választva az Ellenpontok 3. száma teljes terjedelmét a Lancranjan-könyvnek szentelte. - Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

[560] A valós közösségi ideológia lehetősége, ideje még nem jött el, - írta Cs. Gyímesi levelében, merthogy „aktív önvédelmi ideológiára lenne szükség" vagy méginkább „politikai jogvédelemre […] s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövegünket is 'lokalizálja'.[…] Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor *engedték* Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki *merte* mondani, hogy van sajátosságunk… Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemesen emberi, sem kisebbségi **jogokkal** nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önáltatás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebb „lefekvő" *lojalitás*. Ezért hagyja leírni!!!" Vö. **Cs. Gyímesi** Éva levelét Gáll Ernőnek, Kolozsvár, 1984 január 31., in UŐ, *Honvágy a hazában, i.m.,* 113.

[561] A Hét-nél Huszár Sándort 1983. október 22-én mentik fel, 1984 szeptemberében pedig „elfogadják" a Korunk-főszerkesztő Gáll Ernő lemondását. Ugyanekkor a Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények-beli szerkesztői munkáját is befejezi.

középszintű vezetői állás biztosít némi lehetőséget. Az utóbbi egy-két évben a vezetés elsősorban ezeknek a személyeknek az eltávolítására törekszik. (Fontos lapok, folyóiratok főszerkesztőinek leváltása, 1984 őszén kihagyásuk az RKP KB-ból és a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsából, illetve a megyei állami és pártszervekből stb.)." [562] A szisztematikus leépítések a legfelsőbb szintekig elértek. Az 1984 őszén zajló RKP. XIII kongresszusán a Központi Bizottságból Sütő mellett Domokos Géza és Fazekas János is kimaradt.[563] A politikai realitás meghatározta tér ezt követően már nem adott semmilyen módot az esetleges torzulásokat érintő higgadt vitákra. (Sem a kisebbségi értelmiség, sem az irodalom szerepköréről) A belső kritikai egyensúly kialakíthatóságát és a valós dialógusviszonyt, a nyílt vélemény-különbséget magát legtöbbször kizárta vagy közvetetetten elhallgattatta. A józan érvelés is mindig a prioritásokra tekintett az elkomoruló történelmi szükségszerűség nevében.

Tettérték: a '80-as évek fogadtatása

A nemzedéki nyitások, az új generációk előretörésével együtt a nyolcvanas évek eleje már a második nyilvánosság korszakának számít Magyarországon is. Ekkortól éled fel a politikai szamizdat műfaja, mint az egyik leginkább meghatározó megnyilvánulási forma a korban, (*Kisúgó*, vagy akár a *Beszélő* is ide tartozik) de a hivatalos álláspontok ambivalenciájában az enyhülésnek is mutatkoznak jelei. 1981-től megjelenhet kis példányszáma miatt az első nem cenzúrázott lap, a *Medvetánc* (ELTE és a KISZ közös társadalomelméleti folyóirata), melynek hamarosan a *Századvég* (a Bibó Szakkolégium egyetemistái szerkesztésében megjelenő történelmi-politikai orgánum) nő igazi riválisává. Az évtized sajátos vákuumhelyzeteiben, mint említettem, már számot kellett vetni az ellenzékiségnek, az „ellen-beszédnek" műfaji-stiláris pluralizálódásával is. Ennek ellenére a tiltakozások igazi súlyát a közös megnyilvánulások jelentették. A *Mozgó Világ* főszerkesztőjének leváltása[564] miatt talán először a korban a szellemi élet szolidaritása is megnyilvánulhat. (A szerkesztőség valamennyi tagja feláll, 120 értelmiségi pedig visszavonja cikkeit a lapból.) Az évtized közepét azonban ismételt „bekeményítések" jellemzik. (1983-84-ben az országos napilapok főszerkesztőit is leváltják, 1986 júniusában a Tiszatájat – Nagy Gáspárnak Nagy Imréről írott verse miatt – betiltják, szerkesztőit (az

[562] Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése *i.m.,* 1985, július 2.
[563] A Sütő támaszának is számító Fazekas Jánost miniszterelnök-helyettesi funkciójából már korábban felmentik, pontosabban a Lancranjan-könyv kapcsán (az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságánál) tett tiltakozását követően „elfogadják" betegnyugdíjazását.
[564] Kulin Ferencet 1983-ban váltották le a Mozgó Világ főszerkesztői posztjáról.

Írószövetség 120 tagjának tiltakozása ellenére) menesztik, s a lap féléves kihagyással 1987-ben jelenhet csak meg ismét (új főszerkesztővel).

A határon túli magyar irodalmak, egyáltalán a határon-túliság problémakörének tekintetében azonban (részint társadalmi nyomásra) már nem érvényesül következetesen a korábbi ambivalens (befelé tiltó, kifelé erőtlen) nemzeti politika, s a politikai vezetés sem olyan tétova, mint az évtized elején. Az irodalomnak társadalmi szerepe (s nagyrészt a népi írók által fenntartott nemzeti karaktere), kétségkívül ezekben az években teljesedik ki, amely erdélyi irodalmi viszonylataiban a nemzeti egységnek, a megmaradásnak, a tradícióknak és a nyelvféltésnek a hangsúlyait tematizálja, s egyben az asszimiláció, a jogtalanságok, később pedig a falurombolás és a diktatúra egyéb rémképei közepette sugall megtartó reményt és szolidaritást. A magyar politikai vezetés (nem csekély mértékben éppen a magyarországi értelmiség ellenzéki attitűdjeinek nyomására) ekkorra már nem akar továbbra is az internacionalizmus áltestvériségében minden alkut megkötni a romániai kisebbség feje fölött a nyíltan nacionalista román vezetéssel. Ennek egyik kirívó jele a háromkötetes akadémiai *Erdély Története* körül kialakult polémia, mely 1986-ban súlyos politikai felhangokat váltott ki Romániában. A fékevesztett román rezsim nyilatkozatai azonban a tétovázó magyar külpolitika mögött egyre egységesebb ellenzéki közvéleményt kovácsoltak. Az évtized legelején, még az említett Lancranjan–féle uszító pamflet miatt a budapesti vezetés határozott tiltakozásában bízóknak a határ mindkét oldalán csalatkozniuk kellett. Hiába értettek egyre többen egyet a reformvezetésből Köteles Pál és Száraz György határozottan visszautasító véleményével, a rögzült baloghedgári álláspont[565] („ne lőjünk arra a repülőgépre, amely túszokat szállít") a budapesti pártvezetésben sokáig meghatározó maradt, még akkor is, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az óvatoskodó lépések nem változtatnak semmin, nem javítanak az erdélyi magyarság helyzetén. (Köteles Pál[566] Tiszatájbeli kritikájának közlése miatt, a két szerkesztőt a megyei ideológiai titkár föl is akarja menteni. Volt azonban olyan álláspont is, mely szerint a kötetet magyarul is meg kellene jelentetni, hogy láthatóvá váljék „mi lehetséges odaát"!)[567]

Ilyen előzményeket követően, s ilyen körülmények közt viszik színre (a román szerzői jogvédő iroda tiltakozása ellenére) 1986-ban az Adventet, s ilyen politikai hangulatban lát napvilágot az első monográfia is. Amikor az év végén megjelenik a várva várt Erdély történetét szakszerűen feltáró munka a román sajtóhadjárat magyarellenes

[565] Mely Aczél nyilatkozataiban is rendre feltűnt.
[566] Aki 1977-ben telepedett át Nagyváradról.
[567] Kiss Ferenc például egyik levelében is ezt javasolja Kötelesnek – Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, *i.m.,* 62.

kampányát a hisztériáig szélesíti. Ennek is következménye, hogy a nyolcvanas évek közepén már bármilyen Erdélyről szóló, Erdéllyel foglalkozó írás külön nyomatékot kapott, különös súllyal bírt. A széles olvasóréteg, az *értő* közönség Magyarországon már nem is szorult a képes beszéd, vagy a képletes szövegiség kódfejtői szerepkörébe, egyre nyíltabbnak és egyre inkább egyértelműnek látszott, hogy mindenki arra gondol, arra asszociál, amire amúgy is szeretne, anélkül, hogy a szerző vagy a rendező külön nyomatékot adna mindennek. (A magyarországi művésztársadalom a romániai valósághoz képest idillikus szabadságban élhette meg a tűrt kategóriáinak végső korlátokig való kiszélesítését. A politikai hatalom ekkorra kaotikus állapotokat mutató cenzurális gépezetének résein át a siker biztosítottnak tűnt akkor is, ha az asszociációk a forma kárára hangsúlyozódtak, hiszen egy olyan fajsúlyú korabeli igény fogalmazódott meg bennük, amely mellett eltörpülni látszottak az esetleges „szépészeti" aggodalmak.) A kimondás tettértéke felülírta annak módozatait, vélt asszociációi annak formai kompozícióját. Berkes Erzsébet nem véletlenül írhatta a Nemzetiben sikerre vitt előadást követően a vastapsról, hogy „létkérdésről van szó, s ezt ott kell támogatni, ahol megnyilvánul. Az ember előbb élni segít, s csak aztán gondolhat az esztétikumra."[568]

Az 1985 decemberi, *Advent*nek szentelt Tisztatáj-számban, a leközölt mű és szerzője életművét dicsérő írások mellett az egyik főszereplőnek, Sinkovits Imrének személyes nyilatkozata (nagybetűs *Esemény* címmel) is megtalálható volt. Ez utóbbi zárómondata nem pusztán az előadást övező politikai huzavona miatt szögezte le: „sorsmeghatározó eseménnyé emelkedhet Sütő András drámájának bemutatója."[569] Szintén a darab és budapesti bemutatója társadalmi eseményszámát mutatja, illetve annak nyílt kisebbségpolitikai implikációira utal, hogy ugyanitt egy tanulmány a „kisebbségi demokrácia fogalmát" hivatalos álláspontból is elemezte. Ebben a kornak és a cenzúrának megfelelően még a szocializmus lényegére, embervédelmére hivatkozva ugyan, de leírható volt, hogy: „minden olyan elméleti és hatalmi-politikai megnyilvánulás, amely nemzeti kizárólagosságot hirdet vagy valósít meg, amely nacionalista önzésnek ad helyet a többség-kisebbség kapcsolatokban – esetleges formai kellékei és ideológiai kellékei ellenére – lényegénél fogva nem szocialista".[570]

A hetvenes–nyolcvanas évek színpadi sikerei, a „szerzői klasszicizálódás" után a kultikus abszolutizálás innentől jut el arra a pontra, amikor már végképp a szerzői név kezdi működtetni a kánont, amikor az író archetipikus magasságokba nő. A rendező Sík Ferenc az

[568] Vö. **Berkes** Erzsébet, *i.m.,* 28.
[569] Vö. **Sinkovits** Imre, *Esemény*, in Tiszatáj, 1985/12, 37.
[570] Vö. **Joó** Rudolf, *A kisebbségi demokrácia fogalma*, in Tiszatáj, 1985/12, 56.

említett tematikus számban, még az *Advent* próbái alatt jelenti ki: „mostantól *minden további születő* művének otthona lesz a Nemzeti Színház!”[571]

A nyílt konszenzus

Nem csupán egy rendezői túlzóan elfogult véleménynek tekinthetők a fentebbi sorok, de a vázolt politikai konstellációk nem csekély hatására, egy valós társadalmi igény kivetülésének is. A szerzői siker, a divat kiszélesedésével egyszerre végbemenő történelmi-politikai elkomorulások kényszerűségeiben már az irodalomtörténeti értékelésekben is egyre erősebben jelentkeznek a kultikus jegyek. Korábban még csak a hangsúlyok és az arányok biztosítottak egyértelmű elsőséget Sütő számára a különböző erdélyi szerzőkkel való összevetésekben, ekkortól azonban már az életműben lokalizálni vélt eszmék jelentősége teszi megkérdőjelezhetetlenné az életmű egészének (s a szerzőjéhez mint névhez metonimikusan kötődő) emblematikus hangsúlyait. Romániai tiltásával arányosan, a nyolcvanas évek második felében Sütőt már mindenki (nagyrészt a hivatalos vezetés is) az országon belüli ellenzékhez sorolta.[572] A budapesti hatalom 1956 emlegetése kapcsán olykor még betiltásokhoz folyamodott, de a határon túli magyarság már egyre kevésbé számított anatémának. Sütő pedig a legkevésbé.[573] Egykori és újabb művei ekkortól szerveződnek újabb és újabb magyarországi kötetekké. Jellemző az is, hogy miután engedélyezik az első határon túli szerzőről írott monográfia megjelenését, a szerző tekintélyét is kihasználva az új Tiszatájat létrehozó hatalom – mintegy önmaga legitimálásaképp – Sütő új drámáját (*Álomkommandó,* 1987) is mindenáron a lapban akarja közölni. Az új Tiszatáj végül a hatvan esztendős szerzőnek életművét összegző, Sütő „etikáját” hirdető tanulmány révén köszönti.[574] (Egy évvel az Advent bemutatója után a bukaresti magyar nagykövetségen is köszöntik 60.

[571] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12. (Kiemelés tőlem, BL.)
Sík ugyanitt – ideológiai síkra terelve a gondolatmenetet –, éppen a sorsmeghatározó munkák többszöri hangsúlyozása révén mondja, hogy a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”. S bár a hetvenes évek végétől minden színpadi művét a Nemzeti ősbemutatóként vitte színre (az *Advent* a sorrendben a harmadik a *Káin és Ábel*, illetve *A szuzai menyegző* után), a mulasztások nagyok, így „korábbi ősbemutatóit ismét műsorra kívánjuk tűzni, illetve a Nemzetiben be nem mutatott darabjainak folyamatos színpadra vitelével (Csillag a máglyán, Egy Lócsiszár virágvasárnapja, Pompás Gedeon) az itt és eddig le nem rótt adósságokról gondoskodunk az elkövetkező években”. A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak, illetve a szerzői nagyságnak szóltak.

[572] A szerző, ellentétben az összes korábbi magyarországi bemutatójával, nem is lehetett jelen az 1986-os januári premieren, a román hatóságok nem engedélyezték kiutazását.

[573] „A maga rendszerének abszurditása alapján a hatalom és apparátusa még mindig elfogadhatóbbnak tartotta azt, hogy a nemzeti érzés a határokon túli magyarság problémáinak fölvetésében tematizálódik, mint azt, hogy felmerüljenek a határon inneni elnemzetietlenítő kurzust bíráló hangok. ” Vö. **Gróh** Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

[574] Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a Vörös László és Annus József szerkesztette lap rendszeres szerzőjének tudta, nem Sütő erdélyi kéziratai miatt kaptak fegyelmiket a szerkesztők, ahogyan nem is az 1985, decemberi említett *Advent*-szám miatt tiltották be egy évvel később a lapot.

születésnapját, majd ezt követően Budapesten jártakor, Szűrös Mátyás mellett Kádár Jánossal is találkozik.)[575]Az 1987 nyarán Gyulán bemutatott *Álomkommandó* az év szeptemberében már a Vígszínházban (a szerző jelenlétében) érhet el óriási sikereket, ugyanazokban a napokban, amikor megszületik a Lakitelki Nyilatkozat is (melyet a Magyar Nemzet közöl). Az irodalmi élet hatalmi felügyeletének nyolcvanas évekbeli fokozatos csökkenését, s gyakorlati megszűnését jól mutatja, hogy majdnem tíz év után Illyés *Szellem és erőszak*ja is végre napvilágot láthat, s ugyanennek az évnek novemberében, (több mint tízévnyi várakoztatás után) megindulhat a *Hitel* is, amely egykor Illyés és a népi írók szorgalmazta hetilapként kezdhet működésbe.

Az évtized vége, a kilencvenes eleje már végképp nem az *író* Sütő András képet erősíti. A rendszerváltás, a romániai forradalom, majd a tragikus marosvásárhelyi események a közéleti személyiséget helyezik a figyelem előterébe, s bár naplójegyzetei, visszaemlékezései a kilencvenes évek nyitányán sorra jelennek meg, az irodalom kereteit szűknek érző recepciótól immár aligha várható el, hogy elsődlegesen az íróra, a drámaszerzőre vesse figyelmét. Szakolczay Lajos nyolcvanas évekbeli (az első monográfiát követő) megjegyzése, mely annak az igénynek adott hangot, hogy szükség van az árnyaltabb elemzésekre, melyek nem csupán a politikumot tartják szem előtt, az életmű 1989-et követő fordulataiban már végképp utópisztikusnak látszott. Ismét társadalmi funkciók, díjak, kitüntetések, elismerések sora következik, melyek a megtartó embernek, a hűségnek, és a kisebbségi sorsvállalásnak szólnak, s csekély alkalommal egészülnek csak ki az irodalmi műveknek, életműnek szóló konkrét értékelésekkel. Jól mutatja ezt, hogy a Herder-díj után, de az osztrák PEN (Vaclav Havel után második külföldiként kapott) dísztagságát (1989), a Magyar Írókamara társelnökségét, és a Nemzetközi Transsylvania Alapítvány elnöki tisztét (1989-1991 között) megelőzően, már 1989 novemberében bizonyos politikai körök, „vállalva a jogi nehézségeket is", a Magyar Néppárt révén Sütő András köztársasági elnökjelöltségét fontolgatják.[576] Mindezek után a romániai diktatúra alatt játszott társadalmi-politikai célzatú munkássága, nyelvéért, közösségéért való kiállása, a rendszerváltást megelőző utolsó évek szenvedése, majd a hűségében megveretett, meggyalázott szerző, illetve az amerikai útja alatt itthon megválasztott Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke (1990) áll megkerülhetetlenül a figyelem előterében.[577] De természetesen érkeznek az életmű-díjak is,

[575] 1988 januárjában.

[576] Vö. **Sütő**, *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993, 316.

[577] A közéleti szereplésre, a képviselőség immár irodalmat végképp túllépő vonzataira egy tragikus ám annál jellemzőbb példa volt az új budapesti országgyűlés első munkanapja is. Az 1990, május 2.-i ülést az MTV élő adásban közvetítette, ahogyan (az MTV archívumában megtalálható forgatási menetrend rendezői nyomatéka értelmében) azt is, hogy Sütőnek - mint a határon-túli magyarság képviselőjének - képletesen fenntartott szék

melyek indoklásai legalább egyenlő arányban szólnak az írónak és a közéleti-közösségi embernek.[578] 1992-ben a Kossuth-díj, majd egy évre rá, az életmű elismerésének betetőzéseként jön az Írószövetség ajánlására a Nobel-díjra jelölés!

Alighanem ez a felfokozott érdeklődés, a kánon kiszélesedő formája kap fontos hangsúlyokat akkor is, amikor a kilencvenes évek során a második, majd a harmadik monográfia is napvilágot lát.[579]

A kultusz abszolútuma felé

Egy kánon alakulásrendjében minden esetben célszerű azokat a körülményeket, külső tényezőket megvilágítani, amellyel a kánont övező kritika egyértelműen szembekerülhetett. Már csak azért is, mert ennek tárgya, azáltal, hogy megbecsült szférát jelöl, azáltal, hogy erős érzelmeket kavar és széles olvasói rétegektől értékállónak minősíttetett, – vagy eleve, mert ilyen értékelés reményében van róla szó – tiszteletet ébreszthet a róla nyilatkozókban. A tisztelet pedig, sokszor az azonos oldalon állás, az egy kánonbeli lét miatti közelségből kifolyólag is megilletődéssel jár együtt, és nemcsak elfogultságba, de rajongásba is átcsaphat. Így a sokszor tényszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, akár hódolattá válhat. „A nagyság, jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szűntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét."[580] Margócsy István figyelmeztetése mellett persze föltehető a kérdés: melyik kánon, vagy melyik irodalmár vonhatja ki magát teljes mértékben érzelmi töltetek, kultikus képzetkörök hatása alól? A kánoni eleve-determináltság, melyet az értekezés bevezetőjében említettem, arra is figyelmeztet, hogy még a racionális, kultusz-ellenes kritika is legfeljebb csak törekedhet a teljesen objektív leírásra: önmaga helyzetét akkor látja tisztán, ha állandó korlátozottságára képes reflektálni.[581] Ettől persze még minden kánonkutatásnak elsődlegesen célszerű felmérnie azt a nyelvet, amelyet a metakanonikus szövegek használtak, értelmezéseik, értékpreferenciáik rejtett előfeltevéseivel, politikai, ideológiai vagy személyes indokaival együtt. Egy kánon fejlődéstörténetét vizsgálva ugyanis

üresen maradt.

[578] 1989 júliusától neve a rehabilitált Tiszatáj főmunkatársai közt szerepel.

[579] Az újabb kettőből egyik sem az újraértés, vagy a korrekció igényével jelenik meg. (Miközben, mint említettem Kányádi, Szilágyi István, Szilágyi Domokos, Székely János, vagy Lászlóffy Aladár életművéről ugyanekkor még nem készült komolyabb összegző munka sem.)

[580] Vö. **Margócsy** István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, in ItK., 1990/3, 288-312.

[581] A tárgyalt korszak ideologikus alakzatainak viszonylatában ez méginkább hangsúlyozza az ideológiakritikával kapcsolatos elvi elvárásaink problematikus voltát, minthogy az ilyen irányultság nem viszonyulhat oly módon az ideológiához, hogy azt valós társadalomontológiai összefüggéseiből kiszakítottan jelenítse meg. Az értékelések értékelése és egyáltalán mindenfajta kritika, beleértve annak kategoriális és módszertani tisztaságra törekvő elméleti változatait is, legfeljebb csak jogosult, vagy időszerű lehet, teljes mértékben objektív és elkötelezetlen aligha.

nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szertartásrendek, nyelvi/retorikai jellegzetességek, melyek a valós társadalmi hatást befolyásolhatták, tehát a kanonizációnak olyan sajátságait, amelyek az elismertségen túl társadalmi-szocializációs, sőt pszichológiai hátterének a motivációs töltetein alapulhatnak.

A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a különszámokban, akárcsak a klasszikusoknak kijáró tankönyvbeli szereplés is mind a kánoni formák megszilárdulását segítik. A divat kiszélesedése ilyenkor együtt jár a fogadtatás mértékvesztésével, a kritikusi fegyverletétellel. A név etalonná válása, a kánon kultikussá növesztése az erkölcsi princípiumokon túl ezért a szerzői képet csak egy nagy elvárásokkal terhelt művészarcban véli kialakíthatónak. Az írói maszk és az oeuvre egésze így válik a „megmaradás esztétikájává", melyben a közösségi sorsvállalás önmagában is adja a váteszi szereplehetőségek sokaságát. Olyannyira, hogy az időben visszatekintő emlékezéshelyek kitöltése is útmutatókkal ellátottan jelenik csak meg. A kánoni értelemgondozás aztán (részben ezeket is használva) már nem az egyes alkotások, de a szerző életútjának egészét helyezi egy olyan narratívába, amely a róla formált képet csak szuperlatívuszokban ragadja meg. Ezért gondolja szükségesnek az utólagos heroizálást is, vagy az amúgy is tragikus események leírásában a gyakorta pátoszterhes retorikát. Holott az érett Sütő írások művészi kvalitása nem szorulna sem atyáskodó kánonápolásra, sem fölösleges tragizálásra, amely inkább visszatetsző mintsem meggyőző, amennyiben tényfeltárásait tekintve szelektívnek és igen következetlennek bizonyul.

Az alábbiakban a *kultikus nyelvhasználat*, az *önéletírás kanonikus aktusai* és a szükségtelen *tragizált narratívák következetlenségeinek* hármasában vizsgálom a recepció alakulásrendjét. Ebben a kivételes bánásmód, a tételezett *elsőség* olyan analóg formákban ölt testet, amely egyfelől a szerzői „útmutatások" csomópontjai szerint véli megformálni az előre adott értelmezési háló még üres részeit, másfelől a kilencvenes évek tapasztalatával lát az életmű bizonyos mozzanatainak retrospektív kánoni megszilárdításához, s olyan szükségtelen tragizálási vonalat követ, amely érvényben tartja az említett pátoszterhes kritikák kultikus nyelvezetét, s annak jogosultságát is.

Kultikus nyelvhasználat a kritikákban

A hetvenes évek színpadi sikereit követően a Sütő recepcióra mindvégig jellemző lesz, hogy a pozitív végkicsengés legalább annyira az író személyének, társadalmi szerepkörének, mint amennyire a műalkotásnak magának szól. A meghatározások és a

képzeletbeli rangsorok évtizedbeli arányai már nem függetlenedhettek ugyanis a nyelvet őrző, ápoló, és az egész kisebbségi magyarságot képviselő, jogaiért szót emelő szerző alakjától.[582] A formális kritikai szempontokat ilyenkor attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikáció mely tényezőjét és milyen mértékben tematizálta. Poétikai megoldások, motívumrendszerek vagy szövegstruktúra mellett/helyett eszmék, társadalmi-történeti tények, olykor életvezetési minták és írói modellek hangsúlyozódtak. A recepcióban így olyan nyelvhasználati mód érvényesült, amelynek az elsődleges rendeltetése – nem egy mű, mint inkább egy jelenség szemügyre vétele által – egy közös, vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességének a megerősítése lett. Az ilyen forma bizonyosságot legtöbbször, az általam formális-kanonikusnak nevezett kritikai visszhang, valamely tényleírásnak látszó, de leginkább kultikus-metaforikus állítása révén, a gyakori szuperlatívuszok retorikájával kísérelte meg sugallni.

A kultikus jegyek és minősítések leggyakrabban az értekező szövegek záró-soraiban, a konklúzió során bukkannak fel, de nagyon sokszor már a cím is jelzi, hogy a bemutatás nem múlhat el anélkül, hogy az értelmezett életmű s szerzője ne minősülne legalább egy dologban mások fölé növőnek. Így írnak aztán Sütő egyediségében „küldetéséről", sorsvállalásáról vagy etikájáról.[583] 1987-ben, a 60 éves szerzőt köszöntő új Tiszatájban is az fogalmazódik meg, hogy „nemcsak műve világképe, hanem emberi alakja, magatartásának etikája is példázat lehet."[584] A kanonizált szerep kiválasztottsága mellett, ahogyan monográfusai fogalmaztak, Sütő „*mint író és közéleti személyiség*" vált reprezentatív alakjává szűkebb hazájának.[585] Az életmű felmagasztosulásának kulcsmozzanata ezért a szolgálat, a nemzetiség szolgálata, mely egyben a nemzet létének, nyelvének, megmaradásának zálogát, továbbvitelét is jelenti.

Minthogy a „nagy magyar írók" a vázolt irodalomszemlélet szerint nem önálló, autonóm művet alkotnak, – mondták – hanem „egy nagy egységbe simulnak belé"[586], egymás művét, szellemiségét is folytatják. Így lesz Sütő Apáczai, Móricz, Veres Péter, Németh

[582] A magatartásminta már a hetvenes évek sikereitől elsődleges. „Még egyszer szólni kellene Sütő Andrásról. Nem a műről, az írások atmoszférájáról és nyelvi zamatáról, hanem a magatartásról, amelynek ilyen formában egyedül csak ő birtokosa. Őrző a strázsán? Legalábbis abban az értelemben, ahogyan Illyés a szlovenszkói Fábry Zoltánt a vox humana hirdetőjének látta? Nemzetiség-politikus, aki a közös együtt-élés derűsebb pillanataiban és görcseiben eszmélt rá, hogy műveinek éltető közege csak a Történelem lehet? Író, a nyelv bűvölője, ki műveiben „ész és bűbáj" határán egyensúlyoz? Vagy egyszerűen csak Atlasz;" – Vö. **Szakolczay** Lajos, *Esszéítélet. Istenek és falovacskák,* in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodlmi, 1984, 281.
[583] Vö. **Czine** írásait – *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava 1970, október 17, illetve *Sütő Adrás küldetése*, Alföld 1979/8; **Görömbei** András, *A megmaradás etikája és esztétikája*, in Alföld, 1974/7, 60-65,; vagy **Oltyán** Béla, *Máglyák és csillagok: Sütő András etikája*, in Tiszatáj, 1987/6, 3-12.
[584] Vö. **Oltyán** Béla, *i.m.,* 12.
[585] Lásd például **Bertha** *i.m.,* 14.
[586] Vö. **Czine**, *Nép és irodalom, i.m*.

László és Illyés utóda és szellemi rokona. A küldetéses író belehelyezkedik az adott principális közösség transzcendens követelményrendszerébe, azonosul a hagyománnyal, és azt kétségbevonhatatlan érvényű parancsként fogadja el. Ezért a kultuszban a művész munkája kollektív erkölcsi princípiumok alapján számíthat megbecsülésre és elfogadásra. A „privát lét ilyen fajta meghaladásából”[587] vezeti le a recepció egy jelentős része az alkotó számára a mitikus nemzetalkotó, a befogadó számár az alázatos csodáló szerepét.

A vallott írói irodalomszemlélet által megbecsülendőnek az számít, minősítésére az érdemes, aki a közösség nyelvét, annak hagyományait szentségként óvja a rontó hatásoktól. Par excellence írói gesztusként is a képviselet mellett elsődlegesen az anyanyelv és az anyanyelvhez való viszony fogalmazódik meg, amely sajátos történelmi helyzeténél fogva maga is a nemzeti(ségi) értékrend illetve a nemzethalál esztétikai jellegű kivetülésének számít. Sütő, aki „Arany és Kosztolányi nyelvét” tanulta, „önmagának és nekünk” nem csupán „újra és újra felfedezi a magyar nyelvet”, de ő az „álruhás királyfi, akinek titkos küldetése van: megváltani a senyvedő nyelvet.”[588] Műve „az anyanyelvi szépség erdélyi fénytörésű ragyogása”.[589] A kultikus jegyek közt a pusztulás ugyanakkor nem csupán a nyelvben való pusztulást jelenti. Németh László erdélyi útja során elhangzott szomorú konzekvenciákat idézve merül föl: „» Az erdélyi irodalomnak szüksége volna egy Dantéra, aki utoljára kiáll mindazért, ami itt pusztulóba megy. «- Sütő András kiállt mindazért.”[590]

A mértékvesztő kijelentéseket azok a túlzó megállapítások is erősíteni látszanak, amelyek már kikerülnek a racionális elemzés hatálya alól. „Sütő által maga a kor, a ’zord idő’ hozott létre időtálló formát magának”; „írásain keresztül maga az emberi sors és a végzet beszél”.[591] Ezek után érthető, ha az odaadásban Sütőnél még a följegyzés, a „rideg próza” is „csodálatos ballada, orgonazúgású költemény”-ként lesz aposztrofálva.[592] Írásai a nép mindennapjaiban „fedezik fel az ősköltészetet”, esszéi pedig „együtt élő nemzetek arany-ábécéje lehetne”.[593] Műveit a „nemzetiségi lét boltozatainak fenntartó szolgálata” jellemzi.[594] Sütő nemcsak nyelvet, naplóregénye révén műfajt is teremtett, esszéiben pedig egyértelműen az értekező próza csúcsaira jutott, Kosztolányi, Illyés és Németh László mellé.[595] Czine

[587] Vö. **Bertha** Zoltán kifejezése, in UŐ, *Sütő András, i.m.,* 16.
[588] Vö. **Szekér** Endre, *Vallomás Sütő Andrásról*, in UŐ, *Érték és írás*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács, 1981, 255.
[589] Vö. **Ruffy** Péter, *Sütő András*, in UŐ, *Világaim*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 317.
[590] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 310.
[591] Vö. **Féja** Géza, *Műfaj születik*, in UŐ, *Törzsek, hajtások*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 184–189.
[592] Uo.
[593] Vö. **Tolvaj** Bertalan, *Tűnődések Sütő András könyveiről*, in UŐ, *Az irodalom vonzásában*, Bp.-Pozsony, Szépirodalmi-Madách 1977, 96–111.
[594] Uo.
[595] Vö. **Alexa** Károly, *Sütő András: Istenek és falovacskák*, in Kortárs, 1973. 12.

szerint ezért is „a kritika nem túlzott, mikor megállapította" művei „már ma a holnapi klasszikusok mércéjével mérhetők".[596]

Sütő egyben a teljes szellemi hagyományon belől is az erdélyi nagy elődök, klasszikusok folytatója. Már Nyírő is „a székely népiség írójának indult, ám a nagy szerepre Tamási Áron bizonyult elhivatottnak. Tamásiban több a kaland és a szárnyalás, Sütőben keményebb a helytállás, teljesebb értelmű a hűség."[597] Vagyis nem csak írásművészetében, a helytállás példázatában is meghaladhatja szűkebb hazája jeleseit. Szerzőjük ugyanakkor már nem is csupán a választott elődök (Illyés, Veres, Németh, Tamási, Asztalos, Móricz) tanítványa marad, de közéjük nő, s bizonyos fokig túl is szárnyalja őket. „Sütő olyan gondokra is ráébredt, amelyek Tamásit még nyugton hagyták (…) a tavaszi fényben villanó őszi merengés jelen volt már Csehov és Móricz, Tamási és Asztalos elbeszéléseiben, de Sütőnél lágyabb lett a mese áradása, többszólamú a hang, erősebb a simogató szomorúság".[598] A baloldali indulás nyilvánvalóságán és a transzszilván keretek korabeli újjáéledésén túl a kritikusi odaadás mondathatja némi naivromantikával összekapcsolhatónak, összefogónak az életmű azon szeletét, mely érdekes módon „a Móricz Zsigmond-i, Gaál Gábor-i úton haladt tovább, egybeölelve a Korunk és a Helikon hozományát"![599] Persze a kialakítandó kultikus formákhoz, a kultuszteremtés legitimált aktusaihoz maguk az elődök is hozzájárulnak: mint már utaltam rá, Veres Péter szerint Sütő egyenesen „székely Mikszáth, de magasabb hatványon".[600] Illyés miután íróként, emberként is „kész"-nek mondja, húsz évvel később verset ír Sütőnek ajánlva, s az irodalom „egyik legnagyobb vigaszának" nevezi.[601] Dénes Zsófia levélben mond neki köszönetet az *Anyám* kapcsán, Cseres Tibor *Szavaink nagyfejedelemsége* címen ismerteti az *Engedjéteke*t, később születésnapjára Csoóri saját verse mellett levélben köszönti.[602]

A Sütő darabok fogadtatását a hetvenes évektől mindvégig a „legek" jellemzik. De korábbi művei is természetszerűleg szépülnek meg a kultikus fogadtatás ünnepi szólamaiban. Írójuk, 1991-ből már úgy tűnik, fiatalkori írásaiban is „száraz lábbal lépdel át a sematizmus tengerén."[603] A hetvenes évek sikersorozatában tehát érthető, ha regénye nem csupán az év

[596] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, i.m.,
[597] Vö. **Féja**, *i.m.,* 185.
[598] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld 1979/8, 58.
[599] Uo.
[600] Idézi a monográfiák mellett többek közt **Pomogáts**, *Sütő András*, in Alföld, 1972/12, 44.
[601] Vö. **Illyés** Gyula, *Sütő András nagy úton*, in Tiszatáj, 1977/6, 3.
[602] Vö. **Dénes** Zsófia, *Köszönet Sütő Andrásnak*, in Életünk, 1971/2, 183-186.; **Cseres** Tibor, *Szavaink nagyfejedelemsége*, in Élet és Irodalom, 1977, 51, 3.; **Cseres**, *Levél Sütő Andrásnak*, in Élet és Irodalom, 1987, 24, 5.; **Csoóri** Sándor, *Az elmulasztott utak*, in Alföld 1987/6.
[603] Vö. **Grezsa** Ferenc, *Omló egek alatt*, in Kortárs, 1991/1, 162.

legjobbja[604], de új *Húsz óra* is, drámája (*Káin és Ábel*) maga a madáchi Tragédia. Az *Anyám* egyszerre „huszadik századi *Ómagyar Mária-siralom*, *Végek dicsérete*, *Nemzeti dal*, *Hazám* és *Puszták népe* együtt…”[605] A mindentudás és ennek a tudásnak valamiféle titkos ősi őrzése együttesen szüli a profetikus szerepvállalás igényét is, amelynek következtében olvasó és szerző közt valamiféle transzcendentális távlat is tételeződik: „Könyvét úgy nyitom fel újra meg újra, miként a profán magyar bibliát”.[606] „Nagyobb hatása, szélesebb olvasótábora könyveinknek nemigen volt (…) mint valami új bibliát forgatják a boldog tulajdonosok, a könyvtárakba szinte sorba állnak érte az olvasók. Nem is regényként, hanem életként olvassák…[607]

Az elismerések s a gyakori szuperlatívuszok – némiképp már érthetőbben – a drámaíróra is vonatkoznak. Szigeti József még a romániai magyar drámaírással kapcsolatban állapította meg, hogy „Sütő drámáival drámaírásunk az érettség fokára emelkedett”[608], de az is elfogadott tény, (legfőképp a történelmi dráma műfaji megújulása szempontjából), hogy a teljes magyar drámaírás felpezsdülését hozó erdélyi szerzők közül „Sütő tudott leginkább érvényes színpadi világot teremteni”.[609] Lukácsy András szerint a Szép Ernő-díjas *Álomkommandó* első pesti bemutatóján már „diadallal vonult be a Vígbe”.[610]

A nyolcvanas évek végére a Sütő-kánon jelentése áthelyeződik a helyesről a szent és sérthetetlen kategóriáira. Ekkorra jellemző a kényszerűségnek az a fázisa, amelyikben legalitás és autoritás megkülönböztetésével a kánon „működtetői” a közmegegyezés normáinál is magasabb tekintély alá vonják az életművet. Nagyrészt a nyolcvanas évek színpadi sikerei révén, a kultikus abszolutizálás így odáig vezet, hogy mint mondtam, akár meg sem született műveivel, de a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”.[611] A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak szóltak. A kultusz mégis leginkább a szerző erkölcsi-morális tartásához, emberi jelleméhez kapcsolódik. Sütő hangja így „a huszadik század Tiborcának hangja”[612]. A kilencvenes fordulat után művekről már gyakorlatilag alig esik szó, helyette az etikus magatartás révén „a kritikai képen a jellem

[604] Vö. **Szabó B**. István, *Az év regénye*, in Új Írás, 1971/1, 120–123.
[605] Vö. **Balázs** Mihály, *Sütő András*, in **dr. Szabó** Ödönné szerk., *Írók, képek II.*, 2. kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 267.
[606] Vö. **Féja** Géza, *i.m.*
[607] Vö. **Czine** i.m. Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és Irodalom I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1981. II. 140–155, illetve UŐ, *Kisebbség és irodalom*, Pozsony, Madách, 1992.
[608] Vö. **Szigeti** József, *A történelmi szükségszerűség drámái*, in A Hét, 1976/24, 6-7.
[609] Vö. **Kabdebó** Lóránt, *Költészet és valóság drámai küzdelme*, in Magyar Nemzet 1987, Június 13, 9.
[610] Vö. **Lukácsy** András, *Az Álomkommandó – kőszínházban*, in Magyar Hírlap, 1987, október 1, 4.
[611] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12.
[612] Vö. **Balázs** Mihály, *i.m.,* 266.

szinte archetipikus magatartásmintává súlyosbodik".[613] Ezek után nem meglepő, hogy Ablonczy László Sylvester Lajossal egyetértőleg mondja, hogy Sütő olyan nagy személyiség, hogy „kezében a zsebkendő is zászlóvá válik".[614] Ahogyan immár az is „érthető" lesz, miért ábránd az amúgy nagyon is elvárható monográfusi távolságtartás, az arányérzék és a kritikusi szemlélet a kilencvenes években is, ha maga a monográfus felvezetőjében is így összegez: „Feltekintünk az égre; milliárdnyi izzó: az Úr csillárja világítja be a Földet. S egy csillag Pusztakamarás felé mutat..."[615]

*

A szinte vég nélkül folytatható hasonló megnyilatkozások állításainak igazságtartalmát, ítéleteinek helyességét tulajdonképpen nem szükséges firtatni, a honmentő diszkurzusok által propagált Sütő-kánon kultikussá váltásának esettanulmányi vizsgálatához. A kritika legsajátosabb eredménye amúgy sem a tárgyáról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdésétől függetlenül is tanulmányozásra, tanulságok levonására lehet érdemes. A Sütő-művek fogadtatása a normákkal szembesítő mérlegelés attitűdjétől a feltétlen hódolatteljes magatartás felé, az irodalmi bírálat intézményes gyakorlatától az eleve apologetikus dicsőítés felé halad. Ha az így megképződött kánoniságot mint sajátos beállítódást, szertartásrendet és nyelvhasználati módot egyszerre tesszük a történeti kutatás tárgyává, a kritika rituális, beavató szerepét könnyedén igazolhatjuk. Ennek fokozatai viszont tulajdonképpen nem jelentenek majd mást, mint az életmű textuális lecsapódásainak beavatás, divat, kultusz, intézményesülés sorrendben leírható egymásutánját, mintegy „tökéletes" kanonikus skáláját.

A kultikus Sütők-kép persze nem azonos magával a szerzővel, s legkevésbé annak műveivel, ahogyan viszont nem is választható el tőle egykönnyen. Amint a különböző írásokról is lehetetlen lehántani a nyelv szemléletformáló metaforarétegét, a kultikusságot is lehetetlen teljességében kiszűrni. Ennek mértéke lényegesen függhet a befogadás és a befogadó érzelmi viszonyulásaitól, s meghatározó lehet a szóban forgó korszak értékítéletére vagy intézményesített hivatalos irodalomtörténet-írására is, mely tudjuk, eleve legitimált bizonyos fokú kultikus szertartásrendet. A Sütő-recepció sajátosan stilizált dicsőítő nyelvezetet és legendaképző törekvéseket honosított meg, amelyekben a tiszteletadás látens rajongássá fajulása nem csupán az ízlésbeli, vagy szellemi-világnézeti rokonszenvben tükröződött, de nem egy esetben együtt járt a tényszerűnek szánt leírás dicsőítéssé válásának

[613] Vö. **Grezsa** Ferenc, *i.m.,* 162.
[614] Vö. **Ablonczy**, *A szivárvány alatt*. Sepsiszentgyörgy, 2000. – idézi **Márkus** Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap Kiadó, 2002, 275.
[615] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom*. *Sütő András 70 éve*, *i.m.,* 7.

körülmények kényszerítette hódolati aktusával. Olyannyira, hogy ezek hatása kétségtelenül máig (az Even-Zohar említette időközbeni képletes kánoni centrumból való határozott elmozdulásuk ellenére) jól megfigyelhető. Sütő személye bizonyos diszkurzusok számára így továbbra is „a magyar irodalom örök csodafiúja", „büszkesége", „mesefakasztó nyelvezetű csodaköltője", „a fogyatkozó magyarság apostoli írója".[616]

A kultikus fogalmak, terminusok és kategóriák, mint egyféle szakralitással érintkező axiómák kivonják magukat a racionális kritikai elemzés hatóköréből, s a leírás számára az analízis helyett csupán a kategóriáknak való megfelelés bizonyítását, illetve tautologikus rögzítését hagyják feladatul.

Elsőség

A kilencvenes évektől a korábbi írói sikert, a kánon kultikussá szélesedését film, színház, antológiák, különszámok mellett újabb monográfiák, tankönyvek, irodalomtörténeti összefoglalások szegélyezik, de ugyanilyen fontos szerep jut a lexikonbeli arányoknak és a különböző díjkiosztásoknak is. Az ezekben mérhető elsőség a vállalt-kifejtett szerephálók tekintetében, akárcsak a képviseletiség eszméköre szempontjából is fontos hangsúlyozni, hogy az általuk megjelenített elemek olyan rendszert alkotnak, amelynek elemei rendkívüli erővel hatottak vissza az erdélyi irodalomról való gondolkodás jellegére, a magyarországi befogadói attitűdökre. A 'határontúliság' irodalmi eszményének végképp Sütő lesz az alkalmazott viszonyítási mércéje, sőt alapegysége is. Egyedisége teremti azt az értékelési rendszert, amelynek szemlélése során a többiekre nézve is kialakíthatóvá válik egy homogén séma értelmezési kerete. Még Rónay László is, rövid irodalomtörténeti munkájának (1993-ban) *'Kisebbségi és szórvány irodalom*' címszava alatt mindössze egyetlen szerzőt szerepeltet, Sütő Andrást, mondván, hogy annak „életében a kisebbségi író létének minden nehézsége összesűrűsödött".[617] Ehhez hasonlóan máig több olyan irodalomtörténeti munka, illetve antológia létezik, amelyekben többnyire külön fejezetbe kerül az erdélyi irodalom, de ha mégsem, úgy az 1945 utáni évekből mindössze egyetlen személy, Sütő András szerepel, mint akinek az életműve nemcsak az erdélyi, de az „összkisebbségi" irodalmak jellegzetességeit is magán viseli![618] A kivételezések, az emblematikus szerepkörök adta elismerések, vagy éppen a kiadói-szerkesztői kényelem, a bejáratott utak magabiztossága manapság is fenntartja alakzatait. Az új *Atlasz* sorozat ismeretterjesztő kézikönyvei sorában a

[616] Vö. **Pósa** Zoltán írását, in **Bertha** Zoltán – **Eckler** Andrea szerk., *Cselekvő irodalom: írások a 60 éves Görömbei András tiszteletére*. Bp., Magánkiadás, 2005, 82.
[617] Vö. **Rónay** László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.
[618] Vö. például **Erdődy** Edit szerk., *Magyar irodalom a XX. században*. Bp., NHK., 1992.

Magyar irodalom című kötet is az elmondottakhoz hasonlóan jár el. Ennek a már megnevezésében is anakronisztikus címszava, *Romániai magyar irodalom* tétel alatt egyedül Sütő nevét szerepelteti,[619] azt kiemelten, kurzívan, – a többiek nyilván a futottak még kategória…

A kiemelt hely szempontjából hasonlóan összefoglaló köteteket, akárcsak számos antológiát, többet is találunk.[620] Ezek esetében már valósnak tűnhetnek a Barbara Herrnstein Smith által megfogalmazottak, miszerint az így értett konstellációban, az említett évtizedek erdélyi irodalmának magyarországi reprezentánsaként, a Sütő-szövegek gyakori felvétele különböző irodalmi antológiákba nem csupán az írás létező értékét tükrözték, de képesek voltak tovább is növelni ezt a fajta értéket. Hasonló volt a helyzet az életmű értékelésekbeli elsősége és a kivételes bánásmód tekintetében egyéb műfajok, egyéb válogatások esetén már korábban is. Az 1977-es ünnepi lapszámok közül több olyan akadt, így például az Alföldé is, amely szerkesztői gyakorlatától, szokásaitól eltérve kivételesen egy 50. éves szerzőt köszöntött teljes ünnepi anyaggal, akkor, amikor ilyen bánásmód korábban csak a hatvanadik életévüket betöltőknek járt. A kiemelt szerep, a különleges fogadtatás a hetvenes évek jogos sikersorozata fényében (főleg a drámatrilógia kapcsán) az írói nagyság melletti, de azon túl is mutató egyértelmű állásfoglalásnak is volt tekinthető, s mintegy tovább is növelte, hangsúlyozta a már létező értékeket. Az életút során az ötven illetve hatvanéves évfordulók kapcsán születő ünnepi lapszámok mellett külön tematikus számok is napvilágot láttak[621], a kilencvenes években pedig számos kisebb-nagyobb, az író előtt tisztelgő összefoglalás vagy ünnepi kiadvány (lapszám, monográfia, drámaelemzés, stb.) született.

A hangsúly és az arányok tekintetében hasonló, ám kevésbé aktív konstellációt mutatnak a különböző, nyíltan életrajzi összefoglalások, a lexikonok vagy ki-kicsodák is, azzal a különbséggel, hogy itt számtalan, leginkább a kialakult írói képet fenntartó elhallgatásokra, vagy aránytalanságokra is felfigyelhetünk, amelyekre még visszatérek. S meglehet, hogy lexikonbeli szócikkek esetén ezek terjedelme az életmű természetétől, azaz az alkotó termékenységétől, vagy éppen az életrajz bonyolultságától is függ, de az mégsem teljesen mellékes, kiről, mit és mennyit, kikkel arányosan, s az sem, hogy ki írja a nevezett szócikkeket. A terjedelemnek és az eltérő arányoknak ezért az életmű jelentőségének

[619] Vö. **Kelecsényi** László Zoltán, *Atlasz Magyar irodalom*. Bp., Athenaeum 2000, 2001. 232.
[620] Vö. *Magyar irodalom összefoglalás: [Írók, költők, stílusok]*, Bp., Primo, 1990, illetve, 1991 és Ue. Bp., Black and White, 1999.
[621] Például az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.

értékeléséhez, ha természetesen nem is elsődlegesen, de mégis csak van köze. Ahogyan annak is, milyen példányszámban látott napvilágot egy-egy alkotás, kik, mikor és hol adták elő, mutatták be, vitték színre vagy filmesítették meg azt. A Magyar Irodalmi Lexikon[622] 1965-ben természetesen már említi a prózaírót, a többnyire sematikus művek után, egy-két jobb novella kapcsán a stílusművészt emelve ki. A rendszerváltás előtti, 1988-cal lezáruló Kortárs Magyar Írók Lexikona már a politikai és kulturális közélet szereplőjét állítja előtérbe („tevékenyen vett részt a politikai és kulturális közéletben")[623], míg a kétkötetes Akadémiai Kislexikon[624] már egyértelművé teszi, hogy Sütő „az 1945 utáni romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége". Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Görömbei András által írt négy hasábos szócikke[625] aztán két egész oldalon keresztül tárgyalva az életmű eredményeit, igazolja is, hogy alighanem egyetlen más erdélyi szerző sem részesült még ekkora figyelemben.

Akárcsak a formális-kanonikus kritika jelentős többsége, mely a művek sajátosságait a kánon értékrendjének megfelelő mértékben kívánta meghatározni, az irodalomtörténeti munkák is jórészt azt keresték s találták meg tárgyukban, amit a kánoni diszkurzusok képzetköre eleve feltételezett. A megfeleltetés kategóriáját helyezve a szemléletek középpontjába, az elvi megfeleléseken túl gyakorta mellőzhetőnek is vélték a megjelenési mód további analitikus, kritikai számbavételét. Helyette törvényszerűen előtérbe kerültek a portré-szerű értelmezések. Ezek alapján viszont valóban szembeötlő lehet az az analógia, amelyet Bezeczky Gábor hangsúlyozott, és amelyik az irodalmi lexikont is kvázi-irodalomtörténetté avathatja.[626] Ha ugyanis ez utóbbi csak kibővített portrékra és portrévázlatokra szűkül, amelyekben a fejezeteket is egy-egy írói név adja, akkor legfeljebb a felépítésben, az életrajzokra, portrékra tagolás szempontjaiban találunk majd nagyobb eltérést. Miközben nem az irodalomtörténeti folyamatok megragadásával, a szükséges újraértés lehetőségével, de a végsősoron személyes önéletírás életutat szegélyező, magyarázó-vallomásos passzusaival, vagy műveinek referencialitástól elszakadni képtelen kötöttségeivel találjuk szembe magunkat.

A preferenciák, az író-választás minden esetben tűnhet természetszerűleg önkényesnek és szubjektívnak is, az életművet tárgyaló irodalomtörténeti összefoglalások

[622] Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1965.
[623] Vö. *Kortárs Magyar Írók Lexikona 1959-1988*, Bp., Magvető, 1989.
[624] Vö. *Akadémiai Kislexikon I.-II.*, Bp., Akadémiai, 1989-1990.
[625] Vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, illetve 2000.
[626] Bezeczky Gábor az akadémiai irodalomtörténet alapján a Magyar Irodalmi Lexikont is irodalomtörténetként olvashatónak mondta. - Vö. **Bezeczky** Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

vagy tankönyvszerű, monografikus feldolgozások mindegyike, amellett, hogy szinte kivétel nélkül az írói életrajz valamilyen formájának rendelődik alá, szerzői elvrokonságot is mutat. A sorrend és a terjedelmi arányok tekintetében persze kétségtelen, hogy sem a választás kritériuma, sem a sorrendiség, sem a terjedelem nem múlik a véletlenen. Ha az irodalomtörténet-írás általános kérdéseire figyelünk, akkor mégis, egyik munkában sem azok részleteinek ténybeli megalapozottsága, az egyes állítások igaz vagy hamis volta, túlzott odaadása lesz érdekes. Sokkal inkább az, hogy a tanulmány, szócikk, elemzés milyen előfeltevéseken alapul, milyen narratív sémákat alkalmaz, milyen kérdésekre keres választ, s milyen kérdéseket kerül el, milyen történetszálat épít fel és visz tovább, ezekből milyen összefüggéseket állapít meg, s milyenekről gondolja úgy, hogy szóba sem kell hozni azokat, mert nem illenének bele az előzetesen megállapított, sokszor éppen a szerzői önkanonizáció textuális nyomaiban megjelölt összképbe. Az életrajzi szemléletből és a közíróság általános tételeiből vezethető le az is, hogy az ilyenforma elbeszélések elsősorban kialakulástörténetetet tárgyalnak, s művek utóéletéről, szerkezeti vagy befogadástörténeti mozzanatairól jóval ritkábban esik bennük szó, akkor is a csak a keletkezéstörténetnek alárendelten. Ennek uralkodó szerepe magyarázza, hogy egyes művek tulajdonságai így látszólag csak az írói szándéktól függnek, s a mű létrejöttének pillanatában véglegesen rögzültnek tekintendők.

Míg a már sokat említett Kántor–Láng összegzése 1970-ben, az *Anyám*at megelőző időszakot értékelve még az említett „jellegzetes szocialista írókarrier”- szentenciájában volt mérhető, addig az 1982-es Akadémiai Irodalomtörténet már bevallottan az írói vallomások alapján egészítette ki megközelítéseit, de a hetvenes évek színpadi sikereinek tapasztalatából már azt is leszögezte, hogy Sütő nevéhez kapcsolódik a romániai magyar dráma megújulása![627] A Bertha–Görömbei-féle irodalomtörténet a nyolcvanas évek elején már *A szuzai*val bezárólag tárgyalhatta az életművet, mondhatni annak máig legértékesebb fejezetét, s ezáltal a magyar irodalomban méltán kiemelkedő helyről és teljesítményről szólt. Ez utóbbi munka már úgy tárgyalta a hatvanas évtized záró éveit, mint amelyikben a belső írói szemlélet- és hangnemváltás már érvényesíthető. A népszínművek gyönge utóérzetét sugalló színpadi művek után a *Pompás Gedeon* (1967) már egyén és hatalom viszonyának megjelenítésével jelzi e fordulatot, vélik a szerzők, ám valószínűsíthető, hogy ez esetben is inkább a későbbi nagyformátumú művek utólagos értelemadó jelentősége olvastatja visszafelé az életművet egységes egészként láttatni kívánó értekezőket. Főképp, mert a

[627] Vö. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, *i.m.,* 287.

fejlődéselv kontúrjai egyértelműen a „hatalmas dimenziójú" naplóregénnyel[628] kezdetét vevő évtizedben kapnak igazi nyomatékot. A naplóregényt követő „nagy gondolati drámák" illetve Sütő „esszéírói művészetének két csúcsa" (a *Perzsák* és a *Nagyenyedi Fügevirág*) ez utóbbi összefoglalás szerint már „céltudatosan elkötelezett írások, a nemzeti-nemzetiségi érdekeltség tüntetően vállalt" jellegzetességeinek legjobb példái.[629] Az életmű így lesz a nemzeti és morális követelményeknek az immanens(?) esztétikaiban[630] való példaértékű megvalósulása.

Sütő saját bevallása, irodalomszemlélete szerint a romániai magyar irodalom legfőbb jegye, jellegzetessége az, hogy „időben és térben meghatározott sorsproblémákkal küzd".[631] A szerzők értékszemléletében e meghatározás igen jelentős mértékben talált analógiákra. Az említett irodalomtörténet a látszólagosan csak sorsproblémákat tárgyaló irodalmi meghatározottságoknak a hangsúlyos átvételével nem csupán idézi, ki is terjeszti a teljes erdélyi irodalomra vonatkozóan a sütői elveket, s a Csipkerózsika-vitát is megemlítve, egyúttal a provincia gondjait vállaló felelős magatartást hangsúlyozza.[632] A Bertha–Görömbei–féle irodalomtörténet a sajátosság méltóságának tételét a hetvenes évtized legfontosabb erkölcsfilozófiai és politikai kérdésévé avatja. (Filozófia és irodalom hetvenes évekbeli szimbiózisáról is csak ebben a vonatkozásában beszél, mondván, hogy a sajátosság méltóságának értelmiségi küldetését az irodalomnak mindig hangsúlyoznia kell). A legerősebb, domináns vonulatban a társadalmi elkötelezettség és közösségi gondvállalás irodalma konkrét művekben nyilvánul meg, máskor általánosabb megfogalmazást nyer (Sütő, Kányádi, Szabó Gyula, Farkas Árpád, Király László műveiben), de legtöbbször a magyarországi irodalomtörténet által azon szerzők életművében is kiemelt szerephez jut, akik nem feltétlenül vallják „az egyéni megmaradás erkölcsi imperatívuszait".[633] Jellemző, hogy az említett viták, olykor erőteljes erdélyi polémiák ellenére is, az említett irodalomtörténet úgy látja: „a hetvenes évek egészére nézve, állíthatjuk, hogy a romániai magyar irodalom *irányjelölő* művei a *korszerű nemzetiségi magatartásforma* megteremtését segítik".[634] Innen már nyilvánvalóvá válik, hogy az értékpreferenciák arányai is kinek kedveznek majd.

[628] Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 27.
[629] Az első valóban parabolisztikus történelmi esszé, a másik azonban önéletrajzi vallomás kereteiben megfogalmazott fiktív levél, amelyik aligha egyszerűen az előbbi „erdélyi változata" Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 28.
[630] Uo.
[631] Uo., 29.
[632] Amelynek korban kétségkívül megvolt a maga társadalmi alapja és visszhangja. „Az irodalomnak a maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek 'egy közösség homlokráncában', nem pedig azt, hogy 'májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak'." Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 29.
[633] Uo.
[634] Uo., 7. (Kiemelés tőlem, BL.)

Sütőnek 10, Lászlóffy Aladárnak 6, Székely Jánosnak 5 és fél, Kányádinak 4 és fél oldal jut az említett irodalomtörténetben, míg a nagy átlag alig egy oldalon „összegződik". Érdemes megfigyelni, amint az *Anyám*at alig egy évvel megelőző, Magyarországon ugyancsak sikerregénynek számító Bálint Tibor mű, a *Zokogó majom*, a maga városi realizmusával miként ítéltetik meg mindösszesen hat sorban. „A különös, a bizarr, a groteszk jelenségek, figurák, események" iránt fogékony szerző esetében az „anekdotikus mesélőkedv az emberi furcsaságok, jellemek és cselekvések sorozatát olykor alig emeli túl öntörvényén, máskor viszont erkölcsfilozófiai, civilizációtani eszmék példázattárává növeszti."[635] Erkölcsfilozófiai magasság a céltalan, öntörvényű mélységgel szemben! Ez a jellemzés határozottan uralja a nyolcvanas évekből megítélt erdélyi irodalomképet.[636]

Az olykor sajnálatosan névsorolvasássá egyszerűsödő irodalomtörténti tudósítások mellett természetesen szakmailag igényes, objektív szövegértékelések is születtek. A kilencvenes évektől ezek konkrét, alapos műelemzésekkel is kiegészültek, a korabeli erdélyi folyóiratokban fellelhető jelentős kritikai visszhang ugyanakkor egyáltalán nem, vagy óriási késéssel szerkesztődött csak Magyarországon kötetekké,[637] s részben ez is magyarázza a honmentő recepció látens voltának azon tételeit, melyek rendkívüli módon megnehezítették a kilencvenes években is a korábbi receptív sémák újragondolását. A reflexek merevségére jellemző, hogy az irodalomtörténeti munkák jelentős része, (még az olyanok is, amelyek hiányt pótolva végre műértelmezéseket közöltek) a történelmi helyzet megváltozását követően, a kilencvenes évek végén is csak a kultikus szerepmeghatározásokat látszottak erősíteni és visszamondani. „(…)az erdélyi magyar irodalomnak továbbra is egy kisebbségi sorba taszított nemzeti közösség törekvéseit, gondjait és reményeit *kell* kifejeznie, a nemzeti önazonosság-tudatot *kell* őriznie, a nagy történelmi értékeket és hagyományokat *kell*

[635] Uo., 92.

[636] A Kántor–Lángban tetten érhető, első Forrásra jellemző pozitív kanonizációnak (mely révén legalább részben megtörténik a nyugatos vagy avantgárd hagyományokhoz való első visszacsatolási kísérlet) még szembe kellett néznie a korabeli kritikákban, vitákban megjelenő hivatalos elvárásrendekkel. „Ezekben a vitákban akarva-akaratlan fel kellett venni azt a terminológiát, amit használtak a támadók. Ha valakiről azt mondták, hogy tagadja a szocializmust vagy internacionalizmust, és elzárkózik egyfajta individualizmusba, ahelyett, hogy népünk nagy vívmányait és az élet mindennapjait vállalná, akkor nyilván nem lehetett azt mondani, hogy hülyeség, amiről beszéltek […] Bálint Tibi kapcsán az egyik vád például az volt, hogy, a kisszerűséget, a jelentéktelen témákat dolgozza fel. Akkor pedig nyilván azzal kellett védekezni, hogy ez így nem igaz, hogy igenis jelentős, amit leír." (Vö. **Kántor** Lajossal készített interjút, „*Először a lapokban kellett megharcolni ezt a harcot*", in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 27.). Ha összevetjük mindezt a nyolcvanas évekből visszatekintő magyarországi összefoglalásokkal, akkor szembetűnő, hogy a funkcionális irodalomeszmény (már lényegesen más irányból kiegészülve, mégis) mennyire meghatározója maradt a maga megkésettségében az erdélyi irodalommal foglalkozó distinkcióknak

[637] Leginkább hitelesen Széles Klára, Szakolczay Lajos, Szász László, Martos Gábor vagy éppen Fried István révén.

védelmeznie. A kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés így változatlan marad."[638] Ahogyan jellemző az is, hogy az ilyen szemlélet érzelmi-ideológiai vetületeinek túlhangsúlyozását, a homogenizáló erdélyiség-kép és irodalom árnyaltabb bemutatását és értelmezését számonkérő egyéb kritikai beszédmódok sem léptek túl az egyszerű bővítéses vagy szubsztitúciós listakánoni értékelés különállásának a keretein. Az újabb (élet)művek másféle szempontrendszer szerint, de ugyanúgy egy alapjaiban önálló, reflexív erdélyi irodalmi hagyományhoz képest mérettettek csak meg.

Hagyományozandó kép?

A kultikusnak nevezhető jelenségcsoportok közül az olyan rituális tevékenységek és események (évfordulók, díjkiosztások, monográfiák, ünnepi számok, születésnapi tanulmánykötetek) is befolyásolják a kánon időtállóságát, melyek mintegy kiegészítik a hosszú távon ható, tankönyvekben megjelenő elképzeléseket. Az irodalmi kánonalkotás oktatás által elterjedt módozatai megkerülhetetlen szerepet játszanak a kultúra és a művelődés intézményeiben, döntő hatással vannak a tananyag kialakításában, a különböző muzeális gyűjtemények, könyvtárak anyagának a szelekciójában, s természetszerűleg alapvető szempontokat nyújtanak a könyvkiadásnak is. Nemcsak az értékek, de az értékválasztás taníthatósága szempontjából is elsődlegesen fontos, hogy egy kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag mindig is az irodalom intézményeitől függött, viszont csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Mint említettem az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve szerzők, elismertség, siker és rang viszonyainak a meg- és átörökítésében. Manapság is több olyan tankönyvet, olvasókönyvet lehet felsorolni, amelyekben kivétel nélkül Sütő András szerepel a teljes erdélyi irodalom képviselője, helyettesítője szerepében. Az egyik legújabb, Alföldy Jenő által írt, Féja Géza által lektorált olvasókönyv is ilyen, melyben az „*Ötágú síp*" címet viselő, a teljes határon túl született irodalmakból válogató fejezet a bevált gyakorlat szerint két szerzőt, Sütő Andrást és Kányádi Sándort említi.[639] A tankönyvek persze bevallottan nem törekszenek teljességre, s gyakorta a tájékoztatás a legfőbb céljuk. Görömbei András kisebbségi magyar irodalmakat tárgyaló tankönyve[640] erdélyi viszonylatban mindössze tizenkét szerzőt sorol, s talán mondanom sem kell, benne normatív értékkel a sajátosság

[638] **Pomogáts** Béla, *Kisebbség és humánum. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, Bp., Korona Nova, 2. kiadás, 1998. – (Kiemelések tőlem, BL.)
[639] Vö. **Alföldy** Jenő, *Irodalom 8. Olvasókönyv*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, második kiadás.
[640] Vö. **Görömbei** András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó 1993.

méltóságának értékkritériumait vallók bírnak. A könyv fenntartja, hogy a kisebbségben a művek helyi értékére tevődött a hangsúly, a recenzálásra kiválasztott szerzők névsorából, vagy egyszerűen az értelmezés hangsúlyaiból pedig jól kitűnnek az értékpreferenciák. S a válogatás már önmagában is az értékelés egy módja. A „társadalmi elkötelezettség, közösségi gondvállalás" mentén így olyan szerzők és művek tárgyaltatnak, akik „az emberi méltóság, közösségi és egyéni megmaradás erkölcsi parancsait fogalmazzák meg."[641] Pomogáts Béla erdélyi irodalommal foglalkozó könyveiben, tankönyveiben[642] is egyértelműnek látszanak a személyes preferenciák és az ismert, jól bevált sémák. Szerzőjük egyszer Sütő-idézetet választ kötete borítójára, máskor a nyilvánvalóan megmutatkozó arányok mellett is leszögezi „az új romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége Sütő András".[643]

Péter Orsolya szintén a Tankönyvkiadónál megjelent, Sütő drámáit elemző könyvecskéje[644] más okokból szimptomatikus a magyarországi fogadtatásra. A benne megtestesülő értelmező eljárás Sütő közéleti szerepét gyakorlatilag a nyolcvanas évek totalitarizmusának kiteljesedésétől veszi csak számba.[645] A közéleti szereplés itt szinonim a magyar kisebbség közösségi gondjainak a felvállalásával, ezek hangsúlyai lapról lapra ismétlődnek, míg a napi politikai szerepléseket, funkciókat teljességében mellőzik az értelmezések. Ahogyan az író önkanonizációjának a különböző kritikátlan reflexiói is, amelyek a kényszerű nyolcvanas évtizedet követően hasonló alapállásból közelítenek az életmű alkotásai felé egy megváltozott történelmi helyzetben is. Jó példa lehet, amint a saját úti tűnődések, beszélgetések, riportok kötetté szerveződő új és újabb kiadásaiban is kiépül az a szerzői szerepnarratíva, amely utólagosan építi fel, konstruálja újra saját múltját, s mintegy készen kínálja az ebből eredeztethető értelmezésrétegek egyértelműsítő válaszait.[646] Az így formált kötetbeli kánonkommentár gyakorlatilag a drámaíró önmagáról kialakított nézeteinek a tolmácsolására szűkül. Ráadásul abban a pillanatban, ahogyan a recepciónak a hasonló „szakkritikái" ezeket magának az életvezetésnek, a történelmi-politikai helyzetnek, vagy cselekvésmódozatoknak irodalmi köntösbe bújtatott tudósításaiként adják közre, a kultusz

[641] Vö. Uo., 22.
[642] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981*, Bp., Gondolat, 1982.; UŐ, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987; UŐ, *Kisebbség és humánum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989; UŐ, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1993.
[643] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981, i.m.,* 567.
[644] Vö. **Péter** Orsolya, *Csillagok a máglyán. Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 237.
[645] Annak ellenére, hogy a drámákat elemző Péter Orsolya elmondja ugyan, *„írói munkássága mellett egész ifjúkorától kezdve folytatott politikai tevékenységet."* Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 181.
[646] Péter Orsolya említett drámaelemzéseket ígérő kötete, mely a szerző hetvenedik születésnapjára a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg, a teljes drámaterméshez mérten a maga igen csekély számú hivatkozásainak több mint egyharmadát a *Sárkány alszik veled* című kötet vallomásaiból, s az összes többit írói interjúkból veszi!

társadalomontológiai meghatározottságait is építik. Furcsa mód a drámák elemzése után az említett szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hetvenes évek drámai egységét követően születik csak meg az igazán kiemelkedő, jellegzetes Sütő-darab az *Advent a Hargitán*. „Ez a tragédia összegzi a történelmi drámák kérdésfelvetéseit, s egyben egyértelműbben utal a jelen problémáira. A színdarab határokon is áthallatszó, kétségbeesett kérdéseivel s csodálatos, lírai zengésű párbeszédeivel a magyar irodalomnak minden bizonnyal egyik mindmáig meg nem haladott csúcsát jelenti."[647] A szerző szerint Sütő művei nyomán született meg „a modern, európai távlatokra is kitekintő, de sajátosan nemzeti hagyományokból táplálkozó magyar dráma".[648] A hódolatteljes attitűdöket, az odaadást jól tükrözik, a végsősoron szerző-laudációknak tekinthető alázatos olvasói sorok: „Sütő András írói tehetségétől várjuk, hogy kimondja helyettünk is a mindannyiunk 'torkát fojtogató', megválaszolatlan kérdéseket."[649]

Kanonikus elődök

A nyolcvanas évek végére kialakuló kultikus diszkurzust a szakmai fogadtatás többek közt oly mértékben előlegezi meg, hogy az életművet nem csak műfaji jegyei, hasonló esztétikai minőségei, megalkotottsága paraméterei alapján veti össze egyéb, hagyománybeli kanonikus életművekkel, de a hasonló gondolatvilágú, hasonló szemléletű szerzőkkel értékazonosságokat és folytonosságot is tételez. Tamási, Veres, Illyés és Németh László így lesznek a kánonban a hetvenes évektől fokozatosan előkeresett előzmények, elődök és hagyományozók, akik irányt jelölnek, s akik a recepció szempontjából is az értelmezéskeretekhez gondolkodásmódot, morális világszemléletet asszociálnak.[650] A különböző szerzői önéletírásokban és a monográfiákban újra és újra megidézett, hasonló gondolatvilágú szerzők egyben modellek is.[651] A hetvenes évek első nagy sikere után is „köztudott, hogy Sütő András nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotóinak sorába lépett"[652], az évtized végére viszont a Herder-díjas szerző

[647] Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 228.
[648] Az így értett sajátosnak az egyetemesbe oltásával mégsem volt egyedül, a szerző szerint ugyanezt tették/teszik „a magyar kultúra legjobbjai, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán, ezt képviseli napjainkban a könnyűzenében Szörényi Levente vagy a Tolcsvay-testvérek. Ugyanezt hozta létre a képzőművészetben Szervátiusz Tibor, az építészetben Makovecz Imre, a költészetben Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor, vagy a színházművészetben a tragikusan elhunyt Sík Ferenc." Vö. **Péter** Orsolya, *i.m*., 229
[649] Uo., 229.
[650] Az *Anyám* és a *Puszták népe*, vagy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* és a *Kháron ladikján* csak azután válik összemérhetővé, hogy a kétségtelen minőségi stílusjegyekkel szemléletbeli azonosságokat is feltárnak. Ezért is értékelődnek aránytalanul fel a kisebb arcképvázlatok, tanulmányok, interjúk is. Az eszmeiség szempontjai szerint az értékmentésnek, a sajátosság védelmének megnyilatkozásaiként ezek az életmű legjobb alkotásai mellett említődnek olykor a monográfiákban is.
[651] Az erdélyi választott elődök mellett elsősorban Veres Péter, Németh László, Nagy László és Illyés. - Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 193.
[652] Vö. **Szerdahelyi** István, *Sütő András: Rigó és Apostol*, in Kortárs, 1971/5, 823.

(a díjban is elődnek számító Németh és Illyés kapcsán) már „közösség-egybegyűjtő hatalom”-ként aposztrofálódik.[653] „A közösségi szolgálat, a közösségi értékóvó alázat mutatkozik meg abban, hogy Sütő András, akit az *Anyám könnyű álmot ígér* óta a romániai magyar irodalom élén tud a közvélemény és az irodalomkritika túlnyomó része is, egyre-másra írja a hetvenes évek folyamán másokról közösségteremtő, közös eszményeket, értékeket valló jegyzeteit, portréit. Olykor, s egyre inkább a sors reája kényszerített felelősségének terhe alatt gyászbeszéd formájában is.”[654]

Mennyire tudatosan igyekezett Sütő meghatározni, befolyásolni ezt a fajta recepciót? Az önkanonizációnak milyen fokozatai voltak számára megvalósíthatóak? Amellett, hogy az önjellemzések, az önéletírás különböző szólamai sorra köszönnek vissza a kritikák lapjain, az életmű különböző műfaji jegyeitől függetlenül a szerző saját nyilatkozataiból is könnyedén leszűrhető, hogy mit tett maga is a kialakuló kép alapvonásainak megteremtéséért. Gondoljunk a nagy számban adott interjúk mellett arra, hogy kinek milyen ünnepén, évfordulóján, halála okán beszélt, kit köszöntött születésnapján és kit búcsúztatott, esetleg kinek a sírjánál beszélt, s egyáltalán milyen örökség folytatójának szerette láttatni magát. Persze könnyedén ellenvethető, hogy az újabbkori művészek természetes törekvése ez, s nem egyszerű hiúság, mintsem egy társadalmi státus felismerése és a vele járó tennivalók elfogadása áll mindemögött. A sikerességben az alakítandó képet ilyenkor maga a szerző is aktívan táplálja. Támpontokat ad „bírálóinak”, amelyeken keresztül kialakítható a kívánt kép és a hagyománybeli szerepkör.[655] Jelentős alkotó a leghatásosabb kánonépítő, de hangsúlyozandó, hogy a kritikák vagy egyéb fórumok segítségével is csak a népszerű és így jelentős alkotó képes ilyenre. A Harold Bloom-adta szerzői meghatározottsággal szemben ugyanakkor nem feledhető Guillory figyelmeztetése sem: a kurrikuláris elit által fenntartott szerző eshet ki a legkönnyebben a kánoni listák és a hatástörténet vezető szólamaiból.[656]

A visszaemlékezések, a válogatott reflexiókon keresztül megvalósított szándékolt jelentésadás mindenesetre az önkanonizáció retrospektív mechanizmusaira és ideologikus

[653] Vö. **Ablonczy**, *Közösség-egybegyűjtő hatalom*, *i.m.*
[654] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.*, 191.
[655] Csak néhány fontosabb momentum: 1956 januárjában Illyést kalauzolja Erdélyben. A romániai magyar irodalom házigazdájaként fogadja Erdélyben Németh Lászlót 1970-ben. Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában felravatalozott Kemény Jánost búcsúztatja 1971-ben, egy évvel később pedig Tamási emlékművének felavatásán tart emlékbeszédet. Ugyanebben az évben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, annak 350. évfordulója alkalmából mond ünnepi emlékbeszédet. Nagy Lászlót ravatalánál búcsúztatja 1978-ban. Illyés ravatalánál is őt kérik búcsúbeszédre 1983-ban. 1986-ban hajdani tanítványként köszönti az Igaz Szóban Vita Zsigmondot 80. születésnapján, s Kós Károly szoboravatásán is részt vesz Budapesten 1987-ben.
[656] Hasonlóan Nemoianu szavaihoz, „…éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent”, és akiket valamely történeti kánonalakzat „saját exkluzív birtokában tart”, „lehetnek leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat.” Vö. **Nemoianu**, Virgil, *i.m.*, 221.

érdekeltségére, azon belőli sajátos mozgására is rávilágít. A tudatos ideológia-építés mozzanata így az egyéni imágó saját érdekek szerinti alkalmazásában mérhető.[657]

A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon

Mennyiben lehet egységes értékekről beszélni az adott életmű különböző műfajú és státusú önéletrajzinak tekinthető alkotásai esetében? Egyáltalán mit érthetünk önéletírás alatt? Ha egy önkényes döntéssel elfogadnánk is az önéletírás és az irodalmiság, az irodalmi értékek szoros kapcsolatát, az autobiográfiának a különböző irodalomszemléletek belátásait figyelembe véve, valószínűleg más és más tartalma tárulhatna föl. Mindez akár „attól függően, hogy egyetlen körülhatárolható, hagyományos értelemben vett irodalmi műfajként, netán az önéletrajzi vagy személyes műfajok gyűjtőnév alatt több szövegtípus közös nevezőjeként fogjuk fel, vagy mint az írás egy különleges helyzetét, az írás alanyának az önéletírói programmal, tervezettel jelölt aktivitását, esetleg mint az olvasás vagy a megértés alakzatát tekintjük.”.[658] Az ennek egyértelmű meghatározására tett kísérletek hiábavalóságát az a Philippe Lejeune is kénytelen volt elismerni, akinek nevéhez az utóbbi idők legfigyelemreméltóbb műfajelméleti vállalkozása fűződik. Az önéletrajzi írásmód az említett szerző szerint „ugyanannyira olvasási mód, mint írástípus”. Az olvasás során megképződő önéletrajzra való hivatkozás egyébként összecseng (a Lejeune-t bíráló) Paul de Man kijelentésével is, miszerint „az autobiográfia nem műfaj vagy mód, hanem a megértés vagy az olvasás alakzata, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet.”[659]

Míg Lejeune az önéletírás elnevezést és a hozzákapcsolódó autobiografikus olvasási módot csak bizonyos szövegek számára tartja fenn, addig de Man szerint az autobiografikus olvasás lehetősége elvben minden szöveg esetében fennáll, ahol a „szerző tükörszerű alakzata” a tulajdonnéven keresztül modellálja az olvasó szövegértését.[660] Ha Sütő esetében (akár de Man révén) el is mondható, hogy az ilyen jellegű szövegek, vagy olvasatuk nem jelentenek önálló és elkülönült beszédmódokat, az Lejeune-t látszik igazolni, hogy az életmű különböző műfajaiban más és másféle módokon aktivizálódik az autobiografikusság – még ha nem is lehet egzakt módon meghatározni ezen szövegek körét – illetve bizonyos

[657] Vö. **Sütő** András, *Az élet törvényei erősebbek az írás hangjainál*, in Magyar Hírlap, 24, 1991/247, október 21.
[658] Amint arra Z. Varga Zoltán is emlékeztetett. Vö. **Z. Varga** Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.
[659] Idézi **Z. Varga**, *i.m.*
[660] Lejeune perspektívájában a szerződést a szerző kezdeményezi, ezzel szemben de Man azt állítja, hogy már az olvasás első pillanatától a tulajdonnév figuratív struktúrájában rögtön megkettőződik (a szöveg szerzője és a szövegben lévő szerző), és illuzórikussá válik a szerző azon egysége, amelynek szavatolnia kellene a szerződés érvényességét, illetve világosan meghúznia a határt azon művek között, amelyek esetében adekvát az autobiografikus olvasási mód, és azok között, ahol célszerűbb más olvasási stratégiát választanunk.

esetekben indokoltabban és adekvátabban lép fel az autobiografikus olvasási mód. Elsősorban Sütő különböző naplóira, beszédeire, esszéire hivatkozhatunk, amelyek a leglátványosabban demonstrálják az autobiografikus olvasás- és írásmódról alkotott elképzeléseket. Az így értett látásmód persze már értelmezhető „irodalmon túli" jelenségként is, s egyértelműnek látszik, hogy amennyiben Sütőnek például a romániai rendszerváltás előtti éveket feldolgozó-rögzítő naplójára gondolunk, például a *Szemet szóért* (Csokonai, Debrecen, 1993) vagy a *Heródes napjai* (Csokonai, Debrecen, 1994) című kötetekre, illetve az ezeket később összefoglalóan ismét közreadó *Naplóra* (Helikon 1998), a következtetések hangsúlyai merőben másként tételeződhetnek majd. „A napló a legszabálytalanabb írásmű, de nincs fölmentve a szabályos kritikai számonkérés alól." – állítja maga a szerző.[661] S valóban, az önéletírásokban konokul ismétlődő diszkurzív konstellációk önmagukban sem tarthatnak igényt az egyén rekonstruálhatóságában az írói kép megformálására, az autobiográfia által felkínált tér az irodalomtörténet-írás számára pedig a legkevésbé sem feledtetheti, hogy a szerző saját magáról alkotott képeivel és saját hangjaival való viaskodása, nem azonos az „én" teljes szereplehetőségeinek felvázolásával, netán bizonyításával. Az önéletírások közvetett módja és értelmezése, a közvetítés által ezért egy másik kérdéskörhöz is elvezet, éspedig a kánonkommentárszerű értelmezésekéhez, amely nem akarja lerontani sem az elvárt hitelességet, sem a valószerűséget, tényszerűséget. Éppen ezért általánosan is *eszmei* és nem irodalmi értékjelképekkel dolgozik. Felismeri ugyanis, hogy amennyiben az önéletírást alkalmazó szövegek irodalmi értékeket akarnak felvonultatni, úgy ellent kell mondaniuk önnön realista küldetésüknek.

A szubjektivitás megkülönböztetett terepe, egy, már az írás tevékenysége előtt adott és ismert, (ismerni vélt) egységes, zárt szubjektum önfeltárulkozása, önmegmutatása, önkifejezése lesz. Sütő azonban látszólag nem magányos szubjektumként, s nem is tilalmak és korlátok nélkül nyilatkozhatott meg a korban. Ezek a társadalompolitikai jegyek az olvasás és értelmezés mechanizmusait folyamatosan fölülírják, kiegészítik, így az mindig, utólagosan is kontextualizált állapotokat mutat. Az önéletíró helyzetéből adódik, hogy az írás aktusa közvetlenül kap értelmet az életmű világában. A fiktív műfajokkal ellentétben a megélt és megírt között látszólag nincs különbség. Az írás, az (ön)elbeszélés mindig motivált, s ez a motiváltság tulajdonképpen azonosítható az elbeszélőként fellépő szerző érdekeltségével. Mi több, ennek az érdekeltségnek látszólag még itt is küldetésjellege van. A szerzői én színrevitelére vállalkozó önéletírás ezért mindig fölülírja az életrajz valóságos

[661] Vö. **Sütő** András, *Előszó*, in *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994.

eseményeit,[662] s ez a jobbhíján most 'személyes jellegűnek' nevezett műfajok mellett (napló, úti tűnődés, stb.) az epikus művek nagy részére is áll, amelyek (például az *Anyám*, vagy az *Engedjétek*…) ilyen olvasatban is könnyedén értelmezhetők.[663] A valós kritikai perspektíva hiánya jellemezte kánonértelmezéseket, a saját önéletírását az egyéb szövegei alkotta kritikai térbe bevonó szerzővel közösen, a választott eszmei szerepkört, annak küldetésével is, csak ebben a térben teszik igazán meghatározó erejűvé.

Z. Varga említett tanulmánya egyébként az őszinteség, a valóságkép és az áttetszőség jegyeiben, mint *én*, *élet*, és *írás* hármasában vizsgálta a lejeuni metodológia szerint az autobiografikus jegyeket hordozó szövegeket. Ez a hármas a vizsgált életmű minden szövegében különös hangsúlyokat kaphat, egyrészt az *írás* mint a társadalmi szolgálat szerzői megnyilatkozása, másrészt az *élet*, mint valóság, mint az irodalom tere és témája, harmadrészt az *én* személyes szemszögéből, amely a szerzői szubjektumtól különbözni nem akar, holott az első mindig egy közösség társadalmi funkcióiban, az utóbbi a közösségért ugyan, de mégiscsak az olvasás magányos aktusaiban nyer létjogosultságot.

Élet/mű?

Az életművel kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés nyilvánvalóan immár mégsem az, hogy a kilencvenes évektől ismét megszaporodó önéletírásnak is minősülő munkák (naplók, esszék, cikkek, vallomások, riportok) fényében mennyire lehet különválasztani a szépírói és közéleti funkciókat, szükséges-e egyáltalán, s ha igen mennyiben lesz ez kihatással az életmű egészének a megítélésére, sokkal inkább az, hogy a kultikus személyiség-laudációktól van-e visszaút a szakszerűség (mégha oly viszonylagos) kereteinek műközpontú értelmezései irányába. Nyilvánvalóan félrevezető lehet a szemlélet, mely szerint azok a munkák melyek „beleragadnak a referencialitás síkjába", melyek a történelmi helyzetet, a kisebbségi meghatározottságokat vetítik elő, s ennél fogva nem is létezhetnek ezek nélkül, nem lennének valamilyen szinten értékelhetőek. Ahogyan az is, hogy még a fikció szabadságába jobban elrugaszkodó darabok esetében is, azok szűk értelmezéskeretei, ahogyan Lázok fogalmazott, a hatalom-képek erdélyi valóságra korlátozott egyenirányított értelmezései[664]– bár teljességében elfedték az árnyaltabb elemzéseket –, ma már végképp

[662] Lásd részletesen, konkrét irodalmi példákban **Dobos** István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban,* Bp., Balassi, 2005.
[663] Ablonczy monográfiájában az *Anyám*-ról írja: „súlyos életrajz".
[664] „A hatalmi problematikát a kritika jórészt allegorikusan értelmezte és szinte egyértelműen a romániai magyar kisebbség jogfosztott helyzetére közvetlenül reflektáló ideológiai-politikai üzenetként fogta fel. A társadalmi-politikai helyzet közvetlen adottságaiba beleragadt allegorikus megközelítés ideologikusan torzított értelmezésekben csapódott le." Vö. **Lázok** János, *Sütő András drámatrilógiája, i.m.*. Az ideologikusan *torzított* szintagma helyett Lázok doktori disszertációjában még az '*egyenirányított*at' használta.

elvetendők lennének. Sokkal fontosabb viszont azt hangsúlyozni, hogy az így megkonstruált életmű, a napi gondok felelőssége és az írói szerepek, a pozitív magatartásminták alkotta egység fenntarthatósága egyszerre több szempontból is megkérdőjeleződött. (S nem feltétlenül csak az irodalom célelvűsége vagy autonómiája kapcsán) Amint láthatóvá vált az életmű értékelései során az emberi nagyság, a morális-etikai értékek vagy az ellenálló (az üldözött, tiltott, megfigyelt, őrizet alatt tartott) írói státusz elsődleges hangsúlyokat kapott a teljes, immár metonimikusan működő, s kultikus jegyeket mutató Sütő-kép kialakításában. (Ebben viszont a profánnak minősített kritika bárminemű esztétikai vagy emberi gyengére utaló sorai, a bevett értelmezésirány megkérdőjelezése, szűknek ítélése azonnal a teljes eszmekör szentségét meggyalázóknak kijáró vádat vonta maga után.). Ezzel párhuzamosan lépett elő a kialakított képet minden áron fenntartani akaró szelektivitás, a személyes elfogultság kapcsán előálló aránytévesztés, a következetlenség és pontatlanság is, amely egyfelől a társadalmi történelmi eseményeket, s bennük a közíró szerepköreit kívánta utólagosan is a kész imágóhoz szabni, másfelől – mint az alábbiakból kiderül – egy tragizált narratíva hangsúlyozása által elsősorban a szerzői személyes nagyság művek fölött álló archetipikus vonásait kiemelni.

Egyikben sem a művek (egykoriak és újak) értelmezése, értékelése került előtérbe, de az életvezetési minták, különböző funkciók, vélt vagy valós hatalmi viszonyok és viszonyulások hangsúlyozódtak. A korábban kialakított, ismeretek hiányából vagy kanonikus érdekből fakadó Sütő-kép, az ellenálló, az üldözött, a betiltott, a szabadságában korlátozott tragikus-heroikus képletei olyan többletet adtak az értelmezéseknek, amelyek a magyarországi kritika bizonyos szegmensei által külön mércét érvényesítettek a valamilyen formában politikai ellendiszkurzusnak számító, ám másodlagos szövegeknek is. Mégis fontosabb az a következetlenség, amely a kánonfenntartó mechanizmusokban nem akart túllátni saját ideologikus előfeltevésein akkor sem, amikor az erdélyi szellemi térben már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a kialakított értékkategóriák strukturáltabb szemléletének az igénye.

Amennyiben a kanonikusság alapvető kritériumaiban az újraolvashatóságot, illetve az új kontextusba való helyezhetőséget látjuk, úgy tulajdonképpen a művészi értékelés és értéktételezés állandóan változó kritériumaira kell folyamatosan reflektálnunk. Nem zárható ki, hogy a szakmai körökön túl az olvasók többsége mára a sütői, vagy a hasonló életművekből jóformán nemcsak az úti tűnődéseket, és a naplókat, de akár a drámák és esszék jelentős részét is inkább történeti jelentőségük miatt értékeli. Persze nem ajánlatos – s mint említettem, valószínűleg nem is lehetséges – szigorú különbségtevés történeti és

művészi érték között az említett kontextusokban. A történeti vagy életrajzi szegmensek a naplószerű visszaemlékezésekben, a szociográfiában vagy akár az esszékben, amúgy is nagyon kényes műfaji behatárolhatatlanságot mutatnak. Az emlékezésekbeli történetet formáló narrációs pontok és összefüggések keresése ugyanis itt is elválaszthatatlan az eképpen konstituált receptív folyamatosság igényétől. Kétségtelen viszont, hogy az ismert Sütő művek jelentős része műfajilag a sajátnak formált valóságalappal rendelkező emlékiratokhoz kapcsolható leginkább. Ezekben a szubjektív vallomásos forma egy meglepetésszerű, stilizált formanyelvvel és a tudósítás drámai erejével olyan hatást váltott ki, hogy rendszerint a korabeli értelmezések sem léptek túl az emotivitás tagadhatatlan, mindent elfedő erejének konstatálásán. A 1989-es változás után a korábbi erősen metaforizált nyelvezetet a nyílt szókimondás igénye váltotta fel, ennek az igénynek feleltek meg az immár kiadható, különböző naplók is. Sütő – mint írtam – szépírói műfajnak tekinti a naplót, amely azonban az irodalmi naplójegyzet és a dokumentatív próza keverékének tekinthető leginkább, minthogy az ezekben megrajzolt képet nem a hitelesség, de az utólagos kiigazítás és nyílt szelektivitás jellemzi leginkább.

Akárcsak egyik mentorának, a közéleti szerepvállalásairól ismert, magát szintén következetesen közírónak nevező Balogh Edgárnak az életpályája, a Sütőé is nagyrészt a nyilvánosság előtt zajlott. Ennek a politikai szerepekkel is járó nyilvánosságnak fokozatai a magyarországi recepcióban az egyértelmű pozitív szerepekre korlátozódott, amelyek a nyolcvanas évek végétől kiegészültek az áldozatiság felmagasztaló hangsúlyaival. A kánoni értékszempontoknak megfelelően az életút egységét, és egészében vett értékét[665] egy egységes, ám jellemzően kétirányú kánonfenntartó stratégia formálta: az illő elhallgatásoké és az üdvös túlhangsúlyozásoké. Mindkettő az említett önéletírásnak minősülő szerzői én-történetek hangsúlyaiból domborította ki kultikusságának bizonyos látens jegyeit.

Javított kiadás? Tragizált narratíva

Az utólag alakított naplóbejegyzések, az egykori eseményvázhoz utóbb tapadt reflexiók, vagy a múltbeli eseményekhez fűzött kommentárok, a visszaemlékezések

[665] Az életművön belől is alkalmazott fejlődéselv mögött a homogén szerzői arc szemléletének egy másik előfeltétele az, miszerint Sütő önmagában befejezett egész, s tökéletesen harmonizáló életmű, melynek sem kezdeti botladozásai, sem esetleges anakronizmusa nem játszhat közre irodalmi pályájának, életművének egységes értékelésében. A Sütő-szakirodalomnak különös tulajdonsága, hogy az értelmezett főcsapás, a teljesség igézetében lép fel, a szerző iránti hódolati aktusok személyes átélését közvetíti, s esetleges kritikusabb megnyilvánulásai, egy értelmezésbeli szelektív jellegre való utalás, a beteljesült egésznek előrehaladó, progresszív szándékát, a letisztulást, a sorsszerűséget hangsúlyozza. Az eleve elrendeltetettség fázisaiban a korai írásokat is az elérendő cél értelmezéshorizontjába állítja, s ugyanígy jár el a hagyománybeli választott elődökkel is.

szelektivitása mind a tragizálás valamilyen formáját, vagy a kényesebb életrajzbeli momentumok elfedését szolgálják. Sütő kilencvenes évekbeli naplóival kapcsolatosan Márkus Béla is elismerte, hogy „a krónikás a múltjával szembesülve itt-ott elszólja magát. Elárulja, hogy mérlegelő pozíciója kívül esik a megidézett történések körén."[666] Sütő nagyon ritkán él a deklaratív közbeszólás formulájával, ritkán fűz nyílt „utóiratot" a történtekhez, helyette úgy tesz, mintha a kései kommentár valóban a megidézett korban íródott volna. Miközben a naplót recenzáló szerző megpróbál mégis alapvetően a formáról, belső dialogicitásról és önmegszólításról elmélkedni, maga is kénytelen belátni, hogy a könyv legmélyebb ellentmondása éppen az, hogy miközben több jel mutat a legtágabb nyilvánosság számára készült 'elszólásokra', a következetlenségeknek se szeri se száma.[667] Mindez persze Sütő hatalmon belüli pozícióit, azok utólagos megítélését vagy egyszerű elhallgatását is érinti. „Lehet-e egyszerre kívül is és belül is lenni. Fölülről, kíméletlen gorombán leszólni (…) S ezzel egy időben elfogadni a Párt központi bizottságának póttagságát, azzal a magabízó hittel, hogy »bajainkon csak belülről lehet valamit segíteni«".[668] Mindez 1984-re utalva, ami persze nem jelenti szükségszerűen a tények módosítását, legfeljebb csak más színben való feltüntetését.

Az ilyen önreflexív műfajokban több, az utólagos elvárások szerinti teljes konstrukció is könnyedén kimutatható. Egy egyszerű példa, az 1984 október 4.-i bejegyzés: „A *Jégmadárral* elkészültem. Új – és valószínűleg végleges címe: *Advent a Hargitán*. Ha okát kellene adnom a módosításnak, egyik érvem ez lenne: a kezdeti cím csak részlegesen fedte a darab világát". Az új cím ellenben – mondja Sütő, nyilván a kommentár értelmében s a későbbi visszhangnak, elvárásoknak megfelelően is (a Hargita emblematikusságával) – tökéletesen fedi „bénultságunkat […] a Nagy Romlás alatt".[669] A próbák ideje alatt (1985 őszén) készült írások,[670] s több korabeli interjú is következetesen az első címváltozatot tünteti fel, mitöbb Erdélyben az *Igaz Szó* 1985 októberében (tehát az állítólagos bejegyzést követően egy évvel!) is ilyen címmel közli. A címváltoztatás jóval későbbi, s feltehetően közös, szerző-rendezői sugallatra is módosulhatott, ahogyan több színpadi kép is teljességében

[666] Vö. **Márkus** Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996, 79.
[667] „A keret kiválasztása, a szerkezet felépítése, az elrendezés tudatossága olyannyira reprezentatív célú, hogy cseppet sem lenne meglepő, ha maguk a feljegyzések, szövegek is – vagy legalább egy részük – utólag alakítottak volnának". Ha például Sütő eleve „fölhívja a házkutatók figyelmét, hogy sorai 'nem a jelennek' íródnak – akkor a másokkal szemben hangoztatott elemi óvatossági követelmények aligha engedhették volna meg neki, hogy […] 'kollektív elmebaj'-nak minősítse a romániai viszonyokat." Vö. **Márkus** Béla, *i.m.,* 81.
[668] Uo., illetve **Sütő**, *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994, 53.
[669] Lásd *Heródes Napjai*, *i.m.*, 30.
[670] Mint amilyen a darab dramaturgjának, Tarján Tamásnak a színpadra-állítás folyamatát végigkövető írása is. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig*, in Kritika, 1986/4, 26-27.

megváltozott, újraíródott a színpadi próbák során.[671] Az utólagos emlékezés megszépítő ereje egyben az aktuális elvárásrendhez is igazítja az egykoron történteket. Lancranjan említett 1981-es uszító könyvére utalóan Sütő az 1984-ben (!) induló naplójában említi, hogy tiltakozásképpen levelet fogalmaz a pártfőtitkárhoz, s írói körökben aláírásgyűjtésbe kezd.[672] Az eltolódó hangsúlyok, a kiemelések és az elhallgatások mentén az árnyaltabb fogalmazás szerzői/irodalomtörténészi szükségszerűsége kapcsán néhány jellemző példát említenék még.

„Sütő a nyolcvanas években már nem publikálhatott Romániában, színházi bemutatóit betiltották, sőt, a magyarországiakra sem engedték át."[673] Az ilyen nyilvánvalóan túlzó megjegyzések a kultikus-kanonikus kritika emotív jellemvonásait hordozzák, egy monográfia történeti-tudományos kutatásainak eredményeibe azonban aligha illenek bele. A kritikátlan hiszékenység, mely a szerzői önéletírásokból vezeti le alapegységeit, ilyenkor legfeljebb a kívánt szerzői önértelmezés tolmácsolására szorítkozhat. A fentebbi állítást többször Sütő maga is megismételte. „Jómagam pedig 1980-90 között teljes, tökéletes anatéma alá vetve, ITTHON semmit sem közölhettem, színdarabjaimat betiltották."[674] A szükségtelen tragizálás a nyolcvanas évek végi nyilvánvalóan heroikus és köztiszteletre méltó szereplést a teljes évtizedre terjeszti ki, holott az említett általános leépítések, betiltások valójában 1984-től érik el csak Sütőt, akkor sem egyedüli kivételként, amint azt például az Ablonczy-monográfia sugallja.[675] Mint említettem ez a végső politikai elkomorulások időszaka, a nacionalista

[671] Sík Ferenc rendezői szándéka egyre határozottabban felvállalta, hogy a játéktéren feloldja a darabbeli *kint* és *bent* konvencióit. Lásd még **Tarján**, *i.m.,* 27.

[672] Vö. *Heródes napjai, i.m.,* 26. Ezt a folyamatot részletesen tárgyalják az életmű gondozói is, a következetlenséget viszont nem jegyzik meg, ahogyan azt sem, hogy elsőként még 1982 júniusában Szőcs Géza írt Marius Tabacuval tiltakozó beadványt a pártvezetéshez. Mint említettem Méliusz az írószövetségi funkcióiról is ekkor mond le a könyv megjelenése kapcsán, s erről Gáll Ernőt 1982, április 15.-én levélben értesíti is.

[673] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 227.

[674] Vö. például Székelyföld, 1999/5. Ennek a kijelentésnek a tételes cáfolatát lásd, **Kuszálik** Péter, *Lexikonok, adatok, pontosság*, in Látó, 2003/12. Különben Kántor Lajos és Kötő József könyvében minden erdélyi magyar színház műsorrendje kiolvasható, ebből az is kiderül, hogy Sütő darabjait 1984-ig folyamatosan, ezt követően korlátozva játszották. (Vö. **Kántor** Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992,* Bukarest, Kriterion, 1994.) Az Egy lócsiszárt például azért engedélyezik, mert 10 éve van folyamatosan színpadon, a bukaresti Bulandra is játsza, s még 1989-ben is műsorra tűzik a szatmáriak, igaz, sikertelenül, ekkor az előadását már nem hagyják jóvá. A Vidám sirató viszont végig kivételt képez, ezt egyáltalán nem érinti a tiltás. A Sütő-művek esetében az erdélyi színjátszás említett helyszínei alapján így is egyértelműen elmondható, hogy szerzőjük a magyar drámairodalom legtöbbet játszott kortárs magyar szerzőjeként szerepel az 1945 utáni színházi évadok játékrendjében Erdélyben. A Tiszatáj egyébként közölte Sütőnek a kolozsvári társulathoz írt levelét, köszönetnyilvánítását az Egy lócsiszár 1985-ös előadásai kapcsán. Vö. **Sütő**, *Főhajtás*, in Tiszatáj 1986/3, 9.

[675] Egy nagyköveti jelentés értelmében a helyzettel a budapesti vezetés is tisztában volt: „A nemzetiségi ügyekkel érdemben foglalkozó politikai fórumok hiányában, továbbá a magyar nemzetiség „hivatásos" politikusainak háttérbe szorítása vagy halála következtében a nemzetiségi érdekképviselet és a nemzetiségi tudat ápolása kérdésessé vált. A romániai magyarság ügyeit ezért írók és történészek igyekeznek az állami és pártszerveknél képviselni." „Véleményüket a demokratikus intézmények hiányában a kulturális lapokban közzétett publicisztikai írások segítségével próbálják népszerűsíteni. Ez viszont a vezetést a nemzetiségi sajtó mozgásterének csökkentésére késztette (Kriterion vizsgálat, A Hét és a Korunk főszerkesztőinek leváltása stb.) és a cenzúrázási gyakorlat további erősödéséhez vezetett." Vö.- *Barity Miklós nagykövet jelentése, 1985, i.m.*

román politika eluralkodásának ideje. Ezekben az években váltják le többek között Gáll Ernőt, Huszár Sándort és helyettesét, Horváth Andort, s Sütővel együtt ekkor hagyják ki a KB-ból Domokos Gézát is. A kivándorlóhullám is ekkortól éri el Erdélyben a tetőpontját (Páskándi, Hervay, Köteles Pál, Tamás Gáspár Miklós után ekkor, a nyolcvanas évek elején-közepén távozik többek közt Csiki László, Deák Tamás, Bodor Ádám, Balla Zsófia, Láng Gusztáv, Köntös-Szabó Zoltán, Szőcs Géza, Vári Attila, Kocsis István). Már ezt megelőzően a kivándorlásnak személyes vonatkozásai is vannak a hatalom által egyre rosszabb szemmel nézett szerzőt tekintve: a nyolcvanas évek elején leánya és annak családja, később fia is Magyarországra települ.[676] Ezek alapján inkább az csoda, hogy 1984-ig Sütő korábbi funkcióit egyáltalán megtarthatta (főszerkesztőségét 1989-ig!), könyveit 1984-ig Romániában kiadhatták, darabjait pedig, ha részlegesen is, de ezt követően is játszhatták. Persze még így is van bőven ellenpélda a túlzó megállapításokra. Hasonlóan járnak el ugyanis a különböző lexikonok és Ki-Kicsodák is, itt is számtalan, a kialakult képet megerősítő aránytalanságokra vagy hiányosságokra figyelhetünk. A legfrissebb, 2006-os évnek szánt *Ki-Kicsoda*[677] is úgy tudja a szerzővel kapcsolatosan, hogy már „1980-1981-ben betiltják műveinek kiadását, drámáinak színre vitelét, nyilvános írói szereplését", s mindezt „pártellenes politika vádjával".[678] Mint említettem, nem a vád valósságában, pusztán az adatok és időpont helytelensége által a heroizálás szükségességében kételkedve emlékeztetnék, hogy Sütő csak 1984 után kerül, elsősorban színpadi műveit érintő részleges tiltásra. (1982-ig még Írószövetségi alelnök, 1982-ben és 1983-ban is drámakötetei jelenhetnek meg, s mint írtam az *Advent* egyik korábbi részletét, *Jégmadár* címen a cenzúra is átengedi, melyet az Igaz Szó közöl 1985 októberében!)[679]

Pedig Sütő írói kvalitásai és társadalmi szerepvállalásainak érdemei egyaránt fölöslegessé teszik, hogy ott is dramatizálni kelljen az életutat, ahol inkább árnyalni lenne célszerű. Mind Bertha, mind Ablonczy hangsúlyozza, hogy a szerző nem lehetett jelen az *Advent* bemutatóján, a hatóságok nem engedélyezték kiutazását. Később több, az életművel foglalkozó írás, beszélgetés már úgy interpretálja az életutat, hogy ekkortól Sütő a

[676] Gáll Ernő, említett naplójának 1981, december 28.-i bejegyzése: „G.G. (Gaál Gábor), Sütő, Szász (János), Bodor (Pál), Tóth Sándor, Beke (György) stb. gyermekei mennek, mentek el, ily módon tehát éppen azok kapnak csattanós pofont saját véreiktől, akik az ittmaradást, a helytállást képviselik". Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I. i.m.*

[677] *Ki-Kicsoda 2006*, I-II, szerk., **Hermann** Péter, Bp., MTI, 2006.

[678] Korábbi Ki-kicsodák, (például az 1992-ben kiadott) még tudnak a román kommunista vezetésben betöltött funkciókról is, ám itt is csúsznak az évszámok; KB-póttagsága 1977-ig van csak jelölve, ennek ellenére itt még nincs szó betiltásokról.

[679] De kisebb publikációk, köszöntők (pl. Vita Zsigmond születésnapjára, 1986-ban) később is megjelennek, amikor már könyvei valóban csak Magyarországon látnak napvilágot. Egy 1988-as, az államosítás negyvenedik évfordulójára megjelentetett román nyelvű antológiába is (Nagy István és Szász János mellett harmadik magyar szerzőként) beválogatják. Vö. *Stapin pe-al sau destin poporul*. Bucuresti, Eminescu, 1988.

nyolcvanas éveket gyakorlatilag felügyelet alatt tölti, s nem is hagyhatja el az országot. Ezt a képtelenséget egy visszaemlékezésben a szerző is megerősíti: „Közel egy évtizedig vártam útlevélre".[680] Az Ablonczy-féle monográfiában közölt életrajzi eseménysor, valamint éppen Sütő naplói és interjúi alapján is pontosan megállapítható, hogy a hetvenes évektől gyakorlatilag három esztendőt kivéve, (1977, 1984 és 1986) Sütő minden évben megfordult külföldön, elsősorban Budapesten.[681] Az ellenállószerep, a rendszer általi üldözöttség a korábbi életszakaszokra, művekre is kiterjed. A retrospektív kánonalkotás leginkább a kilencvenes évek újra megszaporodó vallomásaira jellemző, de különböző formái, mint említettem már a korábbi összegzésekben, interjúkban is fellelhető.[682] A *Pompás Gedeon* marosvásárhelyi bemutatójának állítólagos betiltása kapcsán például több egymásnak ellentmondó vallomás született.[683] Egy 1993-as évszámot viselő szerzői visszaemlékezés szerint[684] a *Pompás Gedeon*t „két héttel a bemutató után betiltották", méghozzá a pártbizottság propagandatitkára szerint azért, mert „egyházi férfiak tiltakoztak a színdarab ellen." – s végül „pártkörökben is anatéma alá került jó másfél évtizedre".[685] (Máskor több interjúban, s 1985-ös naplójában a szerző azt állította, „a hatodik előadás után levették a műsorról",[686] holott a valóságban több mint öt héten át játszották, s tizenkilenc előadást ért meg![687]) A *Csillag*ot Sütő visszaemlékezése szerint a megyei első titkár utasította vissza, *A szuzai menyegző* pedig „Marosvásárhelyt már szóba sem kerülhetett, de Kolozsvárott is rávetette magát a cenzorok hada."[688] Az *Álomkommandó*nak, mely Sütő kései visszaemlékezése szerint „a legtöbb kalamitást" okozta, már magát a szándékát sem nézték jó szemmel, s valaki fel is jelentette a Párt központi bizottságánál. Így „menekíteni" kellett.[689]

Mint a fentebbi példákból is kiderül, az aránytévesztések sajnálatosan az életút valós eseményeit, szomorú mozzanatait is feleslegesen felnagyítva emelik az értelmezés horizontjába, ám ezzel nem csupán megszépítik a történteket, vagy adott esetben heroizálják

[680] Vö. **Sütő** András, *Erdélyország mit vétettem?* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2002, 2. kötet, 266.
[681] Magyarországon vagy távolabbi országokban jár 1972 (Nyugat-Európa), 1973 (USA, Kanada), 1974 (Nyugat-Európa, Bp.), 1975 (Bp.), 1978 (Bp.), 1979 (Bp., Ausztria, Svájc), 1980 (Bp., Franciaország, Svájc), 1981 (Bp.), 1982 (Bp.), 1983 (Bp., - Illyés Gyula temetése), 1985 (Bp.), 1987. nov.–1988. jan. (Bp.), 1989 (Bp., Svájc). Romániában a nyolcvanas évektől különben kétévente lehetett egyáltalán útlevelet kérvényezni.
[682] Sütő tevékenyen vett részt saját életútja értelmezésében, s ehhez biztos fogódzókat is kívánt adni. Saját korai publicisztikájából már a nyolcvanas években magyarázatokkal ellátott válogatást készített, s később is folyamatosan adta közre válogatott írásait, beszélgetéseit, melyekből az is egyértelműen kiderült, milyen hagyomány folytatójának kívánta magát láttatni.
[683] Ezek következetlenségeiről lásd **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép*, in A Hét, 2005, március 17.
[684] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok* in UŐ, *Erdélyi változatlanságok*, Debrecen, Kossuth, 2001, 26-32.
[685] Uo., 30.
[686] Lásd az 1982-es Ablonczy-interjút, in **Sütő**, *Sárkány alszik veled*, *i.m.,* 216., illetve **Sütő**, *Heródes napjai, i.m.,* 1986 november 27.-i naplóbejegyzését, 53.
[687] Vö. **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép, i.m.*
[688] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok, i.m.,* 31.
[689] Uo.

magát a szerzőt, de megkérdőjelezhetővé, s valamelyest hiteltelenné is teszik a kánont, legalábbis azt a választott formáját, amely az életmű felől elsőrendűen a szerzői elveket értelmezi. Mindezzel egy olyan zárt rendszert alkotva, amelyben a hozzáférés a sütői világnak és műalkotásrendjének úgy rendelődik alá, hogy valójában csak akkor enged annak közelébe, ha egyfelől magunk is belehelyezkedünk a referencialitás és a keletkezéstörténet vázolt mozzanataiba, másfelől ha megtanuljuk elfogadni a szkepszis nélküli elváráshorizont alázatos, csodáló szerepköreiből adódó mozgásterét.

Szerep és/vagy mű

Az öntudatos művész saját hírnevéhez mindig is hozzájárul, a fellelhető következetlenségekre, a visszaemlékezések hiányosságára, arányainak értelmezésjellegére azonban a kanonikus kritika szinte soha nem figyelmeztet. Ehelyett (például a vitákra vagy az életút ambivalens mozzanataira tekintve) a monográfusok is többnyire szerzőjük igazának feltétlen tolmácsolásával foglalkoznak. Az érzelmi rokonság olykor végképp elvakítani látszik őket. (Jó példa erre a polémiák egyoldalú értelmezése, személyes sérelme is.) Ezt a tendenciát a hetvenedik majd hetvenötödik születésnapra megjelent Ablonczy-monográfia erősíti a leginkább. Ablonczy könyve csak formáját tekintve monográfia. A műfaj követelményeitől eltérve, tárgyát s a kötet-felépítést magát még egy írói életmű jelöli ugyan ki, az irodalom maga viszont aligha jut központi szerephez benne. Az igazi szempont a magyarság nemzeti megmaradása, s az ehhez szükséges feltételek, lehetőségek kortörténeti vizsgálata. Ablonczy nem irodalomtörténetet és nem kritikát ír, alanya iránti elkötelezettsége, érzelmi azonosulása, ha elemzésekre olykor ki is tér, kizár mindenemű bírálatot. Számára Sütő életműve meghaladhatatlan klasszikus érték, s egyértelműen az erdélyi magyar irodalom legjelentősebb teljesítménye. Bizonyításra kultikus nyelvezetében így nincs is szükség, a nyíltan egyoldalú vizsgálati módszer (akár kortörténeti vonatkozásaiban is, amennyiben Sütő személyét érinti) azonban mégis szembeötlő. Mert az életmű kétségtelen értékei mellett is, a monográfus – ahogyan Gróh Gáspár is szóvá tette – „némely ponton a Sütő-művet illető kritikát kimondatlanul a nemzetellenességgel azonosítja”.[690] A Csipkerózsika ellenvetéseiről, a későbbi áldozat-szerepek analógiájára írja, hogy a szent ügyeket megkérdőjelezők „támadása”, egyáltalán a másféle irodalomeszmény „kívülről törő veszedelmeknél is riasztóbb”, mely egyfelől nem vesz tudomást a politikai realitásokról, másfelől mégis benne személyes ellentét, Panek „hiúsága”, szerzői féltékenysége kap csak

[690] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*, 188.

igazi hangsúlyokat.[691] Ugyancsak kedvelt szerzője elfogult véleményét tolmácsolva, írásai betiltása kapcsán mondja, hogy Bíró Béla említett könyve nem más, mint a hatalom ténykedése![692] Mózes Attila illetve Palotás Dezső köteteiről írt (Sütőt alig érintőlegesen említő) Berkes-féle kritika[693] pedig a kommunista rezsim által íratott lejáratás![694] Ablonczy a Tiszatáj betiltását is egyértelműen az *Advent* sikerével magyarázza.[695] Pedig Sütő kétségtelen népszerűségére korántsem a budapesti vezetéssel szembeni vélt viszonya ad magyarázatot. Az 1986 végén megjelenő *Erdély Történetét* követő időszakról maga a monográfus is azt vallja: „Itthon kontroll már alig működött, s a két ország közti korábban szokásos 'elvtársi' tiltakozások, jegyzékek érvényüket vesztették".[696] Sütő személyét tekintve pedig hozzátehetjük, Magyarországon már jóval korábban is tudták, hogy az életmű irodalompolitikai kereteken belül mozgott, tehát a nyolcvanas éveket megelőzően Romániában legfeljebb egy hatalmon belüli ellenzékiséget képviselt.

Az elfogultság és a kettős mérce, a hangsúlyok és az arányok a teljes fogadtatásra érvényesen a korábbi közéleti, hatalom-közeli pozíciókat is érintik. Az ellenálló-szerepek túlzó és fölösleges hangsúlyozása mellett, ezekben sohasem tematizálódnak azok a momentumok, melyek az erdélyi közélet köreiben többnyire nyilvánvalóak voltak, s amelyek messze túlléptek az olykor megemlített sztalinista időszak botlásain.[697] Ablonczy idézi

[691] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.

[692] Bíró könyvéről 1989 után közzétett Naplójában Sütő is azt írta „a hatalom megjelentetett ellenem egy könyvecskét". A „könyvecskét" egyébként az elemzett életművek javarészétől (a Magyarországra távozott Deák Tamás, Csíki László, Páskándi Géza, Kocsis István drámáinak elemzésétől) éppen a cenzúra 'tisztította meg', így maradtak a könyv középpontjában elsődlegesen a Sütő és Székely János-drámák. A könyv egyébként még a (részleges) tiltás előtt íródott.

[693] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Szökésben a falvédőről*, in Élet és Irodalom, 1986, április 18.

[694] A kritika-érzékenység túlzásai arra már nem reflektálnak, hogy ugyanabban az évben az említett szerző az *Advent*ről is írt a Kritikában (1986/4), korábban pedig Sütő egyes színpadi műveinél dramturgként segédkezett.

[695] Ablonczy írja: „S az Advent sikerébe nem nyugodtak bele." (Vö. *Nehéz álom*, *i.m.,* 383.) Ha ennek lett is volna realitása, akkor – mint említettem – az előadás tettértéke, s nem a szerző személye volt az oka. (Egyébként Annus és Vörös László sohasem Sütő erdélyi kéziratai miatt kapott fegyelmiket, megrovásokat.) A hatalom az általa betiltott és fél évig szüneteltetett Tiszatájban már az új – Alföldnek ígért – drámával akart kezdeni. A lap új vezetőinek társadalmi megítélésén is enyhítendő a külügyminisztérium a beérkező művet a Tiszatájnak küldte Knopp András révén, amelyre végül az Alföld szerkesztőinek érdeklődése derített fényt – s végül a 1987, júliusi szám ott közölte. A gyakran felvetett tiltott utak, kéziratok kérdése kapcsán is érdemes emlékeztetni, hogy Sütő nem 'csempészi át' kéziratait, általában a külügyminisztérium futárszolgálatával küldi őket Pestre.

[696] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 401.

[697] Bár a recepció legszívesebben teljességében elhallgatta volna Sütő korai korszakának meghatározó sematizmusait és közéleti tevékenységét. A szerzőről eddig megjelent monográfiák szintén vagy elnézően tapintatosak az említett periódussal, vagy a későbbi remeklések fényében olykor egyenesen feloldozás-jellegűek. Sütő viszont vállalta e korszakát is („Sztálint dicsőítő mondataimat az az őszinte hit táplálta, hogy a pozitív változás, amelyik minálunk a háború utáni első években végbement, az ő nevéhez kapcsolódik." - Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990), igaz, később az önvizsgálat szükségességének már láthatóan inkább önfelmentő jegyei mutatkoztak csak meg. A marosvásárhelyi írók 1956-os elítélő nyilatkozatáról: „A lényeg: hogy magam is aláírtam valamit, aminek emberszelídítő hatásában hittem, s ami egészében tökéletes tévedés volt, a félrevezetés tudományában utolérhetetlen zsarnokság mesterműve. Egy ilyen tévedést nem lehet és nem kell sem védeni, sem kimagyarázni. Hanem egy életet kell vele szembeállítani." (Vö. *Erdélyi Napló*, 1997, január 15.) Az 1956-os párthű vélemények teljes gyűjteményét

például Sütő utólagos nézetét a romániai anyanyelvhasználat ideologikus felszámolási kísérleteiről, illetve a hatalom elutasító cinikus indoklását is, („az a fontos, hogy mit mondanak, s mit írnak, s nem az, hogy milyen nyelven")[698] azt azonban már nem, hogy Sütőnek korábban milyen egyéb álláspontja, sokszor ambivalens szerepe volt. Azt is, hogy „1974 tavaszán Romániában papírtakarékosság ürügyén zsugorítani kellett a napi- és hetilapok példányszámát" s hogy „szaporodtak a megsemmisítés tényei"[699] azt viszont nem, hogy a már említett 1974-es kongresszus minden tételét a kulturális agitatív szellem jegyében (s a kisebbségeket nyíltan sértő jegyeivel együtt) képviselőként Sütő is megszavazta.[700] Ahogyan azt sem, hogy az „esemény" kapcsán Székely János révén egy közismerten szomorú vers is született.[701] Sütőnek A Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsában betöltött szerepéről írja a monográfus: Sütő „alig-alig várhatott támogatást, mert nemzetiségi szolgák, janicsárok hada népesítette be a politikai testületet. A péterffyk, a takácsok, a gerék, a vinczék légiójával kellett hadakozni."[702] Nem kérdéses, hogy a szervezet maga valóban csak látszatszervezet volt, utólagosan mégis visszatetsző, - a tehetetlenség és feleslegesség mai tudatában - a látszatpolitikát legitimáló szervezetről azt állítani, hogy a testületben Sütőt leszámítva mindenki nemzetiségi szolga volt, nem volt hát mit tenni. Az 1973-as nyíltan diszkriminatív tanügyi törvényekkel kapcsolatosan is azt állítja: „Ilyen körülmények között Sütő András nem karrierviszketegségből, hanem írótársai, barátai biztatására, Fazekas János unszolására vállalt közügyi tisztségeket".[703] Csakhogy Sütő nem a hetvenes évektől

lásd *A szocializmus védelmében. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956 október-novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban.* Marosvásárhely, ÁIMK, 1957, 254.

[698] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[699] Uo., 314.

[700] 1974-ben drasztikusan csökkentették a napilapok és folyóiratok terjedelmét és példányszámait is, ami a nemzetiségi sajtótermékeket hatványozottan sújtotta. Kolozsváron szintén ebben az évben letartóztatták Kallós Zoltánt, a moldvai csángó-magyarság folklórjának egyik legismertebb kutatóját (június 16), októberben pedig ünnepi nagygyűlést keretében keresztelték át Kolozsvárt. („Kolozsvár fennállásának 1850. évfordulója" alkalmából, Ceauşescu személyes jelenlétében mondták ki: a város hivatalos román neve - utalva a latin előzményére - ezután Cluj-Napoca lesz.) Novemberben aztán a 63. számú törvény gyakorlatilag államosított minden műkincset, kulturális hagyatékot, egyházi vagy magántulajdont is. Ilyen előzményeket követően, 1974. november 24-28.-án tartották Bukarestben az RKP. említett XI. kongresszusát!

[701] A vers: *Vidám tudomány*. - „Miféle sárból, miféle takonyból/ Gyúrhattak téged, (Megszólítás!), akit úgy/ Kedveltem egykor – hogy visz rá a lélek,/ Hogy szóval árts és tettekkel hazudj? // Szavaz a téboly. Megfosztja szavától/ A szellemet – s te szavazol vele,/ Így biztosítva kiváltságodat, hogy/ Szellemesen szavazhass ellene. // Jutalomképpen tiéd a kiváltság,/ Hogy jogod legyen tiltakozni – épp/ A tiltakozók jogait betiltó/ Egyetértésed bő jutalmaképp!/ Megszavazni, hogy pofázhass, pofázni,/ Hogy megszavazhasd, bármit kérnek is;/ Hatalommal a népet, a hatalmat/ Néppel zsarolni – tudomány ez is. // Szeretnek érte, mindkettő szeret még,/ Egyik sikert, a másik posztot ad. // De hát, jóember, legalább te mérd fel:/ Hány lovat ülsz meg egyetlen fenékkel?// Vagy hány fenékkel egyetlen lovat?- Az 1974-ben keletkezett vers (alcím gyanánt: „Abból az alkalomból, hogy a Nagy Nemzetgyűlés – egyhangúlag – új sajtótörvényt szavazott meg.") megírását követően természetesen nem jelenhetett meg, s a megszólított írótárs keresztneve egészen a kilencvenes évekig – zárójelezve anonim maradt. A magyarországi fogadtatásban persze nem volt helyük az esetleges ilyen véleményeknek.

[702] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[703] Uo.

kezdődően vállalt csak közügyi-politikai tisztségeket.[704] Az ambivalens diszkurzus, amely értelmében Sütő „öntudatosan ötvözte hatalomközeli pozícióját a hatalomkritikával"[705] sok esetben a hetvenes évek végéig, nyolcvanas évek elejéig is eltartott.[706] Sütő egészen az évtized legvégéig reménykedett ugyanis abban, hogy a kollektív kisebbségi gondok megoldhatóak lesznek párthatalmi körökön belül is. Közíróságának, írói önvizsgálatának szükségessége felől 1980-ban sem annyira szigorú, mint inkább funkcionális mérleget készített korábbi publicisztikájából.

*

A magyarországi fogadtatást tekintve nem sorolom tovább az életműnek pusztán az író személyére, életútjára, tetteire, azok megítélésére vonatkozó történelmi hangsúlyok kanonikus következetlenségeinek példáit. (Ahogyan azt sem, hogy ezek kanonikus érdekből, kényelemből, ismerethiányból, avagy fokozott tiszteletből adódtak-e). A számtalan példában közös, hogy a kultikus jegyekben a felesleges tragizálás ilyenkor a kánoni kép személyre és nem művekre szabott előfeltevéseit hivatott újra és újra alátámasztani. A kultikus elvárásrend a személyes nagyságot emeli ki, az esetleges emberi gyengékre utaló sorokat viszont következetesen elhallgatja.[707] Miközben a művek felől tekintve feleslegesnek látszhat a

[704] Balla Zsófiának adott interjúkötetében, Bodor Ádám is több helyen utal rá, hogy a moszkovita hatalomátvételt követő évtizedekben, a politikai kényszerpályára jutottak, az eleve rossz szemmel nézettek, vagy az elítéltek mellett bőven akadt példa a kisebbségi értelmiségiek körében is „egy másféle magatartásra", mint amilyen a csalódott, kiábrándult, a közéletből visszahúzódó, azt aggodalommal figyelőké volt. „Nem azokról a baloldali meggyőződésű tisztességes személyiségekről beszélek, akik korábban a szociáldemokráciában, illetve a kommunizmus eszméiben a tőkés társadalmi viszonyok alternatíváját keresték, (…) azokról a fiatalokról inkább, akik, ugyanebben a történelmi pillanatban legyőzve gyermeki igazságérzetüket, úrrá bírtak lenni bátorságukon is, engedve másféle hívásoknak, egyszerre csak ott találták magukat kipirultan lihegve a kommunista ifjúsági mozgalomban. Egyúttal a érvényesülés térfelén. Évtizedeken át elfogadták a hatalom kegyeit, kiváltságait, bírtak élni annak gőgjével is, ha kellett, az elesettekkel szemben is, együtt mulattak a zsarnokokkal, abban a hazug hitben tetszelegve, hogy ezzel a cimborálással a nemzet érdekeit szolgálják". Azok közül „akik valamilyen kettős, ám hamis küldetésvágytól áthatottan beszereztek maguknak röstellnivaló politikai titulusokat, miközben szerettek volna a nemzeti érdekek zászlóvivője szerepében is tetszelegni", Bodor nevet nem említ, az általam is idézett keserű Székely-vers idézése azonban egyértelművé teszi, kire is gondol. „Később, amikor lassacskán kezdtek kihullani a hatalom kegyeiből, némi leereszkedéssel közeledtek az addig mellőzött félhez (…) mostanában legtöbbjük már váltig azt hangoztatja, hogy éppen az erdélyi magyarság érdekében és értünk való aggódásában vállalt áldozatot, értsd ez alatt: valójában gyászos közszereplését küldetésként fogta fel". […] „A fordulat után illett volna elmakogni néhány keresetlen szót e fiatalkori eltévelyedésről, amely azért túl a férfikoron is eltartott." Vö. **Bodor**, *A börtön szaga, i.m.*, 50-53., illetve 201.

[705] A Bottoni-tanulmány által megfogalmazott, ötvenes évekre vonatkozó kettősségről lásd **Bottoni**, *i.m.*

[706] Gondoljunk csak az 1974-es említett eset után az 1978-as kiállásra, a Kiss Ferenc naplójában is említett KB-felszólalásra, miközben 1979-ben már érkezik a Herder-díj.

[707] Egy egyszerű példa Sütő kritika-érzékenységére, mely már a kezdetekben is könnyen nyomon követhető volt. Egyik korai, több magyar színpadon játszott vidám játékról a *Tékozló szerelem*-ről (mely a *Fecskeszárnyú szemöldök* és a *Szerelem, ne siess!*-ből állt össze teljes estés előadássá) 1962-ben született érdemi kritika. (Szőcs István, *Utunk*, 1962, november 2.). Miután Szőcs írását Sütő a saját maga által szerkesztett lapban dorgálta meg (*Új Élet*, 1962. december 10.) nevezett kritikus egy hónap múlva maga kényszerült némiképp megvédeni saját kritikáját: „Sütő András kitűnő polémiaírónak tartom, mégsem értem, mi szüksége van arra, hogy másokról szóló, régebbi cikkeim megállapításaira is visszatérjen, amikor csak azt akarja kifogásolni: nem dicsértem meg eléggé az ő színdarabját. […] Ha most Sütő András fejében megfordul a gondolat, vajon nem illetlenség-e, hogy

szerzőt érintő heroizálás, a kultusz alakzatai felől megkerülhetetlen a korábbi, megrostált értékelésekben kialakított hangsúlyok változatlanságához való ragaszkodás. Az értékelés persze, éppen a kanonizált értéktudatosítás érdekében, mindig is befolyás alatt történik, s ez sokszor látens módon erősíti a kánont, mert a befogadók ritkán érzékelik az olyan értékszempontok kisajátító jellegét, mint amilyeneket például a tankönyvek terjesztenek. Az említett narratívák kialakítása, ezek következetlensége az életútfeltárások és a kánonkommentárok tekintetében, ugyanakkor legtöbb esetben szerzői megnyilatkozásokon alapulnak. Az odaadó tisztelet a kánon ilyen kultikus fokozataiban alárendeli a kritikus vizsgálódásokat és a gyakorlati szkepszist a szerzői hitelesség, és a szellemi autoritás meghatározta sérthetetlenségnek.

Az értelmező szótár szerint a kultusz irodalmi/irodalomtörténeti formája is valaki vagy valami iránt megnyilvánuló, nagyfokú, gyakran túlzott, s főképpen kritikátlan tiszteletet, rajongást jelent. A kultusz kiteljesedésével, a személyes életút tragikus vonzataival megkérdőjelezhetetlen autoritásként jelentkezett élet és mű szétválaszthatatlan egysége. Sütő fogadtatására (politikai és művészi szerepköreinek keveredésére) ezért is lehet nagyrészt jellemző Kulin Ferencnek az említett 1980-as nemzet-vitában elhangzott meglátása. „Ha politikusról van szó, nem a nézetei, a programja és tényleges szerepe áll az érdeklődés középpontjában, hanem a jelleme. A művész esetében nem a műve, s annak sajátos esztétikai kvalitása képezi az ítélkezés tárgyát, hanem sorsa és elvei”.[708] A személyes sors, a történelmi háttér és (kényszer?)pálya gyakran konstruált jegyei felől az önéletrajz, vagy az önéletírás ezért egyfelől felül emelkedik a puszta tudósítás, a krónika, vagy akár az emlékirat irodalmi státusán is, műfajjá avatása viszont éppen azért jelent problémát, mert annak fogalma nemcsak esztétikai, hanem történelmi funkcióval is rendelkezik, tehát szükségképpen ideologikus meghatározottságú. Az önéletíró itt nemcsak a saját élményétől megóvó távolsággal nem rendelkezik, hanem vallott eszmei, ideológiai alapállása is mind a későbbi meghatározások fókuszába kerül. Ezek, legyen szó esszéről vagy tudósításról, riportról vagy bármely retrospektívnak tekinthető műnemről, az energiák nagyrészét egy eleve kivetített álláspont igazolására korlátozzák majd. „Az esztétikai értékek monumentális

magam védem meg a saját bírálatomat, illetve elismerésemet vele szemben, azt kell mondanom, én még azt sem tartom illetlenségnek, hogy Sütő darabja dicséretének keveslését a saját maga által fõszerkesztett lapban végzi el. Igaz, engem Sütő cinikusnak nevezett.” (*Utunk*, 1963. január 11.)

[708] Vö. **Kulin** Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6. 43. A jellemzést, mely szerint a recepciót, s az adott megítélést nem valaki munkásságának művészi, tudományos értékei, de közéleti szerepének politikai súlya minősíti, szinte a teljes Sütő-recepcióra érvényesíthetőnek véljük. Sütő jelleme, sorsa és elvei a vélt kategóriájában, hipotetikus alakzatokként formálódtak a recepciónak egy olyan elvárás-rendjében, amelyben tetszőlegesen kerültek kiválasztásra az említett kvalitásokat alátámasztó életmomentumok.

méltóságával" szemben,[709] az életrajziság elemei, s vele magának az életműnek az életrajzi-politikai meghatározottságai kerülnek előtérbe, ami gyakran azzal a veszéllyel is járhat, hogy a közvetett és közvetített figyelem csak az említett életrajzi „tények" magyarázatára, igazolására, avagy cáfolatára korlátozódik.

Az értelmezésbeli külső szempontok manapság is könnyedén megfigyelhetők, amint a korábbi értékviszonyok – melyek jórészt a korszak, a helyzet, vagy a magatartás-példázatok mentén határozták meg az életmű értékelésének viszonyítási pontjait –, ma ugyanezen pontok megkérdőjelezésével, a vélt vagy valós magatartásminták jogosságának elvetésével, és a konkrét hatalmi viszonyulások ambivalens szerzői diszkurzusai mentén ezek cáfolatával sajnos olykor a teljes életmű értékeit is megkérdőjelezik.[710] Sütő korabeli politikai szerepkörét figyelembe véve az olykor mellékesnek, ideologikusnak tűnő hozzászólások ma sem mindig esztétikai kritériumokról vitáznak.[711] A kettős kérdésfelvetések ilyen veszélyeire reflektálva ezért is sürgetendő az életmű józan megítélésében a lehetőségek szerinti elhatárolódás egyik irányból a tudományos munka igényességét aláásó politikai szenzációhajhászástól, a másikból a kultikus szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságától.[712]

Az életút fogadtatástörténetében a változó kánonmechanizmusokra figyelve persze nem hagyhatók figyelmen kívül a korábban érvényesülő következetlenségek, a pontatlanságok, vagy a szándékos heroizálások. A fogadtatás alakzatait ugyanis a kétségtelen írói kvalitások mögött a receptív viszonyulás különböző mértékű és irányú szövegei is tükrözik. A tágabb kitekintéseket ezek éppen azon okoknál fogva igénylik, amiért egy életmű története egyben befogadásának történeteként határozható meg. A szövegkritikai kiadások, illetve a kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként is funkcionál. A befogadás és a mai kanonikus hely ezért sem lehet független a hagyománytól, mivel a szövegek csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők.

[709] Ahogyan de Man állította. Vö. **de Man**, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

[710] S ha a kánon receptív stratégiái sohasem csak a művekre vagy a szépíró személyére figyeltek, de a közéletire is, akkor a későbbi szemléletek, értékelések vagy az esetleges kiigazítások sem egy író műveit értékelik majd, hanem egy hatalommal felruházottét, sohasem kerülve meg annak közéleti tetteit és politikai magatartását.

[711] Jó példa erre a 2005 tavaszán, *A Hét* hasábjain lezajlott vita. Stefano Bottoni általam is említett tanulmányának (mely a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának dialektikájában Földes László egykori politikai meghurcolását szigorúan történész szemmel elemezte, s előrebocsátotta, hogy kategorikusan elhatárolódik mind a leleplező stratégiáktól, mind a mitikus közösségi egységkép csak csodálatra igényt tartó, s szükség esetén akár elhallgató attitűdjeitől) újraközlése révén megindult polémia, az eredeti mellékszereplőből központivá emelt sütői szerepmegítélések révén vált a vélemények egymás mellett elbeszélő fórumává.

[712] Vö. a vitával kapcsolatos írásomban foglaltakkal, **Boka** László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Különböző irodalomszemléletek

Mennyiben térhetünk ki akkor a feleslegesnek mondott dichotómiák tárgyalása elől, s mennyiben célszerű ismét közösségi és individualista, célelvű és autonóm, programos és immanens, küldetéses és esztétikai kettősségekre korlátoznunk vizsgálódásainkat? Amint a kánonháború amerikai vitája kapcsán utaltam rá, Edward Said egy ponton azt állította, hogy egyesek elfogultságaikban nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között. Az erdélyi irodalmat vizsgáló utóbbi évtizedek tapasztalata azt erősíti, mintha nem akarnánk, vagy nem tudnánk a provinciális-egyetemes, népi-urbánus újraképződő zsákutcáitól szabadulni, de ami még rosszabb, ezek mentén nem tudunk különbséget tenni jó írás és morális magatartásminta, jó írás és érzelmi nivelláció, jó írás és ellenzéki szerepkörök dominálta ideologikus egységek szükséges kritikai újraértése közt sem. A realista ábrázolásmód és a különböző kollektív irodalomeszmények, vagy a metaforikus allúziókkal teli, sejtetős – mert a tiltásban kimondhatatlan – nemzetiségi elnyomatást tematizáló írói valóságlátás egyfelől lehet ugyan egyszólamú, ám művészi hatását és megformáltságának fokát aligha szükségszerű, hogy annak tekintsék. Az a szemlélet másfelől, amely számára a művön kívüli valóság nem, vagy csak igen kis mértékben értékelhető, az így konstruált kánonnal szemben bármilyen külső körülménytől függetlenül a történő episztémé újraértésében is csak egy korábbi időszak és irodalomeszme emlékműveként tekint majd a funkcionális kollektív-képviseleti diszkurzusfajtákra. Persze még ettől sem igazolható egyik alábbi álláspont sem. „A küldetéses író *valamiért* ír. Ő azt mondja, a népért, de ez „az esztétista ars poeticával szembeállítva csak annyit jelent: valamely ügy érdekében. Az esztétisták szemével nézve ugyanis egyre megy, mi az az ügy. S a mi mai szélsőséges esztétistáink szerint, ha valaki *célból* ír, akkor már az is mindegy, rosszul-e vagy jól, mert nem tartozik az irodalmilag értékelhető jelenségek körébe.”[713] Amennyire láthatóan elfogult ez utóbbi megállapítás, ugyanennyire lehet csak jogosult a következő. „Ha hagyják” – (ti. a funkcionális irodalom hívei, például a népiek) – „hogy mások interpretálják feltételezett szándékaikat, akkor a népi azt fogja jelenteni, hogy divatjamúlt tollforgató, aki valaha rászokott a politika kábítószerére, s most betege annak, hogy nem érezheti elég fontosnak magát”.[714] Az olykor éles konceptuális különbségek ellenére is (például a morális, a szociológiai és esztétikai szempontok közt), kétségtelen, hogy ezek egymásra gyakorolt hatása a kor irodalomtörténeti fejtegetéseiben és a recepció alakulásában nagyon is

[713] Vö. **Ács** Margit, *i.m.*
[714] Uo.

meghatározó lehet. Az a kanonikus többrendszerűség-elmélet, melyre utaltam, a társadalomtudományok terén éppen annak az elgondolásnak adott hangot, miszerint különböző rendszerek egyidőben, egyszerre az irodalmi értekezésnek különböző szeleteit a legkülönbözőbb mértékben és irányban is módosítani tudják. A formális kanonikus kritikákra jellemző dicséretek, illetve az elhárítások, a tapintatos elhallgatások (melyek persze az említett modern esztétikák elleni életművet szegélyező kirohanásokból is következhetnek[715]) a kánon egyoldalúságára figyelmeztetnek, viszont nem nyújtanak működőképes alternatívákat az esetleges értelmezések táguló keretei közt, amint azok teljes elvetését sugallják. Az továbbra is kétségtelennek látszik, hogy egyáltalán nem mindegy irodalom vagy irodalmi értekezések alatt valójában mit is értünk. Mint jómagam is többször utaltam rá, lehet az erdélyi irodalmi életnek bizonyos regisztereiről, preferált kánonjairól, mint sokszor idejétmúlt értekezésmódokról beszélni, de ez semmiképp sem jelentheti magának a korabeli szépirodalomnak valamiféle összességében vett konzervativizmusát vagy divatjamúlt létét, ilyetén való szűkítő meghatározását.

A hatástörténeti szemlélet rávilágíthat, hogy az említett intézmények hiányában, egy erre az alapvető intézményi hálóra is alapuló társadalmi önmeghatározás és identitásképzés esetében, a szépirodalom kénytelen lehetett mellékes funkciókat is ellátni. Ahogyan általában az is jellemző, hogy az irodalmi élet elöljárói maguk is tevékeny részesei a szépirodalom alakulásának, amely viszont egyáltalán nem korlátozható csupán diktatórikus állami berendezkedésből fakadó kényszer-motivációkra, s nem vezethető vissza csupán nyíltan manifesztálódó, ideológiai cenzoriális apparátusokra. Az írói/irodalomtörténészi szereplehetőségekben ritkán érvényesül olyan nézet, amely elismerné az egyéni motivációk, a szakmai karrier és a hatalmi aspirációk jelenvalóságát. Eszközszerep és propagandaérték kapcsán ráadásul már utaltam rá, az ellenzéki, megtűrt vagy esetünkben lappangó

[715] A kritikát és mellőzöttséget nehezen viselő szerző meglehetősen hevesen utasít el ugyanis minden egyéb véleményt, vagy észrevételt az utóbbi években is. A „modernkedő" irányokra szórt lekicsinylő jelzők után olykor a normák megítélésének másféle lehetőségeit és a paralell kánonok egyéb létjogosultságát hangoztatja, ám a történelmi tudat alakzatainak végsősoron kollektív felfogásában bízik. (A Csipkerózsika-vita után hét évvel írott jegyzetében így emlékezett. „Le kellett újra szögeznem, hogy semmi bajom semmiféle avantgárddal, ha nem tagadja az ember és ember közötti kommunikáció szükségességét és lehetőségét; ha – külföld szerint – az értelmetlenség orgiájával, félálomban motyorgott félszavas értelem majomszintjén összehordott makogással, biciklironcs-kiállítás olvasóját-nézőjét nem tekinti elmebajosnak, Petőfit, Adyt, József Attilát nyilvánítja a magyar költészet »megrontójának« ". - Lásd többek között **Ablonczy,** *i.m.,* 384-385.) A látszólagos visszafogottság ellenére az egyéb nemzetietlen, „modernkedő felfogások" elítélése újra és újra feltűnik., így legutóbb az *Erdélyi változatlanságok*ban (2001) is dühödt kiszólások, kifakadások formájában, a másság, az „esztéticizmus", az avantgárd irányzatok, modernség és individualizmus ellen. Annak ellenére, hogy a könyv fülszövege még a különböző nézőpontok és irodalomeszmények létjogosultságát hangoztatja, a kötetben a más értékítéletre vállalkozók immár szellemi diktatúrát fenntartókként idéztetnek meg. Ők a „szellemi kucséberek", „konjunktúrakibicek", „anacionális kékharisnyák" vagy egyszerűen „divatmajmok".

diszkurzusok által biztosított „támasz” is lehetett éppoly autoriter hatásában, mint a hatalmi ideológiák terjesztését biztosító hivatalos propaganda.[716]

Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?

Ha a kánonfeltárások alapvető kérdésirányát továbbra is abban jelöljük meg, hogy miként hatottak ezek a szövegek a maguk objektívnak tetsző korabeli értékelveik és érdekeltségeik szerint, a kánoni változó elvárásrend értelmében célszerű vizsgálni a magyarországi fogadtatás máig tartó, különböző irányú, elvű, érdeklődésű és intenzitású szövegeit. Vagyis visszatérve egyik kiinduló kérdésünkhöz, a művek felől továbbra is érvényes, hogy mindez akkor is így alakult volna, ha Sütő történetesen nem kisebbségi helyzetből, nem elnyomott, (tehát valamilyen formában eleve) ellenzéki szerepkörből nyilatkozott volna meg, ha nem tiltott, a hatalom által megfigyelt, megfenyegetett, meghurcolt szerző került volna az előtérbe? S akkor is, ha az életműben a kilencvenes évek új erdélyi időszámítása nem éppen a véres marosvásárhelyi eseményekkel kezdődik? Meglehetősen érzékeny kérdésfelvetések ezek, de a felesleges heroizálás hiteltelenné teheti az életműnek azokat a stabil értékeit is, melyek nem szorulnának ilyen gyámkodó, infantilizáló hangnemre. A bennük megtestesülő magatartásminta olyan morális-esztétikai értékkritériummá lép ugyanis elő, amely élethelyzetekhez köti, s az ezekben vállalt magatartás alapján ítéli meg a szerzőt, s rajta keresztül csak másodlagosan műveit. Csakhogy e szemlélet – mint utaltam rá – referencialitásának változó alapjai vagy esetleges cáfolata révén könnyedén az alkalmazott értékszemlélet esendőségét mutathatja meg. Ennek mai veszélye részben éppen abból táplálkozik, hogy a magyar szellemi élet a kilencvenes években sem volt képes kritikus objektivitással mérlegre tenni az életművet[717], elválasztani az életpálya egyéb jelentéses aktusaitól, egyáltalán maguknak a műveknek az esztétikai mérlegelését árnyalni, egyéb életművekkel összemérve strukturáltabbnak látni. A kilencvenes évek nyitányának társadalmi-politikai eseményei és szerepkörei teljességgel ellehetetlenítették az elvonatkoztatást műveinek egyéb, mint esztétikai minősítéseitől. Az *írói* életmű reális értékelése ezért sem mai kívánság. „Mert Magyarországon aki foglalkozik vele,

[716] A választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai, a népszolgálat funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkozott. Ennek elvárás-szintű továbbélése a kilencvenes évek elején még erőteljesen határozta meg az irodalomról szóló polémiákat Erdélyben és Magyarországon egyaránt. „Tulajdonképpen akkor fejeződött be az irányított kultúra kialakulása, amikor az öncélúság tilalma a vérünkké vált. Szinte magának a művészetnek a definíciójaként működik, akárcsak a régi kultúrában az autonómia elve. Kérdezd meg az iskolásgyereket, mi a művészet, azt fogja válaszolni: az, ami szolgál valamit.” – Vö., **Haraszti** Miklós, *A cenzúra esztétikája*, Bp., Magvető, 1991.

[717] Persze sok egyéb életműhöz hasonlóan, (mint amilyen a Wass Albertté manapság) amelyek (többnyire a korábbi tiltások megszűnése révén is, de) nem feltétlen szépírói minőségeik által tettek csak szert óriási népszerűségre.

az dicséri, aki pedig rossznak tartja, az nem foglalkozik vele. Tehát ez egy valós probléma, ami nincs kibeszélve. Tehát az, hogy Sütő András irodalmi jelentősége, szerepe – nem a politikusi vagy félpolitikusi szerepre gondolok, arra, hogy neki milyen szimbolikus helye lenne az erdélyi közéletben – nincs tisztázva, összemosódott azzal a képpel, amikor a kórházi ágyon mutatják, mint a marosvásárhelyi események áldozatát."[718]

Kérdés persze, hogy lehetséges-e egyáltalán különválasztva, a „félpolitikusi" szerepköröktől mentesen szemlélni az írói életművet, mikor – mint láthattuk – a korábbi értelmezések fókuszában is folyamatosan együtt szerepelt az emberi/szerzői magatartásminta minden szegmense. Az életmű magyarországi értékelésében (akárcsak annak önnön értelmezési kereteiben), függetlenül a kortársi bírálatok leginkább elismerő, ritkábban – többnyire hallgatással – elutasító jellegétől, aligha irodalmi kérdéskörökkel közelítettek csak az író-drámaíró munkásságához. Az aktuális társadalmi és kulturális problémákra leginkább reflektáló szerzői esszényelv így legtöbbször szükségszerűen többnyire ideológiai-politikai válaszokként, magyarázatokként funkcionáló bírálatokat/véleményeket vont maga után, amelyek esetleges élét legtöbbször éppen a kisebbségi-képviseleti szerep-összefonódások, vagy a személyes életút bizonyos eseményei tompították. A kritikai rang helyett a szépirodalmi teljesítmény értékeléseiben továbbra is a dédelgető kultikusság képletei jelentették az elsődleges viszonyulási formákat. A nyolcvanas évekre az egyre sötétebbé váló romániai társadalmi kilátások következtében ugyanis egyre kevesebb színvonalas, összegző bírálat látott napvilágot, s azok többsége is megrekedt a mindennapok kényszerében a kisebbségi írói szerep áldozatvállalásánál, a moráletikai komponenseknél. Az egyéb vélemények elhallgató attitűdjei persze csak amolyan feltételezett hiányként éreztethették egy másféle szemlélet szükségszerű értékkülönbégeit, illetve az előbbi szempontok esendőségét.[719] Ehhez képest nem lehet egyszerű válaszokat adni olyan felvetésekre, melyek politikai célkitűzések, különböző ideológiai okok háttérszerepére kérdeznek rá egyes társadalmilag kitüntetett előadás sikere kapcsán. Ahogyan arra sem, hogy mennyiben használták fel az életmű népszerűségét, a szerző elismertségét, morális tartalmait a korszak politikai közéletében. Az *Álomkommandó* a színházkritikusok Magyar Dráma Díját nyerte el 1988-ban, a fővárosi tanács nívódíjban jutalmazta a darabot és az előadást egyaránt. Mégsem

[718] Lásd **Károlyi** Csaba véleményét, in Látó, 1995/11, 22.

[719] A képletesen teljes fogadtatás egyéb területeit is vizsgálva felvethető a kérdés, hogy a színikritikusok véleménye arányaiban mennyire azonos az irodalomtörténészekével? Mennyiben tekinthető vagy egyöntetűen elismerőnek, vagy leginkább csak elhallgatónak? Bécsy Tamás dramaturgiai „észrevételei" után/mellett a korszak kiemelkedő színikritikusai többnyire az elhallgatás alakzatait választották. Koltai Tamás egy alkalommal írt az egyik legjobb előadásról, a *Csillag a máglyán* pesti bemutatójáról, (Vö. **Koltai** Tamás, *Lélek a máglyán*, in Színház 1976/2.) de ezt leszámítva, akárcsak Nagy Péter, Mészáros Tamás vagy Bérczes László, gyakorlatilag nem foglalkozott az életművel.

kérdéses, hogy történeti jelentősége, s képletes politikai üzenet-jellege volt annak, hogy Sütőt ugyanekkor a Magyar Művészetért Díj kuratóriumi tagjává is megválasztották,[720] illetve hogy nem egészen egy évvel később 1989-ben, őt magát jutalmazták az említett díjjal!

Az ideológiai érdekszolgálat, mint említettem nem feltétlenül tudatos művelet. Az ideológiai „tévedés-jelleg" ebből adódóan szándékosságot sem feltételez. A szűkebb, paradigmatikus kánoni mechanizmusokban megnyilvánuló érdekviszonyok azonban olyan ideológiákat működtethetnek, amelyek fő ereje és veszélye abban állhat, hogy miközben a 'magátólértetődőség' álcáját közgondolkodási szokásokként tárják fel, saját tudatossági fokuk nem csupán a jövő felé irányul, de múltjukat is folyamatos érdek-viszonyban kísérlik meg újraértékelni és láttatni. Ez a látens szándékosság, az ideológia bújtatott kiterjesztése jellegzetes kortünetté is válik, amelyben különös hangsúlyt kaphat egy emblematikusnak választott életmű. A kilencvenes évekre már könnyen belátható volt, hogy az 1989 előtti romániai magyar értelmiségi ideológia nem vezetett eredményre, mégsem illett kritikai megjegyzéseket tenni róla. A kilencvenes évektől kezdve tovább terhelte mindezt, hogy az addig szőnyeg alá söpört kérdéskör egyszeriben tört a felszínre, s néhol az ismeretek hiánya, néhol az érzelmi elfogultságok[721], néhol különféle érdekviszonyok mentén, aszinkronitásában ágyazódott be a magyarországi napi politikai érdekviszonyokba is.

A kulturális feladatelvektől függetlenül, akár a szolgálatot, akár a szakszerűséget tekintjük az értelmiségi munkák alapelvének, (s e két fogalmat végre nem kizárólagosságukban szemléljük), nem biztos, hogy írói/közírói életutak során a döntések és vallott elvek következetessége (vagy az egyéni meggyőződés történeti kivetítésének egysége) akár látványos erőltetések közepette is mindig igazolhatóvá válna. Annál is inkább, mert a diktatúrák természetrajza éppen (a méltóság felől tekintve, s a szolgálatelv irányából is) abban állt, hogy elfogadottá tett olyan érvrendszereket, foganatosított olyan kényszerpályákat és viszonyszinteket, amelyek egyébként – a történeti „helyzet" nélkül – semmiféle társadalmi konszenzusra nem számíthattak volna. Kétségtelen viszont, hogy erkölcsi kategória nem csak egyféle, jól definiálható létezik, s mindig kérdéses az is, honnan ered, merről, s mikortól az erkölcsi késztetés. A következetes magatartás és az ellentmondásmentes szándék ráadásul egyáltalán nem olyan egyszerűen végigkövethető az életúton, mint ahogyan azt sokan tudni szerették volna. A kilencvenes évek legelején Bretter Zoltánon – Sütő naplójegyzetiről írt

[720] Tagságát jóbarátjára, Czine Mihályra ruházta.

[721] Kétségtelen, hogy mindennek hangsúlyai közel se kerülhettek volna kényszerűen-heroikus meghatározásokba, ha Magyarországon az egészséges nemzeti tudat nem lett volna évtizedekre elfojtva, s a mélyben munkáló érzelmek nem artikulálatlanul, mintegy kétségbeesésszerűen törtek volna maguknak utat.

rövid cikke kapcsán[722] – „egy tucatnyi író, politikus és publicista verte el a port. Talán ma sem tudják, – jegyezte meg ezekkel kapcsolatosan Filep Tamás – hogy véleményükből egyetlen ésszerű következtetést lehet levonni: egy puha diktatúrában a kollaboráns erkölcstelen, egy kemény diktatúrában pedig erkölcsös, mert a népért tenni valamit csak a »körön belül« lehet".[723] Filep az *Ellenpontok* dokumentumait közreadó Tóth Károly Antallal kapcsolatos írásában a fentebb említettek mellett arról is szót ejtett, hogy a „nem illik"-frázisok, a kritikák heves elutasítása gyakorta máig tovább élteti, sőt megszilárdítja az említett magatartásmintának az erkölcsi mértékké avatását. Csakhogy egy diktatúrában jórészt mindenki ellenzékinek tekinthette magát, „még azok is, akik a kommunista pártok központi bizottságaiban ültek; és sokan azok közül, akik utóbb közreműködtek a parancsuralom lebontásában, előbb a megteremtésében kaptak szerepet".[724] Azaz majdhogynem mindenki igazolhatja az életét így vagy úgy morális érvekkel, tettek hiányával, máskor azok megszépítésével, miközben sejthető, senki sincs, nem is volt, aki valamilyen szinten ne tévedett volna. Az 1989 előtti kisebbségi ideológia lényege Erdélyben ugyanis egyértelműen a megmaradás szempontjainak vetett alá mindent. Hívei és kritikusai éppúgy kénytelenek voltak belátni ezt, minthogy az értelmes cselekvés hiányában a passzív rezisztencia látszott a tettérték egyedüli forrásává válni. Mégis könnyen felismerhető, hogy az öncélú ideológia nem alapoz meg semmilyen cselekvést, a passzivitás legfeljebb csak forma lehet, semmiképp sem eredményre vezető cél. Ezért volt különös jelentősége annak is, hogy a második nyilvánosság Partiumban létrejövő formája megkülönböztette a (tudatos?) írói-reálpolitikusi ambícióktól a szamizdat radikális gondolati szabadságát. A kényszerű alkalmazkodás útja helyett, az etnikum érdekeinek defenzív védelme, hangoztatása helyett – elismerve persze a jó szándékot –, (a tények tükrében) sikertelennek, (a hathatós eszközöktől való megfosztottságában) reménytelennek, s méltóságától, lényétől idegennek mondta a hatalommal szembeni folyamatos kisebbségi védekezést.

Nyelvezet az összefoglalásokban

Művész-kép és társadalmi reprezentáció terén a magyarországi Sütő-fogadtatás kultikus jellege szerves alkotórésze a tudományos irodalomtörténeti módszertannak is. A kultusz egyberendező logikája közös beszédmódot, közös nyelvezetet rejt, melynek homogenizáló tendenciája leginkább a különböző összefoglalásokban mérhető. Az első monográfus elemzése a „tökéletes műegésznek" szólt, s az életmű szerencsés alakulásának

[722] Vö. **Bretter** Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.
[723] Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5, 108.
[724] Uo.

köszönhető műfajváltást követő gondolati igényű művekkel a középpontjában, fejlődésrajzot adott. (Monográfiája megszületésekor a hosszúra nyúlt „kiteljesedés nagy évtizede" még kitartani látszott, tehát a tetralógiával a fejlődés addigi legmagasabb, s egyenletesnek mondott fokán állt). Fölfokozott nyelvezete – egy-két sikerültebb elemző részt kivéve – leginkább a gondolati-érzelmi megjelenítésekre összpontosított, így a monográfus „annyira eggyé válik tárgyával, hogy alighanem törést jelentene a pályaképben eme szeretetteljes, megértő hang föladása".[725] A szellemi rokonság odaadó nyelvezete jellemzi a monográfusnak választott szerzőjéről írott sorait is: „Kérdéseinek mélysége, válaszainak következetes gondolatisága, szellemiségének kristályos megnyilatkozása, filozófiai veretű szövege, hagyományos építkezése, míves esszényelve a Galilei, Kegyenc s a Tiszák egyenrangú társaiként mutatja Sütő drámáit". A sűrű nyelvezet, a jelzők sora az alázatos, áhítatos megközelítésben a monográfus nyelvezetére is (a kritikák, recenziók legnagyobb hányada után) érvényessé teszi mindazt, amit kedvelt szerzőjéről ő maga megállapít, vagyis hogy „pazarló bőséggel ír". A kritikától mentes fogadtatás, a kultikus megközelítés az utólagos megszépítő életút mellett az értelmezések textuális nyomaiban is érvényesül. Az első monográfus a pályakezdő novellákat is ugyanolyan hévvel tárgyalja, mint a „kiteljesedés" időszakában született műveket, a *Demeter ajándék élete* például „az empirikus életanyag elevenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik",[726] éppúgy, mint a hetvenes-nyolcvanas évek drámai-epikus művei.[727] A szerzői példázat, a magatartás etikai elsődlegessége jórészt már itt is minden elemző szándékot háttérbe szorít, a legszélesebb olvasóközönség számára íródik. Választott szerzője „mondandója igazáról túlságosan meg akarja győzni az olvasót – helyenként szine elsodorná – nem számol a lassúbb, töprengő befogadás módozataival."[728]

Bertha Zoltán monográfiája a rendszerváltozással már a szemléleti eltérések másfajta megközelítését adhatta volna. Egyrészről az ezópuszi beszéd, a virágnyelv, a metaforizálás terhe nélkül, másrészről, mert a diktatórikus rendszer elmúltával nemcsak annak analízisét, de a kisebbségi léthelyzet önértelmezéseinek kényes kérdéseit és érdekeltségeit is elemezni lehetett volna. Az értékelméleti, eszmetörténeti fogalamak valós tisztázásán túl az esztétikai-poétikai kategóriák megváltozott helyzete is tematizálatlan maradt, s ugyanígy elmaradt a „sorsirodalom" kategóriáinak felülvizsgálata is. Bertha cserébe lét- és ismeretelméleti

[725] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 148.
[726] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 103.
[727] Mellesleg kérdőjeles időtállóságukat az is sejteti, hogy néhány korai összegyűjtés után szerzőjük nem sorolta őket későbbi „felnőtt" kötetbe.
[728] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján viszont a várt műelemzések, a művekkel való foglalatoskodás is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása irányából, az értékpusztulás felől tematizálódik. A kulturális önazonosságban megtestesülő örök értékek eltűnése ellen így aztán minden írói törekvés felértékelődik. Mint említettem, a baloldali elkötelezettség, az 1945 utáni „igyekezet" is a nemzetiségi önmegtartás kétséges esélyeinek növelése által nyer elismerést, s a népiség „kollektivista viselkedéstana", vagy a transzszilvanizmus megújuló eszmeisége is mind ilyen alapon kap helyet a monográfiában.

A harmadik 'monográfia' elfogultságaiban a kritikai szemlélet teljes hiánya legfeljebb „lélektanilag" függhet össze „a nemzeti szempont meghatározó voltával, de pusztán abból nem vezethető le."[729] A nemzeti küldetéstudat jegyében az eltérő értékű teljesítmények közti különbségek elhomályosulnak vagy meg sem említődnek, s a személyes elkötelezettség mögött a társadalomrajz „katasztrófavonulatával szemben a Sütő-pályakép töretlen művészi sikertörténet"-ként idéztetik meg.[730] A monográfia túlzásaival kapcsolatosan ezért Gróh Gáspár is arra az álláspontra jut, hogy az elfogultságnak ez a foka végeredményben a megalapozott dicséretek hitelességét is csorbítja,[731] ahogyan, mint utaltam rá, a személyes élettörténetek, az önéletírás és a konstruált múlt hitelességét is csorbíthatják a különböző életrajzi adatok gyakori 'kiszínezései'.

Mindhárom monográfia általános hiányossága egyébként, hogy nem tárják fel az életműről szóló teljes irodalmat, csak a romániai illetve magyarországi szakirodalomra támaszkodik, s abból is meglehetősen önkényesen válogat.[732] Jól mutatja mindezt, hogy bár több monografikus feldogozás született (s bizonyos fokig Sütő drámáinak összefoglaló, kötetszerű elemzései is annak tekinthetők), máig nem készült az életműről teljes bibliográfia.[733] A különböző válogatások viszont tudatos szelekciókra engednek következtetni, amelyekben a csekély számú, „negatív", esetlegesen kritikusabb hangokat is megütő írások természetesen egyáltalán nem lelhetők fel.

[729] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.*, 188.
[730] Uo.
[731] Uo., 189.
[732] A *Csillag a máglyán* esetén például (mely tematikát a korban Sütőt megelőzve Páskándi verse – *Szervétusz a máglyán* - is fedolgozott) bár nem, vagy csak rézben tartozik a mű értékvonulatához, mégis az oly sok külsődleges szempont mellett egyetlen monográfus sem válaszolt arra a kérdésfelvetésre, amelyik érthetetlennek mondta Sütő hallgatását Stefan Zweig egyik könyvéről, (*Harc egy gondolat körül. Castellio és Calvin,* Bp. Rózsavölgyi és társa, 1937.) amelyik akár több is lehetett őszinte inspirációnál. (Robotos Imre szerint a könyv Sütőt nemcsak megihlette, szövegátvételekre is indította). Vö. **Robotos** Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997, 258-263.
[733] Jelenleg Kuszálik Péter dolgozik rajta.

Az értelmezés világa

A felvázolni kívánt receptív alakulásrend után is érdemes lehet megkérdeznünk, mennyire képes ez a fajta szemlélet túllépni a prakticizmustól és a nemzeti-társadalmi didaktizmustól való függőségen. A szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmákból eredő kritikai meggyőződés, vagy az "elhomályosult" tekintet némely irodalomtörténészi megközelítésben olyan bonthatatlannak tűnő értelmezési vonulatot képvisel, amely a kultikus írói-kritikusi párhuzamokban mérhető. A kritikus is *tanú*, s ez hivatott hitelesíteni tevékenységét. Az általa létrehozott szövegek szimbólumok, amelyek nem helyettesíthetik ugyan magukat a műveket, de képviselik azokat az irodalomtörténeti leírásokban/narratívákban. A kritikus fő funkciója ebben az összefüggésben az olvasás többrétű társadalmi szabályozása, az irodalom társadalmi integrációja s így annak intézményesítése lesz. A szabályozás persze többrétű, hiszen a feladat magába foglalja mind a professzionális, mind a hagyományos, öncélú olvasással szemben támasztott követelményeket. A kritikus másik hagyományos feladata tehát tekintetbe venni, kihez beszél, és annak megfelelően alkalmazni a diszkurzív kontextusokat az értelmezésben. Ez "befelé", a profi olvasás szakmai köre felé értelemszerűen a minél nagyobb részletességet, minél magasabb fokú differenciáltságot jelenti, az értelmezés elvi lezárhatatlanságának és a döntés elvi lehetetlenségének állítását is. A nagyközönség néma olvasó*tömege* számára viszont mindig kevésbé differenciált, az értékhierarchiát világosan kijelölő szimbólumok születnek, mert ezek segítik az olyan ideologikus egységek képzetének kialakítását, mint a nemzet vagy a mi-tudatú kulturális közösség, s ezt többek között épp a kultusz olvastatási stratégiája és hermeneutikai szerkezete segíti elérni.[734] A kultikus irodalomtörténeti diszkurzus tehát művek szimbólumaiból, különböző szempontú redukcióiból áll, ám *nem* feltétlenül magukból a művekből.

A kultikus nyelv általános elfogadása egy értelmező közösség egységét, szemléletazonosságát is tükrözi. Az érvelés mindig rendelkezik valamiféle tónussal, amely cél vagy feladat tekintetében is értelmezhető, s ez az argumentációt már újfajta modalitással egészíti ki: valóságábrázoló, leíró funkciója performativitással társul. Ennek ételmében a befogadók oldalán olyan hozzáállást jelöl ki, amely a kijelentést nem igazságértéke, csupán legitimitása tekintetében ítélheti meg. Hasonló mindez némiképp ahhoz a Lyotard által hangsúlyozott elképzeléshez, melyben narratív legitimitást épp az egyidejűség kapcsán nyer

[734] Ezzel kapcsolatosan lásd részletesebben **Rákai** Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

a szövegekben megszólaló szerző és közönsége.[735] Az értelmezői csoportosulásokat, akár a társadalmi „képzelt" közösséget amúgy semmi sem jellemzi jobban, mint közösség-voltának éppen azon meghatározottsága, amelyben kölcsönös hiten alapuló módon értik meg társadalmi kötelékünknek azt a természetét, amelyen szolidaritásuk nyugszik.[736] A kanonizációban, mint szövegek és értelmezések együttes legitimációs formáiban az értelmezés önkényének és az értelem rögzítettségének átmenetét, „interszubjektív hézag"-át[737] éppen az értelmezőközösségek vallott szemléletazonossága által ismerhetjük fel, s a kultusz során már csak ez utóbbi mozzanat, a végső rögzítettség, mint értelmező fölött álló, magasztos és sérthetetlen entitás, tételezett örök igazság van jelen.

Amennyiben Habermas négy jól megkülönböztethető cselekvésfogalmát[738] (a célelvűt, a normavezéreltet, a dramaturgiait és a kommunikatívat) a fogadtatás diszkurzusaira alkalmaznánk, valószínüleg többnyire csak együttesen érvényesíthetnénk ezeket. Bennük a normavezérelt beszédmód a konvencionális-közösségi cselekvés által generált magatartás-elvárásokat jelenti, míg a dramaturgiai például az olvasóközönség és az őket „beavatni hivatottak" interakciójában érvényesül. A társadalmi funkcióban a képviselet s a küldetés egy értelmezői közösség érdekét, annak felemelkedését szolgálja. A képviseletben az egyéni küldetés, a tanító vagy a felhívó jellegben pedig a kollektív célelvűség hangsúlyozódik.[739]

Szegedy-Maszák Mihály az újabbkori költészeti szereplehetőségekről szóló átfogó tanulmányában tekintette át többek közt a hagyományos erkölcsi tanító, a politikus-költő és a nemzeti költő szerepköreit. Képviseleti íróságában mindhárom könnyedén alkalmazható a sütői életműre. Benne az erkölcsi tanító egyszersmind felvilágosító szerepkörrel is rendelkezik, akit ráadásul „sok esetben gerincessége, vagy bátorsága miatt dicsértek....".[740] A politikai összefonódásokon túl a hatalommal való „szembeszállás" írói szerepvállalása, a művészet mint kihágás teóriája Sütő aktivista prekoncepciói helyébe a hetvenes évekre a társadalmi küldetést nem feladó, csupán a marxista szemléletek után a kisebbségi közösség

[735] Vö. **Lyotard**, Jean-Francois, *A posztmodern állapot*, in UŐ, *A posztmodern állapot*. Bp., Századvég-Gond, 1993, 51.
[736] Az értelmezői közösségekről Fish kapcsán lásd még **Kálmán C.** György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, Bp., Balassi, 2001, kötetben megfogalmazottakat.
[737] Odorics Ferenc kifejezése. – Vö. *Az értelmező közösségek elmélete, i.m.,* 64.
[738] Vö. **Habermas**, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.
[739] A megismerendő tárgy elsődlegessége – esetünkben a nemzetiségi lét problémái – a megismerő emberrel szemben, vagy más szóval az olvasói alávetettség a kánon közösségi jellegében, egyértelműsíti, hogy mind a szerző, mind olvasója, amennyiben „céljaik magasabb rendű értéket képviselnek, mint az egyén", „csak mint a csoport tagja számíthat közmegbecsülésre, vagyis csak akkor és csak annyiban, amennyiben fáradozik az általánosan elfogadott közös ügy érdekében.". Vö. **Hayek**, A. Friedrich, *Miért a legrosszabbak jutnak rendszerint a csúcsra*, in Korunk, 1993/2, 49.
[740] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Szerepjátszás és költészet*., in UŐ, *Minta a szőnyegen*, *i.m,* 72.

nemzeti-kollektív érdekvédelme felé forduló, olykor transzszilván-analógiákra utaló eszmék bizonyos sémáit ülteti.[741] A hetvenes évek közepétől-végétől (Sütő valós magyarországi sikereinek kiszélesedésétől) a recepció origójába éppen a transzszilvanizmus művészi erkölcstana kerül, illetve a teológiai eredetű szenvedésetikája válik meghatározóvá. S bár az életmű elsődleges értelmezése sok tekintetben (így a sajátosság méltósága révén is) ugyan kapcsolódni látszik a kissé egyoldalúan értelmezett transzszilvanizmushoz, illetve a transzszilván életérzés bizonyos korábbi mintáihoz, a „szembeszállás tragikumában"[742]az értelmezések elfeledni látszanak, hogy az érettebb Sütő művek éppen az önálló értékek egyetemes létjogáról, a szenvedés értelmetlenségéről, az erdélyiség mitikus formáinak indokolatlanságairól, illetve egy kérdéskör többféle megközelíthetőségéről is tanúbizonyságot tesznek. Az alaposabb kritikai fogadtatás híján, a felületesebb értékelések mindig egy utólagosan megállapított értékrend felől (s leginkább a vallomások, naplók, vagy éppen a nem túl szerencsés viták perspektívájából) szemlélik az életművet, legtöbbször a szerző önértelmezéseiből vonva le a Sütő-kánon aktív jellemvonásait.

A konkrét műelemzések és a kortárs összevetések kritikai megspórolása, korábban részint az ismerethiányok elfedésére szolgált, részint a bejáratott utak, a kényelmes tájékozódás biztonságát adta. A kanonikus interpretációk módszertanába tartozott az is, amint egyszerű megfeleltetésekkel az Erdélyről kialakult magyarországi összképnek jellemzően sematikus jelrendszerét használta. Olyat, amelyik egy romantikus ideál minden stilizáltságával próbált kompenzálni egy addig kényszerűen elfeledtetett, a napi politikai gyakorlat által száműzött örökségszegmenst. Magára a szépirodalomra, illetve az irodalmi folyamatokra tekintve, annak hitelessége szempontjából nem feltétlenül, eszmei tartalmai miatt viszont mindenképpen egy a korban meghatározó s korábbi tiltásai folytán eszméltető erejű irányzatot képviselt. A magyarországi publikum elfogultságát, ismereteinek kétségkívül leszűkített tartalmait éppen ennek a kapcsolatnak „örökségjellege" is mutatta, amelyik jobb híján a múlthoz igazítva próbált ismeretterjesztő lelkesedéssel világszemlélet-formáló munkába. A nyolcvanas évek derekára Magyarországon leginkább csak a háború utáni nemzedék, vagy legfeljebb az első két Forrás-generáció tagjai válhattak ismertté, arányaiban már elenyésző megmérettetés jutott a hetvenes-nyolcvanas évek „fiataljainak". S az említett

[741] A receptív viszonyokat tekintve a tényirodalom a hetvenes évektől a határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatos elvárásokban éppúgy folytatódik, csak tudatosodik, hogy eddig „a forrongó valóság helyett, mintha inkább az elképzelt ideáról beszéltek volna." (Vö. **Czine**, *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava, 1970, október 17). A kimondhatóság fokozataival a hetvenes évek elején a közösségi gondok bemutatása, „gondjainak minden oldalú körüljárása" (Vö. **Ilia**, *Anyám, i.m.,* 1493.) még a tényirodalom kontinuitásában jellemző csupán, a nyolcvanas években viszont már a nemzetiségi jogfosztások következtében a teljes magyarság és a nemzeti hagyományok képviselete szempontjából is irányadóvá válik.

[742] **Bertha**, *i.m.,* 30.

generációkból is leginkább a kialakított jelrendszernek megfelelő írói életutak, a népi, nemzeti, kollektív beszédmódot képviselők kerültek előtérbe. Nem kis szerepe volt ebben a kialakított sémáknak: a szűkebb társadalomrajznak, az anekdotikus történetszövésnek, az erdélyi népéletnek, a nyelv-féltő, óvó tradicionalizmusnak, vagy a nemzeti sorstragédiáknak, a történelem és természetábrázolás transzszilván hagyományainak. A Tamási által, Nyírő által megformált, vagy éppen Sütő felől legalább részben továbbvitt hagyomány világának.[743]

Mű és írója szétválaszthatatlanságának receptív viszonyrendszerében a megmaradás esztétikája, a sajátosság méltósága is a sütői név által[744] telítődött funkcionális tartalommal, amely képviseleti hatásában ugyanakkor kiteljesítette a teljes erdélyi irodalomképre az így tárgyalt normákat és értékelveket. A korszak meghatározó magyarországi recepciója az erdélyi irodalmat elsődlegesen Sütőhöz mérve, csupán mint kisebbségi elkötelezettségű, értékmentő, anyanyelvápoló irodalmat, a művészt pedig, mint a közösség exponensét, szószólóját kívánta bemutatni. A honmentő retorikák uralta fogadtatástörténet reflexeinek említett merevsége, mely szerint a kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés manapság is változatlan, elfedte a tárgyalt korszak irodalmi strukturáltságát, árnyalatait, amint azt egy hajdani, különböző érdekkörökből vagy éppen kényszerűségből konstruált tendenciózus kánon szemszögéből láttatta, tovább éltette viszont a körülmények megszabta, mégis személyre szabott kultikus kép keretlehetőségeit és választott emblematikusságát.

Mindemellett is fontos hangsúlyozni, hogy 1989-et követően is érvényben maradtak az erős érzelmi hatványok. Bertha Zoltán a nyolcvanas évek romániai irodalmáról, a vitákról (s bennük Sütő szerepeiről) szólva a kilencvenes évekből ugyan belátta, hogy gyakran „a megítélési és értékbizonytalanságok, vagy elfogultságok tévedésekhez vezetnek; filozófiai, etikai szempontok összekeveréséhez, tisztázatlanságához”.[745] (Ilyen a Csipkerózsika-vitában csúcsosodó tematikus jelleg, a „megfelelő” témaválasztás és írói magatartás értékmércévé avatása, illetve az egyetemesnek és a közösséginek a felesleges szembeállítása.) De a megítélésbeli elfogultság tudata a gyakorlatban mégsem tudta kizárni mindezt. Az erdélyi magyar irodalom nyolcvanas éveit tárgyaló fejezet nyitómondata szerint ugyanis „A mai

[743] Ha a kortársak közül Bálint Tibor (*Zokogó majom*) a ’Sánta Angyalok utcáját’, Szilágyi István (*Kő hull apadó kútba*) pedig a századeleji, leginkább csak a tudatokban tovább ható, maradványaiban létező szilágysági kisváros hangulatát idézte meg, Sütő merőben más tradíciókat, más irodalmi vonalat élesztett fel, amint a mezőségi parasztságon keresztül a szórványmagyarság életét, gyakorlati problémáit jelenítette meg.

[744] A szerzőség problematikáját illetően érdekes történeti megközelítést adó Foucault állapította meg, hogy a szerzőség előtérbe-kerülése gyakorlatilag a természettudományokkal fordítottan arányosan vált a jelenkorban mintegy egyedüli rendezőelvvé. Míg a középkorban a tudományok területén volt döntőnek mondható a szerző személye, s az irodalom, vagy a filozófia gyakorta névtelen középkori művekkel számolt, addig a jelenkorra ez arányaiban változott meg. „A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.” Vö. **Foucault**, Michel, *A diskurzus rendje*, in *A Fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk,* (ford, vál. **Romhányi Török** Gábor) Bp., Pallas Stúdió, 1999, 54.

[745] Vö. **Bertha** Zoltán, *Gond és mű*, Bp., Széphalom könyvműhely, 1994.

erdélyi irodalomról – mint ahogy az erdélyi kérdés egészéről – nehéz a megrendülés alapvető élménye nélkül beszélni."[746] Pontosabban az irodalomról „az erdélyi kérdés egésze" nélkül meg sem kíséreltetett beszélni, ebben viszont valóban nehéz lett volna megkerülni az etikai, morális, érzelmi szempontokat. Persze nem feledhető, hogy minden ideológiai rendben mint összefüggés-egészben, a hatalmi normák enyhülése adta játékteret kihasználó diszkurzivitást is jól megkomponált normák működtették. (Ezek, bár nem voltak a szabad rendelkezés tárgyainak tekinthetők, s látszólag kevésbé voltak tekintélyelvűek, – nem a nyílt hatalomra támaszkodtak, mint inkább a nyilvánosságra –, általában egy olyan konszenzust hívtak elő, amely a hagyomány vagy hagyományszegmens újjáélesztendő igényét, a maga kontinuitáselvének mint öntörvényűségnek a hajtóerejében láttatta.[747]) A recepció alakulásrendjét tekintve ezért is kétszeresen figyelembe veendő, hogy az ideológia, amint már Althusser is hangsúlyozta, sosem „párolog el" csupán az ismerete által.[748] A Sütő-recepció alakulása jól illusztrálja a teljes erdélyi irodalomkép torzulási-hajlamait, ám egyben annak újraéledő konzisztenciáját is. Az ilyen torzulások végső kiterjedtségét aprólékosan feltárni talán lehetetlen, egyes szegmenseit strukturáltabb szempontrendszer szerint láttatni azonban nemcsak lehetséges, de szükségszerű is.

A kilencvenes évekre a megváltozott társadalmi-közösségi-politikai szereplehetőségek közt a teljes magyar nyelvterületen felértékelődött, majd egyre nyilvánvalóbbá vált az az igény, hogy színvonalas filológiai és esztétikai nézőpontú megközelítéseknek kellene felváltaniuk az addig meghatározó ideologikus olvasatokat, amelyek valós kritikai szemlélettel, a világnézeti értelmezéseken túl az egyes művek elemzésével, aktualitásával, nyelvi-retorikai vizsgálatával is foglalkoznak. Ahogyan Sütő bizonyos műveinek közéleti-társadalmi hatásairól nem lehet nem tudomást venni, úgy az ilyen értelemben vett ideológiakritika is – mert a teljes ideologikusság kizárására törekedve maga is ideologikussá válna[749] – leginkább azt tarthatja csak igazán járható, elfogadható útnak, ha a politikai helyett a nyelvi-poétikai alakzatok időtállósága révén is „közírássá" minősülve állnák ki az újraolvashatóság kanonikus próbáját Sütő igényesebb szépirodalmi alkotásai.

---

[746] Uo., 110.

[747] Sütő innen tekintve mintegy azt is igazolta, hogy a közösség nevében s érdekében megfogalmazott írói jövendölés, program, képviselet, a huszadik század vége felé is lehet az irodalom, s főképpen az író feladata.

[748] Idézi például **Pyle**, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2, 44.

[749] Kérdés ugyanis, hogy hol juthat igazán szerephez az ideológia vizsgálatának kritikai, demisztifikáló funkciója, ugyanis amennyiben igazolható azon althusser-i állítás, hogy az ideológiát nem oltja ki a róla való tudás, mert ez a tudás az ideológia szükségszerűségének tudása is, akkor szintén kétséges, hogy például az értekezőpróza retorikája esetében, a meggyőzésre irányuló, azt kiváltó eszközök utólagos felismerése, esetleges leleplezése befolyásolhatja-e a szándékolt hatás létrejöttét.

Az életművel való ismételt párbeszédre-lépés elvi feltétele valószínűleg nem talál majd az uralkodó egysíkúságból egy terméketlen dichotóm rendszerbe-lépés ellenében sem más lehetőséget, mint annak történeti értékén túl az esztétikai érvrendszer viszonylagosságában is egy új alapokra helyezett, de a különböző eszmerendszereket figyelembe vevő, tehát kellően befogadó szemléletű, átgondolt Sütő-kép újraalkotását.

Záró megjegyzések

Az életrajzi, olykor naiv biográfiai mutatókkal operáló beszédnek vajon maradtak-e, s ha igen, milyen lehetőségei a posztstrukturalista elméleti irányok erőtereiben? A sajnálatos elhallgatások és a szükségtelen heroizálások mögött, a recepciós kényszerűségnek kétélű folyamataiban összefüggésbe hozható-e még egy leginkább történelmi-földrajzi irodalmiság-eszme vagy életrajzi szerzőség-komponens a szöveg azon hangsúlyaival, amelyekben a biografikus szerzőséget és az elbeszélő szituációkat éppen a befogadás- és narrációelméletek különítik el élesen egymástól? Egyáltalán, az erdélyiség irodalmi jegyei mennyire törvényszerűen kell szövegszerű, szövegen belüli szituációk, s mennyire egy külön magyar sors és kultúraszegmens értékeiként definiálódjanak? Németh Zoltán szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó sorai a tárgyalt erdélyi viszonyokra aposztrofálva is elgondolkodtatóak lehetnek. „Az életrajzi szerző a posztstrukturalista belátások nyomán elveszítette érvényességét a szövegen belül. Éppen ezért feltehető a kérdés: vajon nem veszítette el éppen így a szlovákiai magyar irodalmi terminus az érvényességét a szövegen belüli szituációk megragadásakor?”[750] S ami még fontosabb, érvényben lehet-e még az értékelésnek az a fajta különállást legitimáló aspektusa, mely minden hangoztatott igény ellenére nem volt képes felülírni a vágyott egység megvalósulatlanságát, a kritikai rangban való kölön mércét? A fogadtatás regionális uniformizációja, – mely által nem csak könnyen felismerhetővé vált, de megismerhetőnek is mutatkozott az így értett romániai/erdélyi irodalom – mint említettem egy jelzőjétől gyakorlatilag szabadulni nem tudó irodalmi kategória kényszerű behatároltságaiban született meg a magyarországi recepció számára. Gyökereitől, nemzeti lététől, részben hagyományaitól elszakítva, sarkított történelmi képeket mutatott, amely az évtizedek során egyrészt az internacionalizmus közös jegyeit, másrészt a más államhoz tartozásban az irodalmi különállást, önállóságot, harmadrészt a morális kötődés érzelmi-szellemi tartalmaiban pedig nemzeti egységét hangsúlyozta. Az első nem nemzetben, de azok fölött álló közös minősítéseiben, minőségeiben gondolta el az irodalomesztétikai tartalmakat,

[750] Vö. **Németh** Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005, 21.

a második külön jegyekhez kapcsolódó, de nemzetkarakterológia nélküli, csupán csak nyelvi kötődéseire utaló sajátos jegyeiben, míg az utolsó már irodalmi szempontok fölött álló, elsősorban morális entitásaiban és hatástani népszerűségét biztosító képviseleti jellegében mutatott kohéziós pontokat.

A poétikai vagy a történeti kérdések a kilencvenes évekre is rendre elmaradtak, mert a kérdésfelvetések iránya továbbra is egyértelműen a regionalizmushoz és a kisebbségi meghatározottságokhoz kapcsolódott. Jól példázta a régi álláspontok kitartó érvényét, a szándék ellenére a regionális diszkurzusok hagyományozó erejét, egy a címe szerint korábban feltáratlan értékekre összpontosító tanulmánykötet.[751] A kisebbségi lét problémái olyannyira uralni látszottak a kilencvenes évek első felében is az irodalomértelmezést, hogy gyakorlatilag kísérlet sem, vagy csak alig-alig történt a regionális kultúraszerkezet, az intézményes alárendeltség vagy az irodalom funkcióinak összevetésére, esetleg egyéb jellegű meghatározottságai folytán a használt koncepciók felülvizsgálatára.[752] Pedig, mint utaltam rá, a különálló irodalomszemléleteket elutasítók, vagy a szellemi egység hiánya ellen felszólalók nem egy képletes egyetemesség alatt vélték elgondolhatónak az 1990 után születő műveket és irodalomtörténeti eljárásokat. Az egységes alatt nem a magyarországiba való betagozódás homogenizáló folyamatát gondolták „egyetemesnek". Az irodalmi diszkurzus maga sem egységes, ennek pluralitása azonban nyilvánvalóan nem államhatárok mentén oszlik meg. A terminusok folyamatos felülvizsgálatára és a szempontok minél szélesebb körű érvényesítésére azért is szükség van, mert a különböző régiók esztétikai tapasztalatának meglehetősen kényelmes kikapcsolása, csupán a másság szólamainak hangsúlyozása révén, könnyen folytathatja, legitimálhatja a korábbi különállásokat.

A Kántor–Lángban megjelenő, végsősoron kifejthetetlen, tehát csak utalásokban tetten érhető, s mint említettem, leírhatatlan erdélyi jelzővel, valamint a politikai botrányt keltő kettős kötődéssel, felelősséggel kapcsolatban Láng Gusztáv évekkel később, részben saját pozícióját (is) korrigálva mutatott rá, hogy még történetiségében sem lehet a 'romániai magyar irodalmat', mint sajátos ötvözetet, egyszerre a magyar irodalomhoz s mindeközben Romániához tartozó egyenlő meghatározottságaiban elképzelni. „A kisebbségi helyzet önmagában nem termel ki a nemzetitől lényegesen elütő másságot"[753], hiszen a 'befogadó ország' viszonyulása nem csökkenti (esetleg fordítva) az 'anya'-nemzet kulturális vonzerejét. A hídszerep, s a többes kötődés többek között ezért is tekinthető tartalmatlan,

[751] **Szabó B.** István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.
[752] Vö. ezzel kapcsolatban **Kulcsár-Szabó** Zoltán recenzióját, in ItK, 1995/1 131-133.
[753] Vö. **Láng** Gusztáv, *Séta egy definíció körül*, in UŐ, *Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 1998, 37.

ideológiapolitikai szólamnak. A romániai magyar irodalom romániaisága, erdélyisége, lényegében nem lehet más, mint Mikszáth Jó palócainak „felvidékisége”.[754]

A jelzők kétélű, egyszerre heterogeneitásra utaló és ugyanakkor mégis elválasztó jellegű, a különbségeket értelmezéseikben is hangsúlyozó meghatározottságok egyik elsődleges forrásának a sajátos kritikai visszhang homogeneitása tekinthető, mely a hatvanas évek második felének pezsgő erdélyi irodalmi élete, s a hetvenes nagy korszaka ellenére is leginkább csak egy leszűkített társadalomképnek megfelelő, egységesített irodalmi kánonformát tárgyalt. A magyarországi kritikai visszhang egyszólamúsága és értelmezésmotívumainak gyakori uniformizációja egyrészt, az ismeretek vagy az érdeklődés hiánya, illetve a tudatos, hallgatással történő egyet-nem-értés a leszűkített irodalomképet vagy a funkcionális irodalomszemléletet elutasítók részéről másrészt, a nyolcvanas évek elejére ötvöződve határozta meg a magyarországi felemás fogadtatást. Jó példája volt ennek az évtizedet nyitó említett önszemléleti vita, melyben a magyarországi értekezők, a regionális magyar irodalmakról beszélve a nyolcvanas évtizedre legtöbbször nem, vagy alig említették a kárpátaljai, vagy a felvidéki magyar irodalmat, míg az erdélyi és a vajdasági példákban csak a korábbi általános megfogalmazásokat éltették tovább. Ahogyan a vitaindítóval kapcsolatosan Tőzsér Árpád fogalmazott: ez „a jugoszláviai magyar irodalomra természetesen a »hagyománytalanságot« s a »merész hagyományteremtést«, az avantgardizmust tartja jellemzőnek. A romániai magyar irodalom ezzel szemben a hazai hagyományvédők szemében olyan »sziget«, ahol még nem pusztultak el az »ősi«, az »igazi« magyar hagyományok, amely még mindig hagyományosan „líraközpontú”, „prózában pedig a magyar realizmus vonalát követi”.[755] Tény, hogy a formabővülést és létérzésbeli újdonságokat is hozó vajdasági irodalom mellett az erdélyiben (például a történelmi tárgyú művek, történetibb műfajok révén is) klasszikusabb hagyományok kaptak hangsúlyos szerepet. Ez azonban nem zárja ki, csupán elfedi a valós helyzetet.[756] A kánon intézménye mint ideológiai konstrukció mindig is azért képes konzisztensen megszilárdulni s egyfajta kollektív emlékezetet ölteni, mert hihetővé teszi, hogy szöveg és adott jelentés evidensen összetartozik.

[754] Uo.

[755] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás. 1982/5, 60-64.

[756] Ahogyan Tőzsér is folytatja: „A romániai magyar irodalomból is csak azt a nép-nemzeti vonalat értékelik, amelyik simán adaptálható a »nemzeti irodalomba«. (De a »poétikai modernség és nemzeti tematika« ötvözésével a pestieknél szintén jóval korábban kísérletező Szilágyi Domokosnak már távolról sincs olyan keletje, mint a Tamási-hagyományokat tovább építő Sütőnek). S ebbe az »önszemléletbe« természetesen nem fér bele a pozsonyi Irodalmi Szemle kicsit eklektikus, de mégiscsak szintézis igényű, egyszerre avantgárd és népi anyaga, s legjobb szerzőinek avantgárd népközelsége sem.” Vö. **Tőzsér**, *Önszemlélet és másságtudat, i.m.*

A recepció felszínességét a folyton ismétlődő névsor is jól mutatja. Páskándi Szilágyi Ákosnak írt hosszú (kétrészes) válasz-tanulmánya bizonyos esetekben éppen a láttatott irodalom diagnosztikus egyoldalúságát tagadva válik a recepciónak bizonyító látleletévé, amint Erdély újkori magyar irodalmával kapcsolatban írja: „Ha Szilágyi nem veszi észre (…) ha nem tudja, hogy ott már az ötvenes évek derekán–végén többek között néhány fiatalember olyan szabadversekkel s nyelvi játékossággal kísérletezik, amely később általánosan is jellemző a neoavantgarde nyelvatomizáló, 'nyelvmeghasító' játékaira. Úgy látszik, nem tájékozódott s nem ismeri a hatvanas évek elejének groteszk, abszurdoid erdélyi kísérleteit sem, amelyeknek néhány eleme, motívuma, eredet szerint akár az ötvenes évek derekáig is visszavezethető".[757] A személyes sérelem mellett, jól látható, hogy Páskándi, mint az áttelepült írók többsége, éppen azt nehezményezi, hogy mennyire nem ismertek még a magyarországi szakmai körökben sem az erdélyi irodalmi élet történéseinek valós hátterei, jelenségei, sem pedig azok nagyon összetett indokrendszere. Érvelése remekül példázza, hogy a kialakult kép sematizmusaiba csak a felületes általánosító szemléletek, vagy a kánoni elvárásrendek meghatározta szelektív névsor számít bele. Ezért találóak azok a sorok is, miszerint számos olyan a korban nagyra értékelt szöveget lehetne megnevezni, melyek inkább tekinthetők a kultúra hordozójának, mintsem műalkotásnak.[758]

V. Összegzés helyett.
(Hagyomány és kánon)

[757] Vö. **Páskándi** Géza, *A szellemi visszahonosodásról II*., in Új Forrás, 1982/6. 64.
[758] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja*, in UŐ, *Minta a szőnyegen*, 84.

Hagyomány és kánon viszonya – az assmanni rendszer értelmében – „értelemfüggő, elsőrendű kódex" és „értékfüggő, másodrendű kódex"[759] összefüggéseiben szemlélhető. S bár az említett rendszerben a hagyomány nem annyira szövegszerű, mint inkább egy általános kommunikációforma, a kánon hozzá való viszonya a maga kényszerű és szükségszerű változásában szemlélhető. Arra maga Assmann is figyelmeztetett, hogy a kánon összefüggéseiben sohasem egy magától értetődő értékállapotról van szó, olyas valamiről, mint a grammatikai elfogadhatóság normája, hanem egy tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról.[760] Ez a normarendszer ugyanakkor sokkalta inkább a megszentelő elv alapján bontja ki értékrendszerének tökéletesség-képét, mintsem egy leegyszerűsítő képlet által „harcol ki" magának központi helyet. Az általa „megszentelt" szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra, mint a hagyományban újra felismert értékelvek elfogadására számít.

Sütő életművének meghatározó fejezete, s közvetetten annak sikere is a magyarság asszimilációját célzó román nacionalista kurzus ellenében bontakozott ki. Magyarországon viszont nem csak az erdélyi magyarság fenyegetettsége miatti aggodalom felkeltésével hatott, hanem azzal is, „hogy az itteni magyarság veszélyeztetettségének kifejezését is megtalálta benne."[761] A Sütő-kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból szemlélhető, de közös problematikákat érint. Irodalomtörténeti helyének fennmaradása abban az esetben lehet ígéretes, amennyiben egyfelől nem zárkózik el az életmű legjobb alkotásaihoz is szükséges kritikus távlatoktól, másfelől az esetleges relativizáló tendenciák is túl tudnak majd tekinteni a normatívvá tett s szükségszerűen temporalizált kánoniság kettősségének kényszerén.

Aki az életmű történetét csupán remekművek történeteként képzeli el, evidenciaként kezeli bizonyos történetiségükben és megítélésükben szükségszerűen változó kategóriáknak művekben való örök felismerhetőségét, ilyen jellegű identitását. Ez a magától értetődőség viszont csak egy vagy több közösnek tételezett, ám meglehetősen szubjektív értékkategória irodalmi értékelésekbe való beemelése által nyerheti el feltételezett legitimációját. Éppen ezért a történeti értékelés változó kritériumairól továbbra sem célszerű megfeledkeznünk, ahogyan érdemes szem előtt tartanunk különböző kulturális diszkurzusok, akár egyidejű kánonok, kánonrétegek változó irodalom-felfogását és hatását is. A történeti szempont ilyen forma mellőzhetetlensége nem csak arra ösztönözhet, hogy művek hatásértékét ne jellemzően

[759] Vö. **Assmann**, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999, 115.
[760] Uo., 114.
[761] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*188.

csak egyszólamú recepciójának történetében vagy a jövőnek szóló értelmezéslehetőségeiben szemléljük, hanem zártságának-nyitottságának fokozataiban szinkrón és diakrón analógiákra is figyeljünk.

Az irodalmi kultuszok élettanáról és a szellemi élet tabuinak általános természetrajzáról az elmúlt bő évtized magyarországi kultuszkutatásai révén is megállapítható immár, hogy különböző korok ránk maradt dokumentumai más és más szempontból közelíthetők és értékelhetők. Ráadásul, mint Dávidházi Péter is megjegyezte, ugyanazon drámaelemzések vagy színikritikák, irodalmi emlékünnepélyekről szóló tudósítások, amelyek az irodalomtörténész, a kritikus és a kutató számára gyakorta „magvatlan szócséplésnek látszanak vagy éppen a szakirodalom színvonalának apályát jelzik", kultusztörténeti szempontból gyakran „tanulságosabbak, mint a kritikatörténeti örökség időálló értékei".[762] A kultusznak mint nyelvhasználati módnak számon nem kérhető jelentésszegmensei - a tulajdonképpen bizonyíthatatlan és ugyanakkor cáfolhatatlan tézisei nem csupán eltérnek teljességükben a másfajta diszkurzusformáktól, de miután ki is vonják magukat a racionális értelmezhetőség hatálya alól, árnyaltabb megközelítésük vagy megértésük egyben a szótár-elméletekhez hasonlóan teljességében új paradigmák elfogadását is feltételezik. A kultikus nyelvhasználat erős érzelmi vonásának köszönhetően képes átlényegíteni a kritikai műfajok értekező szövegeit, amelyek egyébként a tapasztalati ellenőrizhetőségnek és igazolhatóságnak igényét eleve adottnak tekintik. A kétféle nyelvhasználati mód tetten érhető gyakran egyazon szerző tollából is, sokszor attól függően, hogy éppen hol, mikor, milyen alkalomra született az írás, illetve attól is, milyen folyóiratban, közvetítő médiumban tartanak igényt az elemzendő, bemutatandó szövegeken túl egy jelenség, teljes írói szerepkör, történeti ábrázolásmód vagy erkölcsi magatartásminta értelmezésére. (Napilapokban megjelent cikkek, tárcák – például Ruffy Péter tollából –, a népszolgálat Balogh Edgár-i értelmében ötvözték az ismeretterjesztést saját kutatásaik eredményeivel)

Amint Takáts József remek összefoglaló tanulmányában megjegyezte, amellett, hogy a kultuszkutatási törekvések szelíden ironizáló irodalomtörténészi beszédhez vezettek, egyúttal az önkritika eszközeivel is éltek. A kezdeti szövegektől (melyek a *kultikus* beállítottságnak és nyelvhasználatnak, valamint ellenfogalmának, a *kritikainak* perspektívájában álltak) továbbléptek a meghatározottságok olyan fokára, melyben kérdésessé vált, mennyiben lehet egyáltalán az irodalomnak és az irodalomról való

[762] Vö. **Dávidházi** Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989, 1-27., - illetve **Takáts** József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 107-134.

beszédnek maga mögött hagyni kultikus szakaszait, s kritikaivá, tárgyszerűvé, ellenőrizhetővé, racionálissá válnia.[763] Azaz olyan anideologikus vagy dezideologikus mozzanatot feltételeznie, melyben az önmagáról való tudás eleve nem korlátozná saját megismerhetőségébe vetett hitét.[764] Az persze, hogy a kultikus-kritikai fogalompár is szükségszerűen vizsgálat tárgyát képezte, legfeljebb jelentőségében, arányaiban csökkentette, hierarchikus voltában viszont nem változtatta meg az imígyen tételezett kultuszkutatásbeli antropológiai logikát. A kritikai törekvésekben a szekularizáció mozzanata megmaradt, ennek kulturális logikája egy inkább horizontális társadalommal, és jól leosztott, disztingvált szerepekkel kívánt dolgozni, s persze a perifériára száműzte volna a kánoniság kultikus meghatározóit. Ezek viszont magát a kultuszt mint közvetítő intézményt továbbra is fenntarthatják, mégpedig egy hierarchikusan elképzelt világ intézményeként.[765]

A kultuszok irodalomtörténeti feltárásai (bár itthon ezek eddig a művelődéstörténet és a kulturális antropológia szempontjából alapvetően a XIX. századra s a XX. század első harmadára korlátozódtak) részben mellőzték a közvetlen hatalom kérdéskörét, s bár ideológiai rendszerekkel dolgoztak, a politikai jelleg meglehetősen kevés esetben került a vizsgálatok körébe. Talán éppen az említett kritikai viszonyulások miatt, olyan „képzetköröket" tárgyaltak, amelyek mintegy nehezékként fedték el a kritikus vizsgálatokat. Hogy ezekkel a kultikus, sokszor hatalmi, ideológiai, autoriter eljárásokkal mégis kénytelen a kultuszra vonatkozó vizsgálódás is élni, azt jól mutatja, hogy jelen műimmanensebb értékeléseket számonkérő eljárás sem térhetett ki előle. (Mert a hazai recepcióesztétika valóban inkább kanonikus és kritikai ambíciókkal párosult, mintsem történetiekkel, mégsem kerülheti meg az olykor erősen politikai beállítottságú irányzatok nyílt hierarchikus vagy szekuláris törekvéseinek máig ható ideologikusságát, melynek valahol a remélt kritikaivá válását csak az irodalom értelmezésének és értelmezési kereteinek a szépirodalomtól való elválasztása révén érhetné el). Hatástanilag tehát egy olyan semleges területen, mely művek és értelmezéseik vázolt kanonikus szétválaszthatatlanságában legfeljebb részrendszerek differenciálódása (temporális eltávolodása) által tárgyalhatná egyes irodalomszemléletek meghatározó jegyeit.

---

[763] Vö. **Takáts** József, *A kultuszkutatás és az új elméletek*, in UŐ., szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 296.

[764] Hasonló mozzanat volt megfigyelhető a kilencvenes évek újabb erdélyi törekvéseiben: a kényszerű elkötelezettségelvek elvetésével az újabb irodalmi csoportosulások egyik első igénye éppen az ilyen jellegű jelentéskioltás volt, amelyben látszólag nem törekedtek ellenideológiára, sem ellenirodalomra. Az immár határokon átívelő *Éneklő Borz* Sütő-száma saját törekvéseikkel kapcsolatosan ezért indíthatott így: „nem antiideológia, hanem anideológia, nem antipolitika, hanem apolitika, nem antisütő, hanem A SÜTŐ." Vö. **Láng** Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

[765] Uo.

A szövegek és olvasásuk értelmezésén túllépő „járulékosságoknak", (szerzői önarcképek, imágók, cselekvések, funkciók, tárgyak, stb.) de Man szavaival az „irodalom külpolitikájának" a háttérbe szorítását az erről való tudásunk elmélyült értelmezői gyakorlata által, de azok társadalmi beágyazottságának képletesen örökös tudatában érhetjük csak el. Az összefonódásukban meghatározó vázolt kánoni diszkurzusok alakulástörténete az irodalomértés történetét is jelentik. A vizsgált korszak kultúrtörténetének és kultúrpolitikája történetének a megíratlansága, részleges feldolgozottsága, és sok esetben polemizáltsága, beleértve a különböző szerkesztőségek és kiadók irányításának, ellenőrzési mechanizmusainak, függőségi viszonyainak és viszonylagos szabadságfokának a meghatározatlanságát, nagymértében hátráltatja az irodalomtörténeti kutatómunkát.[766] A kutatásoknak a listakánoni kiegészítések helyett ezért az értelmezési sémák feltárására célszerű elsődlegesen összpontosítaniuk, amely sémák olyannyira benőtték a befogadás horizontjait, és oly mértékben befolyásolták a jelen esztétikai tapasztalatát is, hogy eddig ismeretlen vagy kevéssé ismert művek aligha tudnának ezen változtatni. A történetiségében vizsgált szűk kánoniság zárt diszkurzusa azonban nem jelentheti sem az egykori alkotások, s legfőképp nem az újabb értékek szükségszerű összehasonlító vizsgálatának mellőzhetőségét. Mert a protokolláris és semmitmondó irodalmi csevelytől, a vállveregetéstől vagy az értetlenkedő elfordulástól bizonyára elérkeztünk már a valódi újraolvasás szügségszerűségének felismeréséig.

A múlttá lett történeti szituációk szerint lekerekített, s egyben érdektelenné is csiszolt Sütő-kép védelmezése, mesterséges fönntartása alighanem értelmetlen és fölösleges is. Érdeklődést nem az ismételt frázisok újjáélesztése, csupán az életmű megtisztítása eredményezhet, még akkor is, ha az ebben érdekelt érvek cáfolhatatlansága és az új szempontok szükségszerűsége negatív irányban korrigálja majd a kialakult kanonikus képleteket és írói pozíciót. Ami megmarad, az életműre rakódott efemer nehezékektől szabadulva, s az egyéb (határon-túli) korabeli művekkel, szerzőkkel a mellérendelésben elhelyezve, elevenebb irodalmi utóéletet eredményezhet majd, mint a politikától szabadulni képtelen, de mégis irodalomesztétikai mércére jogot formáló attitűdök kiüresedőben lévő kanonikus képletei, melyek a közszereplőnek járó túlfűtött, de protokolláris ünneplésekben alig figyeltek a szövegiség hagyományozhatóságának kritériumaira. A korszerűség keretfeltételeinek szövegvizsgálaton túli elvetése a közszereplést szkeptikusan fogadó mai

[766] A polémiákat illetően ráadásul mindmáig tart az irodalmi élet egykori szereplőinek, a különböző szerzőknek, kritikusoknak, szerkesztőknek a – sok esetben egyáltalán nem irodalmi jellegű – nézeteltérése, egyet nem értése, a személyes ellenszenv, a vélt vagy valós felelősség tudatában pedig az áldozati és hatalmi szerepek önkényes leosztása.

álláspontok által ezért is okozhat az autonóm irodalmi értékekben gondolkodók számára az elhallgatásokban, a nem-tamatizálásokban is értetlenséget, az esetlegesen megfogalmazódó kritikákban pedig olykor rágalmakkal felérő vádaknak, teljes eszmerendszerek blaszfémiájának a megélését. A kialakított kép merevsége, sérthetetlennek gondolása pedig a másképp-látás szabadságát nem hatálytalanítja, újabb szövegértésre viszont aligha serkent. Valószínűbb, hogy „az életművet temetetlen halottá teszi."[767] A kritikai visszhang hiányánál is riasztóbb ugyanis az életmű szempontjából a görcsösen ragaszkodó kultuszépítés. A kritikai távlat egyetlen esélye, hogy a mitológiáról és művekről leválasztja az eredeti politikai/ideológiai kontextust, az életmű kapcsán oly sokat emlegetett Németh Lászlóval szólva „kipárolja a régi ítéletrendszerek cefréjéből az irodalmat, hátrahagyva a politikum seprőjét".[768]

Az egyes értelmezések története gyakorlatilag akkor jellemezheti a kánonok történetét, ha nyilvánvalóvá válik, hogy a szűkebben értett (paradigmatikus?) kánonok egyidejűségének, vagy magának a kánonközöttiség állapotának is, (akárcsak irodalmi szövegek és értékeléseik várt vagy valós hatásának) nem csupán kiterjedtsége, de mélysége is meghatározó. Ezek megragadhatósága, az átmenetek állandóságában is az egymásnak ellentmondó igények közt, alighanem az irodalomtörténet egyik legnehezebb feladatát s egyben kihívását jelentik. Minthogy az irodalmi folyamatok természete az olvasói önértés alakzataiban tárja fel (szubjektivitásában maradandó) időtálló értéklehetőségeit, egyes irodalmi szövegek, vagy akár teljes életművek értékvonzatai is az olvasó szubjektumnak (a korra is jellemző) lehetőségeit teszik explicitté, s formálják értékvonulattá mindazt, amit az olvasástechnikák adta mozgásterek kiteljesítése nyújthat. A befogadás aktusai a szövegek önmozgásaiból is táplálkoznak, az értékhatárok megállapításában azonban ez nem zárja ki, hogy a választás egyszerre történeti és esztétikai támpontok szerint érvényesüljön.

[767] Amint némiképp hasonlóan az így kialakított Illyés-képpel, annak védelmezésével kapcsolatosan Lengyel András is leszögezte. Vö. **Lengyel** András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003, 53-63.

[768] Idézi **Ács** Margit, *i.m.*

Az összetett kérdéskört mindazonáltal csak körbejárni lehet, ideologikus kötöttségeit teljességében lebontani aligha. Egy átfogó, az életmű minden darabját az újraértésben megnyilvánuló szándéknak eszmetörténeti, politika-történeti kategóriakészletünket is felül kellene vizsgálnia, s ehhez olyan már-már lehetetlen mértékű kutatásba kellene fognia, amelyik képletesen teljes eszmeköröket összehasonlítva, tudománytörténeti előzményeket és hagyománybeli összefüggéseket vizsgálna.

VI. Könyvészet.

Felhasznált szakirodalom

Ács Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?* in Kortárs, 1997/6.

Ágoston Vilmos, *A levágott kéz felelőssége,* in Alföld, 1991/2.

Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999.

Assmann, Aleida – **Assmann**, Jan red., *Kanon und Zensur*, München, Fink, 1987.

Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978.

Babits Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

Babits Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, második kiadás, é.n.

Bacsó Béla szerk., *Szöveg és interpretáció*, Bp., Cserépfalvi, 1991.

Balassa Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.

Balázs Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

Balázs Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz*. - *nemzedékvallató*. Kolozsvár, Polis, 2001.

Balogh Edgár, *Népi kultúránk megújulásáról van szó,* in Művelődési Útmutató, 1948/1.

Balogh F. András, *Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról,* in *Tárlat* (szerk. **Egyed** Péter.) Bukarest, Kriterion, 1991. 8–30.

Bányai János, *Kisebbségi magyaróra*. *Tanulmányok, kritikák*, Újvidék, Forum, 1996.

Barthes, Roland: *Válogatott írások,* (vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976.

Bécsy Tamás, *Kalandok a drámával: magyar drámák 1945-1989.* Bp., Balassi, 1996.

Beke Ibolya, *A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között*, in *A kárpát-medence népeinek együttélése a 19.-20. században.* (szerk. **Egry** Gábor – **Feitl** István) Bp., Napvilág, 2005.

Béládi Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. -A határon túli magyar irodalom*, (szerk. **Béládi** Miklós) Bp., Akadémiai, 1982.

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Bertha Zoltán, *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in Tiszatáj, 1990/3.

Bertha Zoltán, *Gond és mű*. *Tanulmányok az erdélyi magyar irodalom köréből*, Bp., Széphalom, 1994.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp., TIT, 1984.

Bezeczky Gábor, *Kánon és trópus*, in Helikon, 1998/3.

Bezeczky Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája.* Bukarest, Kriterion, 1984.

Bíró Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997-2000), Bp., Liget könyvek, 2000.

Bisztray Gyula, *Írók az únióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.

Bloom, Harold, *The Western Canon. (The books and school of the ages)* N.Y., Harcourt Brace, 1994; illetve N.Y., Riverhead, 1995.

Bodor Ádám, *A börtön szaga*, Válaszok **Balla** Zsófia kérdéseire, Bp., Magvető, 2002.

Boka László, *A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2004.

Boka László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Boka László, *Ideologikus alakzatok az (1957 utáni) erdélyi irodalom fogadtatásában*, in **Jeney** Éva – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *(Tév)eszmék bűvölete*, Bp., Akadémiai, 2004.

Boka László, *A divattól a kultuszig,* in **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Bonyhai Gábor, *Összegyűjtött munkái*, Bp., Balassi, 2000.

Borbándi Gyula, *Népiség és népiek*. *Esszék, tanulmányok, cikkek*, Bp., Püski, 2000.

Bottoni, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18; illetve in A Hét, 2005, február 17.

Bretter György, *Itt és mást*, Bukarest, Kriterion, 1979.

Bretter György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3.

Bretter György szerk., *Szövegek és körülmények*. Bukarest, Kriterion, 1974.

Bretter Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.

Clausen, Christopher, *„Canon, Theme, and Code"* in *The Hospitable Canon*. (**Nemoianu**, Virgil and **Royal**, Robert eds.) Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Csapody Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

Cs. Gyímesi Éva, *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992.

Cs. Gyímesi Éva, *Értéktudat és önreflexió*, in Korunk, 1992/8.

Cs. Gyímesi Éva, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Cs. Gyímesi Éva, *Az elszigeteltség fokozatai*, in ItK., 1994/5-6.

Cs. Gyímesi Éva, *Colloquium Transsylvanicum*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.

Csak tiszta forrásból, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei. 12. 1980.

Cseh Gergő, **Kalmár** Melinda, **Pór** Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956-1963,* Bp., Osiris, 1999.

Cseke Péter, *„Irodalomirányítás" 1947-1989*, in Korunk, 1996/4.

Czine Mihály, *A romániai magyar irodalom a két világháború között. Az új romániai magyar irodalomról*, in UŐ, *Nép és irodalom,* I-II. Bp., Szépirodalmi, 1981.

Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században, – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

Dávid Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.

Dávid Gyula szerk., *Történelmünk a Duna-medencében*, Kolozsvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság – Polis, 1998.

Dávid Gyula- **Marosi** Péter- **Szász** János, *A romániai magyar irodalom története*, Bukarest, Tankönyvkiadó, 1978. - tankönyv a XII. osztály számára.

Dávid Gyula, **Szász** László szerk., *Egyedül. Székely János emlékezete*, Bp., Nap Kiadó, 1999.

Dávidházi Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1.

Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989

De Man, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

Depew, Mary and **Obbink**, Dirk eds., *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 2000.

Diószegi László – **R. Süle** Andrea szerk., *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1990.

Dobos István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Eagleton, Terry, *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

Eagleton, Terry, *The idea of Culture*, Massachusetts, Blackwell, 2000.

Erdődy Edit szerk., *Magyar irodalom a XX században,* Bp., NHK, 1992.

Even-Zohar, Itamar, *Literature, as goods, literatures, as tools,* in Neohelicon, XXIX, (2002) 1, 75-83.

Even-Zohar, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4., 434-450.

Ézsiás Erzsébet, *Mai magyar dráma*, Bp., Kossuth, 1986.

Fabiny Tibor szerk., *A hermeneutika elmélete*. *Tanulmányok,* Szeged, JATEPress, 1998 Ikonológia és Műértelmezés 3.

Farkas Zsolt, „Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban", in UŐ, Most akkor. Bp., Filum, 1998.

Filep Tamás Gusztáv, *A szobrok tanulsága***,** in Könyvvilág, 1990/6.

Filep Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5.

Filep Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11.

Fish, Stanley, *Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény?,* in Nagyvilág, 1995/4.

Fish, Stanley, *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*, in *Az irodalom elméletei III,* (szerk. **Thomka** Beáta.) Pécs, Jelenkor, 1997.

Fowler, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

Fried István, *Utak és tévutak Kelet-közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989.

Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*. *Four Essays*, New Jersey, Princeton, 1957, - magyarul *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999.

Gadamer, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor) Bp., Gondolat, 1984.

Gálfalvi György, *Marad a láz?* Bukarest, Kriterion, 1977.

Gálfalvi Zsolt, *Közös gond és felelősség*, in Igaz Szó. 1979/1.

Gáll Ernő, *Számvetés*, Kolozsvár, Komp-Press, 1995.

Gáll Ernő, *Napló. I. 1977-1990*, Kolozsvár, Polis, 2003.

Gates, Henry Louis Jr., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992.

Geertz, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in G., C., *Az értelmezés hatalma*, (vál. **Niedermüller** Péter), Bp., Osiris, 2001.

Gergely András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5., 67-70.

Gombrich, Ernst H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*. Oxford, Phaidon, 1979.

Gorak, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.

Gorak, Jan (ed.) *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001.

Görömbei András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvége.* (szerk. **Görömbei** András) Debrecen, Kossuth, 2000.

Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak, 1945-1990,* Debrecen, Kossuth, 1997.

Görömbei András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2. kiadás. (1984) 1993.

Görömbei András szerk., *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* Debrecen, Kossuth, 2000.

Guillory, John, *„Canon",* in *Critical Terms for Literary Study*, (**Lentricchia**, Frank and **McLaughlin**, Thomas eds.) Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Guillory, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press. 1993.

Gróh Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

György Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István szerk., *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, Bp., OSZK - Akadémiai, 2005.

Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.

Hankiss Elemér, *Érték és társadalom*, Bp., Magvető, 1977.

Haraszti Miklós, *A cenzúra esztétikája*. Bp., Magvető. 1991.

Hartman, Geoffrey H., *The faithful question of culture*. N.Y., Columbia University Press, 1997.

Hauser, Arnold, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982.

Hawkes, David, *Ideology.* London & New York, Routledge, Second edition, 2003.

Hoppál Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

Huszár Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003.

Illyés Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III*, *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* (szerk. **Saáry** Éva), Zürich, SMIKK, 1980.

Illyés Gyula, *Szellem és erőszak*, Bp., Magvető, (1978) 1988.

Jauss, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, (vál. szerk., **Kulcsár-Szabó** Zoltán), Bp., Osiris, 1997.

Jákfalvi Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* (szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna), Bp., JAK, L'Harmattan, 2005.

Jancsó Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.

Jánosházy György, *Történelmi drámáinkról. [1960–1990.],* in Látó, 1991/11.

Kalla Zsuzsa szerk., *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.

Kálmán C. György, *Te rongyos (elm)élet!* Bp., Balassi, 1998.

Kálmán C. György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*. Bp., Balassi, 2001.

Kántor Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001.

Kántor Lajos - **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945-1970,* Bukarest, Kriterion, 1971;- Második, javított kiadás, *Romániai magyar irodalom 1944-1970*. címmel! Uo.,1973.

Kennedy, George A., *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89, (1990) 217–225.

Kiss Gy. Csaba, *Közép-Európa, nemezetek, kisebbségek*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Kiss Gy. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, (szerk. **Dávid** Gyula), Kolozsvár, Polis, 1998.

Kiss Gy. Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6.

Kiss Gy. Csaba, *Nemzetiségi lét – nemzetiségi irodalom*, in Alföld, 1975/10.

Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története,* 2. javított kiadás, Bp., Kossuth, 1985.

Kocur László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII*. - *Irodalomelméleti tanulmányok*, (szerk. **Fried** István), Szeged, 2003.

Kókay György – **Buzinkay** Géza – **Murányi** Gábor, *A Magyar sajtó története,* Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000

Kós *Károly levelezése Czine Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.

Kötő József, *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből,* Kolozsvár, 1976.

Kötő József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.), Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991,* (2. kiadás.) Bp., Argumentum, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete,* in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000.

Kulin Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6.43.

Kuncz Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487-492.

Kuszálik Péter, *Irodalomtörténet és vidéke,* in Látó, 1994/5.

L. Balogh Béni szerk., *Kötődések Erdélyhez,* Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Laczkó Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3.

Láng Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.

Láng Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4.

Láng Gusztáv, *Kivándorló irodalom*. *Kísérletek*, Kolozsvár, Komp-Press. 1998. Ariadné könyvek.

Láng Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

Láng Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

Láng Zsolt, *Hányan mentek Piripócsra?* Kolozsvár, Komp-Press, 1995. Ariadné könyvek.

Lauter, Paul, *Canons and Context*. N.Y. Oxford University Press, 1991.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Lengyel András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003.

Lentricchia, Frank and **McLaughlin**, Thomas (eds.) *Critical Terms for Literary Study,* Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Levine, Lawrence W., *The Opening of the American Mind: Canons, Culture, and History*, Boston, Beacon Press, 1996.

Lindenberger, Herbert, *The History in Literature. On: Value, Genre, Institutions,* New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.

Makkai Sándor, *Magunk revíziója*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1931.

Makkai Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

Margócsy István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*. (Kommentár és florilégium), in ItK, 1990/3.

Margócsy István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.

Márkus Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996.

Márkus Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap kiadó, 2002.

Márkus György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992.

Martos Gábor, *Légkör, szellemi arcvonal és a minőség igénye*, Bp., Mérték, 1989.

Martos Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

Mester Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika,* Bp., Kijárat, 2004.

Miklós Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002.

Molnár János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged, 1993.

Mózes Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974-1990*, Marosvásárhely, Mentor, 2004.

Nagy György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press és Polis, 1999.

Németh László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.

Németh Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005.

Nemoianu, Virgil and **Royal**, Robert eds., *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Nyírő József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.

Panek Zoltán, *Írjon ön is írül,* in A Hét, 1978/35.

Páskándi Géza, *A szellemi visszahonosodásról I-II*., in Új Forrás, 1982/5-6.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

Pomogáts Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3.

Pomogáts Béla, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987.

Pomogáts Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1992.

Pomogáts Béla, *Kisebbség és humánum*. *Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból,* 2. átdolgozott kiadás, Bp., Korona Nova, 1998.

Pomogáts Béla, *Erdélyi autonómia – európai integráció*, Nagyvárad, NAT, 2004.

Pyle, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2.

Radnóti Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7.

Radnóti Sándor, *Kánon és relativizmus*, in Alföld, 1996/2.

Radnóti Zsuzsa, *Pro és kontra a kortárs magyar drámáról*, in Alföld, 1997/2.

Rákai Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

Ricoeur, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, (ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály), Bp., Osiris, 1999.

Ricoeur, Paul, *A szöveg világa és az olvasó világa*, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, (szerk. **Thomka** Beáta), Bp., Kijárat, 1998.

Robotos Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997.

Rohonyi Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris - Láthatatlan Kollégium. 2001.

Rónay László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg I. A magyarországi szellemi élet harminc éve, 1948-1978.* Zürich, SMIKK, 1979.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg II. Nyugati magyar kulturális élet a II. világháború után, 1945-1979.* Zürich, SMIKK, 1980.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg III. A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után.* 1945-1980, Zürich, SMIKK, 1980.

Sauerberg, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* London, Macmillan Press Ltd., N.Y., St. Martin's Press Inc. 1997.

Sela-Shefy, Rakefet, *The concept of Canonicity in Polysystem Theory*, in Poetics Today. 11, 1990/3.

Sela-Shefy, Rakefet, *Canon formation revisited: canon and cultural production*, in Neohelicon, XXIX, 2002/2.

Simon Zoltán szerk., *Romániai magyar irodalom 1970–1990*, Az Alföld, 1991/2 számának (Az 1990. november 5–16.-i Debreceni Irodalmi Napok előadásainak) szerkesztett szövege. Debrecen, 1991.

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Stark, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.

Sz. Nagy Péter szerk., *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Bp., Rakéta, 1990.

Szabó B. István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. - az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete 1993. november 25-26-i tudományos konferenciájának előadásai, Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.

Szabó Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *I-IV,* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.

Szakolczay Lajos, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodalmi, 1984.

Szakolczay Lajos: *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996.

Szász László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000.

Szegedy-Maszák Mihály, *The Idea of National Character: A Romantic Heritage,* in **Boerner**, Peter (ed.) *Concepts of National Identity: An Interdisciplinary Dialogue*, Nomos, Baden-Baden, 1986.

Szegedy-Maszák Mihály*, „Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995.

Szegedy-Maszák Mihály, *Literary canons: National and international*, Bp., Akadémiai, 2001.

Szegedy-Maszák Mihály szerk., *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11., 2001.

Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

Szegedy-Maszák Mihály, *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról,* Bp., Krónika-Nova, 2000.

Szekfű Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.

Szekfű Gyula szerk., *Mi a magyar?,* Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

Szeli István, *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993.

Szerb Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.

Szerdahelyi István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

Szilágyi Ákos, *A hetvenes évek „uralkodó eszméi"* in Művészet, 1986/7.

Szilágyi Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4.

Szilágyi Ákos, *Sturm und Drang a legújabb magyar irodalomban*, in Magyar Lettre, 2005/Tavasz.

Szilágyi Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995.

Szirák Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000.

Szondi, Peter, *A modern dráma elmélete. 1880-1950,* Bp., Gondolat, 1979; illetve Bp., Osiris, 2002.

Tabéry Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; illetve Nagyvárad, NAT, 2003.

Takács József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.

Takáts József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Bp., Kijárat, 2000.

Thomka Beáta szerk., *Narratívák 2. Történet és fikció,* Bp., Kijárat, 1998.

Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851.

Tóth Sándor, *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*, in *Rólunk van szó,* Bukarest, Kriterion, 1980.

Tóth Sándor, *Jelentés Erdélyből*, Párizs, n.n. 1989 (1987).

Tönnies, Ferdinand, *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983.

Tőzsér Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998.

Tőzsér Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.

Vallasek Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2.

Vallasek Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004.

Vécsi Nagy Zoltán szerk., *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965-75,* Bp., Ernst Múzeum, 2002.

Végh Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1.

Veres András szerk., *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek klubjában. 1980. április 10-12,* Bp., Balassi, 2002.

Veres András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*, in Beszélő, 1996/6.

Vida Gábor, *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?,* in Látó, 1998/3.

Vincze Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989,* http://vincze.adatbank.transindex.ro

Vincze Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

Vincze Gábor, *Ceausescu „fantomszervezete*": *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

Vincze Gábor, *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig"*, in *Kötődések Erdélyhez*, (szerk. **L. Balogh** Béni), Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Visky András, *Szolgálni és (ki)szolgálni,* in Kalligram, 1996/4, 68-71.

Von Hallberg, Robert, ed. *Canons*, London and Chicago, The University of Chicago Press. 1983.

Wellek, René – **Warren**, Austin, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972; illetve Bp., Osiris, 2002.

Z. Varga Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.

Zizek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology*, New York, Verso, 1998.

Felhasznált, életműről szóló cikkek és tanulmányok.

Ablonczy László: Csillag a máglyán. = Alföld, 1976. 3. sz. 87–91.
Ablonczy László: Az álmatlanság álmai. = Forrás, 1976. 9. sz. 87–89.
Ablonczy László: Az írás megbékítő hatalma. = Forrás, 1977. 5-6. sz. 3-7.
Ablonczy László: A vesszőzés módozatai. = Alföld, 1978. 7. sz. 98–100.
Ablonczy László: Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Forrás, 1978. 1. sz. 86–88.
Ablonczy László: Hófúvásos időben. = Tiszatáj, 1986. 3. sz. 91–96.
Ablonczy László: Sütő András: Az Álomkommandó. = Confessio, 1988. 1. sz. 114–117.
Ablonczy László: A tízesztendős Szuzai menyegző. = Tiszatáj, 1990. 1. sz. 91–94.
Ablonczy László: „S kezdék nevetni a sírás helyett.” = Tiszatáj, 1993. 11. sz. 50–58.
Alexa Károly: Sütő András: Istenek és falovacskák. = Kortárs, 1973. 12. sz. 2033–2035.
Alexa Károly: Maros menti Parainesis. = Kortárs, 1977. 12. sz. 2000–2003.
Almási Miklós: Sütő András: Álomkommandó. = Kritika, 1987. 11. sz. 33-34.
Annus József: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1976. 2. sz. 88–90.
Annus József: András ama tiszta ingben…= Tiszatáj, 1982. 1. sz. 82-84.
Bakonyi István: Írónk és kora: Vázlat Sütő Andrásról. = Új Forrás 1991. 12. sz. 70-74.
Balázs Mihály: Sütő András. = Írók, képek II. 3. kiadás. Szerk.: Dr. Szabó Ödönné. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 258–273.
Balázs Sándor: Münzer felelőssége. = Korunk, 1975. 7. sz. 522–526.
Balázs Sándor: Egy mű vallásbölcseleti háttere. A „Csillag a máglyán” című drámáról. = Világosság, 1977. 2. sz. 96–100.
Balogh Edgár: Köszönet egy könyvajánlásért. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 172–177.
Balogh Edgár: Sütő András itt marad. = B. E.: Acéltükör mélye. Kriterion, Bukarest, 1982. 74–76.
Balogh Edgár: Sütő András házi ünnepére. = B. E.: Magyarok, románok, szlávok. Kossuth, Budapest, 1986. 225–227.
Balogh László: Sütő András: Emberek indulnak. = Új Hang, 1954. 6. sz. 88–91.
Bálint Tibor: Hétköznapok a keresztfán. = B. T.: Kenyér és gyertyaláng. Dacia, Kolozsvár, 1975. 110–116.
Barota Mihály: Omló egek alatt. = Életünk 1991. 6. sz. 569-572.
Bata Imre: Sütő András drámáinak nyelvéről. = Új írás, 1976. 3. sz. 80-82.
Bécsy Tamás: A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában. = Színház, 1978. 7. sz. 1–7.
Bécsy Tamás: Jellemek és cselekmény. = Új Írás. 1976. 3. sz. 82-86.
Béládi Miklós: Tártkarú világ – Sütő András novellái. = Élet és Irodalom. 1960. 38. sz. 8.
Bellyei László: Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához. = Életünk, 1975. 2. sz. 169–173.
Berkes Erzsébet: Egy Lócsiszár virágvasárnapja. = Kritika, 1974. 12. sz. 19.
Berkes Erzsébet: Advent a Hargitán. = Kritika 1986. 4. sz. 27-28.
Berkes Erzsébet: Szökésben a falvédőről. = Élet és Irodalom, 1986. IV., 18.
Bertha Csilla: Nemzeti sorstragédiák. Párhuzamok Sütő András és Brian Friel drámájában. = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1. Eger, 1987. 51–70.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. Monográfia Sütő Andrásról. = B. Z.: Gond és mű. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1994. 11–131.; 177–180.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar gondok – újabb könyvek tükrében. = Magyar Élet, 1994. 2. sz. 13–18.
Bertha Zoltán: A közösség homlokráncai – Sütő András arcképéhez. = Magyar Napló, 1995. 7. sz. 20–23.

Bretter György: A hegyen túl is hegy van. = B. Gy.: Itt és mást. Kriterion, Bukarest, 1979. 472–479.
Czine Mihály: Halkított, köznapi köszöntés. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 6-8.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. = Alföld, 1979. 8. sz. 56-59.
Czine Mihály: Olvasónapló. = Forrás, 1992. 2. sz. 89-90.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. Anyám könnyű álmot ígér. Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Cz. M.: Nép és Irodalom I–II. Szépirodalmi, Bp. 1981. II. 140–155.
Czine Mihály: Sütő András könyve. = Forrás, 1992. 2. sz. 89–90.
Cs. Nagy Ibolya: A bölcsőhely parancsai. = Alföld, 1977. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Mese – mesén túli üzenettel. = Alföld, 1987. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Út a méltóságától megfosztott emberig. = Hitel, 1999. 12. 87–97.
Csányi László: A kollektív sorsviselés iskolája. = Új írás, 1984. 8. sz. 111-113.
Cseres Tibor: Szavaink Nagyfejedelemsége. = Élet és Irodalom, 1977. 51. sz. 3.
Csoóri Sándor: Az elveszített szem fényei. = Cs. S.: Tenger és diólevél I–II. Püski, Bp. 1994. I. 518–520.
Csűrös Miklós: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Kortárs, 1982. 5. sz. 816–818.
Dobos László: Levél Sütő Andráshoz. = Alföld, 1977. 6. sz. 34–35.
Dömény Katalin: A mandátumos erdélyi író műhelye egy rekonstruált keletkezéstörténet tükrében. - Egy lócsiszár virágvasárnapja c. drámájának geneziséhez. = Szivárvány, 14. évf. 1993. 41. sz. 125-129.
Duba Gyula: A megmaradás hirdetője. = Irodalmi Szemle, 1977. 7. sz. 649–650.
Egyed Péter: A műhely aggodalma és bizonyossága. = Korunk, 1981. 6. sz. 448–451.
Elek Tibor: A lehetetlen kísértése. = E. T.: Szabadságszerelem. Pozsony, 1994. 83–96.
Éltető József: Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek. = Ötven nagyon fontos regény: műismertetés és műelemzés / (Aczél Géza, Ádám Péter, Bakcsi György et al. 2. módosított kiad.) - Lord Könyvkiadó, Bp., 1998.- 314-319.
Ézsiás Erzsébet: Sütő András. = É. E.: Mai magyar dráma. Kossuth, Bp. 1986. 105–114.
Farkas Árpád: Pusztakamarási körtevirág. = F. Á.: Asszonyidő. Bukarest, 1983. 91–99.
Fehér István: Anyám könnyű álmot ígér. = Kritika, 1973. 1. sz. 26.
E. Fehér Pál: Nota bene. A szuzai menyegző. = Élet és Irodalom 1980. 24. sz. 6.
Fenyő István: Forradalom és humanizmus. = F. I.: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp. 1979. 678–697.
Fenyvesi Félix Lajos: Őrszem a Hargitán. = Confessio. - 21. évf. 1997. 3. sz. 47-48.
Féja Géza: Műfaj születik. = F. G.: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp. 1978. 184–189.
Fodor Sándor: Magasrendű harmónia. = Utunk, 1970. 12. sz. 1.
Fónod Zoltán: Mi dolgunk a világon… – A történelem parancsai Sütő András műveiben. = Irodalmi Szemle, 1982. 3. sz. 243-245.
Földes László: Emberek indulnak. = Igaz Szó, 1953. 4. sz. 114–123.
Gách Marianne: 21 kérdés Sütő Andráshoz. Film, Színház, Muzsika, 1976. 1. sz.
Gál Sándor: Csillag a máglyán. = Irodalmi Szemle, 1977. 2. sz. 164–165.
Gálfalvi Zsolt: Félrejáró Salamon. = Utunk, 1956. 39. sz.
Gálfalvi Zsolt: Vallomás az elkötelezettségről. Drámák humánuma – avagy a humánum drámái. = G. Zs.: Az írás értelme. Kriterion, Bukarest, 1977. 179–204.
Gálfalvi Zsolt: Sütő András drámái és az Éden kristályfái. = Sütő András: Három dráma. Eminescu, Bukarest, 1982. 5–14.
Gáll Ernő: „Holt-tengeri” jelentés. = G. E.: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Szépirodalmi, Bp. 1978. 192–195.
Gáll Ernő: A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája. = G. E.: A sajátosság méltósága. Magvető, Bp. 1983. 97–121.
G. Kiss Valéria: Ahol véget ér a szó… = Alföld, 1977. 6. sz. 57–59.

Görömbei András: A megmaradás etikája és esztétikája. = Alföld, 1974. 7. sz. 60-65.
Görömbei András: "Kelj fel és beszélj" = Tiszatáj, 1978. 3. sz. p. 71-75.
Görömbei András: Sütő András felszólalása fejtartásunk ügyében. = Tiszatáj, 1979. 2. sz. 68-75.
Görömbei András: Az önvizsgálat belső kényszere. = Alföld, 1981. 6. sz. 84-89.
Görömbei András: A hatalom gyermekkori játszótársa. = Tiszatáj, 1982. 7. sz. 45-51.
Görömbei András: "Az ember amíg él, játszani is akar". = Alföld, 1984. 5. sz. 66-77.
Görömbei András: Folytatás és megújulás: Sütő András prózaművészete az ötvenes és hatvanas évek fordulóján. = Tiszatáj, 1984. 10. sz. 56-64.
Görömbei András: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 38-49. p.
Görömbei András: "Felgyűlt az idő" : Az Anyám könnyű álmot ígér időszerkezete. = Alföld, 1977. 6. sz. p. 47-51. illetve "Ki viszi át...?" / Görömbei András. - Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.- p. 323-334.
Görömbei András: Sütő András: Sikaszói fenyőforgácsok. = Alföld, 1988. 7. sz. 84–86.
Görömbei András: A lőtt lábú madár nyomában. = Életünk, 1989. 1/2. sz.. 88-90.
Görömbei András: Sütő András. In: G. A.: Kisebbségi magyar irodalmak 2. kiad. Kossuth Egyeteni Kiadó, Debrecen 1997.; 3. bőv. kiad. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2001.
Görömbei András: Tűnődés Sütő András naplójegyzeteinek olvasása közben – kitérőkkel. = Alföld, 1991. 8. sz. 83–90.
Görömbei András: Sütő András. = G. A.: Napjaink kisebbségi magyar irodalma. Tankönyvkiadó, Bp. 1993. 25–38.
Görömbei András: Erdélyi változatlanságok. Sütő András könyve = Hitel, 2001. 10. sz. 103–106.
Grezsa Ferenc: Sziszüfosz mai szerepben. = Új Írás, 1982. 4. sz. 106–108.
Grezsa Ferenc: Omló egek alatt. = Kortárs, 1991. 1. sz. 160-162. Illetve: G. F.: Vonzások és vallomások. Szeged, Tiszatáj, 1999. 322-327.
Ilia Mihály: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Kortárs, 1970. 9. sz. 1492–1493.
Illyés Elemér: Négy erdélyi prózaíró. = Új Látóhatár, 1971. 5. sz. 539–546.
Illyés Gyula: Sütő András nagy úton. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.
Imre László: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Alföld, 1971. 2. sz. 81–83.
Imre László: Sütő András: Rigó és apostol. = Alföld, 1971. 1. sz. 84–85.
Iszlai Zoltán: „Hogy megmaradjunk”. = I. Z.: A valóság közelében. Kossuth, Bp. 1983. 16–20.
Izsák József: Tűnődés a tűnődésben. = Igaz Szó, 1958. 5. sz. 766–770.
Izsák József: Példázat az emberségről. = Igaz Szó, 1961. 6. sz. 857–859.
Jánosházy György: Átfogóbb társadalomrajz felé. = Igaz Szó, 1960. 2. sz. 282–287.
Kacsó Sándor: A parasztkérdés irodalmunkban. = K. S.: Írók – írások. Irodalmi, Bukarest, 1964. 223–233.
Kántor Lajos: Az írói gond változásai. = Korunk, 1970. 6. sz. 956–959.
Kántor Lajos: Táj és világ gondja. = Korunk, 1973. 11. sz. 1635–1639.
Kántor Lajos: A megtalált színház. = Korunk, 1975. 6. sz. 425–433.
Kántor Lajos: A tiltakozás metaforái. = K. L.: Korváltás. Kriterion, Bukarest 1979. 45–50.
Kántor Lajos: „… meg nem maradhatunk az alázat porában”. = K. L.: Korunk: avantgarde és népiség. Magvető, Bp. 1980. 495–503.
Kelemen János: Sütő András: Tártkarú világ. = Kortárs, 1960. 6. sz. 968–969.
Kereskényi Sándor: Értékválság a kisebbségi kritikában. = Alföld, 1994. 2. sz. 87–89.
Kocsis István: Dalon túli dallal… = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 202–203.
Koltai Tamás: Sütő András: Csillag a máglyán. = K. T.: Magyar drámák színháza. NPI, Bp. 1979. 213–216.

Koltai Tamás: „Felügyelőnk, a Nagy Romlás.” = Élet és Irodalom, 1986. 2. sz. 13, illetve K. T.: Színházváltás 1986–1991. Meszprint, Bp. 1991. 7–10.
Kós Károly: Levél Sütő Andráshoz "A Kolozsváriak"-ról. = Kortárs 1973. 12. sz. 1876-1878.
Kósa Csaba: Erdély fáklyái: A tűzfelelős. = Új Idő 1990. 12. sz. 10-16.
Kovács János: Epikusi tűnődések. = K. J.: Kétség és bizonyosság. Kriterion, Bukarest, 1981. 106–122.
Kovács Sándor Iván: Istenek és falovacskák. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp., 1978. 403-409.
Kovács Sándor Iván: Tűnődések a fennmaradás módozatain. Költészet és valóság Sütő András Kálvin-drámájában. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp. 1978. 410–421.
Láng Gusztáv: Eszme és történelem. = Alföld, 1977. 6. sz. 42–43.
Lászlóffy Aladár: Ars poetica útközben. = Igaz Szó, 1971. 8. sz. 262–266.
Lázok János: A céltól az eszközig: a Sütő-novelláktól a Sütő-drámákig. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 17–30.
Lázok János: Gondolat és/vagy cselekvés? = Korunk, 1983. 2. sz. 143–150.
Lázok János: A kerek félalmák paradoxonai. = Korunk, 1983. 9. sz. 739–744.
Lázok János: Évek és hazajáró lelkek Sütő András trilógiájában. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 137–140.
Lázok János: A céltól az eszközökig. = Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. 176–210.
Lázok János: A Káin és Ábel metaforikus mélyszerkezete. = Korunk, 1992. 8. sz. 48–55.
Lázok János: "Az év könyve". = Beszélő 3. évf. 1998. 1. sz. 80-84.
Lehel Katalin: Az igazság megszállottja Sütő András drámai életművében. = Somogy, 1991. 1. sz. 52-54.
Marosi Péter: Félrejáró Salamon nyomában. = Igaz Szó, 1956. 12. sz. 1845–1850.
Marosi Péter: Kolhaas haragja és Harag Kolhaasa. Sütő genfi zsoltára. Káin tragédiája. = M. P.: Világ végén virradat. Bukarest, 1980. 142–163.
Martinkó András: Con amore. = Kritika, 1970. 1. sz. 34–38.
Márkus Béla: Fájdalmas farsangi játék. = Alföld, 1977. 6. sz. 60–63.
Márkus Béla: A betokosodott kudarc. = Hitel, 1994. 1. sz. 94–101.
Márkus Béla: Pünkösdi lélekkel. Sütő András: Erdélyi változatlanságok = Reformátusok Lapja, 2001. június 3.
Márkus Béla: A szolgák felelősségével. (Sütő András: Erdélyi változatlanságok.) = Tiszatáj, 2002. július, 77–86.
Melczer Tibor: Évek – hazajáró lelkek. = Kritika, 1982. 6. sz. 34.
Mész Lászlóné: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán = ML: Mai magyar drámák. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 96–143.; 3. kiad. - Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 193. - (Műelemzések kiskönyvtára)
Miklós Róbert: Cseppben a tenger. = Napjaink, 1970. 11. sz. 10.
Nagy Pál: Drámaírók sikere. = Igaz Szó, 1962. 6. sz. 881–887.
Nagy Pál: Nyugtalan ember. = Igaz Szó, 1963. 5. sz. 794–795.
Nagy Pál: Az idő hullámhosszán. = Igaz Szó, 1967. 1. sz. 572–581.
Nagy Pál: Előszó. = Sütő András: Misi, a csillagos homlokú. Kolozsvár, 1972. 5–27.
Nagy Péter: Sütő András két drámája. = N. P.: Olvasó. Szépirodalmi, Bp. 1980. 3456–352.
Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről. = Magyar Nyelvőr, 1983. 1. sz. 68–75.
Nemes Rita: Vitairatok a Romlás ellenében: Sütő András drámáiról. = Hitel 13. 2000. 10. sz. 101-108.
Olasz Sándor: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Forrás, 1982. 3. sz. 82–83.
Oltyán Béla: Máglyák és csillagok: Sütő András etikája. = Tiszatáj, 1987. 6. sz. 3-12.
Pákovics Miklós: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Kritika, 1980. 12. sz. 34.

Pálfy G. István: A hitvitázó. = Alföld, 1977. 6. sz. 36–41.
Pálfy G. István: Mosolyba göngyölt aggodalom. = Tiszatáj, 1978. 6. sz. 86–92.
Pálfy G. István: A hitvigyázó. = Forrás, 1979. 3. sz. 74–80.
Pálfy G. István: Főhajtás Sütő Andrásnak. = P. G. I.: Jó hazát teremteni. Magyar Ifjúság Szerk., Bp. 1988. 131–134.
Páll Árpád: Azonos mondanivaló, különböző műfajok, avagy jegyzetek a drámaíró Sütő Andrásról. = P. Á.: Színházi világtájak. Bukarest, 1987. 240–250.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Egy lócsiszár…) = Jelenkor, 1986. 4. sz. 341-345.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Álomkommandó) = Jelenkor, 1988. 6. sz. 530–534.
Pásztor Emil: A romániai magyar irodalom és magyar nyelv új színei Sütő András naplójegyzeteiben. = Könyvtáros, 1972. 2. sz. 110-112.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága. = P. Gy.: Olvasópróbák. Felsőmagyarország, Miskolc, 1994. 199–211.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága: Rend és rendetlenség Sütő András drámáiban. = Napjaink, 1989. 10. sz. 27-30.
Pomogáts Béla: A valóság vonzásában. = Jelenkor, 1970. 12. sz. 1146-1150.
Pomogáts Béla: Az önkeresés útján. = Jelenkor, 1972. 1. sz. 937–944.
Pomogáts Béla: Sütő András. = Alföld, 1972. 12. sz. 43–49.
Pomogáts Béla: Anyanyelv és közösség. = Jelenkor, 1978. 4. sz. 361-362.
Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Gondolat, Bp. 1982.
Pomogáts Béla: Sütő András szolgálata. = Confessio, 1986. 4. sz. 79–83.
Pomogáts Béla: Könyvek a romániai magyar irodalomról. = Irodalomtörténeti közlemények, 1986. 4. sz. 457-465.
Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető, Bp. 1987.
Pomogáts Béla: Költészetben elbeszélt szociográfia. = P. B.: Kisebbség és humánum. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 173–186.
Popovici, Titus: Drága András! = Alföld, 1977. 6. sz. 45–46.
Reményi József Tamás: Anyám könnyű álmot ígér. = Magyar irodalom, 1945-1995. Műelemzések. (szerk. Reményi József Tamás, Tarján Tamás). Corvina, Bp., 1996. 147-151.
Rácz Győző: Nyelv és történelem. = R. Gy.: Értelem és szépség. Bukarest, 1972. 349–350.
Rácz Győző: Sorskérdések lírája. A forradalom etikája. A máglyán nem égnek el a csillagok. = R. Gy.: A lírától a metafizikáig. Bukarest, 1976. 124–129.; 167–197.
Rácz-Székely Győző: Sütő Andrásról – új könyve ürügyén. = Forrás, 1971. 1. sz. 82–84.
Rácz-Székely Győző: Meditáció Sütő András „úti tűnődéseiről”. = Forrás, 1971. 4. sz. 87–89.
Reuter Lajos: Vázlat Parmenion tragédiájáról. = Forrás, 1984. 8. sz. 40–47.
Réz Pál: Beváltott ígéret. = Élet és Irodalom, 1970. 17. sz. 10. illetve R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Szépirodalmi, Bp. 1973. 373–379.
Réz Pál: Itt állok, másként nem tehetek. = Tiszatáj, 1976. 3. sz. 90–95.
Robotos Imre: Hatalom és hatalmaskodás komikuma. = R. I.: A nevetés vonzásában. Bukarest, 1973. 208–227.
Robotos Imre: Ablak a századok falán. A hatalom örvényeiben. = R. I.: Arányok rendjében. Bukarest, 1981. 89–104.
Ruffy Péter: Sütő András. = R. P.: Világaim. Szépirodalmi, Bp. 1979. 315–322.
Sándor Iván: A tetthiány némasága. = Alföld, 1988. 2. sz. 24–30.
Schreiber György: „Drámát írtál, Häftling!” = Mozgó Világ, 1987. 12. sz. 112–116.
Sinkovits Imre: Esemény. = Tiszatáj, 1985 12. sz. 35-36.
Sík Ferenc: Sütő András a Nemzeti Színházban. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 32-34.

Sík Ferenc: Kegyelmi kérvény. Az Álomkommandóról. = Alföld, 1987. 6. sz. 50-51.
Sőni Pál: Sütő András novellái. = S. P.: Irodalmi bírálatok. Bukarest, 1955. 87–95.
Sőni Pál: Sütő András. = S. P.: Művek vonzása. Irodalmi, Bukarest, 1967. 229–236.
Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969.
Szabó B. István: Az év regénye. = Új Írás, 1971. 1. sz. 120–123.
Szabó B. István: A sajátosság méltósága. = Új írás, 1988. 11. sz. 116–118.
Szabó Zoltán: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk." = Új Látóhatár, 1975. 2. sz. 173–177.
Szakolczay Lajos: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Új írás, 1977. 7. sz. 83–91.
Szakolczay Lajos: A fűszál lehajlik. Szóló száj. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984.
Szakolczay Lajos: Tűnődés útközben. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp., 1984. 288–296.
Szakolczay Lajos: Esszéítélet. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 281–287.
Szakolczay Lajos: Megtalált világ. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 269–280.
Szakolczay Lajos: A vélekedés szabadsága: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 297–320.
Szakolczay Lajos: A megmaradás esztétikája. = Sz. L.: A csavargó esztétikája. Balassi Kiadó, Bp., 1996. 141-151.
Szakolczay Lajos: Sütő András metaforaigazsága. = Sz. L.: Ötágú síp. Magvető, Bp. 1989. 467–473.
Szakolczay Lajos: Kötél homokból. Tevan, Békéscsaba, 1994.
Szakolczay Lajos: Égő házban nem fésülködni kell, hanem tüzet oltani. = Kortárs, 2002. 6. sz. 49–54.
Szász János: Két formanyelv mezsgyéjén. = Igaz Szó, 1967. 6. sz. 923–927.
Szász János: Sajátosság és egyetemesség. = Sz. J.: A hittől az eszméletig. Bukarest, 1981. 13–18.
Szász János: Sütő András Herder-díja. = Sz. J.: A fennmaradás esélyei. Gondolat, Bp. 1986. 133–135.
Szász László: Három írói attitűd. = Sz. L.: Egy szerencsés kelet-európai – Székely János. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2000. 31-54.
Szávai Géza: Válasz Sütő Andrásnak. = Sz. G.: Szinopszis. Bukarest, 1981. 231–234.
Szekér Endre: Vallomás Sütő Andrásról. = Sz. E.: Érték és írás. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1981. 253–256.
Szekér Endre: Sütő András sikaszói gyémántjai. = Sz. E.: Erős várunk a vers. Forrás Szerk.–Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 1991. 129–134.
Székelyhidi Ágoston: Sütő András: Egy pakli dohány. = Alföld, 1955. 5. sz. 91–93.
Szerdahelyi István: Sütő András: Rigó és Apostol. = Kortárs, 1971. 5. sz. 822-823.
Szerdahelyi István: A feldobott pénzdarab pillanatában. = Kritika, 1987. 6. sz. 18-19.
Szilágyi Ferenc: „…megváltani a senyvedő nyelvet…" = Magyar Nyelvőr, 1978. 4. sz. 431–444.
Szilágyi Júlia: A lelkiismeret dokumentuma. = Korunk, 1971. 4. sz. 643–646.
Szőcs István: Újabb Holt-tengeri tekercsek. = Utunk, 1970. 17. sz. 1–2.
Szőcs István: Az állandó gyorsulás végzete. = Utunk, 1975. 49. sz. 1–2.
Szőcs István. Engedjétek hozzászólni a szavakat I–II. = Utunk, 1977. 48. sz. 3.; 1977. 51. sz. 3.
Tánczos Gábor: Sütő András ars poeticája. = Élet és Irodalom, 1973. 49. sz. 11.
Tarján Tamás: Sütő András a drámaköltő. = Színház, 1976. 3. sz. 1-7.

Tarján Tamás: Itt állok, másként nem tehetek. = T. T.: Kortársi dráma. Magvető, Bp. 1983. 134–158.
Tarján Tamás: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán. = T. T.: Százszorszínház. Magvető, Bp. 1983. 246–254.
Tarján Tamás: Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig. = Kritika, 1986. 4. sz. 26-27.
Tarján Tamás: Csillag a máglyán. = Száz híres színdarab / (szerk. Koltai Tamás és Takács István.). Népszava, Bp., 1989. 2. köt. - 202-209.
Tarján Tamás: Színművek. = Vigília, 1992. 10. sz. 793-794.
Tófalvi Zoltán: Hányfejű sárkány alszik velünk? = Hitel, 1991. 20. sz. 25.
Tolvaj Bertalan: Tűnődések Sütő András könyveiről. = T. B.: Az irodalom vonzásában. Pozsony–Bp. Madách–Szépirodalmi, 1977. 96–111.
Tüskés Tibor: Egy csupor zsír. = T.T. : Titokkereső. Pátria, Bp., 1991.- p. 185-190.
Utasi Mária: Sütő András szavai. = Üzenet, 1978. 9. sz. 519–521.
Varga Domokos: A megmaradás irodalma. = Valóság, 1970. 8. sz. 84–86.
Varga Lajos Márton: Évek – hazajáró lelkek. = Jelenkor, 1981. 11. sz. 1012–1019.
Varga Zoltán: Tenger a cseppben. Gondolatébresztő tűnődések. = V. Z.: Periszkóp. Forum, Újvidék, 1975. 92–99.
Vasy Géza: Anyám könnyű álmot ígér. = 7x7 híres mai magyar regény. (Berkes Erzsébet et al.). Móra, Bp., 1997. 148-156.
Vekerdi László: Anyajegyes maradandóság. = Napjaink, 1984. 8. sz. 27–29.
Veress Dániel: Gond és jelkép. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 193–199.
Veress Dániel: Szélfútta ágon fészek. = Tiszatáj, 1972. 1. sz. 34–48.
Veress Dániel: Sütő András költői világa. = Sütő András: Nyugtalan vizek. Creangă, Bukarest, 1975. 3–8.
Vita Zsigmond: Nem tanára, inkább tanítványa. = Művelődés, 1992. 6. sz. 23–24.

Fontosabb interjúk, beszélgetések

Az alamizsna nem elég. Beszélgetés ... véres napjairól, az okokról és a tanulságokról./ Tibori Szabó Zoltán beszélgetése
In: Népszabadság. 58. (2000) 65. 21, 25.

Be nem gyógyuló seb / Vígh Árpád interjúja
In: Hitel 10. évf. 6. sz. (1997. jún.), p. 3-7.

Erdélyi változatlanságok / beszélgetés Sütő Andrással
In: Hitel 14. évf. 1. sz. (2001. jan.), p. 3-13.
Én maradok, másként nem tehetek / Kulcsár Katalin beszélgetése
In: Látóhatár 2. sz. (1991), p. 80-91.
Fájdalmat enyhítő kísérlet / beszélgetés Sütő Andrással
In: Magyar Nemzet 56. (1993) 289. 19.

Hajnali munka / Marosi Ildikó beszélgetése
In: Kortárs 6. sz. (1976), p. 956-960.

"Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét" / Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván beszélgetése Sütő Andrással
In: Tiszatáj 53. évf. 12. sz. (1999. dec.), p. 64-70.

Induljatok el az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt… / Pálfy G. István interjúja Sütő Andrással
In: Alföld 9. sz. (1981), p. 58-65.

Interjú Sütő Andrással, a vitatott és hallgatásra ítélt író [!], drámaíróval, a romániai magyar kisebbség legismertebb irodalmi képviselőjével. / Rózsa-Flores Eduardo interjúja.
In: Kapu. 3. sz. (2000). P. 62-64.

Az író irodalmon kívüli gondjairól / Páll Árpád beszélgetése
In: Alföld 5. sz. (1990), p. 51-71.

Írószobám / Albert Zsuzsa beszélgetése
In: Jelenkor 3. sz. (1979), p. 234-242. Elhangzott a Magyar Rádióban 1978. szept. 24.-én.

Istenek és falovacskák / Beszélgetés Huszár Sándorral
In: Istenek és falovacskák. Kriterion, Buk., 1973.

A Kálvin-Szervét dráma születése - jegyzet / Sütő András
In: Kortárs 1. sz. (1976. jan.), p. 88.

A kényszerűségnek kínja és gyakorisága. -- új színművéről és a Nobel-díjra jelöléséről / Lőcsei Gabriella interjúja
In: Magyar Nemzet 56. 1993. 153. 19.

A kép a legcáfolhatatlanabb beszéd. Kaiser Ottó képriportja Sütő András marosvásárhelyi otthonában. A képekhez a szöveget Sütő András írta.
In: Könyvjelző, 2005/ december, 10-15.

Kötél - homokból / Kántor Lajos beszélgetése
In: Alföld 2. sz. (1979), p. 36-41.

A közös asztal reménye. Beszélgetés ...- a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnökével / Frigyesy Ágnes interjúja.
In: Világszövetség. 2. sz. (1993) p.1-2.

Közösség-egybegyűjtő hatalom / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 5. sz. (1979), p. 33-37.

Látogatóban Sütő Andrásnál: Televíziós beszélgetés / Pomogáts Béla beszélgetése
In: Jelenkor, 9. sz. (1977), p. 791-798.

„Legújabb darabom címe: Máglyák és Szobrok” / Bebesi Károly beszélgetése Sütő Andrással
In: Dunántúli Napló, (1975. január 11:9)

Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással / Dombóvári János beszélgetése
In: Széphalom. 5. sz. (1993.) p. 343-347

Mi dolgunk a világon? /Beszélgetés Hajdu Győzővel.
In: Igaz Szó 1971. ill. Istenek és Falovacskák. Kriterion, Bukarest, 1973. 118-134.

Nemzeti létünkben bujdoklunk. - A magyarság esélyeiről, a Trianon-szindróma oldásáról és a talpra szökkenés követelményéről / Szendrei Lőrinc riportja
In: Magyar nemzet 57. (1994) 61. 1, 7.

Nyári beszélgetés Sütő Andrással - a Heródes napjai okán is / Cs. Nagy Ibolya interjúja
In: Hitel 7. évf. 10. sz. (1994. okt.), p. 89-93.

Sütő András mondja / riporter Sz. Stein Imre. - készült 1993. július 8.-án Gyulán
In: Central European Time (1993. nov./dec.), p. 31-34.

Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? / Mezei András interjúja
In: Élet és Irodalom 17. 21. sz. (1978)

Varázsköreim / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 7. sz. (1982), p. 69-96.

Vidám siratók / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 3. sz. (1986), p. 81-90.

Visszája helyett nézzük a színét! / Pintér Dezső riportja
In: Magyar Hírlap 28. (1995) 301. 6.

Illetve lásd még a szerző saját köteteiben közreadott beszélgetéseket, pl.:

- *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- *Az Idő markában*. *Esszék, naplójegyzetek,* Bp., Szépirodalmi, 1984. (vál. és sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Sikaszói fenyőforgácsok*. *Cikkek, naplójegyzetek*, Bp., ILK , Berzsenyi Irodalmi és Művészeti Társaság, 1987, (vál. Ablonczy László)
- *Sárkány alszik veled*. *Beszélgetések könyve,* Bp., Szépirodalmi, 1991. (Életműsorozat, sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993.
- *Csipkerózsika ébresztése. Arcképvázlatok, esszék, úti tűnődések II,* Bp., Szépirodalmi, 1993. (Életműsorozat)
- *Heródes napjai*. *Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról. 1984-1987*, Debrecen, Csokonai, 1994.
- *Napló*, – (Válogatás a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* c. kötetekből) Bp., Helikon, 1998. (Életműsorozat)

Monográfiák és monografikus feldolgozások

Görömbei András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.

Bertha Zoltán, *Sütő András,* Pozsony, Kalligram, 1995.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 2002.

Kötetszerű drámaelemzések

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája,* Bukarest, Kriterion, 1984.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 237 p.

Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves,* (A Sütő András születésnapjára rendezett pusztakamarási ünnepség dokumentumkötete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.

Görömbei András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról.* (Sütő András 75. születésnapjára készült válogatott tanulmánykötet) Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.; A *Hitel* Sütő András-száma, 1997/6.

Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák

Gáspárné Monostori Judit – Fegó Lajos: *Sütő András irodalmi munkássága.* Válogatott bibliográfia. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1987.

Lázok János, *Sütő András–bibliográfia: drámaírói munkássága 1974-1980 között*, (A hetvenes években írt színművek és előadásaik kritikai fogadtatása, 1974-1996), Marosvásárhely, – Custos, 1997.

Pajkossy György szerk., *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1971-1988*, Bp., OSZK, 1989.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1971–1980,* Bp., TIT, 1983. (Sütő András könyvészet: 172-179.)

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970,* (2. javított kiadás.) Bukarest, Kriterion, 1973. (A bibliográfia **Réthy** Andor munkája)

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Kántor Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves*. Marosvásárhely, Mentor, 2002. (Borító-bibliográfia: 57-81.)

Tartalomjegyzék

A divattól a kultuszig.....1
Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában.....1
Címről és struktúráról.....3
Kontextusról.....5
Esélyről.....7
Keretekről.....7
Kultuszról, módszerről.....9
Előhang.....48

Értelmezésbeli lezártság....49
Kétségek....52
Változatlan módszertan?....53
Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)....55
Centrum és periféria?....58
Erdélyi magyar kulturális hagyomány?....60
Külön sors? Transzszilván értelmezési keret....62
Irodalom és elkötelezettség....65
Irodalom és politika....67
Felnőttéválás és/vagy önállóság?....68
Kényszerű különállás vs. egyetemesség....71
Axiomatikus megfeleltetések....73
Külön mérce (kétséges egység)....75
Történeti kitekintés (előzmények)....76
Lappangó attitűdök: népi és nemzeti....79
A népi örökség....81
Népiség és Szolgálat....83
Kanonikus diszkurzusok átnyúlása....84
Az értékrend zavarai....87
Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?....90
Szűkítő keretmeghatározások?....94
Irodalomtörténet. Pozitivista egység?....96
Ellenállás. Nemzetképalakzatok....99
Prózafordulat és a recepció anakronizmusa....101
Elmozdulás?....106
Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma....108
Irodalom és társadalom....111
Kulturális emlékezet....112
Tálentumok....113
Prológus....117
Kivételes hely....118
Közelítések....120
Társadalmi szolgálat....122
A kánon természetrajza....124
Kanonikus kritika?....125
Érték és értékelés....126
A kezdetek....127
A kiugrás: a naplóregény....129
Nagy idők: a drámatrilógia....132
Az esszéíró drámaköltő....135
A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)....136
Az írói identitás megalapozása....138
Közügyiség és hatalomviszonyok....140
Az életútfeltárás következetlenségei....145
Monográfiák....147
Szelektivitás....149
Elkötelezettségformák?....152
Modellteremtés....155
A transzszilván kánon újjáéledése....157
Kitekintés....159

1968 után....159
Válaszreakciók és/vagy túlélési formák....161
Értéktorlódás?....163
A sorok közt....166
Szolidaritás....169
Új küldetéses irodalom Erdélyben....171
Közösségi éthosz és morális magatartásminta....172
Jelképek? Erkölcsi princípiumok....174
Értelmiségi szerepek és visszhangjaik....177
Belső elvárásrendek....181
Csipkerózsika és más polémiák....183
Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?....186
A kánoni kép megszilárdítása....191
Hozzáférés, intézményesség....196
Nyílt utalásos jelleg....197
Politikai viszonyszintek....199
Tettérték: a ’80-as évek fogadtatása....202
A nyílt konszenzus....205
A kultusz abszolútuma felé....207
Kultikus nyelvhasználat a kritikákban....208
Elsőség....214
Hagyományozandó kép?....220
Kanonikus elődök....222
A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon....224
Élet/mű?....226
Javított kiadás? Tragizált narratíva....228
Szerep és/vagy mű....233
Különböző irodalomszemléletek....239
Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?....241
Nyelvezet az összefoglalásokban....244
Az értelmezés világa....247
Záró megjegyzések....252
Monográfiák és monografikus feldolgozások....282
Kötetszerű drámaelemzések....283
Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek....283
Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák....283
Tartalomjegyzék....284

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BOKA LÁSZLÓ

A divattól a kultuszig

Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA

A bizottság elnöke: Dr. Horváth Iván (pótelnök: Dr. Dobos István)

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Margócsy István
Dr. Kálmán C. György

A bizottság titkára: Dr. Hajdú Péter

A bizottság további tagjai: Dr. Zsadányi Edit
Dr. Bárdos László, Dr. Bezeczky Gábor (póttagok)

TÉMAVEZETŐ, DR. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

Budapest, 2006.

I. Bevezetés.

A történelmi horizont milyensége, mely meghatározhatja egyes művek keletkezését és hatását, az interpretációk körét legalább annyiban korlátozza, amennyiben a jelentől való elválasztottsága révén eleve egy olyan rendszerben jelöli ki tárgyát, amely leletként, múltbéli hagyatékként kerül az értelmezések körébe. Mint ilyen, az irodalomtörténész jelentésfeltáró mechanizmusai nem annyira a múlt e bizonyítékát vélik benne felfedezni, de Ricoeurrel szólva sokkalta inkább azokat a jelen-nemlevőségeket, azokat a kontextusokat keresik, amelyek hiányként tételeződnek föl, s amelyek a művet körülölelték, vagy egykori világát belakták.[1] A közelmúltnak olyan (át)értékelései/értelmezései során, amelyekben a talán még túl közeli horizontok, tapintható távlatok vizsgálata egyben ideologikus alakzatok felülvizsgálatára vállalkozik, valószínűsíthetően nem pusztán egy totalitárius rendszer irodalompolitikáját, s annak irodalomértelmezései folytán a kényszerű akadályok számbavételét és konstatálását igényli, de az értékítéleteiket közvetetten is meghatározó összetettebb kánoniság természetrajzának a felülvizsgálatát is szükségessé teszi. (A túl közeli horizont, mely e hiányokat képletesen fel tudja eleveníteni, a szövegértés újabb módozatainak a meghatározásaikor akár hátrányként is tételeződhet, amennyiben érzelmi rokonságról, „túlzott közelségről" tesz tanúbizonyságot, vagy éppen megfordítva, „az igazságnak túl korai szintézisére" törekszik.). Ezeknek a meghatározó történeti kontextusoknak a jelen értekező-prózai horizontjából való szemlélése, egyúttal mint az esztétikai tapasztalat észlelésének természetes útjában álló gátak, nehezékek forrásainak a felismerése, a valamiféle totális „ideológiai rendtevés" helyett a gyakorlati szkepszis mindenkori hangsúlyozásával szükségszerű óvatosságra és nagyfokú körültekintésre intenek. A befogadás és értelmezés útjait ugyanis bármi másnál sokkal erőteljesebben jellemzi az, hogy sohasem egyedüli igazként, kizárólagosságuk képletes öntudatában állnának csak elénk. Aligha kétséges, hogy az irodalom állandó változása folyamatosan átalakítja azt az összefüggésrendszert, amelyhez viszonyítunk, s ezáltal a befogadás interpretatív rétegei nem csak időben, de térben, különböző értelmezői közösségek szinkrón alapvetései szerint is változóaknak bizonyulhatnak. Ahogyan nem feltételezhető egyetlen kizárólagosságában helyes és érvényes értelmezés sem, úgy ezek értelmében célszerű csak hangsúlyozni, hogy bizonyos szövegeknek talán nagyobb, fontosabb lehet a történeti, mint az esztétikai értéke.

[1] Vö. **Ricoeur**, Paul, *A történelem és a fikció kereszteződése*, in UŐ, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály, Bp., Osiris, 1999, 358.

Az értelmezésnek viszont nem csupán alakzatai, a megértésnek sem csupán változatai vannak, hisz a befogadás eleve olyan rétegzettséget is feltételez, amelyben éppen a legelevenebb tapasztalat az lehet, hogy a fogalmak tisztázása, a múlt irodalmának újra-felfedezhetősége és a jelen kritikai attitűdjei, az új szemléletek kialakíthatóságában kölcsönösen igénylik és segíthetik is egymást.

Az újraolvashatóságot feltételező kánoniság ezért egyszerre utalhat művek történeti és esztétikai értékére. A kettő véleményem szerinti belső szétválaszthatatlansága éppen abból ered, hogy minden műalkotás valahol történetiségében tárul elénk, esztétikai értékét ugyanakkor megítélésének viszonylagosságában célszerű csak szemlélnünk. Amennyiben nem választjuk tehát élesen szét, de külön nézőpontokból is szemléljük azon adottságokat, amelyek egyszerre hordozhatják a múlt hagyományainak kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, a szükségszerű behatároltságok ellenére kísérelhetjük meg e tradicionalitásformákban megkeresni a hozzájuk intézett kérdések összefüggései által azt a játékteret, amely a konstruktív kritikusi vizsgálatok számára akár végeláthatatlan lehetőségeket biztosít. A kánonokat átlépni vágyó attitűdünk ugyanis nem számolhat le azok továbbélő hatásával, szükségszerű örökítő programjaival s az általa történő kulturális meghatározottságainkkal sem. Talán ezért sem ártana némileg árnyalni az olyan felvetéseket, melyek az utóbbi időkben a kánonért folyó harc sematikus képleteinek amúgy jogos elutasítása helyett rögtön az ettől való függetlenedés csupán saját döntés alapján megtörténő modalitásait mérlegelik.[2] A kánonnak mint romnak, mint átléphetőnek e bármennyire is tetszetős felfogása, a disszertációban tárgyalt történeti kánonalakzatoknak a tárgyalhatóságát és összetettségét bár kétségkívül megkönnyítené, ideológiakritikai szempontból mégiscsak egy újabb kánonszerű ideologikus megközelítésre szorítkozna, amely eljárásában ráadásul nem helyezne megfelelő hangsúlyt arra az el nem hanyagolható tényre sem, hogy a kanonikus jelenség mindig értelmezés maga is, illetve hogy a temporalitás és normativitás szétválaszthatatlan minden ilyen jelenség vizsgálatakor.

Címről és struktúráról

Talán a fentebb elmondottakból is kitűnhet, hogy jelen értekezés a közelmúlt olyan történeti konstrukcióinak vizsgálatát, értelmezéskereteinek összefüggéseit hivatott különböző szempontrendszerek szerint vázolni, amelyek az irodalomtörténet elfogadó, kritikus, vagy

[2] Vö. „a kánon manapság már nem egy barikád, melyet be kell venni, sokkal inkább egy rom, melyet át kell ugrani." – Hal Fostert idézi György Péter. **György** Péter, *Minden archívum, minden örökség*, in *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, szerk. **György** Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István, Bp., OSZK – Akadémiai, 2005, 127.

ironikus pillantásait egyaránt, az organikus szerveződésüknek a kialakult rendjéből adódóan, nagyrészt a struktúrán belőli újjáértés momentumaiban teszik csak lehetővé. Az értekezés három nagyobb fejezetre tagolva előbb a kanonizáció fogalmi aspektusait, anomáliáit, a kánonelméletek kortárs meghatározottságait, aktualitását és irányait vázolja, s ezek mentén kísérli meg tárgyalni az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatását, annak összetett sajátságait, illetve az azt nagymértékben befolyásoló, jellegzetes Sütő-recepciót. Abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a vizsgált életmű az utóbbi évtizedek – de legalábbis a vizsgált időszak – erdélyi magyar irodalmának egyértelműen a legismertebb, exponenciális tényezője, s mint ilyen a maga irodalmi kereteken túlnyúló szerepköreivel kétségkívül ideológiai, társadalomtörténeti jelentőséggel bír, illetve értelmezéskereteinek eddigi számbavétele is csak hasonló értékszerkezetekben vélte azt elgondolhatónak. Az elemző eljárás, mely a műalkotásokat kommentárokon, kontextusokon keresztül, azok viszonyaiban szemléli (pontosabban elsődlegesen immár e kontextusokat, kommentárokat szemléli) a kanonizáció folyamatainak olyan összetett stratégiáira kíván reflektálni, amelyek a szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságából erednek. Az értekezés a cím értelmében így nem, vagy nem csak az életműre, inkább az életműhöz csatolt bizonyos fogalomkörök, jelenségek elméleti és gyakorlati vizsgálatára vállalkozik. Olyan olvasásmódokat és értelmezésalakzatokat elemez, amelyek szimptomatikusak a magyarországi fogadtatás máig meghatározó kritikai alakzatait tekintve.

A különböző fejezetek mind az irodalomtörténeti kánonképzés és a kanonikus jelenség működésmechanizmusainak, természetrajzának, vagy éppen dichotóm leszűkítéseinek tapasztalatait hasznosítják, s közben olyan kritikai, illetve kultikusnak mondható megközelítésmódokat vizsgálnak, amelyek jellemzői a címben említett recepciónak. Recepción itt elsődlegesen nem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet is, amelyet az akadémiai falakon kívül, egy szélesebb olvasóközönség is megismerhetett és elfogadhatott. Az elemzés természetesen a konkrét irodalomtörténeti recepciónak olyan metakritikai nyomaira is kitér, amelyek a szövegértés retorikai viszonyrendszerének vizsgálata és az esztétikai értékek számbavétele helyett, a társadalomtörténeti, ideológiai, illetve érzelmi-pszichológiai vetületek által, egyrészt messze kerültek bármiféle tényszerű elemzéstől, másrészt az irodalombírálatok különböző válfajaiban vagy a színikritikákban megjelenő szemléletformáló nyelvezetük révén egy több szálból építkező, kanonikus diszkurzus által képviselt értékrendet közvetítettek.

A hivatalos, hatalmi, az autoriter, a domináns vagy a népszerű irodalmi kategóriáinak a felvetésén túl, az értekezés az irodalompolitikailag leszűkített tér következtében olyan 'lappangó' kanonikus diszkurzusok működéselvét és összefonódását tárgyalja, amelyekben kiemelt szerep jutott a marxista irodalompolitikához mért ellenzéki meghatározottságuk folytán is a hagyománybeli transzszilván, a népi mozgalomtól örökölt kollektív, valamint a nemzeti, mint nemzetiségi jegyeket hangsúlyozó értelmezéseknek. Ennek a képviseleti kánonnak a jobb megértése, a különös hangsúlyok recepcióbeli anomáliáinak meghatározhatósága, és a szövegekről szóló szövegekkel, illetve jelenségekkel való foglalkozás ezért is tesz szükségessé olyan tágabb értelmezéskeretet, amelyben a különböző történeti konstrukciók, irodalmi értékrendek vagy éppen a nemzet-értelmezések irodalmi meghatározásai számos egyéb kérdéskört is érintenek. Az értelmezés releváns konvencióinak a felülvizsgálatában így nemcsak a metakanonikus szövegek hatástani értelmezése válik szükségessé, de értelmezésre várnak az őket környező intézmények, illetve azon hatalmi tényezők is, amelyek szerepet játszottak a közvetítésben és az áthagyományozásban is.

Fontos hangsúlyozni, hogy vizsgálódásaim elsődlegesen a magyarországi recepcióra szorítkoznak, még akkor is, ha ez természetszerűleg nem kerülheti meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait, (valószínűleg a kettő szétválasztása jelen esetben lehetetlen is lenne) s a tematika összetettsége amúgy is meglehetősen szükségessé teszi a párhuzamos történeti kitekintéseket. Ehhez természetszerűleg vázolnom szükséges az erdélyi, s általában a kisebbségi/ határon túli/ regionális/ nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, történeti alakzatait és kortárs értelmezéseit, s nem kevésbé vizsgálni a terminológiai tisztázatlanság máig ható konfúz jelenségeit, akárcsak a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait.

Kontextusról

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli magyar irodalmakra vonatkoztatott értékelései többnyire a magyar művelődéstörténet öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen, egységesnek tekintett nézőpontból láttató (s a pozitivizmus szemléleteitől nehezen távolodó) irodalomtörténet-írás hagyományai szerint építkeztek. Annyiban mindenképp, hogy a magyarországi fogadtatásban többnyire a történelmi megváltozott helyzet, az író alakja, szerepkörei, vagy életkörülményei döntően határozták meg egyes irodalmi művek hatástani tulajdonságait, vagy eleve véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A második világháborút követően egyrészt az

irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakció a hivatalossá tett művészetideológiai elképzelésnek megfelelően hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszott csak bekövetkezni. Másrészt, a későbbiekben kialakuló „félhivatalos" fogadtatás ezen egyszerre regionálisnak s önállónak tekintett irodalmak esetében, (legfőképp az erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában) egészen a legutóbbi időkig, abból a normatív irodalom-felfogásból kiindulva vezette le előbbi állítását, hogy az esztétikai tapasztalat sajátos körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni fölénye, de a világáról szóló tudósításainak, mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi-világnézeti-funkcionális, s egyben determinatív többlet-jellege is befolyásolja. A fogadtatás szokásrendjében, a monográfiák vagy a különböző alkalmakra születő nagyobb összefoglalások módszertana értelmében, a szerzői intenció felfedése az élet és életmű tökéletes egysége miatt vált elengedhetetlen feltételévé a „valódi" jelentésfeltárásoknak, amelyekhez gyakran egy kultikus művészkép is társult. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele annak is, hogy a szerző nagysága az irodalomesztétikai célú értelmezések horizontján belülre kerülhessen, s az értelmezőkkel szemben is mintegy etikai követelményeket támasszon.

Az irodalomtudományi és eszmetörténeti kutatások ezért óhatatlanul túllépnek a szűk értelemben vett szövegértelmezéseken, jelenségük viszonylagosan átfogó igényű értelmezése viszont az értekezésben alkalmazott irodalomszociológiai kitekintés mellett is óvatosságra int, minthogy az ideológiatörténeti kutatások máig hiányzó mértékű történettudományi, és feltáratlan politológiai szempontrendszert is igényelnének. A kultúrpolitikai jelenségek feltáratlansága (beleértve a szerkesztőségek, kiadók, és a különböző belső hatalmi struktúrák irányításának, illetve azok ellenőrzésének mechanizmusait, cenzurális viszonyait és lehetőségeit) a kutatás egyéb irányú kitekintéseit is akadályozzák. Az írók és a politikai hatalom romániai viszonyát vagy az intézményrendszeri és a különböző cenzurális viszonyok történetét csak annyiban érintem tehát, amennyiben a címben megfogalmazott fogadtatás jobb megértéséhez, esetleg feltárásához hozzájárulhatnak. A történettudományi kutatások, a szélesebb körű társadalomtudományi háttér felvázolása remélhetőleg idővel itt is kiegészíti majd az irodalomtörténeti jelenségeknek a szélesebb spektrumú tárgyalhatóságát. A disszertáció ugyanakkor az ideologikus építkezés felvázolása mellett, a kánonértelmezés alapjaiban, (tehát tárgyalt felületes dichotómiáin felülemelkedve), elengedhetetlennek érzi az autoritás szükséges voltán túl (is) tekinteni.

Esélyről

A recepcióesztétikai és hatástani megközelítés, a részben létfilozófiai, részben ideológiakritikai vizsgálódások vagy a kortárs irodalomelméletek szegélyezte értelmezéskeretek mellett a kultúrakutatás módszerei is érvényesülnek. A disszertáció a társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta helytelenül, felszínesen 'népnemzetinek', inkább összetettségükben, céljaikban 'honmentőnek' definiálható kanonikus képviseleti diszkurzusfajták összetett irodalmi forrásait egy értelmező közösség imaginárius támasztékainak értékrendszerében és hierarchiájában szemléli. Ezek határozzák meg ugyanis az úgynevezett 'lappangó' kánon által vallott és propagált eszmerendszernek a recepcióban kialakult szokásrendjét, s benne a tárgyalt életmű kiemelt helyét.

A sütői életmű recepciójának áttekintése ugyanakkor sohasem kerülheti meg azt a fajta narrativitást, amely mintegy a múlt lezárult értelmezésének tekintené csupán az eddigi fogadtatástörténeti - politikai, szociológiai, vagy éppen társadalomlélektani - tényezőket, s mintegy öncélú elemzésben figyelmen kívül hagyhatná ezeknek a mindenkori jelen olvasataira tett hatásait. A szépirodalmi szövegekről kialakított véleményükkel látszólag saját értékítéletre vállalkozók alighanem korábban is éppen a hagyománytörténet által váltak képtelenné a hagyomány ismeretének nem új, csupán eredetiségének és létjogosultságának egyedüli képviselőiként meghatározni azokat a viszonyítási pontokat, amelyek felől az életmű felülvizsgálni volna képes a ma már inkább csak történetiségében olvasható, recepcióra jellemző szemléletmódokat. Kétségtelen, hogy ezek egyoldalúságának ilyenfajta feltárása éppen az életmű körül zajló viták fenntarthatósága, az újraolvashatóság érdekében tekinti alapvető kitételnek az ideológiai terhektől való megtisztítást. Ugyanakkor mindez egyértelművé teszi azt is, hogy az ilyen vizsgálódás nemcsak irodalmunk múltbeli, de máig ható problémaköreit is magába foglalja. Márpedig Sütő András életműve egyértelműen abba a kategóriába látszik tartozni, amelyiknek fogadtatás-története – túlmutatva az egyes művek esetleges megítélési különbségein – ideológiai, irodalompolitikai nézetkülönbségeket foglalhat magába, amelyek túl számos irodalomtörténeti, irodalomesztétikai szemponton a kisebbségi magyarság utóbbi fél évszázadbeli szellemi életének és létmeghatározásainak a jobb megértéséhez is hozzásegíthetnek.

Keretekről

A fogadtatástörténet konkrét szövegeinek nyelvezetét a kultuszkutatás ideológiakritikai eszközeivel azért is lehet célszerű vizsgálni, mert a hivatalos recepcióra túlnyomórészt jellemző, hogy a külső írói szerepkörök, hitvallások hangsúlyozásán túllépni

nem akaró műértelmezéseknek nemcsak a választott módszertana, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége lesz – a sajátos etikai-szociális-kulturális távlatokon túl – az ideológiaképzés legfőbb eszköze. A Sütő-kultusz irodalom- és társadalomtörténeti szerepeinek vizsgálata, alakulástörténetének fázisai olyan kényesnek mondható kérdésfelvetéseket is implikálnak, amelyek sokáig tabunak számítottak a teljes nemzetiségi társadalmak önmeghatározásait tekintve is. A történész számára a kollektív emlékezet által konstruált és irányított múlt, illetve a dokumentálható valóság közötti, olykor igencsak jelentős különbségek nemcsak magára a vizsgált periódusra jellemzőek, hanem konkrét személyekre, életvezetésekre és életművekre egyaránt. Ezek vizsgálata mentalitástörténeti és irodalompolitikai okok háttérbeli felkutatásával lenne megkísérelhető. Az irodalomtörténet – amennyiben igyekszik megőrizni saját önállóságát és valamelyest esztétikai minősítéseinek elsődlegességét – ezekből csak óvatos mértékkel meríthet. A Sütő-recepció utóbbi pár évben lezajlott (át)alakulása vagy éppen az erdélyi irodalompolitikai letisztulások máig tartó ideológiai folyamatainak érdekes közjátékai (mint a kisebbségi belső hatalmi viszonyok feltárása vagy az egykori párthatalomhoz közeli értelmiségiek titkolt szerepe), ugyanis egyre inkább egy hasonlóan kétpólusú és ideológiailag terhes értelmezésrendszerben látszanak megvalósulni. A manapság is dúló viták, melyek ítéleteikben ismételten távolodni látszanak a szövegiség esztétikai kategóriáitól, többször említésre kerülnek az értekezés lapjain, de az átfogóbb jelenségek szinkrón és diakrón vizsgálata gyakorlatilag csak a kilencvenes évek első feléig (a kultusz kiteljesedésének hipotetikus csúcspontjáig) követi figyelemmel az életmű fogadtatásának alakulását. Az értekezés a különböző politikai csatározások irodalmi szempontokat átlépő, sokszor személyes leleplezésekre irányuló kategóriáit tudatosan nem emeli ugyanis a vizsgálódása körébe, legfeljebb csak olyankor, ha azok közvetlen módon befolyásolhatták valamely korábbi ténymegállapítás igazolhatóságának, igazolhatatlanságának minőségeit.

A Sütő-recepció főbb vonulatait felvázolni kívánó fejezet maga kénytelen lemondani a teljesség igényéről olyan kisebb művek esetében, amelyek kevésbé jelentős visszhangjuk által (vagy éppen a kevésbé vállalt írói hagyatékjellegüktől függetlenül is) alig befolyásolták a magyarországi recepciót, s nincs írói szemléletbeli, esetlegesen korszakváltáshoz köthető jelentőségük sem. Az életmű korszakolását egyébként is csak annyiban érintem, amennyiben a hatástani szempontok szükségszerűen a kritikák által kiemelt műveknek történeti és kulturális érték-meghatározottságait, vagy az irodalmi divatnak a kultusszá érését követik. Az egész erdélyi irodalom szempontjából emblematikusnak tartott olyan művek mellett, mint a Sütő-drámák, kiemelt figyelem övezi ugyanakkor az előző évtizedekhez képest az életműben

első narratív és mnemotechnikai változást nyújtó prózai mű (az *Anyám könnyű álmot ígér*) keletkezését és szélesebb kontextusát, valamint a sikerültebb esszék fogadtatását. A szerzői vallomások, publicisztikák és legfőképpen az életműre jellemző irodalmi viták elemzése, akárcsak az elharapódzó kritikai és publicisztikai 'hódolati aktusok' szemléje, s természetesen a monografikus összefoglalások is elsődlegesen a vizsgálat tárgyát képezik. Az értekezés a folyóiratbeli tematikus különszámok és egyéb összefoglalások mellett, érinti az elő- és utószavak, kísérőtanulmányok, lexikonbeli szócikkek, színházi, illetve televízió- és tankönyvbeli szereplések mennyiségi és minőségi szerepét is. Ahogyan a vázolt stratégiák alapján nem elhanyagolható a szépirodalmi vagy publicisztikai szövegek fogadtatásán kívül azon társadalmi eseményeknek, díjkiosztásoknak, emlékbeszédeknek vagy egyéb szociokulturális, esetleg nyílt politikai szerepvállalásoknak a felvázolása sem, amelyek a tárgyalt 'jelenségkörnek' kultikus minőségeket adhattak. Természetesen elsődlegesen azon szempontok és kritériumok kerülnek az elemzés előterébe, amelyek a recepcióbeli különleges helyzetet és kivételes bánásmódot igazolják. Az időbeli kitekintés alapvetően a diktatórikus rendszer felbomlásáig követi végig az alakuló recepciót, de meglátásaiban a kilencvenes évek azon törekvéseire is utal, amelyekben már jól körvonalazható az elemzett Sütő-kánon repedéseiben az említett egységnek és fenntarthatóságának a szkepszise.

Kultuszról, módszerről

Akárcsak a kánoni működésrend tágabb, hagyományfüggő és szűkebb, paradigmatikus értelmű fogalomértelmezésének szétbonthatatlansága, textus és kontextus hasonló viszonya mint identitás és ideológia párhuzamai, csak hamis dichotómiák folyamatos felvázolásában lennének mérhetőek. Ezek éles szétválaszthatóságának megkérdőjelezhető kérdésiránya, amely a szociológiai vagy kultúratudományi elemzések térhódításával szinkrón jelenségnek tételezi a konkrét szövegelemzések elméleti és történeti egységének a relativitását is, annyiban talán mégis tetten érhető az értekezésben, amennyiben esztétikai tartalmakat, elemzéseket kérve számon, részben a vizsgált jelenség saját működésmechanizmusait és módszertanát is hasznosítani kénytelen. A retorikai vizsgálatoknak és konkrét szövegelemzéseknek a hiányára figyelmeztetve, de a társadalomtörténeti szélesebb kontextusra figyelve így keret-meghatározásaiban, kritérium-vizsgálataiban tulajdonképpen egy esettanulmányt nyújt alapul a vizsgálódások tükrében kikristályosult ideológiák és a recepcióban gyakran másodlagosként kezelt irodalomtörténeti szempontok felvázolása által. Kérdésköröket jár tematikusan körül, s egy lehetséges szemléletet kínál fel megvitatásra, amely a magyarországi fogadtatásra mint „megtűrt keretek

közt engedélyezett", de hivatalosan leszűkített, vagy éppen korabeli ellenzéki minőségei miatt eleve korlátolt, listaszerű kánoni formára – lehetőség szerint minél teljesebben bemutatott korpuszra – az eddigieknél kritikusabban tekint. Nem ítélkezni kíván, hanem az érdekli, hogyan működik egy változásaiban is sok állandó vonást hordozó fogalmi séma. Nem fogadja el viszont a kisebbségi ideológiák korabeli kényszerű olvasatainak máig kényszerítő hatású értelmezési horizontjait, s olyan alapot próbál teremteni, amelyre a későbbiekben majd az újabb szövegértelmezések és az egyes összevetések megbízható eredményei kiépülhetnek.

A kutatás jelentős része történeti. A recepció hetvenes évtizedtől kibomló sikere, a népszerűség a divat, majd a kultusz fokozatainak nyelvi lecsapódásaiban, annak kanonikus-kultikus szemléje révén egy olyan társadalomtörténeti kontextusban kerül bemutatásra, amely vizsgálatára, az utóbbi évtizedek elméleti kánonjainak térhódítása ellenére, egyéb kortárs írói életművek vonatkozásában nemigen vállalkoztak még. Az értekezés újszerűsége talán ennyiben mindenképpen kísérletnek is tekinthető, olyan vizsgálódást helyez kilátásba, amely ugyanakkor nem önnön megrendíthetetlenségét, de ellenkezőleg, egyetlen lehetséges értelmezést nyújt megvitatásra. Jellegénél fogva, elsődleges célja is – az új szempontok felvetése mellett – éppen a kultikus jegyek által elfedett művek újraértelmezhetőségi alapjának a megteremtése. Az ideologikus értelmezésekkel vagy a történelmi szituáltság okozta lezártsággal szemben pedig, az oly gyakran általánosított, s pár névvel azonosított erdélyi irodalom kortárs recepciójának az előmozdítása, amely a minden mű utóéletéhez szükséges *másképp* látásra is tekint. Ezek kanonicitás-fokának áthághatósága ugyanis, a folyamatosan megújuló értékeléseken túl is, egyenesen arányos lehet az irodalomban mint irodalmi köztudatban való fennmaradásuknak az esélyével. A kutatás ezért a kultusz deskriptív tézisei felé haladva a recepció bizonyítható egyvonalúságának mára már inkább nehezékként felismert pozícióit próbálja feltárni, művek és értelmezéseik teljességében sohasem lehetséges elválasztásának a tudatában. Ennek problematikussága, relativizálhatósága jól mutatja a kérdéskör komplex társadalmi, szociológiai, lélektani hátterének a megkerülhetetlenségét is, amely csak az említett recepcióval való szembenézés és elemző kritikai hozzáállás folytán remélhet áttörést. A Sütő-életmű, mint ismeretes, messze túlnyúlik az irodalom keretein, s benne a történeti, ideológiai, politikai mozzanatok legalább oly erővel szerepelnek, mint az irodalmiak. A tágan értelmezett „jelenség" talán értelmezhető lenne irodalmon kívüli kontextusban is, ugyanakkor az egyszerre irodalmi és nem-irodalmi Sütő-kánon kultikus jellege eleve meghatározza a sajátos vagy magát

sajátosnak vélő irodalmi megközelítés módszertanát, kérdésfelvetéseit és nyelvi/stiláris jellegét is.

A fogadtatás legkülönfélébb aspektusait átjáró áltudományos kategóriák bemutatása, melyek kultikus jellegüknél fogva mintegy kivonják magukat a történeti értelmezés kritikai kötelezettségei alól, az irodalmiságnál 'magasabb értékszférába tartozó' adottságként zárják körül az életművet. Természetesen, ahogyan a normák rendje, úgy a normák használata sem feltétlen azonos itt a szavakéval. A normahasználat elemzése ezért a kritikai elvek elemzését is szükségessé teszi, ezáltal próbálva egy szemlélet sajátosságát, akár esendőségét megragadni. Margócsy István kultusztörténeti példája[3] az amúgy egyáltalán nem kritikátlan Horváth János Petőfihez viszonyuló attitűdjével, kiinduló eljárásaim némiképp hasonló alapvetései mellett arra a kérdésre is rávilágít, hogy kritikai és kultikus viszonyában mennyire létezhet olyan teljességében objektívnek tekinthető nézőpont, amely – Horváth szavaival – „*a józanság kiváltságát*" alkalmazni tudná a tiszteletadás formáira is. Ahogyan nem elhanyagolható módon arra is, mennyire lehet nem csupán hatásos, de hatékony is, egy Harold Bloom által meghatározott 'strong' szerző esetében az önkanonizáció tudatosan kialakított, és retrospektíven is elvégzett, alkalmazott értelmezési gyakorlata. Az általam vázolt ideologikus alakzatoknak esettanulmányi értelmezése ilyenkor mintegy látleletként, ám önmaga helyzetére is reflektálva kívánja felülvizsgáló értelmezését adni egy viszonylag szűk látókörű fogadtatásnak.

A bevett sémák esetleges torzító hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ettől még persze szükségessé válik. Már csak azért is, mert a politikai korlátok megszűntével a jelen horizontjából jogosan merül fel a kérdés, hogy mennyiben szükségszerű továbbra is autonóm magyar irodalmakról, külön irodalomtörténetekről beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként kezelő attitűd számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet, a sajátosság méltóságához ragaszkodók etikai-képviseleti szerepvállalásaiban viszont a többszínűség hangoztatása mellett is félő, hogy minden látszat ellenére csak „*létértelmezés és kisebbségi létdokumentáció*" kategóriáiban maradnak továbbra is meghatározhatók az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedének termései.[4]

Az utóbbi évek kimutatható repedései a kánonon mindenesetre a több évre visszanyúló kutatás felvetéseinek, ha feltétlen igazolását nem is, szükségszerűségét mindenképpen bizonyítani látszanak. Az igény, amely felülvizsgálatra szólít fel, ugyanis nem

[3] Vö. **Margócsy** István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.
[4] Vö. **Görömbei** András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 22.

csak az irodalomtörténeti szempontok átértékelésében jelentkezik egyre sürgetőbben, de jelen van aktuális önértékelő vitáiban a határon túli magyar társadalmaknak is.

II. Kánon és kanonikus jelenség - Kánonértelmezések ma.

(Látlelet és/vagy diagnózis)

"I tell people, I don't necessarily compare. Sometimes I compare, and sometimes I contrast."
(Herbert Linderberger)

„Amikor eretnekségeink ugyanolyan egysíkúnak
látszanak, mint ortodoxiáink, akkor itt van az ideje,
hogy elkezdjük újraírni a kultúránkról szóló filozófiákat."
(Jan Gorak)

"Van-e az irodalomnak, ha nem is örökkévaló, de legalább a történelmen keresztül fennmaradó (transzhisztorikus) formája?" Az ismert Barthes-i kérdést (amelyet szerzője mindjárt egy fontos megjegyzéssel is kiegészített, miszerint a komoly válaszhoz egy igen komoly segédeszközre, az irodalom fogalmának történetére lenne szükség) az alábbiakban leginkább a kánonelméletek és a hozzá kötődő viták eredményeinek, felismeréseinek fényében vélem vizsgálhatónak. Amennyiben folytatjuk ugyanis Barthes gondolatmenetét, és belátjuk, hogy irodalomtörténeteink is legalább a tizenkilencedik századtól kezdődően „a művek, az iskolák, a mozgalmak, a szerzők történetét írják, de még soha nem írták meg az irodalmi tény történetét"[5], úgy azt is be kell látnunk, hogy ennek a meghatározása/meghatározhatósága éppolyan kétséges és fiktív pozícionáltságot igényel, mint az irodalom maga. Egy irodalomtörténeti kánonmechanizmusra vonatkozó (kortörténeti kitekintést is szükségessé tevő) vizsgálat viszont elengedhetetlenné teszi az elméleti alapvetéseknek és magának a módszernek a használatában, illetve mai eredményességében egyaránt felmerülő bizonyosságok és kételyek szükségszerű felismerését.

Egy korszerű(bb) kánonkoncepció esélye (f)elé?

Az irodalmi mező teoretikus és történeti aspektusai felől szemlélve, az irodalmi kánonalkotás összetett kérdésköre ma a teljes irodalomtörténet-írás komplexitását, az értelmezés lehetőségeinek, illetve sajátos kereteinek az újrafogalmazását rejtheti magában. Olyan esélyt látszik kínálni, amelyik egy integráns és kellően nagyvonalú, a szakmai szempontokra elsődlegesen figyelő, ugyanakkor racionalitásában sem túlzóan szűk, sem túlzottan engedékeny választ kísérel nyújtani a jelen szerteágazó irányzataira és kihívásaira. Ezzel a gondolattal párhuzamosan viszont manapság már egyre erőteljesebben érzékelhető a nemzetközi értekező próza azon állásfoglalása is, miszerint a kánonnal kapcsolatos teoretikus összefoglalások nem tudtak végleges válaszokat adni a kanonizációs folyamatok megértésére, s valószínűleg nem is várható el egy ilyen precíz, képletszerű leírás ezekről. Az

[5] Vö. **Barthes,** Roland, *Irodalom és jelentés*, in UŐ, *Válogatott írások*, (Vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976. 199.

bizonyosnak látszik, hogy a kánon fogalomköre és kulcsszerepe továbbra is elsődleges helyen szerepel az elméleti diszkurzusokban,[6] még akkor is, ha maguknak a kánonelméleteknek a termékenységét egyre gyakrabban megkérdőjelező modalitás joggal kéri számon ezen elméletek diszkurzív kereteinek a szűkre-szabását. Amennyiben a jelenlegi kánon-szakirodalom tényállásairól, illetve a kánon természetrajzáról viszonylag átfogó képet kívánunk tehát nyújtani, a nagyon összetett kérdéskör tárgyalását és tárgyalhatóságát azzal az alapvető problematikának a szembesítésével célszerű kezdenünk, hogy az eddig elsősorban hiányként jelentkező tiszta, egységes értelemháló fogalmi megszabhatóságához szükség van a divatossá vált terminust némileg szakmai keretek közé szorítva, s lehetőség szerint a maga méltó helyén, azaz ideológiai és politikai szerepeitől némileg megtisztítva szemlélnünk. Hogy ez mennyire lesz lehetséges, azt nyilvánvalóan a mindenkori hagyománybeli determináltság különböző pozíciói is megszabják. A kánonelméletek szakirodalmával kapcsolatosan a terminológiai pontosság igénye viszont már csak azért is elsődleges fontosságú kérdésfelvetésekhez vezethet, mert – előrebocsátható – az ismeretelméleti és tudomány-módszertani háttér, amely minden kánonelméletben alapkérdésként konstituálódik, a maga igényességre törekvő elméletiségében és az önmagával szembeni elvárásokban minden bizonnyal többre hivatott, mint pusztán egy átmeneti polémia irodalmi keretekre vonatkoztatott, túlideologizált és sokszor (f)elnagyított kétosztatúságának az érzékelésénél és gyakori félreértésénél.

A változó kánonkoncepciókra irányuló vizsgálódásainkat azzal az előfeltevéssel érdemes indítanunk, miszerint a kánon fogalmi lebonthatósága (részben a terminus eredetének és folyamatos használatának tisztázatlansága következtében is) nem csupán szövegek illetve szerzők listáját, valamint műfajok, beszédmódok és értelmezésalakzatok fogalmi rendszerét kell hogy szem előtt tartsa, de (éppen a jól ismert és sokat emlegetett lezáró, nyitó és mindkét irány által egyszerre előíró mozgásban) az irodalom öntörvényűségeit, valamint a rögzítettség és rugalmasság ellentétpárjain túllépő (azokat nem pusztán szabályként, illetve eszközként meghatározó) kritikai megnyilatkozásoknak általános kulturális keretekre és meghatározottságokra való visszavonatkoztatását is meg kell látnia. Mindez elsődleges fontosságú, hisz kevéssé szorul bizonyításra, hogy egy előzetes tudás hiányában, a tág értelemben vett kulturális kánon mint kulturális emlékezet nélkül,

[6] Csupán a hazai értekező szakirodalom néhány újabb kötetformában (is) megjelent kiadványát említve példaként: **Szegedy-Maszák** Mihály (ed.) *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11. 2001; **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 2001; **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció,* Debrecen, Csokonai, 2003.

fogalmaink értelmezésének és elméleti-történeti kontextusának a kiiktatásával, csekély esélyünk volna bármiféle értelemképződésre. Ugyanakkor, mint minden fogalmi háló, az ilyen értelemben vett kánon, az önnön bonyolultságát az aktualitásában is éppen konstituáló alakzat csak belülről érthető meg, tehát a folyamatában szemlélt vizsgálódásoknak is értelemszerűen reflektálniuk kell majd saját előzetes megértésükre és elképzeléseikre, amelyek gyakorta eszközként is funkcionálnak a problémamegoldás igénye számára. Így tehát, a kísérletek az irodalmi történés előzetes értelmezési műveletektől függő kánoni megragadhatóságára, állandó figyelmet és egyfajta önkontrollt tesznek szükségessé a kulturális mechanizmusok szociológiai és poétikai/intertextuális működése irányában.[7]

Magának a fogalomnak a történetiségével, még ha olykor csak említésképpen is, de nyilvánvalóan azért szükséges foglalkoznunk, mert a szakirodalomban elterjedt '*kánoni*' fogalomzavar, a kánon más-más értelmezése, megragadása, a megfelelő fogalomkészlet hiányában mintegy relativizálni látszik minden olyan törekvést, amely egységes jelenségként próbál leírni különböző olyan irodalom- és társadalomtörténeti jelenségeket, amelyek kanonikus erővel bírnak. A sokféle értelmezés következtében, amelyek a kánon-kifejezést szinte valamennyi diszkurzusfajtában és műfajban használják, azt lehetne állítani, hogy a kánonnak több „fokozata" létezik, amelyek között sajnos a szakirodalom sem tesz különbséget, így e fogalom látszik helyettesíteni egy irányzatot, egy paradigmát vagy akár egy egész népcsoport kulturális örökségét. Ugyanakkor a terminus történeti-etimológiai hátterére való figyelmeztetés csak annyiban érdemleges és megalapozott, amennyiben hozzájárul a témakör többirányú kötődésének a körvonalazásához, egyáltalán a kánon irodalmi vonatkozású többletjelentéseinek illetve az ezzel kapcsolatos félreértéseknek a tisztázásához. Ilyen értelemben, ha a fogalom eredete, illetve mai értelmezései körüli labilitásról beszélve pusztán néhány remek elméleti összefoglalást veszünk kiindulópontul, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy manapság rendezőfogalmaink egy olyan rendszerével állunk szemben, amely rég elfeledkezni látszik a kánonok kulturális egymásrautaltságáról, a belső fogalmi háló szétbomlaszthatatlanságáról, amely a gyakorta párhuzamos, egymás

[7] Hasonló módon, a sajnálatosan leszűkített, ideológiai párviadalokra hasonlító és gyakorta politikai háttérzajoktól sem mentes kánonviták, illetve az értelmezés kereteinek legszélesebb-körű figyelembevételére sarkalló tézisek sem okozhatnak olyan jellegű törést, amely a szöveggondozás és értelemgondozás egységét az irodalom öntörvényűségeit figyelmen kívül hagyva bonthatnák meg. A társadalmi és intézményes kontroll hatásmechanizmusait valószínűleg nem lehet elégszer hangsúlyozni, de ugyanígy figyelembe kell venni a sajátnak vélt pozíciók hasonló meghatározottságain túl azoknak a kérdéseknek a nem csekély jelentőségét is, amelyek például az utóbbi évtizedek elméleti kánonjait életre hívhatták, valamint az irodalom belső kohéziójára törekvő elméleti és történeti mozgásoknak azokat az értéktételezéseit, amelyek a művek önmeghatározó szerepét a kommunikáció archeológiájának a hagyományközvetítésben felismert szerepével hozták összefüggésbe.

mellett elbeszélő diszkurzusokban nem teremti meg azokat az összefüggéseket, amelyekből kizártan eleve csak részeredményekre számíthat. Amennyiben a Karl Popper-i tudományelméleti vonalra gondolunk – a tudásbirtoklás és a tudásszerzés előzetessége alapján –, vagy a többrendszerűség elméletének igencsak kiaknázatlan aspektusait vesszük szemügyre, úgy még inkább nyilvánvalóvá válhat, hogy a kanonizáció leegyszerűsítése, illetve nem belátható keretek közé szorítása az irodalmi mechanizmusoknak éppen azokat a kérdéseit hagyná figyelmen kívül, amelyekből kiindulva valamiféle választ várhatnánk az általában vett tudásközvetítéstől a szövegközöttiség értelmezési kényszerének tág szintéziséig húzódó struktúra komplex működési folyamataira. Hazai teoretikus viszonylatokban is egyre nyilvánvalóbb, hogy a kánonok szekularizált, irodalmi jelentése a kuhni paradigmaelmélet átfogó keretébe majdnem teljes mértékig beilleszthető, de a már említett poliszisztéma, illetve a gadameri hatástörténeti tudat fogalmával is könnyen kapcsolatba hozható. A fogalom sokrétűségével és polifunkcionalitásával viszont – még mielőtt bármiféle szokványos érték és hatalom, vagy irodalom és intézményesség kapcsolatáról beszélhetnénk – szükséges hangsúlyozni, hogy amennyiben nem tekintünk a jelenlegi, pusztán a kánonok nyitottságát illetve zártságát hangsúlyozó vitákon túlra, kétségessé válik, hogy a fő problémával való érdemi szembenézés helyett mi is „csupán az érdek rabjai" maradunk, ahogyan erre Charles Altieri is figyelmeztetett a híres/hírhedt amerikai vita kapcsán.[8] Talán megkockáztatható, hogy csak a kánonképződési folyamatok komplex belső törvényszerűségeivel való foglalkozás teszi lehetővé, hogy a kanonizációt mint egy többfunkciójú és többletértékű, az irodalmi életben is integráló hatású jelenséget írjuk le. A kánonelmélet normatív értéktételező retorémái elsősorban a kanonizáció, mint a kánonképződés eredménye és eredményessége alapján keresik – a kulturális háttérviszonyokra való állandó történeti kitekintéssel – az irodalom önmozgásként értett vonatkozásához, a szöveggondozás jegyeihez a különböző intézményesítő formákat. Ennek a folyamatnak a története végső soron az irodalom története, amelyet viszont a maga összetettségében, és a külső, teljességében objektív nézőpontot szükségszerűen feladva lehet csak szemlélni.

Fogalmi rétegzettség és jelentéstörténet

Azt lehetne mondani, hogy előző, jelentésvariánsokra utaló aggályainkkal ellentétben, a kánonelméletek legelső összefoglalásai óta mind a mai napig létezik valamiféle konszenzus

[8] Vö. **Altieri**, Charles, *An Idea and Ideal of a Literary Canon*, in Robert **von Hallberg** (ed.), *Canons*. London and Chicago, The University of Chicago Press, 1983, illetve UŐ, *Canons and Differences*, in Nemoianu, Virgil - **Royal**, Robert (eds.), *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

a fogalmi rétegződést illetően. Az antik, a kora keresztény, illetve a modern, szekularizált kánon jelentéstartományai nagyjából ismertek, egyetlen aspektust viszont érdemes lehet megemlíteni, mint amelyikre a későbbiekben még utalni fogunk, minthogy vélhetően a kialakult polémiákban is az irodalmi vonatkozásban használt különböző jelentésszegmensek használata adhatott okot a félreértésekre. A 'metron', illetve 'kanon' közötti, Jan Gorak által is gyakran hangsúlyozott jelentéskülönbségről van szó, amelyik nagymértékben meghatározta a kánon fogalmi alakulástörténetének az első „összemosó" jeleit, így az egyértelmű terminushasználatban jelentkező „zavaró" aspektusokat is. A '*kanon*', mint elsősorban építészeti, szobrászati szakterminus viszonylag hamar etikai használatban is elterjedté vált, s az ilyen értelemben vett „mérce" jelentése egyre kevésbe jelentett pragmatikus érdekekre való hivatkozást, amelyet inkább a '*metron*' vett át tőle. A metron-értelmű lezártság aztán rigiditást kölcsönzött a szónak, amelyet először az egyházi és civil jogban, illetve a szent szövegekre vonatkozóan használtak. „Csak viszonylag későn, a tizennyolcadik századtól, amikor egy szélesebb körű nyelvi szekularizációt lehet megfigyelni, említik a „kánon"-t (mint 'prototípust', vagy 'modellt') az építőművészetben, orvostudományban, kézműiparban és egyéb területeken." – írja Virgil Nemoianu.[9] Szépirodalmi vonatkozásban mindenesetre a fogalom nem volt használatos, s ha mégis, akkor elsősorban bizonyos élmények, érzelmek kiemelt státusára vonatkozóan (gondoljunk csak az irodalomra, mint szakralizált aktusra, mint egyfajta vallást helyettesíteni hivatott képződményre), sokkal ritkábban szerzőkre, és szinte soha magukra a művekre. John Guillory viszont egy írásában a vallási és világi kánon közti különbségre adott példaként éppen ez utóbbi folytonos módosulásait említi, amely ellentétben a bibliai kánonnal, nem (csak) felülről rögzített, bár – teszi hozzá – eljárásaiban egyre inkább hasonlít hozzá, amint kizárásos alapon jár el.[10] Az irodalmi – tehát világi – kánon azonban nyilvánvalóan sohasem volt és nem is lehet olyan természetű, mint a végérvényesen rögzített vallási. Valóban szembeötlő lehet a szekularizált kánon logikájának a hasonlatossága, de éppen a leírtak alapján nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a radikális szűkítés, a kevés számú elfogadott „szerző" a vallási kánonok esetében etikai és így pedagógiai céloknak van alárendelve, az Írás, a Szentség és a Tanítás legitimációjára épülve. Ezért aztán az antik jelentéstörténetet és a vallási értékkomponenseket felhasználva, gyakran a szakirodalom is meglehetősen kuszán

[9] Lásd **Nemoianu**, Virgil, *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, i.m., 216.
[10] **Guillory**, John, *Canon*, in **Lentricchia,** Frank – **McLaughlin,** Thomas (eds.), *Critical Terms for Literary Study*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990. 237. – Persze a vallási kánonokon túl a szekuláris kánonokra a hangsúlyosabb kritikai hangnem jellemző. Valószínűleg nem tévedünk, ha ebben is nagy szerepet tulajdonítunk a 19. század fellendülő ipari mozgalmának.

használja a fogalmat, amelyekben az irányvonal, kritérium, mérték, illetve modell-jelentések a szabály, norma és persze a lista jelentéshálójában, mint szinonimák hígulnak fel.

Történetileg a kánon kifejezést modell értelemben először – amint arra George Kennedy emlékeztet – egy levélben említik Hérodotosz műveivel kapcsolatosan, mint aki a legjobb modell a jónikus historiográfia számára. Szekuláris művek listájára vonatkozóan ugyanakkor a kánon egy különös történeti-referenciális keretbe illeszthető. Modern jelentésében valóban csak a tizennyolcadik századtól használatos, minthogy először David Ruhnken Historia Graecorum Oratorum című 1768-as munkájában szerepel. Runkhen tanulmánya megőrizte annak a két tudós-oktatónak (Bizánci Arisztophanésznak, az alexandriai könyvtár vezetőjének, illetve utódjának, Arisztárkhusznak) a válogatását, akik a bőség kényszerétől vezetve olyan szerzői válogatást közöltek, amelyek átfogták az összes klasszikus műfajt: epikus illetve lírikusok költőket, tragédiaírókat, orátorokat, stb. vettek fel listájukra.[11] Fontos itt kiemelni, hogy szerzők, nem pedig művek listáját állították össze, még akkor is, ha az antikvitásban teljesen természetes volt, hogy egy szerző nevén metonimikusan, adott művet értsenek. Mindenesetre válogatásukkal, mint azt többen megjegyezték, az elkövetkező generációk számára egyfajta demarkációs értékszférát jelöltek ki, illetve adtak tovább. Ebből eredendően pedig a kánonok nemcsak a tanult szerzők, fordítók, kiadók és kritikusok, de a szélesebb értelemben vett tanult közösség identitásnarratíváját is meghatározták. Mindazonáltal több ponton is érdemes kissé jobban odafigyelni ezekre a listákra. Először is, a két említett alexandriai szerző sohasem hívta ezeket kánonoknak, még kevésbé „a Kánonnak". Másodszor ezek funkcionális listák voltak, nem pedig nemzeti kultúrák esszenciális értékei legjavának a lecsapódásaira figyeltek, ugyanakkor egy már letűnt, némileg tehát idegennek számító, a kereszténység-előtti kultúrának a megőrzésére és továbbadására törekedtek. Gorak az említett listákkal kapcsolatban utal Patricia Easterling megjegyzéseire is, aki az Oxford Classical Dictionary szócikk-írójaként a klasszikus kánont inkább mnemonikus eszköznek, mintsem egy „egyszer és mindenkorra" meghatározott, állandó listának tekinti.[12]

A gyakorta (túlzottan leszűkítő jellegére vonatkozó érvekkel) hevesen támadott, és sokkal ritkábban, legalábbis kis rendszerességgel (a kulturális értékek megőrzőjeként) védett szellemi konstrukcióra irodalmi téren tehát jellemző, hogy maga a kifejezés is igen újkorinak számít (elfogadott szakterminusként, mondhatni, az utolsó fél évszázadig szinte egyáltalán

[11] Vö. **Kennedy**, George, *The Origin of the Concept of a Canon*, in **Gorak**, Jan (ed.), *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001, 106.
[12] Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteenth-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 194.

nem használatos), legalábbis sehol, semmilyen szótárban vagy enciklopédiában nem található egészen a múlt század végéig. A nemzetközi szakirodalomban is csupán valamikor a nyolcvanas évek közepére jelenik meg a 'kánon' szócikk formájában, holott a Wellek és Warren-féle, 1956-os kiadású nagyszabású munka, a *Theory of Literature* már említi.[13]

A kánon történeti-etimológiai jelentésen túl, azaz, mint 'pálca, mérce', a mai, általános szóhasználatban különböző kulturális lexikonbeli szócikkekre enged asszociálni:[14] standard, norma, szabály, mesterművű, a legmagasztosabb igazság, művészeti modell, és természetszerűleg, mint ilyen, szerzők és műveik elfogadott listája is. Ez utóbbi néha olyan mértékben sajátította ki a kánonról szóló elméleteket, hogy a kánonviták igen gyakran csak listaviták maradtak, amelyekben a fő vitakérdés az volt, hogy mennyiben azonos vagy mennyire különbözik bizonyos szövegek jegyzéke valamely más listától. (Valószínű nem tévedünk, ha az amerikai vitát is elsődlegesen ezek közé soroljuk.). Ilyen értelemben, a görög szó irodalmi hagyományban fellelhető alapjelentései szerint is érdemes külön kezelni azokat a műveket, amelyek hitelesen megállapíthatóan egyetlen szerző saját életművét képezik, illetve egy kulturális vagy osztálycsoport, egy nemzetiség, nemzet, manapság akár egy egész kultúra legfontosabbnak tartott és elfogadott irodalmi műveinek az összességét, amelyek nyilván mint kulturális narratívák is értendők.

Kettősségek

Ha ezek alapján elfogadjuk kiindulópontnak, hogy ma alapjában véve legalább két, jól elkülöníthető kánonfelfogás létezik, nevezetesen egy tág, kulturális háttérre utaló és egy szűkebb, szakmai, illetve értelmezői közösségi kánonkoncepció, akkor amellett, hogy természetesen tisztában vagyunk a fogalmi haló szétbonthatatlan egységével, megkísérelhető az irodalmi szempontú vizsgálódásainknak az a kánonok működésével foglalkozó látlelete is, amelyik segíthet választ találni arra, hogy a valamennyire belátható álláspontok polarizált rendszerében, jelenleg milyen álláspontok határozzák meg a korszerű irodalmi kánonfelfogást. A tág, kulturális és a szűk, közösségi értelmezések megkötést már csak azért is célszerű megtartanunk, mert ezek mentén objektiválódnak azok az értéktételezések is, amelyek révén könnyedén belátható a gyakorta dichotóm leegyszerűsítések képletes, de önállóságukban érvénytelen létmódja. Az összes említett fogalmi konstrukció beilleszthető ezekbe, minthogy általában csak valamiféle szűk–tág, lezárt és nyitott kategoriális kétosztatú

[13] Lásd *Theory of Literature*, 3rd. ed., N.Y., Harcourt, Brace&World, 1956. 247.
[14] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*, NJ., Athlone, 1991. 9.

értelmezések léteznek, ráadásul ezek is többnyire paradigmákra, diszkurzusokra és az ilyenek által konstituált listákra vonatkoztathatók. A példaként említhető jelzők sora szinte végeláthatatlan. (Zárt–nyitott, konzervatív–liberális, unikulturális–multikulturális, egysíkú–többsíkú, értékőrző–értékteremtő, hatalmi–hatalomratörő, institucionális–intézményellenes, központi–perifériku stb). De ugyanígy ezeknek megfelelően kerülnek szembe a viták során a továbbörökítés, a megőrzés és a kiadhatóság szempontjai a kisajátítás, értékbefolyásolás és cenzurális ellehetetlenítés vádjaival, s ugyanilyen tengelyek mentén definiálják önmagukat a belső irodalmi öntörvényűség és önérték paradigmái a külső, hatalmi befolyás szempontjaival, az immanens esztétikum érvei a külső, intézményes kanonicitással szemben.

Az utóbbi húsz–huszonöt év felerősödő kánonkritikája az elhíresült amerikai vitán túl a nemzetközi irodalomtudományban is többször hangoztatta, hogy a kánon valamiféle autoriter hangok szószólója a kortárs kritikai diszkurzusokban, az értekező prózában is. A szisztematikus kizárást segíti elő, minthogy szinte teljesen nélkülözni látszik a nem fehér, nem európai, nem hímnemű és nem heteroszexuális szerzőket, ezzel is erősítve a faji, nemi stb. megkülönböztetéseket. Nem kevésbé fontos az az érv sem, miszerint a kánon csupán egy hegemonikus csoport éthoszát és ideológiáját tükrözi. Abban minden valószínűség szerint nem tévedhettek a kánont így vagy úgy ellenzők, hogy maga az irodalom gondolata, mint általánosan felfogott entitás az utóbbi évtizedeket megelőzően leginkább csak standard szerzők viszonylag szűk körére, vagy az akadémiai hatáskörök által ilyenként elfogadott művekre korlátozódott. Feltehető a kérdés, vajon mennyire változott az egyetlen, ilyen hipotetikus alakzatban való gondolkodásunk? Közismert a világirodalmi kánon-fogalom, amelynek létét az utóbbi évtizedekben az őt ért heves kritikák ellenére sem vagyunk képesek tagadni, s amelyet többnyire az európai, vagy még inkább a nyugati világ értékei uralnak. Az ilyen kánont megkérdőjelező modalitásnak célszerűen arra is kellene gondolnia, hogy az említett bővítésekhez hasonlóan nem volna-e indokolt a kevéssé fordított irodalmak fokozottabb figyelembe vétele is. Szegedy-Maszák Mihály aggályai vélhetően igazak: amennyiben csakis a legelterjedtebb nyelveken írt műveknek van/lesz esélye bekerülni a világirodalomnak nevezett kánonba, félő, hogy egyre csak nő majd bizalmatlanságunk az ilyen kánonnal szemben.[15]

Szintén vádként emlegetik a kánonokkal kapcsolatosan az intézményszerűséget, az institucionalitást, miszerint ez afféle eszközként szolgál azoknak az értékeknek a továbbadására, amelyek a 'kánonközeli kritikákban' objektiválódnak, és ezek által egy olyan

[15] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*, in *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995. illetve, UŐ, *Hagyomány és újraértelmezés*, in *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról*, Bp., Krónika Nova, 2000.

gépezet lendül működésbe, amely egyetlen csoport, egy konzervatív kisebbség kezében tartja a kulturális hatalmat. Már John Guillory is felhívta arra a figyelmet, hogy intézmények nélkül egyetlen kánon sem érvényesülhet egyértelműen (ez alapvető irodalomszociológiájának egyik fő szempontja), ugyanakkor a kánonról szóló kezdeti amerikai vita maga is odáig fajult, hogy az esztétikai értékítéletet alárendelték egyfajta gazdasági szempontú „haszonértéknek", ezzel megkérdőjelezve az irodalmi alkotásoknak az önértékét, úgy mutatva be őket, mint a kritikusi, s így intézményes értékelés állandóan viszonylagosnak tekintett objektivációját az éppen aktuális keretek között.[16]

Az alábbiakban éppen a keretek átjárhatósága és átláthatósága érdekében, nem célom felidézni az Egyesült Államok-béli (voltaképp máig is lezáratlan, sokszor »kultúrháborúként« aposztrofált) vitát[17], viszont alapvető aspektusait annyiban mindenképpen említem, amennyiben a kánont felnyitni kívánók és a kánonvédők egykori szempontjai bármely kanonikus működés jellegzetességeire vagy akár kánonelméletek vakfoltjaira is jobban rávilágíthat. Ugyanígy említendők a szakirodalombeli elkerülhetetlen, mára már szinte közhelynek számító fogalmak, amelyeket pusztán azért sem kerülhetünk meg, mert esetleges nyelvi beágyazottságuk miatt közelebb is vihetnek bennünket ezek egyfajta letisztázásához.

Vitatörténet

„Az irodalmi kánonokról szóló viták mára az Egyesült Államokban olyannyira sarkítottá, leegyszerűsítetté és átpolitizálttá váltak, hogy fennáll a veszélye annak, hogy teljességükben egy gondolatébresztő intellektuális vita keretein kívül rekedjenek. Politikailag és ideológiailag elkötelezett személyek a spektrum mindkét oldaláról ürügyként kezdték használni a tudományos eszmecserét arra, hogy kézhez álló új kódszavakkal vívják meg hatalmi harcaikat, amelyekhez egyébként a saját érvelésmódot nyíltabban támogató partizán terminusokra volna szükségük". Ezekkel a gondolatokkal nyitják a szerkesztők azt az irodalmi kánonokkal foglalkozó esszégyűjteményt, amelyik az előszót idézve: „közö(n)ségi szükségletre kíván választ keresni", és amelyik *A vendégszerető kánon* címet viseli.[18] Mi indokolhatta vajon az amerikai vitában e moderált hangnemre intő gyűjtemény létrejöttét – amelyik ráadásul „a társadalom javára" kívánt válni, anélkül, hogy nyíltan bármilyen „konszenzusra vagy végső konklúziókra" törekedett volna – s egyáltalán, minek

[16] Guillory itt persze elsősorban Barbara Herrnstein Smithre utal, akivel nemcsak ő, de Altieri is vitába szállt, gazdasági érdek-szempontú értékelmélete miatt.
[17] Erről lásd részletesen: **Berman**, Paul (ed.), *Debating P.C.* New York, Delta, 1992; illetve Farkas Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*, in F. ZS., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998.
[18] *The Hospitable Canon*. *Essays on literary play, scholarly choice, and popular pressures,* Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

tulajdonítható, a viták össztüzének talán a csúcspontján, 1991-ben ez a nem kevéssé meglepő címválasztás? Minthogy a kánonelméleteket a vitában elhangzott, a hatalom és professzionalizmus kontextusában meglehetősen tipikusnak mondható álláspontok nagymértékben befolyásolták, a világszerte gyorsan elterjedt – így a hazai irodalomtudományban is otthonossá, divatossá vált – terminusnak és a róla szóló polémiáknak néhány jellegzetességére érdemes némileg a vitára visszatekintve rávilágítani.

Az elhíresült amerikai vita során nem ez volt az első esszégyűjtemény, amelyik – műfajánál fogva is – valamiféle összefoglalását kívánta adni mindannak, ami a vitában szakmai szempontból is lényegesnek és érdemlegesnek mutatkozott.[19] Ugyanakkor, amint az a későbbiek során kiderül, a hasonló, irodalmi harcmezők mechanisztikus vízióitól óvó, a magát valamiképpen semleges, közbülső pozícióba helyező szerkesztői intenció ellenére is, a kötet ugyanúgy sikertelen próbálkozás maradt, amennyiben a vita további alakulástörténetét vesszük figyelembe. A semleges pozíció a két tábor között (akiket általában csak konzervatív hatalmiaknak, illetve kánonromboló anarchistáknak tituláltak) voltaképpen kétséges, hiszen a szerkesztő Nemoianu kötetzáró írása egyértelművé teszi, hogy minden próbálkozás ellenére, valójában ő maga is inkább az előbbiekkel tud csak valamilyen párbeszédet elképzelni. Objektív nézőpontot egy másik, ugyanebben az évben megjelent kötettől[20] már végképp nem várhatunk, hiszen abban a szerző, Paul Lauter nyíltan vállalja, hogy ő a viták baloldalán áll. *Canons and Context* című kötetét itt csak érintőlegesen említjük, minthogy egy remek összefoglalás révén a problematikával kapcsolatos nézetei a hazai irodalomtudomány számára már ismertté váltak.[21] Ugyancsak 1991-ben jelent meg a már sokszor hivatkozott Jan Goraknak is az első, kánonokkal és magával a vitával foglalkozó összefoglalása,[22] amely

[19] A kötet megpróbált explicit módon „kulturális párbeszédre", „nyugodt hangnemre" és kevesebb konfrontációra ösztönözni, miközben egyrészt az említett kérdéskör, az irodalmi kanonicitás nemzetközi összehasonlító aspektusaira, másrészt – már csak a politikai keretektől való szabadulni vágyás miatt is – művek irodalmiságának végső soron játékos, örömet okozó, „vidám" (ludic) jelenségére hívta fel a figyelmet. Lásd *i.m.,* p. viii.

[20] **Lauter**, Paul, *Canons and Context*, N.Y., Oxford University Press, 1991.

[21] Lásd **Kálmán C.** György, *Van-e kanonikus kritika?* in UŐ., *Te rongyos (elm)élet,* Bp., Balassi, 1998, 114–132.

[22] **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.
A szakirodalmi háttér kiegyensúlyozatlansága szempontjából sajnálatos, hogy az olyan nagyszabású terv, mint amilyen *Vision, Division, and Revision* címmel sorozatként szerette volna megjeleníteni az olyan, kánonokkal foglalkozó műveket, amelyek a kánonvitát a korai '80-as évek fejezetei és fejleményei után egy szélesebb kontextusban a humántudományok teljes területére kívánta kiterjeszteni, csak terv maradt, s az itt említett köteten kívül semmi sem valósult meg abból, amit a nagynevű szerkesztőbizottság (Fokkema, Gorak, Starobinski, Benett, stb.) maga elé célul tűzött ki; nevezetesen, hogy olyan munkáknak adna a sorozat helyet, amelyek „szélesíteni fogják a modern akadémiai kánonról alkotott felfogásunkat, és bátorítólag hatnak majd a részletekbe menő vizsgálatokra olyan történelmileg fontos kánonok esetében, mint az irodalom, színház, film, képzőművészet, történelem, politikatudomány, filozófia, pedagógia, antropológia, archeológia, vallás és tudománytörténet." – Vö. „*Series Editor's Preface*", in **Gorak**, Jan, *i.m.*

szintén annak a reménynek adott hangot, hogy sikerül a kánont továbbszélesíteni, túllépve azokon az ideologikus kereteken, amelyeket „jelenleg benépesít" (inhabits).

Maga a kánoniságról szóló viták kezdete valamikor 1979-re datálható, amint azt a szakirodalomból többen tisztázzák, de vélhetőleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, maga a probléma már a hetvenes évek elején felmerült.[23] Összefoglaló csomóponttá a vitában viszont az a *Canons* kötet vált,[24] amelynek esszéi tulajdonképpen már 1983-tól folyamatosan jelentek meg a *Critical Inquiry* különböző számaiban.[25] Ugyancsak 1983-ban jelent meg Paul Lauternak a kánonrevíziót sürgető kézikönyve *Reconstructing American Literature: Courses, Syllabi, Issues* címmel, amelyik már azt is jelezte, hogy az irodalmi intézményrendszer polemikus diszkurzusán túl, a kérdéskör bizonyos szempontból nyílt ideológiai harccá fajulhat.

E felvezető talán elég világossá tette, hogy a kánoniság vehemensen vitázó, sőt vitatkozó kérdéskörré vált, minthogy alapvetően az egész amerikai társadalom számára érzékeny, sokszor politikai problémákat érintett. Ez viszont azt is jelentette, hogy a szakmai, irodalmi berkekből kinőve[26] a vita olyan politikai-ideológiai irányt vett, amely aztán a későbbiek során szinte teljesen ellehetetlenítette az irodalmi vonatkozások józan mérlegelhetőségének, illetve eredményességének a lehetőségét. A Robert von Hallberg szerkesztette esszégyűjtemény, amely a legelső átfogó képet adta a kánonokról, a barikádok helyett még a szakma belső szempontjaira is figyelt, s elsőként próbált, az értékítéletek változó eseteire figyelmeztetve, az irodalmi értéktételezéseknek valamilyen újraértelmezését nyújtani. „A kérdés, amely a kánonképződésre figyelő különböző szemléletek közötti

[23] Ekkor jelent meg ugyanis Sheila Delany *Counter-Tradition: a Reader in the Literature of Dissent and Alternatives* című kötete, illetve a Louis Kampf és Paul Lauter szerkesztette *The Politics of Literature* című esszékötet. Ezeket követte az Egyesült Államokban 1979-ben az a Leslie Fiedler és Houston Baker Jr. által rendezett két olyan program, (*'Az angol mint világnyelv az irodalom számára'* illetve *'Az irodalom mint intézmény'*) amelyek következményeképpen a '*kanonicitás*', mint kifejezés maga, bekerült a Modern Language Association 1980-as könyvészeti jegyzékébe, hogy aztán egy évvel később már maga a 'kánon' is ugyanitt követhesse. És ami talán sokkal fontosabb a szakirodalom számára, még ugyanebben az évben megjelent az említett két program alapján az a kötet, amelyik már címében is (*English Literature: Opening Up the Canon*) szinte nyílt háborút indított a szakma konzervativizmusa ellen, amely konzervativizmus – a kötet felfogása értelmében – kizárt mindenfajta kisebbséget egy olyan nacionalista diszciplína mentén, amely az angolt mint egyetlent és világnyelvet volt hajlandó csak igazából komolyan venni. Bakerék elsősorban egyetemi szillabuszokra figyelő kötete értelmében eljött az idő a kánon kiszélesítésére és átformálására.

[24] *Canons*, 1983.

[25] Míg Baker és Fiedler politikai és populista keretekre hivatkozott, a von Hallberg szerkesztette kötet sokkal analitikusabb és elméletibb meghatározottságú volt. A történeti, retorikai és szociológiai kitekintések a kánonra, mint értékhordozó potenciális intézményre üdítőleg hatottak újszerűségükkel és szakmailag felkészült, naprakész elméleti metódusaikkal, amelyeket csatarendbe állítottak a kánon működésének minél jobb megértése érdekében.

[26] A tudományos világ és a szakma különböző értelmiségi körei mellé felsorakoznak a nagy példányszámú napilapok és magazinok is, és amint Farkas Zsolt megjegyzi – „megkongatják a vészharangot: mi lesz, ha Shakespeare helyett Stephen Kinget, az *Ulysses* helyett a *Supermant* fogják tanítani?" Vö. **Farkas** Zsolt, *i.m.*, 26.

feszültségből származik, nem az, hogy a kánonok politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és határolják be hasznosságukat."[27] Mindazonáltal az esszégyűjtemény maga is gyakorta kényszerült valamiféle harcról beszélni, az irodalmon túllépő konfliktushelyzettel kapcsolatosan konzervatívok és reformerek között.[28] Hogy a helyzet mennyire nem változott, sőt a kilencvenes évekre még inkább kiéleződött, azt jól mutatja, hogy csupán hat év elmúltával az említett *Canons* című kötetet Gorak már így jellemezte: „ennek elfogulatlansága és rugalmassága nagyon távolinak tűnik manapság."[29] Ugyancsak jól tükrözi a vita hevületét, hogy a maga szerkesztette említett esszékötetben Nemoianu is így tette fel a kérdést: „Képesek vagyunk-e még bármi módon visszaterelni a kanonicitás vitáját ahhoz a tudományos axiológia és demokratikus receptivitás közötti játékos egyezkedéshez, amelynek keretei között maradnia kellene, ha a kánon tartósságát és rendellenességeit egyaránt a társadalmi és személyes bőség növelésének érdekében használnánk ki?"[30]

Problémák vs. konzekvenciák

Talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a vita alapvető negatívumai közt minden bizonnyal elsődlegesen a kétosztatú meddő harc, a politikai elkötelezettségű, sokszor erőszakos fogalmazás, és az imaginárius ítélethozatali helyzetek szerepelnek, amelyekben a „totalizáló fogalmak"[31] használhatatlansága legtöbbször tarthatatlan általánosításokban, önrémisztő túlzásokban merült ki. A vitázók gyakran elfeledkezni látszottak arról, hogy a kánonok nem csupán különböző értéktételezések mentén áll(hat)nak szemben egymással, de valószínűsíthetően teljesen más irodalomkoncepciókkal is rendelkeznek.[32] A vádaskodásban

[27] **Hallberg**, Robert von *Introduction*, in *Canons*. *i.m.,* 3.

[28] Amint von Hallberg sajnálkozva megjegyzi: „a kánont általánosan úgy tekintik, mint ami más, egykoron hatalommal bíró emberek műve, és amit már fel kellene nyitni, demisztifikálni, vagy teljességében mellőzni". *Introduction*, In *i.m.,* 1.

[29] Vö. **Gorak**, *i.m.,* 223.

[30] Lásd **Nemoianu**, Virgil *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, 215. – Figyelemre méltó, hogy idézett tanulmányában Nemoianu nem kánon-vitáról, hanem kanonicitás-vitáról beszél. Nem véletlen elszólás ez részéről, hiszen – mint ahogy tanulmányából a későbbiek során kiderül – ő sem inkább a kánonok, hanem csak az egyetemi tantárgylisták, a szillabuszok változásáról illetve vitájáról beszél. Listák mindig is változhatnak – írja –, de még az ilyenek esetében is „marad a tény, miszerint virtuálisan lehetetlen példát találni teljes szubsztitúcióra, azaz szakralizációra vagy szentté-avatásra, illetve teljesen preskriptív kánonra." 217.

[31] **Farkas** Zsolt kifejezése. *i.m.*

[32] A legfontosabb érv, amit a kánont védők hangoztattak, az eszményített állandó értékek védelme volt, amit az esztétikai értéktételezéseik ellenére is veszélyben láttak az alakuló, politikai céloktól és frázisoktól sem mentes „anarchista" törekvésekben. A másik oldal, akiket gyakorta csak „multikulturalisták"-nak aposztrofálnak, ezzel szemben azzal érvelt, hogy a kánon centrumában szereplő irodalom, mint minden hatalmi struktúra által megszabott irodalomszegmens a legkevésbé sem politikamentes. Némileg fordított módon tehát, az ideológiai érveket éppen a gyakorta ezek ellen küzdő oldal kényszerült a vita során többször is hangoztatni. Róluk, a kánont felnyitni kívánókról Henry Louis Gates Jr., mint „kulturális baloldal"-ról, kortárs kritikaelméleti szövetségről ír, amelyet legfőképpen, mint „nyugtalan, változó halmazt" definiál, és amely 'Szivárvány

nem volt kivétel maga Harold Bloom sem, aki *A nyugati kánon*nal félreérthetetlenül és nyomatékosan szállt be a vitába, ám a rangsorolás esetleges változatai és lehetőségei mellett (annak ellenére, hogy egyike volt azoknak, akik a legrégebbtől fogva foglalkoztak a kérdéskörrel), a végletekig leegyszerűsített kétosztatú harcra összpontosított maga is.[33] Bloom egyértelművé teszi ugyanakkor, hogy ő is egy állandó, örök kánon mellett érvel, tehát egész kulturális örökségünk értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelő művek listájában gondolkodik. Ezt némileg árnyalja, hogy a világirodalmi távlatban Bloom szerint is csak a tizennyolcadik századtól beszélhetünk „helyeselt szerzők jegyzéké"-ről, illetve, hogy bizonyos értelemben, – mint írja, „a Kánon nemcsak verseny, versengés eredménye, de folyamatban levő versengés" is.[34] Bloom magát az irodalomtörténetet is ennek lát(tat)ja, amely végsősorban szövegek, nem pedig emberek közt zajlik. Ennél fogva talányos, de nem érthetetlen, miért is idézi a kánonrombolók ellenében Frank Kermode-ot,[35] hisz jóllehet az „örökérvényűségről" van szó minden kanonikus mű esetében – Bloom például a nagy művek saját kiterjeszkedésükként való önteremtő aktus végsősoron romantikus elgondolását hangsúlyozza –, ez is azt erősítheti, hogy a kánonok mégiscsak mindig, folyamatosan változnak.[36]

A vitában elhangzó írások általánosító, nem körültekintő és sokszor durva, szigorú identifikációi az irodalomtudomány különböző csoportosulásait néha önmérsékletre

Koalíciót' a „feminista kritikusok, az úgynevezett kisebbségi diszkurzusok különböző kritikusai, valamint általánosan a marxista és poszstrukturalista kritikusok" szövetsége képez. – (Lásd **Gates**, Henry Louis Jr., *The Master's pieces: On Canon-Formation and the African-American Tradition*, in UŐ., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992, 17. Illetve UŐ., *Whose Canon Is It, Anyway?* in The New York Times Book Review, 26 February, 1989. 1.) Érdemes itt megfigyelni, hogy amellett, hogy egy mozgásban levő, tehát változó ellenzékről ír, Gates – akárcsak Lauter, mint a későbbiekben kiderül – egyértelműen a kanonikus kritika mellett érvel, azaz tulajdonképpen elismeri a különböző kritikusok meghatározó szerepét a kánoni ítéletalkotásban és azok semlegesítésében egyaránt. Az így koncipiált tábor számára ugyanakkor a nyíltan politikai funkciókkal és státusszal rendelkező személyeket tömörítő hivatalos "kulturális jobboldal" elsődlegesen céltáblaként szolgált. (Gondoljunk csak az olyan személyekre, mint Allan Bloom, vagy még inkább a korábbi kulturális államtitkárra, William Bennettre.)

[33] Bloom bevezetőjében még valamiféle köztes helyet kívánt kijelölni magának „a Kánon jobboldali védelmezői" és az „akadémikus-zsurnaliszta hálózat" között. Pozícióját azonban rögtön leleplezte, amikor ez utóbbiról mint a „neheztelés, a rosszindulat iskolájá"-ról írt, amely szerinte azért akarta folyamatosan megdönteni a Kánont, „hogy a társadalmi változásra irányuló állítólagos (és nem-létező) programját segítse elő. Lásd **Bloom**, Harold *The Western Canon*, New York, Riverhead, 1995, 3.

[34] Uo., 54.

[35] Kermode szerint: „A kánonok, amelyek tagadják a tudás és a vélekedés közötti különbséget, amelyek a túlélés időálló, nem pedig érválló eszközei, természetesen dekonstruálhatók". Idézi **Bloom**, *i.m.*, 3.

[36] Érdemes ezen a ponton Kermode *The Classic* (1975) című nagyhatású művére is emlékeztetnünk, s ugyanakkor Gorak figyelmeztetését megszívlelnünk. Ennek értelmében Kermode álláspontja végsősorban relativisztikus: „Nincs paradigmatikus értelemben vett klasszikus, csak klasszikusok vannak; nincsenek klasszikus értékek, csak értékek, amelyeket olvasónemzedékek a klasszikus szövegek inherens többszólamúságával (plurality) ütköztetnek." Vö. **Gorak**, Jan *Critic of Crisis: A Study of Frank Kermode,* A Literary Frontiers Edition, no. 30, University of Missouri Press 1987, 106.

intették.[37] A vita modalitásán túl ez olyan alapvető hibákat próbált korrigálni, mint az esztétikai értékek védelmének egyértelműen a konzervatív csoport oldalára helyezése az erőszakosan kétosztatú rendszerben. Azt még maga Lauter is elismerte, hogy az esztéticizmus nem szükségszerűen befelé forduló, sőt éppen, hogy „a moralizaló stílusok elleni forradalmi lázadás",[38] azt azonban már nem tudta leplezni, hogy a vita során, szerinte ez az akadémikusok „korlátozó vonásait" erősítette. Valószínűleg tényként állítható, hogy az ideológia számottevő szerepet játszik bármely irodalmi kánon alakulásában, amelyet csak csökkenteni lehet, teljes mértékben kiszűrni aligha. Végső soron tudjuk, „az esztétikai álláspont maga is ideológia".[39]

Természetesen a vita, s az erre épülő elméletek vakfoltjai között is elsődlegesen fontos helyen szerepel annak kurrikulum-szerű, listavitákra való leszűkítése, az örök és egységesnek elképzelt kánonkoncepció tarthatatlansága, illetve az irodalom mechanisztikus víziója, amely sokszor még az iróniát sem volt képes észrevenni, amely által a kánont szélesíteni kívánók éppen annak továbbélését segíthetik elő, illetve hogy az egykori „kánonirtók" idővel éppen annak védelmezőivé is válhatnak. John Guillory, aki bevallottan nem óhajtott irodalmi kánonformálódás-történetről írni, ezért kívánta a figyelmet újra a szociális, institucionális kánoni formá(tum)ra visszairányítani a vitának arról a holtvágányáról, amelyik pusztán azzal törődik, hogy ki szerepel az értékek listáján, illetve ki nem. Mint írta: „Itt az ideje, hogy feloszlassuk mind a liberális, mind a konzervatív imaginárius döntéshozatali fórumainkat. Az irodalmi kánon nem képvisel »választókerületeket« (social constituencies) semmiféle pszeudo-demokratikus törvényhozatali értelemben. De ugyanígy nem képviseli az abszolút esztétikai érték fogalmát sem, az ítélethozatal társadalmi feltételein túl, vagy azok fölött."[40]

Nemcsak az amerikai kánonvita kapcsán, de azt lehetne állítani, hogy általánosan is az újító diszkurzusok jelentős része az „akadémiai" vagy a „ magas irodalmi kánont" magát, csupán bizonyos domináns politikai, ideológiai rendekhez kapcsolta. Ha figyelmesen olvassuk Abrams rezüméjét, mely a leegyszerűsített képletről mint vádról ír, miszerint: „a kánon főként olyan művekből áll, amelyekben rasszizmus, patriarkalizmus és imperializmus

[37] Maga Gates figyelmeztetett, hogy az irodalomtudományi keretekből, a vita a szövegek elemzését „a politikum marionettszínházává változtatta, amelybe a való világból származó elkötelezettségeink minden szenvedélyét belevisszük." – vö. **Gates**, H. L. Jr., *i.m.,* 192. Ugyanígy a leegyszerűsítések ellen lép fel Edward Said is, okolva azokat, akik „nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között". – vö. **Said**, Edward W., *The Politics of Knowledge*, in Raritan, Summer 1991.

[38] Lásd **Lauter**, *i.m.,* 136.

[39] Lásd **Bloom**, Harold *i.m.,* 492., illetve vö. **Eagleton**, Terry *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

[40] Lásd **Guillory**, John, *Canon,* in *Critical Terms for Literary Study*, 236.

nyilvánul meg, továbbá amely vagy marginalizálja, vagy kizárja a feketék, spanyol-amerikaiak és egyéb etnikai kisebbségek, a nők vagy a munkásosztály, a populáris kultúra, a homoszexuálisok és a nem-európai civilizációk érdekeit és teljesítményeit”[41] – érdemes lesz megfontolni Guillory szavait, aki a vitában a politikai reprezentáció irodalmi/művészeti rendszerekre való alkalmazásától óv.[42] A radikálisok és a konzervatívok harcában sokszor csak „a Kánonról” mint elvont, hipotetikus konstrukcióról beszéltek, ahelyett, hogy aktuális és még funkcionális történeti kánonokat vizsgáltak volna, olyanokat, amelyeket adott közösség, rendszer, intézmény vagy éppen egyéni kritikusi, irodalomtörténeti karrier érvényesít. A humántudományok terén kézzelfoghatóan beállt változások ellenére némileg még ma is meghatározó ellenirányként tartja magát a válogatott művek kánonjába vetett hit, ugyanakkor megfontolandó lehet az az érvelés is, miszerint létezik olyan elfogadható modalitású útja művek és olvasatuk generációs továbbításának, amely a teljes átrendezésnek és cserének ellenálló bástyákként értelmezi azokat, mint amelyek szükséges stabilitást jelenthetnek a fiatal generációk neveltetése során.[43]

Az elmosódó szemantika, amely a kánon fogalmát és ekvivalenseit kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait tematizáló, de a jelen érvényes diszkurzusaival sikertelen párbeszédet folytató „állandó” fogalomként jellemzi, (és amely annak gyakorta megkérdőjelezett érvényességét és hitelét kívánja fenntartani) valószínűleg éppolyan leegyszerűsítésnek tekinthető, mint a klasszikusok utópisztikus elképzelése, mely örökre zárt kategóriaként írja le e bővíthetetlennek vélt csoportot.[44]

---

[41] Vö. **Abrams**, M. H., *A Glossary of Literary Terms,* Port Worth, Harcourt Brace College Publishers, 1993.

[42] Vö. **Guillory,** *i.m.,* 27.

[4343] Hogy a szimultán kánonokat ad abszurdum, létezésükben megkérdőjelező modalitás, az örök értékek és az ideologikus megosztottság alakzatai máig meghatározzák nemcsak a professzionális irodalomkritika, de a kultúraközvetítés és egy szélesebb értelemben vett irodalmi nyilvánosság elvárásait, abban jelentékeny szerepe lehet annak a kényszerű hiátusnak, ami a saját értékek felmutatását pusztán mint elkülönböző ideológiai értéktételezésekkel szembeni védekező magatartást jellemzi a kritikatörténeti diszkurzusokban. A saját, mint más megtapasztalásának jaussi alkalmazása talán azért maradhatott gyakorta teljességében muzeális kövület a kánont egységesnek elfogadók számára, mert a másik oldal ideológiai defektjeinek az esztétikai meghatározottságokhoz képest előzetes adverzialitásként felfogott viszonya eleve nem tette lehetővé bármilyen diszkurzív térnek a tapasztalati kontextusában az ilyen szempontok dialogicitását. (Vö. még: **Jauss**, Hans Robert, *Zum Problem des dialogischen Verstehens*, in **Lachmann**, Renate red., *Dialogozotät*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1982.

[44] Ami a nagybetűs Kánonnak mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájának mégis fogalmi potenciált biztosít, az éppenséggel az a sajátsága lehet, amely szembeállítja a kumulatív vagy exponenciális szövegelképzelésekkel, tehát egyfajta kiszélesítésen, illetve radikális változáson keresztül történő átértékelésének gondolatával. Azzal a kérdéssel szembesít nevezetesen, hogy szövegek eltérő idő- és térrelevanciáiban a különböző értékértelmezések hogyan konstituálódhatnak még akkor is, ha teljesen különböző kánonok előírásainak és értékszempontjainak dimenziójában ez általánosan szinte sohasem azonos indokoltságok mentén történik. Aktuális lehet-e még a kérdés, mely szerint a hagyományban klasszikusként leírt művek esetében létezne olyan állandó, amely, ha nem is az azonosnak értett értékeket, de a képességünket állandósítaná ezen művek mint olyanok felismerésében? Valószínűsíthetően itt a nagybetűs kánont ily módon

Háttérirányzatok és társadalomtörténeti előzmények

Amennyiben továbbgondoljuk a polémia alapvető meghatározottságának kereteit, illetve a szakirodalom aggályainak gyakori félreértésekre következtetni engedő védekező magatartását, könnyen érthetővé válik, miért is tartotta fontosnak Guillory könyvének már a nyitófejezetében leszögezni,[45] hogy a kánonról szóló vitákban túlságosan is félreértették a probléma valódi jelentőségét, tudniillik, hogy a szerzők és a szövegek kizárása, illetve beemelése adott kánonok listáira vagy e kánonok valamilyen összefüggéseibe nem is annyira fontos, mint az a kérdés, hogy a kirobbant polémia miért is jelenthet egyfajta válságot az irodalmi életben. Guillory szociológiai szempontokat érvényesítő problémafelvetése mellett, a mi szempontunkból legalább ilyen fontos, hogy az egymás melletti elbeszélések során a vita résztvevői, még ha be is látták a kánonok dichotóm párharcának leszűkítő voltát, ezek polifunkcionalitásának a lehetősége már csak azért sem válhatott egyértelművé számukra, mert gyakorta még a fogalmi háló egyazon szeletéről értekezők is más fogalmi kódokat használtak értelmezéseik során. Ezért a fogalmi tisztázást kísérő hangsúlyos figyelem mellett a vita előzményeinek tekinthető általános társadalomtörténeti háttérről sem célszerű megfeledkeznünk.

Talán mindjárt azt érdemes megemlítenünk, amire könyvében Bloom is utalt, tudniillik hogy az utóbbi évtizedek igen alapvető, globális változásai következményeképpen nemcsak az irodalmat, de magát az olvasás kultúráját és hagyományát is súlyos kihívások érték. Amint a problémával foglalkozók közül többen is felvetették, az olvasók egészen különböző vallású, felfogású, politikai színezetű többsége meglepően sokáig megegyezett bizonyos irodalmi művek illetve műalkotások esztétikai értékében, ezek felszabadító, örömöt nyújtó hatásában, vagy ilyen jellegű potenciáljában. Meglepően sokáig élt a köztudatban az a

fenntartó igény a klasszikusoknak nem szövegbeli, de sokkal inkább hagyománybeli értéktételezéseire, s ezek kanonikus státuszára alapoz. Az újabb törekvések is, amelyek a konvencionális értékrend paradigmatikus megváltoztatására törekszenek, éppen ezért általában csak az őket időben közvetlenül megelőző, az irodalmi hagyományban előttük elfogadottnak számított diszkurzusrend ellen lépnek fel radikálisan. A klasszikusok körét – bármit is értsünk most ez alatt – a felforgató kánoni törekvések legtöbbször csak bővíteni szeretnék, nem utolsó sorban azért, mert a klasszikusok által képviselt bizonyos értékszemléletek kanonicitásának a megőrzését éppen saját legitimitásuk érdekében is használják. Nem ritkán egyenesen hivatkozási alapnak is tekintendő az általánosan elfogadottnak hitt klasszikusok axiomatikus halmaza, míg a paradigmaszerű kánoni mozgásokban az elsődleges szempont az előző hatalmi kánon disszeminációjának, tarthatatlanságának és ilyen módon az új törekvések szükségszerűségének az igazolása lesz.

Az abszolút esztétikai érték kapcsán Gorak is szükségesnek érzi hangsúlyozni, hogy egy homogén, egységesítő Kánonként elképzelt entitás helyett ő „kanonikus diszkurzusokról" kíván beszélni, még mielőtt „a kánont" alárendelné az elnyomó, éppen aktuális Diszkurzusnak. Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon. i.m.,* 9.

[45] Lásd **Guillory**, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1993.

meggyőződés, mely szerint művészettörténeti aspektusból is, az ízlések folyamatos változása ellenére, létezik valamiféle standard, olyan állandó, amely az értékek változatlan, immanens alapjaira utal. Ezért arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért éppen a '80-as évekre válhatott a kánon-kérdés oly sürgetővé és a kritikai beszédmódok központi problémájává, illetve, hogy mindez milyen elsődleges hatások alapján történt, térjünk vissza Jan Gorak gondolatmenetéhez, aki három kritikai irányt is kapcsolatba hozott ezzel az érdeklődéssel. Az oppozicionális kritika régi hagyományát, az öntudatos, metakritikus érdeklődést azon természetű jelölő és érvényesítő rendszerek iránt, mint amilyenek például Barthes, Derrida, Foucault, Althusser és Hayden White műveiben fedezhetők fel, illetve harmadik hatásként magát a szociológiát, amely az irodalomban is a kritikai irányultságot erősítette, és az értekező prózát általában egy sokkal öntudatosabb pozícióba segítette. Az adverziális, a teoretikus és a szociologikus elem vált tehát – a kritika világháborút követő marginális elemeiből, ezen érvelés szerint[46] – központivá és meghatározóvá az utóbbi évtizedek diszkurzusainak rendszerében: „Amikor 'érték' és 'kultúra' vizsgálódás alá kerül, a 'hagyomány' nem sokáig maradhat megkérdőjelezhetetlen". Ezt abszurd módon, de bizonyos fokig alátámasztani látszott az a szélsőségesnek tekinthető felfogás is (amelyet a konzervatív oldal részéről Allan Bloom *The Closing of the American Mind* című könyvében hangoztatott, nevezetesen), hogy a kulturális erózió jelenlegi állapotát nagymértékben erősítették az olyan gondolkodók, mint Nietzsche és Max Weber elméleti munkái. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy azok az elméletírók, akik e két személyiség elméleti tradícióinak a továbbfolytatóiként ismertek,[47] és (a maguk heterogeneitásában) hetvenes években igencsak részt vettek az említett „megkérdőjelezésben", nem is beszélve az irodalomértésünket nagymértékben befolyásoló olyan autoritásokról, mint Habermas vagy Heidegger, akkor könnyen egyértelművé válik, hogy a vitafeleknek nem feltétlenül precíz szellemi térképre van szükségük. Az említett globális kihívásokkal ugyan mindegyik oldal többnyire tisztában volt/ van, csakhogy a kiindulási pontjaik merőben különböznek, mert amíg az egyik fél nyílt támadást lát a számára megkérdőjelezhetetlen értékeket képviselő kánon „felnyitásában", a másik már nemcsak annak kiszélesítésén, diverzifikációján, de adott esetben annak tarthatatlansága miatti eltörlésén és egy teljesen új értékrend kialakításán is dolgozik. Más szempontokból tekintenek ugyan a problémákra, de azt egyikőjük sem tagadja, hogy többek között az említett szerzők munkássága nagymértékben hozzájárult egy olyan elméleti kánon

[46] Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon, i.m.,* 224.
[47] Úgy, mint Foucault, Derrida, Lacan, Barthes, Deleuze, vagy Baudrillard.

kialakulásához, amely egy korszerűbb irodalom-felfogást meghonosítva próbálta bővíteni az irodalom hagyományos rendszerének és intézményességének a koncepcióját.

A probléma jól láthatóan tehát ma sem a kánoni listák tartalmáról szól, hiszen a kánonokról szóló viták, illetve elméletek jelentősége jóval túlnő egy lezártnak hitt irodalmi kánonról szóló imaginárius megegyezés esetleges határain. Sokkal inkább arról lehet szó, amit Guillory is érzékeltetett, hogy olyan krízishelyzet áll elő, amely alapjaiban is átgondolásra készteti azt a kulturális tőkét, amelyet úgy hívunk, irodalom.[48] A kulturális tőke, amelyikről Guillory – Bourdieu kifejezését használva – könyvében beszél, olyan átfogó kulturális emlékezetet feltételez, amelyik irodalomszociológiai szempontból köti az erudíciót, a különböző osztály-fogalmakat is bevonva, az irodalom intézményrendszeréhez. „A probléma, amit kánonformálódásnak hívunk – írja –, a legjobban úgy érthető meg, mint a kulturális tőke képződésének illetve szétosztásának, hozzáférhetőségének a problémája, még pontosabban, mint az irodalmi termelés és fogyasztás 'eszközeihez' való hozzáférés problémája".[49] Az eszközök itt, mint módozatok értendők, amelyeknek alapfeltétele Guillory szerint az iskola, mint intézmény, amely szabályozni képes a kulturális tőkét, így annak a „szétosztását" hozzáférhetőségét is – tegyük gyorsan hozzá: természetesen mindezt nem egyenlő arányban. A tágabb értelemben vett, kulturális kánon a hagyományképződésben éppen a nevelés által biztosítja saját természetszerű továbbélését.[50] Az értékek taníthatósága szempontjából tehát elsődlegesen fontos, hogy bármely kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag például mindig is az irodalom intézményeitől függött, és csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Nem véletlen, hogy az amerikai kánonháború közvetlen kiváltó oka is az a konkrét kérdés volt, hogy mit tanítsanak

[48] Vö. **Guillory**, *Cultural Capital*, p. viii.
[49] Uo., p. ix.
[50] A hagyomány legtöbbször a nevelés által szükségképpen meghatároz bizonyos *a priori* létező értékeket a társadalom tagjai számára. Ezek az értékek – akár olyanok, mint az írás/olvasás vagy a számok ismerete – nemcsak egyértelműen szükségesek az egyén további életmenetele során, de előfeltételezik azt is, hogy e képességek megszerzése eleve érték, méghozzá állandó érték.

az egyetemeken.[51] Az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve hatalom és rang viszonyának a meg- és átörökítésében.

Intézményes kritika

Az intézményesség szerepe ugyanakkor nem merül ki az iskolai tananyagban. Valóban ez a szélesebb kánonformálódás helyszíne, de időbeliségében megelőzi a hivatásos, *kanonikus kritika*. A kifejezést Paul Lautertől kölcsönzöm, de nem abban az értelemben, ahogyan említett könyvében ő azt használta. Lauter ugyanis megkülönböztetett „kanonikus" és „formális" kritikát, ez utóbbit egyértelműen az ellentáborhoz, tehát a kánon zártságát védőkhöz sorolva, akik véleménye szerint azáltal, hogy csak kész, szentesített szövegekkel foglalkoznak, akarva-akaratlanul is fenntartják a kánon hegemóniáját. Ezzel szemben ő kanonikus kritikán az öntudatos, a kánont szélesíteni kívánó diszkurzusokat érti, akik meglepő módon, az előzőektől eltérően tudatában vannak történelmi és társadalmi helyzetüknek. Csakhogy a kánon megváltoztatása, felnyitása éppen olyan koncepción alapszik, mint a kánon megőrzése. A kritika, amely valamiféle autoriter pozícióból szólal meg, mindig is csak kanonikus lehet. Gates sokszor idézett írása jól rávilágít a problémára, miszerint mindkét oldal példásan tudatában van, hogy a kritikának illetve az oktatásnak micsoda szerepe és jelentősége van az értékek reprodukciójában: „Benett úrnak igaza van: az irodalom oktatása valóban értékek oktatása. Nem inherens módon, de esetlegesen az; az – azzá vált – esztétikai és politikai rend tanítása ez [...]"[52]

Amellett, hogy a kulturális kánonok által meghatározott módon értelmezés, és ennél fogva értékelés nélkül nem létezhetünk, ezek a mindennapi értékeléseink általában csak intuitív és artikulálatlan módon mennek végbe. Az ilyen, elsősorban csak önmagunk számára történő értelmezést a hivatásos kritika azzal a lényeges aktussal egészíti ki, hogy az ítészek önmaguk mellett „valaki más részére" szólóan is értékelnek, mindezt pozíciójuk

[51] Talán nem túlzás azt állítani, hogy abban, hogy ez hirtelen „alapkérdéssé" vált, a legnagyobb szerepe a multikulturalizmus térhódításának volt, azaz alapvetően politikai háttérrel (is) rendelkezett. A helyzet ugyanakkor merőben más, ha az intézmények felől nézve, a problematikusabb kérdéseket a hagyomány különböző regisztereihez mérve gondoljuk el, például az európai és az amerikai kultúrtörténet során, hogy csupán az egymáshoz legközelebb álló, alapjaiban azonos kulturális hagyományokkal bíró két földrészről ejtsünk szót. Ha ugyanis pusztán a vitában kiindulópontként kezelt egyetemi szillabuszok problematikusságára, esetleges összemérésére figyel valaki, akkor sem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyetem mint intézmény nem pusztán európai gyökerekkel rendelkezik, de a kezdettől fogva európai értékeket is közvetített. Az Egyesült Államokban viszont, ahol az egyetemek elsősorban nem állami finanszírozásúak, így politikájukban részben liberálisabb, populárisabb, és adott esetben a saját támogatók érdekeit szem előtt tartó nézeteket képviselnek, a kulturális rétegzettség eleve adott komplexitása is maga után vonta, hogy idővel megjelenjenek a faji, nemi, vallási diverzifikációt képviselő írók, illetve ilyesfajta kulturális jelenségek, némileg háttérbe szorítva az eurocentrikus tananyagot.

[52] **Gates**, H. L., *The Master's Pieces*, in *Loose Canons*. *Notes on the Culture Wars*, N.Y. – Oxford., Oxford University Press, 1992, 35.

társadalmilag elfogadott, hitelességgel és érvényességgel felruházott szerepéből adódóan. Különböző szövegek fel- és átértékelése nem szűkíthető ugyan, pusztán olyan formális kritikai ítéletekre, amelyek az akadémiai falak között vagy különböző szerkesztőségekben látnak napvilágot, de maga az értéktételezés, az irodalmi értékek konkrét meghatározása során a hivatalosság ilyen és ehhez hasonló intézményei elsődlegesen vannak jelen. Bizonyos szövegek gyakori felvétele például különböző irodalmi antológiákba nem csak az adott mű értékét tükrözi, de mint arra Barbara Herrnstein Smith is rámutatott,[53] valamiképpen tovább is lép, növelve ezt a fajta értéket. Hasonlóan, egy mű többszöri szereplése bizonyos listákon (általában irodalomjegyzékeken), a rá való gyakori hivatkozások, a szövegből illetve a szerzőjétől való többrendbeli citációk (főleg az akadémikusok és egyetemi tanárok által) az adott mű értékeinek legalábbis szélesebb körben való ismertségét, a rá irányuló figyelem felkeltését, és nem utolsó sorban a jobb – mint valami eleve értékeshez való – hozzáférést biztosítanak a potenciális olvasók körében. Talán nem véletlen, hogy az a Harold Bloom is, aki nem kevesebbre vállalkozott mint hogy ismert „minimál-listájában" megmondja, mely művek tartoznak a Nyugati Kánonba, úgy tárgyal a hosszú listából huszonhat művet, hogy közben éppen arról látszik megfeledkezni, hogy ezek (lett légyen bár szó klasszikusokról, vagy annál is inkább) nem ugyanúgy élnének a köztudatban, ha nem közvetíttetnének éppen az olyan értekező ítészek által, mint maga Harold Bloom.[54] Persze Bloom ezt valószínűleg másképpen látná, még akkor is, ha olvasatából rangsorolására is egyértelműen fény derül.[55] A professzionális kritika meghatározó szerepét művek utóéletének, megőrzésének és továbböröklésének kérdésében mindenesetre nehéz lenne tagadni. A kritikusok és recenzensek hagyományosan kanonikus viharmadarak (Lars Ole Sauerberg szerint egyenesen rohamosztagosok, „stormtrooper"-ek), munkájuk a kortárs irodalom első és talán legfontosabb szűrőjének számít. Az irodalmi hagyomány alakulása szempontjából talán elegendő, ha itt Gorak, illetve Sauerberg által elemzett kanonikus kritikusi életművekre, illetve ezek hihetetlenül fontos szerepére utalunk.[56] A szerkesztőkkel együtt az általuk megjelenésre szánt és jóváhagyott műveknek belépést biztosítanak abba a szűkebb körbe, amelyből aztán lehetőségük nyílik a Matthew Arnold-i értelemben vett „legjobbak"

[53] **Herrnstein Smith**, Barbara, *Contingencies of value*, in *Canons*, 5–40.
[54] Holott értekező közvetítőikre (Johnsonra, Walter Paterre és másokra) ő maga is gyakran hivatkozik.
[55] Azaz, hogy számára Shakespeare a primus inter pares.
[56] Gorak Ernst Gombrich és Northrop Frye, illetve Frank Kermode és Edward Said, míg Sauerberg T. S. Eliot, F. R. Leavis, Northrop Frye és Harold Bloom munkásságát elemzi. Lásd **Gorak**, *The Making of a Modern Canon, i.m.,* illetve **Sauerberg**, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* N.Y., Macmillan Press Ltd. London, St. Martin's Press Inc., 1997.

idealisztikus világát megközelíteni, vagy pusztán a Kermode által említett mnemonikus kánon szükségszerű kiválasztottságát élvezni.

Megfontolandó ugyanakkor az a gondolat is, mely szerint a kialakult meggyőződés, hogy bármely kánon csak institucionális keretek között létezhet és maradhat érvényben, lényegesen megnehezítette a bennefoglalt művekről, mint olyanokról, belső értékekről és/vagy zsenialitásról szóló beszédet. A kánon, mint a kulturális piac ellenőre, mint az irodalmi állandók letéteményese és őrzője akár nehezékként is funkcionálhat az irodalmi köztudat számára. Azt sugallja, hogy a modern kánonok csupán úgy létezhetnek, ha megőrzik a létező institucionális kereteket, illetve a jól bevált meghatározásokat és feladatokat: a tanárok olyan, az időben megedződött kövületekről beszéljenek, amelyek listaként összeállítva magát az Irodalmat képezik. Az így kialakuló listák, a kizárások és felvételek alapján külön olvasási módozatokról beszélhetünk, ezek pedig mély meghatározói magának a közösnek tételezett kultúránknak. Herbert Lindenberger e tárgyban gyakorta hivatkozott könyve[57] a kánonképződésről szóló tanulmányait nem véletlenül egyszerűen az "Intézmények" fejezetcím alatt tárgyalta, még ha Guilloryval ellentétben ő túlzónak is érezte az iskolák kizárólagos szerepének a hangsúlyozását bármely kulturális kánon létrejöttében és fenntartásában. A kánoni listákon, de méginkább az egyetemi szillabuszokon, ajánlott olvasmány-listákon szereplő művek ellenhatást is kelthetnek, hiszen gyakorta a kötelezők távolságtartó, elavult és így megközelíthetetlen szférájába sorolandók. Nemoianu szerint „… éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent, és akiket saját exkluzív birtokában tart, vannak leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat."[58] A kettősség az ilyen listák szükségszerű és ugyanakkor gátló voltával kapcsolatban jól látható, ha a tág értelemben vett kánoni lehetőségeket, mint a továbbhagyományozódáshoz elsődleges, könyvformájú megjelenést illetve folytonos újrakiadást vesszük szemügyre. Ilyen alapon ugyanis igencsak megfontolandó az a probléma is, amelyre túlzóan ugyan, de említett tanulmányában Katha Pollittot idézve hívta fel Farkas Zsolt is a figyelmet: „ma Amerikában a kánonvita alapját képező előfeltevés az, hogy csak a listára felvett könyveket olvassák, s ha nincs lista, semmilyen könyvet nem olvasnak. Egy szöveg egyetlen esélye, hogy szöveggyűjteménybe kerül – ezt mindkét oldal készpénznek veszi."[59] Ezzel szemben állíthatja Nemoianu, hogy „az igazán kanonikus művek egy kaotikus és természetes folyamat során kerülnek kiválogatásra, amely végső soron kiszámíthatatlan

[57] **Lindenberger**, Herbert, *The History in Literature. On Value, Genre, Institutions*, New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.
[58] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 221.
[59] Vö. **Farkas** Zsolt*, i.m.,* 69. jegyzet.

még akkor is, ha létrejöttét számos konkrét paraméter befolyásolja".[60] Ezek a paraméterek viszont a Nemoianu által elképzelt állandó folyamatba olyan ügyes „tolvajokként" léphetnek be, mint ahogyan egyik tanulmányában arra Christopher Clausen is utal.[61] A kanonikus kritika túlhangsúlyozása, tulajdonképpen az irodalmat mindig nyitó, utópisztikus és bűvös kulcsként kezeli azt. Pedig az elméleti mesterkulcsok – Clausen érvelése szerint – valószínűsíthetően mindig csak egy kis rést képesek megnyitni az irodalom pazar kertjében, olyat, „mint az Alice által megnyitott kertkapu volt, amely túl szűknek bizonyult ahhoz, hogy átbújjon rajta."[62] Az persze, hogy nem létezik ilyen mesterkulcs, még nem jelenti, hogy egyáltalán nincs bejárat abba a bizonyos kertbe. A jó tolvaj szinte valamennyi zárat fel tudja nyitni, és szabad keze lehet a „nemesi kúrián" mindaddig, amíg „félszemmel a riasztóberendezésre és a kutyára is figyel."[63] Clausen ezért a „betörő kritikusi" attitűdöt javasolja az állandóan kulccsal rendelkező helyett, mert az sohasem szenved attól az illúziótól, hogy minden az ő birtokában van.

A lényegi problémák…

Vajon mennyire érvényes még az olyan érvelés, amely szerint az elődökre figyelő, de természetszerűleg a jövőt előkészítő történetiség az irodalomnak egyfajta belső tulajdonságaként jelenik meg, olyanként, amelynek nincs köze politikai eseményekhez? Valóban téved-e az, aki az irodalom jelenségeit a kor eseményeiből (is) magyarázza?[64] Amint azt Szegedy-Maszák Mihály nagyszerű tanulmánya megmutatta, Babits maga is arra kényszerült, hogy eltávolodjék a művészi értékek időtlenségébe vetett platonista hittől, amely pedig kiinduló föltevésként szolgált számára európai irodalomtörténete megírásakor.[65] A művészi értékelésnek ez a fajta, a változékonyságra, a múlt és jövő lezáratlan párbeszédére figyelmeztető karakterisztikuma mégsem olyan egyértelmű a kanonikus diszkurzusok vitájában. Félő ugyanis, hogy a különböző kritikusi attitűdök itt sem pusztán más rangsorban, különböző értéktételezésekben merülnek ki, de alapjában más irodalom-felfogást képviselnek.

[60] Lásd **Nemoianu**, *i.m.,* 220.
[61] Lásd **Clausen**, Christopher, *Canon, Theme, and Code*, in *The Hospitable Canon*, 1991. 204.
[62] *i.m.,* 203.
[63] *Uo.*
[64] Vö. **Babits** Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Auktor, 1997.
[65] Lásd részletesen **Szegedy-Maszák** Mihály, *A művészi értékek állandósága és változékonysága. Babits európai irodalomtörténete,* in UŐ., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

A művészet történetét Gombrich szerint remekművek történeteként kell elképzelni,[66] s Gombrich gondolatmenetétől némileg eltérően ugyan, de feltehető a kérdés: vajon mennyiben lehet egyáltalán másképpen? Megragadható-e az a fajta tág, kulturális kánon, amelyet kulturális emlékezetként a hagyományból szükségszerűen szelektív és autoritatív módon van csak módunk érzékelni, másképpen, mint szélsőségeiben? Ha az értékek továbbadását, továbbörökítését, iskolákban való oktatását vesszük szemügyre, nem biztos, hogy olyan egyértelmű lesz a válaszunk, mint az értékelések koronként változó kritériumait az irodalomtörténetektől joggal számonkérő, ezek hiányára figyelmeztető attitűdünk esetén. Mert az említett babitsi munka végén is megkérdőjeleződik ugyan az alkotó tevékenység tekintélye, valamint a művek maradéktalanul befejezett, állandóan létező azonossága, de vajon bármely értékítélet, amely mégis a remekművek ilyen jellegű mivoltára enged következtetni, képes lehet-e odafigyelni a számára másodlagos alkotásokra anélkül, hogy közben önmaga szűklátókörűségére reflektálva mintegy kioltsa önnön legitimitásának alapjellemzőit: a saját értékek állandóságába vetett hitét? Márpedig ha nem, célszerűbb lenne önáltatás nélkül előbbre jutni; a klasszikusok örökérvényűségében hívők az irodalomtörténetben csak mint listákban, méghozzá klasszikus listákban fognak majd gondolkodni. Frye is a „mesterművekkel" való foglalatoskodást tartotta a „valódi" kritika alapfeladatának, mintha ezeknek a műveknek az ilyen jellegű identitása teljesen magától értetődő lenne, ha egyéb miatt nem, hát a „tájékozott (informed) jó ízlés közvetlen értékítéletei alapján".[67] Éppen ezért, talán ideje lenne az értékelés változó kritériumairól valóban úgy beszélni, hogy közben folyton szem előtt lehessen tartani adott irodalomtörténetek változó irodalomfelfogását is. Mára tulajdonképpen egyértelművé vált, hogy az irodalomnak mint kompakt, önmagában létező lényegnek a gondolata nem igazán folytatható tovább, hiszen az irodalmiság vagy az irodalmi rang maga is távlat függvénye csupán. A kanonicitás-fok változása miatt a kánonhoz tartozó művet nem minden korlát nélkül, de mindenképpen változónak célszerű minősítenünk, amelyet nem lehet teljességében a történelmen kívül szemlélni.

A kánon-vita jónéhány résztvevője – a „standard kánon" kritikusa és védelmezője egyaránt – gyakran megfeledkezni látszott arról, hogy az olvasó sohasem változatlan formában, esszenciális ideologémák mentén értelmezi a műveket, és hogy minden értelmezendőhöz – de facto – többféle kritikai viszonyulás is lehetséges, beleértve a hivatalosat is. Bármely kánon műveinek csupán ideológiák közvetítőiként való

[66] Vö. **Gombrich**, E. H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*, Oxford, Phaidon, 1979, 152, illetve **Gorak** említett kötetében a róla szóló fejezetet: 89-119.
[67] Lásd **Frye**, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, N.J., Princeton, 1957, 27.

meghatározása, illetve az értelmezésnek közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása nagyon erős leegyszerűsítések árán képzelhető csak el. Ettől persze még létezhet az a bizonyos harmadik aspektus is: nevezetesen, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség mint a későbbi kánoni rang előfeltétele, csak bizonyos institúciók vélt vagy valós leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, mert művek csak így kerülhetnek el egyáltalán az olvasóhoz. Amennyiben pedig ez a kitétel eleve megszabni látszik bizonyos ideológiahordozók megjelenésének és terjesztésének a feltételeit, a korlát nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bír majd, de eleve átlépni látszik azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter forgalmazói/értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy mű recepciójának – akár a hatástörténeti – előkészítésébe.[68]

Ugyanakkor a kánonok mindezek ellenére való fennmaradását nem pusztán az autoriter dogmák következményének, de egy lenyűgöző kulturális szükséglet eredményének is kell tekintenünk. Gorak könyvének a Kermode-ról és Said-ről szóló fejezetében nem véletlenül állította, hogy a csatát többször megvívták már, de végérvényesen sohasem nyerték meg.[69] Éppen ellenkezőleg, a kánon komplex története során sokkal furcsább és zavarosabb vonalat követett, mintsem a róla tárgyalni kívánók figyelembe vették volna. A nagy alkotó, illetve mű kánonalapító erejéről lehet ugyan értekezni – amint Harold Bloom is teszi –, sőt valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha egyes művek másokkal való versengésében, illetve történetiségükben a más művekkel való újra és újra történő megvívásuk során létrejövő értékaktualizációkról beszélünk, de mindez egy komplex folyamat, egy rendszertörténés során valósulhat csak meg. Guillory sem azért hadakozik a kritikusok és hivatásosok kizárólagos szerepe ellen, mert nem ismeri el ezek meghatározó voltát, hanem mert a fennmaradás, a kanonizáció, tehát a terjesztés, az értelmezés és a továbböröklés szempontjából fontosnak tartja kiemelni, hogy sokkal összetettebb társadalmi kontextusról kell beszélnünk, mintsem amelyik csak egyedi olvasatokat, – akár egy hivatásosét – venné figyelembe. „Szövegek kiválasztása megőrzésük, továbböröklésük céljából természetszerűleg feltételez ítélkezési aktusokat, amelyek valójában komplex pszichikai és szociális események; de ezek szükségesek, viszont nem elégségesek a kánonképződés folyamatához. Egyetlen személy értékítélete, miszerint egy mű nagy, önmagában még semmit nem tesz a mű megőrzése érdekében mindaddig, amíg ez az ítélet

[68] Ha nem áll módomban eleve hozzáférni bizonyos művekhez, illetve megismerni adott esetben azokat, amelyeket nem érintett semmilyen kanonikus kritika, aligha ítélhetem, határozhatom meg ezen művek esetleges helyét a kánonban, akár kiszélesíteni, akár megóvni akarom azt! Nem lehetséges, hogy Edward Said ezért (is) beszélhetett, a kánonok társadalmi megosztó hatásáról a nyugati kultúrák intézményes formái által?

[69] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon*, *i.m.,* 8.

nem bizonyos intézményes keretben történik, olyanban, amelyikben lehetőség van a mű továbbörökítésére, folyamatos bemutatására az olvasók újabb és újabb generációinak".[70] A kulturális tőke formáinak átadásában és a hozzáférés szabályozásában a kánonformálás folyamatát csupán a társadalmi, szociális háttér összefüggéseiben, a különböző iskolák szociális, intézményes „protokollján" át vagyunk képesek megérteni. Persze valószínűleg a hivatásos kritikához hasonlóan, nem célszerű túlértékelnünk az iskola szerepét sem. Ezzel tulajdonképpen a kulturális háttérre, az irodalmi nyelvezet belső erőire és a jelenlegi hatalmi befolyásolás intézményes kereteire történő kitekintés egyszerre válik szükségszerűvé. Így egy más szinten ugyan, de teljességében elfogadható Harold Bloom azon állítása is, miszerint az irodalmi nyelvezet a kulturális tudástól, a kognitív erőtől, a figuratív nyelv szintjétől és a dikció erejétől függően is meghatározza a kánonba való bekerülést. Bárhogyan is, de az elméleti felvetések mindig visszatérnek egy adott problematikához, nevezetesen ahhoz a kényszerhez, hogy a kánonnak valamiféle verzióján keresztül, de továbbadjuk a következő generációknak a kulturális értékekkel bíró műveket, illetve hogy valamiféle szintézisre törekedjünk ezek között a művek között, amely törekvés óhatatlanul kizár egyes alkotásokat, fel- és átértékel másokat.

Visszás teorémák

Kikerülhetetlen a kérdés, vajon nem azok a művek pályázhatnak-e a legnagyobb eséllyel valamiféle konstans kánoni helyre, amelyek egyszerre képesek magukban hordozni a történeti és művészi értékítéleteknek és elvárásoknak megfelelő jegyeket? Amelyek úgy képesek ellenállni az újraolvasás történeti kontextusában folyamatosan változó érték-előfeltevéseknek, hogy a folytonos újraértelmezhetőség lehetőségeinek megvalósulásához teret nyújtva, az esztétikai élménynek a különböző interpretációk során kitermelt jelentésein és az eredeti történelmi szituáltságon túllépve is biztosítani tudják azt? Ezzel a kérdéssel minden kánonelméletnek szembesülnie kell, minthogy az értékelések során megkerülhetetlen a művek önértékének, illetve az irodalmi hagyománybeli értékelések kanonicitásfokának az együttes tárgyalása. A tág értelmű, kulturális kánonok esetében már említettük a közvetítettség teljes kiküszöbölhetetlenségét, mint ami a neveltetésünkből, a kulturális háttérből és mindabból a környező intézményrendszerből adódik, amely sugallja számunkra a szövegértelmezés közmegegyezéseit. Épp olyan ez, mint az a nyelvi korlát, amelyet az európai szemlélet szűkössége ellen lázadók kényszerültek tudomásul venni a kánon-vita során, tudniillik, hogy csak a bírált kánon értékrendszerének a nyelvezetén valósíthatták ezt

[70] Lásd **Guillory**, John, *Canon*, in *Critical Terms for Literary Studies*, *i.m.,* 237.

meg. A „nyugati hegemónia” ilyenforma továbbélése minden kanonikus változásra irányuló törekvést jellemez már paradigmatikus szinten is, minthogy az elnyomottnak vélt fél mindig csak az előző hatalmi struktúra nyelvén képes szólni.[71] Az irónia ráadásul a kánonok kettős, nyitó-záró tevékenységét nemcsak nyelvezetében jellemzi immanens módon, de temporalitásában is, minthogy minden újító törekvés idővel éppoly zárttá, merevvé válhat, mint hajdanán a kánon tisztelete volt. Babits arra kényszerült, hogy elismerje, léteznek olyan művek, amelyek vitathatatlanul jelentősnek látszottak saját korukban, utóbb mégsem bizonyultak maradandó értékűnek. Herbert Marcuse, a marxista művészettörténeti elmélet ellen lázadva úgy beszélt az Esztétikai Dimenzióról, hogy közben maga állította össze a kritika egy újabb standardját, azt, amelyet a kortárs irodalmi beszédmódok, diszkurzusok is többé-kevésbé radikálisan használnak éppen a standardok, az elfogadottak, az örökérvényűek ellen. De az említett vitára is jellemző, hogy a vitázó felek szándékosan nem veszik figyelembe a kánonok ilyen jellegű sajátosságait. Bloom gyakorta védekező magatartása, amely időnként már-már sértődöttséget sugall, egyértelművé teszi, hogy ő maga is, mint egykori kánonalkotó (az elioti eszmék ellen lázadva) szükségképpen szembekerült a saját korának kihívásaival. Éppúgy, mint egykor az „új kritikusok”, az ellentáborban a társadalmi utópia híveit látja.[72] Ugyanígy állítható, hogy az egyértelműen az újító oldalhoz tartozó dekonstrukcionisták is általában csak fehér, halott, európai férfiak műveivel foglalkoztak, vagy hogy maga az ikonoklaszta Paul Lauter is inkább csak kiegészítette a már létező kánoni listát az amerikai irodalomból szemléző, általa kiadott kétkötetes *The Heath Anthology of American Literature* című munkájában (amelynek ráadásul egy harmadik kötete is létezik *Instructor's Guide* címmel), mintsem merőben új, radikális szempontokat vagy szerzőket mutatott volna ott be, például a Norton antológiákkal összevetve. Egy nemrég Budapesten megjelentetett nemzetközi tanulmánykötet[73] arra is figyelmeztet, hogy a kánonképzési

[71] A kérdés problematikusságát talán jól mutatja, hogy a kuhni értelemben vett paradigma 'alapbeállítódás', 'hegemón látásmód' értelemet sugall, amely egységes egésszé szervezi az egy diszciplínához tartozó elméleteket, illetve az ezeket alkotó tételeket. Paradigmaváltáskor viszont az egymást váltó elméletek nem egyszerűen ellentmondanak egymásnak – hiszen nem létezik transzparadigmatikus összehasonlítási alap vagy mérce –, hanem voltaképpen másról is beszélve, más módon mondanak mást. Hogy ez a 'más módon' mégis mennyire problematikus és tekintélyelvű, azt jól mutatja az a hauseri elgondolás, mely szerint „a lázadók elődeik nyelvén szólalnak meg, és a legádázabb ellenzék is részben a támadott irányzat kifejezésmódjával él, nem is csak a közérthetőség kedvéért, hanem méginkább azért, hogy a kifejezés 'homályos kényszeréből' felküzdje magát az artikuláltság fokára". (Vö. **Hauser**, Arnold *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 544.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen esetekben a különböző paradigmák szótárainak megfelelően a tudományos nyelvhasználatbeli azonos kifejezések is különböző jelentésekkel ruházódnak fel.

[72] A szükségszerűen védekező álláspont az értékek viszonylagossá-tételétől óv, de közben károsnak ítél minden reformer törekvést, amikor így fogalmaz: „A helytelenül »multikulturalizmusnak« nevezett mozgalom a legtöbb olyan művet kiveszi a tananyagból, amely képzeleti s ismereti nehézséget támaszt – ami a kánoni könyvek többségét jelenti" Lásd **Bloom**, *i.m.,* 422.

[73] Lásd **Parson**, Nicholas T. írását (*'Sweetness and Light' or 'Tyrannical Schoolmaster'? Some Thoughts on Function and Dysfunction in the Canon*) a *National Heritage – National Canon* kötetben. Bp., Collegium

folyamatok ismeretében sem lehetett igazán sikeres alternatív kánonokat létrehozni. Mi több, egyes művek nemritkán még akkor is megőrződhetnek a hagyományban – sokszor akár klasszikusokként –, ha széles értelemben vett álláspontjukat és megközelítésmódjukat ma már szinte egybehangzóan elvetik, mégpedig, – mint Márkus György utalt rá – „abban az esetben, ha ezeket 'paradigmatikusan tévesnek' tekintik"[74], azaz „elrettentő példa" mivoltuk is a kánoni túlélés egy esetleges eszköze lehet.

Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a kánon „védelmének" egyik leghatékonyabb módja s érve minden bizonnyal annak az elvnek a kézzelfogható megmutatása lehetne, hogy a kultúra szerves részét képező, illetve azt többek között konstituáló, szövegkorpusz révén közvetített hagyománnyal nem is annyira mi rendelkezünk, mint inkább az mivelünk. „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket." – írta már Gadamer.[75] Tehát egyszerre meghatároz, és/de új meghatározásra késztet. Ezért is, a kánonok mindig csak teljességükben érthetők meg, azaz nem szűkíthetők extrapolált tényezőik valóban jellemző, de az irodalomtudomány számára nem elegendő kiemelésére, vagy egymásnak szegezésére, hiszen e vonások legtöbbször csak eltávolítanak bennünket a lényegi problémák olyan megértésétől, amelyek talán valóban feljogosíthatnák a kánonelméleteket a kulturális, világértési rendre utaló összegző, átértékelő jelenségeiknek az irodalomtudományban való olyan kohéziós középponttá-tételére, amit egyik tanulmányában Rohonyi Zoltán is javasolt.[76]

Fogalmi áttekintés és jelentésvariánsok

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a fogalmi háló szétbonthatatlan egysége és a kérdéskör komplexitása ellenére a jelenlegi kánonirodalomban a meghatározások nagyjából két jól elkülöníthető kánonkoncepció mentén érvényesülnek. Eddig szándékosan nem említettük a fogalmi rétegződésnek azokat a gyakran már közhelyszámba menő tételeit, amelyek tulajdonképpen ezeket a gyakran párhuzamosan funkcionáló, tág, illetve szűk értelmű felfogásokat képezik.[77] A kánonirodalom fogalmi alapmotívumai ráadásul a

Budapest, 2001.

[74] Vö. **Márkus** György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992, 314.

[75] Vö. **Gadamer**, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor.) Bp., Gondolat, 1984, 261.

[76] Vö. **Rohonyi** Zoltán, *Kánon és kanonizáció. A XIX. szazadi irodalom értelmezési kereteihez*, in **Takáts** József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* Bp., Kijárat, 2000, illetve, **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi Kánon és kanonizáció,* Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 9.

[77] Jól ismert terminusok a kánonról: kulturális örökség tárháza, tehát kulturális nyelvtant képvisel, s mint ilyen identitásképző, kontrasztív keret. Olyan kulturális emlékezet, amelyet viszont állandóan alakítunk: valójában a tradíció hatástörténete és szelektív emlékezete, minthogy a felejtés a kánon szükségszerű velejárója. Szűkebb, (esetleg) szakmaibb értelemben, a kultúrahordozók behatárolása, belátható keretek közé szorítása, s mint ilyen kényszerű válogatás, így nemzeti, kulturális, faji, nemi, osztály- csoportosulások illetve egyedek bizonyos műveinek összessége, ezek listája. Hasonlóképpen az olvashatóság kereteinek a megszabása, de egyben a

meghatározások esetlegességében mintha nem is figyelnének egymásra. Olyan különböző kánonfelfogások torkollanak a terminológiába, amelyek rendszerezetlensége szinte teljességében lehetetlenné teszi a szakmai körökben való egységes terminológiai háttér megteremtését, s ezáltal a problematika átfogó voltának a teljes irodalmi-kulturális életre való hatékony kiterjeszthetőségét. Gates szerint a kánon egyszerűen csak kultúránk alapvető közhelyeinek gyűjteménye, melyek meghatározzák gondolkodásunkat. Bloom sokkal határozottabban állítja, hogy „kánon nélkül nem tudunk gondolkodni”[78], Richard Ohmann viszont úgy tekint a kánonra, mint ami „egy elfogadott felfogása annak az irodalomnak, amit érdemes megőrizni”[79]. Alastair Fowler szerint is a kánon „az a behatárolt terület (limited field), amelyet kritizálunk, és amelyikről elmélkedünk”.[80] Ezzel ellentétben George Kennedy szerint a múlt hatalmas, de belátható, kezelhető örökségének a rendezésére és megőrzésére irányuló tipikus emberi aktus,[81]míg James Sanders szerint a kánon egyáltalán nem exluzív, de inspiráció több ezer kulturális forradalomra világszerte.[82] A sor hosszasan folytatható lenne, de az talán már most látható, hogy a kánonokat nem lehet képletszerűen levezetni, s hogy (a műalkotások saját jegyeinél s igényeinél fogva) sem ragadható meg egyetlen irodalomtörténeti kánonfolyamat egységes természettudományos precizitással.

Az ilyen ábrándszerű elvárásoktól függetlenül, a fogalmi rétegzettség olykor erős félreértésekre teret nyújtó szakirodalmi tisztázatlansága persze mind a mai napig elvégzendő feladata egyes elméleteknek. A klasszikus és kanonikus gyakorta szinonimként használt jelentései jól példázhatják mindezt. Radnóti Sándor egy tanulmánya az előbbit esszencialistának, míg az utóbbit konvencionalistának nevezi.[83] Ebbe a besorolásba valószínűleg csak a kánonok említett hatalmi aspektusait, illetve a tág értelemben vett kulturális kánonképet szoríthatjuk be. Minthogy azonban a kánoni meghatározottságok gyakorta – legalábbis intenciójuk szerint – a klasszikusi listákban oldódnak fel, Radnóti is belátja, hogy a „klasszikus fogalmának tartalmi meghatározottságaitól való eloldózódása

jövőben követendő út kijelölése is. A kánon a cenzúra motiválója és ugyanakkor kontrollja is, s így történésképző. Művek értelmezésének megkötő és bezáró, de szükségszerű velejárója, azaz a kanonicitásnak, mint hivatalos értelmezésnek a továbbadója és egyben a mű utóéletének biztosítója és kioltója. Minta, így a művek megőrzője, de az értelmezés kisajátítója is. A jelentésadók hatalmi gyülekezete, hivatásosok csoportosulása és értékrendje. Paradigma, irányzat, a jelen hatalmi, vagy éppen divatos, és legalábbis ilyenformán autoriter irányzatának az ideológiája. És persze mint ilyen, mindig értékorientáció, követési minta és norma egyben.

[78] Vö. **Bloom**, *i.m.,* 39.

[79] Vö. **Ohmann**, Richard, *The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960-1975*”, in *Canons,* 397.

[80] Vö. **Fowler**, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

[81] Vö. **Kennedy**, George A. *i.m.,* illetve UŐ, *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89 (1990) 217–225.

[82] Vö. **Sanders**, James *i.m.,* in *Canon vs. Culture.*

[83] Vö. **Radnóti** Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7. 834.

olyan mértékű kiterjeszkedéssel, pluralizálódással járt, hogy az egyre bővülő lista kezelhetőbbnek tűnik egy kánonelmélet keretében". Csakhogy a szerző az ilyen kánont elsősorban kizáró és felvevő mechanizmusaiban szemléli a klasszikusok hagyományhoz illő kontingenciájával szemben, amelyek alapján teljességében érthető az álláspontja, miszerint: „a végtelenül szaporítható lista a maga egészében senki számára sem lehet átlátható, globális voltában semmilyen értelmező közösség és senki emberfia számára sem teljesítheti a két feltételt egyszerre: az evidens előértelmezettséget és a feladatnak tekintett értelmezést. A hagyománynak azokat a jelentős műveit, amelyek felé nem irányul a befogadás e játéka, valóban a kánonok tárolják. Az olyan fölényes olvasó, mint Harold Bloom listája is szükségképp individuális, peremein pedig (a függelékek lajstromaiban) gyakran esetleges."[84] Valószínű azonban, hogy itt is ugyanannak a problematikának különböző terminológiai behatároltságaival, illetve átfedéseivel van dolgunk.[85]

Ha továbblépünk, pontosabban az időben kissé visszatekintünk, könnyen beláthatjuk, hogy már Sklovszkij is úgy határozta meg az irodalomtörténetek egyik elsődleges célját, mint amelyik a peremen levő jelenségeket kell, hogy a központ felé mozdítsa. A központ és periféria kapcsolatának lett légyen bármennyire is viszonylagos a meghatározhatósága, az bizonyosnak látszik, hogy az egységesnek vélt nyugati kultúrát saját belső konfliktusai döbbenthetik rá ennek az egységnek adott esetben valós voltára, illetve a megkérdőjelezhetőségére. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az minden bizonnyal jól látható már most is, hogy állandó irodalmi értékekről utópisztikus lenne tovább értekeznünk, a tág, kulturális kánonok azonban szükségszerűen ilyen értékekkel tudnak csak működni, minthogy ezek továbbörökítését elsődleges kulturális szükségletként, nem pedig eldöntendő lehetőségként határozzák meg. A kánonirodalom ezért nemcsak az alapmotívumot, de ennek ellentétét, a nem-kanonikus fogalmát is nehézkesen kezeli. Az irodalmi rendszer Even-Zohar szerinti felépítettsége is a kanonikus és nem-kanonikus, mint centrum és periféria viszonyát állítja előtérbe, ugyanakkor talán érdemes lenne megfigyelni, hogy ez utóbbi milyen mértékben szinonim a művészeten kívülivel. Félő ugyanis, hogy ismét egy kétosztatú rendszer valamiféle leegyszerűsítésével állunk szemben, amikor csak irodalmi és nem irodalmi formalista megkülönböztetéséről beszélünk. Even-Zohar Sklovszkij alapján némileg elfogadni látszott, hogy a kanonikus ellentéte csak a nem-kanonikus lehet, holott Sklovszkijjal már Tinyanov is vitába szállt, amint arra Kálmán C. György remek

[84] Uo., 836.

[85] Az említett kánonkoncepciók gyakran teljesen szinonimként kezelik a klasszikus és a kanonikus fogalmát. A kettő különbségeinek részletes kifejtése a hagyománytörténés folyamán olyan összetett problematikát képvisel, amelynek pusztán a körülírása is legalább egy külön tanulmányt igényelne.

tanulmányában figyelmeztetett,[86] mondván, hogy „az, ami a kanonikus helyére tör, nem szükségképpen a nem-kanonikus, hanem a művészeten kívüli jelenség is lehet; sőt, az a kanonikus művészet, amely leszáll az alsóbb rétegekbe, el is hagyhatja a művészet szféráját, s így művészeten kívülivé válhat". Ha nem elég rugalmas irodalom-sorokban gondolkodunk, az így elképzelt rendszerben a kultúra és a szubkultúra szembenállása egyértelműen a kanonikus és a kánonellenes törekvések totalizáló koncepcióit vetíti ismét elénk. Az amerikai vitában is valószínűleg az okozhatta az egyetemi szillabuszok esetleges cseréjével kapcsolatos aggodalmak legnagyobb félreértését, hogy a kánont védők a szubsztitúcióban egyenesen a művészeten kívülinek, azaz a nem-irodalminak az irodalmi helyére való beemelésétől tartottak. A paradigmatikus cserét, tehát a szűkebb értelemben vett kánon kiszélesítését szorgalmazók így a teljes kulturális hagyományt, tehát a tág értelmű kánoni metanarratívát védő, a langue-szerű hagyományt aprópénzre váltó attitűdtől féltő elzártsággal találták szembe magukat. Nemoianu is ezért írhatja, hogy a kánon nem, csak a szillabuszok változnak, hisz ő egyértelműen azonosítja a kánont a langue kategóriájával. A kurrikuláris választás mindig erősen politikai, institucionális befolyás alatt áll, nem is beszélve a rajta szereplő művek értelmezéséről. Ezzel ellentétben a langue-szerű kánonokat mélyebb, és kevésbé formalizált kategóriák határozzák meg. Nemoianu langue illetve parole, mélystruktúra és felszíni struktúra, kompetencia és performancia közötti különbségekről beszél a kánonok és a kurrikulumok viszonyában.[87] Többes számú kánonokról beszél, holott valójában *egy* meghatározó, tág értelmű kánonkoncepciót képvisel, amely lehet elvileg változó ugyan, de az egyének számára végső soron mindig is, előzetesen adott, megismerhetetlen és determináló jellegű. „A kánon láthatatlan, meghatározhatatlan, flexibilis, és egy folyamatos, lassú belső mozgással rendelkezik: végső soron ismeretlen vadon, érzékelhető, de csak homályosan felmérhető, vagy legalábbis nagyon problematikus az egzakt meghatározása. [88] Így viszont, ha a langue-szerű, közös tudásra, kulturális emlékezetre, azaz kulturális kánonra gondolunk, nem teljesen elfogadhatatlan az, amit Sklovszkij állított, nevezetesen, hogy azok a művek tesznek szert nem-kanonikus státuszra, amelyeket egy adott közösség hosszú távon egyszerűen elfelejt, azaz nem tekint többé legitimnek a kulturális és történelmi örökség szempontjából.

A leírtak alapján létezne a kánon mint langue, mint kulturális nyelvtan, mint kulturális emlékezet, amely a klasszikusok, ha nem is állandó, de aktualitásában stabil, legitim körében találja meg értéktételezéseihez szükséges legmegfelelőbb legitimációját, és a másik, szűkebb

[86] Vö. **Kálmán C**. György, *Kánon és polifónia*, in UŐ., *Te rongyos (elm)élet*. 104.
[87] **Nemoianu,** *i.m*., 223.
[88] Uo., 222.

értelmű paradigmatikus kánon, amely szükségszerűen változik, amely a szillabuszok szinonimája, amely a centrum felé tör, amely parole természetű, és amelyet csak a nagyon elvakult konzervatívok tekinthettek nem-irodalomnak. A langue Saussure-i statikus felfogása az irodalom állandó, örök értékeinek, mint a klasszikusok időfeletti állapotának, a nagybetűs Kánonnak a szinonimája. Ezzel szemben az eddig állítottak sokkal inkább Tinyanov rendszerelméleti langue-fogalma alapján tűnnek működőképesnek. „Az irodalmi rendszer nem olyan kiegyensúlyozott, harmonikus szerkezet, mint a langue, hanem bensőleg kiegyensúlyozatlan, amelyet a status quo megőrzésére és megváltoztatására irányuló szembenálló tendenciák hasítanak ketté. Az ilyen rendszer egyidejűleg tartalmazza múltját és mutat a jövő felé".[89] A langue értelmű kánon elméletileg tehát nem mindörökké változtathatatlan, legalábbis olyan értelemben, ahogyan az értelmezések mindig is másként konstituálják számunkra a hagyományképünket. Hogy a régi metaforánál maradjunk, minden hullám új, és egyben mégis ugyanaz. A régiből építkezik, mégis másként épül fel, és teljesen mást is képes jelenteni számunkra.[90] Ezért lehet jogosultsága Nemoianu szavainak, miszerint „A kánonok, amennyiben nem fogadják el szabálytalan kiterjedésüket, és amennyiben nem egy teljeskörű, mindenfajta műveltséggel való szerves szolidaritásban szemlélik őket, valóban félelmetes és egyáltalán nem szeretetreméltó lények.[91]

Tanulságok (?)

A kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból, de olyan közös problematikákat érint, amelyek sokrétűsége ellenére az irodalomtudomány jelenlegi állapotában valóban képes lehet magába sűríteni azokat a termékeny szemléleteket, amelyek központi szerephez jutottak a posztstrukturalista kérdésirányok aktualizációiban. Addig viszont, amíg ugyanazt a fogalmat használjuk egy nemzet, egy irodalmi irányzat, vagy akár egy szerző műveivel kapcsolatosan, anélkül, hogy tisztáznánk a jelölt és a jelölő saját meghatározott pozícióit és viszonyát, illetve figyelmen kívül hagyjuk a hagyománybeli előzetes összefüggéseket és meghatározottságokat a hagyományképzésnek és a hatástörténetnek a szempontjából, valószínűleg nem sok sikerrel próbálkozhatunk. A leírtak talán eléggé rávilágítottak a kanonikus tevékenységek összetett voltára, az irodalmi kánonképződés olyan komplex folyamataira, amelyeket sohasem célszerű egymástól

[89] Peter Steinert idézi **Kálmán C**. György, *i.m.,* 106.
[90] Az irodalom esetében maga Nemoianu is szükségszerűen a kánonok átmeneti (transitional) létmódjáról beszél, és az Even-Zohar által gyakran kifejtett centrum-periféria kettősségbeli mozgást említi az unikanonikus vádak ellen.
[91] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 244.

függetlenül, esetleg egymást kioltó mivoltukban szemlélni. Mert a kánonok egyszerre tételezik föl a befogadás megismételhetőségét és a műnek az új összefüggésbe helyezhetőségét, egyszerre utalnak művek történeti és művészi értéktételezéseire, egyszerre hordozzák a múlt kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, egyszerre közvetítenek és nyilatkoztatnak ki, egyszerre alakítják át intézményeik által a kulturális örökséget szükségszerűen múzeumokká és őrzik meg a hagyományok még belátható gazdagságát. A kánonnak mint komplex irodalomtudományi fogalomnak a kérdése ezért az olvasási előírásoktól az aktuális értéktételezésekig való széleskörű kitekintést egyszerre teszi szükségessé, méghozzá mindezt folyamatos változásban, a tradíciókhoz való újraértelmező viszonyban. A kánonelméletekben felmerülő, nyitva hagyott zárójelek és a kérdőjelek sokasága elsősorban a kánon fogalmi rendszerezetlenségéből, illetve az említett leszűkítésekből adódik. A vakfoltokon túl, ezek csak akkor nyerhetnek majd igazi megoldásokat, ha képesek leszünk a szemléletbeli különbségeket egyetlen komplex kérdéskörön belől szemlélni. A különböző elméletek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a kánon egyfelől formatív kulturális örökség, másfelől nyilvánvalóan a változás lenyomata (s megkockáztatható, hogy mindkét tulajdonsággal öntörvényén kívül rendelkezik), az értelmezésbeli szűkösségben ritkán teremtenek összhangot a két irányultság között. Pedig a hagyomány lehet bármilyen behatárolt is, a hozzá intézett kérdések végeláthatalan lehetőségeket nyitnak meg a konstruktív kritikusi vizsgálódások számára.[92]

A kánonok temporalitása és normativitása[93] egyszerre van jelen minden irodalomtörténeti képletben, s a két pólus nem választható szét egymástól. Ha a kettő szétválna, a fogalom olyan mértékben osztódna meg, mint ahogyan Eliot a klasszikus fogalmával kapcsolatosan megkülönböztetett abszolút klasszikust illetve „relatív" klasszikust.[94] A már sokszor említett kettősség, a pólusok egymásnak feszülő harca folytán, a szakirodalom pusztán a fogalmi keretek között is, a kanonikust mint normatív hagyományt meglehetősen leegyszerűsítve az örök értékek történelemből kiemelkedő szerepébe helyezte, akár negatív értelemben, mint az újítás ellensége, mint halott, életellenes, hideg ismeretet, akár pozitív értelemben, mint a bizonytalannal szembeállított biztos, kiérlelt, mindig megszólítható hagyománybeli erudíciót, a szépség és műveltség kulturális-történeti

[92] Gorak kissé élcelődve jegyzi meg egyik, a 18. századi kánonokkal foglalkozó tanulmányában, hogy például Swift vagy Johnson sohasem érezte, hogy a klasszikus antikvitás hagyománya a kérdéseknek csak egy leszűkített, behatárolt listáját engedélyezte volna a hagyományhoz intézni, vagy hogy ehhez csak térden állva lehetne közelíteni. Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities,* in *Canon vs. Culture*. *Reflections on the Current Debate,* N. Y.-London, Garland, 2001.
[93] Vö. **Radnóti**, *i.m.*
[94] Vö. **Eliot**, T.S. *Mi az hogy klasszikus?* in UŐ, *Káosz a rendben,* Bp., Gondolat, 1981, 347.

alapmeghatározottságait. Az operációk világosan arra utalnak, hogy a klasszikus fogalmától némileg különbözően, a kánonok esetében nemcsak fenn akarjuk tartani az értéktartalmat, de ezt eleve nemcsak gyanakvóan, hanem rosszallóan is szemléljük, mint valami olyasmit, amely a kanonicitás mindig módosuló és változó formájában – ha nem is követendő vagy irányadó, de – számunkra is mértékadó. A kánonok történelmi relativizálása gyakran a történelmi, mint a historizációban antikanonikus, és a normatívvá tett klasszikus, mint állandó kanonikus, egymást megsemmisíteni akaró szembenállásába ütközik.

A dichotóm meghatározottságok hangsúlyozása az irodalomtörténetekben is olyan feszültségtereket generált, amelyek amellett, hogy érdekes szempontokra világíthattak rá, a kánonok szükségszerű autoritását eleve jelentéssel felruházott értelmezésként és általánosan csak negatív erőként patologizálták. A kánon nem annyira retrospektív fogalom, mint a klasszikus, de fontos azt leszögezni, hogy minden kánonnal való dialógusunk – ahogyan a klasszikusokkal is – nem annyira állandó, mint inkább potenciális. Potencialitása pedig sohasem csupán aktualizációjában merül ki. A folyamatos érintkezés, a kapcsolat dialogicitásának a hermeneutikai fenntartása elsődleges szempont, de a kánonnal való találkozásunk nem csupán a szöveggel mint tárggyal való szembesülés, de nem is a kánoni institúciókkal való küzdelem formájában megy végbe. Ahogyan Aleida Assmann megjegyzi: „a kánonnak talán a perszisztenciája a legfontosabb ismertetőjegye; nem nemzedékről nemzedékre építjük föl uralkodó ízlésirányok szerint, hanem már mindig is meglévőként kerül elénk...”.[95] Tehát a kánon magát az irodalmiságot is csak mint előzetesen értelmezett formához való hozzáférhetőséget képes szemlélni, s „úgy kondicionálja előre autentikus esztétikai döntéseinket, hogy *csak hozzá képest* tehetünk szert új, az addigi kánont elismerő, átformáló vagy érvénytelenítő művészeti önmegértésre.”[96]

Amennyiben nem tudunk az autoritás szükséges voltán (illetve az ezt csupán negatívumként értelmező szemlélődésen) túllátni, a jelentésképzésnek is csupán ez a paradox, s meglehetősen ideologikus alakzata marad vizsgálódásaink „egyet előre – kettőt hátra” típusú alaptétele. Valószínűleg érdemes lehet középutat keresni az olyan leszűkítő vagylagos felfogások közt, amelyek a kánonok létesítését egyrészt csak az irodalom intézményeinek és különböző rangú és felfogású közvetítőinek a tevékenységeként, másrészt csak magának az irodalomnak az önmegújító folyamataként írják le. Az ilyen típusú

[95] Vö. **Assmann**, Aleida, *Kanonvorschung als Provokation der Literaturwissenschaft*, in **Heydebrand**, Renate von, **(**Hg), *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Stuttgart, Weimar, 47-59 - idézi még **Kulcsár Szabó** Ernő, in K. SZ. E., *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*, in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 289.
[96] Vö. **Kulcsár Szabó,** *A szövegek ártatlansága*, *i.m.,* 289. (kiemelés az eredetiben, BL.)

szemléletet az is nehezíti, hogy elméletileg csupán az olyan kánonfelfogás számíthatna demokratikus elbírálásrendre, amely önmaga megsemmisítésének tudatában is képes lenne működni, tehát a szövegek értelmezésének úgy a szükségszerű szolgálatában állni, hogy a „kánonra ítéltetettség" jegyeinek hangsúlyozását, önnön kanonicitásfokának a kiteljesedését meggátolva, a temporalizációban tudná felmutatni. Az ilyen kánonok viszont nehezen képzelhetők el paradigmatikus változásaikban az előzetes meghatározottságokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyó attitűdjeik esetén. Ezért valószínűleg a kánonok örök változásának szükségszerű, de az irodalomtudomány számára nem elegendő tapasztalatát kell mindig előtérbe állítanunk, amely kultúrateremtő sajátosságai mellett a szövegeket folyamatosan termékeny kényszerhelyzetbe kívánja hozni.

Lezárhatatlan konklúziók

A kánonokhoz alapvetően hozzátartozik a kirekesztés, amelyet viszont nem szabad sem túlértékelnünk, sem alábecsülnünk. A róla vitázók éppen erről az elidegeníthetetlen tulajdonságáról vitatkozva feledkeztek meg leginkább arról, hogy ez magát az irodalomértésünket jellemzi, akár olyan értelemben, amint azt de Man többször hangsúlyozta, azaz az értelemalkotások, az értelmezések szükségszerűen hegemonizáló, és ugyanakkor a kezelhető kulturális örökségnek a rendezésére irányuló tipikus emberi aktusaként. A kánon kijátszhatatlan autoritásának a képzése és rombolása egyszerre van jelen minden ilyen aktus során, minthogy csak egy képzeletbeli, még „félreértetlen", azaz ilyen értelemben „ártatlan", értelmezés nélküli szöveg lenne csak képes úgy ellenállni a kánonnak mint totalizáló intézménynek, hogy az ne szükségszerűen egy értelemkölcsönző interpretációként jelenítődjék meg, amelyet aztán a hivatalosság valamilyen hatalmi formája legitimál a tekintélyelvű irodalomtörténetírás számára. Az értelmezésekbeli szűkösség a kánonképzés folyamatára általánosan csak mint fennhéjázó, hegemón és imperialista törekvésre tekintett, ritkábban, de akkor ez előbbi ellenpólusaként, mint a múlt hatalmas, de még belátható, kezelhető örökségének a rendszerezésére és megőrzésére irányuló tipikus és szükségszerű folyamataként írta le. A kánonok említett kategoriális dichotómiákban való értelmezése egyrészt figyelmen kívül hagyta a már említett iróniát, miszerint a kánont kritizálók is végül a kánon védelmezőjévé, de legalábbis megőrzőjévé, fenntartójává válnak, másrészt szinte teljességében leegyszerűsítette a kánonképzésnek a komplex folyamataira irányuló olyan vizsgálódásokat, amelyek a jelentésképzést csak a történeti episztémé rendszerfolyamatában tartja elképzelhetőnek.

Valamelyest összegzésképpen állapítható meg, hogy a mai kánonértelmezések meghatározó tapasztalata inkább a hiány dimenzióit írja képletesen körül, amikor csak két olyan aspektust vizsgál, mint a kánonok elkerülhetetlen hatalmi beágyazottságát és az eképpen leírt intézményrendszernek a vonatkozásait, illetve a szövegek újrakonstituálódó kanonicitását. A folyamatos kulturális változások fenntartásának a legértékesebb módja ugyanis vélhetően sem a kanonikus monumentumok teljes mértékű megingatásában, sem pedig ezek összetevőinek, mint általánosan hatalmi háttértámogatásként leírt és felelősnek érzett okozati tényezőinek a leegyszerűsítése által nem tapasztalható meg. Mert amennyiben ezek a változások végre pozitív, új szempontokat és rangot adó értéktételezésekként értendők, úgy nem redukálhatók vagy csak az egyik, vagy csak a másik dimenzióra. Éppen ez a kettős dimenzionáltság az, amely a tradicionalitásban csakis együttesen lehet képes a változást nemcsak szükségesnek, de értékesnek is leírni. Ezt pedig jelenlegi kutatásaink szokásrendjének bővítésével, illetve éppen az irodalmon edződött kritikai argumentációinknak az akadémiai falakon némileg túl, egy „vendégszerető", tehát építő hozzáállással valósíthatjuk meg az irodalomtörténetírásban is, amely érzékeny a kortárs kommunikációk minden formájának az egyre tágulóbb szférájával kapcsolatban. Manapság, mint azt Gorak megállapította, még alig érzékelhető, hogy egy kulturális áttörés „élesítette volna kritikai képességeinket a viták során: valójában az olyan programok állandó keresése, amelyekkel »mindenki jól érzi magát«, illetve »mindenki említve érzi magát«, gyakorta csak a valós konfliktusok elhallgattatásának, illetve a kritikai kutatások elfojtásának egyik módja. Kulturális 'forradalmunk' csak akkor érheti el beígért célkitűzéseinek a teljesítését, ha a valós vitákhoz szükséges intellektuális rugalmasság új társadalmunk minden vonatkozását jellemzi majd."[97]

III. Ideologikus alakzatok.

(Hatalmi kánonrétegek és autoriter ideológiaformák)

„Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták,
hanem a megváltást azonnal, vagy a bódulatot addig is!"
(Szilágyi Júlia)

[97] **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 211.

Előhang

A magyar irodalomtörténet-írásnak erdélyi irodalomra vonatkozó, vagy általánosságokban a határon túli irodalmakra utaló értéktételezéseiben, a kritikai és tudományos irányzatok termékeny sokféleségének 1989 utáni kibontakozási lehetőségei ellenére is, igen óvatosan látszik csak megvalósulni az elmúlt évtizedek elzártságában felhalmozódott hiányoknak a pótlása. Ennek akadályait, szemléleti buktatóit máig érvényesen határozhatják meg azok a kanonikus erővel bíró felületes sémák, melyek az interpretációk körét az intézményes kritikáktól a hétköznapi zsurnalisztikáig a magyar hagyománytörténetnek azon téziseivel jellemzik, melyek egy történelmi távlatban az irodalomesztétikai értelmezésekhez képest mindig is valami többre, másra is tekintettek ezen irodalmak befogadási mechanizmusai során. A külön kritikai rangban is megnyilvánuló érzelmi-pszichológiai nivelláltság, a történelmi szituáltság és a módszertani, illetve terminológiai kényszer ugyanis együttesen alakítja ezek szűk értelmezési kereteit. Az utóbbi évtizedek receptív alakzatai, az értelmezési kényszernek nem annyira belső esztétikai minőségeit, de alapvetően külső politikai korlátait szem előtt tartva, a teljes határon túli magyar irodalmak fogalmát és ekvivalenseit, gyakorta kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait ugyan tematizáló, de a jelen érvényes elméleti-kritikai diszkurzusaival többnyire sikertelen párbeszédet folytató fogalomként jellemezték, mely nem tette lehetővé azok szellemi sokszínűségének kortárs irodalmi diszkurzusokba való beépíthetőségét. Ez a fajta különálló kánonápolás még a kilencvenes években is nagyrészt csak arra irányult, hogy egy meglehetősen materiális, hangsúlyosan listaszerű kánon műveit és szerzőit az addiginál nagyobb mértékben tematizálva ugyan, a hagyománynak minél szélesebb sávját igyekezzék az adott kultúra számára a kiválasztásra érdemes, értékes műalkotások emlékezetében megtartani, módszertanában viszont gyakorta visszatért a korábbi, későpozitivista szemléletekhez, vagy felül sem tudott emelkedni azokon. A kortárs erdélyi irodalmi/irodalomkritikai élet egyik elsődleges törekvése ugyanakkor máig érvényesen immár arra irányul, hogy az irodalmat, az egyes műveket, a szimbolikus funkcióktól „visszaszerezve”, megkísérelje azokat egy tágabb kulturális kontextusban értelmezni, és elsősorban *esztétikai funkcióikba* helyezni.

Az alábbiakban ezeknek a komplex kérdésirányoknak bizonyos sajátosságaira kívánok több szempont szerint kitérni, alapvetően a magyarországi recepcióra figyelve, mely, véleményem szerint az előzőekben megállaptottak értelmében sem egyszerűen egy listaszerű kánon kibővítését, de értelmezési kereteinek alapvető újrafogalmazását teszi szükségszerűvé. Az erdélyi irodalom 1989-ig lezáruló fejezetére, specifikus helyzetére, összetett

mechanizmusaira, s magyarországi fogadtatásának meglehetősen egységes (felületes, kényelmes, érdekorientáltan szelektív?) megítélésére történeti alakzataiban is kívánok figyelni. A kialakított kép egyszólamúsága ugyanis nem csupán egy lezártnak tekinthető korszak hivatalos, egykori hatalmi irodalompolitikája, illetve az általa megszabott korlátok miatt minősíthető cenzurálisan ideologikusnak, de egy kényszerűségből heroizált „szükséglet-irodalomként" való magyarországi bemutatása révén is nagyrészt annak tekinthető. Az okokat megfogalmazni csak nagyon árnyaltan lehetne, hiszen egy olyan, a viszonyfogalmaiban a pluralitástól távol eső korszakkánonban és társadalmi közegben, amilyenbe az erdélyi irodalom a hetvenes–nyolcvanas évekre érkezett, a kényszerű értéktársadalomként történő meghatározások által is, az irodalom a kulturális identifikáció kitüntetett területévé vált. Művekre és értelmezéseikre mint textuális és intézményes alapra így egyszerre lehet tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy az irodalom az ideológiákon túl a kulturális emlékezet médiumává is váljék. Recepció alatt, mint említettem ezért sem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer pusztán tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet, amelyben egy szélesebb olvasóközönség legitimáló aktusaira a társadalomtörténeti konstellációk nyomán mutatkozott elsődlegesen igény. Természetesen jelentős szerepe volt ennek kialakításában a hivatalos irodalomkritika és irodalomtörténet-írás egy meghatározó részének is, ezért nem kerülhetők meg a kisajátító irodalomtörténeti téziseknek, vagy a korszakhoz kötött eszmetörténeti helynek a szempontjai sem. Hatástörténeti szerepe szempontjából pedig igencsak diagnosztikus, hogy a régiónként organikus egységben elképzelt és láttatott kép máig sem hordozza mindig a többszólamúságnak legalább tárgyi szinten történő megfogalmazásait. Ráadásul az a recepció, amelyik hajlamos volt csak bizonyos tudatosan formált neveket, szerző-képeket átörökíteni és számonkérni, a kritikusi szembenézés helyett gyakorta hallgatott a szerzői nagyság előtti tiszteletből, vagy éppen a körülmények korabeli parancsoló erejére hivatkozva az egyéb, életrajzbeli, esetleg attitűdbeli kilengésekről, akárcsak a prózapoétikai szerepek esetleges időbeli változatairól is.

Értelmezésbeli lezártság

Az erdélyi irodalmat mérlegelő professzionális értekezőktől sokáig nem lehetett elvárni, hogy átfogó képük legyen a határon túl született művészekről és műveikről. Ezek pótlása sok esetben együtt járt a lokális irodalmi működéselvek és működésfeltételek nagyobb fokú megismerésével, sőt olykor leginkább csak ezzel, ami aztán értelemszerűen a referencialitásnak kölcsönzött nagyobb hangsúlyokat. Az irodalmi mű viszont akkor élheti túl hatástanilag egy adott kor szükségszerűen „leszűkítő" értelmezéseit, ha folyamatos

felülírásával az esztétikai tapasztalatnak nyitva tudja tartani azok meg-megújuló kérdésirányait. Magyarán, ha nem zárul be az olvasói önmegértések elől, ha ezek új konstrukciói szerint hatásának szükségszerű változásaiban is képes újabb módokon megnyilatkozni. A történetileg lezárt mű ugyanis nem relikvia-szerűségében eshet ki leginkább hatástörténete meghatározó vonulataiból – ilyen jellegű értékelésre valószínűleg történetiségében is számíthat – hanem, mert nem talál olyan közegre, amelyben értelmezhetőségének aktualizálható keretei közt (amennyiben esztétikai megformáltságát referenciáinak alárendelve korlátozták), éppen ezen olvasói önmegértések szimultaneitása is találkozna. Az erdélyi irodalom előző évtizedekben született jó néhány alkotására igaz lehet mindez, minthogy a referenciális alárendeltség meghatározó volta, a helyhez, időhöz, történelmi pillanathoz kötöttség még a legsikerültebb műalkotások esetében is élő korlátként jelentkezhet a mindenkori észlelési-értelmezési-értékelési stratégiák során. Amennyiben kimondjuk egy műről (s legfőképpen a történelmi fordulat előtt volt így, de hatásaiban máig is érvényes), hogy határon túl élő szerző tollából született, azzal máris kvázi-referenciális keretet nyújtva értelmezzük azt, legtöbbször olyan előítéleteknek megfeleltethető sémákkal, amelyek jól jellemzik az utóbbi évtizedek olykor szakszerűtlenségből, olykor túlzott érzelmi közelségből, olykor akár kényelemből, vagy kanonikus érdekből fakadó egyneműsítési szándékait. A pár névvel azonosított erdélyi irodalom magyarországi fogadtatástörténetében jól kivehetően vannak jelen ezen szándékok és érdekek, melyek hatástörténeti buktatóiról az alábbiakban még szót ejtek. A bevégzett megértés, akárcsak az „eredeti értelem”, vagy a „valós jelentés” pozitivista hagyománya a kanonikus véglegesíthetetlenséggel, vagy az örök kánon-közöttiség állapotával szemben ezért sem számíthat ma már komolyan vehető esztétikai ítéleteknek az átörökítésére.

A magyar irodalmi hagyomány olvasói meghatározottságait mindemellett éppoly hiba lenne mellékesnek tekinteni, mint ahogyan abszolutizálni az életrajzi vagy egyéb történelmi elemekből, kontextusból levezethető műértelmezéseket. Bár ez utóbbi egyértelműen meghatározója az általam tárgyalt recepciónak, kétségtelen, hogy amennyiben pedagógiai céloknak is alárendelünk bizonyos értelmezett műegészeket, úgy meglehetősen más horizontba is helyezzük az egyes életművek kereteit, viszonylagos céljait vagy minősíthetőségi távlatait, viszont egyben az irodalmiság fogalmának az értelmezését is! Az információs vagy pedagógiai érték sohasem becsülhető le az irodalmi alkotások esetében, legkevésbé egy olyan időszakra vonatkoztatva, amelyben ezen formák mellett az irodalom egyéb funkciókat is bizonyíthatóan ellátott. Hogy betölteni volt-e kénytelen ezt, vagy bizonyos alkotók eleve a közíróság szférájába tartozóknak is vélték magukat, s leginkább

többes szerepkörben kívánták meghatározni saját írói pályájukat, az viszont leginkább történeti és irodalomszociológiai kérdéseket vethet fel. Az irodalmiság fogalmának korszakoktól függő meghatározásai, kitágítható keretei mindenesetre nem függetleníthetők egyéb értékszerkezetektől, ideológiai szempontrendszerek korban meghatározó jellegétől. A történelmi helyzetnek, a kontextusban való értelmezhetőségnek a kényszere ezért is inthet óvatosságra, illetve komoly fenntartásokkal történő vizsgálódásokra.[98]

Azt is látni kell ugyanakkor, hogy a manapság előtérbe helyezett, a referencialitást elutasító érvelés a szövegtéren túlmutató tájékozódásnak minden lehetőségét majdhogynem teljességében kizárja, ami – mint említettük – éppen a különböző értelmezési helyzeteknek az ignorálását vonhatja maga után, s bár maguknak a műalkotásoknak túl sok közük nem lehet mindezekhez, a recepció történeti vizsgálata éppen az ilyen minőségekre kell hogy a legnagyobb hangsúlyt fektesse. Már csak amiatt is, mert az (említett) irodalomesztétikai önmegértés a befogadásban éppen e különleges történelmi-földrajzi, szociokulturális viszonyokhoz is mérheti önmagát, mint a hagyomány egy olyan szegmenséhez, amelyhez képest saját identitását kívánja/tudja majd meghatározni. A kanonikus interpretációk és értékkategóriák vizsgálata ezért arra kényszerít, hogy különböző irodalomtörténeti szempontok alkalmazásáról, különböző irodalomértésből fakadó elvekről akár egyidejűleg vegyünk tudomást.

Az egyik ilyen álláspont szerint 1989 táján az irodalom általában is elvesztette a korábbi, megtartó szerepét, ami nemzeti öntudatában megtartotta az embereket. Erdélyben nyilvánvalóan ez a nemzetiségellenes nyílt politikai hangsúlyok, megsemmisítő tendenciák miatt volt hatványozottan érzékelhető. Az Erdélyben születő magyar irodalomnak utolsó ötven évét valószínűleg ezért sem lehet a történetibb kérdésfelvetések megkerülésével tárgyalni. Akár a kánoni nyitottság és zártság, esztétikai és történeti érték, kulturális háttér és értelmező közösség dialektikájában, akár ezek viszonylagosságában képzeljük el azt, a kettősségek egyidejűsége és érvényessége minden lehetséges jelentést viszonylagosíthat. Ezek megragadhatóságára éppen ezért szükségszerű tisztázni, hogy mennyire paradigmatikusak vizsgált fogalmaink, azaz, hogy nem csak adott elméleti rendszereken belül érvényes fogalmakról beszélünk-e, mely rendszerek akár nyíltan, akár rejtetten ideologikus fogantatásúak, viszonylagosságukat elfogadó szkepticizmus nélkül valószínűleg a száműzni kívánt ideologikumot csempészhetjük csak vissza az attól megtisztítani szánt szövegeinkbe.

[98] A többes szerepkör például a hatalomhoz közelálló értelmiség funkciói mellett ennek az értelmiségnek a hatalmára, létező vagy nemlétező autoritására is kiterjedhet, ahogyan érinti a kanonikus diszkurzusok természetesnek minősíthető hatalmi kizárólagosságra törekvését is.

A fogalmi elmosódottságot részben tisztulni segíthet kánon és hagyomány szigorúbb elkülönítése is,[99] azaz a kánonok történetibb szemlélete, amelyben konkrét működési feltételrendszereiknek feltárása azért jelenthet szükségszerű előrelépést, mert az egymást egyszerűen cáfoló kánonkoncepciók helyébe egymást értelmezni tudó szemléleteket állíthat. Talán az egész erdélyi irodalom paradigmatikus meghatározottságait fenntartani kívánó értelmezések esetében is elmondható, hogy az értelemképződésre figyelő különböző szemléletek közötti feszültség, illetve az ebből származó alapvető kérdés nem az, hogy az ilyenszerű kánonok ideológiai/politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és korlátozzák befogadói hasznosságukat. Ha az irodalomtörténeti vizsgálódások során kényszerű homogeneitásról beszélhetünk ugyanis, ez nem csupán irodalomesztétikai, de alapvetően politikai/ideológiai kényszerűségből fakad. Ebben az esetben viszont arra a kérdésre célszerű elsődlegesen keresnünk a választ, hogy egy történetileg kétségkívül létező alakzatnak milyen konkrét, máig élő formái lehetségesek, vagy másként szólva, hogy miért lehet mégis kisebbségi irodalmakról beszélni, s mikortól válnak végképp irrelevánssá ezeknek a mára már aligha szükségszerű irodalmi határai.

Kétségek

Az utóbbi negyven-ötven év alábbiakban tárgyalt irodalmi történéseiben ezért sem kívánok egyetlen nagybetűs Kánonról mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájáról beszélni. Ennek a kizárólagosságnak a képtelensége teszi érthetővé azt is, miért tartom elfogadhatatlannak, hogy egyetlen (akár ideológiai) ellenkánont tételezzünk csak fel az említett időszakban, illetve hogy az általam említendő kanonikus diszkurzusformák, melyek leginkább lappangó kánoniságukban jellemezhetők, stratégiai összeolvadásukat miért csak történeti konstellációjuk révén juttathatták némileg egységesen kifejezésre. Amikor tehát nemzeti-népi jellegű, vagy „honmentő" célzatú kanonikus stratégiákat említek, azokon egy szélesebb, a kor meghatározottságaiban létrejött diszkurzív összefonódásnak a leginkább hetvenes–nyolcvanas évtizedre kiteljesedő heterogén aspektusait értem.[100] Az ilyen összefonódásoknak természetszerűen más és más hatásfokuk, intenzitásuk és szemléletformáló erejük volt Erdélyben és Magyarországon, némiképpen hatalomhoz közeli, belső ellenzéki aspektussal is rendelkeztek, és szépirodalmi kereteken átívelő, 'honmentő'

[99] Ahogyan erre Láng Gusztáv is felhívta figyelmemet. Vö. **Láng** Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4, 19.
[100] Amelynek kialakulási feltételeit és hangsúlyait a népi írók hagyománya, a transzszilvanista kollektív eszmék, a nemzeti irodalomszemlélet vagy a marxista hatalmi keretlehetőségek egyszerre szabályozták és befolyásolták.

irányzékuk a bonyolult nemzet-karakterológiai elvárásokon túl, funkciójukban nemegyszer a korábbi marxista ideológiai hagyományokra is épült. Nem feltétel nélküli autoritásként, de több szálból építkező, az irodalmat nyíltan eszközként használó autoriter diszkurzusformákként olyan hagyományokat újraértő igény fogalmazódott meg bennük, amelyek jelenük hivatalos struktúráit használva próbáltak paradox módon éppen ez ellen a jelen ellen nyíltan még alig kimondható, másfajta értékszemléletet is közvetíteni. Közvetítő csatornáik ugyanakkor nagyrészt csak a hivatalosság megformálta térben működhettek. Elterjedtségüket, sikerüket így leginkább a más fogalmi kódokat használó értelmezéseik eredményeképpen demonstrálhatták. A „virágnyelv" korabeli szintézisre törekvése, az olvasóikkal való összekacsintás bevált gyakorlata és hatástani feltárása, a kollektív eszmék nemzet– illetve nemzetiségkarakterológiai jegyei, valamint történeti kánonalakzatok bizonyos hagyományszegmensekhez való viszonyulásának (népi, transzszilván, marxista?) szemrevételezése előtt, célszerű magának a tárgynak a terminológiai kuszaságát és (in)adekvátságát is felemlíteni, valamint az alkalmazott módszertannak a motivációit vizsgálni. Az alábbiakban olyan kérdésekre keresem tehát a választ, mint hogy milyen kánonkoncepcióba illeszthető a nemzetiségi mint nemzeti kisebbségi irodalmak értelmezési kerete, milyen távlatai lehetnek az olyan értékeléseknek, melyek egy eleve politikai meghatározottságú álláspontot érvényesítenek az irodalom történéseinek változó értelmezési során, vagy hogy mennyiben szükségszerű, hogy ezek a meghatározottságok a befogadás-történet hagyományainak olyan szegmenseit írják elő, amelyek erős kihatással vannak a jelen értelmezési kereteire is.

Változatlan módszertan?

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli irodalmakra vonatkoztatott minősítései kezdetben természetszerűleg a magyar művelődés öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen nézőpontból láttató pozitivista irodalomtörténet-írás hagyományaiból építkeztek. A magyarországi értéktételezések többnyire az író alakja által vagy életkörülményei szerint határozták meg elsődlegesen az irodalmi mű tulajdonságait, ilyen értelemben pedig véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A művészetideológiai elképzelés szerint az irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakciók ráadásul itt hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszottak bekövetkezni.

A fogadtatás e különállónak tekintett irodalmak esetében, egészen a legutóbbi időkig, megtartotta azon normatív elképzelését, miszerint az esztétikai tapasztalat sajátos

körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni idézőjeles fölénye szabja meg, de a világáról, sajátosságáról szóló tudósításainak, (mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi–ideológiai–funkcionális) többlet-meghatározottsága is befolyásolja. A szerzői intenció felfedése elengedhetetlen feltételévé vált a 'valódi' jelentésfeltárásoknak. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló, szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből, egyfajta „sor-közöttiségben", traumatizált áthallásokban is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele a szerzői nagyság magatartásmodellként való bemutatásának irodalomesztétikai célú kiterjeszthetőségének is. A morális, etikai hangsúlyok és a történelmi szükségszerűség követelménye, főképpen a második világháborút követően, olyan legitimációs tartalmakkal bírt, amelyek sok mindent megvilágíthatnak a vizsgált jelenségek köréből. Ezek összevető vizsgálata mellett is kérdéses viszont, hogy eszmetörténeti hatásuk csökkenésével, történetiségük erősödésével (ami együtt járhat a kódok felfejthetőségének egyre kevésbé értelmezhetőségével és aktualizálhatóságával) ez a fajta legitimáció, bizonyos újabb olvasógenerációk számára mennyire jelenti majd a pragmatista értelmezhetetlenséggel szemben az értelmezés esztétikai tartalmainak egyéb mint csupán referenciális formákban történő megragadhatóságát.

A részleges szemléleti változások, az újabban alkalmazott elméletek esetében is elmondható, hogy irodalomtörténet-írásunk nemzetiségi anomáliái ma is fenntartják a kényszerű felosztásokat, jószerével tovább működtetik az elavult sémákat. Ezek sokszor valószínűsíthetően nem is tudatosan játszódnak le, hiszen „ismereteink önkéntelen átlényegítése a pozitív tudás bűvöletébe"[101] olykor a megfogalmazott célok érdekében mond le a bizonytalannak vélt kognitív másság értékelésbe való beemeléséről. Az irodalomtörténeti vizsgálódások pozitivista meghaladásának kilencvenes évekbeli kísérletei talán érthetően a nemzetiségi irodalmak történéseit, azok irodalomtörténeti átértékelését és értekezőprózai megújulását érintették a legkevésbé. Az amúgy is meglehetős anomáliákkal járó, a keretekben gyakorta megrekedő módszertani sémák ráadásul éppen az ennek ábrándjából, a tiszta, megismerhető pozitív tudásnak az értelmezésektől független felmutatásától remélték a korábbi kényszerek (az elzártság megannyi anomáliái miatti) újraproblematizálását. Az első hivatalos ilyen irányú újragondolás, az 1990-es Debreceni Irodalmi Napok által felvetett újraértés szükségszerűsége, jelentős eredményei mellett, számos módszertani vakfoltot egyáltalán nem érintett, s még jócskán tovább éltette a korai pozitivizmus bizonyos beidegződéseit is.

[101] Dávidházi Péter kifejezése. Vö. **Dávidházi** Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1, 34.

A referencialitásnak alárendelt esztétikai-retorikai vizsgálatok ugyanakkor a kisebbségi irodalmak esetében, az életrajzi elemekből és érzelmi-pszichológiai hozzáállásból kiinduló értelmezések mellett is olyan moráletikai meghatározottságból vezették le értelmezéseiket, amelyek eleve valamiféle kollektív tudattal rendelkeztek, minthogy fölötte állni látszottak az író egyéniségének, vagy a művek befogadásának értékelésében megnyilvánuló önértelmezéseknek is. Ezáltal olyan ideologikus és ideáltipikus tételeket tárgyaltak, amelyek befolyásolták/meghatározták az irodalmiságnak a teljes határon túli irodalmakra vonatkozó képleteit. Az ideológia különböző formáinak és tartalmainak irodalmi jelenléte ezért az értelmezések kereteinek szűk játékterében érhető leginkább tetten.[102] Az erdélyiség képletei természetszerűleg jelenthettek/jelenthetnek valami mást, egyrészt sajátost a benne élőknek, másrészt a sajáttól való megkülönböztethetőt a magyarországi befogadóknak, ami által a recepcióban is azon karakterisztikus jegyek hangsúlyozódnak, melyek révén ez a fajta irodalomszegmens könnyen s egyértelműen felismerhető, meghatározható, értelmezhető lesz. Csakhogy az erdélyi lét „sajátossága" egyáltalán nem szükségszerűen jelenti az ilyen sajátosságokkal rendelkező irodalmiságnak is mint *önálló* kategóriának az értékelésekben megfogalmazható tényét! Az irodalomtörténet-írás nemzetiségi anomáliái és a kollektivitáseszmék újabb meghaladási kísérletei már csak ezért is szükségessé teszik a terminológiai újragondolásokat.

Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)

Valószínűleg nem állítható, hogy egy-egy kisebbségi magyar népcsoport klasszikus értelemben megfelelne a tönniesi közösségfogalomnak,[103] de minden bizonnyal lényegesen jobban kötődik ehhez, mint valamely társadalomelméleti fogalomhoz, annál is inkább, mert a társadalomszerűséget önhibáján kívül egyszerűen nem tudja minden vonatkozásában prezentálni. A nemzetiségi/nemzeti kisebbségdefiníciók legtöbbje ugyanakkor tovább erősíthet egy olyan egységképzetet, amely nem hajlandó tudomást venni egyrészt a társadalmi, társadalomontológiai és szociológiai szükségszerűségekről, másrészt a kisebbségi közösségek további rétegzettségeiről sem. A homogeneitást hangsúlyozó meghatározások a

[102] Amennyiben elfogadnánk, hogy például a svájciság sem feltétlen irodalmi kategória, akkor nyilvánvalóan a határontúliság sem kéne, hogy annak tekinthetővé váljék. Vagy ha mégis, akkor mennyiben és mitől vált azzá? Mennyiben tágultak vagy éppen szűkültek az irodalmiság ilyen jellegű keretei, például a második világháborút követően?

[103] Mint arra Kocur László is emlékeztet. Vö. **Kocur** László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII. - Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. **Fried** István, Szeged, 2003. Illetve lásd **Tönnies**, Ferdinand *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983. Különösen 15–56. és 285–334. Tönnies a vér közösségéről beszél, amelyet felvált a hely közössége, majd a fejlődés állapotában a szellem közössége. Ez a narratíva különös hangsúlyokhoz jutott a kisebbségi társadalom-szegmensekben.

probléma egyik lényegi vonását hajlamosak így elfedni, nevezetesen azt, hogy a nemzeti kisebbség egységes tömbként való bemutatása nem lehet azonos a népcsoporton belüli differentia specificákról tudomást nem vevő attitűd felelőtlen önkorlátozásával.[104] Ha tovább gondoljuk Tönnies fejtegetéseit, miszerint egy közösségben minden szokás alárendelődik egy központi akaratnak, amely nevelőként, irányítóként funkcionál, akkor esetünkben ez a társadalmi rendszer politikai alrendszere által valóságosként beállított virtuális egységnek a metanarratívája lesz.[105]

Amint arra többen figyelmeztettek, a problémakör széles rétegzettségére jellemző, hogy maga a fogalom is, amely egy magyar népcsoport megváltozott történelmi helyzetének kollektív említésekor felmerülhet, folyamatosan megkérdőjelezett és ideologizált maradt. Nemzetrész, kisebbség, nemzetiség mint nemzeti kisebbség vagy etnikum meghatározása és nemzetfogalmi értelmezése a politikai és kultúrnemzet másutt használt fogalmi dichotómiája mentén sem volt mindig egyszerűen meghatározható, s minthogy a kelet-közép-európai államnemzetek koncepciója nagymértékben éppen a kultúrnemzeti lét tagadása révén alakult ki, egy addig gyakorlatilag ismeretlen alakzatot, a nemzetkarakterológia szerinti kisebbség konstrukcióját hozta létre. A terminológiák irodalomtörténeti anomáliái is javarészt innen eredeztethetők. Nem mellékes szempont például, hogy az etnikai kisebbség kifejezésének tartalmi korrekciója már önmagában azért is helyénvaló, mert a nemzetté válás klasszikus értelmű folyamatában és korában, még a politikai határok által nem tagolt magyar közösségek egyként vehettek részt. A 19. század második felének polgárosodási körülményei közt kialakuló nemzeti közösségformákon túl a nemzeti identitás mai, akár csak nyelvi és kulturális alapjaiban is kétségtelenül meglévő formái cáfolják, hogy a Kárpát-medencei magyarság részei akár csak néprajzi értelemben is etnikumnak legyenek tekinthetők,[106] amely gondolatra a nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak vizsgálatakor az alábbiakban még visszatérek. A szociológiai szakirodalom tehát leginkább azokat a nemzetképződményeket nevezi kisebbségnek, melyek nem rendelkeznek a nemzet minden attribútumával, ide értve az államiságot vagy a szuverén kollektivitás eszméjét, következésképpen a nemzetiség ismérve éppen a szuverénnek vélt vagy igényelt politikai lét hiánya lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy éppen ezek miatt, mintegy a nemzetiség egyenértékűségét,

[104] A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized során is tetten érhető az ez ellen a virtuális egység ellen felszólalók igencsak kemény hangú megítélése a legkülönbözőbb ideológiai fórumokon. Ezzel kapcsolatban vö. **Bíró** Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997–2000), Bp., Liget könyvek, 2000. Illetve lásd a látszat-homogeneitás visszásságaira rámutató esszéket **Cs. Gyímesi** Éva *Colloquium Transsylvanicum* (Marosvásárhely, Mentor, 1998) című kötetében.

[105] Vö. **Kocur**, *i.m.,*166.

[106] Lásd. **Kiss Gy**. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, szerk. **Dávid** Gyula, Kolozsvár, Polis, 1998, 224.

létjogosultságát bizonyítandó, fordul az a kultúra felé, s részben vagy teljességében felhasználva, fel is értékeli e kultúrát. Amint Kocur László egy tanulmányában Tóth Károlyra hivatkozva említi, ez a felértékelés gyakran egy archaikus-kollektív kultúrakép felé való tájékozódásban csapódik majd le a leginkább.[107]

Mi lehet tehát magának az ilyen formán meghatározott magyar irodalmaknak a sorsa? Mennyire határozza meg ezeket a nemzetiségnek mint nemzeti kisebbségnek a sorsproblémája, vagy, amint utaltam rá, mennyire szükségszerűen határolják be külső és belső értelmezéseit saját jelzői? A *kisebbségi* esetleg pejoratív értelmezése, a *regionális* szűkítő tartalma, a *nemzetiségi* történeti értékkategóriája? Bár a nyelvi lét a kisebbségi léthelyzet egyik meghatározó, definiatív fenoménjaként írható le, nem állítható, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kérdése pusztán nyelvi alapon lenne vizsgálható. Egyrészt mert nem hasonlítható eltérő történelmi fejlődéséből következően más nyugati „anyanemzetek"[108] és egykori gyarmataik irodalmának nyelvi kapcsolódásaihoz (azaz nem hasonlítható mondjuk a franciaországi és a marokkói, algériai vagy kanadai francia nyelvű irodalomhoz, esetleg a portugáliai és a brazíliai portugál nyelvű irodalom vizsgálatának problémáihoz),[109] másrészt a kisebbségi magyar irodalmak magyarországi irodalmi kapcsolata nem pusztán közös, hanem azonos történelmi tudat, hagyományok és kultúra alapján határozható meg. Kétségkívül, a közös nyelvnek lehet itt elsődleges, de messze nem kizárólagos összekötő szerepe.

Külön kérdés, hogy a többségi társadalmak és a kisebbségek többszörösen terhes viszonya, szélsőséges esetekben, mint amilyennek a világháborút követő évtizedek tekinthetők, a nemzeti identitástudatok eltérősége kapcsán eleve a többségi érthetetlenség, illetve a kisebbség szükségszerű védekező magatartásaival jellemezhető.[110] A hivatalos hatalmi ideológia ilyenkor mind a többségi társadalom, mind a kisebbségi értelmiség lojális csoportjai részéről kialakíthatja a maga torz reakcióját. Nemcsak a csehszlovák vagy a román nemzeti nacionalista ideológusok próbálták a magyar kisebbség nemzettudatát bírálni,

[107] Vö. **Kocur** *i.m.* 168.

[108] Ezúton köszönöm Filep Tamás észrevételeit, melyek az „anyaország" helytelen, irodalomtörténeti szempontból inadekvát szóhasználatára figyelmeztettek, még akkor is, ha a köznapi szóhasználat sajnálatos egyértelműséggel az említett fogalommal él. Az alábbiakban az anyanemzet fogalmát is csak megszorításokkal, az „anyaország"-ét viszont sehol sem használom.

[109] Bár alapvetően azonos nyelvről beszélhetünk, Fuentesről, vagy Vargas Llosáról nem gondoljuk, hogy nemzeti identitásukban spanyolnak, spanyol írónak vallanák magukat. Hogy spanyol nyelvű írónak, az kétségtelen, hiszen spanyol és latin-amerikai hagyományokat szerveznek egymás mellé, csakhogy a Kárpát-medencei magyar kisebbség nem migráció vagy kolonializáció útján keletkezett.

[110] A szemantikailag is negatív kicsengésű „kisebbség", minoritás valami alacsonyabb értékűnek a képzetét hordozza magában, s – mint Kocur is kifejti – a nemzeti többség gyakran nemcsak értetlen, de türelmetlen is azzal kapcsolatosan, hogy miért nem akar a kisebbség teljes jogú állampolgárként az új nemzettöbbséghez tartozni. Ezeken felül folyamatosan terhelheti a kérdéskört az a bizonytalanságérzet is, hogy nyilván az adott kisebbség abba a nemzetrészbe (esetleg államformába) kíván tartozni, amelyikben ő a többségi. Vö. **Kocur**, *i.m.,* 169.

elnyomni, vagy teljességében megszüntetni,[111] de a magyar kisebbségi értelmiség bizonyos önjelölt reprezentánsai is hajlamosak voltak a „csehszlovakizált tudatú" vagy „romániai magyar tudatú" önálló nemzeti közösségben és kultúrában gondolkodni.[112] Annyiban nyilván eltérő az említett kisebbségi kultúraszegmensek önállóságának az említése, hogy Erdélyben történelmileg létezett egy saját hagyománykörhöz való visszatérés, legalábbis egy ilyen színezetű útkeresés, míg a csehszlovákiai vagy kárpátaljai magyar irodalom saját hagyománytalanságát és periferikusságát dokumentálva kereste az új lehetőségeket.

Centrum és periféria?

A hagyománytalanságnak és periférikusságnak a társadalomontológiai szerepe viszont csak a *semmiből indulás* romantikus kérdésköréhez kapcsolódva lenne jelen esetben értelmezhető. Az autogenezis ilyenfajta különös elméletét Szeli István sem véletlenül nevezhette képtelenségnek,[113] hisz a keresztény szenvedésetikával is rokonított tézis tetszetős szólamaira az irodalomtörténeti adatok bőven rácáfolnak. Az elcsatolt területeken nem jött létre ugyanis önálló új irodalom sem nyelvében, sem stílusában, annál inkább viszont intézményeiben, intézményrendszerében! Ez utóbbi alapjaiban változott meg, teljesen megszűnt vagy átalakult, minthogy az irodalmi érintkezés formái kétségkívül megváltoztak, legtöbbször sajnos korlátozódni kényszerültek. Az említett kontextusban értelmezett erdélyi és magyarországi irodalmi élet koncepciója természetszerűleg nem azonos tehát magának a szépirodalomnak olyasfajta megosztó felfogásával, mely a gazdasági érdekszférák államapparátusbeli különállásához mérve igyekezett mellőzni azokat a kulturális hagyományban gyökerező tagadhatatlan sajátságokat, amelyek természetüktől fogva arról árulkodnak, hogy külső kényszerhelyzetek befolyásolhatnak ugyan, de teljes mértékben nem határozhatnak meg egy tág értelemben vett kulturális emlékezetet. Amellett, hogy az irodalmi hagyományból teljességében lehetetlen kivetkőzni, megfontolásra lehet érdemes az a nézet is, miszerint „az irodalom intézménye mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő",[114] még ha e kérdéses szembeállítás az önmagában szemlélhető mű ábrándjához vezethető is vissza.

---

[111] Nacionalista történész ideológusokat szép számmal lehetne sorolni Juraj Zvaratól a román Ion Lancranjanig, akik hatására például Ceausescu Romániájában 1988-ra az erdélyi magyarságot már csupán mint magyar ajkú román dolgozókat voltak hajlandók tudomásul venni vagy említeni.

[112] Vö. Szabó Rezső 1968-as ótátrafüredi beszédét a különálló szlovenszkói, vagy bizonyos erdélyi értelmiségiek szintén 1968-as megnyilvánulásait a 'kizárólag' Romániához tartozó, romániai magyar irodalomról.

[113] Vö. **Szeli** István, *Hasonulás – elhasonulás*, in UŐ., *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993, 236.

[114] Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Teremtett világ*, Bp., Pátria Könyvek, 1992, 16.

A kisebbségi irodalmakat tárgyaló, eddig született irodalomtörténetek többnyire centrum-periféria kapcsolatként jellemezték a magyar irodalom helyzetét. (Ez is elsődlegesen csak az irodalmi intézményrendszer összefüggéseiben lenne bizonyosan állítható). A többrendszerűség elméleti keretei[115] ugyanakkor ezen a kapcsolaton túllépve, a kisebbségi magyar irodalmak alakulástörténetének, főbb ideológiai kánonjaiknak, s akár létjogosultságuknak a vizsgálata által, alapvetően más megközelítést is lehetővé tesznek. Amennyiben a magyar irodalom Budapest-központúságát megtartó történeti értelmezésekre tekintünk – legalábbis a kiegyezést követő időktől mindenképpen – s abból indulunk ki, hogy a ma határontúliként tételezett magyar irodalmak lényegileg a történelmi Magyarország szétszakítása óta, illetve következtében, mindenképpen egy periferikus státusba kerültek, illetőleg új központokat alakítottak ki, akkor érdemes lehet elgondolkozni, hogy ez a periferikusság mennyiben volt összeegyeztethető a marginalitással. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy irodalmi centrum-periféria viszonylatában egyáltalán nem szükséges egy országhatár-módosításnak bekövetkeznie ahhoz, hogy a periférikusság önmagában egy általános jegyként legyen leírható. A marginalitás viszont sokkal inkább egy kényszerű mellőzöttségszerepet tulajdoníthat az így kialakult irodalmi életnek vagy irodalomszegmensnek, amelyik e marginalitás megszüntetésével szükségszerűen önmaga és „reászakadt" feladatainak az újradefiniálására kényszerül. Ez persze nem jelenti szükségszerűen a korábbi centrummal való kapcsolata újrafogalmazását, de periferikusságának a tagadását az újabb centrum viszonylatában mindenképp. (A két vagy több központ közötti depressziós térség mivolta sok tekintetben jellemzője az irodalmi élet különböző szegmenseinek a húszas évek erdélyi irodalmának útkereséseiben.) Ennek különváló regionális irodalom voltát[116] a kezdetekben gyakorlatilag csak földrajzi szempontokban lehetett mérni, s az esetleges különállás legitimitása az önálló hagyománykeresés mellett a századforduló decentralizációs törekvéseit is tovább éltette. Az

[115] Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4.

[116] Érdemes emlékeztetni, hogy a nemzeti irodalmak tájegységekre bontott változataival első ízben alighanem az ún. 'tájirodalmak elméletét' (Landschaftstheorie) is megfogalmazó Josef Nadler foglalkozott a húszas években, aki a német nemzeti irodalmon belül a különböző tájegységek irodalmát (pl. szász, bajor, sváb, sziléziai stb.) és a „helyi tudat" átörökítő formáit, regionális hagyományait tárgyalta. Ennek korabeli legitimitását a modern irányzatokat támadó irodalmi konzervativizmus mozgalmaként létrejött, a későbbiekben a nagynémet nacionalizmussal is rokonítható Heimatdichtung törekvések is erősítették. A városi, polgári kultúra ellenében, ez leginkább a romantikához köthető „néplélek" mítoszát és a tiszta, romlatlan falusi szellem értékeit próbálta ismét általánosabb szinten is elfogadtatni. A nagyobb európai nemzeti irodalmak közt hasonló törekvések a francia nyelvterületeken is születtek, ezek a különböző régiók egyediségeiben a sajátos „népi lélek" megszólaltatására törekedtek. (Némelykor ezek is városellenes attitűdökben.) Az erdélyi magyar regionalizmusnak kezdetekben leginkább kulturális és történelmi meghatározottságai voltak, célkitűzéseivel ellentétben azonban recepciójában nem mindig sikerült elkerülnie a népi vagy a nemzeti kizárólagosságokat.

egyik helikonista, a nagyváradi születésű, Európát megjárt Tabéry Géza például, következetesen vallotta magát erdélyinek, legalábbis ahogyan az egyre öntudatosabb „erdélyi" irodalomnak vált meghatározó alakjává. Lapja, a nagyváradi *Magyar Szó* először hirdette meg az „irodalmi decentralizáció" fogalmát, immár a Budapest-központú irodalomtól „az események kényszere folytán" való elszakadás következtében. Ugyanez a lap érdekes módon eleinte nem is pusztán erdélyi, de *„tiszántúli és erdélyi"* irodalmat mint egyértelműen regionális irodalmat hirdetett, s csak a magyar s román csapatmozgások következtében „jutott előtérbe mint koncepció, az irodalmi decentralizációban az erdélyi jelző hangoztatása."[117]

Amennyiben elfogadnánk, hogy az egységes magyar irodalmat gazdagító sajátosságokon túl önálló erdélyi magyar irodalom, valamiképpen korábban, a trianoni döntést megelőzően[118] is létezett volna, akkor ez csak az új, megváltozott történelmi körülmények kettős nehézségére, marginális-periferikus vonásaira figyelmeztethetne, s némileg érthetővé tenné a kényszerű centrumkeresés szükségszerű nehézségeinek semmiből indulásként való kultikus meghatározását is. Ugyanakkor aligha árulna el valamit is magukról a szövegekről, ezek keletkezésének körülményeiről, s legfőképpen a különböző értékelési szempontokról, azok összehasonlíthatóságáról. Hogy manapság szükségszerű-e továbbra is olyan önálló irodalomtörténeti egységként tárgyalni a nemzetiségi irodalmakat, melyek önállóságukban vagy egyfajta parcialitásként felfogott, de egészében zárt fogalmakat jelölnének, azt talán csak egy hipotetikus egységkép rossz beidegződéseivel szemben megfogalmazódó válasz indokolhatná, mely bizonyára nem egy színesítő, sajátságos, a többszínűségét gazdagságként megélő irodalmi vonásokra figyelő értelmezésfolyamat mentén lenne képes karakterizálni a nyelvében teljes magyar irodalmat.

Erdélyi magyar kulturális hagyomány?

Az erdélyi magyar irodalom kifejlődésének, „hőskorának" mozzanatait a korszakban jellemző emlékezések és emlékiratok is életben tartották. Az egyéni szemszögből készült

[117] Vö. **Tabéry** Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; majd Nagyvárad, NAT könyvek (Nagyváradi Ady Társaság), 2003.

[118] A hangsúly véleményem szerint kevésbé az időbeli határok relevanciáira és egzaktságára, mintsem az önállóság hangoztatásának csalfaságára kellene hogy vonatkozzék. Ez, a nyilvánvalóan meglévő egyedi színek helyett, a különváló irodalmi hagyományokat a történelmi események mentén hol a fejedelemség idejére, hol meglepő módon a 19. század első felére vonatkoztatja. A viták ilyen jellegű holtvágányára jó példa, hogy maga Czine Mihály is a Gaál Gábor nyomán elterjedt *romániai magyar irodalom* terminus javára ismerte el, hogy az *erdélyi irodalom* elnevezés, – amely csak Trianon óta létezik – önmagában nem meghatározó jellegű. Erdély századokon keresztül volt termőföldje a magyar műveltségnek, de önálló erdélyi irodalomról még a fejedelemség idejében sem beszéltek, amikor ennek a műveltségnek a fókuszai igazából Erdélyben voltak. Vö. **Czine** Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

írások ugyanakkor az erdélyi gondolatnak a kialakulását, polémiáit, nehézségeit és sikereit a teljes szellemtörténeti vagy politikai síkokon túl irodalomtörténeti vonatkozásaiban is tárgyalták.[119] Nem feledhető, hogy amint a hatalomváltást követő években az erdélyi gondolat saját irodalma a „vidéki irodalomtól az erdélyiig" jut,[120] úgy hosszabb, több évet felölelő periódusnak kell eltelnie ahhoz is, hogy az Erdélyben élő írótól az „erdélyi íróig" eljussunk. A transzszilvanizmus prominens képviselői (például Kós, Reményik, Berde, Szentimrei, Ligeti, Tabéry) 1919 előtt is publikáltak már, némelyikük több kötetet is megjelentetett ekkorra, ami egyfelől ismét csak a semmiből születő irodalom mítoszi távlatait oszlathatja szét, másfelől a későbbi témaválasztások jelentőségére, azok tudatosságára figyelmeztet. Erdély különállásának történelmi hangsúlyozása ugyanis lehetőséget biztosított a transzszilvanizmus által kínált új, az anyanemzettől és az új hatalomtól egyaránt független, cenzúra-mentesebb identitásformák ábrázolásának. „Ezért lett – írja Vallasek Júlia[121] – a transzilvanista történelmi regény kitüntetett időszaka az önálló erdélyi fejedelemség ideje, a szerzők (például Kós Károly vagy Makkai Sándor) a fejedelemség történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejthető, tipikus erdélyi sors lényegét." Nem elhanyagolható szempont a korszak összetettségében az a műfaji adottság sem, amely a prózai műnemekből, elsősorban a regényt juttatta hangsúlyos szerephez. Az Erdélyi Szépmíves Céh[122] kiadványainak több mint kétharmada regény volt a korban, de később is „Gulácsy Irén Fekete vőlegények, Szántó György könyvei, Markovics Rodion Szibériai garnizonja

[119] Az irodalmi intézmények kialakításáról, a különböző belső csatározásokról a korszak majdnem mindegyik résztvevője megemlékezett. A tényekkel számoló irodalomtörténeti tanulmányok mellett (a különböző szemléletek és irányok heterogeneitására is utalva, például Kuncz Aladár, Gaál Gábor, vagy Jancsó Elemér tollából) irodalmi korszakleírásnak, kvázi-irodalomtörténeteknek tekinthetők (s sokan annak is tekintették) a személyes emlékekre, generációs szemléletre, írói vagy politikai pályára történő visszaemlékezéseket is. (Vö. Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma*; Szántó György *Fekete éveim*; Szemlér Ferenc *Más csillagon*; Bánffy Miklós *Emlékeim, Huszonöt év*)

[120] S különálló, nemesedő, nagykorúsodó irodalmi eszménnyé is válik, egy olyan minőségi skálán, amelyben kényszerűségek közt ugyan, de erényt, s minőséget próbált kovácsolni az új hatalom alá került területiumokon.

[121] Vö. **Vallasek** Júlia, *Utószó*, in **Tabéry**, *i.m.*; – illetve vö. még UŐ, *Elváltozott világ*. Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, kötetének *Hagyomány és önkanonizáció* című fejezetével. 57-82.

[122] A gyakorlatilag húsz esztendőn át megszakítás nélkül működő Szépmíves Céh 1924-es megalakulása talán a legfontosabb dátum volt az újonnan kialakult, öntudatos erdélyi irodalom történetében. Megalakulása, gyakorlati szükségszerűsége mellett azt is jelezte, hogy valójában ekkortól vették tudomásul az erdélyi irodalom létezését Erdélyen kívül is. Legalábbis az alapítók egyértelmű szándéka ez volt. Az addig nagyrészt csak pesti kiadóknál megjelenő erdélyi szerzők műveit immár a Céh adhatta ki, ugyanakkor előfizetőinek egy jelentős részét Magyarországról biztosította. Az erdélyi hangsúlyok a novella és a vers világa után elsődlegesen ekkortól számítva érhetők tetten a regény műfajában, mely egy tudatos erdélyi mondanivalónak a szélesebb megjelenítését biztosította. A Kós Károly által alapított műhely legmeghatározóbb vonásaként a közösség iránti elkötelezettséget és a tanító célzatosságot lehet megemlítenünk, mindazonáltal (a különböző eszmerendszerek és személyes nézetkülönbségek felerősödése folytán) már a húszas évek végén kénytelen elszenvedni az első, belülről fakadó kritikájának bomlasztó konfliktusát. Berde Mária és négy társa (köztük Tabéry) lép ki a Helikoni csoportosulásból, s alapítja meg az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (EMÍR)

elegendő bizonyítékok arra, hogy az Erdélyben élő író önmaga legtökéletesebb kifejezését a regényben találta meg."[123]

Külön sors? Transzszilván értelmezési keret

Az „utódállamok" magyar területeinek irodalma kezdetekben természetszerűen az egykori nemzeti irodalmi hagyomány folytonosságához ragaszkodott. A nemzetiségi magyar irodalmakat ugyanakkor a túlélés reflexe, a peremlét elutasítása, a központ hiányában pedig a kényszerű központtá válás, az új értékrend-teremtés, vagy éppen a magáramaradottság heroizált pátoszának perspektívája is formálta. Az eltérő értékrendeknek a földrajzi korlátokon túl is más-más értelmezéshangsúlyai alakultak ki a centrumban, s másak a peremvidékek felől szemlélve. Az önálló, szemléletükben egységesnek vélt regionális irodalmak gondolatának magyarországi elfogadottsága ugyanakkor csak a második világháborút követő teljes elzártságban, a marxista keretmeghatározások abszurditásában, vagy éppen a minden korábbi egységet látszólagosan felülíró internacionalizmus gondolata mentén alakult ki. Ezek részletes tárgyalása előtt azonban célszerű kitérnünk az előzményekre is.

A két világháború közti időszakra még igaz, hogy a periferikus helyzetbe került magyar irodalmakat gyakran ráadásként, *fiókirodalomként* (Makkai) kezelték, s a többrendszerűség helyett a központtól való meghatározásainak függvényében értelmezték. Így alakulhatott ki, hogy az erdélyi irodalomnak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi kánonba, amely a saját értékszempontoknak megfelelt, mellőzve a tényt, hogy a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet. Az önálló erdélyi irodalom megteremtésén fáradozók ugyanakkor legtöbbször csak a periférialét szemléletének cáfolataiban harcoltak egy Budapest-központú irodalom és egységes értelmezési háló ellenében, amely gyakorta azzal a célkitűzéssel végződött, hogy az alárendelés helyett az önállóságukat bizonyítandó, irodalmi-kulturális gyökereiket is a maguk regionális történetiségében akarták igazolni. Ez természetesen csak Erdély esetében válhatott némileg valós törekvéssé. A kisebbségivé vált nemzetrészek irodalmai közül nyilvánvalóan az erdélyi volt az, amely ha nem is különálló, de valós regionális tudatú tradícióval is rendelkezett, s amelyik legalább az erdélyi emlékiratírókig volt visszavezethető. A két világháború közötti korszak intézményrendszerének kifejlődése, majd az irodalom disztributív oldalának látványos megerősödését követően kialakult ideológiája, a transzszilvanizmus is erősen hozzájárult ezen hagyományok megteremtéséhez, illetve

[123] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 60.

továbbélésének megtartásához.[124] Ennek kulturális közegbe való mély beágyazódását jól mutatja, hogy számtalan kritikája ellenére, védekező, defenzív attitűdjét ért jogos és jogtalan ellenvetések, vagy egyenesen ezzel szemben történő önmeghatározások, pozicionálások ellenére is alkalmasnak mutatkozott az újabb és újabb önidentifikációkra.

A kezdeti idők transzszilvanista irodalmi vitái mindenesetre jól mutatják, hogy ezek eleinte fogalom- és létjogosultság-tisztázó jelleggel zajlottak. (Olykor aktivista emigránsok és az „otthon maradtak" közt.) Erdélyben leginkább a baloldali lapok[125] helyezkedtek szembe az erdélyi gondolat programszerű helikonista terjesztésével. Az ő kétségeiknél, olykor teljes elutasításuknál[126] viszont hatásában is sokkal erősebb, mélyebb vitákat a magyarországi kritika váltott ki. (Szabó Dezsőtől ifj. Szász Károlyig és Rákosi Jenőig hosszasan sorolható a megszólalók sora, de szót kért a vitákban például a Kisfaludy Társaság elnöke, Berzeviczy Albert is.) Mint ismeretes, a különállással kapcsolatos legtermékenyebb vitapontokat Ravasz László *Irodalmi Skizma* című cikkét követő, úgynevezett Skizma-pör juttatta felszínre,[127] s ugyanez a problematika természetszerűleg nem csupán Erdély magyar irodalmával kapcsolatosan, de minden elcsatolt terület irodalmával kapcsolatosan jelentkezett, legfeljebb más-más hangsúlyokkal. A vajdasági magyar irodalom létjogosultságával, visszásságaival kapcsolatosan Szenteleky Kornél is így fogalmazott: „…ne húzzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk, szürke művészietlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom, ne legyen »vajdasági magyar irodalom«."[128]

Különállás és művészietlenség viszonyában célszerű megemlíteni, hogy Erdélyben a korabeli irodalmi élet vitáinak ellenére, az *Erdélyi Helikon*nak a főszerkesztője az a Szerb

---

[124] A szűkebben irodalmi, kulturális transzszilvanizmus – mint Vallasek írja –, „lényegében egymástól eltérő társadalmi csoportok, eszmei, művészeti irányzatok együttműködését jelenti, és éppen emiatt ellentmondásos jelenség. Hívei definíciók helyett többnyire lelkesült költői képekben igyekeztek megfogni a lényegét, beérték azzal, hogy a Kós által feltételezett erdélyiség létezését, Erdély puszta meglétével, illetve némileg ködös hagyományokra való hivatkozásokkal indokolták. Így a széttartó erők által működtetett, konfúz ideológiai alapokon álló irodalmi program maga sem volt egyértelmű." Vö. **Vallasek** Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, 34.

[125] Főként a *Korunk*, de hozzá hasonlóan a *Jövő Társadalma* is.

[126] Talán érdemes ezen a ponton világossá tenni, hogy szélsőbal magyar nyelvterületen a korszakban igazán csak Romániában létez(het)ett.

[127] A vitának teljes szakirodalma van, itt felidézni szükségtelennek tartom. (Ravasz cikke első ízben a Könyvbarátok Lapja 1928/2-es számában jelent meg, a vita alatt viszont újraközölte a kolozsvári Keleti Újság, 1928 július 29.-i száma is.) Annyit viszont érdemes lehet Ravasz és Makkai kapcsolatáról, megítéléséről, s a későbbi *Nem lehet* vonatkozásairól megjegyezni, hogy Ravasz 1921-ben (a Duna-melléki Református Egyházkerület püspökévé választásakor), Makkai másfél évtizeddel később távozott Erdélyből. A két magatartás annak függvényében szembesíthető, hogy más volt 1921-ben és 1936-ban a helyzet: közvetlenül Trianon után még nem körvonalazódtak a kisebbségi létnek azok a kihívásai, amelyekre később Makkai és mások így vagy úgy, megadták a feleletet. A viták és a későbbi megítélés lélektanára utalva az is igaz ugyanakkor, hogy Ravasz nem püspöki székből távozott…

[128] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1998, 73.

Antal által artisztikusnak, az egyhangúságtól iszonykodónak[129] nevezett Bánffy Miklós volt, aki a kezdetekben egységesíteni tudta a hagyományos erdélyi magyar értelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és népi-radikálisokat egyaránt. S bár a transzszilvanista jelző már a kor irodalmában sem jelentett minden vonatkozásban értéktöbbletet, a kezdeti szándék szerint mind a lap, mind a mozgalom erdélyisége még „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus"[130] volt. Regionális minősítéssé degradálódásának folyamata viszont már a harmincas évekre megindult. Talán nem véletlenül kérdezhette Jancsó Elemér[131] 1935-ben, a kialakult önálló erdélyi irodalom létjogosultságát is firtatva, hogy „Hol voltak és kik voltak Erdély magyar »írói« 1918 előtt?"[132]A helikoni közösségbe tömörült alkotók feladatuknak tekintették az egységes kritikai szellem megteremtését,[133] az együtt élő népek kultúrájának ismertetését, valamint a nép és ifjúság nevelését Erdélyben. Persze mindez önmagában is több szempontból volt problematikusnak és polemikusnak tekinthető. Ez az irodalmi egység, ahogyan Jancsó *Nyugat*beli cikkében fogalmazott, „nem az elveik és írói világfelfogások rokonságán, hanem a diplomácia és a közös elvfeladás alapján jött létre".[134] Az érezhető túlzásoktól függetlenül is, annyi bizonyosan állítható, hogy a „tiszta irodalom, transzszilvanizmus és európaiság", mint az *Erdélyi Helikon* ideológiájának alappillérei, nemcsak kemény támadások kereszttüzében állottak már a megjelenésükkor is, de a kétségtelen programosság, az irányzatosság léte, amelyet a *Helikon* hivatalosan sosem vállalt fel, a lapon belül is egyre nehezebben felelt meg annak egyeztető és ellentéteket áthidalni akaró kezdeti, vallott irányának. A transzszilvanizmus valóban mint a megmaradás ideológiája, annak is etikai elsődlegessége hangsúlyozódott a kisebbségi léthelyzetben. Nem feledhető viszont, hogy az utóbb sokat idézett, külön sorsot említő Németh László-i gondolat[135] az erdélyi irodalomra vonatkoztatva, a megmaradás és önállósodás zálogának – éppen az elitté válást tartotta! Kezdetekben Makkai is egy önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet megteremtéseként képzelte el a kisebbségi kultúrát, annak egységét, méghozzá hangsúlyosan a minőség jegyében! Ma már némiképp valósabb önismeret jegyében talán belátható: a magunk megnyugtatását szolgáló „kultúrfölény" hangoztatott ideológiája, annak

[129] **Szerb** Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.
[130] Lásd az *Erdélyi Helikon* beköszöntőjét.
[131] Aki mellesleg a harmincas évek során több kísérletet is tett az erdélyi irodalom történetének megírására.
[132] **Jancsó** Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.
[133] Legalábbis a kezdetekben, ahogyan a Helikon szerkesztői közül is inkább csak Áprily és Kuncz törekedett arra, hogy a folyóiratot, – a kitűzött magas színvonala révén – az egész magyar és európai irodalom értékeihez kösse.
[134] Vö. **Jancsó** Elemér, *i.m.,* 285.
[135] „Külön sorsnak külön irodalom kell."

gyakorlati kiterjesztése sok vonatkozásában illúziónak bizonyult. Ahogyan Németh László is korán, 1935-ös erdélyi körútját követően volt kénytelen rádöbbenni, hogy közép-kelet-európai néptestvériség-eszménye merő ábránd csupán.[136]

Irodalom és elkötelezettség

Az írói feladatvállalások, a társadalmi elkötelezettség, a közéleti szerep és az irodalom lényegiségének tartott „artisztikum" összeférhetőségének vagy összeférhetetlenségének problematikája Erdélyben először a két világháború közti *Vallani és vállalni* vitában (1929) talált igazi fórumot magának. Bár ebben a kisebbségi léthelyzet hangsúlyozása mintegy igazolásként is szolgált a közösségi gondok szépirodalmi vállalására, a közvetlen teendők, gyakorlati gondok kiszolgálására, és az irodalmon túli társadalmi feladatok ellátására, valószínűleg nem célszerű sem diakrón, sem szinkrón analógiát tételezni a második kisebbségi helyzetbe került elkötelezettségeszményekkel. Egyrészt nem bizonyos, hogy ugyanaz az elkötelezettségfaktor érvényes lehet a második világháborút követően kialakult irodalmi helyzetre, amelyben már végképp átminősül a semmiből indulás heroikus intézményalapító és szemléletképző kanonikus sémája, másrészt egyes életművek megítélésében (s kiemelt magyarországi hangsúlyaiban) a két háború közti időben sem célszerű egyenlőséget vonni irodalmon túli közéleti szereplés és úgynevezett léthelyzet által kikényszerített közösségi irodalomszemlélet közt. Makkai, aki elvetve a szociologizáló nézeteket, az irodalom esztétikai orientáltsága mellett szállt síkra, és az ezen az orientáltságon túllépő, cselekvő írószerepek helyett a meditáló írótípussal rokonszenvezett, két értékparadigmát állított szembe egymással. „A tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai – mint írja – átcsaptak a l'art pour l'art védőgátjain és elözönlötték az aesthetikumot, aktivitásra kényszerítvén az írót az élet problémáival szemben."[137] Véleményével egy olyan közösségi értékrendhez való igazodást utasított el, amely – véleménye szerint – számonkérő metodikájában a művészetet és az eredetiséget szoríthatja ki a szépirodalomból. A kisebbségi írószerepek ilyetén való megformálásának veszélyeiben az elmúlt történelmi évtized, a húszas évek tapasztalata alapján vallotta, hogy: „Az irodalom az egész ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé."[138] Ezzel szemben a kialakított értékpreferenciákban tarthatatlannak mondta azt az álláspontot, hogy az írónak

[136] Vö. **Németh** László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.
[137] Vö. **Makkai** Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 49.
[138] Uo., 54.

„okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek sem kell."[139]

A harmincas évekre kialakult némileg ellentmondásos helyzet ellenére Erdély irodalmáról egy extenzívebb irodalomfogalom élt tovább, amely elsődlegesen a recepciós mechanizmusokban továbbéltette a szociológiai, lélektani és politikai meghatározottságokat is. Az irodalom kontextualista felfogása értelmében mintegy értelmezői közösségek szerinti jelentésképzésre, valamint ezek különbségeire is felfigyelhetünk a recepciós motivációtöltetekben már a húszas évek végétől, harmincas évek kezdetétől.[140] A magyarországi befogadók félreértelmezéseinek legfőbb okát persze lehetséges a kényszerű politikai határmódosítások által kialakult helyzet értelmében a különböző felfogású, eltérő értelmezői közösségek szerint is értelmezni: „gyepűn innen és gyepűn túl"! Schöpflin Tamási-recenziójában,[141] vagy Babits értekezéseiben[142] is többszörös nyoma van az eltérő befogadói közeg, a különböző értelmezői közösségek elméletének, mindezek mögött azonban elsődlegesen egy túlontúl átpolitizált irodalmi fogadtatásra érdemes felfigyelni. Az ideológia a történelmi helyzet létértelmezéseit vetíti ugyanis ki az irodalmi művek befogadói értelmezésein túl az értékelések általánosabb rangsorolásaira is, ugyanakkor a történelmi-politikai helyzet okozta traumákat a megfogalmazások szintjén, mintegy tematikusan is a létező elváráshorizontba állítja. Az emotív elvárásrendnek megfelelő befogadás sokkoló eklektikája 1920-ban gyakorlatilag már jól körvonalazhatónak volt mondható: „Erdéllyel nem nehéz bennünket megríkatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön [...] Ha szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat."[143]

---

[139] Uo., 50.

[140] Szerb Antal sorai a húszas évek irodalmi fogadtatásáról azért is megfontolandók, mert egyrészt valóban ez volt az a korszak, amikor a számszerűleg hihetetlenül megnőtt olvasóközönség komoly irodalmi tényezővé vált, s amikor - beszéljünk bár 'filléres intelligenciáról'- a „kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt". (499.) Másfelől, az alulról felfelé determinált irodalom mellett mégis létezett egy „tiszta és öncélú művészetet" (500.) alkotni akaró vonulat is. Az Erdélyből jövő irodalomra legalább annyira érvényes az a kettősség a korban, mely benne egyfelől a nemzeti fájdalom, az elszakadt magyarság sorsáról szóló tudósításokat „félírók ünnepi stílusgyakorlatává" (497.) fokozta le, másfelől az újintellektualista, akár újkonzervativista magyarországi irodalmi elittel analóg módon az új Erdély irodalma is képviselte a mostoha körülmények dacára a minőségi irodalomeszményeket. – Vö. **Szerb** *i.m.,* 499-500.

[141] Vö. **Schöpflin** Aladár, *Szűzmáriás királyfi. Tamási Áron regénye*, in Nyugat, 1929, 1. 135-137.

[142] Vö. **Babits** Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

[143] Lásd **Kosztolányi** Dezső, *Végvári versei*, in Nyugat, 1920, 5-6. 323-324. (Végvári = Reményik Sándor, BL.)

Irodalom és politika

A próféta, a szónok, az agitátor és a politikus-író archetipikus erdélyi szerepkörei a második világháborút követően is tovább éltek, s tovább éltették a művészeti ágak funkcionális determinizmusát, valamint a recepcióban az irodalomeszmény kora társadalmi elvárásait, többes szerepkörét. Ennek alapvetéseit, a művelődési kérdések fajsúlyának meglehetős felértékelése, társadalmitett-értékű értelmezése által, szintén a transzszilván ideológia élesztette újra. „Nem gyöngíti-e akaratlanul nemzeti szellemében az erdélyi magyarságot az a belátása, hogy számára a művelődési kérdések állanak a hatalmi kérdések előtt?" – kérdezte Tabéry 1930-ban. „A kérdésre azzal az utalással felelhetünk, ami a magyarországi és erdélyi élet különbségeire mutat rá. A nemzeti szellemet a magyarországi magyar gyakorolja, az erdélyi magyar pedig szenvedi."[144] Ez a szenvedéstörténet, mely amúgy a kultuszkutatások szempontjából is igen jelentős feltárandó hagyatéknak mondható, az erdélyi magyarság magárahagyatottságának leginkább meghatározó szemléletévé, társadalomrajzának exponenciális jegyévé vált. „A szenvedések végtelenek, s az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetéből az következik, hogy számára magyar nemzetisége akkor is eleven hatóerő lesz, amikor az anyamagyar területen régen kihűl a nemzeti demagógia." – Tabéry sorai[145] mintegy kiteljesítendő jóslatként a hetvenes–nyolcvanas években kényszerűen-kellően felerősödve visszhangzottak erdélyi és magyarországi értelmiségi körökben. A művelődési kérdések utólagos konzekvenciáit, egyben politikai kérdésekké nyilvánítását, az irodalom szerepköreinek korabeli társadalmi elvárásait és erdélyi vonatkozásait jól tükrözi egy 1942-ben írt tanulmány[146] is, mely a trianoni határmódosítástól eltelt huszonkét kisebbségben megszenvedett évről állította: „Kemény iskola volt, de nem volt haszontalan. Nálunk még kevesen tudják, amit Erdélyben mindenki tud, hogy ez a huszonkét esztendő gyökeresen felforgatta a társadalmat, megrázta az embereket, emberebbé és testvérebbé tette őket. Vallaniok és vállalniok kellett sorsukat! Vastörvények, paragrafus nélküli láthatatlan törvények parancsa szerint dolgoztak, szervezkedtek, kapaszkodtak az erdélyi földbe, a lábuk alól kihulló ősi földbe: »Ahogy lehet!«". Az *Ahogy lehet* gondolatának felidézése, s a transzszilván álláspont elismerése egyfelől jól mutatja korai elterjedtségét és irodalmi hatását, másfelől azt is, hogy az egyesülés titkon remélt hite, az „újabb únió gondolata ösztönösen mégis tovább élt" s legfőképpen „írók és költők táplálták ezt is".[147]

---

[144] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 68.
[145] Uo.
[146] **Bisztray** Gyula, *Írók az unióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.
[147] Uo., 243.

Talán nem teljesen tartozik a tárgyhoz, mégis jól jellemezheti a kisebbségi magyarság korabeli különös helyzetét és annak értelmezhetőségét, képviselőinek, irodalom és politika összefüggéseinek, közös céljainak korabeli – főleg magyarországi – megítélését, hogy a *Mi a Magyar?*-ban (1939) Szekfű Gyula is Ravasz Lászlót kérte föl a magyarság úgynevezett „normáinak" a megfogalmazására. Ravasz ebben az írásában pedig nem véletlenül „a magyarság, mint tény és a magyarság, mint érték"[148] párhuzamaiban vonta meg nemzetkarakterológiai koncepcióinak mérlegét.[149] Az adottságként létező értékek felmagasztosulására, bizonyos történelmi idők legitimáló erejére, s ez által a képviseleti elkötelezettségre, vagy az irodalom ideológiailag terhes funkcióira jól rávilágíthat, hogy a történelmi önvizsgálat szabadabb módja irodalmi téren is azonnal érzékelhetőbbé vált a második bécsi döntést követően, amikor már nem kellett kisebbségi függésben, kényszerhelyzetben felmagasztalni az amúgy adottságként létező értékeket. A kisebbségi viszonyok felbomlásával (1940 és 1944 között) a korban népszerű történelmi regény tematikája Erdélyben sem az önálló fejedelemség idejébe, hanem az egységes királyság vagy a monarchiabeli Magyarország világába nyúlt vissza.[150]

Felnőttéválás és/vagy önállóság?

Mind a már említett Babits, mind Szerb Antal egyetemes esztétikai értékrendben, s így irodalomtörténetben gondolkodott, mindketten bámulatos anyagismerettel és elbeszélőstílussal, s olykor kritikus iróniával közelítettek a korabeli „nagy ügyek" szinte minden fajtájához. Babits nem véletlenül tartotta elfogadhatatlannak, hogy egyazon kultúrában, a nyelv egyetemességének a szintjén túl, más-más értékrendet használjanak.[151] Mint írta: „A kultúrának semmi köze az ország-határokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv."[152] Szerb Antal 1934-ben, az irodalomtörténetében viszont már azt írja, hogy „több magyar irodalom van

[148] Vö. *Mi a magyar?,* szerk. **Szekfű** Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 14.
[149] Tíz évvel korábban, az irodalmi skizma vitájában Szekfű is az erdélyi irodalom kettős meghatározottságát fogadta el a Ravasz által felvetett kérdésekre: „(…) az erdélyi irodalom, az ő külön színeivel, szükségszerűség, melyet az erdélyi léleknek, magárahagyatottságában, meg kellett szülnie, ha nem akart elpusztulni. Hogy ezek a színek milyenek, kellemesek-e vagy sem, zavarják-e szemeinket vagy gyönyörködtetik, ennek megítélésére mi, magyarországi magyarok, nem vagyunk hivatottak. Ha mégis ítélkezünk, ezt szeretettel, nem haraggal vagy ressentiment-nal kell tennünk, s az erdélyieken áll, elfogadják-e tőlünk vagy sem. Az irodalom különben politikának és szociális viszonyoknak is függvénye, s ez utóbbiak lényegesen különböznek a mieinktől Erdélyben, innen a főeltérés a dunai és erdélyi színek között." Vö. **Szekfű** Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.
[150] Vö. **Vallasek** Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2, 234.
[151] S számára a történelmi Magyarország és Erdély egysége megélt tapasztalat volt (például fogarasi tanítóskodása, vagy *A Holnap*beli szereplése révén is).
[152] Vö. **Babits** Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, é.n., második kiadás, 354.

kifejlődőben", s legalábbis az említett differenciálódó befogadás felől tekintve ez a korban bizonyára igazolhatónak is tűnt. Mégis talán megkockáztatható azon állítás, miszerint Szerb a folyamatában szemlélt irodalmi alakulástörténetben valószínűsíthetően még nem egyenrangú magyar irodalmakról beszélt. Ahogyan nem lehet eltekinteni attól a ténytől sem, hogy az *Erdélyi Helikon* pályázatára elkészült irodalomtörténete megjelenésének alapvető feltételei közt éppen az a két meghatározás szerepelt, hogy a mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de ugyanakkor elsősorban az erdélyi magyarsághoz. Ezt a kettősséget remekül példázza Makkai előszava is, aki a „magyar szellem örökkévaló egysége" melletti „bizonyságtételnek" nevezte Szerb Antal művét.[153] A *Vallani és vállalni* vita kapcsán is az említett Makkai-tanulmány élet és irodalom viszonyában határozottan állította, hogy a kisebbségi irodalom sem mondhat le a művészi ábrázolásról, a minőségről a közvetlen valóságtükrözés javára.[154] Az elitista, egyfajta örök kánoniságban bízó Makkai, nem csupán saját irodalomszemléletével tartotta ellentétesnek, de az erdélyi irodalmi tudat kezdetlegességének, s nem utolsósorban az olvasói közeg, a helyi recepció értékhiányos befogadáskultúrájának eredményeként nevezte aggodalmasnak, hogy politikai és etikai síkon várjanak el sajátos feladatot az irodalomtól, vagyis az esztétikai szféra eszközként való felhasználását, más, mint irodalmi célok érdekében.[155] Mégis az önálló erdélyi irodalom gondolata, a minőségi elvárásokon túl, az ő idealisztikus szemlélete értelmében, egy szellemében, tradícióiban, eszményeiben és nyelvében magyar irodalomhoz képest – mint többször kifejtette[156] – problémáiban, íróiban s persze befogadó-közegében lehet igazán

[153] Vö. **Makkai** Sándor, *Előszó*, in **Szerb** Antal *i.m.,* 7-8.

[154] Bár szerzője az irodalom lényegét elsődlegesen csak ábrázoló minőségében, az élettény irodalmi tényként való bemutatásában látta, s a kettőt hierarchizálva ez utóbbit egyetemes minőségűnek, egyetemes művészi érvénnyel bírónak tekintette, kétségkívül arra törekedett, hogy a sajátosságokban megragadt valóságtükrözést egy minőségi fejlődés során fejleszthesse általánossá, egyetemessé. A némiképp sejthető ellentmondás itt is abban rejlik, hogy ez a szemlélet az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriaként a regionálist, a sajátosat nevezte meg.

[155] Pedig az erdélyi vonatkozásokon túl a kor magyarországi fogadtatásának (mellesleg igen hosszú évtizedekre meghatározó, tovább élő) alakzatait Szerb Antal sorai is jellemzik: „Az irodalom megint sokkal több mint irodalom, több mint politikai és társadalmi tett. Innen ered az a tiszta, eszményi mozzanat, a csendes átlelkesültség gesztusa az erdélyi irodalom jobb alkotásaiban, melyet hiába keresünk napjaink magyarországi irodalmában, és amely furcsán, szellemtörténetileg elszigetelten és annál megrendítőbben hat a korban. Ez a gesztus lefegyverez: a kritikus hiába szedi össze minden tárgyilagosságát, az erdélyi könyvet nem tudja úgy tekinteni csupán, mint egy műalkotást […]" Vö. **Szerb** *i.m.,* 504.

[156] Minden kanonikus diszkurzus retrospektív aktusához olyan múltkép megalkotása is hozzátartozik, amelyikben az elődök, mint a hagyomány választott formáinak a kijelölői, a jelenbéli legitimálás szükségszerű aktusain túl, a jellembeli nagyságtól a szövegszerű formákig és eljárásokig vagy az éppen ezekben rejlő hitigazság jellegű kinyilatkoztatásokig is, egyként megtalálhatók lesznek. A hagyományt ezért sem annyira megtartani, mint inkább folyamatosan (újra)teremteni lehet! Makkai Erdélyiségképe a sajátosságok felmagasztalásában inkább teremtésnek volt tekinthető. Ebben az erdélyi szellem történelmi alkotóvonásainak kimutatása mindig a történelmi múlt adottságaihoz visszanyúlva akarta bizonyítani sajátosságának örök érvényű értékeit. Nem egy előadásában éppen ezért Erdély történelmének tendenciózus átértékelése volt megfigyelhető. E történelmet Kelet és Nyugat találkozásában, a Nyugat védőbástyájaként, vagy egyéb sajátos szerepeinek hangsúlyozásában ragadta meg, de ugyanígy Bethlen, Martinuzzi, I. Rákóczi György vagy éppen Kemény

erdélyi irodalom. Ez a befogadóközeg azonban, ahogyan a problémák, élethelyzetek és az írók is (Makkai példája különösen jellemző) változhatnak a leginkább az idők során, mint ahogy szintén ez a változó befogadóközeg tarthatja csak meg az irodalom értékhierarchiájának azon nézeteit is, melyek képesek lehetnek folyamatosan újraalkotni a műveket, fenntartani vagy megkérdőjelezni korábbi értelmezésalakzataikat. A magyarországi recepcióra összpontosító vizsgálódások ezért természetszerűleg nem kerülhetik meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait.

A hatvanas évekre újból megnyíló magyarországi és erdélyi irodalmi, kulturális viszony egyfelől természetszerűleg már más befogadóközeget biztosított az erdélyi alkotók és alkotások számára, mint a húszas–harmincas években, másrészt viszont az alább vázolandó összetett okok folytán a kezdeti irodalomtörténeti vizsgálódások Magyarországon jórészt csak azokat az eszményeket honosították újra, amelyek a két háború közti erdélyi irodalomszemléletet is megalapozták.[157] A két világháború közti időszakról jellemzően a hatvanas évek végétől születhettek az első magyarországi komoly összefoglalások, melyek konklúzióikat, irodalomesztétikai minőségeiket legtöbbször a kortárs erdélyi magyar irodalomra is érvényesíteni próbálták. A magyarországi kanonikus diszkurzusok később is, leginkább a reprezentáció (képviseleti értelmű) fogalmát mintegy közös részhalmaz jelentésben feloldva, a kánonalkotó szándék mellett válogatták ki azokat a kortárs műveket, amelyek a teljes irodalomszegmens egésze helyett állhattak aztán. A redukció ilyen jellegű formája nem állt távol az irodalomtörténeti alapvetésektől sem, legfőképpen akkor nem, ha nem került ellentmondásba valamely történeti kánon funkcióival, beilleszkedett egy ilyen részhalmaz logikájába, amelynek értelmezésvetületeit a virtuális egészre kivetítve érvényesnek határozta meg. Kuncz Aladár 1928-as tanulmánya *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, például évtizedekre határozta meg a történeti kutatások alapvetéseit, s az elváráshorizontokba is kész listát, műfajokat, műveket és alkotókat helyezett.[158] A két kisebbségi korszak közötti szerzői párhuzamokon, erkölcsi, eszmei analógiákon túl, a választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai a recepcióban például a népszolgálat, a kollektivitáseszmény vagy a bújtatott nemzeti egység funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkoztak. Az erdélyi irodalom ilyenforma egységes recepcióját fenntartók

Zsigmond jellemének a megidézése is a türelmes liberalizmusnak és bölcs humanizmusnak tipikusan erdélyi jelképeiként kerültek be irodalomértelmezéseibe. Lásd még **Végh** Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1, 81-89.

[157] Mindemellett tény az is, hogy 1945 után már végképp elveszett az újraegyesítésbe vetett hit.

[158] Vö. **Kuncz** Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

legtöbbször fogalmi készletük alig körülhatárolható kuszaságával, következetlen metaforikusságával, és terminusainak logikai fegyelmezetlenségével gátolták egy irodalmi heterogeneitásra törekvő elméleti alapvetés koherens megalapozhatóságát. Mindehhez természetesen hozzájárult már a kezdetektől a nemzetiségi kultúra csonka szerkezete, a kisebbségi irodalom és kultúra belső feszültsége, a trianoni döntés racionális feldolgozhatatlansága éppúgy, mint a közéleti rögtönzések, szerepek kényszere,[159] a szellemi és politikai funkciók egybemosása, vagy egy-egy életmű érdekszféráinak változó minőségű irodalomra vonatkoztatott kilengései.

A problematika összetettsége meglehetősen szükségessé teszi tehát a párhuzamos történeti kitekintéseket, amelyhez nem csupán az erdélyi s általában a kisebbségi, határon túli, regionális vagy nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, korabeli értelmezéseit célszerű vizsgálni, de a terminológiai tisztázatlanság konfúz jelenségeit, ezek gyökereit, s következményeit, a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait is.

Kényszerű különállás vs. egyetemesség

Béládi Miklós a magyar irodalom 1945 utáni történetében a kisebbségi-anyanemzeti párhuzamban mint értelmezési keretben hivatalosan is a többszólamúságra, a Szerb Antaltól kölcsönzött terminussal, az „utódállamok" magyar irodalmaira pedig mint különálló entitásokra tekintett. A határon túli irodalmakkal foglalkozó Akadémiai Irodalomtörténetben[160]a majdnem hat évtizede tartó különélésre figyelmeztetve e kényszerű helyzetből viszont általánosságban is a kisebbségi irodalmak jellegét abból a meghatározó tényezőből eredeztette, hogy ezek indulásuktól kezdve „*nem teljes értékű*" irodalmak. „A szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, vagy ha alkalma nyílott efféle erőfeszítésre."[161] Maga Béládi is kifejtette persze, hogy az elmondottak korántsem egyforma érvénnyel vonatkoznak a két világháború közötti határon túli irodalmak mindegyikére, kiemelve az erdélyit, amely például „első negyedszázadában megindult az önállósodás útján". Ugyanakkor kétségtelen, hogy az egyéb kényszerű jellemzők, az elszigetelődés és a kisebbségi státus további fölös terhei az erdélyi irodalomra is éppúgy

[159] Ezzel kapcsolatban lásd részletesen **Nagy** György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press – Polis, 1999.
[160] **Béládi** Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, szerk. **Béládi** Miklós, Bp., Akadémiai, 1982.
[161] Uo., 10.

érvényesek voltak, legfeljebb 1982-ben még nem mindent lehetett vagy volt célszerű kimondani. Azt már mindenképpen, hogy „egy nemzettöredék anyanyelvi műveltségének fenntartójaként sokféle feladatot látott el", de az olyan mondatokat, - amelyek a kisebbségi irodalmakat különállásukban korábban tagadó, s minősítéseikben is meglehetősen kemény szavakat használó ténymegállapításnak számítottak, - igen nehezen fogadták még a vágyálomszerű egységben gondolkodók is, a határok mindkét oldalán.[162] Az elmarasztaló megjegyzések, a minőségbeli kifogások – hivatalosan is – gyakorlatilag csak a két világháború közti kisebbségi irodalmaknak szólhattak, mégis természetes volt, hogy kiérződjön belőle a mának, a jelen irodalmának, s tágabban annak kényszerű szerepvállalásainak, pontosabban azok kiváltó okainak, körülményeinek a bírálata. S minthogy irodalmi egységről szó sem lehetett a hivatalos irodalompolitikai fórumokon, a különvált, de minőségben kiforrott különböző magyar irodalmak „egész–rész" viszonyból való eszmei eltávolodásának hangsúlyozásával lehetett egyáltalán szóba hozni a hiányokat, az intézmények hiányosságát, vagy a különböző kollektív jogsérelmeket. Talán politikai okokból is, a különállás tényének hangsúlyai vagy éppen azok burkolt tagadása, nem az egykori egység szellemi újraegyesítésében, de a minőségi nagykorúsodásban találta meg igazi célját. A bevezető ennek értelmében a hivatalos irodalompolitikai sémák eluralkodásával, jellemzően „történelmi fordulatra" hivatkozó 1945 utáni „önállósodási" lehetőségekről, „kulturális autonómiáról" s ennek keretein belől a függetlenedési folyamatról tudósított, amelynek végén a nemzeti és nemzetiségi irodalmak egyenjogú irodalmakként, gyámság nélkül, a mellérendelésben vehetnek majd részt. Az egység helyett ezért vezette be az említett nyitó tanulmány hivatalosan is az „egyetemes magyar irodalom" fogalmát, melyben már „helyet talál magának a nyugati magyar irodalom is".[163]

A második világháborút követően, a határokon átívelő, szellemében egységes magyar irodalom létjogosultságában bízók, de az azt hevesen tagadók sem feltétlen vették észre, hogy az utópisztikusnak mondható „egyetemes magyar" terminusnak akadémiai szinten való elfogadottá tétele, legitimálása, önmagában is egy történelmi-politikai helyzetnek a kényszerű kiszolgáltatottságában történt. A többes számú magyarirodalom-kép felvázolásában a Szerb Antalt is idéző Béládi a hatvanas éveket jelölte meg, mint amikorra a határon túli irodalmak, így a „romániai" is, beteljesítve a transzszilvanista eszményeket és törekvéseket, eljuthattak az önállósodás művészi fokára, és teljes értékű irodalmakként lettek

[162] Vö. „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvű irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum." Vö. **Béládi** *i.m.,* 9.
[163] **Béládi**, *i.m.,*17.

meghatározhatók. Látszólag kritikusan, a vicinális érdekek elvetése által tehát, az önkritikus szemlélet kibontakozásában és az általános igénynövekedésben látta az említett tanulmány szerzője mindennek a fejlődésnek a kiváltó okát. Mégis jórészt ideológiailag engedékenyen, hiszen az említett időszakban a kisebbségi irodalmak saját értékrendszere, s ezek feltételei, az ehhez szükséges intézmények hiánya éppen politikai zsugorodásuk, jogfosztottságuk negatív csúcsain állt. A nemzeti kisebbségek irodalmának autonómiájáról beszélni, ilyenfajta kulturális autonómiát tételezni viszont eleve csak ott lehetett volna, ahol megfelelő kulturális intézményrendszer is működik. Az irodalom kultúraszervező, vagy kultúrahelyettesítő szerepének hallgatólagos aktualitása, ennek kényszerű elismerése mellett, a bevezető ezért fogalmazhatott így: „anyanyelvi szakértelmiséget az alsótól a felső fokig anyanyelven folyó oktatás fejleszthet ki, és önálló intézményhálózat képes működtetni; tudományos kutatógárda fölneveléséhez is elsősorban az utánpótlást biztosító saját műhelyt kell megszervezni”.[164] Ebből a szempontból feltétlen erénynek mondható, hogy ugyanebben a bevezető tanulmányban, a kor politikai konjunktúrájában, már le lehetett írni azt, hogy a sokszor említett nemzetiségi társadalmak is „jog szerint önálló, autonóm politikai tényezőként és intézményesen kívánnak saját sorsuk alakításában részt venni. Jogaik nem szűkíthetők le az egyéni állampolgári jogokra, kollektív jogokként is biztosítani kell jogaikat”.[165] Amely mondat egyébként éppúgy „kiszólásnak” tekinthető egy irodalomtörténetben, mint az amúgy kritikával illetett felesleges terheket és feladatokat is felvállalni kényszerülő kisebbségi irodalmak esetében, ezek irodalomesztétikai érdekhatárain túli szerepeinek, felelősségének a hangsúlyozásakor. A szakmai érvek ellenében a gyakorlatban tehát e bevezető is engedményeket kényszerült tenni, s az irodalom nemzetiségi szemléletének „szuverén” anomáliái közt, mintegy a jól ismert sorok közti olvasás technikáját az értekező műfajokra is alkalmazta.

Axiomatikus megfeleltetések

A burkoltan kritizált intézményrendszer hiánya miatt, mely az említett önállóságnak is egyik alapfeltétele lett volna, az 1945-től 1989-ig terjedő időszakra sokkal inkább, mint a két világháború közti korszakra érvényessé vált az a megállapítás, hogy ekkor a kisebbség önszerveződő-képességének gyakorlati fenntartása, fenntarthatósága vált kérdésessé. Az erdélyi hagyományokban, függetlenül attól, hogy ezt egy eredet nélküli, a semmiből teremtés

[164] **Béládi**, *i.m.,* 13. Ugyanott: „A nemzetiségi irodalom a nemzetiség öneszmélésének egyik szerve és fokmérője, önállóságának szintje egyúttal a nemzetiségi társadalom kultúrájának és etnikai önismeretének színvonalát is jelzi.”
[165] Uo., 11.

esztétikai-ideológiai alappillérein, avagy a meglévő évszázados tradíciók, a kulturális önállóság és kvázi-függetlenség mércéje szabályozta térben határozzuk meg, az irodalmiságnak és az irodalmi műfajok bizonyos szegmenseinek mindenképpen a gyakorlati előzmények hiányával kellett szembenézniük. Az intézményes kritika vagy a dráma mint műfaj például, (hogy annak bizonyos válfajairól, amelyek természetszerűleg időkorlátoktól is függtek, már ne is beszéljünk) nem léteztek korábban, s ha a két világháború közti korszakra, mint indulásra tekintünk, akkor is, ezek mellé mindenképp célszerű a körülmények gyakran heroikus idealizmusa mellett a felfokozott hivatástudatot vagy az éppenséggel gátló intézményi hiányosságokat is megemlíteni. A kritika struktúrái vagy a tudományos kutatómunkának az alapvető kritériumait biztosítani igyekvő intézmények olykor egészen meglepő keretek közt, több-kevesebb alapossággal és szakszerűséggel próbáltak ugyan megfelelni a követelményeknek, de az önálló szakspecifikus intézeti háló majdhogynem a teljes említett időszakban hiánynak számított. Ugyanígy, a műfajiság keretei is sok esetben egybemosódtak, egyetlen személy, mű, intézmény vagy akár műfaj is többes feladatok, többes területek, többes érdekek képviseletére kényszerült vállalkozni.

Nem elhanyagolható szempont a két, talán eszmeinek is nevezhető szemlélet közt, hogy míg a két világháború közti irodalmi szerepvállalásokban (elsősorban a húszas években) folyamatosan hangsúlyozódik a transzszilván eszmeiség mellett az európaiságra való odafigyelés, az európai színvonal, a néptestvériség és a jellegzetességek gazdagító, nem kisajátító szemlélete, addig a történelmi kényszerűségek egyre komorabb valóságában, a hetvenes évek végső visszafordulásai következtében s az internacionalizmus kiábrándító frázisait követően, már leginkább egyfajta mentsvárnak, a megmaradás kifejezésének és biztosítékának tekintették csak a szélesebb tömegek az anyanyelven megszólaló irodalmat. A megnőtt (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás a kisebbségi létben, a harmincas évek keserű kijózanodásaitól[166] egészen a második világháborút követő évtizedekig fokozatosan hangsúlyozódott egy olyan térben, ahol a kisebbségek létbizonytalansága egyre valósabb veszélyeknek lett kitéve. (S amikor már nem pusztán jogait, de saját létét is kétségbe vonták!) Az önvédelmi, vagy sérelmi politika a befeléfordulásban, a „helyi színek" keresésében, a sajátosságok felmutatásában és felmagasztalásában kereste elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom pedig a hivatalos szocreál ideológiákon túl a későbbiekben is a kisebbség életéhez, életformáihoz, hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, ezeknek adott különleges nyomatékot, s mintegy folytatta a hivatalosan is vállalható

[166] A különböző ideák és törekvések minőségi skálán való jelentős eltérései mellett, itt említhető például Fábry Zoltán messianisztikus erkölcsi pátosza, vagy Németh László leginkább védekezésként is felfogható Duna-gondolata.

kollektivitáseszményt. Elsősorban a kornak megfelelően, de már a marxista ábrázolásokon túl, az írónak tájhoz, néphez, közösségéhez tartozását, a sorsközösséget, amely az irodalmat és a kisebbség életét szétválaszthatatlannak minősítette.[167] Nem véletlen, hogy ekkortól kerülnek ismét előtérbe a transzszilván ideológia jegyei.

A transzszilván kánon továbbélése a hetvenes, majd nyolcvanas évtized recepciójában persze annyiban jelentett eleven hagyományt, amennyiben múltorientáltsága, értékközpontúsága és kollektív, közösségi eszménye lappangva tovább tudott élni.[168] (A harmincas évek revíziós vitái egyébként sem a kollektivitást, sem az értékközpontúságot az irodalomeszményben nem bolygatták túlságosan, a múltorientáltság, a hagyományok feltárása és fenntartása éppen ezért vált elsődlegessé, s a történelmi megpróbáltatások közepette pedig a hetvenes évtizedre elsődlegesen hangsúlyozandóvá). Ahogyan a húszas évekre a múltba fordulás, a korábbi idők dicső megelevenítése általános divattá lett, úgy a regény- és színpadi irodalomban a hetvenes évtizedre is egy korábbi időszakhoz mint egykori értékrendhez való szellemi visszafordulás, kényszerű, jelenéből kiábrándult hagyománykeresés válik meghatározó tényezővé.

Külön mérce (kétséges egység)

A hagyománytörténeti összefüggés, amely a magyarországi és a regionális irodalmak közt a hatvanas évektől kezdett érzékelhetően ismét előtérbe kerülni,[169] a kollektív jegyeket és eszmerendszert valló diszkurzusok folytonosságának biztosítása mellett a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényét is magában rejtette. A magyarországi és az erdélyi irodalom között meginduló kommunikáció azonban nem csekély hatással volt a mindinkább

[167] A transzszilván reprezentációban például a romantikus tájélmény vagy a történeti téma is elsődlegesen az erdélyi szellem szolgálatában emelkedhetett a szimbólum rangjára.

[168] Az erdélyi magyarság alapvetően lélekszámában is különbözött az összes többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól. Nagyrészt ebből adódik, hogy tagoltabb, összetettebb értelmiségi csoportosulásai alakultak ki. Míg a hatvanas évekre a döntően első generációs értelmiségiek csak baloldali hagyományokra építkeztek, s intézményi struktúráikat is természetszerűen csak így hozhatták létre, addig megmaradt némi folytonosság is, egy olyanfajta tudás keretén belül, mely hagyományaiban a két világháború közti kisebbségi szellemi életben gyökerezett. Folyamatosan léteztek például vonatkoztatási személyiségek is, akik aktívan vettek részt az erdélyi magyarság hatvanas-hetvenes évtizedének társadalmi-kulturális életében. (A tagoltságra példaképp egy nagyon heterogén lista: Kós Károly, Márton Áron, Mikó Imre, Jordáky Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Schuller Rudolf, Gáll Ernő és mások.)

[169] A második világháborút követő bő első évtized ideológiapolitikai torzulásait követően, a hatvanas évek politikai enyhülése, bár nagy különbségekkel, de fellendülő és összetett irodalmi életet eredményezett Magyarországon és Erdélyben is. Ennek talán az egyik legfontosabb aspektusa éppen az volt, hogy az addig kényszerűségből elzárt, és immár külön irodalmakként kezelt kortárs magyar irodalmak megkezdhették a hiánypótlásokat, egyáltalán megvolt a lehetőség az egymás iránti tájékozódásnak, az eszmecserének, az értékek számbavételének.

tagolttá váló magyarországi értelmezésmódokra sem.[170] A két világháború közti értékszemléletet alkalmazva a magyarországi kezdeti kritika axiomatikus megfeleltetésekben kísérelte meg az erdélyiség irodalmi lényegét gyakorlati disztingválás nélkül alkalmazni a kortárs irodalmi történésekre is.[171] Az elvárások egy meghatározó része így az újabb erdélyi művek esetében is gyakorta csak a történelmi-politikai helyzetnek és az általa okozott traumáknak tulajdonított értékeket, nem pedig a kisebbségi körülmények között íródott műveknek a helyét próbálta meghatározni valamiképpen egy egyetemesebb irodalom-esztétikai értékrendben. Ha az ötvenes–hatvanas években még egyáltalán nem lehetett egységes magyar irodalomszemléletet szóba hozni, az erre utaló igény egyre csak nőtt a titkon egységesnek vágyott magyar irodalmakról szóló diszkurzusokban. Csakhogy az eképpen megváltozott helyzet fonákságában már azért nem lehetett egységről beszélni, mert – a hivatalos ideológia mellett a kvázi autoriter diszkurzusok kényszere következtében is – a megbomlott, sokszor ellenállásnak hitt jóhiszemű, ám érzelmileg szubjektív kritikai diszkurzus és irodalomtörténet-írás, ami magával kellett volna, hogy vonja az irodalomnak a kritikai rangban való egységét is, ekkorra külön értelmezéseket generált régiók alapján. Az erdélyiség továbbélése, az önálló erdélyi (hivatalosan romániai) magyar irodalom hangoztatása, sok esetben ennek különféle csoportérdekek szerinti kihasználása viszont a hetvenes évektől egy összetett folyamat által végképp elveszíteni látszott a maga integratív szerepének esztétikai alapvetéseit és kritikai egységét.

Történeti kitekintés (előzmények)

A magyarországi irodalompolitikai helyzet az 1956-ot követő időszak politikai megtorlásaival és centralizált irányításával párhuzamosan némi enyhülést is hozott a kultúrpolitikai légkör terén. A lassú enyhülés engedményeinek voltak tekinthetők például a hatvanas évek elejére meginduló irodalmi folyóiratok is (*Kortárs* 1957; *Jelenkor* 1958; *Valóság* 1958; *Világosság* 1960; *Új Írás* 1961; *Kritika* 1963).[172] Az ötvenes évek legvége, az

[170] Vö. **Szirák** Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 43. „Népi kánon és az összmagyar szolidaritás folytonosságának" megteremtésében az említett tanulmány szerzője Czine Mihályt, Görömbei Andrást, Ilia Mihályt és Pomogáts Bélát nevezi meg kezdeményezőknek. Lásd uo.

[171] Külön kiemelendő, hogy az első próbálkozások alkalmával nem is születhettek mindig adekvát értelmezések. Hiányt (gyakran tudásbelit) nem lehetett egykönnyen és hamar pótolni, maradtak a két világháború közti irodalmi tapasztalatok, majd pedig akarva-akaratlanul előtérbe kerültek azok az életművek, amelyek a korabeli politikai helyzetben a változásokat – a lehetőségekhez képest kimondva – sürgették, és részben már bele lehetett őket fogalmazni a magyarországi irodalompolitikai enyhülést követően a kritikai gyakorlatba.

[172] Persze a hatvanas években is a pártirányítás határozta meg az irodalmat és a sajtót mind tematikában, mind hangnemben, azonban érdekesség, hogy a végig egységesnek mondott MSZMP-ben már megjelentek a különféle pártirányzatok, amelyek a sajtónak s az irodalmi életnek is valamelyes mozgásteret biztosítottak. A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat „a kapitalizmus embertelenségeit felfedve" persze, de már valamelyes

„új szakasz" politikája mindenesetre mindkét országban a maga óvatos ideológiai nyitásaiban értékelhető, ám ezek viszonylagosságát[173] jól mutatja, hogy csupán a személyi kultusz idejéhez képest érzékelhető valamiféle pluralitásként. Erdélyi viszonylatban a következő évtized szellemi munkássága és lehetőségkeresése végig ennek a viszonylagosságnak a jegyében zajlik, s a következő diktatórikus személyi kultuszig eltelő időszakban gyakorlatilag csak a magyarság sorsát illető sérelmek, erősödő jogfosztások maradnak változatlanok. Ezek keretében lesznek értelmezhetőek azok a normalizálódási törekvések, illetve kísérletek is, amelyek a magyar értelmiség bizonyos részének közéleti tevékenységét jellemezték, s amelyek az irodalom öntörvényű létmódját is sok esetben erőszakosan kérdőjelezték meg.

Az igénynövekedés és a kritikai élet megerősödése, mely magával vonta egy autonómabb értékrendnek a kialakulását, az esztétikai szempontok fokozottabb érvényre jutását, Erdélyben mindössze a hatvanas évek végétől számító, pár éven át tartó politikai-ideológiai enyhülés következtében vált rövid kivétellé. Az értékek és eszmények új megvilágítása, a nagyobb játéktér és a fokozottabb szabadság ez időben a mítoszok lerombolásáig ugyan nem jut el, de a szűkebben értett irodalmiság esztétikai komponenseinek vagy az irodalmi individualizmusnak az újabb felfedezéséig kétségkívül

rálátást nyújthatott a vasfüggönyön túl történtekre. - Vö. **Murányi** Gábor, *A magyar sajtó története 1948-tól és 1988-ig*, in *A magyar sajtó története*, szerk. **Kókay** – **Buzinkay** – **Murányi**, Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000, 217. Az ötvenes évek romániai helyzetére, és az új magyar értelmiség egy részének ambivalens diszkurzusára jellemző, hogy Bukarestben magyar írók is részt vesznek abban a küldöttségben, mely hivatalosan elítéli a magyarországi lapok, s köztük leginkább a Nagyvilág Romániába való tervezett bevitelét. Csak 1963 után nyílik lehetőség az erdélyi magyarság számára, hogy hivatalosan is hozzáférhessen a Magyarországon kiadott kritikai és szépirodalmi folyóiratokhoz…

[173] Az 1956 után kialakult helyzet valóban csak viszonylagosságában jelent új fejezetet. Korábbi jelek az enyhülésre alig mutatkoztak (például Sztálin halálát követően 1953-ban), de romániai viszonylatban, csak az 1956 februárjában zajló XX. szovjet pártkongresszus következményében beszélhetünk egyáltalán ilyenekről. Ekkortól a román pártvezetés nemzetiségi téren is engedményeket kényszerült tenni. 1955-re szabadon engedték a Bolyai Tudományegyetem korábban koncepciós perben elítélt egykori tanárait, ahogyan az 1951-ben életfogytiglanra ítélt Márton Áron püspököt is. Az ellenpéldák az ötvenes évek végére ismét számszerűleg megnőnek: a bolsevik ideológia jegyei közt megindul a nemzetiségi követelések jogosságának elkendőzése. 1957 februárjában már 'szokásos' retorikával leplezik le a 'magyar nacionalizmust', (vö. **Kovács** György, *Gyom, amit irtani kell,* in Előre, 1957/2.) majd a marosvásárhelyi magyar írók csoportja nyílt levélben ítéli el a magyar „ellenforradalmat", s tesz hitet a román kommunista párt mellett. Ezzel egy időben, a magyar lapszerkesztőségekből zúzdába küldött könyvekkel együtt megindul a központilag irányított kampány a magyar „szeparatizmus" ellen. (A Bolyai Tudományegyetem tanárait és hallgatóit, – köztük a másodéves Páskándi Gézát – is ekkor tartóztatják le.) Mindenesetre egyfajta „olvadás" pozitív eredményeket is hozott: 1957-ben megindul a *Korunk* új folyama, közel másfél évtized után megszületik az első magyar nyelvű gyermeklap, a *Napsugár*, ahogyan a Román Akadémia magyar nyelvű lapja, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* is. Ebben az évben kezdi pályafutását Sütő András szerkesztésében a (nevét később *Új Élet*re változtató) *Művészet*. (S irodalmi szempontból kevésbé jelentős lapok is, mint Bukarestben a *Tanügyi Újság*). Intézmények terén is valamelyest érezhető változás történik, talán a legfontosabbak közül elég, ha a marosvásárhelyi akadémiai kutatófiókot vagy a bukaresti egyetemen újonnan létrehozott Magyar Nyelv- és Irodalmi Lektorátust említjük. Más vonatkozásban ugyan, de komoly jelentőséggel bírt az Állami Székely Népi Együttes megalapítása is.

nagy lépéseket tesz.[174] (A nemzetiségi irodalomtörténet feltárása, a megélénkülő kritikai élet, az új folyóiratok, s mellettük némileg a kiadók nagyobb fokú szabadsága s műhelyszerepe is ekkor közelít leginkább a normalitáshoz.) Ez az időszak egybeesik ugyanakkor a „szuverén", férfikorba lépett, külön erdélyi irodalom szemléletének újbóli kialakulásával is, mely az olykor látványos politikai nyitásokat hivatalosan minden irányból éppen az egységes magyar irodalmi szemlélet ellenében óhajtotta felhasználni.[175]

A szomszédos államok életébe való „be nem avatkozás" oly sokat emlegetett elve alapján visszautasított egység és felelősség, a magyar értelmiségtől kikényszerített romániai álláspontok[176] után (melyek azon nyomban elítélték a közösnek remélt magyarországi felelősségtudatot vagy kötődést) nem vált lehetővé, hogy kulturális, nemzeti, nyelvi kötődésekről bármilyen hivatalos fórumon szót ejtsenek. Helyette fokozottan hangsúlyt kapott Erdélyben és Magyarországon egyaránt a nemzetiségi-kisebbségi eltérő jelleg, a külön sajátosság, amely természetes velejárója – mondták – a nemzetiségi irodalom önállósulásának. Annak az irodalomnak, amely már tudott saját külön történelméről, sőt azt kutathatónak is remélte éppen önállósodása jelének biztosítékául. A programszerű kulturális különállás a hivatalos irodalompolitikában és a hallgatólagos jószándékú magasztalásokban is egyaránt megtalálta a helyét, minthogy kultúrájának és saját értékeinek végre a

[174] Gheorghiu-Dej sztálinista párttitkár halála után, a Ceausescu-rezsim hatalmának megerősödését megelőző politikai interregnum idején Romániában rövid ideig tartó, ám termékeny és visszafordíthatatlanul a mai művészeti sokszínűség irányába mutató kulturális fellendülés volt tapasztalható. A kommunizmus negyvenöt éves történetében ez volt talán az egyetlen olyan időszak, melyben az írók mellett a romániai magyar művészek önazonosulási törekvései is viszonylag szabadon bontakozhattak ki. Az erdélyi művészet sajátságában hívő alkotók a korábban használt, valamint az új, a régióra jellemzőnek tekintett képzőművészeti motívumok és formák felhasználására törekedtek. Ugyanakkor – az önazonosulási törekvés részeként – a művészek jó része már az egyetemes művészethez, a kortárs törekvésekhez való igazodás eszményét is követte. Az irodalmi élettel némiképp analóg módon a modernitás és sajátosság vitáját több művészeti ágban is felszínre hozó identitáskeresés eredményeként jött létre például a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején egy sajátos stíluskeverék, az akkor még élő poszt-nagybányai és a főiskolákon még mindig sulykolt realista hagyomány, valamint a klasszikus avantgárd irányzatok és a kortárs (főként absztrakt) irányok valamiféle ötvözete. A leginkább a stilizáltság és a dekorativitás irányába elmozdult, kelet-európai értelemben internacionálisnak is tekinthető stílus, a szocreállal ellentétben már nemcsak valódi formai sajátosságokra, de az alkotói szándéknak és az alkotó egyéniségnek eredeti hangon való megjelenítésére is alkalmas stílussá vált. (Ekkoriban teljesedett ki Balla József, Barabás István, Benczédi Sándor, Fülöp Antal Andor, Gy. Szabó Béla, Incze János Dés, Miklóssy Gábor, Mohy Sándor, Mottl Román, Nagy Imre, Pittner Olivér és Szervátiusz Jenő alkotói munkássága.) Vö. *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965–75,* szerk. **Vécsi Nagy** Zoltán, Bp., Ernst Múzeum, 2002, 9.

[175] Az akadémiai irodalomtörténet felvezető tanulmánya értelmében például: „*általánossá vált az a meggyőződés, hogy a nemzetiségi irodalom szuverén létét azáltal biztosítja, ha képes egyenrangú társként beilleszkedni az irodalmak közösségébe."* Vö. **Béládi**, *i.m.*, 12.

[176] A Magyar Írószövetség 1968-as ülésén döntött úgy, hogy nem maradhat tovább közömbös a határon túli magyar irodalmak iránt, és hogy felelősséget érez és vállal is értük, melyet nyilatkozatban is leszögezett. A politikai helyzetet jól megvilágítja, hogy a nyilatkozatra Romániában számos, többnyire a pártvezetés által kikényszerített, tiltakozó, elutasító válaszban reagáltak, amelyek a közös felelősség és a kettős kötődés elvét belügyekbe való beavatkozásnak minősítették. Lásd Utunk, 1968 aug. 2; Utunk, 1968 szept. 6; Igaz Szó, 1968/8; Előre, 1968 júl. 7; Előre 1968 júl. 24; - illetve ezzel kapcsolatban vö. még **Ágoston** Vilmos, *A levágott kéz felelőssége*, in Alföld, 1991/2. – (A Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as gyűlésén elhangzottakra a román pártfőtitkár eleinte annyi tiltakozó írást rendelt, ahány folyóirat az országban létezett.)

dokumentálását végezte el, s a hetvenes évekre az erdélyi és magyarországi recepcióban is más-más jelszavakkal, de többnyire legitimált keretekben működhetett. „Ahhoz, hogy a nemzetiségi irodalom kiteljesedjék, a külön fejlődés során ki kell szakadnia az 'anyanemzet-kisebbség', 'egész-rész' viszonyból, föl kell mondania az 'egységes irodalom' elvére kötött eszmei szerződést, független entitássá kell válnia, amit az irodalmi tudatnak is képviselnie kell a saját szellemi központ, intézményrendszer hathatós működtetésével."[177]

Egység helyett a különállás, a különbözőség szólamait cenzurális okok, kényszerítő hatalmi politika, ideológiai lojalitás, vagy éppen a két háború közti időből öröklött külön jelleg büszke tudata szegélyezte az egyik oldalról, politikai óvatosság, érzelmi motivációk, kanonikus érdek, vagy a történeti-kulturális hagyományok remélt megőrzése a másikról. A minőségi nagykorúsodásnak mindenesetre nem, az önállósodásnak viszont kétségkívül csalfa irodalmi ígérete, még az erdélyi irodalom esetében is, a helyzetismeret hiányában, a magyarországi irodalmi konjunktúra határokon túlra való kivetítésében és az autoriter kánonok közvetlen átültetésében élt tovább a második világháborút követően. Az immár külön irodalmakként kezelt nemzetiségi/kisebbségi/regionális magyar irodalmak a kor összetett politikai játszmáiban[178] végképp saját kultúraszervező vagy éppen kultúrahelyettesítő-szerep betöltésére kényszerültek.

Lappangó attitűdök: népi és nemzeti

A magyarországi irodalomtörténeti diszkurzusok egy jelentős része ekkorra ismét csak egy 19. századi népi-nemzeti irodalmi eszményt és értékrendet, illetve egy, a lehetőségeihez mérten értékőrző perspektívát vázolt fel a kisebbségi magyarság számára. A társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta igencsak felszínesen, továbbra is „népnemzetiként" emlegetett, öröklött szemléletet, az összetettségében vagy céljaiban inkább „honmentőnek" definiálható képviseleti diszkurzusfajta összetett irodalmi forrásait egy, a korban meglehetősen kompaktnak vélt értelmezői közösség imaginárius támasztékainak az értékrendszerében és hierarchiájában lehet célravezető szemlélni. Ezek határozták meg ugyanis az erdélyi, úgynevezett „lappangó" kánoni diszkurzus által vallott és propagált eszmerendszernek a magyarországi recepcióban kialakult szokásrendjét, ahogyan egyes életművek kiemelt helyét is. Az autoriter, de semmiképp sem abszolút hatalminak tekinthető irány az irodalmi életnek olyan szegmensét képviselte, amelynek elismert eszmeisége éppen

[177] Vö. **Béládi**, *i.m.,* 13.
[178] Mely a környező országokkal, és azok fokozódó nacionalizmusával szemben is leginkább csak a saját nemzettudata eliminálásának a politikáját követte.

abból adódott, hogy nem egységes világnézetű, csak hallgatólagosan közös érdekeket kötött egymásba.

Mindezekben közös volt a sensus communis és az a fajta részlegesség, mely a sajátnak vallott (a „marxista" keretekhez és lehetőségekhez mérten a népi, nemzetiségi és ezeket ötvöző transzszilván) jegyeket az irodalom történéseinek folyamatában a határon túli, s legfőképp az erdélyi irodalomra tekintve érvényesnek határozta meg. A „honmentő" irány nemzeti(ségi) paradigmája saját kritikai elvárásaiban és frazeológiájában, mely általában mindössze pár jól hangsúlyozott névvel azonosította a határon túl születő magyar irodalmakat, sokáig nagyrészt kizárta vagy egyszerűen nem tartotta említésre méltónak az olyan írókat és műveiket, amelyek ellenálltak az esztétikai kommunikáció összefüggésrendszerében a közösségi, etikai-szociális ideológiákra történő leszűkítéseknek. Erdélyi vonatkozásaiban hasonlóan merev ideológiát testesített meg mint a marxista, amint a szépirodalomban is társadalompolitológiai értékorientációt kívánt érvényesíteni.[179]

A múltorientált, értékőrző és közösségi kánonmodellek nyílt vagy bújtatott továbbélése, a hivatalos fejlődéselv mögött, a húszas–harmincas évekből inspirálódva a második világháborút követően is az erdélyi magyar nemzeti közösség külön öntudatának kialakítására, majd megszilárdítására törekedett. A kisebbségi létviszonyok ellentmondásossága, mely már a harmincas évek vitáiban is kiütközött (leginkább a *Nem lehet*–vitában, 1937) ekkorra már tragikus nyilvánvalóságában pusztán egy sajátos

[179] A teljességhez hozzátartozik, hogy a művészetre és kultúrára vonatkozó korabeli alapfeltevéseknek megfelelően továbbra is érvényben maradtak a sztálinista elvek, melyek szerint a művészet – minden más kulturális jelenséghez hasonlóan – a kommunista propaganda fegyvereként és az ideológiai „harc" egyik legelső frontjaként volt értékelendő. A „szocialista átnevelésnek" szolgálatába állított művészet értelemszerűen felerősítette az irodalom szolgálattevő, nevelő funkcióját, melynek hivatalosan, a kollektivitás újabb formáin keresztül is „a szocializmus felépítésén" kellett munkálkodnia. Ennek a kollektivitásnak azonban Erdélyben a második világháborút követően mindig is, talán csak a kezdeti „üdvtörténet" első éveit kivéve, volt egy alapvetően másfajta jelentéstartalma is, amely az erdélyi magyarság érdekeit, sérelmeit, vagy éppen kollektív tudatát és emlékezetét volt hivatott átfogóan az irodalomban vagy az irodalom által megjeleníteni. Ugyanannak a kollektivitásformának egyéb tartalmakkal való feltöltése bizonyult olyan „használható" keretnek, amelyben a művészet és irodalom, a nemzetiség, mint társadalmi közösség kapcsán emelhet értük képletesen szót. A nemzetiségi lét mint önmagában adott kollektivitásforma a kollektív emlékezet értelmezési pontjait is aszerint alakította ki, hogy a politikai hatalom az ő adottságait, adott másságát hagyta-e érvényre jutni, vagy megpróbálta azt egységesíteni, beolvasztani. A politikai gyakorlattal ellenkező, ideológiájában burkoltan ellenálló attitűd viszont a művészeti gyakorlatot a szocreál esztétikájához hasonlóan két aspektusra bontva tartotta, s ezzel nyomban alárendelő viszonyt is határozott meg, amint tartalmi és formai megkülönböztetésében az előbbi javára történő hierarchiát juttatott csak érvényre. Ennek a hierarchizálásnak az eredménye a kényszerűségekben legitimált értelmezés-formáknak a legjobb esetben is sematikus mintái, melyek az „ahogy lehet" történelmi lehetőségeit eszményítve tartották fenn az irodalomnak a közösségi gondokat megjelenítő, képviselő funkcióját. Ráadásul az „eszmei helyességre" ügyelve a nemzetiségi gondokat irodalomban felvállalók sem mindig tudtak más alternatívát találni, mint a kizárólagosságot, elveik fontosságának a hangsúlyozására. A nemzetiségi, mint nemzeti kisebbségi képviseleti attitűdök a formai kísérletezést az öncélú, esztétizáló irodalmi alkotásokat, az avantgárd újításokat sokszor a hetvenes–nyolcvanas években is éppúgy elítélték vagy lekicsinyelték, amint azt a korban a nem megfelelő attitűdökkel a bolsevik ideológia képviselői tették.

hagyományértelmezést, kulturális reprezentativitást és áthallásos történelmi tematikát kísérelt meg az irodalom révén felszínre juttatni. A recepció ezek sarkított ábrázolása által is egy felületesnek mondható, homogén közösség-képet és traumatikus szemléletet rögtönzött. Az analógiák és a diszfunkciók húszas-harmincas, illetve hetvenes–nyolcvanas évekbeli irodalomszemléletének magyarországi leképződéseiben ugyanakkor mindenképp célszerű arra emlékeztetni, hogy a harmincas évek rekanonizációs vitái Erdélyben evidenciaszerűségében tabuként kezelték a közösségi jelleget, a kollektív értéktudatot. Mint utaltam rá, a viták folyamatosan egy kompaktnak tekintett közösségnek szóltak, az ennek való elkötelezettség mértékéről, módozatairól polemizáltak, vagy magára a kisebbségi létre vonatkoztak, de a közösségeszményt mentesítették a szellemi csatározások alól. S minthogy a transzszilvanizmust leghevesebben támadó Gaál Gábor is alapértékként fogadta el a hallgatólagos közmegegyezéssel kialakított kollektív sémákat, a belső (például a szemléleti vagy nemzedéki) revízió mellett a külső (például baloldali) kritikák is jórészt kulcsfogalomként kezelhették azt.[180] A harmincas években ugyanakkor ennek, a viták általi részleges diszkurzuspluralizációnak a folyamatában nyert fokozatosan teret a szociográfia és a népiesség is, természetesen továbbra is egy közös erdélyi szellemi égbolt alatt.[181] A világnézeti és generációs problémák mögött a valóságkifejezés új igénye is ekkor jelent meg, mely később a marxista-realista ábrázolásokban is megtalálta a maga specifikus erdélyi jellegének összetevőit. A különböző értéktudatok tehát egy közösségi cselekvő szemléletet mindenképpen érvényesen örökítettek tovább a hatvanas–hetvenes évekre is.[182]

A népi örökség

A közös kisebbségi sorsnak két világháború közötti, osztályok fölött álló „nemzeti egységet" megteremtő alapja mind a helikoni tömörülésben, mind az ekkor induló népi írók mozgalmaiban[183] érvényre jutott. Az *Erdélyi Fiatalok* 1930-ban induló folyóirata elsődlegesen falukutató mozgalmat hirdetett, szociális és kulturális mozgalom jellege pedig természetszerűleg éltette tovább a pedagógiai és közösségi célokat az irodalomértelmezések terén is. A korabeli népi jelleg az *Új Arcvonal* című antológiában (1931) szereplők műveiben

[180] Vö. Magunk revíziója (1931); Erdélyi Fiatalok (1930–1940); Jelszó és Mítosz (1937) vitákat, valamint a Korunk (1926–1940) teljes korabeli ideológiai ellenkritikáját.
[181] Például Tamási Áron (Czímeresek, 1931), Kacsó Sándor (Vakvágányon, 1930), Székely Mózes (Zátony, 1930) vagy Berde Mária (Földindulás, 1930) című műveiben.
[182] A transzszilván értékkategóriának a pedagógia célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozícióit, legalábbis a pedagógiai célokkal összefűzött esztétikai érték gondolatát, de a természetábrázolást és a rurális témákat is, részben a népi vonal irodalma szilárdította meg már az 1930-as években, majd éltette őket tovább a második világháború után.
[183] Főképp a harmincas évekre, Lásd *Vásárhelyi Találkozó*, 1937.

már hangsúlyosan jelentkezik, ugyanakkor egy még differenciálatlan világnézetű alkotócsoportot tükröz. Az egység, mely amúgy nagyon rövid ideig élt – részben talán, mert az 1938-as világpolitikai események ismét felszínre hozták a világnézeti különbségeket – a harmincas évek közepétől kialakította a maga differenciáltabb szárnyait, a korábbi transzszilván szerzők népi humanizmusát, az 1935-ben létrehozott *Hitel* körüli szerzők nemzeti önvizsgálatát és a balszárny szocialista, munkásmozgalmi kötődéseit. A második világháborút követően Erdélyben is nyilvánvalóan ez utóbbinak sikerült érvényesülnie a leginkább, (folytonosságát olyan szerzőkben is biztosítva, mint Méliusz József, Kovács György vagy Szemlér Ferenc)[184] de Magyarországon a népi humanizmust és a transzszilvanizmust, vagy bújtatottabb formában a nemzeti eszméket képviselő szerzők is fölöttébb nagy népszerűségnek s olykor hivatalos elismerésnek is örvendtek. (Persze voltak olyanok is, akik e népszerűséget csak az illegalitásban élhették meg, hiszen műveiket, mint például Nyírő József műveit, betiltották 1944 után.) Itt célszerű megemlíteni, hogy a nagyon heterogén egykori transzszilván vonulatnak – Makkaitól a népi-konzervatív Tamásin át egyfelől Wass Albertig és Nyírőig, másfelől Szemlérig és Méliuszig – erdélyi képviselői közül néhányan a nyílt politizálás, vagy a nemzeti radikalizmus felé tolódtak. Az 1945 utáni népi írói hagyományokat tovább vivő nemzedékből (mely a népi jelentéstartományába is Magyarországon többféle írói gyakorlatot és társadalmi programot foglalt), akárcsak a két háború közti nemzedékből is, sokan az aktív politizálást választották, de immár a bolsevik keretek közt.[185] Az egykori baloldali szárny bizonyos része így nemegyszer felvállalta az „útitárs" szerepkörét is.[186] A társadalmi gondokat, a közérdeket megvalósítani igyekvők

[184] Jellemző ugyanakkor, hogy az irodalom társadalmi funkciójának propagálása mindvégig megőrződött, olyan szervezetek és szerzők által is, akik harmincas évekbeli eszményeiket valamiképp továbbéltethették. Lásd Ady Endre Társaság (1935) vagy Balogh Edgár munkássága.

[185] Mint Standeisky is megjegyzi, a népiek Magyarországon is *„bár általában radikális baloldaliak voltak, többen közülük a demokratikus polgári centrum felé orientálódtak, mások pedig szélsőjobbra csúsztak*", de 1945 után is szoros kapcsolatban álltak a politikai hatalommal. Vö. **Standeisky** Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, 17.

[186] Aminek komoly ára volt: 1956 után az egyik első párthatározat éppen a népiek ellen szólt, Veres Péter miniszteri lemondatása „érdekében" rágyújtották a házat, többen pedig, akárcsak Kovács Imre, Nyugatra távoztak. 1963 előtt mindenesetre a kommunista írók mellett a népiek is kapcsolatban álltak a politikai hatalommal, s ha többségük így vagy úgy függetlenítette is magát az uralmon lévőktől, a társadalom problémái iránt sosem maradtak közömbösek. Tóth Pál Péter nem véletlenül jellemezte az „ahogy lehet" politikájaként e politikai szerepvállalást.
A népiek társadalmi elkötelezettsége, a parasztságért, annak felemelkedéséért folytatott küzdelme, vagy a nemzeti érzések iránti fogékonysága mellett irodalmi értékelésükkel, hibáikkal, erényeikkel a szakirodalom számos alapos műben foglalkozik. (Csak néhány megkerülhetetlen írás: **Borbándi** Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989; UŐ, *Népiség és népiek*, Esszék, tanulmányok, cikkek, Bp., Püski, 2000; *Népiek és urbánusok: Egy mítosz vége?* Bp., Századvég, 1990; **Hevesi** András, *Népi vagy polgári kultúra?* in Toll, 1933/8.; **Ignotus** Pál, *Népiség*, Bp., Századvég, 1988; *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, szerk. **Sz. Nagy** Péter, Bp., Rakéta, 1990; **Laczkó** Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3; **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?,* in Kortárs, 1997/6; vagy **Standeisky** Éva, *i.m.*

közül Erdélyben hivatásos politikai szerepre vállalkozott (Veres Péter vagy Kovács Imre példájához hasonlóan) Szemlér Ferenc vagy Sütő András.

Népiség és Szolgálat

A paraszti kultúra eredetmítoszait vagy annak organikus szemléletét az irodalomba léptető népi írók vonala a modernség kulturális értékrendjének az első világháborút követő átértékelésével gyakorlatilag a magas művészet rangjára kívánta emelni a népi, paraszti kultúra termékeit is. Nem mondott le viszont egyfajta elitebb irodalmi kánonról a minőség terén, nem alacsonyította végképp le, vagy szélesítette végletesen ki művelődéseszménye értelmében az addigi nemzeti irodalomtörténetet sem, csupán kontextus-viszonyait helyezte tágabb, elsősorban kelet-európai összefüggésrendszerbe. A kisebb népek kultúrájának, irodalmának a közös gondolata más hangsúlyokkal folytatódott a marxista hatalomátvételt követően az irodalomtörténet-írásban, amely az internacionalizmus mellett a népi világ valóságábrázolását (is) majdhogynem kötelezőnek tüntette fel. Korábbi társadalomkritikai igényének immár nagyrészt elhallgattatott (mert megoldottnak mondott) irodalmi attitűdjei a kulturális progresszió művelődésformáló jegyeiben tarthatta meg erejét. Az alapvető alkotási attitűdként előírt világlátása a korabeli valóság ábrázolásán és feltárásán, a múlt újraértelmezésén túl az archaikus kultúra, a folklór és a kortárs művelődés szintézisét akarta jelen idejű egységgé formálni.[187] Mindemellett, saját öröksége érvényesítéseként is, elfedni igyekezett az irodalmi szerephálóban hivatásos író és közíró különbségeit, akárcsak élet és irodalom esetleges szétválaszthatóságát, a magánember és közösségi ember típusideáljának mindig ez utóbbi javára történő fejlődéselvének a törvényszerű hirdetése által.

Az etikai-szociális ideológiák irodalmi tényezőinek az esztétikai észlelést felülíró tapasztalatában a népi mozgalom bizonyos képviselőinek második világháborút követő irodalmi elképzelései és törekvései sok esetben analógiát mutattak a proletkultos ábrázolásmód és írói világkép szegmenseivel, amelyek következtében a hatvanas évekre, legalábbis részben, autoritását visszanyerő diszkurzusforma egy összetett szociokulturális szemlélet átrendeződését is maga után vonta.[188] Meglehetősen nagy szerepe lehetett ebben a

[187] A népi-nemzeti irányt magukénak vallók közül az 1945–1948 közötti népi írói tábor demokrata szárnyára (melyben a klasszikus szépírókon túl, szociológusok, szociográfusok, esszéírók és falukutatók voltak többségben), de a Nemzeti Parasztpártra, illetve az 1956-os Petőfi Párt egyes képviselőire (Kovács Imrére, Szabó Zoltánra, Bibó Istvánra) is érvényesíthető mindez. Lényegesen eltért ettől az ötvenes évekre a „népből jött" és a néphez gyakorta kötelezően témáért visszanyúló közép-európai új értelmiségi és írói körök nemzedéke, Erdélyben és Magyarországon egyaránt, mely leginkább a bolsevik ideológiát, a dialektikus és történelmi materializmust terjesztette a szélesebb néptömegek felemelése okán.

[188] A későbbi, úgynevezett „népi-nemzetiek", a hetvenes évek „honmentő" íróinak egy igen jelentős része is ebből a heterogén „képzelt közösségből" (Vö. az Anderson-féle 'imagined communities' elmélettel) vált ki. A kettősséget Filep Tamás Gusztáv egy tanulmánya is igyekezett már tisztázni. Megfontolásra érdemes, hogy

paraszti közegből származó elsőgenerációs írói-értelmiségi rétegnek is, amely erdélyi viszonylatokban éppen a hetvenes évekre a diktatórikus társadalmi-politikai praxis kisebbségpolitikai kiábrándító szólamaival szemben a népi mozgalom nemzetideológiáját és kultúratörekvéseit állíthatta szembe.

Mint említettem, ez az időszak együttesen a magyarországi irodalmi kapcsolatoknak a szélesebb lehetőséget nyújtó korszaka is, az etikai-szociális diszkurzusok itteni beszivárgása az évtized folyamán (noha meglehetős fáziskéséssel) az eltiport és végleg veszni látszó nemzetiségi jogok hiányában a közösségi-nemzetideológiai reflexiók esztétikai kidolgozását sürgette.[189]

Kanonikus diszkurzusok átnyúlása

Mindezeket alapvetően azért volt szükséges hangsúlyozni, mert a kollektivitáseszmények kanonikus diverzifikációja mentén nemegyszer éppen a korszakkánon időbeli elcsúszásában, az erdélyi irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódásban, bizonyos szegmenseinek a kiemelésében,[190] és autoriter ideológiaformák átemelésében ragadhatók meg részben azok a buktatók, melyek kiemelten hangsúlyos szerephez jutottak az utóbbi fél évszázad Erdélyben születő irodalmának értékelési menetrendjében.

Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett,[191] a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is legfeljebb félhivatalosan megjelenő, de legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által válhatott elismertté. A kollektív sérelmek

---

ebben a szerző idézi Kovács Imre véleményét az egykor ténylegesen népi író Veres Péterről, illetve arról, hogy Veresék a kommunizmus évtizedeiben sem népben, sem nemzetben nem gondolkodtak; - hanem inkább „nyájban". Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11, 7-13.

[189] A kollektív kisebbségi diszkurzusok szépirodalmi képviselői éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé tették a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését, mint a szocialista realizmus, még ha a kétféle valóságkép között óriási különbségek is voltak. Az uralmi helyzetben lévő marxizmushoz sajátosan népi (mint hivatalosan kollektív) és nemzetiségi (mint bújtatottan nemzeti) – eszmék is csatlakoztak. A népi-realista és a kollektív eszmék kezdetekben a pártirányítás következtében, később pedig, egy különös nemzetiségi keretbe foglalva, hallgatólagos ellenkánonként fordították referenciális értelmezésmódokba a hivatalos vagy kvázi-hivatalos irodalmat. A marxista irány a szépirodalomtól s főképp az irodalmi élettől következetesen elvárta, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén alapozza meg az előzetesen megállapított eszméket és eszményeket. Egy másik szinten, de gyakorta éppen a rendszeren belül, a legkülönbözőbb irányokból összecsengő „honmentő" erők is sokszor hasonló dogmatizmussal kérték számon Erdélytől a kollektív-képviseleti irodalmat, és vallották, hogy csak az irodalom teljesítheti nemzeti hivatását, a közösségi gondok megoldását és a társadalmi szolgálatot.

[190] A nyelv- és nemzetmentő attitűdök politikai tiltásában is gyakran egyértelműnek látszott a siker természetrajzának az ilyen formájú biztosíthatósága.

[191] Mely a hetvenes évekre Magyarországon ismét megpróbált kemény cenzurális irodalompolitikát érvényesíteni: a *Kritiká*t „áthelyezték", Béládítól elvették, majd Pándi Pálnak adták, később a *Mozgó Világ*ot majd a *Tiszatáj*at pedig betiltották.

bújtatott irodalmi ábrázolása, sokszor az ellenállás adta autoritást, népszerűséget is kihasználva, a magyarországi visszhangok Erdélyre visszaható erejével eleve egy parciális kép kialakulását segítette elő. Az így formált elvárásrendnek való megfelelés vágya – sokszor a szigorú cenzurális térben már magának a publikálásnak a lehetősége által is – a magyarországi megjelenéseket sürgette.[192] Az ehhez való igazodási vágynak pedig egyáltalán nem volt elhanyagolható a korabeli szerepe, illetve visszaható ereje.[193]

A hetvenes évekre Magyarországon viszonylagosan működött az irodalomnak az a diszkurzusrendje, amelyben a véleménykülönbségek, illetve magáról az irodalomról szóló viták is helyet kaptak. A Kádár-rendszer folytatta ugyan az irodalom politikai befolyásolását,[194] de a hetvenes évekre újra fokozódó represszió ellenére, a kultúrpolitikai offenzíva már aligha tudta feltartóztatni az elméleti tájékozódás kiszélesedését. Tulajdonképpen ez az időszak az irodalmi kereteken belüli diszkurzuspluralizálódásnak és a határon túli irodalmak felé fordulásnak az együttes korszaka. A honmentő diszkurzus-összefonódás, valamint a kisebbségi magyar irodalmak fogadtatása szempontjából elsődlegesen fontos ez a kettős elmozdulás. Míg a magyarországi struktúrák szintjén jelentős mértékben enyhült a korábbi diktatórikus magatartásforma (például újfajta hangú

[192] Az említett lapok közül a *Mozgó Világ*ban a felvidékiekről, a *Tiszatáj*ban leginkább erdélyiekről közöltek cikkeket.

[193] Hogy kik voltak ismertek és elismertek a magyarországi hivatalos fórumokon is (mely sokszor egy felszabadult, idilli állapotnak látszott a romániai viszonyokhoz és cenzurális térhez képest), az erősen meghatározta az erdélyi értékrendeket is. Persze ismét hangsúlyozni kell, hogy az adott periódusra, a nyolcvanas évek derekára, az erdélyi magyarságnak szinte teljesen leépültek azok az intézményrendszerei, amelyeket a modern társadalomelméletek mint professzionális cselekvőket tartanak számon, és amelyek írók, irodalmárok, kritikusok hatáskörén keresztül alakítják valamelyest az aktuális értékrendet. A leépülés viszont kettős mércét érvényesített, egy formális, felülről irányítottat, melyet egy szocialista realista esztétika képviselt, és egy informálist, amelyet valódinak érezhettek, de amely azáltal, hogy kezdetben informális, ám később fokozatosan megtűrtebb (s a politikai helyzetben érzelmileg egyre elvonatkoztatóbb módon) terjedhetett, magában hordozta a kritikai egység és teljességigény torzulásának veszélyét is.

[194] Az amnesztiarendeletek, majd az 1968-as gazdasági-politikai reformok utóhatása az irodalmi életben és a sajtóban is éreztette eredményeit. A prágai bevonulás azonban Magyarországon félbeszakította a lazulási folyamatokat. (Érdekesség, hogy Erdélyben ugyanez az időszak talán a legzsúfoltabb, legtermékenyebb, s ugyanakkor a legellentmondásosabb vetületei ellenére is a viszonylagos szabadságnak a legnagyobb fokát testesítette meg, amely a román katonai távolmaradás miatt is rövid intermezzót, kibontakozást, vagy legalábbis a kibontakozás ígéretét hozta. A későbbi retorziók fényében egyenesen csodaszámba menő nyitásnak érezhették a korabeli írók és művészek.) Magyarországi viszonylatokban a hetvenes évekre az „emberszabású szocializmus" jelszavának prágai átértékelése következtében ismét ideológiai kulturális szigor következett. Ekkortól „kialakult az a sajtóirányítási szisztéma, amely a szocialista rendszer felbomlását közvetlenül megelőző időszakig változatlanul, ám egyre kisebb hatásfokkal működött." (Vö. **Murányi** Gábor, *i.m.,* 218.). A kultúrpolitikai jelszóként megfogalmazott, Aczél-féle „három T", azaz a *tiltott*, *tűrt* és *támogatott* kategóriáinak a politikája az idők folyamán a tiltottat, legalábbis tematikában folyamatosan csökkentette, kiszélesítette a megtűrt kategóriáit, válfajait, még ha a fontosabb kérdésekben maradt is az erőteljes tilalom. A támogatandók köre folyamatosan változó volt, ugyanakkor a tűrt kategóriája, sokszor éppen a tematikán túl a nyelvezetnek a változásai, allegorikus kuszasága miatt amúgy sem volt egyértelműen behatárolva, s legtöbbször nem került vissza a tiltottak teljes szilenciumába. A hetvenes, s főleg a nyolcvanas évtizedben már egyértelműen ez a kategória volt a legmeghatározóbb. Az MSZMP-n belüli irányzatok, mint szinte minden más kérdésben a dogmatikus és pragmatikus nézetek ütközése folytán sokszor igen látványos nyitást produkáltak, természetszerűleg csak az adott korlátokon belül.

irodalomértelmezések születhettek, sőt a nyolcvanas évekre ezek bekerülhettek a gimnáziumi reformtankönyvekbe is), Erdélyben fokozódott a nemzetiségi intézményes elnyomás.[195] Ezzel analóg módon a recepcióban és az értékelésekben is egyre nyilvánvalóbb lett a hivatalosság és az irodalmi élet értékorientációs különbsége.

A kitüntetett terep a lappangó kánon regisztereiben nyíltabban vagy teljességében virágnyelven, de közösségi összetartó erőként funkcionált.[196] A morális példázatosság, a történelmi múltban választ kereső, és az archaikumot értékként a modern értékrendszerekbe visszaemelő tudatosság jellemző e kánoni formára, mely a nyolcvanas évekre a jelen és múlt viszonyának értelmezéseibe is egyértelműen a tradicionalizmust állította. A kánonforma fokozott bezáródását, kényszerű fenntartását megannyi polémia övezte ugyan, amelyek már a hetvenes évek irodalmi törekvéseiben is elvetni igyekeztek e hallgatólagosan kitüntetett irodalmi diszkurzusrendet, műfaji meghatározottságot vagy szövegalkotási attitűdöt, a transzszilvanista hagyomány felülbírálása azonban kétszeres ellenállásba ütközött. Az úgynevezett hivatalos irodalomfelfogás marxista szólamai közepette, a hallgatólagos, éppen ellenállásában, ellenálló attitűdjeiben népszerű, népi-nemzeti hangsúlyokat valló

[195] Az 1968 augusztusi csehszlovákiai események hatására a hivatalos román művelődéspolitika – deklaratív szinten – feladta asszimilációs törekvéseit. A liberalizálódás jegyeit mutató reformkorszakban az irodalom és a társadalomtudományok is bátorítást kaptak a saját nemzeti szellem megnyilatkoztatására is. A román vezetőség változtatott korábbi taktikáján: látszólagos engedményekkel elsősorban a külföld felé igyekezett mutatni reformpolitikáját. A hatvanas–hetvenes évek fordulója ebből a szempontból külön vizsgálatot érdemel. Egyrészt kiemelten fontos lehet a román katonai távolmaradás látószögében az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált Ceausescuval, amelynek kapcsán dokumentálhatóan új intézmények jöhettek létre az elkövetkezendő évek során, másrészt ezen intézmények felbecsülhetetlen szerepe mellett is utólagosan jól látható, hogy az újonnan berendezkedő hatalom, látványos nyitással a Nyugat felé, de valójában már a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával. (Az évtized nyitánya mindenesetre megkerülhetetlen irodalomtörténeti szempontból, és itt nemcsak az új *Kriterion Könyvkiadó*t, a bukaresti *RTV Magyar Nyelvű Adásá*t, és az új művelődéspolitikai hetilapot – *A Hét* –, de az első erdélyi irodalomtörténet megjelenését is említenünk kell). A nemzetiségi kérdés kezelése viszont egyre „türelmetlenebb" fázisaiba érkezett. Az esetleges szovjet invázió veszélyének elhárultával, a nemzetiségi kívánalmakat is látszatengedmények, majd egy új, jól átgondolt nemzetiségi politika kidolgozása követte, melynek egyértelmű célja a teljes asszimiláció volt. E háttértényezők felvázolása annyiban szükségszerű, amennyiben az irodalmi köztudatnak, illetve az irodalmi életnek is sajátos, sokszor kényszerű pályáját szabták meg. A naponta elhangzó sztereotípiák, az üres jelszavak (mint a *'nemzetiségre való tekintet nélkül'*, *'a kölcsönös megismerés jegyében'*, vagy *'a be nem avatkozás politikája'*) taktikai-lélektani buktatói egyrészt meghatározták a hivatalos irodalompolitikát, (mely román részről kiemelt feladatul a romániai magyar irodalomra nézve a román művek fordítását tűzte ki, s egyfajta hibrid nemzeti tudat létrehozására törekedett, amelyben az egyetlen különálló jegy csak az anyanyelv maradt volna) másrészt természetszerűen felerősítették az asszimilációs törekvések ellen cselekedni akarók irodalmi-közéleti szerepvállalását. Mindezt gyakran nem a minőség jegyében. Vö. ezzel kapcsolatban **Ágoston** Vilmos, *i.m.*, illetve **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* szerk. **Saáry** Éva, Zürich, SMIKK, 1980, 30.

[196] A hetvenes évtizedre a két világháború közti időszakban már kanonizált, olykor éppen az egyetemesség utáni vágyában is ideológiává növesztett humanizmus gondolata, a teremtő és védekező attitűdben visszatért. Az erdélyi irodalomról megfogalmazott magyarországi diszkurzusok viszont pragmatikus, a jelenhez, az „itt és most"-hoz kötődő elemeket kerestek. Ezekben az azonosulás, mely lehetőségként ismét megjelent az olvasók számára, bár az irodalmi szövegek természetéhez képest leginkább külsődlegesnek mondható, a történeti befogadó számára a mindenben allegorikusságot, illetve ennek keresését, a beleélést és a moralitást hordozta.

diszkurzusforma a hetvenes évektől fokozatosan megszilárduló kánonban teljesedett ki.[197] A népi diszkurzusnak mind magyarországi, mind erdélyi kettős szerepkörét jól érzékeltetik az alábbi sorok: Ez, „a hatásában megcsúfolt társadalmi-szellemi emancipációban való részvétel időszaka után – szívós küzdelemben igyekezett önmaga autonómiáját helyreállítani. A regionális irodalmakkal való hagyománytörténeti összefüggés a hatvanas-hetvenes évek fordulójától erősödik fel, a népi kánon folytonosságának biztosítása összekapcsolódik a nemzeti kultúra újraegyesítésének igényével."[198]

Az értékrend zavarai

A magyarországi kulturális elvárások erdélyi beszüremkedése mindenesetre ekkor is még jórészt egy olyan, a marxista irodalompolitika fennhatósága alól történő fokozatos és közös, bár ki nem mondott távolodásban jelenhet csak meg, amely a nemzet és a nemzetiségek közötti tagolt írás- és olvasásmódok kulturális szerkezetét a fáziskülönbségek ellenére is közösnek tételezte. Az összmagyar irodalmi szemlélet igénye (a nyílt politikai tiltakozások és ellenreakciók látványos kirohanásai ellenére) a népi-nemzeti szolidaritás folytonosságának az újrateremtésében hangsúlyosan etnikumvédő irodalmi szerkezetté formálta a kényszerűen felvállalt ideológiákat. Az erdélyi gondolat hagyományszegmenseinek marxista praxison átszűrt ideológiája defenzív kánont eredményezett, amelyben a sajátosság méltóságának helyzettudata egy azonosságtudat logikai sémáit az etnikai-kulturális különbözés jogára fordította le, s ennek imperatívuszát etikailag állította szembe a román nacionalizmus önkényével. Az irodalmi életbe talán leginkább a *Csipkerózsika–vita*ként megismert polémiában, Gáll Ernő teóriáját követően, Sütő András esszéjén, majd vitacikkein[199] és egyéb későbbi művein keresztül emelkedett a

[197] Ez a sajátosságoknak mint magyarországi viszonylatban már elévülő vagy egyáltalán nem létező értékeknek oly mértékű felmutatását, hangsúlyozását találta gyümölcsözőnek, amely a nemzeti tudatformálás szerepére is valamilyen módon alkalmasnak tűnhetett. A korlátozott szereplehetőségek, de az erdélyihez képest mégis egy sokkalta szélesebb játéktér a magyarországi recepció olyan irányú elmozdulását eredményezte, amelyben az olvasatok egyértelműen a művek esztétikai értéke mellett, legalább ekkora hangsúllyal, azok társadalomontológiai referenciáira is figyeltek. A kezdetek megdöbbentő sikere, újdonsága és az olvasatok befogadáspszichológiai leleplező stratégiáinak a politikai ellenzékiség-élménye is az ilyen jellegű olvasatok divatját, majd a romániai diktatúra egyre sötétebb éveiben, a tiltásoknak egyre szigorúbb, egyre abszurdabb képleteiben már annak kultikus jellegét vonta maga után. (A szociográfiákon túl, például a hetvenes évek történelmi drámáiban és gazdag esszéirodalmában). A cselekvésképtelenségben túlélési kényszerűséget mint kisebbségi életformát ábrázoló, annak irodalmi bemutatását sugalló művek gyakran visszatértek a transzszilván ideológiák önmarcangoló eszközeihez, s az irodalmi kifejezésmódokban is a híradás tényén túl egy utópisztikus megmaradásformát, megmaradásstratégiát kíséreltek kiépíteni, annak erkölcsi rekvizitumait az esztétikai közlésformákon keresztül is érvényesíteni.

[198] Vö. **Szirák**, *i.m.,* 43.

[199] A Magyarországon is ismertetett Sütő–Panek-vitaként elterjedt polémia Sütő *Csipkerózsa* című esszéjével (Korunk, 1978/6) illetve Panek Zoltán válaszul írt pamfletjével (*Írjon ön is írül*) indult (A Hét, 1978/35.) Később az Igaz Szó hasábjain hónapokon át tartó vitává alakult át, melyben sajátosság és egyetemesség problematikájához számos író, kritikus és közéleti személyiség hozzászólt. Lásd még **Balogh F**. András,

hetvenes évtized végétől. Ekkorra már egyéb nézetkülönbségek is jelen lehetnek a korban, generációs, s végre irodalomszemléleti különbségek is kiütköznek.[200] Az ideológia fogalmi nyelvének vizsgálatában mindenesetre a hetvenes évek elejétől már magyarországi viszonylatban is érdemes volt felfigyelni arra az erdélyi kritikai fordulatra, amely visszahatott az irodalom magyarországi megítélésére is. Bár a komolyabb helyi irodalmi viták még a hetvenes években is szükségszerűen arról szóltak, hogy szabad-e egy szakszerűbb irodalmi értékrend érdekében komoly kritikákat írni, vagy pedig minden erdélyi magyar írót becsülni kell,[201] a hatvanas években a sikeres szépirodalmi felfutás ellenére sem Magyarországon, de olykor Erdélyben sem volt még kellő tapasztalat arról, hogy mennyi belső kritikát bír ki a közösség és közösséginek tételezett irodalma. (A tágabb kritikai visszhangra visszautalva, mint említettem, a magyarországi irodalmi folyóiratok 1963-ig el sem érhették Erdélyt.) Szigorúbb értékrendet a hatvanas évek végétől (olykor a későbbi kollektív nemzeti-népi elfogultságokkal szemben is), csak kevesen, például K. Jakab Antal és Láng Gusztáv, majd később Cs. Gyímesi Éva érvényesített.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóját már mindkét országban a társadalmi cselekvés lehetősége hiányában az azokkal felérő irodalmi kifejezésmódok politikai szerepköre jellemzi. A sajátosság méltóságának eszméjét[202] Magyarországon terjesztő recepció, homogenizáló, uniformizáló képleteiben a teljes erdélyi irodalmat a kényszerű kisebbségpolitikai helyzetben, jobb esetben értékmentő, anyanyelvápoló, tradíciókat őrző

Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról, in *Tárlat*, (szerk. **Egyed** Péter), Bukarest, Kriterion, 1991, 8–30. ill. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, Kolozsvár, Polis, 2003, 400. Részletes kifejtését és értékelését a sütői életművön belől lásd a következő fejezetben.

[200] Lásd például a Korunkban 1980-ban zajló *Szótértés előfeltételei* vitát.

[201] Ezért jogos Szász László azon megállapítása, hogy a felülről irányított ideológiai értékrend mellett a szinte csak informális úton terjedő, lappangó kisebbségi-értelmiségi értékrendet „állandóan fenyegette a torzulás veszélye". Az értékszemlélet-beli, jóhiszemű, ám önámító minőségi mérce olykor „nem az európai normákhoz, csupán *pro loco*, a létező hiányhoz képest" volt magas! – (kiemelés az eredetiben, - BL.) Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Új mandátum, Az Irodalom Visszavág, 2000, 11-12.

[202] Ez a szemlélet nem egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet elméleti transzcendentálására vagy radikális kritikájára összpontosított, hanem a kisebbségi magyarság sértett méltóságának patetikus kinyilvánításával kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. Azaz nem a kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésére, hanem annak elfogadására adott ideológiai magyarázatot, igazolást. Cs. Gyímesi Éva *Gyöngy és Homok* című könyvének egyik legfontosabb felismerése éppen az volt, hogy egy közösség *helyzettudata és azonosságtudata* között olykor jelentős diszharmóniák vannak, és ezek csak külön problematizált (olykor öntudatlan) mechanizmusok révén oldódnak fel vagy lepleződnek le. Az erdélyi magyarság esetében a szerző szerint éppen a helyzettudat túlhangsúlyozásából adódott a probléma, és nem egyszerűen abból, hogy számoltak a helyzettel, mert ez utóbbi nem jelenti egyszersmind az abba történő belenyugvást is. A deformált mechanizmusok így valójában egy fordított célelvűséget rejtenek, amely „Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásán alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre késztető és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételezi" azaz „célnak és értéknek nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből adódó indíték, érdek, kényszerűség". – Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Gyöngy és Homok*, in UŐ, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993, 34.

irodalomként, rosszabban csupán kisebbségi problematikát tárgyaló, áthallásos, de tett-értékű és gyakran tájékoztató jellegű politikai megnyilatkozásként értékelte. A szakmai érvek természetszerűleg kerültek háttérbe a képviseleti feladatokat és társadalmi szolgálatot ellátó irodalomeszményhez ragaszkodók értéktételezéseiben. Mindez azért jelentkezett elsődleges fontossággal a recepciós értékítéletek meghozatalakor, mert ebben az eszmekörben a sajátosság méltósága melletti bizonyságtétel az erkölcsi és művészi merészség fokmérőjeként is megmutatkozott.

Az értékrend zavarait az értelmezésekben megnyilvánuló homogenizációra törekvés is elősegítette. A hetvenes évek végét meghatározó irodalom– és filozófiatörténeti vitákon túl a kevésbé tájékozott közönség a megnyíló új lehetőségek közt is elvárta az erdélyi irodalomtól a regionális értékek közvetítését és a kisebbségi küldetéstudatot. A recepció hetvenes évektől felerősödő, megújuló aspektusaira visszatérve tehát nem vált kérdésessé, hogy a hivatalos elvárásokon túl, a különálló kisebbségi irodalmak meghatározottságaiban a kisebbségi írónak társadalmi szolgálattal vagy eleve kisebbségi kollektív létértelmezésekkel volt célszerű foglalkoznia. Míg kezdetben az elzártság, a szakszerűtlenség és a politikai akadályok, később az ebből adódó kényszerű felmagasztalás, a leplezhetetlen érzelmi kötődés, valamint nagyrészt hivatalosan is a specifikus, megkülönböztető jegyek kiemelése vált elsődlegessé egy több oldalról „támogatott" különálló irodalomszemlélet jegyében.[203] Nagy valószínűséggel állítható, hogy a magyarországi diszkurzuspluralizálódás ellenére az erdélyi kép szigorú egyneműsítése a történelmi-politikai helyzet mellett belső kanonikus érdekeken alapult.[204] Magyarországon ebben az időszakban az önelvű, a formabontó, a

[203] A szélesebb olvasóközönség a magyarországi (hivatalos irodalombírálatra és az irodalmi publicisztikai életre is érvényesíthető) ambivalens fogadtatás révén ezt a honmentőnek nevezhető irodalmat ismerte meg tulajdonképpeni erdélyi irodalomként. Ehhez járulhatott hozzá az, hogy: 1. az új, romániai magyar irodalom maga is, – első időszakában, tehát az ötvenes, részben a hatvanas években – a politikai hatalom érdekei alapján mellőzte/száműzte az önelvűség elveit vallókat, a bölcselő-allegorikus próza vagy a nem realista individuállíra képviselőit, később pedig egy jelentős része éppen a politikai elkomorulás, a hetvenes évektől fokozottan jelentkező, végső megsemmisítő szándékai eredményeképp legitimálta ismét a közösségvállaló írói magatartásmintákat. (Például a hetvenes években születő Sütő-művekre, Kányádi költészetére, vagy Farkas Árpád és bizonyos megszorításokkal a második Forrás-generáció líravonulatára érvényesíthető mindez.) 2. Magyarországon az irodalomtörténeti tájékozatlanság egészen a hatvanas évek közepéig, a „köztudat" regisztereinek átlényegítése folytán alig vett tudomást „egyéb", mint magyarországi magyar nyelvű irodalmi alkotásról, s ennek is a következménye, hogy a lassan meginduló értekező szakirodalom érdeklődése a kezdetekben leginkább csak a „közéletibb" művekre irányult (például Czine Mihály és tanítványai körében). 3. A dokumentumgyűjtemények és műelemzések nagy része ekkor még a két világháború közti irodalommal, irodalmi élettel foglalkozott, de a kortárs irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódás szempontjait is nagymértékben ennek a korszaknak az ideológiai, szociálpolitikai hagyománycsoportjai, illetve tanulságai határozták meg. A politikai helyzetre reflektálva a kényszerűség és a hősi helytállás kultikus szereplehetőségei hangsúlyozódtak, a recepcióban pedig gyakran ennek megfelelően alakultak az arányok is.

[204] Amely elfelejteni látszott, hogy Erdélyben nemcsak a román hivatalosságok, de a korábbi írógenerációkhoz tartozók, s főképp a már kommunistákként indulók kezdetben a szocreál antinegativizmus és pártideológia nevében, később viszont a közösségi népszolgálat megtagadásával vádolták meg az írótársak bizonyos részét, a filozófusokat, a „magánírókat", illetve általában a fiatalokat, s leginkább az individualistákat.

műimmanens értékelésre Erdély magyar irodalmával kapcsolatban alig vállalkoztak,[205] s a hangsúlyok és a későbbi arányok sem az egyén szabadságát, a költészet autonómiáját felvállaló szerzők felé billentek.[206]

A közösségi irodalomképek által formált recepciós felületességre már a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva is könnyen akad olyan példa, melyet az új helyzetben sem Erdélyben, sem Magyarországon nem revideáltak. Dsida Jenő költészetének fogadtatása szembetűnő példája lehet mindennek. Dsida, bár nem hirdetett programszerű lázadást az erdélyiség ellen,[207] mégsem illett bele abba a helikoni kánonba, amelyik a „végvári" Reményiket választotta Erdély igazi poétájává, vagy amelyik Áprily tájkultuszát emelte a transzszilván eszmei hűség mintájává.[208] Az egyén szabadságát és a költészet autonómiáját központi elvnek tekintő szerzők általában is kirekesztődtek a kollektív elkötelezettséget elváró hivatalos recepcióból, amelynek leginkább a második világháborút követően megszűntek a többszólamú fórumai. Láng Gusztáv remek monografikus összegzése is jól mutatja, hogy a magyarországi fogadtatás, a tágabb irodalmi tudat a saját korában is egyfajta „udvarias közönnyel" szemlélte Dsida költészetét.[209]

Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?

Visszakanyarodva a hetvenes évek végi helyzethez, Magyarországon már több cikk, sok esetben vita is alkalmat nyújtott a határon túli magyarság ügyének a taglalására. Az egyik leghangsúlyosabb talán Illyés Gyula 1977-es *Magyar Nemzet*ben közölt, karácsonyi, majd újévi számban két részletben lehozott cikke volt, amely az addig igencsak tabunak számító

[205] A reformtankönyvek szerzői például az erdélyi irodalmat is legalább részben másként látták és értékelték, mint ahogyan a korra jellemző tűrt kategóriáján belül azt „szabad volt". A negyedikeseknek szóló kötet nem is jelenhetett meg, ebbe Szegedy-Maszák Mihály például Dsida mellett Páskándiról és Bodorról készített próbafejezetet. Ekkorra jórészt érvényes, hogy a magyarországi hatalom bizonyos irodalmárokra testálta a „határon túli irodalmat", s a felnövő, új irodalomszemléletet képviselő irodalomtudósi iskolák (például a Németh G. Béla köré szerveződő) sok esetben nem is tudtak mit kezdeni két tűz között e – legalábbis részben – csapdahelyzettel.

[206] Alig néhány kiragadt példa: Szilágyi Domokos, később pedig a harmadik hullám, a harmadik Forrás-nemzedék és annak közíróság ellen lázadó attitűdjei, hiány-költészete, a Bretter-iskolához kötődő fiatalok. A recepciós hiányokat tekintve némiképp ide sorolható Székely János intellektuális bölcselő formaművészete is.

[207] A transzszilvanizmus említett kiüresedése, közhellyé tétele, deszakralizációja késztette Dsidát arra, hogy valóban kerülje verseiben Erdély nevét vagy az erdélyi jelzőt. *„melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / naggyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánkon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent"* (Kerülöm a nevedet [Erdély]) Vö. **Dsida** Jenő, *Összegyűjtött versek és műfordítások*, vál. **Szakolczay** Lajos, Bp., Magvető, 1983, 446.

[208] Vö. **Végh** Balázs Béla, *i.m.*, 88.

[209] Dsida neve a Babits szerkesztette *Nyugat*ban is csak halála után, Szerb Antal nekrológjában szerepelt először. Vö. **Láng** Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

kérdéskört a napisajtóba emelte át.[210] S bár az esszét közlő Illyés-kötetet még betiltották,[211] a hetvenes évek legvégén több fórumon is nyílt aktualitást nyertek az olyan viták, mint a nemzet-vita (*Új Forrás*, 1979)[212], ehhez mérten pedig nemzet és nemzetiség kapcsolata, vagy az olyanok, melyek az irodalom korabeli önszemléletét, az egyetemes, illetve határon túli magyar irodalmak kérdéskörét, összetett viszonyát tárgyalták. A nemzet-vita idején már egyértelművé vált, hogy nem lehet tabuként kezelni a politikai és kultúrnemzeti státusnak a kettősségét, a határokon túl élő magyarság sorsproblémáit.[213] Ugyanakkor ebben az időszakban tudatosul, hogy a kényszerű elzártság közepette hallgatólagosan az irodalom válik a nemzeti közösség identitástudatának majdnem egyedüli közvetítő rendszerévé.

Minthogy a nemzeti értékek irodalmi jelenlétét tételesen felvonultatni képtelenség lenne (főképpen egy olyan korszakban, amikor ezek ambivalens kinyilatkoztatásai igencsak kérdésessé tennék a feltételrendszernek és az áttekinthetőségnek bármilyen megfogható kritériumát), a művekben kirajzolódó nemzetfelfogásra vagy a nemzeti kérdés megjelenési formáira a korszak vitái fényében érdemes nagyon röviden kitekintenünk. A hatvanas évektől több publicisztikai vitacikk jelent meg az adott témában, melyekben a szerzők legtöbbje felül kívánta vizsgálni az addigi álláspontokat, mégis legtöbbször két szembenálló pólus mentén értelmezték a különböző vitákat serkentő írásokat, amint a választáskényszert, mint két alternatíva, a nemzeti értékek és az általános emberi haladás értékei mentén határozták meg. A fogalmak gyakori tisztázatlansága már akkor is jellemezte a vitában felszólalókat,[214]de részben ugyanez mondható el az egy évtizeddel későbbi, már említett, Szilágyi Ákos vitaindító cikkei folytán kialakult polémiákról is (*Új Forrás* 1979, illetve 1982). A kritikus

[210] Vö. **Illyés** Gyula, *Válasz Herdernek és Adynak*, in Magyar Nemzet, 1977, dec. 24.

[211] A könyv 1978-ban *Szellem és erőszak* címen jelent meg a Magvető gondozásában, de csak tíz évvel később, Illyés halála után, 1988-tól terjeszthették. Minthogy az egyetlen Illyés-kötet volt, amelyet gyakorlatilag a cenzúra betiltott, a nyolcvanas években igazi legendák övezték. (Illyés valóban gondolkodott a Pártból való kilépésen!) A magyar értelmiségnek jelentős része, határon innen és túl az együvé tartozás hitében, a mindennapi jogfosztottságok, valamint a hivatalos nemzetstratégiai gondolkodás hiánya ellenére is politikai tényezőt vélt benne felfedezni. A Bécsben, Párizsban, Londonban is árusított könyvet itthon illegális másolatok formájában is terjesztették, s más szamizdat kiadványokhoz hasonlóan kézről-kézre adták.

[212] Szilágyi Ákos vitacikkét követően termékeny vita alakult ki a nemzet fogalmát illetően. A hozzászólók közt volt Kiss Gy. Csaba, Gergely András, Dobai Péter, Csepeli György, Dénes Iván Zoltán, Kósa László, Könczöl Csaba, Kulin Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zirkuli Péter. Az irodalmi nemzet fogalma egy tágabb kontextusban nemzetközpontú értéktudat, illetve értékközpontú nemzettudat kérdéskörének ideológiatörténeti vizsgálódásait követve vonódott be a vitába.

[213] Trianon óta a kultúrnemzet és az államnemzet nem időben egymást követő, hanem időben együtt létező, ám térben egymástól elkülönülő entitásokként kezelendők, ami máig is érvényessé teszi Gergely András azon észrevételét, hogy „az etnikum egy részét tömörítő állam demokratikus fejlődése, és a benne élő társadalom demokratizmusa nem oldja meg az egész nemzet gondjait – ha csak nem csonkítjuk meg a nemzet fogalmát, ami a nemzeti tudat még súlyosabb zavaraival társulna". Vö. **Gergely** András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5, 67-70.

[214] Például Cseres Tibor *Hideg Napok*ja kapcsán (1964), vagy Faragó Vilmos ÉS–beli írása kapcsán: *Kicsiország*, 1967.

nemzeti önbírálatra helyezett hangsúly mellett a népi írók történelmi tematikájú művei[215] a hatvanas évtizedtől már ezeket ellensúlyozni voltak részben hivatottak, az illyési, Veres Péter-i életművek pedig a nemzeti érzés rehabilitációját a „népben, nemzetben gondolkodás" normájával sürgették. Szintén jellemző a korszaka, hogy ezeket a hangokat hivatalosan leginkább egy sematikus, kifejtetlen nacionalizmus vádjában marasztalták el.[216] A szociográfia, mint vezető műfaj ismételt beemelése a szépirodalomba és az irodalmi köztudatba is ekkorra lesz meghatározó. Az évtized első igazi könyvsikerét nem véletlenül, a Magyarországon is hatalmas visszhangot kiváltó mezőségi szociográfia, Sütő naplójegyzetei jelentik. Szintén ide kapcsolható, hogy ekkortájt teljesedik ki a néprajzkutatók nemzeti egységet építő jelentős szerepe mindkét országban,[217] s a transzszilván gyökerek előkeresése is ekkortól kezdhet kiteljesedni. A szigorú cenzurális tér Erdély mellett azonban Magyarországon sem hagyott túlzott játékteret a végképp „rendszeridegen" irodalomtörténeti jelenségeknek.[218]

A hetvenes évektől az irodalmi lapok is egyre többször teret nyújtottak a szomszédos államokban élő magyarok helyzetére utaló reflexiókra. Az erdélyi magyar irodalom és kultúra szervesebb befogadása ugyanakkor a népi-nemzeti jegyeket, és a tradicionális formákat erősítette. Míg Magyarországon kívül születő magyar irodalomról legfeljebb elszórtan léteztek tudósítások[219] a hatvanas évtized elején, az érdeklődés és a lehetőségek az évtized végétől érezhetően megnő, s az 1968. évi említett márciusi írószövetségi

[215] Például Féja Géza *Kuruc idő* (1967) vagy Szabó Pál *Ahogy lehet* (1962) című művei.
[216] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6, 43-49.
[217] 1970-ben jelent meg Kallós Zoltán méltán óriási visszhangot kiváltó erdélyi és moldvai népdalgyűjtése, a *Balladák könyve*, majd 1973-ban a Móra Ferenc könyvkiadónál jelent meg Kósa László és Szemerkényi Ágnes *Apáról fiúra* című könyve (Korniss Péter fotóival), mely kötet hatásában szintén hozzájárult a magyarországival ellentétben ekkor még valóban létező erdélyi falu felfedezéséhez. Érdekes és megfontolásra alkalmas meglátás lehet ugyanakkor az is, amelyik az intézmények hiányában, a valóban tudományos igényű fórumok, a kutatómunka erdélyi teljes hiátusában vagy résztanulmányokra szűkített (az erdélyi magyarság történelmét, jelenkori népesedési, kulturális, stb. problémáit, a kisebbségi lét vitális kérdéseit tárgyaló) működési feltételeiben, a folklór erdélyi virágzását csupán mintegy kompenzációs elemként mutatja be. Olyan tényezőként, amely minden más nemzeti-népi, vagy szellemi-művészi megnyilatkozást felülmúló méreteket öltött ugyan a korban, (s a jelenség valószínűleg inkább teljes kelet-európai tendenciáiban mérhető) mégis a hagyományápoló jellege mellett nemzetiségpolitikai szempontból Romániában az ártatlan „levezetőcsatorna" szerepét is neki szánták, amelyre folyamatosan lehetett hivatkozni, válaszként a külföldről megkérdőjelezett nemzetiségekkel kapcsolatos lojális politika igényére. Ez utóbbival kapcsolatban vö. **Illyés** Elemér *i.m.,* 34.
[218] Nem csupán Bánffy Miklós visszaemlékezései nem jelenhettek meg (a szerző intencióinak megfelelő könyvecske torzóban maradt része *Huszonöt év* címmel 1993-ban kerülhetett csak a nagyközönség elé, s a Trilógia sem jelenhetett meg teljes terjedelmében Illés Endre verdiktje miatt a Szépirodalminál), de Kuncz Aladárt is cenzúrázták. Az eredetileg Bánffy előszavával megjelenő *Fekete kolostor* záró lapjai miatt, (melyek a visszaérkező hadifoglyok előtt feltáruló vörös világról beszéltek, amelyben „sakálok tanyáznak") - a mű csak az új, 1996-os erdélyi kiadásban jelenhetett meg ismét a maga egészében. Vö. **Kuncz** Aladár, *Fekete Kolostor*, Bukarest, Kriterion, 1996,; illetve **Bánffy** Miklós, *Huszonöt év* (1945), Bp., Püski, 1993.
[219] Óvatos próbálkozásokat is csak vidéki lapokban, egy-két irodalmi folyóiratban (pl. Tisztájban, Életünkben) találunk.

felszólalások már legitimmé is teszik az elmaradások bepótlását.[220] A „sorskérdések", a népi kultúra és a nemzeti irodalom kérdésköre mindenesetre a hetvenes évtizedre kapott igazi hangsúlyokat. A fiatal írók 1972-es hatvani találkozóján a szomszéd népekhez való viszony problémái közt a kisebbségi magyar irodalom is szóba került, az évtized végére pedig az 1979-es Lakitelki Írótalálkozó már az új írógenerációk szempontjából a nemzet és nemzettudat különböző kérdésköreit tárgyalva készítette elő megfelelő elméleti alapozottsággal az *Új Forrás*ban lezajló nemzet-vitát.[221]

Magyarországon tehát megvolt a fogadókészség az említett kérdéskör irodalmi szegmenseinek, ezen belül a határon túli magyar irodalmaknak a tárgyalására is, s a viszonylag nyílt beszédtérben, alig pár évvel a nemzet-vita után, szintén az *Új Forrás* teremtett lehetőséget a magyar irodalom önszemléletéről szóló vitának. Centrum és periféria viszonyában a kisebbségi magyar irodalmak szerepét, „anya"-országhoz való viszonyát, ezek kölcsönhatását, valamint a recepció szempontjából ezek ideológiailag egységes megítélésének tovább élő anomáliáit is, az akadémiai irodalomtörténet megfelelő kötetének megjelenésével egy időben, 1982-ben zajló vita jól tükrözte. Az ebben tárgyalt kritikatörténeti, befogadás-lélektani kategóriáknak az olykor máig létező politikai-lélektani implikációi is mutatják, hogy a terminológiai tisztázatlanságon túl maga a viszonyrendszer jelenti azt az elsődlegesen akadályt, amely az értékelések által eleve leszűkítő hatással bír.[222] A határon túli, a kisebbségi, a nemzetiségi vagy a földrajzi szempontú (erdélyi, felvidéki, vajdasági, a korban még romániai, szlovenszkói, jugoszláviai, stb.) meghatározások ugyanis

[220] Ezzel kapcsolatban lásd Darvas József, Dobozy Imre, vagy Czine Mihály felszólalásait, melyeket az Élet és Irodalom 1968, III. 30 száma közölt.

[221] Lásd még **Kiss Gy**. Csaba, *A nemzeti kérdés*…, *i.m.,* 43-49.

[222] Bár Szilágyi vitaindítójában olyan meglehetősen kérdéses meghatározásokkal élt, mint amelyik például a nemzeti irodalmat a politikai nemzet irodalmaként fogta fel, s ezek értelmében állította, hogy „a magyar nyelvű irodalom – ez idő szerint – több nemzeti irodalom részét képezi", az semmiképp sem állítható, hogy kérdésfelvetéseinek aktualitása ne lett volna ösztönző a nemzetiségi irodalmakkal foglalkozó megkésett reflexek által az önszemléleti kisiklások felülvizsgálatára. S bár Pomogáts Béla is figyelmeztetett, hogy a kisebbségi irodalmak irodalomtörténeti és –kritikai recepciója kétféleképpen történhet (a magyarországitól elkülönítve, függelékként, ahogyan a korabeli gyakorlat is mutatta, illetve a magyar irodalomnak történeti szerkezetébe integráltan, a korabeli magyarországi irodalom áramlataival, irányzataival szoros összefüggésben), a kijelentést követő évtizedben ez jószerével csak az ontológiai és intézményi jellegnek előzőekben definiált képleteivel konkordanciában, egység és különbözőség folyamatos értelmezéskényszerében ment végbe. A minőségileg elfogadott új egység és új önszemlélet, amelyet a vitaindító elvárt, akár történelmi okokból, akár szubjektív értékítéletek alapján, de a következő évtizedben sem valósult meg, s amit a szépirodalom terén a történelmi-politikai fordulat mégis megvalósított, az a tovább élő recepció és a hiányzó irodalomtörténeti újraértés szempontjából sajnálatosan időszerű maradt. A felvetés, miszerint a nemzetiségi magyar irodalmak a pluralitásában egyetemes magyar irodalom életének szereplőivé, „a nemzeti irodalom életének résztvevőivé" válnak, avagy „a nemzeti irodalom »múzeumába« kerülnek", csak úgy kerülhető el, ha a határon túli irodalmak fogalmához, a meghatározó kontextust háttérbe szorítva, a művek által, a nyelvében csak virtuálisan tagolt magyar irodalmakhoz fordulunk, s ezekhez „mint élő irodalmakhoz viszonyulunk, és nem a tönkrement nemzeti létezés megőrzendő kegytárgyait látjuk bennük". Vö. **Szilágyi** Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4, 60.

többnyire kirekesztő jelentésárnyalatokba, pejoratív értékhatárokba vagy diszkriminatív gyűjtőfogalmakba torkollanak. Sőt, mint említettem, a határon túli jelző a földrajzi-politikai határokon túl nemegyszer alkalmat adhat olyan áthallásokra, amely a földrajzi mellett esztétikai határokat is von az adott régió magyarországi értelmezésének útjába. Az irodalmi határok átjárhatóságának kérdése igény-szinten sokkalta korábban jelentkezett, mintsem kanonikus érdekként megfogalmazódhatott volna. A magyar irodalom gyűjtőfogalma egyfelől sokáig csak a magyarországi irodalmat jelölte, másfelől a nemzeti szemlélet irodalmi vetületei az egyetemes magyar irodalom fogalomkörében, a mellérendelő forma igénye mellett is a saját értékrend képletes egységének hangoztatásával, egyoldalú nemzetiségi, kollektív irodalomképnek a köztudatba való beemelésével kívánt számolni.

Szűkítő keretmeghatározások?

A hagyománytalanságnak és periferikusságnak a társadalomontológiai szerepén túl, mint említettem a nemzetiségi irodalmak autonómiájának a kérdése a történeti értékelésekben utópisztikus álkategóriákat működtetett. A hetvenes–nyolcvanas évek fonák helyzetében a hivatalos magyar irodalomtörténet-írás is kénytelen volt külön entitásként elismerni és kezelni a régió egyéb magyar nyelven születő irodalmait, (át is vette az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti leírásokat!) de a nyolcvanas években már a hiányosságokra is, (ha csak burkolt formában ugyan, és az említett megszorítások közt, a végső különállás elismerésével) próbált figyelmeztetni. Az aránytalanul megnövekedett írói szerepek mögött az önálló intézményhálózat, a kutatóhelyek és a tudományos kutatógárda hiánya, a humán és természettudományok hiányzó anyanyelvi szakértelmisége, és a szakmai elmaradás is szóba került, minthogy az „önállósult nemzetiség” jövőjének alakulása is e kulturális tevékenységi formák bővülését tette volna szükségszerűvé.

Amennyiben a magyar irodalomtörténet-írás korábbi hagyományait is figyelembe vesszük, a nemzeti irodalomtörténetekben – amint Szegedy-Maszák Mihály is megjegyezte – „a műveket általában aszerint értelmezték, mi tekinthető bennük nemzeti sajátosságnak”.[223] Analóg módon a nemzetiségi irodalmakat is szinte kizárólag csak akképpen határozták meg a különböző irodalomtörténeti fejtegetésekben, értekező-prózai művekben, hogy milyen sajátosságok, stílus- és motívumjegyek alapján sorolhatók be a nemzetkarakterológia határain belül mégis valami mást, sajátost, régióspecifikus színt (is) képviselő egyedi diszkurzusba. Ennek a valami másnak a meghatározása, folytonos keresése (hol a hídszerep,[224] hol a kettős

[223] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Literary canons: National and international,* Bp., Akadémiai, 2001.
[224] Mely sosem lépett túl politikailag irányított jelszó minősítésén.

kötődés, hol az archaikum) a tematikai szinteken túl a nyelvi, stiláris jellemvonások kiemelése (nyelviség, regionalizmus, hagyományőrzés stb.) révén is hangsúlyos szerepeket kapott. Természetesen a már említett történelmi-politikai meghatározások és referenciák folyamatos előtérbe kerülése meghatározó jegyként is funkcionált. Pedig egység és különállás kérdése, mint azt többször, az említett vitákban is kifejtették, azonos nemzettudatokra épülve, sokkal inkább minőségi distinkciókban kellett volna hogy felmerüljön.[225] A nemzeti szemlélet önmagában valami közös tudást, tehát eleve kollektív tudatot feltételez, amely a kognícióban egy kultúraszegmenst megközelítőleg ugyanúgy fogad be. Nem kérdéses viszont, hogy minden nemzetinek ugyanakkor csak valami más meghatározásához képest lehet nemzeti jellege. Ahogyan a nemzeti identitásnak belső és külső interkulturális aspektusai is vannak, úgy a nemzetiségnek is természetszerűleg megvannak ezek a vonásai. Talán ezért sem kétséges, hogy a nemzetiségi irodalmak történetével foglalkozók, – tárgyuk meghatározásaiban, illetve ezek által is – kényszerűen továbbéltették azt a dichotómiát, amely a nemzeti karakter öntörvényűségében, illetve világirodalmi eszményekben gondolkodott.[226] A nemzeti eszmény elvben egységes szellemiségének és értékvilágának a nemzetiségi sajátosságokra szűkítése, s ugyanakkor az egyetemesség igényének hangsúlyozása már a harmincas évek vitáiban ennek gyakorlati kivitelezhetetlenségét mutatta,[227] a revideálás ténye ugyanakkor egy kategorikus kialakulástörténetnek, egységes életműveknek és lezárt értékelveknek a felülvizsgálatára is ösztönzött.

Az egységes irodalomkoncepció mellett már 1928-ban az *Erdélyi Helikon* első két számában publikáló erdélyi szerzők is síkra szálltak, amint (válaszképpen a budapesti aggodalmakra, s legfőképp a Berzeviczy-féle modernség-rémképekre) *Erdélyi írók a magyar*

[225] „A »magyar nemzeti irodalom« ugyanis nem azonos a magyar állampolgárságú írók szellemi termékeivel, hanem azokat az alkotásokat jelenti, amelyeket a magyarság – éljen bárhol, s legyen bármilyen állampolgárságú – a maga irodalmi hagyományának részeként becsül. Ez pedig azt jelenti, hogy adott esetben egy kiemelkedő »nemzetiségi« vagy »szórványbeli« magyar író alkotásai sokkal inkább tartoznak a »magyar nemzeti irodalom« történetéhez, mint egy honi tollforgató színvonaltalan próbálkozásai. S ez a lehetőség nemcsak egyes alkotók számára adott, hanem egy-egy egész »nemzetiségi« vagy »szórványbeli irodalom« számára is." Vö. **Szerdahelyi** István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

[226] Világirodalmi értekezéseiben Babits is megtartotta a nemzetjellem fogalmát, még ha ő folyamatosan annak sokszínűségére is figyelmeztetett. Szerb Antal pedig, – bár a polgárosodás távlatából figyelte az irodalom történéseit –, értékelései nem minden esetben támasztják ezt alá, hiszen olykor ugyancsak elnézőnek bizonyult a „helyi" értékekkel szemben. Erről lásd **Szegedy-Maszák** Mihály: *Újraértelmezések*, Bp., Krónika-Nova, 2000, 57; illetve vö. **Babits** Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978, 380-382.

[227] Az irodalmi provincializmus veszélye, mellyel óhatatlanul számolnia kellett a kisebbségbe jutott erdélyi magyarságnak, a decentralizáció kényszerű folyamatában olyan fogalmi képletet juttatott felszínre, amely a kisebbségi (regionális) irodalmat a priori magasabb-rendűnek tartotta a nemzetinél. Kuncz 1929-ben írja: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség." Vö. **Kuncz** Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487–492.; illetve Lásd még **Vallasek** Júlia, *Elváltozott…, i.m.,* 34.

irodalom egységéről címmel a legfontosabbnak vallott nézeteket, az egységes magyar irodalom eszméjét kívánták megfogalmazni. Makkai, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei vagy Benedek Elek írásai, de még Kós Károly válasza is *történelmi szükségszerűségről* s nem önálló erdélyi magyar irodalomról beszélt.[228] Ami pedig a kritikai egységet illeti, Nyírő József ugyancsak ebben az évben a Berzeviczy–Babits-vitához kötődve befelé, szűkebb közössége felé is kritikával mondta: „Függetlenül annak elismerésétől, hogy minden ezen a földön megjelent magyar írás védelmet érdemel, mert missziót teljesít, itt az ideje, hogy a túlzott értékeléseknek és indokolatlan elismeréseknek vége szakadjon, úgy a valóban hivatott írók, mint a komoly irodalom érdekében."[229]

Irodalomtörténet. Pozitivista egység?

A nemzeti irodalomtörténet-szemlélet meghatározó hagyománya (például Toldy Ferenc irodalomtörténet-írásában) természeténél fogva még egyetlen nemzeti irodalomtörténetben gondolkodott, kizárt minden vagylagosságot, s történetszövése mindig is a nemzeti sorskérdésekkel függött össze (a nemzet narratív identitását igyekezvén meghatározni), s műfaji öröksége szellemében is (mint nagyelbeszélés) a közösségi értéktudat erősítésének a megvalósítását várta.[230] A nemzetiségi irodalomtörténet kezdeti szemléletét ugyanaz a perspektíva határozta meg, mint a nemzetit, mely kialakulásának pillanatában elfogadott aktuális irodalmi értékrendként funkcionált. Alapvetéseiben, melyek természetszerűleg őrizték meg e kereteket, a nemzeti alapértékek mellett, mintegy az erdélyiséget is szerette volna biztosnak tudni, történetszövésében így igyekezett tartózkodni minden, a közösségi értéktudat erősítését esetlegesen zavaró tényezőtől. A későbbi szemléletekben és módszertanokban, még a második világháborút követően is, nagyrészt csak ezt a fajta örökségszegmenst éltethette tovább, amennyiben kulturális meghatározottságaiban nem kívánt teljességében a marxista szemléletek hagyománytalanságában vagy az internacionalizmus sematikus képleteiben gondolkodni. A legtetszetősebb, s ugyanakkor leginkább járható út így az önálló, sajátságos erdélyi irodalom fogalmának és irodalomtörténeti képletének hangsúlyozása maradt, melyet sem a külső, sem a belső vádak, azaz a revizionizmus, illetve a teljes elszakadás és különállás, a romániaiság veszélye nem fenyegethetett.

[228] Vö. Erdélyi Helikon 1928/1/2.
[229] Vö. **Nyírő** József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.
[230] Vö. **Toldy** Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851; illetve lásd még **Dávidházi** Péter, *i.m.,* 32.

A két szerzője nevével fémjelzett és azóta is így közismert romániai magyar irodalomtörténetnek[231] például érdekessége, hogy az *Előzmények* címet viselő bevezető fejezete az eredeti tervek szerint nem szerepelt a műben. Ennek jelentősége azért hangsúlyozandó, mert egyfajta hegeli elv értelmében saját tárgyának a meghatározását adta, ami jól tükrözi kora elvárásait, lehetőségeit, s kibúvóit is.[232] A bevezető szűkös lehetőségei ellenére is mintegy visszatért a Frye által hangsúlyozott elvekhez, miszerint az irodalmat az irodalom teremti, tehát teljesen reménytelen, sőt abszurd vállalkozást jelentett volna a kulturális hagyományokon belül is a konkrét magyar irodalmi szövegelőzmények nélkül, azok mellőzésével tárgyalni a Romániában születő kortárs magyar irodalmat és irodalmi törekvéseket. A két szerző utólagos közléséből nemcsak az derül ki, hogy az Akadémiai Kiadó felkérésére, s személyesen Bodnár György közbenjárására javasolták a pártközpontnak a nagyobb korszakot (25 évet) átfogó erdélyi irodalomtörténet megírását, de az is, hogy a hivatalos magyarországi lektorok (Király István, Pándi Pál és Illés Béla) mennyire ismeretlenül mozogtak még a hetvenes években is a határon túl született alkotások, vagy azok szerzőinek a megítélésében.[233] Hasonló tájékozatlanság az általam is már említett kezdeti időszakban, a hatvanas évtizedben a két világháború közti időszak erdélyi irodalmának megítélésében mutatkozott, amely sajnálatosan kiterjesztette társadalomontológiai megállapításait és ideológiai szempontjait mindkét kisebbségi időszakra.[234]

[231] A Kántor–Lángként közismert irodalomtörténet, mely az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötetének erdélyi fejezetét is adta, tulajdonképpen csak annyiban felel meg saját műfaji elvárásainak, amennyiben krónikához illően tiszteletben tartja a művek időrendjét, és sokkal inkább a két szerző – egyazon nemzedék két kritikusa – értelmező és értékelő tevékenységének az összefoglalása. A két irodalmár mellett a bibliográfiai rész szerzőjéről, Réthy Andorról sem szabadna megfeledkezni. Ez a rész érdeme szerint legalább annyira értékes, s lényegénél fogva maradandóbb, mint a konkrét értékelések. Vö. **Kántor** Lajos, **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945–1970,* Bukarest, Kriterion, 1971.

[232] Nem pusztán az erdélyi jelzőt nem lehetett használni a tárgymeghatározáskor, de a romániai magyar irodalom, mint külön entitás megfogalmazásában a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna beszélni. (Vö. a kor román irodalmpolitikáját meghatározó tételekkel: „literatura romana de expresie maghiara".)

[233] Láng Gusztáv elmondása szerint rendre össze is kevertek bizonyos alkotókat: például Szilágyi Domokost a főképp a két világháború közt alkotó Szilágyi Andrással! A magyarországi kiadás mindenesetre a maga megkésettségében is meghatározó volt! Egyrészt ugyan tizenkét éves késéssel a Kriterion-kiadás után jelent csak meg, másrészt viszont közvetlenül az 1945 utáni korszak irodalmi életét, irodalmi történéseit bemutató, tárgyaló akadémiai irodalomtörténet első kötetét követően (egy évre rá), tehát bizonyos értelemben kiemelt szerepben (megelőzve a nagyon megkésett líra- és a prózaköteteket!), ami a kor magyarországi politikai hangsúlyait is részben megvilágítja.

[234] Az erdélyi irodalom kortárs vetületei iránt érdeklődők is gyakran csak a transzszilvanista hagyományból és az akkori irodalomnak a történeti sajátosságaiból indultak ki. Czine Mihálynak, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom életét és munkásságát összefoglaló dolgozatát olvasva írja Kós Károly az 1966-os év nyitányán, „végre megtudhatom, hogy egy nem erdélyi és nem kortárs magyar szakember – immár negyedszázados távlatból – hogyan látja és értékeli ma a romániai magyar népkisebbségnek szinte a semmiből, pusztán a maga hitének erejével és eszközeivel életrehívott két évtizedes irodalmi munkáját és terméseredményét". Az örömteli pillanat, az elvárások és a baráti, közvetlen kapcsolat ellenére is Kós kénytelen nemcsak az aránytalanságok és hiányosságok miatt megfogalmazni nyomasztó érzéseit. „(…) nem tévedtem:

Az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli történetét már a Bertha-Görömbei szerzőpáros írta meg, meglehetősen más szempontrendszert alkalmazva, nagyrészt erősítve az említett törekvéseket a magyarországi recepcióban.[235] Monografikus igénnyel szintén Görömbei András dolgozta fel a csehszlovákiai magyar irodalom történetét,[236] ami 1982-ben egyrészt örvendetesnek számított, bár magában hordta a szükségszerűen szubjektív, egyoldalú bemutatás veszélyét, másrészt bizonyos álláspontok szerint maga a tény legalább ennyire szomorú is volt,[237] hiszen – eltérően az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti feldolgozásoktól – a helyi irodalmi élet nem volt képes mindezt „önerőből" megtenni. Ha szemügyre vesszük Bori Imre összefoglalását,[238] vagy az említett Kántor–Lángként elhíresült erdélyi irodalomtörténetet, a Görömbei–Bertha szerzőpáros hetvenes évekkel foglalkozó romániai magyar irodalomtörténetét vagy az említett csehszlovákiai irodalomtörténeti összefoglalást, könnyen kitűnik, hogy a kornak megfelelően mind a pozitivista irodalomszemlélet eszköztárát használják. Rövid kontextusteremtő bevezetőt követően az egyes szerzői pályaképek megrajzolásával kísérelnek meg számot adni különböző irodalmi történésekről. Ezek mellett feltűnően közös jegy bennük, hogy a kisebbségi magyar irodalmak helyzetét elsődlegesen nemzetiségi magyar-magyarországi magyar viszonylatban kísérlik meg leírni, s bár fenntartják a különálló irodalmak kulturális keretmeghatározásait, az „utódállamok" teljes kontextusát gyakran csak jelzésszerűen említik. Az irodalomtörténet, mint Kocur László is kifejtette, így azonban gyakran politikatörténethez lesz hasonlatossá, kauzalitást tételez állam és irodalom közt, s pontosan azt a buktatót nem lesz képes kikerülni, amihez képest hallgatólagosan megpróbált új kritériumokat találni: a látszat alapján az új irodalom csak az új államnak köszönheti létét és kialakulását.[239]

---

bajok vannak". (86.) A „bajok", a túlzott kiemelések és hibás megállapítások mellett a tárgyi tévedésekben is megnyilvánulnak, amiket a levélíró részletesen ki is fejt hosszú válaszában. Ezek legvalószínűbb forrása nem csupán az anyagnak hiányos ismeretéből következik, de oka ennek „[…] az irodalomesztétikai szempontokat befolyásoló politikai szempontok érvényesülése" is! (Vö. *Kós Károly levele Czine Mihályhoz, 1966. január*, in ***Kós** Károly levelezése **Czine** Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 86.) Szintén itt célszerű megemlíteni, hogy az 1968-as említett Írószövetségi felszólalások azt is jól példázzák, hogy a korábbi fogadtatás protokollszerűségét, illetve az értéket csak későn rangján kezelő hiányosságokat a hetvenes évekre éppen az „agyondédelgetés" módszereivel próbálták feledtetni.

[235] A nagyívű irodalmi kibontakozás évtizedét jellemző könyv már bevezetőjében leszögezi, hogy „erősödő felelősségérzet", illetve „élet és irodalom szoros összefüggése" alakítja nézőpontját. S minthogy az irodalom mennyiségi és minőségi fejlődése, gyarapodása aszinkrón a nemzetiség közösségi gondjainak megoldódásával, vagy akárcsak enyhülésével, ezért elsősorban olyan alapokra építkezik, amelyekben a műelemzés is elsődlegesen alárendelt a közösségi feladatvállalásoknak. „[…] a romániai magyar irodalom igazi felnőtté válását inkább a nehéz gondokkal küzdő nemzetiség életigényű, közösségi megmaradást és kibontakozást akaró feladatvállalása, a sajátosság méltóságát és értékét valló nemzetiségi magatartásformájának kimunkálása teremti meg." Vö. **Bertha** Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Bp., TIT, 1984, 4.

[236] Vö. **Görömbei** András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*, Bp., Akadémiai, 1982.

[237] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

[238] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1982.

[239] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

Ellenállás. Nemzetképalakzatok

A 19. századból eredeztethető, bár talán már korábbról is dokumentálható nemzeteszme az 1945 utáni időszakban a magyar nemzeti közösség létformájának kényszerű újragondolási igényét is ellehetetlenítő politikai helyzettel a maga torzulásait is némileg előrevetítette, hiszen az elzárt nemzetrészek a maguk kultúrnemzeti együttgondolkodását, öndefinícióját, vagy akár kapcsolattartását is legfeljebb a húszas évek korábbi közös tapasztalataira vezethették vissza. A mindent felülíró „proletár internacionalizmus" pedig csak egy államszocialista propaganda és kíméletlen cenzúra által uralt közép-európai nyilvánosságot kívánt biztosítani megoldásképpen minderre, melyben a környező országokbeli egyre erősödő nacionalizált diszkurzusok végképp felszámolták egy tárgyilagos történelemszemléletnek és a kisebbségekkel való kulturális eszmecserének a lehetőségét. Ezeket terhelték a sorozatos jogfosztások, melyek már az ötvenes években megkezdődtek. Románia politikai mozgástere az 1958-as szovjet katonai kivonulással kitágult, a bolsevik totalitarizmus összekapcsolása a nemzeti nacionalizmussal viszont a magyar értelmiség elleni retorziókra egyre több és hangsúlyosabb okot szolgáltatott: a Bolyai Egyetem botrányos megszüntetésétől az anyanyelvi oktatás tudatos szétzilálásán és a magyar értelmiség szétszóratásán át a Maros Magyar Autonóm Tartomány felszámolásáig, majd a nyolcvanas évekre a falurombolásig. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása vált. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukált, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak.

Mindez a recepcióban, s a magyarországi irodalmi élet történéseiben is egy alapvetően más mint esztétikai irányú buktatót hordozott magában, amely jogos és természetszerű érzelmi elfogultságban mutatkozott meg.[240] A két világháború közti traumák olvasói-befogadói újrajelentkezése s meghatározó mivolta ugyanis a hetvenes évek végére végképp tarthatatlanná váló, megoldatlan nemzeti és nemzetiségi problémakör kezeletlensége

[240] A nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak s hagyományainak vizsgálatában az sem feledhető szempont, hogy a romantikus, olykor mitikus irodalmi Erdély-kép kialakulása jórészt a nemzetformálódás idejével esett egybe, s a későbbiekben is megtartotta átstilizált, ám eléggé vitatható jelentésszegmenseit: „Erdélyt a romantika fedezte fel Magyarországnak. A romantika, amely térben és időben a távolit kereste, azt, ami messze van, titokzatos és ismeretlen." Erdély pedig a romantikus térség minden tartozékával felelt meg az efféle elvárásoknak: „voltak düledező várromjai, felhőkbe nyúló sziklái, havasai, és vízesései, volt véres, változatos múltja, sokféle népei: magyarok, székelyek, szászok, románok, örmények, görögök és cigányok. Erdély hálás föld volt a romantikus felfedezőknek." Vö. **Bisztray**, *i.m.,* 215.

folytán tört elő.[241] A magyarországi értelmiségi szembenállásnak megkésve ugyan, de a hetvenes–nyolcvanas évekre az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. „A kritikus értelmiségiek, a legális keretekben próbálkozó ellenzékiek számos olyan nyomásgyakorló akciót indítottak, amelyek a magyar kisebbségek jogainak a védelmét szolgálták. A magyar ellenzék számára a nyolcvanas években szorosan összekapcsolódott a demokrácia és a nemzeti függetlenség értéke."[242] Ehhez társult a leginkább szépirodalmi keretekben, majd publicisztikai műfajokban kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása. Az irodalom terén is megnyilvánuló bújtatott nemzeti érzés leghalványabb megfogalmazásait pedig természetszerűen több mint örvendetesnek vélték a jóhiszemű erdélyi olvasók egy olyan korban, amikor ráadásul a másik oldalról éppen a román nacionalizmus minden eszközének kínzó hatásait szenvedték a hétköznapjaikban.[243] Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett, a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is leginkább félhivatalosan megjelenő, legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által vált „forgalmazhatóvá". Fontos különbség, hogy míg Magyarországon létezhettek úgynevezett alternatív színházi törekvések, megtűrt régi és újabb szerzők, felpuhult irodalmi keretek és tematikák valamint reformtankönyvek, addig Erdélyben az idő előrehaladtával arányosan fokozódó represszió következtében csak a második nyilvánosság jelenthetett valóban „kimondható" alternatívát.[244] Maradt tehát (egy-két bátor kivételtől eltekintve) a

[241] A kádári restauráció megformálta ideológiai szemlélet értelmében az irodalompolitika is a modern haladás-eszméit állította szembe az elavultnak minősített nemzeti értékekkel, s a nemzeti hagyományokra való legcsekélyebb utalást is a maga ideológiájára veszélyes, legalábbis nyugtalanító feszültséget jelentő szemléletként ítélte meg.

[242] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A magyarság helyzete…, i.m.,* 231.

[243] Vö. Romániában a hetvenes évektől fokozatosan érezhetővé vált a román nemzeti mitológia újjáélesztése, a saját államiság jelentőségének fetisizálása, a szomszédok és a kisebbségek lebecsülése, a totalitárius állam eszközeinek felhasználása a nemzeti kisebbségek elnyomására, illetve asszimilációjára. Az új hangsúlyok a történetírásban és az irodalomban is kiemelt szerephez jutottak. (Lásd Lancranjan Erdély-konyvét. **Lancranjan,** Ion, *Cuvint despre Transilvania*, Bucuresti, Editura Sport-Turism, 1981.) A történelmi emlékművekkel, hamisításokkal a román nacionalista panteon hőseinek új kultusza kezdődött. A román publicisztika nyíltan hivatkozott a nemzeti büszkeségre, egyre nyíltabbá vált az ideológiai totalitarizmus összekapcsolása a hagyományos nacionalizmussal. A Ceausescu-féle hatalom nemzetiségi téren különben is mindig kettős játékot játszott: a nyílt antiszemitizmus mellett nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel a hatnapos háborút követően, és a romániai zsidóság egy jelentős részét egyszerűen eladta Izraelnek. Gazdasági kapcsolatokat és látszatdiplomáciát ápolt viszont nagyobb nyugat-európai országokkal, s közben a szászokat jórészt szintúgy kiárusította az egykori Nyugat-Németországnak. A magyar kisebbséggel való visszaélései ellenére az 1968-at követő időszakban második Jugoszláviaként ünnepeltette magát az Egyesült Államokkal, s a szovjet invázió veszélyének elmúltával csak a személyi kultusz rohamos eluralkodása, a nyílt nacionalizmus, valamint az erre reakcióként fellépő nyugati magyar „lobbi" erőteljes közbenjárása vetett véget e hallgatólagos gazdasági viszony továbbélésének.

[244] Ezzel kapcsolatban mindenképp megemlítendő az *Ellenpontok* rövid, ám igen komoly visszhangot kiváltó élete. A szamizdat lapot Szőcs Géza és társai 1982 márciusában (a hivatalosságok megtévesztésére 1981 decemberére visszakeltezve) indították, s 1982/8.-as számukban ENSZ-memorandumot is közzétettek. Lásd még **Molnár** János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története,* Szeged, (magánkiadás) 1993.

kimondatlanul is kimondott, mindennapok tartozékává vált allúzióktól terhes virágnyelv. A kor ambivalenciája értelmében az irodalom, akárcsak a kultúra egyéb területeinek hordozói is, így legalább két, egymással szemben álló funkciót töltött be. A közönséggel, a kultúra-fogyasztókkal való élő kapcsolata által, mely leginkább a színházi szférát emelte különleges helyre és rangra, egyrészről továbbra is meghatározta a hivatalosság ideológiájának hatalmi szolgálata, másrészt viszont a virtuális ellenállás helyszínéül is szolgált.[245]

Ezek kritikus szemléletének felvállalása a professzionális műértelmezésekben és az esetleges rangsorolásokban pedig egy valóban elenyésző kisebbséget jelentett csak az értelmiségi körökben is, amely mintegy „kettős kisebbségben" próbálta a józan érvrendszerek irodalomesztétikai minőségeit számon kérni azokban az alkotásokban, amelyekre nem vélte alkalmazhatónak a helyzettudat minden egyébnél fontosabb, és mind felett álló sematizmusait.

Prózafordulat és a recepció anakronizmusa.

A nyolcvanas évek közepétől megjelenő (próza)poétikai szemléletváltás paradigmatikus változása Magyarországon a kritikai recepcióban is érezhető volt. (Ekkor már a honmentő irányt, annak megkésettsége révén is ünneplő fogadtatás mellett, a más kritikusi nézeteket vallók részéről bizonyos erdélyi szerzők esetében a tapintatos elhallgatás is jellemző). A tudattörténeti vagy mentalitástörténeti momentumnak a kritikai visszhangban s a kor politikai-ideológiai összetettségében való megjelenése, a kánoni értékviszonyok adottságszerű polifóniájában már azt az ambivalenciát is mérlegelhette, hogy a kisebbségi magyar irodalmi művek magyarországi fogadtatása mennyire egyoldalúan, és mennyire szükségszerűen anakronisztikus a kortárs irodalomtörténeti változások, paradigmatikus elmozdulások és az újabb narratív elbeszéléstechnikák fejezetei mellett. A hetvenes–nyolcvanas évek prózai áttörése mellett ugyanis egy komoly felkészültséggel bíró, alapjaiban új szemléletet képviselő kritikusi gárda is fellépett Magyarországon, s ami még fontosabb, ezt megelőzően már magának az irodalomról szóló beszédnek az elméleti kereteit is sikerült

[245] A sorok közt olvasás Magyarországon éppoly jól ismert kettős beszédtechnikája, mely (főképp a színházi) kritikai szaknyelvben már a hatvanas évektől jelentkezett, (vö. **Jákfalvi** Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna, Bp., JAK, L'Harmattan, 2005) Erdélyben jellegében és arányaiban mutatott más színt. Ellentétben a két háború közti korszakkal, amikor az erdélyi magyarság aktivizálni tudta szellemi erőit, és bizonyos fokú intézményesített keretek közt önmaga vehette kezébe sorsa irányítását, a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe. A nyolcvanas évekre (amikorra még a rendszer elkötelezettebb magyar nemzetiségű kádereit is leépítik) fokozatosan fejlődött ki megmaradásának, nemzetisége vállalásának egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" jelentkezett, s a sorok közti olvasás gyakorlatát az irodalmi értelmezésmechanizmusok során kétszeres, nacionalista és kommunista cenzurális szorításban volt kénytelen alkalmazni.

bizonyos iskoláknak felülvizsgálniuk, s az újabb irodalomszemléleteket legalább részben meghonosítaniuk.[246] Az új prózairány, (melyben Esterházy vagy Nádas csak egy-egy vezéralaknak volt tekinthető) viszont ugyanúgy ellenzékinek, ellen-értékrendet képviselőnek, azt demonstrálónak számított, ahogyan az irodalompolitika nyílt tagadását, vagy a tiltott nemzeteszme továbbélését jelenthették egyes magyarországi olvasók számára például a Sütő-írások.[247] Mindezt terhelte az irodalomnak és sajnálatosan olykor az irodalmiságeszméknek is az értelmezésbeli, a politikainál sokkal szabadabb közege, amely pillanatnyi helyzetében kvázi-ellenzéki gesztusokra ösztönözte az írók mellett az értekező-próza különböző válfajainak a reprezentánsait is. A határon túli szerzőkkel és művekkel való foglalatoskodás a hetvenes–nyolcvanas évektől mindig valami aktuálpolitikai többletjelentést is hordozott, s nem egy alkalommal azok a kritikusok, akik az újpróza vagy éppen a hagyomány- és értékőrző nemzetiségi irodalmak felé fordultak, ezeket nyíltan vagy kevésbé nyíltan ürügyként használva, irodalomértelmező mivoltukat publicisztikára vagy egyenesen politikai megnyilatkozásokra használták.

A nyolcvanas évek sajátos vákuumhelyzeteiben mindezt tetézte, hogy számot kellett vetni az ellenzékiség, az „ellen-beszéd" műfaji-stiláris pluralizálódásával is, azzal hogy „a magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoport, amely ezzel a paradigmaváltással nem azonosult, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának szerepében tudta magát. Az ő részükről komoly gyanakvás kísérte az Esterházy-recepcióban

[246] A szemléleti tájékozódás expanzióját feltartóztatni már képtelen rendszer, az említett reformtörekvésekben az elméleti keretek horizonttágulásaira is lehetőséget nyújtott. A hetvenes–nyolcvanas évtizedeket a kötelező irodalomtörténeti pártos irodalomszemlélet mellett már egyéb tudományos beszédmódok kétségkívüli megléte is jellemzi, még akkor is, ha ezek rendszerint csak átfedésekkel, leginkább egymásba torlódó formációkként érvényesülnek, melyek nem tudnak igazából kibontakozni, kifejlődni, és hatásukban érvényesülni. Karakteres paradigmaváltás az irodalomtudományban a kilencvenes évekig jószerével nem történhetett, szemléletformáló erővel bíró termékeny diszkurzusok azonban már mindenképpen jelen voltak. Az említett félhivatalos vagy megtűrt keretekben, a hetvenes években például Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Bacsó Béla, Szegedy-Maszák Mihály, vagy a *Strukturalizmus* című kétkötetes, az Európa kiadó igen nagy példányszámban kiadott tanulmánykötetében felsorakozó fordítók egy olyan új irodalomtudományi szemléletet is jelentettek a hazai diszkurzusokban, amely a hangsúlyt már egyértelműen a szerző és a szöveg felől az értelmezésre és az értelmező irányába mozdította el. A befogadás időbeli szerkezete a hetvenes évek derekára-végére aztán, (például a Bonyhai Gábor szerkesztette Helikon-számban is testet öltve) a hermeneutikai és recepcióesztétikai megközelítéseket is előtérbe helyezte. A hazai irodalomértés különböző iskoláinak a kollektivista beszédmód alakította kánontól való függetlenedésében meghatározó határkőnek számított például a **Németh G.** Béla által szerkesztett *El nem ért bizonyosság* (Bp., Akadémiai, 1972) című kötet, mely tudatosan távolodott a vázolt szemlélettől, csakhogy ebben a tudatosságban egyszerre a történeti aspektus is jelentkezett, azazhogy nem a kortárs irodalmi művekre vonatkoztak a másféle szempontrendszert alkalmazó, újító szövegelemzések. Valószínűsíthető, hogy 'határon túli' vonatkozásaikban tudatosan, s nem csak szakmai perspektívából mellőzték a korábbi értékelések felülvizsgálatát, s talán azért is, mert már felismerhetővé vált a veszélye annak, hogy az erdélyi irodalmi alkotások részben kialakult, részben megtűrt, de már „leosztott" értékelési szokásrendje olyan ideológiai implikációktól terhes, amelyek legapróbb kibillentése is – a kényes kérdéskör közepette – legalább kétféle, szakmai és politikai ellenérzésekkel járhat.

[247] Ezek hatásáról a recepcióban lásd részletesen a következő fejezetet.

meginduló szemléletváltást".[248] Az olykor nyílt szembenállás hallgatólagos viszonyai a különböző szekértáborok értelmezői gyakorlatán túl, a honmentő retorikában egyes esetekben „az üldözöttség és kiszorítottság nagy hagyományú helyzettudatával"[249] tetézve, a legjobb posztnépi irodalmi képviseletet is néhány újonnan felfedezett, határon túl élő szerzőben vélte felfedezni.[250]

A publikálás feltételeinek javulásával, a lehetőségek, a nyitás nagyobb fokú kihasználásával arányosan az elemzett kritikai visszhangra általánosan érvényes lesz, hogy csak az értékrendbe tartozónak tételezett szerzőket és műveiket vonta be vizsgálódásai körébe, s az így támogatandó szerzőkről igyekezett le is választani az egyéb irodalmi törekvések, más stílusbeli, más szemléletet valló, esetleg más ideológiai azonosulás lehetőségét nyújtó alakzatait.[251] A Bretter-iskola új filozófiai hangja (mely már a hetvenes évek derekától bizonyította, hogy lehet más nyelvet is használni, mint a hivatalos irodalompolitika, a pártideológia által megkövetelt nyelvezet), a harmadik Forrás-nemzedék tiltakozó hiányköltészete vagy éppen az áttelepült szerzők méltatása, hangsúlyaiban mind elmaradt a kollektív értéktudatot felvállalók mögött. Hetvenes évekbeli erdélyi sikerei és méltatása[252]ellenére Bodor Ádám magyarországi „felfedezését" és népszerűsítését például nem az említett posztnépi, vagy honmentő szózatokat képviselő értelmezői iskola, hanem például a „Kilencek" néven emlegetett költőcsoport tagjai[253] vagy jórészt az a Balassa Péter

[248] Vö. **Szilágyi** Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995, 30.

[249] Uo.

[250] Annak ellenére ugyanis, hogy az új prózának kritikákban is megalapozott értékrendje alternatív szövegkorpuszt jelölt ki a hivatalos irodalompolitikai ellenében, amellyel a kollektív nemzeti szemléletet felvállaló népi irány mintegy újrateremtett egy erőszakosan elvágott tradíciót, vezéralakjai (elsődlegesen Illyés és Németh László) után – mint Szilágyi Márton megfogalmazta –, nem akadt hasonló súlyú tehetségre, s irodalmi listakánonja is többnyire „azonosnak mutatkozott a hivatalos irodalompolitika preferálta, önlegitimációs névsorral. Így arra kényszerültek, hogy az azonos szövegkorpuszon belül mutassanak föl eltérő értékhangsúlyokat, tehát – mondjuk – Adynak, Németh Lászlónak vagy Illyésnek azokat a vonulatait erősítsék föl az önmeghatározás és az eltérés demonstrálása érdekében, amelyet az irodalompolitika nem kívánt magába építeni". E mellett, ezzel némiképp összefüggésben maradt tehát alternatíva az eddig kényszerűségből elzárt határon túli magyar irodalmak néhány emblematikusnak kijelölt alakja által a hasonló értékrendek felfedezése és tudatosítása. Vö. **Szilágyi**, *i.m.,* 30.

[251] Míg a hatvanas-hetvenes évek fordulójának, az „egymásracsúszás" gazdag irodalmi termésének, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának fogadtatását alapvetően csak a részleges tájékozatlanság és a politikai-történelmi elzártság nehezítette, a nyolcvanas évek közepén már a kanonikus érdekek is egyértelműsítik, hogy a heroizált helyzettudatra összpontosító ideológiaformák a forma korszerű ontológiai lehetőségei helyett az „üzenet" esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit vizsgálták.

[252] 1974-ben, második novelláskötete kapcsán például már Pezsgő-díjat kapott. (Az 1971-ben irodalomkritikusok által alapított díj az évtized folyamán egyre rangosabb értékmérő lett, melynek elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves Írószövetségi díjak odaítélését előzte meg!)

[253] Például Kovács István, Mezey Katalin, Kiss Benedek, Győri László.

végezte el, aki éppen az új próza irányzatának elsődleges kánonalkotójaként vált kora egyik legnagyobb hatású kritikusává.[254]

Az elismertetések elsődleges momentuma, az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban, gyakorta az elemzés helyett a közvetlen beiktatást választotta. Persze ez többnyire éppúgy megfigyelhető volt az említett új próza visszhangját kiteljesítők írásaiban, mint az elemzett recepcióban, hiszen az erkölcsi-pedagógiai pátosz elsődlegesen itt is, ott is alapvetően az író tekintélyét volt hivatott nyomatékosítani. Legfeljebb azt a különbséget célszerű hangsúlyoznunk, hogy a kollektivitás-igény feladása nem kölcsönzött arányaiban akkora legitimitást az ilyenfajta módszertan erkölcsi patetizmusának. Mindenesetre egy egész regionális irodalmat helyettesítő, elfedő szerzői listakánon ellenében (talán a tovább élő kánoni rang, hely, tekintély szublimációja által is), az újabb irodalmárgenerációk sem tudtak mindig hatékonyan fellépni. Olykor a csapdahelyzetet felismerő kritikusok, az elhallgatásokon túl, az eszközszereptől távolodva éppen olyan életműveket mondtak, mintegy kompenzációként a paradigmaváltáshoz tartozóknak, amelyek szintén komolyabb kritikusi elemzés nélkül kerülhettek beválogatásra a hipotetikus listakánon újabb formáiba.[255]

A különböző kritikusi diszkurzusrendek személyiség hitelesítette, kivívott tekintélye megtalálható volt mindkét irányzatban. A különböző értékrendek nyilván másként viszonyultak adott problematikákhoz, elveik különbözősége mellett is, az említett Balassa példa viszont csekély próbálkozásnak tekinthető csak a másik értelmezői iskolának a bejáratott gyakorlatával szemben, amennyiben a határon túli szerzők esetében azóta sem mindig sikerült elkerülni a sajátosságokra épülő ideologikus kisajátításformákat. Hiszen, mint Szilágyi Márton írta, az ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó iskolás tekintélyek „a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívántak fölerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. Tisztelet a kivételnek. Ezek a látensen eszközszerepre kárhoztatott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát

[254] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.,* 32. illetve lásd **Balassa** Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.
Bodor külföldi népszerűségét fordításai révén elsősorban Richard Aczel segítette. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk bizonyos novelláinak korai megfilmesítéséről sem, (még jóval az áttelepülése előtt, 1972, illetve 1973-ban Bacsó Béla és Fábri Zoltán által) még ha ezek jórészt visszhangtalanok is maradtak.

[255] Példaként lehetne Grendelt, vagy erdélyi szerzők közül talán – kisebb mértékben – Mózes Attilát, Bogdán Lászlót említenünk. A korban szokványos párhuzamkereséseken túl, mely műveket és szerzőiket magyarországi–határon túli megfeleltetésekben vélte megragadhatónak (a számtalan példából most csak a releváns: Sütő naplóregényét mezőségi *Puszták népé*nek, új *Húsz óra*nak mondják, a mintegy folytatásnak is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* pedig erdélyi *Kháron ladikján*ként aposztrofálják), az újabb irányok is folytatni látszottak e nem túl szerencsés összehasonlítgatást. (Így lesz például Grendel Esterházy felvidéki párja, stb.)

Sütő András és Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak."[256]

Bodor Ádám keserű szavai a korábbi időszakokra nézve is, még inkább megvilágítják a csapdahelyzetet: „Ha erdélyi magyar irodalomról volt szó, itt évtizedeken át mindig ugyanaz a két-három név hangzott el, ezek méltatlan módon elfedték a többieket. Az anyaországi illetékesek mindig valami diszkriminatív leereszkedéssel tekintettek a határokon túlra, megengedve maguknak azt a fényűzést, hogy az odaát keletkezett alkotásokból, illetve szerzők közül szelektív elvek alapján válogassanak. Félelmetesen buta és kártékony dolog volt, ám kétségkívül kényelmes. Kialakultak a kapcsolattartás legitim vonalai, ezekről kényelmetlen lett volna letérni. Egy középszintű magyarországi értelmiségi kellő tájékozottság híján, tudatlan, közönyös, vagy elfogult újságíróknak köszönhetően kénytelen volt beérni az erdélyi művelődés azon kiválóságaival, akiket egy buta, provinciális szemlélet rájuk tukmált. Valahol, egy házban, egy szalonban el lett döntve, ki kicsoda, és ez a dolog természeténél fogva tartotta magát évtizedeken át. Tetszett ez így az elnemzetietlenítő hatalomnak is, mintha az egészet ő találta volna ki. És ezzel akaratlanul is, messzemenően eleget tett természetesen a román hivatalosságok elvárásainak is, hiszen mindez egybevágott azok elképzeléseivel. Nagy megelégedéssel tapasztalták, hogy a kisebbségi művelődés potenciálját az anyaországból is sorvasztják."[257]

Az értelmezésbeli buktatók erős tradicionalitása az irodalomszociológiai, irodalompolitikai feltételrendszer bonyodalmai közt később sem tette mindig lehetővé az egyszerűen kivitelezhető szemléletváltást, vagy akár csak a finomabb artikulációt. Az erdélyi szerzők egyenként különnemű, s egyaránt új minőségeket képviselő alkotásaikban is kompakt csoportként jelentek meg a recepcióban, s ennek olykor máig tovább élő képe egy rosszul értelmezett irodalmi szolidaritás alapvetően hetvenes–nyolcvanas évekbeli hagyományát folytatja.[258]

---

[256] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

[257] Vö. **Bodor** Ádám, *A börtön szaga. – Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*, Bp., Magvető, 2002, 205.

[258] A korábbi meghatározottságok, melyek egy többnyire egyszólamú periódusban, fontosnak érzett szerepértelmezéseik révén válhattak véleményformálókká, túlélni látszottak minden újabb szemléleti bővítést. A korabeli viszonyok mellett, ez némiképp a vizsgált értékrendek „szentsége", sérthetetlensége révén is magyarázható. Aki azokat irodalmi értékekre vonatkozólag is érvényesen fogadta el, mindezt alapvetően kritika nélkül tette. Ennek a feltevésnek értelmében a recepció hangsúlyai az egyre nyíltabb nemzetiségi-politikai destrukcióval (melyben a megsemmisítésre kiszemelt nemzetközösség számára a túlélés vagy a szülőföldön maradás vált egyben az ellenállás egyetlen lehetséges formájává) egyenes arányban vélte kiolvashatónak immár az összes erdélyi műből az említett transzszilván jegyeket. A zárt intertextualitásként működő értelmezési keret sok esetben máig tartó hatása olyan irodalomszociológiai vizsgálódást is szükségszerűvé tesz, amely tekintettel van arra, hogy a kortörténeti, hatástörténeti és kultusztörténeti jegyek egyszerre válhatnak a fogadtatásnak nem pusztán megalapozó, de alapvetően pszichológiai jegyei által továbbörökítő minősítéseivé. Ugyanakkor elsődlegesen figyelmeztetnek művek újraolvasásának, újraolvashatóságának tudatosítását igénylő, azokat végre szűkebb szakmai szempontokból elemző értelmezésekre, illetve ezek hiányosságára.

Elmozdulás?

A mai recepció felől tekintve a vázolt transzszilván-népi-nemzeti örökség, a marxista szólamok közt megbúvó honmentő attitűdök és az olykor megrekedő pozitivista terminológia máig folyamatosan része egyes művek hatástörténetének, s természetszerű, hogy a korábbi alkotások esetén a történelmi-politikai megközelítés hozadékait nem lehet kitörölni, legalábbis a lehetőség szintjén, történeti értékelésük kapcsán, ezekkel ma is számolni kell. S bár ebből kifolyólag is, volt olyan időszak, amikor kétségtelenül igaznak bizonyulhattak a szomszédos államok bármelyikének magyar irodalmára utaló olyan sorok, mely szerint ennek „ma is elsőrendűen vállalnia kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát" – a hasonló megállapítások jószerével már keletkezésükkor, a kilencvenes évek közepén is anakronisztikusnak voltak mondhatók.[259]

Adott történelmi szituáltság mindig legitimálhat bizonyos mértékig olyan helyzeteket, amikor az irodalom kulturális mindenesi szerepkört kénytelen magára vállalni, de e szerepkörök erőszakos jelenbéli fenntartása minden bizonnyal nem veszi figyelembe a megváltozott társadalompolitikai helyzetben az irodalomra is vonatkozó saját létrehozott intézményrendszert és a disztributív társadalomtudományi szempontrendszereket sem. A mai társadalomtörténeti háttérről szóló ismereteink egy árnyaltabb kép kialakítását is lehetővé teszik, amelyben a hagyomány kiegészíthetősége, a történeti értekezésekben sem csupán paradigmatikus választáskényszernek minősül, de egyben saját fenntarthatóságának alapvető szükségszerűsége is lesz. Ezért is lehet feltűnő, hogy a kilencvenes évek legvégén, sőt napjainkban is létezik kitartó védelmezője ez utóbbi feladatorientált álláspontnak (melyben az értelmezői irányultság esetleges változása feltételezett értékvesztéssel párosul még az új alkotásokra nézve is!), holott már a hetvenes években is többen hallatták szavukat a nemzetiségi, kisebbségi, regionális magyar irodalmak értékelésében tett recepcióbeli egyneműsítés, a megszabott tematikai és funkcionális keretlehetőségek, valamint a minőségi engedmények ellen.[260]

Az említett nyolcvanas évek vitái sem léptek többnyire túl a keretlehetőségek pozitivista meghatározásán, holott nem a teljes határon túli magyarság, és annak jegyei

[259] Lásd **Pomogáts** Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3, 246.
[260] Vö. Fried István abszurdnak minősítő megállapítását Bori Imre azon kísérletével kapcsolatosan, mely a jelen irodalmi-irodalomtörténeti tudatát az 1919-es politikai helyzethez igazította. **Fried** István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989, 39.

(például erdélyisége), de a határon túli magyar irodalmiság elméleti alapjainak a vizsgálata maradt gyakorlatilag mindmáig megfogalmazatlan. Tőzsér Árpád a Felvidék magyar irodalmával kapcsolatban ezért írhatta, hogy az utóbbi évtizedekben „irodalomtörténészeink olyasmivel foglalkoztak hát, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Természetesnek vették a »határon túli magyar irodalmak« autonóm létét, azt a valamit, ami már akkor, (a szocializmus bezártsága idején) sem igen volt természetes, most, a határok átjárhatósága, spiritualizálódása korában meg egyenesen szembeötlő a problematikussága."[261]

Pedig Tőzsér vitatott nézetei, a könyvét ért kritikákkal is ellentétben, az újabb erdélyi írónemzedékek jelentős részéhez és mozgalmaikhoz hasonlóan[262] nem pusztán arra figyelmeztettek, hogy a nemzetiségi irodalmak autonóm létének módja mára mindenképpen megkérdőjelezendő, de az „egyetlen", „egyetemes", vagy „nemzeti" irodalom fogalmát is szükségesnek tartották felülvizsgálni.[263] Az általam említett ideologikus alakzatok esetleges szűkítő momentumainak, illetve ezek hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek átértékelése, és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ezért válik elengedhetetlenné. (Bár mint említettem, a buktatók kapcsán nem csupán az eddigi értelmezések kiegészítésről, de új módszertani értékkategóriákról van szükségszerűen szó!). Csak ezek által juthat mégis érvényesen kifejezésre, hogy az említett recepcióban milyen szerepet is játszott például a hatalom által elnémított vagy megtűrt, megcsonkított, lappangó kánoniságként a transzszilvanista jegyeket viselő, közösségi-képviseleti értéktudat, (annak minden viszonylagos archaizmusával és anakronizmusával együtt) vagy hogy a politikai korlátok megszűntével mennyiben kell, lehet, szükségszerű-e egyáltalán továbbra is önálló magyar irodalmakról beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként vizsgáló irodalomtörténeti szemlélet számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet. A sajátosságok történelmi meghatározásain túl, az etikai-képviseleti szerepvállalásokhoz, a 'küldetéshez' ragaszkodók értékelmélete viszont (a többszínűség, vagy a rész-egész viszony hangoztatása mellett is) olyan anomáliákkal járhat, amely nem kerülheti el az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedében született írások értelmezésekor a 'kisebbségi létdokumentáció' kategóriáiban való különálló gondolkodást, s a muzeális értékeknek kijáró hangsúlyos történeti értékelést.[264]

[261] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998, 50.
[262] Például az Éneklő Borz vagy az Előretolt Helyőrség szerzői körében.
[263] Jogosan kérdhette: „mi van a nyelv határai és a nemzet határai közötti terra incognitában?" Vö. **Tőzsér**, *i.m.,* 51.; A kérdés – ugyan más formában – de már az említett Önszemléleti vitában, 1982-ben is elhangzott. Ezredvégi aktualitása egyben a problémák megoldatlanságát is jelzi. Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.
[264] Mely azt a látszatot keltheti, mintha egy kisebbségben születő irodalom nem is lenne más, mint kisebbségi problematikát, s humánideológiai referenciákat tárgyaló irodalom.

A terminológiai tudatosság mellett mindenesetre nemigen célszerű merev kategóriákban gondolkodnunk, és az egymástól sokszor eltérő tudatossági fokú korszakok, életművek nemzeti/nemzetiségi szemléletét egybemosnunk, vagy a különböző régiók egyneműnek tételezett irodalomeszményét kivetítve általánosságban értékelnünk a határon túli magyar irodalmi törekvéseket. Annál is inkább, mert az irodalomközi folyamatok dinamizmusát szem előtt tartva, a szükséges régióspecifikumokra való következtetések sem tüntetik majd el például az erdélyi magyar, illetve a magyarországi nézőpontok jó néhány eltérését. Az egymás mellett megképződő, egymást kiegészítő és sokszor szükségszerűen egymást nem pusztán formáló, de kizáró kánonok kaleidoszkópszerű elrendeződéséből létrejövő (nemzeti alapú, regionális, osztály jellegű, korszakokhoz kötött vagy célelvű paraméterein túlmutatni is tudó) irodalomszemlélet nemcsak megfontolandó, de igen termékeny is lehet.

Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma

Ha a kor említett irodalomtörténetei többes magyar irodalmakat hoztak is szóba, saját alkalmazott történeti dialektikájuk kapcsán valójában nem egyenrangú magyar irodalmakat írtak le, így a különböző országokban születő magyar irodalmak hallgatólagos s olykor utópisztikus egységképe éppen a megmaradás elemi feltételeinek a látványos javulásakor, annak legreménytelibb pillanataiban, az 1989-es fordulatot követően erősödhetett fel ismét. A kényszerű különállás kulturális fejezeteinek a lezárásával a sebek is jól láthatóan más fényben mutatkoztak meg, az egységnek viszont csak jelképes helyreállását jelentette, hogy 1990 legelején a Magyar Írószövetség tiszteletbeli tagjaivá nyilvánították a határon túli magyar írókat.[265]

A történelmi korlátok megszűntével a felszabadult játéktér olyan nagyfokú differenciálódást vont maga után, amelyben a társadalmi-történelmi helyzet már nem viszonylagos értékképzőként, hanem egyszerű adottságként funkcionált. Az összmagyar irodalomban való gondolkodás lehetősége mellett teret kaptak azok a szemléletbeli differenciálódást nyújtó irodalomelméleti hatások is, amelyek nagyrészt magyarországi közvetítéssel a kisebbségi besorolást keresztező tényezőket is felerősítették. (A csak részben újonnan kialakuló, irányzatok szerint megoszló folyóirat- és könyvkiadói struktúra is ezt erősítette.) A magyar nyelvterületen való szabad mozgás a korábbi évek abszurd

[265] Göncz Árpád, az Írószövetség akkori elnök – az 1989-es közgyűlés által elfogadott alapszabály értelmében – jelképes gesztusként ajánlotta fel 1990-ben a Magyar Írószövetség rendkívüli tagságát a határokon kívül élő magyar íróknak, méghozzá „az egyetemes magyar irodalom egészséges vérkeringését” helyreállítva és kapcsolatainak szervezett biztosítása érdekében.

léthelyzeteire a fiatalabb nemzedékek által megfogalmazott kritikát is erőteljesebbé tette. Akik korábban programosan más, például posztmodern költészetbe kezdtek, mintegy tiltakozásul a társadalmi küldetésvállalás helyett, immár saját intézményi keretben is gondolkodhattak.

Az 1989-es történelmi változásokat követően megvalósulni látszó képletes egység egyéb ideológiai nehezékektől lett terhes az évtized folyamán, s mára jóformán ismét felerősödni látszik Erdélyben az a nézet is, mely szerint a különálló, részben új hagyományokkal rendelkező irodalmi életnek mégiscsak van valamiféle kényszerű sajátsága, ha egyebütt nem, hát a különböző olvasatok szintjén.[266] A napi politika irodalmi értékítéletekbe való beszivárgásának számtalan esete ráadásul ma is felsorolható,[267] amelyek egy újfajta ideológiai csapdahelyzetet teremtve távolodnak el ismét az esztétikai megítélések irodalmi jellegétől.[268] Ami kétségtelen, az bizonyára az olvasatok másságának a kérdése, amely akár a teljes kelet-közép-európai irodalomra nagy általánosságokban is megfogalmazható lenne. Éspedig úgy, hogy a meghonosodott demokráciában élő nyugati olvasó számára nem, vagy csak nehezen dekódolható a kelet-közép-európai valóság irodalmi ábrázolása, mert a szövegben szervesített valóságreferenciákat képtelen értelmezni, illetve saját életminőségének tükrében valószínűleg nem érzékelheti azt az elemi létveszélyeztetettséget, amelyet ezek a referenciák magukban hordoznak.[269] Az ilyenfajta befogadói elkülönböződés ugyanakkor éppen az erdélyi szerzők újabb generációja számára nem jelentette azt, hogy kényszerűen belebonyolódjék a terminológiákba, s abba, hogy van-e egyáltalán értelme a felosztásoknak.[270] Hangsúlyozandó, itt fontos szerepet játszott az is, hogy az Erdélyben élő vagy akár onnan elszármazott szerzők is szerették volna levetni

---

[266] A kényszerű különolvasatok hangsúlyozói, ha a Németh László-i *külön irodalmi* szentenciát nem is fogadják el, az utóbbi évekbeli utópisztikus szellemi egységnek a gyakorlati kudarcára is hivatkozva mondják, hogy a regionális magyar irodalmaknak külön olvasatuk van. Legalábbis valami ilyen kell, hogy legyen, az erdélyinek például azért, mert „Az erdélyi magyarság a 20. század második felében Európa legkisebb népei közül való: szabadon választott elöljárói nincsenek, önrendelkezése problémaként sem vethető fel, tulajdonából kiforgatták, anyaországa igyekszik nem tudni róla" – s mindez tárgyiasul valahol a művekben is. (Vö. **Vida** Gábor utószavát **Mózes** Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974–1990*, [Marosvásárhely, Mentor, 2004] című kötetéhez.)

[267] Például a 2004. decemberi 5-i sikertelen népszavazás kapcsán.

[268] Egyetlen példa a kiszólásokra: Duma-István András moldvai csángó-magyar költő műveit értékelve Sántha Attila írja: „a [kivándorlás] mely – a jólétüket a 'románoktól' féltő anyaországiaknak mondom – véletlenül sem Magyarországra, hanem Itáliába, 'Szpániába', Izráelbe irányul". Vö. **Sántha** Attila, *Könyv a fény jegyében*, in Székelyföld, 2005/7, 91.

[269] Nem véletlenül emlékeztetett éppen Mózes Attila még 1990-ben Csiki László könyvéről szóló kritikájában, hogy Európa nyugatibb fele Marquez *Száz év magány*át is 'mágikus realizmusnak' titulálta. „Ezek szerint Csiki László regényei 'mágikus szocialista realista' művek? Na ne vicceljünk! Nincs itt semmiféle mágia, hacsak a tébolyt nem számítjuk annak!" Vö. **Mózes** Attila *i.m.*

[270] Ahogyan Tőzsér a Felvidéken, Mózes Attila Erdélyben szögezte le: „Külön erdélyi irodalom márpedig nincs!"

magukról azt a triviális terhet, miszerint ők elsősorban erdélyiek, s csak másodsorban szerzők!

Egy nemrég megjelent filozófusi „töprengés" furcsamód amellett, hogy leszögezi, különálló délvidéki magyar irodalom bizonyosan nem létezik, s hozzáteszi „Tényekre támaszkodva azt mondhatjuk, hogy viszont magyar irodalom a Délvidéken kétségkívül van!", a megállapítás logikájában mégis éppen az erdélyi magyar irodalomra, mint különálló egységre[271] hivatkozva vet fel olyan anomáliát, amely a *belülállás* vagy a *kívülrekedés* logikátlanságait ez utóbbi javára kényszerül eldönteni. Az egyéb határon túli régiókkal szemben ugyanis több esetben is megfigyelhető, hogy Erdélynek a történelmi, kulturális meghatározottságaira, múltjára, művészetére, önálló államformájára és státusára támaszkodva hivatkoznak valóban meghatározóbb egységre, különállásra vagy akár önállóságra is. Ennek a látszólagos, az irodalmi életben igencsak elterjedt tévhitnek pedig könnyű az olvasatok természetes különbözőségét vagy a történelmi, politikai, társadalomtörténeti valós különállást egy szükségszerűségből autonómnak tételezett intézményes irodalomeszménnyel összemosni.[272]

Sokatmondó mégis, hogy míg Magyarországon a szellemi élet irodalmi vonatkozásai elsődlegesen járultak hozzá ahhoz a társadalmi-politikai változáshoz, amely a nyolcvanas évtized legvégére a magyar társadalomban végbement, addig a társadalmi küldetés és a közösségi megszólalás érvényességét éppen ezek a politikai-társadalmi átrendeződések hatálytalanították, s az érvénytelenítő irodalomtudományi szemléletváltásban az ideológiai távlatoktól szabadulva elsődlegesen a nyelvkritikai szempontokat állították előtérbe. A határon túli magyar irodalmak értékelésében és az irodalomtörténeti munkákban paradox módon mégsem tekintették érvénytelennek semmilyen hivatalos fórumon a társadalmi-politikai változások következtében kialakult helyzetre továbbra is a hetvenes–nyolcvanas évtized értelmezői gyakorlatát alkalmazni. A terminusok részben történő átértékelése mellett,

[271] „Az erdélyi irodalom meglétét, úgy gondolom, nem tagadja senki. Van külön magyar irodalom Erdélyben: erdélyi jelleggel, erdélyi 'ízekkel', színekkel, nyelvezettel, olyasféle tájakkal és emberekkel, melyek nem lehetnek sehol másutt a világon". Lásd **Hoppál** Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

[272] Létezett Trianon előtt is külön erdélyiség, s külön erdélyi iskolák mindig is alakultak, ahogyan a tudomány világában is gyakorlati szükségszerűségből jöttek létre korábban is erdélyi intézmények (például az Erdélyi Múzeum Egyesület az Akadémia mintájára), de csak igen erős megszorításokkal beszélhetnénk önálló, autonóm erdélyi filozófiáról, színházról, vagy természettudományról. Az irodalom fogadtatásbeli önállóságának a kiemelt hangsúlyai részben annak köszönhették létjogosultságukat, hogy a kényszerű trianoni határokat elsőként az irodalom törte át (kezdetben lírai költőivel, később a történelmi regénnyel). Itt sem feledhető, egyszerű példaként, hogy Erdély különállásának irodalmi hangsúlyai leginkább csak a tematikák szintjén jelentkezett. Sem a nyelvi, sem a (próza)poétikai hagyomány irodalmi vetületei, sem az intézményi háttér, de még a befogadók terén sem beszélhetnénk önállóságról. Az *Erdélyi Helikon* olvasóinak igen jelentős része a két háború közt is Erdélyen kívül élő volt, mint ahogyan a lap is kormányzati támogatást kapott.

esetleg helyett, nem valósult meg egy módszertanbeli olyan szemléletváltás, amely jellemezte a magyarországi újabb irodalmi értelmezésalakzatok megnyíló pilléreit és csomópontjait.

Irodalom és társadalom

Az irodalomnak társadalmi tevékenységként való feltüntetése manapság ismét nem áll távol némely újabb nyugat-európai irodalomtudományi elgondolástól, olyan művészeti meghatározottságoktól vagy kontextualista kultúravizsgálattól, amelyik csakis egyéb kulturális szegmensekkel összefüggésben kívánja szemlélni magát az irodalmi történés hatásmechanizmusait. A kultúrakutatás mai álláspontja szerint is célszerű viszont különbséget tenni a kényszer szülte, szubjektívnek is mondható értelmezések legitimációjának (leginkább csak külső tényezők megszabta játékterének) elfogadása és a valóban pozitivista örökségnek tulajdonított önérték rendíthetetlenségébe vetett hit által beszüremkedő szövegértés máig továbbélő igénye között, amelyben immanens és spekulatív szövegi létmódok értékellentéte lappanghat. Az elemzett értékelvek utólagosan valóban tételezhetők lennének az egyfajta olvasat, a szubjektivitás gondolatiságában is biztos tudást igénylő, arra kizárólagos igényt tartó, de a mai értelmezéshorizontokban már legfeljebb (a sok közül) egyetlen értelmezésmomentumnak a kiváltságok nélküli státusát hordozó szövegértés történeti módozataiként. Csakhogy az intézményesített, formális-kanonikus kritika legkevésbé sem szövegközpontú eljárásai miatt, ennek a filológiai helyett többnyire gondolati alátámasztású módszertanában szükséges felismerni e szövegértésben a szövegnek azon horizontjait is, amelyekben az irodalmi-társadalmi konnotációitól függetlenül is, az mint eleve pozitív léttel elgondolt tény „ment elébe saját megállapíthatósága ismérveinek”.[273] Az oksági meghatározottság magyarázó erejének a túlértékelése az elemzett korszakban ugyanis végig ott lappang a kisebbségi/nemzetiségi/regionális irodalmak magyar (nemzeti) irodalomba, irodalomtörténetbe való integrálhatóságának kérdésfelvetésekor. A jelzők determináltsága pedig a megértő észleléstől függetlenül alakíthatott ki olyan regisztereket, amelyek feltöltése a kulturális, etikai, morális vagy éppen helyzettudati ismereteket, az esztétikai értékelést megelőző momentummá avatták. A szűk, egysíkú diszkurzust persze az egyéni szerepek és emberi, szakmai kapcsolatok, kapcsolatrendszerek is nagymértékben befolyásolták. A nyolcvanas évek Magyarországán gyakorlatilag azonos szempontrendszerű kritikai értésmódból értelmezték, láttatták, elemezték az egyes határon túli életműveket, ugyanakkor nem állítható, hogy mindig okkal maradtak volna majdhogynem teljességgel

[273] Kulcsár Szabó Ernő kifejezése. Vö. UŐ, *Az új kritika dilemmái, i.m.,* 64.

csöndben (sokszor hallgatásukkal demonstrálva) mindazon szerzők és iskolák, akik ellenvéleményüket, minőségi és módszertani kifogásaikat szintúgy egy politikai-ideológiai helyzet miatt látták jobbnak nem hangoztatni.[274]

Kulturális emlékezet

A modern művelődésesztétikák és szociológiai társadalomelméletek a kultúrának képzésen történő hagyományozhatósága mellett, a kulturális kánoniság legitimációjának fenntarthatóságát gyakran a kisebbségi irodalmakat is érintő hagyomány és kultúrafordítás kettősében, azaz folyamatos újraértelmezési keretben vélik magyarázhatónak. A kulturális emlékezet megszabta textuális térben nem arra emlékszünk, ami le van írva, hanem ami a leírt sorok mögött van, s ami mintegy szükségszerűen behatárolja azt az időkeretet, melyben a kulturális emlékezet saját formáit még aktívan fenn tudja tartani. Ha az irodalmi hagyomány formáinak szükségszerű újraértésében az értékmentés mintegy fordításhoz hasonló rekonstrukcióját feltételezzük, a fordításanalógia és a hagyomány mindenkori viszonyának állandó értelmezésre szorultsága arra is rávilágíthat, hogy egy szélesebb kontextusban a hagyományban tételezett irodalomszemléletünk szűkebb vagy tágabb formáiról, végsősoron a kulturális emlékezet általi különböző irodalomszemléleteinkről és normáinkról van szó. Ezeknek a közelmúltra vonatkozó kódjai (a maguk letisztázatlan terminológiai determinizmusában, s a korban oly elterjedt, említett virágnyelv problematikussága révén) határozzák meg a hagyományozhatóság aktuális sikerességét.

[274] Bár a kánonkommentár összetett kérdésköre szempontjából az irodalomtörténeti ignorálások szerepe sem meríthető ki csupán egyszeri tagadásuk vagy kritikájuk révén, bizonyos emblematikus életművek esetében a kérdés máig érvényesen megmarad: mennyiben lehet más dimenzióban is szemlélni például Tamási vagy Nyírő műveinek, esetleg éppen Sütő életművének azon tartalmi meghatározottságait és sokszor kultikus jegyeit, amelyek legitimitásukat nagyrészt egy történelmi kor meghatározottságaiban, szükségszerűségében, kényszerében vagy éppen tiltásában kapták? Nyírő József sokáig Tamási mellett talán a legnépszerűbb erdélyi szerző volt Magyarországon, s ma az egykori kortárs Wass Albert látszik átvenni e népszerűségi helyet. Mindkettőjüknek két-két életműsorozata létezik, melyből egyik Erdélyben, másik Magyarországon kerül kiadásra. 1945 előtt, Nyírő művei mind az Erdélyi Szépmíves Céh, mind a budapesti Révai Könyvkiadó jóvoltából igen nagy példányszámban kerültek az olvasók kezébe. Nem mellékes szempont, hogy Nyírő 1940-ben Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után, a magyar országgyűlés tagja lett, és megkapta az egyik legnagyobb magyarországi kulturális kitüntetést, a Corvin-koszorút is. Az ő elbeszélései nyomán forgatták Szőcs István rendezésében a korszak egyik legnagyobb hatású magyar filmsikerét, az *Emberek a havason*t, amely a Velencei Filmfesztiválon nagydíjat kapott. Ugyanakkor Nyírő után ma Wass Albert hihetetlen sikeréről, népszerűségéről nem állítható bizonyosan, hogy csupán előző korszakbeli betiltása, cenzúrája miatt lenne az olvasottsági listákon egyértelműen vezető helye. Wass egyfelől annak az erdélyi arisztokráciának a képviselője volt, aki társadalmi rangját és szerepét kötelezettségek forrásának is tekintette, másfelől közönségsikereit ő eleve csak a harmincas évek derekán aratta. Az Erdélyi Fiatalok mozgalmában részt vállaló szerzőnek erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata s több kiadást is megért riportkönyve miatt (*Jönnek!* címmel, melyben érthető örömmel fogadta a honvédség észak-erdélyi bevonulását) 1944-től menekülnie kellett. Korabeli fogadtatása, mint írtam, nem volt kirobbanónak mondható, bár az 1934-es *Farkasverem* Baumgarten-díjat is kapott! Az irodalom társadalmi funkciója, küldetése és megélhető szerepe tehát (amelyet a későbbiekben éppen a sütői életműben vizsgálok), az irodalmi siker kánonformáló tényezője mögött egy meglehetősen összetett társadalmi-lélektani folyamatot is rejt.

Áthallásos vagy kettős beszédet alkalmazó, politikai célzatú művek esetén ráadásul a konnotációk vagy a hasonló alaphelyzetből értelmezett képzettársítások, a másodlagosnak tételezett voltukban mint a normalitástól, konvencióktól, mindennapoktól eltérő, elváló jelentésszegmensek csak egy matematikailag-logikailag lecsupaszított szabályrendszer értelmében lennének képesek igazolni ilyenfajta másodlagosságukat. A konszenzus – abszurd módon bizonyos sarkított irodalomtörténeti helyzetekben, irodalompolitikai behatároltságuk, netán tiltásuk folytán – vonatkozhat egy fordított jelentéssíkra is. Ebben, a cenzoriális viszonyok ismerete által, a hipotetikus sensus litteralis, művészeti vagy tudományos viszonyrendszeréből éppen a köznyelvi „denotátumra" utalhat vissza. A mindenki által felismerni vélt jelentéssík viszont éppen a kollektív értelmezésekben uralkodóvá váló szűk narratív lehetőségek által lesz ismét elsődleges (majdhogynem kizárólagos!). Az ilyen értelemben nyert konnotatív konszenzus pedig a rekonstrukcióban egy megfordított hermeneutikai alaphelyzetben keresheti literális jelentésének denotatív stabilitását. A kimondatlan konszenzus alapján a lehetséges jelentéssíkból gyakorlatilag egyetlen értelmezést kereső, lehetővé tevő szövegértés nem jelent természetellenes gyakorlatot, csupán végzetesen a szerzői intenció felfedésére irányuló, meghaladott vagy történetiségében komolyan megkérdőjelezhető olvasásmechanizmusra szűkíti az ilyen művek értelmezéstörténetét.[275]

Tálentumok

Ki tudunk-e tehát egy ideologikusan tagolt irodalomértelmezési horizontból lépni? Mennyiben szükségszerű ennek a bekövetkezte? Mielőtt továbblépnénk a konkrétabb, életművet közvetlenül is érintő elemzésekhez, érdemes emlékeztetni: ahogy az egységes kánonmodell sem szükségszerűen kizárólagos vagy megváltoztathatatlan, úgy a pluralisztikusabb, többszólamúnak kikiáltott kánonmodell sem szükségszerűen befogadó vagy toleráns. Így ami változásnak tűnik a kanonikus értékrendben, sokszor valóban csak a szemléletben, jobb esetben a módszerekben való változásigényként írható le. A regionalizmusban megrekedő alakzatértelmezés ugyanis csak a meglévő kereteket fenntartva, a listákban való változ(tat)ást tekinti elsődleges feladatának. Valós szemléleti változás viszont, terminológiai akadályokon és leszűkítő értelmezéseken túl is, csak ott és akkor következhet be, ahol és amikor a kulturális emlékezet közvetítette értékeket, így az irodalmi műveket is, minden ideologikus értelmezésükkel, értelmezéstörténetükkel együtt úgy

[275] Vö. néhány kései Sütő-színművet vagy -esszét, ezek nyelvének s nem utolsó sorban társadalmi tett-értékének a korban elvitathatatlan sikerét, erejét, népszerűségét.

minősítjük változónak és felülvizsgálatra érdemesnek, hogy közben nem kívánjuk azt teljességében a saját történetiségén kívül szemlélni. Akik a történeti szempontokon és szükségszerűségeken túl viszont továbbra is a kisebbségi irodalmak önálló feladatairól kívánják meggyőzni a képletesen egyetemes magyar olvasóközönséget, azok az irodalomtörténeti fejtegetésekben nem pusztán a különbözőség minőségi jegyeit, de eleve különálló minősítéseket és rangsorokat szorgalmaznak.

Geertz nem véletlenül állította, hogy az ideológia társadalomtudományokban elfoglalt helye alapvetően pejoratív, s hogy éppen ebből kifolyólag, ennek vizsgálata egy olyan közösség vizsgálatát jelenti, akik gondolkodásukban „valami gyanússal", valami eltérővel, „intellektuális tévedéssel" léptek kapcsolatba.[276] Csakhogy a vallott ideológia által – a Mannheim-tanítványnak tekinthető Werner Stark szerint[277] is – az ideológus nincs tudatában ennek a tévedésnek, minthogy nem megtévesztésből, de akaratlanul és öntudatlanul cselekszik. Vagyis hisz saját ideológiájában. Az ideológia bármelyik formája éppen ebből nyerheti igazi perszisztenciáját – azáltal, hogy bekeríti a közéletet, s behatol az egyes emberek szemléleti világába, méghozzá úgy, hogy autoriter formákat hoz létre.

Az ideológia vizsgálata tehát egyrészt az „intellektuális tévedés" okainak, kialakulás-feltételeinek a vizsgálatával kell hogy együtt járjon. Ezeknek a vizsgálatoknak az időszerűsége ugyanakkor egy meglévő diszkrepanciát emel az előtérbe, mert az ideológia kérdése, felismerhetősége leginkább csak akkor merül fel, amikor az emberek széles körben elfogadott nézetei, gondolkodásuk ideologikus alakzatai, vagy kulturális memóriájuk bizonyos formái és a tudományos diszkurzusok megszabta értelmezésformák közt erős eltérés mutatkozik meg. A többrendszerűség-elmélet ezért állíthatja, hogy adott ideologikus sémák, elfogadott értelmezési stratégiák, kanonikus diszkurzusok, egy szélesebb közönség által még sokáig erőteljesen képviselhetik, éltethetik hatásukban tovább az olyan rendszereket és értékelveket, amelyek időközben már rég elmozdultak, a perem felé tolódtak a kánoniság képletes középpontjából.[278] S az említett diszkrepanciához kapcsolódóan ezért beszélhet az erdélyi magyarság utolsó félszáz éves történetét kutató fiatal történész, Stefano Bottoni „dokumentálható valóság" és egy kisebbség vallott ideológiai szereposztása között húzódó értékelméleti szakadékról is.[279]

---

[276] **Geertz**, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in UŐ, *Az értelmezés hatalma*, vál. **Niedermüller** Péter, Bp., Osiris, 2001, 30.
[277] Vö. **Stark**, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.
[278] Even Zohar megjegyzése rendkívüli módon jellemzi a sütői életmű aktuális hatástani állapotait is. Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *i.m*.
[279] Lásd **Bottoni**, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18.

Hogy a kisebbségbe szakadt magyar *irodalmak* hány-hány 'tálentumot' kaptak, s hányat voltak/lehettek képesek ezekből (szűk lehetőségeik szerint) felmutatni, az alapvetően történeti megítélésükből is táplálkozik. Folyamatos nemzetiségi, s így közvetetten ideológiai-politikai jegyeiknek, feladatvállalásuknak túlhangsúlyozása viszont felülírna minden olyan közös érvet, mely egységes kritikai szempontokat érvényesíthetne egy talán utópisztikus egyetemes magyar irodalomtörténeti képletben. Ennek értelmében eleve fölösleges lenne olyan transzparadigmatikus érvrendszert keresni, melyben összemérhető, összehasonlítható lenne egy-egy irodalmi szöveg, viszont teljességében felülíródna bármely, az irodalomtörténeti szempontok jelenre utaló vizsgálódási módszertana. Az erdélyi irodalom nagykorúsodása immár egyértelműen történelmi tapasztalat, különállása viszont aligha tűnik a jelen irodalmi vizsgálódásai felől célravezetőnek.

Az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatásának történeti alakzata kétséget kizáróan meghatározó jegyeiben formálja ma is bizonyos irodalomszemléletek értekezési stratégiáit. A sajátnak vélt észlelésmód abszolutizálása helyett a szövegek ismételt megszólíthatósága érdekében a folyamatos ideológiakritikai fenntartások szemléletét az igencsak összetett, olykor kényesnek mondható alakzatokra is érvényesítve, a teljes ideológiamentesség lehetetlenségének tudatában célszerű csak megkísérelnünk. A mai szükségszerű átértékeléshez ezért nyilvánvalóan szükség van egyrészt a történetiség elismerése mellett azokra a nem csupán módszertani, de merőben más, a korban szükségszerűnek mondható korlátokon és gyakorta a magunk által vont (kvázi szakmai) határokon való elvi felülemelkedésre is, melyet egyébiránt a szépirodalom már az utóbbi másfél évtizedben nagyrészt maga nyomatékosított és végzett el. A kritikusi tekintélyek, a történelmi helyzet, az irodalompolitika vagy éppen az opponáló autoritás hitelesítette értékrend az irodalomtörténeti recepcióban mára gyakorta csak szikár névsorrá zsugorodott. A listakánon eleve determinált kizárásaiban, dédelgető, morális instanciákhoz kötődő hódolati aktusaiban, s a maga jelentéskorlátozásaiban, alapvetően két attitűdöt éltet ma is, hiszen a szükségszerű bővítés mellett a mindenkori értelmezés a korábbi panteont valóban a maga történetiségében, egy korszak emlékműveként is szemlélheti. Mind a szépirodalom, mind az értekezőpróza úgy tisztázhatja saját helyzetét és viszonyulását ehhez a még érezhető közelségben lévő hagyományszegmenshez, ha valóban kritikus távlatot talál az itt bemutatott jelenségekhez. Az említett buktatók problematikusabbá, adott esetben igen nehezen megkerülhetővé tehetik, de bizonyosan nem szabad, hogy leállítsák, megtorpanásra késztessék kritikus vizsgálódásainkat.

IV. A Sütő-recepció alakulásrendje és anomáliái.

(Kultikus távlatok felé…)

„Az embereknek a cél tisztasága ellenére nincs szükségük az általuk nagy morális jelentőséggel felruházott hiedelmek érzelmektől mentes elemzésére; és ha ők maguk mélyen ideologizáltak, akkor egyszerűen képtelenek elhinni azt,

hogy a társadalmi-politikai meggyőződés kritikus témáinak pártatlan
megközelítése más is lehet, mint skolasztikus ámítás."
(Clifford Geertz)

„Félrevezet a kérdés, igaza van-e vagy sem annak, aki értékel egy művet.
Sokkal érdemesebb arra válaszolni, miért, milyen kánonok
alapján fogalmaztak meg ilyen vagy olyan ítéletet."
(Szegedy-Maszák Mihály)

Prológus

Az eddig tárgyalt problémakörök szinte kivétel nélkül jól kivehetően összegződnek Sütő András életművének alább tárgyalt receptív konstrukcióiban. Az életművet körülölelő problematikák alapján az alábbiakban mégsem kívánom a teljes befogadás-történetet időszerű előrehaladtában, folyamatában vázolni.[280] Helyette azokat a mozzanatokat igyekszem felvillantani, amelyek az erdélyi irodalomkép korabeli origójába helyezett életmű recepciójának vázolt kisiklásaira tudatosan vagy elfogultan, kényszerből vagy jóindulatból, de kétségkívül hatással voltak. A kánoni érdek, a tájékozatlanság és az érzelmi-pszichológiai vetületek adta egyszólamúság momentumait a fogadtatás összetett mechanizmusainak szembesítésében vélem megragadhatónak, a konkrét történeti-politikai helyzetlehetőségekhez és paradox létállapotokhoz viszonyítva tárgyalhatónak, amelyek itt kiegészülnek egy újabb mozzanattal, a szerzőség elvének önkanonizáló eljárásaival is.[281]Nem célom egyes művek anomáliákkal teli újraolvashatóságának jövőbeli esélyeit latolgatni, amelyek csak egy tudatosan vállalt, szintén ideologikus alapállásból értelmezhetnék újra az említett életmű szerzőség által behatárolt szövegszerű stációit. Helyette azokat az irodalomszociológiai, és leginkább irodalomtörténeti kultuszkutató érvrendszereket hasznosítom, amelyek a kánonelméletek eddig is vázolt alapállásai mentén jelölhetik ki az értelmezés korábbi kötöttségeinek esetleges buktatóival szemben azok lehetséges feloldásait.

A recepció magyarországi alakulásrendjének bemutatásával tehát nem egy képletesen teljes befogadás-történetnek a lépcsőzetes nyomon-követése a célom, mintsem az életmű azon csomópontjainak a megjelölése, amelyek eszmetörténeti kisajátítása túlmutat az irodalomtörténet-írás értekező és értékelő álláspontjain, s egyben az előző fejezetekben

[280] Az értekezés címe értelmében nem magát a Sütő-recepciót, a 'fogadtatás menetrendjét' kívánom részleteiben bemutatni, mint inkább alakulásrendjének azokat a kánoni stratégiáit megvilágítani, amelyek egyfelől szimptomatikusak lehetnek a részben már eddig is tárgyalt problémakörökre, másfelől a kánont építő/fenntartó diszkurzus általános irodalomeszményét világíthatják meg. Bennük azokat a szükségszerű gócpontokat is érintem, amelyek egy funkcionális kánon reprezentatív életművét mára leginkább csak történetiségében engedik szemlélni.

[281] A 'self-image' és a 'szerzői névaláírás' retrospektív kanonikus mozzanatait leginkább a kultuszképző törekvések eljárásaiban szemlézem.

ismertetett alapvetéseknek mintegy esettanulmányi igazolására is szolgálhat. A következetlenségek a kánoni érdekérvényesítésben azt is szükségessé teszik ugyanakkor, hogy az életút, s olykor az életrajz azon meghatározó mozzanatait is tárgyaljam, amelyek befolyással voltak a kialakult, kialakított Sütő-kánon divatszerűségének kultusszá formálódására.

Magától értetődik, hogy nem az olyan irányú ismertetéseknek, irodalomtörténeti feltárásoknak a bárminemű megkérdőjelezése a célom, amelyek végre az Erdélyben születő irodalmat valóban közelebb hozták a magyarországi olvasóközönséghez. Még csak nem is értelmezésmódok létjogosultságát vonnám kétségbe, hiszen a történeti hatást és a művészi értéket nem lehet a kizárólagosság függvényében szemlélni. Kétségtelen viszont, hogy a történetírás érvek és ellenérvek szembesítését is igényli, s ha az egyik mozzanat szándékoltan kimarad belőle, a hatástani-értelmezésbeli folyamatok a legcsekélyebb jelét sem mutatják majd az el nem érhető, ám célként, szükségszerűségként mégiscsak megfogalmazandó objektivitás történeti szempontjainak. Mert a különböző irodalomtörténészi szemléletek, az eltérő nézőpontok saját véglegességükre ugyan sohasem tarthatnak igényt, viszont nagyon is szimptomatikusak lehetnek arra a korra, melyben megfogalmazták őket. Ezért is lehet sokkalta fontosabb maguknak az okoknak az egyszerre hatástani és filológiai feltárása egy ilyen „zárt" kanonikus életmű esetén, amely az árnyalatok, vagy az olykor igencsak eltérő vélemények, szembeötlő aránytalanságok létrejöttét is egyetlen rendszeren belől tudja még kijelölni. A mai Sütő-kánon ambivalenciáját ugyanis éppen az okozza, hogy egyszerre áll szemben két olyan feltétellel, amelyekről kénytelen tudomást venni: az evidens előértelmezettséggel és a feladatnak tekintett értelmezéssel.

Kivételes hely

Ha a hetvenes, nyolcvanas évek magyar irodalmi kánonjának, de akár kánonjainak is, a hatalmi irodalompolitika ideológiai hatásain túl vagy azok mögött, létezett külön erdélyi magyar irodalomra vonatkozó része, fejezete, elképzelése, vagy kiemelt státusa, annak egyértelműen Sütő András életműve állt a középpontjában. Magyarországi fogadtatásával kapcsolatosan monográfiájában Bertha Zoltán is elismerte, hogy „(…) a magyarországi köztudat felületesen tájékozott része a hetvenes évek elejétől sokáig szinte csak övele tudta azonosítani az erdélyi magyar irodalmat".[282] Az olvasóközönség mellett a hivatalos recepció kitüntető figyelme is egyértelműen Sütőt látszott a kortárs erdélyi irodalom origójába

[282] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 14.

helyezni, többek között ennek hatására születhetett meg személyéről, munkásságáról az első határon túli magyar alkotóról engedélyezett monográfia az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A magyar irodalom utóbbi fél évszázadában megújuló hagyományvonalak közül alighanem az irodalomesztétikai fogalmakkal nehezen körülírható irányzatok azon ötvözete keveredik Sütő életművében, amelyik az irodalmi-művészeti, illetve a szociális-nemzeti intenciókat egyaránt hasznosítja. Az életmű magyarországi fogadtatásának egyedülálló rangot biztosító, nyomatékosító értékítéletei egyszerre találták meg benne a küldetéses irodalomeszme folytonosságát, a népi írók vonalának, kollektivista, társadalmi elkötelezettségű közíróságát (melyre a művészi és politikai szerep-összefonódások éppúgy jellemzőek, mint a helyi jelleg, a sajátosság felvállalása) valamint az anyanyelv nemzetiségi, nemzeti kultúrát és öntudatot megtartó morális felelősségét. Ezekhez társultak a hetvenes évektől olvasói igényként is megfogalmazódó ellenállói illetve vátesz-szerepek, amelyek az alkotói szerepfelfogások etikai jelentésessége által is, egy nyíltan még kimondhatatlan korkritikát asszociáltak. Ismertségét, rangját, fogadtatását tekintve az életmű valószínűsíthetően egyetlen más kortárs határon túli szerzővel sem mérhető össze, kiemelt helyét azonban nem csupán irodalmi rangja (majd a nyolcvanas évekbeli magyarországi publikálások, az ismertség és a „játszottság") de a közszereplőség megannyi fokozata is biztosította. Sütő társadalmi-politikai szerepvállalása, a közéleti szereplés „rituális" eseményei is nagymértékben járultak hozzá ahhoz a kultikus Sütő-kép kialakulásához, amelyik a nyolcvanas évek közepétől, s majd a rendszerváltást követően kiemelt hangsúlyokkal formálta meg az íróságon túllépő személyiség emblematikusságát.

Az életmű irodalmi eredményeit méltató első magyarországi összefoglalás, akárcsak a hetvenötödik születésnapra összeállított legutóbbi összegző tanulmánykötet szerzői-szerkesztői véleménye szerint a Sütő-művek „az erdélyi magyarság létjogának, értékének, sajátosságainak védőiratai" méghozzá az esztétikai megalkotottságuk, a művészi autonómiájuk és az erkölcsi tartásuk alapján.[283] Ugyanitt egy korábbi írás szerint „Sütő András munkásságával az erdélyi magyarság szellemisége szerzett magának polgárjogot az egyetemes magyar irodalomban és hitünk szerint az emberi egyetemesség színe előtt."[284] Az életmű tehát nem csupán önmagának, de az általa képviselt egész erdélyi szellemiségnek szerzett polgárjogot, rangot és megbecsülést. A sajnálatosan túltágított kategóriák és az elnagyolt időkeretek kétségkívül azt igazolják, hogy az 1945 utáni időszak erdélyi magyar irodalmában, a hetvenes évek nyitányát követően Sütő András lett a közmegegyezés

[283] Vö. a *Tanulmányok Sütő Andrásról,* szerk. **Görömbei** András, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 - kötet fülszövegét.
[284] Vö. **Pomogáts** Béla, *Kisebbségi sors és kisebbségi írópálya*, in *Tanulmányok Sütő Andrásról, i.m.,* 395.

elsődleges szerzője. Ennek a folyamatnak a jobb megértéséhez, irodalomtörténeti helyéhez, vélt vagy valós indokaihoz, a „jelenség" komplexitásához, illetve a recepció fokozatainak, irodalmi és nem irodalmi sikereinek a tehetségtől az ikonikus jelig terjedő szakaszainak felvázolásához, nem egyszerűen magát a korszakot célszerű csak vizsgálnunk, de a kornak azt az irodalomértését is, amelyik meghatározhatta a recepciót. A máig jellemző kivételes pozícionáltság történeti indokainak meghatározása, a fogadtatás motivációinak feltárása és bizonyos fokig racionalizálása egyben azt is szükségesé teszi, hogy folyamatosan megkérdezzük, milyen külső vagy belső érdekeltségek, autoriter vagy konkrét hatalmi struktúrák, érzelmi motivációk formálhatták a fogadtatás koreográfiájának szükségszerű vagy éppen esetleges fokozatait.

Eljárásaim két alapfeltevésből indulnak ki, melyek szerint egyfelől már a szépíró fogadtatása is egy meglehetősen leegyszerűsített szemléletet tükröz, olyan életutat épít, amelyben az egyedi Sütő-kép kivételességéhez szükséges életrajzbeli, magatartásbeli attitűdök szelektivitása jelentős következetlenségekre világíthat rá, másfelől pedig erre a műveket övező kritikai visszhangra általánosan is jellemző, hogy túlzottan odaadó és hiszékeny a sütői önéletírás műfajokon átnyúló tételeivel szemben. Sütő a Harold Bloom-i értelemben vett olyan 'strong' szerző, aki művészi érdemei megkérdőjelezhetetlensége mellett saját írói-közírói én-képét nagyon is tudatosan formálta meg. A vallott eszmék és a vállalt szereplehetőségek közt olyan hagyományok folytatója, amelyek élet és irodalom receptív konstellációiban egyként értékelik a művészi és emberi törekvéseket. Ezek értelmében, az alábbiakban vizsgálat tárgyát képezik elsődlegesen a kritikák és recenziók konklúzióit is hasznosító, összefoglaló monografikus művek, az irodalomtörténetekben elfoglalt hely, a folyóiratbeli tematikus vagy ünnepi különszámok, az antológiák- vagy a tankönyvbeli szereplés, a lexikonbeli szócikkek, illetve a színházi és filmbemutatók. Hasonlóan kiemelt jelentősége van az egyéb társadalmi eseményeknek, díjátadásoknak, ünnepi vagy gyászbeszédeknek is, akárcsak a híradásoknak vagy a tévészerepléseknek, melyek alapos összehasonlító vizsgálatát jelen értekezés keretei már nem, vagy csak részlegesen teszik lehetővé. Mindezek origójában természetesen, elengedhetetlen szerepük van maguknak az életművet keretbe foglaló, értekező és (ön)értelmező Sütő-írásoknak, a visszaemlékezéseknek és a riportoknak is.

Közelítések

Sütő írói munkásságának valós jelentőséget és rangot a hetvenes évtized során született művei adnak, (leginkább a drámatrilógiája, illetve részben az ezt időben megelőző

naplóregénye, de egy kevésbé szigorú megítélésben már egy-két esszéje s a 'naplójegyzetek' egyféle folytatásának is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* is ide sorolható) az összes többi alkotása meglehetősen elmarad színvonalát tekintve mindezektől. Sikerüket, népszerűségüket, azaz korabeli hatásukat és akár történelmi jelentőségüket tekintve viszont, mindez már egyáltalán nem állítható ilyen egyértelmű bizonyossággal.

Amikor 1986-ban megjelenhetett az első, az addigi életművet összefoglaló monográfia,[285] a sütői pályakép a hetvenes évek sikersorozata után mindenképp érettnek látszott az életműhöz különböző irányokból közelítő kritikai megmérettetésekre. A korábbi kritikai fogadtatás részeredményeit összegzően bemutató, azokat hasznosító kötet szervezőelveit, illetve magát a monográfiától joggal elvárható elemző tárgyilagosságot is, hatásában kétségkívül felülírni látszott viszont az a kortörténeti, ideológiapolitikai sajátos helyzet, mely már a könyv megjelenése előtt Sütő magyarországi ismertségét és elismertségét meghatározta. Az 1984-ben lezárult kézirat ugyan még nem tárgyalhatta a nyolcvanas évek újabb drámatermését, az alanyához való érzelmi kötődés és hódolat viszont jól jellemezte azt a közhangulatot, amelyben a magyarországi közvélemény 1986-ban a frissen bemutatott *Advent a Hargitán* ovációs Nemzeti Színházbeli sikerei[286]kapcsán is, művet és szerzőjét egyaránt fergeteges elismerésben részesített. A korabeli politikai helyzet meghatározottságai, melyek a darab színrevitelét övezték, annak ideológiai kiszolgáltatottságát (sőt külpolitikai problematikusságát is) éppúgy jellemezhetik, mint a hasonlóan ideológiai előértelmezettségéből adódó sikerét. A marosvásárhelyi íróval ekkorra könyvtárnyi írás foglalkozott, melyekben irodalomtörténészek, kritikusok, publicisták vagy színházi emberek egyként az egyetemes magyar irodalom legjobbjai közt említették az életművet. A közmegegyezés ilyenforma meghatározottságai Magyarországon egyfelől a hetvenes évek minőségi drámatermését és érett epikus darabjainak konzekvenciáit hasznosították, (melyek mintegy igazolni látszottak az igazi kiugrást és népszerűséget jelentő, az év sikerregényének számító 1970-es naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér* folyamatos sikerét), másfelől komplex társadalmi és politikatörténeti jelleggel bírtak.

Bár a nyolcvanas évek művei már mindenképpen egyfajta visszalépésnek tekinthetők a drámaírói életműben, ekkortól már elfogadott ténynek számít a „világirodalmi formátumú élő klasszikus" megjelölés s az is, hogy az életmű, mely „egy közösség létét megörökítő egység", önmaga történelmi pillanatot hordoz, s megítélésének drámai alternatívája így „a léte vagy a nemléte".[287] Sütő közírói tevékenysége, maga az a feladat-elvű írásmód, amelyik

[285] **Görömbei** András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.
[286] Az ősbemutató 1986, január 2.-án volt.
[287] Vö. **Szerdahelyi** István, *A feldobott pénzdarab pillanatában*, in Kritika, 1987/6, 18-19.

által képviseleti írói magatartásmintája megfelelt a korban ki nem mondható, ám kétségkívül létező igénynek, s mely a hatalmi rezsim kultúrpolitikájával szemben (egyetemes?) népben-nemzetben gondolkodott, az irodalomnak kitüntetett társadalmi szerepeket szánt. Az érzelmi kötöttségek mentén, az elismerésen túllépő, olykor ömlengő siker kapcsán nem véletlenül vethette fel az említett első monográfia (gyakorlatilag egyetlen komolyabb) bírálatának szerzője a kérdést, hogy „akkor is így volna ez, ha az író történetesen Magyarországon élne, és minden leírt sora mögött nem éreznénk egy jogfosztott kisebbség harcát a megmaradásért?”.[288] A kérdés a korban sokaknak talán megválaszolhatatlannak, netán feleslegesnek is tűnt, de bizonyára nem volt értelmetlennek mondható. Hogy válasz mégsem érkezett rá, az jól mutatja politikai súlyának egyértelműségét, sőt elsőrendűségét is az értelmezői stratégiák kialakításának folyamatában.[289]

Társadalmi szolgálat

Mielőtt továbblépnénk, érdemes emlékeztetni, hogy az irodalom említett társadalmi szerepkörében[290] a hivatalos irodalompolitika művészetideológiája mellett a hatvanas évektől a kisebbségi lét adta meghatározottságok, s időben előrehaladva a nacionalista politika erősödő sanyargatásai szolgáltak megkerülhetetlennek látszó értelmezési keretül a kor romániai magyar irodalmára vonatkozó fejtegetések számára. Az Erdélyben születő irodalom

[288] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A megmaradás esztétikája. Görömbei András monográfiája Sütő Andrásról*, in Sz. L., *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996. 141. (eredeti közlés Alföld, 1986/12.)

[289] Filep Tamás Gusztáv egy 1990-es írásában nem véletlenül jegyezte meg Sütő megítélésével kapcsolatosan, hogy míg Erdélyben műveinek értékéről, s személes erkölcsiségével kapcsolatosan mindig is megoszlottak a vélemények, magyarországi perspektívából látszólag egységes („nemzeti hősi”) a kép. „Ez azonban csak látszat: az ellentábor hallgat. Néhány irodalomtörténészünk, közéleti emberünk Sütő életművét faltörő kosként használta a magyarországi közvélemény bevételéhez, a határon túli magyarság és magyar irodalmi élet létének tudatosításához. A romániai magyar irodalom diadalútja azonban elmaradt, mindössze néhány kimagasló egyénisége vált szimbólummá, nem feltétlen eredeti szándékának megfelelően.” Vö **Filep**, *A szobrok tanulsága*, in Könyvvilág, 1990/6, 11.

[290] Erdélyben a (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás az önvédelmi, vagy sérelmi politika lehetetlenségeiben nem egyszer a befelé-fordulással, a sajátosságok tematizálásával és felmagasztalása által vélte megtalálni elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom a hivatalos szocreál ideológiák mögött a kisebbség életéhez, életformáihoz, óvatosabban hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, s ezeknek adva nyomatékot folytatta a hivatalosan kötelezővé tett kollektivitáseszményt. Magyarországi kiteljesedő recepciójában, ha csak burkoltan is, de kiegészülve a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényével, a korkritikai és politikai elemeknek immanens-esztétikai értéket tulajdonítva, jobb esetben ötvözve őket a művészi reprezentációval, folytonosságát és célelvűségét tartották meghatározónak. Az érzelmi hatványon túl, amelyet az erdélyiség konnotációi hordoztak, a hetvenes évek magyar irodalmára általánosságokban is jellemző volt egy olyan olvasói beállítódás, amely hajlamos volt szinte kényszeresen sekélyes esztétikai alkotásokat is felértékelni, amennyiben ezek másutt nem tárgyalható kérdésekre irányították a figyelmet. A kritika maga is ilyenkor, egyfajta morális kényszertől vezetve, hasonlóan járt el, amely erdélyi alkotók esetében különösen érzékelhető volt. Nem is csak az említett különállást, de azt a fajta dogmatizmust továbbéltetve, újratermelve, amellyel maga is szembeszállt. Minthogy az olvasók az egyéb módon elmondhatatlan társadalmi problémákat tárgyaló művek igazságfeltáró momentumait értékelték, ezeket a problémákat, illetve magát a problémafelvetést ismételték meg többnyire a kritikák, publicisztikák is, nyomatékosítva a művek kiemelt társadalmi szerepét.

fogadtatásában ez a gyakorta elvárásként érvényesülő attitűd leginkább Sütő András írásművészete által kapott olyan hangsúlyokat, amelyek hetvenes évekbeli iránya és színvonala által állíthatta szerzőjét egyfelől a népi-nemzeti írói hagyományok méltó folytatójának szerepébe, másfelől – leginkább a hetvenes évek legvégétől – avathatta a nemzetiségi kérdéskör és a rendszerellenes írói-közéleti magatartás révén a nemzetietlen magyarországi politikát bírálók megkerülhetetlen hivatkozási pontjává.

A nyolcvanas évtized magyarországi helyzetét tekintve – mint utaltam rá – bár kétségkívül voltak vissza-visszatérő retorziók, betiltások, újbóli „bekeményítések", talán a teljes keleti blokk országaiból a magyar politikai életnek (s nyilván irodalompolitikájának) mutatkoztak csak olyan jelei, melyek lehetővé tették a szélesebb fokú strukturálódást a szépirodalom és az irodalmi élet terén is. Míg Magyarországon az említett ellendiszkurzusok egy folyamatosan enyhülő politikai keretben szerveződhettek meg, Erdélyben a rendszerváltásig terjedő utolsó évek jelentették a cenzúra önkényén túl a politikai abszurditás kiteljesedésének végső időszakát. A korabeli irodalmi irányzatok, művek, szerzők mérlegelése esetében ez azt is jelentette, hogy szükségszerűen irodalmon túli érvrendszerek terhelték a fogadtatást.[291] A különböző irányzatokhoz, ízlésekhez, felfogásokhoz tartozó csoportok elfedése vagy homogenizációja a recepcióban, vagy olykor már az otthoni megjelenések, szűkös publikálási lehetőségek, az „ismertség" alapfeltételei révén is[292], két irányt erősített fel. A magyarországi irodalmi élet érdeklődését az elkötelezett, társadalmi szolgálatot teljesítő írói eszménnyel szemben, s a szélesebb (magyarországi és erdélyi) közönség fokozódó figyelmét a valamiképpen politikai ellendiszkurzusnak számító írások, helyzetjelentések, vagy az addig módszeresen elhallgatott nemzeti összetartozást erősítő olvasatok irányába. Mindkettő hajlamos volt újra csak az elvi azonosságot, ideológiai, ellenideológiai megbízhatóságot, a hűséget jutalmazni, s kevésbé a művészi teljesítményt vagy az esztétikai értékeket mérlegelni. Czine Mihály Sütő naplóregényére vonatkozó sorai – „Nem is regényként, hanem életként olvassák…"[293] – a nyolcvanas évek közepétől az egész erdélyi irodalomszegmensre érvényesnek látszott, legalábbis arra mindenképpen, amelyiket a nagyközönség leginkább erdélyinek tudott.[294] A kollektivista szemléletek újraötvöződő

[291] A különbözést, a szakszerű (?) distingválást a korban amúgy is gyakran egyetlen dolog látszott meghatározni vagy árnyalni: ki, mennyire, s milyen formában állt kapcsolatban vagy állt ellen, függött vagy élvezett viszonylagos szabadságot a politikai hatalom diktálta irodalmi élettől, a megkövetelt világlátástól és az elvárt terminológiától.

[292] Lásd a nyolcvanas évek fiatal írónemzedékének (a beszűkült erdélyi lehetőségei közt is kényszerű) antológiáit.

[293] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és irodalom*, II. Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., Szépirodalmi, 1981.

[294] Az Erdélyből megszólaló írói hangok látszat-homogeneitása a magyarországi fogadtatás széles olvasóközönség felőli olvasatait egyértelműen ekkor jellemzik a leginkább.

kitételei a határon túli életművek magyarországi felértékeléseiben, a szakmai érvrendszerekben is együtt járt a népi nyelvet és hagyományokat tudatosan őrző, ápoló, a társadalmi szolgálatot megmaradásával is végző írókép magasztos ábrázolásával.

A kánon természetrajza

A Sütő-szakirodalom jelentős része, mondhatni arányaiban szinte annak teljessége úgy elegyedett párbeszédbe az értekező-gondolkodó-politizáló, a társadalmi cselekvést kezdetektől felvállaló szerzővel, hogy vitát gyakorlatilag nem folytatott vele (pl. éppen az irodalom társadalmiságának kérdésköréről, annak arányairól és irányairól, amelyeket evidenciaként kezel), igen ritkán élt csak kisebb fenntartásokkal, de akkor is a történelmi-politikai korlátok kényszerítő attitűdjeiként (azaz ugyancsak ideologikus szerep-meghatározások mentén) interpretálva az esetleges hiányosságokat. A voltaképpen világnézeti/ideológiai kérdésfelvetések így maguk is egy ideologikus struktúrán belül váltak a jól bevált hatásmechanizmusok rabjaivá, sőt ezek a külsődleges tényezők végképp megfeledkeztetni látszottak az olykor sajnálatosan csak az irodalmi publicisztika szintjén megrekedt kifejtések szerzőit a primer szövegiség vizsgálandó irodalomesztétikai, poétikai-retorikai alakzatairól. A befogadás-történet legfőbb kritikai vonulata, a *fősodor*, mintegy egységesen igazolja is mindezt. A társadalmi elkötelezettség, a kisebbségi említett szerepkörök evidencia-alakzatai, legalábbis így értett szükségszerűségük megkérdőjelezhetetlensége az egyéb írói életművekkel való összevetésben pedig nem annyira eddig feltáratlan, egyéb irodalmi szövegeket és életműveket (bár azokat is) fed el, mint inkább máig tartóan egyéb művekre kiterjesztve is csak egyfajta olvasatot, szűk értelmezési keretet éltet tovább. (Ilyen mechanizmusokban működik a recepciónak a korabeli alkotásokra vonatkozó, a korábbiakban említett fordítás-analógia szerinti egyértelműsége.)

Sütő tevékenységének s gondolkodásmódjának egyszerre művészi és közírói összefonódásait, vagyis kulturális és társadalmi összetevőinek a képviseletelvben való együttes megragadását különböző nézőpontokból persze lehetséges kanonikus erejű sokrétűségként és egyszólamúságként is értelmezni. Az életmű, melyben az „esztétikai, a helyzettudatosító, a felhívó funkciók szempontjai szételemezhetetlenül keverednek”[295], fogadtatása révén leginkább egy fordított arányvonalat mutat. Ebben a politikai-ideológiai meghatározottságok megkerülhetetlensége révén az életművet tárgyaló értekező-prózai írások vagy kisebb publicisztikák legtöbbje a figyelemfelhívó, informáló kódoktól, a helyzettudatosításon keresztül jut csak el, ha eljut egyáltalán, az esztétikai érvelésig. A

[295] Vö. **Bertha** Zoltán, *i.m.,* 13.

szételemezhetetlenség ugyanakkor leginkább a korszakot, és benne magát a kritikust, irodalmárt is minősíti. Az életrajzírás műfaji jogosultságát, vagy a művelődéstörténeti kitekintések szükségszerűségét a korban tagadni aligha lehet, az irodalomtörténet helyébe állítani őket viszont alighanem hiba lenne. Ráadásul, mint Szegedy-Maszák Mihály is rámutatott, „a lángelme tisztelete könnyen magában rejtheti a kísértést, hogy a szövegeket az önéletrajz töredékeivé alakítsuk".[296] Sütő írói tevékenységének megítélése márpedig elválaszthatatlannak tűnt az életmű méltatói és gondozói számára mind az életrajzi, mind a történelmi-ideológiai megközelítésektől. Ezeknek tematikus nyomait, az értelemadás fogódzóit, mint látni fogjuk, nem egy esetben maga a szerző határozta meg az önéletírás különböző műfajiságú és mélységű retrospektív alakzataiban.

Kanonikus kritika?

Mint Lauter kapcsán hivatkoztam rá, a kritikaírás különbözőségeit nem célszerű csak egy elvi, formális versus kanonikus ellentétpárban megragadni, mert aligha képzelhető el (a megfelelő intézményi keretfeltételek mellett) más, mint nem-kanonikus kritikai minősítés.[297] Irányát tekintve azonban, módszertanában és minőségében, – a kánont csupán éltetni, meghatározni kívánó, illetve azzal nem törődő, esetleg ellene ható írásmódbeli leegyszerűsítéseken túllépve – érdemes megemlíteni egy másfajta jellemzőt is. Míg az egyik a megértés mellett ítéletet is kínál, valamiféle eleve lehetetlen objektivitásra-törekvést kísérel meg, amely aztán (szándéka szerint elvakultság és rosszindulat nélkül) együtt élhet a művel, addig a másik, a hagyományosabb leginkább alárendeli magát annak, s mindezt úgy, hogy egyúttal önmagát is érvényesíti. Az elemzett életművet körülölelő írások jelentős része az egyes műveket úgy tárgyalja, hogy vele együtt kívánja vívni annak küzdelmét, egyfelől a társadalmi szolgálatban, másfelől a feledés, az elmerülés ellen. Csak így van ugyanis esélye, elválaszthatatlanul a műhöz tapadva túlélni némelyest az idők múlását, feltűnni az újabb olvasatok hivatkozásaiban. S ez nem is kevés. A művel szemben táplált alázat fűti, a megértés akarása hatja át, s ezáltal mintegy vigasztalást is nyer. A vallott közös cél ugyanezért méginkább fogékonnyá s alázatossá teszi a szerzői kommentárokkal, megnyilatkozásokkal, értelmezésekkel szemben, melyeket kinyilatkoztatásoknak tekint. Nem

[296] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Kulcsszavak az irodalomtörténet-írásban*, in Literatura 2003/3, 236.

[297] A kánonelméleti működéselveket tárgyalva a kanonikus kritika terminusa, ellentétben az eredetileg használt „öntudatos" és lebontó értelmével, nézeteim szerint itt azért bizonyul használhatónak, mert egyrészt, mint kitértem rá, minden autoriter álláspontból megszólaló kritika (az ellendiszkurzus is) valahol eleve a bővítendő kánont éltetheti tovább, másrészt pedig, mert az elemzett recepcióban alig találni valódi ellenvéleményt netán komolyabb kritikát, tehát mást, mint csupán „formális" megnyilatkozásokat. Az alábbiakban a tárgyalt kritikai diszkurzusnak a vallott világnézeti, irodalomszemléletbeli azonosságait tükröző írásokat az életművel kapcsolatban formális-kanonikus szövegekként jellemzem.

annyira távolságot kíván működtetni közte s a mű adta lehetőségek közt, mint inkább azonnal megszűntetve azokat, a mű bensőséges, személyes világába tartozónak óhajtja tudni magát.

A kánont őrző formális kritika az életművön belül ráadásul nem különbözteti meg világosan a szépirodalmat és az írás egyéb, leíró vagy fejtegető válfajait. A másodlagosnak tételezett irodalmi megnyilatkozások közt kiemelt szerep jut a szerzői visszaemlékezéseknek és önértelmezéseknek, melyekben éppúgy meghatározó szerepet kap az aktív szándék és a tudatos elme, s melyben Frye értelmében „a fő gond az, hogy a szerző 'mondjon' valamit". (A Sütő-kommentárok meglehetősen elfeledkeznek Frye azon érveléséről, amely szerint még a „nagy művek", a feltételezett „önértékű alkotások" esetében sem fogadható el a szerzőnek tulajdonítható bárminemű kritikusi képesség vagy jogkör).[298] Persze a korabeli elvárásoktól vagy az ízléstörténettől független kritika (még ha Frye ebbéli bizonyosságát, s ennek a létére utaló magabiztos sorait igencsak esetlegesnek is tekintjük), a maga szisztematikusságra törekvésében is éppoly utópisztikusnak mutatkozhat, mint az, amelyik alázattól fűtött. Legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az a kritika, amely csak olyan fogalomrendszerrel próbálja interpretálni a műveket, amelyik megtartja még az azonos szemléletek kohézióját, az valóban magában hordozza annak veszélyét, hogy az odaadóan alázatos kritikust, s nem feltétlenül az érintett művet tekintsék majd provinciálisnak.

Érték és értékelés

Az életművel foglalkozó, azt bemutató, feltáró, ismertető, elemző írások jelentős többsége mindenesetre a formális-kanonikus kritika csoportjaként határozható meg. Ezek közül is számtalan olyan írás létezik, amelyik az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban többnyire az elemzések helyett egyfajta közvetlen beiktatást választ. A kiemelt jelleg, az írói-cikkírói azonos szemléletek persze nem jelentenek szükségszerűen kanonikus rangot és minőséget minden publicisztikai szintű megnyilatkozásban. A fogadtatás textuális megnyilvánulásai közt mindenesetre (a napilapoktól a kritikai szakfolyóiratokig egyaránt) lehengerlő többségben vannak a hódolati gesztusok s az olyan írások, amelyek az írói nagyság előtt hajtva főt, az életmű teljességének jelentőségét, szerepét emelik ki. Lényegesen kevesebben azok, amelyek az írót a maga értékén kezelve, inkább a műveivel vitatkozva kíséreltek meg egyfajta műelemzést nyújtani. Ennek tudható az is, hogy a sütői naplójegyzetek, helyzettudatosító írások vagy újabb úti tűnődések gyakorta éppolyan

[298] Mint írta, Dante kommentárt írt ugyan a *Paradiso* első énekéhez, mégsem rendelkezik semmilyen különleges autoritással. „Amikor Ibsen kijelenti, hogy a *Császár és Galilei* a legnagyobb drámája, s hogy a *Peer Gynt* bizonyos epizódjai nem allegorikusak, csak azt válaszolhatjuk, hogy Ibsen nem tartozik Ibsen értő kritikusai közé." Vö. **Frye**, Northrop *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999, 11.

elismerésben részesülnek, mint a folyamatosan újra-kiadott legsikerültebb drámai vagy epikai alkotások. De még a monográfiákban is szembetűnő az egyensúlyzavar, amely már a pályakezdő egy-két sikerültebb novellát is ugyanolyan hévvel és dicséretekkel kívánja tárgyalni, mint a később remekműként bemutatott komolyabb darabokat. Holott nemcsak a monográfiák, de a kritikák és recenziók többsége is egyfajta fejlődésrajzot ad. Az életmű nagyjából három egységre tagolva jeleníthető meg, melyben az első határkövet a fogadtatás szempontjából egyértelműen az 1970-es év jelzi, a következőt viszont már sokkal problematikusabb megállapítani, minthogy egyrészt valahol a nyolcvanas és kilencvenes évek mezsgyéjén, másrészt egy hosszúra nyúlt hetvenes évtized körül lehetne a határt képletesen megvonni. Az értékelések során az előző a sikerorientált szerzőségét, a második inkább a művek minőségbeli mutatóit követi. Az ugyanis könnyen belátható, hogy a legsikerültebb, s számszerűen is a legtöbb művet adó hetvenes évtized méltán ünnepelt műveivel vagy szerzőjével a recepcióban semmivel sem foglalkozik több elemző, összegző, értékelő írás, mint a nyolcvanas évtizedbeli, minőségi visszalépést jelentő alkotásokkal. Ekkor (részben az újrakiadások, s részben az áttevődő magyarországi könyvkiadás révén is)[299] a recepció már erősen ideológiai áthallásoktól tarkított, s a kor változásaira jellemző, hogy 1989-re, szintén magyarországi kiadásban, megindulhat az életműsorozat is. A képletes fejlődésrajz persze, mely tudatosan mellőzi a korai ötvenes-hatvanas éveket, a hetvenes évek epikus és drámai művei által ezeknek próza- és drámaíróját helyezi az irodalmi rang (szakmailag is egyetértő) horizontjába, a sikeresség és a szélesebb közönségbeli divat, majd az azon túllépő kultusz helyét viszont leginkább csak a nyolcvanas évek második fele jelöli majd ki.

A kezdetek

A hetvenes éveket megelőző írások többnyire másodlagosnak tekinthetők az életműben, némelyikük nem több írói ujjgyakorlatnál. Bizonyos fokig már feltűnik bennük a nagyobb lélegzetű (ám továbbra is rövidprózai jegyeket hasznosító) összegző műre mutató igény, illetve a mélyebb gondolati tartalmat majd a drámaformában megtaláló művész alkotói világképének kikristályosodása is, nagytöbbségük azonban folyamatosan visszatérő konstrukciókat mozgat. Faluábrázoló sematizmusaik, sztálinista világképük és realizmusigényük vagy a népi színpadi játékok gyönge utóérzéseit előhívó ábrázolásmódok és karakterformák a sikerültebb rövidprózai írásokat is elfedik. A pártos szemlélet

[299] A korábbi közös kiadások után 1984-től már csak Magyarországi kiadónál jelenhetnek meg könyvei.

mindenesetre két Állami-díjban és felfelé ívelő karrierben, folyóirat-szerkesztéseben és különböző közéleti tisztségek révén is elismerésben részesül.

A korai művek magyarországi fogadtatását illetően az általános elzártság ellenére Sütő esetében elmondható, hogy ezekről a magyarországi irodalmi lapok mellett a nagyobb országos napilapok is közöltek ismertetőket. A hetvenes évtized kiugró sikerét megelőző tizenkét könyv fogadtatása – színvonalukat tekintve érthető módon – arányaiban és hangsúlyaiban messze elmarad a későbbi sikerek ovációjától, de a többi erdélyi szerzőhöz képest Magyarországon így is jelentősnek mondható. A *Mezítlábas menyasszony*ról, (1950) már tudósít az Irodalmi Almanach, az *Emberek indulnak*ról (1953) az Újhold mellett a Magyar Nemzet is, az *Egy pakli dohány* (1954) erdélyi sikeréről pedig az Alföld és az Irodalmi Újság mellett már a Népszava is ír. 1955-ben, amikor novelláiról az Alföld (Székelyhidi Ágoston révén) tudósít, szerzőjét az Irodalmi Újságban Hegedűs Géza is már „komoly ígéretnek" mondja. Hasonlóan 1956 után, a fiatal szerkesztőről, az ifjú tehetségről, az agitátor-íróról együttesen írnak szakfolyóiratok és napilapok. A *Félrejáró Salamon*ról (1956) vagy a *Tártkarú világ*ról (1959) a korban meglepően sok recenzió születik (Élet és Irodalom, Kortárs, Népszabadság stb.) A hatvanas évek szerzői elhalkulásában aztán gyakorlatilag egyetlen számottevő mű – a *Pompás Gedeon* – lát napvilágot (amelyet viszont már Harag György viszi színre Marosvásárhelyt), így itt érthető a recepciós »hézag«.[300] Fontos szempont a fogadtatás és a terjesztés korabeli viszonyaira tekintve, hogy Sütő művei legtöbb esetben Magyarországon is megjelenhetnek (például a *Félrejáró Salamon* (1956) Marosvásárhely után már Budapesten is kiadásra kerül), később pedig, a hetvenes évtizedtől a Kriterion rendszerint közös, román-magyar kiadásban jelenteti meg műveit.

Az életmű méltatói és későbbi gondozói, a kivételes helynek, valamint a »leg«-eknek legitimálói csak a hetvenes évek szerzői világképlátásának változásától eredeztetik a közszemlére szánt Sütő-kánont. Pedig Sütő sikerei (írói és közéleti egyaránt) korai műveinek törékeny színvonala ellenére is, erdélyi, romániai viszonylatokban a hetvenes éveket megelőzően is megkérdőjelezhetetleneknek számítottak. Az egyéni karrier, a különböző díjak, elismerések, megfilmesítések, címek, mindezt alaposan tükrözik. A fiatal író alig két esztendei újságírói gyakorlattal a tarsolyában már a Magyar Népi Szövetség ifjúsági sajtófelelőse, 1949-ben, huszonkét évesen pedig már a *Falvak Népe* főszerkesztője lesz. 1950-ben és 1953-ban is Állami-díjat nyer.[301] 1954-től az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettesévé,

[300] Részben emiatt is számít minőségi meglepetésnek az 1970-es, az *Év könyve* címet rögtön elnyerő, s később számos magyarországi kiadást megélő naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér*.
[301] Második alkalommal külön engedéllyel, hiszen a korabeli törvények szerint valaki csak egyszer nyerhette el a komoly pénzösszeggel járó díjat.

majd 1958-tól az akkor induló, nevét egy évvel később *Új Élet*re változtató *Művészet* című folyóirat főszerkesztőjévé nevezik ki,[302] (amely tisztségében 1989-ig megmarad!) de neve szerepel egy ideig a Kolozsváron megjelenő *Utunk* impresszumában is.[303] A hatvanas években több alkotását is megfilmesítik, így a *Zászlós Demeter ajándék élete*, a *Félrejáró Salamon*, vagy a *Kastélylakók* című írásaiból is film készül. (A korban Sütő „az egyetlen romániai magyar író, aki »bedolgozó« a filmszakmában.")[304] Mindehhez egyértelműen hozzájárulnak írói-szerkesztői munkája mellett többrétegű társadalmi-politikai szerepvállalásai is, melyek szintén ezidőtájt teljesednek ki. Különböző állami, tartományi, megyei bizottságok vezetőségi tagsága mellett Sütő 1965-től a román parlamentnek is tagja, Nagy Nemzetgyűlési képviselőként különböző választási körzeteket képvisel. 1968-tól a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Bürójának tagja, 1969-től pedig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Póttagja lesz. Ugyanebben az évben a Román Írószövetség alelnöki tisztét is felajánlják számára.[305]

A közéletiség mellett az 1970-ig terjedő időszak irodalmi szereplése is minden téren figyelemreméltó. Az eddig az időhatárig megjelent kiadványokat a Kántor–Lángféle irodalomtörténet bibliográfusa, Réthy Andor összegezte.[306] Sütő Andrásnál a lista 48 címet sorol föl, mely szerint huszonegy év alatt a szerző negyvennyolc kiadványból tizenkilenc magyar, huszonegy román, négy német, illetve négy valamilyen szláv nyelven jelent meg. Nem véletlen tehát, hogy az említett irodalomtörténet végkövetkeztetése is így hangzik: „jellegzetesen szocialista író-karrier"![307]

A kiugrás: a naplóregény

A hatvanas években Sütő leginkább csak a publicisztikában volt jelen. Szocialista népszínműveit, sematikus írásait követő elhallgatása egyrészt politikai szerepvállalásának terheiből, másrészt írói útkereséséből adódik. 1970-től aztán az esszé- és drámaíró Sütő évei következnek. Szerzőjük különben ódzkodik a nagyobb epikai formáktól. Naplóregénye kiforratlan részletei hosszú kihagyásokkal, majdnem egy évtizeden keresztül láttak

[302] A folyóiratot az említett politikai kontextusban az RMP kultúrpolitikai szervei alapították és pénzelték.
[303] 1958 április–1962 március között, bár nem vett részt tevőlegesen a lap szerkesztésében.
[304] Vö. Huszár Sándor 1969-es interjúját, (*Istenek és falovacskák*) in **Huszár** Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003; illetve **Sütő** András, *Istenek és Falovacskák. Esszék és újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
[305] Már 1962-től vezetőségi tag, 1969-ben még Méliusz Józsefet ajánlja maga helyett, ám 1972-től már elvállalja az alelnöki tisztséget, melyet aztán 1982-ig gyakorol.
[306] Vö. **Kántor** Lajos – **Láng** Gusztáv, *i.m.,* 434–436.
[307] „Sütő András jellegzetes szocialista író-karriert mondhat a magáénak: emberi-művészi pályájának alakulása pontosan, szakaszról-szakaszra jelzi a felszabadulás utáni huszonöt év történelmét. (...) [1945-ben a] Világosságnak lesz szerkesztője. Innen töretlenül ível fel irodalompolitikai-politikai pályája." Vö. Uo., 195.

napvilágot az Igaz Szó hasábjain, s az író Sütő Andrást már-már elfeledték, leírták, mire a regényforma elkészült. A sikert tehát a meglepetés is éltette. Az igazi kiugrást, s egyben magyarországi szélesebb körű felfedezést egyértelműen a Kriterion első könyveként napvilágot látó, műfajtalannak is nevezett[308] *Anyám könnyű álmot ígér* sikere hozta meg számára.[309] Ennek másik oldalágát az a műfaji, stiláris, és általában minőségi hangnemváltás jellemezte, amely a mondanivaló nagykorúsodásával maga mögött tudta a korábbi sematikus faluábrázolásokat, vagy a felületes jellemrajzokat, anekdotikus túlterheltséget, ami a korábbi műveknek sajátja. Meglepően új hang jelentkezett.[310] Szükség volt ehhez arra a politikai légkörre is, amelyre részben már utaltam, amely a hatvanas évek végére Közép-Kelet-Európában kialakulhatott, s amelyre irodalompolitikai szempontok miatt még visszatérek az alábbiakban. A „képes beszéd esztétikumon túli rejtjelei" nagyrészt már ekkortól jellemzik az életművet, illetve annak fogadtatását. A mű történelmi súlya (az első igazi elismerést és közönségsikert szerző könyv az addig méltatlanul elfeledett, elhallgatott, vagy külön irodalmakként kezelt határon túli magyar irodalmak közül), kétségtelen szerepe így az említett magyarországi kanonikus diszkurzusok erdélyi irodalmi orientációja következtében sem feltétlenül csak művészi értékeiben keresendő. Fogadtatása ugyanis felerősített egy olyan tendenciát, amelyben az esztétikai megformáltság mellett a bemutatott konkrét tények drámaisága, a tematika újdonsága, sajátossága, vagy éppen a virágnyelven kimondható perlokúciós mozzanatok hallgatólagos olvasói összekacsintása is elsődlegessé vált. (Az életmű vonatkozásában persze a drámák jelentik majd mindennek a kiteljesítését, de az erdélyi irodalom minőségeiben is talán a legmeghatározóbb jelenség, amely a határon túli magyar irodalmak fogadtatását formálja, ekkortól a sajátosságuk és sajátos szerepkörük hangsúlyozása lesz.) A hatásában elsöprő siker, melyet a teljes hetvenes évtized nyomatékosít, a lappangó kánoniság összetettségének is köszönhető. (A megjelenés egybeesett a transzszilván hagyományok előkeresésének, és a magyarországi irodalmi tájékozódás kiszélesedésének időszakával.)[311]

A kiemelt, s leginkább közszemlére szánt alkotói periódus nyitánya, (a naplóregény, s a vele egy évben megjelenő *Rigó és apostol* által) már rendkívüli gazdag releváns

[308] Vö. **Ilia** Mihály, *Sütő András, Anyám könnyű álmot ígér*, in Kortárs, 1970/9, 1492-1493.
[309] A könyv első kiadását még számos egyéb követte, igen tekintélyes példányszámokkal. Megjelent németül, lengyelül, bolgárul és természetesen románul. Magyarországon a kilencvenes években is kiadták.
[310] „Leírjam-e, hogy *meglepetés* ez a könyv? Hogy Sütő András korábbi elbeszéléseinek olykor Móra Ferenc-i érzelmessége és kedélyessége, máskor góbéskodó nyele, megint máskor egyszerűsítő, sőt torz társadalomszemlélete után annak érzem?" (kiemelés az eredetiben, BL.) Vö. **Réz** Pál, *Beváltott ígéret*, in UŐ, *Kulcsok és kérdőjelek*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 373.
[311] 1968 után Erdélyben ismét megjelenhetnek nyomtatásban a helikoni szerzők, Magyarországon a hatvanas évek hiánypótlásait követően pedig vita is folyik a transzszilvanizmusról.

utalásokban a koherens alkotói világkép felvázolása szempontjából.[312] Sütő „műfajt keresve talált rá az egyetlen, mondanivalójához megfelelő műfajra"[313], amint sikeres kompozíciójában számtalan stiláris ötvöződésben, s a töredékességet elkerülve tudott koherens szerkezetet létrehozni. A kritika leginkább ezt az epikus részletekből összeálló társadalomképet, annak teljességét emelte ki legfőbb erényként s alig elemezte azt a líraiságot, azt a keretet, amely az epikus részleteket összekötő szerepén túl, műfajt meghatározó, formateremtő elvvé vált.[314] „Az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemlélőből fokozatosan lírai alannyá tűnik át: az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek."[315] A szociográfiával kapcsolatban Szabó Zoltán sem véletlenül állította, hogy az *autobiographie romancée* erdélyi műfajában Sütő a „környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van".[316] A látszólag egyszerű kerettörténet, az epikus részletekben felidézett gyermekkori élmények, az emlékek távlatában szembesítik narrátorukat egyrészt a hagyományosan konzervatív, adottságait a történelmi változásokban is megőrizni vágyó paraszti világgal és értékrenddel, másrészt a líraiságot kiteljesítve, a szubjektum egyéni, egykoron meghozott saját döntése, távozása által, az ebből való akaratlan kiszakadásával.[317]

A regényt-záró, összegző funkciójú akvárium hasonlat erkölcsi értékszimbólumként való meghatározása,[318] paradox szerkezetében az értékvesztés és értéktelítődés diszharmóniájára épülve ideológiai értékjelképnek magát a létszimbólumot határozza meg, amelytől lehetetlen megfosztania önmagát.[319] Ez a paradox szerkezetű ideológiai értékrendszer az életmű hetvenes-évekbeli prózai alkotásaiban fontos változást jelent, s az írói világkép alakulásában talán a legnagyobb elmozdulásnak feleltethető meg. Jellemző ugyanakkor az elemzett fogadtatásra, (az irodalompolitika hivatalos szűrőjén túl, amely

[312] Ez utóbbinak leginkább önértelmező, világkép-felvázoló úti tűnődései által is. Vö. **Sütő** András, *Rigó és apostol,* Bukarest, Kriterion, 1970.
[313] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3, ill. **Szakolczay** Lajos, *i.m.* 142.
[314] A szociografikus naplóregényt a Tamási prózájából ellesett, leginkább személyes lírai hangvétel uralja. Benne az epikus perspektívák bősége lírai sugallatokkal, mégis tényirodalomra jellemző dokumentáris ábrázolásmóddal a legkülönfélébb nézőpontok sikeres szintézisét nyújtja.
[315] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 18.
[316] Vö. **Szabó** Zoltán, *„Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk",* in Új Látóhatár, 1975/2, 173-177.
[317] Az apró jelzések, melyek nincsenek tételesen kimondva, csak párhuzamosan futnak végig a leíró, tárgyilagos részletek mögött, alig hangsúlyozódtak az értékelésekben, vagy ha mégis, azok leginkább csak az adottságőrzés és az újítás, a választás és változtatás törvényszerű társadalmi konfliktusainak dialektikájában értelmeződtek. A kötetet záró metaforalánc igen sokrétű képe sem teljesedhetne ki a bensőséges kötődésnek (szülő-gyermek; hazavárás-hazavágyódás) a szemléleti különbségeken átívelő, az értékrendeken túlmutató hatása nélkül.
[318] Vö. **Lázok** *i.m.* 19, illetve részben **Bertha**, *i.m.,* 127.
[319] „(…) miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete." Vö. **Sütő** András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Bukarest, Kriterion, 1970, 245.

valamiféle népi-paraszti létformának a realista ábrázolásmódjában valóságot és regionalizmust tételezett) hogy a nemzetiségi, kisebbségontológiai vizsgálatokra erőltetett szempontok nem az értéket, de már az értékképzés lehetőségét is, a méltánytalan korlátok közt a puszta létezést is eszménnyé nemesítik. A kisebbségi lét bizonyos tartalmait feltáró könyv értékelésében ezért válik igencsak vitathatóvá, hogy a múlt felé forduló adottságőrzés a kisebbségi magyarság megmaradásnak többnyire kizárólagos biztosítékaként értelmeződik.[320]

Az életművet értékelő kritikák minősítései egyébként már itt sem pusztán (főleg az időben később keletkezettek!) a műnemnek, a műfajnak szóltak. Az összevetésekben legalább annyira a szerző is megmérettetik, mint műve, így természetszerű, hogy az összehasonlítás egyben minőségi értékviszonyokat is feltételez. Így kerülhet a naplóregény Illyés szociográfiájával (*Puszták népe*) egy rangba, vagy Tamási *Szülőföldem*-je közelébe. Az életmű egyes darabjainak megméretését (a hasonló irodalmi hagyományt képviselő elődök műveihez való viszonyítással, összefüggéseik kimutatásával) vállaló, azonos irodalomeszményt valló kritikusok dicsérete legtöbb esetben nem is a formának, az eljárásnak, vagy a mű egyéb adottságainak, mint inkább szerzőik elvi rokonságának, eszmei megfeleltetéseiknek szólt. Ezek mellett Sütő lírai nyelvezete, műveinek esztétikai értéke gyakran háttérbe szorult az egyes művek születésének körülményeihez, az író referenciáihoz, sorsához, megpróbáltatásaihoz képest. „Többünket az író világa iránti áhítat vezérelt, hiszen Sütő széptana, a megmaradás esztétikája mindennél fontosabb volt. Ezt kellett elfogadtatnunk, nemegyszer a közönyt és a különféle indulatokból táplált akadékoskodásokat is legyőzve, hogy később rátérhessünk az árnyaltabb, már nem csupán a politikumot szem előtt tartó elemzésekre."[321]

Nagy idők: a drámatrilógia

Az epikus hangnem líraizálódásával a hetvenes évek során a szépirodalmi Sütő írások sűrűbbé, töményebbé váltak, a jelentéktelen életképek, karcolatok helyét esszéisztikus magánmonológok töltik ki, de ezekben még arányosan, s nem túlburjánzóan jelenik meg a szerzői hang. Az elkomoruló valóság aztán a hetvenes évek útirajzaitól az esszékig lírai nyelvezettel, de karakteres dramaturgiájú tömörséggel léptet elő montázsszerű képfolyamokat. A sikerültebbek túllépnek pusztán a didakszis vagy a történelmi keretek képes-beszéd jellegén, s részben az önértelmezés filozófiai, léttörténeti vizsgálódásai által

[320] Vö. Lázok János észrevételeit Bertha Zoltán monográfiájának bizonyos passzusaival kapcsolatban. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[321] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.

kínálnak teret a többirányú, minőségi kibontásra. Ez jellemzi mindmáig az életmű csúcsát jelentő drámatrilógia[322] darabjait is. A példázatok tömény jellege ugyan sajátja még a nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*nek is, de a drámaszerkezet itt már egyértelműen elütni látszik a trilógia darabjaitól, s az ekkortól születő egyéb színpadi művek már korántsem ugyanazt a színvonalat képviselik (Szakolczay nem véletlenül csupán „drámakísérletnek" mondja 1986-ban az *Advent*et).[323] A trilógiát elemző Lázok János dicséri ugyan a nyolcvanas éveket nyitó darabot, de egyértelműen elutasítja a drámatetralógiát feltételező korábbi értelmezéseket, amelyek a négy színpadi művet szerves egészként kísérelték meg láttatni.[324]

Akárcsak a naplóregény, a hetvenes évek drámai sikerei is magukban hordják az adottság őrzésének, illetve megújításának konfliktusát, a tárgyválasztás és a történelmi-mitológiai keretek azonban nem egyszerűen a közölhetőség érekében vállalt alkotói kompromisszum szférájába tartoznak. A történelmi drámahelyzetekben Sütő már az alternatívák dialógusba oldására keresett tematikát. Bretter György az életműnek a csúcsát jelentő drámák megszületését követően mintegy összegzően írhatta, hogy ezek a történelmi dilemmák megoldásának módját az alternatívák sorsának szimbólumává növelhették. „Miképp lesz a mozgalomból intézmény és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását, (…) archeológusként választotta ki azt a helyet, ahol a legvalószínűbb volt, hogy éppen azt találja meg, amire szüksége volt. Tudatosságának bizonyítéka ez."[325] A kétpólusú szereplőstruktúra, valamint a cselekményváz, mely az első három drámát trilógiává avatja mindenütt két értékrendben mutatkozik meg. A két magatartásforma látszólag kizárja egymást, de a megjelenített értéktartalmak egymásrautaltságát, végső soron egységét, közös eredetét nem fedi el. A szoros baráti viszony, vagy a testvérség metaforája fokozza a főszereplő-párosok különböző pólusainak, értéktartalmainak a drámai válságát, amint az adottságokat megőrző karaktertípus fokozatosan sajátítja ki az értékek birtoklását az adottságokhoz tagadólag, lázadóan közelítő magatartáselv képviselőjével szemben.[326]

---

[322] *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (1974); *Csillag a máglyán* (1975); *Káin és Ábel* (1977).
[323] Vö. **Szakolczay** *i.m.,* 143.
[324] Leginkább szerzőjük nyolcvanas évekbeli nyilatkozatai alapján, mely hasonló elgondolásoknak adott hangot. Ezek értelmében a hatalom-kép következetes tematikus szólamai, s nem a dramaturgiai szerkezet került a feltételezett tetralógiai összefüggések kiindulópontjába.
[325] Lásd **Bretter**, *i.m.;* ill. UŐ, *Itt és mást*, Bukarest, 1979, 478-479.
[326] „Kolhaas a törvény Szentségét hiszi és fogadtatja el családi boldogsága egyetlen biztos útjaként a Münzerre hivatkozó Nagelschmidt-tel szemben; a hitújító Kálvin hatalomra kerülve már nem ismeri el és nem hajlandó biztosítani Szervét számára a másként gondolkodás jogát; miután Arabella őt 'választotta', Ábel saját tulajdonaként rendelkezik vele." Vö. **Lázok**, *i.m.,* 85.

A különböző magatartásformák ellentétpárjainak az egyenértékűsége, eredeti egységük újrateremtésének a kudarca, s abszolutizálódásuk folyamata ugyanakkor a hatalomhoz való viszonyulásuk nélkül nem csak intenzitásában, de jelentőségében is csökkent volna. Az egyidejű, egyszerre vállalt, egyetlen magatartásformává összevont ellentétpár paradoxona szükségszerű ambivalenciával társult a drámák végjátékában, amelyben egy kissé idillisztikus állandó készenlét jelei mutatkoztak meg az esetleges szembeszegülésre, a hatalommal szembeni egyéni és közösségi lázadó magatartásra.[327] A trilógia hatalmas sikerét (szerzői újdonsága mellett) egyértelműen a rendezésbeli remekléseknek köszönhette. Harag György színrevitelei egy közönség-centrikus értelmezését nyújtotta a műveknek, nem csak populizmusában, de drámai helyzettudatának művészi erejű összekacsintásában is, amelyekben a kor közönségének igényei közösségi, társadalmi hatóerőkké léphettek elő.

A közönségsikert a későbbiekben aztán fokozatosan (ismét a művészi igényességtől és esztétikai mércétől távolodva, ám) a politikai körülmények közt kimondhatatlan közösségi tudatnak másfajta katarzisélménye, közös átélése biztosította. (Az *Advent* Nemzetiben játszott tömeges sikere már-már a politikai ellenvélemény kategóriájának szinonimáit testesítette meg.) Lázok a kritikai fogadtatás monográfiákra is jellemző kategorikus megállapításainak, a konfliktushelyzetek feloldhatatlanságában mindenáron erkölcsi példázatot kereső értelmezéseknek több tételét ezért is felülvizsgálatra tartotta érdemesnek. Ugyanakkor a nyolcvanas évek színpadi művei már nem csupán a tematikák terén, illetve értelmezéslehetőségeik által szűkülnek be, megformáltságukat tekintve is visszalépést jelentenek. (Az évtized végétől megjelenő drámákban, a hatalmat életidegen öncéllá átminősítő magatartás ellenében leginkább csak katarzishiányt biztosító dramaturgia először Bíró Béla könyvében találkozott valós kritikával).[328] A *Káin és Ábel* Bécsy Tamás által is kifogásolt hatalomképe, pontosabban annak nem-jelenléte, tételezett hiánya (az Úr hangjaként), erőltetett heroizálása után (Káin kapcsán), *A szuzai* dramaturgiailag már

[327] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 87.

[328] Könyve elsősorban arra figyelmeztetett, hogy a romániai magyar drámaírás talán legkiemelkedőbb korszakának, az 1970-es évtizednek hatalmas közönségsikert aratott művei, melyek a halottnak hitt tragédia reneszánszát hozták, az évtized végére korszerűtlen s illuzórikus művekbe torkollottak, melyekben a halálban vagy a halál által diadalmaskodó „tragikus" hős mítosza tulajdonképpen egy álellentétet próbált autentikussá szublimálni. Bíró szerint a „romániai magyar drámairodalomban" a korszerű drámának nem azt kellene sugallnia, hogyan lehet megoldhatatlan helyzeteket valamiképpen megoldani, hanem inkább azt, miféle helyzeteket nem lenne szabad eleve elfogadni! Vö. **Bíró** Béla, *A tragikum tragédiája*, Bukarest, Kriterion, 1984, 6.

gyengén kifejtett cselekményszála[329] mintegy előrevetíti a dramaturgiai változás előnytelenségét az *Advent* irányába.

Az esszéíró drámaköltő

Nem tartják meg a hetvenes évek esztétikai rangját és színvonalát azok a rövidprózai művek sem, melyek mérföldnyi távolságra vannak az esszék terén a *Perzsák*, vagy a *Nagyenyedi Fügevirág* nyelvi-képi megformáltságától, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* remeklésétől. Az esszéíró Sütőnek fontos tulajdonsága, hogy nyíltan vállalja szubjektumát, s akár a maga, akár egy közösség nevében szólal meg, a személyessége egyfajta rendezőelvvé válik. Az esszéíró így legtöbbször a moralista és a lírikus jegyeit ötvözi, ám nem lépi túl a művészi harmónia szabta kereteket, vallomásossága hitelességgel párosul.[330] (*Rigó és Apostol*, 1970; *Istenek és Falovacskák*, 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, 1977). A sokkal kevésbé szerencsés vitákban, vagy az inkább vitacikknek minősülő olyan egyéb írásokban, publicisztikákban, esetleg interjúkban, ahol megbomlik a mondanivaló formai idomulása az egyéniség pozitív moralizmusához, a személyesség csupán egyfajta szűk értéklátás követelőző és elutasító gesztusaiban nyilvánul meg. Az ideologikusság ilyenkor már merőben túllép a művészi vallomás keretein. Ezekben nem a formai, művészi jegyek, s nem is a morális-gondolatiság, de sokkalta inkább a valóságalapjukat eldöntendővé formáló, igaz vagy hamis voltuk kettőssége lesz az alkalmazott mérce viszonyítási pontja.

A vallott eszmeiség, illetve eszmén kívüliség, az azonosság vagy különbözőség olykor mellékvágányként lesz az életműről tudósító kritikai aktusok értékeléseinek is sajátja. Ilyenkor elsikkad, hogy az eszmei, életrajzi motívumokra, melyek mint külsődleges műteremtő indítékok vehetők számításba, csak a mű értelmezett szövege alapján ajánlatos következtetni. A kanonikus kritikus ismerni véli az írótól előrebocsátott epikus intenciókat, egy-egy ciklus tervezett szerkezeti vázlatát is, s ebből adódóan ismerni véli a megvalósuló jelentésegészt is. A kinyilvánított szerzői szándék egy „eszmeember" sorsának, s a körülötte zajló társadalmi történések megörökítésének keretében, intenciójában értelmeződik, hiszen az esszé-, napló- vagy útirajzíró szerző folyamatosan visszatekintő nyilatkozatai mindig valami totális, társadalmi mozzanatot emelnek ki. A szépprózа igényű úti tűnődések, útirajzok vagy esszék világa a szerzőjük elkötelezettség-eszményét, a nemzeti tudatot nemzetiségiként is

[329] Vö. **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában*, in Színház, 1978/7; ill. **Bíró**, *i.m.,* 113.

[330] Az évtized nyitányán nem annyira az erdélyi vallomásos próza és emlékirat-irodalom elbeszélőhagyományát is átformáló, új műfajt teremtő regény, mint a szintén 1970-ben megjelenő *Rigó és Apostol* vallja, hogy az etnikum fennmaradásához elengedhetetlen a nyelvi kultúra megőrzése.

ébren tartó történelmi realizmusát bontja ki. A történelemidézés ezekben egyértelműen erkölcsi példázattá válik. Ezeknek az éveknek a szemléleti, lélektani jellemzői meghatározó motívumként már amúgyis csaknem kizárólag a kudarcérzetbe, a lehetőségek végzetes elapadásába, a nemzeti-nemzetiségi sors távlattalanságának gondolatába ütköznek.

A nyelv ekkortól már nem csupán kifejezési eszköze, de konkrét anyaga is Sütő írásainak. (Innen az olykori Kosztolányi allúzió a kritikákban, amely esztétikai nyomatéka mellett a vallott világnézet egy szeletét is megszabja, amint a nyelvhasználatot a létezés feltételének, a nyelvhasználat szabadságát pedig a kisebbségi lét elidegeníthetetlen jogának tekinti). Nyelvhez való viszonya és az intenzív képiség (melynek megjelenítő erejét Sütő az illyési ajánlásból is újrasokszorozza; „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.")[331] eredményezi, hogy a megújuló életműben az egész hetvenes évtized talán legfontosabb trópusa a metafora lesz. Nemcsak a drámák, az esszék költői világát is ez határozza meg. A képiség erejével átszőtt gondolati-nyelvi forma kapcsán kerülnek előtérbe a „drámaköltő" Sütő talán legjobb, esztétikailag is megalapozott művei.[332] A lírai nyelvezet mellett, mely a jelképesség, a metaforikusság által a mondanivaló koncentrált hangsúlyaiban jelentik majd a sikerültebb esszék igazi hatástani erejét is, a drámatrilógiának van egy másik alapvető erőssége. A művekben megjelenített világkép tekintetében a legfontosabb előrelépést alighanem a „vita-drámák" dialogikus szerkezete nyújtja.

A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)

Ennek a legsikerültebb időszaknak adja remek bölcseleti szemléjét (a naplóregény, a trilógia első két darabja és a sikerültebb esszék fényében), korai halála előtt a filozófus Bretter György is.[333] A rejtőzködő tehetség megújulásának, kibontakozásának, a „váltás" momentumainak esztétikai-pszichológiai sikerein túl a nyelvi-logikai világkép kiforrottságának sikerét a tautológia és a dialógus ellentétében ragadja meg, melynek legjobb irodalomkritikai példáját éppen a tárgyalt életműre véli alkalmazhatónak. Ha szavait Sütő korai alkotó korszakára, vagy magának a kornak az uralkodó irodalomeszményére is vonatkoztatjuk, akkor jelen és múlt, valóság és történelem, remélt és megvalósult kettőse más értelmet is nyer. „Sütő monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az; de ami azzal lett monolitikus, hogy megszűntette az alternatívák sokféleségét. Vagyis tartalmazta azt, ami nem valósult meg; s lényege éppen a megvalósulatlanság volt." Ezért érezheti jogosnak, s

[331] Vö. **Illyés** Gyula, *Lőtt lábú madár*, in UŐ, *Különös testamentum*, Bp., 1977, 104.
[332] A drámaköltő Tarján Tamás kifejezése. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András a drámaköltő*, in Színház, 1976/3, 1-7.
[333] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*. Korunk, 1976/3.

mintegy elégtételnek is mindenki a korábbi Sütő-szövegekhez képest, hogy „a megvalósult önmagát ünneplő farsangja" helyett az író jelenlétének itt pozitív értelemben vett álközvetlensége az, ami által „a szavak harmóniája mindent feloldott."[334] Vagyis „(…) elfedte a megvalósulatlanságot, mondatainak szépségével megölte a hiányt. Sütő nem nevezte meg tárgyát, és csodálatos jelzők tömegével metaforává oldotta a világot".[335]

Bretter ugyanakkor remekül látja, hogy az *Anyám* még nem jelent valós váltást, a líraiság benne viszont „mondatainak szépsége" által, a meg nem valósult önismereti útján indíthatta el szerzőjét.[336] Megölte az addigi írói teljesítetlen, *beváltatlan* mellett a *mindent-tudó* heroikus kategóriáit is. A be nem váltottat ezzel nem váltotta ugyan be, de legalább már tudott önmaga hiányosságairól![337] S ez az a nagy lépés, amelyik az életmű recepciójában a „végre" hangokat igazán indokolja, s amelyik a formai, esztétikai teljesítmény mögött a szemléletbeli váltást, s a damaszkuszi utat is jelentheti egyben. A mondatok harmóniája ugyanakkor a valóság tényeibe ütközve utópiába vált át. Bretter itt érzi meg először (a hetvenes évek eleji drámák tapasztalatából) hogy „ébredezik a tűrhetetlenség érzése", s az írói, művészi fejlődés szempontjából, éppen ebben láttatja az igazán jelentős változást: „ez már kiút: a tűrhetetlenről beszélni, avagy elégiát írni – ez az író alternatívája. Sütő a tűrhetetlenről beszél ezután, s talán így kezdődik a csoda."[338] A csoda, vagyis ami az „ezután"-ra vonatkozik, elsősorban a színpadi művek dialogikusságában, az alternatívák bemutatásában lesz meghatározó.[339] (A drámai konfliktusokban, egyetlen dolog legalább kétféle megközelítése az értelmezési távlatokat is biztosítja, s ez szavatolhatja az életműben is a valóban időtálló értéket.) De érezhető mindez a jobban sikerült esszékben is, ahol Sütő a „valósággal egyenértékű empíriát teremt."[340] Itt nem allegóriákról van szó, minden szimbólumokká szerveződik, ahol a szervezőelv ismét a tűrhetetlen kategóriája lesz, s

[334] Uo., 226.
[335] Uo.
[336] „A múlt meghatározza a jelen formáit, mint ahogy a jelen meghatározza múlt-szemléletünk tartalmát. Az *Anyám könnyű álmot ígér* óriási sikerét az biztosította, hogy viszonylag olcsó búcsút ígért a bűnbánóknak: Sütő azért lett majdnem szent, mert mindenkit feloldozott, aki csak hajlandó volt néhány ördögöt elmarasztalni." A nyelvi szépségekben fogant ifjonti botlásokra emlékeztető mondataival pedig, „nosztalgia szűrődött be erkölcsi világunkba: a botlások utáni vágy néha már feledtette velünk, hogy bűnbánóknak kell lennünk". Vö., **Bretter**, *i.m.,* 226.
[337] Annál is inkább, mert Sütő, „miután kivonult munkáiból, tehát feladta azt a bájos szerepet, amit önkéntes rendezőelvként saját munkáiban játszott, hirtelen 'megtanult' írni. Persze írni azelőtt is tudott: magáról, pózairól, s közben hitte, hogy az irodalom: cikk, dalban elbeszélve." Vö. **Bretter,** *i.m.,* 225.
[338] Uo., 226.
[339] Az írásművészetében a pártos kompromisszumoktól egyre távolabb kerülő szerző, a tiszta jelentés felé haladva jutott a dialógushoz. Az *Anyám* oltárán feláldozott empíria kapcsán mondja Bretter: „A szimbólumról is le kell most mondania, vagyis fel kell áldoznia minden eddigi eszközét, és a bevált eszközök helyett olyasmit használni, amit ifjonti merészségében, annak idején, nagyon régen már egészen más dolgokra használt." Vö. **Bretter**, *i.m.,* 226.
[340] Uo., 227.

amelyben a „lényeglátás” az írói rendezőelv alapja. A tűrhetetlen bevezetésével valós írói nagyságokba, kvalitásokba növő szerző jó eséllyel láthat a valódi létszimbólumok megteremtésére.

Bretter azonban némiképp a fogadtatásra utalóan már bevezet egy elmarasztaló, figyelmeztető képet is. „Az emberek furcsa módon mindig az út szélét nézik, s ahol megpillantják a rájuk kacsintó kis allegóriát, mindjárt megállnak, s az allegória kétértelműségén töprengve már lelépnek az írói szándék által kijelölt útról, s a maguk kis mellékösvényein járva szép lassan nem látnak már egyebet, mint saját lábukat, amely útnak tűnhet egyesek számára, de mások tudják, hogy csak saját lábukról van szó”.[341] A fogadtatás kialakuló referenciális, létélméleti vagy etikai fókuszpontjai aligha törődtek Bretter figyelmeztetésével, ámbár a későbbi pozícionálásoknak alapvető felhajtóerőt adó utólagos szerzői megnyilatkozások és önértelmezések, (a prognosztizálható hatás minden kis részletére figyelve, az olvasótábor és a hivatásos értekezők szempontjai felől is) leginkább csak az „írói szándék” elsődlegességét hangsúlyozták.

Az írói identitás megalapozása

A személyhez kötött irodalmi kánoniság alapvetése általánosan egy életművön belüli polarizáció kiéleződése mentén vagy az addig folytatott gyakorlat, vallott szemléletek széttöredezése idején születik. A szerzői identitás megalapozása a követni kívánt rend felől, a döntéshelyzettől származtatja az „igazi” szerző-képet.[342] A normatív önmeghatározás az életművet tárgyaló munkákban is ettől a ponttól, a kánonhoz való „megtérés” aktusától fejti ki a tradíció szerepére igényt tartó értéktávlatait. Az életútbeli és műfaji változással, az eszmélkedéssel kapcsolatban nagyjából mindhárom monográfus megegyezik abban, hogy a váltás, a damaszkuszi út a hatvanas évektől, de szövegszerű megjelenésében már a „*Félrejáró Salamon* óta érlelődik” egységesen azt állítva, hogy „doktríner” és „fiktív” szempontok helyébe ekkortól kerülnek azok a „fundamentális értékek”, amelyek az efemer értékelési viszonyokba is immár „időtállóakat” léptetnek.[343]

---

[341] Uo.

[342] Sütő annak a nemzedéknek tagja, melynek indulása a kommunista hatalomátvétel időszakára esett. Romániában fiatal tehetségként hamar közismertté válik, s az újságíróként kezdő, szerkesztőként majd főszerkesztőként dolgozó szerző közszereplőségével egyidőben igencsak favorizált, elismert író lesz. A pártosság–népiség–realizmus programjába belenövő fiatal szerzőnek a parasztság tisztánlátásának, felemelkedésének Veres Péter-i küldetését szocreál demagógiával kiegészítő korai sztálinista korszaka (novellái, publicisztikái, népszínművei) után azonban az érettebb Sütő a nemzetiségi közösség gondjai felé fordul. Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, 1990/1, 5.

[343] „megvilágosodik, hogy mindaz, ami az igazság, a haladás képzelt letéteményeseként mint újszerű hatalmi képződmény működött, az valóságos emberi létértékekkel szembeni érzéketlensége és tudatlansága folytán lényegében igazságtalanságokat halmozott és szenvedéseket fokozott fel.” Vö. **Bertha**, *i.m.,* 106.

A koncepcionális pálfordulás, a hatalom megtévesztő szerepeiből való kihátrálás Sütő írásmódjának, írói teljesítményének minőségi változását eredményezi, irodalomeszményét azonban csak részben érinti. A korábban elvárt hatalmi sematikus ábrázolásmód el-elmaradozik az ötvenes-hatvanas évek realizmuskoncepcióiban, de később is megmarad a szövegiség szempontjainak háttérbe szorulása a tartalmi helyességgel szemben. Az irodalom elkötelezett hivatástudata ekkortól már részben a nemzeti közösség-reprezentációban is megjelenik. A jelentéstani, tematikus értékek és az egyedi, művészi ábrázolásmód sikeres ötvöződése révén az első igazi sikerkönyv az életműben valóban az *Anyám könnyű álmot ígér* lesz, amely Magyarországon is az év könyvének bizonyul. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a Sütőt emberként, íróként igen jól ismerő szerkesztőtárs Gálfalvi Zsolt az *Anyám*ról írott kritikájában még az életmű és a korábban vállalt eszmék folytonosságát emeli ki: „Sütő szemléletmódja az évek, illetve az évtizedek folyamán természetesen változott, de nem változott meg" –, abban továbbra is föllelhető a „szocialista humanizmus pártos eszménye iránti elkötelezettség".[344] Ezzel ellentétben, mint mondtam, a magyarországi elvárásrendek a megmaradás, az értékmentés eszmei kivetüléseinek esztétikai megfogalmazóját dicsérték csak benne. A tárgyalt kollektív honmentő diszkurzus-összefonódásban Sütő adta a megtörténtté formált irodalmi valóságát mindannak, ami azonosulásmintákat kínálva történelmi nemzettudatot adhatott egy igen széles értelmezői közösségnek. Ekkortól a magyarországi népi irány fokozatos figyelme kíséri, melyet segít a sorsirodalom kollektív szemléletének marxista keretekbe is beilleszthető eszménye, valamint a politikai enyhülés ambivalens időszaka által Erdélyben a hagyományok előkeresése, így a transzszilván eszmék újraéledése is.[345]

A hatvanas évek végétől az irodalmi ábrázolásmód népi irányzatának előretörésében, legitimációja ismételt megszilárdításában, s a kánonja által fenntartott közösségi retorika hitelességében, amint Szirák Péter is figyelmeztetett, minden heterogeneitása, korábbi különbözősége ellenére is „kontinuumot képzett"[346] a magyarországi szimulatív ábrázolásmód mellett a határokon túli „képviseleti" próza. Mint utaltam rá, a harmincas évekre Erdélyben a népi mozgalomhoz tartozók, vagy ennek vonzáskörében alkotók kiemelt, előnyben részesített témája a kortárs erdélyi falu, választott elbeszélői módszerük pedig leginkább a szociografikus-realista ábrázolásmód lett. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódott,

[344] Vö. **Gálfalvi** Zsolt, *Az írás értelme*, Bukarest, Kriterion, 1977, 180.
[345] A népi mozgalom létrejöttét a művészetekben (persze sarkítottan) egyfajta haladáseszmény kudarca is segítette, amely kudarcot követően fordult vissza a hagyományokhoz. A modernség válságát követően a konzervatív népi vagy nemzeti felfogás az irodalmat ráadásul a politikai célkitűzésekhez is igazította. Az 1968 utáni idők haladáseszményének nyilvánvaló megtorpanása ilyen téren is figyelemre érdemes.
[346] Vö. **Szirák** Péter, *i.m*.

ehhez tért vissza Sütő is naplóregénye szociografikus faluábrázolásával. A hetvenes éveket megelőző epikájának értékelhető szelete – amelyikből részben a szociográfia is táplálkozik – a hagyományos magyar népi irodalmi közlésmód tematikai és stiláris jegyeit kísérelte ugyanis meg továbbfolytatni. A kirobbanó siker, majd az átnyúló kanonikus diszkurzusok meghatározta írói szereplehetőségek következménye is, hogy Bertha Zoltán – akárcsak az életmű több méltatója – úgy vélekedhetett, hogy Sütő András művészete a népi irodalmi világszemlélet Móricz, Tamási és Illyés munkásságával jelzett magaslatainak (esetleg) az utolsó lezáró, bevégző „nagy kicsúcsosodása".[347] A fogadtatás kibontakozására, a siker kiszélesedésére és az elvárásrendek ambivalenciájára jellemző, hogy a korszakban olykor komolyabb kockázatot is vállaló magyarországi ismertetők többsége, a poszt-népi kritikusi iskola, saját hagyományainak méltó folytatóit a határon túli szerzők elismertetésében kereste. Ahogyan az is, hogy az említett irány ilyen természetű folytonosságát elsősorban Sütőben remélte biztosítva látni. A vallott elődök, Veres Péter, Németh László vagy Illyés meghatározó kohéziós szellemisége mellett, az utóbbi által nagy ígéretnek és tehetségnek (később a magyar irodalom egyik legnagyobb vigaszának) mondott szerző kétségkívül a kortársak (például Nagy László, Csoóri) közt is méltó örökösnek számított.

A fogadtatás konkrét szövegállományának kijelölő aktusai, a művészi alkotás mércéi és értékkötelezettségei kapcsán ettől kezdve olyan életműre utalnak, amely a vallott értékeket példaszerűen testesíti meg. A kánoni kettősség, mely a többszólamúságot a normával keresztezi, jól tükrözi az ilyenforma diszkurzusok kettős szereplehetőségeit. Sütő példája az említett lappangó attitűdök számára több okból és több irányból is illusztris, hiszen esetében irodalmon átnyúló, nyílt vagy kevésbé nyílt társadalmi-politikai szerepkörökről is szó van, illetve magának a szépíróságnak a fogalomkörén belül különböző módon értelmezett (szabadabb vagy szigorúbb) megközelítésekről, az irodalom funkcióiról, melyek alapján olyan értekezői munkásságról beszélhetünk, amelyik nyíltan vállalta fel a közírásról való gondolkodásban művészet és társadalom polemikus kölcsönviszonyainak az ütköztetését. Szerzőnk primer és szekunder irodalmi megnyilatkozásai az érintendő bonyolult kérdéskörök mentén a befogadás-történet olyan mozzanataiban kristályosodnak ki, amelyekben e kölcsönviszony mindig is szükségszerűen tematizálódik.

Közügyiség és hatalomviszonyok

Népiség és szolgálat összefüggéseiben már említettem, hogy amikor a magyarországi népi vonal kritikusi gárdája felfigyel az életműre, azt egy olyan társadalompolitikai

[347] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.*, 8.

konstellációban teszi, amelyben a közügyiség gondolata különösen összetett hangsúlyokat nyert. Egyrészt a korábbi eltévelyedések (a mozgalomnak a kommunistákkal összeolvadó szárnya, vagy a szocialista mezőgazdaság terrorral való szervezése) után, mintegy második tisztulási fázisát élte,[348] amely során a hatvanas évek népi írói „maguk is a nemzeti érdekképviseletben jelölték meg feladatukat, tulajdonképpen elvállalva az egyre inkább elterjedõ összekapcsolását a népi és a nemzeti fogalomkörnek, amely még a »népnemzeti«, »népi-nemzeti« elnevezésben is deklarálódott".[349] Másrészt a nemzeti-népi feladatkör lelkiismereti közügyiségére valamelyes mozgástér „elsősorban az utódállamokban élő magyarságért való felelősségérzetünk felébresztésében"[350] nyílt.

„Bárha írók és írások körül zajlik a népi szellemi áramlat története, ez mindenkor társadalmi és politikai koordináták között minősült önmaguk előtt is". – Ács Margit ebbéli véleménye[351] nem pusztán az ideológiák nyílt vállalását, de azok értelmében a társadalmi szerepkör esetleges kudarcát, a lehetőségek elszalasztását is magában foglalja. A népiekhez kötődő nemzetpolitikai elképzelés kollektív-szociális töltete (mely kezdetekben inkább a parasztság történelmére fókuszált) a kultúrfölény gondolatához is kapcsolódó nyugati orientáció helyett a szomszédos népekkel összekötő elemeket hangsúlyozta (mintegy a középeurópai vagy harmadikutas szemlélet jegyében). Ezt látszott rövid ideig képviselni a világháború után is, igaz az utódoknak elég hamar le kellett mondaniuk arról, hogy valamifajta „harmadik" útnak, azaz az ország valós adottságaihoz és szükségleteihez szabott átalakulásnak a feltételeit csikarják ki politikai partnereikből. A paraszti származású előgenerációs értelmiség 1945 utáni nagy élménye éppen az volt, hogy politikai mozgalmakban, hatalmon belülre kerülve vállalhatott közszereplőséget, mindezzel azonban annak ambivalenciáira is ráébredhetett, hisz közelről szemlélhette a politikai hatalmi gyakorlat antihumánus ténykedéseit. A hatvanas évek derekára, végére azonban a korábbi szervilizmusból felocsúdó és a pártosságból kihátráló fiatalok (például Nagy Lászlóék) lelkiismereti drámájában vélik azonosítani a sütői magatartást is. Hatalom és közügyiség összekapcsolásának indokoltságára (belső személyiségi disszonanciája ellenére) ráadásul a fogadtatás megértő gesztusainak erdélyi szerzőre való kivetítésében markáns többlet-indoknak számít a nemzetiségi, nyelvi, indentitástudati szerepvállalás is.[352]

[348] Az első alatt a harmincas évek hivatalos ideológiai összefonódásaiból részint az urbánusok kritikája, részint Bibó hatására történt öntisztulást érthetjük. Vö. **Lengyel** András véleményével, idézi **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?, i.m.*

[349] Uo.

[350] Uo.

[351] Uo.

[352] Kiss Ferenc naplójában (melynek részletei csak a kilencvenes évek elején jelenhettek meg folytatásokban) az 1978, december 17.-i bejegyzésben egy táncházi esttel kapcsolatosan (ahová Csoóriékkal elvitték az „Öreg"-

A hetvenes évtized során a transzszilván eszmék (szintén kollektív, képviseleti és célorientált) elkötelezett és küldetéssel bíró irodalomeszményének a szabadabb tematizálhatósága révén összekapcsolódni látszott a kétféle, meglehetősen különböző, s mégis sok közös vonással rendelkező szemlélet. Mindemellett a képviseleti retorikák alapvető keretét a korban természetesen továbbra is a marxista ideológiai tér szabta meg. Sütőnek a korban is aktuális politikai kötődése, vállalt szerepkörei és funkciói a hetvenes évek kibomló kánoniságában csak mintegy ezek fényében értékelődnek.

Pedig a szerző művekben megfogalmazódó politikai tájékozódásának elsődleges forrása nem annyira ideológiai, mint történeti jellegű, nem teoretikus körültekintés vagy valamilyen elvont eszmerendszer jellemzi, mint inkább tanulságközpontúság, egyéni, tapasztalati, példázatosság. Hetvenes évekbeli írásképének egyéni helytállásra és erkölcsre utaló képei sem annyira elméleti alapossággal felvértezve, mintsem gyakorlati kényszerűségekben hitelesítik a korábbi közösségi elképzeléseket. A politikus-lét elembertelenítő dilemmáitól (melyekhez szükségtelen egy diktatórikus rendszer) íróként (belső világot teremtve) hamarabb megtanul szabadulni, mint magánemberként. Sokáig innen a hangsúlyozás is, hogy csak a közösségi létért érdemes cselekedni, alkotni. És innen a meghasonlás is, amiért az önmagát közösségi emberként meghatározó szubjektum írói kvalitásai legmélyebb vallomásai helyett ennek a közösségcentrikusságnak az érvényét, hitelét, szükségességét, s ugyanakkor hatalomhoz kötődő kollektív érdekelvét, ám egyéni, személyes hatalom-mentességét kell hogy bizonygassa a változó társadalompolitikai térben. A jó ideig hatalmi támogatottságot élvező, annak játékait belülről ismerő egyén a megtorpanás fokozataiban felismert szabadságelvű köz- és magánéleti magatartása szüli, hogy valós szerepmeghatározásokban találjon rá írói kiteljesedésére.

A hatvanas-hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása válik. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukáltak, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak. Mindezt természetesen arányainak megfelelően érdemes csak figyelembe venni, minthogy túlhangsúlyozása minden bizonnyal éppoly hibának lenne

---

ként emlegetett Illyést is) írja: „Czine jött meg a veje, és a Sütő új lépéseiről akartak beszélni. […] Pálfy Pista elmondta a temesvári bemutatót. […] Sütő felszólalása a román KB ülésén: hitvallása Csau és Románia mellett. Miért történt? Az Öreget nem döbbentette meg. Azt mondta: kezdettől az volt az alapelv, hogy saját belátásuk szerint járjanak el, és Sütő iránt változatlan bizalommal vagyunk." Érdekesség, hogy ugyanezen bejegyzés alatt esik szó Sütő friss Herder-díjáról, ahogyan az is, hogy szintén az említett naplóbejegyzés idézi Illyés meglehetősen eltérő véleményét Méliuszszal kapcsolatban: „Ő régen és többször levizsgázott." Vö. **Kiss** Ferenc naplórészletét, in Kortárs, 1994/11, 11.

minősíthető, mint az egész jelenségnek csupán a hatalom, illetve a hatalmi cenzúra megkövetelte virágnyelven való kifejezésmódokra történő redukálása. A korszakban nemcsak Sütő, de Székely János és Páskándi Géza drámáiban, Kányádi Sándor költészetében, valamint Szilágyi István prózájában is mind ott található a hatalom-tematika, illetve az egyén szabadság-lehetőségeinek különböző típusú kifejtése. Ezek értelmezése az időben azóta bekövetkezett távlat által remélhetőleg már tisztultabb formában ötvözheti az egykori kényszer-elismerések ódiumának és a jelen konkrétabban irodalomszempontú értékeléseinek talán érettebb, időtálló formáit. Az erdélyi szellemi élet hatvanas-hetvenes évtizedeinek általában vett egyén és hatalom közti viszonyának tartalmai és irodalmi ábrázolása az életmű esetében azonban nemcsak az általánosan értett alkotó személyiség és hatalom viszonyának az összefüggéseire, de a korábbi illúzióikból, odaadó kiszolgálásukból felocsúdó, ám folyamatos taktikázásban megmaradó, a hatalmat belülről ismerő közéleti ember indokainak legitimálására is rávilágíthat.

A Sütő-drámák hatalomviszonyaiban erőteljesen tematizált kérdéskör (szerzőjük *A szuzai*t is éppen hatalom és egyén viszonya miatt szemléli egységben az előző történelmi drámákkal, s több nyilatkozatában is tetralógiáról beszél) a személyes élettapasztalatok fényében a nyolcvanas évekre nyer igazán megideologizált formát. Vallomásaiban Sütő ekkortól rendszeresen beszél társadalom-kritikai érdeklődése élménygyökerei mellett keserű tapasztalatairól is. A nyolcvanas évek társadalmi elkomorulásában több interjúban szintén a hatalom-egyén tematika kerül előtérbe. Ennek kettős iránya („hogyan bánik a hatalom az egyénnel, s az egyén a hatalommal")[353] arra is rávilágít, hogy a fokozatosan kialalkított ellenálló szerep mellett milyen belső, saját életútbeli személyes élmények vagy ambivalens tapasztalatok húzódnak. „Jómagam átéltem Szervét nyugtalanságát és ugyanúgy Kálvin józanságának szenvedéseit is, miként mindenki átéli, ha valamiképp közügyi dolgokba kerül…"[354]. A „kétféle igazság egyidejű vállalásának" tudatos alkotói bizonyítékaként idéz Lázok János is egy kerekasztal-beszélgetés lejegyzett anyagából, amelyben Sütővel mondja el, „talán nem támasztok valami abszurdumot, ha azt mondom Kálvin is bennem él."[355]

[353] Vö. Nagy Juditnak adott nyilatkozatot, in Irodalmi szemle 1981/3, illetve rádiónyilatkozatát: Magyar Rádió, Petőfi adó, 1981 ápr. 6.
[354] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek*, Bukarest, Kriterion, 1981, 228.
[355] Vö. *Vita a Csillag a máglyánról német fordításának megjelenése alkalmából,* - vitavezető **Szépfalusi** István - in *Csak tiszta forrásból*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei 12, 1980, - illetve **Lázok**, *i.m.,* 23. Több szempontból is érdekes lehet ez a nyilatkozat: Egyrészt Sütő vállaltan kétesélyes, eldöntetlen dialógusságban szemléli saját darabját, (Bretter nem véletlenül dicsérte az alternatívák dialógusba oldásáért!), másrészt tükrözi szerzője belső világának, katarzismentes, vívódó szemléletváltozásának konfliktusosságát, s nem utolsó sorban a kritikai elvárások bizonyosságtételeinek, hősi ellenáló-képének esetlegességét is.

Sütő egyértelműen hetvenes évekbeli vita-drámáiban találta meg írói önazonosságát, még akkor is, ha mindez nem feltétlen jelentett azonnali világirodalmi rangot, ahogyan azt a kultikus-kanonikus kritika sietett nyomban leszögezni.[356] A színvonalas naplóregény az életműben bár mindenképp jelentős alkotásnak mondható, mégsem indokolja például Czine Mihály Görömbei András által is elfogadott véleményét, miszerint a könyv „a tényekből építkező modern epikának egyik világirodalmi szintű megvalósulása."[357] Különben, sem az esszé-, de még a drámaíró Sütő sem világirodalmi hagyományokat szándékozott folytatni, helyi színekből és adottságokból, a provinciából akarta kifejteni, kifejleszteni az egyetemes minőségeket. A nyolcvanas évek egyre szűkülőbb értelmezési horizontokat nyújtó művei, az elkomoruló valóság és az akaratlagos tematizáció azonban beszűkítette azt a teret, amelyet a korábbi sikerévtized műveinek jelentésmezeje hordozhatott. Míg a korábbi drámáiban akár a saját élettapasztalatokat, a hatalom-viszonyokat és annak kiforgató aljasságait, a tőle való függést és meghatározottságot jól ismerő szerző, a kapott sebeket művészetében is megpróbálta kamatoztatni,[358] a nyolcvanas évek második felében az életmű már leginkább csak egy, az ellenállásában önmaga értékét feltételező és ilyen karakterisztikumát konzerválni igyekvő attitűdöt, s nem utolsó sorban, az ellenállásban kor- és közösségigényt kifejező pózt ölt magára. Esztétikai problematikussága ellenére mindennek írói hitelessége nem kérdőjeleződik meg, személyes életútbeli analógiája azonban viszonylag könnyen kimutatható.

Ezen a ponton célszerű emlékeztetni arra is, hogy a recepcióban irodalom és propaganda viszonya egyáltalán nem korlátozódik csak nyilvánvaló hatalmi politikai aktusokra. A vizsgált időszakra nézve akár diagnosztikus is lehet, hogy a hivatkozási alapnak szánt irodalom eszközszerepe nem csupán a hatalmi politika játszmáiban nyert teret magának, de az ellenzékiség éppolyan szerepekre szűkített konglomerátumában is, mely

[356] A világirodalomba való tartozás vágya persze az elemzett korszakban egyszerű gyermekbetegségnek is tekinthető, mely a kis népek irodalmi kánonjainak távlatait hajlamos volt egyfajta saját elvárás-rend alapján rögtön egyetemessé bővíteni. Mindenesetre nem valószínűsíthető, hogy a sajátosan erdélyi világ sütői eszmerendszerét és korhoz, helyhez, adottságokhoz-kötöttségét más kulturális meghtározottsággal rendelekező olvasók egykönnyen megértenék. Ahogyan a kollektivizálás feszültségeinek, vagy az anyanyelvi küzdelem jogtalanságokat felsorakoztató érveinek is valószínűsíthetően más olvasatai és értékhorizontjai lennének az egyéb, mint magyar anyanyelvű olvasók számára. Ami esélyt kínálhat mégis az ilyen rangra, az éppen a helyi színektől, a provinciától leginkább elrugaszkodó drámák dialogikus lehetőségeinek, talán világviszonylatban is mérhető magaslata, szabadsága és önértelmezési távlata.

[357] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in UŐ, *Nép és irodalom*, *II.* Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., 1981, 145.

[358] A pszeudo-marxista szemlélet az oktatást és a teljes irodalmi értékrendet a hetvenes években is meghatározta és irányította a szó legszorosabb értelmében, az újabb generációk ebbe nőttek bele, ebben a szemléletben szocializálódtak. A nagy egyéniség, a nagy művész, ha ezáltal determinált is volt, attól vált jelentőssé, akkor mutatkozott meg, ha egyáltalán felismerte ezt, ha más szótárat is mozgósítani tudott, s megpróbált kilépni belőle.

olyan helyi vagy területi ideologikus értékre korlátozódó eszme- és értékrendeknek vetette alá az életművet s általában a határon túli szerzők egy jelentős részét, amilyenre egyébként a cenzúra apasztotta le az irodalmiságot annak „természetes" állapotából. Ebben az eszközszerepben pedig a vállaltan ideologikus fogadtatás olvasatigénye meg is felelt az olyan fajta értelmezésmódnak és egyszersmind kötött értelemadásnak, amely legfőképp azért dicsérte a művészt és művészetét, mert annak mondanivalója megerősítette hitében vagy előítéletében, vallott és propagált (irodalom)eszményében. Pedig Sütőt, mint említettem, nem csupán a népi irodalomkritika emelte a közfigyelem középpontjába. Korai sikereit követően, a hivatalos irodalompolitika kritikusi gárdájának megbecsülő figyelme is övezi, a hetvenes évektől pedig ugyanúgy ír róla Czine Mihály vagy Görömbei András, mint Szabó B. István vagy Szerdahelyi István, Réz Pál és Szakolczay Lajos mint Pomogáts Béla és Béládi Miklós, Ilia Mihály mint Olytán Béla.

Az életútfeltárás következetlenségei

Ugyan nem vagyok a referenciális olvasatok híve, mégsem tartom teljességében elfogadhatatlannak, ha a szerzői életrajz bizonyos elemei meghatározó szerephez jutnak adott művek interpretációjában. Ugyanígy nem vonom kétségbe, hogy bizonyos esetekben, adott időkben a jellembeli, etikai, morális adottságok kiegészíthetik egy adott mű értelmezéshorizontját. Abban a pillanatban azonban, hogy ezek a járulékos jegyek magatartásmintákként tételeződnek, s válnak a recepciót meghatározó, olvasási eljárásokat keretező értékorientációvá, igencsak megkérdőjeleződhet az az elgondolás, amelyik az önéletírásokból leszűrt adottságok (például az ellenállás, a képviselet, a hősiesség, stb.) értelmezői következetességét csak az életút egy bizonyos szakaszára gondolja kiterjeszthetőnek. Magyarán, ha csupán olyan életrajzi elemekből vagy jellembéli adottságokból válogat, amelyek saját diszkurzív legitimációjához hasznosnak bizonyulnak. Nem feltétlen szükségszerűnek, csupán funkcionálisnak, a jelentősebb Sütő-*írások* nyelvi-stiláris megformáltságán, minőségén vagy rangján ugyanis ezek a kiegészítések nem, vagy legfeljebb ideiglenesen változtatnak. Sok esetben éppoly szükségtelenek, mint az utólagosan heroizáló olvasatok, melyek már végképp nem művekre, de alapvetően szerzőjükre, annak kanonikus életútjára és bizonyos eszmék igazolására irányulnak.

Mint említettem az eddigi referencialitásból kiinduló életműre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak kritikákban, értekezőprózai értékelésekben alkalmazott következetlensége folytán vizsgálódásaim az általuk alkalmazott módszertan felvetéseihez is

kénytelenek visszatérni.[359] A kánonkommentárként működő életútépítés művet és szerzőjét egyszerre próbálja értékkategóriaként meghatározni, holott az ilyenforma elemek az ideológiai olvasatoknak legfeljebb temporális jellegét, a normatív szándék ellenére szükséges újraértését már bizonyára nem segítik elő. A korabeli fogadtatásban a recepciót éppen az jellemzi, hogy nem választ szét szerzőt és művet, de még szerzői és szerzői megnyilatkozásformákat sem. A közéleti megszólalások, – mert az eszmei egészet, a teljes világképet tükrözik – éppúgy tárgyaltatnak az életmű értékelése során, mint a legjobb színpadi művek, éppolyan irodalmi megnyilatkozásként aposztrofálják őket, természetes tehát, ha élet és irodalom, a mű valósága és a szerzői valóság egyazon hullámhosszon interpretálódik. Sütő írásművészetének közíróiként való (ön)meghatározása is ezt erősítette.

Az életmű megközelítéséhez éppen ezért a monográfiák adják az egyik legerősebb és legkézenfekvőbb fogódzót, a kánoni pozícionáltságot illetően. A Sütő-monográfiák szerzői élet és mű viszonyának kérdésében olyan oksági összefüggésrendszert sugallnak, amely mindenképpen indokolni látszik az életrajzi történések egyidejű vizsgálatát művek létrejöttének és tematikájának megértésekor. A szerző életeseményeit is értelmező monográfiák leginkább az életrajz biztosnak vélt (ideológiailag elfogadhatónak nyilvánított) fogódzóira azonban nem csupán támaszkodtak, de belőlük kiindulva látnak hozzá vázolt feladatuk tárgyalásához. Valószínű, hogy amit tulajdonképpen minden kultikus életmű befogadás-története esetében elmondhatunk, a Sütő-recepcióban is mindmáig elsődlegesen szerepel előfeltevésként az a hiedelem, mely szerint műveinek nagysága nem egyes művek megalkotottságában, hanem műveinek összességében, jelentőségük pedig nem egyes esztétikai mérlegelhetőségük, hanem sokkal inkább moralizáló szempontok sokaságának alapján keresendő. Ezen fölül is a bizonyos szegmenseiig autoriternek tekinthető szakirodalom ’korszellem’, ’ideologikum’, illetve ’tudósítás’ vonatkozásaira lefokozva s mégis az alkotó személyiség romantikus felnagyítására, nyelv- és népféltő momentumaira fektetve a hangsúlyt igyekezett értelmezni az életművet.

Mindemellett az életútbeli szubjektív, válogató, csoportosító módszertan olyan eljárásokat vont maga után, amelyeknek nem a választott metodikája, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége vált az ideológiaképzés legfőbb eszközévé. Amennyiben ugyanis magatartásmodellek alapján értékelték az életmű megannyi alkotását,

[359] Tekintve bár, hogy az életútnak és az életrajzbeli referencialitásnak nem kellene túlzott szerepet játszania egyes művek értelmezésében, (legalábbis csak annyiban, amennyiben talán a művek jobb megértéséhez ez hozzájárulhat, azaz a művek felől teszi olvashatóvá az életrajzot és nem fordítva) mégis fontosnak vélem fölvázolni az életút egyes fontosabbnak érzett momentumait. Már csak azért is mert az általam idézett és idézendő kanonikus vagy metakanonikus szövegek az értelmezéseik origójába mind az ilyenfajta megközelítéseket állították. (Legtöbbször egy magatartásmodellt hangsúlyozva.)

akkor következetesen azt az ambivalenciát is értelmezni kellett volna, amely Sütő sokáig ambivalens, felfelé vonalas, kifelé ellenálló diszkurzusát jellemezte.

Monográfiák

Különösen fontos megjegyezni, hogy az elemzett életmű esetében beszélhetünk az első olyan monografikus vállalkozásról, amelyikre határon túli szerző esetén hivatalosan engedélyt adtak. A hangsúly az évszám kapcsán is (1986) legalább ilyen fontos, mind irodalompolitikai mind szakmai szempontból, főképp, ha belegondolunk, hogy a korban egyéb határon túl élő szerzők hosszú sora lett volna felsorolható, akik nemhogy monográfiához, megméretéshez is alig jutottak. (Határ Győzőtől Székely Jánosig, stb.) Az első monográfus számára adott volt tehát az alkalom, hogy végre a határokon átívelő irodalom egységéről,[360] minőségi fejleményeiről, eredményeiről számoljon be, s egyáltalán, az említett nemzeti-önszemléleti viták után ráirányítsa a figyelmet más határon túli alkotókra, műhelyekre, életművekre is. Az első határon túli alkotóról szóló monográfia előzmény nélküli vállalkozásnak számított, éppen ezért a kétkedőket is meggyőzve, a szakma és a szélesebb olvasóközönség figyelmét is az akkorra már hivatalosan is legitimált, elfogadott vagy megtűrt, egységesebb szemléletek országhatártól független ereje felé fordíthatta volna. Főképpen, mert a monográfus – választott szerzőjéhez hasonlóan – az írást mindig is szolgálatnak fogta fel!

Görömbei András eleve a hetvenes évektől ismerkedett meg az életművel, s annak korábbi szakaszait már ezek fényében, jóindulatú túlzásokkal formálta a jelen elvárásaihoz. Ezért talán nem csak a monográfusnak alanyáról rajzolt, eléggé vitatható képe, de részben a romániai magyar és a magyarországi kritika másként értékelő, más szempontú értékítélete is felelős. (Valamelyest nehezíthette a munkát a szerzői bibliográfia és az erdélyi repertóriumok korabeli hiánya is, mely a romániai magyar orgánumokra vonatkozó tudományos kutatásra is nagyrészt jellemző még ekkor.) Recepciótörténeti vizsgálódásainkat tekintve egyértelműnek látszik azonban, hogy azok a politikai események, melyek a monográfia megírása idején zajlottak, kiemelt szerepet játszottak a monográfus erkölcsi ítéleteinek és hódolati aktusainak az előtérbe helyezései esetében. A debreceni irodalomtörténész úttörő kezdeményezése, mint utaltam rá egy olyan közhangulatban nyert monografikus formát, amikor Sütő személyében a magyarországi közvélemény már leginkább kisebbségi hőst ünnepelt. Az utólagos agyondédelgetés határon túli szerzőkre vonatkozó aktusai az ő esetében mégsem csak egy

[360] A nyolcvanas évek nyitányát ilyen téren meghatározó, említett Önszemléleti vita, illetve az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötete után!

korai felületes fogadtatásnak vagy protokollszerűségnek a feledtetése révén váltak nyilvánvalóvá, hiszen Sütő hivatalos funkcióinál fogva, hatalmi támogatottsága révén is mindvégig azon kevesekhez tartozott, akiket a hivatalos magyarországi irodalompolitika is elfogadott és számon tartott. Nem véletlenül írhatta még 1977-ben is Fenyő István Sütő első két, legsikerültebb történelmi drámáját elemezve, hogy szerzőjük „fáradhatatlanul alkotó, nagy kommunista művész".[361]

Persze amilyen tragikus és szimptomatikus, hogy erdélyi szerzőről monográfia a nyolcvanas évek közepéig nem íródhatott, úgy az is jellemző (s már a kultikus közmegegyezést jellemzi), hogy ezt követően, a kilencvenes évek végéig Sütőről a harmadik monografikus feldolgozás is elkészül, mire más szerzők életműveinek összefoglalása egyáltalán szóba kerül. (Hogy csak kortársakat említsünk: Székely Jánosról csak az ezredfordulón, Kányádi Sándorról csak 2003-ban, Szilágyi Istvánról pedig 2004-ben készült monografikus feldolgozás, Páskándi Gézáról viszont máig nincs még!)[362] Mindhárom Sütő-monográfia szerzője túl közeli viszonyban áll alanyával, olykor talán szimpatikus, máskor viszont a legkevésbé sem öncélú elfogódottságaik egy szélesebb érdekkört, igényt s szemléletet tükröznek. A hetvenes évek közönségsikerei, illetve a nyolcvanas évek ellenzéki-reformer korhangulata jellemzi az első, a kilencvenes évek drámai-heurisztikus társadalomképe, Sütő személyes sorsának tragédiája, majd az őt övező ünnepelt köztisztelet a második monográfiát. Ablonczy hetvenedik, illetve hetvenötödik születésnapra kiadott, temérdek sajtóhibával teletűzdelt munkája már leginkább furcsa kortörténetet ötvözve, kevésbé az irodalmi alkotások, mint inkább az írói életrajz és társadalomtörténeti képek szétbonthatatlan egységében véli megragadni az értelmezések kiindulópontját. A tudományos igényűnek aligha nevezhető kötet viszont olyannyira determinált alanya iránti hódolatában, hogy baráti odaadásában a viszony leginkább csak Sütő saját életútjára vonatkozó retrospektív kortörténeti (ön)értelmezéseinek monografikus tolmácsolására szűkül.

A monográfiákban a személyesség, ez utóbbit kivéve, nem annyira a hangvételben, mint inkább az alanyuk iránti tiszteletben nyilvánul meg, amely viszont így is gyakran népmesei távlatokba helyezi, s szerzőjével hőst tiszteltet alanyában. A „szimpatikus elfogódottságon"[363] túl, Görömbei András például „megidézett hősét" meg sem kísérli összevetni egyéb erdélyi szerzőkkel, vagy akárcsak az életművet elhelyezni a korabeli

[361] Fenyő a marxi dialektika szerint tézis-antitézis kettősében elemzi a „társadalomújító magatartás két poláris elfajulásának megjelenítését." Vö. **Fenyő** István, *Forradalom és humanizmus*, in Alföld, 1977/2.
[362] Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai: Székely János*, Bp., Új Mandátum - Az irodalom visszavág, 2000; **Elek** Tibor, *Székely János*, Pozsony, Kalligram, 2001; illetve **Pécsi** Györgyi, *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram, 2003; és **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004.
[363] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

romániai magyar irodalomban. Ezért „a monográfiát olvasva úgy tetszik, hogy Sütő András életműve Erdélyben egyedüli csoda, mintha az általa létrehozott értékek egyetlen szállal sem kapcsolódnának más alkotásokhoz. Mintha a romániai magyar dráma nagykorúsodásáról lehetne Páskándi Géza *Vendégség*e, Székely János *Caligula helytartója* című műve nélkül beszélni, mintha Szabó Gyula, Kányádi Sándor – hogy csak Sütő nemzedéktárait említsem – nem az elemzett életművel azonos értékű életművet mondhatnának magukénak."[364]

Bertha Zoltán monográfiája marad elemzéseit tekintve talán a leginkább „szöveg-közeli", értelmezéseiben ez áll a legközelebb a művekkel való foglalatoskodáshoz, – ahogyan a könyvsorozat is, amelyben megjelent, tudatosan kísérelt meg távolságot tartani a politikai elkötelezettségektől – ám ennek szerzője sem hasznosítja azokat a belátásokat, amelyek az első monográfia óta egy megváltozott politikai helyzetben, már a kilencvenes évek felől egészíthették volna ki az előzetesen megállapított értékítéleteket.[365] Ráadásul mindjárt munkája bevezetőjében újrafogalmazza mindazokat a szentenciákat, amelyek továbbra is csak egy különálló erdélyi művelődés- illetve irodalmi hagyományszegmensben válik megragadhatónak az életművet. Ugyanakkor a kilencvenes évek elejének politikai közjátékait, Sütő szerepét és tragikus szereplését nem tudja, vagy nem is akarja távol tartani a referenciális értelemadásoktól. Lét- és ismeretelméleti alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján a végre várt műelemzésekben, a művekkel való foglalatoskodásban is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása, az értékpusztulás tematizálódik.

Szelektivitás

Az első monográfia szerzője Sütő addigi életművéhez jelene erőteljes ideológiai aspektusai felől közelített. A honmentő kánon elvárásrendjéhez történő igazodás értelmében a megrajzolt kép így leginkább ott válik nyilvánvalóan vitathatóvá, ahol az elfogultságok az írói pályán az életrajzi tényeket csak szelektíven veszik figyelembe. Sütő nyolcvanas évekig áthúzódó politikai funkciói[366] a magyarországi méltatásokban majdhogynem teljességében feledésbe merülnek. Az első monográfus szemléletében a fejlődéselv és az érzelmi elkötelezettség összeolvadása eredményezi, hogy alanyában nem a szerzőt, de elsődlegesen a morális embert, jellemhőst tisztel, „aki a különböző akadályok leküzdésével egyre jobban

[364] Uo.
[365] Mindemellett nem csak alanyához, de korábbi szerzőtársához, egykori tanárához is valószínűleg túl közel áll.
[366] Főszerkesztői pozíciója (1958-1989) mellett többek közt Nagy Nemzetgyűlési képviselősége (1965-1980), RKP Központi Bizottsági póttagsága (1969-1984), Román Írószövetségi alelnöki tiszte (1973-1981), a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságbeli tagsága (1968–71), a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Büró-tagsága (1968–1987), Munícípiumi néptanácsi alelnöksége (1975–1980), stb.

megerősödött, s az idő őt igazolván, lehetőséget kapott az igazság kimondására".[367] Csakhogy az életrajzi tényekre figyelve a pálya ennél sokkal bonyolultabb: Sütő szókimondását, a nyolcvanas évek részleges tiltásából visszavezetett ellenálló-képét mindössze pár évvel korábbi, közszereplői státuszait is figyelembe véve, alighanem árnyaltabb kép tárult volna elő. S noha az első monográfus nem szépirodalmi alkotásokkal, illetve azok értelmezésével foglalkozik csupán, s alkotói módszerébe az életút megrajzolása során legalább olyan súllyal kerülnek be a szerzői referenciák, mint a (nagyrészt ezekből is levezetendő) műértelmezések, meg sem kísérel teljes kortörténeti elemzést adni. E nélkül viszont szerzője ötvenes évekbeli „közírói" attitűdjei (akárcsak későbbi hatalmi kötődései és változó szolgálatelve) feltáratlanok maradnak, vagy ami még szembetűnőbb, a vázlatosságban az értelmezéshez szükséges kritikus szembesítés helyett az engedékeny utóértelmezés (a cél szentesíti az eszközt, a szándék a cselekedetet módon) uralkodik el. A monográfus legtöbb esetben rögzít, bizonyos folyamatokat megállapít ugyan, de nem látja át, (s nem is akarja átlátni) a megváltozott korabeli politikai helyzetben Sütő ambivalens közszereplését, s meg sem kísérli feltárni az okokat. Mindössze azt állítja, hogy „gyakran irányelvekhez kényszerült igazítani valóságos élményeit", hamar hozzátéve, hogy a „diadalmas látszatú írói pálya" már 1955-től átfordul „önemésztő, öntisztító eszmélkedésbe."[368] Az igencsak kétséges megállapítást maga a szerző cáfolja, amikor röviden utal az 1958-as vitákra, melyeket a fiatal szerző „funkcionáriusként és őszinte kommunista hittel"[369] vitt véghez. A korabeli viták, a félresiklott közszereplés, és a Sütő-műveket is behálózó zsdanovi eszmerendszer valódi következményeit azonban a monográfus nem óhajtja feltárni. Túlságosan hinni akar Veres Péter megelőlegezett bizalmának[370], illetve Illyés kitüntető szavainak – „Huszonkilenc éves, és kész nemcsak mint prózaíró, hanem mint ember is"[371] –, holott ez még az életutat rendszeresen értékelő szakemberek szerint sem több „diplomatikus mellébeszélésnél, hiszen a művek és az író-politikus Sütő 'vitái' másról tanúskodnak."[372]

Az 1958-ban az *Igaz Szó* hasábjain folytatásokban közölt sematikus szemléletű, számonkérő jegyzeteiben (*Tűnődés magunk fölött*)[373] Sütő még rugalmatlan fölényességgel utasít el és oktat ki fiatal pályatársakat, szerkesztői munkatársaként világszemléleti alapon

[367] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[368] Vö. **Görömbei** András, *Sütő András*, Bp., Akadémiai, 1986, 22.
[369] Uo., 55.
[370] Veres Péter 1954-ben írt levelezőlapján figyelmeztetései ellenére (mely szerint nem egy írása népieskedő!) új reménységként egy „székely Mikszáth"-ot előlegez meg. Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek*. Bukarest, Kriterion, 1980, 81-82.
[371] Illyés az őt Erdélyben kalauzoló fiatal íróról mondja. Vö. **Illyés** Gyula, *„Románok, magyarok – segítsük egymást" – Illyés Gyula a romániai magyar irodalomról,* in Utunk, 1956/19, 1.
[372] Vö. **Szakolczay** Lajos, *i.m.,* 145.
[373] Görömbei András monográfiájában az 1959-es évszám nyilván elírás.

egész sorozatban ítélkezik.[374] Huszár Sándort az „emberség szépségének hiánya" miatt, Kányádit a szegényesen, sivárul megverselt külső realitás ábrázolása miatt, Páskándit közhelyessége folytán, Szabó Gyulának *Gondos Atyafiság*át pedig többek közt annak túlzottnak ítélt érzéki intimitásáért rója meg. Székely Jánost aztán egyenesen nyílt önkritikára készteti a párt és a kor szellemisége által rossz szemmel nézett „oldhatatlan magánya" „arisztokratikus szembefordulása" „szubjektív idealizmusa", s a műveiben megnyilvánuló „cselekvéstelenség és céltalanság" miatt, megtoldva mindezt azzal a sarkítással is, hogy „a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt"![375]

Aki tehát nem hajlandó a kor szellemének kollektív eszmeiségét műveiben népszerűsíteni, annak nem sok keresnivalója van az irodalomban. Sütő sarkallatos tételeiben már ekkor tűzzel-vassal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen. Az általa az irodalomból kitudott *Mélyvizek partján* című Székely János kötet csak egyik eklatáns példája mindennek. A megbocsáthatatlanul polgárinak és individualistának ítélt fiatal szerző az úgynevezett „baráti figyelmeztetés"[376] kapcsán írt kényszerű válaszának fejtegetéseit nem véletlenül kezdte az alábbi sorokkal: „Nézeteimet bírálták, nem rímeimet".[377] Az írószövetség marosvásárhelyi fiókjának vitaülésén Hajdu Győző nyomatékos felszólítására „önkritika" címen felolvasott elszomorító (korszakot jellemző) önpocskondiázásában, végletekig kiélezett önvádjában a bírálóin is túltett, s már-már groteszkül bizonyította („versei hibás, valóságellenes filozófiai megalapozásával" szemben, s közvetetten vádlói megszégyenülésére) dialektikus materializmusban s annak történelemfilozófiájában való jártasságának magas színvonalát is.[378]

A monográfusok elnéző jóindulatukban nem is említik, vagy jelentéktelennek ítélik az ehhez hasonló korai eltévelyedéseket.[379] Görömbei mintegy illúzióktól fűtött korszaknak, s őszinte kommunista hitnek, „pártpolitikai irányelveknek" tudja mindezt,[380] de Bertha is csupán „disszonáns hangoknak" nevezi, melyek „illúziók és útkereső ösztönzések

[374] Vö. **Sütő** András, *Eső elől tóba? – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/1. UŐ, *Közelebb a provinciához. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/2. UŐ, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[375] „… a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt; aki halhatatlanná nőtt ebben az irodalomban, azt a nép, a közösség, a társadalmi haladás gondja lelkesítette és emésztette". Lásd Sütő András, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[376] Vö. **Sütő** András, *Idegen életek… i.m.,* 396-398.

[377] Vö. **Székely** János, *A valóság kötelez (önvizsgálat és felismerés*), in Igaz Szó, 1958/12, 821-828.

[378] Uo., illetve lásd még **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000, 16.

[379] Sütő így nyugtázta Székely önostorozó cikkét: „A valóság és igazság győzelme, hogy Székely János eljutott idáig. A kispolgári individualizmus, az eszmei tévelygés veresége, hogy Székely János ilyen nyílt és őszinte beszéddel rugaszkodott el – régi költői világának partjaitól." Vö. Igaz Szó, 1959/1, 87.

[380] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 75, illetve 22.

keveredéseit tükrözik."[381] Holott a pályatársakal szembeni szigor, nem beszélve az egyéb „kártékony közszereplésről"[382] a korban mindvégig politikai következményekkel is járt.[383] Az irodalmi valóságtükrözés két fő hibáját már 1956-ban is az idillizmusban és a negativizmusban kijelölő Sütő[384] (az egyik jórészt a sematikus ábrázolásokat, a másik a kritikai szellemet fedte a korban) ugyanilyen vádakat hangoztatva áll be a Földes László Utunk-szerkesztő irodalmi-közéleti eltávolításával, pártból való kizárásával végződő politikai hadjáratba.[385]

E fiatalkori közszerepléssel kapcsolatban az első monográfus nyolcvanas évekbeli egyértelmű hódolatában csak annyit tart fontosnak megemlíteni, hogy Sütő „szélsőséges megnyilatkozásait hite enyhítheti mai megítélésünkben".[386] Amellett, hogy e kijelentése több mint kérdéses, valahol kétségbe is ejtő, hiszen ez nem jelentheti – mint Szakolczay Lajos is szóvá tette –, hogy egy átfogó igényű monográfia esetében „szó nélkül lehetne hagyni az akkori, a politikusi hátország védelme mögül el-elhangzó kijelentéseket".[387] Ahogyan a későbbi monográfusokkal ellentétben említett szerző azt is remekül látta meg, hogy az életút drámája is e kettősségben csúcsosodik: „Sütő egyszerre *kint* és *bent*, a sérelmeket elszenvedő *övéi között* és azok táborában, *fönt*, akik e sérelmek előidézői."[388] Pedig a hátország nem csupán az ötvenes években jelentett realitást Sütő számára. Amikor Görömbei befejezi monográfiája kéziratát, Sütő még mindig RKP KB póttag. Igaz, későbbi politikai szereplésével kapcsolatban Ablonczy is határozottan kijelenti: pártpolitikai pozíciója számára „nem hatalmat, de kisebbségvédelmi szolgálatot jelent."[389]

Elkötelezettségformák?

Az életút különböző stációinak egyoldalú megrajzolása természetesen már értelmezés maga is. Míg Görömbei „átstilizálja" a hetvenes éveket megelőző időszakot, Sütő hajdani

[381] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 71.
[382] Szakolczay kifejezlése, lásd **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[383] Lásd például a Jordáky Lajos meghurcolásában játszott szerepét, in *Vörös Zászló*, 1957. okt. 23.
[384] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 83.
[385] Alig pár hónappal az említett cikksorozat után, 1958 augusztusában! (Földes László, az akkori idők egyik legismertebb romániai magyar publicistája, előbb az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának vezetője, később az *Utunk* című irodalmi hetilap - a mai *Helikon* elődje – főszerkesztője volt, aki ilyen minőségeiben nagy szerepet játszott Dávid Gyula, Bajor Andor, Fodor Sándor, Szabó Gyula, Székely János és mások indulásában. A Földes ellen 1959, január 7-én lezajlott fegyelmi ügyében a legkeményebb vádakat Hajdu Győző mellett Sütő fogalmazta meg. A marosvásárhelyi írótársaktól indult levelek egyenesen a Központi Vezetőségnek szóltak. Az elítélő pártgyűlés jegyzőkönyvét, s a felszólalók hozzászólásait Szabó Gyula adta közre. Vö. **Szabó** Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *II*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001, 175-202; illetve vö. **Bottoni**, Stefano, *i.m*.
[386] Uo.
[387] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[388] Uo. (Kiemelés az eredetiben, BL.)
[389] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve.* Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997, 224.

baloldali elkötelezettségét a második monográfiát író szerzőtárs a kilencvenes évekből is egyrészt csak a népiséggel kapcsolatban, másrészt a nemzetiségi önmegtartás esélyei felől veszi szemügyre. Bertha Zoltán erkölcsfilozófiai szempontból átgondolt monográfiája lét- és ismeretelméleti szempontokból közelített a nemzeti kisebbség megmaradásának, az értékfenntartásnak a problematikájához. Ebben Sütő hajdani elkötelezettsége és megnyilatkozásai is a népi feltörekvés és a nemzetiségi önmegtartás esélye felől értékelődött, nem látva át, hogy korabeli dogmatikus kollektivista írásai, még nem népi, de marxista szövegek. (Ahogyan a negativista Földest és az individualista Székely Jánost, úgy a korban a szintén népi írónak számító Szabó Gyulát vagy Kányádi Sándor bizonyos munkáit sem a hetvenes évekbeli kisebbségi közösség képviseletében, hanem a szocreál, antinegativizmus és pártosság nevében ítélte el.)

Az ekkor keletkező szépirodalmi munkáknak, korai próbálkozásoknak értelmezéshorizontbeli szűkössége is jórészt még egy kétpólusúvá redukált társadalmi szemléletet örökít át. A naiv-romantizáló, anekdotikus funkció túlterheltsége éppen a bolsevik-marxista leegyszerűsített történetelvűség egysíkú jellemábrázolását és világképét hivatott elfedni. A kilencvenes évekből visszatekintve Bertha annyit belát, hogy „a szimbolikus elvonatkoztatás szemantikai hátterében (…) nem az egzisztenciaközpontú élmények és immanens léttapasztalások önfelismerései, hanem esztétikailag irreleváns, külsődleges, ráadásul történelmileg igazolatlan és téves ítélkezési sémák és ideologémák állanak”.[390] Mégsem akarja átlátni, hogy az olykor remélt társadalmi progresszió hipotetikus értéktartalmaira utaló illuzórikus előfeltevések, a későbbi társadalmi helyzettudatosodással együtt nem zárulnak le, s az író irodalompolitikai ítélkezéseit sem a népi, sem a nemzeti karakterisztikum kollektív irányába való tájékozódással nem lehet elfedni.

A monográfiák többnyire egységesen a korábbi illúzióktól, pártos hevülettől legalább részben mentesülni látszó hatvanas évekbeli szembenézésnek vélik a „vajúdó íráskedvet” is. Bertha azt is látja, hogy a kommunista látszatmegoldások, csekély helyzeti javulások optimista, önáltató túlértékelése maga is sorstragédia,[391] ennek következményeit azonban már nem kívánja tudomásul venni. Pedig a programosan hitt történelmi megoldások mellett az életúttal behatóan foglalkozók számára is jórészt egyértelmű, hogy a pálya e szakaszán a kollektív irodalomeszmény és társadalmi szerepkör mögött még nem a nemzetiségi-közösségi jogokért való szóemelés, csupán szocreál antinegativizmus és idillizmus-ellenesség húzódik. Sütő sztálinista évei, mint azt egy későbbi interjújában ő maga mondja

[390] Vö. **Bertha**, *i.m.* 105.
[391] Uo., 28.

el, a vallott és vállalt eszmék időszaka volt.[392] Görömbei szerint „őt is elkapta a bajokat is idillé stilizáló pártos lendület", illetve „a jó szándék olykor nem találta meg a helyes irányt."[393] Az ebből származó konfliktusosság az életútban azonban csak jóval később jelentkezik, amelynek valós vagy részleges hitelességét eldönteni nem biztos, hogy az irodalomtörténet feladata. A fogadtatástörténet interpretációinak utólagos értelmezéskonstrukciói felől azonban (melyek a nyelv- és közösségféltés, a megmaradásvágy elemi affirmációi szerint igyekezett legitimálni a teljes életművet, s nem kívánt a történeti kitekintés által túllátni saját előfeltevésein) mindenképpen szükségszerű megjegyezni, hogy a pártos eszmékkel való azonosulás messze nemcsak az ötvenes évek közepéig érvényesül.[394]

A kánon szellemi konstrukciójának szelektivitását ugyanis nagyrészt éppen az tükrözi, hogy az elkötelezettségeszmék felfejthetőségét csak egyirányúan véli az életműből kiolvasni. A kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként funkcionál. A befogadás és a kanonikus hely ezért sem lehet független ettől a hagyománytól, minthogy a szövegek is csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők. Azok az életútbeli sajátosságokra és hangsúlyokra tekintő magyarázatok, amelyek felhasználták az életrajzbeli elemeket, vagy nem említették, vagy az ötvenes-hatvanas években megfogalmazott közösségi elvárásokat is a későbbi nemzetiségi keretekre alkalmazva értékelték. Nagyrészt a teljes hetvenes-nyolcvanas évekbeli magyarországi fogadtatásról megállapítható, hogy abban Sütő baloldali elkötelezettsége, szerepvállalása és funkciói által a kommunista hatalommal való ambivalens viszonya egyáltalán nem tematizálódik, vagy amennyiben mégis utalás történik rá, úgy ifjúkori botlásnak, tehát múltbélinek minősül, vagy eleve felmentő jelleggel kerül említésre. A korban a politikai

[392] Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990.
[393] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 75.
[394] Sütő életpályája első szakaszában egyértelműen nem népi-nemzeti oldalról s nem is ellenzékiként, később is csak ambivalens módon, belülről, reformer közszereplői szerepében szólal meg. Az ismertebb irodalmi vonatkozású vagy irodalompolitikai Sütő-megnyilvánulások közül a Székely Jánosról, Jordáky Lajosról, Szabó Gyuláról írott cikkeket, és a Földessel kapcsolatos megnyilvánulását egyéb párthű eszmefuttatások övezik. (1947-ben dicséri az új tanügyi törvényt, 1954-ben az Irodalmi Újságban pedig maga számol be a felszabadulást követő tíz év elért sikereiről, a jólét korszakáról, Románia és a Szovjetúnió sikeres politikájáról. 1955-ben a „szókratészi homlok"-kal és „prométeuszi vakmerőség"-gel bíró Leninről zengedez, 1956-ban a marosvásárhelyi írók egy részével ő is aláírja a forradalmat elítélő nyílt levelet. Az 1958-as említett megnyilvánulásokat követően, 1959-ben örvendetesnek tartja Kolozsváron az egyetemek egyesítését, s szintén a negativizmus és idillizmus ismételt elítélése mellett hirdeti a pártos irodalom szükségszerűségét. 1965-ben a gyilkos pártfőtitkár, Gheorghiu-Dej halálát siratja, 1967-ben megelégedettséggel nyugtázza a párt nemzetiségi politikáját, 1969-től pedig, mint említettem, legfelsőbb szinten vesz részt a nemzetiségi életet érintő kulturális vagy politikai döntések kivitelezésében… Vö. **Sütő** András, *Tíz esztendő változásairól. Romániai levél*, in Irodalmi Újság, 1954, 23. augusztus 21.; **Sütő** András, *A lenini bizalom alapja*, in Igaz Szó, 1955.; **Sütő** András, *Új bor*, in Igaz Szó, 1959/1.; **Sütő** András, *Erős volt mindig. Gheorghe Gheorghiu-Dej halálára*, Utunk, 1965/13.; illetve lásd még Sütő András képviselő felszólalását a Műveldés- és Művészetügyi Állami Bizottság megszervezéséről szóló vitában, in Vörös Zászló, 1967. dec. 29.)

hatalom persze szinte minden írónemzedékből magához vonzott ideig-óráig tehetségeket. A későbbi ambivalens jegyek ellenére a recepció egyirányú értéklátására jellemző, hogy a sztálinista írói szakasz maga is utólagosan csupán olyan jelenségeknek a körében értelmeződik, amelyek „a népi feltörekvések és a nemzetiségi önmegtartás számára számottevő esélyt kínáltak".[395] Ez a szemlélet egy valóban elkomoruló politikai realitás abszurditásban, szélsőséges nacionalizmusban kiteljesedő korszakának a tapasztalatával olvas jelenéből visszafelé, s a retrospektív értelmezésben gyakran összemos olyan eszményeket, amelyek a hetvenes évek műveinek hatalomviszonyát vagy nemzetiségi kollektív értékrendjét az ötvenes évek sematizmusaiból is kiolvasni véli. A hetvenes évtizedben felerősödő nemzetiségi elfojtás elleni megnyilatkozásokból, az ekkorra ismét előtérbe kerülő transzszilván értékekből, vagy magából a Trianon-traumából viszont aligha vezethető le olyan állítás, amelyik Sütő publicisztikai írásainak kritikus, ítélkező hangnemét s a szépirodalomban kollektív ideológiát számonkérő téziseit egyben a nemzetiségi jogok korán felismert hiányosságainak megoldását szorgalmazó eszmeiséggel hozhatná összefüggésbe!

Modellteremtés

A hetvenes évektől eredeztethető kánoni modellteremtés a kirobbanó sikeresség mintegy tizenöt évének (az *Anyám*tól az *Advent*ig) folyamatos szakmai elismertségén és olvasói népszerűségén át (s olykor a kizárólagos ismertség kereteiben) jut el a kultikus formákig. Hatástani szempontból nagyon jelentős a fogadtatás politikai-ideológiai háttere, mely a hivatalos hatalmi elismerésektől az elnézett, megtűrt kategóriáin át a nyolcvanas évekre két irányba mozdul. Míg Romániában, ha nem is a betiltottig, de mindenképp a korlátozottig, addig Magyarországon a megtűrt kiszélesedő kategóriáin át a bizonyos tekintetben propagáltig jut. Ennek a változó cenzurális térnek a nyilvánosságában és nyilvánvalóságában lehet lényeges az eltérő minőségi váltás ellenére a dolgok politikai kimondhatatlanságának kényszerét az irodalmi formákra átvállaló életmű fokozódó fogadtatása és szakmai kereteket gyorsan átlépő sikere. (Ugyanezért nemcsak a sütői nyelvezetet, de az életművet tárgyaló szövegeket is érezhetően változó allegorikusság-fok jellemzi). A sikerességen, az írói modellteremtésen túl azonban a tragizált szerepkörök már kultikus jegyeket vetítenek elő, melyek olvasata nemcsak egy értelmezői közösség saját identitását, de a szerző közelmúltját is megkonstruáló képben, traumatizált emlékezeteivel, hőst formáló jelképiséggé válik.

[395] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.,* 29.

Kultuszról éppen azért beszélhetünk az életmű kapcsán, mert benne a közéleti, politikai és írói szerepkörök nemcsak ötvöződnek, de egyaránt kritikátlanul ötvöződnek. Nem egyszerű felcserélődésről van tehát szó, hanem olyan választott stratégiáról, amely egyszerre határozta meg és jellemezte a közíróságban az írói és politikusi szerepeket, a „kritikai" fogadtatásban ugyanakkor jelentős arányeltolódások következtében hol az egyik, hol a másik érdekében módosított a hangsúlyain. Nyelvezetét tekintve a hivatásos értekező próza kitételeitől a napilapok recenzenseinek populárisabb regiszterein át a különböző műfajú rádió- és tévéfelvételekig terjedő fogadtatás a megértő engedékenységtől a dicsőítés teljes hódolati aktusaiig, a dicsérettől az odaadó hozsannázásig terjed. A formálódó kultusz a nyolcvanas évek derekán már hajlamos magukat a műveket egyszerű és egyszeri jelentéssíkokra bontva csupán az életút, vagy a képviselt sorsjelleg kivetítéseiként értelmezni. A divaton túllépő kultikus forma ekkorra, a Sütő-művek romániai (részleges) tiltása és a recepció Magyarországra történő áthelyeződésével egyidőben, „a különféle érzelmeket, indulatokat a társadalmi manipuláció szolgálatába állító *jólértesültség* (a Nemzeti Színház *Advent a Hargitán* bemutatója)"[396] és egy felfokozott érzelmi hatvány révén elfedni látszott a valós kritikai szempontokat, s kultikus jegyei révén olykor magukat a műveket is. Pedig, mint Szakolczay is állítja, ez az életmű a hetvenes évek sikereitől kezdve már egyáltalán nem annyira törékeny, hogy „elhallgatván némely kételyünket, minduntalan csak a »metaforikus ragyogású és vizuális gondolatiságú nyelvre« figyelmezzünk".[397] Az egysíkúvá váló recepcióra is jellemző, hogy innentől kezdve a korábbi írások értelmezései során (például a folyamatos újrakiadások kapcsán) sem működteti azt a távolságot, amely túl kívánt volna lépni a referenciahatárokon. Művek értékein túl a kialakítandó tragizált szerepkör, Sütő tiltása, elhallgattatása, politikai ellenálló szerepköre, üldöztetése, s személyében írói/társadalmi képviselete révén[398] olyan narratívát testesített meg, amely egyoldalúságában a korhangulatnak, később pedig a kanonikus diszkurzus érdekköreinek megfelelően értelmezett csak bizonyos eseményeket.[399] Valószínűleg ezért sem felelőtlen az olyan álláspont, amely nem a legtöbbször játszott előadás mentén méri a Sütő darabok értékeit vagy azok esetleges időtálló voltát.[400]

[396] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 143.
[397] Vö. Görömbei András minősítéseiről írja **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[398] Mely közvetetten felelős azért is, hogy a szerző nem lehet jelen az említett 1986-os Nemzeti Színházbeli premieren.
[399] Az előadás politikai jellege amúgy mindkét ország cenzurális, belpolitikai viszonyai felől nyilvánvaló volt, (már csak azért is, mert a Román Szerzői Jogvédő Iroda tiltakozása ellenére mutatták be, ám Magyarországon a darab, illetve az előadás mellett, a kulturális kormányzat ódzkodásával ellentétben, Tabajdi Csaba, Szokai Imre és Szűrös Mátyás is kiállt) akárcsak a közönségsiker szempontjából a „teltház" társadalmi tett-értéke is.
[400] Az *Advent a Hargitán* Sík Ferenc rendezésében több mint 250 előadást ért meg.

A siker és a kánon természetrajzához természetesen hozzátartozik a népszerűség és a játszottság is, a kritikai fogadtatás irodalmi kereteken átlépő divatszerűsége azonban többnyire nem tesz jót egy életműnek. (Emblematikussága idővel éppúgy ideológiai síkon, s nem művei színvonalát tekintve válhat „korszerűtlenné" vagy periferikussá, ahogyan kiválasztottsága, kihasználtsága is többnyire eszmei alapokon nyert legitimációt.) Márpedig Sütő a hetvenes évek során divatjelenség lett, akinek emblematikussá választott életműve a tárgyalt kánoni diszkurzusokban szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. Nem is annyira ő maga, mint az ekképpen megformált írószerep erdélyi komponensei, az irodalomkép egysíkú értékkategóriái, s a „látensen eszközszerepre kárhoztatott"[401] irodalomszegmens értékelése. Ennek részleges bemutatása vagy homogeneitása, feltételezett kompaktsága nem tette lehetővé – abban a szituációban – a finomabb artikulálódást, az árnyaltabb befogadást, egy strukturáltabb kép kialakítását. A recepcióban így óhatatlanul csak egy csoportként jelenhettek meg a különnemű erdélyi alkotók, a más minőségeket képviselők vagy akárcsak a szerzői életművük különböző alkotói fázisában lévők pedig szükségszerűen rendelődtek alá a kánoni értékelvek kijelölő, rangsoroló irányának.

A transzszilván kánon újjáéledése

Mint említettem, részben a húszas évek transzszilvanista hagyományában is kereshetők azok az írói 'arcvonások', jellegzetességek, amelyek képviseleti és pedagógiai eszményeknek alárendelve a művészi törekvéseket, az erdélyi alkotói öntudatnak olyan vonást kölcsönöztek, amelyek a második világháborút követően is meghatározták az írói/költői attitűdök mibenlétét. Az 1945 utáni kollektivitásformák kötelező irodalmi ábrázolásmódjaiban aztán a realizmuseszmék és a pedagógiai eszmények az ideológiai átnevelés elsődleges eszközét jelentették. Az a szűk irodalmárréteg, mely nagyrészt fiatal elsőgenerációs értelmiségként hatalmi pozícióba került, nemcsak megdorgálta, de gyakran meg is vonta a cselekvés lehetőségeit az olyan szerzőktől, akik az individualitás szabadságát nem rendelték alá a 'közösségi' irány meglehetősen szűk gondolati horizontjának. A közösségi iránynak e két korszak szemléleti ötvözete adta irodalmi legitimációja folytatódhatott a hatvanas évek viszonylagos szabadságát, nyitását követően, amikor az új poétikai szemléletek, a kritikusabb öneszmélések, a (népiek által is felvállalt) nemzetiségi elkötelezettség és az egykori helikoni hagyományok is egyszerre hatottak a magyar

[401] Szilágyi Márton kifejezése, vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

értelmiség új iránykereséseire.[402] Az erdélyi magyar költészet, elbeszélő irodalom vagy irodalmi szociográfia a következő évtizedben valóban a kulturális élet középpontjában helyezkedett el, s részben, mint identitásvédő erő végezte alkotó munkáját, amelynek során valódi szellemi értékeket hozott létre. Az író *megváltozott közösségi státusza* azonban egy válsághelyzet elkésett, de szimptomatikus felismeréséhez vezetett: „Adott körülményeink között az irodalom volt az a gyűjtőmedence, amelynek mindent be kellett fogadnia, mindent fel kellett vállalnia közvetítésre a közönség felé".[403] Az erdélyi magyar irodalmi életben a hatvanas évek legvégén lezajlott úgynevezett „irodalomcentrizmus-vita" tulajdonképpen egy jól kihallható vészjelzés volt, de a politikai helyzet a későbbiekben egyre inkább romlott. Ilyen értelemben, az irodalom feladatköreit tekintve – mint Dávid Gyula is jellemezte –, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon „parttalan irodalomkoncepciója akár szimptomatikusnak is tekinthető."[404]

A hetvenes évek elején ismét előkerülhettek a transzszilvanista hagyományok, sőt *Kritika*, majd a *Tiszatáj* hasábjain is újra vita folyik róluk.[405] Mint említettem ekkor még jórészt csak a két világháború közti irodalomról, irodalmi életről születnek hiánypótló írások, s ennek is következménye, hogy a recepció hajlamos analógiákban gondolkodni. Igaz ugyan, hogy „az erdélyi magyar szépirodalmat a második világháború után is átszőtte a transzszilvanizmus korábbi szellemisége", s hogy „ez az irodalom továbbra is fenn kívánta tartani a transzszilvanista tradíciókat és értékeket, mindenekelőtt az irodalom közösségi ethoszát, a kisebbségi humánum és népszolgálat morálját, az erdélyi kulturális hagyományokat".[406] Ugyanakkor csak a tárgyalt, propagált irodalomszegmens tudatos recepciója, a megismerni vélt kép és a kialakítandó elvárásrend felől igazolható, hogy „valójában a második világháború utáni korszakban is a korábbi helikoni irodalom eszményei és poétikája alapozta meg mindazt, amit a későbbiek során erdélyi magyar irodalomnak nevezhetünk."[407]

Magyarországi lecsapódásait figyelembe véve, meglehetős összetettsége által is állítható, hogy az előbbiekben kifejtett irodalomértés alapján, a vázolt erdélyi magyar irodalomkép jórészt nem mint irodalom és társadalmi önreprezentáció kérdésköre, ezek kölcsönhatása merült fel csak, de magának az így értett irodalomértésnek a társadalmat is

[402] Nyomtatásban olyan szerzők, mint Áprily, Kuncz, Tamási vagy Dsida 1968 előtt nem is jelenhettek meg.
[403] Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3.
[404] Lásd **Gáll** Ernő vitaindítóját, *Monológ vagy párbeszéd?*, in Korunk, 1969/12, illetve vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, *i.m*.
[405] Vö. *Vita a transzilvanizmusról*, (**E. Fehér** Pál, **Pomogáts** Béla, **Tordai** Zádor, **Nagy** György) in Kritika, 1973.; illetve **Sárréti** Sándor, *A transzszilvanizmus fogalmáról*, in Tiszatáj, 1974.
[406] Vö. **Pomogáts** Béla, *A továbbélő erdélyiség,* in Árgus 2001/3.
[407] Uo.

meghatározó jegyei domináltak. Benne a népi hagyományok folytatóját, a nemzeti sorsvállalás irodalmának kifejezőjét s ugyanakkor a közösségi-társadalmi gondok elszánt politikai képviseletét is a sütői életmű testesítette meg.

Kitekintés

Mielőtt továbblépnénk az életmű értékelésének anomáliái, illetve hangsúlyosabban kultikus-kanonikus formái, és ezek indokoltságai irányába, a jogos kiemelések és a par excellence kivételezések kritikátlan aktusai felé, érdemes egy nagyobbívű kitérőt tennünk, mely a korszak irodalompolitikai viszonyait és irodalomszemléletét tekintve sok mindenre adhat előzetes választ vagy magyarázatot.

*

1968 után

Akárcsak az említett 1957–58-as évek eseményei a maguk ambivalenciájában, Romániában a hatvanas évek legvégének eredményei is hasonlóan ambivalens megítéléssel bírtak. A romániai magyarság helyzete javulását kezdetekben éppen az új politikai irányzattól, az akkor még demokratikusnak ígérkező, nemzetek feletti politikai koncepciótól remélte. Az 1968 utáni időszakra jellemző szellemi pezsgés a humán kultúra terén az életmű szempontjából is fontos időszaknak számít. (Ennek jelentősége akkor is hangsúlyozandó, ha a mából tekintve alighanem rövidsége folytán is a teljes ideologikus rendszerhez viszonyítva kevéssé jelentékenynek, vagy eredményeit tekintve olykor felemásnak minősül.) Az 1968-at követő időszak erdélyi magyar kultúrájának többrétegű válsága éppen a szellemi nyitás kapcsán kerül felszínre: a hatalomhoz közelkerült, vagy éppen ez idő tájt közelkerülő értelmiségiek önmagukkal való szembenézésének is igencsak terhes korszaka ez. Az összegzésnek és/vagy indulásnak, a reménynek és/vagy kiábrándultságnak, de a politikai/ideológiai játszmákon való még belül-maradás kettőségének ontológiai feszültségeiben. Az évtizedfordulót a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának összefonódásai jellemzik. „Az ekkor pozícióban lévő, őszintén baloldali elkötelezettségű, nemzetisége lehetőségeit is e baloldaliság keretei között elképzelő értelmiségi generáció egyszerre kellett szembenézzen az eszmei kihívással, amit a nyugati kultúrák felé való viszonylagos nyitás és a hazai tabuk – ideiglenes – ledőlése jelentett, valamint az erkölcsi válsággal, amelyet az okozott, hogy baloldaliságuk a kisebbségi politika szempontjából ekkor bizonyult hibás választásnak: rendszer, amelyet segítettek uralomra jutni, éppen a szellemi nyitással párhuzamosan számolja föl a nemzetiségi intézményeket. 1968 Romániában egyszerre jelképe a Szovjetuniótól függetlenedő szuverenitás demonstrálásának, bizonyos

kulturális tabuk (és börtönkapuk) ledőlésének, valamint a magyar területi autonómia felszámolásának."[408]

A nyitásnak minősített 1968–70-es változásoknak, mint korábban már utaltam rá, egyéb keserű előzményei is voltak. Itt nem csupán az ideológiai kényszerűségek korlátozó jellegére utalhatunk, de arra a hatalmi taktikára is, amely bevált külpolitikai lépésként úgy kötött egyoldalú időleges paktumot a kisebbségi értelmiség képviselőivel, hogy közben azok jóváhagyásával kapott szabad kezet a későbbi korlátozásokhoz és retorziókhoz, minthogy velük nyilváníttatta belüggyé saját nemzetiségi kérdésüket. E tekintetben egyrészt kiemelten fontos lehet az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált pártfőtitkárral, másrészt az említett kettős kötődés elvét mereven elutasító nyilatkozatok sora, melyek megelőzték az augusztusi prágai eseményektől távolmaradó román vezetés utólag liberális nyitányúnak beállított magyarságpolitikáját. A magyar írószövetségben elhangzottakra reagáló elítélő szólamok jóval megelőzték a csehszlovákiai bevonulást, viszont már a magyar értelmiségi találkozót követően jelentek meg, nagyrészük nyilvánvalóan kierőszakolt írásként, mások mégis a hatalom bűvöletében. (Pedig a június 28-i értelmiségi találkozó valójában eredménytelen volt, Ceauşescu minden felvetett sérelmi kérdést visszautasított!)[409] Az értelmiségi találkozót követően először az irodalom kapcsán mondták ki a be nem avatkozás végtelenségig szajkózott frázisát,[410] majd az

[408] Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 13.

[409] Vö. Vince József bukaresti nagykövet jelentését az RKP vezetésének a magyar értelmiség képviselőivel folytatott bukaresti tanácskozásról. Közli Vincze Gábor, in *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989,* (A válogatást összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta **Vincze** Gábor), Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 296. - A főtitkár álláspontja majd csak a nemzetközi helyzet alakulásának hatására változhatott meg, amikor már szükségszerűen a korábban belüggyé nyilvánított kérdéskör megoldottságát akarta külpolitikájában megmutatni. Az 1968, augusztus 21.-re virradó éjszaka a Varsói Szerződés öt tagállama prágai bevonulását követően szüksége volt a kisebbségi elégedetlenségek elhalkítására, s a magyar értelmiség támogatására. A román pártfőtitkár élesen elítélte a bevonulást, amely "szembeszökő megsértése egy testvéri, szabad és független szocialista állam nemzeti szuverenitásának". (Vö. Előre, 1968, augusztus 23.) Ceauşescu augusztus végén (Fazekas János kíséretében) a két székely többségű megyét is meglátogatta, fejlesztéseket és iparosítást ígért. A bevonulás után öt nappal (augusztus 26-án), koradélután Sepsiszentgyörgyön, majd Csíkszeredában, végül az esti órákban Székelyudvarhelyen vett részt a nagygyűléseken, s minden esetben magyarul (is) elköszönt!

[410] 1968 májusában az említett, Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztálya kerekasztal-vitáján (a szomszédos országokban élő magyarság irodalmáról) elhangzottak során leszögezték: „vitathatatlan tény, hogy magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban, s ezek szerves részei a magyar irodalomnak" s kijelentették, hogy a felelősség ezekért az irodalmakért közös: „a szomszédainké, és a miénk". Az egységesülő (?) magyar irodalom tézisét Romániában hevesen visszautasították, ám nem csupán a pártvezetés – mely a belügyekbe történő beavatkozásként értékelte a budapesti nyilatkozatot –, hanem a magyar írók egy jelentős része is. Domokos Géza, Huszár Sándor és Szász János – részben meggyőződésből, részben fölsőbb utasításra – írásaikban határozottan kritizálták az Írószövetség álláspontját, mondván, hogy a romániai magyar írók csak a saját pártvezetésük, országuk iránt érzik felelősnek magukat. Az írószövetségi vitáról lásd *Élet és Irodalom* 1968, május 18.; a romániai elutasításokról pl. **Huszár** Sándor, *A felelősség oszthatatlan* (Utunk, 1968, augusztus 2), **Domokos** Géza, *Sajátosság, felelősség* (Előre, 1968, július 7), illetve UŐ, *Az igazság és tárgyilagosság szellemében* (Előre, 1968, július 24.) Vö. még **Huszár** Sándor, *Sorsom emlékezete.* Bukarest, Kriterion, 1982. 207-208.

immár látványosabb, a moszkovita hatalomnak ellenszegülő román vezetés lépései kapcsán szeptember elején kolozsvári értelmiségiek küldtek hűségnyilatkozatot az új vezetésnek.[411]

Bár az elkövetkező hónapokban néhány valóban biztató intézkedésre is sor került[412] (megalakult a nemzetiségi könyvkiadó, a *Kriterion,*[413] magyar nyelvű *Tv-adás* indult,[414] 1970-ben, egyéves huzavona után, Bukarestben megjelenhetett *A Hét* című művelődéspolitikai lap), nemzetiségpolitikai téren alapjában nem sokat változott a helyzet. Az újonnan berendezkedő hatalom valójában a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával, amint előbb belüggyé avatta, majd szabad kezet kapott a nemzetiségi kérdés „szocialista megoldásában".[415]

Válaszreakciók és/vagy túlélési formák

A kettős kötődés kérdésének szigorú megtagadtatása, kemény és határozott elutasítása időben megelőzte tehát a csehszlovákiai távolmaradást (és a közvetetten ennek tudható kvázi liberalizálódást, mely sokszor éppen indokként hangzik el a korabeli hűségnyilatkozatok utólagos magyarázataképp. (A kor ambivalenciáira, kiszolgáltatottságára és hatalmi kötődéseire is jellemző, hogy a Maros Magyar Autonóm Tartomány megszüntetését az ország

---

[411] Külön vizsgálatra lenne érdemes a román katonai távolmaradás látószögében a kolozsvári magyar értelmiségieknek az 1968 szeptemberi „hűségnyilatkozata", melyet a külföld, a nyugat felé az új reform-vezetés jeleként, tanúbizonyságként is használtak. A Huszár Sándor és Gáll Ernő fogalmazta levél aláírói a „következetes külpolitika" és a „proletár internacionalizmus" tételei mentén szögezték le, hogy a Pártban látják a nemzetiségi lét „összes problémái megoldásának letéteményesét" s bizalmukról és támogatásukról biztosítják személy szerint Ceauşescu elvtársat. Vö. *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának, Nicolae Ceauşescu elvtársnak*, Kolozsvár, 1968, szeptember. Közli az Utunk, 1968, szeptember 6.

[412] 1968 végi optimista hangulatot jól tükrözi az, hogy Vince József nagykövet arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy 1969-ben megjelenik a csángó nyelvjárási atlasz és nyomdába kerül a romániai magyar irodalmi lexikon első kötete, 1972-ben pedig megjelenik egy romániai magyar irodalomtörténet is. Az utóbbiak csak évekkel később láthattak napvilágot, ám a csángó nyelvatlasz csupán 1989 után jelent meg – akkor is Magyarországon… Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről.* Bukarest, 1968. december 12. - Magyar Országos Levéltár, az MSZMP KB Külügyi Osztályának iratai, M-KS 288. fond, 32/1968/8. ő. e., 171–175. hitelesített másolat. A jelentést megkapta Gyenes András, a KB Külügyi Osztályának vezetője, Óvári Miklós ideológiai KB-titkár. (ezúton köszönöm Vincze Gábornak, hogy lehetővé tette a hozzáférést a jelentéshez!)

[413] A nemzeti kisebbségek önálló könyvkiadója a könyvkiadás teljes átszervezése során jött létre. Az öröm – legalábbis magyar részről – azonban emiatt sem lehetett felhőtlen, ugyanis a Román Írószövetség nemzetiségi bizottságának tiltakozása ellenére az illetékesek Bukarestbe tették a kiadó székhelyét, ahol magyar technikai apparátus (például magyar nyomdászat) egyáltalán nem volt. A kolozsvári fiókszerkesztőség csak a folyamatos tiltakozások hatására jöhetett létre.

[414] A magyar nyelvű TV-adás elindításáról – Fazekas János szerint – még 1968, augusztus végén döntött Ceauşescu, amikor a bevonulást követő napokban szükség volt a magyar kisebbség támogatására is. Az adás tényleges megkezdése azonban a pártapparátus szabotálása miatt is késett. Bár Vince József nagykövet már 1968, november 23-i jelentésében arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a következő év januárjában elkezdődik a magyar adás – valójában csak 1969. november 21-én jelent meg a képernyőn az első magyar nyelvű műsor. Vö. *Interjú Fazekas Jánossal*, Bukarest, 1994. május 20. Ismerteti **Vincze** Gábor, in *Történelmi kényszerpályák, i.m.*

[415] A pártvezetés nem hagyott fel asszimilációs törekvéseivel. A sebtében megalakított nemzetiségi "dolgozói tanácsok" is, „fantomszervezetekként" csak arra kellettek, hogy legitimálni lehessen a párt nacionalista kisebbségpolitikáját.

felszabadulásának 25. évében kimondó határozatot követően[416] döntenek csak az említett új intézményekről.) Az eseményeket összefoglaló egyik titkos nagyköveti jelentés szerint: „Úgy tűnik, hogy a romániai magyar íróknak a kettős felelősség kérdésébeni, valamint a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatbani magatartása megfelel az RKP politikájának, amit a pártvezetés figyelembe vesz. Ez kifejezésre jutott Ceauşescunak több, az utóbbi hónapokban, legutóbb az írók közgyűlésén elmondott beszédében".[417] A hatalom „figyelme" az új intézmények mellett további címeket és posztokat is jelent.[418] A hatalmi ranglétrán egy évvel később Sütő is följebb léphetett, ugyanis a X. pártkongresszuson 1969. augusztusában Domokos Gézával együtt az RKP KB póttagja lett.[419] Ugyanebben az évben ajánlják fel számára először az írószövetség alelnöki tisztét, illetve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának vezetőségi tagságát is.[420]

A szépirodalomnak általunk vizsgált szeletében ezeknek a fejleményeknek gyakorlati jelentőségük volt, hiszen a magyar értelmiség egészében olyan dilemmák uralkodtak el, amelyek a követendő stílusmintáktól a kívánatosnak talált erkölcsi tartalmakig a sütői életműben is ekkortól uralják majd az írói világkép átalakult, és azóta többszörösen deklarált formáit. Az értekezésnek természetesen nem feladata eldönteni mikor, milyen körülmények közt jött el, vagy hogy eljött-e egyáltalán ekkor a damaszkuszi út a sütői életút során. A tárgyalt receptív meghatározottságokban, a kialakított kánonban viszont fontos szerep jut a kondicionált változás helyett a választás intencionált aktusainak, melyeket a szerzői megnyilatkozások is megerősítenek. A recepció kanonikus lépcsőfokai felől azonban fontosabb, hogy ettől a ponttól érezhető az a műfaji-minőségi váltás, mely az „enyhülést" is kihasználva nem csupán a szemlélettágulásban és a nagyobb szabadságfokokban mérhető, de az írói témakeresésben is. Ugyanakkor jól látható, hogy sokkal strukturáltabb, árnyaltabb a kép, mint amit a magyarországi diszkurzusok a hetvenes évek fordulópontjairól kialakítottak…

---

[416] Az 1968 februárjában történő megyésítés címén.

[417] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*. Bukarest, 1968, december 12, *i.m.*

[418] A *Kriterion* vezetője a korábban *Előre* főszerkesztő Domokos Géza lesz, *A Hét* főszerkesztőjévé Huszár Sándort nevezik ki, akinek korábban az RTV-magyar adását is felajánlják. (Miután nem vállalja, a magyar szerkesztőség vezetését Bodor Pál veszi át.)

[419] Mindketten már 1968 tavaszától (mind az írószövetségi felzólalásokat, mind az értelmiségi találkozót megelőzően!) bekerültek a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságba is. (1968. március 21-23.-án a Hivatalos Közlönyben megjelenik a minisztertanács határozata a bizottság felállításáról és tagjairól. Vö. **Vincze** Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989*, http://vincze.adatbank.transindex.ro)

[420] Ami nem csoda, hisz a korábbi, 1965-ben létrehozott, az RKP KB-titkárságának felügyelete alá tartozó, a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó *Nemzetiségi Bizottságnak* is már tagja volt, Domokos Géza, Takács Lajos és Létay Lajos társaságában. Ez a bizottság éppen akkor szűnt meg, amikor 1968 őszén létrehozták a "nemzetiségi dolgozók tanácsait". (A lényeg mindkettő esetében a látszaton volt, azt volt hivatott mutatni, hogy elődjével ellentétben Ceauşescu komolyan foglalkozik a nemzeti kisebbségek problematikájával.)

Értéktorlódás?

Az évtizedforduló a kulturális intézmények terén mindenesetre egyértelmű lendületet jelentett. Jelentőségét tekintve a televíziós magyar nyelvű adás mellett kétségtelenül az 1970-ben, éppen az *Anyám könnyű álmot ígér*rel nyitó, *Kriterion Könyvkiadó*nak volt felbecsülhetetlen jelentősége. Ez utóbbi az évek során egyre inkább a magyarság szellemi önkifejeződésének kiemelkedő jelentőségű műhelyévé alakult, minthogy nemcsak a megjelenés lehetőségét, de a megírás feltételeit is biztosította.[421] Mindezt akkor, amikor az erdélyi magyar tudományosságnak csak egyetlen folyóirat állt még rendelkezésére (a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*). Mellette az irodalmi, társadalmi és filozófiai lapok, mint az *Utunk*, a *Korunk* és az *Igaz Szó* kiegészülhetett egy művelődéspolitikai lappal, de szintén ekkor jött létre az irodalomtörténeti jelentőségét, főképp a harmadik *Forrás*-nemzedék fellépésében játszott szerepét tekintve, egyáltalán nem lebecsülhető *Echinox* is![422]

A két ország magyar irodalmi kapcsolatainak fejlődése nem torpant meg a román pártvezetés rideg elutasítása, a kérdéskör „végleges, és nyílt rendezése" kapcsán. Az Erdélyben születő magyar irodalommal kapcsolatban ezt követően persze nemhogy egységet, de közös kulturális hagyományokat is alig lehetett emlegetni, s legfeljebb annak romániaiságában való felnőttségét volt célszerű Magyarországon is hangoztatni. Ami - minőségi mutatóit tekintve – szerencsére egyre többször és egyre indokoltabban volt elmondható. Az említett fokozott érdeklődésnek köszönhetően ekkor indul meg (kezdetben leginkább a két világháború közti irodalomra összpontosítva) a magyarországi irodalomtörténeti lemaradások pótlása is. A politikai felhangoknak mindenesetre kétségkívül megvolt az a szerepe, mely az óvatosabb fogalmazásokat implikáló értéktételezésekben nemcsak figyelt a másság jegyeire, de állandóan hangsúlyozta is azokat, mintegy a felnőtté-vált romániai magyar irodalom önálló létjogosultságát is deklarálva.[423] Az erdélyi irodalmi élet egészére, beleértve a könyvkiadást és a lapszerkesztést is, jellemző ekkor, hogy mind

[421] A Kriterion, nem egészen egy évtized alatt ezer kötetet ad ki, többnyire a Romániai Magyar Írók, Forrás, vagy a Téka sorozatokban.

[422] Bár az ambivalencia itt is érezhető (ti. az eredeti tervekkel ellentétben többnyelvű lap jön létre, amelyből alig két oldal jut a magyar irodalomnak) Erdély első háromnyelvű diáklapja olyan nevekkel fémjelezhető, mint a szerkesztő Tamás Gáspár Miklós, majd Szőcs Géza illetve Egyed Péter, vagy a későbbiekben őket követő Bretter Zoltán, Beke Mihály és Bréda Ferenc, akik – legalábbis a lap történetének bizonyos időszakában – az egész erdélyi magyar sajtónak egyik legjelentősebb orgánumává avatták az Echinoxot. (Jelentőségéből csak 1983-tól veszít, de az elsekélyesedéshez hozzájárult az is, hogy ekkortól a legszigorúbb cenzurális évek következnek, s a teljes szerkesztőséget – köztük a román főszerkesztőket is – leváltják. Vö. **Martos** Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

[423] Ne feledjük, hogy 1970-ben jelent meg a Kántor–Lángféle irodalomtörténet is, mely az erdélyi jelzőt már le sem írhatta, sőt mint említettem a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna szólnia!

tartalmi, mind szervezeti tekintetben komolyabb fejlődésen megy keresztül. „A szépirodalmi művek mellett kezdenek megjelenni korábban kényesnek tartott (pl. történeti vonatkozású, néprajzi) témájú könyvek, a romániai magyar nemzeti kultúra sajátos kérdéseit felölelő szakirodalmi művek."[424] A szinte az egész elkövetkező évtizedet meghatározó történelmi tematika-keresés ekkor azonban még a felszabadultabb légkörrel magyarázható.[425]

A hetvenes évek eleje az erdélyi magyar irodalomban – részben az említett ideiglenes ideológiai lazítás, részben a változó kulturális intézményi struktúra pozitív hatásai, alkotói légköre folytán is –, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának tekinthető. Több író munkásságának ekkori beérésével, nemzedékek egymásra csúszásával – ahogyan Szilágyi István is fogalmazott[426]– a regionális sajátosságok is egy európai tendenciákra figyelő minőségi irodalmi termést mutathattak fel.[427] Ekkor teljesedhet ki például Bálint Tibor, Pusztai János, Szilágyi István prózája, Kányádi, Lászlóffy, Szilágyi Domokos, vagy Páskándi költészete, ahogyan ekkor indulnak a *Forrás*[428] újabb nemzedékéhez tartozók, például Csiki László vagy Farkas Árpád is.[429]

---

[424] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[425] „Pozitívabb légkörre vall egyebek között az a tény is, hogy egyre többet hallani a történeti múlt marxista újraértékeléséről. Ennek is következménye, hogy az írók bátrabban nyúlnak történelmi témák feldolgozásához (Veres Dániel „Négy tél" címen Mikes-drámát írt, Kocsis István „A játék" címen Martinovics siralomházi monológját írta meg, Bözödi György Gábor Áronról ír regényt, Szemlér Ferenc Brassóban játszódó történeti regényen dolgozik „Templom vörös fényben" címmel. Több monográfia is előkészületben van, pl. Bolyairól, Adyról stb.) […] A jelenleg kedvezőbb alkotói légkör az egész romániai magyar irodalmi életben érezteti hatását. Ez megnyilvánul – mint fentebb is érintettük – a múlt örökségének feldolgozásában, újraértékelésében, a kortárs irodalom helyének, feladatkörének pontosabb körvonalazásában és nem utolsósorban a hosszú távú feladatok megjelölésében, végrehajtásának előkészítésében. Ezt a magyar nyelvű könyvkiadás is mutatja. Folyik a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi hagyományok feldolgozása." Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[426] Vö. *Az időlétra fokain*, in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 96-129.

[427] Székely János egyik monográfusa szerint is az erdélyi magyar irodalomnak ebben az időszakban „általánosságban sikerült, szinte ugrásszerűen, behoznia több évtizedes lemaradását". (Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, *i.m.,* 132.) Hasonlóan vélekedik Illyés Elemér is: „*az 1968-as évet követően, két-három év alatt többet fejlődött az erdélyi magyar irodalom, mint az előző negyedszázad alatt.*" Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 31.

[428] Valójában megkérdőjelezhető az egységes nemzedék-meghatározás, de az irodalomtörténetekbe a Kántor-Láng által bevezetett fogalom olyannyira elterjedté vált, (s a magyarországi szóhasználatba is ez került) hogy azóta is a Forrás-sorozatban közlő különböző szerzők generációiról beszélhetünk. Az első Forrás-kötet 1962-ben látott csak napvilágot, (1961-es évszámmal, Veress Zoltán novelláskötete), a közel egy időben fellépő generáció tagjai viszont már az ötvenes évek végétől publikáltak. Vö. **Balázs** Imre József (szerk.) *Vissza a Forrásokhoz*. *– nemzedékvalló*, Kolozsvár, Polis, 2001; **Széles** Klára, *Az „első Forrás-nemzedék", - egy jellegzetes képviselőjük indulása,* in Árgus, 2002/7-8, – illetve lásd még *Új költőnemzedék* (szerkesztői bevezető), in *Igaz Szó*, 1957/12.

[429] A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a különböző nemzedékek egymásra torlódása idején, a kezdeményező szerep versben kétségkívül Szilágyi Domokosra és Lászlóffy Aladárra hárul, ők azok, akik szakítanak a népies vagy szabványosan jambikus versbeszéddel. „Szabadverseik, illetve az avantgárd dikciós és képi világát újrateremtő, olykor a linearitással is szakító szövegeik az idősebb nemzedéket is (Márki Zoltánt, Méliusz Józsefet és másokat) arra bátorítják, hogy a költőszerephez és a versbeszédhez kevesebb pátosszal viszonyuljanak". (Vö. **Balázs** Imre József, *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, in Korunk, 2001/11.) A fiatalabbak, a második Forráshoz soroltak, főként Király László, Csiki László és Kenéz Ferenc egy visszafogottabb, de archetipikusabb nyelven ugyanakkor tovább tágítják a kanonikus versnyelv képi és

A szóban forgó időszak irodalmi történései, akárcsak irodalmi élete a filozófiával, a képzőművészetekkel és a társadalomtudományokkal élt szimbiózisa kapcsán is hangsúlyozandó.[430] A kritikaírás szakszerűbb és a kor viszonyait tekintve autonómabb véleménye is ekkor bontakozhat ki, ahogyan végre irodalomról szóló viták is napvilágot láthatnak.[431] A *Pezsgő-díj* története – jelképességén túl, s az értékmérők hivatalosságoktól elszakadó, de a kor szakmai köreiben a legrangosabbként való megbecsülése –, jól tükrözi azt a tizenkét évet is, amely a reményteljes nyitánytól a végső elhallgattatásokig, leváltásokig terjed, s amely a teljes magyar szellemi élet megpróbáltatásait jellemzi egy irodalomtörténeti szempontból rendkívül gazdag, s ugyanakkor egyre abszurdabbá váló időben.

Pedig az ideológiai nyelv használatában is a hetvenes évek elejétől állt be az a fordulat, rövid szellemi pezsgés, amely az erdélyi irodalom megítélésére bizonyos magyarországi szakmai körökben is érezhetően hatott. A hetvenes évek első felében egy egész nemzedék lépett színre, köztük az öt legfontosabb Bretter-tanítvány (a *Szövegek és körülmények*ben[432] szereplő Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Huszár Vilmos), és innentől kezdve, elméleten és irodalmon át ez volt a legnagyobb szellemi súllyal bíró, bár kétségtelenül nem a legismertebb vonulata a romániai magyar írásbeliségnek. A korban rendhagyónak számító, önálló gondolkodást hirdető és azt

tematikus korlátait, s ismét a kollektív-közösségi eszményekhez kötődnek. Farkas Árpád és néhány nemzedéktársa például a Nagy László-i és Juhász Ferenc-i költészetből nem annyira a polifón jelleget, mint inkább a hangsúlyosan „költői" megnyilatkozásokat veszi át. Erős érzelmi töltetű szavakkal, archetipikus képekkel, verseik erőteljes retorizáltsága révén a mi-tudat erősítését szolgálják, s voltaképpen a két világháború közötti allegorikus helyzetértelmező lírát is újjáélesztik.

[430] A kor kisszámú magyar időszaki kiadványa között nem létezett kifejezetten filozófiai folyóirat, viszont az irodalmi, kulturális s természetesen a politikai lapok is közöltek filozófiai tárgyú cikkeket, recenziókat vagy vitákat. Ez egyrészt érthetővé teszi, hogy miért is oly szoros az irodalom és filozófia viszonya a kor művelődéstörténetében, illetve azt is, hogy a kritikusok mellett maguk a szépírók is gyakran részt vettek egy-egy konkrétabban filozófiai eszmefuttatás megtárgyalásában, elvetésében vagy ismertté tételében, és fordítva. „Az önreflexió tudatossága és a kulturális intézményrendszer viszonylag kis terjedelme is segítette, hogy a két kulturális terület képviselői felismerjék egymás alkotásaiban a hasonló problémákat, és szóba álljanak egymással." Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 25.

[431] Az *Utunk* Ország-rovata 1971. április 9-én közölte az *Ifjúmunkás* ama bejelentését, hogy hat irodalomkritikus, Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter és Szőcs István szótöbbséggel Páskándi Géza *Az eb olykor emeli lábát* című drámakötetét minősíti az 1970-es év *romániai magyar irodalmi könyv*ének, s ezért *Pezsgő-díj* átadásával jutalmazza. A hírt hamar élénk vita követte az irodalmi életben, a következő évtől pedig az *Utunk* folyamatosan közölte az irodalomkritikusok állásfoglalásának szövegeit *Az év könyve* cím alatt. A díj nyilvánosság előtti odaítélésénél fogva is egyre rangosabb értékmérő lett. A zsűri tagjai az évek alatt fokozatosan változtak, bevonva először Bretter Györgyöt, Rácz Győzőt, és Tamás Gáspár Miklóst, majd később Egyed Pétert és Mózes Attilát, mivel időközben Bretter és Földes elhunyt, a nyolcvanas évekre pedig Tamás Gáspár Miklós és Láng Gusztáv Magyarországra távozott. Az állásfoglalások elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves írószövetségi-díjak odaítélését előzte meg. A díjazottak sora: 1970- Páskándi Géza; 1971- Lászlóffy Aladár; 1972- Szilágyi Domokos; 1973- Sütő András (az *Istenek és falovacskák*ért); 1974- Bodor Ádám; 1975- Szilágyi István; 1976- Lászlóffy Aladár; 1977- Panek Zoltán; 1978- Bálint Tibor és Pusztai János; 1979- Székely János (aki visszautasította); 1980- Köntös-Szabó Zoltán; 1981- Kenéz Ferenc; 1982- Király László. Vö. **Kántor** Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001, 177; illetve **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz. – nemzedékvallató*, Kolozsvár, Polis, 2001.

[432] Vö. **Bretter** György szerk., *Szövegek és körülmények*, Bukarest, Kriterion, 1974.

meg is találó fiatal gondolkodók kis csoportja, a Bretter-iskola tagjai révén: „a marxista égtájakon egészen szokatlan filozófiai hang, önnön szokatlanságától megtáltosodó igazságvágy, szókimondás és újat kereső filozófiai beállítottság”.[433] Az új nemzedék tagjai nem elégedtek meg az „alkotó marxizmus” keretében engedélyezett mozgástérrel, s már-már tetteik lehetséges következményeit is ignorálva az affirmatív évtizedek alkotásait, tételeit s fogalmait, olykor azok jeles képviselőivel együtt erős kritikában részesítették, vagy kitartó kételkedéssel elemezték, s értelmezték újra. „Ezt a csoportot nem annyira a közös koncepciók és akarások kötik össze, mint inkább az elutasítások, a tagadások: abban értenek egyet, hogy mivel nem értenek egyet, hogy mit nem fogadnak el.”[434] A fiatalon elhunyt Bretter György (1932-1977) nevelte és bátorította generáció eszméi felvillanyozták az erdélyi magyar intellektuális élet tágabb köreit is. Többes, többirányú csatározásaik, akárcsak a részben közös tagokat felsorakoztató, harmadik Forrás-nemzedék költői esetében, éppen abból eredtek, hogy nem csak az uralkodó politikai diszkurzussal szemben helyezkedtek kritikusi álláspontra, de nem gondolták tovább folytathatónak az előző nemzedékek értékelveit sem, így a generációs, vagy a „belső-kisebbségi” autoritások részéről is erős vádak érték őket.

A sorok közt

Ha a hatvanas évek vége szépirodalom terén is még a heterogeneitásé, a gazdagságé és a többszólamúságé, a hetvenes évek közepére, mintegy öt év alatt fokozatosan válik egyértelművé a kezdetek naiv idillikussága.[435] A kijózanító hatalmi korlátozások generálta közvetett elváráshorizontok is ekkortól élnek szimbiózisban a történelmi kivetítésekkel. Mindez a fogadtatástörténet megkésett-tematikus felhangjai felől tulajdonképpen előrevetíti a tárgyalt diszkurzusformák érdeklődésének azon fókuszpontjait, amelyek a társadalmi cselekvés formáit az irodalmi tematizálásokban a kisebbségi-közösségi eszközszerepek által próbálták hangsúlyozni.

Az említett történelmi tematika gyakoriságában, a múlt felé fordulásban ugyanakkor a hagyományok tudatos keresését, illetve a történelmi tárgyban a politikai allúziók kényszerű

[433] Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, – *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 52.

[434] Vö. **Hanák**, *i.m.,* 58. Az említetteken kívül ide tartozónak számított írók, költők - Aradi József, Ara-Kovács Attila, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Egyed Péter és Szőcs Géza is -, akárcsak a nyelvész Szilágyi N. Sándor vagy az etnográfus Salamon Anikó.

[435] Az 1972-es Országos Pártkonferencián meghirdetett (Ceausescu kínai látogatását követő) „kultúrforradalom” jegyében aktivizált, majd a XI. Pártkongresszuson, 1974-ben kiteljesedett kulturális agitatív szellem, a nemzetiségi jegyek megszűntetésén túl az irodalomnak és a teljes magyar szellemi élet tartalmi funkcióinak az elvesztésére irányult. Ahogyan a magyar nyelvű művelődési fórumoknak és a sajtónak a léte is mindinkább csak formálissá vált az 1976. évi májusi *Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Kongresszusának* a tételeiben.

kimondhatóságának esélyét kell meglátnunk. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után, a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe, amelyben a puszta megmaradásának újra és újrafogalmazásaira is szükség mutatkozott. A hetvenes évek közepétől fokozatosan fejlődött ki a megmaradásnak, a vállalásnak egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" fogalmazódott meg, s a sorok közti olvasást helyezte előtérbe. A hatvanas és hetvenes évtized erdélyi magyar irodalmában elsődleges rangot nyert történelmi tárgyú dráma ekkortól éri el óriási közönségsikereit, s áttételesen a nemzeti tudat erősítését. (Többek között Sütő, Páskándi, Kocsis István, Székely János, Veress Dániel, vagy Csávossy György színpadi műveiben). A szellem leszűkített keretei közt az irodalom kényszerűen nyúlt vissza a hagyományok megőrzéséhez és továbbviteléhez, búvópatakként pedig a reformkorra emlékeztető lendülettel jelentkezett ismét az önéletírás, a memoárirodalom, és a tágabb értelemben vett művelődéstörténet. (Például Benkő Samu, Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Mikó Imre, Dankanits Ádám, Pataki József, Beke György munkásságában). Sütő munkái tehát nem egyedülálló jelenségek a korban.

A magyarországi szellemi élettől és általában a magyarországi valóságtól való elszigetelési politika[436] egyre erőteljesebbé válásával, a szociográfiától az esszén át a méltán közönségsikereket arató kezdeti drámákig, a kialakuló irodalomképre a sorok közti értelemkeresés, az írás mint ellenszegülés, de legalábbis a megmaradás, a mi-tudat kifejeződése válik jellemzővé.[437] Ebben a keretben kap nagyobb nyomatékot a hatvanas évek közíróságától, funkcionális irodalomeszményétől elforduló első Forrás-nemzedék után a második generáció szerzőinek a háború után indult középnemzedékkel (Sütővel, Huszár Sándorral, Kányádival, stb.) való egymásratalálása, legalábbis az irodalom közösségi eszményeit és szerepeit illetően. És szintén ebben a kontextusban célszerű vizsgálni a korban váratlanul megszaporodott erdélyi drámatermést is. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül

[436] Az elszigetelés több irányú: a Magyarországon megjelent könyvek, sajtótermékek bevitelének a tilalma, a rádió és televízió adások gyöngítése, a kiutazási tilalom, az anyanyelvi oktatás részleges felszámolása, a történelemhamisítás, stb.

[437] A befogadói mechanizmusok előértelmezettségét kész ténynek kezelő, olvasói-értelmezői referenciaviszonyok egyértelműségében, a hatvanas hetvenes évek fordulójára érvényesült fokozottan, hogy a szerzők olykor korábbi problémafelvetéseiket is éles erkölcsi jelleggel helyezték aktuális kérdéshorizontba. A lappangó dilemmák és a kialakult atmoszféraérzékenység közepette, amint Szász László a Székely János-darabokkal kapcsolatosan mondja, „a közönség, a színházi elsődleges interpretáció nyomán, aktuális politikai üzenetként értelmezte a műveket (ha egyáltalán színre kerültek vagy olvasmányként hozzáférhetőek voltak), maguk a szövegek valóságos történelmi dimenzióban vizsgálták a megfogalmazható kérdéseket". A mából visszatekintve ugyanakkor „a fikcionáltság és a világteremtés öntörvényűségének foka lehet az a kritérium, amely a diskurzus változásával is, hosszú távon biztosíthatja üzenetképességük erejét vagy fogyatékosságait." Vö. **Szász** László, *i.m.,*168.

legalább az a két tényező, miszerint a korabeli elváráshorizontok a színpadi művek jelentős hányadában ezen színművek mögöttes értelmének, másodlagos jelentésének, titkos üzeneteinek dekódolására összpontosítottak, másrészt, hogy maguk a szerzők sem tudtak eltekinteni ettől az előzetesnek tekinthető igénytől, mely a korban a kompozíció kialakítására is hatással volt. A szerző „nem a forma korszerű ontológiai lehetőségeivel kísérletezett, hanem az 'üzenet' esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit tágította."[438] Az értelmezésnek egész korszakra jellemző kényszerű veszélyeire amúgy több példa említhető a magyar drámairodalom egész területéről is, (tehát nem csak Erdélyből) bár valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a színpadi művek hatásaiban az elszigeteltség és jogfosztottság fokozataival a „játszottság" értelmezéslehetőségei is arányosan csökkenhettek.[439] Ráadásul az erdélyi magyar történelmi drámában az illúzióteremtésnek és az öncsalásnak egy furcsa elegye is megtalálható volt. A katarzis-hiány és a historizáció tematikus-szerkezeti ténye itt (Székely János *Mórok*jában éppúgy, mint Sütő *Csillag*jában) azt is megvilágítja, hogy minél kevésbé élt a szerző katarziskeltő mozzanatokkal, annál inkább tudatosíthatta a történelmi kivetítésnek illuzórikus, mítoszteremtő jellegét. A katartikus hiány, a feloldódás elmaradása ugyanis figyelmeztethette az olvasót/nézőt: a történeti jelmez ellenére a legnagyobb értékek megaláztatása a feloldás helyett a végleges pusztulást is kilátásba helyezi. A magyarországi fogadtatásában is ennek a (letargikus) szemléletnek az elsőbbsége hangsúlyozódott. Az irodalom muszájherkulesi jellemzése, értelemkötő referenciális kényszerűsége, mely egyrészt az említett valós gazdagságot írta némiképp fölül, másrészt csak a művekbeli hatalomképek értelmezésére szűkült, épp a Sütő-centrikus diszkurzus által nyert megrendítő formákat.

Mindemellett Magyarországon abban a kulturális, társadalmi, politikai helyzetben, és abban a változó értékszférában, amelyben Sütő legnagyobb hatású művei színpadra kerültek, már általánosan is megtalálható volt egy, a hivatalos irodalompolitikától eltérő ábrázolás-igénye a korszak magyar életének, másfajta valóságának. A kötelező vezércikkeken túl[440], a hetvenes évtized irodalmi folyóirataiban a parabolikus, példázatos nyelv térhódítását az író-olvasó cinkosságának korabeli elterjedtségével is magyarázhatjuk.[441] Mindezt csak erősítette már a hatvanas évtizedtől a parabola mellett a groteszk térhódítása is. A két műfajcímke gyakorlatilag rokon áttételességében, (a korban író és olvasó egyaránt tudja, hogy bizonyos

[438] Vö. **Szász** László, *i.m.,*133.
[439] Az esztétikai forma ekkor „azt a referenciális kapcsolatot is kénytelen érzékeltetni, amelyik útmutatást adhat a 'játszottság' értelmezésének módjaira is." – Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*, 2. kiadás, Bp., Argumentum, 1994.
[440] Vö. például, *Irodalmi helyzettudat*, in Élet és Irodalom, 1978, február 28.
[441] A jelenséget Mészöly „cinkos akusztikának" nevezi. Vö. **Mészöly** Miklós, *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 125.

mű nem csupán a konkrét cselekményről szól…) s később azt az elmozdulást is jellemzi, amelyik leginkább színpadon, illetve az évtized közepére-végére a megújuló prózában tudott egy másfajta mozgósító erőt és közérdekűséget képviselni.[442]

*

E kissé hosszas kitérőre némiképp azért is volt szükség, hogy egyértelművé váljék, a vizsgált életmű fogadtatása (minden hézagossága ellenére) többféle magyarországi elvárásrendbe illeszkedett, s ugyanakkor megfelelt a korszak teljes erdélyiség-képpel kapcsolatos emotív igényeinek és különböző elvárásainak. Ahogyan általában az erdélyi (hivatalosan az önállónak mondott romániai magyar) irodalom magyarországi visszhangja is az erdélyi közönség számára (az által támasztott igények szerint) végre saját sorsa, magárahagyatottsága, gondjai iránti fokozottabb odafigyelésként értékelődött. „A magyar lakosság tudatvilágában az anyaország fogalma erős idealizálási folyamatot indított meg, mely a Magyarország-képre is kihat" – írta Illyés Elemér egy Svájcban megrendezett előadássorozat egyik tanulmányában. Az 1980-ban Magyarországon még elképzelhetetlen előadássorozat arra is kitért, hogy az anyanemzet-kép minden idealisztikussága ellenére, „a romániai magyarság közvéleménye igen élesen ítéli meg az anyaország közömbösségét sorsa iránt."[443] Ez a közömbösség látszott fokozatosan megváltozni az évtized végétől, melynek elsődleges eszközét éppen a küldetést, a képviseletet felvállaló életművek propagálása jelentette.[444]

Szolidaritás

Persze a hetvenes évek végére már kialakulni látszott a sütői életművet is meghatározó politikai elmozdulásoknak az a végső iránya, amely a romániai abszolút diktatúra megszilárdulásával fordítottan arányosan egyre több teret engedett szentelni a határon túli magyarság problémái magyarországi kimondhatóságának. A magyarországi belpolitikai viszonyok persze csak oly mértékben enyhültek, hogy egyáltalán szóba lehessen hozni (például a kiadatlan *Szellem és erőszak*ban) az anyanyelvi és kollektív jogfosztásokat,

[442] Tóth Dezső (még miniszterhelyettessége előtti évben) az irodalom „közérdekűségét", a hatvanas évekre jellemző nyilvános társadalmi „mozgósító erejét" kérve számon állapította meg, hogy az elmarad az előző évtizedétől. (Vö. Társadalmi Szemle, 1976/8-9.)

[443] Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III, i.m.,* 30.

[444] A közös hagyományok, a nyelv, a kultúra, a történelem mint nemzetformáló és –megtartó erők, (akárcsak a két világháború közt, amikor talán a legnagyobb hangsúlyt kapták, mert elsődlegesen ezek jelentették a magyarság számára a kohéziós tényezőt) szellemi-kulturális hatásaikban érvényesítettek egy, a direkt hatalmi szempontokon, politikai határokon túlnyúló illuzórikus egységképet, s általa lelki-szellemi támaszt. De míg a két háború közt ebben operatív módon maga a budapesti kormányzat járt elöl, addig a tárgyalt időszakban gyakorlatilag csak az irodalom és egyéb művészeti formák járulhattak hozzá egy efféle képletes egységen alapuló morális támaszhoz.

de valós politikai akarat a megoldásra nem létezett.[445] A kádári rendszer számára a nemzeti kérdés, a nemzeti hagyományok nyugtalanító feszültséget jelentettek,[446] s ebbe tartozott a határon túli magyarság kérdésköre is, melyet a hivatalos magyar álláspontok 1968-ig egyáltalán nem, ezt követően is csak ambivalens magatartással közelítettek meg. Mint már utaltam rá, a hetvenes évek legvégétől azonban már tarthatatlanná vált az elfedett, viszont létező nemzetiségi-problémák kezeletlensége. A „gulyáskommunizmus" még az életszínvonal növekedésével sokáig legitimációt talált a nemzeti érzést mellőző, elfedő, arról tudomást nem vevő ideológiákra, a határon túli magyarság kérdéskörének aktualizációja viszont egyre érezhetőbb társadalmi nyomás következtében fejthette ki eszméltető hatásait. A magyarországi értelmiségi szembenállásnak a nyolcvanas évekre ezért is lett az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. Az annak valóságáról jelentős hiányosságokat tükröző szemléletek mellett, vagy annak ellenére, a megkésettséget elszántsággal pótolva, s olykor kiszélesedésében, divatszerűségében próbált – mintegy a társadalmi lelkifurdalást is leplezni igyekvően – politikai célokat megfogalmazni. A szépirodalmi kereteken túl a publicisztikai műfajokban is kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása minden egyéb közlésformában kiemelt státuszban foglalkozott az addig elzárt, mellőzött és tiltott problémákkal, amelyeket fokoztak az Erdélyből érkező, a társadalmi-politikai realitás ottani elzártságát végre megvilágító híradások.

A hetvenes évtizedre különben is jellemzővé válik, hogy a depolitizált nyilvánosság, paradox módon, bármifajta írói megnyilatkozásnak politikai vonzatát (is) feltételezte.[447] Az irodalomértés kényszeres olvasói beállítottsága ekkorra erdélyi viszonylatokban kiemelten hajlamos volt az egyébként nem tárgyalható kérdéseket olykor nem csupán a silány műveknek alárendelni, de terjeszteni egy olyan értéklátást is, amely művek igazságfeltáró értékeit egyúttal esztétikai értékként határozta meg.

---

[445] A két ország nyitottabb kulturális együttműködését az 1969-ben rögzített kulturális és tudományos együttműködés terve még szorgalmazta. (Ezt végül a két ország vezetői Nagyváradon írtak alá 1970 decemberében.) Az évtized végére, a reményteli nyitányból a kiteljesedő diktatúra felé haladó romániai társadalmi elkomorulást és a nemzetiségi megoldatlan viszonyokat jól jellemzi, hogy a külpolitikában, 1977-ben a magyar diplomácia már csak egy utolsó halovány kísérletet tesz a IX. Proletár nemzetköziség kongresszusának égisze alatt a „nemzetiségi probléma" kezelésére. (Lásd a kor ezzel kapcsolatos feljegyzéseit Kádár és Ceausescu talán utolsó találkozójáról, Debrecen-Nagyvárad, 1977.) A kisebbségi jogfosztottság gyakorlatilag ezután sem változik, semmilyen előrelépés nem történik, csupán elvi szinten fogalmazódik meg, hogy Kolozsváron és Debrecenben konzulátusok nyílnak. Innentől kezdve kerül be a politikai terminológiába a kisebbség hídszerepe is!

[446] Továbbra is érvényben maradtak például az 1956-ot nemzeti nacionalista propagandának beállított tézisek, vagy a március 15.-i fokozott rendőri készültségek, stb.

[447] Hetvenes években az „üzenet" legfontosabb, eszmei-szimbolikus nyelvezetét éppen a történelmi tárgyú művekből akarják kialakítani. „Nem véletlen, hogy a történeti műfaj jelentette az utóbbi évek magyarországi irodalmi 'importjának' szinte kizárólagos cikkét" - írja Egyed Péter az említett 1982-es Önszemléleti vita során. Vö. **Egyed**, *A magyar irodalom önszemlélete*, in Új Forrás 1982/8.

Új küldetéses irodalom Erdélyben

A marxista keret-meghatározásokat követően az irodalom társadalmi funkciója[448] Erdélyben az újabb irodalomtörténeti összefoglalásokban és a kritika gyakorlatában egy másfajta szerepkörrel is kiegészült, melyben a feladatelvű irodalmiság szempontjai számára a nemzetiségi karakter, az anyanyelv és a közösség-reprezentáció vált meghatározóvá. A szépírói képviseleti attitűdök annyiban nyilvánvalóan más legitimációs bázissal rendelkeztek Erdélyben, mint Magyarországon, hogy már a húszas éveket követően nyílt etnikai elkötelezettségben öltöttek testet, a második világháborút követően megfogalmazódó funkcionális irodalomeszményben pedig az így értett elkötelezettség felfejthető, kihallható elemei konkrét társadalmi hatóerőkké kívántak és tudtak válni.[449] Mint említettem, az egyre szűkülőbb keretek, az intézményi leépülés és a sérelmi fogadtatás felől nézve is mindez olyan mércét érvényesített, amely a felülről irányított hivatalos mellett egy lappangó, informális értékrendet emelt a köztudatba. A hetvenes évek végétől fokozatosan megszilárduló román diktatúra évei mintegy igazolták a közösségi sorsvállalás irodalmának további elvárás szinten való megjelenését is. A recepcióbeli hangsúlyeltolódásokban a társadalmi küldetés és írói szerepkör összeegyeztethetőségének történeti szükségszerűsége azonban az irodalmi rendszer egyik tárgyát kiemelve, a többihez képest fontosabbá nyilvánítva, recepciójában exteriorizált, abszolút tárggyá avatta azt, s magyarországi visszhangjaiban sokáig azonosítani vélte a teljes Erdélyben születő magyar irodalom formáit a küldetéses-képviseleti olvasatokkal, melyek ekkorra a kritika és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésének a középpontjába kerültek. Az irodalomtörténeti vizsgálatok előszeretettel fedeztek fel analógiákat a huszas évek kisebbségi irodalma, és az újonnan előtérbe kerülő romániai magyar irodalmi megnyilatkozások közt.[450] A hatásában továbbélő transzszilván értékkategóriák a pedagógia

[448] Irodalom és társadalom viszonyának bonyolult kérdésköre persze olyan tágabb elméleti kérdésfelvetéseket is érint, amelyeket nincs módom ebben az értekezésben részletesen kifejteni.

[449] Az ilyen szcenírozásban testet öltő összetett diszkurzusforma esetében is megállapítható azonban, hogy elkerülhetetlenné vált a fokozatos elvárássá szűkülés, mert idővel az irodalmi kommunikáció alapvető esztétikai tartalmait ezek a járulékos komponensek nem pusztán tágították, gazdagították, de egynémileg kényszerű, hallgatólagos konszenzuson alapuló értékkoncepció szerint ki is sajátították azokat. Köze volt persze ehhez mindannak a jól átgondolt tudatos nemzetiségi politikának is, amely az erdélyi magyarság szakmai intézményhálózatának a leépítését szorgalmazta. Bár a hetvenes évek ígéretes nyitánya új intézmények létrehozásával nagyon is reménytelinek bizonyult, önálló magyar kulturális intézményekről az évtized végére már alig beszélhetünk. Az egyéb, a nemzeti kisebbség valamilyen reprezentációját megoldani hivatott szervezet pedig egyáltalán nem, vagy valójában csak „fantomszervezetként" működhetett. Vö. például **Vincze** Gábor írását, *Ceausescu „fantomszervezete"*: *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

[450] Egy előíró, progresszív kánoni értékrendet képviselve, az erre az irodalomszegmensre tekintők egyúttal követendő mintát próbáltak felállítani a jövő nemzedékei számára. Legmeghatározóbb vonásként a közösség iránti elkötelezettséget, a tanító célzatosságot említhetnénk, amelyet értékeléseikben gyakran a művészi érték fölé emeltek.

célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozíciói által a hetvenes évek második felétől nyíltan vagy hallgatólagosan, de legitim maradhatott. Ennek egy hasonlóan fontos, az analógiákban kiemelt továbbélő jellemzője a magyarországi irodalmi értekezésekben és az irodalomról szóló összefoglalásokban, a szenvedés éthosza volt. Mindez a sajátos módon kanonizált értelmiségi léttől Erdélyben is olyan szerepkört várt el, amely elsődlegesen a helyi értékek tematizálását a nemzetiségi képviselet nevében, érdekében vállalta.[451] Az üzenetek kényszerű, gyakorlattá vált keresése az értelmezésekben egyben a szerzői szándék irodalmi alkotásokban felismerni vélt pozitivista hagyományait és eljárásait is továbbéltette. A represszió fokozódásával arányosan Magyarországon viszont olyan irodalomképet generált, amely egységes, behatárolt intertextualitásként értelmezhetett csak minden kisebbségi írást.

Közösségi éthosz és morális magatartásminta

A transzszilván allúziók egy általános, örök humánum-eszmeként jelentkeztek a sütői világkép-értelmezésekben is. Az írói identitás valószínűleg már a kezdetektől kisajátítója volt a recepció alakulástörténetének, mert a kánonkommentárként funkcionáló hivatalos kritika miközben a legnagyobb elismeréssel szólt az írói teljesítményről, a sajátosságokat csak az elvárásoknak megfelelő mértékben kívánta meghatározni: azt kereste és fedezte fel tárgyában, amit a kánon képzetköre már előre feltételezett. A szempontokat, a változó irodalompolitikai légkör által is, a kanonikus értéktételezések mindig attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikációnak mely tényezőjét és milyen mértékben volt/lehetett képes tematizálni. A sütői életmű értelmezéskereteiben a népi, a nemzetiségi és a transzszilván jegyek ötvöződése is így kaphatott a közügyiségben különböző hangsúlyokat.

Akárcsak a hetvenes-nyolcvanas évek formális-kanonikus kritikái, a későbbi monográfiák is tovább éltették a kényelemből, ismerethiányból vagy kanonikus érdekből fakadó elfogultságokat. Miközben Sütő reprezentatív prózai művei a hetvenes évektől, főképp az *Anyám* révén, már valóban paradox szerkezetű erkölcsi értékjelképekkel is jelzik a korábbi világkép minőségi módosulásait, a faluábrázolás korábbi életszakaszra jellemző osztályharcos kliséi szerencsésen nem csapnak át egy másfajta romantikus eszményítésbe, amely a nemzetiségi létet a hagyományőrzés-hagyománypusztulás mezsgyéjén ragadná csak

[451] Ezek alapján valóban „a nyolcvanas évek végéig érvényes, hogy irodalom és közönség viszonylatában elsődlegesen értékként tételeződött – az irodalom sajátos eszközeivel és sajátos értékrendje szerint politikum mellett – az irodalom specifikuma szempontjából elmarasztalható, gyakran selejtes mű is”. Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3, 93.

meg. A kritikákban viszont a kisebbségi lét metaforájává átlényegített tradicionális paraszti világ korlátai egyben a nemzetiség korlátaiként tételeződtek. Azon túl, hogy egy eszményített népi ábrázolásmód igényét is tükrözték, (a korban persze, amint említettem, a kiszélesedő folklórkutatások is jelzik, hogy Magyarországon erős igény jelentkezett a tradicionalitás-formák olyan eszményítésére, mely, a magyarországival ellentétben a még létező erdélyi falura az elvesző értékek aggodalmával tekintett) a végkonklúziók a múlt felé forduló adottságőrzést kisebbségi közösségi zálogként jelenítették meg. Az emberi élet teljességének méltánytalan korlátai a mezőségi falu életképeiben így kiegészültek egy nemlétező, ám a kritikák retrospektív olvasataiban a szenvedésvállalás küldetését, mint értéket megjelenítő olyan többlettel, amely aztán a későbbiekben a puszta létezést (főképp a falurombolások tapasztalata felől) is elérendő célként, a *megmaradás esztétikája*ként volt képes értékelni.

Ez a szemlélet kapta a legnagyobb nyomatékot a monográfiákban is. Mind Görömbei András, mind Bertha Zoltán naplóregény-elemzése[452] különös hangsúlyokat fektetett az adottságőrzésre, mint a kollektív megmaradás biztosítékának értelmezésére. „A tradíció összetartó ereje (és az összetartozás tradíciója) nemcsak léttörvény és adottság, hanem tudatosított és intencionált feltétel is. A veszélyeztetettségben értékké emelkedik az értékteremtés puszta lehetősége is, igénnyé a létezés kiindulópontja (…) A természetes válik elérendő céllá, az elemi szükséglet tágul óhajjá, égető kívánalommá. A fenyegetett élet a múltban, az élet folytonosságának a tudatában talál tápláló forrásra, s ez a tudat lesz fennmaradásának záloga, egyszersmind mérője;”.[453] Pedig a hatvanas évek végén írt naplóregény, még nem a megsemmisülés rémképének árnyékában született. A létállapot értékké minősülése viszont csak a transzszilván eszmék újbóli felértékelődése által kapott ismét hangsúlyos szerepet. A regénnyel kapcsolatban ezért állapíthatta meg még Czine is, hogy például a Tamási hősökhöz viszonyítva, akik népük értékeit valóban őrzik, „Sütő emberei a változásban – változásra készen – akarnak helytállni és megmaradni.”[454] Szerzőjük pedig a változó helyzetekben tudta „a kisebbségi humánum örökségét szocialista nemzetiségi humánummá” emelni![455]

Hasonlóan visszavetített elem a sajátos sütői nyelv hatvanas évekbeli faluábrázoló jellegében – „mely az erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja, ezt intellektualizálja tovább”[456]– „folklorisztikus transzilvánizmust” feltételezni. A népiség Sütő naplóregényében

[452] Ez utóbbit Lázok János is kritikával illette, vö. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[453] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, *i.m.,* 124-125.
[454] Vö. **Czine**, *i.m.,* 58.
[455] Uo.
[456] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 126.

leginkább műfaji és hangulati ötvöződésekben, stilisztikájában és lírai esszényelvében mintsem jelképiségében ragadható meg. Az allúzióknak és a parabolisztikus kitágításoknak a későbbi, leginkább drámapoétikai jegyei (bár ezek nyomai, forrásai kimutathatóan megtalálhatóak a hatvanas évek második felében íródott napló-folyamban) aligha azonosíthatóak a „klasszikus transzilvánista technikákkal" amelyek ráadásul „a magyar megmaradás alapvető gondjának, létproblematikájának a jelképi sugallatait"[457] hívnák elő.

Jelképek? Erkölcsi princípiumok

A naplóregényben megjelenő fűszál-metafora „Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási, és önmegtartási stratégiává" növesztése[458] is egyike azon túlzásoknak, melyek az egyébként érthető odafigyelés mellett kényszeredett szimbólummá növesztik a teljes alkotást. A határait elrendeltetésszerűen „tízméteres szabadságában" próbálgató, láncát rángató kutya, illetve a kötetet záró akvárium-metafora óceáni lendülete („egészen az üvegfalakig") sem terjeszti ki (szűkíti le?) a helyzettudat e remek írói megragadását erőltetett metaforikus, sorsjelképi nyomatékra. A konkrét társadalmi-ontológiai létállapotnak az erkölcsi felhangjai viszont, melyek a teljes életművet átfogják, kétségkívül a mű megjelenésével egy időben már megjelennek.[459] Az egyik első magyarországi kritika a *Húsz órá*-val való egyetértő rangbeli összevetés során írja, hogy míg „Sánta hősei dühös lázadással fogadják sorsuk fordulatait, Sütő parasztjai szelídek, elfogadják a csapásokat, meghajlanak a fennmaradásért, mint szélben a fű. Nem nehéz belátni, hogy a kisebbségi helyzet és az adott időszak nemzetiségi politikája kondicionálta magatartásukat."[460] A kisebbségi létállapot, a „helyzet" megkerülhetetlensége, s a helyzetből adódó legfőbb feladat („hogy megmaradjunk") egy korábbi állapotot idéz, hatásaiban azonban az ígéretes, évtizedfordulót megelőző nyitány illuzórikusságának felismerésével egyre nagyobb aktualitást nyer.[461] A

[457] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 127.
[458] Uo.
[459] Amelyet közösségi alapállása és írói erkölcse tekintetében, mint írói ars poetica nyomatékosít a következő, esszéket és tűnődéseket összefogó kötet visszhangja is. Vö. többek közt **Tánczos** Gábor, *Sütő András ars poeticája*, in Élet és Irodalom, 1973/49, 11.
[460] Vö. **Pomogáts** Béla, *A valóság vonzásában*, in *Jelenkor,* 1970/12, 1147.
[461] Az erdélyi pusztuló falvak „rémképét terjesztő" magyarországi értelmezéseket természetesen az erdélyi írótársadalom – részben meggyőződésből, részben a politikai helyzet miatt kénytelen volt tagadni a hivatalosságok előtt. Huszár Sándor egyik nagyköveti beszélgetése során szögezte le: „A romániai magyar irodalom helyzetét sok esetben az alkotók és a nemzetiség helyzete szempontjából helytelenül és károsan értékelik, azokat nem megfelelően kommentálják. Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér c. könyvéről pl. kezébe került egy kritika, amely szerint a könyv tanulsága állítólag az, hogy a romániai magyar parasztság pusztulásra van ítélve. Ehhez hozzá tette: »ha az illető olvasta volna Marin Preda hasonló témáról szóló könyvét, amely ugyanezt mutatja ki a román parasztságról, nyílván nem jutott volna a fenti következtetéshez.«" Vö. *Martin Ferenc nagykövet rejtjeltávirata a Huszár Sándor főszerkesztővel történt beszélgetéséről.* Bukarest, 1971. január 13. 12/Szt./1971 Rendkívül titkos! - Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1971, Románia, XIX-J-1-j, 89. doboz, 128-271 ltsz., 00495/1/1971., gépelt távirat. A jelentést megkapta a Pártközpont

fűszál-hasonlat „földközeli józansága” valamennyi értekezőnél ezért válik a transzszilván szenvedéskultusz egyik etikai analógiájává. Az értelmezések fókuszában a kicsiny lehetőségek, az „ahogy lehet”-ek szenvedésalakzatai az ismét előkeresett kisebbségi sorsképlet értelmében a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesülnek.

A transzszilván értékjelképeknek tudatos összekötése az életmű fogadtatásában egyszerre történik meg a közügyiség és képviseletiség mellett az etikus, moralizáló, majd fokozatosan az ellenálló írói szerepkörök teljes életműre való kiterjesztésével. A hetvenes évek végén „szállóigévé vált a ’felemelt fő’ szókapcsolat, amely egyben a közösségi megmaradásért folyó küzdelem metaforájává vált. A ’sajátosság méltóságának’ vezéreszméje körül – a második világháború után először – került sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására, amelynek az előzményei ott voltak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományaiban. A kisebbségi éthosznak ez az ideológiája Sütő András drámáiban fogalmazódott meg.”[462] A kollektív méltóság, a „felemelt fő dramaturgiája” a Káin és Ábelt követően válik az értelmezésháló központi kategóriájává. Gáll Ernő írása Sütő dramaturgiájával kapcsolatosan, mely az ugyanekkor kibontakozó ’sajátosság méltóságának’ elméleti megalapozását is rejti,[463] Ernst Blochig jutva mondja Sütő hőseiről, hogy azok „a méltóság kategóriájának növekvő társadalompolitikai és antropológiai jelentőségét” tudatosították. Az erdélyi és magyarországi fogadtatás a hatalomviszonyokban a káini ellenszegülést („az alázat: gyalázat!”) főképpen Harag rendezéseinek nyerességében[464] teret nyerő legtragikusabb hangvételű Sütő-darabként (a magyarországi bemutatók mellett a kolozsváriak vendégszerepléseiben kiemelt hangsúllyal) közvetlen analógiákra bontotta. A sajátosság méltóságának irodalmi alakzatai mégis leginkább *helyzet* és *identitás* közötti konfliktus paradoxális értékviszonyára épültek. A méltatlan helyzet elviselésének a tragikuma, a személyes azonosságtudat helyébe a kényszer tragédiáját állította, s erkölcsi meggyőződéssel hidalva át azt, így vélte enyhíteni annak eredendő konfliktusosságát. A hiányérzés katartikus feloldása helyett, a drámákban is a harmónia elmaradásának elviselése

és a Művelődésügyi Minisztérium is. – A másolat Vincze Gábor tulajdona.

[462] Vö. Kötő József bevezetőjét, in **Kötő** József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.) Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

[463] Vö. **Gáll** Ernő, *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája*, in Korunk 1978/6, illetve UŐ, *A sajátosság méltósága*, Bp., Magvető, 1983, 97–121.

[464] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A Káin és Ábel Kolozsvárott, Sütő András drámája Harag György rendezésében*., in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp. Szépirodalmi, 1984, 335.

jelent meg, mely „nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését” ösztönözte.[465]

A részben érthető emotív-ideologikus alakzatok tehát a nemzetiségi irodalmak magyarországi megítélésében olyan diszkurzív összefonódásokban érhetők tetten, amilyeneket az általam honmentőnek nevezett kritikák különböző irányokból és érdekkörökből terjesztettek.[466] A kanonizációs elvek időben visszatekintő modalizációi ugyanakkor azt is jól tükrözik, hogy az érdekviszonyoknak megfelelően a diszkurzív kánonformák egyetemes érvényű hasonlatokra, allegóriákra terjesztik ki a választott szerzői azonosságot. Egy későbbi riportjában ugyan maga Sütő is utalt arra, hogy a magyarországi recepció tévesen eleve a műveiben megszólaló hangot, jelképet, példázatot azonosította mindvégig az ő személyével és személyes erkölcsi téziseivel,[467] valóság és fikció kettőssége, megkülönböztetése elvétve sem létezik az életmű referenciális feltárásaiban. Amikor a nyolcvanas években Magyarországon a lehajló, de megmaradó fűszál-hasonlatnak folyamatos hangoztatása kapcsán e korábbi attitűdöt még az egy-táborbeli társak is bírálni kezdték (például Csoóri Sándor több ízben – állítva, hogy a romániai magyar értelmiség egy része árulója lett a nemzetiség ügyének –, de *Megmaradni* című drámájában Csurka István is) Sütő így nyilatkozott: „Minálunk soha senki sehol ilyesmit nem hirdetett meg. Ép elmével társadalmi programként bármely kollektivitás számára ilyet nem lehet meghirdetni. Ennél a passzív ellenállás elve is cselekvőbb, harcosabb program.”[468] Kérdés, persze, hogy belátás, írói korrekció vagy politikai kényszer mondatta ily megkésve mindezt Sütővel. A felvetés ugyanis azért is figyelemre érdemes, mert vég nélkül lehetne sorolni a recepciónak és az írói vallomásoknak is az erre a hasonlatra épülő szólamait. (A kritikai fogadtatás számtalanszor említi és elemzi a szélben lehajló, de megmaradó fűszál jelképét, mely hirdetett tétellé éppen a hetvenes-nyolcvanas évtized fogadtatása által vált.) Többen a recepciót meghatározó kritikusok közül ismertetésük, kritikájuk vagy az életutat átfogó írásuk címévé, alcímévé is választják, az első monográfia kiemelten idézi a teljes dialógust is, amelyben elhangzik.[469] Sütő 1989-es szavai tehát legjobb esetben is már egy régen meghonosodott állapot előtt

[465] Vö. **Cs. Gyímesi**, *Honvágy a hazában*, *i.m.,* 73.
[466] Mint említettem nem feledhető, hogy a hetvenes években – éppen a Káin és Ábel kapcsán – a hivatalos kritika szempontjából, a marxista dialektika felől is példaértékűnek mondják az életművet. Vö. **Fenyő** István, *i.m.*
[467] „Regényhős szavait a szerző saját politikai – vagy bármiféle – programjaként, jelszavanként, tételenként értelmezni: rettentő tévedés…” Vö. *„Az omlásnak ez csak a kezdete.” – Beszélgetés Fejér Gyulával*, in **Sütő** András, *Az élet és halál kapuiban*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, 1993, 395; illetve **Sütő** András, *Sárkány alszik veled*, Bp., Szépirodalmi, 1991, 414.
[468] Uo.
[469] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 154.

állhattak csak értetlenül.[470] Az önvizsgálat szükségszerűségére is utalva, valamint a múlttal való szakítással kapcsolatban jegyezte meg később Csoóri: „Ami Kolhaasban tudatos döntés volt, az volt nyilván Sütőben is. Csak hát más fölismerni, mint érvényesíteni az igazságot. Emiatt az ütemkihagyás miatt Sütőt mindig az egyik legkitűnőbb, de a kelleténél jóval óvatosabb írónak tartották Erdélyben s Magyarországon is […] a könnyelmű ítélkezés bűnébe magam is beleestem. Valószínűleg azért, mert egyszerre vártam tőle csodatevést és áldozatot."[471]

Értelmiségi szerepek és visszhangjaik

Mennyiben alakította a Sütő-kánont a visszhang, a közösségi irodalomformák és azok elvárásrendje, illetve a választott/vallott kollektivitásformák írói eszmeiségének korabeli kétségtelen találkozása? A hagyományos törekvések, a szülőföld-ábrázoló, sorsközösségi beszédmódok továbbélésének a megszilárdításában kétségkívül nagy szerepe volt a magyarországi fogadtatásnak, s a szakmán túl a széles közönségsikereknek is. A olvasóközönség felől tekintve különben hiteles kép csupán a kritikák alapján Erdélyben sem alakulhatott ki valaki műveinek mérvadó fogadtatásáról. Kritikát ekkortájt elsősorban az *Utunk* és az *Igaz Szó* közölt, (általában művenként egyetlen alkalommal) illetve a *Korunk* ritkábban, társadalomtudományi irányultságának megfelelően. Ezt egészítette ki *A Hét* 1970-től Bukarestben. S bár napilapokban és irodalmi mellékletekben is születtek olykor recenziók, a korszakra visszaemlékezve nem véletlenül jegyezte meg Bodor Ádám, hogy „ettől meglehetősen belterjessé vált a kritikai élet: egy, esetleg két méltatástól a szerző megdicsőült, egyetlen elmarasztaló kritikától pedig már olyan bélyeget kapott, amelytől megfelelő kritikai tér hiányában már aligha szabadulhatott".[472] A megfelelő tér, az egyenrangú kritikai rovatok fórumának a hiánya, akárcsak a szakmai intézményi háló hézagossága is nehezítette az egészséges kritikai értékrend kialakulását. A magyarországi visszhang erőteljes hatása ezért az elmondottak mellett is külön nyomatékot kapott!

Lényegében más kérdés, hogy a korabeli kritikák erdélyi visszhangja mit jelenthetett adott körülmények közt szerzőjének és környezetének. Mennyire adott ösztönzést, jelentette

[470] A műben megjelenített és a művön kívüli valóság mondhatni szokásos értelmezésekbeli egymásra vetítése ellenében ezeknek éles megkülönböztetésének igényét sem előtte, sem a kilencvenes években nem tette szóvá a szerző.

[471] Az idézet utolsó mondatait tekintve különösképpen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a marosvásárhelyi véres eseményeket követően hangzanak el. Vö. **Csoóri** Sándor, *Az elveszített szem fényei*, – a Bethlen-díj átadásakor (1990) elhangzott laudáció szövege – in UŐ, *Tenger és diólevél*, Bp., Püski, 1994, I. 518-520; illetve in **Görömbei** András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról*, *i.m.,* 323.

[472] Vö. **Bodor** Ádám, *i.m.*

a folytatandó utat az első komolyabb „nemzetközi”[473] siker után („az író visszatér sikereinek helyszínére”),[474] illetve erősítette fel az elvárásoknak való megfelelés kétirányú elkötelezettségeit. Az erdélyi hivatalos (tehát komoly cenzúrától övezett) irodalmi térben a hivatalosság nyelvén szólhattak csak az értékelések értékelései is, még akkor is, ha mindez talán a teljes elemzett korszak irodalompolitikailag legenyhébb periódusában következett is be. A budapesti visszhangok (például a trilógia ősbemutatói kapcsán, melyeket egytől egyik hamarább láthatott a magyarországi publikum, mint az erdélyi!), vagy azok erdélyi folyóiratokban is leközölt dicséretei viszont nyilvánvalóan alakították azt az elvárásrendet, amelynek a későbbiekben az erdélyi szerzők jelentős része igyekezett megfelelni.

A nemzetiség, mint társadalmi csoport történetéről írott fiktív elbeszélésekre is igaz, hogy bennük a csoportidentitás jellemzőinek kifejezői átörökítő érvénnyel kívánnak bírni. Leginkább a történelmi tárgyú irodalmi művekre és bizonyos műfajokra érvényesíthető mindez, hiszen a történelmi regényeknek vagy drámáknak mindig is megnövekedett szerepük volt a nemzeti identitás formálásában. A hetvenes évekre a dráma és az esszé tűnt leginkább megfelelő műfajnak minderre, Sütő történelmi tárgyú darabjai mellett Páskándi és Székely János drámairói életműve is némiképp igazolta ezt. A három drámairói életmű – melyeket Szász László ontológiai és esztétikai kivetüléseikben, valamint szerzői világképeik szerint vetett össze[475]– kortársi jellegük, receptív viszonyuk és viszonyulásuk mellett azért is figyelemre méltó és inspiratív, mert mindhárom szerző[476] a drámában vélte felfedezni azt a kellőképpen összetett, és a befogadó által majdnem szabadon kitölthető keretet, amelyet a korai hetvenes évek kínáltak, s amelyben a kérdésfelvetések közös horizontja történelmi példázatokban, mint perspektívákban nyilvánulhattak meg. Székely, miután 1971-ben (az

[473] Az *Anyám* a magyar irodalom egészének a figyelmét felkeltette. Az Igaz Szó Sütő-különszáma (1970/2, - Hajdú Győző, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Veress Dániel, Panek Zoltán, Kocsis István, Veres Péter és természetesen Sütő írásai) után az Új Látóhatárban Illyés Elemér (1970) illetve Zsigmond Endre (1971); a Katolikus Szemlében Várady Imre (1970); a Magyar Képes Újságban Gion Nándor (1973); az Üzenetben Varga Zoltán (1972) írt róla. Szintén Varga tudósít a Nemzetőrnek (1971), míg az Új Symposionban Danyi Magdolna (1973), az Új Szóban pedig Egri Viktor (1971) értékeli a műfajtalan remeket. Magyarországon a szaklapok (ÉS, Kortárs, Forrás, Új Írás, Alföld, Tiszatáj) mellett minden országos napilap hasábjain közölnek róla értékeléseket.

[474] Az említett *Istenek és falovacskák* (1969) kötetcímadó interjúban az elődök, Móricz illetve Tamási vonatkozásban szó esik az irodalmi siker egy érdekes összefüggéséről is: „Az író könnyen esik csapdába azáltal, hogy visszatér sikereinek helyszínére. (Lám, nemcsak a bűnösök!) A közönség kívánságára még egy ráadást énekel. Közben csak az történik, hogy a társadalom újabb hullámai elzúgnak mellette.” Vö. *Istenek és falovacskák* - beszélgetés Huszár Sándorral, *i.m*.

[475] Vö. **Szász** László, *i.m.*. A három írói attitűd összehasonlítására vállalkozva, a szerephálók behatárolásai alapján művészi értékük, műfaji tagolódásuk, illetve széles kérdéshorizontjuk hármasa mentén véli Szász jogosan összemérhetőnek Székely drámai formaművészetét és böcseleti irányát Páskándi és Sütő műveivel. A negyedik szempont, tegyük hozzá, hármójuk magyarországi recepciója, ismertsége, elismertsége lehetne, bár ahogyan az említett összehasonlítás során, úgy itt is bizonyára lényeges különbségek mutatkoznának meg a recepció elfogultságai tekintetében.

[476] Akik amúgy sem szakmai, sem személyes kapcsolatot egymással különösebben nem tartottak fent.

erdélyi magyar költészet felívelő periódusában) *Ars poetica* című előadásában egyenesen a versírás lehetetlenségét jelentette be, drámákban, regényekben, és nagyszerű filozófiai esszékben építette következetesen tovább a mítoszok szinkretikusságából ihletődő életművét. Érdekes ugyanakkor, hogy míg az erdélyi magyar költészetben a hatvanas években történik meg az első hangsúlyosabb visszakapcsolódás a magyarországi kontextusokhoz[477], a hetvenes évek drámai termése már önálló erdélyi műfajként értékelődik fel. „Hogy nálunk erősebben van jelen a történelmi dráma, az talán a parabolák kényszeréből is következik"- mondja Sütő, aki szerint a műfaj „jobban és egyetemesebben mutatja be az író igazát."[478] A minőségi különbség persze, mely drámák és bemutatóik „szemantikai grammatikája"[479] közt húzódhat, nem csak a szerző egyéni vagy kollektív „igazára" korlátozódott. Mindhárom írói életműnek drámatermésére természetszerűen érvényes, hogy az intencionáltság, a drámai hatáserő felfokozott képessége, mely az eredendően történelmi példázatban legalább két dimenzióban juttatta kifejezésre közönség és szerző együttgondolkodását, minden más műnemet és műfajt túlszárnyalva, gazdagabb gondolati telítettséggel közvetíthette világkép-formációinak tragikumát. Meghatározóbb a korban ugyanakkor az a történelemszemlélet volt, amely a drámák világszerkezetében tükröződni látszott, s amely a szerzők erkölcsi, etikai, világnézeti megfontolásaihoz is közel állt. Mindhárom életműben központi helyet kap ugyanis hatalom és éthosz elvi szembenállása. Páskándi esetében, aki később a történelmi dráma korszerűségével, esélyeivel elméleti szinten is foglalkozott, szigorúan a műfajt tekintve talán a legjobbnak mondható művekről beszélhetünk, (*Vendégség*, *Tornyot választok*) ezek a parabolákon túl valós történelemképet is hordoznak. Sütő drámái legjobbjaiban is (a *Lócsiszár*ban és a *Csillag*ban) éppen ezek műfaji öntörvényűségénél és az alkalmazott dialogikus formánál fogva tudott a szerzői intenció is autentikusabbá válni, mint egyéb műveiben, olykor publicisztikai szintű vallomásaiban. Székely János filozófiai lételméletének

[477] Mintegy zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a szocialista társadalom kulturális-közéleti berendezkedését kezdetben támogató, különböző életkorú és habitusú költők uniformizált versnyelve erőteljesebben a hatvanas évekre bomlik meg, s ebben legkorábban talán éppen Székely és Páskándi vállal szerepet. Ők már az ötvenes években nemet tudnak mondani az erős irodalompolitikai nyomással érvényesülő irodalomszemléletre, amelynek persze megvannak a maga negatív következményei. Székely János versei, melyek már az 1940-es évektől kezdve egzisztencialista élményanyagot és gondolatmeneteket hordoznak, nagyrészt a Szabó Lőrinc-i versvilágot és költészeteszményt folytatják. Az első verseskönyve megjelenését, majd bezúzását követően, az ötvenes évek végén ártatlanul börtönbe kerülő Páskándi Géza Székelyhez hasonlóan több műfajban bontakoztatja ki aforisztikus-esszéisztikus szövegvilágát, amelyet szintén „a modernség episztemológiai érdeklődése" jellemez akárcsak a Székelyét, „Páskándi viszont nem a mítoszok monolitikus ős-tudását, hanem a nyelv töredezettségét, váratlan kapcsolásait tekinti a megismerés kiindulópontjának." Vö. **Balázs** Imre József *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, *i.m.*

[478] Vö. **Ablonczy** László, *A drámaíró bizalmat kér a színháztól*, in Magyar Hírlap, 1974, december, 25, 21. Ugyanebben az interjúban jelenti be Sütő készülő új drámáját (akkor még „Máglyák és szobrok" címmel) illetve azt is, hogy az Igaz Szó mellett a Kortárs is közli majd.

[479] Bécsy Tamás kifjezése. Vö. **Bécsy**, *i.m.*

rendelte alá a történelmi drámát is,[480] de nála az egyedüli esély a hatalommal szemben a belső szellemi felülkerekedésben érvényesül.[481] A drámákban (*Protestánsok*, *Caligula helytartója*) a lekerekített történetek dilemmája, az eszméhez való hűség és a körülmények diktálta magatartás nyílt konfliktusa jelenik meg történelmi modellekbe kivetítve, s fogalmilag ékesen körülírva.[482] A teremtő individuum magánya nála akarva-akaratlan szembekerül a kollektivitás erőszakolt kultuszával.[483]

Sütőnél ugyanakkor egy mindig általánosító, metaforikus jelképvilág a „nemzeti-közösségi cselekvési program"[484] jegyében válik történelmi magatartás-példázattá. A drámákon túl a legjobb Sütő-esszék is hasznosítják az irodalomnak nevelő, felvilágosító funkcióin keresztül az erkölcsi tanító nemzeti szerepköreit. Némileg a fikció szabadságát kihasználva, de nyíltan a kollektív befogadói azonosulásra építenek, s ezáltal jelenítik meg a csoport kívánatosnak vélt identitásmintáit. A kánon szempontjából éppen ezért az életmű értékelése a helyzetképen, tudósításon, s az erdélyi krónikás lírai hangvételén túl olyan azonosulási mintákat is biztosítani látszott, amelyek a pozitív nyelvi, nemzeti identitás kialakításához is hozzájárulhattak.[485] Ennek a végsősoron természetes folyamatnak csak akkor jelentkeztek nemkívánatos jelei, amikor az írói modell így formált összképe egyrészt kizárt más, nem hasonló irodalomeszményt valló alakzatokat, másrészt, amikor a minőségi jegyeket ezek látványos elmaradásaiban is alávetette a tartalmi meghatározottságoknak, vagy a történelmi-politikai helyzet kényszerének.

---

[480] Székely erkölcstana egyben kényszerű ítélet is, melyben az alkalmazkodás az individualitásnak, a saját belső világnak az egyetlen lehetséges megtartásaként, mintegy gondolati kibúvókeresésként saját költészetére és drámairodalmára is vonatkoztatható. A La Fontaine-i gyakorlati életbölcsesség, mely szerint a hajló nád túléli a viharban megszakadó tölgyet, merőben más irányból tűnik itt fel, mint az Anyámból idézett sütői fűszál-hasonlat esetén, amely a recepcióban egy közösség megmaradásának, ha nem is erkölcsi példájává, de gyakorlati metaforájává alakult. Székely költészetében az érett lírikus életbölcsességének mély gondolatiságával jelentkezett ember és külvilág, egyén és társadalom korviszonyok bonyolította kapcsolata. (Jó példa erre *A folyó* című verse, mely a mederhez alkalmazkodó, minden formát felöltő s ugyanakkor formabontó és így építő víz jelképe, vagy a *Parti füzes* ciklus, mely a passzívan elviselő, eltűrő, fejszével fenyegető bántásban, ágakat nyeső halálképekben is az elpusztíthatatlant, a bennük rejlő új életet hirdeti). Sütővel ellentétben ugyanis a Székely János-i példázatban a megmaradás mellett a szellemi felülkerekedés és az alkotás általi kiteljesedés is ott van, s ez mindig az individuális szférára vonatkoztatható.

[481] A későbbiekben is az értelem győzelme érvényesül a kényszerűségen, a hatalmi formákon, a szellem elfojthatatlan diadala a fegyelmen és a külső világon. Ahogyan *A nyugati hadtest* sorok mutatják: „Tetteinket, szavainkat előírhatják, - gondolataink szabadok."

[482] Vö. **Elek** Tibor, *Rész, elkerítve az egészből*, in Hitel 1999/3.

[483] A hatalmi ideológia marxista eszményeivel, a totalitárius rendszerrel éppúgy, mint a kisebbségi kollektivitás gondolatával. Az egyetemes ontológiai magányosság szorongó életvilága a belső autonómia-teremtéssel kizár gyakorlatilag mindenféle külsődleges, idegen kollektivitáseszményt.

[484] Elek Tibor kifejezése. Vö. **Elek**, *i.m.*

[485] A nemzeti kultúra, s ezen belül elsősorban az irodalom identitásképző funkciója kétségkívül a nyelv által válik megtartó erővé. Ugyanakkor, mint Mester Béla utalt rá, ennek „puszta közösségi jelképpé való lefokozása megszünteti annak dialogikus szerkezetét, tautológia-sorozattá alakítja még a rá való reflexiót is." Vö. **Mester**, *i.m.*, 21.

Sütő írói útkeresését követően, a hetvenes évekre világképének már mindenféleképp megfeleltethetőek lesznek az életmű tekintetében a leginkább népi írókra jellemző, egyéb írótársaktól megkülönböztető sorok, melyek értelmében „tudatosan vállalja a sajátos magyar sorsproblémák megszólaltatását, és ennyiben az író irodalmon túli felelősségét. De ezt nem valamiféle esztétikai és erkölcsi felsőbbrendűség jegyében a többi, a másféle íróval szemben, pusztán azért, mert érdekli, gyötri, fogva tartja a megtapasztalt balsors és meghasonlás."[486] Ács Margit sorai az életmű elvi, eszmei vitáinak fényében már némiképpen kétségesnek tűnhetnek.[487] A kortárs recepció és produkció diszfunkcionális jellege az irodalmi önelvűség teljes tagadása révén a sütői életműben ekkor talál olyan visszhangra a magyarországi kritikákban is, amelynek jóváhagyó gyámkodása arra ösztönözheti, hogy továbbra is szemléleti-tematikai elsődlegességek szerint értékelje, bírálja akár önmaga akár írótársai műveit. Az irodalmat mindig is közösségi, nemzeti sorskérdések irodalmának, s mint ilyen a társadalmi szolgálat érdekében tematikusan kötött kifejezésformának tekintő „elszegényítő, más áramlatokat megbélyegző verdikt",[488] a hetvenes évek végén érvényesíti Erdélyben mindazt a szemléleti jelleg-meghatározást, amelyet nem csupán a marxista, de a népi-nemzetiségi kritikai diszkurzusok is értékítéletté alakítottak.

Belső elvárásrendek

Az utólagos irodalomtörténeti elemezések hajlamosak leszűkítő kettősségekben szemlélni a tárgyalt korszakot, méghozzá erdélyi vonatkozásaiban leginkább csak hatalmi és valamilyen formában ellenzéki megnyilvánulások szerint, s így dichotóm irodalmi értékrendeket vázolni. Pedig a hivatalosság marxista kánonjától megkülönböztető lappangó értékrend ellen, pontosabban ennek hasonlóan rögzített propagandisztikussága és (például az említett Pezsgő-díj általi) szerepköre ellen is létezett a hetvenes években egy markánsabb igény a differenciálódásra, amely a kritika és a filozófia megújuló szemléleteiben próbált egészséges pluralitást és megújuló kritikai szemléletet fenntartani. (1974-ben Bretter *Párbeszéd a jelennel* című esszékötete a „pezsgős" zsűriből K. Jakab Antaltól és Tamás

[486] Vö. **Ács**, *i.m.*
[487] Többszörösen hangsúlyozandó, hogy a különböző „irodalmon kívülinek" tekintett szerepkörök (ahogyan a közügyiség hatalomhoz kötődő személyes érdekeltségei), még nem jelentenek automatikusan kisebbségi-közösségi szolgálat-formákat. Ráadásul az utólagos értelmezésalakzatok etikai hangsúlyai felől is más lehet a meggyőződéses ifjú kommunista, más a népi író és megint más a teljes kisebbséget jogfosztottságában képviselni hivatott ellenzéki közszereplő feladat- és szolgálatelve. Ahogyan egy életmű során változónak célszerű tekinteni a kollektív képviseleti attitűdök hangsúlyait, a (marxista, a népi, a nemzetiségi, sőt egyetemes) küldetéstudat, az ellenzéki vátesz-szerep és a kisebbségi humánum révén az etikus gondolkodó felelősségérzetének magaslataiig vezető utat is a recepció meghatározó alakzataiban lehet érdemes nyomonkövetni.
[488] Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő kifejezése, in UŐ, *Az új kritika dilemmái,* Bp., Balassi, 1994, 23.

Gáspár Miklóstól kapott jelölést, éppen az *Istenek és falovacskák* ellenében, - sikertelenül.). A „belső kánoniság" kollektív és gyakran éppoly megkötő eszméi ellen csak igen rövid ideig élt a valós (ön)kritikai alternatíva esélye, hiszen a szűkülő lehetőségekben sem intézményi, sem személyi (az egyre növekvő elvándorlások következtében) keretei nem látszottak biztosítottnak, az erőteljes politikai sorvadás közepette pedig egyre kevesebb prioritása maradt a szakmai arányérzéknek. A kisebbségi irodalomformákban „mindig kettős cenzúra működik: a hatalom elvárásai mellett van egy kisebbségi közönség, amelynek szintén vannak elvárásai – a saját sorsképletét akarja a szövegekben viszontlátni, és ha az író nem ezt csinálja, akkor nem lesz népszerű. Sőt 'elidegenedett' lesz, 'kozmopolita' és 'gyökértelen'. Ezek a hetvenes évek kisebbségi kritikájának a kulcsszavai."[489] Láng Gusztáv megjegyzéséhez kapcsolható Bretter György azon megállapítása, hogy bár elméleti kérdésekkel terhelt kultúráról beszélhetünk, ez a kultúra tabuvá teszi ezeknek a kérdéseknek az elméleti, filozófiai vizsgálatát. „Kritikánk (…) nem képes elviselni az értékek pluralitását, csupán hierarchiában tud gondolkodni."[490] Az említett kettős cenzúrához való igazodás-kényszerben így „a tragikus az, hogy ez a két elvárás látszólag egészen más: azt lehet mondani, hogy az egyik a hatalomé az erkölcstelen presszió, a közösségé pedig az egészséges és erkölcsös presszió, 'elváráshorizont'. De ha megnézzük, hogy a kétféle presszió mikre készteti a költőt, akkor kiderül, hogy néha a hatalom által elnyomott kisebbségi közösség ugyanazt kívánja a szerzőtől, mint a hatalom."[491]

A nemzetiségi belső propaganda hallgatólagos formái, melyek a lappangó, messianisztikus kánoni formákat éppúgy egységes belső cenzúrával látták el „(…) a monolitikus magántudatba az egyéni vélemények mellé éppen a nemzetiségi kultúrát mint egységes – tehát *egészében értékes* – tartalmat építik be. Minden vita, minden ellentmondás, minden kritika merényletnek számít egyesek – sokak – számára, de talán ennél is rosszabb, ha a konfliktus szkeptikussá teszi őket az *egész* nemzetiségi kultúra vonatkozásában."[492] A kor „dermesztő egyöntetűségének" a feloldására történő kísérletek kezdeményezői tehát mindig e kettősségben voltak kénytelenek az álláspontjaikat mérlegelni. A minőségi pluralizmust és nemzedéki elkülönülést az esszéíró-filozófus nemzedék rövid ideig tartó

[489] Vö. **Láng** Gusztávval készített interjút (*A használhatóvá tett hagyomány*), in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133.
[490] Vö Aniszi Kálmánnak adott interjúját, *Mi a kritika?* in **Aniszi** Kálmán, *A filozófia műhelyében,* Bukarest, Kriterion 1978, 59-66. Ugyanezt idézi **Mester**, *i.m.,* 21.
[491] Lásd a Láng Gusztávval készített interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133. Az itt említett kivándorlás-problematika megítélésbeli analógiája jól példázza, hogy az otthonukat, szülőföldjüket elhagyókat „egyrészt a hatalmi politika szempontjából hazaárulónak, másrészt egy kollektív szellem egyeduralma felől erkölcsi árulónak" tartották.
[492] Uo. (Kiemelések az eredetiben, BL.)

pezsgése[493] is elősegítette, a velük együtt jelentkező újabb költőnemzedékek pedig ekkor jelentik be, hogy igénylik a többszólamúságot![494] A korban elsőként megfogalmazott többszólamúság-igény mellett, olykor heves reakcióikat, s az őket megelőző generációk rosszalló nemtetszését az is magyarázta, hogy az iskola tagjai elsőként figyelmeztettek a kisebbségi közösség saját belső hierarchiáira, s ezen belül nem elégedtek meg azzal, hogy ugyanazok a személyek, akik korábban a dogmatizmust hirdették, most az antidogmatizmust képviseljék.[495] Az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonyának kérdéséről folyó vita ilyenképpen választóvonalat is képzett a nemzetiségi vezető értelmiség szerepvállalásait illetően.

Csipkerózsika és más polémiák

A Sütő-művek gondolati rendszere, akárcsak preferencia- és ízlésvilága ekkortól zárt rendszert alkot. A hetvenes évtizedre kibontott eszmerendszer szigorú konvencióalakzatokban jelentkezik, s nemegyszer szemléletében a kötelező érvénnyel vállalt, írt és képviselt egység mindenkire érvényesen kötelezőnek tűnik fel. Az egyre érzékenyebb etnikai-gondolati számvetésnek az életműben elhatalmasodó, arányaiban egyeduralmi vetületei az évtized végére műveinek plasztikus egységét látszólag egyetlen pillantással felmérhetővé teszik, amit a recepció hangsúlyai is elősegítenek. Tónusgazdag árnyalatait azonban sajnos nemegyszer éppen az értelmezések fókuszába kerülő saját nyilatkozatai, esetleg visszhangzó polémiái is elfedik. Ezért számít sarkalatos pontnak az életműben az említett 1978-as esszé, s a körülötte kialakult vita, mely a kanonizációs stratégiák egyik alapelemévé éppen a vitában kifejtett *sajátosság méltóságá*nak eszméjét állította. Sütőnél a morális-lélektani ábrázolások, melyek a művekben sokkalta sikerültebb formában és egymást kioltani nem akaró perspektivikusságukban összegződtek, az értekező-reflexív beszédmódokban, vagy az olykor színvonaltalanná váló viták röghöz-kötöttségében távolodtak el a művekben megjelenített plurális látásmódoktól.

A *Csipkerózsika* előzményeként már az 1958-as, idézett, nem éppen szerencsés „tűnődésben" is felsejlett, („a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt…" - *Közelebb a provinciához*) de az évtizedet nyitó *Rigó és apostol* (1970) is előrevetítette a

[493] 1977-ben meghal Bretter, Tamás Gáspár Miklós áttelepül 1979-ben, de a nyolcvanas évekre az öt legfontosabb Bretter-tanítványból is mindösszesen egy él Romániában.
[494] Vö. például **Balla** Zsófia, *A nyelvhasználatok kölcsönös toleranciája*, in Korunk, 1980/1-2. 55.
[495] A dogmatizmus és antidogmatizmus kettősében ugyanannak az ideológiának a megjelenési formáját látták, s mivel ez az ideológia mindenképpen hatalmi, uralkodó ideológiát jelentett, számukra ez a hatalomhoz való viszonyulás kérdésévé vált. „Korábban a marxizmus azért volt vonzó, mert részesített az uralomban, ma pedig ugyanezért nem vonzó: konformizmust jelent." Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *i.m.,* 61.

teljes évtizedre jellemző sajátosság-egyetemesség vitát. („Pürkerecen több káprázat szükségeltetik a teljesítmény megítéléséhez.”) E két komponens, a sajátosság és a célelvűség, azaz a tematikai megkötöttség és a közösségi irány harcos, ám átgondolatlan szólamaiban Sütő akárcsak az ötvenes években, haragos konoksággal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen.[496] A dialogikus gondolkodáshoz való viszonyának elemzésében megfogalmazott megállapításokat[497] saját, mindennapi közírói gyakorlatára így mintha nem vélné alkalmazhatónak. Az irodalmi provincializmus kérdéskörének szakaszos visszatérése Sütő publicisztikai írásaiban ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy az 1958-as megfogalmazás (vissza a provinciához, ám egyetemes mércével), amennyiben húsz év elteltével, 1978-ban is aktuális maradt, mégiscsak jogos aggodalmakat sejtetett azok részéről, akik ezt előírásszerűen igencsak kivitelezhetetlennek mondták.

Sütő éppen az általa legjobb műveiben megfogalmazott dialogikus viszonyt számolta fel saját közszereplői minőségeiben történő megszólalásaival. Színpadi műveiben még tisztán látta, hogy a kisajátított értéktartalommal maga az élet természetes folytonossága kerül veszélybe, az életművet is meghatározó polémiában viszont az irodalom értéktartalmaira vonatkoztatva már sajnálatosan nem! (S bár az ekkor már elhunyt Brettert Sütő is „gyémántagyú”-nak mondta a vitában, az egyetemesség és sajátosság viszonyát boncoló kérdéskörben mindenki elfeledkezni látszott Bretternek éppen a sütői életmű hetvenes évekbeli pozitív elmozdulásáról írt sorairól: „a dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek”).[498] A provincia és a világpolgár szemléleti ütközéseit tükröző, sajátosan erdélyi vita, pontosabban a sajátosság és egyetemesség kisebbségi viszonyok közt vissza-visszatérő kérdéskörét tárgyaló (olykor leegyszerűsítő, személyeskedésig fajuló) polémia nem pusztán azt bizonyította, hogy csak a kevésbé jelentős

[496] A *Csipkerózsika* néven ismertté vált polémiasorozatra, mely a *Korunk* 1978/6-os, színházi számában közölt Sütő esszét követte, Gáll Ernő naplójában így emlékezik: „A már hagyományossá vált »súlypontos« szerkesztéssel több – a színjátszást, a dramaturgiát érintő – írást szedtünk csokorba. – Köztük volt – a drámaírói kibontakozásának magaslataira emelkedő Sütő András esszéje is, amelyben a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmakat, törekvéseket kérte az íróktól számon. A »szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában – írta –, egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme «.” (Vö. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, *i.m.*) Panek Zoltán – mindenfajta kizárólagosságot, tematikai megkötést és alkotó-stiláris előírást elutasítva – ironikusan válaszolt. Gáll Ernő eredeti írására (**Gáll** Ernő, *A sajátosság méltósága, in* A Hét, 1978/10.) is hivatkozva, a következőket szögezte le. „A sajátosság méltóságának hiábavaló hajszolása (ha valakinek nincs, az istentől sem szerezheti be) szerintem a beszűkülés felé vezetne, míg az egyetemességre való természetes törekvés mindenkor provincia-legyőző is (kísérlet), sohasem időszerűtlen nyitás, szükséges nyitás az emberiség irányába, még abban az esetben is, ha az emberiség hasonló törekvései közepette esetleg nem vesz tudomást várható remekműveinkről – nem mi leszünk szegényebbek.”. Vö. **Panek** Zoltán, *Írjon ön is írül*, in A Hét, 1978/35.

[497] „Egy állapotból indul ki, és abban úgy keresi a különböző jelentéseket, hogy a partnerek mondatait egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen értelmező sorozattá konstruálja, amelyben csak azért van jelentés, mert legalább két dolgot mondanak el azonos tárgyról.” Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, *i.m.*

[498] Vö. **Bretter**, *i.m.,* 476.

művekben válhat szét egyetemesség és esetleges népi-nemzeti-kollektív jelleg, illetve, hogy a tematikai kötöttség, a hagyomány és/vagy a korszerűség nem egymást kizáró kategóriák. Azt is egyértelművé tette, hogy az említett kérdéskört illetően (Panek Zoltán a vitában majdnem egyedül maradt, Páskándi és Láng Gusztáv érvelt legalább részben mellette is) az erdélyi irodalmi hangsúlyok ekkor még meghatározóan a Sütő képviselte vonulatot emelték előtérbe. Fogadtatását illetően pedig végképp, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepén-végén fellépő fiatal nemzedékek illúziótlan valóságlátása már eleve elfordult a kollektív-képviseleti szemléletektől.[499]

A „szabályszerű műélvezet", ahogyan két évvel a vita után Egyed Péter a sütői elvárásrenddel kapcsolatosan fogalmazott,[500] burkoltan azt is éreztette, hogy Sütő irodalmi konvencióalakzata egy zárt világnak és műalkotásrendjének valójában csak úgy enged a közelébe, ha mi magunk is belehelyezkedünk, vagy megtanuljuk elfogadni azt. A recepcióban az életmű választott eszmeiségének ezért sem kizárólagos feladatokról kellett volna szólnia, hiszen a szigorú sors elfogadása és az olvasatbeli értelemválasztás ragaszkodást is kifejez, amelynek viszont nélkülözhetetlenül tartalmaznia kell „a jövő előéletét" is.[501] A magyarországi fogadtatásban egyértelműen a *sajátosság méltóságá*nak eszméi nyertek teret, s ebben nem kevés szerep jutott Sütő ismertségének, elismertségének, politikai/társadalmi szerepvállalásainak éppúgy, mint a morális, etikai komponenseknek. A vitáról Magyarországon több lap is tudósított, (így például a budapesti *Kritika* is beszámolt 1978/12-es számában *A Sütő-Panek vita* címmel),[502] a születendő irodalomtörténetek elsődleges szempontrendszere pedig innentől kezdve következetesen arra figyelt, hogy a művekben fellelhető sajátosság irodalmi, etikai, ideológiai komponenseinek kisebbségi

[499] Az ő ismertségüket a végzetes politikai beszűkülés időszaka és a publikálási lehetőségeik gyakorlati minimuma mellett az előző generációk, saját apáik rosszalló tekintete is övezte. Amint a Bretter-iskola filozófus nemzedéke úgy érezte, elölről kezdheti a filozófiát, nem kell elfogadnia a tegnapi megoldásokat, törekedhet az előfeltevés-mentességre, úgy az újabb irodalmi generációk, a III. Forrás-nemzedék tagjai is az apáik megszabta játéktér és játékszabályok hangos elutasítását tűzte ki célul. Amint a filozófiában mindez gyakorlatilag az uralkodó marxista-leninista ideológia megkerülésével és a kollektív szabadságeszmék tehetetlenségének bírálatával, úgy az irodalmi életben is a közösségi szemléletek nyílt tagadásával, egyoldalú, megkötő értelmezéskereteinek a kritikájával járt együtt. A fiatalnak mondott heterogén szerzők igazságakaró humanizmussal nem kímélték azokat, akiket a hatalomhoz való dörgölőzés valamilyen pozícióba segített, ahogyan azokat sem, akiknek szándéka egyértelműen pozitív, s a kisebbségi közösség előnyeire lenne, de kivitelezéséig nem jutnak el, legfeljebb hangzatos szólamokkal fedik el azokat. (A nemzedéki sértődöttséget és szembenállást, az ideológiakritikai állásfoglalásokkal szembeni személyes megbántódást majd „megleckéztetést" jól példázza a Korunk szinte minden száma a hetvenes évek végén, amelyekben az előző nemzedékek tagjai mintegy visszavágnak a „hőbörgőknek"). Vö. **Miklós** Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002. Lásd még **Gáll** Ernő, *Napló, i.m.*, 1979, december; 27.-es számú jegyzetet, illetve az említett *Szóértés előfeltételei* vitát.

[500] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 451.

[501] Uo.

[502] Ugyanott a Káin és Ábel újabb magyarországi rendezéseiről Hajdú Ráfis Gábor tudósított. Vö. H.R.G., *Sütő András: Káin és Ábel.*

magatartásmodelleket (is) feleltessen meg. (Ez a szemlélet, mint említettem, a korra jellemző transzszilván összefonódásaiban egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet kritikája helyett a társadalmi cselekvésképtelenség közepette az irodalomban is az 'ahogy lehet' ellenállásával, tradícióőrző formáival kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. A kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésének lehetetlenségében viszont eleve egy patetikus védekező kollektivitás elfogadására is ideológiai magyarázatot adott). A sajátosság méltóságának eszméjét Magyarországon terjesztő recepció homogenizáló képletei tíz évvel a vita után, még a „fiatal" irodalmat szemléző tanulmányokban sem kerülhette meg a sütői magatartásmodell szerinti kollektív méltóság szólamait. „A *sajátosság méltóságá*nak új etikai, irodalmi és politikai kategóriája, amelynek metaforái Farkas Árpád, Sütő András vagy Szász János és a náluknál évtizedekkel fiatalabbak műveiben is (valódi metaforikussággal vagy sokszoros áttételekkel) gyakran megjelennek – mint magatartásmodell nyilvánvalóvá tette, hogy […] az egyéni méltóság mai növekvő értékét főként a kollektív méltóság kiteljesedése biztosíthatja…"[503]

Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?

A drámákban sikeresen alkalmazott dialogikus viszony, később is hiányzik Sütő dokumentarista, értekező írásaiból, vitáiból. Ezek egyértelművé teszik, hogy egy állandó, örök irodalmiság-eszmény mellett érvel, választott/vallott öröksége értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelkedő művekben gondolkozik, de a minőségi megosztásban a „valódi" értékeket itt csak a funkcionális, kollektív irodalmiság-eszményt kifejező és vállaló művek jelentik. Az irodalom *eszköz-volta*, mely általános elvárás-jelleggel, programos igénnyel Sütő „vitairataiban" jelentkezett, folyamatosan határozta meg az írói ars poetica valamiképpen társadalmi cselekvésre utaló elkötelezettségeit. Az irodalmi kollektivitás-eszme és a vele járó funkcionális irodalomszemlélet azonban merőben más alakzatokban bukkant fel az életmű során. A társadalmi hatóerő más és más kontextusokat jelentett a változó történelmi helyzetekhez igazodó programosságnak.

Az ötvenes éveket követően, a nézetek, az eszmék bírálata, s nem a „rímeké", megmaradt bő húsz év távlatából is. Ezért hangsúlyozódik a különböző úti tűnődésekben, riportokban is folyamatosan a tematikai elsődlegesség, mely már az *Istenek és falovacskák* című kötetben is megmutatkozott, bár ott még bizonyos fokig a maga pluralizmusra-törekvésében is szemlélhető volt. A közügyek és a tartalom primátusa mindenesetre

[503] Vö. **Csapody** Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

mindvégig jellemzője maradt a szerzői világképnek. A maga túlzásaiban az írói szerepvállalások már a hatvanas évek legvégén kikristályosodtak. „Egy néphez kötődő irodalom törvényszerűen fordul a népi tematika felé”[504]– állítja Sütő, majd Illyést idézi Kosztolányi idézőjeles „fanyalgásaira”, a később is sokszor említett szóösszetétellel: „Bőgeti a marhákat”. Sütő ekkortól vallja, hogy hagyományosan vagy szabadversben, (mint Erdélyi József vagy Horváth István, mindegy) de az irodalomnak a közérthetőséget és a közügyiséget kell szolgálnia. Ezért is – a közérthetőség nevében – utasítja el Kassákot és az összes újabb „modernkedő” irodalmi törekvéseket, ahogyan elutasítja Tristan Tzarat és a dadaizmust is, (amire az interjúcím is utal), aki „élete végére kinőtte a falovat”.[505] Az „értelmetlenség bódulata” helyett ezért vallja, hogy „saját földünkbe kell markolnunk, ha beletörik is a körmünk”. Az életmű során folyamatosan visszatérő közérthetőség a közügyeket érintő társadalmi elhivatottságban és a népi irányultságú irodalmi megfogalmazás-módokban jelentkezik. A tartalmi helyességet minden közügyben, mindig elsőrendűnek tartja a formával szemben, mert a művészi forma és újítás, mint minden egyéb „modernkedő” kitörés[506] végül „újra csak a mai valósághoz kényszerít vissza”. A hagyományos parasztábrázolást is ezért mondja „történelmi kényszer”-nek a korban, Illyésre és Németh Lászlóra utalva. Az 1973-as kötet már egyértelműen példázza Sütő elkötelezettségeszményének hangsúlybeli módosulásait is a nemzeti-nemzetiségi tudatot erősítő, ébren tartó világszemlélete felé. Az itt közölt *Perzsák* című esszéje már erkölcsi példázatként hat, benne a metafora közeli s távoli világokat, idősíkokat köt össze.

Sütő hetvenes évekbeli, programosságot hirdető vitái mellett mindenesetre célszerű hangsúlyozni, hogy az évtized végére Magyarországon már általánosnak mondható a képviseleti irodalom lassú térvesztése, amely még jobban maga után vonta a vallott eszmék és irodalomszemléletekbeli különbségek mentén a szekértáborbeli vagdalkozásokat. „Az eszmei alapok jelenléte nélkül hiába kezdődött Illyés *Szellem és erőszak* címen ismert cikksorozatával 1977–78-ban egy új, aktív fázis a népiek történetében, nem támadt a szórványos megnyilvánulásoknak kohéziós ereje, mozgalomként sem szerveződhetett meg lap, szabad újságfórumok híján, egyetlen intézményi bejelentkezése a társadalomban a

[504] Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*.

[505] A falovacska kicsinyítő képzője is világosan mutatja a valós értékpreferenciákat! - Az újítás igénye lehet „általános és jogosult; ami jogtalan: a puszta becsvágy, a bukfenc, az öncélú formabontás, amikor a szerző pontosan tudja, hogy mit nem akar, de fogalma sincs arról: mit akar?” Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*., 109.

[506] „A rossz szobor láttán – az anyagot és nem a kezet hibáztatva – elkezdődött a kacsintás az importanyag felé. Ezzel nem lehet kitörni. Csak azzal, ami sajátunk.” - mondja az újabb irodalmi törekvésekről, a hetvenes évek elején Erdélyben is megjelenő formai, formabontó kísérletekről. Uo.

Bethlen Alapítvány lett".[507] Az említett új irodalomelméleti hatásoknak köszönhetően viszont, ez idő tájt tudott érvényesülni (a megbélyegzésekben csak leegyszerűsített) irodalmi „esztétizmus", mely szintén a vonalas, agitációs szocialista irodalomszemlélettel szemben kívánta az irodalomértést tágítani, ugyanakkor a népi irodalom folytatójának tételező írói-kritikusi csoport kiteljesedő térvesztése folytán ennek „a modernkedő stíluseszmék" iránti vehemens kritikájával is szembekerült. E helyzetben a határon túli magyar írók közösségi alapállása különös keretét nyújtotta a korban háttérbe szoruló népi-kollektív, képviseleti iránynak, s bennük a reprezentációs jelleg kiegészülve a nemzeti mint nemzetiségi karakterrel, újabb kohéziós erőt nyújtott legitimitásuk újraértelmezéséhez. Czine Mihály ünnepi sorai Sütő Kossuth-klubbeli szereplésén, alig pár hónappal az említett 1978-as Csipkerózsika vita után az így értett sajátosságokból is sok mindent megvilágít: „A már Tamási Áron által felvetett kérdés – mivégre vagyunk a világon – könyve legapróbb részletén, még a füvek hajlásán is átdereng. Történelmi jelentőségű, amit cselekedett. Még a tamásokat is meggyőzte: a realizmus lehet modern; a népiség nem halott."[508] Sütőt ekkorra már a magyarországi népi írók jeles táborában úgy tartják számon, mint aki saját hagyományaik méltó folytatója, s aki egyértelműen az erdélyi közösségi irodalom emblematikus alakjává nőtt. „Mikor a valóságtól elforduló, divatokba kapaszkodó esztétikák éledeztek" akkor is tudta, „a saját élet tápláló nedvei növeszthetik igazán naggyá az irodalmat." […] „Kisebbek és nagyobbak is moroghattak elképzeléseivel szemben, ment a maga választott útján."[509]

A választott út ugyan a hatvanas évek végén már kikristályosodott, az elkötelezettség iránya azonban csak a hetvenes években módosul látványosan, kiszélesedik, s a nyolcvanas évek politikai elkomorulásaira mintegy sajnálatosan igazolódni látszik. Ekkor már nem csak népi vonatkozásaiban, (s nem is korábbi reményteli kollektív üdvtanában és funkcionális irodalomképében), hanem az erkölcstelen hatalommal szembeni kollektív kisebbségi méltóság megtartása érdekében hangsúlyozódik. A nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*t követően a korábbi életmű publicisztikájából válogató *Évek, hazajáró lelkek* – a maga kanonikus összegző jellege mellett is –, már egy másfajta helyzetből fejti ki funkcionális karaktereit.

Sütő saját, viták árán is hangoztatott irodalomszemléletére visszatérve érdemes a fogadtatás korabeli vagy utólagos elfogultságaira is utalnunk. (Az ebből táplálkozó aránytalan irodalomképre a későbbiekben még visszatérek.) Amikor az első monográfia

[507] Vö. **Ács** Margit, *i.m*.
[508] Vö. **Czine**, *Sütő András küldetése*, Alföld, 1979/8, 59.
[509] Uo., 58.

szerzője azt írja, hogy Sütőnek „nem az avantgárd művészettel van baja, csupán az avantgárd jegyében kikezdhetetlen nemzeti értékeket – Petőfit, Adyt – kártékonynak minősítő felelőtlenséggel" végsősorban talány, mire is gondol, ugyanis a romániai szellemi vitákban sohasem fogalmaztak meg ilyen tételt. Cserében a helyi gondok felvállalásának sürgetése által Sütő nem csupán az „anyajegyes irodalom" iránti saját elkötelezettségét hirdette, de több helyen (s ekkor még nem is akármilyen autoriter pozíciókból) szögezte le, miféle gondokkal *kell* az irodalomnak mindig is foglalkoznia. (A maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek »egy közösség homlokráncában«, nem pedig azt, hogy »májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak«[510]). Szakolczay ezért írhatta a Csipkerózsika apropóján, de a teljes addigi életmű vitáiról, hogy „Sütő sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó, s fölfogásáról egy-egy sikerült műve – némiképp ellentétben teoretizáló hajlamaival – sokkal többet mond, mint egy-egy »haragos«, nem mindig pontosan fogalmazott megnyilatkozása".[511] Görömbei persze mindenben Sütőnek adva igazat, felháborodásában „nyeglén blaszfemizálónak" mondja az említett Panek-választ, amiért az meg merte kérdőjelezni Sütő „legszentebb ügyeit".[512] A monográfus és alanya közti szemléleti azonosság fényében nem csoda tehát, hogy a vitát elemző lapokról elmaradnak az egyéb véleményt is megfogalmazó írások, (például Láng Gusztáv mértéktartó írása)[513] ahogyan szinte sehol nem találunk többféle vélemény ütköztetésére vállalkozó passzusokat, amikor önéletírás vagy emlékezés, vita vagy úti tűnődés során írói ars poétikákról van szó. Hasonlóan tárgyalja az esetet Ablonczy is, aki szerint Panek „képzeleténél csak hiúsága nagyobb", amint Sütő „iránti féltékenysége okán, fantáziája hirtelen elakadt".[514] Pedig Sütő „sorsvállaló felelőssége" valószínűleg nem csökkent volna az egyéb vélemények ismertetése fényében, ahogyan nem az írói, csupán az emberi gyengék mutatkoznak meg egy-egy ilyen megnyilatkozásban. A kánon értékrendjének abszolutizálása azonban éppen abban rejlik, hogy nem tesz különbséget írói és emberi nagyság között. Sütő mindig is igényt tartott rá, hogy esztétikumon kívüli kérdésekben is megnyilatkozzék s az életmű méltatói (a vázolt teoretizáló fejlődéselven belül is)[515] mindkettőt leginkább tévedhetetlennek szerették volna tudni. Az értékelésekbeli sorrendek és az arányok, mint látni fogjuk, ezek fényében gyakran

[510] Vö. *Csipkerózsika*, in Korunk, 1978/6; *Anyajegyes irodalom*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 79; *Mi dolgunk a világon*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 118, stb.
[511] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[512] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 189.
[513] Vö. **Láng** Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.
[514] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.
[515] „A korábbi tűnődések is új értelemmel egészülnek ki az *Istenek és falovacskák* tanulmányaiban, interjúiban, s az azóta készült írásokban. Már-már egy mélyen átgondolt esztétika alapvonásai körvonalazódnak, rendszerré szerveződnek a régóta föl-fölvillanó motívumok." Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 187.

alá is rendelődtek a sajátosság méltósága irodalmi felvállalásának, vallott erkölcsi imperatívuszának avagy elvetésének…

A hetvenes évek végi viták Sütője visszatért ahhoz a funkcionális és meglehetősen dogmatikus irodalomszemlélethez, amely meghatározta a teljes romániai magyar irodalmat a háború után. A vád ebben már Lászlóffyék, Szilágyi Domokosék generációjára utalóan is az volt, hogy a tényirodalomtól elfordulva nem képviselik eléggé a közügyiséget, és az élet mindennapjainak vívmányait. (A megszokott irodalomtörténeti korszakolás és generációk kapcsán, mint korábban már említettem, hangsúlyozandó, hogy nem annyira egységes nemzedékekről, illetve nemzedékek közti különbségekről, mint inkább az említett funkcionális irodalomeszme megítélését illető különbségekről beszélhetünk.) Mindhárom Forrás-nemzedékhez sorolható szerzők esetében az egyéni szabadsághoz illetve a kollektivitáshoz fűződő viszony is értelmeződik az irodalomtörténeti feltárásokban, s az utólagos – nemzedéki egységre utaló – konstrukciókban többnyire egy szükségszerű kánoni modell vagy típus is felvázolódik. Ebben az irodalom valamilyen eszközszerepe mindig hangsúlyos helyet kap, ritkán merül fel ugyanakkor az a szempont, mely szerint (a versvilágok természetes különbségein túl), egy hangsúlyos ellenbeszéd, egy külső vagy belső autoriter ellenretorika is formálta volna a „nemzedék" kényszerű összekovácsolódásának folyamatát. „Amikor bennünket azzal vádoltak, hogy úgy írunk, mint a lejárt, polgári avantgárd nem-tudom-mi, akkor mi nagyjából csak két dolgot nem tudtunk: hogy mi is az az avantgárd, másrészt pedig, hogy ki az a Tristan Tzara és André Breton, mert ugyebár akkor még Kosztolányi elvtárs és Babits elvtárs sem álltak valami jól." – emlékszik vissza Lászlóffy Aladár.[516] Az ellentmondás ilyenforma retorikájából – ahogyan a Hervay-monográfia szerzője is fogalmazott –, gyakorta „az következett, hogy a fiatal költő elvetette azt, aminek a nevében vádolták, és előbb-utóbb hagyományt kezdett keresni ahhoz, amit írt, és egyre tudatosabban kapcsolódott az avantgárdhoz".[517] „Mi annyiban voltunk avantgárdok, hogy később, amikor erre rányitották a szemünket, akkor ezt valóban tudatosan műveltük."[518]

A (legalább) kétféle értékrend ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy (egy nyíltabb irodalompolitikai szellemiségben) a hagyománykeresés (a század eleji modernség lírapoétikai eszményeihez való visszacsatolás) tudatos formáit érő vádak a funkcionális, közéleti irodalom elvárásai és meghatározottságai mentén érvényesülnek. „Túl magasan repültök el a közélet fölött" – hangzik el a vád a hatvanas években jelentkező fiatalokat

[516] Vö. *„A nemzedék több feldühödés eredményeképpen talált önmagára"* című Lászlóffy-interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 40.
[517] Vö. **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 13.
[518] Lásd az említett Lászlóffy-interjút, *i.m.,* 40.

illetően.[519] Jellemző, amit Hervay Gizella határozott válaszában, az úgynevezett első Forrás-nemzedék és a korábbi generációk (így Sütőék) közti poétikai-szemléleti különbségekről mond: „Szász Jánosék szónokoltak, ti prédikáltatok. Mi beszélni akarunk. A világmegváltás nekünk póz. Mi megérteni akarjuk a világot. Ez nem kevesebb. Ti közéleti életet éltetek, mi éltük a köz életét. Ti eszmékhez akartatok hűségesek lenni, mi az élethez".[520] Az eszmékhez való hűség, akárcsak a két generáció, '50-esek és '60-asok közti ellentétek nem változtak, legfeljebb az idő múlásával összébb kovácsolódtak. A szerep-meghatározások ugyanakkor az értelmiségiek életmód-mintáiban is lecsapódtak. A Huszárék, Sütőék generációja képviselte „erős közéletiség" (mely az 1968-as művelődéspolitikai fordulatot követően is komoly közéleti pozíciókban érvényesülhetett) a tárgyalt teljes életmű vitái esetében, az irodalmi individualizmus elutasításán túl és a „modernkedő" irányok műfaji jegyeitől függetlenül, ezért fogadta értetlenül Szilágyi Domokosék nemzedéke[521] után a hetvenes évek fiatal szerzőinek is mindenféle irodalmi cenzúrát, belső elvárásrendet elutasító, autonóm irodalmiság-képét.[522] A különbség ekkor jórészt abban a változásban állt, hogy az „individualizmus céltalan szabadsága" immár nem a hivatalos szocialista értékrenddel, de a kisebbségi belső kánoniság képviseleti értékrendjével szembeni vádként (is) fogalmazódott meg.

A kánoni kép megszilárdítása

Sütő, saját irodalomszemlélete értelmében, a Csipkerózsika által is – Görömbeit interpretálva – azokhoz közelített a „mély elemzés áhítatával", akik a divatok vonzásának határozottan ellenálltak. Az írói hagyományválasztás innentől kezdve válik tudatos, hangsúlyos alapelemévé a kanonizáló eljárásoknak. Szerzője ezt követő, majdnem harminc

[519] Lásd Huszár Sándor beszélgetését Hervay Gizellával, (1970) in **Huszár** Sándor*, Sorsom emlékezete*, Bukarest, Kriterion, 1982, 287.

[520] Uo., illetve idézi még **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, *i.m.,* 7.

[521] A nemzedék-kritériumtól függetlenül már az első Forrás-kötetek szerzői esetében is elmondható, hogy a XX. Kongresszus utáni, viszonylagosan nyílt, a dogmatizmus hibáira, megszűntetésére irányuló politikai légkörben sem fogadták el politika és irodalom egybeolvasztását. Írásaikban nem szerepel relevanciával sem a Balogh Edgár-i népszolgálat, sem a Sütő által hangoztatott népsorsot vigyázó írás igénye, hite, parancsa. A közvetlen közösségi élmény helyett már ekkor a személyiség belső világa válik a legfőbb tematikává, a hagyományban irodalmi szövegelőzményként pedig József Attila, Szabó Lőrinc vagy éppen Kassák, s általában az avantgárd hagyomány jelöli az újraértelmezett örökséget.

[522] A közügyekből való kiábrándultságról egy nagyköveti jelentés is tudósított „A hatvanas évek második felében jelentkező kulturális nyitás hatása ma is érződik a magyar nemzetiség fiatalabb generációjának műveltségén. Képviselői (például az ún. Echinox nemzedék tagjai) a szépírói vagy a tudományos kutatói munkában már jelentős eredményeket értek el. A hetvenes évek elejének kultúrpolitikai fordulata, a román szellemi élet újabb bezárkózása körükben dezilluzionizmust váltott ki, s a hivatalos politikával és a közügyekkel szembeni ellenszenvet eredményezett." Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a magyar értelmiség megosztottságáról. Bukarest, 1985, július 2. Magyar Országos Levéltár, a Külügyminisztérium TÜK-iratai 1985, Románia, XIX-J-1-j, 128. doboz, 128-27. ltsz., 003757/1985.; A tisztázat Vincze Gábor tulajdona.

év publicisztikájából válogató könyvében is már egy tudatos kanonikus kép kialakítása figyelhető meg.[523] Itt Sütő nemcsak összefoglal, kommentárokkal is ellátja szövegeit, s életútjának összegzésében irányelveket is megszab: melyek voltak a fontosabb momentumok, mik határolták be az írói pályát. Innen is értesülhet tehát az olvasó, például Veres Péter, Gaál Gábor vagy a Bethlen-kollégium írói indulásban betöltött fontos szerepéről, a „morális indíttatású" aktivizmusról, mely az ötvenes évek kritikai és társadalmi megszólalásait megszabta, aztán az elkötelezettségről a szűkebb pátria nagyjai iránt (Apáczai, Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Kós Károly, stb.), s a sorsszerű tanúságtevésekről is. Ide tartoznak például az utalások vagy a köszöntők, s akár a nekrológok is elődök, kortársak, szellemi rokonok esetén. (Kormos István, Németh László, Horváth István, Nagy István, Nagy László, Illyés Gyula). A korai publicisztikákból válogató kötetről tapintatosan Egyed Péter jegyzi meg, hogy „érezni lehet Sütő művein más hatásokat is: csakhogy az is jellemző, hogy azokról nem beszél."[524]

A tudatos életpálya-összegzés mindazonáltal könnyű fogódzókat adott a későbbi (jórészt magyarországi) irodalomtörténeti vizsgálódásoknak. Az egyes írások, illetve az írásokhoz fűzött kommentárok nemcsak megvilágítják a pálya alakulását, bizonyos művek alkotási, publikálási folyamatait és problémáit, de a bevallott preferenciák fontos adalékokat is szolgáltatnak a kialakítandó kánoni jellemrajzhoz. Az írói életút összegzése kapcsán Egyed Péter utalt elsőként a sütői életmű tekintetében arra a lényeges kérdésre, miszerint az irodalmi hatás szociológiájából a divatszerűség elemzését sem lehet megspórolni, már csak azért sem, mert ennek kapcsán egy kisebbségi olvasóközönség történelmi, politikai és kulturális tudatáról, annak egy évtizednyi változásairól is sok érdemleges mondható majd el. Az említett *Évek – hazajáró lelkek* kötet megjelenésekor a Sütő-kánon, a maga szakmai sikerességén túl divatszerűségében is már egyértelműnek volt mondható, a nemzetiségi közösség kulturális tudatának változásairól azonban még hipotéziseknél többet aligha lehetett megkockáztatni. Sütő ekkorra már egyértelműen „a romániai magyar irodalom legreprezentatívabb" egyéniségének számított, minthogy „a közönséget és a közösséget leginkább foglalkoztató, a romániai magyar írásbeliséget a magyar kultúra egészében is leginkább képviselő író"-nak tekintették.[525] Az *Anyám könnyű álmot ígér* óta eltelt egy évtized alkotásrendje a hatvanas évek végi lehetőségekből kiindulva indíthatta meg az alkotói folyamatosság nemzedéki rendszerében mindazt a tudatosságot, melyet a hetvenes évek művei valósítottak meg. A Sütő-kánon sikeressége, hetvenes évekbeli kiteljesedése viszont

[523] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek (1953-1978),* Bukarest, 1980.
[524] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 450.
[525] Uo.

jórészt abban állt, hogy a divat társadalompszichológiai kategóriái révén, egyfelől egy mélyebb igény kifejezőjeként megfelelt bizonyos elvárásrendeknek, s ugyanakkor folyamatosan képes volt alakítani is azokat. A harminc év publicisztikájából válogató kötet is gyakorlatilag az azt megelőző tíz év közönségsikere okán születhetett meg.

Arra már utaltam, hogy az időközben Magyarországon emblematikussá választott életmű a tárgyalt kánoni diszkurzusokban valamilyen szinten szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. A megfelelés ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben is némiképp más előfeltevések, más igények alapján mutatkozott meg. A naplóregény és az esszék sikerén túl Sütő színpadi világa körül teremtődött igazi közönségsikereket is hozó olyan atmoszféra, amely, önmagában is az életmű hetvenes évekbeli teljesítményét a megújuló magyar drámairodalom élvonalába helyezte. A Kleist-elbeszélés nyomán írt darabbal kezdődő sorozatot (melyet Erdélyben Harag György rendezései tettek emlékezetessé) tucatnyi színház tűzte műsorára határon innen és túl. A recepció kiemelt figyelme felől ugyanakkor, mint utaltam rá az évtized sikerességét, a szerzői elismertséget, de az egyéni kapcsolatokat is jól jellemzi, hogy a hetvenes évektől az előadások hamarabb kerültek Magyarországon bemutatásra, mint Erdélyben. A kaposvári (*Egy Lócsiszár*…)[526] Zsámbéki Gábor rendezte, majd a budapesti (*Csillag a máglyán*)[527] Ádám Ottó rendezte ősbemutatókat követik csak a Harag-féle kolozsvári rendezések. A trilógia harmadik darabját is a Nemzeti mutatja be öt hónappal a megírás után Marton Endre rendezésében,[528] s ezt követően láthatja majd az erdélyi közönség. Általánosan is jellemző, hogy a darabokat, a megírásukat követő fél éven belül legkésőbb színre viszik, miután valamelyik országos irodalmi lap (általában az írószövetség lapja, a Kortárs) is leközli őket. A bemutatókon, ahogyan később a kolozsváriakon is, természetesen mindig jelen van a szerző is.

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. 1978-ban Sík Ferenc az 1970-es (időközben számos magyarországi kiadást megélt) naplójegyzetekből készít filmet a Magyar Televízióban, egy évvel később, 1979-ben pedig Ádám Ottó forgat filmet a *Csillag a máglyán*ból. A Csillagot követően Ádám Ottó majd az *Egy lócsiszár*t is színre viszi (Madách Színház, 1986)[529], az Egy lócsiszárt követően pedig Zsámbéky a *Csillag a máglyán*t

[526] 1974, október 4, Csiky Gergely Színház, Kaposvár
[527] 1975, december 12, Madách Színház, Budapest
[528] 1978, március 16, Nemzeti Színház, Budapest
[529] Korábban a József Attila Színház (1977 – Sándor János rendezésében), később az egri Gárdonyi Géza Színház (1987 – Gali László rendezésében), majd a rendszerváltást követően először a debreceni Csokonai Színház (1990 – Berényi Gábor rendezésében) mutatta be.

is megrendezi (Kaposvár, 1976).[530] A Füst Milán-díjas *Káin és Ábel*t pedig még budapesti bemutatójának évében (Nemzeti Színház, 1978) a kecskeméti Katona József Színház közönsége is megtekintheti.[531] A különböző adaptációkra visszatérve, a film mellett a színházi siker hangsúlyos voltát, a kor színházi tömeghatását is jól mutatja, hogy a nem színpadi Sütő-műveknek is lassan elkészül a színházi nagyközönségnek szóló változata. A hetvenes években így kerül sor az *Anyám* színpadi adaptációjára,[532] ahogyan a *Vidám siratót* is még ebben az évtizedben színpadra alkalmazzák.[533] 1981-ben aztán már a *Nagyenyedi Fügevirág*ból is pódiumjáték készül,[534] s mindeközben a kolozsváriak vendégszereplése során Budapesttől Szegedig játsszák a Harag-féle drámatrilógiát.[535] A folytatás, a nyolcvanas évek első történelmi drámájának (mely szerzője szerint a korábbi hármassal tetralógiát képez) ősbemutatója – egyedüli kivételként – ugyan nem Magyarországon, hanem Harag rendezésében Kolozsvárott volt,[536] de egy kerek hónappal később már a Nemzeti játszotta Budapesten.[537]

A nyolcvanas évekre tehát a már említett divat kiszélesedése, a szerzői divatszerűség a kánoni értékkoncepciók sikeres legitimálásának a visszajelzéseként, a tekintélyszerzés stabilizációjának és az autoritásra törő diszkurzusformák hatásfokának a mércéjeként is szemlélhető. A személyes sikert ekkorra film, színház, antológiák, különszámok segélyezik. A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a folyóiratbeli különszámokban, az 1977-es, ötvenedik születésnapi köszöntések kapcsán megjelent összeállítások, mind a kánon megszilárdulását segítik.[538] Az ünnepelt szerző, Illyés Gyula kitüntető szavain túl is, az évtizedfordulóra különleges vezető helyet tudhat magáénak az erdélyi írók sorában, amely az irodalomtörténeti összefoglalásokban is rendre hangsúlyozódik majd. A szakmai elismeréseken túl ráadásul – épp a sajátosság-polémiák után – megérkezik a társadalmi megbecsülést is még inkább maga után vonó nemzetközi elismerés, a Herder-díj is.

A nyolcvanas évekből visszatekintve Sütő a hagyományteremtés aprólékosságával, de az önvizsgálat felületességével kezd hozzá a kánoni összegzéshez és a siker övezte út

[530] De 1990-ben Szegeden a Szabadtéri Játékokon is bemutatják.
[531] A darabot a nyolcvanas évek végén Kőszegen, Merő Béla rendezésében is bemutatták.
[532] Szabó József munkája és rendezése nyomán, (ősbemutató Nagyvárad, 1975) melyet Magyarországon először Veszprémben visznek színre.
[533] Szeged, 1978, március 10. – Léner Péter rendezésében.
[534] 1981 márc. 30, rendezte Romhányi László
[535] Például 1980 februárjában.
[536] *A szuzai menyegző,* 1981 március 3, rendezte Harag György, Kolozsvári Állami Magyar Színház.
[537] 1981 április 3, Ruszt József rendezésében, aki a kilencvenes évek során is többször rendezi majd. (pl. a Szegedi Szabadtéri Játékokon, 1990; Békéscsabán, Jókai Színház, 1992, stb.)
[538] 1977-ben az Alföld különszámmal, a Tiszatáj és a Kortárs összeállítással köszönti.

nyújtotta perspektívák lehetőségeinek felvázolásához. Az említett publicisztikát összegyűjtő kötetében az önvizsgálat szükségszerűségét mindössze egyetlen helyen említve (egy 1957-es, akkoriban nem publikálható írásában) jegyzi meg, hogy „ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk."[539] Azt viszont továbbra is vallja, hogy irodalomkritika és társadalomkritika közé nem húzható határ, minthogy maga az irodalom rendelkezik társadalomkritikai funkcióval. A sorsirodalom vállalt hagyománya (melynek elvárás-volta, elvárás jellege robbantotta ki tulajdonképpen a legtöbb polémiát) mondatja vele, hogy a közösség „az egyetlen gond, amiért érdemes – és szükséges – írónak lenni".[540] A kollektív szemlélet másfajta vállalása, az elkötelezettség változó iránya mellett is, a sajáttól eltérő írói szemléletek továbbra is csak „már-már évenként meghirdetett új hullámok"-nak minősülnek, – amint az a Mezei Andrásnak adott interjúból is kitetszik.[541] A nyolcvanas évekből viszont már alig akad józan hang, mely megkérdezné: „Nem az *Anyám könnyű álmot ígér* írója mondotta-e Szervéttel, hogy *'Agyunk mire jutna, ha növekedését a koponyacsontok nem vennék tudomásul?'* Azaz a gondolatot, még ha velünk ellenkező is, nem szabad *bevakolni, megvasalni*".[542] Mindezt tetézi, hogy a számszerűleg nagyon kevés megfogalmazott kritika, a hiányosságok esetleges felemlegetése, vagy az Erdélyre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatok strukturáltabb irodalomszemléletének szóvá tétele azonnal heves szerzői visszautasításokkal találja szembe magát, amelyekben már nem egy adott mű értéke, de a benne megfogalmazott eszme „szentsége" számít. Sütő – mint a pályatársak megjegyzik – rosszul viseli a vele ellenkező véleményt és a legkisebb ellenvetést is. A kortársak, barátok is ezért írhatták róla hogy „minden siker, elismerés ellenére nem bírja a kritikát. Valószínűleg nagy író és kevésbé nagy ember."[543] Szakolczay éppen a balsejtelmű vitákkal kapcsolatosan állapíttotta meg, hogy Sütő „sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó"[544], Gáll Ernő pedig a nyolcvanas évekre is áthúzódó polémiák után (amilyen például a Sütő-Berkes konfliktus volt 1986 júliusában) jegyzi meg: „Sajnos Andris kicsinyes, végletesen hiú és bosszúálló író, aki nem bírja a kritikát."[545]

A fogadtatás felől fontosabb, hogy míg az egészséges kritika legcsekélyebb formája is bizonyos esetekben vádként (később, a kilencvenes évekből a Hatalom cselszövéseként!) interpretálódik, mindezt a magyarországi sajtóban fokozatosan alá is rendelik a „nem illik"

[539] Vö. **Sütő** András, *Lantosok és Kritikusok*, in UŐ, *Évek, hazajáró lelkek, i.m.,*113.
[540] Uo.
[541] Vö. *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* – eredeti közlés in Élet és Irodalom, 1978, 17, 21.; illetve **Sütő**, *Évek – hazajáró lelkek, i.m.,* 255.
[542] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146. (Kiemelés az eredetiben. BL)
[543] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.,, i.m.,* 275.
[544] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[545] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.*, *i.m.,* 211.

frázisoknak. A másképp látás szabadsága a nyolcvanas évekre fokozatosan tűnik el a „helyzet" adta hallgatólagos követelményekkel, és a szellemi autoritássá nőtt szerzővel szemben. A kor romániai realitásait tekintve pedig Erdélyből már merőben illúziónak minősül komoly szakmai, kritikai vitákra bármilyen fórumon is számítani.

Hozzáférés, intézményesség

Némileg visszautalva a kánonelméleti fejezet tanulságaira is, szükséges emlékeztetni persze, hogy művek egyszerű ideológia-közvetítőként való meghatározása, akárcsak értelmezéseik közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása a szűk értelemben használt 'paradigmatikus kánoniság' esetében is csak leegyszerűsítések árán képzelhető el. Nem lehet kétséges ugyanakkor, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség, mint a későbbi elismertség lehetősége, előfeltétele csak bizonyos institúciók vélt vagy valós közvetítő/leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, amennyiben művek eleve csak így juthatnak el egyáltalán az olvasóhoz. A korszak cenzúráját, mint jelentős politikai befolyásoló tényezőt, illetve a bonyolult irodalompolitikai kereteket is figyelembe véve arra is érdemes emlékeztetni, hogy egyáltalán nem volt mellékes szempont ki mikortól, hol, és milyen feltételekkel közölhetett, jelenhetett meg színpadon, antológiákban, tankönyvekben.[546] Ez a tényező pedig ismét befolyásolni látszik az erdélyi magyar irodalom bizonyos szegmensei fogadtatásának alapvető kritériumait, a feltételnek tekintett hozzáférést és a keretekhez mért magyarországi ismertséget.[547]

A siker s a népszerűség ugyanis jórészt ilyen irodalomszociológiai fogalmak mentén bontakozhatott csak ki, a hetvenes évek első felében született (az életmű csúcsának számító) művek[548] hordozta esztétikai értékek által, illetve a vázolt, ellenállásnak minősített attitűdök közepette, abban a diszkurzív összefonódásban, amely olvasói igény szintjén is jelentkezett, és az addigi széttagoltságokra és kimondhatatlanságokra azonnali minőségi alkotásokkal próbált válaszolni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az említett recepciónak azokat a távlatait sem, amelyek túllépnek csupán az akadémiai, irodalomtörténeti fejtegetéseken.

[546] A recepció térnyerése, a potenciális olvasótábor kiszélesedése Magyarországon mindvégig institucionális kereteket követett.

[547] Ebben az időben a kölcsönösen megnőtt érdeklődéssel majdhogynem fordítottan arányos a magyarországi publikálás lehetősége. Sütő esetében említettem, hogy Magyarországon hamarabb mutatják be a műveit, mint Erdélyben, a nyolcvanas évektől azonban általánossá válik más szerző esetében is, hogy Erdélyben már egyáltalán nem játszhatják a műveiket. Az a befogadó közeg, amelyre a művek referenciái elsősorban utaltak, így időben később (vagy egyáltalán nem) szerezhetett tudomást létezésükről. Sütő mellett például Székely drámái többségét – a *Dózsa* kivételével – egyáltalán nem játszhatták Romániában. A *Profán passió* 25 évig hevert kéziratban. Vö. még, **Szász** László, *i.m.,* 137.

[548] A magyarországi siker nyitányának számító naplóregény 1971-ben, első alkalommal majd' 7000 példányban került a könyvesboltokba, míg egy évvel később már ugyanez a könyv 18600 példányt ért meg! Vö. Kritika, 1973/1, 26.

Egyrészt a konkrét Sütő-művek elismerése és megőrzése érdekében véghezvitt értékítéletek nem kaptak volna megfelelő hangsúlyokat az intézményi keretek nélkül (lásd kiadáspolitika, megfilmesítések, monográfia engedély, stb.), másrészt ezek a tárgyalt kérdéskörök kapcsán is valóban szélesebb körű legitimációs tartalmakkal bírtak. A kánoni rang előfeltételeként funkcionáló intézményes kitételek (amennyiben eleve behatárolják művek megjelenésének és terjesztésének a feltételeit) nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak majd, de átlépni látszanak azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy-egy mű recepciójának hatástörténeti előkészítésébe.[549]

Nyílt utalásos jelleg

A választott út a korábbi, szűkebb értelmű tényirodalomból kiindulva, a megváltozott realitás kimondhatatlanságában és a játszhatóság keretfeltételeitől függően ugyan, de megmarad funkcionális irodalom-jellegében. Az egyre nyíltabbá váló kisebbségi létproblémák következtében Sütő a drámaírásban is a konkrétabb, sajátosabb jegyek felé irányul. (Az 1979-es Herder-díj is erre ösztönözhette)[550]. Csakhogy a nemzetiségi problémák művekbeli kifejezése mellett a helyi szín erőltetésével a szerkezeti megoldatlanságok és a „csak szándékában korszerű építkezés felemássága"[551] is egyre meghatározóbbá válik. Az inadekvátság, vagy a formai megkésettség (melyet a nyolcvanas évek tapasztalatával könyvében Bíró Béla vetett fel)[552] – az európai drámafejlődéshez viszonyítva, véleményem

[549] Hozzáférés, megismerés nélkül aligha ítélheti meg bárki is valamely mű esetleges helyét egy hipotetikus kánonban. A kánonok társadalmi megosztó hatásáról értekező Edward Said is az európai kultúrkör intézményes formáinak szükségszerű szelekciójára, annak tudatosságára figyelmeztetett. (például a könyvkiadás és a formális-kanonikus kritika révén). Vö. **Said,** Edward *i.m*.
A korra jellemző cenzurális viszonyokon túl, esetünkben nem érdektelen megemlíteni így azokat a történelmi feltételkereteket, illetve lehetőségeket sem, amelyek révén egyes erdélyi írók művei egyáltalán eljuthattak a magyarországi nagyközönségéhez. Azon túl, hogy a nyolcvanas évek romániai tiltását követően Sütő könyvei eleve Magyarországon jelentek csak meg, így mintegy a recepciója is áttevődött, s írásai mellett a kritikai visszhang is elsődlegesen a magyarországi publikumnak szólt. Másrészt nem hallgatható el az a kétségkívüli tény sem, hogy a hivatalos cenzúra kötöttségei mellett a román részről egyre abszurdabbá váló országok közti könyvbeviteleket szabályozó egyezmények folytán, (melyek már a hetvenes évtized során látványosan korlátozták a kétoldalú terjesztést) Sütő korabeli hivatalos funkcióinál fogva (elsődlegesen Román Írószövetségi alelnökként) is biztosítani tudta művei megfelelő példányszámának Magyarországra való eljutását és itteni forgalmazását.

[550] „Megtiszteltetés és egyben kötelezettség ez a díj…" – Vö. **Ablonczy** László, *Közösség-egybegyűjtő hatalom. Beszélgetés a Herder-díjas Sütő Andrással*, in Tiszatáj, 1979/5. 35.

[551] Vö. Szakolczay Lajos kifejezése, **Szakolczay**, *i.m.,* 146.

[552] Bíró a hetvenes évtized sütői és Székely János-i drámatermésének belső anakronizmusát, a tematika és a feldolgozás szintjén is fokozottan a retrospekció fogalmában jelölte meg. (A drámáknak inkább ötvenes évekbeli adekvátsága és létjogosultsága említése által.) Érdekes érvelése arra a következtetésre jut, hogy mire e jelentős drámatermés megszületik, „az átmeneti korszak le is zárult", s a szerzők „egyszerre egy konszolidálódott, alternatívát választott társadalomban találták magukat". A hegeli drámafogalomra utalva (amely a művelődéstörténeti fejlődés önkifejezési formájának tekintette a drámát. Vö. **Hegel**, *Esztétika*, Bp., 1974.), de mégis inkább Lukácshoz kötődve, miszerint igazi konfliktusokat tárgyaló drámák nagyobb

szerint nem is annyira a témaválasztásban, a tartalmakban, mint inkább a bemutatott autoritásviszonyokban, később pedig a dramaturgiai konstrukciók hiányosságaiban érzékelhető. A minőségi visszaeséssel, a nyílttá váló erdélyi politikai helyzettel, annak egyre nyíltabb magyarországi tematizálásaival egyszerre, arányosan nő a kisebbségi jogokért felszólaló közéleti szereplő s közvetetten az író Sütő András magyarországi népszerűsége (korábbi elismertségét, színpadi sikereit fokozza, hogy 1984-től könyveit is már csak Magyarországon jelentetheti meg) miközben mindezzel fordítottan arányos a művek drámapoétikai egységének szerkezeti stabilitása.[553]

A színpadi Sütő-művek utalásos jellege[554] a nyolcvanas évektől nyilvánvalóbb, sőt közvetlenebb lesz. Minél egyértelműbb akarásban mutatkozik meg viszont, esztétikailag annál kevésbé megalapozottnak tűnik. A „dramaturgia logikája" helyett a „jelképet akaró logika" szerint kezd működni. (Ezért maradhat a *Perzsák* messze jobb esszé, mint amilyen drámaisággal a több szövegváltozaton átesett *A szuzai menyegző* színpadi világa a drámát a trilógiához mérve szerves folytatásként értékelhetővé képes tenni). *A szuzai* mintegy már eltávolodik a drámatrilógiában közös központi szervezőelvtől: a kettős szereplőstruktúra konfliktusszerkezetében a másként gondolkodás szabadságának és lehetőségének, az egymás iránti toleranciának, és az egymást kiegészítő-igénylő ellentétek árnyalt ábrázolásának szükségszerűségétől. (Bár többsíkúvá válik az addigi kétpólusú struktúra, a tragikum – már az árnyaltabb jellemrajz ellenére is – csak az egyik oldalon állók konfliktusosságának, letargikusságának feltételezett tragédiájává lesz.)

Az *Advent a Hargitán* balladisztikus tragikumtudata, vagy a későbbi *Álomkommandó* irracionális közegének nyilvánvaló allúziói a romániai diktatúra kiteljesedésének nacionalista „rezervátumlét" jellegét idézik, a nyílt politikai felhangok, az erdélyi magyarság sorsára utaló jelentésrétegek és szimbolikus asszociációk azonban hatásukat tekintve inkább érzelmi

társadalmi változások vagy válságkorszakok alkalmával születnek, a hatvanas évek végét ennek tekintő némiképp kétséges érvelése számunkra inkább azért tűnik érdekes momentumnak, mert az életmű esetében ekkor nem annyira társadalmi, mint inkább belső, személyes válság kerülhet szóba. Vö. **Bíró**, *i.m.,* illetve **Lukács** György, *Művészet és társadalom*, Bp., 1969.

[553] Ebből a kettősségből is adódik sajnálatosan felerősödő kritikaellenessége. „De hát lehet ma egyáltalán drámát írni?" - tette fel a kérdést a korban megfogalmazódó első szakmai kritikákra reagálva Sütő. „Nem, nem, mondják komoly szakemberek is… Napjaink lehetséges hangvétele a groteszk, az abszurd, stb." (Vö. **Sütő**, *Évek, hazajáró lelkek*. Bukarest, 1980, 225) A kizárólagosság jogos elítélése mellett (melyet paradox módon saját korábbi elvárásaira nézvést nem alkalmaz) a minőségre utaló kételyeknek nem pusztán a tagadását, de a kritikák bagatellizálását is megfigyelhetjük. Ahogyan Bíró Béla megjegyezte, az „is" Sütő szóhasználatában olyan benyomást kelt, mintha a „nem"-et elsősorban dilettánsok mondták volna ki, s valós szakemberek csupán félreértésből keveredhettek volna közéjük. (vö. **Bíró**, *i.m*.,) Pedig a korban többek között Bécsy Tamás is megfogalmazta drámaelméleti munkái nyomán szakszerű kritikáit, amint az erdélyi magyar drámaíráson belül a Sütő-drámákkal is behatóan foglalkozott. Vö. például **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András drámáiban*, in Színház, 1978/6.

[554] Mintegy a Németh László-i drámatípus megismétléseként.

alapon működtetik metaforikus vízióikat. Az *Advent* színpadi kiforratlanságát némileg az is okozza, hogy a történelmi témákat feldolgozó korábbi drámák tragikus jelképisége és a könnyedebb, vidámabb színpadi játékok népi környezete itt egyszerre jelentkezik. A műfaji követelmények, ahogyan a tematika balladás-népi szövevényei is elvben ezt elbírnák. A színpadra alkalmazott mű a maga választott jelképiségének túlontúli egyértelműségével, a balladás hangulattal, vagy magának a választott helyszínnek az emblematikusságával viszont (az eredeti cím az első közlésekben, fél évvel a bemutató előtt is még *Jégmadár* volt) a már könnyen elveszítheti az asszociációk világának eredeti értékét és jelképiségét. A konkrét játszhatóság ugyanis a darabnak éppen drámai jellegét vonhatja kétségbe, amint a játékban a sorsjelképiség utalás-jellegűnek, de nem drámai erejűnek marad meg. Magáról a színrevitelről ezért írhatták, hogy amennyiben az egyértelmű utaláson, az adventi várakozáson túl, „az allegóriák és metaforák kénytelenek egymással dialogizálni, ölelkezni, jönni-menni, akkor a színházi közönség nem az anyagi világ szellemi érvényű felemelésének lesz tanúja, hanem egy lehúzó profanizációnak."[555]

A minőségben visszalépést jelentő művek dramaturgiáját a színpadon azonban az élet, vagyis a társadalmi-politikai helyzettudat kompenzálhatta. A hatásában elsöprő siker, például az *Advent* esetében, már egy kultikus szerzői névnek is köszönhette létjogosultságát. A Nemzetiben tíz éven keresztül játszott darab a jelképet éltetni akaró logikáján túl, s az immár nyíltabban vállalható asszociációk közösen kimondott összetartó erején felül is, a kultikus szerzői névaláírásnak, illetve a siker ilyen irányú természetrajzának jó példája. A kor elkomoruló kisebbségi viszonyai persze nem kedveztek az igazi mellékjelentéseknek és az árnyalt értelmezhetőségeknek, amelyek folyamatosan változhatnak, átalakulhatnak egy anyanyelvi közösségben. Körülöttük, mint írtam, az értelmezésnek inkább egy olyan hagyománya alakult ki, amelyik a fordításhoz hasonlóan tudatosan kereste az összefüggéseket, s elsőrendűnek már az így felfedezni vélt konnotatív jelentésszintet tekintette.

Politikai viszonyszintek

Az *Advent* sikere mellett a nyolcvanas évekre a Sütő-művekben általánosan is felerősödik az a tendencia, amelyik a reprezentáció kettős, jelképi és képviseleti értelmű összefonódásában ragadható meg. Összemosódni látszik a metaforikusság, az egyre nyíltabb asszociációk, („a néző szeret *arra* gondolni")[556] a műben megjelenő értékjelképek, illetve

[555] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Sütő András: Advent a Hargitán*, in Kritika, 1986/4, 27-28.
[556] Uo.

maga a mű és szerzője által véghezvitt képviselet, a társadalmi küldetés-jelleg. A „kisebbségi humánum" sütői világában a „nyelv és az irodalom az alkotót az ontológiain túl, erkölcsi viszonyba hozza a közösséggel"[557], a „sajátosság méltóságát" őrző életművek pedig egyúttal a hagyományok, s általuk a nemzetiség létének megóvását jelentik. Ezeknek az együtt-szemlélése, az értékelésben elfoglalt elsődleges helye nem csekély szerepet töltött be az említett kisebbségi narratívák jellegzetes irodalmi, irodalomtörténeti megszilárdulásában.

Az odaadó dicsérettől a (művek szempontjából olykor) tapintatos semmitmondásig terjedő szólamok ekkortól végképp nem a szövegeknek, de szerzőjüknek és annak a helyzetnek szóltak, amelyben az esetleges kritikai észrevételek egy jóindulatú elhallgatásban rendelődtek alá az egyre abszurdabb kisebbségi társadalompolitikai viszonyoknak. Nem feledhető, hogy az említett utolsó két dráma a nyolcvanas években már csak Magyarországon (román szerzői jogi tiltakozás ellenére) kerülhetett bemutatásra. A fogadtatás felől így fontosabb, hogy a nyolcvanas évek végső politikai eltorzulásai, a nacionalista kurzus, s Sütő személyes írói, közéleti, emberi fokozatos visszaszorítása (korábbi tisztségeiből való leváltások, színpadi műveinek korlátozása, könyvei romániai publikálásának elutasítása) miként hatottak, s miként fogalmazódtak meg egyes művek értelmezései során. A nyolcvanas éveket nyitó összkép az irodalomtörténetekben – minden értékével és visszásságával, személyes ellentéteivel és extraliterális „koloncaival" – Erdély korabeli magyar irodalmi légköréről kialakított képet, tehát általános recepciója meghatározó értékelveit igen, teljességét, strukturáltságát, többes irányát azonban aligha fedi. Az évtizedfordulót egyszerre jellemzi a kisebbségi ideológia megszilárdulásának, vitáinak ideje, a Csipkerózsika utórezgéseit követően a nemzedéki elkülönülésekben is manifesztálódó többszólamúság jogos követelése, illetve a Szóértés előfeltételei-vita, melyet Magyarországon a Nemzet-vita (1979) majd az irodalmi Önszemléleti-vita (1982) is szegélyez. A kor romániai helyzetképét jellemzi, hogy ugyanekkor az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó kötetének megjelenésével egy időben, Erdélyben már csak a második nyilvánosság jelenthet egyedüli alternatívát a vélemények megfogalmazására és a szólásszabadságra.[558] A román vezetés nacionalista politikáját igazoló Lancranjan pamflet 1982-ben a magyar értelmiségiek egész

[557] Vö. **Egyed**, *i.m.,* 450.

[558] Az *Ellenpontok*at szerkesztők (Ara-Kovács Attila nagyváradi filozófia- és Tóth Károly Antal földrajz tanárok, valamint Szőcs Géza kolozsvári költő) beköszöntőjükben azzal indokolják a lap megjelenését, hogy „e lap megindítása mindenekelőtt annak az erkölcsi felháborodásnak az eredménye, amely e mai román rendszerrel súlyosbított kelet-európaiság viszonyai között, történeti tapasztalatait mérlegelve, türelmének határaira ébredt. Ezért a lap célja nem annyira ideológiai vita színterévé válni, mint inkább a szó gyakorlásának pluralizmusa révén megteremteni a felháborodás jogosságának tudatát, s e tudatban megjeleníteni a vállalt kockázatok eszmei és gyakorlati értékét, nélkülözhetetlenségét."

sorának tiltakozását váltja ki, - hiába.[559] Román részről a nacionalista kampány persze tovább folyik, a következő években pedig újabb uszító könyvek jelennek meg, s Lancranjan is folytathatja „művét", alig egy év múltán újabb kötettel áll elő! Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy amikor a hetvenes évek végi belső cenzúrák Erdélyben elhatalmasodnak, s kialakul az a kisebbségi értelmiségi ideológia, amelynek egyrészt kizárólagossága, másrészt tehetetlensége ellen többen az irodalmi életből is felemelik szavukat, alig pár év leforgása alatt a fokozódó román nacionalizmus következtében ennek szükséges védekező magatartását és tehetetlenséget is egyszerre igazolják a bekövetkező végső személyes leváltások, a kiszélesedő magyarellenes kampány. Van valami különösen sorsszerű abban, hogy e tiltakozások hiábavalósága mellett is, a nemzetiségi gondokról és az irodalom sajátos „feladatairól", a sajátosság méltóságának értelméről – értelmetlenségéről[560] vitázó Gáll Ernő és Cs. Gyímesi Éva titkos levelezése alatt teljesedik ki a maradék magyar szellemi vezetőknek a végleges közszereplői leépítése is.[561] Ahogyan egy korabeli nagyköveti jelentés tudósított: „A közvetlen párbeszéd a vezetés és a romániai nemzetiségek között a hetvenes évek végén megszűnt […] A „nagy öregeket" követő generáció tagjai a háború utáni években, az újjáépítés lázában, nagyon fiatalon kerültek funkcióba. Nézeteiket a munkás-paraszt származás és a fiatalkori hit féltése határozta meg. Keserűen vették tudomásul, hogy a román politikai gyakorlat elképzeléseiket nem váltotta be. […] Ennél a generációnál jelentős taktikai érzék, higgadtság és felelősségtudat figyelhető meg. A szocializmust igénylik, a jelenlegi romániai politikai gyakorlatot azonban elutasítják. A nemzetiségi sérelmek melletti kiállást vállalják, amihez legtöbb esetben egy adott lap, kiadó vagy egyéb intézmény élén betöltött

[559] Május elején Kolozsvárott Szőcs Géza és Marius Tabacu állít össze egy tiltakozó kiáltványt, amelyhez rajtuk kívül tíz kolozsvári értelmiségi csatlakozik. Ugyanekkor Szabó Gyula tizenhét oldalas beadvánnyal, később pedig Kántor Lajos és Szász János az írószövetség elnökénél szóban tiltakozik. A rezsimhez addig teljesen lojális Méliusz is tiltakozik, még 1982 áprilisában négy oldalas beadvánnyal fordul Ceausescuhoz, majd lemond írószövetségi tisztségeiről. Huszár és Domokos fontolgatja a Bukarestből való távozást, Sütő kezdeményezésére pedig Marosvásárhelyen is készítenek egy (Gálfalvi György és Markó Béla által véglegesített) terjedelmesebb beadványt, melyet több mint harmincan írnak alá. Az egyénileg vagy csoportosan tiltakozók előreláthatóan hiábavaló beadványai helyett a tiltakozás más formáját választva az Ellenpontok 3. száma teljes terjedelmét a Lancranjan-könyvnek szentelte. - Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

[560] A valós közösségi ideológia lehetősége, ideje még nem jött el, - írta Cs. Gyímesi levelében, merthogy „aktív önvédelmi ideológiára lenne szükség" vagy méginkább „politikai jogvédelemre […] s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövegünket is 'lokalizálja'.[…] Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor *engedték* Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki *merte* mondani, hogy van sajátosságunk… Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemesen emberi, sem kisebbségi **jogokkal** nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önáltatás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebb „lefekvő" *lojalitás*. Ezért hagyja leírni!!!" Vö. **Cs. Gyímesi** Éva levelét Gáll Ernőnek, Kolozsvár, 1984 január 31., in UŐ, *Honvágy a hazában, i.m.,* 113.

[561] A Hét-nél Huszár Sándort 1983. október 22-én mentik fel, 1984 szeptemberében pedig „elfogadják" a Korunk-főszerkesztő Gáll Ernő lemondását. Ugyanekkor a Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények-beli szerkesztői munkáját is befejezi.

középszintű vezetői állás biztosít némi lehetőséget. Az utóbbi egy-két évben a vezetés elsősorban ezeknek a személyeknek az eltávolítására törekszik. (Fontos lapok, folyóiratok főszerkesztőinek leváltása, 1984 őszén kihagyásuk az RKP KB-ból és a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsából, illetve a megyei állami és pártszervekből stb.)." [562] A szisztematikus leépítések a legfelsőbb szintekig elértek. Az 1984 őszén zajló RKP. XIII kongresszusán a Központi Bizottságból Sütő mellett Domokos Géza és Fazekas János is kimaradt.[563] A politikai realitás meghatározta tér ezt követően már nem adott semmilyen módot az esetleges torzulásokat érintő higgadt vitákra. (Sem a kisebbségi értelmiség, sem az irodalom szerepköréről) A belső kritikai egyensúly kialakíthatóságát és a valós dialógusviszonyt, a nyílt vélemény-különbséget magát legtöbbször kizárta vagy közvetetetten elhallgattatta. A józan érvelés is mindig a prioritásokra tekintett az elkomoruló történelmi szükségszerűség nevében.

Tettérték: a '80-as évek fogadtatása

A nemzedéki nyitások, az új generációk előretörésével együtt a nyolcvanas évek eleje már a második nyilvánosság korszakának számít Magyarországon is. Ekkortól éled fel a politikai szamizdat műfaja, mint az egyik leginkább meghatározó megnyilvánulási forma a korban, (*Kisúgó*, vagy akár a *Beszélő* is ide tartozik) de a hivatalos álláspontok ambivalenciájában az enyhülésnek is mutatkoznak jelei. 1981-től megjelenhet kis példányszáma miatt az első nem cenzúrázott lap, a *Medvetánc* (ELTE és a KISZ közös társadalomelméleti folyóirata), melynek hamarosan a *Századvég* (a Bibó Szakkolégium egyetemistái szerkesztésében megjelenő történelmi-politikai orgánum) nő igazi riválisává. Az évtized sajátos vákuumhelyzeteiben, mint említettem, már számot kellett vetni az ellenzékiségnek, az „ellen-beszédnek" műfaji-stiláris pluralizálódásával is. Ennek ellenére a tiltakozások igazi súlyát a közös megnyilvánulások jelentették. A *Mozgó Világ* főszerkesztőjének leváltása[564] miatt talán először a korban a szellemi élet szolidaritása is megnyilvánulhat. (A szerkesztőség valamennyi tagja feláll, 120 értelmiségi pedig visszavonja cikkeit a lapból.) Az évtized közepét azonban ismételt „bekeményítések" jellemzik. (1983-84-ben az országos napilapok főszerkesztőit is leváltják, 1986 júniusában a Tiszatájat – Nagy Gáspárnak Nagy Imréről írott verse miatt – betiltják, szerkesztőit (az

[562] Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése *i.m.,* 1985, július 2.
[563] A Sütő támaszának is számító Fazekas Jánost miniszterelnök-helyettesi funkciójából már korábban felmentik, pontosabban a Lancranjan-könyv kapcsán (az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságánál) tett tiltakozását követően „elfogadják" betegnyugdíjazását.
[564] Kulin Ferencet 1983-ban váltották le a Mozgó Világ főszerkesztői posztjáról.

Írószövetség 120 tagjának tiltakozása ellenére) menesztik, s a lap féléves kihagyással 1987-ben jelenhet csak meg ismét (új főszerkesztővel).

A határon túli magyar irodalmak, egyáltalán a határon-túliság problémakörének tekintetében azonban (részint társadalmi nyomásra) már nem érvényesül következetesen a korábbi ambivalens (befelé tiltó, kifelé erőtlen) nemzeti politika, s a politikai vezetés sem olyan tétova, mint az évtized elején. Az irodalomnak társadalmi szerepe (s nagyrészt a népi írók által fenntartott nemzeti karaktere), kétségkívül ezekben az években teljesedik ki, amely erdélyi irodalmi viszonylataiban a nemzeti egységnek, a megmaradásnak, a tradícióknak és a nyelvféltésnek a hangsúlyait tematizálja, s egyben az asszimiláció, a jogtalanságok, később pedig a falurombolás és a diktatúra egyéb rémképei közepette sugall megtartó reményt és szolidaritást. A magyar politikai vezetés (nem csekély mértékben éppen a magyarországi értelmiség ellenzéki attitűdjeinek nyomására) ekkorra már nem akar továbbra is az internacionalizmus áltestvériségében minden alkut megkötni a romániai kisebbség feje fölött a nyíltan nacionalista román vezetéssel. Ennek egyik kirívó jele a háromkötetes akadémiai *Erdély Története* körül kialakult polémia, mely 1986-ban súlyos politikai felhangokat váltott ki Romániában. A fékevesztett román rezsim nyilatkozatai azonban a tétovázó magyar külpolitika mögött egyre egységesebb ellenzéki közvéleményt kovácsoltak. Az évtized legelején, még az említett Lancranjan–féle uszító pamflet miatt a budapesti vezetés határozott tiltakozásában bízóknak a határ mindkét oldalán csalatkozniuk kellett. Hiába értettek egyre többen egyet a reformvezetésből Köteles Pál és Száraz György határozottan visszautasító véleményével, a rögzült baloghedgári álláspont[565] („ne lőjünk arra a repülőgépre, amely túszokat szállít") a budapesti pártvezetésben sokáig meghatározó maradt, még akkor is, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az óvatoskodó lépések nem változtatnak semmin, nem javítanak az erdélyi magyarság helyzetén. (Köteles Pál[566] Tiszatájbeli kritikájának közlése miatt, a két szerkesztőt a megyei ideológiai titkár föl is akarja menteni. Volt azonban olyan álláspont is, mely szerint a kötetet magyarul is meg kellene jelentetni, hogy láthatóvá váljék „mi lehetséges odaát"!)[567]

Ilyen előzményeket követően, s ilyen körülmények közt viszik színre (a román szerzői jogvédő iroda tiltakozása ellenére) 1986-ban az Adventet, s ilyen politikai hangulatban lát napvilágot az első monográfia is. Amikor az év végén megjelenik a várva várt Erdély történetét szakszerűen feltáró munka a román sajtóhadjárat magyarellenes

[565] Mely Aczél nyilatkozataiban is rendre feltűnt.
[566] Aki 1977-ben telepedett át Nagyváradról.
[567] Kiss Ferenc például egyik levelében is ezt javasolja Kötelesnek – Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, *i.m.,* 62.

kampányát a hisztériáig szélesíti. Ennek is következménye, hogy a nyolcvanas évek közepén már bármilyen Erdélyről szóló, Erdéllyel foglalkozó írás külön nyomatékot kapott, különös súllyal bírt. A széles olvasóréteg, az *értő* közönség Magyarországon már nem is szorult a képes beszéd, vagy a képletes szövegiség kódfejtői szerepkörébe, egyre nyíltabbnak és egyre inkább egyértelműnek látszott, hogy mindenki arra gondol, arra asszociál, amire amúgy is szeretne, anélkül, hogy a szerző vagy a rendező külön nyomatékot adna mindennek. (A magyarországi művésztársadalom a romániai valósághoz képest idillikus szabadságban élhette meg a tűrt kategóriáinak végső korlátokig való kiszélesítését. A politikai hatalom ekkorra kaotikus állapotokat mutató cenzurális gépezetének résein át a siker biztosítottnak tűnt akkor is, ha az asszociációk a forma kárára hangsúlyozódtak, hiszen egy olyan fajsúlyú korabeli igény fogalmazódott meg bennük, amely mellett eltörpülni látszottak az esetleges „szépészeti" aggodalmak.) A kimondás tettértéke felülírta annak módozatait, vélt asszociációi annak formai kompozícióját. Berkes Erzsébet nem véletlenül írhatta a Nemzetiben sikerre vitt előadást követően a vastapsról, hogy „létkérdésről van szó, s ezt ott kell támogatni, ahol megnyilvánul. Az ember előbb élni segít, s csak aztán gondolhat az esztétikumra."[568]

Az 1985 decemberi, *Advent*nek szentelt Tisztatáj-számban, a leközölt mű és szerzője életművét dicsérő írások mellett az egyik főszereplőnek, Sinkovits Imrének személyes nyilatkozata (nagybetűs *Esemény* címmel) is megtalálható volt. Ez utóbbi zárómondata nem pusztán az előadást övező politikai huzavona miatt szögezte le: „sorsmeghatározó eseménnyé emelkedhet Sütő András drámájának bemutatója."[569] Szintén a darab és budapesti bemutatója társadalmi eseményszámát mutatja, illetve annak nyílt kisebbségpolitikai implikációira utal, hogy ugyanitt egy tanulmány a „kisebbségi demokrácia fogalmát" hivatalos álláspontból is elemezte. Ebben a kornak és a cenzúrának megfelelően még a szocializmus lényegére, embervédelmére hivatkozva ugyan, de leírható volt, hogy: „minden olyan elméleti és hatalmi-politikai megnyilvánulás, amely nemzeti kizárólagosságot hirdet vagy valósít meg, amely nacionalista önzésnek ad helyet a többség-kisebbség kapcsolatokban – esetleges formai kellékei és ideológiai kellékei ellenére – lényegénél fogva nem szocialista".[570]

A hetvenes–nyolcvanas évek színpadi sikerei, a „szerzői klasszicizálódás" után a kultikus abszolutizálás innentől jut el arra a pontra, amikor már végképp a szerzői név kezdi működtetni a kánont, amikor az író archetipikus magasságokba nő. A rendező Sík Ferenc az

[568] Vö. **Berkes** Erzsébet, *i.m.,* 28.
[569] Vö. **Sinkovits** Imre, *Esemény*, in Tiszatáj, 1985/12, 37.
[570] Vö. **Joó** Rudolf, *A kisebbségi demokrácia fogalma*, in Tiszatáj, 1985/12, 56.

említett tematikus számban, még az *Advent* próbái alatt jelenti ki: „mostantól *minden további születő* művének otthona lesz a Nemzeti Színház!”[571]

A nyílt konszenzus

Nem csupán egy rendezői túlzóan elfogult véleménynek tekinthetők a fentebbi sorok, de a vázolt politikai konstellációk nem csekély hatására, egy valós társadalmi igény kivetülésének is. A szerzői siker, a divat kiszélesedésével egyszerre végbemenő történelmi-politikai elkomorulások kényszerűségeiben már az irodalomtörténeti értékelésekben is egyre erősebben jelentkeznek a kultikus jegyek. Korábban még csak a hangsúlyok és az arányok biztosítottak egyértelmű elsőséget Sütő számára a különböző erdélyi szerzőkkel való összevetésekben, ekkortól azonban már az életműben lokalizálni vélt eszmék jelentősége teszi megkérdőjelezhetetlenné az életmű egészének (s a szerzőjéhez mint névhez metonimikusan kötődő) emblematikus hangsúlyait. Romániai tiltásával arányosan, a nyolcvanas évek második felében Sütőt már mindenki (nagyrészt a hivatalos vezetés is) az országon belüli ellenzékhez sorolta.[572] A budapesti hatalom 1956 emlegetése kapcsán olykor még betiltásokhoz folyamodott, de a határon túli magyarság már egyre kevésbé számított anatémának. Sütő pedig a legkevésbé.[573] Egykori és újabb művei ekkortól szerveződnek újabb és újabb magyarországi kötetekké. Jellemző az is, hogy miután engedélyezik az első határon túli szerzőről írott monográfia megjelenését, a szerző tekintélyét is kihasználva az új Tiszatájat létrehozó hatalom – mintegy önmaga legitimálásaképp – Sütő új drámáját (*Álomkommandó,* 1987) is mindenáron a lapban akarja közölni. Az új Tiszatáj végül a hatvan esztendős szerzőnek életművét összegző, Sütő „etikáját” hirdető tanulmány révén köszönti.[574] (Egy évvel az Advent bemutatója után a bukaresti magyar nagykövetségen is köszöntik 60.

[571] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12. (Kiemelés tőlem, BL.)
Sík ugyanitt – ideológiai síkra terelve a gondolatmenetet –, éppen a sorsmeghatározó munkák többszöri hangsúlyozása révén mondja, hogy a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”. S bár a hetvenes évek végétől minden színpadi művét a Nemzeti ősbemutatóként vitte színre (az *Advent* a sorrendben a harmadik a *Káin és Ábel*, illetve *A szuzai menyegző* után), a mulasztások nagyok, így „korábbi ősbemutatóit ismét műsorra kívánjuk tűzni, illetve a Nemzetiben be nem mutatott darabjainak folyamatos színpadra vitelével (Csillag a máglyán, Egy Lócsiszár virágvasárnapja, Pompás Gedeon) az itt és eddig le nem rótt adósságokról gondoskodunk az elkövetkező években”. A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak, illetve a szerzői nagyságnak szóltak.

[572] A szerző, ellentétben az összes korábbi magyarországi bemutatójával, nem is lehetett jelen az 1986-os januári premieren, a román hatóságok nem engedélyezték kiutazását.

[573] „A maga rendszerének abszurditása alapján a hatalom és apparátusa még mindig elfogadhatóbbnak tartotta azt, hogy a nemzeti érzés a határokon túli magyarság problémáinak fölvetésében tematizálódik, mint azt, hogy felmerüljenek a határon inneni elnemzetietlenítő kurzust bíráló hangok. ” Vö. **Gróh** Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

[574] Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a Vörös László és Annus József szerkesztette lap rendszeres szerzőjének tudta, nem Sütő erdélyi kéziratai miatt kaptak fegyelmiket a szerkesztők, ahogyan nem is az 1985, decemberi említett *Advent*-szám miatt tiltották be egy évvel később a lapot.

születésnapját, majd ezt követően Budapesten jártakor, Szűrös Mátyás mellett Kádár Jánossal is találkozik.)[575]Az 1987 nyarán Gyulán bemutatott *Álomkommandó* az év szeptemberében már a Vígszínházban (a szerző jelenlétében) érhet el óriási sikereket, ugyanazokban a napokban, amikor megszületik a Lakitelki Nyilatkozat is (melyet a Magyar Nemzet közöl). Az irodalmi élet hatalmi felügyeletének nyolcvanas évekbeli fokozatos csökkenését, s gyakorlati megszűnését jól mutatja, hogy majdnem tíz év után Illyés *Szellem és erőszak*ja is végre napvilágot láthat, s ugyanennek az évnek novemberében, (több mint tízévnyi várakoztatás után) megindulhat a *Hitel* is, amely egykor Illyés és a népi írók szorgalmazta hetilapként kezdhet működésbe.

Az évtized vége, a kilencvenes eleje már végképp nem az *író* Sütő András képet erősíti. A rendszerváltás, a romániai forradalom, majd a tragikus marosvásárhelyi események a közéleti személyiséget helyezik a figyelem előterébe, s bár naplójegyzetei, visszaemlékezései a kilencvenes évek nyitányán sorra jelennek meg, az irodalom kereteit szűknek érző recepciótól immár aligha várható el, hogy elsődlegesen az íróra, a drámaszerzőre vesse figyelmét. Szakolczay Lajos nyolcvanas évekbeli (az első monográfiát követő) megjegyzése, mely annak az igénynek adott hangot, hogy szükség van az árnyaltabb elemzésekre, melyek nem csupán a politikumot tartják szem előtt, az életmű 1989-et követő fordulataiban már végképp utópisztikusnak látszott. Ismét társadalmi funkciók, díjak, kitüntetések, elismerések sora következik, melyek a megtartó embernek, a hűségnek, és a kisebbségi sorsvállalásnak szólnak, s csekély alkalommal egészülnek csak ki az irodalmi műveknek, életműnek szóló konkrét értékelésekkel. Jól mutatja ezt, hogy a Herder-díj után, de az osztrák PEN (Vaclav Havel után második külföldiként kapott) dísztagságát (1989), a Magyar Írókamara társelnökségét, és a Nemzetközi Transsylvania Alapítvány elnöki tisztét (1989-1991 között) megelőzően, már 1989 novemberében bizonyos politikai körök, „vállalva a jogi nehézségeket is", a Magyar Néppárt révén Sütő András köztársasági elnökjelöltségét fontolgatják.[576] Mindezek után a romániai diktatúra alatt játszott társadalmi-politikai célzatú munkássága, nyelvéért, közösségéért való kiállása, a rendszerváltást megelőző utolsó évek szenvedése, majd a hűségében megveretett, meggyalázott szerző, illetve az amerikai útja alatt itthon megválasztott Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke (1990) áll megkerülhetetlenül a figyelem előterében.[577] De természetesen érkeznek az életmű-díjak is,

[575] 1988 januárjában.

[576] Vö. **Sütő**, *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993, 316.

[577] A közéleti szereplésre, a képviselőség immár irodalmat végképp túllépő vonzataira egy tragikus ám annál jellemzőbb példa volt az új budapesti országgyűlés első munkanapja is. Az 1990, május 2.-i ülést az MTV élő adásban közvetítette, ahogyan (az MTV archívumában megtalálható forgatási menetrend rendezői nyomatéka értelmében) azt is, hogy Sütőnek - mint a határon-túli magyarság képviselőjének - képletesen fenntartott szék

melyek indoklásai legalább egyenlő arányban szólnak az írónak és a közéleti-közösségi embernek.[578] 1992-ben a Kossuth-díj, majd egy évre rá, az életmű elismerésének betetőzéseként jön az Írószövetség ajánlására a Nobel-díjra jelölés!

Alighanem ez a felfokozott érdeklődés, a kánon kiszélesedő formája kap fontos hangsúlyokat akkor is, amikor a kilencvenes évek során a második, majd a harmadik monográfia is napvilágot lát.[579]

A kultusz abszolútuma felé

Egy kánon alakulásrendjében minden esetben célszerű azokat a körülményeket, külső tényezőket megvilágítani, amellyel a kánont övező kritika egyértelműen szembekerülhetett. Már csak azért is, mert ennek tárgya, azáltal, hogy megbecsült szférát jelöl, azáltal, hogy erős érzelmeket kavar és széles olvasói rétegektől értékállónak minősíttetett, – vagy eleve, mert ilyen értékelés reményében van róla szó – tiszteletet ébreszthet a róla nyilatkozókban. A tisztelet pedig, sokszor az azonos oldalon állás, az egy kánonbeli lét miatti közelségből kifolyólag is megilletődéssel jár együtt, és nemcsak elfogultságba, de rajongásba is átcsaphat. Így a sokszor tényszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, akár hódolattá válhat. „A nagyság, jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szűntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét."[580] Margócsy István figyelmeztetése mellett persze föltehető a kérdés: melyik kánon, vagy melyik irodalmár vonhatja ki magát teljes mértékben érzelmi töltetek, kultikus képzetkörök hatása alól? A kánoni eleve-determináltság, melyet az értekezés bevezetőjében említettem, arra is figyelmeztet, hogy még a racionális, kultusz-ellenes kritika is legfeljebb csak törekedhet a teljesen objektív leírásra: önmaga helyzetét akkor látja tisztán, ha állandó korlátozottságára képes reflektálni.[581] Ettől persze még minden kánonkutatásnak elsődlegesen célszerű felmérnie azt a nyelvet, amelyet a metakanonikus szövegek használtak, értelmezéseik, értékpreferenciáik rejtett előfeltevéseivel, politikai, ideológiai vagy személyes indokaival együtt. Egy kánon fejlődéstörténetét vizsgálva ugyanis

üresen maradt.

[578] 1989 júliusától neve a rehabilitált Tiszatáj főmunkatársai közt szerepel.

[579] Az újabb kettőből egyik sem az újraértés, vagy a korrekció igényével jelenik meg. (Miközben, mint említettem Kányádi, Szilágyi István, Szilágyi Domokos, Székely János, vagy Lászlóffy Aladár életművéről ugyanekkor még nem készült komolyabb összegző munka sem.)

[580] Vö. **Margócsy** István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, in ItK., 1990/3, 288-312.

[581] A tárgyalt korszak ideologikus alakzatainak viszonylatában ez méginkább hangsúlyozza az ideológiakritikával kapcsolatos elvi elvárásaink problematikus voltát, minthogy az ilyen irányultság nem viszonyulhat oly módon az ideológiához, hogy azt valós társadalomontológiai összefüggéseiből kiszakítottan jelenítse meg. Az értékelések értékelése és egyáltalán mindenfajta kritika, beleértve annak kategoriális és módszertani tisztaságra törekvő elméleti változatait is, legfeljebb csak jogosult, vagy időszerű lehet, teljes mértékben objektív és elkötelezetlen aligha.

nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szertartásrendek, nyelvi/retorikai jellegzetességek, melyek a valós társadalmi hatást befolyásolhatták, tehát a kanonizációnak olyan sajátságait, amelyek az elismertségen túl társadalmi-szocializációs, sőt pszichológiai hátterének a motivációs töltetein alapulhatnak.

A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a különszámokban, akárcsak a klasszikusoknak kijáró tankönyvbeli szereplés is mind a kánoni formák megszilárdulását segítik. A divat kiszélesedése ilyenkor együtt jár a fogadtatás mértékvesztésével, a kritikusi fegyverletétellel. A név etalonná válása, a kánon kultikussá növesztése az erkölcsi princípiumokon túl ezért a szerzői képet csak egy nagy elvárásokkal terhelt művészarcban véli kialakíthatónak. Az írói maszk és az oeuvre egésze így válik a „megmaradás esztétikájává", melyben a közösségi sorsvállalás önmagában is adja a váteszi szereplehetőségek sokaságát. Olyannyira, hogy az időben visszatekintő emlékezéshelyek kitöltése is útmutatókkal ellátottan jelenik csak meg. A kánoni értelemgondozás aztán (részben ezeket is használva) már nem az egyes alkotások, de a szerző életútjának egészét helyezi egy olyan narratívába, amely a róla formált képet csak szuperlatívuszokban ragadja meg. Ezért gondolja szükségesnek az utólagos heroizálást is, vagy az amúgy is tragikus események leírásában a gyakorta pátoszterhes retorikát. Holott az érett Sütő írások művészi kvalitása nem szorulna sem atyáskodó kánonápolásra, sem fölösleges tragizálásra, amely inkább visszatetsző mintsem meggyőző, amennyiben tényfeltárásait tekintve szelektívnek és igen következetlennek bizonyul.

Az alábbiakban a *kultikus nyelvhasználat*, az *önéletírás kanonikus aktusai* és a szükségtelen *tragizált narratívák következetlenségeinek* hármasában vizsgálom a recepció alakulásrendjét. Ebben a kivételes bánásmód, a tételezett *elsőség* olyan analóg formákban ölt testet, amely egyfelől a szerzői „útmutatások" csomópontjai szerint véli megformálni az előre adott értelmezési háló még üres részeit, másfelől a kilencvenes évek tapasztalatával lát az életmű bizonyos mozzanatainak retrospektív kánoni megszilárdításához, s olyan szükségtelen tragizálási vonalat követ, amely érvényben tartja az említett pátoszterhes kritikák kultikus nyelvezetét, s annak jogosultságát is.

Kultikus nyelvhasználat a kritikákban

A hetvenes évek színpadi sikereit követően a Sütő recepcióra mindvégig jellemző lesz, hogy a pozitív végkicsengés legalább annyira az író személyének, társadalmi szerepkörének, mint amennyire a műalkotásnak magának szól. A meghatározások és a

képzeletbeli rangsorok évtizedbeli arányai már nem függetlenedhettek ugyanis a nyelvet őrző, ápoló, és az egész kisebbségi magyarságot képviselő, jogaiért szót emelő szerző alakjától.[582] A formális kritikai szempontokat ilyenkor attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikáció mely tényezőjét és milyen mértékben tematizálta. Poétikai megoldások, motívumrendszerek vagy szövegstruktúra mellett/helyett eszmék, társadalmi-történeti tények, olykor életvezetési minták és írói modellek hangsúlyozódtak. A recepcióban így olyan nyelvhasználati mód érvényesült, amelynek az elsődleges rendeltetése – nem egy mű, mint inkább egy jelenség szemügyre vétele által – egy közös, vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességének a megerősítése lett. Az ilyen forma bizonyosságot legtöbbször, az általam formális-kanonikusnak nevezett kritikai visszhang, valamely tényleírásnak látszó, de leginkább kultikus-metaforikus állítása révén, a gyakori szuperlatívuszok retorikájával kísérelte meg sugallni.

A kultikus jegyek és minősítések leggyakrabban az értekező szövegek záró-soraiban, a konklúzió során bukkannak fel, de nagyon sokszor már a cím is jelzi, hogy a bemutatás nem múlhat el anélkül, hogy az értelmezett életmű s szerzője ne minősülne legalább egy dologban mások fölé növőnek. Így írnak aztán Sütő egyediségében „küldetéséről", sorsvállalásáról vagy etikájáról.[583] 1987-ben, a 60 éves szerzőt köszöntő új Tiszatájban is az fogalmazódik meg, hogy „nemcsak műve világképe, hanem emberi alakja, magatartásának etikája is példázat lehet."[584] A kanonizált szerep kiválasztottsága mellett, ahogyan monográfusai fogalmaztak, Sütő „*mint író és közéleti személyiség*" vált reprezentatív alakjává szűkebb hazájának.[585] Az életmű felmagasztosulásának kulcsmozzanata ezért a szolgálat, a nemzetiség szolgálata, mely egyben a nemzet létének, nyelvének, megmaradásának zálogát, továbbvitelét is jelenti.

Minthogy a „nagy magyar írók" a vázolt irodalomszemlélet szerint nem önálló, autonóm művet alkotnak, – mondták – hanem „egy nagy egységbe simulnak belé"[586], egymás művét, szellemiségét is folytatják. Így lesz Sütő Apáczai, Móricz, Veres Péter, Németh

[582] A magatartásminta már a hetvenes évek sikereitől elsődleges. „Még egyszer szólni kellene Sütő Andrásról. Nem a műről, az írások atmoszférájáról és nyelvi zamatáról, hanem a magatartásról, amelynek ilyen formában egyedül csak ő birtokosa. Őrző a strázsán? Legalábbis abban az értelemben, ahogyan Illyés a szlovenszkói Fábry Zoltánt a vox humana hirdetőjének látta? Nemzetiség-politikus, aki a közös együtt-élés derűsebb pillanataiban és görcseiben eszmélt rá, hogy műveinek éltető közege csak a Történelem lehet? Író, a nyelv bűvölője, ki műveiben „ész és bűbáj" határán egyensúlyoz? Vagy egyszerűen csak Atlasz;" – Vö. **Szakolczay** Lajos, *Esszéítélet. Istenek és falovacskák,* in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodlmi, 1984, 281.
[583] Vö. **Czine** írásait – *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava 1970, október 17, illetve *Sütő Adrás küldetése*, Alföld 1979/8; **Görömbei** András, *A megmaradás etikája és esztétikája*, in Alföld, 1974/7, 60-65,; vagy **Oltyán** Béla, *Máglyák és csillagok: Sütő András etikája*, in Tiszatáj, 1987/6, 3-12.
[584] Vö. **Oltyán** Béla, *i.m.,* 12.
[585] Lásd például **Bertha** *i.m.,* 14.
[586] Vö. **Czine**, *Nép és irodalom, i.m*.

László és Illyés utóda és szellemi rokona. A küldetéses író belehelyezkedik az adott principális közösség transzcendens követelményrendszerébe, azonosul a hagyománnyal, és azt kétségbevonhatatlan érvényű parancsként fogadja el. Ezért a kultuszban a művész munkája kollektív erkölcsi princípiumok alapján számíthat megbecsülésre és elfogadásra. A „privát lét ilyen fajta meghaladásából”[587] vezeti le a recepció egy jelentős része az alkotó számára a mitikus nemzetalkotó, a befogadó számár az alázatos csodáló szerepét.

A vallott írói irodalomszemlélet által megbecsülendőnek az számít, minősítésére az érdemes, aki a közösség nyelvét, annak hagyományait szentségként óvja a rontó hatásoktól. Par excellence írói gesztusként is a képviselet mellett elsődlegesen az anyanyelv és az anyanyelvhez való viszony fogalmazódik meg, amely sajátos történelmi helyzeténél fogva maga is a nemzeti(ségi) értékrend illetve a nemzethalál esztétikai jellegű kivetülésének számít. Sütő, aki „Arany és Kosztolányi nyelvét” tanulta, „önmagának és nekünk” nem csupán „újra és újra felfedezi a magyar nyelvet”, de ő az „álruhás királyfi, akinek titkos küldetése van: megváltani a senyvedő nyelvet.”[588] Műve „az anyanyelvi szépség erdélyi fénytörésű ragyogása”.[589] A kultikus jegyek közt a pusztulás ugyanakkor nem csupán a nyelvben való pusztulást jelenti. Németh László erdélyi útja során elhangzott szomorú konzekvenciákat idézve merül föl: „» Az erdélyi irodalomnak szüksége volna egy Dantéra, aki utoljára kiáll mindazért, ami itt pusztulóba megy. «- Sütő András kiállt mindazért.”[590]

A mértékvesztő kijelentéseket azok a túlzó megállapítások is erősíteni látszanak, amelyek már kikerülnek a racionális elemzés hatálya alól. „Sütő által maga a kor, a ’zord idő’ hozott létre időtálló formát magának”; „írásain keresztül maga az emberi sors és a végzet beszél”.[591] Ezek után érthető, ha az odaadásban Sütőnél még a följegyzés, a „rideg próza” is „csodálatos ballada, orgonazúgású költemény”-ként lesz aposztrofálva.[592] Írásai a nép mindennapjaiban „fedezik fel az ősköltészetet”, esszéi pedig „együtt élő nemzetek arany-ábécéje lehetne”.[593] Műveit a „nemzetiségi lét boltozatainak fenntartó szolgálata” jellemzi.[594] Sütő nemcsak nyelvet, naplóregénye révén műfajt is teremtett, esszéiben pedig egyértelműen az értekező próza csúcsaira jutott, Kosztolányi, Illyés és Németh László mellé.[595] Czine

[587] Vö. **Bertha** Zoltán kifejezése, in UŐ, *Sütő András, i.m.,* 16.
[588] Vö. **Szekér** Endre, *Vallomás Sütő Andrásról*, in UŐ, *Érték és írás*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács, 1981, 255.
[589] Vö. **Ruffy** Péter, *Sütő András*, in UŐ, *Világaim*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 317.
[590] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 310.
[591] Vö. **Féja** Géza, *Műfaj születik*, in UŐ, *Törzsek, hajtások*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 184–189.
[592] Uo.
[593] Vö. **Tolvaj** Bertalan, *Tűnődések Sütő András könyveiről*, in UŐ, *Az irodalom vonzásában*, Bp.-Pozsony, Szépirodalmi-Madách 1977, 96–111.
[594] Uo.
[595] Vö. **Alexa** Károly, *Sütő András: Istenek és falovacskák*, in Kortárs, 1973. 12.

szerint ezért is „a kritika nem túlzott, mikor megállapította" művei „már ma a holnapi klasszikusok mércéjével mérhetők".[596]

Sütő egyben a teljes szellemi hagyományon belől is az erdélyi nagy elődök, klasszikusok folytatója. Már Nyírő is „a székely népiség írójának indult, ám a nagy szerepre Tamási Áron bizonyult elhivatottnak. Tamásiban több a kaland és a szárnyalás, Sütőben keményebb a helytállás, teljesebb értelmű a hűség."[597] Vagyis nem csak írásművészetében, a helytállás példázatában is meghaladhatja szűkebb hazája jeleseit. Szerzőjük ugyanakkor már nem is csupán a választott elődök (Illyés, Veres, Németh, Tamási, Asztalos, Móricz) tanítványa marad, de közéjük nő, s bizonyos fokig túl is szárnyalja őket. „Sütő olyan gondokra is ráébredt, amelyek Tamásit még nyugton hagyták (…) a tavaszi fényben villanó őszi merengés jelen volt már Csehov és Móricz, Tamási és Asztalos elbeszéléseiben, de Sütőnél lágyabb lett a mese áradása, többszólamú a hang, erősebb a simogató szomorúság".[598] A baloldali indulás nyilvánvalóságán és a transzszilván keretek korabeli újjáéledésén túl a kritikusi odaadás mondathatja némi naivromantikával összekapcsolhatónak, összefogónak az életmű azon szeletét, mely érdekes módon „a Móricz Zsigmond-i, Gaál Gábor-i úton haladt tovább, egybeölelve a Korunk és a Helikon hozományát"![599] Persze a kialakítandó kultikus formákhoz, a kultuszteremtés legitimált aktusaihoz maguk az elődök is hozzájárulnak: mint már utaltam rá, Veres Péter szerint Sütő egyenesen „székely Mikszáth, de magasabb hatványon".[600] Illyés miután íróként, emberként is „kész"-nek mondja, húsz évvel később verset ír Sütőnek ajánlva, s az irodalom „egyik legnagyobb vigaszának" nevezi.[601] Dénes Zsófia levélben mond neki köszönetet az *Anyám* kapcsán, Cseres Tibor *Szavaink nagyfejedelemsége* címen ismerteti az *Engedjéteke*t, később születésnapjára Csoóri saját verse mellett levélben köszönti.[602]

A Sütő darabok fogadtatását a hetvenes évektől mindvégig a „legek" jellemzik. De korábbi művei is természetszerűleg szépülnek meg a kultikus fogadtatás ünnepi szólamaiban. Írójuk, 1991-ből már úgy tűnik, fiatalkori írásaiban is „száraz lábbal lépdel át a sematizmus tengerén."[603] A hetvenes évek sikersorozatában tehát érthető, ha regénye nem csupán az év

[596] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, i.m.,
[597] Vö. **Féja**, *i.m.,* 185.
[598] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld 1979/8, 58.
[599] Uo.
[600] Idézi a monográfiák mellett többek közt **Pomogáts**, *Sütő András*, in Alföld, 1972/12, 44.
[601] Vö. **Illyés** Gyula, *Sütő András nagy úton*, in Tiszatáj, 1977/6, 3.
[602] Vö. **Dénes** Zsófia, *Köszönet Sütő Andrásnak*, in Életünk, 1971/2, 183-186.; **Cseres** Tibor, *Szavaink nagyfejedelemsége*, in Élet és Irodalom, 1977, 51, 3.; **Cseres**, *Levél Sütő Andrásnak*, in Élet és Irodalom, 1987, 24, 5.; **Csoóri** Sándor, *Az elmulasztott utak*, in Alföld 1987/6.
[603] Vö. **Grezsa** Ferenc, *Omló egek alatt*, in Kortárs, 1991/1, 162.

legjobbja[604], de új *Húsz óra* is, drámája (*Káin és Ábel*) maga a madáchi Tragédia. Az *Anyám* egyszerre „huszadik századi *Ómagyar Mária-siralom*, *Végek dicsérete*, *Nemzeti dal*, *Hazám* és *Puszták népe* együtt…”[605] A mindentudás és ennek a tudásnak valamiféle titkos ősi őrzése együttesen szüli a profetikus szerepvállalás igényét is, amelynek következtében olvasó és szerző közt valamiféle transzcendentális távlat is tételeződik: „Könyvét úgy nyitom fel újra meg újra, miként a profán magyar bibliát”.[606] „Nagyobb hatása, szélesebb olvasótábora könyveinknek nemigen volt (…) mint valami új bibliát forgatják a boldog tulajdonosok, a könyvtárakba szinte sorba állnak érte az olvasók. Nem is regényként, hanem életként olvassák…[607]

Az elismerések s a gyakori szuperlatívuszok – némiképp már érthetőbben – a drámaíróra is vonatkoznak. Szigeti József még a romániai magyar drámaírással kapcsolatban állapította meg, hogy „Sütő drámáival drámaírásunk az érettség fokára emelkedett”[608], de az is elfogadott tény, (legfőképp a történelmi dráma műfaji megújulása szempontjából), hogy a teljes magyar drámaírás felpezsdülését hozó erdélyi szerzők közül „Sütő tudott leginkább érvényes színpadi világot teremteni”.[609] Lukácsy András szerint a Szép Ernő-díjas *Álomkommandó* első pesti bemutatóján már „diadallal vonult be a Vígbe”.[610]

A nyolcvanas évek végére a Sütő-kánon jelentése áthelyeződik a helyesről a szent és sérthetetlen kategóriáira. Ekkorra jellemző a kényszerűségnek az a fázisa, amelyikben legalitás és autoritás megkülönböztetésével a kánon „működtetői” a közmegegyezés normáinál is magasabb tekintély alá vonják az életművet. Nagyrészt a nyolcvanas évek színpadi sikerei révén, a kultikus abszolutizálás így odáig vezet, hogy mint mondtam, akár meg sem született műveivel, de a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”.[611] A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak szóltak. A kultusz mégis leginkább a szerző erkölcsi-morális tartásához, emberi jelleméhez kapcsolódik. Sütő hangja így „a huszadik század Tiborcának hangja”[612]. A kilencvenes fordulat után művekről már gyakorlatilag alig esik szó, helyette az etikus magatartás révén „a kritikai képen a jellem

[604] Vö. **Szabó B**. István, *Az év regénye*, in Új Írás, 1971/1, 120–123.
[605] Vö. **Balázs** Mihály, *Sütő András*, in **dr. Szabó** Ödönné szerk., *Írók, képek II.*, 2. kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 267.
[606] Vö. **Féja** Géza, *i.m.*
[607] Vö. **Czine** i.m. Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és Irodalom I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1981. II. 140–155, illetve UŐ, *Kisebbség és irodalom*, Pozsony, Madách, 1992.
[608] Vö. **Szigeti** József, *A történelmi szükségszerűség drámái*, in A Hét, 1976/24, 6-7.
[609] Vö. **Kabdebó** Lóránt, *Költészet és valóság drámai küzdelme*, in Magyar Nemzet 1987, Június 13, 9.
[610] Vö. **Lukácsy** András, *Az Álomkommandó – kőszínházban*, in Magyar Hírlap, 1987, október 1, 4.
[611] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12.
[612] Vö. **Balázs** Mihály, *i.m.,* 266.

szinte archetipikus magatartásmintává súlyosbodik".[613] Ezek után nem meglepő, hogy Ablonczy László Sylvester Lajossal egyetértőleg mondja, hogy Sütő olyan nagy személyiség, hogy „kezében a zsebkendő is zászlóvá válik".[614] Ahogyan immár az is „érthető" lesz, miért ábránd az amúgy nagyon is elvárható monográfusi távolságtartás, az arányérzék és a kritikusi szemlélet a kilencvenes években is, ha maga a monográfus felvezetőjében is így összegez: „Feltekintünk az égre; milliárdnyi izzó: az Úr csillárja világítja be a Földet. S egy csillag Pusztakamarás felé mutat..."[615]

*

A szinte vég nélkül folytatható hasonló megnyilatkozások állításainak igazságtartalmát, ítéleteinek helyességét tulajdonképpen nem szükséges firtatni, a honmentő diszkurzusok által propagált Sütő-kánon kultikussá váltásának esettanulmányi vizsgálatához. A kritika legsajátosabb eredménye amúgy sem a tárgyáról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdésétől függetlenül is tanulmányozásra, tanulságok levonására lehet érdemes. A Sütő-művek fogadtatása a normákkal szembesítő mérlegelés attitűdjétől a feltétlen hódolatteljes magatartás felé, az irodalmi bírálat intézményes gyakorlatától az eleve apologetikus dicsőítés felé halad. Ha az így megképződött kánoniságot mint sajátos beállítódást, szertartásrendet és nyelvhasználati módot egyszerre tesszük a történeti kutatás tárgyává, a kritika rituális, beavató szerepét könnyedén igazolhatjuk. Ennek fokozatai viszont tulajdonképpen nem jelentenek majd mást, mint az életmű textuális lecsapódásainak beavatás, divat, kultusz, intézményesülés sorrendben leírható egymásutánját, mintegy „tökéletes" kanonikus skáláját.

A kultikus Sütők-kép persze nem azonos magával a szerzővel, s legkevésbé annak műveivel, ahogyan viszont nem is választható el tőle egykönnyen. Amint a különböző írásokról is lehetetlen lehántani a nyelv szemléletformáló metaforarétegét, a kultikusságot is lehetetlen teljességében kiszűrni. Ennek mértéke lényegesen függhet a befogadás és a befogadó érzelmi viszonyulásaitól, s meghatározó lehet a szóban forgó korszak értékítéletére vagy intézményesített hivatalos irodalomtörténet-írására is, mely tudjuk, eleve legitimált bizonyos fokú kultikus szertartásrendet. A Sütő-recepció sajátosan stilizált dicsőítő nyelvezetet és legendaképző törekvéseket honosított meg, amelyekben a tiszteletadás látens rajongássá fajulása nem csupán az ízlésbeli, vagy szellemi-világnézeti rokonszenvben tükröződött, de nem egy esetben együtt járt a tényszerűnek szánt leírás dicsőítéssé válásának

[613] Vö. **Grezsa** Ferenc, *i.m.,* 162.
[614] Vö. **Ablonczy**, *A szivárvány alatt*. Sepsiszentgyörgy, 2000. – idézi **Márkus** Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap Kiadó, 2002, 275.
[615] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom*. *Sütő András 70 éve*, *i.m.,* 7.

körülmények kényszerítette hódolati aktusával. Olyannyira, hogy ezek hatása kétségtelenül máig (az Even-Zohar említette időközbeni képletes kánoni centrumból való határozott elmozdulásuk ellenére) jól megfigyelhető. Sütő személye bizonyos diszkurzusok számára így továbbra is „a magyar irodalom örök csodafiúja", „büszkesége", „mesefakasztó nyelvezetű csodaköltője", „a fogyatkozó magyarság apostoli írója".[616]

A kultikus fogalmak, terminusok és kategóriák, mint egyféle szakralitással érintkező axiómák kivonják magukat a racionális kritikai elemzés hatóköréből, s a leírás számára az analízis helyett csupán a kategóriáknak való megfelelés bizonyítását, illetve tautologikus rögzítését hagyják feladatul.

Elsőség

A kilencvenes évektől a korábbi írói sikert, a kánon kultikussá szélesedését film, színház, antológiák, különszámok mellett újabb monográfiák, tankönyvek, irodalomtörténeti összefoglalások szegélyezik, de ugyanilyen fontos szerep jut a lexikonbeli arányoknak és a különböző díjkiosztásoknak is. Az ezekben mérhető elsőség a vállalt-kifejtett szerephálók tekintetében, akárcsak a képviseletiség eszméköre szempontjából is fontos hangsúlyozni, hogy az általuk megjelenített elemek olyan rendszert alkotnak, amelynek elemei rendkívüli erővel hatottak vissza az erdélyi irodalomról való gondolkodás jellegére, a magyarországi befogadói attitűdökre. A 'határontúliság' irodalmi eszményének végképp Sütő lesz az alkalmazott viszonyítási mércéje, sőt alapegysége is. Egyedisége teremti azt az értékelési rendszert, amelynek szemlélése során a többiekre nézve is kialakíthatóvá válik egy homogén séma értelmezési kerete. Még Rónay László is, rövid irodalomtörténeti munkájának (1993-ban) *'Kisebbségi és szórvány irodalom*' címszava alatt mindössze egyetlen szerzőt szerepeltet, Sütő Andrást, mondván, hogy annak „életében a kisebbségi író létének minden nehézsége összesűrűsödött".[617] Ehhez hasonlóan máig több olyan irodalomtörténeti munka, illetve antológia létezik, amelyekben többnyire külön fejezetbe kerül az erdélyi irodalom, de ha mégsem, úgy az 1945 utáni évekből mindössze egyetlen személy, Sütő András szerepel, mint akinek az életműve nemcsak az erdélyi, de az „összkisebbségi" irodalmak jellegzetességeit is magán viseli![618] A kivételezések, az emblematikus szerepkörök adta elismerések, vagy éppen a kiadói-szerkesztői kényelem, a bejáratott utak magabiztossága manapság is fenntartja alakzatait. Az új *Atlasz* sorozat ismeretterjesztő kézikönyvei sorában a

[616] Vö. **Pósa** Zoltán írását, in **Bertha** Zoltán – **Eckler** Andrea szerk., *Cselekvő irodalom: írások a 60 éves Görömbei András tiszteletére*. Bp., Magánkiadás, 2005, 82.
[617] Vö. **Rónay** László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.
[618] Vö. például **Erdődy** Edit szerk., *Magyar irodalom a XX. században*. Bp., NHK., 1992.

Magyar irodalom című kötet is az elmondottakhoz hasonlóan jár el. Ennek a már megnevezésében is anakronisztikus címszava, *Romániai magyar irodalom* tétel alatt egyedül Sütő nevét szerepelteti,[619] azt kiemelten, kurzívan, – a többiek nyilván a futottak még kategória…

A kiemelt hely szempontjából hasonlóan összefoglaló köteteket, akárcsak számos antológiát, többet is találunk.[620] Ezek esetében már valósnak tűnhetnek a Barbara Herrnstein Smith által megfogalmazottak, miszerint az így értett konstellációban, az említett évtizedek erdélyi irodalmának magyarországi reprezentánsaként, a Sütő-szövegek gyakori felvétele különböző irodalmi antológiákba nem csupán az írás létező értékét tükrözték, de képesek voltak tovább is növelni ezt a fajta értéket. Hasonló volt a helyzet az életmű értékelésekbeli elsősége és a kivételes bánásmód tekintetében egyéb műfajok, egyéb válogatások esetén már korábban is. Az 1977-es ünnepi lapszámok közül több olyan akadt, így például az Alföldé is, amely szerkesztői gyakorlatától, szokásaitól eltérve kivételesen egy 50. éves szerzőt köszöntött teljes ünnepi anyaggal, akkor, amikor ilyen bánásmód korábban csak a hatvanadik életévüket betöltőknek járt. A kiemelt szerep, a különleges fogadtatás a hetvenes évek jogos sikersorozata fényében (főleg a drámatrilógia kapcsán) az írói nagyság melletti, de azon túl is mutató egyértelmű állásfoglalásnak is volt tekinthető, s mintegy tovább is növelte, hangsúlyozta a már létező értékeket. Az életút során az ötven illetve hatvanéves évfordulók kapcsán születő ünnepi lapszámok mellett külön tematikus számok is napvilágot láttak[621], a kilencvenes években pedig számos kisebb-nagyobb, az író előtt tisztelgő összefoglalás vagy ünnepi kiadvány (lapszám, monográfia, drámaelemzés, stb.) született.

A hangsúly és az arányok tekintetében hasonló, ám kevésbé aktív konstellációt mutatnak a különböző, nyíltan életrajzi összefoglalások, a lexikonok vagy ki-kicsodák is, azzal a különbséggel, hogy itt számtalan, leginkább a kialakult írói képet fenntartó elhallgatásokra, vagy aránytalanságokra is felfigyelhetünk, amelyekre még visszatérek. S meglehet, hogy lexikonbeli szócikkek esetén ezek terjedelme az életmű természetétől, azaz az alkotó termékenységétől, vagy éppen az életrajz bonyolultságától is függ, de az mégsem teljesen mellékes, kiről, mit és mennyit, kikkel arányosan, s az sem, hogy ki írja a nevezett szócikkeket. A terjedelemnek és az eltérő arányoknak ezért az életmű jelentőségének

[619] Vö. **Kelecsényi** László Zoltán, *Atlasz Magyar irodalom*. Bp., Athenaeum 2000, 2001. 232.
[620] Vö. *Magyar irodalom összefoglalás: [Írók, költők, stílusok]*, Bp., Primo, 1990, illetve, 1991 és Ue. Bp., Black and White, 1999.
[621] Például az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.

értékeléséhez, ha természetesen nem is elsődlegesen, de mégis csak van köze. Ahogyan annak is, milyen példányszámban látott napvilágot egy-egy alkotás, kik, mikor és hol adták elő, mutatták be, vitték színre vagy filmesítették meg azt. A Magyar Irodalmi Lexikon[622] 1965-ben természetesen már említi a prózaírót, a többnyire sematikus művek után, egy-két jobb novella kapcsán a stílusművészt emelve ki. A rendszerváltás előtti, 1988-cal lezáruló Kortárs Magyar Írók Lexikona már a politikai és kulturális közélet szereplőjét állítja előtérbe („tevékenyen vett részt a politikai és kulturális közéletben")[623], míg a kétkötetes Akadémiai Kislexikon[624] már egyértelművé teszi, hogy Sütő „az 1945 utáni romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége". Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Görömbei András által írt négy hasábos szócikke[625] aztán két egész oldalon keresztül tárgyalva az életmű eredményeit, igazolja is, hogy alighanem egyetlen más erdélyi szerző sem részesült még ekkora figyelemben.

Akárcsak a formális-kanonikus kritika jelentős többsége, mely a művek sajátosságait a kánon értékrendjének megfelelő mértékben kívánta meghatározni, az irodalomtörténeti munkák is jórészt azt keresték s találták meg tárgyukban, amit a kánoni diszkurzusok képzetköre eleve feltételezett. A megfeleltetés kategóriáját helyezve a szemléletek középpontjába, az elvi megfeleléseken túl gyakorta mellőzhetőnek is vélték a megjelenési mód további analitikus, kritikai számbavételét. Helyette törvényszerűen előtérbe kerültek a portré-szerű értelmezések. Ezek alapján viszont valóban szembeötlő lehet az az analógia, amelyet Bezeczky Gábor hangsúlyozott, és amelyik az irodalmi lexikont is kvázi-irodalomtörténetté avathatja.[626] Ha ugyanis ez utóbbi csak kibővített portrékra és portrévázlatokra szűkül, amelyekben a fejezeteket is egy-egy írói név adja, akkor legfeljebb a felépítésben, az életrajzokra, portrékra tagolás szempontjaiban találunk majd nagyobb eltérést. Miközben nem az irodalomtörténeti folyamatok megragadásával, a szükséges újraértés lehetőségével, de a végsősoron személyes önéletírás életutat szegélyező, magyarázó-vallomásos passzusaival, vagy műveinek referencialitástól elszakadni képtelen kötöttségeivel találjuk szembe magunkat.

A preferenciák, az író-választás minden esetben tűnhet természetszerűleg önkényesnek és szubjektívnak is, az életművet tárgyaló irodalomtörténeti összefoglalások

[622] Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1965.
[623] Vö. *Kortárs Magyar Írók Lexikona 1959-1988*, Bp., Magvető, 1989.
[624] Vö. *Akadémiai Kislexikon I.-II.*, Bp., Akadémiai, 1989-1990.
[625] Vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, illetve 2000.
[626] Bezeczky Gábor az akadémiai irodalomtörténet alapján a Magyar Irodalmi Lexikont is irodalomtörténetként olvashatónak mondta. - Vö. **Bezeczky** Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

vagy tankönyvszerű, monografikus feldolgozások mindegyike, amellett, hogy szinte kivétel nélkül az írói életrajz valamilyen formájának rendelődik alá, szerzői elvrokonságot is mutat. A sorrend és a terjedelmi arányok tekintetében persze kétségtelen, hogy sem a választás kritériuma, sem a sorrendiség, sem a terjedelem nem múlik a véletlenen. Ha az irodalomtörténet-írás általános kérdéseire figyelünk, akkor mégis, egyik munkában sem azok részleteinek ténybeli megalapozottsága, az egyes állítások igaz vagy hamis volta, túlzott odaadása lesz érdekes. Sokkal inkább az, hogy a tanulmány, szócikk, elemzés milyen előfeltevéseken alapul, milyen narratív sémákat alkalmaz, milyen kérdésekre keres választ, s milyen kérdéseket kerül el, milyen történetszálat épít fel és visz tovább, ezekből milyen összefüggéseket állapít meg, s milyenekről gondolja úgy, hogy szóba sem kell hozni azokat, mert nem illenének bele az előzetesen megállapított, sokszor éppen a szerzői önkanonizáció textuális nyomaiban megjelölt összképbe. Az életrajzi szemléletből és a közíróság általános tételeiből vezethető le az is, hogy az ilyenforma elbeszélések elsősorban kialakulástörténetetet tárgyalnak, s művek utóéletéről, szerkezeti vagy befogadástörténeti mozzanatairól jóval ritkábban esik bennük szó, akkor is a csak a keletkezéstörténetnek alárendelten. Ennek uralkodó szerepe magyarázza, hogy egyes művek tulajdonságai így látszólag csak az írói szándéktól függnek, s a mű létrejöttének pillanatában véglegesen rögzültnek tekintendők.

Míg a már sokat említett Kántor–Láng összegzése 1970-ben, az *Anyám*at megelőző időszakot értékelve még az említett „jellegzetes szocialista írókarrier”- szentenciájában volt mérhető, addig az 1982-es Akadémiai Irodalomtörténet már bevallottan az írói vallomások alapján egészítette ki megközelítéseit, de a hetvenes évek színpadi sikereinek tapasztalatából már azt is leszögezte, hogy Sütő nevéhez kapcsolódik a romániai magyar dráma megújulása![627] A Bertha–Görömbei-féle irodalomtörténet a nyolcvanas évek elején már *A szuzai*val bezárólag tárgyalhatta az életművet, mondhatni annak máig legértékesebb fejezetét, s ezáltal a magyar irodalomban méltán kiemelkedő helyről és teljesítményről szólt. Ez utóbbi munka már úgy tárgyalta a hatvanas évtized záró éveit, mint amelyikben a belső írói szemlélet- és hangnemváltás már érvényesíthető. A népszínművek gyönge utóérzetét sugalló színpadi művek után a *Pompás Gedeon* (1967) már egyén és hatalom viszonyának megjelenítésével jelzi e fordulatot, vélik a szerzők, ám valószínűsíthető, hogy ez esetben is inkább a későbbi nagyformátumú művek utólagos értelemadó jelentősége olvastatja visszafelé az életművet egységes egészként láttatni kívánó értekezőket. Főképp, mert a

[627] Vö. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, *i.m.,* 287.

fejlődéselv kontúrjai egyértelműen a „hatalmas dimenziójú" naplóregénnyel[628] kezdetét vevő évtizedben kapnak igazi nyomatékot. A naplóregényt követő „nagy gondolati drámák" illetve Sütő „esszéírói művészetének két csúcsa" (a *Perzsák* és a *Nagyenyedi Fügevirág*) ez utóbbi összefoglalás szerint már „céltudatosan elkötelezett írások, a nemzeti-nemzetiségi érdekeltség tüntetően vállalt" jellegzetességeinek legjobb példái.[629] Az életmű így lesz a nemzeti és morális követelményeknek az immanens(?) esztétikaiban[630] való példaértékű megvalósulása.

Sütő saját bevallása, irodalomszemlélete szerint a romániai magyar irodalom legfőbb jegye, jellegzetessége az, hogy „időben és térben meghatározott sorsproblémákkal küzd".[631] A szerzők értékszemléletében e meghatározás igen jelentős mértékben talált analógiákra. Az említett irodalomtörténet a látszólagosan csak sorsproblémákat tárgyaló irodalmi meghatározottságoknak a hangsúlyos átvételével nem csupán idézi, ki is terjeszti a teljes erdélyi irodalomra vonatkozóan a sütői elveket, s a Csipkerózsika-vitát is megemlítve, egyúttal a provincia gondjait vállaló felelős magatartást hangsúlyozza.[632] A Bertha–Görömbei–féle irodalomtörténet a sajátosság méltóságának tételét a hetvenes évtized legfontosabb erkölcsfilozófiai és politikai kérdésévé avatja. (Filozófia és irodalom hetvenes évekbeli szimbiózisáról is csak ebben a vonatkozásában beszél, mondván, hogy a sajátosság méltóságának értelmiségi küldetését az irodalomnak mindig hangsúlyoznia kell). A legerősebb, domináns vonulatban a társadalmi elkötelezettség és közösségi gondvállalás irodalma konkrét művekben nyilvánul meg, máskor általánosabb megfogalmazást nyer (Sütő, Kányádi, Szabó Gyula, Farkas Árpád, Király László műveiben), de legtöbbször a magyarországi irodalomtörténet által azon szerzők életművében is kiemelt szerephez jut, akik nem feltétlenül vallják „az egyéni megmaradás erkölcsi imperatívuszait".[633] Jellemző, hogy az említett viták, olykor erőteljes erdélyi polémiák ellenére is, az említett irodalomtörténet úgy látja: „a hetvenes évek egészére nézve, állíthatjuk, hogy a romániai magyar irodalom *irányjelölő* művei a *korszerű nemzetiségi magatartásforma* megteremtését segítik".[634] Innen már nyilvánvalóvá válik, hogy az értékpreferenciák arányai is kinek kedveznek majd.

[628] Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 27.
[629] Az első valóban parabolisztikus történelmi esszé, a másik azonban önéletrajzi vallomás kereteiben megfogalmazott fiktív levél, amelyik aligha egyszerűen az előbbi „erdélyi változata" Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 28.
[630] Uo.
[631] Uo., 29.
[632] Amelynek korban kétségkívül megvolt a maga társadalmi alapja és visszhangja. „Az irodalomnak a maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek 'egy közösség homlokráncában', nem pedig azt, hogy 'májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak'." Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 29.
[633] Uo.
[634] Uo., 7. (Kiemelés tőlem, BL.)

Sütőnek 10, Lászlóffy Aladárnak 6, Székely Jánosnak 5 és fél, Kányádinak 4 és fél oldal jut az említett irodalomtörténetben, míg a nagy átlag alig egy oldalon „összegződik". Érdemes megfigyelni, amint az *Anyám*at alig egy évvel megelőző, Magyarországon ugyancsak sikerregénynek számító Bálint Tibor mű, a *Zokogó majom*, a maga városi realizmusával miként ítéltetik meg mindösszesen hat sorban. „A különös, a bizarr, a groteszk jelenségek, figurák, események" iránt fogékony szerző esetében az „anekdotikus mesélőkedv az emberi furcsaságok, jellemek és cselekvések sorozatát olykor alig emeli túl öntörvényén, máskor viszont erkölcsfilozófiai, civilizációtani eszmék példázattárává növeszti."[635] Erkölcsfilozófiai magasság a céltalan, öntörvényű mélységgel szemben! Ez a jellemzés határozottan uralja a nyolcvanas évekből megítélt erdélyi irodalomképet.[636]

Az olykor sajnálatosan névsorolvasássá egyszerűsödő irodalomtörténti tudósítások mellett természetesen szakmailag igényes, objektív szövegértékelések is születtek. A kilencvenes évektől ezek konkrét, alapos műelemzésekkel is kiegészültek, a korabeli erdélyi folyóiratokban fellelhető jelentős kritikai visszhang ugyanakkor egyáltalán nem, vagy óriási késéssel szerkesztődött csak Magyarországon kötetekké,[637] s részben ez is magyarázza a honmentő recepció látens voltának azon tételeit, melyek rendkívüli módon megnehezítették a kilencvenes években is a korábbi receptív sémák újragondolását. A reflexek merevségére jellemző, hogy az irodalomtörténeti munkák jelentős része, (még az olyanok is, amelyek hiányt pótolva végre műértelmezéseket közöltek) a történelmi helyzet megváltozását követően, a kilencvenes évek végén is csak a kultikus szerepmeghatározásokat látszottak erősíteni és visszamondani. „(…)az erdélyi magyar irodalomnak továbbra is egy kisebbségi sorba taszított nemzeti közösség törekvéseit, gondjait és reményeit *kell* kifejeznie, a nemzeti önazonosság-tudatot *kell* őriznie, a nagy történelmi értékeket és hagyományokat *kell*

[635] Uo., 92.

[636] A Kántor–Lángban tetten érhető, első Forrásra jellemző pozitív kanonizációnak (mely révén legalább részben megtörténik a nyugatos vagy avantgárd hagyományokhoz való első visszacsatolási kísérlet) még szembe kellett néznie a korabeli kritikákban, vitákban megjelenő hivatalos elvárásrendekkel. „Ezekben a vitákban akarva-akaratlan fel kellett venni azt a terminológiát, amit használtak a támadók. Ha valakiről azt mondták, hogy tagadja a szocializmust vagy internacionalizmust, és elzárkózik egyfajta individualizmusba, ahelyett, hogy népünk nagy vívmányait és az élet mindennapjait vállalná, akkor nyilván nem lehetett azt mondani, hogy hülyeség, amiről beszéltek […] Bálint Tibi kapcsán az egyik vád például az volt, hogy, a kisszerűséget, a jelentéktelen témákat dolgozza fel. Akkor pedig nyilván azzal kellett védekezni, hogy ez így nem igaz, hogy igenis jelentős, amit leír." (Vö. **Kántor** Lajossal készített interjút, „*Először a lapokban kellett megharcolni ezt a harcot*", in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 27.). Ha összevetjük mindezt a nyolcvanas évekből visszatekintő magyarországi összefoglalásokkal, akkor szembetűnő, hogy a funkcionális irodalomeszmény (már lényegesen más irányból kiegészülve, mégis) mennyire meghatározója maradt a maga megkésettségében az erdélyi irodalommal foglalkozó distinkcióknak

[637] Leginkább hitelesen Széles Klára, Szakolczay Lajos, Szász László, Martos Gábor vagy éppen Fried István révén.

védelmeznie. A kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés így változatlan marad."[638] Ahogyan jellemző az is, hogy az ilyen szemlélet érzelmi-ideológiai vetületeinek túlhangsúlyozását, a homogenizáló erdélyiség-kép és irodalom árnyaltabb bemutatását és értelmezését számonkérő egyéb kritikai beszédmódok sem léptek túl az egyszerű bővítéses vagy szubsztitúciós listakánoni értékelés különállásának a keretein. Az újabb (élet)művek másféle szempontrendszer szerint, de ugyanúgy egy alapjaiban önálló, reflexív erdélyi irodalmi hagyományhoz képest mérettettek csak meg.

Hagyományozandó kép?

A kultikusnak nevezhető jelenségcsoportok közül az olyan rituális tevékenységek és események (évfordulók, díjkiosztások, monográfiák, ünnepi számok, születésnapi tanulmánykötetek) is befolyásolják a kánon időtállóságát, melyek mintegy kiegészítik a hosszú távon ható, tankönyvekben megjelenő elképzeléseket. Az irodalmi kánonalkotás oktatás által elterjedt módozatai megkerülhetetlen szerepet játszanak a kultúra és a művelődés intézményeiben, döntő hatással vannak a tananyag kialakításában, a különböző muzeális gyűjtemények, könyvtárak anyagának a szelekciójában, s természetszerűleg alapvető szempontokat nyújtanak a könyvkiadásnak is. Nemcsak az értékek, de az értékválasztás taníthatósága szempontjából is elsődlegesen fontos, hogy egy kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag mindig is az irodalom intézményeitől függött, viszont csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Mint említettem az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve szerzők, elismertség, siker és rang viszonyainak a meg- és átörökítésében. Manapság is több olyan tankönyvet, olvasókönyvet lehet felsorolni, amelyekben kivétel nélkül Sütő András szerepel a teljes erdélyi irodalom képviselője, helyettesítője szerepében. Az egyik legújabb, Alföldy Jenő által írt, Féja Géza által lektorált olvasókönyv is ilyen, melyben az „*Ötágú síp*" címet viselő, a teljes határon túl született irodalmakból válogató fejezet a bevált gyakorlat szerint két szerzőt, Sütő Andrást és Kányádi Sándort említi.[639] A tankönyvek persze bevallottan nem törekszenek teljességre, s gyakorta a tájékoztatás a legfőbb céljuk. Görömbei András kisebbségi magyar irodalmakat tárgyaló tankönyve[640] erdélyi viszonylatban mindössze tizenkét szerzőt sorol, s talán mondanom sem kell, benne normatív értékkel a sajátosság

[638] **Pomogáts** Béla, *Kisebbség és humánum. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, Bp., Korona Nova, 2. kiadás, 1998. – (Kiemelések tőlem, BL.)
[639] Vö. **Alföldy** Jenő, *Irodalom 8. Olvasókönyv*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, második kiadás.
[640] Vö. **Görömbei** András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó 1993.

méltóságának értékkritériumait vallók bírnak. A könyv fenntartja, hogy a kisebbségben a művek helyi értékére tevődött a hangsúly, a recenzálásra kiválasztott szerzők névsorából, vagy egyszerűen az értelmezés hangsúlyaiból pedig jól kitűnnek az értékpreferenciák. S a válogatás már önmagában is az értékelés egy módja. A „társadalmi elkötelezettség, közösségi gondvállalás" mentén így olyan szerzők és művek tárgyaltatnak, akik „az emberi méltóság, közösségi és egyéni megmaradás erkölcsi parancsait fogalmazzák meg."[641] Pomogáts Béla erdélyi irodalommal foglalkozó könyveiben, tankönyveiben[642] is egyértelműnek látszanak a személyes preferenciák és az ismert, jól bevált sémák. Szerzőjük egyszer Sütő-idézetet választ kötete borítójára, máskor a nyilvánvalóan megmutatkozó arányok mellett is leszögezi „az új romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége Sütő András".[643]

Péter Orsolya szintén a Tankönyvkiadónál megjelent, Sütő drámáit elemző könyvecskéje[644] más okokból szimptomatikus a magyarországi fogadtatásra. A benne megtestesülő értelmező eljárás Sütő közéleti szerepét gyakorlatilag a nyolcvanas évek totalitarizmusának kiteljesedésétől veszi csak számba.[645] A közéleti szereplés itt szinonim a magyar kisebbség közösségi gondjainak a felvállalásával, ezek hangsúlyai lapról lapra ismétlődnek, míg a napi politikai szerepléseket, funkciókat teljességében mellőzik az értelmezések. Ahogyan az író önkanonizációjának a különböző kritikátlan reflexiói is, amelyek a kényszerű nyolcvanas évtizedet követően hasonló alapállásból közelítenek az életmű alkotásai felé egy megváltozott történelmi helyzetben is. Jó példa lehet, amint a saját úti tűnődések, beszélgetések, riportok kötetté szerveződő új és újabb kiadásaiban is kiépül az a szerzői szerepnarratíva, amely utólagosan építi fel, konstruálja újra saját múltját, s mintegy készen kínálja az ebből eredeztethető értelmezésrétegek egyértelműsítő válaszait.[646] Az így formált kötetbeli kánonkommentár gyakorlatilag a drámaíró önmagáról kialakított nézeteinek a tolmácsolására szűkül. Ráadásul abban a pillanatban, ahogyan a recepciónak a hasonló „szakkritikái" ezeket magának az életvezetésnek, a történelmi-politikai helyzetnek, vagy cselekvésmódozatoknak irodalmi köntösbe bújtatott tudósításaiként adják közre, a kultusz

[641] Vö. Uo., 22.
[642] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981*, Bp., Gondolat, 1982.; UŐ, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987; UŐ, *Kisebbség és humánum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989; UŐ, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1993.
[643] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981, i.m.,* 567.
[644] Vö. **Péter** Orsolya, *Csillagok a máglyán. Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 237.
[645] Annak ellenére, hogy a drámákat elemző Péter Orsolya elmondja ugyan, *„írói munkássága mellett egész ifjúkorától kezdve folytatott politikai tevékenységet."* Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 181.
[646] Péter Orsolya említett drámaelemzéseket ígérő kötete, mely a szerző hetvenedik születésnapjára a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg, a teljes drámaterméshez mérten a maga igen csekély számú hivatkozásainak több mint egyharmadát a *Sárkány alszik veled* című kötet vallomásaiból, s az összes többit írói interjúkból veszi!

társadalomontológiai meghatározottságait is építik. Furcsa mód a drámák elemzése után az említett szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hetvenes évek drámai egységét követően születik csak meg az igazán kiemelkedő, jellegzetes Sütő-darab az *Advent a Hargitán*. „Ez a tragédia összegzi a történelmi drámák kérdésfelvetéseit, s egyben egyértelműbben utal a jelen problémáira. A színdarab határokon is áthallatszó, kétségbeesett kérdéseivel s csodálatos, lírai zengésű párbeszédeivel a magyar irodalomnak minden bizonnyal egyik mindmáig meg nem haladott csúcsát jelenti."[647] A szerző szerint Sütő művei nyomán született meg „a modern, európai távlatokra is kitekintő, de sajátosan nemzeti hagyományokból táplálkozó magyar dráma".[648] A hódolatteljes attitűdöket, az odaadást jól tükrözik, a végsősoron szerző-laudációknak tekinthető alázatos olvasói sorok: „Sütő András írói tehetségétől várjuk, hogy kimondja helyettünk is a mindannyiunk 'torkát fojtogató', megválaszolatlan kérdéseket."[649]

Kanonikus elődök

A nyolcvanas évek végére kialakuló kultikus diszkurzust a szakmai fogadtatás többek közt oly mértékben előlegezi meg, hogy az életművet nem csak műfaji jegyei, hasonló esztétikai minőségei, megalkotottsága paraméterei alapján veti össze egyéb, hagyománybeli kanonikus életművekkel, de a hasonló gondolatvilágú, hasonló szemléletű szerzőkkel értékazonosságokat és folytonosságot is tételez. Tamási, Veres, Illyés és Németh László így lesznek a kánonban a hetvenes évektől fokozatosan előkeresett előzmények, elődök és hagyományozók, akik irányt jelölnek, s akik a recepció szempontjából is az értelmezéskeretekhez gondolkodásmódot, morális világszemléletet asszociálnak.[650] A különböző szerzői önéletírásokban és a monográfiákban újra és újra megidézett, hasonló gondolatvilágú szerzők egyben modellek is.[651] A hetvenes évek első nagy sikere után is „köztudott, hogy Sütő András nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotóinak sorába lépett"[652], az évtized végére viszont a Herder-díjas szerző

[647] Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 228.
[648] Az így értett sajátosnak az egyetemesbe oltásával mégsem volt egyedül, a szerző szerint ugyanezt tették/teszik „a magyar kultúra legjobbjai, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán, ezt képviseli napjainkban a könnyűzenében Szörényi Levente vagy a Tolcsvay-testvérek. Ugyanezt hozta létre a képzőművészetben Szervátiusz Tibor, az építészetben Makovecz Imre, a költészetben Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor, vagy a színházművészetben a tragikusan elhunyt Sík Ferenc." Vö. **Péter** Orsolya, *i.m*., 229
[649] Uo., 229.
[650] Az *Anyám* és a *Puszták népe*, vagy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* és a *Kháron ladikján* csak azután válik összemérhetővé, hogy a kétségtelen minőségi stílusjegyekkel szemléletbeli azonosságokat is feltárnak. Ezért is értékelődnek aránytalanul fel a kisebb arcképvázlatok, tanulmányok, interjúk is. Az eszmeiség szempontjai szerint az értékmentésnek, a sajátosság védelmének megnyilatkozásaiként ezek az életmű legjobb alkotásai mellett említődnek olykor a monográfiákban is.
[651] Az erdélyi választott elődök mellett elsősorban Veres Péter, Németh László, Nagy László és Illyés. - Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 193.
[652] Vö. **Szerdahelyi** István, *Sütő András: Rigó és Apostol*, in Kortárs, 1971/5, 823.

(a díjban is elődnek számító Németh és Illyés kapcsán) már „közösség-egybegyűjtő hatalom”-ként aposztrofálódik.[653] „A közösségi szolgálat, a közösségi értékóvó alázat mutatkozik meg abban, hogy Sütő András, akit az *Anyám könnyű álmot ígér* óta a romániai magyar irodalom élén tud a közvélemény és az irodalomkritika túlnyomó része is, egyre-másra írja a hetvenes évek folyamán másokról közösségteremtő, közös eszményeket, értékeket valló jegyzeteit, portréit. Olykor, s egyre inkább a sors reája kényszerített felelősségének terhe alatt gyászbeszéd formájában is.”[654]

Mennyire tudatosan igyekezett Sütő meghatározni, befolyásolni ezt a fajta recepciót? Az önkanonizációnak milyen fokozatai voltak számára megvalósíthatóak? Amellett, hogy az önjellemzések, az önéletírás különböző szólamai sorra köszönnek vissza a kritikák lapjain, az életmű különböző műfaji jegyeitől függetlenül a szerző saját nyilatkozataiból is könnyedén leszűrhető, hogy mit tett maga is a kialakuló kép alapvonásainak megteremtéséért. Gondoljunk a nagy számban adott interjúk mellett arra, hogy kinek milyen ünnepén, évfordulóján, halála okán beszélt, kit köszöntött születésnapján és kit búcsúztatott, esetleg kinek a sírjánál beszélt, s egyáltalán milyen örökség folytatójának szerette láttatni magát. Persze könnyedén ellenvethető, hogy az újabbkori művészek természetes törekvése ez, s nem egyszerű hiúság, mintsem egy társadalmi státus felismerése és a vele járó tennivalók elfogadása áll mindemögött. A sikerességben az alakítandó képet ilyenkor maga a szerző is aktívan táplálja. Támpontokat ad „bírálóinak”, amelyeken keresztül kialakítható a kívánt kép és a hagyománybeli szerepkör.[655] Jelentős alkotó a leghatásosabb kánonépítő, de hangsúlyozandó, hogy a kritikák vagy egyéb fórumok segítségével is csak a népszerű és így jelentős alkotó képes ilyenre. A Harold Bloom-adta szerzői meghatározottsággal szemben ugyanakkor nem feledhető Guillory figyelmeztetése sem: a kurrikuláris elit által fenntartott szerző eshet ki a legkönnyebben a kánoni listák és a hatástörténet vezető szólamaiból.[656]

A visszaemlékezések, a válogatott reflexiókon keresztül megvalósított szándékolt jelentésadás mindenesetre az önkanonizáció retrospektív mechanizmusaira és ideologikus

[653] Vö. **Ablonczy**, *Közösség-egybegyűjtő hatalom*, *i.m.*
[654] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.*, 191.
[655] Csak néhány fontosabb momentum: 1956 januárjában Illyést kalauzolja Erdélyben. A romániai magyar irodalom házigazdájaként fogadja Erdélyben Németh Lászlót 1970-ben. Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában felravatalozott Kemény Jánost búcsúztatja 1971-ben, egy évvel később pedig Tamási emlékművének felavatásán tart emlékbeszédet. Ugyanebben az évben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, annak 350. évfordulója alkalmából mond ünnepi emlékbeszédet. Nagy Lászlót ravatalánál búcsúztatja 1978-ban. Illyés ravatalánál is őt kérik búcsúbeszédre 1983-ban. 1986-ban hajdani tanítványként köszönti az Igaz Szóban Vita Zsigmondot 80. születésnapján, s Kós Károly szoboravatásán is részt vesz Budapesten 1987-ben.
[656] Hasonlóan Nemoianu szavaihoz, „…éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent”, és akiket valamely történeti kánonalakzat „saját exkluzív birtokában tart”, „lehetnek leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat.” Vö. **Nemoianu**, Virgil, *i.m.*, 221.

érdekeltségére, azon belőli sajátos mozgására is rávilágít. A tudatos ideológia-építés mozzanata így az egyéni imágó saját érdekek szerinti alkalmazásában mérhető.[657]

A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon

Mennyiben lehet egységes értékekről beszélni az adott életmű különböző műfajú és státusú önéletrajzinak tekinthető alkotásai esetében? Egyáltalán mit érthetünk önéletírás alatt? Ha egy önkényes döntéssel elfogadnánk is az önéletírás és az irodalmiság, az irodalmi értékek szoros kapcsolatát, az autobiográfiának a különböző irodalomszemléletek belátásait figyelembe véve, valószínűleg más és más tartalma tárulhatna föl. Mindez akár „attól függően, hogy egyetlen körülhatárolható, hagyományos értelemben vett irodalmi műfajként, netán az önéletrajzi vagy személyes műfajok gyűjtőnév alatt több szövegtípus közös nevezőjeként fogjuk fel, vagy mint az írás egy különleges helyzetét, az írás alanyának az önéletírói programmal, tervezettel jelölt aktivitását, esetleg mint az olvasás vagy a megértés alakzatát tekintjük.”.[658] Az ennek egyértelmű meghatározására tett kísérletek hiábavalóságát az a Philippe Lejeune is kénytelen volt elismerni, akinek nevéhez az utóbbi idők legfigyelemreméltóbb műfajelméleti vállalkozása fűződik. Az önéletrajzi írásmód az említett szerző szerint „ugyanannyira olvasási mód, mint írástípus”. Az olvasás során megképződő önéletrajzra való hivatkozás egyébként összecseng (a Lejeune-t bíráló) Paul de Man kijelentésével is, miszerint „az autobiográfia nem műfaj vagy mód, hanem a megértés vagy az olvasás alakzata, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet.”[659]

Míg Lejeune az önéletírás elnevezést és a hozzákapcsolódó autobiografikus olvasási módot csak bizonyos szövegek számára tartja fenn, addig de Man szerint az autobiografikus olvasás lehetősége elvben minden szöveg esetében fennáll, ahol a „szerző tükörszerű alakzata” a tulajdonnéven keresztül modellálja az olvasó szövegértését.[660] Ha Sütő esetében (akár de Man révén) el is mondható, hogy az ilyen jellegű szövegek, vagy olvasatuk nem jelentenek önálló és elkülönült beszédmódokat, az Lejeune-t látszik igazolni, hogy az életmű különböző műfajaiban más és másféle módokon aktivizálódik az autobiografikusság – még ha nem is lehet egzakt módon meghatározni ezen szövegek körét – illetve bizonyos

[657] Vö. **Sütő** András, *Az élet törvényei erősebbek az írás hangjainál*, in Magyar Hírlap, 24, 1991/247, október 21.
[658] Amint arra Z. Varga Zoltán is emlékeztetett. Vö. **Z. Varga** Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.
[659] Idézi **Z. Varga**, *i.m.*
[660] Lejeune perspektívájában a szerződést a szerző kezdeményezi, ezzel szemben de Man azt állítja, hogy már az olvasás első pillanatától a tulajdonnév figuratív struktúrájában rögtön megkettőződik (a szöveg szerzője és a szövegben lévő szerző), és illuzórikussá válik a szerző azon egysége, amelynek szavatolnia kellene a szerződés érvényességét, illetve világosan meghúznia a határt azon művek között, amelyek esetében adekvát az autobiografikus olvasási mód, és azok között, ahol célszerűbb más olvasási stratégiát választanunk.

esetekben indokoltabban és adekvátabban lép fel az autobiografikus olvasási mód. Elsősorban Sütő különböző naplóira, beszédeire, esszéire hivatkozhatunk, amelyek a leglátványosabban demonstrálják az autobiografikus olvasás- és írásmódról alkotott elképzeléseket. Az így értett látásmód persze már értelmezhető „irodalmon túli" jelenségként is, s egyértelműnek látszik, hogy amennyiben Sütőnek például a romániai rendszerváltás előtti éveket feldolgozó-rögzítő naplójára gondolunk, például a *Szemet szóért* (Csokonai, Debrecen, 1993) vagy a *Heródes napjai* (Csokonai, Debrecen, 1994) című kötetekre, illetve az ezeket később összefoglalóan ismét közreadó *Naplóra* (Helikon 1998), a következtetések hangsúlyai merőben másként tételeződhetnek majd. „A napló a legszabálytalanabb írásmű, de nincs fölmentve a szabályos kritikai számonkérés alól." – állítja maga a szerző.[661] S valóban, az önéletírásokban konokul ismétlődő diszkurzív konstellációk önmagukban sem tarthatnak igényt az egyén rekonstruálhatóságában az írói kép megformálására, az autobiográfia által felkínált tér az irodalomtörténet-írás számára pedig a legkevésbé sem feledtetheti, hogy a szerző saját magáról alkotott képeivel és saját hangjaival való viaskodása, nem azonos az „én" teljes szereplehetőségeinek felvázolásával, netán bizonyításával. Az önéletírások közvetett módja és értelmezése, a közvetítés által ezért egy másik kérdéskörhöz is elvezet, éspedig a kánonkommentárszerű értelmezésekéhez, amely nem akarja lerontani sem az elvárt hitelességet, sem a valószerűséget, tényszerűséget. Éppen ezért általánosan is *eszmei* és nem irodalmi értékjelképekkel dolgozik. Felismeri ugyanis, hogy amennyiben az önéletírást alkalmazó szövegek irodalmi értékeket akarnak felvonultatni, úgy ellent kell mondaniuk önnön realista küldetésüknek.

A szubjektivitás megkülönböztetett terepe, egy, már az írás tevékenysége előtt adott és ismert, (ismerni vélt) egységes, zárt szubjektum önfeltárulkozása, önmegmutatása, önkifejezése lesz. Sütő azonban látszólag nem magányos szubjektumként, s nem is tilalmak és korlátok nélkül nyilatkozhatott meg a korban. Ezek a társadalompolitikai jegyek az olvasás és értelmezés mechanizmusait folyamatosan fölülírják, kiegészítik, így az mindig, utólagosan is kontextualizált állapotokat mutat. Az önéletíró helyzetéből adódik, hogy az írás aktusa közvetlenül kap értelmet az életmű világában. A fiktív műfajokkal ellentétben a megélt és megírt között látszólag nincs különbség. Az írás, az (ön)elbeszélés mindig motivált, s ez a motiváltság tulajdonképpen azonosítható az elbeszélőként fellépő szerző érdekeltségével. Mi több, ennek az érdekeltségnek látszólag még itt is küldetésjellege van. A szerzői én színrevitelére vállalkozó önéletírás ezért mindig fölülírja az életrajz valóságos

[661] Vö. **Sütő** András, *Előszó*, in *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994.

eseményeit,[662] s ez a jobbhíján most 'személyes jellegűnek' nevezett műfajok mellett (napló, úti tűnődés, stb.) az epikus művek nagy részére is áll, amelyek (például az *Anyám*, vagy az *Engedjétek*…) ilyen olvasatban is könnyedén értelmezhetők.[663] A valós kritikai perspektíva hiánya jellemezte kánonértelmezéseket, a saját önéletírását az egyéb szövegei alkotta kritikai térbe bevonó szerzővel közösen, a választott eszmei szerepkört, annak küldetésével is, csak ebben a térben teszik igazán meghatározó erejűvé.

Z. Varga említett tanulmánya egyébként az őszinteség, a valóságkép és az áttetszőség jegyeiben, mint *én*, *élet*, és *írás* hármasában vizsgálta a lejeuni metodológia szerint az autobiografikus jegyeket hordozó szövegeket. Ez a hármas a vizsgált életmű minden szövegében különös hangsúlyokat kaphat, egyrészt az *írás* mint a társadalmi szolgálat szerzői megnyilatkozása, másrészt az *élet*, mint valóság, mint az irodalom tere és témája, harmadrészt az *én* személyes szemszögéből, amely a szerzői szubjektumtól különbözni nem akar, holott az első mindig egy közösség társadalmi funkcióiban, az utóbbi a közösségért ugyan, de mégiscsak az olvasás magányos aktusaiban nyer létjogosultságot.

Élet/mű?

Az életművel kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés nyilvánvalóan immár mégsem az, hogy a kilencvenes évektől ismét megszaporodó önéletírásnak is minősülő munkák (naplók, esszék, cikkek, vallomások, riportok) fényében mennyire lehet különválasztani a szépírói és közéleti funkciókat, szükséges-e egyáltalán, s ha igen mennyiben lesz ez kihatással az életmű egészének a megítélésére, sokkal inkább az, hogy a kultikus személyiség-laudációktól van-e visszaút a szakszerűség (mégha oly viszonylagos) kereteinek műközpontú értelmezései irányába. Nyilvánvalóan félrevezető lehet a szemlélet, mely szerint azok a munkák melyek „beleragadnak a referencialitás síkjába", melyek a történelmi helyzetet, a kisebbségi meghatározottságokat vetítik elő, s ennél fogva nem is létezhetnek ezek nélkül, nem lennének valamilyen szinten értékelhetőek. Ahogyan az is, hogy még a fikció szabadságába jobban elrugaszkodó darabok esetében is, azok szűk értelmezéskeretei, ahogyan Lázok fogalmazott, a hatalom-képek erdélyi valóságra korlátozott egyenirányított értelmezései[664]– bár teljességében elfedték az árnyaltabb elemzéseket –, ma már végképp

[662] Lásd részletesen, konkrét irodalmi példákban **Dobos** István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban,* Bp., Balassi, 2005.
[663] Ablonczy monográfiájában az *Anyám*-ról írja: „súlyos életrajz".
[664] „A hatalmi problematikát a kritika jórészt allegorikusan értelmezte és szinte egyértelműen a romániai magyar kisebbség jogfosztott helyzetére közvetlenül reflektáló ideológiai-politikai üzenetként fogta fel. A társadalmi-politikai helyzet közvetlen adottságaiba beleragadt allegorikus megközelítés ideologikusan torzított értelmezésekben csapódott le." Vö. **Lázok** János, *Sütő András drámatrilógiája, i.m.*. Az ideologikusan *torzított* szintagma helyett Lázok doktori disszertációjában még az '*egyenirányított*at' használta.

elvetendők lennének. Sokkal fontosabb viszont azt hangsúlyozni, hogy az így megkonstruált életmű, a napi gondok felelőssége és az írói szerepek, a pozitív magatartásminták alkotta egység fenntarthatósága egyszerre több szempontból is megkérdőjeleződött. (S nem feltétlenül csak az irodalom célelvűsége vagy autonómiája kapcsán) Amint láthatóvá vált az életmű értékelései során az emberi nagyság, a morális-etikai értékek vagy az ellenálló (az üldözött, tiltott, megfigyelt, őrizet alatt tartott) írói státusz elsődleges hangsúlyokat kapott a teljes, immár metonimikusan működő, s kultikus jegyeket mutató Sütő-kép kialakításában. (Ebben viszont a profánnak minősített kritika bárminemű esztétikai vagy emberi gyengére utaló sorai, a bevett értelmezésirány megkérdőjelezése, szűknek ítélése azonnal a teljes eszmekör szentségét meggyalázóknak kijáró vádat vonta maga után.). Ezzel párhuzamosan lépett elő a kialakított képet minden áron fenntartani akaró szelektivitás, a személyes elfogultság kapcsán előálló aránytévesztés, a következetlenség és pontatlanság is, amely egyfelől a társadalmi történelmi eseményeket, s bennük a közíró szerepköreit kívánta utólagosan is a kész imágóhoz szabni, másfelől – mint az alábbiakból kiderül – egy tragizált narratíva hangsúlyozása által elsősorban a szerzői személyes nagyság művek fölött álló archetipikus vonásait kiemelni.

Egyikben sem a művek (egykoriak és újak) értelmezése, értékelése került előtérbe, de az életvezetési minták, különböző funkciók, vélt vagy valós hatalmi viszonyok és viszonyulások hangsúlyozódtak. A korábban kialakított, ismeretek hiányából vagy kanonikus érdekből fakadó Sütő-kép, az ellenálló, az üldözött, a betiltott, a szabadságában korlátozott tragikus-heroikus képletei olyan többletet adtak az értelmezéseknek, amelyek a magyarországi kritika bizonyos szegmensei által külön mércét érvényesítettek a valamilyen formában politikai ellendiszkurzusnak számító, ám másodlagos szövegeknek is. Mégis fontosabb az a következetlenség, amely a kánonfenntartó mechanizmusokban nem akart túllátni saját ideologikus előfeltevésein akkor sem, amikor az erdélyi szellemi térben már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a kialakított értékkategóriák strukturáltabb szemléletének az igénye.

Amennyiben a kanonikusság alapvető kritériumaiban az újraolvashatóságot, illetve az új kontextusba való helyezhetőséget látjuk, úgy tulajdonképpen a művészi értékelés és értéktételezés állandóan változó kritériumaira kell folyamatosan reflektálnunk. Nem zárható ki, hogy a szakmai körökön túl az olvasók többsége mára a sütői, vagy a hasonló életművekből jóformán nemcsak az úti tűnődéseket, és a naplókat, de akár a drámák és esszék jelentős részét is inkább történeti jelentőségük miatt értékeli. Persze nem ajánlatos – s mint említettem, valószínűleg nem is lehetséges – szigorú különbségtevés történeti és

művészi érték között az említett kontextusokban. A történeti vagy életrajzi szegmensek a naplószerű visszaemlékezésekben, a szociográfiában vagy akár az esszékben, amúgy is nagyon kényes műfaji behatárolhatatlanságot mutatnak. Az emlékezésekbeli történetet formáló narrációs pontok és összefüggések keresése ugyanis itt is elválaszthatatlan az eképpen konstituált receptív folyamatosság igényétől. Kétségtelen viszont, hogy az ismert Sütő művek jelentős része műfajilag a sajátnak formált valóságalappal rendelkező emlékiratokhoz kapcsolható leginkább. Ezekben a szubjektív vallomásos forma egy meglepetésszerű, stilizált formanyelvvel és a tudósítás drámai erejével olyan hatást váltott ki, hogy rendszerint a korabeli értelmezések sem léptek túl az emotivitás tagadhatatlan, mindent elfedő erejének konstatálásán. A 1989-es változás után a korábbi erősen metaforizált nyelvezetet a nyílt szókimondás igénye váltotta fel, ennek az igénynek feleltek meg az immár kiadható, különböző naplók is. Sütő – mint írtam – szépírói műfajnak tekinti a naplót, amely azonban az irodalmi naplójegyzet és a dokumentatív próza keverékének tekinthető leginkább, minthogy az ezekben megrajzolt képet nem a hitelesség, de az utólagos kiigazítás és nyílt szelektivitás jellemzi leginkább.

Akárcsak egyik mentorának, a közéleti szerepvállalásairól ismert, magát szintén következetesen közírónak nevező Balogh Edgárnak az életpályája, a Sütőé is nagyrészt a nyilvánosság előtt zajlott. Ennek a politikai szerepekkel is járó nyilvánosságnak fokozatai a magyarországi recepcióban az egyértelmű pozitív szerepekre korlátozódott, amelyek a nyolcvanas évek végétől kiegészültek az áldozatiság felmagasztaló hangsúlyaival. A kánoni értékszempontoknak megfelelően az életút egységét, és egészében vett értékét[665] egy egységes, ám jellemzően kétirányú kánonfenntartó stratégia formálta: az illő elhallgatásoké és az üdvös túlhangsúlyozásoké. Mindkettő az említett önéletírásnak minősülő szerzői én-történetek hangsúlyaiból domborította ki kultikusságának bizonyos látens jegyeit.

Javított kiadás? Tragizált narratíva

Az utólag alakított naplóbejegyzések, az egykori eseményvázhoz utóbb tapadt reflexiók, vagy a múltbeli eseményekhez fűzött kommentárok, a visszaemlékezések

[665] Az életművön belől is alkalmazott fejlődéselv mögött a homogén szerzői arc szemléletének egy másik előfeltétele az, miszerint Sütő önmagában befejezett egész, s tökéletesen harmonizáló életmű, melynek sem kezdeti botladozásai, sem esetleges anakronizmusa nem játszhat közre irodalmi pályájának, életművének egységes értékelésében. A Sütő-szakirodalomnak különös tulajdonsága, hogy az értelmezett főcsapás, a teljesség igézetében lép fel, a szerző iránti hódolati aktusok személyes átélését közvetíti, s esetleges kritikusabb megnyilvánulásai, egy értelmezésbeli szelektív jellegre való utalás, a beteljesült egésznek előrehaladó, progresszív szándékát, a letisztulást, a sorsszerűséget hangsúlyozza. Az eleve elrendeltetettség fázisaiban a korai írásokat is az elérendő cél értelmezéshorizontjába állítja, s ugyanígy jár el a hagyománybeli választott elődökkel is.

szelektivitása mind a tragizálás valamilyen formáját, vagy a kényesebb életrajzbeli momentumok elfedését szolgálják. Sütő kilencvenes évekbeli naplóival kapcsolatosan Márkus Béla is elismerte, hogy „a krónikás a múltjával szembesülve itt-ott elszólja magát. Elárulja, hogy mérlegelő pozíciója kívül esik a megidézett történések körén."[666] Sütő nagyon ritkán él a deklaratív közbeszólás formulájával, ritkán fűz nyílt „utóiratot" a történtekhez, helyette úgy tesz, mintha a kései kommentár valóban a megidézett korban íródott volna. Miközben a naplót recenzáló szerző megpróbál mégis alapvetően a formáról, belső dialogicitásról és önmegszólításról elmélkedni, maga is kénytelen belátni, hogy a könyv legmélyebb ellentmondása éppen az, hogy miközben több jel mutat a legtágabb nyilvánosság számára készült 'elszólásokra', a következetlenségeknek se szeri se száma.[667] Mindez persze Sütő hatalmon belüli pozícióit, azok utólagos megítélését vagy egyszerű elhallgatását is érinti. „Lehet-e egyszerre kívül is és belül is lenni. Fölülről, kíméletlen gorombán leszólni (…) S ezzel egy időben elfogadni a Párt központi bizottságának póttagságát, azzal a magabízó hittel, hogy »bajainkon csak belülről lehet valamit segíteni«".[668] Mindez 1984-re utalva, ami persze nem jelenti szükségszerűen a tények módosítását, legfeljebb csak más színben való feltüntetését.

Az ilyen önreflexív műfajokban több, az utólagos elvárások szerinti teljes konstrukció is könnyedén kimutatható. Egy egyszerű példa, az 1984 október 4.-i bejegyzés: „A *Jégmadárral* elkészültem. Új – és valószínűleg végleges címe: *Advent a Hargitán*. Ha okát kellene adnom a módosításnak, egyik érvem ez lenne: a kezdeti cím csak részlegesen fedte a darab világát". Az új cím ellenben – mondja Sütő, nyilván a kommentár értelmében s a későbbi visszhangnak, elvárásoknak megfelelően is (a Hargita emblematikusságával) – tökéletesen fedi „bénultságunkat […] a Nagy Romlás alatt".[669] A próbák ideje alatt (1985 őszén) készült írások,[670] s több korabeli interjú is következetesen az első címváltozatot tünteti fel, mitöbb Erdélyben az *Igaz Szó* 1985 októberében (tehát az állítólagos bejegyzést követően egy évvel!) is ilyen címmel közli. A címváltoztatás jóval későbbi, s feltehetően közös, szerző-rendezői sugallatra is módosulhatott, ahogyan több színpadi kép is teljességében

[666] Vö. **Márkus** Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996, 79.
[667] „A keret kiválasztása, a szerkezet felépítése, az elrendezés tudatossága olyannyira reprezentatív célú, hogy cseppet sem lenne meglepő, ha maguk a feljegyzések, szövegek is – vagy legalább egy részük – utólag alakítottak volnának". Ha például Sütő eleve „fölhívja a házkutatók figyelmét, hogy sorai 'nem a jelennek' íródnak – akkor a másokkal szemben hangoztatott elemi óvatossági követelmények aligha engedhették volna meg neki, hogy […] 'kollektív elmebaj'-nak minősítse a romániai viszonyokat." Vö. **Márkus** Béla, *i.m.,* 81.
[668] Uo., illetve **Sütő**, *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994, 53.
[669] Lásd *Heródes Napjai*, *i.m.*, 30.
[670] Mint amilyen a darab dramaturgjának, Tarján Tamásnak a színpadra-állítás folyamatát végigkövető írása is. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig*, in Kritika, 1986/4, 26-27.

megváltozott, újraíródott a színpadi próbák során.[671] Az utólagos emlékezés megszépítő ereje egyben az aktuális elvárásrendhez is igazítja az egykoron történteket. Lancranjan említett 1981-es uszító könyvére utalóan Sütő az 1984-ben (!) induló naplójában említi, hogy tiltakozásképpen levelet fogalmaz a pártfőtitkárhoz, s írói körökben aláírásgyűjtésbe kezd.[672] Az eltolódó hangsúlyok, a kiemelések és az elhallgatások mentén az árnyaltabb fogalmazás szerzői/irodalomtörténészi szükségszerűsége kapcsán néhány jellemző példát említenék még.

„Sütő a nyolcvanas években már nem publikálhatott Romániában, színházi bemutatóit betiltották, sőt, a magyarországiakra sem engedték át."[673] Az ilyen nyilvánvalóan túlzó megjegyzések a kultikus-kanonikus kritika emotív jellemvonásait hordozzák, egy monográfia történeti-tudományos kutatásainak eredményeibe azonban aligha illenek bele. A kritikátlan hiszékenység, mely a szerzői önéletírásokból vezeti le alapegységeit, ilyenkor legfeljebb a kívánt szerzői önértelmezés tolmácsolására szorítkozhat. A fentebbi állítást többször Sütő maga is megismételte. „Jómagam pedig 1980-90 között teljes, tökéletes anatéma alá vetve, ITTHON semmit sem közölhettem, színdarabjaimat betiltották."[674] A szükségtelen tragizálás a nyolcvanas évek végi nyilvánvalóan heroikus és köztiszteletre méltó szereplést a teljes évtizedre terjeszti ki, holott az említett általános leépítések, betiltások valójában 1984-től érik el csak Sütőt, akkor sem egyedüli kivételként, amint azt például az Ablonczy-monográfia sugallja.[675] Mint említettem ez a végső politikai elkomorulások időszaka, a nacionalista

[671] Sík Ferenc rendezői szándéka egyre határozottabban felvállalta, hogy a játéktéren feloldja a darabbeli *kint* és *bent* konvencióit. Lásd még **Tarján**, *i.m.,* 27.

[672] Vö. *Heródes napjai, i.m.,* 26. Ezt a folyamatot részletesen tárgyalják az életmű gondozói is, a következetlenséget viszont nem jegyzik meg, ahogyan azt sem, hogy elsőként még 1982 júniusában Szőcs Géza írt Marius Tabacuval tiltakozó beadványt a pártvezetéshez. Mint említettem Méliusz az írószövetségi funkcióiról is ekkor mond le a könyv megjelenése kapcsán, s erről Gáll Ernőt 1982, április 15.-én levélben értesíti is.

[673] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 227.

[674] Vö. például Székelyföld, 1999/5. Ennek a kijelentésnek a tételes cáfolatát lásd, **Kuszálik** Péter, *Lexikonok, adatok, pontosság*, in Látó, 2003/12. Különben Kántor Lajos és Kötő József könyvében minden erdélyi magyar színház műsorrendje kiolvasható, ebből az is kiderül, hogy Sütő darabjait 1984-ig folyamatosan, ezt követően korlátozva játszották. (Vö. **Kántor** Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992,* Bukarest, Kriterion, 1994.) Az Egy lócsiszárt például azért engedélyezik, mert 10 éve van folyamatosan színpadon, a bukaresti Bulandra is játsza, s még 1989-ben is műsorra tűzik a szatmáriak, igaz, sikertelenül, ekkor az előadását már nem hagyják jóvá. A Vidám sirató viszont végig kivételt képez, ezt egyáltalán nem érinti a tiltás. A Sütő-művek esetében az erdélyi színjátszás említett helyszínei alapján így is egyértelműen elmondható, hogy szerzőjük a magyar drámairodalom legtöbbet játszott kortárs magyar szerzőjeként szerepel az 1945 utáni színházi évadok játékrendjében Erdélyben. A Tiszatáj egyébként közölte Sütőnek a kolozsvári társulathoz írt levelét, köszönetnyilvánítását az Egy lócsiszár 1985-ös előadásai kapcsán. Vö. **Sütő**, *Főhajtás*, in Tiszatáj 1986/3, 9.

[675] Egy nagyköveti jelentés értelmében a helyzettel a budapesti vezetés is tisztában volt: „A nemzetiségi ügyekkel érdemben foglalkozó politikai fórumok hiányában, továbbá a magyar nemzetiség „hivatásos" politikusainak háttérbe szorítása vagy halála következtében a nemzetiségi érdekképviselet és a nemzetiségi tudat ápolása kérdésessé vált. A romániai magyarság ügyeit ezért írók és történészek igyekeznek az állami és pártszerveknél képviselni." „Véleményüket a demokratikus intézmények hiányában a kulturális lapokban közzétett publicisztikai írások segítségével próbálják népszerűsíteni. Ez viszont a vezetést a nemzetiségi sajtó mozgásterének csökkentésére késztette (Kriterion vizsgálat, A Hét és a Korunk főszerkesztőinek leváltása stb.) és a cenzúrázási gyakorlat további erősödéséhez vezetett." Vö.- *Barity Miklós nagykövet jelentése, 1985, i.m.*

román politika eluralkodásának ideje. Ezekben az években váltják le többek között Gáll Ernőt, Huszár Sándort és helyettesét, Horváth Andort, s Sütővel együtt ekkor hagyják ki a KB-ból Domokos Gézát is. A kivándorlóhullám is ekkortól éri el Erdélyben a tetőpontját (Páskándi, Hervay, Köteles Pál, Tamás Gáspár Miklós után ekkor, a nyolcvanas évek elején-közepén távozik többek közt Csiki László, Deák Tamás, Bodor Ádám, Balla Zsófia, Láng Gusztáv, Köntös-Szabó Zoltán, Szőcs Géza, Vári Attila, Kocsis István). Már ezt megelőzően a kivándorlásnak személyes vonatkozásai is vannak a hatalom által egyre rosszabb szemmel nézett szerzőt tekintve: a nyolcvanas évek elején leánya és annak családja, később fia is Magyarországra települ.[676] Ezek alapján inkább az csoda, hogy 1984-ig Sütő korábbi funkcióit egyáltalán megtarthatta (főszerkesztőségét 1989-ig!), könyveit 1984-ig Romániában kiadhatták, darabjait pedig, ha részlegesen is, de ezt követően is játszhatták. Persze még így is van bőven ellenpélda a túlzó megállapításokra. Hasonlóan járnak el ugyanis a különböző lexikonok és Ki-Kicsodák is, itt is számtalan, a kialakult képet megerősítő aránytalanságokra vagy hiányosságokra figyelhetünk. A legfrissebb, 2006-os évnek szánt *Ki-Kicsoda*[677] is úgy tudja a szerzővel kapcsolatosan, hogy már „1980-1981-ben betiltják műveinek kiadását, drámáinak színre vitelét, nyilvános írói szereplését", s mindezt „pártellenes politika vádjával".[678] Mint említettem, nem a vád valósságában, pusztán az adatok és időpont helytelensége által a heroizálás szükségességében kételkedve emlékeztetnék, hogy Sütő csak 1984 után kerül, elsősorban színpadi műveit érintő részleges tiltásra. (1982-ig még Írószövetségi alelnök, 1982-ben és 1983-ban is drámakötetei jelenhetnek meg, s mint írtam az *Advent* egyik korábbi részletét, *Jégmadár* címen a cenzúra is átengedi, melyet az Igaz Szó közöl 1985 októberében!)[679]

Pedig Sütő írói kvalitásai és társadalmi szerepvállalásainak érdemei egyaránt fölöslegessé teszik, hogy ott is dramatizálni kelljen az életutat, ahol inkább árnyalni lenne célszerű. Mind Bertha, mind Ablonczy hangsúlyozza, hogy a szerző nem lehetett jelen az *Advent* bemutatóján, a hatóságok nem engedélyezték kiutazását. Később több, az életművel foglalkozó írás, beszélgetés már úgy interpretálja az életutat, hogy ekkortól Sütő a

[676] Gáll Ernő, említett naplójának 1981, december 28.-i bejegyzése: „G.G. (Gaál Gábor), Sütő, Szász (János), Bodor (Pál), Tóth Sándor, Beke (György) stb. gyermekei mennek, mentek el, ily módon tehát éppen azok kapnak csattanós pofont saját véreiktől, akik az ittmaradást, a helytállást képviselik". Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I. i.m.*

[677] *Ki-Kicsoda 2006*, I-II, szerk., **Hermann** Péter, Bp., MTI, 2006.

[678] Korábbi Ki-kicsodák, (például az 1992-ben kiadott) még tudnak a román kommunista vezetésben betöltött funkciókról is, ám itt is csúsznak az évszámok; KB-póttagsága 1977-ig van csak jelölve, ennek ellenére itt még nincs szó betiltásokról.

[679] De kisebb publikációk, köszöntők (pl. Vita Zsigmond születésnapjára, 1986-ban) később is megjelennek, amikor már könyvei valóban csak Magyarországon látnak napvilágot. Egy 1988-as, az államosítás negyvenedik évfordulójára megjelentetett román nyelvű antológiába is (Nagy István és Szász János mellett harmadik magyar szerzőként) beválogatják. Vö. *Stapin pe-al sau destin poporul*. Bucuresti, Eminescu, 1988.

nyolcvanas éveket gyakorlatilag felügyelet alatt tölti, s nem is hagyhatja el az országot. Ezt a képtelenséget egy visszaemlékezésben a szerző is megerősíti: „Közel egy évtizedig vártam útlevélre".[680] Az Ablonczy-féle monográfiában közölt életrajzi eseménysor, valamint éppen Sütő naplói és interjúi alapján is pontosan megállapítható, hogy a hetvenes évektől gyakorlatilag három esztendőt kivéve, (1977, 1984 és 1986) Sütő minden évben megfordult külföldön, elsősorban Budapesten.[681] Az ellenállószerep, a rendszer általi üldözöttség a korábbi életszakaszokra, művekre is kiterjed. A retrospektív kánonalkotás leginkább a kilencvenes évek újra megszaporodó vallomásaira jellemző, de különböző formái, mint említettem már a korábbi összegzésekben, interjúkban is fellelhető.[682] A *Pompás Gedeon* marosvásárhelyi bemutatójának állítólagos betiltása kapcsán például több egymásnak ellentmondó vallomás született.[683] Egy 1993-as évszámot viselő szerzői visszaemlékezés szerint[684] a *Pompás Gedeon*t „két héttel a bemutató után betiltották", méghozzá a pártbizottság propagandatitkára szerint azért, mert „egyházi férfiak tiltakoztak a színdarab ellen." – s végül „pártkörökben is anatéma alá került jó másfél évtizedre".[685] (Máskor több interjúban, s 1985-ös naplójában a szerző azt állította, „a hatodik előadás után levették a műsorról",[686] holott a valóságban több mint öt héten át játszották, s tizenkilenc előadást ért meg![687]) A *Csillag*ot Sütő visszaemlékezése szerint a megyei első titkár utasította vissza, *A szuzai menyegző* pedig „Marosvásárhelyt már szóba sem kerülhetett, de Kolozsvárott is rávetette magát a cenzorok hada."[688] Az *Álomkommandó*nak, mely Sütő kései visszaemlékezése szerint „a legtöbb kalamitást" okozta, már magát a szándékát sem nézték jó szemmel, s valaki fel is jelentette a Párt központi bizottságánál. Így „menekíteni" kellett.[689]

Mint a fentebbi példákból is kiderül, az aránytévesztések sajnálatosan az életút valós eseményeit, szomorú mozzanatait is feleslegesen felnagyítva emelik az értelmezés horizontjába, ám ezzel nem csupán megszépítik a történteket, vagy adott esetben heroizálják

[680] Vö. **Sütő** András, *Erdélyország mit vétettem?* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2002, 2. kötet, 266.
[681] Magyarországon vagy távolabbi országokban jár 1972 (Nyugat-Európa), 1973 (USA, Kanada), 1974 (Nyugat-Európa, Bp.), 1975 (Bp.), 1978 (Bp.), 1979 (Bp., Ausztria, Svájc), 1980 (Bp., Franciaország, Svájc), 1981 (Bp.), 1982 (Bp.), 1983 (Bp., - Illyés Gyula temetése), 1985 (Bp.), 1987. nov.–1988. jan. (Bp.), 1989 (Bp., Svájc). Romániában a nyolcvanas évektől különben kétévente lehetett egyáltalán útlevelet kérvényezni.
[682] Sütő tevékenyen vett részt saját életútja értelmezésében, s ehhez biztos fogódzókat is kívánt adni. Saját korai publicisztikájából már a nyolcvanas években magyarázatokkal ellátott válogatást készített, s később is folyamatosan adta közre válogatott írásait, beszélgetéseit, melyekből az is egyértelműen kiderült, milyen hagyomány folytatójának kívánta magát láttatni.
[683] Ezek következetlenségeiről lásd **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép*, in A Hét, 2005, március 17.
[684] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok* in UŐ, *Erdélyi változatlanságok*, Debrecen, Kossuth, 2001, 26-32.
[685] Uo., 30.
[686] Lásd az 1982-es Ablonczy-interjút, in **Sütő**, *Sárkány alszik veled*, *i.m.,* 216., illetve **Sütő**, *Heródes napjai, i.m.,* 1986 november 27.-i naplóbejegyzését, 53.
[687] Vö. **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép, i.m.*
[688] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok, i.m.,* 31.
[689] Uo.

magát a szerzőt, de megkérdőjelezhetővé, s valamelyest hiteltelenné is teszik a kánont, legalábbis azt a választott formáját, amely az életmű felől elsőrendűen a szerzői elveket értelmezi. Mindezzel egy olyan zárt rendszert alkotva, amelyben a hozzáférés a sütői világnak és műalkotásrendjének úgy rendelődik alá, hogy valójában csak akkor enged annak közelébe, ha egyfelől magunk is belehelyezkedünk a referencialitás és a keletkezéstörténet vázolt mozzanataiba, másfelől ha megtanuljuk elfogadni a szkepszis nélküli elváráshorizont alázatos, csodáló szerepköreiből adódó mozgásterét.

Szerep és/vagy mű

Az öntudatos művész saját hírnevéhez mindig is hozzájárul, a fellelhető következetlenségekre, a visszaemlékezések hiányosságára, arányainak értelmezésjellegére azonban a kanonikus kritika szinte soha nem figyelmeztet. Ehelyett (például a vitákra vagy az életút ambivalens mozzanataira tekintve) a monográfusok is többnyire szerzőjük igazának feltétlen tolmácsolásával foglalkoznak. Az érzelmi rokonság olykor végképp elvakítani látszik őket. (Jó példa erre a polémiák egyoldalú értelmezése, személyes sérelme is.) Ezt a tendenciát a hetvenedik majd hetvenötödik születésnapra megjelent Ablonczy-monográfia erősíti a leginkább. Ablonczy könyve csak formáját tekintve monográfia. A műfaj követelményeitől eltérve, tárgyát s a kötet-felépítést magát még egy írói életmű jelöli ugyan ki, az irodalom maga viszont aligha jut központi szerephez benne. Az igazi szempont a magyarság nemzeti megmaradása, s az ehhez szükséges feltételek, lehetőségek kortörténeti vizsgálata. Ablonczy nem irodalomtörténetet és nem kritikát ír, alanya iránti elkötelezettsége, érzelmi azonosulása, ha elemzésekre olykor ki is tér, kizár mindenemű bírálatot. Számára Sütő életműve meghaladhatatlan klasszikus érték, s egyértelműen az erdélyi magyar irodalom legjelentősebb teljesítménye. Bizonyításra kultikus nyelvezetében így nincs is szükség, a nyíltan egyoldalú vizsgálati módszer (akár kortörténeti vonatkozásaiban is, amennyiben Sütő személyét érinti) azonban mégis szembeötlő. Mert az életmű kétségtelen értékei mellett is, a monográfus – ahogyan Gróh Gáspár is szóvá tette – „némely ponton a Sütő-művet illető kritikát kimondatlanul a nemzetellenességgel azonosítja”.[690] A Csipkerózsika ellenvetéseiről, a későbbi áldozat-szerepek analógiájára írja, hogy a szent ügyeket megkérdőjelezők „támadása”, egyáltalán a másféle irodalomeszmény „kívülről törő veszedelmeknél is riasztóbb”, mely egyfelől nem vesz tudomást a politikai realitásokról, másfelől mégis benne személyes ellentét, Panek „hiúsága”, szerzői féltékenysége kap csak

[690] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*, 188.

igazi hangsúlyokat.[691] Ugyancsak kedvelt szerzője elfogult véleményét tolmácsolva, írásai betiltása kapcsán mondja, hogy Bíró Béla említett könyve nem más, mint a hatalom ténykedése![692] Mózes Attila illetve Palotás Dezső köteteiről írt (Sütőt alig érintőlegesen említő) Berkes-féle kritika[693] pedig a kommunista rezsim által íratott lejáratás![694] Ablonczy a Tiszatáj betiltását is egyértelműen az *Advent* sikerével magyarázza.[695] Pedig Sütő kétségtelen népszerűségére korántsem a budapesti vezetéssel szembeni vélt viszonya ad magyarázatot. Az 1986 végén megjelenő *Erdély Történetét* követő időszakról maga a monográfus is azt vallja: „Itthon kontroll már alig működött, s a két ország közti korábban szokásos 'elvtársi' tiltakozások, jegyzékek érvényüket vesztették".[696] Sütő személyét tekintve pedig hozzátehetjük, Magyarországon már jóval korábban is tudták, hogy az életmű irodalompolitikai kereteken belül mozgott, tehát a nyolcvanas éveket megelőzően Romániában legfeljebb egy hatalmon belüli ellenzékiséget képviselt.

Az elfogultság és a kettős mérce, a hangsúlyok és az arányok a teljes fogadtatásra érvényesen a korábbi közéleti, hatalom-közeli pozíciókat is érintik. Az ellenálló-szerepek túlzó és fölösleges hangsúlyozása mellett, ezekben sohasem tematizálódnak azok a momentumok, melyek az erdélyi közélet köreiben többnyire nyilvánvalóak voltak, s amelyek messze túlléptek az olykor megemlített sztalinista időszak botlásain.[697] Ablonczy idézi

[691] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.

[692] Bíró könyvéről 1989 után közzétett Naplójában Sütő is azt írta „a hatalom megjelentetett ellenem egy könyvecskét". A „könyvecskét" egyébként az elemzett életművek javarészétől (a Magyarországra távozott Deák Tamás, Csíki László, Páskándi Géza, Kocsis István drámáinak elemzésétől) éppen a cenzúra 'tisztította meg', így maradtak a könyv középpontjában elsődlegesen a Sütő és Székely János-drámák. A könyv egyébként még a (részleges) tiltás előtt íródott.

[693] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Szökésben a falvédőről*, in Élet és Irodalom, 1986, április 18.

[694] A kritika-érzékenység túlzásai arra már nem reflektálnak, hogy ugyanabban az évben az említett szerző az *Advent*ről is írt a Kritikában (1986/4), korábban pedig Sütő egyes színpadi műveinél dramturgként segédkezett.

[695] Ablonczy írja: „S az Advent sikerébe nem nyugodtak bele." (Vö. *Nehéz álom*, *i.m.,* 383.) Ha ennek lett is volna realitása, akkor – mint említettem – az előadás tettértéke, s nem a szerző személye volt az oka. (Egyébként Annus és Vörös László sohasem Sütő erdélyi kéziratai miatt kapott fegyelmiket, megrovásokat.) A hatalom az általa betiltott és fél évig szüneteltetett Tiszatájban már az új – Alföldnek ígért – drámával akart kezdeni. A lap új vezetőinek társadalmi megítélésén is enyhítendő a külügyminisztérium a beérkező művet a Tiszatájnak küldte Knopp András révén, amelyre végül az Alföld szerkesztőinek érdeklődése derített fényt – s végül a 1987, júliusi szám ott közölte. A gyakran felvetett tiltott utak, kéziratok kérdése kapcsán is érdemes emlékeztetni, hogy Sütő nem 'csempészi át' kéziratait, általában a külügyminisztérium futárszolgálatával küldi őket Pestre.

[696] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 401.

[697] Bár a recepció legszívesebben teljességében elhallgatta volna Sütő korai korszakának meghatározó sematizmusait és közéleti tevékenységét. A szerzőről eddig megjelent monográfiák szintén vagy elnézően tapintatosak az említett periódussal, vagy a későbbi remeklések fényében olykor egyenesen feloldozás-jellegűek. Sütő viszont vállalta e korszakát is („Sztálint dicsőítő mondataimat az az őszinte hit táplálta, hogy a pozitív változás, amelyik minálunk a háború utáni első években végbement, az ő nevéhez kapcsolódik." - Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990), igaz, később az önvizsgálat szükségességének már láthatóan inkább önfelmentő jegyei mutatkoztak csak meg. A marosvásárhelyi írók 1956-os elítélő nyilatkozatáról: „A lényeg: hogy magam is aláírtam valamit, aminek emberszelídítő hatásában hittem, s ami egészében tökéletes tévedés volt, a félrevezetés tudományában utolérhetetlen zsarnokság mesterműve. Egy ilyen tévedést nem lehet és nem kell sem védeni, sem kimagyarázni. Hanem egy életet kell vele szembeállítani." (Vö. *Erdélyi Napló*, 1997, január 15.) Az 1956-os párthű vélemények teljes gyűjteményét

például Sütő utólagos nézetét a romániai anyanyelvhasználat ideologikus felszámolási kísérleteiről, illetve a hatalom elutasító cinikus indoklását is, („az a fontos, hogy mit mondanak, s mit írnak, s nem az, hogy milyen nyelven")[698] azt azonban már nem, hogy Sütőnek korábban milyen egyéb álláspontja, sokszor ambivalens szerepe volt. Azt is, hogy „1974 tavaszán Romániában papírtakarékosság ürügyén zsugorítani kellett a napi- és hetilapok példányszámát" s hogy „szaporodtak a megsemmisítés tényei"[699] azt viszont nem, hogy a már említett 1974-es kongresszus minden tételét a kulturális agitatív szellem jegyében (s a kisebbségeket nyíltan sértő jegyeivel együtt) képviselőként Sütő is megszavazta.[700] Ahogyan azt sem, hogy az „esemény" kapcsán Székely János révén egy közismerten szomorú vers is született.[701] Sütőnek A Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsában betöltött szerepéről írja a monográfus: Sütő „alig-alig várhatott támogatást, mert nemzetiségi szolgák, janicsárok hada népesítette be a politikai testületet. A péterffyk, a takácsok, a gerék, a vinczék légiójával kellett hadakozni."[702] Nem kérdéses, hogy a szervezet maga valóban csak látszatszervezet volt, utólagosan mégis visszatetsző, - a tehetetlenség és feleslegesség mai tudatában - a látszatpolitikát legitimáló szervezetről azt állítani, hogy a testületben Sütőt leszámítva mindenki nemzetiségi szolga volt, nem volt hát mit tenni. Az 1973-as nyíltan diszkriminatív tanügyi törvényekkel kapcsolatosan is azt állítja: „Ilyen körülmények között Sütő András nem karrierviszketegségből, hanem írótársai, barátai biztatására, Fazekas János unszolására vállalt közügyi tisztségeket".[703] Csakhogy Sütő nem a hetvenes évektől

lásd *A szocializmus védelmében. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956 október-novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban.* Marosvásárhely, ÁIMK, 1957, 254.

[698] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[699] Uo., 314.

[700] 1974-ben drasztikusan csökkentették a napilapok és folyóiratok terjedelmét és példányszámait is, ami a nemzetiségi sajtótermékeket hatványozottan sújtotta. Kolozsváron szintén ebben az évben letartóztatták Kallós Zoltánt, a moldvai csángó-magyarság folklórjának egyik legismertebb kutatóját (június 16), októberben pedig ünnepi nagygyűlést keretében keresztelték át Kolozsvárt. („Kolozsvár fennállásának 1850. évfordulója" alkalmából, Ceauşescu személyes jelenlétében mondták ki: a város hivatalos román neve - utalva a latin előzményére - ezután Cluj-Napoca lesz.) Novemberben aztán a 63. számú törvény gyakorlatilag államosított minden műkincset, kulturális hagyatékot, egyházi vagy magántulajdont is. Ilyen előzményeket követően, 1974. november 24-28.-án tartották Bukarestben az RKP. említett XI. kongresszusát!

[701] A vers: *Vidám tudomány*. - „Miféle sárból, miféle takonyból/ Gyúrhattak téged, (Megszólítás!), akit úgy/ Kedveltem egykor – hogy visz rá a lélek,/ Hogy szóval árts és tettekkel hazudj? // Szavaz a téboly. Megfosztja szavától/ A szellemet – s te szavazol vele,/ Így biztosítva kiváltságodat, hogy/ Szellemesen szavazhass ellene. // Jutalomképpen tiéd a kiváltság,/ Hogy jogod legyen tiltakozni – épp/ A tiltakozók jogait betiltó/ Egyetértésed bő jutalmaképp!/ Megszavazni, hogy pofázhass, pofázni,/ Hogy megszavazhasd, bármit kérnek is;/ Hatalommal a népet, a hatalmat/ Néppel zsarolni – tudomány ez is. // Szeretnek érte, mindkettő szeret még,/ Egyik sikert, a másik posztot ad. // De hát, jóember, legalább te mérd fel:/ Hány lovat ülsz meg egyetlen fenékkel?// Vagy hány fenékkel egyetlen lovat?- Az 1974-ben keletkezett vers (alcím gyanánt: „Abból az alkalomból, hogy a Nagy Nemzetgyűlés – egyhangúlag – új sajtótörvényt szavazott meg.") megírását követően természetesen nem jelenhetett meg, s a megszólított írótárs keresztneve egészen a kilencvenes évekig – zárójelezve anonim maradt. A magyarországi fogadtatásban persze nem volt helyük az esetleges ilyen véleményeknek.

[702] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[703] Uo.

kezdődően vállalt csak közügyi-politikai tisztségeket.[704] Az ambivalens diszkurzus, amely értelmében Sütő „öntudatosan ötvözte hatalomközeli pozícióját a hatalomkritikával"[705] sok esetben a hetvenes évek végéig, nyolcvanas évek elejéig is eltartott.[706] Sütő egészen az évtized legvégéig reménykedett ugyanis abban, hogy a kollektív kisebbségi gondok megoldhatóak lesznek párthatalmi körökön belül is. Közíróságának, írói önvizsgálatának szükségessége felől 1980-ban sem annyira szigorú, mint inkább funkcionális mérleget készített korábbi publicisztikájából.

*

A magyarországi fogadtatást tekintve nem sorolom tovább az életműnek pusztán az író személyére, életútjára, tetteire, azok megítélésére vonatkozó történelmi hangsúlyok kanonikus következetlenségeinek példáit. (Ahogyan azt sem, hogy ezek kanonikus érdekből, kényelemből, ismerethiányból, avagy fokozott tiszteletből adódtak-e). A számtalan példában közös, hogy a kultikus jegyekben a felesleges tragizálás ilyenkor a kánoni kép személyre és nem művekre szabott előfeltevéseit hivatott újra és újra alátámasztani. A kultikus elvárásrend a személyes nagyságot emeli ki, az esetleges emberi gyengékre utaló sorokat viszont következetesen elhallgatja.[707] Miközben a művek felől tekintve feleslegesnek látszhat a

[704] Balla Zsófiának adott interjúkötetében, Bodor Ádám is több helyen utal rá, hogy a moszkovita hatalomátvételt követő évtizedekben, a politikai kényszerpályára jutottak, az eleve rossz szemmel nézettek, vagy az elítéltek mellett bőven akadt példa a kisebbségi értelmiségiek körében is „egy másféle magatartásra", mint amilyen a csalódott, kiábrándult, a közéletből visszahúzódó, azt aggodalommal figyelőké volt. „Nem azokról a baloldali meggyőződésű tisztességes személyiségekről beszélek, akik korábban a szociáldemokráciában, illetve a kommunizmus eszméiben a tőkés társadalmi viszonyok alternatíváját keresték, (…) azokról a fiatalokról inkább, akik, ugyanebben a történelmi pillanatban legyőzve gyermeki igazságérzetüket, úrrá bírtak lenni bátorságukon is, engedve másféle hívásoknak, egyszerre csak ott találták magukat kipirultan lihegve a kommunista ifjúsági mozgalomban. Egyúttal a érvényesülés térfelén. Évtizedeken át elfogadták a hatalom kegyeit, kiváltságait, bírtak élni annak gőgjével is, ha kellett, az elesettekkel szemben is, együtt mulattak a zsarnokokkal, abban a hazug hitben tetszelegve, hogy ezzel a cimborálással a nemzet érdekeit szolgálják". Azok közül „akik valamilyen kettős, ám hamis küldetésvágytól áthatottan beszereztek maguknak röstellnivaló politikai titulusokat, miközben szerettek volna a nemzeti érdekek zászlóvivője szerepében is tetszelegni", Bodor nevet nem említ, az általam is idézett keserű Székely-vers idézése azonban egyértelművé teszi, kire is gondol. „Később, amikor lassacskán kezdtek kihullani a hatalom kegyeiből, némi leereszkedéssel közeledtek az addig mellőzött félhez (…) mostanában legtöbbjük már váltig azt hangoztatja, hogy éppen az erdélyi magyarság érdekében és értünk való aggódásában vállalt áldozatot, értsd ez alatt: valójában gyászos közszereplését küldetésként fogta fel". […] „A fordulat után illett volna elmakogni néhány keresetlen szót e fiatalkori eltévelyedésről, amely azért túl a férfikoron is eltartott." Vö. **Bodor**, *A börtön szaga, i.m.*, 50-53., illetve 201.

[705] A Bottoni-tanulmány által megfogalmazott, ötvenes évekre vonatkozó kettősségről lásd **Bottoni**, *i.m.*

[706] Gondoljunk csak az 1974-es említett eset után az 1978-as kiállásra, a Kiss Ferenc naplójában is említett KB-felszólalásra, miközben 1979-ben már érkezik a Herder-díj.

[707] Egy egyszerű példa Sütő kritika-érzékenységére, mely már a kezdetekben is könnyen nyomon követhető volt. Egyik korai, több magyar színpadon játszott vidám játékról a *Tékozló szerelem*-ről (mely a *Fecskeszárnyú szemöldök* és a *Szerelem, ne siess!*-ből állt össze teljes estés előadássá) 1962-ben született érdemi kritika. (Szőcs István, *Utunk*, 1962, november 2.). Miután Szőcs írását Sütő a saját maga által szerkesztett lapban dorgálta meg (*Új Élet*, 1962. december 10.) nevezett kritikus egy hónap múlva maga kényszerült némiképp megvédeni saját kritikáját: „Sütő András kitűnő polémiaírónak tartom, mégsem értem, mi szüksége van arra, hogy másokról szóló, régebbi cikkeim megállapításaira is visszatérjen, amikor csak azt akarja kifogásolni: nem dicsértem meg eléggé az ő színdarabját. […] Ha most Sütő András fejében megfordul a gondolat, vajon nem illetlenség-e, hogy

szerzőt érintő heroizálás, a kultusz alakzatai felől megkerülhetetlen a korábbi, megrostált értékelésekben kialakított hangsúlyok változatlanságához való ragaszkodás. Az értékelés persze, éppen a kanonizált értéktudatosítás érdekében, mindig is befolyás alatt történik, s ez sokszor látens módon erősíti a kánont, mert a befogadók ritkán érzékelik az olyan értékszempontok kisajátító jellegét, mint amilyeneket például a tankönyvek terjesztenek. Az említett narratívák kialakítása, ezek következetlensége az életútfeltárások és a kánonkommentárok tekintetében, ugyanakkor legtöbb esetben szerzői megnyilatkozásokon alapulnak. Az odaadó tisztelet a kánon ilyen kultikus fokozataiban alárendeli a kritikus vizsgálódásokat és a gyakorlati szkepszist a szerzői hitelesség, és a szellemi autoritás meghatározta sérthetetlenségnek.

Az értelmező szótár szerint a kultusz irodalmi/irodalomtörténeti formája is valaki vagy valami iránt megnyilvánuló, nagyfokú, gyakran túlzott, s főképpen kritikátlan tiszteletet, rajongást jelent. A kultusz kiteljesedésével, a személyes életút tragikus vonzataival megkérdőjelezhetetlen autoritásként jelentkezett élet és mű szétválaszthatatlan egysége. Sütő fogadtatására (politikai és művészi szerepköreinek keveredésére) ezért is lehet nagyrészt jellemző Kulin Ferencnek az említett 1980-as nemzet-vitában elhangzott meglátása. „Ha politikusról van szó, nem a nézetei, a programja és tényleges szerepe áll az érdeklődés középpontjában, hanem a jelleme. A művész esetében nem a műve, s annak sajátos esztétikai kvalitása képezi az ítélkezés tárgyát, hanem sorsa és elvei”.[708] A személyes sors, a történelmi háttér és (kényszer?)pálya gyakran konstruált jegyei felől az önéletrajz, vagy az önéletírás ezért egyfelől felül emelkedik a puszta tudósítás, a krónika, vagy akár az emlékirat irodalmi státusán is, műfajjá avatása viszont éppen azért jelent problémát, mert annak fogalma nemcsak esztétikai, hanem történelmi funkcióval is rendelkezik, tehát szükségképpen ideologikus meghatározottságú. Az önéletíró itt nemcsak a saját élményétől megóvó távolsággal nem rendelkezik, hanem vallott eszmei, ideológiai alapállása is mind a későbbi meghatározások fókuszába kerül. Ezek, legyen szó esszéről vagy tudósításról, riportról vagy bármely retrospektívnak tekinthető műnemről, az energiák nagyrészét egy eleve kivetített álláspont igazolására korlátozzák majd. „Az esztétikai értékek monumentális

magam védem meg a saját bírálatomat, illetve elismerésemet vele szemben, azt kell mondanom, én még azt sem tartom illetlenségnek, hogy Sütő darabja dicséretének keveslését a saját maga által fõszerkesztett lapban végzi el. Igaz, engem Sütő cinikusnak nevezett.” (*Utunk*, 1963. január 11.)

[708] Vö. **Kulin** Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6. 43. A jellemzést, mely szerint a recepciót, s az adott megítélést nem valaki munkásságának művészi, tudományos értékei, de közéleti szerepének politikai súlya minősíti, szinte a teljes Sütő-recepcióra érvényesíthetőnek véljük. Sütő jelleme, sorsa és elvei a vélt kategóriájában, hipotetikus alakzatokként formálódtak a recepciónak egy olyan elvárás-rendjében, amelyben tetszőlegesen kerültek kiválasztásra az említett kvalitásokat alátámasztó életmomentumok.

méltóságával" szemben,[709] az életrajziság elemei, s vele magának az életműnek az életrajzi-politikai meghatározottságai kerülnek előtérbe, ami gyakran azzal a veszéllyel is járhat, hogy a közvetett és közvetített figyelem csak az említett életrajzi „tények" magyarázatára, igazolására, avagy cáfolatára korlátozódik.

Az értelmezésbeli külső szempontok manapság is könnyedén megfigyelhetők, amint a korábbi értékviszonyok – melyek jórészt a korszak, a helyzet, vagy a magatartás-példázatok mentén határozták meg az életmű értékelésének viszonyítási pontjait –, ma ugyanezen pontok megkérdőjelezésével, a vélt vagy valós magatartásminták jogosságának elvetésével, és a konkrét hatalmi viszonyulások ambivalens szerzői diszkurzusai mentén ezek cáfolatával sajnos olykor a teljes életmű értékeit is megkérdőjelezik.[710] Sütő korabeli politikai szerepkörét figyelembe véve az olykor mellékesnek, ideologikusnak tűnő hozzászólások ma sem mindig esztétikai kritériumokról vitáznak.[711] A kettős kérdésfelvetések ilyen veszélyeire reflektálva ezért is sürgetendő az életmű józan megítélésében a lehetőségek szerinti elhatárolódás egyik irányból a tudományos munka igényességét aláásó politikai szenzációhajhászástól, a másikból a kultikus szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságától.[712]

Az életút fogadtatástörténetében a változó kánonmechanizmusokra figyelve persze nem hagyhatók figyelmen kívül a korábban érvényesülő következetlenségek, a pontatlanságok, vagy a szándékos heroizálások. A fogadtatás alakzatait ugyanis a kétségtelen írói kvalitások mögött a receptív viszonyulás különböző mértékű és irányú szövegei is tükrözik. A tágabb kitekintéseket ezek éppen azon okoknál fogva igénylik, amiért egy életmű története egyben befogadásának történeteként határozható meg. A szövegkritikai kiadások, illetve a kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként is funkcionál. A befogadás és a mai kanonikus hely ezért sem lehet független a hagyománytól, mivel a szövegek csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők.

[709] Ahogyan de Man állította. Vö. **de Man**, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

[710] S ha a kánon receptív stratégiái sohasem csak a művekre vagy a szépíró személyére figyeltek, de a közéletire is, akkor a későbbi szemléletek, értékelések vagy az esetleges kiigazítások sem egy író műveit értékelik majd, hanem egy hatalommal felruházottét, sohasem kerülve meg annak közéleti tetteit és politikai magatartását.

[711] Jó példa erre a 2005 tavaszán, *A Hét* hasábjain lezajlott vita. Stefano Bottoni általam is említett tanulmányának (mely a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának dialektikájában Földes László egykori politikai meghurcolását szigorúan történész szemmel elemezte, s előrebocsátotta, hogy kategorikusan elhatárolódik mind a leleplező stratégiáktól, mind a mitikus közösségi egységkép csak csodálatra igényt tartó, s szükség esetén akár elhallgató attitűdjeitől) újraközlése révén megindult polémia, az eredeti mellékszereplőből központivá emelt sütői szerepmegítélések révén vált a vélemények egymás mellett elbeszélő fórumává.

[712] Vö. a vitával kapcsolatos írásomban foglaltakkal, **Boka** László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Különböző irodalomszemléletek

Mennyiben térhetünk ki akkor a feleslegesnek mondott dichotómiák tárgyalása elől, s mennyiben célszerű ismét közösségi és individualista, célelvű és autonóm, programos és immanens, küldetéses és esztétikai kettősségekre korlátoznunk vizsgálódásainkat? Amint a kánonháború amerikai vitája kapcsán utaltam rá, Edward Said egy ponton azt állította, hogy egyesek elfogultságaikban nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között. Az erdélyi irodalmat vizsgáló utóbbi évtizedek tapasztalata azt erősíti, mintha nem akarnánk, vagy nem tudnánk a provinciális-egyetemes, népi-urbánus újraképződő zsákutcáitól szabadulni, de ami még rosszabb, ezek mentén nem tudunk különbséget tenni jó írás és morális magatartásminta, jó írás és érzelmi nivelláció, jó írás és ellenzéki szerepkörök dominálta ideologikus egységek szükséges kritikai újraértése közt sem. A realista ábrázolásmód és a különböző kollektív irodalomeszmények, vagy a metaforikus allúziókkal teli, sejtetős – mert a tiltásban kimondhatatlan – nemzetiségi elnyomatást tematizáló írói valóságlátás egyfelől lehet ugyan egyszólamú, ám művészi hatását és megformáltságának fokát aligha szükségszerű, hogy annak tekintsék. Az a szemlélet másfelől, amely számára a művön kívüli valóság nem, vagy csak igen kis mértékben értékelhető, az így konstruált kánonnal szemben bármilyen külső körülménytől függetlenül a történő episztémé újraértésében is csak egy korábbi időszak és irodalomeszme emlékműveként tekint majd a funkcionális kollektív-képviseleti diszkurzusfajtákra. Persze még ettől sem igazolható egyik alábbi álláspont sem. „A küldetéses író *valamiért* ír. Ő azt mondja, a népért, de ez „az esztétista ars poeticával szembeállítva csak annyit jelent: valamely ügy érdekében. Az esztétisták szemével nézve ugyanis egyre megy, mi az az ügy. S a mi mai szélsőséges esztétistáink szerint, ha valaki *célból* ír, akkor már az is mindegy, rosszul-e vagy jól, mert nem tartozik az irodalmilag értékelhető jelenségek körébe.”[713] Amennyire láthatóan elfogult ez utóbbi megállapítás, ugyanennyire lehet csak jogosult a következő. „Ha hagyják” – (ti. a funkcionális irodalom hívei, például a népiek) – „hogy mások interpretálják feltételezett szándékaikat, akkor a népi azt fogja jelenteni, hogy divatjamúlt tollforgató, aki valaha rászokott a politika kábítószerére, s most betege annak, hogy nem érezheti elég fontosnak magát”.[714] Az olykor éles konceptuális különbségek ellenére is (például a morális, a szociológiai és esztétikai szempontok közt), kétségtelen, hogy ezek egymásra gyakorolt hatása a kor irodalomtörténeti fejtegetéseiben és a recepció alakulásában nagyon is

[713] Vö. **Ács** Margit, *i.m.*
[714] Uo.

meghatározó lehet. Az a kanonikus többrendszerűség-elmélet, melyre utaltam, a társadalomtudományok terén éppen annak az elgondolásnak adott hangot, miszerint különböző rendszerek egyidőben, egyszerre az irodalmi értekezésnek különböző szeleteit a legkülönbözőbb mértékben és irányban is módosítani tudják. A formális kanonikus kritikákra jellemző dicséretek, illetve az elhárítások, a tapintatos elhallgatások (melyek persze az említett modern esztétikák elleni életművet szegélyező kirohanásokból is következhetnek[715]) a kánon egyoldalúságára figyelmeztetnek, viszont nem nyújtanak működőképes alternatívákat az esetleges értelmezések táguló keretei közt, amint azok teljes elvetését sugallják. Az továbbra is kétségtelennek látszik, hogy egyáltalán nem mindegy irodalom vagy irodalmi értekezések alatt valójában mit is értünk. Mint jómagam is többször utaltam rá, lehet az erdélyi irodalmi életnek bizonyos regisztereiről, preferált kánonjairól, mint sokszor idejétmúlt értekezésmódokról beszélni, de ez semmiképp sem jelentheti magának a korabeli szépirodalomnak valamiféle összességében vett konzervativizmusát vagy divatjamúlt létét, ilyetén való szűkítő meghatározását.

A hatástörténeti szemlélet rávilágíthat, hogy az említett intézmények hiányában, egy erre az alapvető intézményi hálóra is alapuló társadalmi önmeghatározás és identitásképzés esetében, a szépirodalom kénytelen lehetett mellékes funkciókat is ellátni. Ahogyan általában az is jellemző, hogy az irodalmi élet elöljárói maguk is tevékeny részesei a szépirodalom alakulásának, amely viszont egyáltalán nem korlátozható csupán diktatórikus állami berendezkedésből fakadó kényszer-motivációkra, s nem vezethető vissza csupán nyíltan manifesztálódó, ideológiai cenzoriális apparátusokra. Az írói/irodalomtörténészi szereplehetőségekben ritkán érvényesül olyan nézet, amely elismerné az egyéni motivációk, a szakmai karrier és a hatalmi aspirációk jelenvalóságát. Eszközszerep és propagandaérték kapcsán ráadásul már utaltam rá, az ellenzéki, megtűrt vagy esetünkben lappangó

[715] A kritikát és mellőzöttséget nehezen viselő szerző meglehetősen hevesen utasít el ugyanis minden egyéb véleményt, vagy észrevételt az utóbbi években is. A „modernkedő" irányokra szórt lekicsinylő jelzők után olykor a normák megítélésének másféle lehetőségeit és a paralell kánonok egyéb létjogosultságát hangoztatja, ám a történelmi tudat alakzatainak végsősoron kollektív felfogásában bízik. (A Csipkerózsika-vita után hét évvel írott jegyzetében így emlékezett. „Le kellett újra szögeznem, hogy semmi bajom semmiféle avantgárddal, ha nem tagadja az ember és ember közötti kommunikáció szükségességét és lehetőségét; ha – külföld szerint – az értelmetlenség orgiájával, félálomban motyorgott félszavas értelem majomszintjén összehordott makogással, biciklironcs-kiállítás olvasóját-nézőjét nem tekinti elmebajosnak, Petőfit, Adyt, József Attilát nyilvánítja a magyar költészet »megrontójának« ". - Lásd többek között **Ablonczy,** *i.m.,* 384-385.) A látszólagos visszafogottság ellenére az egyéb nemzetietlen, „modernkedő felfogások" elítélése újra és újra feltűnik., így legutóbb az *Erdélyi változatlanságok*ban (2001) is dühödt kiszólások, kifakadások formájában, a másság, az „esztéticizmus", az avantgárd irányzatok, modernség és individualizmus ellen. Annak ellenére, hogy a könyv fülszövege még a különböző nézőpontok és irodalomeszmények létjogosultságát hangoztatja, a kötetben a más értékítéletre vállalkozók immár szellemi diktatúrát fenntartókként idéztetnek meg. Ők a „szellemi kucséberek", „konjunktúrakibicek", „anacionális kékharisnyák" vagy egyszerűen „divatmajmok".

diszkurzusok által biztosított „támasz” is lehetett éppoly autoriter hatásában, mint a hatalmi ideológiák terjesztését biztosító hivatalos propaganda.[716]

Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?

Ha a kánonfeltárások alapvető kérdésirányát továbbra is abban jelöljük meg, hogy miként hatottak ezek a szövegek a maguk objektívnak tetsző korabeli értékelveik és érdekeltségeik szerint, a kánoni változó elvárásrend értelmében célszerű vizsgálni a magyarországi fogadtatás máig tartó, különböző irányú, elvű, érdeklődésű és intenzitású szövegeit. Vagyis visszatérve egyik kiinduló kérdésünkhöz, a művek felől továbbra is érvényes, hogy mindez akkor is így alakult volna, ha Sütő történetesen nem kisebbségi helyzetből, nem elnyomott, (tehát valamilyen formában eleve) ellenzéki szerepkörből nyilatkozott volna meg, ha nem tiltott, a hatalom által megfigyelt, megfenyegetett, meghurcolt szerző került volna az előtérbe? S akkor is, ha az életműben a kilencvenes évek új erdélyi időszámítása nem éppen a véres marosvásárhelyi eseményekkel kezdődik? Meglehetősen érzékeny kérdésfelvetések ezek, de a felesleges heroizálás hiteltelenné teheti az életműnek azokat a stabil értékeit is, melyek nem szorulnának ilyen gyámkodó, infantilizáló hangnemre. A bennük megtestesülő magatartásminta olyan morális-esztétikai értékkritériummá lép ugyanis elő, amely élethelyzetekhez köti, s az ezekben vállalt magatartás alapján ítéli meg a szerzőt, s rajta keresztül csak másodlagosan műveit. Csakhogy e szemlélet – mint utaltam rá – referencialitásának változó alapjai vagy esetleges cáfolata révén könnyedén az alkalmazott értékszemlélet esendőségét mutathatja meg. Ennek mai veszélye részben éppen abból táplálkozik, hogy a magyar szellemi élet a kilencvenes években sem volt képes kritikus objektivitással mérlegre tenni az életművet[717], elválasztani az életpálya egyéb jelentéses aktusaitól, egyáltalán maguknak a műveknek az esztétikai mérlegelését árnyalni, egyéb életművekkel összemérve strukturáltabbnak látni. A kilencvenes évek nyitányának társadalmi-politikai eseményei és szerepkörei teljességgel ellehetetlenítették az elvonatkoztatást műveinek egyéb, mint esztétikai minősítéseitől. Az *írói* életmű reális értékelése ezért sem mai kívánság. „Mert Magyarországon aki foglalkozik vele,

[716] A választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai, a népszolgálat funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkozott. Ennek elvárás-szintű továbbélése a kilencvenes évek elején még erőteljesen határozta meg az irodalomról szóló polémiákat Erdélyben és Magyarországon egyaránt. „Tulajdonképpen akkor fejeződött be az irányított kultúra kialakulása, amikor az öncélúság tilalma a vérünkké vált. Szinte magának a művészetnek a definíciójaként működik, akárcsak a régi kultúrában az autonómia elve. Kérdezd meg az iskolásgyereket, mi a művészet, azt fogja válaszolni: az, ami szolgál valamit.” – Vö., **Haraszti** Miklós, *A cenzúra esztétikája*, Bp., Magvető, 1991.

[717] Persze sok egyéb életműhöz hasonlóan, (mint amilyen a Wass Albertté manapság) amelyek (többnyire a korábbi tiltások megszűnése révén is, de) nem feltétlen szépírói minőségeik által tettek csak szert óriási népszerűségre.

az dicséri, aki pedig rossznak tartja, az nem foglalkozik vele. Tehát ez egy valós probléma, ami nincs kibeszélve. Tehát az, hogy Sütő András irodalmi jelentősége, szerepe – nem a politikusi vagy félpolitikusi szerepre gondolok, arra, hogy neki milyen szimbolikus helye lenne az erdélyi közéletben – nincs tisztázva, összemosódott azzal a képpel, amikor a kórházi ágyon mutatják, mint a marosvásárhelyi események áldozatát."[718]

Kérdés persze, hogy lehetséges-e egyáltalán különválasztva, a „félpolitikusi" szerepköröktől mentesen szemlélni az írói életművet, mikor – mint láthattuk – a korábbi értelmezések fókuszában is folyamatosan együtt szerepelt az emberi/szerzői magatartásminta minden szegmense. Az életmű magyarországi értékelésében (akárcsak annak önnön értelmezési kereteiben), függetlenül a kortársi bírálatok leginkább elismerő, ritkábban – többnyire hallgatással – elutasító jellegétől, aligha irodalmi kérdéskörökkel közelítettek csak az író-drámaíró munkásságához. Az aktuális társadalmi és kulturális problémákra leginkább reflektáló szerzői esszényelv így legtöbbször szükségszerűen többnyire ideológiai-politikai válaszokként, magyarázatokként funkcionáló bírálatokat/véleményeket vont maga után, amelyek esetleges élét legtöbbször éppen a kisebbségi-képviseleti szerep-összefonódások, vagy a személyes életút bizonyos eseményei tompították. A kritikai rang helyett a szépirodalmi teljesítmény értékeléseiben továbbra is a dédelgető kultikusság képletei jelentették az elsődleges viszonyulási formákat. A nyolcvanas évekre az egyre sötétebbé váló romániai társadalmi kilátások következtében ugyanis egyre kevesebb színvonalas, összegző bírálat látott napvilágot, s azok többsége is megrekedt a mindennapok kényszerében a kisebbségi írói szerep áldozatvállalásánál, a moráletikai komponenseknél. Az egyéb vélemények elhallgató attitűdjei persze csak amolyan feltételezett hiányként éreztethették egy másféle szemlélet szükségszerű értékkülönbégeit, illetve az előbbi szempontok esendőségét.[719] Ehhez képest nem lehet egyszerű válaszokat adni olyan felvetésekre, melyek politikai célkitűzések, különböző ideológiai okok háttérszerepére kérdeznek rá egyes társadalmilag kitüntetett előadás sikere kapcsán. Ahogyan arra sem, hogy mennyiben használták fel az életmű népszerűségét, a szerző elismertségét, morális tartalmait a korszak politikai közéletében. Az *Álomkommandó* a színházkritikusok Magyar Dráma Díját nyerte el 1988-ban, a fővárosi tanács nívódíjban jutalmazta a darabot és az előadást egyaránt. Mégsem

[718] Lásd **Károlyi** Csaba véleményét, in Látó, 1995/11, 22.

[719] A képletesen teljes fogadtatás egyéb területeit is vizsgálva felvethető a kérdés, hogy a színikritikusok véleménye arányaiban mennyire azonos az irodalomtörténészekével? Mennyiben tekinthető vagy egyöntetűen elismerőnek, vagy leginkább csak elhallgatónak? Bécsy Tamás dramaturgiai „észrevételei" után/mellett a korszak kiemelkedő színikritikusai többnyire az elhallgatás alakzatait választották. Koltai Tamás egy alkalommal írt az egyik legjobb előadásról, a *Csillag a máglyán* pesti bemutatójáról, (Vö. **Koltai** Tamás, *Lélek a máglyán*, in Színház 1976/2.) de ezt leszámítva, akárcsak Nagy Péter, Mészáros Tamás vagy Bérczes László, gyakorlatilag nem foglalkozott az életművel.

kérdéses, hogy történeti jelentősége, s képletes politikai üzenet-jellege volt annak, hogy Sütőt ugyanekkor a Magyar Művészetért Díj kuratóriumi tagjává is megválasztották,[720] illetve hogy nem egészen egy évvel később 1989-ben, őt magát jutalmazták az említett díjjal!

Az ideológiai érdekszolgálat, mint említettem nem feltétlenül tudatos művelet. Az ideológiai „tévedés-jelleg" ebből adódóan szándékosságot sem feltételez. A szűkebb, paradigmatikus kánoni mechanizmusokban megnyilvánuló érdekviszonyok azonban olyan ideológiákat működtethetnek, amelyek fő ereje és veszélye abban állhat, hogy miközben a 'magátólértetődőség' álcáját közgondolkodási szokásokként tárják fel, saját tudatossági fokuk nem csupán a jövő felé irányul, de múltjukat is folyamatos érdek-viszonyban kísérlik meg újraértékelni és láttatni. Ez a látens szándékosság, az ideológia bújtatott kiterjesztése jellegzetes kortünetté is válik, amelyben különös hangsúlyt kaphat egy emblematikusnak választott életmű. A kilencvenes évekre már könnyen belátható volt, hogy az 1989 előtti romániai magyar értelmiségi ideológia nem vezetett eredményre, mégsem illett kritikai megjegyzéseket tenni róla. A kilencvenes évektől kezdve tovább terhelte mindezt, hogy az addig szőnyeg alá söpört kérdéskör egyszeriben tört a felszínre, s néhol az ismeretek hiánya, néhol az érzelmi elfogultságok[721], néhol különféle érdekviszonyok mentén, aszinkronitásában ágyazódott be a magyarországi napi politikai érdekviszonyokba is.

A kulturális feladatelvektől függetlenül, akár a szolgálatot, akár a szakszerűséget tekintjük az értelmiségi munkák alapelvének, (s e két fogalmat végre nem kizárólagosságukban szemléljük), nem biztos, hogy írói/közírói életutak során a döntések és vallott elvek következetessége (vagy az egyéni meggyőződés történeti kivetítésének egysége) akár látványos erőltetések közepette is mindig igazolhatóvá válna. Annál is inkább, mert a diktatúrák természetrajza éppen (a méltóság felől tekintve, s a szolgálatelv irányából is) abban állt, hogy elfogadottá tett olyan érvrendszereket, foganatosított olyan kényszerpályákat és viszonyszinteket, amelyek egyébként – a történeti „helyzet" nélkül – semmiféle társadalmi konszenzusra nem számíthattak volna. Kétségtelen viszont, hogy erkölcsi kategória nem csak egyféle, jól definiálható létezik, s mindig kérdéses az is, honnan ered, merről, s mikortól az erkölcsi késztetés. A következetes magatartás és az ellentmondásmentes szándék ráadásul egyáltalán nem olyan egyszerűen végigkövethető az életúton, mint ahogyan azt sokan tudni szerették volna. A kilencvenes évek legelején Bretter Zoltánon – Sütő naplójegyzetiről írt

[720] Tagságát jóbarátjára, Czine Mihályra ruházta.

[721] Kétségtelen, hogy mindennek hangsúlyai közel se kerülhettek volna kényszerűen-heroikus meghatározásokba, ha Magyarországon az egészséges nemzeti tudat nem lett volna évtizedekre elfojtva, s a mélyben munkáló érzelmek nem artikulálatlanul, mintegy kétségbeesésszerűen törtek volna maguknak utat.

rövid cikke kapcsán[722] – „egy tucatnyi író, politikus és publicista verte el a port. Talán ma sem tudják, – jegyezte meg ezekkel kapcsolatosan Filep Tamás – hogy véleményükből egyetlen ésszerű következtetést lehet levonni: egy puha diktatúrában a kollaboráns erkölcstelen, egy kemény diktatúrában pedig erkölcsös, mert a népért tenni valamit csak a »körön belül« lehet".[723] Filep az *Ellenpontok* dokumentumait közreadó Tóth Károly Antallal kapcsolatos írásában a fentebb említettek mellett arról is szót ejtett, hogy a „nem illik"-frázisok, a kritikák heves elutasítása gyakorta máig tovább élteti, sőt megszilárdítja az említett magatartásmintának az erkölcsi mértékké avatását. Csakhogy egy diktatúrában jórészt mindenki ellenzékinek tekinthette magát, „még azok is, akik a kommunista pártok központi bizottságaiban ültek; és sokan azok közül, akik utóbb közreműködtek a parancsuralom lebontásában, előbb a megteremtésében kaptak szerepet".[724] Azaz majdhogynem mindenki igazolhatja az életét így vagy úgy morális érvekkel, tettek hiányával, máskor azok megszépítésével, miközben sejthető, senki sincs, nem is volt, aki valamilyen szinten ne tévedett volna. Az 1989 előtti kisebbségi ideológia lényege Erdélyben ugyanis egyértelműen a megmaradás szempontjainak vetett alá mindent. Hívei és kritikusai éppúgy kénytelenek voltak belátni ezt, minthogy az értelmes cselekvés hiányában a passzív rezisztencia látszott a tettérték egyedüli forrásává válni. Mégis könnyen felismerhető, hogy az öncélú ideológia nem alapoz meg semmilyen cselekvést, a passzivitás legfeljebb csak forma lehet, semmiképp sem eredményre vezető cél. Ezért volt különös jelentősége annak is, hogy a második nyilvánosság Partiumban létrejövő formája megkülönböztette a (tudatos?) írói-reálpolitikusi ambícióktól a szamizdat radikális gondolati szabadságát. A kényszerű alkalmazkodás útja helyett, az etnikum érdekeinek defenzív védelme, hangoztatása helyett – elismerve persze a jó szándékot –, (a tények tükrében) sikertelennek, (a hathatós eszközöktől való megfosztottságában) reménytelennek, s méltóságától, lényétől idegennek mondta a hatalommal szembeni folyamatos kisebbségi védekezést.

Nyelvezet az összefoglalásokban

Művész-kép és társadalmi reprezentáció terén a magyarországi Sütő-fogadtatás kultikus jellege szerves alkotórésze a tudományos irodalomtörténeti módszertannak is. A kultusz egyberendező logikája közös beszédmódot, közös nyelvezetet rejt, melynek homogenizáló tendenciája leginkább a különböző összefoglalásokban mérhető. Az első monográfus elemzése a „tökéletes műegésznek" szólt, s az életmű szerencsés alakulásának

[722] Vö. **Bretter** Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.
[723] Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5, 108.
[724] Uo.

köszönhető műfajváltást követő gondolati igényű művekkel a középpontjában, fejlődésrajzot adott. (Monográfiája megszületésekor a hosszúra nyúlt „kiteljesedés nagy évtizede" még kitartani látszott, tehát a tetralógiával a fejlődés addigi legmagasabb, s egyenletesnek mondott fokán állt). Fölfokozott nyelvezete – egy-két sikerültebb elemző részt kivéve – leginkább a gondolati-érzelmi megjelenítésekre összpontosított, így a monográfus „annyira eggyé válik tárgyával, hogy alighanem törést jelentene a pályaképben eme szeretetteljes, megértő hang föladása".[725] A szellemi rokonság odaadó nyelvezete jellemzi a monográfusnak választott szerzőjéről írott sorait is: „Kérdéseinek mélysége, válaszainak következetes gondolatisága, szellemiségének kristályos megnyilatkozása, filozófiai veretű szövege, hagyományos építkezése, míves esszényelve a Galilei, Kegyenc s a Tiszák egyenrangú társaiként mutatja Sütő drámáit". A sűrű nyelvezet, a jelzők sora az alázatos, áhítatos megközelítésben a monográfus nyelvezetére is (a kritikák, recenziók legnagyobb hányada után) érvényessé teszi mindazt, amit kedvelt szerzőjéről ő maga megállapít, vagyis hogy „pazarló bőséggel ír". A kritikától mentes fogadtatás, a kultikus megközelítés az utólagos megszépítő életút mellett az értelmezések textuális nyomaiban is érvényesül. Az első monográfus a pályakezdő novellákat is ugyanolyan hévvel tárgyalja, mint a „kiteljesedés" időszakában született műveket, a *Demeter ajándék élete* például „az empirikus életanyag elevenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik",[726] éppúgy, mint a hetvenes-nyolcvanas évek drámai-epikus művei.[727] A szerzői példázat, a magatartás etikai elsődlegessége jórészt már itt is minden elemző szándékot háttérbe szorít, a legszélesebb olvasóközönség számára íródik. Választott szerzője „mondandója igazáról túlságosan meg akarja győzni az olvasót – helyenként szine elsodorná – nem számol a lassúbb, töprengő befogadás módozataival."[728]

Bertha Zoltán monográfiája a rendszerváltozással már a szemléleti eltérések másfajta megközelítését adhatta volna. Egyrészről az ezópuszi beszéd, a virágnyelv, a metaforizálás terhe nélkül, másrészről, mert a diktatórikus rendszer elmúltával nemcsak annak analízisét, de a kisebbségi léthelyzet önértelmezéseinek kényes kérdéseit és érdekeltségeit is elemezni lehetett volna. Az értékelméleti, eszmetörténeti fogalamak valós tisztázásán túl az esztétikai-poétikai kategóriák megváltozott helyzete is tematizálatlan maradt, s ugyanígy elmaradt a „sorsirodalom" kategóriáinak felülvizsgálata is. Bertha cserébe lét- és ismeretelméleti

[725] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 148.
[726] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 103.
[727] Mellesleg kérdőjeles időtállóságukat az is sejteti, hogy néhány korai összegyűjtés után szerzőjük nem sorolta őket későbbi „felnőtt" kötetbe.
[728] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján viszont a várt műelemzések, a művekkel való foglalatoskodás is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása irányából, az értékpusztulás felől tematizálódik. A kulturális önazonosságban megtestesülő örök értékek eltűnése ellen így aztán minden írói törekvés felértékelődik. Mint említettem, a baloldali elkötelezettség, az 1945 utáni „igyekezet" is a nemzetiségi önmegtartás kétséges esélyeinek növelése által nyer elismerést, s a népiség „kollektivista viselkedéstana", vagy a transzszilvanizmus megújuló eszmeisége is mind ilyen alapon kap helyet a monográfiában.

A harmadik 'monográfia' elfogultságaiban a kritikai szemlélet teljes hiánya legfeljebb „lélektanilag" függhet össze „a nemzeti szempont meghatározó voltával, de pusztán abból nem vezethető le."[729] A nemzeti küldetéstudat jegyében az eltérő értékű teljesítmények közti különbségek elhomályosulnak vagy meg sem említődnek, s a személyes elkötelezettség mögött a társadalomrajz „katasztrófavonulatával szemben a Sütő-pályakép töretlen művészi sikertörténet"-ként idéztetik meg.[730] A monográfia túlzásaival kapcsolatosan ezért Gróh Gáspár is arra az álláspontra jut, hogy az elfogultságnak ez a foka végeredményben a megalapozott dicséretek hitelességét is csorbítja,[731] ahogyan, mint utaltam rá, a személyes élettörténetek, az önéletírás és a konstruált múlt hitelességét is csorbíthatják a különböző életrajzi adatok gyakori 'kiszínezései'.

Mindhárom monográfia általános hiányossága egyébként, hogy nem tárják fel az életműről szóló teljes irodalmat, csak a romániai illetve magyarországi szakirodalomra támaszkodik, s abból is meglehetősen önkényesen válogat.[732] Jól mutatja mindezt, hogy bár több monografikus feldogozás született (s bizonyos fokig Sütő drámáinak összefoglaló, kötetszerű elemzései is annak tekinthetők), máig nem készült az életműről teljes bibliográfia.[733] A különböző válogatások viszont tudatos szelekciókra engednek következtetni, amelyekben a csekély számú, „negatív", esetlegesen kritikusabb hangokat is megütő írások természetesen egyáltalán nem lelhetők fel.

[729] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.*, 188.
[730] Uo.
[731] Uo., 189.
[732] A *Csillag a máglyán* esetén például (mely tematikát a korban Sütőt megelőzve Páskándi verse – *Szervétusz a máglyán* - is fedolgozott) bár nem, vagy csak rézben tartozik a mű értékvonulatához, mégis az oly sok külsődleges szempont mellett egyetlen monográfus sem válaszolt arra a kérdésfelvetésre, amelyik érthetetlennek mondta Sütő hallgatását Stefan Zweig egyik könyvéről, (*Harc egy gondolat körül. Castellio és Calvin,* Bp. Rózsavölgyi és társa, 1937.) amelyik akár több is lehetett őszinte inspirációnál. (Robotos Imre szerint a könyv Sütőt nemcsak megihlette, szövegátvételekre is indította). Vö. **Robotos** Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997, 258-263.
[733] Jelenleg Kuszálik Péter dolgozik rajta.

Az értelmezés világa

A felvázolni kívánt receptív alakulásrend után is érdemes lehet megkérdeznünk, mennyire képes ez a fajta szemlélet túllépni a prakticizmustól és a nemzeti-társadalmi didaktizmustól való függőségen. A szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmákból eredő kritikai meggyőződés, vagy az "elhomályosult" tekintet némely irodalomtörténészi megközelítésben olyan bonthatatlannak tűnő értelmezési vonulatot képvisel, amely a kultikus írói-kritikusi párhuzamokban mérhető. A kritikus is *tanú*, s ez hivatott hitelesíteni tevékenységét. Az általa létrehozott szövegek szimbólumok, amelyek nem helyettesíthetik ugyan magukat a műveket, de képviselik azokat az irodalomtörténeti leírásokban/narratívákban. A kritikus fő funkciója ebben az összefüggésben az olvasás többrétű társadalmi szabályozása, az irodalom társadalmi integrációja s így annak intézményesítése lesz. A szabályozás persze többrétű, hiszen a feladat magába foglalja mind a professzionális, mind a hagyományos, öncélú olvasással szemben támasztott követelményeket. A kritikus másik hagyományos feladata tehát tekintetbe venni, kihez beszél, és annak megfelelően alkalmazni a diszkurzív kontextusokat az értelmezésben. Ez "befelé", a profi olvasás szakmai köre felé értelemszerűen a minél nagyobb részletességet, minél magasabb fokú differenciáltságot jelenti, az értelmezés elvi lezárhatatlanságának és a döntés elvi lehetetlenségének állítását is. A nagyközönség néma olvasó*tömege* számára viszont mindig kevésbé differenciált, az értékhierarchiát világosan kijelölő szimbólumok születnek, mert ezek segítik az olyan ideologikus egységek képzetének kialakítását, mint a nemzet vagy a mi-tudatú kulturális közösség, s ezt többek között épp a kultusz olvastatási stratégiája és hermeneutikai szerkezete segíti elérni.[734] A kultikus irodalomtörténeti diszkurzus tehát művek szimbólumaiból, különböző szempontú redukcióiból áll, ám *nem* feltétlenül magukból a művekből.

A kultikus nyelv általános elfogadása egy értelmező közösség egységét, szemléletazonosságát is tükrözi. Az érvelés mindig rendelkezik valamiféle tónussal, amely cél vagy feladat tekintetében is értelmezhető, s ez az argumentációt már újfajta modalitással egészíti ki: valóságábrázoló, leíró funkciója performativitással társul. Ennek ételmében a befogadók oldalán olyan hozzáállást jelöl ki, amely a kijelentést nem igazságértéke, csupán legitimitása tekintetében ítélheti meg. Hasonló mindez némiképp ahhoz a Lyotard által hangsúlyozott elképzeléshez, melyben narratív legitimitást épp az egyidejűség kapcsán nyer

[734] Ezzel kapcsolatosan lásd részletesebben **Rákai** Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

a szövegekben megszólaló szerző és közönsége.[735] Az értelmezői csoportosulásokat, akár a társadalmi „képzelt" közösséget amúgy semmi sem jellemzi jobban, mint közösség-voltának éppen azon meghatározottsága, amelyben kölcsönös hiten alapuló módon értik meg társadalmi kötelékünknek azt a természetét, amelyen szolidaritásuk nyugszik.[736] A kanonizációban, mint szövegek és értelmezések együttes legitimációs formáiban az értelmezés önkényének és az értelem rögzítettségének átmenetét, „interszubjektív hézag"-át[737] éppen az értelmezőközösségek vallott szemléletazonossága által ismerhetjük fel, s a kultusz során már csak ez utóbbi mozzanat, a végső rögzítettség, mint értelmező fölött álló, magasztos és sérthetetlen entitás, tételezett örök igazság van jelen.

Amennyiben Habermas négy jól megkülönböztethető cselekvésfogalmát[738] (a célelvűt, a normavezéreltet, a dramaturgiait és a kommunikatívat) a fogadtatás diszkurzusaira alkalmaznánk, valószínüleg többnyire csak együttesen érvényesíthetnénk ezeket. Bennük a normavezérelt beszédmód a konvencionális-közösségi cselekvés által generált magatartás-elvárásokat jelenti, míg a dramaturgiai például az olvasóközönség és az őket „beavatni hivatottak" interakciójában érvényesül. A társadalmi funkcióban a képviselet s a küldetés egy értelmezői közösség érdekét, annak felemelkedését szolgálja. A képviseletben az egyéni küldetés, a tanító vagy a felhívó jellegben pedig a kollektív célelvűség hangsúlyozódik.[739]

Szegedy-Maszák Mihály az újabbkori költészeti szereplehetőségekről szóló átfogó tanulmányában tekintette át többek közt a hagyományos erkölcsi tanító, a politikus-költő és a nemzeti költő szerepköreit. Képviseleti íróságában mindhárom könnyedén alkalmazható a sütői életműre. Benne az erkölcsi tanító egyszersmind felvilágosító szerepkörrel is rendelkezik, akit ráadásul „sok esetben gerincessége, vagy bátorsága miatt dicsértek....".[740] A politikai összefonódásokon túl a hatalommal való „szembeszállás" írói szerepvállalása, a művészet mint kihágás teóriája Sütő aktivista prekoncepciói helyébe a hetvenes évekre a társadalmi küldetést nem feladó, csupán a marxista szemléletek után a kisebbségi közösség

[735] Vö. **Lyotard**, Jean-Francois, *A posztmodern állapot*, in UŐ, *A posztmodern állapot*. Bp., Századvég-Gond, 1993, 51.
[736] Az értelmezői közösségekről Fish kapcsán lásd még **Kálmán C.** György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, Bp., Balassi, 2001, kötetben megfogalmazottakat.
[737] Odorics Ferenc kifejezése. – Vö. *Az értelmező közösségek elmélete, i.m.,* 64.
[738] Vö. **Habermas**, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.
[739] A megismerendő tárgy elsődlegessége – esetünkben a nemzetiségi lét problémái – a megismerő emberrel szemben, vagy más szóval az olvasói alávetettség a kánon közösségi jellegében, egyértelműsíti, hogy mind a szerző, mind olvasója, amennyiben „céljaik magasabb rendű értéket képviselnek, mint az egyén", „csak mint a csoport tagja számíthat közmegbecsülésre, vagyis csak akkor és csak annyiban, amennyiben fáradozik az általánosan elfogadott közös ügy érdekében.". Vö. **Hayek**, A. Friedrich, *Miért a legrosszabbak jutnak rendszerint a csúcsra*, in Korunk, 1993/2, 49.
[740] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Szerepjátszás és költészet*., in UŐ, *Minta a szőnyegen*, *i.m,* 72.

nemzeti-kollektív érdekvédelme felé forduló, olykor transzszilván-analógiákra utaló eszmék bizonyos sémáit ülteti.[741] A hetvenes évek közepétől-végétől (Sütő valós magyarországi sikereinek kiszélesedésétől) a recepció origójába éppen a transzszilvanizmus művészi erkölcstana kerül, illetve a teológiai eredetű szenvedésetikája válik meghatározóvá. S bár az életmű elsődleges értelmezése sok tekintetben (így a sajátosság méltósága révén is) ugyan kapcsolódni látszik a kissé egyoldalúan értelmezett transzszilvanizmushoz, illetve a transzszilván életérzés bizonyos korábbi mintáihoz, a „szembeszállás tragikumában"[742]az értelmezések elfeledni látszanak, hogy az érettebb Sütő művek éppen az önálló értékek egyetemes létjogáról, a szenvedés értelmetlenségéről, az erdélyiség mitikus formáinak indokolatlanságairól, illetve egy kérdéskör többféle megközelíthetőségéről is tanúbizonyságot tesznek. Az alaposabb kritikai fogadtatás híján, a felületesebb értékelések mindig egy utólagosan megállapított értékrend felől (s leginkább a vallomások, naplók, vagy éppen a nem túl szerencsés viták perspektívájából) szemlélik az életművet, legtöbbször a szerző önértelmezéseiből vonva le a Sütő-kánon aktív jellemvonásait.

A konkrét műelemzések és a kortárs összevetések kritikai megspórolása, korábban részint az ismerethiányok elfedésére szolgált, részint a bejáratott utak, a kényelmes tájékozódás biztonságát adta. A kanonikus interpretációk módszertanába tartozott az is, amint egyszerű megfeleltetésekkel az Erdélyről kialakult magyarországi összképnek jellemzően sematikus jelrendszerét használta. Olyat, amelyik egy romantikus ideál minden stilizáltságával próbált kompenzálni egy addig kényszerűen elfeledtetett, a napi politikai gyakorlat által száműzött örökségszegmenst. Magára a szépirodalomra, illetve az irodalmi folyamatokra tekintve, annak hitelessége szempontjából nem feltétlenül, eszmei tartalmai miatt viszont mindenképpen egy a korban meghatározó s korábbi tiltásai folytán eszméltető erejű irányzatot képviselt. A magyarországi publikum elfogultságát, ismereteinek kétségkívül leszűkített tartalmait éppen ennek a kapcsolatnak „örökségjellege" is mutatta, amelyik jobb híján a múlthoz igazítva próbált ismeretterjesztő lelkesedéssel világszemlélet-formáló munkába. A nyolcvanas évek derekára Magyarországon leginkább csak a háború utáni nemzedék, vagy legfeljebb az első két Forrás-generáció tagjai válhattak ismertté, arányaiban már elenyésző megmérettetés jutott a hetvenes-nyolcvanas évek „fiataljainak". S az említett

[741] A receptív viszonyokat tekintve a tényirodalom a hetvenes évektől a határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatos elvárásokban éppúgy folytatódik, csak tudatosodik, hogy eddig „a forrongó valóság helyett, mintha inkább az elképzelt ideáról beszéltek volna." (Vö. **Czine**, *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava, 1970, október 17). A kimondhatóság fokozataival a hetvenes évek elején a közösségi gondok bemutatása, „gondjainak minden oldalú körüljárása" (Vö. **Ilia**, *Anyám, i.m.,* 1493.) még a tényirodalom kontinuitásában jellemző csupán, a nyolcvanas években viszont már a nemzetiségi jogfosztások következtében a teljes magyarság és a nemzeti hagyományok képviselete szempontjából is irányadóvá válik.

[742] **Bertha**, *i.m.,* 30.

generációkból is leginkább a kialakított jelrendszernek megfelelő írói életutak, a népi, nemzeti, kollektív beszédmódot képviselők kerültek előtérbe. Nem kis szerepe volt ebben a kialakított sémáknak: a szűkebb társadalomrajznak, az anekdotikus történetszövésnek, az erdélyi népéletnek, a nyelv-féltő, óvó tradicionalizmusnak, vagy a nemzeti sorstragédiáknak, a történelem és természetábrázolás transzszilván hagyományainak. A Tamási által, Nyírő által megformált, vagy éppen Sütő felől legalább részben továbbvitt hagyomány világának.[743]

Mű és írója szétválaszthatatlanságának receptív viszonyrendszerében a megmaradás esztétikája, a sajátosság méltósága is a sütői név által[744] telítődött funkcionális tartalommal, amely képviseleti hatásában ugyanakkor kiteljesítette a teljes erdélyi irodalomképre az így tárgyalt normákat és értékelveket. A korszak meghatározó magyarországi recepciója az erdélyi irodalmat elsődlegesen Sütőhöz mérve, csupán mint kisebbségi elkötelezettségű, értékmentő, anyanyelvápoló irodalmat, a művészt pedig, mint a közösség exponensét, szószólóját kívánta bemutatni. A honmentő retorikák uralta fogadtatástörténet reflexeinek említett merevsége, mely szerint a kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés manapság is változatlan, elfedte a tárgyalt korszak irodalmi strukturáltságát, árnyalatait, amint azt egy hajdani, különböző érdekkörökből vagy éppen kényszerűségből konstruált tendenciózus kánon szemszögéből láttatta, tovább éltette viszont a körülmények megszabta, mégis személyre szabott kultikus kép keretlehetőségeit és választott emblematikusságát.

Mindemellett is fontos hangsúlyozni, hogy 1989-et követően is érvényben maradtak az erős érzelmi hatványok. Bertha Zoltán a nyolcvanas évek romániai irodalmáról, a vitákról (s bennük Sütő szerepeiről) szólva a kilencvenes évekből ugyan belátta, hogy gyakran „a megítélési és értékbizonytalanságok, vagy elfogultságok tévedésekhez vezetnek; filozófiai, etikai szempontok összekeveréséhez, tisztázatlanságához”.[745] (Ilyen a Csipkerózsika-vitában csúcsosodó tematikus jelleg, a „megfelelő” témaválasztás és írói magatartás értékmércévé avatása, illetve az egyetemesnek és a közösséginek a felesleges szembeállítása.) De a megítélésbeli elfogultság tudata a gyakorlatban mégsem tudta kizárni mindezt. Az erdélyi magyar irodalom nyolcvanas éveit tárgyaló fejezet nyitómondata szerint ugyanis „A mai

[743] Ha a kortársak közül Bálint Tibor (*Zokogó majom*) a ’Sánta Angyalok utcáját’, Szilágyi István (*Kő hull apadó kútba*) pedig a századeleji, leginkább csak a tudatokban tovább ható, maradványaiban létező szilágysági kisváros hangulatát idézte meg, Sütő merőben más tradíciókat, más irodalmi vonalat élesztett fel, amint a mezőségi parasztságon keresztül a szórványmagyarság életét, gyakorlati problémáit jelenítette meg.

[744] A szerzőség problematikáját illetően érdekes történeti megközelítést adó Foucault állapította meg, hogy a szerzőség előtérbe-kerülése gyakorlatilag a természettudományokkal fordítottan arányosan vált a jelenkorban mintegy egyedüli rendezőelvvé. Míg a középkorban a tudományok területén volt döntőnek mondható a szerző személye, s az irodalom, vagy a filozófia gyakorta névtelen középkori művekkel számolt, addig a jelenkorra ez arányaiban változott meg. „A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.” Vö. **Foucault**, Michel, *A diskurzus rendje*, in *A Fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk,* (ford, vál. **Romhányi Török** Gábor) Bp., Pallas Stúdió, 1999, 54.

[745] Vö. **Bertha** Zoltán, *Gond és mű*, Bp., Széphalom könyvműhely, 1994.

erdélyi irodalomról – mint ahogy az erdélyi kérdés egészéről – nehéz a megrendülés alapvető élménye nélkül beszélni."[746] Pontosabban az irodalomról „az erdélyi kérdés egésze" nélkül meg sem kíséreltetett beszélni, ebben viszont valóban nehéz lett volna megkerülni az etikai, morális, érzelmi szempontokat. Persze nem feledhető, hogy minden ideológiai rendben mint összefüggés-egészben, a hatalmi normák enyhülése adta játékteret kihasználó diszkurzivitást is jól megkomponált normák működtették. (Ezek, bár nem voltak a szabad rendelkezés tárgyainak tekinthetők, s látszólag kevésbé voltak tekintélyelvűek, – nem a nyílt hatalomra támaszkodtak, mint inkább a nyilvánosságra –, általában egy olyan konszenzust hívtak elő, amely a hagyomány vagy hagyományszegmens újjáélesztendő igényét, a maga kontinuitáselvének mint öntörvényűségnek a hajtóerejében láttatta.[747]) A recepció alakulásrendjét tekintve ezért is kétszeresen figyelembe veendő, hogy az ideológia, amint már Althusser is hangsúlyozta, sosem „párolog el" csupán az ismerete által.[748] A Sütő-recepció alakulása jól illusztrálja a teljes erdélyi irodalomkép torzulási-hajlamait, ám egyben annak újraéledő konzisztenciáját is. Az ilyen torzulások végső kiterjedtségét aprólékosan feltárni talán lehetetlen, egyes szegmenseit strukturáltabb szempontrendszer szerint láttatni azonban nemcsak lehetséges, de szükségszerű is.

A kilencvenes évekre a megváltozott társadalmi-közösségi-politikai szereplehetőségek közt a teljes magyar nyelvterületen felértékelődött, majd egyre nyilvánvalóbbá vált az az igény, hogy színvonalas filológiai és esztétikai nézőpontú megközelítéseknek kellene felváltaniuk az addig meghatározó ideologikus olvasatokat, amelyek valós kritikai szemlélettel, a világnézeti értelmezéseken túl az egyes művek elemzésével, aktualitásával, nyelvi-retorikai vizsgálatával is foglalkoznak. Ahogyan Sütő bizonyos műveinek közéleti-társadalmi hatásairól nem lehet nem tudomást venni, úgy az ilyen értelemben vett ideológiakritika is – mert a teljes ideologikusság kizárására törekedve maga is ideologikussá válna[749] – leginkább azt tarthatja csak igazán járható, elfogadható útnak, ha a politikai helyett a nyelvi-poétikai alakzatok időtállósága révén is „közírássá" minősülve állnák ki az újraolvashatóság kanonikus próbáját Sütő igényesebb szépirodalmi alkotásai.

---

[746] Uo., 110.

[747] Sütő innen tekintve mintegy azt is igazolta, hogy a közösség nevében s érdekében megfogalmazott írói jövendölés, program, képviselet, a huszadik század vége felé is lehet az irodalom, s főképpen az író feladata.

[748] Idézi például **Pyle**, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2, 44.

[749] Kérdés ugyanis, hogy hol juthat igazán szerephez az ideológia vizsgálatának kritikai, demisztifikáló funkciója, ugyanis amennyiben igazolható azon althusser-i állítás, hogy az ideológiát nem oltja ki a róla való tudás, mert ez a tudás az ideológia szükségszerűségének tudása is, akkor szintén kétséges, hogy például az értekezőpróza retorikája esetében, a meggyőzésre irányuló, azt kiváltó eszközök utólagos felismerése, esetleges leleplezése befolyásolhatja-e a szándékolt hatás létrejöttét.

Az életművel való ismételt párbeszédre-lépés elvi feltétele valószínűleg nem talál majd az uralkodó egysíkúságból egy terméketlen dichotóm rendszerbe-lépés ellenében sem más lehetőséget, mint annak történeti értékén túl az esztétikai érvrendszer viszonylagosságában is egy új alapokra helyezett, de a különböző eszmerendszereket figyelembe vevő, tehát kellően befogadó szemléletű, átgondolt Sütő-kép újraalkotását.

Záró megjegyzések

Az életrajzi, olykor naiv biográfiai mutatókkal operáló beszédnek vajon maradtak-e, s ha igen, milyen lehetőségei a posztstrukturalista elméleti irányok erőtereiben? A sajnálatos elhallgatások és a szükségtelen heroizálások mögött, a recepciós kényszerűségnek kétélű folyamataiban összefüggésbe hozható-e még egy leginkább történelmi-földrajzi irodalmiság-eszme vagy életrajzi szerzőség-komponens a szöveg azon hangsúlyaival, amelyekben a biografikus szerzőséget és az elbeszélő szituációkat éppen a befogadás- és narrációelméletek különítik el élesen egymástól? Egyáltalán, az erdélyiség irodalmi jegyei mennyire törvényszerűen kell szövegszerű, szövegen belüli szituációk, s mennyire egy külön magyar sors és kultúraszegmens értékeiként definiálódjanak? Németh Zoltán szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó sorai a tárgyalt erdélyi viszonyokra aposztrofálva is elgondolkodtatóak lehetnek. „Az életrajzi szerző a posztstrukturalista belátások nyomán elveszítette érvényességét a szövegen belül. Éppen ezért feltehető a kérdés: vajon nem veszítette el éppen így a szlovákiai magyar irodalmi terminus az érvényességét a szövegen belüli szituációk megragadásakor?”[750] S ami még fontosabb, érvényben lehet-e még az értékelésnek az a fajta különállást legitimáló aspektusa, mely minden hangoztatott igény ellenére nem volt képes felülírni a vágyott egység megvalósulatlanságát, a kritikai rangban való kölön mércét? A fogadtatás regionális uniformizációja, – mely által nem csak könnyen felismerhetővé vált, de megismerhetőnek is mutatkozott az így értett romániai/erdélyi irodalom – mint említettem egy jelzőjétől gyakorlatilag szabadulni nem tudó irodalmi kategória kényszerű behatároltságaiban született meg a magyarországi recepció számára. Gyökereitől, nemzeti lététől, részben hagyományaitól elszakítva, sarkított történelmi képeket mutatott, amely az évtizedek során egyrészt az internacionalizmus közös jegyeit, másrészt a más államhoz tartozásban az irodalmi különállást, önállóságot, harmadrészt a morális kötődés érzelmi-szellemi tartalmaiban pedig nemzeti egységét hangsúlyozta. Az első nem nemzetben, de azok fölött álló közös minősítéseiben, minőségeiben gondolta el az irodalomesztétikai tartalmakat,

[750] Vö. **Németh** Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005, 21.

a második külön jegyekhez kapcsolódó, de nemzetkarakterológia nélküli, csupán csak nyelvi kötődéseire utaló sajátos jegyeiben, míg az utolsó már irodalmi szempontok fölött álló, elsősorban morális entitásaiban és hatástani népszerűségét biztosító képviseleti jellegében mutatott kohéziós pontokat.

A poétikai vagy a történeti kérdések a kilencvenes évekre is rendre elmaradtak, mert a kérdésfelvetések iránya továbbra is egyértelműen a regionalizmushoz és a kisebbségi meghatározottságokhoz kapcsolódott. Jól példázta a régi álláspontok kitartó érvényét, a szándék ellenére a regionális diszkurzusok hagyományozó erejét, egy a címe szerint korábban feltáratlan értékekre összpontosító tanulmánykötet.[751] A kisebbségi lét problémái olyannyira uralni látszottak a kilencvenes évek első felében is az irodalomértelmezést, hogy gyakorlatilag kísérlet sem, vagy csak alig-alig történt a regionális kultúraszerkezet, az intézményes alárendeltség vagy az irodalom funkcióinak összevetésére, esetleg egyéb jellegű meghatározottságai folytán a használt koncepciók felülvizsgálatára.[752] Pedig, mint utaltam rá, a különálló irodalomszemléleteket elutasítók, vagy a szellemi egység hiánya ellen felszólalók nem egy képletes egyetemesség alatt vélték elgondolhatónak az 1990 után születő műveket és irodalomtörténeti eljárásokat. Az egységes alatt nem a magyarországiba való betagozódás homogenizáló folyamatát gondolták „egyetemesnek". Az irodalmi diszkurzus maga sem egységes, ennek pluralitása azonban nyilvánvalóan nem államhatárok mentén oszlik meg. A terminusok folyamatos felülvizsgálatára és a szempontok minél szélesebb körű érvényesítésére azért is szükség van, mert a különböző régiók esztétikai tapasztalatának meglehetősen kényelmes kikapcsolása, csupán a másság szólamainak hangsúlyozása révén, könnyen folytathatja, legitimálhatja a korábbi különállásokat.

A Kántor–Lángban megjelenő, végsősoron kifejthetetlen, tehát csak utalásokban tetten érhető, s mint említettem, leírhatatlan erdélyi jelzővel, valamint a politikai botrányt keltő kettős kötődéssel, felelősséggel kapcsolatban Láng Gusztáv évekkel később, részben saját pozícióját (is) korrigálva mutatott rá, hogy még történetiségében sem lehet a 'romániai magyar irodalmat', mint sajátos ötvözetet, egyszerre a magyar irodalomhoz s mindeközben Romániához tartozó egyenlő meghatározottságaiban elképzelni. „A kisebbségi helyzet önmagában nem termel ki a nemzetitől lényegesen elütő másságot"[753], hiszen a 'befogadó ország' viszonyulása nem csökkenti (esetleg fordítva) az 'anya'-nemzet kulturális vonzerejét. A hídszerep, s a többes kötődés többek között ezért is tekinthető tartalmatlan,

[751] **Szabó B.** István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.
[752] Vö. ezzel kapcsolatban **Kulcsár-Szabó** Zoltán recenzióját, in ItK, 1995/1 131-133.
[753] Vö. **Láng** Gusztáv, *Séta egy definíció körül*, in UŐ, *Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 1998, 37.

ideológiapolitikai szólamnak. A romániai magyar irodalom romániaisága, erdélyisége, lényegében nem lehet más, mint Mikszáth Jó palócainak „felvidékisége”.[754]

A jelzők kétélű, egyszerre heterogeneitásra utaló és ugyanakkor mégis elválasztó jellegű, a különbségeket értelmezéseikben is hangsúlyozó meghatározottságok egyik elsődleges forrásának a sajátos kritikai visszhang homogeneitása tekinthető, mely a hatvanas évek második felének pezsgő erdélyi irodalmi élete, s a hetvenes nagy korszaka ellenére is leginkább csak egy leszűkített társadalomképnek megfelelő, egységesített irodalmi kánonformát tárgyalt. A magyarországi kritikai visszhang egyszólamúsága és értelmezésmotívumainak gyakori uniformizációja egyrészt, az ismeretek vagy az érdeklődés hiánya, illetve a tudatos, hallgatással történő egyet-nem-értés a leszűkített irodalomképet vagy a funkcionális irodalomszemléletet elutasítók részéről másrészt, a nyolcvanas évek elejére ötvöződve határozta meg a magyarországi felemás fogadtatást. Jó példája volt ennek az évtizedet nyitó említett önszemléleti vita, melyben a magyarországi értekezők, a regionális magyar irodalmakról beszélve a nyolcvanas évtizedre legtöbbször nem, vagy alig említették a kárpátaljai, vagy a felvidéki magyar irodalmat, míg az erdélyi és a vajdasági példákban csak a korábbi általános megfogalmazásokat éltették tovább. Ahogyan a vitaindítóval kapcsolatosan Tőzsér Árpád fogalmazott: ez „a jugoszláviai magyar irodalomra természetesen a »hagyománytalanságot« s a »merész hagyományteremtést«, az avantgardizmust tartja jellemzőnek. A romániai magyar irodalom ezzel szemben a hazai hagyományvédők szemében olyan »sziget«, ahol még nem pusztultak el az »ősi«, az »igazi« magyar hagyományok, amely még mindig hagyományosan „líraközpontú”, „prózában pedig a magyar realizmus vonalát követi”.[755] Tény, hogy a formabővülést és létérzésbeli újdonságokat is hozó vajdasági irodalom mellett az erdélyiben (például a történelmi tárgyú művek, történetibb műfajok révén is) klasszikusabb hagyományok kaptak hangsúlyos szerepet. Ez azonban nem zárja ki, csupán elfedi a valós helyzetet.[756] A kánon intézménye mint ideológiai konstrukció mindig is azért képes konzisztensen megszilárdulni s egyfajta kollektív emlékezetet ölteni, mert hihetővé teszi, hogy szöveg és adott jelentés evidensen összetartozik.

[754] Uo.

[755] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás. 1982/5, 60-64.

[756] Ahogyan Tőzsér is folytatja: „A romániai magyar irodalomból is csak azt a nép-nemzeti vonalat értékelik, amelyik simán adaptálható a »nemzeti irodalomba«. (De a »poétikai modernség és nemzeti tematika« ötvözésével a pestieknél szintén jóval korábban kísérletező Szilágyi Domokosnak már távolról sincs olyan keletje, mint a Tamási-hagyományokat tovább építő Sütőnek). S ebbe az »önszemléletbe« természetesen nem fér bele a pozsonyi Irodalmi Szemle kicsit eklektikus, de mégiscsak szintézis igényű, egyszerre avantgárd és népi anyaga, s legjobb szerzőinek avantgárd népközelsége sem.” Vö. **Tőzsér**, *Önszemlélet és másságtudat, i.m.*

A recepció felszínességét a folyton ismétlődő névsor is jól mutatja. Páskándi Szilágyi Ákosnak írt hosszú (kétrészes) válasz-tanulmánya bizonyos esetekben éppen a láttatott irodalom diagnosztikus egyoldalúságát tagadva válik a recepciónak bizonyító látleletévé, amint Erdély újkori magyar irodalmával kapcsolatban írja: „Ha Szilágyi nem veszi észre (…) ha nem tudja, hogy ott már az ötvenes évek derekán–végén többek között néhány fiatalember olyan szabadversekkel s nyelvi játékossággal kísérletezik, amely később általánosan is jellemző a neoavantgarde nyelvatomizáló, 'nyelvmeghasító' játékaira. Úgy látszik, nem tájékozódott s nem ismeri a hatvanas évek elejének groteszk, abszurdoid erdélyi kísérleteit sem, amelyeknek néhány eleme, motívuma, eredet szerint akár az ötvenes évek derekáig is visszavezethető".[757] A személyes sérelem mellett, jól látható, hogy Páskándi, mint az áttelepült írók többsége, éppen azt nehezményezi, hogy mennyire nem ismertek még a magyarországi szakmai körökben sem az erdélyi irodalmi élet történéseinek valós hátterei, jelenségei, sem pedig azok nagyon összetett indokrendszere. Érvelése remekül példázza, hogy a kialakult kép sematizmusaiba csak a felületes általánosító szemléletek, vagy a kánoni elvárásrendek meghatározta szelektív névsor számít bele. Ezért találóak azok a sorok is, miszerint számos olyan a korban nagyra értékelt szöveget lehetne megnevezni, melyek inkább tekinthetők a kultúra hordozójának, mintsem műalkotásnak.[758]

V. Összegzés helyett.
(Hagyomány és kánon)

[757] Vö. **Páskándi** Géza, *A szellemi visszahonosodásról II*., in Új Forrás, 1982/6. 64.
[758] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja*, in UŐ, *Minta a szőnyegen*, 84.

Hagyomány és kánon viszonya – az assmanni rendszer értelmében – „értelemfüggő, elsőrendű kódex" és „értékfüggő, másodrendű kódex"[759] összefüggéseiben szemlélhető. S bár az említett rendszerben a hagyomány nem annyira szövegszerű, mint inkább egy általános kommunikációforma, a kánon hozzá való viszonya a maga kényszerű és szükségszerű változásában szemlélhető. Arra maga Assmann is figyelmeztetett, hogy a kánon összefüggéseiben sohasem egy magától értetődő értékállapotról van szó, olyas valamiről, mint a grammatikai elfogadhatóság normája, hanem egy tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról.[760] Ez a normarendszer ugyanakkor sokkalta inkább a megszentelő elv alapján bontja ki értékrendszerének tökéletesség-képét, mintsem egy leegyszerűsítő képlet által „harcol ki" magának központi helyet. Az általa „megszentelt" szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra, mint a hagyományban újra felismert értékelvek elfogadására számít.

Sütő életművének meghatározó fejezete, s közvetetten annak sikere is a magyarság asszimilációját célzó román nacionalista kurzus ellenében bontakozott ki. Magyarországon viszont nem csak az erdélyi magyarság fenyegetettsége miatti aggodalom felkeltésével hatott, hanem azzal is, „hogy az itteni magyarság veszélyeztetettségének kifejezését is megtalálta benne."[761] A Sütő-kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból szemlélhető, de közös problematikákat érint. Irodalomtörténeti helyének fennmaradása abban az esetben lehet ígéretes, amennyiben egyfelől nem zárkózik el az életmű legjobb alkotásaihoz is szükséges kritikus távlatoktól, másfelől az esetleges relativizáló tendenciák is túl tudnak majd tekinteni a normatívvá tett s szükségszerűen temporalizált kánoniság kettősségének kényszerén.

Aki az életmű történetét csupán remekművek történeteként képzeli el, evidenciaként kezeli bizonyos történetiségükben és megítélésükben szükségszerűen változó kategóriáknak művekben való örök felismerhetőségét, ilyen jellegű identitását. Ez a magától értetődőség viszont csak egy vagy több közösnek tételezett, ám meglehetősen szubjektív értékkategória irodalmi értékelésekbe való beemelése által nyerheti el feltételezett legitimációját. Éppen ezért a történeti értékelés változó kritériumairól továbbra sem célszerű megfeledkeznünk, ahogyan érdemes szem előtt tartanunk különböző kulturális diszkurzusok, akár egyidejű kánonok, kánonrétegek változó irodalom-felfogását és hatását is. A történeti szempont ilyen forma mellőzhetetlensége nem csak arra ösztönözhet, hogy művek hatásértékét ne jellemzően

[759] Vö. **Assmann**, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999, 115.
[760] Uo., 114.
[761] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*188.

csak egyszólamú recepciójának történetében vagy a jövőnek szóló értelmezéslehetőségeiben szemléljük, hanem zártságának-nyitottságának fokozataiban szinkrón és diakrón analógiákra is figyeljünk.

Az irodalmi kultuszok élettanáról és a szellemi élet tabuinak általános természetrajzáról az elmúlt bő évtized magyarországi kultuszkutatásai révén is megállapítható immár, hogy különböző korok ránk maradt dokumentumai más és más szempontból közelíthetők és értékelhetők. Ráadásul, mint Dávidházi Péter is megjegyezte, ugyanazon drámaelemzések vagy színikritikák, irodalmi emlékünnepélyekről szóló tudósítások, amelyek az irodalomtörténész, a kritikus és a kutató számára gyakorta „magvatlan szócséplésnek látszanak vagy éppen a szakirodalom színvonalának apályát jelzik", kultusztörténeti szempontból gyakran „tanulságosabbak, mint a kritikatörténeti örökség időálló értékei".[762] A kultusznak mint nyelvhasználati módnak számon nem kérhető jelentésszegmensei - a tulajdonképpen bizonyíthatatlan és ugyanakkor cáfolhatatlan tézisei nem csupán eltérnek teljességükben a másfajta diszkurzusformáktól, de miután ki is vonják magukat a racionális értelmezhetőség hatálya alól, árnyaltabb megközelítésük vagy megértésük egyben a szótár-elméletekhez hasonlóan teljességében új paradigmák elfogadását is feltételezik. A kultikus nyelvhasználat erős érzelmi vonásának köszönhetően képes átlényegíteni a kritikai műfajok értekező szövegeit, amelyek egyébként a tapasztalati ellenőrizhetőségnek és igazolhatóságnak igényét eleve adottnak tekintik. A kétféle nyelvhasználati mód tetten érhető gyakran egyazon szerző tollából is, sokszor attól függően, hogy éppen hol, mikor, milyen alkalomra született az írás, illetve attól is, milyen folyóiratban, közvetítő médiumban tartanak igényt az elemzendő, bemutatandó szövegeken túl egy jelenség, teljes írói szerepkör, történeti ábrázolásmód vagy erkölcsi magatartásminta értelmezésére. (Napilapokban megjelent cikkek, tárcák – például Ruffy Péter tollából –, a népszolgálat Balogh Edgár-i értelmében ötvözték az ismeretterjesztést saját kutatásaik eredményeivel)

Amint Takáts József remek összefoglaló tanulmányában megjegyezte, amellett, hogy a kultuszkutatási törekvések szelíden ironizáló irodalomtörténészi beszédhez vezettek, egyúttal az önkritika eszközeivel is éltek. A kezdeti szövegektől (melyek a *kultikus* beállítottságnak és nyelvhasználatnak, valamint ellenfogalmának, a *kritikainak* perspektívájában álltak) továbbléptek a meghatározottságok olyan fokára, melyben kérdésessé vált, mennyiben lehet egyáltalán az irodalomnak és az irodalomról való

[762] Vö. **Dávidházi** Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989, 1-27., - illetve **Takáts** József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 107-134.

beszédnek maga mögött hagyni kultikus szakaszait, s kritikaivá, tárgyszerűvé, ellenőrizhetővé, racionálissá válnia.[763] Azaz olyan anideologikus vagy dezideologikus mozzanatot feltételeznie, melyben az önmagáról való tudás eleve nem korlátozná saját megismerhetőségébe vetett hitét.[764] Az persze, hogy a kultikus-kritikai fogalompár is szükségszerűen vizsgálat tárgyát képezte, legfeljebb jelentőségében, arányaiban csökkentette, hierarchikus voltában viszont nem változtatta meg az imígyen tételezett kultuszkutatásbeli antropológiai logikát. A kritikai törekvésekben a szekularizáció mozzanata megmaradt, ennek kulturális logikája egy inkább horizontális társadalommal, és jól leosztott, disztingvált szerepekkel kívánt dolgozni, s persze a perifériára száműzte volna a kánoniság kultikus meghatározóit. Ezek viszont magát a kultuszt mint közvetítő intézményt továbbra is fenntarthatják, mégpedig egy hierarchikusan elképzelt világ intézményeként.[765]

A kultuszok irodalomtörténeti feltárásai (bár itthon ezek eddig a művelődéstörténet és a kulturális antropológia szempontjából alapvetően a XIX. századra s a XX. század első harmadára korlátozódtak) részben mellőzték a közvetlen hatalom kérdéskörét, s bár ideológiai rendszerekkel dolgoztak, a politikai jelleg meglehetősen kevés esetben került a vizsgálatok körébe. Talán éppen az említett kritikai viszonyulások miatt, olyan „képzetköröket" tárgyaltak, amelyek mintegy nehezékként fedték el a kritikus vizsgálatokat. Hogy ezekkel a kultikus, sokszor hatalmi, ideológiai, autoriter eljárásokkal mégis kénytelen a kultuszra vonatkozó vizsgálódás is élni, azt jól mutatja, hogy jelen műimmanensebb értékeléseket számonkérő eljárás sem térhetett ki előle. (Mert a hazai recepcióesztétika valóban inkább kanonikus és kritikai ambíciókkal párosult, mintsem történetiekkel, mégsem kerülheti meg az olykor erősen politikai beállítottságú irányzatok nyílt hierarchikus vagy szekuláris törekvéseinek máig ható ideologikusságát, melynek valahol a remélt kritikaivá válását csak az irodalom értelmezésének és értelmezési kereteinek a szépirodalomtól való elválasztása révén érhetné el). Hatástanilag tehát egy olyan semleges területen, mely művek és értelmezéseik vázolt kanonikus szétválaszthatatlanságában legfeljebb részrendszerek differenciálódása (temporális eltávolodása) által tárgyalhatná egyes irodalomszemléletek meghatározó jegyeit.

---

[763] Vö. **Takáts** József, *A kultuszkutatás és az új elméletek*, in UŐ., szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 296.

[764] Hasonló mozzanat volt megfigyelhető a kilencvenes évek újabb erdélyi törekvéseiben: a kényszerű elkötelezettségelvek elvetésével az újabb irodalmi csoportosulások egyik első igénye éppen az ilyen jellegű jelentéskioltás volt, amelyben látszólag nem törekedtek ellenideológiára, sem ellenirodalomra. Az immár határokon átívelő *Éneklő Borz* Sütő-száma saját törekvéseikkel kapcsolatosan ezért indíthatott így: „nem antiideológia, hanem anideológia, nem antipolitika, hanem apolitika, nem antisütő, hanem A SÜTŐ." Vö. **Láng** Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

[765] Uo.

A szövegek és olvasásuk értelmezésén túllépő „járulékosságoknak", (szerzői önarcképek, imágók, cselekvések, funkciók, tárgyak, stb.) de Man szavaival az „irodalom külpolitikájának" a háttérbe szorítását az erről való tudásunk elmélyült értelmezői gyakorlata által, de azok társadalmi beágyazottságának képletesen örökös tudatában érhetjük csak el. Az összefonódásukban meghatározó vázolt kánoni diszkurzusok alakulástörténete az irodalomértés történetét is jelentik. A vizsgált korszak kultúrtörténetének és kultúrpolitikája történetének a megíratlansága, részleges feldolgozottsága, és sok esetben polemizáltsága, beleértve a különböző szerkesztőségek és kiadók irányításának, ellenőrzési mechanizmusainak, függőségi viszonyainak és viszonylagos szabadságfokának a meghatározatlanságát, nagymértében hátráltatja az irodalomtörténeti kutatómunkát.[766] A kutatásoknak a listakánoni kiegészítések helyett ezért az értelmezési sémák feltárására célszerű elsődlegesen összpontosítaniuk, amely sémák olyannyira benőtték a befogadás horizontjait, és oly mértékben befolyásolták a jelen esztétikai tapasztalatát is, hogy eddig ismeretlen vagy kevéssé ismert művek aligha tudnának ezen változtatni. A történetiségében vizsgált szűk kánoniság zárt diszkurzusa azonban nem jelentheti sem az egykori alkotások, s legfőképp nem az újabb értékek szükségszerű összehasonlító vizsgálatának mellőzhetőségét. Mert a protokolláris és semmitmondó irodalmi csevelytől, a vállveregetéstől vagy az értetlenkedő elfordulástól bizonyára elérkeztünk már a valódi újraolvasás szügségszerűségének felismeréséig.

A múlttá lett történeti szituációk szerint lekerekített, s egyben érdektelenné is csiszolt Sütő-kép védelmezése, mesterséges fönntartása alighanem értelmetlen és fölösleges is. Érdeklődést nem az ismételt frázisok újjáélesztése, csupán az életmű megtisztítása eredményezhet, még akkor is, ha az ebben érdekelt érvek cáfolhatatlansága és az új szempontok szükségszerűsége negatív irányban korrigálja majd a kialakult kanonikus képleteket és írói pozíciót. Ami megmarad, az életműre rakódott efemer nehezékektől szabadulva, s az egyéb (határon-túli) korabeli művekkel, szerzőkkel a mellérendelésben elhelyezve, elevenebb irodalmi utóéletet eredményezhet majd, mint a politikától szabadulni képtelen, de mégis irodalomesztétikai mércére jogot formáló attitűdök kiüresedőben lévő kanonikus képletei, melyek a közszereplőnek járó túlfűtött, de protokolláris ünneplésekben alig figyeltek a szövegiség hagyományozhatóságának kritériumaira. A korszerűség keretfeltételeinek szövegvizsgálaton túli elvetése a közszereplést szkeptikusan fogadó mai

[766] A polémiákat illetően ráadásul mindmáig tart az irodalmi élet egykori szereplőinek, a különböző szerzőknek, kritikusoknak, szerkesztőknek a – sok esetben egyáltalán nem irodalmi jellegű – nézeteltérése, egyet nem értése, a személyes ellenszenv, a vélt vagy valós felelősség tudatában pedig az áldozati és hatalmi szerepek önkényes leosztása.

álláspontok által ezért is okozhat az autonóm irodalmi értékekben gondolkodók számára az elhallgatásokban, a nem-tamatizálásokban is értetlenséget, az esetlegesen megfogalmazódó kritikákban pedig olykor rágalmakkal felérő vádaknak, teljes eszmerendszerek blaszfémiájának a megélését. A kialakított kép merevsége, sérthetetlennek gondolása pedig a másképp-látás szabadságát nem hatálytalanítja, újabb szövegértésre viszont aligha serkent. Valószínűbb, hogy „az életművet temetetlen halottá teszi."[767] A kritikai visszhang hiányánál is riasztóbb ugyanis az életmű szempontjából a görcsösen ragaszkodó kultuszépítés. A kritikai távlat egyetlen esélye, hogy a mitológiáról és művekről leválasztja az eredeti politikai/ideológiai kontextust, az életmű kapcsán oly sokat emlegetett Németh Lászlóval szólva „kipárolja a régi ítéletrendszerek cefréjéből az irodalmat, hátrahagyva a politikum seprőjét".[768]

Az egyes értelmezések története gyakorlatilag akkor jellemezheti a kánonok történetét, ha nyilvánvalóvá válik, hogy a szűkebben értett (paradigmatikus?) kánonok egyidejűségének, vagy magának a kánonközöttiség állapotának is, (akárcsak irodalmi szövegek és értékeléseik várt vagy valós hatásának) nem csupán kiterjedtsége, de mélysége is meghatározó. Ezek megragadhatósága, az átmenetek állandóságában is az egymásnak ellentmondó igények közt, alighanem az irodalomtörténet egyik legnehezebb feladatát s egyben kihívását jelentik. Minthogy az irodalmi folyamatok természete az olvasói önértés alakzataiban tárja fel (szubjektivitásában maradandó) időtálló értéklehetőségeit, egyes irodalmi szövegek, vagy akár teljes életművek értékvonzatai is az olvasó szubjektumnak (a korra is jellemző) lehetőségeit teszik explicitté, s formálják értékvonulattá mindazt, amit az olvasástechnikák adta mozgásterek kiteljesítése nyújthat. A befogadás aktusai a szövegek önmozgásaiból is táplálkoznak, az értékhatárok megállapításában azonban ez nem zárja ki, hogy a választás egyszerre történeti és esztétikai támpontok szerint érvényesüljön.

[767] Amint némiképp hasonlóan az így kialakított Illyés-képpel, annak védelmezésével kapcsolatosan Lengyel András is leszögezte. Vö. **Lengyel** András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003, 53-63.

[768] Idézi **Ács** Margit, *i.m.*

Az összetett kérdéskört mindazonáltal csak körbejárni lehet, ideologikus kötöttségeit teljességében lebontani aligha. Egy átfogó, az életmű minden darabját az újraértésben megnyilvánuló szándéknak eszmetörténeti, politika-történeti kategóriakészletünket is felül kellene vizsgálnia, s ehhez olyan már-már lehetetlen mértékű kutatásba kellene fognia, amelyik képletesen teljes eszmeköröket összehasonlítva, tudománytörténeti előzményeket és hagyománybeli összefüggéseket vizsgálna.

VI. Könyvészet.

Felhasznált szakirodalom

Ács Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?* in Kortárs, 1997/6.

Ágoston Vilmos, *A levágott kéz felelőssége,* in Alföld, 1991/2.

Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999.

Assmann, Aleida – **Assmann**, Jan red., *Kanon und Zensur*, München, Fink, 1987.

Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978.

Babits Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

Babits Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, második kiadás, é.n.

Bacsó Béla szerk., *Szöveg és interpretáció*, Bp., Cserépfalvi, 1991.

Balassa Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.

Balázs Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

Balázs Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz*. - *nemzedékvallató*. Kolozsvár, Polis, 2001.

Balogh Edgár, *Népi kultúránk megújulásáról van szó,* in Művelődési Útmutató, 1948/1.

Balogh F. András, *Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról,* in *Tárlat* (szerk. **Egyed** Péter.) Bukarest, Kriterion, 1991. 8–30.

Bányai János, *Kisebbségi magyaróra*. *Tanulmányok, kritikák*, Újvidék, Forum, 1996.

Barthes, Roland: *Válogatott írások,* (vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976.

Bécsy Tamás, *Kalandok a drámával: magyar drámák 1945-1989.* Bp., Balassi, 1996.

Beke Ibolya, *A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között*, in *A kárpát-medence népeinek együttélése a 19.-20. században.* (szerk. **Egry** Gábor – **Feitl** István) Bp., Napvilág, 2005.

Béládi Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. -A határon túli magyar irodalom*, (szerk. **Béládi** Miklós) Bp., Akadémiai, 1982.

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Bertha Zoltán, *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in Tiszatáj, 1990/3.

Bertha Zoltán, *Gond és mű*. *Tanulmányok az erdélyi magyar irodalom köréből*, Bp., Széphalom, 1994.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp., TIT, 1984.

Bezeczky Gábor, *Kánon és trópus*, in Helikon, 1998/3.

Bezeczky Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája.* Bukarest, Kriterion, 1984.

Bíró Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997-2000), Bp., Liget könyvek, 2000.

Bisztray Gyula, *Írók az únióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.

Bloom, Harold, *The Western Canon. (The books and school of the ages)* N.Y., Harcourt Brace, 1994; illetve N.Y., Riverhead, 1995.

Bodor Ádám, *A börtön szaga*, Válaszok **Balla** Zsófia kérdéseire, Bp., Magvető, 2002.

Boka László, *A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2004.

Boka László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Boka László, *Ideologikus alakzatok az (1957 utáni) erdélyi irodalom fogadtatásában*, in **Jeney** Éva – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *(Tév)eszmék bűvölete*, Bp., Akadémiai, 2004.

Boka László, *A divattól a kultuszig,* in **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Bonyhai Gábor, *Összegyűjtött munkái*, Bp., Balassi, 2000.

Borbándi Gyula, *Népiség és népiek*. *Esszék, tanulmányok, cikkek*, Bp., Püski, 2000.

Bottoni, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18; illetve in A Hét, 2005, február 17.

Bretter György, *Itt és mást*, Bukarest, Kriterion, 1979.

Bretter György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3.

Bretter György szerk., *Szövegek és körülmények*. Bukarest, Kriterion, 1974.

Bretter Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.

Clausen, Christopher, *„Canon, Theme, and Code"* in *The Hospitable Canon*. (**Nemoianu**, Virgil and **Royal**, Robert eds.) Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Csapody Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

Cs. Gyímesi Éva, *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992.

Cs. Gyímesi Éva, *Értéktudat és önreflexió*, in Korunk, 1992/8.

Cs. Gyímesi Éva, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Cs. Gyímesi Éva, *Az elszigeteltség fokozatai*, in ItK., 1994/5-6.

Cs. Gyímesi Éva, *Colloquium Transsylvanicum*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.

Csak tiszta forrásból, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei. 12. 1980.

Cseh Gergő, **Kalmár** Melinda, **Pór** Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956-1963,* Bp., Osiris, 1999.

Cseke Péter, *„Irodalomirányítás" 1947-1989*, in Korunk, 1996/4.

Czine Mihály, *A romániai magyar irodalom a két világháború között. Az új romániai magyar irodalomról*, in UŐ, *Nép és irodalom,* I-II. Bp., Szépirodalmi, 1981.

Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században, – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

Dávid Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.

Dávid Gyula szerk., *Történelmünk a Duna-medencében*, Kolozsvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság – Polis, 1998.

Dávid Gyula- **Marosi** Péter- **Szász** János, *A romániai magyar irodalom története*, Bukarest, Tankönyvkiadó, 1978. - tankönyv a XII. osztály számára.

Dávid Gyula, **Szász** László szerk., *Egyedül. Székely János emlékezete*, Bp., Nap Kiadó, 1999.

Dávidházi Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1.

Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989

De Man, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

Depew, Mary and **Obbink**, Dirk eds., *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 2000.

Diószegi László – **R. Süle** Andrea szerk., *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1990.

Dobos István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Eagleton, Terry, *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

Eagleton, Terry, *The idea of Culture*, Massachusetts, Blackwell, 2000.

Erdődy Edit szerk., *Magyar irodalom a XX században,* Bp., NHK, 1992.

Even-Zohar, Itamar, *Literature, as goods, literatures, as tools,* in Neohelicon, XXIX, (2002) 1, 75-83.

Even-Zohar, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4., 434-450.

Ézsiás Erzsébet, *Mai magyar dráma*, Bp., Kossuth, 1986.

Fabiny Tibor szerk., *A hermeneutika elmélete*. *Tanulmányok,* Szeged, JATEPress, 1998 Ikonológia és Műértelmezés 3.

Farkas Zsolt, „Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban", in UŐ, Most akkor. Bp., Filum, 1998.

Filep Tamás Gusztáv, *A szobrok tanulsága***,** in Könyvvilág, 1990/6.

Filep Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5.

Filep Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11.

Fish, Stanley, *Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény?,* in Nagyvilág, 1995/4.

Fish, Stanley, *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*, in *Az irodalom elméletei III,* (szerk. **Thomka** Beáta.) Pécs, Jelenkor, 1997.

Fowler, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

Fried István, *Utak és tévutak Kelet-közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989.

Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*. *Four Essays*, New Jersey, Princeton, 1957, - magyarul *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999.

Gadamer, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor) Bp., Gondolat, 1984.

Gálfalvi György, *Marad a láz?* Bukarest, Kriterion, 1977.

Gálfalvi Zsolt, *Közös gond és felelősség*, in Igaz Szó. 1979/1.

Gáll Ernő, *Számvetés*, Kolozsvár, Komp-Press, 1995.

Gáll Ernő, *Napló. I. 1977-1990*, Kolozsvár, Polis, 2003.

Gates, Henry Louis Jr., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992.

Geertz, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in G., C., *Az értelmezés hatalma*, (vál. **Niedermüller** Péter), Bp., Osiris, 2001.

Gergely András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5., 67-70.

Gombrich, Ernst H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*. Oxford, Phaidon, 1979.

Gorak, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.

Gorak, Jan (ed.) *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001.

Görömbei András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvége.* (szerk. **Görömbei** András) Debrecen, Kossuth, 2000.

Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak, 1945-1990,* Debrecen, Kossuth, 1997.

Görömbei András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2. kiadás. (1984) 1993.

Görömbei András szerk., *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* Debrecen, Kossuth, 2000.

Guillory, John, *„Canon",* in *Critical Terms for Literary Study*, (**Lentricchia**, Frank and **McLaughlin**, Thomas eds.) Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Guillory, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press. 1993.

Gróh Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

György Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István szerk., *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, Bp., OSZK - Akadémiai, 2005.

Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.

Hankiss Elemér, *Érték és társadalom*, Bp., Magvető, 1977.

Haraszti Miklós, *A cenzúra esztétikája*. Bp., Magvető. 1991.

Hartman, Geoffrey H., *The faithful question of culture*. N.Y., Columbia University Press, 1997.

Hauser, Arnold, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982.

Hawkes, David, *Ideology.* London & New York, Routledge, Second edition, 2003.

Hoppál Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

Huszár Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003.

Illyés Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III*, *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* (szerk. **Saáry** Éva), Zürich, SMIKK, 1980.

Illyés Gyula, *Szellem és erőszak*, Bp., Magvető, (1978) 1988.

Jauss, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, (vál. szerk., **Kulcsár-Szabó** Zoltán), Bp., Osiris, 1997.

Jákfalvi Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* (szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna), Bp., JAK, L'Harmattan, 2005.

Jancsó Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.

Jánosházy György, *Történelmi drámáinkról. [1960–1990.],* in Látó, 1991/11.

Kalla Zsuzsa szerk., *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.

Kálmán C. György, *Te rongyos (elm)élet!* Bp., Balassi, 1998.

Kálmán C. György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*. Bp., Balassi, 2001.

Kántor Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001.

Kántor Lajos - **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945-1970,* Bukarest, Kriterion, 1971;- Második, javított kiadás, *Romániai magyar irodalom 1944-1970*. címmel! Uo.,1973.

Kennedy, George A., *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89, (1990) 217–225.

Kiss Gy. Csaba, *Közép-Európa, nemezetek, kisebbségek*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Kiss Gy. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, (szerk. **Dávid** Gyula), Kolozsvár, Polis, 1998.

Kiss Gy. Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6.

Kiss Gy. Csaba, *Nemzetiségi lét – nemzetiségi irodalom*, in Alföld, 1975/10.

Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története,* 2. javított kiadás, Bp., Kossuth, 1985.

Kocur László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII*. - *Irodalomelméleti tanulmányok*, (szerk. **Fried** István), Szeged, 2003.

Kókay György – **Buzinkay** Géza – **Murányi** Gábor, *A Magyar sajtó története,* Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000

Kós *Károly levelezése Czine Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.

Kötő József, *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből,* Kolozsvár, 1976.

Kötő József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.), Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991,* (2. kiadás.) Bp., Argumentum, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete,* in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000.

Kulin Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6.43.

Kuncz Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487-492.

Kuszálik Péter, *Irodalomtörténet és vidéke,* in Látó, 1994/5.

L. Balogh Béni szerk., *Kötődések Erdélyhez,* Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Laczkó Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3.

Láng Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.

Láng Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4.

Láng Gusztáv, *Kivándorló irodalom*. *Kísérletek*, Kolozsvár, Komp-Press. 1998. Ariadné könyvek.

Láng Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

Láng Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

Láng Zsolt, *Hányan mentek Piripócsra?* Kolozsvár, Komp-Press, 1995. Ariadné könyvek.

Lauter, Paul, *Canons and Context*. N.Y. Oxford University Press, 1991.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Lengyel András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003.

Lentricchia, Frank and **McLaughlin**, Thomas (eds.) *Critical Terms for Literary Study,* Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Levine, Lawrence W., *The Opening of the American Mind: Canons, Culture, and History*, Boston, Beacon Press, 1996.

Lindenberger, Herbert, *The History in Literature. On: Value, Genre, Institutions,* New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.

Makkai Sándor, *Magunk revíziója*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1931.

Makkai Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

Margócsy István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*. (Kommentár és florilégium), in ItK, 1990/3.

Margócsy István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.

Márkus Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996.

Márkus Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap kiadó, 2002.

Márkus György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992.

Martos Gábor, *Légkör, szellemi arcvonal és a minőség igénye*, Bp., Mérték, 1989.

Martos Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

Mester Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika,* Bp., Kijárat, 2004.

Miklós Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002.

Molnár János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged, 1993.

Mózes Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974-1990*, Marosvásárhely, Mentor, 2004.

Nagy György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press és Polis, 1999.

Németh László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.

Németh Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005.

Nemoianu, Virgil and **Royal**, Robert eds., *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Nyírő József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.

Panek Zoltán, *Írjon ön is írül,* in A Hét, 1978/35.

Páskándi Géza, *A szellemi visszahonosodásról I-II*., in Új Forrás, 1982/5-6.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

Pomogáts Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3.

Pomogáts Béla, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987.

Pomogáts Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1992.

Pomogáts Béla, *Kisebbség és humánum*. *Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból,* 2. átdolgozott kiadás, Bp., Korona Nova, 1998.

Pomogáts Béla, *Erdélyi autonómia – európai integráció*, Nagyvárad, NAT, 2004.

Pyle, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2.

Radnóti Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7.

Radnóti Sándor, *Kánon és relativizmus*, in Alföld, 1996/2.

Radnóti Zsuzsa, *Pro és kontra a kortárs magyar drámáról*, in Alföld, 1997/2.

Rákai Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

Ricoeur, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, (ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály), Bp., Osiris, 1999.

Ricoeur, Paul, *A szöveg világa és az olvasó világa*, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, (szerk. **Thomka** Beáta), Bp., Kijárat, 1998.

Robotos Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997.

Rohonyi Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris - Láthatatlan Kollégium. 2001.

Rónay László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg I. A magyarországi szellemi élet harminc éve, 1948-1978.* Zürich, SMIKK, 1979.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg II. Nyugati magyar kulturális élet a II. világháború után, 1945-1979.* Zürich, SMIKK, 1980.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg III. A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után.* 1945-1980, Zürich, SMIKK, 1980.

Sauerberg, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* London, Macmillan Press Ltd., N.Y., St. Martin's Press Inc. 1997.

Sela-Shefy, Rakefet, *The concept of Canonicity in Polysystem Theory*, in Poetics Today. 11, 1990/3.

Sela-Shefy, Rakefet, *Canon formation revisited: canon and cultural production*, in Neohelicon, XXIX, 2002/2.

Simon Zoltán szerk., *Romániai magyar irodalom 1970–1990*, Az Alföld, 1991/2 számának (Az 1990. november 5–16.-i Debreceni Irodalmi Napok előadásainak) szerkesztett szövege. Debrecen, 1991.

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Stark, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.

Sz. Nagy Péter szerk., *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Bp., Rakéta, 1990.

Szabó B. István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. - az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete 1993. november 25-26-i tudományos konferenciájának előadásai, Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.

Szabó Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *I-IV,* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.

Szakolczay Lajos, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodalmi, 1984.

Szakolczay Lajos: *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996.

Szász László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000.

Szegedy-Maszák Mihály, *The Idea of National Character: A Romantic Heritage,* in **Boerner**, Peter (ed.) *Concepts of National Identity: An Interdisciplinary Dialogue*, Nomos, Baden-Baden, 1986.

Szegedy-Maszák Mihály*, „Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995.

Szegedy-Maszák Mihály, *Literary canons: National and international*, Bp., Akadémiai, 2001.

Szegedy-Maszák Mihály szerk., *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11., 2001.

Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

Szegedy-Maszák Mihály, *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról,* Bp., Krónika-Nova, 2000.

Szekfű Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.

Szekfű Gyula szerk., *Mi a magyar?,* Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

Szeli István, *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993.

Szerb Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.

Szerdahelyi István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

Szilágyi Ákos, *A hetvenes évek „uralkodó eszméi"* in Művészet, 1986/7.

Szilágyi Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4.

Szilágyi Ákos, *Sturm und Drang a legújabb magyar irodalomban*, in Magyar Lettre, 2005/Tavasz.

Szilágyi Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995.

Szirák Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000.

Szondi, Peter, *A modern dráma elmélete. 1880-1950,* Bp., Gondolat, 1979; illetve Bp., Osiris, 2002.

Tabéry Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; illetve Nagyvárad, NAT, 2003.

Takács József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.

Takáts József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Bp., Kijárat, 2000.

Thomka Beáta szerk., *Narratívák 2. Történet és fikció,* Bp., Kijárat, 1998.

Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851.

Tóth Sándor, *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*, in *Rólunk van szó,* Bukarest, Kriterion, 1980.

Tóth Sándor, *Jelentés Erdélyből*, Párizs, n.n. 1989 (1987).

Tönnies, Ferdinand, *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983.

Tőzsér Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998.

Tőzsér Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.

Vallasek Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2.

Vallasek Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004.

Vécsi Nagy Zoltán szerk., *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965-75,* Bp., Ernst Múzeum, 2002.

Végh Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1.

Veres András szerk., *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek klubjában. 1980. április 10-12,* Bp., Balassi, 2002.

Veres András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*, in Beszélő, 1996/6.

Vida Gábor, *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?,* in Látó, 1998/3.

Vincze Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989,* http://vincze.adatbank.transindex.ro

Vincze Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

Vincze Gábor, *Ceausescu „fantomszervezete*": *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

Vincze Gábor, *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig"*, in *Kötődések Erdélyhez*, (szerk. **L. Balogh** Béni), Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Visky András, *Szolgálni és (ki)szolgálni,* in Kalligram, 1996/4, 68-71.

Von Hallberg, Robert, ed. *Canons*, London and Chicago, The University of Chicago Press. 1983.

Wellek, René – **Warren**, Austin, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972; illetve Bp., Osiris, 2002.

Z. Varga Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.

Zizek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology*, New York, Verso, 1998.

Felhasznált, életműről szóló cikkek és tanulmányok.

Ablonczy László: Csillag a máglyán. = Alföld, 1976. 3. sz. 87–91.
Ablonczy László: Az álmatlanság álmai. = Forrás, 1976. 9. sz. 87–89.
Ablonczy László: Az írás megbékítő hatalma. = Forrás, 1977. 5-6. sz. 3-7.
Ablonczy László: A vesszőzés módozatai. = Alföld, 1978. 7. sz. 98–100.
Ablonczy László: Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Forrás, 1978. 1. sz. 86–88.
Ablonczy László: Hófúvásos időben. = Tiszatáj, 1986. 3. sz. 91–96.
Ablonczy László: Sütő András: Az Álomkommandó. = Confessio, 1988. 1. sz. 114–117.
Ablonczy László: A tízesztendős Szuzai menyegző. = Tiszatáj, 1990. 1. sz. 91–94.
Ablonczy László: „S kezdék nevetni a sírás helyett.” = Tiszatáj, 1993. 11. sz. 50–58.
Alexa Károly: Sütő András: Istenek és falovacskák. = Kortárs, 1973. 12. sz. 2033–2035.
Alexa Károly: Maros menti Parainesis. = Kortárs, 1977. 12. sz. 2000–2003.
Almási Miklós: Sütő András: Álomkommandó. = Kritika, 1987. 11. sz. 33-34.
Annus József: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1976. 2. sz. 88–90.
Annus József: András ama tiszta ingben…= Tiszatáj, 1982. 1. sz. 82-84.
Bakonyi István: Írónk és kora: Vázlat Sütő Andrásról. = Új Forrás 1991. 12. sz. 70-74.
Balázs Mihály: Sütő András. = Írók, képek II. 3. kiadás. Szerk.: Dr. Szabó Ödönné. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 258–273.
Balázs Sándor: Münzer felelőssége. = Korunk, 1975. 7. sz. 522–526.
Balázs Sándor: Egy mű vallásbölcseleti háttere. A „Csillag a máglyán” című drámáról. = Világosság, 1977. 2. sz. 96–100.
Balogh Edgár: Köszönet egy könyvajánlásért. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 172–177.
Balogh Edgár: Sütő András itt marad. = B. E.: Acéltükör mélye. Kriterion, Bukarest, 1982. 74–76.
Balogh Edgár: Sütő András házi ünnepére. = B. E.: Magyarok, románok, szlávok. Kossuth, Budapest, 1986. 225–227.
Balogh László: Sütő András: Emberek indulnak. = Új Hang, 1954. 6. sz. 88–91.
Bálint Tibor: Hétköznapok a keresztfán. = B. T.: Kenyér és gyertyaláng. Dacia, Kolozsvár, 1975. 110–116.
Barota Mihály: Omló egek alatt. = Életünk 1991. 6. sz. 569-572.
Bata Imre: Sütő András drámáinak nyelvéről. = Új írás, 1976. 3. sz. 80-82.
Bécsy Tamás: A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában. = Színház, 1978. 7. sz. 1–7.
Bécsy Tamás: Jellemek és cselekmény. = Új Írás. 1976. 3. sz. 82-86.
Béládi Miklós: Tártkarú világ – Sütő András novellái. = Élet és Irodalom. 1960. 38. sz. 8.
Bellyei László: Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához. = Életünk, 1975. 2. sz. 169–173.
Berkes Erzsébet: Egy Lócsiszár virágvasárnapja. = Kritika, 1974. 12. sz. 19.
Berkes Erzsébet: Advent a Hargitán. = Kritika 1986. 4. sz. 27-28.
Berkes Erzsébet: Szökésben a falvédőről. = Élet és Irodalom, 1986. IV., 18.
Bertha Csilla: Nemzeti sorstragédiák. Párhuzamok Sütő András és Brian Friel drámájában. = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1. Eger, 1987. 51–70.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. Monográfia Sütő Andrásról. = B. Z.: Gond és mű. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1994. 11–131.; 177–180.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar gondok – újabb könyvek tükrében. = Magyar Élet, 1994. 2. sz. 13–18.
Bertha Zoltán: A közösség homlokráncai – Sütő András arcképéhez. = Magyar Napló, 1995. 7. sz. 20–23.

Bretter György: A hegyen túl is hegy van. = B. Gy.: Itt és mást. Kriterion, Bukarest, 1979. 472–479.
Czine Mihály: Halkított, köznapi köszöntés. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 6-8.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. = Alföld, 1979. 8. sz. 56-59.
Czine Mihály: Olvasónapló. = Forrás, 1992. 2. sz. 89-90.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. Anyám könnyű álmot ígér. Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Cz. M.: Nép és Irodalom I–II. Szépirodalmi, Bp. 1981. II. 140–155.
Czine Mihály: Sütő András könyve. = Forrás, 1992. 2. sz. 89–90.
Cs. Nagy Ibolya: A bölcsőhely parancsai. = Alföld, 1977. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Mese – mesén túli üzenettel. = Alföld, 1987. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Út a méltóságától megfosztott emberig. = Hitel, 1999. 12. 87–97.
Csányi László: A kollektív sorsviselés iskolája. = Új írás, 1984. 8. sz. 111-113.
Cseres Tibor: Szavaink Nagyfejedelemsége. = Élet és Irodalom, 1977. 51. sz. 3.
Csoóri Sándor: Az elveszített szem fényei. = Cs. S.: Tenger és diólevél I–II. Püski, Bp. 1994. I. 518–520.
Csűrös Miklós: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Kortárs, 1982. 5. sz. 816–818.
Dobos László: Levél Sütő Andráshoz. = Alföld, 1977. 6. sz. 34–35.
Dömény Katalin: A mandátumos erdélyi író műhelye egy rekonstruált keletkezéstörténet tükrében. - Egy lócsiszár virágvasárnapja c. drámájának geneziséhez. = Szivárvány, 14. évf. 1993. 41. sz. 125-129.
Duba Gyula: A megmaradás hirdetője. = Irodalmi Szemle, 1977. 7. sz. 649–650.
Egyed Péter: A műhely aggodalma és bizonyossága. = Korunk, 1981. 6. sz. 448–451.
Elek Tibor: A lehetetlen kísértése. = E. T.: Szabadságszerelem. Pozsony, 1994. 83–96.
Éltető József: Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek. = Ötven nagyon fontos regény: műismertetés és műelemzés / (Aczél Géza, Ádám Péter, Bakcsi György et al. 2. módosított kiad.) - Lord Könyvkiadó, Bp., 1998.- 314-319.
Ézsiás Erzsébet: Sütő András. = É. E.: Mai magyar dráma. Kossuth, Bp. 1986. 105–114.
Farkas Árpád: Pusztakamarási körtevirág. = F. Á.: Asszonyidő. Bukarest, 1983. 91–99.
Fehér István: Anyám könnyű álmot ígér. = Kritika, 1973. 1. sz. 26.
E. Fehér Pál: Nota bene. A szuzai menyegző. = Élet és Irodalom 1980. 24. sz. 6.
Fenyő István: Forradalom és humanizmus. = F. I.: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp. 1979. 678–697.
Fenyvesi Félix Lajos: Őrszem a Hargitán. = Confessio. - 21. évf. 1997. 3. sz. 47-48.
Féja Géza: Műfaj születik. = F. G.: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp. 1978. 184–189.
Fodor Sándor: Magasrendű harmónia. = Utunk, 1970. 12. sz. 1.
Fónod Zoltán: Mi dolgunk a világon… – A történelem parancsai Sütő András műveiben. = Irodalmi Szemle, 1982. 3. sz. 243-245.
Földes László: Emberek indulnak. = Igaz Szó, 1953. 4. sz. 114–123.
Gách Marianne: 21 kérdés Sütő Andráshoz. Film, Színház, Muzsika, 1976. 1. sz.
Gál Sándor: Csillag a máglyán. = Irodalmi Szemle, 1977. 2. sz. 164–165.
Gálfalvi Zsolt: Félrejáró Salamon. = Utunk, 1956. 39. sz.
Gálfalvi Zsolt: Vallomás az elkötelezettségről. Drámák humánuma – avagy a humánum drámái. = G. Zs.: Az írás értelme. Kriterion, Bukarest, 1977. 179–204.
Gálfalvi Zsolt: Sütő András drámái és az Éden kristályfái. = Sütő András: Három dráma. Eminescu, Bukarest, 1982. 5–14.
Gáll Ernő: „Holt-tengeri” jelentés. = G. E.: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Szépirodalmi, Bp. 1978. 192–195.
Gáll Ernő: A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája. = G. E.: A sajátosság méltósága. Magvető, Bp. 1983. 97–121.
G. Kiss Valéria: Ahol véget ér a szó… = Alföld, 1977. 6. sz. 57–59.

Görömbei András: A megmaradás etikája és esztétikája. = Alföld, 1974. 7. sz. 60-65.
Görömbei András: "Kelj fel és beszélj" = Tiszatáj, 1978. 3. sz. p. 71-75.
Görömbei András: Sütő András felszólalása fejtartásunk ügyében. = Tiszatáj, 1979. 2. sz. 68-75.
Görömbei András: Az önvizsgálat belső kényszere. = Alföld, 1981. 6. sz. 84-89.
Görömbei András: A hatalom gyermekkori játszótársa. = Tiszatáj, 1982. 7. sz. 45-51.
Görömbei András: "Az ember amíg él, játszani is akar". = Alföld, 1984. 5. sz. 66-77.
Görömbei András: Folytatás és megújulás: Sütő András prózaművészete az ötvenes és hatvanas évek fordulóján. = Tiszatáj, 1984. 10. sz. 56-64.
Görömbei András: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 38-49. p.
Görömbei András: "Felgyűlt az idő" : Az Anyám könnyű álmot ígér időszerkezete. = Alföld, 1977. 6. sz. p. 47-51. illetve "Ki viszi át...?" / Görömbei András. - Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.- p. 323-334.
Görömbei András: Sütő András: Sikaszói fenyőforgácsok. = Alföld, 1988. 7. sz. 84–86.
Görömbei András: A lőtt lábú madár nyomában. = Életünk, 1989. 1/2. sz.. 88-90.
Görömbei András: Sütő András. In: G. A.: Kisebbségi magyar irodalmak 2. kiad. Kossuth Egyeteni Kiadó, Debrecen 1997.; 3. bőv. kiad. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2001.
Görömbei András: Tűnődés Sütő András naplójegyzeteinek olvasása közben – kitérőkkel. = Alföld, 1991. 8. sz. 83–90.
Görömbei András: Sütő András. = G. A.: Napjaink kisebbségi magyar irodalma. Tankönyvkiadó, Bp. 1993. 25–38.
Görömbei András: Erdélyi változatlanságok. Sütő András könyve = Hitel, 2001. 10. sz. 103–106.
Grezsa Ferenc: Sziszüfosz mai szerepben. = Új Írás, 1982. 4. sz. 106–108.
Grezsa Ferenc: Omló egek alatt. = Kortárs, 1991. 1. sz. 160-162. Illetve: G. F.: Vonzások és vallomások. Szeged, Tiszatáj, 1999. 322-327.
Ilia Mihály: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Kortárs, 1970. 9. sz. 1492–1493.
Illyés Elemér: Négy erdélyi prózaíró. = Új Látóhatár, 1971. 5. sz. 539–546.
Illyés Gyula: Sütő András nagy úton. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.
Imre László: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Alföld, 1971. 2. sz. 81–83.
Imre László: Sütő András: Rigó és apostol. = Alföld, 1971. 1. sz. 84–85.
Iszlai Zoltán: „Hogy megmaradjunk”. = I. Z.: A valóság közelében. Kossuth, Bp. 1983. 16–20.
Izsák József: Tűnődés a tűnődésben. = Igaz Szó, 1958. 5. sz. 766–770.
Izsák József: Példázat az emberségről. = Igaz Szó, 1961. 6. sz. 857–859.
Jánosházy György: Átfogóbb társadalomrajz felé. = Igaz Szó, 1960. 2. sz. 282–287.
Kacsó Sándor: A parasztkérdés irodalmunkban. = K. S.: Írók – írások. Irodalmi, Bukarest, 1964. 223–233.
Kántor Lajos: Az írói gond változásai. = Korunk, 1970. 6. sz. 956–959.
Kántor Lajos: Táj és világ gondja. = Korunk, 1973. 11. sz. 1635–1639.
Kántor Lajos: A megtalált színház. = Korunk, 1975. 6. sz. 425–433.
Kántor Lajos: A tiltakozás metaforái. = K. L.: Korváltás. Kriterion, Bukarest 1979. 45–50.
Kántor Lajos: „… meg nem maradhatunk az alázat porában”. = K. L.: Korunk: avantgarde és népiség. Magvető, Bp. 1980. 495–503.
Kelemen János: Sütő András: Tártkarú világ. = Kortárs, 1960. 6. sz. 968–969.
Kereskényi Sándor: Értékválság a kisebbségi kritikában. = Alföld, 1994. 2. sz. 87–89.
Kocsis István: Dalon túli dallal… = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 202–203.
Koltai Tamás: Sütő András: Csillag a máglyán. = K. T.: Magyar drámák színháza. NPI, Bp. 1979. 213–216.

Koltai Tamás: „Felügyelőnk, a Nagy Romlás.” = Élet és Irodalom, 1986. 2. sz. 13, illetve K. T.: Színházváltás 1986–1991. Meszprint, Bp. 1991. 7–10.
Kós Károly: Levél Sütő Andráshoz "A Kolozsváriak"-ról. = Kortárs 1973. 12. sz. 1876-1878.
Kósa Csaba: Erdély fáklyái: A tűzfelelős. = Új Idő 1990. 12. sz. 10-16.
Kovács János: Epikusi tűnődések. = K. J.: Kétség és bizonyosság. Kriterion, Bukarest, 1981. 106–122.
Kovács Sándor Iván: Istenek és falovacskák. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp., 1978. 403-409.
Kovács Sándor Iván: Tűnődések a fennmaradás módozatain. Költészet és valóság Sütő András Kálvin-drámájában. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp. 1978. 410–421.
Láng Gusztáv: Eszme és történelem. = Alföld, 1977. 6. sz. 42–43.
Lászlóffy Aladár: Ars poetica útközben. = Igaz Szó, 1971. 8. sz. 262–266.
Lázok János: A céltól az eszközig: a Sütő-novelláktól a Sütő-drámákig. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 17–30.
Lázok János: Gondolat és/vagy cselekvés? = Korunk, 1983. 2. sz. 143–150.
Lázok János: A kerek félalmák paradoxonai. = Korunk, 1983. 9. sz. 739–744.
Lázok János: Évek és hazajáró lelkek Sütő András trilógiájában. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 137–140.
Lázok János: A céltól az eszközökig. = Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. 176–210.
Lázok János: A Káin és Ábel metaforikus mélyszerkezete. = Korunk, 1992. 8. sz. 48–55.
Lázok János: "Az év könyve". = Beszélő 3. évf. 1998. 1. sz. 80-84.
Lehel Katalin: Az igazság megszállottja Sütő András drámai életművében. = Somogy, 1991. 1. sz. 52-54.
Marosi Péter: Félrejáró Salamon nyomában. = Igaz Szó, 1956. 12. sz. 1845–1850.
Marosi Péter: Kolhaas haragja és Harag Kolhaasa. Sütő genfi zsoltára. Káin tragédiája. = M. P.: Világ végén virradat. Bukarest, 1980. 142–163.
Martinkó András: Con amore. = Kritika, 1970. 1. sz. 34–38.
Márkus Béla: Fájdalmas farsangi játék. = Alföld, 1977. 6. sz. 60–63.
Márkus Béla: A betokosodott kudarc. = Hitel, 1994. 1. sz. 94–101.
Márkus Béla: Pünkösdi lélekkel. Sütő András: Erdélyi változatlanságok = Reformátusok Lapja, 2001. június 3.
Márkus Béla: A szolgák felelősségével. (Sütő András: Erdélyi változatlanságok.) = Tiszatáj, 2002. július, 77–86.
Melczer Tibor: Évek – hazajáró lelkek. = Kritika, 1982. 6. sz. 34.
Mész Lászlóné: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán = ML: Mai magyar drámák. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 96–143.; 3. kiad. - Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 193. - (Műelemzések kiskönyvtára)
Miklós Róbert: Cseppben a tenger. = Napjaink, 1970. 11. sz. 10.
Nagy Pál: Drámaírók sikere. = Igaz Szó, 1962. 6. sz. 881–887.
Nagy Pál: Nyugtalan ember. = Igaz Szó, 1963. 5. sz. 794–795.
Nagy Pál: Az idő hullámhosszán. = Igaz Szó, 1967. 1. sz. 572–581.
Nagy Pál: Előszó. = Sütő András: Misi, a csillagos homlokú. Kolozsvár, 1972. 5–27.
Nagy Péter: Sütő András két drámája. = N. P.: Olvasó. Szépirodalmi, Bp. 1980. 3456–352.
Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről. = Magyar Nyelvőr, 1983. 1. sz. 68–75.
Nemes Rita: Vitairatok a Romlás ellenében: Sütő András drámáiról. = Hitel 13. 2000. 10. sz. 101-108.
Olasz Sándor: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Forrás, 1982. 3. sz. 82–83.
Oltyán Béla: Máglyák és csillagok: Sütő András etikája. = Tiszatáj, 1987. 6. sz. 3-12.
Pákovics Miklós: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Kritika, 1980. 12. sz. 34.

Pálfy G. István: A hitvitázó. = Alföld, 1977. 6. sz. 36–41.
Pálfy G. István: Mosolyba göngyölt aggodalom. = Tiszatáj, 1978. 6. sz. 86–92.
Pálfy G. István: A hitvigyázó. = Forrás, 1979. 3. sz. 74–80.
Pálfy G. István: Főhajtás Sütő Andrásnak. = P. G. I.: Jó hazát teremteni. Magyar Ifjúság Szerk., Bp. 1988. 131–134.
Páll Árpád: Azonos mondanivaló, különböző műfajok, avagy jegyzetek a drámaíró Sütő Andrásról. = P. Á.: Színházi világtájak. Bukarest, 1987. 240–250.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Egy lócsiszár…) = Jelenkor, 1986. 4. sz. 341-345.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Álomkommandó) = Jelenkor, 1988. 6. sz. 530–534.
Pásztor Emil: A romániai magyar irodalom és magyar nyelv új színei Sütő András naplójegyzeteiben. = Könyvtáros, 1972. 2. sz. 110-112.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága. = P. Gy.: Olvasópróbák. Felsőmagyarország, Miskolc, 1994. 199–211.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága: Rend és rendetlenség Sütő András drámáiban. = Napjaink, 1989. 10. sz. 27-30.
Pomogáts Béla: A valóság vonzásában. = Jelenkor, 1970. 12. sz. 1146-1150.
Pomogáts Béla: Az önkeresés útján. = Jelenkor, 1972. 1. sz. 937–944.
Pomogáts Béla: Sütő András. = Alföld, 1972. 12. sz. 43–49.
Pomogáts Béla: Anyanyelv és közösség. = Jelenkor, 1978. 4. sz. 361-362.
Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Gondolat, Bp. 1982.
Pomogáts Béla: Sütő András szolgálata. = Confessio, 1986. 4. sz. 79–83.
Pomogáts Béla: Könyvek a romániai magyar irodalomról. = Irodalomtörténeti közlemények, 1986. 4. sz. 457-465.
Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető, Bp. 1987.
Pomogáts Béla: Költészetben elbeszélt szociográfia. = P. B.: Kisebbség és humánum. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 173–186.
Popovici, Titus: Drága András! = Alföld, 1977. 6. sz. 45–46.
Reményi József Tamás: Anyám könnyű álmot ígér. = Magyar irodalom, 1945-1995. Műelemzések. (szerk. Reményi József Tamás, Tarján Tamás). Corvina, Bp., 1996. 147-151.
Rácz Győző: Nyelv és történelem. = R. Gy.: Értelem és szépség. Bukarest, 1972. 349–350.
Rácz Győző: Sorskérdések lírája. A forradalom etikája. A máglyán nem égnek el a csillagok. = R. Gy.: A lírától a metafizikáig. Bukarest, 1976. 124–129.; 167–197.
Rácz-Székely Győző: Sütő Andrásról – új könyve ürügyén. = Forrás, 1971. 1. sz. 82–84.
Rácz-Székely Győző: Meditáció Sütő András „úti tűnődéseiről”. = Forrás, 1971. 4. sz. 87–89.
Reuter Lajos: Vázlat Parmenion tragédiájáról. = Forrás, 1984. 8. sz. 40–47.
Réz Pál: Beváltott ígéret. = Élet és Irodalom, 1970. 17. sz. 10. illetve R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Szépirodalmi, Bp. 1973. 373–379.
Réz Pál: Itt állok, másként nem tehetek. = Tiszatáj, 1976. 3. sz. 90–95.
Robotos Imre: Hatalom és hatalmaskodás komikuma. = R. I.: A nevetés vonzásában. Bukarest, 1973. 208–227.
Robotos Imre: Ablak a századok falán. A hatalom örvényeiben. = R. I.: Arányok rendjében. Bukarest, 1981. 89–104.
Ruffy Péter: Sütő András. = R. P.: Világaim. Szépirodalmi, Bp. 1979. 315–322.
Sándor Iván: A tetthiány némasága. = Alföld, 1988. 2. sz. 24–30.
Schreiber György: „Drámát írtál, Häftling!” = Mozgó Világ, 1987. 12. sz. 112–116.
Sinkovits Imre: Esemény. = Tiszatáj, 1985 12. sz. 35-36.
Sík Ferenc: Sütő András a Nemzeti Színházban. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 32-34.

Sík Ferenc: Kegyelmi kérvény. Az Álomkommandóról. = Alföld, 1987. 6. sz. 50-51.
Sőni Pál: Sütő András novellái. = S. P.: Irodalmi bírálatok. Bukarest, 1955. 87–95.
Sőni Pál: Sütő András. = S. P.: Művek vonzása. Irodalmi, Bukarest, 1967. 229–236.
Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969.
Szabó B. István: Az év regénye. = Új Írás, 1971. 1. sz. 120–123.
Szabó B. István: A sajátosság méltósága. = Új írás, 1988. 11. sz. 116–118.
Szabó Zoltán: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk." = Új Látóhatár, 1975. 2. sz. 173–177.
Szakolczay Lajos: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Új írás, 1977. 7. sz. 83–91.
Szakolczay Lajos: A fűszál lehajlik. Szóló száj. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984.
Szakolczay Lajos: Tűnődés útközben. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp., 1984. 288–296.
Szakolczay Lajos: Esszéítélet. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 281–287.
Szakolczay Lajos: Megtalált világ. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 269–280.
Szakolczay Lajos: A vélekedés szabadsága: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 297–320.
Szakolczay Lajos: A megmaradás esztétikája. = Sz. L.: A csavargó esztétikája. Balassi Kiadó, Bp., 1996. 141-151.
Szakolczay Lajos: Sütő András metaforaigazsága. = Sz. L.: Ötágú síp. Magvető, Bp. 1989. 467–473.
Szakolczay Lajos: Kötél homokból. Tevan, Békéscsaba, 1994.
Szakolczay Lajos: Égő házban nem fésülködni kell, hanem tüzet oltani. = Kortárs, 2002. 6. sz. 49–54.
Szász János: Két formanyelv mezsgyéjén. = Igaz Szó, 1967. 6. sz. 923–927.
Szász János: Sajátosság és egyetemesség. = Sz. J.: A hittől az eszméletig. Bukarest, 1981. 13–18.
Szász János: Sütő András Herder-díja. = Sz. J.: A fennmaradás esélyei. Gondolat, Bp. 1986. 133–135.
Szász László: Három írói attitűd. = Sz. L.: Egy szerencsés kelet-európai – Székely János. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2000. 31-54.
Szávai Géza: Válasz Sütő Andrásnak. = Sz. G.: Szinopszis. Bukarest, 1981. 231–234.
Szekér Endre: Vallomás Sütő Andrásról. = Sz. E.: Érték és írás. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1981. 253–256.
Szekér Endre: Sütő András sikaszói gyémántjai. = Sz. E.: Erős várunk a vers. Forrás Szerk.–Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 1991. 129–134.
Székelyhidi Ágoston: Sütő András: Egy pakli dohány. = Alföld, 1955. 5. sz. 91–93.
Szerdahelyi István: Sütő András: Rigó és Apostol. = Kortárs, 1971. 5. sz. 822-823.
Szerdahelyi István: A feldobott pénzdarab pillanatában. = Kritika, 1987. 6. sz. 18-19.
Szilágyi Ferenc: „…megváltani a senyvedő nyelvet…" = Magyar Nyelvőr, 1978. 4. sz. 431–444.
Szilágyi Júlia: A lelkiismeret dokumentuma. = Korunk, 1971. 4. sz. 643–646.
Szőcs István: Újabb Holt-tengeri tekercsek. = Utunk, 1970. 17. sz. 1–2.
Szőcs István: Az állandó gyorsulás végzete. = Utunk, 1975. 49. sz. 1–2.
Szőcs István. Engedjétek hozzászólni a szavakat I–II. = Utunk, 1977. 48. sz. 3.; 1977. 51. sz. 3.
Tánczos Gábor: Sütő András ars poeticája. = Élet és Irodalom, 1973. 49. sz. 11.
Tarján Tamás: Sütő András a drámaköltő. = Színház, 1976. 3. sz. 1-7.

Tarján Tamás: Itt állok, másként nem tehetek. = T. T.: Kortársi dráma. Magvető, Bp. 1983. 134–158.
Tarján Tamás: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán. = T. T.: Százszorszínház. Magvető, Bp. 1983. 246–254.
Tarján Tamás: Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig. = Kritika, 1986. 4. sz. 26-27.
Tarján Tamás: Csillag a máglyán. = Száz híres színdarab / (szerk. Koltai Tamás és Takács István.). Népszava, Bp., 1989. 2. köt. - 202-209.
Tarján Tamás: Színművek. = Vigília, 1992. 10. sz. 793-794.
Tófalvi Zoltán: Hányfejű sárkány alszik velünk? = Hitel, 1991. 20. sz. 25.
Tolvaj Bertalan: Tűnődések Sütő András könyveiről. = T. B.: Az irodalom vonzásában. Pozsony–Bp. Madách–Szépirodalmi, 1977. 96–111.
Tüskés Tibor: Egy csupor zsír. = T.T. : Titokkereső. Pátria, Bp., 1991.- p. 185-190.
Utasi Mária: Sütő András szavai. = Üzenet, 1978. 9. sz. 519–521.
Varga Domokos: A megmaradás irodalma. = Valóság, 1970. 8. sz. 84–86.
Varga Lajos Márton: Évek – hazajáró lelkek. = Jelenkor, 1981. 11. sz. 1012–1019.
Varga Zoltán: Tenger a cseppben. Gondolatébresztő tűnődések. = V. Z.: Periszkóp. Forum, Újvidék, 1975. 92–99.
Vasy Géza: Anyám könnyű álmot ígér. = 7x7 híres mai magyar regény. (Berkes Erzsébet et al.). Móra, Bp., 1997. 148-156.
Vekerdi László: Anyajegyes maradandóság. = Napjaink, 1984. 8. sz. 27–29.
Veress Dániel: Gond és jelkép. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 193–199.
Veress Dániel: Szélfútta ágon fészek. = Tiszatáj, 1972. 1. sz. 34–48.
Veress Dániel: Sütő András költői világa. = Sütő András: Nyugtalan vizek. Creangă, Bukarest, 1975. 3–8.
Vita Zsigmond: Nem tanára, inkább tanítványa. = Művelődés, 1992. 6. sz. 23–24.

Fontosabb interjúk, beszélgetések

Az alamizsna nem elég. Beszélgetés ... véres napjairól, az okokról és a tanulságokról./ Tibori Szabó Zoltán beszélgetése
In: Népszabadság. 58. (2000) 65. 21, 25.

Be nem gyógyuló seb / Vígh Árpád interjúja
In: Hitel 10. évf. 6. sz. (1997. jún.), p. 3-7.

Erdélyi változatlanságok / beszélgetés Sütő Andrással
In: Hitel 14. évf. 1. sz. (2001. jan.), p. 3-13.
Én maradok, másként nem tehetek / Kulcsár Katalin beszélgetése
In: Látóhatár 2. sz. (1991), p. 80-91.
Fájdalmat enyhítő kísérlet / beszélgetés Sütő Andrással
In: Magyar Nemzet 56. (1993) 289. 19.

Hajnali munka / Marosi Ildikó beszélgetése
In: Kortárs 6. sz. (1976), p. 956-960.

"Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét" / Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván beszélgetése Sütő Andrással
In: Tiszatáj 53. évf. 12. sz. (1999. dec.), p. 64-70.

Induljatok el az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt… / Pálfy G. István interjúja Sütő Andrással
In: Alföld 9. sz. (1981), p. 58-65.

Interjú Sütő Andrással, a vitatott és hallgatásra ítélt író [!], drámaíróval, a romániai magyar kisebbség legismertebb irodalmi képviselőjével. / Rózsa-Flores Eduardo interjúja.
In: Kapu. 3. sz. (2000). P. 62-64.

Az író irodalmon kívüli gondjairól / Páll Árpád beszélgetése
In: Alföld 5. sz. (1990), p. 51-71.

Írószobám / Albert Zsuzsa beszélgetése
In: Jelenkor 3. sz. (1979), p. 234-242. Elhangzott a Magyar Rádióban 1978. szept. 24.-én.

Istenek és falovacskák / Beszélgetés Huszár Sándorral
In: Istenek és falovacskák. Kriterion, Buk., 1973.

A Kálvin-Szervét dráma születése - jegyzet / Sütő András
In: Kortárs 1. sz. (1976. jan.), p. 88.

A kényszerűségnek kínja és gyakorisága. -- új színművéről és a Nobel-díjra jelöléséről / Lőcsei Gabriella interjúja
In: Magyar Nemzet 56. 1993. 153. 19.

A kép a legcáfolhatatlanabb beszéd. Kaiser Ottó képriportja Sütő András marosvásárhelyi otthonában. A képekhez a szöveget Sütő András írta.
In: Könyvjelző, 2005/ december, 10-15.

Kötél - homokból / Kántor Lajos beszélgetése
In: Alföld 2. sz. (1979), p. 36-41.

A közös asztal reménye. Beszélgetés ...- a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnökével / Frigyesy Ágnes interjúja.
In: Világszövetség. 2. sz. (1993) p.1-2.

Közösség-egybegyűjtő hatalom / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 5. sz. (1979), p. 33-37.

Látogatóban Sütő Andrásnál: Televíziós beszélgetés / Pomogáts Béla beszélgetése
In: Jelenkor, 9. sz. (1977), p. 791-798.

„Legújabb darabom címe: Máglyák és Szobrok” / Bebesi Károly beszélgetése Sütő Andrással
In: Dunántúli Napló, (1975. január 11:9)

Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással / Dombóvári János beszélgetése
In: Széphalom. 5. sz. (1993.) p. 343-347

Mi dolgunk a világon? /Beszélgetés Hajdu Győzővel.
In: Igaz Szó 1971. ill. Istenek és Falovacskák. Kriterion, Bukarest, 1973. 118-134.

Nemzeti létünkben bujdoklunk. - A magyarság esélyeiről, a Trianon-szindróma oldásáról és a talpra szökkenés követelményéről / Szendrei Lőrinc riportja
In: Magyar nemzet 57. (1994) 61. 1, 7.

Nyári beszélgetés Sütő Andrással - a Heródes napjai okán is / Cs. Nagy Ibolya interjúja
In: Hitel 7. évf. 10. sz. (1994. okt.), p. 89-93.

Sütő András mondja / riporter Sz. Stein Imre. - készült 1993. július 8.-án Gyulán
In: Central European Time (1993. nov./dec.), p. 31-34.

Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? / Mezei András interjúja
In: Élet és Irodalom 17. 21. sz. (1978)

Varázsköreim / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 7. sz. (1982), p. 69-96.

Vidám siratók / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 3. sz. (1986), p. 81-90.

Visszája helyett nézzük a színét! / Pintér Dezső riportja
In: Magyar Hírlap 28. (1995) 301. 6.

Illetve lásd még a szerző saját köteteiben közreadott beszélgetéseket, pl.:

- *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- *Az Idő markában*. *Esszék, naplójegyzetek,* Bp., Szépirodalmi, 1984. (vál. és sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Sikaszói fenyőforgácsok*. *Cikkek, naplójegyzetek*, Bp., ILK , Berzsenyi Irodalmi és Művészeti Társaság, 1987, (vál. Ablonczy László)
- *Sárkány alszik veled*. *Beszélgetések könyve,* Bp., Szépirodalmi, 1991. (Életműsorozat, sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993.
- *Csipkerózsika ébresztése. Arcképvázlatok, esszék, úti tűnődések II,* Bp., Szépirodalmi, 1993. (Életműsorozat)
- *Heródes napjai*. *Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról. 1984-1987*, Debrecen, Csokonai, 1994.
- *Napló*, – (Válogatás a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* c. kötetekből) Bp., Helikon, 1998. (Életműsorozat)

Monográfiák és monografikus feldolgozások

Görömbei András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.

Bertha Zoltán, *Sütő András,* Pozsony, Kalligram, 1995.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 2002.

Kötetszerű drámaelemzések

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája,* Bukarest, Kriterion, 1984.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 237 p.

Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves,* (A Sütő András születésnapjára rendezett pusztakamarási ünnepség dokumentumkötete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.

Görömbei András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról.* (Sütő András 75. születésnapjára készült válogatott tanulmánykötet) Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.; A *Hitel* Sütő András-száma, 1997/6.

Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák

Gáspárné Monostori Judit – Fegó Lajos: *Sütő András irodalmi munkássága.* Válogatott bibliográfia. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1987.

Lázok János, *Sütő András–bibliográfia: drámaírói munkássága 1974-1980 között*, (A hetvenes években írt színművek és előadásaik kritikai fogadtatása, 1974-1996), Marosvásárhely, – Custos, 1997.

Pajkossy György szerk., *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1971-1988*, Bp., OSZK, 1989.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1971–1980,* Bp., TIT, 1983. (Sütő András könyvészet: 172-179.)

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970,* (2. javított kiadás.) Bukarest, Kriterion, 1973. (A bibliográfia **Réthy** Andor munkája)

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Kántor Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves*. Marosvásárhely, Mentor, 2002. (Borító-bibliográfia: 57-81.)

Tartalomjegyzék

A divattól a kultuszig.....1
Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában.....1
Címről és struktúráról.....3
Kontextusról.....5
Esélyről.....7
Keretekről.....7
Kultuszról, módszerről.....9
Előhang.....48

Értelmezésbeli lezártság....49
Kétségek....52
Változatlan módszertan?....53
Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)....55
Centrum és periféria?....58
Erdélyi magyar kulturális hagyomány?....60
Külön sors? Transzszilván értelmezési keret....62
Irodalom és elkötelezettség....65
Irodalom és politika....67
Felnőttéválás és/vagy önállóság?....68
Kényszerű különállás vs. egyetemesség....71
Axiomatikus megfeleltetések....73
Külön mérce (kétséges egység)....75
Történeti kitekintés (előzmények)....76
Lappangó attitűdök: népi és nemzeti....79
A népi örökség....81
Népiség és Szolgálat....83
Kanonikus diszkurzusok átnyúlása....84
Az értékrend zavarai....87
Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?....90
Szűkítő keretmeghatározások?....94
Irodalomtörténet. Pozitivista egység?....96
Ellenállás. Nemzetképalakzatok....99
Prózafordulat és a recepció anakronizmusa....101
Elmozdulás?....106
Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma....108
Irodalom és társadalom....111
Kulturális emlékezet....112
Tálentumok....113
Prológus....117
Kivételes hely....118
Közelítések....120
Társadalmi szolgálat....122
A kánon természetrajza....124
Kanonikus kritika?....125
Érték és értékelés....126
A kezdetek....127
A kiugrás: a naplóregény....129
Nagy idők: a drámatrilógia....132
Az esszéíró drámaköltő....135
A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)....136
Az írói identitás megalapozása....138
Közügyiség és hatalomviszonyok....140
Az életútfeltárás következetlenségei....145
Monográfiák....147
Szelektivitás....149
Elkötelezettségformák?....152
Modellteremtés....155
A transzszilván kánon újjáéledése....157
Kitekintés....159

1968 után....159
Válaszreakciók és/vagy túlélési formák....161
Értéktorlódás?....163
A sorok közt....166
Szolidaritás....169
Új küldetéses irodalom Erdélyben....171
Közösségi éthosz és morális magatartásminta....172
Jelképek? Erkölcsi princípiumok....174
Értelmiségi szerepek és visszhangjaik....177
Belső elvárásrendek....181
Csipkerózsika és más polémiák....183
Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?....186
A kánoni kép megszilárdítása....191
Hozzáférés, intézményesség....196
Nyílt utalásos jelleg....197
Politikai viszonyszintek....199
Tettérték: a ’80-as évek fogadtatása....202
A nyílt konszenzus....205
A kultusz abszolútuma felé....207
Kultikus nyelvhasználat a kritikákban....208
Elsőség....214
Hagyományozandó kép?....220
Kanonikus elődök....222
A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon....224
Élet/mű?....226
Javított kiadás? Tragizált narratíva....228
Szerep és/vagy mű....233
Különböző irodalomszemléletek....239
Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?....241
Nyelvezet az összefoglalásokban....244
Az értelmezés világa....247
Záró megjegyzések....252
Monográfiák és monografikus feldolgozások....282
Kötetszerű drámaelemzések....283
Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek....283
Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák....283
Tartalomjegyzék....284

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BOKA LÁSZLÓ

A divattól a kultuszig

Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA

A bizottság elnöke: Dr. Horváth Iván (pótelnök: Dr. Dobos István)

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Margócsy István
Dr. Kálmán C. György

A bizottság titkára: Dr. Hajdú Péter

A bizottság további tagjai: Dr. Zsadányi Edit
Dr. Bárdos László, Dr. Bezeczky Gábor (póttagok)

TÉMAVEZETŐ, DR. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

Budapest, 2006.

I. Bevezetés.

A történelmi horizont milyensége, mely meghatározhatja egyes művek keletkezését és hatását, az interpretációk körét legalább annyiban korlátozza, amennyiben a jelentől való elválasztottsága révén eleve egy olyan rendszerben jelöli ki tárgyát, amely leletként, múltbéli hagyatékként kerül az értelmezések körébe. Mint ilyen, az irodalomtörténész jelentésfeltáró mechanizmusai nem annyira a múlt e bizonyítékát vélik benne felfedezni, de Ricoeurrel szólva sokkalta inkább azokat a jelen-nemlevőségeket, azokat a kontextusokat keresik, amelyek hiányként tételeződnek föl, s amelyek a művet körülölelték, vagy egykori világát belakták.[1] A közelmúltnak olyan (át)értékelései/értelmezései során, amelyekben a talán még túl közeli horizontok, tapintható távlatok vizsgálata egyben ideologikus alakzatok felülvizsgálatára vállalkozik, valószínűsíthetően nem pusztán egy totalitárius rendszer irodalompolitikáját, s annak irodalomértelmezései folytán a kényszerű akadályok számbavételét és konstatálását igényli, de az értékítéleteiket közvetetten is meghatározó összetettebb kánoniság természetrajzának a felülvizsgálatát is szükségessé teszi. (A túl közeli horizont, mely e hiányokat képletesen fel tudja eleveníteni, a szövegértés újabb módozatainak a meghatározásaikor akár hátrányként is tételeződhet, amennyiben érzelmi rokonságról, „túlzott közelségről" tesz tanúbizonyságot, vagy éppen megfordítva, „az igazságnak túl korai szintézisére" törekszik.). Ezeknek a meghatározó történeti kontextusoknak a jelen értekező-prózai horizontjából való szemlélése, egyúttal mint az esztétikai tapasztalat észlelésének természetes útjában álló gátak, nehezékek forrásainak a felismerése, a valamiféle totális „ideológiai rendtevés" helyett a gyakorlati szkepszis mindenkori hangsúlyozásával szükségszerű óvatosságra és nagyfokú körültekintésre intenek. A befogadás és értelmezés útjait ugyanis bármi másnál sokkal erőteljesebben jellemzi az, hogy sohasem egyedüli igazként, kizárólagosságuk képletes öntudatában állnának csak elénk. Aligha kétséges, hogy az irodalom állandó változása folyamatosan átalakítja azt az összefüggésrendszert, amelyhez viszonyítunk, s ezáltal a befogadás interpretatív rétegei nem csak időben, de térben, különböző értelmezői közösségek szinkrón alapvetései szerint is változóaknak bizonyulhatnak. Ahogyan nem feltételezhető egyetlen kizárólagosságában helyes és érvényes értelmezés sem, úgy ezek értelmében célszerű csak hangsúlyozni, hogy bizonyos szövegeknek talán nagyobb, fontosabb lehet a történeti, mint az esztétikai értéke.

[1] Vö. **Ricoeur**, Paul, *A történelem és a fikció kereszteződése*, in UŐ, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály, Bp., Osiris, 1999, 358.

Az értelmezésnek viszont nem csupán alakzatai, a megértésnek sem csupán változatai vannak, hisz a befogadás eleve olyan rétegzettséget is feltételez, amelyben éppen a legelevenebb tapasztalat az lehet, hogy a fogalmak tisztázása, a múlt irodalmának újra-felfedezhetősége és a jelen kritikai attitűdjei, az új szemléletek kialakíthatóságában kölcsönösen igénylik és segíthetik is egymást.

Az újraolvashatóságot feltételező kánoniság ezért egyszerre utalhat művek történeti és esztétikai értékére. A kettő véleményem szerinti belső szétválaszthatatlansága éppen abból ered, hogy minden műalkotás valahol történetiségében tárul elénk, esztétikai értékét ugyanakkor megítélésének viszonylagosságában célszerű csak szemlélnünk. Amennyiben nem választjuk tehát élesen szét, de külön nézőpontokból is szemléljük azon adottságokat, amelyek egyszerre hordozhatják a múlt hagyományainak kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, a szükségszerű behatároltságok ellenére kísérelhetjük meg e tradicionalitásformákban megkeresni a hozzájuk intézett kérdések összefüggései által azt a játékteret, amely a konstruktív kritikusi vizsgálatok számára akár végeláthatatlan lehetőségeket biztosít. A kánonokat átlépni vágyó attitűdünk ugyanis nem számolhat le azok továbbélő hatásával, szükségszerű örökítő programjaival s az általa történő kulturális meghatározottságainkkal sem. Talán ezért sem ártana némileg árnyalni az olyan felvetéseket, melyek az utóbbi időkben a kánonért folyó harc sematikus képleteinek amúgy jogos elutasítása helyett rögtön az ettől való függetlenedés csupán saját döntés alapján megtörténő modalitásait mérlegelik.[2] A kánonnak mint romnak, mint átléphetőnek e bármennyire is tetszetős felfogása, a disszertációban tárgyalt történeti kánonalakzatoknak a tárgyalhatóságát és összetettségét bár kétségkívül megkönnyítené, ideológiakritikai szempontból mégiscsak egy újabb kánonszerű ideologikus megközelítésre szorítkozna, amely eljárásában ráadásul nem helyezne megfelelő hangsúlyt arra az el nem hanyagolható tényre sem, hogy a kanonikus jelenség mindig értelmezés maga is, illetve hogy a temporalitás és normativitás szétválaszthatatlan minden ilyen jelenség vizsgálatakor.

Címről és struktúráról

Talán a fentebb elmondottakból is kitűnhet, hogy jelen értekezés a közelmúlt olyan történeti konstrukcióinak vizsgálatát, értelmezéskereteinek összefüggéseit hivatott különböző szempontrendszerek szerint vázolni, amelyek az irodalomtörténet elfogadó, kritikus, vagy

[2] Vö. „a kánon manapság már nem egy barikád, melyet be kell venni, sokkal inkább egy rom, melyet át kell ugrani." – Hal Fostert idézi György Péter. **György** Péter, *Minden archívum, minden örökség*, in *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, szerk. **György** Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István, Bp., OSZK – Akadémiai, 2005, 127.

ironikus pillantásait egyaránt, az organikus szerveződésüknek a kialakult rendjéből adódóan, nagyrészt a struktúrán belőli újjáértés momentumaiban teszik csak lehetővé. Az értekezés három nagyobb fejezetre tagolva előbb a kanonizáció fogalmi aspektusait, anomáliáit, a kánonelméletek kortárs meghatározottságait, aktualitását és irányait vázolja, s ezek mentén kísérli meg tárgyalni az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatását, annak összetett sajátságait, illetve az azt nagymértékben befolyásoló, jellegzetes Sütő-recepciót. Abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a vizsgált életmű az utóbbi évtizedek – de legalábbis a vizsgált időszak – erdélyi magyar irodalmának egyértelműen a legismertebb, exponenciális tényezője, s mint ilyen a maga irodalmi kereteken túlnyúló szerepköreivel kétségkívül ideológiai, társadalomtörténeti jelentőséggel bír, illetve értelmezéskereteinek eddigi számbavétele is csak hasonló értékszerkezetekben vélte azt elgondolhatónak. Az elemző eljárás, mely a műalkotásokat kommentárokon, kontextusokon keresztül, azok viszonyaiban szemléli (pontosabban elsődlegesen immár e kontextusokat, kommentárokat szemléli) a kanonizáció folyamatainak olyan összetett stratégiáira kíván reflektálni, amelyek a szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságából erednek. Az értekezés a cím értelmében így nem, vagy nem csak az életműre, inkább az életműhöz csatolt bizonyos fogalomkörök, jelenségek elméleti és gyakorlati vizsgálatára vállalkozik. Olyan olvasásmódokat és értelmezésalakzatokat elemez, amelyek szimptomatikusak a magyarországi fogadtatás máig meghatározó kritikai alakzatait tekintve.

A különböző fejezetek mind az irodalomtörténeti kánonképzés és a kanonikus jelenség működésmechanizmusainak, természetrajzának, vagy éppen dichotóm leszűkítéseinek tapasztalatait hasznosítják, s közben olyan kritikai, illetve kultikusnak mondható megközelítésmódokat vizsgálnak, amelyek jellemzői a címben említett recepciónak. Recepción itt elsődlegesen nem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet is, amelyet az akadémiai falakon kívül, egy szélesebb olvasóközönség is megismerhetett és elfogadhatott. Az elemzés természetesen a konkrét irodalomtörténeti recepciónak olyan metakritikai nyomaira is kitér, amelyek a szövegértés retorikai viszonyrendszerének vizsgálata és az esztétikai értékek számbavétele helyett, a társadalomtörténeti, ideológiai, illetve érzelmi-pszichológiai vetületek által, egyrészt messze kerültek bármiféle tényszerű elemzéstől, másrészt az irodalombírálatok különböző válfajaiban vagy a színikritikákban megjelenő szemléletformáló nyelvezetük révén egy több szálból építkező, kanonikus diszkurzus által képviselt értékrendet közvetítettek.

A hivatalos, hatalmi, az autoriter, a domináns vagy a népszerű irodalmi kategóriáinak a felvetésén túl, az értekezés az irodalompolitikailag leszűkített tér következtében olyan 'lappangó' kanonikus diszkurzusok működéselvét és összefonódását tárgyalja, amelyekben kiemelt szerep jutott a marxista irodalompolitikához mért ellenzéki meghatározottságuk folytán is a hagyománybeli transzszilván, a népi mozgalomtól örökölt kollektív, valamint a nemzeti, mint nemzetiségi jegyeket hangsúlyozó értelmezéseknek. Ennek a képviseleti kánonnak a jobb megértése, a különös hangsúlyok recepcióbeli anomáliáinak meghatározhatósága, és a szövegekről szóló szövegekkel, illetve jelenségekkel való foglalkozás ezért is tesz szükségessé olyan tágabb értelmezéskeretet, amelyben a különböző történeti konstrukciók, irodalmi értékrendek vagy éppen a nemzet-értelmezések irodalmi meghatározásai számos egyéb kérdéskört is érintenek. Az értelmezés releváns konvencióinak a felülvizsgálatában így nemcsak a metakanonikus szövegek hatástani értelmezése válik szükségessé, de értelmezésre várnak az őket környező intézmények, illetve azon hatalmi tényezők is, amelyek szerepet játszottak a közvetítésben és az áthagyományozásban is.

Fontos hangsúlyozni, hogy vizsgálódásaim elsődlegesen a magyarországi recepcióra szorítkoznak, még akkor is, ha ez természetszerűleg nem kerülheti meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait, (valószínűleg a kettő szétválasztása jelen esetben lehetetlen is lenne) s a tematika összetettsége amúgy is meglehetősen szükségessé teszi a párhuzamos történeti kitekintéseket. Ehhez természetszerűleg vázolnom szükséges az erdélyi, s általában a kisebbségi/ határon túli/ regionális/ nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, történeti alakzatait és kortárs értelmezéseit, s nem kevésbé vizsgálni a terminológiai tisztázatlanság máig ható konfúz jelenségeit, akárcsak a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait.

Kontextusról

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli magyar irodalmakra vonatkoztatott értékelései többnyire a magyar művelődéstörténet öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen, egységesnek tekintett nézőpontból láttató (s a pozitivizmus szemléleteitől nehezen távolodó) irodalomtörténet-írás hagyományai szerint építkeztek. Annyiban mindenképp, hogy a magyarországi fogadtatásban többnyire a történelmi megváltozott helyzet, az író alakja, szerepkörei, vagy életkörülményei döntően határozták meg egyes irodalmi művek hatástani tulajdonságait, vagy eleve véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A második világháborút követően egyrészt az

irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakció a hivatalossá tett művészetideológiai elképzelésnek megfelelően hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszott csak bekövetkezni. Másrészt, a későbbiekben kialakuló „félhivatalos" fogadtatás ezen egyszerre regionálisnak s önállónak tekintett irodalmak esetében, (legfőképp az erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában) egészen a legutóbbi időkig, abból a normatív irodalom-felfogásból kiindulva vezette le előbbi állítását, hogy az esztétikai tapasztalat sajátos körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni fölénye, de a világáról szóló tudósításainak, mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi-világnézeti-funkcionális, s egyben determinatív többlet-jellege is befolyásolja. A fogadtatás szokásrendjében, a monográfiák vagy a különböző alkalmakra születő nagyobb összefoglalások módszertana értelmében, a szerzői intenció felfedése az élet és életmű tökéletes egysége miatt vált elengedhetetlen feltételévé a „valódi" jelentésfeltárásoknak, amelyekhez gyakran egy kultikus művészkép is társult. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele annak is, hogy a szerző nagysága az irodalomesztétikai célú értelmezések horizontján belülre kerülhessen, s az értelmezőkkel szemben is mintegy etikai követelményeket támasszon.

Az irodalomtudományi és eszmetörténeti kutatások ezért óhatatlanul túllépnek a szűk értelemben vett szövegértelmezéseken, jelenségük viszonylagosan átfogó igényű értelmezése viszont az értekezésben alkalmazott irodalomszociológiai kitekintés mellett is óvatosságra int, minthogy az ideológiatörténeti kutatások máig hiányzó mértékű történettudományi, és feltáratlan politológiai szempontrendszert is igényelnének. A kultúrpolitikai jelenségek feltáratlansága (beleértve a szerkesztőségek, kiadók, és a különböző belső hatalmi struktúrák irányításának, illetve azok ellenőrzésének mechanizmusait, cenzurális viszonyait és lehetőségeit) a kutatás egyéb irányú kitekintéseit is akadályozzák. Az írók és a politikai hatalom romániai viszonyát vagy az intézményrendszeri és a különböző cenzurális viszonyok történetét csak annyiban érintem tehát, amennyiben a címben megfogalmazott fogadtatás jobb megértéséhez, esetleg feltárásához hozzájárulhatnak. A történettudományi kutatások, a szélesebb körű társadalomtudományi háttér felvázolása remélhetőleg idővel itt is kiegészíti majd az irodalomtörténeti jelenségeknek a szélesebb spektrumú tárgyalhatóságát. A disszertáció ugyanakkor az ideologikus építkezés felvázolása mellett, a kánonértelmezés alapjaiban, (tehát tárgyalt felületes dichotómiáin felülemelkedve), elengedhetetlennek érzi az autoritás szükséges voltán túl (is) tekinteni.

Esélyről

A recepcióesztétikai és hatástani megközelítés, a részben létfilozófiai, részben ideológiakritikai vizsgálódások vagy a kortárs irodalomelméletek szegélyezte értelmezéskeretek mellett a kultúrakutatás módszerei is érvényesülnek. A disszertáció a társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta helytelenül, felszínesen 'népnemzetinek', inkább összetettségükben, céljaikban 'honmentőnek' definiálható kanonikus képviseleti diszkurzusfajták összetett irodalmi forrásait egy értelmező közösség imaginárius támasztékainak értékrendszerében és hierarchiájában szemléli. Ezek határozzák meg ugyanis az úgynevezett 'lappangó' kánon által vallott és propagált eszmerendszernek a recepcióban kialakult szokásrendjét, s benne a tárgyalt életmű kiemelt helyét.

A sütői életmű recepciójának áttekintése ugyanakkor sohasem kerülheti meg azt a fajta narrativitást, amely mintegy a múlt lezárult értelmezésének tekintené csupán az eddigi fogadtatástörténeti - politikai, szociológiai, vagy éppen társadalomlélektani - tényezőket, s mintegy öncélú elemzésben figyelmen kívül hagyhatná ezeknek a mindenkori jelen olvasataira tett hatásait. A szépirodalmi szövegekről kialakított véleményükkel látszólag saját értékítéletre vállalkozók alighanem korábban is éppen a hagyománytörténet által váltak képtelenné a hagyomány ismeretének nem új, csupán eredetiségének és létjogosultságának egyedüli képviselőiként meghatározni azokat a viszonyítási pontokat, amelyek felől az életmű felülvizsgálni volna képes a ma már inkább csak történetiségében olvasható, recepcióra jellemző szemléletmódokat. Kétségtelen, hogy ezek egyoldalúságának ilyenfajta feltárása éppen az életmű körül zajló viták fenntarthatósága, az újraolvashatóság érdekében tekinti alapvető kitételnek az ideológiai terhektől való megtisztítást. Ugyanakkor mindez egyértelművé teszi azt is, hogy az ilyen vizsgálódás nemcsak irodalmunk múltbeli, de máig ható problémaköreit is magába foglalja. Márpedig Sütő András életműve egyértelműen abba a kategóriába látszik tartozni, amelyiknek fogadtatás-története – túlmutatva az egyes művek esetleges megítélési különbségein – ideológiai, irodalompolitikai nézetkülönbségeket foglalhat magába, amelyek túl számos irodalomtörténeti, irodalomesztétikai szemponton a kisebbségi magyarság utóbbi fél évszázadbeli szellemi életének és létmeghatározásainak a jobb megértéséhez is hozzásegíthetnek.

Keretekről

A fogadtatástörténet konkrét szövegeinek nyelvezetét a kultuszkutatás ideológiakritikai eszközeivel azért is lehet célszerű vizsgálni, mert a hivatalos recepcióra túlnyomórészt jellemző, hogy a külső írói szerepkörök, hitvallások hangsúlyozásán túllépni

nem akaró műértelmezéseknek nemcsak a választott módszertana, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége lesz – a sajátos etikai-szociális-kulturális távlatokon túl – az ideológiaképzés legfőbb eszköze. A Sütő-kultusz irodalom- és társadalomtörténeti szerepeinek vizsgálata, alakulástörténetének fázisai olyan kényesnek mondható kérdésfelvetéseket is implikálnak, amelyek sokáig tabunak számítottak a teljes nemzetiségi társadalmak önmeghatározásait tekintve is. A történész számára a kollektív emlékezet által konstruált és irányított múlt, illetve a dokumentálható valóság közötti, olykor igencsak jelentős különbségek nemcsak magára a vizsgált periódusra jellemzőek, hanem konkrét személyekre, életvezetésekre és életművekre egyaránt. Ezek vizsgálata mentalitástörténeti és irodalompolitikai okok háttérbeli felkutatásával lenne megkísérelhető. Az irodalomtörténet – amennyiben igyekszik megőrizni saját önállóságát és valamelyest esztétikai minősítéseinek elsődlegességét – ezekből csak óvatos mértékkel meríthet. A Sütő-recepció utóbbi pár évben lezajlott (át)alakulása vagy éppen az erdélyi irodalompolitikai letisztulások máig tartó ideológiai folyamatainak érdekes közjátékai (mint a kisebbségi belső hatalmi viszonyok feltárása vagy az egykori párthatalomhoz közeli értelmiségiek titkolt szerepe), ugyanis egyre inkább egy hasonlóan kétpólusú és ideológiailag terhes értelmezésrendszerben látszanak megvalósulni. A manapság is dúló viták, melyek ítéleteikben ismételten távolodni látszanak a szövegiség esztétikai kategóriáitól, többször említésre kerülnek az értekezés lapjain, de az átfogóbb jelenségek szinkrón és diakrón vizsgálata gyakorlatilag csak a kilencvenes évek első feléig (a kultusz kiteljesedésének hipotetikus csúcspontjáig) követi figyelemmel az életmű fogadtatásának alakulását. Az értekezés a különböző politikai csatározások irodalmi szempontokat átlépő, sokszor személyes leleplezésekre irányuló kategóriáit tudatosan nem emeli ugyanis a vizsgálódása körébe, legfeljebb csak olyankor, ha azok közvetlen módon befolyásolhatták valamely korábbi ténymegállapítás igazolhatóságának, igazolhatatlanságának minőségeit.

A Sütő-recepció főbb vonulatait felvázolni kívánó fejezet maga kénytelen lemondani a teljesség igényéről olyan kisebb művek esetében, amelyek kevésbé jelentős visszhangjuk által (vagy éppen a kevésbé vállalt írói hagyatékjellegüktől függetlenül is) alig befolyásolták a magyarországi recepciót, s nincs írói szemléletbeli, esetlegesen korszakváltáshoz köthető jelentőségük sem. Az életmű korszakolását egyébként is csak annyiban érintem, amennyiben a hatástani szempontok szükségszerűen a kritikák által kiemelt műveknek történeti és kulturális érték-meghatározottságait, vagy az irodalmi divatnak a kultusszá érését követik. Az egész erdélyi irodalom szempontjából emblematikusnak tartott olyan művek mellett, mint a Sütő-drámák, kiemelt figyelem övezi ugyanakkor az előző évtizedekhez képest az életműben

első narratív és mnemotechnikai változást nyújtó prózai mű (az *Anyám könnyű álmot ígér*) keletkezését és szélesebb kontextusát, valamint a sikerültebb esszék fogadtatását. A szerzői vallomások, publicisztikák és legfőképpen az életműre jellemző irodalmi viták elemzése, akárcsak az elharapódzó kritikai és publicisztikai 'hódolati aktusok' szemléje, s természetesen a monografikus összefoglalások is elsődlegesen a vizsgálat tárgyát képezik. Az értekezés a folyóiratbeli tematikus különszámok és egyéb összefoglalások mellett, érinti az elő- és utószavak, kísérőtanulmányok, lexikonbeli szócikkek, színházi, illetve televízió- és tankönyvbeli szereplések mennyiségi és minőségi szerepét is. Ahogyan a vázolt stratégiák alapján nem elhanyagolható a szépirodalmi vagy publicisztikai szövegek fogadtatásán kívül azon társadalmi eseményeknek, díjkiosztásoknak, emlékbeszédeknek vagy egyéb szociokulturális, esetleg nyílt politikai szerepvállalásoknak a felvázolása sem, amelyek a tárgyalt 'jelenségkörnek' kultikus minőségeket adhattak. Természetesen elsődlegesen azon szempontok és kritériumok kerülnek az elemzés előterébe, amelyek a recepcióbeli különleges helyzetet és kivételes bánásmódot igazolják. Az időbeli kitekintés alapvetően a diktatórikus rendszer felbomlásáig követi végig az alakuló recepciót, de meglátásaiban a kilencvenes évek azon törekvéseire is utal, amelyekben már jól körvonalazható az elemzett Sütő-kánon repedéseiben az említett egységnek és fenntarthatóságának a szkepszise.

Kultuszról, módszerről

Akárcsak a kánoni működésrend tágabb, hagyományfüggő és szűkebb, paradigmatikus értelmű fogalomértelmezésének szétbonthatatlansága, textus és kontextus hasonló viszonya mint identitás és ideológia párhuzamai, csak hamis dichotómiák folyamatos felvázolásában lennének mérhetőek. Ezek éles szétválaszthatóságának megkérdőjelezhető kérdésiránya, amely a szociológiai vagy kultúratudományi elemzések térhódításával szinkrón jelenségnek tételezi a konkrét szövegelemzések elméleti és történeti egységének a relativitását is, annyiban talán mégis tetten érhető az értekezésben, amennyiben esztétikai tartalmakat, elemzéseket kérve számon, részben a vizsgált jelenség saját működésmechanizmusait és módszertanát is hasznosítani kénytelen. A retorikai vizsgálatoknak és konkrét szövegelemzéseknek a hiányára figyelmeztetve, de a társadalomtörténeti szélesebb kontextusra figyelve így keret-meghatározásaiban, kritérium-vizsgálataiban tulajdonképpen egy esettanulmányt nyújt alapul a vizsgálódások tükrében kikristályosult ideológiák és a recepcióban gyakran másodlagosként kezelt irodalomtörténeti szempontok felvázolása által. Kérdésköröket jár tematikusan körül, s egy lehetséges szemléletet kínál fel megvitatásra, amely a magyarországi fogadtatásra mint „megtűrt keretek

közt engedélyezett", de hivatalosan leszűkített, vagy éppen korabeli ellenzéki minőségei miatt eleve korlátolt, listaszerű kánoni formára – lehetőség szerint minél teljesebben bemutatott korpuszra – az eddigieknél kritikusabban tekint. Nem ítélkezni kíván, hanem az érdekli, hogyan működik egy változásaiban is sok állandó vonást hordozó fogalmi séma. Nem fogadja el viszont a kisebbségi ideológiák korabeli kényszerű olvasatainak máig kényszerítő hatású értelmezési horizontjait, s olyan alapot próbál teremteni, amelyre a későbbiekben majd az újabb szövegértelmezések és az egyes összevetések megbízható eredményei kiépülhetnek.

A kutatás jelentős része történeti. A recepció hetvenes évtizedtől kibomló sikere, a népszerűség a divat, majd a kultusz fokozatainak nyelvi lecsapódásaiban, annak kanonikus-kultikus szemléje révén egy olyan társadalomtörténeti kontextusban kerül bemutatásra, amely vizsgálatára, az utóbbi évtizedek elméleti kánonjainak térhódítása ellenére, egyéb kortárs írói életművek vonatkozásában nemigen vállalkoztak még. Az értekezés újszerűsége talán ennyiben mindenképpen kísérletnek is tekinthető, olyan vizsgálódást helyez kilátásba, amely ugyanakkor nem önnön megrendíthetetlenségét, de ellenkezőleg, egyetlen lehetséges értelmezést nyújt megvitatásra. Jellegénél fogva, elsődleges célja is – az új szempontok felvetése mellett – éppen a kultikus jegyek által elfedett művek újraértelmezhetőségi alapjának a megteremtése. Az ideologikus értelmezésekkel vagy a történelmi szituáltság okozta lezártsággal szemben pedig, az oly gyakran általánosított, s pár névvel azonosított erdélyi irodalom kortárs recepciójának az előmozdítása, amely a minden mű utóéletéhez szükséges *másképp* látásra is tekint. Ezek kanonicitás-fokának áthághatósága ugyanis, a folyamatosan megújuló értékeléseken túl is, egyenesen arányos lehet az irodalomban mint irodalmi köztudatban való fennmaradásuknak az esélyével. A kutatás ezért a kultusz deskriptív tézisei felé haladva a recepció bizonyítható egyvonalúságának mára már inkább nehezékként felismert pozícióit próbálja feltárni, művek és értelmezéseik teljességében sohasem lehetséges elválasztásának a tudatában. Ennek problematikussága, relativizálhatósága jól mutatja a kérdéskör komplex társadalmi, szociológiai, lélektani hátterének a megkerülhetetlenségét is, amely csak az említett recepcióval való szembenézés és elemző kritikai hozzáállás folytán remélhet áttörést. A Sütő-életmű, mint ismeretes, messze túlnyúlik az irodalom keretein, s benne a történeti, ideológiai, politikai mozzanatok legalább oly erővel szerepelnek, mint az irodalmiak. A tágan értelmezett „jelenség" talán értelmezhető lenne irodalmon kívüli kontextusban is, ugyanakkor az egyszerre irodalmi és nem-irodalmi Sütő-kánon kultikus jellege eleve meghatározza a sajátos vagy magát

sajátosnak vélő irodalmi megközelítés módszertanát, kérdésfelvetéseit és nyelvi/stiláris jellegét is.

A fogadtatás legkülönfélébb aspektusait átjáró áltudományos kategóriák bemutatása, melyek kultikus jellegüknél fogva mintegy kivonják magukat a történeti értelmezés kritikai kötelezettségei alól, az irodalmiságnál 'magasabb értékszférába tartozó' adottságként zárják körül az életművet. Természetesen, ahogyan a normák rendje, úgy a normák használata sem feltétlen azonos itt a szavakéval. A normahasználat elemzése ezért a kritikai elvek elemzését is szükségessé teszi, ezáltal próbálva egy szemlélet sajátosságát, akár esendőségét megragadni. Margócsy István kultusztörténeti példája[3] az amúgy egyáltalán nem kritikátlan Horváth János Petőfihez viszonyuló attitűdjével, kiinduló eljárásaim némiképp hasonló alapvetései mellett arra a kérdésre is rávilágít, hogy kritikai és kultikus viszonyában mennyire létezhet olyan teljességében objektívnek tekinthető nézőpont, amely – Horváth szavaival – „*a józanság kiváltságát*" alkalmazni tudná a tiszteletadás formáira is. Ahogyan nem elhanyagolható módon arra is, mennyire lehet nem csupán hatásos, de hatékony is, egy Harold Bloom által meghatározott 'strong' szerző esetében az önkanonizáció tudatosan kialakított, és retrospektíven is elvégzett, alkalmazott értelmezési gyakorlata. Az általam vázolt ideologikus alakzatoknak esettanulmányi értelmezése ilyenkor mintegy látleletként, ám önmaga helyzetére is reflektálva kívánja felülvizsgáló értelmezését adni egy viszonylag szűk látókörű fogadtatásnak.

A bevett sémák esetleges torzító hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ettől még persze szükségessé válik. Már csak azért is, mert a politikai korlátok megszűntével a jelen horizontjából jogosan merül fel a kérdés, hogy mennyiben szükségszerű továbbra is autonóm magyar irodalmakról, külön irodalomtörténetekről beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként kezelő attitűd számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet, a sajátosság méltóságához ragaszkodók etikai-képviseleti szerepvállalásaiban viszont a többszínűség hangoztatása mellett is félő, hogy minden látszat ellenére csak „*létértelmezés és kisebbségi létdokumentáció*" kategóriáiban maradnak továbbra is meghatározhatók az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedének termései.[4]

Az utóbbi évek kimutatható repedései a kánonon mindenesetre a több évre visszanyúló kutatás felvetéseinek, ha feltétlen igazolását nem is, szükségszerűségét mindenképpen bizonyítani látszanak. Az igény, amely felülvizsgálatra szólít fel, ugyanis nem

[3] Vö. **Margócsy** István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.
[4] Vö. **Görömbei** András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 22.

csak az irodalomtörténeti szempontok átértékelésében jelentkezik egyre sürgetőbben, de jelen van aktuális önértékelő vitáiban a határon túli magyar társadalmaknak is.

II. Kánon és kanonikus jelenség - Kánonértelmezések ma.

(Látlelet és/vagy diagnózis)

"I tell people, I don't necessarily compare. Sometimes I compare, and sometimes I contrast."
(Herbert Linderberger)

„Amikor eretnekségeink ugyanolyan egysíkúnak
látszanak, mint ortodoxiáink, akkor itt van az ideje,
hogy elkezdjük újraírni a kultúránkról szóló filozófiákat."
(Jan Gorak)

"Van-e az irodalomnak, ha nem is örökkévaló, de legalább a történelmen keresztül fennmaradó (transzhisztorikus) formája?" Az ismert Barthes-i kérdést (amelyet szerzője mindjárt egy fontos megjegyzéssel is kiegészített, miszerint a komoly válaszhoz egy igen komoly segédeszközre, az irodalom fogalmának történetére lenne szükség) az alábbiakban leginkább a kánonelméletek és a hozzá kötődő viták eredményeinek, felismeréseinek fényében vélem vizsgálhatónak. Amennyiben folytatjuk ugyanis Barthes gondolatmenetét, és belátjuk, hogy irodalomtörténeteink is legalább a tizenkilencedik századtól kezdődően „a művek, az iskolák, a mozgalmak, a szerzők történetét írják, de még soha nem írták meg az irodalmi tény történetét"[5], úgy azt is be kell látnunk, hogy ennek a meghatározása/meghatározhatósága éppolyan kétséges és fiktív pozícionáltságot igényel, mint az irodalom maga. Egy irodalomtörténeti kánonmechanizmusra vonatkozó (kortörténeti kitekintést is szükségessé tevő) vizsgálat viszont elengedhetetlenné teszi az elméleti alapvetéseknek és magának a módszernek a használatában, illetve mai eredményességében egyaránt felmerülő bizonyosságok és kételyek szükségszerű felismerését.

Egy korszerű(bb) kánonkoncepció esélye (f)elé?

Az irodalmi mező teoretikus és történeti aspektusai felől szemlélve, az irodalmi kánonalkotás összetett kérdésköre ma a teljes irodalomtörténet-írás komplexitását, az értelmezés lehetőségeinek, illetve sajátos kereteinek az újrafogalmazását rejtheti magában. Olyan esélyt látszik kínálni, amelyik egy integráns és kellően nagyvonalú, a szakmai szempontokra elsődlegesen figyelő, ugyanakkor racionalitásában sem túlzóan szűk, sem túlzottan engedékeny választ kísérel nyújtani a jelen szerteágazó irányzataira és kihívásaira. Ezzel a gondolattal párhuzamosan viszont manapság már egyre erőteljesebben érzékelhető a nemzetközi értekező próza azon állásfoglalása is, miszerint a kánonnal kapcsolatos teoretikus összefoglalások nem tudtak végleges válaszokat adni a kanonizációs folyamatok megértésére, s valószínűleg nem is várható el egy ilyen precíz, képletszerű leírás ezekről. Az

[5] Vö. **Barthes,** Roland, *Irodalom és jelentés*, in UŐ, *Válogatott írások*, (Vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976. 199.

bizonyosnak látszik, hogy a kánon fogalomköre és kulcsszerepe továbbra is elsődleges helyen szerepel az elméleti diszkurzusokban,[6] még akkor is, ha maguknak a kánonelméleteknek a termékenységét egyre gyakrabban megkérdőjelező modalitás joggal kéri számon ezen elméletek diszkurzív kereteinek a szűkre-szabását. Amennyiben a jelenlegi kánon-szakirodalom tényállásairól, illetve a kánon természetrajzáról viszonylag átfogó képet kívánunk tehát nyújtani, a nagyon összetett kérdéskör tárgyalását és tárgyalhatóságát azzal az alapvető problematikának a szembesítésével célszerű kezdenünk, hogy az eddig elsősorban hiányként jelentkező tiszta, egységes értelemháló fogalmi megszabhatóságához szükség van a divatossá vált terminust némileg szakmai keretek közé szorítva, s lehetőség szerint a maga méltó helyén, azaz ideológiai és politikai szerepeitől némileg megtisztítva szemlélnünk. Hogy ez mennyire lesz lehetséges, azt nyilvánvalóan a mindenkori hagyománybeli determináltság különböző pozíciói is megszabják. A kánonelméletek szakirodalmával kapcsolatosan a terminológiai pontosság igénye viszont már csak azért is elsődleges fontosságú kérdésfelvetésekhez vezethet, mert – előrebocsátható – az ismeretelméleti és tudomány-módszertani háttér, amely minden kánonelméletben alapkérdésként konstituálódik, a maga igényességre törekvő elméletiségében és az önmagával szembeni elvárásokban minden bizonnyal többre hivatott, mint pusztán egy átmeneti polémia irodalmi keretekre vonatkoztatott, túlideologizált és sokszor (f)elnagyított kétosztatúságának az érzékelésénél és gyakori félreértésénél.

A változó kánonkoncepciókra irányuló vizsgálódásainkat azzal az előfeltevéssel érdemes indítanunk, miszerint a kánon fogalmi lebonthatósága (részben a terminus eredetének és folyamatos használatának tisztázatlansága következtében is) nem csupán szövegek illetve szerzők listáját, valamint műfajok, beszédmódok és értelmezésalakzatok fogalmi rendszerét kell hogy szem előtt tartsa, de (éppen a jól ismert és sokat emlegetett lezáró, nyitó és mindkét irány által egyszerre előíró mozgásban) az irodalom öntörvényűségeit, valamint a rögzítettség és rugalmasság ellentétpárjain túllépő (azokat nem pusztán szabályként, illetve eszközként meghatározó) kritikai megnyilatkozásoknak általános kulturális keretekre és meghatározottságokra való visszavonatkoztatását is meg kell látnia. Mindez elsődleges fontosságú, hisz kevéssé szorul bizonyításra, hogy egy előzetes tudás hiányában, a tág értelemben vett kulturális kánon mint kulturális emlékezet nélkül,

[6] Csupán a hazai értekező szakirodalom néhány újabb kötetformában (is) megjelent kiadványát említve példaként: **Szegedy-Maszák** Mihály (ed.) *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11. 2001; **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 2001; **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció,* Debrecen, Csokonai, 2003.

fogalmaink értelmezésének és elméleti-történeti kontextusának a kiiktatásával, csekély esélyünk volna bármiféle értelemképződésre. Ugyanakkor, mint minden fogalmi háló, az ilyen értelemben vett kánon, az önnön bonyolultságát az aktualitásában is éppen konstituáló alakzat csak belülről érthető meg, tehát a folyamatában szemlélt vizsgálódásoknak is értelemszerűen reflektálniuk kell majd saját előzetes megértésükre és elképzeléseikre, amelyek gyakorta eszközként is funkcionálnak a problémamegoldás igénye számára. Így tehát, a kísérletek az irodalmi történés előzetes értelmezési műveletektől függő kánoni megragadhatóságára, állandó figyelmet és egyfajta önkontrollt tesznek szükségessé a kulturális mechanizmusok szociológiai és poétikai/intertextuális működése irányában.[7]

Magának a fogalomnak a történetiségével, még ha olykor csak említésképpen is, de nyilvánvalóan azért szükséges foglalkoznunk, mert a szakirodalomban elterjedt '*kánoni*' fogalomzavar, a kánon más-más értelmezése, megragadása, a megfelelő fogalomkészlet hiányában mintegy relativizálni látszik minden olyan törekvést, amely egységes jelenségként próbál leírni különböző olyan irodalom- és társadalomtörténeti jelenségeket, amelyek kanonikus erővel bírnak. A sokféle értelmezés következtében, amelyek a kánon-kifejezést szinte valamennyi diszkurzusfajtában és műfajban használják, azt lehetne állítani, hogy a kánonnak több „fokozata" létezik, amelyek között sajnos a szakirodalom sem tesz különbséget, így e fogalom látszik helyettesíteni egy irányzatot, egy paradigmát vagy akár egy egész népcsoport kulturális örökségét. Ugyanakkor a terminus történeti-etimológiai hátterére való figyelmeztetés csak annyiban érdemleges és megalapozott, amennyiben hozzájárul a témakör többirányú kötődésének a körvonalazásához, egyáltalán a kánon irodalmi vonatkozású többletjelentéseinek illetve az ezzel kapcsolatos félreértéseknek a tisztázásához. Ilyen értelemben, ha a fogalom eredete, illetve mai értelmezései körüli labilitásról beszélve pusztán néhány remek elméleti összefoglalást veszünk kiindulópontul, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy manapság rendezőfogalmaink egy olyan rendszerével állunk szemben, amely rég elfeledkezni látszik a kánonok kulturális egymásrautaltságáról, a belső fogalmi háló szétbomlaszthatatlanságáról, amely a gyakorta párhuzamos, egymás

[7] Hasonló módon, a sajnálatosan leszűkített, ideológiai párviadalokra hasonlító és gyakorta politikai háttérzajoktól sem mentes kánonviták, illetve az értelmezés kereteinek legszélesebb-körű figyelembevételére sarkalló tézisek sem okozhatnak olyan jellegű törést, amely a szöveggondozás és értelemgondozás egységét az irodalom öntörvényűségeit figyelmen kívül hagyva bonthatnák meg. A társadalmi és intézményes kontroll hatásmechanizmusait valószínűleg nem lehet elégszer hangsúlyozni, de ugyanígy figyelembe kell venni a sajátnak vélt pozíciók hasonló meghatározottságain túl azoknak a kérdéseknek a nem csekély jelentőségét is, amelyek például az utóbbi évtizedek elméleti kánonjait életre hívhatták, valamint az irodalom belső kohéziójára törekvő elméleti és történeti mozgásoknak azokat az értéktételezéseit, amelyek a művek önmeghatározó szerepét a kommunikáció archeológiájának a hagyományközvetítésben felismert szerepével hozták összefüggésbe.

mellett elbeszélő diszkurzusokban nem teremti meg azokat az összefüggéseket, amelyekből kizártan eleve csak részeredményekre számíthat. Amennyiben a Karl Popper-i tudományelméleti vonalra gondolunk – a tudásbirtoklás és a tudásszerzés előzetessége alapján –, vagy a többrendszerűség elméletének igencsak kiaknázatlan aspektusait vesszük szemügyre, úgy még inkább nyilvánvalóvá válhat, hogy a kanonizáció leegyszerűsítése, illetve nem belátható keretek közé szorítása az irodalmi mechanizmusoknak éppen azokat a kérdéseit hagyná figyelmen kívül, amelyekből kiindulva valamiféle választ várhatnánk az általában vett tudásközvetítéstől a szövegközöttiség értelmezési kényszerének tág szintéziséig húzódó struktúra komplex működési folyamataira. Hazai teoretikus viszonylatokban is egyre nyilvánvalóbb, hogy a kánonok szekularizált, irodalmi jelentése a kuhni paradigmaelmélet átfogó keretébe majdnem teljes mértékig beilleszthető, de a már említett poliszisztéma, illetve a gadameri hatástörténeti tudat fogalmával is könnyen kapcsolatba hozható. A fogalom sokrétűségével és polifunkcionalitásával viszont – még mielőtt bármiféle szokványos érték és hatalom, vagy irodalom és intézményesség kapcsolatáról beszélhetnénk – szükséges hangsúlyozni, hogy amennyiben nem tekintünk a jelenlegi, pusztán a kánonok nyitottságát illetve zártságát hangsúlyozó vitákon túlra, kétségessé válik, hogy a fő problémával való érdemi szembenézés helyett mi is „csupán az érdek rabjai" maradunk, ahogyan erre Charles Altieri is figyelmeztetett a híres/hírhedt amerikai vita kapcsán.[8] Talán megkockáztatható, hogy csak a kánonképződési folyamatok komplex belső törvényszerűségeivel való foglalkozás teszi lehetővé, hogy a kanonizációt mint egy többfunkciójú és többletértékű, az irodalmi életben is integráló hatású jelenséget írjuk le. A kánonelmélet normatív értéktételező retorémái elsősorban a kanonizáció, mint a kánonképződés eredménye és eredményessége alapján keresik – a kulturális háttérviszonyokra való állandó történeti kitekintéssel – az irodalom önmozgásként értett vonatkozásához, a szöveggondozás jegyeihez a különböző intézményesítő formákat. Ennek a folyamatnak a története végső soron az irodalom története, amelyet viszont a maga összetettségében, és a külső, teljességében objektív nézőpontot szükségszerűen feladva lehet csak szemlélni.

Fogalmi rétegzettség és jelentéstörténet

Azt lehetne mondani, hogy előző, jelentésvariánsokra utaló aggályainkkal ellentétben, a kánonelméletek legelső összefoglalásai óta mind a mai napig létezik valamiféle konszenzus

[8] Vö. **Altieri**, Charles, *An Idea and Ideal of a Literary Canon*, in Robert **von Hallberg** (ed.), *Canons*. London and Chicago, The University of Chicago Press, 1983, illetve UŐ, *Canons and Differences*, in Nemoianu, Virgil - **Royal**, Robert (eds.), *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

a fogalmi rétegződést illetően. Az antik, a kora keresztény, illetve a modern, szekularizált kánon jelentéstartományai nagyjából ismertek, egyetlen aspektust viszont érdemes lehet megemlíteni, mint amelyikre a későbbiekben még utalni fogunk, minthogy vélhetően a kialakult polémiákban is az irodalmi vonatkozásban használt különböző jelentésszegmensek használata adhatott okot a félreértésekre. A 'metron', illetve 'kanon' közötti, Jan Gorak által is gyakran hangsúlyozott jelentéskülönbségről van szó, amelyik nagymértékben meghatározta a kánon fogalmi alakulástörténetének az első „összemosó" jeleit, így az egyértelmű terminushasználatban jelentkező „zavaró" aspektusokat is. A '*kanon*', mint elsősorban építészeti, szobrászati szakterminus viszonylag hamar etikai használatban is elterjedté vált, s az ilyen értelemben vett „mérce" jelentése egyre kevésbe jelentett pragmatikus érdekekre való hivatkozást, amelyet inkább a '*metron*' vett át tőle. A metron-értelmű lezártság aztán rigiditást kölcsönzött a szónak, amelyet először az egyházi és civil jogban, illetve a szent szövegekre vonatkozóan használtak. „Csak viszonylag későn, a tizennyolcadik századtól, amikor egy szélesebb körű nyelvi szekularizációt lehet megfigyelni, említik a „kánon"-t (mint 'prototípust', vagy 'modellt') az építőművészetben, orvostudományban, kézműiparban és egyéb területeken." – írja Virgil Nemoianu.[9] Szépirodalmi vonatkozásban mindenesetre a fogalom nem volt használatos, s ha mégis, akkor elsősorban bizonyos élmények, érzelmek kiemelt státusára vonatkozóan (gondoljunk csak az irodalomra, mint szakralizált aktusra, mint egyfajta vallást helyettesíteni hivatott képződményre), sokkal ritkábban szerzőkre, és szinte soha magukra a művekre. John Guillory viszont egy írásában a vallási és világi kánon közti különbségre adott példaként éppen ez utóbbi folytonos módosulásait említi, amely ellentétben a bibliai kánonnal, nem (csak) felülről rögzített, bár – teszi hozzá – eljárásaiban egyre inkább hasonlít hozzá, amint kizárásos alapon jár el.[10] Az irodalmi – tehát világi – kánon azonban nyilvánvalóan sohasem volt és nem is lehet olyan természetű, mint a végérvényesen rögzített vallási. Valóban szembeötlő lehet a szekularizált kánon logikájának a hasonlatossága, de éppen a leírtak alapján nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a radikális szűkítés, a kevés számú elfogadott „szerző" a vallási kánonok esetében etikai és így pedagógiai céloknak van alárendelve, az Írás, a Szentség és a Tanítás legitimációjára épülve. Ezért aztán az antik jelentéstörténetet és a vallási értékkomponenseket felhasználva, gyakran a szakirodalom is meglehetősen kuszán

[9] Lásd **Nemoianu**, Virgil, *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, i.m., 216.
[10] **Guillory**, John, *Canon*, in **Lentricchia,** Frank – **McLaughlin,** Thomas (eds.), *Critical Terms for Literary Study*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990. 237. – Persze a vallási kánonokon túl a szekuláris kánonokra a hangsúlyosabb kritikai hangnem jellemző. Valószínűleg nem tévedünk, ha ebben is nagy szerepet tulajdonítunk a 19. század fellendülő ipari mozgalmának.

használja a fogalmat, amelyekben az irányvonal, kritérium, mérték, illetve modell-jelentések a szabály, norma és persze a lista jelentéshálójában, mint szinonimák hígulnak fel.

Történetileg a kánon kifejezést modell értelemben először – amint arra George Kennedy emlékeztet – egy levélben említik Hérodotosz műveivel kapcsolatosan, mint aki a legjobb modell a jónikus historiográfia számára. Szekuláris művek listájára vonatkozóan ugyanakkor a kánon egy különös történeti-referenciális keretbe illeszthető. Modern jelentésében valóban csak a tizennyolcadik századtól használatos, minthogy először David Ruhnken Historia Graecorum Oratorum című 1768-as munkájában szerepel. Runkhen tanulmánya megőrizte annak a két tudós-oktatónak (Bizánci Arisztophanésznak, az alexandriai könyvtár vezetőjének, illetve utódjának, Arisztárkhusznak) a válogatását, akik a bőség kényszerétől vezetve olyan szerzői válogatást közöltek, amelyek átfogták az összes klasszikus műfajt: epikus illetve lírikusok költőket, tragédiaírókat, orátorokat, stb. vettek fel listájukra.[11] Fontos itt kiemelni, hogy szerzők, nem pedig művek listáját állították össze, még akkor is, ha az antikvitásban teljesen természetes volt, hogy egy szerző nevén metonimikusan, adott művet értsenek. Mindenesetre válogatásukkal, mint azt többen megjegyezték, az elkövetkező generációk számára egyfajta demarkációs értékszférát jelöltek ki, illetve adtak tovább. Ebből eredendően pedig a kánonok nemcsak a tanult szerzők, fordítók, kiadók és kritikusok, de a szélesebb értelemben vett tanult közösség identitásnarratíváját is meghatározták. Mindazonáltal több ponton is érdemes kissé jobban odafigyelni ezekre a listákra. Először is, a két említett alexandriai szerző sohasem hívta ezeket kánonoknak, még kevésbé „a Kánonnak". Másodszor ezek funkcionális listák voltak, nem pedig nemzeti kultúrák esszenciális értékei legjavának a lecsapódásaira figyeltek, ugyanakkor egy már letűnt, némileg tehát idegennek számító, a kereszténység-előtti kultúrának a megőrzésére és továbbadására törekedtek. Gorak az említett listákkal kapcsolatban utal Patricia Easterling megjegyzéseire is, aki az Oxford Classical Dictionary szócikk-írójaként a klasszikus kánont inkább mnemonikus eszköznek, mintsem egy „egyszer és mindenkorra" meghatározott, állandó listának tekinti.[12]

A gyakorta (túlzottan leszűkítő jellegére vonatkozó érvekkel) hevesen támadott, és sokkal ritkábban, legalábbis kis rendszerességgel (a kulturális értékek megőrzőjeként) védett szellemi konstrukcióra irodalmi téren tehát jellemző, hogy maga a kifejezés is igen újkorinak számít (elfogadott szakterminusként, mondhatni, az utolsó fél évszázadig szinte egyáltalán

[11] Vö. **Kennedy**, George, *The Origin of the Concept of a Canon*, in **Gorak**, Jan (ed.), *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001, 106.
[12] Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteenth-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 194.

nem használatos), legalábbis sehol, semmilyen szótárban vagy enciklopédiában nem található egészen a múlt század végéig. A nemzetközi szakirodalomban is csupán valamikor a nyolcvanas évek közepére jelenik meg a 'kánon' szócikk formájában, holott a Wellek és Warren-féle, 1956-os kiadású nagyszabású munka, a *Theory of Literature* már említi.[13]

A kánon történeti-etimológiai jelentésen túl, azaz, mint 'pálca, mérce', a mai, általános szóhasználatban különböző kulturális lexikonbeli szócikkekre enged asszociálni:[14] standard, norma, szabály, mesterművű, a legmagasztosabb igazság, művészeti modell, és természetszerűleg, mint ilyen, szerzők és műveik elfogadott listája is. Ez utóbbi néha olyan mértékben sajátította ki a kánonról szóló elméleteket, hogy a kánonviták igen gyakran csak listaviták maradtak, amelyekben a fő vitakérdés az volt, hogy mennyiben azonos vagy mennyire különbözik bizonyos szövegek jegyzéke valamely más listától. (Valószínű nem tévedünk, ha az amerikai vitát is elsődlegesen ezek közé soroljuk.). Ilyen értelemben, a görög szó irodalmi hagyományban fellelhető alapjelentései szerint is érdemes külön kezelni azokat a műveket, amelyek hitelesen megállapíthatóan egyetlen szerző saját életművét képezik, illetve egy kulturális vagy osztálycsoport, egy nemzetiség, nemzet, manapság akár egy egész kultúra legfontosabbnak tartott és elfogadott irodalmi műveinek az összességét, amelyek nyilván mint kulturális narratívák is értendők.

Kettősségek

Ha ezek alapján elfogadjuk kiindulópontnak, hogy ma alapjában véve legalább két, jól elkülöníthető kánonfelfogás létezik, nevezetesen egy tág, kulturális háttérre utaló és egy szűkebb, szakmai, illetve értelmezői közösségi kánonkoncepció, akkor amellett, hogy természetesen tisztában vagyunk a fogalmi haló szétbonthatatlan egységével, megkísérelhető az irodalmi szempontú vizsgálódásainknak az a kánonok működésével foglalkozó látlelete is, amelyik segíthet választ találni arra, hogy a valamennyire belátható álláspontok polarizált rendszerében, jelenleg milyen álláspontok határozzák meg a korszerű irodalmi kánonfelfogást. A tág, kulturális és a szűk, közösségi értelmezések megkötést már csak azért is célszerű megtartanunk, mert ezek mentén objektiválódnak azok az értéktételezések is, amelyek révén könnyedén belátható a gyakorta dichotóm leegyszerűsítések képletes, de önállóságukban érvénytelen létmódja. Az összes említett fogalmi konstrukció beilleszthető ezekbe, minthogy általában csak valamiféle szűk–tág, lezárt és nyitott kategoriális kétosztatú

[13] Lásd *Theory of Literature*, 3rd. ed., N.Y., Harcourt, Brace&World, 1956. 247.
[14] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*, NJ., Athlone, 1991. 9.

értelmezések léteznek, ráadásul ezek is többnyire paradigmákra, diszkurzusokra és az ilyenek által konstituált listákra vonatkoztathatók. A példaként említhető jelzők sora szinte végeláthatatlan. (Zárt–nyitott, konzervatív–liberális, unikulturális–multikulturális, egysíkú–többsíkú, értékőrző–értékteremtő, hatalmi–hatalomratörő, institucionális–intézményellenes, központi–perifériku stb). De ugyanígy ezeknek megfelelően kerülnek szembe a viták során a továbbörökítés, a megőrzés és a kiadhatóság szempontjai a kisajátítás, értékbefolyásolás és cenzurális ellehetetlenítés vádjaival, s ugyanilyen tengelyek mentén definiálják önmagukat a belső irodalmi öntörvényűség és önérték paradigmái a külső, hatalmi befolyás szempontjaival, az immanens esztétikum érvei a külső, intézményes kanonicitással szemben.

Az utóbbi húsz–huszonöt év felerősödő kánonkritikája az elhíresült amerikai vitán túl a nemzetközi irodalomtudományban is többször hangoztatta, hogy a kánon valamiféle autoriter hangok szószólója a kortárs kritikai diszkurzusokban, az értekező prózában is. A szisztematikus kizárást segíti elő, minthogy szinte teljesen nélkülözni látszik a nem fehér, nem európai, nem hímnemű és nem heteroszexuális szerzőket, ezzel is erősítve a faji, nemi stb. megkülönböztetéseket. Nem kevésbé fontos az az érv sem, miszerint a kánon csupán egy hegemonikus csoport éthoszát és ideológiáját tükrözi. Abban minden valószínűség szerint nem tévedhettek a kánont így vagy úgy ellenzők, hogy maga az irodalom gondolata, mint általánosan felfogott entitás az utóbbi évtizedeket megelőzően leginkább csak standard szerzők viszonylag szűk körére, vagy az akadémiai hatáskörök által ilyenként elfogadott művekre korlátozódott. Feltehető a kérdés, vajon mennyire változott az egyetlen, ilyen hipotetikus alakzatban való gondolkodásunk? Közismert a világirodalmi kánon-fogalom, amelynek létét az utóbbi évtizedekben az őt ért heves kritikák ellenére sem vagyunk képesek tagadni, s amelyet többnyire az európai, vagy még inkább a nyugati világ értékei uralnak. Az ilyen kánont megkérdőjelező modalitásnak célszerűen arra is kellene gondolnia, hogy az említett bővítésekhez hasonlóan nem volna-e indokolt a kevéssé fordított irodalmak fokozottabb figyelembe vétele is. Szegedy-Maszák Mihály aggályai vélhetően igazak: amennyiben csakis a legelterjedtebb nyelveken írt műveknek van/lesz esélye bekerülni a világirodalomnak nevezett kánonba, félő, hogy egyre csak nő majd bizalmatlanságunk az ilyen kánonnal szemben.[15]

Szintén vádként emlegetik a kánonokkal kapcsolatosan az intézményszerűséget, az institucionalitást, miszerint ez afféle eszközként szolgál azoknak az értékeknek a továbbadására, amelyek a 'kánonközeli kritikákban' objektiválódnak, és ezek által egy olyan

[15] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*, in *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995. illetve, UŐ, *Hagyomány és újraértelmezés*, in *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról*, Bp., Krónika Nova, 2000.

gépezet lendül működésbe, amely egyetlen csoport, egy konzervatív kisebbség kezében tartja a kulturális hatalmat. Már John Guillory is felhívta arra a figyelmet, hogy intézmények nélkül egyetlen kánon sem érvényesülhet egyértelműen (ez alapvető irodalomszociológiájának egyik fő szempontja), ugyanakkor a kánonról szóló kezdeti amerikai vita maga is odáig fajult, hogy az esztétikai értékítéletet alárendelték egyfajta gazdasági szempontú „haszonértéknek", ezzel megkérdőjelezve az irodalmi alkotásoknak az önértékét, úgy mutatva be őket, mint a kritikusi, s így intézményes értékelés állandóan viszonylagosnak tekintett objektivációját az éppen aktuális keretek között.[16]

Az alábbiakban éppen a keretek átjárhatósága és átláthatósága érdekében, nem célom felidézni az Egyesült Államok-béli (voltaképp máig is lezáratlan, sokszor »kultúrháborúként« aposztrofált) vitát[17], viszont alapvető aspektusait annyiban mindenképpen említem, amennyiben a kánont felnyitni kívánók és a kánonvédők egykori szempontjai bármely kanonikus működés jellegzetességeire vagy akár kánonelméletek vakfoltjaira is jobban rávilágíthat. Ugyanígy említendők a szakirodalombeli elkerülhetetlen, mára már szinte közhelynek számító fogalmak, amelyeket pusztán azért sem kerülhetünk meg, mert esetleges nyelvi beágyazottságuk miatt közelebb is vihetnek bennünket ezek egyfajta letisztázásához.

Vitatörténet

„Az irodalmi kánonokról szóló viták mára az Egyesült Államokban olyannyira sarkítottá, leegyszerűsítetté és átpolitizálttá váltak, hogy fennáll a veszélye annak, hogy teljességükben egy gondolatébresztő intellektuális vita keretein kívül rekedjenek. Politikailag és ideológiailag elkötelezett személyek a spektrum mindkét oldaláról ürügyként kezdték használni a tudományos eszmecserét arra, hogy kézhez álló új kódszavakkal vívják meg hatalmi harcaikat, amelyekhez egyébként a saját érvelésmódot nyíltabban támogató partizán terminusokra volna szükségük". Ezekkel a gondolatokkal nyitják a szerkesztők azt az irodalmi kánonokkal foglalkozó esszégyűjteményt, amelyik az előszót idézve: „közö(n)ségi szükségletre kíván választ keresni", és amelyik *A vendégszerető kánon* címet viseli.[18] Mi indokolhatta vajon az amerikai vitában e moderált hangnemre intő gyűjtemény létrejöttét – amelyik ráadásul „a társadalom javára" kívánt válni, anélkül, hogy nyíltan bármilyen „konszenzusra vagy végső konklúziókra" törekedett volna – s egyáltalán, minek

[16] Guillory itt persze elsősorban Barbara Herrnstein Smithre utal, akivel nemcsak ő, de Altieri is vitába szállt, gazdasági érdek-szempontú értékelmélete miatt.
[17] Erről lásd részletesen: **Berman**, Paul (ed.), *Debating P.C.* New York, Delta, 1992; illetve Farkas Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*, in F. ZS., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998.
[18] *The Hospitable Canon*. *Essays on literary play, scholarly choice, and popular pressures,* Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

tulajdonítható, a viták össztüzének talán a csúcspontján, 1991-ben ez a nem kevéssé meglepő címválasztás? Minthogy a kánonelméleteket a vitában elhangzott, a hatalom és professzionalizmus kontextusában meglehetősen tipikusnak mondható álláspontok nagymértékben befolyásolták, a világszerte gyorsan elterjedt – így a hazai irodalomtudományban is otthonossá, divatossá vált – terminusnak és a róla szóló polémiáknak néhány jellegzetességére érdemes némileg a vitára visszatekintve rávilágítani.

Az elhíresült amerikai vita során nem ez volt az első esszégyűjtemény, amelyik – műfajánál fogva is – valamiféle összefoglalását kívánta adni mindannak, ami a vitában szakmai szempontból is lényegesnek és érdemlegesnek mutatkozott.[19] Ugyanakkor, amint az a későbbiek során kiderül, a hasonló, irodalmi harcmezők mechanisztikus vízióitól óvó, a magát valamiképpen semleges, közbülső pozícióba helyező szerkesztői intenció ellenére is, a kötet ugyanúgy sikertelen próbálkozás maradt, amennyiben a vita további alakulástörténetét vesszük figyelembe. A semleges pozíció a két tábor között (akiket általában csak konzervatív hatalmiaknak, illetve kánonromboló anarchistáknak tituláltak) voltaképpen kétséges, hiszen a szerkesztő Nemoianu kötetzáró írása egyértelművé teszi, hogy minden próbálkozás ellenére, valójában ő maga is inkább az előbbiekkel tud csak valamilyen párbeszédet elképzelni. Objektív nézőpontot egy másik, ugyanebben az évben megjelent kötettől[20] már végképp nem várhatunk, hiszen abban a szerző, Paul Lauter nyíltan vállalja, hogy ő a viták baloldalán áll. *Canons and Context* című kötetét itt csak érintőlegesen említjük, minthogy egy remek összefoglalás révén a problematikával kapcsolatos nézetei a hazai irodalomtudomány számára már ismertté váltak.[21] Ugyancsak 1991-ben jelent meg a már sokszor hivatkozott Jan Goraknak is az első, kánonokkal és magával a vitával foglalkozó összefoglalása,[22] amely

[19] A kötet megpróbált explicit módon „kulturális párbeszédre", „nyugodt hangnemre" és kevesebb konfrontációra ösztönözni, miközben egyrészt az említett kérdéskör, az irodalmi kanonicitás nemzetközi összehasonlító aspektusaira, másrészt – már csak a politikai keretektől való szabadulni vágyás miatt is – művek irodalmiságának végső soron játékos, örömet okozó, „vidám" (ludic) jelenségére hívta fel a figyelmet. Lásd *i.m.,* p. viii.

[20] **Lauter**, Paul, *Canons and Context*, N.Y., Oxford University Press, 1991.

[21] Lásd **Kálmán C.** György, *Van-e kanonikus kritika?* in UŐ., *Te rongyos (elm)élet,* Bp., Balassi, 1998, 114–132.

[22] **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.
A szakirodalmi háttér kiegyensúlyozatlansága szempontjából sajnálatos, hogy az olyan nagyszabású terv, mint amilyen *Vision, Division, and Revision* címmel sorozatként szerette volna megjeleníteni az olyan, kánonokkal foglalkozó műveket, amelyek a kánonvitát a korai '80-as évek fejezetei és fejleményei után egy szélesebb kontextusban a humántudományok teljes területére kívánta kiterjeszteni, csak terv maradt, s az itt említett köteten kívül semmi sem valósult meg abból, amit a nagynevű szerkesztőbizottság (Fokkema, Gorak, Starobinski, Benett, stb.) maga elé célul tűzött ki; nevezetesen, hogy olyan munkáknak adna a sorozat helyet, amelyek „szélesíteni fogják a modern akadémiai kánonról alkotott felfogásunkat, és bátorítólag hatnak majd a részletekbe menő vizsgálatokra olyan történelmileg fontos kánonok esetében, mint az irodalom, színház, film, képzőművészet, történelem, politikatudomány, filozófia, pedagógia, antropológia, archeológia, vallás és tudománytörténet." – Vö. „*Series Editor's Preface*", in **Gorak**, Jan, *i.m.*

szintén annak a reménynek adott hangot, hogy sikerül a kánont továbbszélesíteni, túllépve azokon az ideologikus kereteken, amelyeket „jelenleg benépesít" (inhabits).

Maga a kánoniságról szóló viták kezdete valamikor 1979-re datálható, amint azt a szakirodalomból többen tisztázzák, de vélhetőleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, maga a probléma már a hetvenes évek elején felmerült.[23] Összefoglaló csomóponttá a vitában viszont az a *Canons* kötet vált,[24] amelynek esszéi tulajdonképpen már 1983-tól folyamatosan jelentek meg a *Critical Inquiry* különböző számaiban.[25] Ugyancsak 1983-ban jelent meg Paul Lauternak a kánonrevíziót sürgető kézikönyve *Reconstructing American Literature: Courses, Syllabi, Issues* címmel, amelyik már azt is jelezte, hogy az irodalmi intézményrendszer polemikus diszkurzusán túl, a kérdéskör bizonyos szempontból nyílt ideológiai harccá fajulhat.

E felvezető talán elég világossá tette, hogy a kánoniság vehemensen vitázó, sőt vitatkozó kérdéskörré vált, minthogy alapvetően az egész amerikai társadalom számára érzékeny, sokszor politikai problémákat érintett. Ez viszont azt is jelentette, hogy a szakmai, irodalmi berkekből kinőve[26] a vita olyan politikai-ideológiai irányt vett, amely aztán a későbbiek során szinte teljesen ellehetetlenítette az irodalmi vonatkozások józan mérlegelhetőségének, illetve eredményességének a lehetőségét. A Robert von Hallberg szerkesztette esszégyűjtemény, amely a legelső átfogó képet adta a kánonokról, a barikádok helyett még a szakma belső szempontjaira is figyelt, s elsőként próbált, az értékítéletek változó eseteire figyelmeztetve, az irodalmi értéktételezéseknek valamilyen újraértelmezését nyújtani. „A kérdés, amely a kánonképződésre figyelő különböző szemléletek közötti

[23] Ekkor jelent meg ugyanis Sheila Delany *Counter-Tradition: a Reader in the Literature of Dissent and Alternatives* című kötete, illetve a Louis Kampf és Paul Lauter szerkesztette *The Politics of Literature* című esszékötet. Ezeket követte az Egyesült Államokban 1979-ben az a Leslie Fiedler és Houston Baker Jr. által rendezett két olyan program, (*'Az angol mint világnyelv az irodalom számára'* illetve *'Az irodalom mint intézmény'*) amelyek következményeképpen a '*kanonicitás*', mint kifejezés maga, bekerült a Modern Language Association 1980-as könyvészeti jegyzékébe, hogy aztán egy évvel később már maga a 'kánon' is ugyanitt követhesse. És ami talán sokkal fontosabb a szakirodalom számára, még ugyanebben az évben megjelent az említett két program alapján az a kötet, amelyik már címében is (*English Literature: Opening Up the Canon*) szinte nyílt háborút indított a szakma konzervativizmusa ellen, amely konzervativizmus – a kötet felfogása értelmében – kizárt mindenfajta kisebbséget egy olyan nacionalista diszciplína mentén, amely az angolt mint egyetlent és világnyelvet volt hajlandó csak igazából komolyan venni. Bakerék elsősorban egyetemi szillabuszokra figyelő kötete értelmében eljött az idő a kánon kiszélesítésére és átformálására.

[24] *Canons*, 1983.

[25] Míg Baker és Fiedler politikai és populista keretekre hivatkozott, a von Hallberg szerkesztette kötet sokkal analitikusabb és elméletibb meghatározottságú volt. A történeti, retorikai és szociológiai kitekintések a kánonra, mint értékhordozó potenciális intézményre üdítőleg hatottak újszerűségükkel és szakmailag felkészült, naprakész elméleti metódusaikkal, amelyeket csatarendbe állítottak a kánon működésének minél jobb megértése érdekében.

[26] A tudományos világ és a szakma különböző értelmiségi körei mellé felsorakoznak a nagy példányszámú napilapok és magazinok is, és amint Farkas Zsolt megjegyzi – „megkongatják a vészharangot: mi lesz, ha Shakespeare helyett Stephen Kinget, az *Ulysses* helyett a *Supermant* fogják tanítani?" Vö. **Farkas** Zsolt, *i.m.*, 26.

feszültségből származik, nem az, hogy a kánonok politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és határolják be hasznosságukat."[27] Mindazonáltal az esszégyűjtemény maga is gyakorta kényszerült valamiféle harcról beszélni, az irodalmon túllépő konfliktushelyzettel kapcsolatosan konzervatívok és reformerek között.[28] Hogy a helyzet mennyire nem változott, sőt a kilencvenes évekre még inkább kiéleződött, azt jól mutatja, hogy csupán hat év elmúltával az említett *Canons* című kötetet Gorak már így jellemezte: „ennek elfogulatlansága és rugalmassága nagyon távolinak tűnik manapság."[29] Ugyancsak jól tükrözi a vita hevületét, hogy a maga szerkesztette említett esszékötetben Nemoianu is így tette fel a kérdést: „Képesek vagyunk-e még bármi módon visszaterelni a kanonicitás vitáját ahhoz a tudományos axiológia és demokratikus receptivitás közötti játékos egyezkedéshez, amelynek keretei között maradnia kellene, ha a kánon tartósságát és rendellenességeit egyaránt a társadalmi és személyes bőség növelésének érdekében használnánk ki?"[30]

Problémák vs. konzekvenciák

Talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a vita alapvető negatívumai közt minden bizonnyal elsődlegesen a kétosztatú meddő harc, a politikai elkötelezettségű, sokszor erőszakos fogalmazás, és az imaginárius ítélethozatali helyzetek szerepelnek, amelyekben a „totalizáló fogalmak"[31] használhatatlansága legtöbbször tarthatatlan általánosításokban, önrémisztő túlzásokban merült ki. A vitázók gyakran elfeledkezni látszottak arról, hogy a kánonok nem csupán különböző értéktételezések mentén áll(hat)nak szemben egymással, de valószínűsíthetően teljesen más irodalomkoncepciókkal is rendelkeznek.[32] A vádaskodásban

[27] **Hallberg**, Robert von *Introduction*, in *Canons*. *i.m.,* 3.

[28] Amint von Hallberg sajnálkozva megjegyzi: „a kánont általánosan úgy tekintik, mint ami más, egykoron hatalommal bíró emberek műve, és amit már fel kellene nyitni, demisztifikálni, vagy teljességében mellőzni". *Introduction*, In *i.m.,* 1.

[29] Vö. **Gorak**, *i.m.,* 223.

[30] Lásd **Nemoianu**, Virgil *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, 215. – Figyelemre méltó, hogy idézett tanulmányában Nemoianu nem kánon-vitáról, hanem kanonicitás-vitáról beszél. Nem véletlen elszólás ez részéről, hiszen – mint ahogy tanulmányából a későbbiek során kiderül – ő sem inkább a kánonok, hanem csak az egyetemi tantárgylisták, a szillabuszok változásáról illetve vitájáról beszél. Listák mindig is változhatnak – írja –, de még az ilyenek esetében is „marad a tény, miszerint virtuálisan lehetetlen példát találni teljes szubsztitúcióra, azaz szakralizációra vagy szentté-avatásra, illetve teljesen preskriptív kánonra." 217.

[31] **Farkas** Zsolt kifejezése. *i.m.*

[32] A legfontosabb érv, amit a kánont védők hangoztattak, az eszményített állandó értékek védelme volt, amit az esztétikai értéktételezéseik ellenére is veszélyben láttak az alakuló, politikai céloktól és frázisoktól sem mentes „anarchista" törekvésekben. A másik oldal, akiket gyakorta csak „multikulturalisták"-nak aposztrofálnak, ezzel szemben azzal érvelt, hogy a kánon centrumában szereplő irodalom, mint minden hatalmi struktúra által megszabott irodalomszegmens a legkevésbé sem politikamentes. Némileg fordított módon tehát, az ideológiai érveket éppen a gyakorta ezek ellen küzdő oldal kényszerült a vita során többször is hangoztatni. Róluk, a kánont felnyitni kívánókról Henry Louis Gates Jr., mint „kulturális baloldal"-ról, kortárs kritikaelméleti szövetségről ír, amelyet legfőképpen, mint „nyugtalan, változó halmazt" definiál, és amely 'Szivárvány

nem volt kivétel maga Harold Bloom sem, aki *A nyugati kánon*nal félreérthetetlenül és nyomatékosan szállt be a vitába, ám a rangsorolás esetleges változatai és lehetőségei mellett (annak ellenére, hogy egyike volt azoknak, akik a legrégebbtől fogva foglalkoztak a kérdéskörrel), a végletekig leegyszerűsített kétosztatú harcra összpontosított maga is.[33] Bloom egyértelművé teszi ugyanakkor, hogy ő is egy állandó, örök kánon mellett érvel, tehát egész kulturális örökségünk értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelő művek listájában gondolkodik. Ezt némileg árnyalja, hogy a világirodalmi távlatban Bloom szerint is csak a tizennyolcadik századtól beszélhetünk „helyeselt szerzők jegyzéké"-ről, illetve, hogy bizonyos értelemben, – mint írja, „a Kánon nemcsak verseny, versengés eredménye, de folyamatban levő versengés" is.[34] Bloom magát az irodalomtörténetet is ennek lát(tat)ja, amely végsősorban szövegek, nem pedig emberek közt zajlik. Ennél fogva talányos, de nem érthetetlen, miért is idézi a kánonrombolók ellenében Frank Kermode-ot,[35] hisz jóllehet az „örökérvényűségről" van szó minden kanonikus mű esetében – Bloom például a nagy művek saját kiterjeszkedésükként való önteremtő aktus végsősoron romantikus elgondolását hangsúlyozza –, ez is azt erősítheti, hogy a kánonok mégiscsak mindig, folyamatosan változnak.[36]

A vitában elhangzó írások általánosító, nem körültekintő és sokszor durva, szigorú identifikációi az irodalomtudomány különböző csoportosulásait néha önmérsékletre

Koalíciót' a „feminista kritikusok, az úgynevezett kisebbségi diszkurzusok különböző kritikusai, valamint általánosan a marxista és poszstrukturalista kritikusok" szövetsége képez. – (Lásd **Gates**, Henry Louis Jr., *The Master's pieces: On Canon-Formation and the African-American Tradition*, in UŐ., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992, 17. Illetve UŐ., *Whose Canon Is It, Anyway?* in The New York Times Book Review, 26 February, 1989. 1.) Érdemes itt megfigyelni, hogy amellett, hogy egy mozgásban levő, tehát változó ellenzékről ír, Gates – akárcsak Lauter, mint a későbbiekben kiderül – egyértelműen a kanonikus kritika mellett érvel, azaz tulajdonképpen elismeri a különböző kritikusok meghatározó szerepét a kánoni ítéletalkotásban és azok semlegesítésében egyaránt. Az így koncipiált tábor számára ugyanakkor a nyíltan politikai funkciókkal és státusszal rendelkező személyeket tömörítő hivatalos "kulturális jobboldal" elsődlegesen céltáblaként szolgált. (Gondoljunk csak az olyan személyekre, mint Allan Bloom, vagy még inkább a korábbi kulturális államtitkárra, William Bennettre.)

[33] Bloom bevezetőjében még valamiféle köztes helyet kívánt kijelölni magának „a Kánon jobboldali védelmezői" és az „akadémikus-zsurnaliszta hálózat" között. Pozícióját azonban rögtön leleplezte, amikor ez utóbbiról mint a „neheztelés, a rosszindulat iskolájá"-ról írt, amely szerinte azért akarta folyamatosan megdönteni a Kánont, „hogy a társadalmi változásra irányuló állítólagos (és nem-létező) programját segítse elő. Lásd **Bloom**, Harold *The Western Canon*, New York, Riverhead, 1995, 3.

[34] Uo., 54.

[35] Kermode szerint: „A kánonok, amelyek tagadják a tudás és a vélekedés közötti különbséget, amelyek a túlélés időálló, nem pedig érválló eszközei, természetesen dekonstruálhatók". Idézi **Bloom**, *i.m.*, 3.

[36] Érdemes ezen a ponton Kermode *The Classic* (1975) című nagyhatású művére is emlékeztetnünk, s ugyanakkor Gorak figyelmeztetését megszívlelnünk. Ennek értelmében Kermode álláspontja végsősorban relativisztikus: „Nincs paradigmatikus értelemben vett klasszikus, csak klasszikusok vannak; nincsenek klasszikus értékek, csak értékek, amelyeket olvasónemzedékek a klasszikus szövegek inherens többszólamúságával (plurality) ütköztetnek." Vö. **Gorak**, Jan *Critic of Crisis: A Study of Frank Kermode,* A Literary Frontiers Edition, no. 30, University of Missouri Press 1987, 106.

intették.[37] A vita modalitásán túl ez olyan alapvető hibákat próbált korrigálni, mint az esztétikai értékek védelmének egyértelműen a konzervatív csoport oldalára helyezése az erőszakosan kétosztatú rendszerben. Azt még maga Lauter is elismerte, hogy az esztéticizmus nem szükségszerűen befelé forduló, sőt éppen, hogy „a moralizaló stílusok elleni forradalmi lázadás",[38] azt azonban már nem tudta leplezni, hogy a vita során, szerinte ez az akadémikusok „korlátozó vonásait" erősítette. Valószínűleg tényként állítható, hogy az ideológia számottevő szerepet játszik bármely irodalmi kánon alakulásában, amelyet csak csökkenteni lehet, teljes mértékben kiszűrni aligha. Végső soron tudjuk, „az esztétikai álláspont maga is ideológia".[39]

Természetesen a vita, s az erre épülő elméletek vakfoltjai között is elsődlegesen fontos helyen szerepel annak kurrikulum-szerű, listavitákra való leszűkítése, az örök és egységesnek elképzelt kánonkoncepció tarthatatlansága, illetve az irodalom mechanisztikus víziója, amely sokszor még az iróniát sem volt képes észrevenni, amely által a kánont szélesíteni kívánók éppen annak továbbélését segíthetik elő, illetve hogy az egykori „kánonirtók" idővel éppen annak védelmezőivé is válhatnak. John Guillory, aki bevallottan nem óhajtott irodalmi kánonformálódás-történetről írni, ezért kívánta a figyelmet újra a szociális, institucionális kánoni formá(tum)ra visszairányítani a vitának arról a holtvágányáról, amelyik pusztán azzal törődik, hogy ki szerepel az értékek listáján, illetve ki nem. Mint írta: „Itt az ideje, hogy feloszlassuk mind a liberális, mind a konzervatív imaginárius döntéshozatali fórumainkat. Az irodalmi kánon nem képvisel »választókerületeket« (social constituencies) semmiféle pszeudo-demokratikus törvényhozatali értelemben. De ugyanígy nem képviseli az abszolút esztétikai érték fogalmát sem, az ítélethozatal társadalmi feltételein túl, vagy azok fölött."[40]

Nemcsak az amerikai kánonvita kapcsán, de azt lehetne állítani, hogy általánosan is az újító diszkurzusok jelentős része az „akadémiai" vagy a „ magas irodalmi kánont" magát, csupán bizonyos domináns politikai, ideológiai rendekhez kapcsolta. Ha figyelmesen olvassuk Abrams rezüméjét, mely a leegyszerűsített képletről mint vádról ír, miszerint: „a kánon főként olyan művekből áll, amelyekben rasszizmus, patriarkalizmus és imperializmus

[37] Maga Gates figyelmeztetett, hogy az irodalomtudományi keretekből, a vita a szövegek elemzését „a politikum marionettszínházává változtatta, amelybe a való világból származó elkötelezettségeink minden szenvedélyét belevisszük." – vö. **Gates**, H. L. Jr., *i.m.,* 192. Ugyanígy a leegyszerűsítések ellen lép fel Edward Said is, okolva azokat, akik „nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között". – vö. **Said**, Edward W., *The Politics of Knowledge*, in Raritan, Summer 1991.

[38] Lásd **Lauter**, *i.m.,* 136.

[39] Lásd **Bloom**, Harold *i.m.,* 492., illetve vö. **Eagleton**, Terry *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

[40] Lásd **Guillory**, John, *Canon,* in *Critical Terms for Literary Study*, 236.

nyilvánul meg, továbbá amely vagy marginalizálja, vagy kizárja a feketék, spanyol-amerikaiak és egyéb etnikai kisebbségek, a nők vagy a munkásosztály, a populáris kultúra, a homoszexuálisok és a nem-európai civilizációk érdekeit és teljesítményeit”[41] – érdemes lesz megfontolni Guillory szavait, aki a vitában a politikai reprezentáció irodalmi/művészeti rendszerekre való alkalmazásától óv.[42] A radikálisok és a konzervatívok harcában sokszor csak „a Kánonról” mint elvont, hipotetikus konstrukcióról beszéltek, ahelyett, hogy aktuális és még funkcionális történeti kánonokat vizsgáltak volna, olyanokat, amelyeket adott közösség, rendszer, intézmény vagy éppen egyéni kritikusi, irodalomtörténeti karrier érvényesít. A humántudományok terén kézzelfoghatóan beállt változások ellenére némileg még ma is meghatározó ellenirányként tartja magát a válogatott művek kánonjába vetett hit, ugyanakkor megfontolandó lehet az az érvelés is, miszerint létezik olyan elfogadható modalitású útja művek és olvasatuk generációs továbbításának, amely a teljes átrendezésnek és cserének ellenálló bástyákként értelmezi azokat, mint amelyek szükséges stabilitást jelenthetnek a fiatal generációk neveltetése során.[43]

Az elmosódó szemantika, amely a kánon fogalmát és ekvivalenseit kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait tematizáló, de a jelen érvényes diszkurzusaival sikertelen párbeszédet folytató „állandó” fogalomként jellemzi, (és amely annak gyakorta megkérdőjelezett érvényességét és hitelét kívánja fenntartani) valószínűleg éppolyan leegyszerűsítésnek tekinthető, mint a klasszikusok utópisztikus elképzelése, mely örökre zárt kategóriaként írja le e bővíthetetlennek vélt csoportot.[44]

---

[41] Vö. **Abrams**, M. H., *A Glossary of Literary Terms,* Port Worth, Harcourt Brace College Publishers, 1993.

[42] Vö. **Guillory,** *i.m.,* 27.

[4343] Hogy a szimultán kánonokat ad abszurdum, létezésükben megkérdőjelező modalitás, az örök értékek és az ideologikus megosztottság alakzatai máig meghatározzák nemcsak a professzionális irodalomkritika, de a kultúraközvetítés és egy szélesebb értelemben vett irodalmi nyilvánosság elvárásait, abban jelentékeny szerepe lehet annak a kényszerű hiátusnak, ami a saját értékek felmutatását pusztán mint elkülönböző ideológiai értéktételezésekkel szembeni védekező magatartást jellemzi a kritikatörténeti diszkurzusokban. A saját, mint más megtapasztalásának jaussi alkalmazása talán azért maradhatott gyakorta teljességében muzeális kövület a kánont egységesnek elfogadók számára, mert a másik oldal ideológiai defektjeinek az esztétikai meghatározottságokhoz képest előzetes adverzialitásként felfogott viszonya eleve nem tette lehetővé bármilyen diszkurzív térnek a tapasztalati kontextusában az ilyen szempontok dialogicitását. (Vö. még: **Jauss**, Hans Robert, *Zum Problem des dialogischen Verstehens*, in **Lachmann**, Renate red., *Dialogozotät*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1982.

[44] Ami a nagybetűs Kánonnak mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájának mégis fogalmi potenciált biztosít, az éppenséggel az a sajátsága lehet, amely szembeállítja a kumulatív vagy exponenciális szövegelképzelésekkel, tehát egyfajta kiszélesítésen, illetve radikális változáson keresztül történő átértékelésének gondolatával. Azzal a kérdéssel szembesít nevezetesen, hogy szövegek eltérő idő- és térrelevanciáiban a különböző értékértelmezések hogyan konstituálódhatnak még akkor is, ha teljesen különböző kánonok előírásainak és értékszempontjainak dimenziójában ez általánosan szinte sohasem azonos indokoltságok mentén történik. Aktuális lehet-e még a kérdés, mely szerint a hagyományban klasszikusként leírt művek esetében létezne olyan állandó, amely, ha nem is az azonosnak értett értékeket, de a képességünket állandósítaná ezen művek mint olyanok felismerésében? Valószínűsíthetően itt a nagybetűs kánont ily módon

Háttérirányzatok és társadalomtörténeti előzmények

Amennyiben továbbgondoljuk a polémia alapvető meghatározottságának kereteit, illetve a szakirodalom aggályainak gyakori félreértésekre következtetni engedő védekező magatartását, könnyen érthetővé válik, miért is tartotta fontosnak Guillory könyvének már a nyitófejezetében leszögezni,[45] hogy a kánonról szóló vitákban túlságosan is félreértették a probléma valódi jelentőségét, tudniillik, hogy a szerzők és a szövegek kizárása, illetve beemelése adott kánonok listáira vagy e kánonok valamilyen összefüggéseibe nem is annyira fontos, mint az a kérdés, hogy a kirobbant polémia miért is jelenthet egyfajta válságot az irodalmi életben. Guillory szociológiai szempontokat érvényesítő problémafelvetése mellett, a mi szempontunkból legalább ilyen fontos, hogy az egymás melletti elbeszélések során a vita résztvevői, még ha be is látták a kánonok dichotóm párharcának leszűkítő voltát, ezek polifunkcionalitásának a lehetősége már csak azért sem válhatott egyértelművé számukra, mert gyakorta még a fogalmi háló egyazon szeletéről értekezők is más fogalmi kódokat használtak értelmezéseik során. Ezért a fogalmi tisztázást kísérő hangsúlyos figyelem mellett a vita előzményeinek tekinthető általános társadalomtörténeti háttérről sem célszerű megfeledkeznünk.

Talán mindjárt azt érdemes megemlítenünk, amire könyvében Bloom is utalt, tudniillik hogy az utóbbi évtizedek igen alapvető, globális változásai következményeképpen nemcsak az irodalmat, de magát az olvasás kultúráját és hagyományát is súlyos kihívások érték. Amint a problémával foglalkozók közül többen is felvetették, az olvasók egészen különböző vallású, felfogású, politikai színezetű többsége meglepően sokáig megegyezett bizonyos irodalmi művek illetve műalkotások esztétikai értékében, ezek felszabadító, örömöt nyújtó hatásában, vagy ilyen jellegű potenciáljában. Meglepően sokáig élt a köztudatban az a

fenntartó igény a klasszikusoknak nem szövegbeli, de sokkal inkább hagyománybeli értéktételezéseire, s ezek kanonikus státuszára alapoz. Az újabb törekvések is, amelyek a konvencionális értékrend paradigmatikus megváltoztatására törekszenek, éppen ezért általában csak az őket időben közvetlenül megelőző, az irodalmi hagyományban előttük elfogadottnak számított diszkurzusrend ellen lépnek fel radikálisan. A klasszikusok körét – bármit is értsünk most ez alatt – a felforgató kánoni törekvések legtöbbször csak bővíteni szeretnék, nem utolsó sorban azért, mert a klasszikusok által képviselt bizonyos értékszemléletek kanonicitásának a megőrzését éppen saját legitimitásuk érdekében is használják. Nem ritkán egyenesen hivatkozási alapnak is tekintendő az általánosan elfogadottnak hitt klasszikusok axiomatikus halmaza, míg a paradigmaszerű kánoni mozgásokban az elsődleges szempont az előző hatalmi kánon disszeminációjának, tarthatatlanságának és ilyen módon az új törekvések szükségszerűségének az igazolása lesz.

Az abszolút esztétikai érték kapcsán Gorak is szükségesnek érzi hangsúlyozni, hogy egy homogén, egységesítő Kánonként elképzelt entitás helyett ő „kanonikus diszkurzusokról" kíván beszélni, még mielőtt „a kánont" alárendelné az elnyomó, éppen aktuális Diszkurzusnak. Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon. i.m.,* 9.

[45] Lásd **Guillory**, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1993.

meggyőződés, mely szerint művészettörténeti aspektusból is, az ízlések folyamatos változása ellenére, létezik valamiféle standard, olyan állandó, amely az értékek változatlan, immanens alapjaira utal. Ezért arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért éppen a '80-as évekre válhatott a kánon-kérdés oly sürgetővé és a kritikai beszédmódok központi problémájává, illetve, hogy mindez milyen elsődleges hatások alapján történt, térjünk vissza Jan Gorak gondolatmenetéhez, aki három kritikai irányt is kapcsolatba hozott ezzel az érdeklődéssel. Az oppozicionális kritika régi hagyományát, az öntudatos, metakritikus érdeklődést azon természetű jelölő és érvényesítő rendszerek iránt, mint amilyenek például Barthes, Derrida, Foucault, Althusser és Hayden White műveiben fedezhetők fel, illetve harmadik hatásként magát a szociológiát, amely az irodalomban is a kritikai irányultságot erősítette, és az értekező prózát általában egy sokkal öntudatosabb pozícióba segítette. Az adverziális, a teoretikus és a szociologikus elem vált tehát – a kritika világháborút követő marginális elemeiből, ezen érvelés szerint[46] – központivá és meghatározóvá az utóbbi évtizedek diszkurzusainak rendszerében: „Amikor 'érték' és 'kultúra' vizsgálódás alá kerül, a 'hagyomány' nem sokáig maradhat megkérdőjelezhetetlen". Ezt abszurd módon, de bizonyos fokig alátámasztani látszott az a szélsőségesnek tekinthető felfogás is (amelyet a konzervatív oldal részéről Allan Bloom *The Closing of the American Mind* című könyvében hangoztatott, nevezetesen), hogy a kulturális erózió jelenlegi állapotát nagymértékben erősítették az olyan gondolkodók, mint Nietzsche és Max Weber elméleti munkái. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy azok az elméletírók, akik e két személyiség elméleti tradícióinak a továbbfolytatóiként ismertek,[47] és (a maguk heterogeneitásában) hetvenes években igencsak részt vettek az említett „megkérdőjelezésben", nem is beszélve az irodalomértésünket nagymértékben befolyásoló olyan autoritásokról, mint Habermas vagy Heidegger, akkor könnyen egyértelművé válik, hogy a vitafeleknek nem feltétlenül precíz szellemi térképre van szükségük. Az említett globális kihívásokkal ugyan mindegyik oldal többnyire tisztában volt/ van, csakhogy a kiindulási pontjaik merőben különböznek, mert amíg az egyik fél nyílt támadást lát a számára megkérdőjelezhetetlen értékeket képviselő kánon „felnyitásában", a másik már nemcsak annak kiszélesítésén, diverzifikációján, de adott esetben annak tarthatatlansága miatti eltörlésén és egy teljesen új értékrend kialakításán is dolgozik. Más szempontokból tekintenek ugyan a problémákra, de azt egyikőjük sem tagadja, hogy többek között az említett szerzők munkássága nagymértékben hozzájárult egy olyan elméleti kánon

[46] Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon, i.m.,* 224.
[47] Úgy, mint Foucault, Derrida, Lacan, Barthes, Deleuze, vagy Baudrillard.

kialakulásához, amely egy korszerűbb irodalom-felfogást meghonosítva próbálta bővíteni az irodalom hagyományos rendszerének és intézményességének a koncepcióját.

A probléma jól láthatóan tehát ma sem a kánoni listák tartalmáról szól, hiszen a kánonokról szóló viták, illetve elméletek jelentősége jóval túlnő egy lezártnak hitt irodalmi kánonról szóló imaginárius megegyezés esetleges határain. Sokkal inkább arról lehet szó, amit Guillory is érzékeltetett, hogy olyan krízishelyzet áll elő, amely alapjaiban is átgondolásra készteti azt a kulturális tőkét, amelyet úgy hívunk, irodalom.[48] A kulturális tőke, amelyikről Guillory – Bourdieu kifejezését használva – könyvében beszél, olyan átfogó kulturális emlékezetet feltételez, amelyik irodalomszociológiai szempontból köti az erudíciót, a különböző osztály-fogalmakat is bevonva, az irodalom intézményrendszeréhez. „A probléma, amit kánonformálódásnak hívunk – írja –, a legjobban úgy érthető meg, mint a kulturális tőke képződésének illetve szétosztásának, hozzáférhetőségének a problémája, még pontosabban, mint az irodalmi termelés és fogyasztás 'eszközeihez' való hozzáférés problémája".[49] Az eszközök itt, mint módozatok értendők, amelyeknek alapfeltétele Guillory szerint az iskola, mint intézmény, amely szabályozni képes a kulturális tőkét, így annak a „szétosztását" hozzáférhetőségét is – tegyük gyorsan hozzá: természetesen mindezt nem egyenlő arányban. A tágabb értelemben vett, kulturális kánon a hagyományképződésben éppen a nevelés által biztosítja saját természetszerű továbbélését.[50] Az értékek taníthatósága szempontjából tehát elsődlegesen fontos, hogy bármely kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag például mindig is az irodalom intézményeitől függött, és csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Nem véletlen, hogy az amerikai kánonháború közvetlen kiváltó oka is az a konkrét kérdés volt, hogy mit tanítsanak

[48] Vö. **Guillory**, *Cultural Capital*, p. viii.
[49] Uo., p. ix.
[50] A hagyomány legtöbbször a nevelés által szükségképpen meghatároz bizonyos *a priori* létező értékeket a társadalom tagjai számára. Ezek az értékek – akár olyanok, mint az írás/olvasás vagy a számok ismerete – nemcsak egyértelműen szükségesek az egyén további életmenetele során, de előfeltételezik azt is, hogy e képességek megszerzése eleve érték, méghozzá állandó érték.

az egyetemeken.[51] Az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve hatalom és rang viszonyának a meg- és átörökítésében.

Intézményes kritika

Az intézményesség szerepe ugyanakkor nem merül ki az iskolai tananyagban. Valóban ez a szélesebb kánonformálódás helyszíne, de időbeliségében megelőzi a hivatásos, *kanonikus kritika*. A kifejezést Paul Lautertől kölcsönzöm, de nem abban az értelemben, ahogyan említett könyvében ő azt használta. Lauter ugyanis megkülönböztetett „kanonikus" és „formális" kritikát, ez utóbbit egyértelműen az ellentáborhoz, tehát a kánon zártságát védőkhöz sorolva, akik véleménye szerint azáltal, hogy csak kész, szentesített szövegekkel foglalkoznak, akarva-akaratlanul is fenntartják a kánon hegemóniáját. Ezzel szemben ő kanonikus kritikán az öntudatos, a kánont szélesíteni kívánó diszkurzusokat érti, akik meglepő módon, az előzőektől eltérően tudatában vannak történelmi és társadalmi helyzetüknek. Csakhogy a kánon megváltoztatása, felnyitása éppen olyan koncepción alapszik, mint a kánon megőrzése. A kritika, amely valamiféle autoriter pozícióból szólal meg, mindig is csak kanonikus lehet. Gates sokszor idézett írása jól rávilágít a problémára, miszerint mindkét oldal példásan tudatában van, hogy a kritikának illetve az oktatásnak micsoda szerepe és jelentősége van az értékek reprodukciójában: „Benett úrnak igaza van: az irodalom oktatása valóban értékek oktatása. Nem inherens módon, de esetlegesen az; az – azzá vált – esztétikai és politikai rend tanítása ez [...]"[52]

Amellett, hogy a kulturális kánonok által meghatározott módon értelmezés, és ennél fogva értékelés nélkül nem létezhetünk, ezek a mindennapi értékeléseink általában csak intuitív és artikulálatlan módon mennek végbe. Az ilyen, elsősorban csak önmagunk számára történő értelmezést a hivatásos kritika azzal a lényeges aktussal egészíti ki, hogy az ítészek önmaguk mellett „valaki más részére" szólóan is értékelnek, mindezt pozíciójuk

[51] Talán nem túlzás azt állítani, hogy abban, hogy ez hirtelen „alapkérdéssé" vált, a legnagyobb szerepe a multikulturalizmus térhódításának volt, azaz alapvetően politikai háttérrel (is) rendelkezett. A helyzet ugyanakkor merőben más, ha az intézmények felől nézve, a problematikusabb kérdéseket a hagyomány különböző regisztereihez mérve gondoljuk el, például az európai és az amerikai kultúrtörténet során, hogy csupán az egymáshoz legközelebb álló, alapjaiban azonos kulturális hagyományokkal bíró két földrészről ejtsünk szót. Ha ugyanis pusztán a vitában kiindulópontként kezelt egyetemi szillabuszok problematikusságára, esetleges összemérésére figyel valaki, akkor sem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyetem mint intézmény nem pusztán európai gyökerekkel rendelkezik, de a kezdettől fogva európai értékeket is közvetített. Az Egyesült Államokban viszont, ahol az egyetemek elsősorban nem állami finanszírozásúak, így politikájukban részben liberálisabb, populárisabb, és adott esetben a saját támogatók érdekeit szem előtt tartó nézeteket képviselnek, a kulturális rétegzettség eleve adott komplexitása is maga után vonta, hogy idővel megjelenjenek a faji, nemi, vallási diverzifikációt képviselő írók, illetve ilyesfajta kulturális jelenségek, némileg háttérbe szorítva az eurocentrikus tananyagot.

[52] **Gates**, H. L., *The Master's Pieces*, in *Loose Canons*. *Notes on the Culture Wars*, N.Y. – Oxford., Oxford University Press, 1992, 35.

társadalmilag elfogadott, hitelességgel és érvényességgel felruházott szerepéből adódóan. Különböző szövegek fel- és átértékelése nem szűkíthető ugyan, pusztán olyan formális kritikai ítéletekre, amelyek az akadémiai falak között vagy különböző szerkesztőségekben látnak napvilágot, de maga az értéktételezés, az irodalmi értékek konkrét meghatározása során a hivatalosság ilyen és ehhez hasonló intézményei elsődlegesen vannak jelen. Bizonyos szövegek gyakori felvétele például különböző irodalmi antológiákba nem csak az adott mű értékét tükrözi, de mint arra Barbara Herrnstein Smith is rámutatott,[53] valamiképpen tovább is lép, növelve ezt a fajta értéket. Hasonlóan, egy mű többszöri szereplése bizonyos listákon (általában irodalomjegyzékeken), a rá való gyakori hivatkozások, a szövegből illetve a szerzőjétől való többrendbeli citációk (főleg az akadémikusok és egyetemi tanárok által) az adott mű értékeinek legalábbis szélesebb körben való ismertségét, a rá irányuló figyelem felkeltését, és nem utolsó sorban a jobb – mint valami eleve értékeshez való – hozzáférést biztosítanak a potenciális olvasók körében. Talán nem véletlen, hogy az a Harold Bloom is, aki nem kevesebbre vállalkozott mint hogy ismert „minimál-listájában" megmondja, mely művek tartoznak a Nyugati Kánonba, úgy tárgyal a hosszú listából huszonhat művet, hogy közben éppen arról látszik megfeledkezni, hogy ezek (lett légyen bár szó klasszikusokról, vagy annál is inkább) nem ugyanúgy élnének a köztudatban, ha nem közvetíttetnének éppen az olyan értekező ítészek által, mint maga Harold Bloom.[54] Persze Bloom ezt valószínűleg másképpen látná, még akkor is, ha olvasatából rangsorolására is egyértelműen fény derül.[55] A professzionális kritika meghatározó szerepét művek utóéletének, megőrzésének és továbböröklésének kérdésében mindenesetre nehéz lenne tagadni. A kritikusok és recenzensek hagyományosan kanonikus viharmadarak (Lars Ole Sauerberg szerint egyenesen rohamosztagosok, „stormtrooper"-ek), munkájuk a kortárs irodalom első és talán legfontosabb szűrőjének számít. Az irodalmi hagyomány alakulása szempontjából talán elegendő, ha itt Gorak, illetve Sauerberg által elemzett kanonikus kritikusi életművekre, illetve ezek hihetetlenül fontos szerepére utalunk.[56] A szerkesztőkkel együtt az általuk megjelenésre szánt és jóváhagyott műveknek belépést biztosítanak abba a szűkebb körbe, amelyből aztán lehetőségük nyílik a Matthew Arnold-i értelemben vett „legjobbak"

[53] **Herrnstein Smith**, Barbara, *Contingencies of value*, in *Canons*, 5–40.
[54] Holott értekező közvetítőikre (Johnsonra, Walter Paterre és másokra) ő maga is gyakran hivatkozik.
[55] Azaz, hogy számára Shakespeare a primus inter pares.
[56] Gorak Ernst Gombrich és Northrop Frye, illetve Frank Kermode és Edward Said, míg Sauerberg T. S. Eliot, F. R. Leavis, Northrop Frye és Harold Bloom munkásságát elemzi. Lásd **Gorak**, *The Making of a Modern Canon, i.m.,* illetve **Sauerberg**, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* N.Y., Macmillan Press Ltd. London, St. Martin's Press Inc., 1997.

idealisztikus világát megközelíteni, vagy pusztán a Kermode által említett mnemonikus kánon szükségszerű kiválasztottságát élvezni.

Megfontolandó ugyanakkor az a gondolat is, mely szerint a kialakult meggyőződés, hogy bármely kánon csak institucionális keretek között létezhet és maradhat érvényben, lényegesen megnehezítette a bennefoglalt művekről, mint olyanokról, belső értékekről és/vagy zsenialitásról szóló beszédet. A kánon, mint a kulturális piac ellenőre, mint az irodalmi állandók letéteményese és őrzője akár nehezékként is funkcionálhat az irodalmi köztudat számára. Azt sugallja, hogy a modern kánonok csupán úgy létezhetnek, ha megőrzik a létező institucionális kereteket, illetve a jól bevált meghatározásokat és feladatokat: a tanárok olyan, az időben megedződött kövületekről beszéljenek, amelyek listaként összeállítva magát az Irodalmat képezik. Az így kialakuló listák, a kizárások és felvételek alapján külön olvasási módozatokról beszélhetünk, ezek pedig mély meghatározói magának a közösnek tételezett kultúránknak. Herbert Lindenberger e tárgyban gyakorta hivatkozott könyve[57] a kánonképződésről szóló tanulmányait nem véletlenül egyszerűen az "Intézmények" fejezetcím alatt tárgyalta, még ha Guilloryval ellentétben ő túlzónak is érezte az iskolák kizárólagos szerepének a hangsúlyozását bármely kulturális kánon létrejöttében és fenntartásában. A kánoni listákon, de méginkább az egyetemi szillabuszokon, ajánlott olvasmány-listákon szereplő művek ellenhatást is kelthetnek, hiszen gyakorta a kötelezők távolságtartó, elavult és így megközelíthetetlen szférájába sorolandók. Nemoianu szerint „… éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent, és akiket saját exkluzív birtokában tart, vannak leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat."[58] A kettősség az ilyen listák szükségszerű és ugyanakkor gátló voltával kapcsolatban jól látható, ha a tág értelemben vett kánoni lehetőségeket, mint a továbbhagyományozódáshoz elsődleges, könyvformájú megjelenést illetve folytonos újrakiadást vesszük szemügyre. Ilyen alapon ugyanis igencsak megfontolandó az a probléma is, amelyre túlzóan ugyan, de említett tanulmányában Katha Pollittot idézve hívta fel Farkas Zsolt is a figyelmet: „ma Amerikában a kánonvita alapját képező előfeltevés az, hogy csak a listára felvett könyveket olvassák, s ha nincs lista, semmilyen könyvet nem olvasnak. Egy szöveg egyetlen esélye, hogy szöveggyűjteménybe kerül – ezt mindkét oldal készpénznek veszi."[59] Ezzel szemben állíthatja Nemoianu, hogy „az igazán kanonikus művek egy kaotikus és természetes folyamat során kerülnek kiválogatásra, amely végső soron kiszámíthatatlan

[57] **Lindenberger**, Herbert, *The History in Literature. On Value, Genre, Institutions*, New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.
[58] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 221.
[59] Vö. **Farkas** Zsolt*, i.m.,* 69. jegyzet.

még akkor is, ha létrejöttét számos konkrét paraméter befolyásolja".[60] Ezek a paraméterek viszont a Nemoianu által elképzelt állandó folyamatba olyan ügyes „tolvajokként" léphetnek be, mint ahogyan egyik tanulmányában arra Christopher Clausen is utal.[61] A kanonikus kritika túlhangsúlyozása, tulajdonképpen az irodalmat mindig nyitó, utópisztikus és bűvös kulcsként kezeli azt. Pedig az elméleti mesterkulcsok – Clausen érvelése szerint – valószínűsíthetően mindig csak egy kis rést képesek megnyitni az irodalom pazar kertjében, olyat, „mint az Alice által megnyitott kertkapu volt, amely túl szűknek bizonyult ahhoz, hogy átbújjon rajta."[62] Az persze, hogy nem létezik ilyen mesterkulcs, még nem jelenti, hogy egyáltalán nincs bejárat abba a bizonyos kertbe. A jó tolvaj szinte valamennyi zárat fel tudja nyitni, és szabad keze lehet a „nemesi kúrián" mindaddig, amíg „félszemmel a riasztóberendezésre és a kutyára is figyel."[63] Clausen ezért a „betörő kritikusi" attitűdöt javasolja az állandóan kulccsal rendelkező helyett, mert az sohasem szenved attól az illúziótól, hogy minden az ő birtokában van.

A lényegi problémák…

Vajon mennyire érvényes még az olyan érvelés, amely szerint az elődökre figyelő, de természetszerűleg a jövőt előkészítő történetiség az irodalomnak egyfajta belső tulajdonságaként jelenik meg, olyanként, amelynek nincs köze politikai eseményekhez? Valóban téved-e az, aki az irodalom jelenségeit a kor eseményeiből (is) magyarázza?[64] Amint azt Szegedy-Maszák Mihály nagyszerű tanulmánya megmutatta, Babits maga is arra kényszerült, hogy eltávolodjék a művészi értékek időtlenségébe vetett platonista hittől, amely pedig kiinduló föltevésként szolgált számára európai irodalomtörténete megírásakor.[65] A művészi értékelésnek ez a fajta, a változékonyságra, a múlt és jövő lezáratlan párbeszédére figyelmeztető karakterisztikuma mégsem olyan egyértelmű a kanonikus diszkurzusok vitájában. Félő ugyanis, hogy a különböző kritikusi attitűdök itt sem pusztán más rangsorban, különböző értéktételezésekben merülnek ki, de alapjában más irodalom-felfogást képviselnek.

[60] Lásd **Nemoianu**, *i.m.,* 220.
[61] Lásd **Clausen**, Christopher, *Canon, Theme, and Code*, in *The Hospitable Canon*, 1991. 204.
[62] *i.m.,* 203.
[63] *Uo.*
[64] Vö. **Babits** Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Auktor, 1997.
[65] Lásd részletesen **Szegedy-Maszák** Mihály, *A művészi értékek állandósága és változékonysága. Babits európai irodalomtörténete,* in UŐ., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

A művészet történetét Gombrich szerint remekművek történeteként kell elképzelni,[66] s Gombrich gondolatmenetétől némileg eltérően ugyan, de feltehető a kérdés: vajon mennyiben lehet egyáltalán másképpen? Megragadható-e az a fajta tág, kulturális kánon, amelyet kulturális emlékezetként a hagyományból szükségszerűen szelektív és autoritatív módon van csak módunk érzékelni, másképpen, mint szélsőségeiben? Ha az értékek továbbadását, továbbörökítését, iskolákban való oktatását vesszük szemügyre, nem biztos, hogy olyan egyértelmű lesz a válaszunk, mint az értékelések koronként változó kritériumait az irodalomtörténetektől joggal számonkérő, ezek hiányára figyelmeztető attitűdünk esetén. Mert az említett babitsi munka végén is megkérdőjeleződik ugyan az alkotó tevékenység tekintélye, valamint a művek maradéktalanul befejezett, állandóan létező azonossága, de vajon bármely értékítélet, amely mégis a remekművek ilyen jellegű mivoltára enged következtetni, képes lehet-e odafigyelni a számára másodlagos alkotásokra anélkül, hogy közben önmaga szűklátókörűségére reflektálva mintegy kioltsa önnön legitimitásának alapjellemzőit: a saját értékek állandóságába vetett hitét? Márpedig ha nem, célszerűbb lenne önáltatás nélkül előbbre jutni; a klasszikusok örökérvényűségében hívők az irodalomtörténetben csak mint listákban, méghozzá klasszikus listákban fognak majd gondolkodni. Frye is a „mesterművekkel" való foglalatoskodást tartotta a „valódi" kritika alapfeladatának, mintha ezeknek a műveknek az ilyen jellegű identitása teljesen magától értetődő lenne, ha egyéb miatt nem, hát a „tájékozott (informed) jó ízlés közvetlen értékítéletei alapján".[67] Éppen ezért, talán ideje lenne az értékelés változó kritériumairól valóban úgy beszélni, hogy közben folyton szem előtt lehessen tartani adott irodalomtörténetek változó irodalomfelfogását is. Mára tulajdonképpen egyértelművé vált, hogy az irodalomnak mint kompakt, önmagában létező lényegnek a gondolata nem igazán folytatható tovább, hiszen az irodalmiság vagy az irodalmi rang maga is távlat függvénye csupán. A kanonicitás-fok változása miatt a kánonhoz tartozó művet nem minden korlát nélkül, de mindenképpen változónak célszerű minősítenünk, amelyet nem lehet teljességében a történelmen kívül szemlélni.

A kánon-vita jónéhány résztvevője – a „standard kánon" kritikusa és védelmezője egyaránt – gyakran megfeledkezni látszott arról, hogy az olvasó sohasem változatlan formában, esszenciális ideologémák mentén értelmezi a műveket, és hogy minden értelmezendőhöz – de facto – többféle kritikai viszonyulás is lehetséges, beleértve a hivatalosat is. Bármely kánon műveinek csupán ideológiák közvetítőiként való

[66] Vö. **Gombrich**, E. H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*, Oxford, Phaidon, 1979, 152, illetve **Gorak** említett kötetében a róla szóló fejezetet: 89-119.
[67] Lásd **Frye**, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, N.J., Princeton, 1957, 27.

meghatározása, illetve az értelmezésnek közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása nagyon erős leegyszerűsítések árán képzelhető csak el. Ettől persze még létezhet az a bizonyos harmadik aspektus is: nevezetesen, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség mint a későbbi kánoni rang előfeltétele, csak bizonyos institúciók vélt vagy valós leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, mert művek csak így kerülhetnek el egyáltalán az olvasóhoz. Amennyiben pedig ez a kitétel eleve megszabni látszik bizonyos ideológiahordozók megjelenésének és terjesztésének a feltételeit, a korlát nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bír majd, de eleve átlépni látszik azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter forgalmazói/értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy mű recepciójának – akár a hatástörténeti – előkészítésébe.[68]

Ugyanakkor a kánonok mindezek ellenére való fennmaradását nem pusztán az autoriter dogmák következményének, de egy lenyűgöző kulturális szükséglet eredményének is kell tekintenünk. Gorak könyvének a Kermode-ról és Said-ről szóló fejezetében nem véletlenül állította, hogy a csatát többször megvívták már, de végérvényesen sohasem nyerték meg.[69] Éppen ellenkezőleg, a kánon komplex története során sokkal furcsább és zavarosabb vonalat követett, mintsem a róla tárgyalni kívánók figyelembe vették volna. A nagy alkotó, illetve mű kánonalapító erejéről lehet ugyan értekezni – amint Harold Bloom is teszi –, sőt valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha egyes művek másokkal való versengésében, illetve történetiségükben a más művekkel való újra és újra történő megvívásuk során létrejövő értékaktualizációkról beszélünk, de mindez egy komplex folyamat, egy rendszertörténés során valósulhat csak meg. Guillory sem azért hadakozik a kritikusok és hivatásosok kizárólagos szerepe ellen, mert nem ismeri el ezek meghatározó voltát, hanem mert a fennmaradás, a kanonizáció, tehát a terjesztés, az értelmezés és a továbböröklés szempontjából fontosnak tartja kiemelni, hogy sokkal összetettebb társadalmi kontextusról kell beszélnünk, mintsem amelyik csak egyedi olvasatokat, – akár egy hivatásosét – venné figyelembe. „Szövegek kiválasztása megőrzésük, továbböröklésük céljából természetszerűleg feltételez ítélkezési aktusokat, amelyek valójában komplex pszichikai és szociális események; de ezek szükségesek, viszont nem elégségesek a kánonképződés folyamatához. Egyetlen személy értékítélete, miszerint egy mű nagy, önmagában még semmit nem tesz a mű megőrzése érdekében mindaddig, amíg ez az ítélet

[68] Ha nem áll módomban eleve hozzáférni bizonyos művekhez, illetve megismerni adott esetben azokat, amelyeket nem érintett semmilyen kanonikus kritika, aligha ítélhetem, határozhatom meg ezen művek esetleges helyét a kánonban, akár kiszélesíteni, akár megóvni akarom azt! Nem lehetséges, hogy Edward Said ezért (is) beszélhetett, a kánonok társadalmi megosztó hatásáról a nyugati kultúrák intézményes formái által?

[69] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon*, *i.m.,* 8.

nem bizonyos intézményes keretben történik, olyanban, amelyikben lehetőség van a mű továbbörökítésére, folyamatos bemutatására az olvasók újabb és újabb generációinak".[70] A kulturális tőke formáinak átadásában és a hozzáférés szabályozásában a kánonformálás folyamatát csupán a társadalmi, szociális háttér összefüggéseiben, a különböző iskolák szociális, intézményes „protokollján" át vagyunk képesek megérteni. Persze valószínűleg a hivatásos kritikához hasonlóan, nem célszerű túlértékelnünk az iskola szerepét sem. Ezzel tulajdonképpen a kulturális háttérre, az irodalmi nyelvezet belső erőire és a jelenlegi hatalmi befolyásolás intézményes kereteire történő kitekintés egyszerre válik szükségszerűvé. Így egy más szinten ugyan, de teljességében elfogadható Harold Bloom azon állítása is, miszerint az irodalmi nyelvezet a kulturális tudástól, a kognitív erőtől, a figuratív nyelv szintjétől és a dikció erejétől függően is meghatározza a kánonba való bekerülést. Bárhogyan is, de az elméleti felvetések mindig visszatérnek egy adott problematikához, nevezetesen ahhoz a kényszerhez, hogy a kánonnak valamiféle verzióján keresztül, de továbbadjuk a következő generációknak a kulturális értékekkel bíró műveket, illetve hogy valamiféle szintézisre törekedjünk ezek között a művek között, amely törekvés óhatatlanul kizár egyes alkotásokat, fel- és átértékel másokat.

Visszás teorémák

Kikerülhetetlen a kérdés, vajon nem azok a művek pályázhatnak-e a legnagyobb eséllyel valamiféle konstans kánoni helyre, amelyek egyszerre képesek magukban hordozni a történeti és művészi értékítéleteknek és elvárásoknak megfelelő jegyeket? Amelyek úgy képesek ellenállni az újraolvasás történeti kontextusában folyamatosan változó érték-előfeltevéseknek, hogy a folytonos újraértelmezhetőség lehetőségeinek megvalósulásához teret nyújtva, az esztétikai élménynek a különböző interpretációk során kitermelt jelentésein és az eredeti történelmi szituáltságon túllépve is biztosítani tudják azt? Ezzel a kérdéssel minden kánonelméletnek szembesülnie kell, minthogy az értékelések során megkerülhetetlen a művek önértékének, illetve az irodalmi hagyománybeli értékelések kanonicitásfokának az együttes tárgyalása. A tág értelmű, kulturális kánonok esetében már említettük a közvetítettség teljes kiküszöbölhetetlenségét, mint ami a neveltetésünkből, a kulturális háttérből és mindabból a környező intézményrendszerből adódik, amely sugallja számunkra a szövegértelmezés közmegegyezéseit. Épp olyan ez, mint az a nyelvi korlát, amelyet az európai szemlélet szűkössége ellen lázadók kényszerültek tudomásul venni a kánon-vita során, tudniillik, hogy csak a bírált kánon értékrendszerének a nyelvezetén valósíthatták ezt

[70] Lásd **Guillory**, John, *Canon*, in *Critical Terms for Literary Studies*, *i.m.,* 237.

meg. A „nyugati hegemónia” ilyenforma továbbélése minden kanonikus változásra irányuló törekvést jellemez már paradigmatikus szinten is, minthogy az elnyomottnak vélt fél mindig csak az előző hatalmi struktúra nyelvén képes szólni.[71] Az irónia ráadásul a kánonok kettős, nyitó-záró tevékenységét nemcsak nyelvezetében jellemzi immanens módon, de temporalitásában is, minthogy minden újító törekvés idővel éppoly zárttá, merevvé válhat, mint hajdanán a kánon tisztelete volt. Babits arra kényszerült, hogy elismerje, léteznek olyan művek, amelyek vitathatatlanul jelentősnek látszottak saját korukban, utóbb mégsem bizonyultak maradandó értékűnek. Herbert Marcuse, a marxista művészettörténeti elmélet ellen lázadva úgy beszélt az Esztétikai Dimenzióról, hogy közben maga állította össze a kritika egy újabb standardját, azt, amelyet a kortárs irodalmi beszédmódok, diszkurzusok is többé-kevésbé radikálisan használnak éppen a standardok, az elfogadottak, az örökérvényűek ellen. De az említett vitára is jellemző, hogy a vitázó felek szándékosan nem veszik figyelembe a kánonok ilyen jellegű sajátosságait. Bloom gyakorta védekező magatartása, amely időnként már-már sértődöttséget sugall, egyértelművé teszi, hogy ő maga is, mint egykori kánonalkotó (az elioti eszmék ellen lázadva) szükségképpen szembekerült a saját korának kihívásaival. Éppúgy, mint egykor az „új kritikusok”, az ellentáborban a társadalmi utópia híveit látja.[72] Ugyanígy állítható, hogy az egyértelműen az újító oldalhoz tartozó dekonstrukcionisták is általában csak fehér, halott, európai férfiak műveivel foglalkoztak, vagy hogy maga az ikonoklaszta Paul Lauter is inkább csak kiegészítette a már létező kánoni listát az amerikai irodalomból szemléző, általa kiadott kétkötetes *The Heath Anthology of American Literature* című munkájában (amelynek ráadásul egy harmadik kötete is létezik *Instructor's Guide* címmel), mintsem merőben új, radikális szempontokat vagy szerzőket mutatott volna ott be, például a Norton antológiákkal összevetve. Egy nemrég Budapesten megjelentetett nemzetközi tanulmánykötet[73] arra is figyelmeztet, hogy a kánonképzési

[71] A kérdés problematikusságát talán jól mutatja, hogy a kuhni értelemben vett paradigma 'alapbeállítódás', 'hegemón látásmód' értelemet sugall, amely egységes egésszé szervezi az egy diszciplínához tartozó elméleteket, illetve az ezeket alkotó tételeket. Paradigmaváltáskor viszont az egymást váltó elméletek nem egyszerűen ellentmondanak egymásnak – hiszen nem létezik transzparadigmatikus összehasonlítási alap vagy mérce –, hanem voltaképpen másról is beszélve, más módon mondanak mást. Hogy ez a 'más módon' mégis mennyire problematikus és tekintélyelvű, azt jól mutatja az a hauseri elgondolás, mely szerint „a lázadók elődeik nyelvén szólalnak meg, és a legádázabb ellenzék is részben a támadott irányzat kifejezésmódjával él, nem is csak a közérthetőség kedvéért, hanem méginkább azért, hogy a kifejezés 'homályos kényszeréből' felküzdje magát az artikuláltság fokára". (Vö. **Hauser**, Arnold *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 544.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen esetekben a különböző paradigmák szótárainak megfelelően a tudományos nyelvhasználatbeli azonos kifejezések is különböző jelentésekkel ruházódnak fel.

[72] A szükségszerűen védekező álláspont az értékek viszonylagossá-tételétől óv, de közben károsnak ítél minden reformer törekvést, amikor így fogalmaz: „A helytelenül »multikulturalizmusnak« nevezett mozgalom a legtöbb olyan művet kiveszi a tananyagból, amely képzeleti s ismereti nehézséget támaszt – ami a kánoni könyvek többségét jelenti" Lásd **Bloom**, *i.m.,* 422.

[73] Lásd **Parson**, Nicholas T. írását (*'Sweetness and Light' or 'Tyrannical Schoolmaster'? Some Thoughts on Function and Dysfunction in the Canon*) a *National Heritage – National Canon* kötetben. Bp., Collegium

folyamatok ismeretében sem lehetett igazán sikeres alternatív kánonokat létrehozni. Mi több, egyes művek nemritkán még akkor is megőrződhetnek a hagyományban – sokszor akár klasszikusokként –, ha széles értelemben vett álláspontjukat és megközelítésmódjukat ma már szinte egybehangzóan elvetik, mégpedig, – mint Márkus György utalt rá – „abban az esetben, ha ezeket 'paradigmatikusan tévesnek' tekintik"[74], azaz „elrettentő példa" mivoltuk is a kánoni túlélés egy esetleges eszköze lehet.

Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a kánon „védelmének" egyik leghatékonyabb módja s érve minden bizonnyal annak az elvnek a kézzelfogható megmutatása lehetne, hogy a kultúra szerves részét képező, illetve azt többek között konstituáló, szövegkorpusz révén közvetített hagyománnyal nem is annyira mi rendelkezünk, mint inkább az mivelünk. „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket." – írta már Gadamer.[75] Tehát egyszerre meghatároz, és/de új meghatározásra késztet. Ezért is, a kánonok mindig csak teljességükben érthetők meg, azaz nem szűkíthetők extrapolált tényezőik valóban jellemző, de az irodalomtudomány számára nem elegendő kiemelésére, vagy egymásnak szegezésére, hiszen e vonások legtöbbször csak eltávolítanak bennünket a lényegi problémák olyan megértésétől, amelyek talán valóban feljogosíthatnák a kánonelméleteket a kulturális, világértési rendre utaló összegző, átértékelő jelenségeiknek az irodalomtudományban való olyan kohéziós középponttá-tételére, amit egyik tanulmányában Rohonyi Zoltán is javasolt.[76]

Fogalmi áttekintés és jelentésvariánsok

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a fogalmi háló szétbonthatatlan egysége és a kérdéskör komplexitása ellenére a jelenlegi kánonirodalomban a meghatározások nagyjából két jól elkülöníthető kánonkoncepció mentén érvényesülnek. Eddig szándékosan nem említettük a fogalmi rétegződésnek azokat a gyakran már közhelyszámba menő tételeit, amelyek tulajdonképpen ezeket a gyakran párhuzamosan funkcionáló, tág, illetve szűk értelmű felfogásokat képezik.[77] A kánonirodalom fogalmi alapmotívumai ráadásul a

Budapest, 2001.

[74] Vö. **Márkus** György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992, 314.

[75] Vö. **Gadamer**, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor.) Bp., Gondolat, 1984, 261.

[76] Vö. **Rohonyi** Zoltán, *Kánon és kanonizáció. A XIX. szazadi irodalom értelmezési kereteihez*, in **Takáts** József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* Bp., Kijárat, 2000, illetve, **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi Kánon és kanonizáció,* Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 9.

[77] Jól ismert terminusok a kánonról: kulturális örökség tárháza, tehát kulturális nyelvtant képvisel, s mint ilyen identitásképző, kontrasztív keret. Olyan kulturális emlékezet, amelyet viszont állandóan alakítunk: valójában a tradíció hatástörténete és szelektív emlékezete, minthogy a felejtés a kánon szükségszerű velejárója. Szűkebb, (esetleg) szakmaibb értelemben, a kultúrahordozók behatárolása, belátható keretek közé szorítása, s mint ilyen kényszerű válogatás, így nemzeti, kulturális, faji, nemi, osztály- csoportosulások illetve egyedek bizonyos műveinek összessége, ezek listája. Hasonlóképpen az olvashatóság kereteinek a megszabása, de egyben a

meghatározások esetlegességében mintha nem is figyelnének egymásra. Olyan különböző kánonfelfogások torkollanak a terminológiába, amelyek rendszerezetlensége szinte teljességében lehetetlenné teszi a szakmai körökben való egységes terminológiai háttér megteremtését, s ezáltal a problematika átfogó voltának a teljes irodalmi-kulturális életre való hatékony kiterjeszthetőségét. Gates szerint a kánon egyszerűen csak kultúránk alapvető közhelyeinek gyűjteménye, melyek meghatározzák gondolkodásunkat. Bloom sokkal határozottabban állítja, hogy „kánon nélkül nem tudunk gondolkodni”[78], Richard Ohmann viszont úgy tekint a kánonra, mint ami „egy elfogadott felfogása annak az irodalomnak, amit érdemes megőrizni”[79]. Alastair Fowler szerint is a kánon „az a behatárolt terület (limited field), amelyet kritizálunk, és amelyikről elmélkedünk”.[80] Ezzel ellentétben George Kennedy szerint a múlt hatalmas, de belátható, kezelhető örökségének a rendezésére és megőrzésére irányuló tipikus emberi aktus,[81]míg James Sanders szerint a kánon egyáltalán nem exluzív, de inspiráció több ezer kulturális forradalomra világszerte.[82] A sor hosszasan folytatható lenne, de az talán már most látható, hogy a kánonokat nem lehet képletszerűen levezetni, s hogy (a műalkotások saját jegyeinél s igényeinél fogva) sem ragadható meg egyetlen irodalomtörténeti kánonfolyamat egységes természettudományos precizitással.

Az ilyen ábrándszerű elvárásoktól függetlenül, a fogalmi rétegzettség olykor erős félreértésekre teret nyújtó szakirodalmi tisztázatlansága persze mind a mai napig elvégzendő feladata egyes elméleteknek. A klasszikus és kanonikus gyakorta szinonimként használt jelentései jól példázhatják mindezt. Radnóti Sándor egy tanulmánya az előbbit esszencialistának, míg az utóbbit konvencionalistának nevezi.[83] Ebbe a besorolásba valószínűleg csak a kánonok említett hatalmi aspektusait, illetve a tág értelemben vett kulturális kánonképet szoríthatjuk be. Minthogy azonban a kánoni meghatározottságok gyakorta – legalábbis intenciójuk szerint – a klasszikusi listákban oldódnak fel, Radnóti is belátja, hogy a „klasszikus fogalmának tartalmi meghatározottságaitól való eloldózódása

jövőben követendő út kijelölése is. A kánon a cenzúra motiválója és ugyanakkor kontrollja is, s így történésképző. Művek értelmezésének megkötő és bezáró, de szükségszerű velejárója, azaz a kanonicitásnak, mint hivatalos értelmezésnek a továbbadója és egyben a mű utóéletének biztosítója és kioltója. Minta, így a művek megőrzője, de az értelmezés kisajátítója is. A jelentésadók hatalmi gyülekezete, hivatásosok csoportosulása és értékrendje. Paradigma, irányzat, a jelen hatalmi, vagy éppen divatos, és legalábbis ilyenformán autoriter irányzatának az ideológiája. És persze mint ilyen, mindig értékorientáció, követési minta és norma egyben.

[78] Vö. **Bloom**, *i.m.,* 39.

[79] Vö. **Ohmann**, Richard, *The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960-1975*”, in *Canons,* 397.

[80] Vö. **Fowler**, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

[81] Vö. **Kennedy**, George A. *i.m.,* illetve UŐ, *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89 (1990) 217–225.

[82] Vö. **Sanders**, James *i.m.,* in *Canon vs. Culture.*

[83] Vö. **Radnóti** Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7. 834.

olyan mértékű kiterjeszkedéssel, pluralizálódással járt, hogy az egyre bővülő lista kezelhetőbbnek tűnik egy kánonelmélet keretében". Csakhogy a szerző az ilyen kánont elsősorban kizáró és felvevő mechanizmusaiban szemléli a klasszikusok hagyományhoz illő kontingenciájával szemben, amelyek alapján teljességében érthető az álláspontja, miszerint: „a végtelenül szaporítható lista a maga egészében senki számára sem lehet átlátható, globális voltában semmilyen értelmező közösség és senki emberfia számára sem teljesítheti a két feltételt egyszerre: az evidens előértelmezettséget és a feladatnak tekintett értelmezést. A hagyománynak azokat a jelentős műveit, amelyek felé nem irányul a befogadás e játéka, valóban a kánonok tárolják. Az olyan fölényes olvasó, mint Harold Bloom listája is szükségképp individuális, peremein pedig (a függelékek lajstromaiban) gyakran esetleges."[84] Valószínű azonban, hogy itt is ugyanannak a problematikának különböző terminológiai behatároltságaival, illetve átfedéseivel van dolgunk.[85]

Ha továbblépünk, pontosabban az időben kissé visszatekintünk, könnyen beláthatjuk, hogy már Sklovszkij is úgy határozta meg az irodalomtörténetek egyik elsődleges célját, mint amelyik a peremen levő jelenségeket kell, hogy a központ felé mozdítsa. A központ és periféria kapcsolatának lett légyen bármennyire is viszonylagos a meghatározhatósága, az bizonyosnak látszik, hogy az egységesnek vélt nyugati kultúrát saját belső konfliktusai döbbenthetik rá ennek az egységnek adott esetben valós voltára, illetve a megkérdőjelezhetőségére. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az minden bizonnyal jól látható már most is, hogy állandó irodalmi értékekről utópisztikus lenne tovább értekeznünk, a tág, kulturális kánonok azonban szükségszerűen ilyen értékekkel tudnak csak működni, minthogy ezek továbbörökítését elsődleges kulturális szükségletként, nem pedig eldöntendő lehetőségként határozzák meg. A kánonirodalom ezért nemcsak az alapmotívumot, de ennek ellentétét, a nem-kanonikus fogalmát is nehézkesen kezeli. Az irodalmi rendszer Even-Zohar szerinti felépítettsége is a kanonikus és nem-kanonikus, mint centrum és periféria viszonyát állítja előtérbe, ugyanakkor talán érdemes lenne megfigyelni, hogy ez utóbbi milyen mértékben szinonim a művészeten kívülivel. Félő ugyanis, hogy ismét egy kétosztatú rendszer valamiféle leegyszerűsítésével állunk szemben, amikor csak irodalmi és nem irodalmi formalista megkülönböztetéséről beszélünk. Even-Zohar Sklovszkij alapján némileg elfogadni látszott, hogy a kanonikus ellentéte csak a nem-kanonikus lehet, holott Sklovszkijjal már Tinyanov is vitába szállt, amint arra Kálmán C. György remek

[84] Uo., 836.

[85] Az említett kánonkoncepciók gyakran teljesen szinonimként kezelik a klasszikus és a kanonikus fogalmát. A kettő különbségeinek részletes kifejtése a hagyománytörténés folyamán olyan összetett problematikát képvisel, amelynek pusztán a körülírása is legalább egy külön tanulmányt igényelne.

tanulmányában figyelmeztetett,[86] mondván, hogy „az, ami a kanonikus helyére tör, nem szükségképpen a nem-kanonikus, hanem a művészeten kívüli jelenség is lehet; sőt, az a kanonikus művészet, amely leszáll az alsóbb rétegekbe, el is hagyhatja a művészet szféráját, s így művészeten kívülivé válhat". Ha nem elég rugalmas irodalom-sorokban gondolkodunk, az így elképzelt rendszerben a kultúra és a szubkultúra szembenállása egyértelműen a kanonikus és a kánonellenes törekvések totalizáló koncepcióit vetíti ismét elénk. Az amerikai vitában is valószínűleg az okozhatta az egyetemi szillabuszok esetleges cseréjével kapcsolatos aggodalmak legnagyobb félreértését, hogy a kánont védők a szubsztitúcióban egyenesen a művészeten kívülinek, azaz a nem-irodalminak az irodalmi helyére való beemelésétől tartottak. A paradigmatikus cserét, tehát a szűkebb értelemben vett kánon kiszélesítését szorgalmazók így a teljes kulturális hagyományt, tehát a tág értelmű kánoni metanarratívát védő, a langue-szerű hagyományt aprópénzre váltó attitűdtől féltő elzártsággal találták szembe magukat. Nemoianu is ezért írhatja, hogy a kánon nem, csak a szillabuszok változnak, hisz ő egyértelműen azonosítja a kánont a langue kategóriájával. A kurrikuláris választás mindig erősen politikai, institucionális befolyás alatt áll, nem is beszélve a rajta szereplő művek értelmezéséről. Ezzel ellentétben a langue-szerű kánonokat mélyebb, és kevésbé formalizált kategóriák határozzák meg. Nemoianu langue illetve parole, mélystruktúra és felszíni struktúra, kompetencia és performancia közötti különbségekről beszél a kánonok és a kurrikulumok viszonyában.[87] Többes számú kánonokról beszél, holott valójában *egy* meghatározó, tág értelmű kánonkoncepciót képvisel, amely lehet elvileg változó ugyan, de az egyének számára végső soron mindig is, előzetesen adott, megismerhetetlen és determináló jellegű. „A kánon láthatatlan, meghatározhatatlan, flexibilis, és egy folyamatos, lassú belső mozgással rendelkezik: végső soron ismeretlen vadon, érzékelhető, de csak homályosan felmérhető, vagy legalábbis nagyon problematikus az egzakt meghatározása. [88] Így viszont, ha a langue-szerű, közös tudásra, kulturális emlékezetre, azaz kulturális kánonra gondolunk, nem teljesen elfogadhatatlan az, amit Sklovszkij állított, nevezetesen, hogy azok a művek tesznek szert nem-kanonikus státuszra, amelyeket egy adott közösség hosszú távon egyszerűen elfelejt, azaz nem tekint többé legitimnek a kulturális és történelmi örökség szempontjából.

A leírtak alapján létezne a kánon mint langue, mint kulturális nyelvtan, mint kulturális emlékezet, amely a klasszikusok, ha nem is állandó, de aktualitásában stabil, legitim körében találja meg értéktételezéseihez szükséges legmegfelelőbb legitimációját, és a másik, szűkebb

[86] Vö. **Kálmán C**. György, *Kánon és polifónia*, in UŐ., *Te rongyos (elm)élet*. 104.
[87] **Nemoianu,** *i.m*., 223.
[88] Uo., 222.

értelmű paradigmatikus kánon, amely szükségszerűen változik, amely a szillabuszok szinonimája, amely a centrum felé tör, amely parole természetű, és amelyet csak a nagyon elvakult konzervatívok tekinthettek nem-irodalomnak. A langue Saussure-i statikus felfogása az irodalom állandó, örök értékeinek, mint a klasszikusok időfeletti állapotának, a nagybetűs Kánonnak a szinonimája. Ezzel szemben az eddig állítottak sokkal inkább Tinyanov rendszerelméleti langue-fogalma alapján tűnnek működőképesnek. „Az irodalmi rendszer nem olyan kiegyensúlyozott, harmonikus szerkezet, mint a langue, hanem bensőleg kiegyensúlyozatlan, amelyet a status quo megőrzésére és megváltoztatására irányuló szembenálló tendenciák hasítanak ketté. Az ilyen rendszer egyidejűleg tartalmazza múltját és mutat a jövő felé".[89] A langue értelmű kánon elméletileg tehát nem mindörökké változtathatatlan, legalábbis olyan értelemben, ahogyan az értelmezések mindig is másként konstituálják számunkra a hagyományképünket. Hogy a régi metaforánál maradjunk, minden hullám új, és egyben mégis ugyanaz. A régiből építkezik, mégis másként épül fel, és teljesen mást is képes jelenteni számunkra.[90] Ezért lehet jogosultsága Nemoianu szavainak, miszerint „A kánonok, amennyiben nem fogadják el szabálytalan kiterjedésüket, és amennyiben nem egy teljeskörű, mindenfajta műveltséggel való szerves szolidaritásban szemlélik őket, valóban félelmetes és egyáltalán nem szeretetreméltó lények.[91]

Tanulságok (?)

A kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból, de olyan közös problematikákat érint, amelyek sokrétűsége ellenére az irodalomtudomány jelenlegi állapotában valóban képes lehet magába sűríteni azokat a termékeny szemléleteket, amelyek központi szerephez jutottak a posztstrukturalista kérdésirányok aktualizációiban. Addig viszont, amíg ugyanazt a fogalmat használjuk egy nemzet, egy irodalmi irányzat, vagy akár egy szerző műveivel kapcsolatosan, anélkül, hogy tisztáznánk a jelölt és a jelölő saját meghatározott pozícióit és viszonyát, illetve figyelmen kívül hagyjuk a hagyománybeli előzetes összefüggéseket és meghatározottságokat a hagyományképzésnek és a hatástörténetnek a szempontjából, valószínűleg nem sok sikerrel próbálkozhatunk. A leírtak talán eléggé rávilágítottak a kanonikus tevékenységek összetett voltára, az irodalmi kánonképződés olyan komplex folyamataira, amelyeket sohasem célszerű egymástól

[89] Peter Steinert idézi **Kálmán C**. György, *i.m.,* 106.
[90] Az irodalom esetében maga Nemoianu is szükségszerűen a kánonok átmeneti (transitional) létmódjáról beszél, és az Even-Zohar által gyakran kifejtett centrum-periféria kettősségbeli mozgást említi az unikanonikus vádak ellen.
[91] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 244.

függetlenül, esetleg egymást kioltó mivoltukban szemlélni. Mert a kánonok egyszerre tételezik föl a befogadás megismételhetőségét és a műnek az új összefüggésbe helyezhetőségét, egyszerre utalnak művek történeti és művészi értéktételezéseire, egyszerre hordozzák a múlt kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, egyszerre közvetítenek és nyilatkoztatnak ki, egyszerre alakítják át intézményeik által a kulturális örökséget szükségszerűen múzeumokká és őrzik meg a hagyományok még belátható gazdagságát. A kánonnak mint komplex irodalomtudományi fogalomnak a kérdése ezért az olvasási előírásoktól az aktuális értéktételezésekig való széleskörű kitekintést egyszerre teszi szükségessé, méghozzá mindezt folyamatos változásban, a tradíciókhoz való újraértelmező viszonyban. A kánonelméletekben felmerülő, nyitva hagyott zárójelek és a kérdőjelek sokasága elsősorban a kánon fogalmi rendszerezetlenségéből, illetve az említett leszűkítésekből adódik. A vakfoltokon túl, ezek csak akkor nyerhetnek majd igazi megoldásokat, ha képesek leszünk a szemléletbeli különbségeket egyetlen komplex kérdéskörön belől szemlélni. A különböző elméletek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a kánon egyfelől formatív kulturális örökség, másfelől nyilvánvalóan a változás lenyomata (s megkockáztatható, hogy mindkét tulajdonsággal öntörvényén kívül rendelkezik), az értelmezésbeli szűkösségben ritkán teremtenek összhangot a két irányultság között. Pedig a hagyomány lehet bármilyen behatárolt is, a hozzá intézett kérdések végeláthatalan lehetőségeket nyitnak meg a konstruktív kritikusi vizsgálódások számára.[92]

A kánonok temporalitása és normativitása[93] egyszerre van jelen minden irodalomtörténeti képletben, s a két pólus nem választható szét egymástól. Ha a kettő szétválna, a fogalom olyan mértékben osztódna meg, mint ahogyan Eliot a klasszikus fogalmával kapcsolatosan megkülönböztetett abszolút klasszikust illetve „relatív" klasszikust.[94] A már sokszor említett kettősség, a pólusok egymásnak feszülő harca folytán, a szakirodalom pusztán a fogalmi keretek között is, a kanonikust mint normatív hagyományt meglehetősen leegyszerűsítve az örök értékek történelemből kiemelkedő szerepébe helyezte, akár negatív értelemben, mint az újítás ellensége, mint halott, életellenes, hideg ismeretet, akár pozitív értelemben, mint a bizonytalannal szembeállított biztos, kiérlelt, mindig megszólítható hagyománybeli erudíciót, a szépség és műveltség kulturális-történeti

[92] Gorak kissé élcelődve jegyzi meg egyik, a 18. századi kánonokkal foglalkozó tanulmányában, hogy például Swift vagy Johnson sohasem érezte, hogy a klasszikus antikvitás hagyománya a kérdéseknek csak egy leszűkített, behatárolt listáját engedélyezte volna a hagyományhoz intézni, vagy hogy ehhez csak térden állva lehetne közelíteni. Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities,* in *Canon vs. Culture*. *Reflections on the Current Debate,* N. Y.-London, Garland, 2001.
[93] Vö. **Radnóti**, *i.m.*
[94] Vö. **Eliot**, T.S. *Mi az hogy klasszikus?* in UŐ, *Káosz a rendben,* Bp., Gondolat, 1981, 347.

alapmeghatározottságait. Az operációk világosan arra utalnak, hogy a klasszikus fogalmától némileg különbözően, a kánonok esetében nemcsak fenn akarjuk tartani az értéktartalmat, de ezt eleve nemcsak gyanakvóan, hanem rosszallóan is szemléljük, mint valami olyasmit, amely a kanonicitás mindig módosuló és változó formájában – ha nem is követendő vagy irányadó, de – számunkra is mértékadó. A kánonok történelmi relativizálása gyakran a történelmi, mint a historizációban antikanonikus, és a normatívvá tett klasszikus, mint állandó kanonikus, egymást megsemmisíteni akaró szembenállásába ütközik.

A dichotóm meghatározottságok hangsúlyozása az irodalomtörténetekben is olyan feszültségtereket generált, amelyek amellett, hogy érdekes szempontokra világíthattak rá, a kánonok szükségszerű autoritását eleve jelentéssel felruházott értelmezésként és általánosan csak negatív erőként patologizálták. A kánon nem annyira retrospektív fogalom, mint a klasszikus, de fontos azt leszögezni, hogy minden kánonnal való dialógusunk – ahogyan a klasszikusokkal is – nem annyira állandó, mint inkább potenciális. Potencialitása pedig sohasem csupán aktualizációjában merül ki. A folyamatos érintkezés, a kapcsolat dialogicitásának a hermeneutikai fenntartása elsődleges szempont, de a kánonnal való találkozásunk nem csupán a szöveggel mint tárggyal való szembesülés, de nem is a kánoni institúciókkal való küzdelem formájában megy végbe. Ahogyan Aleida Assmann megjegyzi: „a kánonnak talán a perszisztenciája a legfontosabb ismertetőjegye; nem nemzedékről nemzedékre építjük föl uralkodó ízlésirányok szerint, hanem már mindig is meglévőként kerül elénk...”.[95] Tehát a kánon magát az irodalmiságot is csak mint előzetesen értelmezett formához való hozzáférhetőséget képes szemlélni, s „úgy kondicionálja előre autentikus esztétikai döntéseinket, hogy *csak hozzá képest* tehetünk szert új, az addigi kánont elismerő, átformáló vagy érvénytelenítő művészeti önmegértésre.”[96]

Amennyiben nem tudunk az autoritás szükséges voltán (illetve az ezt csupán negatívumként értelmező szemlélődésen) túllátni, a jelentésképzésnek is csupán ez a paradox, s meglehetősen ideologikus alakzata marad vizsgálódásaink „egyet előre – kettőt hátra” típusú alaptétele. Valószínűleg érdemes lehet középutat keresni az olyan leszűkítő vagylagos felfogások közt, amelyek a kánonok létesítését egyrészt csak az irodalom intézményeinek és különböző rangú és felfogású közvetítőinek a tevékenységeként, másrészt csak magának az irodalomnak az önmegújító folyamataként írják le. Az ilyen típusú

[95] Vö. **Assmann**, Aleida, *Kanonvorschung als Provokation der Literaturwissenschaft*, in **Heydebrand**, Renate von, **(**Hg), *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Stuttgart, Weimar, 47-59 - idézi még **Kulcsár Szabó** Ernő, in K. SZ. E., *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*, in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 289.
[96] Vö. **Kulcsár Szabó,** *A szövegek ártatlansága*, *i.m.,* 289. (kiemelés az eredetiben, BL.)

szemléletet az is nehezíti, hogy elméletileg csupán az olyan kánonfelfogás számíthatna demokratikus elbírálásrendre, amely önmaga megsemmisítésének tudatában is képes lenne működni, tehát a szövegek értelmezésének úgy a szükségszerű szolgálatában állni, hogy a „kánonra ítéltetettség" jegyeinek hangsúlyozását, önnön kanonicitásfokának a kiteljesedését meggátolva, a temporalizációban tudná felmutatni. Az ilyen kánonok viszont nehezen képzelhetők el paradigmatikus változásaikban az előzetes meghatározottságokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyó attitűdjeik esetén. Ezért valószínűleg a kánonok örök változásának szükségszerű, de az irodalomtudomány számára nem elegendő tapasztalatát kell mindig előtérbe állítanunk, amely kultúrateremtő sajátosságai mellett a szövegeket folyamatosan termékeny kényszerhelyzetbe kívánja hozni.

Lezárhatatlan konklúziók

A kánonokhoz alapvetően hozzátartozik a kirekesztés, amelyet viszont nem szabad sem túlértékelnünk, sem alábecsülnünk. A róla vitázók éppen erről az elidegeníthetetlen tulajdonságáról vitatkozva feledkeztek meg leginkább arról, hogy ez magát az irodalomértésünket jellemzi, akár olyan értelemben, amint azt de Man többször hangsúlyozta, azaz az értelemalkotások, az értelmezések szükségszerűen hegemonizáló, és ugyanakkor a kezelhető kulturális örökségnek a rendezésére irányuló tipikus emberi aktusaként. A kánon kijátszhatatlan autoritásának a képzése és rombolása egyszerre van jelen minden ilyen aktus során, minthogy csak egy képzeletbeli, még „félreértetlen", azaz ilyen értelemben „ártatlan", értelmezés nélküli szöveg lenne csak képes úgy ellenállni a kánonnak mint totalizáló intézménynek, hogy az ne szükségszerűen egy értelemkölcsönző interpretációként jelenítődjék meg, amelyet aztán a hivatalosság valamilyen hatalmi formája legitimál a tekintélyelvű irodalomtörténetírás számára. Az értelmezésekbeli szűkösség a kánonképzés folyamatára általánosan csak mint fennhéjázó, hegemón és imperialista törekvésre tekintett, ritkábban, de akkor ez előbbi ellenpólusaként, mint a múlt hatalmas, de még belátható, kezelhető örökségének a rendszerezésére és megőrzésére irányuló tipikus és szükségszerű folyamataként írta le. A kánonok említett kategoriális dichotómiákban való értelmezése egyrészt figyelmen kívül hagyta a már említett iróniát, miszerint a kánont kritizálók is végül a kánon védelmezőjévé, de legalábbis megőrzőjévé, fenntartójává válnak, másrészt szinte teljességében leegyszerűsítette a kánonképzésnek a komplex folyamataira irányuló olyan vizsgálódásokat, amelyek a jelentésképzést csak a történeti episztémé rendszerfolyamatában tartja elképzelhetőnek.

Valamelyest összegzésképpen állapítható meg, hogy a mai kánonértelmezések meghatározó tapasztalata inkább a hiány dimenzióit írja képletesen körül, amikor csak két olyan aspektust vizsgál, mint a kánonok elkerülhetetlen hatalmi beágyazottságát és az eképpen leírt intézményrendszernek a vonatkozásait, illetve a szövegek újrakonstituálódó kanonicitását. A folyamatos kulturális változások fenntartásának a legértékesebb módja ugyanis vélhetően sem a kanonikus monumentumok teljes mértékű megingatásában, sem pedig ezek összetevőinek, mint általánosan hatalmi háttértámogatásként leírt és felelősnek érzett okozati tényezőinek a leegyszerűsítése által nem tapasztalható meg. Mert amennyiben ezek a változások végre pozitív, új szempontokat és rangot adó értéktételezésekként értendők, úgy nem redukálhatók vagy csak az egyik, vagy csak a másik dimenzióra. Éppen ez a kettős dimenzionáltság az, amely a tradicionalitásban csakis együttesen lehet képes a változást nemcsak szükségesnek, de értékesnek is leírni. Ezt pedig jelenlegi kutatásaink szokásrendjének bővítésével, illetve éppen az irodalmon edződött kritikai argumentációinknak az akadémiai falakon némileg túl, egy „vendégszerető", tehát építő hozzáállással valósíthatjuk meg az irodalomtörténetírásban is, amely érzékeny a kortárs kommunikációk minden formájának az egyre tágulóbb szférájával kapcsolatban. Manapság, mint azt Gorak megállapította, még alig érzékelhető, hogy egy kulturális áttörés „élesítette volna kritikai képességeinket a viták során: valójában az olyan programok állandó keresése, amelyekkel »mindenki jól érzi magát«, illetve »mindenki említve érzi magát«, gyakorta csak a valós konfliktusok elhallgattatásának, illetve a kritikai kutatások elfojtásának egyik módja. Kulturális 'forradalmunk' csak akkor érheti el beígért célkitűzéseinek a teljesítését, ha a valós vitákhoz szükséges intellektuális rugalmasság új társadalmunk minden vonatkozását jellemzi majd."[97]

III. Ideologikus alakzatok.

(Hatalmi kánonrétegek és autoriter ideológiaformák)

„Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták,
hanem a megváltást azonnal, vagy a bódulatot addig is!"
(Szilágyi Júlia)

[97] **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 211.

Előhang

A magyar irodalomtörténet-írásnak erdélyi irodalomra vonatkozó, vagy általánosságokban a határon túli irodalmakra utaló értéktételezéseiben, a kritikai és tudományos irányzatok termékeny sokféleségének 1989 utáni kibontakozási lehetőségei ellenére is, igen óvatosan látszik csak megvalósulni az elmúlt évtizedek elzártságában felhalmozódott hiányoknak a pótlása. Ennek akadályait, szemléleti buktatóit máig érvényesen határozhatják meg azok a kanonikus erővel bíró felületes sémák, melyek az interpretációk körét az intézményes kritikáktól a hétköznapi zsurnalisztikáig a magyar hagyománytörténetnek azon téziseivel jellemzik, melyek egy történelmi távlatban az irodalomesztétikai értelmezésekhez képest mindig is valami többre, másra is tekintettek ezen irodalmak befogadási mechanizmusai során. A külön kritikai rangban is megnyilvánuló érzelmi-pszichológiai nivelláltság, a történelmi szituáltság és a módszertani, illetve terminológiai kényszer ugyanis együttesen alakítja ezek szűk értelmezési kereteit. Az utóbbi évtizedek receptív alakzatai, az értelmezési kényszernek nem annyira belső esztétikai minőségeit, de alapvetően külső politikai korlátait szem előtt tartva, a teljes határon túli magyar irodalmak fogalmát és ekvivalenseit, gyakorta kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait ugyan tematizáló, de a jelen érvényes elméleti-kritikai diszkurzusaival többnyire sikertelen párbeszédet folytató fogalomként jellemezték, mely nem tette lehetővé azok szellemi sokszínűségének kortárs irodalmi diszkurzusokba való beépíthetőségét. Ez a fajta különálló kánonápolás még a kilencvenes években is nagyrészt csak arra irányult, hogy egy meglehetősen materiális, hangsúlyosan listaszerű kánon műveit és szerzőit az addiginál nagyobb mértékben tematizálva ugyan, a hagyománynak minél szélesebb sávját igyekezzék az adott kultúra számára a kiválasztásra érdemes, értékes műalkotások emlékezetében megtartani, módszertanában viszont gyakorta visszatért a korábbi, későpozitivista szemléletekhez, vagy felül sem tudott emelkedni azokon. A kortárs erdélyi irodalmi/irodalomkritikai élet egyik elsődleges törekvése ugyanakkor máig érvényesen immár arra irányul, hogy az irodalmat, az egyes műveket, a szimbolikus funkcióktól „visszaszerezve”, megkísérelje azokat egy tágabb kulturális kontextusban értelmezni, és elsősorban *esztétikai funkcióikba* helyezni.

Az alábbiakban ezeknek a komplex kérdésirányoknak bizonyos sajátosságaira kívánok több szempont szerint kitérni, alapvetően a magyarországi recepcióra figyelve, mely, véleményem szerint az előzőekben megállaptottak értelmében sem egyszerűen egy listaszerű kánon kibővítését, de értelmezési kereteinek alapvető újrafogalmazását teszi szükségszerűvé. Az erdélyi irodalom 1989-ig lezáruló fejezetére, specifikus helyzetére, összetett

mechanizmusaira, s magyarországi fogadtatásának meglehetősen egységes (felületes, kényelmes, érdekorientáltan szelektív?) megítélésére történeti alakzataiban is kívánok figyelni. A kialakított kép egyszólamúsága ugyanis nem csupán egy lezártnak tekinthető korszak hivatalos, egykori hatalmi irodalompolitikája, illetve az általa megszabott korlátok miatt minősíthető cenzurálisan ideologikusnak, de egy kényszerűségből heroizált „szükséglet-irodalomként" való magyarországi bemutatása révén is nagyrészt annak tekinthető. Az okokat megfogalmazni csak nagyon árnyaltan lehetne, hiszen egy olyan, a viszonyfogalmaiban a pluralitástól távol eső korszakkánonban és társadalmi közegben, amilyenbe az erdélyi irodalom a hetvenes–nyolcvanas évekre érkezett, a kényszerű értéktársadalomként történő meghatározások által is, az irodalom a kulturális identifikáció kitüntetett területévé vált. Művekre és értelmezéseikre mint textuális és intézményes alapra így egyszerre lehet tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy az irodalom az ideológiákon túl a kulturális emlékezet médiumává is váljék. Recepció alatt, mint említettem ezért sem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer pusztán tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet, amelyben egy szélesebb olvasóközönség legitimáló aktusaira a társadalomtörténeti konstellációk nyomán mutatkozott elsődlegesen igény. Természetesen jelentős szerepe volt ennek kialakításában a hivatalos irodalomkritika és irodalomtörténet-írás egy meghatározó részének is, ezért nem kerülhetők meg a kisajátító irodalomtörténeti téziseknek, vagy a korszakhoz kötött eszmetörténeti helynek a szempontjai sem. Hatástörténeti szerepe szempontjából pedig igencsak diagnosztikus, hogy a régiónként organikus egységben elképzelt és láttatott kép máig sem hordozza mindig a többszólamúságnak legalább tárgyi szinten történő megfogalmazásait. Ráadásul az a recepció, amelyik hajlamos volt csak bizonyos tudatosan formált neveket, szerző-képeket átörökíteni és számonkérni, a kritikusi szembenézés helyett gyakorta hallgatott a szerzői nagyság előtti tiszteletből, vagy éppen a körülmények korabeli parancsoló erejére hivatkozva az egyéb, életrajzbeli, esetleg attitűdbeli kilengésekről, akárcsak a prózapoétikai szerepek esetleges időbeli változatairól is.

Értelmezésbeli lezártság

Az erdélyi irodalmat mérlegelő professzionális értekezőktől sokáig nem lehetett elvárni, hogy átfogó képük legyen a határon túl született művészekről és műveikről. Ezek pótlása sok esetben együtt járt a lokális irodalmi működéselvek és működésfeltételek nagyobb fokú megismerésével, sőt olykor leginkább csak ezzel, ami aztán értelemszerűen a referencialitásnak kölcsönzött nagyobb hangsúlyokat. Az irodalmi mű viszont akkor élheti túl hatástanilag egy adott kor szükségszerűen „leszűkítő" értelmezéseit, ha folyamatos

felülírásával az esztétikai tapasztalatnak nyitva tudja tartani azok meg-megújuló kérdésirányait. Magyarán, ha nem zárul be az olvasói önmegértések elől, ha ezek új konstrukciói szerint hatásának szükségszerű változásaiban is képes újabb módokon megnyilatkozni. A történetileg lezárt mű ugyanis nem relikvia-szerűségében eshet ki leginkább hatástörténete meghatározó vonulataiból – ilyen jellegű értékelésre valószínűleg történetiségében is számíthat – hanem, mert nem talál olyan közegre, amelyben értelmezhetőségének aktualizálható keretei közt (amennyiben esztétikai megformáltságát referenciáinak alárendelve korlátozták), éppen ezen olvasói önmegértések szimultaneitása is találkozna. Az erdélyi irodalom előző évtizedekben született jó néhány alkotására igaz lehet mindez, minthogy a referenciális alárendeltség meghatározó volta, a helyhez, időhöz, történelmi pillanathoz kötöttség még a legsikerültebb műalkotások esetében is élő korlátként jelentkezhet a mindenkori észlelési-értelmezési-értékelési stratégiák során. Amennyiben kimondjuk egy műről (s legfőképpen a történelmi fordulat előtt volt így, de hatásaiban máig is érvényes), hogy határon túl élő szerző tollából született, azzal máris kvázi-referenciális keretet nyújtva értelmezzük azt, legtöbbször olyan előítéleteknek megfeleltethető sémákkal, amelyek jól jellemzik az utóbbi évtizedek olykor szakszerűtlenségből, olykor túlzott érzelmi közelségből, olykor akár kényelemből, vagy kanonikus érdekből fakadó egyneműsítési szándékait. A pár névvel azonosított erdélyi irodalom magyarországi fogadtatástörténetében jól kivehetően vannak jelen ezen szándékok és érdekek, melyek hatástörténeti buktatóiról az alábbiakban még szót ejtek. A bevégzett megértés, akárcsak az „eredeti értelem”, vagy a „valós jelentés” pozitivista hagyománya a kanonikus véglegesíthetetlenséggel, vagy az örök kánon-közöttiség állapotával szemben ezért sem számíthat ma már komolyan vehető esztétikai ítéleteknek az átörökítésére.

A magyar irodalmi hagyomány olvasói meghatározottságait mindemellett éppoly hiba lenne mellékesnek tekinteni, mint ahogyan abszolutizálni az életrajzi vagy egyéb történelmi elemekből, kontextusból levezethető műértelmezéseket. Bár ez utóbbi egyértelműen meghatározója az általam tárgyalt recepciónak, kétségtelen, hogy amennyiben pedagógiai céloknak is alárendelünk bizonyos értelmezett műegészeket, úgy meglehetősen más horizontba is helyezzük az egyes életművek kereteit, viszonylagos céljait vagy minősíthetőségi távlatait, viszont egyben az irodalmiság fogalmának az értelmezését is! Az információs vagy pedagógiai érték sohasem becsülhető le az irodalmi alkotások esetében, legkevésbé egy olyan időszakra vonatkoztatva, amelyben ezen formák mellett az irodalom egyéb funkciókat is bizonyíthatóan ellátott. Hogy betölteni volt-e kénytelen ezt, vagy bizonyos alkotók eleve a közíróság szférájába tartozóknak is vélték magukat, s leginkább

többes szerepkörben kívánták meghatározni saját írói pályájukat, az viszont leginkább történeti és irodalomszociológiai kérdéseket vethet fel. Az irodalmiság fogalmának korszakoktól függő meghatározásai, kitágítható keretei mindenesetre nem függetleníthetők egyéb értékszerkezetektől, ideológiai szempontrendszerek korban meghatározó jellegétől. A történelmi helyzetnek, a kontextusban való értelmezhetőségnek a kényszere ezért is inthet óvatosságra, illetve komoly fenntartásokkal történő vizsgálódásokra.[98]

Azt is látni kell ugyanakkor, hogy a manapság előtérbe helyezett, a referencialitást elutasító érvelés a szövegtéren túlmutató tájékozódásnak minden lehetőségét majdhogynem teljességében kizárja, ami – mint említettük – éppen a különböző értelmezési helyzeteknek az ignorálását vonhatja maga után, s bár maguknak a műalkotásoknak túl sok közük nem lehet mindezekhez, a recepció történeti vizsgálata éppen az ilyen minőségekre kell hogy a legnagyobb hangsúlyt fektesse. Már csak amiatt is, mert az (említett) irodalomesztétikai önmegértés a befogadásban éppen e különleges történelmi-földrajzi, szociokulturális viszonyokhoz is mérheti önmagát, mint a hagyomány egy olyan szegmenséhez, amelyhez képest saját identitását kívánja/tudja majd meghatározni. A kanonikus interpretációk és értékkategóriák vizsgálata ezért arra kényszerít, hogy különböző irodalomtörténeti szempontok alkalmazásáról, különböző irodalomértésből fakadó elvekről akár egyidejűleg vegyünk tudomást.

Az egyik ilyen álláspont szerint 1989 táján az irodalom általában is elvesztette a korábbi, megtartó szerepét, ami nemzeti öntudatában megtartotta az embereket. Erdélyben nyilvánvalóan ez a nemzetiségellenes nyílt politikai hangsúlyok, megsemmisítő tendenciák miatt volt hatványozottan érzékelhető. Az Erdélyben születő magyar irodalomnak utolsó ötven évét valószínűleg ezért sem lehet a történetibb kérdésfelvetések megkerülésével tárgyalni. Akár a kánoni nyitottság és zártság, esztétikai és történeti érték, kulturális háttér és értelmező közösség dialektikájában, akár ezek viszonylagosságában képzeljük el azt, a kettősségek egyidejűsége és érvényessége minden lehetséges jelentést viszonylagosíthat. Ezek megragadhatóságára éppen ezért szükségszerű tisztázni, hogy mennyire paradigmatikusak vizsgált fogalmaink, azaz, hogy nem csak adott elméleti rendszereken belül érvényes fogalmakról beszélünk-e, mely rendszerek akár nyíltan, akár rejtetten ideologikus fogantatásúak, viszonylagosságukat elfogadó szkepticizmus nélkül valószínűleg a száműzni kívánt ideologikumot csempészhetjük csak vissza az attól megtisztítani szánt szövegeinkbe.

[98] A többes szerepkör például a hatalomhoz közelálló értelmiség funkciói mellett ennek az értelmiségnek a hatalmára, létező vagy nemlétező autoritására is kiterjedhet, ahogyan érinti a kanonikus diszkurzusok természetesnek minősíthető hatalmi kizárólagosságra törekvését is.

A fogalmi elmosódottságot részben tisztulni segíthet kánon és hagyomány szigorúbb elkülönítése is,[99] azaz a kánonok történetibb szemlélete, amelyben konkrét működési feltételrendszereiknek feltárása azért jelenthet szükségszerű előrelépést, mert az egymást egyszerűen cáfoló kánonkoncepciók helyébe egymást értelmezni tudó szemléleteket állíthat. Talán az egész erdélyi irodalom paradigmatikus meghatározottságait fenntartani kívánó értelmezések esetében is elmondható, hogy az értelemképződésre figyelő különböző szemléletek közötti feszültség, illetve az ebből származó alapvető kérdés nem az, hogy az ilyenszerű kánonok ideológiai/politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és korlátozzák befogadói hasznosságukat. Ha az irodalomtörténeti vizsgálódások során kényszerű homogeneitásról beszélhetünk ugyanis, ez nem csupán irodalomesztétikai, de alapvetően politikai/ideológiai kényszerűségből fakad. Ebben az esetben viszont arra a kérdésre célszerű elsődlegesen keresnünk a választ, hogy egy történetileg kétségkívül létező alakzatnak milyen konkrét, máig élő formái lehetségesek, vagy másként szólva, hogy miért lehet mégis kisebbségi irodalmakról beszélni, s mikortól válnak végképp irrelevánssá ezeknek a mára már aligha szükségszerű irodalmi határai.

Kétségek

Az utóbbi negyven-ötven év alábbiakban tárgyalt irodalmi történéseiben ezért sem kívánok egyetlen nagybetűs Kánonról mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájáról beszélni. Ennek a kizárólagosságnak a képtelensége teszi érthetővé azt is, miért tartom elfogadhatatlannak, hogy egyetlen (akár ideológiai) ellenkánont tételezzünk csak fel az említett időszakban, illetve hogy az általam említendő kanonikus diszkurzusformák, melyek leginkább lappangó kánoniságukban jellemezhetők, stratégiai összeolvadásukat miért csak történeti konstellációjuk révén juttathatták némileg egységesen kifejezésre. Amikor tehát nemzeti-népi jellegű, vagy „honmentő" célzatú kanonikus stratégiákat említek, azokon egy szélesebb, a kor meghatározottságaiban létrejött diszkurzív összefonódásnak a leginkább hetvenes–nyolcvanas évtizedre kiteljesedő heterogén aspektusait értem.[100] Az ilyen összefonódásoknak természetszerűen más és más hatásfokuk, intenzitásuk és szemléletformáló erejük volt Erdélyben és Magyarországon, némiképpen hatalomhoz közeli, belső ellenzéki aspektussal is rendelkeztek, és szépirodalmi kereteken átívelő, 'honmentő'

[99] Ahogyan erre Láng Gusztáv is felhívta figyelmemet. Vö. **Láng** Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4, 19.
[100] Amelynek kialakulási feltételeit és hangsúlyait a népi írók hagyománya, a transzszilvanista kollektív eszmék, a nemzeti irodalomszemlélet vagy a marxista hatalmi keretlehetőségek egyszerre szabályozták és befolyásolták.

irányzékuk a bonyolult nemzet-karakterológiai elvárásokon túl, funkciójukban nemegyszer a korábbi marxista ideológiai hagyományokra is épült. Nem feltétel nélküli autoritásként, de több szálból építkező, az irodalmat nyíltan eszközként használó autoriter diszkurzusformákként olyan hagyományokat újraértő igény fogalmazódott meg bennük, amelyek jelenük hivatalos struktúráit használva próbáltak paradox módon éppen ez ellen a jelen ellen nyíltan még alig kimondható, másfajta értékszemléletet is közvetíteni. Közvetítő csatornáik ugyanakkor nagyrészt csak a hivatalosság megformálta térben működhettek. Elterjedtségüket, sikerüket így leginkább a más fogalmi kódokat használó értelmezéseik eredményeképpen demonstrálhatták. A „virágnyelv" korabeli szintézisre törekvése, az olvasóikkal való összekacsintás bevált gyakorlata és hatástani feltárása, a kollektív eszmék nemzet– illetve nemzetiségkarakterológiai jegyei, valamint történeti kánonalakzatok bizonyos hagyományszegmensekhez való viszonyulásának (népi, transzszilván, marxista?) szemrevételezése előtt, célszerű magának a tárgynak a terminológiai kuszaságát és (in)adekvátságát is felemlíteni, valamint az alkalmazott módszertannak a motivációit vizsgálni. Az alábbiakban olyan kérdésekre keresem tehát a választ, mint hogy milyen kánonkoncepcióba illeszthető a nemzetiségi mint nemzeti kisebbségi irodalmak értelmezési kerete, milyen távlatai lehetnek az olyan értékeléseknek, melyek egy eleve politikai meghatározottságú álláspontot érvényesítenek az irodalom történéseinek változó értelmezési során, vagy hogy mennyiben szükségszerű, hogy ezek a meghatározottságok a befogadás-történet hagyományainak olyan szegmenseit írják elő, amelyek erős kihatással vannak a jelen értelmezési kereteire is.

Változatlan módszertan?

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli irodalmakra vonatkoztatott minősítései kezdetben természetszerűleg a magyar művelődés öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen nézőpontból láttató pozitivista irodalomtörténet-írás hagyományaiból építkeztek. A magyarországi értéktételezések többnyire az író alakja által vagy életkörülményei szerint határozták meg elsődlegesen az irodalmi mű tulajdonságait, ilyen értelemben pedig véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A művészetideológiai elképzelés szerint az irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakciók ráadásul itt hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszottak bekövetkezni.

A fogadtatás e különállónak tekintett irodalmak esetében, egészen a legutóbbi időkig, megtartotta azon normatív elképzelését, miszerint az esztétikai tapasztalat sajátos

körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni idézőjeles fölénye szabja meg, de a világáról, sajátosságáról szóló tudósításainak, (mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi–ideológiai–funkcionális) többlet-meghatározottsága is befolyásolja. A szerzői intenció felfedése elengedhetetlen feltételévé vált a 'valódi' jelentésfeltárásoknak. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló, szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből, egyfajta „sor-közöttiségben", traumatizált áthallásokban is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele a szerzői nagyság magatartásmodellként való bemutatásának irodalomesztétikai célú kiterjeszthetőségének is. A morális, etikai hangsúlyok és a történelmi szükségszerűség követelménye, főképpen a második világháborút követően, olyan legitimációs tartalmakkal bírt, amelyek sok mindent megvilágíthatnak a vizsgált jelenségek köréből. Ezek összevető vizsgálata mellett is kérdéses viszont, hogy eszmetörténeti hatásuk csökkenésével, történetiségük erősödésével (ami együtt járhat a kódok felfejthetőségének egyre kevésbé értelmezhetőségével és aktualizálhatóságával) ez a fajta legitimáció, bizonyos újabb olvasógenerációk számára mennyire jelenti majd a pragmatista értelmezhetetlenséggel szemben az értelmezés esztétikai tartalmainak egyéb mint csupán referenciális formákban történő megragadhatóságát.

A részleges szemléleti változások, az újabban alkalmazott elméletek esetében is elmondható, hogy irodalomtörténet-írásunk nemzetiségi anomáliái ma is fenntartják a kényszerű felosztásokat, jószerével tovább működtetik az elavult sémákat. Ezek sokszor valószínűsíthetően nem is tudatosan játszódnak le, hiszen „ismereteink önkéntelen átlényegítése a pozitív tudás bűvöletébe"[101] olykor a megfogalmazott célok érdekében mond le a bizonytalannak vélt kognitív másság értékelésbe való beemeléséről. Az irodalomtörténeti vizsgálódások pozitivista meghaladásának kilencvenes évekbeli kísérletei talán érthetően a nemzetiségi irodalmak történéseit, azok irodalomtörténeti átértékelését és értekezőprózai megújulását érintették a legkevésbé. Az amúgy is meglehetős anomáliákkal járó, a keretekben gyakorta megrekedő módszertani sémák ráadásul éppen az ennek ábrándjából, a tiszta, megismerhető pozitív tudásnak az értelmezésektől független felmutatásától remélték a korábbi kényszerek (az elzártság megannyi anomáliái miatti) újraproblematizálását. Az első hivatalos ilyen irányú újragondolás, az 1990-es Debreceni Irodalmi Napok által felvetett újraértés szükségszerűsége, jelentős eredményei mellett, számos módszertani vakfoltot egyáltalán nem érintett, s még jócskán tovább éltette a korai pozitivizmus bizonyos beidegződéseit is.

[101] Dávidházi Péter kifejezése. Vö. **Dávidházi** Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1, 34.

A referencialitásnak alárendelt esztétikai-retorikai vizsgálatok ugyanakkor a kisebbségi irodalmak esetében, az életrajzi elemekből és érzelmi-pszichológiai hozzáállásból kiinduló értelmezések mellett is olyan moráletikai meghatározottságból vezették le értelmezéseiket, amelyek eleve valamiféle kollektív tudattal rendelkeztek, minthogy fölötte állni látszottak az író egyéniségének, vagy a művek befogadásának értékelésében megnyilvánuló önértelmezéseknek is. Ezáltal olyan ideologikus és ideáltipikus tételeket tárgyaltak, amelyek befolyásolták/meghatározták az irodalmiságnak a teljes határon túli irodalmakra vonatkozó képleteit. Az ideológia különböző formáinak és tartalmainak irodalmi jelenléte ezért az értelmezések kereteinek szűk játékterében érhető leginkább tetten.[102] Az erdélyiség képletei természetszerűleg jelenthettek/jelenthetnek valami mást, egyrészt sajátost a benne élőknek, másrészt a sajáttól való megkülönböztethetőt a magyarországi befogadóknak, ami által a recepcióban is azon karakterisztikus jegyek hangsúlyozódnak, melyek révén ez a fajta irodalomszegmens könnyen s egyértelműen felismerhető, meghatározható, értelmezhető lesz. Csakhogy az erdélyi lét „sajátossága" egyáltalán nem szükségszerűen jelenti az ilyen sajátosságokkal rendelkező irodalmiságnak is mint *önálló* kategóriának az értékelésekben megfogalmazható tényét! Az irodalomtörténet-írás nemzetiségi anomáliái és a kollektivitáseszmék újabb meghaladási kísérletei már csak ezért is szükségessé teszik a terminológiai újragondolásokat.

Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)

Valószínűleg nem állítható, hogy egy-egy kisebbségi magyar népcsoport klasszikus értelemben megfelelne a tönniesi közösségfogalomnak,[103] de minden bizonnyal lényegesen jobban kötődik ehhez, mint valamely társadalomelméleti fogalomhoz, annál is inkább, mert a társadalomszerűséget önhibáján kívül egyszerűen nem tudja minden vonatkozásában prezentálni. A nemzetiségi/nemzeti kisebbségdefiníciók legtöbbje ugyanakkor tovább erősíthet egy olyan egységképzetet, amely nem hajlandó tudomást venni egyrészt a társadalmi, társadalomontológiai és szociológiai szükségszerűségekről, másrészt a kisebbségi közösségek további rétegzettségeiről sem. A homogeneitást hangsúlyozó meghatározások a

[102] Amennyiben elfogadnánk, hogy például a svájciság sem feltétlen irodalmi kategória, akkor nyilvánvalóan a határontúliság sem kéne, hogy annak tekinthetővé váljék. Vagy ha mégis, akkor mennyiben és mitől vált azzá? Mennyiben tágultak vagy éppen szűkültek az irodalmiság ilyen jellegű keretei, például a második világháborút követően?

[103] Mint arra Kocur László is emlékeztet. Vö. **Kocur** László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII. - Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. **Fried** István, Szeged, 2003. Illetve lásd **Tönnies**, Ferdinand *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983. Különösen 15–56. és 285–334. Tönnies a vér közösségéről beszél, amelyet felvált a hely közössége, majd a fejlődés állapotában a szellem közössége. Ez a narratíva különös hangsúlyokhoz jutott a kisebbségi társadalom-szegmensekben.

probléma egyik lényegi vonását hajlamosak így elfedni, nevezetesen azt, hogy a nemzeti kisebbség egységes tömbként való bemutatása nem lehet azonos a népcsoporton belüli differentia specificákról tudomást nem vevő attitűd felelőtlen önkorlátozásával.[104] Ha tovább gondoljuk Tönnies fejtegetéseit, miszerint egy közösségben minden szokás alárendelődik egy központi akaratnak, amely nevelőként, irányítóként funkcionál, akkor esetünkben ez a társadalmi rendszer politikai alrendszere által valóságosként beállított virtuális egységnek a metanarratívája lesz.[105]

Amint arra többen figyelmeztettek, a problémakör széles rétegzettségére jellemző, hogy maga a fogalom is, amely egy magyar népcsoport megváltozott történelmi helyzetének kollektív említésekor felmerülhet, folyamatosan megkérdőjelezett és ideologizált maradt. Nemzetrész, kisebbség, nemzetiség mint nemzeti kisebbség vagy etnikum meghatározása és nemzetfogalmi értelmezése a politikai és kultúrnemzet másutt használt fogalmi dichotómiája mentén sem volt mindig egyszerűen meghatározható, s minthogy a kelet-közép-európai államnemzetek koncepciója nagymértékben éppen a kultúrnemzeti lét tagadása révén alakult ki, egy addig gyakorlatilag ismeretlen alakzatot, a nemzetkarakterológia szerinti kisebbség konstrukcióját hozta létre. A terminológiák irodalomtörténeti anomáliái is javarészt innen eredeztethetők. Nem mellékes szempont például, hogy az etnikai kisebbség kifejezésének tartalmi korrekciója már önmagában azért is helyénvaló, mert a nemzetté válás klasszikus értelmű folyamatában és korában, még a politikai határok által nem tagolt magyar közösségek egyként vehettek részt. A 19. század második felének polgárosodási körülményei közt kialakuló nemzeti közösségformákon túl a nemzeti identitás mai, akár csak nyelvi és kulturális alapjaiban is kétségtelenül meglévő formái cáfolják, hogy a Kárpát-medencei magyarság részei akár csak néprajzi értelemben is etnikumnak legyenek tekinthetők,[106] amely gondolatra a nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak vizsgálatakor az alábbiakban még visszatérek. A szociológiai szakirodalom tehát leginkább azokat a nemzetképződményeket nevezi kisebbségnek, melyek nem rendelkeznek a nemzet minden attribútumával, ide értve az államiságot vagy a szuverén kollektivitás eszméjét, következésképpen a nemzetiség ismérve éppen a szuverénnek vélt vagy igényelt politikai lét hiánya lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy éppen ezek miatt, mintegy a nemzetiség egyenértékűségét,

[104] A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized során is tetten érhető az ez ellen a virtuális egység ellen felszólalók igencsak kemény hangú megítélése a legkülönbözőbb ideológiai fórumokon. Ezzel kapcsolatban vö. **Bíró** Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997–2000), Bp., Liget könyvek, 2000. Illetve lásd a látszat-homogeneitás visszásságaira rámutató esszéket **Cs. Gyímesi** Éva *Colloquium Transsylvanicum* (Marosvásárhely, Mentor, 1998) című kötetében.

[105] Vö. **Kocur**, *i.m.,*166.

[106] Lásd. **Kiss Gy**. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, szerk. **Dávid** Gyula, Kolozsvár, Polis, 1998, 224.

létjogosultságát bizonyítandó, fordul az a kultúra felé, s részben vagy teljességében felhasználva, fel is értékeli e kultúrát. Amint Kocur László egy tanulmányában Tóth Károlyra hivatkozva említi, ez a felértékelés gyakran egy archaikus-kollektív kultúrakép felé való tájékozódásban csapódik majd le a leginkább.[107]

Mi lehet tehát magának az ilyen formán meghatározott magyar irodalmaknak a sorsa? Mennyire határozza meg ezeket a nemzetiségnek mint nemzeti kisebbségnek a sorsproblémája, vagy, amint utaltam rá, mennyire szükségszerűen határolják be külső és belső értelmezéseit saját jelzői? A *kisebbségi* esetleg pejoratív értelmezése, a *regionális* szűkítő tartalma, a *nemzetiségi* történeti értékkategóriája? Bár a nyelvi lét a kisebbségi léthelyzet egyik meghatározó, definiatív fenoménjaként írható le, nem állítható, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kérdése pusztán nyelvi alapon lenne vizsgálható. Egyrészt mert nem hasonlítható eltérő történelmi fejlődéséből következően más nyugati „anyanemzetek"[108] és egykori gyarmataik irodalmának nyelvi kapcsolódásaihoz (azaz nem hasonlítható mondjuk a franciaországi és a marokkói, algériai vagy kanadai francia nyelvű irodalomhoz, esetleg a portugáliai és a brazíliai portugál nyelvű irodalom vizsgálatának problémáihoz),[109] másrészt a kisebbségi magyar irodalmak magyarországi irodalmi kapcsolata nem pusztán közös, hanem azonos történelmi tudat, hagyományok és kultúra alapján határozható meg. Kétségkívül, a közös nyelvnek lehet itt elsődleges, de messze nem kizárólagos összekötő szerepe.

Külön kérdés, hogy a többségi társadalmak és a kisebbségek többszörösen terhes viszonya, szélsőséges esetekben, mint amilyennek a világháborút követő évtizedek tekinthetők, a nemzeti identitástudatok eltérősége kapcsán eleve a többségi érthetetlenség, illetve a kisebbség szükségszerű védekező magatartásaival jellemezhető.[110] A hivatalos hatalmi ideológia ilyenkor mind a többségi társadalom, mind a kisebbségi értelmiség lojális csoportjai részéről kialakíthatja a maga torz reakcióját. Nemcsak a csehszlovák vagy a román nemzeti nacionalista ideológusok próbálták a magyar kisebbség nemzettudatát bírálni,

[107] Vö. **Kocur** *i.m.* 168.

[108] Ezúton köszönöm Filep Tamás észrevételeit, melyek az „anyaország" helytelen, irodalomtörténeti szempontból inadekvát szóhasználatára figyelmeztettek, még akkor is, ha a köznapi szóhasználat sajnálatos egyértelműséggel az említett fogalommal él. Az alábbiakban az anyanemzet fogalmát is csak megszorításokkal, az „anyaország"-ét viszont sehol sem használom.

[109] Bár alapvetően azonos nyelvről beszélhetünk, Fuentesről, vagy Vargas Llosáról nem gondoljuk, hogy nemzeti identitásukban spanyolnak, spanyol írónak vallanák magukat. Hogy spanyol nyelvű írónak, az kétségtelen, hiszen spanyol és latin-amerikai hagyományokat szerveznek egymás mellé, csakhogy a Kárpát-medencei magyar kisebbség nem migráció vagy kolonializáció útján keletkezett.

[110] A szemantikailag is negatív kicsengésű „kisebbség", minoritás valami alacsonyabb értékűnek a képzetét hordozza magában, s – mint Kocur is kifejti – a nemzeti többség gyakran nemcsak értetlen, de türelmetlen is azzal kapcsolatosan, hogy miért nem akar a kisebbség teljes jogú állampolgárként az új nemzettöbbséghez tartozni. Ezeken felül folyamatosan terhelheti a kérdéskört az a bizonytalanságérzet is, hogy nyilván az adott kisebbség abba a nemzetrészbe (esetleg államformába) kíván tartozni, amelyikben ő a többségi. Vö. **Kocur**, *i.m.,* 169.

elnyomni, vagy teljességében megszüntetni,[111] de a magyar kisebbségi értelmiség bizonyos önjelölt reprezentánsai is hajlamosak voltak a „csehszlovakizált tudatú" vagy „romániai magyar tudatú" önálló nemzeti közösségben és kultúrában gondolkodni.[112] Annyiban nyilván eltérő az említett kisebbségi kultúraszegmensek önállóságának az említése, hogy Erdélyben történelmileg létezett egy saját hagyománykörhöz való visszatérés, legalábbis egy ilyen színezetű útkeresés, míg a csehszlovákiai vagy kárpátaljai magyar irodalom saját hagyománytalanságát és periferikusságát dokumentálva kereste az új lehetőségeket.

Centrum és periféria?

A hagyománytalanságnak és periférikusságnak a társadalomontológiai szerepe viszont csak a *semmiből indulás* romantikus kérdésköréhez kapcsolódva lenne jelen esetben értelmezhető. Az autogenezis ilyenfajta különös elméletét Szeli István sem véletlenül nevezhette képtelenségnek,[113] hisz a keresztény szenvedésetikával is rokonított tézis tetszetős szólamaira az irodalomtörténeti adatok bőven rácáfolnak. Az elcsatolt területeken nem jött létre ugyanis önálló új irodalom sem nyelvében, sem stílusában, annál inkább viszont intézményeiben, intézményrendszerében! Ez utóbbi alapjaiban változott meg, teljesen megszűnt vagy átalakult, minthogy az irodalmi érintkezés formái kétségkívül megváltoztak, legtöbbször sajnos korlátozódni kényszerültek. Az említett kontextusban értelmezett erdélyi és magyarországi irodalmi élet koncepciója természetszerűleg nem azonos tehát magának a szépirodalomnak olyasfajta megosztó felfogásával, mely a gazdasági érdekszférák államapparátusbeli különállásához mérve igyekezett mellőzni azokat a kulturális hagyományban gyökerező tagadhatatlan sajátságokat, amelyek természetüktől fogva arról árulkodnak, hogy külső kényszerhelyzetek befolyásolhatnak ugyan, de teljes mértékben nem határozhatnak meg egy tág értelemben vett kulturális emlékezetet. Amellett, hogy az irodalmi hagyományból teljességében lehetetlen kivetkőzni, megfontolásra lehet érdemes az a nézet is, miszerint „az irodalom intézménye mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő",[114] még ha e kérdéses szembeállítás az önmagában szemlélhető mű ábrándjához vezethető is vissza.

---

[111] Nacionalista történész ideológusokat szép számmal lehetne sorolni Juraj Zvaratól a román Ion Lancranjanig, akik hatására például Ceausescu Romániájában 1988-ra az erdélyi magyarságot már csupán mint magyar ajkú román dolgozókat voltak hajlandók tudomásul venni vagy említeni.

[112] Vö. Szabó Rezső 1968-as ótátrafüredi beszédét a különálló szlovenszkói, vagy bizonyos erdélyi értelmiségiek szintén 1968-as megnyilvánulásait a 'kizárólag' Romániához tartozó, romániai magyar irodalomról.

[113] Vö. **Szeli** István, *Hasonulás – elhasonulás*, in UŐ., *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993, 236.

[114] Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Teremtett világ*, Bp., Pátria Könyvek, 1992, 16.

A kisebbségi irodalmakat tárgyaló, eddig született irodalomtörténetek többnyire centrum-periféria kapcsolatként jellemezték a magyar irodalom helyzetét. (Ez is elsődlegesen csak az irodalmi intézményrendszer összefüggéseiben lenne bizonyosan állítható). A többrendszerűség elméleti keretei[115] ugyanakkor ezen a kapcsolaton túllépve, a kisebbségi magyar irodalmak alakulástörténetének, főbb ideológiai kánonjaiknak, s akár létjogosultságuknak a vizsgálata által, alapvetően más megközelítést is lehetővé tesznek. Amennyiben a magyar irodalom Budapest-központúságát megtartó történeti értelmezésekre tekintünk – legalábbis a kiegyezést követő időktől mindenképpen – s abból indulunk ki, hogy a ma határontúliként tételezett magyar irodalmak lényegileg a történelmi Magyarország szétszakítása óta, illetve következtében, mindenképpen egy periferikus státusba kerültek, illetőleg új központokat alakítottak ki, akkor érdemes lehet elgondolkozni, hogy ez a periferikusság mennyiben volt összeegyeztethető a marginalitással. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy irodalmi centrum-periféria viszonylatában egyáltalán nem szükséges egy országhatár-módosításnak bekövetkeznie ahhoz, hogy a periférikusság önmagában egy általános jegyként legyen leírható. A marginalitás viszont sokkal inkább egy kényszerű mellőzöttségszerepet tulajdoníthat az így kialakult irodalmi életnek vagy irodalomszegmensnek, amelyik e marginalitás megszüntetésével szükségszerűen önmaga és „reászakadt" feladatainak az újradefiniálására kényszerül. Ez persze nem jelenti szükségszerűen a korábbi centrummal való kapcsolata újrafogalmazását, de periferikusságának a tagadását az újabb centrum viszonylatában mindenképp. (A két vagy több központ közötti depressziós térség mivolta sok tekintetben jellemzője az irodalmi élet különböző szegmenseinek a húszas évek erdélyi irodalmának útkereséseiben.) Ennek különváló regionális irodalom voltát[116] a kezdetekben gyakorlatilag csak földrajzi szempontokban lehetett mérni, s az esetleges különállás legitimitása az önálló hagyománykeresés mellett a századforduló decentralizációs törekvéseit is tovább éltette. Az

[115] Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4.

[116] Érdemes emlékeztetni, hogy a nemzeti irodalmak tájegységekre bontott változataival első ízben alighanem az ún. 'tájirodalmak elméletét' (Landschaftstheorie) is megfogalmazó Josef Nadler foglalkozott a húszas években, aki a német nemzeti irodalmon belül a különböző tájegységek irodalmát (pl. szász, bajor, sváb, sziléziai stb.) és a „helyi tudat" átörökítő formáit, regionális hagyományait tárgyalta. Ennek korabeli legitimitását a modern irányzatokat támadó irodalmi konzervativizmus mozgalmaként létrejött, a későbbiekben a nagynémet nacionalizmussal is rokonítható Heimatdichtung törekvések is erősítették. A városi, polgári kultúra ellenében, ez leginkább a romantikához köthető „néplélek" mítoszát és a tiszta, romlatlan falusi szellem értékeit próbálta ismét általánosabb szinten is elfogadtatni. A nagyobb európai nemzeti irodalmak közt hasonló törekvések a francia nyelvterületeken is születtek, ezek a különböző régiók egyediségeiben a sajátos „népi lélek" megszólaltatására törekedtek. (Némelykor ezek is városellenes attitűdökben.) Az erdélyi magyar regionalizmusnak kezdetekben leginkább kulturális és történelmi meghatározottságai voltak, célkitűzéseivel ellentétben azonban recepciójában nem mindig sikerült elkerülnie a népi vagy a nemzeti kizárólagosságokat.

egyik helikonista, a nagyváradi születésű, Európát megjárt Tabéry Géza például, következetesen vallotta magát erdélyinek, legalábbis ahogyan az egyre öntudatosabb „erdélyi" irodalomnak vált meghatározó alakjává. Lapja, a nagyváradi *Magyar Szó* először hirdette meg az „irodalmi decentralizáció" fogalmát, immár a Budapest-központú irodalomtól „az események kényszere folytán" való elszakadás következtében. Ugyanez a lap érdekes módon eleinte nem is pusztán erdélyi, de *„tiszántúli és erdélyi"* irodalmat mint egyértelműen regionális irodalmat hirdetett, s csak a magyar s román csapatmozgások következtében „jutott előtérbe mint koncepció, az irodalmi decentralizációban az erdélyi jelző hangoztatása."[117]

Amennyiben elfogadnánk, hogy az egységes magyar irodalmat gazdagító sajátosságokon túl önálló erdélyi magyar irodalom, valamiképpen korábban, a trianoni döntést megelőzően[118] is létezett volna, akkor ez csak az új, megváltozott történelmi körülmények kettős nehézségére, marginális-periferikus vonásaira figyelmeztethetne, s némileg érthetővé tenné a kényszerű centrumkeresés szükségszerű nehézségeinek semmiből indulásként való kultikus meghatározását is. Ugyanakkor aligha árulna el valamit is magukról a szövegekről, ezek keletkezésének körülményeiről, s legfőképpen a különböző értékelési szempontokról, azok összehasonlíthatóságáról. Hogy manapság szükségszerű-e továbbra is olyan önálló irodalomtörténeti egységként tárgyalni a nemzetiségi irodalmakat, melyek önállóságukban vagy egyfajta parcialitásként felfogott, de egészében zárt fogalmakat jelölnének, azt talán csak egy hipotetikus egységkép rossz beidegződéseivel szemben megfogalmazódó válasz indokolhatná, mely bizonyára nem egy színesítő, sajátságos, a többszínűségét gazdagságként megélő irodalmi vonásokra figyelő értelmezésfolyamat mentén lenne képes karakterizálni a nyelvében teljes magyar irodalmat.

Erdélyi magyar kulturális hagyomány?

Az erdélyi magyar irodalom kifejlődésének, „hőskorának" mozzanatait a korszakban jellemző emlékezések és emlékiratok is életben tartották. Az egyéni szemszögből készült

[117] Vö. **Tabéry** Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; majd Nagyvárad, NAT könyvek (Nagyváradi Ady Társaság), 2003.

[118] A hangsúly véleményem szerint kevésbé az időbeli határok relevanciáira és egzaktságára, mintsem az önállóság hangoztatásának csalfaságára kellene hogy vonatkozzék. Ez, a nyilvánvalóan meglévő egyedi színek helyett, a különváló irodalmi hagyományokat a történelmi események mentén hol a fejedelemség idejére, hol meglepő módon a 19. század első felére vonatkoztatja. A viták ilyen jellegű holtvágányára jó példa, hogy maga Czine Mihály is a Gaál Gábor nyomán elterjedt *romániai magyar irodalom* terminus javára ismerte el, hogy az *erdélyi irodalom* elnevezés, – amely csak Trianon óta létezik – önmagában nem meghatározó jellegű. Erdély századokon keresztül volt termőföldje a magyar műveltségnek, de önálló erdélyi irodalomról még a fejedelemség idejében sem beszéltek, amikor ennek a műveltségnek a fókuszai igazából Erdélyben voltak. Vö. **Czine** Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

írások ugyanakkor az erdélyi gondolatnak a kialakulását, polémiáit, nehézségeit és sikereit a teljes szellemtörténeti vagy politikai síkokon túl irodalomtörténeti vonatkozásaiban is tárgyalták.[119] Nem feledhető, hogy amint a hatalomváltást követő években az erdélyi gondolat saját irodalma a „vidéki irodalomtól az erdélyiig" jut,[120] úgy hosszabb, több évet felölelő periódusnak kell eltelnie ahhoz is, hogy az Erdélyben élő írótól az „erdélyi íróig" eljussunk. A transzszilvanizmus prominens képviselői (például Kós, Reményik, Berde, Szentimrei, Ligeti, Tabéry) 1919 előtt is publikáltak már, némelyikük több kötetet is megjelentetett ekkorra, ami egyfelől ismét csak a semmiből születő irodalom mítoszi távlatait oszlathatja szét, másfelől a későbbi témaválasztások jelentőségére, azok tudatosságára figyelmeztet. Erdély különállásának történelmi hangsúlyozása ugyanis lehetőséget biztosított a transzszilvanizmus által kínált új, az anyanemzettől és az új hatalomtól egyaránt független, cenzúra-mentesebb identitásformák ábrázolásának. „Ezért lett – írja Vallasek Júlia[121] – a transzilvanista történelmi regény kitüntetett időszaka az önálló erdélyi fejedelemség ideje, a szerzők (például Kós Károly vagy Makkai Sándor) a fejedelemség történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejthető, tipikus erdélyi sors lényegét." Nem elhanyagolható szempont a korszak összetettségében az a műfaji adottság sem, amely a prózai műnemekből, elsősorban a regényt juttatta hangsúlyos szerephez. Az Erdélyi Szépmíves Céh[122] kiadványainak több mint kétharmada regény volt a korban, de később is „Gulácsy Irén Fekete vőlegények, Szántó György könyvei, Markovics Rodion Szibériai garnizonja

[119] Az irodalmi intézmények kialakításáról, a különböző belső csatározásokról a korszak majdnem mindegyik résztvevője megemlékezett. A tényekkel számoló irodalomtörténeti tanulmányok mellett (a különböző szemléletek és irányok heterogeneitására is utalva, például Kuncz Aladár, Gaál Gábor, vagy Jancsó Elemér tollából) irodalmi korszakleírásnak, kvázi-irodalomtörténeteknek tekinthetők (s sokan annak is tekintették) a személyes emlékekre, generációs szemléletre, írói vagy politikai pályára történő visszaemlékezéseket is. (Vö. Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma*; Szántó György *Fekete éveim*; Szemlér Ferenc *Más csillagon*; Bánffy Miklós *Emlékeim, Huszonöt év*)

[120] S különálló, nemesedő, nagykorúsodó irodalmi eszménnyé is válik, egy olyan minőségi skálán, amelyben kényszerűségek közt ugyan, de erényt, s minőséget próbált kovácsolni az új hatalom alá került területiumokon.

[121] Vö. **Vallasek** Júlia, *Utószó*, in **Tabéry**, *i.m.*; – illetve vö. még UŐ, *Elváltozott világ*. Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, kötetének *Hagyomány és önkanonizáció* című fejezetével. 57-82.

[122] A gyakorlatilag húsz esztendőn át megszakítás nélkül működő Szépmíves Céh 1924-es megalakulása talán a legfontosabb dátum volt az újonnan kialakult, öntudatos erdélyi irodalom történetében. Megalakulása, gyakorlati szükségszerűsége mellett azt is jelezte, hogy valójában ekkortól vették tudomásul az erdélyi irodalom létezését Erdélyen kívül is. Legalábbis az alapítók egyértelmű szándéka ez volt. Az addig nagyrészt csak pesti kiadóknál megjelenő erdélyi szerzők műveit immár a Céh adhatta ki, ugyanakkor előfizetőinek egy jelentős részét Magyarországról biztosította. Az erdélyi hangsúlyok a novella és a vers világa után elsődlegesen ekkortól számítva érhetők tetten a regény műfajában, mely egy tudatos erdélyi mondanivalónak a szélesebb megjelenítését biztosította. A Kós Károly által alapított műhely legmeghatározóbb vonásaként a közösség iránti elkötelezettséget és a tanító célzatosságot lehet megemlítenünk, mindazonáltal (a különböző eszmerendszerek és személyes nézetkülönbségek felerősödése folytán) már a húszas évek végén kénytelen elszenvedni az első, belülről fakadó kritikájának bomlasztó konfliktusát. Berde Mária és négy társa (köztük Tabéry) lép ki a Helikoni csoportosulásból, s alapítja meg az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (EMÍR)

elegendő bizonyítékok arra, hogy az Erdélyben élő író önmaga legtökéletesebb kifejezését a regényben találta meg."[123]

Külön sors? Transzszilván értelmezési keret

Az „utódállamok" magyar területeinek irodalma kezdetekben természetszerűen az egykori nemzeti irodalmi hagyomány folytonosságához ragaszkodott. A nemzetiségi magyar irodalmakat ugyanakkor a túlélés reflexe, a peremlét elutasítása, a központ hiányában pedig a kényszerű központtá válás, az új értékrend-teremtés, vagy éppen a magáramaradottság heroizált pátoszának perspektívája is formálta. Az eltérő értékrendeknek a földrajzi korlátokon túl is más-más értelmezéshangsúlyai alakultak ki a centrumban, s másak a peremvidékek felől szemlélve. Az önálló, szemléletükben egységesnek vélt regionális irodalmak gondolatának magyarországi elfogadottsága ugyanakkor csak a második világháborút követő teljes elzártságban, a marxista keretmeghatározások abszurditásában, vagy éppen a minden korábbi egységet látszólagosan felülíró internacionalizmus gondolata mentén alakult ki. Ezek részletes tárgyalása előtt azonban célszerű kitérnünk az előzményekre is.

A két világháború közti időszakra még igaz, hogy a periferikus helyzetbe került magyar irodalmakat gyakran ráadásként, *fiókirodalomként* (Makkai) kezelték, s a többrendszerűség helyett a központtól való meghatározásainak függvényében értelmezték. Így alakulhatott ki, hogy az erdélyi irodalomnak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi kánonba, amely a saját értékszempontoknak megfelelt, mellőzve a tényt, hogy a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet. Az önálló erdélyi irodalom megteremtésén fáradozók ugyanakkor legtöbbször csak a periférialét szemléletének cáfolataiban harcoltak egy Budapest-központú irodalom és egységes értelmezési háló ellenében, amely gyakorta azzal a célkitűzéssel végződött, hogy az alárendelés helyett az önállóságukat bizonyítandó, irodalmi-kulturális gyökereiket is a maguk regionális történetiségében akarták igazolni. Ez természetesen csak Erdély esetében válhatott némileg valós törekvéssé. A kisebbségivé vált nemzetrészek irodalmai közül nyilvánvalóan az erdélyi volt az, amely ha nem is különálló, de valós regionális tudatú tradícióval is rendelkezett, s amelyik legalább az erdélyi emlékiratírókig volt visszavezethető. A két világháború közötti korszak intézményrendszerének kifejlődése, majd az irodalom disztributív oldalának látványos megerősödését követően kialakult ideológiája, a transzszilvanizmus is erősen hozzájárult ezen hagyományok megteremtéséhez, illetve

[123] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 60.

továbbélésének megtartásához.[124] Ennek kulturális közegbe való mély beágyazódását jól mutatja, hogy számtalan kritikája ellenére, védekező, defenzív attitűdjét ért jogos és jogtalan ellenvetések, vagy egyenesen ezzel szemben történő önmeghatározások, pozicionálások ellenére is alkalmasnak mutatkozott az újabb és újabb önidentifikációkra.

A kezdeti idők transzszilvanista irodalmi vitái mindenesetre jól mutatják, hogy ezek eleinte fogalom- és létjogosultság-tisztázó jelleggel zajlottak. (Olykor aktivista emigránsok és az „otthon maradtak" közt.) Erdélyben leginkább a baloldali lapok[125] helyezkedtek szembe az erdélyi gondolat programszerű helikonista terjesztésével. Az ő kétségeiknél, olykor teljes elutasításuknál[126] viszont hatásában is sokkal erősebb, mélyebb vitákat a magyarországi kritika váltott ki. (Szabó Dezsőtől ifj. Szász Károlyig és Rákosi Jenőig hosszasan sorolható a megszólalók sora, de szót kért a vitákban például a Kisfaludy Társaság elnöke, Berzeviczy Albert is.) Mint ismeretes, a különállással kapcsolatos legtermékenyebb vitapontokat Ravasz László *Irodalmi Skizma* című cikkét követő, úgynevezett Skizma-pör juttatta felszínre,[127] s ugyanez a problematika természetszerűleg nem csupán Erdély magyar irodalmával kapcsolatosan, de minden elcsatolt terület irodalmával kapcsolatosan jelentkezett, legfeljebb más-más hangsúlyokkal. A vajdasági magyar irodalom létjogosultságával, visszásságaival kapcsolatosan Szenteleky Kornél is így fogalmazott: „…ne húzzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk, szürke művészietlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom, ne legyen »vajdasági magyar irodalom«."[128]

Különállás és művészietlenség viszonyában célszerű megemlíteni, hogy Erdélyben a korabeli irodalmi élet vitáinak ellenére, az *Erdélyi Helikon*nak a főszerkesztője az a Szerb

---

[124] A szűkebben irodalmi, kulturális transzszilvanizmus – mint Vallasek írja –, „lényegében egymástól eltérő társadalmi csoportok, eszmei, művészeti irányzatok együttműködését jelenti, és éppen emiatt ellentmondásos jelenség. Hívei definíciók helyett többnyire lelkesült költői képekben igyekeztek megfogni a lényegét, beérték azzal, hogy a Kós által feltételezett erdélyiség létezését, Erdély puszta meglétével, illetve némileg ködös hagyományokra való hivatkozásokkal indokolták. Így a széttartó erők által működtetett, konfúz ideológiai alapokon álló irodalmi program maga sem volt egyértelmű." Vö. **Vallasek** Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, 34.

[125] Főként a *Korunk*, de hozzá hasonlóan a *Jövő Társadalma* is.

[126] Talán érdemes ezen a ponton világossá tenni, hogy szélsőbal magyar nyelvterületen a korszakban igazán csak Romániában létez(het)ett.

[127] A vitának teljes szakirodalma van, itt felidézni szükségtelennek tartom. (Ravasz cikke első ízben a Könyvbarátok Lapja 1928/2-es számában jelent meg, a vita alatt viszont újraközölte a kolozsvári Keleti Újság, 1928 július 29.-i száma is.) Annyit viszont érdemes lehet Ravasz és Makkai kapcsolatáról, megítéléséről, s a későbbi *Nem lehet* vonatkozásairól megjegyezni, hogy Ravasz 1921-ben (a Duna-melléki Református Egyházkerület püspökévé választásakor), Makkai másfél évtizeddel később távozott Erdélyből. A két magatartás annak függvényében szembesíthető, hogy más volt 1921-ben és 1936-ban a helyzet: közvetlenül Trianon után még nem körvonalazódtak a kisebbségi létnek azok a kihívásai, amelyekre később Makkai és mások így vagy úgy, megadták a feleletet. A viták és a későbbi megítélés lélektanára utalva az is igaz ugyanakkor, hogy Ravasz nem püspöki székből távozott…

[128] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1998, 73.

Antal által artisztikusnak, az egyhangúságtól iszonykodónak[129] nevezett Bánffy Miklós volt, aki a kezdetekben egységesíteni tudta a hagyományos erdélyi magyar értelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és népi-radikálisokat egyaránt. S bár a transzszilvanista jelző már a kor irodalmában sem jelentett minden vonatkozásban értéktöbbletet, a kezdeti szándék szerint mind a lap, mind a mozgalom erdélyisége még „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus"[130] volt. Regionális minősítéssé degradálódásának folyamata viszont már a harmincas évekre megindult. Talán nem véletlenül kérdezhette Jancsó Elemér[131] 1935-ben, a kialakult önálló erdélyi irodalom létjogosultságát is firtatva, hogy „Hol voltak és kik voltak Erdély magyar »írói« 1918 előtt?"[132]A helikoni közösségbe tömörült alkotók feladatuknak tekintették az egységes kritikai szellem megteremtését,[133] az együtt élő népek kultúrájának ismertetését, valamint a nép és ifjúság nevelését Erdélyben. Persze mindez önmagában is több szempontból volt problematikusnak és polemikusnak tekinthető. Ez az irodalmi egység, ahogyan Jancsó *Nyugat*beli cikkében fogalmazott, „nem az elveik és írói világfelfogások rokonságán, hanem a diplomácia és a közös elvfeladás alapján jött létre".[134] Az érezhető túlzásoktól függetlenül is, annyi bizonyosan állítható, hogy a „tiszta irodalom, transzszilvanizmus és európaiság", mint az *Erdélyi Helikon* ideológiájának alappillérei, nemcsak kemény támadások kereszttüzében állottak már a megjelenésükkor is, de a kétségtelen programosság, az irányzatosság léte, amelyet a *Helikon* hivatalosan sosem vállalt fel, a lapon belül is egyre nehezebben felelt meg annak egyeztető és ellentéteket áthidalni akaró kezdeti, vallott irányának. A transzszilvanizmus valóban mint a megmaradás ideológiája, annak is etikai elsődlegessége hangsúlyozódott a kisebbségi léthelyzetben. Nem feledhető viszont, hogy az utóbb sokat idézett, külön sorsot említő Németh László-i gondolat[135] az erdélyi irodalomra vonatkoztatva, a megmaradás és önállósodás zálogának – éppen az elitté válást tartotta! Kezdetekben Makkai is egy önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet megteremtéseként képzelte el a kisebbségi kultúrát, annak egységét, méghozzá hangsúlyosan a minőség jegyében! Ma már némiképp valósabb önismeret jegyében talán belátható: a magunk megnyugtatását szolgáló „kultúrfölény" hangoztatott ideológiája, annak

[129] **Szerb** Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.
[130] Lásd az *Erdélyi Helikon* beköszöntőjét.
[131] Aki mellesleg a harmincas évek során több kísérletet is tett az erdélyi irodalom történetének megírására.
[132] **Jancsó** Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.
[133] Legalábbis a kezdetekben, ahogyan a Helikon szerkesztői közül is inkább csak Áprily és Kuncz törekedett arra, hogy a folyóiratot, – a kitűzött magas színvonala révén – az egész magyar és európai irodalom értékeihez kösse.
[134] Vö. **Jancsó** Elemér, *i.m.,* 285.
[135] „Külön sorsnak külön irodalom kell."

gyakorlati kiterjesztése sok vonatkozásában illúziónak bizonyult. Ahogyan Németh László is korán, 1935-ös erdélyi körútját követően volt kénytelen rádöbbenni, hogy közép-kelet-európai néptestvériség-eszménye merő ábránd csupán.[136]

Irodalom és elkötelezettség

Az írói feladatvállalások, a társadalmi elkötelezettség, a közéleti szerep és az irodalom lényegiségének tartott „artisztikum" összeférhetőségének vagy összeférhetetlenségének problematikája Erdélyben először a két világháború közti *Vallani és vállalni* vitában (1929) talált igazi fórumot magának. Bár ebben a kisebbségi léthelyzet hangsúlyozása mintegy igazolásként is szolgált a közösségi gondok szépirodalmi vállalására, a közvetlen teendők, gyakorlati gondok kiszolgálására, és az irodalmon túli társadalmi feladatok ellátására, valószínűleg nem célszerű sem diakrón, sem szinkrón analógiát tételezni a második kisebbségi helyzetbe került elkötelezettségeszményekkel. Egyrészt nem bizonyos, hogy ugyanaz az elkötelezettségfaktor érvényes lehet a második világháborút követően kialakult irodalmi helyzetre, amelyben már végképp átminősül a semmiből indulás heroikus intézményalapító és szemléletképző kanonikus sémája, másrészt egyes életművek megítélésében (s kiemelt magyarországi hangsúlyaiban) a két háború közti időben sem célszerű egyenlőséget vonni irodalmon túli közéleti szereplés és úgynevezett léthelyzet által kikényszerített közösségi irodalomszemlélet közt. Makkai, aki elvetve a szociologizáló nézeteket, az irodalom esztétikai orientáltsága mellett szállt síkra, és az ezen az orientáltságon túllépő, cselekvő írószerepek helyett a meditáló írótípussal rokonszenvezett, két értékparadigmát állított szembe egymással. „A tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai – mint írja – átcsaptak a l'art pour l'art védőgátjain és elözönlötték az aesthetikumot, aktivitásra kényszerítvén az írót az élet problémáival szemben."[137] Véleményével egy olyan közösségi értékrendhez való igazodást utasított el, amely – véleménye szerint – számonkérő metodikájában a művészetet és az eredetiséget szoríthatja ki a szépirodalomból. A kisebbségi írószerepek ilyetén való megformálásának veszélyeiben az elmúlt történelmi évtized, a húszas évek tapasztalata alapján vallotta, hogy: „Az irodalom az egész ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé."[138] Ezzel szemben a kialakított értékpreferenciákban tarthatatlannak mondta azt az álláspontot, hogy az írónak

[136] Vö. **Németh** László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.
[137] Vö. **Makkai** Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 49.
[138] Uo., 54.

„okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek sem kell."[139]

A harmincas évekre kialakult némileg ellentmondásos helyzet ellenére Erdély irodalmáról egy extenzívebb irodalomfogalom élt tovább, amely elsődlegesen a recepciós mechanizmusokban továbbéltette a szociológiai, lélektani és politikai meghatározottságokat is. Az irodalom kontextualista felfogása értelmében mintegy értelmezői közösségek szerinti jelentésképzésre, valamint ezek különbségeire is felfigyelhetünk a recepciós motivációtöltetekben már a húszas évek végétől, harmincas évek kezdetétől.[140] A magyarországi befogadók félreértelmezéseinek legfőbb okát persze lehetséges a kényszerű politikai határmódosítások által kialakult helyzet értelmében a különböző felfogású, eltérő értelmezői közösségek szerint is értelmezni: „gyepűn innen és gyepűn túl"! Schöpflin Tamási-recenziójában,[141] vagy Babits értekezéseiben[142] is többszörös nyoma van az eltérő befogadói közeg, a különböző értelmezői közösségek elméletének, mindezek mögött azonban elsődlegesen egy túlontúl átpolitizált irodalmi fogadtatásra érdemes felfigyelni. Az ideológia a történelmi helyzet létértelmezéseit vetíti ugyanis ki az irodalmi művek befogadói értelmezésein túl az értékelések általánosabb rangsorolásaira is, ugyanakkor a történelmi-politikai helyzet okozta traumákat a megfogalmazások szintjén, mintegy tematikusan is a létező elváráshorizontba állítja. Az emotív elvárásrendnek megfelelő befogadás sokkoló eklektikája 1920-ban gyakorlatilag már jól körvonalazhatónak volt mondható: „Erdéllyel nem nehéz bennünket megríkatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön [...] Ha szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat."[143]

---

[139] Uo., 50.

[140] Szerb Antal sorai a húszas évek irodalmi fogadtatásáról azért is megfontolandók, mert egyrészt valóban ez volt az a korszak, amikor a számszerűleg hihetetlenül megnőtt olvasóközönség komoly irodalmi tényezővé vált, s amikor - beszéljünk bár 'filléres intelligenciáról'- a „kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt". (499.) Másfelől, az alulról felfelé determinált irodalom mellett mégis létezett egy „tiszta és öncélú művészetet" (500.) alkotni akaró vonulat is. Az Erdélyből jövő irodalomra legalább annyira érvényes az a kettősség a korban, mely benne egyfelől a nemzeti fájdalom, az elszakadt magyarság sorsáról szóló tudósításokat „félírók ünnepi stílusgyakorlatává" (497.) fokozta le, másfelől az újintellektualista, akár újkonzervativista magyarországi irodalmi elittel analóg módon az új Erdély irodalma is képviselte a mostoha körülmények dacára a minőségi irodalomeszményeket. – Vö. **Szerb** *i.m.,* 499-500.

[141] Vö. **Schöpflin** Aladár, *Szűzmáriás királyfi. Tamási Áron regénye*, in Nyugat, 1929, 1. 135-137.

[142] Vö. **Babits** Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

[143] Lásd **Kosztolányi** Dezső, *Végvári versei*, in Nyugat, 1920, 5-6. 323-324. (Végvári = Reményik Sándor, BL.)

Irodalom és politika

A próféta, a szónok, az agitátor és a politikus-író archetipikus erdélyi szerepkörei a második világháborút követően is tovább éltek, s tovább éltették a művészeti ágak funkcionális determinizmusát, valamint a recepcióban az irodalomeszmény kora társadalmi elvárásait, többes szerepkörét. Ennek alapvetéseit, a művelődési kérdések fajsúlyának meglehetős felértékelése, társadalmitett-értékű értelmezése által, szintén a transzszilván ideológia élesztette újra. „Nem gyöngíti-e akaratlanul nemzeti szellemében az erdélyi magyarságot az a belátása, hogy számára a művelődési kérdések állanak a hatalmi kérdések előtt?" – kérdezte Tabéry 1930-ban. „A kérdésre azzal az utalással felelhetünk, ami a magyarországi és erdélyi élet különbségeire mutat rá. A nemzeti szellemet a magyarországi magyar gyakorolja, az erdélyi magyar pedig szenvedi."[144] Ez a szenvedéstörténet, mely amúgy a kultuszkutatások szempontjából is igen jelentős feltárandó hagyatéknak mondható, az erdélyi magyarság magárahagyatottságának leginkább meghatározó szemléletévé, társadalomrajzának exponenciális jegyévé vált. „A szenvedések végtelenek, s az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetéből az következik, hogy számára magyar nemzetisége akkor is eleven hatóerő lesz, amikor az anyamagyar területen régen kihűl a nemzeti demagógia." – Tabéry sorai[145] mintegy kiteljesítendő jóslatként a hetvenes–nyolcvanas években kényszerűen-kellően felerősödve visszhangzottak erdélyi és magyarországi értelmiségi körökben. A művelődési kérdések utólagos konzekvenciáit, egyben politikai kérdésekké nyilvánítását, az irodalom szerepköreinek korabeli társadalmi elvárásait és erdélyi vonatkozásait jól tükrözi egy 1942-ben írt tanulmány[146] is, mely a trianoni határmódosítástól eltelt huszonkét kisebbségben megszenvedett évről állította: „Kemény iskola volt, de nem volt haszontalan. Nálunk még kevesen tudják, amit Erdélyben mindenki tud, hogy ez a huszonkét esztendő gyökeresen felforgatta a társadalmat, megrázta az embereket, emberebbé és testvérebbé tette őket. Vallaniok és vállalniok kellett sorsukat! Vastörvények, paragrafus nélküli láthatatlan törvények parancsa szerint dolgoztak, szervezkedtek, kapaszkodtak az erdélyi földbe, a lábuk alól kihulló ősi földbe: »Ahogy lehet!«". Az *Ahogy lehet* gondolatának felidézése, s a transzszilván álláspont elismerése egyfelől jól mutatja korai elterjedtségét és irodalmi hatását, másfelől azt is, hogy az egyesülés titkon remélt hite, az „újabb únió gondolata ösztönösen mégis tovább élt" s legfőképpen „írók és költők táplálták ezt is".[147]

---

[144] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 68.
[145] Uo.
[146] **Bisztray** Gyula, *Írók az unióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.
[147] Uo., 243.

Talán nem teljesen tartozik a tárgyhoz, mégis jól jellemezheti a kisebbségi magyarság korabeli különös helyzetét és annak értelmezhetőségét, képviselőinek, irodalom és politika összefüggéseinek, közös céljainak korabeli – főleg magyarországi – megítélését, hogy a *Mi a Magyar?*-ban (1939) Szekfű Gyula is Ravasz Lászlót kérte föl a magyarság úgynevezett „normáinak" a megfogalmazására. Ravasz ebben az írásában pedig nem véletlenül „a magyarság, mint tény és a magyarság, mint érték"[148] párhuzamaiban vonta meg nemzetkarakterológiai koncepcióinak mérlegét.[149] Az adottságként létező értékek felmagasztosulására, bizonyos történelmi idők legitimáló erejére, s ez által a képviseleti elkötelezettségre, vagy az irodalom ideológiailag terhes funkcióira jól rávilágíthat, hogy a történelmi önvizsgálat szabadabb módja irodalmi téren is azonnal érzékelhetőbbé vált a második bécsi döntést követően, amikor már nem kellett kisebbségi függésben, kényszerhelyzetben felmagasztalni az amúgy adottságként létező értékeket. A kisebbségi viszonyok felbomlásával (1940 és 1944 között) a korban népszerű történelmi regény tematikája Erdélyben sem az önálló fejedelemség idejébe, hanem az egységes királyság vagy a monarchiabeli Magyarország világába nyúlt vissza.[150]

Felnőttéválás és/vagy önállóság?

Mind a már említett Babits, mind Szerb Antal egyetemes esztétikai értékrendben, s így irodalomtörténetben gondolkodott, mindketten bámulatos anyagismerettel és elbeszélőstílussal, s olykor kritikus iróniával közelítettek a korabeli „nagy ügyek" szinte minden fajtájához. Babits nem véletlenül tartotta elfogadhatatlannak, hogy egyazon kultúrában, a nyelv egyetemességének a szintjén túl, más-más értékrendet használjanak.[151] Mint írta: „A kultúrának semmi köze az ország-határokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv."[152] Szerb Antal 1934-ben, az irodalomtörténetében viszont már azt írja, hogy „több magyar irodalom van

[148] Vö. *Mi a magyar?,* szerk. **Szekfű** Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 14.
[149] Tíz évvel korábban, az irodalmi skizma vitájában Szekfű is az erdélyi irodalom kettős meghatározottságát fogadta el a Ravasz által felvetett kérdésekre: „(…) az erdélyi irodalom, az ő külön színeivel, szükségszerűség, melyet az erdélyi léleknek, magárahagyatottságában, meg kellett szülnie, ha nem akart elpusztulni. Hogy ezek a színek milyenek, kellemesek-e vagy sem, zavarják-e szemeinket vagy gyönyörködtetik, ennek megítélésére mi, magyarországi magyarok, nem vagyunk hivatottak. Ha mégis ítélkezünk, ezt szeretettel, nem haraggal vagy ressentiment-nal kell tennünk, s az erdélyieken áll, elfogadják-e tőlünk vagy sem. Az irodalom különben politikának és szociális viszonyoknak is függvénye, s ez utóbbiak lényegesen különböznek a mieinktől Erdélyben, innen a főeltérés a dunai és erdélyi színek között." Vö. **Szekfű** Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.
[150] Vö. **Vallasek** Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2, 234.
[151] S számára a történelmi Magyarország és Erdély egysége megélt tapasztalat volt (például fogarasi tanítóskodása, vagy *A Holnap*beli szereplése révén is).
[152] Vö. **Babits** Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, é.n., második kiadás, 354.

kifejlődőben", s legalábbis az említett differenciálódó befogadás felől tekintve ez a korban bizonyára igazolhatónak is tűnt. Mégis talán megkockáztatható azon állítás, miszerint Szerb a folyamatában szemlélt irodalmi alakulástörténetben valószínűsíthetően még nem egyenrangú magyar irodalmakról beszélt. Ahogyan nem lehet eltekinteni attól a ténytől sem, hogy az *Erdélyi Helikon* pályázatára elkészült irodalomtörténete megjelenésének alapvető feltételei közt éppen az a két meghatározás szerepelt, hogy a mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de ugyanakkor elsősorban az erdélyi magyarsághoz. Ezt a kettősséget remekül példázza Makkai előszava is, aki a „magyar szellem örökkévaló egysége" melletti „bizonyságtételnek" nevezte Szerb Antal művét.[153] A *Vallani és vállalni* vita kapcsán is az említett Makkai-tanulmány élet és irodalom viszonyában határozottan állította, hogy a kisebbségi irodalom sem mondhat le a művészi ábrázolásról, a minőségről a közvetlen valóságtükrözés javára.[154] Az elitista, egyfajta örök kánoniságban bízó Makkai, nem csupán saját irodalomszemléletével tartotta ellentétesnek, de az erdélyi irodalmi tudat kezdetlegességének, s nem utolsósorban az olvasói közeg, a helyi recepció értékhiányos befogadáskultúrájának eredményeként nevezte aggodalmasnak, hogy politikai és etikai síkon várjanak el sajátos feladatot az irodalomtól, vagyis az esztétikai szféra eszközként való felhasználását, más, mint irodalmi célok érdekében.[155] Mégis az önálló erdélyi irodalom gondolata, a minőségi elvárásokon túl, az ő idealisztikus szemlélete értelmében, egy szellemében, tradícióiban, eszményeiben és nyelvében magyar irodalomhoz képest – mint többször kifejtette[156] – problémáiban, íróiban s persze befogadó-közegében lehet igazán

[153] Vö. **Makkai** Sándor, *Előszó*, in **Szerb** Antal *i.m.,* 7-8.

[154] Bár szerzője az irodalom lényegét elsődlegesen csak ábrázoló minőségében, az élettény irodalmi tényként való bemutatásában látta, s a kettőt hierarchizálva ez utóbbit egyetemes minőségűnek, egyetemes művészi érvénnyel bírónak tekintette, kétségkívül arra törekedett, hogy a sajátosságokban megragadt valóságtükrözést egy minőségi fejlődés során fejleszthesse általánossá, egyetemessé. A némiképp sejthető ellentmondás itt is abban rejlik, hogy ez a szemlélet az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriaként a regionálist, a sajátosat nevezte meg.

[155] Pedig az erdélyi vonatkozásokon túl a kor magyarországi fogadtatásának (mellesleg igen hosszú évtizedekre meghatározó, tovább élő) alakzatait Szerb Antal sorai is jellemzik: „Az irodalom megint sokkal több mint irodalom, több mint politikai és társadalmi tett. Innen ered az a tiszta, eszményi mozzanat, a csendes átlelkesültség gesztusa az erdélyi irodalom jobb alkotásaiban, melyet hiába keresünk napjaink magyarországi irodalmában, és amely furcsán, szellemtörténetileg elszigetelten és annál megrendítőbben hat a korban. Ez a gesztus lefegyverez: a kritikus hiába szedi össze minden tárgyilagosságát, az erdélyi könyvet nem tudja úgy tekinteni csupán, mint egy műalkotást […]" Vö. **Szerb** *i.m.,* 504.

[156] Minden kanonikus diszkurzus retrospektív aktusához olyan múltkép megalkotása is hozzátartozik, amelyikben az elődök, mint a hagyomány választott formáinak a kijelölői, a jelenbéli legitimálás szükségszerű aktusain túl, a jellembeli nagyságtól a szövegszerű formákig és eljárásokig vagy az éppen ezekben rejlő hitigazság jellegű kinyilatkoztatásokig is, egyként megtalálhatók lesznek. A hagyományt ezért sem annyira megtartani, mint inkább folyamatosan (újra)teremteni lehet! Makkai Erdélyiségképe a sajátosságok felmagasztalásában inkább teremtésnek volt tekinthető. Ebben az erdélyi szellem történelmi alkotóvonásainak kimutatása mindig a történelmi múlt adottságaihoz visszanyúlva akarta bizonyítani sajátosságának örök érvényű értékeit. Nem egy előadásában éppen ezért Erdély történelmének tendenciózus átértékelése volt megfigyelhető. E történelmet Kelet és Nyugat találkozásában, a Nyugat védőbástyájaként, vagy egyéb sajátos szerepeinek hangsúlyozásában ragadta meg, de ugyanígy Bethlen, Martinuzzi, I. Rákóczi György vagy éppen Kemény

erdélyi irodalom. Ez a befogadóközeg azonban, ahogyan a problémák, élethelyzetek és az írók is (Makkai példája különösen jellemző) változhatnak a leginkább az idők során, mint ahogy szintén ez a változó befogadóközeg tarthatja csak meg az irodalom értékhierarchiájának azon nézeteit is, melyek képesek lehetnek folyamatosan újraalkotni a műveket, fenntartani vagy megkérdőjelezni korábbi értelmezésalakzataikat. A magyarországi recepcióra összpontosító vizsgálódások ezért természetszerűleg nem kerülhetik meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait.

A hatvanas évekre újból megnyíló magyarországi és erdélyi irodalmi, kulturális viszony egyfelől természetszerűleg már más befogadóközeget biztosított az erdélyi alkotók és alkotások számára, mint a húszas–harmincas években, másrészt viszont az alább vázolandó összetett okok folytán a kezdeti irodalomtörténeti vizsgálódások Magyarországon jórészt csak azokat az eszményeket honosították újra, amelyek a két háború közti erdélyi irodalomszemléletet is megalapozták.[157] A két világháború közti időszakról jellemzően a hatvanas évek végétől születhettek az első magyarországi komoly összefoglalások, melyek konklúzióikat, irodalomesztétikai minőségeiket legtöbbször a kortárs erdélyi magyar irodalomra is érvényesíteni próbálták. A magyarországi kanonikus diszkurzusok később is, leginkább a reprezentáció (képviseleti értelmű) fogalmát mintegy közös részhalmaz jelentésben feloldva, a kánonalkotó szándék mellett válogatták ki azokat a kortárs műveket, amelyek a teljes irodalomszegmens egésze helyett állhattak aztán. A redukció ilyen jellegű formája nem állt távol az irodalomtörténeti alapvetésektől sem, legfőképpen akkor nem, ha nem került ellentmondásba valamely történeti kánon funkcióival, beilleszkedett egy ilyen részhalmaz logikájába, amelynek értelmezésvetületeit a virtuális egészre kivetítve érvényesnek határozta meg. Kuncz Aladár 1928-as tanulmánya *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, például évtizedekre határozta meg a történeti kutatások alapvetéseit, s az elváráshorizontokba is kész listát, műfajokat, műveket és alkotókat helyezett.[158] A két kisebbségi korszak közötti szerzői párhuzamokon, erkölcsi, eszmei analógiákon túl, a választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai a recepcióban például a népszolgálat, a kollektivitáseszmény vagy a bújtatott nemzeti egység funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkoztak. Az erdélyi irodalom ilyenforma egységes recepcióját fenntartók

Zsigmond jellemének a megidézése is a türelmes liberalizmusnak és bölcs humanizmusnak tipikusan erdélyi jelképeiként kerültek be irodalomértelmezéseibe. Lásd még **Végh** Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1, 81-89.

[157] Mindemellett tény az is, hogy 1945 után már végképp elveszett az újraegyesítésbe vetett hit.

[158] Vö. **Kuncz** Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

legtöbbször fogalmi készletük alig körülhatárolható kuszaságával, következetlen metaforikusságával, és terminusainak logikai fegyelmezetlenségével gátolták egy irodalmi heterogeneitásra törekvő elméleti alapvetés koherens megalapozhatóságát. Mindehhez természetesen hozzájárult már a kezdetektől a nemzetiségi kultúra csonka szerkezete, a kisebbségi irodalom és kultúra belső feszültsége, a trianoni döntés racionális feldolgozhatatlansága éppúgy, mint a közéleti rögtönzések, szerepek kényszere,[159] a szellemi és politikai funkciók egybemosása, vagy egy-egy életmű érdekszféráinak változó minőségű irodalomra vonatkoztatott kilengései.

A problematika összetettsége meglehetősen szükségessé teszi tehát a párhuzamos történeti kitekintéseket, amelyhez nem csupán az erdélyi s általában a kisebbségi, határon túli, regionális vagy nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, korabeli értelmezéseit célszerű vizsgálni, de a terminológiai tisztázatlanság konfúz jelenségeit, ezek gyökereit, s következményeit, a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait is.

Kényszerű különállás vs. egyetemesség

Béládi Miklós a magyar irodalom 1945 utáni történetében a kisebbségi-anyanemzeti párhuzamban mint értelmezési keretben hivatalosan is a többszólamúságra, a Szerb Antaltól kölcsönzött terminussal, az „utódállamok" magyar irodalmaira pedig mint különálló entitásokra tekintett. A határon túli irodalmakkal foglalkozó Akadémiai Irodalomtörténetben[160]a majdnem hat évtizede tartó különélésre figyelmeztetve e kényszerű helyzetből viszont általánosságban is a kisebbségi irodalmak jellegét abból a meghatározó tényezőből eredeztette, hogy ezek indulásuktól kezdve „*nem teljes értékű*" irodalmak. „A szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, vagy ha alkalma nyílott efféle erőfeszítésre."[161] Maga Béládi is kifejtette persze, hogy az elmondottak korántsem egyforma érvénnyel vonatkoznak a két világháború közötti határon túli irodalmak mindegyikére, kiemelve az erdélyit, amely például „első negyedszázadában megindult az önállósodás útján". Ugyanakkor kétségtelen, hogy az egyéb kényszerű jellemzők, az elszigetelődés és a kisebbségi státus további fölös terhei az erdélyi irodalomra is éppúgy

[159] Ezzel kapcsolatban lásd részletesen **Nagy** György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press – Polis, 1999.
[160] **Béládi** Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, szerk. **Béládi** Miklós, Bp., Akadémiai, 1982.
[161] Uo., 10.

érvényesek voltak, legfeljebb 1982-ben még nem mindent lehetett vagy volt célszerű kimondani. Azt már mindenképpen, hogy „egy nemzettöredék anyanyelvi műveltségének fenntartójaként sokféle feladatot látott el", de az olyan mondatokat, - amelyek a kisebbségi irodalmakat különállásukban korábban tagadó, s minősítéseikben is meglehetősen kemény szavakat használó ténymegállapításnak számítottak, - igen nehezen fogadták még a vágyálomszerű egységben gondolkodók is, a határok mindkét oldalán.[162] Az elmarasztaló megjegyzések, a minőségbeli kifogások – hivatalosan is – gyakorlatilag csak a két világháború közti kisebbségi irodalmaknak szólhattak, mégis természetes volt, hogy kiérződjön belőle a mának, a jelen irodalmának, s tágabban annak kényszerű szerepvállalásainak, pontosabban azok kiváltó okainak, körülményeinek a bírálata. S minthogy irodalmi egységről szó sem lehetett a hivatalos irodalompolitikai fórumokon, a különvált, de minőségben kiforrott különböző magyar irodalmak „egész–rész" viszonyból való eszmei eltávolodásának hangsúlyozásával lehetett egyáltalán szóba hozni a hiányokat, az intézmények hiányosságát, vagy a különböző kollektív jogsérelmeket. Talán politikai okokból is, a különállás tényének hangsúlyai vagy éppen azok burkolt tagadása, nem az egykori egység szellemi újraegyesítésében, de a minőségi nagykorúsodásban találta meg igazi célját. A bevezető ennek értelmében a hivatalos irodalompolitikai sémák eluralkodásával, jellemzően „történelmi fordulatra" hivatkozó 1945 utáni „önállósodási" lehetőségekről, „kulturális autonómiáról" s ennek keretein belől a függetlenedési folyamatról tudósított, amelynek végén a nemzeti és nemzetiségi irodalmak egyenjogú irodalmakként, gyámság nélkül, a mellérendelésben vehetnek majd részt. Az egység helyett ezért vezette be az említett nyitó tanulmány hivatalosan is az „egyetemes magyar irodalom" fogalmát, melyben már „helyet talál magának a nyugati magyar irodalom is".[163]

A második világháborút követően, a határokon átívelő, szellemében egységes magyar irodalom létjogosultságában bízók, de az azt hevesen tagadók sem feltétlen vették észre, hogy az utópisztikusnak mondható „egyetemes magyar" terminusnak akadémiai szinten való elfogadottá tétele, legitimálása, önmagában is egy történelmi-politikai helyzetnek a kényszerű kiszolgáltatottságában történt. A többes számú magyarirodalom-kép felvázolásában a Szerb Antalt is idéző Béládi a hatvanas éveket jelölte meg, mint amikorra a határon túli irodalmak, így a „romániai" is, beteljesítve a transzszilvanista eszményeket és törekvéseket, eljuthattak az önállósodás művészi fokára, és teljes értékű irodalmakként lettek

[162] Vö. „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvű irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum." Vö. **Béládi** *i.m.,* 9.
[163] **Béládi**, *i.m.,*17.

meghatározhatók. Látszólag kritikusan, a vicinális érdekek elvetése által tehát, az önkritikus szemlélet kibontakozásában és az általános igénynövekedésben látta az említett tanulmány szerzője mindennek a fejlődésnek a kiváltó okát. Mégis jórészt ideológiailag engedékenyen, hiszen az említett időszakban a kisebbségi irodalmak saját értékrendszere, s ezek feltételei, az ehhez szükséges intézmények hiánya éppen politikai zsugorodásuk, jogfosztottságuk negatív csúcsain állt. A nemzeti kisebbségek irodalmának autonómiájáról beszélni, ilyenfajta kulturális autonómiát tételezni viszont eleve csak ott lehetett volna, ahol megfelelő kulturális intézményrendszer is működik. Az irodalom kultúraszervező, vagy kultúrahelyettesítő szerepének hallgatólagos aktualitása, ennek kényszerű elismerése mellett, a bevezető ezért fogalmazhatott így: „anyanyelvi szakértelmiséget az alsótól a felső fokig anyanyelven folyó oktatás fejleszthet ki, és önálló intézményhálózat képes működtetni; tudományos kutatógárda fölneveléséhez is elsősorban az utánpótlást biztosító saját műhelyt kell megszervezni”.[164] Ebből a szempontból feltétlen erénynek mondható, hogy ugyanebben a bevezető tanulmányban, a kor politikai konjunktúrájában, már le lehetett írni azt, hogy a sokszor említett nemzetiségi társadalmak is „jog szerint önálló, autonóm politikai tényezőként és intézményesen kívánnak saját sorsuk alakításában részt venni. Jogaik nem szűkíthetők le az egyéni állampolgári jogokra, kollektív jogokként is biztosítani kell jogaikat”.[165] Amely mondat egyébként éppúgy „kiszólásnak” tekinthető egy irodalomtörténetben, mint az amúgy kritikával illetett felesleges terheket és feladatokat is felvállalni kényszerülő kisebbségi irodalmak esetében, ezek irodalomesztétikai érdekhatárain túli szerepeinek, felelősségének a hangsúlyozásakor. A szakmai érvek ellenében a gyakorlatban tehát e bevezető is engedményeket kényszerült tenni, s az irodalom nemzetiségi szemléletének „szuverén” anomáliái közt, mintegy a jól ismert sorok közti olvasás technikáját az értekező műfajokra is alkalmazta.

Axiomatikus megfeleltetések

A burkoltan kritizált intézményrendszer hiánya miatt, mely az említett önállóságnak is egyik alapfeltétele lett volna, az 1945-től 1989-ig terjedő időszakra sokkal inkább, mint a két világháború közti korszakra érvényessé vált az a megállapítás, hogy ekkor a kisebbség önszerveződő-képességének gyakorlati fenntartása, fenntarthatósága vált kérdésessé. Az erdélyi hagyományokban, függetlenül attól, hogy ezt egy eredet nélküli, a semmiből teremtés

[164] **Béládi**, *i.m.,* 13. Ugyanott: „A nemzetiségi irodalom a nemzetiség öneszmélésének egyik szerve és fokmérője, önállóságának szintje egyúttal a nemzetiségi társadalom kultúrájának és etnikai önismeretének színvonalát is jelzi.”
[165] Uo., 11.

esztétikai-ideológiai alappillérein, avagy a meglévő évszázados tradíciók, a kulturális önállóság és kvázi-függetlenség mércéje szabályozta térben határozzuk meg, az irodalmiságnak és az irodalmi műfajok bizonyos szegmenseinek mindenképpen a gyakorlati előzmények hiányával kellett szembenézniük. Az intézményes kritika vagy a dráma mint műfaj például, (hogy annak bizonyos válfajairól, amelyek természetszerűleg időkorlátoktól is függtek, már ne is beszéljünk) nem léteztek korábban, s ha a két világháború közti korszakra, mint indulásra tekintünk, akkor is, ezek mellé mindenképp célszerű a körülmények gyakran heroikus idealizmusa mellett a felfokozott hivatástudatot vagy az éppenséggel gátló intézményi hiányosságokat is megemlíteni. A kritika struktúrái vagy a tudományos kutatómunkának az alapvető kritériumait biztosítani igyekvő intézmények olykor egészen meglepő keretek közt, több-kevesebb alapossággal és szakszerűséggel próbáltak ugyan megfelelni a követelményeknek, de az önálló szakspecifikus intézeti háló majdhogynem a teljes említett időszakban hiánynak számított. Ugyanígy, a műfajiság keretei is sok esetben egybemosódtak, egyetlen személy, mű, intézmény vagy akár műfaj is többes feladatok, többes területek, többes érdekek képviseletére kényszerült vállalkozni.

Nem elhanyagolható szempont a két, talán eszmeinek is nevezhető szemlélet közt, hogy míg a két világháború közti irodalmi szerepvállalásokban (elsősorban a húszas években) folyamatosan hangsúlyozódik a transzszilván eszmeiség mellett az európaiságra való odafigyelés, az európai színvonal, a néptestvériség és a jellegzetességek gazdagító, nem kisajátító szemlélete, addig a történelmi kényszerűségek egyre komorabb valóságában, a hetvenes évek végső visszafordulásai következtében s az internacionalizmus kiábrándító frázisait követően, már leginkább egyfajta mentsvárnak, a megmaradás kifejezésének és biztosítékának tekintették csak a szélesebb tömegek az anyanyelven megszólaló irodalmat. A megnőtt (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás a kisebbségi létben, a harmincas évek keserű kijózanodásaitól[166] egészen a második világháborút követő évtizedekig fokozatosan hangsúlyozódott egy olyan térben, ahol a kisebbségek létbizonytalansága egyre valósabb veszélyeknek lett kitéve. (S amikor már nem pusztán jogait, de saját létét is kétségbe vonták!) Az önvédelmi, vagy sérelmi politika a befeléfordulásban, a „helyi színek" keresésében, a sajátosságok felmutatásában és felmagasztalásában kereste elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom pedig a hivatalos szocreál ideológiákon túl a későbbiekben is a kisebbség életéhez, életformáihoz, hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, ezeknek adott különleges nyomatékot, s mintegy folytatta a hivatalosan is vállalható

[166] A különböző ideák és törekvések minőségi skálán való jelentős eltérései mellett, itt említhető például Fábry Zoltán messianisztikus erkölcsi pátosza, vagy Németh László leginkább védekezésként is felfogható Duna-gondolata.

kollektivitáseszményt. Elsősorban a kornak megfelelően, de már a marxista ábrázolásokon túl, az írónak tájhoz, néphez, közösségéhez tartozását, a sorsközösséget, amely az irodalmat és a kisebbség életét szétválaszthatatlannak minősítette.[167] Nem véletlen, hogy ekkortól kerülnek ismét előtérbe a transzszilván ideológia jegyei.

A transzszilván kánon továbbélése a hetvenes, majd nyolcvanas évtized recepciójában persze annyiban jelentett eleven hagyományt, amennyiben múltorientáltsága, értékközpontúsága és kollektív, közösségi eszménye lappangva tovább tudott élni.[168] (A harmincas évek revíziós vitái egyébként sem a kollektivitást, sem az értékközpontúságot az irodalomeszményben nem bolygatták túlságosan, a múltorientáltság, a hagyományok feltárása és fenntartása éppen ezért vált elsődlegessé, s a történelmi megpróbáltatások közepette pedig a hetvenes évtizedre elsődlegesen hangsúlyozandóvá). Ahogyan a húszas évekre a múltba fordulás, a korábbi idők dicső megelevenítése általános divattá lett, úgy a regény- és színpadi irodalomban a hetvenes évtizedre is egy korábbi időszakhoz mint egykori értékrendhez való szellemi visszafordulás, kényszerű, jelenéből kiábrándult hagyománykeresés válik meghatározó tényezővé.

Külön mérce (kétséges egység)

A hagyománytörténeti összefüggés, amely a magyarországi és a regionális irodalmak közt a hatvanas évektől kezdett érzékelhetően ismét előtérbe kerülni,[169] a kollektív jegyeket és eszmerendszert valló diszkurzusok folytonosságának biztosítása mellett a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényét is magában rejtette. A magyarországi és az erdélyi irodalom között meginduló kommunikáció azonban nem csekély hatással volt a mindinkább

[167] A transzszilván reprezentációban például a romantikus tájélmény vagy a történeti téma is elsődlegesen az erdélyi szellem szolgálatában emelkedhetett a szimbólum rangjára.

[168] Az erdélyi magyarság alapvetően lélekszámában is különbözött az összes többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól. Nagyrészt ebből adódik, hogy tagoltabb, összetettebb értelmiségi csoportosulásai alakultak ki. Míg a hatvanas évekre a döntően első generációs értelmiségiek csak baloldali hagyományokra építkeztek, s intézményi struktúráikat is természetszerűen csak így hozhatták létre, addig megmaradt némi folytonosság is, egy olyanfajta tudás keretén belül, mely hagyományaiban a két világháború közti kisebbségi szellemi életben gyökerezett. Folyamatosan léteztek például vonatkoztatási személyiségek is, akik aktívan vettek részt az erdélyi magyarság hatvanas-hetvenes évtizedének társadalmi-kulturális életében. (A tagoltságra példaképp egy nagyon heterogén lista: Kós Károly, Márton Áron, Mikó Imre, Jordáky Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Schuller Rudolf, Gáll Ernő és mások.)

[169] A második világháborút követő bő első évtized ideológiapolitikai torzulásait követően, a hatvanas évek politikai enyhülése, bár nagy különbségekkel, de fellendülő és összetett irodalmi életet eredményezett Magyarországon és Erdélyben is. Ennek talán az egyik legfontosabb aspektusa éppen az volt, hogy az addig kényszerűségből elzárt, és immár külön irodalmakként kezelt kortárs magyar irodalmak megkezdhették a hiánypótlásokat, egyáltalán megvolt a lehetőség az egymás iránti tájékozódásnak, az eszmecserének, az értékek számbavételének.

tagolttá váló magyarországi értelmezésmódokra sem.[170] A két világháború közti értékszemléletet alkalmazva a magyarországi kezdeti kritika axiomatikus megfeleltetésekben kísérelte meg az erdélyiség irodalmi lényegét gyakorlati disztingválás nélkül alkalmazni a kortárs irodalmi történésekre is.[171] Az elvárások egy meghatározó része így az újabb erdélyi művek esetében is gyakorta csak a történelmi-politikai helyzetnek és az általa okozott traumáknak tulajdonított értékeket, nem pedig a kisebbségi körülmények között íródott műveknek a helyét próbálta meghatározni valamiképpen egy egyetemesebb irodalom-esztétikai értékrendben. Ha az ötvenes–hatvanas években még egyáltalán nem lehetett egységes magyar irodalomszemléletet szóba hozni, az erre utaló igény egyre csak nőtt a titkon egységesnek vágyott magyar irodalmakról szóló diszkurzusokban. Csakhogy az eképpen megváltozott helyzet fonákságában már azért nem lehetett egységről beszélni, mert – a hivatalos ideológia mellett a kvázi autoriter diszkurzusok kényszere következtében is – a megbomlott, sokszor ellenállásnak hitt jóhiszemű, ám érzelmileg szubjektív kritikai diszkurzus és irodalomtörténet-írás, ami magával kellett volna, hogy vonja az irodalomnak a kritikai rangban való egységét is, ekkorra külön értelmezéseket generált régiók alapján. Az erdélyiség továbbélése, az önálló erdélyi (hivatalosan romániai) magyar irodalom hangoztatása, sok esetben ennek különféle csoportérdekek szerinti kihasználása viszont a hetvenes évektől egy összetett folyamat által végképp elveszíteni látszott a maga integratív szerepének esztétikai alapvetéseit és kritikai egységét.

Történeti kitekintés (előzmények)

A magyarországi irodalompolitikai helyzet az 1956-ot követő időszak politikai megtorlásaival és centralizált irányításával párhuzamosan némi enyhülést is hozott a kultúrpolitikai légkör terén. A lassú enyhülés engedményeinek voltak tekinthetők például a hatvanas évek elejére meginduló irodalmi folyóiratok is (*Kortárs* 1957; *Jelenkor* 1958; *Valóság* 1958; *Világosság* 1960; *Új Írás* 1961; *Kritika* 1963).[172] Az ötvenes évek legvége, az

[170] Vö. **Szirák** Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 43. „Népi kánon és az összmagyar szolidaritás folytonosságának" megteremtésében az említett tanulmány szerzője Czine Mihályt, Görömbei Andrást, Ilia Mihályt és Pomogáts Bélát nevezi meg kezdeményezőknek. Lásd uo.

[171] Külön kiemelendő, hogy az első próbálkozások alkalmával nem is születhettek mindig adekvát értelmezések. Hiányt (gyakran tudásbelit) nem lehetett egykönnyen és hamar pótolni, maradtak a két világháború közti irodalmi tapasztalatok, majd pedig akarva-akaratlanul előtérbe kerültek azok az életművek, amelyek a korabeli politikai helyzetben a változásokat – a lehetőségekhez képest kimondva – sürgették, és részben már bele lehetett őket fogalmazni a magyarországi irodalompolitikai enyhülést követően a kritikai gyakorlatba.

[172] Persze a hatvanas években is a pártirányítás határozta meg az irodalmat és a sajtót mind tematikában, mind hangnemben, azonban érdekesség, hogy a végig egységesnek mondott MSZMP-ben már megjelentek a különféle pártirányzatok, amelyek a sajtónak s az irodalmi életnek is valamelyes mozgásteret biztosítottak. A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat „a kapitalizmus embertelenségeit felfedve" persze, de már valamelyes

„új szakasz" politikája mindenesetre mindkét országban a maga óvatos ideológiai nyitásaiban értékelhető, ám ezek viszonylagosságát[173] jól mutatja, hogy csupán a személyi kultusz idejéhez képest érzékelhető valamiféle pluralitásként. Erdélyi viszonylatban a következő évtized szellemi munkássága és lehetőségkeresése végig ennek a viszonylagosságnak a jegyében zajlik, s a következő diktatórikus személyi kultuszig eltelő időszakban gyakorlatilag csak a magyarság sorsát illető sérelmek, erősödő jogfosztások maradnak változatlanok. Ezek keretében lesznek értelmezhetőek azok a normalizálódási törekvések, illetve kísérletek is, amelyek a magyar értelmiség bizonyos részének közéleti tevékenységét jellemezték, s amelyek az irodalom öntörvényű létmódját is sok esetben erőszakosan kérdőjelezték meg.

Az igénynövekedés és a kritikai élet megerősödése, mely magával vonta egy autonómabb értékrendnek a kialakulását, az esztétikai szempontok fokozottabb érvényre jutását, Erdélyben mindössze a hatvanas évek végétől számító, pár éven át tartó politikai-ideológiai enyhülés következtében vált rövid kivétellé. Az értékek és eszmények új megvilágítása, a nagyobb játéktér és a fokozottabb szabadság ez időben a mítoszok lerombolásáig ugyan nem jut el, de a szűkebben értett irodalmiság esztétikai komponenseinek vagy az irodalmi individualizmusnak az újabb felfedezéséig kétségkívül

rálátást nyújthatott a vasfüggönyön túl történtekre. - Vö. **Murányi** Gábor, *A magyar sajtó története 1948-tól és 1988-ig*, in *A magyar sajtó története*, szerk. **Kókay** – **Buzinkay** – **Murányi**, Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000, 217. Az ötvenes évek romániai helyzetére, és az új magyar értelmiség egy részének ambivalens diszkurzusára jellemző, hogy Bukarestben magyar írók is részt vesznek abban a küldöttségben, mely hivatalosan elítéli a magyarországi lapok, s köztük leginkább a Nagyvilág Romániába való tervezett bevitelét. Csak 1963 után nyílik lehetőség az erdélyi magyarság számára, hogy hivatalosan is hozzáférhessen a Magyarországon kiadott kritikai és szépirodalmi folyóiratokhoz…

[173] Az 1956 után kialakult helyzet valóban csak viszonylagosságában jelent új fejezetet. Korábbi jelek az enyhülésre alig mutatkoztak (például Sztálin halálát követően 1953-ban), de romániai viszonylatban, csak az 1956 februárjában zajló XX. szovjet pártkongresszus következményében beszélhetünk egyáltalán ilyenekről. Ekkortól a román pártvezetés nemzetiségi téren is engedményeket kényszerült tenni. 1955-re szabadon engedték a Bolyai Tudományegyetem korábban koncepciós perben elítélt egykori tanárait, ahogyan az 1951-ben életfogytiglanra ítélt Márton Áron püspököt is. Az ellenpéldák az ötvenes évek végére ismét számszerűleg megnőnek: a bolsevik ideológia jegyei közt megindul a nemzetiségi követelések jogosságának elkendőzése. 1957 februárjában már 'szokásos' retorikával leplezik le a 'magyar nacionalizmust', (vö. **Kovács** György, *Gyom, amit irtani kell,* in Előre, 1957/2.) majd a marosvásárhelyi magyar írók csoportja nyílt levélben ítéli el a magyar „ellenforradalmat", s tesz hitet a román kommunista párt mellett. Ezzel egy időben, a magyar lapszerkesztőségekből zúzdába küldött könyvekkel együtt megindul a központilag irányított kampány a magyar „szeparatizmus" ellen. (A Bolyai Tudományegyetem tanárait és hallgatóit, – köztük a másodéves Páskándi Gézát – is ekkor tartóztatják le.) Mindenesetre egyfajta „olvadás" pozitív eredményeket is hozott: 1957-ben megindul a *Korunk* új folyama, közel másfél évtized után megszületik az első magyar nyelvű gyermeklap, a *Napsugár*, ahogyan a Román Akadémia magyar nyelvű lapja, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* is. Ebben az évben kezdi pályafutását Sütő András szerkesztésében a (nevét később *Új Élet*re változtató) *Művészet*. (S irodalmi szempontból kevésbé jelentős lapok is, mint Bukarestben a *Tanügyi Újság*). Intézmények terén is valamelyest érezhető változás történik, talán a legfontosabbak közül elég, ha a marosvásárhelyi akadémiai kutatófiókot vagy a bukaresti egyetemen újonnan létrehozott Magyar Nyelv- és Irodalmi Lektorátust említjük. Más vonatkozásban ugyan, de komoly jelentőséggel bírt az Állami Székely Népi Együttes megalapítása is.

nagy lépéseket tesz.[174] (A nemzetiségi irodalomtörténet feltárása, a megélénkülő kritikai élet, az új folyóiratok, s mellettük némileg a kiadók nagyobb fokú szabadsága s műhelyszerepe is ekkor közelít leginkább a normalitáshoz.) Ez az időszak egybeesik ugyanakkor a „szuverén", férfikorba lépett, külön erdélyi irodalom szemléletének újbóli kialakulásával is, mely az olykor látványos politikai nyitásokat hivatalosan minden irányból éppen az egységes magyar irodalmi szemlélet ellenében óhajtotta felhasználni.[175]

A szomszédos államok életébe való „be nem avatkozás" oly sokat emlegetett elve alapján visszautasított egység és felelősség, a magyar értelmiségtől kikényszerített romániai álláspontok[176] után (melyek azon nyomban elítélték a közösnek remélt magyarországi felelősségtudatot vagy kötődést) nem vált lehetővé, hogy kulturális, nemzeti, nyelvi kötődésekről bármilyen hivatalos fórumon szót ejtsenek. Helyette fokozottan hangsúlyt kapott Erdélyben és Magyarországon egyaránt a nemzetiségi-kisebbségi eltérő jelleg, a külön sajátosság, amely természetes velejárója – mondták – a nemzetiségi irodalom önállósulásának. Annak az irodalomnak, amely már tudott saját külön történelméről, sőt azt kutathatónak is remélte éppen önállósodása jelének biztosítékául. A programszerű kulturális különállás a hivatalos irodalompolitikában és a hallgatólagos jószándékú magasztalásokban is egyaránt megtalálta a helyét, minthogy kultúrájának és saját értékeinek végre a

[174] Gheorghiu-Dej sztálinista párttitkár halála után, a Ceausescu-rezsim hatalmának megerősödését megelőző politikai interregnum idején Romániában rövid ideig tartó, ám termékeny és visszafordíthatatlanul a mai művészeti sokszínűség irányába mutató kulturális fellendülés volt tapasztalható. A kommunizmus negyvenöt éves történetében ez volt talán az egyetlen olyan időszak, melyben az írók mellett a romániai magyar művészek önazonosulási törekvései is viszonylag szabadon bontakozhattak ki. Az erdélyi művészet sajátságában hívő alkotók a korábban használt, valamint az új, a régióra jellemzőnek tekintett képzőművészeti motívumok és formák felhasználására törekedtek. Ugyanakkor – az önazonosulási törekvés részeként – a művészek jó része már az egyetemes művészethez, a kortárs törekvésekhez való igazodás eszményét is követte. Az irodalmi élettel némiképp analóg módon a modernitás és sajátosság vitáját több művészeti ágban is felszínre hozó identitáskeresés eredményeként jött létre például a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején egy sajátos stíluskeverék, az akkor még élő poszt-nagybányai és a főiskolákon még mindig sulykolt realista hagyomány, valamint a klasszikus avantgárd irányzatok és a kortárs (főként absztrakt) irányok valamiféle ötvözete. A leginkább a stilizáltság és a dekorativitás irányába elmozdult, kelet-európai értelemben internacionálisnak is tekinthető stílus, a szocreállal ellentétben már nemcsak valódi formai sajátosságokra, de az alkotói szándéknak és az alkotó egyéniségnek eredeti hangon való megjelenítésére is alkalmas stílussá vált. (Ekkoriban teljesedett ki Balla József, Barabás István, Benczédi Sándor, Fülöp Antal Andor, Gy. Szabó Béla, Incze János Dés, Miklóssy Gábor, Mohy Sándor, Mottl Román, Nagy Imre, Pittner Olivér és Szervátiusz Jenő alkotói munkássága.) Vö. *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965–75,* szerk. **Vécsi Nagy** Zoltán, Bp., Ernst Múzeum, 2002, 9.

[175] Az akadémiai irodalomtörténet felvezető tanulmánya értelmében például: „*általánossá vált az a meggyőződés, hogy a nemzetiségi irodalom szuverén létét azáltal biztosítja, ha képes egyenrangú társként beilleszkedni az irodalmak közösségébe."* Vö. **Béládi**, *i.m.*, 12.

[176] A Magyar Írószövetség 1968-as ülésén döntött úgy, hogy nem maradhat tovább közömbös a határon túli magyar irodalmak iránt, és hogy felelősséget érez és vállal is értük, melyet nyilatkozatban is leszögezett. A politikai helyzetet jól megvilágítja, hogy a nyilatkozatra Romániában számos, többnyire a pártvezetés által kikényszerített, tiltakozó, elutasító válaszban reagáltak, amelyek a közös felelősség és a kettős kötődés elvét belügyekbe való beavatkozásnak minősítették. Lásd Utunk, 1968 aug. 2; Utunk, 1968 szept. 6; Igaz Szó, 1968/8; Előre, 1968 júl. 7; Előre 1968 júl. 24; - illetve ezzel kapcsolatban vö. még **Ágoston** Vilmos, *A levágott kéz felelőssége*, in Alföld, 1991/2. – (A Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as gyűlésén elhangzottakra a román pártfőtitkár eleinte annyi tiltakozó írást rendelt, ahány folyóirat az országban létezett.)

dokumentálását végezte el, s a hetvenes évekre az erdélyi és magyarországi recepcióban is más-más jelszavakkal, de többnyire legitimált keretekben működhetett. „Ahhoz, hogy a nemzetiségi irodalom kiteljesedjék, a külön fejlődés során ki kell szakadnia az 'anyanemzet-kisebbség', 'egész-rész' viszonyból, föl kell mondania az 'egységes irodalom' elvére kötött eszmei szerződést, független entitássá kell válnia, amit az irodalmi tudatnak is képviselnie kell a saját szellemi központ, intézményrendszer hathatós működtetésével."[177]

Egység helyett a különállás, a különbözőség szólamait cenzurális okok, kényszerítő hatalmi politika, ideológiai lojalitás, vagy éppen a két háború közti időből öröklött külön jelleg büszke tudata szegélyezte az egyik oldalról, politikai óvatosság, érzelmi motivációk, kanonikus érdek, vagy a történeti-kulturális hagyományok remélt megőrzése a másikról. A minőségi nagykorúsodásnak mindenesetre nem, az önállósodásnak viszont kétségkívül csalfa irodalmi ígérete, még az erdélyi irodalom esetében is, a helyzetismeret hiányában, a magyarországi irodalmi konjunktúra határokon túlra való kivetítésében és az autoriter kánonok közvetlen átültetésében élt tovább a második világháborút követően. Az immár külön irodalmakként kezelt nemzetiségi/kisebbségi/regionális magyar irodalmak a kor összetett politikai játszmáiban[178] végképp saját kultúraszervező vagy éppen kultúrahelyettesítő-szerep betöltésére kényszerültek.

Lappangó attitűdök: népi és nemzeti

A magyarországi irodalomtörténeti diszkurzusok egy jelentős része ekkorra ismét csak egy 19. századi népi-nemzeti irodalmi eszményt és értékrendet, illetve egy, a lehetőségeihez mérten értékőrző perspektívát vázolt fel a kisebbségi magyarság számára. A társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta igencsak felszínesen, továbbra is „népnemzetiként" emlegetett, öröklött szemléletet, az összetettségében vagy céljaiban inkább „honmentőnek" definiálható képviseleti diszkurzusfajta összetett irodalmi forrásait egy, a korban meglehetősen kompaktnak vélt értelmezői közösség imaginárius támasztékainak az értékrendszerében és hierarchiájában lehet célravezető szemlélni. Ezek határozták meg ugyanis az erdélyi, úgynevezett „lappangó" kánoni diszkurzus által vallott és propagált eszmerendszernek a magyarországi recepcióban kialakult szokásrendjét, ahogyan egyes életművek kiemelt helyét is. Az autoriter, de semmiképp sem abszolút hatalminak tekinthető irány az irodalmi életnek olyan szegmensét képviselte, amelynek elismert eszmeisége éppen

[177] Vö. **Béládi**, *i.m.,* 13.
[178] Mely a környező országokkal, és azok fokozódó nacionalizmusával szemben is leginkább csak a saját nemzettudata eliminálásának a politikáját követte.

abból adódott, hogy nem egységes világnézetű, csak hallgatólagosan közös érdekeket kötött egymásba.

Mindezekben közös volt a sensus communis és az a fajta részlegesség, mely a sajátnak vallott (a „marxista" keretekhez és lehetőségekhez mérten a népi, nemzetiségi és ezeket ötvöző transzszilván) jegyeket az irodalom történéseinek folyamatában a határon túli, s legfőképp az erdélyi irodalomra tekintve érvényesnek határozta meg. A „honmentő" irány nemzeti(ségi) paradigmája saját kritikai elvárásaiban és frazeológiájában, mely általában mindössze pár jól hangsúlyozott névvel azonosította a határon túl születő magyar irodalmakat, sokáig nagyrészt kizárta vagy egyszerűen nem tartotta említésre méltónak az olyan írókat és műveiket, amelyek ellenálltak az esztétikai kommunikáció összefüggésrendszerében a közösségi, etikai-szociális ideológiákra történő leszűkítéseknek. Erdélyi vonatkozásaiban hasonlóan merev ideológiát testesített meg mint a marxista, amint a szépirodalomban is társadalompolitológiai értékorientációt kívánt érvényesíteni.[179]

A múltorientált, értékőrző és közösségi kánonmodellek nyílt vagy bújtatott továbbélése, a hivatalos fejlődéselv mögött, a húszas–harmincas évekből inspirálódva a második világháborút követően is az erdélyi magyar nemzeti közösség külön öntudatának kialakítására, majd megszilárdítására törekedett. A kisebbségi létviszonyok ellentmondásossága, mely már a harmincas évek vitáiban is kiütközött (leginkább a *Nem lehet*–vitában, 1937) ekkorra már tragikus nyilvánvalóságában pusztán egy sajátos

[179] A teljességhez hozzátartozik, hogy a művészetre és kultúrára vonatkozó korabeli alapfeltevéseknek megfelelően továbbra is érvényben maradtak a sztálinista elvek, melyek szerint a művészet – minden más kulturális jelenséghez hasonlóan – a kommunista propaganda fegyvereként és az ideológiai „harc" egyik legelső frontjaként volt értékelendő. A „szocialista átnevelésnek" szolgálatába állított művészet értelemszerűen felerősítette az irodalom szolgálattevő, nevelő funkcióját, melynek hivatalosan, a kollektivitás újabb formáin keresztül is „a szocializmus felépítésén" kellett munkálkodnia. Ennek a kollektivitásnak azonban Erdélyben a második világháborút követően mindig is, talán csak a kezdeti „üdvtörténet" első éveit kivéve, volt egy alapvetően másfajta jelentéstartalma is, amely az erdélyi magyarság érdekeit, sérelmeit, vagy éppen kollektív tudatát és emlékezetét volt hivatott átfogóan az irodalomban vagy az irodalom által megjeleníteni. Ugyanannak a kollektivitásformának egyéb tartalmakkal való feltöltése bizonyult olyan „használható" keretnek, amelyben a művészet és irodalom, a nemzetiség, mint társadalmi közösség kapcsán emelhet értük képletesen szót. A nemzetiségi lét mint önmagában adott kollektivitásforma a kollektív emlékezet értelmezési pontjait is aszerint alakította ki, hogy a politikai hatalom az ő adottságait, adott másságát hagyta-e érvényre jutni, vagy megpróbálta azt egységesíteni, beolvasztani. A politikai gyakorlattal ellenkező, ideológiájában burkoltan ellenálló attitűd viszont a művészeti gyakorlatot a szocreál esztétikájához hasonlóan két aspektusra bontva tartotta, s ezzel nyomban alárendelő viszonyt is határozott meg, amint tartalmi és formai megkülönböztetésében az előbbi javára történő hierarchiát juttatott csak érvényre. Ennek a hierarchizálásnak az eredménye a kényszerűségekben legitimált értelmezés-formáknak a legjobb esetben is sematikus mintái, melyek az „ahogy lehet" történelmi lehetőségeit eszményítve tartották fenn az irodalomnak a közösségi gondokat megjelenítő, képviselő funkcióját. Ráadásul az „eszmei helyességre" ügyelve a nemzetiségi gondokat irodalomban felvállalók sem mindig tudtak más alternatívát találni, mint a kizárólagosságot, elveik fontosságának a hangsúlyozására. A nemzetiségi, mint nemzeti kisebbségi képviseleti attitűdök a formai kísérletezést az öncélú, esztétizáló irodalmi alkotásokat, az avantgárd újításokat sokszor a hetvenes–nyolcvanas években is éppúgy elítélték vagy lekicsinyelték, amint azt a korban a nem megfelelő attitűdökkel a bolsevik ideológia képviselői tették.

hagyományértelmezést, kulturális reprezentativitást és áthallásos történelmi tematikát kísérelt meg az irodalom révén felszínre juttatni. A recepció ezek sarkított ábrázolása által is egy felületesnek mondható, homogén közösség-képet és traumatikus szemléletet rögtönzött. Az analógiák és a diszfunkciók húszas-harmincas, illetve hetvenes–nyolcvanas évekbeli irodalomszemléletének magyarországi leképződéseiben ugyanakkor mindenképp célszerű arra emlékeztetni, hogy a harmincas évek rekanonizációs vitái Erdélyben evidenciaszerűségében tabuként kezelték a közösségi jelleget, a kollektív értéktudatot. Mint utaltam rá, a viták folyamatosan egy kompaktnak tekintett közösségnek szóltak, az ennek való elkötelezettség mértékéről, módozatairól polemizáltak, vagy magára a kisebbségi létre vonatkoztak, de a közösségeszményt mentesítették a szellemi csatározások alól. S minthogy a transzszilvanizmust leghevesebben támadó Gaál Gábor is alapértékként fogadta el a hallgatólagos közmegegyezéssel kialakított kollektív sémákat, a belső (például a szemléleti vagy nemzedéki) revízió mellett a külső (például baloldali) kritikák is jórészt kulcsfogalomként kezelhették azt.[180] A harmincas években ugyanakkor ennek, a viták általi részleges diszkurzuspluralizációnak a folyamatában nyert fokozatosan teret a szociográfia és a népiesség is, természetesen továbbra is egy közös erdélyi szellemi égbolt alatt.[181] A világnézeti és generációs problémák mögött a valóságkifejezés új igénye is ekkor jelent meg, mely később a marxista-realista ábrázolásokban is megtalálta a maga specifikus erdélyi jellegének összetevőit. A különböző értéktudatok tehát egy közösségi cselekvő szemléletet mindenképpen érvényesen örökítettek tovább a hatvanas–hetvenes évekre is.[182]

A népi örökség

A közös kisebbségi sorsnak két világháború közötti, osztályok fölött álló „nemzeti egységet" megteremtő alapja mind a helikoni tömörülésben, mind az ekkor induló népi írók mozgalmaiban[183] érvényre jutott. Az *Erdélyi Fiatalok* 1930-ban induló folyóirata elsődlegesen falukutató mozgalmat hirdetett, szociális és kulturális mozgalom jellege pedig természetszerűleg éltette tovább a pedagógiai és közösségi célokat az irodalomértelmezések terén is. A korabeli népi jelleg az *Új Arcvonal* című antológiában (1931) szereplők műveiben

[180] Vö. Magunk revíziója (1931); Erdélyi Fiatalok (1930–1940); Jelszó és Mítosz (1937) vitákat, valamint a Korunk (1926–1940) teljes korabeli ideológiai ellenkritikáját.
[181] Például Tamási Áron (Czímeresek, 1931), Kacsó Sándor (Vakvágányon, 1930), Székely Mózes (Zátony, 1930) vagy Berde Mária (Földindulás, 1930) című műveiben.
[182] A transzszilván értékkategóriának a pedagógia célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozícióit, legalábbis a pedagógiai célokkal összefűzött esztétikai érték gondolatát, de a természetábrázolást és a rurális témákat is, részben a népi vonal irodalma szilárdította meg már az 1930-as években, majd éltette őket tovább a második világháború után.
[183] Főképp a harmincas évekre, Lásd *Vásárhelyi Találkozó*, 1937.

már hangsúlyosan jelentkezik, ugyanakkor egy még differenciálatlan világnézetű alkotócsoportot tükröz. Az egység, mely amúgy nagyon rövid ideig élt – részben talán, mert az 1938-as világpolitikai események ismét felszínre hozták a világnézeti különbségeket – a harmincas évek közepétől kialakította a maga differenciáltabb szárnyait, a korábbi transzszilván szerzők népi humanizmusát, az 1935-ben létrehozott *Hitel* körüli szerzők nemzeti önvizsgálatát és a balszárny szocialista, munkásmozgalmi kötődéseit. A második világháborút követően Erdélyben is nyilvánvalóan ez utóbbinak sikerült érvényesülnie a leginkább, (folytonosságát olyan szerzőkben is biztosítva, mint Méliusz József, Kovács György vagy Szemlér Ferenc)[184] de Magyarországon a népi humanizmust és a transzszilvanizmust, vagy bújtatottabb formában a nemzeti eszméket képviselő szerzők is fölöttébb nagy népszerűségnek s olykor hivatalos elismerésnek is örvendtek. (Persze voltak olyanok is, akik e népszerűséget csak az illegalitásban élhették meg, hiszen műveiket, mint például Nyírő József műveit, betiltották 1944 után.) Itt célszerű megemlíteni, hogy a nagyon heterogén egykori transzszilván vonulatnak – Makkaitól a népi-konzervatív Tamásin át egyfelől Wass Albertig és Nyírőig, másfelől Szemlérig és Méliuszig – erdélyi képviselői közül néhányan a nyílt politizálás, vagy a nemzeti radikalizmus felé tolódtak. Az 1945 utáni népi írói hagyományokat tovább vivő nemzedékből (mely a népi jelentéstartományába is Magyarországon többféle írói gyakorlatot és társadalmi programot foglalt), akárcsak a két háború közti nemzedékből is, sokan az aktív politizálást választották, de immár a bolsevik keretek közt.[185] Az egykori baloldali szárny bizonyos része így nemegyszer felvállalta az „útitárs" szerepkörét is.[186] A társadalmi gondokat, a közérdeket megvalósítani igyekvők

[184] Jellemző ugyanakkor, hogy az irodalom társadalmi funkciójának propagálása mindvégig megőrződött, olyan szervezetek és szerzők által is, akik harmincas évekbeli eszményeiket valamiképp továbbéltethették. Lásd Ady Endre Társaság (1935) vagy Balogh Edgár munkássága.

[185] Mint Standeisky is megjegyzi, a népiek Magyarországon is *„bár általában radikális baloldaliak voltak, többen közülük a demokratikus polgári centrum felé orientálódtak, mások pedig szélsőjobbra csúsztak*", de 1945 után is szoros kapcsolatban álltak a politikai hatalommal. Vö. **Standeisky** Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, 17.

[186] Aminek komoly ára volt: 1956 után az egyik első párthatározat éppen a népiek ellen szólt, Veres Péter miniszteri lemondatása „érdekében" rágyújtották a házat, többen pedig, akárcsak Kovács Imre, Nyugatra távoztak. 1963 előtt mindenesetre a kommunista írók mellett a népiek is kapcsolatban álltak a politikai hatalommal, s ha többségük így vagy úgy függetlenítette is magát az uralmon lévőktől, a társadalom problémái iránt sosem maradtak közömbösek. Tóth Pál Péter nem véletlenül jellemezte az „ahogy lehet" politikájaként e politikai szerepvállalást.
A népiek társadalmi elkötelezettsége, a parasztságért, annak felemelkedéséért folytatott küzdelme, vagy a nemzeti érzések iránti fogékonysága mellett irodalmi értékelésükkel, hibáikkal, erényeikkel a szakirodalom számos alapos műben foglalkozik. (Csak néhány megkerülhetetlen írás: **Borbándi** Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989; UŐ, *Népiség és népiek*, Esszék, tanulmányok, cikkek, Bp., Püski, 2000; *Népiek és urbánusok: Egy mítosz vége?* Bp., Századvég, 1990; **Hevesi** András, *Népi vagy polgári kultúra?* in Toll, 1933/8.; **Ignotus** Pál, *Népiség*, Bp., Századvég, 1988; *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, szerk. **Sz. Nagy** Péter, Bp., Rakéta, 1990; **Laczkó** Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3; **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?,* in Kortárs, 1997/6; vagy **Standeisky** Éva, *i.m.*

közül Erdélyben hivatásos politikai szerepre vállalkozott (Veres Péter vagy Kovács Imre példájához hasonlóan) Szemlér Ferenc vagy Sütő András.

Népiség és Szolgálat

A paraszti kultúra eredetmítoszait vagy annak organikus szemléletét az irodalomba léptető népi írók vonala a modernség kulturális értékrendjének az első világháborút követő átértékelésével gyakorlatilag a magas művészet rangjára kívánta emelni a népi, paraszti kultúra termékeit is. Nem mondott le viszont egyfajta elitebb irodalmi kánonról a minőség terén, nem alacsonyította végképp le, vagy szélesítette végletesen ki művelődéseszménye értelmében az addigi nemzeti irodalomtörténetet sem, csupán kontextus-viszonyait helyezte tágabb, elsősorban kelet-európai összefüggésrendszerbe. A kisebb népek kultúrájának, irodalmának a közös gondolata más hangsúlyokkal folytatódott a marxista hatalomátvételt követően az irodalomtörténet-írásban, amely az internacionalizmus mellett a népi világ valóságábrázolását (is) majdhogynem kötelezőnek tüntette fel. Korábbi társadalomkritikai igényének immár nagyrészt elhallgattatott (mert megoldottnak mondott) irodalmi attitűdjei a kulturális progresszió művelődésformáló jegyeiben tarthatta meg erejét. Az alapvető alkotási attitűdként előírt világlátása a korabeli valóság ábrázolásán és feltárásán, a múlt újraértelmezésén túl az archaikus kultúra, a folklór és a kortárs művelődés szintézisét akarta jelen idejű egységgé formálni.[187] Mindemellett, saját öröksége érvényesítéseként is, elfedni igyekezett az irodalmi szerephálóban hivatásos író és közíró különbségeit, akárcsak élet és irodalom esetleges szétválaszthatóságát, a magánember és közösségi ember típusideáljának mindig ez utóbbi javára történő fejlődéselvének a törvényszerű hirdetése által.

Az etikai-szociális ideológiák irodalmi tényezőinek az esztétikai észlelést felülíró tapasztalatában a népi mozgalom bizonyos képviselőinek második világháborút követő irodalmi elképzelései és törekvései sok esetben analógiát mutattak a proletkultos ábrázolásmód és írói világkép szegmenseivel, amelyek következtében a hatvanas évekre, legalábbis részben, autoritását visszanyerő diszkurzusforma egy összetett szociokulturális szemlélet átrendeződését is maga után vonta.[188] Meglehetősen nagy szerepe lehetett ebben a

[187] A népi-nemzeti irányt magukénak vallók közül az 1945–1948 közötti népi írói tábor demokrata szárnyára (melyben a klasszikus szépírókon túl, szociológusok, szociográfusok, esszéírók és falukutatók voltak többségben), de a Nemzeti Parasztpártra, illetve az 1956-os Petőfi Párt egyes képviselőire (Kovács Imrére, Szabó Zoltánra, Bibó Istvánra) is érvényesíthető mindez. Lényegesen eltért ettől az ötvenes évekre a „népből jött" és a néphez gyakorta kötelezően témáért visszanyúló közép-európai új értelmiségi és írói körök nemzedéke, Erdélyben és Magyarországon egyaránt, mely leginkább a bolsevik ideológiát, a dialektikus és történelmi materializmust terjesztette a szélesebb néptömegek felemelése okán.

[188] A későbbi, úgynevezett „népi-nemzetiek", a hetvenes évek „honmentő" íróinak egy igen jelentős része is ebből a heterogén „képzelt közösségből" (Vö. az Anderson-féle 'imagined communities' elmélettel) vált ki. A kettősséget Filep Tamás Gusztáv egy tanulmánya is igyekezett már tisztázni. Megfontolásra érdemes, hogy

paraszti közegből származó elsőgenerációs írói-értelmiségi rétegnek is, amely erdélyi viszonylatokban éppen a hetvenes évekre a diktatórikus társadalmi-politikai praxis kisebbségpolitikai kiábrándító szólamaival szemben a népi mozgalom nemzetideológiáját és kultúratörekvéseit állíthatta szembe.

Mint említettem, ez az időszak együttesen a magyarországi irodalmi kapcsolatoknak a szélesebb lehetőséget nyújtó korszaka is, az etikai-szociális diszkurzusok itteni beszivárgása az évtized folyamán (noha meglehetős fáziskéséssel) az eltiport és végleg veszni látszó nemzetiségi jogok hiányában a közösségi-nemzetideológiai reflexiók esztétikai kidolgozását sürgette.[189]

Kanonikus diszkurzusok átnyúlása

Mindezeket alapvetően azért volt szükséges hangsúlyozni, mert a kollektivitáseszmények kanonikus diverzifikációja mentén nemegyszer éppen a korszakkánon időbeli elcsúszásában, az erdélyi irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódásban, bizonyos szegmenseinek a kiemelésében,[190] és autoriter ideológiaformák átemelésében ragadhatók meg részben azok a buktatók, melyek kiemelten hangsúlyos szerephez jutottak az utóbbi fél évszázad Erdélyben születő irodalmának értékelési menetrendjében.

Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett,[191] a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is legfeljebb félhivatalosan megjelenő, de legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által válhatott elismertté. A kollektív sérelmek

---

ebben a szerző idézi Kovács Imre véleményét az egykor ténylegesen népi író Veres Péterről, illetve arról, hogy Veresék a kommunizmus évtizedeiben sem népben, sem nemzetben nem gondolkodtak; - hanem inkább „nyájban". Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11, 7-13.

[189] A kollektív kisebbségi diszkurzusok szépirodalmi képviselői éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé tették a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését, mint a szocialista realizmus, még ha a kétféle valóságkép között óriási különbségek is voltak. Az uralmi helyzetben lévő marxizmushoz sajátosan népi (mint hivatalosan kollektív) és nemzetiségi (mint bújtatottan nemzeti) – eszmék is csatlakoztak. A népi-realista és a kollektív eszmék kezdetekben a pártirányítás következtében, később pedig, egy különös nemzetiségi keretbe foglalva, hallgatólagos ellenkánonként fordították referenciális értelmezésmódokba a hivatalos vagy kvázi-hivatalos irodalmat. A marxista irány a szépirodalomtól s főképp az irodalmi élettől következetesen elvárta, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén alapozza meg az előzetesen megállapított eszméket és eszményeket. Egy másik szinten, de gyakorta éppen a rendszeren belül, a legkülönbözőbb irányokból összecsengő „honmentő" erők is sokszor hasonló dogmatizmussal kérték számon Erdélytől a kollektív-képviseleti irodalmat, és vallották, hogy csak az irodalom teljesítheti nemzeti hivatását, a közösségi gondok megoldását és a társadalmi szolgálatot.

[190] A nyelv- és nemzetmentő attitűdök politikai tiltásában is gyakran egyértelműnek látszott a siker természetrajzának az ilyen formájú biztosíthatósága.

[191] Mely a hetvenes évekre Magyarországon ismét megpróbált kemény cenzurális irodalompolitikát érvényesíteni: a *Kritiká*t „áthelyezték", Béládítól elvették, majd Pándi Pálnak adták, később a *Mozgó Világ*ot majd a *Tiszatáj*at pedig betiltották.

bújtatott irodalmi ábrázolása, sokszor az ellenállás adta autoritást, népszerűséget is kihasználva, a magyarországi visszhangok Erdélyre visszaható erejével eleve egy parciális kép kialakulását segítette elő. Az így formált elvárásrendnek való megfelelés vágya – sokszor a szigorú cenzurális térben már magának a publikálásnak a lehetősége által is – a magyarországi megjelenéseket sürgette.[192] Az ehhez való igazodási vágynak pedig egyáltalán nem volt elhanyagolható a korabeli szerepe, illetve visszaható ereje.[193]

A hetvenes évekre Magyarországon viszonylagosan működött az irodalomnak az a diszkurzusrendje, amelyben a véleménykülönbségek, illetve magáról az irodalomról szóló viták is helyet kaptak. A Kádár-rendszer folytatta ugyan az irodalom politikai befolyásolását,[194] de a hetvenes évekre újra fokozódó represszió ellenére, a kultúrpolitikai offenzíva már aligha tudta feltartóztatni az elméleti tájékozódás kiszélesedését. Tulajdonképpen ez az időszak az irodalmi kereteken belüli diszkurzuspluralizálódásnak és a határon túli irodalmak felé fordulásnak az együttes korszaka. A honmentő diszkurzus-összefonódás, valamint a kisebbségi magyar irodalmak fogadtatása szempontjából elsődlegesen fontos ez a kettős elmozdulás. Míg a magyarországi struktúrák szintjén jelentős mértékben enyhült a korábbi diktatórikus magatartásforma (például újfajta hangú

[192] Az említett lapok közül a *Mozgó Világ*ban a felvidékiekről, a *Tiszatáj*ban leginkább erdélyiekről közöltek cikkeket.

[193] Hogy kik voltak ismertek és elismertek a magyarországi hivatalos fórumokon is (mely sokszor egy felszabadult, idilli állapotnak látszott a romániai viszonyokhoz és cenzurális térhez képest), az erősen meghatározta az erdélyi értékrendeket is. Persze ismét hangsúlyozni kell, hogy az adott periódusra, a nyolcvanas évek derekára, az erdélyi magyarságnak szinte teljesen leépültek azok az intézményrendszerei, amelyeket a modern társadalomelméletek mint professzionális cselekvőket tartanak számon, és amelyek írók, irodalmárok, kritikusok hatáskörén keresztül alakítják valamelyest az aktuális értékrendet. A leépülés viszont kettős mércét érvényesített, egy formális, felülről irányítottat, melyet egy szocialista realista esztétika képviselt, és egy informálist, amelyet valódinak érezhettek, de amely azáltal, hogy kezdetben informális, ám később fokozatosan megtűrtebb (s a politikai helyzetben érzelmileg egyre elvonatkoztatóbb módon) terjedhetett, magában hordozta a kritikai egység és teljességigény torzulásának veszélyét is.

[194] Az amnesztiarendeletek, majd az 1968-as gazdasági-politikai reformok utóhatása az irodalmi életben és a sajtóban is éreztette eredményeit. A prágai bevonulás azonban Magyarországon félbeszakította a lazulási folyamatokat. (Érdekesség, hogy Erdélyben ugyanez az időszak talán a legzsúfoltabb, legtermékenyebb, s ugyanakkor a legellentmondásosabb vetületei ellenére is a viszonylagos szabadságnak a legnagyobb fokát testesítette meg, amely a román katonai távolmaradás miatt is rövid intermezzót, kibontakozást, vagy legalábbis a kibontakozás ígéretét hozta. A későbbi retorziók fényében egyenesen csodaszámba menő nyitásnak érezhették a korabeli írók és művészek.) Magyarországi viszonylatokban a hetvenes évekre az „emberszabású szocializmus" jelszavának prágai átértékelése következtében ismét ideológiai kulturális szigor következett. Ekkortól „kialakult az a sajtóirányítási szisztéma, amely a szocialista rendszer felbomlását közvetlenül megelőző időszakig változatlanul, ám egyre kisebb hatásfokkal működött." (Vö. **Murányi** Gábor, *i.m.,* 218.). A kultúrpolitikai jelszóként megfogalmazott, Aczél-féle „három T", azaz a *tiltott*, *tűrt* és *támogatott* kategóriáinak a politikája az idők folyamán a tiltottat, legalábbis tematikában folyamatosan csökkentette, kiszélesítette a megtűrt kategóriáit, válfajait, még ha a fontosabb kérdésekben maradt is az erőteljes tilalom. A támogatandók köre folyamatosan változó volt, ugyanakkor a tűrt kategóriája, sokszor éppen a tematikán túl a nyelvezetnek a változásai, allegorikus kuszasága miatt amúgy sem volt egyértelműen behatárolva, s legtöbbször nem került vissza a tiltottak teljes szilenciumába. A hetvenes, s főleg a nyolcvanas évtizedben már egyértelműen ez a kategória volt a legmeghatározóbb. Az MSZMP-n belüli irányzatok, mint szinte minden más kérdésben a dogmatikus és pragmatikus nézetek ütközése folytán sokszor igen látványos nyitást produkáltak, természetszerűleg csak az adott korlátokon belül.

irodalomértelmezések születhettek, sőt a nyolcvanas évekre ezek bekerülhettek a gimnáziumi reformtankönyvekbe is), Erdélyben fokozódott a nemzetiségi intézményes elnyomás.[195] Ezzel analóg módon a recepcióban és az értékelésekben is egyre nyilvánvalóbb lett a hivatalosság és az irodalmi élet értékorientációs különbsége.

A kitüntetett terep a lappangó kánon regisztereiben nyíltabban vagy teljességében virágnyelven, de közösségi összetartó erőként funkcionált.[196] A morális példázatosság, a történelmi múltban választ kereső, és az archaikumot értékként a modern értékrendszerekbe visszaemelő tudatosság jellemző e kánoni formára, mely a nyolcvanas évekre a jelen és múlt viszonyának értelmezéseibe is egyértelműen a tradicionalizmust állította. A kánonforma fokozott bezáródását, kényszerű fenntartását megannyi polémia övezte ugyan, amelyek már a hetvenes évek irodalmi törekvéseiben is elvetni igyekeztek e hallgatólagosan kitüntetett irodalmi diszkurzusrendet, műfaji meghatározottságot vagy szövegalkotási attitűdöt, a transzszilvanista hagyomány felülbírálása azonban kétszeres ellenállásba ütközött. Az úgynevezett hivatalos irodalomfelfogás marxista szólamai közepette, a hallgatólagos, éppen ellenállásában, ellenálló attitűdjeiben népszerű, népi-nemzeti hangsúlyokat valló

[195] Az 1968 augusztusi csehszlovákiai események hatására a hivatalos román művelődéspolitika – deklaratív szinten – feladta asszimilációs törekvéseit. A liberalizálódás jegyeit mutató reformkorszakban az irodalom és a társadalomtudományok is bátorítást kaptak a saját nemzeti szellem megnyilatkoztatására is. A román vezetőség változtatott korábbi taktikáján: látszólagos engedményekkel elsősorban a külföld felé igyekezett mutatni reformpolitikáját. A hatvanas–hetvenes évek fordulója ebből a szempontból külön vizsgálatot érdemel. Egyrészt kiemelten fontos lehet a román katonai távolmaradás látószögében az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált Ceausescuval, amelynek kapcsán dokumentálhatóan új intézmények jöhettek létre az elkövetkezendő évek során, másrészt ezen intézmények felbecsülhetetlen szerepe mellett is utólagosan jól látható, hogy az újonnan berendezkedő hatalom, látványos nyitással a Nyugat felé, de valójában már a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával. (Az évtized nyitánya mindenesetre megkerülhetetlen irodalomtörténeti szempontból, és itt nemcsak az új *Kriterion Könyvkiadó*t, a bukaresti *RTV Magyar Nyelvű Adásá*t, és az új művelődéspolitikai hetilapot – *A Hét* –, de az első erdélyi irodalomtörténet megjelenését is említenünk kell). A nemzetiségi kérdés kezelése viszont egyre „türelmetlenebb" fázisaiba érkezett. Az esetleges szovjet invázió veszélyének elhárultával, a nemzetiségi kívánalmakat is látszatengedmények, majd egy új, jól átgondolt nemzetiségi politika kidolgozása követte, melynek egyértelmű célja a teljes asszimiláció volt. E háttértényezők felvázolása annyiban szükségszerű, amennyiben az irodalmi köztudatnak, illetve az irodalmi életnek is sajátos, sokszor kényszerű pályáját szabták meg. A naponta elhangzó sztereotípiák, az üres jelszavak (mint a *'nemzetiségre való tekintet nélkül'*, *'a kölcsönös megismerés jegyében'*, vagy *'a be nem avatkozás politikája'*) taktikai-lélektani buktatói egyrészt meghatározták a hivatalos irodalompolitikát, (mely román részről kiemelt feladatul a romániai magyar irodalomra nézve a román művek fordítását tűzte ki, s egyfajta hibrid nemzeti tudat létrehozására törekedett, amelyben az egyetlen különálló jegy csak az anyanyelv maradt volna) másrészt természetszerűen felerősítették az asszimilációs törekvések ellen cselekedni akarók irodalmi-közéleti szerepvállalását. Mindezt gyakran nem a minőség jegyében. Vö. ezzel kapcsolatban **Ágoston** Vilmos, *i.m.*, illetve **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* szerk. **Saáry** Éva, Zürich, SMIKK, 1980, 30.

[196] A hetvenes évtizedre a két világháború közti időszakban már kanonizált, olykor éppen az egyetemesség utáni vágyában is ideológiává növesztett humanizmus gondolata, a teremtő és védekező attitűdben visszatért. Az erdélyi irodalomról megfogalmazott magyarországi diszkurzusok viszont pragmatikus, a jelenhez, az „itt és most"-hoz kötődő elemeket kerestek. Ezekben az azonosulás, mely lehetőségként ismét megjelent az olvasók számára, bár az irodalmi szövegek természetéhez képest leginkább külsődlegesnek mondható, a történeti befogadó számára a mindenben allegorikusságot, illetve ennek keresését, a beleélést és a moralitást hordozta.

diszkurzusforma a hetvenes évektől fokozatosan megszilárduló kánonban teljesedett ki.[197] A népi diszkurzusnak mind magyarországi, mind erdélyi kettős szerepkörét jól érzékeltetik az alábbi sorok: Ez, „a hatásában megcsúfolt társadalmi-szellemi emancipációban való részvétel időszaka után – szívós küzdelemben igyekezett önmaga autonómiáját helyreállítani. A regionális irodalmakkal való hagyománytörténeti összefüggés a hatvanas-hetvenes évek fordulójától erősödik fel, a népi kánon folytonosságának biztosítása összekapcsolódik a nemzeti kultúra újraegyesítésének igényével."[198]

Az értékrend zavarai

A magyarországi kulturális elvárások erdélyi beszüremkedése mindenesetre ekkor is még jórészt egy olyan, a marxista irodalompolitika fennhatósága alól történő fokozatos és közös, bár ki nem mondott távolodásban jelenhet csak meg, amely a nemzet és a nemzetiségek közötti tagolt írás- és olvasásmódok kulturális szerkezetét a fáziskülönbségek ellenére is közösnek tételezte. Az összmagyar irodalmi szemlélet igénye (a nyílt politikai tiltakozások és ellenreakciók látványos kirohanásai ellenére) a népi-nemzeti szolidaritás folytonosságának az újrateremtésében hangsúlyosan etnikumvédő irodalmi szerkezetté formálta a kényszerűen felvállalt ideológiákat. Az erdélyi gondolat hagyományszegmenseinek marxista praxison átszűrt ideológiája defenzív kánont eredményezett, amelyben a sajátosság méltóságának helyzettudata egy azonosságtudat logikai sémáit az etnikai-kulturális különbözés jogára fordította le, s ennek imperatívuszát etikailag állította szembe a román nacionalizmus önkényével. Az irodalmi életbe talán leginkább a *Csipkerózsika–vita*ként megismert polémiában, Gáll Ernő teóriáját követően, Sütő András esszéjén, majd vitacikkein[199] és egyéb későbbi művein keresztül emelkedett a

[197] Ez a sajátosságoknak mint magyarországi viszonylatban már elévülő vagy egyáltalán nem létező értékeknek oly mértékű felmutatását, hangsúlyozását találta gyümölcsözőnek, amely a nemzeti tudatformálás szerepére is valamilyen módon alkalmasnak tűnhetett. A korlátozott szereplehetőségek, de az erdélyihez képest mégis egy sokkalta szélesebb játéktér a magyarországi recepció olyan irányú elmozdulását eredményezte, amelyben az olvasatok egyértelműen a művek esztétikai értéke mellett, legalább ekkora hangsúllyal, azok társadalomontológiai referenciáira is figyeltek. A kezdetek megdöbbentő sikere, újdonsága és az olvasatok befogadáspszichológiai leleplező stratégiáinak a politikai ellenzékiség-élménye is az ilyen jellegű olvasatok divatját, majd a romániai diktatúra egyre sötétebb éveiben, a tiltásoknak egyre szigorúbb, egyre abszurdabb képleteiben már annak kultikus jellegét vonta maga után. (A szociográfiákon túl, például a hetvenes évek történelmi drámáiban és gazdag esszéirodalmában). A cselekvésképtelenségben túlélési kényszerűséget mint kisebbségi életformát ábrázoló, annak irodalmi bemutatását sugalló művek gyakran visszatértek a transzszilván ideológiák önmarcangoló eszközeihez, s az irodalmi kifejezésmódokban is a híradás tényén túl egy utópisztikus megmaradásformát, megmaradásstratégiát kíséreltek kiépíteni, annak erkölcsi rekvizitumait az esztétikai közlésformákon keresztül is érvényesíteni.

[198] Vö. **Szirák**, *i.m.,* 43.

[199] A Magyarországon is ismertetett Sütő–Panek-vitaként elterjedt polémia Sütő *Csipkerózsa* című esszéjével (Korunk, 1978/6) illetve Panek Zoltán válaszul írt pamfletjével (*Írjon ön is írül*) indult (A Hét, 1978/35.) Később az Igaz Szó hasábjain hónapokon át tartó vitává alakult át, melyben sajátosság és egyetemesség problematikájához számos író, kritikus és közéleti személyiség hozzászólt. Lásd még **Balogh F**. András,

hetvenes évtized végétől. Ekkorra már egyéb nézetkülönbségek is jelen lehetnek a korban, generációs, s végre irodalomszemléleti különbségek is kiütköznek.[200] Az ideológia fogalmi nyelvének vizsgálatában mindenesetre a hetvenes évek elejétől már magyarországi viszonylatban is érdemes volt felfigyelni arra az erdélyi kritikai fordulatra, amely visszahatott az irodalom magyarországi megítélésére is. Bár a komolyabb helyi irodalmi viták még a hetvenes években is szükségszerűen arról szóltak, hogy szabad-e egy szakszerűbb irodalmi értékrend érdekében komoly kritikákat írni, vagy pedig minden erdélyi magyar írót becsülni kell,[201] a hatvanas években a sikeres szépirodalmi felfutás ellenére sem Magyarországon, de olykor Erdélyben sem volt még kellő tapasztalat arról, hogy mennyi belső kritikát bír ki a közösség és közösséginek tételezett irodalma. (A tágabb kritikai visszhangra visszautalva, mint említettem, a magyarországi irodalmi folyóiratok 1963-ig el sem érhették Erdélyt.) Szigorúbb értékrendet a hatvanas évek végétől (olykor a későbbi kollektív nemzeti-népi elfogultságokkal szemben is), csak kevesen, például K. Jakab Antal és Láng Gusztáv, majd később Cs. Gyímesi Éva érvényesített.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóját már mindkét országban a társadalmi cselekvés lehetősége hiányában az azokkal felérő irodalmi kifejezésmódok politikai szerepköre jellemzi. A sajátosság méltóságának eszméjét[202] Magyarországon terjesztő recepció, homogenizáló, uniformizáló képleteiben a teljes erdélyi irodalmat a kényszerű kisebbségpolitikai helyzetben, jobb esetben értékmentő, anyanyelvápoló, tradíciókat őrző

Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról, in *Tárlat*, (szerk. **Egyed** Péter), Bukarest, Kriterion, 1991, 8–30. ill. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, Kolozsvár, Polis, 2003, 400. Részletes kifejtését és értékelését a sütői életművön belől lásd a következő fejezetben.

[200] Lásd például a Korunkban 1980-ban zajló *Szótértés előfeltételei* vitát.

[201] Ezért jogos Szász László azon megállapítása, hogy a felülről irányított ideológiai értékrend mellett a szinte csak informális úton terjedő, lappangó kisebbségi-értelmiségi értékrendet „állandóan fenyegette a torzulás veszélye". Az értékszemlélet-beli, jóhiszemű, ám önámító minőségi mérce olykor „nem az európai normákhoz, csupán *pro loco*, a létező hiányhoz képest" volt magas! – (kiemelés az eredetiben, - BL.) Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Új mandátum, Az Irodalom Visszavág, 2000, 11-12.

[202] Ez a szemlélet nem egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet elméleti transzcendentálására vagy radikális kritikájára összpontosított, hanem a kisebbségi magyarság sértett méltóságának patetikus kinyilvánításával kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. Azaz nem a kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésére, hanem annak elfogadására adott ideológiai magyarázatot, igazolást. Cs. Gyímesi Éva *Gyöngy és Homok* című könyvének egyik legfontosabb felismerése éppen az volt, hogy egy közösség *helyzettudata és azonosságtudata* között olykor jelentős diszharmóniák vannak, és ezek csak külön problematizált (olykor öntudatlan) mechanizmusok révén oldódnak fel vagy lepleződnek le. Az erdélyi magyarság esetében a szerző szerint éppen a helyzettudat túlhangsúlyozásából adódott a probléma, és nem egyszerűen abból, hogy számoltak a helyzettel, mert ez utóbbi nem jelenti egyszersmind az abba történő belenyugvást is. A deformált mechanizmusok így valójában egy fordított célelvűséget rejtenek, amely „Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásán alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre késztető és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételezi" azaz „célnak és értéknek nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből adódó indíték, érdek, kényszerűség". – Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Gyöngy és Homok*, in UŐ, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993, 34.

irodalomként, rosszabban csupán kisebbségi problematikát tárgyaló, áthallásos, de tett-értékű és gyakran tájékoztató jellegű politikai megnyilatkozásként értékelte. A szakmai érvek természetszerűleg kerültek háttérbe a képviseleti feladatokat és társadalmi szolgálatot ellátó irodalomeszményhez ragaszkodók értéktételezéseiben. Mindez azért jelentkezett elsődleges fontossággal a recepciós értékítéletek meghozatalakor, mert ebben az eszmekörben a sajátosság méltósága melletti bizonyságtétel az erkölcsi és művészi merészség fokmérőjeként is megmutatkozott.

Az értékrend zavarait az értelmezésekben megnyilvánuló homogenizációra törekvés is elősegítette. A hetvenes évek végét meghatározó irodalom– és filozófiatörténeti vitákon túl a kevésbé tájékozott közönség a megnyíló új lehetőségek közt is elvárta az erdélyi irodalomtól a regionális értékek közvetítését és a kisebbségi küldetéstudatot. A recepció hetvenes évektől felerősödő, megújuló aspektusaira visszatérve tehát nem vált kérdésessé, hogy a hivatalos elvárásokon túl, a különálló kisebbségi irodalmak meghatározottságaiban a kisebbségi írónak társadalmi szolgálattal vagy eleve kisebbségi kollektív létértelmezésekkel volt célszerű foglalkoznia. Míg kezdetben az elzártság, a szakszerűtlenség és a politikai akadályok, később az ebből adódó kényszerű felmagasztalás, a leplezhetetlen érzelmi kötődés, valamint nagyrészt hivatalosan is a specifikus, megkülönböztető jegyek kiemelése vált elsődlegessé egy több oldalról „támogatott" különálló irodalomszemlélet jegyében.[203] Nagy valószínűséggel állítható, hogy a magyarországi diszkurzuspluralizálódás ellenére az erdélyi kép szigorú egyneműsítése a történelmi-politikai helyzet mellett belső kanonikus érdekeken alapult.[204] Magyarországon ebben az időszakban az önelvű, a formabontó, a

[203] A szélesebb olvasóközönség a magyarországi (hivatalos irodalombírálatra és az irodalmi publicisztikai életre is érvényesíthető) ambivalens fogadtatás révén ezt a honmentőnek nevezhető irodalmat ismerte meg tulajdonképpeni erdélyi irodalomként. Ehhez járulhatott hozzá az, hogy: 1. az új, romániai magyar irodalom maga is, – első időszakában, tehát az ötvenes, részben a hatvanas években – a politikai hatalom érdekei alapján mellőzte/száműzte az önelvűség elveit vallókat, a bölcselő-allegorikus próza vagy a nem realista individuállíra képviselőit, később pedig egy jelentős része éppen a politikai elkomorulás, a hetvenes évektől fokozottan jelentkező, végső megsemmisítő szándékai eredményeképp legitimálta ismét a közösségvállaló írói magatartásmintákat. (Például a hetvenes években születő Sütő-művekre, Kányádi költészetére, vagy Farkas Árpád és bizonyos megszorításokkal a második Forrás-generáció líravonulatára érvényesíthető mindez.) 2. Magyarországon az irodalomtörténeti tájékozatlanság egészen a hatvanas évek közepéig, a „köztudat" regisztereinek átlényegítése folytán alig vett tudomást „egyéb", mint magyarországi magyar nyelvű irodalmi alkotásról, s ennek is a következménye, hogy a lassan meginduló értekező szakirodalom érdeklődése a kezdetekben leginkább csak a „közéletibb" művekre irányult (például Czine Mihály és tanítványai körében). 3. A dokumentumgyűjtemények és műelemzések nagy része ekkor még a két világháború közti irodalommal, irodalmi élettel foglalkozott, de a kortárs irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódás szempontjait is nagymértékben ennek a korszaknak az ideológiai, szociálpolitikai hagyománycsoportjai, illetve tanulságai határozták meg. A politikai helyzetre reflektálva a kényszerűség és a hősi helytállás kultikus szereplehetőségei hangsúlyozódtak, a recepcióban pedig gyakran ennek megfelelően alakultak az arányok is.

[204] Amely elfelejteni látszott, hogy Erdélyben nemcsak a román hivatalosságok, de a korábbi írógenerációkhoz tartozók, s főképp a már kommunistákként indulók kezdetben a szocreál antinegativizmus és pártideológia nevében, később viszont a közösségi népszolgálat megtagadásával vádolták meg az írótársak bizonyos részét, a filozófusokat, a „magánírókat", illetve általában a fiatalokat, s leginkább az individualistákat.

műimmanens értékelésre Erdély magyar irodalmával kapcsolatban alig vállalkoztak,[205] s a hangsúlyok és a későbbi arányok sem az egyén szabadságát, a költészet autonómiáját felvállaló szerzők felé billentek.[206]

A közösségi irodalomképek által formált recepciós felületességre már a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva is könnyen akad olyan példa, melyet az új helyzetben sem Erdélyben, sem Magyarországon nem revideáltak. Dsida Jenő költészetének fogadtatása szembetűnő példája lehet mindennek. Dsida, bár nem hirdetett programszerű lázadást az erdélyiség ellen,[207] mégsem illett bele abba a helikoni kánonba, amelyik a „végvári" Reményiket választotta Erdély igazi poétájává, vagy amelyik Áprily tájkultuszát emelte a transzszilván eszmei hűség mintájává.[208] Az egyén szabadságát és a költészet autonómiáját központi elvnek tekintő szerzők általában is kirekesztődtek a kollektív elkötelezettséget elváró hivatalos recepcióból, amelynek leginkább a második világháborút követően megszűntek a többszólamú fórumai. Láng Gusztáv remek monografikus összegzése is jól mutatja, hogy a magyarországi fogadtatás, a tágabb irodalmi tudat a saját korában is egyfajta „udvarias közönnyel" szemlélte Dsida költészetét.[209]

Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?

Visszakanyarodva a hetvenes évek végi helyzethez, Magyarországon már több cikk, sok esetben vita is alkalmat nyújtott a határon túli magyarság ügyének a taglalására. Az egyik leghangsúlyosabb talán Illyés Gyula 1977-es *Magyar Nemzet*ben közölt, karácsonyi, majd újévi számban két részletben lehozott cikke volt, amely az addig igencsak tabunak számító

[205] A reformtankönyvek szerzői például az erdélyi irodalmat is legalább részben másként látták és értékelték, mint ahogyan a korra jellemző tűrt kategóriáján belül azt „szabad volt". A negyedikeseknek szóló kötet nem is jelenhetett meg, ebbe Szegedy-Maszák Mihály például Dsida mellett Páskándiról és Bodorról készített próbafejezetet. Ekkorra jórészt érvényes, hogy a magyarországi hatalom bizonyos irodalmárokra testálta a „határon túli irodalmat", s a felnövő, új irodalomszemléletet képviselő irodalomtudósi iskolák (például a Németh G. Béla köré szerveződő) sok esetben nem is tudtak mit kezdeni két tűz között e – legalábbis részben – csapdahelyzettel.

[206] Alig néhány kiragadt példa: Szilágyi Domokos, később pedig a harmadik hullám, a harmadik Forrás-nemzedék és annak közíróság ellen lázadó attitűdjei, hiány-költészete, a Bretter-iskolához kötődő fiatalok. A recepciós hiányokat tekintve némiképp ide sorolható Székely János intellektuális bölcselő formaművészete is.

[207] A transzszilvanizmus említett kiüresedése, közhellyé tétele, deszakralizációja késztette Dsidát arra, hogy valóban kerülje verseiben Erdély nevét vagy az erdélyi jelzőt. *„melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / naggyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánkon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent"* (Kerülöm a nevedet [Erdély]) Vö. **Dsida** Jenő, *Összegyűjtött versek és műfordítások*, vál. **Szakolczay** Lajos, Bp., Magvető, 1983, 446.

[208] Vö. **Végh** Balázs Béla, *i.m.*, 88.

[209] Dsida neve a Babits szerkesztette *Nyugat*ban is csak halála után, Szerb Antal nekrológjában szerepelt először. Vö. **Láng** Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

kérdéskört a napisajtóba emelte át.[210] S bár az esszét közlő Illyés-kötetet még betiltották,[211] a hetvenes évek legvégén több fórumon is nyílt aktualitást nyertek az olyan viták, mint a nemzet-vita (*Új Forrás*, 1979)[212], ehhez mérten pedig nemzet és nemzetiség kapcsolata, vagy az olyanok, melyek az irodalom korabeli önszemléletét, az egyetemes, illetve határon túli magyar irodalmak kérdéskörét, összetett viszonyát tárgyalták. A nemzet-vita idején már egyértelművé vált, hogy nem lehet tabuként kezelni a politikai és kultúrnemzeti státusnak a kettősségét, a határokon túl élő magyarság sorsproblémáit.[213] Ugyanakkor ebben az időszakban tudatosul, hogy a kényszerű elzártság közepette hallgatólagosan az irodalom válik a nemzeti közösség identitástudatának majdnem egyedüli közvetítő rendszerévé.

Minthogy a nemzeti értékek irodalmi jelenlétét tételesen felvonultatni képtelenség lenne (főképpen egy olyan korszakban, amikor ezek ambivalens kinyilatkoztatásai igencsak kérdésessé tennék a feltételrendszernek és az áttekinthetőségnek bármilyen megfogható kritériumát), a művekben kirajzolódó nemzetfelfogásra vagy a nemzeti kérdés megjelenési formáira a korszak vitái fényében érdemes nagyon röviden kitekintenünk. A hatvanas évektől több publicisztikai vitacikk jelent meg az adott témában, melyekben a szerzők legtöbbje felül kívánta vizsgálni az addigi álláspontokat, mégis legtöbbször két szembenálló pólus mentén értelmezték a különböző vitákat serkentő írásokat, amint a választáskényszert, mint két alternatíva, a nemzeti értékek és az általános emberi haladás értékei mentén határozták meg. A fogalmak gyakori tisztázatlansága már akkor is jellemezte a vitában felszólalókat,[214]de részben ugyanez mondható el az egy évtizeddel későbbi, már említett, Szilágyi Ákos vitaindító cikkei folytán kialakult polémiákról is (*Új Forrás* 1979, illetve 1982). A kritikus

[210] Vö. **Illyés** Gyula, *Válasz Herdernek és Adynak*, in Magyar Nemzet, 1977, dec. 24.

[211] A könyv 1978-ban *Szellem és erőszak* címen jelent meg a Magvető gondozásában, de csak tíz évvel később, Illyés halála után, 1988-tól terjeszthették. Minthogy az egyetlen Illyés-kötet volt, amelyet gyakorlatilag a cenzúra betiltott, a nyolcvanas években igazi legendák övezték. (Illyés valóban gondolkodott a Pártból való kilépésen!) A magyar értelmiségnek jelentős része, határon innen és túl az együvé tartozás hitében, a mindennapi jogfosztottságok, valamint a hivatalos nemzetstratégiai gondolkodás hiánya ellenére is politikai tényezőt vélt benne felfedezni. A Bécsben, Párizsban, Londonban is árusított könyvet itthon illegális másolatok formájában is terjesztették, s más szamizdat kiadványokhoz hasonlóan kézről-kézre adták.

[212] Szilágyi Ákos vitacikkét követően termékeny vita alakult ki a nemzet fogalmát illetően. A hozzászólók közt volt Kiss Gy. Csaba, Gergely András, Dobai Péter, Csepeli György, Dénes Iván Zoltán, Kósa László, Könczöl Csaba, Kulin Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zirkuli Péter. Az irodalmi nemzet fogalma egy tágabb kontextusban nemzetközpontú értéktudat, illetve értékközpontú nemzettudat kérdéskörének ideológiatörténeti vizsgálódásait követve vonódott be a vitába.

[213] Trianon óta a kultúrnemzet és az államnemzet nem időben egymást követő, hanem időben együtt létező, ám térben egymástól elkülönülő entitásokként kezelendők, ami máig is érvényessé teszi Gergely András azon észrevételét, hogy „az etnikum egy részét tömörítő állam demokratikus fejlődése, és a benne élő társadalom demokratizmusa nem oldja meg az egész nemzet gondjait – ha csak nem csonkítjuk meg a nemzet fogalmát, ami a nemzeti tudat még súlyosabb zavaraival társulna". Vö. **Gergely** András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5, 67-70.

[214] Például Cseres Tibor *Hideg Napok*ja kapcsán (1964), vagy Faragó Vilmos ÉS–beli írása kapcsán: *Kicsiország*, 1967.

nemzeti önbírálatra helyezett hangsúly mellett a népi írók történelmi tematikájú művei[215] a hatvanas évtizedtől már ezeket ellensúlyozni voltak részben hivatottak, az illyési, Veres Péter-i életművek pedig a nemzeti érzés rehabilitációját a „népben, nemzetben gondolkodás" normájával sürgették. Szintén jellemző a korszaka, hogy ezeket a hangokat hivatalosan leginkább egy sematikus, kifejtetlen nacionalizmus vádjában marasztalták el.[216] A szociográfia, mint vezető műfaj ismételt beemelése a szépirodalomba és az irodalmi köztudatba is ekkorra lesz meghatározó. Az évtized első igazi könyvsikerét nem véletlenül, a Magyarországon is hatalmas visszhangot kiváltó mezőségi szociográfia, Sütő naplójegyzetei jelentik. Szintén ide kapcsolható, hogy ekkortájt teljesedik ki a néprajzkutatók nemzeti egységet építő jelentős szerepe mindkét országban,[217] s a transzszilván gyökerek előkeresése is ekkortól kezdhet kiteljesedni. A szigorú cenzurális tér Erdély mellett azonban Magyarországon sem hagyott túlzott játékteret a végképp „rendszeridegen" irodalomtörténeti jelenségeknek.[218]

A hetvenes évektől az irodalmi lapok is egyre többször teret nyújtottak a szomszédos államokban élő magyarok helyzetére utaló reflexiókra. Az erdélyi magyar irodalom és kultúra szervesebb befogadása ugyanakkor a népi-nemzeti jegyeket, és a tradicionális formákat erősítette. Míg Magyarországon kívül születő magyar irodalomról legfeljebb elszórtan léteztek tudósítások[219] a hatvanas évtized elején, az érdeklődés és a lehetőségek az évtized végétől érezhetően megnő, s az 1968. évi említett márciusi írószövetségi

[215] Például Féja Géza *Kuruc idő* (1967) vagy Szabó Pál *Ahogy lehet* (1962) című művei.
[216] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6, 43-49.
[217] 1970-ben jelent meg Kallós Zoltán méltán óriási visszhangot kiváltó erdélyi és moldvai népdalgyűjtése, a *Balladák könyve*, majd 1973-ban a Móra Ferenc könyvkiadónál jelent meg Kósa László és Szemerkényi Ágnes *Apáról fiúra* című könyve (Korniss Péter fotóival), mely kötet hatásában szintén hozzájárult a magyarországival ellentétben ekkor még valóban létező erdélyi falu felfedezéséhez. Érdekes és megfontolásra alkalmas meglátás lehet ugyanakkor az is, amelyik az intézmények hiányában, a valóban tudományos igényű fórumok, a kutatómunka erdélyi teljes hiátusában vagy résztanulmányokra szűkített (az erdélyi magyarság történelmét, jelenkori népesedési, kulturális, stb. problémáit, a kisebbségi lét vitális kérdéseit tárgyaló) működési feltételeiben, a folklór erdélyi virágzását csupán mintegy kompenzációs elemként mutatja be. Olyan tényezőként, amely minden más nemzeti-népi, vagy szellemi-művészi megnyilatkozást felülmúló méreteket öltött ugyan a korban, (s a jelenség valószínűleg inkább teljes kelet-európai tendenciáiban mérhető) mégis a hagyományápoló jellege mellett nemzetiségpolitikai szempontból Romániában az ártatlan „levezetőcsatorna" szerepét is neki szánták, amelyre folyamatosan lehetett hivatkozni, válaszként a külföldről megkérdőjelezett nemzetiségekkel kapcsolatos lojális politika igényére. Ez utóbbival kapcsolatban vö. **Illyés** Elemér *i.m.,* 34.
[218] Nem csupán Bánffy Miklós visszaemlékezései nem jelenhettek meg (a szerző intencióinak megfelelő könyvecske torzóban maradt része *Huszonöt év* címmel 1993-ban kerülhetett csak a nagyközönség elé, s a Trilógia sem jelenhetett meg teljes terjedelmében Illés Endre verdiktje miatt a Szépirodalminál), de Kuncz Aladárt is cenzúrázták. Az eredetileg Bánffy előszavával megjelenő *Fekete kolostor* záró lapjai miatt, (melyek a visszaérkező hadifoglyok előtt feltáruló vörös világról beszéltek, amelyben „sakálok tanyáznak") - a mű csak az új, 1996-os erdélyi kiadásban jelenhetett meg ismét a maga egészében. Vö. **Kuncz** Aladár, *Fekete Kolostor*, Bukarest, Kriterion, 1996,; illetve **Bánffy** Miklós, *Huszonöt év* (1945), Bp., Püski, 1993.
[219] Óvatos próbálkozásokat is csak vidéki lapokban, egy-két irodalmi folyóiratban (pl. Tisztájban, Életünkben) találunk.

felszólalások már legitimmé is teszik az elmaradások bepótlását.[220] A „sorskérdések", a népi kultúra és a nemzeti irodalom kérdésköre mindenesetre a hetvenes évtizedre kapott igazi hangsúlyokat. A fiatal írók 1972-es hatvani találkozóján a szomszéd népekhez való viszony problémái közt a kisebbségi magyar irodalom is szóba került, az évtized végére pedig az 1979-es Lakitelki Írótalálkozó már az új írógenerációk szempontjából a nemzet és nemzettudat különböző kérdésköreit tárgyalva készítette elő megfelelő elméleti alapozottsággal az *Új Forrás*ban lezajló nemzet-vitát.[221]

Magyarországon tehát megvolt a fogadókészség az említett kérdéskör irodalmi szegmenseinek, ezen belül a határon túli magyar irodalmaknak a tárgyalására is, s a viszonylag nyílt beszédtérben, alig pár évvel a nemzet-vita után, szintén az *Új Forrás* teremtett lehetőséget a magyar irodalom önszemléletéről szóló vitának. Centrum és periféria viszonyában a kisebbségi magyar irodalmak szerepét, „anya"-országhoz való viszonyát, ezek kölcsönhatását, valamint a recepció szempontjából ezek ideológiailag egységes megítélésének tovább élő anomáliáit is, az akadémiai irodalomtörténet megfelelő kötetének megjelenésével egy időben, 1982-ben zajló vita jól tükrözte. Az ebben tárgyalt kritikatörténeti, befogadás-lélektani kategóriáknak az olykor máig létező politikai-lélektani implikációi is mutatják, hogy a terminológiai tisztázatlanságon túl maga a viszonyrendszer jelenti azt az elsődlegesen akadályt, amely az értékelések által eleve leszűkítő hatással bír.[222] A határon túli, a kisebbségi, a nemzetiségi vagy a földrajzi szempontú (erdélyi, felvidéki, vajdasági, a korban még romániai, szlovenszkói, jugoszláviai, stb.) meghatározások ugyanis

[220] Ezzel kapcsolatban lásd Darvas József, Dobozy Imre, vagy Czine Mihály felszólalásait, melyeket az Élet és Irodalom 1968, III. 30 száma közölt.

[221] Lásd még **Kiss Gy**. Csaba, *A nemzeti kérdés*…, *i.m.,* 43-49.

[222] Bár Szilágyi vitaindítójában olyan meglehetősen kérdéses meghatározásokkal élt, mint amelyik például a nemzeti irodalmat a politikai nemzet irodalmaként fogta fel, s ezek értelmében állította, hogy „a magyar nyelvű irodalom – ez idő szerint – több nemzeti irodalom részét képezi", az semmiképp sem állítható, hogy kérdésfelvetéseinek aktualitása ne lett volna ösztönző a nemzetiségi irodalmakkal foglalkozó megkésett reflexek által az önszemléleti kisiklások felülvizsgálatára. S bár Pomogáts Béla is figyelmeztetett, hogy a kisebbségi irodalmak irodalomtörténeti és –kritikai recepciója kétféleképpen történhet (a magyarországitól elkülönítve, függelékként, ahogyan a korabeli gyakorlat is mutatta, illetve a magyar irodalomnak történeti szerkezetébe integráltan, a korabeli magyarországi irodalom áramlataival, irányzataival szoros összefüggésben), a kijelentést követő évtizedben ez jószerével csak az ontológiai és intézményi jellegnek előzőekben definiált képleteivel konkordanciában, egység és különbözőség folyamatos értelmezéskényszerében ment végbe. A minőségileg elfogadott új egység és új önszemlélet, amelyet a vitaindító elvárt, akár történelmi okokból, akár szubjektív értékítéletek alapján, de a következő évtizedben sem valósult meg, s amit a szépirodalom terén a történelmi-politikai fordulat mégis megvalósított, az a tovább élő recepció és a hiányzó irodalomtörténeti újraértés szempontjából sajnálatosan időszerű maradt. A felvetés, miszerint a nemzetiségi magyar irodalmak a pluralitásában egyetemes magyar irodalom életének szereplőivé, „a nemzeti irodalom életének résztvevőivé" válnak, avagy „a nemzeti irodalom »múzeumába« kerülnek", csak úgy kerülhető el, ha a határon túli irodalmak fogalmához, a meghatározó kontextust háttérbe szorítva, a művek által, a nyelvében csak virtuálisan tagolt magyar irodalmakhoz fordulunk, s ezekhez „mint élő irodalmakhoz viszonyulunk, és nem a tönkrement nemzeti létezés megőrzendő kegytárgyait látjuk bennük". Vö. **Szilágyi** Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4, 60.

többnyire kirekesztő jelentésárnyalatokba, pejoratív értékhatárokba vagy diszkriminatív gyűjtőfogalmakba torkollanak. Sőt, mint említettem, a határon túli jelző a földrajzi-politikai határokon túl nemegyszer alkalmat adhat olyan áthallásokra, amely a földrajzi mellett esztétikai határokat is von az adott régió magyarországi értelmezésének útjába. Az irodalmi határok átjárhatóságának kérdése igény-szinten sokkalta korábban jelentkezett, mintsem kanonikus érdekként megfogalmazódhatott volna. A magyar irodalom gyűjtőfogalma egyfelől sokáig csak a magyarországi irodalmat jelölte, másfelől a nemzeti szemlélet irodalmi vetületei az egyetemes magyar irodalom fogalomkörében, a mellérendelő forma igénye mellett is a saját értékrend képletes egységének hangoztatásával, egyoldalú nemzetiségi, kollektív irodalomképnek a köztudatba való beemelésével kívánt számolni.

Szűkítő keretmeghatározások?

A hagyománytalanságnak és periferikusságnak a társadalomontológiai szerepén túl, mint említettem a nemzetiségi irodalmak autonómiájának a kérdése a történeti értékelésekben utópisztikus álkategóriákat működtetett. A hetvenes–nyolcvanas évek fonák helyzetében a hivatalos magyar irodalomtörténet-írás is kénytelen volt külön entitásként elismerni és kezelni a régió egyéb magyar nyelven születő irodalmait, (át is vette az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti leírásokat!) de a nyolcvanas években már a hiányosságokra is, (ha csak burkolt formában ugyan, és az említett megszorítások közt, a végső különállás elismerésével) próbált figyelmeztetni. Az aránytalanul megnövekedett írói szerepek mögött az önálló intézményhálózat, a kutatóhelyek és a tudományos kutatógárda hiánya, a humán és természettudományok hiányzó anyanyelvi szakértelmisége, és a szakmai elmaradás is szóba került, minthogy az „önállósult nemzetiség” jövőjének alakulása is e kulturális tevékenységi formák bővülését tette volna szükségszerűvé.

Amennyiben a magyar irodalomtörténet-írás korábbi hagyományait is figyelembe vesszük, a nemzeti irodalomtörténetekben – amint Szegedy-Maszák Mihály is megjegyezte – „a műveket általában aszerint értelmezték, mi tekinthető bennük nemzeti sajátosságnak”.[223] Analóg módon a nemzetiségi irodalmakat is szinte kizárólag csak akképpen határozták meg a különböző irodalomtörténeti fejtegetésekben, értekező-prózai művekben, hogy milyen sajátosságok, stílus- és motívumjegyek alapján sorolhatók be a nemzetkarakterológia határain belül mégis valami mást, sajátost, régióspecifikus színt (is) képviselő egyedi diszkurzusba. Ennek a valami másnak a meghatározása, folytonos keresése (hol a hídszerep,[224] hol a kettős

[223] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Literary canons: National and international,* Bp., Akadémiai, 2001.
[224] Mely sosem lépett túl politikailag irányított jelszó minősítésén.

kötődés, hol az archaikum) a tematikai szinteken túl a nyelvi, stiláris jellemvonások kiemelése (nyelviség, regionalizmus, hagyományőrzés stb.) révén is hangsúlyos szerepeket kapott. Természetesen a már említett történelmi-politikai meghatározások és referenciák folyamatos előtérbe kerülése meghatározó jegyként is funkcionált. Pedig egység és különállás kérdése, mint azt többször, az említett vitákban is kifejtették, azonos nemzettudatokra épülve, sokkal inkább minőségi distinkciókban kellett volna hogy felmerüljön.[225] A nemzeti szemlélet önmagában valami közös tudást, tehát eleve kollektív tudatot feltételez, amely a kognícióban egy kultúraszegmenst megközelítőleg ugyanúgy fogad be. Nem kérdéses viszont, hogy minden nemzetinek ugyanakkor csak valami más meghatározásához képest lehet nemzeti jellege. Ahogyan a nemzeti identitásnak belső és külső interkulturális aspektusai is vannak, úgy a nemzetiségnek is természetszerűleg megvannak ezek a vonásai. Talán ezért sem kétséges, hogy a nemzetiségi irodalmak történetével foglalkozók, – tárgyuk meghatározásaiban, illetve ezek által is – kényszerűen továbbéltették azt a dichotómiát, amely a nemzeti karakter öntörvényűségében, illetve világirodalmi eszményekben gondolkodott.[226] A nemzeti eszmény elvben egységes szellemiségének és értékvilágának a nemzetiségi sajátosságokra szűkítése, s ugyanakkor az egyetemesség igényének hangsúlyozása már a harmincas évek vitáiban ennek gyakorlati kivitelezhetetlenségét mutatta,[227] a revideálás ténye ugyanakkor egy kategorikus kialakulástörténetnek, egységes életműveknek és lezárt értékelveknek a felülvizsgálatára is ösztönzött.

Az egységes irodalomkoncepció mellett már 1928-ban az *Erdélyi Helikon* első két számában publikáló erdélyi szerzők is síkra szálltak, amint (válaszképpen a budapesti aggodalmakra, s legfőképp a Berzeviczy-féle modernség-rémképekre) *Erdélyi írók a magyar*

[225] „A »magyar nemzeti irodalom« ugyanis nem azonos a magyar állampolgárságú írók szellemi termékeivel, hanem azokat az alkotásokat jelenti, amelyeket a magyarság – éljen bárhol, s legyen bármilyen állampolgárságú – a maga irodalmi hagyományának részeként becsül. Ez pedig azt jelenti, hogy adott esetben egy kiemelkedő »nemzetiségi« vagy »szórványbeli« magyar író alkotásai sokkal inkább tartoznak a »magyar nemzeti irodalom« történetéhez, mint egy honi tollforgató színvonaltalan próbálkozásai. S ez a lehetőség nemcsak egyes alkotók számára adott, hanem egy-egy egész »nemzetiségi« vagy »szórványbeli irodalom« számára is." Vö. **Szerdahelyi** István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

[226] Világirodalmi értekezéseiben Babits is megtartotta a nemzetjellem fogalmát, még ha ő folyamatosan annak sokszínűségére is figyelmeztetett. Szerb Antal pedig, – bár a polgárosodás távlatából figyelte az irodalom történéseit –, értékelései nem minden esetben támasztják ezt alá, hiszen olykor ugyancsak elnézőnek bizonyult a „helyi" értékekkel szemben. Erről lásd **Szegedy-Maszák** Mihály: *Újraértelmezések*, Bp., Krónika-Nova, 2000, 57; illetve vö. **Babits** Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978, 380-382.

[227] Az irodalmi provincializmus veszélye, mellyel óhatatlanul számolnia kellett a kisebbségbe jutott erdélyi magyarságnak, a decentralizáció kényszerű folyamatában olyan fogalmi képletet juttatott felszínre, amely a kisebbségi (regionális) irodalmat a priori magasabb-rendűnek tartotta a nemzetinél. Kuncz 1929-ben írja: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség." Vö. **Kuncz** Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487–492.; illetve Lásd még **Vallasek** Júlia, *Elváltozott…, i.m.,* 34.

irodalom egységéről címmel a legfontosabbnak vallott nézeteket, az egységes magyar irodalom eszméjét kívánták megfogalmazni. Makkai, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei vagy Benedek Elek írásai, de még Kós Károly válasza is *történelmi szükségszerűségről* s nem önálló erdélyi magyar irodalomról beszélt.[228] Ami pedig a kritikai egységet illeti, Nyírő József ugyancsak ebben az évben a Berzeviczy–Babits-vitához kötődve befelé, szűkebb közössége felé is kritikával mondta: „Függetlenül annak elismerésétől, hogy minden ezen a földön megjelent magyar írás védelmet érdemel, mert missziót teljesít, itt az ideje, hogy a túlzott értékeléseknek és indokolatlan elismeréseknek vége szakadjon, úgy a valóban hivatott írók, mint a komoly irodalom érdekében."[229]

Irodalomtörténet. Pozitivista egység?

A nemzeti irodalomtörténet-szemlélet meghatározó hagyománya (például Toldy Ferenc irodalomtörténet-írásában) természeténél fogva még egyetlen nemzeti irodalomtörténetben gondolkodott, kizárt minden vagylagosságot, s történetszövése mindig is a nemzeti sorskérdésekkel függött össze (a nemzet narratív identitását igyekezvén meghatározni), s műfaji öröksége szellemében is (mint nagyelbeszélés) a közösségi értéktudat erősítésének a megvalósítását várta.[230] A nemzetiségi irodalomtörténet kezdeti szemléletét ugyanaz a perspektíva határozta meg, mint a nemzetit, mely kialakulásának pillanatában elfogadott aktuális irodalmi értékrendként funkcionált. Alapvetéseiben, melyek természetszerűleg őrizték meg e kereteket, a nemzeti alapértékek mellett, mintegy az erdélyiséget is szerette volna biztosnak tudni, történetszövésében így igyekezett tartózkodni minden, a közösségi értéktudat erősítését esetlegesen zavaró tényezőtől. A későbbi szemléletekben és módszertanokban, még a második világháborút követően is, nagyrészt csak ezt a fajta örökségszegmenst éltethette tovább, amennyiben kulturális meghatározottságaiban nem kívánt teljességében a marxista szemléletek hagyománytalanságában vagy az internacionalizmus sematikus képleteiben gondolkodni. A legtetszetősebb, s ugyanakkor leginkább járható út így az önálló, sajátságos erdélyi irodalom fogalmának és irodalomtörténeti képletének hangsúlyozása maradt, melyet sem a külső, sem a belső vádak, azaz a revizionizmus, illetve a teljes elszakadás és különállás, a romániaiság veszélye nem fenyegethetett.

[228] Vö. Erdélyi Helikon 1928/1/2.
[229] Vö. **Nyírő** József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.
[230] Vö. **Toldy** Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851; illetve lásd még **Dávidházi** Péter, *i.m.,* 32.

A két szerzője nevével fémjelzett és azóta is így közismert romániai magyar irodalomtörténetnek[231] például érdekessége, hogy az *Előzmények* címet viselő bevezető fejezete az eredeti tervek szerint nem szerepelt a műben. Ennek jelentősége azért hangsúlyozandó, mert egyfajta hegeli elv értelmében saját tárgyának a meghatározását adta, ami jól tükrözi kora elvárásait, lehetőségeit, s kibúvóit is.[232] A bevezető szűkös lehetőségei ellenére is mintegy visszatért a Frye által hangsúlyozott elvekhez, miszerint az irodalmat az irodalom teremti, tehát teljesen reménytelen, sőt abszurd vállalkozást jelentett volna a kulturális hagyományokon belül is a konkrét magyar irodalmi szövegelőzmények nélkül, azok mellőzésével tárgyalni a Romániában születő kortárs magyar irodalmat és irodalmi törekvéseket. A két szerző utólagos közléséből nemcsak az derül ki, hogy az Akadémiai Kiadó felkérésére, s személyesen Bodnár György közbenjárására javasolták a pártközpontnak a nagyobb korszakot (25 évet) átfogó erdélyi irodalomtörténet megírását, de az is, hogy a hivatalos magyarországi lektorok (Király István, Pándi Pál és Illés Béla) mennyire ismeretlenül mozogtak még a hetvenes években is a határon túl született alkotások, vagy azok szerzőinek a megítélésében.[233] Hasonló tájékozatlanság az általam is már említett kezdeti időszakban, a hatvanas évtizedben a két világháború közti időszak erdélyi irodalmának megítélésében mutatkozott, amely sajnálatosan kiterjesztette társadalomontológiai megállapításait és ideológiai szempontjait mindkét kisebbségi időszakra.[234]

[231] A Kántor–Lángként közismert irodalomtörténet, mely az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötetének erdélyi fejezetét is adta, tulajdonképpen csak annyiban felel meg saját műfaji elvárásainak, amennyiben krónikához illően tiszteletben tartja a művek időrendjét, és sokkal inkább a két szerző – egyazon nemzedék két kritikusa – értelmező és értékelő tevékenységének az összefoglalása. A két irodalmár mellett a bibliográfiai rész szerzőjéről, Réthy Andorról sem szabadna megfeledkezni. Ez a rész érdeme szerint legalább annyira értékes, s lényegénél fogva maradandóbb, mint a konkrét értékelések. Vö. **Kántor** Lajos, **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945–1970,* Bukarest, Kriterion, 1971.

[232] Nem pusztán az erdélyi jelzőt nem lehetett használni a tárgymeghatározáskor, de a romániai magyar irodalom, mint külön entitás megfogalmazásában a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna beszélni. (Vö. a kor román irodalmpolitikáját meghatározó tételekkel: „literatura romana de expresie maghiara".)

[233] Láng Gusztáv elmondása szerint rendre össze is kevertek bizonyos alkotókat: például Szilágyi Domokost a főképp a két világháború közt alkotó Szilágyi Andrással! A magyarországi kiadás mindenesetre a maga megkésettségében is meghatározó volt! Egyrészt ugyan tizenkét éves késéssel a Kriterion-kiadás után jelent csak meg, másrészt viszont közvetlenül az 1945 utáni korszak irodalmi életét, irodalmi történéseit bemutató, tárgyaló akadémiai irodalomtörténet első kötetét követően (egy évre rá), tehát bizonyos értelemben kiemelt szerepben (megelőzve a nagyon megkésett líra- és a prózaköteteket!), ami a kor magyarországi politikai hangsúlyait is részben megvilágítja.

[234] Az erdélyi irodalom kortárs vetületei iránt érdeklődők is gyakran csak a transzszilvanista hagyományból és az akkori irodalomnak a történeti sajátosságaiból indultak ki. Czine Mihálynak, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom életét és munkásságát összefoglaló dolgozatát olvasva írja Kós Károly az 1966-os év nyitányán, „végre megtudhatom, hogy egy nem erdélyi és nem kortárs magyar szakember – immár negyedszázados távlatból – hogyan látja és értékeli ma a romániai magyar népkisebbségnek szinte a semmiből, pusztán a maga hitének erejével és eszközeivel életrehívott két évtizedes irodalmi munkáját és terméseredményét". Az örömteli pillanat, az elvárások és a baráti, közvetlen kapcsolat ellenére is Kós kénytelen nemcsak az aránytalanságok és hiányosságok miatt megfogalmazni nyomasztó érzéseit. „(…) nem tévedtem:

Az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli történetét már a Bertha-Görömbei szerzőpáros írta meg, meglehetősen más szempontrendszert alkalmazva, nagyrészt erősítve az említett törekvéseket a magyarországi recepcióban.[235] Monografikus igénnyel szintén Görömbei András dolgozta fel a csehszlovákiai magyar irodalom történetét,[236] ami 1982-ben egyrészt örvendetesnek számított, bár magában hordta a szükségszerűen szubjektív, egyoldalú bemutatás veszélyét, másrészt bizonyos álláspontok szerint maga a tény legalább ennyire szomorú is volt,[237] hiszen – eltérően az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti feldolgozásoktól – a helyi irodalmi élet nem volt képes mindezt „önerőből" megtenni. Ha szemügyre vesszük Bori Imre összefoglalását,[238] vagy az említett Kántor–Lángként elhíresült erdélyi irodalomtörténetet, a Görömbei–Bertha szerzőpáros hetvenes évekkel foglalkozó romániai magyar irodalomtörténetét vagy az említett csehszlovákiai irodalomtörténeti összefoglalást, könnyen kitűnik, hogy a kornak megfelelően mind a pozitivista irodalomszemlélet eszköztárát használják. Rövid kontextusteremtő bevezetőt követően az egyes szerzői pályaképek megrajzolásával kísérelnek meg számot adni különböző irodalmi történésekről. Ezek mellett feltűnően közös jegy bennük, hogy a kisebbségi magyar irodalmak helyzetét elsődlegesen nemzetiségi magyar-magyarországi magyar viszonylatban kísérlik meg leírni, s bár fenntartják a különálló irodalmak kulturális keretmeghatározásait, az „utódállamok" teljes kontextusát gyakran csak jelzésszerűen említik. Az irodalomtörténet, mint Kocur László is kifejtette, így azonban gyakran politikatörténethez lesz hasonlatossá, kauzalitást tételez állam és irodalom közt, s pontosan azt a buktatót nem lesz képes kikerülni, amihez képest hallgatólagosan megpróbált új kritériumokat találni: a látszat alapján az új irodalom csak az új államnak köszönheti létét és kialakulását.[239]

---

bajok vannak". (86.) A „bajok", a túlzott kiemelések és hibás megállapítások mellett a tárgyi tévedésekben is megnyilvánulnak, amiket a levélíró részletesen ki is fejt hosszú válaszában. Ezek legvalószínűbb forrása nem csupán az anyagnak hiányos ismeretéből következik, de oka ennek „[…] az irodalomesztétikai szempontokat befolyásoló politikai szempontok érvényesülése" is! (Vö. *Kós Károly levele Czine Mihályhoz, 1966. január*, in ***Kós** Károly levelezése **Czine** Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 86.) Szintén itt célszerű megemlíteni, hogy az 1968-as említett Írószövetségi felszólalások azt is jól példázzák, hogy a korábbi fogadtatás protokollszerűségét, illetve az értéket csak későn rangján kezelő hiányosságokat a hetvenes évekre éppen az „agyondédelgetés" módszereivel próbálták feledtetni.

[235] A nagyívű irodalmi kibontakozás évtizedét jellemző könyv már bevezetőjében leszögezi, hogy „erősödő felelősségérzet", illetve „élet és irodalom szoros összefüggése" alakítja nézőpontját. S minthogy az irodalom mennyiségi és minőségi fejlődése, gyarapodása aszinkrón a nemzetiség közösségi gondjainak megoldódásával, vagy akárcsak enyhülésével, ezért elsősorban olyan alapokra építkezik, amelyekben a műelemzés is elsődlegesen alárendelt a közösségi feladatvállalásoknak. „[…] a romániai magyar irodalom igazi felnőtté válását inkább a nehéz gondokkal küzdő nemzetiség életigényű, közösségi megmaradást és kibontakozást akaró feladatvállalása, a sajátosság méltóságát és értékét valló nemzetiségi magatartásformájának kimunkálása teremti meg." Vö. **Bertha** Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Bp., TIT, 1984, 4.

[236] Vö. **Görömbei** András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*, Bp., Akadémiai, 1982.

[237] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

[238] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1982.

[239] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

Ellenállás. Nemzetképalakzatok

A 19. századból eredeztethető, bár talán már korábbról is dokumentálható nemzeteszme az 1945 utáni időszakban a magyar nemzeti közösség létformájának kényszerű újragondolási igényét is ellehetetlenítő politikai helyzettel a maga torzulásait is némileg előrevetítette, hiszen az elzárt nemzetrészek a maguk kultúrnemzeti együttgondolkodását, öndefinícióját, vagy akár kapcsolattartását is legfeljebb a húszas évek korábbi közös tapasztalataira vezethették vissza. A mindent felülíró „proletár internacionalizmus" pedig csak egy államszocialista propaganda és kíméletlen cenzúra által uralt közép-európai nyilvánosságot kívánt biztosítani megoldásképpen minderre, melyben a környező országokbeli egyre erősödő nacionalizált diszkurzusok végképp felszámolták egy tárgyilagos történelemszemléletnek és a kisebbségekkel való kulturális eszmecserének a lehetőségét. Ezeket terhelték a sorozatos jogfosztások, melyek már az ötvenes években megkezdődtek. Románia politikai mozgástere az 1958-as szovjet katonai kivonulással kitágult, a bolsevik totalitarizmus összekapcsolása a nemzeti nacionalizmussal viszont a magyar értelmiség elleni retorziókra egyre több és hangsúlyosabb okot szolgáltatott: a Bolyai Egyetem botrányos megszüntetésétől az anyanyelvi oktatás tudatos szétzilálásán és a magyar értelmiség szétszóratásán át a Maros Magyar Autonóm Tartomány felszámolásáig, majd a nyolcvanas évekre a falurombolásig. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása vált. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukált, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak.

Mindez a recepcióban, s a magyarországi irodalmi élet történéseiben is egy alapvetően más mint esztétikai irányú buktatót hordozott magában, amely jogos és természetszerű érzelmi elfogultságban mutatkozott meg.[240] A két világháború közti traumák olvasói-befogadói újrajelentkezése s meghatározó mivolta ugyanis a hetvenes évek végére végképp tarthatatlanná váló, megoldatlan nemzeti és nemzetiségi problémakör kezeletlensége

[240] A nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak s hagyományainak vizsgálatában az sem feledhető szempont, hogy a romantikus, olykor mitikus irodalmi Erdély-kép kialakulása jórészt a nemzetformálódás idejével esett egybe, s a későbbiekben is megtartotta átstilizált, ám eléggé vitatható jelentésszegmenseit: „Erdélyt a romantika fedezte fel Magyarországnak. A romantika, amely térben és időben a távolit kereste, azt, ami messze van, titokzatos és ismeretlen." Erdély pedig a romantikus térség minden tartozékával felelt meg az efféle elvárásoknak: „voltak düledező várromjai, felhőkbe nyúló sziklái, havasai, és vízesései, volt véres, változatos múltja, sokféle népei: magyarok, székelyek, szászok, románok, örmények, görögök és cigányok. Erdély hálás föld volt a romantikus felfedezőknek." Vö. **Bisztray**, *i.m.,* 215.

folytán tört elő.[241] A magyarországi értelmiségi szembenállásnak megkésve ugyan, de a hetvenes–nyolcvanas évekre az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. „A kritikus értelmiségiek, a legális keretekben próbálkozó ellenzékiek számos olyan nyomásgyakorló akciót indítottak, amelyek a magyar kisebbségek jogainak a védelmét szolgálták. A magyar ellenzék számára a nyolcvanas években szorosan összekapcsolódott a demokrácia és a nemzeti függetlenség értéke."[242] Ehhez társult a leginkább szépirodalmi keretekben, majd publicisztikai műfajokban kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása. Az irodalom terén is megnyilvánuló bújtatott nemzeti érzés leghalványabb megfogalmazásait pedig természetszerűen több mint örvendetesnek vélték a jóhiszemű erdélyi olvasók egy olyan korban, amikor ráadásul a másik oldalról éppen a román nacionalizmus minden eszközének kínzó hatásait szenvedték a hétköznapjaikban.[243] Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett, a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is leginkább félhivatalosan megjelenő, legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által vált „forgalmazhatóvá". Fontos különbség, hogy míg Magyarországon létezhettek úgynevezett alternatív színházi törekvések, megtűrt régi és újabb szerzők, felpuhult irodalmi keretek és tematikák valamint reformtankönyvek, addig Erdélyben az idő előrehaladtával arányosan fokozódó represszió következtében csak a második nyilvánosság jelenthetett valóban „kimondható" alternatívát.[244] Maradt tehát (egy-két bátor kivételtől eltekintve) a

[241] A kádári restauráció megformálta ideológiai szemlélet értelmében az irodalompolitika is a modern haladás-eszméit állította szembe az elavultnak minősített nemzeti értékekkel, s a nemzeti hagyományokra való legcsekélyebb utalást is a maga ideológiájára veszélyes, legalábbis nyugtalanító feszültséget jelentő szemléletként ítélte meg.

[242] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A magyarság helyzete…, i.m.,* 231.

[243] Vö. Romániában a hetvenes évektől fokozatosan érezhetővé vált a román nemzeti mitológia újjáélesztése, a saját államiság jelentőségének fetisizálása, a szomszédok és a kisebbségek lebecsülése, a totalitárius állam eszközeinek felhasználása a nemzeti kisebbségek elnyomására, illetve asszimilációjára. Az új hangsúlyok a történetírásban és az irodalomban is kiemelt szerephez jutottak. (Lásd Lancranjan Erdély-konyvét. **Lancranjan,** Ion, *Cuvint despre Transilvania*, Bucuresti, Editura Sport-Turism, 1981.) A történelmi emlékművekkel, hamisításokkal a román nacionalista panteon hőseinek új kultusza kezdődött. A román publicisztika nyíltan hivatkozott a nemzeti büszkeségre, egyre nyíltabbá vált az ideológiai totalitarizmus összekapcsolása a hagyományos nacionalizmussal. A Ceausescu-féle hatalom nemzetiségi téren különben is mindig kettős játékot játszott: a nyílt antiszemitizmus mellett nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel a hatnapos háborút követően, és a romániai zsidóság egy jelentős részét egyszerűen eladta Izraelnek. Gazdasági kapcsolatokat és látszatdiplomáciát ápolt viszont nagyobb nyugat-európai országokkal, s közben a szászokat jórészt szintúgy kiárusította az egykori Nyugat-Németországnak. A magyar kisebbséggel való visszaélései ellenére az 1968-at követő időszakban második Jugoszláviaként ünnepeltette magát az Egyesült Államokkal, s a szovjet invázió veszélyének elmúltával csak a személyi kultusz rohamos eluralkodása, a nyílt nacionalizmus, valamint az erre reakcióként fellépő nyugati magyar „lobbi" erőteljes közbenjárása vetett véget e hallgatólagos gazdasági viszony továbbélésének.

[244] Ezzel kapcsolatban mindenképp megemlítendő az *Ellenpontok* rövid, ám igen komoly visszhangot kiváltó élete. A szamizdat lapot Szőcs Géza és társai 1982 márciusában (a hivatalosságok megtévesztésére 1981 decemberére visszakeltezve) indították, s 1982/8.-as számukban ENSZ-memorandumot is közzétettek. Lásd még **Molnár** János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története,* Szeged, (magánkiadás) 1993.

kimondatlanul is kimondott, mindennapok tartozékává vált allúzióktól terhes virágnyelv. A kor ambivalenciája értelmében az irodalom, akárcsak a kultúra egyéb területeinek hordozói is, így legalább két, egymással szemben álló funkciót töltött be. A közönséggel, a kultúra-fogyasztókkal való élő kapcsolata által, mely leginkább a színházi szférát emelte különleges helyre és rangra, egyrészről továbbra is meghatározta a hivatalosság ideológiájának hatalmi szolgálata, másrészt viszont a virtuális ellenállás helyszínéül is szolgált.[245]

Ezek kritikus szemléletének felvállalása a professzionális műértelmezésekben és az esetleges rangsorolásokban pedig egy valóban elenyésző kisebbséget jelentett csak az értelmiségi körökben is, amely mintegy „kettős kisebbségben" próbálta a józan érvrendszerek irodalomesztétikai minőségeit számon kérni azokban az alkotásokban, amelyekre nem vélte alkalmazhatónak a helyzettudat minden egyébnél fontosabb, és mind felett álló sematizmusait.

Prózafordulat és a recepció anakronizmusa.

A nyolcvanas évek közepétől megjelenő (próza)poétikai szemléletváltás paradigmatikus változása Magyarországon a kritikai recepcióban is érezhető volt. (Ekkor már a honmentő irányt, annak megkésettsége révén is ünneplő fogadtatás mellett, a más kritikusi nézeteket vallók részéről bizonyos erdélyi szerzők esetében a tapintatos elhallgatás is jellemző). A tudattörténeti vagy mentalitástörténeti momentumnak a kritikai visszhangban s a kor politikai-ideológiai összetettségében való megjelenése, a kánoni értékviszonyok adottságszerű polifóniájában már azt az ambivalenciát is mérlegelhette, hogy a kisebbségi magyar irodalmi művek magyarországi fogadtatása mennyire egyoldalúan, és mennyire szükségszerűen anakronisztikus a kortárs irodalomtörténeti változások, paradigmatikus elmozdulások és az újabb narratív elbeszéléstechnikák fejezetei mellett. A hetvenes–nyolcvanas évek prózai áttörése mellett ugyanis egy komoly felkészültséggel bíró, alapjaiban új szemléletet képviselő kritikusi gárda is fellépett Magyarországon, s ami még fontosabb, ezt megelőzően már magának az irodalomról szóló beszédnek az elméleti kereteit is sikerült

[245] A sorok közt olvasás Magyarországon éppoly jól ismert kettős beszédtechnikája, mely (főképp a színházi) kritikai szaknyelvben már a hatvanas évektől jelentkezett, (vö. **Jákfalvi** Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna, Bp., JAK, L'Harmattan, 2005) Erdélyben jellegében és arányaiban mutatott más színt. Ellentétben a két háború közti korszakkal, amikor az erdélyi magyarság aktivizálni tudta szellemi erőit, és bizonyos fokú intézményesített keretek közt önmaga vehette kezébe sorsa irányítását, a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe. A nyolcvanas évekre (amikorra még a rendszer elkötelezettebb magyar nemzetiségű kádereit is leépítik) fokozatosan fejlődött ki megmaradásának, nemzetisége vállalásának egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" jelentkezett, s a sorok közti olvasás gyakorlatát az irodalmi értelmezésmechanizmusok során kétszeres, nacionalista és kommunista cenzurális szorításban volt kénytelen alkalmazni.

bizonyos iskoláknak felülvizsgálniuk, s az újabb irodalomszemléleteket legalább részben meghonosítaniuk.[246] Az új prózairány, (melyben Esterházy vagy Nádas csak egy-egy vezéralaknak volt tekinthető) viszont ugyanúgy ellenzékinek, ellen-értékrendet képviselőnek, azt demonstrálónak számított, ahogyan az irodalompolitika nyílt tagadását, vagy a tiltott nemzeteszme továbbélését jelenthették egyes magyarországi olvasók számára például a Sütő-írások.[247] Mindezt terhelte az irodalomnak és sajnálatosan olykor az irodalmiságeszméknek is az értelmezésbeli, a politikainál sokkal szabadabb közege, amely pillanatnyi helyzetében kvázi-ellenzéki gesztusokra ösztönözte az írók mellett az értekező-próza különböző válfajainak a reprezentánsait is. A határon túli szerzőkkel és művekkel való foglalatoskodás a hetvenes–nyolcvanas évektől mindig valami aktuálpolitikai többletjelentést is hordozott, s nem egy alkalommal azok a kritikusok, akik az újpróza vagy éppen a hagyomány- és értékőrző nemzetiségi irodalmak felé fordultak, ezeket nyíltan vagy kevésbé nyíltan ürügyként használva, irodalomértelmező mivoltukat publicisztikára vagy egyenesen politikai megnyilatkozásokra használták.

A nyolcvanas évek sajátos vákuumhelyzeteiben mindezt tetézte, hogy számot kellett vetni az ellenzékiség, az „ellen-beszéd" műfaji-stiláris pluralizálódásával is, azzal hogy „a magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoport, amely ezzel a paradigmaváltással nem azonosult, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának szerepében tudta magát. Az ő részükről komoly gyanakvás kísérte az Esterházy-recepcióban

[246] A szemléleti tájékozódás expanzióját feltartóztatni már képtelen rendszer, az említett reformtörekvésekben az elméleti keretek horizonttágulásaira is lehetőséget nyújtott. A hetvenes–nyolcvanas évtizedeket a kötelező irodalomtörténeti pártos irodalomszemlélet mellett már egyéb tudományos beszédmódok kétségkívüli megléte is jellemzi, még akkor is, ha ezek rendszerint csak átfedésekkel, leginkább egymásba torlódó formációkként érvényesülnek, melyek nem tudnak igazából kibontakozni, kifejlődni, és hatásukban érvényesülni. Karakteres paradigmaváltás az irodalomtudományban a kilencvenes évekig jószerével nem történhetett, szemléletformáló erővel bíró termékeny diszkurzusok azonban már mindenképpen jelen voltak. Az említett félhivatalos vagy megtűrt keretekben, a hetvenes években például Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Bacsó Béla, Szegedy-Maszák Mihály, vagy a *Strukturalizmus* című kétkötetes, az Európa kiadó igen nagy példányszámban kiadott tanulmánykötetében felsorakozó fordítók egy olyan új irodalomtudományi szemléletet is jelentettek a hazai diszkurzusokban, amely a hangsúlyt már egyértelműen a szerző és a szöveg felől az értelmezésre és az értelmező irányába mozdította el. A befogadás időbeli szerkezete a hetvenes évek derekára-végére aztán, (például a Bonyhai Gábor szerkesztette Helikon-számban is testet öltve) a hermeneutikai és recepcióesztétikai megközelítéseket is előtérbe helyezte. A hazai irodalomértés különböző iskoláinak a kollektivista beszédmód alakította kánontól való függetlenedésében meghatározó határkőnek számított például a **Németh G.** Béla által szerkesztett *El nem ért bizonyosság* (Bp., Akadémiai, 1972) című kötet, mely tudatosan távolodott a vázolt szemlélettől, csakhogy ebben a tudatosságban egyszerre a történeti aspektus is jelentkezett, azazhogy nem a kortárs irodalmi művekre vonatkoztak a másféle szempontrendszert alkalmazó, újító szövegelemzések. Valószínűsíthető, hogy 'határon túli' vonatkozásaikban tudatosan, s nem csak szakmai perspektívából mellőzték a korábbi értékelések felülvizsgálatát, s talán azért is, mert már felismerhetővé vált a veszélye annak, hogy az erdélyi irodalmi alkotások részben kialakult, részben megtűrt, de már „leosztott" értékelési szokásrendje olyan ideológiai implikációktól terhes, amelyek legapróbb kibillentése is – a kényes kérdéskör közepette – legalább kétféle, szakmai és politikai ellenérzésekkel járhat.

[247] Ezek hatásáról a recepcióban lásd részletesen a következő fejezetet.

meginduló szemléletváltást".[248] Az olykor nyílt szembenállás hallgatólagos viszonyai a különböző szekértáborok értelmezői gyakorlatán túl, a honmentő retorikában egyes esetekben „az üldözöttség és kiszorítottság nagy hagyományú helyzettudatával"[249] tetézve, a legjobb posztnépi irodalmi képviseletet is néhány újonnan felfedezett, határon túl élő szerzőben vélte felfedezni.[250]

A publikálás feltételeinek javulásával, a lehetőségek, a nyitás nagyobb fokú kihasználásával arányosan az elemzett kritikai visszhangra általánosan érvényes lesz, hogy csak az értékrendbe tartozónak tételezett szerzőket és műveiket vonta be vizsgálódásai körébe, s az így támogatandó szerzőkről igyekezett le is választani az egyéb irodalmi törekvések, más stílusbeli, más szemléletet valló, esetleg más ideológiai azonosulás lehetőségét nyújtó alakzatait.[251] A Bretter-iskola új filozófiai hangja (mely már a hetvenes évek derekától bizonyította, hogy lehet más nyelvet is használni, mint a hivatalos irodalompolitika, a pártideológia által megkövetelt nyelvezet), a harmadik Forrás-nemzedék tiltakozó hiányköltészete vagy éppen az áttelepült szerzők méltatása, hangsúlyaiban mind elmaradt a kollektív értéktudatot felvállalók mögött. Hetvenes évekbeli erdélyi sikerei és méltatása[252]ellenére Bodor Ádám magyarországi „felfedezését" és népszerűsítését például nem az említett posztnépi, vagy honmentő szózatokat képviselő értelmezői iskola, hanem például a „Kilencek" néven emlegetett költőcsoport tagjai[253] vagy jórészt az a Balassa Péter

[248] Vö. **Szilágyi** Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995, 30.

[249] Uo.

[250] Annak ellenére ugyanis, hogy az új prózának kritikákban is megalapozott értékrendje alternatív szövegkorpuszt jelölt ki a hivatalos irodalompolitikai ellenében, amellyel a kollektív nemzeti szemléletet felvállaló népi irány mintegy újrateremtett egy erőszakosan elvágott tradíciót, vezéralakjai (elsődlegesen Illyés és Németh László) után – mint Szilágyi Márton megfogalmazta –, nem akadt hasonló súlyú tehetségre, s irodalmi listakánonja is többnyire „azonosnak mutatkozott a hivatalos irodalompolitika preferálta, önlegitimációs névsorral. Így arra kényszerültek, hogy az azonos szövegkorpuszon belül mutassanak föl eltérő értékhangsúlyokat, tehát – mondjuk – Adynak, Németh Lászlónak vagy Illyésnek azokat a vonulatait erősítsék föl az önmeghatározás és az eltérés demonstrálása érdekében, amelyet az irodalompolitika nem kívánt magába építeni". E mellett, ezzel némiképp összefüggésben maradt tehát alternatíva az eddig kényszerűségből elzárt határon túli magyar irodalmak néhány emblematikusnak kijelölt alakja által a hasonló értékrendek felfedezése és tudatosítása. Vö. **Szilágyi**, *i.m.,* 30.

[251] Míg a hatvanas-hetvenes évek fordulójának, az „egymásracsúszás" gazdag irodalmi termésének, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának fogadtatását alapvetően csak a részleges tájékozatlanság és a politikai-történelmi elzártság nehezítette, a nyolcvanas évek közepén már a kanonikus érdekek is egyértelműsítik, hogy a heroizált helyzettudatra összpontosító ideológiaformák a forma korszerű ontológiai lehetőségei helyett az „üzenet" esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit vizsgálták.

[252] 1974-ben, második novelláskötete kapcsán például már Pezsgő-díjat kapott. (Az 1971-ben irodalomkritikusok által alapított díj az évtized folyamán egyre rangosabb értékmérő lett, melynek elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves Írószövetségi díjak odaítélését előzte meg!)

[253] Például Kovács István, Mezey Katalin, Kiss Benedek, Győri László.

végezte el, aki éppen az új próza irányzatának elsődleges kánonalkotójaként vált kora egyik legnagyobb hatású kritikusává.[254]

Az elismertetések elsődleges momentuma, az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban, gyakorta az elemzés helyett a közvetlen beiktatást választotta. Persze ez többnyire éppúgy megfigyelhető volt az említett új próza visszhangját kiteljesítők írásaiban, mint az elemzett recepcióban, hiszen az erkölcsi-pedagógiai pátosz elsődlegesen itt is, ott is alapvetően az író tekintélyét volt hivatott nyomatékosítani. Legfeljebb azt a különbséget célszerű hangsúlyoznunk, hogy a kollektivitás-igény feladása nem kölcsönzött arányaiban akkora legitimitást az ilyenfajta módszertan erkölcsi patetizmusának. Mindenesetre egy egész regionális irodalmat helyettesítő, elfedő szerzői listakánon ellenében (talán a tovább élő kánoni rang, hely, tekintély szublimációja által is), az újabb irodalmárgenerációk sem tudtak mindig hatékonyan fellépni. Olykor a csapdahelyzetet felismerő kritikusok, az elhallgatásokon túl, az eszközszereptől távolodva éppen olyan életműveket mondtak, mintegy kompenzációként a paradigmaváltáshoz tartozóknak, amelyek szintén komolyabb kritikusi elemzés nélkül kerülhettek beválogatásra a hipotetikus listakánon újabb formáiba.[255]

A különböző kritikusi diszkurzusrendek személyiség hitelesítette, kivívott tekintélye megtalálható volt mindkét irányzatban. A különböző értékrendek nyilván másként viszonyultak adott problematikákhoz, elveik különbözősége mellett is, az említett Balassa példa viszont csekély próbálkozásnak tekinthető csak a másik értelmezői iskolának a bejáratott gyakorlatával szemben, amennyiben a határon túli szerzők esetében azóta sem mindig sikerült elkerülni a sajátosságokra épülő ideologikus kisajátításformákat. Hiszen, mint Szilágyi Márton írta, az ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó iskolás tekintélyek „a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívántak fölerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. Tisztelet a kivételnek. Ezek a látensen eszközszerepre kárhoztatott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát

[254] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.,* 32. illetve lásd **Balassa** Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.
Bodor külföldi népszerűségét fordításai révén elsősorban Richard Aczel segítette. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk bizonyos novelláinak korai megfilmesítéséről sem, (még jóval az áttelepülése előtt, 1972, illetve 1973-ban Bacsó Béla és Fábri Zoltán által) még ha ezek jórészt visszhangtalanok is maradtak.

[255] Példaként lehetne Grendelt, vagy erdélyi szerzők közül talán – kisebb mértékben – Mózes Attilát, Bogdán Lászlót említenünk. A korban szokványos párhuzamkereséseken túl, mely műveket és szerzőiket magyarországi–határon túli megfeleltetésekben vélte megragadhatónak (a számtalan példából most csak a releváns: Sütő naplóregényét mezőségi *Puszták népé*nek, új *Húsz óra*nak mondják, a mintegy folytatásnak is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* pedig erdélyi *Kháron ladikján*ként aposztrofálják), az újabb irányok is folytatni látszottak e nem túl szerencsés összehasonlítgatást. (Így lesz például Grendel Esterházy felvidéki párja, stb.)

Sütő András és Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak."[256]

Bodor Ádám keserű szavai a korábbi időszakokra nézve is, még inkább megvilágítják a csapdahelyzetet: „Ha erdélyi magyar irodalomról volt szó, itt évtizedeken át mindig ugyanaz a két-három név hangzott el, ezek méltatlan módon elfedték a többieket. Az anyaországi illetékesek mindig valami diszkriminatív leereszkedéssel tekintettek a határokon túlra, megengedve maguknak azt a fényűzést, hogy az odaát keletkezett alkotásokból, illetve szerzők közül szelektív elvek alapján válogassanak. Félelmetesen buta és kártékony dolog volt, ám kétségkívül kényelmes. Kialakultak a kapcsolattartás legitim vonalai, ezekről kényelmetlen lett volna letérni. Egy középszintű magyarországi értelmiségi kellő tájékozottság híján, tudatlan, közönyös, vagy elfogult újságíróknak köszönhetően kénytelen volt beérni az erdélyi művelődés azon kiválóságaival, akiket egy buta, provinciális szemlélet rájuk tukmált. Valahol, egy házban, egy szalonban el lett döntve, ki kicsoda, és ez a dolog természeténél fogva tartotta magát évtizedeken át. Tetszett ez így az elnemzetietlenítő hatalomnak is, mintha az egészet ő találta volna ki. És ezzel akaratlanul is, messzemenően eleget tett természetesen a román hivatalosságok elvárásainak is, hiszen mindez egybevágott azok elképzeléseivel. Nagy megelégedéssel tapasztalták, hogy a kisebbségi művelődés potenciálját az anyaországból is sorvasztják."[257]

Az értelmezésbeli buktatók erős tradicionalitása az irodalomszociológiai, irodalompolitikai feltételrendszer bonyodalmai közt később sem tette mindig lehetővé az egyszerűen kivitelezhető szemléletváltást, vagy akár csak a finomabb artikulációt. Az erdélyi szerzők egyenként különnemű, s egyaránt új minőségeket képviselő alkotásaikban is kompakt csoportként jelentek meg a recepcióban, s ennek olykor máig tovább élő képe egy rosszul értelmezett irodalmi szolidaritás alapvetően hetvenes–nyolcvanas évekbeli hagyományát folytatja.[258]

---

[256] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

[257] Vö. **Bodor** Ádám, *A börtön szaga. – Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*, Bp., Magvető, 2002, 205.

[258] A korábbi meghatározottságok, melyek egy többnyire egyszólamú periódusban, fontosnak érzett szerepértelmezéseik révén válhattak véleményformálókká, túlélni látszottak minden újabb szemléleti bővítést. A korabeli viszonyok mellett, ez némiképp a vizsgált értékrendek „szentsége", sérthetetlensége révén is magyarázható. Aki azokat irodalmi értékekre vonatkozólag is érvényesen fogadta el, mindezt alapvetően kritika nélkül tette. Ennek a feltevésnek értelmében a recepció hangsúlyai az egyre nyíltabb nemzetiségi-politikai destrukcióval (melyben a megsemmisítésre kiszemelt nemzetközösség számára a túlélés vagy a szülőföldön maradás vált egyben az ellenállás egyetlen lehetséges formájává) egyenes arányban vélte kiolvashatónak immár az összes erdélyi műből az említett transzszilván jegyeket. A zárt intertextualitásként működő értelmezési keret sok esetben máig tartó hatása olyan irodalomszociológiai vizsgálódást is szükségszerűvé tesz, amely tekintettel van arra, hogy a kortörténeti, hatástörténeti és kultusztörténeti jegyek egyszerre válhatnak a fogadtatásnak nem pusztán megalapozó, de alapvetően pszichológiai jegyei által továbbörökítő minősítéseivé. Ugyanakkor elsődlegesen figyelmeztetnek művek újraolvasásának, újraolvashatóságának tudatosítását igénylő, azokat végre szűkebb szakmai szempontokból elemző értelmezésekre, illetve ezek hiányosságára.

Elmozdulás?

A mai recepció felől tekintve a vázolt transzszilván-népi-nemzeti örökség, a marxista szólamok közt megbúvó honmentő attitűdök és az olykor megrekedő pozitivista terminológia máig folyamatosan része egyes művek hatástörténetének, s természetszerű, hogy a korábbi alkotások esetén a történelmi-politikai megközelítés hozadékait nem lehet kitörölni, legalábbis a lehetőség szintjén, történeti értékelésük kapcsán, ezekkel ma is számolni kell. S bár ebből kifolyólag is, volt olyan időszak, amikor kétségtelenül igaznak bizonyulhattak a szomszédos államok bármelyikének magyar irodalmára utaló olyan sorok, mely szerint ennek „ma is elsőrendűen vállalnia kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát" – a hasonló megállapítások jószerével már keletkezésükkor, a kilencvenes évek közepén is anakronisztikusnak voltak mondhatók.[259]

Adott történelmi szituáltság mindig legitimálhat bizonyos mértékig olyan helyzeteket, amikor az irodalom kulturális mindenesi szerepkört kénytelen magára vállalni, de e szerepkörök erőszakos jelenbéli fenntartása minden bizonnyal nem veszi figyelembe a megváltozott társadalompolitikai helyzetben az irodalomra is vonatkozó saját létrehozott intézményrendszert és a disztributív társadalomtudományi szempontrendszereket sem. A mai társadalomtörténeti háttérről szóló ismereteink egy árnyaltabb kép kialakítását is lehetővé teszik, amelyben a hagyomány kiegészíthetősége, a történeti értekezésekben sem csupán paradigmatikus választáskényszernek minősül, de egyben saját fenntarthatóságának alapvető szükségszerűsége is lesz. Ezért is lehet feltűnő, hogy a kilencvenes évek legvégén, sőt napjainkban is létezik kitartó védelmezője ez utóbbi feladatorientált álláspontnak (melyben az értelmezői irányultság esetleges változása feltételezett értékvesztéssel párosul még az új alkotásokra nézve is!), holott már a hetvenes években is többen hallatták szavukat a nemzetiségi, kisebbségi, regionális magyar irodalmak értékelésében tett recepcióbeli egyneműsítés, a megszabott tematikai és funkcionális keretlehetőségek, valamint a minőségi engedmények ellen.[260]

Az említett nyolcvanas évek vitái sem léptek többnyire túl a keretlehetőségek pozitivista meghatározásán, holott nem a teljes határon túli magyarság, és annak jegyei

[259] Lásd **Pomogáts** Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3, 246.
[260] Vö. Fried István abszurdnak minősítő megállapítását Bori Imre azon kísérletével kapcsolatosan, mely a jelen irodalmi-irodalomtörténeti tudatát az 1919-es politikai helyzethez igazította. **Fried** István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989, 39.

(például erdélyisége), de a határon túli magyar irodalmiság elméleti alapjainak a vizsgálata maradt gyakorlatilag mindmáig megfogalmazatlan. Tőzsér Árpád a Felvidék magyar irodalmával kapcsolatban ezért írhatta, hogy az utóbbi évtizedekben „irodalomtörténészeink olyasmivel foglalkoztak hát, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Természetesnek vették a »határon túli magyar irodalmak« autonóm létét, azt a valamit, ami már akkor, (a szocializmus bezártsága idején) sem igen volt természetes, most, a határok átjárhatósága, spiritualizálódása korában meg egyenesen szembeötlő a problematikussága."[261]

Pedig Tőzsér vitatott nézetei, a könyvét ért kritikákkal is ellentétben, az újabb erdélyi írónemzedékek jelentős részéhez és mozgalmaikhoz hasonlóan[262] nem pusztán arra figyelmeztettek, hogy a nemzetiségi irodalmak autonóm létének módja mára mindenképpen megkérdőjelezendő, de az „egyetlen", „egyetemes", vagy „nemzeti" irodalom fogalmát is szükségesnek tartották felülvizsgálni.[263] Az általam említett ideologikus alakzatok esetleges szűkítő momentumainak, illetve ezek hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek átértékelése, és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ezért válik elengedhetetlenné. (Bár mint említettem, a buktatók kapcsán nem csupán az eddigi értelmezések kiegészítésről, de új módszertani értékkategóriákról van szükségszerűen szó!). Csak ezek által juthat mégis érvényesen kifejezésre, hogy az említett recepcióban milyen szerepet is játszott például a hatalom által elnémított vagy megtűrt, megcsonkított, lappangó kánoniságként a transzszilvanista jegyeket viselő, közösségi-képviseleti értéktudat, (annak minden viszonylagos archaizmusával és anakronizmusával együtt) vagy hogy a politikai korlátok megszűntével mennyiben kell, lehet, szükségszerű-e egyáltalán továbbra is önálló magyar irodalmakról beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként vizsgáló irodalomtörténeti szemlélet számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet. A sajátosságok történelmi meghatározásain túl, az etikai-képviseleti szerepvállalásokhoz, a 'küldetéshez' ragaszkodók értékelmélete viszont (a többszínűség, vagy a rész-egész viszony hangoztatása mellett is) olyan anomáliákkal járhat, amely nem kerülheti el az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedében született írások értelmezésekor a 'kisebbségi létdokumentáció' kategóriáiban való különálló gondolkodást, s a muzeális értékeknek kijáró hangsúlyos történeti értékelést.[264]

[261] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998, 50.
[262] Például az Éneklő Borz vagy az Előretolt Helyőrség szerzői körében.
[263] Jogosan kérdhette: „mi van a nyelv határai és a nemzet határai közötti terra incognitában?" Vö. **Tőzsér**, *i.m.,* 51.; A kérdés – ugyan más formában – de már az említett Önszemléleti vitában, 1982-ben is elhangzott. Ezredvégi aktualitása egyben a problémák megoldatlanságát is jelzi. Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.
[264] Mely azt a látszatot keltheti, mintha egy kisebbségben születő irodalom nem is lenne más, mint kisebbségi problematikát, s humánideológiai referenciákat tárgyaló irodalom.

A terminológiai tudatosság mellett mindenesetre nemigen célszerű merev kategóriákban gondolkodnunk, és az egymástól sokszor eltérő tudatossági fokú korszakok, életművek nemzeti/nemzetiségi szemléletét egybemosnunk, vagy a különböző régiók egyneműnek tételezett irodalomeszményét kivetítve általánosságban értékelnünk a határon túli magyar irodalmi törekvéseket. Annál is inkább, mert az irodalomközi folyamatok dinamizmusát szem előtt tartva, a szükséges régióspecifikumokra való következtetések sem tüntetik majd el például az erdélyi magyar, illetve a magyarországi nézőpontok jó néhány eltérését. Az egymás mellett megképződő, egymást kiegészítő és sokszor szükségszerűen egymást nem pusztán formáló, de kizáró kánonok kaleidoszkópszerű elrendeződéséből létrejövő (nemzeti alapú, regionális, osztály jellegű, korszakokhoz kötött vagy célelvű paraméterein túlmutatni is tudó) irodalomszemlélet nemcsak megfontolandó, de igen termékeny is lehet.

Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma

Ha a kor említett irodalomtörténetei többes magyar irodalmakat hoztak is szóba, saját alkalmazott történeti dialektikájuk kapcsán valójában nem egyenrangú magyar irodalmakat írtak le, így a különböző országokban születő magyar irodalmak hallgatólagos s olykor utópisztikus egységképe éppen a megmaradás elemi feltételeinek a látványos javulásakor, annak legreménytelibb pillanataiban, az 1989-es fordulatot követően erősödhetett fel ismét. A kényszerű különállás kulturális fejezeteinek a lezárásával a sebek is jól láthatóan más fényben mutatkoztak meg, az egységnek viszont csak jelképes helyreállását jelentette, hogy 1990 legelején a Magyar Írószövetség tiszteletbeli tagjaivá nyilvánították a határon túli magyar írókat.[265]

A történelmi korlátok megszűntével a felszabadult játéktér olyan nagyfokú differenciálódást vont maga után, amelyben a társadalmi-történelmi helyzet már nem viszonylagos értékképzőként, hanem egyszerű adottságként funkcionált. Az összmagyar irodalomban való gondolkodás lehetősége mellett teret kaptak azok a szemléletbeli differenciálódást nyújtó irodalomelméleti hatások is, amelyek nagyrészt magyarországi közvetítéssel a kisebbségi besorolást keresztező tényezőket is felerősítették. (A csak részben újonnan kialakuló, irányzatok szerint megoszló folyóirat- és könyvkiadói struktúra is ezt erősítette.) A magyar nyelvterületen való szabad mozgás a korábbi évek abszurd

[265] Göncz Árpád, az Írószövetség akkori elnök – az 1989-es közgyűlés által elfogadott alapszabály értelmében – jelképes gesztusként ajánlotta fel 1990-ben a Magyar Írószövetség rendkívüli tagságát a határokon kívül élő magyar íróknak, méghozzá „az egyetemes magyar irodalom egészséges vérkeringését” helyreállítva és kapcsolatainak szervezett biztosítása érdekében.

léthelyzeteire a fiatalabb nemzedékek által megfogalmazott kritikát is erőteljesebbé tette. Akik korábban programosan más, például posztmodern költészetbe kezdtek, mintegy tiltakozásul a társadalmi küldetésvállalás helyett, immár saját intézményi keretben is gondolkodhattak.

Az 1989-es történelmi változásokat követően megvalósulni látszó képletes egység egyéb ideológiai nehezékektől lett terhes az évtized folyamán, s mára jóformán ismét felerősödni látszik Erdélyben az a nézet is, mely szerint a különálló, részben új hagyományokkal rendelkező irodalmi életnek mégiscsak van valamiféle kényszerű sajátsága, ha egyebütt nem, hát a különböző olvasatok szintjén.[266] A napi politika irodalmi értékítéletekbe való beszivárgásának számtalan esete ráadásul ma is felsorolható,[267] amelyek egy újfajta ideológiai csapdahelyzetet teremtve távolodnak el ismét az esztétikai megítélések irodalmi jellegétől.[268] Ami kétségtelen, az bizonyára az olvasatok másságának a kérdése, amely akár a teljes kelet-közép-európai irodalomra nagy általánosságokban is megfogalmazható lenne. Éspedig úgy, hogy a meghonosodott demokráciában élő nyugati olvasó számára nem, vagy csak nehezen dekódolható a kelet-közép-európai valóság irodalmi ábrázolása, mert a szövegben szervesített valóságreferenciákat képtelen értelmezni, illetve saját életminőségének tükrében valószínűleg nem érzékelheti azt az elemi létveszélyeztetettséget, amelyet ezek a referenciák magukban hordoznak.[269] Az ilyenfajta befogadói elkülönböződés ugyanakkor éppen az erdélyi szerzők újabb generációja számára nem jelentette azt, hogy kényszerűen belebonyolódjék a terminológiákba, s abba, hogy van-e egyáltalán értelme a felosztásoknak.[270] Hangsúlyozandó, itt fontos szerepet játszott az is, hogy az Erdélyben élő vagy akár onnan elszármazott szerzők is szerették volna levetni

---

[266] A kényszerű különolvasatok hangsúlyozói, ha a Németh László-i *külön irodalmi* szentenciát nem is fogadják el, az utóbbi évekbeli utópisztikus szellemi egységnek a gyakorlati kudarcára is hivatkozva mondják, hogy a regionális magyar irodalmaknak külön olvasatuk van. Legalábbis valami ilyen kell, hogy legyen, az erdélyinek például azért, mert „Az erdélyi magyarság a 20. század második felében Európa legkisebb népei közül való: szabadon választott elöljárói nincsenek, önrendelkezése problémaként sem vethető fel, tulajdonából kiforgatták, anyaországa igyekszik nem tudni róla" – s mindez tárgyiasul valahol a művekben is. (Vö. **Vida** Gábor utószavát **Mózes** Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974–1990*, [Marosvásárhely, Mentor, 2004] című kötetéhez.)

[267] Például a 2004. decemberi 5-i sikertelen népszavazás kapcsán.

[268] Egyetlen példa a kiszólásokra: Duma-István András moldvai csángó-magyar költő műveit értékelve Sántha Attila írja: „a [kivándorlás] mely – a jólétüket a 'románoktól' féltő anyaországiaknak mondom – véletlenül sem Magyarországra, hanem Itáliába, 'Szpániába', Izráelbe irányul". Vö. **Sántha** Attila, *Könyv a fény jegyében*, in Székelyföld, 2005/7, 91.

[269] Nem véletlenül emlékeztetett éppen Mózes Attila még 1990-ben Csiki László könyvéről szóló kritikájában, hogy Európa nyugatibb fele Marquez *Száz év magány*át is 'mágikus realizmusnak' titulálta. „Ezek szerint Csiki László regényei 'mágikus szocialista realista' művek? Na ne vicceljünk! Nincs itt semmiféle mágia, hacsak a tébolyt nem számítjuk annak!" Vö. **Mózes** Attila *i.m.*

[270] Ahogyan Tőzsér a Felvidéken, Mózes Attila Erdélyben szögezte le: „Külön erdélyi irodalom márpedig nincs!"

magukról azt a triviális terhet, miszerint ők elsősorban erdélyiek, s csak másodsorban szerzők!

Egy nemrég megjelent filozófusi „töprengés" furcsamód amellett, hogy leszögezi, különálló délvidéki magyar irodalom bizonyosan nem létezik, s hozzáteszi „Tényekre támaszkodva azt mondhatjuk, hogy viszont magyar irodalom a Délvidéken kétségkívül van!", a megállapítás logikájában mégis éppen az erdélyi magyar irodalomra, mint különálló egységre[271] hivatkozva vet fel olyan anomáliát, amely a *belülállás* vagy a *kívülrekedés* logikátlanságait ez utóbbi javára kényszerül eldönteni. Az egyéb határon túli régiókkal szemben ugyanis több esetben is megfigyelhető, hogy Erdélynek a történelmi, kulturális meghatározottságaira, múltjára, művészetére, önálló államformájára és státusára támaszkodva hivatkoznak valóban meghatározóbb egységre, különállásra vagy akár önállóságra is. Ennek a látszólagos, az irodalmi életben igencsak elterjedt tévhitnek pedig könnyű az olvasatok természetes különbözőségét vagy a történelmi, politikai, társadalomtörténeti valós különállást egy szükségszerűségből autonómnak tételezett intézményes irodalomeszménnyel összemosni.[272]

Sokatmondó mégis, hogy míg Magyarországon a szellemi élet irodalmi vonatkozásai elsődlegesen járultak hozzá ahhoz a társadalmi-politikai változáshoz, amely a nyolcvanas évtized legvégére a magyar társadalomban végbement, addig a társadalmi küldetés és a közösségi megszólalás érvényességét éppen ezek a politikai-társadalmi átrendeződések hatálytalanították, s az érvénytelenítő irodalomtudományi szemléletváltásban az ideológiai távlatoktól szabadulva elsődlegesen a nyelvkritikai szempontokat állították előtérbe. A határon túli magyar irodalmak értékelésében és az irodalomtörténeti munkákban paradox módon mégsem tekintették érvénytelennek semmilyen hivatalos fórumon a társadalmi-politikai változások következtében kialakult helyzetre továbbra is a hetvenes–nyolcvanas évtized értelmezői gyakorlatát alkalmazni. A terminusok részben történő átértékelése mellett,

[271] „Az erdélyi irodalom meglétét, úgy gondolom, nem tagadja senki. Van külön magyar irodalom Erdélyben: erdélyi jelleggel, erdélyi 'ízekkel', színekkel, nyelvezettel, olyasféle tájakkal és emberekkel, melyek nem lehetnek sehol másutt a világon". Lásd **Hoppál** Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

[272] Létezett Trianon előtt is külön erdélyiség, s külön erdélyi iskolák mindig is alakultak, ahogyan a tudomány világában is gyakorlati szükségszerűségből jöttek létre korábban is erdélyi intézmények (például az Erdélyi Múzeum Egyesület az Akadémia mintájára), de csak igen erős megszorításokkal beszélhetnénk önálló, autonóm erdélyi filozófiáról, színházról, vagy természettudományról. Az irodalom fogadtatásbeli önállóságának a kiemelt hangsúlyai részben annak köszönhették létjogosultságukat, hogy a kényszerű trianoni határokat elsőként az irodalom törte át (kezdetben lírai költőivel, később a történelmi regénnyel). Itt sem feledhető, egyszerű példaként, hogy Erdély különállásának irodalmi hangsúlyai leginkább csak a tematikák szintjén jelentkezett. Sem a nyelvi, sem a (próza)poétikai hagyomány irodalmi vetületei, sem az intézményi háttér, de még a befogadók terén sem beszélhetnénk önállóságról. Az *Erdélyi Helikon* olvasóinak igen jelentős része a két háború közt is Erdélyen kívül élő volt, mint ahogyan a lap is kormányzati támogatást kapott.

esetleg helyett, nem valósult meg egy módszertanbeli olyan szemléletváltás, amely jellemezte a magyarországi újabb irodalmi értelmezésalakzatok megnyíló pilléreit és csomópontjait.

Irodalom és társadalom

Az irodalomnak társadalmi tevékenységként való feltüntetése manapság ismét nem áll távol némely újabb nyugat-európai irodalomtudományi elgondolástól, olyan művészeti meghatározottságoktól vagy kontextualista kultúravizsgálattól, amelyik csakis egyéb kulturális szegmensekkel összefüggésben kívánja szemlélni magát az irodalmi történés hatásmechanizmusait. A kultúrakutatás mai álláspontja szerint is célszerű viszont különbséget tenni a kényszer szülte, szubjektívnek is mondható értelmezések legitimációjának (leginkább csak külső tényezők megszabta játékterének) elfogadása és a valóban pozitivista örökségnek tulajdonított önérték rendíthetetlenségébe vetett hit által beszüremkedő szövegértés máig továbbélő igénye között, amelyben immanens és spekulatív szövegi létmódok értékellentéte lappanghat. Az elemzett értékelvek utólagosan valóban tételezhetők lennének az egyfajta olvasat, a szubjektivitás gondolatiságában is biztos tudást igénylő, arra kizárólagos igényt tartó, de a mai értelmezéshorizontokban már legfeljebb (a sok közül) egyetlen értelmezésmomentumnak a kiváltságok nélküli státusát hordozó szövegértés történeti módozataiként. Csakhogy az intézményesített, formális-kanonikus kritika legkevésbé sem szövegközpontú eljárásai miatt, ennek a filológiai helyett többnyire gondolati alátámasztású módszertanában szükséges felismerni e szövegértésben a szövegnek azon horizontjait is, amelyekben az irodalmi-társadalmi konnotációitól függetlenül is, az mint eleve pozitív léttel elgondolt tény „ment elébe saját megállapíthatósága ismérveinek”.[273] Az oksági meghatározottság magyarázó erejének a túlértékelése az elemzett korszakban ugyanis végig ott lappang a kisebbségi/nemzetiségi/regionális irodalmak magyar (nemzeti) irodalomba, irodalomtörténetbe való integrálhatóságának kérdésfelvetésekor. A jelzők determináltsága pedig a megértő észleléstől függetlenül alakíthatott ki olyan regisztereket, amelyek feltöltése a kulturális, etikai, morális vagy éppen helyzettudati ismereteket, az esztétikai értékelést megelőző momentummá avatták. A szűk, egysíkú diszkurzust persze az egyéni szerepek és emberi, szakmai kapcsolatok, kapcsolatrendszerek is nagymértékben befolyásolták. A nyolcvanas évek Magyarországán gyakorlatilag azonos szempontrendszerű kritikai értésmódból értelmezték, láttatták, elemezték az egyes határon túli életműveket, ugyanakkor nem állítható, hogy mindig okkal maradtak volna majdhogynem teljességgel

[273] Kulcsár Szabó Ernő kifejezése. Vö. UŐ, *Az új kritika dilemmái, i.m.,* 64.

csöndben (sokszor hallgatásukkal demonstrálva) mindazon szerzők és iskolák, akik ellenvéleményüket, minőségi és módszertani kifogásaikat szintúgy egy politikai-ideológiai helyzet miatt látták jobbnak nem hangoztatni.[274]

Kulturális emlékezet

A modern művelődésesztétikák és szociológiai társadalomelméletek a kultúrának képzésen történő hagyományozhatósága mellett, a kulturális kánoniság legitimációjának fenntarthatóságát gyakran a kisebbségi irodalmakat is érintő hagyomány és kultúrafordítás kettősében, azaz folyamatos újraértelmezési keretben vélik magyarázhatónak. A kulturális emlékezet megszabta textuális térben nem arra emlékszünk, ami le van írva, hanem ami a leírt sorok mögött van, s ami mintegy szükségszerűen behatárolja azt az időkeretet, melyben a kulturális emlékezet saját formáit még aktívan fenn tudja tartani. Ha az irodalmi hagyomány formáinak szükségszerű újraértésében az értékmentés mintegy fordításhoz hasonló rekonstrukcióját feltételezzük, a fordításanalógia és a hagyomány mindenkori viszonyának állandó értelmezésre szorultsága arra is rávilágíthat, hogy egy szélesebb kontextusban a hagyományban tételezett irodalomszemléletünk szűkebb vagy tágabb formáiról, végsősoron a kulturális emlékezet általi különböző irodalomszemléleteinkről és normáinkról van szó. Ezeknek a közelmúltra vonatkozó kódjai (a maguk letisztázatlan terminológiai determinizmusában, s a korban oly elterjedt, említett virágnyelv problematikussága révén) határozzák meg a hagyományozhatóság aktuális sikerességét.

[274] Bár a kánonkommentár összetett kérdésköre szempontjából az irodalomtörténeti ignorálások szerepe sem meríthető ki csupán egyszeri tagadásuk vagy kritikájuk révén, bizonyos emblematikus életművek esetében a kérdés máig érvényesen megmarad: mennyiben lehet más dimenzióban is szemlélni például Tamási vagy Nyírő műveinek, esetleg éppen Sütő életművének azon tartalmi meghatározottságait és sokszor kultikus jegyeit, amelyek legitimitásukat nagyrészt egy történelmi kor meghatározottságaiban, szükségszerűségében, kényszerében vagy éppen tiltásában kapták? Nyírő József sokáig Tamási mellett talán a legnépszerűbb erdélyi szerző volt Magyarországon, s ma az egykori kortárs Wass Albert látszik átvenni e népszerűségi helyet. Mindkettőjüknek két-két életműsorozata létezik, melyből egyik Erdélyben, másik Magyarországon kerül kiadásra. 1945 előtt, Nyírő művei mind az Erdélyi Szépmíves Céh, mind a budapesti Révai Könyvkiadó jóvoltából igen nagy példányszámban kerültek az olvasók kezébe. Nem mellékes szempont, hogy Nyírő 1940-ben Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után, a magyar országgyűlés tagja lett, és megkapta az egyik legnagyobb magyarországi kulturális kitüntetést, a Corvin-koszorút is. Az ő elbeszélései nyomán forgatták Szőcs István rendezésében a korszak egyik legnagyobb hatású magyar filmsikerét, az *Emberek a havason*t, amely a Velencei Filmfesztiválon nagydíjat kapott. Ugyanakkor Nyírő után ma Wass Albert hihetetlen sikeréről, népszerűségéről nem állítható bizonyosan, hogy csupán előző korszakbeli betiltása, cenzúrája miatt lenne az olvasottsági listákon egyértelműen vezető helye. Wass egyfelől annak az erdélyi arisztokráciának a képviselője volt, aki társadalmi rangját és szerepét kötelezettségek forrásának is tekintette, másfelől közönségsikereit ő eleve csak a harmincas évek derekán aratta. Az Erdélyi Fiatalok mozgalmában részt vállaló szerzőnek erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata s több kiadást is megért riportkönyve miatt (*Jönnek!* címmel, melyben érthető örömmel fogadta a honvédség észak-erdélyi bevonulását) 1944-től menekülnie kellett. Korabeli fogadtatása, mint írtam, nem volt kirobbanónak mondható, bár az 1934-es *Farkasverem* Baumgarten-díjat is kapott! Az irodalom társadalmi funkciója, küldetése és megélhető szerepe tehát (amelyet a későbbiekben éppen a sütői életműben vizsgálok), az irodalmi siker kánonformáló tényezője mögött egy meglehetősen összetett társadalmi-lélektani folyamatot is rejt.

Áthallásos vagy kettős beszédet alkalmazó, politikai célzatú művek esetén ráadásul a konnotációk vagy a hasonló alaphelyzetből értelmezett képzettársítások, a másodlagosnak tételezett voltukban mint a normalitástól, konvencióktól, mindennapoktól eltérő, elváló jelentésszegmensek csak egy matematikailag-logikailag lecsupaszított szabályrendszer értelmében lennének képesek igazolni ilyenfajta másodlagosságukat. A konszenzus – abszurd módon bizonyos sarkított irodalomtörténeti helyzetekben, irodalompolitikai behatároltságuk, netán tiltásuk folytán – vonatkozhat egy fordított jelentéssíkra is. Ebben, a cenzoriális viszonyok ismerete által, a hipotetikus sensus litteralis, művészeti vagy tudományos viszonyrendszeréből éppen a köznyelvi „denotátumra" utalhat vissza. A mindenki által felismerni vélt jelentéssík viszont éppen a kollektív értelmezésekben uralkodóvá váló szűk narratív lehetőségek által lesz ismét elsődleges (majdhogynem kizárólagos!). Az ilyen értelemben nyert konnotatív konszenzus pedig a rekonstrukcióban egy megfordított hermeneutikai alaphelyzetben keresheti literális jelentésének denotatív stabilitását. A kimondatlan konszenzus alapján a lehetséges jelentéssíkból gyakorlatilag egyetlen értelmezést kereső, lehetővé tevő szövegértés nem jelent természetellenes gyakorlatot, csupán végzetesen a szerzői intenció felfedésére irányuló, meghaladott vagy történetiségében komolyan megkérdőjelezhető olvasásmechanizmusra szűkíti az ilyen művek értelmezéstörténetét.[275]

Tálentumok

Ki tudunk-e tehát egy ideologikusan tagolt irodalomértelmezési horizontból lépni? Mennyiben szükségszerű ennek a bekövetkezte? Mielőtt továbblépnénk a konkrétabb, életművet közvetlenül is érintő elemzésekhez, érdemes emlékeztetni: ahogy az egységes kánonmodell sem szükségszerűen kizárólagos vagy megváltoztathatatlan, úgy a pluralisztikusabb, többszólamúnak kikiáltott kánonmodell sem szükségszerűen befogadó vagy toleráns. Így ami változásnak tűnik a kanonikus értékrendben, sokszor valóban csak a szemléletben, jobb esetben a módszerekben való változásigényként írható le. A regionalizmusban megrekedő alakzatértelmezés ugyanis csak a meglévő kereteket fenntartva, a listákban való változ(tat)ást tekinti elsődleges feladatának. Valós szemléleti változás viszont, terminológiai akadályokon és leszűkítő értelmezéseken túl is, csak ott és akkor következhet be, ahol és amikor a kulturális emlékezet közvetítette értékeket, így az irodalmi műveket is, minden ideologikus értelmezésükkel, értelmezéstörténetükkel együtt úgy

[275] Vö. néhány kései Sütő-színművet vagy -esszét, ezek nyelvének s nem utolsó sorban társadalmi tett-értékének a korban elvitathatatlan sikerét, erejét, népszerűségét.

minősítjük változónak és felülvizsgálatra érdemesnek, hogy közben nem kívánjuk azt teljességében a saját történetiségén kívül szemlélni. Akik a történeti szempontokon és szükségszerűségeken túl viszont továbbra is a kisebbségi irodalmak önálló feladatairól kívánják meggyőzni a képletesen egyetemes magyar olvasóközönséget, azok az irodalomtörténeti fejtegetésekben nem pusztán a különbözőség minőségi jegyeit, de eleve különálló minősítéseket és rangsorokat szorgalmaznak.

Geertz nem véletlenül állította, hogy az ideológia társadalomtudományokban elfoglalt helye alapvetően pejoratív, s hogy éppen ebből kifolyólag, ennek vizsgálata egy olyan közösség vizsgálatát jelenti, akik gondolkodásukban „valami gyanússal", valami eltérővel, „intellektuális tévedéssel" léptek kapcsolatba.[276] Csakhogy a vallott ideológia által – a Mannheim-tanítványnak tekinthető Werner Stark szerint[277] is – az ideológus nincs tudatában ennek a tévedésnek, minthogy nem megtévesztésből, de akaratlanul és öntudatlanul cselekszik. Vagyis hisz saját ideológiájában. Az ideológia bármelyik formája éppen ebből nyerheti igazi perszisztenciáját – azáltal, hogy bekeríti a közéletet, s behatol az egyes emberek szemléleti világába, méghozzá úgy, hogy autoriter formákat hoz létre.

Az ideológia vizsgálata tehát egyrészt az „intellektuális tévedés" okainak, kialakulás-feltételeinek a vizsgálatával kell hogy együtt járjon. Ezeknek a vizsgálatoknak az időszerűsége ugyanakkor egy meglévő diszkrepanciát emel az előtérbe, mert az ideológia kérdése, felismerhetősége leginkább csak akkor merül fel, amikor az emberek széles körben elfogadott nézetei, gondolkodásuk ideologikus alakzatai, vagy kulturális memóriájuk bizonyos formái és a tudományos diszkurzusok megszabta értelmezésformák közt erős eltérés mutatkozik meg. A többrendszerűség-elmélet ezért állíthatja, hogy adott ideologikus sémák, elfogadott értelmezési stratégiák, kanonikus diszkurzusok, egy szélesebb közönség által még sokáig erőteljesen képviselhetik, éltethetik hatásukban tovább az olyan rendszereket és értékelveket, amelyek időközben már rég elmozdultak, a perem felé tolódtak a kánoniság képletes középpontjából.[278] S az említett diszkrepanciához kapcsolódóan ezért beszélhet az erdélyi magyarság utolsó félszáz éves történetét kutató fiatal történész, Stefano Bottoni „dokumentálható valóság" és egy kisebbség vallott ideológiai szereposztása között húzódó értékelméleti szakadékról is.[279]

---

[276] **Geertz**, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in UŐ, *Az értelmezés hatalma*, vál. **Niedermüller** Péter, Bp., Osiris, 2001, 30.
[277] Vö. **Stark**, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.
[278] Even Zohar megjegyzése rendkívüli módon jellemzi a sütői életmű aktuális hatástani állapotait is. Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *i.m*.
[279] Lásd **Bottoni**, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18.

Hogy a kisebbségbe szakadt magyar *irodalmak* hány-hány 'tálentumot' kaptak, s hányat voltak/lehettek képesek ezekből (szűk lehetőségeik szerint) felmutatni, az alapvetően történeti megítélésükből is táplálkozik. Folyamatos nemzetiségi, s így közvetetten ideológiai-politikai jegyeiknek, feladatvállalásuknak túlhangsúlyozása viszont felülírna minden olyan közös érvet, mely egységes kritikai szempontokat érvényesíthetne egy talán utópisztikus egyetemes magyar irodalomtörténeti képletben. Ennek értelmében eleve fölösleges lenne olyan transzparadigmatikus érvrendszert keresni, melyben összemérhető, összehasonlítható lenne egy-egy irodalmi szöveg, viszont teljességében felülíródna bármely, az irodalomtörténeti szempontok jelenre utaló vizsgálódási módszertana. Az erdélyi irodalom nagykorúsodása immár egyértelműen történelmi tapasztalat, különállása viszont aligha tűnik a jelen irodalmi vizsgálódásai felől célravezetőnek.

Az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatásának történeti alakzata kétséget kizáróan meghatározó jegyeiben formálja ma is bizonyos irodalomszemléletek értekezési stratégiáit. A sajátnak vélt észlelésmód abszolutizálása helyett a szövegek ismételt megszólíthatósága érdekében a folyamatos ideológiakritikai fenntartások szemléletét az igencsak összetett, olykor kényesnek mondható alakzatokra is érvényesítve, a teljes ideológiamentesség lehetetlenségének tudatában célszerű csak megkísérelnünk. A mai szükségszerű átértékeléshez ezért nyilvánvalóan szükség van egyrészt a történetiség elismerése mellett azokra a nem csupán módszertani, de merőben más, a korban szükségszerűnek mondható korlátokon és gyakorta a magunk által vont (kvázi szakmai) határokon való elvi felülemelkedésre is, melyet egyébiránt a szépirodalom már az utóbbi másfél évtizedben nagyrészt maga nyomatékosított és végzett el. A kritikusi tekintélyek, a történelmi helyzet, az irodalompolitika vagy éppen az opponáló autoritás hitelesítette értékrend az irodalomtörténeti recepcióban mára gyakorta csak szikár névsorrá zsugorodott. A listakánon eleve determinált kizárásaiban, dédelgető, morális instanciákhoz kötődő hódolati aktusaiban, s a maga jelentéskorlátozásaiban, alapvetően két attitűdöt éltet ma is, hiszen a szükségszerű bővítés mellett a mindenkori értelmezés a korábbi panteont valóban a maga történetiségében, egy korszak emlékműveként is szemlélheti. Mind a szépirodalom, mind az értekezőpróza úgy tisztázhatja saját helyzetét és viszonyulását ehhez a még érezhető közelségben lévő hagyományszegmenshez, ha valóban kritikus távlatot talál az itt bemutatott jelenségekhez. Az említett buktatók problematikusabbá, adott esetben igen nehezen megkerülhetővé tehetik, de bizonyosan nem szabad, hogy leállítsák, megtorpanásra késztessék kritikus vizsgálódásainkat.

IV. A Sütő-recepció alakulásrendje és anomáliái.

(Kultikus távlatok felé…)

„Az embereknek a cél tisztasága ellenére nincs szükségük az általuk nagy morális jelentőséggel felruházott hiedelmek érzelmektől mentes elemzésére; és ha ők maguk mélyen ideologizáltak, akkor egyszerűen képtelenek elhinni azt,

hogy a társadalmi-politikai meggyőződés kritikus témáinak pártatlan
megközelítése más is lehet, mint skolasztikus ámítás."
(Clifford Geertz)

„Félrevezet a kérdés, igaza van-e vagy sem annak, aki értékel egy művet.
Sokkal érdemesebb arra válaszolni, miért, milyen kánonok
alapján fogalmaztak meg ilyen vagy olyan ítéletet."
(Szegedy-Maszák Mihály)

Prológus

Az eddig tárgyalt problémakörök szinte kivétel nélkül jól kivehetően összegződnek Sütő András életművének alább tárgyalt receptív konstrukcióiban. Az életművet körülölelő problematikák alapján az alábbiakban mégsem kívánom a teljes befogadás-történetet időszerű előrehaladtában, folyamatában vázolni.[280] Helyette azokat a mozzanatokat igyekszem felvillantani, amelyek az erdélyi irodalomkép korabeli origójába helyezett életmű recepciójának vázolt kisiklásaira tudatosan vagy elfogultan, kényszerből vagy jóindulatból, de kétségkívül hatással voltak. A kánoni érdek, a tájékozatlanság és az érzelmi-pszichológiai vetületek adta egyszólamúság momentumait a fogadtatás összetett mechanizmusainak szembesítésében vélem megragadhatónak, a konkrét történeti-politikai helyzetlehetőségekhez és paradox létállapotokhoz viszonyítva tárgyalhatónak, amelyek itt kiegészülnek egy újabb mozzanattal, a szerzőség elvének önkanonizáló eljárásaival is.[281]Nem célom egyes művek anomáliákkal teli újraolvashatóságának jövőbeli esélyeit latolgatni, amelyek csak egy tudatosan vállalt, szintén ideologikus alapállásból értelmezhetnék újra az említett életmű szerzőség által behatárolt szövegszerű stációit. Helyette azokat az irodalomszociológiai, és leginkább irodalomtörténeti kultuszkutató érvrendszereket hasznosítom, amelyek a kánonelméletek eddig is vázolt alapállásai mentén jelölhetik ki az értelmezés korábbi kötöttségeinek esetleges buktatóival szemben azok lehetséges feloldásait.

A recepció magyarországi alakulásrendjének bemutatásával tehát nem egy képletesen teljes befogadás-történetnek a lépcsőzetes nyomon-követése a célom, mintsem az életmű azon csomópontjainak a megjelölése, amelyek eszmetörténeti kisajátítása túlmutat az irodalomtörténet-írás értekező és értékelő álláspontjain, s egyben az előző fejezetekben

[280] Az értekezés címe értelmében nem magát a Sütő-recepciót, a 'fogadtatás menetrendjét' kívánom részleteiben bemutatni, mint inkább alakulásrendjének azokat a kánoni stratégiáit megvilágítani, amelyek egyfelől szimptomatikusak lehetnek a részben már eddig is tárgyalt problémakörökre, másfelől a kánont építő/fenntartó diszkurzus általános irodalomeszményét világíthatják meg. Bennük azokat a szükségszerű gócpontokat is érintem, amelyek egy funkcionális kánon reprezentatív életművét mára leginkább csak történetiségében engedik szemlélni.

[281] A 'self-image' és a 'szerzői névaláírás' retrospektív kanonikus mozzanatait leginkább a kultuszképző törekvések eljárásaiban szemlézem.

ismertetett alapvetéseknek mintegy esettanulmányi igazolására is szolgálhat. A következetlenségek a kánoni érdekérvényesítésben azt is szükségessé teszik ugyanakkor, hogy az életút, s olykor az életrajz azon meghatározó mozzanatait is tárgyaljam, amelyek befolyással voltak a kialakult, kialakított Sütő-kánon divatszerűségének kultusszá formálódására.

Magától értetődik, hogy nem az olyan irányú ismertetéseknek, irodalomtörténeti feltárásoknak a bárminemű megkérdőjelezése a célom, amelyek végre az Erdélyben születő irodalmat valóban közelebb hozták a magyarországi olvasóközönséghez. Még csak nem is értelmezésmódok létjogosultságát vonnám kétségbe, hiszen a történeti hatást és a művészi értéket nem lehet a kizárólagosság függvényében szemlélni. Kétségtelen viszont, hogy a történetírás érvek és ellenérvek szembesítését is igényli, s ha az egyik mozzanat szándékoltan kimarad belőle, a hatástani-értelmezésbeli folyamatok a legcsekélyebb jelét sem mutatják majd az el nem érhető, ám célként, szükségszerűségként mégiscsak megfogalmazandó objektivitás történeti szempontjainak. Mert a különböző irodalomtörténészi szemléletek, az eltérő nézőpontok saját véglegességükre ugyan sohasem tarthatnak igényt, viszont nagyon is szimptomatikusak lehetnek arra a korra, melyben megfogalmazták őket. Ezért is lehet sokkalta fontosabb maguknak az okoknak az egyszerre hatástani és filológiai feltárása egy ilyen „zárt" kanonikus életmű esetén, amely az árnyalatok, vagy az olykor igencsak eltérő vélemények, szembeötlő aránytalanságok létrejöttét is egyetlen rendszeren belől tudja még kijelölni. A mai Sütő-kánon ambivalenciáját ugyanis éppen az okozza, hogy egyszerre áll szemben két olyan feltétellel, amelyekről kénytelen tudomást venni: az evidens előértelmezettséggel és a feladatnak tekintett értelmezéssel.

Kivételes hely

Ha a hetvenes, nyolcvanas évek magyar irodalmi kánonjának, de akár kánonjainak is, a hatalmi irodalompolitika ideológiai hatásain túl vagy azok mögött, létezett külön erdélyi magyar irodalomra vonatkozó része, fejezete, elképzelése, vagy kiemelt státusa, annak egyértelműen Sütő András életműve állt a középpontjában. Magyarországi fogadtatásával kapcsolatosan monográfiájában Bertha Zoltán is elismerte, hogy „(…) a magyarországi köztudat felületesen tájékozott része a hetvenes évek elejétől sokáig szinte csak övele tudta azonosítani az erdélyi magyar irodalmat".[282] Az olvasóközönség mellett a hivatalos recepció kitüntető figyelme is egyértelműen Sütőt látszott a kortárs erdélyi irodalom origójába

[282] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 14.

helyezni, többek között ennek hatására születhetett meg személyéről, munkásságáról az első határon túli magyar alkotóról engedélyezett monográfia az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A magyar irodalom utóbbi fél évszázadában megújuló hagyományvonalak közül alighanem az irodalomesztétikai fogalmakkal nehezen körülírható irányzatok azon ötvözete keveredik Sütő életművében, amelyik az irodalmi-művészeti, illetve a szociális-nemzeti intenciókat egyaránt hasznosítja. Az életmű magyarországi fogadtatásának egyedülálló rangot biztosító, nyomatékosító értékítéletei egyszerre találták meg benne a küldetéses irodalomeszme folytonosságát, a népi írók vonalának, kollektivista, társadalmi elkötelezettségű közíróságát (melyre a művészi és politikai szerep-összefonódások éppúgy jellemzőek, mint a helyi jelleg, a sajátosság felvállalása) valamint az anyanyelv nemzetiségi, nemzeti kultúrát és öntudatot megtartó morális felelősségét. Ezekhez társultak a hetvenes évektől olvasói igényként is megfogalmazódó ellenállói illetve vátesz-szerepek, amelyek az alkotói szerepfelfogások etikai jelentésessége által is, egy nyíltan még kimondhatatlan korkritikát asszociáltak. Ismertségét, rangját, fogadtatását tekintve az életmű valószínűsíthetően egyetlen más kortárs határon túli szerzővel sem mérhető össze, kiemelt helyét azonban nem csupán irodalmi rangja (majd a nyolcvanas évekbeli magyarországi publikálások, az ismertség és a „játszottság") de a közszereplőség megannyi fokozata is biztosította. Sütő társadalmi-politikai szerepvállalása, a közéleti szereplés „rituális" eseményei is nagymértékben járultak hozzá ahhoz a kultikus Sütő-kép kialakulásához, amelyik a nyolcvanas évek közepétől, s majd a rendszerváltást követően kiemelt hangsúlyokkal formálta meg az íróságon túllépő személyiség emblematikusságát.

Az életmű irodalmi eredményeit méltató első magyarországi összefoglalás, akárcsak a hetvenötödik születésnapra összeállított legutóbbi összegző tanulmánykötet szerzői-szerkesztői véleménye szerint a Sütő-művek „az erdélyi magyarság létjogának, értékének, sajátosságainak védőiratai" méghozzá az esztétikai megalkotottságuk, a művészi autonómiájuk és az erkölcsi tartásuk alapján.[283] Ugyanitt egy korábbi írás szerint „Sütő András munkásságával az erdélyi magyarság szellemisége szerzett magának polgárjogot az egyetemes magyar irodalomban és hitünk szerint az emberi egyetemesség színe előtt."[284] Az életmű tehát nem csupán önmagának, de az általa képviselt egész erdélyi szellemiségnek szerzett polgárjogot, rangot és megbecsülést. A sajnálatosan túltágított kategóriák és az elnagyolt időkeretek kétségkívül azt igazolják, hogy az 1945 utáni időszak erdélyi magyar irodalmában, a hetvenes évek nyitányát követően Sütő András lett a közmegegyezés

[283] Vö. a *Tanulmányok Sütő Andrásról,* szerk. **Görömbei** András, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 - kötet fülszövegét.
[284] Vö. **Pomogáts** Béla, *Kisebbségi sors és kisebbségi írópálya*, in *Tanulmányok Sütő Andrásról, i.m.,* 395.

elsődleges szerzője. Ennek a folyamatnak a jobb megértéséhez, irodalomtörténeti helyéhez, vélt vagy valós indokaihoz, a „jelenség" komplexitásához, illetve a recepció fokozatainak, irodalmi és nem irodalmi sikereinek a tehetségtől az ikonikus jelig terjedő szakaszainak felvázolásához, nem egyszerűen magát a korszakot célszerű csak vizsgálnunk, de a kornak azt az irodalomértését is, amelyik meghatározhatta a recepciót. A máig jellemző kivételes pozícionáltság történeti indokainak meghatározása, a fogadtatás motivációinak feltárása és bizonyos fokig racionalizálása egyben azt is szükségesé teszi, hogy folyamatosan megkérdezzük, milyen külső vagy belső érdekeltségek, autoriter vagy konkrét hatalmi struktúrák, érzelmi motivációk formálhatták a fogadtatás koreográfiájának szükségszerű vagy éppen esetleges fokozatait.

Eljárásaim két alapfeltevésből indulnak ki, melyek szerint egyfelől már a szépíró fogadtatása is egy meglehetősen leegyszerűsített szemléletet tükröz, olyan életutat épít, amelyben az egyedi Sütő-kép kivételességéhez szükséges életrajzbeli, magatartásbeli attitűdök szelektivitása jelentős következetlenségekre világíthat rá, másfelől pedig erre a műveket övező kritikai visszhangra általánosan is jellemző, hogy túlzottan odaadó és hiszékeny a sütői önéletírás műfajokon átnyúló tételeivel szemben. Sütő a Harold Bloom-i értelemben vett olyan 'strong' szerző, aki művészi érdemei megkérdőjelezhetetlensége mellett saját írói-közírói én-képét nagyon is tudatosan formálta meg. A vallott eszmék és a vállalt szereplehetőségek közt olyan hagyományok folytatója, amelyek élet és irodalom receptív konstellációiban egyként értékelik a művészi és emberi törekvéseket. Ezek értelmében, az alábbiakban vizsgálat tárgyát képezik elsődlegesen a kritikák és recenziók konklúzióit is hasznosító, összefoglaló monografikus művek, az irodalomtörténetekben elfoglalt hely, a folyóiratbeli tematikus vagy ünnepi különszámok, az antológiák- vagy a tankönyvbeli szereplés, a lexikonbeli szócikkek, illetve a színházi és filmbemutatók. Hasonlóan kiemelt jelentősége van az egyéb társadalmi eseményeknek, díjátadásoknak, ünnepi vagy gyászbeszédeknek is, akárcsak a híradásoknak vagy a tévészerepléseknek, melyek alapos összehasonlító vizsgálatát jelen értekezés keretei már nem, vagy csak részlegesen teszik lehetővé. Mindezek origójában természetesen, elengedhetetlen szerepük van maguknak az életművet keretbe foglaló, értekező és (ön)értelmező Sütő-írásoknak, a visszaemlékezéseknek és a riportoknak is.

Közelítések

Sütő írói munkásságának valós jelentőséget és rangot a hetvenes évtized során született művei adnak, (leginkább a drámatrilógiája, illetve részben az ezt időben megelőző

naplóregénye, de egy kevésbé szigorú megítélésben már egy-két esszéje s a 'naplójegyzetek' egyféle folytatásának is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* is ide sorolható) az összes többi alkotása meglehetősen elmarad színvonalát tekintve mindezektől. Sikerüket, népszerűségüket, azaz korabeli hatásukat és akár történelmi jelentőségüket tekintve viszont, mindez már egyáltalán nem állítható ilyen egyértelmű bizonyossággal.

Amikor 1986-ban megjelenhetett az első, az addigi életművet összefoglaló monográfia,[285] a sütői pályakép a hetvenes évek sikersorozata után mindenképp érettnek látszott az életműhöz különböző irányokból közelítő kritikai megmérettetésekre. A korábbi kritikai fogadtatás részeredményeit összegzően bemutató, azokat hasznosító kötet szervezőelveit, illetve magát a monográfiától joggal elvárható elemző tárgyilagosságot is, hatásában kétségkívül felülírni látszott viszont az a kortörténeti, ideológiapolitikai sajátos helyzet, mely már a könyv megjelenése előtt Sütő magyarországi ismertségét és elismertségét meghatározta. Az 1984-ben lezárult kézirat ugyan még nem tárgyalhatta a nyolcvanas évek újabb drámatermését, az alanyához való érzelmi kötődés és hódolat viszont jól jellemezte azt a közhangulatot, amelyben a magyarországi közvélemény 1986-ban a frissen bemutatott *Advent a Hargitán* ovációs Nemzeti Színházbeli sikerei[286]kapcsán is, művet és szerzőjét egyaránt fergeteges elismerésben részesített. A korabeli politikai helyzet meghatározottságai, melyek a darab színrevitelét övezték, annak ideológiai kiszolgáltatottságát (sőt külpolitikai problematikusságát is) éppúgy jellemezhetik, mint a hasonlóan ideológiai előértelmezettségéből adódó sikerét. A marosvásárhelyi íróval ekkorra könyvtárnyi írás foglalkozott, melyekben irodalomtörténészek, kritikusok, publicisták vagy színházi emberek egyként az egyetemes magyar irodalom legjobbjai közt említették az életművet. A közmegegyezés ilyenforma meghatározottságai Magyarországon egyfelől a hetvenes évek minőségi drámatermését és érett epikus darabjainak konzekvenciáit hasznosították, (melyek mintegy igazolni látszottak az igazi kiugrást és népszerűséget jelentő, az év sikerregényének számító 1970-es naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér* folyamatos sikerét), másfelől komplex társadalmi és politikatörténeti jelleggel bírtak.

Bár a nyolcvanas évek művei már mindenképpen egyfajta visszalépésnek tekinthetők a drámaírói életműben, ekkortól már elfogadott ténynek számít a „világirodalmi formátumú élő klasszikus" megjelölés s az is, hogy az életmű, mely „egy közösség létét megörökítő egység", önmaga történelmi pillanatot hordoz, s megítélésének drámai alternatívája így „a léte vagy a nemléte".[287] Sütő közírói tevékenysége, maga az a feladat-elvű írásmód, amelyik

[285] **Görömbei** András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.
[286] Az ősbemutató 1986, január 2.-án volt.
[287] Vö. **Szerdahelyi** István, *A feldobott pénzdarab pillanatában*, in Kritika, 1987/6, 18-19.

által képviseleti írói magatartásmintája megfelelt a korban ki nem mondható, ám kétségkívül létező igénynek, s mely a hatalmi rezsim kultúrpolitikájával szemben (egyetemes?) népben-nemzetben gondolkodott, az irodalomnak kitüntetett társadalmi szerepeket szánt. Az érzelmi kötöttségek mentén, az elismerésen túllépő, olykor ömlengő siker kapcsán nem véletlenül vethette fel az említett első monográfia (gyakorlatilag egyetlen komolyabb) bírálatának szerzője a kérdést, hogy „akkor is így volna ez, ha az író történetesen Magyarországon élne, és minden leírt sora mögött nem éreznénk egy jogfosztott kisebbség harcát a megmaradásért?”.[288] A kérdés a korban sokaknak talán megválaszolhatatlannak, netán feleslegesnek is tűnt, de bizonyára nem volt értelmetlennek mondható. Hogy válasz mégsem érkezett rá, az jól mutatja politikai súlyának egyértelműségét, sőt elsőrendűségét is az értelmezői stratégiák kialakításának folyamatában.[289]

Társadalmi szolgálat

Mielőtt továbblépnénk, érdemes emlékeztetni, hogy az irodalom említett társadalmi szerepkörében[290] a hivatalos irodalompolitika művészetideológiája mellett a hatvanas évektől a kisebbségi lét adta meghatározottságok, s időben előrehaladva a nacionalista politika erősödő sanyargatásai szolgáltak megkerülhetetlennek látszó értelmezési keretül a kor romániai magyar irodalmára vonatkozó fejtegetések számára. Az Erdélyben születő irodalom

[288] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A megmaradás esztétikája. Görömbei András monográfiája Sütő Andrásról*, in Sz. L., *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996. 141. (eredeti közlés Alföld, 1986/12.)

[289] Filep Tamás Gusztáv egy 1990-es írásában nem véletlenül jegyezte meg Sütő megítélésével kapcsolatosan, hogy míg Erdélyben műveinek értékéről, s személes erkölcsiségével kapcsolatosan mindig is megoszlottak a vélemények, magyarországi perspektívából látszólag egységes („nemzeti hősi”) a kép. „Ez azonban csak látszat: az ellentábor hallgat. Néhány irodalomtörténészünk, közéleti emberünk Sütő életművét faltörő kosként használta a magyarországi közvélemény bevételéhez, a határon túli magyarság és magyar irodalmi élet létének tudatosításához. A romániai magyar irodalom diadalútja azonban elmaradt, mindössze néhány kimagasló egyénisége vált szimbólummá, nem feltétlen eredeti szándékának megfelelően.” Vö **Filep**, *A szobrok tanulsága*, in Könyvvilág, 1990/6, 11.

[290] Erdélyben a (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás az önvédelmi, vagy sérelmi politika lehetetlenségeiben nem egyszer a befelé-fordulással, a sajátosságok tematizálásával és felmagasztalása által vélte megtalálni elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom a hivatalos szocreál ideológiák mögött a kisebbség életéhez, életformáihoz, óvatosabban hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, s ezeknek adva nyomatékot folytatta a hivatalosan kötelezővé tett kollektivitáseszményt. Magyarországi kiteljesedő recepciójában, ha csak burkoltan is, de kiegészülve a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényével, a korkritikai és politikai elemeknek immanens-esztétikai értéket tulajdonítva, jobb esetben ötvözve őket a művészi reprezentációval, folytonosságát és célelvűségét tartották meghatározónak. Az érzelmi hatványon túl, amelyet az erdélyiség konnotációi hordoztak, a hetvenes évek magyar irodalmára általánosságokban is jellemző volt egy olyan olvasói beállítódás, amely hajlamos volt szinte kényszeresen sekélyes esztétikai alkotásokat is felértékelni, amennyiben ezek másutt nem tárgyalható kérdésekre irányították a figyelmet. A kritika maga is ilyenkor, egyfajta morális kényszertől vezetve, hasonlóan járt el, amely erdélyi alkotók esetében különösen érzékelhető volt. Nem is csak az említett különállást, de azt a fajta dogmatizmust továbbéltetve, újratermelve, amellyel maga is szembeszállt. Minthogy az olvasók az egyéb módon elmondhatatlan társadalmi problémákat tárgyaló művek igazságfeltáró momentumait értékelték, ezeket a problémákat, illetve magát a problémafelvetést ismételték meg többnyire a kritikák, publicisztikák is, nyomatékosítva a művek kiemelt társadalmi szerepét.

fogadtatásában ez a gyakorta elvárásként érvényesülő attitűd leginkább Sütő András írásművészete által kapott olyan hangsúlyokat, amelyek hetvenes évekbeli iránya és színvonala által állíthatta szerzőjét egyfelől a népi-nemzeti írói hagyományok méltó folytatójának szerepébe, másfelől – leginkább a hetvenes évek legvégétől – avathatta a nemzetiségi kérdéskör és a rendszerellenes írói-közéleti magatartás révén a nemzetietlen magyarországi politikát bírálók megkerülhetetlen hivatkozási pontjává.

A nyolcvanas évtized magyarországi helyzetét tekintve – mint utaltam rá – bár kétségkívül voltak vissza-visszatérő retorziók, betiltások, újbóli „bekeményítések", talán a teljes keleti blokk országaiból a magyar politikai életnek (s nyilván irodalompolitikájának) mutatkoztak csak olyan jelei, melyek lehetővé tették a szélesebb fokú strukturálódást a szépirodalom és az irodalmi élet terén is. Míg Magyarországon az említett ellendiszkurzusok egy folyamatosan enyhülő politikai keretben szerveződhettek meg, Erdélyben a rendszerváltásig terjedő utolsó évek jelentették a cenzúra önkényén túl a politikai abszurditás kiteljesedésének végső időszakát. A korabeli irodalmi irányzatok, művek, szerzők mérlegelése esetében ez azt is jelentette, hogy szükségszerűen irodalmon túli érvrendszerek terhelték a fogadtatást.[291] A különböző irányzatokhoz, ízlésekhez, felfogásokhoz tartozó csoportok elfedése vagy homogenizációja a recepcióban, vagy olykor már az otthoni megjelenések, szűkös publikálási lehetőségek, az „ismertség" alapfeltételei révén is[292], két irányt erősített fel. A magyarországi irodalmi élet érdeklődését az elkötelezett, társadalmi szolgálatot teljesítő írói eszménnyel szemben, s a szélesebb (magyarországi és erdélyi) közönség fokozódó figyelmét a valamiképpen politikai ellendiszkurzusnak számító írások, helyzetjelentések, vagy az addig módszeresen elhallgatott nemzeti összetartozást erősítő olvasatok irányába. Mindkettő hajlamos volt újra csak az elvi azonosságot, ideológiai, ellenideológiai megbízhatóságot, a hűséget jutalmazni, s kevésbé a művészi teljesítményt vagy az esztétikai értékeket mérlegelni. Czine Mihály Sütő naplóregényére vonatkozó sorai – „Nem is regényként, hanem életként olvassák…"[293] – a nyolcvanas évek közepétől az egész erdélyi irodalomszegmensre érvényesnek látszott, legalábbis arra mindenképpen, amelyiket a nagyközönség leginkább erdélyinek tudott.[294] A kollektivista szemléletek újraötvöződő

[291] A különbözést, a szakszerű (?) distingválást a korban amúgy is gyakran egyetlen dolog látszott meghatározni vagy árnyalni: ki, mennyire, s milyen formában állt kapcsolatban vagy állt ellen, függött vagy élvezett viszonylagos szabadságot a politikai hatalom diktálta irodalmi élettől, a megkövetelt világlátástól és az elvárt terminológiától.

[292] Lásd a nyolcvanas évek fiatal írónemzedékének (a beszűkült erdélyi lehetőségei közt is kényszerű) antológiáit.

[293] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és irodalom*, II. Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., Szépirodalmi, 1981.

[294] Az Erdélyből megszólaló írói hangok látszat-homogeneitása a magyarországi fogadtatás széles olvasóközönség felőli olvasatait egyértelműen ekkor jellemzik a leginkább.

kitételei a határon túli életművek magyarországi felértékeléseiben, a szakmai érvrendszerekben is együtt járt a népi nyelvet és hagyományokat tudatosan őrző, ápoló, a társadalmi szolgálatot megmaradásával is végző írókép magasztos ábrázolásával.

A kánon természetrajza

A Sütő-szakirodalom jelentős része, mondhatni arányaiban szinte annak teljessége úgy elegyedett párbeszédbe az értekező-gondolkodó-politizáló, a társadalmi cselekvést kezdetektől felvállaló szerzővel, hogy vitát gyakorlatilag nem folytatott vele (pl. éppen az irodalom társadalmiságának kérdésköréről, annak arányairól és irányairól, amelyeket evidenciaként kezel), igen ritkán élt csak kisebb fenntartásokkal, de akkor is a történelmi-politikai korlátok kényszerítő attitűdjeiként (azaz ugyancsak ideologikus szerep-meghatározások mentén) interpretálva az esetleges hiányosságokat. A voltaképpen világnézeti/ideológiai kérdésfelvetések így maguk is egy ideologikus struktúrán belül váltak a jól bevált hatásmechanizmusok rabjaivá, sőt ezek a külsődleges tényezők végképp megfeledkeztetni látszottak az olykor sajnálatosan csak az irodalmi publicisztika szintjén megrekedt kifejtések szerzőit a primer szövegiség vizsgálandó irodalomesztétikai, poétikai-retorikai alakzatairól. A befogadás-történet legfőbb kritikai vonulata, a *fősodor*, mintegy egységesen igazolja is mindezt. A társadalmi elkötelezettség, a kisebbségi említett szerepkörök evidencia-alakzatai, legalábbis így értett szükségszerűségük megkérdőjelezhetetlensége az egyéb írói életművekkel való összevetésben pedig nem annyira eddig feltáratlan, egyéb irodalmi szövegeket és életműveket (bár azokat is) fed el, mint inkább máig tartóan egyéb művekre kiterjesztve is csak egyfajta olvasatot, szűk értelmezési keretet éltet tovább. (Ilyen mechanizmusokban működik a recepciónak a korabeli alkotásokra vonatkozó, a korábbiakban említett fordítás-analógia szerinti egyértelműsége.)

Sütő tevékenységének s gondolkodásmódjának egyszerre művészi és közírói összefonódásait, vagyis kulturális és társadalmi összetevőinek a képviseletelvben való együttes megragadását különböző nézőpontokból persze lehetséges kanonikus erejű sokrétűségként és egyszólamúságként is értelmezni. Az életmű, melyben az „esztétikai, a helyzettudatosító, a felhívó funkciók szempontjai szételemezhetetlenül keverednek”[295], fogadtatása révén leginkább egy fordított arányvonalat mutat. Ebben a politikai-ideológiai meghatározottságok megkerülhetetlensége révén az életművet tárgyaló értekező-prózai írások vagy kisebb publicisztikák legtöbbje a figyelemfelhívó, informáló kódoktól, a helyzettudatosításon keresztül jut csak el, ha eljut egyáltalán, az esztétikai érvelésig. A

[295] Vö. **Bertha** Zoltán, *i.m.,* 13.

szételemezhetetlenség ugyanakkor leginkább a korszakot, és benne magát a kritikust, irodalmárt is minősíti. Az életrajzírás műfaji jogosultságát, vagy a művelődéstörténeti kitekintések szükségszerűségét a korban tagadni aligha lehet, az irodalomtörténet helyébe állítani őket viszont alighanem hiba lenne. Ráadásul, mint Szegedy-Maszák Mihály is rámutatott, „a lángelme tisztelete könnyen magában rejtheti a kísértést, hogy a szövegeket az önéletrajz töredékeivé alakítsuk".[296] Sütő írói tevékenységének megítélése márpedig elválaszthatatlannak tűnt az életmű méltatói és gondozói számára mind az életrajzi, mind a történelmi-ideológiai megközelítésektől. Ezeknek tematikus nyomait, az értelemadás fogódzóit, mint látni fogjuk, nem egy esetben maga a szerző határozta meg az önéletírás különböző műfajiságú és mélységű retrospektív alakzataiban.

Kanonikus kritika?

Mint Lauter kapcsán hivatkoztam rá, a kritikaírás különbözőségeit nem célszerű csak egy elvi, formális versus kanonikus ellentétpárban megragadni, mert aligha képzelhető el (a megfelelő intézményi keretfeltételek mellett) más, mint nem-kanonikus kritikai minősítés.[297] Irányát tekintve azonban, módszertanában és minőségében, – a kánont csupán éltetni, meghatározni kívánó, illetve azzal nem törődő, esetleg ellene ható írásmódbeli leegyszerűsítéseken túllépve – érdemes megemlíteni egy másfajta jellemzőt is. Míg az egyik a megértés mellett ítéletet is kínál, valamiféle eleve lehetetlen objektivitásra-törekvést kísérel meg, amely aztán (szándéka szerint elvakultság és rosszindulat nélkül) együtt élhet a művel, addig a másik, a hagyományosabb leginkább alárendeli magát annak, s mindezt úgy, hogy egyúttal önmagát is érvényesíti. Az elemzett életművet körülölelő írások jelentős része az egyes műveket úgy tárgyalja, hogy vele együtt kívánja vívni annak küzdelmét, egyfelől a társadalmi szolgálatban, másfelől a feledés, az elmerülés ellen. Csak így van ugyanis esélye, elválaszthatatlanul a műhöz tapadva túlélni némelyest az idők múlását, feltűnni az újabb olvasatok hivatkozásaiban. S ez nem is kevés. A művel szemben táplált alázat fűti, a megértés akarása hatja át, s ezáltal mintegy vigasztalást is nyer. A vallott közös cél ugyanezért méginkább fogékonnyá s alázatossá teszi a szerzői kommentárokkal, megnyilatkozásokkal, értelmezésekkel szemben, melyeket kinyilatkoztatásoknak tekint. Nem

[296] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Kulcsszavak az irodalomtörténet-írásban*, in Literatura 2003/3, 236.

[297] A kánonelméleti működéselveket tárgyalva a kanonikus kritika terminusa, ellentétben az eredetileg használt „öntudatos" és lebontó értelmével, nézeteim szerint itt azért bizonyul használhatónak, mert egyrészt, mint kitértem rá, minden autoriter álláspontból megszólaló kritika (az ellendiszkurzus is) valahol eleve a bővítendő kánont éltetheti tovább, másrészt pedig, mert az elemzett recepcióban alig találni valódi ellenvéleményt netán komolyabb kritikát, tehát mást, mint csupán „formális" megnyilatkozásokat. Az alábbiakban a tárgyalt kritikai diszkurzusnak a vallott világnézeti, irodalomszemléletbeli azonosságait tükröző írásokat az életművel kapcsolatban formális-kanonikus szövegekként jellemzem.

annyira távolságot kíván működtetni közte s a mű adta lehetőségek közt, mint inkább azonnal megszűntetve azokat, a mű bensőséges, személyes világába tartozónak óhajtja tudni magát.

A kánont őrző formális kritika az életművön belül ráadásul nem különbözteti meg világosan a szépirodalmat és az írás egyéb, leíró vagy fejtegető válfajait. A másodlagosnak tételezett irodalmi megnyilatkozások közt kiemelt szerep jut a szerzői visszaemlékezéseknek és önértelmezéseknek, melyekben éppúgy meghatározó szerepet kap az aktív szándék és a tudatos elme, s melyben Frye értelmében „a fő gond az, hogy a szerző 'mondjon' valamit". (A Sütő-kommentárok meglehetősen elfeledkeznek Frye azon érveléséről, amely szerint még a „nagy művek", a feltételezett „önértékű alkotások" esetében sem fogadható el a szerzőnek tulajdonítható bárminemű kritikusi képesség vagy jogkör).[298] Persze a korabeli elvárásoktól vagy az ízléstörténettől független kritika (még ha Frye ebbéli bizonyosságát, s ennek a létére utaló magabiztos sorait igencsak esetlegesnek is tekintjük), a maga szisztematikusságra törekvésében is éppoly utópisztikusnak mutatkozhat, mint az, amelyik alázattól fűtött. Legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az a kritika, amely csak olyan fogalomrendszerrel próbálja interpretálni a műveket, amelyik megtartja még az azonos szemléletek kohézióját, az valóban magában hordozza annak veszélyét, hogy az odaadóan alázatos kritikust, s nem feltétlenül az érintett művet tekintsék majd provinciálisnak.

Érték és értékelés

Az életművel foglalkozó, azt bemutató, feltáró, ismertető, elemző írások jelentős többsége mindenesetre a formális-kanonikus kritika csoportjaként határozható meg. Ezek közül is számtalan olyan írás létezik, amelyik az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban többnyire az elemzések helyett egyfajta közvetlen beiktatást választ. A kiemelt jelleg, az írói-cikkírói azonos szemléletek persze nem jelentenek szükségszerűen kanonikus rangot és minőséget minden publicisztikai szintű megnyilatkozásban. A fogadtatás textuális megnyilvánulásai közt mindenesetre (a napilapoktól a kritikai szakfolyóiratokig egyaránt) lehengerlő többségben vannak a hódolati gesztusok s az olyan írások, amelyek az írói nagyság előtt hajtva főt, az életmű teljességének jelentőségét, szerepét emelik ki. Lényegesen kevesebben azok, amelyek az írót a maga értékén kezelve, inkább a műveivel vitatkozva kíséreltek meg egyfajta műelemzést nyújtani. Ennek tudható az is, hogy a sütői naplójegyzetek, helyzettudatosító írások vagy újabb úti tűnődések gyakorta éppolyan

[298] Mint írta, Dante kommentárt írt ugyan a *Paradiso* első énekéhez, mégsem rendelkezik semmilyen különleges autoritással. „Amikor Ibsen kijelenti, hogy a *Császár és Galilei* a legnagyobb drámája, s hogy a *Peer Gynt* bizonyos epizódjai nem allegorikusak, csak azt válaszolhatjuk, hogy Ibsen nem tartozik Ibsen értő kritikusai közé." Vö. **Frye**, Northrop *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999, 11.

elismerésben részesülnek, mint a folyamatosan újra-kiadott legsikerültebb drámai vagy epikai alkotások. De még a monográfiákban is szembetűnő az egyensúlyzavar, amely már a pályakezdő egy-két sikerültebb novellát is ugyanolyan hévvel és dicséretekkel kívánja tárgyalni, mint a később remekműként bemutatott komolyabb darabokat. Holott nemcsak a monográfiák, de a kritikák és recenziók többsége is egyfajta fejlődésrajzot ad. Az életmű nagyjából három egységre tagolva jeleníthető meg, melyben az első határkövet a fogadtatás szempontjából egyértelműen az 1970-es év jelzi, a következőt viszont már sokkal problematikusabb megállapítani, minthogy egyrészt valahol a nyolcvanas és kilencvenes évek mezsgyéjén, másrészt egy hosszúra nyúlt hetvenes évtized körül lehetne a határt képletesen megvonni. Az értékelések során az előző a sikerorientált szerzőségét, a második inkább a művek minőségbeli mutatóit követi. Az ugyanis könnyen belátható, hogy a legsikerültebb, s számszerűen is a legtöbb művet adó hetvenes évtized méltán ünnepelt műveivel vagy szerzőjével a recepcióban semmivel sem foglalkozik több elemző, összegző, értékelő írás, mint a nyolcvanas évtizedbeli, minőségi visszalépést jelentő alkotásokkal. Ekkor (részben az újrakiadások, s részben az áttevődő magyarországi könyvkiadás révén is)[299] a recepció már erősen ideológiai áthallásoktól tarkított, s a kor változásaira jellemző, hogy 1989-re, szintén magyarországi kiadásban, megindulhat az életműsorozat is. A képletes fejlődésrajz persze, mely tudatosan mellőzi a korai ötvenes-hatvanas éveket, a hetvenes évek epikus és drámai művei által ezeknek próza- és drámaíróját helyezi az irodalmi rang (szakmailag is egyetértő) horizontjába, a sikeresség és a szélesebb közönségbeli divat, majd az azon túllépő kultusz helyét viszont leginkább csak a nyolcvanas évek második fele jelöli majd ki.

A kezdetek

A hetvenes éveket megelőző írások többnyire másodlagosnak tekinthetők az életműben, némelyikük nem több írói ujjgyakorlatnál. Bizonyos fokig már feltűnik bennük a nagyobb lélegzetű (ám továbbra is rövidprózai jegyeket hasznosító) összegző műre mutató igény, illetve a mélyebb gondolati tartalmat majd a drámaformában megtaláló művész alkotói világképének kikristályosodása is, nagytöbbségük azonban folyamatosan visszatérő konstrukciókat mozgat. Faluábrázoló sematizmusaik, sztálinista világképük és realizmusigényük vagy a népi színpadi játékok gyönge utóérzéseit előhívó ábrázolásmódok és karakterformák a sikerültebb rövidprózai írásokat is elfedik. A pártos szemlélet

[299] A korábbi közös kiadások után 1984-től már csak Magyarországi kiadónál jelenhetnek meg könyvei.

mindenesetre két Állami-díjban és felfelé ívelő karrierben, folyóirat-szerkesztéseben és különböző közéleti tisztségek révén is elismerésben részesül.

A korai művek magyarországi fogadtatását illetően az általános elzártság ellenére Sütő esetében elmondható, hogy ezekről a magyarországi irodalmi lapok mellett a nagyobb országos napilapok is közöltek ismertetőket. A hetvenes évtized kiugró sikerét megelőző tizenkét könyv fogadtatása – színvonalukat tekintve érthető módon – arányaiban és hangsúlyaiban messze elmarad a későbbi sikerek ovációjától, de a többi erdélyi szerzőhöz képest Magyarországon így is jelentősnek mondható. A *Mezítlábas menyasszony*ról, (1950) már tudósít az Irodalmi Almanach, az *Emberek indulnak*ról (1953) az Újhold mellett a Magyar Nemzet is, az *Egy pakli dohány* (1954) erdélyi sikeréről pedig az Alföld és az Irodalmi Újság mellett már a Népszava is ír. 1955-ben, amikor novelláiról az Alföld (Székelyhidi Ágoston révén) tudósít, szerzőjét az Irodalmi Újságban Hegedűs Géza is már „komoly ígéretnek" mondja. Hasonlóan 1956 után, a fiatal szerkesztőről, az ifjú tehetségről, az agitátor-íróról együttesen írnak szakfolyóiratok és napilapok. A *Félrejáró Salamon*ról (1956) vagy a *Tártkarú világ*ról (1959) a korban meglepően sok recenzió születik (Élet és Irodalom, Kortárs, Népszabadság stb.) A hatvanas évek szerzői elhalkulásában aztán gyakorlatilag egyetlen számottevő mű – a *Pompás Gedeon* – lát napvilágot (amelyet viszont már Harag György viszi színre Marosvásárhelyt), így itt érthető a recepciós »hézag«.[300] Fontos szempont a fogadtatás és a terjesztés korabeli viszonyaira tekintve, hogy Sütő művei legtöbb esetben Magyarországon is megjelenhetnek (például a *Félrejáró Salamon* (1956) Marosvásárhely után már Budapesten is kiadásra kerül), később pedig, a hetvenes évtizedtől a Kriterion rendszerint közös, román-magyar kiadásban jelenteti meg műveit.

Az életmű méltatói és későbbi gondozói, a kivételes helynek, valamint a »leg«-eknek legitimálói csak a hetvenes évek szerzői világképlátásának változásától eredeztetik a közszemlére szánt Sütő-kánont. Pedig Sütő sikerei (írói és közéleti egyaránt) korai műveinek törékeny színvonala ellenére is, erdélyi, romániai viszonylatokban a hetvenes éveket megelőzően is megkérdőjelezhetetleneknek számítottak. Az egyéni karrier, a különböző díjak, elismerések, megfilmesítések, címek, mindezt alaposan tükrözik. A fiatal író alig két esztendei újságírói gyakorlattal a tarsolyában már a Magyar Népi Szövetség ifjúsági sajtófelelőse, 1949-ben, huszonkét évesen pedig már a *Falvak Népe* főszerkesztője lesz. 1950-ben és 1953-ban is Állami-díjat nyer.[301] 1954-től az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettesévé,

[300] Részben emiatt is számít minőségi meglepetésnek az 1970-es, az *Év könyve* címet rögtön elnyerő, s később számos magyarországi kiadást megélő naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér*.
[301] Második alkalommal külön engedéllyel, hiszen a korabeli törvények szerint valaki csak egyszer nyerhette el a komoly pénzösszeggel járó díjat.

majd 1958-tól az akkor induló, nevét egy évvel később *Új Élet*re változtató *Művészet* című folyóirat főszerkesztőjévé nevezik ki,[302] (amely tisztségében 1989-ig megmarad!) de neve szerepel egy ideig a Kolozsváron megjelenő *Utunk* impresszumában is.[303] A hatvanas években több alkotását is megfilmesítik, így a *Zászlós Demeter ajándék élete*, a *Félrejáró Salamon*, vagy a *Kastélylakók* című írásaiból is film készül. (A korban Sütő „az egyetlen romániai magyar író, aki »bedolgozó« a filmszakmában.")[304] Mindehhez egyértelműen hozzájárulnak írói-szerkesztői munkája mellett többrétegű társadalmi-politikai szerepvállalásai is, melyek szintén ezidőtájt teljesednek ki. Különböző állami, tartományi, megyei bizottságok vezetőségi tagsága mellett Sütő 1965-től a román parlamentnek is tagja, Nagy Nemzetgyűlési képviselőként különböző választási körzeteket képvisel. 1968-tól a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Bürójának tagja, 1969-től pedig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Póttagja lesz. Ugyanebben az évben a Román Írószövetség alelnöki tisztét is felajánlják számára.[305]

A közéletiség mellett az 1970-ig terjedő időszak irodalmi szereplése is minden téren figyelemreméltó. Az eddig az időhatárig megjelent kiadványokat a Kántor–Lángféle irodalomtörténet bibliográfusa, Réthy Andor összegezte.[306] Sütő Andrásnál a lista 48 címet sorol föl, mely szerint huszonegy év alatt a szerző negyvennyolc kiadványból tizenkilenc magyar, huszonegy román, négy német, illetve négy valamilyen szláv nyelven jelent meg. Nem véletlen tehát, hogy az említett irodalomtörténet végkövetkeztetése is így hangzik: „jellegzetesen szocialista író-karrier"![307]

A kiugrás: a naplóregény

A hatvanas években Sütő leginkább csak a publicisztikában volt jelen. Szocialista népszínműveit, sematikus írásait követő elhallgatása egyrészt politikai szerepvállalásának terheiből, másrészt írói útkereséséből adódik. 1970-től aztán az esszé- és drámaíró Sütő évei következnek. Szerzőjük különben ódzkodik a nagyobb epikai formáktól. Naplóregénye kiforratlan részletei hosszú kihagyásokkal, majdnem egy évtizeden keresztül láttak

[302] A folyóiratot az említett politikai kontextusban az RMP kultúrpolitikai szervei alapították és pénzelték.
[303] 1958 április–1962 március között, bár nem vett részt tevőlegesen a lap szerkesztésében.
[304] Vö. Huszár Sándor 1969-es interjúját, (*Istenek és falovacskák*) in **Huszár** Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003; illetve **Sütő** András, *Istenek és Falovacskák. Esszék és újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
[305] Már 1962-től vezetőségi tag, 1969-ben még Méliusz Józsefet ajánlja maga helyett, ám 1972-től már elvállalja az alelnöki tisztséget, melyet aztán 1982-ig gyakorol.
[306] Vö. **Kántor** Lajos – **Láng** Gusztáv, *i.m.,* 434–436.
[307] „Sütő András jellegzetes szocialista író-karriert mondhat a magáénak: emberi-művészi pályájának alakulása pontosan, szakaszról-szakaszra jelzi a felszabadulás utáni huszonöt év történelmét. (...) [1945-ben a] Világosságnak lesz szerkesztője. Innen töretlenül ível fel irodalompolitikai-politikai pályája." Vö. Uo., 195.

napvilágot az Igaz Szó hasábjain, s az író Sütő Andrást már-már elfeledték, leírták, mire a regényforma elkészült. A sikert tehát a meglepetés is éltette. Az igazi kiugrást, s egyben magyarországi szélesebb körű felfedezést egyértelműen a Kriterion első könyveként napvilágot látó, műfajtalannak is nevezett[308] *Anyám könnyű álmot ígér* sikere hozta meg számára.[309] Ennek másik oldalágát az a műfaji, stiláris, és általában minőségi hangnemváltás jellemezte, amely a mondanivaló nagykorúsodásával maga mögött tudta a korábbi sematikus faluábrázolásokat, vagy a felületes jellemrajzokat, anekdotikus túlterheltséget, ami a korábbi műveknek sajátja. Meglepően új hang jelentkezett.[310] Szükség volt ehhez arra a politikai légkörre is, amelyre részben már utaltam, amely a hatvanas évek végére Közép-Kelet-Európában kialakulhatott, s amelyre irodalompolitikai szempontok miatt még visszatérek az alábbiakban. A „képes beszéd esztétikumon túli rejtjelei" nagyrészt már ekkortól jellemzik az életművet, illetve annak fogadtatását. A mű történelmi súlya (az első igazi elismerést és közönségsikert szerző könyv az addig méltatlanul elfeledett, elhallgatott, vagy külön irodalmakként kezelt határon túli magyar irodalmak közül), kétségtelen szerepe így az említett magyarországi kanonikus diszkurzusok erdélyi irodalmi orientációja következtében sem feltétlenül csak művészi értékeiben keresendő. Fogadtatása ugyanis felerősített egy olyan tendenciát, amelyben az esztétikai megformáltság mellett a bemutatott konkrét tények drámaisága, a tematika újdonsága, sajátossága, vagy éppen a virágnyelven kimondható perlokúciós mozzanatok hallgatólagos olvasói összekacsintása is elsődlegessé vált. (Az életmű vonatkozásában persze a drámák jelentik majd mindennek a kiteljesítését, de az erdélyi irodalom minőségeiben is talán a legmeghatározóbb jelenség, amely a határon túli magyar irodalmak fogadtatását formálja, ekkortól a sajátosságuk és sajátos szerepkörük hangsúlyozása lesz.) A hatásában elsöprő siker, melyet a teljes hetvenes évtized nyomatékosít, a lappangó kánoniság összetettségének is köszönhető. (A megjelenés egybeesett a transzszilván hagyományok előkeresésének, és a magyarországi irodalmi tájékozódás kiszélesedésének időszakával.)[311]

A kiemelt, s leginkább közszemlére szánt alkotói periódus nyitánya, (a naplóregény, s a vele egy évben megjelenő *Rigó és apostol* által) már rendkívüli gazdag releváns

[308] Vö. **Ilia** Mihály, *Sütő András, Anyám könnyű álmot ígér*, in Kortárs, 1970/9, 1492-1493.
[309] A könyv első kiadását még számos egyéb követte, igen tekintélyes példányszámokkal. Megjelent németül, lengyelül, bolgárul és természetesen románul. Magyarországon a kilencvenes években is kiadták.
[310] „Leírjam-e, hogy *meglepetés* ez a könyv? Hogy Sütő András korábbi elbeszéléseinek olykor Móra Ferenc-i érzelmessége és kedélyessége, máskor góbéskodó nyele, megint máskor egyszerűsítő, sőt torz társadalomszemlélete után annak érzem?" (kiemelés az eredetiben, BL.) Vö. **Réz** Pál, *Beváltott ígéret*, in UŐ, *Kulcsok és kérdőjelek*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 373.
[311] 1968 után Erdélyben ismét megjelenhetnek nyomtatásban a helikoni szerzők, Magyarországon a hatvanas évek hiánypótlásait követően pedig vita is folyik a transzszilvanizmusról.

utalásokban a koherens alkotói világkép felvázolása szempontjából.[312] Sütő „műfajt keresve talált rá az egyetlen, mondanivalójához megfelelő műfajra"[313], amint sikeres kompozíciójában számtalan stiláris ötvöződésben, s a töredékességet elkerülve tudott koherens szerkezetet létrehozni. A kritika leginkább ezt az epikus részletekből összeálló társadalomképet, annak teljességét emelte ki legfőbb erényként s alig elemezte azt a líraiságot, azt a keretet, amely az epikus részleteket összekötő szerepén túl, műfajt meghatározó, formateremtő elvvé vált.[314] „Az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemlélőből fokozatosan lírai alannyá tűnik át: az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek."[315] A szociográfiával kapcsolatban Szabó Zoltán sem véletlenül állította, hogy az *autobiographie romancée* erdélyi műfajában Sütő a „környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van".[316] A látszólag egyszerű kerettörténet, az epikus részletekben felidézett gyermekkori élmények, az emlékek távlatában szembesítik narrátorukat egyrészt a hagyományosan konzervatív, adottságait a történelmi változásokban is megőrizni vágyó paraszti világgal és értékrenddel, másrészt a líraiságot kiteljesítve, a szubjektum egyéni, egykoron meghozott saját döntése, távozása által, az ebből való akaratlan kiszakadásával.[317]

A regényt-záró, összegző funkciójú akvárium hasonlat erkölcsi értékszimbólumként való meghatározása,[318] paradox szerkezetében az értékvesztés és értéktelítődés diszharmóniájára épülve ideológiai értékjelképnek magát a létszimbólumot határozza meg, amelytől lehetetlen megfosztania önmagát.[319] Ez a paradox szerkezetű ideológiai értékrendszer az életmű hetvenes-évekbeli prózai alkotásaiban fontos változást jelent, s az írói világkép alakulásában talán a legnagyobb elmozdulásnak feleltethető meg. Jellemző ugyanakkor az elemzett fogadtatásra, (az irodalompolitika hivatalos szűrőjén túl, amely

[312] Ez utóbbinak leginkább önértelmező, világkép-felvázoló úti tűnődései által is. Vö. **Sütő** András, *Rigó és apostol,* Bukarest, Kriterion, 1970.
[313] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3, ill. **Szakolczay** Lajos, *i.m.* 142.
[314] A szociografikus naplóregényt a Tamási prózájából ellesett, leginkább személyes lírai hangvétel uralja. Benne az epikus perspektívák bősége lírai sugallatokkal, mégis tényirodalomra jellemző dokumentáris ábrázolásmóddal a legkülönfélébb nézőpontok sikeres szintézisét nyújtja.
[315] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 18.
[316] Vö. **Szabó** Zoltán, *„Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk",* in Új Látóhatár, 1975/2, 173-177.
[317] Az apró jelzések, melyek nincsenek tételesen kimondva, csak párhuzamosan futnak végig a leíró, tárgyilagos részletek mögött, alig hangsúlyozódtak az értékelésekben, vagy ha mégis, azok leginkább csak az adottságőrzés és az újítás, a választás és változtatás törvényszerű társadalmi konfliktusainak dialektikájában értelmeződtek. A kötetet záró metaforalánc igen sokrétű képe sem teljesedhetne ki a bensőséges kötődésnek (szülő-gyermek; hazavárás-hazavágyódás) a szemléleti különbségeken átívelő, az értékrendeken túlmutató hatása nélkül.
[318] Vö. **Lázok** *i.m.* 19, illetve részben **Bertha**, *i.m.,* 127.
[319] „(…) miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete." Vö. **Sütő** András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Bukarest, Kriterion, 1970, 245.

valamiféle népi-paraszti létformának a realista ábrázolásmódjában valóságot és regionalizmust tételezett) hogy a nemzetiségi, kisebbségontológiai vizsgálatokra erőltetett szempontok nem az értéket, de már az értékképzés lehetőségét is, a méltánytalan korlátok közt a puszta létezést is eszménnyé nemesítik. A kisebbségi lét bizonyos tartalmait feltáró könyv értékelésében ezért válik igencsak vitathatóvá, hogy a múlt felé forduló adottságőrzés a kisebbségi magyarság megmaradásnak többnyire kizárólagos biztosítékaként értelmeződik.[320]

Az életművet értékelő kritikák minősítései egyébként már itt sem pusztán (főleg az időben később keletkezettek!) a műnemnek, a műfajnak szóltak. Az összevetésekben legalább annyira a szerző is megmérettetik, mint műve, így természetszerű, hogy az összehasonlítás egyben minőségi értékviszonyokat is feltételez. Így kerülhet a naplóregény Illyés szociográfiájával (*Puszták népe*) egy rangba, vagy Tamási *Szülőföldem*-je közelébe. Az életmű egyes darabjainak megméretését (a hasonló irodalmi hagyományt képviselő elődök műveihez való viszonyítással, összefüggéseik kimutatásával) vállaló, azonos irodalomeszményt valló kritikusok dicsérete legtöbb esetben nem is a formának, az eljárásnak, vagy a mű egyéb adottságainak, mint inkább szerzőik elvi rokonságának, eszmei megfeleltetéseiknek szólt. Ezek mellett Sütő lírai nyelvezete, műveinek esztétikai értéke gyakran háttérbe szorult az egyes művek születésének körülményeihez, az író referenciáihoz, sorsához, megpróbáltatásaihoz képest. „Többünket az író világa iránti áhítat vezérelt, hiszen Sütő széptana, a megmaradás esztétikája mindennél fontosabb volt. Ezt kellett elfogadtatnunk, nemegyszer a közönyt és a különféle indulatokból táplált akadékoskodásokat is legyőzve, hogy később rátérhessünk az árnyaltabb, már nem csupán a politikumot szem előtt tartó elemzésekre."[321]

Nagy idők: a drámatrilógia

Az epikus hangnem líraizálódásával a hetvenes évek során a szépirodalmi Sütő írások sűrűbbé, töményebbé váltak, a jelentéktelen életképek, karcolatok helyét esszéisztikus magánmonológok töltik ki, de ezekben még arányosan, s nem túlburjánzóan jelenik meg a szerzői hang. Az elkomoruló valóság aztán a hetvenes évek útirajzaitól az esszékig lírai nyelvezettel, de karakteres dramaturgiájú tömörséggel léptet elő montázsszerű képfolyamokat. A sikerültebbek túllépnek pusztán a didakszis vagy a történelmi keretek képes-beszéd jellegén, s részben az önértelmezés filozófiai, léttörténeti vizsgálódásai által

[320] Vö. Lázok János észrevételeit Bertha Zoltán monográfiájának bizonyos passzusaival kapcsolatban. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[321] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.

kínálnak teret a többirányú, minőségi kibontásra. Ez jellemzi mindmáig az életmű csúcsát jelentő drámatrilógia[322] darabjait is. A példázatok tömény jellege ugyan sajátja még a nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*nek is, de a drámaszerkezet itt már egyértelműen elütni látszik a trilógia darabjaitól, s az ekkortól születő egyéb színpadi művek már korántsem ugyanazt a színvonalat képviselik (Szakolczay nem véletlenül csupán „drámakísérletnek" mondja 1986-ban az *Advent*et).[323] A trilógiát elemző Lázok János dicséri ugyan a nyolcvanas éveket nyitó darabot, de egyértelműen elutasítja a drámatetralógiát feltételező korábbi értelmezéseket, amelyek a négy színpadi művet szerves egészként kísérelték meg láttatni.[324]

Akárcsak a naplóregény, a hetvenes évek drámai sikerei is magukban hordják az adottság őrzésének, illetve megújításának konfliktusát, a tárgyválasztás és a történelmi-mitológiai keretek azonban nem egyszerűen a közölhetőség érekében vállalt alkotói kompromisszum szférájába tartoznak. A történelmi drámahelyzetekben Sütő már az alternatívák dialógusba oldására keresett tematikát. Bretter György az életműnek a csúcsát jelentő drámák megszületését követően mintegy összegzően írhatta, hogy ezek a történelmi dilemmák megoldásának módját az alternatívák sorsának szimbólumává növelhették. „Miképp lesz a mozgalomból intézmény és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását, (…) archeológusként választotta ki azt a helyet, ahol a legvalószínűbb volt, hogy éppen azt találja meg, amire szüksége volt. Tudatosságának bizonyítéka ez."[325] A kétpólusú szereplőstruktúra, valamint a cselekményváz, mely az első három drámát trilógiává avatja mindenütt két értékrendben mutatkozik meg. A két magatartásforma látszólag kizárja egymást, de a megjelenített értéktartalmak egymásrautaltságát, végső soron egységét, közös eredetét nem fedi el. A szoros baráti viszony, vagy a testvérség metaforája fokozza a főszereplő-párosok különböző pólusainak, értéktartalmainak a drámai válságát, amint az adottságokat megőrző karaktertípus fokozatosan sajátítja ki az értékek birtoklását az adottságokhoz tagadólag, lázadóan közelítő magatartáselv képviselőjével szemben.[326]

---

[322] *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (1974); *Csillag a máglyán* (1975); *Káin és Ábel* (1977).
[323] Vö. **Szakolczay** *i.m.,* 143.
[324] Leginkább szerzőjük nyolcvanas évekbeli nyilatkozatai alapján, mely hasonló elgondolásoknak adott hangot. Ezek értelmében a hatalom-kép következetes tematikus szólamai, s nem a dramaturgiai szerkezet került a feltételezett tetralógiai összefüggések kiindulópontjába.
[325] Lásd **Bretter**, *i.m.;* ill. UŐ, *Itt és mást*, Bukarest, 1979, 478-479.
[326] „Kolhaas a törvény Szentségét hiszi és fogadtatja el családi boldogsága egyetlen biztos útjaként a Münzerre hivatkozó Nagelschmidt-tel szemben; a hitújító Kálvin hatalomra kerülve már nem ismeri el és nem hajlandó biztosítani Szervét számára a másként gondolkodás jogát; miután Arabella őt 'választotta', Ábel saját tulajdonaként rendelkezik vele." Vö. **Lázok**, *i.m.,* 85.

A különböző magatartásformák ellentétpárjainak az egyenértékűsége, eredeti egységük újrateremtésének a kudarca, s abszolutizálódásuk folyamata ugyanakkor a hatalomhoz való viszonyulásuk nélkül nem csak intenzitásában, de jelentőségében is csökkent volna. Az egyidejű, egyszerre vállalt, egyetlen magatartásformává összevont ellentétpár paradoxona szükségszerű ambivalenciával társult a drámák végjátékában, amelyben egy kissé idillisztikus állandó készenlét jelei mutatkoztak meg az esetleges szembeszegülésre, a hatalommal szembeni egyéni és közösségi lázadó magatartásra.[327] A trilógia hatalmas sikerét (szerzői újdonsága mellett) egyértelműen a rendezésbeli remekléseknek köszönhette. Harag György színrevitelei egy közönség-centrikus értelmezését nyújtotta a műveknek, nem csak populizmusában, de drámai helyzettudatának művészi erejű összekacsintásában is, amelyekben a kor közönségének igényei közösségi, társadalmi hatóerőkké léphettek elő.

A közönségsikert a későbbiekben aztán fokozatosan (ismét a művészi igényességtől és esztétikai mércétől távolodva, ám) a politikai körülmények közt kimondhatatlan közösségi tudatnak másfajta katarzisélménye, közös átélése biztosította. (Az *Advent* Nemzetiben játszott tömeges sikere már-már a politikai ellenvélemény kategóriájának szinonimáit testesítette meg.) Lázok a kritikai fogadtatás monográfiákra is jellemző kategorikus megállapításainak, a konfliktushelyzetek feloldhatatlanságában mindenáron erkölcsi példázatot kereső értelmezéseknek több tételét ezért is felülvizsgálatra tartotta érdemesnek. Ugyanakkor a nyolcvanas évek színpadi művei már nem csupán a tematikák terén, illetve értelmezéslehetőségeik által szűkülnek be, megformáltságukat tekintve is visszalépést jelentenek. (Az évtized végétől megjelenő drámákban, a hatalmat életidegen öncéllá átminősítő magatartás ellenében leginkább csak katarzishiányt biztosító dramaturgia először Bíró Béla könyvében találkozott valós kritikával).[328] A *Káin és Ábel* Bécsy Tamás által is kifogásolt hatalomképe, pontosabban annak nem-jelenléte, tételezett hiánya (az Úr hangjaként), erőltetett heroizálása után (Káin kapcsán), *A szuzai* dramaturgiailag már

[327] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 87.

[328] Könyve elsősorban arra figyelmeztetett, hogy a romániai magyar drámaírás talán legkiemelkedőbb korszakának, az 1970-es évtizednek hatalmas közönségsikert aratott művei, melyek a halottnak hitt tragédia reneszánszát hozták, az évtized végére korszerűtlen s illuzórikus művekbe torkollottak, melyekben a halálban vagy a halál által diadalmaskodó „tragikus" hős mítosza tulajdonképpen egy álellentétet próbált autentikussá szublimálni. Bíró szerint a „romániai magyar drámairodalomban" a korszerű drámának nem azt kellene sugallnia, hogyan lehet megoldhatatlan helyzeteket valamiképpen megoldani, hanem inkább azt, miféle helyzeteket nem lenne szabad eleve elfogadni! Vö. **Bíró** Béla, *A tragikum tragédiája*, Bukarest, Kriterion, 1984, 6.

gyengén kifejtett cselekményszála[329] mintegy előrevetíti a dramaturgiai változás előnytelenségét az *Advent* irányába.

Az esszéíró drámaköltő

Nem tartják meg a hetvenes évek esztétikai rangját és színvonalát azok a rövidprózai művek sem, melyek mérföldnyi távolságra vannak az esszék terén a *Perzsák*, vagy a *Nagyenyedi Fügevirág* nyelvi-képi megformáltságától, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* remeklésétől. Az esszéíró Sütőnek fontos tulajdonsága, hogy nyíltan vállalja szubjektumát, s akár a maga, akár egy közösség nevében szólal meg, a személyessége egyfajta rendezőelvvé válik. Az esszéíró így legtöbbször a moralista és a lírikus jegyeit ötvözi, ám nem lépi túl a művészi harmónia szabta kereteket, vallomásossága hitelességgel párosul.[330] (*Rigó és Apostol*, 1970; *Istenek és Falovacskák*, 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, 1977). A sokkal kevésbé szerencsés vitákban, vagy az inkább vitacikknek minősülő olyan egyéb írásokban, publicisztikákban, esetleg interjúkban, ahol megbomlik a mondanivaló formai idomulása az egyéniség pozitív moralizmusához, a személyesség csupán egyfajta szűk értéklátás követelőző és elutasító gesztusaiban nyilvánul meg. Az ideologikusság ilyenkor már merőben túllép a művészi vallomás keretein. Ezekben nem a formai, művészi jegyek, s nem is a morális-gondolatiság, de sokkalta inkább a valóságalapjukat eldöntendővé formáló, igaz vagy hamis voltuk kettőssége lesz az alkalmazott mérce viszonyítási pontja.

A vallott eszmeiség, illetve eszmén kívüliség, az azonosság vagy különbözőség olykor mellékvágányként lesz az életműről tudósító kritikai aktusok értékeléseinek is sajátja. Ilyenkor elsikkad, hogy az eszmei, életrajzi motívumokra, melyek mint külsődleges műteremtő indítékok vehetők számításba, csak a mű értelmezett szövege alapján ajánlatos következtetni. A kanonikus kritikus ismerni véli az írótól előrebocsátott epikus intenciókat, egy-egy ciklus tervezett szerkezeti vázlatát is, s ebből adódóan ismerni véli a megvalósuló jelentésegészt is. A kinyilvánított szerzői szándék egy „eszmeember" sorsának, s a körülötte zajló társadalmi történések megörökítésének keretében, intenciójában értelmeződik, hiszen az esszé-, napló- vagy útirajzíró szerző folyamatosan visszatekintő nyilatkozatai mindig valami totális, társadalmi mozzanatot emelnek ki. A szépprózа igényű úti tűnődések, útirajzok vagy esszék világa a szerzőjük elkötelezettség-eszményét, a nemzeti tudatot nemzetiségiként is

[329] Vö. **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában*, in Színház, 1978/7; ill. **Bíró**, *i.m.,* 113.

[330] Az évtized nyitányán nem annyira az erdélyi vallomásos próza és emlékirat-irodalom elbeszélőhagyományát is átformáló, új műfajt teremtő regény, mint a szintén 1970-ben megjelenő *Rigó és Apostol* vallja, hogy az etnikum fennmaradásához elengedhetetlen a nyelvi kultúra megőrzése.

ébren tartó történelmi realizmusát bontja ki. A történelemidézés ezekben egyértelműen erkölcsi példázattá válik. Ezeknek az éveknek a szemléleti, lélektani jellemzői meghatározó motívumként már amúgyis csaknem kizárólag a kudarcérzetbe, a lehetőségek végzetes elapadásába, a nemzeti-nemzetiségi sors távlattalanságának gondolatába ütköznek.

A nyelv ekkortól már nem csupán kifejezési eszköze, de konkrét anyaga is Sütő írásainak. (Innen az olykori Kosztolányi allúzió a kritikákban, amely esztétikai nyomatéka mellett a vallott világnézet egy szeletét is megszabja, amint a nyelvhasználatot a létezés feltételének, a nyelvhasználat szabadságát pedig a kisebbségi lét elidegeníthetetlen jogának tekinti). Nyelvhez való viszonya és az intenzív képiség (melynek megjelenítő erejét Sütő az illyési ajánlásból is újrasokszorozza; „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.")[331] eredményezi, hogy a megújuló életműben az egész hetvenes évtized talán legfontosabb trópusa a metafora lesz. Nemcsak a drámák, az esszék költői világát is ez határozza meg. A képiség erejével átszőtt gondolati-nyelvi forma kapcsán kerülnek előtérbe a „drámaköltő" Sütő talán legjobb, esztétikailag is megalapozott művei.[332] A lírai nyelvezet mellett, mely a jelképesség, a metaforikusság által a mondanivaló koncentrált hangsúlyaiban jelentik majd a sikerültebb esszék igazi hatástani erejét is, a drámatrilógiának van egy másik alapvető erőssége. A művekben megjelenített világkép tekintetében a legfontosabb előrelépést alighanem a „vita-drámák" dialogikus szerkezete nyújtja.

A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)

Ennek a legsikerültebb időszaknak adja remek bölcseleti szemléjét (a naplóregény, a trilógia első két darabja és a sikerültebb esszék fényében), korai halála előtt a filozófus Bretter György is.[333] A rejtőzködő tehetség megújulásának, kibontakozásának, a „váltás" momentumainak esztétikai-pszichológiai sikerein túl a nyelvi-logikai világkép kiforrottságának sikerét a tautológia és a dialógus ellentétében ragadja meg, melynek legjobb irodalomkritikai példáját éppen a tárgyalt életműre véli alkalmazhatónak. Ha szavait Sütő korai alkotó korszakára, vagy magának a kornak az uralkodó irodalomeszményére is vonatkoztatjuk, akkor jelen és múlt, valóság és történelem, remélt és megvalósult kettőse más értelmet is nyer. „Sütő monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az; de ami azzal lett monolitikus, hogy megszűntette az alternatívák sokféleségét. Vagyis tartalmazta azt, ami nem valósult meg; s lényege éppen a megvalósulatlanság volt." Ezért érezheti jogosnak, s

[331] Vö. **Illyés** Gyula, *Lőtt lábú madár*, in UŐ, *Különös testamentum*, Bp., 1977, 104.
[332] A drámaköltő Tarján Tamás kifejezése. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András a drámaköltő*, in Színház, 1976/3, 1-7.
[333] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*. Korunk, 1976/3.

mintegy elégtételnek is mindenki a korábbi Sütő-szövegekhez képest, hogy „a megvalósult önmagát ünneplő farsangja" helyett az író jelenlétének itt pozitív értelemben vett álközvetlensége az, ami által „a szavak harmóniája mindent feloldott."[334] Vagyis „(…) elfedte a megvalósulatlanságot, mondatainak szépségével megölte a hiányt. Sütő nem nevezte meg tárgyát, és csodálatos jelzők tömegével metaforává oldotta a világot".[335]

Bretter ugyanakkor remekül látja, hogy az *Anyám* még nem jelent valós váltást, a líraiság benne viszont „mondatainak szépsége" által, a meg nem valósult önismereti útján indíthatta el szerzőjét.[336] Megölte az addigi írói teljesítetlen, *beváltatlan* mellett a *mindent-tudó* heroikus kategóriáit is. A be nem váltottat ezzel nem váltotta ugyan be, de legalább már tudott önmaga hiányosságairól![337] S ez az a nagy lépés, amelyik az életmű recepciójában a „végre" hangokat igazán indokolja, s amelyik a formai, esztétikai teljesítmény mögött a szemléletbeli váltást, s a damaszkuszi utat is jelentheti egyben. A mondatok harmóniája ugyanakkor a valóság tényeibe ütközve utópiába vált át. Bretter itt érzi meg először (a hetvenes évek eleji drámák tapasztalatából) hogy „ébredezik a tűrhetetlenség érzése", s az írói, művészi fejlődés szempontjából, éppen ebben láttatja az igazán jelentős változást: „ez már kiút: a tűrhetetlenről beszélni, avagy elégiát írni – ez az író alternatívája. Sütő a tűrhetetlenről beszél ezután, s talán így kezdődik a csoda."[338] A csoda, vagyis ami az „ezután"-ra vonatkozik, elsősorban a színpadi művek dialogikusságában, az alternatívák bemutatásában lesz meghatározó.[339] (A drámai konfliktusokban, egyetlen dolog legalább kétféle megközelítése az értelmezési távlatokat is biztosítja, s ez szavatolhatja az életműben is a valóban időtálló értéket.) De érezhető mindez a jobban sikerült esszékben is, ahol Sütő a „valósággal egyenértékű empíriát teremt."[340] Itt nem allegóriákról van szó, minden szimbólumokká szerveződik, ahol a szervezőelv ismét a tűrhetetlen kategóriája lesz, s

[334] Uo., 226.
[335] Uo.
[336] „A múlt meghatározza a jelen formáit, mint ahogy a jelen meghatározza múlt-szemléletünk tartalmát. Az *Anyám könnyű álmot ígér* óriási sikerét az biztosította, hogy viszonylag olcsó búcsút ígért a bűnbánóknak: Sütő azért lett majdnem szent, mert mindenkit feloldozott, aki csak hajlandó volt néhány ördögöt elmarasztalni." A nyelvi szépségekben fogant ifjonti botlásokra emlékeztető mondataival pedig, „nosztalgia szűrődött be erkölcsi világunkba: a botlások utáni vágy néha már feledtette velünk, hogy bűnbánóknak kell lennünk". Vö., **Bretter**, *i.m.,* 226.
[337] Annál is inkább, mert Sütő, „miután kivonult munkáiból, tehát feladta azt a bájos szerepet, amit önkéntes rendezőelvként saját munkáiban játszott, hirtelen 'megtanult' írni. Persze írni azelőtt is tudott: magáról, pózairól, s közben hitte, hogy az irodalom: cikk, dalban elbeszélve." Vö. **Bretter,** *i.m.,* 225.
[338] Uo., 226.
[339] Az írásművészetében a pártos kompromisszumoktól egyre távolabb kerülő szerző, a tiszta jelentés felé haladva jutott a dialógushoz. Az *Anyám* oltárán feláldozott empíria kapcsán mondja Bretter: „A szimbólumról is le kell most mondania, vagyis fel kell áldoznia minden eddigi eszközét, és a bevált eszközök helyett olyasmit használni, amit ifjonti merészségében, annak idején, nagyon régen már egészen más dolgokra használt." Vö. **Bretter**, *i.m.,* 226.
[340] Uo., 227.

amelyben a „lényeglátás” az írói rendezőelv alapja. A tűrhetetlen bevezetésével valós írói nagyságokba, kvalitásokba növő szerző jó eséllyel láthat a valódi létszimbólumok megteremtésére.

Bretter azonban némiképp a fogadtatásra utalóan már bevezet egy elmarasztaló, figyelmeztető képet is. „Az emberek furcsa módon mindig az út szélét nézik, s ahol megpillantják a rájuk kacsintó kis allegóriát, mindjárt megállnak, s az allegória kétértelműségén töprengve már lelépnek az írói szándék által kijelölt útról, s a maguk kis mellékösvényein járva szép lassan nem látnak már egyebet, mint saját lábukat, amely útnak tűnhet egyesek számára, de mások tudják, hogy csak saját lábukról van szó”.[341] A fogadtatás kialakuló referenciális, létélméleti vagy etikai fókuszpontjai aligha törődtek Bretter figyelmeztetésével, ámbár a későbbi pozícionálásoknak alapvető felhajtóerőt adó utólagos szerzői megnyilatkozások és önértelmezések, (a prognosztizálható hatás minden kis részletére figyelve, az olvasótábor és a hivatásos értekezők szempontjai felől is) leginkább csak az „írói szándék” elsődlegességét hangsúlyozták.

Az írói identitás megalapozása

A személyhez kötött irodalmi kánoniság alapvetése általánosan egy életművön belüli polarizáció kiéleződése mentén vagy az addig folytatott gyakorlat, vallott szemléletek széttöredezése idején születik. A szerzői identitás megalapozása a követni kívánt rend felől, a döntéshelyzettől származtatja az „igazi” szerző-képet.[342] A normatív önmeghatározás az életművet tárgyaló munkákban is ettől a ponttól, a kánonhoz való „megtérés” aktusától fejti ki a tradíció szerepére igényt tartó értéktávlatait. Az életútbeli és műfaji változással, az eszmélkedéssel kapcsolatban nagyjából mindhárom monográfus megegyezik abban, hogy a váltás, a damaszkuszi út a hatvanas évektől, de szövegszerű megjelenésében már a „*Félrejáró Salamon* óta érlelődik” egységesen azt állítva, hogy „doktríner” és „fiktív” szempontok helyébe ekkortól kerülnek azok a „fundamentális értékek”, amelyek az efemer értékelési viszonyokba is immár „időtállóakat” léptetnek.[343]

---

[341] Uo.

[342] Sütő annak a nemzedéknek tagja, melynek indulása a kommunista hatalomátvétel időszakára esett. Romániában fiatal tehetségként hamar közismertté válik, s az újságíróként kezdő, szerkesztőként majd főszerkesztőként dolgozó szerző közszereplőségével egyidőben igencsak favorizált, elismert író lesz. A pártosság–népiség–realizmus programjába belenövő fiatal szerzőnek a parasztság tisztánlátásának, felemelkedésének Veres Péter-i küldetését szocreál demagógiával kiegészítő korai sztálinista korszaka (novellái, publicisztikái, népszínművei) után azonban az érettebb Sütő a nemzetiségi közösség gondjai felé fordul. Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, 1990/1, 5.

[343] „megvilágosodik, hogy mindaz, ami az igazság, a haladás képzelt letéteményeseként mint újszerű hatalmi képződmény működött, az valóságos emberi létértékekkel szembeni érzéketlensége és tudatlansága folytán lényegében igazságtalanságokat halmozott és szenvedéseket fokozott fel.” Vö. **Bertha**, *i.m.,* 106.

A koncepcionális pálfordulás, a hatalom megtévesztő szerepeiből való kihátrálás Sütő írásmódjának, írói teljesítményének minőségi változását eredményezi, irodalomeszményét azonban csak részben érinti. A korábban elvárt hatalmi sematikus ábrázolásmód el-elmaradozik az ötvenes-hatvanas évek realizmuskoncepcióiban, de később is megmarad a szövegiség szempontjainak háttérbe szorulása a tartalmi helyességgel szemben. Az irodalom elkötelezett hivatástudata ekkortól már részben a nemzeti közösség-reprezentációban is megjelenik. A jelentéstani, tematikus értékek és az egyedi, művészi ábrázolásmód sikeres ötvöződése révén az első igazi sikerkönyv az életműben valóban az *Anyám könnyű álmot ígér* lesz, amely Magyarországon is az év könyvének bizonyul. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a Sütőt emberként, íróként igen jól ismerő szerkesztőtárs Gálfalvi Zsolt az *Anyám*ról írott kritikájában még az életmű és a korábban vállalt eszmék folytonosságát emeli ki: „Sütő szemléletmódja az évek, illetve az évtizedek folyamán természetesen változott, de nem változott meg" –, abban továbbra is föllelhető a „szocialista humanizmus pártos eszménye iránti elkötelezettség".[344] Ezzel ellentétben, mint mondtam, a magyarországi elvárásrendek a megmaradás, az értékmentés eszmei kivetüléseinek esztétikai megfogalmazóját dicsérték csak benne. A tárgyalt kollektív honmentő diszkurzus-összefonódásban Sütő adta a megtörténtté formált irodalmi valóságát mindannak, ami azonosulásmintákat kínálva történelmi nemzettudatot adhatott egy igen széles értelmezői közösségnek. Ekkortól a magyarországi népi irány fokozatos figyelme kíséri, melyet segít a sorsirodalom kollektív szemléletének marxista keretekbe is beilleszthető eszménye, valamint a politikai enyhülés ambivalens időszaka által Erdélyben a hagyományok előkeresése, így a transzszilván eszmék újraéledése is.[345]

A hatvanas évek végétől az irodalmi ábrázolásmód népi irányzatának előretörésében, legitimációja ismételt megszilárdításában, s a kánonja által fenntartott közösségi retorika hitelességében, amint Szirák Péter is figyelmeztetett, minden heterogeneitása, korábbi különbözősége ellenére is „kontinuumot képzett"[346] a magyarországi szimulatív ábrázolásmód mellett a határokon túli „képviseleti" próza. Mint utaltam rá, a harmincas évekre Erdélyben a népi mozgalomhoz tartozók, vagy ennek vonzáskörében alkotók kiemelt, előnyben részesített témája a kortárs erdélyi falu, választott elbeszélői módszerük pedig leginkább a szociografikus-realista ábrázolásmód lett. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódott,

[344] Vö. **Gálfalvi** Zsolt, *Az írás értelme*, Bukarest, Kriterion, 1977, 180.
[345] A népi mozgalom létrejöttét a művészetekben (persze sarkítottan) egyfajta haladáseszmény kudarca is segítette, amely kudarcot követően fordult vissza a hagyományokhoz. A modernség válságát követően a konzervatív népi vagy nemzeti felfogás az irodalmat ráadásul a politikai célkitűzésekhez is igazította. Az 1968 utáni idők haladáseszményének nyilvánvaló megtorpanása ilyen téren is figyelemre érdemes.
[346] Vö. **Szirák** Péter, *i.m*.

ehhez tért vissza Sütő is naplóregénye szociografikus faluábrázolásával. A hetvenes éveket megelőző epikájának értékelhető szelete – amelyikből részben a szociográfia is táplálkozik – a hagyományos magyar népi irodalmi közlésmód tematikai és stiláris jegyeit kísérelte ugyanis meg továbbfolytatni. A kirobbanó siker, majd az átnyúló kanonikus diszkurzusok meghatározta írói szereplehetőségek következménye is, hogy Bertha Zoltán – akárcsak az életmű több méltatója – úgy vélekedhetett, hogy Sütő András művészete a népi irodalmi világszemlélet Móricz, Tamási és Illyés munkásságával jelzett magaslatainak (esetleg) az utolsó lezáró, bevégző „nagy kicsúcsosodása".[347] A fogadtatás kibontakozására, a siker kiszélesedésére és az elvárásrendek ambivalenciájára jellemző, hogy a korszakban olykor komolyabb kockázatot is vállaló magyarországi ismertetők többsége, a poszt-népi kritikusi iskola, saját hagyományainak méltó folytatóit a határon túli szerzők elismertetésében kereste. Ahogyan az is, hogy az említett irány ilyen természetű folytonosságát elsősorban Sütőben remélte biztosítva látni. A vallott elődök, Veres Péter, Németh László vagy Illyés meghatározó kohéziós szellemisége mellett, az utóbbi által nagy ígéretnek és tehetségnek (később a magyar irodalom egyik legnagyobb vigaszának) mondott szerző kétségkívül a kortársak (például Nagy László, Csoóri) közt is méltó örökösnek számított.

A fogadtatás konkrét szövegállományának kijelölő aktusai, a művészi alkotás mércéi és értékkötelezettségei kapcsán ettől kezdve olyan életműre utalnak, amely a vallott értékeket példaszerűen testesíti meg. A kánoni kettősség, mely a többszólamúságot a normával keresztezi, jól tükrözi az ilyenforma diszkurzusok kettős szereplehetőségeit. Sütő példája az említett lappangó attitűdök számára több okból és több irányból is illusztris, hiszen esetében irodalmon átnyúló, nyílt vagy kevésbé nyílt társadalmi-politikai szerepkörökről is szó van, illetve magának a szépíróságnak a fogalomkörén belül különböző módon értelmezett (szabadabb vagy szigorúbb) megközelítésekről, az irodalom funkcióiról, melyek alapján olyan értekezői munkásságról beszélhetünk, amelyik nyíltan vállalta fel a közírásról való gondolkodásban művészet és társadalom polemikus kölcsönviszonyainak az ütköztetését. Szerzőnk primer és szekunder irodalmi megnyilatkozásai az érintendő bonyolult kérdéskörök mentén a befogadás-történet olyan mozzanataiban kristályosodnak ki, amelyekben e kölcsönviszony mindig is szükségszerűen tematizálódik.

Közügyiség és hatalomviszonyok

Népiség és szolgálat összefüggéseiben már említettem, hogy amikor a magyarországi népi vonal kritikusi gárdája felfigyel az életműre, azt egy olyan társadalompolitikai

[347] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.*, 8.

konstellációban teszi, amelyben a közügyiség gondolata különösen összetett hangsúlyokat nyert. Egyrészt a korábbi eltévelyedések (a mozgalomnak a kommunistákkal összeolvadó szárnya, vagy a szocialista mezőgazdaság terrorral való szervezése) után, mintegy második tisztulási fázisát élte,[348] amely során a hatvanas évek népi írói „maguk is a nemzeti érdekképviseletben jelölték meg feladatukat, tulajdonképpen elvállalva az egyre inkább elterjedõ összekapcsolását a népi és a nemzeti fogalomkörnek, amely még a »népnemzeti«, »népi-nemzeti« elnevezésben is deklarálódott".[349] Másrészt a nemzeti-népi feladatkör lelkiismereti közügyiségére valamelyes mozgástér „elsősorban az utódállamokban élő magyarságért való felelősségérzetünk felébresztésében"[350] nyílt.

„Bárha írók és írások körül zajlik a népi szellemi áramlat története, ez mindenkor társadalmi és politikai koordináták között minősült önmaguk előtt is". – Ács Margit ebbéli véleménye[351] nem pusztán az ideológiák nyílt vállalását, de azok értelmében a társadalmi szerepkör esetleges kudarcát, a lehetőségek elszalasztását is magában foglalja. A népiekhez kötődő nemzetpolitikai elképzelés kollektív-szociális töltete (mely kezdetekben inkább a parasztság történelmére fókuszált) a kultúrfölény gondolatához is kapcsolódó nyugati orientáció helyett a szomszédos népekkel összekötő elemeket hangsúlyozta (mintegy a középeurópai vagy harmadikutas szemlélet jegyében). Ezt látszott rövid ideig képviselni a világháború után is, igaz az utódoknak elég hamar le kellett mondaniuk arról, hogy valamifajta „harmadik" útnak, azaz az ország valós adottságaihoz és szükségleteihez szabott átalakulásnak a feltételeit csikarják ki politikai partnereikből. A paraszti származású előgenerációs értelmiség 1945 utáni nagy élménye éppen az volt, hogy politikai mozgalmakban, hatalmon belülre kerülve vállalhatott közszereplőséget, mindezzel azonban annak ambivalenciáira is ráébredhetett, hisz közelről szemlélhette a politikai hatalmi gyakorlat antihumánus ténykedéseit. A hatvanas évek derekára, végére azonban a korábbi szervilizmusból felocsúdó és a pártosságból kihátráló fiatalok (például Nagy Lászlóék) lelkiismereti drámájában vélik azonosítani a sütői magatartást is. Hatalom és közügyiség összekapcsolásának indokoltságára (belső személyiségi disszonanciája ellenére) ráadásul a fogadtatás megértő gesztusainak erdélyi szerzőre való kivetítésében markáns többlet-indoknak számít a nemzetiségi, nyelvi, indentitástudati szerepvállalás is.[352]

[348] Az első alatt a harmincas évek hivatalos ideológiai összefonódásaiból részint az urbánusok kritikája, részint Bibó hatására történt öntisztulást érthetjük. Vö. **Lengyel** András véleményével, idézi **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?, i.m.*

[349] Uo.

[350] Uo.

[351] Uo.

[352] Kiss Ferenc naplójában (melynek részletei csak a kilencvenes évek elején jelenhettek meg folytatásokban) az 1978, december 17.-i bejegyzésben egy táncházi esttel kapcsolatosan (ahová Csoóriékkal elvitték az „Öreg"-

A hetvenes évtized során a transzszilván eszmék (szintén kollektív, képviseleti és célorientált) elkötelezett és küldetéssel bíró irodalomeszményének a szabadabb tematizálhatósága révén összekapcsolódni látszott a kétféle, meglehetősen különböző, s mégis sok közös vonással rendelkező szemlélet. Mindemellett a képviseleti retorikák alapvető keretét a korban természetesen továbbra is a marxista ideológiai tér szabta meg. Sütőnek a korban is aktuális politikai kötődése, vállalt szerepkörei és funkciói a hetvenes évek kibomló kánoniságában csak mintegy ezek fényében értékelődnek.

Pedig a szerző művekben megfogalmazódó politikai tájékozódásának elsődleges forrása nem annyira ideológiai, mint történeti jellegű, nem teoretikus körültekintés vagy valamilyen elvont eszmerendszer jellemzi, mint inkább tanulságközpontúság, egyéni, tapasztalati, példázatosság. Hetvenes évekbeli írásképének egyéni helytállásra és erkölcsre utaló képei sem annyira elméleti alapossággal felvértezve, mintsem gyakorlati kényszerűségekben hitelesítik a korábbi közösségi elképzeléseket. A politikus-lét elembertelenítő dilemmáitól (melyekhez szükségtelen egy diktatórikus rendszer) íróként (belső világot teremtve) hamarabb megtanul szabadulni, mint magánemberként. Sokáig innen a hangsúlyozás is, hogy csak a közösségi létért érdemes cselekedni, alkotni. És innen a meghasonlás is, amiért az önmagát közösségi emberként meghatározó szubjektum írói kvalitásai legmélyebb vallomásai helyett ennek a közösségcentrikusságnak az érvényét, hitelét, szükségességét, s ugyanakkor hatalomhoz kötődő kollektív érdekelvét, ám egyéni, személyes hatalom-mentességét kell hogy bizonygassa a változó társadalompolitikai térben. A jó ideig hatalmi támogatottságot élvező, annak játékait belülről ismerő egyén a megtorpanás fokozataiban felismert szabadságelvű köz- és magánéleti magatartása szüli, hogy valós szerepmeghatározásokban találjon rá írói kiteljesedésére.

A hatvanas-hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása válik. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukáltak, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak. Mindezt természetesen arányainak megfelelően érdemes csak figyelembe venni, minthogy túlhangsúlyozása minden bizonnyal éppoly hibának lenne

---

ként emlegetett Illyést is) írja: „Czine jött meg a veje, és a Sütő új lépéseiről akartak beszélni. […] Pálfy Pista elmondta a temesvári bemutatót. […] Sütő felszólalása a román KB ülésén: hitvallása Csau és Románia mellett. Miért történt? Az Öreget nem döbbentette meg. Azt mondta: kezdettől az volt az alapelv, hogy saját belátásuk szerint járjanak el, és Sütő iránt változatlan bizalommal vagyunk." Érdekesség, hogy ugyanezen bejegyzés alatt esik szó Sütő friss Herder-díjáról, ahogyan az is, hogy szintén az említett naplóbejegyzés idézi Illyés meglehetősen eltérő véleményét Méliuszszal kapcsolatban: „Ő régen és többször levizsgázott." Vö. **Kiss** Ferenc naplórészletét, in Kortárs, 1994/11, 11.

minősíthető, mint az egész jelenségnek csupán a hatalom, illetve a hatalmi cenzúra megkövetelte virágnyelven való kifejezésmódokra történő redukálása. A korszakban nemcsak Sütő, de Székely János és Páskándi Géza drámáiban, Kányádi Sándor költészetében, valamint Szilágyi István prózájában is mind ott található a hatalom-tematika, illetve az egyén szabadság-lehetőségeinek különböző típusú kifejtése. Ezek értelmezése az időben azóta bekövetkezett távlat által remélhetőleg már tisztultabb formában ötvözheti az egykori kényszer-elismerések ódiumának és a jelen konkrétabban irodalomszempontú értékeléseinek talán érettebb, időtálló formáit. Az erdélyi szellemi élet hatvanas-hetvenes évtizedeinek általában vett egyén és hatalom közti viszonyának tartalmai és irodalmi ábrázolása az életmű esetében azonban nemcsak az általánosan értett alkotó személyiség és hatalom viszonyának az összefüggéseire, de a korábbi illúzióikból, odaadó kiszolgálásukból felocsúdó, ám folyamatos taktikázásban megmaradó, a hatalmat belülről ismerő közéleti ember indokainak legitimálására is rávilágíthat.

A Sütő-drámák hatalomviszonyaiban erőteljesen tematizált kérdéskör (szerzőjük *A szuzai*t is éppen hatalom és egyén viszonya miatt szemléli egységben az előző történelmi drámákkal, s több nyilatkozatában is tetralógiáról beszél) a személyes élettapasztalatok fényében a nyolcvanas évekre nyer igazán megideologizált formát. Vallomásaiban Sütő ekkortól rendszeresen beszél társadalom-kritikai érdeklődése élménygyökerei mellett keserű tapasztalatairól is. A nyolcvanas évek társadalmi elkomorulásában több interjúban szintén a hatalom-egyén tematika kerül előtérbe. Ennek kettős iránya („hogyan bánik a hatalom az egyénnel, s az egyén a hatalommal")[353] arra is rávilágít, hogy a fokozatosan kialalkított ellenálló szerep mellett milyen belső, saját életútbeli személyes élmények vagy ambivalens tapasztalatok húzódnak. „Jómagam átéltem Szervét nyugtalanságát és ugyanúgy Kálvin józanságának szenvedéseit is, miként mindenki átéli, ha valamiképp közügyi dolgokba kerül…"[354]. A „kétféle igazság egyidejű vállalásának" tudatos alkotói bizonyítékaként idéz Lázok János is egy kerekasztal-beszélgetés lejegyzett anyagából, amelyben Sütővel mondja el, „talán nem támasztok valami abszurdumot, ha azt mondom Kálvin is bennem él."[355]

[353] Vö. Nagy Juditnak adott nyilatkozatot, in Irodalmi szemle 1981/3, illetve rádiónyilatkozatát: Magyar Rádió, Petőfi adó, 1981 ápr. 6.
[354] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek*, Bukarest, Kriterion, 1981, 228.
[355] Vö. *Vita a Csillag a máglyánról német fordításának megjelenése alkalmából,* - vitavezető **Szépfalusi** István - in *Csak tiszta forrásból*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei 12, 1980, - illetve **Lázok**, *i.m.,* 23. Több szempontból is érdekes lehet ez a nyilatkozat: Egyrészt Sütő vállaltan kétesélyes, eldöntetlen dialógusságban szemléli saját darabját, (Bretter nem véletlenül dicsérte az alternatívák dialógusba oldásáért!), másrészt tükrözi szerzője belső világának, katarzismentes, vívódó szemléletváltozásának konfliktusosságát, s nem utolsó sorban a kritikai elvárások bizonyosságtételeinek, hősi ellenáló-képének esetlegességét is.

Sütő egyértelműen hetvenes évekbeli vita-drámáiban találta meg írói önazonosságát, még akkor is, ha mindez nem feltétlen jelentett azonnali világirodalmi rangot, ahogyan azt a kultikus-kanonikus kritika sietett nyomban leszögezni.[356] A színvonalas naplóregény az életműben bár mindenképp jelentős alkotásnak mondható, mégsem indokolja például Czine Mihály Görömbei András által is elfogadott véleményét, miszerint a könyv „a tényekből építkező modern epikának egyik világirodalmi szintű megvalósulása."[357] Különben, sem az esszé-, de még a drámaíró Sütő sem világirodalmi hagyományokat szándékozott folytatni, helyi színekből és adottságokból, a provinciából akarta kifejteni, kifejleszteni az egyetemes minőségeket. A nyolcvanas évek egyre szűkülőbb értelmezési horizontokat nyújtó művei, az elkomoruló valóság és az akaratlagos tematizáció azonban beszűkítette azt a teret, amelyet a korábbi sikerévtized műveinek jelentésmezeje hordozhatott. Míg a korábbi drámáiban akár a saját élettapasztalatokat, a hatalom-viszonyokat és annak kiforgató aljasságait, a tőle való függést és meghatározottságot jól ismerő szerző, a kapott sebeket művészetében is megpróbálta kamatoztatni,[358] a nyolcvanas évek második felében az életmű már leginkább csak egy, az ellenállásában önmaga értékét feltételező és ilyen karakterisztikumát konzerválni igyekvő attitűdöt, s nem utolsó sorban, az ellenállásban kor- és közösségigényt kifejező pózt ölt magára. Esztétikai problematikussága ellenére mindennek írói hitelessége nem kérdőjeleződik meg, személyes életútbeli analógiája azonban viszonylag könnyen kimutatható.

Ezen a ponton célszerű emlékeztetni arra is, hogy a recepcióban irodalom és propaganda viszonya egyáltalán nem korlátozódik csak nyilvánvaló hatalmi politikai aktusokra. A vizsgált időszakra nézve akár diagnosztikus is lehet, hogy a hivatkozási alapnak szánt irodalom eszközszerepe nem csupán a hatalmi politika játszmáiban nyert teret magának, de az ellenzékiség éppolyan szerepekre szűkített konglomerátumában is, mely

[356] A világirodalomba való tartozás vágya persze az elemzett korszakban egyszerű gyermekbetegségnek is tekinthető, mely a kis népek irodalmi kánonjainak távlatait hajlamos volt egyfajta saját elvárás-rend alapján rögtön egyetemessé bővíteni. Mindenesetre nem valószínűsíthető, hogy a sajátosan erdélyi világ sütői eszmerendszerét és korhoz, helyhez, adottságokhoz-kötöttségét más kulturális meghtározottsággal rendelekező olvasók egykönnyen megértenék. Ahogyan a kollektivizálás feszültségeinek, vagy az anyanyelvi küzdelem jogtalanságokat felsorakoztató érveinek is valószínűsíthetően más olvasatai és értékhorizontjai lennének az egyéb, mint magyar anyanyelvű olvasók számára. Ami esélyt kínálhat mégis az ilyen rangra, az éppen a helyi színektől, a provinciától leginkább elrugaszkodó drámák dialogikus lehetőségeinek, talán világviszonylatban is mérhető magaslata, szabadsága és önértelmezési távlata.

[357] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in UŐ, *Nép és irodalom*, *II.* Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., 1981, 145.

[358] A pszeudo-marxista szemlélet az oktatást és a teljes irodalmi értékrendet a hetvenes években is meghatározta és irányította a szó legszorosabb értelmében, az újabb generációk ebbe nőttek bele, ebben a szemléletben szocializálódtak. A nagy egyéniség, a nagy művész, ha ezáltal determinált is volt, attól vált jelentőssé, akkor mutatkozott meg, ha egyáltalán felismerte ezt, ha más szótárat is mozgósítani tudott, s megpróbált kilépni belőle.

olyan helyi vagy területi ideologikus értékre korlátozódó eszme- és értékrendeknek vetette alá az életművet s általában a határon túli szerzők egy jelentős részét, amilyenre egyébként a cenzúra apasztotta le az irodalmiságot annak „természetes" állapotából. Ebben az eszközszerepben pedig a vállaltan ideologikus fogadtatás olvasatigénye meg is felelt az olyan fajta értelmezésmódnak és egyszersmind kötött értelemadásnak, amely legfőképp azért dicsérte a művészt és művészetét, mert annak mondanivalója megerősítette hitében vagy előítéletében, vallott és propagált (irodalom)eszményében. Pedig Sütőt, mint említettem, nem csupán a népi irodalomkritika emelte a közfigyelem középpontjába. Korai sikereit követően, a hivatalos irodalompolitika kritikusi gárdájának megbecsülő figyelme is övezi, a hetvenes évektől pedig ugyanúgy ír róla Czine Mihály vagy Görömbei András, mint Szabó B. István vagy Szerdahelyi István, Réz Pál és Szakolczay Lajos mint Pomogáts Béla és Béládi Miklós, Ilia Mihály mint Olytán Béla.

Az életútfeltárás következetlenségei

Ugyan nem vagyok a referenciális olvasatok híve, mégsem tartom teljességében elfogadhatatlannak, ha a szerzői életrajz bizonyos elemei meghatározó szerephez jutnak adott művek interpretációjában. Ugyanígy nem vonom kétségbe, hogy bizonyos esetekben, adott időkben a jellembeli, etikai, morális adottságok kiegészíthetik egy adott mű értelmezéshorizontját. Abban a pillanatban azonban, hogy ezek a járulékos jegyek magatartásmintákként tételeződnek, s válnak a recepciót meghatározó, olvasási eljárásokat keretező értékorientációvá, igencsak megkérdőjeleződhet az az elgondolás, amelyik az önéletírásokból leszűrt adottságok (például az ellenállás, a képviselet, a hősiesség, stb.) értelmezői következetességét csak az életút egy bizonyos szakaszára gondolja kiterjeszthetőnek. Magyarán, ha csupán olyan életrajzi elemekből vagy jellembéli adottságokból válogat, amelyek saját diszkurzív legitimációjához hasznosnak bizonyulnak. Nem feltétlen szükségszerűnek, csupán funkcionálisnak, a jelentősebb Sütő-*írások* nyelvi-stiláris megformáltságán, minőségén vagy rangján ugyanis ezek a kiegészítések nem, vagy legfeljebb ideiglenesen változtatnak. Sok esetben éppoly szükségtelenek, mint az utólagosan heroizáló olvasatok, melyek már végképp nem művekre, de alapvetően szerzőjükre, annak kanonikus életútjára és bizonyos eszmék igazolására irányulnak.

Mint említettem az eddigi referencialitásból kiinduló életműre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak kritikákban, értekezőprózai értékelésekben alkalmazott következetlensége folytán vizsgálódásaim az általuk alkalmazott módszertan felvetéseihez is

kénytelenek visszatérni.[359] A kánonkommentárként működő életútépítés művet és szerzőjét egyszerre próbálja értékkategóriaként meghatározni, holott az ilyenforma elemek az ideológiai olvasatoknak legfeljebb temporális jellegét, a normatív szándék ellenére szükséges újraértését már bizonyára nem segítik elő. A korabeli fogadtatásban a recepciót éppen az jellemzi, hogy nem választ szét szerzőt és művet, de még szerzői és szerzői megnyilatkozásformákat sem. A közéleti megszólalások, – mert az eszmei egészet, a teljes világképet tükrözik – éppúgy tárgyaltatnak az életmű értékelése során, mint a legjobb színpadi művek, éppolyan irodalmi megnyilatkozásként aposztrofálják őket, természetes tehát, ha élet és irodalom, a mű valósága és a szerzői valóság egyazon hullámhosszon interpretálódik. Sütő írásművészetének közíróiként való (ön)meghatározása is ezt erősítette.

Az életmű megközelítéséhez éppen ezért a monográfiák adják az egyik legerősebb és legkézenfekvőbb fogódzót, a kánoni pozícionáltságot illetően. A Sütő-monográfiák szerzői élet és mű viszonyának kérdésében olyan oksági összefüggésrendszert sugallnak, amely mindenképpen indokolni látszik az életrajzi történések egyidejű vizsgálatát művek létrejöttének és tematikájának megértésekor. A szerző életeseményeit is értelmező monográfiák leginkább az életrajz biztosnak vélt (ideológiailag elfogadhatónak nyilvánított) fogódzóira azonban nem csupán támaszkodtak, de belőlük kiindulva látnak hozzá vázolt feladatuk tárgyalásához. Valószínű, hogy amit tulajdonképpen minden kultikus életmű befogadás-története esetében elmondhatunk, a Sütő-recepcióban is mindmáig elsődlegesen szerepel előfeltevésként az a hiedelem, mely szerint műveinek nagysága nem egyes művek megalkotottságában, hanem műveinek összességében, jelentőségük pedig nem egyes esztétikai mérlegelhetőségük, hanem sokkal inkább moralizáló szempontok sokaságának alapján keresendő. Ezen fölül is a bizonyos szegmenseiig autoriternek tekinthető szakirodalom ’korszellem’, ’ideologikum’, illetve ’tudósítás’ vonatkozásaira lefokozva s mégis az alkotó személyiség romantikus felnagyítására, nyelv- és népféltő momentumaira fektetve a hangsúlyt igyekezett értelmezni az életművet.

Mindemellett az életútbeli szubjektív, válogató, csoportosító módszertan olyan eljárásokat vont maga után, amelyeknek nem a választott metodikája, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége vált az ideológiaképzés legfőbb eszközévé. Amennyiben ugyanis magatartásmodellek alapján értékelték az életmű megannyi alkotását,

[359] Tekintve bár, hogy az életútnak és az életrajzbeli referencialitásnak nem kellene túlzott szerepet játszania egyes művek értelmezésében, (legalábbis csak annyiban, amennyiben talán a művek jobb megértéséhez ez hozzájárulhat, azaz a művek felől teszi olvashatóvá az életrajzot és nem fordítva) mégis fontosnak vélem fölvázolni az életút egyes fontosabbnak érzett momentumait. Már csak azért is mert az általam idézett és idézendő kanonikus vagy metakanonikus szövegek az értelmezéseik origójába mind az ilyenfajta megközelítéseket állították. (Legtöbbször egy magatartásmodellt hangsúlyozva.)

akkor következetesen azt az ambivalenciát is értelmezni kellett volna, amely Sütő sokáig ambivalens, felfelé vonalas, kifelé ellenálló diszkurzusát jellemezte.

Monográfiák

Különösen fontos megjegyezni, hogy az elemzett életmű esetében beszélhetünk az első olyan monografikus vállalkozásról, amelyikre határon túli szerző esetén hivatalosan engedélyt adtak. A hangsúly az évszám kapcsán is (1986) legalább ilyen fontos, mind irodalompolitikai mind szakmai szempontból, főképp, ha belegondolunk, hogy a korban egyéb határon túl élő szerzők hosszú sora lett volna felsorolható, akik nemhogy monográfiához, megméretéshez is alig jutottak. (Határ Győzőtől Székely Jánosig, stb.) Az első monográfus számára adott volt tehát az alkalom, hogy végre a határokon átívelő irodalom egységéről,[360] minőségi fejleményeiről, eredményeiről számoljon be, s egyáltalán, az említett nemzeti-önszemléleti viták után ráirányítsa a figyelmet más határon túli alkotókra, műhelyekre, életművekre is. Az első határon túli alkotóról szóló monográfia előzmény nélküli vállalkozásnak számított, éppen ezért a kétkedőket is meggyőzve, a szakma és a szélesebb olvasóközönség figyelmét is az akkorra már hivatalosan is legitimált, elfogadott vagy megtűrt, egységesebb szemléletek országhatártól független ereje felé fordíthatta volna. Főképpen, mert a monográfus – választott szerzőjéhez hasonlóan – az írást mindig is szolgálatnak fogta fel!

Görömbei András eleve a hetvenes évektől ismerkedett meg az életművel, s annak korábbi szakaszait már ezek fényében, jóindulatú túlzásokkal formálta a jelen elvárásaihoz. Ezért talán nem csak a monográfusnak alanyáról rajzolt, eléggé vitatható képe, de részben a romániai magyar és a magyarországi kritika másként értékelő, más szempontú értékítélete is felelős. (Valamelyest nehezíthette a munkát a szerzői bibliográfia és az erdélyi repertóriumok korabeli hiánya is, mely a romániai magyar orgánumokra vonatkozó tudományos kutatásra is nagyrészt jellemző még ekkor.) Recepciótörténeti vizsgálódásainkat tekintve egyértelműnek látszik azonban, hogy azok a politikai események, melyek a monográfia megírása idején zajlottak, kiemelt szerepet játszottak a monográfus erkölcsi ítéleteinek és hódolati aktusainak az előtérbe helyezései esetében. A debreceni irodalomtörténész úttörő kezdeményezése, mint utaltam rá egy olyan közhangulatban nyert monografikus formát, amikor Sütő személyében a magyarországi közvélemény már leginkább kisebbségi hőst ünnepelt. Az utólagos agyondédelgetés határon túli szerzőkre vonatkozó aktusai az ő esetében mégsem csak egy

[360] A nyolcvanas évek nyitányát ilyen téren meghatározó, említett Önszemléleti vita, illetve az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötete után!

korai felületes fogadtatásnak vagy protokollszerűségnek a feledtetése révén váltak nyilvánvalóvá, hiszen Sütő hivatalos funkcióinál fogva, hatalmi támogatottsága révén is mindvégig azon kevesekhez tartozott, akiket a hivatalos magyarországi irodalompolitika is elfogadott és számon tartott. Nem véletlenül írhatta még 1977-ben is Fenyő István Sütő első két, legsikerültebb történelmi drámáját elemezve, hogy szerzőjük „fáradhatatlanul alkotó, nagy kommunista művész".[361]

Persze amilyen tragikus és szimptomatikus, hogy erdélyi szerzőről monográfia a nyolcvanas évek közepéig nem íródhatott, úgy az is jellemző (s már a kultikus közmegegyezést jellemzi), hogy ezt követően, a kilencvenes évek végéig Sütőről a harmadik monografikus feldolgozás is elkészül, mire más szerzők életműveinek összefoglalása egyáltalán szóba kerül. (Hogy csak kortársakat említsünk: Székely Jánosról csak az ezredfordulón, Kányádi Sándorról csak 2003-ban, Szilágyi Istvánról pedig 2004-ben készült monografikus feldolgozás, Páskándi Gézáról viszont máig nincs még!)[362] Mindhárom Sütő-monográfia szerzője túl közeli viszonyban áll alanyával, olykor talán szimpatikus, máskor viszont a legkevésbé sem öncélú elfogódottságaik egy szélesebb érdekkört, igényt s szemléletet tükröznek. A hetvenes évek közönségsikerei, illetve a nyolcvanas évek ellenzéki-reformer korhangulata jellemzi az első, a kilencvenes évek drámai-heurisztikus társadalomképe, Sütő személyes sorsának tragédiája, majd az őt övező ünnepelt köztisztelet a második monográfiát. Ablonczy hetvenedik, illetve hetvenötödik születésnapra kiadott, temérdek sajtóhibával teletűzdelt munkája már leginkább furcsa kortörténetet ötvözve, kevésbé az irodalmi alkotások, mint inkább az írói életrajz és társadalomtörténeti képek szétbonthatatlan egységében véli megragadni az értelmezések kiindulópontját. A tudományos igényűnek aligha nevezhető kötet viszont olyannyira determinált alanya iránti hódolatában, hogy baráti odaadásában a viszony leginkább csak Sütő saját életútjára vonatkozó retrospektív kortörténeti (ön)értelmezéseinek monografikus tolmácsolására szűkül.

A monográfiákban a személyesség, ez utóbbit kivéve, nem annyira a hangvételben, mint inkább az alanyuk iránti tiszteletben nyilvánul meg, amely viszont így is gyakran népmesei távlatokba helyezi, s szerzőjével hőst tiszteltet alanyában. A „szimpatikus elfogódottságon"[363] túl, Görömbei András például „megidézett hősét" meg sem kísérli összevetni egyéb erdélyi szerzőkkel, vagy akárcsak az életművet elhelyezni a korabeli

[361] Fenyő a marxi dialektika szerint tézis-antitézis kettősében elemzi a „társadalomújító magatartás két poláris elfajulásának megjelenítését." Vö. **Fenyő** István, *Forradalom és humanizmus*, in Alföld, 1977/2.
[362] Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai: Székely János*, Bp., Új Mandátum - Az irodalom visszavág, 2000; **Elek** Tibor, *Székely János*, Pozsony, Kalligram, 2001; illetve **Pécsi** Györgyi, *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram, 2003; és **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004.
[363] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

romániai magyar irodalomban. Ezért „a monográfiát olvasva úgy tetszik, hogy Sütő András életműve Erdélyben egyedüli csoda, mintha az általa létrehozott értékek egyetlen szállal sem kapcsolódnának más alkotásokhoz. Mintha a romániai magyar dráma nagykorúsodásáról lehetne Páskándi Géza *Vendégség*e, Székely János *Caligula helytartója* című műve nélkül beszélni, mintha Szabó Gyula, Kányádi Sándor – hogy csak Sütő nemzedéktárait említsem – nem az elemzett életművel azonos értékű életművet mondhatnának magukénak."[364]

Bertha Zoltán monográfiája marad elemzéseit tekintve talán a leginkább „szöveg-közeli", értelmezéseiben ez áll a legközelebb a művekkel való foglalatoskodáshoz, – ahogyan a könyvsorozat is, amelyben megjelent, tudatosan kísérelt meg távolságot tartani a politikai elkötelezettségektől – ám ennek szerzője sem hasznosítja azokat a belátásokat, amelyek az első monográfia óta egy megváltozott politikai helyzetben, már a kilencvenes évek felől egészíthették volna ki az előzetesen megállapított értékítéleteket.[365] Ráadásul mindjárt munkája bevezetőjében újrafogalmazza mindazokat a szentenciákat, amelyek továbbra is csak egy különálló erdélyi művelődés- illetve irodalmi hagyományszegmensben válik megragadhatónak az életművet. Ugyanakkor a kilencvenes évek elejének politikai közjátékait, Sütő szerepét és tragikus szereplését nem tudja, vagy nem is akarja távol tartani a referenciális értelemadásoktól. Lét- és ismeretelméleti alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján a végre várt műelemzésekben, a művekkel való foglalatoskodásban is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása, az értékpusztulás tematizálódik.

Szelektivitás

Az első monográfia szerzője Sütő addigi életművéhez jelene erőteljes ideológiai aspektusai felől közelített. A honmentő kánon elvárásrendjéhez történő igazodás értelmében a megrajzolt kép így leginkább ott válik nyilvánvalóan vitathatóvá, ahol az elfogultságok az írói pályán az életrajzi tényeket csak szelektíven veszik figyelembe. Sütő nyolcvanas évekig áthúzódó politikai funkciói[366] a magyarországi méltatásokban majdhogynem teljességében feledésbe merülnek. Az első monográfus szemléletében a fejlődéselv és az érzelmi elkötelezettség összeolvadása eredményezi, hogy alanyában nem a szerzőt, de elsődlegesen a morális embert, jellemhőst tisztel, „aki a különböző akadályok leküzdésével egyre jobban

[364] Uo.
[365] Mindemellett nem csak alanyához, de korábbi szerzőtársához, egykori tanárához is valószínűleg túl közel áll.
[366] Főszerkesztői pozíciója (1958-1989) mellett többek közt Nagy Nemzetgyűlési képviselősége (1965-1980), RKP Központi Bizottsági póttagsága (1969-1984), Román Írószövetségi alelnöki tiszte (1973-1981), a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságbeli tagsága (1968–71), a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Büró-tagsága (1968–1987), Munícípiumi néptanácsi alelnöksége (1975–1980), stb.

megerősödött, s az idő őt igazolván, lehetőséget kapott az igazság kimondására".[367] Csakhogy az életrajzi tényekre figyelve a pálya ennél sokkal bonyolultabb: Sütő szókimondását, a nyolcvanas évek részleges tiltásából visszavezetett ellenálló-képét mindössze pár évvel korábbi, közszereplői státuszait is figyelembe véve, alighanem árnyaltabb kép tárult volna elő. S noha az első monográfus nem szépirodalmi alkotásokkal, illetve azok értelmezésével foglalkozik csupán, s alkotói módszerébe az életút megrajzolása során legalább olyan súllyal kerülnek be a szerzői referenciák, mint a (nagyrészt ezekből is levezetendő) műértelmezések, meg sem kísérel teljes kortörténeti elemzést adni. E nélkül viszont szerzője ötvenes évekbeli „közírói" attitűdjei (akárcsak későbbi hatalmi kötődései és változó szolgálatelve) feltáratlanok maradnak, vagy ami még szembetűnőbb, a vázlatosságban az értelmezéshez szükséges kritikus szembesítés helyett az engedékeny utóértelmezés (a cél szentesíti az eszközt, a szándék a cselekedetet módon) uralkodik el. A monográfus legtöbb esetben rögzít, bizonyos folyamatokat megállapít ugyan, de nem látja át, (s nem is akarja átlátni) a megváltozott korabeli politikai helyzetben Sütő ambivalens közszereplését, s meg sem kísérli feltárni az okokat. Mindössze azt állítja, hogy „gyakran irányelvekhez kényszerült igazítani valóságos élményeit", hamar hozzátéve, hogy a „diadalmas látszatú írói pálya" már 1955-től átfordul „önemésztő, öntisztító eszmélkedésbe."[368] Az igencsak kétséges megállapítást maga a szerző cáfolja, amikor röviden utal az 1958-as vitákra, melyeket a fiatal szerző „funkcionáriusként és őszinte kommunista hittel"[369] vitt véghez. A korabeli viták, a félresiklott közszereplés, és a Sütő-műveket is behálózó zsdanovi eszmerendszer valódi következményeit azonban a monográfus nem óhajtja feltárni. Túlságosan hinni akar Veres Péter megelőlegezett bizalmának[370], illetve Illyés kitüntető szavainak – „Huszonkilenc éves, és kész nemcsak mint prózaíró, hanem mint ember is"[371] –, holott ez még az életutat rendszeresen értékelő szakemberek szerint sem több „diplomatikus mellébeszélésnél, hiszen a művek és az író-politikus Sütő 'vitái' másról tanúskodnak."[372]

Az 1958-ban az *Igaz Szó* hasábjain folytatásokban közölt sematikus szemléletű, számonkérő jegyzeteiben (*Tűnődés magunk fölött*)[373] Sütő még rugalmatlan fölényességgel utasít el és oktat ki fiatal pályatársakat, szerkesztői munkatársaként világszemléleti alapon

[367] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[368] Vö. **Görömbei** András, *Sütő András*, Bp., Akadémiai, 1986, 22.
[369] Uo., 55.
[370] Veres Péter 1954-ben írt levelezőlapján figyelmeztetései ellenére (mely szerint nem egy írása népieskedő!) új reménységként egy „székely Mikszáth"-ot előlegez meg. Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek*. Bukarest, Kriterion, 1980, 81-82.
[371] Illyés az őt Erdélyben kalauzoló fiatal íróról mondja. Vö. **Illyés** Gyula, *„Románok, magyarok – segítsük egymást" – Illyés Gyula a romániai magyar irodalomról,* in Utunk, 1956/19, 1.
[372] Vö. **Szakolczay** Lajos, *i.m.,* 145.
[373] Görömbei András monográfiájában az 1959-es évszám nyilván elírás.

egész sorozatban ítélkezik.[374] Huszár Sándort az „emberség szépségének hiánya" miatt, Kányádit a szegényesen, sivárul megverselt külső realitás ábrázolása miatt, Páskándit közhelyessége folytán, Szabó Gyulának *Gondos Atyafiság*át pedig többek közt annak túlzottnak ítélt érzéki intimitásáért rója meg. Székely Jánost aztán egyenesen nyílt önkritikára készteti a párt és a kor szellemisége által rossz szemmel nézett „oldhatatlan magánya" „arisztokratikus szembefordulása" „szubjektív idealizmusa", s a műveiben megnyilvánuló „cselekvéstelenség és céltalanság" miatt, megtoldva mindezt azzal a sarkítással is, hogy „a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt"![375]

Aki tehát nem hajlandó a kor szellemének kollektív eszmeiségét műveiben népszerűsíteni, annak nem sok keresnivalója van az irodalomban. Sütő sarkallatos tételeiben már ekkor tűzzel-vassal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen. Az általa az irodalomból kitudott *Mélyvizek partján* című Székely János kötet csak egyik eklatáns példája mindennek. A megbocsáthatatlanul polgárinak és individualistának ítélt fiatal szerző az úgynevezett „baráti figyelmeztetés"[376] kapcsán írt kényszerű válaszának fejtegetéseit nem véletlenül kezdte az alábbi sorokkal: „Nézeteimet bírálták, nem rímeimet".[377] Az írószövetség marosvásárhelyi fiókjának vitaülésén Hajdu Győző nyomatékos felszólítására „önkritika" címen felolvasott elszomorító (korszakot jellemző) önpocskondiázásában, végletekig kiélezett önvádjában a bírálóin is túltett, s már-már groteszkül bizonyította („versei hibás, valóságellenes filozófiai megalapozásával" szemben, s közvetetten vádlói megszégyenülésére) dialektikus materializmusban s annak történelemfilozófiájában való jártasságának magas színvonalát is.[378]

A monográfusok elnéző jóindulatukban nem is említik, vagy jelentéktelennek ítélik az ehhez hasonló korai eltévelyedéseket.[379] Görömbei mintegy illúzióktól fűtött korszaknak, s őszinte kommunista hitnek, „pártpolitikai irányelveknek" tudja mindezt,[380] de Bertha is csupán „disszonáns hangoknak" nevezi, melyek „illúziók és útkereső ösztönzések

[374] Vö. **Sütő** András, *Eső elől tóba? – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/1. UŐ, *Közelebb a provinciához. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/2. UŐ, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[375] „… a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt; aki halhatatlanná nőtt ebben az irodalomban, azt a nép, a közösség, a társadalmi haladás gondja lelkesítette és emésztette". Lásd Sütő András, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[376] Vö. **Sütő** András, *Idegen életek… i.m.,* 396-398.

[377] Vö. **Székely** János, *A valóság kötelez (önvizsgálat és felismerés*), in Igaz Szó, 1958/12, 821-828.

[378] Uo., illetve lásd még **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000, 16.

[379] Sütő így nyugtázta Székely önostorozó cikkét: „A valóság és igazság győzelme, hogy Székely János eljutott idáig. A kispolgári individualizmus, az eszmei tévelygés veresége, hogy Székely János ilyen nyílt és őszinte beszéddel rugaszkodott el – régi költői világának partjaitól." Vö. Igaz Szó, 1959/1, 87.

[380] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 75, illetve 22.

keveredéseit tükrözik."[381] Holott a pályatársakal szembeni szigor, nem beszélve az egyéb „kártékony közszereplésről"[382] a korban mindvégig politikai következményekkel is járt.[383] Az irodalmi valóságtükrözés két fő hibáját már 1956-ban is az idillizmusban és a negativizmusban kijelölő Sütő[384] (az egyik jórészt a sematikus ábrázolásokat, a másik a kritikai szellemet fedte a korban) ugyanilyen vádakat hangoztatva áll be a Földes László Utunk-szerkesztő irodalmi-közéleti eltávolításával, pártból való kizárásával végződő politikai hadjáratba.[385]

E fiatalkori közszerepléssel kapcsolatban az első monográfus nyolcvanas évekbeli egyértelmű hódolatában csak annyit tart fontosnak megemlíteni, hogy Sütő „szélsőséges megnyilatkozásait hite enyhítheti mai megítélésünkben".[386] Amellett, hogy e kijelentése több mint kérdéses, valahol kétségbe is ejtő, hiszen ez nem jelentheti – mint Szakolczay Lajos is szóvá tette –, hogy egy átfogó igényű monográfia esetében „szó nélkül lehetne hagyni az akkori, a politikusi hátország védelme mögül el-elhangzó kijelentéseket".[387] Ahogyan a későbbi monográfusokkal ellentétben említett szerző azt is remekül látta meg, hogy az életút drámája is e kettősségben csúcsosodik: „Sütő egyszerre *kint* és *bent*, a sérelmeket elszenvedő *övéi között* és azok táborában, *fönt*, akik e sérelmek előidézői."[388] Pedig a hátország nem csupán az ötvenes években jelentett realitást Sütő számára. Amikor Görömbei befejezi monográfiája kéziratát, Sütő még mindig RKP KB póttag. Igaz, későbbi politikai szereplésével kapcsolatban Ablonczy is határozottan kijelenti: pártpolitikai pozíciója számára „nem hatalmat, de kisebbségvédelmi szolgálatot jelent."[389]

Elkötelezettségformák?

Az életút különböző stációinak egyoldalú megrajzolása természetesen már értelmezés maga is. Míg Görömbei „átstilizálja" a hetvenes éveket megelőző időszakot, Sütő hajdani

[381] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 71.
[382] Szakolczay kifejezlése, lásd **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[383] Lásd például a Jordáky Lajos meghurcolásában játszott szerepét, in *Vörös Zászló*, 1957. okt. 23.
[384] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 83.
[385] Alig pár hónappal az említett cikksorozat után, 1958 augusztusában! (Földes László, az akkori idők egyik legismertebb romániai magyar publicistája, előbb az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának vezetője, később az *Utunk* című irodalmi hetilap - a mai *Helikon* elődje – főszerkesztője volt, aki ilyen minőségeiben nagy szerepet játszott Dávid Gyula, Bajor Andor, Fodor Sándor, Szabó Gyula, Székely János és mások indulásában. A Földes ellen 1959, január 7-én lezajlott fegyelmi ügyében a legkeményebb vádakat Hajdu Győző mellett Sütő fogalmazta meg. A marosvásárhelyi írótársaktól indult levelek egyenesen a Központi Vezetőségnek szóltak. Az elítélő pártgyűlés jegyzőkönyvét, s a felszólalók hozzászólásait Szabó Gyula adta közre. Vö. **Szabó** Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *II*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001, 175-202; illetve vö. **Bottoni**, Stefano, *i.m*.
[386] Uo.
[387] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[388] Uo. (Kiemelés az eredetiben, BL.)
[389] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve.* Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997, 224.

baloldali elkötelezettségét a második monográfiát író szerzőtárs a kilencvenes évekből is egyrészt csak a népiséggel kapcsolatban, másrészt a nemzetiségi önmegtartás esélyei felől veszi szemügyre. Bertha Zoltán erkölcsfilozófiai szempontból átgondolt monográfiája lét- és ismeretelméleti szempontokból közelített a nemzeti kisebbség megmaradásának, az értékfenntartásnak a problematikájához. Ebben Sütő hajdani elkötelezettsége és megnyilatkozásai is a népi feltörekvés és a nemzetiségi önmegtartás esélye felől értékelődött, nem látva át, hogy korabeli dogmatikus kollektivista írásai, még nem népi, de marxista szövegek. (Ahogyan a negativista Földest és az individualista Székely Jánost, úgy a korban a szintén népi írónak számító Szabó Gyulát vagy Kányádi Sándor bizonyos munkáit sem a hetvenes évekbeli kisebbségi közösség képviseletében, hanem a szocreál, antinegativizmus és pártosság nevében ítélte el.)

Az ekkor keletkező szépirodalmi munkáknak, korai próbálkozásoknak értelmezéshorizontbeli szűkössége is jórészt még egy kétpólusúvá redukált társadalmi szemléletet örökít át. A naiv-romantizáló, anekdotikus funkció túlterheltsége éppen a bolsevik-marxista leegyszerűsített történetelvűség egysíkú jellemábrázolását és világképét hivatott elfedni. A kilencvenes évekből visszatekintve Bertha annyit belát, hogy „a szimbolikus elvonatkoztatás szemantikai hátterében (…) nem az egzisztenciaközpontú élmények és immanens léttapasztalások önfelismerései, hanem esztétikailag irreleváns, külsődleges, ráadásul történelmileg igazolatlan és téves ítélkezési sémák és ideologémák állanak”.[390] Mégsem akarja átlátni, hogy az olykor remélt társadalmi progresszió hipotetikus értéktartalmaira utaló illuzórikus előfeltevések, a későbbi társadalmi helyzettudatosodással együtt nem zárulnak le, s az író irodalompolitikai ítélkezéseit sem a népi, sem a nemzeti karakterisztikum kollektív irányába való tájékozódással nem lehet elfedni.

A monográfiák többnyire egységesen a korábbi illúzióktól, pártos hevülettől legalább részben mentesülni látszó hatvanas évekbeli szembenézésnek vélik a „vajúdó íráskedvet” is. Bertha azt is látja, hogy a kommunista látszatmegoldások, csekély helyzeti javulások optimista, önáltató túlértékelése maga is sorstragédia,[391] ennek következményeit azonban már nem kívánja tudomásul venni. Pedig a programosan hitt történelmi megoldások mellett az életúttal behatóan foglalkozók számára is jórészt egyértelmű, hogy a pálya e szakaszán a kollektív irodalomeszmény és társadalmi szerepkör mögött még nem a nemzetiségi-közösségi jogokért való szóemelés, csupán szocreál antinegativizmus és idillizmus-ellenesség húzódik. Sütő sztálinista évei, mint azt egy későbbi interjújában ő maga mondja

[390] Vö. **Bertha**, *i.m.* 105.
[391] Uo., 28.

el, a vallott és vállalt eszmék időszaka volt.[392] Görömbei szerint „őt is elkapta a bajokat is idillé stilizáló pártos lendület", illetve „a jó szándék olykor nem találta meg a helyes irányt."[393] Az ebből származó konfliktusosság az életútban azonban csak jóval később jelentkezik, amelynek valós vagy részleges hitelességét eldönteni nem biztos, hogy az irodalomtörténet feladata. A fogadtatástörténet interpretációinak utólagos értelmezéskonstrukciói felől azonban (melyek a nyelv- és közösségféltés, a megmaradásvágy elemi affirmációi szerint igyekezett legitimálni a teljes életművet, s nem kívánt a történeti kitekintés által túllátni saját előfeltevésein) mindenképpen szükségszerű megjegyezni, hogy a pártos eszmékkel való azonosulás messze nemcsak az ötvenes évek közepéig érvényesül.[394]

A kánon szellemi konstrukciójának szelektivitását ugyanis nagyrészt éppen az tükrözi, hogy az elkötelezettségeszmék felfejthetőségét csak egyirányúan véli az életműből kiolvasni. A kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként funkcionál. A befogadás és a kanonikus hely ezért sem lehet független ettől a hagyománytól, minthogy a szövegek is csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők. Azok az életútbeli sajátosságokra és hangsúlyokra tekintő magyarázatok, amelyek felhasználták az életrajzbeli elemeket, vagy nem említették, vagy az ötvenes-hatvanas években megfogalmazott közösségi elvárásokat is a későbbi nemzetiségi keretekre alkalmazva értékelték. Nagyrészt a teljes hetvenes-nyolcvanas évekbeli magyarországi fogadtatásról megállapítható, hogy abban Sütő baloldali elkötelezettsége, szerepvállalása és funkciói által a kommunista hatalommal való ambivalens viszonya egyáltalán nem tematizálódik, vagy amennyiben mégis utalás történik rá, úgy ifjúkori botlásnak, tehát múltbélinek minősül, vagy eleve felmentő jelleggel kerül említésre. A korban a politikai

[392] Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990.
[393] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 75.
[394] Sütő életpályája első szakaszában egyértelműen nem népi-nemzeti oldalról s nem is ellenzékiként, később is csak ambivalens módon, belülről, reformer közszereplői szerepében szólal meg. Az ismertebb irodalmi vonatkozású vagy irodalompolitikai Sütő-megnyilvánulások közül a Székely Jánosról, Jordáky Lajosról, Szabó Gyuláról írott cikkeket, és a Földessel kapcsolatos megnyilvánulását egyéb párthű eszmefuttatások övezik. (1947-ben dicséri az új tanügyi törvényt, 1954-ben az Irodalmi Újságban pedig maga számol be a felszabadulást követő tíz év elért sikereiről, a jólét korszakáról, Románia és a Szovjetúnió sikeres politikájáról. 1955-ben a „szókratészi homlok"-kal és „prométeuszi vakmerőség"-gel bíró Leninről zengedez, 1956-ban a marosvásárhelyi írók egy részével ő is aláírja a forradalmat elítélő nyílt levelet. Az 1958-as említett megnyilvánulásokat követően, 1959-ben örvendetesnek tartja Kolozsváron az egyetemek egyesítését, s szintén a negativizmus és idillizmus ismételt elítélése mellett hirdeti a pártos irodalom szükségszerűségét. 1965-ben a gyilkos pártfőtitkár, Gheorghiu-Dej halálát siratja, 1967-ben megelégedettséggel nyugtázza a párt nemzetiségi politikáját, 1969-től pedig, mint említettem, legfelsőbb szinten vesz részt a nemzetiségi életet érintő kulturális vagy politikai döntések kivitelezésében… Vö. **Sütő** András, *Tíz esztendő változásairól. Romániai levél*, in Irodalmi Újság, 1954, 23. augusztus 21.; **Sütő** András, *A lenini bizalom alapja*, in Igaz Szó, 1955.; **Sütő** András, *Új bor*, in Igaz Szó, 1959/1.; **Sütő** András, *Erős volt mindig. Gheorghe Gheorghiu-Dej halálára*, Utunk, 1965/13.; illetve lásd még Sütő András képviselő felszólalását a Műveldés- és Művészetügyi Állami Bizottság megszervezéséről szóló vitában, in Vörös Zászló, 1967. dec. 29.)

hatalom persze szinte minden írónemzedékből magához vonzott ideig-óráig tehetségeket. A későbbi ambivalens jegyek ellenére a recepció egyirányú értéklátására jellemző, hogy a sztálinista írói szakasz maga is utólagosan csupán olyan jelenségeknek a körében értelmeződik, amelyek „a népi feltörekvések és a nemzetiségi önmegtartás számára számottevő esélyt kínáltak".[395] Ez a szemlélet egy valóban elkomoruló politikai realitás abszurditásban, szélsőséges nacionalizmusban kiteljesedő korszakának a tapasztalatával olvas jelenéből visszafelé, s a retrospektív értelmezésben gyakran összemos olyan eszményeket, amelyek a hetvenes évek műveinek hatalomviszonyát vagy nemzetiségi kollektív értékrendjét az ötvenes évek sematizmusaiból is kiolvasni véli. A hetvenes évtizedben felerősödő nemzetiségi elfojtás elleni megnyilatkozásokból, az ekkorra ismét előtérbe kerülő transzszilván értékekből, vagy magából a Trianon-traumából viszont aligha vezethető le olyan állítás, amelyik Sütő publicisztikai írásainak kritikus, ítélkező hangnemét s a szépirodalomban kollektív ideológiát számonkérő téziseit egyben a nemzetiségi jogok korán felismert hiányosságainak megoldását szorgalmazó eszmeiséggel hozhatná összefüggésbe!

Modellteremtés

A hetvenes évektől eredeztethető kánoni modellteremtés a kirobbanó sikeresség mintegy tizenöt évének (az *Anyám*tól az *Advent*ig) folyamatos szakmai elismertségén és olvasói népszerűségén át (s olykor a kizárólagos ismertség kereteiben) jut el a kultikus formákig. Hatástani szempontból nagyon jelentős a fogadtatás politikai-ideológiai háttere, mely a hivatalos hatalmi elismerésektől az elnézett, megtűrt kategóriáin át a nyolcvanas évekre két irányba mozdul. Míg Romániában, ha nem is a betiltottig, de mindenképp a korlátozottig, addig Magyarországon a megtűrt kiszélesedő kategóriáin át a bizonyos tekintetben propagáltig jut. Ennek a változó cenzurális térnek a nyilvánosságában és nyilvánvalóságában lehet lényeges az eltérő minőségi váltás ellenére a dolgok politikai kimondhatatlanságának kényszerét az irodalmi formákra átvállaló életmű fokozódó fogadtatása és szakmai kereteket gyorsan átlépő sikere. (Ugyanezért nemcsak a sütői nyelvezetet, de az életművet tárgyaló szövegeket is érezhetően változó allegorikusság-fok jellemzi). A sikerességen, az írói modellteremtésen túl azonban a tragizált szerepkörök már kultikus jegyeket vetítenek elő, melyek olvasata nemcsak egy értelmezői közösség saját identitását, de a szerző közelmúltját is megkonstruáló képben, traumatizált emlékezeteivel, hőst formáló jelképiséggé válik.

[395] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.,* 29.

Kultuszról éppen azért beszélhetünk az életmű kapcsán, mert benne a közéleti, politikai és írói szerepkörök nemcsak ötvöződnek, de egyaránt kritikátlanul ötvöződnek. Nem egyszerű felcserélődésről van tehát szó, hanem olyan választott stratégiáról, amely egyszerre határozta meg és jellemezte a közíróságban az írói és politikusi szerepeket, a „kritikai" fogadtatásban ugyanakkor jelentős arányeltolódások következtében hol az egyik, hol a másik érdekében módosított a hangsúlyain. Nyelvezetét tekintve a hivatásos értekező próza kitételeitől a napilapok recenzenseinek populárisabb regiszterein át a különböző műfajú rádió- és tévéfelvételekig terjedő fogadtatás a megértő engedékenységtől a dicsőítés teljes hódolati aktusaiig, a dicsérettől az odaadó hozsannázásig terjed. A formálódó kultusz a nyolcvanas évek derekán már hajlamos magukat a műveket egyszerű és egyszeri jelentéssíkokra bontva csupán az életút, vagy a képviselt sorsjelleg kivetítéseiként értelmezni. A divaton túllépő kultikus forma ekkorra, a Sütő-művek romániai (részleges) tiltása és a recepció Magyarországra történő áthelyeződésével egyidőben, „a különféle érzelmeket, indulatokat a társadalmi manipuláció szolgálatába állító *jólértesültség* (a Nemzeti Színház *Advent a Hargitán* bemutatója)"[396] és egy felfokozott érzelmi hatvány révén elfedni látszott a valós kritikai szempontokat, s kultikus jegyei révén olykor magukat a műveket is. Pedig, mint Szakolczay is állítja, ez az életmű a hetvenes évek sikereitől kezdve már egyáltalán nem annyira törékeny, hogy „elhallgatván némely kételyünket, minduntalan csak a »metaforikus ragyogású és vizuális gondolatiságú nyelvre« figyelmezzünk".[397] Az egysíkúvá váló recepcióra is jellemző, hogy innentől kezdve a korábbi írások értelmezései során (például a folyamatos újrakiadások kapcsán) sem működteti azt a távolságot, amely túl kívánt volna lépni a referenciahatárokon. Művek értékein túl a kialakítandó tragizált szerepkör, Sütő tiltása, elhallgattatása, politikai ellenálló szerepköre, üldöztetése, s személyében írói/társadalmi képviselete révén[398] olyan narratívát testesített meg, amely egyoldalúságában a korhangulatnak, később pedig a kanonikus diszkurzus érdekköreinek megfelelően értelmezett csak bizonyos eseményeket.[399] Valószínűleg ezért sem felelőtlen az olyan álláspont, amely nem a legtöbbször játszott előadás mentén méri a Sütő darabok értékeit vagy azok esetleges időtálló voltát.[400]

[396] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 143.
[397] Vö. Görömbei András minősítéseiről írja **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[398] Mely közvetetten felelős azért is, hogy a szerző nem lehet jelen az említett 1986-os Nemzeti Színházbeli premieren.
[399] Az előadás politikai jellege amúgy mindkét ország cenzurális, belpolitikai viszonyai felől nyilvánvaló volt, (már csak azért is, mert a Román Szerzői Jogvédő Iroda tiltakozása ellenére mutatták be, ám Magyarországon a darab, illetve az előadás mellett, a kulturális kormányzat ódzkodásával ellentétben, Tabajdi Csaba, Szokai Imre és Szűrös Mátyás is kiállt) akárcsak a közönségsiker szempontjából a „teltház" társadalmi tett-értéke is.
[400] Az *Advent a Hargitán* Sík Ferenc rendezésében több mint 250 előadást ért meg.

A siker és a kánon természetrajzához természetesen hozzátartozik a népszerűség és a játszottság is, a kritikai fogadtatás irodalmi kereteken átlépő divatszerűsége azonban többnyire nem tesz jót egy életműnek. (Emblematikussága idővel éppúgy ideológiai síkon, s nem művei színvonalát tekintve válhat „korszerűtlenné" vagy periferikussá, ahogyan kiválasztottsága, kihasználtsága is többnyire eszmei alapokon nyert legitimációt.) Márpedig Sütő a hetvenes évek során divatjelenség lett, akinek emblematikussá választott életműve a tárgyalt kánoni diszkurzusokban szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. Nem is annyira ő maga, mint az ekképpen megformált írószerep erdélyi komponensei, az irodalomkép egysíkú értékkategóriái, s a „látensen eszközszerepre kárhoztatott"[401] irodalomszegmens értékelése. Ennek részleges bemutatása vagy homogeneitása, feltételezett kompaktsága nem tette lehetővé – abban a szituációban – a finomabb artikulálódást, az árnyaltabb befogadást, egy strukturáltabb kép kialakítását. A recepcióban így óhatatlanul csak egy csoportként jelenhettek meg a különnemű erdélyi alkotók, a más minőségeket képviselők vagy akárcsak a szerzői életművük különböző alkotói fázisában lévők pedig szükségszerűen rendelődtek alá a kánoni értékelvek kijelölő, rangsoroló irányának.

A transzszilván kánon újjáéledése

Mint említettem, részben a húszas évek transzszilvanista hagyományában is kereshetők azok az írói 'arcvonások', jellegzetességek, amelyek képviseleti és pedagógiai eszményeknek alárendelve a művészi törekvéseket, az erdélyi alkotói öntudatnak olyan vonást kölcsönöztek, amelyek a második világháborút követően is meghatározták az írói/költői attitűdök mibenlétét. Az 1945 utáni kollektivitásformák kötelező irodalmi ábrázolásmódjaiban aztán a realizmuseszmék és a pedagógiai eszmények az ideológiai átnevelés elsődleges eszközét jelentették. Az a szűk irodalmárréteg, mely nagyrészt fiatal elsőgenerációs értelmiségként hatalmi pozícióba került, nemcsak megdorgálta, de gyakran meg is vonta a cselekvés lehetőségeit az olyan szerzőktől, akik az individualitás szabadságát nem rendelték alá a 'közösségi' irány meglehetősen szűk gondolati horizontjának. A közösségi iránynak e két korszak szemléleti ötvözete adta irodalmi legitimációja folytatódhatott a hatvanas évek viszonylagos szabadságát, nyitását követően, amikor az új poétikai szemléletek, a kritikusabb öneszmélések, a (népiek által is felvállalt) nemzetiségi elkötelezettség és az egykori helikoni hagyományok is egyszerre hatottak a magyar

[401] Szilágyi Márton kifejezése, vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

értelmiség új iránykereséseire.[402] Az erdélyi magyar költészet, elbeszélő irodalom vagy irodalmi szociográfia a következő évtizedben valóban a kulturális élet középpontjában helyezkedett el, s részben, mint identitásvédő erő végezte alkotó munkáját, amelynek során valódi szellemi értékeket hozott létre. Az író *megváltozott közösségi státusza* azonban egy válsághelyzet elkésett, de szimptomatikus felismeréséhez vezetett: „Adott körülményeink között az irodalom volt az a gyűjtőmedence, amelynek mindent be kellett fogadnia, mindent fel kellett vállalnia közvetítésre a közönség felé".[403] Az erdélyi magyar irodalmi életben a hatvanas évek legvégén lezajlott úgynevezett „irodalomcentrizmus-vita" tulajdonképpen egy jól kihallható vészjelzés volt, de a politikai helyzet a későbbiekben egyre inkább romlott. Ilyen értelemben, az irodalom feladatköreit tekintve – mint Dávid Gyula is jellemezte –, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon „parttalan irodalomkoncepciója akár szimptomatikusnak is tekinthető."[404]

A hetvenes évek elején ismét előkerülhettek a transzszilvanista hagyományok, sőt *Kritika*, majd a *Tiszatáj* hasábjain is újra vita folyik róluk.[405] Mint említettem ekkor még jórészt csak a két világháború közti irodalomról, irodalmi életről születnek hiánypótló írások, s ennek is következménye, hogy a recepció hajlamos analógiákban gondolkodni. Igaz ugyan, hogy „az erdélyi magyar szépirodalmat a második világháború után is átszőtte a transzszilvanizmus korábbi szellemisége", s hogy „ez az irodalom továbbra is fenn kívánta tartani a transzszilvanista tradíciókat és értékeket, mindenekelőtt az irodalom közösségi ethoszát, a kisebbségi humánum és népszolgálat morálját, az erdélyi kulturális hagyományokat".[406] Ugyanakkor csak a tárgyalt, propagált irodalomszegmens tudatos recepciója, a megismerni vélt kép és a kialakítandó elvárásrend felől igazolható, hogy „valójában a második világháború utáni korszakban is a korábbi helikoni irodalom eszményei és poétikája alapozta meg mindazt, amit a későbbiek során erdélyi magyar irodalomnak nevezhetünk."[407]

Magyarországi lecsapódásait figyelembe véve, meglehetős összetettsége által is állítható, hogy az előbbiekben kifejtett irodalomértés alapján, a vázolt erdélyi magyar irodalomkép jórészt nem mint irodalom és társadalmi önreprezentáció kérdésköre, ezek kölcsönhatása merült fel csak, de magának az így értett irodalomértésnek a társadalmat is

[402] Nyomtatásban olyan szerzők, mint Áprily, Kuncz, Tamási vagy Dsida 1968 előtt nem is jelenhettek meg.
[403] Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3.
[404] Lásd **Gáll** Ernő vitaindítóját, *Monológ vagy párbeszéd?*, in Korunk, 1969/12, illetve vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, *i.m*.
[405] Vö. *Vita a transzilvanizmusról*, (**E. Fehér** Pál, **Pomogáts** Béla, **Tordai** Zádor, **Nagy** György) in Kritika, 1973.; illetve **Sárréti** Sándor, *A transzszilvanizmus fogalmáról*, in Tiszatáj, 1974.
[406] Vö. **Pomogáts** Béla, *A továbbélő erdélyiség,* in Árgus 2001/3.
[407] Uo.

meghatározó jegyei domináltak. Benne a népi hagyományok folytatóját, a nemzeti sorsvállalás irodalmának kifejezőjét s ugyanakkor a közösségi-társadalmi gondok elszánt politikai képviseletét is a sütői életmű testesítette meg.

Kitekintés

Mielőtt továbblépnénk az életmű értékelésének anomáliái, illetve hangsúlyosabban kultikus-kanonikus formái, és ezek indokoltságai irányába, a jogos kiemelések és a par excellence kivételezések kritikátlan aktusai felé, érdemes egy nagyobbívű kitérőt tennünk, mely a korszak irodalompolitikai viszonyait és irodalomszemléletét tekintve sok mindenre adhat előzetes választ vagy magyarázatot.

*

1968 után

Akárcsak az említett 1957–58-as évek eseményei a maguk ambivalenciájában, Romániában a hatvanas évek legvégének eredményei is hasonlóan ambivalens megítéléssel bírtak. A romániai magyarság helyzete javulását kezdetekben éppen az új politikai irányzattól, az akkor még demokratikusnak ígérkező, nemzetek feletti politikai koncepciótól remélte. Az 1968 utáni időszakra jellemző szellemi pezsgés a humán kultúra terén az életmű szempontjából is fontos időszaknak számít. (Ennek jelentősége akkor is hangsúlyozandó, ha a mából tekintve alighanem rövidsége folytán is a teljes ideologikus rendszerhez viszonyítva kevéssé jelentékenynek, vagy eredményeit tekintve olykor felemásnak minősül.) Az 1968-at követő időszak erdélyi magyar kultúrájának többrétegű válsága éppen a szellemi nyitás kapcsán kerül felszínre: a hatalomhoz közelkerült, vagy éppen ez idő tájt közelkerülő értelmiségiek önmagukkal való szembenézésének is igencsak terhes korszaka ez. Az összegzésnek és/vagy indulásnak, a reménynek és/vagy kiábrándultságnak, de a politikai/ideológiai játszmákon való még belül-maradás kettőségének ontológiai feszültségeiben. Az évtizedfordulót a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának összefonódásai jellemzik. „Az ekkor pozícióban lévő, őszintén baloldali elkötelezettségű, nemzetisége lehetőségeit is e baloldaliság keretei között elképzelő értelmiségi generáció egyszerre kellett szembenézzen az eszmei kihívással, amit a nyugati kultúrák felé való viszonylagos nyitás és a hazai tabuk – ideiglenes – ledőlése jelentett, valamint az erkölcsi válsággal, amelyet az okozott, hogy baloldaliságuk a kisebbségi politika szempontjából ekkor bizonyult hibás választásnak: rendszer, amelyet segítettek uralomra jutni, éppen a szellemi nyitással párhuzamosan számolja föl a nemzetiségi intézményeket. 1968 Romániában egyszerre jelképe a Szovjetuniótól függetlenedő szuverenitás demonstrálásának, bizonyos

kulturális tabuk (és börtönkapuk) ledőlésének, valamint a magyar területi autonómia felszámolásának."[408]

A nyitásnak minősített 1968–70-es változásoknak, mint korábban már utaltam rá, egyéb keserű előzményei is voltak. Itt nem csupán az ideológiai kényszerűségek korlátozó jellegére utalhatunk, de arra a hatalmi taktikára is, amely bevált külpolitikai lépésként úgy kötött egyoldalú időleges paktumot a kisebbségi értelmiség képviselőivel, hogy közben azok jóváhagyásával kapott szabad kezet a későbbi korlátozásokhoz és retorziókhoz, minthogy velük nyilváníttatta belüggyé saját nemzetiségi kérdésüket. E tekintetben egyrészt kiemelten fontos lehet az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált pártfőtitkárral, másrészt az említett kettős kötődés elvét mereven elutasító nyilatkozatok sora, melyek megelőzték az augusztusi prágai eseményektől távolmaradó román vezetés utólag liberális nyitányúnak beállított magyarságpolitikáját. A magyar írószövetségben elhangzottakra reagáló elítélő szólamok jóval megelőzték a csehszlovákiai bevonulást, viszont már a magyar értelmiségi találkozót követően jelentek meg, nagyrészük nyilvánvalóan kierőszakolt írásként, mások mégis a hatalom bűvöletében. (Pedig a június 28-i értelmiségi találkozó valójában eredménytelen volt, Ceauşescu minden felvetett sérelmi kérdést visszautasított!)[409] Az értelmiségi találkozót követően először az irodalom kapcsán mondták ki a be nem avatkozás végtelenségig szajkózott frázisát,[410] majd az

[408] Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 13.

[409] Vö. Vince József bukaresti nagykövet jelentését az RKP vezetésének a magyar értelmiség képviselőivel folytatott bukaresti tanácskozásról. Közli Vincze Gábor, in *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989,* (A válogatást összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta **Vincze** Gábor), Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 296. - A főtitkár álláspontja majd csak a nemzetközi helyzet alakulásának hatására változhatott meg, amikor már szükségszerűen a korábban belüggyé nyilvánított kérdéskör megoldottságát akarta külpolitikájában megmutatni. Az 1968, augusztus 21.-re virradó éjszaka a Varsói Szerződés öt tagállama prágai bevonulását követően szüksége volt a kisebbségi elégedetlenségek elhalkítására, s a magyar értelmiség támogatására. A román pártfőtitkár élesen elítélte a bevonulást, amely "szembeszökő megsértése egy testvéri, szabad és független szocialista állam nemzeti szuverenitásának". (Vö. Előre, 1968, augusztus 23.) Ceauşescu augusztus végén (Fazekas János kíséretében) a két székely többségű megyét is meglátogatta, fejlesztéseket és iparosítást ígért. A bevonulás után öt nappal (augusztus 26-án), koradélután Sepsiszentgyörgyön, majd Csíkszeredában, végül az esti órákban Székelyudvarhelyen vett részt a nagygyűléseken, s minden esetben magyarul (is) elköszönt!

[410] 1968 májusában az említett, Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztálya kerekasztal-vitáján (a szomszédos országokban élő magyarság irodalmáról) elhangzottak során leszögezték: „vitathatatlan tény, hogy magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban, s ezek szerves részei a magyar irodalomnak" s kijelentették, hogy a felelősség ezekért az irodalmakért közös: „a szomszédainké, és a miénk". Az egységesülő (?) magyar irodalom tézisét Romániában hevesen visszautasították, ám nem csupán a pártvezetés – mely a belügyekbe történő beavatkozásként értékelte a budapesti nyilatkozatot –, hanem a magyar írók egy jelentős része is. Domokos Géza, Huszár Sándor és Szász János – részben meggyőződésből, részben fölsőbb utasításra – írásaikban határozottan kritizálták az Írószövetség álláspontját, mondván, hogy a romániai magyar írók csak a saját pártvezetésük, országuk iránt érzik felelősnek magukat. Az írószövetségi vitáról lásd *Élet és Irodalom* 1968, május 18.; a romániai elutasításokról pl. **Huszár** Sándor, *A felelősség oszthatatlan* (Utunk, 1968, augusztus 2), **Domokos** Géza, *Sajátosság, felelősség* (Előre, 1968, július 7), illetve UŐ, *Az igazság és tárgyilagosság szellemében* (Előre, 1968, július 24.) Vö. még **Huszár** Sándor, *Sorsom emlékezete.* Bukarest, Kriterion, 1982. 207-208.

immár látványosabb, a moszkovita hatalomnak ellenszegülő román vezetés lépései kapcsán szeptember elején kolozsvári értelmiségiek küldtek hűségnyilatkozatot az új vezetésnek.[411]

Bár az elkövetkező hónapokban néhány valóban biztató intézkedésre is sor került[412] (megalakult a nemzetiségi könyvkiadó, a *Kriterion,*[413] magyar nyelvű *Tv-adás* indult,[414] 1970-ben, egyéves huzavona után, Bukarestben megjelenhetett *A Hét* című művelődéspolitikai lap), nemzetiségpolitikai téren alapjában nem sokat változott a helyzet. Az újonnan berendezkedő hatalom valójában a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával, amint előbb belüggyé avatta, majd szabad kezet kapott a nemzetiségi kérdés „szocialista megoldásában".[415]

Válaszreakciók és/vagy túlélési formák

A kettős kötődés kérdésének szigorú megtagadtatása, kemény és határozott elutasítása időben megelőzte tehát a csehszlovákiai távolmaradást (és a közvetetten ennek tudható kvázi liberalizálódást, mely sokszor éppen indokként hangzik el a korabeli hűségnyilatkozatok utólagos magyarázataképp. (A kor ambivalenciáira, kiszolgáltatottságára és hatalmi kötődéseire is jellemző, hogy a Maros Magyar Autonóm Tartomány megszüntetését az ország

---

[411] Külön vizsgálatra lenne érdemes a román katonai távolmaradás látószögében a kolozsvári magyar értelmiségieknek az 1968 szeptemberi „hűségnyilatkozata", melyet a külföld, a nyugat felé az új reform-vezetés jeleként, tanúbizonyságként is használtak. A Huszár Sándor és Gáll Ernő fogalmazta levél aláírói a „következetes külpolitika" és a „proletár internacionalizmus" tételei mentén szögezték le, hogy a Pártban látják a nemzetiségi lét „összes problémái megoldásának letéteményesét" s bizalmukról és támogatásukról biztosítják személy szerint Ceauşescu elvtársat. Vö. *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának, Nicolae Ceauşescu elvtársnak*, Kolozsvár, 1968, szeptember. Közli az Utunk, 1968, szeptember 6.

[412] 1968 végi optimista hangulatot jól tükrözi az, hogy Vince József nagykövet arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy 1969-ben megjelenik a csángó nyelvjárási atlasz és nyomdába kerül a romániai magyar irodalmi lexikon első kötete, 1972-ben pedig megjelenik egy romániai magyar irodalomtörténet is. Az utóbbiak csak évekkel később láthattak napvilágot, ám a csángó nyelvatlasz csupán 1989 után jelent meg – akkor is Magyarországon… Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről.* Bukarest, 1968. december 12. - Magyar Országos Levéltár, az MSZMP KB Külügyi Osztályának iratai, M-KS 288. fond, 32/1968/8. ő. e., 171–175. hitelesített másolat. A jelentést megkapta Gyenes András, a KB Külügyi Osztályának vezetője, Óvári Miklós ideológiai KB-titkár. (ezúton köszönöm Vincze Gábornak, hogy lehetővé tette a hozzáférést a jelentéshez!)

[413] A nemzeti kisebbségek önálló könyvkiadója a könyvkiadás teljes átszervezése során jött létre. Az öröm – legalábbis magyar részről – azonban emiatt sem lehetett felhőtlen, ugyanis a Román Írószövetség nemzetiségi bizottságának tiltakozása ellenére az illetékesek Bukarestbe tették a kiadó székhelyét, ahol magyar technikai apparátus (például magyar nyomdászat) egyáltalán nem volt. A kolozsvári fiókszerkesztőség csak a folyamatos tiltakozások hatására jöhetett létre.

[414] A magyar nyelvű TV-adás elindításáról – Fazekas János szerint – még 1968, augusztus végén döntött Ceauşescu, amikor a bevonulást követő napokban szükség volt a magyar kisebbség támogatására is. Az adás tényleges megkezdése azonban a pártapparátus szabotálása miatt is késett. Bár Vince József nagykövet már 1968, november 23-i jelentésében arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a következő év januárjában elkezdődik a magyar adás – valójában csak 1969. november 21-én jelent meg a képernyőn az első magyar nyelvű műsor. Vö. *Interjú Fazekas Jánossal*, Bukarest, 1994. május 20. Ismerteti **Vincze** Gábor, in *Történelmi kényszerpályák, i.m.*

[415] A pártvezetés nem hagyott fel asszimilációs törekvéseivel. A sebtében megalakított nemzetiségi "dolgozói tanácsok" is, „fantomszervezetekként" csak arra kellettek, hogy legitimálni lehessen a párt nacionalista kisebbségpolitikáját.

felszabadulásának 25. évében kimondó határozatot követően[416] döntenek csak az említett új intézményekről.) Az eseményeket összefoglaló egyik titkos nagyköveti jelentés szerint: „Úgy tűnik, hogy a romániai magyar íróknak a kettős felelősség kérdésébeni, valamint a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatbani magatartása megfelel az RKP politikájának, amit a pártvezetés figyelembe vesz. Ez kifejezésre jutott Ceauşescunak több, az utóbbi hónapokban, legutóbb az írók közgyűlésén elmondott beszédében".[417] A hatalom „figyelme" az új intézmények mellett további címeket és posztokat is jelent.[418] A hatalmi ranglétrán egy évvel később Sütő is följebb léphetett, ugyanis a X. pártkongresszuson 1969. augusztusában Domokos Gézával együtt az RKP KB póttagja lett.[419] Ugyanebben az évben ajánlják fel számára először az írószövetség alelnöki tisztét, illetve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának vezetőségi tagságát is.[420]

A szépirodalomnak általunk vizsgált szeletében ezeknek a fejleményeknek gyakorlati jelentőségük volt, hiszen a magyar értelmiség egészében olyan dilemmák uralkodtak el, amelyek a követendő stílusmintáktól a kívánatosnak talált erkölcsi tartalmakig a sütői életműben is ekkortól uralják majd az írói világkép átalakult, és azóta többszörösen deklarált formáit. Az értekezésnek természetesen nem feladata eldönteni mikor, milyen körülmények közt jött el, vagy hogy eljött-e egyáltalán ekkor a damaszkuszi út a sütői életút során. A tárgyalt receptív meghatározottságokban, a kialakított kánonban viszont fontos szerep jut a kondicionált változás helyett a választás intencionált aktusainak, melyeket a szerzői megnyilatkozások is megerősítenek. A recepció kanonikus lépcsőfokai felől azonban fontosabb, hogy ettől a ponttól érezhető az a műfaji-minőségi váltás, mely az „enyhülést" is kihasználva nem csupán a szemlélettágulásban és a nagyobb szabadságfokokban mérhető, de az írói témakeresésben is. Ugyanakkor jól látható, hogy sokkal strukturáltabb, árnyaltabb a kép, mint amit a magyarországi diszkurzusok a hetvenes évek fordulópontjairól kialakítottak…

---

[416] Az 1968 februárjában történő megyésítés címén.

[417] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*. Bukarest, 1968, december 12, *i.m.*

[418] A *Kriterion* vezetője a korábban *Előre* főszerkesztő Domokos Géza lesz, *A Hét* főszerkesztőjévé Huszár Sándort nevezik ki, akinek korábban az RTV-magyar adását is felajánlják. (Miután nem vállalja, a magyar szerkesztőség vezetését Bodor Pál veszi át.)

[419] Mindketten már 1968 tavaszától (mind az írószövetségi felzólalásokat, mind az értelmiségi találkozót megelőzően!) bekerültek a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságba is. (1968. március 21-23.-án a Hivatalos Közlönyben megjelenik a minisztertanács határozata a bizottság felállításáról és tagjairól. Vö. **Vincze** Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989*, http://vincze.adatbank.transindex.ro)

[420] Ami nem csoda, hisz a korábbi, 1965-ben létrehozott, az RKP KB-titkárságának felügyelete alá tartozó, a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó *Nemzetiségi Bizottságnak* is már tagja volt, Domokos Géza, Takács Lajos és Létay Lajos társaságában. Ez a bizottság éppen akkor szűnt meg, amikor 1968 őszén létrehozták a "nemzetiségi dolgozók tanácsait". (A lényeg mindkettő esetében a látszaton volt, azt volt hivatott mutatni, hogy elődjével ellentétben Ceauşescu komolyan foglalkozik a nemzeti kisebbségek problematikájával.)

Értéktorlódás?

Az évtizedforduló a kulturális intézmények terén mindenesetre egyértelmű lendületet jelentett. Jelentőségét tekintve a televíziós magyar nyelvű adás mellett kétségtelenül az 1970-ben, éppen az *Anyám könnyű álmot ígér*rel nyitó, *Kriterion Könyvkiadó*nak volt felbecsülhetetlen jelentősége. Ez utóbbi az évek során egyre inkább a magyarság szellemi önkifejeződésének kiemelkedő jelentőségű műhelyévé alakult, minthogy nemcsak a megjelenés lehetőségét, de a megírás feltételeit is biztosította.[421] Mindezt akkor, amikor az erdélyi magyar tudományosságnak csak egyetlen folyóirat állt még rendelkezésére (a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*). Mellette az irodalmi, társadalmi és filozófiai lapok, mint az *Utunk*, a *Korunk* és az *Igaz Szó* kiegészülhetett egy művelődéspolitikai lappal, de szintén ekkor jött létre az irodalomtörténeti jelentőségét, főképp a harmadik *Forrás*-nemzedék fellépésében játszott szerepét tekintve, egyáltalán nem lebecsülhető *Echinox* is![422]

A két ország magyar irodalmi kapcsolatainak fejlődése nem torpant meg a román pártvezetés rideg elutasítása, a kérdéskör „végleges, és nyílt rendezése" kapcsán. Az Erdélyben születő magyar irodalommal kapcsolatban ezt követően persze nemhogy egységet, de közös kulturális hagyományokat is alig lehetett emlegetni, s legfeljebb annak romániaiságában való felnőttségét volt célszerű Magyarországon is hangoztatni. Ami - minőségi mutatóit tekintve – szerencsére egyre többször és egyre indokoltabban volt elmondható. Az említett fokozott érdeklődésnek köszönhetően ekkor indul meg (kezdetben leginkább a két világháború közti irodalomra összpontosítva) a magyarországi irodalomtörténeti lemaradások pótlása is. A politikai felhangoknak mindenesetre kétségkívül megvolt az a szerepe, mely az óvatosabb fogalmazásokat implikáló értéktételezésekben nemcsak figyelt a másság jegyeire, de állandóan hangsúlyozta is azokat, mintegy a felnőtté-vált romániai magyar irodalom önálló létjogosultságát is deklarálva.[423] Az erdélyi irodalmi élet egészére, beleértve a könyvkiadást és a lapszerkesztést is, jellemző ekkor, hogy mind

[421] A Kriterion, nem egészen egy évtized alatt ezer kötetet ad ki, többnyire a Romániai Magyar Írók, Forrás, vagy a Téka sorozatokban.

[422] Bár az ambivalencia itt is érezhető (ti. az eredeti tervekkel ellentétben többnyelvű lap jön létre, amelyből alig két oldal jut a magyar irodalomnak) Erdély első háromnyelvű diáklapja olyan nevekkel fémjelezhető, mint a szerkesztő Tamás Gáspár Miklós, majd Szőcs Géza illetve Egyed Péter, vagy a későbbiekben őket követő Bretter Zoltán, Beke Mihály és Bréda Ferenc, akik – legalábbis a lap történetének bizonyos időszakában – az egész erdélyi magyar sajtónak egyik legjelentősebb orgánumává avatták az Echinoxot. (Jelentőségéből csak 1983-tól veszít, de az elsekélyesedéshez hozzájárult az is, hogy ekkortól a legszigorúbb cenzurális évek következnek, s a teljes szerkesztőséget – köztük a román főszerkesztőket is – leváltják. Vö. **Martos** Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

[423] Ne feledjük, hogy 1970-ben jelent meg a Kántor–Lángféle irodalomtörténet is, mely az erdélyi jelzőt már le sem írhatta, sőt mint említettem a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna szólnia!

tartalmi, mind szervezeti tekintetben komolyabb fejlődésen megy keresztül. „A szépirodalmi művek mellett kezdenek megjelenni korábban kényesnek tartott (pl. történeti vonatkozású, néprajzi) témájú könyvek, a romániai magyar nemzeti kultúra sajátos kérdéseit felölelő szakirodalmi művek."[424] A szinte az egész elkövetkező évtizedet meghatározó történelmi tematika-keresés ekkor azonban még a felszabadultabb légkörrel magyarázható.[425]

A hetvenes évek eleje az erdélyi magyar irodalomban – részben az említett ideiglenes ideológiai lazítás, részben a változó kulturális intézményi struktúra pozitív hatásai, alkotói légköre folytán is –, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának tekinthető. Több író munkásságának ekkori beérésével, nemzedékek egymásra csúszásával – ahogyan Szilágyi István is fogalmazott[426]– a regionális sajátosságok is egy európai tendenciákra figyelő minőségi irodalmi termést mutathattak fel.[427] Ekkor teljesedhet ki például Bálint Tibor, Pusztai János, Szilágyi István prózája, Kányádi, Lászlóffy, Szilágyi Domokos, vagy Páskándi költészete, ahogyan ekkor indulnak a *Forrás*[428] újabb nemzedékéhez tartozók, például Csiki László vagy Farkas Árpád is.[429]

---

[424] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[425] „Pozitívabb légkörre vall egyebek között az a tény is, hogy egyre többet hallani a történeti múlt marxista újraértékeléséről. Ennek is következménye, hogy az írók bátrabban nyúlnak történelmi témák feldolgozásához (Veres Dániel „Négy tél" címen Mikes-drámát írt, Kocsis István „A játék" címen Martinovics siralomházi monológját írta meg, Bözödi György Gábor Áronról ír regényt, Szemlér Ferenc Brassóban játszódó történeti regényen dolgozik „Templom vörös fényben" címmel. Több monográfia is előkészületben van, pl. Bolyairól, Adyról stb.) […] A jelenleg kedvezőbb alkotói légkör az egész romániai magyar irodalmi életben érezteti hatását. Ez megnyilvánul – mint fentebb is érintettük – a múlt örökségének feldolgozásában, újraértékelésében, a kortárs irodalom helyének, feladatkörének pontosabb körvonalazásában és nem utolsósorban a hosszú távú feladatok megjelölésében, végrehajtásának előkészítésében. Ezt a magyar nyelvű könyvkiadás is mutatja. Folyik a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi hagyományok feldolgozása." Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[426] Vö. *Az időlétra fokain*, in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 96-129.

[427] Székely János egyik monográfusa szerint is az erdélyi magyar irodalomnak ebben az időszakban „általánosságban sikerült, szinte ugrásszerűen, behoznia több évtizedes lemaradását". (Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, *i.m.,* 132.) Hasonlóan vélekedik Illyés Elemér is: „*az 1968-as évet követően, két-három év alatt többet fejlődött az erdélyi magyar irodalom, mint az előző negyedszázad alatt.*" Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 31.

[428] Valójában megkérdőjelezhető az egységes nemzedék-meghatározás, de az irodalomtörténetekbe a Kántor-Láng által bevezetett fogalom olyannyira elterjedté vált, (s a magyarországi szóhasználatba is ez került) hogy azóta is a Forrás-sorozatban közlő különböző szerzők generációiról beszélhetünk. Az első Forrás-kötet 1962-ben látott csak napvilágot, (1961-es évszámmal, Veress Zoltán novelláskötete), a közel egy időben fellépő generáció tagjai viszont már az ötvenes évek végétől publikáltak. Vö. **Balázs** Imre József (szerk.) *Vissza a Forrásokhoz*. *– nemzedékvalló*, Kolozsvár, Polis, 2001; **Széles** Klára, *Az „első Forrás-nemzedék", - egy jellegzetes képviselőjük indulása,* in Árgus, 2002/7-8, – illetve lásd még *Új költőnemzedék* (szerkesztői bevezető), in *Igaz Szó*, 1957/12.

[429] A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a különböző nemzedékek egymásra torlódása idején, a kezdeményező szerep versben kétségkívül Szilágyi Domokosra és Lászlóffy Aladárra hárul, ők azok, akik szakítanak a népies vagy szabványosan jambikus versbeszéddel. „Szabadverseik, illetve az avantgárd dikciós és képi világát újrateremtő, olykor a linearitással is szakító szövegeik az idősebb nemzedéket is (Márki Zoltánt, Méliusz Józsefet és másokat) arra bátorítják, hogy a költőszerephez és a versbeszédhez kevesebb pátosszal viszonyuljanak". (Vö. **Balázs** Imre József, *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, in Korunk, 2001/11.) A fiatalabbak, a második Forráshoz soroltak, főként Király László, Csiki László és Kenéz Ferenc egy visszafogottabb, de archetipikusabb nyelven ugyanakkor tovább tágítják a kanonikus versnyelv képi és

A szóban forgó időszak irodalmi történései, akárcsak irodalmi élete a filozófiával, a képzőművészetekkel és a társadalomtudományokkal élt szimbiózisa kapcsán is hangsúlyozandó.[430] A kritikaírás szakszerűbb és a kor viszonyait tekintve autonómabb véleménye is ekkor bontakozhat ki, ahogyan végre irodalomról szóló viták is napvilágot láthatnak.[431] A *Pezsgő-díj* története – jelképességén túl, s az értékmérők hivatalosságoktól elszakadó, de a kor szakmai köreiben a legrangosabbként való megbecsülése –, jól tükrözi azt a tizenkét évet is, amely a reményteljes nyitánytól a végső elhallgattatásokig, leváltásokig terjed, s amely a teljes magyar szellemi élet megpróbáltatásait jellemzi egy irodalomtörténeti szempontból rendkívül gazdag, s ugyanakkor egyre abszurdabbá váló időben.

Pedig az ideológiai nyelv használatában is a hetvenes évek elejétől állt be az a fordulat, rövid szellemi pezsgés, amely az erdélyi irodalom megítélésére bizonyos magyarországi szakmai körökben is érezhetően hatott. A hetvenes évek első felében egy egész nemzedék lépett színre, köztük az öt legfontosabb Bretter-tanítvány (a *Szövegek és körülmények*ben[432] szereplő Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Huszár Vilmos), és innentől kezdve, elméleten és irodalmon át ez volt a legnagyobb szellemi súllyal bíró, bár kétségtelenül nem a legismertebb vonulata a romániai magyar írásbeliségnek. A korban rendhagyónak számító, önálló gondolkodást hirdető és azt

tematikus korlátait, s ismét a kollektív-közösségi eszményekhez kötődnek. Farkas Árpád és néhány nemzedéktársa például a Nagy László-i és Juhász Ferenc-i költészetből nem annyira a polifón jelleget, mint inkább a hangsúlyosan „költői" megnyilatkozásokat veszi át. Erős érzelmi töltetű szavakkal, archetipikus képekkel, verseik erőteljes retorizáltsága révén a mi-tudat erősítését szolgálják, s voltaképpen a két világháború közötti allegorikus helyzetértelmező lírát is újjáélesztik.

[430] A kor kisszámú magyar időszaki kiadványa között nem létezett kifejezetten filozófiai folyóirat, viszont az irodalmi, kulturális s természetesen a politikai lapok is közöltek filozófiai tárgyú cikkeket, recenziókat vagy vitákat. Ez egyrészt érthetővé teszi, hogy miért is oly szoros az irodalom és filozófia viszonya a kor művelődéstörténetében, illetve azt is, hogy a kritikusok mellett maguk a szépírók is gyakran részt vettek egy-egy konkrétabban filozófiai eszmefuttatás megtárgyalásában, elvetésében vagy ismertté tételében, és fordítva. „Az önreflexió tudatossága és a kulturális intézményrendszer viszonylag kis terjedelme is segítette, hogy a két kulturális terület képviselői felismerjék egymás alkotásaiban a hasonló problémákat, és szóba álljanak egymással." Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 25.

[431] Az *Utunk* Ország-rovata 1971. április 9-én közölte az *Ifjúmunkás* ama bejelentését, hogy hat irodalomkritikus, Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter és Szőcs István szótöbbséggel Páskándi Géza *Az eb olykor emeli lábát* című drámakötetét minősíti az 1970-es év *romániai magyar irodalmi könyv*ének, s ezért *Pezsgő-díj* átadásával jutalmazza. A hírt hamar élénk vita követte az irodalmi életben, a következő évtől pedig az *Utunk* folyamatosan közölte az irodalomkritikusok állásfoglalásának szövegeit *Az év könyve* cím alatt. A díj nyilvánosság előtti odaítélésénél fogva is egyre rangosabb értékmérő lett. A zsűri tagjai az évek alatt fokozatosan változtak, bevonva először Bretter Györgyöt, Rácz Győzőt, és Tamás Gáspár Miklóst, majd később Egyed Pétert és Mózes Attilát, mivel időközben Bretter és Földes elhunyt, a nyolcvanas évekre pedig Tamás Gáspár Miklós és Láng Gusztáv Magyarországra távozott. Az állásfoglalások elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves írószövetségi-díjak odaítélését előzte meg. A díjazottak sora: 1970- Páskándi Géza; 1971- Lászlóffy Aladár; 1972- Szilágyi Domokos; 1973- Sütő András (az *Istenek és falovacskák*ért); 1974- Bodor Ádám; 1975- Szilágyi István; 1976- Lászlóffy Aladár; 1977- Panek Zoltán; 1978- Bálint Tibor és Pusztai János; 1979- Székely János (aki visszautasította); 1980- Köntös-Szabó Zoltán; 1981- Kenéz Ferenc; 1982- Király László. Vö. **Kántor** Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001, 177; illetve **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz. – nemzedékvallató*, Kolozsvár, Polis, 2001.

[432] Vö. **Bretter** György szerk., *Szövegek és körülmények*, Bukarest, Kriterion, 1974.

meg is találó fiatal gondolkodók kis csoportja, a Bretter-iskola tagjai révén: „a marxista égtájakon egészen szokatlan filozófiai hang, önnön szokatlanságától megtáltosodó igazságvágy, szókimondás és újat kereső filozófiai beállítottság”.[433] Az új nemzedék tagjai nem elégedtek meg az „alkotó marxizmus” keretében engedélyezett mozgástérrel, s már-már tetteik lehetséges következményeit is ignorálva az affirmatív évtizedek alkotásait, tételeit s fogalmait, olykor azok jeles képviselőivel együtt erős kritikában részesítették, vagy kitartó kételkedéssel elemezték, s értelmezték újra. „Ezt a csoportot nem annyira a közös koncepciók és akarások kötik össze, mint inkább az elutasítások, a tagadások: abban értenek egyet, hogy mivel nem értenek egyet, hogy mit nem fogadnak el.”[434] A fiatalon elhunyt Bretter György (1932-1977) nevelte és bátorította generáció eszméi felvillanyozták az erdélyi magyar intellektuális élet tágabb köreit is. Többes, többirányú csatározásaik, akárcsak a részben közös tagokat felsorakoztató, harmadik Forrás-nemzedék költői esetében, éppen abból eredtek, hogy nem csak az uralkodó politikai diszkurzussal szemben helyezkedtek kritikusi álláspontra, de nem gondolták tovább folytathatónak az előző nemzedékek értékelveit sem, így a generációs, vagy a „belső-kisebbségi” autoritások részéről is erős vádak érték őket.

A sorok közt

Ha a hatvanas évek vége szépirodalom terén is még a heterogeneitásé, a gazdagságé és a többszólamúságé, a hetvenes évek közepére, mintegy öt év alatt fokozatosan válik egyértelművé a kezdetek naiv idillikussága.[435] A kijózanító hatalmi korlátozások generálta közvetett elváráshorizontok is ekkortól élnek szimbiózisban a történelmi kivetítésekkel. Mindez a fogadtatástörténet megkésett-tematikus felhangjai felől tulajdonképpen előrevetíti a tárgyalt diszkurzusformák érdeklődésének azon fókuszpontjait, amelyek a társadalmi cselekvés formáit az irodalmi tematizálásokban a kisebbségi-közösségi eszközszerepek által próbálták hangsúlyozni.

Az említett történelmi tematika gyakoriságában, a múlt felé fordulásban ugyanakkor a hagyományok tudatos keresését, illetve a történelmi tárgyban a politikai allúziók kényszerű

[433] Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, – *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 52.

[434] Vö. **Hanák**, *i.m.,* 58. Az említetteken kívül ide tartozónak számított írók, költők - Aradi József, Ara-Kovács Attila, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Egyed Péter és Szőcs Géza is -, akárcsak a nyelvész Szilágyi N. Sándor vagy az etnográfus Salamon Anikó.

[435] Az 1972-es Országos Pártkonferencián meghirdetett (Ceausescu kínai látogatását követő) „kultúrforradalom” jegyében aktivizált, majd a XI. Pártkongresszuson, 1974-ben kiteljesedett kulturális agitatív szellem, a nemzetiségi jegyek megszűntetésén túl az irodalomnak és a teljes magyar szellemi élet tartalmi funkcióinak az elvesztésére irányult. Ahogyan a magyar nyelvű művelődési fórumoknak és a sajtónak a léte is mindinkább csak formálissá vált az 1976. évi májusi *Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Kongresszusának* a tételeiben.

kimondhatóságának esélyét kell meglátnunk. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után, a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe, amelyben a puszta megmaradásának újra és újrafogalmazásaira is szükség mutatkozott. A hetvenes évek közepétől fokozatosan fejlődött ki a megmaradásnak, a vállalásnak egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" fogalmazódott meg, s a sorok közti olvasást helyezte előtérbe. A hatvanas és hetvenes évtized erdélyi magyar irodalmában elsődleges rangot nyert történelmi tárgyú dráma ekkortól éri el óriási közönségsikereit, s áttételesen a nemzeti tudat erősítését. (Többek között Sütő, Páskándi, Kocsis István, Székely János, Veress Dániel, vagy Csávossy György színpadi műveiben). A szellem leszűkített keretei közt az irodalom kényszerűen nyúlt vissza a hagyományok megőrzéséhez és továbbviteléhez, búvópatakként pedig a reformkorra emlékeztető lendülettel jelentkezett ismét az önéletírás, a memoárirodalom, és a tágabb értelemben vett művelődéstörténet. (Például Benkő Samu, Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Mikó Imre, Dankanits Ádám, Pataki József, Beke György munkásságában). Sütő munkái tehát nem egyedülálló jelenségek a korban.

A magyarországi szellemi élettől és általában a magyarországi valóságtól való elszigetelési politika[436] egyre erőteljesebbé válásával, a szociográfiától az esszén át a méltán közönségsikereket arató kezdeti drámákig, a kialakuló irodalomképre a sorok közti értelemkeresés, az írás mint ellenszegülés, de legalábbis a megmaradás, a mi-tudat kifejeződése válik jellemzővé.[437] Ebben a keretben kap nagyobb nyomatékot a hatvanas évek közíróságától, funkcionális irodalomeszményétől elforduló első Forrás-nemzedék után a második generáció szerzőinek a háború után indult középnemzedékkel (Sütővel, Huszár Sándorral, Kányádival, stb.) való egymásratalálása, legalábbis az irodalom közösségi eszményeit és szerepeit illetően. És szintén ebben a kontextusban célszerű vizsgálni a korban váratlanul megszaporodott erdélyi drámatermést is. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül

[436] Az elszigetelés több irányú: a Magyarországon megjelent könyvek, sajtótermékek bevitelének a tilalma, a rádió és televízió adások gyöngítése, a kiutazási tilalom, az anyanyelvi oktatás részleges felszámolása, a történelemhamisítás, stb.

[437] A befogadói mechanizmusok előértelmezettségét kész ténynek kezelő, olvasói-értelmezői referenciaviszonyok egyértelműségében, a hatvanas hetvenes évek fordulójára érvényesült fokozottan, hogy a szerzők olykor korábbi problémafelvetéseiket is éles erkölcsi jelleggel helyezték aktuális kérdéshorizontba. A lappangó dilemmák és a kialakult atmoszféraérzékenység közepette, amint Szász László a Székely János-darabokkal kapcsolatosan mondja, „a közönség, a színházi elsődleges interpretáció nyomán, aktuális politikai üzenetként értelmezte a műveket (ha egyáltalán színre kerültek vagy olvasmányként hozzáférhetőek voltak), maguk a szövegek valóságos történelmi dimenzióban vizsgálták a megfogalmazható kérdéseket". A mából visszatekintve ugyanakkor „a fikcionáltság és a világteremtés öntörvényűségének foka lehet az a kritérium, amely a diskurzus változásával is, hosszú távon biztosíthatja üzenetképességük erejét vagy fogyatékosságait." Vö. **Szász** László, *i.m.,*168.

legalább az a két tényező, miszerint a korabeli elváráshorizontok a színpadi művek jelentős hányadában ezen színművek mögöttes értelmének, másodlagos jelentésének, titkos üzeneteinek dekódolására összpontosítottak, másrészt, hogy maguk a szerzők sem tudtak eltekinteni ettől az előzetesnek tekinthető igénytől, mely a korban a kompozíció kialakítására is hatással volt. A szerző „nem a forma korszerű ontológiai lehetőségeivel kísérletezett, hanem az 'üzenet' esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit tágította."[438] Az értelmezésnek egész korszakra jellemző kényszerű veszélyeire amúgy több példa említhető a magyar drámairodalom egész területéről is, (tehát nem csak Erdélyből) bár valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a színpadi művek hatásaiban az elszigeteltség és jogfosztottság fokozataival a „játszottság" értelmezéslehetőségei is arányosan csökkenhettek.[439] Ráadásul az erdélyi magyar történelmi drámában az illúzióteremtésnek és az öncsalásnak egy furcsa elegye is megtalálható volt. A katarzis-hiány és a historizáció tematikus-szerkezeti ténye itt (Székely János *Mórok*jában éppúgy, mint Sütő *Csillag*jában) azt is megvilágítja, hogy minél kevésbé élt a szerző katarziskeltő mozzanatokkal, annál inkább tudatosíthatta a történelmi kivetítésnek illuzórikus, mítoszteremtő jellegét. A katartikus hiány, a feloldódás elmaradása ugyanis figyelmeztethette az olvasót/nézőt: a történeti jelmez ellenére a legnagyobb értékek megaláztatása a feloldás helyett a végleges pusztulást is kilátásba helyezi. A magyarországi fogadtatásában is ennek a (letargikus) szemléletnek az elsőbbsége hangsúlyozódott. Az irodalom muszájherkulesi jellemzése, értelemkötő referenciális kényszerűsége, mely egyrészt az említett valós gazdagságot írta némiképp fölül, másrészt csak a művekbeli hatalomképek értelmezésére szűkült, épp a Sütő-centrikus diszkurzus által nyert megrendítő formákat.

Mindemellett Magyarországon abban a kulturális, társadalmi, politikai helyzetben, és abban a változó értékszférában, amelyben Sütő legnagyobb hatású művei színpadra kerültek, már általánosan is megtalálható volt egy, a hivatalos irodalompolitikától eltérő ábrázolás-igénye a korszak magyar életének, másfajta valóságának. A kötelező vezércikkeken túl[440], a hetvenes évtized irodalmi folyóirataiban a parabolikus, példázatos nyelv térhódítását az író-olvasó cinkosságának korabeli elterjedtségével is magyarázhatjuk.[441] Mindezt csak erősítette már a hatvanas évtizedtől a parabola mellett a groteszk térhódítása is. A két műfajcímke gyakorlatilag rokon áttételességében, (a korban író és olvasó egyaránt tudja, hogy bizonyos

[438] Vö. **Szász** László, *i.m.,*133.
[439] Az esztétikai forma ekkor „azt a referenciális kapcsolatot is kénytelen érzékeltetni, amelyik útmutatást adhat a 'játszottság' értelmezésének módjaira is." – Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*, 2. kiadás, Bp., Argumentum, 1994.
[440] Vö. például, *Irodalmi helyzettudat*, in Élet és Irodalom, 1978, február 28.
[441] A jelenséget Mészöly „cinkos akusztikának" nevezi. Vö. **Mészöly** Miklós, *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 125.

mű nem csupán a konkrét cselekményről szól…) s később azt az elmozdulást is jellemzi, amelyik leginkább színpadon, illetve az évtized közepére-végére a megújuló prózában tudott egy másfajta mozgósító erőt és közérdekűséget képviselni.[442]

*

E kissé hosszas kitérőre némiképp azért is volt szükség, hogy egyértelművé váljék, a vizsgált életmű fogadtatása (minden hézagossága ellenére) többféle magyarországi elvárásrendbe illeszkedett, s ugyanakkor megfelelt a korszak teljes erdélyiség-képpel kapcsolatos emotív igényeinek és különböző elvárásainak. Ahogyan általában az erdélyi (hivatalosan az önállónak mondott romániai magyar) irodalom magyarországi visszhangja is az erdélyi közönség számára (az által támasztott igények szerint) végre saját sorsa, magárahagyatottsága, gondjai iránti fokozottabb odafigyelésként értékelődött. „A magyar lakosság tudatvilágában az anyaország fogalma erős idealizálási folyamatot indított meg, mely a Magyarország-képre is kihat" – írta Illyés Elemér egy Svájcban megrendezett előadássorozat egyik tanulmányában. Az 1980-ban Magyarországon még elképzelhetetlen előadássorozat arra is kitért, hogy az anyanemzet-kép minden idealisztikussága ellenére, „a romániai magyarság közvéleménye igen élesen ítéli meg az anyaország közömbösségét sorsa iránt."[443] Ez a közömbösség látszott fokozatosan megváltozni az évtized végétől, melynek elsődleges eszközét éppen a küldetést, a képviseletet felvállaló életművek propagálása jelentette.[444]

Szolidaritás

Persze a hetvenes évek végére már kialakulni látszott a sütői életművet is meghatározó politikai elmozdulásoknak az a végső iránya, amely a romániai abszolút diktatúra megszilárdulásával fordítottan arányosan egyre több teret engedett szentelni a határon túli magyarság problémái magyarországi kimondhatóságának. A magyarországi belpolitikai viszonyok persze csak oly mértékben enyhültek, hogy egyáltalán szóba lehessen hozni (például a kiadatlan *Szellem és erőszak*ban) az anyanyelvi és kollektív jogfosztásokat,

[442] Tóth Dezső (még miniszterhelyettessége előtti évben) az irodalom „közérdekűségét", a hatvanas évekre jellemző nyilvános társadalmi „mozgósító erejét" kérve számon állapította meg, hogy az elmarad az előző évtizedétől. (Vö. Társadalmi Szemle, 1976/8-9.)

[443] Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III, i.m.,* 30.

[444] A közös hagyományok, a nyelv, a kultúra, a történelem mint nemzetformáló és –megtartó erők, (akárcsak a két világháború közt, amikor talán a legnagyobb hangsúlyt kapták, mert elsődlegesen ezek jelentették a magyarság számára a kohéziós tényezőt) szellemi-kulturális hatásaikban érvényesítettek egy, a direkt hatalmi szempontokon, politikai határokon túlnyúló illuzórikus egységképet, s általa lelki-szellemi támaszt. De míg a két háború közt ebben operatív módon maga a budapesti kormányzat járt elöl, addig a tárgyalt időszakban gyakorlatilag csak az irodalom és egyéb művészeti formák járulhattak hozzá egy efféle képletes egységen alapuló morális támaszhoz.

de valós politikai akarat a megoldásra nem létezett.[445] A kádári rendszer számára a nemzeti kérdés, a nemzeti hagyományok nyugtalanító feszültséget jelentettek,[446] s ebbe tartozott a határon túli magyarság kérdésköre is, melyet a hivatalos magyar álláspontok 1968-ig egyáltalán nem, ezt követően is csak ambivalens magatartással közelítettek meg. Mint már utaltam rá, a hetvenes évek legvégétől azonban már tarthatatlanná vált az elfedett, viszont létező nemzetiségi-problémák kezeletlensége. A „gulyáskommunizmus" még az életszínvonal növekedésével sokáig legitimációt talált a nemzeti érzést mellőző, elfedő, arról tudomást nem vevő ideológiákra, a határon túli magyarság kérdéskörének aktualizációja viszont egyre érezhetőbb társadalmi nyomás következtében fejthette ki eszméltető hatásait. A magyarországi értelmiségi szembenállásnak a nyolcvanas évekre ezért is lett az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. Az annak valóságáról jelentős hiányosságokat tükröző szemléletek mellett, vagy annak ellenére, a megkésettséget elszántsággal pótolva, s olykor kiszélesedésében, divatszerűségében próbált – mintegy a társadalmi lelkifurdalást is leplezni igyekvően – politikai célokat megfogalmazni. A szépirodalmi kereteken túl a publicisztikai műfajokban is kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása minden egyéb közlésformában kiemelt státuszban foglalkozott az addig elzárt, mellőzött és tiltott problémákkal, amelyeket fokoztak az Erdélyből érkező, a társadalmi-politikai realitás ottani elzártságát végre megvilágító híradások.

A hetvenes évtizedre különben is jellemzővé válik, hogy a depolitizált nyilvánosság, paradox módon, bármifajta írói megnyilatkozásnak politikai vonzatát (is) feltételezte.[447] Az irodalomértés kényszeres olvasói beállítottsága ekkorra erdélyi viszonylatokban kiemelten hajlamos volt az egyébként nem tárgyalható kérdéseket olykor nem csupán a silány műveknek alárendelni, de terjeszteni egy olyan értéklátást is, amely művek igazságfeltáró értékeit egyúttal esztétikai értékként határozta meg.

---

[445] A két ország nyitottabb kulturális együttműködését az 1969-ben rögzített kulturális és tudományos együttműködés terve még szorgalmazta. (Ezt végül a két ország vezetői Nagyváradon írtak alá 1970 decemberében.) Az évtized végére, a reményteli nyitányból a kiteljesedő diktatúra felé haladó romániai társadalmi elkomorulást és a nemzetiségi megoldatlan viszonyokat jól jellemzi, hogy a külpolitikában, 1977-ben a magyar diplomácia már csak egy utolsó halovány kísérletet tesz a IX. Proletár nemzetköziség kongresszusának égisze alatt a „nemzetiségi probléma" kezelésére. (Lásd a kor ezzel kapcsolatos feljegyzéseit Kádár és Ceausescu talán utolsó találkozójáról, Debrecen-Nagyvárad, 1977.) A kisebbségi jogfosztottság gyakorlatilag ezután sem változik, semmilyen előrelépés nem történik, csupán elvi szinten fogalmazódik meg, hogy Kolozsváron és Debrecenben konzulátusok nyílnak. Innentől kezdve kerül be a politikai terminológiába a kisebbség hídszerepe is!

[446] Továbbra is érvényben maradtak például az 1956-ot nemzeti nacionalista propagandának beállított tézisek, vagy a március 15.-i fokozott rendőri készültségek, stb.

[447] Hetvenes években az „üzenet" legfontosabb, eszmei-szimbolikus nyelvezetét éppen a történelmi tárgyú művekből akarják kialakítani. „Nem véletlen, hogy a történeti műfaj jelentette az utóbbi évek magyarországi irodalmi 'importjának' szinte kizárólagos cikkét" - írja Egyed Péter az említett 1982-es Önszemléleti vita során. Vö. **Egyed**, *A magyar irodalom önszemlélete*, in Új Forrás 1982/8.

Új küldetéses irodalom Erdélyben

A marxista keret-meghatározásokat követően az irodalom társadalmi funkciója[448] Erdélyben az újabb irodalomtörténeti összefoglalásokban és a kritika gyakorlatában egy másfajta szerepkörrel is kiegészült, melyben a feladatelvű irodalmiság szempontjai számára a nemzetiségi karakter, az anyanyelv és a közösség-reprezentáció vált meghatározóvá. A szépírói képviseleti attitűdök annyiban nyilvánvalóan más legitimációs bázissal rendelkeztek Erdélyben, mint Magyarországon, hogy már a húszas éveket követően nyílt etnikai elkötelezettségben öltöttek testet, a második világháborút követően megfogalmazódó funkcionális irodalomeszményben pedig az így értett elkötelezettség felfejthető, kihallható elemei konkrét társadalmi hatóerőkké kívántak és tudtak válni.[449] Mint említettem, az egyre szűkülőbb keretek, az intézményi leépülés és a sérelmi fogadtatás felől nézve is mindez olyan mércét érvényesített, amely a felülről irányított hivatalos mellett egy lappangó, informális értékrendet emelt a köztudatba. A hetvenes évek végétől fokozatosan megszilárduló román diktatúra évei mintegy igazolták a közösségi sorsvállalás irodalmának további elvárás szinten való megjelenését is. A recepcióbeli hangsúlyeltolódásokban a társadalmi küldetés és írói szerepkör összeegyeztethetőségének történeti szükségszerűsége azonban az irodalmi rendszer egyik tárgyát kiemelve, a többihez képest fontosabbá nyilvánítva, recepciójában exteriorizált, abszolút tárggyá avatta azt, s magyarországi visszhangjaiban sokáig azonosítani vélte a teljes Erdélyben születő magyar irodalom formáit a küldetéses-képviseleti olvasatokkal, melyek ekkorra a kritika és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésének a középpontjába kerültek. Az irodalomtörténeti vizsgálatok előszeretettel fedeztek fel analógiákat a huszas évek kisebbségi irodalma, és az újonnan előtérbe kerülő romániai magyar irodalmi megnyilatkozások közt.[450] A hatásában továbbélő transzszilván értékkategóriák a pedagógia

[448] Irodalom és társadalom viszonyának bonyolult kérdésköre persze olyan tágabb elméleti kérdésfelvetéseket is érint, amelyeket nincs módom ebben az értekezésben részletesen kifejteni.

[449] Az ilyen szcenírozásban testet öltő összetett diszkurzusforma esetében is megállapítható azonban, hogy elkerülhetetlenné vált a fokozatos elvárássá szűkülés, mert idővel az irodalmi kommunikáció alapvető esztétikai tartalmait ezek a járulékos komponensek nem pusztán tágították, gazdagították, de egynémileg kényszerű, hallgatólagos konszenzuson alapuló értékkoncepció szerint ki is sajátították azokat. Köze volt persze ehhez mindannak a jól átgondolt tudatos nemzetiségi politikának is, amely az erdélyi magyarság szakmai intézményhálózatának a leépítését szorgalmazta. Bár a hetvenes évek ígéretes nyitánya új intézmények létrehozásával nagyon is reménytelinek bizonyult, önálló magyar kulturális intézményekről az évtized végére már alig beszélhetünk. Az egyéb, a nemzeti kisebbség valamilyen reprezentációját megoldani hivatott szervezet pedig egyáltalán nem, vagy valójában csak „fantomszervezetként" működhetett. Vö. például **Vincze** Gábor írását, *Ceausescu „fantomszervezete"*: *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

[450] Egy előíró, progresszív kánoni értékrendet képviselve, az erre az irodalomszegmensre tekintők egyúttal követendő mintát próbáltak felállítani a jövő nemzedékei számára. Legmeghatározóbb vonásként a közösség iránti elkötelezettséget, a tanító célzatosságot említhetnénk, amelyet értékeléseikben gyakran a művészi érték fölé emeltek.

célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozíciói által a hetvenes évek második felétől nyíltan vagy hallgatólagosan, de legitim maradhatott. Ennek egy hasonlóan fontos, az analógiákban kiemelt továbbélő jellemzője a magyarországi irodalmi értekezésekben és az irodalomról szóló összefoglalásokban, a szenvedés éthosza volt. Mindez a sajátos módon kanonizált értelmiségi léttől Erdélyben is olyan szerepkört várt el, amely elsődlegesen a helyi értékek tematizálását a nemzetiségi képviselet nevében, érdekében vállalta.[451] Az üzenetek kényszerű, gyakorlattá vált keresése az értelmezésekben egyben a szerzői szándék irodalmi alkotásokban felismerni vélt pozitivista hagyományait és eljárásait is továbbéltette. A represszió fokozódásával arányosan Magyarországon viszont olyan irodalomképet generált, amely egységes, behatárolt intertextualitásként értelmezhetett csak minden kisebbségi írást.

Közösségi éthosz és morális magatartásminta

A transzszilván allúziók egy általános, örök humánum-eszmeként jelentkeztek a sütői világkép-értelmezésekben is. Az írói identitás valószínűleg már a kezdetektől kisajátítója volt a recepció alakulástörténetének, mert a kánonkommentárként funkcionáló hivatalos kritika miközben a legnagyobb elismeréssel szólt az írói teljesítményről, a sajátosságokat csak az elvárásoknak megfelelő mértékben kívánta meghatározni: azt kereste és fedezte fel tárgyában, amit a kánon képzetköre már előre feltételezett. A szempontokat, a változó irodalompolitikai légkör által is, a kanonikus értéktételezések mindig attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikációnak mely tényezőjét és milyen mértékben volt/lehetett képes tematizálni. A sütői életmű értelmezéskereteiben a népi, a nemzetiségi és a transzszilván jegyek ötvöződése is így kaphatott a közügyiségben különböző hangsúlyokat.

Akárcsak a hetvenes-nyolcvanas évek formális-kanonikus kritikái, a későbbi monográfiák is tovább éltették a kényelemből, ismerethiányból vagy kanonikus érdekből fakadó elfogultságokat. Miközben Sütő reprezentatív prózai művei a hetvenes évektől, főképp az *Anyám* révén, már valóban paradox szerkezetű erkölcsi értékjelképekkel is jelzik a korábbi világkép minőségi módosulásait, a faluábrázolás korábbi életszakaszra jellemző osztályharcos kliséi szerencsésen nem csapnak át egy másfajta romantikus eszményítésbe, amely a nemzetiségi létet a hagyományőrzés-hagyománypusztulás mezsgyéjén ragadná csak

[451] Ezek alapján valóban „a nyolcvanas évek végéig érvényes, hogy irodalom és közönség viszonylatában elsődlegesen értékként tételeződött – az irodalom sajátos eszközeivel és sajátos értékrendje szerint politikum mellett – az irodalom specifikuma szempontjából elmarasztalható, gyakran selejtes mű is”. Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3, 93.

meg. A kritikákban viszont a kisebbségi lét metaforájává átlényegített tradicionális paraszti világ korlátai egyben a nemzetiség korlátaiként tételeződtek. Azon túl, hogy egy eszményített népi ábrázolásmód igényét is tükrözték, (a korban persze, amint említettem, a kiszélesedő folklórkutatások is jelzik, hogy Magyarországon erős igény jelentkezett a tradicionalitás-formák olyan eszményítésére, mely, a magyarországival ellentétben a még létező erdélyi falura az elvesző értékek aggodalmával tekintett) a végkonklúziók a múlt felé forduló adottságőrzést kisebbségi közösségi zálogként jelenítették meg. Az emberi élet teljességének méltánytalan korlátai a mezőségi falu életképeiben így kiegészültek egy nemlétező, ám a kritikák retrospektív olvasataiban a szenvedésvállalás küldetését, mint értéket megjelenítő olyan többlettel, amely aztán a későbbiekben a puszta létezést (főképp a falurombolások tapasztalata felől) is elérendő célként, a *megmaradás esztétikája*ként volt képes értékelni.

Ez a szemlélet kapta a legnagyobb nyomatékot a monográfiákban is. Mind Görömbei András, mind Bertha Zoltán naplóregény-elemzése[452] különös hangsúlyokat fektetett az adottságőrzésre, mint a kollektív megmaradás biztosítékának értelmezésére. „A tradíció összetartó ereje (és az összetartozás tradíciója) nemcsak léttörvény és adottság, hanem tudatosított és intencionált feltétel is. A veszélyeztetettségben értékké emelkedik az értékteremtés puszta lehetősége is, igénnyé a létezés kiindulópontja (…) A természetes válik elérendő céllá, az elemi szükséglet tágul óhajjá, égető kívánalommá. A fenyegetett élet a múltban, az élet folytonosságának a tudatában talál tápláló forrásra, s ez a tudat lesz fennmaradásának záloga, egyszersmind mérője;”.[453] Pedig a hatvanas évek végén írt naplóregény, még nem a megsemmisülés rémképének árnyékában született. A létállapot értékké minősülése viszont csak a transzszilván eszmék újbóli felértékelődése által kapott ismét hangsúlyos szerepet. A regénnyel kapcsolatban ezért állapíthatta meg még Czine is, hogy például a Tamási hősökhöz viszonyítva, akik népük értékeit valóban őrzik, „Sütő emberei a változásban – változásra készen – akarnak helytállni és megmaradni.”[454] Szerzőjük pedig a változó helyzetekben tudta „a kisebbségi humánum örökségét szocialista nemzetiségi humánummá” emelni![455]

Hasonlóan visszavetített elem a sajátos sütői nyelv hatvanas évekbeli faluábrázoló jellegében – „mely az erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja, ezt intellektualizálja tovább”[456]– „folklorisztikus transzilvánizmust” feltételezni. A népiség Sütő naplóregényében

[452] Ez utóbbit Lázok János is kritikával illette, vö. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[453] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, *i.m.,* 124-125.
[454] Vö. **Czine**, *i.m.,* 58.
[455] Uo.
[456] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 126.

leginkább műfaji és hangulati ötvöződésekben, stilisztikájában és lírai esszényelvében mintsem jelképiségében ragadható meg. Az allúzióknak és a parabolisztikus kitágításoknak a későbbi, leginkább drámapoétikai jegyei (bár ezek nyomai, forrásai kimutathatóan megtalálhatóak a hatvanas évek második felében íródott napló-folyamban) aligha azonosíthatóak a „klasszikus transzilvánista technikákkal" amelyek ráadásul „a magyar megmaradás alapvető gondjának, létproblematikájának a jelképi sugallatait"[457] hívnák elő.

Jelképek? Erkölcsi princípiumok

A naplóregényben megjelenő fűszál-metafora „Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási, és önmegtartási stratégiává" növesztése[458] is egyike azon túlzásoknak, melyek az egyébként érthető odafigyelés mellett kényszeredett szimbólummá növesztik a teljes alkotást. A határait elrendeltetésszerűen „tízméteres szabadságában" próbálgató, láncát rángató kutya, illetve a kötetet záró akvárium-metafora óceáni lendülete („egészen az üvegfalakig") sem terjeszti ki (szűkíti le?) a helyzettudat e remek írói megragadását erőltetett metaforikus, sorsjelképi nyomatékra. A konkrét társadalmi-ontológiai létállapotnak az erkölcsi felhangjai viszont, melyek a teljes életművet átfogják, kétségkívül a mű megjelenésével egy időben már megjelennek.[459] Az egyik első magyarországi kritika a *Húsz órá*-val való egyetértő rangbeli összevetés során írja, hogy míg „Sánta hősei dühös lázadással fogadják sorsuk fordulatait, Sütő parasztjai szelídek, elfogadják a csapásokat, meghajlanak a fennmaradásért, mint szélben a fű. Nem nehéz belátni, hogy a kisebbségi helyzet és az adott időszak nemzetiségi politikája kondicionálta magatartásukat."[460] A kisebbségi létállapot, a „helyzet" megkerülhetetlensége, s a helyzetből adódó legfőbb feladat („hogy megmaradjunk") egy korábbi állapotot idéz, hatásaiban azonban az ígéretes, évtizedfordulót megelőző nyitány illuzórikusságának felismerésével egyre nagyobb aktualitást nyer.[461] A

[457] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 127.
[458] Uo.
[459] Amelyet közösségi alapállása és írói erkölcse tekintetében, mint írói ars poetica nyomatékosít a következő, esszéket és tűnődéseket összefogó kötet visszhangja is. Vö. többek közt **Tánczos** Gábor, *Sütő András ars poeticája*, in Élet és Irodalom, 1973/49, 11.
[460] Vö. **Pomogáts** Béla, *A valóság vonzásában*, in *Jelenkor,* 1970/12, 1147.
[461] Az erdélyi pusztuló falvak „rémképét terjesztő" magyarországi értelmezéseket természetesen az erdélyi írótársadalom – részben meggyőződésből, részben a politikai helyzet miatt kénytelen volt tagadni a hivatalosságok előtt. Huszár Sándor egyik nagyköveti beszélgetése során szögezte le: „A romániai magyar irodalom helyzetét sok esetben az alkotók és a nemzetiség helyzete szempontjából helytelenül és károsan értékelik, azokat nem megfelelően kommentálják. Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér c. könyvéről pl. kezébe került egy kritika, amely szerint a könyv tanulsága állítólag az, hogy a romániai magyar parasztság pusztulásra van ítélve. Ehhez hozzá tette: »ha az illető olvasta volna Marin Preda hasonló témáról szóló könyvét, amely ugyanezt mutatja ki a román parasztságról, nyílván nem jutott volna a fenti következtetéshez.«" Vö. *Martin Ferenc nagykövet rejtjeltávirata a Huszár Sándor főszerkesztővel történt beszélgetéséről.* Bukarest, 1971. január 13. 12/Szt./1971 Rendkívül titkos! - Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1971, Románia, XIX-J-1-j, 89. doboz, 128-271 ltsz., 00495/1/1971., gépelt távirat. A jelentést megkapta a Pártközpont

fűszál-hasonlat „földközeli józansága” valamennyi értekezőnél ezért válik a transzszilván szenvedéskultusz egyik etikai analógiájává. Az értelmezések fókuszában a kicsiny lehetőségek, az „ahogy lehet”-ek szenvedésalakzatai az ismét előkeresett kisebbségi sorsképlet értelmében a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesülnek.

A transzszilván értékjelképeknek tudatos összekötése az életmű fogadtatásában egyszerre történik meg a közügyiség és képviseletiség mellett az etikus, moralizáló, majd fokozatosan az ellenálló írói szerepkörök teljes életműre való kiterjesztésével. A hetvenes évek végén „szállóigévé vált a ’felemelt fő’ szókapcsolat, amely egyben a közösségi megmaradásért folyó küzdelem metaforájává vált. A ’sajátosság méltóságának’ vezéreszméje körül – a második világháború után először – került sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására, amelynek az előzményei ott voltak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományaiban. A kisebbségi éthosznak ez az ideológiája Sütő András drámáiban fogalmazódott meg.”[462] A kollektív méltóság, a „felemelt fő dramaturgiája” a Káin és Ábelt követően válik az értelmezésháló központi kategóriájává. Gáll Ernő írása Sütő dramaturgiájával kapcsolatosan, mely az ugyanekkor kibontakozó ’sajátosság méltóságának’ elméleti megalapozását is rejti,[463] Ernst Blochig jutva mondja Sütő hőseiről, hogy azok „a méltóság kategóriájának növekvő társadalompolitikai és antropológiai jelentőségét” tudatosították. Az erdélyi és magyarországi fogadtatás a hatalomviszonyokban a káini ellenszegülést („az alázat: gyalázat!”) főképpen Harag rendezéseinek nyerességében[464] teret nyerő legtragikusabb hangvételű Sütő-darabként (a magyarországi bemutatók mellett a kolozsváriak vendégszerepléseiben kiemelt hangsúllyal) közvetlen analógiákra bontotta. A sajátosság méltóságának irodalmi alakzatai mégis leginkább *helyzet* és *identitás* közötti konfliktus paradoxális értékviszonyára épültek. A méltatlan helyzet elviselésének a tragikuma, a személyes azonosságtudat helyébe a kényszer tragédiáját állította, s erkölcsi meggyőződéssel hidalva át azt, így vélte enyhíteni annak eredendő konfliktusosságát. A hiányérzés katartikus feloldása helyett, a drámákban is a harmónia elmaradásának elviselése

és a Művelődésügyi Minisztérium is. – A másolat Vincze Gábor tulajdona.

[462] Vö. Kötő József bevezetőjét, in **Kötő** József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.) Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

[463] Vö. **Gáll** Ernő, *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája*, in Korunk 1978/6, illetve UŐ, *A sajátosság méltósága*, Bp., Magvető, 1983, 97–121.

[464] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A Káin és Ábel Kolozsvárott, Sütő András drámája Harag György rendezésében*., in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp. Szépirodalmi, 1984, 335.

jelent meg, mely „nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését” ösztönözte.[465]

A részben érthető emotív-ideologikus alakzatok tehát a nemzetiségi irodalmak magyarországi megítélésében olyan diszkurzív összefonódásokban érhetők tetten, amilyeneket az általam honmentőnek nevezett kritikák különböző irányokból és érdekkörökből terjesztettek.[466] A kanonizációs elvek időben visszatekintő modalizációi ugyanakkor azt is jól tükrözik, hogy az érdekviszonyoknak megfelelően a diszkurzív kánonformák egyetemes érvényű hasonlatokra, allegóriákra terjesztik ki a választott szerzői azonosságot. Egy későbbi riportjában ugyan maga Sütő is utalt arra, hogy a magyarországi recepció tévesen eleve a műveiben megszólaló hangot, jelképet, példázatot azonosította mindvégig az ő személyével és személyes erkölcsi téziseivel,[467] valóság és fikció kettőssége, megkülönböztetése elvétve sem létezik az életmű referenciális feltárásaiban. Amikor a nyolcvanas években Magyarországon a lehajló, de megmaradó fűszál-hasonlatnak folyamatos hangoztatása kapcsán e korábbi attitűdöt még az egy-táborbeli társak is bírálni kezdték (például Csoóri Sándor több ízben – állítva, hogy a romániai magyar értelmiség egy része árulója lett a nemzetiség ügyének –, de *Megmaradni* című drámájában Csurka István is) Sütő így nyilatkozott: „Minálunk soha senki sehol ilyesmit nem hirdetett meg. Ép elmével társadalmi programként bármely kollektivitás számára ilyet nem lehet meghirdetni. Ennél a passzív ellenállás elve is cselekvőbb, harcosabb program.”[468] Kérdés, persze, hogy belátás, írói korrekció vagy politikai kényszer mondatta ily megkésve mindezt Sütővel. A felvetés ugyanis azért is figyelemre érdemes, mert vég nélkül lehetne sorolni a recepciónak és az írói vallomásoknak is az erre a hasonlatra épülő szólamait. (A kritikai fogadtatás számtalanszor említi és elemzi a szélben lehajló, de megmaradó fűszál jelképét, mely hirdetett tétellé éppen a hetvenes-nyolcvanas évtized fogadtatása által vált.) Többen a recepciót meghatározó kritikusok közül ismertetésük, kritikájuk vagy az életutat átfogó írásuk címévé, alcímévé is választják, az első monográfia kiemelten idézi a teljes dialógust is, amelyben elhangzik.[469] Sütő 1989-es szavai tehát legjobb esetben is már egy régen meghonosodott állapot előtt

[465] Vö. **Cs. Gyímesi**, *Honvágy a hazában*, *i.m.,* 73.
[466] Mint említettem nem feledhető, hogy a hetvenes években – éppen a Káin és Ábel kapcsán – a hivatalos kritika szempontjából, a marxista dialektika felől is példaértékűnek mondják az életművet. Vö. **Fenyő** István, *i.m.*
[467] „Regényhős szavait a szerző saját politikai – vagy bármiféle – programjaként, jelszavanként, tételenként értelmezni: rettentő tévedés…” Vö. *„Az omlásnak ez csak a kezdete.” – Beszélgetés Fejér Gyulával*, in **Sütő** András, *Az élet és halál kapuiban*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, 1993, 395; illetve **Sütő** András, *Sárkány alszik veled*, Bp., Szépirodalmi, 1991, 414.
[468] Uo.
[469] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 154.

állhattak csak értetlenül.[470] Az önvizsgálat szükségszerűségére is utalva, valamint a múlttal való szakítással kapcsolatban jegyezte meg később Csoóri: „Ami Kolhaasban tudatos döntés volt, az volt nyilván Sütőben is. Csak hát más fölismerni, mint érvényesíteni az igazságot. Emiatt az ütemkihagyás miatt Sütőt mindig az egyik legkitűnőbb, de a kelleténél jóval óvatosabb írónak tartották Erdélyben s Magyarországon is […] a könnyelmű ítélkezés bűnébe magam is beleestem. Valószínűleg azért, mert egyszerre vártam tőle csodatevést és áldozatot."[471]

Értelmiségi szerepek és visszhangjaik

Mennyiben alakította a Sütő-kánont a visszhang, a közösségi irodalomformák és azok elvárásrendje, illetve a választott/vallott kollektivitásformák írói eszmeiségének korabeli kétségtelen találkozása? A hagyományos törekvések, a szülőföld-ábrázoló, sorsközösségi beszédmódok továbbélésének a megszilárdításában kétségkívül nagy szerepe volt a magyarországi fogadtatásnak, s a szakmán túl a széles közönségsikereknek is. A olvasóközönség felől tekintve különben hiteles kép csupán a kritikák alapján Erdélyben sem alakulhatott ki valaki műveinek mérvadó fogadtatásáról. Kritikát ekkortájt elsősorban az *Utunk* és az *Igaz Szó* közölt, (általában művenként egyetlen alkalommal) illetve a *Korunk* ritkábban, társadalomtudományi irányultságának megfelelően. Ezt egészítette ki *A Hét* 1970-től Bukarestben. S bár napilapokban és irodalmi mellékletekben is születtek olykor recenziók, a korszakra visszaemlékezve nem véletlenül jegyezte meg Bodor Ádám, hogy „ettől meglehetősen belterjessé vált a kritikai élet: egy, esetleg két méltatástól a szerző megdicsőült, egyetlen elmarasztaló kritikától pedig már olyan bélyeget kapott, amelytől megfelelő kritikai tér hiányában már aligha szabadulhatott".[472] A megfelelő tér, az egyenrangú kritikai rovatok fórumának a hiánya, akárcsak a szakmai intézményi háló hézagossága is nehezítette az egészséges kritikai értékrend kialakulását. A magyarországi visszhang erőteljes hatása ezért az elmondottak mellett is külön nyomatékot kapott!

Lényegében más kérdés, hogy a korabeli kritikák erdélyi visszhangja mit jelenthetett adott körülmények közt szerzőjének és környezetének. Mennyire adott ösztönzést, jelentette

[470] A műben megjelenített és a művön kívüli valóság mondhatni szokásos értelmezésekbeli egymásra vetítése ellenében ezeknek éles megkülönböztetésének igényét sem előtte, sem a kilencvenes években nem tette szóvá a szerző.

[471] Az idézet utolsó mondatait tekintve különösképpen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a marosvásárhelyi véres eseményeket követően hangzanak el. Vö. **Csoóri** Sándor, *Az elveszített szem fényei*, – a Bethlen-díj átadásakor (1990) elhangzott laudáció szövege – in UŐ, *Tenger és diólevél*, Bp., Püski, 1994, I. 518-520; illetve in **Görömbei** András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról*, *i.m.,* 323.

[472] Vö. **Bodor** Ádám, *i.m.*

a folytatandó utat az első komolyabb „nemzetközi”[473] siker után („az író visszatér sikereinek helyszínére”),[474] illetve erősítette fel az elvárásoknak való megfelelés kétirányú elkötelezettségeit. Az erdélyi hivatalos (tehát komoly cenzúrától övezett) irodalmi térben a hivatalosság nyelvén szólhattak csak az értékelések értékelései is, még akkor is, ha mindez talán a teljes elemzett korszak irodalompolitikailag legenyhébb periódusában következett is be. A budapesti visszhangok (például a trilógia ősbemutatói kapcsán, melyeket egytől egyik hamarább láthatott a magyarországi publikum, mint az erdélyi!), vagy azok erdélyi folyóiratokban is leközölt dicséretei viszont nyilvánvalóan alakították azt az elvárásrendet, amelynek a későbbiekben az erdélyi szerzők jelentős része igyekezett megfelelni.

A nemzetiség, mint társadalmi csoport történetéről írott fiktív elbeszélésekre is igaz, hogy bennük a csoportidentitás jellemzőinek kifejezői átörökítő érvénnyel kívánnak bírni. Leginkább a történelmi tárgyú irodalmi művekre és bizonyos műfajokra érvényesíthető mindez, hiszen a történelmi regényeknek vagy drámáknak mindig is megnövekedett szerepük volt a nemzeti identitás formálásában. A hetvenes évekre a dráma és az esszé tűnt leginkább megfelelő műfajnak minderre, Sütő történelmi tárgyú darabjai mellett Páskándi és Székely János drámairói életműve is némiképp igazolta ezt. A három drámairói életmű – melyeket Szász László ontológiai és esztétikai kivetüléseikben, valamint szerzői világképeik szerint vetett össze[475]– kortársi jellegük, receptív viszonyuk és viszonyulásuk mellett azért is figyelemre méltó és inspiratív, mert mindhárom szerző[476] a drámában vélte felfedezni azt a kellőképpen összetett, és a befogadó által majdnem szabadon kitölthető keretet, amelyet a korai hetvenes évek kínáltak, s amelyben a kérdésfelvetések közös horizontja történelmi példázatokban, mint perspektívákban nyilvánulhattak meg. Székely, miután 1971-ben (az

[473] Az *Anyám* a magyar irodalom egészének a figyelmét felkeltette. Az Igaz Szó Sütő-különszáma (1970/2, - Hajdú Győző, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Veress Dániel, Panek Zoltán, Kocsis István, Veres Péter és természetesen Sütő írásai) után az Új Látóhatárban Illyés Elemér (1970) illetve Zsigmond Endre (1971); a Katolikus Szemlében Várady Imre (1970); a Magyar Képes Újságban Gion Nándor (1973); az Üzenetben Varga Zoltán (1972) írt róla. Szintén Varga tudósít a Nemzetőrnek (1971), míg az Új Symposionban Danyi Magdolna (1973), az Új Szóban pedig Egri Viktor (1971) értékeli a műfajtalan remeket. Magyarországon a szaklapok (ÉS, Kortárs, Forrás, Új Írás, Alföld, Tiszatáj) mellett minden országos napilap hasábjain közölnek róla értékeléseket.

[474] Az említett *Istenek és falovacskák* (1969) kötetcímadó interjúban az elődök, Móricz illetve Tamási vonatkozásban szó esik az irodalmi siker egy érdekes összefüggéséről is: „Az író könnyen esik csapdába azáltal, hogy visszatér sikereinek helyszínére. (Lám, nemcsak a bűnösök!) A közönség kívánságára még egy ráadást énekel. Közben csak az történik, hogy a társadalom újabb hullámai elzúgnak mellette.” Vö. *Istenek és falovacskák* - beszélgetés Huszár Sándorral, *i.m*.

[475] Vö. **Szász** László, *i.m.*. A három írói attitűd összehasonlítására vállalkozva, a szerephálók behatárolásai alapján művészi értékük, műfaji tagolódásuk, illetve széles kérdéshorizontjuk hármasa mentén véli Szász jogosan összemérhetőnek Székely drámai formaművészetét és böcseleti irányát Páskándi és Sütő műveivel. A negyedik szempont, tegyük hozzá, hármójuk magyarországi recepciója, ismertsége, elismertsége lehetne, bár ahogyan az említett összehasonlítás során, úgy itt is bizonyára lényeges különbségek mutatkoznának meg a recepció elfogultságai tekintetében.

[476] Akik amúgy sem szakmai, sem személyes kapcsolatot egymással különösebben nem tartottak fent.

erdélyi magyar költészet felívelő periódusában) *Ars poetica* című előadásában egyenesen a versírás lehetetlenségét jelentette be, drámákban, regényekben, és nagyszerű filozófiai esszékben építette következetesen tovább a mítoszok szinkretikusságából ihletődő életművét. Érdekes ugyanakkor, hogy míg az erdélyi magyar költészetben a hatvanas években történik meg az első hangsúlyosabb visszakapcsolódás a magyarországi kontextusokhoz[477], a hetvenes évek drámai termése már önálló erdélyi műfajként értékelődik fel. „Hogy nálunk erősebben van jelen a történelmi dráma, az talán a parabolák kényszeréből is következik"- mondja Sütő, aki szerint a műfaj „jobban és egyetemesebben mutatja be az író igazát."[478] A minőségi különbség persze, mely drámák és bemutatóik „szemantikai grammatikája"[479] közt húzódhat, nem csak a szerző egyéni vagy kollektív „igazára" korlátozódott. Mindhárom írói életműnek drámatermésére természetszerűen érvényes, hogy az intencionáltság, a drámai hatáserő felfokozott képessége, mely az eredendően történelmi példázatban legalább két dimenzióban juttatta kifejezésre közönség és szerző együttgondolkodását, minden más műnemet és műfajt túlszárnyalva, gazdagabb gondolati telítettséggel közvetíthette világkép-formációinak tragikumát. Meghatározóbb a korban ugyanakkor az a történelemszemlélet volt, amely a drámák világszerkezetében tükröződni látszott, s amely a szerzők erkölcsi, etikai, világnézeti megfontolásaihoz is közel állt. Mindhárom életműben központi helyet kap ugyanis hatalom és éthosz elvi szembenállása. Páskándi esetében, aki később a történelmi dráma korszerűségével, esélyeivel elméleti szinten is foglalkozott, szigorúan a műfajt tekintve talán a legjobbnak mondható művekről beszélhetünk, (*Vendégség*, *Tornyot választok*) ezek a parabolákon túl valós történelemképet is hordoznak. Sütő drámái legjobbjaiban is (a *Lócsiszár*ban és a *Csillag*ban) éppen ezek műfaji öntörvényűségénél és az alkalmazott dialogikus formánál fogva tudott a szerzői intenció is autentikusabbá válni, mint egyéb műveiben, olykor publicisztikai szintű vallomásaiban. Székely János filozófiai lételméletének

[477] Mintegy zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a szocialista társadalom kulturális-közéleti berendezkedését kezdetben támogató, különböző életkorú és habitusú költők uniformizált versnyelve erőteljesebben a hatvanas évekre bomlik meg, s ebben legkorábban talán éppen Székely és Páskándi vállal szerepet. Ők már az ötvenes években nemet tudnak mondani az erős irodalompolitikai nyomással érvényesülő irodalomszemléletre, amelynek persze megvannak a maga negatív következményei. Székely János versei, melyek már az 1940-es évektől kezdve egzisztencialista élményanyagot és gondolatmeneteket hordoznak, nagyrészt a Szabó Lőrinc-i versvilágot és költészeteszményt folytatják. Az első verseskönyve megjelenését, majd bezúzását követően, az ötvenes évek végén ártatlanul börtönbe kerülő Páskándi Géza Székelyhez hasonlóan több műfajban bontakoztatja ki aforisztikus-esszéisztikus szövegvilágát, amelyet szintén „a modernség episztemológiai érdeklődése" jellemez akárcsak a Székelyét, „Páskándi viszont nem a mítoszok monolitikus ős-tudását, hanem a nyelv töredezettségét, váratlan kapcsolásait tekinti a megismerés kiindulópontjának." Vö. **Balázs** Imre József *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, *i.m.*

[478] Vö. **Ablonczy** László, *A drámaíró bizalmat kér a színháztól*, in Magyar Hírlap, 1974, december, 25, 21. Ugyanebben az interjúban jelenti be Sütő készülő új drámáját (akkor még „Máglyák és szobrok" címmel) illetve azt is, hogy az Igaz Szó mellett a Kortárs is közli majd.

[479] Bécsy Tamás kifjezése. Vö. **Bécsy**, *i.m.*

rendelte alá a történelmi drámát is,[480] de nála az egyedüli esély a hatalommal szemben a belső szellemi felülkerekedésben érvényesül.[481] A drámákban (*Protestánsok*, *Caligula helytartója*) a lekerekített történetek dilemmája, az eszméhez való hűség és a körülmények diktálta magatartás nyílt konfliktusa jelenik meg történelmi modellekbe kivetítve, s fogalmilag ékesen körülírva.[482] A teremtő individuum magánya nála akarva-akaratlan szembekerül a kollektivitás erőszakolt kultuszával.[483]

Sütőnél ugyanakkor egy mindig általánosító, metaforikus jelképvilág a „nemzeti-közösségi cselekvési program"[484] jegyében válik történelmi magatartás-példázattá. A drámákon túl a legjobb Sütő-esszék is hasznosítják az irodalomnak nevelő, felvilágosító funkcióin keresztül az erkölcsi tanító nemzeti szerepköreit. Némileg a fikció szabadságát kihasználva, de nyíltan a kollektív befogadói azonosulásra építenek, s ezáltal jelenítik meg a csoport kívánatosnak vélt identitásmintáit. A kánon szempontjából éppen ezért az életmű értékelése a helyzetképen, tudósításon, s az erdélyi krónikás lírai hangvételén túl olyan azonosulási mintákat is biztosítani látszott, amelyek a pozitív nyelvi, nemzeti identitás kialakításához is hozzájárulhattak.[485] Ennek a végsősoron természetes folyamatnak csak akkor jelentkeztek nemkívánatos jelei, amikor az írói modell így formált összképe egyrészt kizárt más, nem hasonló irodalomeszményt valló alakzatokat, másrészt, amikor a minőségi jegyeket ezek látványos elmaradásaiban is alávetette a tartalmi meghatározottságoknak, vagy a történelmi-politikai helyzet kényszerének.

---

[480] Székely erkölcstana egyben kényszerű ítélet is, melyben az alkalmazkodás az individualitásnak, a saját belső világnak az egyetlen lehetséges megtartásaként, mintegy gondolati kibúvókeresésként saját költészetére és drámairodalmára is vonatkoztatható. A La Fontaine-i gyakorlati életbölcsesség, mely szerint a hajló nád túléli a viharban megszakadó tölgyet, merőben más irányból tűnik itt fel, mint az Anyámból idézett sütői fűszál-hasonlat esetén, amely a recepcióban egy közösség megmaradásának, ha nem is erkölcsi példájává, de gyakorlati metaforájává alakult. Székely költészetében az érett lírikus életbölcsességének mély gondolatiságával jelentkezett ember és külvilág, egyén és társadalom korviszonyok bonyolította kapcsolata. (Jó példa erre *A folyó* című verse, mely a mederhez alkalmazkodó, minden formát felöltő s ugyanakkor formabontó és így építő víz jelképe, vagy a *Parti füzes* ciklus, mely a passzívan elviselő, eltűrő, fejszével fenyegető bántásban, ágakat nyeső halálképekben is az elpusztíthatatlant, a bennük rejlő új életet hirdeti). Sütővel ellentétben ugyanis a Székely János-i példázatban a megmaradás mellett a szellemi felülkerekedés és az alkotás általi kiteljesedés is ott van, s ez mindig az individuális szférára vonatkoztatható.

[481] A későbbiekben is az értelem győzelme érvényesül a kényszerűségen, a hatalmi formákon, a szellem elfojthatatlan diadala a fegyelmen és a külső világon. Ahogyan *A nyugati hadtest* sorok mutatják: „Tetteinket, szavainkat előírhatják, - gondolataink szabadok."

[482] Vö. **Elek** Tibor, *Rész, elkerítve az egészből*, in Hitel 1999/3.

[483] A hatalmi ideológia marxista eszményeivel, a totalitárius rendszerrel éppúgy, mint a kisebbségi kollektivitás gondolatával. Az egyetemes ontológiai magányosság szorongó életvilága a belső autonómia-teremtéssel kizár gyakorlatilag mindenféle külsődleges, idegen kollektivitáseszményt.

[484] Elek Tibor kifejezése. Vö. **Elek**, *i.m.*

[485] A nemzeti kultúra, s ezen belül elsősorban az irodalom identitásképző funkciója kétségkívül a nyelv által válik megtartó erővé. Ugyanakkor, mint Mester Béla utalt rá, ennek „puszta közösségi jelképpé való lefokozása megszünteti annak dialogikus szerkezetét, tautológia-sorozattá alakítja még a rá való reflexiót is." Vö. **Mester**, *i.m.*, 21.

Sütő írói útkeresését követően, a hetvenes évekre világképének már mindenféleképp megfeleltethetőek lesznek az életmű tekintetében a leginkább népi írókra jellemző, egyéb írótársaktól megkülönböztető sorok, melyek értelmében „tudatosan vállalja a sajátos magyar sorsproblémák megszólaltatását, és ennyiben az író irodalmon túli felelősségét. De ezt nem valamiféle esztétikai és erkölcsi felsőbbrendűség jegyében a többi, a másféle íróval szemben, pusztán azért, mert érdekli, gyötri, fogva tartja a megtapasztalt balsors és meghasonlás."[486] Ács Margit sorai az életmű elvi, eszmei vitáinak fényében már némiképpen kétségesnek tűnhetnek.[487] A kortárs recepció és produkció diszfunkcionális jellege az irodalmi önelvűség teljes tagadása révén a sütői életműben ekkor talál olyan visszhangra a magyarországi kritikákban is, amelynek jóváhagyó gyámkodása arra ösztönözheti, hogy továbbra is szemléleti-tematikai elsődlegességek szerint értékelje, bírálja akár önmaga akár írótársai műveit. Az irodalmat mindig is közösségi, nemzeti sorskérdések irodalmának, s mint ilyen a társadalmi szolgálat érdekében tematikusan kötött kifejezésformának tekintő „elszegényítő, más áramlatokat megbélyegző verdikt",[488] a hetvenes évek végén érvényesíti Erdélyben mindazt a szemléleti jelleg-meghatározást, amelyet nem csupán a marxista, de a népi-nemzetiségi kritikai diszkurzusok is értékítéletté alakítottak.

Belső elvárásrendek

Az utólagos irodalomtörténeti elemezések hajlamosak leszűkítő kettősségekben szemlélni a tárgyalt korszakot, méghozzá erdélyi vonatkozásaiban leginkább csak hatalmi és valamilyen formában ellenzéki megnyilvánulások szerint, s így dichotóm irodalmi értékrendeket vázolni. Pedig a hivatalosság marxista kánonjától megkülönböztető lappangó értékrend ellen, pontosabban ennek hasonlóan rögzített propagandisztikussága és (például az említett Pezsgő-díj általi) szerepköre ellen is létezett a hetvenes években egy markánsabb igény a differenciálódásra, amely a kritika és a filozófia megújuló szemléleteiben próbált egészséges pluralitást és megújuló kritikai szemléletet fenntartani. (1974-ben Bretter *Párbeszéd a jelennel* című esszékötete a „pezsgős" zsűriből K. Jakab Antaltól és Tamás

[486] Vö. **Ács**, *i.m.*
[487] Többszörösen hangsúlyozandó, hogy a különböző „irodalmon kívülinek" tekintett szerepkörök (ahogyan a közügyiség hatalomhoz kötődő személyes érdekeltségei), még nem jelentenek automatikusan kisebbségi-közösségi szolgálat-formákat. Ráadásul az utólagos értelmezésalakzatok etikai hangsúlyai felől is más lehet a meggyőződéses ifjú kommunista, más a népi író és megint más a teljes kisebbséget jogfosztottságában képviselni hivatott ellenzéki közszereplő feladat- és szolgálatelve. Ahogyan egy életmű során változónak célszerű tekinteni a kollektív képviseleti attitűdök hangsúlyait, a (marxista, a népi, a nemzetiségi, sőt egyetemes) küldetéstudat, az ellenzéki vátesz-szerep és a kisebbségi humánum révén az etikus gondolkodó felelősségérzetének magaslataiig vezető utat is a recepció meghatározó alakzataiban lehet érdemes nyomonkövetni.
[488] Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő kifejezése, in UŐ, *Az új kritika dilemmái,* Bp., Balassi, 1994, 23.

Gáspár Miklóstól kapott jelölést, éppen az *Istenek és falovacskák* ellenében, - sikertelenül.). A „belső kánoniság" kollektív és gyakran éppoly megkötő eszméi ellen csak igen rövid ideig élt a valós (ön)kritikai alternatíva esélye, hiszen a szűkülő lehetőségekben sem intézményi, sem személyi (az egyre növekvő elvándorlások következtében) keretei nem látszottak biztosítottnak, az erőteljes politikai sorvadás közepette pedig egyre kevesebb prioritása maradt a szakmai arányérzéknek. A kisebbségi irodalomformákban „mindig kettős cenzúra működik: a hatalom elvárásai mellett van egy kisebbségi közönség, amelynek szintén vannak elvárásai – a saját sorsképletét akarja a szövegekben viszontlátni, és ha az író nem ezt csinálja, akkor nem lesz népszerű. Sőt 'elidegenedett' lesz, 'kozmopolita' és 'gyökértelen'. Ezek a hetvenes évek kisebbségi kritikájának a kulcsszavai."[489] Láng Gusztáv megjegyzéséhez kapcsolható Bretter György azon megállapítása, hogy bár elméleti kérdésekkel terhelt kultúráról beszélhetünk, ez a kultúra tabuvá teszi ezeknek a kérdéseknek az elméleti, filozófiai vizsgálatát. „Kritikánk (…) nem képes elviselni az értékek pluralitását, csupán hierarchiában tud gondolkodni."[490] Az említett kettős cenzúrához való igazodás-kényszerben így „a tragikus az, hogy ez a két elvárás látszólag egészen más: azt lehet mondani, hogy az egyik a hatalomé az erkölcstelen presszió, a közösségé pedig az egészséges és erkölcsös presszió, 'elváráshorizont'. De ha megnézzük, hogy a kétféle presszió mikre készteti a költőt, akkor kiderül, hogy néha a hatalom által elnyomott kisebbségi közösség ugyanazt kívánja a szerzőtől, mint a hatalom."[491]

A nemzetiségi belső propaganda hallgatólagos formái, melyek a lappangó, messianisztikus kánoni formákat éppúgy egységes belső cenzúrával látták el „(…) a monolitikus magántudatba az egyéni vélemények mellé éppen a nemzetiségi kultúrát mint egységes – tehát *egészében értékes* – tartalmat építik be. Minden vita, minden ellentmondás, minden kritika merényletnek számít egyesek – sokak – számára, de talán ennél is rosszabb, ha a konfliktus szkeptikussá teszi őket az *egész* nemzetiségi kultúra vonatkozásában."[492] A kor „dermesztő egyöntetűségének" a feloldására történő kísérletek kezdeményezői tehát mindig e kettősségben voltak kénytelenek az álláspontjaikat mérlegelni. A minőségi pluralizmust és nemzedéki elkülönülést az esszéíró-filozófus nemzedék rövid ideig tartó

[489] Vö. **Láng** Gusztávval készített interjút (*A használhatóvá tett hagyomány*), in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133.
[490] Vö Aniszi Kálmánnak adott interjúját, *Mi a kritika?* in **Aniszi** Kálmán, *A filozófia műhelyében,* Bukarest, Kriterion 1978, 59-66. Ugyanezt idézi **Mester**, *i.m.,* 21.
[491] Lásd a Láng Gusztávval készített interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133. Az itt említett kivándorlás-problematika megítélésbeli analógiája jól példázza, hogy az otthonukat, szülőföldjüket elhagyókat „egyrészt a hatalmi politika szempontjából hazaárulónak, másrészt egy kollektív szellem egyeduralma felől erkölcsi árulónak" tartották.
[492] Uo. (Kiemelések az eredetiben, BL.)

pezsgése[493] is elősegítette, a velük együtt jelentkező újabb költőnemzedékek pedig ekkor jelentik be, hogy igénylik a többszólamúságot![494] A korban elsőként megfogalmazott többszólamúság-igény mellett, olykor heves reakcióikat, s az őket megelőző generációk rosszalló nemtetszését az is magyarázta, hogy az iskola tagjai elsőként figyelmeztettek a kisebbségi közösség saját belső hierarchiáira, s ezen belül nem elégedtek meg azzal, hogy ugyanazok a személyek, akik korábban a dogmatizmust hirdették, most az antidogmatizmust képviseljék.[495] Az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonyának kérdéséről folyó vita ilyenképpen választóvonalat is képzett a nemzetiségi vezető értelmiség szerepvállalásait illetően.

Csipkerózsika és más polémiák

A Sütő-művek gondolati rendszere, akárcsak preferencia- és ízlésvilága ekkortól zárt rendszert alkot. A hetvenes évtizedre kibontott eszmerendszer szigorú konvencióalakzatokban jelentkezik, s nemegyszer szemléletében a kötelező érvénnyel vállalt, írt és képviselt egység mindenkire érvényesen kötelezőnek tűnik fel. Az egyre érzékenyebb etnikai-gondolati számvetésnek az életműben elhatalmasodó, arányaiban egyeduralmi vetületei az évtized végére műveinek plasztikus egységét látszólag egyetlen pillantással felmérhetővé teszik, amit a recepció hangsúlyai is elősegítenek. Tónusgazdag árnyalatait azonban sajnos nemegyszer éppen az értelmezések fókuszába kerülő saját nyilatkozatai, esetleg visszhangzó polémiái is elfedik. Ezért számít sarkalatos pontnak az életműben az említett 1978-as esszé, s a körülötte kialakult vita, mely a kanonizációs stratégiák egyik alapelemévé éppen a vitában kifejtett *sajátosság méltóságá*nak eszméjét állította. Sütőnél a morális-lélektani ábrázolások, melyek a művekben sokkalta sikerültebb formában és egymást kioltani nem akaró perspektivikusságukban összegződtek, az értekező-reflexív beszédmódokban, vagy az olykor színvonaltalanná váló viták röghöz-kötöttségében távolodtak el a művekben megjelenített plurális látásmódoktól.

A *Csipkerózsika* előzményeként már az 1958-as, idézett, nem éppen szerencsés „tűnődésben" is felsejlett, („a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt…" - *Közelebb a provinciához*) de az évtizedet nyitó *Rigó és apostol* (1970) is előrevetítette a

[493] 1977-ben meghal Bretter, Tamás Gáspár Miklós áttelepül 1979-ben, de a nyolcvanas évekre az öt legfontosabb Bretter-tanítványból is mindösszesen egy él Romániában.
[494] Vö. például **Balla** Zsófia, *A nyelvhasználatok kölcsönös toleranciája*, in Korunk, 1980/1-2. 55.
[495] A dogmatizmus és antidogmatizmus kettősében ugyanannak az ideológiának a megjelenési formáját látták, s mivel ez az ideológia mindenképpen hatalmi, uralkodó ideológiát jelentett, számukra ez a hatalomhoz való viszonyulás kérdésévé vált. „Korábban a marxizmus azért volt vonzó, mert részesített az uralomban, ma pedig ugyanezért nem vonzó: konformizmust jelent." Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *i.m.,* 61.

teljes évtizedre jellemző sajátosság-egyetemesség vitát. („Pürkerecen több káprázat szükségeltetik a teljesítmény megítéléséhez.”) E két komponens, a sajátosság és a célelvűség, azaz a tematikai megkötöttség és a közösségi irány harcos, ám átgondolatlan szólamaiban Sütő akárcsak az ötvenes években, haragos konoksággal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen.[496] A dialogikus gondolkodáshoz való viszonyának elemzésében megfogalmazott megállapításokat[497] saját, mindennapi közírói gyakorlatára így mintha nem vélné alkalmazhatónak. Az irodalmi provincializmus kérdéskörének szakaszos visszatérése Sütő publicisztikai írásaiban ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy az 1958-as megfogalmazás (vissza a provinciához, ám egyetemes mércével), amennyiben húsz év elteltével, 1978-ban is aktuális maradt, mégiscsak jogos aggodalmakat sejtetett azok részéről, akik ezt előírásszerűen igencsak kivitelezhetetlennek mondták.

Sütő éppen az általa legjobb műveiben megfogalmazott dialogikus viszonyt számolta fel saját közszereplői minőségeiben történő megszólalásaival. Színpadi műveiben még tisztán látta, hogy a kisajátított értéktartalommal maga az élet természetes folytonossága kerül veszélybe, az életművet is meghatározó polémiában viszont az irodalom értéktartalmaira vonatkoztatva már sajnálatosan nem! (S bár az ekkor már elhunyt Brettert Sütő is „gyémántagyú”-nak mondta a vitában, az egyetemesség és sajátosság viszonyát boncoló kérdéskörben mindenki elfeledkezni látszott Bretternek éppen a sütői életmű hetvenes évekbeli pozitív elmozdulásáról írt sorairól: „a dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek”).[498] A provincia és a világpolgár szemléleti ütközéseit tükröző, sajátosan erdélyi vita, pontosabban a sajátosság és egyetemesség kisebbségi viszonyok közt vissza-visszatérő kérdéskörét tárgyaló (olykor leegyszerűsítő, személyeskedésig fajuló) polémia nem pusztán azt bizonyította, hogy csak a kevésbé jelentős

[496] A *Csipkerózsika* néven ismertté vált polémiasorozatra, mely a *Korunk* 1978/6-os, színházi számában közölt Sütő esszét követte, Gáll Ernő naplójában így emlékezik: „A már hagyományossá vált »súlypontos« szerkesztéssel több – a színjátszást, a dramaturgiát érintő – írást szedtünk csokorba. – Köztük volt – a drámaírói kibontakozásának magaslataira emelkedő Sütő András esszéje is, amelyben a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmakat, törekvéseket kérte az íróktól számon. A »szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában – írta –, egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme «.” (Vö. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, *i.m.*) Panek Zoltán – mindenfajta kizárólagosságot, tematikai megkötést és alkotó-stiláris előírást elutasítva – ironikusan válaszolt. Gáll Ernő eredeti írására (**Gáll** Ernő, *A sajátosság méltósága, in* A Hét, 1978/10.) is hivatkozva, a következőket szögezte le. „A sajátosság méltóságának hiábavaló hajszolása (ha valakinek nincs, az istentől sem szerezheti be) szerintem a beszűkülés felé vezetne, míg az egyetemességre való természetes törekvés mindenkor provincia-legyőző is (kísérlet), sohasem időszerűtlen nyitás, szükséges nyitás az emberiség irányába, még abban az esetben is, ha az emberiség hasonló törekvései közepette esetleg nem vesz tudomást várható remekműveinkről – nem mi leszünk szegényebbek.”. Vö. **Panek** Zoltán, *Írjon ön is írül*, in A Hét, 1978/35.

[497] „Egy állapotból indul ki, és abban úgy keresi a különböző jelentéseket, hogy a partnerek mondatait egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen értelmező sorozattá konstruálja, amelyben csak azért van jelentés, mert legalább két dolgot mondanak el azonos tárgyról.” Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, *i.m.*

[498] Vö. **Bretter**, *i.m.,* 476.

művekben válhat szét egyetemesség és esetleges népi-nemzeti-kollektív jelleg, illetve, hogy a tematikai kötöttség, a hagyomány és/vagy a korszerűség nem egymást kizáró kategóriák. Azt is egyértelművé tette, hogy az említett kérdéskört illetően (Panek Zoltán a vitában majdnem egyedül maradt, Páskándi és Láng Gusztáv érvelt legalább részben mellette is) az erdélyi irodalmi hangsúlyok ekkor még meghatározóan a Sütő képviselte vonulatot emelték előtérbe. Fogadtatását illetően pedig végképp, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepén-végén fellépő fiatal nemzedékek illúziótlan valóságlátása már eleve elfordult a kollektív-képviseleti szemléletektől.[499]

A „szabályszerű műélvezet", ahogyan két évvel a vita után Egyed Péter a sütői elvárásrenddel kapcsolatosan fogalmazott,[500] burkoltan azt is éreztette, hogy Sütő irodalmi konvencióalakzata egy zárt világnak és műalkotásrendjének valójában csak úgy enged a közelébe, ha mi magunk is belehelyezkedünk, vagy megtanuljuk elfogadni azt. A recepcióban az életmű választott eszmeiségének ezért sem kizárólagos feladatokról kellett volna szólnia, hiszen a szigorú sors elfogadása és az olvasatbeli értelemválasztás ragaszkodást is kifejez, amelynek viszont nélkülözhetetlenül tartalmaznia kell „a jövő előéletét" is.[501] A magyarországi fogadtatásban egyértelműen a *sajátosság méltóságá*nak eszméi nyertek teret, s ebben nem kevés szerep jutott Sütő ismertségének, elismertségének, politikai/társadalmi szerepvállalásainak éppúgy, mint a morális, etikai komponenseknek. A vitáról Magyarországon több lap is tudósított, (így például a budapesti *Kritika* is beszámolt 1978/12-es számában *A Sütő-Panek vita* címmel),[502] a születendő irodalomtörténetek elsődleges szempontrendszere pedig innentől kezdve következetesen arra figyelt, hogy a művekben fellelhető sajátosság irodalmi, etikai, ideológiai komponenseinek kisebbségi

[499] Az ő ismertségüket a végzetes politikai beszűkülés időszaka és a publikálási lehetőségeik gyakorlati minimuma mellett az előző generációk, saját apáik rosszalló tekintete is övezte. Amint a Bretter-iskola filozófus nemzedéke úgy érezte, elölről kezdheti a filozófiát, nem kell elfogadnia a tegnapi megoldásokat, törekedhet az előfeltevés-mentességre, úgy az újabb irodalmi generációk, a III. Forrás-nemzedék tagjai is az apáik megszabta játéktér és játékszabályok hangos elutasítását tűzte ki célul. Amint a filozófiában mindez gyakorlatilag az uralkodó marxista-leninista ideológia megkerülésével és a kollektív szabadságeszmék tehetetlenségének bírálatával, úgy az irodalmi életben is a közösségi szemléletek nyílt tagadásával, egyoldalú, megkötő értelmezéskereteinek a kritikájával járt együtt. A fiatalnak mondott heterogén szerzők igazságakaró humanizmussal nem kímélték azokat, akiket a hatalomhoz való dörgölőzés valamilyen pozícióba segített, ahogyan azokat sem, akiknek szándéka egyértelműen pozitív, s a kisebbségi közösség előnyeire lenne, de kivitelezéséig nem jutnak el, legfeljebb hangzatos szólamokkal fedik el azokat. (A nemzedéki sértődöttséget és szembenállást, az ideológiakritikai állásfoglalásokkal szembeni személyes megbántódást majd „megleckéztetést" jól példázza a Korunk szinte minden száma a hetvenes évek végén, amelyekben az előző nemzedékek tagjai mintegy visszavágnak a „hőbörgőknek"). Vö. **Miklós** Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002. Lásd még **Gáll** Ernő, *Napló, i.m.*, 1979, december; 27.-es számú jegyzetet, illetve az említett *Szóértés előfeltételei* vitát.

[500] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 451.

[501] Uo.

[502] Ugyanott a Káin és Ábel újabb magyarországi rendezéseiről Hajdú Ráfis Gábor tudósított. Vö. H.R.G., *Sütő András: Káin és Ábel.*

magatartásmodelleket (is) feleltessen meg. (Ez a szemlélet, mint említettem, a korra jellemző transzszilván összefonódásaiban egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet kritikája helyett a társadalmi cselekvésképtelenség közepette az irodalomban is az 'ahogy lehet' ellenállásával, tradícióőrző formáival kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. A kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésének lehetetlenségében viszont eleve egy patetikus védekező kollektivitás elfogadására is ideológiai magyarázatot adott). A sajátosság méltóságának eszméjét Magyarországon terjesztő recepció homogenizáló képletei tíz évvel a vita után, még a „fiatal" irodalmat szemléző tanulmányokban sem kerülhette meg a sütői magatartásmodell szerinti kollektív méltóság szólamait. „A *sajátosság méltóságá*nak új etikai, irodalmi és politikai kategóriája, amelynek metaforái Farkas Árpád, Sütő András vagy Szász János és a náluknál évtizedekkel fiatalabbak műveiben is (valódi metaforikussággal vagy sokszoros áttételekkel) gyakran megjelennek – mint magatartásmodell nyilvánvalóvá tette, hogy […] az egyéni méltóság mai növekvő értékét főként a kollektív méltóság kiteljesedése biztosíthatja…"[503]

Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?

A drámákban sikeresen alkalmazott dialogikus viszony, később is hiányzik Sütő dokumentarista, értekező írásaiból, vitáiból. Ezek egyértelművé teszik, hogy egy állandó, örök irodalmiság-eszmény mellett érvel, választott/vallott öröksége értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelkedő művekben gondolkozik, de a minőségi megosztásban a „valódi" értékeket itt csak a funkcionális, kollektív irodalmiság-eszményt kifejező és vállaló művek jelentik. Az irodalom *eszköz-volta*, mely általános elvárás-jelleggel, programos igénnyel Sütő „vitairataiban" jelentkezett, folyamatosan határozta meg az írói ars poetica valamiképpen társadalmi cselekvésre utaló elkötelezettségeit. Az irodalmi kollektivitás-eszme és a vele járó funkcionális irodalomszemlélet azonban merőben más alakzatokban bukkant fel az életmű során. A társadalmi hatóerő más és más kontextusokat jelentett a változó történelmi helyzetekhez igazodó programosságnak.

Az ötvenes éveket követően, a nézetek, az eszmék bírálata, s nem a „rímeké", megmaradt bő húsz év távlatából is. Ezért hangsúlyozódik a különböző úti tűnődésekben, riportokban is folyamatosan a tematikai elsődlegesség, mely már az *Istenek és falovacskák* című kötetben is megmutatkozott, bár ott még bizonyos fokig a maga pluralizmusra-törekvésében is szemlélhető volt. A közügyek és a tartalom primátusa mindenesetre

[503] Vö. **Csapody** Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

mindvégig jellemzője maradt a szerzői világképnek. A maga túlzásaiban az írói szerepvállalások már a hatvanas évek legvégén kikristályosodtak. „Egy néphez kötődő irodalom törvényszerűen fordul a népi tematika felé”[504]– állítja Sütő, majd Illyést idézi Kosztolányi idézőjeles „fanyalgásaira”, a később is sokszor említett szóösszetétellel: „Bőgeti a marhákat”. Sütő ekkortól vallja, hogy hagyományosan vagy szabadversben, (mint Erdélyi József vagy Horváth István, mindegy) de az irodalomnak a közérthetőséget és a közügyiséget kell szolgálnia. Ezért is – a közérthetőség nevében – utasítja el Kassákot és az összes újabb „modernkedő” irodalmi törekvéseket, ahogyan elutasítja Tristan Tzarat és a dadaizmust is, (amire az interjúcím is utal), aki „élete végére kinőtte a falovat”.[505] Az „értelmetlenség bódulata” helyett ezért vallja, hogy „saját földünkbe kell markolnunk, ha beletörik is a körmünk”. Az életmű során folyamatosan visszatérő közérthetőség a közügyeket érintő társadalmi elhivatottságban és a népi irányultságú irodalmi megfogalmazás-módokban jelentkezik. A tartalmi helyességet minden közügyben, mindig elsőrendűnek tartja a formával szemben, mert a művészi forma és újítás, mint minden egyéb „modernkedő” kitörés[506] végül „újra csak a mai valósághoz kényszerít vissza”. A hagyományos parasztábrázolást is ezért mondja „történelmi kényszer”-nek a korban, Illyésre és Németh Lászlóra utalva. Az 1973-as kötet már egyértelműen példázza Sütő elkötelezettségeszményének hangsúlybeli módosulásait is a nemzeti-nemzetiségi tudatot erősítő, ébren tartó világszemlélete felé. Az itt közölt *Perzsák* című esszéje már erkölcsi példázatként hat, benne a metafora közeli s távoli világokat, idősíkokat köt össze.

Sütő hetvenes évekbeli, programosságot hirdető vitái mellett mindenesetre célszerű hangsúlyozni, hogy az évtized végére Magyarországon már általánosnak mondható a képviseleti irodalom lassú térvesztése, amely még jobban maga után vonta a vallott eszmék és irodalomszemléletekbeli különbségek mentén a szekértáborbeli vagdalkozásokat. „Az eszmei alapok jelenléte nélkül hiába kezdődött Illyés *Szellem és erőszak* címen ismert cikksorozatával 1977–78-ban egy új, aktív fázis a népiek történetében, nem támadt a szórványos megnyilvánulásoknak kohéziós ereje, mozgalomként sem szerveződhetett meg lap, szabad újságfórumok híján, egyetlen intézményi bejelentkezése a társadalomban a

[504] Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*.

[505] A falovacska kicsinyítő képzője is világosan mutatja a valós értékpreferenciákat! - Az újítás igénye lehet „általános és jogosult; ami jogtalan: a puszta becsvágy, a bukfenc, az öncélú formabontás, amikor a szerző pontosan tudja, hogy mit nem akar, de fogalma sincs arról: mit akar?” Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*., 109.

[506] „A rossz szobor láttán – az anyagot és nem a kezet hibáztatva – elkezdődött a kacsintás az importanyag felé. Ezzel nem lehet kitörni. Csak azzal, ami sajátunk.” - mondja az újabb irodalmi törekvésekről, a hetvenes évek elején Erdélyben is megjelenő formai, formabontó kísérletekről. Uo.

Bethlen Alapítvány lett".[507] Az említett új irodalomelméleti hatásoknak köszönhetően viszont, ez idő tájt tudott érvényesülni (a megbélyegzésekben csak leegyszerűsített) irodalmi „esztétizmus", mely szintén a vonalas, agitációs szocialista irodalomszemlélettel szemben kívánta az irodalomértést tágítani, ugyanakkor a népi irodalom folytatójának tételező írói-kritikusi csoport kiteljesedő térvesztése folytán ennek „a modernkedő stíluseszmék" iránti vehemens kritikájával is szembekerült. E helyzetben a határon túli magyar írók közösségi alapállása különös keretét nyújtotta a korban háttérbe szoruló népi-kollektív, képviseleti iránynak, s bennük a reprezentációs jelleg kiegészülve a nemzeti mint nemzetiségi karakterrel, újabb kohéziós erőt nyújtott legitimitásuk újraértelmezéséhez. Czine Mihály ünnepi sorai Sütő Kossuth-klubbeli szereplésén, alig pár hónappal az említett 1978-as Csipkerózsika vita után az így értett sajátosságokból is sok mindent megvilágít: „A már Tamási Áron által felvetett kérdés – mivégre vagyunk a világon – könyve legapróbb részletén, még a füvek hajlásán is átdereng. Történelmi jelentőségű, amit cselekedett. Még a tamásokat is meggyőzte: a realizmus lehet modern; a népiség nem halott."[508] Sütőt ekkorra már a magyarországi népi írók jeles táborában úgy tartják számon, mint aki saját hagyományaik méltó folytatója, s aki egyértelműen az erdélyi közösségi irodalom emblematikus alakjává nőtt. „Mikor a valóságtól elforduló, divatokba kapaszkodó esztétikák éledeztek" akkor is tudta, „a saját élet tápláló nedvei növeszthetik igazán naggyá az irodalmat." […] „Kisebbek és nagyobbak is moroghattak elképzeléseivel szemben, ment a maga választott útján."[509]

A választott út ugyan a hatvanas évek végén már kikristályosodott, az elkötelezettség iránya azonban csak a hetvenes években módosul látványosan, kiszélesedik, s a nyolcvanas évek politikai elkomorulásaira mintegy sajnálatosan igazolódni látszik. Ekkor már nem csak népi vonatkozásaiban, (s nem is korábbi reményteli kollektív üdvtanában és funkcionális irodalomképében), hanem az erkölcstelen hatalommal szembeni kollektív kisebbségi méltóság megtartása érdekében hangsúlyozódik. A nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*t követően a korábbi életmű publicisztikájából válogató *Évek, hazajáró lelkek* – a maga kanonikus összegző jellege mellett is –, már egy másfajta helyzetből fejti ki funkcionális karaktereit.

Sütő saját, viták árán is hangoztatott irodalomszemléletére visszatérve érdemes a fogadtatás korabeli vagy utólagos elfogultságaira is utalnunk. (Az ebből táplálkozó aránytalan irodalomképre a későbbiekben még visszatérek.) Amikor az első monográfia

[507] Vö. **Ács** Margit, *i.m*.
[508] Vö. **Czine**, *Sütő András küldetése*, Alföld, 1979/8, 59.
[509] Uo., 58.

szerzője azt írja, hogy Sütőnek „nem az avantgárd művészettel van baja, csupán az avantgárd jegyében kikezdhetetlen nemzeti értékeket – Petőfit, Adyt – kártékonynak minősítő felelőtlenséggel" végsősorban talány, mire is gondol, ugyanis a romániai szellemi vitákban sohasem fogalmaztak meg ilyen tételt. Cserében a helyi gondok felvállalásának sürgetése által Sütő nem csupán az „anyajegyes irodalom" iránti saját elkötelezettségét hirdette, de több helyen (s ekkor még nem is akármilyen autoriter pozíciókból) szögezte le, miféle gondokkal *kell* az irodalomnak mindig is foglalkoznia. (A maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek »egy közösség homlokráncában«, nem pedig azt, hogy »májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak«[510]). Szakolczay ezért írhatta a Csipkerózsika apropóján, de a teljes addigi életmű vitáiról, hogy „Sütő sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó, s fölfogásáról egy-egy sikerült műve – némiképp ellentétben teoretizáló hajlamaival – sokkal többet mond, mint egy-egy »haragos«, nem mindig pontosan fogalmazott megnyilatkozása".[511] Görömbei persze mindenben Sütőnek adva igazat, felháborodásában „nyeglén blaszfemizálónak" mondja az említett Panek-választ, amiért az meg merte kérdőjelezni Sütő „legszentebb ügyeit".[512] A monográfus és alanya közti szemléleti azonosság fényében nem csoda tehát, hogy a vitát elemző lapokról elmaradnak az egyéb véleményt is megfogalmazó írások, (például Láng Gusztáv mértéktartó írása)[513] ahogyan szinte sehol nem találunk többféle vélemény ütköztetésére vállalkozó passzusokat, amikor önéletírás vagy emlékezés, vita vagy úti tűnődés során írói ars poétikákról van szó. Hasonlóan tárgyalja az esetet Ablonczy is, aki szerint Panek „képzeleténél csak hiúsága nagyobb", amint Sütő „iránti féltékenysége okán, fantáziája hirtelen elakadt".[514] Pedig Sütő „sorsvállaló felelőssége" valószínűleg nem csökkent volna az egyéb vélemények ismertetése fényében, ahogyan nem az írói, csupán az emberi gyengék mutatkoznak meg egy-egy ilyen megnyilatkozásban. A kánon értékrendjének abszolutizálása azonban éppen abban rejlik, hogy nem tesz különbséget írói és emberi nagyság között. Sütő mindig is igényt tartott rá, hogy esztétikumon kívüli kérdésekben is megnyilatkozzék s az életmű méltatói (a vázolt teoretizáló fejlődéselven belül is)[515] mindkettőt leginkább tévedhetetlennek szerették volna tudni. Az értékelésekbeli sorrendek és az arányok, mint látni fogjuk, ezek fényében gyakran

[510] Vö. *Csipkerózsika*, in Korunk, 1978/6; *Anyajegyes irodalom*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 79; *Mi dolgunk a világon*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 118, stb.
[511] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[512] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 189.
[513] Vö. **Láng** Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.
[514] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.
[515] „A korábbi tűnődések is új értelemmel egészülnek ki az *Istenek és falovacskák* tanulmányaiban, interjúiban, s az azóta készült írásokban. Már-már egy mélyen átgondolt esztétika alapvonásai körvonalazódnak, rendszerré szerveződnek a régóta föl-fölvillanó motívumok." Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 187.

alá is rendelődtek a sajátosság méltósága irodalmi felvállalásának, vallott erkölcsi imperatívuszának avagy elvetésének…

A hetvenes évek végi viták Sütője visszatért ahhoz a funkcionális és meglehetősen dogmatikus irodalomszemlélethez, amely meghatározta a teljes romániai magyar irodalmat a háború után. A vád ebben már Lászlóffyék, Szilágyi Domokosék generációjára utalóan is az volt, hogy a tényirodalomtól elfordulva nem képviselik eléggé a közügyiséget, és az élet mindennapjainak vívmányait. (A megszokott irodalomtörténeti korszakolás és generációk kapcsán, mint korábban már említettem, hangsúlyozandó, hogy nem annyira egységes nemzedékekről, illetve nemzedékek közti különbségekről, mint inkább az említett funkcionális irodalomeszme megítélését illető különbségekről beszélhetünk.) Mindhárom Forrás-nemzedékhez sorolható szerzők esetében az egyéni szabadsághoz illetve a kollektivitáshoz fűződő viszony is értelmeződik az irodalomtörténeti feltárásokban, s az utólagos – nemzedéki egységre utaló – konstrukciókban többnyire egy szükségszerű kánoni modell vagy típus is felvázolódik. Ebben az irodalom valamilyen eszközszerepe mindig hangsúlyos helyet kap, ritkán merül fel ugyanakkor az a szempont, mely szerint (a versvilágok természetes különbségein túl), egy hangsúlyos ellenbeszéd, egy külső vagy belső autoriter ellenretorika is formálta volna a „nemzedék" kényszerű összekovácsolódásának folyamatát. „Amikor bennünket azzal vádoltak, hogy úgy írunk, mint a lejárt, polgári avantgárd nem-tudom-mi, akkor mi nagyjából csak két dolgot nem tudtunk: hogy mi is az az avantgárd, másrészt pedig, hogy ki az a Tristan Tzara és André Breton, mert ugyebár akkor még Kosztolányi elvtárs és Babits elvtárs sem álltak valami jól." – emlékszik vissza Lászlóffy Aladár.[516] Az ellentmondás ilyenforma retorikájából – ahogyan a Hervay-monográfia szerzője is fogalmazott –, gyakorta „az következett, hogy a fiatal költő elvetette azt, aminek a nevében vádolták, és előbb-utóbb hagyományt kezdett keresni ahhoz, amit írt, és egyre tudatosabban kapcsolódott az avantgárdhoz".[517] „Mi annyiban voltunk avantgárdok, hogy később, amikor erre rányitották a szemünket, akkor ezt valóban tudatosan műveltük."[518]

A (legalább) kétféle értékrend ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy (egy nyíltabb irodalompolitikai szellemiségben) a hagyománykeresés (a század eleji modernség lírapoétikai eszményeihez való visszacsatolás) tudatos formáit érő vádak a funkcionális, közéleti irodalom elvárásai és meghatározottságai mentén érvényesülnek. „Túl magasan repültök el a közélet fölött" – hangzik el a vád a hatvanas években jelentkező fiatalokat

[516] Vö. *„A nemzedék több feldühödés eredményeképpen talált önmagára"* című Lászlóffy-interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 40.
[517] Vö. **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 13.
[518] Lásd az említett Lászlóffy-interjút, *i.m.,* 40.

illetően.[519] Jellemző, amit Hervay Gizella határozott válaszában, az úgynevezett első Forrás-nemzedék és a korábbi generációk (így Sütőék) közti poétikai-szemléleti különbségekről mond: „Szász Jánosék szónokoltak, ti prédikáltatok. Mi beszélni akarunk. A világmegváltás nekünk póz. Mi megérteni akarjuk a világot. Ez nem kevesebb. Ti közéleti életet éltetek, mi éltük a köz életét. Ti eszmékhez akartatok hűségesek lenni, mi az élethez".[520] Az eszmékhez való hűség, akárcsak a két generáció, '50-esek és '60-asok közti ellentétek nem változtak, legfeljebb az idő múlásával összébb kovácsolódtak. A szerep-meghatározások ugyanakkor az értelmiségiek életmód-mintáiban is lecsapódtak. A Huszárék, Sütőék generációja képviselte „erős közéletiség" (mely az 1968-as művelődéspolitikai fordulatot követően is komoly közéleti pozíciókban érvényesülhetett) a tárgyalt teljes életmű vitái esetében, az irodalmi individualizmus elutasításán túl és a „modernkedő" irányok műfaji jegyeitől függetlenül, ezért fogadta értetlenül Szilágyi Domokosék nemzedéke[521] után a hetvenes évek fiatal szerzőinek is mindenféle irodalmi cenzúrát, belső elvárásrendet elutasító, autonóm irodalmiság-képét.[522] A különbség ekkor jórészt abban a változásban állt, hogy az „individualizmus céltalan szabadsága" immár nem a hivatalos szocialista értékrenddel, de a kisebbségi belső kánoniság képviseleti értékrendjével szembeni vádként (is) fogalmazódott meg.

A kánoni kép megszilárdítása

Sütő, saját irodalomszemlélete értelmében, a Csipkerózsika által is – Görömbeit interpretálva – azokhoz közelített a „mély elemzés áhítatával", akik a divatok vonzásának határozottan ellenálltak. Az írói hagyományválasztás innentől kezdve válik tudatos, hangsúlyos alapelemévé a kanonizáló eljárásoknak. Szerzője ezt követő, majdnem harminc

[519] Lásd Huszár Sándor beszélgetését Hervay Gizellával, (1970) in **Huszár** Sándor*, Sorsom emlékezete*, Bukarest, Kriterion, 1982, 287.

[520] Uo., illetve idézi még **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, *i.m.,* 7.

[521] A nemzedék-kritériumtól függetlenül már az első Forrás-kötetek szerzői esetében is elmondható, hogy a XX. Kongresszus utáni, viszonylagosan nyílt, a dogmatizmus hibáira, megszűntetésére irányuló politikai légkörben sem fogadták el politika és irodalom egybeolvasztását. Írásaikban nem szerepel relevanciával sem a Balogh Edgár-i népszolgálat, sem a Sütő által hangoztatott népsorsot vigyázó írás igénye, hite, parancsa. A közvetlen közösségi élmény helyett már ekkor a személyiség belső világa válik a legfőbb tematikává, a hagyományban irodalmi szövegelőzményként pedig József Attila, Szabó Lőrinc vagy éppen Kassák, s általában az avantgárd hagyomány jelöli az újraértelmezett örökséget.

[522] A közügyekből való kiábrándultságról egy nagyköveti jelentés is tudósított „A hatvanas évek második felében jelentkező kulturális nyitás hatása ma is érződik a magyar nemzetiség fiatalabb generációjának műveltségén. Képviselői (például az ún. Echinox nemzedék tagjai) a szépírói vagy a tudományos kutatói munkában már jelentős eredményeket értek el. A hetvenes évek elejének kultúrpolitikai fordulata, a román szellemi élet újabb bezárkózása körükben dezilluzionizmust váltott ki, s a hivatalos politikával és a közügyekkel szembeni ellenszenvet eredményezett." Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a magyar értelmiség megosztottságáról. Bukarest, 1985, július 2. Magyar Országos Levéltár, a Külügyminisztérium TÜK-iratai 1985, Románia, XIX-J-1-j, 128. doboz, 128-27. ltsz., 003757/1985.; A tisztázat Vincze Gábor tulajdona.

év publicisztikájából válogató könyvében is már egy tudatos kanonikus kép kialakítása figyelhető meg.[523] Itt Sütő nemcsak összefoglal, kommentárokkal is ellátja szövegeit, s életútjának összegzésében irányelveket is megszab: melyek voltak a fontosabb momentumok, mik határolták be az írói pályát. Innen is értesülhet tehát az olvasó, például Veres Péter, Gaál Gábor vagy a Bethlen-kollégium írói indulásban betöltött fontos szerepéről, a „morális indíttatású" aktivizmusról, mely az ötvenes évek kritikai és társadalmi megszólalásait megszabta, aztán az elkötelezettségről a szűkebb pátria nagyjai iránt (Apáczai, Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Kós Károly, stb.), s a sorsszerű tanúságtevésekről is. Ide tartoznak például az utalások vagy a köszöntők, s akár a nekrológok is elődök, kortársak, szellemi rokonok esetén. (Kormos István, Németh László, Horváth István, Nagy István, Nagy László, Illyés Gyula). A korai publicisztikákból válogató kötetről tapintatosan Egyed Péter jegyzi meg, hogy „érezni lehet Sütő művein más hatásokat is: csakhogy az is jellemző, hogy azokról nem beszél."[524]

A tudatos életpálya-összegzés mindazonáltal könnyű fogódzókat adott a későbbi (jórészt magyarországi) irodalomtörténeti vizsgálódásoknak. Az egyes írások, illetve az írásokhoz fűzött kommentárok nemcsak megvilágítják a pálya alakulását, bizonyos művek alkotási, publikálási folyamatait és problémáit, de a bevallott preferenciák fontos adalékokat is szolgáltatnak a kialakítandó kánoni jellemrajzhoz. Az írói életút összegzése kapcsán Egyed Péter utalt elsőként a sütői életmű tekintetében arra a lényeges kérdésre, miszerint az irodalmi hatás szociológiájából a divatszerűség elemzését sem lehet megspórolni, már csak azért sem, mert ennek kapcsán egy kisebbségi olvasóközönség történelmi, politikai és kulturális tudatáról, annak egy évtizednyi változásairól is sok érdemleges mondható majd el. Az említett *Évek – hazajáró lelkek* kötet megjelenésekor a Sütő-kánon, a maga szakmai sikerességén túl divatszerűségében is már egyértelműnek volt mondható, a nemzetiségi közösség kulturális tudatának változásairól azonban még hipotéziseknél többet aligha lehetett megkockáztatni. Sütő ekkorra már egyértelműen „a romániai magyar irodalom legreprezentatívabb" egyéniségének számított, minthogy „a közönséget és a közösséget leginkább foglalkoztató, a romániai magyar írásbeliséget a magyar kultúra egészében is leginkább képviselő író"-nak tekintették.[525] Az *Anyám könnyű álmot ígér* óta eltelt egy évtized alkotásrendje a hatvanas évek végi lehetőségekből kiindulva indíthatta meg az alkotói folyamatosság nemzedéki rendszerében mindazt a tudatosságot, melyet a hetvenes évek művei valósítottak meg. A Sütő-kánon sikeressége, hetvenes évekbeli kiteljesedése viszont

[523] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek (1953-1978),* Bukarest, 1980.
[524] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 450.
[525] Uo.

jórészt abban állt, hogy a divat társadalompszichológiai kategóriái révén, egyfelől egy mélyebb igény kifejezőjeként megfelelt bizonyos elvárásrendeknek, s ugyanakkor folyamatosan képes volt alakítani is azokat. A harminc év publicisztikájából válogató kötet is gyakorlatilag az azt megelőző tíz év közönségsikere okán születhetett meg.

Arra már utaltam, hogy az időközben Magyarországon emblematikussá választott életmű a tárgyalt kánoni diszkurzusokban valamilyen szinten szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. A megfelelés ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben is némiképp más előfeltevések, más igények alapján mutatkozott meg. A naplóregény és az esszék sikerén túl Sütő színpadi világa körül teremtődött igazi közönségsikereket is hozó olyan atmoszféra, amely, önmagában is az életmű hetvenes évekbeli teljesítményét a megújuló magyar drámairodalom élvonalába helyezte. A Kleist-elbeszélés nyomán írt darabbal kezdődő sorozatot (melyet Erdélyben Harag György rendezései tettek emlékezetessé) tucatnyi színház tűzte műsorára határon innen és túl. A recepció kiemelt figyelme felől ugyanakkor, mint utaltam rá az évtized sikerességét, a szerzői elismertséget, de az egyéni kapcsolatokat is jól jellemzi, hogy a hetvenes évektől az előadások hamarabb kerültek Magyarországon bemutatásra, mint Erdélyben. A kaposvári (*Egy Lócsiszár*…)[526] Zsámbéki Gábor rendezte, majd a budapesti (*Csillag a máglyán*)[527] Ádám Ottó rendezte ősbemutatókat követik csak a Harag-féle kolozsvári rendezések. A trilógia harmadik darabját is a Nemzeti mutatja be öt hónappal a megírás után Marton Endre rendezésében,[528] s ezt követően láthatja majd az erdélyi közönség. Általánosan is jellemző, hogy a darabokat, a megírásukat követő fél éven belül legkésőbb színre viszik, miután valamelyik országos irodalmi lap (általában az írószövetség lapja, a Kortárs) is leközli őket. A bemutatókon, ahogyan később a kolozsváriakon is, természetesen mindig jelen van a szerző is.

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. 1978-ban Sík Ferenc az 1970-es (időközben számos magyarországi kiadást megélt) naplójegyzetekből készít filmet a Magyar Televízióban, egy évvel később, 1979-ben pedig Ádám Ottó forgat filmet a *Csillag a máglyán*ból. A Csillagot követően Ádám Ottó majd az *Egy lócsiszár*t is színre viszi (Madách Színház, 1986)[529], az Egy lócsiszárt követően pedig Zsámbéky a *Csillag a máglyán*t

[526] 1974, október 4, Csiky Gergely Színház, Kaposvár
[527] 1975, december 12, Madách Színház, Budapest
[528] 1978, március 16, Nemzeti Színház, Budapest
[529] Korábban a József Attila Színház (1977 – Sándor János rendezésében), később az egri Gárdonyi Géza Színház (1987 – Gali László rendezésében), majd a rendszerváltást követően először a debreceni Csokonai Színház (1990 – Berényi Gábor rendezésében) mutatta be.

is megrendezi (Kaposvár, 1976).[530] A Füst Milán-díjas *Káin és Ábel*t pedig még budapesti bemutatójának évében (Nemzeti Színház, 1978) a kecskeméti Katona József Színház közönsége is megtekintheti.[531] A különböző adaptációkra visszatérve, a film mellett a színházi siker hangsúlyos voltát, a kor színházi tömeghatását is jól mutatja, hogy a nem színpadi Sütő-műveknek is lassan elkészül a színházi nagyközönségnek szóló változata. A hetvenes években így kerül sor az *Anyám* színpadi adaptációjára,[532] ahogyan a *Vidám siratót* is még ebben az évtizedben színpadra alkalmazzák.[533] 1981-ben aztán már a *Nagyenyedi Fügevirág*ból is pódiumjáték készül,[534] s mindeközben a kolozsváriak vendégszereplése során Budapesttől Szegedig játsszák a Harag-féle drámatrilógiát.[535] A folytatás, a nyolcvanas évek első történelmi drámájának (mely szerzője szerint a korábbi hármassal tetralógiát képez) ősbemutatója – egyedüli kivételként – ugyan nem Magyarországon, hanem Harag rendezésében Kolozsvárott volt,[536] de egy kerek hónappal később már a Nemzeti játszotta Budapesten.[537]

A nyolcvanas évekre tehát a már említett divat kiszélesedése, a szerzői divatszerűség a kánoni értékkoncepciók sikeres legitimálásának a visszajelzéseként, a tekintélyszerzés stabilizációjának és az autoritásra törő diszkurzusformák hatásfokának a mércéjeként is szemlélhető. A személyes sikert ekkorra film, színház, antológiák, különszámok segélyezik. A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a folyóiratbeli különszámokban, az 1977-es, ötvenedik születésnapi köszöntések kapcsán megjelent összeállítások, mind a kánon megszilárdulását segítik.[538] Az ünnepelt szerző, Illyés Gyula kitüntető szavain túl is, az évtizedfordulóra különleges vezető helyet tudhat magáénak az erdélyi írók sorában, amely az irodalomtörténeti összefoglalásokban is rendre hangsúlyozódik majd. A szakmai elismeréseken túl ráadásul – épp a sajátosság-polémiák után – megérkezik a társadalmi megbecsülést is még inkább maga után vonó nemzetközi elismerés, a Herder-díj is.

A nyolcvanas évekből visszatekintve Sütő a hagyományteremtés aprólékosságával, de az önvizsgálat felületességével kezd hozzá a kánoni összegzéshez és a siker övezte út

[530] De 1990-ben Szegeden a Szabadtéri Játékokon is bemutatják.
[531] A darabot a nyolcvanas évek végén Kőszegen, Merő Béla rendezésében is bemutatták.
[532] Szabó József munkája és rendezése nyomán, (ősbemutató Nagyvárad, 1975) melyet Magyarországon először Veszprémben visznek színre.
[533] Szeged, 1978, március 10. – Léner Péter rendezésében.
[534] 1981 márc. 30, rendezte Romhányi László
[535] Például 1980 februárjában.
[536] *A szuzai menyegző,* 1981 március 3, rendezte Harag György, Kolozsvári Állami Magyar Színház.
[537] 1981 április 3, Ruszt József rendezésében, aki a kilencvenes évek során is többször rendezi majd. (pl. a Szegedi Szabadtéri Játékokon, 1990; Békéscsabán, Jókai Színház, 1992, stb.)
[538] 1977-ben az Alföld különszámmal, a Tiszatáj és a Kortárs összeállítással köszönti.

nyújtotta perspektívák lehetőségeinek felvázolásához. Az említett publicisztikát összegyűjtő kötetében az önvizsgálat szükségszerűségét mindössze egyetlen helyen említve (egy 1957-es, akkoriban nem publikálható írásában) jegyzi meg, hogy „ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk."[539] Azt viszont továbbra is vallja, hogy irodalomkritika és társadalomkritika közé nem húzható határ, minthogy maga az irodalom rendelkezik társadalomkritikai funkcióval. A sorsirodalom vállalt hagyománya (melynek elvárás-volta, elvárás jellege robbantotta ki tulajdonképpen a legtöbb polémiát) mondatja vele, hogy a közösség „az egyetlen gond, amiért érdemes – és szükséges – írónak lenni".[540] A kollektív szemlélet másfajta vállalása, az elkötelezettség változó iránya mellett is, a sajáttól eltérő írói szemléletek továbbra is csak „már-már évenként meghirdetett új hullámok"-nak minősülnek, – amint az a Mezei Andrásnak adott interjúból is kitetszik.[541] A nyolcvanas évekből viszont már alig akad józan hang, mely megkérdezné: „Nem az *Anyám könnyű álmot ígér* írója mondotta-e Szervéttel, hogy *'Agyunk mire jutna, ha növekedését a koponyacsontok nem vennék tudomásul?'* Azaz a gondolatot, még ha velünk ellenkező is, nem szabad *bevakolni, megvasalni*".[542] Mindezt tetézi, hogy a számszerűleg nagyon kevés megfogalmazott kritika, a hiányosságok esetleges felemlegetése, vagy az Erdélyre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatok strukturáltabb irodalomszemléletének szóvá tétele azonnal heves szerzői visszautasításokkal találja szembe magát, amelyekben már nem egy adott mű értéke, de a benne megfogalmazott eszme „szentsége" számít. Sütő – mint a pályatársak megjegyzik – rosszul viseli a vele ellenkező véleményt és a legkisebb ellenvetést is. A kortársak, barátok is ezért írhatták róla hogy „minden siker, elismerés ellenére nem bírja a kritikát. Valószínűleg nagy író és kevésbé nagy ember."[543] Szakolczay éppen a balsejtelmű vitákkal kapcsolatosan állapíttotta meg, hogy Sütő „sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó"[544], Gáll Ernő pedig a nyolcvanas évekre is áthúzódó polémiák után (amilyen például a Sütő-Berkes konfliktus volt 1986 júliusában) jegyzi meg: „Sajnos Andris kicsinyes, végletesen hiú és bosszúálló író, aki nem bírja a kritikát."[545]

A fogadtatás felől fontosabb, hogy míg az egészséges kritika legcsekélyebb formája is bizonyos esetekben vádként (később, a kilencvenes évekből a Hatalom cselszövéseként!) interpretálódik, mindezt a magyarországi sajtóban fokozatosan alá is rendelik a „nem illik"

[539] Vö. **Sütő** András, *Lantosok és Kritikusok*, in UŐ, *Évek, hazajáró lelkek, i.m.,*113.
[540] Uo.
[541] Vö. *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* – eredeti közlés in Élet és Irodalom, 1978, 17, 21.; illetve **Sütő**, *Évek – hazajáró lelkek, i.m.,* 255.
[542] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146. (Kiemelés az eredetiben. BL)
[543] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.,, i.m.,* 275.
[544] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[545] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.*, *i.m.,* 211.

frázisoknak. A másképp látás szabadsága a nyolcvanas évekre fokozatosan tűnik el a „helyzet" adta hallgatólagos követelményekkel, és a szellemi autoritássá nőtt szerzővel szemben. A kor romániai realitásait tekintve pedig Erdélyből már merőben illúziónak minősül komoly szakmai, kritikai vitákra bármilyen fórumon is számítani.

Hozzáférés, intézményesség

Némileg visszautalva a kánonelméleti fejezet tanulságaira is, szükséges emlékeztetni persze, hogy művek egyszerű ideológia-közvetítőként való meghatározása, akárcsak értelmezéseik közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása a szűk értelemben használt 'paradigmatikus kánoniság' esetében is csak leegyszerűsítések árán képzelhető el. Nem lehet kétséges ugyanakkor, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség, mint a későbbi elismertség lehetősége, előfeltétele csak bizonyos institúciók vélt vagy valós közvetítő/leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, amennyiben művek eleve csak így juthatnak el egyáltalán az olvasóhoz. A korszak cenzúráját, mint jelentős politikai befolyásoló tényezőt, illetve a bonyolult irodalompolitikai kereteket is figyelembe véve arra is érdemes emlékeztetni, hogy egyáltalán nem volt mellékes szempont ki mikortól, hol, és milyen feltételekkel közölhetett, jelenhetett meg színpadon, antológiákban, tankönyvekben.[546] Ez a tényező pedig ismét befolyásolni látszik az erdélyi magyar irodalom bizonyos szegmensei fogadtatásának alapvető kritériumait, a feltételnek tekintett hozzáférést és a keretekhez mért magyarországi ismertséget.[547]

A siker s a népszerűség ugyanis jórészt ilyen irodalomszociológiai fogalmak mentén bontakozhatott csak ki, a hetvenes évek első felében született (az életmű csúcsának számító) művek[548] hordozta esztétikai értékek által, illetve a vázolt, ellenállásnak minősített attitűdök közepette, abban a diszkurzív összefonódásban, amely olvasói igény szintjén is jelentkezett, és az addigi széttagoltságokra és kimondhatatlanságokra azonnali minőségi alkotásokkal próbált válaszolni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az említett recepciónak azokat a távlatait sem, amelyek túllépnek csupán az akadémiai, irodalomtörténeti fejtegetéseken.

[546] A recepció térnyerése, a potenciális olvasótábor kiszélesedése Magyarországon mindvégig institucionális kereteket követett.

[547] Ebben az időben a kölcsönösen megnőtt érdeklődéssel majdhogynem fordítottan arányos a magyarországi publikálás lehetősége. Sütő esetében említettem, hogy Magyarországon hamarabb mutatják be a műveit, mint Erdélyben, a nyolcvanas évektől azonban általánossá válik más szerző esetében is, hogy Erdélyben már egyáltalán nem játszhatják a műveiket. Az a befogadó közeg, amelyre a művek referenciái elsősorban utaltak, így időben később (vagy egyáltalán nem) szerezhetett tudomást létezésükről. Sütő mellett például Székely drámái többségét – a *Dózsa* kivételével – egyáltalán nem játszhatták Romániában. A *Profán passió* 25 évig hevert kéziratban. Vö. még, **Szász** László, *i.m.,* 137.

[548] A magyarországi siker nyitányának számító naplóregény 1971-ben, első alkalommal majd' 7000 példányban került a könyvesboltokba, míg egy évvel később már ugyanez a könyv 18600 példányt ért meg! Vö. Kritika, 1973/1, 26.

Egyrészt a konkrét Sütő-művek elismerése és megőrzése érdekében véghezvitt értékítéletek nem kaptak volna megfelelő hangsúlyokat az intézményi keretek nélkül (lásd kiadáspolitika, megfilmesítések, monográfia engedély, stb.), másrészt ezek a tárgyalt kérdéskörök kapcsán is valóban szélesebb körű legitimációs tartalmakkal bírtak. A kánoni rang előfeltételeként funkcionáló intézményes kitételek (amennyiben eleve behatárolják művek megjelenésének és terjesztésének a feltételeit) nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak majd, de átlépni látszanak azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy-egy mű recepciójának hatástörténeti előkészítésébe.[549]

Nyílt utalásos jelleg

A választott út a korábbi, szűkebb értelmű tényirodalomból kiindulva, a megváltozott realitás kimondhatatlanságában és a játszhatóság keretfeltételeitől függően ugyan, de megmarad funkcionális irodalom-jellegében. Az egyre nyíltabbá váló kisebbségi létproblémák következtében Sütő a drámaírásban is a konkrétabb, sajátosabb jegyek felé irányul. (Az 1979-es Herder-díj is erre ösztönözhette)[550]. Csakhogy a nemzetiségi problémák művekbeli kifejezése mellett a helyi szín erőltetésével a szerkezeti megoldatlanságok és a „csak szándékában korszerű építkezés felemássága"[551] is egyre meghatározóbbá válik. Az inadekvátság, vagy a formai megkésettség (melyet a nyolcvanas évek tapasztalatával könyvében Bíró Béla vetett fel)[552] – az európai drámafejlődéshez viszonyítva, véleményem

[549] Hozzáférés, megismerés nélkül aligha ítélheti meg bárki is valamely mű esetleges helyét egy hipotetikus kánonban. A kánonok társadalmi megosztó hatásáról értekező Edward Said is az európai kultúrkör intézményes formáinak szükségszerű szelekciójára, annak tudatosságára figyelmeztetett. (például a könyvkiadás és a formális-kanonikus kritika révén). Vö. **Said,** Edward *i.m*.
A korra jellemző cenzurális viszonyokon túl, esetünkben nem érdektelen megemlíteni így azokat a történelmi feltételkereteket, illetve lehetőségeket sem, amelyek révén egyes erdélyi írók művei egyáltalán eljuthattak a magyarországi nagyközönségéhez. Azon túl, hogy a nyolcvanas évek romániai tiltását követően Sütő könyvei eleve Magyarországon jelentek csak meg, így mintegy a recepciója is áttevődött, s írásai mellett a kritikai visszhang is elsődlegesen a magyarországi publikumnak szólt. Másrészt nem hallgatható el az a kétségkívüli tény sem, hogy a hivatalos cenzúra kötöttségei mellett a román részről egyre abszurdabbá váló országok közti könyvbeviteleket szabályozó egyezmények folytán, (melyek már a hetvenes évtized során látványosan korlátozták a kétoldalú terjesztést) Sütő korabeli hivatalos funkcióinál fogva (elsődlegesen Román Írószövetségi alelnökként) is biztosítani tudta művei megfelelő példányszámának Magyarországra való eljutását és itteni forgalmazását.

[550] „Megtiszteltetés és egyben kötelezettség ez a díj…" – Vö. **Ablonczy** László, *Közösség-egybegyűjtő hatalom. Beszélgetés a Herder-díjas Sütő Andrással*, in Tiszatáj, 1979/5. 35.

[551] Vö. Szakolczay Lajos kifejezése, **Szakolczay**, *i.m.,* 146.

[552] Bíró a hetvenes évtized sütői és Székely János-i drámatermésének belső anakronizmusát, a tematika és a feldolgozás szintjén is fokozottan a retrospekció fogalmában jelölte meg. (A drámáknak inkább ötvenes évekbeli adekvátsága és létjogosultsága említése által.) Érdekes érvelése arra a következtetésre jut, hogy mire e jelentős drámatermés megszületik, „az átmeneti korszak le is zárult", s a szerzők „egyszerre egy konszolidálódott, alternatívát választott társadalomban találták magukat". A hegeli drámafogalomra utalva (amely a művelődéstörténeti fejlődés önkifejezési formájának tekintette a drámát. Vö. **Hegel**, *Esztétika*, Bp., 1974.), de mégis inkább Lukácshoz kötődve, miszerint igazi konfliktusokat tárgyaló drámák nagyobb

szerint nem is annyira a témaválasztásban, a tartalmakban, mint inkább a bemutatott autoritásviszonyokban, később pedig a dramaturgiai konstrukciók hiányosságaiban érzékelhető. A minőségi visszaeséssel, a nyílttá váló erdélyi politikai helyzettel, annak egyre nyíltabb magyarországi tematizálásaival egyszerre, arányosan nő a kisebbségi jogokért felszólaló közéleti szereplő s közvetetten az író Sütő András magyarországi népszerűsége (korábbi elismertségét, színpadi sikereit fokozza, hogy 1984-től könyveit is már csak Magyarországon jelentetheti meg) miközben mindezzel fordítottan arányos a művek drámapoétikai egységének szerkezeti stabilitása.[553]

A színpadi Sütő-művek utalásos jellege[554] a nyolcvanas évektől nyilvánvalóbb, sőt közvetlenebb lesz. Minél egyértelműbb akarásban mutatkozik meg viszont, esztétikailag annál kevésbé megalapozottnak tűnik. A „dramaturgia logikája" helyett a „jelképet akaró logika" szerint kezd működni. (Ezért maradhat a *Perzsák* messze jobb esszé, mint amilyen drámaisággal a több szövegváltozaton átesett *A szuzai menyegző* színpadi világa a drámát a trilógiához mérve szerves folytatásként értékelhetővé képes tenni). *A szuzai* mintegy már eltávolodik a drámatrilógiában közös központi szervezőelvtől: a kettős szereplőstruktúra konfliktusszerkezetében a másként gondolkodás szabadságának és lehetőségének, az egymás iránti toleranciának, és az egymást kiegészítő-igénylő ellentétek árnyalt ábrázolásának szükségszerűségétől. (Bár többsíkúvá válik az addigi kétpólusú struktúra, a tragikum – már az árnyaltabb jellemrajz ellenére is – csak az egyik oldalon állók konfliktusosságának, letargikusságának feltételezett tragédiájává lesz.)

Az *Advent a Hargitán* balladisztikus tragikumtudata, vagy a későbbi *Álomkommandó* irracionális közegének nyilvánvaló allúziói a romániai diktatúra kiteljesedésének nacionalista „rezervátumlét" jellegét idézik, a nyílt politikai felhangok, az erdélyi magyarság sorsára utaló jelentésrétegek és szimbolikus asszociációk azonban hatásukat tekintve inkább érzelmi

társadalmi változások vagy válságkorszakok alkalmával születnek, a hatvanas évek végét ennek tekintő némiképp kétséges érvelése számunkra inkább azért tűnik érdekes momentumnak, mert az életmű esetében ekkor nem annyira társadalmi, mint inkább belső, személyes válság kerülhet szóba. Vö. **Bíró**, *i.m.,* illetve **Lukács** György, *Művészet és társadalom*, Bp., 1969.

[553] Ebből a kettősségből is adódik sajnálatosan felerősödő kritikaellenessége. „De hát lehet ma egyáltalán drámát írni?" - tette fel a kérdést a korban megfogalmazódó első szakmai kritikákra reagálva Sütő. „Nem, nem, mondják komoly szakemberek is… Napjaink lehetséges hangvétele a groteszk, az abszurd, stb." (Vö. **Sütő**, *Évek, hazajáró lelkek*. Bukarest, 1980, 225) A kizárólagosság jogos elítélése mellett (melyet paradox módon saját korábbi elvárásaira nézvést nem alkalmaz) a minőségre utaló kételyeknek nem pusztán a tagadását, de a kritikák bagatellizálását is megfigyelhetjük. Ahogyan Bíró Béla megjegyezte, az „is" Sütő szóhasználatában olyan benyomást kelt, mintha a „nem"-et elsősorban dilettánsok mondták volna ki, s valós szakemberek csupán félreértésből keveredhettek volna közéjük. (vö. **Bíró**, *i.m*.,) Pedig a korban többek között Bécsy Tamás is megfogalmazta drámaelméleti munkái nyomán szakszerű kritikáit, amint az erdélyi magyar drámaíráson belül a Sütő-drámákkal is behatóan foglalkozott. Vö. például **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András drámáiban*, in Színház, 1978/6.

[554] Mintegy a Németh László-i drámatípus megismétléseként.

alapon működtetik metaforikus vízióikat. Az *Advent* színpadi kiforratlanságát némileg az is okozza, hogy a történelmi témákat feldolgozó korábbi drámák tragikus jelképisége és a könnyedebb, vidámabb színpadi játékok népi környezete itt egyszerre jelentkezik. A műfaji követelmények, ahogyan a tematika balladás-népi szövevényei is elvben ezt elbírnák. A színpadra alkalmazott mű a maga választott jelképiségének túlontúli egyértelműségével, a balladás hangulattal, vagy magának a választott helyszínnek az emblematikusságával viszont (az eredeti cím az első közlésekben, fél évvel a bemutató előtt is még *Jégmadár* volt) a már könnyen elveszítheti az asszociációk világának eredeti értékét és jelképiségét. A konkrét játszhatóság ugyanis a darabnak éppen drámai jellegét vonhatja kétségbe, amint a játékban a sorsjelképiség utalás-jellegűnek, de nem drámai erejűnek marad meg. Magáról a színrevitelről ezért írhatták, hogy amennyiben az egyértelmű utaláson, az adventi várakozáson túl, „az allegóriák és metaforák kénytelenek egymással dialogizálni, ölelkezni, jönni-menni, akkor a színházi közönség nem az anyagi világ szellemi érvényű felemelésének lesz tanúja, hanem egy lehúzó profanizációnak."[555]

A minőségben visszalépést jelentő művek dramaturgiáját a színpadon azonban az élet, vagyis a társadalmi-politikai helyzettudat kompenzálhatta. A hatásában elsöprő siker, például az *Advent* esetében, már egy kultikus szerzői névnek is köszönhette létjogosultságát. A Nemzetiben tíz éven keresztül játszott darab a jelképet éltetni akaró logikáján túl, s az immár nyíltabban vállalható asszociációk közösen kimondott összetartó erején felül is, a kultikus szerzői névaláírásnak, illetve a siker ilyen irányú természetrajzának jó példája. A kor elkomoruló kisebbségi viszonyai persze nem kedveztek az igazi mellékjelentéseknek és az árnyalt értelmezhetőségeknek, amelyek folyamatosan változhatnak, átalakulhatnak egy anyanyelvi közösségben. Körülöttük, mint írtam, az értelmezésnek inkább egy olyan hagyománya alakult ki, amelyik a fordításhoz hasonlóan tudatosan kereste az összefüggéseket, s elsőrendűnek már az így felfedezni vélt konnotatív jelentésszintet tekintette.

Politikai viszonyszintek

Az *Advent* sikere mellett a nyolcvanas évekre a Sütő-művekben általánosan is felerősödik az a tendencia, amelyik a reprezentáció kettős, jelképi és képviseleti értelmű összefonódásában ragadható meg. Összemosódni látszik a metaforikusság, az egyre nyíltabb asszociációk, („a néző szeret *arra* gondolni")[556] a műben megjelenő értékjelképek, illetve

[555] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Sütő András: Advent a Hargitán*, in Kritika, 1986/4, 27-28.
[556] Uo.

maga a mű és szerzője által véghezvitt képviselet, a társadalmi küldetés-jelleg. A „kisebbségi humánum" sütői világában a „nyelv és az irodalom az alkotót az ontológiain túl, erkölcsi viszonyba hozza a közösséggel"[557], a „sajátosság méltóságát" őrző életművek pedig egyúttal a hagyományok, s általuk a nemzetiség létének megóvását jelentik. Ezeknek az együtt-szemlélése, az értékelésben elfoglalt elsődleges helye nem csekély szerepet töltött be az említett kisebbségi narratívák jellegzetes irodalmi, irodalomtörténeti megszilárdulásában.

Az odaadó dicsérettől a (művek szempontjából olykor) tapintatos semmitmondásig terjedő szólamok ekkortól végképp nem a szövegeknek, de szerzőjüknek és annak a helyzetnek szóltak, amelyben az esetleges kritikai észrevételek egy jóindulatú elhallgatásban rendelődtek alá az egyre abszurdabb kisebbségi társadalompolitikai viszonyoknak. Nem feledhető, hogy az említett utolsó két dráma a nyolcvanas években már csak Magyarországon (román szerzői jogi tiltakozás ellenére) kerülhetett bemutatásra. A fogadtatás felől így fontosabb, hogy a nyolcvanas évek végső politikai eltorzulásai, a nacionalista kurzus, s Sütő személyes írói, közéleti, emberi fokozatos visszaszorítása (korábbi tisztségeiből való leváltások, színpadi műveinek korlátozása, könyvei romániai publikálásának elutasítása) miként hatottak, s miként fogalmazódtak meg egyes művek értelmezései során. A nyolcvanas éveket nyitó összkép az irodalomtörténetekben – minden értékével és visszásságával, személyes ellentéteivel és extraliterális „koloncaival" – Erdély korabeli magyar irodalmi légköréről kialakított képet, tehát általános recepciója meghatározó értékelveit igen, teljességét, strukturáltságát, többes irányát azonban aligha fedi. Az évtizedfordulót egyszerre jellemzi a kisebbségi ideológia megszilárdulásának, vitáinak ideje, a Csipkerózsika utórezgéseit követően a nemzedéki elkülönülésekben is manifesztálódó többszólamúság jogos követelése, illetve a Szóértés előfeltételei-vita, melyet Magyarországon a Nemzet-vita (1979) majd az irodalmi Önszemléleti-vita (1982) is szegélyez. A kor romániai helyzetképét jellemzi, hogy ugyanekkor az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó kötetének megjelenésével egy időben, Erdélyben már csak a második nyilvánosság jelenthet egyedüli alternatívát a vélemények megfogalmazására és a szólásszabadságra.[558] A román vezetés nacionalista politikáját igazoló Lancranjan pamflet 1982-ben a magyar értelmiségiek egész

[557] Vö. **Egyed**, *i.m.,* 450.

[558] Az *Ellenpontok*at szerkesztők (Ara-Kovács Attila nagyváradi filozófia- és Tóth Károly Antal földrajz tanárok, valamint Szőcs Géza kolozsvári költő) beköszöntőjükben azzal indokolják a lap megjelenését, hogy „e lap megindítása mindenekelőtt annak az erkölcsi felháborodásnak az eredménye, amely e mai román rendszerrel súlyosbított kelet-európaiság viszonyai között, történeti tapasztalatait mérlegelve, türelmének határaira ébredt. Ezért a lap célja nem annyira ideológiai vita színterévé válni, mint inkább a szó gyakorlásának pluralizmusa révén megteremteni a felháborodás jogosságának tudatát, s e tudatban megjeleníteni a vállalt kockázatok eszmei és gyakorlati értékét, nélkülözhetetlenségét."

sorának tiltakozását váltja ki, - hiába.[559] Román részről a nacionalista kampány persze tovább folyik, a következő években pedig újabb uszító könyvek jelennek meg, s Lancranjan is folytathatja „művét", alig egy év múltán újabb kötettel áll elő! Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy amikor a hetvenes évek végi belső cenzúrák Erdélyben elhatalmasodnak, s kialakul az a kisebbségi értelmiségi ideológia, amelynek egyrészt kizárólagossága, másrészt tehetetlensége ellen többen az irodalmi életből is felemelik szavukat, alig pár év leforgása alatt a fokozódó román nacionalizmus következtében ennek szükséges védekező magatartását és tehetetlenséget is egyszerre igazolják a bekövetkező végső személyes leváltások, a kiszélesedő magyarellenes kampány. Van valami különösen sorsszerű abban, hogy e tiltakozások hiábavalósága mellett is, a nemzetiségi gondokról és az irodalom sajátos „feladatairól", a sajátosság méltóságának értelméről – értelmetlenségéről[560] vitázó Gáll Ernő és Cs. Gyímesi Éva titkos levelezése alatt teljesedik ki a maradék magyar szellemi vezetőknek a végleges közszereplői leépítése is.[561] Ahogyan egy korabeli nagyköveti jelentés tudósított: „A közvetlen párbeszéd a vezetés és a romániai nemzetiségek között a hetvenes évek végén megszűnt […] A „nagy öregeket" követő generáció tagjai a háború utáni években, az újjáépítés lázában, nagyon fiatalon kerültek funkcióba. Nézeteiket a munkás-paraszt származás és a fiatalkori hit féltése határozta meg. Keserűen vették tudomásul, hogy a román politikai gyakorlat elképzeléseiket nem váltotta be. […] Ennél a generációnál jelentős taktikai érzék, higgadtság és felelősségtudat figyelhető meg. A szocializmust igénylik, a jelenlegi romániai politikai gyakorlatot azonban elutasítják. A nemzetiségi sérelmek melletti kiállást vállalják, amihez legtöbb esetben egy adott lap, kiadó vagy egyéb intézmény élén betöltött

[559] Május elején Kolozsvárott Szőcs Géza és Marius Tabacu állít össze egy tiltakozó kiáltványt, amelyhez rajtuk kívül tíz kolozsvári értelmiségi csatlakozik. Ugyanekkor Szabó Gyula tizenhét oldalas beadvánnyal, később pedig Kántor Lajos és Szász János az írószövetség elnökénél szóban tiltakozik. A rezsimhez addig teljesen lojális Méliusz is tiltakozik, még 1982 áprilisában négy oldalas beadvánnyal fordul Ceausescuhoz, majd lemond írószövetségi tisztségeiről. Huszár és Domokos fontolgatja a Bukarestből való távozást, Sütő kezdeményezésére pedig Marosvásárhelyen is készítenek egy (Gálfalvi György és Markó Béla által véglegesített) terjedelmesebb beadványt, melyet több mint harmincan írnak alá. Az egyénileg vagy csoportosan tiltakozók előreláthatóan hiábavaló beadványai helyett a tiltakozás más formáját választva az Ellenpontok 3. száma teljes terjedelmét a Lancranjan-könyvnek szentelte. - Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

[560] A valós közösségi ideológia lehetősége, ideje még nem jött el, - írta Cs. Gyímesi levelében, merthogy „aktív önvédelmi ideológiára lenne szükség" vagy méginkább „politikai jogvédelemre […] s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövegünket is 'lokalizálja'.[…] Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor *engedték* Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki *merte* mondani, hogy van sajátosságunk… Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemesen emberi, sem kisebbségi **jogokkal** nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önáltatás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebb „lefekvő" *lojalitás*. Ezért hagyja leírni!!!" Vö. **Cs. Gyímesi** Éva levelét Gáll Ernőnek, Kolozsvár, 1984 január 31., in UŐ, *Honvágy a hazában, i.m.,* 113.

[561] A Hét-nél Huszár Sándort 1983. október 22-én mentik fel, 1984 szeptemberében pedig „elfogadják" a Korunk-főszerkesztő Gáll Ernő lemondását. Ugyanekkor a Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények-beli szerkesztői munkáját is befejezi.

középszintű vezetői állás biztosít némi lehetőséget. Az utóbbi egy-két évben a vezetés elsősorban ezeknek a személyeknek az eltávolítására törekszik. (Fontos lapok, folyóiratok főszerkesztőinek leváltása, 1984 őszén kihagyásuk az RKP KB-ból és a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsából, illetve a megyei állami és pártszervekből stb.)." [562] A szisztematikus leépítések a legfelsőbb szintekig elértek. Az 1984 őszén zajló RKP. XIII kongresszusán a Központi Bizottságból Sütő mellett Domokos Géza és Fazekas János is kimaradt.[563] A politikai realitás meghatározta tér ezt követően már nem adott semmilyen módot az esetleges torzulásokat érintő higgadt vitákra. (Sem a kisebbségi értelmiség, sem az irodalom szerepköréről) A belső kritikai egyensúly kialakíthatóságát és a valós dialógusviszonyt, a nyílt vélemény-különbséget magát legtöbbször kizárta vagy közvetetetten elhallgattatta. A józan érvelés is mindig a prioritásokra tekintett az elkomoruló történelmi szükségszerűség nevében.

Tettérték: a '80-as évek fogadtatása

A nemzedéki nyitások, az új generációk előretörésével együtt a nyolcvanas évek eleje már a második nyilvánosság korszakának számít Magyarországon is. Ekkortól éled fel a politikai szamizdat műfaja, mint az egyik leginkább meghatározó megnyilvánulási forma a korban, (*Kisúgó*, vagy akár a *Beszélő* is ide tartozik) de a hivatalos álláspontok ambivalenciájában az enyhülésnek is mutatkoznak jelei. 1981-től megjelenhet kis példányszáma miatt az első nem cenzúrázott lap, a *Medvetánc* (ELTE és a KISZ közös társadalomelméleti folyóirata), melynek hamarosan a *Századvég* (a Bibó Szakkolégium egyetemistái szerkesztésében megjelenő történelmi-politikai orgánum) nő igazi riválisává. Az évtized sajátos vákuumhelyzeteiben, mint említettem, már számot kellett vetni az ellenzékiségnek, az „ellen-beszédnek" műfaji-stiláris pluralizálódásával is. Ennek ellenére a tiltakozások igazi súlyát a közös megnyilvánulások jelentették. A *Mozgó Világ* főszerkesztőjének leváltása[564] miatt talán először a korban a szellemi élet szolidaritása is megnyilvánulhat. (A szerkesztőség valamennyi tagja feláll, 120 értelmiségi pedig visszavonja cikkeit a lapból.) Az évtized közepét azonban ismételt „bekeményítések" jellemzik. (1983-84-ben az országos napilapok főszerkesztőit is leváltják, 1986 júniusában a Tiszatájat – Nagy Gáspárnak Nagy Imréről írott verse miatt – betiltják, szerkesztőit (az

[562] Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése *i.m.,* 1985, július 2.
[563] A Sütő támaszának is számító Fazekas Jánost miniszterelnök-helyettesi funkciójából már korábban felmentik, pontosabban a Lancranjan-könyv kapcsán (az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságánál) tett tiltakozását követően „elfogadják" betegnyugdíjazását.
[564] Kulin Ferencet 1983-ban váltották le a Mozgó Világ főszerkesztői posztjáról.

Írószövetség 120 tagjának tiltakozása ellenére) menesztik, s a lap féléves kihagyással 1987-ben jelenhet csak meg ismét (új főszerkesztővel).

A határon túli magyar irodalmak, egyáltalán a határon-túliság problémakörének tekintetében azonban (részint társadalmi nyomásra) már nem érvényesül következetesen a korábbi ambivalens (befelé tiltó, kifelé erőtlen) nemzeti politika, s a politikai vezetés sem olyan tétova, mint az évtized elején. Az irodalomnak társadalmi szerepe (s nagyrészt a népi írók által fenntartott nemzeti karaktere), kétségkívül ezekben az években teljesedik ki, amely erdélyi irodalmi viszonylataiban a nemzeti egységnek, a megmaradásnak, a tradícióknak és a nyelvféltésnek a hangsúlyait tematizálja, s egyben az asszimiláció, a jogtalanságok, később pedig a falurombolás és a diktatúra egyéb rémképei közepette sugall megtartó reményt és szolidaritást. A magyar politikai vezetés (nem csekély mértékben éppen a magyarországi értelmiség ellenzéki attitűdjeinek nyomására) ekkorra már nem akar továbbra is az internacionalizmus áltestvériségében minden alkut megkötni a romániai kisebbség feje fölött a nyíltan nacionalista román vezetéssel. Ennek egyik kirívó jele a háromkötetes akadémiai *Erdély Története* körül kialakult polémia, mely 1986-ban súlyos politikai felhangokat váltott ki Romániában. A fékevesztett román rezsim nyilatkozatai azonban a tétovázó magyar külpolitika mögött egyre egységesebb ellenzéki közvéleményt kovácsoltak. Az évtized legelején, még az említett Lancranjan–féle uszító pamflet miatt a budapesti vezetés határozott tiltakozásában bízóknak a határ mindkét oldalán csalatkozniuk kellett. Hiába értettek egyre többen egyet a reformvezetésből Köteles Pál és Száraz György határozottan visszautasító véleményével, a rögzült baloghedgári álláspont[565] („ne lőjünk arra a repülőgépre, amely túszokat szállít") a budapesti pártvezetésben sokáig meghatározó maradt, még akkor is, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az óvatoskodó lépések nem változtatnak semmin, nem javítanak az erdélyi magyarság helyzetén. (Köteles Pál[566] Tiszatájbeli kritikájának közlése miatt, a két szerkesztőt a megyei ideológiai titkár föl is akarja menteni. Volt azonban olyan álláspont is, mely szerint a kötetet magyarul is meg kellene jelentetni, hogy láthatóvá váljék „mi lehetséges odaát"!)[567]

Ilyen előzményeket követően, s ilyen körülmények közt viszik színre (a román szerzői jogvédő iroda tiltakozása ellenére) 1986-ban az Adventet, s ilyen politikai hangulatban lát napvilágot az első monográfia is. Amikor az év végén megjelenik a várva várt Erdély történetét szakszerűen feltáró munka a román sajtóhadjárat magyarellenes

[565] Mely Aczél nyilatkozataiban is rendre feltűnt.
[566] Aki 1977-ben telepedett át Nagyváradról.
[567] Kiss Ferenc például egyik levelében is ezt javasolja Kötelesnek – Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, *i.m.,* 62.

kampányát a hisztériáig szélesíti. Ennek is következménye, hogy a nyolcvanas évek közepén már bármilyen Erdélyről szóló, Erdéllyel foglalkozó írás külön nyomatékot kapott, különös súllyal bírt. A széles olvasóréteg, az *értő* közönség Magyarországon már nem is szorult a képes beszéd, vagy a képletes szövegiség kódfejtői szerepkörébe, egyre nyíltabbnak és egyre inkább egyértelműnek látszott, hogy mindenki arra gondol, arra asszociál, amire amúgy is szeretne, anélkül, hogy a szerző vagy a rendező külön nyomatékot adna mindennek. (A magyarországi művésztársadalom a romániai valósághoz képest idillikus szabadságban élhette meg a tűrt kategóriáinak végső korlátokig való kiszélesítését. A politikai hatalom ekkorra kaotikus állapotokat mutató cenzurális gépezetének résein át a siker biztosítottnak tűnt akkor is, ha az asszociációk a forma kárára hangsúlyozódtak, hiszen egy olyan fajsúlyú korabeli igény fogalmazódott meg bennük, amely mellett eltörpülni látszottak az esetleges „szépészeti" aggodalmak.) A kimondás tettértéke felülírta annak módozatait, vélt asszociációi annak formai kompozícióját. Berkes Erzsébet nem véletlenül írhatta a Nemzetiben sikerre vitt előadást követően a vastapsról, hogy „létkérdésről van szó, s ezt ott kell támogatni, ahol megnyilvánul. Az ember előbb élni segít, s csak aztán gondolhat az esztétikumra."[568]

Az 1985 decemberi, *Advent*nek szentelt Tisztatáj-számban, a leközölt mű és szerzője életművét dicsérő írások mellett az egyik főszereplőnek, Sinkovits Imrének személyes nyilatkozata (nagybetűs *Esemény* címmel) is megtalálható volt. Ez utóbbi zárómondata nem pusztán az előadást övező politikai huzavona miatt szögezte le: „sorsmeghatározó eseménnyé emelkedhet Sütő András drámájának bemutatója."[569] Szintén a darab és budapesti bemutatója társadalmi eseményszámát mutatja, illetve annak nyílt kisebbségpolitikai implikációira utal, hogy ugyanitt egy tanulmány a „kisebbségi demokrácia fogalmát" hivatalos álláspontból is elemezte. Ebben a kornak és a cenzúrának megfelelően még a szocializmus lényegére, embervédelmére hivatkozva ugyan, de leírható volt, hogy: „minden olyan elméleti és hatalmi-politikai megnyilvánulás, amely nemzeti kizárólagosságot hirdet vagy valósít meg, amely nacionalista önzésnek ad helyet a többség-kisebbség kapcsolatokban – esetleges formai kellékei és ideológiai kellékei ellenére – lényegénél fogva nem szocialista".[570]

A hetvenes–nyolcvanas évek színpadi sikerei, a „szerzői klasszicizálódás" után a kultikus abszolutizálás innentől jut el arra a pontra, amikor már végképp a szerzői név kezdi működtetni a kánont, amikor az író archetipikus magasságokba nő. A rendező Sík Ferenc az

[568] Vö. **Berkes** Erzsébet, *i.m.,* 28.
[569] Vö. **Sinkovits** Imre, *Esemény*, in Tiszatáj, 1985/12, 37.
[570] Vö. **Joó** Rudolf, *A kisebbségi demokrácia fogalma*, in Tiszatáj, 1985/12, 56.

említett tematikus számban, még az *Advent* próbái alatt jelenti ki: „mostantól *minden további születő* művének otthona lesz a Nemzeti Színház!”[571]

A nyílt konszenzus

Nem csupán egy rendezői túlzóan elfogult véleménynek tekinthetők a fentebbi sorok, de a vázolt politikai konstellációk nem csekély hatására, egy valós társadalmi igény kivetülésének is. A szerzői siker, a divat kiszélesedésével egyszerre végbemenő történelmi-politikai elkomorulások kényszerűségeiben már az irodalomtörténeti értékelésekben is egyre erősebben jelentkeznek a kultikus jegyek. Korábban még csak a hangsúlyok és az arányok biztosítottak egyértelmű elsőséget Sütő számára a különböző erdélyi szerzőkkel való összevetésekben, ekkortól azonban már az életműben lokalizálni vélt eszmék jelentősége teszi megkérdőjelezhetetlenné az életmű egészének (s a szerzőjéhez mint névhez metonimikusan kötődő) emblematikus hangsúlyait. Romániai tiltásával arányosan, a nyolcvanas évek második felében Sütőt már mindenki (nagyrészt a hivatalos vezetés is) az országon belüli ellenzékhez sorolta.[572] A budapesti hatalom 1956 emlegetése kapcsán olykor még betiltásokhoz folyamodott, de a határon túli magyarság már egyre kevésbé számított anatémának. Sütő pedig a legkevésbé.[573] Egykori és újabb művei ekkortól szerveződnek újabb és újabb magyarországi kötetekké. Jellemző az is, hogy miután engedélyezik az első határon túli szerzőről írott monográfia megjelenését, a szerző tekintélyét is kihasználva az új Tiszatájat létrehozó hatalom – mintegy önmaga legitimálásaképp – Sütő új drámáját (*Álomkommandó,* 1987) is mindenáron a lapban akarja közölni. Az új Tiszatáj végül a hatvan esztendős szerzőnek életművét összegző, Sütő „etikáját” hirdető tanulmány révén köszönti.[574] (Egy évvel az Advent bemutatója után a bukaresti magyar nagykövetségen is köszöntik 60.

[571] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12. (Kiemelés tőlem, BL.)
Sík ugyanitt – ideológiai síkra terelve a gondolatmenetet –, éppen a sorsmeghatározó munkák többszöri hangsúlyozása révén mondja, hogy a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”. S bár a hetvenes évek végétől minden színpadi művét a Nemzeti ősbemutatóként vitte színre (az *Advent* a sorrendben a harmadik a *Káin és Ábel*, illetve *A szuzai menyegző* után), a mulasztások nagyok, így „korábbi ősbemutatóit ismét műsorra kívánjuk tűzni, illetve a Nemzetiben be nem mutatott darabjainak folyamatos színpadra vitelével (Csillag a máglyán, Egy Lócsiszár virágvasárnapja, Pompás Gedeon) az itt és eddig le nem rótt adósságokról gondoskodunk az elkövetkező években”. A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak, illetve a szerzői nagyságnak szóltak.

[572] A szerző, ellentétben az összes korábbi magyarországi bemutatójával, nem is lehetett jelen az 1986-os januári premieren, a román hatóságok nem engedélyezték kiutazását.

[573] „A maga rendszerének abszurditása alapján a hatalom és apparátusa még mindig elfogadhatóbbnak tartotta azt, hogy a nemzeti érzés a határokon túli magyarság problémáinak fölvetésében tematizálódik, mint azt, hogy felmerüljenek a határon inneni elnemzetietlenítő kurzust bíráló hangok. ” Vö. **Gróh** Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

[574] Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a Vörös László és Annus József szerkesztette lap rendszeres szerzőjének tudta, nem Sütő erdélyi kéziratai miatt kaptak fegyelmiket a szerkesztők, ahogyan nem is az 1985, decemberi említett *Advent*-szám miatt tiltották be egy évvel később a lapot.

születésnapját, majd ezt követően Budapesten jártakor, Szűrös Mátyás mellett Kádár Jánossal is találkozik.)[575]Az 1987 nyarán Gyulán bemutatott *Álomkommandó* az év szeptemberében már a Vígszínházban (a szerző jelenlétében) érhet el óriási sikereket, ugyanazokban a napokban, amikor megszületik a Lakitelki Nyilatkozat is (melyet a Magyar Nemzet közöl). Az irodalmi élet hatalmi felügyeletének nyolcvanas évekbeli fokozatos csökkenését, s gyakorlati megszűnését jól mutatja, hogy majdnem tíz év után Illyés *Szellem és erőszak*ja is végre napvilágot láthat, s ugyanennek az évnek novemberében, (több mint tízévnyi várakoztatás után) megindulhat a *Hitel* is, amely egykor Illyés és a népi írók szorgalmazta hetilapként kezdhet működésbe.

Az évtized vége, a kilencvenes eleje már végképp nem az *író* Sütő András képet erősíti. A rendszerváltás, a romániai forradalom, majd a tragikus marosvásárhelyi események a közéleti személyiséget helyezik a figyelem előterébe, s bár naplójegyzetei, visszaemlékezései a kilencvenes évek nyitányán sorra jelennek meg, az irodalom kereteit szűknek érző recepciótól immár aligha várható el, hogy elsődlegesen az íróra, a drámaszerzőre vesse figyelmét. Szakolczay Lajos nyolcvanas évekbeli (az első monográfiát követő) megjegyzése, mely annak az igénynek adott hangot, hogy szükség van az árnyaltabb elemzésekre, melyek nem csupán a politikumot tartják szem előtt, az életmű 1989-et követő fordulataiban már végképp utópisztikusnak látszott. Ismét társadalmi funkciók, díjak, kitüntetések, elismerések sora következik, melyek a megtartó embernek, a hűségnek, és a kisebbségi sorsvállalásnak szólnak, s csekély alkalommal egészülnek csak ki az irodalmi műveknek, életműnek szóló konkrét értékelésekkel. Jól mutatja ezt, hogy a Herder-díj után, de az osztrák PEN (Vaclav Havel után második külföldiként kapott) dísztagságát (1989), a Magyar Írókamara társelnökségét, és a Nemzetközi Transsylvania Alapítvány elnöki tisztét (1989-1991 között) megelőzően, már 1989 novemberében bizonyos politikai körök, „vállalva a jogi nehézségeket is", a Magyar Néppárt révén Sütő András köztársasági elnökjelöltségét fontolgatják.[576] Mindezek után a romániai diktatúra alatt játszott társadalmi-politikai célzatú munkássága, nyelvéért, közösségéért való kiállása, a rendszerváltást megelőző utolsó évek szenvedése, majd a hűségében megveretett, meggyalázott szerző, illetve az amerikai útja alatt itthon megválasztott Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke (1990) áll megkerülhetetlenül a figyelem előterében.[577] De természetesen érkeznek az életmű-díjak is,

[575] 1988 januárjában.

[576] Vö. **Sütő**, *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993, 316.

[577] A közéleti szereplésre, a képviselőség immár irodalmat végképp túllépő vonzataira egy tragikus ám annál jellemzőbb példa volt az új budapesti országgyűlés első munkanapja is. Az 1990, május 2.-i ülést az MTV élő adásban közvetítette, ahogyan (az MTV archívumában megtalálható forgatási menetrend rendezői nyomatéka értelmében) azt is, hogy Sütőnek - mint a határon-túli magyarság képviselőjének - képletesen fenntartott szék

melyek indoklásai legalább egyenlő arányban szólnak az írónak és a közéleti-közösségi embernek.[578] 1992-ben a Kossuth-díj, majd egy évre rá, az életmű elismerésének betetőzéseként jön az Írószövetség ajánlására a Nobel-díjra jelölés!

Alighanem ez a felfokozott érdeklődés, a kánon kiszélesedő formája kap fontos hangsúlyokat akkor is, amikor a kilencvenes évek során a második, majd a harmadik monográfia is napvilágot lát.[579]

A kultusz abszolútuma felé

Egy kánon alakulásrendjében minden esetben célszerű azokat a körülményeket, külső tényezőket megvilágítani, amellyel a kánont övező kritika egyértelműen szembekerülhetett. Már csak azért is, mert ennek tárgya, azáltal, hogy megbecsült szférát jelöl, azáltal, hogy erős érzelmeket kavar és széles olvasói rétegektől értékállónak minősíttetett, – vagy eleve, mert ilyen értékelés reményében van róla szó – tiszteletet ébreszthet a róla nyilatkozókban. A tisztelet pedig, sokszor az azonos oldalon állás, az egy kánonbeli lét miatti közelségből kifolyólag is megilletődéssel jár együtt, és nemcsak elfogultságba, de rajongásba is átcsaphat. Így a sokszor tényszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, akár hódolattá válhat. „A nagyság, jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szűntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét."[580] Margócsy István figyelmeztetése mellett persze föltehető a kérdés: melyik kánon, vagy melyik irodalmár vonhatja ki magát teljes mértékben érzelmi töltetek, kultikus képzetkörök hatása alól? A kánoni eleve-determináltság, melyet az értekezés bevezetőjében említettem, arra is figyelmeztet, hogy még a racionális, kultusz-ellenes kritika is legfeljebb csak törekedhet a teljesen objektív leírásra: önmaga helyzetét akkor látja tisztán, ha állandó korlátozottságára képes reflektálni.[581] Ettől persze még minden kánonkutatásnak elsődlegesen célszerű felmérnie azt a nyelvet, amelyet a metakanonikus szövegek használtak, értelmezéseik, értékpreferenciáik rejtett előfeltevéseivel, politikai, ideológiai vagy személyes indokaival együtt. Egy kánon fejlődéstörténetét vizsgálva ugyanis

üresen maradt.

[578] 1989 júliusától neve a rehabilitált Tiszatáj főmunkatársai közt szerepel.

[579] Az újabb kettőből egyik sem az újraértés, vagy a korrekció igényével jelenik meg. (Miközben, mint említettem Kányádi, Szilágyi István, Szilágyi Domokos, Székely János, vagy Lászlóffy Aladár életművéről ugyanekkor még nem készült komolyabb összegző munka sem.)

[580] Vö. **Margócsy** István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, in ItK., 1990/3, 288-312.

[581] A tárgyalt korszak ideologikus alakzatainak viszonylatában ez méginkább hangsúlyozza az ideológiakritikával kapcsolatos elvi elvárásaink problematikus voltát, minthogy az ilyen irányultság nem viszonyulhat oly módon az ideológiához, hogy azt valós társadalomontológiai összefüggéseiből kiszakítottan jelenítse meg. Az értékelések értékelése és egyáltalán mindenfajta kritika, beleértve annak kategoriális és módszertani tisztaságra törekvő elméleti változatait is, legfeljebb csak jogosult, vagy időszerű lehet, teljes mértékben objektív és elkötelezetlen aligha.

nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szertartásrendek, nyelvi/retorikai jellegzetességek, melyek a valós társadalmi hatást befolyásolhatták, tehát a kanonizációnak olyan sajátságait, amelyek az elismertségen túl társadalmi-szocializációs, sőt pszichológiai hátterének a motivációs töltetein alapulhatnak.

A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a különszámokban, akárcsak a klasszikusoknak kijáró tankönyvbeli szereplés is mind a kánoni formák megszilárdulását segítik. A divat kiszélesedése ilyenkor együtt jár a fogadtatás mértékvesztésével, a kritikusi fegyverletétellel. A név etalonná válása, a kánon kultikussá növesztése az erkölcsi princípiumokon túl ezért a szerzői képet csak egy nagy elvárásokkal terhelt művészarcban véli kialakíthatónak. Az írói maszk és az oeuvre egésze így válik a „megmaradás esztétikájává", melyben a közösségi sorsvállalás önmagában is adja a váteszi szereplehetőségek sokaságát. Olyannyira, hogy az időben visszatekintő emlékezéshelyek kitöltése is útmutatókkal ellátottan jelenik csak meg. A kánoni értelemgondozás aztán (részben ezeket is használva) már nem az egyes alkotások, de a szerző életútjának egészét helyezi egy olyan narratívába, amely a róla formált képet csak szuperlatívuszokban ragadja meg. Ezért gondolja szükségesnek az utólagos heroizálást is, vagy az amúgy is tragikus események leírásában a gyakorta pátoszterhes retorikát. Holott az érett Sütő írások művészi kvalitása nem szorulna sem atyáskodó kánonápolásra, sem fölösleges tragizálásra, amely inkább visszatetsző mintsem meggyőző, amennyiben tényfeltárásait tekintve szelektívnek és igen következetlennek bizonyul.

Az alábbiakban a *kultikus nyelvhasználat*, az *önéletírás kanonikus aktusai* és a szükségtelen *tragizált narratívák következetlenségeinek* hármasában vizsgálom a recepció alakulásrendjét. Ebben a kivételes bánásmód, a tételezett *elsőség* olyan analóg formákban ölt testet, amely egyfelől a szerzői „útmutatások" csomópontjai szerint véli megformálni az előre adott értelmezési háló még üres részeit, másfelől a kilencvenes évek tapasztalatával lát az életmű bizonyos mozzanatainak retrospektív kánoni megszilárdításához, s olyan szükségtelen tragizálási vonalat követ, amely érvényben tartja az említett pátoszterhes kritikák kultikus nyelvezetét, s annak jogosultságát is.

Kultikus nyelvhasználat a kritikákban

A hetvenes évek színpadi sikereit követően a Sütő recepcióra mindvégig jellemző lesz, hogy a pozitív végkicsengés legalább annyira az író személyének, társadalmi szerepkörének, mint amennyire a műalkotásnak magának szól. A meghatározások és a

képzeletbeli rangsorok évtizedbeli arányai már nem függetlenedhettek ugyanis a nyelvet őrző, ápoló, és az egész kisebbségi magyarságot képviselő, jogaiért szót emelő szerző alakjától.[582] A formális kritikai szempontokat ilyenkor attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikáció mely tényezőjét és milyen mértékben tematizálta. Poétikai megoldások, motívumrendszerek vagy szövegstruktúra mellett/helyett eszmék, társadalmi-történeti tények, olykor életvezetési minták és írói modellek hangsúlyozódtak. A recepcióban így olyan nyelvhasználati mód érvényesült, amelynek az elsődleges rendeltetése – nem egy mű, mint inkább egy jelenség szemügyre vétele által – egy közös, vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességének a megerősítése lett. Az ilyen forma bizonyosságot legtöbbször, az általam formális-kanonikusnak nevezett kritikai visszhang, valamely tényleírásnak látszó, de leginkább kultikus-metaforikus állítása révén, a gyakori szuperlatívuszok retorikájával kísérelte meg sugallni.

A kultikus jegyek és minősítések leggyakrabban az értekező szövegek záró-soraiban, a konklúzió során bukkannak fel, de nagyon sokszor már a cím is jelzi, hogy a bemutatás nem múlhat el anélkül, hogy az értelmezett életmű s szerzője ne minősülne legalább egy dologban mások fölé növőnek. Így írnak aztán Sütő egyediségében „küldetéséről", sorsvállalásáról vagy etikájáról.[583] 1987-ben, a 60 éves szerzőt köszöntő új Tiszatájban is az fogalmazódik meg, hogy „nemcsak műve világképe, hanem emberi alakja, magatartásának etikája is példázat lehet."[584] A kanonizált szerep kiválasztottsága mellett, ahogyan monográfusai fogalmaztak, Sütő „*mint író és közéleti személyiség*" vált reprezentatív alakjává szűkebb hazájának.[585] Az életmű felmagasztosulásának kulcsmozzanata ezért a szolgálat, a nemzetiség szolgálata, mely egyben a nemzet létének, nyelvének, megmaradásának zálogát, továbbvitelét is jelenti.

Minthogy a „nagy magyar írók" a vázolt irodalomszemlélet szerint nem önálló, autonóm művet alkotnak, – mondták – hanem „egy nagy egységbe simulnak belé"[586], egymás művét, szellemiségét is folytatják. Így lesz Sütő Apáczai, Móricz, Veres Péter, Németh

[582] A magatartásminta már a hetvenes évek sikereitől elsődleges. „Még egyszer szólni kellene Sütő Andrásról. Nem a műről, az írások atmoszférájáról és nyelvi zamatáról, hanem a magatartásról, amelynek ilyen formában egyedül csak ő birtokosa. Őrző a strázsán? Legalábbis abban az értelemben, ahogyan Illyés a szlovenszkói Fábry Zoltánt a vox humana hirdetőjének látta? Nemzetiség-politikus, aki a közös együtt-élés derűsebb pillanataiban és görcseiben eszmélt rá, hogy műveinek éltető közege csak a Történelem lehet? Író, a nyelv bűvölője, ki műveiben „ész és bűbáj" határán egyensúlyoz? Vagy egyszerűen csak Atlasz;" – Vö. **Szakolczay** Lajos, *Esszéítélet. Istenek és falovacskák,* in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodlmi, 1984, 281.
[583] Vö. **Czine** írásait – *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava 1970, október 17, illetve *Sütő Adrás küldetése*, Alföld 1979/8; **Görömbei** András, *A megmaradás etikája és esztétikája*, in Alföld, 1974/7, 60-65,; vagy **Oltyán** Béla, *Máglyák és csillagok: Sütő András etikája*, in Tiszatáj, 1987/6, 3-12.
[584] Vö. **Oltyán** Béla, *i.m.,* 12.
[585] Lásd például **Bertha** *i.m.,* 14.
[586] Vö. **Czine**, *Nép és irodalom, i.m*.

László és Illyés utóda és szellemi rokona. A küldetéses író belehelyezkedik az adott principális közösség transzcendens követelményrendszerébe, azonosul a hagyománnyal, és azt kétségbevonhatatlan érvényű parancsként fogadja el. Ezért a kultuszban a művész munkája kollektív erkölcsi princípiumok alapján számíthat megbecsülésre és elfogadásra. A „privát lét ilyen fajta meghaladásából”[587] vezeti le a recepció egy jelentős része az alkotó számára a mitikus nemzetalkotó, a befogadó számár az alázatos csodáló szerepét.

A vallott írói irodalomszemlélet által megbecsülendőnek az számít, minősítésére az érdemes, aki a közösség nyelvét, annak hagyományait szentségként óvja a rontó hatásoktól. Par excellence írói gesztusként is a képviselet mellett elsődlegesen az anyanyelv és az anyanyelvhez való viszony fogalmazódik meg, amely sajátos történelmi helyzeténél fogva maga is a nemzeti(ségi) értékrend illetve a nemzethalál esztétikai jellegű kivetülésének számít. Sütő, aki „Arany és Kosztolányi nyelvét” tanulta, „önmagának és nekünk” nem csupán „újra és újra felfedezi a magyar nyelvet”, de ő az „álruhás királyfi, akinek titkos küldetése van: megváltani a senyvedő nyelvet.”[588] Műve „az anyanyelvi szépség erdélyi fénytörésű ragyogása”.[589] A kultikus jegyek közt a pusztulás ugyanakkor nem csupán a nyelvben való pusztulást jelenti. Németh László erdélyi útja során elhangzott szomorú konzekvenciákat idézve merül föl: „» Az erdélyi irodalomnak szüksége volna egy Dantéra, aki utoljára kiáll mindazért, ami itt pusztulóba megy. «- Sütő András kiállt mindazért.”[590]

A mértékvesztő kijelentéseket azok a túlzó megállapítások is erősíteni látszanak, amelyek már kikerülnek a racionális elemzés hatálya alól. „Sütő által maga a kor, a ’zord idő’ hozott létre időtálló formát magának”; „írásain keresztül maga az emberi sors és a végzet beszél”.[591] Ezek után érthető, ha az odaadásban Sütőnél még a följegyzés, a „rideg próza” is „csodálatos ballada, orgonazúgású költemény”-ként lesz aposztrofálva.[592] Írásai a nép mindennapjaiban „fedezik fel az ősköltészetet”, esszéi pedig „együtt élő nemzetek arany-ábécéje lehetne”.[593] Műveit a „nemzetiségi lét boltozatainak fenntartó szolgálata” jellemzi.[594] Sütő nemcsak nyelvet, naplóregénye révén műfajt is teremtett, esszéiben pedig egyértelműen az értekező próza csúcsaira jutott, Kosztolányi, Illyés és Németh László mellé.[595] Czine

[587] Vö. **Bertha** Zoltán kifejezése, in UŐ, *Sütő András, i.m.,* 16.
[588] Vö. **Szekér** Endre, *Vallomás Sütő Andrásról*, in UŐ, *Érték és írás*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács, 1981, 255.
[589] Vö. **Ruffy** Péter, *Sütő András*, in UŐ, *Világaim*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 317.
[590] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 310.
[591] Vö. **Féja** Géza, *Műfaj születik*, in UŐ, *Törzsek, hajtások*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 184–189.
[592] Uo.
[593] Vö. **Tolvaj** Bertalan, *Tűnődések Sütő András könyveiről*, in UŐ, *Az irodalom vonzásában*, Bp.-Pozsony, Szépirodalmi-Madách 1977, 96–111.
[594] Uo.
[595] Vö. **Alexa** Károly, *Sütő András: Istenek és falovacskák*, in Kortárs, 1973. 12.

szerint ezért is „a kritika nem túlzott, mikor megállapította" művei „már ma a holnapi klasszikusok mércéjével mérhetők".[596]

Sütő egyben a teljes szellemi hagyományon belől is az erdélyi nagy elődök, klasszikusok folytatója. Már Nyírő is „a székely népiség írójának indult, ám a nagy szerepre Tamási Áron bizonyult elhivatottnak. Tamásiban több a kaland és a szárnyalás, Sütőben keményebb a helytállás, teljesebb értelmű a hűség."[597] Vagyis nem csak írásművészetében, a helytállás példázatában is meghaladhatja szűkebb hazája jeleseit. Szerzőjük ugyanakkor már nem is csupán a választott elődök (Illyés, Veres, Németh, Tamási, Asztalos, Móricz) tanítványa marad, de közéjük nő, s bizonyos fokig túl is szárnyalja őket. „Sütő olyan gondokra is ráébredt, amelyek Tamásit még nyugton hagyták (…) a tavaszi fényben villanó őszi merengés jelen volt már Csehov és Móricz, Tamási és Asztalos elbeszéléseiben, de Sütőnél lágyabb lett a mese áradása, többszólamú a hang, erősebb a simogató szomorúság".[598] A baloldali indulás nyilvánvalóságán és a transzszilván keretek korabeli újjáéledésén túl a kritikusi odaadás mondathatja némi naivromantikával összekapcsolhatónak, összefogónak az életmű azon szeletét, mely érdekes módon „a Móricz Zsigmond-i, Gaál Gábor-i úton haladt tovább, egybeölelve a Korunk és a Helikon hozományát"![599] Persze a kialakítandó kultikus formákhoz, a kultuszteremtés legitimált aktusaihoz maguk az elődök is hozzájárulnak: mint már utaltam rá, Veres Péter szerint Sütő egyenesen „székely Mikszáth, de magasabb hatványon".[600] Illyés miután íróként, emberként is „kész"-nek mondja, húsz évvel később verset ír Sütőnek ajánlva, s az irodalom „egyik legnagyobb vigaszának" nevezi.[601] Dénes Zsófia levélben mond neki köszönetet az *Anyám* kapcsán, Cseres Tibor *Szavaink nagyfejedelemsége* címen ismerteti az *Engedjéteke*t, később születésnapjára Csoóri saját verse mellett levélben köszönti.[602]

A Sütő darabok fogadtatását a hetvenes évektől mindvégig a „legek" jellemzik. De korábbi művei is természetszerűleg szépülnek meg a kultikus fogadtatás ünnepi szólamaiban. Írójuk, 1991-ből már úgy tűnik, fiatalkori írásaiban is „száraz lábbal lépdel át a sematizmus tengerén."[603] A hetvenes évek sikersorozatában tehát érthető, ha regénye nem csupán az év

[596] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, i.m.,
[597] Vö. **Féja**, *i.m.,* 185.
[598] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld 1979/8, 58.
[599] Uo.
[600] Idézi a monográfiák mellett többek közt **Pomogáts**, *Sütő András*, in Alföld, 1972/12, 44.
[601] Vö. **Illyés** Gyula, *Sütő András nagy úton*, in Tiszatáj, 1977/6, 3.
[602] Vö. **Dénes** Zsófia, *Köszönet Sütő Andrásnak*, in Életünk, 1971/2, 183-186.; **Cseres** Tibor, *Szavaink nagyfejedelemsége*, in Élet és Irodalom, 1977, 51, 3.; **Cseres**, *Levél Sütő Andrásnak*, in Élet és Irodalom, 1987, 24, 5.; **Csoóri** Sándor, *Az elmulasztott utak*, in Alföld 1987/6.
[603] Vö. **Grezsa** Ferenc, *Omló egek alatt*, in Kortárs, 1991/1, 162.

legjobbja[604], de új *Húsz óra* is, drámája (*Káin és Ábel*) maga a madáchi Tragédia. Az *Anyám* egyszerre „huszadik századi *Ómagyar Mária-siralom*, *Végek dicsérete*, *Nemzeti dal*, *Hazám* és *Puszták népe* együtt…”[605] A mindentudás és ennek a tudásnak valamiféle titkos ősi őrzése együttesen szüli a profetikus szerepvállalás igényét is, amelynek következtében olvasó és szerző közt valamiféle transzcendentális távlat is tételeződik: „Könyvét úgy nyitom fel újra meg újra, miként a profán magyar bibliát”.[606] „Nagyobb hatása, szélesebb olvasótábora könyveinknek nemigen volt (…) mint valami új bibliát forgatják a boldog tulajdonosok, a könyvtárakba szinte sorba állnak érte az olvasók. Nem is regényként, hanem életként olvassák…[607]

Az elismerések s a gyakori szuperlatívuszok – némiképp már érthetőbben – a drámaíróra is vonatkoznak. Szigeti József még a romániai magyar drámaírással kapcsolatban állapította meg, hogy „Sütő drámáival drámaírásunk az érettség fokára emelkedett”[608], de az is elfogadott tény, (legfőképp a történelmi dráma műfaji megújulása szempontjából), hogy a teljes magyar drámaírás felpezsdülését hozó erdélyi szerzők közül „Sütő tudott leginkább érvényes színpadi világot teremteni”.[609] Lukácsy András szerint a Szép Ernő-díjas *Álomkommandó* első pesti bemutatóján már „diadallal vonult be a Vígbe”.[610]

A nyolcvanas évek végére a Sütő-kánon jelentése áthelyeződik a helyesről a szent és sérthetetlen kategóriáira. Ekkorra jellemző a kényszerűségnek az a fázisa, amelyikben legalitás és autoritás megkülönböztetésével a kánon „működtetői” a közmegegyezés normáinál is magasabb tekintély alá vonják az életművet. Nagyrészt a nyolcvanas évek színpadi sikerei révén, a kultikus abszolutizálás így odáig vezet, hogy mint mondtam, akár meg sem született műveivel, de a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”.[611] A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak szóltak. A kultusz mégis leginkább a szerző erkölcsi-morális tartásához, emberi jelleméhez kapcsolódik. Sütő hangja így „a huszadik század Tiborcának hangja”[612]. A kilencvenes fordulat után művekről már gyakorlatilag alig esik szó, helyette az etikus magatartás révén „a kritikai képen a jellem

[604] Vö. **Szabó B**. István, *Az év regénye*, in Új Írás, 1971/1, 120–123.
[605] Vö. **Balázs** Mihály, *Sütő András*, in **dr. Szabó** Ödönné szerk., *Írók, képek II.*, 2. kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 267.
[606] Vö. **Féja** Géza, *i.m.*
[607] Vö. **Czine** i.m. Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és Irodalom I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1981. II. 140–155, illetve UŐ, *Kisebbség és irodalom*, Pozsony, Madách, 1992.
[608] Vö. **Szigeti** József, *A történelmi szükségszerűség drámái*, in A Hét, 1976/24, 6-7.
[609] Vö. **Kabdebó** Lóránt, *Költészet és valóság drámai küzdelme*, in Magyar Nemzet 1987, Június 13, 9.
[610] Vö. **Lukácsy** András, *Az Álomkommandó – kőszínházban*, in Magyar Hírlap, 1987, október 1, 4.
[611] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12.
[612] Vö. **Balázs** Mihály, *i.m.,* 266.

szinte archetipikus magatartásmintává súlyosbodik".[613] Ezek után nem meglepő, hogy Ablonczy László Sylvester Lajossal egyetértőleg mondja, hogy Sütő olyan nagy személyiség, hogy „kezében a zsebkendő is zászlóvá válik".[614] Ahogyan immár az is „érthető" lesz, miért ábránd az amúgy nagyon is elvárható monográfusi távolságtartás, az arányérzék és a kritikusi szemlélet a kilencvenes években is, ha maga a monográfus felvezetőjében is így összegez: „Feltekintünk az égre; milliárdnyi izzó: az Úr csillárja világítja be a Földet. S egy csillag Pusztakamarás felé mutat..."[615]

*

A szinte vég nélkül folytatható hasonló megnyilatkozások állításainak igazságtartalmát, ítéleteinek helyességét tulajdonképpen nem szükséges firtatni, a honmentő diszkurzusok által propagált Sütő-kánon kultikussá váltásának esettanulmányi vizsgálatához. A kritika legsajátosabb eredménye amúgy sem a tárgyáról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdésétől függetlenül is tanulmányozásra, tanulságok levonására lehet érdemes. A Sütő-művek fogadtatása a normákkal szembesítő mérlegelés attitűdjétől a feltétlen hódolatteljes magatartás felé, az irodalmi bírálat intézményes gyakorlatától az eleve apologetikus dicsőítés felé halad. Ha az így megképződött kánoniságot mint sajátos beállítódást, szertartásrendet és nyelvhasználati módot egyszerre tesszük a történeti kutatás tárgyává, a kritika rituális, beavató szerepét könnyedén igazolhatjuk. Ennek fokozatai viszont tulajdonképpen nem jelentenek majd mást, mint az életmű textuális lecsapódásainak beavatás, divat, kultusz, intézményesülés sorrendben leírható egymásutánját, mintegy „tökéletes" kanonikus skáláját.

A kultikus Sütők-kép persze nem azonos magával a szerzővel, s legkevésbé annak műveivel, ahogyan viszont nem is választható el tőle egykönnyen. Amint a különböző írásokról is lehetetlen lehántani a nyelv szemléletformáló metaforarétegét, a kultikusságot is lehetetlen teljességében kiszűrni. Ennek mértéke lényegesen függhet a befogadás és a befogadó érzelmi viszonyulásaitól, s meghatározó lehet a szóban forgó korszak értékítéletére vagy intézményesített hivatalos irodalomtörténet-írására is, mely tudjuk, eleve legitimált bizonyos fokú kultikus szertartásrendet. A Sütő-recepció sajátosan stilizált dicsőítő nyelvezetet és legendaképző törekvéseket honosított meg, amelyekben a tiszteletadás látens rajongássá fajulása nem csupán az ízlésbeli, vagy szellemi-világnézeti rokonszenvben tükröződött, de nem egy esetben együtt járt a tényszerűnek szánt leírás dicsőítéssé válásának

[613] Vö. **Grezsa** Ferenc, *i.m.,* 162.
[614] Vö. **Ablonczy**, *A szivárvány alatt*. Sepsiszentgyörgy, 2000. – idézi **Márkus** Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap Kiadó, 2002, 275.
[615] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom*. *Sütő András 70 éve*, *i.m.,* 7.

körülmények kényszerítette hódolati aktusával. Olyannyira, hogy ezek hatása kétségtelenül máig (az Even-Zohar említette időközbeni képletes kánoni centrumból való határozott elmozdulásuk ellenére) jól megfigyelhető. Sütő személye bizonyos diszkurzusok számára így továbbra is „a magyar irodalom örök csodafiúja", „büszkesége", „mesefakasztó nyelvezetű csodaköltője", „a fogyatkozó magyarság apostoli írója".[616]

A kultikus fogalmak, terminusok és kategóriák, mint egyféle szakralitással érintkező axiómák kivonják magukat a racionális kritikai elemzés hatóköréből, s a leírás számára az analízis helyett csupán a kategóriáknak való megfelelés bizonyítását, illetve tautologikus rögzítését hagyják feladatul.

Elsőség

A kilencvenes évektől a korábbi írói sikert, a kánon kultikussá szélesedését film, színház, antológiák, különszámok mellett újabb monográfiák, tankönyvek, irodalomtörténeti összefoglalások szegélyezik, de ugyanilyen fontos szerep jut a lexikonbeli arányoknak és a különböző díjkiosztásoknak is. Az ezekben mérhető elsőség a vállalt-kifejtett szerephálók tekintetében, akárcsak a képviseletiség eszméköre szempontjából is fontos hangsúlyozni, hogy az általuk megjelenített elemek olyan rendszert alkotnak, amelynek elemei rendkívüli erővel hatottak vissza az erdélyi irodalomról való gondolkodás jellegére, a magyarországi befogadói attitűdökre. A 'határontúliság' irodalmi eszményének végképp Sütő lesz az alkalmazott viszonyítási mércéje, sőt alapegysége is. Egyedisége teremti azt az értékelési rendszert, amelynek szemlélése során a többiekre nézve is kialakíthatóvá válik egy homogén séma értelmezési kerete. Még Rónay László is, rövid irodalomtörténeti munkájának (1993-ban) *'Kisebbségi és szórvány irodalom*' címszava alatt mindössze egyetlen szerzőt szerepeltet, Sütő Andrást, mondván, hogy annak „életében a kisebbségi író létének minden nehézsége összesűrűsödött".[617] Ehhez hasonlóan máig több olyan irodalomtörténeti munka, illetve antológia létezik, amelyekben többnyire külön fejezetbe kerül az erdélyi irodalom, de ha mégsem, úgy az 1945 utáni évekből mindössze egyetlen személy, Sütő András szerepel, mint akinek az életműve nemcsak az erdélyi, de az „összkisebbségi" irodalmak jellegzetességeit is magán viseli![618] A kivételezések, az emblematikus szerepkörök adta elismerések, vagy éppen a kiadói-szerkesztői kényelem, a bejáratott utak magabiztossága manapság is fenntartja alakzatait. Az új *Atlasz* sorozat ismeretterjesztő kézikönyvei sorában a

[616] Vö. **Pósa** Zoltán írását, in **Bertha** Zoltán – **Eckler** Andrea szerk., *Cselekvő irodalom: írások a 60 éves Görömbei András tiszteletére*. Bp., Magánkiadás, 2005, 82.
[617] Vö. **Rónay** László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.
[618] Vö. például **Erdődy** Edit szerk., *Magyar irodalom a XX. században*. Bp., NHK., 1992.

Magyar irodalom című kötet is az elmondottakhoz hasonlóan jár el. Ennek a már megnevezésében is anakronisztikus címszava, *Romániai magyar irodalom* tétel alatt egyedül Sütő nevét szerepelteti,[619] azt kiemelten, kurzívan, – a többiek nyilván a futottak még kategória…

A kiemelt hely szempontjából hasonlóan összefoglaló köteteket, akárcsak számos antológiát, többet is találunk.[620] Ezek esetében már valósnak tűnhetnek a Barbara Herrnstein Smith által megfogalmazottak, miszerint az így értett konstellációban, az említett évtizedek erdélyi irodalmának magyarországi reprezentánsaként, a Sütő-szövegek gyakori felvétele különböző irodalmi antológiákba nem csupán az írás létező értékét tükrözték, de képesek voltak tovább is növelni ezt a fajta értéket. Hasonló volt a helyzet az életmű értékelésekbeli elsősége és a kivételes bánásmód tekintetében egyéb műfajok, egyéb válogatások esetén már korábban is. Az 1977-es ünnepi lapszámok közül több olyan akadt, így például az Alföldé is, amely szerkesztői gyakorlatától, szokásaitól eltérve kivételesen egy 50. éves szerzőt köszöntött teljes ünnepi anyaggal, akkor, amikor ilyen bánásmód korábban csak a hatvanadik életévüket betöltőknek járt. A kiemelt szerep, a különleges fogadtatás a hetvenes évek jogos sikersorozata fényében (főleg a drámatrilógia kapcsán) az írói nagyság melletti, de azon túl is mutató egyértelmű állásfoglalásnak is volt tekinthető, s mintegy tovább is növelte, hangsúlyozta a már létező értékeket. Az életút során az ötven illetve hatvanéves évfordulók kapcsán születő ünnepi lapszámok mellett külön tematikus számok is napvilágot láttak[621], a kilencvenes években pedig számos kisebb-nagyobb, az író előtt tisztelgő összefoglalás vagy ünnepi kiadvány (lapszám, monográfia, drámaelemzés, stb.) született.

A hangsúly és az arányok tekintetében hasonló, ám kevésbé aktív konstellációt mutatnak a különböző, nyíltan életrajzi összefoglalások, a lexikonok vagy ki-kicsodák is, azzal a különbséggel, hogy itt számtalan, leginkább a kialakult írói képet fenntartó elhallgatásokra, vagy aránytalanságokra is felfigyelhetünk, amelyekre még visszatérek. S meglehet, hogy lexikonbeli szócikkek esetén ezek terjedelme az életmű természetétől, azaz az alkotó termékenységétől, vagy éppen az életrajz bonyolultságától is függ, de az mégsem teljesen mellékes, kiről, mit és mennyit, kikkel arányosan, s az sem, hogy ki írja a nevezett szócikkeket. A terjedelemnek és az eltérő arányoknak ezért az életmű jelentőségének

[619] Vö. **Kelecsényi** László Zoltán, *Atlasz Magyar irodalom*. Bp., Athenaeum 2000, 2001. 232.
[620] Vö. *Magyar irodalom összefoglalás: [Írók, költők, stílusok]*, Bp., Primo, 1990, illetve, 1991 és Ue. Bp., Black and White, 1999.
[621] Például az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.

értékeléséhez, ha természetesen nem is elsődlegesen, de mégis csak van köze. Ahogyan annak is, milyen példányszámban látott napvilágot egy-egy alkotás, kik, mikor és hol adták elő, mutatták be, vitték színre vagy filmesítették meg azt. A Magyar Irodalmi Lexikon[622] 1965-ben természetesen már említi a prózaírót, a többnyire sematikus művek után, egy-két jobb novella kapcsán a stílusművészt emelve ki. A rendszerváltás előtti, 1988-cal lezáruló Kortárs Magyar Írók Lexikona már a politikai és kulturális közélet szereplőjét állítja előtérbe („tevékenyen vett részt a politikai és kulturális közéletben")[623], míg a kétkötetes Akadémiai Kislexikon[624] már egyértelművé teszi, hogy Sütő „az 1945 utáni romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége". Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Görömbei András által írt négy hasábos szócikke[625] aztán két egész oldalon keresztül tárgyalva az életmű eredményeit, igazolja is, hogy alighanem egyetlen más erdélyi szerző sem részesült még ekkora figyelemben.

Akárcsak a formális-kanonikus kritika jelentős többsége, mely a művek sajátosságait a kánon értékrendjének megfelelő mértékben kívánta meghatározni, az irodalomtörténeti munkák is jórészt azt keresték s találták meg tárgyukban, amit a kánoni diszkurzusok képzetköre eleve feltételezett. A megfeleltetés kategóriáját helyezve a szemléletek középpontjába, az elvi megfeleléseken túl gyakorta mellőzhetőnek is vélték a megjelenési mód további analitikus, kritikai számbavételét. Helyette törvényszerűen előtérbe kerültek a portré-szerű értelmezések. Ezek alapján viszont valóban szembeötlő lehet az az analógia, amelyet Bezeczky Gábor hangsúlyozott, és amelyik az irodalmi lexikont is kvázi-irodalomtörténetté avathatja.[626] Ha ugyanis ez utóbbi csak kibővített portrékra és portrévázlatokra szűkül, amelyekben a fejezeteket is egy-egy írói név adja, akkor legfeljebb a felépítésben, az életrajzokra, portrékra tagolás szempontjaiban találunk majd nagyobb eltérést. Miközben nem az irodalomtörténeti folyamatok megragadásával, a szükséges újraértés lehetőségével, de a végsősoron személyes önéletírás életutat szegélyező, magyarázó-vallomásos passzusaival, vagy műveinek referencialitástól elszakadni képtelen kötöttségeivel találjuk szembe magunkat.

A preferenciák, az író-választás minden esetben tűnhet természetszerűleg önkényesnek és szubjektívnak is, az életművet tárgyaló irodalomtörténeti összefoglalások

[622] Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1965.
[623] Vö. *Kortárs Magyar Írók Lexikona 1959-1988*, Bp., Magvető, 1989.
[624] Vö. *Akadémiai Kislexikon I.-II.*, Bp., Akadémiai, 1989-1990.
[625] Vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, illetve 2000.
[626] Bezeczky Gábor az akadémiai irodalomtörténet alapján a Magyar Irodalmi Lexikont is irodalomtörténetként olvashatónak mondta. - Vö. **Bezeczky** Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

vagy tankönyvszerű, monografikus feldolgozások mindegyike, amellett, hogy szinte kivétel nélkül az írói életrajz valamilyen formájának rendelődik alá, szerzői elvrokonságot is mutat. A sorrend és a terjedelmi arányok tekintetében persze kétségtelen, hogy sem a választás kritériuma, sem a sorrendiség, sem a terjedelem nem múlik a véletlenen. Ha az irodalomtörténet-írás általános kérdéseire figyelünk, akkor mégis, egyik munkában sem azok részleteinek ténybeli megalapozottsága, az egyes állítások igaz vagy hamis volta, túlzott odaadása lesz érdekes. Sokkal inkább az, hogy a tanulmány, szócikk, elemzés milyen előfeltevéseken alapul, milyen narratív sémákat alkalmaz, milyen kérdésekre keres választ, s milyen kérdéseket kerül el, milyen történetszálat épít fel és visz tovább, ezekből milyen összefüggéseket állapít meg, s milyenekről gondolja úgy, hogy szóba sem kell hozni azokat, mert nem illenének bele az előzetesen megállapított, sokszor éppen a szerzői önkanonizáció textuális nyomaiban megjelölt összképbe. Az életrajzi szemléletből és a közíróság általános tételeiből vezethető le az is, hogy az ilyenforma elbeszélések elsősorban kialakulástörténetetet tárgyalnak, s művek utóéletéről, szerkezeti vagy befogadástörténeti mozzanatairól jóval ritkábban esik bennük szó, akkor is a csak a keletkezéstörténetnek alárendelten. Ennek uralkodó szerepe magyarázza, hogy egyes művek tulajdonságai így látszólag csak az írói szándéktól függnek, s a mű létrejöttének pillanatában véglegesen rögzültnek tekintendők.

Míg a már sokat említett Kántor–Láng összegzése 1970-ben, az *Anyám*at megelőző időszakot értékelve még az említett „jellegzetes szocialista írókarrier”- szentenciájában volt mérhető, addig az 1982-es Akadémiai Irodalomtörténet már bevallottan az írói vallomások alapján egészítette ki megközelítéseit, de a hetvenes évek színpadi sikereinek tapasztalatából már azt is leszögezte, hogy Sütő nevéhez kapcsolódik a romániai magyar dráma megújulása![627] A Bertha–Görömbei-féle irodalomtörténet a nyolcvanas évek elején már *A szuzai*val bezárólag tárgyalhatta az életművet, mondhatni annak máig legértékesebb fejezetét, s ezáltal a magyar irodalomban méltán kiemelkedő helyről és teljesítményről szólt. Ez utóbbi munka már úgy tárgyalta a hatvanas évtized záró éveit, mint amelyikben a belső írói szemlélet- és hangnemváltás már érvényesíthető. A népszínművek gyönge utóérzetét sugalló színpadi művek után a *Pompás Gedeon* (1967) már egyén és hatalom viszonyának megjelenítésével jelzi e fordulatot, vélik a szerzők, ám valószínűsíthető, hogy ez esetben is inkább a későbbi nagyformátumú művek utólagos értelemadó jelentősége olvastatja visszafelé az életművet egységes egészként láttatni kívánó értekezőket. Főképp, mert a

[627] Vö. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, *i.m.,* 287.

fejlődéselv kontúrjai egyértelműen a „hatalmas dimenziójú" naplóregénnyel[628] kezdetét vevő évtizedben kapnak igazi nyomatékot. A naplóregényt követő „nagy gondolati drámák" illetve Sütő „esszéírói művészetének két csúcsa" (a *Perzsák* és a *Nagyenyedi Fügevirág*) ez utóbbi összefoglalás szerint már „céltudatosan elkötelezett írások, a nemzeti-nemzetiségi érdekeltség tüntetően vállalt" jellegzetességeinek legjobb példái.[629] Az életmű így lesz a nemzeti és morális követelményeknek az immanens(?) esztétikaiban[630] való példaértékű megvalósulása.

Sütő saját bevallása, irodalomszemlélete szerint a romániai magyar irodalom legfőbb jegye, jellegzetessége az, hogy „időben és térben meghatározott sorsproblémákkal küzd".[631] A szerzők értékszemléletében e meghatározás igen jelentős mértékben talált analógiákra. Az említett irodalomtörténet a látszólagosan csak sorsproblémákat tárgyaló irodalmi meghatározottságoknak a hangsúlyos átvételével nem csupán idézi, ki is terjeszti a teljes erdélyi irodalomra vonatkozóan a sütői elveket, s a Csipkerózsika-vitát is megemlítve, egyúttal a provincia gondjait vállaló felelős magatartást hangsúlyozza.[632] A Bertha–Görömbei–féle irodalomtörténet a sajátosság méltóságának tételét a hetvenes évtized legfontosabb erkölcsfilozófiai és politikai kérdésévé avatja. (Filozófia és irodalom hetvenes évekbeli szimbiózisáról is csak ebben a vonatkozásában beszél, mondván, hogy a sajátosság méltóságának értelmiségi küldetését az irodalomnak mindig hangsúlyoznia kell). A legerősebb, domináns vonulatban a társadalmi elkötelezettség és közösségi gondvállalás irodalma konkrét művekben nyilvánul meg, máskor általánosabb megfogalmazást nyer (Sütő, Kányádi, Szabó Gyula, Farkas Árpád, Király László műveiben), de legtöbbször a magyarországi irodalomtörténet által azon szerzők életművében is kiemelt szerephez jut, akik nem feltétlenül vallják „az egyéni megmaradás erkölcsi imperatívuszait".[633] Jellemző, hogy az említett viták, olykor erőteljes erdélyi polémiák ellenére is, az említett irodalomtörténet úgy látja: „a hetvenes évek egészére nézve, állíthatjuk, hogy a romániai magyar irodalom *irányjelölő* művei a *korszerű nemzetiségi magatartásforma* megteremtését segítik".[634] Innen már nyilvánvalóvá válik, hogy az értékpreferenciák arányai is kinek kedveznek majd.

[628] Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 27.
[629] Az első valóban parabolisztikus történelmi esszé, a másik azonban önéletrajzi vallomás kereteiben megfogalmazott fiktív levél, amelyik aligha egyszerűen az előbbi „erdélyi változata" Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 28.
[630] Uo.
[631] Uo., 29.
[632] Amelynek korban kétségkívül megvolt a maga társadalmi alapja és visszhangja. „Az irodalomnak a maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek 'egy közösség homlokráncában', nem pedig azt, hogy 'májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak'." Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 29.
[633] Uo.
[634] Uo., 7. (Kiemelés tőlem, BL.)

Sütőnek 10, Lászlóffy Aladárnak 6, Székely Jánosnak 5 és fél, Kányádinak 4 és fél oldal jut az említett irodalomtörténetben, míg a nagy átlag alig egy oldalon „összegződik". Érdemes megfigyelni, amint az *Anyám*at alig egy évvel megelőző, Magyarországon ugyancsak sikerregénynek számító Bálint Tibor mű, a *Zokogó majom*, a maga városi realizmusával miként ítéltetik meg mindösszesen hat sorban. „A különös, a bizarr, a groteszk jelenségek, figurák, események" iránt fogékony szerző esetében az „anekdotikus mesélőkedv az emberi furcsaságok, jellemek és cselekvések sorozatát olykor alig emeli túl öntörvényén, máskor viszont erkölcsfilozófiai, civilizációtani eszmék példázattárává növeszti."[635] Erkölcsfilozófiai magasság a céltalan, öntörvényű mélységgel szemben! Ez a jellemzés határozottan uralja a nyolcvanas évekből megítélt erdélyi irodalomképet.[636]

Az olykor sajnálatosan névsorolvasássá egyszerűsödő irodalomtörténti tudósítások mellett természetesen szakmailag igényes, objektív szövegértékelések is születtek. A kilencvenes évektől ezek konkrét, alapos műelemzésekkel is kiegészültek, a korabeli erdélyi folyóiratokban fellelhető jelentős kritikai visszhang ugyanakkor egyáltalán nem, vagy óriási késéssel szerkesztődött csak Magyarországon kötetekké,[637] s részben ez is magyarázza a honmentő recepció látens voltának azon tételeit, melyek rendkívüli módon megnehezítették a kilencvenes években is a korábbi receptív sémák újragondolását. A reflexek merevségére jellemző, hogy az irodalomtörténeti munkák jelentős része, (még az olyanok is, amelyek hiányt pótolva végre műértelmezéseket közöltek) a történelmi helyzet megváltozását követően, a kilencvenes évek végén is csak a kultikus szerepmeghatározásokat látszottak erősíteni és visszamondani. „(…)az erdélyi magyar irodalomnak továbbra is egy kisebbségi sorba taszított nemzeti közösség törekvéseit, gondjait és reményeit *kell* kifejeznie, a nemzeti önazonosság-tudatot *kell* őriznie, a nagy történelmi értékeket és hagyományokat *kell*

[635] Uo., 92.

[636] A Kántor–Lángban tetten érhető, első Forrásra jellemző pozitív kanonizációnak (mely révén legalább részben megtörténik a nyugatos vagy avantgárd hagyományokhoz való első visszacsatolási kísérlet) még szembe kellett néznie a korabeli kritikákban, vitákban megjelenő hivatalos elvárásrendekkel. „Ezekben a vitákban akarva-akaratlan fel kellett venni azt a terminológiát, amit használtak a támadók. Ha valakiről azt mondták, hogy tagadja a szocializmust vagy internacionalizmust, és elzárkózik egyfajta individualizmusba, ahelyett, hogy népünk nagy vívmányait és az élet mindennapjait vállalná, akkor nyilván nem lehetett azt mondani, hogy hülyeség, amiről beszéltek […] Bálint Tibi kapcsán az egyik vád például az volt, hogy, a kisszerűséget, a jelentéktelen témákat dolgozza fel. Akkor pedig nyilván azzal kellett védekezni, hogy ez így nem igaz, hogy igenis jelentős, amit leír." (Vö. **Kántor** Lajossal készített interjút, „*Először a lapokban kellett megharcolni ezt a harcot*", in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 27.). Ha összevetjük mindezt a nyolcvanas évekből visszatekintő magyarországi összefoglalásokkal, akkor szembetűnő, hogy a funkcionális irodalomeszmény (már lényegesen más irányból kiegészülve, mégis) mennyire meghatározója maradt a maga megkésettségében az erdélyi irodalommal foglalkozó distinkcióknak

[637] Leginkább hitelesen Széles Klára, Szakolczay Lajos, Szász László, Martos Gábor vagy éppen Fried István révén.

védelmeznie. A kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés így változatlan marad."[638] Ahogyan jellemző az is, hogy az ilyen szemlélet érzelmi-ideológiai vetületeinek túlhangsúlyozását, a homogenizáló erdélyiség-kép és irodalom árnyaltabb bemutatását és értelmezését számonkérő egyéb kritikai beszédmódok sem léptek túl az egyszerű bővítéses vagy szubsztitúciós listakánoni értékelés különállásának a keretein. Az újabb (élet)művek másféle szempontrendszer szerint, de ugyanúgy egy alapjaiban önálló, reflexív erdélyi irodalmi hagyományhoz képest mérettettek csak meg.

Hagyományozandó kép?

A kultikusnak nevezhető jelenségcsoportok közül az olyan rituális tevékenységek és események (évfordulók, díjkiosztások, monográfiák, ünnepi számok, születésnapi tanulmánykötetek) is befolyásolják a kánon időtállóságát, melyek mintegy kiegészítik a hosszú távon ható, tankönyvekben megjelenő elképzeléseket. Az irodalmi kánonalkotás oktatás által elterjedt módozatai megkerülhetetlen szerepet játszanak a kultúra és a művelődés intézményeiben, döntő hatással vannak a tananyag kialakításában, a különböző muzeális gyűjtemények, könyvtárak anyagának a szelekciójában, s természetszerűleg alapvető szempontokat nyújtanak a könyvkiadásnak is. Nemcsak az értékek, de az értékválasztás taníthatósága szempontjából is elsődlegesen fontos, hogy egy kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag mindig is az irodalom intézményeitől függött, viszont csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Mint említettem az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve szerzők, elismertség, siker és rang viszonyainak a meg- és átörökítésében. Manapság is több olyan tankönyvet, olvasókönyvet lehet felsorolni, amelyekben kivétel nélkül Sütő András szerepel a teljes erdélyi irodalom képviselője, helyettesítője szerepében. Az egyik legújabb, Alföldy Jenő által írt, Féja Géza által lektorált olvasókönyv is ilyen, melyben az „*Ötágú síp*" címet viselő, a teljes határon túl született irodalmakból válogató fejezet a bevált gyakorlat szerint két szerzőt, Sütő Andrást és Kányádi Sándort említi.[639] A tankönyvek persze bevallottan nem törekszenek teljességre, s gyakorta a tájékoztatás a legfőbb céljuk. Görömbei András kisebbségi magyar irodalmakat tárgyaló tankönyve[640] erdélyi viszonylatban mindössze tizenkét szerzőt sorol, s talán mondanom sem kell, benne normatív értékkel a sajátosság

[638] **Pomogáts** Béla, *Kisebbség és humánum. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, Bp., Korona Nova, 2. kiadás, 1998. – (Kiemelések tőlem, BL.)
[639] Vö. **Alföldy** Jenő, *Irodalom 8. Olvasókönyv*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, második kiadás.
[640] Vö. **Görömbei** András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó 1993.

méltóságának értékkritériumait vallók bírnak. A könyv fenntartja, hogy a kisebbségben a művek helyi értékére tevődött a hangsúly, a recenzálásra kiválasztott szerzők névsorából, vagy egyszerűen az értelmezés hangsúlyaiból pedig jól kitűnnek az értékpreferenciák. S a válogatás már önmagában is az értékelés egy módja. A „társadalmi elkötelezettség, közösségi gondvállalás" mentén így olyan szerzők és művek tárgyaltatnak, akik „az emberi méltóság, közösségi és egyéni megmaradás erkölcsi parancsait fogalmazzák meg."[641] Pomogáts Béla erdélyi irodalommal foglalkozó könyveiben, tankönyveiben[642] is egyértelműnek látszanak a személyes preferenciák és az ismert, jól bevált sémák. Szerzőjük egyszer Sütő-idézetet választ kötete borítójára, máskor a nyilvánvalóan megmutatkozó arányok mellett is leszögezi „az új romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége Sütő András".[643]

Péter Orsolya szintén a Tankönyvkiadónál megjelent, Sütő drámáit elemző könyvecskéje[644] más okokból szimptomatikus a magyarországi fogadtatásra. A benne megtestesülő értelmező eljárás Sütő közéleti szerepét gyakorlatilag a nyolcvanas évek totalitarizmusának kiteljesedésétől veszi csak számba.[645] A közéleti szereplés itt szinonim a magyar kisebbség közösségi gondjainak a felvállalásával, ezek hangsúlyai lapról lapra ismétlődnek, míg a napi politikai szerepléseket, funkciókat teljességében mellőzik az értelmezések. Ahogyan az író önkanonizációjának a különböző kritikátlan reflexiói is, amelyek a kényszerű nyolcvanas évtizedet követően hasonló alapállásból közelítenek az életmű alkotásai felé egy megváltozott történelmi helyzetben is. Jó példa lehet, amint a saját úti tűnődések, beszélgetések, riportok kötetté szerveződő új és újabb kiadásaiban is kiépül az a szerzői szerepnarratíva, amely utólagosan építi fel, konstruálja újra saját múltját, s mintegy készen kínálja az ebből eredeztethető értelmezésrétegek egyértelműsítő válaszait.[646] Az így formált kötetbeli kánonkommentár gyakorlatilag a drámaíró önmagáról kialakított nézeteinek a tolmácsolására szűkül. Ráadásul abban a pillanatban, ahogyan a recepciónak a hasonló „szakkritikái" ezeket magának az életvezetésnek, a történelmi-politikai helyzetnek, vagy cselekvésmódozatoknak irodalmi köntösbe bújtatott tudósításaiként adják közre, a kultusz

[641] Vö. Uo., 22.
[642] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981*, Bp., Gondolat, 1982.; UŐ, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987; UŐ, *Kisebbség és humánum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989; UŐ, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1993.
[643] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981, i.m.,* 567.
[644] Vö. **Péter** Orsolya, *Csillagok a máglyán. Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 237.
[645] Annak ellenére, hogy a drámákat elemző Péter Orsolya elmondja ugyan, *„írói munkássága mellett egész ifjúkorától kezdve folytatott politikai tevékenységet."* Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 181.
[646] Péter Orsolya említett drámaelemzéseket ígérő kötete, mely a szerző hetvenedik születésnapjára a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg, a teljes drámaterméshez mérten a maga igen csekély számú hivatkozásainak több mint egyharmadát a *Sárkány alszik veled* című kötet vallomásaiból, s az összes többit írói interjúkból veszi!

társadalomontológiai meghatározottságait is építik. Furcsa mód a drámák elemzése után az említett szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hetvenes évek drámai egységét követően születik csak meg az igazán kiemelkedő, jellegzetes Sütő-darab az *Advent a Hargitán*. „Ez a tragédia összegzi a történelmi drámák kérdésfelvetéseit, s egyben egyértelműbben utal a jelen problémáira. A színdarab határokon is áthallatszó, kétségbeesett kérdéseivel s csodálatos, lírai zengésű párbeszédeivel a magyar irodalomnak minden bizonnyal egyik mindmáig meg nem haladott csúcsát jelenti."[647] A szerző szerint Sütő művei nyomán született meg „a modern, európai távlatokra is kitekintő, de sajátosan nemzeti hagyományokból táplálkozó magyar dráma".[648] A hódolatteljes attitűdöket, az odaadást jól tükrözik, a végsősoron szerző-laudációknak tekinthető alázatos olvasói sorok: „Sütő András írói tehetségétől várjuk, hogy kimondja helyettünk is a mindannyiunk 'torkát fojtogató', megválaszolatlan kérdéseket."[649]

Kanonikus elődök

A nyolcvanas évek végére kialakuló kultikus diszkurzust a szakmai fogadtatás többek közt oly mértékben előlegezi meg, hogy az életművet nem csak műfaji jegyei, hasonló esztétikai minőségei, megalkotottsága paraméterei alapján veti össze egyéb, hagyománybeli kanonikus életművekkel, de a hasonló gondolatvilágú, hasonló szemléletű szerzőkkel értékazonosságokat és folytonosságot is tételez. Tamási, Veres, Illyés és Németh László így lesznek a kánonban a hetvenes évektől fokozatosan előkeresett előzmények, elődök és hagyományozók, akik irányt jelölnek, s akik a recepció szempontjából is az értelmezéskeretekhez gondolkodásmódot, morális világszemléletet asszociálnak.[650] A különböző szerzői önéletírásokban és a monográfiákban újra és újra megidézett, hasonló gondolatvilágú szerzők egyben modellek is.[651] A hetvenes évek első nagy sikere után is „köztudott, hogy Sütő András nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotóinak sorába lépett"[652], az évtized végére viszont a Herder-díjas szerző

[647] Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 228.
[648] Az így értett sajátosnak az egyetemesbe oltásával mégsem volt egyedül, a szerző szerint ugyanezt tették/teszik „a magyar kultúra legjobbjai, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán, ezt képviseli napjainkban a könnyűzenében Szörényi Levente vagy a Tolcsvay-testvérek. Ugyanezt hozta létre a képzőművészetben Szervátiusz Tibor, az építészetben Makovecz Imre, a költészetben Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor, vagy a színházművészetben a tragikusan elhunyt Sík Ferenc." Vö. **Péter** Orsolya, *i.m*., 229
[649] Uo., 229.
[650] Az *Anyám* és a *Puszták népe*, vagy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* és a *Kháron ladikján* csak azután válik összemérhetővé, hogy a kétségtelen minőségi stílusjegyekkel szemléletbeli azonosságokat is feltárnak. Ezért is értékelődnek aránytalanul fel a kisebb arcképvázlatok, tanulmányok, interjúk is. Az eszmeiség szempontjai szerint az értékmentésnek, a sajátosság védelmének megnyilatkozásaiként ezek az életmű legjobb alkotásai mellett említődnek olykor a monográfiákban is.
[651] Az erdélyi választott elődök mellett elsősorban Veres Péter, Németh László, Nagy László és Illyés. - Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 193.
[652] Vö. **Szerdahelyi** István, *Sütő András: Rigó és Apostol*, in Kortárs, 1971/5, 823.

(a díjban is elődnek számító Németh és Illyés kapcsán) már „közösség-egybegyűjtő hatalom”-ként aposztrofálódik.[653] „A közösségi szolgálat, a közösségi értékóvó alázat mutatkozik meg abban, hogy Sütő András, akit az *Anyám könnyű álmot ígér* óta a romániai magyar irodalom élén tud a közvélemény és az irodalomkritika túlnyomó része is, egyre-másra írja a hetvenes évek folyamán másokról közösségteremtő, közös eszményeket, értékeket valló jegyzeteit, portréit. Olykor, s egyre inkább a sors reája kényszerített felelősségének terhe alatt gyászbeszéd formájában is.”[654]

Mennyire tudatosan igyekezett Sütő meghatározni, befolyásolni ezt a fajta recepciót? Az önkanonizációnak milyen fokozatai voltak számára megvalósíthatóak? Amellett, hogy az önjellemzések, az önéletírás különböző szólamai sorra köszönnek vissza a kritikák lapjain, az életmű különböző műfaji jegyeitől függetlenül a szerző saját nyilatkozataiból is könnyedén leszűrhető, hogy mit tett maga is a kialakuló kép alapvonásainak megteremtéséért. Gondoljunk a nagy számban adott interjúk mellett arra, hogy kinek milyen ünnepén, évfordulóján, halála okán beszélt, kit köszöntött születésnapján és kit búcsúztatott, esetleg kinek a sírjánál beszélt, s egyáltalán milyen örökség folytatójának szerette láttatni magát. Persze könnyedén ellenvethető, hogy az újabbkori művészek természetes törekvése ez, s nem egyszerű hiúság, mintsem egy társadalmi státus felismerése és a vele járó tennivalók elfogadása áll mindemögött. A sikerességben az alakítandó képet ilyenkor maga a szerző is aktívan táplálja. Támpontokat ad „bírálóinak”, amelyeken keresztül kialakítható a kívánt kép és a hagyománybeli szerepkör.[655] Jelentős alkotó a leghatásosabb kánonépítő, de hangsúlyozandó, hogy a kritikák vagy egyéb fórumok segítségével is csak a népszerű és így jelentős alkotó képes ilyenre. A Harold Bloom-adta szerzői meghatározottsággal szemben ugyanakkor nem feledhető Guillory figyelmeztetése sem: a kurrikuláris elit által fenntartott szerző eshet ki a legkönnyebben a kánoni listák és a hatástörténet vezető szólamaiból.[656]

A visszaemlékezések, a válogatott reflexiókon keresztül megvalósított szándékolt jelentésadás mindenesetre az önkanonizáció retrospektív mechanizmusaira és ideologikus

[653] Vö. **Ablonczy**, *Közösség-egybegyűjtő hatalom*, *i.m.*
[654] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.*, 191.
[655] Csak néhány fontosabb momentum: 1956 januárjában Illyést kalauzolja Erdélyben. A romániai magyar irodalom házigazdájaként fogadja Erdélyben Németh Lászlót 1970-ben. Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában felravatalozott Kemény Jánost búcsúztatja 1971-ben, egy évvel később pedig Tamási emlékművének felavatásán tart emlékbeszédet. Ugyanebben az évben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, annak 350. évfordulója alkalmából mond ünnepi emlékbeszédet. Nagy Lászlót ravatalánál búcsúztatja 1978-ban. Illyés ravatalánál is őt kérik búcsúbeszédre 1983-ban. 1986-ban hajdani tanítványként köszönti az Igaz Szóban Vita Zsigmondot 80. születésnapján, s Kós Károly szoboravatásán is részt vesz Budapesten 1987-ben.
[656] Hasonlóan Nemoianu szavaihoz, „…éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent”, és akiket valamely történeti kánonalakzat „saját exkluzív birtokában tart”, „lehetnek leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat.” Vö. **Nemoianu**, Virgil, *i.m.*, 221.

érdekeltségére, azon belőli sajátos mozgására is rávilágít. A tudatos ideológia-építés mozzanata így az egyéni imágó saját érdekek szerinti alkalmazásában mérhető.[657]

A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon

Mennyiben lehet egységes értékekről beszélni az adott életmű különböző műfajú és státusú önéletrajzinak tekinthető alkotásai esetében? Egyáltalán mit érthetünk önéletírás alatt? Ha egy önkényes döntéssel elfogadnánk is az önéletírás és az irodalmiság, az irodalmi értékek szoros kapcsolatát, az autobiográfiának a különböző irodalomszemléletek belátásait figyelembe véve, valószínűleg más és más tartalma tárulhatna föl. Mindez akár „attól függően, hogy egyetlen körülhatárolható, hagyományos értelemben vett irodalmi műfajként, netán az önéletrajzi vagy személyes műfajok gyűjtőnév alatt több szövegtípus közös nevezőjeként fogjuk fel, vagy mint az írás egy különleges helyzetét, az írás alanyának az önéletírói programmal, tervezettel jelölt aktivitását, esetleg mint az olvasás vagy a megértés alakzatát tekintjük.”.[658] Az ennek egyértelmű meghatározására tett kísérletek hiábavalóságát az a Philippe Lejeune is kénytelen volt elismerni, akinek nevéhez az utóbbi idők legfigyelemreméltóbb műfajelméleti vállalkozása fűződik. Az önéletrajzi írásmód az említett szerző szerint „ugyanannyira olvasási mód, mint írástípus”. Az olvasás során megképződő önéletrajzra való hivatkozás egyébként összecseng (a Lejeune-t bíráló) Paul de Man kijelentésével is, miszerint „az autobiográfia nem műfaj vagy mód, hanem a megértés vagy az olvasás alakzata, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet.”[659]

Míg Lejeune az önéletírás elnevezést és a hozzákapcsolódó autobiografikus olvasási módot csak bizonyos szövegek számára tartja fenn, addig de Man szerint az autobiografikus olvasás lehetősége elvben minden szöveg esetében fennáll, ahol a „szerző tükörszerű alakzata” a tulajdonnéven keresztül modellálja az olvasó szövegértését.[660] Ha Sütő esetében (akár de Man révén) el is mondható, hogy az ilyen jellegű szövegek, vagy olvasatuk nem jelentenek önálló és elkülönült beszédmódokat, az Lejeune-t látszik igazolni, hogy az életmű különböző műfajaiban más és másféle módokon aktivizálódik az autobiografikusság – még ha nem is lehet egzakt módon meghatározni ezen szövegek körét – illetve bizonyos

[657] Vö. **Sütő** András, *Az élet törvényei erősebbek az írás hangjainál*, in Magyar Hírlap, 24, 1991/247, október 21.
[658] Amint arra Z. Varga Zoltán is emlékeztetett. Vö. **Z. Varga** Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.
[659] Idézi **Z. Varga**, *i.m.*
[660] Lejeune perspektívájában a szerződést a szerző kezdeményezi, ezzel szemben de Man azt állítja, hogy már az olvasás első pillanatától a tulajdonnév figuratív struktúrájában rögtön megkettőződik (a szöveg szerzője és a szövegben lévő szerző), és illuzórikussá válik a szerző azon egysége, amelynek szavatolnia kellene a szerződés érvényességét, illetve világosan meghúznia a határt azon művek között, amelyek esetében adekvát az autobiografikus olvasási mód, és azok között, ahol célszerűbb más olvasási stratégiát választanunk.

esetekben indokoltabban és adekvátabban lép fel az autobiografikus olvasási mód. Elsősorban Sütő különböző naplóira, beszédeire, esszéire hivatkozhatunk, amelyek a leglátványosabban demonstrálják az autobiografikus olvasás- és írásmódról alkotott elképzeléseket. Az így értett látásmód persze már értelmezhető „irodalmon túli" jelenségként is, s egyértelműnek látszik, hogy amennyiben Sütőnek például a romániai rendszerváltás előtti éveket feldolgozó-rögzítő naplójára gondolunk, például a *Szemet szóért* (Csokonai, Debrecen, 1993) vagy a *Heródes napjai* (Csokonai, Debrecen, 1994) című kötetekre, illetve az ezeket később összefoglalóan ismét közreadó *Naplóra* (Helikon 1998), a következtetések hangsúlyai merőben másként tételeződhetnek majd. „A napló a legszabálytalanabb írásmű, de nincs fölmentve a szabályos kritikai számonkérés alól." – állítja maga a szerző.[661] S valóban, az önéletírásokban konokul ismétlődő diszkurzív konstellációk önmagukban sem tarthatnak igényt az egyén rekonstruálhatóságában az írói kép megformálására, az autobiográfia által felkínált tér az irodalomtörténet-írás számára pedig a legkevésbé sem feledtetheti, hogy a szerző saját magáról alkotott képeivel és saját hangjaival való viaskodása, nem azonos az „én" teljes szereplehetőségeinek felvázolásával, netán bizonyításával. Az önéletírások közvetett módja és értelmezése, a közvetítés által ezért egy másik kérdéskörhöz is elvezet, éspedig a kánonkommentárszerű értelmezésekéhez, amely nem akarja lerontani sem az elvárt hitelességet, sem a valószerűséget, tényszerűséget. Éppen ezért általánosan is *eszmei* és nem irodalmi értékjelképekkel dolgozik. Felismeri ugyanis, hogy amennyiben az önéletírást alkalmazó szövegek irodalmi értékeket akarnak felvonultatni, úgy ellent kell mondaniuk önnön realista küldetésüknek.

A szubjektivitás megkülönböztetett terepe, egy, már az írás tevékenysége előtt adott és ismert, (ismerni vélt) egységes, zárt szubjektum önfeltárulkozása, önmegmutatása, önkifejezése lesz. Sütő azonban látszólag nem magányos szubjektumként, s nem is tilalmak és korlátok nélkül nyilatkozhatott meg a korban. Ezek a társadalompolitikai jegyek az olvasás és értelmezés mechanizmusait folyamatosan fölülírják, kiegészítik, így az mindig, utólagosan is kontextualizált állapotokat mutat. Az önéletíró helyzetéből adódik, hogy az írás aktusa közvetlenül kap értelmet az életmű világában. A fiktív műfajokkal ellentétben a megélt és megírt között látszólag nincs különbség. Az írás, az (ön)elbeszélés mindig motivált, s ez a motiváltság tulajdonképpen azonosítható az elbeszélőként fellépő szerző érdekeltségével. Mi több, ennek az érdekeltségnek látszólag még itt is küldetésjellege van. A szerzői én színrevitelére vállalkozó önéletírás ezért mindig fölülírja az életrajz valóságos

[661] Vö. **Sütő** András, *Előszó*, in *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994.

eseményeit,[662] s ez a jobbhíján most 'személyes jellegűnek' nevezett műfajok mellett (napló, úti tűnődés, stb.) az epikus művek nagy részére is áll, amelyek (például az *Anyám*, vagy az *Engedjétek*…) ilyen olvasatban is könnyedén értelmezhetők.[663] A valós kritikai perspektíva hiánya jellemezte kánonértelmezéseket, a saját önéletírását az egyéb szövegei alkotta kritikai térbe bevonó szerzővel közösen, a választott eszmei szerepkört, annak küldetésével is, csak ebben a térben teszik igazán meghatározó erejűvé.

Z. Varga említett tanulmánya egyébként az őszinteség, a valóságkép és az áttetszőség jegyeiben, mint *én*, *élet*, és *írás* hármasában vizsgálta a lejeuni metodológia szerint az autobiografikus jegyeket hordozó szövegeket. Ez a hármas a vizsgált életmű minden szövegében különös hangsúlyokat kaphat, egyrészt az *írás* mint a társadalmi szolgálat szerzői megnyilatkozása, másrészt az *élet*, mint valóság, mint az irodalom tere és témája, harmadrészt az *én* személyes szemszögéből, amely a szerzői szubjektumtól különbözni nem akar, holott az első mindig egy közösség társadalmi funkcióiban, az utóbbi a közösségért ugyan, de mégiscsak az olvasás magányos aktusaiban nyer létjogosultságot.

Élet/mű?

Az életművel kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés nyilvánvalóan immár mégsem az, hogy a kilencvenes évektől ismét megszaporodó önéletírásnak is minősülő munkák (naplók, esszék, cikkek, vallomások, riportok) fényében mennyire lehet különválasztani a szépírói és közéleti funkciókat, szükséges-e egyáltalán, s ha igen mennyiben lesz ez kihatással az életmű egészének a megítélésére, sokkal inkább az, hogy a kultikus személyiség-laudációktól van-e visszaút a szakszerűség (mégha oly viszonylagos) kereteinek műközpontú értelmezései irányába. Nyilvánvalóan félrevezető lehet a szemlélet, mely szerint azok a munkák melyek „beleragadnak a referencialitás síkjába", melyek a történelmi helyzetet, a kisebbségi meghatározottságokat vetítik elő, s ennél fogva nem is létezhetnek ezek nélkül, nem lennének valamilyen szinten értékelhetőek. Ahogyan az is, hogy még a fikció szabadságába jobban elrugaszkodó darabok esetében is, azok szűk értelmezéskeretei, ahogyan Lázok fogalmazott, a hatalom-képek erdélyi valóságra korlátozott egyenirányított értelmezései[664]– bár teljességében elfedték az árnyaltabb elemzéseket –, ma már végképp

[662] Lásd részletesen, konkrét irodalmi példákban **Dobos** István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban,* Bp., Balassi, 2005.
[663] Ablonczy monográfiájában az *Anyám*-ról írja: „súlyos életrajz".
[664] „A hatalmi problematikát a kritika jórészt allegorikusan értelmezte és szinte egyértelműen a romániai magyar kisebbség jogfosztott helyzetére közvetlenül reflektáló ideológiai-politikai üzenetként fogta fel. A társadalmi-politikai helyzet közvetlen adottságaiba beleragadt allegorikus megközelítés ideologikusan torzított értelmezésekben csapódott le." Vö. **Lázok** János, *Sütő András drámatrilógiája, i.m.*. Az ideologikusan *torzított* szintagma helyett Lázok doktori disszertációjában még az '*egyenirányított*at' használta.

elvetendők lennének. Sokkal fontosabb viszont azt hangsúlyozni, hogy az így megkonstruált életmű, a napi gondok felelőssége és az írói szerepek, a pozitív magatartásminták alkotta egység fenntarthatósága egyszerre több szempontból is megkérdőjeleződött. (S nem feltétlenül csak az irodalom célelvűsége vagy autonómiája kapcsán) Amint láthatóvá vált az életmű értékelései során az emberi nagyság, a morális-etikai értékek vagy az ellenálló (az üldözött, tiltott, megfigyelt, őrizet alatt tartott) írói státusz elsődleges hangsúlyokat kapott a teljes, immár metonimikusan működő, s kultikus jegyeket mutató Sütő-kép kialakításában. (Ebben viszont a profánnak minősített kritika bárminemű esztétikai vagy emberi gyengére utaló sorai, a bevett értelmezésirány megkérdőjelezése, szűknek ítélése azonnal a teljes eszmekör szentségét meggyalázóknak kijáró vádat vonta maga után.). Ezzel párhuzamosan lépett elő a kialakított képet minden áron fenntartani akaró szelektivitás, a személyes elfogultság kapcsán előálló aránytévesztés, a következetlenség és pontatlanság is, amely egyfelől a társadalmi történelmi eseményeket, s bennük a közíró szerepköreit kívánta utólagosan is a kész imágóhoz szabni, másfelől – mint az alábbiakból kiderül – egy tragizált narratíva hangsúlyozása által elsősorban a szerzői személyes nagyság művek fölött álló archetipikus vonásait kiemelni.

Egyikben sem a művek (egykoriak és újak) értelmezése, értékelése került előtérbe, de az életvezetési minták, különböző funkciók, vélt vagy valós hatalmi viszonyok és viszonyulások hangsúlyozódtak. A korábban kialakított, ismeretek hiányából vagy kanonikus érdekből fakadó Sütő-kép, az ellenálló, az üldözött, a betiltott, a szabadságában korlátozott tragikus-heroikus képletei olyan többletet adtak az értelmezéseknek, amelyek a magyarországi kritika bizonyos szegmensei által külön mércét érvényesítettek a valamilyen formában politikai ellendiszkurzusnak számító, ám másodlagos szövegeknek is. Mégis fontosabb az a következetlenség, amely a kánonfenntartó mechanizmusokban nem akart túllátni saját ideologikus előfeltevésein akkor sem, amikor az erdélyi szellemi térben már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a kialakított értékkategóriák strukturáltabb szemléletének az igénye.

Amennyiben a kanonikusság alapvető kritériumaiban az újraolvashatóságot, illetve az új kontextusba való helyezhetőséget látjuk, úgy tulajdonképpen a művészi értékelés és értéktételezés állandóan változó kritériumaira kell folyamatosan reflektálnunk. Nem zárható ki, hogy a szakmai körökön túl az olvasók többsége mára a sütői, vagy a hasonló életművekből jóformán nemcsak az úti tűnődéseket, és a naplókat, de akár a drámák és esszék jelentős részét is inkább történeti jelentőségük miatt értékeli. Persze nem ajánlatos – s mint említettem, valószínűleg nem is lehetséges – szigorú különbségtevés történeti és

művészi érték között az említett kontextusokban. A történeti vagy életrajzi szegmensek a naplószerű visszaemlékezésekben, a szociográfiában vagy akár az esszékben, amúgy is nagyon kényes műfaji behatárolhatatlanságot mutatnak. Az emlékezésekbeli történetet formáló narrációs pontok és összefüggések keresése ugyanis itt is elválaszthatatlan az eképpen konstituált receptív folyamatosság igényétől. Kétségtelen viszont, hogy az ismert Sütő művek jelentős része műfajilag a sajátnak formált valóságalappal rendelkező emlékiratokhoz kapcsolható leginkább. Ezekben a szubjektív vallomásos forma egy meglepetésszerű, stilizált formanyelvvel és a tudósítás drámai erejével olyan hatást váltott ki, hogy rendszerint a korabeli értelmezések sem léptek túl az emotivitás tagadhatatlan, mindent elfedő erejének konstatálásán. A 1989-es változás után a korábbi erősen metaforizált nyelvezetet a nyílt szókimondás igénye váltotta fel, ennek az igénynek feleltek meg az immár kiadható, különböző naplók is. Sütő – mint írtam – szépírói műfajnak tekinti a naplót, amely azonban az irodalmi naplójegyzet és a dokumentatív próza keverékének tekinthető leginkább, minthogy az ezekben megrajzolt képet nem a hitelesség, de az utólagos kiigazítás és nyílt szelektivitás jellemzi leginkább.

Akárcsak egyik mentorának, a közéleti szerepvállalásairól ismert, magát szintén következetesen közírónak nevező Balogh Edgárnak az életpályája, a Sütőé is nagyrészt a nyilvánosság előtt zajlott. Ennek a politikai szerepekkel is járó nyilvánosságnak fokozatai a magyarországi recepcióban az egyértelmű pozitív szerepekre korlátozódott, amelyek a nyolcvanas évek végétől kiegészültek az áldozatiság felmagasztaló hangsúlyaival. A kánoni értékszempontoknak megfelelően az életút egységét, és egészében vett értékét[665] egy egységes, ám jellemzően kétirányú kánonfenntartó stratégia formálta: az illő elhallgatásoké és az üdvös túlhangsúlyozásoké. Mindkettő az említett önéletírásnak minősülő szerzői én-történetek hangsúlyaiból domborította ki kultikusságának bizonyos látens jegyeit.

Javított kiadás? Tragizált narratíva

Az utólag alakított naplóbejegyzések, az egykori eseményvázhoz utóbb tapadt reflexiók, vagy a múltbeli eseményekhez fűzött kommentárok, a visszaemlékezések

[665] Az életművön belől is alkalmazott fejlődéselv mögött a homogén szerzői arc szemléletének egy másik előfeltétele az, miszerint Sütő önmagában befejezett egész, s tökéletesen harmonizáló életmű, melynek sem kezdeti botladozásai, sem esetleges anakronizmusa nem játszhat közre irodalmi pályájának, életművének egységes értékelésében. A Sütő-szakirodalomnak különös tulajdonsága, hogy az értelmezett főcsapás, a teljesség igézetében lép fel, a szerző iránti hódolati aktusok személyes átélését közvetíti, s esetleges kritikusabb megnyilvánulásai, egy értelmezésbeli szelektív jellegre való utalás, a beteljesült egésznek előrehaladó, progresszív szándékát, a letisztulást, a sorsszerűséget hangsúlyozza. Az eleve elrendeltetettség fázisaiban a korai írásokat is az elérendő cél értelmezéshorizontjába állítja, s ugyanígy jár el a hagyománybeli választott elődökkel is.

szelektivitása mind a tragizálás valamilyen formáját, vagy a kényesebb életrajzbeli momentumok elfedését szolgálják. Sütő kilencvenes évekbeli naplóival kapcsolatosan Márkus Béla is elismerte, hogy „a krónikás a múltjával szembesülve itt-ott elszólja magát. Elárulja, hogy mérlegelő pozíciója kívül esik a megidézett történések körén."[666] Sütő nagyon ritkán él a deklaratív közbeszólás formulájával, ritkán fűz nyílt „utóiratot" a történtekhez, helyette úgy tesz, mintha a kései kommentár valóban a megidézett korban íródott volna. Miközben a naplót recenzáló szerző megpróbál mégis alapvetően a formáról, belső dialogicitásról és önmegszólításról elmélkedni, maga is kénytelen belátni, hogy a könyv legmélyebb ellentmondása éppen az, hogy miközben több jel mutat a legtágabb nyilvánosság számára készült 'elszólásokra', a következetlenségeknek se szeri se száma.[667] Mindez persze Sütő hatalmon belüli pozícióit, azok utólagos megítélését vagy egyszerű elhallgatását is érinti. „Lehet-e egyszerre kívül is és belül is lenni. Fölülről, kíméletlen gorombán leszólni (…) S ezzel egy időben elfogadni a Párt központi bizottságának póttagságát, azzal a magabízó hittel, hogy »bajainkon csak belülről lehet valamit segíteni«".[668] Mindez 1984-re utalva, ami persze nem jelenti szükségszerűen a tények módosítását, legfeljebb csak más színben való feltüntetését.

Az ilyen önreflexív műfajokban több, az utólagos elvárások szerinti teljes konstrukció is könnyedén kimutatható. Egy egyszerű példa, az 1984 október 4.-i bejegyzés: „A *Jégmadárral* elkészültem. Új – és valószínűleg végleges címe: *Advent a Hargitán*. Ha okát kellene adnom a módosításnak, egyik érvem ez lenne: a kezdeti cím csak részlegesen fedte a darab világát". Az új cím ellenben – mondja Sütő, nyilván a kommentár értelmében s a későbbi visszhangnak, elvárásoknak megfelelően is (a Hargita emblematikusságával) – tökéletesen fedi „bénultságunkat […] a Nagy Romlás alatt".[669] A próbák ideje alatt (1985 őszén) készült írások,[670] s több korabeli interjú is következetesen az első címváltozatot tünteti fel, mitöbb Erdélyben az *Igaz Szó* 1985 októberében (tehát az állítólagos bejegyzést követően egy évvel!) is ilyen címmel közli. A címváltoztatás jóval későbbi, s feltehetően közös, szerző-rendezői sugallatra is módosulhatott, ahogyan több színpadi kép is teljességében

[666] Vö. **Márkus** Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996, 79.
[667] „A keret kiválasztása, a szerkezet felépítése, az elrendezés tudatossága olyannyira reprezentatív célú, hogy cseppet sem lenne meglepő, ha maguk a feljegyzések, szövegek is – vagy legalább egy részük – utólag alakítottak volnának". Ha például Sütő eleve „fölhívja a házkutatók figyelmét, hogy sorai 'nem a jelennek' íródnak – akkor a másokkal szemben hangoztatott elemi óvatossági követelmények aligha engedhették volna meg neki, hogy […] 'kollektív elmebaj'-nak minősítse a romániai viszonyokat." Vö. **Márkus** Béla, *i.m.,* 81.
[668] Uo., illetve **Sütő**, *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994, 53.
[669] Lásd *Heródes Napjai*, *i.m.*, 30.
[670] Mint amilyen a darab dramaturgjának, Tarján Tamásnak a színpadra-állítás folyamatát végigkövető írása is. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig*, in Kritika, 1986/4, 26-27.

megváltozott, újraíródott a színpadi próbák során.[671] Az utólagos emlékezés megszépítő ereje egyben az aktuális elvárásrendhez is igazítja az egykoron történteket. Lancranjan említett 1981-es uszító könyvére utalóan Sütő az 1984-ben (!) induló naplójában említi, hogy tiltakozásképpen levelet fogalmaz a pártfőtitkárhoz, s írói körökben aláírásgyűjtésbe kezd.[672] Az eltolódó hangsúlyok, a kiemelések és az elhallgatások mentén az árnyaltabb fogalmazás szerzői/irodalomtörténészi szükségszerűsége kapcsán néhány jellemző példát említenék még.

„Sütő a nyolcvanas években már nem publikálhatott Romániában, színházi bemutatóit betiltották, sőt, a magyarországiakra sem engedték át."[673] Az ilyen nyilvánvalóan túlzó megjegyzések a kultikus-kanonikus kritika emotív jellemvonásait hordozzák, egy monográfia történeti-tudományos kutatásainak eredményeibe azonban aligha illenek bele. A kritikátlan hiszékenység, mely a szerzői önéletírásokból vezeti le alapegységeit, ilyenkor legfeljebb a kívánt szerzői önértelmezés tolmácsolására szorítkozhat. A fentebbi állítást többször Sütő maga is megismételte. „Jómagam pedig 1980-90 között teljes, tökéletes anatéma alá vetve, ITTHON semmit sem közölhettem, színdarabjaimat betiltották."[674] A szükségtelen tragizálás a nyolcvanas évek végi nyilvánvalóan heroikus és köztiszteletre méltó szereplést a teljes évtizedre terjeszti ki, holott az említett általános leépítések, betiltások valójában 1984-től érik el csak Sütőt, akkor sem egyedüli kivételként, amint azt például az Ablonczy-monográfia sugallja.[675] Mint említettem ez a végső politikai elkomorulások időszaka, a nacionalista

[671] Sík Ferenc rendezői szándéka egyre határozottabban felvállalta, hogy a játéktéren feloldja a darabbeli *kint* és *bent* konvencióit. Lásd még **Tarján**, *i.m.,* 27.

[672] Vö. *Heródes napjai, i.m.,* 26. Ezt a folyamatot részletesen tárgyalják az életmű gondozói is, a következetlenséget viszont nem jegyzik meg, ahogyan azt sem, hogy elsőként még 1982 júniusában Szőcs Géza írt Marius Tabacuval tiltakozó beadványt a pártvezetéshez. Mint említettem Méliusz az írószövetségi funkcióiról is ekkor mond le a könyv megjelenése kapcsán, s erről Gáll Ernőt 1982, április 15.-én levélben értesíti is.

[673] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 227.

[674] Vö. például Székelyföld, 1999/5. Ennek a kijelentésnek a tételes cáfolatát lásd, **Kuszálik** Péter, *Lexikonok, adatok, pontosság*, in Látó, 2003/12. Különben Kántor Lajos és Kötő József könyvében minden erdélyi magyar színház műsorrendje kiolvasható, ebből az is kiderül, hogy Sütő darabjait 1984-ig folyamatosan, ezt követően korlátozva játszották. (Vö. **Kántor** Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992,* Bukarest, Kriterion, 1994.) Az Egy lócsiszárt például azért engedélyezik, mert 10 éve van folyamatosan színpadon, a bukaresti Bulandra is játsza, s még 1989-ben is műsorra tűzik a szatmáriak, igaz, sikertelenül, ekkor az előadását már nem hagyják jóvá. A Vidám sirató viszont végig kivételt képez, ezt egyáltalán nem érinti a tiltás. A Sütő-művek esetében az erdélyi színjátszás említett helyszínei alapján így is egyértelműen elmondható, hogy szerzőjük a magyar drámairodalom legtöbbet játszott kortárs magyar szerzőjeként szerepel az 1945 utáni színházi évadok játékrendjében Erdélyben. A Tiszatáj egyébként közölte Sütőnek a kolozsvári társulathoz írt levelét, köszönetnyilvánítását az Egy lócsiszár 1985-ös előadásai kapcsán. Vö. **Sütő**, *Főhajtás*, in Tiszatáj 1986/3, 9.

[675] Egy nagyköveti jelentés értelmében a helyzettel a budapesti vezetés is tisztában volt: „A nemzetiségi ügyekkel érdemben foglalkozó politikai fórumok hiányában, továbbá a magyar nemzetiség „hivatásos" politikusainak háttérbe szorítása vagy halála következtében a nemzetiségi érdekképviselet és a nemzetiségi tudat ápolása kérdésessé vált. A romániai magyarság ügyeit ezért írók és történészek igyekeznek az állami és pártszerveknél képviselni." „Véleményüket a demokratikus intézmények hiányában a kulturális lapokban közzétett publicisztikai írások segítségével próbálják népszerűsíteni. Ez viszont a vezetést a nemzetiségi sajtó mozgásterének csökkentésére késztette (Kriterion vizsgálat, A Hét és a Korunk főszerkesztőinek leváltása stb.) és a cenzúrázási gyakorlat további erősödéséhez vezetett." Vö.- *Barity Miklós nagykövet jelentése, 1985, i.m.*

román politika eluralkodásának ideje. Ezekben az években váltják le többek között Gáll Ernőt, Huszár Sándort és helyettesét, Horváth Andort, s Sütővel együtt ekkor hagyják ki a KB-ból Domokos Gézát is. A kivándorlóhullám is ekkortól éri el Erdélyben a tetőpontját (Páskándi, Hervay, Köteles Pál, Tamás Gáspár Miklós után ekkor, a nyolcvanas évek elején-közepén távozik többek közt Csiki László, Deák Tamás, Bodor Ádám, Balla Zsófia, Láng Gusztáv, Köntös-Szabó Zoltán, Szőcs Géza, Vári Attila, Kocsis István). Már ezt megelőzően a kivándorlásnak személyes vonatkozásai is vannak a hatalom által egyre rosszabb szemmel nézett szerzőt tekintve: a nyolcvanas évek elején leánya és annak családja, később fia is Magyarországra települ.[676] Ezek alapján inkább az csoda, hogy 1984-ig Sütő korábbi funkcióit egyáltalán megtarthatta (főszerkesztőségét 1989-ig!), könyveit 1984-ig Romániában kiadhatták, darabjait pedig, ha részlegesen is, de ezt követően is játszhatták. Persze még így is van bőven ellenpélda a túlzó megállapításokra. Hasonlóan járnak el ugyanis a különböző lexikonok és Ki-Kicsodák is, itt is számtalan, a kialakult képet megerősítő aránytalanságokra vagy hiányosságokra figyelhetünk. A legfrissebb, 2006-os évnek szánt *Ki-Kicsoda*[677] is úgy tudja a szerzővel kapcsolatosan, hogy már „1980-1981-ben betiltják műveinek kiadását, drámáinak színre vitelét, nyilvános írói szereplését", s mindezt „pártellenes politika vádjával".[678] Mint említettem, nem a vád valósságában, pusztán az adatok és időpont helytelensége által a heroizálás szükségességében kételkedve emlékeztetnék, hogy Sütő csak 1984 után kerül, elsősorban színpadi műveit érintő részleges tiltásra. (1982-ig még Írószövetségi alelnök, 1982-ben és 1983-ban is drámakötetei jelenhetnek meg, s mint írtam az *Advent* egyik korábbi részletét, *Jégmadár* címen a cenzúra is átengedi, melyet az Igaz Szó közöl 1985 októberében!)[679]

Pedig Sütő írói kvalitásai és társadalmi szerepvállalásainak érdemei egyaránt fölöslegessé teszik, hogy ott is dramatizálni kelljen az életutat, ahol inkább árnyalni lenne célszerű. Mind Bertha, mind Ablonczy hangsúlyozza, hogy a szerző nem lehetett jelen az *Advent* bemutatóján, a hatóságok nem engedélyezték kiutazását. Később több, az életművel foglalkozó írás, beszélgetés már úgy interpretálja az életutat, hogy ekkortól Sütő a

[676] Gáll Ernő, említett naplójának 1981, december 28.-i bejegyzése: „G.G. (Gaál Gábor), Sütő, Szász (János), Bodor (Pál), Tóth Sándor, Beke (György) stb. gyermekei mennek, mentek el, ily módon tehát éppen azok kapnak csattanós pofont saját véreiktől, akik az ittmaradást, a helytállást képviselik". Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I. i.m.*

[677] *Ki-Kicsoda 2006*, I-II, szerk., **Hermann** Péter, Bp., MTI, 2006.

[678] Korábbi Ki-kicsodák, (például az 1992-ben kiadott) még tudnak a román kommunista vezetésben betöltött funkciókról is, ám itt is csúsznak az évszámok; KB-póttagsága 1977-ig van csak jelölve, ennek ellenére itt még nincs szó betiltásokról.

[679] De kisebb publikációk, köszöntők (pl. Vita Zsigmond születésnapjára, 1986-ban) később is megjelennek, amikor már könyvei valóban csak Magyarországon látnak napvilágot. Egy 1988-as, az államosítás negyvenedik évfordulójára megjelentetett román nyelvű antológiába is (Nagy István és Szász János mellett harmadik magyar szerzőként) beválogatják. Vö. *Stapin pe-al sau destin poporul*. Bucuresti, Eminescu, 1988.

nyolcvanas éveket gyakorlatilag felügyelet alatt tölti, s nem is hagyhatja el az országot. Ezt a képtelenséget egy visszaemlékezésben a szerző is megerősíti: „Közel egy évtizedig vártam útlevélre".[680] Az Ablonczy-féle monográfiában közölt életrajzi eseménysor, valamint éppen Sütő naplói és interjúi alapján is pontosan megállapítható, hogy a hetvenes évektől gyakorlatilag három esztendőt kivéve, (1977, 1984 és 1986) Sütő minden évben megfordult külföldön, elsősorban Budapesten.[681] Az ellenállószerep, a rendszer általi üldözöttség a korábbi életszakaszokra, művekre is kiterjed. A retrospektív kánonalkotás leginkább a kilencvenes évek újra megszaporodó vallomásaira jellemző, de különböző formái, mint említettem már a korábbi összegzésekben, interjúkban is fellelhető.[682] A *Pompás Gedeon* marosvásárhelyi bemutatójának állítólagos betiltása kapcsán például több egymásnak ellentmondó vallomás született.[683] Egy 1993-as évszámot viselő szerzői visszaemlékezés szerint[684] a *Pompás Gedeon*t „két héttel a bemutató után betiltották", méghozzá a pártbizottság propagandatitkára szerint azért, mert „egyházi férfiak tiltakoztak a színdarab ellen." – s végül „pártkörökben is anatéma alá került jó másfél évtizedre".[685] (Máskor több interjúban, s 1985-ös naplójában a szerző azt állította, „a hatodik előadás után levették a műsorról",[686] holott a valóságban több mint öt héten át játszották, s tizenkilenc előadást ért meg![687]) A *Csillag*ot Sütő visszaemlékezése szerint a megyei első titkár utasította vissza, *A szuzai menyegző* pedig „Marosvásárhelyt már szóba sem kerülhetett, de Kolozsvárott is rávetette magát a cenzorok hada."[688] Az *Álomkommandó*nak, mely Sütő kései visszaemlékezése szerint „a legtöbb kalamitást" okozta, már magát a szándékát sem nézték jó szemmel, s valaki fel is jelentette a Párt központi bizottságánál. Így „menekíteni" kellett.[689]

Mint a fentebbi példákból is kiderül, az aránytévesztések sajnálatosan az életút valós eseményeit, szomorú mozzanatait is feleslegesen felnagyítva emelik az értelmezés horizontjába, ám ezzel nem csupán megszépítik a történteket, vagy adott esetben heroizálják

[680] Vö. **Sütő** András, *Erdélyország mit vétettem?* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2002, 2. kötet, 266.
[681] Magyarországon vagy távolabbi országokban jár 1972 (Nyugat-Európa), 1973 (USA, Kanada), 1974 (Nyugat-Európa, Bp.), 1975 (Bp.), 1978 (Bp.), 1979 (Bp., Ausztria, Svájc), 1980 (Bp., Franciaország, Svájc), 1981 (Bp.), 1982 (Bp.), 1983 (Bp., - Illyés Gyula temetése), 1985 (Bp.), 1987. nov.–1988. jan. (Bp.), 1989 (Bp., Svájc). Romániában a nyolcvanas évektől különben kétévente lehetett egyáltalán útlevelet kérvényezni.
[682] Sütő tevékenyen vett részt saját életútja értelmezésében, s ehhez biztos fogódzókat is kívánt adni. Saját korai publicisztikájából már a nyolcvanas években magyarázatokkal ellátott válogatást készített, s később is folyamatosan adta közre válogatott írásait, beszélgetéseit, melyekből az is egyértelműen kiderült, milyen hagyomány folytatójának kívánta magát láttatni.
[683] Ezek következetlenségeiről lásd **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép*, in A Hét, 2005, március 17.
[684] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok* in UŐ, *Erdélyi változatlanságok*, Debrecen, Kossuth, 2001, 26-32.
[685] Uo., 30.
[686] Lásd az 1982-es Ablonczy-interjút, in **Sütő**, *Sárkány alszik veled*, *i.m.,* 216., illetve **Sütő**, *Heródes napjai, i.m.,* 1986 november 27.-i naplóbejegyzését, 53.
[687] Vö. **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép, i.m.*
[688] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok, i.m.,* 31.
[689] Uo.

magát a szerzőt, de megkérdőjelezhetővé, s valamelyest hiteltelenné is teszik a kánont, legalábbis azt a választott formáját, amely az életmű felől elsőrendűen a szerzői elveket értelmezi. Mindezzel egy olyan zárt rendszert alkotva, amelyben a hozzáférés a sütői világnak és műalkotásrendjének úgy rendelődik alá, hogy valójában csak akkor enged annak közelébe, ha egyfelől magunk is belehelyezkedünk a referencialitás és a keletkezéstörténet vázolt mozzanataiba, másfelől ha megtanuljuk elfogadni a szkepszis nélküli elváráshorizont alázatos, csodáló szerepköreiből adódó mozgásterét.

Szerep és/vagy mű

Az öntudatos művész saját hírnevéhez mindig is hozzájárul, a fellelhető következetlenségekre, a visszaemlékezések hiányosságára, arányainak értelmezésjellegére azonban a kanonikus kritika szinte soha nem figyelmeztet. Ehelyett (például a vitákra vagy az életút ambivalens mozzanataira tekintve) a monográfusok is többnyire szerzőjük igazának feltétlen tolmácsolásával foglalkoznak. Az érzelmi rokonság olykor végképp elvakítani látszik őket. (Jó példa erre a polémiák egyoldalú értelmezése, személyes sérelme is.) Ezt a tendenciát a hetvenedik majd hetvenötödik születésnapra megjelent Ablonczy-monográfia erősíti a leginkább. Ablonczy könyve csak formáját tekintve monográfia. A műfaj követelményeitől eltérve, tárgyát s a kötet-felépítést magát még egy írói életmű jelöli ugyan ki, az irodalom maga viszont aligha jut központi szerephez benne. Az igazi szempont a magyarság nemzeti megmaradása, s az ehhez szükséges feltételek, lehetőségek kortörténeti vizsgálata. Ablonczy nem irodalomtörténetet és nem kritikát ír, alanya iránti elkötelezettsége, érzelmi azonosulása, ha elemzésekre olykor ki is tér, kizár mindenemű bírálatot. Számára Sütő életműve meghaladhatatlan klasszikus érték, s egyértelműen az erdélyi magyar irodalom legjelentősebb teljesítménye. Bizonyításra kultikus nyelvezetében így nincs is szükség, a nyíltan egyoldalú vizsgálati módszer (akár kortörténeti vonatkozásaiban is, amennyiben Sütő személyét érinti) azonban mégis szembeötlő. Mert az életmű kétségtelen értékei mellett is, a monográfus – ahogyan Gróh Gáspár is szóvá tette – „némely ponton a Sütő-művet illető kritikát kimondatlanul a nemzetellenességgel azonosítja”.[690] A Csipkerózsika ellenvetéseiről, a későbbi áldozat-szerepek analógiájára írja, hogy a szent ügyeket megkérdőjelezők „támadása”, egyáltalán a másféle irodalomeszmény „kívülről törő veszedelmeknél is riasztóbb”, mely egyfelől nem vesz tudomást a politikai realitásokról, másfelől mégis benne személyes ellentét, Panek „hiúsága”, szerzői féltékenysége kap csak

[690] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*, 188.

igazi hangsúlyokat.[691] Ugyancsak kedvelt szerzője elfogult véleményét tolmácsolva, írásai betiltása kapcsán mondja, hogy Bíró Béla említett könyve nem más, mint a hatalom ténykedése![692] Mózes Attila illetve Palotás Dezső köteteiről írt (Sütőt alig érintőlegesen említő) Berkes-féle kritika[693] pedig a kommunista rezsim által íratott lejáratás![694] Ablonczy a Tiszatáj betiltását is egyértelműen az *Advent* sikerével magyarázza.[695] Pedig Sütő kétségtelen népszerűségére korántsem a budapesti vezetéssel szembeni vélt viszonya ad magyarázatot. Az 1986 végén megjelenő *Erdély Történetét* követő időszakról maga a monográfus is azt vallja: „Itthon kontroll már alig működött, s a két ország közti korábban szokásos 'elvtársi' tiltakozások, jegyzékek érvényüket vesztették".[696] Sütő személyét tekintve pedig hozzátehetjük, Magyarországon már jóval korábban is tudták, hogy az életmű irodalompolitikai kereteken belül mozgott, tehát a nyolcvanas éveket megelőzően Romániában legfeljebb egy hatalmon belüli ellenzékiséget képviselt.

Az elfogultság és a kettős mérce, a hangsúlyok és az arányok a teljes fogadtatásra érvényesen a korábbi közéleti, hatalom-közeli pozíciókat is érintik. Az ellenálló-szerepek túlzó és fölösleges hangsúlyozása mellett, ezekben sohasem tematizálódnak azok a momentumok, melyek az erdélyi közélet köreiben többnyire nyilvánvalóak voltak, s amelyek messze túlléptek az olykor megemlített sztalinista időszak botlásain.[697] Ablonczy idézi

[691] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.

[692] Bíró könyvéről 1989 után közzétett Naplójában Sütő is azt írta „a hatalom megjelentetett ellenem egy könyvecskét". A „könyvecskét" egyébként az elemzett életművek javarészétől (a Magyarországra távozott Deák Tamás, Csíki László, Páskándi Géza, Kocsis István drámáinak elemzésétől) éppen a cenzúra 'tisztította meg', így maradtak a könyv középpontjában elsődlegesen a Sütő és Székely János-drámák. A könyv egyébként még a (részleges) tiltás előtt íródott.

[693] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Szökésben a falvédőről*, in Élet és Irodalom, 1986, április 18.

[694] A kritika-érzékenység túlzásai arra már nem reflektálnak, hogy ugyanabban az évben az említett szerző az *Advent*ről is írt a Kritikában (1986/4), korábban pedig Sütő egyes színpadi műveinél dramturgként segédkezett.

[695] Ablonczy írja: „S az Advent sikerébe nem nyugodtak bele." (Vö. *Nehéz álom*, *i.m.,* 383.) Ha ennek lett is volna realitása, akkor – mint említettem – az előadás tettértéke, s nem a szerző személye volt az oka. (Egyébként Annus és Vörös László sohasem Sütő erdélyi kéziratai miatt kapott fegyelmiket, megrovásokat.) A hatalom az általa betiltott és fél évig szüneteltetett Tiszatájban már az új – Alföldnek ígért – drámával akart kezdeni. A lap új vezetőinek társadalmi megítélésén is enyhítendő a külügyminisztérium a beérkező művet a Tiszatájnak küldte Knopp András révén, amelyre végül az Alföld szerkesztőinek érdeklődése derített fényt – s végül a 1987, júliusi szám ott közölte. A gyakran felvetett tiltott utak, kéziratok kérdése kapcsán is érdemes emlékeztetni, hogy Sütő nem 'csempészi át' kéziratait, általában a külügyminisztérium futárszolgálatával küldi őket Pestre.

[696] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 401.

[697] Bár a recepció legszívesebben teljességében elhallgatta volna Sütő korai korszakának meghatározó sematizmusait és közéleti tevékenységét. A szerzőről eddig megjelent monográfiák szintén vagy elnézően tapintatosak az említett periódussal, vagy a későbbi remeklések fényében olykor egyenesen feloldozás-jellegűek. Sütő viszont vállalta e korszakát is („Sztálint dicsőítő mondataimat az az őszinte hit táplálta, hogy a pozitív változás, amelyik minálunk a háború utáni első években végbement, az ő nevéhez kapcsolódik." - Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990), igaz, később az önvizsgálat szükségességének már láthatóan inkább önfelmentő jegyei mutatkoztak csak meg. A marosvásárhelyi írók 1956-os elítélő nyilatkozatáról: „A lényeg: hogy magam is aláírtam valamit, aminek emberszelídítő hatásában hittem, s ami egészében tökéletes tévedés volt, a félrevezetés tudományában utolérhetetlen zsarnokság mesterműve. Egy ilyen tévedést nem lehet és nem kell sem védeni, sem kimagyarázni. Hanem egy életet kell vele szembeállítani." (Vö. *Erdélyi Napló*, 1997, január 15.) Az 1956-os párthű vélemények teljes gyűjteményét

például Sütő utólagos nézetét a romániai anyanyelvhasználat ideologikus felszámolási kísérleteiről, illetve a hatalom elutasító cinikus indoklását is, („az a fontos, hogy mit mondanak, s mit írnak, s nem az, hogy milyen nyelven")[698] azt azonban már nem, hogy Sütőnek korábban milyen egyéb álláspontja, sokszor ambivalens szerepe volt. Azt is, hogy „1974 tavaszán Romániában papírtakarékosság ürügyén zsugorítani kellett a napi- és hetilapok példányszámát" s hogy „szaporodtak a megsemmisítés tényei"[699] azt viszont nem, hogy a már említett 1974-es kongresszus minden tételét a kulturális agitatív szellem jegyében (s a kisebbségeket nyíltan sértő jegyeivel együtt) képviselőként Sütő is megszavazta.[700] Ahogyan azt sem, hogy az „esemény" kapcsán Székely János révén egy közismerten szomorú vers is született.[701] Sütőnek A Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsában betöltött szerepéről írja a monográfus: Sütő „alig-alig várhatott támogatást, mert nemzetiségi szolgák, janicsárok hada népesítette be a politikai testületet. A péterffyk, a takácsok, a gerék, a vinczék légiójával kellett hadakozni."[702] Nem kérdéses, hogy a szervezet maga valóban csak látszatszervezet volt, utólagosan mégis visszatetsző, - a tehetetlenség és feleslegesség mai tudatában - a látszatpolitikát legitimáló szervezetről azt állítani, hogy a testületben Sütőt leszámítva mindenki nemzetiségi szolga volt, nem volt hát mit tenni. Az 1973-as nyíltan diszkriminatív tanügyi törvényekkel kapcsolatosan is azt állítja: „Ilyen körülmények között Sütő András nem karrierviszketegségből, hanem írótársai, barátai biztatására, Fazekas János unszolására vállalt közügyi tisztségeket".[703] Csakhogy Sütő nem a hetvenes évektől

lásd *A szocializmus védelmében. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956 október-novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban.* Marosvásárhely, ÁIMK, 1957, 254.

[698] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[699] Uo., 314.

[700] 1974-ben drasztikusan csökkentették a napilapok és folyóiratok terjedelmét és példányszámait is, ami a nemzetiségi sajtótermékeket hatványozottan sújtotta. Kolozsváron szintén ebben az évben letartóztatták Kallós Zoltánt, a moldvai csángó-magyarság folklórjának egyik legismertebb kutatóját (június 16), októberben pedig ünnepi nagygyűlést keretében keresztelték át Kolozsvárt. („Kolozsvár fennállásának 1850. évfordulója" alkalmából, Ceauşescu személyes jelenlétében mondták ki: a város hivatalos román neve - utalva a latin előzményére - ezután Cluj-Napoca lesz.) Novemberben aztán a 63. számú törvény gyakorlatilag államosított minden műkincset, kulturális hagyatékot, egyházi vagy magántulajdont is. Ilyen előzményeket követően, 1974. november 24-28.-án tartották Bukarestben az RKP. említett XI. kongresszusát!

[701] A vers: *Vidám tudomány*. - „Miféle sárból, miféle takonyból/ Gyúrhattak téged, (Megszólítás!), akit úgy/ Kedveltem egykor – hogy visz rá a lélek,/ Hogy szóval árts és tettekkel hazudj? // Szavaz a téboly. Megfosztja szavától/ A szellemet – s te szavazol vele,/ Így biztosítva kiváltságodat, hogy/ Szellemesen szavazhass ellene. // Jutalomképpen tiéd a kiváltság,/ Hogy jogod legyen tiltakozni – épp/ A tiltakozók jogait betiltó/ Egyetértésed bő jutalmaképp!/ Megszavazni, hogy pofázhass, pofázni,/ Hogy megszavazhasd, bármit kérnek is;/ Hatalommal a népet, a hatalmat/ Néppel zsarolni – tudomány ez is. // Szeretnek érte, mindkettő szeret még,/ Egyik sikert, a másik posztot ad. // De hát, jóember, legalább te mérd fel:/ Hány lovat ülsz meg egyetlen fenékkel?// Vagy hány fenékkel egyetlen lovat?- Az 1974-ben keletkezett vers (alcím gyanánt: „Abból az alkalomból, hogy a Nagy Nemzetgyűlés – egyhangúlag – új sajtótörvényt szavazott meg.") megírását követően természetesen nem jelenhetett meg, s a megszólított írótárs keresztneve egészen a kilencvenes évekig – zárójelezve anonim maradt. A magyarországi fogadtatásban persze nem volt helyük az esetleges ilyen véleményeknek.

[702] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[703] Uo.

kezdődően vállalt csak közügyi-politikai tisztségeket.[704] Az ambivalens diszkurzus, amely értelmében Sütő „öntudatosan ötvözte hatalomközeli pozícióját a hatalomkritikával"[705] sok esetben a hetvenes évek végéig, nyolcvanas évek elejéig is eltartott.[706] Sütő egészen az évtized legvégéig reménykedett ugyanis abban, hogy a kollektív kisebbségi gondok megoldhatóak lesznek párthatalmi körökön belül is. Közíróságának, írói önvizsgálatának szükségessége felől 1980-ban sem annyira szigorú, mint inkább funkcionális mérleget készített korábbi publicisztikájából.

*

A magyarországi fogadtatást tekintve nem sorolom tovább az életműnek pusztán az író személyére, életútjára, tetteire, azok megítélésére vonatkozó történelmi hangsúlyok kanonikus következetlenségeinek példáit. (Ahogyan azt sem, hogy ezek kanonikus érdekből, kényelemből, ismerethiányból, avagy fokozott tiszteletből adódtak-e). A számtalan példában közös, hogy a kultikus jegyekben a felesleges tragizálás ilyenkor a kánoni kép személyre és nem művekre szabott előfeltevéseit hivatott újra és újra alátámasztani. A kultikus elvárásrend a személyes nagyságot emeli ki, az esetleges emberi gyengékre utaló sorokat viszont következetesen elhallgatja.[707] Miközben a művek felől tekintve feleslegesnek látszhat a

[704] Balla Zsófiának adott interjúkötetében, Bodor Ádám is több helyen utal rá, hogy a moszkovita hatalomátvételt követő évtizedekben, a politikai kényszerpályára jutottak, az eleve rossz szemmel nézettek, vagy az elítéltek mellett bőven akadt példa a kisebbségi értelmiségiek körében is „egy másféle magatartásra", mint amilyen a csalódott, kiábrándult, a közéletből visszahúzódó, azt aggodalommal figyelőké volt. „Nem azokról a baloldali meggyőződésű tisztességes személyiségekről beszélek, akik korábban a szociáldemokráciában, illetve a kommunizmus eszméiben a tőkés társadalmi viszonyok alternatíváját keresték, (…) azokról a fiatalokról inkább, akik, ugyanebben a történelmi pillanatban legyőzve gyermeki igazságérzetüket, úrrá bírtak lenni bátorságukon is, engedve másféle hívásoknak, egyszerre csak ott találták magukat kipirultan lihegve a kommunista ifjúsági mozgalomban. Egyúttal a érvényesülés térfelén. Évtizedeken át elfogadták a hatalom kegyeit, kiváltságait, bírtak élni annak gőgjével is, ha kellett, az elesettekkel szemben is, együtt mulattak a zsarnokokkal, abban a hazug hitben tetszelegve, hogy ezzel a cimborálással a nemzet érdekeit szolgálják". Azok közül „akik valamilyen kettős, ám hamis küldetésvágytól áthatottan beszereztek maguknak röstellnivaló politikai titulusokat, miközben szerettek volna a nemzeti érdekek zászlóvivője szerepében is tetszelegni", Bodor nevet nem említ, az általam is idézett keserű Székely-vers idézése azonban egyértelművé teszi, kire is gondol. „Később, amikor lassacskán kezdtek kihullani a hatalom kegyeiből, némi leereszkedéssel közeledtek az addig mellőzött félhez (…) mostanában legtöbbjük már váltig azt hangoztatja, hogy éppen az erdélyi magyarság érdekében és értünk való aggódásában vállalt áldozatot, értsd ez alatt: valójában gyászos közszereplését küldetésként fogta fel". […] „A fordulat után illett volna elmakogni néhány keresetlen szót e fiatalkori eltévelyedésről, amely azért túl a férfikoron is eltartott." Vö. **Bodor**, *A börtön szaga, i.m.*, 50-53., illetve 201.

[705] A Bottoni-tanulmány által megfogalmazott, ötvenes évekre vonatkozó kettősségről lásd **Bottoni**, *i.m.*

[706] Gondoljunk csak az 1974-es említett eset után az 1978-as kiállásra, a Kiss Ferenc naplójában is említett KB-felszólalásra, miközben 1979-ben már érkezik a Herder-díj.

[707] Egy egyszerű példa Sütő kritika-érzékenységére, mely már a kezdetekben is könnyen nyomon követhető volt. Egyik korai, több magyar színpadon játszott vidám játékról a *Tékozló szerelem*-ről (mely a *Fecskeszárnyú szemöldök* és a *Szerelem, ne siess!*-ből állt össze teljes estés előadássá) 1962-ben született érdemi kritika. (Szőcs István, *Utunk*, 1962, november 2.). Miután Szőcs írását Sütő a saját maga által szerkesztett lapban dorgálta meg (*Új Élet*, 1962. december 10.) nevezett kritikus egy hónap múlva maga kényszerült némiképp megvédeni saját kritikáját: „Sütő András kitűnő polémiaírónak tartom, mégsem értem, mi szüksége van arra, hogy másokról szóló, régebbi cikkeim megállapításaira is visszatérjen, amikor csak azt akarja kifogásolni: nem dicsértem meg eléggé az ő színdarabját. […] Ha most Sütő András fejében megfordul a gondolat, vajon nem illetlenség-e, hogy

szerzőt érintő heroizálás, a kultusz alakzatai felől megkerülhetetlen a korábbi, megrostált értékelésekben kialakított hangsúlyok változatlanságához való ragaszkodás. Az értékelés persze, éppen a kanonizált értéktudatosítás érdekében, mindig is befolyás alatt történik, s ez sokszor látens módon erősíti a kánont, mert a befogadók ritkán érzékelik az olyan értékszempontok kisajátító jellegét, mint amilyeneket például a tankönyvek terjesztenek. Az említett narratívák kialakítása, ezek következetlensége az életútfeltárások és a kánonkommentárok tekintetében, ugyanakkor legtöbb esetben szerzői megnyilatkozásokon alapulnak. Az odaadó tisztelet a kánon ilyen kultikus fokozataiban alárendeli a kritikus vizsgálódásokat és a gyakorlati szkepszist a szerzői hitelesség, és a szellemi autoritás meghatározta sérthetetlenségnek.

Az értelmező szótár szerint a kultusz irodalmi/irodalomtörténeti formája is valaki vagy valami iránt megnyilvánuló, nagyfokú, gyakran túlzott, s főképpen kritikátlan tiszteletet, rajongást jelent. A kultusz kiteljesedésével, a személyes életút tragikus vonzataival megkérdőjelezhetetlen autoritásként jelentkezett élet és mű szétválaszthatatlan egysége. Sütő fogadtatására (politikai és művészi szerepköreinek keveredésére) ezért is lehet nagyrészt jellemző Kulin Ferencnek az említett 1980-as nemzet-vitában elhangzott meglátása. „Ha politikusról van szó, nem a nézetei, a programja és tényleges szerepe áll az érdeklődés középpontjában, hanem a jelleme. A művész esetében nem a műve, s annak sajátos esztétikai kvalitása képezi az ítélkezés tárgyát, hanem sorsa és elvei”.[708] A személyes sors, a történelmi háttér és (kényszer?)pálya gyakran konstruált jegyei felől az önéletrajz, vagy az önéletírás ezért egyfelől felül emelkedik a puszta tudósítás, a krónika, vagy akár az emlékirat irodalmi státusán is, műfajjá avatása viszont éppen azért jelent problémát, mert annak fogalma nemcsak esztétikai, hanem történelmi funkcióval is rendelkezik, tehát szükségképpen ideologikus meghatározottságú. Az önéletíró itt nemcsak a saját élményétől megóvó távolsággal nem rendelkezik, hanem vallott eszmei, ideológiai alapállása is mind a későbbi meghatározások fókuszába kerül. Ezek, legyen szó esszéről vagy tudósításról, riportról vagy bármely retrospektívnak tekinthető műnemről, az energiák nagyrészét egy eleve kivetített álláspont igazolására korlátozzák majd. „Az esztétikai értékek monumentális

magam védem meg a saját bírálatomat, illetve elismerésemet vele szemben, azt kell mondanom, én még azt sem tartom illetlenségnek, hogy Sütő darabja dicséretének keveslését a saját maga által fõszerkesztett lapban végzi el. Igaz, engem Sütő cinikusnak nevezett.” (*Utunk*, 1963. január 11.)

[708] Vö. **Kulin** Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6. 43. A jellemzést, mely szerint a recepciót, s az adott megítélést nem valaki munkásságának művészi, tudományos értékei, de közéleti szerepének politikai súlya minősíti, szinte a teljes Sütő-recepcióra érvényesíthetőnek véljük. Sütő jelleme, sorsa és elvei a vélt kategóriájában, hipotetikus alakzatokként formálódtak a recepciónak egy olyan elvárás-rendjében, amelyben tetszőlegesen kerültek kiválasztásra az említett kvalitásokat alátámasztó életmomentumok.

méltóságával" szemben,[709] az életrajziság elemei, s vele magának az életműnek az életrajzi-politikai meghatározottságai kerülnek előtérbe, ami gyakran azzal a veszéllyel is járhat, hogy a közvetett és közvetített figyelem csak az említett életrajzi „tények" magyarázatára, igazolására, avagy cáfolatára korlátozódik.

Az értelmezésbeli külső szempontok manapság is könnyedén megfigyelhetők, amint a korábbi értékviszonyok – melyek jórészt a korszak, a helyzet, vagy a magatartás-példázatok mentén határozták meg az életmű értékelésének viszonyítási pontjait –, ma ugyanezen pontok megkérdőjelezésével, a vélt vagy valós magatartásminták jogosságának elvetésével, és a konkrét hatalmi viszonyulások ambivalens szerzői diszkurzusai mentén ezek cáfolatával sajnos olykor a teljes életmű értékeit is megkérdőjelezik.[710] Sütő korabeli politikai szerepkörét figyelembe véve az olykor mellékesnek, ideologikusnak tűnő hozzászólások ma sem mindig esztétikai kritériumokról vitáznak.[711] A kettős kérdésfelvetések ilyen veszélyeire reflektálva ezért is sürgetendő az életmű józan megítélésében a lehetőségek szerinti elhatárolódás egyik irányból a tudományos munka igényességét aláásó politikai szenzációhajhászástól, a másikból a kultikus szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságától.[712]

Az életút fogadtatástörténetében a változó kánonmechanizmusokra figyelve persze nem hagyhatók figyelmen kívül a korábban érvényesülő következetlenségek, a pontatlanságok, vagy a szándékos heroizálások. A fogadtatás alakzatait ugyanis a kétségtelen írói kvalitások mögött a receptív viszonyulás különböző mértékű és irányú szövegei is tükrözik. A tágabb kitekintéseket ezek éppen azon okoknál fogva igénylik, amiért egy életmű története egyben befogadásának történeteként határozható meg. A szövegkritikai kiadások, illetve a kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként is funkcionál. A befogadás és a mai kanonikus hely ezért sem lehet független a hagyománytól, mivel a szövegek csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők.

[709] Ahogyan de Man állította. Vö. **de Man**, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

[710] S ha a kánon receptív stratégiái sohasem csak a művekre vagy a szépíró személyére figyeltek, de a közéletire is, akkor a későbbi szemléletek, értékelések vagy az esetleges kiigazítások sem egy író műveit értékelik majd, hanem egy hatalommal felruházottét, sohasem kerülve meg annak közéleti tetteit és politikai magatartását.

[711] Jó példa erre a 2005 tavaszán, *A Hét* hasábjain lezajlott vita. Stefano Bottoni általam is említett tanulmányának (mely a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának dialektikájában Földes László egykori politikai meghurcolását szigorúan történész szemmel elemezte, s előrebocsátotta, hogy kategorikusan elhatárolódik mind a leleplező stratégiáktól, mind a mitikus közösségi egységkép csak csodálatra igényt tartó, s szükség esetén akár elhallgató attitűdjeitől) újraközlése révén megindult polémia, az eredeti mellékszereplőből központivá emelt sütői szerepmegítélések révén vált a vélemények egymás mellett elbeszélő fórumává.

[712] Vö. a vitával kapcsolatos írásomban foglaltakkal, **Boka** László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Különböző irodalomszemléletek

Mennyiben térhetünk ki akkor a feleslegesnek mondott dichotómiák tárgyalása elől, s mennyiben célszerű ismét közösségi és individualista, célelvű és autonóm, programos és immanens, küldetéses és esztétikai kettősségekre korlátoznunk vizsgálódásainkat? Amint a kánonháború amerikai vitája kapcsán utaltam rá, Edward Said egy ponton azt állította, hogy egyesek elfogultságaikban nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között. Az erdélyi irodalmat vizsgáló utóbbi évtizedek tapasztalata azt erősíti, mintha nem akarnánk, vagy nem tudnánk a provinciális-egyetemes, népi-urbánus újraképződő zsákutcáitól szabadulni, de ami még rosszabb, ezek mentén nem tudunk különbséget tenni jó írás és morális magatartásminta, jó írás és érzelmi nivelláció, jó írás és ellenzéki szerepkörök dominálta ideologikus egységek szükséges kritikai újraértése közt sem. A realista ábrázolásmód és a különböző kollektív irodalomeszmények, vagy a metaforikus allúziókkal teli, sejtetős – mert a tiltásban kimondhatatlan – nemzetiségi elnyomatást tematizáló írói valóságlátás egyfelől lehet ugyan egyszólamú, ám művészi hatását és megformáltságának fokát aligha szükségszerű, hogy annak tekintsék. Az a szemlélet másfelől, amely számára a művön kívüli valóság nem, vagy csak igen kis mértékben értékelhető, az így konstruált kánonnal szemben bármilyen külső körülménytől függetlenül a történő episztémé újraértésében is csak egy korábbi időszak és irodalomeszme emlékműveként tekint majd a funkcionális kollektív-képviseleti diszkurzusfajtákra. Persze még ettől sem igazolható egyik alábbi álláspont sem. „A küldetéses író *valamiért* ír. Ő azt mondja, a népért, de ez „az esztétista ars poeticával szembeállítva csak annyit jelent: valamely ügy érdekében. Az esztétisták szemével nézve ugyanis egyre megy, mi az az ügy. S a mi mai szélsőséges esztétistáink szerint, ha valaki *célból* ír, akkor már az is mindegy, rosszul-e vagy jól, mert nem tartozik az irodalmilag értékelhető jelenségek körébe.”[713] Amennyire láthatóan elfogult ez utóbbi megállapítás, ugyanennyire lehet csak jogosult a következő. „Ha hagyják” – (ti. a funkcionális irodalom hívei, például a népiek) – „hogy mások interpretálják feltételezett szándékaikat, akkor a népi azt fogja jelenteni, hogy divatjamúlt tollforgató, aki valaha rászokott a politika kábítószerére, s most betege annak, hogy nem érezheti elég fontosnak magát”.[714] Az olykor éles konceptuális különbségek ellenére is (például a morális, a szociológiai és esztétikai szempontok közt), kétségtelen, hogy ezek egymásra gyakorolt hatása a kor irodalomtörténeti fejtegetéseiben és a recepció alakulásában nagyon is

[713] Vö. **Ács** Margit, *i.m.*
[714] Uo.

meghatározó lehet. Az a kanonikus többrendszerűség-elmélet, melyre utaltam, a társadalomtudományok terén éppen annak az elgondolásnak adott hangot, miszerint különböző rendszerek egyidőben, egyszerre az irodalmi értekezésnek különböző szeleteit a legkülönbözőbb mértékben és irányban is módosítani tudják. A formális kanonikus kritikákra jellemző dicséretek, illetve az elhárítások, a tapintatos elhallgatások (melyek persze az említett modern esztétikák elleni életművet szegélyező kirohanásokból is következhetnek[715]) a kánon egyoldalúságára figyelmeztetnek, viszont nem nyújtanak működőképes alternatívákat az esetleges értelmezések táguló keretei közt, amint azok teljes elvetését sugallják. Az továbbra is kétségtelennek látszik, hogy egyáltalán nem mindegy irodalom vagy irodalmi értekezések alatt valójában mit is értünk. Mint jómagam is többször utaltam rá, lehet az erdélyi irodalmi életnek bizonyos regisztereiről, preferált kánonjairól, mint sokszor idejétmúlt értekezésmódokról beszélni, de ez semmiképp sem jelentheti magának a korabeli szépirodalomnak valamiféle összességében vett konzervativizmusát vagy divatjamúlt létét, ilyetén való szűkítő meghatározását.

A hatástörténeti szemlélet rávilágíthat, hogy az említett intézmények hiányában, egy erre az alapvető intézményi hálóra is alapuló társadalmi önmeghatározás és identitásképzés esetében, a szépirodalom kénytelen lehetett mellékes funkciókat is ellátni. Ahogyan általában az is jellemző, hogy az irodalmi élet elöljárói maguk is tevékeny részesei a szépirodalom alakulásának, amely viszont egyáltalán nem korlátozható csupán diktatórikus állami berendezkedésből fakadó kényszer-motivációkra, s nem vezethető vissza csupán nyíltan manifesztálódó, ideológiai cenzoriális apparátusokra. Az írói/irodalomtörténészi szereplehetőségekben ritkán érvényesül olyan nézet, amely elismerné az egyéni motivációk, a szakmai karrier és a hatalmi aspirációk jelenvalóságát. Eszközszerep és propagandaérték kapcsán ráadásul már utaltam rá, az ellenzéki, megtűrt vagy esetünkben lappangó

[715] A kritikát és mellőzöttséget nehezen viselő szerző meglehetősen hevesen utasít el ugyanis minden egyéb véleményt, vagy észrevételt az utóbbi években is. A „modernkedő" irányokra szórt lekicsinylő jelzők után olykor a normák megítélésének másféle lehetőségeit és a paralell kánonok egyéb létjogosultságát hangoztatja, ám a történelmi tudat alakzatainak végsősoron kollektív felfogásában bízik. (A Csipkerózsika-vita után hét évvel írott jegyzetében így emlékezett. „Le kellett újra szögeznem, hogy semmi bajom semmiféle avantgárddal, ha nem tagadja az ember és ember közötti kommunikáció szükségességét és lehetőségét; ha – külföld szerint – az értelmetlenség orgiájával, félálomban motyorgott félszavas értelem majomszintjén összehordott makogással, biciklironcs-kiállítás olvasóját-nézőjét nem tekinti elmebajosnak, Petőfit, Adyt, József Attilát nyilvánítja a magyar költészet »megrontójának« ". - Lásd többek között **Ablonczy,** *i.m.,* 384-385.) A látszólagos visszafogottság ellenére az egyéb nemzetietlen, „modernkedő felfogások" elítélése újra és újra feltűnik., így legutóbb az *Erdélyi változatlanságok*ban (2001) is dühödt kiszólások, kifakadások formájában, a másság, az „esztéticizmus", az avantgárd irányzatok, modernség és individualizmus ellen. Annak ellenére, hogy a könyv fülszövege még a különböző nézőpontok és irodalomeszmények létjogosultságát hangoztatja, a kötetben a más értékítéletre vállalkozók immár szellemi diktatúrát fenntartókként idéztetnek meg. Ők a „szellemi kucséberek", „konjunktúrakibicek", „anacionális kékharisnyák" vagy egyszerűen „divatmajmok".

diszkurzusok által biztosított „támasz” is lehetett éppoly autoriter hatásában, mint a hatalmi ideológiák terjesztését biztosító hivatalos propaganda.[716]

Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?

Ha a kánonfeltárások alapvető kérdésirányát továbbra is abban jelöljük meg, hogy miként hatottak ezek a szövegek a maguk objektívnak tetsző korabeli értékelveik és érdekeltségeik szerint, a kánoni változó elvárásrend értelmében célszerű vizsgálni a magyarországi fogadtatás máig tartó, különböző irányú, elvű, érdeklődésű és intenzitású szövegeit. Vagyis visszatérve egyik kiinduló kérdésünkhöz, a művek felől továbbra is érvényes, hogy mindez akkor is így alakult volna, ha Sütő történetesen nem kisebbségi helyzetből, nem elnyomott, (tehát valamilyen formában eleve) ellenzéki szerepkörből nyilatkozott volna meg, ha nem tiltott, a hatalom által megfigyelt, megfenyegetett, meghurcolt szerző került volna az előtérbe? S akkor is, ha az életműben a kilencvenes évek új erdélyi időszámítása nem éppen a véres marosvásárhelyi eseményekkel kezdődik? Meglehetősen érzékeny kérdésfelvetések ezek, de a felesleges heroizálás hiteltelenné teheti az életműnek azokat a stabil értékeit is, melyek nem szorulnának ilyen gyámkodó, infantilizáló hangnemre. A bennük megtestesülő magatartásminta olyan morális-esztétikai értékkritériummá lép ugyanis elő, amely élethelyzetekhez köti, s az ezekben vállalt magatartás alapján ítéli meg a szerzőt, s rajta keresztül csak másodlagosan műveit. Csakhogy e szemlélet – mint utaltam rá – referencialitásának változó alapjai vagy esetleges cáfolata révén könnyedén az alkalmazott értékszemlélet esendőségét mutathatja meg. Ennek mai veszélye részben éppen abból táplálkozik, hogy a magyar szellemi élet a kilencvenes években sem volt képes kritikus objektivitással mérlegre tenni az életművet[717], elválasztani az életpálya egyéb jelentéses aktusaitól, egyáltalán maguknak a műveknek az esztétikai mérlegelését árnyalni, egyéb életművekkel összemérve strukturáltabbnak látni. A kilencvenes évek nyitányának társadalmi-politikai eseményei és szerepkörei teljességgel ellehetetlenítették az elvonatkoztatást műveinek egyéb, mint esztétikai minősítéseitől. Az *írói* életmű reális értékelése ezért sem mai kívánság. „Mert Magyarországon aki foglalkozik vele,

[716] A választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai, a népszolgálat funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkozott. Ennek elvárás-szintű továbbélése a kilencvenes évek elején még erőteljesen határozta meg az irodalomról szóló polémiákat Erdélyben és Magyarországon egyaránt. „Tulajdonképpen akkor fejeződött be az irányított kultúra kialakulása, amikor az öncélúság tilalma a vérünkké vált. Szinte magának a művészetnek a definíciójaként működik, akárcsak a régi kultúrában az autonómia elve. Kérdezd meg az iskolásgyereket, mi a művészet, azt fogja válaszolni: az, ami szolgál valamit.” – Vö., **Haraszti** Miklós, *A cenzúra esztétikája*, Bp., Magvető, 1991.

[717] Persze sok egyéb életműhöz hasonlóan, (mint amilyen a Wass Albertté manapság) amelyek (többnyire a korábbi tiltások megszűnése révén is, de) nem feltétlen szépírói minőségeik által tettek csak szert óriási népszerűségre.

az dicséri, aki pedig rossznak tartja, az nem foglalkozik vele. Tehát ez egy valós probléma, ami nincs kibeszélve. Tehát az, hogy Sütő András irodalmi jelentősége, szerepe – nem a politikusi vagy félpolitikusi szerepre gondolok, arra, hogy neki milyen szimbolikus helye lenne az erdélyi közéletben – nincs tisztázva, összemosódott azzal a képpel, amikor a kórházi ágyon mutatják, mint a marosvásárhelyi események áldozatát."[718]

Kérdés persze, hogy lehetséges-e egyáltalán különválasztva, a „félpolitikusi" szerepköröktől mentesen szemlélni az írói életművet, mikor – mint láthattuk – a korábbi értelmezések fókuszában is folyamatosan együtt szerepelt az emberi/szerzői magatartásminta minden szegmense. Az életmű magyarországi értékelésében (akárcsak annak önnön értelmezési kereteiben), függetlenül a kortársi bírálatok leginkább elismerő, ritkábban – többnyire hallgatással – elutasító jellegétől, aligha irodalmi kérdéskörökkel közelítettek csak az író-drámaíró munkásságához. Az aktuális társadalmi és kulturális problémákra leginkább reflektáló szerzői esszényelv így legtöbbször szükségszerűen többnyire ideológiai-politikai válaszokként, magyarázatokként funkcionáló bírálatokat/véleményeket vont maga után, amelyek esetleges élét legtöbbször éppen a kisebbségi-képviseleti szerep-összefonódások, vagy a személyes életút bizonyos eseményei tompították. A kritikai rang helyett a szépirodalmi teljesítmény értékeléseiben továbbra is a dédelgető kultikusság képletei jelentették az elsődleges viszonyulási formákat. A nyolcvanas évekre az egyre sötétebbé váló romániai társadalmi kilátások következtében ugyanis egyre kevesebb színvonalas, összegző bírálat látott napvilágot, s azok többsége is megrekedt a mindennapok kényszerében a kisebbségi írói szerep áldozatvállalásánál, a moráletikai komponenseknél. Az egyéb vélemények elhallgató attitűdjei persze csak amolyan feltételezett hiányként éreztethették egy másféle szemlélet szükségszerű értékkülönbégeit, illetve az előbbi szempontok esendőségét.[719] Ehhez képest nem lehet egyszerű válaszokat adni olyan felvetésekre, melyek politikai célkitűzések, különböző ideológiai okok háttérszerepére kérdeznek rá egyes társadalmilag kitüntetett előadás sikere kapcsán. Ahogyan arra sem, hogy mennyiben használták fel az életmű népszerűségét, a szerző elismertségét, morális tartalmait a korszak politikai közéletében. Az *Álomkommandó* a színházkritikusok Magyar Dráma Díját nyerte el 1988-ban, a fővárosi tanács nívódíjban jutalmazta a darabot és az előadást egyaránt. Mégsem

[718] Lásd **Károlyi** Csaba véleményét, in Látó, 1995/11, 22.

[719] A képletesen teljes fogadtatás egyéb területeit is vizsgálva felvethető a kérdés, hogy a színikritikusok véleménye arányaiban mennyire azonos az irodalomtörténészekével? Mennyiben tekinthető vagy egyöntetűen elismerőnek, vagy leginkább csak elhallgatónak? Bécsy Tamás dramaturgiai „észrevételei" után/mellett a korszak kiemelkedő színikritikusai többnyire az elhallgatás alakzatait választották. Koltai Tamás egy alkalommal írt az egyik legjobb előadásról, a *Csillag a máglyán* pesti bemutatójáról, (Vö. **Koltai** Tamás, *Lélek a máglyán*, in Színház 1976/2.) de ezt leszámítva, akárcsak Nagy Péter, Mészáros Tamás vagy Bérczes László, gyakorlatilag nem foglalkozott az életművel.

kérdéses, hogy történeti jelentősége, s képletes politikai üzenet-jellege volt annak, hogy Sütőt ugyanekkor a Magyar Művészetért Díj kuratóriumi tagjává is megválasztották,[720] illetve hogy nem egészen egy évvel később 1989-ben, őt magát jutalmazták az említett díjjal!

Az ideológiai érdekszolgálat, mint említettem nem feltétlenül tudatos művelet. Az ideológiai „tévedés-jelleg" ebből adódóan szándékosságot sem feltételez. A szűkebb, paradigmatikus kánoni mechanizmusokban megnyilvánuló érdekviszonyok azonban olyan ideológiákat működtethetnek, amelyek fő ereje és veszélye abban állhat, hogy miközben a 'magátólértetődőség' álcáját közgondolkodási szokásokként tárják fel, saját tudatossági fokuk nem csupán a jövő felé irányul, de múltjukat is folyamatos érdek-viszonyban kísérlik meg újraértékelni és láttatni. Ez a látens szándékosság, az ideológia bújtatott kiterjesztése jellegzetes kortünetté is válik, amelyben különös hangsúlyt kaphat egy emblematikusnak választott életmű. A kilencvenes évekre már könnyen belátható volt, hogy az 1989 előtti romániai magyar értelmiségi ideológia nem vezetett eredményre, mégsem illett kritikai megjegyzéseket tenni róla. A kilencvenes évektől kezdve tovább terhelte mindezt, hogy az addig szőnyeg alá söpört kérdéskör egyszeriben tört a felszínre, s néhol az ismeretek hiánya, néhol az érzelmi elfogultságok[721], néhol különféle érdekviszonyok mentén, aszinkronitásában ágyazódott be a magyarországi napi politikai érdekviszonyokba is.

A kulturális feladatelvektől függetlenül, akár a szolgálatot, akár a szakszerűséget tekintjük az értelmiségi munkák alapelvének, (s e két fogalmat végre nem kizárólagosságukban szemléljük), nem biztos, hogy írói/közírói életutak során a döntések és vallott elvek következetessége (vagy az egyéni meggyőződés történeti kivetítésének egysége) akár látványos erőltetések közepette is mindig igazolhatóvá válna. Annál is inkább, mert a diktatúrák természetrajza éppen (a méltóság felől tekintve, s a szolgálatelv irányából is) abban állt, hogy elfogadottá tett olyan érvrendszereket, foganatosított olyan kényszerpályákat és viszonyszinteket, amelyek egyébként – a történeti „helyzet" nélkül – semmiféle társadalmi konszenzusra nem számíthattak volna. Kétségtelen viszont, hogy erkölcsi kategória nem csak egyféle, jól definiálható létezik, s mindig kérdéses az is, honnan ered, merről, s mikortól az erkölcsi késztetés. A következetes magatartás és az ellentmondásmentes szándék ráadásul egyáltalán nem olyan egyszerűen végigkövethető az életúton, mint ahogyan azt sokan tudni szerették volna. A kilencvenes évek legelején Bretter Zoltánon – Sütő naplójegyzetiről írt

[720] Tagságát jóbarátjára, Czine Mihályra ruházta.

[721] Kétségtelen, hogy mindennek hangsúlyai közel se kerülhettek volna kényszerűen-heroikus meghatározásokba, ha Magyarországon az egészséges nemzeti tudat nem lett volna évtizedekre elfojtva, s a mélyben munkáló érzelmek nem artikulálatlanul, mintegy kétségbeesésszerűen törtek volna maguknak utat.

rövid cikke kapcsán[722] – „egy tucatnyi író, politikus és publicista verte el a port. Talán ma sem tudják, – jegyezte meg ezekkel kapcsolatosan Filep Tamás – hogy véleményükből egyetlen ésszerű következtetést lehet levonni: egy puha diktatúrában a kollaboráns erkölcstelen, egy kemény diktatúrában pedig erkölcsös, mert a népért tenni valamit csak a »körön belül« lehet".[723] Filep az *Ellenpontok* dokumentumait közreadó Tóth Károly Antallal kapcsolatos írásában a fentebb említettek mellett arról is szót ejtett, hogy a „nem illik"-frázisok, a kritikák heves elutasítása gyakorta máig tovább élteti, sőt megszilárdítja az említett magatartásmintának az erkölcsi mértékké avatását. Csakhogy egy diktatúrában jórészt mindenki ellenzékinek tekinthette magát, „még azok is, akik a kommunista pártok központi bizottságaiban ültek; és sokan azok közül, akik utóbb közreműködtek a parancsuralom lebontásában, előbb a megteremtésében kaptak szerepet".[724] Azaz majdhogynem mindenki igazolhatja az életét így vagy úgy morális érvekkel, tettek hiányával, máskor azok megszépítésével, miközben sejthető, senki sincs, nem is volt, aki valamilyen szinten ne tévedett volna. Az 1989 előtti kisebbségi ideológia lényege Erdélyben ugyanis egyértelműen a megmaradás szempontjainak vetett alá mindent. Hívei és kritikusai éppúgy kénytelenek voltak belátni ezt, minthogy az értelmes cselekvés hiányában a passzív rezisztencia látszott a tettérték egyedüli forrásává válni. Mégis könnyen felismerhető, hogy az öncélú ideológia nem alapoz meg semmilyen cselekvést, a passzivitás legfeljebb csak forma lehet, semmiképp sem eredményre vezető cél. Ezért volt különös jelentősége annak is, hogy a második nyilvánosság Partiumban létrejövő formája megkülönböztette a (tudatos?) írói-reálpolitikusi ambícióktól a szamizdat radikális gondolati szabadságát. A kényszerű alkalmazkodás útja helyett, az etnikum érdekeinek defenzív védelme, hangoztatása helyett – elismerve persze a jó szándékot –, (a tények tükrében) sikertelennek, (a hathatós eszközöktől való megfosztottságában) reménytelennek, s méltóságától, lényétől idegennek mondta a hatalommal szembeni folyamatos kisebbségi védekezést.

Nyelvezet az összefoglalásokban

Művész-kép és társadalmi reprezentáció terén a magyarországi Sütő-fogadtatás kultikus jellege szerves alkotórésze a tudományos irodalomtörténeti módszertannak is. A kultusz egyberendező logikája közös beszédmódot, közös nyelvezetet rejt, melynek homogenizáló tendenciája leginkább a különböző összefoglalásokban mérhető. Az első monográfus elemzése a „tökéletes műegésznek" szólt, s az életmű szerencsés alakulásának

[722] Vö. **Bretter** Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.
[723] Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5, 108.
[724] Uo.

köszönhető műfajváltást követő gondolati igényű művekkel a középpontjában, fejlődésrajzot adott. (Monográfiája megszületésekor a hosszúra nyúlt „kiteljesedés nagy évtizede" még kitartani látszott, tehát a tetralógiával a fejlődés addigi legmagasabb, s egyenletesnek mondott fokán állt). Fölfokozott nyelvezete – egy-két sikerültebb elemző részt kivéve – leginkább a gondolati-érzelmi megjelenítésekre összpontosított, így a monográfus „annyira eggyé válik tárgyával, hogy alighanem törést jelentene a pályaképben eme szeretetteljes, megértő hang föladása".[725] A szellemi rokonság odaadó nyelvezete jellemzi a monográfusnak választott szerzőjéről írott sorait is: „Kérdéseinek mélysége, válaszainak következetes gondolatisága, szellemiségének kristályos megnyilatkozása, filozófiai veretű szövege, hagyományos építkezése, míves esszényelve a Galilei, Kegyenc s a Tiszák egyenrangú társaiként mutatja Sütő drámáit". A sűrű nyelvezet, a jelzők sora az alázatos, áhítatos megközelítésben a monográfus nyelvezetére is (a kritikák, recenziók legnagyobb hányada után) érvényessé teszi mindazt, amit kedvelt szerzőjéről ő maga megállapít, vagyis hogy „pazarló bőséggel ír". A kritikától mentes fogadtatás, a kultikus megközelítés az utólagos megszépítő életút mellett az értelmezések textuális nyomaiban is érvényesül. Az első monográfus a pályakezdő novellákat is ugyanolyan hévvel tárgyalja, mint a „kiteljesedés" időszakában született műveket, a *Demeter ajándék élete* például „az empirikus életanyag elevenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik",[726] éppúgy, mint a hetvenes-nyolcvanas évek drámai-epikus művei.[727] A szerzői példázat, a magatartás etikai elsődlegessége jórészt már itt is minden elemző szándékot háttérbe szorít, a legszélesebb olvasóközönség számára íródik. Választott szerzője „mondandója igazáról túlságosan meg akarja győzni az olvasót – helyenként szine elsodorná – nem számol a lassúbb, töprengő befogadás módozataival."[728]

Bertha Zoltán monográfiája a rendszerváltozással már a szemléleti eltérések másfajta megközelítését adhatta volna. Egyrészről az ezópuszi beszéd, a virágnyelv, a metaforizálás terhe nélkül, másrészről, mert a diktatórikus rendszer elmúltával nemcsak annak analízisét, de a kisebbségi léthelyzet önértelmezéseinek kényes kérdéseit és érdekeltségeit is elemezni lehetett volna. Az értékelméleti, eszmetörténeti fogalamak valós tisztázásán túl az esztétikai-poétikai kategóriák megváltozott helyzete is tematizálatlan maradt, s ugyanígy elmaradt a „sorsirodalom" kategóriáinak felülvizsgálata is. Bertha cserébe lét- és ismeretelméleti

[725] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 148.
[726] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 103.
[727] Mellesleg kérdőjeles időtállóságukat az is sejteti, hogy néhány korai összegyűjtés után szerzőjük nem sorolta őket későbbi „felnőtt" kötetbe.
[728] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján viszont a várt műelemzések, a művekkel való foglalatoskodás is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása irányából, az értékpusztulás felől tematizálódik. A kulturális önazonosságban megtestesülő örök értékek eltűnése ellen így aztán minden írói törekvés felértékelődik. Mint említettem, a baloldali elkötelezettség, az 1945 utáni „igyekezet" is a nemzetiségi önmegtartás kétséges esélyeinek növelése által nyer elismerést, s a népiség „kollektivista viselkedéstana", vagy a transzszilvanizmus megújuló eszmeisége is mind ilyen alapon kap helyet a monográfiában.

A harmadik 'monográfia' elfogultságaiban a kritikai szemlélet teljes hiánya legfeljebb „lélektanilag" függhet össze „a nemzeti szempont meghatározó voltával, de pusztán abból nem vezethető le."[729] A nemzeti küldetéstudat jegyében az eltérő értékű teljesítmények közti különbségek elhomályosulnak vagy meg sem említődnek, s a személyes elkötelezettség mögött a társadalomrajz „katasztrófavonulatával szemben a Sütő-pályakép töretlen művészi sikertörténet"-ként idéztetik meg.[730] A monográfia túlzásaival kapcsolatosan ezért Gróh Gáspár is arra az álláspontra jut, hogy az elfogultságnak ez a foka végeredményben a megalapozott dicséretek hitelességét is csorbítja,[731] ahogyan, mint utaltam rá, a személyes élettörténetek, az önéletírás és a konstruált múlt hitelességét is csorbíthatják a különböző életrajzi adatok gyakori 'kiszínezései'.

Mindhárom monográfia általános hiányossága egyébként, hogy nem tárják fel az életműről szóló teljes irodalmat, csak a romániai illetve magyarországi szakirodalomra támaszkodik, s abból is meglehetősen önkényesen válogat.[732] Jól mutatja mindezt, hogy bár több monografikus feldogozás született (s bizonyos fokig Sütő drámáinak összefoglaló, kötetszerű elemzései is annak tekinthetők), máig nem készült az életműről teljes bibliográfia.[733] A különböző válogatások viszont tudatos szelekciókra engednek következtetni, amelyekben a csekély számú, „negatív", esetlegesen kritikusabb hangokat is megütő írások természetesen egyáltalán nem lelhetők fel.

[729] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.*, 188.
[730] Uo.
[731] Uo., 189.
[732] A *Csillag a máglyán* esetén például (mely tematikát a korban Sütőt megelőzve Páskándi verse – *Szervétusz a máglyán* - is fedolgozott) bár nem, vagy csak rézben tartozik a mű értékvonulatához, mégis az oly sok külsődleges szempont mellett egyetlen monográfus sem válaszolt arra a kérdésfelvetésre, amelyik érthetetlennek mondta Sütő hallgatását Stefan Zweig egyik könyvéről, (*Harc egy gondolat körül. Castellio és Calvin,* Bp. Rózsavölgyi és társa, 1937.) amelyik akár több is lehetett őszinte inspirációnál. (Robotos Imre szerint a könyv Sütőt nemcsak megihlette, szövegátvételekre is indította). Vö. **Robotos** Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997, 258-263.
[733] Jelenleg Kuszálik Péter dolgozik rajta.

Az értelmezés világa

A felvázolni kívánt receptív alakulásrend után is érdemes lehet megkérdeznünk, mennyire képes ez a fajta szemlélet túllépni a prakticizmustól és a nemzeti-társadalmi didaktizmustól való függőségen. A szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmákból eredő kritikai meggyőződés, vagy az "elhomályosult" tekintet némely irodalomtörténészi megközelítésben olyan bonthatatlannak tűnő értelmezési vonulatot képvisel, amely a kultikus írói-kritikusi párhuzamokban mérhető. A kritikus is *tanú*, s ez hivatott hitelesíteni tevékenységét. Az általa létrehozott szövegek szimbólumok, amelyek nem helyettesíthetik ugyan magukat a műveket, de képviselik azokat az irodalomtörténeti leírásokban/narratívákban. A kritikus fő funkciója ebben az összefüggésben az olvasás többrétű társadalmi szabályozása, az irodalom társadalmi integrációja s így annak intézményesítése lesz. A szabályozás persze többrétű, hiszen a feladat magába foglalja mind a professzionális, mind a hagyományos, öncélú olvasással szemben támasztott követelményeket. A kritikus másik hagyományos feladata tehát tekintetbe venni, kihez beszél, és annak megfelelően alkalmazni a diszkurzív kontextusokat az értelmezésben. Ez "befelé", a profi olvasás szakmai köre felé értelemszerűen a minél nagyobb részletességet, minél magasabb fokú differenciáltságot jelenti, az értelmezés elvi lezárhatatlanságának és a döntés elvi lehetetlenségének állítását is. A nagyközönség néma olvasó*tömege* számára viszont mindig kevésbé differenciált, az értékhierarchiát világosan kijelölő szimbólumok születnek, mert ezek segítik az olyan ideologikus egységek képzetének kialakítását, mint a nemzet vagy a mi-tudatú kulturális közösség, s ezt többek között épp a kultusz olvastatási stratégiája és hermeneutikai szerkezete segíti elérni.[734] A kultikus irodalomtörténeti diszkurzus tehát művek szimbólumaiból, különböző szempontú redukcióiból áll, ám *nem* feltétlenül magukból a művekből.

A kultikus nyelv általános elfogadása egy értelmező közösség egységét, szemléletazonosságát is tükrözi. Az érvelés mindig rendelkezik valamiféle tónussal, amely cél vagy feladat tekintetében is értelmezhető, s ez az argumentációt már újfajta modalitással egészíti ki: valóságábrázoló, leíró funkciója performativitással társul. Ennek ételmében a befogadók oldalán olyan hozzáállást jelöl ki, amely a kijelentést nem igazságértéke, csupán legitimitása tekintetében ítélheti meg. Hasonló mindez némiképp ahhoz a Lyotard által hangsúlyozott elképzeléshez, melyben narratív legitimitást épp az egyidejűség kapcsán nyer

[734] Ezzel kapcsolatosan lásd részletesebben **Rákai** Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

a szövegekben megszólaló szerző és közönsége.[735] Az értelmezői csoportosulásokat, akár a társadalmi „képzelt" közösséget amúgy semmi sem jellemzi jobban, mint közösség-voltának éppen azon meghatározottsága, amelyben kölcsönös hiten alapuló módon értik meg társadalmi kötelékünknek azt a természetét, amelyen szolidaritásuk nyugszik.[736] A kanonizációban, mint szövegek és értelmezések együttes legitimációs formáiban az értelmezés önkényének és az értelem rögzítettségének átmenetét, „interszubjektív hézag"-át[737] éppen az értelmezőközösségek vallott szemléletazonossága által ismerhetjük fel, s a kultusz során már csak ez utóbbi mozzanat, a végső rögzítettség, mint értelmező fölött álló, magasztos és sérthetetlen entitás, tételezett örök igazság van jelen.

Amennyiben Habermas négy jól megkülönböztethető cselekvésfogalmát[738] (a célelvűt, a normavezéreltet, a dramaturgiait és a kommunikatívat) a fogadtatás diszkurzusaira alkalmaznánk, valószínüleg többnyire csak együttesen érvényesíthetnénk ezeket. Bennük a normavezérelt beszédmód a konvencionális-közösségi cselekvés által generált magatartás-elvárásokat jelenti, míg a dramaturgiai például az olvasóközönség és az őket „beavatni hivatottak" interakciójában érvényesül. A társadalmi funkcióban a képviselet s a küldetés egy értelmezői közösség érdekét, annak felemelkedését szolgálja. A képviseletben az egyéni küldetés, a tanító vagy a felhívó jellegben pedig a kollektív célelvűség hangsúlyozódik.[739]

Szegedy-Maszák Mihály az újabbkori költészeti szereplehetőségekről szóló átfogó tanulmányában tekintette át többek közt a hagyományos erkölcsi tanító, a politikus-költő és a nemzeti költő szerepköreit. Képviseleti íróságában mindhárom könnyedén alkalmazható a sütői életműre. Benne az erkölcsi tanító egyszersmind felvilágosító szerepkörrel is rendelkezik, akit ráadásul „sok esetben gerincessége, vagy bátorsága miatt dicsértek....".[740] A politikai összefonódásokon túl a hatalommal való „szembeszállás" írói szerepvállalása, a művészet mint kihágás teóriája Sütő aktivista prekoncepciói helyébe a hetvenes évekre a társadalmi küldetést nem feladó, csupán a marxista szemléletek után a kisebbségi közösség

[735] Vö. **Lyotard**, Jean-Francois, *A posztmodern állapot*, in UŐ, *A posztmodern állapot*. Bp., Századvég-Gond, 1993, 51.
[736] Az értelmezői közösségekről Fish kapcsán lásd még **Kálmán C.** György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, Bp., Balassi, 2001, kötetben megfogalmazottakat.
[737] Odorics Ferenc kifejezése. – Vö. *Az értelmező közösségek elmélete, i.m.,* 64.
[738] Vö. **Habermas**, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.
[739] A megismerendő tárgy elsődlegessége – esetünkben a nemzetiségi lét problémái – a megismerő emberrel szemben, vagy más szóval az olvasói alávetettség a kánon közösségi jellegében, egyértelműsíti, hogy mind a szerző, mind olvasója, amennyiben „céljaik magasabb rendű értéket képviselnek, mint az egyén", „csak mint a csoport tagja számíthat közmegbecsülésre, vagyis csak akkor és csak annyiban, amennyiben fáradozik az általánosan elfogadott közös ügy érdekében.". Vö. **Hayek**, A. Friedrich, *Miért a legrosszabbak jutnak rendszerint a csúcsra*, in Korunk, 1993/2, 49.
[740] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Szerepjátszás és költészet*., in UŐ, *Minta a szőnyegen*, *i.m,* 72.

nemzeti-kollektív érdekvédelme felé forduló, olykor transzszilván-analógiákra utaló eszmék bizonyos sémáit ülteti.[741] A hetvenes évek közepétől-végétől (Sütő valós magyarországi sikereinek kiszélesedésétől) a recepció origójába éppen a transzszilvanizmus művészi erkölcstana kerül, illetve a teológiai eredetű szenvedésetikája válik meghatározóvá. S bár az életmű elsődleges értelmezése sok tekintetben (így a sajátosság méltósága révén is) ugyan kapcsolódni látszik a kissé egyoldalúan értelmezett transzszilvanizmushoz, illetve a transzszilván életérzés bizonyos korábbi mintáihoz, a „szembeszállás tragikumában"[742]az értelmezések elfeledni látszanak, hogy az érettebb Sütő művek éppen az önálló értékek egyetemes létjogáról, a szenvedés értelmetlenségéről, az erdélyiség mitikus formáinak indokolatlanságairól, illetve egy kérdéskör többféle megközelíthetőségéről is tanúbizonyságot tesznek. Az alaposabb kritikai fogadtatás híján, a felületesebb értékelések mindig egy utólagosan megállapított értékrend felől (s leginkább a vallomások, naplók, vagy éppen a nem túl szerencsés viták perspektívájából) szemlélik az életművet, legtöbbször a szerző önértelmezéseiből vonva le a Sütő-kánon aktív jellemvonásait.

A konkrét műelemzések és a kortárs összevetések kritikai megspórolása, korábban részint az ismerethiányok elfedésére szolgált, részint a bejáratott utak, a kényelmes tájékozódás biztonságát adta. A kanonikus interpretációk módszertanába tartozott az is, amint egyszerű megfeleltetésekkel az Erdélyről kialakult magyarországi összképnek jellemzően sematikus jelrendszerét használta. Olyat, amelyik egy romantikus ideál minden stilizáltságával próbált kompenzálni egy addig kényszerűen elfeledtetett, a napi politikai gyakorlat által száműzött örökségszegmenst. Magára a szépirodalomra, illetve az irodalmi folyamatokra tekintve, annak hitelessége szempontjából nem feltétlenül, eszmei tartalmai miatt viszont mindenképpen egy a korban meghatározó s korábbi tiltásai folytán eszméltető erejű irányzatot képviselt. A magyarországi publikum elfogultságát, ismereteinek kétségkívül leszűkített tartalmait éppen ennek a kapcsolatnak „örökségjellege" is mutatta, amelyik jobb híján a múlthoz igazítva próbált ismeretterjesztő lelkesedéssel világszemlélet-formáló munkába. A nyolcvanas évek derekára Magyarországon leginkább csak a háború utáni nemzedék, vagy legfeljebb az első két Forrás-generáció tagjai válhattak ismertté, arányaiban már elenyésző megmérettetés jutott a hetvenes-nyolcvanas évek „fiataljainak". S az említett

[741] A receptív viszonyokat tekintve a tényirodalom a hetvenes évektől a határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatos elvárásokban éppúgy folytatódik, csak tudatosodik, hogy eddig „a forrongó valóság helyett, mintha inkább az elképzelt ideáról beszéltek volna." (Vö. **Czine**, *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava, 1970, október 17). A kimondhatóság fokozataival a hetvenes évek elején a közösségi gondok bemutatása, „gondjainak minden oldalú körüljárása" (Vö. **Ilia**, *Anyám, i.m.,* 1493.) még a tényirodalom kontinuitásában jellemző csupán, a nyolcvanas években viszont már a nemzetiségi jogfosztások következtében a teljes magyarság és a nemzeti hagyományok képviselete szempontjából is irányadóvá válik.

[742] **Bertha**, *i.m.,* 30.

generációkból is leginkább a kialakított jelrendszernek megfelelő írói életutak, a népi, nemzeti, kollektív beszédmódot képviselők kerültek előtérbe. Nem kis szerepe volt ebben a kialakított sémáknak: a szűkebb társadalomrajznak, az anekdotikus történetszövésnek, az erdélyi népéletnek, a nyelv-féltő, óvó tradicionalizmusnak, vagy a nemzeti sorstragédiáknak, a történelem és természetábrázolás transzszilván hagyományainak. A Tamási által, Nyírő által megformált, vagy éppen Sütő felől legalább részben továbbvitt hagyomány világának.[743]

Mű és írója szétválaszthatatlanságának receptív viszonyrendszerében a megmaradás esztétikája, a sajátosság méltósága is a sütői név által[744] telítődött funkcionális tartalommal, amely képviseleti hatásában ugyanakkor kiteljesítette a teljes erdélyi irodalomképre az így tárgyalt normákat és értékelveket. A korszak meghatározó magyarországi recepciója az erdélyi irodalmat elsődlegesen Sütőhöz mérve, csupán mint kisebbségi elkötelezettségű, értékmentő, anyanyelvápoló irodalmat, a művészt pedig, mint a közösség exponensét, szószólóját kívánta bemutatni. A honmentő retorikák uralta fogadtatástörténet reflexeinek említett merevsége, mely szerint a kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés manapság is változatlan, elfedte a tárgyalt korszak irodalmi strukturáltságát, árnyalatait, amint azt egy hajdani, különböző érdekkörökből vagy éppen kényszerűségből konstruált tendenciózus kánon szemszögéből láttatta, tovább éltette viszont a körülmények megszabta, mégis személyre szabott kultikus kép keretlehetőségeit és választott emblematikusságát.

Mindemellett is fontos hangsúlyozni, hogy 1989-et követően is érvényben maradtak az erős érzelmi hatványok. Bertha Zoltán a nyolcvanas évek romániai irodalmáról, a vitákról (s bennük Sütő szerepeiről) szólva a kilencvenes évekből ugyan belátta, hogy gyakran „a megítélési és értékbizonytalanságok, vagy elfogultságok tévedésekhez vezetnek; filozófiai, etikai szempontok összekeveréséhez, tisztázatlanságához”.[745] (Ilyen a Csipkerózsika-vitában csúcsosodó tematikus jelleg, a „megfelelő” témaválasztás és írói magatartás értékmércévé avatása, illetve az egyetemesnek és a közösséginek a felesleges szembeállítása.) De a megítélésbeli elfogultság tudata a gyakorlatban mégsem tudta kizárni mindezt. Az erdélyi magyar irodalom nyolcvanas éveit tárgyaló fejezet nyitómondata szerint ugyanis „A mai

[743] Ha a kortársak közül Bálint Tibor (*Zokogó majom*) a ’Sánta Angyalok utcáját’, Szilágyi István (*Kő hull apadó kútba*) pedig a századeleji, leginkább csak a tudatokban tovább ható, maradványaiban létező szilágysági kisváros hangulatát idézte meg, Sütő merőben más tradíciókat, más irodalmi vonalat élesztett fel, amint a mezőségi parasztságon keresztül a szórványmagyarság életét, gyakorlati problémáit jelenítette meg.

[744] A szerzőség problematikáját illetően érdekes történeti megközelítést adó Foucault állapította meg, hogy a szerzőség előtérbe-kerülése gyakorlatilag a természettudományokkal fordítottan arányosan vált a jelenkorban mintegy egyedüli rendezőelvvé. Míg a középkorban a tudományok területén volt döntőnek mondható a szerző személye, s az irodalom, vagy a filozófia gyakorta névtelen középkori művekkel számolt, addig a jelenkorra ez arányaiban változott meg. „A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.” Vö. **Foucault**, Michel, *A diskurzus rendje*, in *A Fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk,* (ford, vál. **Romhányi Török** Gábor) Bp., Pallas Stúdió, 1999, 54.

[745] Vö. **Bertha** Zoltán, *Gond és mű*, Bp., Széphalom könyvműhely, 1994.

erdélyi irodalomról – mint ahogy az erdélyi kérdés egészéről – nehéz a megrendülés alapvető élménye nélkül beszélni."[746] Pontosabban az irodalomról „az erdélyi kérdés egésze" nélkül meg sem kíséreltetett beszélni, ebben viszont valóban nehéz lett volna megkerülni az etikai, morális, érzelmi szempontokat. Persze nem feledhető, hogy minden ideológiai rendben mint összefüggés-egészben, a hatalmi normák enyhülése adta játékteret kihasználó diszkurzivitást is jól megkomponált normák működtették. (Ezek, bár nem voltak a szabad rendelkezés tárgyainak tekinthetők, s látszólag kevésbé voltak tekintélyelvűek, – nem a nyílt hatalomra támaszkodtak, mint inkább a nyilvánosságra –, általában egy olyan konszenzust hívtak elő, amely a hagyomány vagy hagyományszegmens újjáélesztendő igényét, a maga kontinuitáselvének mint öntörvényűségnek a hajtóerejében láttatta.[747]) A recepció alakulásrendjét tekintve ezért is kétszeresen figyelembe veendő, hogy az ideológia, amint már Althusser is hangsúlyozta, sosem „párolog el" csupán az ismerete által.[748] A Sütő-recepció alakulása jól illusztrálja a teljes erdélyi irodalomkép torzulási-hajlamait, ám egyben annak újraéledő konzisztenciáját is. Az ilyen torzulások végső kiterjedtségét aprólékosan feltárni talán lehetetlen, egyes szegmenseit strukturáltabb szempontrendszer szerint láttatni azonban nemcsak lehetséges, de szükségszerű is.

A kilencvenes évekre a megváltozott társadalmi-közösségi-politikai szereplehetőségek közt a teljes magyar nyelvterületen felértékelődött, majd egyre nyilvánvalóbbá vált az az igény, hogy színvonalas filológiai és esztétikai nézőpontú megközelítéseknek kellene felváltaniuk az addig meghatározó ideologikus olvasatokat, amelyek valós kritikai szemlélettel, a világnézeti értelmezéseken túl az egyes művek elemzésével, aktualitásával, nyelvi-retorikai vizsgálatával is foglalkoznak. Ahogyan Sütő bizonyos műveinek közéleti-társadalmi hatásairól nem lehet nem tudomást venni, úgy az ilyen értelemben vett ideológiakritika is – mert a teljes ideologikusság kizárására törekedve maga is ideologikussá válna[749] – leginkább azt tarthatja csak igazán járható, elfogadható útnak, ha a politikai helyett a nyelvi-poétikai alakzatok időtállósága révén is „közírássá" minősülve állnák ki az újraolvashatóság kanonikus próbáját Sütő igényesebb szépirodalmi alkotásai.

---

[746] Uo., 110.

[747] Sütő innen tekintve mintegy azt is igazolta, hogy a közösség nevében s érdekében megfogalmazott írói jövendölés, program, képviselet, a huszadik század vége felé is lehet az irodalom, s főképpen az író feladata.

[748] Idézi például **Pyle**, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2, 44.

[749] Kérdés ugyanis, hogy hol juthat igazán szerephez az ideológia vizsgálatának kritikai, demisztifikáló funkciója, ugyanis amennyiben igazolható azon althusser-i állítás, hogy az ideológiát nem oltja ki a róla való tudás, mert ez a tudás az ideológia szükségszerűségének tudása is, akkor szintén kétséges, hogy például az értekezőpróza retorikája esetében, a meggyőzésre irányuló, azt kiváltó eszközök utólagos felismerése, esetleges leleplezése befolyásolhatja-e a szándékolt hatás létrejöttét.

Az életművel való ismételt párbeszédre-lépés elvi feltétele valószínűleg nem talál majd az uralkodó egysíkúságból egy terméketlen dichotóm rendszerbe-lépés ellenében sem más lehetőséget, mint annak történeti értékén túl az esztétikai érvrendszer viszonylagosságában is egy új alapokra helyezett, de a különböző eszmerendszereket figyelembe vevő, tehát kellően befogadó szemléletű, átgondolt Sütő-kép újraalkotását.

Záró megjegyzések

Az életrajzi, olykor naiv biográfiai mutatókkal operáló beszédnek vajon maradtak-e, s ha igen, milyen lehetőségei a posztstrukturalista elméleti irányok erőtereiben? A sajnálatos elhallgatások és a szükségtelen heroizálások mögött, a recepciós kényszerűségnek kétélű folyamataiban összefüggésbe hozható-e még egy leginkább történelmi-földrajzi irodalmiság-eszme vagy életrajzi szerzőség-komponens a szöveg azon hangsúlyaival, amelyekben a biografikus szerzőséget és az elbeszélő szituációkat éppen a befogadás- és narrációelméletek különítik el élesen egymástól? Egyáltalán, az erdélyiség irodalmi jegyei mennyire törvényszerűen kell szövegszerű, szövegen belüli szituációk, s mennyire egy külön magyar sors és kultúraszegmens értékeiként definiálódjanak? Németh Zoltán szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó sorai a tárgyalt erdélyi viszonyokra aposztrofálva is elgondolkodtatóak lehetnek. „Az életrajzi szerző a posztstrukturalista belátások nyomán elveszítette érvényességét a szövegen belül. Éppen ezért feltehető a kérdés: vajon nem veszítette el éppen így a szlovákiai magyar irodalmi terminus az érvényességét a szövegen belüli szituációk megragadásakor?”[750] S ami még fontosabb, érvényben lehet-e még az értékelésnek az a fajta különállást legitimáló aspektusa, mely minden hangoztatott igény ellenére nem volt képes felülírni a vágyott egység megvalósulatlanságát, a kritikai rangban való kölön mércét? A fogadtatás regionális uniformizációja, – mely által nem csak könnyen felismerhetővé vált, de megismerhetőnek is mutatkozott az így értett romániai/erdélyi irodalom – mint említettem egy jelzőjétől gyakorlatilag szabadulni nem tudó irodalmi kategória kényszerű behatároltságaiban született meg a magyarországi recepció számára. Gyökereitől, nemzeti lététől, részben hagyományaitól elszakítva, sarkított történelmi képeket mutatott, amely az évtizedek során egyrészt az internacionalizmus közös jegyeit, másrészt a más államhoz tartozásban az irodalmi különállást, önállóságot, harmadrészt a morális kötődés érzelmi-szellemi tartalmaiban pedig nemzeti egységét hangsúlyozta. Az első nem nemzetben, de azok fölött álló közös minősítéseiben, minőségeiben gondolta el az irodalomesztétikai tartalmakat,

[750] Vö. **Németh** Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005, 21.

a második külön jegyekhez kapcsolódó, de nemzetkarakterológia nélküli, csupán csak nyelvi kötődéseire utaló sajátos jegyeiben, míg az utolsó már irodalmi szempontok fölött álló, elsősorban morális entitásaiban és hatástani népszerűségét biztosító képviseleti jellegében mutatott kohéziós pontokat.

A poétikai vagy a történeti kérdések a kilencvenes évekre is rendre elmaradtak, mert a kérdésfelvetések iránya továbbra is egyértelműen a regionalizmushoz és a kisebbségi meghatározottságokhoz kapcsolódott. Jól példázta a régi álláspontok kitartó érvényét, a szándék ellenére a regionális diszkurzusok hagyományozó erejét, egy a címe szerint korábban feltáratlan értékekre összpontosító tanulmánykötet.[751] A kisebbségi lét problémái olyannyira uralni látszottak a kilencvenes évek első felében is az irodalomértelmezést, hogy gyakorlatilag kísérlet sem, vagy csak alig-alig történt a regionális kultúraszerkezet, az intézményes alárendeltség vagy az irodalom funkcióinak összevetésére, esetleg egyéb jellegű meghatározottságai folytán a használt koncepciók felülvizsgálatára.[752] Pedig, mint utaltam rá, a különálló irodalomszemléleteket elutasítók, vagy a szellemi egység hiánya ellen felszólalók nem egy képletes egyetemesség alatt vélték elgondolhatónak az 1990 után születő műveket és irodalomtörténeti eljárásokat. Az egységes alatt nem a magyarországiba való betagozódás homogenizáló folyamatát gondolták „egyetemesnek". Az irodalmi diszkurzus maga sem egységes, ennek pluralitása azonban nyilvánvalóan nem államhatárok mentén oszlik meg. A terminusok folyamatos felülvizsgálatára és a szempontok minél szélesebb körű érvényesítésére azért is szükség van, mert a különböző régiók esztétikai tapasztalatának meglehetősen kényelmes kikapcsolása, csupán a másság szólamainak hangsúlyozása révén, könnyen folytathatja, legitimálhatja a korábbi különállásokat.

A Kántor–Lángban megjelenő, végsősoron kifejthetetlen, tehát csak utalásokban tetten érhető, s mint említettem, leírhatatlan erdélyi jelzővel, valamint a politikai botrányt keltő kettős kötődéssel, felelősséggel kapcsolatban Láng Gusztáv évekkel később, részben saját pozícióját (is) korrigálva mutatott rá, hogy még történetiségében sem lehet a 'romániai magyar irodalmat', mint sajátos ötvözetet, egyszerre a magyar irodalomhoz s mindeközben Romániához tartozó egyenlő meghatározottságaiban elképzelni. „A kisebbségi helyzet önmagában nem termel ki a nemzetitől lényegesen elütő másságot"[753], hiszen a 'befogadó ország' viszonyulása nem csökkenti (esetleg fordítva) az 'anya'-nemzet kulturális vonzerejét. A hídszerep, s a többes kötődés többek között ezért is tekinthető tartalmatlan,

[751] **Szabó B.** István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.
[752] Vö. ezzel kapcsolatban **Kulcsár-Szabó** Zoltán recenzióját, in ItK, 1995/1 131-133.
[753] Vö. **Láng** Gusztáv, *Séta egy definíció körül*, in UŐ, *Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 1998, 37.

ideológiapolitikai szólamnak. A romániai magyar irodalom romániaisága, erdélyisége, lényegében nem lehet más, mint Mikszáth Jó palócainak „felvidékisége”.[754]

A jelzők kétélű, egyszerre heterogeneitásra utaló és ugyanakkor mégis elválasztó jellegű, a különbségeket értelmezéseikben is hangsúlyozó meghatározottságok egyik elsődleges forrásának a sajátos kritikai visszhang homogeneitása tekinthető, mely a hatvanas évek második felének pezsgő erdélyi irodalmi élete, s a hetvenes nagy korszaka ellenére is leginkább csak egy leszűkített társadalomképnek megfelelő, egységesített irodalmi kánonformát tárgyalt. A magyarországi kritikai visszhang egyszólamúsága és értelmezésmotívumainak gyakori uniformizációja egyrészt, az ismeretek vagy az érdeklődés hiánya, illetve a tudatos, hallgatással történő egyet-nem-értés a leszűkített irodalomképet vagy a funkcionális irodalomszemléletet elutasítók részéről másrészt, a nyolcvanas évek elejére ötvöződve határozta meg a magyarországi felemás fogadtatást. Jó példája volt ennek az évtizedet nyitó említett önszemléleti vita, melyben a magyarországi értekezők, a regionális magyar irodalmakról beszélve a nyolcvanas évtizedre legtöbbször nem, vagy alig említették a kárpátaljai, vagy a felvidéki magyar irodalmat, míg az erdélyi és a vajdasági példákban csak a korábbi általános megfogalmazásokat éltették tovább. Ahogyan a vitaindítóval kapcsolatosan Tőzsér Árpád fogalmazott: ez „a jugoszláviai magyar irodalomra természetesen a »hagyománytalanságot« s a »merész hagyományteremtést«, az avantgardizmust tartja jellemzőnek. A romániai magyar irodalom ezzel szemben a hazai hagyományvédők szemében olyan »sziget«, ahol még nem pusztultak el az »ősi«, az »igazi« magyar hagyományok, amely még mindig hagyományosan „líraközpontú”, „prózában pedig a magyar realizmus vonalát követi”.[755] Tény, hogy a formabővülést és létérzésbeli újdonságokat is hozó vajdasági irodalom mellett az erdélyiben (például a történelmi tárgyú művek, történetibb műfajok révén is) klasszikusabb hagyományok kaptak hangsúlyos szerepet. Ez azonban nem zárja ki, csupán elfedi a valós helyzetet.[756] A kánon intézménye mint ideológiai konstrukció mindig is azért képes konzisztensen megszilárdulni s egyfajta kollektív emlékezetet ölteni, mert hihetővé teszi, hogy szöveg és adott jelentés evidensen összetartozik.

[754] Uo.

[755] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás. 1982/5, 60-64.

[756] Ahogyan Tőzsér is folytatja: „A romániai magyar irodalomból is csak azt a nép-nemzeti vonalat értékelik, amelyik simán adaptálható a »nemzeti irodalomba«. (De a »poétikai modernség és nemzeti tematika« ötvözésével a pestieknél szintén jóval korábban kísérletező Szilágyi Domokosnak már távolról sincs olyan keletje, mint a Tamási-hagyományokat tovább építő Sütőnek). S ebbe az »önszemléletbe« természetesen nem fér bele a pozsonyi Irodalmi Szemle kicsit eklektikus, de mégiscsak szintézis igényű, egyszerre avantgárd és népi anyaga, s legjobb szerzőinek avantgárd népközelsége sem.” Vö. **Tőzsér**, *Önszemlélet és másságtudat, i.m.*

A recepció felszínességét a folyton ismétlődő névsor is jól mutatja. Páskándi Szilágyi Ákosnak írt hosszú (kétrészes) válasz-tanulmánya bizonyos esetekben éppen a láttatott irodalom diagnosztikus egyoldalúságát tagadva válik a recepciónak bizonyító látleletévé, amint Erdély újkori magyar irodalmával kapcsolatban írja: „Ha Szilágyi nem veszi észre (…) ha nem tudja, hogy ott már az ötvenes évek derekán–végén többek között néhány fiatalember olyan szabadversekkel s nyelvi játékossággal kísérletezik, amely később általánosan is jellemző a neoavantgarde nyelvatomizáló, 'nyelvmeghasító' játékaira. Úgy látszik, nem tájékozódott s nem ismeri a hatvanas évek elejének groteszk, abszurdoid erdélyi kísérleteit sem, amelyeknek néhány eleme, motívuma, eredet szerint akár az ötvenes évek derekáig is visszavezethető".[757] A személyes sérelem mellett, jól látható, hogy Páskándi, mint az áttelepült írók többsége, éppen azt nehezményezi, hogy mennyire nem ismertek még a magyarországi szakmai körökben sem az erdélyi irodalmi élet történéseinek valós hátterei, jelenségei, sem pedig azok nagyon összetett indokrendszere. Érvelése remekül példázza, hogy a kialakult kép sematizmusaiba csak a felületes általánosító szemléletek, vagy a kánoni elvárásrendek meghatározta szelektív névsor számít bele. Ezért találóak azok a sorok is, miszerint számos olyan a korban nagyra értékelt szöveget lehetne megnevezni, melyek inkább tekinthetők a kultúra hordozójának, mintsem műalkotásnak.[758]

V. Összegzés helyett.
(Hagyomány és kánon)

[757] Vö. **Páskándi** Géza, *A szellemi visszahonosodásról II*., in Új Forrás, 1982/6. 64.
[758] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja*, in UŐ, *Minta a szőnyegen*, 84.

Hagyomány és kánon viszonya – az assmanni rendszer értelmében – „értelemfüggő, elsőrendű kódex" és „értékfüggő, másodrendű kódex"[759] összefüggéseiben szemlélhető. S bár az említett rendszerben a hagyomány nem annyira szövegszerű, mint inkább egy általános kommunikációforma, a kánon hozzá való viszonya a maga kényszerű és szükségszerű változásában szemlélhető. Arra maga Assmann is figyelmeztetett, hogy a kánon összefüggéseiben sohasem egy magától értetődő értékállapotról van szó, olyas valamiről, mint a grammatikai elfogadhatóság normája, hanem egy tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról.[760] Ez a normarendszer ugyanakkor sokkalta inkább a megszentelő elv alapján bontja ki értékrendszerének tökéletesség-képét, mintsem egy leegyszerűsítő képlet által „harcol ki" magának központi helyet. Az általa „megszentelt" szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra, mint a hagyományban újra felismert értékelvek elfogadására számít.

Sütő életművének meghatározó fejezete, s közvetetten annak sikere is a magyarság asszimilációját célzó román nacionalista kurzus ellenében bontakozott ki. Magyarországon viszont nem csak az erdélyi magyarság fenyegetettsége miatti aggodalom felkeltésével hatott, hanem azzal is, „hogy az itteni magyarság veszélyeztetettségének kifejezését is megtalálta benne."[761] A Sütő-kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból szemlélhető, de közös problematikákat érint. Irodalomtörténeti helyének fennmaradása abban az esetben lehet ígéretes, amennyiben egyfelől nem zárkózik el az életmű legjobb alkotásaihoz is szükséges kritikus távlatoktól, másfelől az esetleges relativizáló tendenciák is túl tudnak majd tekinteni a normatívvá tett s szükségszerűen temporalizált kánoniság kettősségének kényszerén.

Aki az életmű történetét csupán remekművek történeteként képzeli el, evidenciaként kezeli bizonyos történetiségükben és megítélésükben szükségszerűen változó kategóriáknak művekben való örök felismerhetőségét, ilyen jellegű identitását. Ez a magától értetődőség viszont csak egy vagy több közösnek tételezett, ám meglehetősen szubjektív értékkategória irodalmi értékelésekbe való beemelése által nyerheti el feltételezett legitimációját. Éppen ezért a történeti értékelés változó kritériumairól továbbra sem célszerű megfeledkeznünk, ahogyan érdemes szem előtt tartanunk különböző kulturális diszkurzusok, akár egyidejű kánonok, kánonrétegek változó irodalom-felfogását és hatását is. A történeti szempont ilyen forma mellőzhetetlensége nem csak arra ösztönözhet, hogy művek hatásértékét ne jellemzően

[759] Vö. **Assmann**, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999, 115.
[760] Uo., 114.
[761] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*188.

csak egyszólamú recepciójának történetében vagy a jövőnek szóló értelmezéslehetőségeiben szemléljük, hanem zártságának-nyitottságának fokozataiban szinkrón és diakrón analógiákra is figyeljünk.

Az irodalmi kultuszok élettanáról és a szellemi élet tabuinak általános természetrajzáról az elmúlt bő évtized magyarországi kultuszkutatásai révén is megállapítható immár, hogy különböző korok ránk maradt dokumentumai más és más szempontból közelíthetők és értékelhetők. Ráadásul, mint Dávidházi Péter is megjegyezte, ugyanazon drámaelemzések vagy színikritikák, irodalmi emlékünnepélyekről szóló tudósítások, amelyek az irodalomtörténész, a kritikus és a kutató számára gyakorta „magvatlan szócséplésnek látszanak vagy éppen a szakirodalom színvonalának apályát jelzik", kultusztörténeti szempontból gyakran „tanulságosabbak, mint a kritikatörténeti örökség időálló értékei".[762] A kultusznak mint nyelvhasználati módnak számon nem kérhető jelentésszegmensei - a tulajdonképpen bizonyíthatatlan és ugyanakkor cáfolhatatlan tézisei nem csupán eltérnek teljességükben a másfajta diszkurzusformáktól, de miután ki is vonják magukat a racionális értelmezhetőség hatálya alól, árnyaltabb megközelítésük vagy megértésük egyben a szótár-elméletekhez hasonlóan teljességében új paradigmák elfogadását is feltételezik. A kultikus nyelvhasználat erős érzelmi vonásának köszönhetően képes átlényegíteni a kritikai műfajok értekező szövegeit, amelyek egyébként a tapasztalati ellenőrizhetőségnek és igazolhatóságnak igényét eleve adottnak tekintik. A kétféle nyelvhasználati mód tetten érhető gyakran egyazon szerző tollából is, sokszor attól függően, hogy éppen hol, mikor, milyen alkalomra született az írás, illetve attól is, milyen folyóiratban, közvetítő médiumban tartanak igényt az elemzendő, bemutatandó szövegeken túl egy jelenség, teljes írói szerepkör, történeti ábrázolásmód vagy erkölcsi magatartásminta értelmezésére. (Napilapokban megjelent cikkek, tárcák – például Ruffy Péter tollából –, a népszolgálat Balogh Edgár-i értelmében ötvözték az ismeretterjesztést saját kutatásaik eredményeivel)

Amint Takáts József remek összefoglaló tanulmányában megjegyezte, amellett, hogy a kultuszkutatási törekvések szelíden ironizáló irodalomtörténészi beszédhez vezettek, egyúttal az önkritika eszközeivel is éltek. A kezdeti szövegektől (melyek a *kultikus* beállítottságnak és nyelvhasználatnak, valamint ellenfogalmának, a *kritikainak* perspektívájában álltak) továbbléptek a meghatározottságok olyan fokára, melyben kérdésessé vált, mennyiben lehet egyáltalán az irodalomnak és az irodalomról való

[762] Vö. **Dávidházi** Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989, 1-27., - illetve **Takáts** József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 107-134.

beszédnek maga mögött hagyni kultikus szakaszait, s kritikaivá, tárgyszerűvé, ellenőrizhetővé, racionálissá válnia.[763] Azaz olyan anideologikus vagy dezideologikus mozzanatot feltételeznie, melyben az önmagáról való tudás eleve nem korlátozná saját megismerhetőségébe vetett hitét.[764] Az persze, hogy a kultikus-kritikai fogalompár is szükségszerűen vizsgálat tárgyát képezte, legfeljebb jelentőségében, arányaiban csökkentette, hierarchikus voltában viszont nem változtatta meg az imígyen tételezett kultuszkutatásbeli antropológiai logikát. A kritikai törekvésekben a szekularizáció mozzanata megmaradt, ennek kulturális logikája egy inkább horizontális társadalommal, és jól leosztott, disztingvált szerepekkel kívánt dolgozni, s persze a perifériára száműzte volna a kánoniság kultikus meghatározóit. Ezek viszont magát a kultuszt mint közvetítő intézményt továbbra is fenntarthatják, mégpedig egy hierarchikusan elképzelt világ intézményeként.[765]

A kultuszok irodalomtörténeti feltárásai (bár itthon ezek eddig a művelődéstörténet és a kulturális antropológia szempontjából alapvetően a XIX. századra s a XX. század első harmadára korlátozódtak) részben mellőzték a közvetlen hatalom kérdéskörét, s bár ideológiai rendszerekkel dolgoztak, a politikai jelleg meglehetősen kevés esetben került a vizsgálatok körébe. Talán éppen az említett kritikai viszonyulások miatt, olyan „képzetköröket" tárgyaltak, amelyek mintegy nehezékként fedték el a kritikus vizsgálatokat. Hogy ezekkel a kultikus, sokszor hatalmi, ideológiai, autoriter eljárásokkal mégis kénytelen a kultuszra vonatkozó vizsgálódás is élni, azt jól mutatja, hogy jelen műimmanensebb értékeléseket számonkérő eljárás sem térhetett ki előle. (Mert a hazai recepcióesztétika valóban inkább kanonikus és kritikai ambíciókkal párosult, mintsem történetiekkel, mégsem kerülheti meg az olykor erősen politikai beállítottságú irányzatok nyílt hierarchikus vagy szekuláris törekvéseinek máig ható ideologikusságát, melynek valahol a remélt kritikaivá válását csak az irodalom értelmezésének és értelmezési kereteinek a szépirodalomtól való elválasztása révén érhetné el). Hatástanilag tehát egy olyan semleges területen, mely művek és értelmezéseik vázolt kanonikus szétválaszthatatlanságában legfeljebb részrendszerek differenciálódása (temporális eltávolodása) által tárgyalhatná egyes irodalomszemléletek meghatározó jegyeit.

---

[763] Vö. **Takáts** József, *A kultuszkutatás és az új elméletek*, in UŐ., szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 296.

[764] Hasonló mozzanat volt megfigyelhető a kilencvenes évek újabb erdélyi törekvéseiben: a kényszerű elkötelezettségelvek elvetésével az újabb irodalmi csoportosulások egyik első igénye éppen az ilyen jellegű jelentéskioltás volt, amelyben látszólag nem törekedtek ellenideológiára, sem ellenirodalomra. Az immár határokon átívelő *Éneklő Borz* Sütő-száma saját törekvéseikkel kapcsolatosan ezért indíthatott így: „nem antiideológia, hanem anideológia, nem antipolitika, hanem apolitika, nem antisütő, hanem A SÜTŐ." Vö. **Láng** Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

[765] Uo.

A szövegek és olvasásuk értelmezésén túllépő „járulékosságoknak", (szerzői önarcképek, imágók, cselekvések, funkciók, tárgyak, stb.) de Man szavaival az „irodalom külpolitikájának" a háttérbe szorítását az erről való tudásunk elmélyült értelmezői gyakorlata által, de azok társadalmi beágyazottságának képletesen örökös tudatában érhetjük csak el. Az összefonódásukban meghatározó vázolt kánoni diszkurzusok alakulástörténete az irodalomértés történetét is jelentik. A vizsgált korszak kultúrtörténetének és kultúrpolitikája történetének a megíratlansága, részleges feldolgozottsága, és sok esetben polemizáltsága, beleértve a különböző szerkesztőségek és kiadók irányításának, ellenőrzési mechanizmusainak, függőségi viszonyainak és viszonylagos szabadságfokának a meghatározatlanságát, nagymértében hátráltatja az irodalomtörténeti kutatómunkát.[766] A kutatásoknak a listakánoni kiegészítések helyett ezért az értelmezési sémák feltárására célszerű elsődlegesen összpontosítaniuk, amely sémák olyannyira benőtték a befogadás horizontjait, és oly mértékben befolyásolták a jelen esztétikai tapasztalatát is, hogy eddig ismeretlen vagy kevéssé ismert művek aligha tudnának ezen változtatni. A történetiségében vizsgált szűk kánoniság zárt diszkurzusa azonban nem jelentheti sem az egykori alkotások, s legfőképp nem az újabb értékek szükségszerű összehasonlító vizsgálatának mellőzhetőségét. Mert a protokolláris és semmitmondó irodalmi csevelytől, a vállveregetéstől vagy az értetlenkedő elfordulástól bizonyára elérkeztünk már a valódi újraolvasás szügségszerűségének felismeréséig.

A múlttá lett történeti szituációk szerint lekerekített, s egyben érdektelenné is csiszolt Sütő-kép védelmezése, mesterséges fönntartása alighanem értelmetlen és fölösleges is. Érdeklődést nem az ismételt frázisok újjáélesztése, csupán az életmű megtisztítása eredményezhet, még akkor is, ha az ebben érdekelt érvek cáfolhatatlansága és az új szempontok szükségszerűsége negatív irányban korrigálja majd a kialakult kanonikus képleteket és írói pozíciót. Ami megmarad, az életműre rakódott efemer nehezékektől szabadulva, s az egyéb (határon-túli) korabeli művekkel, szerzőkkel a mellérendelésben elhelyezve, elevenebb irodalmi utóéletet eredményezhet majd, mint a politikától szabadulni képtelen, de mégis irodalomesztétikai mércére jogot formáló attitűdök kiüresedőben lévő kanonikus képletei, melyek a közszereplőnek járó túlfűtött, de protokolláris ünneplésekben alig figyeltek a szövegiség hagyományozhatóságának kritériumaira. A korszerűség keretfeltételeinek szövegvizsgálaton túli elvetése a közszereplést szkeptikusan fogadó mai

[766] A polémiákat illetően ráadásul mindmáig tart az irodalmi élet egykori szereplőinek, a különböző szerzőknek, kritikusoknak, szerkesztőknek a – sok esetben egyáltalán nem irodalmi jellegű – nézeteltérése, egyet nem értése, a személyes ellenszenv, a vélt vagy valós felelősség tudatában pedig az áldozati és hatalmi szerepek önkényes leosztása.

álláspontok által ezért is okozhat az autonóm irodalmi értékekben gondolkodók számára az elhallgatásokban, a nem-tamatizálásokban is értetlenséget, az esetlegesen megfogalmazódó kritikákban pedig olykor rágalmakkal felérő vádaknak, teljes eszmerendszerek blaszfémiájának a megélését. A kialakított kép merevsége, sérthetetlennek gondolása pedig a másképp-látás szabadságát nem hatálytalanítja, újabb szövegértésre viszont aligha serkent. Valószínűbb, hogy „az életművet temetetlen halottá teszi."[767] A kritikai visszhang hiányánál is riasztóbb ugyanis az életmű szempontjából a görcsösen ragaszkodó kultuszépítés. A kritikai távlat egyetlen esélye, hogy a mitológiáról és művekről leválasztja az eredeti politikai/ideológiai kontextust, az életmű kapcsán oly sokat emlegetett Németh Lászlóval szólva „kipárolja a régi ítéletrendszerek cefréjéből az irodalmat, hátrahagyva a politikum seprőjét".[768]

Az egyes értelmezések története gyakorlatilag akkor jellemezheti a kánonok történetét, ha nyilvánvalóvá válik, hogy a szűkebben értett (paradigmatikus?) kánonok egyidejűségének, vagy magának a kánonközöttiség állapotának is, (akárcsak irodalmi szövegek és értékeléseik várt vagy valós hatásának) nem csupán kiterjedtsége, de mélysége is meghatározó. Ezek megragadhatósága, az átmenetek állandóságában is az egymásnak ellentmondó igények közt, alighanem az irodalomtörténet egyik legnehezebb feladatát s egyben kihívását jelentik. Minthogy az irodalmi folyamatok természete az olvasói önértés alakzataiban tárja fel (szubjektivitásában maradandó) időtálló értéklehetőségeit, egyes irodalmi szövegek, vagy akár teljes életművek értékvonzatai is az olvasó szubjektumnak (a korra is jellemző) lehetőségeit teszik explicitté, s formálják értékvonulattá mindazt, amit az olvasástechnikák adta mozgásterek kiteljesítése nyújthat. A befogadás aktusai a szövegek önmozgásaiból is táplálkoznak, az értékhatárok megállapításában azonban ez nem zárja ki, hogy a választás egyszerre történeti és esztétikai támpontok szerint érvényesüljön.

[767] Amint némiképp hasonlóan az így kialakított Illyés-képpel, annak védelmezésével kapcsolatosan Lengyel András is leszögezte. Vö. **Lengyel** András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003, 53-63.

[768] Idézi **Ács** Margit, *i.m.*

Az összetett kérdéskört mindazonáltal csak körbejárni lehet, ideologikus kötöttségeit teljességében lebontani aligha. Egy átfogó, az életmű minden darabját az újraértésben megnyilvánuló szándéknak eszmetörténeti, politika-történeti kategóriakészletünket is felül kellene vizsgálnia, s ehhez olyan már-már lehetetlen mértékű kutatásba kellene fognia, amelyik képletesen teljes eszmeköröket összehasonlítva, tudománytörténeti előzményeket és hagyománybeli összefüggéseket vizsgálna.

VI. Könyvészet.

Felhasznált szakirodalom

Ács Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?* in Kortárs, 1997/6.

Ágoston Vilmos, *A levágott kéz felelőssége,* in Alföld, 1991/2.

Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999.

Assmann, Aleida – **Assmann**, Jan red., *Kanon und Zensur*, München, Fink, 1987.

Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978.

Babits Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

Babits Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, második kiadás, é.n.

Bacsó Béla szerk., *Szöveg és interpretáció*, Bp., Cserépfalvi, 1991.

Balassa Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.

Balázs Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

Balázs Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz*. - *nemzedékvallató*. Kolozsvár, Polis, 2001.

Balogh Edgár, *Népi kultúránk megújulásáról van szó,* in Művelődési Útmutató, 1948/1.

Balogh F. András, *Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról,* in *Tárlat* (szerk. **Egyed** Péter.) Bukarest, Kriterion, 1991. 8–30.

Bányai János, *Kisebbségi magyaróra*. *Tanulmányok, kritikák*, Újvidék, Forum, 1996.

Barthes, Roland: *Válogatott írások,* (vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976.

Bécsy Tamás, *Kalandok a drámával: magyar drámák 1945-1989.* Bp., Balassi, 1996.

Beke Ibolya, *A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között*, in *A kárpát-medence népeinek együttélése a 19.-20. században.* (szerk. **Egry** Gábor – **Feitl** István) Bp., Napvilág, 2005.

Béládi Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. -A határon túli magyar irodalom*, (szerk. **Béládi** Miklós) Bp., Akadémiai, 1982.

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Bertha Zoltán, *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in Tiszatáj, 1990/3.

Bertha Zoltán, *Gond és mű*. *Tanulmányok az erdélyi magyar irodalom köréből*, Bp., Széphalom, 1994.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp., TIT, 1984.

Bezeczky Gábor, *Kánon és trópus*, in Helikon, 1998/3.

Bezeczky Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája.* Bukarest, Kriterion, 1984.

Bíró Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997-2000), Bp., Liget könyvek, 2000.

Bisztray Gyula, *Írók az únióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.

Bloom, Harold, *The Western Canon. (The books and school of the ages)* N.Y., Harcourt Brace, 1994; illetve N.Y., Riverhead, 1995.

Bodor Ádám, *A börtön szaga*, Válaszok **Balla** Zsófia kérdéseire, Bp., Magvető, 2002.

Boka László, *A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2004.

Boka László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Boka László, *Ideologikus alakzatok az (1957 utáni) erdélyi irodalom fogadtatásában*, in **Jeney** Éva – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *(Tév)eszmék bűvölete*, Bp., Akadémiai, 2004.

Boka László, *A divattól a kultuszig,* in **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Bonyhai Gábor, *Összegyűjtött munkái*, Bp., Balassi, 2000.

Borbándi Gyula, *Népiség és népiek*. *Esszék, tanulmányok, cikkek*, Bp., Püski, 2000.

Bottoni, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18; illetve in A Hét, 2005, február 17.

Bretter György, *Itt és mást*, Bukarest, Kriterion, 1979.

Bretter György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3.

Bretter György szerk., *Szövegek és körülmények*. Bukarest, Kriterion, 1974.

Bretter Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.

Clausen, Christopher, *„Canon, Theme, and Code"* in *The Hospitable Canon*. (**Nemoianu**, Virgil and **Royal**, Robert eds.) Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Csapody Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

Cs. Gyímesi Éva, *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992.

Cs. Gyímesi Éva, *Értéktudat és önreflexió*, in Korunk, 1992/8.

Cs. Gyímesi Éva, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Cs. Gyímesi Éva, *Az elszigeteltség fokozatai*, in ItK., 1994/5-6.

Cs. Gyímesi Éva, *Colloquium Transsylvanicum*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.

Csak tiszta forrásból, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei. 12. 1980.

Cseh Gergő, **Kalmár** Melinda, **Pór** Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956-1963,* Bp., Osiris, 1999.

Cseke Péter, *„Irodalomirányítás" 1947-1989*, in Korunk, 1996/4.

Czine Mihály, *A romániai magyar irodalom a két világháború között. Az új romániai magyar irodalomról*, in UŐ, *Nép és irodalom,* I-II. Bp., Szépirodalmi, 1981.

Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században, – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

Dávid Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.

Dávid Gyula szerk., *Történelmünk a Duna-medencében*, Kolozsvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság – Polis, 1998.

Dávid Gyula- **Marosi** Péter- **Szász** János, *A romániai magyar irodalom története*, Bukarest, Tankönyvkiadó, 1978. - tankönyv a XII. osztály számára.

Dávid Gyula, **Szász** László szerk., *Egyedül. Székely János emlékezete*, Bp., Nap Kiadó, 1999.

Dávidházi Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1.

Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989

De Man, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

Depew, Mary and **Obbink**, Dirk eds., *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 2000.

Diószegi László – **R. Süle** Andrea szerk., *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1990.

Dobos István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Eagleton, Terry, *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

Eagleton, Terry, *The idea of Culture*, Massachusetts, Blackwell, 2000.

Erdődy Edit szerk., *Magyar irodalom a XX században,* Bp., NHK, 1992.

Even-Zohar, Itamar, *Literature, as goods, literatures, as tools,* in Neohelicon, XXIX, (2002) 1, 75-83.

Even-Zohar, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4., 434-450.

Ézsiás Erzsébet, *Mai magyar dráma*, Bp., Kossuth, 1986.

Fabiny Tibor szerk., *A hermeneutika elmélete*. *Tanulmányok,* Szeged, JATEPress, 1998 Ikonológia és Műértelmezés 3.

Farkas Zsolt, „Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban", in UŐ, Most akkor. Bp., Filum, 1998.

Filep Tamás Gusztáv, *A szobrok tanulsága***,** in Könyvvilág, 1990/6.

Filep Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5.

Filep Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11.

Fish, Stanley, *Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény?,* in Nagyvilág, 1995/4.

Fish, Stanley, *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*, in *Az irodalom elméletei III,* (szerk. **Thomka** Beáta.) Pécs, Jelenkor, 1997.

Fowler, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

Fried István, *Utak és tévutak Kelet-közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989.

Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*. *Four Essays*, New Jersey, Princeton, 1957, - magyarul *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999.

Gadamer, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor) Bp., Gondolat, 1984.

Gálfalvi György, *Marad a láz?* Bukarest, Kriterion, 1977.

Gálfalvi Zsolt, *Közös gond és felelősség*, in Igaz Szó. 1979/1.

Gáll Ernő, *Számvetés*, Kolozsvár, Komp-Press, 1995.

Gáll Ernő, *Napló. I. 1977-1990*, Kolozsvár, Polis, 2003.

Gates, Henry Louis Jr., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992.

Geertz, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in G., C., *Az értelmezés hatalma*, (vál. **Niedermüller** Péter), Bp., Osiris, 2001.

Gergely András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5., 67-70.

Gombrich, Ernst H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*. Oxford, Phaidon, 1979.

Gorak, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.

Gorak, Jan (ed.) *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001.

Görömbei András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvége.* (szerk. **Görömbei** András) Debrecen, Kossuth, 2000.

Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak, 1945-1990,* Debrecen, Kossuth, 1997.

Görömbei András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2. kiadás. (1984) 1993.

Görömbei András szerk., *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* Debrecen, Kossuth, 2000.

Guillory, John, *„Canon",* in *Critical Terms for Literary Study*, (**Lentricchia**, Frank and **McLaughlin**, Thomas eds.) Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Guillory, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press. 1993.

Gróh Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

György Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István szerk., *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, Bp., OSZK - Akadémiai, 2005.

Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.

Hankiss Elemér, *Érték és társadalom*, Bp., Magvető, 1977.

Haraszti Miklós, *A cenzúra esztétikája*. Bp., Magvető. 1991.

Hartman, Geoffrey H., *The faithful question of culture*. N.Y., Columbia University Press, 1997.

Hauser, Arnold, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982.

Hawkes, David, *Ideology.* London & New York, Routledge, Second edition, 2003.

Hoppál Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

Huszár Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003.

Illyés Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III*, *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* (szerk. **Saáry** Éva), Zürich, SMIKK, 1980.

Illyés Gyula, *Szellem és erőszak*, Bp., Magvető, (1978) 1988.

Jauss, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, (vál. szerk., **Kulcsár-Szabó** Zoltán), Bp., Osiris, 1997.

Jákfalvi Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* (szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna), Bp., JAK, L'Harmattan, 2005.

Jancsó Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.

Jánosházy György, *Történelmi drámáinkról. [1960–1990.],* in Látó, 1991/11.

Kalla Zsuzsa szerk., *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.

Kálmán C. György, *Te rongyos (elm)élet!* Bp., Balassi, 1998.

Kálmán C. György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*. Bp., Balassi, 2001.

Kántor Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001.

Kántor Lajos - **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945-1970,* Bukarest, Kriterion, 1971;- Második, javított kiadás, *Romániai magyar irodalom 1944-1970*. címmel! Uo.,1973.

Kennedy, George A., *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89, (1990) 217–225.

Kiss Gy. Csaba, *Közép-Európa, nemezetek, kisebbségek*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Kiss Gy. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, (szerk. **Dávid** Gyula), Kolozsvár, Polis, 1998.

Kiss Gy. Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6.

Kiss Gy. Csaba, *Nemzetiségi lét – nemzetiségi irodalom*, in Alföld, 1975/10.

Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története,* 2. javított kiadás, Bp., Kossuth, 1985.

Kocur László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII*. - *Irodalomelméleti tanulmányok*, (szerk. **Fried** István), Szeged, 2003.

Kókay György – **Buzinkay** Géza – **Murányi** Gábor, *A Magyar sajtó története,* Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000

Kós *Károly levelezése Czine Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.

Kötő József, *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből,* Kolozsvár, 1976.

Kötő József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.), Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991,* (2. kiadás.) Bp., Argumentum, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete,* in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000.

Kulin Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6.43.

Kuncz Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487-492.

Kuszálik Péter, *Irodalomtörténet és vidéke,* in Látó, 1994/5.

L. Balogh Béni szerk., *Kötődések Erdélyhez,* Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Laczkó Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3.

Láng Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.

Láng Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4.

Láng Gusztáv, *Kivándorló irodalom*. *Kísérletek*, Kolozsvár, Komp-Press. 1998. Ariadné könyvek.

Láng Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

Láng Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

Láng Zsolt, *Hányan mentek Piripócsra?* Kolozsvár, Komp-Press, 1995. Ariadné könyvek.

Lauter, Paul, *Canons and Context*. N.Y. Oxford University Press, 1991.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Lengyel András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003.

Lentricchia, Frank and **McLaughlin**, Thomas (eds.) *Critical Terms for Literary Study,* Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Levine, Lawrence W., *The Opening of the American Mind: Canons, Culture, and History*, Boston, Beacon Press, 1996.

Lindenberger, Herbert, *The History in Literature. On: Value, Genre, Institutions,* New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.

Makkai Sándor, *Magunk revíziója*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1931.

Makkai Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

Margócsy István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*. (Kommentár és florilégium), in ItK, 1990/3.

Margócsy István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.

Márkus Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996.

Márkus Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap kiadó, 2002.

Márkus György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992.

Martos Gábor, *Légkör, szellemi arcvonal és a minőség igénye*, Bp., Mérték, 1989.

Martos Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

Mester Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika,* Bp., Kijárat, 2004.

Miklós Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002.

Molnár János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged, 1993.

Mózes Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974-1990*, Marosvásárhely, Mentor, 2004.

Nagy György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press és Polis, 1999.

Németh László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.

Németh Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005.

Nemoianu, Virgil and **Royal**, Robert eds., *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Nyírő József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.

Panek Zoltán, *Írjon ön is írül,* in A Hét, 1978/35.

Páskándi Géza, *A szellemi visszahonosodásról I-II*., in Új Forrás, 1982/5-6.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

Pomogáts Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3.

Pomogáts Béla, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987.

Pomogáts Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1992.

Pomogáts Béla, *Kisebbség és humánum*. *Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból,* 2. átdolgozott kiadás, Bp., Korona Nova, 1998.

Pomogáts Béla, *Erdélyi autonómia – európai integráció*, Nagyvárad, NAT, 2004.

Pyle, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2.

Radnóti Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7.

Radnóti Sándor, *Kánon és relativizmus*, in Alföld, 1996/2.

Radnóti Zsuzsa, *Pro és kontra a kortárs magyar drámáról*, in Alföld, 1997/2.

Rákai Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

Ricoeur, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, (ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály), Bp., Osiris, 1999.

Ricoeur, Paul, *A szöveg világa és az olvasó világa*, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, (szerk. **Thomka** Beáta), Bp., Kijárat, 1998.

Robotos Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997.

Rohonyi Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris - Láthatatlan Kollégium. 2001.

Rónay László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg I. A magyarországi szellemi élet harminc éve, 1948-1978.* Zürich, SMIKK, 1979.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg II. Nyugati magyar kulturális élet a II. világháború után, 1945-1979.* Zürich, SMIKK, 1980.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg III. A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után.* 1945-1980, Zürich, SMIKK, 1980.

Sauerberg, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* London, Macmillan Press Ltd., N.Y., St. Martin's Press Inc. 1997.

Sela-Shefy, Rakefet, *The concept of Canonicity in Polysystem Theory*, in Poetics Today. 11, 1990/3.

Sela-Shefy, Rakefet, *Canon formation revisited: canon and cultural production*, in Neohelicon, XXIX, 2002/2.

Simon Zoltán szerk., *Romániai magyar irodalom 1970–1990*, Az Alföld, 1991/2 számának (Az 1990. november 5–16.-i Debreceni Irodalmi Napok előadásainak) szerkesztett szövege. Debrecen, 1991.

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Stark, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.

Sz. Nagy Péter szerk., *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Bp., Rakéta, 1990.

Szabó B. István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. - az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete 1993. november 25-26-i tudományos konferenciájának előadásai, Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.

Szabó Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *I-IV,* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.

Szakolczay Lajos, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodalmi, 1984.

Szakolczay Lajos: *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996.

Szász László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000.

Szegedy-Maszák Mihály, *The Idea of National Character: A Romantic Heritage,* in **Boerner**, Peter (ed.) *Concepts of National Identity: An Interdisciplinary Dialogue*, Nomos, Baden-Baden, 1986.

Szegedy-Maszák Mihály*, „Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995.

Szegedy-Maszák Mihály, *Literary canons: National and international*, Bp., Akadémiai, 2001.

Szegedy-Maszák Mihály szerk., *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11., 2001.

Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

Szegedy-Maszák Mihály, *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról,* Bp., Krónika-Nova, 2000.

Szekfű Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.

Szekfű Gyula szerk., *Mi a magyar?,* Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

Szeli István, *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993.

Szerb Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.

Szerdahelyi István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

Szilágyi Ákos, *A hetvenes évek „uralkodó eszméi"* in Művészet, 1986/7.

Szilágyi Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4.

Szilágyi Ákos, *Sturm und Drang a legújabb magyar irodalomban*, in Magyar Lettre, 2005/Tavasz.

Szilágyi Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995.

Szirák Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000.

Szondi, Peter, *A modern dráma elmélete. 1880-1950,* Bp., Gondolat, 1979; illetve Bp., Osiris, 2002.

Tabéry Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; illetve Nagyvárad, NAT, 2003.

Takács József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.

Takáts József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Bp., Kijárat, 2000.

Thomka Beáta szerk., *Narratívák 2. Történet és fikció,* Bp., Kijárat, 1998.

Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851.

Tóth Sándor, *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*, in *Rólunk van szó,* Bukarest, Kriterion, 1980.

Tóth Sándor, *Jelentés Erdélyből*, Párizs, n.n. 1989 (1987).

Tönnies, Ferdinand, *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983.

Tőzsér Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998.

Tőzsér Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.

Vallasek Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2.

Vallasek Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004.

Vécsi Nagy Zoltán szerk., *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965-75,* Bp., Ernst Múzeum, 2002.

Végh Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1.

Veres András szerk., *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek klubjában. 1980. április 10-12,* Bp., Balassi, 2002.

Veres András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*, in Beszélő, 1996/6.

Vida Gábor, *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?,* in Látó, 1998/3.

Vincze Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989,* http://vincze.adatbank.transindex.ro

Vincze Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

Vincze Gábor, *Ceausescu „fantomszervezete*": *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

Vincze Gábor, *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig"*, in *Kötődések Erdélyhez*, (szerk. **L. Balogh** Béni), Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Visky András, *Szolgálni és (ki)szolgálni,* in Kalligram, 1996/4, 68-71.

Von Hallberg, Robert, ed. *Canons*, London and Chicago, The University of Chicago Press. 1983.

Wellek, René – **Warren**, Austin, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972; illetve Bp., Osiris, 2002.

Z. Varga Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.

Zizek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology*, New York, Verso, 1998.

Felhasznált, életműről szóló cikkek és tanulmányok.

Ablonczy László: Csillag a máglyán. = Alföld, 1976. 3. sz. 87–91.
Ablonczy László: Az álmatlanság álmai. = Forrás, 1976. 9. sz. 87–89.
Ablonczy László: Az írás megbékítő hatalma. = Forrás, 1977. 5-6. sz. 3-7.
Ablonczy László: A vesszőzés módozatai. = Alföld, 1978. 7. sz. 98–100.
Ablonczy László: Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Forrás, 1978. 1. sz. 86–88.
Ablonczy László: Hófúvásos időben. = Tiszatáj, 1986. 3. sz. 91–96.
Ablonczy László: Sütő András: Az Álomkommandó. = Confessio, 1988. 1. sz. 114–117.
Ablonczy László: A tízesztendős Szuzai menyegző. = Tiszatáj, 1990. 1. sz. 91–94.
Ablonczy László: „S kezdék nevetni a sírás helyett.” = Tiszatáj, 1993. 11. sz. 50–58.
Alexa Károly: Sütő András: Istenek és falovacskák. = Kortárs, 1973. 12. sz. 2033–2035.
Alexa Károly: Maros menti Parainesis. = Kortárs, 1977. 12. sz. 2000–2003.
Almási Miklós: Sütő András: Álomkommandó. = Kritika, 1987. 11. sz. 33-34.
Annus József: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1976. 2. sz. 88–90.
Annus József: András ama tiszta ingben…= Tiszatáj, 1982. 1. sz. 82-84.
Bakonyi István: Írónk és kora: Vázlat Sütő Andrásról. = Új Forrás 1991. 12. sz. 70-74.
Balázs Mihály: Sütő András. = Írók, képek II. 3. kiadás. Szerk.: Dr. Szabó Ödönné. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 258–273.
Balázs Sándor: Münzer felelőssége. = Korunk, 1975. 7. sz. 522–526.
Balázs Sándor: Egy mű vallásbölcseleti háttere. A „Csillag a máglyán” című drámáról. = Világosság, 1977. 2. sz. 96–100.
Balogh Edgár: Köszönet egy könyvajánlásért. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 172–177.
Balogh Edgár: Sütő András itt marad. = B. E.: Acéltükör mélye. Kriterion, Bukarest, 1982. 74–76.
Balogh Edgár: Sütő András házi ünnepére. = B. E.: Magyarok, románok, szlávok. Kossuth, Budapest, 1986. 225–227.
Balogh László: Sütő András: Emberek indulnak. = Új Hang, 1954. 6. sz. 88–91.
Bálint Tibor: Hétköznapok a keresztfán. = B. T.: Kenyér és gyertyaláng. Dacia, Kolozsvár, 1975. 110–116.
Barota Mihály: Omló egek alatt. = Életünk 1991. 6. sz. 569-572.
Bata Imre: Sütő András drámáinak nyelvéről. = Új írás, 1976. 3. sz. 80-82.
Bécsy Tamás: A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában. = Színház, 1978. 7. sz. 1–7.
Bécsy Tamás: Jellemek és cselekmény. = Új Írás. 1976. 3. sz. 82-86.
Béládi Miklós: Tártkarú világ – Sütő András novellái. = Élet és Irodalom. 1960. 38. sz. 8.
Bellyei László: Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához. = Életünk, 1975. 2. sz. 169–173.
Berkes Erzsébet: Egy Lócsiszár virágvasárnapja. = Kritika, 1974. 12. sz. 19.
Berkes Erzsébet: Advent a Hargitán. = Kritika 1986. 4. sz. 27-28.
Berkes Erzsébet: Szökésben a falvédőről. = Élet és Irodalom, 1986. IV., 18.
Bertha Csilla: Nemzeti sorstragédiák. Párhuzamok Sütő András és Brian Friel drámájában. = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1. Eger, 1987. 51–70.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. Monográfia Sütő Andrásról. = B. Z.: Gond és mű. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1994. 11–131.; 177–180.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar gondok – újabb könyvek tükrében. = Magyar Élet, 1994. 2. sz. 13–18.
Bertha Zoltán: A közösség homlokráncai – Sütő András arcképéhez. = Magyar Napló, 1995. 7. sz. 20–23.

Bretter György: A hegyen túl is hegy van. = B. Gy.: Itt és mást. Kriterion, Bukarest, 1979. 472–479.
Czine Mihály: Halkított, köznapi köszöntés. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 6-8.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. = Alföld, 1979. 8. sz. 56-59.
Czine Mihály: Olvasónapló. = Forrás, 1992. 2. sz. 89-90.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. Anyám könnyű álmot ígér. Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Cz. M.: Nép és Irodalom I–II. Szépirodalmi, Bp. 1981. II. 140–155.
Czine Mihály: Sütő András könyve. = Forrás, 1992. 2. sz. 89–90.
Cs. Nagy Ibolya: A bölcsőhely parancsai. = Alföld, 1977. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Mese – mesén túli üzenettel. = Alföld, 1987. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Út a méltóságától megfosztott emberig. = Hitel, 1999. 12. 87–97.
Csányi László: A kollektív sorsviselés iskolája. = Új írás, 1984. 8. sz. 111-113.
Cseres Tibor: Szavaink Nagyfejedelemsége. = Élet és Irodalom, 1977. 51. sz. 3.
Csoóri Sándor: Az elveszített szem fényei. = Cs. S.: Tenger és diólevél I–II. Püski, Bp. 1994. I. 518–520.
Csűrös Miklós: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Kortárs, 1982. 5. sz. 816–818.
Dobos László: Levél Sütő Andráshoz. = Alföld, 1977. 6. sz. 34–35.
Dömény Katalin: A mandátumos erdélyi író műhelye egy rekonstruált keletkezéstörténet tükrében. - Egy lócsiszár virágvasárnapja c. drámájának geneziséhez. = Szivárvány, 14. évf. 1993. 41. sz. 125-129.
Duba Gyula: A megmaradás hirdetője. = Irodalmi Szemle, 1977. 7. sz. 649–650.
Egyed Péter: A műhely aggodalma és bizonyossága. = Korunk, 1981. 6. sz. 448–451.
Elek Tibor: A lehetetlen kísértése. = E. T.: Szabadságszerelem. Pozsony, 1994. 83–96.
Éltető József: Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek. = Ötven nagyon fontos regény: műismertetés és műelemzés / (Aczél Géza, Ádám Péter, Bakcsi György et al. 2. módosított kiad.) - Lord Könyvkiadó, Bp., 1998.- 314-319.
Ézsiás Erzsébet: Sütő András. = É. E.: Mai magyar dráma. Kossuth, Bp. 1986. 105–114.
Farkas Árpád: Pusztakamarási körtevirág. = F. Á.: Asszonyidő. Bukarest, 1983. 91–99.
Fehér István: Anyám könnyű álmot ígér. = Kritika, 1973. 1. sz. 26.
E. Fehér Pál: Nota bene. A szuzai menyegző. = Élet és Irodalom 1980. 24. sz. 6.
Fenyő István: Forradalom és humanizmus. = F. I.: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp. 1979. 678–697.
Fenyvesi Félix Lajos: Őrszem a Hargitán. = Confessio. - 21. évf. 1997. 3. sz. 47-48.
Féja Géza: Műfaj születik. = F. G.: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp. 1978. 184–189.
Fodor Sándor: Magasrendű harmónia. = Utunk, 1970. 12. sz. 1.
Fónod Zoltán: Mi dolgunk a világon… – A történelem parancsai Sütő András műveiben. = Irodalmi Szemle, 1982. 3. sz. 243-245.
Földes László: Emberek indulnak. = Igaz Szó, 1953. 4. sz. 114–123.
Gách Marianne: 21 kérdés Sütő Andráshoz. Film, Színház, Muzsika, 1976. 1. sz.
Gál Sándor: Csillag a máglyán. = Irodalmi Szemle, 1977. 2. sz. 164–165.
Gálfalvi Zsolt: Félrejáró Salamon. = Utunk, 1956. 39. sz.
Gálfalvi Zsolt: Vallomás az elkötelezettségről. Drámák humánuma – avagy a humánum drámái. = G. Zs.: Az írás értelme. Kriterion, Bukarest, 1977. 179–204.
Gálfalvi Zsolt: Sütő András drámái és az Éden kristályfái. = Sütő András: Három dráma. Eminescu, Bukarest, 1982. 5–14.
Gáll Ernő: „Holt-tengeri” jelentés. = G. E.: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Szépirodalmi, Bp. 1978. 192–195.
Gáll Ernő: A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája. = G. E.: A sajátosság méltósága. Magvető, Bp. 1983. 97–121.
G. Kiss Valéria: Ahol véget ér a szó… = Alföld, 1977. 6. sz. 57–59.

Görömbei András: A megmaradás etikája és esztétikája. = Alföld, 1974. 7. sz. 60-65.
Görömbei András: "Kelj fel és beszélj" = Tiszatáj, 1978. 3. sz. p. 71-75.
Görömbei András: Sütő András felszólalása fejtartásunk ügyében. = Tiszatáj, 1979. 2. sz. 68-75.
Görömbei András: Az önvizsgálat belső kényszere. = Alföld, 1981. 6. sz. 84-89.
Görömbei András: A hatalom gyermekkori játszótársa. = Tiszatáj, 1982. 7. sz. 45-51.
Görömbei András: "Az ember amíg él, játszani is akar". = Alföld, 1984. 5. sz. 66-77.
Görömbei András: Folytatás és megújulás: Sütő András prózaművészete az ötvenes és hatvanas évek fordulóján. = Tiszatáj, 1984. 10. sz. 56-64.
Görömbei András: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 38-49. p.
Görömbei András: "Felgyűlt az idő" : Az Anyám könnyű álmot ígér időszerkezete. = Alföld, 1977. 6. sz. p. 47-51. illetve "Ki viszi át...?" / Görömbei András. - Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.- p. 323-334.
Görömbei András: Sütő András: Sikaszói fenyőforgácsok. = Alföld, 1988. 7. sz. 84–86.
Görömbei András: A lőtt lábú madár nyomában. = Életünk, 1989. 1/2. sz.. 88-90.
Görömbei András: Sütő András. In: G. A.: Kisebbségi magyar irodalmak 2. kiad. Kossuth Egyeteni Kiadó, Debrecen 1997.; 3. bőv. kiad. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2001.
Görömbei András: Tűnődés Sütő András naplójegyzeteinek olvasása közben – kitérőkkel. = Alföld, 1991. 8. sz. 83–90.
Görömbei András: Sütő András. = G. A.: Napjaink kisebbségi magyar irodalma. Tankönyvkiadó, Bp. 1993. 25–38.
Görömbei András: Erdélyi változatlanságok. Sütő András könyve = Hitel, 2001. 10. sz. 103–106.
Grezsa Ferenc: Sziszüfosz mai szerepben. = Új Írás, 1982. 4. sz. 106–108.
Grezsa Ferenc: Omló egek alatt. = Kortárs, 1991. 1. sz. 160-162. Illetve: G. F.: Vonzások és vallomások. Szeged, Tiszatáj, 1999. 322-327.
Ilia Mihály: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Kortárs, 1970. 9. sz. 1492–1493.
Illyés Elemér: Négy erdélyi prózaíró. = Új Látóhatár, 1971. 5. sz. 539–546.
Illyés Gyula: Sütő András nagy úton. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.
Imre László: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Alföld, 1971. 2. sz. 81–83.
Imre László: Sütő András: Rigó és apostol. = Alföld, 1971. 1. sz. 84–85.
Iszlai Zoltán: „Hogy megmaradjunk”. = I. Z.: A valóság közelében. Kossuth, Bp. 1983. 16–20.
Izsák József: Tűnődés a tűnődésben. = Igaz Szó, 1958. 5. sz. 766–770.
Izsák József: Példázat az emberségről. = Igaz Szó, 1961. 6. sz. 857–859.
Jánosházy György: Átfogóbb társadalomrajz felé. = Igaz Szó, 1960. 2. sz. 282–287.
Kacsó Sándor: A parasztkérdés irodalmunkban. = K. S.: Írók – írások. Irodalmi, Bukarest, 1964. 223–233.
Kántor Lajos: Az írói gond változásai. = Korunk, 1970. 6. sz. 956–959.
Kántor Lajos: Táj és világ gondja. = Korunk, 1973. 11. sz. 1635–1639.
Kántor Lajos: A megtalált színház. = Korunk, 1975. 6. sz. 425–433.
Kántor Lajos: A tiltakozás metaforái. = K. L.: Korváltás. Kriterion, Bukarest 1979. 45–50.
Kántor Lajos: „… meg nem maradhatunk az alázat porában”. = K. L.: Korunk: avantgarde és népiség. Magvető, Bp. 1980. 495–503.
Kelemen János: Sütő András: Tártkarú világ. = Kortárs, 1960. 6. sz. 968–969.
Kereskényi Sándor: Értékválság a kisebbségi kritikában. = Alföld, 1994. 2. sz. 87–89.
Kocsis István: Dalon túli dallal… = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 202–203.
Koltai Tamás: Sütő András: Csillag a máglyán. = K. T.: Magyar drámák színháza. NPI, Bp. 1979. 213–216.

Koltai Tamás: „Felügyelőnk, a Nagy Romlás.” = Élet és Irodalom, 1986. 2. sz. 13, illetve K. T.: Színházváltás 1986–1991. Meszprint, Bp. 1991. 7–10.
Kós Károly: Levél Sütő Andráshoz "A Kolozsváriak"-ról. = Kortárs 1973. 12. sz. 1876-1878.
Kósa Csaba: Erdély fáklyái: A tűzfelelős. = Új Idő 1990. 12. sz. 10-16.
Kovács János: Epikusi tűnődések. = K. J.: Kétség és bizonyosság. Kriterion, Bukarest, 1981. 106–122.
Kovács Sándor Iván: Istenek és falovacskák. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp., 1978. 403-409.
Kovács Sándor Iván: Tűnődések a fennmaradás módozatain. Költészet és valóság Sütő András Kálvin-drámájában. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp. 1978. 410–421.
Láng Gusztáv: Eszme és történelem. = Alföld, 1977. 6. sz. 42–43.
Lászlóffy Aladár: Ars poetica útközben. = Igaz Szó, 1971. 8. sz. 262–266.
Lázok János: A céltól az eszközig: a Sütő-novelláktól a Sütő-drámákig. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 17–30.
Lázok János: Gondolat és/vagy cselekvés? = Korunk, 1983. 2. sz. 143–150.
Lázok János: A kerek félalmák paradoxonai. = Korunk, 1983. 9. sz. 739–744.
Lázok János: Évek és hazajáró lelkek Sütő András trilógiájában. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 137–140.
Lázok János: A céltól az eszközökig. = Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. 176–210.
Lázok János: A Káin és Ábel metaforikus mélyszerkezete. = Korunk, 1992. 8. sz. 48–55.
Lázok János: "Az év könyve". = Beszélő 3. évf. 1998. 1. sz. 80-84.
Lehel Katalin: Az igazság megszállottja Sütő András drámai életművében. = Somogy, 1991. 1. sz. 52-54.
Marosi Péter: Félrejáró Salamon nyomában. = Igaz Szó, 1956. 12. sz. 1845–1850.
Marosi Péter: Kolhaas haragja és Harag Kolhaasa. Sütő genfi zsoltára. Káin tragédiája. = M. P.: Világ végén virradat. Bukarest, 1980. 142–163.
Martinkó András: Con amore. = Kritika, 1970. 1. sz. 34–38.
Márkus Béla: Fájdalmas farsangi játék. = Alföld, 1977. 6. sz. 60–63.
Márkus Béla: A betokosodott kudarc. = Hitel, 1994. 1. sz. 94–101.
Márkus Béla: Pünkösdi lélekkel. Sütő András: Erdélyi változatlanságok = Reformátusok Lapja, 2001. június 3.
Márkus Béla: A szolgák felelősségével. (Sütő András: Erdélyi változatlanságok.) = Tiszatáj, 2002. július, 77–86.
Melczer Tibor: Évek – hazajáró lelkek. = Kritika, 1982. 6. sz. 34.
Mész Lászlóné: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán = ML: Mai magyar drámák. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 96–143.; 3. kiad. - Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 193. - (Műelemzések kiskönyvtára)
Miklós Róbert: Cseppben a tenger. = Napjaink, 1970. 11. sz. 10.
Nagy Pál: Drámaírók sikere. = Igaz Szó, 1962. 6. sz. 881–887.
Nagy Pál: Nyugtalan ember. = Igaz Szó, 1963. 5. sz. 794–795.
Nagy Pál: Az idő hullámhosszán. = Igaz Szó, 1967. 1. sz. 572–581.
Nagy Pál: Előszó. = Sütő András: Misi, a csillagos homlokú. Kolozsvár, 1972. 5–27.
Nagy Péter: Sütő András két drámája. = N. P.: Olvasó. Szépirodalmi, Bp. 1980. 3456–352.
Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről. = Magyar Nyelvőr, 1983. 1. sz. 68–75.
Nemes Rita: Vitairatok a Romlás ellenében: Sütő András drámáiról. = Hitel 13. 2000. 10. sz. 101-108.
Olasz Sándor: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Forrás, 1982. 3. sz. 82–83.
Oltyán Béla: Máglyák és csillagok: Sütő András etikája. = Tiszatáj, 1987. 6. sz. 3-12.
Pákovics Miklós: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Kritika, 1980. 12. sz. 34.

Pálfy G. István: A hitvitázó. = Alföld, 1977. 6. sz. 36–41.
Pálfy G. István: Mosolyba göngyölt aggodalom. = Tiszatáj, 1978. 6. sz. 86–92.
Pálfy G. István: A hitvigyázó. = Forrás, 1979. 3. sz. 74–80.
Pálfy G. István: Főhajtás Sütő Andrásnak. = P. G. I.: Jó hazát teremteni. Magyar Ifjúság Szerk., Bp. 1988. 131–134.
Páll Árpád: Azonos mondanivaló, különböző műfajok, avagy jegyzetek a drámaíró Sütő Andrásról. = P. Á.: Színházi világtájak. Bukarest, 1987. 240–250.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Egy lócsiszár…) = Jelenkor, 1986. 4. sz. 341-345.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Álomkommandó) = Jelenkor, 1988. 6. sz. 530–534.
Pásztor Emil: A romániai magyar irodalom és magyar nyelv új színei Sütő András naplójegyzeteiben. = Könyvtáros, 1972. 2. sz. 110-112.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága. = P. Gy.: Olvasópróbák. Felsőmagyarország, Miskolc, 1994. 199–211.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága: Rend és rendetlenség Sütő András drámáiban. = Napjaink, 1989. 10. sz. 27-30.
Pomogáts Béla: A valóság vonzásában. = Jelenkor, 1970. 12. sz. 1146-1150.
Pomogáts Béla: Az önkeresés útján. = Jelenkor, 1972. 1. sz. 937–944.
Pomogáts Béla: Sütő András. = Alföld, 1972. 12. sz. 43–49.
Pomogáts Béla: Anyanyelv és közösség. = Jelenkor, 1978. 4. sz. 361-362.
Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Gondolat, Bp. 1982.
Pomogáts Béla: Sütő András szolgálata. = Confessio, 1986. 4. sz. 79–83.
Pomogáts Béla: Könyvek a romániai magyar irodalomról. = Irodalomtörténeti közlemények, 1986. 4. sz. 457-465.
Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető, Bp. 1987.
Pomogáts Béla: Költészetben elbeszélt szociográfia. = P. B.: Kisebbség és humánum. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 173–186.
Popovici, Titus: Drága András! = Alföld, 1977. 6. sz. 45–46.
Reményi József Tamás: Anyám könnyű álmot ígér. = Magyar irodalom, 1945-1995. Műelemzések. (szerk. Reményi József Tamás, Tarján Tamás). Corvina, Bp., 1996. 147-151.
Rácz Győző: Nyelv és történelem. = R. Gy.: Értelem és szépség. Bukarest, 1972. 349–350.
Rácz Győző: Sorskérdések lírája. A forradalom etikája. A máglyán nem égnek el a csillagok. = R. Gy.: A lírától a metafizikáig. Bukarest, 1976. 124–129.; 167–197.
Rácz-Székely Győző: Sütő Andrásról – új könyve ürügyén. = Forrás, 1971. 1. sz. 82–84.
Rácz-Székely Győző: Meditáció Sütő András „úti tűnődéseiről”. = Forrás, 1971. 4. sz. 87–89.
Reuter Lajos: Vázlat Parmenion tragédiájáról. = Forrás, 1984. 8. sz. 40–47.
Réz Pál: Beváltott ígéret. = Élet és Irodalom, 1970. 17. sz. 10. illetve R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Szépirodalmi, Bp. 1973. 373–379.
Réz Pál: Itt állok, másként nem tehetek. = Tiszatáj, 1976. 3. sz. 90–95.
Robotos Imre: Hatalom és hatalmaskodás komikuma. = R. I.: A nevetés vonzásában. Bukarest, 1973. 208–227.
Robotos Imre: Ablak a századok falán. A hatalom örvényeiben. = R. I.: Arányok rendjében. Bukarest, 1981. 89–104.
Ruffy Péter: Sütő András. = R. P.: Világaim. Szépirodalmi, Bp. 1979. 315–322.
Sándor Iván: A tetthiány némasága. = Alföld, 1988. 2. sz. 24–30.
Schreiber György: „Drámát írtál, Häftling!” = Mozgó Világ, 1987. 12. sz. 112–116.
Sinkovits Imre: Esemény. = Tiszatáj, 1985 12. sz. 35-36.
Sík Ferenc: Sütő András a Nemzeti Színházban. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 32-34.

Sík Ferenc: Kegyelmi kérvény. Az Álomkommandóról. = Alföld, 1987. 6. sz. 50-51.
Sőni Pál: Sütő András novellái. = S. P.: Irodalmi bírálatok. Bukarest, 1955. 87–95.
Sőni Pál: Sütő András. = S. P.: Művek vonzása. Irodalmi, Bukarest, 1967. 229–236.
Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969.
Szabó B. István: Az év regénye. = Új Írás, 1971. 1. sz. 120–123.
Szabó B. István: A sajátosság méltósága. = Új írás, 1988. 11. sz. 116–118.
Szabó Zoltán: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk." = Új Látóhatár, 1975. 2. sz. 173–177.
Szakolczay Lajos: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Új írás, 1977. 7. sz. 83–91.
Szakolczay Lajos: A fűszál lehajlik. Szóló száj. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984.
Szakolczay Lajos: Tűnődés útközben. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp., 1984. 288–296.
Szakolczay Lajos: Esszéítélet. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 281–287.
Szakolczay Lajos: Megtalált világ. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 269–280.
Szakolczay Lajos: A vélekedés szabadsága: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 297–320.
Szakolczay Lajos: A megmaradás esztétikája. = Sz. L.: A csavargó esztétikája. Balassi Kiadó, Bp., 1996. 141-151.
Szakolczay Lajos: Sütő András metaforaigazsága. = Sz. L.: Ötágú síp. Magvető, Bp. 1989. 467–473.
Szakolczay Lajos: Kötél homokból. Tevan, Békéscsaba, 1994.
Szakolczay Lajos: Égő házban nem fésülködni kell, hanem tüzet oltani. = Kortárs, 2002. 6. sz. 49–54.
Szász János: Két formanyelv mezsgyéjén. = Igaz Szó, 1967. 6. sz. 923–927.
Szász János: Sajátosság és egyetemesség. = Sz. J.: A hittől az eszméletig. Bukarest, 1981. 13–18.
Szász János: Sütő András Herder-díja. = Sz. J.: A fennmaradás esélyei. Gondolat, Bp. 1986. 133–135.
Szász László: Három írói attitűd. = Sz. L.: Egy szerencsés kelet-európai – Székely János. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2000. 31-54.
Szávai Géza: Válasz Sütő Andrásnak. = Sz. G.: Szinopszis. Bukarest, 1981. 231–234.
Szekér Endre: Vallomás Sütő Andrásról. = Sz. E.: Érték és írás. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1981. 253–256.
Szekér Endre: Sütő András sikaszói gyémántjai. = Sz. E.: Erős várunk a vers. Forrás Szerk.–Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 1991. 129–134.
Székelyhidi Ágoston: Sütő András: Egy pakli dohány. = Alföld, 1955. 5. sz. 91–93.
Szerdahelyi István: Sütő András: Rigó és Apostol. = Kortárs, 1971. 5. sz. 822-823.
Szerdahelyi István: A feldobott pénzdarab pillanatában. = Kritika, 1987. 6. sz. 18-19.
Szilágyi Ferenc: „…megváltani a senyvedő nyelvet…" = Magyar Nyelvőr, 1978. 4. sz. 431–444.
Szilágyi Júlia: A lelkiismeret dokumentuma. = Korunk, 1971. 4. sz. 643–646.
Szőcs István: Újabb Holt-tengeri tekercsek. = Utunk, 1970. 17. sz. 1–2.
Szőcs István: Az állandó gyorsulás végzete. = Utunk, 1975. 49. sz. 1–2.
Szőcs István. Engedjétek hozzászólni a szavakat I–II. = Utunk, 1977. 48. sz. 3.; 1977. 51. sz. 3.
Tánczos Gábor: Sütő András ars poeticája. = Élet és Irodalom, 1973. 49. sz. 11.
Tarján Tamás: Sütő András a drámaköltő. = Színház, 1976. 3. sz. 1-7.

Tarján Tamás: Itt állok, másként nem tehetek. = T. T.: Kortársi dráma. Magvető, Bp. 1983. 134–158.
Tarján Tamás: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán. = T. T.: Százszorszínház. Magvető, Bp. 1983. 246–254.
Tarján Tamás: Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig. = Kritika, 1986. 4. sz. 26-27.
Tarján Tamás: Csillag a máglyán. = Száz híres színdarab / (szerk. Koltai Tamás és Takács István.). Népszava, Bp., 1989. 2. köt. - 202-209.
Tarján Tamás: Színművek. = Vigília, 1992. 10. sz. 793-794.
Tófalvi Zoltán: Hányfejű sárkány alszik velünk? = Hitel, 1991. 20. sz. 25.
Tolvaj Bertalan: Tűnődések Sütő András könyveiről. = T. B.: Az irodalom vonzásában. Pozsony–Bp. Madách–Szépirodalmi, 1977. 96–111.
Tüskés Tibor: Egy csupor zsír. = T.T. : Titokkereső. Pátria, Bp., 1991.- p. 185-190.
Utasi Mária: Sütő András szavai. = Üzenet, 1978. 9. sz. 519–521.
Varga Domokos: A megmaradás irodalma. = Valóság, 1970. 8. sz. 84–86.
Varga Lajos Márton: Évek – hazajáró lelkek. = Jelenkor, 1981. 11. sz. 1012–1019.
Varga Zoltán: Tenger a cseppben. Gondolatébresztő tűnődések. = V. Z.: Periszkóp. Forum, Újvidék, 1975. 92–99.
Vasy Géza: Anyám könnyű álmot ígér. = 7x7 híres mai magyar regény. (Berkes Erzsébet et al.). Móra, Bp., 1997. 148-156.
Vekerdi László: Anyajegyes maradandóság. = Napjaink, 1984. 8. sz. 27–29.
Veress Dániel: Gond és jelkép. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 193–199.
Veress Dániel: Szélfútta ágon fészek. = Tiszatáj, 1972. 1. sz. 34–48.
Veress Dániel: Sütő András költői világa. = Sütő András: Nyugtalan vizek. Creangă, Bukarest, 1975. 3–8.
Vita Zsigmond: Nem tanára, inkább tanítványa. = Művelődés, 1992. 6. sz. 23–24.

Fontosabb interjúk, beszélgetések

Az alamizsna nem elég. Beszélgetés ... véres napjairól, az okokról és a tanulságokról./ Tibori Szabó Zoltán beszélgetése
In: Népszabadság. 58. (2000) 65. 21, 25.

Be nem gyógyuló seb / Vígh Árpád interjúja
In: Hitel 10. évf. 6. sz. (1997. jún.), p. 3-7.

Erdélyi változatlanságok / beszélgetés Sütő Andrással
In: Hitel 14. évf. 1. sz. (2001. jan.), p. 3-13.
Én maradok, másként nem tehetek / Kulcsár Katalin beszélgetése
In: Látóhatár 2. sz. (1991), p. 80-91.
Fájdalmat enyhítő kísérlet / beszélgetés Sütő Andrással
In: Magyar Nemzet 56. (1993) 289. 19.

Hajnali munka / Marosi Ildikó beszélgetése
In: Kortárs 6. sz. (1976), p. 956-960.

"Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét" / Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván beszélgetése Sütő Andrással
In: Tiszatáj 53. évf. 12. sz. (1999. dec.), p. 64-70.

Induljatok el az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt… / Pálfy G. István interjúja Sütő Andrással
In: Alföld 9. sz. (1981), p. 58-65.

Interjú Sütő Andrással, a vitatott és hallgatásra ítélt író [!], drámaíróval, a romániai magyar kisebbség legismertebb irodalmi képviselőjével. / Rózsa-Flores Eduardo interjúja.
In: Kapu. 3. sz. (2000). P. 62-64.

Az író irodalmon kívüli gondjairól / Páll Árpád beszélgetése
In: Alföld 5. sz. (1990), p. 51-71.

Írószobám / Albert Zsuzsa beszélgetése
In: Jelenkor 3. sz. (1979), p. 234-242. Elhangzott a Magyar Rádióban 1978. szept. 24.-én.

Istenek és falovacskák / Beszélgetés Huszár Sándorral
In: Istenek és falovacskák. Kriterion, Buk., 1973.

A Kálvin-Szervét dráma születése - jegyzet / Sütő András
In: Kortárs 1. sz. (1976. jan.), p. 88.

A kényszerűségnek kínja és gyakorisága. -- új színművéről és a Nobel-díjra jelöléséről / Lőcsei Gabriella interjúja
In: Magyar Nemzet 56. 1993. 153. 19.

A kép a legcáfolhatatlanabb beszéd. Kaiser Ottó képriportja Sütő András marosvásárhelyi otthonában. A képekhez a szöveget Sütő András írta.
In: Könyvjelző, 2005/ december, 10-15.

Kötél - homokból / Kántor Lajos beszélgetése
In: Alföld 2. sz. (1979), p. 36-41.

A közös asztal reménye. Beszélgetés ...- a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnökével / Frigyesy Ágnes interjúja.
In: Világszövetség. 2. sz. (1993) p.1-2.

Közösség-egybegyűjtő hatalom / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 5. sz. (1979), p. 33-37.

Látogatóban Sütő Andrásnál: Televíziós beszélgetés / Pomogáts Béla beszélgetése
In: Jelenkor, 9. sz. (1977), p. 791-798.

„Legújabb darabom címe: Máglyák és Szobrok” / Bebesi Károly beszélgetése Sütő Andrással
In: Dunántúli Napló, (1975. január 11:9)

Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással / Dombóvári János beszélgetése
In: Széphalom. 5. sz. (1993.) p. 343-347

Mi dolgunk a világon? /Beszélgetés Hajdu Győzővel.
In: Igaz Szó 1971. ill. Istenek és Falovacskák. Kriterion, Bukarest, 1973. 118-134.

Nemzeti létünkben bujdoklunk. - A magyarság esélyeiről, a Trianon-szindróma oldásáról és a talpra szökkenés követelményéről / Szendrei Lőrinc riportja
In: Magyar nemzet 57. (1994) 61. 1, 7.

Nyári beszélgetés Sütő Andrással - a Heródes napjai okán is / Cs. Nagy Ibolya interjúja
In: Hitel 7. évf. 10. sz. (1994. okt.), p. 89-93.

Sütő András mondja / riporter Sz. Stein Imre. - készült 1993. július 8.-án Gyulán
In: Central European Time (1993. nov./dec.), p. 31-34.

Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? / Mezei András interjúja
In: Élet és Irodalom 17. 21. sz. (1978)

Varázsköreim / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 7. sz. (1982), p. 69-96.

Vidám siratók / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 3. sz. (1986), p. 81-90.

Visszája helyett nézzük a színét! / Pintér Dezső riportja
In: Magyar Hírlap 28. (1995) 301. 6.

Illetve lásd még a szerző saját köteteiben közreadott beszélgetéseket, pl.:

- *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- *Az Idő markában*. *Esszék, naplójegyzetek,* Bp., Szépirodalmi, 1984. (vál. és sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Sikaszói fenyőforgácsok*. *Cikkek, naplójegyzetek*, Bp., ILK , Berzsenyi Irodalmi és Művészeti Társaság, 1987, (vál. Ablonczy László)
- *Sárkány alszik veled*. *Beszélgetések könyve,* Bp., Szépirodalmi, 1991. (Életműsorozat, sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993.
- *Csipkerózsika ébresztése. Arcképvázlatok, esszék, úti tűnődések II,* Bp., Szépirodalmi, 1993. (Életműsorozat)
- *Heródes napjai*. *Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról. 1984-1987*, Debrecen, Csokonai, 1994.
- *Napló*, – (Válogatás a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* c. kötetekből) Bp., Helikon, 1998. (Életműsorozat)

Monográfiák és monografikus feldolgozások

Görömbei András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.

Bertha Zoltán, *Sütő András,* Pozsony, Kalligram, 1995.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 2002.

Kötetszerű drámaelemzések

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája,* Bukarest, Kriterion, 1984.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 237 p.

Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves,* (A Sütő András születésnapjára rendezett pusztakamarási ünnepség dokumentumkötete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.

Görömbei András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról.* (Sütő András 75. születésnapjára készült válogatott tanulmánykötet) Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.; A *Hitel* Sütő András-száma, 1997/6.

Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák

Gáspárné Monostori Judit – Fegó Lajos: *Sütő András irodalmi munkássága.* Válogatott bibliográfia. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1987.

Lázok János, *Sütő András–bibliográfia: drámaírói munkássága 1974-1980 között*, (A hetvenes években írt színművek és előadásaik kritikai fogadtatása, 1974-1996), Marosvásárhely, – Custos, 1997.

Pajkossy György szerk., *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1971-1988*, Bp., OSZK, 1989.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1971–1980,* Bp., TIT, 1983. (Sütő András könyvészet: 172-179.)

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970,* (2. javított kiadás.) Bukarest, Kriterion, 1973. (A bibliográfia **Réthy** Andor munkája)

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Kántor Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves*. Marosvásárhely, Mentor, 2002. (Borító-bibliográfia: 57-81.)

Tartalomjegyzék

A divattól a kultuszig.....1
Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában.....1
Címről és struktúráról.....3
Kontextusról.....5
Esélyről.....7
Keretekről.....7
Kultuszról, módszerről.....9
Előhang.....48

Értelmezésbeli lezártság....49
Kétségek....52
Változatlan módszertan?....53
Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)....55
Centrum és periféria?....58
Erdélyi magyar kulturális hagyomány?....60
Külön sors? Transzszilván értelmezési keret....62
Irodalom és elkötelezettség....65
Irodalom és politika....67
Felnőttéválás és/vagy önállóság?....68
Kényszerű különállás vs. egyetemesség....71
Axiomatikus megfeleltetések....73
Külön mérce (kétséges egység)....75
Történeti kitekintés (előzmények)....76
Lappangó attitűdök: népi és nemzeti....79
A népi örökség....81
Népiség és Szolgálat....83
Kanonikus diszkurzusok átnyúlása....84
Az értékrend zavarai....87
Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?....90
Szűkítő keretmeghatározások?....94
Irodalomtörténet. Pozitivista egység?....96
Ellenállás. Nemzetképalakzatok....99
Prózafordulat és a recepció anakronizmusa....101
Elmozdulás?....106
Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma....108
Irodalom és társadalom....111
Kulturális emlékezet....112
Tálentumok....113
Prológus....117
Kivételes hely....118
Közelítések....120
Társadalmi szolgálat....122
A kánon természetrajza....124
Kanonikus kritika?....125
Érték és értékelés....126
A kezdetek....127
A kiugrás: a naplóregény....129
Nagy idők: a drámatrilógia....132
Az esszéíró drámaköltő....135
A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)....136
Az írói identitás megalapozása....138
Közügyiség és hatalomviszonyok....140
Az életútfeltárás következetlenségei....145
Monográfiák....147
Szelektivitás....149
Elkötelezettségformák?....152
Modellteremtés....155
A transzszilván kánon újjáéledése....157
Kitekintés....159

1968 után....159
Válaszreakciók és/vagy túlélési formák....161
Értéktorlódás?....163
A sorok közt....166
Szolidaritás....169
Új küldetéses irodalom Erdélyben....171
Közösségi éthosz és morális magatartásminta....172
Jelképek? Erkölcsi princípiumok....174
Értelmiségi szerepek és visszhangjaik....177
Belső elvárásrendek....181
Csipkerózsika és más polémiák....183
Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?....186
A kánoni kép megszilárdítása....191
Hozzáférés, intézményesség....196
Nyílt utalásos jelleg....197
Politikai viszonyszintek....199
Tettérték: a ’80-as évek fogadtatása....202
A nyílt konszenzus....205
A kultusz abszolútuma felé....207
Kultikus nyelvhasználat a kritikákban....208
Elsőség....214
Hagyományozandó kép?....220
Kanonikus elődök....222
A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon....224
Élet/mű?....226
Javított kiadás? Tragizált narratíva....228
Szerep és/vagy mű....233
Különböző irodalomszemléletek....239
Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?....241
Nyelvezet az összefoglalásokban....244
Az értelmezés világa....247
Záró megjegyzések....252
Monográfiák és monografikus feldolgozások....282
Kötetszerű drámaelemzések....283
Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek....283
Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák....283
Tartalomjegyzék....284

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BOKA LÁSZLÓ

A divattól a kultuszig

Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA

A bizottság elnöke: Dr. Horváth Iván (pótelnök: Dr. Dobos István)

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Margócsy István
Dr. Kálmán C. György

A bizottság titkára: Dr. Hajdú Péter

A bizottság további tagjai: Dr. Zsadányi Edit
Dr. Bárdos László, Dr. Bezeczky Gábor (póttagok)

TÉMAVEZETŐ, DR. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

Budapest, 2006.

I. Bevezetés.

A történelmi horizont milyensége, mely meghatározhatja egyes művek keletkezését és hatását, az interpretációk körét legalább annyiban korlátozza, amennyiben a jelentől való elválasztottsága révén eleve egy olyan rendszerben jelöli ki tárgyát, amely leletként, múltbéli hagyatékként kerül az értelmezések körébe. Mint ilyen, az irodalomtörténész jelentésfeltáró mechanizmusai nem annyira a múlt e bizonyítékát vélik benne felfedezni, de Ricoeurrel szólva sokkalta inkább azokat a jelen-nemlevőségeket, azokat a kontextusokat keresik, amelyek hiányként tételeződnek föl, s amelyek a művet körülölelték, vagy egykori világát belakták.[1] A közelmúltnak olyan (át)értékelései/értelmezései során, amelyekben a talán még túl közeli horizontok, tapintható távlatok vizsgálata egyben ideologikus alakzatok felülvizsgálatára vállalkozik, valószínűsíthetően nem pusztán egy totalitárius rendszer irodalompolitikáját, s annak irodalomértelmezései folytán a kényszerű akadályok számbavételét és konstatálását igényli, de az értékítéleteiket közvetetten is meghatározó összetettebb kánoniság természetrajzának a felülvizsgálatát is szükségessé teszi. (A túl közeli horizont, mely e hiányokat képletesen fel tudja eleveníteni, a szövegértés újabb módozatainak a meghatározásaikor akár hátrányként is tételeződhet, amennyiben érzelmi rokonságról, „túlzott közelségről" tesz tanúbizonyságot, vagy éppen megfordítva, „az igazságnak túl korai szintézisére" törekszik.). Ezeknek a meghatározó történeti kontextusoknak a jelen értekező-prózai horizontjából való szemlélése, egyúttal mint az esztétikai tapasztalat észlelésének természetes útjában álló gátak, nehezékek forrásainak a felismerése, a valamiféle totális „ideológiai rendtevés" helyett a gyakorlati szkepszis mindenkori hangsúlyozásával szükségszerű óvatosságra és nagyfokú körültekintésre intenek. A befogadás és értelmezés útjait ugyanis bármi másnál sokkal erőteljesebben jellemzi az, hogy sohasem egyedüli igazként, kizárólagosságuk képletes öntudatában állnának csak elénk. Aligha kétséges, hogy az irodalom állandó változása folyamatosan átalakítja azt az összefüggésrendszert, amelyhez viszonyítunk, s ezáltal a befogadás interpretatív rétegei nem csak időben, de térben, különböző értelmezői közösségek szinkrón alapvetései szerint is változóaknak bizonyulhatnak. Ahogyan nem feltételezhető egyetlen kizárólagosságában helyes és érvényes értelmezés sem, úgy ezek értelmében célszerű csak hangsúlyozni, hogy bizonyos szövegeknek talán nagyobb, fontosabb lehet a történeti, mint az esztétikai értéke.

[1] Vö. **Ricoeur**, Paul, *A történelem és a fikció kereszteződése*, in UŐ, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály, Bp., Osiris, 1999, 358.

Az értelmezésnek viszont nem csupán alakzatai, a megértésnek sem csupán változatai vannak, hisz a befogadás eleve olyan rétegzettséget is feltételez, amelyben éppen a legelevenebb tapasztalat az lehet, hogy a fogalmak tisztázása, a múlt irodalmának újra-felfedezhetősége és a jelen kritikai attitűdjei, az új szemléletek kialakíthatóságában kölcsönösen igénylik és segíthetik is egymást.

Az újraolvashatóságot feltételező kánoniság ezért egyszerre utalhat művek történeti és esztétikai értékére. A kettő véleményem szerinti belső szétválaszthatatlansága éppen abból ered, hogy minden műalkotás valahol történetiségében tárul elénk, esztétikai értékét ugyanakkor megítélésének viszonylagosságában célszerű csak szemlélnünk. Amennyiben nem választjuk tehát élesen szét, de külön nézőpontokból is szemléljük azon adottságokat, amelyek egyszerre hordozhatják a múlt hagyományainak kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, a szükségszerű behatároltságok ellenére kísérelhetjük meg e tradicionalitásformákban megkeresni a hozzájuk intézett kérdések összefüggései által azt a játékteret, amely a konstruktív kritikusi vizsgálatok számára akár végeláthatatlan lehetőségeket biztosít. A kánonokat átlépni vágyó attitűdünk ugyanis nem számolhat le azok továbbélő hatásával, szükségszerű örökítő programjaival s az általa történő kulturális meghatározottságainkkal sem. Talán ezért sem ártana némileg árnyalni az olyan felvetéseket, melyek az utóbbi időkben a kánonért folyó harc sematikus képleteinek amúgy jogos elutasítása helyett rögtön az ettől való függetlenedés csupán saját döntés alapján megtörténő modalitásait mérlegelik.[2] A kánonnak mint romnak, mint átléphetőnek e bármennyire is tetszetős felfogása, a disszertációban tárgyalt történeti kánonalakzatoknak a tárgyalhatóságát és összetettségét bár kétségkívül megkönnyítené, ideológiakritikai szempontból mégiscsak egy újabb kánonszerű ideologikus megközelítésre szorítkozna, amely eljárásában ráadásul nem helyezne megfelelő hangsúlyt arra az el nem hanyagolható tényre sem, hogy a kanonikus jelenség mindig értelmezés maga is, illetve hogy a temporalitás és normativitás szétválaszthatatlan minden ilyen jelenség vizsgálatakor.

Címről és struktúráról

Talán a fentebb elmondottakból is kitűnhet, hogy jelen értekezés a közelmúlt olyan történeti konstrukcióinak vizsgálatát, értelmezéskereteinek összefüggéseit hivatott különböző szempontrendszerek szerint vázolni, amelyek az irodalomtörténet elfogadó, kritikus, vagy

[2] Vö. „a kánon manapság már nem egy barikád, melyet be kell venni, sokkal inkább egy rom, melyet át kell ugrani." – Hal Fostert idézi György Péter. **György** Péter, *Minden archívum, minden örökség*, in *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, szerk. **György** Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István, Bp., OSZK – Akadémiai, 2005, 127.

ironikus pillantásait egyaránt, az organikus szerveződésüknek a kialakult rendjéből adódóan, nagyrészt a struktúrán belőli újjáértés momentumaiban teszik csak lehetővé. Az értekezés három nagyobb fejezetre tagolva előbb a kanonizáció fogalmi aspektusait, anomáliáit, a kánonelméletek kortárs meghatározottságait, aktualitását és irányait vázolja, s ezek mentén kísérli meg tárgyalni az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatását, annak összetett sajátságait, illetve az azt nagymértékben befolyásoló, jellegzetes Sütő-recepciót. Abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a vizsgált életmű az utóbbi évtizedek – de legalábbis a vizsgált időszak – erdélyi magyar irodalmának egyértelműen a legismertebb, exponenciális tényezője, s mint ilyen a maga irodalmi kereteken túlnyúló szerepköreivel kétségkívül ideológiai, társadalomtörténeti jelentőséggel bír, illetve értelmezéskereteinek eddigi számbavétele is csak hasonló értékszerkezetekben vélte azt elgondolhatónak. Az elemző eljárás, mely a műalkotásokat kommentárokon, kontextusokon keresztül, azok viszonyaiban szemléli (pontosabban elsődlegesen immár e kontextusokat, kommentárokat szemléli) a kanonizáció folyamatainak olyan összetett stratégiáira kíván reflektálni, amelyek a szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságából erednek. Az értekezés a cím értelmében így nem, vagy nem csak az életműre, inkább az életműhöz csatolt bizonyos fogalomkörök, jelenségek elméleti és gyakorlati vizsgálatára vállalkozik. Olyan olvasásmódokat és értelmezésalakzatokat elemez, amelyek szimptomatikusak a magyarországi fogadtatás máig meghatározó kritikai alakzatait tekintve.

A különböző fejezetek mind az irodalomtörténeti kánonképzés és a kanonikus jelenség működésmechanizmusainak, természetrajzának, vagy éppen dichotóm leszűkítéseinek tapasztalatait hasznosítják, s közben olyan kritikai, illetve kultikusnak mondható megközelítésmódokat vizsgálnak, amelyek jellemzői a címben említett recepciónak. Recepción itt elsődlegesen nem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet is, amelyet az akadémiai falakon kívül, egy szélesebb olvasóközönség is megismerhetett és elfogadhatott. Az elemzés természetesen a konkrét irodalomtörténeti recepciónak olyan metakritikai nyomaira is kitér, amelyek a szövegértés retorikai viszonyrendszerének vizsgálata és az esztétikai értékek számbavétele helyett, a társadalomtörténeti, ideológiai, illetve érzelmi-pszichológiai vetületek által, egyrészt messze kerültek bármiféle tényszerű elemzéstől, másrészt az irodalombírálatok különböző válfajaiban vagy a színikritikákban megjelenő szemléletformáló nyelvezetük révén egy több szálból építkező, kanonikus diszkurzus által képviselt értékrendet közvetítettek.

A hivatalos, hatalmi, az autoriter, a domináns vagy a népszerű irodalmi kategóriáinak a felvetésén túl, az értekezés az irodalompolitikailag leszűkített tér következtében olyan 'lappangó' kanonikus diszkurzusok működéselvét és összefonódását tárgyalja, amelyekben kiemelt szerep jutott a marxista irodalompolitikához mért ellenzéki meghatározottságuk folytán is a hagyománybeli transzszilván, a népi mozgalomtól örökölt kollektív, valamint a nemzeti, mint nemzetiségi jegyeket hangsúlyozó értelmezéseknek. Ennek a képviseleti kánonnak a jobb megértése, a különös hangsúlyok recepcióbeli anomáliáinak meghatározhatósága, és a szövegekről szóló szövegekkel, illetve jelenségekkel való foglalkozás ezért is tesz szükségessé olyan tágabb értelmezéskeretet, amelyben a különböző történeti konstrukciók, irodalmi értékrendek vagy éppen a nemzet-értelmezések irodalmi meghatározásai számos egyéb kérdéskört is érintenek. Az értelmezés releváns konvencióinak a felülvizsgálatában így nemcsak a metakanonikus szövegek hatástani értelmezése válik szükségessé, de értelmezésre várnak az őket környező intézmények, illetve azon hatalmi tényezők is, amelyek szerepet játszottak a közvetítésben és az áthagyományozásban is.

Fontos hangsúlyozni, hogy vizsgálódásaim elsődlegesen a magyarországi recepcióra szorítkoznak, még akkor is, ha ez természetszerűleg nem kerülheti meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait, (valószínűleg a kettő szétválasztása jelen esetben lehetetlen is lenne) s a tematika összetettsége amúgy is meglehetősen szükségessé teszi a párhuzamos történeti kitekintéseket. Ehhez természetszerűleg vázolnom szükséges az erdélyi, s általában a kisebbségi/ határon túli/ regionális/ nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, történeti alakzatait és kortárs értelmezéseit, s nem kevésbé vizsgálni a terminológiai tisztázatlanság máig ható konfúz jelenségeit, akárcsak a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait.

Kontextusról

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli magyar irodalmakra vonatkoztatott értékelései többnyire a magyar művelődéstörténet öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen, egységesnek tekintett nézőpontból láttató (s a pozitivizmus szemléleteitől nehezen távolodó) irodalomtörténet-írás hagyományai szerint építkeztek. Annyiban mindenképp, hogy a magyarországi fogadtatásban többnyire a történelmi megváltozott helyzet, az író alakja, szerepkörei, vagy életkörülményei döntően határozták meg egyes irodalmi művek hatástani tulajdonságait, vagy eleve véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A második világháborút követően egyrészt az

irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakció a hivatalossá tett művészetideológiai elképzelésnek megfelelően hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszott csak bekövetkezni. Másrészt, a későbbiekben kialakuló „félhivatalos" fogadtatás ezen egyszerre regionálisnak s önállónak tekintett irodalmak esetében, (legfőképp az erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában) egészen a legutóbbi időkig, abból a normatív irodalom-felfogásból kiindulva vezette le előbbi állítását, hogy az esztétikai tapasztalat sajátos körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni fölénye, de a világáról szóló tudósításainak, mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi-világnézeti-funkcionális, s egyben determinatív többlet-jellege is befolyásolja. A fogadtatás szokásrendjében, a monográfiák vagy a különböző alkalmakra születő nagyobb összefoglalások módszertana értelmében, a szerzői intenció felfedése az élet és életmű tökéletes egysége miatt vált elengedhetetlen feltételévé a „valódi" jelentésfeltárásoknak, amelyekhez gyakran egy kultikus művészkép is társult. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele annak is, hogy a szerző nagysága az irodalomesztétikai célú értelmezések horizontján belülre kerülhessen, s az értelmezőkkel szemben is mintegy etikai követelményeket támasszon.

Az irodalomtudományi és eszmetörténeti kutatások ezért óhatatlanul túllépnek a szűk értelemben vett szövegértelmezéseken, jelenségük viszonylagosan átfogó igényű értelmezése viszont az értekezésben alkalmazott irodalomszociológiai kitekintés mellett is óvatosságra int, minthogy az ideológiatörténeti kutatások máig hiányzó mértékű történettudományi, és feltáratlan politológiai szempontrendszert is igényelnének. A kultúrpolitikai jelenségek feltáratlansága (beleértve a szerkesztőségek, kiadók, és a különböző belső hatalmi struktúrák irányításának, illetve azok ellenőrzésének mechanizmusait, cenzurális viszonyait és lehetőségeit) a kutatás egyéb irányú kitekintéseit is akadályozzák. Az írók és a politikai hatalom romániai viszonyát vagy az intézményrendszeri és a különböző cenzurális viszonyok történetét csak annyiban érintem tehát, amennyiben a címben megfogalmazott fogadtatás jobb megértéséhez, esetleg feltárásához hozzájárulhatnak. A történettudományi kutatások, a szélesebb körű társadalomtudományi háttér felvázolása remélhetőleg idővel itt is kiegészíti majd az irodalomtörténeti jelenségeknek a szélesebb spektrumú tárgyalhatóságát. A disszertáció ugyanakkor az ideologikus építkezés felvázolása mellett, a kánonértelmezés alapjaiban, (tehát tárgyalt felületes dichotómiáin felülemelkedve), elengedhetetlennek érzi az autoritás szükséges voltán túl (is) tekinteni.

Esélyről

A recepcióesztétikai és hatástani megközelítés, a részben létfilozófiai, részben ideológiakritikai vizsgálódások vagy a kortárs irodalomelméletek szegélyezte értelmezéskeretek mellett a kultúrakutatás módszerei is érvényesülnek. A disszertáció a társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta helytelenül, felszínesen 'népnemzetinek', inkább összetettségükben, céljaikban 'honmentőnek' definiálható kanonikus képviseleti diszkurzusfajták összetett irodalmi forrásait egy értelmező közösség imaginárius támasztékainak értékrendszerében és hierarchiájában szemléli. Ezek határozzák meg ugyanis az úgynevezett 'lappangó' kánon által vallott és propagált eszmerendszernek a recepcióban kialakult szokásrendjét, s benne a tárgyalt életmű kiemelt helyét.

A sütői életmű recepciójának áttekintése ugyanakkor sohasem kerülheti meg azt a fajta narrativitást, amely mintegy a múlt lezárult értelmezésének tekintené csupán az eddigi fogadtatástörténeti - politikai, szociológiai, vagy éppen társadalomlélektani - tényezőket, s mintegy öncélú elemzésben figyelmen kívül hagyhatná ezeknek a mindenkori jelen olvasataira tett hatásait. A szépirodalmi szövegekről kialakított véleményükkel látszólag saját értékítéletre vállalkozók alighanem korábban is éppen a hagyománytörténet által váltak képtelenné a hagyomány ismeretének nem új, csupán eredetiségének és létjogosultságának egyedüli képviselőiként meghatározni azokat a viszonyítási pontokat, amelyek felől az életmű felülvizsgálni volna képes a ma már inkább csak történetiségében olvasható, recepcióra jellemző szemléletmódokat. Kétségtelen, hogy ezek egyoldalúságának ilyenfajta feltárása éppen az életmű körül zajló viták fenntarthatósága, az újraolvashatóság érdekében tekinti alapvető kitételnek az ideológiai terhektől való megtisztítást. Ugyanakkor mindez egyértelművé teszi azt is, hogy az ilyen vizsgálódás nemcsak irodalmunk múltbeli, de máig ható problémaköreit is magába foglalja. Márpedig Sütő András életműve egyértelműen abba a kategóriába látszik tartozni, amelyiknek fogadtatás-története – túlmutatva az egyes művek esetleges megítélési különbségein – ideológiai, irodalompolitikai nézetkülönbségeket foglalhat magába, amelyek túl számos irodalomtörténeti, irodalomesztétikai szemponton a kisebbségi magyarság utóbbi fél évszázadbeli szellemi életének és létmeghatározásainak a jobb megértéséhez is hozzásegíthetnek.

Keretekről

A fogadtatástörténet konkrét szövegeinek nyelvezetét a kultuszkutatás ideológiakritikai eszközeivel azért is lehet célszerű vizsgálni, mert a hivatalos recepcióra túlnyomórészt jellemző, hogy a külső írói szerepkörök, hitvallások hangsúlyozásán túllépni

nem akaró műértelmezéseknek nemcsak a választott módszertana, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége lesz – a sajátos etikai-szociális-kulturális távlatokon túl – az ideológiaképzés legfőbb eszköze. A Sütő-kultusz irodalom- és társadalomtörténeti szerepeinek vizsgálata, alakulástörténetének fázisai olyan kényesnek mondható kérdésfelvetéseket is implikálnak, amelyek sokáig tabunak számítottak a teljes nemzetiségi társadalmak önmeghatározásait tekintve is. A történész számára a kollektív emlékezet által konstruált és irányított múlt, illetve a dokumentálható valóság közötti, olykor igencsak jelentős különbségek nemcsak magára a vizsgált periódusra jellemzőek, hanem konkrét személyekre, életvezetésekre és életművekre egyaránt. Ezek vizsgálata mentalitástörténeti és irodalompolitikai okok háttérbeli felkutatásával lenne megkísérelhető. Az irodalomtörténet – amennyiben igyekszik megőrizni saját önállóságát és valamelyest esztétikai minősítéseinek elsődlegességét – ezekből csak óvatos mértékkel meríthet. A Sütő-recepció utóbbi pár évben lezajlott (át)alakulása vagy éppen az erdélyi irodalompolitikai letisztulások máig tartó ideológiai folyamatainak érdekes közjátékai (mint a kisebbségi belső hatalmi viszonyok feltárása vagy az egykori párthatalomhoz közeli értelmiségiek titkolt szerepe), ugyanis egyre inkább egy hasonlóan kétpólusú és ideológiailag terhes értelmezésrendszerben látszanak megvalósulni. A manapság is dúló viták, melyek ítéleteikben ismételten távolodni látszanak a szövegiség esztétikai kategóriáitól, többször említésre kerülnek az értekezés lapjain, de az átfogóbb jelenségek szinkrón és diakrón vizsgálata gyakorlatilag csak a kilencvenes évek első feléig (a kultusz kiteljesedésének hipotetikus csúcspontjáig) követi figyelemmel az életmű fogadtatásának alakulását. Az értekezés a különböző politikai csatározások irodalmi szempontokat átlépő, sokszor személyes leleplezésekre irányuló kategóriáit tudatosan nem emeli ugyanis a vizsgálódása körébe, legfeljebb csak olyankor, ha azok közvetlen módon befolyásolhatták valamely korábbi ténymegállapítás igazolhatóságának, igazolhatatlanságának minőségeit.

A Sütő-recepció főbb vonulatait felvázolni kívánó fejezet maga kénytelen lemondani a teljesség igényéről olyan kisebb művek esetében, amelyek kevésbé jelentős visszhangjuk által (vagy éppen a kevésbé vállalt írói hagyatékjellegüktől függetlenül is) alig befolyásolták a magyarországi recepciót, s nincs írói szemléletbeli, esetlegesen korszakváltáshoz köthető jelentőségük sem. Az életmű korszakolását egyébként is csak annyiban érintem, amennyiben a hatástani szempontok szükségszerűen a kritikák által kiemelt műveknek történeti és kulturális érték-meghatározottságait, vagy az irodalmi divatnak a kultusszá érését követik. Az egész erdélyi irodalom szempontjából emblematikusnak tartott olyan művek mellett, mint a Sütő-drámák, kiemelt figyelem övezi ugyanakkor az előző évtizedekhez képest az életműben

első narratív és mnemotechnikai változást nyújtó prózai mű (az *Anyám könnyű álmot ígér*) keletkezését és szélesebb kontextusát, valamint a sikerültebb esszék fogadtatását. A szerzői vallomások, publicisztikák és legfőképpen az életműre jellemző irodalmi viták elemzése, akárcsak az elharapódzó kritikai és publicisztikai 'hódolati aktusok' szemléje, s természetesen a monografikus összefoglalások is elsődlegesen a vizsgálat tárgyát képezik. Az értekezés a folyóiratbeli tematikus különszámok és egyéb összefoglalások mellett, érinti az elő- és utószavak, kísérőtanulmányok, lexikonbeli szócikkek, színházi, illetve televízió- és tankönyvbeli szereplések mennyiségi és minőségi szerepét is. Ahogyan a vázolt stratégiák alapján nem elhanyagolható a szépirodalmi vagy publicisztikai szövegek fogadtatásán kívül azon társadalmi eseményeknek, díjkiosztásoknak, emlékbeszédeknek vagy egyéb szociokulturális, esetleg nyílt politikai szerepvállalásoknak a felvázolása sem, amelyek a tárgyalt 'jelenségkörnek' kultikus minőségeket adhattak. Természetesen elsődlegesen azon szempontok és kritériumok kerülnek az elemzés előterébe, amelyek a recepcióbeli különleges helyzetet és kivételes bánásmódot igazolják. Az időbeli kitekintés alapvetően a diktatórikus rendszer felbomlásáig követi végig az alakuló recepciót, de meglátásaiban a kilencvenes évek azon törekvéseire is utal, amelyekben már jól körvonalazható az elemzett Sütő-kánon repedéseiben az említett egységnek és fenntarthatóságának a szkepszise.

Kultuszról, módszerről

Akárcsak a kánoni működésrend tágabb, hagyományfüggő és szűkebb, paradigmatikus értelmű fogalomértelmezésének szétbonthatatlansága, textus és kontextus hasonló viszonya mint identitás és ideológia párhuzamai, csak hamis dichotómiák folyamatos felvázolásában lennének mérhetőek. Ezek éles szétválaszthatóságának megkérdőjelezhető kérdésiránya, amely a szociológiai vagy kultúratudományi elemzések térhódításával szinkrón jelenségnek tételezi a konkrét szövegelemzések elméleti és történeti egységének a relativitását is, annyiban talán mégis tetten érhető az értekezésben, amennyiben esztétikai tartalmakat, elemzéseket kérve számon, részben a vizsgált jelenség saját működésmechanizmusait és módszertanát is hasznosítani kénytelen. A retorikai vizsgálatoknak és konkrét szövegelemzéseknek a hiányára figyelmeztetve, de a társadalomtörténeti szélesebb kontextusra figyelve így keret-meghatározásaiban, kritérium-vizsgálataiban tulajdonképpen egy esettanulmányt nyújt alapul a vizsgálódások tükrében kikristályosult ideológiák és a recepcióban gyakran másodlagosként kezelt irodalomtörténeti szempontok felvázolása által. Kérdésköröket jár tematikusan körül, s egy lehetséges szemléletet kínál fel megvitatásra, amely a magyarországi fogadtatásra mint „megtűrt keretek

közt engedélyezett", de hivatalosan leszűkített, vagy éppen korabeli ellenzéki minőségei miatt eleve korlátolt, listaszerű kánoni formára – lehetőség szerint minél teljesebben bemutatott korpuszra – az eddigieknél kritikusabban tekint. Nem ítélkezni kíván, hanem az érdekli, hogyan működik egy változásaiban is sok állandó vonást hordozó fogalmi séma. Nem fogadja el viszont a kisebbségi ideológiák korabeli kényszerű olvasatainak máig kényszerítő hatású értelmezési horizontjait, s olyan alapot próbál teremteni, amelyre a későbbiekben majd az újabb szövegértelmezések és az egyes összevetések megbízható eredményei kiépülhetnek.

A kutatás jelentős része történeti. A recepció hetvenes évtizedtől kibomló sikere, a népszerűség a divat, majd a kultusz fokozatainak nyelvi lecsapódásaiban, annak kanonikus-kultikus szemléje révén egy olyan társadalomtörténeti kontextusban kerül bemutatásra, amely vizsgálatára, az utóbbi évtizedek elméleti kánonjainak térhódítása ellenére, egyéb kortárs írói életművek vonatkozásában nemigen vállalkoztak még. Az értekezés újszerűsége talán ennyiben mindenképpen kísérletnek is tekinthető, olyan vizsgálódást helyez kilátásba, amely ugyanakkor nem önnön megrendíthetetlenségét, de ellenkezőleg, egyetlen lehetséges értelmezést nyújt megvitatásra. Jellegénél fogva, elsődleges célja is – az új szempontok felvetése mellett – éppen a kultikus jegyek által elfedett művek újraértelmezhetőségi alapjának a megteremtése. Az ideologikus értelmezésekkel vagy a történelmi szituáltság okozta lezártsággal szemben pedig, az oly gyakran általánosított, s pár névvel azonosított erdélyi irodalom kortárs recepciójának az előmozdítása, amely a minden mű utóéletéhez szükséges *másképp* látásra is tekint. Ezek kanonicitás-fokának áthághatósága ugyanis, a folyamatosan megújuló értékeléseken túl is, egyenesen arányos lehet az irodalomban mint irodalmi köztudatban való fennmaradásuknak az esélyével. A kutatás ezért a kultusz deskriptív tézisei felé haladva a recepció bizonyítható egyvonalúságának mára már inkább nehezékként felismert pozícióit próbálja feltárni, művek és értelmezéseik teljességében sohasem lehetséges elválasztásának a tudatában. Ennek problematikussága, relativizálhatósága jól mutatja a kérdéskör komplex társadalmi, szociológiai, lélektani hátterének a megkerülhetetlenségét is, amely csak az említett recepcióval való szembenézés és elemző kritikai hozzáállás folytán remélhet áttörést. A Sütő-életmű, mint ismeretes, messze túlnyúlik az irodalom keretein, s benne a történeti, ideológiai, politikai mozzanatok legalább oly erővel szerepelnek, mint az irodalmiak. A tágan értelmezett „jelenség" talán értelmezhető lenne irodalmon kívüli kontextusban is, ugyanakkor az egyszerre irodalmi és nem-irodalmi Sütő-kánon kultikus jellege eleve meghatározza a sajátos vagy magát

sajátosnak vélő irodalmi megközelítés módszertanát, kérdésfelvetéseit és nyelvi/stiláris jellegét is.

A fogadtatás legkülönfélébb aspektusait átjáró áltudományos kategóriák bemutatása, melyek kultikus jellegüknél fogva mintegy kivonják magukat a történeti értelmezés kritikai kötelezettségei alól, az irodalmiságnál 'magasabb értékszférába tartozó' adottságként zárják körül az életművet. Természetesen, ahogyan a normák rendje, úgy a normák használata sem feltétlen azonos itt a szavakéval. A normahasználat elemzése ezért a kritikai elvek elemzését is szükségessé teszi, ezáltal próbálva egy szemlélet sajátosságát, akár esendőségét megragadni. Margócsy István kultusztörténeti példája[3] az amúgy egyáltalán nem kritikátlan Horváth János Petőfihez viszonyuló attitűdjével, kiinduló eljárásaim némiképp hasonló alapvetései mellett arra a kérdésre is rávilágít, hogy kritikai és kultikus viszonyában mennyire létezhet olyan teljességében objektívnek tekinthető nézőpont, amely – Horváth szavaival – „*a józanság kiváltságát*" alkalmazni tudná a tiszteletadás formáira is. Ahogyan nem elhanyagolható módon arra is, mennyire lehet nem csupán hatásos, de hatékony is, egy Harold Bloom által meghatározott 'strong' szerző esetében az önkanonizáció tudatosan kialakított, és retrospektíven is elvégzett, alkalmazott értelmezési gyakorlata. Az általam vázolt ideologikus alakzatoknak esettanulmányi értelmezése ilyenkor mintegy látleletként, ám önmaga helyzetére is reflektálva kívánja felülvizsgáló értelmezését adni egy viszonylag szűk látókörű fogadtatásnak.

A bevett sémák esetleges torzító hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ettől még persze szükségessé válik. Már csak azért is, mert a politikai korlátok megszűntével a jelen horizontjából jogosan merül fel a kérdés, hogy mennyiben szükségszerű továbbra is autonóm magyar irodalmakról, külön irodalomtörténetekről beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként kezelő attitűd számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet, a sajátosság méltóságához ragaszkodók etikai-képviseleti szerepvállalásaiban viszont a többszínűség hangoztatása mellett is félő, hogy minden látszat ellenére csak „*létértelmezés és kisebbségi létdokumentáció*" kategóriáiban maradnak továbbra is meghatározhatók az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedének termései.[4]

Az utóbbi évek kimutatható repedései a kánonon mindenesetre a több évre visszanyúló kutatás felvetéseinek, ha feltétlen igazolását nem is, szükségszerűségét mindenképpen bizonyítani látszanak. Az igény, amely felülvizsgálatra szólít fel, ugyanis nem

[3] Vö. **Margócsy** István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.
[4] Vö. **Görömbei** András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 22.

csak az irodalomtörténeti szempontok átértékelésében jelentkezik egyre sürgetőbben, de jelen van aktuális önértékelő vitáiban a határon túli magyar társadalmaknak is.

II. Kánon és kanonikus jelenség - Kánonértelmezések ma.

(Látlelet és/vagy diagnózis)

"I tell people, I don't necessarily compare. Sometimes I compare, and sometimes I contrast."
(Herbert Linderberger)

„Amikor eretnekségeink ugyanolyan egysíkúnak
látszanak, mint ortodoxiáink, akkor itt van az ideje,
hogy elkezdjük újraírni a kultúránkról szóló filozófiákat."
(Jan Gorak)

"Van-e az irodalomnak, ha nem is örökkévaló, de legalább a történelmen keresztül fennmaradó (transzhisztorikus) formája?" Az ismert Barthes-i kérdést (amelyet szerzője mindjárt egy fontos megjegyzéssel is kiegészített, miszerint a komoly válaszhoz egy igen komoly segédeszközre, az irodalom fogalmának történetére lenne szükség) az alábbiakban leginkább a kánonelméletek és a hozzá kötődő viták eredményeinek, felismeréseinek fényében vélem vizsgálhatónak. Amennyiben folytatjuk ugyanis Barthes gondolatmenetét, és belátjuk, hogy irodalomtörténeteink is legalább a tizenkilencedik századtól kezdődően „a művek, az iskolák, a mozgalmak, a szerzők történetét írják, de még soha nem írták meg az irodalmi tény történetét"[5], úgy azt is be kell látnunk, hogy ennek a meghatározása/meghatározhatósága éppolyan kétséges és fiktív pozícionáltságot igényel, mint az irodalom maga. Egy irodalomtörténeti kánonmechanizmusra vonatkozó (kortörténeti kitekintést is szükségessé tevő) vizsgálat viszont elengedhetetlenné teszi az elméleti alapvetéseknek és magának a módszernek a használatában, illetve mai eredményességében egyaránt felmerülő bizonyosságok és kételyek szükségszerű felismerését.

Egy korszerű(bb) kánonkoncepció esélye (f)elé?

Az irodalmi mező teoretikus és történeti aspektusai felől szemlélve, az irodalmi kánonalkotás összetett kérdésköre ma a teljes irodalomtörténet-írás komplexitását, az értelmezés lehetőségeinek, illetve sajátos kereteinek az újrafogalmazását rejtheti magában. Olyan esélyt látszik kínálni, amelyik egy integráns és kellően nagyvonalú, a szakmai szempontokra elsődlegesen figyelő, ugyanakkor racionalitásában sem túlzóan szűk, sem túlzottan engedékeny választ kísérel nyújtani a jelen szerteágazó irányzataira és kihívásaira. Ezzel a gondolattal párhuzamosan viszont manapság már egyre erőteljesebben érzékelhető a nemzetközi értekező próza azon állásfoglalása is, miszerint a kánonnal kapcsolatos teoretikus összefoglalások nem tudtak végleges válaszokat adni a kanonizációs folyamatok megértésére, s valószínűleg nem is várható el egy ilyen precíz, képletszerű leírás ezekről. Az

[5] Vö. **Barthes,** Roland, *Irodalom és jelentés*, in UŐ, *Válogatott írások*, (Vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976. 199.

bizonyosnak látszik, hogy a kánon fogalomköre és kulcsszerepe továbbra is elsődleges helyen szerepel az elméleti diszkurzusokban,[6] még akkor is, ha maguknak a kánonelméleteknek a termékenységét egyre gyakrabban megkérdőjelező modalitás joggal kéri számon ezen elméletek diszkurzív kereteinek a szűkre-szabását. Amennyiben a jelenlegi kánon-szakirodalom tényállásairól, illetve a kánon természetrajzáról viszonylag átfogó képet kívánunk tehát nyújtani, a nagyon összetett kérdéskör tárgyalását és tárgyalhatóságát azzal az alapvető problematikának a szembesítésével célszerű kezdenünk, hogy az eddig elsősorban hiányként jelentkező tiszta, egységes értelemháló fogalmi megszabhatóságához szükség van a divatossá vált terminust némileg szakmai keretek közé szorítva, s lehetőség szerint a maga méltó helyén, azaz ideológiai és politikai szerepeitől némileg megtisztítva szemlélnünk. Hogy ez mennyire lesz lehetséges, azt nyilvánvalóan a mindenkori hagyománybeli determináltság különböző pozíciói is megszabják. A kánonelméletek szakirodalmával kapcsolatosan a terminológiai pontosság igénye viszont már csak azért is elsődleges fontosságú kérdésfelvetésekhez vezethet, mert – előrebocsátható – az ismeretelméleti és tudomány-módszertani háttér, amely minden kánonelméletben alapkérdésként konstituálódik, a maga igényességre törekvő elméletiségében és az önmagával szembeni elvárásokban minden bizonnyal többre hivatott, mint pusztán egy átmeneti polémia irodalmi keretekre vonatkoztatott, túlideologizált és sokszor (f)elnagyított kétosztatúságának az érzékelésénél és gyakori félreértésénél.

A változó kánonkoncepciókra irányuló vizsgálódásainkat azzal az előfeltevéssel érdemes indítanunk, miszerint a kánon fogalmi lebonthatósága (részben a terminus eredetének és folyamatos használatának tisztázatlansága következtében is) nem csupán szövegek illetve szerzők listáját, valamint műfajok, beszédmódok és értelmezésalakzatok fogalmi rendszerét kell hogy szem előtt tartsa, de (éppen a jól ismert és sokat emlegetett lezáró, nyitó és mindkét irány által egyszerre előíró mozgásban) az irodalom öntörvényűségeit, valamint a rögzítettség és rugalmasság ellentétpárjain túllépő (azokat nem pusztán szabályként, illetve eszközként meghatározó) kritikai megnyilatkozásoknak általános kulturális keretekre és meghatározottságokra való visszavonatkoztatását is meg kell látnia. Mindez elsődleges fontosságú, hisz kevéssé szorul bizonyításra, hogy egy előzetes tudás hiányában, a tág értelemben vett kulturális kánon mint kulturális emlékezet nélkül,

[6] Csupán a hazai értekező szakirodalom néhány újabb kötetformában (is) megjelent kiadványát említve példaként: **Szegedy-Maszák** Mihály (ed.) *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11. 2001; **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris-Láthatatlan Kollégium, 2001; **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció,* Debrecen, Csokonai, 2003.

fogalmaink értelmezésének és elméleti-történeti kontextusának a kiiktatásával, csekély esélyünk volna bármiféle értelemképződésre. Ugyanakkor, mint minden fogalmi háló, az ilyen értelemben vett kánon, az önnön bonyolultságát az aktualitásában is éppen konstituáló alakzat csak belülről érthető meg, tehát a folyamatában szemlélt vizsgálódásoknak is értelemszerűen reflektálniuk kell majd saját előzetes megértésükre és elképzeléseikre, amelyek gyakorta eszközként is funkcionálnak a problémamegoldás igénye számára. Így tehát, a kísérletek az irodalmi történés előzetes értelmezési műveletektől függő kánoni megragadhatóságára, állandó figyelmet és egyfajta önkontrollt tesznek szükségessé a kulturális mechanizmusok szociológiai és poétikai/intertextuális működése irányában.[7]

Magának a fogalomnak a történetiségével, még ha olykor csak említésképpen is, de nyilvánvalóan azért szükséges foglalkoznunk, mert a szakirodalomban elterjedt '*kánoni*' fogalomzavar, a kánon más-más értelmezése, megragadása, a megfelelő fogalomkészlet hiányában mintegy relativizálni látszik minden olyan törekvést, amely egységes jelenségként próbál leírni különböző olyan irodalom- és társadalomtörténeti jelenségeket, amelyek kanonikus erővel bírnak. A sokféle értelmezés következtében, amelyek a kánon-kifejezést szinte valamennyi diszkurzusfajtában és műfajban használják, azt lehetne állítani, hogy a kánonnak több „fokozata" létezik, amelyek között sajnos a szakirodalom sem tesz különbséget, így e fogalom látszik helyettesíteni egy irányzatot, egy paradigmát vagy akár egy egész népcsoport kulturális örökségét. Ugyanakkor a terminus történeti-etimológiai hátterére való figyelmeztetés csak annyiban érdemleges és megalapozott, amennyiben hozzájárul a témakör többirányú kötődésének a körvonalazásához, egyáltalán a kánon irodalmi vonatkozású többletjelentéseinek illetve az ezzel kapcsolatos félreértéseknek a tisztázásához. Ilyen értelemben, ha a fogalom eredete, illetve mai értelmezései körüli labilitásról beszélve pusztán néhány remek elméleti összefoglalást veszünk kiindulópontul, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy manapság rendezőfogalmaink egy olyan rendszerével állunk szemben, amely rég elfeledkezni látszik a kánonok kulturális egymásrautaltságáról, a belső fogalmi háló szétbomlaszthatatlanságáról, amely a gyakorta párhuzamos, egymás

[7] Hasonló módon, a sajnálatosan leszűkített, ideológiai párviadalokra hasonlító és gyakorta politikai háttérzajoktól sem mentes kánonviták, illetve az értelmezés kereteinek legszélesebb-körű figyelembevételére sarkalló tézisek sem okozhatnak olyan jellegű törést, amely a szöveggondozás és értelemgondozás egységét az irodalom öntörvényűségeit figyelmen kívül hagyva bonthatnák meg. A társadalmi és intézményes kontroll hatásmechanizmusait valószínűleg nem lehet elégszer hangsúlyozni, de ugyanígy figyelembe kell venni a sajátnak vélt pozíciók hasonló meghatározottságain túl azoknak a kérdéseknek a nem csekély jelentőségét is, amelyek például az utóbbi évtizedek elméleti kánonjait életre hívhatták, valamint az irodalom belső kohéziójára törekvő elméleti és történeti mozgásoknak azokat az értéktételezéseit, amelyek a művek önmeghatározó szerepét a kommunikáció archeológiájának a hagyományközvetítésben felismert szerepével hozták összefüggésbe.

mellett elbeszélő diszkurzusokban nem teremti meg azokat az összefüggéseket, amelyekből kizártan eleve csak részeredményekre számíthat. Amennyiben a Karl Popper-i tudományelméleti vonalra gondolunk – a tudásbirtoklás és a tudásszerzés előzetessége alapján –, vagy a többrendszerűség elméletének igencsak kiaknázatlan aspektusait vesszük szemügyre, úgy még inkább nyilvánvalóvá válhat, hogy a kanonizáció leegyszerűsítése, illetve nem belátható keretek közé szorítása az irodalmi mechanizmusoknak éppen azokat a kérdéseit hagyná figyelmen kívül, amelyekből kiindulva valamiféle választ várhatnánk az általában vett tudásközvetítéstől a szövegközöttiség értelmezési kényszerének tág szintéziséig húzódó struktúra komplex működési folyamataira. Hazai teoretikus viszonylatokban is egyre nyilvánvalóbb, hogy a kánonok szekularizált, irodalmi jelentése a kuhni paradigmaelmélet átfogó keretébe majdnem teljes mértékig beilleszthető, de a már említett poliszisztéma, illetve a gadameri hatástörténeti tudat fogalmával is könnyen kapcsolatba hozható. A fogalom sokrétűségével és polifunkcionalitásával viszont – még mielőtt bármiféle szokványos érték és hatalom, vagy irodalom és intézményesség kapcsolatáról beszélhetnénk – szükséges hangsúlyozni, hogy amennyiben nem tekintünk a jelenlegi, pusztán a kánonok nyitottságát illetve zártságát hangsúlyozó vitákon túlra, kétségessé válik, hogy a fő problémával való érdemi szembenézés helyett mi is „csupán az érdek rabjai" maradunk, ahogyan erre Charles Altieri is figyelmeztetett a híres/hírhedt amerikai vita kapcsán.[8] Talán megkockáztatható, hogy csak a kánonképződési folyamatok komplex belső törvényszerűségeivel való foglalkozás teszi lehetővé, hogy a kanonizációt mint egy többfunkciójú és többletértékű, az irodalmi életben is integráló hatású jelenséget írjuk le. A kánonelmélet normatív értéktételező retorémái elsősorban a kanonizáció, mint a kánonképződés eredménye és eredményessége alapján keresik – a kulturális háttérviszonyokra való állandó történeti kitekintéssel – az irodalom önmozgásként értett vonatkozásához, a szöveggondozás jegyeihez a különböző intézményesítő formákat. Ennek a folyamatnak a története végső soron az irodalom története, amelyet viszont a maga összetettségében, és a külső, teljességében objektív nézőpontot szükségszerűen feladva lehet csak szemlélni.

Fogalmi rétegzettség és jelentéstörténet

Azt lehetne mondani, hogy előző, jelentésvariánsokra utaló aggályainkkal ellentétben, a kánonelméletek legelső összefoglalásai óta mind a mai napig létezik valamiféle konszenzus

[8] Vö. **Altieri**, Charles, *An Idea and Ideal of a Literary Canon*, in Robert **von Hallberg** (ed.), *Canons*. London and Chicago, The University of Chicago Press, 1983, illetve UŐ, *Canons and Differences*, in Nemoianu, Virgil - **Royal**, Robert (eds.), *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

a fogalmi rétegződést illetően. Az antik, a kora keresztény, illetve a modern, szekularizált kánon jelentéstartományai nagyjából ismertek, egyetlen aspektust viszont érdemes lehet megemlíteni, mint amelyikre a későbbiekben még utalni fogunk, minthogy vélhetően a kialakult polémiákban is az irodalmi vonatkozásban használt különböző jelentésszegmensek használata adhatott okot a félreértésekre. A 'metron', illetve 'kanon' közötti, Jan Gorak által is gyakran hangsúlyozott jelentéskülönbségről van szó, amelyik nagymértékben meghatározta a kánon fogalmi alakulástörténetének az első „összemosó" jeleit, így az egyértelmű terminushasználatban jelentkező „zavaró" aspektusokat is. A '*kanon*', mint elsősorban építészeti, szobrászati szakterminus viszonylag hamar etikai használatban is elterjedté vált, s az ilyen értelemben vett „mérce" jelentése egyre kevésbe jelentett pragmatikus érdekekre való hivatkozást, amelyet inkább a '*metron*' vett át tőle. A metron-értelmű lezártság aztán rigiditást kölcsönzött a szónak, amelyet először az egyházi és civil jogban, illetve a szent szövegekre vonatkozóan használtak. „Csak viszonylag későn, a tizennyolcadik századtól, amikor egy szélesebb körű nyelvi szekularizációt lehet megfigyelni, említik a „kánon"-t (mint 'prototípust', vagy 'modellt') az építőművészetben, orvostudományban, kézműiparban és egyéb területeken." – írja Virgil Nemoianu.[9] Szépirodalmi vonatkozásban mindenesetre a fogalom nem volt használatos, s ha mégis, akkor elsősorban bizonyos élmények, érzelmek kiemelt státusára vonatkozóan (gondoljunk csak az irodalomra, mint szakralizált aktusra, mint egyfajta vallást helyettesíteni hivatott képződményre), sokkal ritkábban szerzőkre, és szinte soha magukra a művekre. John Guillory viszont egy írásában a vallási és világi kánon közti különbségre adott példaként éppen ez utóbbi folytonos módosulásait említi, amely ellentétben a bibliai kánonnal, nem (csak) felülről rögzített, bár – teszi hozzá – eljárásaiban egyre inkább hasonlít hozzá, amint kizárásos alapon jár el.[10] Az irodalmi – tehát világi – kánon azonban nyilvánvalóan sohasem volt és nem is lehet olyan természetű, mint a végérvényesen rögzített vallási. Valóban szembeötlő lehet a szekularizált kánon logikájának a hasonlatossága, de éppen a leírtak alapján nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a radikális szűkítés, a kevés számú elfogadott „szerző" a vallási kánonok esetében etikai és így pedagógiai céloknak van alárendelve, az Írás, a Szentség és a Tanítás legitimációjára épülve. Ezért aztán az antik jelentéstörténetet és a vallási értékkomponenseket felhasználva, gyakran a szakirodalom is meglehetősen kuszán

[9] Lásd **Nemoianu**, Virgil, *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, i.m., 216.
[10] **Guillory**, John, *Canon*, in **Lentricchia,** Frank – **McLaughlin,** Thomas (eds.), *Critical Terms for Literary Study*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990. 237. – Persze a vallási kánonokon túl a szekuláris kánonokra a hangsúlyosabb kritikai hangnem jellemző. Valószínűleg nem tévedünk, ha ebben is nagy szerepet tulajdonítunk a 19. század fellendülő ipari mozgalmának.

használja a fogalmat, amelyekben az irányvonal, kritérium, mérték, illetve modell-jelentések a szabály, norma és persze a lista jelentéshálójában, mint szinonimák hígulnak fel.

Történetileg a kánon kifejezést modell értelemben először – amint arra George Kennedy emlékeztet – egy levélben említik Hérodotosz műveivel kapcsolatosan, mint aki a legjobb modell a jónikus historiográfia számára. Szekuláris művek listájára vonatkozóan ugyanakkor a kánon egy különös történeti-referenciális keretbe illeszthető. Modern jelentésében valóban csak a tizennyolcadik századtól használatos, minthogy először David Ruhnken Historia Graecorum Oratorum című 1768-as munkájában szerepel. Runkhen tanulmánya megőrizte annak a két tudós-oktatónak (Bizánci Arisztophanésznak, az alexandriai könyvtár vezetőjének, illetve utódjának, Arisztárkhusznak) a válogatását, akik a bőség kényszerétől vezetve olyan szerzői válogatást közöltek, amelyek átfogták az összes klasszikus műfajt: epikus illetve lírikusok költőket, tragédiaírókat, orátorokat, stb. vettek fel listájukra.[11] Fontos itt kiemelni, hogy szerzők, nem pedig művek listáját állították össze, még akkor is, ha az antikvitásban teljesen természetes volt, hogy egy szerző nevén metonimikusan, adott művet értsenek. Mindenesetre válogatásukkal, mint azt többen megjegyezték, az elkövetkező generációk számára egyfajta demarkációs értékszférát jelöltek ki, illetve adtak tovább. Ebből eredendően pedig a kánonok nemcsak a tanult szerzők, fordítók, kiadók és kritikusok, de a szélesebb értelemben vett tanult közösség identitásnarratíváját is meghatározták. Mindazonáltal több ponton is érdemes kissé jobban odafigyelni ezekre a listákra. Először is, a két említett alexandriai szerző sohasem hívta ezeket kánonoknak, még kevésbé „a Kánonnak". Másodszor ezek funkcionális listák voltak, nem pedig nemzeti kultúrák esszenciális értékei legjavának a lecsapódásaira figyeltek, ugyanakkor egy már letűnt, némileg tehát idegennek számító, a kereszténység-előtti kultúrának a megőrzésére és továbbadására törekedtek. Gorak az említett listákkal kapcsolatban utal Patricia Easterling megjegyzéseire is, aki az Oxford Classical Dictionary szócikk-írójaként a klasszikus kánont inkább mnemonikus eszköznek, mintsem egy „egyszer és mindenkorra" meghatározott, állandó listának tekinti.[12]

A gyakorta (túlzottan leszűkítő jellegére vonatkozó érvekkel) hevesen támadott, és sokkal ritkábban, legalábbis kis rendszerességgel (a kulturális értékek megőrzőjeként) védett szellemi konstrukcióra irodalmi téren tehát jellemző, hogy maga a kifejezés is igen újkorinak számít (elfogadott szakterminusként, mondhatni, az utolsó fél évszázadig szinte egyáltalán

[11] Vö. **Kennedy**, George, *The Origin of the Concept of a Canon*, in **Gorak**, Jan (ed.), *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001, 106.
[12] Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteenth-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 194.

nem használatos), legalábbis sehol, semmilyen szótárban vagy enciklopédiában nem található egészen a múlt század végéig. A nemzetközi szakirodalomban is csupán valamikor a nyolcvanas évek közepére jelenik meg a 'kánon' szócikk formájában, holott a Wellek és Warren-féle, 1956-os kiadású nagyszabású munka, a *Theory of Literature* már említi.[13]

A kánon történeti-etimológiai jelentésen túl, azaz, mint 'pálca, mérce', a mai, általános szóhasználatban különböző kulturális lexikonbeli szócikkekre enged asszociálni:[14] standard, norma, szabály, mesterművű, a legmagasztosabb igazság, művészeti modell, és természetszerűleg, mint ilyen, szerzők és műveik elfogadott listája is. Ez utóbbi néha olyan mértékben sajátította ki a kánonról szóló elméleteket, hogy a kánonviták igen gyakran csak listaviták maradtak, amelyekben a fő vitakérdés az volt, hogy mennyiben azonos vagy mennyire különbözik bizonyos szövegek jegyzéke valamely más listától. (Valószínű nem tévedünk, ha az amerikai vitát is elsődlegesen ezek közé soroljuk.). Ilyen értelemben, a görög szó irodalmi hagyományban fellelhető alapjelentései szerint is érdemes külön kezelni azokat a műveket, amelyek hitelesen megállapíthatóan egyetlen szerző saját életművét képezik, illetve egy kulturális vagy osztálycsoport, egy nemzetiség, nemzet, manapság akár egy egész kultúra legfontosabbnak tartott és elfogadott irodalmi műveinek az összességét, amelyek nyilván mint kulturális narratívák is értendők.

Kettősségek

Ha ezek alapján elfogadjuk kiindulópontnak, hogy ma alapjában véve legalább két, jól elkülöníthető kánonfelfogás létezik, nevezetesen egy tág, kulturális háttérre utaló és egy szűkebb, szakmai, illetve értelmezői közösségi kánonkoncepció, akkor amellett, hogy természetesen tisztában vagyunk a fogalmi haló szétbonthatatlan egységével, megkísérelhető az irodalmi szempontú vizsgálódásainknak az a kánonok működésével foglalkozó látlelete is, amelyik segíthet választ találni arra, hogy a valamennyire belátható álláspontok polarizált rendszerében, jelenleg milyen álláspontok határozzák meg a korszerű irodalmi kánonfelfogást. A tág, kulturális és a szűk, közösségi értelmezések megkötést már csak azért is célszerű megtartanunk, mert ezek mentén objektiválódnak azok az értéktételezések is, amelyek révén könnyedén belátható a gyakorta dichotóm leegyszerűsítések képletes, de önállóságukban érvénytelen létmódja. Az összes említett fogalmi konstrukció beilleszthető ezekbe, minthogy általában csak valamiféle szűk–tág, lezárt és nyitott kategoriális kétosztatú

[13] Lásd *Theory of Literature*, 3rd. ed., N.Y., Harcourt, Brace&World, 1956. 247.
[14] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*, NJ., Athlone, 1991. 9.

értelmezések léteznek, ráadásul ezek is többnyire paradigmákra, diszkurzusokra és az ilyenek által konstituált listákra vonatkoztathatók. A példaként említhető jelzők sora szinte végeláthatatlan. (Zárt–nyitott, konzervatív–liberális, unikulturális–multikulturális, egysíkú–többsíkú, értékőrző–értékteremtő, hatalmi–hatalomratörő, institucionális–intézményellenes, központi–perifériku stb). De ugyanígy ezeknek megfelelően kerülnek szembe a viták során a továbbörökítés, a megőrzés és a kiadhatóság szempontjai a kisajátítás, értékbefolyásolás és cenzurális ellehetetlenítés vádjaival, s ugyanilyen tengelyek mentén definiálják önmagukat a belső irodalmi öntörvényűség és önérték paradigmái a külső, hatalmi befolyás szempontjaival, az immanens esztétikum érvei a külső, intézményes kanonicitással szemben.

Az utóbbi húsz–huszonöt év felerősödő kánonkritikája az elhíresült amerikai vitán túl a nemzetközi irodalomtudományban is többször hangoztatta, hogy a kánon valamiféle autoriter hangok szószólója a kortárs kritikai diszkurzusokban, az értekező prózában is. A szisztematikus kizárást segíti elő, minthogy szinte teljesen nélkülözni látszik a nem fehér, nem európai, nem hímnemű és nem heteroszexuális szerzőket, ezzel is erősítve a faji, nemi stb. megkülönböztetéseket. Nem kevésbé fontos az az érv sem, miszerint a kánon csupán egy hegemonikus csoport éthoszát és ideológiáját tükrözi. Abban minden valószínűség szerint nem tévedhettek a kánont így vagy úgy ellenzők, hogy maga az irodalom gondolata, mint általánosan felfogott entitás az utóbbi évtizedeket megelőzően leginkább csak standard szerzők viszonylag szűk körére, vagy az akadémiai hatáskörök által ilyenként elfogadott művekre korlátozódott. Feltehető a kérdés, vajon mennyire változott az egyetlen, ilyen hipotetikus alakzatban való gondolkodásunk? Közismert a világirodalmi kánon-fogalom, amelynek létét az utóbbi évtizedekben az őt ért heves kritikák ellenére sem vagyunk képesek tagadni, s amelyet többnyire az európai, vagy még inkább a nyugati világ értékei uralnak. Az ilyen kánont megkérdőjelező modalitásnak célszerűen arra is kellene gondolnia, hogy az említett bővítésekhez hasonlóan nem volna-e indokolt a kevéssé fordított irodalmak fokozottabb figyelembe vétele is. Szegedy-Maszák Mihály aggályai vélhetően igazak: amennyiben csakis a legelterjedtebb nyelveken írt műveknek van/lesz esélye bekerülni a világirodalomnak nevezett kánonba, félő, hogy egyre csak nő majd bizalmatlanságunk az ilyen kánonnal szemben.[15]

Szintén vádként emlegetik a kánonokkal kapcsolatosan az intézményszerűséget, az institucionalitást, miszerint ez afféle eszközként szolgál azoknak az értékeknek a továbbadására, amelyek a 'kánonközeli kritikákban' objektiválódnak, és ezek által egy olyan

[15] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*, in *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995. illetve, UŐ, *Hagyomány és újraértelmezés*, in *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról*, Bp., Krónika Nova, 2000.

gépezet lendül működésbe, amely egyetlen csoport, egy konzervatív kisebbség kezében tartja a kulturális hatalmat. Már John Guillory is felhívta arra a figyelmet, hogy intézmények nélkül egyetlen kánon sem érvényesülhet egyértelműen (ez alapvető irodalomszociológiájának egyik fő szempontja), ugyanakkor a kánonról szóló kezdeti amerikai vita maga is odáig fajult, hogy az esztétikai értékítéletet alárendelték egyfajta gazdasági szempontú „haszonértéknek", ezzel megkérdőjelezve az irodalmi alkotásoknak az önértékét, úgy mutatva be őket, mint a kritikusi, s így intézményes értékelés állandóan viszonylagosnak tekintett objektivációját az éppen aktuális keretek között.[16]

Az alábbiakban éppen a keretek átjárhatósága és átláthatósága érdekében, nem célom felidézni az Egyesült Államok-béli (voltaképp máig is lezáratlan, sokszor »kultúrháborúként« aposztrofált) vitát[17], viszont alapvető aspektusait annyiban mindenképpen említem, amennyiben a kánont felnyitni kívánók és a kánonvédők egykori szempontjai bármely kanonikus működés jellegzetességeire vagy akár kánonelméletek vakfoltjaira is jobban rávilágíthat. Ugyanígy említendők a szakirodalombeli elkerülhetetlen, mára már szinte közhelynek számító fogalmak, amelyeket pusztán azért sem kerülhetünk meg, mert esetleges nyelvi beágyazottságuk miatt közelebb is vihetnek bennünket ezek egyfajta letisztázásához.

Vitatörténet

„Az irodalmi kánonokról szóló viták mára az Egyesült Államokban olyannyira sarkítottá, leegyszerűsítetté és átpolitizálttá váltak, hogy fennáll a veszélye annak, hogy teljességükben egy gondolatébresztő intellektuális vita keretein kívül rekedjenek. Politikailag és ideológiailag elkötelezett személyek a spektrum mindkét oldaláról ürügyként kezdték használni a tudományos eszmecserét arra, hogy kézhez álló új kódszavakkal vívják meg hatalmi harcaikat, amelyekhez egyébként a saját érvelésmódot nyíltabban támogató partizán terminusokra volna szükségük". Ezekkel a gondolatokkal nyitják a szerkesztők azt az irodalmi kánonokkal foglalkozó esszégyűjteményt, amelyik az előszót idézve: „közö(n)ségi szükségletre kíván választ keresni", és amelyik *A vendégszerető kánon* címet viseli.[18] Mi indokolhatta vajon az amerikai vitában e moderált hangnemre intő gyűjtemény létrejöttét – amelyik ráadásul „a társadalom javára" kívánt válni, anélkül, hogy nyíltan bármilyen „konszenzusra vagy végső konklúziókra" törekedett volna – s egyáltalán, minek

[16] Guillory itt persze elsősorban Barbara Herrnstein Smithre utal, akivel nemcsak ő, de Altieri is vitába szállt, gazdasági érdek-szempontú értékelmélete miatt.
[17] Erről lásd részletesen: **Berman**, Paul (ed.), *Debating P.C.* New York, Delta, 1992; illetve Farkas Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*, in F. ZS., *Most akkor*, Bp., Filum, 1998.
[18] *The Hospitable Canon*. *Essays on literary play, scholarly choice, and popular pressures,* Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

tulajdonítható, a viták össztüzének talán a csúcspontján, 1991-ben ez a nem kevéssé meglepő címválasztás? Minthogy a kánonelméleteket a vitában elhangzott, a hatalom és professzionalizmus kontextusában meglehetősen tipikusnak mondható álláspontok nagymértékben befolyásolták, a világszerte gyorsan elterjedt – így a hazai irodalomtudományban is otthonossá, divatossá vált – terminusnak és a róla szóló polémiáknak néhány jellegzetességére érdemes némileg a vitára visszatekintve rávilágítani.

Az elhíresült amerikai vita során nem ez volt az első esszégyűjtemény, amelyik – műfajánál fogva is – valamiféle összefoglalását kívánta adni mindannak, ami a vitában szakmai szempontból is lényegesnek és érdemlegesnek mutatkozott.[19] Ugyanakkor, amint az a későbbiek során kiderül, a hasonló, irodalmi harcmezők mechanisztikus vízióitól óvó, a magát valamiképpen semleges, közbülső pozícióba helyező szerkesztői intenció ellenére is, a kötet ugyanúgy sikertelen próbálkozás maradt, amennyiben a vita további alakulástörténetét vesszük figyelembe. A semleges pozíció a két tábor között (akiket általában csak konzervatív hatalmiaknak, illetve kánonromboló anarchistáknak tituláltak) voltaképpen kétséges, hiszen a szerkesztő Nemoianu kötetzáró írása egyértelművé teszi, hogy minden próbálkozás ellenére, valójában ő maga is inkább az előbbiekkel tud csak valamilyen párbeszédet elképzelni. Objektív nézőpontot egy másik, ugyanebben az évben megjelent kötettől[20] már végképp nem várhatunk, hiszen abban a szerző, Paul Lauter nyíltan vállalja, hogy ő a viták baloldalán áll. *Canons and Context* című kötetét itt csak érintőlegesen említjük, minthogy egy remek összefoglalás révén a problematikával kapcsolatos nézetei a hazai irodalomtudomány számára már ismertté váltak.[21] Ugyancsak 1991-ben jelent meg a már sokszor hivatkozott Jan Goraknak is az első, kánonokkal és magával a vitával foglalkozó összefoglalása,[22] amely

[19] A kötet megpróbált explicit módon „kulturális párbeszédre", „nyugodt hangnemre" és kevesebb konfrontációra ösztönözni, miközben egyrészt az említett kérdéskör, az irodalmi kanonicitás nemzetközi összehasonlító aspektusaira, másrészt – már csak a politikai keretektől való szabadulni vágyás miatt is – művek irodalmiságának végső soron játékos, örömet okozó, „vidám" (ludic) jelenségére hívta fel a figyelmet. Lásd *i.m.,* p. viii.

[20] **Lauter**, Paul, *Canons and Context*, N.Y., Oxford University Press, 1991.

[21] Lásd **Kálmán C.** György, *Van-e kanonikus kritika?* in UŐ., *Te rongyos (elm)élet,* Bp., Balassi, 1998, 114–132.

[22] **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.
A szakirodalmi háttér kiegyensúlyozatlansága szempontjából sajnálatos, hogy az olyan nagyszabású terv, mint amilyen *Vision, Division, and Revision* címmel sorozatként szerette volna megjeleníteni az olyan, kánonokkal foglalkozó műveket, amelyek a kánonvitát a korai '80-as évek fejezetei és fejleményei után egy szélesebb kontextusban a humántudományok teljes területére kívánta kiterjeszteni, csak terv maradt, s az itt említett köteten kívül semmi sem valósult meg abból, amit a nagynevű szerkesztőbizottság (Fokkema, Gorak, Starobinski, Benett, stb.) maga elé célul tűzött ki; nevezetesen, hogy olyan munkáknak adna a sorozat helyet, amelyek „szélesíteni fogják a modern akadémiai kánonról alkotott felfogásunkat, és bátorítólag hatnak majd a részletekbe menő vizsgálatokra olyan történelmileg fontos kánonok esetében, mint az irodalom, színház, film, képzőművészet, történelem, politikatudomány, filozófia, pedagógia, antropológia, archeológia, vallás és tudománytörténet." – Vö. „*Series Editor's Preface*", in **Gorak**, Jan, *i.m.*

szintén annak a reménynek adott hangot, hogy sikerül a kánont továbbszélesíteni, túllépve azokon az ideologikus kereteken, amelyeket „jelenleg benépesít" (inhabits).

Maga a kánoniságról szóló viták kezdete valamikor 1979-re datálható, amint azt a szakirodalomból többen tisztázzák, de vélhetőleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, maga a probléma már a hetvenes évek elején felmerült.[23] Összefoglaló csomóponttá a vitában viszont az a *Canons* kötet vált,[24] amelynek esszéi tulajdonképpen már 1983-tól folyamatosan jelentek meg a *Critical Inquiry* különböző számaiban.[25] Ugyancsak 1983-ban jelent meg Paul Lauternak a kánonrevíziót sürgető kézikönyve *Reconstructing American Literature: Courses, Syllabi, Issues* címmel, amelyik már azt is jelezte, hogy az irodalmi intézményrendszer polemikus diszkurzusán túl, a kérdéskör bizonyos szempontból nyílt ideológiai harccá fajulhat.

E felvezető talán elég világossá tette, hogy a kánoniság vehemensen vitázó, sőt vitatkozó kérdéskörré vált, minthogy alapvetően az egész amerikai társadalom számára érzékeny, sokszor politikai problémákat érintett. Ez viszont azt is jelentette, hogy a szakmai, irodalmi berkekből kinőve[26] a vita olyan politikai-ideológiai irányt vett, amely aztán a későbbiek során szinte teljesen ellehetetlenítette az irodalmi vonatkozások józan mérlegelhetőségének, illetve eredményességének a lehetőségét. A Robert von Hallberg szerkesztette esszégyűjtemény, amely a legelső átfogó képet adta a kánonokról, a barikádok helyett még a szakma belső szempontjaira is figyelt, s elsőként próbált, az értékítéletek változó eseteire figyelmeztetve, az irodalmi értéktételezéseknek valamilyen újraértelmezését nyújtani. „A kérdés, amely a kánonképződésre figyelő különböző szemléletek közötti

[23] Ekkor jelent meg ugyanis Sheila Delany *Counter-Tradition: a Reader in the Literature of Dissent and Alternatives* című kötete, illetve a Louis Kampf és Paul Lauter szerkesztette *The Politics of Literature* című esszékötet. Ezeket követte az Egyesült Államokban 1979-ben az a Leslie Fiedler és Houston Baker Jr. által rendezett két olyan program, (*'Az angol mint világnyelv az irodalom számára'* illetve *'Az irodalom mint intézmény'*) amelyek következményeképpen a '*kanonicitás*', mint kifejezés maga, bekerült a Modern Language Association 1980-as könyvészeti jegyzékébe, hogy aztán egy évvel később már maga a 'kánon' is ugyanitt követhesse. És ami talán sokkal fontosabb a szakirodalom számára, még ugyanebben az évben megjelent az említett két program alapján az a kötet, amelyik már címében is (*English Literature: Opening Up the Canon*) szinte nyílt háborút indított a szakma konzervativizmusa ellen, amely konzervativizmus – a kötet felfogása értelmében – kizárt mindenfajta kisebbséget egy olyan nacionalista diszciplína mentén, amely az angolt mint egyetlent és világnyelvet volt hajlandó csak igazából komolyan venni. Bakerék elsősorban egyetemi szillabuszokra figyelő kötete értelmében eljött az idő a kánon kiszélesítésére és átformálására.

[24] *Canons*, 1983.

[25] Míg Baker és Fiedler politikai és populista keretekre hivatkozott, a von Hallberg szerkesztette kötet sokkal analitikusabb és elméletibb meghatározottságú volt. A történeti, retorikai és szociológiai kitekintések a kánonra, mint értékhordozó potenciális intézményre üdítőleg hatottak újszerűségükkel és szakmailag felkészült, naprakész elméleti metódusaikkal, amelyeket csatarendbe állítottak a kánon működésének minél jobb megértése érdekében.

[26] A tudományos világ és a szakma különböző értelmiségi körei mellé felsorakoznak a nagy példányszámú napilapok és magazinok is, és amint Farkas Zsolt megjegyzi – „megkongatják a vészharangot: mi lesz, ha Shakespeare helyett Stephen Kinget, az *Ulysses* helyett a *Supermant* fogják tanítani?" Vö. **Farkas** Zsolt, *i.m.*, 26.

feszültségből származik, nem az, hogy a kánonok politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és határolják be hasznosságukat."[27] Mindazonáltal az esszégyűjtemény maga is gyakorta kényszerült valamiféle harcról beszélni, az irodalmon túllépő konfliktushelyzettel kapcsolatosan konzervatívok és reformerek között.[28] Hogy a helyzet mennyire nem változott, sőt a kilencvenes évekre még inkább kiéleződött, azt jól mutatja, hogy csupán hat év elmúltával az említett *Canons* című kötetet Gorak már így jellemezte: „ennek elfogulatlansága és rugalmassága nagyon távolinak tűnik manapság."[29] Ugyancsak jól tükrözi a vita hevületét, hogy a maga szerkesztette említett esszékötetben Nemoianu is így tette fel a kérdést: „Képesek vagyunk-e még bármi módon visszaterelni a kanonicitás vitáját ahhoz a tudományos axiológia és demokratikus receptivitás közötti játékos egyezkedéshez, amelynek keretei között maradnia kellene, ha a kánon tartósságát és rendellenességeit egyaránt a társadalmi és személyes bőség növelésének érdekében használnánk ki?"[30]

Problémák vs. konzekvenciák

Talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a vita alapvető negatívumai közt minden bizonnyal elsődlegesen a kétosztatú meddő harc, a politikai elkötelezettségű, sokszor erőszakos fogalmazás, és az imaginárius ítélethozatali helyzetek szerepelnek, amelyekben a „totalizáló fogalmak"[31] használhatatlansága legtöbbször tarthatatlan általánosításokban, önrémisztő túlzásokban merült ki. A vitázók gyakran elfeledkezni látszottak arról, hogy a kánonok nem csupán különböző értéktételezések mentén áll(hat)nak szemben egymással, de valószínűsíthetően teljesen más irodalomkoncepciókkal is rendelkeznek.[32] A vádaskodásban

[27] **Hallberg**, Robert von *Introduction*, in *Canons*. *i.m.,* 3.

[28] Amint von Hallberg sajnálkozva megjegyzi: „a kánont általánosan úgy tekintik, mint ami más, egykoron hatalommal bíró emberek műve, és amit már fel kellene nyitni, demisztifikálni, vagy teljességében mellőzni". *Introduction*, In *i.m.,* 1.

[29] Vö. **Gorak**, *i.m.,* 223.

[30] Lásd **Nemoianu**, Virgil *Literary Canons and Social Value Options*, in *The Hospitable Canon*, 215. – Figyelemre méltó, hogy idézett tanulmányában Nemoianu nem kánon-vitáról, hanem kanonicitás-vitáról beszél. Nem véletlen elszólás ez részéről, hiszen – mint ahogy tanulmányából a későbbiek során kiderül – ő sem inkább a kánonok, hanem csak az egyetemi tantárgylisták, a szillabuszok változásáról illetve vitájáról beszél. Listák mindig is változhatnak – írja –, de még az ilyenek esetében is „marad a tény, miszerint virtuálisan lehetetlen példát találni teljes szubsztitúcióra, azaz szakralizációra vagy szentté-avatásra, illetve teljesen preskriptív kánonra." 217.

[31] **Farkas** Zsolt kifejezése. *i.m.*

[32] A legfontosabb érv, amit a kánont védők hangoztattak, az eszményített állandó értékek védelme volt, amit az esztétikai értéktételezéseik ellenére is veszélyben láttak az alakuló, politikai céloktól és frázisoktól sem mentes „anarchista" törekvésekben. A másik oldal, akiket gyakorta csak „multikulturalisták"-nak aposztrofálnak, ezzel szemben azzal érvelt, hogy a kánon centrumában szereplő irodalom, mint minden hatalmi struktúra által megszabott irodalomszegmens a legkevésbé sem politikamentes. Némileg fordított módon tehát, az ideológiai érveket éppen a gyakorta ezek ellen küzdő oldal kényszerült a vita során többször is hangoztatni. Róluk, a kánont felnyitni kívánókról Henry Louis Gates Jr., mint „kulturális baloldal"-ról, kortárs kritikaelméleti szövetségről ír, amelyet legfőképpen, mint „nyugtalan, változó halmazt" definiál, és amely 'Szivárvány

nem volt kivétel maga Harold Bloom sem, aki *A nyugati kánon*nal félreérthetetlenül és nyomatékosan szállt be a vitába, ám a rangsorolás esetleges változatai és lehetőségei mellett (annak ellenére, hogy egyike volt azoknak, akik a legrégebbtől fogva foglalkoztak a kérdéskörrel), a végletekig leegyszerűsített kétosztatú harcra összpontosított maga is.[33] Bloom egyértelművé teszi ugyanakkor, hogy ő is egy állandó, örök kánon mellett érvel, tehát egész kulturális örökségünk értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelő művek listájában gondolkodik. Ezt némileg árnyalja, hogy a világirodalmi távlatban Bloom szerint is csak a tizennyolcadik századtól beszélhetünk „helyeselt szerzők jegyzéké"-ről, illetve, hogy bizonyos értelemben, – mint írja, „a Kánon nemcsak verseny, versengés eredménye, de folyamatban levő versengés" is.[34] Bloom magát az irodalomtörténetet is ennek lát(tat)ja, amely végsősorban szövegek, nem pedig emberek közt zajlik. Ennél fogva talányos, de nem érthetetlen, miért is idézi a kánonrombolók ellenében Frank Kermode-ot,[35] hisz jóllehet az „örökérvényűségről" van szó minden kanonikus mű esetében – Bloom például a nagy művek saját kiterjeszkedésükként való önteremtő aktus végsősoron romantikus elgondolását hangsúlyozza –, ez is azt erősítheti, hogy a kánonok mégiscsak mindig, folyamatosan változnak.[36]

A vitában elhangzó írások általánosító, nem körültekintő és sokszor durva, szigorú identifikációi az irodalomtudomány különböző csoportosulásait néha önmérsékletre

Koalíciót' a „feminista kritikusok, az úgynevezett kisebbségi diszkurzusok különböző kritikusai, valamint általánosan a marxista és poszstrukturalista kritikusok" szövetsége képez. – (Lásd **Gates**, Henry Louis Jr., *The Master's pieces: On Canon-Formation and the African-American Tradition*, in UŐ., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992, 17. Illetve UŐ., *Whose Canon Is It, Anyway?* in The New York Times Book Review, 26 February, 1989. 1.) Érdemes itt megfigyelni, hogy amellett, hogy egy mozgásban levő, tehát változó ellenzékről ír, Gates – akárcsak Lauter, mint a későbbiekben kiderül – egyértelműen a kanonikus kritika mellett érvel, azaz tulajdonképpen elismeri a különböző kritikusok meghatározó szerepét a kánoni ítéletalkotásban és azok semlegesítésében egyaránt. Az így koncipiált tábor számára ugyanakkor a nyíltan politikai funkciókkal és státusszal rendelkező személyeket tömörítő hivatalos "kulturális jobboldal" elsődlegesen céltáblaként szolgált. (Gondoljunk csak az olyan személyekre, mint Allan Bloom, vagy még inkább a korábbi kulturális államtitkárra, William Bennettre.)

[33] Bloom bevezetőjében még valamiféle köztes helyet kívánt kijelölni magának „a Kánon jobboldali védelmezői" és az „akadémikus-zsurnaliszta hálózat" között. Pozícióját azonban rögtön leleplezte, amikor ez utóbbiról mint a „neheztelés, a rosszindulat iskolájá"-ról írt, amely szerinte azért akarta folyamatosan megdönteni a Kánont, „hogy a társadalmi változásra irányuló állítólagos (és nem-létező) programját segítse elő. Lásd **Bloom**, Harold *The Western Canon*, New York, Riverhead, 1995, 3.

[34] Uo., 54.

[35] Kermode szerint: „A kánonok, amelyek tagadják a tudás és a vélekedés közötti különbséget, amelyek a túlélés időálló, nem pedig érválló eszközei, természetesen dekonstruálhatók". Idézi **Bloom**, *i.m.*, 3.

[36] Érdemes ezen a ponton Kermode *The Classic* (1975) című nagyhatású művére is emlékeztetnünk, s ugyanakkor Gorak figyelmeztetését megszívlelnünk. Ennek értelmében Kermode álláspontja végsősorban relativisztikus: „Nincs paradigmatikus értelemben vett klasszikus, csak klasszikusok vannak; nincsenek klasszikus értékek, csak értékek, amelyeket olvasónemzedékek a klasszikus szövegek inherens többszólamúságával (plurality) ütköztetnek." Vö. **Gorak**, Jan *Critic of Crisis: A Study of Frank Kermode,* A Literary Frontiers Edition, no. 30, University of Missouri Press 1987, 106.

intették.[37] A vita modalitásán túl ez olyan alapvető hibákat próbált korrigálni, mint az esztétikai értékek védelmének egyértelműen a konzervatív csoport oldalára helyezése az erőszakosan kétosztatú rendszerben. Azt még maga Lauter is elismerte, hogy az esztéticizmus nem szükségszerűen befelé forduló, sőt éppen, hogy „a moralizaló stílusok elleni forradalmi lázadás",[38] azt azonban már nem tudta leplezni, hogy a vita során, szerinte ez az akadémikusok „korlátozó vonásait" erősítette. Valószínűleg tényként állítható, hogy az ideológia számottevő szerepet játszik bármely irodalmi kánon alakulásában, amelyet csak csökkenteni lehet, teljes mértékben kiszűrni aligha. Végső soron tudjuk, „az esztétikai álláspont maga is ideológia".[39]

Természetesen a vita, s az erre épülő elméletek vakfoltjai között is elsődlegesen fontos helyen szerepel annak kurrikulum-szerű, listavitákra való leszűkítése, az örök és egységesnek elképzelt kánonkoncepció tarthatatlansága, illetve az irodalom mechanisztikus víziója, amely sokszor még az iróniát sem volt képes észrevenni, amely által a kánont szélesíteni kívánók éppen annak továbbélését segíthetik elő, illetve hogy az egykori „kánonirtók" idővel éppen annak védelmezőivé is válhatnak. John Guillory, aki bevallottan nem óhajtott irodalmi kánonformálódás-történetről írni, ezért kívánta a figyelmet újra a szociális, institucionális kánoni formá(tum)ra visszairányítani a vitának arról a holtvágányáról, amelyik pusztán azzal törődik, hogy ki szerepel az értékek listáján, illetve ki nem. Mint írta: „Itt az ideje, hogy feloszlassuk mind a liberális, mind a konzervatív imaginárius döntéshozatali fórumainkat. Az irodalmi kánon nem képvisel »választókerületeket« (social constituencies) semmiféle pszeudo-demokratikus törvényhozatali értelemben. De ugyanígy nem képviseli az abszolút esztétikai érték fogalmát sem, az ítélethozatal társadalmi feltételein túl, vagy azok fölött."[40]

Nemcsak az amerikai kánonvita kapcsán, de azt lehetne állítani, hogy általánosan is az újító diszkurzusok jelentős része az „akadémiai" vagy a „ magas irodalmi kánont" magát, csupán bizonyos domináns politikai, ideológiai rendekhez kapcsolta. Ha figyelmesen olvassuk Abrams rezüméjét, mely a leegyszerűsített képletről mint vádról ír, miszerint: „a kánon főként olyan művekből áll, amelyekben rasszizmus, patriarkalizmus és imperializmus

[37] Maga Gates figyelmeztetett, hogy az irodalomtudományi keretekből, a vita a szövegek elemzését „a politikum marionettszínházává változtatta, amelybe a való világból származó elkötelezettségeink minden szenvedélyét belevisszük." – vö. **Gates**, H. L. Jr., *i.m.,* 192. Ugyanígy a leegyszerűsítések ellen lép fel Edward Said is, okolva azokat, akik „nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között". – vö. **Said**, Edward W., *The Politics of Knowledge*, in Raritan, Summer 1991.

[38] Lásd **Lauter**, *i.m.,* 136.

[39] Lásd **Bloom**, Harold *i.m.,* 492., illetve vö. **Eagleton**, Terry *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

[40] Lásd **Guillory**, John, *Canon,* in *Critical Terms for Literary Study*, 236.

nyilvánul meg, továbbá amely vagy marginalizálja, vagy kizárja a feketék, spanyol-amerikaiak és egyéb etnikai kisebbségek, a nők vagy a munkásosztály, a populáris kultúra, a homoszexuálisok és a nem-európai civilizációk érdekeit és teljesítményeit”[41] – érdemes lesz megfontolni Guillory szavait, aki a vitában a politikai reprezentáció irodalmi/művészeti rendszerekre való alkalmazásától óv.[42] A radikálisok és a konzervatívok harcában sokszor csak „a Kánonról” mint elvont, hipotetikus konstrukcióról beszéltek, ahelyett, hogy aktuális és még funkcionális történeti kánonokat vizsgáltak volna, olyanokat, amelyeket adott közösség, rendszer, intézmény vagy éppen egyéni kritikusi, irodalomtörténeti karrier érvényesít. A humántudományok terén kézzelfoghatóan beállt változások ellenére némileg még ma is meghatározó ellenirányként tartja magát a válogatott művek kánonjába vetett hit, ugyanakkor megfontolandó lehet az az érvelés is, miszerint létezik olyan elfogadható modalitású útja művek és olvasatuk generációs továbbításának, amely a teljes átrendezésnek és cserének ellenálló bástyákként értelmezi azokat, mint amelyek szükséges stabilitást jelenthetnek a fiatal generációk neveltetése során.[43]

Az elmosódó szemantika, amely a kánon fogalmát és ekvivalenseit kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait tematizáló, de a jelen érvényes diszkurzusaival sikertelen párbeszédet folytató „állandó” fogalomként jellemzi, (és amely annak gyakorta megkérdőjelezett érvényességét és hitelét kívánja fenntartani) valószínűleg éppolyan leegyszerűsítésnek tekinthető, mint a klasszikusok utópisztikus elképzelése, mely örökre zárt kategóriaként írja le e bővíthetetlennek vélt csoportot.[44]

---

[41] Vö. **Abrams**, M. H., *A Glossary of Literary Terms,* Port Worth, Harcourt Brace College Publishers, 1993.

[42] Vö. **Guillory,** *i.m.,* 27.

[4343] Hogy a szimultán kánonokat ad abszurdum, létezésükben megkérdőjelező modalitás, az örök értékek és az ideologikus megosztottság alakzatai máig meghatározzák nemcsak a professzionális irodalomkritika, de a kultúraközvetítés és egy szélesebb értelemben vett irodalmi nyilvánosság elvárásait, abban jelentékeny szerepe lehet annak a kényszerű hiátusnak, ami a saját értékek felmutatását pusztán mint elkülönböző ideológiai értéktételezésekkel szembeni védekező magatartást jellemzi a kritikatörténeti diszkurzusokban. A saját, mint más megtapasztalásának jaussi alkalmazása talán azért maradhatott gyakorta teljességében muzeális kövület a kánont egységesnek elfogadók számára, mert a másik oldal ideológiai defektjeinek az esztétikai meghatározottságokhoz képest előzetes adverzialitásként felfogott viszonya eleve nem tette lehetővé bármilyen diszkurzív térnek a tapasztalati kontextusában az ilyen szempontok dialogicitását. (Vö. még: **Jauss**, Hans Robert, *Zum Problem des dialogischen Verstehens*, in **Lachmann**, Renate red., *Dialogozotät*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1982.

[44] Ami a nagybetűs Kánonnak mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájának mégis fogalmi potenciált biztosít, az éppenséggel az a sajátsága lehet, amely szembeállítja a kumulatív vagy exponenciális szövegelképzelésekkel, tehát egyfajta kiszélesítésen, illetve radikális változáson keresztül történő átértékelésének gondolatával. Azzal a kérdéssel szembesít nevezetesen, hogy szövegek eltérő idő- és térrelevanciáiban a különböző értékértelmezések hogyan konstituálódhatnak még akkor is, ha teljesen különböző kánonok előírásainak és értékszempontjainak dimenziójában ez általánosan szinte sohasem azonos indokoltságok mentén történik. Aktuális lehet-e még a kérdés, mely szerint a hagyományban klasszikusként leírt művek esetében létezne olyan állandó, amely, ha nem is az azonosnak értett értékeket, de a képességünket állandósítaná ezen művek mint olyanok felismerésében? Valószínűsíthetően itt a nagybetűs kánont ily módon

Háttérirányzatok és társadalomtörténeti előzmények

Amennyiben továbbgondoljuk a polémia alapvető meghatározottságának kereteit, illetve a szakirodalom aggályainak gyakori félreértésekre következtetni engedő védekező magatartását, könnyen érthetővé válik, miért is tartotta fontosnak Guillory könyvének már a nyitófejezetében leszögezni,[45] hogy a kánonról szóló vitákban túlságosan is félreértették a probléma valódi jelentőségét, tudniillik, hogy a szerzők és a szövegek kizárása, illetve beemelése adott kánonok listáira vagy e kánonok valamilyen összefüggéseibe nem is annyira fontos, mint az a kérdés, hogy a kirobbant polémia miért is jelenthet egyfajta válságot az irodalmi életben. Guillory szociológiai szempontokat érvényesítő problémafelvetése mellett, a mi szempontunkból legalább ilyen fontos, hogy az egymás melletti elbeszélések során a vita résztvevői, még ha be is látták a kánonok dichotóm párharcának leszűkítő voltát, ezek polifunkcionalitásának a lehetősége már csak azért sem válhatott egyértelművé számukra, mert gyakorta még a fogalmi háló egyazon szeletéről értekezők is más fogalmi kódokat használtak értelmezéseik során. Ezért a fogalmi tisztázást kísérő hangsúlyos figyelem mellett a vita előzményeinek tekinthető általános társadalomtörténeti háttérről sem célszerű megfeledkeznünk.

Talán mindjárt azt érdemes megemlítenünk, amire könyvében Bloom is utalt, tudniillik hogy az utóbbi évtizedek igen alapvető, globális változásai következményeképpen nemcsak az irodalmat, de magát az olvasás kultúráját és hagyományát is súlyos kihívások érték. Amint a problémával foglalkozók közül többen is felvetették, az olvasók egészen különböző vallású, felfogású, politikai színezetű többsége meglepően sokáig megegyezett bizonyos irodalmi művek illetve műalkotások esztétikai értékében, ezek felszabadító, örömöt nyújtó hatásában, vagy ilyen jellegű potenciáljában. Meglepően sokáig élt a köztudatban az a

fenntartó igény a klasszikusoknak nem szövegbeli, de sokkal inkább hagyománybeli értéktételezéseire, s ezek kanonikus státuszára alapoz. Az újabb törekvések is, amelyek a konvencionális értékrend paradigmatikus megváltoztatására törekszenek, éppen ezért általában csak az őket időben közvetlenül megelőző, az irodalmi hagyományban előttük elfogadottnak számított diszkurzusrend ellen lépnek fel radikálisan. A klasszikusok körét – bármit is értsünk most ez alatt – a felforgató kánoni törekvések legtöbbször csak bővíteni szeretnék, nem utolsó sorban azért, mert a klasszikusok által képviselt bizonyos értékszemléletek kanonicitásának a megőrzését éppen saját legitimitásuk érdekében is használják. Nem ritkán egyenesen hivatkozási alapnak is tekintendő az általánosan elfogadottnak hitt klasszikusok axiomatikus halmaza, míg a paradigmaszerű kánoni mozgásokban az elsődleges szempont az előző hatalmi kánon disszeminációjának, tarthatatlanságának és ilyen módon az új törekvések szükségszerűségének az igazolása lesz.

Az abszolút esztétikai érték kapcsán Gorak is szükségesnek érzi hangsúlyozni, hogy egy homogén, egységesítő Kánonként elképzelt entitás helyett ő „kanonikus diszkurzusokról" kíván beszélni, még mielőtt „a kánont" alárendelné az elnyomó, éppen aktuális Diszkurzusnak. Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon. i.m.,* 9.

[45] Lásd **Guillory**, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1993.

meggyőződés, mely szerint művészettörténeti aspektusból is, az ízlések folyamatos változása ellenére, létezik valamiféle standard, olyan állandó, amely az értékek változatlan, immanens alapjaira utal. Ezért arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért éppen a '80-as évekre válhatott a kánon-kérdés oly sürgetővé és a kritikai beszédmódok központi problémájává, illetve, hogy mindez milyen elsődleges hatások alapján történt, térjünk vissza Jan Gorak gondolatmenetéhez, aki három kritikai irányt is kapcsolatba hozott ezzel az érdeklődéssel. Az oppozicionális kritika régi hagyományát, az öntudatos, metakritikus érdeklődést azon természetű jelölő és érvényesítő rendszerek iránt, mint amilyenek például Barthes, Derrida, Foucault, Althusser és Hayden White műveiben fedezhetők fel, illetve harmadik hatásként magát a szociológiát, amely az irodalomban is a kritikai irányultságot erősítette, és az értekező prózát általában egy sokkal öntudatosabb pozícióba segítette. Az adverziális, a teoretikus és a szociologikus elem vált tehát – a kritika világháborút követő marginális elemeiből, ezen érvelés szerint[46] – központivá és meghatározóvá az utóbbi évtizedek diszkurzusainak rendszerében: „Amikor 'érték' és 'kultúra' vizsgálódás alá kerül, a 'hagyomány' nem sokáig maradhat megkérdőjelezhetetlen". Ezt abszurd módon, de bizonyos fokig alátámasztani látszott az a szélsőségesnek tekinthető felfogás is (amelyet a konzervatív oldal részéről Allan Bloom *The Closing of the American Mind* című könyvében hangoztatott, nevezetesen), hogy a kulturális erózió jelenlegi állapotát nagymértékben erősítették az olyan gondolkodók, mint Nietzsche és Max Weber elméleti munkái. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy azok az elméletírók, akik e két személyiség elméleti tradícióinak a továbbfolytatóiként ismertek,[47] és (a maguk heterogeneitásában) hetvenes években igencsak részt vettek az említett „megkérdőjelezésben", nem is beszélve az irodalomértésünket nagymértékben befolyásoló olyan autoritásokról, mint Habermas vagy Heidegger, akkor könnyen egyértelművé válik, hogy a vitafeleknek nem feltétlenül precíz szellemi térképre van szükségük. Az említett globális kihívásokkal ugyan mindegyik oldal többnyire tisztában volt/ van, csakhogy a kiindulási pontjaik merőben különböznek, mert amíg az egyik fél nyílt támadást lát a számára megkérdőjelezhetetlen értékeket képviselő kánon „felnyitásában", a másik már nemcsak annak kiszélesítésén, diverzifikációján, de adott esetben annak tarthatatlansága miatti eltörlésén és egy teljesen új értékrend kialakításán is dolgozik. Más szempontokból tekintenek ugyan a problémákra, de azt egyikőjük sem tagadja, hogy többek között az említett szerzők munkássága nagymértékben hozzájárult egy olyan elméleti kánon

[46] Vö. **Gorak**, *The Making of the Modern Canon, i.m.,* 224.
[47] Úgy, mint Foucault, Derrida, Lacan, Barthes, Deleuze, vagy Baudrillard.

kialakulásához, amely egy korszerűbb irodalom-felfogást meghonosítva próbálta bővíteni az irodalom hagyományos rendszerének és intézményességének a koncepcióját.

A probléma jól láthatóan tehát ma sem a kánoni listák tartalmáról szól, hiszen a kánonokról szóló viták, illetve elméletek jelentősége jóval túlnő egy lezártnak hitt irodalmi kánonról szóló imaginárius megegyezés esetleges határain. Sokkal inkább arról lehet szó, amit Guillory is érzékeltetett, hogy olyan krízishelyzet áll elő, amely alapjaiban is átgondolásra készteti azt a kulturális tőkét, amelyet úgy hívunk, irodalom.[48] A kulturális tőke, amelyikről Guillory – Bourdieu kifejezését használva – könyvében beszél, olyan átfogó kulturális emlékezetet feltételez, amelyik irodalomszociológiai szempontból köti az erudíciót, a különböző osztály-fogalmakat is bevonva, az irodalom intézményrendszeréhez. „A probléma, amit kánonformálódásnak hívunk – írja –, a legjobban úgy érthető meg, mint a kulturális tőke képződésének illetve szétosztásának, hozzáférhetőségének a problémája, még pontosabban, mint az irodalmi termelés és fogyasztás 'eszközeihez' való hozzáférés problémája".[49] Az eszközök itt, mint módozatok értendők, amelyeknek alapfeltétele Guillory szerint az iskola, mint intézmény, amely szabályozni képes a kulturális tőkét, így annak a „szétosztását" hozzáférhetőségét is – tegyük gyorsan hozzá: természetesen mindezt nem egyenlő arányban. A tágabb értelemben vett, kulturális kánon a hagyományképződésben éppen a nevelés által biztosítja saját természetszerű továbbélését.[50] Az értékek taníthatósága szempontjából tehát elsődlegesen fontos, hogy bármely kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag például mindig is az irodalom intézményeitől függött, és csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Nem véletlen, hogy az amerikai kánonháború közvetlen kiváltó oka is az a konkrét kérdés volt, hogy mit tanítsanak

[48] Vö. **Guillory**, *Cultural Capital*, p. viii.
[49] Uo., p. ix.
[50] A hagyomány legtöbbször a nevelés által szükségképpen meghatároz bizonyos *a priori* létező értékeket a társadalom tagjai számára. Ezek az értékek – akár olyanok, mint az írás/olvasás vagy a számok ismerete – nemcsak egyértelműen szükségesek az egyén további életmenetele során, de előfeltételezik azt is, hogy e képességek megszerzése eleve érték, méghozzá állandó érték.

az egyetemeken.[51] Az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve hatalom és rang viszonyának a meg- és átörökítésében.

Intézményes kritika

Az intézményesség szerepe ugyanakkor nem merül ki az iskolai tananyagban. Valóban ez a szélesebb kánonformálódás helyszíne, de időbeliségében megelőzi a hivatásos, *kanonikus kritika*. A kifejezést Paul Lautertől kölcsönzöm, de nem abban az értelemben, ahogyan említett könyvében ő azt használta. Lauter ugyanis megkülönböztetett „kanonikus" és „formális" kritikát, ez utóbbit egyértelműen az ellentáborhoz, tehát a kánon zártságát védőkhöz sorolva, akik véleménye szerint azáltal, hogy csak kész, szentesített szövegekkel foglalkoznak, akarva-akaratlanul is fenntartják a kánon hegemóniáját. Ezzel szemben ő kanonikus kritikán az öntudatos, a kánont szélesíteni kívánó diszkurzusokat érti, akik meglepő módon, az előzőektől eltérően tudatában vannak történelmi és társadalmi helyzetüknek. Csakhogy a kánon megváltoztatása, felnyitása éppen olyan koncepción alapszik, mint a kánon megőrzése. A kritika, amely valamiféle autoriter pozícióból szólal meg, mindig is csak kanonikus lehet. Gates sokszor idézett írása jól rávilágít a problémára, miszerint mindkét oldal példásan tudatában van, hogy a kritikának illetve az oktatásnak micsoda szerepe és jelentősége van az értékek reprodukciójában: „Benett úrnak igaza van: az irodalom oktatása valóban értékek oktatása. Nem inherens módon, de esetlegesen az; az – azzá vált – esztétikai és politikai rend tanítása ez [...]"[52]

Amellett, hogy a kulturális kánonok által meghatározott módon értelmezés, és ennél fogva értékelés nélkül nem létezhetünk, ezek a mindennapi értékeléseink általában csak intuitív és artikulálatlan módon mennek végbe. Az ilyen, elsősorban csak önmagunk számára történő értelmezést a hivatásos kritika azzal a lényeges aktussal egészíti ki, hogy az ítészek önmaguk mellett „valaki más részére" szólóan is értékelnek, mindezt pozíciójuk

[51] Talán nem túlzás azt állítani, hogy abban, hogy ez hirtelen „alapkérdéssé" vált, a legnagyobb szerepe a multikulturalizmus térhódításának volt, azaz alapvetően politikai háttérrel (is) rendelkezett. A helyzet ugyanakkor merőben más, ha az intézmények felől nézve, a problematikusabb kérdéseket a hagyomány különböző regisztereihez mérve gondoljuk el, például az európai és az amerikai kultúrtörténet során, hogy csupán az egymáshoz legközelebb álló, alapjaiban azonos kulturális hagyományokkal bíró két földrészről ejtsünk szót. Ha ugyanis pusztán a vitában kiindulópontként kezelt egyetemi szillabuszok problematikusságára, esetleges összemérésére figyel valaki, akkor sem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyetem mint intézmény nem pusztán európai gyökerekkel rendelkezik, de a kezdettől fogva európai értékeket is közvetített. Az Egyesült Államokban viszont, ahol az egyetemek elsősorban nem állami finanszírozásúak, így politikájukban részben liberálisabb, populárisabb, és adott esetben a saját támogatók érdekeit szem előtt tartó nézeteket képviselnek, a kulturális rétegzettség eleve adott komplexitása is maga után vonta, hogy idővel megjelenjenek a faji, nemi, vallási diverzifikációt képviselő írók, illetve ilyesfajta kulturális jelenségek, némileg háttérbe szorítva az eurocentrikus tananyagot.

[52] **Gates**, H. L., *The Master's Pieces*, in *Loose Canons*. *Notes on the Culture Wars*, N.Y. – Oxford., Oxford University Press, 1992, 35.

társadalmilag elfogadott, hitelességgel és érvényességgel felruházott szerepéből adódóan. Különböző szövegek fel- és átértékelése nem szűkíthető ugyan, pusztán olyan formális kritikai ítéletekre, amelyek az akadémiai falak között vagy különböző szerkesztőségekben látnak napvilágot, de maga az értéktételezés, az irodalmi értékek konkrét meghatározása során a hivatalosság ilyen és ehhez hasonló intézményei elsődlegesen vannak jelen. Bizonyos szövegek gyakori felvétele például különböző irodalmi antológiákba nem csak az adott mű értékét tükrözi, de mint arra Barbara Herrnstein Smith is rámutatott,[53] valamiképpen tovább is lép, növelve ezt a fajta értéket. Hasonlóan, egy mű többszöri szereplése bizonyos listákon (általában irodalomjegyzékeken), a rá való gyakori hivatkozások, a szövegből illetve a szerzőjétől való többrendbeli citációk (főleg az akadémikusok és egyetemi tanárok által) az adott mű értékeinek legalábbis szélesebb körben való ismertségét, a rá irányuló figyelem felkeltését, és nem utolsó sorban a jobb – mint valami eleve értékeshez való – hozzáférést biztosítanak a potenciális olvasók körében. Talán nem véletlen, hogy az a Harold Bloom is, aki nem kevesebbre vállalkozott mint hogy ismert „minimál-listájában" megmondja, mely művek tartoznak a Nyugati Kánonba, úgy tárgyal a hosszú listából huszonhat művet, hogy közben éppen arról látszik megfeledkezni, hogy ezek (lett légyen bár szó klasszikusokról, vagy annál is inkább) nem ugyanúgy élnének a köztudatban, ha nem közvetíttetnének éppen az olyan értekező ítészek által, mint maga Harold Bloom.[54] Persze Bloom ezt valószínűleg másképpen látná, még akkor is, ha olvasatából rangsorolására is egyértelműen fény derül.[55] A professzionális kritika meghatározó szerepét művek utóéletének, megőrzésének és továbböröklésének kérdésében mindenesetre nehéz lenne tagadni. A kritikusok és recenzensek hagyományosan kanonikus viharmadarak (Lars Ole Sauerberg szerint egyenesen rohamosztagosok, „stormtrooper"-ek), munkájuk a kortárs irodalom első és talán legfontosabb szűrőjének számít. Az irodalmi hagyomány alakulása szempontjából talán elegendő, ha itt Gorak, illetve Sauerberg által elemzett kanonikus kritikusi életművekre, illetve ezek hihetetlenül fontos szerepére utalunk.[56] A szerkesztőkkel együtt az általuk megjelenésre szánt és jóváhagyott műveknek belépést biztosítanak abba a szűkebb körbe, amelyből aztán lehetőségük nyílik a Matthew Arnold-i értelemben vett „legjobbak"

[53] **Herrnstein Smith**, Barbara, *Contingencies of value*, in *Canons*, 5–40.
[54] Holott értekező közvetítőikre (Johnsonra, Walter Paterre és másokra) ő maga is gyakran hivatkozik.
[55] Azaz, hogy számára Shakespeare a primus inter pares.
[56] Gorak Ernst Gombrich és Northrop Frye, illetve Frank Kermode és Edward Said, míg Sauerberg T. S. Eliot, F. R. Leavis, Northrop Frye és Harold Bloom munkásságát elemzi. Lásd **Gorak**, *The Making of a Modern Canon, i.m.,* illetve **Sauerberg**, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* N.Y., Macmillan Press Ltd. London, St. Martin's Press Inc., 1997.

idealisztikus világát megközelíteni, vagy pusztán a Kermode által említett mnemonikus kánon szükségszerű kiválasztottságát élvezni.

Megfontolandó ugyanakkor az a gondolat is, mely szerint a kialakult meggyőződés, hogy bármely kánon csak institucionális keretek között létezhet és maradhat érvényben, lényegesen megnehezítette a bennefoglalt művekről, mint olyanokról, belső értékekről és/vagy zsenialitásról szóló beszédet. A kánon, mint a kulturális piac ellenőre, mint az irodalmi állandók letéteményese és őrzője akár nehezékként is funkcionálhat az irodalmi köztudat számára. Azt sugallja, hogy a modern kánonok csupán úgy létezhetnek, ha megőrzik a létező institucionális kereteket, illetve a jól bevált meghatározásokat és feladatokat: a tanárok olyan, az időben megedződött kövületekről beszéljenek, amelyek listaként összeállítva magát az Irodalmat képezik. Az így kialakuló listák, a kizárások és felvételek alapján külön olvasási módozatokról beszélhetünk, ezek pedig mély meghatározói magának a közösnek tételezett kultúránknak. Herbert Lindenberger e tárgyban gyakorta hivatkozott könyve[57] a kánonképződésről szóló tanulmányait nem véletlenül egyszerűen az "Intézmények" fejezetcím alatt tárgyalta, még ha Guilloryval ellentétben ő túlzónak is érezte az iskolák kizárólagos szerepének a hangsúlyozását bármely kulturális kánon létrejöttében és fenntartásában. A kánoni listákon, de méginkább az egyetemi szillabuszokon, ajánlott olvasmány-listákon szereplő művek ellenhatást is kelthetnek, hiszen gyakorta a kötelezők távolságtartó, elavult és így megközelíthetetlen szférájába sorolandók. Nemoianu szerint „… éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent, és akiket saját exkluzív birtokában tart, vannak leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat."[58] A kettősség az ilyen listák szükségszerű és ugyanakkor gátló voltával kapcsolatban jól látható, ha a tág értelemben vett kánoni lehetőségeket, mint a továbbhagyományozódáshoz elsődleges, könyvformájú megjelenést illetve folytonos újrakiadást vesszük szemügyre. Ilyen alapon ugyanis igencsak megfontolandó az a probléma is, amelyre túlzóan ugyan, de említett tanulmányában Katha Pollittot idézve hívta fel Farkas Zsolt is a figyelmet: „ma Amerikában a kánonvita alapját képező előfeltevés az, hogy csak a listára felvett könyveket olvassák, s ha nincs lista, semmilyen könyvet nem olvasnak. Egy szöveg egyetlen esélye, hogy szöveggyűjteménybe kerül – ezt mindkét oldal készpénznek veszi."[59] Ezzel szemben állíthatja Nemoianu, hogy „az igazán kanonikus művek egy kaotikus és természetes folyamat során kerülnek kiválogatásra, amely végső soron kiszámíthatatlan

[57] **Lindenberger**, Herbert, *The History in Literature. On Value, Genre, Institutions*, New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.
[58] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 221.
[59] Vö. **Farkas** Zsolt*, i.m.,* 69. jegyzet.

még akkor is, ha létrejöttét számos konkrét paraméter befolyásolja".[60] Ezek a paraméterek viszont a Nemoianu által elképzelt állandó folyamatba olyan ügyes „tolvajokként" léphetnek be, mint ahogyan egyik tanulmányában arra Christopher Clausen is utal.[61] A kanonikus kritika túlhangsúlyozása, tulajdonképpen az irodalmat mindig nyitó, utópisztikus és bűvös kulcsként kezeli azt. Pedig az elméleti mesterkulcsok – Clausen érvelése szerint – valószínűsíthetően mindig csak egy kis rést képesek megnyitni az irodalom pazar kertjében, olyat, „mint az Alice által megnyitott kertkapu volt, amely túl szűknek bizonyult ahhoz, hogy átbújjon rajta."[62] Az persze, hogy nem létezik ilyen mesterkulcs, még nem jelenti, hogy egyáltalán nincs bejárat abba a bizonyos kertbe. A jó tolvaj szinte valamennyi zárat fel tudja nyitni, és szabad keze lehet a „nemesi kúrián" mindaddig, amíg „félszemmel a riasztóberendezésre és a kutyára is figyel."[63] Clausen ezért a „betörő kritikusi" attitűdöt javasolja az állandóan kulccsal rendelkező helyett, mert az sohasem szenved attól az illúziótól, hogy minden az ő birtokában van.

A lényegi problémák…

Vajon mennyire érvényes még az olyan érvelés, amely szerint az elődökre figyelő, de természetszerűleg a jövőt előkészítő történetiség az irodalomnak egyfajta belső tulajdonságaként jelenik meg, olyanként, amelynek nincs köze politikai eseményekhez? Valóban téved-e az, aki az irodalom jelenségeit a kor eseményeiből (is) magyarázza?[64] Amint azt Szegedy-Maszák Mihály nagyszerű tanulmánya megmutatta, Babits maga is arra kényszerült, hogy eltávolodjék a művészi értékek időtlenségébe vetett platonista hittől, amely pedig kiinduló föltevésként szolgált számára európai irodalomtörténete megírásakor.[65] A művészi értékelésnek ez a fajta, a változékonyságra, a múlt és jövő lezáratlan párbeszédére figyelmeztető karakterisztikuma mégsem olyan egyértelmű a kanonikus diszkurzusok vitájában. Félő ugyanis, hogy a különböző kritikusi attitűdök itt sem pusztán más rangsorban, különböző értéktételezésekben merülnek ki, de alapjában más irodalom-felfogást képviselnek.

[60] Lásd **Nemoianu**, *i.m.,* 220.
[61] Lásd **Clausen**, Christopher, *Canon, Theme, and Code*, in *The Hospitable Canon*, 1991. 204.
[62] *i.m.,* 203.
[63] *Uo.*
[64] Vö. **Babits** Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Auktor, 1997.
[65] Lásd részletesen **Szegedy-Maszák** Mihály, *A művészi értékek állandósága és változékonysága. Babits európai irodalomtörténete,* in UŐ., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

A művészet történetét Gombrich szerint remekművek történeteként kell elképzelni,[66] s Gombrich gondolatmenetétől némileg eltérően ugyan, de feltehető a kérdés: vajon mennyiben lehet egyáltalán másképpen? Megragadható-e az a fajta tág, kulturális kánon, amelyet kulturális emlékezetként a hagyományból szükségszerűen szelektív és autoritatív módon van csak módunk érzékelni, másképpen, mint szélsőségeiben? Ha az értékek továbbadását, továbbörökítését, iskolákban való oktatását vesszük szemügyre, nem biztos, hogy olyan egyértelmű lesz a válaszunk, mint az értékelések koronként változó kritériumait az irodalomtörténetektől joggal számonkérő, ezek hiányára figyelmeztető attitűdünk esetén. Mert az említett babitsi munka végén is megkérdőjeleződik ugyan az alkotó tevékenység tekintélye, valamint a művek maradéktalanul befejezett, állandóan létező azonossága, de vajon bármely értékítélet, amely mégis a remekművek ilyen jellegű mivoltára enged következtetni, képes lehet-e odafigyelni a számára másodlagos alkotásokra anélkül, hogy közben önmaga szűklátókörűségére reflektálva mintegy kioltsa önnön legitimitásának alapjellemzőit: a saját értékek állandóságába vetett hitét? Márpedig ha nem, célszerűbb lenne önáltatás nélkül előbbre jutni; a klasszikusok örökérvényűségében hívők az irodalomtörténetben csak mint listákban, méghozzá klasszikus listákban fognak majd gondolkodni. Frye is a „mesterművekkel" való foglalatoskodást tartotta a „valódi" kritika alapfeladatának, mintha ezeknek a műveknek az ilyen jellegű identitása teljesen magától értetődő lenne, ha egyéb miatt nem, hát a „tájékozott (informed) jó ízlés közvetlen értékítéletei alapján".[67] Éppen ezért, talán ideje lenne az értékelés változó kritériumairól valóban úgy beszélni, hogy közben folyton szem előtt lehessen tartani adott irodalomtörténetek változó irodalomfelfogását is. Mára tulajdonképpen egyértelművé vált, hogy az irodalomnak mint kompakt, önmagában létező lényegnek a gondolata nem igazán folytatható tovább, hiszen az irodalmiság vagy az irodalmi rang maga is távlat függvénye csupán. A kanonicitás-fok változása miatt a kánonhoz tartozó művet nem minden korlát nélkül, de mindenképpen változónak célszerű minősítenünk, amelyet nem lehet teljességében a történelmen kívül szemlélni.

A kánon-vita jónéhány résztvevője – a „standard kánon" kritikusa és védelmezője egyaránt – gyakran megfeledkezni látszott arról, hogy az olvasó sohasem változatlan formában, esszenciális ideologémák mentén értelmezi a műveket, és hogy minden értelmezendőhöz – de facto – többféle kritikai viszonyulás is lehetséges, beleértve a hivatalosat is. Bármely kánon műveinek csupán ideológiák közvetítőiként való

[66] Vö. **Gombrich**, E. H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*, Oxford, Phaidon, 1979, 152, illetve **Gorak** említett kötetében a róla szóló fejezetet: 89-119.
[67] Lásd **Frye**, Northrop, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, N.J., Princeton, 1957, 27.

meghatározása, illetve az értelmezésnek közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása nagyon erős leegyszerűsítések árán képzelhető csak el. Ettől persze még létezhet az a bizonyos harmadik aspektus is: nevezetesen, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség mint a későbbi kánoni rang előfeltétele, csak bizonyos institúciók vélt vagy valós leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, mert művek csak így kerülhetnek el egyáltalán az olvasóhoz. Amennyiben pedig ez a kitétel eleve megszabni látszik bizonyos ideológiahordozók megjelenésének és terjesztésének a feltételeit, a korlát nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bír majd, de eleve átlépni látszik azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter forgalmazói/értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy mű recepciójának – akár a hatástörténeti – előkészítésébe.[68]

Ugyanakkor a kánonok mindezek ellenére való fennmaradását nem pusztán az autoriter dogmák következményének, de egy lenyűgöző kulturális szükséglet eredményének is kell tekintenünk. Gorak könyvének a Kermode-ról és Said-ről szóló fejezetében nem véletlenül állította, hogy a csatát többször megvívták már, de végérvényesen sohasem nyerték meg.[69] Éppen ellenkezőleg, a kánon komplex története során sokkal furcsább és zavarosabb vonalat követett, mintsem a róla tárgyalni kívánók figyelembe vették volna. A nagy alkotó, illetve mű kánonalapító erejéről lehet ugyan értekezni – amint Harold Bloom is teszi –, sőt valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha egyes művek másokkal való versengésében, illetve történetiségükben a más művekkel való újra és újra történő megvívásuk során létrejövő értékaktualizációkról beszélünk, de mindez egy komplex folyamat, egy rendszertörténés során valósulhat csak meg. Guillory sem azért hadakozik a kritikusok és hivatásosok kizárólagos szerepe ellen, mert nem ismeri el ezek meghatározó voltát, hanem mert a fennmaradás, a kanonizáció, tehát a terjesztés, az értelmezés és a továbböröklés szempontjából fontosnak tartja kiemelni, hogy sokkal összetettebb társadalmi kontextusról kell beszélnünk, mintsem amelyik csak egyedi olvasatokat, – akár egy hivatásosét – venné figyelembe. „Szövegek kiválasztása megőrzésük, továbböröklésük céljából természetszerűleg feltételez ítélkezési aktusokat, amelyek valójában komplex pszichikai és szociális események; de ezek szükségesek, viszont nem elégségesek a kánonképződés folyamatához. Egyetlen személy értékítélete, miszerint egy mű nagy, önmagában még semmit nem tesz a mű megőrzése érdekében mindaddig, amíg ez az ítélet

[68] Ha nem áll módomban eleve hozzáférni bizonyos művekhez, illetve megismerni adott esetben azokat, amelyeket nem érintett semmilyen kanonikus kritika, aligha ítélhetem, határozhatom meg ezen művek esetleges helyét a kánonban, akár kiszélesíteni, akár megóvni akarom azt! Nem lehetséges, hogy Edward Said ezért (is) beszélhetett, a kánonok társadalmi megosztó hatásáról a nyugati kultúrák intézményes formái által?

[69] Vö. **Gorak**, Jan, *The Making of the Modern Canon*, *i.m.,* 8.

nem bizonyos intézményes keretben történik, olyanban, amelyikben lehetőség van a mű továbbörökítésére, folyamatos bemutatására az olvasók újabb és újabb generációinak".[70] A kulturális tőke formáinak átadásában és a hozzáférés szabályozásában a kánonformálás folyamatát csupán a társadalmi, szociális háttér összefüggéseiben, a különböző iskolák szociális, intézményes „protokollján" át vagyunk képesek megérteni. Persze valószínűleg a hivatásos kritikához hasonlóan, nem célszerű túlértékelnünk az iskola szerepét sem. Ezzel tulajdonképpen a kulturális háttérre, az irodalmi nyelvezet belső erőire és a jelenlegi hatalmi befolyásolás intézményes kereteire történő kitekintés egyszerre válik szükségszerűvé. Így egy más szinten ugyan, de teljességében elfogadható Harold Bloom azon állítása is, miszerint az irodalmi nyelvezet a kulturális tudástól, a kognitív erőtől, a figuratív nyelv szintjétől és a dikció erejétől függően is meghatározza a kánonba való bekerülést. Bárhogyan is, de az elméleti felvetések mindig visszatérnek egy adott problematikához, nevezetesen ahhoz a kényszerhez, hogy a kánonnak valamiféle verzióján keresztül, de továbbadjuk a következő generációknak a kulturális értékekkel bíró műveket, illetve hogy valamiféle szintézisre törekedjünk ezek között a művek között, amely törekvés óhatatlanul kizár egyes alkotásokat, fel- és átértékel másokat.

Visszás teorémák

Kikerülhetetlen a kérdés, vajon nem azok a művek pályázhatnak-e a legnagyobb eséllyel valamiféle konstans kánoni helyre, amelyek egyszerre képesek magukban hordozni a történeti és művészi értékítéleteknek és elvárásoknak megfelelő jegyeket? Amelyek úgy képesek ellenállni az újraolvasás történeti kontextusában folyamatosan változó érték-előfeltevéseknek, hogy a folytonos újraértelmezhetőség lehetőségeinek megvalósulásához teret nyújtva, az esztétikai élménynek a különböző interpretációk során kitermelt jelentésein és az eredeti történelmi szituáltságon túllépve is biztosítani tudják azt? Ezzel a kérdéssel minden kánonelméletnek szembesülnie kell, minthogy az értékelések során megkerülhetetlen a művek önértékének, illetve az irodalmi hagyománybeli értékelések kanonicitásfokának az együttes tárgyalása. A tág értelmű, kulturális kánonok esetében már említettük a közvetítettség teljes kiküszöbölhetetlenségét, mint ami a neveltetésünkből, a kulturális háttérből és mindabból a környező intézményrendszerből adódik, amely sugallja számunkra a szövegértelmezés közmegegyezéseit. Épp olyan ez, mint az a nyelvi korlát, amelyet az európai szemlélet szűkössége ellen lázadók kényszerültek tudomásul venni a kánon-vita során, tudniillik, hogy csak a bírált kánon értékrendszerének a nyelvezetén valósíthatták ezt

[70] Lásd **Guillory**, John, *Canon*, in *Critical Terms for Literary Studies*, *i.m.,* 237.

meg. A „nyugati hegemónia” ilyenforma továbbélése minden kanonikus változásra irányuló törekvést jellemez már paradigmatikus szinten is, minthogy az elnyomottnak vélt fél mindig csak az előző hatalmi struktúra nyelvén képes szólni.[71] Az irónia ráadásul a kánonok kettős, nyitó-záró tevékenységét nemcsak nyelvezetében jellemzi immanens módon, de temporalitásában is, minthogy minden újító törekvés idővel éppoly zárttá, merevvé válhat, mint hajdanán a kánon tisztelete volt. Babits arra kényszerült, hogy elismerje, léteznek olyan művek, amelyek vitathatatlanul jelentősnek látszottak saját korukban, utóbb mégsem bizonyultak maradandó értékűnek. Herbert Marcuse, a marxista művészettörténeti elmélet ellen lázadva úgy beszélt az Esztétikai Dimenzióról, hogy közben maga állította össze a kritika egy újabb standardját, azt, amelyet a kortárs irodalmi beszédmódok, diszkurzusok is többé-kevésbé radikálisan használnak éppen a standardok, az elfogadottak, az örökérvényűek ellen. De az említett vitára is jellemző, hogy a vitázó felek szándékosan nem veszik figyelembe a kánonok ilyen jellegű sajátosságait. Bloom gyakorta védekező magatartása, amely időnként már-már sértődöttséget sugall, egyértelművé teszi, hogy ő maga is, mint egykori kánonalkotó (az elioti eszmék ellen lázadva) szükségképpen szembekerült a saját korának kihívásaival. Éppúgy, mint egykor az „új kritikusok”, az ellentáborban a társadalmi utópia híveit látja.[72] Ugyanígy állítható, hogy az egyértelműen az újító oldalhoz tartozó dekonstrukcionisták is általában csak fehér, halott, európai férfiak műveivel foglalkoztak, vagy hogy maga az ikonoklaszta Paul Lauter is inkább csak kiegészítette a már létező kánoni listát az amerikai irodalomból szemléző, általa kiadott kétkötetes *The Heath Anthology of American Literature* című munkájában (amelynek ráadásul egy harmadik kötete is létezik *Instructor's Guide* címmel), mintsem merőben új, radikális szempontokat vagy szerzőket mutatott volna ott be, például a Norton antológiákkal összevetve. Egy nemrég Budapesten megjelentetett nemzetközi tanulmánykötet[73] arra is figyelmeztet, hogy a kánonképzési

[71] A kérdés problematikusságát talán jól mutatja, hogy a kuhni értelemben vett paradigma 'alapbeállítódás', 'hegemón látásmód' értelemet sugall, amely egységes egésszé szervezi az egy diszciplínához tartozó elméleteket, illetve az ezeket alkotó tételeket. Paradigmaváltáskor viszont az egymást váltó elméletek nem egyszerűen ellentmondanak egymásnak – hiszen nem létezik transzparadigmatikus összehasonlítási alap vagy mérce –, hanem voltaképpen másról is beszélve, más módon mondanak mást. Hogy ez a 'más módon' mégis mennyire problematikus és tekintélyelvű, azt jól mutatja az a hauseri elgondolás, mely szerint „a lázadók elődeik nyelvén szólalnak meg, és a legádázabb ellenzék is részben a támadott irányzat kifejezésmódjával él, nem is csak a közérthetőség kedvéért, hanem méginkább azért, hogy a kifejezés 'homályos kényszeréből' felküzdje magát az artikuláltság fokára". (Vö. **Hauser**, Arnold *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 544.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen esetekben a különböző paradigmák szótárainak megfelelően a tudományos nyelvhasználatbeli azonos kifejezések is különböző jelentésekkel ruházódnak fel.

[72] A szükségszerűen védekező álláspont az értékek viszonylagossá-tételétől óv, de közben károsnak ítél minden reformer törekvést, amikor így fogalmaz: „A helytelenül »multikulturalizmusnak« nevezett mozgalom a legtöbb olyan művet kiveszi a tananyagból, amely képzeleti s ismereti nehézséget támaszt – ami a kánoni könyvek többségét jelenti" Lásd **Bloom**, *i.m.,* 422.

[73] Lásd **Parson**, Nicholas T. írását (*'Sweetness and Light' or 'Tyrannical Schoolmaster'? Some Thoughts on Function and Dysfunction in the Canon*) a *National Heritage – National Canon* kötetben. Bp., Collegium

folyamatok ismeretében sem lehetett igazán sikeres alternatív kánonokat létrehozni. Mi több, egyes művek nemritkán még akkor is megőrződhetnek a hagyományban – sokszor akár klasszikusokként –, ha széles értelemben vett álláspontjukat és megközelítésmódjukat ma már szinte egybehangzóan elvetik, mégpedig, – mint Márkus György utalt rá – „abban az esetben, ha ezeket 'paradigmatikusan tévesnek' tekintik"[74], azaz „elrettentő példa" mivoltuk is a kánoni túlélés egy esetleges eszköze lehet.

Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a kánon „védelmének" egyik leghatékonyabb módja s érve minden bizonnyal annak az elvnek a kézzelfogható megmutatása lehetne, hogy a kultúra szerves részét képező, illetve azt többek között konstituáló, szövegkorpusz révén közvetített hagyománnyal nem is annyira mi rendelkezünk, mint inkább az mivelünk. „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz fel, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket." – írta már Gadamer.[75] Tehát egyszerre meghatároz, és/de új meghatározásra késztet. Ezért is, a kánonok mindig csak teljességükben érthetők meg, azaz nem szűkíthetők extrapolált tényezőik valóban jellemző, de az irodalomtudomány számára nem elegendő kiemelésére, vagy egymásnak szegezésére, hiszen e vonások legtöbbször csak eltávolítanak bennünket a lényegi problémák olyan megértésétől, amelyek talán valóban feljogosíthatnák a kánonelméleteket a kulturális, világértési rendre utaló összegző, átértékelő jelenségeiknek az irodalomtudományban való olyan kohéziós középponttá-tételére, amit egyik tanulmányában Rohonyi Zoltán is javasolt.[76]

Fogalmi áttekintés és jelentésvariánsok

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a fogalmi háló szétbonthatatlan egysége és a kérdéskör komplexitása ellenére a jelenlegi kánonirodalomban a meghatározások nagyjából két jól elkülöníthető kánonkoncepció mentén érvényesülnek. Eddig szándékosan nem említettük a fogalmi rétegződésnek azokat a gyakran már közhelyszámba menő tételeit, amelyek tulajdonképpen ezeket a gyakran párhuzamosan funkcionáló, tág, illetve szűk értelmű felfogásokat képezik.[77] A kánonirodalom fogalmi alapmotívumai ráadásul a

Budapest, 2001.

[74] Vö. **Márkus** György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992, 314.

[75] Vö. **Gadamer**, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor.) Bp., Gondolat, 1984, 261.

[76] Vö. **Rohonyi** Zoltán, *Kánon és kanonizáció. A XIX. szazadi irodalom értelmezési kereteihez*, in **Takáts** József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században,* Bp., Kijárat, 2000, illetve, **Rohonyi** Zoltán szerk., *Irodalmi Kánon és kanonizáció,* Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 9.

[77] Jól ismert terminusok a kánonról: kulturális örökség tárháza, tehát kulturális nyelvtant képvisel, s mint ilyen identitásképző, kontrasztív keret. Olyan kulturális emlékezet, amelyet viszont állandóan alakítunk: valójában a tradíció hatástörténete és szelektív emlékezete, minthogy a felejtés a kánon szükségszerű velejárója. Szűkebb, (esetleg) szakmaibb értelemben, a kultúrahordozók behatárolása, belátható keretek közé szorítása, s mint ilyen kényszerű válogatás, így nemzeti, kulturális, faji, nemi, osztály- csoportosulások illetve egyedek bizonyos műveinek összessége, ezek listája. Hasonlóképpen az olvashatóság kereteinek a megszabása, de egyben a

meghatározások esetlegességében mintha nem is figyelnének egymásra. Olyan különböző kánonfelfogások torkollanak a terminológiába, amelyek rendszerezetlensége szinte teljességében lehetetlenné teszi a szakmai körökben való egységes terminológiai háttér megteremtését, s ezáltal a problematika átfogó voltának a teljes irodalmi-kulturális életre való hatékony kiterjeszthetőségét. Gates szerint a kánon egyszerűen csak kultúránk alapvető közhelyeinek gyűjteménye, melyek meghatározzák gondolkodásunkat. Bloom sokkal határozottabban állítja, hogy „kánon nélkül nem tudunk gondolkodni”[78], Richard Ohmann viszont úgy tekint a kánonra, mint ami „egy elfogadott felfogása annak az irodalomnak, amit érdemes megőrizni”[79]. Alastair Fowler szerint is a kánon „az a behatárolt terület (limited field), amelyet kritizálunk, és amelyikről elmélkedünk”.[80] Ezzel ellentétben George Kennedy szerint a múlt hatalmas, de belátható, kezelhető örökségének a rendezésére és megőrzésére irányuló tipikus emberi aktus,[81]míg James Sanders szerint a kánon egyáltalán nem exluzív, de inspiráció több ezer kulturális forradalomra világszerte.[82] A sor hosszasan folytatható lenne, de az talán már most látható, hogy a kánonokat nem lehet képletszerűen levezetni, s hogy (a műalkotások saját jegyeinél s igényeinél fogva) sem ragadható meg egyetlen irodalomtörténeti kánonfolyamat egységes természettudományos precizitással.

Az ilyen ábrándszerű elvárásoktól függetlenül, a fogalmi rétegzettség olykor erős félreértésekre teret nyújtó szakirodalmi tisztázatlansága persze mind a mai napig elvégzendő feladata egyes elméleteknek. A klasszikus és kanonikus gyakorta szinonimként használt jelentései jól példázhatják mindezt. Radnóti Sándor egy tanulmánya az előbbit esszencialistának, míg az utóbbit konvencionalistának nevezi.[83] Ebbe a besorolásba valószínűleg csak a kánonok említett hatalmi aspektusait, illetve a tág értelemben vett kulturális kánonképet szoríthatjuk be. Minthogy azonban a kánoni meghatározottságok gyakorta – legalábbis intenciójuk szerint – a klasszikusi listákban oldódnak fel, Radnóti is belátja, hogy a „klasszikus fogalmának tartalmi meghatározottságaitól való eloldózódása

jövőben követendő út kijelölése is. A kánon a cenzúra motiválója és ugyanakkor kontrollja is, s így történésképző. Művek értelmezésének megkötő és bezáró, de szükségszerű velejárója, azaz a kanonicitásnak, mint hivatalos értelmezésnek a továbbadója és egyben a mű utóéletének biztosítója és kioltója. Minta, így a művek megőrzője, de az értelmezés kisajátítója is. A jelentésadók hatalmi gyülekezete, hivatásosok csoportosulása és értékrendje. Paradigma, irányzat, a jelen hatalmi, vagy éppen divatos, és legalábbis ilyenformán autoriter irányzatának az ideológiája. És persze mint ilyen, mindig értékorientáció, követési minta és norma egyben.

[78] Vö. **Bloom**, *i.m.,* 39.

[79] Vö. **Ohmann**, Richard, *The Shaping of a Canon: U.S. Fiction, 1960-1975*”, in *Canons,* 397.

[80] Vö. **Fowler**, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

[81] Vö. **Kennedy**, George A. *i.m.,* illetve UŐ, *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89 (1990) 217–225.

[82] Vö. **Sanders**, James *i.m.,* in *Canon vs. Culture.*

[83] Vö. **Radnóti** Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7. 834.

olyan mértékű kiterjeszkedéssel, pluralizálódással járt, hogy az egyre bővülő lista kezelhetőbbnek tűnik egy kánonelmélet keretében". Csakhogy a szerző az ilyen kánont elsősorban kizáró és felvevő mechanizmusaiban szemléli a klasszikusok hagyományhoz illő kontingenciájával szemben, amelyek alapján teljességében érthető az álláspontja, miszerint: „a végtelenül szaporítható lista a maga egészében senki számára sem lehet átlátható, globális voltában semmilyen értelmező közösség és senki emberfia számára sem teljesítheti a két feltételt egyszerre: az evidens előértelmezettséget és a feladatnak tekintett értelmezést. A hagyománynak azokat a jelentős műveit, amelyek felé nem irányul a befogadás e játéka, valóban a kánonok tárolják. Az olyan fölényes olvasó, mint Harold Bloom listája is szükségképp individuális, peremein pedig (a függelékek lajstromaiban) gyakran esetleges."[84] Valószínű azonban, hogy itt is ugyanannak a problematikának különböző terminológiai behatároltságaival, illetve átfedéseivel van dolgunk.[85]

Ha továbblépünk, pontosabban az időben kissé visszatekintünk, könnyen beláthatjuk, hogy már Sklovszkij is úgy határozta meg az irodalomtörténetek egyik elsődleges célját, mint amelyik a peremen levő jelenségeket kell, hogy a központ felé mozdítsa. A központ és periféria kapcsolatának lett légyen bármennyire is viszonylagos a meghatározhatósága, az bizonyosnak látszik, hogy az egységesnek vélt nyugati kultúrát saját belső konfliktusai döbbenthetik rá ennek az egységnek adott esetben valós voltára, illetve a megkérdőjelezhetőségére. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az minden bizonnyal jól látható már most is, hogy állandó irodalmi értékekről utópisztikus lenne tovább értekeznünk, a tág, kulturális kánonok azonban szükségszerűen ilyen értékekkel tudnak csak működni, minthogy ezek továbbörökítését elsődleges kulturális szükségletként, nem pedig eldöntendő lehetőségként határozzák meg. A kánonirodalom ezért nemcsak az alapmotívumot, de ennek ellentétét, a nem-kanonikus fogalmát is nehézkesen kezeli. Az irodalmi rendszer Even-Zohar szerinti felépítettsége is a kanonikus és nem-kanonikus, mint centrum és periféria viszonyát állítja előtérbe, ugyanakkor talán érdemes lenne megfigyelni, hogy ez utóbbi milyen mértékben szinonim a művészeten kívülivel. Félő ugyanis, hogy ismét egy kétosztatú rendszer valamiféle leegyszerűsítésével állunk szemben, amikor csak irodalmi és nem irodalmi formalista megkülönböztetéséről beszélünk. Even-Zohar Sklovszkij alapján némileg elfogadni látszott, hogy a kanonikus ellentéte csak a nem-kanonikus lehet, holott Sklovszkijjal már Tinyanov is vitába szállt, amint arra Kálmán C. György remek

[84] Uo., 836.

[85] Az említett kánonkoncepciók gyakran teljesen szinonimként kezelik a klasszikus és a kanonikus fogalmát. A kettő különbségeinek részletes kifejtése a hagyománytörténés folyamán olyan összetett problematikát képvisel, amelynek pusztán a körülírása is legalább egy külön tanulmányt igényelne.

tanulmányában figyelmeztetett,[86] mondván, hogy „az, ami a kanonikus helyére tör, nem szükségképpen a nem-kanonikus, hanem a művészeten kívüli jelenség is lehet; sőt, az a kanonikus művészet, amely leszáll az alsóbb rétegekbe, el is hagyhatja a művészet szféráját, s így művészeten kívülivé válhat". Ha nem elég rugalmas irodalom-sorokban gondolkodunk, az így elképzelt rendszerben a kultúra és a szubkultúra szembenállása egyértelműen a kanonikus és a kánonellenes törekvések totalizáló koncepcióit vetíti ismét elénk. Az amerikai vitában is valószínűleg az okozhatta az egyetemi szillabuszok esetleges cseréjével kapcsolatos aggodalmak legnagyobb félreértését, hogy a kánont védők a szubsztitúcióban egyenesen a művészeten kívülinek, azaz a nem-irodalminak az irodalmi helyére való beemelésétől tartottak. A paradigmatikus cserét, tehát a szűkebb értelemben vett kánon kiszélesítését szorgalmazók így a teljes kulturális hagyományt, tehát a tág értelmű kánoni metanarratívát védő, a langue-szerű hagyományt aprópénzre váltó attitűdtől féltő elzártsággal találták szembe magukat. Nemoianu is ezért írhatja, hogy a kánon nem, csak a szillabuszok változnak, hisz ő egyértelműen azonosítja a kánont a langue kategóriájával. A kurrikuláris választás mindig erősen politikai, institucionális befolyás alatt áll, nem is beszélve a rajta szereplő művek értelmezéséről. Ezzel ellentétben a langue-szerű kánonokat mélyebb, és kevésbé formalizált kategóriák határozzák meg. Nemoianu langue illetve parole, mélystruktúra és felszíni struktúra, kompetencia és performancia közötti különbségekről beszél a kánonok és a kurrikulumok viszonyában.[87] Többes számú kánonokról beszél, holott valójában *egy* meghatározó, tág értelmű kánonkoncepciót képvisel, amely lehet elvileg változó ugyan, de az egyének számára végső soron mindig is, előzetesen adott, megismerhetetlen és determináló jellegű. „A kánon láthatatlan, meghatározhatatlan, flexibilis, és egy folyamatos, lassú belső mozgással rendelkezik: végső soron ismeretlen vadon, érzékelhető, de csak homályosan felmérhető, vagy legalábbis nagyon problematikus az egzakt meghatározása. [88] Így viszont, ha a langue-szerű, közös tudásra, kulturális emlékezetre, azaz kulturális kánonra gondolunk, nem teljesen elfogadhatatlan az, amit Sklovszkij állított, nevezetesen, hogy azok a művek tesznek szert nem-kanonikus státuszra, amelyeket egy adott közösség hosszú távon egyszerűen elfelejt, azaz nem tekint többé legitimnek a kulturális és történelmi örökség szempontjából.

A leírtak alapján létezne a kánon mint langue, mint kulturális nyelvtan, mint kulturális emlékezet, amely a klasszikusok, ha nem is állandó, de aktualitásában stabil, legitim körében találja meg értéktételezéseihez szükséges legmegfelelőbb legitimációját, és a másik, szűkebb

[86] Vö. **Kálmán C**. György, *Kánon és polifónia*, in UŐ., *Te rongyos (elm)élet*. 104.
[87] **Nemoianu,** *i.m*., 223.
[88] Uo., 222.

értelmű paradigmatikus kánon, amely szükségszerűen változik, amely a szillabuszok szinonimája, amely a centrum felé tör, amely parole természetű, és amelyet csak a nagyon elvakult konzervatívok tekinthettek nem-irodalomnak. A langue Saussure-i statikus felfogása az irodalom állandó, örök értékeinek, mint a klasszikusok időfeletti állapotának, a nagybetűs Kánonnak a szinonimája. Ezzel szemben az eddig állítottak sokkal inkább Tinyanov rendszerelméleti langue-fogalma alapján tűnnek működőképesnek. „Az irodalmi rendszer nem olyan kiegyensúlyozott, harmonikus szerkezet, mint a langue, hanem bensőleg kiegyensúlyozatlan, amelyet a status quo megőrzésére és megváltoztatására irányuló szembenálló tendenciák hasítanak ketté. Az ilyen rendszer egyidejűleg tartalmazza múltját és mutat a jövő felé".[89] A langue értelmű kánon elméletileg tehát nem mindörökké változtathatatlan, legalábbis olyan értelemben, ahogyan az értelmezések mindig is másként konstituálják számunkra a hagyományképünket. Hogy a régi metaforánál maradjunk, minden hullám új, és egyben mégis ugyanaz. A régiből építkezik, mégis másként épül fel, és teljesen mást is képes jelenteni számunkra.[90] Ezért lehet jogosultsága Nemoianu szavainak, miszerint „A kánonok, amennyiben nem fogadják el szabálytalan kiterjedésüket, és amennyiben nem egy teljeskörű, mindenfajta műveltséggel való szerves szolidaritásban szemlélik őket, valóban félelmetes és egyáltalán nem szeretetreméltó lények.[91]

Tanulságok (?)

A kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból, de olyan közös problematikákat érint, amelyek sokrétűsége ellenére az irodalomtudomány jelenlegi állapotában valóban képes lehet magába sűríteni azokat a termékeny szemléleteket, amelyek központi szerephez jutottak a posztstrukturalista kérdésirányok aktualizációiban. Addig viszont, amíg ugyanazt a fogalmat használjuk egy nemzet, egy irodalmi irányzat, vagy akár egy szerző műveivel kapcsolatosan, anélkül, hogy tisztáznánk a jelölt és a jelölő saját meghatározott pozícióit és viszonyát, illetve figyelmen kívül hagyjuk a hagyománybeli előzetes összefüggéseket és meghatározottságokat a hagyományképzésnek és a hatástörténetnek a szempontjából, valószínűleg nem sok sikerrel próbálkozhatunk. A leírtak talán eléggé rávilágítottak a kanonikus tevékenységek összetett voltára, az irodalmi kánonképződés olyan komplex folyamataira, amelyeket sohasem célszerű egymástól

[89] Peter Steinert idézi **Kálmán C**. György, *i.m.,* 106.
[90] Az irodalom esetében maga Nemoianu is szükségszerűen a kánonok átmeneti (transitional) létmódjáról beszél, és az Even-Zohar által gyakran kifejtett centrum-periféria kettősségbeli mozgást említi az unikanonikus vádak ellen.
[91] Vö. **Nemoianu**, *i.m.,* 244.

függetlenül, esetleg egymást kioltó mivoltukban szemlélni. Mert a kánonok egyszerre tételezik föl a befogadás megismételhetőségét és a műnek az új összefüggésbe helyezhetőségét, egyszerre utalnak művek történeti és művészi értéktételezéseire, egyszerre hordozzák a múlt kulturális emlékezetét és a jelen értékrendjét, egyszerre közvetítenek és nyilatkoztatnak ki, egyszerre alakítják át intézményeik által a kulturális örökséget szükségszerűen múzeumokká és őrzik meg a hagyományok még belátható gazdagságát. A kánonnak mint komplex irodalomtudományi fogalomnak a kérdése ezért az olvasási előírásoktól az aktuális értéktételezésekig való széleskörű kitekintést egyszerre teszi szükségessé, méghozzá mindezt folyamatos változásban, a tradíciókhoz való újraértelmező viszonyban. A kánonelméletekben felmerülő, nyitva hagyott zárójelek és a kérdőjelek sokasága elsősorban a kánon fogalmi rendszerezetlenségéből, illetve az említett leszűkítésekből adódik. A vakfoltokon túl, ezek csak akkor nyerhetnek majd igazi megoldásokat, ha képesek leszünk a szemléletbeli különbségeket egyetlen komplex kérdéskörön belől szemlélni. A különböző elméletek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a kánon egyfelől formatív kulturális örökség, másfelől nyilvánvalóan a változás lenyomata (s megkockáztatható, hogy mindkét tulajdonsággal öntörvényén kívül rendelkezik), az értelmezésbeli szűkösségben ritkán teremtenek összhangot a két irányultság között. Pedig a hagyomány lehet bármilyen behatárolt is, a hozzá intézett kérdések végeláthatalan lehetőségeket nyitnak meg a konstruktív kritikusi vizsgálódások számára.[92]

A kánonok temporalitása és normativitása[93] egyszerre van jelen minden irodalomtörténeti képletben, s a két pólus nem választható szét egymástól. Ha a kettő szétválna, a fogalom olyan mértékben osztódna meg, mint ahogyan Eliot a klasszikus fogalmával kapcsolatosan megkülönböztetett abszolút klasszikust illetve „relatív" klasszikust.[94] A már sokszor említett kettősség, a pólusok egymásnak feszülő harca folytán, a szakirodalom pusztán a fogalmi keretek között is, a kanonikust mint normatív hagyományt meglehetősen leegyszerűsítve az örök értékek történelemből kiemelkedő szerepébe helyezte, akár negatív értelemben, mint az újítás ellensége, mint halott, életellenes, hideg ismeretet, akár pozitív értelemben, mint a bizonytalannal szembeállított biztos, kiérlelt, mindig megszólítható hagyománybeli erudíciót, a szépség és műveltség kulturális-történeti

[92] Gorak kissé élcelődve jegyzi meg egyik, a 18. századi kánonokkal foglalkozó tanulmányában, hogy például Swift vagy Johnson sohasem érezte, hogy a klasszikus antikvitás hagyománya a kérdéseknek csak egy leszűkített, behatárolt listáját engedélyezte volna a hagyományhoz intézni, vagy hogy ehhez csak térden állva lehetne közelíteni. Vö. **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities,* in *Canon vs. Culture*. *Reflections on the Current Debate,* N. Y.-London, Garland, 2001.
[93] Vö. **Radnóti**, *i.m.*
[94] Vö. **Eliot**, T.S. *Mi az hogy klasszikus?* in UŐ, *Káosz a rendben,* Bp., Gondolat, 1981, 347.

alapmeghatározottságait. Az operációk világosan arra utalnak, hogy a klasszikus fogalmától némileg különbözően, a kánonok esetében nemcsak fenn akarjuk tartani az értéktartalmat, de ezt eleve nemcsak gyanakvóan, hanem rosszallóan is szemléljük, mint valami olyasmit, amely a kanonicitás mindig módosuló és változó formájában – ha nem is követendő vagy irányadó, de – számunkra is mértékadó. A kánonok történelmi relativizálása gyakran a történelmi, mint a historizációban antikanonikus, és a normatívvá tett klasszikus, mint állandó kanonikus, egymást megsemmisíteni akaró szembenállásába ütközik.

A dichotóm meghatározottságok hangsúlyozása az irodalomtörténetekben is olyan feszültségtereket generált, amelyek amellett, hogy érdekes szempontokra világíthattak rá, a kánonok szükségszerű autoritását eleve jelentéssel felruházott értelmezésként és általánosan csak negatív erőként patologizálták. A kánon nem annyira retrospektív fogalom, mint a klasszikus, de fontos azt leszögezni, hogy minden kánonnal való dialógusunk – ahogyan a klasszikusokkal is – nem annyira állandó, mint inkább potenciális. Potencialitása pedig sohasem csupán aktualizációjában merül ki. A folyamatos érintkezés, a kapcsolat dialogicitásának a hermeneutikai fenntartása elsődleges szempont, de a kánonnal való találkozásunk nem csupán a szöveggel mint tárggyal való szembesülés, de nem is a kánoni institúciókkal való küzdelem formájában megy végbe. Ahogyan Aleida Assmann megjegyzi: „a kánonnak talán a perszisztenciája a legfontosabb ismertetőjegye; nem nemzedékről nemzedékre építjük föl uralkodó ízlésirányok szerint, hanem már mindig is meglévőként kerül elénk...”.[95] Tehát a kánon magát az irodalmiságot is csak mint előzetesen értelmezett formához való hozzáférhetőséget képes szemlélni, s „úgy kondicionálja előre autentikus esztétikai döntéseinket, hogy *csak hozzá képest* tehetünk szert új, az addigi kánont elismerő, átformáló vagy érvénytelenítő művészeti önmegértésre.”[96]

Amennyiben nem tudunk az autoritás szükséges voltán (illetve az ezt csupán negatívumként értelmező szemlélődésen) túllátni, a jelentésképzésnek is csupán ez a paradox, s meglehetősen ideologikus alakzata marad vizsgálódásaink „egyet előre – kettőt hátra” típusú alaptétele. Valószínűleg érdemes lehet középutat keresni az olyan leszűkítő vagylagos felfogások közt, amelyek a kánonok létesítését egyrészt csak az irodalom intézményeinek és különböző rangú és felfogású közvetítőinek a tevékenységeként, másrészt csak magának az irodalomnak az önmegújító folyamataként írják le. Az ilyen típusú

[95] Vö. **Assmann**, Aleida, *Kanonvorschung als Provokation der Literaturwissenschaft*, in **Heydebrand**, Renate von, **(**Hg), *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Stuttgart, Weimar, 47-59 - idézi még **Kulcsár Szabó** Ernő, in K. SZ. E., *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*, in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 289.
[96] Vö. **Kulcsár Szabó,** *A szövegek ártatlansága*, *i.m.,* 289. (kiemelés az eredetiben, BL.)

szemléletet az is nehezíti, hogy elméletileg csupán az olyan kánonfelfogás számíthatna demokratikus elbírálásrendre, amely önmaga megsemmisítésének tudatában is képes lenne működni, tehát a szövegek értelmezésének úgy a szükségszerű szolgálatában állni, hogy a „kánonra ítéltetettség" jegyeinek hangsúlyozását, önnön kanonicitásfokának a kiteljesedését meggátolva, a temporalizációban tudná felmutatni. Az ilyen kánonok viszont nehezen képzelhetők el paradigmatikus változásaikban az előzetes meghatározottságokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyó attitűdjeik esetén. Ezért valószínűleg a kánonok örök változásának szükségszerű, de az irodalomtudomány számára nem elegendő tapasztalatát kell mindig előtérbe állítanunk, amely kultúrateremtő sajátosságai mellett a szövegeket folyamatosan termékeny kényszerhelyzetbe kívánja hozni.

Lezárhatatlan konklúziók

A kánonokhoz alapvetően hozzátartozik a kirekesztés, amelyet viszont nem szabad sem túlértékelnünk, sem alábecsülnünk. A róla vitázók éppen erről az elidegeníthetetlen tulajdonságáról vitatkozva feledkeztek meg leginkább arról, hogy ez magát az irodalomértésünket jellemzi, akár olyan értelemben, amint azt de Man többször hangsúlyozta, azaz az értelemalkotások, az értelmezések szükségszerűen hegemonizáló, és ugyanakkor a kezelhető kulturális örökségnek a rendezésére irányuló tipikus emberi aktusaként. A kánon kijátszhatatlan autoritásának a képzése és rombolása egyszerre van jelen minden ilyen aktus során, minthogy csak egy képzeletbeli, még „félreértetlen", azaz ilyen értelemben „ártatlan", értelmezés nélküli szöveg lenne csak képes úgy ellenállni a kánonnak mint totalizáló intézménynek, hogy az ne szükségszerűen egy értelemkölcsönző interpretációként jelenítődjék meg, amelyet aztán a hivatalosság valamilyen hatalmi formája legitimál a tekintélyelvű irodalomtörténetírás számára. Az értelmezésekbeli szűkösség a kánonképzés folyamatára általánosan csak mint fennhéjázó, hegemón és imperialista törekvésre tekintett, ritkábban, de akkor ez előbbi ellenpólusaként, mint a múlt hatalmas, de még belátható, kezelhető örökségének a rendszerezésére és megőrzésére irányuló tipikus és szükségszerű folyamataként írta le. A kánonok említett kategoriális dichotómiákban való értelmezése egyrészt figyelmen kívül hagyta a már említett iróniát, miszerint a kánont kritizálók is végül a kánon védelmezőjévé, de legalábbis megőrzőjévé, fenntartójává válnak, másrészt szinte teljességében leegyszerűsítette a kánonképzésnek a komplex folyamataira irányuló olyan vizsgálódásokat, amelyek a jelentésképzést csak a történeti episztémé rendszerfolyamatában tartja elképzelhetőnek.

Valamelyest összegzésképpen állapítható meg, hogy a mai kánonértelmezések meghatározó tapasztalata inkább a hiány dimenzióit írja képletesen körül, amikor csak két olyan aspektust vizsgál, mint a kánonok elkerülhetetlen hatalmi beágyazottságát és az eképpen leírt intézményrendszernek a vonatkozásait, illetve a szövegek újrakonstituálódó kanonicitását. A folyamatos kulturális változások fenntartásának a legértékesebb módja ugyanis vélhetően sem a kanonikus monumentumok teljes mértékű megingatásában, sem pedig ezek összetevőinek, mint általánosan hatalmi háttértámogatásként leírt és felelősnek érzett okozati tényezőinek a leegyszerűsítése által nem tapasztalható meg. Mert amennyiben ezek a változások végre pozitív, új szempontokat és rangot adó értéktételezésekként értendők, úgy nem redukálhatók vagy csak az egyik, vagy csak a másik dimenzióra. Éppen ez a kettős dimenzionáltság az, amely a tradicionalitásban csakis együttesen lehet képes a változást nemcsak szükségesnek, de értékesnek is leírni. Ezt pedig jelenlegi kutatásaink szokásrendjének bővítésével, illetve éppen az irodalmon edződött kritikai argumentációinknak az akadémiai falakon némileg túl, egy „vendégszerető", tehát építő hozzáállással valósíthatjuk meg az irodalomtörténetírásban is, amely érzékeny a kortárs kommunikációk minden formájának az egyre tágulóbb szférájával kapcsolatban. Manapság, mint azt Gorak megállapította, még alig érzékelhető, hogy egy kulturális áttörés „élesítette volna kritikai képességeinket a viták során: valójában az olyan programok állandó keresése, amelyekkel »mindenki jól érzi magát«, illetve »mindenki említve érzi magát«, gyakorta csak a valós konfliktusok elhallgattatásának, illetve a kritikai kutatások elfojtásának egyik módja. Kulturális 'forradalmunk' csak akkor érheti el beígért célkitűzéseinek a teljesítését, ha a valós vitákhoz szükséges intellektuális rugalmasság új társadalmunk minden vonatkozását jellemzi majd."[97]

III. Ideologikus alakzatok.

(Hatalmi kánonrétegek és autoriter ideológiaformák)

„Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták,
hanem a megváltást azonnal, vagy a bódulatot addig is!"
(Szilágyi Júlia)

[97] **Gorak**, Jan, *Reflections on the Eighteen-Century Canon: Disciplinary Change in the Humanities*, in *Canon vs. Culture*, 211.

Előhang

A magyar irodalomtörténet-írásnak erdélyi irodalomra vonatkozó, vagy általánosságokban a határon túli irodalmakra utaló értéktételezéseiben, a kritikai és tudományos irányzatok termékeny sokféleségének 1989 utáni kibontakozási lehetőségei ellenére is, igen óvatosan látszik csak megvalósulni az elmúlt évtizedek elzártságában felhalmozódott hiányoknak a pótlása. Ennek akadályait, szemléleti buktatóit máig érvényesen határozhatják meg azok a kanonikus erővel bíró felületes sémák, melyek az interpretációk körét az intézményes kritikáktól a hétköznapi zsurnalisztikáig a magyar hagyománytörténetnek azon téziseivel jellemzik, melyek egy történelmi távlatban az irodalomesztétikai értelmezésekhez képest mindig is valami többre, másra is tekintettek ezen irodalmak befogadási mechanizmusai során. A külön kritikai rangban is megnyilvánuló érzelmi-pszichológiai nivelláltság, a történelmi szituáltság és a módszertani, illetve terminológiai kényszer ugyanis együttesen alakítja ezek szűk értelmezési kereteit. Az utóbbi évtizedek receptív alakzatai, az értelmezési kényszernek nem annyira belső esztétikai minőségeit, de alapvetően külső politikai korlátait szem előtt tartva, a teljes határon túli magyar irodalmak fogalmát és ekvivalenseit, gyakorta kategoriális meghatározottság nélkül, a hagyomány különféle tapasztalatait és aspektusait ugyan tematizáló, de a jelen érvényes elméleti-kritikai diszkurzusaival többnyire sikertelen párbeszédet folytató fogalomként jellemezték, mely nem tette lehetővé azok szellemi sokszínűségének kortárs irodalmi diszkurzusokba való beépíthetőségét. Ez a fajta különálló kánonápolás még a kilencvenes években is nagyrészt csak arra irányult, hogy egy meglehetősen materiális, hangsúlyosan listaszerű kánon műveit és szerzőit az addiginál nagyobb mértékben tematizálva ugyan, a hagyománynak minél szélesebb sávját igyekezzék az adott kultúra számára a kiválasztásra érdemes, értékes műalkotások emlékezetében megtartani, módszertanában viszont gyakorta visszatért a korábbi, későpozitivista szemléletekhez, vagy felül sem tudott emelkedni azokon. A kortárs erdélyi irodalmi/irodalomkritikai élet egyik elsődleges törekvése ugyanakkor máig érvényesen immár arra irányul, hogy az irodalmat, az egyes műveket, a szimbolikus funkcióktól „visszaszerezve”, megkísérelje azokat egy tágabb kulturális kontextusban értelmezni, és elsősorban *esztétikai funkcióikba* helyezni.

Az alábbiakban ezeknek a komplex kérdésirányoknak bizonyos sajátosságaira kívánok több szempont szerint kitérni, alapvetően a magyarországi recepcióra figyelve, mely, véleményem szerint az előzőekben megállaptottak értelmében sem egyszerűen egy listaszerű kánon kibővítését, de értelmezési kereteinek alapvető újrafogalmazását teszi szükségszerűvé. Az erdélyi irodalom 1989-ig lezáruló fejezetére, specifikus helyzetére, összetett

mechanizmusaira, s magyarországi fogadtatásának meglehetősen egységes (felületes, kényelmes, érdekorientáltan szelektív?) megítélésére történeti alakzataiban is kívánok figyelni. A kialakított kép egyszólamúsága ugyanis nem csupán egy lezártnak tekinthető korszak hivatalos, egykori hatalmi irodalompolitikája, illetve az általa megszabott korlátok miatt minősíthető cenzurálisan ideologikusnak, de egy kényszerűségből heroizált „szükséglet-irodalomként" való magyarországi bemutatása révén is nagyrészt annak tekinthető. Az okokat megfogalmazni csak nagyon árnyaltan lehetne, hiszen egy olyan, a viszonyfogalmaiban a pluralitástól távol eső korszakkánonban és társadalmi közegben, amilyenbe az erdélyi irodalom a hetvenes–nyolcvanas évekre érkezett, a kényszerű értéktársadalomként történő meghatározások által is, az irodalom a kulturális identifikáció kitüntetett területévé vált. Művekre és értelmezéseikre mint textuális és intézményes alapra így egyszerre lehet tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy az irodalom az ideológiákon túl a kulturális emlékezet médiumává is váljék. Recepció alatt, mint említettem ezért sem pusztán valamely kritikai-teoretikus rendszer pusztán tudományelméleti feldolgozását és tárgyelméleti alkalmazását értem, de sokkalta inkább egy olyan összképet, amelyben egy szélesebb olvasóközönség legitimáló aktusaira a társadalomtörténeti konstellációk nyomán mutatkozott elsődlegesen igény. Természetesen jelentős szerepe volt ennek kialakításában a hivatalos irodalomkritika és irodalomtörténet-írás egy meghatározó részének is, ezért nem kerülhetők meg a kisajátító irodalomtörténeti téziseknek, vagy a korszakhoz kötött eszmetörténeti helynek a szempontjai sem. Hatástörténeti szerepe szempontjából pedig igencsak diagnosztikus, hogy a régiónként organikus egységben elképzelt és láttatott kép máig sem hordozza mindig a többszólamúságnak legalább tárgyi szinten történő megfogalmazásait. Ráadásul az a recepció, amelyik hajlamos volt csak bizonyos tudatosan formált neveket, szerző-képeket átörökíteni és számonkérni, a kritikusi szembenézés helyett gyakorta hallgatott a szerzői nagyság előtti tiszteletből, vagy éppen a körülmények korabeli parancsoló erejére hivatkozva az egyéb, életrajzbeli, esetleg attitűdbeli kilengésekről, akárcsak a prózapoétikai szerepek esetleges időbeli változatairól is.

Értelmezésbeli lezártság

Az erdélyi irodalmat mérlegelő professzionális értekezőktől sokáig nem lehetett elvárni, hogy átfogó képük legyen a határon túl született művészekről és műveikről. Ezek pótlása sok esetben együtt járt a lokális irodalmi működéselvek és működésfeltételek nagyobb fokú megismerésével, sőt olykor leginkább csak ezzel, ami aztán értelemszerűen a referencialitásnak kölcsönzött nagyobb hangsúlyokat. Az irodalmi mű viszont akkor élheti túl hatástanilag egy adott kor szükségszerűen „leszűkítő" értelmezéseit, ha folyamatos

felülírásával az esztétikai tapasztalatnak nyitva tudja tartani azok meg-megújuló kérdésirányait. Magyarán, ha nem zárul be az olvasói önmegértések elől, ha ezek új konstrukciói szerint hatásának szükségszerű változásaiban is képes újabb módokon megnyilatkozni. A történetileg lezárt mű ugyanis nem relikvia-szerűségében eshet ki leginkább hatástörténete meghatározó vonulataiból – ilyen jellegű értékelésre valószínűleg történetiségében is számíthat – hanem, mert nem talál olyan közegre, amelyben értelmezhetőségének aktualizálható keretei közt (amennyiben esztétikai megformáltságát referenciáinak alárendelve korlátozták), éppen ezen olvasói önmegértések szimultaneitása is találkozna. Az erdélyi irodalom előző évtizedekben született jó néhány alkotására igaz lehet mindez, minthogy a referenciális alárendeltség meghatározó volta, a helyhez, időhöz, történelmi pillanathoz kötöttség még a legsikerültebb műalkotások esetében is élő korlátként jelentkezhet a mindenkori észlelési-értelmezési-értékelési stratégiák során. Amennyiben kimondjuk egy műről (s legfőképpen a történelmi fordulat előtt volt így, de hatásaiban máig is érvényes), hogy határon túl élő szerző tollából született, azzal máris kvázi-referenciális keretet nyújtva értelmezzük azt, legtöbbször olyan előítéleteknek megfeleltethető sémákkal, amelyek jól jellemzik az utóbbi évtizedek olykor szakszerűtlenségből, olykor túlzott érzelmi közelségből, olykor akár kényelemből, vagy kanonikus érdekből fakadó egyneműsítési szándékait. A pár névvel azonosított erdélyi irodalom magyarországi fogadtatástörténetében jól kivehetően vannak jelen ezen szándékok és érdekek, melyek hatástörténeti buktatóiról az alábbiakban még szót ejtek. A bevégzett megértés, akárcsak az „eredeti értelem”, vagy a „valós jelentés” pozitivista hagyománya a kanonikus véglegesíthetetlenséggel, vagy az örök kánon-közöttiség állapotával szemben ezért sem számíthat ma már komolyan vehető esztétikai ítéleteknek az átörökítésére.

A magyar irodalmi hagyomány olvasói meghatározottságait mindemellett éppoly hiba lenne mellékesnek tekinteni, mint ahogyan abszolutizálni az életrajzi vagy egyéb történelmi elemekből, kontextusból levezethető műértelmezéseket. Bár ez utóbbi egyértelműen meghatározója az általam tárgyalt recepciónak, kétségtelen, hogy amennyiben pedagógiai céloknak is alárendelünk bizonyos értelmezett műegészeket, úgy meglehetősen más horizontba is helyezzük az egyes életművek kereteit, viszonylagos céljait vagy minősíthetőségi távlatait, viszont egyben az irodalmiság fogalmának az értelmezését is! Az információs vagy pedagógiai érték sohasem becsülhető le az irodalmi alkotások esetében, legkevésbé egy olyan időszakra vonatkoztatva, amelyben ezen formák mellett az irodalom egyéb funkciókat is bizonyíthatóan ellátott. Hogy betölteni volt-e kénytelen ezt, vagy bizonyos alkotók eleve a közíróság szférájába tartozóknak is vélték magukat, s leginkább

többes szerepkörben kívánták meghatározni saját írói pályájukat, az viszont leginkább történeti és irodalomszociológiai kérdéseket vethet fel. Az irodalmiság fogalmának korszakoktól függő meghatározásai, kitágítható keretei mindenesetre nem függetleníthetők egyéb értékszerkezetektől, ideológiai szempontrendszerek korban meghatározó jellegétől. A történelmi helyzetnek, a kontextusban való értelmezhetőségnek a kényszere ezért is inthet óvatosságra, illetve komoly fenntartásokkal történő vizsgálódásokra.[98]

Azt is látni kell ugyanakkor, hogy a manapság előtérbe helyezett, a referencialitást elutasító érvelés a szövegtéren túlmutató tájékozódásnak minden lehetőségét majdhogynem teljességében kizárja, ami – mint említettük – éppen a különböző értelmezési helyzeteknek az ignorálását vonhatja maga után, s bár maguknak a műalkotásoknak túl sok közük nem lehet mindezekhez, a recepció történeti vizsgálata éppen az ilyen minőségekre kell hogy a legnagyobb hangsúlyt fektesse. Már csak amiatt is, mert az (említett) irodalomesztétikai önmegértés a befogadásban éppen e különleges történelmi-földrajzi, szociokulturális viszonyokhoz is mérheti önmagát, mint a hagyomány egy olyan szegmenséhez, amelyhez képest saját identitását kívánja/tudja majd meghatározni. A kanonikus interpretációk és értékkategóriák vizsgálata ezért arra kényszerít, hogy különböző irodalomtörténeti szempontok alkalmazásáról, különböző irodalomértésből fakadó elvekről akár egyidejűleg vegyünk tudomást.

Az egyik ilyen álláspont szerint 1989 táján az irodalom általában is elvesztette a korábbi, megtartó szerepét, ami nemzeti öntudatában megtartotta az embereket. Erdélyben nyilvánvalóan ez a nemzetiségellenes nyílt politikai hangsúlyok, megsemmisítő tendenciák miatt volt hatványozottan érzékelhető. Az Erdélyben születő magyar irodalomnak utolsó ötven évét valószínűleg ezért sem lehet a történetibb kérdésfelvetések megkerülésével tárgyalni. Akár a kánoni nyitottság és zártság, esztétikai és történeti érték, kulturális háttér és értelmező közösség dialektikájában, akár ezek viszonylagosságában képzeljük el azt, a kettősségek egyidejűsége és érvényessége minden lehetséges jelentést viszonylagosíthat. Ezek megragadhatóságára éppen ezért szükségszerű tisztázni, hogy mennyire paradigmatikusak vizsgált fogalmaink, azaz, hogy nem csak adott elméleti rendszereken belül érvényes fogalmakról beszélünk-e, mely rendszerek akár nyíltan, akár rejtetten ideologikus fogantatásúak, viszonylagosságukat elfogadó szkepticizmus nélkül valószínűleg a száműzni kívánt ideologikumot csempészhetjük csak vissza az attól megtisztítani szánt szövegeinkbe.

[98] A többes szerepkör például a hatalomhoz közelálló értelmiség funkciói mellett ennek az értelmiségnek a hatalmára, létező vagy nemlétező autoritására is kiterjedhet, ahogyan érinti a kanonikus diszkurzusok természetesnek minősíthető hatalmi kizárólagosságra törekvését is.

A fogalmi elmosódottságot részben tisztulni segíthet kánon és hagyomány szigorúbb elkülönítése is,[99] azaz a kánonok történetibb szemlélete, amelyben konkrét működési feltételrendszereiknek feltárása azért jelenthet szükségszerű előrelépést, mert az egymást egyszerűen cáfoló kánonkoncepciók helyébe egymást értelmezni tudó szemléleteket állíthat. Talán az egész erdélyi irodalom paradigmatikus meghatározottságait fenntartani kívánó értelmezések esetében is elmondható, hogy az értelemképződésre figyelő különböző szemléletek közötti feszültség, illetve az ebből származó alapvető kérdés nem az, hogy az ilyenszerű kánonok ideológiai/politikai funkciókat szolgálnak-e, sokkal inkább az, hogy milyen mértékben játszanak ezek a politikai funkciók szerepet létrejöttükben és korlátozzák befogadói hasznosságukat. Ha az irodalomtörténeti vizsgálódások során kényszerű homogeneitásról beszélhetünk ugyanis, ez nem csupán irodalomesztétikai, de alapvetően politikai/ideológiai kényszerűségből fakad. Ebben az esetben viszont arra a kérdésre célszerű elsődlegesen keresnünk a választ, hogy egy történetileg kétségkívül létező alakzatnak milyen konkrét, máig élő formái lehetségesek, vagy másként szólva, hogy miért lehet mégis kisebbségi irodalmakról beszélni, s mikortól válnak végképp irrelevánssá ezeknek a mára már aligha szükségszerű irodalmi határai.

Kétségek

Az utóbbi negyven-ötven év alábbiakban tárgyalt irodalmi történéseiben ezért sem kívánok egyetlen nagybetűs Kánonról mint a hagyománytapasztalat egyetlen értékes formájáról beszélni. Ennek a kizárólagosságnak a képtelensége teszi érthetővé azt is, miért tartom elfogadhatatlannak, hogy egyetlen (akár ideológiai) ellenkánont tételezzünk csak fel az említett időszakban, illetve hogy az általam említendő kanonikus diszkurzusformák, melyek leginkább lappangó kánoniságukban jellemezhetők, stratégiai összeolvadásukat miért csak történeti konstellációjuk révén juttathatták némileg egységesen kifejezésre. Amikor tehát nemzeti-népi jellegű, vagy „honmentő" célzatú kanonikus stratégiákat említek, azokon egy szélesebb, a kor meghatározottságaiban létrejött diszkurzív összefonódásnak a leginkább hetvenes–nyolcvanas évtizedre kiteljesedő heterogén aspektusait értem.[100] Az ilyen összefonódásoknak természetszerűen más és más hatásfokuk, intenzitásuk és szemléletformáló erejük volt Erdélyben és Magyarországon, némiképpen hatalomhoz közeli, belső ellenzéki aspektussal is rendelkeztek, és szépirodalmi kereteken átívelő, 'honmentő'

[99] Ahogyan erre Láng Gusztáv is felhívta figyelmemet. Vö. **Láng** Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4, 19.
[100] Amelynek kialakulási feltételeit és hangsúlyait a népi írók hagyománya, a transzszilvanista kollektív eszmék, a nemzeti irodalomszemlélet vagy a marxista hatalmi keretlehetőségek egyszerre szabályozták és befolyásolták.

irányzékuk a bonyolult nemzet-karakterológiai elvárásokon túl, funkciójukban nemegyszer a korábbi marxista ideológiai hagyományokra is épült. Nem feltétel nélküli autoritásként, de több szálból építkező, az irodalmat nyíltan eszközként használó autoriter diszkurzusformákként olyan hagyományokat újraértő igény fogalmazódott meg bennük, amelyek jelenük hivatalos struktúráit használva próbáltak paradox módon éppen ez ellen a jelen ellen nyíltan még alig kimondható, másfajta értékszemléletet is közvetíteni. Közvetítő csatornáik ugyanakkor nagyrészt csak a hivatalosság megformálta térben működhettek. Elterjedtségüket, sikerüket így leginkább a más fogalmi kódokat használó értelmezéseik eredményeképpen demonstrálhatták. A „virágnyelv" korabeli szintézisre törekvése, az olvasóikkal való összekacsintás bevált gyakorlata és hatástani feltárása, a kollektív eszmék nemzet– illetve nemzetiségkarakterológiai jegyei, valamint történeti kánonalakzatok bizonyos hagyományszegmensekhez való viszonyulásának (népi, transzszilván, marxista?) szemrevételezése előtt, célszerű magának a tárgynak a terminológiai kuszaságát és (in)adekvátságát is felemlíteni, valamint az alkalmazott módszertannak a motivációit vizsgálni. Az alábbiakban olyan kérdésekre keresem tehát a választ, mint hogy milyen kánonkoncepcióba illeszthető a nemzetiségi mint nemzeti kisebbségi irodalmak értelmezési kerete, milyen távlatai lehetnek az olyan értékeléseknek, melyek egy eleve politikai meghatározottságú álláspontot érvényesítenek az irodalom történéseinek változó értelmezési során, vagy hogy mennyiben szükségszerű, hogy ezek a meghatározottságok a befogadás-történet hagyományainak olyan szegmenseit írják elő, amelyek erős kihatással vannak a jelen értelmezési kereteire is.

Változatlan módszertan?

A magyar irodalom történetével foglalkozók határon túli irodalmakra vonatkoztatott minősítései kezdetben természetszerűleg a magyar művelődés öntörvényűségének elvben egységes értékvilágát egyetlen nézőpontból láttató pozitivista irodalomtörténet-írás hagyományaiból építkeztek. A magyarországi értéktételezések többnyire az író alakja által vagy életkörülményei szerint határozták meg elsődlegesen az irodalmi mű tulajdonságait, ilyen értelemben pedig véglegesen rögzítettnek vélték azokat a művek létrejötte pillanatában. A művészetideológiai elképzelés szerint az irodalom és társadalom viszonya, a kettőjük valósága közti interakciók ráadásul itt hangsúlyosan ez utóbbi törvényei szerint látszottak bekövetkezni.

A fogadtatás e különállónak tekintett irodalmak esetében, egészen a legutóbbi időkig, megtartotta azon normatív elképzelését, miszerint az esztétikai tapasztalat sajátos

körülmények közti másodlagosságát nem csupán az ábrázolásmód hitelességének a szövegiség kritériumaival szembeni idézőjeles fölénye szabja meg, de a világáról, sajátosságáról szóló tudósításainak, (mint irodalmiságon túli eszköznek az érzelmi–ideológiai–funkcionális) többlet-meghatározottsága is befolyásolja. A szerzői intenció felfedése elengedhetetlen feltételévé vált a 'valódi' jelentésfeltárásoknak. Ez a felfedés, az igazi értelmet megtaláló, szövegileg (esetünkben nemcsak szemiotikailag, de történelmi szükségszerűségből, egyfajta „sor-közöttiségben", traumatizált áthallásokban is) kódolt jelentésértelmezés lett aztán a feltétele a szerzői nagyság magatartásmodellként való bemutatásának irodalomesztétikai célú kiterjeszthetőségének is. A morális, etikai hangsúlyok és a történelmi szükségszerűség követelménye, főképpen a második világháborút követően, olyan legitimációs tartalmakkal bírt, amelyek sok mindent megvilágíthatnak a vizsgált jelenségek köréből. Ezek összevető vizsgálata mellett is kérdéses viszont, hogy eszmetörténeti hatásuk csökkenésével, történetiségük erősödésével (ami együtt járhat a kódok felfejthetőségének egyre kevésbé értelmezhetőségével és aktualizálhatóságával) ez a fajta legitimáció, bizonyos újabb olvasógenerációk számára mennyire jelenti majd a pragmatista értelmezhetetlenséggel szemben az értelmezés esztétikai tartalmainak egyéb mint csupán referenciális formákban történő megragadhatóságát.

A részleges szemléleti változások, az újabban alkalmazott elméletek esetében is elmondható, hogy irodalomtörténet-írásunk nemzetiségi anomáliái ma is fenntartják a kényszerű felosztásokat, jószerével tovább működtetik az elavult sémákat. Ezek sokszor valószínűsíthetően nem is tudatosan játszódnak le, hiszen „ismereteink önkéntelen átlényegítése a pozitív tudás bűvöletébe"[101] olykor a megfogalmazott célok érdekében mond le a bizonytalannak vélt kognitív másság értékelésbe való beemeléséről. Az irodalomtörténeti vizsgálódások pozitivista meghaladásának kilencvenes évekbeli kísérletei talán érthetően a nemzetiségi irodalmak történéseit, azok irodalomtörténeti átértékelését és értekezőprózai megújulását érintették a legkevésbé. Az amúgy is meglehetős anomáliákkal járó, a keretekben gyakorta megrekedő módszertani sémák ráadásul éppen az ennek ábrándjából, a tiszta, megismerhető pozitív tudásnak az értelmezésektől független felmutatásától remélték a korábbi kényszerek (az elzártság megannyi anomáliái miatti) újraproblematizálását. Az első hivatalos ilyen irányú újragondolás, az 1990-es Debreceni Irodalmi Napok által felvetett újraértés szükségszerűsége, jelentős eredményei mellett, számos módszertani vakfoltot egyáltalán nem érintett, s még jócskán tovább éltette a korai pozitivizmus bizonyos beidegződéseit is.

[101] Dávidházi Péter kifejezése. Vö. **Dávidházi** Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1, 34.

A referencialitásnak alárendelt esztétikai-retorikai vizsgálatok ugyanakkor a kisebbségi irodalmak esetében, az életrajzi elemekből és érzelmi-pszichológiai hozzáállásból kiinduló értelmezések mellett is olyan moráletikai meghatározottságból vezették le értelmezéseiket, amelyek eleve valamiféle kollektív tudattal rendelkeztek, minthogy fölötte állni látszottak az író egyéniségének, vagy a művek befogadásának értékelésében megnyilvánuló önértelmezéseknek is. Ezáltal olyan ideologikus és ideáltipikus tételeket tárgyaltak, amelyek befolyásolták/meghatározták az irodalmiságnak a teljes határon túli irodalmakra vonatkozó képleteit. Az ideológia különböző formáinak és tartalmainak irodalmi jelenléte ezért az értelmezések kereteinek szűk játékterében érhető leginkább tetten.[102] Az erdélyiség képletei természetszerűleg jelenthettek/jelenthetnek valami mást, egyrészt sajátost a benne élőknek, másrészt a sajáttól való megkülönböztethetőt a magyarországi befogadóknak, ami által a recepcióban is azon karakterisztikus jegyek hangsúlyozódnak, melyek révén ez a fajta irodalomszegmens könnyen s egyértelműen felismerhető, meghatározható, értelmezhető lesz. Csakhogy az erdélyi lét „sajátossága" egyáltalán nem szükségszerűen jelenti az ilyen sajátosságokkal rendelkező irodalmiságnak is mint *önálló* kategóriának az értékelésekben megfogalmazható tényét! Az irodalomtörténet-írás nemzetiségi anomáliái és a kollektivitáseszmék újabb meghaladási kísérletei már csak ezért is szükségessé teszik a terminológiai újragondolásokat.

Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)

Valószínűleg nem állítható, hogy egy-egy kisebbségi magyar népcsoport klasszikus értelemben megfelelne a tönniesi közösségfogalomnak,[103] de minden bizonnyal lényegesen jobban kötődik ehhez, mint valamely társadalomelméleti fogalomhoz, annál is inkább, mert a társadalomszerűséget önhibáján kívül egyszerűen nem tudja minden vonatkozásában prezentálni. A nemzetiségi/nemzeti kisebbségdefiníciók legtöbbje ugyanakkor tovább erősíthet egy olyan egységképzetet, amely nem hajlandó tudomást venni egyrészt a társadalmi, társadalomontológiai és szociológiai szükségszerűségekről, másrészt a kisebbségi közösségek további rétegzettségeiről sem. A homogeneitást hangsúlyozó meghatározások a

[102] Amennyiben elfogadnánk, hogy például a svájciság sem feltétlen irodalmi kategória, akkor nyilvánvalóan a határontúliság sem kéne, hogy annak tekinthetővé váljék. Vagy ha mégis, akkor mennyiben és mitől vált azzá? Mennyiben tágultak vagy éppen szűkültek az irodalmiság ilyen jellegű keretei, például a második világháborút követően?

[103] Mint arra Kocur László is emlékeztet. Vö. **Kocur** László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII. - Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. **Fried** István, Szeged, 2003. Illetve lásd **Tönnies**, Ferdinand *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983. Különösen 15–56. és 285–334. Tönnies a vér közösségéről beszél, amelyet felvált a hely közössége, majd a fejlődés állapotában a szellem közössége. Ez a narratíva különös hangsúlyokhoz jutott a kisebbségi társadalom-szegmensekben.

probléma egyik lényegi vonását hajlamosak így elfedni, nevezetesen azt, hogy a nemzeti kisebbség egységes tömbként való bemutatása nem lehet azonos a népcsoporton belüli differentia specificákról tudomást nem vevő attitűd felelőtlen önkorlátozásával.[104] Ha tovább gondoljuk Tönnies fejtegetéseit, miszerint egy közösségben minden szokás alárendelődik egy központi akaratnak, amely nevelőként, irányítóként funkcionál, akkor esetünkben ez a társadalmi rendszer politikai alrendszere által valóságosként beállított virtuális egységnek a metanarratívája lesz.[105]

Amint arra többen figyelmeztettek, a problémakör széles rétegzettségére jellemző, hogy maga a fogalom is, amely egy magyar népcsoport megváltozott történelmi helyzetének kollektív említésekor felmerülhet, folyamatosan megkérdőjelezett és ideologizált maradt. Nemzetrész, kisebbség, nemzetiség mint nemzeti kisebbség vagy etnikum meghatározása és nemzetfogalmi értelmezése a politikai és kultúrnemzet másutt használt fogalmi dichotómiája mentén sem volt mindig egyszerűen meghatározható, s minthogy a kelet-közép-európai államnemzetek koncepciója nagymértékben éppen a kultúrnemzeti lét tagadása révén alakult ki, egy addig gyakorlatilag ismeretlen alakzatot, a nemzetkarakterológia szerinti kisebbség konstrukcióját hozta létre. A terminológiák irodalomtörténeti anomáliái is javarészt innen eredeztethetők. Nem mellékes szempont például, hogy az etnikai kisebbség kifejezésének tartalmi korrekciója már önmagában azért is helyénvaló, mert a nemzetté válás klasszikus értelmű folyamatában és korában, még a politikai határok által nem tagolt magyar közösségek egyként vehettek részt. A 19. század második felének polgárosodási körülményei közt kialakuló nemzeti közösségformákon túl a nemzeti identitás mai, akár csak nyelvi és kulturális alapjaiban is kétségtelenül meglévő formái cáfolják, hogy a Kárpát-medencei magyarság részei akár csak néprajzi értelemben is etnikumnak legyenek tekinthetők,[106] amely gondolatra a nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak vizsgálatakor az alábbiakban még visszatérek. A szociológiai szakirodalom tehát leginkább azokat a nemzetképződményeket nevezi kisebbségnek, melyek nem rendelkeznek a nemzet minden attribútumával, ide értve az államiságot vagy a szuverén kollektivitás eszméjét, következésképpen a nemzetiség ismérve éppen a szuverénnek vélt vagy igényelt politikai lét hiánya lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy éppen ezek miatt, mintegy a nemzetiség egyenértékűségét,

[104] A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized során is tetten érhető az ez ellen a virtuális egység ellen felszólalók igencsak kemény hangú megítélése a legkülönbözőbb ideológiai fórumokon. Ezzel kapcsolatban vö. **Bíró** Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997–2000), Bp., Liget könyvek, 2000. Illetve lásd a látszat-homogeneitás visszásságaira rámutató esszéket **Cs. Gyímesi** Éva *Colloquium Transsylvanicum* (Marosvásárhely, Mentor, 1998) című kötetében.

[105] Vö. **Kocur**, *i.m.,*166.

[106] Lásd. **Kiss Gy**. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, szerk. **Dávid** Gyula, Kolozsvár, Polis, 1998, 224.

létjogosultságát bizonyítandó, fordul az a kultúra felé, s részben vagy teljességében felhasználva, fel is értékeli e kultúrát. Amint Kocur László egy tanulmányában Tóth Károlyra hivatkozva említi, ez a felértékelés gyakran egy archaikus-kollektív kultúrakép felé való tájékozódásban csapódik majd le a leginkább.[107]

Mi lehet tehát magának az ilyen formán meghatározott magyar irodalmaknak a sorsa? Mennyire határozza meg ezeket a nemzetiségnek mint nemzeti kisebbségnek a sorsproblémája, vagy, amint utaltam rá, mennyire szükségszerűen határolják be külső és belső értelmezéseit saját jelzői? A *kisebbségi* esetleg pejoratív értelmezése, a *regionális* szűkítő tartalma, a *nemzetiségi* történeti értékkategóriája? Bár a nyelvi lét a kisebbségi léthelyzet egyik meghatározó, definiatív fenoménjaként írható le, nem állítható, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kérdése pusztán nyelvi alapon lenne vizsgálható. Egyrészt mert nem hasonlítható eltérő történelmi fejlődéséből következően más nyugati „anyanemzetek"[108] és egykori gyarmataik irodalmának nyelvi kapcsolódásaihoz (azaz nem hasonlítható mondjuk a franciaországi és a marokkói, algériai vagy kanadai francia nyelvű irodalomhoz, esetleg a portugáliai és a brazíliai portugál nyelvű irodalom vizsgálatának problémáihoz),[109] másrészt a kisebbségi magyar irodalmak magyarországi irodalmi kapcsolata nem pusztán közös, hanem azonos történelmi tudat, hagyományok és kultúra alapján határozható meg. Kétségkívül, a közös nyelvnek lehet itt elsődleges, de messze nem kizárólagos összekötő szerepe.

Külön kérdés, hogy a többségi társadalmak és a kisebbségek többszörösen terhes viszonya, szélsőséges esetekben, mint amilyennek a világháborút követő évtizedek tekinthetők, a nemzeti identitástudatok eltérősége kapcsán eleve a többségi érthetetlenség, illetve a kisebbség szükségszerű védekező magatartásaival jellemezhető.[110] A hivatalos hatalmi ideológia ilyenkor mind a többségi társadalom, mind a kisebbségi értelmiség lojális csoportjai részéről kialakíthatja a maga torz reakcióját. Nemcsak a csehszlovák vagy a román nemzeti nacionalista ideológusok próbálták a magyar kisebbség nemzettudatát bírálni,

[107] Vö. **Kocur** *i.m.* 168.

[108] Ezúton köszönöm Filep Tamás észrevételeit, melyek az „anyaország" helytelen, irodalomtörténeti szempontból inadekvát szóhasználatára figyelmeztettek, még akkor is, ha a köznapi szóhasználat sajnálatos egyértelműséggel az említett fogalommal él. Az alábbiakban az anyanemzet fogalmát is csak megszorításokkal, az „anyaország"-ét viszont sehol sem használom.

[109] Bár alapvetően azonos nyelvről beszélhetünk, Fuentesről, vagy Vargas Llosáról nem gondoljuk, hogy nemzeti identitásukban spanyolnak, spanyol írónak vallanák magukat. Hogy spanyol nyelvű írónak, az kétségtelen, hiszen spanyol és latin-amerikai hagyományokat szerveznek egymás mellé, csakhogy a Kárpát-medencei magyar kisebbség nem migráció vagy kolonializáció útján keletkezett.

[110] A szemantikailag is negatív kicsengésű „kisebbség", minoritás valami alacsonyabb értékűnek a képzetét hordozza magában, s – mint Kocur is kifejti – a nemzeti többség gyakran nemcsak értetlen, de türelmetlen is azzal kapcsolatosan, hogy miért nem akar a kisebbség teljes jogú állampolgárként az új nemzettöbbséghez tartozni. Ezeken felül folyamatosan terhelheti a kérdéskört az a bizonytalanságérzet is, hogy nyilván az adott kisebbség abba a nemzetrészbe (esetleg államformába) kíván tartozni, amelyikben ő a többségi. Vö. **Kocur**, *i.m.,* 169.

elnyomni, vagy teljességében megszüntetni,[111] de a magyar kisebbségi értelmiség bizonyos önjelölt reprezentánsai is hajlamosak voltak a „csehszlovakizált tudatú" vagy „romániai magyar tudatú" önálló nemzeti közösségben és kultúrában gondolkodni.[112] Annyiban nyilván eltérő az említett kisebbségi kultúraszegmensek önállóságának az említése, hogy Erdélyben történelmileg létezett egy saját hagyománykörhöz való visszatérés, legalábbis egy ilyen színezetű útkeresés, míg a csehszlovákiai vagy kárpátaljai magyar irodalom saját hagyománytalanságát és periferikusságát dokumentálva kereste az új lehetőségeket.

Centrum és periféria?

A hagyománytalanságnak és periférikusságnak a társadalomontológiai szerepe viszont csak a *semmiből indulás* romantikus kérdésköréhez kapcsolódva lenne jelen esetben értelmezhető. Az autogenezis ilyenfajta különös elméletét Szeli István sem véletlenül nevezhette képtelenségnek,[113] hisz a keresztény szenvedésetikával is rokonított tézis tetszetős szólamaira az irodalomtörténeti adatok bőven rácáfolnak. Az elcsatolt területeken nem jött létre ugyanis önálló új irodalom sem nyelvében, sem stílusában, annál inkább viszont intézményeiben, intézményrendszerében! Ez utóbbi alapjaiban változott meg, teljesen megszűnt vagy átalakult, minthogy az irodalmi érintkezés formái kétségkívül megváltoztak, legtöbbször sajnos korlátozódni kényszerültek. Az említett kontextusban értelmezett erdélyi és magyarországi irodalmi élet koncepciója természetszerűleg nem azonos tehát magának a szépirodalomnak olyasfajta megosztó felfogásával, mely a gazdasági érdekszférák államapparátusbeli különállásához mérve igyekezett mellőzni azokat a kulturális hagyományban gyökerező tagadhatatlan sajátságokat, amelyek természetüktől fogva arról árulkodnak, hogy külső kényszerhelyzetek befolyásolhatnak ugyan, de teljes mértékben nem határozhatnak meg egy tág értelemben vett kulturális emlékezetet. Amellett, hogy az irodalmi hagyományból teljességében lehetetlen kivetkőzni, megfontolásra lehet érdemes az a nézet is, miszerint „az irodalom intézménye mint szociológiai tény és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő",[114] még ha e kérdéses szembeállítás az önmagában szemlélhető mű ábrándjához vezethető is vissza.

---

[111] Nacionalista történész ideológusokat szép számmal lehetne sorolni Juraj Zvaratól a román Ion Lancranjanig, akik hatására például Ceausescu Romániájában 1988-ra az erdélyi magyarságot már csupán mint magyar ajkú román dolgozókat voltak hajlandók tudomásul venni vagy említeni.

[112] Vö. Szabó Rezső 1968-as ótátrafüredi beszédét a különálló szlovenszkói, vagy bizonyos erdélyi értelmiségiek szintén 1968-as megnyilvánulásait a 'kizárólag' Romániához tartozó, romániai magyar irodalomról.

[113] Vö. **Szeli** István, *Hasonulás – elhasonulás*, in UŐ., *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993, 236.

[114] Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Teremtett világ*, Bp., Pátria Könyvek, 1992, 16.

A kisebbségi irodalmakat tárgyaló, eddig született irodalomtörténetek többnyire centrum-periféria kapcsolatként jellemezték a magyar irodalom helyzetét. (Ez is elsődlegesen csak az irodalmi intézményrendszer összefüggéseiben lenne bizonyosan állítható). A többrendszerűség elméleti keretei[115] ugyanakkor ezen a kapcsolaton túllépve, a kisebbségi magyar irodalmak alakulástörténetének, főbb ideológiai kánonjaiknak, s akár létjogosultságuknak a vizsgálata által, alapvetően más megközelítést is lehetővé tesznek. Amennyiben a magyar irodalom Budapest-központúságát megtartó történeti értelmezésekre tekintünk – legalábbis a kiegyezést követő időktől mindenképpen – s abból indulunk ki, hogy a ma határontúliként tételezett magyar irodalmak lényegileg a történelmi Magyarország szétszakítása óta, illetve következtében, mindenképpen egy periferikus státusba kerültek, illetőleg új központokat alakítottak ki, akkor érdemes lehet elgondolkozni, hogy ez a periferikusság mennyiben volt összeegyeztethető a marginalitással. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy irodalmi centrum-periféria viszonylatában egyáltalán nem szükséges egy országhatár-módosításnak bekövetkeznie ahhoz, hogy a periférikusság önmagában egy általános jegyként legyen leírható. A marginalitás viszont sokkal inkább egy kényszerű mellőzöttségszerepet tulajdoníthat az így kialakult irodalmi életnek vagy irodalomszegmensnek, amelyik e marginalitás megszüntetésével szükségszerűen önmaga és „reászakadt" feladatainak az újradefiniálására kényszerül. Ez persze nem jelenti szükségszerűen a korábbi centrummal való kapcsolata újrafogalmazását, de periferikusságának a tagadását az újabb centrum viszonylatában mindenképp. (A két vagy több központ közötti depressziós térség mivolta sok tekintetben jellemzője az irodalmi élet különböző szegmenseinek a húszas évek erdélyi irodalmának útkereséseiben.) Ennek különváló regionális irodalom voltát[116] a kezdetekben gyakorlatilag csak földrajzi szempontokban lehetett mérni, s az esetleges különállás legitimitása az önálló hagyománykeresés mellett a századforduló decentralizációs törekvéseit is tovább éltette. Az

[115] Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4.

[116] Érdemes emlékeztetni, hogy a nemzeti irodalmak tájegységekre bontott változataival első ízben alighanem az ún. 'tájirodalmak elméletét' (Landschaftstheorie) is megfogalmazó Josef Nadler foglalkozott a húszas években, aki a német nemzeti irodalmon belül a különböző tájegységek irodalmát (pl. szász, bajor, sváb, sziléziai stb.) és a „helyi tudat" átörökítő formáit, regionális hagyományait tárgyalta. Ennek korabeli legitimitását a modern irányzatokat támadó irodalmi konzervativizmus mozgalmaként létrejött, a későbbiekben a nagynémet nacionalizmussal is rokonítható Heimatdichtung törekvések is erősítették. A városi, polgári kultúra ellenében, ez leginkább a romantikához köthető „néplélek" mítoszát és a tiszta, romlatlan falusi szellem értékeit próbálta ismét általánosabb szinten is elfogadtatni. A nagyobb európai nemzeti irodalmak közt hasonló törekvések a francia nyelvterületeken is születtek, ezek a különböző régiók egyediségeiben a sajátos „népi lélek" megszólaltatására törekedtek. (Némelykor ezek is városellenes attitűdökben.) Az erdélyi magyar regionalizmusnak kezdetekben leginkább kulturális és történelmi meghatározottságai voltak, célkitűzéseivel ellentétben azonban recepciójában nem mindig sikerült elkerülnie a népi vagy a nemzeti kizárólagosságokat.

egyik helikonista, a nagyváradi születésű, Európát megjárt Tabéry Géza például, következetesen vallotta magát erdélyinek, legalábbis ahogyan az egyre öntudatosabb „erdélyi" irodalomnak vált meghatározó alakjává. Lapja, a nagyváradi *Magyar Szó* először hirdette meg az „irodalmi decentralizáció" fogalmát, immár a Budapest-központú irodalomtól „az események kényszere folytán" való elszakadás következtében. Ugyanez a lap érdekes módon eleinte nem is pusztán erdélyi, de *„tiszántúli és erdélyi"* irodalmat mint egyértelműen regionális irodalmat hirdetett, s csak a magyar s román csapatmozgások következtében „jutott előtérbe mint koncepció, az irodalmi decentralizációban az erdélyi jelző hangoztatása."[117]

Amennyiben elfogadnánk, hogy az egységes magyar irodalmat gazdagító sajátosságokon túl önálló erdélyi magyar irodalom, valamiképpen korábban, a trianoni döntést megelőzően[118] is létezett volna, akkor ez csak az új, megváltozott történelmi körülmények kettős nehézségére, marginális-periferikus vonásaira figyelmeztethetne, s némileg érthetővé tenné a kényszerű centrumkeresés szükségszerű nehézségeinek semmiből indulásként való kultikus meghatározását is. Ugyanakkor aligha árulna el valamit is magukról a szövegekről, ezek keletkezésének körülményeiről, s legfőképpen a különböző értékelési szempontokról, azok összehasonlíthatóságáról. Hogy manapság szükségszerű-e továbbra is olyan önálló irodalomtörténeti egységként tárgyalni a nemzetiségi irodalmakat, melyek önállóságukban vagy egyfajta parcialitásként felfogott, de egészében zárt fogalmakat jelölnének, azt talán csak egy hipotetikus egységkép rossz beidegződéseivel szemben megfogalmazódó válasz indokolhatná, mely bizonyára nem egy színesítő, sajátságos, a többszínűségét gazdagságként megélő irodalmi vonásokra figyelő értelmezésfolyamat mentén lenne képes karakterizálni a nyelvében teljes magyar irodalmat.

Erdélyi magyar kulturális hagyomány?

Az erdélyi magyar irodalom kifejlődésének, „hőskorának" mozzanatait a korszakban jellemző emlékezések és emlékiratok is életben tartották. Az egyéni szemszögből készült

[117] Vö. **Tabéry** Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; majd Nagyvárad, NAT könyvek (Nagyváradi Ady Társaság), 2003.

[118] A hangsúly véleményem szerint kevésbé az időbeli határok relevanciáira és egzaktságára, mintsem az önállóság hangoztatásának csalfaságára kellene hogy vonatkozzék. Ez, a nyilvánvalóan meglévő egyedi színek helyett, a különváló irodalmi hagyományokat a történelmi események mentén hol a fejedelemség idejére, hol meglepő módon a 19. század első felére vonatkoztatja. A viták ilyen jellegű holtvágányára jó példa, hogy maga Czine Mihály is a Gaál Gábor nyomán elterjedt *romániai magyar irodalom* terminus javára ismerte el, hogy az *erdélyi irodalom* elnevezés, – amely csak Trianon óta létezik – önmagában nem meghatározó jellegű. Erdély századokon keresztül volt termőföldje a magyar műveltségnek, de önálló erdélyi irodalomról még a fejedelemség idejében sem beszéltek, amikor ennek a műveltségnek a fókuszai igazából Erdélyben voltak. Vö. **Czine** Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

írások ugyanakkor az erdélyi gondolatnak a kialakulását, polémiáit, nehézségeit és sikereit a teljes szellemtörténeti vagy politikai síkokon túl irodalomtörténeti vonatkozásaiban is tárgyalták.[119] Nem feledhető, hogy amint a hatalomváltást követő években az erdélyi gondolat saját irodalma a „vidéki irodalomtól az erdélyiig" jut,[120] úgy hosszabb, több évet felölelő periódusnak kell eltelnie ahhoz is, hogy az Erdélyben élő írótól az „erdélyi íróig" eljussunk. A transzszilvanizmus prominens képviselői (például Kós, Reményik, Berde, Szentimrei, Ligeti, Tabéry) 1919 előtt is publikáltak már, némelyikük több kötetet is megjelentetett ekkorra, ami egyfelől ismét csak a semmiből születő irodalom mítoszi távlatait oszlathatja szét, másfelől a későbbi témaválasztások jelentőségére, azok tudatosságára figyelmeztet. Erdély különállásának történelmi hangsúlyozása ugyanis lehetőséget biztosított a transzszilvanizmus által kínált új, az anyanemzettől és az új hatalomtól egyaránt független, cenzúra-mentesebb identitásformák ábrázolásának. „Ezért lett – írja Vallasek Júlia[121] – a transzilvanista történelmi regény kitüntetett időszaka az önálló erdélyi fejedelemség ideje, a szerzők (például Kós Károly vagy Makkai Sándor) a fejedelemség történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejthető, tipikus erdélyi sors lényegét." Nem elhanyagolható szempont a korszak összetettségében az a műfaji adottság sem, amely a prózai műnemekből, elsősorban a regényt juttatta hangsúlyos szerephez. Az Erdélyi Szépmíves Céh[122] kiadványainak több mint kétharmada regény volt a korban, de később is „Gulácsy Irén Fekete vőlegények, Szántó György könyvei, Markovics Rodion Szibériai garnizonja

[119] Az irodalmi intézmények kialakításáról, a különböző belső csatározásokról a korszak majdnem mindegyik résztvevője megemlékezett. A tényekkel számoló irodalomtörténeti tanulmányok mellett (a különböző szemléletek és irányok heterogeneitására is utalva, például Kuncz Aladár, Gaál Gábor, vagy Jancsó Elemér tollából) irodalmi korszakleírásnak, kvázi-irodalomtörténeteknek tekinthetők (s sokan annak is tekintették) a személyes emlékekre, generációs szemléletre, írói vagy politikai pályára történő visszaemlékezéseket is. (Vö. Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma*; Szántó György *Fekete éveim*; Szemlér Ferenc *Más csillagon*; Bánffy Miklós *Emlékeim, Huszonöt év*)

[120] S különálló, nemesedő, nagykorúsodó irodalmi eszménnyé is válik, egy olyan minőségi skálán, amelyben kényszerűségek közt ugyan, de erényt, s minőséget próbált kovácsolni az új hatalom alá került területiumokon.

[121] Vö. **Vallasek** Júlia, *Utószó*, in **Tabéry**, *i.m.*; – illetve vö. még UŐ, *Elváltozott világ*. Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, kötetének *Hagyomány és önkanonizáció* című fejezetével. 57-82.

[122] A gyakorlatilag húsz esztendőn át megszakítás nélkül működő Szépmíves Céh 1924-es megalakulása talán a legfontosabb dátum volt az újonnan kialakult, öntudatos erdélyi irodalom történetében. Megalakulása, gyakorlati szükségszerűsége mellett azt is jelezte, hogy valójában ekkortól vették tudomásul az erdélyi irodalom létezését Erdélyen kívül is. Legalábbis az alapítók egyértelmű szándéka ez volt. Az addig nagyrészt csak pesti kiadóknál megjelenő erdélyi szerzők műveit immár a Céh adhatta ki, ugyanakkor előfizetőinek egy jelentős részét Magyarországról biztosította. Az erdélyi hangsúlyok a novella és a vers világa után elsődlegesen ekkortól számítva érhetők tetten a regény műfajában, mely egy tudatos erdélyi mondanivalónak a szélesebb megjelenítését biztosította. A Kós Károly által alapított műhely legmeghatározóbb vonásaként a közösség iránti elkötelezettséget és a tanító célzatosságot lehet megemlítenünk, mindazonáltal (a különböző eszmerendszerek és személyes nézetkülönbségek felerősödése folytán) már a húszas évek végén kénytelen elszenvedni az első, belülről fakadó kritikájának bomlasztó konfliktusát. Berde Mária és négy társa (köztük Tabéry) lép ki a Helikoni csoportosulásból, s alapítja meg az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (EMÍR)

elegendő bizonyítékok arra, hogy az Erdélyben élő író önmaga legtökéletesebb kifejezését a regényben találta meg."[123]

Külön sors? Transzszilván értelmezési keret

Az „utódállamok" magyar területeinek irodalma kezdetekben természetszerűen az egykori nemzeti irodalmi hagyomány folytonosságához ragaszkodott. A nemzetiségi magyar irodalmakat ugyanakkor a túlélés reflexe, a peremlét elutasítása, a központ hiányában pedig a kényszerű központtá válás, az új értékrend-teremtés, vagy éppen a magáramaradottság heroizált pátoszának perspektívája is formálta. Az eltérő értékrendeknek a földrajzi korlátokon túl is más-más értelmezéshangsúlyai alakultak ki a centrumban, s másak a peremvidékek felől szemlélve. Az önálló, szemléletükben egységesnek vélt regionális irodalmak gondolatának magyarországi elfogadottsága ugyanakkor csak a második világháborút követő teljes elzártságban, a marxista keretmeghatározások abszurditásában, vagy éppen a minden korábbi egységet látszólagosan felülíró internacionalizmus gondolata mentén alakult ki. Ezek részletes tárgyalása előtt azonban célszerű kitérnünk az előzményekre is.

A két világháború közti időszakra még igaz, hogy a periferikus helyzetbe került magyar irodalmakat gyakran ráadásként, *fiókirodalomként* (Makkai) kezelték, s a többrendszerűség helyett a központtól való meghatározásainak függvényében értelmezték. Így alakulhatott ki, hogy az erdélyi irodalomnak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi kánonba, amely a saját értékszempontoknak megfelelt, mellőzve a tényt, hogy a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet. Az önálló erdélyi irodalom megteremtésén fáradozók ugyanakkor legtöbbször csak a periférialét szemléletének cáfolataiban harcoltak egy Budapest-központú irodalom és egységes értelmezési háló ellenében, amely gyakorta azzal a célkitűzéssel végződött, hogy az alárendelés helyett az önállóságukat bizonyítandó, irodalmi-kulturális gyökereiket is a maguk regionális történetiségében akarták igazolni. Ez természetesen csak Erdély esetében válhatott némileg valós törekvéssé. A kisebbségivé vált nemzetrészek irodalmai közül nyilvánvalóan az erdélyi volt az, amely ha nem is különálló, de valós regionális tudatú tradícióval is rendelkezett, s amelyik legalább az erdélyi emlékiratírókig volt visszavezethető. A két világháború közötti korszak intézményrendszerének kifejlődése, majd az irodalom disztributív oldalának látványos megerősödését követően kialakult ideológiája, a transzszilvanizmus is erősen hozzájárult ezen hagyományok megteremtéséhez, illetve

[123] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 60.

továbbélésének megtartásához.[124] Ennek kulturális közegbe való mély beágyazódását jól mutatja, hogy számtalan kritikája ellenére, védekező, defenzív attitűdjét ért jogos és jogtalan ellenvetések, vagy egyenesen ezzel szemben történő önmeghatározások, pozicionálások ellenére is alkalmasnak mutatkozott az újabb és újabb önidentifikációkra.

A kezdeti idők transzszilvanista irodalmi vitái mindenesetre jól mutatják, hogy ezek eleinte fogalom- és létjogosultság-tisztázó jelleggel zajlottak. (Olykor aktivista emigránsok és az „otthon maradtak" közt.) Erdélyben leginkább a baloldali lapok[125] helyezkedtek szembe az erdélyi gondolat programszerű helikonista terjesztésével. Az ő kétségeiknél, olykor teljes elutasításuknál[126] viszont hatásában is sokkal erősebb, mélyebb vitákat a magyarországi kritika váltott ki. (Szabó Dezsőtől ifj. Szász Károlyig és Rákosi Jenőig hosszasan sorolható a megszólalók sora, de szót kért a vitákban például a Kisfaludy Társaság elnöke, Berzeviczy Albert is.) Mint ismeretes, a különállással kapcsolatos legtermékenyebb vitapontokat Ravasz László *Irodalmi Skizma* című cikkét követő, úgynevezett Skizma-pör juttatta felszínre,[127] s ugyanez a problematika természetszerűleg nem csupán Erdély magyar irodalmával kapcsolatosan, de minden elcsatolt terület irodalmával kapcsolatosan jelentkezett, legfeljebb más-más hangsúlyokkal. A vajdasági magyar irodalom létjogosultságával, visszásságaival kapcsolatosan Szenteleky Kornél is így fogalmazott: „…ne húzzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk, szürke művészietlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom, ne legyen »vajdasági magyar irodalom«."[128]

Különállás és művészietlenség viszonyában célszerű megemlíteni, hogy Erdélyben a korabeli irodalmi élet vitáinak ellenére, az *Erdélyi Helikon*nak a főszerkesztője az a Szerb

---

[124] A szűkebben irodalmi, kulturális transzszilvanizmus – mint Vallasek írja –, „lényegében egymástól eltérő társadalmi csoportok, eszmei, művészeti irányzatok együttműködését jelenti, és éppen emiatt ellentmondásos jelenség. Hívei definíciók helyett többnyire lelkesült költői képekben igyekeztek megfogni a lényegét, beérték azzal, hogy a Kós által feltételezett erdélyiség létezését, Erdély puszta meglétével, illetve némileg ködös hagyományokra való hivatkozásokkal indokolták. Így a széttartó erők által működtetett, konfúz ideológiai alapokon álló irodalmi program maga sem volt egyértelmű." Vö. **Vallasek** Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004, 34.

[125] Főként a *Korunk*, de hozzá hasonlóan a *Jövő Társadalma* is.

[126] Talán érdemes ezen a ponton világossá tenni, hogy szélsőbal magyar nyelvterületen a korszakban igazán csak Romániában létez(het)ett.

[127] A vitának teljes szakirodalma van, itt felidézni szükségtelennek tartom. (Ravasz cikke első ízben a Könyvbarátok Lapja 1928/2-es számában jelent meg, a vita alatt viszont újraközölte a kolozsvári Keleti Újság, 1928 július 29.-i száma is.) Annyit viszont érdemes lehet Ravasz és Makkai kapcsolatáról, megítéléséről, s a későbbi *Nem lehet* vonatkozásairól megjegyezni, hogy Ravasz 1921-ben (a Duna-melléki Református Egyházkerület püspökévé választásakor), Makkai másfél évtizeddel később távozott Erdélyből. A két magatartás annak függvényében szembesíthető, hogy más volt 1921-ben és 1936-ban a helyzet: közvetlenül Trianon után még nem körvonalazódtak a kisebbségi létnek azok a kihívásai, amelyekre később Makkai és mások így vagy úgy, megadták a feleletet. A viták és a későbbi megítélés lélektanára utalva az is igaz ugyanakkor, hogy Ravasz nem püspöki székből távozott…

[128] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1998, 73.

Antal által artisztikusnak, az egyhangúságtól iszonykodónak[129] nevezett Bánffy Miklós volt, aki a kezdetekben egységesíteni tudta a hagyományos erdélyi magyar értelmiség különféle ízlésbeli és világnézeti csoportjait: reformkonzervatívokat, népi demokratákat és liberálisokat, polgáriakat és népi-radikálisokat egyaránt. S bár a transzszilvanista jelző már a kor irodalmában sem jelentett minden vonatkozásban értéktöbbletet, a kezdeti szándék szerint mind a lap, mind a mozgalom erdélyisége még „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus"[130] volt. Regionális minősítéssé degradálódásának folyamata viszont már a harmincas évekre megindult. Talán nem véletlenül kérdezhette Jancsó Elemér[131] 1935-ben, a kialakult önálló erdélyi irodalom létjogosultságát is firtatva, hogy „Hol voltak és kik voltak Erdély magyar »írói« 1918 előtt?"[132]A helikoni közösségbe tömörült alkotók feladatuknak tekintették az egységes kritikai szellem megteremtését,[133] az együtt élő népek kultúrájának ismertetését, valamint a nép és ifjúság nevelését Erdélyben. Persze mindez önmagában is több szempontból volt problematikusnak és polemikusnak tekinthető. Ez az irodalmi egység, ahogyan Jancsó *Nyugat*beli cikkében fogalmazott, „nem az elveik és írói világfelfogások rokonságán, hanem a diplomácia és a közös elvfeladás alapján jött létre".[134] Az érezhető túlzásoktól függetlenül is, annyi bizonyosan állítható, hogy a „tiszta irodalom, transzszilvanizmus és európaiság", mint az *Erdélyi Helikon* ideológiájának alappillérei, nemcsak kemény támadások kereszttüzében állottak már a megjelenésükkor is, de a kétségtelen programosság, az irányzatosság léte, amelyet a *Helikon* hivatalosan sosem vállalt fel, a lapon belül is egyre nehezebben felelt meg annak egyeztető és ellentéteket áthidalni akaró kezdeti, vallott irányának. A transzszilvanizmus valóban mint a megmaradás ideológiája, annak is etikai elsődlegessége hangsúlyozódott a kisebbségi léthelyzetben. Nem feledhető viszont, hogy az utóbb sokat idézett, külön sorsot említő Németh László-i gondolat[135] az erdélyi irodalomra vonatkoztatva, a megmaradás és önállósodás zálogának – éppen az elitté válást tartotta! Kezdetekben Makkai is egy önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élet megteremtéseként képzelte el a kisebbségi kultúrát, annak egységét, méghozzá hangsúlyosan a minőség jegyében! Ma már némiképp valósabb önismeret jegyében talán belátható: a magunk megnyugtatását szolgáló „kultúrfölény" hangoztatott ideológiája, annak

[129] **Szerb** Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.
[130] Lásd az *Erdélyi Helikon* beköszöntőjét.
[131] Aki mellesleg a harmincas évek során több kísérletet is tett az erdélyi irodalom történetének megírására.
[132] **Jancsó** Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.
[133] Legalábbis a kezdetekben, ahogyan a Helikon szerkesztői közül is inkább csak Áprily és Kuncz törekedett arra, hogy a folyóiratot, – a kitűzött magas színvonala révén – az egész magyar és európai irodalom értékeihez kösse.
[134] Vö. **Jancsó** Elemér, *i.m.,* 285.
[135] „Külön sorsnak külön irodalom kell."

gyakorlati kiterjesztése sok vonatkozásában illúziónak bizonyult. Ahogyan Németh László is korán, 1935-ös erdélyi körútját követően volt kénytelen rádöbbenni, hogy közép-kelet-európai néptestvériség-eszménye merő ábránd csupán.[136]

Irodalom és elkötelezettség

Az írói feladatvállalások, a társadalmi elkötelezettség, a közéleti szerep és az irodalom lényegiségének tartott „artisztikum" összeférhetőségének vagy összeférhetetlenségének problematikája Erdélyben először a két világháború közti *Vallani és vállalni* vitában (1929) talált igazi fórumot magának. Bár ebben a kisebbségi léthelyzet hangsúlyozása mintegy igazolásként is szolgált a közösségi gondok szépirodalmi vállalására, a közvetlen teendők, gyakorlati gondok kiszolgálására, és az irodalmon túli társadalmi feladatok ellátására, valószínűleg nem célszerű sem diakrón, sem szinkrón analógiát tételezni a második kisebbségi helyzetbe került elkötelezettségeszményekkel. Egyrészt nem bizonyos, hogy ugyanaz az elkötelezettségfaktor érvényes lehet a második világháborút követően kialakult irodalmi helyzetre, amelyben már végképp átminősül a semmiből indulás heroikus intézményalapító és szemléletképző kanonikus sémája, másrészt egyes életművek megítélésében (s kiemelt magyarországi hangsúlyaiban) a két háború közti időben sem célszerű egyenlőséget vonni irodalmon túli közéleti szereplés és úgynevezett léthelyzet által kikényszerített közösségi irodalomszemlélet közt. Makkai, aki elvetve a szociologizáló nézeteket, az irodalom esztétikai orientáltsága mellett szállt síkra, és az ezen az orientáltságon túllépő, cselekvő írószerepek helyett a meditáló írótípussal rokonszenvezett, két értékparadigmát állított szembe egymással. „A tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai – mint írja – átcsaptak a l'art pour l'art védőgátjain és elözönlötték az aesthetikumot, aktivitásra kényszerítvén az írót az élet problémáival szemben."[137] Véleményével egy olyan közösségi értékrendhez való igazodást utasított el, amely – véleménye szerint – számonkérő metodikájában a művészetet és az eredetiséget szoríthatja ki a szépirodalomból. A kisebbségi írószerepek ilyetén való megformálásának veszélyeiben az elmúlt történelmi évtized, a húszas évek tapasztalata alapján vallotta, hogy: „Az irodalom az egész ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé."[138] Ezzel szemben a kialakított értékpreferenciákban tarthatatlannak mondta azt az álláspontot, hogy az írónak

[136] Vö. **Németh** László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.
[137] Vö. **Makkai** Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 49.
[138] Uo., 54.

„okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek sem kell."[139]

A harmincas évekre kialakult némileg ellentmondásos helyzet ellenére Erdély irodalmáról egy extenzívebb irodalomfogalom élt tovább, amely elsődlegesen a recepciós mechanizmusokban továbbéltette a szociológiai, lélektani és politikai meghatározottságokat is. Az irodalom kontextualista felfogása értelmében mintegy értelmezői közösségek szerinti jelentésképzésre, valamint ezek különbségeire is felfigyelhetünk a recepciós motivációtöltetekben már a húszas évek végétől, harmincas évek kezdetétől.[140] A magyarországi befogadók félreértelmezéseinek legfőbb okát persze lehetséges a kényszerű politikai határmódosítások által kialakult helyzet értelmében a különböző felfogású, eltérő értelmezői közösségek szerint is értelmezni: „gyepűn innen és gyepűn túl"! Schöpflin Tamási-recenziójában,[141] vagy Babits értekezéseiben[142] is többszörös nyoma van az eltérő befogadói közeg, a különböző értelmezői közösségek elméletének, mindezek mögött azonban elsődlegesen egy túlontúl átpolitizált irodalmi fogadtatásra érdemes felfigyelni. Az ideológia a történelmi helyzet létértelmezéseit vetíti ugyanis ki az irodalmi művek befogadói értelmezésein túl az értékelések általánosabb rangsorolásaira is, ugyanakkor a történelmi-politikai helyzet okozta traumákat a megfogalmazások szintjén, mintegy tematikusan is a létező elváráshorizontba állítja. Az emotív elvárásrendnek megfelelő befogadás sokkoló eklektikája 1920-ban gyakorlatilag már jól körvonalazhatónak volt mondható: „Erdéllyel nem nehéz bennünket megríkatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön [...] Ha szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat."[143]

---

[139] Uo., 50.

[140] Szerb Antal sorai a húszas évek irodalmi fogadtatásáról azért is megfontolandók, mert egyrészt valóban ez volt az a korszak, amikor a számszerűleg hihetetlenül megnőtt olvasóközönség komoly irodalmi tényezővé vált, s amikor - beszéljünk bár 'filléres intelligenciáról'- a „kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt". (499.) Másfelől, az alulról felfelé determinált irodalom mellett mégis létezett egy „tiszta és öncélú művészetet" (500.) alkotni akaró vonulat is. Az Erdélyből jövő irodalomra legalább annyira érvényes az a kettősség a korban, mely benne egyfelől a nemzeti fájdalom, az elszakadt magyarság sorsáról szóló tudósításokat „félírók ünnepi stílusgyakorlatává" (497.) fokozta le, másfelől az újintellektualista, akár újkonzervativista magyarországi irodalmi elittel analóg módon az új Erdély irodalma is képviselte a mostoha körülmények dacára a minőségi irodalomeszményeket. – Vö. **Szerb** *i.m.,* 499-500.

[141] Vö. **Schöpflin** Aladár, *Szűzmáriás királyfi. Tamási Áron regénye*, in Nyugat, 1929, 1. 135-137.

[142] Vö. **Babits** Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

[143] Lásd **Kosztolányi** Dezső, *Végvári versei*, in Nyugat, 1920, 5-6. 323-324. (Végvári = Reményik Sándor, BL.)

Irodalom és politika

A próféta, a szónok, az agitátor és a politikus-író archetipikus erdélyi szerepkörei a második világháborút követően is tovább éltek, s tovább éltették a művészeti ágak funkcionális determinizmusát, valamint a recepcióban az irodalomeszmény kora társadalmi elvárásait, többes szerepkörét. Ennek alapvetéseit, a művelődési kérdések fajsúlyának meglehetős felértékelése, társadalmitett-értékű értelmezése által, szintén a transzszilván ideológia élesztette újra. „Nem gyöngíti-e akaratlanul nemzeti szellemében az erdélyi magyarságot az a belátása, hogy számára a művelődési kérdések állanak a hatalmi kérdések előtt?" – kérdezte Tabéry 1930-ban. „A kérdésre azzal az utalással felelhetünk, ami a magyarországi és erdélyi élet különbségeire mutat rá. A nemzeti szellemet a magyarországi magyar gyakorolja, az erdélyi magyar pedig szenvedi."[144] Ez a szenvedéstörténet, mely amúgy a kultuszkutatások szempontjából is igen jelentős feltárandó hagyatéknak mondható, az erdélyi magyarság magárahagyatottságának leginkább meghatározó szemléletévé, társadalomrajzának exponenciális jegyévé vált. „A szenvedések végtelenek, s az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetéből az következik, hogy számára magyar nemzetisége akkor is eleven hatóerő lesz, amikor az anyamagyar területen régen kihűl a nemzeti demagógia." – Tabéry sorai[145] mintegy kiteljesítendő jóslatként a hetvenes–nyolcvanas években kényszerűen-kellően felerősödve visszhangzottak erdélyi és magyarországi értelmiségi körökben. A művelődési kérdések utólagos konzekvenciáit, egyben politikai kérdésekké nyilvánítását, az irodalom szerepköreinek korabeli társadalmi elvárásait és erdélyi vonatkozásait jól tükrözi egy 1942-ben írt tanulmány[146] is, mely a trianoni határmódosítástól eltelt huszonkét kisebbségben megszenvedett évről állította: „Kemény iskola volt, de nem volt haszontalan. Nálunk még kevesen tudják, amit Erdélyben mindenki tud, hogy ez a huszonkét esztendő gyökeresen felforgatta a társadalmat, megrázta az embereket, emberebbé és testvérebbé tette őket. Vallaniok és vállalniok kellett sorsukat! Vastörvények, paragrafus nélküli láthatatlan törvények parancsa szerint dolgoztak, szervezkedtek, kapaszkodtak az erdélyi földbe, a lábuk alól kihulló ősi földbe: »Ahogy lehet!«". Az *Ahogy lehet* gondolatának felidézése, s a transzszilván álláspont elismerése egyfelől jól mutatja korai elterjedtségét és irodalmi hatását, másfelől azt is, hogy az egyesülés titkon remélt hite, az „újabb únió gondolata ösztönösen mégis tovább élt" s legfőképpen „írók és költők táplálták ezt is".[147]

---

[144] Vö. **Tabéry**, *i.m.,* 68.
[145] Uo.
[146] **Bisztray** Gyula, *Írók az unióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.
[147] Uo., 243.

Talán nem teljesen tartozik a tárgyhoz, mégis jól jellemezheti a kisebbségi magyarság korabeli különös helyzetét és annak értelmezhetőségét, képviselőinek, irodalom és politika összefüggéseinek, közös céljainak korabeli – főleg magyarországi – megítélését, hogy a *Mi a Magyar?*-ban (1939) Szekfű Gyula is Ravasz Lászlót kérte föl a magyarság úgynevezett „normáinak" a megfogalmazására. Ravasz ebben az írásában pedig nem véletlenül „a magyarság, mint tény és a magyarság, mint érték"[148] párhuzamaiban vonta meg nemzetkarakterológiai koncepcióinak mérlegét.[149] Az adottságként létező értékek felmagasztosulására, bizonyos történelmi idők legitimáló erejére, s ez által a képviseleti elkötelezettségre, vagy az irodalom ideológiailag terhes funkcióira jól rávilágíthat, hogy a történelmi önvizsgálat szabadabb módja irodalmi téren is azonnal érzékelhetőbbé vált a második bécsi döntést követően, amikor már nem kellett kisebbségi függésben, kényszerhelyzetben felmagasztalni az amúgy adottságként létező értékeket. A kisebbségi viszonyok felbomlásával (1940 és 1944 között) a korban népszerű történelmi regény tematikája Erdélyben sem az önálló fejedelemség idejébe, hanem az egységes királyság vagy a monarchiabeli Magyarország világába nyúlt vissza.[150]

Felnőttéválás és/vagy önállóság?

Mind a már említett Babits, mind Szerb Antal egyetemes esztétikai értékrendben, s így irodalomtörténetben gondolkodott, mindketten bámulatos anyagismerettel és elbeszélőstílussal, s olykor kritikus iróniával közelítettek a korabeli „nagy ügyek" szinte minden fajtájához. Babits nem véletlenül tartotta elfogadhatatlannak, hogy egyazon kultúrában, a nyelv egyetemességének a szintjén túl, más-más értékrendet használjanak.[151] Mint írta: „A kultúrának semmi köze az ország-határokhoz. Ahogy már mondottam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv."[152] Szerb Antal 1934-ben, az irodalomtörténetében viszont már azt írja, hogy „több magyar irodalom van

[148] Vö. *Mi a magyar?,* szerk. **Szekfű** Gyula, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 14.
[149] Tíz évvel korábban, az irodalmi skizma vitájában Szekfű is az erdélyi irodalom kettős meghatározottságát fogadta el a Ravasz által felvetett kérdésekre: „(…) az erdélyi irodalom, az ő külön színeivel, szükségszerűség, melyet az erdélyi léleknek, magárahagyatottságában, meg kellett szülnie, ha nem akart elpusztulni. Hogy ezek a színek milyenek, kellemesek-e vagy sem, zavarják-e szemeinket vagy gyönyörködtetik, ennek megítélésére mi, magyarországi magyarok, nem vagyunk hivatottak. Ha mégis ítélkezünk, ezt szeretettel, nem haraggal vagy ressentiment-nal kell tennünk, s az erdélyieken áll, elfogadják-e tőlünk vagy sem. Az irodalom különben politikának és szociális viszonyoknak is függvénye, s ez utóbbiak lényegesen különböznek a mieinktől Erdélyben, innen a főeltérés a dunai és erdélyi színek között." Vö. **Szekfű** Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.
[150] Vö. **Vallasek** Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2, 234.
[151] S számára a történelmi Magyarország és Erdély egysége megélt tapasztalat volt (például fogarasi tanítóskodása, vagy *A Holnap*beli szereplése révén is).
[152] Vö. **Babits** Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, é.n., második kiadás, 354.

kifejlődőben", s legalábbis az említett differenciálódó befogadás felől tekintve ez a korban bizonyára igazolhatónak is tűnt. Mégis talán megkockáztatható azon állítás, miszerint Szerb a folyamatában szemlélt irodalmi alakulástörténetben valószínűsíthetően még nem egyenrangú magyar irodalmakról beszélt. Ahogyan nem lehet eltekinteni attól a ténytől sem, hogy az *Erdélyi Helikon* pályázatára elkészült irodalomtörténete megjelenésének alapvető feltételei közt éppen az a két meghatározás szerepelt, hogy a mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de ugyanakkor elsősorban az erdélyi magyarsághoz. Ezt a kettősséget remekül példázza Makkai előszava is, aki a „magyar szellem örökkévaló egysége" melletti „bizonyságtételnek" nevezte Szerb Antal művét.[153] A *Vallani és vállalni* vita kapcsán is az említett Makkai-tanulmány élet és irodalom viszonyában határozottan állította, hogy a kisebbségi irodalom sem mondhat le a művészi ábrázolásról, a minőségről a közvetlen valóságtükrözés javára.[154] Az elitista, egyfajta örök kánoniságban bízó Makkai, nem csupán saját irodalomszemléletével tartotta ellentétesnek, de az erdélyi irodalmi tudat kezdetlegességének, s nem utolsósorban az olvasói közeg, a helyi recepció értékhiányos befogadáskultúrájának eredményeként nevezte aggodalmasnak, hogy politikai és etikai síkon várjanak el sajátos feladatot az irodalomtól, vagyis az esztétikai szféra eszközként való felhasználását, más, mint irodalmi célok érdekében.[155] Mégis az önálló erdélyi irodalom gondolata, a minőségi elvárásokon túl, az ő idealisztikus szemlélete értelmében, egy szellemében, tradícióiban, eszményeiben és nyelvében magyar irodalomhoz képest – mint többször kifejtette[156] – problémáiban, íróiban s persze befogadó-közegében lehet igazán

[153] Vö. **Makkai** Sándor, *Előszó*, in **Szerb** Antal *i.m.,* 7-8.

[154] Bár szerzője az irodalom lényegét elsődlegesen csak ábrázoló minőségében, az élettény irodalmi tényként való bemutatásában látta, s a kettőt hierarchizálva ez utóbbit egyetemes minőségűnek, egyetemes művészi érvénnyel bírónak tekintette, kétségkívül arra törekedett, hogy a sajátosságokban megragadt valóságtükrözést egy minőségi fejlődés során fejleszthesse általánossá, egyetemessé. A némiképp sejthető ellentmondás itt is abban rejlik, hogy ez a szemlélet az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriaként a regionálist, a sajátosat nevezte meg.

[155] Pedig az erdélyi vonatkozásokon túl a kor magyarországi fogadtatásának (mellesleg igen hosszú évtizedekre meghatározó, tovább élő) alakzatait Szerb Antal sorai is jellemzik: „Az irodalom megint sokkal több mint irodalom, több mint politikai és társadalmi tett. Innen ered az a tiszta, eszményi mozzanat, a csendes átlelkesültség gesztusa az erdélyi irodalom jobb alkotásaiban, melyet hiába keresünk napjaink magyarországi irodalmában, és amely furcsán, szellemtörténetileg elszigetelten és annál megrendítőbben hat a korban. Ez a gesztus lefegyverez: a kritikus hiába szedi össze minden tárgyilagosságát, az erdélyi könyvet nem tudja úgy tekinteni csupán, mint egy műalkotást […]" Vö. **Szerb** *i.m.,* 504.

[156] Minden kanonikus diszkurzus retrospektív aktusához olyan múltkép megalkotása is hozzátartozik, amelyikben az elődök, mint a hagyomány választott formáinak a kijelölői, a jelenbéli legitimálás szükségszerű aktusain túl, a jellembeli nagyságtól a szövegszerű formákig és eljárásokig vagy az éppen ezekben rejlő hitigazság jellegű kinyilatkoztatásokig is, egyként megtalálhatók lesznek. A hagyományt ezért sem annyira megtartani, mint inkább folyamatosan (újra)teremteni lehet! Makkai Erdélyiségképe a sajátosságok felmagasztalásában inkább teremtésnek volt tekinthető. Ebben az erdélyi szellem történelmi alkotóvonásainak kimutatása mindig a történelmi múlt adottságaihoz visszanyúlva akarta bizonyítani sajátosságának örök érvényű értékeit. Nem egy előadásában éppen ezért Erdély történelmének tendenciózus átértékelése volt megfigyelhető. E történelmet Kelet és Nyugat találkozásában, a Nyugat védőbástyájaként, vagy egyéb sajátos szerepeinek hangsúlyozásában ragadta meg, de ugyanígy Bethlen, Martinuzzi, I. Rákóczi György vagy éppen Kemény

erdélyi irodalom. Ez a befogadóközeg azonban, ahogyan a problémák, élethelyzetek és az írók is (Makkai példája különösen jellemző) változhatnak a leginkább az idők során, mint ahogy szintén ez a változó befogadóközeg tarthatja csak meg az irodalom értékhierarchiájának azon nézeteit is, melyek képesek lehetnek folyamatosan újraalkotni a műveket, fenntartani vagy megkérdőjelezni korábbi értelmezésalakzataikat. A magyarországi recepcióra összpontosító vizsgálódások ezért természetszerűleg nem kerülhetik meg az erdélyi kritikai, irodalomtörténeti meghatározottságokban az irodalom történéseinek kétirányú kölcsönhatásait.

A hatvanas évekre újból megnyíló magyarországi és erdélyi irodalmi, kulturális viszony egyfelől természetszerűleg már más befogadóközeget biztosított az erdélyi alkotók és alkotások számára, mint a húszas–harmincas években, másrészt viszont az alább vázolandó összetett okok folytán a kezdeti irodalomtörténeti vizsgálódások Magyarországon jórészt csak azokat az eszményeket honosították újra, amelyek a két háború közti erdélyi irodalomszemléletet is megalapozták.[157] A két világháború közti időszakról jellemzően a hatvanas évek végétől születhettek az első magyarországi komoly összefoglalások, melyek konklúzióikat, irodalomesztétikai minőségeiket legtöbbször a kortárs erdélyi magyar irodalomra is érvényesíteni próbálták. A magyarországi kanonikus diszkurzusok később is, leginkább a reprezentáció (képviseleti értelmű) fogalmát mintegy közös részhalmaz jelentésben feloldva, a kánonalkotó szándék mellett válogatták ki azokat a kortárs műveket, amelyek a teljes irodalomszegmens egésze helyett állhattak aztán. A redukció ilyen jellegű formája nem állt távol az irodalomtörténeti alapvetésektől sem, legfőképpen akkor nem, ha nem került ellentmondásba valamely történeti kánon funkcióival, beilleszkedett egy ilyen részhalmaz logikájába, amelynek értelmezésvetületeit a virtuális egészre kivetítve érvényesnek határozta meg. Kuncz Aladár 1928-as tanulmánya *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, például évtizedekre határozta meg a történeti kutatások alapvetéseit, s az elváráshorizontokba is kész listát, műfajokat, műveket és alkotókat helyezett.[158] A két kisebbségi korszak közötti szerzői párhuzamokon, erkölcsi, eszmei analógiákon túl, a választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai a recepcióban például a népszolgálat, a kollektivitáseszmény vagy a bújtatott nemzeti egység funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkoztak. Az erdélyi irodalom ilyenforma egységes recepcióját fenntartók

Zsigmond jellemének a megidézése is a türelmes liberalizmusnak és bölcs humanizmusnak tipikusan erdélyi jelképeiként kerültek be irodalomértelmezéseibe. Lásd még **Végh** Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1, 81-89.

[157] Mindemellett tény az is, hogy 1945 után már végképp elveszett az újraegyesítésbe vetett hit.

[158] Vö. **Kuncz** Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

legtöbbször fogalmi készletük alig körülhatárolható kuszaságával, következetlen metaforikusságával, és terminusainak logikai fegyelmezetlenségével gátolták egy irodalmi heterogeneitásra törekvő elméleti alapvetés koherens megalapozhatóságát. Mindehhez természetesen hozzájárult már a kezdetektől a nemzetiségi kultúra csonka szerkezete, a kisebbségi irodalom és kultúra belső feszültsége, a trianoni döntés racionális feldolgozhatatlansága éppúgy, mint a közéleti rögtönzések, szerepek kényszere,[159] a szellemi és politikai funkciók egybemosása, vagy egy-egy életmű érdekszféráinak változó minőségű irodalomra vonatkoztatott kilengései.

A problematika összetettsége meglehetősen szükségessé teszi tehát a párhuzamos történeti kitekintéseket, amelyhez nem csupán az erdélyi s általában a kisebbségi, határon túli, regionális vagy nemzetiségi magyar irodalmak magyarországi recepciójának meghatározó paramétereit, korabeli értelmezéseit célszerű vizsgálni, de a terminológiai tisztázatlanság konfúz jelenségeit, ezek gyökereit, s következményeit, a napi szóhasználat szakzsargonban is meghonosodott kritikátlan jelentésárnyalatait is.

Kényszerű különállás vs. egyetemesség

Béládi Miklós a magyar irodalom 1945 utáni történetében a kisebbségi-anyanemzeti párhuzamban mint értelmezési keretben hivatalosan is a többszólamúságra, a Szerb Antaltól kölcsönzött terminussal, az „utódállamok" magyar irodalmaira pedig mint különálló entitásokra tekintett. A határon túli irodalmakkal foglalkozó Akadémiai Irodalomtörténetben[160]a majdnem hat évtizede tartó különélésre figyelmeztetve e kényszerű helyzetből viszont általánosságban is a kisebbségi irodalmak jellegét abból a meghatározó tényezőből eredeztette, hogy ezek indulásuktól kezdve „*nem teljes értékű*" irodalmak. „A szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, vagy ha alkalma nyílott efféle erőfeszítésre."[161] Maga Béládi is kifejtette persze, hogy az elmondottak korántsem egyforma érvénnyel vonatkoznak a két világháború közötti határon túli irodalmak mindegyikére, kiemelve az erdélyit, amely például „első negyedszázadában megindult az önállósodás útján". Ugyanakkor kétségtelen, hogy az egyéb kényszerű jellemzők, az elszigetelődés és a kisebbségi státus további fölös terhei az erdélyi irodalomra is éppúgy

[159] Ezzel kapcsolatban lásd részletesen **Nagy** György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press – Polis, 1999.
[160] **Béládi** Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, szerk. **Béládi** Miklós, Bp., Akadémiai, 1982.
[161] Uo., 10.

érvényesek voltak, legfeljebb 1982-ben még nem mindent lehetett vagy volt célszerű kimondani. Azt már mindenképpen, hogy „egy nemzettöredék anyanyelvi műveltségének fenntartójaként sokféle feladatot látott el", de az olyan mondatokat, - amelyek a kisebbségi irodalmakat különállásukban korábban tagadó, s minősítéseikben is meglehetősen kemény szavakat használó ténymegállapításnak számítottak, - igen nehezen fogadták még a vágyálomszerű egységben gondolkodók is, a határok mindkét oldalán.[162] Az elmarasztaló megjegyzések, a minőségbeli kifogások – hivatalosan is – gyakorlatilag csak a két világháború közti kisebbségi irodalmaknak szólhattak, mégis természetes volt, hogy kiérződjön belőle a mának, a jelen irodalmának, s tágabban annak kényszerű szerepvállalásainak, pontosabban azok kiváltó okainak, körülményeinek a bírálata. S minthogy irodalmi egységről szó sem lehetett a hivatalos irodalompolitikai fórumokon, a különvált, de minőségben kiforrott különböző magyar irodalmak „egész–rész" viszonyból való eszmei eltávolodásának hangsúlyozásával lehetett egyáltalán szóba hozni a hiányokat, az intézmények hiányosságát, vagy a különböző kollektív jogsérelmeket. Talán politikai okokból is, a különállás tényének hangsúlyai vagy éppen azok burkolt tagadása, nem az egykori egység szellemi újraegyesítésében, de a minőségi nagykorúsodásban találta meg igazi célját. A bevezető ennek értelmében a hivatalos irodalompolitikai sémák eluralkodásával, jellemzően „történelmi fordulatra" hivatkozó 1945 utáni „önállósodási" lehetőségekről, „kulturális autonómiáról" s ennek keretein belől a függetlenedési folyamatról tudósított, amelynek végén a nemzeti és nemzetiségi irodalmak egyenjogú irodalmakként, gyámság nélkül, a mellérendelésben vehetnek majd részt. Az egység helyett ezért vezette be az említett nyitó tanulmány hivatalosan is az „egyetemes magyar irodalom" fogalmát, melyben már „helyet talál magának a nyugati magyar irodalom is".[163]

A második világháborút követően, a határokon átívelő, szellemében egységes magyar irodalom létjogosultságában bízók, de az azt hevesen tagadók sem feltétlen vették észre, hogy az utópisztikusnak mondható „egyetemes magyar" terminusnak akadémiai szinten való elfogadottá tétele, legitimálása, önmagában is egy történelmi-politikai helyzetnek a kényszerű kiszolgáltatottságában történt. A többes számú magyarirodalom-kép felvázolásában a Szerb Antalt is idéző Béládi a hatvanas éveket jelölte meg, mint amikorra a határon túli irodalmak, így a „romániai" is, beteljesítve a transzszilvanista eszményeket és törekvéseket, eljuthattak az önállósodás művészi fokára, és teljes értékű irodalmakként lettek

[162] Vö. „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvű irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum." Vö. **Béládi** *i.m.,* 9.
[163] **Béládi**, *i.m.,*17.

meghatározhatók. Látszólag kritikusan, a vicinális érdekek elvetése által tehát, az önkritikus szemlélet kibontakozásában és az általános igénynövekedésben látta az említett tanulmány szerzője mindennek a fejlődésnek a kiváltó okát. Mégis jórészt ideológiailag engedékenyen, hiszen az említett időszakban a kisebbségi irodalmak saját értékrendszere, s ezek feltételei, az ehhez szükséges intézmények hiánya éppen politikai zsugorodásuk, jogfosztottságuk negatív csúcsain állt. A nemzeti kisebbségek irodalmának autonómiájáról beszélni, ilyenfajta kulturális autonómiát tételezni viszont eleve csak ott lehetett volna, ahol megfelelő kulturális intézményrendszer is működik. Az irodalom kultúraszervező, vagy kultúrahelyettesítő szerepének hallgatólagos aktualitása, ennek kényszerű elismerése mellett, a bevezető ezért fogalmazhatott így: „anyanyelvi szakértelmiséget az alsótól a felső fokig anyanyelven folyó oktatás fejleszthet ki, és önálló intézményhálózat képes működtetni; tudományos kutatógárda fölneveléséhez is elsősorban az utánpótlást biztosító saját műhelyt kell megszervezni”.[164] Ebből a szempontból feltétlen erénynek mondható, hogy ugyanebben a bevezető tanulmányban, a kor politikai konjunktúrájában, már le lehetett írni azt, hogy a sokszor említett nemzetiségi társadalmak is „jog szerint önálló, autonóm politikai tényezőként és intézményesen kívánnak saját sorsuk alakításában részt venni. Jogaik nem szűkíthetők le az egyéni állampolgári jogokra, kollektív jogokként is biztosítani kell jogaikat”.[165] Amely mondat egyébként éppúgy „kiszólásnak” tekinthető egy irodalomtörténetben, mint az amúgy kritikával illetett felesleges terheket és feladatokat is felvállalni kényszerülő kisebbségi irodalmak esetében, ezek irodalomesztétikai érdekhatárain túli szerepeinek, felelősségének a hangsúlyozásakor. A szakmai érvek ellenében a gyakorlatban tehát e bevezető is engedményeket kényszerült tenni, s az irodalom nemzetiségi szemléletének „szuverén” anomáliái közt, mintegy a jól ismert sorok közti olvasás technikáját az értekező műfajokra is alkalmazta.

Axiomatikus megfeleltetések

A burkoltan kritizált intézményrendszer hiánya miatt, mely az említett önállóságnak is egyik alapfeltétele lett volna, az 1945-től 1989-ig terjedő időszakra sokkal inkább, mint a két világháború közti korszakra érvényessé vált az a megállapítás, hogy ekkor a kisebbség önszerveződő-képességének gyakorlati fenntartása, fenntarthatósága vált kérdésessé. Az erdélyi hagyományokban, függetlenül attól, hogy ezt egy eredet nélküli, a semmiből teremtés

[164] **Béládi**, *i.m.,* 13. Ugyanott: „A nemzetiségi irodalom a nemzetiség öneszmélésének egyik szerve és fokmérője, önállóságának szintje egyúttal a nemzetiségi társadalom kultúrájának és etnikai önismeretének színvonalát is jelzi.”
[165] Uo., 11.

esztétikai-ideológiai alappillérein, avagy a meglévő évszázados tradíciók, a kulturális önállóság és kvázi-függetlenség mércéje szabályozta térben határozzuk meg, az irodalmiságnak és az irodalmi műfajok bizonyos szegmenseinek mindenképpen a gyakorlati előzmények hiányával kellett szembenézniük. Az intézményes kritika vagy a dráma mint műfaj például, (hogy annak bizonyos válfajairól, amelyek természetszerűleg időkorlátoktól is függtek, már ne is beszéljünk) nem léteztek korábban, s ha a két világháború közti korszakra, mint indulásra tekintünk, akkor is, ezek mellé mindenképp célszerű a körülmények gyakran heroikus idealizmusa mellett a felfokozott hivatástudatot vagy az éppenséggel gátló intézményi hiányosságokat is megemlíteni. A kritika struktúrái vagy a tudományos kutatómunkának az alapvető kritériumait biztosítani igyekvő intézmények olykor egészen meglepő keretek közt, több-kevesebb alapossággal és szakszerűséggel próbáltak ugyan megfelelni a követelményeknek, de az önálló szakspecifikus intézeti háló majdhogynem a teljes említett időszakban hiánynak számított. Ugyanígy, a műfajiság keretei is sok esetben egybemosódtak, egyetlen személy, mű, intézmény vagy akár műfaj is többes feladatok, többes területek, többes érdekek képviseletére kényszerült vállalkozni.

Nem elhanyagolható szempont a két, talán eszmeinek is nevezhető szemlélet közt, hogy míg a két világháború közti irodalmi szerepvállalásokban (elsősorban a húszas években) folyamatosan hangsúlyozódik a transzszilván eszmeiség mellett az európaiságra való odafigyelés, az európai színvonal, a néptestvériség és a jellegzetességek gazdagító, nem kisajátító szemlélete, addig a történelmi kényszerűségek egyre komorabb valóságában, a hetvenes évek végső visszafordulásai következtében s az internacionalizmus kiábrándító frázisait követően, már leginkább egyfajta mentsvárnak, a megmaradás kifejezésének és biztosítékának tekintették csak a szélesebb tömegek az anyanyelven megszólaló irodalmat. A megnőtt (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás a kisebbségi létben, a harmincas évek keserű kijózanodásaitól[166] egészen a második világháborút követő évtizedekig fokozatosan hangsúlyozódott egy olyan térben, ahol a kisebbségek létbizonytalansága egyre valósabb veszélyeknek lett kitéve. (S amikor már nem pusztán jogait, de saját létét is kétségbe vonták!) Az önvédelmi, vagy sérelmi politika a befeléfordulásban, a „helyi színek" keresésében, a sajátosságok felmutatásában és felmagasztalásában kereste elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom pedig a hivatalos szocreál ideológiákon túl a későbbiekben is a kisebbség életéhez, életformáihoz, hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, ezeknek adott különleges nyomatékot, s mintegy folytatta a hivatalosan is vállalható

[166] A különböző ideák és törekvések minőségi skálán való jelentős eltérései mellett, itt említhető például Fábry Zoltán messianisztikus erkölcsi pátosza, vagy Németh László leginkább védekezésként is felfogható Duna-gondolata.

kollektivitáseszményt. Elsősorban a kornak megfelelően, de már a marxista ábrázolásokon túl, az írónak tájhoz, néphez, közösségéhez tartozását, a sorsközösséget, amely az irodalmat és a kisebbség életét szétválaszthatatlannak minősítette.[167] Nem véletlen, hogy ekkortól kerülnek ismét előtérbe a transzszilván ideológia jegyei.

A transzszilván kánon továbbélése a hetvenes, majd nyolcvanas évtized recepciójában persze annyiban jelentett eleven hagyományt, amennyiben múltorientáltsága, értékközpontúsága és kollektív, közösségi eszménye lappangva tovább tudott élni.[168] (A harmincas évek revíziós vitái egyébként sem a kollektivitást, sem az értékközpontúságot az irodalomeszményben nem bolygatták túlságosan, a múltorientáltság, a hagyományok feltárása és fenntartása éppen ezért vált elsődlegessé, s a történelmi megpróbáltatások közepette pedig a hetvenes évtizedre elsődlegesen hangsúlyozandóvá). Ahogyan a húszas évekre a múltba fordulás, a korábbi idők dicső megelevenítése általános divattá lett, úgy a regény- és színpadi irodalomban a hetvenes évtizedre is egy korábbi időszakhoz mint egykori értékrendhez való szellemi visszafordulás, kényszerű, jelenéből kiábrándult hagyománykeresés válik meghatározó tényezővé.

Külön mérce (kétséges egység)

A hagyománytörténeti összefüggés, amely a magyarországi és a regionális irodalmak közt a hatvanas évektől kezdett érzékelhetően ismét előtérbe kerülni,[169] a kollektív jegyeket és eszmerendszert valló diszkurzusok folytonosságának biztosítása mellett a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényét is magában rejtette. A magyarországi és az erdélyi irodalom között meginduló kommunikáció azonban nem csekély hatással volt a mindinkább

[167] A transzszilván reprezentációban például a romantikus tájélmény vagy a történeti téma is elsődlegesen az erdélyi szellem szolgálatában emelkedhetett a szimbólum rangjára.

[168] Az erdélyi magyarság alapvetően lélekszámában is különbözött az összes többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól. Nagyrészt ebből adódik, hogy tagoltabb, összetettebb értelmiségi csoportosulásai alakultak ki. Míg a hatvanas évekre a döntően első generációs értelmiségiek csak baloldali hagyományokra építkeztek, s intézményi struktúráikat is természetszerűen csak így hozhatták létre, addig megmaradt némi folytonosság is, egy olyanfajta tudás keretén belül, mely hagyományaiban a két világháború közti kisebbségi szellemi életben gyökerezett. Folyamatosan léteztek például vonatkoztatási személyiségek is, akik aktívan vettek részt az erdélyi magyarság hatvanas-hetvenes évtizedének társadalmi-kulturális életében. (A tagoltságra példaképp egy nagyon heterogén lista: Kós Károly, Márton Áron, Mikó Imre, Jordáky Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Schuller Rudolf, Gáll Ernő és mások.)

[169] A második világháborút követő bő első évtized ideológiapolitikai torzulásait követően, a hatvanas évek politikai enyhülése, bár nagy különbségekkel, de fellendülő és összetett irodalmi életet eredményezett Magyarországon és Erdélyben is. Ennek talán az egyik legfontosabb aspektusa éppen az volt, hogy az addig kényszerűségből elzárt, és immár külön irodalmakként kezelt kortárs magyar irodalmak megkezdhették a hiánypótlásokat, egyáltalán megvolt a lehetőség az egymás iránti tájékozódásnak, az eszmecserének, az értékek számbavételének.

tagolttá váló magyarországi értelmezésmódokra sem.[170] A két világháború közti értékszemléletet alkalmazva a magyarországi kezdeti kritika axiomatikus megfeleltetésekben kísérelte meg az erdélyiség irodalmi lényegét gyakorlati disztingválás nélkül alkalmazni a kortárs irodalmi történésekre is.[171] Az elvárások egy meghatározó része így az újabb erdélyi művek esetében is gyakorta csak a történelmi-politikai helyzetnek és az általa okozott traumáknak tulajdonított értékeket, nem pedig a kisebbségi körülmények között íródott műveknek a helyét próbálta meghatározni valamiképpen egy egyetemesebb irodalom-esztétikai értékrendben. Ha az ötvenes–hatvanas években még egyáltalán nem lehetett egységes magyar irodalomszemléletet szóba hozni, az erre utaló igény egyre csak nőtt a titkon egységesnek vágyott magyar irodalmakról szóló diszkurzusokban. Csakhogy az eképpen megváltozott helyzet fonákságában már azért nem lehetett egységről beszélni, mert – a hivatalos ideológia mellett a kvázi autoriter diszkurzusok kényszere következtében is – a megbomlott, sokszor ellenállásnak hitt jóhiszemű, ám érzelmileg szubjektív kritikai diszkurzus és irodalomtörténet-írás, ami magával kellett volna, hogy vonja az irodalomnak a kritikai rangban való egységét is, ekkorra külön értelmezéseket generált régiók alapján. Az erdélyiség továbbélése, az önálló erdélyi (hivatalosan romániai) magyar irodalom hangoztatása, sok esetben ennek különféle csoportérdekek szerinti kihasználása viszont a hetvenes évektől egy összetett folyamat által végképp elveszíteni látszott a maga integratív szerepének esztétikai alapvetéseit és kritikai egységét.

Történeti kitekintés (előzmények)

A magyarországi irodalompolitikai helyzet az 1956-ot követő időszak politikai megtorlásaival és centralizált irányításával párhuzamosan némi enyhülést is hozott a kultúrpolitikai légkör terén. A lassú enyhülés engedményeinek voltak tekinthetők például a hatvanas évek elejére meginduló irodalmi folyóiratok is (*Kortárs* 1957; *Jelenkor* 1958; *Valóság* 1958; *Világosság* 1960; *Új Írás* 1961; *Kritika* 1963).[172] Az ötvenes évek legvége, az

[170] Vö. **Szirák** Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000, 43. „Népi kánon és az összmagyar szolidaritás folytonosságának" megteremtésében az említett tanulmány szerzője Czine Mihályt, Görömbei Andrást, Ilia Mihályt és Pomogáts Bélát nevezi meg kezdeményezőknek. Lásd uo.

[171] Külön kiemelendő, hogy az első próbálkozások alkalmával nem is születhettek mindig adekvát értelmezések. Hiányt (gyakran tudásbelit) nem lehetett egykönnyen és hamar pótolni, maradtak a két világháború közti irodalmi tapasztalatok, majd pedig akarva-akaratlanul előtérbe kerültek azok az életművek, amelyek a korabeli politikai helyzetben a változásokat – a lehetőségekhez képest kimondva – sürgették, és részben már bele lehetett őket fogalmazni a magyarországi irodalompolitikai enyhülést követően a kritikai gyakorlatba.

[172] Persze a hatvanas években is a pártirányítás határozta meg az irodalmat és a sajtót mind tematikában, mind hangnemben, azonban érdekesség, hogy a végig egységesnek mondott MSZMP-ben már megjelentek a különféle pártirányzatok, amelyek a sajtónak s az irodalmi életnek is valamelyes mozgásteret biztosítottak. A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat „a kapitalizmus embertelenségeit felfedve" persze, de már valamelyes

„új szakasz" politikája mindenesetre mindkét országban a maga óvatos ideológiai nyitásaiban értékelhető, ám ezek viszonylagosságát[173] jól mutatja, hogy csupán a személyi kultusz idejéhez képest érzékelhető valamiféle pluralitásként. Erdélyi viszonylatban a következő évtized szellemi munkássága és lehetőségkeresése végig ennek a viszonylagosságnak a jegyében zajlik, s a következő diktatórikus személyi kultuszig eltelő időszakban gyakorlatilag csak a magyarság sorsát illető sérelmek, erősödő jogfosztások maradnak változatlanok. Ezek keretében lesznek értelmezhetőek azok a normalizálódási törekvések, illetve kísérletek is, amelyek a magyar értelmiség bizonyos részének közéleti tevékenységét jellemezték, s amelyek az irodalom öntörvényű létmódját is sok esetben erőszakosan kérdőjelezték meg.

Az igénynövekedés és a kritikai élet megerősödése, mely magával vonta egy autonómabb értékrendnek a kialakulását, az esztétikai szempontok fokozottabb érvényre jutását, Erdélyben mindössze a hatvanas évek végétől számító, pár éven át tartó politikai-ideológiai enyhülés következtében vált rövid kivétellé. Az értékek és eszmények új megvilágítása, a nagyobb játéktér és a fokozottabb szabadság ez időben a mítoszok lerombolásáig ugyan nem jut el, de a szűkebben értett irodalmiság esztétikai komponenseinek vagy az irodalmi individualizmusnak az újabb felfedezéséig kétségkívül

rálátást nyújthatott a vasfüggönyön túl történtekre. - Vö. **Murányi** Gábor, *A magyar sajtó története 1948-tól és 1988-ig*, in *A magyar sajtó története*, szerk. **Kókay** – **Buzinkay** – **Murányi**, Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000, 217. Az ötvenes évek romániai helyzetére, és az új magyar értelmiség egy részének ambivalens diszkurzusára jellemző, hogy Bukarestben magyar írók is részt vesznek abban a küldöttségben, mely hivatalosan elítéli a magyarországi lapok, s köztük leginkább a Nagyvilág Romániába való tervezett bevitelét. Csak 1963 után nyílik lehetőség az erdélyi magyarság számára, hogy hivatalosan is hozzáférhessen a Magyarországon kiadott kritikai és szépirodalmi folyóiratokhoz…

[173] Az 1956 után kialakult helyzet valóban csak viszonylagosságában jelent új fejezetet. Korábbi jelek az enyhülésre alig mutatkoztak (például Sztálin halálát követően 1953-ban), de romániai viszonylatban, csak az 1956 februárjában zajló XX. szovjet pártkongresszus következményében beszélhetünk egyáltalán ilyenekről. Ekkortól a román pártvezetés nemzetiségi téren is engedményeket kényszerült tenni. 1955-re szabadon engedték a Bolyai Tudományegyetem korábban koncepciós perben elítélt egykori tanárait, ahogyan az 1951-ben életfogytiglanra ítélt Márton Áron püspököt is. Az ellenpéldák az ötvenes évek végére ismét számszerűleg megnőnek: a bolsevik ideológia jegyei közt megindul a nemzetiségi követelések jogosságának elkendőzése. 1957 februárjában már 'szokásos' retorikával leplezik le a 'magyar nacionalizmust', (vö. **Kovács** György, *Gyom, amit irtani kell,* in Előre, 1957/2.) majd a marosvásárhelyi magyar írók csoportja nyílt levélben ítéli el a magyar „ellenforradalmat", s tesz hitet a román kommunista párt mellett. Ezzel egy időben, a magyar lapszerkesztőségekből zúzdába küldött könyvekkel együtt megindul a központilag irányított kampány a magyar „szeparatizmus" ellen. (A Bolyai Tudományegyetem tanárait és hallgatóit, – köztük a másodéves Páskándi Gézát – is ekkor tartóztatják le.) Mindenesetre egyfajta „olvadás" pozitív eredményeket is hozott: 1957-ben megindul a *Korunk* új folyama, közel másfél évtized után megszületik az első magyar nyelvű gyermeklap, a *Napsugár*, ahogyan a Román Akadémia magyar nyelvű lapja, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* is. Ebben az évben kezdi pályafutását Sütő András szerkesztésében a (nevét később *Új Élet*re változtató) *Művészet*. (S irodalmi szempontból kevésbé jelentős lapok is, mint Bukarestben a *Tanügyi Újság*). Intézmények terén is valamelyest érezhető változás történik, talán a legfontosabbak közül elég, ha a marosvásárhelyi akadémiai kutatófiókot vagy a bukaresti egyetemen újonnan létrehozott Magyar Nyelv- és Irodalmi Lektorátust említjük. Más vonatkozásban ugyan, de komoly jelentőséggel bírt az Állami Székely Népi Együttes megalapítása is.

nagy lépéseket tesz.[174] (A nemzetiségi irodalomtörténet feltárása, a megélénkülő kritikai élet, az új folyóiratok, s mellettük némileg a kiadók nagyobb fokú szabadsága s műhelyszerepe is ekkor közelít leginkább a normalitáshoz.) Ez az időszak egybeesik ugyanakkor a „szuverén", férfikorba lépett, külön erdélyi irodalom szemléletének újbóli kialakulásával is, mely az olykor látványos politikai nyitásokat hivatalosan minden irányból éppen az egységes magyar irodalmi szemlélet ellenében óhajtotta felhasználni.[175]

A szomszédos államok életébe való „be nem avatkozás" oly sokat emlegetett elve alapján visszautasított egység és felelősség, a magyar értelmiségtől kikényszerített romániai álláspontok[176] után (melyek azon nyomban elítélték a közösnek remélt magyarországi felelősségtudatot vagy kötődést) nem vált lehetővé, hogy kulturális, nemzeti, nyelvi kötődésekről bármilyen hivatalos fórumon szót ejtsenek. Helyette fokozottan hangsúlyt kapott Erdélyben és Magyarországon egyaránt a nemzetiségi-kisebbségi eltérő jelleg, a külön sajátosság, amely természetes velejárója – mondták – a nemzetiségi irodalom önállósulásának. Annak az irodalomnak, amely már tudott saját külön történelméről, sőt azt kutathatónak is remélte éppen önállósodása jelének biztosítékául. A programszerű kulturális különállás a hivatalos irodalompolitikában és a hallgatólagos jószándékú magasztalásokban is egyaránt megtalálta a helyét, minthogy kultúrájának és saját értékeinek végre a

[174] Gheorghiu-Dej sztálinista párttitkár halála után, a Ceausescu-rezsim hatalmának megerősödését megelőző politikai interregnum idején Romániában rövid ideig tartó, ám termékeny és visszafordíthatatlanul a mai művészeti sokszínűség irányába mutató kulturális fellendülés volt tapasztalható. A kommunizmus negyvenöt éves történetében ez volt talán az egyetlen olyan időszak, melyben az írók mellett a romániai magyar művészek önazonosulási törekvései is viszonylag szabadon bontakozhattak ki. Az erdélyi művészet sajátságában hívő alkotók a korábban használt, valamint az új, a régióra jellemzőnek tekintett képzőművészeti motívumok és formák felhasználására törekedtek. Ugyanakkor – az önazonosulási törekvés részeként – a művészek jó része már az egyetemes művészethez, a kortárs törekvésekhez való igazodás eszményét is követte. Az irodalmi élettel némiképp analóg módon a modernitás és sajátosság vitáját több művészeti ágban is felszínre hozó identitáskeresés eredményeként jött létre például a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején egy sajátos stíluskeverék, az akkor még élő poszt-nagybányai és a főiskolákon még mindig sulykolt realista hagyomány, valamint a klasszikus avantgárd irányzatok és a kortárs (főként absztrakt) irányok valamiféle ötvözete. A leginkább a stilizáltság és a dekorativitás irányába elmozdult, kelet-európai értelemben internacionálisnak is tekinthető stílus, a szocreállal ellentétben már nemcsak valódi formai sajátosságokra, de az alkotói szándéknak és az alkotó egyéniségnek eredeti hangon való megjelenítésére is alkalmas stílussá vált. (Ekkoriban teljesedett ki Balla József, Barabás István, Benczédi Sándor, Fülöp Antal Andor, Gy. Szabó Béla, Incze János Dés, Miklóssy Gábor, Mohy Sándor, Mottl Román, Nagy Imre, Pittner Olivér és Szervátiusz Jenő alkotói munkássága.) Vö. *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965–75,* szerk. **Vécsi Nagy** Zoltán, Bp., Ernst Múzeum, 2002, 9.

[175] Az akadémiai irodalomtörténet felvezető tanulmánya értelmében például: „*általánossá vált az a meggyőződés, hogy a nemzetiségi irodalom szuverén létét azáltal biztosítja, ha képes egyenrangú társként beilleszkedni az irodalmak közösségébe."* Vö. **Béládi**, *i.m.*, 12.

[176] A Magyar Írószövetség 1968-as ülésén döntött úgy, hogy nem maradhat tovább közömbös a határon túli magyar irodalmak iránt, és hogy felelősséget érez és vállal is értük, melyet nyilatkozatban is leszögezett. A politikai helyzetet jól megvilágítja, hogy a nyilatkozatra Romániában számos, többnyire a pártvezetés által kikényszerített, tiltakozó, elutasító válaszban reagáltak, amelyek a közös felelősség és a kettős kötődés elvét belügyekbe való beavatkozásnak minősítették. Lásd Utunk, 1968 aug. 2; Utunk, 1968 szept. 6; Igaz Szó, 1968/8; Előre, 1968 júl. 7; Előre 1968 júl. 24; - illetve ezzel kapcsolatban vö. még **Ágoston** Vilmos, *A levágott kéz felelőssége*, in Alföld, 1991/2. – (A Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as gyűlésén elhangzottakra a román pártfőtitkár eleinte annyi tiltakozó írást rendelt, ahány folyóirat az országban létezett.)

dokumentálását végezte el, s a hetvenes évekre az erdélyi és magyarországi recepcióban is más-más jelszavakkal, de többnyire legitimált keretekben működhetett. „Ahhoz, hogy a nemzetiségi irodalom kiteljesedjék, a külön fejlődés során ki kell szakadnia az 'anyanemzet-kisebbség', 'egész-rész' viszonyból, föl kell mondania az 'egységes irodalom' elvére kötött eszmei szerződést, független entitássá kell válnia, amit az irodalmi tudatnak is képviselnie kell a saját szellemi központ, intézményrendszer hathatós működtetésével."[177]

Egység helyett a különállás, a különbözőség szólamait cenzurális okok, kényszerítő hatalmi politika, ideológiai lojalitás, vagy éppen a két háború közti időből öröklött külön jelleg büszke tudata szegélyezte az egyik oldalról, politikai óvatosság, érzelmi motivációk, kanonikus érdek, vagy a történeti-kulturális hagyományok remélt megőrzése a másikról. A minőségi nagykorúsodásnak mindenesetre nem, az önállósodásnak viszont kétségkívül csalfa irodalmi ígérete, még az erdélyi irodalom esetében is, a helyzetismeret hiányában, a magyarországi irodalmi konjunktúra határokon túlra való kivetítésében és az autoriter kánonok közvetlen átültetésében élt tovább a második világháborút követően. Az immár külön irodalmakként kezelt nemzetiségi/kisebbségi/regionális magyar irodalmak a kor összetett politikai játszmáiban[178] végképp saját kultúraszervező vagy éppen kultúrahelyettesítő-szerep betöltésére kényszerültek.

Lappangó attitűdök: népi és nemzeti

A magyarországi irodalomtörténeti diszkurzusok egy jelentős része ekkorra ismét csak egy 19. századi népi-nemzeti irodalmi eszményt és értékrendet, illetve egy, a lehetőségeihez mérten értékőrző perspektívát vázolt fel a kisebbségi magyarság számára. A társadalomontológiai összefüggéseiben gyakorta igencsak felszínesen, továbbra is „népnemzetiként" emlegetett, öröklött szemléletet, az összetettségében vagy céljaiban inkább „honmentőnek" definiálható képviseleti diszkurzusfajta összetett irodalmi forrásait egy, a korban meglehetősen kompaktnak vélt értelmezői közösség imaginárius támasztékainak az értékrendszerében és hierarchiájában lehet célravezető szemlélni. Ezek határozták meg ugyanis az erdélyi, úgynevezett „lappangó" kánoni diszkurzus által vallott és propagált eszmerendszernek a magyarországi recepcióban kialakult szokásrendjét, ahogyan egyes életművek kiemelt helyét is. Az autoriter, de semmiképp sem abszolút hatalminak tekinthető irány az irodalmi életnek olyan szegmensét képviselte, amelynek elismert eszmeisége éppen

[177] Vö. **Béládi**, *i.m.,* 13.
[178] Mely a környező országokkal, és azok fokozódó nacionalizmusával szemben is leginkább csak a saját nemzettudata eliminálásának a politikáját követte.

abból adódott, hogy nem egységes világnézetű, csak hallgatólagosan közös érdekeket kötött egymásba.

Mindezekben közös volt a sensus communis és az a fajta részlegesség, mely a sajátnak vallott (a „marxista" keretekhez és lehetőségekhez mérten a népi, nemzetiségi és ezeket ötvöző transzszilván) jegyeket az irodalom történéseinek folyamatában a határon túli, s legfőképp az erdélyi irodalomra tekintve érvényesnek határozta meg. A „honmentő" irány nemzeti(ségi) paradigmája saját kritikai elvárásaiban és frazeológiájában, mely általában mindössze pár jól hangsúlyozott névvel azonosította a határon túl születő magyar irodalmakat, sokáig nagyrészt kizárta vagy egyszerűen nem tartotta említésre méltónak az olyan írókat és műveiket, amelyek ellenálltak az esztétikai kommunikáció összefüggésrendszerében a közösségi, etikai-szociális ideológiákra történő leszűkítéseknek. Erdélyi vonatkozásaiban hasonlóan merev ideológiát testesített meg mint a marxista, amint a szépirodalomban is társadalompolitológiai értékorientációt kívánt érvényesíteni.[179]

A múltorientált, értékőrző és közösségi kánonmodellek nyílt vagy bújtatott továbbélése, a hivatalos fejlődéselv mögött, a húszas–harmincas évekből inspirálódva a második világháborút követően is az erdélyi magyar nemzeti közösség külön öntudatának kialakítására, majd megszilárdítására törekedett. A kisebbségi létviszonyok ellentmondásossága, mely már a harmincas évek vitáiban is kiütközött (leginkább a *Nem lehet*–vitában, 1937) ekkorra már tragikus nyilvánvalóságában pusztán egy sajátos

[179] A teljességhez hozzátartozik, hogy a művészetre és kultúrára vonatkozó korabeli alapfeltevéseknek megfelelően továbbra is érvényben maradtak a sztálinista elvek, melyek szerint a művészet – minden más kulturális jelenséghez hasonlóan – a kommunista propaganda fegyvereként és az ideológiai „harc" egyik legelső frontjaként volt értékelendő. A „szocialista átnevelésnek" szolgálatába állított művészet értelemszerűen felerősítette az irodalom szolgálattevő, nevelő funkcióját, melynek hivatalosan, a kollektivitás újabb formáin keresztül is „a szocializmus felépítésén" kellett munkálkodnia. Ennek a kollektivitásnak azonban Erdélyben a második világháborút követően mindig is, talán csak a kezdeti „üdvtörténet" első éveit kivéve, volt egy alapvetően másfajta jelentéstartalma is, amely az erdélyi magyarság érdekeit, sérelmeit, vagy éppen kollektív tudatát és emlékezetét volt hivatott átfogóan az irodalomban vagy az irodalom által megjeleníteni. Ugyanannak a kollektivitásformának egyéb tartalmakkal való feltöltése bizonyult olyan „használható" keretnek, amelyben a művészet és irodalom, a nemzetiség, mint társadalmi közösség kapcsán emelhet értük képletesen szót. A nemzetiségi lét mint önmagában adott kollektivitásforma a kollektív emlékezet értelmezési pontjait is aszerint alakította ki, hogy a politikai hatalom az ő adottságait, adott másságát hagyta-e érvényre jutni, vagy megpróbálta azt egységesíteni, beolvasztani. A politikai gyakorlattal ellenkező, ideológiájában burkoltan ellenálló attitűd viszont a művészeti gyakorlatot a szocreál esztétikájához hasonlóan két aspektusra bontva tartotta, s ezzel nyomban alárendelő viszonyt is határozott meg, amint tartalmi és formai megkülönböztetésében az előbbi javára történő hierarchiát juttatott csak érvényre. Ennek a hierarchizálásnak az eredménye a kényszerűségekben legitimált értelmezés-formáknak a legjobb esetben is sematikus mintái, melyek az „ahogy lehet" történelmi lehetőségeit eszményítve tartották fenn az irodalomnak a közösségi gondokat megjelenítő, képviselő funkcióját. Ráadásul az „eszmei helyességre" ügyelve a nemzetiségi gondokat irodalomban felvállalók sem mindig tudtak más alternatívát találni, mint a kizárólagosságot, elveik fontosságának a hangsúlyozására. A nemzetiségi, mint nemzeti kisebbségi képviseleti attitűdök a formai kísérletezést az öncélú, esztétizáló irodalmi alkotásokat, az avantgárd újításokat sokszor a hetvenes–nyolcvanas években is éppúgy elítélték vagy lekicsinyelték, amint azt a korban a nem megfelelő attitűdökkel a bolsevik ideológia képviselői tették.

hagyományértelmezést, kulturális reprezentativitást és áthallásos történelmi tematikát kísérelt meg az irodalom révén felszínre juttatni. A recepció ezek sarkított ábrázolása által is egy felületesnek mondható, homogén közösség-képet és traumatikus szemléletet rögtönzött. Az analógiák és a diszfunkciók húszas-harmincas, illetve hetvenes–nyolcvanas évekbeli irodalomszemléletének magyarországi leképződéseiben ugyanakkor mindenképp célszerű arra emlékeztetni, hogy a harmincas évek rekanonizációs vitái Erdélyben evidenciaszerűségében tabuként kezelték a közösségi jelleget, a kollektív értéktudatot. Mint utaltam rá, a viták folyamatosan egy kompaktnak tekintett közösségnek szóltak, az ennek való elkötelezettség mértékéről, módozatairól polemizáltak, vagy magára a kisebbségi létre vonatkoztak, de a közösségeszményt mentesítették a szellemi csatározások alól. S minthogy a transzszilvanizmust leghevesebben támadó Gaál Gábor is alapértékként fogadta el a hallgatólagos közmegegyezéssel kialakított kollektív sémákat, a belső (például a szemléleti vagy nemzedéki) revízió mellett a külső (például baloldali) kritikák is jórészt kulcsfogalomként kezelhették azt.[180] A harmincas években ugyanakkor ennek, a viták általi részleges diszkurzuspluralizációnak a folyamatában nyert fokozatosan teret a szociográfia és a népiesség is, természetesen továbbra is egy közös erdélyi szellemi égbolt alatt.[181] A világnézeti és generációs problémák mögött a valóságkifejezés új igénye is ekkor jelent meg, mely később a marxista-realista ábrázolásokban is megtalálta a maga specifikus erdélyi jellegének összetevőit. A különböző értéktudatok tehát egy közösségi cselekvő szemléletet mindenképpen érvényesen örökítettek tovább a hatvanas–hetvenes évekre is.[182]

A népi örökség

A közös kisebbségi sorsnak két világháború közötti, osztályok fölött álló „nemzeti egységet" megteremtő alapja mind a helikoni tömörülésben, mind az ekkor induló népi írók mozgalmaiban[183] érvényre jutott. Az *Erdélyi Fiatalok* 1930-ban induló folyóirata elsődlegesen falukutató mozgalmat hirdetett, szociális és kulturális mozgalom jellege pedig természetszerűleg éltette tovább a pedagógiai és közösségi célokat az irodalomértelmezések terén is. A korabeli népi jelleg az *Új Arcvonal* című antológiában (1931) szereplők műveiben

[180] Vö. Magunk revíziója (1931); Erdélyi Fiatalok (1930–1940); Jelszó és Mítosz (1937) vitákat, valamint a Korunk (1926–1940) teljes korabeli ideológiai ellenkritikáját.
[181] Például Tamási Áron (Czímeresek, 1931), Kacsó Sándor (Vakvágányon, 1930), Székely Mózes (Zátony, 1930) vagy Berde Mária (Földindulás, 1930) című műveiben.
[182] A transzszilván értékkategóriának a pedagógia célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozícióit, legalábbis a pedagógiai célokkal összefűzött esztétikai érték gondolatát, de a természetábrázolást és a rurális témákat is, részben a népi vonal irodalma szilárdította meg már az 1930-as években, majd éltette őket tovább a második világháború után.
[183] Főképp a harmincas évekre, Lásd *Vásárhelyi Találkozó*, 1937.

már hangsúlyosan jelentkezik, ugyanakkor egy még differenciálatlan világnézetű alkotócsoportot tükröz. Az egység, mely amúgy nagyon rövid ideig élt – részben talán, mert az 1938-as világpolitikai események ismét felszínre hozták a világnézeti különbségeket – a harmincas évek közepétől kialakította a maga differenciáltabb szárnyait, a korábbi transzszilván szerzők népi humanizmusát, az 1935-ben létrehozott *Hitel* körüli szerzők nemzeti önvizsgálatát és a balszárny szocialista, munkásmozgalmi kötődéseit. A második világháborút követően Erdélyben is nyilvánvalóan ez utóbbinak sikerült érvényesülnie a leginkább, (folytonosságát olyan szerzőkben is biztosítva, mint Méliusz József, Kovács György vagy Szemlér Ferenc)[184] de Magyarországon a népi humanizmust és a transzszilvanizmust, vagy bújtatottabb formában a nemzeti eszméket képviselő szerzők is fölöttébb nagy népszerűségnek s olykor hivatalos elismerésnek is örvendtek. (Persze voltak olyanok is, akik e népszerűséget csak az illegalitásban élhették meg, hiszen műveiket, mint például Nyírő József műveit, betiltották 1944 után.) Itt célszerű megemlíteni, hogy a nagyon heterogén egykori transzszilván vonulatnak – Makkaitól a népi-konzervatív Tamásin át egyfelől Wass Albertig és Nyírőig, másfelől Szemlérig és Méliuszig – erdélyi képviselői közül néhányan a nyílt politizálás, vagy a nemzeti radikalizmus felé tolódtak. Az 1945 utáni népi írói hagyományokat tovább vivő nemzedékből (mely a népi jelentéstartományába is Magyarországon többféle írói gyakorlatot és társadalmi programot foglalt), akárcsak a két háború közti nemzedékből is, sokan az aktív politizálást választották, de immár a bolsevik keretek közt.[185] Az egykori baloldali szárny bizonyos része így nemegyszer felvállalta az „útitárs" szerepkörét is.[186] A társadalmi gondokat, a közérdeket megvalósítani igyekvők

[184] Jellemző ugyanakkor, hogy az irodalom társadalmi funkciójának propagálása mindvégig megőrződött, olyan szervezetek és szerzők által is, akik harmincas évekbeli eszményeiket valamiképp továbbéltethették. Lásd Ady Endre Társaság (1935) vagy Balogh Edgár munkássága.

[185] Mint Standeisky is megjegyzi, a népiek Magyarországon is *„bár általában radikális baloldaliak voltak, többen közülük a demokratikus polgári centrum felé orientálódtak, mások pedig szélsőjobbra csúsztak*", de 1945 után is szoros kapcsolatban álltak a politikai hatalommal. Vö. **Standeisky** Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, 17.

[186] Aminek komoly ára volt: 1956 után az egyik első párthatározat éppen a népiek ellen szólt, Veres Péter miniszteri lemondatása „érdekében" rágyújtották a házat, többen pedig, akárcsak Kovács Imre, Nyugatra távoztak. 1963 előtt mindenesetre a kommunista írók mellett a népiek is kapcsolatban álltak a politikai hatalommal, s ha többségük így vagy úgy függetlenítette is magát az uralmon lévőktől, a társadalom problémái iránt sosem maradtak közömbösek. Tóth Pál Péter nem véletlenül jellemezte az „ahogy lehet" politikájaként e politikai szerepvállalást.
A népiek társadalmi elkötelezettsége, a parasztságért, annak felemelkedéséért folytatott küzdelme, vagy a nemzeti érzések iránti fogékonysága mellett irodalmi értékelésükkel, hibáikkal, erényeikkel a szakirodalom számos alapos műben foglalkozik. (Csak néhány megkerülhetetlen írás: **Borbándi** Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989; UŐ, *Népiség és népiek*, Esszék, tanulmányok, cikkek, Bp., Püski, 2000; *Népiek és urbánusok: Egy mítosz vége?* Bp., Századvég, 1990; **Hevesi** András, *Népi vagy polgári kultúra?* in Toll, 1933/8.; **Ignotus** Pál, *Népiség*, Bp., Századvég, 1988; *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, szerk. **Sz. Nagy** Péter, Bp., Rakéta, 1990; **Laczkó** Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3; **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?,* in Kortárs, 1997/6; vagy **Standeisky** Éva, *i.m.*

közül Erdélyben hivatásos politikai szerepre vállalkozott (Veres Péter vagy Kovács Imre példájához hasonlóan) Szemlér Ferenc vagy Sütő András.

Népiség és Szolgálat

A paraszti kultúra eredetmítoszait vagy annak organikus szemléletét az irodalomba léptető népi írók vonala a modernség kulturális értékrendjének az első világháborút követő átértékelésével gyakorlatilag a magas művészet rangjára kívánta emelni a népi, paraszti kultúra termékeit is. Nem mondott le viszont egyfajta elitebb irodalmi kánonról a minőség terén, nem alacsonyította végképp le, vagy szélesítette végletesen ki művelődéseszménye értelmében az addigi nemzeti irodalomtörténetet sem, csupán kontextus-viszonyait helyezte tágabb, elsősorban kelet-európai összefüggésrendszerbe. A kisebb népek kultúrájának, irodalmának a közös gondolata más hangsúlyokkal folytatódott a marxista hatalomátvételt követően az irodalomtörténet-írásban, amely az internacionalizmus mellett a népi világ valóságábrázolását (is) majdhogynem kötelezőnek tüntette fel. Korábbi társadalomkritikai igényének immár nagyrészt elhallgattatott (mert megoldottnak mondott) irodalmi attitűdjei a kulturális progresszió művelődésformáló jegyeiben tarthatta meg erejét. Az alapvető alkotási attitűdként előírt világlátása a korabeli valóság ábrázolásán és feltárásán, a múlt újraértelmezésén túl az archaikus kultúra, a folklór és a kortárs művelődés szintézisét akarta jelen idejű egységgé formálni.[187] Mindemellett, saját öröksége érvényesítéseként is, elfedni igyekezett az irodalmi szerephálóban hivatásos író és közíró különbségeit, akárcsak élet és irodalom esetleges szétválaszthatóságát, a magánember és közösségi ember típusideáljának mindig ez utóbbi javára történő fejlődéselvének a törvényszerű hirdetése által.

Az etikai-szociális ideológiák irodalmi tényezőinek az esztétikai észlelést felülíró tapasztalatában a népi mozgalom bizonyos képviselőinek második világháborút követő irodalmi elképzelései és törekvései sok esetben analógiát mutattak a proletkultos ábrázolásmód és írói világkép szegmenseivel, amelyek következtében a hatvanas évekre, legalábbis részben, autoritását visszanyerő diszkurzusforma egy összetett szociokulturális szemlélet átrendeződését is maga után vonta.[188] Meglehetősen nagy szerepe lehetett ebben a

[187] A népi-nemzeti irányt magukénak vallók közül az 1945–1948 közötti népi írói tábor demokrata szárnyára (melyben a klasszikus szépírókon túl, szociológusok, szociográfusok, esszéírók és falukutatók voltak többségben), de a Nemzeti Parasztpártra, illetve az 1956-os Petőfi Párt egyes képviselőire (Kovács Imrére, Szabó Zoltánra, Bibó Istvánra) is érvényesíthető mindez. Lényegesen eltért ettől az ötvenes évekre a „népből jött" és a néphez gyakorta kötelezően témáért visszanyúló közép-európai új értelmiségi és írói körök nemzedéke, Erdélyben és Magyarországon egyaránt, mely leginkább a bolsevik ideológiát, a dialektikus és történelmi materializmust terjesztette a szélesebb néptömegek felemelése okán.

[188] A későbbi, úgynevezett „népi-nemzetiek", a hetvenes évek „honmentő" íróinak egy igen jelentős része is ebből a heterogén „képzelt közösségből" (Vö. az Anderson-féle 'imagined communities' elmélettel) vált ki. A kettősséget Filep Tamás Gusztáv egy tanulmánya is igyekezett már tisztázni. Megfontolásra érdemes, hogy

paraszti közegből származó elsőgenerációs írói-értelmiségi rétegnek is, amely erdélyi viszonylatokban éppen a hetvenes évekre a diktatórikus társadalmi-politikai praxis kisebbségpolitikai kiábrándító szólamaival szemben a népi mozgalom nemzetideológiáját és kultúratörekvéseit állíthatta szembe.

Mint említettem, ez az időszak együttesen a magyarországi irodalmi kapcsolatoknak a szélesebb lehetőséget nyújtó korszaka is, az etikai-szociális diszkurzusok itteni beszivárgása az évtized folyamán (noha meglehetős fáziskéséssel) az eltiport és végleg veszni látszó nemzetiségi jogok hiányában a közösségi-nemzetideológiai reflexiók esztétikai kidolgozását sürgette.[189]

Kanonikus diszkurzusok átnyúlása

Mindezeket alapvetően azért volt szükséges hangsúlyozni, mert a kollektivitáseszmények kanonikus diverzifikációja mentén nemegyszer éppen a korszakkánon időbeli elcsúszásában, az erdélyi irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódásban, bizonyos szegmenseinek a kiemelésében,[190] és autoriter ideológiaformák átemelésében ragadhatók meg részben azok a buktatók, melyek kiemelten hangsúlyos szerephez jutottak az utóbbi fél évszázad Erdélyben születő irodalmának értékelési menetrendjében.

Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett,[191] a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is legfeljebb félhivatalosan megjelenő, de legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által válhatott elismertté. A kollektív sérelmek

---

ebben a szerző idézi Kovács Imre véleményét az egykor ténylegesen népi író Veres Péterről, illetve arról, hogy Veresék a kommunizmus évtizedeiben sem népben, sem nemzetben nem gondolkodtak; - hanem inkább „nyájban". Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11, 7-13.

[189] A kollektív kisebbségi diszkurzusok szépirodalmi képviselői éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé tették a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését, mint a szocialista realizmus, még ha a kétféle valóságkép között óriási különbségek is voltak. Az uralmi helyzetben lévő marxizmushoz sajátosan népi (mint hivatalosan kollektív) és nemzetiségi (mint bújtatottan nemzeti) – eszmék is csatlakoztak. A népi-realista és a kollektív eszmék kezdetekben a pártirányítás következtében, később pedig, egy különös nemzetiségi keretbe foglalva, hallgatólagos ellenkánonként fordították referenciális értelmezésmódokba a hivatalos vagy kvázi-hivatalos irodalmat. A marxista irány a szépirodalomtól s főképp az irodalmi élettől következetesen elvárta, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén alapozza meg az előzetesen megállapított eszméket és eszményeket. Egy másik szinten, de gyakorta éppen a rendszeren belül, a legkülönbözőbb irányokból összecsengő „honmentő" erők is sokszor hasonló dogmatizmussal kérték számon Erdélytől a kollektív-képviseleti irodalmat, és vallották, hogy csak az irodalom teljesítheti nemzeti hivatását, a közösségi gondok megoldását és a társadalmi szolgálatot.

[190] A nyelv- és nemzetmentő attitűdök politikai tiltásában is gyakran egyértelműnek látszott a siker természetrajzának az ilyen formájú biztosíthatósága.

[191] Mely a hetvenes évekre Magyarországon ismét megpróbált kemény cenzurális irodalompolitikát érvényesíteni: a *Kritiká*t „áthelyezték", Béládítól elvették, majd Pándi Pálnak adták, később a *Mozgó Világ*ot majd a *Tiszatáj*at pedig betiltották.

bújtatott irodalmi ábrázolása, sokszor az ellenállás adta autoritást, népszerűséget is kihasználva, a magyarországi visszhangok Erdélyre visszaható erejével eleve egy parciális kép kialakulását segítette elő. Az így formált elvárásrendnek való megfelelés vágya – sokszor a szigorú cenzurális térben már magának a publikálásnak a lehetősége által is – a magyarországi megjelenéseket sürgette.[192] Az ehhez való igazodási vágynak pedig egyáltalán nem volt elhanyagolható a korabeli szerepe, illetve visszaható ereje.[193]

A hetvenes évekre Magyarországon viszonylagosan működött az irodalomnak az a diszkurzusrendje, amelyben a véleménykülönbségek, illetve magáról az irodalomról szóló viták is helyet kaptak. A Kádár-rendszer folytatta ugyan az irodalom politikai befolyásolását,[194] de a hetvenes évekre újra fokozódó represszió ellenére, a kultúrpolitikai offenzíva már aligha tudta feltartóztatni az elméleti tájékozódás kiszélesedését. Tulajdonképpen ez az időszak az irodalmi kereteken belüli diszkurzuspluralizálódásnak és a határon túli irodalmak felé fordulásnak az együttes korszaka. A honmentő diszkurzus-összefonódás, valamint a kisebbségi magyar irodalmak fogadtatása szempontjából elsődlegesen fontos ez a kettős elmozdulás. Míg a magyarországi struktúrák szintjén jelentős mértékben enyhült a korábbi diktatórikus magatartásforma (például újfajta hangú

[192] Az említett lapok közül a *Mozgó Világ*ban a felvidékiekről, a *Tiszatáj*ban leginkább erdélyiekről közöltek cikkeket.

[193] Hogy kik voltak ismertek és elismertek a magyarországi hivatalos fórumokon is (mely sokszor egy felszabadult, idilli állapotnak látszott a romániai viszonyokhoz és cenzurális térhez képest), az erősen meghatározta az erdélyi értékrendeket is. Persze ismét hangsúlyozni kell, hogy az adott periódusra, a nyolcvanas évek derekára, az erdélyi magyarságnak szinte teljesen leépültek azok az intézményrendszerei, amelyeket a modern társadalomelméletek mint professzionális cselekvőket tartanak számon, és amelyek írók, irodalmárok, kritikusok hatáskörén keresztül alakítják valamelyest az aktuális értékrendet. A leépülés viszont kettős mércét érvényesített, egy formális, felülről irányítottat, melyet egy szocialista realista esztétika képviselt, és egy informálist, amelyet valódinak érezhettek, de amely azáltal, hogy kezdetben informális, ám később fokozatosan megtűrtebb (s a politikai helyzetben érzelmileg egyre elvonatkoztatóbb módon) terjedhetett, magában hordozta a kritikai egység és teljességigény torzulásának veszélyét is.

[194] Az amnesztiarendeletek, majd az 1968-as gazdasági-politikai reformok utóhatása az irodalmi életben és a sajtóban is éreztette eredményeit. A prágai bevonulás azonban Magyarországon félbeszakította a lazulási folyamatokat. (Érdekesség, hogy Erdélyben ugyanez az időszak talán a legzsúfoltabb, legtermékenyebb, s ugyanakkor a legellentmondásosabb vetületei ellenére is a viszonylagos szabadságnak a legnagyobb fokát testesítette meg, amely a román katonai távolmaradás miatt is rövid intermezzót, kibontakozást, vagy legalábbis a kibontakozás ígéretét hozta. A későbbi retorziók fényében egyenesen csodaszámba menő nyitásnak érezhették a korabeli írók és művészek.) Magyarországi viszonylatokban a hetvenes évekre az „emberszabású szocializmus" jelszavának prágai átértékelése következtében ismét ideológiai kulturális szigor következett. Ekkortól „kialakult az a sajtóirányítási szisztéma, amely a szocialista rendszer felbomlását közvetlenül megelőző időszakig változatlanul, ám egyre kisebb hatásfokkal működött." (Vö. **Murányi** Gábor, *i.m.,* 218.). A kultúrpolitikai jelszóként megfogalmazott, Aczél-féle „három T", azaz a *tiltott*, *tűrt* és *támogatott* kategóriáinak a politikája az idők folyamán a tiltottat, legalábbis tematikában folyamatosan csökkentette, kiszélesítette a megtűrt kategóriáit, válfajait, még ha a fontosabb kérdésekben maradt is az erőteljes tilalom. A támogatandók köre folyamatosan változó volt, ugyanakkor a tűrt kategóriája, sokszor éppen a tematikán túl a nyelvezetnek a változásai, allegorikus kuszasága miatt amúgy sem volt egyértelműen behatárolva, s legtöbbször nem került vissza a tiltottak teljes szilenciumába. A hetvenes, s főleg a nyolcvanas évtizedben már egyértelműen ez a kategória volt a legmeghatározóbb. Az MSZMP-n belüli irányzatok, mint szinte minden más kérdésben a dogmatikus és pragmatikus nézetek ütközése folytán sokszor igen látványos nyitást produkáltak, természetszerűleg csak az adott korlátokon belül.

irodalomértelmezések születhettek, sőt a nyolcvanas évekre ezek bekerülhettek a gimnáziumi reformtankönyvekbe is), Erdélyben fokozódott a nemzetiségi intézményes elnyomás.[195] Ezzel analóg módon a recepcióban és az értékelésekben is egyre nyilvánvalóbb lett a hivatalosság és az irodalmi élet értékorientációs különbsége.

A kitüntetett terep a lappangó kánon regisztereiben nyíltabban vagy teljességében virágnyelven, de közösségi összetartó erőként funkcionált.[196] A morális példázatosság, a történelmi múltban választ kereső, és az archaikumot értékként a modern értékrendszerekbe visszaemelő tudatosság jellemző e kánoni formára, mely a nyolcvanas évekre a jelen és múlt viszonyának értelmezéseibe is egyértelműen a tradicionalizmust állította. A kánonforma fokozott bezáródását, kényszerű fenntartását megannyi polémia övezte ugyan, amelyek már a hetvenes évek irodalmi törekvéseiben is elvetni igyekeztek e hallgatólagosan kitüntetett irodalmi diszkurzusrendet, műfaji meghatározottságot vagy szövegalkotási attitűdöt, a transzszilvanista hagyomány felülbírálása azonban kétszeres ellenállásba ütközött. Az úgynevezett hivatalos irodalomfelfogás marxista szólamai közepette, a hallgatólagos, éppen ellenállásában, ellenálló attitűdjeiben népszerű, népi-nemzeti hangsúlyokat valló

[195] Az 1968 augusztusi csehszlovákiai események hatására a hivatalos román művelődéspolitika – deklaratív szinten – feladta asszimilációs törekvéseit. A liberalizálódás jegyeit mutató reformkorszakban az irodalom és a társadalomtudományok is bátorítást kaptak a saját nemzeti szellem megnyilatkoztatására is. A román vezetőség változtatott korábbi taktikáján: látszólagos engedményekkel elsősorban a külföld felé igyekezett mutatni reformpolitikáját. A hatvanas–hetvenes évek fordulója ebből a szempontból külön vizsgálatot érdemel. Egyrészt kiemelten fontos lehet a román katonai távolmaradás látószögében az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált Ceausescuval, amelynek kapcsán dokumentálhatóan új intézmények jöhettek létre az elkövetkezendő évek során, másrészt ezen intézmények felbecsülhetetlen szerepe mellett is utólagosan jól látható, hogy az újonnan berendezkedő hatalom, látványos nyitással a Nyugat felé, de valójában már a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával. (Az évtized nyitánya mindenesetre megkerülhetetlen irodalomtörténeti szempontból, és itt nemcsak az új *Kriterion Könyvkiadó*t, a bukaresti *RTV Magyar Nyelvű Adásá*t, és az új művelődéspolitikai hetilapot – *A Hét* –, de az első erdélyi irodalomtörténet megjelenését is említenünk kell). A nemzetiségi kérdés kezelése viszont egyre „türelmetlenebb" fázisaiba érkezett. Az esetleges szovjet invázió veszélyének elhárultával, a nemzetiségi kívánalmakat is látszatengedmények, majd egy új, jól átgondolt nemzetiségi politika kidolgozása követte, melynek egyértelmű célja a teljes asszimiláció volt. E háttértényezők felvázolása annyiban szükségszerű, amennyiben az irodalmi köztudatnak, illetve az irodalmi életnek is sajátos, sokszor kényszerű pályáját szabták meg. A naponta elhangzó sztereotípiák, az üres jelszavak (mint a *'nemzetiségre való tekintet nélkül'*, *'a kölcsönös megismerés jegyében'*, vagy *'a be nem avatkozás politikája'*) taktikai-lélektani buktatói egyrészt meghatározták a hivatalos irodalompolitikát, (mely román részről kiemelt feladatul a romániai magyar irodalomra nézve a román művek fordítását tűzte ki, s egyfajta hibrid nemzeti tudat létrehozására törekedett, amelyben az egyetlen különálló jegy csak az anyanyelv maradt volna) másrészt természetszerűen felerősítették az asszimilációs törekvések ellen cselekedni akarók irodalmi-közéleti szerepvállalását. Mindezt gyakran nem a minőség jegyében. Vö. ezzel kapcsolatban **Ágoston** Vilmos, *i.m.*, illetve **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* szerk. **Saáry** Éva, Zürich, SMIKK, 1980, 30.

[196] A hetvenes évtizedre a két világháború közti időszakban már kanonizált, olykor éppen az egyetemesség utáni vágyában is ideológiává növesztett humanizmus gondolata, a teremtő és védekező attitűdben visszatért. Az erdélyi irodalomról megfogalmazott magyarországi diszkurzusok viszont pragmatikus, a jelenhez, az „itt és most"-hoz kötődő elemeket kerestek. Ezekben az azonosulás, mely lehetőségként ismét megjelent az olvasók számára, bár az irodalmi szövegek természetéhez képest leginkább külsődlegesnek mondható, a történeti befogadó számára a mindenben allegorikusságot, illetve ennek keresését, a beleélést és a moralitást hordozta.

diszkurzusforma a hetvenes évektől fokozatosan megszilárduló kánonban teljesedett ki.[197] A népi diszkurzusnak mind magyarországi, mind erdélyi kettős szerepkörét jól érzékeltetik az alábbi sorok: Ez, „a hatásában megcsúfolt társadalmi-szellemi emancipációban való részvétel időszaka után – szívós küzdelemben igyekezett önmaga autonómiáját helyreállítani. A regionális irodalmakkal való hagyománytörténeti összefüggés a hatvanas-hetvenes évek fordulójától erősödik fel, a népi kánon folytonosságának biztosítása összekapcsolódik a nemzeti kultúra újraegyesítésének igényével."[198]

Az értékrend zavarai

A magyarországi kulturális elvárások erdélyi beszüremkedése mindenesetre ekkor is még jórészt egy olyan, a marxista irodalompolitika fennhatósága alól történő fokozatos és közös, bár ki nem mondott távolodásban jelenhet csak meg, amely a nemzet és a nemzetiségek közötti tagolt írás- és olvasásmódok kulturális szerkezetét a fáziskülönbségek ellenére is közösnek tételezte. Az összmagyar irodalmi szemlélet igénye (a nyílt politikai tiltakozások és ellenreakciók látványos kirohanásai ellenére) a népi-nemzeti szolidaritás folytonosságának az újrateremtésében hangsúlyosan etnikumvédő irodalmi szerkezetté formálta a kényszerűen felvállalt ideológiákat. Az erdélyi gondolat hagyományszegmenseinek marxista praxison átszűrt ideológiája defenzív kánont eredményezett, amelyben a sajátosság méltóságának helyzettudata egy azonosságtudat logikai sémáit az etnikai-kulturális különbözés jogára fordította le, s ennek imperatívuszát etikailag állította szembe a román nacionalizmus önkényével. Az irodalmi életbe talán leginkább a *Csipkerózsika–vita*ként megismert polémiában, Gáll Ernő teóriáját követően, Sütő András esszéjén, majd vitacikkein[199] és egyéb későbbi művein keresztül emelkedett a

[197] Ez a sajátosságoknak mint magyarországi viszonylatban már elévülő vagy egyáltalán nem létező értékeknek oly mértékű felmutatását, hangsúlyozását találta gyümölcsözőnek, amely a nemzeti tudatformálás szerepére is valamilyen módon alkalmasnak tűnhetett. A korlátozott szereplehetőségek, de az erdélyihez képest mégis egy sokkalta szélesebb játéktér a magyarországi recepció olyan irányú elmozdulását eredményezte, amelyben az olvasatok egyértelműen a művek esztétikai értéke mellett, legalább ekkora hangsúllyal, azok társadalomontológiai referenciáira is figyeltek. A kezdetek megdöbbentő sikere, újdonsága és az olvasatok befogadáspszichológiai leleplező stratégiáinak a politikai ellenzékiség-élménye is az ilyen jellegű olvasatok divatját, majd a romániai diktatúra egyre sötétebb éveiben, a tiltásoknak egyre szigorúbb, egyre abszurdabb képleteiben már annak kultikus jellegét vonta maga után. (A szociográfiákon túl, például a hetvenes évek történelmi drámáiban és gazdag esszéirodalmában). A cselekvésképtelenségben túlélési kényszerűséget mint kisebbségi életformát ábrázoló, annak irodalmi bemutatását sugalló művek gyakran visszatértek a transzszilván ideológiák önmarcangoló eszközeihez, s az irodalmi kifejezésmódokban is a híradás tényén túl egy utópisztikus megmaradásformát, megmaradásstratégiát kíséreltek kiépíteni, annak erkölcsi rekvizitumait az esztétikai közlésformákon keresztül is érvényesíteni.

[198] Vö. **Szirák**, *i.m.,* 43.

[199] A Magyarországon is ismertetett Sütő–Panek-vitaként elterjedt polémia Sütő *Csipkerózsa* című esszéjével (Korunk, 1978/6) illetve Panek Zoltán válaszul írt pamfletjével (*Írjon ön is írül*) indult (A Hét, 1978/35.) Később az Igaz Szó hasábjain hónapokon át tartó vitává alakult át, melyben sajátosság és egyetemesség problematikájához számos író, kritikus és közéleti személyiség hozzászólt. Lásd még **Balogh F**. András,

hetvenes évtized végétől. Ekkorra már egyéb nézetkülönbségek is jelen lehetnek a korban, generációs, s végre irodalomszemléleti különbségek is kiütköznek.[200] Az ideológia fogalmi nyelvének vizsgálatában mindenesetre a hetvenes évek elejétől már magyarországi viszonylatban is érdemes volt felfigyelni arra az erdélyi kritikai fordulatra, amely visszahatott az irodalom magyarországi megítélésére is. Bár a komolyabb helyi irodalmi viták még a hetvenes években is szükségszerűen arról szóltak, hogy szabad-e egy szakszerűbb irodalmi értékrend érdekében komoly kritikákat írni, vagy pedig minden erdélyi magyar írót becsülni kell,[201] a hatvanas években a sikeres szépirodalmi felfutás ellenére sem Magyarországon, de olykor Erdélyben sem volt még kellő tapasztalat arról, hogy mennyi belső kritikát bír ki a közösség és közösséginek tételezett irodalma. (A tágabb kritikai visszhangra visszautalva, mint említettem, a magyarországi irodalmi folyóiratok 1963-ig el sem érhették Erdélyt.) Szigorúbb értékrendet a hatvanas évek végétől (olykor a későbbi kollektív nemzeti-népi elfogultságokkal szemben is), csak kevesen, például K. Jakab Antal és Láng Gusztáv, majd később Cs. Gyímesi Éva érvényesített.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóját már mindkét országban a társadalmi cselekvés lehetősége hiányában az azokkal felérő irodalmi kifejezésmódok politikai szerepköre jellemzi. A sajátosság méltóságának eszméjét[202] Magyarországon terjesztő recepció, homogenizáló, uniformizáló képleteiben a teljes erdélyi irodalmat a kényszerű kisebbségpolitikai helyzetben, jobb esetben értékmentő, anyanyelvápoló, tradíciókat őrző

Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról, in *Tárlat*, (szerk. **Egyed** Péter), Bukarest, Kriterion, 1991, 8–30. ill. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, Kolozsvár, Polis, 2003, 400. Részletes kifejtését és értékelését a sütői életművön belől lásd a következő fejezetben.

[200] Lásd például a Korunkban 1980-ban zajló *Szótértés előfeltételei* vitát.

[201] Ezért jogos Szász László azon megállapítása, hogy a felülről irányított ideológiai értékrend mellett a szinte csak informális úton terjedő, lappangó kisebbségi-értelmiségi értékrendet „állandóan fenyegette a torzulás veszélye". Az értékszemlélet-beli, jóhiszemű, ám önámító minőségi mérce olykor „nem az európai normákhoz, csupán *pro loco*, a létező hiányhoz képest" volt magas! – (kiemelés az eredetiben, - BL.) Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Új mandátum, Az Irodalom Visszavág, 2000, 11-12.

[202] Ez a szemlélet nem egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet elméleti transzcendentálására vagy radikális kritikájára összpontosított, hanem a kisebbségi magyarság sértett méltóságának patetikus kinyilvánításával kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. Azaz nem a kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésére, hanem annak elfogadására adott ideológiai magyarázatot, igazolást. Cs. Gyímesi Éva *Gyöngy és Homok* című könyvének egyik legfontosabb felismerése éppen az volt, hogy egy közösség *helyzettudata és azonosságtudata* között olykor jelentős diszharmóniák vannak, és ezek csak külön problematizált (olykor öntudatlan) mechanizmusok révén oldódnak fel vagy lepleződnek le. Az erdélyi magyarság esetében a szerző szerint éppen a helyzettudat túlhangsúlyozásából adódott a probléma, és nem egyszerűen abból, hogy számoltak a helyzettel, mert ez utóbbi nem jelenti egyszersmind az abba történő belenyugvást is. A deformált mechanizmusok így valójában egy fordított célelvűséget rejtenek, amely „Nem az objektíve kényszerítő érdekek beismerésén, tudatos, józan feltárásán alapszik, amely megvilágítaná a cselekvésre késztető és azt irányító valóságos okokat, hanem az érdekeknek spontánul megfelelő cselekvést – utólagosan – szándékolt célként állítja be, s olykor eszményként is tételezi" azaz „célnak és értéknek nyilvánítja azt, ami csupán az adott társadalmi-történelmi helyzetből adódó indíték, érdek, kényszerűség". – Vö. **Cs. Gyímesi** Éva, *Gyöngy és Homok*, in UŐ, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993, 34.

irodalomként, rosszabban csupán kisebbségi problematikát tárgyaló, áthallásos, de tett-értékű és gyakran tájékoztató jellegű politikai megnyilatkozásként értékelte. A szakmai érvek természetszerűleg kerültek háttérbe a képviseleti feladatokat és társadalmi szolgálatot ellátó irodalomeszményhez ragaszkodók értéktételezéseiben. Mindez azért jelentkezett elsődleges fontossággal a recepciós értékítéletek meghozatalakor, mert ebben az eszmekörben a sajátosság méltósága melletti bizonyságtétel az erkölcsi és művészi merészség fokmérőjeként is megmutatkozott.

Az értékrend zavarait az értelmezésekben megnyilvánuló homogenizációra törekvés is elősegítette. A hetvenes évek végét meghatározó irodalom– és filozófiatörténeti vitákon túl a kevésbé tájékozott közönség a megnyíló új lehetőségek közt is elvárta az erdélyi irodalomtól a regionális értékek közvetítését és a kisebbségi küldetéstudatot. A recepció hetvenes évektől felerősödő, megújuló aspektusaira visszatérve tehát nem vált kérdésessé, hogy a hivatalos elvárásokon túl, a különálló kisebbségi irodalmak meghatározottságaiban a kisebbségi írónak társadalmi szolgálattal vagy eleve kisebbségi kollektív létértelmezésekkel volt célszerű foglalkoznia. Míg kezdetben az elzártság, a szakszerűtlenség és a politikai akadályok, később az ebből adódó kényszerű felmagasztalás, a leplezhetetlen érzelmi kötődés, valamint nagyrészt hivatalosan is a specifikus, megkülönböztető jegyek kiemelése vált elsődlegessé egy több oldalról „támogatott" különálló irodalomszemlélet jegyében.[203] Nagy valószínűséggel állítható, hogy a magyarországi diszkurzuspluralizálódás ellenére az erdélyi kép szigorú egyneműsítése a történelmi-politikai helyzet mellett belső kanonikus érdekeken alapult.[204] Magyarországon ebben az időszakban az önelvű, a formabontó, a

[203] A szélesebb olvasóközönség a magyarországi (hivatalos irodalombírálatra és az irodalmi publicisztikai életre is érvényesíthető) ambivalens fogadtatás révén ezt a honmentőnek nevezhető irodalmat ismerte meg tulajdonképpeni erdélyi irodalomként. Ehhez járulhatott hozzá az, hogy: 1. az új, romániai magyar irodalom maga is, – első időszakában, tehát az ötvenes, részben a hatvanas években – a politikai hatalom érdekei alapján mellőzte/száműzte az önelvűség elveit vallókat, a bölcselő-allegorikus próza vagy a nem realista individuállíra képviselőit, később pedig egy jelentős része éppen a politikai elkomorulás, a hetvenes évektől fokozottan jelentkező, végső megsemmisítő szándékai eredményeképp legitimálta ismét a közösségvállaló írói magatartásmintákat. (Például a hetvenes években születő Sütő-művekre, Kányádi költészetére, vagy Farkas Árpád és bizonyos megszorításokkal a második Forrás-generáció líravonulatára érvényesíthető mindez.) 2. Magyarországon az irodalomtörténeti tájékozatlanság egészen a hatvanas évek közepéig, a „köztudat" regisztereinek átlényegítése folytán alig vett tudomást „egyéb", mint magyarországi magyar nyelvű irodalmi alkotásról, s ennek is a következménye, hogy a lassan meginduló értekező szakirodalom érdeklődése a kezdetekben leginkább csak a „közéletibb" művekre irányult (például Czine Mihály és tanítványai körében). 3. A dokumentumgyűjtemények és műelemzések nagy része ekkor még a két világháború közti irodalommal, irodalmi élettel foglalkozott, de a kortárs irodalmi diszkurzusok felé való tájékozódás szempontjait is nagymértékben ennek a korszaknak az ideológiai, szociálpolitikai hagyománycsoportjai, illetve tanulságai határozták meg. A politikai helyzetre reflektálva a kényszerűség és a hősi helytállás kultikus szereplehetőségei hangsúlyozódtak, a recepcióban pedig gyakran ennek megfelelően alakultak az arányok is.

[204] Amely elfelejteni látszott, hogy Erdélyben nemcsak a román hivatalosságok, de a korábbi írógenerációkhoz tartozók, s főképp a már kommunistákként indulók kezdetben a szocreál antinegativizmus és pártideológia nevében, később viszont a közösségi népszolgálat megtagadásával vádolták meg az írótársak bizonyos részét, a filozófusokat, a „magánírókat", illetve általában a fiatalokat, s leginkább az individualistákat.

műimmanens értékelésre Erdély magyar irodalmával kapcsolatban alig vállalkoztak,[205] s a hangsúlyok és a későbbi arányok sem az egyén szabadságát, a költészet autonómiáját felvállaló szerzők felé billentek.[206]

A közösségi irodalomképek által formált recepciós felületességre már a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva is könnyen akad olyan példa, melyet az új helyzetben sem Erdélyben, sem Magyarországon nem revideáltak. Dsida Jenő költészetének fogadtatása szembetűnő példája lehet mindennek. Dsida, bár nem hirdetett programszerű lázadást az erdélyiség ellen,[207] mégsem illett bele abba a helikoni kánonba, amelyik a „végvári" Reményiket választotta Erdély igazi poétájává, vagy amelyik Áprily tájkultuszát emelte a transzszilván eszmei hűség mintájává.[208] Az egyén szabadságát és a költészet autonómiáját központi elvnek tekintő szerzők általában is kirekesztődtek a kollektív elkötelezettséget elváró hivatalos recepcióból, amelynek leginkább a második világháborút követően megszűntek a többszólamú fórumai. Láng Gusztáv remek monografikus összegzése is jól mutatja, hogy a magyarországi fogadtatás, a tágabb irodalmi tudat a saját korában is egyfajta „udvarias közönnyel" szemlélte Dsida költészetét.[209]

Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?

Visszakanyarodva a hetvenes évek végi helyzethez, Magyarországon már több cikk, sok esetben vita is alkalmat nyújtott a határon túli magyarság ügyének a taglalására. Az egyik leghangsúlyosabb talán Illyés Gyula 1977-es *Magyar Nemzet*ben közölt, karácsonyi, majd újévi számban két részletben lehozott cikke volt, amely az addig igencsak tabunak számító

[205] A reformtankönyvek szerzői például az erdélyi irodalmat is legalább részben másként látták és értékelték, mint ahogyan a korra jellemző tűrt kategóriáján belül azt „szabad volt". A negyedikeseknek szóló kötet nem is jelenhetett meg, ebbe Szegedy-Maszák Mihály például Dsida mellett Páskándiról és Bodorról készített próbafejezetet. Ekkorra jórészt érvényes, hogy a magyarországi hatalom bizonyos irodalmárokra testálta a „határon túli irodalmat", s a felnövő, új irodalomszemléletet képviselő irodalomtudósi iskolák (például a Németh G. Béla köré szerveződő) sok esetben nem is tudtak mit kezdeni két tűz között e – legalábbis részben – csapdahelyzettel.

[206] Alig néhány kiragadt példa: Szilágyi Domokos, később pedig a harmadik hullám, a harmadik Forrás-nemzedék és annak közíróság ellen lázadó attitűdjei, hiány-költészete, a Bretter-iskolához kötődő fiatalok. A recepciós hiányokat tekintve némiképp ide sorolható Székely János intellektuális bölcselő formaművészete is.

[207] A transzszilvanizmus említett kiüresedése, közhellyé tétele, deszakralizációja késztette Dsidát arra, hogy valóban kerülje verseiben Erdély nevét vagy az erdélyi jelzőt. *„melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / naggyá magukat s pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánkon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent"* (Kerülöm a nevedet [Erdély]) Vö. **Dsida** Jenő, *Összegyűjtött versek és műfordítások*, vál. **Szakolczay** Lajos, Bp., Magvető, 1983, 446.

[208] Vö. **Végh** Balázs Béla, *i.m.*, 88.

[209] Dsida neve a Babits szerkesztette *Nyugat*ban is csak halála után, Szerb Antal nekrológjában szerepelt először. Vö. **Láng** Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

kérdéskört a napisajtóba emelte át.[210] S bár az esszét közlő Illyés-kötetet még betiltották,[211] a hetvenes évek legvégén több fórumon is nyílt aktualitást nyertek az olyan viták, mint a nemzet-vita (*Új Forrás*, 1979)[212], ehhez mérten pedig nemzet és nemzetiség kapcsolata, vagy az olyanok, melyek az irodalom korabeli önszemléletét, az egyetemes, illetve határon túli magyar irodalmak kérdéskörét, összetett viszonyát tárgyalták. A nemzet-vita idején már egyértelművé vált, hogy nem lehet tabuként kezelni a politikai és kultúrnemzeti státusnak a kettősségét, a határokon túl élő magyarság sorsproblémáit.[213] Ugyanakkor ebben az időszakban tudatosul, hogy a kényszerű elzártság közepette hallgatólagosan az irodalom válik a nemzeti közösség identitástudatának majdnem egyedüli közvetítő rendszerévé.

Minthogy a nemzeti értékek irodalmi jelenlétét tételesen felvonultatni képtelenség lenne (főképpen egy olyan korszakban, amikor ezek ambivalens kinyilatkoztatásai igencsak kérdésessé tennék a feltételrendszernek és az áttekinthetőségnek bármilyen megfogható kritériumát), a művekben kirajzolódó nemzetfelfogásra vagy a nemzeti kérdés megjelenési formáira a korszak vitái fényében érdemes nagyon röviden kitekintenünk. A hatvanas évektől több publicisztikai vitacikk jelent meg az adott témában, melyekben a szerzők legtöbbje felül kívánta vizsgálni az addigi álláspontokat, mégis legtöbbször két szembenálló pólus mentén értelmezték a különböző vitákat serkentő írásokat, amint a választáskényszert, mint két alternatíva, a nemzeti értékek és az általános emberi haladás értékei mentén határozták meg. A fogalmak gyakori tisztázatlansága már akkor is jellemezte a vitában felszólalókat,[214]de részben ugyanez mondható el az egy évtizeddel későbbi, már említett, Szilágyi Ákos vitaindító cikkei folytán kialakult polémiákról is (*Új Forrás* 1979, illetve 1982). A kritikus

[210] Vö. **Illyés** Gyula, *Válasz Herdernek és Adynak*, in Magyar Nemzet, 1977, dec. 24.

[211] A könyv 1978-ban *Szellem és erőszak* címen jelent meg a Magvető gondozásában, de csak tíz évvel később, Illyés halála után, 1988-tól terjeszthették. Minthogy az egyetlen Illyés-kötet volt, amelyet gyakorlatilag a cenzúra betiltott, a nyolcvanas években igazi legendák övezték. (Illyés valóban gondolkodott a Pártból való kilépésen!) A magyar értelmiségnek jelentős része, határon innen és túl az együvé tartozás hitében, a mindennapi jogfosztottságok, valamint a hivatalos nemzetstratégiai gondolkodás hiánya ellenére is politikai tényezőt vélt benne felfedezni. A Bécsben, Párizsban, Londonban is árusított könyvet itthon illegális másolatok formájában is terjesztették, s más szamizdat kiadványokhoz hasonlóan kézről-kézre adták.

[212] Szilágyi Ákos vitacikkét követően termékeny vita alakult ki a nemzet fogalmát illetően. A hozzászólók közt volt Kiss Gy. Csaba, Gergely András, Dobai Péter, Csepeli György, Dénes Iván Zoltán, Kósa László, Könczöl Csaba, Kulin Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zirkuli Péter. Az irodalmi nemzet fogalma egy tágabb kontextusban nemzetközpontú értéktudat, illetve értékközpontú nemzettudat kérdéskörének ideológiatörténeti vizsgálódásait követve vonódott be a vitába.

[213] Trianon óta a kultúrnemzet és az államnemzet nem időben egymást követő, hanem időben együtt létező, ám térben egymástól elkülönülő entitásokként kezelendők, ami máig is érvényessé teszi Gergely András azon észrevételét, hogy „az etnikum egy részét tömörítő állam demokratikus fejlődése, és a benne élő társadalom demokratizmusa nem oldja meg az egész nemzet gondjait – ha csak nem csonkítjuk meg a nemzet fogalmát, ami a nemzeti tudat még súlyosabb zavaraival társulna". Vö. **Gergely** András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5, 67-70.

[214] Például Cseres Tibor *Hideg Napok*ja kapcsán (1964), vagy Faragó Vilmos ÉS–beli írása kapcsán: *Kicsiország*, 1967.

nemzeti önbírálatra helyezett hangsúly mellett a népi írók történelmi tematikájú művei[215] a hatvanas évtizedtől már ezeket ellensúlyozni voltak részben hivatottak, az illyési, Veres Péter-i életművek pedig a nemzeti érzés rehabilitációját a „népben, nemzetben gondolkodás" normájával sürgették. Szintén jellemző a korszaka, hogy ezeket a hangokat hivatalosan leginkább egy sematikus, kifejtetlen nacionalizmus vádjában marasztalták el.[216] A szociográfia, mint vezető műfaj ismételt beemelése a szépirodalomba és az irodalmi köztudatba is ekkorra lesz meghatározó. Az évtized első igazi könyvsikerét nem véletlenül, a Magyarországon is hatalmas visszhangot kiváltó mezőségi szociográfia, Sütő naplójegyzetei jelentik. Szintén ide kapcsolható, hogy ekkortájt teljesedik ki a néprajzkutatók nemzeti egységet építő jelentős szerepe mindkét országban,[217] s a transzszilván gyökerek előkeresése is ekkortól kezdhet kiteljesedni. A szigorú cenzurális tér Erdély mellett azonban Magyarországon sem hagyott túlzott játékteret a végképp „rendszeridegen" irodalomtörténeti jelenségeknek.[218]

A hetvenes évektől az irodalmi lapok is egyre többször teret nyújtottak a szomszédos államokban élő magyarok helyzetére utaló reflexiókra. Az erdélyi magyar irodalom és kultúra szervesebb befogadása ugyanakkor a népi-nemzeti jegyeket, és a tradicionális formákat erősítette. Míg Magyarországon kívül születő magyar irodalomról legfeljebb elszórtan léteztek tudósítások[219] a hatvanas évtized elején, az érdeklődés és a lehetőségek az évtized végétől érezhetően megnő, s az 1968. évi említett márciusi írószövetségi

[215] Például Féja Géza *Kuruc idő* (1967) vagy Szabó Pál *Ahogy lehet* (1962) című művei.
[216] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6, 43-49.
[217] 1970-ben jelent meg Kallós Zoltán méltán óriási visszhangot kiváltó erdélyi és moldvai népdalgyűjtése, a *Balladák könyve*, majd 1973-ban a Móra Ferenc könyvkiadónál jelent meg Kósa László és Szemerkényi Ágnes *Apáról fiúra* című könyve (Korniss Péter fotóival), mely kötet hatásában szintén hozzájárult a magyarországival ellentétben ekkor még valóban létező erdélyi falu felfedezéséhez. Érdekes és megfontolásra alkalmas meglátás lehet ugyanakkor az is, amelyik az intézmények hiányában, a valóban tudományos igényű fórumok, a kutatómunka erdélyi teljes hiátusában vagy résztanulmányokra szűkített (az erdélyi magyarság történelmét, jelenkori népesedési, kulturális, stb. problémáit, a kisebbségi lét vitális kérdéseit tárgyaló) működési feltételeiben, a folklór erdélyi virágzását csupán mintegy kompenzációs elemként mutatja be. Olyan tényezőként, amely minden más nemzeti-népi, vagy szellemi-művészi megnyilatkozást felülmúló méreteket öltött ugyan a korban, (s a jelenség valószínűleg inkább teljes kelet-európai tendenciáiban mérhető) mégis a hagyományápoló jellege mellett nemzetiségpolitikai szempontból Romániában az ártatlan „levezetőcsatorna" szerepét is neki szánták, amelyre folyamatosan lehetett hivatkozni, válaszként a külföldről megkérdőjelezett nemzetiségekkel kapcsolatos lojális politika igényére. Ez utóbbival kapcsolatban vö. **Illyés** Elemér *i.m.,* 34.
[218] Nem csupán Bánffy Miklós visszaemlékezései nem jelenhettek meg (a szerző intencióinak megfelelő könyvecske torzóban maradt része *Huszonöt év* címmel 1993-ban kerülhetett csak a nagyközönség elé, s a Trilógia sem jelenhetett meg teljes terjedelmében Illés Endre verdiktje miatt a Szépirodalminál), de Kuncz Aladárt is cenzúrázták. Az eredetileg Bánffy előszavával megjelenő *Fekete kolostor* záró lapjai miatt, (melyek a visszaérkező hadifoglyok előtt feltáruló vörös világról beszéltek, amelyben „sakálok tanyáznak") - a mű csak az új, 1996-os erdélyi kiadásban jelenhetett meg ismét a maga egészében. Vö. **Kuncz** Aladár, *Fekete Kolostor*, Bukarest, Kriterion, 1996,; illetve **Bánffy** Miklós, *Huszonöt év* (1945), Bp., Püski, 1993.
[219] Óvatos próbálkozásokat is csak vidéki lapokban, egy-két irodalmi folyóiratban (pl. Tisztájban, Életünkben) találunk.

felszólalások már legitimmé is teszik az elmaradások bepótlását.[220] A „sorskérdések", a népi kultúra és a nemzeti irodalom kérdésköre mindenesetre a hetvenes évtizedre kapott igazi hangsúlyokat. A fiatal írók 1972-es hatvani találkozóján a szomszéd népekhez való viszony problémái közt a kisebbségi magyar irodalom is szóba került, az évtized végére pedig az 1979-es Lakitelki Írótalálkozó már az új írógenerációk szempontjából a nemzet és nemzettudat különböző kérdésköreit tárgyalva készítette elő megfelelő elméleti alapozottsággal az *Új Forrás*ban lezajló nemzet-vitát.[221]

Magyarországon tehát megvolt a fogadókészség az említett kérdéskör irodalmi szegmenseinek, ezen belül a határon túli magyar irodalmaknak a tárgyalására is, s a viszonylag nyílt beszédtérben, alig pár évvel a nemzet-vita után, szintén az *Új Forrás* teremtett lehetőséget a magyar irodalom önszemléletéről szóló vitának. Centrum és periféria viszonyában a kisebbségi magyar irodalmak szerepét, „anya"-országhoz való viszonyát, ezek kölcsönhatását, valamint a recepció szempontjából ezek ideológiailag egységes megítélésének tovább élő anomáliáit is, az akadémiai irodalomtörténet megfelelő kötetének megjelenésével egy időben, 1982-ben zajló vita jól tükrözte. Az ebben tárgyalt kritikatörténeti, befogadás-lélektani kategóriáknak az olykor máig létező politikai-lélektani implikációi is mutatják, hogy a terminológiai tisztázatlanságon túl maga a viszonyrendszer jelenti azt az elsődlegesen akadályt, amely az értékelések által eleve leszűkítő hatással bír.[222] A határon túli, a kisebbségi, a nemzetiségi vagy a földrajzi szempontú (erdélyi, felvidéki, vajdasági, a korban még romániai, szlovenszkói, jugoszláviai, stb.) meghatározások ugyanis

[220] Ezzel kapcsolatban lásd Darvas József, Dobozy Imre, vagy Czine Mihály felszólalásait, melyeket az Élet és Irodalom 1968, III. 30 száma közölt.

[221] Lásd még **Kiss Gy**. Csaba, *A nemzeti kérdés*…, *i.m.,* 43-49.

[222] Bár Szilágyi vitaindítójában olyan meglehetősen kérdéses meghatározásokkal élt, mint amelyik például a nemzeti irodalmat a politikai nemzet irodalmaként fogta fel, s ezek értelmében állította, hogy „a magyar nyelvű irodalom – ez idő szerint – több nemzeti irodalom részét képezi", az semmiképp sem állítható, hogy kérdésfelvetéseinek aktualitása ne lett volna ösztönző a nemzetiségi irodalmakkal foglalkozó megkésett reflexek által az önszemléleti kisiklások felülvizsgálatára. S bár Pomogáts Béla is figyelmeztetett, hogy a kisebbségi irodalmak irodalomtörténeti és –kritikai recepciója kétféleképpen történhet (a magyarországitól elkülönítve, függelékként, ahogyan a korabeli gyakorlat is mutatta, illetve a magyar irodalomnak történeti szerkezetébe integráltan, a korabeli magyarországi irodalom áramlataival, irányzataival szoros összefüggésben), a kijelentést követő évtizedben ez jószerével csak az ontológiai és intézményi jellegnek előzőekben definiált képleteivel konkordanciában, egység és különbözőség folyamatos értelmezéskényszerében ment végbe. A minőségileg elfogadott új egység és új önszemlélet, amelyet a vitaindító elvárt, akár történelmi okokból, akár szubjektív értékítéletek alapján, de a következő évtizedben sem valósult meg, s amit a szépirodalom terén a történelmi-politikai fordulat mégis megvalósított, az a tovább élő recepció és a hiányzó irodalomtörténeti újraértés szempontjából sajnálatosan időszerű maradt. A felvetés, miszerint a nemzetiségi magyar irodalmak a pluralitásában egyetemes magyar irodalom életének szereplőivé, „a nemzeti irodalom életének résztvevőivé" válnak, avagy „a nemzeti irodalom »múzeumába« kerülnek", csak úgy kerülhető el, ha a határon túli irodalmak fogalmához, a meghatározó kontextust háttérbe szorítva, a művek által, a nyelvében csak virtuálisan tagolt magyar irodalmakhoz fordulunk, s ezekhez „mint élő irodalmakhoz viszonyulunk, és nem a tönkrement nemzeti létezés megőrzendő kegytárgyait látjuk bennük". Vö. **Szilágyi** Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4, 60.

többnyire kirekesztő jelentésárnyalatokba, pejoratív értékhatárokba vagy diszkriminatív gyűjtőfogalmakba torkollanak. Sőt, mint említettem, a határon túli jelző a földrajzi-politikai határokon túl nemegyszer alkalmat adhat olyan áthallásokra, amely a földrajzi mellett esztétikai határokat is von az adott régió magyarországi értelmezésének útjába. Az irodalmi határok átjárhatóságának kérdése igény-szinten sokkalta korábban jelentkezett, mintsem kanonikus érdekként megfogalmazódhatott volna. A magyar irodalom gyűjtőfogalma egyfelől sokáig csak a magyarországi irodalmat jelölte, másfelől a nemzeti szemlélet irodalmi vetületei az egyetemes magyar irodalom fogalomkörében, a mellérendelő forma igénye mellett is a saját értékrend képletes egységének hangoztatásával, egyoldalú nemzetiségi, kollektív irodalomképnek a köztudatba való beemelésével kívánt számolni.

Szűkítő keretmeghatározások?

A hagyománytalanságnak és periferikusságnak a társadalomontológiai szerepén túl, mint említettem a nemzetiségi irodalmak autonómiájának a kérdése a történeti értékelésekben utópisztikus álkategóriákat működtetett. A hetvenes–nyolcvanas évek fonák helyzetében a hivatalos magyar irodalomtörténet-írás is kénytelen volt külön entitásként elismerni és kezelni a régió egyéb magyar nyelven születő irodalmait, (át is vette az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti leírásokat!) de a nyolcvanas években már a hiányosságokra is, (ha csak burkolt formában ugyan, és az említett megszorítások közt, a végső különállás elismerésével) próbált figyelmeztetni. Az aránytalanul megnövekedett írói szerepek mögött az önálló intézményhálózat, a kutatóhelyek és a tudományos kutatógárda hiánya, a humán és természettudományok hiányzó anyanyelvi szakértelmisége, és a szakmai elmaradás is szóba került, minthogy az „önállósult nemzetiség” jövőjének alakulása is e kulturális tevékenységi formák bővülését tette volna szükségszerűvé.

Amennyiben a magyar irodalomtörténet-írás korábbi hagyományait is figyelembe vesszük, a nemzeti irodalomtörténetekben – amint Szegedy-Maszák Mihály is megjegyezte – „a műveket általában aszerint értelmezték, mi tekinthető bennük nemzeti sajátosságnak”.[223] Analóg módon a nemzetiségi irodalmakat is szinte kizárólag csak akképpen határozták meg a különböző irodalomtörténeti fejtegetésekben, értekező-prózai művekben, hogy milyen sajátosságok, stílus- és motívumjegyek alapján sorolhatók be a nemzetkarakterológia határain belül mégis valami mást, sajátost, régióspecifikus színt (is) képviselő egyedi diszkurzusba. Ennek a valami másnak a meghatározása, folytonos keresése (hol a hídszerep,[224] hol a kettős

[223] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Literary canons: National and international,* Bp., Akadémiai, 2001.
[224] Mely sosem lépett túl politikailag irányított jelszó minősítésén.

kötődés, hol az archaikum) a tematikai szinteken túl a nyelvi, stiláris jellemvonások kiemelése (nyelviség, regionalizmus, hagyományőrzés stb.) révén is hangsúlyos szerepeket kapott. Természetesen a már említett történelmi-politikai meghatározások és referenciák folyamatos előtérbe kerülése meghatározó jegyként is funkcionált. Pedig egység és különállás kérdése, mint azt többször, az említett vitákban is kifejtették, azonos nemzettudatokra épülve, sokkal inkább minőségi distinkciókban kellett volna hogy felmerüljön.[225] A nemzeti szemlélet önmagában valami közös tudást, tehát eleve kollektív tudatot feltételez, amely a kognícióban egy kultúraszegmenst megközelítőleg ugyanúgy fogad be. Nem kérdéses viszont, hogy minden nemzetinek ugyanakkor csak valami más meghatározásához képest lehet nemzeti jellege. Ahogyan a nemzeti identitásnak belső és külső interkulturális aspektusai is vannak, úgy a nemzetiségnek is természetszerűleg megvannak ezek a vonásai. Talán ezért sem kétséges, hogy a nemzetiségi irodalmak történetével foglalkozók, – tárgyuk meghatározásaiban, illetve ezek által is – kényszerűen továbbéltették azt a dichotómiát, amely a nemzeti karakter öntörvényűségében, illetve világirodalmi eszményekben gondolkodott.[226] A nemzeti eszmény elvben egységes szellemiségének és értékvilágának a nemzetiségi sajátosságokra szűkítése, s ugyanakkor az egyetemesség igényének hangsúlyozása már a harmincas évek vitáiban ennek gyakorlati kivitelezhetetlenségét mutatta,[227] a revideálás ténye ugyanakkor egy kategorikus kialakulástörténetnek, egységes életműveknek és lezárt értékelveknek a felülvizsgálatára is ösztönzött.

Az egységes irodalomkoncepció mellett már 1928-ban az *Erdélyi Helikon* első két számában publikáló erdélyi szerzők is síkra szálltak, amint (válaszképpen a budapesti aggodalmakra, s legfőképp a Berzeviczy-féle modernség-rémképekre) *Erdélyi írók a magyar*

[225] „A »magyar nemzeti irodalom« ugyanis nem azonos a magyar állampolgárságú írók szellemi termékeivel, hanem azokat az alkotásokat jelenti, amelyeket a magyarság – éljen bárhol, s legyen bármilyen állampolgárságú – a maga irodalmi hagyományának részeként becsül. Ez pedig azt jelenti, hogy adott esetben egy kiemelkedő »nemzetiségi« vagy »szórványbeli« magyar író alkotásai sokkal inkább tartoznak a »magyar nemzeti irodalom« történetéhez, mint egy honi tollforgató színvonaltalan próbálkozásai. S ez a lehetőség nemcsak egyes alkotók számára adott, hanem egy-egy egész »nemzetiségi« vagy »szórványbeli irodalom« számára is." Vö. **Szerdahelyi** István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

[226] Világirodalmi értekezéseiben Babits is megtartotta a nemzetjellem fogalmát, még ha ő folyamatosan annak sokszínűségére is figyelmeztetett. Szerb Antal pedig, – bár a polgárosodás távlatából figyelte az irodalom történéseit –, értékelései nem minden esetben támasztják ezt alá, hiszen olykor ugyancsak elnézőnek bizonyult a „helyi" értékekkel szemben. Erről lásd **Szegedy-Maszák** Mihály: *Újraértelmezések*, Bp., Krónika-Nova, 2000, 57; illetve vö. **Babits** Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978, 380-382.

[227] Az irodalmi provincializmus veszélye, mellyel óhatatlanul számolnia kellett a kisebbségbe jutott erdélyi magyarságnak, a decentralizáció kényszerű folyamatában olyan fogalmi képletet juttatott felszínre, amely a kisebbségi (regionális) irodalmat a priori magasabb-rendűnek tartotta a nemzetinél. Kuncz 1929-ben írja: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség." Vö. **Kuncz** Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487–492.; illetve Lásd még **Vallasek** Júlia, *Elváltozott…, i.m.,* 34.

irodalom egységéről címmel a legfontosabbnak vallott nézeteket, az egységes magyar irodalom eszméjét kívánták megfogalmazni. Makkai, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei vagy Benedek Elek írásai, de még Kós Károly válasza is *történelmi szükségszerűségről* s nem önálló erdélyi magyar irodalomról beszélt.[228] Ami pedig a kritikai egységet illeti, Nyírő József ugyancsak ebben az évben a Berzeviczy–Babits-vitához kötődve befelé, szűkebb közössége felé is kritikával mondta: „Függetlenül annak elismerésétől, hogy minden ezen a földön megjelent magyar írás védelmet érdemel, mert missziót teljesít, itt az ideje, hogy a túlzott értékeléseknek és indokolatlan elismeréseknek vége szakadjon, úgy a valóban hivatott írók, mint a komoly irodalom érdekében."[229]

Irodalomtörténet. Pozitivista egység?

A nemzeti irodalomtörténet-szemlélet meghatározó hagyománya (például Toldy Ferenc irodalomtörténet-írásában) természeténél fogva még egyetlen nemzeti irodalomtörténetben gondolkodott, kizárt minden vagylagosságot, s történetszövése mindig is a nemzeti sorskérdésekkel függött össze (a nemzet narratív identitását igyekezvén meghatározni), s műfaji öröksége szellemében is (mint nagyelbeszélés) a közösségi értéktudat erősítésének a megvalósítását várta.[230] A nemzetiségi irodalomtörténet kezdeti szemléletét ugyanaz a perspektíva határozta meg, mint a nemzetit, mely kialakulásának pillanatában elfogadott aktuális irodalmi értékrendként funkcionált. Alapvetéseiben, melyek természetszerűleg őrizték meg e kereteket, a nemzeti alapértékek mellett, mintegy az erdélyiséget is szerette volna biztosnak tudni, történetszövésében így igyekezett tartózkodni minden, a közösségi értéktudat erősítését esetlegesen zavaró tényezőtől. A későbbi szemléletekben és módszertanokban, még a második világháborút követően is, nagyrészt csak ezt a fajta örökségszegmenst éltethette tovább, amennyiben kulturális meghatározottságaiban nem kívánt teljességében a marxista szemléletek hagyománytalanságában vagy az internacionalizmus sematikus képleteiben gondolkodni. A legtetszetősebb, s ugyanakkor leginkább járható út így az önálló, sajátságos erdélyi irodalom fogalmának és irodalomtörténeti képletének hangsúlyozása maradt, melyet sem a külső, sem a belső vádak, azaz a revizionizmus, illetve a teljes elszakadás és különállás, a romániaiság veszélye nem fenyegethetett.

[228] Vö. Erdélyi Helikon 1928/1/2.
[229] Vö. **Nyírő** József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.
[230] Vö. **Toldy** Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851; illetve lásd még **Dávidházi** Péter, *i.m.,* 32.

A két szerzője nevével fémjelzett és azóta is így közismert romániai magyar irodalomtörténetnek[231] például érdekessége, hogy az *Előzmények* címet viselő bevezető fejezete az eredeti tervek szerint nem szerepelt a műben. Ennek jelentősége azért hangsúlyozandó, mert egyfajta hegeli elv értelmében saját tárgyának a meghatározását adta, ami jól tükrözi kora elvárásait, lehetőségeit, s kibúvóit is.[232] A bevezető szűkös lehetőségei ellenére is mintegy visszatért a Frye által hangsúlyozott elvekhez, miszerint az irodalmat az irodalom teremti, tehát teljesen reménytelen, sőt abszurd vállalkozást jelentett volna a kulturális hagyományokon belül is a konkrét magyar irodalmi szövegelőzmények nélkül, azok mellőzésével tárgyalni a Romániában születő kortárs magyar irodalmat és irodalmi törekvéseket. A két szerző utólagos közléséből nemcsak az derül ki, hogy az Akadémiai Kiadó felkérésére, s személyesen Bodnár György közbenjárására javasolták a pártközpontnak a nagyobb korszakot (25 évet) átfogó erdélyi irodalomtörténet megírását, de az is, hogy a hivatalos magyarországi lektorok (Király István, Pándi Pál és Illés Béla) mennyire ismeretlenül mozogtak még a hetvenes években is a határon túl született alkotások, vagy azok szerzőinek a megítélésében.[233] Hasonló tájékozatlanság az általam is már említett kezdeti időszakban, a hatvanas évtizedben a két világháború közti időszak erdélyi irodalmának megítélésében mutatkozott, amely sajnálatosan kiterjesztette társadalomontológiai megállapításait és ideológiai szempontjait mindkét kisebbségi időszakra.[234]

[231] A Kántor–Lángként közismert irodalomtörténet, mely az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötetének erdélyi fejezetét is adta, tulajdonképpen csak annyiban felel meg saját műfaji elvárásainak, amennyiben krónikához illően tiszteletben tartja a művek időrendjét, és sokkal inkább a két szerző – egyazon nemzedék két kritikusa – értelmező és értékelő tevékenységének az összefoglalása. A két irodalmár mellett a bibliográfiai rész szerzőjéről, Réthy Andorról sem szabadna megfeledkezni. Ez a rész érdeme szerint legalább annyira értékes, s lényegénél fogva maradandóbb, mint a konkrét értékelések. Vö. **Kántor** Lajos, **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945–1970,* Bukarest, Kriterion, 1971.

[232] Nem pusztán az erdélyi jelzőt nem lehetett használni a tárgymeghatározáskor, de a romániai magyar irodalom, mint külön entitás megfogalmazásában a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna beszélni. (Vö. a kor román irodalmpolitikáját meghatározó tételekkel: „literatura romana de expresie maghiara".)

[233] Láng Gusztáv elmondása szerint rendre össze is kevertek bizonyos alkotókat: például Szilágyi Domokost a főképp a két világháború közt alkotó Szilágyi Andrással! A magyarországi kiadás mindenesetre a maga megkésettségében is meghatározó volt! Egyrészt ugyan tizenkét éves késéssel a Kriterion-kiadás után jelent csak meg, másrészt viszont közvetlenül az 1945 utáni korszak irodalmi életét, irodalmi történéseit bemutató, tárgyaló akadémiai irodalomtörténet első kötetét követően (egy évre rá), tehát bizonyos értelemben kiemelt szerepben (megelőzve a nagyon megkésett líra- és a prózaköteteket!), ami a kor magyarországi politikai hangsúlyait is részben megvilágítja.

[234] Az erdélyi irodalom kortárs vetületei iránt érdeklődők is gyakran csak a transzszilvanista hagyományból és az akkori irodalomnak a történeti sajátosságaiból indultak ki. Czine Mihálynak, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom életét és munkásságát összefoglaló dolgozatát olvasva írja Kós Károly az 1966-os év nyitányán, „végre megtudhatom, hogy egy nem erdélyi és nem kortárs magyar szakember – immár negyedszázados távlatból – hogyan látja és értékeli ma a romániai magyar népkisebbségnek szinte a semmiből, pusztán a maga hitének erejével és eszközeivel életrehívott két évtizedes irodalmi munkáját és terméseredményét". Az örömteli pillanat, az elvárások és a baráti, közvetlen kapcsolat ellenére is Kós kénytelen nemcsak az aránytalanságok és hiányosságok miatt megfogalmazni nyomasztó érzéseit. „(…) nem tévedtem:

Az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli történetét már a Bertha-Görömbei szerzőpáros írta meg, meglehetősen más szempontrendszert alkalmazva, nagyrészt erősítve az említett törekvéseket a magyarországi recepcióban.[235] Monografikus igénnyel szintén Görömbei András dolgozta fel a csehszlovákiai magyar irodalom történetét,[236] ami 1982-ben egyrészt örvendetesnek számított, bár magában hordta a szükségszerűen szubjektív, egyoldalú bemutatás veszélyét, másrészt bizonyos álláspontok szerint maga a tény legalább ennyire szomorú is volt,[237] hiszen – eltérően az erdélyi és vajdasági irodalomtörténeti feldolgozásoktól – a helyi irodalmi élet nem volt képes mindezt „önerőből" megtenni. Ha szemügyre vesszük Bori Imre összefoglalását,[238] vagy az említett Kántor–Lángként elhíresült erdélyi irodalomtörténetet, a Görömbei–Bertha szerzőpáros hetvenes évekkel foglalkozó romániai magyar irodalomtörténetét vagy az említett csehszlovákiai irodalomtörténeti összefoglalást, könnyen kitűnik, hogy a kornak megfelelően mind a pozitivista irodalomszemlélet eszköztárát használják. Rövid kontextusteremtő bevezetőt követően az egyes szerzői pályaképek megrajzolásával kísérelnek meg számot adni különböző irodalmi történésekről. Ezek mellett feltűnően közös jegy bennük, hogy a kisebbségi magyar irodalmak helyzetét elsődlegesen nemzetiségi magyar-magyarországi magyar viszonylatban kísérlik meg leírni, s bár fenntartják a különálló irodalmak kulturális keretmeghatározásait, az „utódállamok" teljes kontextusát gyakran csak jelzésszerűen említik. Az irodalomtörténet, mint Kocur László is kifejtette, így azonban gyakran politikatörténethez lesz hasonlatossá, kauzalitást tételez állam és irodalom közt, s pontosan azt a buktatót nem lesz képes kikerülni, amihez képest hallgatólagosan megpróbált új kritériumokat találni: a látszat alapján az új irodalom csak az új államnak köszönheti létét és kialakulását.[239]

---

bajok vannak". (86.) A „bajok", a túlzott kiemelések és hibás megállapítások mellett a tárgyi tévedésekben is megnyilvánulnak, amiket a levélíró részletesen ki is fejt hosszú válaszában. Ezek legvalószínűbb forrása nem csupán az anyagnak hiányos ismeretéből következik, de oka ennek „[…] az irodalomesztétikai szempontokat befolyásoló politikai szempontok érvényesülése" is! (Vö. *Kós Károly levele Czine Mihályhoz, 1966. január*, in ***Kós** Károly levelezése **Czine** Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000, 86.) Szintén itt célszerű megemlíteni, hogy az 1968-as említett Írószövetségi felszólalások azt is jól példázzák, hogy a korábbi fogadtatás protokollszerűségét, illetve az értéket csak későn rangján kezelő hiányosságokat a hetvenes évekre éppen az „agyondédelgetés" módszereivel próbálták feledtetni.

[235] A nagyívű irodalmi kibontakozás évtizedét jellemző könyv már bevezetőjében leszögezi, hogy „erősödő felelősségérzet", illetve „élet és irodalom szoros összefüggése" alakítja nézőpontját. S minthogy az irodalom mennyiségi és minőségi fejlődése, gyarapodása aszinkrón a nemzetiség közösségi gondjainak megoldódásával, vagy akárcsak enyhülésével, ezért elsősorban olyan alapokra építkezik, amelyekben a műelemzés is elsődlegesen alárendelt a közösségi feladatvállalásoknak. „[…] a romániai magyar irodalom igazi felnőtté válását inkább a nehéz gondokkal küzdő nemzetiség életigényű, közösségi megmaradást és kibontakozást akaró feladatvállalása, a sajátosság méltóságát és értékét valló nemzetiségi magatartásformájának kimunkálása teremti meg." Vö. **Bertha** Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*, Bp., TIT, 1984, 4.

[236] Vö. **Görömbei** András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*, Bp., Akadémiai, 1982.

[237] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

[238] Vö. **Bori** Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1982.

[239] Vö. **Kocur**, *i.m.,* 175.

Ellenállás. Nemzetképalakzatok

A 19. századból eredeztethető, bár talán már korábbról is dokumentálható nemzeteszme az 1945 utáni időszakban a magyar nemzeti közösség létformájának kényszerű újragondolási igényét is ellehetetlenítő politikai helyzettel a maga torzulásait is némileg előrevetítette, hiszen az elzárt nemzetrészek a maguk kultúrnemzeti együttgondolkodását, öndefinícióját, vagy akár kapcsolattartását is legfeljebb a húszas évek korábbi közös tapasztalataira vezethették vissza. A mindent felülíró „proletár internacionalizmus" pedig csak egy államszocialista propaganda és kíméletlen cenzúra által uralt közép-európai nyilvánosságot kívánt biztosítani megoldásképpen minderre, melyben a környező országokbeli egyre erősödő nacionalizált diszkurzusok végképp felszámolták egy tárgyilagos történelemszemléletnek és a kisebbségekkel való kulturális eszmecserének a lehetőségét. Ezeket terhelték a sorozatos jogfosztások, melyek már az ötvenes években megkezdődtek. Románia politikai mozgástere az 1958-as szovjet katonai kivonulással kitágult, a bolsevik totalitarizmus összekapcsolása a nemzeti nacionalizmussal viszont a magyar értelmiség elleni retorziókra egyre több és hangsúlyosabb okot szolgáltatott: a Bolyai Egyetem botrányos megszüntetésétől az anyanyelvi oktatás tudatos szétzilálásán és a magyar értelmiség szétszóratásán át a Maros Magyar Autonóm Tartomány felszámolásáig, majd a nyolcvanas évekre a falurombolásig. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása vált. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukált, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak.

Mindez a recepcióban, s a magyarországi irodalmi élet történéseiben is egy alapvetően más mint esztétikai irányú buktatót hordozott magában, amely jogos és természetszerű érzelmi elfogultságban mutatkozott meg.[240] A két világháború közti traumák olvasói-befogadói újrajelentkezése s meghatározó mivolta ugyanis a hetvenes évek végére végképp tarthatatlanná váló, megoldatlan nemzeti és nemzetiségi problémakör kezeletlensége

[240] A nemzetiirodalom-felfogás alakzatainak s hagyományainak vizsgálatában az sem feledhető szempont, hogy a romantikus, olykor mitikus irodalmi Erdély-kép kialakulása jórészt a nemzetformálódás idejével esett egybe, s a későbbiekben is megtartotta átstilizált, ám eléggé vitatható jelentésszegmenseit: „Erdélyt a romantika fedezte fel Magyarországnak. A romantika, amely térben és időben a távolit kereste, azt, ami messze van, titokzatos és ismeretlen." Erdély pedig a romantikus térség minden tartozékával felelt meg az efféle elvárásoknak: „voltak düledező várromjai, felhőkbe nyúló sziklái, havasai, és vízesései, volt véres, változatos múltja, sokféle népei: magyarok, székelyek, szászok, románok, örmények, görögök és cigányok. Erdély hálás föld volt a romantikus felfedezőknek." Vö. **Bisztray**, *i.m.,* 215.

folytán tört elő.[241] A magyarországi értelmiségi szembenállásnak megkésve ugyan, de a hetvenes–nyolcvanas évekre az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. „A kritikus értelmiségiek, a legális keretekben próbálkozó ellenzékiek számos olyan nyomásgyakorló akciót indítottak, amelyek a magyar kisebbségek jogainak a védelmét szolgálták. A magyar ellenzék számára a nyolcvanas években szorosan összekapcsolódott a demokrácia és a nemzeti függetlenség értéke."[242] Ehhez társult a leginkább szépirodalmi keretekben, majd publicisztikai műfajokban kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása. Az irodalom terén is megnyilvánuló bújtatott nemzeti érzés leghalványabb megfogalmazásait pedig természetszerűen több mint örvendetesnek vélték a jóhiszemű erdélyi olvasók egy olyan korban, amikor ráadásul a másik oldalról éppen a román nacionalizmus minden eszközének kínzó hatásait szenvedték a hétköznapjaikban.[243] Az ideológiai harc eszközének tekintett irodalom nyílt formái, a hatalmi, irodalompolitikai befolyásoltság közvetlensége mellett, a közvetetten, bizonyos rövid enyhülést jelentő korszakokban is leginkább félhivatalosan megjelenő, legtöbbször áttételesen megfogalmazott közlésformák által vált „forgalmazhatóvá". Fontos különbség, hogy míg Magyarországon létezhettek úgynevezett alternatív színházi törekvések, megtűrt régi és újabb szerzők, felpuhult irodalmi keretek és tematikák valamint reformtankönyvek, addig Erdélyben az idő előrehaladtával arányosan fokozódó represszió következtében csak a második nyilvánosság jelenthetett valóban „kimondható" alternatívát.[244] Maradt tehát (egy-két bátor kivételtől eltekintve) a

[241] A kádári restauráció megformálta ideológiai szemlélet értelmében az irodalompolitika is a modern haladás-eszméit állította szembe az elavultnak minősített nemzeti értékekkel, s a nemzeti hagyományokra való legcsekélyebb utalást is a maga ideológiájára veszélyes, legalábbis nyugtalanító feszültséget jelentő szemléletként ítélte meg.

[242] Vö. **Kiss Gy.** Csaba, *A magyarság helyzete…, i.m.,* 231.

[243] Vö. Romániában a hetvenes évektől fokozatosan érezhetővé vált a román nemzeti mitológia újjáélesztése, a saját államiság jelentőségének fetisizálása, a szomszédok és a kisebbségek lebecsülése, a totalitárius állam eszközeinek felhasználása a nemzeti kisebbségek elnyomására, illetve asszimilációjára. Az új hangsúlyok a történetírásban és az irodalomban is kiemelt szerephez jutottak. (Lásd Lancranjan Erdély-konyvét. **Lancranjan,** Ion, *Cuvint despre Transilvania*, Bucuresti, Editura Sport-Turism, 1981.) A történelmi emlékművekkel, hamisításokkal a román nacionalista panteon hőseinek új kultusza kezdődött. A román publicisztika nyíltan hivatkozott a nemzeti büszkeségre, egyre nyíltabbá vált az ideológiai totalitarizmus összekapcsolása a hagyományos nacionalizmussal. A Ceausescu-féle hatalom nemzetiségi téren különben is mindig kettős játékot játszott: a nyílt antiszemitizmus mellett nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel a hatnapos háborút követően, és a romániai zsidóság egy jelentős részét egyszerűen eladta Izraelnek. Gazdasági kapcsolatokat és látszatdiplomáciát ápolt viszont nagyobb nyugat-európai országokkal, s közben a szászokat jórészt szintúgy kiárusította az egykori Nyugat-Németországnak. A magyar kisebbséggel való visszaélései ellenére az 1968-at követő időszakban második Jugoszláviaként ünnepeltette magát az Egyesült Államokkal, s a szovjet invázió veszélyének elmúltával csak a személyi kultusz rohamos eluralkodása, a nyílt nacionalizmus, valamint az erre reakcióként fellépő nyugati magyar „lobbi" erőteljes közbenjárása vetett véget e hallgatólagos gazdasági viszony továbbélésének.

[244] Ezzel kapcsolatban mindenképp megemlítendő az *Ellenpontok* rövid, ám igen komoly visszhangot kiváltó élete. A szamizdat lapot Szőcs Géza és társai 1982 márciusában (a hivatalosságok megtévesztésére 1981 decemberére visszakeltezve) indították, s 1982/8.-as számukban ENSZ-memorandumot is közzétettek. Lásd még **Molnár** János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története,* Szeged, (magánkiadás) 1993.

kimondatlanul is kimondott, mindennapok tartozékává vált allúzióktól terhes virágnyelv. A kor ambivalenciája értelmében az irodalom, akárcsak a kultúra egyéb területeinek hordozói is, így legalább két, egymással szemben álló funkciót töltött be. A közönséggel, a kultúra-fogyasztókkal való élő kapcsolata által, mely leginkább a színházi szférát emelte különleges helyre és rangra, egyrészről továbbra is meghatározta a hivatalosság ideológiájának hatalmi szolgálata, másrészt viszont a virtuális ellenállás helyszínéül is szolgált.[245]

Ezek kritikus szemléletének felvállalása a professzionális műértelmezésekben és az esetleges rangsorolásokban pedig egy valóban elenyésző kisebbséget jelentett csak az értelmiségi körökben is, amely mintegy „kettős kisebbségben" próbálta a józan érvrendszerek irodalomesztétikai minőségeit számon kérni azokban az alkotásokban, amelyekre nem vélte alkalmazhatónak a helyzettudat minden egyébnél fontosabb, és mind felett álló sematizmusait.

Prózafordulat és a recepció anakronizmusa.

A nyolcvanas évek közepétől megjelenő (próza)poétikai szemléletváltás paradigmatikus változása Magyarországon a kritikai recepcióban is érezhető volt. (Ekkor már a honmentő irányt, annak megkésettsége révén is ünneplő fogadtatás mellett, a más kritikusi nézeteket vallók részéről bizonyos erdélyi szerzők esetében a tapintatos elhallgatás is jellemző). A tudattörténeti vagy mentalitástörténeti momentumnak a kritikai visszhangban s a kor politikai-ideológiai összetettségében való megjelenése, a kánoni értékviszonyok adottságszerű polifóniájában már azt az ambivalenciát is mérlegelhette, hogy a kisebbségi magyar irodalmi művek magyarországi fogadtatása mennyire egyoldalúan, és mennyire szükségszerűen anakronisztikus a kortárs irodalomtörténeti változások, paradigmatikus elmozdulások és az újabb narratív elbeszéléstechnikák fejezetei mellett. A hetvenes–nyolcvanas évek prózai áttörése mellett ugyanis egy komoly felkészültséggel bíró, alapjaiban új szemléletet képviselő kritikusi gárda is fellépett Magyarországon, s ami még fontosabb, ezt megelőzően már magának az irodalomról szóló beszédnek az elméleti kereteit is sikerült

[245] A sorok közt olvasás Magyarországon éppoly jól ismert kettős beszédtechnikája, mely (főképp a színházi) kritikai szaknyelvben már a hatvanas évektől jelentkezett, (vö. **Jákfalvi** Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna, Bp., JAK, L'Harmattan, 2005) Erdélyben jellegében és arányaiban mutatott más színt. Ellentétben a két háború közti korszakkal, amikor az erdélyi magyarság aktivizálni tudta szellemi erőit, és bizonyos fokú intézményesített keretek közt önmaga vehette kezébe sorsa irányítását, a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe. A nyolcvanas évekre (amikorra még a rendszer elkötelezettebb magyar nemzetiségű kádereit is leépítik) fokozatosan fejlődött ki megmaradásának, nemzetisége vállalásának egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" jelentkezett, s a sorok közti olvasás gyakorlatát az irodalmi értelmezésmechanizmusok során kétszeres, nacionalista és kommunista cenzurális szorításban volt kénytelen alkalmazni.

bizonyos iskoláknak felülvizsgálniuk, s az újabb irodalomszemléleteket legalább részben meghonosítaniuk.[246] Az új prózairány, (melyben Esterházy vagy Nádas csak egy-egy vezéralaknak volt tekinthető) viszont ugyanúgy ellenzékinek, ellen-értékrendet képviselőnek, azt demonstrálónak számított, ahogyan az irodalompolitika nyílt tagadását, vagy a tiltott nemzeteszme továbbélését jelenthették egyes magyarországi olvasók számára például a Sütő-írások.[247] Mindezt terhelte az irodalomnak és sajnálatosan olykor az irodalmiságeszméknek is az értelmezésbeli, a politikainál sokkal szabadabb közege, amely pillanatnyi helyzetében kvázi-ellenzéki gesztusokra ösztönözte az írók mellett az értekező-próza különböző válfajainak a reprezentánsait is. A határon túli szerzőkkel és művekkel való foglalatoskodás a hetvenes–nyolcvanas évektől mindig valami aktuálpolitikai többletjelentést is hordozott, s nem egy alkalommal azok a kritikusok, akik az újpróza vagy éppen a hagyomány- és értékőrző nemzetiségi irodalmak felé fordultak, ezeket nyíltan vagy kevésbé nyíltan ürügyként használva, irodalomértelmező mivoltukat publicisztikára vagy egyenesen politikai megnyilatkozásokra használták.

A nyolcvanas évek sajátos vákuumhelyzeteiben mindezt tetézte, hogy számot kellett vetni az ellenzékiség, az „ellen-beszéd" műfaji-stiláris pluralizálódásával is, azzal hogy „a magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoport, amely ezzel a paradigmaváltással nem azonosult, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának szerepében tudta magát. Az ő részükről komoly gyanakvás kísérte az Esterházy-recepcióban

[246] A szemléleti tájékozódás expanzióját feltartóztatni már képtelen rendszer, az említett reformtörekvésekben az elméleti keretek horizonttágulásaira is lehetőséget nyújtott. A hetvenes–nyolcvanas évtizedeket a kötelező irodalomtörténeti pártos irodalomszemlélet mellett már egyéb tudományos beszédmódok kétségkívüli megléte is jellemzi, még akkor is, ha ezek rendszerint csak átfedésekkel, leginkább egymásba torlódó formációkként érvényesülnek, melyek nem tudnak igazából kibontakozni, kifejlődni, és hatásukban érvényesülni. Karakteres paradigmaváltás az irodalomtudományban a kilencvenes évekig jószerével nem történhetett, szemléletformáló erővel bíró termékeny diszkurzusok azonban már mindenképpen jelen voltak. Az említett félhivatalos vagy megtűrt keretekben, a hetvenes években például Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Bacsó Béla, Szegedy-Maszák Mihály, vagy a *Strukturalizmus* című kétkötetes, az Európa kiadó igen nagy példányszámban kiadott tanulmánykötetében felsorakozó fordítók egy olyan új irodalomtudományi szemléletet is jelentettek a hazai diszkurzusokban, amely a hangsúlyt már egyértelműen a szerző és a szöveg felől az értelmezésre és az értelmező irányába mozdította el. A befogadás időbeli szerkezete a hetvenes évek derekára-végére aztán, (például a Bonyhai Gábor szerkesztette Helikon-számban is testet öltve) a hermeneutikai és recepcióesztétikai megközelítéseket is előtérbe helyezte. A hazai irodalomértés különböző iskoláinak a kollektivista beszédmód alakította kánontól való függetlenedésében meghatározó határkőnek számított például a **Németh G.** Béla által szerkesztett *El nem ért bizonyosság* (Bp., Akadémiai, 1972) című kötet, mely tudatosan távolodott a vázolt szemlélettől, csakhogy ebben a tudatosságban egyszerre a történeti aspektus is jelentkezett, azazhogy nem a kortárs irodalmi művekre vonatkoztak a másféle szempontrendszert alkalmazó, újító szövegelemzések. Valószínűsíthető, hogy 'határon túli' vonatkozásaikban tudatosan, s nem csak szakmai perspektívából mellőzték a korábbi értékelések felülvizsgálatát, s talán azért is, mert már felismerhetővé vált a veszélye annak, hogy az erdélyi irodalmi alkotások részben kialakult, részben megtűrt, de már „leosztott" értékelési szokásrendje olyan ideológiai implikációktól terhes, amelyek legapróbb kibillentése is – a kényes kérdéskör közepette – legalább kétféle, szakmai és politikai ellenérzésekkel járhat.

[247] Ezek hatásáról a recepcióban lásd részletesen a következő fejezetet.

meginduló szemléletváltást".[248] Az olykor nyílt szembenállás hallgatólagos viszonyai a különböző szekértáborok értelmezői gyakorlatán túl, a honmentő retorikában egyes esetekben „az üldözöttség és kiszorítottság nagy hagyományú helyzettudatával"[249] tetézve, a legjobb posztnépi irodalmi képviseletet is néhány újonnan felfedezett, határon túl élő szerzőben vélte felfedezni.[250]

A publikálás feltételeinek javulásával, a lehetőségek, a nyitás nagyobb fokú kihasználásával arányosan az elemzett kritikai visszhangra általánosan érvényes lesz, hogy csak az értékrendbe tartozónak tételezett szerzőket és műveiket vonta be vizsgálódásai körébe, s az így támogatandó szerzőkről igyekezett le is választani az egyéb irodalmi törekvések, más stílusbeli, más szemléletet valló, esetleg más ideológiai azonosulás lehetőségét nyújtó alakzatait.[251] A Bretter-iskola új filozófiai hangja (mely már a hetvenes évek derekától bizonyította, hogy lehet más nyelvet is használni, mint a hivatalos irodalompolitika, a pártideológia által megkövetelt nyelvezet), a harmadik Forrás-nemzedék tiltakozó hiányköltészete vagy éppen az áttelepült szerzők méltatása, hangsúlyaiban mind elmaradt a kollektív értéktudatot felvállalók mögött. Hetvenes évekbeli erdélyi sikerei és méltatása[252]ellenére Bodor Ádám magyarországi „felfedezését" és népszerűsítését például nem az említett posztnépi, vagy honmentő szózatokat képviselő értelmezői iskola, hanem például a „Kilencek" néven emlegetett költőcsoport tagjai[253] vagy jórészt az a Balassa Péter

[248] Vö. **Szilágyi** Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995, 30.

[249] Uo.

[250] Annak ellenére ugyanis, hogy az új prózának kritikákban is megalapozott értékrendje alternatív szövegkorpuszt jelölt ki a hivatalos irodalompolitikai ellenében, amellyel a kollektív nemzeti szemléletet felvállaló népi irány mintegy újrateremtett egy erőszakosan elvágott tradíciót, vezéralakjai (elsődlegesen Illyés és Németh László) után – mint Szilágyi Márton megfogalmazta –, nem akadt hasonló súlyú tehetségre, s irodalmi listakánonja is többnyire „azonosnak mutatkozott a hivatalos irodalompolitika preferálta, önlegitimációs névsorral. Így arra kényszerültek, hogy az azonos szövegkorpuszon belül mutassanak föl eltérő értékhangsúlyokat, tehát – mondjuk – Adynak, Németh Lászlónak vagy Illyésnek azokat a vonulatait erősítsék föl az önmeghatározás és az eltérés demonstrálása érdekében, amelyet az irodalompolitika nem kívánt magába építeni". E mellett, ezzel némiképp összefüggésben maradt tehát alternatíva az eddig kényszerűségből elzárt határon túli magyar irodalmak néhány emblematikusnak kijelölt alakja által a hasonló értékrendek felfedezése és tudatosítása. Vö. **Szilágyi**, *i.m.,* 30.

[251] Míg a hatvanas-hetvenes évek fordulójának, az „egymásracsúszás" gazdag irodalmi termésének, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának fogadtatását alapvetően csak a részleges tájékozatlanság és a politikai-történelmi elzártság nehezítette, a nyolcvanas évek közepén már a kanonikus érdekek is egyértelműsítik, hogy a heroizált helyzettudatra összpontosító ideológiaformák a forma korszerű ontológiai lehetőségei helyett az „üzenet" esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit vizsgálták.

[252] 1974-ben, második novelláskötete kapcsán például már Pezsgő-díjat kapott. (Az 1971-ben irodalomkritikusok által alapított díj az évtized folyamán egyre rangosabb értékmérő lett, melynek elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves Írószövetségi díjak odaítélését előzte meg!)

[253] Például Kovács István, Mezey Katalin, Kiss Benedek, Győri László.

végezte el, aki éppen az új próza irányzatának elsődleges kánonalkotójaként vált kora egyik legnagyobb hatású kritikusává.[254]

Az elismertetések elsődleges momentuma, az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban, gyakorta az elemzés helyett a közvetlen beiktatást választotta. Persze ez többnyire éppúgy megfigyelhető volt az említett új próza visszhangját kiteljesítők írásaiban, mint az elemzett recepcióban, hiszen az erkölcsi-pedagógiai pátosz elsődlegesen itt is, ott is alapvetően az író tekintélyét volt hivatott nyomatékosítani. Legfeljebb azt a különbséget célszerű hangsúlyoznunk, hogy a kollektivitás-igény feladása nem kölcsönzött arányaiban akkora legitimitást az ilyenfajta módszertan erkölcsi patetizmusának. Mindenesetre egy egész regionális irodalmat helyettesítő, elfedő szerzői listakánon ellenében (talán a tovább élő kánoni rang, hely, tekintély szublimációja által is), az újabb irodalmárgenerációk sem tudtak mindig hatékonyan fellépni. Olykor a csapdahelyzetet felismerő kritikusok, az elhallgatásokon túl, az eszközszereptől távolodva éppen olyan életműveket mondtak, mintegy kompenzációként a paradigmaváltáshoz tartozóknak, amelyek szintén komolyabb kritikusi elemzés nélkül kerülhettek beválogatásra a hipotetikus listakánon újabb formáiba.[255]

A különböző kritikusi diszkurzusrendek személyiség hitelesítette, kivívott tekintélye megtalálható volt mindkét irányzatban. A különböző értékrendek nyilván másként viszonyultak adott problematikákhoz, elveik különbözősége mellett is, az említett Balassa példa viszont csekély próbálkozásnak tekinthető csak a másik értelmezői iskolának a bejáratott gyakorlatával szemben, amennyiben a határon túli szerzők esetében azóta sem mindig sikerült elkerülni a sajátosságokra épülő ideologikus kisajátításformákat. Hiszen, mint Szilágyi Márton írta, az ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó iskolás tekintélyek „a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívántak fölerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. Tisztelet a kivételnek. Ezek a látensen eszközszerepre kárhoztatott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát

[254] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.,* 32. illetve lásd **Balassa** Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.
Bodor külföldi népszerűségét fordításai révén elsősorban Richard Aczel segítette. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk bizonyos novelláinak korai megfilmesítéséről sem, (még jóval az áttelepülése előtt, 1972, illetve 1973-ban Bacsó Béla és Fábri Zoltán által) még ha ezek jórészt visszhangtalanok is maradtak.

[255] Példaként lehetne Grendelt, vagy erdélyi szerzők közül talán – kisebb mértékben – Mózes Attilát, Bogdán Lászlót említenünk. A korban szokványos párhuzamkereséseken túl, mely műveket és szerzőiket magyarországi–határon túli megfeleltetésekben vélte megragadhatónak (a számtalan példából most csak a releváns: Sütő naplóregényét mezőségi *Puszták népé*nek, új *Húsz óra*nak mondják, a mintegy folytatásnak is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* pedig erdélyi *Kháron ladikján*ként aposztrofálják), az újabb irányok is folytatni látszottak e nem túl szerencsés összehasonlítgatást. (Így lesz például Grendel Esterházy felvidéki párja, stb.)

Sütő András és Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak."[256]

Bodor Ádám keserű szavai a korábbi időszakokra nézve is, még inkább megvilágítják a csapdahelyzetet: „Ha erdélyi magyar irodalomról volt szó, itt évtizedeken át mindig ugyanaz a két-három név hangzott el, ezek méltatlan módon elfedték a többieket. Az anyaországi illetékesek mindig valami diszkriminatív leereszkedéssel tekintettek a határokon túlra, megengedve maguknak azt a fényűzést, hogy az odaát keletkezett alkotásokból, illetve szerzők közül szelektív elvek alapján válogassanak. Félelmetesen buta és kártékony dolog volt, ám kétségkívül kényelmes. Kialakultak a kapcsolattartás legitim vonalai, ezekről kényelmetlen lett volna letérni. Egy középszintű magyarországi értelmiségi kellő tájékozottság híján, tudatlan, közönyös, vagy elfogult újságíróknak köszönhetően kénytelen volt beérni az erdélyi művelődés azon kiválóságaival, akiket egy buta, provinciális szemlélet rájuk tukmált. Valahol, egy házban, egy szalonban el lett döntve, ki kicsoda, és ez a dolog természeténél fogva tartotta magát évtizedeken át. Tetszett ez így az elnemzetietlenítő hatalomnak is, mintha az egészet ő találta volna ki. És ezzel akaratlanul is, messzemenően eleget tett természetesen a román hivatalosságok elvárásainak is, hiszen mindez egybevágott azok elképzeléseivel. Nagy megelégedéssel tapasztalták, hogy a kisebbségi művelődés potenciálját az anyaországból is sorvasztják."[257]

Az értelmezésbeli buktatók erős tradicionalitása az irodalomszociológiai, irodalompolitikai feltételrendszer bonyodalmai közt később sem tette mindig lehetővé az egyszerűen kivitelezhető szemléletváltást, vagy akár csak a finomabb artikulációt. Az erdélyi szerzők egyenként különnemű, s egyaránt új minőségeket képviselő alkotásaikban is kompakt csoportként jelentek meg a recepcióban, s ennek olykor máig tovább élő képe egy rosszul értelmezett irodalmi szolidaritás alapvetően hetvenes–nyolcvanas évekbeli hagyományát folytatja.[258]

---

[256] Vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

[257] Vö. **Bodor** Ádám, *A börtön szaga. – Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*, Bp., Magvető, 2002, 205.

[258] A korábbi meghatározottságok, melyek egy többnyire egyszólamú periódusban, fontosnak érzett szerepértelmezéseik révén válhattak véleményformálókká, túlélni látszottak minden újabb szemléleti bővítést. A korabeli viszonyok mellett, ez némiképp a vizsgált értékrendek „szentsége", sérthetetlensége révén is magyarázható. Aki azokat irodalmi értékekre vonatkozólag is érvényesen fogadta el, mindezt alapvetően kritika nélkül tette. Ennek a feltevésnek értelmében a recepció hangsúlyai az egyre nyíltabb nemzetiségi-politikai destrukcióval (melyben a megsemmisítésre kiszemelt nemzetközösség számára a túlélés vagy a szülőföldön maradás vált egyben az ellenállás egyetlen lehetséges formájává) egyenes arányban vélte kiolvashatónak immár az összes erdélyi műből az említett transzszilván jegyeket. A zárt intertextualitásként működő értelmezési keret sok esetben máig tartó hatása olyan irodalomszociológiai vizsgálódást is szükségszerűvé tesz, amely tekintettel van arra, hogy a kortörténeti, hatástörténeti és kultusztörténeti jegyek egyszerre válhatnak a fogadtatásnak nem pusztán megalapozó, de alapvetően pszichológiai jegyei által továbbörökítő minősítéseivé. Ugyanakkor elsődlegesen figyelmeztetnek művek újraolvasásának, újraolvashatóságának tudatosítását igénylő, azokat végre szűkebb szakmai szempontokból elemző értelmezésekre, illetve ezek hiányosságára.

Elmozdulás?

A mai recepció felől tekintve a vázolt transzszilván-népi-nemzeti örökség, a marxista szólamok közt megbúvó honmentő attitűdök és az olykor megrekedő pozitivista terminológia máig folyamatosan része egyes művek hatástörténetének, s természetszerű, hogy a korábbi alkotások esetén a történelmi-politikai megközelítés hozadékait nem lehet kitörölni, legalábbis a lehetőség szintjén, történeti értékelésük kapcsán, ezekkel ma is számolni kell. S bár ebből kifolyólag is, volt olyan időszak, amikor kétségtelenül igaznak bizonyulhattak a szomszédos államok bármelyikének magyar irodalmára utaló olyan sorok, mely szerint ennek „ma is elsőrendűen vállalnia kell a nemzeti tudat, az összetartozás, a szellemi hagyományok fenntartásának, védelmének és gondozásának történelmi feladatát" – a hasonló megállapítások jószerével már keletkezésükkor, a kilencvenes évek közepén is anakronisztikusnak voltak mondhatók.[259]

Adott történelmi szituáltság mindig legitimálhat bizonyos mértékig olyan helyzeteket, amikor az irodalom kulturális mindenesi szerepkört kénytelen magára vállalni, de e szerepkörök erőszakos jelenbéli fenntartása minden bizonnyal nem veszi figyelembe a megváltozott társadalompolitikai helyzetben az irodalomra is vonatkozó saját létrehozott intézményrendszert és a disztributív társadalomtudományi szempontrendszereket sem. A mai társadalomtörténeti háttérről szóló ismereteink egy árnyaltabb kép kialakítását is lehetővé teszik, amelyben a hagyomány kiegészíthetősége, a történeti értekezésekben sem csupán paradigmatikus választáskényszernek minősül, de egyben saját fenntarthatóságának alapvető szükségszerűsége is lesz. Ezért is lehet feltűnő, hogy a kilencvenes évek legvégén, sőt napjainkban is létezik kitartó védelmezője ez utóbbi feladatorientált álláspontnak (melyben az értelmezői irányultság esetleges változása feltételezett értékvesztéssel párosul még az új alkotásokra nézve is!), holott már a hetvenes években is többen hallatták szavukat a nemzetiségi, kisebbségi, regionális magyar irodalmak értékelésében tett recepcióbeli egyneműsítés, a megszabott tematikai és funkcionális keretlehetőségek, valamint a minőségi engedmények ellen.[260]

Az említett nyolcvanas évek vitái sem léptek többnyire túl a keretlehetőségek pozitivista meghatározásán, holott nem a teljes határon túli magyarság, és annak jegyei

[259] Lásd **Pomogáts** Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3, 246.
[260] Vö. Fried István abszurdnak minősítő megállapítását Bori Imre azon kísérletével kapcsolatosan, mely a jelen irodalmi-irodalomtörténeti tudatát az 1919-es politikai helyzethez igazította. **Fried** István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989, 39.

(például erdélyisége), de a határon túli magyar irodalmiság elméleti alapjainak a vizsgálata maradt gyakorlatilag mindmáig megfogalmazatlan. Tőzsér Árpád a Felvidék magyar irodalmával kapcsolatban ezért írhatta, hogy az utóbbi évtizedekben „irodalomtörténészeink olyasmivel foglalkoztak hát, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Természetesnek vették a »határon túli magyar irodalmak« autonóm létét, azt a valamit, ami már akkor, (a szocializmus bezártsága idején) sem igen volt természetes, most, a határok átjárhatósága, spiritualizálódása korában meg egyenesen szembeötlő a problematikussága."[261]

Pedig Tőzsér vitatott nézetei, a könyvét ért kritikákkal is ellentétben, az újabb erdélyi írónemzedékek jelentős részéhez és mozgalmaikhoz hasonlóan[262] nem pusztán arra figyelmeztettek, hogy a nemzetiségi irodalmak autonóm létének módja mára mindenképpen megkérdőjelezendő, de az „egyetlen", „egyetemes", vagy „nemzeti" irodalom fogalmát is szükségesnek tartották felülvizsgálni.[263] Az általam említett ideologikus alakzatok esetleges szűkítő momentumainak, illetve ezek hatásainak elemzése, a „befogadó" szövegek átértékelése, és az azokat éltető eszmerendszerek történeti bemutatása ezért válik elengedhetetlenné. (Bár mint említettem, a buktatók kapcsán nem csupán az eddigi értelmezések kiegészítésről, de új módszertani értékkategóriákról van szükségszerűen szó!). Csak ezek által juthat mégis érvényesen kifejezésre, hogy az említett recepcióban milyen szerepet is játszott például a hatalom által elnémított vagy megtűrt, megcsonkított, lappangó kánoniságként a transzszilvanista jegyeket viselő, közösségi-képviseleti értéktudat, (annak minden viszonylagos archaizmusával és anakronizmusával együtt) vagy hogy a politikai korlátok megszűntével mennyiben kell, lehet, szükségszerű-e egyáltalán továbbra is önálló magyar irodalmakról beszélnünk. Az irodalmat elsődlegesen nyelvi fenoménként vizsgáló irodalomtörténeti szemlélet számára a tagolás meglehetősen értelmetlennek tűnhet. A sajátosságok történelmi meghatározásain túl, az etikai-képviseleti szerepvállalásokhoz, a 'küldetéshez' ragaszkodók értékelmélete viszont (a többszínűség, vagy a rész-egész viszony hangoztatása mellett is) olyan anomáliákkal járhat, amely nem kerülheti el az erdélyi, s az általában értett nemzetiségi magyar irodalmak utóbbi pár évtizedében született írások értelmezésekor a 'kisebbségi létdokumentáció' kategóriáiban való különálló gondolkodást, s a muzeális értékeknek kijáró hangsúlyos történeti értékelést.[264]

[261] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998, 50.
[262] Például az Éneklő Borz vagy az Előretolt Helyőrség szerzői körében.
[263] Jogosan kérdhette: „mi van a nyelv határai és a nemzet határai közötti terra incognitában?" Vö. **Tőzsér**, *i.m.,* 51.; A kérdés – ugyan más formában – de már az említett Önszemléleti vitában, 1982-ben is elhangzott. Ezredvégi aktualitása egyben a problémák megoldatlanságát is jelzi. Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.
[264] Mely azt a látszatot keltheti, mintha egy kisebbségben születő irodalom nem is lenne más, mint kisebbségi problematikát, s humánideológiai referenciákat tárgyaló irodalom.

A terminológiai tudatosság mellett mindenesetre nemigen célszerű merev kategóriákban gondolkodnunk, és az egymástól sokszor eltérő tudatossági fokú korszakok, életművek nemzeti/nemzetiségi szemléletét egybemosnunk, vagy a különböző régiók egyneműnek tételezett irodalomeszményét kivetítve általánosságban értékelnünk a határon túli magyar irodalmi törekvéseket. Annál is inkább, mert az irodalomközi folyamatok dinamizmusát szem előtt tartva, a szükséges régióspecifikumokra való következtetések sem tüntetik majd el például az erdélyi magyar, illetve a magyarországi nézőpontok jó néhány eltérését. Az egymás mellett megképződő, egymást kiegészítő és sokszor szükségszerűen egymást nem pusztán formáló, de kizáró kánonok kaleidoszkópszerű elrendeződéséből létrejövő (nemzeti alapú, regionális, osztály jellegű, korszakokhoz kötött vagy célelvű paraméterein túlmutatni is tudó) irodalomszemlélet nemcsak megfontolandó, de igen termékeny is lehet.

Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma

Ha a kor említett irodalomtörténetei többes magyar irodalmakat hoztak is szóba, saját alkalmazott történeti dialektikájuk kapcsán valójában nem egyenrangú magyar irodalmakat írtak le, így a különböző országokban születő magyar irodalmak hallgatólagos s olykor utópisztikus egységképe éppen a megmaradás elemi feltételeinek a látványos javulásakor, annak legreménytelibb pillanataiban, az 1989-es fordulatot követően erősödhetett fel ismét. A kényszerű különállás kulturális fejezeteinek a lezárásával a sebek is jól láthatóan más fényben mutatkoztak meg, az egységnek viszont csak jelképes helyreállását jelentette, hogy 1990 legelején a Magyar Írószövetség tiszteletbeli tagjaivá nyilvánították a határon túli magyar írókat.[265]

A történelmi korlátok megszűntével a felszabadult játéktér olyan nagyfokú differenciálódást vont maga után, amelyben a társadalmi-történelmi helyzet már nem viszonylagos értékképzőként, hanem egyszerű adottságként funkcionált. Az összmagyar irodalomban való gondolkodás lehetősége mellett teret kaptak azok a szemléletbeli differenciálódást nyújtó irodalomelméleti hatások is, amelyek nagyrészt magyarországi közvetítéssel a kisebbségi besorolást keresztező tényezőket is felerősítették. (A csak részben újonnan kialakuló, irányzatok szerint megoszló folyóirat- és könyvkiadói struktúra is ezt erősítette.) A magyar nyelvterületen való szabad mozgás a korábbi évek abszurd

[265] Göncz Árpád, az Írószövetség akkori elnök – az 1989-es közgyűlés által elfogadott alapszabály értelmében – jelképes gesztusként ajánlotta fel 1990-ben a Magyar Írószövetség rendkívüli tagságát a határokon kívül élő magyar íróknak, méghozzá „az egyetemes magyar irodalom egészséges vérkeringését” helyreállítva és kapcsolatainak szervezett biztosítása érdekében.

léthelyzeteire a fiatalabb nemzedékek által megfogalmazott kritikát is erőteljesebbé tette. Akik korábban programosan más, például posztmodern költészetbe kezdtek, mintegy tiltakozásul a társadalmi küldetésvállalás helyett, immár saját intézményi keretben is gondolkodhattak.

Az 1989-es történelmi változásokat követően megvalósulni látszó képletes egység egyéb ideológiai nehezékektől lett terhes az évtized folyamán, s mára jóformán ismét felerősödni látszik Erdélyben az a nézet is, mely szerint a különálló, részben új hagyományokkal rendelkező irodalmi életnek mégiscsak van valamiféle kényszerű sajátsága, ha egyebütt nem, hát a különböző olvasatok szintjén.[266] A napi politika irodalmi értékítéletekbe való beszivárgásának számtalan esete ráadásul ma is felsorolható,[267] amelyek egy újfajta ideológiai csapdahelyzetet teremtve távolodnak el ismét az esztétikai megítélések irodalmi jellegétől.[268] Ami kétségtelen, az bizonyára az olvasatok másságának a kérdése, amely akár a teljes kelet-közép-európai irodalomra nagy általánosságokban is megfogalmazható lenne. Éspedig úgy, hogy a meghonosodott demokráciában élő nyugati olvasó számára nem, vagy csak nehezen dekódolható a kelet-közép-európai valóság irodalmi ábrázolása, mert a szövegben szervesített valóságreferenciákat képtelen értelmezni, illetve saját életminőségének tükrében valószínűleg nem érzékelheti azt az elemi létveszélyeztetettséget, amelyet ezek a referenciák magukban hordoznak.[269] Az ilyenfajta befogadói elkülönböződés ugyanakkor éppen az erdélyi szerzők újabb generációja számára nem jelentette azt, hogy kényszerűen belebonyolódjék a terminológiákba, s abba, hogy van-e egyáltalán értelme a felosztásoknak.[270] Hangsúlyozandó, itt fontos szerepet játszott az is, hogy az Erdélyben élő vagy akár onnan elszármazott szerzők is szerették volna levetni

---

[266] A kényszerű különolvasatok hangsúlyozói, ha a Németh László-i *külön irodalmi* szentenciát nem is fogadják el, az utóbbi évekbeli utópisztikus szellemi egységnek a gyakorlati kudarcára is hivatkozva mondják, hogy a regionális magyar irodalmaknak külön olvasatuk van. Legalábbis valami ilyen kell, hogy legyen, az erdélyinek például azért, mert „Az erdélyi magyarság a 20. század második felében Európa legkisebb népei közül való: szabadon választott elöljárói nincsenek, önrendelkezése problémaként sem vethető fel, tulajdonából kiforgatták, anyaországa igyekszik nem tudni róla" – s mindez tárgyiasul valahol a művekben is. (Vö. **Vida** Gábor utószavát **Mózes** Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974–1990*, [Marosvásárhely, Mentor, 2004] című kötetéhez.)

[267] Például a 2004. decemberi 5-i sikertelen népszavazás kapcsán.

[268] Egyetlen példa a kiszólásokra: Duma-István András moldvai csángó-magyar költő műveit értékelve Sántha Attila írja: „a [kivándorlás] mely – a jólétüket a 'románoktól' féltő anyaországiaknak mondom – véletlenül sem Magyarországra, hanem Itáliába, 'Szpániába', Izráelbe irányul". Vö. **Sántha** Attila, *Könyv a fény jegyében*, in Székelyföld, 2005/7, 91.

[269] Nem véletlenül emlékeztetett éppen Mózes Attila még 1990-ben Csiki László könyvéről szóló kritikájában, hogy Európa nyugatibb fele Marquez *Száz év magány*át is 'mágikus realizmusnak' titulálta. „Ezek szerint Csiki László regényei 'mágikus szocialista realista' művek? Na ne vicceljünk! Nincs itt semmiféle mágia, hacsak a tébolyt nem számítjuk annak!" Vö. **Mózes** Attila *i.m.*

[270] Ahogyan Tőzsér a Felvidéken, Mózes Attila Erdélyben szögezte le: „Külön erdélyi irodalom márpedig nincs!"

magukról azt a triviális terhet, miszerint ők elsősorban erdélyiek, s csak másodsorban szerzők!

Egy nemrég megjelent filozófusi „töprengés" furcsamód amellett, hogy leszögezi, különálló délvidéki magyar irodalom bizonyosan nem létezik, s hozzáteszi „Tényekre támaszkodva azt mondhatjuk, hogy viszont magyar irodalom a Délvidéken kétségkívül van!", a megállapítás logikájában mégis éppen az erdélyi magyar irodalomra, mint különálló egységre[271] hivatkozva vet fel olyan anomáliát, amely a *belülállás* vagy a *kívülrekedés* logikátlanságait ez utóbbi javára kényszerül eldönteni. Az egyéb határon túli régiókkal szemben ugyanis több esetben is megfigyelhető, hogy Erdélynek a történelmi, kulturális meghatározottságaira, múltjára, művészetére, önálló államformájára és státusára támaszkodva hivatkoznak valóban meghatározóbb egységre, különállásra vagy akár önállóságra is. Ennek a látszólagos, az irodalmi életben igencsak elterjedt tévhitnek pedig könnyű az olvasatok természetes különbözőségét vagy a történelmi, politikai, társadalomtörténeti valós különállást egy szükségszerűségből autonómnak tételezett intézményes irodalomeszménnyel összemosni.[272]

Sokatmondó mégis, hogy míg Magyarországon a szellemi élet irodalmi vonatkozásai elsődlegesen járultak hozzá ahhoz a társadalmi-politikai változáshoz, amely a nyolcvanas évtized legvégére a magyar társadalomban végbement, addig a társadalmi küldetés és a közösségi megszólalás érvényességét éppen ezek a politikai-társadalmi átrendeződések hatálytalanították, s az érvénytelenítő irodalomtudományi szemléletváltásban az ideológiai távlatoktól szabadulva elsődlegesen a nyelvkritikai szempontokat állították előtérbe. A határon túli magyar irodalmak értékelésében és az irodalomtörténeti munkákban paradox módon mégsem tekintették érvénytelennek semmilyen hivatalos fórumon a társadalmi-politikai változások következtében kialakult helyzetre továbbra is a hetvenes–nyolcvanas évtized értelmezői gyakorlatát alkalmazni. A terminusok részben történő átértékelése mellett,

[271] „Az erdélyi irodalom meglétét, úgy gondolom, nem tagadja senki. Van külön magyar irodalom Erdélyben: erdélyi jelleggel, erdélyi 'ízekkel', színekkel, nyelvezettel, olyasféle tájakkal és emberekkel, melyek nem lehetnek sehol másutt a világon". Lásd **Hoppál** Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

[272] Létezett Trianon előtt is külön erdélyiség, s külön erdélyi iskolák mindig is alakultak, ahogyan a tudomány világában is gyakorlati szükségszerűségből jöttek létre korábban is erdélyi intézmények (például az Erdélyi Múzeum Egyesület az Akadémia mintájára), de csak igen erős megszorításokkal beszélhetnénk önálló, autonóm erdélyi filozófiáról, színházról, vagy természettudományról. Az irodalom fogadtatásbeli önállóságának a kiemelt hangsúlyai részben annak köszönhették létjogosultságukat, hogy a kényszerű trianoni határokat elsőként az irodalom törte át (kezdetben lírai költőivel, később a történelmi regénnyel). Itt sem feledhető, egyszerű példaként, hogy Erdély különállásának irodalmi hangsúlyai leginkább csak a tematikák szintjén jelentkezett. Sem a nyelvi, sem a (próza)poétikai hagyomány irodalmi vetületei, sem az intézményi háttér, de még a befogadók terén sem beszélhetnénk önállóságról. Az *Erdélyi Helikon* olvasóinak igen jelentős része a két háború közt is Erdélyen kívül élő volt, mint ahogyan a lap is kormányzati támogatást kapott.

esetleg helyett, nem valósult meg egy módszertanbeli olyan szemléletváltás, amely jellemezte a magyarországi újabb irodalmi értelmezésalakzatok megnyíló pilléreit és csomópontjait.

Irodalom és társadalom

Az irodalomnak társadalmi tevékenységként való feltüntetése manapság ismét nem áll távol némely újabb nyugat-európai irodalomtudományi elgondolástól, olyan művészeti meghatározottságoktól vagy kontextualista kultúravizsgálattól, amelyik csakis egyéb kulturális szegmensekkel összefüggésben kívánja szemlélni magát az irodalmi történés hatásmechanizmusait. A kultúrakutatás mai álláspontja szerint is célszerű viszont különbséget tenni a kényszer szülte, szubjektívnek is mondható értelmezések legitimációjának (leginkább csak külső tényezők megszabta játékterének) elfogadása és a valóban pozitivista örökségnek tulajdonított önérték rendíthetetlenségébe vetett hit által beszüremkedő szövegértés máig továbbélő igénye között, amelyben immanens és spekulatív szövegi létmódok értékellentéte lappanghat. Az elemzett értékelvek utólagosan valóban tételezhetők lennének az egyfajta olvasat, a szubjektivitás gondolatiságában is biztos tudást igénylő, arra kizárólagos igényt tartó, de a mai értelmezéshorizontokban már legfeljebb (a sok közül) egyetlen értelmezésmomentumnak a kiváltságok nélküli státusát hordozó szövegértés történeti módozataiként. Csakhogy az intézményesített, formális-kanonikus kritika legkevésbé sem szövegközpontú eljárásai miatt, ennek a filológiai helyett többnyire gondolati alátámasztású módszertanában szükséges felismerni e szövegértésben a szövegnek azon horizontjait is, amelyekben az irodalmi-társadalmi konnotációitól függetlenül is, az mint eleve pozitív léttel elgondolt tény „ment elébe saját megállapíthatósága ismérveinek”.[273] Az oksági meghatározottság magyarázó erejének a túlértékelése az elemzett korszakban ugyanis végig ott lappang a kisebbségi/nemzetiségi/regionális irodalmak magyar (nemzeti) irodalomba, irodalomtörténetbe való integrálhatóságának kérdésfelvetésekor. A jelzők determináltsága pedig a megértő észleléstől függetlenül alakíthatott ki olyan regisztereket, amelyek feltöltése a kulturális, etikai, morális vagy éppen helyzettudati ismereteket, az esztétikai értékelést megelőző momentummá avatták. A szűk, egysíkú diszkurzust persze az egyéni szerepek és emberi, szakmai kapcsolatok, kapcsolatrendszerek is nagymértékben befolyásolták. A nyolcvanas évek Magyarországán gyakorlatilag azonos szempontrendszerű kritikai értésmódból értelmezték, láttatták, elemezték az egyes határon túli életműveket, ugyanakkor nem állítható, hogy mindig okkal maradtak volna majdhogynem teljességgel

[273] Kulcsár Szabó Ernő kifejezése. Vö. UŐ, *Az új kritika dilemmái, i.m.,* 64.

csöndben (sokszor hallgatásukkal demonstrálva) mindazon szerzők és iskolák, akik ellenvéleményüket, minőségi és módszertani kifogásaikat szintúgy egy politikai-ideológiai helyzet miatt látták jobbnak nem hangoztatni.[274]

Kulturális emlékezet

A modern művelődésesztétikák és szociológiai társadalomelméletek a kultúrának képzésen történő hagyományozhatósága mellett, a kulturális kánoniság legitimációjának fenntarthatóságát gyakran a kisebbségi irodalmakat is érintő hagyomány és kultúrafordítás kettősében, azaz folyamatos újraértelmezési keretben vélik magyarázhatónak. A kulturális emlékezet megszabta textuális térben nem arra emlékszünk, ami le van írva, hanem ami a leírt sorok mögött van, s ami mintegy szükségszerűen behatárolja azt az időkeretet, melyben a kulturális emlékezet saját formáit még aktívan fenn tudja tartani. Ha az irodalmi hagyomány formáinak szükségszerű újraértésében az értékmentés mintegy fordításhoz hasonló rekonstrukcióját feltételezzük, a fordításanalógia és a hagyomány mindenkori viszonyának állandó értelmezésre szorultsága arra is rávilágíthat, hogy egy szélesebb kontextusban a hagyományban tételezett irodalomszemléletünk szűkebb vagy tágabb formáiról, végsősoron a kulturális emlékezet általi különböző irodalomszemléleteinkről és normáinkról van szó. Ezeknek a közelmúltra vonatkozó kódjai (a maguk letisztázatlan terminológiai determinizmusában, s a korban oly elterjedt, említett virágnyelv problematikussága révén) határozzák meg a hagyományozhatóság aktuális sikerességét.

[274] Bár a kánonkommentár összetett kérdésköre szempontjából az irodalomtörténeti ignorálások szerepe sem meríthető ki csupán egyszeri tagadásuk vagy kritikájuk révén, bizonyos emblematikus életművek esetében a kérdés máig érvényesen megmarad: mennyiben lehet más dimenzióban is szemlélni például Tamási vagy Nyírő műveinek, esetleg éppen Sütő életművének azon tartalmi meghatározottságait és sokszor kultikus jegyeit, amelyek legitimitásukat nagyrészt egy történelmi kor meghatározottságaiban, szükségszerűségében, kényszerében vagy éppen tiltásában kapták? Nyírő József sokáig Tamási mellett talán a legnépszerűbb erdélyi szerző volt Magyarországon, s ma az egykori kortárs Wass Albert látszik átvenni e népszerűségi helyet. Mindkettőjüknek két-két életműsorozata létezik, melyből egyik Erdélyben, másik Magyarországon kerül kiadásra. 1945 előtt, Nyírő művei mind az Erdélyi Szépmíves Céh, mind a budapesti Révai Könyvkiadó jóvoltából igen nagy példányszámban kerültek az olvasók kezébe. Nem mellékes szempont, hogy Nyírő 1940-ben Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolása után, a magyar országgyűlés tagja lett, és megkapta az egyik legnagyobb magyarországi kulturális kitüntetést, a Corvin-koszorút is. Az ő elbeszélései nyomán forgatták Szőcs István rendezésében a korszak egyik legnagyobb hatású magyar filmsikerét, az *Emberek a havason*t, amely a Velencei Filmfesztiválon nagydíjat kapott. Ugyanakkor Nyírő után ma Wass Albert hihetetlen sikeréről, népszerűségéről nem állítható bizonyosan, hogy csupán előző korszakbeli betiltása, cenzúrája miatt lenne az olvasottsági listákon egyértelműen vezető helye. Wass egyfelől annak az erdélyi arisztokráciának a képviselője volt, aki társadalmi rangját és szerepét kötelezettségek forrásának is tekintette, másfelől közönségsikereit ő eleve csak a harmincas évek derekán aratta. Az Erdélyi Fiatalok mozgalmában részt vállaló szerzőnek erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata s több kiadást is megért riportkönyve miatt (*Jönnek!* címmel, melyben érthető örömmel fogadta a honvédség észak-erdélyi bevonulását) 1944-től menekülnie kellett. Korabeli fogadtatása, mint írtam, nem volt kirobbanónak mondható, bár az 1934-es *Farkasverem* Baumgarten-díjat is kapott! Az irodalom társadalmi funkciója, küldetése és megélhető szerepe tehát (amelyet a későbbiekben éppen a sütői életműben vizsgálok), az irodalmi siker kánonformáló tényezője mögött egy meglehetősen összetett társadalmi-lélektani folyamatot is rejt.

Áthallásos vagy kettős beszédet alkalmazó, politikai célzatú művek esetén ráadásul a konnotációk vagy a hasonló alaphelyzetből értelmezett képzettársítások, a másodlagosnak tételezett voltukban mint a normalitástól, konvencióktól, mindennapoktól eltérő, elváló jelentésszegmensek csak egy matematikailag-logikailag lecsupaszított szabályrendszer értelmében lennének képesek igazolni ilyenfajta másodlagosságukat. A konszenzus – abszurd módon bizonyos sarkított irodalomtörténeti helyzetekben, irodalompolitikai behatároltságuk, netán tiltásuk folytán – vonatkozhat egy fordított jelentéssíkra is. Ebben, a cenzoriális viszonyok ismerete által, a hipotetikus sensus litteralis, művészeti vagy tudományos viszonyrendszeréből éppen a köznyelvi „denotátumra" utalhat vissza. A mindenki által felismerni vélt jelentéssík viszont éppen a kollektív értelmezésekben uralkodóvá váló szűk narratív lehetőségek által lesz ismét elsődleges (majdhogynem kizárólagos!). Az ilyen értelemben nyert konnotatív konszenzus pedig a rekonstrukcióban egy megfordított hermeneutikai alaphelyzetben keresheti literális jelentésének denotatív stabilitását. A kimondatlan konszenzus alapján a lehetséges jelentéssíkból gyakorlatilag egyetlen értelmezést kereső, lehetővé tevő szövegértés nem jelent természetellenes gyakorlatot, csupán végzetesen a szerzői intenció felfedésére irányuló, meghaladott vagy történetiségében komolyan megkérdőjelezhető olvasásmechanizmusra szűkíti az ilyen művek értelmezéstörténetét.[275]

Tálentumok

Ki tudunk-e tehát egy ideologikusan tagolt irodalomértelmezési horizontból lépni? Mennyiben szükségszerű ennek a bekövetkezte? Mielőtt továbblépnénk a konkrétabb, életművet közvetlenül is érintő elemzésekhez, érdemes emlékeztetni: ahogy az egységes kánonmodell sem szükségszerűen kizárólagos vagy megváltoztathatatlan, úgy a pluralisztikusabb, többszólamúnak kikiáltott kánonmodell sem szükségszerűen befogadó vagy toleráns. Így ami változásnak tűnik a kanonikus értékrendben, sokszor valóban csak a szemléletben, jobb esetben a módszerekben való változásigényként írható le. A regionalizmusban megrekedő alakzatértelmezés ugyanis csak a meglévő kereteket fenntartva, a listákban való változ(tat)ást tekinti elsődleges feladatának. Valós szemléleti változás viszont, terminológiai akadályokon és leszűkítő értelmezéseken túl is, csak ott és akkor következhet be, ahol és amikor a kulturális emlékezet közvetítette értékeket, így az irodalmi műveket is, minden ideologikus értelmezésükkel, értelmezéstörténetükkel együtt úgy

[275] Vö. néhány kései Sütő-színművet vagy -esszét, ezek nyelvének s nem utolsó sorban társadalmi tett-értékének a korban elvitathatatlan sikerét, erejét, népszerűségét.

minősítjük változónak és felülvizsgálatra érdemesnek, hogy közben nem kívánjuk azt teljességében a saját történetiségén kívül szemlélni. Akik a történeti szempontokon és szükségszerűségeken túl viszont továbbra is a kisebbségi irodalmak önálló feladatairól kívánják meggyőzni a képletesen egyetemes magyar olvasóközönséget, azok az irodalomtörténeti fejtegetésekben nem pusztán a különbözőség minőségi jegyeit, de eleve különálló minősítéseket és rangsorokat szorgalmaznak.

Geertz nem véletlenül állította, hogy az ideológia társadalomtudományokban elfoglalt helye alapvetően pejoratív, s hogy éppen ebből kifolyólag, ennek vizsgálata egy olyan közösség vizsgálatát jelenti, akik gondolkodásukban „valami gyanússal", valami eltérővel, „intellektuális tévedéssel" léptek kapcsolatba.[276] Csakhogy a vallott ideológia által – a Mannheim-tanítványnak tekinthető Werner Stark szerint[277] is – az ideológus nincs tudatában ennek a tévedésnek, minthogy nem megtévesztésből, de akaratlanul és öntudatlanul cselekszik. Vagyis hisz saját ideológiájában. Az ideológia bármelyik formája éppen ebből nyerheti igazi perszisztenciáját – azáltal, hogy bekeríti a közéletet, s behatol az egyes emberek szemléleti világába, méghozzá úgy, hogy autoriter formákat hoz létre.

Az ideológia vizsgálata tehát egyrészt az „intellektuális tévedés" okainak, kialakulás-feltételeinek a vizsgálatával kell hogy együtt járjon. Ezeknek a vizsgálatoknak az időszerűsége ugyanakkor egy meglévő diszkrepanciát emel az előtérbe, mert az ideológia kérdése, felismerhetősége leginkább csak akkor merül fel, amikor az emberek széles körben elfogadott nézetei, gondolkodásuk ideologikus alakzatai, vagy kulturális memóriájuk bizonyos formái és a tudományos diszkurzusok megszabta értelmezésformák közt erős eltérés mutatkozik meg. A többrendszerűség-elmélet ezért állíthatja, hogy adott ideologikus sémák, elfogadott értelmezési stratégiák, kanonikus diszkurzusok, egy szélesebb közönség által még sokáig erőteljesen képviselhetik, éltethetik hatásukban tovább az olyan rendszereket és értékelveket, amelyek időközben már rég elmozdultak, a perem felé tolódtak a kánoniság képletes középpontjából.[278] S az említett diszkrepanciához kapcsolódóan ezért beszélhet az erdélyi magyarság utolsó félszáz éves történetét kutató fiatal történész, Stefano Bottoni „dokumentálható valóság" és egy kisebbség vallott ideológiai szereposztása között húzódó értékelméleti szakadékról is.[279]

---

[276] **Geertz**, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in UŐ, *Az értelmezés hatalma*, vál. **Niedermüller** Péter, Bp., Osiris, 2001, 30.
[277] Vö. **Stark**, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.
[278] Even Zohar megjegyzése rendkívüli módon jellemzi a sütői életmű aktuális hatástani állapotait is. Vö. **Even-Zohar**, Itamar, *i.m*.
[279] Lásd **Bottoni**, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18.

Hogy a kisebbségbe szakadt magyar *irodalmak* hány-hány 'tálentumot' kaptak, s hányat voltak/lehettek képesek ezekből (szűk lehetőségeik szerint) felmutatni, az alapvetően történeti megítélésükből is táplálkozik. Folyamatos nemzetiségi, s így közvetetten ideológiai-politikai jegyeiknek, feladatvállalásuknak túlhangsúlyozása viszont felülírna minden olyan közös érvet, mely egységes kritikai szempontokat érvényesíthetne egy talán utópisztikus egyetemes magyar irodalomtörténeti képletben. Ennek értelmében eleve fölösleges lenne olyan transzparadigmatikus érvrendszert keresni, melyben összemérhető, összehasonlítható lenne egy-egy irodalmi szöveg, viszont teljességében felülíródna bármely, az irodalomtörténeti szempontok jelenre utaló vizsgálódási módszertana. Az erdélyi irodalom nagykorúsodása immár egyértelműen történelmi tapasztalat, különállása viszont aligha tűnik a jelen irodalmi vizsgálódásai felől célravezetőnek.

Az erdélyi magyar irodalom magyarországi fogadtatásának történeti alakzata kétséget kizáróan meghatározó jegyeiben formálja ma is bizonyos irodalomszemléletek értekezési stratégiáit. A sajátnak vélt észlelésmód abszolutizálása helyett a szövegek ismételt megszólíthatósága érdekében a folyamatos ideológiakritikai fenntartások szemléletét az igencsak összetett, olykor kényesnek mondható alakzatokra is érvényesítve, a teljes ideológiamentesség lehetetlenségének tudatában célszerű csak megkísérelnünk. A mai szükségszerű átértékeléshez ezért nyilvánvalóan szükség van egyrészt a történetiség elismerése mellett azokra a nem csupán módszertani, de merőben más, a korban szükségszerűnek mondható korlátokon és gyakorta a magunk által vont (kvázi szakmai) határokon való elvi felülemelkedésre is, melyet egyébiránt a szépirodalom már az utóbbi másfél évtizedben nagyrészt maga nyomatékosított és végzett el. A kritikusi tekintélyek, a történelmi helyzet, az irodalompolitika vagy éppen az opponáló autoritás hitelesítette értékrend az irodalomtörténeti recepcióban mára gyakorta csak szikár névsorrá zsugorodott. A listakánon eleve determinált kizárásaiban, dédelgető, morális instanciákhoz kötődő hódolati aktusaiban, s a maga jelentéskorlátozásaiban, alapvetően két attitűdöt éltet ma is, hiszen a szükségszerű bővítés mellett a mindenkori értelmezés a korábbi panteont valóban a maga történetiségében, egy korszak emlékműveként is szemlélheti. Mind a szépirodalom, mind az értekezőpróza úgy tisztázhatja saját helyzetét és viszonyulását ehhez a még érezhető közelségben lévő hagyományszegmenshez, ha valóban kritikus távlatot talál az itt bemutatott jelenségekhez. Az említett buktatók problematikusabbá, adott esetben igen nehezen megkerülhetővé tehetik, de bizonyosan nem szabad, hogy leállítsák, megtorpanásra késztessék kritikus vizsgálódásainkat.

IV. A Sütő-recepció alakulásrendje és anomáliái.

(Kultikus távlatok felé…)

„Az embereknek a cél tisztasága ellenére nincs szükségük az általuk nagy morális jelentőséggel felruházott hiedelmek érzelmektől mentes elemzésére; és ha ők maguk mélyen ideologizáltak, akkor egyszerűen képtelenek elhinni azt,

hogy a társadalmi-politikai meggyőződés kritikus témáinak pártatlan
megközelítése más is lehet, mint skolasztikus ámítás."
(Clifford Geertz)

„Félrevezet a kérdés, igaza van-e vagy sem annak, aki értékel egy művet.
Sokkal érdemesebb arra válaszolni, miért, milyen kánonok
alapján fogalmaztak meg ilyen vagy olyan ítéletet."
(Szegedy-Maszák Mihály)

Prológus

Az eddig tárgyalt problémakörök szinte kivétel nélkül jól kivehetően összegződnek Sütő András életművének alább tárgyalt receptív konstrukcióiban. Az életművet körülölelő problematikák alapján az alábbiakban mégsem kívánom a teljes befogadás-történetet időszerű előrehaladtában, folyamatában vázolni.[280] Helyette azokat a mozzanatokat igyekszem felvillantani, amelyek az erdélyi irodalomkép korabeli origójába helyezett életmű recepciójának vázolt kisiklásaira tudatosan vagy elfogultan, kényszerből vagy jóindulatból, de kétségkívül hatással voltak. A kánoni érdek, a tájékozatlanság és az érzelmi-pszichológiai vetületek adta egyszólamúság momentumait a fogadtatás összetett mechanizmusainak szembesítésében vélem megragadhatónak, a konkrét történeti-politikai helyzetlehetőségekhez és paradox létállapotokhoz viszonyítva tárgyalhatónak, amelyek itt kiegészülnek egy újabb mozzanattal, a szerzőség elvének önkanonizáló eljárásaival is.[281]Nem célom egyes művek anomáliákkal teli újraolvashatóságának jövőbeli esélyeit latolgatni, amelyek csak egy tudatosan vállalt, szintén ideologikus alapállásból értelmezhetnék újra az említett életmű szerzőség által behatárolt szövegszerű stációit. Helyette azokat az irodalomszociológiai, és leginkább irodalomtörténeti kultuszkutató érvrendszereket hasznosítom, amelyek a kánonelméletek eddig is vázolt alapállásai mentén jelölhetik ki az értelmezés korábbi kötöttségeinek esetleges buktatóival szemben azok lehetséges feloldásait.

A recepció magyarországi alakulásrendjének bemutatásával tehát nem egy képletesen teljes befogadás-történetnek a lépcsőzetes nyomon-követése a célom, mintsem az életmű azon csomópontjainak a megjelölése, amelyek eszmetörténeti kisajátítása túlmutat az irodalomtörténet-írás értekező és értékelő álláspontjain, s egyben az előző fejezetekben

[280] Az értekezés címe értelmében nem magát a Sütő-recepciót, a 'fogadtatás menetrendjét' kívánom részleteiben bemutatni, mint inkább alakulásrendjének azokat a kánoni stratégiáit megvilágítani, amelyek egyfelől szimptomatikusak lehetnek a részben már eddig is tárgyalt problémakörökre, másfelől a kánont építő/fenntartó diszkurzus általános irodalomeszményét világíthatják meg. Bennük azokat a szükségszerű gócpontokat is érintem, amelyek egy funkcionális kánon reprezentatív életművét mára leginkább csak történetiségében engedik szemlélni.

[281] A 'self-image' és a 'szerzői névaláírás' retrospektív kanonikus mozzanatait leginkább a kultuszképző törekvések eljárásaiban szemlézem.

ismertetett alapvetéseknek mintegy esettanulmányi igazolására is szolgálhat. A következetlenségek a kánoni érdekérvényesítésben azt is szükségessé teszik ugyanakkor, hogy az életút, s olykor az életrajz azon meghatározó mozzanatait is tárgyaljam, amelyek befolyással voltak a kialakult, kialakított Sütő-kánon divatszerűségének kultusszá formálódására.

Magától értetődik, hogy nem az olyan irányú ismertetéseknek, irodalomtörténeti feltárásoknak a bárminemű megkérdőjelezése a célom, amelyek végre az Erdélyben születő irodalmat valóban közelebb hozták a magyarországi olvasóközönséghez. Még csak nem is értelmezésmódok létjogosultságát vonnám kétségbe, hiszen a történeti hatást és a művészi értéket nem lehet a kizárólagosság függvényében szemlélni. Kétségtelen viszont, hogy a történetírás érvek és ellenérvek szembesítését is igényli, s ha az egyik mozzanat szándékoltan kimarad belőle, a hatástani-értelmezésbeli folyamatok a legcsekélyebb jelét sem mutatják majd az el nem érhető, ám célként, szükségszerűségként mégiscsak megfogalmazandó objektivitás történeti szempontjainak. Mert a különböző irodalomtörténészi szemléletek, az eltérő nézőpontok saját véglegességükre ugyan sohasem tarthatnak igényt, viszont nagyon is szimptomatikusak lehetnek arra a korra, melyben megfogalmazták őket. Ezért is lehet sokkalta fontosabb maguknak az okoknak az egyszerre hatástani és filológiai feltárása egy ilyen „zárt" kanonikus életmű esetén, amely az árnyalatok, vagy az olykor igencsak eltérő vélemények, szembeötlő aránytalanságok létrejöttét is egyetlen rendszeren belől tudja még kijelölni. A mai Sütő-kánon ambivalenciáját ugyanis éppen az okozza, hogy egyszerre áll szemben két olyan feltétellel, amelyekről kénytelen tudomást venni: az evidens előértelmezettséggel és a feladatnak tekintett értelmezéssel.

Kivételes hely

Ha a hetvenes, nyolcvanas évek magyar irodalmi kánonjának, de akár kánonjainak is, a hatalmi irodalompolitika ideológiai hatásain túl vagy azok mögött, létezett külön erdélyi magyar irodalomra vonatkozó része, fejezete, elképzelése, vagy kiemelt státusa, annak egyértelműen Sütő András életműve állt a középpontjában. Magyarországi fogadtatásával kapcsolatosan monográfiájában Bertha Zoltán is elismerte, hogy „(…) a magyarországi köztudat felületesen tájékozott része a hetvenes évek elejétől sokáig szinte csak övele tudta azonosítani az erdélyi magyar irodalmat".[282] Az olvasóközönség mellett a hivatalos recepció kitüntető figyelme is egyértelműen Sütőt látszott a kortárs erdélyi irodalom origójába

[282] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 14.

helyezni, többek között ennek hatására születhetett meg személyéről, munkásságáról az első határon túli magyar alkotóról engedélyezett monográfia az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A magyar irodalom utóbbi fél évszázadában megújuló hagyományvonalak közül alighanem az irodalomesztétikai fogalmakkal nehezen körülírható irányzatok azon ötvözete keveredik Sütő életművében, amelyik az irodalmi-művészeti, illetve a szociális-nemzeti intenciókat egyaránt hasznosítja. Az életmű magyarországi fogadtatásának egyedülálló rangot biztosító, nyomatékosító értékítéletei egyszerre találták meg benne a küldetéses irodalomeszme folytonosságát, a népi írók vonalának, kollektivista, társadalmi elkötelezettségű közíróságát (melyre a művészi és politikai szerep-összefonódások éppúgy jellemzőek, mint a helyi jelleg, a sajátosság felvállalása) valamint az anyanyelv nemzetiségi, nemzeti kultúrát és öntudatot megtartó morális felelősségét. Ezekhez társultak a hetvenes évektől olvasói igényként is megfogalmazódó ellenállói illetve vátesz-szerepek, amelyek az alkotói szerepfelfogások etikai jelentésessége által is, egy nyíltan még kimondhatatlan korkritikát asszociáltak. Ismertségét, rangját, fogadtatását tekintve az életmű valószínűsíthetően egyetlen más kortárs határon túli szerzővel sem mérhető össze, kiemelt helyét azonban nem csupán irodalmi rangja (majd a nyolcvanas évekbeli magyarországi publikálások, az ismertség és a „játszottság") de a közszereplőség megannyi fokozata is biztosította. Sütő társadalmi-politikai szerepvállalása, a közéleti szereplés „rituális" eseményei is nagymértékben járultak hozzá ahhoz a kultikus Sütő-kép kialakulásához, amelyik a nyolcvanas évek közepétől, s majd a rendszerváltást követően kiemelt hangsúlyokkal formálta meg az íróságon túllépő személyiség emblematikusságát.

Az életmű irodalmi eredményeit méltató első magyarországi összefoglalás, akárcsak a hetvenötödik születésnapra összeállított legutóbbi összegző tanulmánykötet szerzői-szerkesztői véleménye szerint a Sütő-művek „az erdélyi magyarság létjogának, értékének, sajátosságainak védőiratai" méghozzá az esztétikai megalkotottságuk, a művészi autonómiájuk és az erkölcsi tartásuk alapján.[283] Ugyanitt egy korábbi írás szerint „Sütő András munkásságával az erdélyi magyarság szellemisége szerzett magának polgárjogot az egyetemes magyar irodalomban és hitünk szerint az emberi egyetemesség színe előtt."[284] Az életmű tehát nem csupán önmagának, de az általa képviselt egész erdélyi szellemiségnek szerzett polgárjogot, rangot és megbecsülést. A sajnálatosan túltágított kategóriák és az elnagyolt időkeretek kétségkívül azt igazolják, hogy az 1945 utáni időszak erdélyi magyar irodalmában, a hetvenes évek nyitányát követően Sütő András lett a közmegegyezés

[283] Vö. a *Tanulmányok Sütő Andrásról,* szerk. **Görömbei** András, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 - kötet fülszövegét.
[284] Vö. **Pomogáts** Béla, *Kisebbségi sors és kisebbségi írópálya*, in *Tanulmányok Sütő Andrásról, i.m.,* 395.

elsődleges szerzője. Ennek a folyamatnak a jobb megértéséhez, irodalomtörténeti helyéhez, vélt vagy valós indokaihoz, a „jelenség" komplexitásához, illetve a recepció fokozatainak, irodalmi és nem irodalmi sikereinek a tehetségtől az ikonikus jelig terjedő szakaszainak felvázolásához, nem egyszerűen magát a korszakot célszerű csak vizsgálnunk, de a kornak azt az irodalomértését is, amelyik meghatározhatta a recepciót. A máig jellemző kivételes pozícionáltság történeti indokainak meghatározása, a fogadtatás motivációinak feltárása és bizonyos fokig racionalizálása egyben azt is szükségesé teszi, hogy folyamatosan megkérdezzük, milyen külső vagy belső érdekeltségek, autoriter vagy konkrét hatalmi struktúrák, érzelmi motivációk formálhatták a fogadtatás koreográfiájának szükségszerű vagy éppen esetleges fokozatait.

Eljárásaim két alapfeltevésből indulnak ki, melyek szerint egyfelől már a szépíró fogadtatása is egy meglehetősen leegyszerűsített szemléletet tükröz, olyan életutat épít, amelyben az egyedi Sütő-kép kivételességéhez szükséges életrajzbeli, magatartásbeli attitűdök szelektivitása jelentős következetlenségekre világíthat rá, másfelől pedig erre a műveket övező kritikai visszhangra általánosan is jellemző, hogy túlzottan odaadó és hiszékeny a sütői önéletírás műfajokon átnyúló tételeivel szemben. Sütő a Harold Bloom-i értelemben vett olyan 'strong' szerző, aki művészi érdemei megkérdőjelezhetetlensége mellett saját írói-közírói én-képét nagyon is tudatosan formálta meg. A vallott eszmék és a vállalt szereplehetőségek közt olyan hagyományok folytatója, amelyek élet és irodalom receptív konstellációiban egyként értékelik a művészi és emberi törekvéseket. Ezek értelmében, az alábbiakban vizsgálat tárgyát képezik elsődlegesen a kritikák és recenziók konklúzióit is hasznosító, összefoglaló monografikus művek, az irodalomtörténetekben elfoglalt hely, a folyóiratbeli tematikus vagy ünnepi különszámok, az antológiák- vagy a tankönyvbeli szereplés, a lexikonbeli szócikkek, illetve a színházi és filmbemutatók. Hasonlóan kiemelt jelentősége van az egyéb társadalmi eseményeknek, díjátadásoknak, ünnepi vagy gyászbeszédeknek is, akárcsak a híradásoknak vagy a tévészerepléseknek, melyek alapos összehasonlító vizsgálatát jelen értekezés keretei már nem, vagy csak részlegesen teszik lehetővé. Mindezek origójában természetesen, elengedhetetlen szerepük van maguknak az életművet keretbe foglaló, értekező és (ön)értelmező Sütő-írásoknak, a visszaemlékezéseknek és a riportoknak is.

Közelítések

Sütő írói munkásságának valós jelentőséget és rangot a hetvenes évtized során született művei adnak, (leginkább a drámatrilógiája, illetve részben az ezt időben megelőző

naplóregénye, de egy kevésbé szigorú megítélésben már egy-két esszéje s a 'naplójegyzetek' egyféle folytatásának is mondott *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* is ide sorolható) az összes többi alkotása meglehetősen elmarad színvonalát tekintve mindezektől. Sikerüket, népszerűségüket, azaz korabeli hatásukat és akár történelmi jelentőségüket tekintve viszont, mindez már egyáltalán nem állítható ilyen egyértelmű bizonyossággal.

Amikor 1986-ban megjelenhetett az első, az addigi életművet összefoglaló monográfia,[285] a sütői pályakép a hetvenes évek sikersorozata után mindenképp érettnek látszott az életműhöz különböző irányokból közelítő kritikai megmérettetésekre. A korábbi kritikai fogadtatás részeredményeit összegzően bemutató, azokat hasznosító kötet szervezőelveit, illetve magát a monográfiától joggal elvárható elemző tárgyilagosságot is, hatásában kétségkívül felülírni látszott viszont az a kortörténeti, ideológiapolitikai sajátos helyzet, mely már a könyv megjelenése előtt Sütő magyarországi ismertségét és elismertségét meghatározta. Az 1984-ben lezárult kézirat ugyan még nem tárgyalhatta a nyolcvanas évek újabb drámatermését, az alanyához való érzelmi kötődés és hódolat viszont jól jellemezte azt a közhangulatot, amelyben a magyarországi közvélemény 1986-ban a frissen bemutatott *Advent a Hargitán* ovációs Nemzeti Színházbeli sikerei[286]kapcsán is, művet és szerzőjét egyaránt fergeteges elismerésben részesített. A korabeli politikai helyzet meghatározottságai, melyek a darab színrevitelét övezték, annak ideológiai kiszolgáltatottságát (sőt külpolitikai problematikusságát is) éppúgy jellemezhetik, mint a hasonlóan ideológiai előértelmezettségéből adódó sikerét. A marosvásárhelyi íróval ekkorra könyvtárnyi írás foglalkozott, melyekben irodalomtörténészek, kritikusok, publicisták vagy színházi emberek egyként az egyetemes magyar irodalom legjobbjai közt említették az életművet. A közmegegyezés ilyenforma meghatározottságai Magyarországon egyfelől a hetvenes évek minőségi drámatermését és érett epikus darabjainak konzekvenciáit hasznosították, (melyek mintegy igazolni látszottak az igazi kiugrást és népszerűséget jelentő, az év sikerregényének számító 1970-es naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér* folyamatos sikerét), másfelől komplex társadalmi és politikatörténeti jelleggel bírtak.

Bár a nyolcvanas évek művei már mindenképpen egyfajta visszalépésnek tekinthetők a drámaírói életműben, ekkortól már elfogadott ténynek számít a „világirodalmi formátumú élő klasszikus" megjelölés s az is, hogy az életmű, mely „egy közösség létét megörökítő egység", önmaga történelmi pillanatot hordoz, s megítélésének drámai alternatívája így „a léte vagy a nemléte".[287] Sütő közírói tevékenysége, maga az a feladat-elvű írásmód, amelyik

[285] **Görömbei** András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.
[286] Az ősbemutató 1986, január 2.-án volt.
[287] Vö. **Szerdahelyi** István, *A feldobott pénzdarab pillanatában*, in Kritika, 1987/6, 18-19.

által képviseleti írói magatartásmintája megfelelt a korban ki nem mondható, ám kétségkívül létező igénynek, s mely a hatalmi rezsim kultúrpolitikájával szemben (egyetemes?) népben-nemzetben gondolkodott, az irodalomnak kitüntetett társadalmi szerepeket szánt. Az érzelmi kötöttségek mentén, az elismerésen túllépő, olykor ömlengő siker kapcsán nem véletlenül vethette fel az említett első monográfia (gyakorlatilag egyetlen komolyabb) bírálatának szerzője a kérdést, hogy „akkor is így volna ez, ha az író történetesen Magyarországon élne, és minden leírt sora mögött nem éreznénk egy jogfosztott kisebbség harcát a megmaradásért?”.[288] A kérdés a korban sokaknak talán megválaszolhatatlannak, netán feleslegesnek is tűnt, de bizonyára nem volt értelmetlennek mondható. Hogy válasz mégsem érkezett rá, az jól mutatja politikai súlyának egyértelműségét, sőt elsőrendűségét is az értelmezői stratégiák kialakításának folyamatában.[289]

Társadalmi szolgálat

Mielőtt továbblépnénk, érdemes emlékeztetni, hogy az irodalom említett társadalmi szerepkörében[290] a hivatalos irodalompolitika művészetideológiája mellett a hatvanas évektől a kisebbségi lét adta meghatározottságok, s időben előrehaladva a nacionalista politika erősödő sanyargatásai szolgáltak megkerülhetetlennek látszó értelmezési keretül a kor romániai magyar irodalmára vonatkozó fejtegetések számára. Az Erdélyben születő irodalom

[288] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A megmaradás esztétikája. Görömbei András monográfiája Sütő Andrásról*, in Sz. L., *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996. 141. (eredeti közlés Alföld, 1986/12.)

[289] Filep Tamás Gusztáv egy 1990-es írásában nem véletlenül jegyezte meg Sütő megítélésével kapcsolatosan, hogy míg Erdélyben műveinek értékéről, s személes erkölcsiségével kapcsolatosan mindig is megoszlottak a vélemények, magyarországi perspektívából látszólag egységes („nemzeti hősi”) a kép. „Ez azonban csak látszat: az ellentábor hallgat. Néhány irodalomtörténészünk, közéleti emberünk Sütő életművét faltörő kosként használta a magyarországi közvélemény bevételéhez, a határon túli magyarság és magyar irodalmi élet létének tudatosításához. A romániai magyar irodalom diadalútja azonban elmaradt, mindössze néhány kimagasló egyénisége vált szimbólummá, nem feltétlen eredeti szándékának megfelelően.” Vö **Filep**, *A szobrok tanulsága*, in Könyvvilág, 1990/6, 11.

[290] Erdélyben a (tudatosan megnövelt) irodalmi szerepvállalás az önvédelmi, vagy sérelmi politika lehetetlenségeiben nem egyszer a befelé-fordulással, a sajátosságok tematizálásával és felmagasztalása által vélte megtalálni elsőrendű feladatait. Az ilyen jellegű irodalom a hivatalos szocreál ideológiák mögött a kisebbség életéhez, életformáihoz, óvatosabban hagyományaihoz, múltjához, nyelvi jellegzetességeihez fordult, s ezeknek adva nyomatékot folytatta a hivatalosan kötelezővé tett kollektivitáseszményt. Magyarországi kiteljesedő recepciójában, ha csak burkoltan is, de kiegészülve a nemzeti kultúra újraegyesítésének a jogos igényével, a korkritikai és politikai elemeknek immanens-esztétikai értéket tulajdonítva, jobb esetben ötvözve őket a művészi reprezentációval, folytonosságát és célelvűségét tartották meghatározónak. Az érzelmi hatványon túl, amelyet az erdélyiség konnotációi hordoztak, a hetvenes évek magyar irodalmára általánosságokban is jellemző volt egy olyan olvasói beállítódás, amely hajlamos volt szinte kényszeresen sekélyes esztétikai alkotásokat is felértékelni, amennyiben ezek másutt nem tárgyalható kérdésekre irányították a figyelmet. A kritika maga is ilyenkor, egyfajta morális kényszertől vezetve, hasonlóan járt el, amely erdélyi alkotók esetében különösen érzékelhető volt. Nem is csak az említett különállást, de azt a fajta dogmatizmust továbbéltetve, újratermelve, amellyel maga is szembeszállt. Minthogy az olvasók az egyéb módon elmondhatatlan társadalmi problémákat tárgyaló művek igazságfeltáró momentumait értékelték, ezeket a problémákat, illetve magát a problémafelvetést ismételték meg többnyire a kritikák, publicisztikák is, nyomatékosítva a művek kiemelt társadalmi szerepét.

fogadtatásában ez a gyakorta elvárásként érvényesülő attitűd leginkább Sütő András írásművészete által kapott olyan hangsúlyokat, amelyek hetvenes évekbeli iránya és színvonala által állíthatta szerzőjét egyfelől a népi-nemzeti írói hagyományok méltó folytatójának szerepébe, másfelől – leginkább a hetvenes évek legvégétől – avathatta a nemzetiségi kérdéskör és a rendszerellenes írói-közéleti magatartás révén a nemzetietlen magyarországi politikát bírálók megkerülhetetlen hivatkozási pontjává.

A nyolcvanas évtized magyarországi helyzetét tekintve – mint utaltam rá – bár kétségkívül voltak vissza-visszatérő retorziók, betiltások, újbóli „bekeményítések", talán a teljes keleti blokk országaiból a magyar politikai életnek (s nyilván irodalompolitikájának) mutatkoztak csak olyan jelei, melyek lehetővé tették a szélesebb fokú strukturálódást a szépirodalom és az irodalmi élet terén is. Míg Magyarországon az említett ellendiszkurzusok egy folyamatosan enyhülő politikai keretben szerveződhettek meg, Erdélyben a rendszerváltásig terjedő utolsó évek jelentették a cenzúra önkényén túl a politikai abszurditás kiteljesedésének végső időszakát. A korabeli irodalmi irányzatok, művek, szerzők mérlegelése esetében ez azt is jelentette, hogy szükségszerűen irodalmon túli érvrendszerek terhelték a fogadtatást.[291] A különböző irányzatokhoz, ízlésekhez, felfogásokhoz tartozó csoportok elfedése vagy homogenizációja a recepcióban, vagy olykor már az otthoni megjelenések, szűkös publikálási lehetőségek, az „ismertség" alapfeltételei révén is[292], két irányt erősített fel. A magyarországi irodalmi élet érdeklődését az elkötelezett, társadalmi szolgálatot teljesítő írói eszménnyel szemben, s a szélesebb (magyarországi és erdélyi) közönség fokozódó figyelmét a valamiképpen politikai ellendiszkurzusnak számító írások, helyzetjelentések, vagy az addig módszeresen elhallgatott nemzeti összetartozást erősítő olvasatok irányába. Mindkettő hajlamos volt újra csak az elvi azonosságot, ideológiai, ellenideológiai megbízhatóságot, a hűséget jutalmazni, s kevésbé a művészi teljesítményt vagy az esztétikai értékeket mérlegelni. Czine Mihály Sütő naplóregényére vonatkozó sorai – „Nem is regényként, hanem életként olvassák…"[293] – a nyolcvanas évek közepétől az egész erdélyi irodalomszegmensre érvényesnek látszott, legalábbis arra mindenképpen, amelyiket a nagyközönség leginkább erdélyinek tudott.[294] A kollektivista szemléletek újraötvöződő

[291] A különbözést, a szakszerű (?) distingválást a korban amúgy is gyakran egyetlen dolog látszott meghatározni vagy árnyalni: ki, mennyire, s milyen formában állt kapcsolatban vagy állt ellen, függött vagy élvezett viszonylagos szabadságot a politikai hatalom diktálta irodalmi élettől, a megkövetelt világlátástól és az elvárt terminológiától.

[292] Lásd a nyolcvanas évek fiatal írónemzedékének (a beszűkült erdélyi lehetőségei közt is kényszerű) antológiáit.

[293] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és irodalom*, II. Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., Szépirodalmi, 1981.

[294] Az Erdélyből megszólaló írói hangok látszat-homogeneitása a magyarországi fogadtatás széles olvasóközönség felőli olvasatait egyértelműen ekkor jellemzik a leginkább.

kitételei a határon túli életművek magyarországi felértékeléseiben, a szakmai érvrendszerekben is együtt járt a népi nyelvet és hagyományokat tudatosan őrző, ápoló, a társadalmi szolgálatot megmaradásával is végző írókép magasztos ábrázolásával.

A kánon természetrajza

A Sütő-szakirodalom jelentős része, mondhatni arányaiban szinte annak teljessége úgy elegyedett párbeszédbe az értekező-gondolkodó-politizáló, a társadalmi cselekvést kezdetektől felvállaló szerzővel, hogy vitát gyakorlatilag nem folytatott vele (pl. éppen az irodalom társadalmiságának kérdésköréről, annak arányairól és irányairól, amelyeket evidenciaként kezel), igen ritkán élt csak kisebb fenntartásokkal, de akkor is a történelmi-politikai korlátok kényszerítő attitűdjeiként (azaz ugyancsak ideologikus szerep-meghatározások mentén) interpretálva az esetleges hiányosságokat. A voltaképpen világnézeti/ideológiai kérdésfelvetések így maguk is egy ideologikus struktúrán belül váltak a jól bevált hatásmechanizmusok rabjaivá, sőt ezek a külsődleges tényezők végképp megfeledkeztetni látszottak az olykor sajnálatosan csak az irodalmi publicisztika szintjén megrekedt kifejtések szerzőit a primer szövegiség vizsgálandó irodalomesztétikai, poétikai-retorikai alakzatairól. A befogadás-történet legfőbb kritikai vonulata, a *fősodor*, mintegy egységesen igazolja is mindezt. A társadalmi elkötelezettség, a kisebbségi említett szerepkörök evidencia-alakzatai, legalábbis így értett szükségszerűségük megkérdőjelezhetetlensége az egyéb írói életművekkel való összevetésben pedig nem annyira eddig feltáratlan, egyéb irodalmi szövegeket és életműveket (bár azokat is) fed el, mint inkább máig tartóan egyéb művekre kiterjesztve is csak egyfajta olvasatot, szűk értelmezési keretet éltet tovább. (Ilyen mechanizmusokban működik a recepciónak a korabeli alkotásokra vonatkozó, a korábbiakban említett fordítás-analógia szerinti egyértelműsége.)

Sütő tevékenységének s gondolkodásmódjának egyszerre művészi és közírói összefonódásait, vagyis kulturális és társadalmi összetevőinek a képviseletelvben való együttes megragadását különböző nézőpontokból persze lehetséges kanonikus erejű sokrétűségként és egyszólamúságként is értelmezni. Az életmű, melyben az „esztétikai, a helyzettudatosító, a felhívó funkciók szempontjai szételemezhetetlenül keverednek”[295], fogadtatása révén leginkább egy fordított arányvonalat mutat. Ebben a politikai-ideológiai meghatározottságok megkerülhetetlensége révén az életművet tárgyaló értekező-prózai írások vagy kisebb publicisztikák legtöbbje a figyelemfelhívó, informáló kódoktól, a helyzettudatosításon keresztül jut csak el, ha eljut egyáltalán, az esztétikai érvelésig. A

[295] Vö. **Bertha** Zoltán, *i.m.,* 13.

szételemezhetetlenség ugyanakkor leginkább a korszakot, és benne magát a kritikust, irodalmárt is minősíti. Az életrajzírás műfaji jogosultságát, vagy a művelődéstörténeti kitekintések szükségszerűségét a korban tagadni aligha lehet, az irodalomtörténet helyébe állítani őket viszont alighanem hiba lenne. Ráadásul, mint Szegedy-Maszák Mihály is rámutatott, „a lángelme tisztelete könnyen magában rejtheti a kísértést, hogy a szövegeket az önéletrajz töredékeivé alakítsuk".[296] Sütő írói tevékenységének megítélése márpedig elválaszthatatlannak tűnt az életmű méltatói és gondozói számára mind az életrajzi, mind a történelmi-ideológiai megközelítésektől. Ezeknek tematikus nyomait, az értelemadás fogódzóit, mint látni fogjuk, nem egy esetben maga a szerző határozta meg az önéletírás különböző műfajiságú és mélységű retrospektív alakzataiban.

Kanonikus kritika?

Mint Lauter kapcsán hivatkoztam rá, a kritikaírás különbözőségeit nem célszerű csak egy elvi, formális versus kanonikus ellentétpárban megragadni, mert aligha képzelhető el (a megfelelő intézményi keretfeltételek mellett) más, mint nem-kanonikus kritikai minősítés.[297] Irányát tekintve azonban, módszertanában és minőségében, – a kánont csupán éltetni, meghatározni kívánó, illetve azzal nem törődő, esetleg ellene ható írásmódbeli leegyszerűsítéseken túllépve – érdemes megemlíteni egy másfajta jellemzőt is. Míg az egyik a megértés mellett ítéletet is kínál, valamiféle eleve lehetetlen objektivitásra-törekvést kísérel meg, amely aztán (szándéka szerint elvakultság és rosszindulat nélkül) együtt élhet a művel, addig a másik, a hagyományosabb leginkább alárendeli magát annak, s mindezt úgy, hogy egyúttal önmagát is érvényesíti. Az elemzett életművet körülölelő írások jelentős része az egyes műveket úgy tárgyalja, hogy vele együtt kívánja vívni annak küzdelmét, egyfelől a társadalmi szolgálatban, másfelől a feledés, az elmerülés ellen. Csak így van ugyanis esélye, elválaszthatatlanul a műhöz tapadva túlélni némelyest az idők múlását, feltűnni az újabb olvasatok hivatkozásaiban. S ez nem is kevés. A művel szemben táplált alázat fűti, a megértés akarása hatja át, s ezáltal mintegy vigasztalást is nyer. A vallott közös cél ugyanezért méginkább fogékonnyá s alázatossá teszi a szerzői kommentárokkal, megnyilatkozásokkal, értelmezésekkel szemben, melyeket kinyilatkoztatásoknak tekint. Nem

[296] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Kulcsszavak az irodalomtörténet-írásban*, in Literatura 2003/3, 236.

[297] A kánonelméleti működéselveket tárgyalva a kanonikus kritika terminusa, ellentétben az eredetileg használt „öntudatos" és lebontó értelmével, nézeteim szerint itt azért bizonyul használhatónak, mert egyrészt, mint kitértem rá, minden autoriter álláspontból megszólaló kritika (az ellendiszkurzus is) valahol eleve a bővítendő kánont éltetheti tovább, másrészt pedig, mert az elemzett recepcióban alig találni valódi ellenvéleményt netán komolyabb kritikát, tehát mást, mint csupán „formális" megnyilatkozásokat. Az alábbiakban a tárgyalt kritikai diszkurzusnak a vallott világnézeti, irodalomszemléletbeli azonosságait tükröző írásokat az életművel kapcsolatban formális-kanonikus szövegekként jellemzem.

annyira távolságot kíván működtetni közte s a mű adta lehetőségek közt, mint inkább azonnal megszűntetve azokat, a mű bensőséges, személyes világába tartozónak óhajtja tudni magát.

A kánont őrző formális kritika az életművön belül ráadásul nem különbözteti meg világosan a szépirodalmat és az írás egyéb, leíró vagy fejtegető válfajait. A másodlagosnak tételezett irodalmi megnyilatkozások közt kiemelt szerep jut a szerzői visszaemlékezéseknek és önértelmezéseknek, melyekben éppúgy meghatározó szerepet kap az aktív szándék és a tudatos elme, s melyben Frye értelmében „a fő gond az, hogy a szerző 'mondjon' valamit". (A Sütő-kommentárok meglehetősen elfeledkeznek Frye azon érveléséről, amely szerint még a „nagy művek", a feltételezett „önértékű alkotások" esetében sem fogadható el a szerzőnek tulajdonítható bárminemű kritikusi képesség vagy jogkör).[298] Persze a korabeli elvárásoktól vagy az ízléstörténettől független kritika (még ha Frye ebbéli bizonyosságát, s ennek a létére utaló magabiztos sorait igencsak esetlegesnek is tekintjük), a maga szisztematikusságra törekvésében is éppoly utópisztikusnak mutatkozhat, mint az, amelyik alázattól fűtött. Legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az a kritika, amely csak olyan fogalomrendszerrel próbálja interpretálni a műveket, amelyik megtartja még az azonos szemléletek kohézióját, az valóban magában hordozza annak veszélyét, hogy az odaadóan alázatos kritikust, s nem feltétlenül az érintett művet tekintsék majd provinciálisnak.

Érték és értékelés

Az életművel foglalkozó, azt bemutató, feltáró, ismertető, elemző írások jelentős többsége mindenesetre a formális-kanonikus kritika csoportjaként határozható meg. Ezek közül is számtalan olyan írás létezik, amelyik az értékrendbeli azonosság beavató gesztusaiban többnyire az elemzések helyett egyfajta közvetlen beiktatást választ. A kiemelt jelleg, az írói-cikkírói azonos szemléletek persze nem jelentenek szükségszerűen kanonikus rangot és minőséget minden publicisztikai szintű megnyilatkozásban. A fogadtatás textuális megnyilvánulásai közt mindenesetre (a napilapoktól a kritikai szakfolyóiratokig egyaránt) lehengerlő többségben vannak a hódolati gesztusok s az olyan írások, amelyek az írói nagyság előtt hajtva főt, az életmű teljességének jelentőségét, szerepét emelik ki. Lényegesen kevesebben azok, amelyek az írót a maga értékén kezelve, inkább a műveivel vitatkozva kíséreltek meg egyfajta műelemzést nyújtani. Ennek tudható az is, hogy a sütői naplójegyzetek, helyzettudatosító írások vagy újabb úti tűnődések gyakorta éppolyan

[298] Mint írta, Dante kommentárt írt ugyan a *Paradiso* első énekéhez, mégsem rendelkezik semmilyen különleges autoritással. „Amikor Ibsen kijelenti, hogy a *Császár és Galilei* a legnagyobb drámája, s hogy a *Peer Gynt* bizonyos epizódjai nem allegorikusak, csak azt válaszolhatjuk, hogy Ibsen nem tartozik Ibsen értő kritikusai közé." Vö. **Frye**, Northrop *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999, 11.

elismerésben részesülnek, mint a folyamatosan újra-kiadott legsikerültebb drámai vagy epikai alkotások. De még a monográfiákban is szembetűnő az egyensúlyzavar, amely már a pályakezdő egy-két sikerültebb novellát is ugyanolyan hévvel és dicséretekkel kívánja tárgyalni, mint a később remekműként bemutatott komolyabb darabokat. Holott nemcsak a monográfiák, de a kritikák és recenziók többsége is egyfajta fejlődésrajzot ad. Az életmű nagyjából három egységre tagolva jeleníthető meg, melyben az első határkövet a fogadtatás szempontjából egyértelműen az 1970-es év jelzi, a következőt viszont már sokkal problematikusabb megállapítani, minthogy egyrészt valahol a nyolcvanas és kilencvenes évek mezsgyéjén, másrészt egy hosszúra nyúlt hetvenes évtized körül lehetne a határt képletesen megvonni. Az értékelések során az előző a sikerorientált szerzőségét, a második inkább a művek minőségbeli mutatóit követi. Az ugyanis könnyen belátható, hogy a legsikerültebb, s számszerűen is a legtöbb művet adó hetvenes évtized méltán ünnepelt műveivel vagy szerzőjével a recepcióban semmivel sem foglalkozik több elemző, összegző, értékelő írás, mint a nyolcvanas évtizedbeli, minőségi visszalépést jelentő alkotásokkal. Ekkor (részben az újrakiadások, s részben az áttevődő magyarországi könyvkiadás révén is)[299] a recepció már erősen ideológiai áthallásoktól tarkított, s a kor változásaira jellemző, hogy 1989-re, szintén magyarországi kiadásban, megindulhat az életműsorozat is. A képletes fejlődésrajz persze, mely tudatosan mellőzi a korai ötvenes-hatvanas éveket, a hetvenes évek epikus és drámai művei által ezeknek próza- és drámaíróját helyezi az irodalmi rang (szakmailag is egyetértő) horizontjába, a sikeresség és a szélesebb közönségbeli divat, majd az azon túllépő kultusz helyét viszont leginkább csak a nyolcvanas évek második fele jelöli majd ki.

A kezdetek

A hetvenes éveket megelőző írások többnyire másodlagosnak tekinthetők az életműben, némelyikük nem több írói ujjgyakorlatnál. Bizonyos fokig már feltűnik bennük a nagyobb lélegzetű (ám továbbra is rövidprózai jegyeket hasznosító) összegző műre mutató igény, illetve a mélyebb gondolati tartalmat majd a drámaformában megtaláló művész alkotói világképének kikristályosodása is, nagytöbbségük azonban folyamatosan visszatérő konstrukciókat mozgat. Faluábrázoló sematizmusaik, sztálinista világképük és realizmusigényük vagy a népi színpadi játékok gyönge utóérzéseit előhívó ábrázolásmódok és karakterformák a sikerültebb rövidprózai írásokat is elfedik. A pártos szemlélet

[299] A korábbi közös kiadások után 1984-től már csak Magyarországi kiadónál jelenhetnek meg könyvei.

mindenesetre két Állami-díjban és felfelé ívelő karrierben, folyóirat-szerkesztéseben és különböző közéleti tisztségek révén is elismerésben részesül.

A korai művek magyarországi fogadtatását illetően az általános elzártság ellenére Sütő esetében elmondható, hogy ezekről a magyarországi irodalmi lapok mellett a nagyobb országos napilapok is közöltek ismertetőket. A hetvenes évtized kiugró sikerét megelőző tizenkét könyv fogadtatása – színvonalukat tekintve érthető módon – arányaiban és hangsúlyaiban messze elmarad a későbbi sikerek ovációjától, de a többi erdélyi szerzőhöz képest Magyarországon így is jelentősnek mondható. A *Mezítlábas menyasszony*ról, (1950) már tudósít az Irodalmi Almanach, az *Emberek indulnak*ról (1953) az Újhold mellett a Magyar Nemzet is, az *Egy pakli dohány* (1954) erdélyi sikeréről pedig az Alföld és az Irodalmi Újság mellett már a Népszava is ír. 1955-ben, amikor novelláiról az Alföld (Székelyhidi Ágoston révén) tudósít, szerzőjét az Irodalmi Újságban Hegedűs Géza is már „komoly ígéretnek" mondja. Hasonlóan 1956 után, a fiatal szerkesztőről, az ifjú tehetségről, az agitátor-íróról együttesen írnak szakfolyóiratok és napilapok. A *Félrejáró Salamon*ról (1956) vagy a *Tártkarú világ*ról (1959) a korban meglepően sok recenzió születik (Élet és Irodalom, Kortárs, Népszabadság stb.) A hatvanas évek szerzői elhalkulásában aztán gyakorlatilag egyetlen számottevő mű – a *Pompás Gedeon* – lát napvilágot (amelyet viszont már Harag György viszi színre Marosvásárhelyt), így itt érthető a recepciós »hézag«.[300] Fontos szempont a fogadtatás és a terjesztés korabeli viszonyaira tekintve, hogy Sütő művei legtöbb esetben Magyarországon is megjelenhetnek (például a *Félrejáró Salamon* (1956) Marosvásárhely után már Budapesten is kiadásra kerül), később pedig, a hetvenes évtizedtől a Kriterion rendszerint közös, román-magyar kiadásban jelenteti meg műveit.

Az életmű méltatói és későbbi gondozói, a kivételes helynek, valamint a »leg«-eknek legitimálói csak a hetvenes évek szerzői világképlátásának változásától eredeztetik a közszemlére szánt Sütő-kánont. Pedig Sütő sikerei (írói és közéleti egyaránt) korai műveinek törékeny színvonala ellenére is, erdélyi, romániai viszonylatokban a hetvenes éveket megelőzően is megkérdőjelezhetetleneknek számítottak. Az egyéni karrier, a különböző díjak, elismerések, megfilmesítések, címek, mindezt alaposan tükrözik. A fiatal író alig két esztendei újságírói gyakorlattal a tarsolyában már a Magyar Népi Szövetség ifjúsági sajtófelelőse, 1949-ben, huszonkét évesen pedig már a *Falvak Népe* főszerkesztője lesz. 1950-ben és 1953-ban is Állami-díjat nyer.[301] 1954-től az *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettesévé,

[300] Részben emiatt is számít minőségi meglepetésnek az 1970-es, az *Év könyve* címet rögtön elnyerő, s később számos magyarországi kiadást megélő naplóregény, az *Anyám könnyű álmot ígér*.
[301] Második alkalommal külön engedéllyel, hiszen a korabeli törvények szerint valaki csak egyszer nyerhette el a komoly pénzösszeggel járó díjat.

majd 1958-tól az akkor induló, nevét egy évvel később *Új Élet*re változtató *Művészet* című folyóirat főszerkesztőjévé nevezik ki,[302] (amely tisztségében 1989-ig megmarad!) de neve szerepel egy ideig a Kolozsváron megjelenő *Utunk* impresszumában is.[303] A hatvanas években több alkotását is megfilmesítik, így a *Zászlós Demeter ajándék élete*, a *Félrejáró Salamon*, vagy a *Kastélylakók* című írásaiból is film készül. (A korban Sütő „az egyetlen romániai magyar író, aki »bedolgozó« a filmszakmában.")[304] Mindehhez egyértelműen hozzájárulnak írói-szerkesztői munkája mellett többrétegű társadalmi-politikai szerepvállalásai is, melyek szintén ezidőtájt teljesednek ki. Különböző állami, tartományi, megyei bizottságok vezetőségi tagsága mellett Sütő 1965-től a román parlamentnek is tagja, Nagy Nemzetgyűlési képviselőként különböző választási körzeteket képvisel. 1968-tól a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Bürójának tagja, 1969-től pedig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Póttagja lesz. Ugyanebben az évben a Román Írószövetség alelnöki tisztét is felajánlják számára.[305]

A közéletiség mellett az 1970-ig terjedő időszak irodalmi szereplése is minden téren figyelemreméltó. Az eddig az időhatárig megjelent kiadványokat a Kántor–Lángféle irodalomtörténet bibliográfusa, Réthy Andor összegezte.[306] Sütő Andrásnál a lista 48 címet sorol föl, mely szerint huszonegy év alatt a szerző negyvennyolc kiadványból tizenkilenc magyar, huszonegy román, négy német, illetve négy valamilyen szláv nyelven jelent meg. Nem véletlen tehát, hogy az említett irodalomtörténet végkövetkeztetése is így hangzik: „jellegzetesen szocialista író-karrier"![307]

A kiugrás: a naplóregény

A hatvanas években Sütő leginkább csak a publicisztikában volt jelen. Szocialista népszínműveit, sematikus írásait követő elhallgatása egyrészt politikai szerepvállalásának terheiből, másrészt írói útkereséséből adódik. 1970-től aztán az esszé- és drámaíró Sütő évei következnek. Szerzőjük különben ódzkodik a nagyobb epikai formáktól. Naplóregénye kiforratlan részletei hosszú kihagyásokkal, majdnem egy évtizeden keresztül láttak

[302] A folyóiratot az említett politikai kontextusban az RMP kultúrpolitikai szervei alapították és pénzelték.
[303] 1958 április–1962 március között, bár nem vett részt tevőlegesen a lap szerkesztésében.
[304] Vö. Huszár Sándor 1969-es interjúját, (*Istenek és falovacskák*) in **Huszár** Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003; illetve **Sütő** András, *Istenek és Falovacskák. Esszék és újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
[305] Már 1962-től vezetőségi tag, 1969-ben még Méliusz Józsefet ajánlja maga helyett, ám 1972-től már elvállalja az alelnöki tisztséget, melyet aztán 1982-ig gyakorol.
[306] Vö. **Kántor** Lajos – **Láng** Gusztáv, *i.m.,* 434–436.
[307] „Sütő András jellegzetes szocialista író-karriert mondhat a magáénak: emberi-művészi pályájának alakulása pontosan, szakaszról-szakaszra jelzi a felszabadulás utáni huszonöt év történelmét. (...) [1945-ben a] Világosságnak lesz szerkesztője. Innen töretlenül ível fel irodalompolitikai-politikai pályája." Vö. Uo., 195.

napvilágot az Igaz Szó hasábjain, s az író Sütő Andrást már-már elfeledték, leírták, mire a regényforma elkészült. A sikert tehát a meglepetés is éltette. Az igazi kiugrást, s egyben magyarországi szélesebb körű felfedezést egyértelműen a Kriterion első könyveként napvilágot látó, műfajtalannak is nevezett[308] *Anyám könnyű álmot ígér* sikere hozta meg számára.[309] Ennek másik oldalágát az a műfaji, stiláris, és általában minőségi hangnemváltás jellemezte, amely a mondanivaló nagykorúsodásával maga mögött tudta a korábbi sematikus faluábrázolásokat, vagy a felületes jellemrajzokat, anekdotikus túlterheltséget, ami a korábbi műveknek sajátja. Meglepően új hang jelentkezett.[310] Szükség volt ehhez arra a politikai légkörre is, amelyre részben már utaltam, amely a hatvanas évek végére Közép-Kelet-Európában kialakulhatott, s amelyre irodalompolitikai szempontok miatt még visszatérek az alábbiakban. A „képes beszéd esztétikumon túli rejtjelei" nagyrészt már ekkortól jellemzik az életművet, illetve annak fogadtatását. A mű történelmi súlya (az első igazi elismerést és közönségsikert szerző könyv az addig méltatlanul elfeledett, elhallgatott, vagy külön irodalmakként kezelt határon túli magyar irodalmak közül), kétségtelen szerepe így az említett magyarországi kanonikus diszkurzusok erdélyi irodalmi orientációja következtében sem feltétlenül csak művészi értékeiben keresendő. Fogadtatása ugyanis felerősített egy olyan tendenciát, amelyben az esztétikai megformáltság mellett a bemutatott konkrét tények drámaisága, a tematika újdonsága, sajátossága, vagy éppen a virágnyelven kimondható perlokúciós mozzanatok hallgatólagos olvasói összekacsintása is elsődlegessé vált. (Az életmű vonatkozásában persze a drámák jelentik majd mindennek a kiteljesítését, de az erdélyi irodalom minőségeiben is talán a legmeghatározóbb jelenség, amely a határon túli magyar irodalmak fogadtatását formálja, ekkortól a sajátosságuk és sajátos szerepkörük hangsúlyozása lesz.) A hatásában elsöprő siker, melyet a teljes hetvenes évtized nyomatékosít, a lappangó kánoniság összetettségének is köszönhető. (A megjelenés egybeesett a transzszilván hagyományok előkeresésének, és a magyarországi irodalmi tájékozódás kiszélesedésének időszakával.)[311]

A kiemelt, s leginkább közszemlére szánt alkotói periódus nyitánya, (a naplóregény, s a vele egy évben megjelenő *Rigó és apostol* által) már rendkívüli gazdag releváns

[308] Vö. **Ilia** Mihály, *Sütő András, Anyám könnyű álmot ígér*, in Kortárs, 1970/9, 1492-1493.
[309] A könyv első kiadását még számos egyéb követte, igen tekintélyes példányszámokkal. Megjelent németül, lengyelül, bolgárul és természetesen románul. Magyarországon a kilencvenes években is kiadták.
[310] „Leírjam-e, hogy *meglepetés* ez a könyv? Hogy Sütő András korábbi elbeszéléseinek olykor Móra Ferenc-i érzelmessége és kedélyessége, máskor góbéskodó nyele, megint máskor egyszerűsítő, sőt torz társadalomszemlélete után annak érzem?" (kiemelés az eredetiben, BL.) Vö. **Réz** Pál, *Beváltott ígéret*, in UŐ, *Kulcsok és kérdőjelek*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 373.
[311] 1968 után Erdélyben ismét megjelenhetnek nyomtatásban a helikoni szerzők, Magyarországon a hatvanas évek hiánypótlásait követően pedig vita is folyik a transzszilvanizmusról.

utalásokban a koherens alkotói világkép felvázolása szempontjából.[312] Sütő „műfajt keresve talált rá az egyetlen, mondanivalójához megfelelő műfajra"[313], amint sikeres kompozíciójában számtalan stiláris ötvöződésben, s a töredékességet elkerülve tudott koherens szerkezetet létrehozni. A kritika leginkább ezt az epikus részletekből összeálló társadalomképet, annak teljességét emelte ki legfőbb erényként s alig elemezte azt a líraiságot, azt a keretet, amely az epikus részleteket összekötő szerepén túl, műfajt meghatározó, formateremtő elvvé vált.[314] „Az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemlélőből fokozatosan lírai alannyá tűnik át: az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek."[315] A szociográfiával kapcsolatban Szabó Zoltán sem véletlenül állította, hogy az *autobiographie romancée* erdélyi műfajában Sütő a „környezetrajzba csoportképet helyez el, s ezen a képen – az övéi közt – maga az író is ott van".[316] A látszólag egyszerű kerettörténet, az epikus részletekben felidézett gyermekkori élmények, az emlékek távlatában szembesítik narrátorukat egyrészt a hagyományosan konzervatív, adottságait a történelmi változásokban is megőrizni vágyó paraszti világgal és értékrenddel, másrészt a líraiságot kiteljesítve, a szubjektum egyéni, egykoron meghozott saját döntése, távozása által, az ebből való akaratlan kiszakadásával.[317]

A regényt-záró, összegző funkciójú akvárium hasonlat erkölcsi értékszimbólumként való meghatározása,[318] paradox szerkezetében az értékvesztés és értéktelítődés diszharmóniájára épülve ideológiai értékjelképnek magát a létszimbólumot határozza meg, amelytől lehetetlen megfosztania önmagát.[319] Ez a paradox szerkezetű ideológiai értékrendszer az életmű hetvenes-évekbeli prózai alkotásaiban fontos változást jelent, s az írói világkép alakulásában talán a legnagyobb elmozdulásnak feleltethető meg. Jellemző ugyanakkor az elemzett fogadtatásra, (az irodalompolitika hivatalos szűrőjén túl, amely

[312] Ez utóbbinak leginkább önértelmező, világkép-felvázoló úti tűnődései által is. Vö. **Sütő** András, *Rigó és apostol,* Bukarest, Kriterion, 1970.
[313] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3, ill. **Szakolczay** Lajos, *i.m.* 142.
[314] A szociografikus naplóregényt a Tamási prózájából ellesett, leginkább személyes lírai hangvétel uralja. Benne az epikus perspektívák bősége lírai sugallatokkal, mégis tényirodalomra jellemző dokumentáris ábrázolásmóddal a legkülönfélébb nézőpontok sikeres szintézisét nyújtja.
[315] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 18.
[316] Vö. **Szabó** Zoltán, *„Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk",* in Új Látóhatár, 1975/2, 173-177.
[317] Az apró jelzések, melyek nincsenek tételesen kimondva, csak párhuzamosan futnak végig a leíró, tárgyilagos részletek mögött, alig hangsúlyozódtak az értékelésekben, vagy ha mégis, azok leginkább csak az adottságőrzés és az újítás, a választás és változtatás törvényszerű társadalmi konfliktusainak dialektikájában értelmeződtek. A kötetet záró metaforalánc igen sokrétű képe sem teljesedhetne ki a bensőséges kötődésnek (szülő-gyermek; hazavárás-hazavágyódás) a szemléleti különbségeken átívelő, az értékrendeken túlmutató hatása nélkül.
[318] Vö. **Lázok** *i.m.* 19, illetve részben **Bertha**, *i.m.,* 127.
[319] „(…) miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete." Vö. **Sütő** András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Bukarest, Kriterion, 1970, 245.

valamiféle népi-paraszti létformának a realista ábrázolásmódjában valóságot és regionalizmust tételezett) hogy a nemzetiségi, kisebbségontológiai vizsgálatokra erőltetett szempontok nem az értéket, de már az értékképzés lehetőségét is, a méltánytalan korlátok közt a puszta létezést is eszménnyé nemesítik. A kisebbségi lét bizonyos tartalmait feltáró könyv értékelésében ezért válik igencsak vitathatóvá, hogy a múlt felé forduló adottságőrzés a kisebbségi magyarság megmaradásnak többnyire kizárólagos biztosítékaként értelmeződik.[320]

Az életművet értékelő kritikák minősítései egyébként már itt sem pusztán (főleg az időben később keletkezettek!) a műnemnek, a műfajnak szóltak. Az összevetésekben legalább annyira a szerző is megmérettetik, mint műve, így természetszerű, hogy az összehasonlítás egyben minőségi értékviszonyokat is feltételez. Így kerülhet a naplóregény Illyés szociográfiájával (*Puszták népe*) egy rangba, vagy Tamási *Szülőföldem*-je közelébe. Az életmű egyes darabjainak megméretését (a hasonló irodalmi hagyományt képviselő elődök műveihez való viszonyítással, összefüggéseik kimutatásával) vállaló, azonos irodalomeszményt valló kritikusok dicsérete legtöbb esetben nem is a formának, az eljárásnak, vagy a mű egyéb adottságainak, mint inkább szerzőik elvi rokonságának, eszmei megfeleltetéseiknek szólt. Ezek mellett Sütő lírai nyelvezete, műveinek esztétikai értéke gyakran háttérbe szorult az egyes művek születésének körülményeihez, az író referenciáihoz, sorsához, megpróbáltatásaihoz képest. „Többünket az író világa iránti áhítat vezérelt, hiszen Sütő széptana, a megmaradás esztétikája mindennél fontosabb volt. Ezt kellett elfogadtatnunk, nemegyszer a közönyt és a különféle indulatokból táplált akadékoskodásokat is legyőzve, hogy később rátérhessünk az árnyaltabb, már nem csupán a politikumot szem előtt tartó elemzésekre."[321]

Nagy idők: a drámatrilógia

Az epikus hangnem líraizálódásával a hetvenes évek során a szépirodalmi Sütő írások sűrűbbé, töményebbé váltak, a jelentéktelen életképek, karcolatok helyét esszéisztikus magánmonológok töltik ki, de ezekben még arányosan, s nem túlburjánzóan jelenik meg a szerzői hang. Az elkomoruló valóság aztán a hetvenes évek útirajzaitól az esszékig lírai nyelvezettel, de karakteres dramaturgiájú tömörséggel léptet elő montázsszerű képfolyamokat. A sikerültebbek túllépnek pusztán a didakszis vagy a történelmi keretek képes-beszéd jellegén, s részben az önértelmezés filozófiai, léttörténeti vizsgálódásai által

[320] Vö. Lázok János észrevételeit Bertha Zoltán monográfiájának bizonyos passzusaival kapcsolatban. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[321] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.

kínálnak teret a többirányú, minőségi kibontásra. Ez jellemzi mindmáig az életmű csúcsát jelentő drámatrilógia[322] darabjait is. A példázatok tömény jellege ugyan sajátja még a nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*nek is, de a drámaszerkezet itt már egyértelműen elütni látszik a trilógia darabjaitól, s az ekkortól születő egyéb színpadi művek már korántsem ugyanazt a színvonalat képviselik (Szakolczay nem véletlenül csupán „drámakísérletnek" mondja 1986-ban az *Advent*et).[323] A trilógiát elemző Lázok János dicséri ugyan a nyolcvanas éveket nyitó darabot, de egyértelműen elutasítja a drámatetralógiát feltételező korábbi értelmezéseket, amelyek a négy színpadi művet szerves egészként kísérelték meg láttatni.[324]

Akárcsak a naplóregény, a hetvenes évek drámai sikerei is magukban hordják az adottság őrzésének, illetve megújításának konfliktusát, a tárgyválasztás és a történelmi-mitológiai keretek azonban nem egyszerűen a közölhetőség érekében vállalt alkotói kompromisszum szférájába tartoznak. A történelmi drámahelyzetekben Sütő már az alternatívák dialógusba oldására keresett tematikát. Bretter György az életműnek a csúcsát jelentő drámák megszületését követően mintegy összegzően írhatta, hogy ezek a történelmi dilemmák megoldásának módját az alternatívák sorsának szimbólumává növelhették. „Miképp lesz a mozgalomból intézmény és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását, (…) archeológusként választotta ki azt a helyet, ahol a legvalószínűbb volt, hogy éppen azt találja meg, amire szüksége volt. Tudatosságának bizonyítéka ez."[325] A kétpólusú szereplőstruktúra, valamint a cselekményváz, mely az első három drámát trilógiává avatja mindenütt két értékrendben mutatkozik meg. A két magatartásforma látszólag kizárja egymást, de a megjelenített értéktartalmak egymásrautaltságát, végső soron egységét, közös eredetét nem fedi el. A szoros baráti viszony, vagy a testvérség metaforája fokozza a főszereplő-párosok különböző pólusainak, értéktartalmainak a drámai válságát, amint az adottságokat megőrző karaktertípus fokozatosan sajátítja ki az értékek birtoklását az adottságokhoz tagadólag, lázadóan közelítő magatartáselv képviselőjével szemben.[326]

---

[322] *Egy lócsiszár virágvasárnapja* (1974); *Csillag a máglyán* (1975); *Káin és Ábel* (1977).
[323] Vö. **Szakolczay** *i.m.,* 143.
[324] Leginkább szerzőjük nyolcvanas évekbeli nyilatkozatai alapján, mely hasonló elgondolásoknak adott hangot. Ezek értelmében a hatalom-kép következetes tematikus szólamai, s nem a dramaturgiai szerkezet került a feltételezett tetralógiai összefüggések kiindulópontjába.
[325] Lásd **Bretter**, *i.m.;* ill. UŐ, *Itt és mást*, Bukarest, 1979, 478-479.
[326] „Kolhaas a törvény Szentségét hiszi és fogadtatja el családi boldogsága egyetlen biztos útjaként a Münzerre hivatkozó Nagelschmidt-tel szemben; a hitújító Kálvin hatalomra kerülve már nem ismeri el és nem hajlandó biztosítani Szervét számára a másként gondolkodás jogát; miután Arabella őt 'választotta', Ábel saját tulajdonaként rendelkezik vele." Vö. **Lázok**, *i.m.,* 85.

A különböző magatartásformák ellentétpárjainak az egyenértékűsége, eredeti egységük újrateremtésének a kudarca, s abszolutizálódásuk folyamata ugyanakkor a hatalomhoz való viszonyulásuk nélkül nem csak intenzitásában, de jelentőségében is csökkent volna. Az egyidejű, egyszerre vállalt, egyetlen magatartásformává összevont ellentétpár paradoxona szükségszerű ambivalenciával társult a drámák végjátékában, amelyben egy kissé idillisztikus állandó készenlét jelei mutatkoztak meg az esetleges szembeszegülésre, a hatalommal szembeni egyéni és közösségi lázadó magatartásra.[327] A trilógia hatalmas sikerét (szerzői újdonsága mellett) egyértelműen a rendezésbeli remekléseknek köszönhette. Harag György színrevitelei egy közönség-centrikus értelmezését nyújtotta a műveknek, nem csak populizmusában, de drámai helyzettudatának művészi erejű összekacsintásában is, amelyekben a kor közönségének igényei közösségi, társadalmi hatóerőkké léphettek elő.

A közönségsikert a későbbiekben aztán fokozatosan (ismét a művészi igényességtől és esztétikai mércétől távolodva, ám) a politikai körülmények közt kimondhatatlan közösségi tudatnak másfajta katarzisélménye, közös átélése biztosította. (Az *Advent* Nemzetiben játszott tömeges sikere már-már a politikai ellenvélemény kategóriájának szinonimáit testesítette meg.) Lázok a kritikai fogadtatás monográfiákra is jellemző kategorikus megállapításainak, a konfliktushelyzetek feloldhatatlanságában mindenáron erkölcsi példázatot kereső értelmezéseknek több tételét ezért is felülvizsgálatra tartotta érdemesnek. Ugyanakkor a nyolcvanas évek színpadi művei már nem csupán a tematikák terén, illetve értelmezéslehetőségeik által szűkülnek be, megformáltságukat tekintve is visszalépést jelentenek. (Az évtized végétől megjelenő drámákban, a hatalmat életidegen öncéllá átminősítő magatartás ellenében leginkább csak katarzishiányt biztosító dramaturgia először Bíró Béla könyvében találkozott valós kritikával).[328] A *Káin és Ábel* Bécsy Tamás által is kifogásolt hatalomképe, pontosabban annak nem-jelenléte, tételezett hiánya (az Úr hangjaként), erőltetett heroizálása után (Káin kapcsán), *A szuzai* dramaturgiailag már

[327] Vö. **Lázok**, *i.m.,* 87.

[328] Könyve elsősorban arra figyelmeztetett, hogy a romániai magyar drámaírás talán legkiemelkedőbb korszakának, az 1970-es évtizednek hatalmas közönségsikert aratott művei, melyek a halottnak hitt tragédia reneszánszát hozták, az évtized végére korszerűtlen s illuzórikus művekbe torkollottak, melyekben a halálban vagy a halál által diadalmaskodó „tragikus" hős mítosza tulajdonképpen egy álellentétet próbált autentikussá szublimálni. Bíró szerint a „romániai magyar drámairodalomban" a korszerű drámának nem azt kellene sugallnia, hogyan lehet megoldhatatlan helyzeteket valamiképpen megoldani, hanem inkább azt, miféle helyzeteket nem lenne szabad eleve elfogadni! Vö. **Bíró** Béla, *A tragikum tragédiája*, Bukarest, Kriterion, 1984, 6.

gyengén kifejtett cselekményszála[329] mintegy előrevetíti a dramaturgiai változás előnytelenségét az *Advent* irányába.

Az esszéíró drámaköltő

Nem tartják meg a hetvenes évek esztétikai rangját és színvonalát azok a rövidprózai művek sem, melyek mérföldnyi távolságra vannak az esszék terén a *Perzsák*, vagy a *Nagyenyedi Fügevirág* nyelvi-képi megformáltságától, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* remeklésétől. Az esszéíró Sütőnek fontos tulajdonsága, hogy nyíltan vállalja szubjektumát, s akár a maga, akár egy közösség nevében szólal meg, a személyessége egyfajta rendezőelvvé válik. Az esszéíró így legtöbbször a moralista és a lírikus jegyeit ötvözi, ám nem lépi túl a művészi harmónia szabta kereteket, vallomásossága hitelességgel párosul.[330] (*Rigó és Apostol*, 1970; *Istenek és Falovacskák*, 1973; *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, 1977). A sokkal kevésbé szerencsés vitákban, vagy az inkább vitacikknek minősülő olyan egyéb írásokban, publicisztikákban, esetleg interjúkban, ahol megbomlik a mondanivaló formai idomulása az egyéniség pozitív moralizmusához, a személyesség csupán egyfajta szűk értéklátás követelőző és elutasító gesztusaiban nyilvánul meg. Az ideologikusság ilyenkor már merőben túllép a művészi vallomás keretein. Ezekben nem a formai, művészi jegyek, s nem is a morális-gondolatiság, de sokkalta inkább a valóságalapjukat eldöntendővé formáló, igaz vagy hamis voltuk kettőssége lesz az alkalmazott mérce viszonyítási pontja.

A vallott eszmeiség, illetve eszmén kívüliség, az azonosság vagy különbözőség olykor mellékvágányként lesz az életműről tudósító kritikai aktusok értékeléseinek is sajátja. Ilyenkor elsikkad, hogy az eszmei, életrajzi motívumokra, melyek mint külsődleges műteremtő indítékok vehetők számításba, csak a mű értelmezett szövege alapján ajánlatos következtetni. A kanonikus kritikus ismerni véli az írótól előrebocsátott epikus intenciókat, egy-egy ciklus tervezett szerkezeti vázlatát is, s ebből adódóan ismerni véli a megvalósuló jelentésegészt is. A kinyilvánított szerzői szándék egy „eszmeember" sorsának, s a körülötte zajló társadalmi történések megörökítésének keretében, intenciójában értelmeződik, hiszen az esszé-, napló- vagy útirajzíró szerző folyamatosan visszatekintő nyilatkozatai mindig valami totális, társadalmi mozzanatot emelnek ki. A szépprózа igényű úti tűnődések, útirajzok vagy esszék világa a szerzőjük elkötelezettség-eszményét, a nemzeti tudatot nemzetiségiként is

[329] Vö. **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában*, in Színház, 1978/7; ill. **Bíró**, *i.m.,* 113.

[330] Az évtized nyitányán nem annyira az erdélyi vallomásos próza és emlékirat-irodalom elbeszélőhagyományát is átformáló, új műfajt teremtő regény, mint a szintén 1970-ben megjelenő *Rigó és Apostol* vallja, hogy az etnikum fennmaradásához elengedhetetlen a nyelvi kultúra megőrzése.

ébren tartó történelmi realizmusát bontja ki. A történelemidézés ezekben egyértelműen erkölcsi példázattá válik. Ezeknek az éveknek a szemléleti, lélektani jellemzői meghatározó motívumként már amúgyis csaknem kizárólag a kudarcérzetbe, a lehetőségek végzetes elapadásába, a nemzeti-nemzetiségi sors távlattalanságának gondolatába ütköznek.

A nyelv ekkortól már nem csupán kifejezési eszköze, de konkrét anyaga is Sütő írásainak. (Innen az olykori Kosztolányi allúzió a kritikákban, amely esztétikai nyomatéka mellett a vallott világnézet egy szeletét is megszabja, amint a nyelvhasználatot a létezés feltételének, a nyelvhasználat szabadságát pedig a kisebbségi lét elidegeníthetetlen jogának tekinti). Nyelvhez való viszonya és az intenzív képiség (melynek megjelenítő erejét Sütő az illyési ajánlásból is újrasokszorozza; „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.")[331] eredményezi, hogy a megújuló életműben az egész hetvenes évtized talán legfontosabb trópusa a metafora lesz. Nemcsak a drámák, az esszék költői világát is ez határozza meg. A képiség erejével átszőtt gondolati-nyelvi forma kapcsán kerülnek előtérbe a „drámaköltő" Sütő talán legjobb, esztétikailag is megalapozott művei.[332] A lírai nyelvezet mellett, mely a jelképesség, a metaforikusság által a mondanivaló koncentrált hangsúlyaiban jelentik majd a sikerültebb esszék igazi hatástani erejét is, a drámatrilógiának van egy másik alapvető erőssége. A művekben megjelenített világkép tekintetében a legfontosabb előrelépést alighanem a „vita-drámák" dialogikus szerkezete nyújtja.

A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)

Ennek a legsikerültebb időszaknak adja remek bölcseleti szemléjét (a naplóregény, a trilógia első két darabja és a sikerültebb esszék fényében), korai halála előtt a filozófus Bretter György is.[333] A rejtőzködő tehetség megújulásának, kibontakozásának, a „váltás" momentumainak esztétikai-pszichológiai sikerein túl a nyelvi-logikai világkép kiforrottságának sikerét a tautológia és a dialógus ellentétében ragadja meg, melynek legjobb irodalomkritikai példáját éppen a tárgyalt életműre véli alkalmazhatónak. Ha szavait Sütő korai alkotó korszakára, vagy magának a kornak az uralkodó irodalomeszményére is vonatkoztatjuk, akkor jelen és múlt, valóság és történelem, remélt és megvalósult kettőse más értelmet is nyer. „Sütő monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az; de ami azzal lett monolitikus, hogy megszűntette az alternatívák sokféleségét. Vagyis tartalmazta azt, ami nem valósult meg; s lényege éppen a megvalósulatlanság volt." Ezért érezheti jogosnak, s

[331] Vö. **Illyés** Gyula, *Lőtt lábú madár*, in UŐ, *Különös testamentum*, Bp., 1977, 104.
[332] A drámaköltő Tarján Tamás kifejezése. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András a drámaköltő*, in Színház, 1976/3, 1-7.
[333] Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*. Korunk, 1976/3.

mintegy elégtételnek is mindenki a korábbi Sütő-szövegekhez képest, hogy „a megvalósult önmagát ünneplő farsangja" helyett az író jelenlétének itt pozitív értelemben vett álközvetlensége az, ami által „a szavak harmóniája mindent feloldott."[334] Vagyis „(…) elfedte a megvalósulatlanságot, mondatainak szépségével megölte a hiányt. Sütő nem nevezte meg tárgyát, és csodálatos jelzők tömegével metaforává oldotta a világot".[335]

Bretter ugyanakkor remekül látja, hogy az *Anyám* még nem jelent valós váltást, a líraiság benne viszont „mondatainak szépsége" által, a meg nem valósult önismereti útján indíthatta el szerzőjét.[336] Megölte az addigi írói teljesítetlen, *beváltatlan* mellett a *mindent-tudó* heroikus kategóriáit is. A be nem váltottat ezzel nem váltotta ugyan be, de legalább már tudott önmaga hiányosságairól![337] S ez az a nagy lépés, amelyik az életmű recepciójában a „végre" hangokat igazán indokolja, s amelyik a formai, esztétikai teljesítmény mögött a szemléletbeli váltást, s a damaszkuszi utat is jelentheti egyben. A mondatok harmóniája ugyanakkor a valóság tényeibe ütközve utópiába vált át. Bretter itt érzi meg először (a hetvenes évek eleji drámák tapasztalatából) hogy „ébredezik a tűrhetetlenség érzése", s az írói, művészi fejlődés szempontjából, éppen ebben láttatja az igazán jelentős változást: „ez már kiút: a tűrhetetlenről beszélni, avagy elégiát írni – ez az író alternatívája. Sütő a tűrhetetlenről beszél ezután, s talán így kezdődik a csoda."[338] A csoda, vagyis ami az „ezután"-ra vonatkozik, elsősorban a színpadi művek dialogikusságában, az alternatívák bemutatásában lesz meghatározó.[339] (A drámai konfliktusokban, egyetlen dolog legalább kétféle megközelítése az értelmezési távlatokat is biztosítja, s ez szavatolhatja az életműben is a valóban időtálló értéket.) De érezhető mindez a jobban sikerült esszékben is, ahol Sütő a „valósággal egyenértékű empíriát teremt."[340] Itt nem allegóriákról van szó, minden szimbólumokká szerveződik, ahol a szervezőelv ismét a tűrhetetlen kategóriája lesz, s

[334] Uo., 226.
[335] Uo.
[336] „A múlt meghatározza a jelen formáit, mint ahogy a jelen meghatározza múlt-szemléletünk tartalmát. Az *Anyám könnyű álmot ígér* óriási sikerét az biztosította, hogy viszonylag olcsó búcsút ígért a bűnbánóknak: Sütő azért lett majdnem szent, mert mindenkit feloldozott, aki csak hajlandó volt néhány ördögöt elmarasztalni." A nyelvi szépségekben fogant ifjonti botlásokra emlékeztető mondataival pedig, „nosztalgia szűrődött be erkölcsi világunkba: a botlások utáni vágy néha már feledtette velünk, hogy bűnbánóknak kell lennünk". Vö., **Bretter**, *i.m.,* 226.
[337] Annál is inkább, mert Sütő, „miután kivonult munkáiból, tehát feladta azt a bájos szerepet, amit önkéntes rendezőelvként saját munkáiban játszott, hirtelen 'megtanult' írni. Persze írni azelőtt is tudott: magáról, pózairól, s közben hitte, hogy az irodalom: cikk, dalban elbeszélve." Vö. **Bretter,** *i.m.,* 225.
[338] Uo., 226.
[339] Az írásművészetében a pártos kompromisszumoktól egyre távolabb kerülő szerző, a tiszta jelentés felé haladva jutott a dialógushoz. Az *Anyám* oltárán feláldozott empíria kapcsán mondja Bretter: „A szimbólumról is le kell most mondania, vagyis fel kell áldoznia minden eddigi eszközét, és a bevált eszközök helyett olyasmit használni, amit ifjonti merészségében, annak idején, nagyon régen már egészen más dolgokra használt." Vö. **Bretter**, *i.m.,* 226.
[340] Uo., 227.

amelyben a „lényeglátás” az írói rendezőelv alapja. A tűrhetetlen bevezetésével valós írói nagyságokba, kvalitásokba növő szerző jó eséllyel láthat a valódi létszimbólumok megteremtésére.

Bretter azonban némiképp a fogadtatásra utalóan már bevezet egy elmarasztaló, figyelmeztető képet is. „Az emberek furcsa módon mindig az út szélét nézik, s ahol megpillantják a rájuk kacsintó kis allegóriát, mindjárt megállnak, s az allegória kétértelműségén töprengve már lelépnek az írói szándék által kijelölt útról, s a maguk kis mellékösvényein járva szép lassan nem látnak már egyebet, mint saját lábukat, amely útnak tűnhet egyesek számára, de mások tudják, hogy csak saját lábukról van szó”.[341] A fogadtatás kialakuló referenciális, létélméleti vagy etikai fókuszpontjai aligha törődtek Bretter figyelmeztetésével, ámbár a későbbi pozícionálásoknak alapvető felhajtóerőt adó utólagos szerzői megnyilatkozások és önértelmezések, (a prognosztizálható hatás minden kis részletére figyelve, az olvasótábor és a hivatásos értekezők szempontjai felől is) leginkább csak az „írói szándék” elsődlegességét hangsúlyozták.

Az írói identitás megalapozása

A személyhez kötött irodalmi kánoniság alapvetése általánosan egy életművön belüli polarizáció kiéleződése mentén vagy az addig folytatott gyakorlat, vallott szemléletek széttöredezése idején születik. A szerzői identitás megalapozása a követni kívánt rend felől, a döntéshelyzettől származtatja az „igazi” szerző-képet.[342] A normatív önmeghatározás az életművet tárgyaló munkákban is ettől a ponttól, a kánonhoz való „megtérés” aktusától fejti ki a tradíció szerepére igényt tartó értéktávlatait. Az életútbeli és műfaji változással, az eszmélkedéssel kapcsolatban nagyjából mindhárom monográfus megegyezik abban, hogy a váltás, a damaszkuszi út a hatvanas évektől, de szövegszerű megjelenésében már a „*Félrejáró Salamon* óta érlelődik” egységesen azt állítva, hogy „doktríner” és „fiktív” szempontok helyébe ekkortól kerülnek azok a „fundamentális értékek”, amelyek az efemer értékelési viszonyokba is immár „időtállóakat” léptetnek.[343]

---

[341] Uo.

[342] Sütő annak a nemzedéknek tagja, melynek indulása a kommunista hatalomátvétel időszakára esett. Romániában fiatal tehetségként hamar közismertté válik, s az újságíróként kezdő, szerkesztőként majd főszerkesztőként dolgozó szerző közszereplőségével egyidőben igencsak favorizált, elismert író lesz. A pártosság–népiség–realizmus programjába belenövő fiatal szerzőnek a parasztság tisztánlátásának, felemelkedésének Veres Péter-i küldetését szocreál demagógiával kiegészítő korai sztálinista korszaka (novellái, publicisztikái, népszínművei) után azonban az érettebb Sütő a nemzetiségi közösség gondjai felé fordul. Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, 1990/1, 5.

[343] „megvilágosodik, hogy mindaz, ami az igazság, a haladás képzelt letéteményeseként mint újszerű hatalmi képződmény működött, az valóságos emberi létértékekkel szembeni érzéketlensége és tudatlansága folytán lényegében igazságtalanságokat halmozott és szenvedéseket fokozott fel.” Vö. **Bertha**, *i.m.,* 106.

A koncepcionális pálfordulás, a hatalom megtévesztő szerepeiből való kihátrálás Sütő írásmódjának, írói teljesítményének minőségi változását eredményezi, irodalomeszményét azonban csak részben érinti. A korábban elvárt hatalmi sematikus ábrázolásmód el-elmaradozik az ötvenes-hatvanas évek realizmuskoncepcióiban, de később is megmarad a szövegiség szempontjainak háttérbe szorulása a tartalmi helyességgel szemben. Az irodalom elkötelezett hivatástudata ekkortól már részben a nemzeti közösség-reprezentációban is megjelenik. A jelentéstani, tematikus értékek és az egyedi, művészi ábrázolásmód sikeres ötvöződése révén az első igazi sikerkönyv az életműben valóban az *Anyám könnyű álmot ígér* lesz, amely Magyarországon is az év könyvének bizonyul. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a Sütőt emberként, íróként igen jól ismerő szerkesztőtárs Gálfalvi Zsolt az *Anyám*ról írott kritikájában még az életmű és a korábban vállalt eszmék folytonosságát emeli ki: „Sütő szemléletmódja az évek, illetve az évtizedek folyamán természetesen változott, de nem változott meg" –, abban továbbra is föllelhető a „szocialista humanizmus pártos eszménye iránti elkötelezettség".[344] Ezzel ellentétben, mint mondtam, a magyarországi elvárásrendek a megmaradás, az értékmentés eszmei kivetüléseinek esztétikai megfogalmazóját dicsérték csak benne. A tárgyalt kollektív honmentő diszkurzus-összefonódásban Sütő adta a megtörténtté formált irodalmi valóságát mindannak, ami azonosulásmintákat kínálva történelmi nemzettudatot adhatott egy igen széles értelmezői közösségnek. Ekkortól a magyarországi népi irány fokozatos figyelme kíséri, melyet segít a sorsirodalom kollektív szemléletének marxista keretekbe is beilleszthető eszménye, valamint a politikai enyhülés ambivalens időszaka által Erdélyben a hagyományok előkeresése, így a transzszilván eszmék újraéledése is.[345]

A hatvanas évek végétől az irodalmi ábrázolásmód népi irányzatának előretörésében, legitimációja ismételt megszilárdításában, s a kánonja által fenntartott közösségi retorika hitelességében, amint Szirák Péter is figyelmeztetett, minden heterogeneitása, korábbi különbözősége ellenére is „kontinuumot képzett"[346] a magyarországi szimulatív ábrázolásmód mellett a határokon túli „képviseleti" próza. Mint utaltam rá, a harmincas évekre Erdélyben a népi mozgalomhoz tartozók, vagy ennek vonzáskörében alkotók kiemelt, előnyben részesített témája a kortárs erdélyi falu, választott elbeszélői módszerük pedig leginkább a szociografikus-realista ábrázolásmód lett. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódott,

[344] Vö. **Gálfalvi** Zsolt, *Az írás értelme*, Bukarest, Kriterion, 1977, 180.
[345] A népi mozgalom létrejöttét a művészetekben (persze sarkítottan) egyfajta haladáseszmény kudarca is segítette, amely kudarcot követően fordult vissza a hagyományokhoz. A modernség válságát követően a konzervatív népi vagy nemzeti felfogás az irodalmat ráadásul a politikai célkitűzésekhez is igazította. Az 1968 utáni idők haladáseszményének nyilvánvaló megtorpanása ilyen téren is figyelemre érdemes.
[346] Vö. **Szirák** Péter, *i.m*.

ehhez tért vissza Sütő is naplóregénye szociografikus faluábrázolásával. A hetvenes éveket megelőző epikájának értékelhető szelete – amelyikből részben a szociográfia is táplálkozik – a hagyományos magyar népi irodalmi közlésmód tematikai és stiláris jegyeit kísérelte ugyanis meg továbbfolytatni. A kirobbanó siker, majd az átnyúló kanonikus diszkurzusok meghatározta írói szereplehetőségek következménye is, hogy Bertha Zoltán – akárcsak az életmű több méltatója – úgy vélekedhetett, hogy Sütő András művészete a népi irodalmi világszemlélet Móricz, Tamási és Illyés munkásságával jelzett magaslatainak (esetleg) az utolsó lezáró, bevégző „nagy kicsúcsosodása".[347] A fogadtatás kibontakozására, a siker kiszélesedésére és az elvárásrendek ambivalenciájára jellemző, hogy a korszakban olykor komolyabb kockázatot is vállaló magyarországi ismertetők többsége, a poszt-népi kritikusi iskola, saját hagyományainak méltó folytatóit a határon túli szerzők elismertetésében kereste. Ahogyan az is, hogy az említett irány ilyen természetű folytonosságát elsősorban Sütőben remélte biztosítva látni. A vallott elődök, Veres Péter, Németh László vagy Illyés meghatározó kohéziós szellemisége mellett, az utóbbi által nagy ígéretnek és tehetségnek (később a magyar irodalom egyik legnagyobb vigaszának) mondott szerző kétségkívül a kortársak (például Nagy László, Csoóri) közt is méltó örökösnek számított.

A fogadtatás konkrét szövegállományának kijelölő aktusai, a művészi alkotás mércéi és értékkötelezettségei kapcsán ettől kezdve olyan életműre utalnak, amely a vallott értékeket példaszerűen testesíti meg. A kánoni kettősség, mely a többszólamúságot a normával keresztezi, jól tükrözi az ilyenforma diszkurzusok kettős szereplehetőségeit. Sütő példája az említett lappangó attitűdök számára több okból és több irányból is illusztris, hiszen esetében irodalmon átnyúló, nyílt vagy kevésbé nyílt társadalmi-politikai szerepkörökről is szó van, illetve magának a szépíróságnak a fogalomkörén belül különböző módon értelmezett (szabadabb vagy szigorúbb) megközelítésekről, az irodalom funkcióiról, melyek alapján olyan értekezői munkásságról beszélhetünk, amelyik nyíltan vállalta fel a közírásról való gondolkodásban művészet és társadalom polemikus kölcsönviszonyainak az ütköztetését. Szerzőnk primer és szekunder irodalmi megnyilatkozásai az érintendő bonyolult kérdéskörök mentén a befogadás-történet olyan mozzanataiban kristályosodnak ki, amelyekben e kölcsönviszony mindig is szükségszerűen tematizálódik.

Közügyiség és hatalomviszonyok

Népiség és szolgálat összefüggéseiben már említettem, hogy amikor a magyarországi népi vonal kritikusi gárdája felfigyel az életműre, azt egy olyan társadalompolitikai

[347] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.*, 8.

konstellációban teszi, amelyben a közügyiség gondolata különösen összetett hangsúlyokat nyert. Egyrészt a korábbi eltévelyedések (a mozgalomnak a kommunistákkal összeolvadó szárnya, vagy a szocialista mezőgazdaság terrorral való szervezése) után, mintegy második tisztulási fázisát élte,[348] amely során a hatvanas évek népi írói „maguk is a nemzeti érdekképviseletben jelölték meg feladatukat, tulajdonképpen elvállalva az egyre inkább elterjedõ összekapcsolását a népi és a nemzeti fogalomkörnek, amely még a »népnemzeti«, »népi-nemzeti« elnevezésben is deklarálódott".[349] Másrészt a nemzeti-népi feladatkör lelkiismereti közügyiségére valamelyes mozgástér „elsősorban az utódállamokban élő magyarságért való felelősségérzetünk felébresztésében"[350] nyílt.

„Bárha írók és írások körül zajlik a népi szellemi áramlat története, ez mindenkor társadalmi és politikai koordináták között minősült önmaguk előtt is". – Ács Margit ebbéli véleménye[351] nem pusztán az ideológiák nyílt vállalását, de azok értelmében a társadalmi szerepkör esetleges kudarcát, a lehetőségek elszalasztását is magában foglalja. A népiekhez kötődő nemzetpolitikai elképzelés kollektív-szociális töltete (mely kezdetekben inkább a parasztság történelmére fókuszált) a kultúrfölény gondolatához is kapcsolódó nyugati orientáció helyett a szomszédos népekkel összekötő elemeket hangsúlyozta (mintegy a középeurópai vagy harmadikutas szemlélet jegyében). Ezt látszott rövid ideig képviselni a világháború után is, igaz az utódoknak elég hamar le kellett mondaniuk arról, hogy valamifajta „harmadik" útnak, azaz az ország valós adottságaihoz és szükségleteihez szabott átalakulásnak a feltételeit csikarják ki politikai partnereikből. A paraszti származású előgenerációs értelmiség 1945 utáni nagy élménye éppen az volt, hogy politikai mozgalmakban, hatalmon belülre kerülve vállalhatott közszereplőséget, mindezzel azonban annak ambivalenciáira is ráébredhetett, hisz közelről szemlélhette a politikai hatalmi gyakorlat antihumánus ténykedéseit. A hatvanas évek derekára, végére azonban a korábbi szervilizmusból felocsúdó és a pártosságból kihátráló fiatalok (például Nagy Lászlóék) lelkiismereti drámájában vélik azonosítani a sütői magatartást is. Hatalom és közügyiség összekapcsolásának indokoltságára (belső személyiségi disszonanciája ellenére) ráadásul a fogadtatás megértő gesztusainak erdélyi szerzőre való kivetítésében markáns többlet-indoknak számít a nemzetiségi, nyelvi, indentitástudati szerepvállalás is.[352]

[348] Az első alatt a harmincas évek hivatalos ideológiai összefonódásaiból részint az urbánusok kritikája, részint Bibó hatására történt öntisztulást érthetjük. Vö. **Lengyel** András véleményével, idézi **Ács** Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?, i.m.*

[349] Uo.

[350] Uo.

[351] Uo.

[352] Kiss Ferenc naplójában (melynek részletei csak a kilencvenes évek elején jelenhettek meg folytatásokban) az 1978, december 17.-i bejegyzésben egy táncházi esttel kapcsolatosan (ahová Csoóriékkal elvitték az „Öreg"-

A hetvenes évtized során a transzszilván eszmék (szintén kollektív, képviseleti és célorientált) elkötelezett és küldetéssel bíró irodalomeszményének a szabadabb tematizálhatósága révén összekapcsolódni látszott a kétféle, meglehetősen különböző, s mégis sok közös vonással rendelkező szemlélet. Mindemellett a képviseleti retorikák alapvető keretét a korban természetesen továbbra is a marxista ideológiai tér szabta meg. Sütőnek a korban is aktuális politikai kötődése, vállalt szerepkörei és funkciói a hetvenes évek kibomló kánoniságában csak mintegy ezek fényében értékelődnek.

Pedig a szerző művekben megfogalmazódó politikai tájékozódásának elsődleges forrása nem annyira ideológiai, mint történeti jellegű, nem teoretikus körültekintés vagy valamilyen elvont eszmerendszer jellemzi, mint inkább tanulságközpontúság, egyéni, tapasztalati, példázatosság. Hetvenes évekbeli írásképének egyéni helytállásra és erkölcsre utaló képei sem annyira elméleti alapossággal felvértezve, mintsem gyakorlati kényszerűségekben hitelesítik a korábbi közösségi elképzeléseket. A politikus-lét elembertelenítő dilemmáitól (melyekhez szükségtelen egy diktatórikus rendszer) íróként (belső világot teremtve) hamarabb megtanul szabadulni, mint magánemberként. Sokáig innen a hangsúlyozás is, hogy csak a közösségi létért érdemes cselekedni, alkotni. És innen a meghasonlás is, amiért az önmagát közösségi emberként meghatározó szubjektum írói kvalitásai legmélyebb vallomásai helyett ennek a közösségcentrikusságnak az érvényét, hitelét, szükségességét, s ugyanakkor hatalomhoz kötődő kollektív érdekelvét, ám egyéni, személyes hatalom-mentességét kell hogy bizonygassa a változó társadalompolitikai térben. A jó ideig hatalmi támogatottságot élvező, annak játékait belülről ismerő egyén a megtorpanás fokozataiban felismert szabadságelvű köz- és magánéleti magatartása szüli, hogy valós szerepmeghatározásokban találjon rá írói kiteljesedésére.

A hatvanas-hetvenes évek fordulójától az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb vonulatának központi témájává éppen az egyén és a hatalom általában vett viszonyának az ábrázolása válik. Az uralkodó politikai viszonyok és a kisebbségi helyzettudat a korban olyan kényszerű ábrázolásokat indukáltak, amelyek a tematikának kiemelkedő hangsúlyokat adtak. Mindezt természetesen arányainak megfelelően érdemes csak figyelembe venni, minthogy túlhangsúlyozása minden bizonnyal éppoly hibának lenne

---

ként emlegetett Illyést is) írja: „Czine jött meg a veje, és a Sütő új lépéseiről akartak beszélni. […] Pálfy Pista elmondta a temesvári bemutatót. […] Sütő felszólalása a román KB ülésén: hitvallása Csau és Románia mellett. Miért történt? Az Öreget nem döbbentette meg. Azt mondta: kezdettől az volt az alapelv, hogy saját belátásuk szerint járjanak el, és Sütő iránt változatlan bizalommal vagyunk." Érdekesség, hogy ugyanezen bejegyzés alatt esik szó Sütő friss Herder-díjáról, ahogyan az is, hogy szintén az említett naplóbejegyzés idézi Illyés meglehetősen eltérő véleményét Méliuszszal kapcsolatban: „Ő régen és többször levizsgázott." Vö. **Kiss** Ferenc naplórészletét, in Kortárs, 1994/11, 11.

minősíthető, mint az egész jelenségnek csupán a hatalom, illetve a hatalmi cenzúra megkövetelte virágnyelven való kifejezésmódokra történő redukálása. A korszakban nemcsak Sütő, de Székely János és Páskándi Géza drámáiban, Kányádi Sándor költészetében, valamint Szilágyi István prózájában is mind ott található a hatalom-tematika, illetve az egyén szabadság-lehetőségeinek különböző típusú kifejtése. Ezek értelmezése az időben azóta bekövetkezett távlat által remélhetőleg már tisztultabb formában ötvözheti az egykori kényszer-elismerések ódiumának és a jelen konkrétabban irodalomszempontú értékeléseinek talán érettebb, időtálló formáit. Az erdélyi szellemi élet hatvanas-hetvenes évtizedeinek általában vett egyén és hatalom közti viszonyának tartalmai és irodalmi ábrázolása az életmű esetében azonban nemcsak az általánosan értett alkotó személyiség és hatalom viszonyának az összefüggéseire, de a korábbi illúzióikból, odaadó kiszolgálásukból felocsúdó, ám folyamatos taktikázásban megmaradó, a hatalmat belülről ismerő közéleti ember indokainak legitimálására is rávilágíthat.

A Sütő-drámák hatalomviszonyaiban erőteljesen tematizált kérdéskör (szerzőjük *A szuzai*t is éppen hatalom és egyén viszonya miatt szemléli egységben az előző történelmi drámákkal, s több nyilatkozatában is tetralógiáról beszél) a személyes élettapasztalatok fényében a nyolcvanas évekre nyer igazán megideologizált formát. Vallomásaiban Sütő ekkortól rendszeresen beszél társadalom-kritikai érdeklődése élménygyökerei mellett keserű tapasztalatairól is. A nyolcvanas évek társadalmi elkomorulásában több interjúban szintén a hatalom-egyén tematika kerül előtérbe. Ennek kettős iránya („hogyan bánik a hatalom az egyénnel, s az egyén a hatalommal")[353] arra is rávilágít, hogy a fokozatosan kialalkított ellenálló szerep mellett milyen belső, saját életútbeli személyes élmények vagy ambivalens tapasztalatok húzódnak. „Jómagam átéltem Szervét nyugtalanságát és ugyanúgy Kálvin józanságának szenvedéseit is, miként mindenki átéli, ha valamiképp közügyi dolgokba kerül…"[354]. A „kétféle igazság egyidejű vállalásának" tudatos alkotói bizonyítékaként idéz Lázok János is egy kerekasztal-beszélgetés lejegyzett anyagából, amelyben Sütővel mondja el, „talán nem támasztok valami abszurdumot, ha azt mondom Kálvin is bennem él."[355]

[353] Vö. Nagy Juditnak adott nyilatkozatot, in Irodalmi szemle 1981/3, illetve rádiónyilatkozatát: Magyar Rádió, Petőfi adó, 1981 ápr. 6.
[354] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek*, Bukarest, Kriterion, 1981, 228.
[355] Vö. *Vita a Csillag a máglyánról német fordításának megjelenése alkalmából,* - vitavezető **Szépfalusi** István - in *Csak tiszta forrásból*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei 12, 1980, - illetve **Lázok**, *i.m.,* 23. Több szempontból is érdekes lehet ez a nyilatkozat: Egyrészt Sütő vállaltan kétesélyes, eldöntetlen dialógusságban szemléli saját darabját, (Bretter nem véletlenül dicsérte az alternatívák dialógusba oldásáért!), másrészt tükrözi szerzője belső világának, katarzismentes, vívódó szemléletváltozásának konfliktusosságát, s nem utolsó sorban a kritikai elvárások bizonyosságtételeinek, hősi ellenáló-képének esetlegességét is.

Sütő egyértelműen hetvenes évekbeli vita-drámáiban találta meg írói önazonosságát, még akkor is, ha mindez nem feltétlen jelentett azonnali világirodalmi rangot, ahogyan azt a kultikus-kanonikus kritika sietett nyomban leszögezni.[356] A színvonalas naplóregény az életműben bár mindenképp jelentős alkotásnak mondható, mégsem indokolja például Czine Mihály Görömbei András által is elfogadott véleményét, miszerint a könyv „a tényekből építkező modern epikának egyik világirodalmi szintű megvalósulása."[357] Különben, sem az esszé-, de még a drámaíró Sütő sem világirodalmi hagyományokat szándékozott folytatni, helyi színekből és adottságokból, a provinciából akarta kifejteni, kifejleszteni az egyetemes minőségeket. A nyolcvanas évek egyre szűkülőbb értelmezési horizontokat nyújtó művei, az elkomoruló valóság és az akaratlagos tematizáció azonban beszűkítette azt a teret, amelyet a korábbi sikerévtized műveinek jelentésmezeje hordozhatott. Míg a korábbi drámáiban akár a saját élettapasztalatokat, a hatalom-viszonyokat és annak kiforgató aljasságait, a tőle való függést és meghatározottságot jól ismerő szerző, a kapott sebeket művészetében is megpróbálta kamatoztatni,[358] a nyolcvanas évek második felében az életmű már leginkább csak egy, az ellenállásában önmaga értékét feltételező és ilyen karakterisztikumát konzerválni igyekvő attitűdöt, s nem utolsó sorban, az ellenállásban kor- és közösségigényt kifejező pózt ölt magára. Esztétikai problematikussága ellenére mindennek írói hitelessége nem kérdőjeleződik meg, személyes életútbeli analógiája azonban viszonylag könnyen kimutatható.

Ezen a ponton célszerű emlékeztetni arra is, hogy a recepcióban irodalom és propaganda viszonya egyáltalán nem korlátozódik csak nyilvánvaló hatalmi politikai aktusokra. A vizsgált időszakra nézve akár diagnosztikus is lehet, hogy a hivatkozási alapnak szánt irodalom eszközszerepe nem csupán a hatalmi politika játszmáiban nyert teret magának, de az ellenzékiség éppolyan szerepekre szűkített konglomerátumában is, mely

[356] A világirodalomba való tartozás vágya persze az elemzett korszakban egyszerű gyermekbetegségnek is tekinthető, mely a kis népek irodalmi kánonjainak távlatait hajlamos volt egyfajta saját elvárás-rend alapján rögtön egyetemessé bővíteni. Mindenesetre nem valószínűsíthető, hogy a sajátosan erdélyi világ sütői eszmerendszerét és korhoz, helyhez, adottságokhoz-kötöttségét más kulturális meghtározottsággal rendelekező olvasók egykönnyen megértenék. Ahogyan a kollektivizálás feszültségeinek, vagy az anyanyelvi küzdelem jogtalanságokat felsorakoztató érveinek is valószínűsíthetően más olvasatai és értékhorizontjai lennének az egyéb, mint magyar anyanyelvű olvasók számára. Ami esélyt kínálhat mégis az ilyen rangra, az éppen a helyi színektől, a provinciától leginkább elrugaszkodó drámák dialogikus lehetőségeinek, talán világviszonylatban is mérhető magaslata, szabadsága és önértelmezési távlata.

[357] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in UŐ, *Nép és irodalom*, *II.* Tanulmányok, esszék, kritikák, Bp., 1981, 145.

[358] A pszeudo-marxista szemlélet az oktatást és a teljes irodalmi értékrendet a hetvenes években is meghatározta és irányította a szó legszorosabb értelmében, az újabb generációk ebbe nőttek bele, ebben a szemléletben szocializálódtak. A nagy egyéniség, a nagy művész, ha ezáltal determinált is volt, attól vált jelentőssé, akkor mutatkozott meg, ha egyáltalán felismerte ezt, ha más szótárat is mozgósítani tudott, s megpróbált kilépni belőle.

olyan helyi vagy területi ideologikus értékre korlátozódó eszme- és értékrendeknek vetette alá az életművet s általában a határon túli szerzők egy jelentős részét, amilyenre egyébként a cenzúra apasztotta le az irodalmiságot annak „természetes" állapotából. Ebben az eszközszerepben pedig a vállaltan ideologikus fogadtatás olvasatigénye meg is felelt az olyan fajta értelmezésmódnak és egyszersmind kötött értelemadásnak, amely legfőképp azért dicsérte a művészt és művészetét, mert annak mondanivalója megerősítette hitében vagy előítéletében, vallott és propagált (irodalom)eszményében. Pedig Sütőt, mint említettem, nem csupán a népi irodalomkritika emelte a közfigyelem középpontjába. Korai sikereit követően, a hivatalos irodalompolitika kritikusi gárdájának megbecsülő figyelme is övezi, a hetvenes évektől pedig ugyanúgy ír róla Czine Mihály vagy Görömbei András, mint Szabó B. István vagy Szerdahelyi István, Réz Pál és Szakolczay Lajos mint Pomogáts Béla és Béládi Miklós, Ilia Mihály mint Olytán Béla.

Az életútfeltárás következetlenségei

Ugyan nem vagyok a referenciális olvasatok híve, mégsem tartom teljességében elfogadhatatlannak, ha a szerzői életrajz bizonyos elemei meghatározó szerephez jutnak adott művek interpretációjában. Ugyanígy nem vonom kétségbe, hogy bizonyos esetekben, adott időkben a jellembeli, etikai, morális adottságok kiegészíthetik egy adott mű értelmezéshorizontját. Abban a pillanatban azonban, hogy ezek a járulékos jegyek magatartásmintákként tételeződnek, s válnak a recepciót meghatározó, olvasási eljárásokat keretező értékorientációvá, igencsak megkérdőjeleződhet az az elgondolás, amelyik az önéletírásokból leszűrt adottságok (például az ellenállás, a képviselet, a hősiesség, stb.) értelmezői következetességét csak az életút egy bizonyos szakaszára gondolja kiterjeszthetőnek. Magyarán, ha csupán olyan életrajzi elemekből vagy jellembéli adottságokból válogat, amelyek saját diszkurzív legitimációjához hasznosnak bizonyulnak. Nem feltétlen szükségszerűnek, csupán funkcionálisnak, a jelentősebb Sütő-*írások* nyelvi-stiláris megformáltságán, minőségén vagy rangján ugyanis ezek a kiegészítések nem, vagy legfeljebb ideiglenesen változtatnak. Sok esetben éppoly szükségtelenek, mint az utólagosan heroizáló olvasatok, melyek már végképp nem művekre, de alapvetően szerzőjükre, annak kanonikus életútjára és bizonyos eszmék igazolására irányulnak.

Mint említettem az eddigi referencialitásból kiinduló életműre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatoknak kritikákban, értekezőprózai értékelésekben alkalmazott következetlensége folytán vizsgálódásaim az általuk alkalmazott módszertan felvetéseihez is

kénytelenek visszatérni.[359] A kánonkommentárként működő életútépítés művet és szerzőjét egyszerre próbálja értékkategóriaként meghatározni, holott az ilyenforma elemek az ideológiai olvasatoknak legfeljebb temporális jellegét, a normatív szándék ellenére szükséges újraértését már bizonyára nem segítik elő. A korabeli fogadtatásban a recepciót éppen az jellemzi, hogy nem választ szét szerzőt és művet, de még szerzői és szerzői megnyilatkozásformákat sem. A közéleti megszólalások, – mert az eszmei egészet, a teljes világképet tükrözik – éppúgy tárgyaltatnak az életmű értékelése során, mint a legjobb színpadi művek, éppolyan irodalmi megnyilatkozásként aposztrofálják őket, természetes tehát, ha élet és irodalom, a mű valósága és a szerzői valóság egyazon hullámhosszon interpretálódik. Sütő írásművészetének közíróiként való (ön)meghatározása is ezt erősítette.

Az életmű megközelítéséhez éppen ezért a monográfiák adják az egyik legerősebb és legkézenfekvőbb fogódzót, a kánoni pozícionáltságot illetően. A Sütő-monográfiák szerzői élet és mű viszonyának kérdésében olyan oksági összefüggésrendszert sugallnak, amely mindenképpen indokolni látszik az életrajzi történések egyidejű vizsgálatát művek létrejöttének és tematikájának megértésekor. A szerző életeseményeit is értelmező monográfiák leginkább az életrajz biztosnak vélt (ideológiailag elfogadhatónak nyilvánított) fogódzóira azonban nem csupán támaszkodtak, de belőlük kiindulva látnak hozzá vázolt feladatuk tárgyalásához. Valószínű, hogy amit tulajdonképpen minden kultikus életmű befogadás-története esetében elmondhatunk, a Sütő-recepcióban is mindmáig elsődlegesen szerepel előfeltevésként az a hiedelem, mely szerint műveinek nagysága nem egyes művek megalkotottságában, hanem műveinek összességében, jelentőségük pedig nem egyes esztétikai mérlegelhetőségük, hanem sokkal inkább moralizáló szempontok sokaságának alapján keresendő. Ezen fölül is a bizonyos szegmenseiig autoriternek tekinthető szakirodalom ’korszellem’, ’ideologikum’, illetve ’tudósítás’ vonatkozásaira lefokozva s mégis az alkotó személyiség romantikus felnagyítására, nyelv- és népféltő momentumaira fektetve a hangsúlyt igyekezett értelmezni az életművet.

Mindemellett az életútbeli szubjektív, válogató, csoportosító módszertan olyan eljárásokat vont maga után, amelyeknek nem a választott metodikája, de sokkalta inkább a szelektív emlékezet megszabta következetlensége vált az ideológiaképzés legfőbb eszközévé. Amennyiben ugyanis magatartásmodellek alapján értékelték az életmű megannyi alkotását,

[359] Tekintve bár, hogy az életútnak és az életrajzbeli referencialitásnak nem kellene túlzott szerepet játszania egyes művek értelmezésében, (legalábbis csak annyiban, amennyiben talán a művek jobb megértéséhez ez hozzájárulhat, azaz a művek felől teszi olvashatóvá az életrajzot és nem fordítva) mégis fontosnak vélem fölvázolni az életút egyes fontosabbnak érzett momentumait. Már csak azért is mert az általam idézett és idézendő kanonikus vagy metakanonikus szövegek az értelmezéseik origójába mind az ilyenfajta megközelítéseket állították. (Legtöbbször egy magatartásmodellt hangsúlyozva.)

akkor következetesen azt az ambivalenciát is értelmezni kellett volna, amely Sütő sokáig ambivalens, felfelé vonalas, kifelé ellenálló diszkurzusát jellemezte.

Monográfiák

Különösen fontos megjegyezni, hogy az elemzett életmű esetében beszélhetünk az első olyan monografikus vállalkozásról, amelyikre határon túli szerző esetén hivatalosan engedélyt adtak. A hangsúly az évszám kapcsán is (1986) legalább ilyen fontos, mind irodalompolitikai mind szakmai szempontból, főképp, ha belegondolunk, hogy a korban egyéb határon túl élő szerzők hosszú sora lett volna felsorolható, akik nemhogy monográfiához, megméretéshez is alig jutottak. (Határ Győzőtől Székely Jánosig, stb.) Az első monográfus számára adott volt tehát az alkalom, hogy végre a határokon átívelő irodalom egységéről,[360] minőségi fejleményeiről, eredményeiről számoljon be, s egyáltalán, az említett nemzeti-önszemléleti viták után ráirányítsa a figyelmet más határon túli alkotókra, műhelyekre, életművekre is. Az első határon túli alkotóról szóló monográfia előzmény nélküli vállalkozásnak számított, éppen ezért a kétkedőket is meggyőzve, a szakma és a szélesebb olvasóközönség figyelmét is az akkorra már hivatalosan is legitimált, elfogadott vagy megtűrt, egységesebb szemléletek országhatártól független ereje felé fordíthatta volna. Főképpen, mert a monográfus – választott szerzőjéhez hasonlóan – az írást mindig is szolgálatnak fogta fel!

Görömbei András eleve a hetvenes évektől ismerkedett meg az életművel, s annak korábbi szakaszait már ezek fényében, jóindulatú túlzásokkal formálta a jelen elvárásaihoz. Ezért talán nem csak a monográfusnak alanyáról rajzolt, eléggé vitatható képe, de részben a romániai magyar és a magyarországi kritika másként értékelő, más szempontú értékítélete is felelős. (Valamelyest nehezíthette a munkát a szerzői bibliográfia és az erdélyi repertóriumok korabeli hiánya is, mely a romániai magyar orgánumokra vonatkozó tudományos kutatásra is nagyrészt jellemző még ekkor.) Recepciótörténeti vizsgálódásainkat tekintve egyértelműnek látszik azonban, hogy azok a politikai események, melyek a monográfia megírása idején zajlottak, kiemelt szerepet játszottak a monográfus erkölcsi ítéleteinek és hódolati aktusainak az előtérbe helyezései esetében. A debreceni irodalomtörténész úttörő kezdeményezése, mint utaltam rá egy olyan közhangulatban nyert monografikus formát, amikor Sütő személyében a magyarországi közvélemény már leginkább kisebbségi hőst ünnepelt. Az utólagos agyondédelgetés határon túli szerzőkre vonatkozó aktusai az ő esetében mégsem csak egy

[360] A nyolcvanas évek nyitányát ilyen téren meghatározó, említett Önszemléleti vita, illetve az akadémiai irodalomtörténet 1982-es kötete után!

korai felületes fogadtatásnak vagy protokollszerűségnek a feledtetése révén váltak nyilvánvalóvá, hiszen Sütő hivatalos funkcióinál fogva, hatalmi támogatottsága révén is mindvégig azon kevesekhez tartozott, akiket a hivatalos magyarországi irodalompolitika is elfogadott és számon tartott. Nem véletlenül írhatta még 1977-ben is Fenyő István Sütő első két, legsikerültebb történelmi drámáját elemezve, hogy szerzőjük „fáradhatatlanul alkotó, nagy kommunista művész".[361]

Persze amilyen tragikus és szimptomatikus, hogy erdélyi szerzőről monográfia a nyolcvanas évek közepéig nem íródhatott, úgy az is jellemző (s már a kultikus közmegegyezést jellemzi), hogy ezt követően, a kilencvenes évek végéig Sütőről a harmadik monografikus feldolgozás is elkészül, mire más szerzők életműveinek összefoglalása egyáltalán szóba kerül. (Hogy csak kortársakat említsünk: Székely Jánosról csak az ezredfordulón, Kányádi Sándorról csak 2003-ban, Szilágyi Istvánról pedig 2004-ben készült monografikus feldolgozás, Páskándi Gézáról viszont máig nincs még!)[362] Mindhárom Sütő-monográfia szerzője túl közeli viszonyban áll alanyával, olykor talán szimpatikus, máskor viszont a legkevésbé sem öncélú elfogódottságaik egy szélesebb érdekkört, igényt s szemléletet tükröznek. A hetvenes évek közönségsikerei, illetve a nyolcvanas évek ellenzéki-reformer korhangulata jellemzi az első, a kilencvenes évek drámai-heurisztikus társadalomképe, Sütő személyes sorsának tragédiája, majd az őt övező ünnepelt köztisztelet a második monográfiát. Ablonczy hetvenedik, illetve hetvenötödik születésnapra kiadott, temérdek sajtóhibával teletűzdelt munkája már leginkább furcsa kortörténetet ötvözve, kevésbé az irodalmi alkotások, mint inkább az írói életrajz és társadalomtörténeti képek szétbonthatatlan egységében véli megragadni az értelmezések kiindulópontját. A tudományos igényűnek aligha nevezhető kötet viszont olyannyira determinált alanya iránti hódolatában, hogy baráti odaadásában a viszony leginkább csak Sütő saját életútjára vonatkozó retrospektív kortörténeti (ön)értelmezéseinek monografikus tolmácsolására szűkül.

A monográfiákban a személyesség, ez utóbbit kivéve, nem annyira a hangvételben, mint inkább az alanyuk iránti tiszteletben nyilvánul meg, amely viszont így is gyakran népmesei távlatokba helyezi, s szerzőjével hőst tiszteltet alanyában. A „szimpatikus elfogódottságon"[363] túl, Görömbei András például „megidézett hősét" meg sem kísérli összevetni egyéb erdélyi szerzőkkel, vagy akárcsak az életművet elhelyezni a korabeli

[361] Fenyő a marxi dialektika szerint tézis-antitézis kettősében elemzi a „társadalomújító magatartás két poláris elfajulásának megjelenítését." Vö. **Fenyő** István, *Forradalom és humanizmus*, in Alföld, 1977/2.
[362] Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai: Székely János*, Bp., Új Mandátum - Az irodalom visszavág, 2000; **Elek** Tibor, *Székely János*, Pozsony, Kalligram, 2001; illetve **Pécsi** Györgyi, *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram, 2003; és **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004.
[363] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

romániai magyar irodalomban. Ezért „a monográfiát olvasva úgy tetszik, hogy Sütő András életműve Erdélyben egyedüli csoda, mintha az általa létrehozott értékek egyetlen szállal sem kapcsolódnának más alkotásokhoz. Mintha a romániai magyar dráma nagykorúsodásáról lehetne Páskándi Géza *Vendégség*e, Székely János *Caligula helytartója* című műve nélkül beszélni, mintha Szabó Gyula, Kányádi Sándor – hogy csak Sütő nemzedéktárait említsem – nem az elemzett életművel azonos értékű életművet mondhatnának magukénak."[364]

Bertha Zoltán monográfiája marad elemzéseit tekintve talán a leginkább „szöveg-közeli", értelmezéseiben ez áll a legközelebb a művekkel való foglalatoskodáshoz, – ahogyan a könyvsorozat is, amelyben megjelent, tudatosan kísérelt meg távolságot tartani a politikai elkötelezettségektől – ám ennek szerzője sem hasznosítja azokat a belátásokat, amelyek az első monográfia óta egy megváltozott politikai helyzetben, már a kilencvenes évek felől egészíthették volna ki az előzetesen megállapított értékítéleteket.[365] Ráadásul mindjárt munkája bevezetőjében újrafogalmazza mindazokat a szentenciákat, amelyek továbbra is csak egy különálló erdélyi művelődés- illetve irodalmi hagyományszegmensben válik megragadhatónak az életművet. Ugyanakkor a kilencvenes évek elejének politikai közjátékait, Sütő szerepét és tragikus szereplését nem tudja, vagy nem is akarja távol tartani a referenciális értelemadásoktól. Lét- és ismeretelméleti alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján a végre várt műelemzésekben, a művekkel való foglalatoskodásban is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása, az értékpusztulás tematizálódik.

Szelektivitás

Az első monográfia szerzője Sütő addigi életművéhez jelene erőteljes ideológiai aspektusai felől közelített. A honmentő kánon elvárásrendjéhez történő igazodás értelmében a megrajzolt kép így leginkább ott válik nyilvánvalóan vitathatóvá, ahol az elfogultságok az írói pályán az életrajzi tényeket csak szelektíven veszik figyelembe. Sütő nyolcvanas évekig áthúzódó politikai funkciói[366] a magyarországi méltatásokban majdhogynem teljességében feledésbe merülnek. Az első monográfus szemléletében a fejlődéselv és az érzelmi elkötelezettség összeolvadása eredményezi, hogy alanyában nem a szerzőt, de elsődlegesen a morális embert, jellemhőst tisztel, „aki a különböző akadályok leküzdésével egyre jobban

[364] Uo.
[365] Mindemellett nem csak alanyához, de korábbi szerzőtársához, egykori tanárához is valószínűleg túl közel áll.
[366] Főszerkesztői pozíciója (1958-1989) mellett többek közt Nagy Nemzetgyűlési képviselősége (1965-1980), RKP Központi Bizottsági póttagsága (1969-1984), Román Írószövetségi alelnöki tiszte (1973-1981), a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságbeli tagsága (1968–71), a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának Központi Büró-tagsága (1968–1987), Munícípiumi néptanácsi alelnöksége (1975–1980), stb.

megerősödött, s az idő őt igazolván, lehetőséget kapott az igazság kimondására".[367] Csakhogy az életrajzi tényekre figyelve a pálya ennél sokkal bonyolultabb: Sütő szókimondását, a nyolcvanas évek részleges tiltásából visszavezetett ellenálló-képét mindössze pár évvel korábbi, közszereplői státuszait is figyelembe véve, alighanem árnyaltabb kép tárult volna elő. S noha az első monográfus nem szépirodalmi alkotásokkal, illetve azok értelmezésével foglalkozik csupán, s alkotói módszerébe az életút megrajzolása során legalább olyan súllyal kerülnek be a szerzői referenciák, mint a (nagyrészt ezekből is levezetendő) műértelmezések, meg sem kísérel teljes kortörténeti elemzést adni. E nélkül viszont szerzője ötvenes évekbeli „közírói" attitűdjei (akárcsak későbbi hatalmi kötődései és változó szolgálatelve) feltáratlanok maradnak, vagy ami még szembetűnőbb, a vázlatosságban az értelmezéshez szükséges kritikus szembesítés helyett az engedékeny utóértelmezés (a cél szentesíti az eszközt, a szándék a cselekedetet módon) uralkodik el. A monográfus legtöbb esetben rögzít, bizonyos folyamatokat megállapít ugyan, de nem látja át, (s nem is akarja átlátni) a megváltozott korabeli politikai helyzetben Sütő ambivalens közszereplését, s meg sem kísérli feltárni az okokat. Mindössze azt állítja, hogy „gyakran irányelvekhez kényszerült igazítani valóságos élményeit", hamar hozzátéve, hogy a „diadalmas látszatú írói pálya" már 1955-től átfordul „önemésztő, öntisztító eszmélkedésbe."[368] Az igencsak kétséges megállapítást maga a szerző cáfolja, amikor röviden utal az 1958-as vitákra, melyeket a fiatal szerző „funkcionáriusként és őszinte kommunista hittel"[369] vitt véghez. A korabeli viták, a félresiklott közszereplés, és a Sütő-műveket is behálózó zsdanovi eszmerendszer valódi következményeit azonban a monográfus nem óhajtja feltárni. Túlságosan hinni akar Veres Péter megelőlegezett bizalmának[370], illetve Illyés kitüntető szavainak – „Huszonkilenc éves, és kész nemcsak mint prózaíró, hanem mint ember is"[371] –, holott ez még az életutat rendszeresen értékelő szakemberek szerint sem több „diplomatikus mellébeszélésnél, hiszen a művek és az író-politikus Sütő 'vitái' másról tanúskodnak."[372]

Az 1958-ban az *Igaz Szó* hasábjain folytatásokban közölt sematikus szemléletű, számonkérő jegyzeteiben (*Tűnődés magunk fölött*)[373] Sütő még rugalmatlan fölényességgel utasít el és oktat ki fiatal pályatársakat, szerkesztői munkatársaként világszemléleti alapon

[367] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[368] Vö. **Görömbei** András, *Sütő András*, Bp., Akadémiai, 1986, 22.
[369] Uo., 55.
[370] Veres Péter 1954-ben írt levelezőlapján figyelmeztetései ellenére (mely szerint nem egy írása népieskedő!) új reménységként egy „székely Mikszáth"-ot előlegez meg. Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek*. Bukarest, Kriterion, 1980, 81-82.
[371] Illyés az őt Erdélyben kalauzoló fiatal íróról mondja. Vö. **Illyés** Gyula, *„Románok, magyarok – segítsük egymást" – Illyés Gyula a romániai magyar irodalomról,* in Utunk, 1956/19, 1.
[372] Vö. **Szakolczay** Lajos, *i.m.,* 145.
[373] Görömbei András monográfiájában az 1959-es évszám nyilván elírás.

egész sorozatban ítélkezik.[374] Huszár Sándort az „emberség szépségének hiánya" miatt, Kányádit a szegényesen, sivárul megverselt külső realitás ábrázolása miatt, Páskándit közhelyessége folytán, Szabó Gyulának *Gondos Atyafiság*át pedig többek közt annak túlzottnak ítélt érzéki intimitásáért rója meg. Székely Jánost aztán egyenesen nyílt önkritikára készteti a párt és a kor szellemisége által rossz szemmel nézett „oldhatatlan magánya" „arisztokratikus szembefordulása" „szubjektív idealizmusa", s a műveiben megnyilvánuló „cselekvéstelenség és céltalanság" miatt, megtoldva mindezt azzal a sarkítással is, hogy „a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt"![375]

Aki tehát nem hajlandó a kor szellemének kollektív eszmeiségét műveiben népszerűsíteni, annak nem sok keresnivalója van az irodalomban. Sütő sarkallatos tételeiben már ekkor tűzzel-vassal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen. Az általa az irodalomból kitudott *Mélyvizek partján* című Székely János kötet csak egyik eklatáns példája mindennek. A megbocsáthatatlanul polgárinak és individualistának ítélt fiatal szerző az úgynevezett „baráti figyelmeztetés"[376] kapcsán írt kényszerű válaszának fejtegetéseit nem véletlenül kezdte az alábbi sorokkal: „Nézeteimet bírálták, nem rímeimet".[377] Az írószövetség marosvásárhelyi fiókjának vitaülésén Hajdu Győző nyomatékos felszólítására „önkritika" címen felolvasott elszomorító (korszakot jellemző) önpocskondiázásában, végletekig kiélezett önvádjában a bírálóin is túltett, s már-már groteszkül bizonyította („versei hibás, valóságellenes filozófiai megalapozásával" szemben, s közvetetten vádlói megszégyenülésére) dialektikus materializmusban s annak történelemfilozófiájában való jártasságának magas színvonalát is.[378]

A monográfusok elnéző jóindulatukban nem is említik, vagy jelentéktelennek ítélik az ehhez hasonló korai eltévelyedéseket.[379] Görömbei mintegy illúzióktól fűtött korszaknak, s őszinte kommunista hitnek, „pártpolitikai irányelveknek" tudja mindezt,[380] de Bertha is csupán „disszonáns hangoknak" nevezi, melyek „illúziók és útkereső ösztönzések

[374] Vö. **Sütő** András, *Eső elől tóba? – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/1. UŐ, *Közelebb a provinciához. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/2. UŐ, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[375] „… a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt; aki halhatatlanná nőtt ebben az irodalomban, azt a nép, a közösség, a társadalmi haladás gondja lelkesítette és emésztette". Lásd Sütő András, *Idegen életek küszöbén. – Tűnődés magunk fölött*, in Igaz Szó, 1958/3.

[376] Vö. **Sütő** András, *Idegen életek… i.m.,* 396-398.

[377] Vö. **Székely** János, *A valóság kötelez (önvizsgálat és felismerés*), in Igaz Szó, 1958/12, 821-828.

[378] Uo., illetve lásd még **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000, 16.

[379] Sütő így nyugtázta Székely önostorozó cikkét: „A valóság és igazság győzelme, hogy Székely János eljutott idáig. A kispolgári individualizmus, az eszmei tévelygés veresége, hogy Székely János ilyen nyílt és őszinte beszéddel rugaszkodott el – régi költői világának partjaitól." Vö. Igaz Szó, 1959/1, 87.

[380] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 75, illetve 22.

keveredéseit tükrözik."[381] Holott a pályatársakal szembeni szigor, nem beszélve az egyéb „kártékony közszereplésről"[382] a korban mindvégig politikai következményekkel is járt.[383] Az irodalmi valóságtükrözés két fő hibáját már 1956-ban is az idillizmusban és a negativizmusban kijelölő Sütő[384] (az egyik jórészt a sematikus ábrázolásokat, a másik a kritikai szellemet fedte a korban) ugyanilyen vádakat hangoztatva áll be a Földes László Utunk-szerkesztő irodalmi-közéleti eltávolításával, pártból való kizárásával végződő politikai hadjáratba.[385]

E fiatalkori közszerepléssel kapcsolatban az első monográfus nyolcvanas évekbeli egyértelmű hódolatában csak annyit tart fontosnak megemlíteni, hogy Sütő „szélsőséges megnyilatkozásait hite enyhítheti mai megítélésünkben".[386] Amellett, hogy e kijelentése több mint kérdéses, valahol kétségbe is ejtő, hiszen ez nem jelentheti – mint Szakolczay Lajos is szóvá tette –, hogy egy átfogó igényű monográfia esetében „szó nélkül lehetne hagyni az akkori, a politikusi hátország védelme mögül el-elhangzó kijelentéseket".[387] Ahogyan a későbbi monográfusokkal ellentétben említett szerző azt is remekül látta meg, hogy az életút drámája is e kettősségben csúcsosodik: „Sütő egyszerre *kint* és *bent*, a sérelmeket elszenvedő *övéi között* és azok táborában, *fönt*, akik e sérelmek előidézői."[388] Pedig a hátország nem csupán az ötvenes években jelentett realitást Sütő számára. Amikor Görömbei befejezi monográfiája kéziratát, Sütő még mindig RKP KB póttag. Igaz, későbbi politikai szereplésével kapcsolatban Ablonczy is határozottan kijelenti: pártpolitikai pozíciója számára „nem hatalmat, de kisebbségvédelmi szolgálatot jelent."[389]

Elkötelezettségformák?

Az életút különböző stációinak egyoldalú megrajzolása természetesen már értelmezés maga is. Míg Görömbei „átstilizálja" a hetvenes éveket megelőző időszakot, Sütő hajdani

[381] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 71.
[382] Szakolczay kifejezlése, lásd **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[383] Lásd például a Jordáky Lajos meghurcolásában játszott szerepét, in *Vörös Zászló*, 1957. okt. 23.
[384] Vö. **Görömbei**, *Sütő András*, *i.m.,* 83.
[385] Alig pár hónappal az említett cikksorozat után, 1958 augusztusában! (Földes László, az akkori idők egyik legismertebb romániai magyar publicistája, előbb az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári fiókjának vezetője, később az *Utunk* című irodalmi hetilap - a mai *Helikon* elődje – főszerkesztője volt, aki ilyen minőségeiben nagy szerepet játszott Dávid Gyula, Bajor Andor, Fodor Sándor, Szabó Gyula, Székely János és mások indulásában. A Földes ellen 1959, január 7-én lezajlott fegyelmi ügyében a legkeményebb vádakat Hajdu Győző mellett Sütő fogalmazta meg. A marosvásárhelyi írótársaktól indult levelek egyenesen a Központi Vezetőségnek szóltak. Az elítélő pártgyűlés jegyzőkönyvét, s a felszólalók hozzászólásait Szabó Gyula adta közre. Vö. **Szabó** Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *II*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001, 175-202; illetve vö. **Bottoni**, Stefano, *i.m*.
[386] Uo.
[387] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 145.
[388] Uo. (Kiemelés az eredetiben, BL.)
[389] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve.* Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997, 224.

baloldali elkötelezettségét a második monográfiát író szerzőtárs a kilencvenes évekből is egyrészt csak a népiséggel kapcsolatban, másrészt a nemzetiségi önmegtartás esélyei felől veszi szemügyre. Bertha Zoltán erkölcsfilozófiai szempontból átgondolt monográfiája lét- és ismeretelméleti szempontokból közelített a nemzeti kisebbség megmaradásának, az értékfenntartásnak a problematikájához. Ebben Sütő hajdani elkötelezettsége és megnyilatkozásai is a népi feltörekvés és a nemzetiségi önmegtartás esélye felől értékelődött, nem látva át, hogy korabeli dogmatikus kollektivista írásai, még nem népi, de marxista szövegek. (Ahogyan a negativista Földest és az individualista Székely Jánost, úgy a korban a szintén népi írónak számító Szabó Gyulát vagy Kányádi Sándor bizonyos munkáit sem a hetvenes évekbeli kisebbségi közösség képviseletében, hanem a szocreál, antinegativizmus és pártosság nevében ítélte el.)

Az ekkor keletkező szépirodalmi munkáknak, korai próbálkozásoknak értelmezéshorizontbeli szűkössége is jórészt még egy kétpólusúvá redukált társadalmi szemléletet örökít át. A naiv-romantizáló, anekdotikus funkció túlterheltsége éppen a bolsevik-marxista leegyszerűsített történetelvűség egysíkú jellemábrázolását és világképét hivatott elfedni. A kilencvenes évekből visszatekintve Bertha annyit belát, hogy „a szimbolikus elvonatkoztatás szemantikai hátterében (…) nem az egzisztenciaközpontú élmények és immanens léttapasztalások önfelismerései, hanem esztétikailag irreleváns, külsődleges, ráadásul történelmileg igazolatlan és téves ítélkezési sémák és ideologémák állanak”.[390] Mégsem akarja átlátni, hogy az olykor remélt társadalmi progresszió hipotetikus értéktartalmaira utaló illuzórikus előfeltevések, a későbbi társadalmi helyzettudatosodással együtt nem zárulnak le, s az író irodalompolitikai ítélkezéseit sem a népi, sem a nemzeti karakterisztikum kollektív irányába való tájékozódással nem lehet elfedni.

A monográfiák többnyire egységesen a korábbi illúzióktól, pártos hevülettől legalább részben mentesülni látszó hatvanas évekbeli szembenézésnek vélik a „vajúdó íráskedvet” is. Bertha azt is látja, hogy a kommunista látszatmegoldások, csekély helyzeti javulások optimista, önáltató túlértékelése maga is sorstragédia,[391] ennek következményeit azonban már nem kívánja tudomásul venni. Pedig a programosan hitt történelmi megoldások mellett az életúttal behatóan foglalkozók számára is jórészt egyértelmű, hogy a pálya e szakaszán a kollektív irodalomeszmény és társadalmi szerepkör mögött még nem a nemzetiségi-közösségi jogokért való szóemelés, csupán szocreál antinegativizmus és idillizmus-ellenesség húzódik. Sütő sztálinista évei, mint azt egy későbbi interjújában ő maga mondja

[390] Vö. **Bertha**, *i.m.* 105.
[391] Uo., 28.

el, a vallott és vállalt eszmék időszaka volt.[392] Görömbei szerint „őt is elkapta a bajokat is idillé stilizáló pártos lendület", illetve „a jó szándék olykor nem találta meg a helyes irányt."[393] Az ebből származó konfliktusosság az életútban azonban csak jóval később jelentkezik, amelynek valós vagy részleges hitelességét eldönteni nem biztos, hogy az irodalomtörténet feladata. A fogadtatástörténet interpretációinak utólagos értelmezéskonstrukciói felől azonban (melyek a nyelv- és közösségféltés, a megmaradásvágy elemi affirmációi szerint igyekezett legitimálni a teljes életművet, s nem kívánt a történeti kitekintés által túllátni saját előfeltevésein) mindenképpen szükségszerű megjegyezni, hogy a pártos eszmékkel való azonosulás messze nemcsak az ötvenes évek közepéig érvényesül.[394]

A kánon szellemi konstrukciójának szelektivitását ugyanis nagyrészt éppen az tükrözi, hogy az elkötelezettségeszmék felfejthetőségét csak egyirányúan véli az életműből kiolvasni. A kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként funkcionál. A befogadás és a kanonikus hely ezért sem lehet független ettől a hagyománytól, minthogy a szövegek is csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők. Azok az életútbeli sajátosságokra és hangsúlyokra tekintő magyarázatok, amelyek felhasználták az életrajzbeli elemeket, vagy nem említették, vagy az ötvenes-hatvanas években megfogalmazott közösségi elvárásokat is a későbbi nemzetiségi keretekre alkalmazva értékelték. Nagyrészt a teljes hetvenes-nyolcvanas évekbeli magyarországi fogadtatásról megállapítható, hogy abban Sütő baloldali elkötelezettsége, szerepvállalása és funkciói által a kommunista hatalommal való ambivalens viszonya egyáltalán nem tematizálódik, vagy amennyiben mégis utalás történik rá, úgy ifjúkori botlásnak, tehát múltbélinek minősül, vagy eleve felmentő jelleggel kerül említésre. A korban a politikai

[392] Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990.
[393] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 75.
[394] Sütő életpályája első szakaszában egyértelműen nem népi-nemzeti oldalról s nem is ellenzékiként, később is csak ambivalens módon, belülről, reformer közszereplői szerepében szólal meg. Az ismertebb irodalmi vonatkozású vagy irodalompolitikai Sütő-megnyilvánulások közül a Székely Jánosról, Jordáky Lajosról, Szabó Gyuláról írott cikkeket, és a Földessel kapcsolatos megnyilvánulását egyéb párthű eszmefuttatások övezik. (1947-ben dicséri az új tanügyi törvényt, 1954-ben az Irodalmi Újságban pedig maga számol be a felszabadulást követő tíz év elért sikereiről, a jólét korszakáról, Románia és a Szovjetúnió sikeres politikájáról. 1955-ben a „szókratészi homlok"-kal és „prométeuszi vakmerőség"-gel bíró Leninről zengedez, 1956-ban a marosvásárhelyi írók egy részével ő is aláírja a forradalmat elítélő nyílt levelet. Az 1958-as említett megnyilvánulásokat követően, 1959-ben örvendetesnek tartja Kolozsváron az egyetemek egyesítését, s szintén a negativizmus és idillizmus ismételt elítélése mellett hirdeti a pártos irodalom szükségszerűségét. 1965-ben a gyilkos pártfőtitkár, Gheorghiu-Dej halálát siratja, 1967-ben megelégedettséggel nyugtázza a párt nemzetiségi politikáját, 1969-től pedig, mint említettem, legfelsőbb szinten vesz részt a nemzetiségi életet érintő kulturális vagy politikai döntések kivitelezésében… Vö. **Sütő** András, *Tíz esztendő változásairól. Romániai levél*, in Irodalmi Újság, 1954, 23. augusztus 21.; **Sütő** András, *A lenini bizalom alapja*, in Igaz Szó, 1955.; **Sütő** András, *Új bor*, in Igaz Szó, 1959/1.; **Sütő** András, *Erős volt mindig. Gheorghe Gheorghiu-Dej halálára*, Utunk, 1965/13.; illetve lásd még Sütő András képviselő felszólalását a Műveldés- és Művészetügyi Állami Bizottság megszervezéséről szóló vitában, in Vörös Zászló, 1967. dec. 29.)

hatalom persze szinte minden írónemzedékből magához vonzott ideig-óráig tehetségeket. A későbbi ambivalens jegyek ellenére a recepció egyirányú értéklátására jellemző, hogy a sztálinista írói szakasz maga is utólagosan csupán olyan jelenségeknek a körében értelmeződik, amelyek „a népi feltörekvések és a nemzetiségi önmegtartás számára számottevő esélyt kínáltak".[395] Ez a szemlélet egy valóban elkomoruló politikai realitás abszurditásban, szélsőséges nacionalizmusban kiteljesedő korszakának a tapasztalatával olvas jelenéből visszafelé, s a retrospektív értelmezésben gyakran összemos olyan eszményeket, amelyek a hetvenes évek műveinek hatalomviszonyát vagy nemzetiségi kollektív értékrendjét az ötvenes évek sematizmusaiból is kiolvasni véli. A hetvenes évtizedben felerősödő nemzetiségi elfojtás elleni megnyilatkozásokból, az ekkorra ismét előtérbe kerülő transzszilván értékekből, vagy magából a Trianon-traumából viszont aligha vezethető le olyan állítás, amelyik Sütő publicisztikai írásainak kritikus, ítélkező hangnemét s a szépirodalomban kollektív ideológiát számonkérő téziseit egyben a nemzetiségi jogok korán felismert hiányosságainak megoldását szorgalmazó eszmeiséggel hozhatná összefüggésbe!

Modellteremtés

A hetvenes évektől eredeztethető kánoni modellteremtés a kirobbanó sikeresség mintegy tizenöt évének (az *Anyám*tól az *Advent*ig) folyamatos szakmai elismertségén és olvasói népszerűségén át (s olykor a kizárólagos ismertség kereteiben) jut el a kultikus formákig. Hatástani szempontból nagyon jelentős a fogadtatás politikai-ideológiai háttere, mely a hivatalos hatalmi elismerésektől az elnézett, megtűrt kategóriáin át a nyolcvanas évekre két irányba mozdul. Míg Romániában, ha nem is a betiltottig, de mindenképp a korlátozottig, addig Magyarországon a megtűrt kiszélesedő kategóriáin át a bizonyos tekintetben propagáltig jut. Ennek a változó cenzurális térnek a nyilvánosságában és nyilvánvalóságában lehet lényeges az eltérő minőségi váltás ellenére a dolgok politikai kimondhatatlanságának kényszerét az irodalmi formákra átvállaló életmű fokozódó fogadtatása és szakmai kereteket gyorsan átlépő sikere. (Ugyanezért nemcsak a sütői nyelvezetet, de az életművet tárgyaló szövegeket is érezhetően változó allegorikusság-fok jellemzi). A sikerességen, az írói modellteremtésen túl azonban a tragizált szerepkörök már kultikus jegyeket vetítenek elő, melyek olvasata nemcsak egy értelmezői közösség saját identitását, de a szerző közelmúltját is megkonstruáló képben, traumatizált emlékezeteivel, hőst formáló jelképiséggé válik.

[395] Vö. **Bertha**, *Sütő András, i.m.,* 29.

Kultuszról éppen azért beszélhetünk az életmű kapcsán, mert benne a közéleti, politikai és írói szerepkörök nemcsak ötvöződnek, de egyaránt kritikátlanul ötvöződnek. Nem egyszerű felcserélődésről van tehát szó, hanem olyan választott stratégiáról, amely egyszerre határozta meg és jellemezte a közíróságban az írói és politikusi szerepeket, a „kritikai" fogadtatásban ugyanakkor jelentős arányeltolódások következtében hol az egyik, hol a másik érdekében módosított a hangsúlyain. Nyelvezetét tekintve a hivatásos értekező próza kitételeitől a napilapok recenzenseinek populárisabb regiszterein át a különböző műfajú rádió- és tévéfelvételekig terjedő fogadtatás a megértő engedékenységtől a dicsőítés teljes hódolati aktusaiig, a dicsérettől az odaadó hozsannázásig terjed. A formálódó kultusz a nyolcvanas évek derekán már hajlamos magukat a műveket egyszerű és egyszeri jelentéssíkokra bontva csupán az életút, vagy a képviselt sorsjelleg kivetítéseiként értelmezni. A divaton túllépő kultikus forma ekkorra, a Sütő-művek romániai (részleges) tiltása és a recepció Magyarországra történő áthelyeződésével egyidőben, „a különféle érzelmeket, indulatokat a társadalmi manipuláció szolgálatába állító *jólértesültség* (a Nemzeti Színház *Advent a Hargitán* bemutatója)"[396] és egy felfokozott érzelmi hatvány révén elfedni látszott a valós kritikai szempontokat, s kultikus jegyei révén olykor magukat a műveket is. Pedig, mint Szakolczay is állítja, ez az életmű a hetvenes évek sikereitől kezdve már egyáltalán nem annyira törékeny, hogy „elhallgatván némely kételyünket, minduntalan csak a »metaforikus ragyogású és vizuális gondolatiságú nyelvre« figyelmezzünk".[397] Az egysíkúvá váló recepcióra is jellemző, hogy innentől kezdve a korábbi írások értelmezései során (például a folyamatos újrakiadások kapcsán) sem működteti azt a távolságot, amely túl kívánt volna lépni a referenciahatárokon. Művek értékein túl a kialakítandó tragizált szerepkör, Sütő tiltása, elhallgattatása, politikai ellenálló szerepköre, üldöztetése, s személyében írói/társadalmi képviselete révén[398] olyan narratívát testesített meg, amely egyoldalúságában a korhangulatnak, később pedig a kanonikus diszkurzus érdekköreinek megfelelően értelmezett csak bizonyos eseményeket.[399] Valószínűleg ezért sem felelőtlen az olyan álláspont, amely nem a legtöbbször játszott előadás mentén méri a Sütő darabok értékeit vagy azok esetleges időtálló voltát.[400]

[396] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 143.
[397] Vö. Görömbei András minősítéseiről írja **Szakolczay**, *i.m.,* 144.
[398] Mely közvetetten felelős azért is, hogy a szerző nem lehet jelen az említett 1986-os Nemzeti Színházbeli premieren.
[399] Az előadás politikai jellege amúgy mindkét ország cenzurális, belpolitikai viszonyai felől nyilvánvaló volt, (már csak azért is, mert a Román Szerzői Jogvédő Iroda tiltakozása ellenére mutatták be, ám Magyarországon a darab, illetve az előadás mellett, a kulturális kormányzat ódzkodásával ellentétben, Tabajdi Csaba, Szokai Imre és Szűrös Mátyás is kiállt) akárcsak a közönségsiker szempontjából a „teltház" társadalmi tett-értéke is.
[400] Az *Advent a Hargitán* Sík Ferenc rendezésében több mint 250 előadást ért meg.

A siker és a kánon természetrajzához természetesen hozzátartozik a népszerűség és a játszottság is, a kritikai fogadtatás irodalmi kereteken átlépő divatszerűsége azonban többnyire nem tesz jót egy életműnek. (Emblematikussága idővel éppúgy ideológiai síkon, s nem művei színvonalát tekintve válhat „korszerűtlenné" vagy periferikussá, ahogyan kiválasztottsága, kihasználtsága is többnyire eszmei alapokon nyert legitimációt.) Márpedig Sütő a hetvenes évek során divatjelenség lett, akinek emblematikussá választott életműve a tárgyalt kánoni diszkurzusokban szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. Nem is annyira ő maga, mint az ekképpen megformált írószerep erdélyi komponensei, az irodalomkép egysíkú értékkategóriái, s a „látensen eszközszerepre kárhoztatott"[401] irodalomszegmens értékelése. Ennek részleges bemutatása vagy homogeneitása, feltételezett kompaktsága nem tette lehetővé – abban a szituációban – a finomabb artikulálódást, az árnyaltabb befogadást, egy strukturáltabb kép kialakítását. A recepcióban így óhatatlanul csak egy csoportként jelenhettek meg a különnemű erdélyi alkotók, a más minőségeket képviselők vagy akárcsak a szerzői életművük különböző alkotói fázisában lévők pedig szükségszerűen rendelődtek alá a kánoni értékelvek kijelölő, rangsoroló irányának.

A transzszilván kánon újjáéledése

Mint említettem, részben a húszas évek transzszilvanista hagyományában is kereshetők azok az írói 'arcvonások', jellegzetességek, amelyek képviseleti és pedagógiai eszményeknek alárendelve a művészi törekvéseket, az erdélyi alkotói öntudatnak olyan vonást kölcsönöztek, amelyek a második világháborút követően is meghatározták az írói/költői attitűdök mibenlétét. Az 1945 utáni kollektivitásformák kötelező irodalmi ábrázolásmódjaiban aztán a realizmuseszmék és a pedagógiai eszmények az ideológiai átnevelés elsődleges eszközét jelentették. Az a szűk irodalmárréteg, mely nagyrészt fiatal elsőgenerációs értelmiségként hatalmi pozícióba került, nemcsak megdorgálta, de gyakran meg is vonta a cselekvés lehetőségeit az olyan szerzőktől, akik az individualitás szabadságát nem rendelték alá a 'közösségi' irány meglehetősen szűk gondolati horizontjának. A közösségi iránynak e két korszak szemléleti ötvözete adta irodalmi legitimációja folytatódhatott a hatvanas évek viszonylagos szabadságát, nyitását követően, amikor az új poétikai szemléletek, a kritikusabb öneszmélések, a (népiek által is felvállalt) nemzetiségi elkötelezettség és az egykori helikoni hagyományok is egyszerre hatottak a magyar

[401] Szilágyi Márton kifejezése, vö. **Szilágyi** Márton, *i.m.*, 32.

értelmiség új iránykereséseire.[402] Az erdélyi magyar költészet, elbeszélő irodalom vagy irodalmi szociográfia a következő évtizedben valóban a kulturális élet középpontjában helyezkedett el, s részben, mint identitásvédő erő végezte alkotó munkáját, amelynek során valódi szellemi értékeket hozott létre. Az író *megváltozott közösségi státusza* azonban egy válsághelyzet elkésett, de szimptomatikus felismeréséhez vezetett: „Adott körülményeink között az irodalom volt az a gyűjtőmedence, amelynek mindent be kellett fogadnia, mindent fel kellett vállalnia közvetítésre a közönség felé".[403] Az erdélyi magyar irodalmi életben a hatvanas évek legvégén lezajlott úgynevezett „irodalomcentrizmus-vita" tulajdonképpen egy jól kihallható vészjelzés volt, de a politikai helyzet a későbbiekben egyre inkább romlott. Ilyen értelemben, az irodalom feladatköreit tekintve – mint Dávid Gyula is jellemezte –, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon „parttalan irodalomkoncepciója akár szimptomatikusnak is tekinthető."[404]

A hetvenes évek elején ismét előkerülhettek a transzszilvanista hagyományok, sőt *Kritika*, majd a *Tiszatáj* hasábjain is újra vita folyik róluk.[405] Mint említettem ekkor még jórészt csak a két világháború közti irodalomról, irodalmi életről születnek hiánypótló írások, s ennek is következménye, hogy a recepció hajlamos analógiákban gondolkodni. Igaz ugyan, hogy „az erdélyi magyar szépirodalmat a második világháború után is átszőtte a transzszilvanizmus korábbi szellemisége", s hogy „ez az irodalom továbbra is fenn kívánta tartani a transzszilvanista tradíciókat és értékeket, mindenekelőtt az irodalom közösségi ethoszát, a kisebbségi humánum és népszolgálat morálját, az erdélyi kulturális hagyományokat".[406] Ugyanakkor csak a tárgyalt, propagált irodalomszegmens tudatos recepciója, a megismerni vélt kép és a kialakítandó elvárásrend felől igazolható, hogy „valójában a második világháború utáni korszakban is a korábbi helikoni irodalom eszményei és poétikája alapozta meg mindazt, amit a későbbiek során erdélyi magyar irodalomnak nevezhetünk."[407]

Magyarországi lecsapódásait figyelembe véve, meglehetős összetettsége által is állítható, hogy az előbbiekben kifejtett irodalomértés alapján, a vázolt erdélyi magyar irodalomkép jórészt nem mint irodalom és társadalmi önreprezentáció kérdésköre, ezek kölcsönhatása merült fel csak, de magának az így értett irodalomértésnek a társadalmat is

[402] Nyomtatásban olyan szerzők, mint Áprily, Kuncz, Tamási vagy Dsida 1968 előtt nem is jelenhettek meg.
[403] Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3.
[404] Lásd **Gáll** Ernő vitaindítóját, *Monológ vagy párbeszéd?*, in Korunk, 1969/12, illetve vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, *i.m*.
[405] Vö. *Vita a transzilvanizmusról*, (**E. Fehér** Pál, **Pomogáts** Béla, **Tordai** Zádor, **Nagy** György) in Kritika, 1973.; illetve **Sárréti** Sándor, *A transzszilvanizmus fogalmáról*, in Tiszatáj, 1974.
[406] Vö. **Pomogáts** Béla, *A továbbélő erdélyiség,* in Árgus 2001/3.
[407] Uo.

meghatározó jegyei domináltak. Benne a népi hagyományok folytatóját, a nemzeti sorsvállalás irodalmának kifejezőjét s ugyanakkor a közösségi-társadalmi gondok elszánt politikai képviseletét is a sütői életmű testesítette meg.

Kitekintés

Mielőtt továbblépnénk az életmű értékelésének anomáliái, illetve hangsúlyosabban kultikus-kanonikus formái, és ezek indokoltságai irányába, a jogos kiemelések és a par excellence kivételezések kritikátlan aktusai felé, érdemes egy nagyobbívű kitérőt tennünk, mely a korszak irodalompolitikai viszonyait és irodalomszemléletét tekintve sok mindenre adhat előzetes választ vagy magyarázatot.

*

1968 után

Akárcsak az említett 1957–58-as évek eseményei a maguk ambivalenciájában, Romániában a hatvanas évek legvégének eredményei is hasonlóan ambivalens megítéléssel bírtak. A romániai magyarság helyzete javulását kezdetekben éppen az új politikai irányzattól, az akkor még demokratikusnak ígérkező, nemzetek feletti politikai koncepciótól remélte. Az 1968 utáni időszakra jellemző szellemi pezsgés a humán kultúra terén az életmű szempontjából is fontos időszaknak számít. (Ennek jelentősége akkor is hangsúlyozandó, ha a mából tekintve alighanem rövidsége folytán is a teljes ideologikus rendszerhez viszonyítva kevéssé jelentékenynek, vagy eredményeit tekintve olykor felemásnak minősül.) Az 1968-at követő időszak erdélyi magyar kultúrájának többrétegű válsága éppen a szellemi nyitás kapcsán kerül felszínre: a hatalomhoz közelkerült, vagy éppen ez idő tájt közelkerülő értelmiségiek önmagukkal való szembenézésének is igencsak terhes korszaka ez. Az összegzésnek és/vagy indulásnak, a reménynek és/vagy kiábrándultságnak, de a politikai/ideológiai játszmákon való még belül-maradás kettőségének ontológiai feszültségeiben. Az évtizedfordulót a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának összefonódásai jellemzik. „Az ekkor pozícióban lévő, őszintén baloldali elkötelezettségű, nemzetisége lehetőségeit is e baloldaliság keretei között elképzelő értelmiségi generáció egyszerre kellett szembenézzen az eszmei kihívással, amit a nyugati kultúrák felé való viszonylagos nyitás és a hazai tabuk – ideiglenes – ledőlése jelentett, valamint az erkölcsi válsággal, amelyet az okozott, hogy baloldaliságuk a kisebbségi politika szempontjából ekkor bizonyult hibás választásnak: rendszer, amelyet segítettek uralomra jutni, éppen a szellemi nyitással párhuzamosan számolja föl a nemzetiségi intézményeket. 1968 Romániában egyszerre jelképe a Szovjetuniótól függetlenedő szuverenitás demonstrálásának, bizonyos

kulturális tabuk (és börtönkapuk) ledőlésének, valamint a magyar területi autonómia felszámolásának."[408]

A nyitásnak minősített 1968–70-es változásoknak, mint korábban már utaltam rá, egyéb keserű előzményei is voltak. Itt nem csupán az ideológiai kényszerűségek korlátozó jellegére utalhatunk, de arra a hatalmi taktikára is, amely bevált külpolitikai lépésként úgy kötött egyoldalú időleges paktumot a kisebbségi értelmiség képviselőivel, hogy közben azok jóváhagyásával kapott szabad kezet a későbbi korlátozásokhoz és retorziókhoz, minthogy velük nyilváníttatta belüggyé saját nemzetiségi kérdésüket. E tekintetben egyrészt kiemelten fontos lehet az erdélyi magyar értelmiségieknek az 1968-as bukaresti találkozója a hatalmában frissen legitimált pártfőtitkárral, másrészt az említett kettős kötődés elvét mereven elutasító nyilatkozatok sora, melyek megelőzték az augusztusi prágai eseményektől távolmaradó román vezetés utólag liberális nyitányúnak beállított magyarságpolitikáját. A magyar írószövetségben elhangzottakra reagáló elítélő szólamok jóval megelőzték a csehszlovákiai bevonulást, viszont már a magyar értelmiségi találkozót követően jelentek meg, nagyrészük nyilvánvalóan kierőszakolt írásként, mások mégis a hatalom bűvöletében. (Pedig a június 28-i értelmiségi találkozó valójában eredménytelen volt, Ceauşescu minden felvetett sérelmi kérdést visszautasított!)[409] Az értelmiségi találkozót követően először az irodalom kapcsán mondták ki a be nem avatkozás végtelenségig szajkózott frázisát,[410] majd az

[408] Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 13.

[409] Vö. Vince József bukaresti nagykövet jelentését az RKP vezetésének a magyar értelmiség képviselőivel folytatott bukaresti tanácskozásról. Közli Vincze Gábor, in *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989,* (A válogatást összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta **Vincze** Gábor), Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 296. - A főtitkár álláspontja majd csak a nemzetközi helyzet alakulásának hatására változhatott meg, amikor már szükségszerűen a korábban belüggyé nyilvánított kérdéskör megoldottságát akarta külpolitikájában megmutatni. Az 1968, augusztus 21.-re virradó éjszaka a Varsói Szerződés öt tagállama prágai bevonulását követően szüksége volt a kisebbségi elégedetlenségek elhalkítására, s a magyar értelmiség támogatására. A román pártfőtitkár élesen elítélte a bevonulást, amely "szembeszökő megsértése egy testvéri, szabad és független szocialista állam nemzeti szuverenitásának". (Vö. Előre, 1968, augusztus 23.) Ceauşescu augusztus végén (Fazekas János kíséretében) a két székely többségű megyét is meglátogatta, fejlesztéseket és iparosítást ígért. A bevonulás után öt nappal (augusztus 26-án), koradélután Sepsiszentgyörgyön, majd Csíkszeredában, végül az esti órákban Székelyudvarhelyen vett részt a nagygyűléseken, s minden esetben magyarul (is) elköszönt!

[410] 1968 májusában az említett, Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztálya kerekasztal-vitáján (a szomszédos országokban élő magyarság irodalmáról) elhangzottak során leszögezték: „vitathatatlan tény, hogy magyar nyelvű irodalmak alakultak ki a szomszédos országokban, s ezek szerves részei a magyar irodalomnak" s kijelentették, hogy a felelősség ezekért az irodalmakért közös: „a szomszédainké, és a miénk". Az egységesülő (?) magyar irodalom tézisét Romániában hevesen visszautasították, ám nem csupán a pártvezetés – mely a belügyekbe történő beavatkozásként értékelte a budapesti nyilatkozatot –, hanem a magyar írók egy jelentős része is. Domokos Géza, Huszár Sándor és Szász János – részben meggyőződésből, részben fölsőbb utasításra – írásaikban határozottan kritizálták az Írószövetség álláspontját, mondván, hogy a romániai magyar írók csak a saját pártvezetésük, országuk iránt érzik felelősnek magukat. Az írószövetségi vitáról lásd *Élet és Irodalom* 1968, május 18.; a romániai elutasításokról pl. **Huszár** Sándor, *A felelősség oszthatatlan* (Utunk, 1968, augusztus 2), **Domokos** Géza, *Sajátosság, felelősség* (Előre, 1968, július 7), illetve UŐ, *Az igazság és tárgyilagosság szellemében* (Előre, 1968, július 24.) Vö. még **Huszár** Sándor, *Sorsom emlékezete.* Bukarest, Kriterion, 1982. 207-208.

immár látványosabb, a moszkovita hatalomnak ellenszegülő román vezetés lépései kapcsán szeptember elején kolozsvári értelmiségiek küldtek hűségnyilatkozatot az új vezetésnek.[411]

Bár az elkövetkező hónapokban néhány valóban biztató intézkedésre is sor került[412] (megalakult a nemzetiségi könyvkiadó, a *Kriterion,*[413] magyar nyelvű *Tv-adás* indult,[414] 1970-ben, egyéves huzavona után, Bukarestben megjelenhetett *A Hét* című művelődéspolitikai lap), nemzetiségpolitikai téren alapjában nem sokat változott a helyzet. Az újonnan berendezkedő hatalom valójában a homogenizációt készítette elő a maga jól megkomponált kisebbségpolitikájával, amint előbb belüggyé avatta, majd szabad kezet kapott a nemzetiségi kérdés „szocialista megoldásában".[415]

Válaszreakciók és/vagy túlélési formák

A kettős kötődés kérdésének szigorú megtagadtatása, kemény és határozott elutasítása időben megelőzte tehát a csehszlovákiai távolmaradást (és a közvetetten ennek tudható kvázi liberalizálódást, mely sokszor éppen indokként hangzik el a korabeli hűségnyilatkozatok utólagos magyarázataképp. (A kor ambivalenciáira, kiszolgáltatottságára és hatalmi kötődéseire is jellemző, hogy a Maros Magyar Autonóm Tartomány megszüntetését az ország

---

[411] Külön vizsgálatra lenne érdemes a román katonai távolmaradás látószögében a kolozsvári magyar értelmiségieknek az 1968 szeptemberi „hűségnyilatkozata", melyet a külföld, a nyugat felé az új reform-vezetés jeleként, tanúbizonyságként is használtak. A Huszár Sándor és Gáll Ernő fogalmazta levél aláírói a „következetes külpolitika" és a „proletár internacionalizmus" tételei mentén szögezték le, hogy a Pártban látják a nemzetiségi lét „összes problémái megoldásának letéteményesét" s bizalmukról és támogatásukról biztosítják személy szerint Ceauşescu elvtársat. Vö. *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának, Nicolae Ceauşescu elvtársnak*, Kolozsvár, 1968, szeptember. Közli az Utunk, 1968, szeptember 6.

[412] 1968 végi optimista hangulatot jól tükrözi az, hogy Vince József nagykövet arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy 1969-ben megjelenik a csángó nyelvjárási atlasz és nyomdába kerül a romániai magyar irodalmi lexikon első kötete, 1972-ben pedig megjelenik egy romániai magyar irodalomtörténet is. Az utóbbiak csak évekkel később láthattak napvilágot, ám a csángó nyelvatlasz csupán 1989 után jelent meg – akkor is Magyarországon… Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről.* Bukarest, 1968. december 12. - Magyar Országos Levéltár, az MSZMP KB Külügyi Osztályának iratai, M-KS 288. fond, 32/1968/8. ő. e., 171–175. hitelesített másolat. A jelentést megkapta Gyenes András, a KB Külügyi Osztályának vezetője, Óvári Miklós ideológiai KB-titkár. (ezúton köszönöm Vincze Gábornak, hogy lehetővé tette a hozzáférést a jelentéshez!)

[413] A nemzeti kisebbségek önálló könyvkiadója a könyvkiadás teljes átszervezése során jött létre. Az öröm – legalábbis magyar részről – azonban emiatt sem lehetett felhőtlen, ugyanis a Román Írószövetség nemzetiségi bizottságának tiltakozása ellenére az illetékesek Bukarestbe tették a kiadó székhelyét, ahol magyar technikai apparátus (például magyar nyomdászat) egyáltalán nem volt. A kolozsvári fiókszerkesztőség csak a folyamatos tiltakozások hatására jöhetett létre.

[414] A magyar nyelvű TV-adás elindításáról – Fazekas János szerint – még 1968, augusztus végén döntött Ceauşescu, amikor a bevonulást követő napokban szükség volt a magyar kisebbség támogatására is. Az adás tényleges megkezdése azonban a pártapparátus szabotálása miatt is késett. Bár Vince József nagykövet már 1968, november 23-i jelentésében arról értesítette a külügyminisztériumot, hogy a következő év januárjában elkezdődik a magyar adás – valójában csak 1969. november 21-én jelent meg a képernyőn az első magyar nyelvű műsor. Vö. *Interjú Fazekas Jánossal*, Bukarest, 1994. május 20. Ismerteti **Vincze** Gábor, in *Történelmi kényszerpályák, i.m.*

[415] A pártvezetés nem hagyott fel asszimilációs törekvéseivel. A sebtében megalakított nemzetiségi "dolgozói tanácsok" is, „fantomszervezetekként" csak arra kellettek, hogy legitimálni lehessen a párt nacionalista kisebbségpolitikáját.

felszabadulásának 25. évében kimondó határozatot követően[416] döntenek csak az említett új intézményekről.) Az eseményeket összefoglaló egyik titkos nagyköveti jelentés szerint: „Úgy tűnik, hogy a romániai magyar íróknak a kettős felelősség kérdésébeni, valamint a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatbani magatartása megfelel az RKP politikájának, amit a pártvezetés figyelembe vesz. Ez kifejezésre jutott Ceauşescunak több, az utóbbi hónapokban, legutóbb az írók közgyűlésén elmondott beszédében".[417] A hatalom „figyelme" az új intézmények mellett további címeket és posztokat is jelent.[418] A hatalmi ranglétrán egy évvel később Sütő is följebb léphetett, ugyanis a X. pártkongresszuson 1969. augusztusában Domokos Gézával együtt az RKP KB póttagja lett.[419] Ugyanebben az évben ajánlják fel számára először az írószövetség alelnöki tisztét, illetve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának vezetőségi tagságát is.[420]

A szépirodalomnak általunk vizsgált szeletében ezeknek a fejleményeknek gyakorlati jelentőségük volt, hiszen a magyar értelmiség egészében olyan dilemmák uralkodtak el, amelyek a követendő stílusmintáktól a kívánatosnak talált erkölcsi tartalmakig a sütői életműben is ekkortól uralják majd az írói világkép átalakult, és azóta többszörösen deklarált formáit. Az értekezésnek természetesen nem feladata eldönteni mikor, milyen körülmények közt jött el, vagy hogy eljött-e egyáltalán ekkor a damaszkuszi út a sütői életút során. A tárgyalt receptív meghatározottságokban, a kialakított kánonban viszont fontos szerep jut a kondicionált változás helyett a választás intencionált aktusainak, melyeket a szerzői megnyilatkozások is megerősítenek. A recepció kanonikus lépcsőfokai felől azonban fontosabb, hogy ettől a ponttól érezhető az a műfaji-minőségi váltás, mely az „enyhülést" is kihasználva nem csupán a szemlélettágulásban és a nagyobb szabadságfokokban mérhető, de az írói témakeresésben is. Ugyanakkor jól látható, hogy sokkal strukturáltabb, árnyaltabb a kép, mint amit a magyarországi diszkurzusok a hetvenes évek fordulópontjairól kialakítottak…

---

[416] Az 1968 februárjában történő megyésítés címén.

[417] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*. Bukarest, 1968, december 12, *i.m.*

[418] A *Kriterion* vezetője a korábban *Előre* főszerkesztő Domokos Géza lesz, *A Hét* főszerkesztőjévé Huszár Sándort nevezik ki, akinek korábban az RTV-magyar adását is felajánlják. (Miután nem vállalja, a magyar szerkesztőség vezetését Bodor Pál veszi át.)

[419] Mindketten már 1968 tavaszától (mind az írószövetségi felzólalásokat, mind az értelmiségi találkozót megelőzően!) bekerültek a Művelődés- és Művészetügyi Állami Bizottságba is. (1968. március 21-23.-án a Hivatalos Közlönyben megjelenik a minisztertanács határozata a bizottság felállításáról és tagjairól. Vö. **Vincze** Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989*, http://vincze.adatbank.transindex.ro)

[420] Ami nem csoda, hisz a korábbi, 1965-ben létrehozott, az RKP KB-titkárságának felügyelete alá tartozó, a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó *Nemzetiségi Bizottságnak* is már tagja volt, Domokos Géza, Takács Lajos és Létay Lajos társaságában. Ez a bizottság éppen akkor szűnt meg, amikor 1968 őszén létrehozták a "nemzetiségi dolgozók tanácsait". (A lényeg mindkettő esetében a látszaton volt, azt volt hivatott mutatni, hogy elődjével ellentétben Ceauşescu komolyan foglalkozik a nemzeti kisebbségek problematikájával.)

Értéktorlódás?

Az évtizedforduló a kulturális intézmények terén mindenesetre egyértelmű lendületet jelentett. Jelentőségét tekintve a televíziós magyar nyelvű adás mellett kétségtelenül az 1970-ben, éppen az *Anyám könnyű álmot ígér*rel nyitó, *Kriterion Könyvkiadó*nak volt felbecsülhetetlen jelentősége. Ez utóbbi az évek során egyre inkább a magyarság szellemi önkifejeződésének kiemelkedő jelentőségű műhelyévé alakult, minthogy nemcsak a megjelenés lehetőségét, de a megírás feltételeit is biztosította.[421] Mindezt akkor, amikor az erdélyi magyar tudományosságnak csak egyetlen folyóirat állt még rendelkezésére (a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*). Mellette az irodalmi, társadalmi és filozófiai lapok, mint az *Utunk*, a *Korunk* és az *Igaz Szó* kiegészülhetett egy művelődéspolitikai lappal, de szintén ekkor jött létre az irodalomtörténeti jelentőségét, főképp a harmadik *Forrás*-nemzedék fellépésében játszott szerepét tekintve, egyáltalán nem lebecsülhető *Echinox* is![422]

A két ország magyar irodalmi kapcsolatainak fejlődése nem torpant meg a román pártvezetés rideg elutasítása, a kérdéskör „végleges, és nyílt rendezése" kapcsán. Az Erdélyben születő magyar irodalommal kapcsolatban ezt követően persze nemhogy egységet, de közös kulturális hagyományokat is alig lehetett emlegetni, s legfeljebb annak romániaiságában való felnőttségét volt célszerű Magyarországon is hangoztatni. Ami - minőségi mutatóit tekintve – szerencsére egyre többször és egyre indokoltabban volt elmondható. Az említett fokozott érdeklődésnek köszönhetően ekkor indul meg (kezdetben leginkább a két világháború közti irodalomra összpontosítva) a magyarországi irodalomtörténeti lemaradások pótlása is. A politikai felhangoknak mindenesetre kétségkívül megvolt az a szerepe, mely az óvatosabb fogalmazásokat implikáló értéktételezésekben nemcsak figyelt a másság jegyeire, de állandóan hangsúlyozta is azokat, mintegy a felnőtté-vált romániai magyar irodalom önálló létjogosultságát is deklarálva.[423] Az erdélyi irodalmi élet egészére, beleértve a könyvkiadást és a lapszerkesztést is, jellemző ekkor, hogy mind

[421] A Kriterion, nem egészen egy évtized alatt ezer kötetet ad ki, többnyire a Romániai Magyar Írók, Forrás, vagy a Téka sorozatokban.

[422] Bár az ambivalencia itt is érezhető (ti. az eredeti tervekkel ellentétben többnyelvű lap jön létre, amelyből alig két oldal jut a magyar irodalomnak) Erdély első háromnyelvű diáklapja olyan nevekkel fémjelezhető, mint a szerkesztő Tamás Gáspár Miklós, majd Szőcs Géza illetve Egyed Péter, vagy a későbbiekben őket követő Bretter Zoltán, Beke Mihály és Bréda Ferenc, akik – legalábbis a lap történetének bizonyos időszakában – az egész erdélyi magyar sajtónak egyik legjelentősebb orgánumává avatták az Echinoxot. (Jelentőségéből csak 1983-tól veszít, de az elsekélyesedéshez hozzájárult az is, hogy ekkortól a legszigorúbb cenzurális évek következnek, s a teljes szerkesztőséget – köztük a román főszerkesztőket is – leváltják. Vö. **Martos** Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

[423] Ne feledjük, hogy 1970-ben jelent meg a Kántor–Lángféle irodalomtörténet is, mely az erdélyi jelzőt már le sem írhatta, sőt mint említettem a hivatalos román álláspont elvárásainak értelmében ekkorra valójában magyar nyelven születő román irodalomról kellett volna szólnia!

tartalmi, mind szervezeti tekintetben komolyabb fejlődésen megy keresztül. „A szépirodalmi művek mellett kezdenek megjelenni korábban kényesnek tartott (pl. történeti vonatkozású, néprajzi) témájú könyvek, a romániai magyar nemzeti kultúra sajátos kérdéseit felölelő szakirodalmi művek."[424] A szinte az egész elkövetkező évtizedet meghatározó történelmi tematika-keresés ekkor azonban még a felszabadultabb légkörrel magyarázható.[425]

A hetvenes évek eleje az erdélyi magyar irodalomban – részben az említett ideiglenes ideológiai lazítás, részben a változó kulturális intézményi struktúra pozitív hatásai, alkotói légköre folytán is –, több írónemzedék sikeres szinkronpillanatának tekinthető. Több író munkásságának ekkori beérésével, nemzedékek egymásra csúszásával – ahogyan Szilágyi István is fogalmazott[426]– a regionális sajátosságok is egy európai tendenciákra figyelő minőségi irodalmi termést mutathattak fel.[427] Ekkor teljesedhet ki például Bálint Tibor, Pusztai János, Szilágyi István prózája, Kányádi, Lászlóffy, Szilágyi Domokos, vagy Páskándi költészete, ahogyan ekkor indulnak a *Forrás*[428] újabb nemzedékéhez tartozók, például Csiki László vagy Farkas Árpád is.[429]

---

[424] Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[425] „Pozitívabb légkörre vall egyebek között az a tény is, hogy egyre többet hallani a történeti múlt marxista újraértékeléséről. Ennek is következménye, hogy az írók bátrabban nyúlnak történelmi témák feldolgozásához (Veres Dániel „Négy tél" címen Mikes-drámát írt, Kocsis István „A játék" címen Martinovics siralomházi monológját írta meg, Bözödi György Gábor Áronról ír regényt, Szemlér Ferenc Brassóban játszódó történeti regényen dolgozik „Templom vörös fényben" címmel. Több monográfia is előkészületben van, pl. Bolyairól, Adyról stb.) […] A jelenleg kedvezőbb alkotói légkör az egész romániai magyar irodalmi életben érezteti hatását. Ez megnyilvánul – mint fentebb is érintettük – a múlt örökségének feldolgozásában, újraértékelésében, a kortárs irodalom helyének, feladatkörének pontosabb körvonalazásában és nem utolsósorban a hosszú távú feladatok megjelölésében, végrehajtásának előkészítésében. Ezt a magyar nyelvű könyvkiadás is mutatja. Folyik a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi hagyományok feldolgozása." Vö. *Vince József nagykövet jelentése a romániai magyar irodalom helyzetéről*, *i.m.,* 1968.

[426] Vö. *Az időlétra fokain*, in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 96-129.

[427] Székely János egyik monográfusa szerint is az erdélyi magyar irodalomnak ebben az időszakban „általánosságban sikerült, szinte ugrásszerűen, behoznia több évtizedes lemaradását". (Vö. **Szász** László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, *i.m.,* 132.) Hasonlóan vélekedik Illyés Elemér is: „*az 1968-as évet követően, két-három év alatt többet fejlődött az erdélyi magyar irodalom, mint az előző negyedszázad alatt.*" Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *– A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 31.

[428] Valójában megkérdőjelezhető az egységes nemzedék-meghatározás, de az irodalomtörténetekbe a Kántor-Láng által bevezetett fogalom olyannyira elterjedté vált, (s a magyarországi szóhasználatba is ez került) hogy azóta is a Forrás-sorozatban közlő különböző szerzők generációiról beszélhetünk. Az első Forrás-kötet 1962-ben látott csak napvilágot, (1961-es évszámmal, Veress Zoltán novelláskötete), a közel egy időben fellépő generáció tagjai viszont már az ötvenes évek végétől publikáltak. Vö. **Balázs** Imre József (szerk.) *Vissza a Forrásokhoz*. *– nemzedékvalló*, Kolozsvár, Polis, 2001; **Széles** Klára, *Az „első Forrás-nemzedék", - egy jellegzetes képviselőjük indulása,* in Árgus, 2002/7-8, – illetve lásd még *Új költőnemzedék* (szerkesztői bevezető), in *Igaz Szó*, 1957/12.

[429] A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a különböző nemzedékek egymásra torlódása idején, a kezdeményező szerep versben kétségkívül Szilágyi Domokosra és Lászlóffy Aladárra hárul, ők azok, akik szakítanak a népies vagy szabványosan jambikus versbeszéddel. „Szabadverseik, illetve az avantgárd dikciós és képi világát újrateremtő, olykor a linearitással is szakító szövegeik az idősebb nemzedéket is (Márki Zoltánt, Méliusz Józsefet és másokat) arra bátorítják, hogy a költőszerephez és a versbeszédhez kevesebb pátosszal viszonyuljanak". (Vö. **Balázs** Imre József, *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, in Korunk, 2001/11.) A fiatalabbak, a második Forráshoz soroltak, főként Király László, Csiki László és Kenéz Ferenc egy visszafogottabb, de archetipikusabb nyelven ugyanakkor tovább tágítják a kanonikus versnyelv képi és

A szóban forgó időszak irodalmi történései, akárcsak irodalmi élete a filozófiával, a képzőművészetekkel és a társadalomtudományokkal élt szimbiózisa kapcsán is hangsúlyozandó.[430] A kritikaírás szakszerűbb és a kor viszonyait tekintve autonómabb véleménye is ekkor bontakozhat ki, ahogyan végre irodalomról szóló viták is napvilágot láthatnak.[431] A *Pezsgő-díj* története – jelképességén túl, s az értékmérők hivatalosságoktól elszakadó, de a kor szakmai köreiben a legrangosabbként való megbecsülése –, jól tükrözi azt a tizenkét évet is, amely a reményteljes nyitánytól a végső elhallgattatásokig, leváltásokig terjed, s amely a teljes magyar szellemi élet megpróbáltatásait jellemzi egy irodalomtörténeti szempontból rendkívül gazdag, s ugyanakkor egyre abszurdabbá váló időben.

Pedig az ideológiai nyelv használatában is a hetvenes évek elejétől állt be az a fordulat, rövid szellemi pezsgés, amely az erdélyi irodalom megítélésére bizonyos magyarországi szakmai körökben is érezhetően hatott. A hetvenes évek első felében egy egész nemzedék lépett színre, köztük az öt legfontosabb Bretter-tanítvány (a *Szövegek és körülmények*ben[432] szereplő Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Huszár Vilmos), és innentől kezdve, elméleten és irodalmon át ez volt a legnagyobb szellemi súllyal bíró, bár kétségtelenül nem a legismertebb vonulata a romániai magyar írásbeliségnek. A korban rendhagyónak számító, önálló gondolkodást hirdető és azt

tematikus korlátait, s ismét a kollektív-közösségi eszményekhez kötődnek. Farkas Árpád és néhány nemzedéktársa például a Nagy László-i és Juhász Ferenc-i költészetből nem annyira a polifón jelleget, mint inkább a hangsúlyosan „költői" megnyilatkozásokat veszi át. Erős érzelmi töltetű szavakkal, archetipikus képekkel, verseik erőteljes retorizáltsága révén a mi-tudat erősítését szolgálják, s voltaképpen a két világháború közötti allegorikus helyzetértelmező lírát is újjáélesztik.

[430] A kor kisszámú magyar időszaki kiadványa között nem létezett kifejezetten filozófiai folyóirat, viszont az irodalmi, kulturális s természetesen a politikai lapok is közöltek filozófiai tárgyú cikkeket, recenziókat vagy vitákat. Ez egyrészt érthetővé teszi, hogy miért is oly szoros az irodalom és filozófia viszonya a kor művelődéstörténetében, illetve azt is, hogy a kritikusok mellett maguk a szépírók is gyakran részt vettek egy-egy konkrétabban filozófiai eszmefuttatás megtárgyalásában, elvetésében vagy ismertté tételében, és fordítva. „Az önreflexió tudatossága és a kulturális intézményrendszer viszonylag kis terjedelme is segítette, hogy a két kulturális terület képviselői felismerjék egymás alkotásaiban a hasonló problémákat, és szóba álljanak egymással." Vö. **Mester** Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika*, Bp., Kijárat, 2004, 25.

[431] Az *Utunk* Ország-rovata 1971. április 9-én közölte az *Ifjúmunkás* ama bejelentését, hogy hat irodalomkritikus, Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter és Szőcs István szótöbbséggel Páskándi Géza *Az eb olykor emeli lábát* című drámakötetét minősíti az 1970-es év *romániai magyar irodalmi könyv*ének, s ezért *Pezsgő-díj* átadásával jutalmazza. A hírt hamar élénk vita követte az irodalmi életben, a következő évtől pedig az *Utunk* folyamatosan közölte az irodalomkritikusok állásfoglalásának szövegeit *Az év könyve* cím alatt. A díj nyilvánosság előtti odaítélésénél fogva is egyre rangosabb értékmérő lett. A zsűri tagjai az évek alatt fokozatosan változtak, bevonva először Bretter Györgyöt, Rácz Győzőt, és Tamás Gáspár Miklóst, majd később Egyed Pétert és Mózes Attilát, mivel időközben Bretter és Földes elhunyt, a nyolcvanas évekre pedig Tamás Gáspár Miklós és Láng Gusztáv Magyarországra távozott. Az állásfoglalások elsődleges célja a vitaszellem erősítése volt az erdélyi irodalmi életben, de egyúttal jelzésértékkel is kívánt bírni, minthogy az éves írószövetségi-díjak odaítélését előzte meg. A díjazottak sora: 1970- Páskándi Géza; 1971- Lászlóffy Aladár; 1972- Szilágyi Domokos; 1973- Sütő András (az *Istenek és falovacskák*ért); 1974- Bodor Ádám; 1975- Szilágyi István; 1976- Lászlóffy Aladár; 1977- Panek Zoltán; 1978- Bálint Tibor és Pusztai János; 1979- Székely János (aki visszautasította); 1980- Köntös-Szabó Zoltán; 1981- Kenéz Ferenc; 1982- Király László. Vö. **Kántor** Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001, 177; illetve **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz. – nemzedékvallató*, Kolozsvár, Polis, 2001.

[432] Vö. **Bretter** György szerk., *Szövegek és körülmények*, Bukarest, Kriterion, 1974.

meg is találó fiatal gondolkodók kis csoportja, a Bretter-iskola tagjai révén: „a marxista égtájakon egészen szokatlan filozófiai hang, önnön szokatlanságától megtáltosodó igazságvágy, szókimondás és újat kereső filozófiai beállítottság”.[433] Az új nemzedék tagjai nem elégedtek meg az „alkotó marxizmus” keretében engedélyezett mozgástérrel, s már-már tetteik lehetséges következményeit is ignorálva az affirmatív évtizedek alkotásait, tételeit s fogalmait, olykor azok jeles képviselőivel együtt erős kritikában részesítették, vagy kitartó kételkedéssel elemezték, s értelmezték újra. „Ezt a csoportot nem annyira a közös koncepciók és akarások kötik össze, mint inkább az elutasítások, a tagadások: abban értenek egyet, hogy mivel nem értenek egyet, hogy mit nem fogadnak el.”[434] A fiatalon elhunyt Bretter György (1932-1977) nevelte és bátorította generáció eszméi felvillanyozták az erdélyi magyar intellektuális élet tágabb köreit is. Többes, többirányú csatározásaik, akárcsak a részben közös tagokat felsorakoztató, harmadik Forrás-nemzedék költői esetében, éppen abból eredtek, hogy nem csak az uralkodó politikai diszkurzussal szemben helyezkedtek kritikusi álláspontra, de nem gondolták tovább folytathatónak az előző nemzedékek értékelveit sem, így a generációs, vagy a „belső-kisebbségi” autoritások részéről is erős vádak érték őket.

A sorok közt

Ha a hatvanas évek vége szépirodalom terén is még a heterogeneitásé, a gazdagságé és a többszólamúságé, a hetvenes évek közepére, mintegy öt év alatt fokozatosan válik egyértelművé a kezdetek naiv idillikussága.[435] A kijózanító hatalmi korlátozások generálta közvetett elváráshorizontok is ekkortól élnek szimbiózisban a történelmi kivetítésekkel. Mindez a fogadtatástörténet megkésett-tematikus felhangjai felől tulajdonképpen előrevetíti a tárgyalt diszkurzusformák érdeklődésének azon fókuszpontjait, amelyek a társadalmi cselekvés formáit az irodalmi tematizálásokban a kisebbségi-közösségi eszközszerepek által próbálták hangsúlyozni.

Az említett történelmi tematika gyakoriságában, a múlt felé fordulásban ugyanakkor a hagyományok tudatos keresését, illetve a történelmi tárgyban a politikai allúziók kényszerű

[433] Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, – *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* Zürich, SMIKK, 1980, 52.

[434] Vö. **Hanák**, *i.m.,* 58. Az említetteken kívül ide tartozónak számított írók, költők - Aradi József, Ara-Kovács Attila, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Egyed Péter és Szőcs Géza is -, akárcsak a nyelvész Szilágyi N. Sándor vagy az etnográfus Salamon Anikó.

[435] Az 1972-es Országos Pártkonferencián meghirdetett (Ceausescu kínai látogatását követő) „kultúrforradalom” jegyében aktivizált, majd a XI. Pártkongresszuson, 1974-ben kiteljesedett kulturális agitatív szellem, a nemzetiségi jegyek megszűntetésén túl az irodalomnak és a teljes magyar szellemi élet tartalmi funkcióinak az elvesztésére irányult. Ahogyan a magyar nyelvű művelődési fórumoknak és a sajtónak a léte is mindinkább csak formálissá vált az 1976. évi májusi *Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Kongresszusának* a tételeiben.

kimondhatóságának esélyét kell meglátnunk. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek végi rövid szellemi fellobbanás után, a rezignáció kényszerű jeleinek megmutatkozásából fokozatosan lépett letargikus létszemléletbe, amelyben a puszta megmaradásának újra és újrafogalmazásaira is szükség mutatkozott. A hetvenes évek közepétől fokozatosan fejlődött ki a megmaradásnak, a vállalásnak egy újfajta megfogalmazása, amely áttétes formában, kulcsszavak, jelszórendszerek formájában, mintegy külön szótárként, „virágnyelven" fogalmazódott meg, s a sorok közti olvasást helyezte előtérbe. A hatvanas és hetvenes évtized erdélyi magyar irodalmában elsődleges rangot nyert történelmi tárgyú dráma ekkortól éri el óriási közönségsikereit, s áttételesen a nemzeti tudat erősítését. (Többek között Sütő, Páskándi, Kocsis István, Székely János, Veress Dániel, vagy Csávossy György színpadi műveiben). A szellem leszűkített keretei közt az irodalom kényszerűen nyúlt vissza a hagyományok megőrzéséhez és továbbviteléhez, búvópatakként pedig a reformkorra emlékeztető lendülettel jelentkezett ismét az önéletírás, a memoárirodalom, és a tágabb értelemben vett művelődéstörténet. (Például Benkő Samu, Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Mikó Imre, Dankanits Ádám, Pataki József, Beke György munkásságában). Sütő munkái tehát nem egyedülálló jelenségek a korban.

A magyarországi szellemi élettől és általában a magyarországi valóságtól való elszigetelési politika[436] egyre erőteljesebbé válásával, a szociográfiától az esszén át a méltán közönségsikereket arató kezdeti drámákig, a kialakuló irodalomképre a sorok közti értelemkeresés, az írás mint ellenszegülés, de legalábbis a megmaradás, a mi-tudat kifejeződése válik jellemzővé.[437] Ebben a keretben kap nagyobb nyomatékot a hatvanas évek közíróságától, funkcionális irodalomeszményétől elforduló első Forrás-nemzedék után a második generáció szerzőinek a háború után indult középnemzedékkel (Sütővel, Huszár Sándorral, Kányádival, stb.) való egymásratalálása, legalábbis az irodalom közösségi eszményeit és szerepeit illetően. És szintén ebben a kontextusban célszerű vizsgálni a korban váratlanul megszaporodott erdélyi drámatermést is. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül

[436] Az elszigetelés több irányú: a Magyarországon megjelent könyvek, sajtótermékek bevitelének a tilalma, a rádió és televízió adások gyöngítése, a kiutazási tilalom, az anyanyelvi oktatás részleges felszámolása, a történelemhamisítás, stb.

[437] A befogadói mechanizmusok előértelmezettségét kész ténynek kezelő, olvasói-értelmezői referenciaviszonyok egyértelműségében, a hatvanas hetvenes évek fordulójára érvényesült fokozottan, hogy a szerzők olykor korábbi problémafelvetéseiket is éles erkölcsi jelleggel helyezték aktuális kérdéshorizontba. A lappangó dilemmák és a kialakult atmoszféraérzékenység közepette, amint Szász László a Székely János-darabokkal kapcsolatosan mondja, „a közönség, a színházi elsődleges interpretáció nyomán, aktuális politikai üzenetként értelmezte a műveket (ha egyáltalán színre kerültek vagy olvasmányként hozzáférhetőek voltak), maguk a szövegek valóságos történelmi dimenzióban vizsgálták a megfogalmazható kérdéseket". A mából visszatekintve ugyanakkor „a fikcionáltság és a világteremtés öntörvényűségének foka lehet az a kritérium, amely a diskurzus változásával is, hosszú távon biztosíthatja üzenetképességük erejét vagy fogyatékosságait." Vö. **Szász** László, *i.m.,*168.

legalább az a két tényező, miszerint a korabeli elváráshorizontok a színpadi művek jelentős hányadában ezen színművek mögöttes értelmének, másodlagos jelentésének, titkos üzeneteinek dekódolására összpontosítottak, másrészt, hogy maguk a szerzők sem tudtak eltekinteni ettől az előzetesnek tekinthető igénytől, mely a korban a kompozíció kialakítására is hatással volt. A szerző „nem a forma korszerű ontológiai lehetőségeivel kísérletezett, hanem az 'üzenet' esztétikailag hiteles, szemantikailag adekvát kereteit tágította."[438] Az értelmezésnek egész korszakra jellemző kényszerű veszélyeire amúgy több példa említhető a magyar drámairodalom egész területéről is, (tehát nem csak Erdélyből) bár valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a színpadi művek hatásaiban az elszigeteltség és jogfosztottság fokozataival a „játszottság" értelmezéslehetőségei is arányosan csökkenhettek.[439] Ráadásul az erdélyi magyar történelmi drámában az illúzióteremtésnek és az öncsalásnak egy furcsa elegye is megtalálható volt. A katarzis-hiány és a historizáció tematikus-szerkezeti ténye itt (Székely János *Mórok*jában éppúgy, mint Sütő *Csillag*jában) azt is megvilágítja, hogy minél kevésbé élt a szerző katarziskeltő mozzanatokkal, annál inkább tudatosíthatta a történelmi kivetítésnek illuzórikus, mítoszteremtő jellegét. A katartikus hiány, a feloldódás elmaradása ugyanis figyelmeztethette az olvasót/nézőt: a történeti jelmez ellenére a legnagyobb értékek megaláztatása a feloldás helyett a végleges pusztulást is kilátásba helyezi. A magyarországi fogadtatásában is ennek a (letargikus) szemléletnek az elsőbbsége hangsúlyozódott. Az irodalom muszájherkulesi jellemzése, értelemkötő referenciális kényszerűsége, mely egyrészt az említett valós gazdagságot írta némiképp fölül, másrészt csak a művekbeli hatalomképek értelmezésére szűkült, épp a Sütő-centrikus diszkurzus által nyert megrendítő formákat.

Mindemellett Magyarországon abban a kulturális, társadalmi, politikai helyzetben, és abban a változó értékszférában, amelyben Sütő legnagyobb hatású művei színpadra kerültek, már általánosan is megtalálható volt egy, a hivatalos irodalompolitikától eltérő ábrázolás-igénye a korszak magyar életének, másfajta valóságának. A kötelező vezércikkeken túl[440], a hetvenes évtized irodalmi folyóirataiban a parabolikus, példázatos nyelv térhódítását az író-olvasó cinkosságának korabeli elterjedtségével is magyarázhatjuk.[441] Mindezt csak erősítette már a hatvanas évtizedtől a parabola mellett a groteszk térhódítása is. A két műfajcímke gyakorlatilag rokon áttételességében, (a korban író és olvasó egyaránt tudja, hogy bizonyos

[438] Vö. **Szász** László, *i.m.,*133.
[439] Az esztétikai forma ekkor „azt a referenciális kapcsolatot is kénytelen érzékeltetni, amelyik útmutatást adhat a 'játszottság' értelmezésének módjaira is." – Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*, 2. kiadás, Bp., Argumentum, 1994.
[440] Vö. például, *Irodalmi helyzettudat*, in Élet és Irodalom, 1978, február 28.
[441] A jelenséget Mészöly „cinkos akusztikának" nevezi. Vö. **Mészöly** Miklós, *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 125.

mű nem csupán a konkrét cselekményről szól…) s később azt az elmozdulást is jellemzi, amelyik leginkább színpadon, illetve az évtized közepére-végére a megújuló prózában tudott egy másfajta mozgósító erőt és közérdekűséget képviselni.[442]

*

E kissé hosszas kitérőre némiképp azért is volt szükség, hogy egyértelművé váljék, a vizsgált életmű fogadtatása (minden hézagossága ellenére) többféle magyarországi elvárásrendbe illeszkedett, s ugyanakkor megfelelt a korszak teljes erdélyiség-képpel kapcsolatos emotív igényeinek és különböző elvárásainak. Ahogyan általában az erdélyi (hivatalosan az önállónak mondott romániai magyar) irodalom magyarországi visszhangja is az erdélyi közönség számára (az által támasztott igények szerint) végre saját sorsa, magárahagyatottsága, gondjai iránti fokozottabb odafigyelésként értékelődött. „A magyar lakosság tudatvilágában az anyaország fogalma erős idealizálási folyamatot indított meg, mely a Magyarország-képre is kihat" – írta Illyés Elemér egy Svájcban megrendezett előadássorozat egyik tanulmányában. Az 1980-ban Magyarországon még elképzelhetetlen előadássorozat arra is kitért, hogy az anyanemzet-kép minden idealisztikussága ellenére, „a romániai magyarság közvéleménye igen élesen ítéli meg az anyaország közömbösségét sorsa iránt."[443] Ez a közömbösség látszott fokozatosan megváltozni az évtized végétől, melynek elsődleges eszközét éppen a küldetést, a képviseletet felvállaló életművek propagálása jelentette.[444]

Szolidaritás

Persze a hetvenes évek végére már kialakulni látszott a sütői életművet is meghatározó politikai elmozdulásoknak az a végső iránya, amely a romániai abszolút diktatúra megszilárdulásával fordítottan arányosan egyre több teret engedett szentelni a határon túli magyarság problémái magyarországi kimondhatóságának. A magyarországi belpolitikai viszonyok persze csak oly mértékben enyhültek, hogy egyáltalán szóba lehessen hozni (például a kiadatlan *Szellem és erőszak*ban) az anyanyelvi és kollektív jogfosztásokat,

[442] Tóth Dezső (még miniszterhelyettessége előtti évben) az irodalom „közérdekűségét", a hatvanas évekre jellemző nyilvános társadalmi „mozgósító erejét" kérve számon állapította meg, hogy az elmarad az előző évtizedétől. (Vö. Társadalmi Szemle, 1976/8-9.)

[443] Vö. **Illyés** Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III, i.m.,* 30.

[444] A közös hagyományok, a nyelv, a kultúra, a történelem mint nemzetformáló és –megtartó erők, (akárcsak a két világháború közt, amikor talán a legnagyobb hangsúlyt kapták, mert elsődlegesen ezek jelentették a magyarság számára a kohéziós tényezőt) szellemi-kulturális hatásaikban érvényesítettek egy, a direkt hatalmi szempontokon, politikai határokon túlnyúló illuzórikus egységképet, s általa lelki-szellemi támaszt. De míg a két háború közt ebben operatív módon maga a budapesti kormányzat járt elöl, addig a tárgyalt időszakban gyakorlatilag csak az irodalom és egyéb művészeti formák járulhattak hozzá egy efféle képletes egységen alapuló morális támaszhoz.

de valós politikai akarat a megoldásra nem létezett.[445] A kádári rendszer számára a nemzeti kérdés, a nemzeti hagyományok nyugtalanító feszültséget jelentettek,[446] s ebbe tartozott a határon túli magyarság kérdésköre is, melyet a hivatalos magyar álláspontok 1968-ig egyáltalán nem, ezt követően is csak ambivalens magatartással közelítettek meg. Mint már utaltam rá, a hetvenes évek legvégétől azonban már tarthatatlanná vált az elfedett, viszont létező nemzetiségi-problémák kezeletlensége. A „gulyáskommunizmus" még az életszínvonal növekedésével sokáig legitimációt talált a nemzeti érzést mellőző, elfedő, arról tudomást nem vevő ideológiákra, a határon túli magyarság kérdéskörének aktualizációja viszont egyre érezhetőbb társadalmi nyomás következtében fejthette ki eszméltető hatásait. A magyarországi értelmiségi szembenállásnak a nyolcvanas évekre ezért is lett az egyik kiemelt területe lett a határon túli magyarokkal való szolidaritás. Az annak valóságáról jelentős hiányosságokat tükröző szemléletek mellett, vagy annak ellenére, a megkésettséget elszántsággal pótolva, s olykor kiszélesedésében, divatszerűségében próbált – mintegy a társadalmi lelkifurdalást is leplezni igyekvően – politikai célokat megfogalmazni. A szépirodalmi kereteken túl a publicisztikai műfajokban is kifejezett egység és felelősség hangsúlyozása minden egyéb közlésformában kiemelt státuszban foglalkozott az addig elzárt, mellőzött és tiltott problémákkal, amelyeket fokoztak az Erdélyből érkező, a társadalmi-politikai realitás ottani elzártságát végre megvilágító híradások.

A hetvenes évtizedre különben is jellemzővé válik, hogy a depolitizált nyilvánosság, paradox módon, bármifajta írói megnyilatkozásnak politikai vonzatát (is) feltételezte.[447] Az irodalomértés kényszeres olvasói beállítottsága ekkorra erdélyi viszonylatokban kiemelten hajlamos volt az egyébként nem tárgyalható kérdéseket olykor nem csupán a silány műveknek alárendelni, de terjeszteni egy olyan értéklátást is, amely művek igazságfeltáró értékeit egyúttal esztétikai értékként határozta meg.

---

[445] A két ország nyitottabb kulturális együttműködését az 1969-ben rögzített kulturális és tudományos együttműködés terve még szorgalmazta. (Ezt végül a két ország vezetői Nagyváradon írtak alá 1970 decemberében.) Az évtized végére, a reményteli nyitányból a kiteljesedő diktatúra felé haladó romániai társadalmi elkomorulást és a nemzetiségi megoldatlan viszonyokat jól jellemzi, hogy a külpolitikában, 1977-ben a magyar diplomácia már csak egy utolsó halovány kísérletet tesz a IX. Proletár nemzetköziség kongresszusának égisze alatt a „nemzetiségi probléma" kezelésére. (Lásd a kor ezzel kapcsolatos feljegyzéseit Kádár és Ceausescu talán utolsó találkozójáról, Debrecen-Nagyvárad, 1977.) A kisebbségi jogfosztottság gyakorlatilag ezután sem változik, semmilyen előrelépés nem történik, csupán elvi szinten fogalmazódik meg, hogy Kolozsváron és Debrecenben konzulátusok nyílnak. Innentől kezdve kerül be a politikai terminológiába a kisebbség hídszerepe is!

[446] Továbbra is érvényben maradtak például az 1956-ot nemzeti nacionalista propagandának beállított tézisek, vagy a március 15.-i fokozott rendőri készültségek, stb.

[447] Hetvenes években az „üzenet" legfontosabb, eszmei-szimbolikus nyelvezetét éppen a történelmi tárgyú művekből akarják kialakítani. „Nem véletlen, hogy a történeti műfaj jelentette az utóbbi évek magyarországi irodalmi 'importjának' szinte kizárólagos cikkét" - írja Egyed Péter az említett 1982-es Önszemléleti vita során. Vö. **Egyed**, *A magyar irodalom önszemlélete*, in Új Forrás 1982/8.

Új küldetéses irodalom Erdélyben

A marxista keret-meghatározásokat követően az irodalom társadalmi funkciója[448] Erdélyben az újabb irodalomtörténeti összefoglalásokban és a kritika gyakorlatában egy másfajta szerepkörrel is kiegészült, melyben a feladatelvű irodalmiság szempontjai számára a nemzetiségi karakter, az anyanyelv és a közösség-reprezentáció vált meghatározóvá. A szépírói képviseleti attitűdök annyiban nyilvánvalóan más legitimációs bázissal rendelkeztek Erdélyben, mint Magyarországon, hogy már a húszas éveket követően nyílt etnikai elkötelezettségben öltöttek testet, a második világháborút követően megfogalmazódó funkcionális irodalomeszményben pedig az így értett elkötelezettség felfejthető, kihallható elemei konkrét társadalmi hatóerőkké kívántak és tudtak válni.[449] Mint említettem, az egyre szűkülőbb keretek, az intézményi leépülés és a sérelmi fogadtatás felől nézve is mindez olyan mércét érvényesített, amely a felülről irányított hivatalos mellett egy lappangó, informális értékrendet emelt a köztudatba. A hetvenes évek végétől fokozatosan megszilárduló román diktatúra évei mintegy igazolták a közösségi sorsvállalás irodalmának további elvárás szinten való megjelenését is. A recepcióbeli hangsúlyeltolódásokban a társadalmi küldetés és írói szerepkör összeegyeztethetőségének történeti szükségszerűsége azonban az irodalmi rendszer egyik tárgyát kiemelve, a többihez képest fontosabbá nyilvánítva, recepciójában exteriorizált, abszolút tárggyá avatta azt, s magyarországi visszhangjaiban sokáig azonosítani vélte a teljes Erdélyben születő magyar irodalom formáit a küldetéses-képviseleti olvasatokkal, melyek ekkorra a kritika és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésének a középpontjába kerültek. Az irodalomtörténeti vizsgálatok előszeretettel fedeztek fel analógiákat a huszas évek kisebbségi irodalma, és az újonnan előtérbe kerülő romániai magyar irodalmi megnyilatkozások közt.[450] A hatásában továbbélő transzszilván értékkategóriák a pedagógia

[448] Irodalom és társadalom viszonyának bonyolult kérdésköre persze olyan tágabb elméleti kérdésfelvetéseket is érint, amelyeket nincs módom ebben az értekezésben részletesen kifejteni.

[449] Az ilyen szcenírozásban testet öltő összetett diszkurzusforma esetében is megállapítható azonban, hogy elkerülhetetlenné vált a fokozatos elvárássá szűkülés, mert idővel az irodalmi kommunikáció alapvető esztétikai tartalmait ezek a járulékos komponensek nem pusztán tágították, gazdagították, de egynémileg kényszerű, hallgatólagos konszenzuson alapuló értékkoncepció szerint ki is sajátították azokat. Köze volt persze ehhez mindannak a jól átgondolt tudatos nemzetiségi politikának is, amely az erdélyi magyarság szakmai intézményhálózatának a leépítését szorgalmazta. Bár a hetvenes évek ígéretes nyitánya új intézmények létrehozásával nagyon is reménytelinek bizonyult, önálló magyar kulturális intézményekről az évtized végére már alig beszélhetünk. Az egyéb, a nemzeti kisebbség valamilyen reprezentációját megoldani hivatott szervezet pedig egyáltalán nem, vagy valójában csak „fantomszervezetként" működhetett. Vö. például **Vincze** Gábor írását, *Ceausescu „fantomszervezete"*: *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

[450] Egy előíró, progresszív kánoni értékrendet képviselve, az erre az irodalomszegmensre tekintők egyúttal követendő mintát próbáltak felállítani a jövő nemzedékei számára. Legmeghatározóbb vonásként a közösség iránti elkötelezettséget, a tanító célzatosságot említhetnénk, amelyet értékeléseikben gyakran a művészi érték fölé emeltek.

célok, a népközösség és az anyanyelv védelmében kialakított pozíciói által a hetvenes évek második felétől nyíltan vagy hallgatólagosan, de legitim maradhatott. Ennek egy hasonlóan fontos, az analógiákban kiemelt továbbélő jellemzője a magyarországi irodalmi értekezésekben és az irodalomról szóló összefoglalásokban, a szenvedés éthosza volt. Mindez a sajátos módon kanonizált értelmiségi léttől Erdélyben is olyan szerepkört várt el, amely elsődlegesen a helyi értékek tematizálását a nemzetiségi képviselet nevében, érdekében vállalta.[451] Az üzenetek kényszerű, gyakorlattá vált keresése az értelmezésekben egyben a szerzői szándék irodalmi alkotásokban felismerni vélt pozitivista hagyományait és eljárásait is továbbéltette. A represszió fokozódásával arányosan Magyarországon viszont olyan irodalomképet generált, amely egységes, behatárolt intertextualitásként értelmezhetett csak minden kisebbségi írást.

Közösségi éthosz és morális magatartásminta

A transzszilván allúziók egy általános, örök humánum-eszmeként jelentkeztek a sütői világkép-értelmezésekben is. Az írói identitás valószínűleg már a kezdetektől kisajátítója volt a recepció alakulástörténetének, mert a kánonkommentárként funkcionáló hivatalos kritika miközben a legnagyobb elismeréssel szólt az írói teljesítményről, a sajátosságokat csak az elvárásoknak megfelelő mértékben kívánta meghatározni: azt kereste és fedezte fel tárgyában, amit a kánon képzetköre már előre feltételezett. A szempontokat, a változó irodalompolitikai légkör által is, a kanonikus értéktételezések mindig attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikációnak mely tényezőjét és milyen mértékben volt/lehetett képes tematizálni. A sütői életmű értelmezéskereteiben a népi, a nemzetiségi és a transzszilván jegyek ötvöződése is így kaphatott a közügyiségben különböző hangsúlyokat.

Akárcsak a hetvenes-nyolcvanas évek formális-kanonikus kritikái, a későbbi monográfiák is tovább éltették a kényelemből, ismerethiányból vagy kanonikus érdekből fakadó elfogultságokat. Miközben Sütő reprezentatív prózai művei a hetvenes évektől, főképp az *Anyám* révén, már valóban paradox szerkezetű erkölcsi értékjelképekkel is jelzik a korábbi világkép minőségi módosulásait, a faluábrázolás korábbi életszakaszra jellemző osztályharcos kliséi szerencsésen nem csapnak át egy másfajta romantikus eszményítésbe, amely a nemzetiségi létet a hagyományőrzés-hagyománypusztulás mezsgyéjén ragadná csak

[451] Ezek alapján valóban „a nyolcvanas évek végéig érvényes, hogy irodalom és közönség viszonylatában elsődlegesen értékként tételeződött – az irodalom sajátos eszközeivel és sajátos értékrendje szerint politikum mellett – az irodalom specifikuma szempontjából elmarasztalható, gyakran selejtes mű is”. Vö. **Dávid** Gyula, *A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei*, in Hitel, 1992/3, 93.

meg. A kritikákban viszont a kisebbségi lét metaforájává átlényegített tradicionális paraszti világ korlátai egyben a nemzetiség korlátaiként tételeződtek. Azon túl, hogy egy eszményített népi ábrázolásmód igényét is tükrözték, (a korban persze, amint említettem, a kiszélesedő folklórkutatások is jelzik, hogy Magyarországon erős igény jelentkezett a tradicionalitás-formák olyan eszményítésére, mely, a magyarországival ellentétben a még létező erdélyi falura az elvesző értékek aggodalmával tekintett) a végkonklúziók a múlt felé forduló adottságőrzést kisebbségi közösségi zálogként jelenítették meg. Az emberi élet teljességének méltánytalan korlátai a mezőségi falu életképeiben így kiegészültek egy nemlétező, ám a kritikák retrospektív olvasataiban a szenvedésvállalás küldetését, mint értéket megjelenítő olyan többlettel, amely aztán a későbbiekben a puszta létezést (főképp a falurombolások tapasztalata felől) is elérendő célként, a *megmaradás esztétikája*ként volt képes értékelni.

Ez a szemlélet kapta a legnagyobb nyomatékot a monográfiákban is. Mind Görömbei András, mind Bertha Zoltán naplóregény-elemzése[452] különös hangsúlyokat fektetett az adottságőrzésre, mint a kollektív megmaradás biztosítékának értelmezésére. „A tradíció összetartó ereje (és az összetartozás tradíciója) nemcsak léttörvény és adottság, hanem tudatosított és intencionált feltétel is. A veszélyeztetettségben értékké emelkedik az értékteremtés puszta lehetősége is, igénnyé a létezés kiindulópontja (…) A természetes válik elérendő céllá, az elemi szükséglet tágul óhajjá, égető kívánalommá. A fenyegetett élet a múltban, az élet folytonosságának a tudatában talál tápláló forrásra, s ez a tudat lesz fennmaradásának záloga, egyszersmind mérője;”.[453] Pedig a hatvanas évek végén írt naplóregény, még nem a megsemmisülés rémképének árnyékában született. A létállapot értékké minősülése viszont csak a transzszilván eszmék újbóli felértékelődése által kapott ismét hangsúlyos szerepet. A regénnyel kapcsolatban ezért állapíthatta meg még Czine is, hogy például a Tamási hősökhöz viszonyítva, akik népük értékeit valóban őrzik, „Sütő emberei a változásban – változásra készen – akarnak helytállni és megmaradni.”[454] Szerzőjük pedig a változó helyzetekben tudta „a kisebbségi humánum örökségét szocialista nemzetiségi humánummá” emelni![455]

Hasonlóan visszavetített elem a sajátos sütői nyelv hatvanas évekbeli faluábrázoló jellegében – „mely az erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja, ezt intellektualizálja tovább”[456]– „folklorisztikus transzilvánizmust” feltételezni. A népiség Sütő naplóregényében

[452] Ez utóbbit Lázok János is kritikával illette, vö. **Lázok**, *i.m.,* 21.
[453] Vö. **Bertha** Zoltán, *Sütő András*, *i.m.,* 124-125.
[454] Vö. **Czine**, *i.m.,* 58.
[455] Uo.
[456] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 126.

leginkább műfaji és hangulati ötvöződésekben, stilisztikájában és lírai esszényelvében mintsem jelképiségében ragadható meg. Az allúzióknak és a parabolisztikus kitágításoknak a későbbi, leginkább drámapoétikai jegyei (bár ezek nyomai, forrásai kimutathatóan megtalálhatóak a hatvanas évek második felében íródott napló-folyamban) aligha azonosíthatóak a „klasszikus transzilvánista technikákkal" amelyek ráadásul „a magyar megmaradás alapvető gondjának, létproblematikájának a jelképi sugallatait"[457] hívnák elő.

Jelképek? Erkölcsi princípiumok

A naplóregényben megjelenő fűszál-metafora „Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási, és önmegtartási stratégiává" növesztése[458] is egyike azon túlzásoknak, melyek az egyébként érthető odafigyelés mellett kényszeredett szimbólummá növesztik a teljes alkotást. A határait elrendeltetésszerűen „tízméteres szabadságában" próbálgató, láncát rángató kutya, illetve a kötetet záró akvárium-metafora óceáni lendülete („egészen az üvegfalakig") sem terjeszti ki (szűkíti le?) a helyzettudat e remek írói megragadását erőltetett metaforikus, sorsjelképi nyomatékra. A konkrét társadalmi-ontológiai létállapotnak az erkölcsi felhangjai viszont, melyek a teljes életművet átfogják, kétségkívül a mű megjelenésével egy időben már megjelennek.[459] Az egyik első magyarországi kritika a *Húsz órá*-val való egyetértő rangbeli összevetés során írja, hogy míg „Sánta hősei dühös lázadással fogadják sorsuk fordulatait, Sütő parasztjai szelídek, elfogadják a csapásokat, meghajlanak a fennmaradásért, mint szélben a fű. Nem nehéz belátni, hogy a kisebbségi helyzet és az adott időszak nemzetiségi politikája kondicionálta magatartásukat."[460] A kisebbségi létállapot, a „helyzet" megkerülhetetlensége, s a helyzetből adódó legfőbb feladat („hogy megmaradjunk") egy korábbi állapotot idéz, hatásaiban azonban az ígéretes, évtizedfordulót megelőző nyitány illuzórikusságának felismerésével egyre nagyobb aktualitást nyer.[461] A

[457] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 127.
[458] Uo.
[459] Amelyet közösségi alapállása és írói erkölcse tekintetében, mint írói ars poetica nyomatékosít a következő, esszéket és tűnődéseket összefogó kötet visszhangja is. Vö. többek közt **Tánczos** Gábor, *Sütő András ars poeticája*, in Élet és Irodalom, 1973/49, 11.
[460] Vö. **Pomogáts** Béla, *A valóság vonzásában*, in *Jelenkor,* 1970/12, 1147.
[461] Az erdélyi pusztuló falvak „rémképét terjesztő" magyarországi értelmezéseket természetesen az erdélyi írótársadalom – részben meggyőződésből, részben a politikai helyzet miatt kénytelen volt tagadni a hivatalosságok előtt. Huszár Sándor egyik nagyköveti beszélgetése során szögezte le: „A romániai magyar irodalom helyzetét sok esetben az alkotók és a nemzetiség helyzete szempontjából helytelenül és károsan értékelik, azokat nem megfelelően kommentálják. Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér c. könyvéről pl. kezébe került egy kritika, amely szerint a könyv tanulsága állítólag az, hogy a romániai magyar parasztság pusztulásra van ítélve. Ehhez hozzá tette: »ha az illető olvasta volna Marin Preda hasonló témáról szóló könyvét, amely ugyanezt mutatja ki a román parasztságról, nyílván nem jutott volna a fenti következtetéshez.«" Vö. *Martin Ferenc nagykövet rejtjeltávirata a Huszár Sándor főszerkesztővel történt beszélgetéséről.* Bukarest, 1971. január 13. 12/Szt./1971 Rendkívül titkos! - Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1971, Románia, XIX-J-1-j, 89. doboz, 128-271 ltsz., 00495/1/1971., gépelt távirat. A jelentést megkapta a Pártközpont

fűszál-hasonlat „földközeli józansága” valamennyi értekezőnél ezért válik a transzszilván szenvedéskultusz egyik etikai analógiájává. Az értelmezések fókuszában a kicsiny lehetőségek, az „ahogy lehet”-ek szenvedésalakzatai az ismét előkeresett kisebbségi sorsképlet értelmében a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesülnek.

A transzszilván értékjelképeknek tudatos összekötése az életmű fogadtatásában egyszerre történik meg a közügyiség és képviseletiség mellett az etikus, moralizáló, majd fokozatosan az ellenálló írói szerepkörök teljes életműre való kiterjesztésével. A hetvenes évek végén „szállóigévé vált a ’felemelt fő’ szókapcsolat, amely egyben a közösségi megmaradásért folyó küzdelem metaforájává vált. A ’sajátosság méltóságának’ vezéreszméje körül – a második világháború után először – került sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására, amelynek az előzményei ott voltak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományaiban. A kisebbségi éthosznak ez az ideológiája Sütő András drámáiban fogalmazódott meg.”[462] A kollektív méltóság, a „felemelt fő dramaturgiája” a Káin és Ábelt követően válik az értelmezésháló központi kategóriájává. Gáll Ernő írása Sütő dramaturgiájával kapcsolatosan, mely az ugyanekkor kibontakozó ’sajátosság méltóságának’ elméleti megalapozását is rejti,[463] Ernst Blochig jutva mondja Sütő hőseiről, hogy azok „a méltóság kategóriájának növekvő társadalompolitikai és antropológiai jelentőségét” tudatosították. Az erdélyi és magyarországi fogadtatás a hatalomviszonyokban a káini ellenszegülést („az alázat: gyalázat!”) főképpen Harag rendezéseinek nyerességében[464] teret nyerő legtragikusabb hangvételű Sütő-darabként (a magyarországi bemutatók mellett a kolozsváriak vendégszerepléseiben kiemelt hangsúllyal) közvetlen analógiákra bontotta. A sajátosság méltóságának irodalmi alakzatai mégis leginkább *helyzet* és *identitás* közötti konfliktus paradoxális értékviszonyára épültek. A méltatlan helyzet elviselésének a tragikuma, a személyes azonosságtudat helyébe a kényszer tragédiáját állította, s erkölcsi meggyőződéssel hidalva át azt, így vélte enyhíteni annak eredendő konfliktusosságát. A hiányérzés katartikus feloldása helyett, a drámákban is a harmónia elmaradásának elviselése

és a Művelődésügyi Minisztérium is. – A másolat Vincze Gábor tulajdona.

[462] Vö. Kötő József bevezetőjét, in **Kötő** József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.) Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

[463] Vö. **Gáll** Ernő, *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája*, in Korunk 1978/6, illetve UŐ, *A sajátosság méltósága*, Bp., Magvető, 1983, 97–121.

[464] Vö. **Szakolczay** Lajos, *A Káin és Ábel Kolozsvárott, Sütő András drámája Harag György rendezésében*., in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp. Szépirodalmi, 1984, 335.

jelent meg, mely „nem a konfliktus reális megszüntetésének távlatát, hanem a harmónia hiányának folytonos újratermelését” ösztönözte.[465]

A részben érthető emotív-ideologikus alakzatok tehát a nemzetiségi irodalmak magyarországi megítélésében olyan diszkurzív összefonódásokban érhetők tetten, amilyeneket az általam honmentőnek nevezett kritikák különböző irányokból és érdekkörökből terjesztettek.[466] A kanonizációs elvek időben visszatekintő modalizációi ugyanakkor azt is jól tükrözik, hogy az érdekviszonyoknak megfelelően a diszkurzív kánonformák egyetemes érvényű hasonlatokra, allegóriákra terjesztik ki a választott szerzői azonosságot. Egy későbbi riportjában ugyan maga Sütő is utalt arra, hogy a magyarországi recepció tévesen eleve a műveiben megszólaló hangot, jelképet, példázatot azonosította mindvégig az ő személyével és személyes erkölcsi téziseivel,[467] valóság és fikció kettőssége, megkülönböztetése elvétve sem létezik az életmű referenciális feltárásaiban. Amikor a nyolcvanas években Magyarországon a lehajló, de megmaradó fűszál-hasonlatnak folyamatos hangoztatása kapcsán e korábbi attitűdöt még az egy-táborbeli társak is bírálni kezdték (például Csoóri Sándor több ízben – állítva, hogy a romániai magyar értelmiség egy része árulója lett a nemzetiség ügyének –, de *Megmaradni* című drámájában Csurka István is) Sütő így nyilatkozott: „Minálunk soha senki sehol ilyesmit nem hirdetett meg. Ép elmével társadalmi programként bármely kollektivitás számára ilyet nem lehet meghirdetni. Ennél a passzív ellenállás elve is cselekvőbb, harcosabb program.”[468] Kérdés, persze, hogy belátás, írói korrekció vagy politikai kényszer mondatta ily megkésve mindezt Sütővel. A felvetés ugyanis azért is figyelemre érdemes, mert vég nélkül lehetne sorolni a recepciónak és az írói vallomásoknak is az erre a hasonlatra épülő szólamait. (A kritikai fogadtatás számtalanszor említi és elemzi a szélben lehajló, de megmaradó fűszál jelképét, mely hirdetett tétellé éppen a hetvenes-nyolcvanas évtized fogadtatása által vált.) Többen a recepciót meghatározó kritikusok közül ismertetésük, kritikájuk vagy az életutat átfogó írásuk címévé, alcímévé is választják, az első monográfia kiemelten idézi a teljes dialógust is, amelyben elhangzik.[469] Sütő 1989-es szavai tehát legjobb esetben is már egy régen meghonosodott állapot előtt

[465] Vö. **Cs. Gyímesi**, *Honvágy a hazában*, *i.m.,* 73.
[466] Mint említettem nem feledhető, hogy a hetvenes években – éppen a Káin és Ábel kapcsán – a hivatalos kritika szempontjából, a marxista dialektika felől is példaértékűnek mondják az életművet. Vö. **Fenyő** István, *i.m.*
[467] „Regényhős szavait a szerző saját politikai – vagy bármiféle – programjaként, jelszavanként, tételenként értelmezni: rettentő tévedés…” Vö. *„Az omlásnak ez csak a kezdete.” – Beszélgetés Fejér Gyulával*, in **Sütő** András, *Az élet és halál kapuiban*, Csíkszereda, Pallas Akadémia, 1993, 395; illetve **Sütő** András, *Sárkány alszik veled*, Bp., Szépirodalmi, 1991, 414.
[468] Uo.
[469] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 154.

állhattak csak értetlenül.[470] Az önvizsgálat szükségszerűségére is utalva, valamint a múlttal való szakítással kapcsolatban jegyezte meg később Csoóri: „Ami Kolhaasban tudatos döntés volt, az volt nyilván Sütőben is. Csak hát más fölismerni, mint érvényesíteni az igazságot. Emiatt az ütemkihagyás miatt Sütőt mindig az egyik legkitűnőbb, de a kelleténél jóval óvatosabb írónak tartották Erdélyben s Magyarországon is […] a könnyelmű ítélkezés bűnébe magam is beleestem. Valószínűleg azért, mert egyszerre vártam tőle csodatevést és áldozatot."[471]

Értelmiségi szerepek és visszhangjaik

Mennyiben alakította a Sütő-kánont a visszhang, a közösségi irodalomformák és azok elvárásrendje, illetve a választott/vallott kollektivitásformák írói eszmeiségének korabeli kétségtelen találkozása? A hagyományos törekvések, a szülőföld-ábrázoló, sorsközösségi beszédmódok továbbélésének a megszilárdításában kétségkívül nagy szerepe volt a magyarországi fogadtatásnak, s a szakmán túl a széles közönségsikereknek is. A olvasóközönség felől tekintve különben hiteles kép csupán a kritikák alapján Erdélyben sem alakulhatott ki valaki műveinek mérvadó fogadtatásáról. Kritikát ekkortájt elsősorban az *Utunk* és az *Igaz Szó* közölt, (általában művenként egyetlen alkalommal) illetve a *Korunk* ritkábban, társadalomtudományi irányultságának megfelelően. Ezt egészítette ki *A Hét* 1970-től Bukarestben. S bár napilapokban és irodalmi mellékletekben is születtek olykor recenziók, a korszakra visszaemlékezve nem véletlenül jegyezte meg Bodor Ádám, hogy „ettől meglehetősen belterjessé vált a kritikai élet: egy, esetleg két méltatástól a szerző megdicsőült, egyetlen elmarasztaló kritikától pedig már olyan bélyeget kapott, amelytől megfelelő kritikai tér hiányában már aligha szabadulhatott".[472] A megfelelő tér, az egyenrangú kritikai rovatok fórumának a hiánya, akárcsak a szakmai intézményi háló hézagossága is nehezítette az egészséges kritikai értékrend kialakulását. A magyarországi visszhang erőteljes hatása ezért az elmondottak mellett is külön nyomatékot kapott!

Lényegében más kérdés, hogy a korabeli kritikák erdélyi visszhangja mit jelenthetett adott körülmények közt szerzőjének és környezetének. Mennyire adott ösztönzést, jelentette

[470] A műben megjelenített és a művön kívüli valóság mondhatni szokásos értelmezésekbeli egymásra vetítése ellenében ezeknek éles megkülönböztetésének igényét sem előtte, sem a kilencvenes években nem tette szóvá a szerző.

[471] Az idézet utolsó mondatait tekintve különösképpen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a marosvásárhelyi véres eseményeket követően hangzanak el. Vö. **Csoóri** Sándor, *Az elveszített szem fényei*, – a Bethlen-díj átadásakor (1990) elhangzott laudáció szövege – in UŐ, *Tenger és diólevél*, Bp., Püski, 1994, I. 518-520; illetve in **Görömbei** András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról*, *i.m.,* 323.

[472] Vö. **Bodor** Ádám, *i.m.*

a folytatandó utat az első komolyabb „nemzetközi”[473] siker után („az író visszatér sikereinek helyszínére”),[474] illetve erősítette fel az elvárásoknak való megfelelés kétirányú elkötelezettségeit. Az erdélyi hivatalos (tehát komoly cenzúrától övezett) irodalmi térben a hivatalosság nyelvén szólhattak csak az értékelések értékelései is, még akkor is, ha mindez talán a teljes elemzett korszak irodalompolitikailag legenyhébb periódusában következett is be. A budapesti visszhangok (például a trilógia ősbemutatói kapcsán, melyeket egytől egyik hamarább láthatott a magyarországi publikum, mint az erdélyi!), vagy azok erdélyi folyóiratokban is leközölt dicséretei viszont nyilvánvalóan alakították azt az elvárásrendet, amelynek a későbbiekben az erdélyi szerzők jelentős része igyekezett megfelelni.

A nemzetiség, mint társadalmi csoport történetéről írott fiktív elbeszélésekre is igaz, hogy bennük a csoportidentitás jellemzőinek kifejezői átörökítő érvénnyel kívánnak bírni. Leginkább a történelmi tárgyú irodalmi művekre és bizonyos műfajokra érvényesíthető mindez, hiszen a történelmi regényeknek vagy drámáknak mindig is megnövekedett szerepük volt a nemzeti identitás formálásában. A hetvenes évekre a dráma és az esszé tűnt leginkább megfelelő műfajnak minderre, Sütő történelmi tárgyú darabjai mellett Páskándi és Székely János drámairói életműve is némiképp igazolta ezt. A három drámairói életmű – melyeket Szász László ontológiai és esztétikai kivetüléseikben, valamint szerzői világképeik szerint vetett össze[475]– kortársi jellegük, receptív viszonyuk és viszonyulásuk mellett azért is figyelemre méltó és inspiratív, mert mindhárom szerző[476] a drámában vélte felfedezni azt a kellőképpen összetett, és a befogadó által majdnem szabadon kitölthető keretet, amelyet a korai hetvenes évek kínáltak, s amelyben a kérdésfelvetések közös horizontja történelmi példázatokban, mint perspektívákban nyilvánulhattak meg. Székely, miután 1971-ben (az

[473] Az *Anyám* a magyar irodalom egészének a figyelmét felkeltette. Az Igaz Szó Sütő-különszáma (1970/2, - Hajdú Győző, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Veress Dániel, Panek Zoltán, Kocsis István, Veres Péter és természetesen Sütő írásai) után az Új Látóhatárban Illyés Elemér (1970) illetve Zsigmond Endre (1971); a Katolikus Szemlében Várady Imre (1970); a Magyar Képes Újságban Gion Nándor (1973); az Üzenetben Varga Zoltán (1972) írt róla. Szintén Varga tudósít a Nemzetőrnek (1971), míg az Új Symposionban Danyi Magdolna (1973), az Új Szóban pedig Egri Viktor (1971) értékeli a műfajtalan remeket. Magyarországon a szaklapok (ÉS, Kortárs, Forrás, Új Írás, Alföld, Tiszatáj) mellett minden országos napilap hasábjain közölnek róla értékeléseket.

[474] Az említett *Istenek és falovacskák* (1969) kötetcímadó interjúban az elődök, Móricz illetve Tamási vonatkozásban szó esik az irodalmi siker egy érdekes összefüggéséről is: „Az író könnyen esik csapdába azáltal, hogy visszatér sikereinek helyszínére. (Lám, nemcsak a bűnösök!) A közönség kívánságára még egy ráadást énekel. Közben csak az történik, hogy a társadalom újabb hullámai elzúgnak mellette.” Vö. *Istenek és falovacskák* - beszélgetés Huszár Sándorral, *i.m*.

[475] Vö. **Szász** László, *i.m.*. A három írói attitűd összehasonlítására vállalkozva, a szerephálók behatárolásai alapján művészi értékük, műfaji tagolódásuk, illetve széles kérdéshorizontjuk hármasa mentén véli Szász jogosan összemérhetőnek Székely drámai formaművészetét és böcseleti irányát Páskándi és Sütő műveivel. A negyedik szempont, tegyük hozzá, hármójuk magyarországi recepciója, ismertsége, elismertsége lehetne, bár ahogyan az említett összehasonlítás során, úgy itt is bizonyára lényeges különbségek mutatkoznának meg a recepció elfogultságai tekintetében.

[476] Akik amúgy sem szakmai, sem személyes kapcsolatot egymással különösebben nem tartottak fent.

erdélyi magyar költészet felívelő periódusában) *Ars poetica* című előadásában egyenesen a versírás lehetetlenségét jelentette be, drámákban, regényekben, és nagyszerű filozófiai esszékben építette következetesen tovább a mítoszok szinkretikusságából ihletődő életművét. Érdekes ugyanakkor, hogy míg az erdélyi magyar költészetben a hatvanas években történik meg az első hangsúlyosabb visszakapcsolódás a magyarországi kontextusokhoz[477], a hetvenes évek drámai termése már önálló erdélyi műfajként értékelődik fel. „Hogy nálunk erősebben van jelen a történelmi dráma, az talán a parabolák kényszeréből is következik"- mondja Sütő, aki szerint a műfaj „jobban és egyetemesebben mutatja be az író igazát."[478] A minőségi különbség persze, mely drámák és bemutatóik „szemantikai grammatikája"[479] közt húzódhat, nem csak a szerző egyéni vagy kollektív „igazára" korlátozódott. Mindhárom írói életműnek drámatermésére természetszerűen érvényes, hogy az intencionáltság, a drámai hatáserő felfokozott képessége, mely az eredendően történelmi példázatban legalább két dimenzióban juttatta kifejezésre közönség és szerző együttgondolkodását, minden más műnemet és műfajt túlszárnyalva, gazdagabb gondolati telítettséggel közvetíthette világkép-formációinak tragikumát. Meghatározóbb a korban ugyanakkor az a történelemszemlélet volt, amely a drámák világszerkezetében tükröződni látszott, s amely a szerzők erkölcsi, etikai, világnézeti megfontolásaihoz is közel állt. Mindhárom életműben központi helyet kap ugyanis hatalom és éthosz elvi szembenállása. Páskándi esetében, aki később a történelmi dráma korszerűségével, esélyeivel elméleti szinten is foglalkozott, szigorúan a műfajt tekintve talán a legjobbnak mondható művekről beszélhetünk, (*Vendégség*, *Tornyot választok*) ezek a parabolákon túl valós történelemképet is hordoznak. Sütő drámái legjobbjaiban is (a *Lócsiszár*ban és a *Csillag*ban) éppen ezek műfaji öntörvényűségénél és az alkalmazott dialogikus formánál fogva tudott a szerzői intenció is autentikusabbá válni, mint egyéb műveiben, olykor publicisztikai szintű vallomásaiban. Székely János filozófiai lételméletének

[477] Mintegy zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a szocialista társadalom kulturális-közéleti berendezkedését kezdetben támogató, különböző életkorú és habitusú költők uniformizált versnyelve erőteljesebben a hatvanas évekre bomlik meg, s ebben legkorábban talán éppen Székely és Páskándi vállal szerepet. Ők már az ötvenes években nemet tudnak mondani az erős irodalompolitikai nyomással érvényesülő irodalomszemléletre, amelynek persze megvannak a maga negatív következményei. Székely János versei, melyek már az 1940-es évektől kezdve egzisztencialista élményanyagot és gondolatmeneteket hordoznak, nagyrészt a Szabó Lőrinc-i versvilágot és költészeteszményt folytatják. Az első verseskönyve megjelenését, majd bezúzását követően, az ötvenes évek végén ártatlanul börtönbe kerülő Páskándi Géza Székelyhez hasonlóan több műfajban bontakoztatja ki aforisztikus-esszéisztikus szövegvilágát, amelyet szintén „a modernség episztemológiai érdeklődése" jellemez akárcsak a Székelyét, „Páskándi viszont nem a mítoszok monolitikus ős-tudását, hanem a nyelv töredezettségét, váratlan kapcsolásait tekinti a megismerés kiindulópontjának." Vö. **Balázs** Imre József *Vázlat az erdélyi magyar költészetről*, *i.m.*

[478] Vö. **Ablonczy** László, *A drámaíró bizalmat kér a színháztól*, in Magyar Hírlap, 1974, december, 25, 21. Ugyanebben az interjúban jelenti be Sütő készülő új drámáját (akkor még „Máglyák és szobrok" címmel) illetve azt is, hogy az Igaz Szó mellett a Kortárs is közli majd.

[479] Bécsy Tamás kifjezése. Vö. **Bécsy**, *i.m.*

rendelte alá a történelmi drámát is,[480] de nála az egyedüli esély a hatalommal szemben a belső szellemi felülkerekedésben érvényesül.[481] A drámákban (*Protestánsok*, *Caligula helytartója*) a lekerekített történetek dilemmája, az eszméhez való hűség és a körülmények diktálta magatartás nyílt konfliktusa jelenik meg történelmi modellekbe kivetítve, s fogalmilag ékesen körülírva.[482] A teremtő individuum magánya nála akarva-akaratlan szembekerül a kollektivitás erőszakolt kultuszával.[483]

Sütőnél ugyanakkor egy mindig általánosító, metaforikus jelképvilág a „nemzeti-közösségi cselekvési program"[484] jegyében válik történelmi magatartás-példázattá. A drámákon túl a legjobb Sütő-esszék is hasznosítják az irodalomnak nevelő, felvilágosító funkcióin keresztül az erkölcsi tanító nemzeti szerepköreit. Némileg a fikció szabadságát kihasználva, de nyíltan a kollektív befogadói azonosulásra építenek, s ezáltal jelenítik meg a csoport kívánatosnak vélt identitásmintáit. A kánon szempontjából éppen ezért az életmű értékelése a helyzetképen, tudósításon, s az erdélyi krónikás lírai hangvételén túl olyan azonosulási mintákat is biztosítani látszott, amelyek a pozitív nyelvi, nemzeti identitás kialakításához is hozzájárulhattak.[485] Ennek a végsősoron természetes folyamatnak csak akkor jelentkeztek nemkívánatos jelei, amikor az írói modell így formált összképe egyrészt kizárt más, nem hasonló irodalomeszményt valló alakzatokat, másrészt, amikor a minőségi jegyeket ezek látványos elmaradásaiban is alávetette a tartalmi meghatározottságoknak, vagy a történelmi-politikai helyzet kényszerének.

---

[480] Székely erkölcstana egyben kényszerű ítélet is, melyben az alkalmazkodás az individualitásnak, a saját belső világnak az egyetlen lehetséges megtartásaként, mintegy gondolati kibúvókeresésként saját költészetére és drámairodalmára is vonatkoztatható. A La Fontaine-i gyakorlati életbölcsesség, mely szerint a hajló nád túléli a viharban megszakadó tölgyet, merőben más irányból tűnik itt fel, mint az Anyámból idézett sütői fűszál-hasonlat esetén, amely a recepcióban egy közösség megmaradásának, ha nem is erkölcsi példájává, de gyakorlati metaforájává alakult. Székely költészetében az érett lírikus életbölcsességének mély gondolatiságával jelentkezett ember és külvilág, egyén és társadalom korviszonyok bonyolította kapcsolata. (Jó példa erre *A folyó* című verse, mely a mederhez alkalmazkodó, minden formát felöltő s ugyanakkor formabontó és így építő víz jelképe, vagy a *Parti füzes* ciklus, mely a passzívan elviselő, eltűrő, fejszével fenyegető bántásban, ágakat nyeső halálképekben is az elpusztíthatatlant, a bennük rejlő új életet hirdeti). Sütővel ellentétben ugyanis a Székely János-i példázatban a megmaradás mellett a szellemi felülkerekedés és az alkotás általi kiteljesedés is ott van, s ez mindig az individuális szférára vonatkoztatható.

[481] A későbbiekben is az értelem győzelme érvényesül a kényszerűségen, a hatalmi formákon, a szellem elfojthatatlan diadala a fegyelmen és a külső világon. Ahogyan *A nyugati hadtest* sorok mutatják: „Tetteinket, szavainkat előírhatják, - gondolataink szabadok."

[482] Vö. **Elek** Tibor, *Rész, elkerítve az egészből*, in Hitel 1999/3.

[483] A hatalmi ideológia marxista eszményeivel, a totalitárius rendszerrel éppúgy, mint a kisebbségi kollektivitás gondolatával. Az egyetemes ontológiai magányosság szorongó életvilága a belső autonómia-teremtéssel kizár gyakorlatilag mindenféle külsődleges, idegen kollektivitáseszményt.

[484] Elek Tibor kifejezése. Vö. **Elek**, *i.m.*

[485] A nemzeti kultúra, s ezen belül elsősorban az irodalom identitásképző funkciója kétségkívül a nyelv által válik megtartó erővé. Ugyanakkor, mint Mester Béla utalt rá, ennek „puszta közösségi jelképpé való lefokozása megszünteti annak dialogikus szerkezetét, tautológia-sorozattá alakítja még a rá való reflexiót is." Vö. **Mester**, *i.m.*, 21.

Sütő írói útkeresését követően, a hetvenes évekre világképének már mindenféleképp megfeleltethetőek lesznek az életmű tekintetében a leginkább népi írókra jellemző, egyéb írótársaktól megkülönböztető sorok, melyek értelmében „tudatosan vállalja a sajátos magyar sorsproblémák megszólaltatását, és ennyiben az író irodalmon túli felelősségét. De ezt nem valamiféle esztétikai és erkölcsi felsőbbrendűség jegyében a többi, a másféle íróval szemben, pusztán azért, mert érdekli, gyötri, fogva tartja a megtapasztalt balsors és meghasonlás."[486] Ács Margit sorai az életmű elvi, eszmei vitáinak fényében már némiképpen kétségesnek tűnhetnek.[487] A kortárs recepció és produkció diszfunkcionális jellege az irodalmi önelvűség teljes tagadása révén a sütői életműben ekkor talál olyan visszhangra a magyarországi kritikákban is, amelynek jóváhagyó gyámkodása arra ösztönözheti, hogy továbbra is szemléleti-tematikai elsődlegességek szerint értékelje, bírálja akár önmaga akár írótársai műveit. Az irodalmat mindig is közösségi, nemzeti sorskérdések irodalmának, s mint ilyen a társadalmi szolgálat érdekében tematikusan kötött kifejezésformának tekintő „elszegényítő, más áramlatokat megbélyegző verdikt",[488] a hetvenes évek végén érvényesíti Erdélyben mindazt a szemléleti jelleg-meghatározást, amelyet nem csupán a marxista, de a népi-nemzetiségi kritikai diszkurzusok is értékítéletté alakítottak.

Belső elvárásrendek

Az utólagos irodalomtörténeti elemezések hajlamosak leszűkítő kettősségekben szemlélni a tárgyalt korszakot, méghozzá erdélyi vonatkozásaiban leginkább csak hatalmi és valamilyen formában ellenzéki megnyilvánulások szerint, s így dichotóm irodalmi értékrendeket vázolni. Pedig a hivatalosság marxista kánonjától megkülönböztető lappangó értékrend ellen, pontosabban ennek hasonlóan rögzített propagandisztikussága és (például az említett Pezsgő-díj általi) szerepköre ellen is létezett a hetvenes években egy markánsabb igény a differenciálódásra, amely a kritika és a filozófia megújuló szemléleteiben próbált egészséges pluralitást és megújuló kritikai szemléletet fenntartani. (1974-ben Bretter *Párbeszéd a jelennel* című esszékötete a „pezsgős" zsűriből K. Jakab Antaltól és Tamás

[486] Vö. **Ács**, *i.m.*
[487] Többszörösen hangsúlyozandó, hogy a különböző „irodalmon kívülinek" tekintett szerepkörök (ahogyan a közügyiség hatalomhoz kötődő személyes érdekeltségei), még nem jelentenek automatikusan kisebbségi-közösségi szolgálat-formákat. Ráadásul az utólagos értelmezésalakzatok etikai hangsúlyai felől is más lehet a meggyőződéses ifjú kommunista, más a népi író és megint más a teljes kisebbséget jogfosztottságában képviselni hivatott ellenzéki közszereplő feladat- és szolgálatelve. Ahogyan egy életmű során változónak célszerű tekinteni a kollektív képviseleti attitűdök hangsúlyait, a (marxista, a népi, a nemzetiségi, sőt egyetemes) küldetéstudat, az ellenzéki vátesz-szerep és a kisebbségi humánum révén az etikus gondolkodó felelősségérzetének magaslataiig vezető utat is a recepció meghatározó alakzataiban lehet érdemes nyomonkövetni.
[488] Vö. **Kulcsár Szabó** Ernő kifejezése, in UŐ, *Az új kritika dilemmái,* Bp., Balassi, 1994, 23.

Gáspár Miklóstól kapott jelölést, éppen az *Istenek és falovacskák* ellenében, - sikertelenül.). A „belső kánoniság" kollektív és gyakran éppoly megkötő eszméi ellen csak igen rövid ideig élt a valós (ön)kritikai alternatíva esélye, hiszen a szűkülő lehetőségekben sem intézményi, sem személyi (az egyre növekvő elvándorlások következtében) keretei nem látszottak biztosítottnak, az erőteljes politikai sorvadás közepette pedig egyre kevesebb prioritása maradt a szakmai arányérzéknek. A kisebbségi irodalomformákban „mindig kettős cenzúra működik: a hatalom elvárásai mellett van egy kisebbségi közönség, amelynek szintén vannak elvárásai – a saját sorsképletét akarja a szövegekben viszontlátni, és ha az író nem ezt csinálja, akkor nem lesz népszerű. Sőt 'elidegenedett' lesz, 'kozmopolita' és 'gyökértelen'. Ezek a hetvenes évek kisebbségi kritikájának a kulcsszavai."[489] Láng Gusztáv megjegyzéséhez kapcsolható Bretter György azon megállapítása, hogy bár elméleti kérdésekkel terhelt kultúráról beszélhetünk, ez a kultúra tabuvá teszi ezeknek a kérdéseknek az elméleti, filozófiai vizsgálatát. „Kritikánk (…) nem képes elviselni az értékek pluralitását, csupán hierarchiában tud gondolkodni."[490] Az említett kettős cenzúrához való igazodás-kényszerben így „a tragikus az, hogy ez a két elvárás látszólag egészen más: azt lehet mondani, hogy az egyik a hatalomé az erkölcstelen presszió, a közösségé pedig az egészséges és erkölcsös presszió, 'elváráshorizont'. De ha megnézzük, hogy a kétféle presszió mikre készteti a költőt, akkor kiderül, hogy néha a hatalom által elnyomott kisebbségi közösség ugyanazt kívánja a szerzőtől, mint a hatalom."[491]

A nemzetiségi belső propaganda hallgatólagos formái, melyek a lappangó, messianisztikus kánoni formákat éppúgy egységes belső cenzúrával látták el „(…) a monolitikus magántudatba az egyéni vélemények mellé éppen a nemzetiségi kultúrát mint egységes – tehát *egészében értékes* – tartalmat építik be. Minden vita, minden ellentmondás, minden kritika merényletnek számít egyesek – sokak – számára, de talán ennél is rosszabb, ha a konfliktus szkeptikussá teszi őket az *egész* nemzetiségi kultúra vonatkozásában."[492] A kor „dermesztő egyöntetűségének" a feloldására történő kísérletek kezdeményezői tehát mindig e kettősségben voltak kénytelenek az álláspontjaikat mérlegelni. A minőségi pluralizmust és nemzedéki elkülönülést az esszéíró-filozófus nemzedék rövid ideig tartó

[489] Vö. **Láng** Gusztávval készített interjút (*A használhatóvá tett hagyomány*), in **Balázs** Imre József szerk., *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133.
[490] Vö Aniszi Kálmánnak adott interjúját, *Mi a kritika?* in **Aniszi** Kálmán, *A filozófia műhelyében,* Bukarest, Kriterion 1978, 59-66. Ugyanezt idézi **Mester**, *i.m.,* 21.
[491] Lásd a Láng Gusztávval készített interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m.,* 133. Az itt említett kivándorlás-problematika megítélésbeli analógiája jól példázza, hogy az otthonukat, szülőföldjüket elhagyókat „egyrészt a hatalmi politika szempontjából hazaárulónak, másrészt egy kollektív szellem egyeduralma felől erkölcsi árulónak" tartották.
[492] Uo. (Kiemelések az eredetiben, BL.)

pezsgése[493] is elősegítette, a velük együtt jelentkező újabb költőnemzedékek pedig ekkor jelentik be, hogy igénylik a többszólamúságot![494] A korban elsőként megfogalmazott többszólamúság-igény mellett, olykor heves reakcióikat, s az őket megelőző generációk rosszalló nemtetszését az is magyarázta, hogy az iskola tagjai elsőként figyelmeztettek a kisebbségi közösség saját belső hierarchiáira, s ezen belül nem elégedtek meg azzal, hogy ugyanazok a személyek, akik korábban a dogmatizmust hirdették, most az antidogmatizmust képviseljék.[495] Az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonyának kérdéséről folyó vita ilyenképpen választóvonalat is képzett a nemzetiségi vezető értelmiség szerepvállalásait illetően.

Csipkerózsika és más polémiák

A Sütő-művek gondolati rendszere, akárcsak preferencia- és ízlésvilága ekkortól zárt rendszert alkot. A hetvenes évtizedre kibontott eszmerendszer szigorú konvencióalakzatokban jelentkezik, s nemegyszer szemléletében a kötelező érvénnyel vállalt, írt és képviselt egység mindenkire érvényesen kötelezőnek tűnik fel. Az egyre érzékenyebb etnikai-gondolati számvetésnek az életműben elhatalmasodó, arányaiban egyeduralmi vetületei az évtized végére műveinek plasztikus egységét látszólag egyetlen pillantással felmérhetővé teszik, amit a recepció hangsúlyai is elősegítenek. Tónusgazdag árnyalatait azonban sajnos nemegyszer éppen az értelmezések fókuszába kerülő saját nyilatkozatai, esetleg visszhangzó polémiái is elfedik. Ezért számít sarkalatos pontnak az életműben az említett 1978-as esszé, s a körülötte kialakult vita, mely a kanonizációs stratégiák egyik alapelemévé éppen a vitában kifejtett *sajátosság méltóságá*nak eszméjét állította. Sütőnél a morális-lélektani ábrázolások, melyek a művekben sokkalta sikerültebb formában és egymást kioltani nem akaró perspektivikusságukban összegződtek, az értekező-reflexív beszédmódokban, vagy az olykor színvonaltalanná váló viták röghöz-kötöttségében távolodtak el a művekben megjelenített plurális látásmódoktól.

A *Csipkerózsika* előzményeként már az 1958-as, idézett, nem éppen szerencsés „tűnődésben" is felsejlett, („a magyar irodalom minden korban közösségi irodalom volt…" - *Közelebb a provinciához*) de az évtizedet nyitó *Rigó és apostol* (1970) is előrevetítette a

[493] 1977-ben meghal Bretter, Tamás Gáspár Miklós áttelepül 1979-ben, de a nyolcvanas évekre az öt legfontosabb Bretter-tanítványból is mindösszesen egy él Romániában.
[494] Vö. például **Balla** Zsófia, *A nyelvhasználatok kölcsönös toleranciája*, in Korunk, 1980/1-2. 55.
[495] A dogmatizmus és antidogmatizmus kettősében ugyanannak az ideológiának a megjelenési formáját látták, s mivel ez az ideológia mindenképpen hatalmi, uralkodó ideológiát jelentett, számukra ez a hatalomhoz való viszonyulás kérdésévé vált. „Korábban a marxizmus azért volt vonzó, mert részesített az uralomban, ma pedig ugyanezért nem vonzó: konformizmust jelent." Vö. **Hanák** Tibor, *Magyar filozófiai élet Romániában,* in **Saáry** Éva szerk., *Magyar Mérleg III.*, *i.m.,* 61.

teljes évtizedre jellemző sajátosság-egyetemesség vitát. („Pürkerecen több káprázat szükségeltetik a teljesítmény megítéléséhez.”) E két komponens, a sajátosság és a célelvűség, azaz a tematikai megkötöttség és a közösségi irány harcos, ám átgondolatlan szólamaiban Sütő akárcsak az ötvenes években, haragos konoksággal harcol az övétől eltérő irodalomeszmény ellen.[496] A dialogikus gondolkodáshoz való viszonyának elemzésében megfogalmazott megállapításokat[497] saját, mindennapi közírói gyakorlatára így mintha nem vélné alkalmazhatónak. Az irodalmi provincializmus kérdéskörének szakaszos visszatérése Sütő publicisztikai írásaiban ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy az 1958-as megfogalmazás (vissza a provinciához, ám egyetemes mércével), amennyiben húsz év elteltével, 1978-ban is aktuális maradt, mégiscsak jogos aggodalmakat sejtetett azok részéről, akik ezt előírásszerűen igencsak kivitelezhetetlennek mondták.

Sütő éppen az általa legjobb műveiben megfogalmazott dialogikus viszonyt számolta fel saját közszereplői minőségeiben történő megszólalásaival. Színpadi műveiben még tisztán látta, hogy a kisajátított értéktartalommal maga az élet természetes folytonossága kerül veszélybe, az életművet is meghatározó polémiában viszont az irodalom értéktartalmaira vonatkoztatva már sajnálatosan nem! (S bár az ekkor már elhunyt Brettert Sütő is „gyémántagyú”-nak mondta a vitában, az egyetemesség és sajátosság viszonyát boncoló kérdéskörben mindenki elfeledkezni látszott Bretternek éppen a sütői életmű hetvenes évekbeli pozitív elmozdulásáról írt sorairól: „a dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek”).[498] A provincia és a világpolgár szemléleti ütközéseit tükröző, sajátosan erdélyi vita, pontosabban a sajátosság és egyetemesség kisebbségi viszonyok közt vissza-visszatérő kérdéskörét tárgyaló (olykor leegyszerűsítő, személyeskedésig fajuló) polémia nem pusztán azt bizonyította, hogy csak a kevésbé jelentős

[496] A *Csipkerózsika* néven ismertté vált polémiasorozatra, mely a *Korunk* 1978/6-os, színházi számában közölt Sütő esszét követte, Gáll Ernő naplójában így emlékezik: „A már hagyományossá vált »súlypontos« szerkesztéssel több – a színjátszást, a dramaturgiát érintő – írást szedtünk csokorba. – Köztük volt – a drámaírói kibontakozásának magaslataira emelkedő Sütő András esszéje is, amelyben a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmakat, törekvéseket kérte az íróktól számon. A »szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában – írta –, egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme «.” (Vö. **Gáll** Ernő, *Napló. I. 1977–1990*, *i.m.*) Panek Zoltán – mindenfajta kizárólagosságot, tematikai megkötést és alkotó-stiláris előírást elutasítva – ironikusan válaszolt. Gáll Ernő eredeti írására (**Gáll** Ernő, *A sajátosság méltósága, in* A Hét, 1978/10.) is hivatkozva, a következőket szögezte le. „A sajátosság méltóságának hiábavaló hajszolása (ha valakinek nincs, az istentől sem szerezheti be) szerintem a beszűkülés felé vezetne, míg az egyetemességre való természetes törekvés mindenkor provincia-legyőző is (kísérlet), sohasem időszerűtlen nyitás, szükséges nyitás az emberiség irányába, még abban az esetben is, ha az emberiség hasonló törekvései közepette esetleg nem vesz tudomást várható remekműveinkről – nem mi leszünk szegényebbek.”. Vö. **Panek** Zoltán, *Írjon ön is írül*, in A Hét, 1978/35.

[497] „Egy állapotból indul ki, és abban úgy keresi a különböző jelentéseket, hogy a partnerek mondatait egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen értelmező sorozattá konstruálja, amelyben csak azért van jelentés, mert legalább két dolgot mondanak el azonos tárgyról.” Vö. **Bretter** György, *A hegyen túl is hegy van*, *i.m.*

[498] Vö. **Bretter**, *i.m.,* 476.

művekben válhat szét egyetemesség és esetleges népi-nemzeti-kollektív jelleg, illetve, hogy a tematikai kötöttség, a hagyomány és/vagy a korszerűség nem egymást kizáró kategóriák. Azt is egyértelművé tette, hogy az említett kérdéskört illetően (Panek Zoltán a vitában majdnem egyedül maradt, Páskándi és Láng Gusztáv érvelt legalább részben mellette is) az erdélyi irodalmi hangsúlyok ekkor még meghatározóan a Sütő képviselte vonulatot emelték előtérbe. Fogadtatását illetően pedig végképp, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepén-végén fellépő fiatal nemzedékek illúziótlan valóságlátása már eleve elfordult a kollektív-képviseleti szemléletektől.[499]

A „szabályszerű műélvezet", ahogyan két évvel a vita után Egyed Péter a sütői elvárásrenddel kapcsolatosan fogalmazott,[500] burkoltan azt is éreztette, hogy Sütő irodalmi konvencióalakzata egy zárt világnak és műalkotásrendjének valójában csak úgy enged a közelébe, ha mi magunk is belehelyezkedünk, vagy megtanuljuk elfogadni azt. A recepcióban az életmű választott eszmeiségének ezért sem kizárólagos feladatokról kellett volna szólnia, hiszen a szigorú sors elfogadása és az olvasatbeli értelemválasztás ragaszkodást is kifejez, amelynek viszont nélkülözhetetlenül tartalmaznia kell „a jövő előéletét" is.[501] A magyarországi fogadtatásban egyértelműen a *sajátosság méltóságá*nak eszméi nyertek teret, s ebben nem kevés szerep jutott Sütő ismertségének, elismertségének, politikai/társadalmi szerepvállalásainak éppúgy, mint a morális, etikai komponenseknek. A vitáról Magyarországon több lap is tudósított, (így például a budapesti *Kritika* is beszámolt 1978/12-es számában *A Sütő-Panek vita* címmel),[502] a születendő irodalomtörténetek elsődleges szempontrendszere pedig innentől kezdve következetesen arra figyelt, hogy a művekben fellelhető sajátosság irodalmi, etikai, ideológiai komponenseinek kisebbségi

[499] Az ő ismertségüket a végzetes politikai beszűkülés időszaka és a publikálási lehetőségeik gyakorlati minimuma mellett az előző generációk, saját apáik rosszalló tekintete is övezte. Amint a Bretter-iskola filozófus nemzedéke úgy érezte, elölről kezdheti a filozófiát, nem kell elfogadnia a tegnapi megoldásokat, törekedhet az előfeltevés-mentességre, úgy az újabb irodalmi generációk, a III. Forrás-nemzedék tagjai is az apáik megszabta játéktér és játékszabályok hangos elutasítását tűzte ki célul. Amint a filozófiában mindez gyakorlatilag az uralkodó marxista-leninista ideológia megkerülésével és a kollektív szabadságeszmék tehetetlenségének bírálatával, úgy az irodalmi életben is a közösségi szemléletek nyílt tagadásával, egyoldalú, megkötő értelmezéskereteinek a kritikájával járt együtt. A fiatalnak mondott heterogén szerzők igazságakaró humanizmussal nem kímélték azokat, akiket a hatalomhoz való dörgölőzés valamilyen pozícióba segített, ahogyan azokat sem, akiknek szándéka egyértelműen pozitív, s a kisebbségi közösség előnyeire lenne, de kivitelezéséig nem jutnak el, legfeljebb hangzatos szólamokkal fedik el azokat. (A nemzedéki sértődöttséget és szembenállást, az ideológiakritikai állásfoglalásokkal szembeni személyes megbántódást majd „megleckéztetést" jól példázza a Korunk szinte minden száma a hetvenes évek végén, amelyekben az előző nemzedékek tagjai mintegy visszavágnak a „hőbörgőknek"). Vö. **Miklós** Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002. Lásd még **Gáll** Ernő, *Napló, i.m.*, 1979, december; 27.-es számú jegyzetet, illetve az említett *Szóértés előfeltételei* vitát.

[500] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 451.

[501] Uo.

[502] Ugyanott a Káin és Ábel újabb magyarországi rendezéseiről Hajdú Ráfis Gábor tudósított. Vö. H.R.G., *Sütő András: Káin és Ábel.*

magatartásmodelleket (is) feleltessen meg. (Ez a szemlélet, mint említettem, a korra jellemző transzszilván összefonódásaiban egy, a hetvenes évektől érezhetően romló társadalmi helyzet kritikája helyett a társadalmi cselekvésképtelenség közepette az irodalomban is az 'ahogy lehet' ellenállásával, tradícióőrző formáival kívánta erősíteni a sajátosság értékének kollektív tudatát, mint a megmaradás alapvető szellemi feltételét. A kisebbségi létforma valamilyen megszüntetésének lehetetlenségében viszont eleve egy patetikus védekező kollektivitás elfogadására is ideológiai magyarázatot adott). A sajátosság méltóságának eszméjét Magyarországon terjesztő recepció homogenizáló képletei tíz évvel a vita után, még a „fiatal" irodalmat szemléző tanulmányokban sem kerülhette meg a sütői magatartásmodell szerinti kollektív méltóság szólamait. „A *sajátosság méltóságá*nak új etikai, irodalmi és politikai kategóriája, amelynek metaforái Farkas Árpád, Sütő András vagy Szász János és a náluknál évtizedekkel fiatalabbak műveiben is (valódi metaforikussággal vagy sokszoros áttételekkel) gyakran megjelennek – mint magatartásmodell nyilvánvalóvá tette, hogy […] az egyéni méltóság mai növekvő értékét főként a kollektív méltóság kiteljesedése biztosíthatja…"[503]

Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?

A drámákban sikeresen alkalmazott dialogikus viszony, később is hiányzik Sütő dokumentarista, értekező írásaiból, vitáiból. Ezek egyértelművé teszik, hogy egy állandó, örök irodalmiság-eszmény mellett érvel, választott/vallott öröksége értékeit magában hordozó, azokat kihangsúlyozó, kiemelkedő művekben gondolkozik, de a minőségi megosztásban a „valódi" értékeket itt csak a funkcionális, kollektív irodalmiság-eszményt kifejező és vállaló művek jelentik. Az irodalom *eszköz-volta*, mely általános elvárás-jelleggel, programos igénnyel Sütő „vitairataiban" jelentkezett, folyamatosan határozta meg az írói ars poetica valamiképpen társadalmi cselekvésre utaló elkötelezettségeit. Az irodalmi kollektivitás-eszme és a vele járó funkcionális irodalomszemlélet azonban merőben más alakzatokban bukkant fel az életmű során. A társadalmi hatóerő más és más kontextusokat jelentett a változó történelmi helyzetekhez igazodó programosságnak.

Az ötvenes éveket követően, a nézetek, az eszmék bírálata, s nem a „rímeké", megmaradt bő húsz év távlatából is. Ezért hangsúlyozódik a különböző úti tűnődésekben, riportokban is folyamatosan a tematikai elsődlegesség, mely már az *Istenek és falovacskák* című kötetben is megmutatkozott, bár ott még bizonyos fokig a maga pluralizmusra-törekvésében is szemlélhető volt. A közügyek és a tartalom primátusa mindenesetre

[503] Vö. **Csapody** Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

mindvégig jellemzője maradt a szerzői világképnek. A maga túlzásaiban az írói szerepvállalások már a hatvanas évek legvégén kikristályosodtak. „Egy néphez kötődő irodalom törvényszerűen fordul a népi tematika felé”[504]– állítja Sütő, majd Illyést idézi Kosztolányi idézőjeles „fanyalgásaira”, a később is sokszor említett szóösszetétellel: „Bőgeti a marhákat”. Sütő ekkortól vallja, hogy hagyományosan vagy szabadversben, (mint Erdélyi József vagy Horváth István, mindegy) de az irodalomnak a közérthetőséget és a közügyiséget kell szolgálnia. Ezért is – a közérthetőség nevében – utasítja el Kassákot és az összes újabb „modernkedő” irodalmi törekvéseket, ahogyan elutasítja Tristan Tzarat és a dadaizmust is, (amire az interjúcím is utal), aki „élete végére kinőtte a falovat”.[505] Az „értelmetlenség bódulata” helyett ezért vallja, hogy „saját földünkbe kell markolnunk, ha beletörik is a körmünk”. Az életmű során folyamatosan visszatérő közérthetőség a közügyeket érintő társadalmi elhivatottságban és a népi irányultságú irodalmi megfogalmazás-módokban jelentkezik. A tartalmi helyességet minden közügyben, mindig elsőrendűnek tartja a formával szemben, mert a művészi forma és újítás, mint minden egyéb „modernkedő” kitörés[506] végül „újra csak a mai valósághoz kényszerít vissza”. A hagyományos parasztábrázolást is ezért mondja „történelmi kényszer”-nek a korban, Illyésre és Németh Lászlóra utalva. Az 1973-as kötet már egyértelműen példázza Sütő elkötelezettségeszményének hangsúlybeli módosulásait is a nemzeti-nemzetiségi tudatot erősítő, ébren tartó világszemlélete felé. Az itt közölt *Perzsák* című esszéje már erkölcsi példázatként hat, benne a metafora közeli s távoli világokat, idősíkokat köt össze.

Sütő hetvenes évekbeli, programosságot hirdető vitái mellett mindenesetre célszerű hangsúlyozni, hogy az évtized végére Magyarországon már általánosnak mondható a képviseleti irodalom lassú térvesztése, amely még jobban maga után vonta a vallott eszmék és irodalomszemléletekbeli különbségek mentén a szekértáborbeli vagdalkozásokat. „Az eszmei alapok jelenléte nélkül hiába kezdődött Illyés *Szellem és erőszak* címen ismert cikksorozatával 1977–78-ban egy új, aktív fázis a népiek történetében, nem támadt a szórványos megnyilvánulásoknak kohéziós ereje, mozgalomként sem szerveződhetett meg lap, szabad újságfórumok híján, egyetlen intézményi bejelentkezése a társadalomban a

[504] Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*.

[505] A falovacska kicsinyítő képzője is világosan mutatja a valós értékpreferenciákat! - Az újítás igénye lehet „általános és jogosult; ami jogtalan: a puszta becsvágy, a bukfenc, az öncélú formabontás, amikor a szerző pontosan tudja, hogy mit nem akar, de fogalma sincs arról: mit akar?” Vö. **Sütő**, *Istenek és Falovacskák, i.m*., 109.

[506] „A rossz szobor láttán – az anyagot és nem a kezet hibáztatva – elkezdődött a kacsintás az importanyag felé. Ezzel nem lehet kitörni. Csak azzal, ami sajátunk.” - mondja az újabb irodalmi törekvésekről, a hetvenes évek elején Erdélyben is megjelenő formai, formabontó kísérletekről. Uo.

Bethlen Alapítvány lett".[507] Az említett új irodalomelméleti hatásoknak köszönhetően viszont, ez idő tájt tudott érvényesülni (a megbélyegzésekben csak leegyszerűsített) irodalmi „esztétizmus", mely szintén a vonalas, agitációs szocialista irodalomszemlélettel szemben kívánta az irodalomértést tágítani, ugyanakkor a népi irodalom folytatójának tételező írói-kritikusi csoport kiteljesedő térvesztése folytán ennek „a modernkedő stíluseszmék" iránti vehemens kritikájával is szembekerült. E helyzetben a határon túli magyar írók közösségi alapállása különös keretét nyújtotta a korban háttérbe szoruló népi-kollektív, képviseleti iránynak, s bennük a reprezentációs jelleg kiegészülve a nemzeti mint nemzetiségi karakterrel, újabb kohéziós erőt nyújtott legitimitásuk újraértelmezéséhez. Czine Mihály ünnepi sorai Sütő Kossuth-klubbeli szereplésén, alig pár hónappal az említett 1978-as Csipkerózsika vita után az így értett sajátosságokból is sok mindent megvilágít: „A már Tamási Áron által felvetett kérdés – mivégre vagyunk a világon – könyve legapróbb részletén, még a füvek hajlásán is átdereng. Történelmi jelentőségű, amit cselekedett. Még a tamásokat is meggyőzte: a realizmus lehet modern; a népiség nem halott."[508] Sütőt ekkorra már a magyarországi népi írók jeles táborában úgy tartják számon, mint aki saját hagyományaik méltó folytatója, s aki egyértelműen az erdélyi közösségi irodalom emblematikus alakjává nőtt. „Mikor a valóságtól elforduló, divatokba kapaszkodó esztétikák éledeztek" akkor is tudta, „a saját élet tápláló nedvei növeszthetik igazán naggyá az irodalmat." […] „Kisebbek és nagyobbak is moroghattak elképzeléseivel szemben, ment a maga választott útján."[509]

A választott út ugyan a hatvanas évek végén már kikristályosodott, az elkötelezettség iránya azonban csak a hetvenes években módosul látványosan, kiszélesedik, s a nyolcvanas évek politikai elkomorulásaira mintegy sajnálatosan igazolódni látszik. Ekkor már nem csak népi vonatkozásaiban, (s nem is korábbi reményteli kollektív üdvtanában és funkcionális irodalomképében), hanem az erkölcstelen hatalommal szembeni kollektív kisebbségi méltóság megtartása érdekében hangsúlyozódik. A nyolcvanas éveket nyitó *A szuzai menyegző*t követően a korábbi életmű publicisztikájából válogató *Évek, hazajáró lelkek* – a maga kanonikus összegző jellege mellett is –, már egy másfajta helyzetből fejti ki funkcionális karaktereit.

Sütő saját, viták árán is hangoztatott irodalomszemléletére visszatérve érdemes a fogadtatás korabeli vagy utólagos elfogultságaira is utalnunk. (Az ebből táplálkozó aránytalan irodalomképre a későbbiekben még visszatérek.) Amikor az első monográfia

[507] Vö. **Ács** Margit, *i.m*.
[508] Vö. **Czine**, *Sütő András küldetése*, Alföld, 1979/8, 59.
[509] Uo., 58.

szerzője azt írja, hogy Sütőnek „nem az avantgárd művészettel van baja, csupán az avantgárd jegyében kikezdhetetlen nemzeti értékeket – Petőfit, Adyt – kártékonynak minősítő felelőtlenséggel" végsősorban talány, mire is gondol, ugyanis a romániai szellemi vitákban sohasem fogalmaztak meg ilyen tételt. Cserében a helyi gondok felvállalásának sürgetése által Sütő nem csupán az „anyajegyes irodalom" iránti saját elkötelezettségét hirdette, de több helyen (s ekkor még nem is akármilyen autoriter pozíciókból) szögezte le, miféle gondokkal *kell* az irodalomnak mindig is foglalkoznia. (A maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek »egy közösség homlokráncában«, nem pedig azt, hogy »májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak«[510]). Szakolczay ezért írhatta a Csipkerózsika apropóján, de a teljes addigi életmű vitáiról, hogy „Sütő sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó, s fölfogásáról egy-egy sikerült műve – némiképp ellentétben teoretizáló hajlamaival – sokkal többet mond, mint egy-egy »haragos«, nem mindig pontosan fogalmazott megnyilatkozása".[511] Görömbei persze mindenben Sütőnek adva igazat, felháborodásában „nyeglén blaszfemizálónak" mondja az említett Panek-választ, amiért az meg merte kérdőjelezni Sütő „legszentebb ügyeit".[512] A monográfus és alanya közti szemléleti azonosság fényében nem csoda tehát, hogy a vitát elemző lapokról elmaradnak az egyéb véleményt is megfogalmazó írások, (például Láng Gusztáv mértéktartó írása)[513] ahogyan szinte sehol nem találunk többféle vélemény ütköztetésére vállalkozó passzusokat, amikor önéletírás vagy emlékezés, vita vagy úti tűnődés során írói ars poétikákról van szó. Hasonlóan tárgyalja az esetet Ablonczy is, aki szerint Panek „képzeleténél csak hiúsága nagyobb", amint Sütő „iránti féltékenysége okán, fantáziája hirtelen elakadt".[514] Pedig Sütő „sorsvállaló felelőssége" valószínűleg nem csökkent volna az egyéb vélemények ismertetése fényében, ahogyan nem az írói, csupán az emberi gyengék mutatkoznak meg egy-egy ilyen megnyilatkozásban. A kánon értékrendjének abszolutizálása azonban éppen abban rejlik, hogy nem tesz különbséget írói és emberi nagyság között. Sütő mindig is igényt tartott rá, hogy esztétikumon kívüli kérdésekben is megnyilatkozzék s az életmű méltatói (a vázolt teoretizáló fejlődéselven belül is)[515] mindkettőt leginkább tévedhetetlennek szerették volna tudni. Az értékelésekbeli sorrendek és az arányok, mint látni fogjuk, ezek fényében gyakran

[510] Vö. *Csipkerózsika*, in Korunk, 1978/6; *Anyajegyes irodalom*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 79; *Mi dolgunk a világon*, in *Istenek és falovacskák, i.m*., 118, stb.
[511] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[512] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 189.
[513] Vö. **Láng** Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.
[514] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.
[515] „A korábbi tűnődések is új értelemmel egészülnek ki az *Istenek és falovacskák* tanulmányaiban, interjúiban, s az azóta készült írásokban. Már-már egy mélyen átgondolt esztétika alapvonásai körvonalazódnak, rendszerré szerveződnek a régóta föl-fölvillanó motívumok." Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.,* 187.

alá is rendelődtek a sajátosság méltósága irodalmi felvállalásának, vallott erkölcsi imperatívuszának avagy elvetésének…

A hetvenes évek végi viták Sütője visszatért ahhoz a funkcionális és meglehetősen dogmatikus irodalomszemlélethez, amely meghatározta a teljes romániai magyar irodalmat a háború után. A vád ebben már Lászlóffyék, Szilágyi Domokosék generációjára utalóan is az volt, hogy a tényirodalomtól elfordulva nem képviselik eléggé a közügyiséget, és az élet mindennapjainak vívmányait. (A megszokott irodalomtörténeti korszakolás és generációk kapcsán, mint korábban már említettem, hangsúlyozandó, hogy nem annyira egységes nemzedékekről, illetve nemzedékek közti különbségekről, mint inkább az említett funkcionális irodalomeszme megítélését illető különbségekről beszélhetünk.) Mindhárom Forrás-nemzedékhez sorolható szerzők esetében az egyéni szabadsághoz illetve a kollektivitáshoz fűződő viszony is értelmeződik az irodalomtörténeti feltárásokban, s az utólagos – nemzedéki egységre utaló – konstrukciókban többnyire egy szükségszerű kánoni modell vagy típus is felvázolódik. Ebben az irodalom valamilyen eszközszerepe mindig hangsúlyos helyet kap, ritkán merül fel ugyanakkor az a szempont, mely szerint (a versvilágok természetes különbségein túl), egy hangsúlyos ellenbeszéd, egy külső vagy belső autoriter ellenretorika is formálta volna a „nemzedék" kényszerű összekovácsolódásának folyamatát. „Amikor bennünket azzal vádoltak, hogy úgy írunk, mint a lejárt, polgári avantgárd nem-tudom-mi, akkor mi nagyjából csak két dolgot nem tudtunk: hogy mi is az az avantgárd, másrészt pedig, hogy ki az a Tristan Tzara és André Breton, mert ugyebár akkor még Kosztolányi elvtárs és Babits elvtárs sem álltak valami jól." – emlékszik vissza Lászlóffy Aladár.[516] Az ellentmondás ilyenforma retorikájából – ahogyan a Hervay-monográfia szerzője is fogalmazott –, gyakorta „az következett, hogy a fiatal költő elvetette azt, aminek a nevében vádolták, és előbb-utóbb hagyományt kezdett keresni ahhoz, amit írt, és egyre tudatosabban kapcsolódott az avantgárdhoz".[517] „Mi annyiban voltunk avantgárdok, hogy később, amikor erre rányitották a szemünket, akkor ezt valóban tudatosan műveltük."[518]

A (legalább) kétféle értékrend ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy (egy nyíltabb irodalompolitikai szellemiségben) a hagyománykeresés (a század eleji modernség lírapoétikai eszményeihez való visszacsatolás) tudatos formáit érő vádak a funkcionális, közéleti irodalom elvárásai és meghatározottságai mentén érvényesülnek. „Túl magasan repültök el a közélet fölött" – hangzik el a vád a hatvanas években jelentkező fiatalokat

[516] Vö. *„A nemzedék több feldühödés eredményeképpen talált önmagára"* című Lászlóffy-interjút, in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 40.
[517] Vö. **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 13.
[518] Lásd az említett Lászlóffy-interjút, *i.m.,* 40.

illetően.[519] Jellemző, amit Hervay Gizella határozott válaszában, az úgynevezett első Forrás-nemzedék és a korábbi generációk (így Sütőék) közti poétikai-szemléleti különbségekről mond: „Szász Jánosék szónokoltak, ti prédikáltatok. Mi beszélni akarunk. A világmegváltás nekünk póz. Mi megérteni akarjuk a világot. Ez nem kevesebb. Ti közéleti életet éltetek, mi éltük a köz életét. Ti eszmékhez akartatok hűségesek lenni, mi az élethez".[520] Az eszmékhez való hűség, akárcsak a két generáció, '50-esek és '60-asok közti ellentétek nem változtak, legfeljebb az idő múlásával összébb kovácsolódtak. A szerep-meghatározások ugyanakkor az értelmiségiek életmód-mintáiban is lecsapódtak. A Huszárék, Sütőék generációja képviselte „erős közéletiség" (mely az 1968-as művelődéspolitikai fordulatot követően is komoly közéleti pozíciókban érvényesülhetett) a tárgyalt teljes életmű vitái esetében, az irodalmi individualizmus elutasításán túl és a „modernkedő" irányok műfaji jegyeitől függetlenül, ezért fogadta értetlenül Szilágyi Domokosék nemzedéke[521] után a hetvenes évek fiatal szerzőinek is mindenféle irodalmi cenzúrát, belső elvárásrendet elutasító, autonóm irodalmiság-képét.[522] A különbség ekkor jórészt abban a változásban állt, hogy az „individualizmus céltalan szabadsága" immár nem a hivatalos szocialista értékrenddel, de a kisebbségi belső kánoniság képviseleti értékrendjével szembeni vádként (is) fogalmazódott meg.

A kánoni kép megszilárdítása

Sütő, saját irodalomszemlélete értelmében, a Csipkerózsika által is – Görömbeit interpretálva – azokhoz közelített a „mély elemzés áhítatával", akik a divatok vonzásának határozottan ellenálltak. Az írói hagyományválasztás innentől kezdve válik tudatos, hangsúlyos alapelemévé a kanonizáló eljárásoknak. Szerzője ezt követő, majdnem harminc

[519] Lásd Huszár Sándor beszélgetését Hervay Gizellával, (1970) in **Huszár** Sándor*, Sorsom emlékezete*, Bukarest, Kriterion, 1982, 287.

[520] Uo., illetve idézi még **Balázs** Imre József, *Hervay Gizella*, *i.m.,* 7.

[521] A nemzedék-kritériumtól függetlenül már az első Forrás-kötetek szerzői esetében is elmondható, hogy a XX. Kongresszus utáni, viszonylagosan nyílt, a dogmatizmus hibáira, megszűntetésére irányuló politikai légkörben sem fogadták el politika és irodalom egybeolvasztását. Írásaikban nem szerepel relevanciával sem a Balogh Edgár-i népszolgálat, sem a Sütő által hangoztatott népsorsot vigyázó írás igénye, hite, parancsa. A közvetlen közösségi élmény helyett már ekkor a személyiség belső világa válik a legfőbb tematikává, a hagyományban irodalmi szövegelőzményként pedig József Attila, Szabó Lőrinc vagy éppen Kassák, s általában az avantgárd hagyomány jelöli az újraértelmezett örökséget.

[522] A közügyekből való kiábrándultságról egy nagyköveti jelentés is tudósított „A hatvanas évek második felében jelentkező kulturális nyitás hatása ma is érződik a magyar nemzetiség fiatalabb generációjának műveltségén. Képviselői (például az ún. Echinox nemzedék tagjai) a szépírói vagy a tudományos kutatói munkában már jelentős eredményeket értek el. A hetvenes évek elejének kultúrpolitikai fordulata, a román szellemi élet újabb bezárkózása körükben dezilluzionizmust váltott ki, s a hivatalos politikával és a közügyekkel szembeni ellenszenvet eredményezett." Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek a magyar értelmiség megosztottságáról. Bukarest, 1985, július 2. Magyar Országos Levéltár, a Külügyminisztérium TÜK-iratai 1985, Románia, XIX-J-1-j, 128. doboz, 128-27. ltsz., 003757/1985.; A tisztázat Vincze Gábor tulajdona.

év publicisztikájából válogató könyvében is már egy tudatos kanonikus kép kialakítása figyelhető meg.[523] Itt Sütő nemcsak összefoglal, kommentárokkal is ellátja szövegeit, s életútjának összegzésében irányelveket is megszab: melyek voltak a fontosabb momentumok, mik határolták be az írói pályát. Innen is értesülhet tehát az olvasó, például Veres Péter, Gaál Gábor vagy a Bethlen-kollégium írói indulásban betöltött fontos szerepéről, a „morális indíttatású" aktivizmusról, mely az ötvenes évek kritikai és társadalmi megszólalásait megszabta, aztán az elkötelezettségről a szűkebb pátria nagyjai iránt (Apáczai, Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Kós Károly, stb.), s a sorsszerű tanúságtevésekről is. Ide tartoznak például az utalások vagy a köszöntők, s akár a nekrológok is elődök, kortársak, szellemi rokonok esetén. (Kormos István, Németh László, Horváth István, Nagy István, Nagy László, Illyés Gyula). A korai publicisztikákból válogató kötetről tapintatosan Egyed Péter jegyzi meg, hogy „érezni lehet Sütő művein más hatásokat is: csakhogy az is jellemző, hogy azokról nem beszél."[524]

A tudatos életpálya-összegzés mindazonáltal könnyű fogódzókat adott a későbbi (jórészt magyarországi) irodalomtörténeti vizsgálódásoknak. Az egyes írások, illetve az írásokhoz fűzött kommentárok nemcsak megvilágítják a pálya alakulását, bizonyos művek alkotási, publikálási folyamatait és problémáit, de a bevallott preferenciák fontos adalékokat is szolgáltatnak a kialakítandó kánoni jellemrajzhoz. Az írói életút összegzése kapcsán Egyed Péter utalt elsőként a sütői életmű tekintetében arra a lényeges kérdésre, miszerint az irodalmi hatás szociológiájából a divatszerűség elemzését sem lehet megspórolni, már csak azért sem, mert ennek kapcsán egy kisebbségi olvasóközönség történelmi, politikai és kulturális tudatáról, annak egy évtizednyi változásairól is sok érdemleges mondható majd el. Az említett *Évek – hazajáró lelkek* kötet megjelenésekor a Sütő-kánon, a maga szakmai sikerességén túl divatszerűségében is már egyértelműnek volt mondható, a nemzetiségi közösség kulturális tudatának változásairól azonban még hipotéziseknél többet aligha lehetett megkockáztatni. Sütő ekkorra már egyértelműen „a romániai magyar irodalom legreprezentatívabb" egyéniségének számított, minthogy „a közönséget és a közösséget leginkább foglalkoztató, a romániai magyar írásbeliséget a magyar kultúra egészében is leginkább képviselő író"-nak tekintették.[525] Az *Anyám könnyű álmot ígér* óta eltelt egy évtized alkotásrendje a hatvanas évek végi lehetőségekből kiindulva indíthatta meg az alkotói folyamatosság nemzedéki rendszerében mindazt a tudatosságot, melyet a hetvenes évek művei valósítottak meg. A Sütő-kánon sikeressége, hetvenes évekbeli kiteljesedése viszont

[523] Vö. **Sütő** András, *Évek – hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek (1953-1978),* Bukarest, 1980.
[524] Vö. **Egyed** Péter, *A műhely aggodalma és bizonyossága*, in Korunk, 1981/6, 450.
[525] Uo.

jórészt abban állt, hogy a divat társadalompszichológiai kategóriái révén, egyfelől egy mélyebb igény kifejezőjeként megfelelt bizonyos elvárásrendeknek, s ugyanakkor folyamatosan képes volt alakítani is azokat. A harminc év publicisztikájából válogató kötet is gyakorlatilag az azt megelőző tíz év közönségsikere okán születhetett meg.

Arra már utaltam, hogy az időközben Magyarországon emblematikussá választott életmű a tárgyalt kánoni diszkurzusokban valamilyen szinten szükségszerűen hagyott homályban egyéb alkotókat és műveket. A megfelelés ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben is némiképp más előfeltevések, más igények alapján mutatkozott meg. A naplóregény és az esszék sikerén túl Sütő színpadi világa körül teremtődött igazi közönségsikereket is hozó olyan atmoszféra, amely, önmagában is az életmű hetvenes évekbeli teljesítményét a megújuló magyar drámairodalom élvonalába helyezte. A Kleist-elbeszélés nyomán írt darabbal kezdődő sorozatot (melyet Erdélyben Harag György rendezései tettek emlékezetessé) tucatnyi színház tűzte műsorára határon innen és túl. A recepció kiemelt figyelme felől ugyanakkor, mint utaltam rá az évtized sikerességét, a szerzői elismertséget, de az egyéni kapcsolatokat is jól jellemzi, hogy a hetvenes évektől az előadások hamarabb kerültek Magyarországon bemutatásra, mint Erdélyben. A kaposvári (*Egy Lócsiszár*…)[526] Zsámbéki Gábor rendezte, majd a budapesti (*Csillag a máglyán*)[527] Ádám Ottó rendezte ősbemutatókat követik csak a Harag-féle kolozsvári rendezések. A trilógia harmadik darabját is a Nemzeti mutatja be öt hónappal a megírás után Marton Endre rendezésében,[528] s ezt követően láthatja majd az erdélyi közönség. Általánosan is jellemző, hogy a darabokat, a megírásukat követő fél éven belül legkésőbb színre viszik, miután valamelyik országos irodalmi lap (általában az írószövetség lapja, a Kortárs) is leközli őket. A bemutatókon, ahogyan később a kolozsváriakon is, természetesen mindig jelen van a szerző is.

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. 1978-ban Sík Ferenc az 1970-es (időközben számos magyarországi kiadást megélt) naplójegyzetekből készít filmet a Magyar Televízióban, egy évvel később, 1979-ben pedig Ádám Ottó forgat filmet a *Csillag a máglyán*ból. A Csillagot követően Ádám Ottó majd az *Egy lócsiszár*t is színre viszi (Madách Színház, 1986)[529], az Egy lócsiszárt követően pedig Zsámbéky a *Csillag a máglyán*t

[526] 1974, október 4, Csiky Gergely Színház, Kaposvár
[527] 1975, december 12, Madách Színház, Budapest
[528] 1978, március 16, Nemzeti Színház, Budapest
[529] Korábban a József Attila Színház (1977 – Sándor János rendezésében), később az egri Gárdonyi Géza Színház (1987 – Gali László rendezésében), majd a rendszerváltást követően először a debreceni Csokonai Színház (1990 – Berényi Gábor rendezésében) mutatta be.

is megrendezi (Kaposvár, 1976).[530] A Füst Milán-díjas *Káin és Ábel*t pedig még budapesti bemutatójának évében (Nemzeti Színház, 1978) a kecskeméti Katona József Színház közönsége is megtekintheti.[531] A különböző adaptációkra visszatérve, a film mellett a színházi siker hangsúlyos voltát, a kor színházi tömeghatását is jól mutatja, hogy a nem színpadi Sütő-műveknek is lassan elkészül a színházi nagyközönségnek szóló változata. A hetvenes években így kerül sor az *Anyám* színpadi adaptációjára,[532] ahogyan a *Vidám siratót* is még ebben az évtizedben színpadra alkalmazzák.[533] 1981-ben aztán már a *Nagyenyedi Fügevirág*ból is pódiumjáték készül,[534] s mindeközben a kolozsváriak vendégszereplése során Budapesttől Szegedig játsszák a Harag-féle drámatrilógiát.[535] A folytatás, a nyolcvanas évek első történelmi drámájának (mely szerzője szerint a korábbi hármassal tetralógiát képez) ősbemutatója – egyedüli kivételként – ugyan nem Magyarországon, hanem Harag rendezésében Kolozsvárott volt,[536] de egy kerek hónappal később már a Nemzeti játszotta Budapesten.[537]

A nyolcvanas évekre tehát a már említett divat kiszélesedése, a szerzői divatszerűség a kánoni értékkoncepciók sikeres legitimálásának a visszajelzéseként, a tekintélyszerzés stabilizációjának és az autoritásra törő diszkurzusformák hatásfokának a mércéjeként is szemlélhető. A személyes sikert ekkorra film, színház, antológiák, különszámok segélyezik. A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a folyóiratbeli különszámokban, az 1977-es, ötvenedik születésnapi köszöntések kapcsán megjelent összeállítások, mind a kánon megszilárdulását segítik.[538] Az ünnepelt szerző, Illyés Gyula kitüntető szavain túl is, az évtizedfordulóra különleges vezető helyet tudhat magáénak az erdélyi írók sorában, amely az irodalomtörténeti összefoglalásokban is rendre hangsúlyozódik majd. A szakmai elismeréseken túl ráadásul – épp a sajátosság-polémiák után – megérkezik a társadalmi megbecsülést is még inkább maga után vonó nemzetközi elismerés, a Herder-díj is.

A nyolcvanas évekből visszatekintve Sütő a hagyományteremtés aprólékosságával, de az önvizsgálat felületességével kezd hozzá a kánoni összegzéshez és a siker övezte út

[530] De 1990-ben Szegeden a Szabadtéri Játékokon is bemutatják.
[531] A darabot a nyolcvanas évek végén Kőszegen, Merő Béla rendezésében is bemutatták.
[532] Szabó József munkája és rendezése nyomán, (ősbemutató Nagyvárad, 1975) melyet Magyarországon először Veszprémben visznek színre.
[533] Szeged, 1978, március 10. – Léner Péter rendezésében.
[534] 1981 márc. 30, rendezte Romhányi László
[535] Például 1980 februárjában.
[536] *A szuzai menyegző,* 1981 március 3, rendezte Harag György, Kolozsvári Állami Magyar Színház.
[537] 1981 április 3, Ruszt József rendezésében, aki a kilencvenes évek során is többször rendezi majd. (pl. a Szegedi Szabadtéri Játékokon, 1990; Békéscsabán, Jókai Színház, 1992, stb.)
[538] 1977-ben az Alföld különszámmal, a Tiszatáj és a Kortárs összeállítással köszönti.

nyújtotta perspektívák lehetőségeinek felvázolásához. Az említett publicisztikát összegyűjtő kötetében az önvizsgálat szükségszerűségét mindössze egyetlen helyen említve (egy 1957-es, akkoriban nem publikálható írásában) jegyzi meg, hogy „ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk."[539] Azt viszont továbbra is vallja, hogy irodalomkritika és társadalomkritika közé nem húzható határ, minthogy maga az irodalom rendelkezik társadalomkritikai funkcióval. A sorsirodalom vállalt hagyománya (melynek elvárás-volta, elvárás jellege robbantotta ki tulajdonképpen a legtöbb polémiát) mondatja vele, hogy a közösség „az egyetlen gond, amiért érdemes – és szükséges – írónak lenni".[540] A kollektív szemlélet másfajta vállalása, az elkötelezettség változó iránya mellett is, a sajáttól eltérő írói szemléletek továbbra is csak „már-már évenként meghirdetett új hullámok"-nak minősülnek, – amint az a Mezei Andrásnak adott interjúból is kitetszik.[541] A nyolcvanas évekből viszont már alig akad józan hang, mely megkérdezné: „Nem az *Anyám könnyű álmot ígér* írója mondotta-e Szervéttel, hogy *'Agyunk mire jutna, ha növekedését a koponyacsontok nem vennék tudomásul?'* Azaz a gondolatot, még ha velünk ellenkező is, nem szabad *bevakolni, megvasalni*".[542] Mindezt tetézi, hogy a számszerűleg nagyon kevés megfogalmazott kritika, a hiányosságok esetleges felemlegetése, vagy az Erdélyre vonatkozó irodalomtörténeti vizsgálatok strukturáltabb irodalomszemléletének szóvá tétele azonnal heves szerzői visszautasításokkal találja szembe magát, amelyekben már nem egy adott mű értéke, de a benne megfogalmazott eszme „szentsége" számít. Sütő – mint a pályatársak megjegyzik – rosszul viseli a vele ellenkező véleményt és a legkisebb ellenvetést is. A kortársak, barátok is ezért írhatták róla hogy „minden siker, elismerés ellenére nem bírja a kritikát. Valószínűleg nagy író és kevésbé nagy ember."[543] Szakolczay éppen a balsejtelmű vitákkal kapcsolatosan állapíttotta meg, hogy Sütő „sokkal nagyszerűbb művész, mint vitatkozó"[544], Gáll Ernő pedig a nyolcvanas évekre is áthúzódó polémiák után (amilyen például a Sütő-Berkes konfliktus volt 1986 júliusában) jegyzi meg: „Sajnos Andris kicsinyes, végletesen hiú és bosszúálló író, aki nem bírja a kritikát."[545]

A fogadtatás felől fontosabb, hogy míg az egészséges kritika legcsekélyebb formája is bizonyos esetekben vádként (később, a kilencvenes évekből a Hatalom cselszövéseként!) interpretálódik, mindezt a magyarországi sajtóban fokozatosan alá is rendelik a „nem illik"

[539] Vö. **Sütő** András, *Lantosok és Kritikusok*, in UŐ, *Évek, hazajáró lelkek, i.m.,*113.
[540] Uo.
[541] Vö. *Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni?* – eredeti közlés in Élet és Irodalom, 1978, 17, 21.; illetve **Sütő**, *Évek – hazajáró lelkek, i.m.,* 255.
[542] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146. (Kiemelés az eredetiben. BL)
[543] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.,, i.m.,* 275.
[544] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 146.
[545] Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I.*, *i.m.,* 211.

frázisoknak. A másképp látás szabadsága a nyolcvanas évekre fokozatosan tűnik el a „helyzet" adta hallgatólagos követelményekkel, és a szellemi autoritássá nőtt szerzővel szemben. A kor romániai realitásait tekintve pedig Erdélyből már merőben illúziónak minősül komoly szakmai, kritikai vitákra bármilyen fórumon is számítani.

Hozzáférés, intézményesség

Némileg visszautalva a kánonelméleti fejezet tanulságaira is, szükséges emlékeztetni persze, hogy művek egyszerű ideológia-közvetítőként való meghatározása, akárcsak értelmezéseik közvetlen és közvetítetlen viszonyként való elgondolása a szűk értelemben használt 'paradigmatikus kánoniság' esetében is csak leegyszerűsítések árán képzelhető el. Nem lehet kétséges ugyanakkor, hogy az ismertség, a hozzáférhetőség, mint a későbbi elismertség lehetősége, előfeltétele csak bizonyos institúciók vélt vagy valós közvetítő/leszűkítő aktusait követve valósulhat meg, amennyiben művek eleve csak így juthatnak el egyáltalán az olvasóhoz. A korszak cenzúráját, mint jelentős politikai befolyásoló tényezőt, illetve a bonyolult irodalompolitikai kereteket is figyelembe véve arra is érdemes emlékeztetni, hogy egyáltalán nem volt mellékes szempont ki mikortól, hol, és milyen feltételekkel közölhetett, jelenhetett meg színpadon, antológiákban, tankönyvekben.[546] Ez a tényező pedig ismét befolyásolni látszik az erdélyi magyar irodalom bizonyos szegmensei fogadtatásának alapvető kritériumait, a feltételnek tekintett hozzáférést és a keretekhez mért magyarországi ismertséget.[547]

A siker s a népszerűség ugyanis jórészt ilyen irodalomszociológiai fogalmak mentén bontakozhatott csak ki, a hetvenes évek első felében született (az életmű csúcsának számító) művek[548] hordozta esztétikai értékek által, illetve a vázolt, ellenállásnak minősített attitűdök közepette, abban a diszkurzív összefonódásban, amely olvasói igény szintjén is jelentkezett, és az addigi széttagoltságokra és kimondhatatlanságokra azonnali minőségi alkotásokkal próbált válaszolni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az említett recepciónak azokat a távlatait sem, amelyek túllépnek csupán az akadémiai, irodalomtörténeti fejtegetéseken.

[546] A recepció térnyerése, a potenciális olvasótábor kiszélesedése Magyarországon mindvégig institucionális kereteket követett.

[547] Ebben az időben a kölcsönösen megnőtt érdeklődéssel majdhogynem fordítottan arányos a magyarországi publikálás lehetősége. Sütő esetében említettem, hogy Magyarországon hamarabb mutatják be a műveit, mint Erdélyben, a nyolcvanas évektől azonban általánossá válik más szerző esetében is, hogy Erdélyben már egyáltalán nem játszhatják a műveiket. Az a befogadó közeg, amelyre a művek referenciái elsősorban utaltak, így időben később (vagy egyáltalán nem) szerezhetett tudomást létezésükről. Sütő mellett például Székely drámái többségét – a *Dózsa* kivételével – egyáltalán nem játszhatták Romániában. A *Profán passió* 25 évig hevert kéziratban. Vö. még, **Szász** László, *i.m.,* 137.

[548] A magyarországi siker nyitányának számító naplóregény 1971-ben, első alkalommal majd' 7000 példányban került a könyvesboltokba, míg egy évvel később már ugyanez a könyv 18600 példányt ért meg! Vö. Kritika, 1973/1, 26.

Egyrészt a konkrét Sütő-művek elismerése és megőrzése érdekében véghezvitt értékítéletek nem kaptak volna megfelelő hangsúlyokat az intézményi keretek nélkül (lásd kiadáspolitika, megfilmesítések, monográfia engedély, stb.), másrészt ezek a tárgyalt kérdéskörök kapcsán is valóban szélesebb körű legitimációs tartalmakkal bírtak. A kánoni rang előfeltételeként funkcionáló intézményes kitételek (amennyiben eleve behatárolják művek megjelenésének és terjesztésének a feltételeit) nem pusztán irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak majd, de átlépni látszanak azokat az érveket, amelyek tagadják, hogy az autoriter értelmezői közösségek bármilyen szinten is beleszólhatnának egy-egy mű recepciójának hatástörténeti előkészítésébe.[549]

Nyílt utalásos jelleg

A választott út a korábbi, szűkebb értelmű tényirodalomból kiindulva, a megváltozott realitás kimondhatatlanságában és a játszhatóság keretfeltételeitől függően ugyan, de megmarad funkcionális irodalom-jellegében. Az egyre nyíltabbá váló kisebbségi létproblémák következtében Sütő a drámaírásban is a konkrétabb, sajátosabb jegyek felé irányul. (Az 1979-es Herder-díj is erre ösztönözhette)[550]. Csakhogy a nemzetiségi problémák művekbeli kifejezése mellett a helyi szín erőltetésével a szerkezeti megoldatlanságok és a „csak szándékában korszerű építkezés felemássága"[551] is egyre meghatározóbbá válik. Az inadekvátság, vagy a formai megkésettség (melyet a nyolcvanas évek tapasztalatával könyvében Bíró Béla vetett fel)[552] – az európai drámafejlődéshez viszonyítva, véleményem

[549] Hozzáférés, megismerés nélkül aligha ítélheti meg bárki is valamely mű esetleges helyét egy hipotetikus kánonban. A kánonok társadalmi megosztó hatásáról értekező Edward Said is az európai kultúrkör intézményes formáinak szükségszerű szelekciójára, annak tudatosságára figyelmeztetett. (például a könyvkiadás és a formális-kanonikus kritika révén). Vö. **Said,** Edward *i.m*.
A korra jellemző cenzurális viszonyokon túl, esetünkben nem érdektelen megemlíteni így azokat a történelmi feltételkereteket, illetve lehetőségeket sem, amelyek révén egyes erdélyi írók művei egyáltalán eljuthattak a magyarországi nagyközönségéhez. Azon túl, hogy a nyolcvanas évek romániai tiltását követően Sütő könyvei eleve Magyarországon jelentek csak meg, így mintegy a recepciója is áttevődött, s írásai mellett a kritikai visszhang is elsődlegesen a magyarországi publikumnak szólt. Másrészt nem hallgatható el az a kétségkívüli tény sem, hogy a hivatalos cenzúra kötöttségei mellett a román részről egyre abszurdabbá váló országok közti könyvbeviteleket szabályozó egyezmények folytán, (melyek már a hetvenes évtized során látványosan korlátozták a kétoldalú terjesztést) Sütő korabeli hivatalos funkcióinál fogva (elsődlegesen Román Írószövetségi alelnökként) is biztosítani tudta művei megfelelő példányszámának Magyarországra való eljutását és itteni forgalmazását.

[550] „Megtiszteltetés és egyben kötelezettség ez a díj…" – Vö. **Ablonczy** László, *Közösség-egybegyűjtő hatalom. Beszélgetés a Herder-díjas Sütő Andrással*, in Tiszatáj, 1979/5. 35.

[551] Vö. Szakolczay Lajos kifejezése, **Szakolczay**, *i.m.,* 146.

[552] Bíró a hetvenes évtized sütői és Székely János-i drámatermésének belső anakronizmusát, a tematika és a feldolgozás szintjén is fokozottan a retrospekció fogalmában jelölte meg. (A drámáknak inkább ötvenes évekbeli adekvátsága és létjogosultsága említése által.) Érdekes érvelése arra a következtetésre jut, hogy mire e jelentős drámatermés megszületik, „az átmeneti korszak le is zárult", s a szerzők „egyszerre egy konszolidálódott, alternatívát választott társadalomban találták magukat". A hegeli drámafogalomra utalva (amely a művelődéstörténeti fejlődés önkifejezési formájának tekintette a drámát. Vö. **Hegel**, *Esztétika*, Bp., 1974.), de mégis inkább Lukácshoz kötődve, miszerint igazi konfliktusokat tárgyaló drámák nagyobb

szerint nem is annyira a témaválasztásban, a tartalmakban, mint inkább a bemutatott autoritásviszonyokban, később pedig a dramaturgiai konstrukciók hiányosságaiban érzékelhető. A minőségi visszaeséssel, a nyílttá váló erdélyi politikai helyzettel, annak egyre nyíltabb magyarországi tematizálásaival egyszerre, arányosan nő a kisebbségi jogokért felszólaló közéleti szereplő s közvetetten az író Sütő András magyarországi népszerűsége (korábbi elismertségét, színpadi sikereit fokozza, hogy 1984-től könyveit is már csak Magyarországon jelentetheti meg) miközben mindezzel fordítottan arányos a művek drámapoétikai egységének szerkezeti stabilitása.[553]

A színpadi Sütő-művek utalásos jellege[554] a nyolcvanas évektől nyilvánvalóbb, sőt közvetlenebb lesz. Minél egyértelműbb akarásban mutatkozik meg viszont, esztétikailag annál kevésbé megalapozottnak tűnik. A „dramaturgia logikája" helyett a „jelképet akaró logika" szerint kezd működni. (Ezért maradhat a *Perzsák* messze jobb esszé, mint amilyen drámaisággal a több szövegváltozaton átesett *A szuzai menyegző* színpadi világa a drámát a trilógiához mérve szerves folytatásként értékelhetővé képes tenni). *A szuzai* mintegy már eltávolodik a drámatrilógiában közös központi szervezőelvtől: a kettős szereplőstruktúra konfliktusszerkezetében a másként gondolkodás szabadságának és lehetőségének, az egymás iránti toleranciának, és az egymást kiegészítő-igénylő ellentétek árnyalt ábrázolásának szükségszerűségétől. (Bár többsíkúvá válik az addigi kétpólusú struktúra, a tragikum – már az árnyaltabb jellemrajz ellenére is – csak az egyik oldalon állók konfliktusosságának, letargikusságának feltételezett tragédiájává lesz.)

Az *Advent a Hargitán* balladisztikus tragikumtudata, vagy a későbbi *Álomkommandó* irracionális közegének nyilvánvaló allúziói a romániai diktatúra kiteljesedésének nacionalista „rezervátumlét" jellegét idézik, a nyílt politikai felhangok, az erdélyi magyarság sorsára utaló jelentésrétegek és szimbolikus asszociációk azonban hatásukat tekintve inkább érzelmi

társadalmi változások vagy válságkorszakok alkalmával születnek, a hatvanas évek végét ennek tekintő némiképp kétséges érvelése számunkra inkább azért tűnik érdekes momentumnak, mert az életmű esetében ekkor nem annyira társadalmi, mint inkább belső, személyes válság kerülhet szóba. Vö. **Bíró**, *i.m.,* illetve **Lukács** György, *Művészet és társadalom*, Bp., 1969.

[553] Ebből a kettősségből is adódik sajnálatosan felerősödő kritikaellenessége. „De hát lehet ma egyáltalán drámát írni?" - tette fel a kérdést a korban megfogalmazódó első szakmai kritikákra reagálva Sütő. „Nem, nem, mondják komoly szakemberek is… Napjaink lehetséges hangvétele a groteszk, az abszurd, stb." (Vö. **Sütő**, *Évek, hazajáró lelkek*. Bukarest, 1980, 225) A kizárólagosság jogos elítélése mellett (melyet paradox módon saját korábbi elvárásaira nézvést nem alkalmaz) a minőségre utaló kételyeknek nem pusztán a tagadását, de a kritikák bagatellizálását is megfigyelhetjük. Ahogyan Bíró Béla megjegyezte, az „is" Sütő szóhasználatában olyan benyomást kelt, mintha a „nem"-et elsősorban dilettánsok mondták volna ki, s valós szakemberek csupán félreértésből keveredhettek volna közéjük. (vö. **Bíró**, *i.m*.,) Pedig a korban többek között Bécsy Tamás is megfogalmazta drámaelméleti munkái nyomán szakszerű kritikáit, amint az erdélyi magyar drámaíráson belül a Sütő-drámákkal is behatóan foglalkozott. Vö. például **Bécsy** Tamás, *A szavak és a viszonyok szintje Sütő András drámáiban*, in Színház, 1978/6.

[554] Mintegy a Németh László-i drámatípus megismétléseként.

alapon működtetik metaforikus vízióikat. Az *Advent* színpadi kiforratlanságát némileg az is okozza, hogy a történelmi témákat feldolgozó korábbi drámák tragikus jelképisége és a könnyedebb, vidámabb színpadi játékok népi környezete itt egyszerre jelentkezik. A műfaji követelmények, ahogyan a tematika balladás-népi szövevényei is elvben ezt elbírnák. A színpadra alkalmazott mű a maga választott jelképiségének túlontúli egyértelműségével, a balladás hangulattal, vagy magának a választott helyszínnek az emblematikusságával viszont (az eredeti cím az első közlésekben, fél évvel a bemutató előtt is még *Jégmadár* volt) a már könnyen elveszítheti az asszociációk világának eredeti értékét és jelképiségét. A konkrét játszhatóság ugyanis a darabnak éppen drámai jellegét vonhatja kétségbe, amint a játékban a sorsjelképiség utalás-jellegűnek, de nem drámai erejűnek marad meg. Magáról a színrevitelről ezért írhatták, hogy amennyiben az egyértelmű utaláson, az adventi várakozáson túl, „az allegóriák és metaforák kénytelenek egymással dialogizálni, ölelkezni, jönni-menni, akkor a színházi közönség nem az anyagi világ szellemi érvényű felemelésének lesz tanúja, hanem egy lehúzó profanizációnak."[555]

A minőségben visszalépést jelentő művek dramaturgiáját a színpadon azonban az élet, vagyis a társadalmi-politikai helyzettudat kompenzálhatta. A hatásában elsöprő siker, például az *Advent* esetében, már egy kultikus szerzői névnek is köszönhette létjogosultságát. A Nemzetiben tíz éven keresztül játszott darab a jelképet éltetni akaró logikáján túl, s az immár nyíltabban vállalható asszociációk közösen kimondott összetartó erején felül is, a kultikus szerzői névaláírásnak, illetve a siker ilyen irányú természetrajzának jó példája. A kor elkomoruló kisebbségi viszonyai persze nem kedveztek az igazi mellékjelentéseknek és az árnyalt értelmezhetőségeknek, amelyek folyamatosan változhatnak, átalakulhatnak egy anyanyelvi közösségben. Körülöttük, mint írtam, az értelmezésnek inkább egy olyan hagyománya alakult ki, amelyik a fordításhoz hasonlóan tudatosan kereste az összefüggéseket, s elsőrendűnek már az így felfedezni vélt konnotatív jelentésszintet tekintette.

Politikai viszonyszintek

Az *Advent* sikere mellett a nyolcvanas évekre a Sütő-művekben általánosan is felerősödik az a tendencia, amelyik a reprezentáció kettős, jelképi és képviseleti értelmű összefonódásában ragadható meg. Összemosódni látszik a metaforikusság, az egyre nyíltabb asszociációk, („a néző szeret *arra* gondolni")[556] a műben megjelenő értékjelképek, illetve

[555] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Sütő András: Advent a Hargitán*, in Kritika, 1986/4, 27-28.
[556] Uo.

maga a mű és szerzője által véghezvitt képviselet, a társadalmi küldetés-jelleg. A „kisebbségi humánum" sütői világában a „nyelv és az irodalom az alkotót az ontológiain túl, erkölcsi viszonyba hozza a közösséggel"[557], a „sajátosság méltóságát" őrző életművek pedig egyúttal a hagyományok, s általuk a nemzetiség létének megóvását jelentik. Ezeknek az együtt-szemlélése, az értékelésben elfoglalt elsődleges helye nem csekély szerepet töltött be az említett kisebbségi narratívák jellegzetes irodalmi, irodalomtörténeti megszilárdulásában.

Az odaadó dicsérettől a (művek szempontjából olykor) tapintatos semmitmondásig terjedő szólamok ekkortól végképp nem a szövegeknek, de szerzőjüknek és annak a helyzetnek szóltak, amelyben az esetleges kritikai észrevételek egy jóindulatú elhallgatásban rendelődtek alá az egyre abszurdabb kisebbségi társadalompolitikai viszonyoknak. Nem feledhető, hogy az említett utolsó két dráma a nyolcvanas években már csak Magyarországon (román szerzői jogi tiltakozás ellenére) kerülhetett bemutatásra. A fogadtatás felől így fontosabb, hogy a nyolcvanas évek végső politikai eltorzulásai, a nacionalista kurzus, s Sütő személyes írói, közéleti, emberi fokozatos visszaszorítása (korábbi tisztségeiből való leváltások, színpadi műveinek korlátozása, könyvei romániai publikálásának elutasítása) miként hatottak, s miként fogalmazódtak meg egyes művek értelmezései során. A nyolcvanas éveket nyitó összkép az irodalomtörténetekben – minden értékével és visszásságával, személyes ellentéteivel és extraliterális „koloncaival" – Erdély korabeli magyar irodalmi légköréről kialakított képet, tehát általános recepciója meghatározó értékelveit igen, teljességét, strukturáltságát, többes irányát azonban aligha fedi. Az évtizedfordulót egyszerre jellemzi a kisebbségi ideológia megszilárdulásának, vitáinak ideje, a Csipkerózsika utórezgéseit követően a nemzedéki elkülönülésekben is manifesztálódó többszólamúság jogos követelése, illetve a Szóértés előfeltételei-vita, melyet Magyarországon a Nemzet-vita (1979) majd az irodalmi Önszemléleti-vita (1982) is szegélyez. A kor romániai helyzetképét jellemzi, hogy ugyanekkor az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó kötetének megjelenésével egy időben, Erdélyben már csak a második nyilvánosság jelenthet egyedüli alternatívát a vélemények megfogalmazására és a szólásszabadságra.[558] A román vezetés nacionalista politikáját igazoló Lancranjan pamflet 1982-ben a magyar értelmiségiek egész

[557] Vö. **Egyed**, *i.m.,* 450.

[558] Az *Ellenpontok*at szerkesztők (Ara-Kovács Attila nagyváradi filozófia- és Tóth Károly Antal földrajz tanárok, valamint Szőcs Géza kolozsvári költő) beköszöntőjükben azzal indokolják a lap megjelenését, hogy „e lap megindítása mindenekelőtt annak az erkölcsi felháborodásnak az eredménye, amely e mai román rendszerrel súlyosbított kelet-európaiság viszonyai között, történeti tapasztalatait mérlegelve, türelmének határaira ébredt. Ezért a lap célja nem annyira ideológiai vita színterévé válni, mint inkább a szó gyakorlásának pluralizmusa révén megteremteni a felháborodás jogosságának tudatát, s e tudatban megjeleníteni a vállalt kockázatok eszmei és gyakorlati értékét, nélkülözhetetlenségét."

sorának tiltakozását váltja ki, - hiába.[559] Román részről a nacionalista kampány persze tovább folyik, a következő években pedig újabb uszító könyvek jelennek meg, s Lancranjan is folytathatja „művét", alig egy év múltán újabb kötettel áll elő! Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy amikor a hetvenes évek végi belső cenzúrák Erdélyben elhatalmasodnak, s kialakul az a kisebbségi értelmiségi ideológia, amelynek egyrészt kizárólagossága, másrészt tehetetlensége ellen többen az irodalmi életből is felemelik szavukat, alig pár év leforgása alatt a fokozódó román nacionalizmus következtében ennek szükséges védekező magatartását és tehetetlenséget is egyszerre igazolják a bekövetkező végső személyes leváltások, a kiszélesedő magyarellenes kampány. Van valami különösen sorsszerű abban, hogy e tiltakozások hiábavalósága mellett is, a nemzetiségi gondokról és az irodalom sajátos „feladatairól", a sajátosság méltóságának értelméről – értelmetlenségéről[560] vitázó Gáll Ernő és Cs. Gyímesi Éva titkos levelezése alatt teljesedik ki a maradék magyar szellemi vezetőknek a végleges közszereplői leépítése is.[561] Ahogyan egy korabeli nagyköveti jelentés tudósított: „A közvetlen párbeszéd a vezetés és a romániai nemzetiségek között a hetvenes évek végén megszűnt […] A „nagy öregeket" követő generáció tagjai a háború utáni években, az újjáépítés lázában, nagyon fiatalon kerültek funkcióba. Nézeteiket a munkás-paraszt származás és a fiatalkori hit féltése határozta meg. Keserűen vették tudomásul, hogy a román politikai gyakorlat elképzeléseiket nem váltotta be. […] Ennél a generációnál jelentős taktikai érzék, higgadtság és felelősségtudat figyelhető meg. A szocializmust igénylik, a jelenlegi romániai politikai gyakorlatot azonban elutasítják. A nemzetiségi sérelmek melletti kiállást vállalják, amihez legtöbb esetben egy adott lap, kiadó vagy egyéb intézmény élén betöltött

[559] Május elején Kolozsvárott Szőcs Géza és Marius Tabacu állít össze egy tiltakozó kiáltványt, amelyhez rajtuk kívül tíz kolozsvári értelmiségi csatlakozik. Ugyanekkor Szabó Gyula tizenhét oldalas beadvánnyal, később pedig Kántor Lajos és Szász János az írószövetség elnökénél szóban tiltakozik. A rezsimhez addig teljesen lojális Méliusz is tiltakozik, még 1982 áprilisában négy oldalas beadvánnyal fordul Ceausescuhoz, majd lemond írószövetségi tisztségeiről. Huszár és Domokos fontolgatja a Bukarestből való távozást, Sütő kezdeményezésére pedig Marosvásárhelyen is készítenek egy (Gálfalvi György és Markó Béla által véglegesített) terjedelmesebb beadványt, melyet több mint harmincan írnak alá. Az egyénileg vagy csoportosan tiltakozók előreláthatóan hiábavaló beadványai helyett a tiltakozás más formáját választva az Ellenpontok 3. száma teljes terjedelmét a Lancranjan-könyvnek szentelte. - Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

[560] A valós közösségi ideológia lehetősége, ideje még nem jött el, - írta Cs. Gyímesi levelében, merthogy „aktív önvédelmi ideológiára lenne szükség" vagy méginkább „politikai jogvédelemre […] s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövegünket is 'lokalizálja'.[…] Mert csak papíron van méltóságunk. S egyedül Te ezt a szót annyiszor leírtad, annyiszor *engedték* Neked leírni, hogy a buta kisebbségi olvasó nem vette észre, mi történik, csak azt, hogy valaki ki *merte* mondani, hogy van sajátosságunk… Holott Te magad is tudod, a méltóságunk sem egyetemesen emberi, sem kisebbségi **jogokkal** nincsen szavatolva. S addig kétségbeesett önáltatás a méltóságról beszélni. Illetve, a hatalom szemszögéből tulajdonképpen a legteljesebb „lefekvő" *lojalitás*. Ezért hagyja leírni!!!" Vö. **Cs. Gyímesi** Éva levelét Gáll Ernőnek, Kolozsvár, 1984 január 31., in UŐ, *Honvágy a hazában, i.m.,* 113.

[561] A Hét-nél Huszár Sándort 1983. október 22-én mentik fel, 1984 szeptemberében pedig „elfogadják" a Korunk-főszerkesztő Gáll Ernő lemondását. Ugyanekkor a Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények-beli szerkesztői munkáját is befejezi.

középszintű vezetői állás biztosít némi lehetőséget. Az utóbbi egy-két évben a vezetés elsősorban ezeknek a személyeknek az eltávolítására törekszik. (Fontos lapok, folyóiratok főszerkesztőinek leváltása, 1984 őszén kihagyásuk az RKP KB-ból és a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsából, illetve a megyei állami és pártszervekből stb.)." [562] A szisztematikus leépítések a legfelsőbb szintekig elértek. Az 1984 őszén zajló RKP. XIII kongresszusán a Központi Bizottságból Sütő mellett Domokos Géza és Fazekas János is kimaradt.[563] A politikai realitás meghatározta tér ezt követően már nem adott semmilyen módot az esetleges torzulásokat érintő higgadt vitákra. (Sem a kisebbségi értelmiség, sem az irodalom szerepköréről) A belső kritikai egyensúly kialakíthatóságát és a valós dialógusviszonyt, a nyílt vélemény-különbséget magát legtöbbször kizárta vagy közvetetetten elhallgattatta. A józan érvelés is mindig a prioritásokra tekintett az elkomoruló történelmi szükségszerűség nevében.

Tettérték: a '80-as évek fogadtatása

A nemzedéki nyitások, az új generációk előretörésével együtt a nyolcvanas évek eleje már a második nyilvánosság korszakának számít Magyarországon is. Ekkortól éled fel a politikai szamizdat műfaja, mint az egyik leginkább meghatározó megnyilvánulási forma a korban, (*Kisúgó*, vagy akár a *Beszélő* is ide tartozik) de a hivatalos álláspontok ambivalenciájában az enyhülésnek is mutatkoznak jelei. 1981-től megjelenhet kis példányszáma miatt az első nem cenzúrázott lap, a *Medvetánc* (ELTE és a KISZ közös társadalomelméleti folyóirata), melynek hamarosan a *Századvég* (a Bibó Szakkolégium egyetemistái szerkesztésében megjelenő történelmi-politikai orgánum) nő igazi riválisává. Az évtized sajátos vákuumhelyzeteiben, mint említettem, már számot kellett vetni az ellenzékiségnek, az „ellen-beszédnek" műfaji-stiláris pluralizálódásával is. Ennek ellenére a tiltakozások igazi súlyát a közös megnyilvánulások jelentették. A *Mozgó Világ* főszerkesztőjének leváltása[564] miatt talán először a korban a szellemi élet szolidaritása is megnyilvánulhat. (A szerkesztőség valamennyi tagja feláll, 120 értelmiségi pedig visszavonja cikkeit a lapból.) Az évtized közepét azonban ismételt „bekeményítések" jellemzik. (1983-84-ben az országos napilapok főszerkesztőit is leváltják, 1986 júniusában a Tiszatájat – Nagy Gáspárnak Nagy Imréről írott verse miatt – betiltják, szerkesztőit (az

[562] Vö. **Barity** Miklós nagykövet jelentése *i.m.,* 1985, július 2.
[563] A Sütő támaszának is számító Fazekas Jánost miniszterelnök-helyettesi funkciójából már korábban felmentik, pontosabban a Lancranjan-könyv kapcsán (az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságánál) tett tiltakozását követően „elfogadják" betegnyugdíjazását.
[564] Kulin Ferencet 1983-ban váltották le a Mozgó Világ főszerkesztői posztjáról.

Írószövetség 120 tagjának tiltakozása ellenére) menesztik, s a lap féléves kihagyással 1987-ben jelenhet csak meg ismét (új főszerkesztővel).

A határon túli magyar irodalmak, egyáltalán a határon-túliság problémakörének tekintetében azonban (részint társadalmi nyomásra) már nem érvényesül következetesen a korábbi ambivalens (befelé tiltó, kifelé erőtlen) nemzeti politika, s a politikai vezetés sem olyan tétova, mint az évtized elején. Az irodalomnak társadalmi szerepe (s nagyrészt a népi írók által fenntartott nemzeti karaktere), kétségkívül ezekben az években teljesedik ki, amely erdélyi irodalmi viszonylataiban a nemzeti egységnek, a megmaradásnak, a tradícióknak és a nyelvféltésnek a hangsúlyait tematizálja, s egyben az asszimiláció, a jogtalanságok, később pedig a falurombolás és a diktatúra egyéb rémképei közepette sugall megtartó reményt és szolidaritást. A magyar politikai vezetés (nem csekély mértékben éppen a magyarországi értelmiség ellenzéki attitűdjeinek nyomására) ekkorra már nem akar továbbra is az internacionalizmus áltestvériségében minden alkut megkötni a romániai kisebbség feje fölött a nyíltan nacionalista román vezetéssel. Ennek egyik kirívó jele a háromkötetes akadémiai *Erdély Története* körül kialakult polémia, mely 1986-ban súlyos politikai felhangokat váltott ki Romániában. A fékevesztett román rezsim nyilatkozatai azonban a tétovázó magyar külpolitika mögött egyre egységesebb ellenzéki közvéleményt kovácsoltak. Az évtized legelején, még az említett Lancranjan–féle uszító pamflet miatt a budapesti vezetés határozott tiltakozásában bízóknak a határ mindkét oldalán csalatkozniuk kellett. Hiába értettek egyre többen egyet a reformvezetésből Köteles Pál és Száraz György határozottan visszautasító véleményével, a rögzült baloghedgári álláspont[565] („ne lőjünk arra a repülőgépre, amely túszokat szállít") a budapesti pártvezetésben sokáig meghatározó maradt, még akkor is, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az óvatoskodó lépések nem változtatnak semmin, nem javítanak az erdélyi magyarság helyzetén. (Köteles Pál[566] Tiszatájbeli kritikájának közlése miatt, a két szerkesztőt a megyei ideológiai titkár föl is akarja menteni. Volt azonban olyan álláspont is, mely szerint a kötetet magyarul is meg kellene jelentetni, hogy láthatóvá váljék „mi lehetséges odaát"!)[567]

Ilyen előzményeket követően, s ilyen körülmények közt viszik színre (a román szerzői jogvédő iroda tiltakozása ellenére) 1986-ban az Adventet, s ilyen politikai hangulatban lát napvilágot az első monográfia is. Amikor az év végén megjelenik a várva várt Erdély történetét szakszerűen feltáró munka a román sajtóhadjárat magyarellenes

[565] Mely Aczél nyilatkozataiban is rendre feltűnt.
[566] Aki 1977-ben telepedett át Nagyváradról.
[567] Kiss Ferenc például egyik levelében is ezt javasolja Kötelesnek – Vö. **Vincze** Gábor, *A Lancranjan-ügy*, *i.m.,* 62.

kampányát a hisztériáig szélesíti. Ennek is következménye, hogy a nyolcvanas évek közepén már bármilyen Erdélyről szóló, Erdéllyel foglalkozó írás külön nyomatékot kapott, különös súllyal bírt. A széles olvasóréteg, az *értő* közönség Magyarországon már nem is szorult a képes beszéd, vagy a képletes szövegiség kódfejtői szerepkörébe, egyre nyíltabbnak és egyre inkább egyértelműnek látszott, hogy mindenki arra gondol, arra asszociál, amire amúgy is szeretne, anélkül, hogy a szerző vagy a rendező külön nyomatékot adna mindennek. (A magyarországi művésztársadalom a romániai valósághoz képest idillikus szabadságban élhette meg a tűrt kategóriáinak végső korlátokig való kiszélesítését. A politikai hatalom ekkorra kaotikus állapotokat mutató cenzurális gépezetének résein át a siker biztosítottnak tűnt akkor is, ha az asszociációk a forma kárára hangsúlyozódtak, hiszen egy olyan fajsúlyú korabeli igény fogalmazódott meg bennük, amely mellett eltörpülni látszottak az esetleges „szépészeti" aggodalmak.) A kimondás tettértéke felülírta annak módozatait, vélt asszociációi annak formai kompozícióját. Berkes Erzsébet nem véletlenül írhatta a Nemzetiben sikerre vitt előadást követően a vastapsról, hogy „létkérdésről van szó, s ezt ott kell támogatni, ahol megnyilvánul. Az ember előbb élni segít, s csak aztán gondolhat az esztétikumra."[568]

Az 1985 decemberi, *Advent*nek szentelt Tisztatáj-számban, a leközölt mű és szerzője életművét dicsérő írások mellett az egyik főszereplőnek, Sinkovits Imrének személyes nyilatkozata (nagybetűs *Esemény* címmel) is megtalálható volt. Ez utóbbi zárómondata nem pusztán az előadást övező politikai huzavona miatt szögezte le: „sorsmeghatározó eseménnyé emelkedhet Sütő András drámájának bemutatója."[569] Szintén a darab és budapesti bemutatója társadalmi eseményszámát mutatja, illetve annak nyílt kisebbségpolitikai implikációira utal, hogy ugyanitt egy tanulmány a „kisebbségi demokrácia fogalmát" hivatalos álláspontból is elemezte. Ebben a kornak és a cenzúrának megfelelően még a szocializmus lényegére, embervédelmére hivatkozva ugyan, de leírható volt, hogy: „minden olyan elméleti és hatalmi-politikai megnyilvánulás, amely nemzeti kizárólagosságot hirdet vagy valósít meg, amely nacionalista önzésnek ad helyet a többség-kisebbség kapcsolatokban – esetleges formai kellékei és ideológiai kellékei ellenére – lényegénél fogva nem szocialista".[570]

A hetvenes–nyolcvanas évek színpadi sikerei, a „szerzői klasszicizálódás" után a kultikus abszolutizálás innentől jut el arra a pontra, amikor már végképp a szerzői név kezdi működtetni a kánont, amikor az író archetipikus magasságokba nő. A rendező Sík Ferenc az

[568] Vö. **Berkes** Erzsébet, *i.m.,* 28.
[569] Vö. **Sinkovits** Imre, *Esemény*, in Tiszatáj, 1985/12, 37.
[570] Vö. **Joó** Rudolf, *A kisebbségi demokrácia fogalma*, in Tiszatáj, 1985/12, 56.

említett tematikus számban, még az *Advent* próbái alatt jelenti ki: „mostantól *minden további születő* művének otthona lesz a Nemzeti Színház!”[571]

A nyílt konszenzus

Nem csupán egy rendezői túlzóan elfogult véleménynek tekinthetők a fentebbi sorok, de a vázolt politikai konstellációk nem csekély hatására, egy valós társadalmi igény kivetülésének is. A szerzői siker, a divat kiszélesedésével egyszerre végbemenő történelmi-politikai elkomorulások kényszerűségeiben már az irodalomtörténeti értékelésekben is egyre erősebben jelentkeznek a kultikus jegyek. Korábban még csak a hangsúlyok és az arányok biztosítottak egyértelmű elsőséget Sütő számára a különböző erdélyi szerzőkkel való összevetésekben, ekkortól azonban már az életműben lokalizálni vélt eszmék jelentősége teszi megkérdőjelezhetetlenné az életmű egészének (s a szerzőjéhez mint névhez metonimikusan kötődő) emblematikus hangsúlyait. Romániai tiltásával arányosan, a nyolcvanas évek második felében Sütőt már mindenki (nagyrészt a hivatalos vezetés is) az országon belüli ellenzékhez sorolta.[572] A budapesti hatalom 1956 emlegetése kapcsán olykor még betiltásokhoz folyamodott, de a határon túli magyarság már egyre kevésbé számított anatémának. Sütő pedig a legkevésbé.[573] Egykori és újabb művei ekkortól szerveződnek újabb és újabb magyarországi kötetekké. Jellemző az is, hogy miután engedélyezik az első határon túli szerzőről írott monográfia megjelenését, a szerző tekintélyét is kihasználva az új Tiszatájat létrehozó hatalom – mintegy önmaga legitimálásaképp – Sütő új drámáját (*Álomkommandó,* 1987) is mindenáron a lapban akarja közölni. Az új Tiszatáj végül a hatvan esztendős szerzőnek életművét összegző, Sütő „etikáját” hirdető tanulmány révén köszönti.[574] (Egy évvel az Advent bemutatója után a bukaresti magyar nagykövetségen is köszöntik 60.

[571] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12. (Kiemelés tőlem, BL.)
Sík ugyanitt – ideológiai síkra terelve a gondolatmenetet –, éppen a sorsmeghatározó munkák többszöri hangsúlyozása révén mondja, hogy a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”. S bár a hetvenes évek végétől minden színpadi művét a Nemzeti ősbemutatóként vitte színre (az *Advent* a sorrendben a harmadik a *Káin és Ábel*, illetve *A szuzai menyegző* után), a mulasztások nagyok, így „korábbi ősbemutatóit ismét műsorra kívánjuk tűzni, illetve a Nemzetiben be nem mutatott darabjainak folyamatos színpadra vitelével (Csillag a máglyán, Egy Lócsiszár virágvasárnapja, Pompás Gedeon) az itt és eddig le nem rótt adósságokról gondoskodunk az elkövetkező években”. A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak, illetve a szerzői nagyságnak szóltak.

[572] A szerző, ellentétben az összes korábbi magyarországi bemutatójával, nem is lehetett jelen az 1986-os januári premieren, a román hatóságok nem engedélyezték kiutazását.

[573] „A maga rendszerének abszurditása alapján a hatalom és apparátusa még mindig elfogadhatóbbnak tartotta azt, hogy a nemzeti érzés a határokon túli magyarság problémáinak fölvetésében tematizálódik, mint azt, hogy felmerüljenek a határon inneni elnemzetietlenítő kurzust bíráló hangok. ” Vö. **Gróh** Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

[574] Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a Vörös László és Annus József szerkesztette lap rendszeres szerzőjének tudta, nem Sütő erdélyi kéziratai miatt kaptak fegyelmiket a szerkesztők, ahogyan nem is az 1985, decemberi említett *Advent*-szám miatt tiltották be egy évvel később a lapot.

születésnapját, majd ezt követően Budapesten jártakor, Szűrös Mátyás mellett Kádár Jánossal is találkozik.)[575]Az 1987 nyarán Gyulán bemutatott *Álomkommandó* az év szeptemberében már a Vígszínházban (a szerző jelenlétében) érhet el óriási sikereket, ugyanazokban a napokban, amikor megszületik a Lakitelki Nyilatkozat is (melyet a Magyar Nemzet közöl). Az irodalmi élet hatalmi felügyeletének nyolcvanas évekbeli fokozatos csökkenését, s gyakorlati megszűnését jól mutatja, hogy majdnem tíz év után Illyés *Szellem és erőszak*ja is végre napvilágot láthat, s ugyanennek az évnek novemberében, (több mint tízévnyi várakoztatás után) megindulhat a *Hitel* is, amely egykor Illyés és a népi írók szorgalmazta hetilapként kezdhet működésbe.

Az évtized vége, a kilencvenes eleje már végképp nem az *író* Sütő András képet erősíti. A rendszerváltás, a romániai forradalom, majd a tragikus marosvásárhelyi események a közéleti személyiséget helyezik a figyelem előterébe, s bár naplójegyzetei, visszaemlékezései a kilencvenes évek nyitányán sorra jelennek meg, az irodalom kereteit szűknek érző recepciótól immár aligha várható el, hogy elsődlegesen az íróra, a drámaszerzőre vesse figyelmét. Szakolczay Lajos nyolcvanas évekbeli (az első monográfiát követő) megjegyzése, mely annak az igénynek adott hangot, hogy szükség van az árnyaltabb elemzésekre, melyek nem csupán a politikumot tartják szem előtt, az életmű 1989-et követő fordulataiban már végképp utópisztikusnak látszott. Ismét társadalmi funkciók, díjak, kitüntetések, elismerések sora következik, melyek a megtartó embernek, a hűségnek, és a kisebbségi sorsvállalásnak szólnak, s csekély alkalommal egészülnek csak ki az irodalmi műveknek, életműnek szóló konkrét értékelésekkel. Jól mutatja ezt, hogy a Herder-díj után, de az osztrák PEN (Vaclav Havel után második külföldiként kapott) dísztagságát (1989), a Magyar Írókamara társelnökségét, és a Nemzetközi Transsylvania Alapítvány elnöki tisztét (1989-1991 között) megelőzően, már 1989 novemberében bizonyos politikai körök, „vállalva a jogi nehézségeket is", a Magyar Néppárt révén Sütő András köztársasági elnökjelöltségét fontolgatják.[576] Mindezek után a romániai diktatúra alatt játszott társadalmi-politikai célzatú munkássága, nyelvéért, közösségéért való kiállása, a rendszerváltást megelőző utolsó évek szenvedése, majd a hűségében megveretett, meggyalázott szerző, illetve az amerikai útja alatt itthon megválasztott Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke (1990) áll megkerülhetetlenül a figyelem előterében.[577] De természetesen érkeznek az életmű-díjak is,

[575] 1988 januárjában.

[576] Vö. **Sütő**, *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993, 316.

[577] A közéleti szereplésre, a képviselőség immár irodalmat végképp túllépő vonzataira egy tragikus ám annál jellemzőbb példa volt az új budapesti országgyűlés első munkanapja is. Az 1990, május 2.-i ülést az MTV élő adásban közvetítette, ahogyan (az MTV archívumában megtalálható forgatási menetrend rendezői nyomatéka értelmében) azt is, hogy Sütőnek - mint a határon-túli magyarság képviselőjének - képletesen fenntartott szék

melyek indoklásai legalább egyenlő arányban szólnak az írónak és a közéleti-közösségi embernek.[578] 1992-ben a Kossuth-díj, majd egy évre rá, az életmű elismerésének betetőzéseként jön az Írószövetség ajánlására a Nobel-díjra jelölés!

Alighanem ez a felfokozott érdeklődés, a kánon kiszélesedő formája kap fontos hangsúlyokat akkor is, amikor a kilencvenes évek során a második, majd a harmadik monográfia is napvilágot lát.[579]

A kultusz abszolútuma felé

Egy kánon alakulásrendjében minden esetben célszerű azokat a körülményeket, külső tényezőket megvilágítani, amellyel a kánont övező kritika egyértelműen szembekerülhetett. Már csak azért is, mert ennek tárgya, azáltal, hogy megbecsült szférát jelöl, azáltal, hogy erős érzelmeket kavar és széles olvasói rétegektől értékállónak minősíttetett, – vagy eleve, mert ilyen értékelés reményében van róla szó – tiszteletet ébreszthet a róla nyilatkozókban. A tisztelet pedig, sokszor az azonos oldalon állás, az egy kánonbeli lét miatti közelségből kifolyólag is megilletődéssel jár együtt, és nemcsak elfogultságba, de rajongásba is átcsaphat. Így a sokszor tényszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, akár hódolattá válhat. „A nagyság, jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szűntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét."[580] Margócsy István figyelmeztetése mellett persze föltehető a kérdés: melyik kánon, vagy melyik irodalmár vonhatja ki magát teljes mértékben érzelmi töltetek, kultikus képzetkörök hatása alól? A kánoni eleve-determináltság, melyet az értekezés bevezetőjében említettem, arra is figyelmeztet, hogy még a racionális, kultusz-ellenes kritika is legfeljebb csak törekedhet a teljesen objektív leírásra: önmaga helyzetét akkor látja tisztán, ha állandó korlátozottságára képes reflektálni.[581] Ettől persze még minden kánonkutatásnak elsődlegesen célszerű felmérnie azt a nyelvet, amelyet a metakanonikus szövegek használtak, értelmezéseik, értékpreferenciáik rejtett előfeltevéseivel, politikai, ideológiai vagy személyes indokaival együtt. Egy kánon fejlődéstörténetét vizsgálva ugyanis

üresen maradt.

[578] 1989 júliusától neve a rehabilitált Tiszatáj főmunkatársai közt szerepel.

[579] Az újabb kettőből egyik sem az újraértés, vagy a korrekció igényével jelenik meg. (Miközben, mint említettem Kányádi, Szilágyi István, Szilágyi Domokos, Székely János, vagy Lászlóffy Aladár életművéről ugyanekkor még nem készült komolyabb összegző munka sem.)

[580] Vö. **Margócsy** István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, in ItK., 1990/3, 288-312.

[581] A tárgyalt korszak ideologikus alakzatainak viszonylatában ez méginkább hangsúlyozza az ideológiakritikával kapcsolatos elvi elvárásaink problematikus voltát, minthogy az ilyen irányultság nem viszonyulhat oly módon az ideológiához, hogy azt valós társadalomontológiai összefüggéseiből kiszakítottan jelenítse meg. Az értékelések értékelése és egyáltalán mindenfajta kritika, beleértve annak kategoriális és módszertani tisztaságra törekvő elméleti változatait is, legfeljebb csak jogosult, vagy időszerű lehet, teljes mértékben objektív és elkötelezetlen aligha.

nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szertartásrendek, nyelvi/retorikai jellegzetességek, melyek a valós társadalmi hatást befolyásolhatták, tehát a kanonizációnak olyan sajátságait, amelyek az elismertségen túl társadalmi-szocializációs, sőt pszichológiai hátterének a motivációs töltetein alapulhatnak.

A megfilmesített darabok, akárcsak a legnagyobb sikert hozó színházi bemutatók, a szerző jelenléte a premiereken, vagy az elsőség a különszámokban, akárcsak a klasszikusoknak kijáró tankönyvbeli szereplés is mind a kánoni formák megszilárdulását segítik. A divat kiszélesedése ilyenkor együtt jár a fogadtatás mértékvesztésével, a kritikusi fegyverletétellel. A név etalonná válása, a kánon kultikussá növesztése az erkölcsi princípiumokon túl ezért a szerzői képet csak egy nagy elvárásokkal terhelt művészarcban véli kialakíthatónak. Az írói maszk és az oeuvre egésze így válik a „megmaradás esztétikájává", melyben a közösségi sorsvállalás önmagában is adja a váteszi szereplehetőségek sokaságát. Olyannyira, hogy az időben visszatekintő emlékezéshelyek kitöltése is útmutatókkal ellátottan jelenik csak meg. A kánoni értelemgondozás aztán (részben ezeket is használva) már nem az egyes alkotások, de a szerző életútjának egészét helyezi egy olyan narratívába, amely a róla formált képet csak szuperlatívuszokban ragadja meg. Ezért gondolja szükségesnek az utólagos heroizálást is, vagy az amúgy is tragikus események leírásában a gyakorta pátoszterhes retorikát. Holott az érett Sütő írások művészi kvalitása nem szorulna sem atyáskodó kánonápolásra, sem fölösleges tragizálásra, amely inkább visszatetsző mintsem meggyőző, amennyiben tényfeltárásait tekintve szelektívnek és igen következetlennek bizonyul.

Az alábbiakban a *kultikus nyelvhasználat*, az *önéletírás kanonikus aktusai* és a szükségtelen *tragizált narratívák következetlenségeinek* hármasában vizsgálom a recepció alakulásrendjét. Ebben a kivételes bánásmód, a tételezett *elsőség* olyan analóg formákban ölt testet, amely egyfelől a szerzői „útmutatások" csomópontjai szerint véli megformálni az előre adott értelmezési háló még üres részeit, másfelől a kilencvenes évek tapasztalatával lát az életmű bizonyos mozzanatainak retrospektív kánoni megszilárdításához, s olyan szükségtelen tragizálási vonalat követ, amely érvényben tartja az említett pátoszterhes kritikák kultikus nyelvezetét, s annak jogosultságát is.

Kultikus nyelvhasználat a kritikákban

A hetvenes évek színpadi sikereit követően a Sütő recepcióra mindvégig jellemző lesz, hogy a pozitív végkicsengés legalább annyira az író személyének, társadalmi szerepkörének, mint amennyire a műalkotásnak magának szól. A meghatározások és a

képzeletbeli rangsorok évtizedbeli arányai már nem függetlenedhettek ugyanis a nyelvet őrző, ápoló, és az egész kisebbségi magyarságot képviselő, jogaiért szót emelő szerző alakjától.[582] A formális kritikai szempontokat ilyenkor attól függően határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikáció mely tényezőjét és milyen mértékben tematizálta. Poétikai megoldások, motívumrendszerek vagy szövegstruktúra mellett/helyett eszmék, társadalmi-történeti tények, olykor életvezetési minták és írói modellek hangsúlyozódtak. A recepcióban így olyan nyelvhasználati mód érvényesült, amelynek az elsődleges rendeltetése – nem egy mű, mint inkább egy jelenség szemügyre vétele által – egy közös, vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességének a megerősítése lett. Az ilyen forma bizonyosságot legtöbbször, az általam formális-kanonikusnak nevezett kritikai visszhang, valamely tényleírásnak látszó, de leginkább kultikus-metaforikus állítása révén, a gyakori szuperlatívuszok retorikájával kísérelte meg sugallni.

A kultikus jegyek és minősítések leggyakrabban az értekező szövegek záró-soraiban, a konklúzió során bukkannak fel, de nagyon sokszor már a cím is jelzi, hogy a bemutatás nem múlhat el anélkül, hogy az értelmezett életmű s szerzője ne minősülne legalább egy dologban mások fölé növőnek. Így írnak aztán Sütő egyediségében „küldetéséről", sorsvállalásáról vagy etikájáról.[583] 1987-ben, a 60 éves szerzőt köszöntő új Tiszatájban is az fogalmazódik meg, hogy „nemcsak műve világképe, hanem emberi alakja, magatartásának etikája is példázat lehet."[584] A kanonizált szerep kiválasztottsága mellett, ahogyan monográfusai fogalmaztak, Sütő „*mint író és közéleti személyiség*" vált reprezentatív alakjává szűkebb hazájának.[585] Az életmű felmagasztosulásának kulcsmozzanata ezért a szolgálat, a nemzetiség szolgálata, mely egyben a nemzet létének, nyelvének, megmaradásának zálogát, továbbvitelét is jelenti.

Minthogy a „nagy magyar írók" a vázolt irodalomszemlélet szerint nem önálló, autonóm művet alkotnak, – mondták – hanem „egy nagy egységbe simulnak belé"[586], egymás művét, szellemiségét is folytatják. Így lesz Sütő Apáczai, Móricz, Veres Péter, Németh

[582] A magatartásminta már a hetvenes évek sikereitől elsődleges. „Még egyszer szólni kellene Sütő Andrásról. Nem a műről, az írások atmoszférájáról és nyelvi zamatáról, hanem a magatartásról, amelynek ilyen formában egyedül csak ő birtokosa. Őrző a strázsán? Legalábbis abban az értelemben, ahogyan Illyés a szlovenszkói Fábry Zoltánt a vox humana hirdetőjének látta? Nemzetiség-politikus, aki a közös együtt-élés derűsebb pillanataiban és görcseiben eszmélt rá, hogy műveinek éltető közege csak a Történelem lehet? Író, a nyelv bűvölője, ki műveiben „ész és bűbáj" határán egyensúlyoz? Vagy egyszerűen csak Atlasz;" – Vö. **Szakolczay** Lajos, *Esszéítélet. Istenek és falovacskák,* in UŐ, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodlmi, 1984, 281.
[583] Vö. **Czine** írásait – *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava 1970, október 17, illetve *Sütő Adrás küldetése*, Alföld 1979/8; **Görömbei** András, *A megmaradás etikája és esztétikája*, in Alföld, 1974/7, 60-65,; vagy **Oltyán** Béla, *Máglyák és csillagok: Sütő András etikája*, in Tiszatáj, 1987/6, 3-12.
[584] Vö. **Oltyán** Béla, *i.m.,* 12.
[585] Lásd például **Bertha** *i.m.,* 14.
[586] Vö. **Czine**, *Nép és irodalom, i.m*.

László és Illyés utóda és szellemi rokona. A küldetéses író belehelyezkedik az adott principális közösség transzcendens követelményrendszerébe, azonosul a hagyománnyal, és azt kétségbevonhatatlan érvényű parancsként fogadja el. Ezért a kultuszban a művész munkája kollektív erkölcsi princípiumok alapján számíthat megbecsülésre és elfogadásra. A „privát lét ilyen fajta meghaladásából”[587] vezeti le a recepció egy jelentős része az alkotó számára a mitikus nemzetalkotó, a befogadó számár az alázatos csodáló szerepét.

A vallott írói irodalomszemlélet által megbecsülendőnek az számít, minősítésére az érdemes, aki a közösség nyelvét, annak hagyományait szentségként óvja a rontó hatásoktól. Par excellence írói gesztusként is a képviselet mellett elsődlegesen az anyanyelv és az anyanyelvhez való viszony fogalmazódik meg, amely sajátos történelmi helyzeténél fogva maga is a nemzeti(ségi) értékrend illetve a nemzethalál esztétikai jellegű kivetülésének számít. Sütő, aki „Arany és Kosztolányi nyelvét” tanulta, „önmagának és nekünk” nem csupán „újra és újra felfedezi a magyar nyelvet”, de ő az „álruhás királyfi, akinek titkos küldetése van: megváltani a senyvedő nyelvet.”[588] Műve „az anyanyelvi szépség erdélyi fénytörésű ragyogása”.[589] A kultikus jegyek közt a pusztulás ugyanakkor nem csupán a nyelvben való pusztulást jelenti. Németh László erdélyi útja során elhangzott szomorú konzekvenciákat idézve merül föl: „» Az erdélyi irodalomnak szüksége volna egy Dantéra, aki utoljára kiáll mindazért, ami itt pusztulóba megy. «- Sütő András kiállt mindazért.”[590]

A mértékvesztő kijelentéseket azok a túlzó megállapítások is erősíteni látszanak, amelyek már kikerülnek a racionális elemzés hatálya alól. „Sütő által maga a kor, a ’zord idő’ hozott létre időtálló formát magának”; „írásain keresztül maga az emberi sors és a végzet beszél”.[591] Ezek után érthető, ha az odaadásban Sütőnél még a följegyzés, a „rideg próza” is „csodálatos ballada, orgonazúgású költemény”-ként lesz aposztrofálva.[592] Írásai a nép mindennapjaiban „fedezik fel az ősköltészetet”, esszéi pedig „együtt élő nemzetek arany-ábécéje lehetne”.[593] Műveit a „nemzetiségi lét boltozatainak fenntartó szolgálata” jellemzi.[594] Sütő nemcsak nyelvet, naplóregénye révén műfajt is teremtett, esszéiben pedig egyértelműen az értekező próza csúcsaira jutott, Kosztolányi, Illyés és Németh László mellé.[595] Czine

[587] Vö. **Bertha** Zoltán kifejezése, in UŐ, *Sütő András, i.m.,* 16.
[588] Vö. **Szekér** Endre, *Vallomás Sütő Andrásról*, in UŐ, *Érték és írás*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács, 1981, 255.
[589] Vö. **Ruffy** Péter, *Sütő András*, in UŐ, *Világaim*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 317.
[590] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 310.
[591] Vö. **Féja** Géza, *Műfaj születik*, in UŐ, *Törzsek, hajtások*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 184–189.
[592] Uo.
[593] Vö. **Tolvaj** Bertalan, *Tűnődések Sütő András könyveiről*, in UŐ, *Az irodalom vonzásában*, Bp.-Pozsony, Szépirodalmi-Madách 1977, 96–111.
[594] Uo.
[595] Vö. **Alexa** Károly, *Sütő András: Istenek és falovacskák*, in Kortárs, 1973. 12.

szerint ezért is „a kritika nem túlzott, mikor megállapította" művei „már ma a holnapi klasszikusok mércéjével mérhetők".[596]

Sütő egyben a teljes szellemi hagyományon belől is az erdélyi nagy elődök, klasszikusok folytatója. Már Nyírő is „a székely népiség írójának indult, ám a nagy szerepre Tamási Áron bizonyult elhivatottnak. Tamásiban több a kaland és a szárnyalás, Sütőben keményebb a helytállás, teljesebb értelmű a hűség."[597] Vagyis nem csak írásművészetében, a helytállás példázatában is meghaladhatja szűkebb hazája jeleseit. Szerzőjük ugyanakkor már nem is csupán a választott elődök (Illyés, Veres, Németh, Tamási, Asztalos, Móricz) tanítványa marad, de közéjük nő, s bizonyos fokig túl is szárnyalja őket. „Sütő olyan gondokra is ráébredt, amelyek Tamásit még nyugton hagyták (…) a tavaszi fényben villanó őszi merengés jelen volt már Csehov és Móricz, Tamási és Asztalos elbeszéléseiben, de Sütőnél lágyabb lett a mese áradása, többszólamú a hang, erősebb a simogató szomorúság".[598] A baloldali indulás nyilvánvalóságán és a transzszilván keretek korabeli újjáéledésén túl a kritikusi odaadás mondathatja némi naivromantikával összekapcsolhatónak, összefogónak az életmű azon szeletét, mely érdekes módon „a Móricz Zsigmond-i, Gaál Gábor-i úton haladt tovább, egybeölelve a Korunk és a Helikon hozományát"![599] Persze a kialakítandó kultikus formákhoz, a kultuszteremtés legitimált aktusaihoz maguk az elődök is hozzájárulnak: mint már utaltam rá, Veres Péter szerint Sütő egyenesen „székely Mikszáth, de magasabb hatványon".[600] Illyés miután íróként, emberként is „kész"-nek mondja, húsz évvel később verset ír Sütőnek ajánlva, s az irodalom „egyik legnagyobb vigaszának" nevezi.[601] Dénes Zsófia levélben mond neki köszönetet az *Anyám* kapcsán, Cseres Tibor *Szavaink nagyfejedelemsége* címen ismerteti az *Engedjéteke*t, később születésnapjára Csoóri saját verse mellett levélben köszönti.[602]

A Sütő darabok fogadtatását a hetvenes évektől mindvégig a „legek" jellemzik. De korábbi művei is természetszerűleg szépülnek meg a kultikus fogadtatás ünnepi szólamaiban. Írójuk, 1991-ből már úgy tűnik, fiatalkori írásaiban is „száraz lábbal lépdel át a sematizmus tengerén."[603] A hetvenes évek sikersorozatában tehát érthető, ha regénye nem csupán az év

[596] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld, i.m.,
[597] Vö. **Féja**, *i.m.,* 185.
[598] Vö. **Czine** Mihály, *Sütő András küldetése*, in Alföld 1979/8, 58.
[599] Uo.
[600] Idézi a monográfiák mellett többek közt **Pomogáts**, *Sütő András*, in Alföld, 1972/12, 44.
[601] Vö. **Illyés** Gyula, *Sütő András nagy úton*, in Tiszatáj, 1977/6, 3.
[602] Vö. **Dénes** Zsófia, *Köszönet Sütő Andrásnak*, in Életünk, 1971/2, 183-186.; **Cseres** Tibor, *Szavaink nagyfejedelemsége*, in Élet és Irodalom, 1977, 51, 3.; **Cseres**, *Levél Sütő Andrásnak*, in Élet és Irodalom, 1987, 24, 5.; **Csoóri** Sándor, *Az elmulasztott utak*, in Alföld 1987/6.
[603] Vö. **Grezsa** Ferenc, *Omló egek alatt*, in Kortárs, 1991/1, 162.

legjobbja[604], de új *Húsz óra* is, drámája (*Káin és Ábel*) maga a madáchi Tragédia. Az *Anyám* egyszerre „huszadik századi *Ómagyar Mária-siralom*, *Végek dicsérete*, *Nemzeti dal*, *Hazám* és *Puszták népe* együtt…”[605] A mindentudás és ennek a tudásnak valamiféle titkos ősi őrzése együttesen szüli a profetikus szerepvállalás igényét is, amelynek következtében olvasó és szerző közt valamiféle transzcendentális távlat is tételeződik: „Könyvét úgy nyitom fel újra meg újra, miként a profán magyar bibliát”.[606] „Nagyobb hatása, szélesebb olvasótábora könyveinknek nemigen volt (…) mint valami új bibliát forgatják a boldog tulajdonosok, a könyvtárakba szinte sorba állnak érte az olvasók. Nem is regényként, hanem életként olvassák…[607]

Az elismerések s a gyakori szuperlatívuszok – némiképp már érthetőbben – a drámaíróra is vonatkoznak. Szigeti József még a romániai magyar drámaírással kapcsolatban állapította meg, hogy „Sütő drámáival drámaírásunk az érettség fokára emelkedett”[608], de az is elfogadott tény, (legfőképp a történelmi dráma műfaji megújulása szempontjából), hogy a teljes magyar drámaírás felpezsdülését hozó erdélyi szerzők közül „Sütő tudott leginkább érvényes színpadi világot teremteni”.[609] Lukácsy András szerint a Szép Ernő-díjas *Álomkommandó* első pesti bemutatóján már „diadallal vonult be a Vígbe”.[610]

A nyolcvanas évek végére a Sütő-kánon jelentése áthelyeződik a helyesről a szent és sérthetetlen kategóriáira. Ekkorra jellemző a kényszerűségnek az a fázisa, amelyikben legalitás és autoritás megkülönböztetésével a kánon „működtetői” a közmegegyezés normáinál is magasabb tekintély alá vonják az életművet. Nagyrészt a nyolcvanas évek színpadi sikerei révén, a kultikus abszolutizálás így odáig vezet, hogy mint mondtam, akár meg sem született műveivel, de a Nemzetiben „Sütő Andrásnak házi szerzőnek kell lennie”.[611] A ténymegállapítások egyértelműen legalább annyira a nyolcvanas évek közepi politikai helyzetnek, mint amennyire a darabok minőségi mutatóinak szóltak. A kultusz mégis leginkább a szerző erkölcsi-morális tartásához, emberi jelleméhez kapcsolódik. Sütő hangja így „a huszadik század Tiborcának hangja”[612]. A kilencvenes fordulat után művekről már gyakorlatilag alig esik szó, helyette az etikus magatartás révén „a kritikai képen a jellem

[604] Vö. **Szabó B**. István, *Az év regénye*, in Új Írás, 1971/1, 120–123.
[605] Vö. **Balázs** Mihály, *Sütő András*, in **dr. Szabó** Ödönné szerk., *Írók, képek II.*, 2. kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 267.
[606] Vö. **Féja** Géza, *i.m.*
[607] Vö. **Czine** i.m. Alföld, 1979/8, 59. illetve UŐ, *Nép és Irodalom I–II*, Bp., Szépirodalmi, 1981. II. 140–155, illetve UŐ, *Kisebbség és irodalom*, Pozsony, Madách, 1992.
[608] Vö. **Szigeti** József, *A történelmi szükségszerűség drámái*, in A Hét, 1976/24, 6-7.
[609] Vö. **Kabdebó** Lóránt, *Költészet és valóság drámai küzdelme*, in Magyar Nemzet 1987, Június 13, 9.
[610] Vö. **Lukácsy** András, *Az Álomkommandó – kőszínházban*, in Magyar Hírlap, 1987, október 1, 4.
[611] Vö. **Sík** Ferenc, *Sütő András a Nemzeti Színházban*, in Tiszatáj, 1985/12.
[612] Vö. **Balázs** Mihály, *i.m.,* 266.

szinte archetipikus magatartásmintává súlyosbodik".[613] Ezek után nem meglepő, hogy Ablonczy László Sylvester Lajossal egyetértőleg mondja, hogy Sütő olyan nagy személyiség, hogy „kezében a zsebkendő is zászlóvá válik".[614] Ahogyan immár az is „érthető" lesz, miért ábránd az amúgy nagyon is elvárható monográfusi távolságtartás, az arányérzék és a kritikusi szemlélet a kilencvenes években is, ha maga a monográfus felvezetőjében is így összegez: „Feltekintünk az égre; milliárdnyi izzó: az Úr csillárja világítja be a Földet. S egy csillag Pusztakamarás felé mutat..."[615]

*

A szinte vég nélkül folytatható hasonló megnyilatkozások állításainak igazságtartalmát, ítéleteinek helyességét tulajdonképpen nem szükséges firtatni, a honmentő diszkurzusok által propagált Sütő-kánon kultikussá váltásának esettanulmányi vizsgálatához. A kritika legsajátosabb eredménye amúgy sem a tárgyáról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdésétől függetlenül is tanulmányozásra, tanulságok levonására lehet érdemes. A Sütő-művek fogadtatása a normákkal szembesítő mérlegelés attitűdjétől a feltétlen hódolatteljes magatartás felé, az irodalmi bírálat intézményes gyakorlatától az eleve apologetikus dicsőítés felé halad. Ha az így megképződött kánoniságot mint sajátos beállítódást, szertartásrendet és nyelvhasználati módot egyszerre tesszük a történeti kutatás tárgyává, a kritika rituális, beavató szerepét könnyedén igazolhatjuk. Ennek fokozatai viszont tulajdonképpen nem jelentenek majd mást, mint az életmű textuális lecsapódásainak beavatás, divat, kultusz, intézményesülés sorrendben leírható egymásutánját, mintegy „tökéletes" kanonikus skáláját.

A kultikus Sütők-kép persze nem azonos magával a szerzővel, s legkevésbé annak műveivel, ahogyan viszont nem is választható el tőle egykönnyen. Amint a különböző írásokról is lehetetlen lehántani a nyelv szemléletformáló metaforarétegét, a kultikusságot is lehetetlen teljességében kiszűrni. Ennek mértéke lényegesen függhet a befogadás és a befogadó érzelmi viszonyulásaitól, s meghatározó lehet a szóban forgó korszak értékítéletére vagy intézményesített hivatalos irodalomtörténet-írására is, mely tudjuk, eleve legitimált bizonyos fokú kultikus szertartásrendet. A Sütő-recepció sajátosan stilizált dicsőítő nyelvezetet és legendaképző törekvéseket honosított meg, amelyekben a tiszteletadás látens rajongássá fajulása nem csupán az ízlésbeli, vagy szellemi-világnézeti rokonszenvben tükröződött, de nem egy esetben együtt járt a tényszerűnek szánt leírás dicsőítéssé válásának

[613] Vö. **Grezsa** Ferenc, *i.m.,* 162.
[614] Vö. **Ablonczy**, *A szivárvány alatt*. Sepsiszentgyörgy, 2000. – idézi **Márkus** Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap Kiadó, 2002, 275.
[615] Vö. **Ablonczy** László, *Nehéz álom*. *Sütő András 70 éve*, *i.m.,* 7.

körülmények kényszerítette hódolati aktusával. Olyannyira, hogy ezek hatása kétségtelenül máig (az Even-Zohar említette időközbeni képletes kánoni centrumból való határozott elmozdulásuk ellenére) jól megfigyelhető. Sütő személye bizonyos diszkurzusok számára így továbbra is „a magyar irodalom örök csodafiúja", „büszkesége", „mesefakasztó nyelvezetű csodaköltője", „a fogyatkozó magyarság apostoli írója".[616]

A kultikus fogalmak, terminusok és kategóriák, mint egyféle szakralitással érintkező axiómák kivonják magukat a racionális kritikai elemzés hatóköréből, s a leírás számára az analízis helyett csupán a kategóriáknak való megfelelés bizonyítását, illetve tautologikus rögzítését hagyják feladatul.

Elsőség

A kilencvenes évektől a korábbi írói sikert, a kánon kultikussá szélesedését film, színház, antológiák, különszámok mellett újabb monográfiák, tankönyvek, irodalomtörténeti összefoglalások szegélyezik, de ugyanilyen fontos szerep jut a lexikonbeli arányoknak és a különböző díjkiosztásoknak is. Az ezekben mérhető elsőség a vállalt-kifejtett szerephálók tekintetében, akárcsak a képviseletiség eszméköre szempontjából is fontos hangsúlyozni, hogy az általuk megjelenített elemek olyan rendszert alkotnak, amelynek elemei rendkívüli erővel hatottak vissza az erdélyi irodalomról való gondolkodás jellegére, a magyarországi befogadói attitűdökre. A 'határontúliság' irodalmi eszményének végképp Sütő lesz az alkalmazott viszonyítási mércéje, sőt alapegysége is. Egyedisége teremti azt az értékelési rendszert, amelynek szemlélése során a többiekre nézve is kialakíthatóvá válik egy homogén séma értelmezési kerete. Még Rónay László is, rövid irodalomtörténeti munkájának (1993-ban) *'Kisebbségi és szórvány irodalom*' címszava alatt mindössze egyetlen szerzőt szerepeltet, Sütő Andrást, mondván, hogy annak „életében a kisebbségi író létének minden nehézsége összesűrűsödött".[617] Ehhez hasonlóan máig több olyan irodalomtörténeti munka, illetve antológia létezik, amelyekben többnyire külön fejezetbe kerül az erdélyi irodalom, de ha mégsem, úgy az 1945 utáni évekből mindössze egyetlen személy, Sütő András szerepel, mint akinek az életműve nemcsak az erdélyi, de az „összkisebbségi" irodalmak jellegzetességeit is magán viseli![618] A kivételezések, az emblematikus szerepkörök adta elismerések, vagy éppen a kiadói-szerkesztői kényelem, a bejáratott utak magabiztossága manapság is fenntartja alakzatait. Az új *Atlasz* sorozat ismeretterjesztő kézikönyvei sorában a

[616] Vö. **Pósa** Zoltán írását, in **Bertha** Zoltán – **Eckler** Andrea szerk., *Cselekvő irodalom: írások a 60 éves Görömbei András tiszteletére*. Bp., Magánkiadás, 2005, 82.
[617] Vö. **Rónay** László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.
[618] Vö. például **Erdődy** Edit szerk., *Magyar irodalom a XX. században*. Bp., NHK., 1992.

Magyar irodalom című kötet is az elmondottakhoz hasonlóan jár el. Ennek a már megnevezésében is anakronisztikus címszava, *Romániai magyar irodalom* tétel alatt egyedül Sütő nevét szerepelteti,[619] azt kiemelten, kurzívan, – a többiek nyilván a futottak még kategória…

A kiemelt hely szempontjából hasonlóan összefoglaló köteteket, akárcsak számos antológiát, többet is találunk.[620] Ezek esetében már valósnak tűnhetnek a Barbara Herrnstein Smith által megfogalmazottak, miszerint az így értett konstellációban, az említett évtizedek erdélyi irodalmának magyarországi reprezentánsaként, a Sütő-szövegek gyakori felvétele különböző irodalmi antológiákba nem csupán az írás létező értékét tükrözték, de képesek voltak tovább is növelni ezt a fajta értéket. Hasonló volt a helyzet az életmű értékelésekbeli elsősége és a kivételes bánásmód tekintetében egyéb műfajok, egyéb válogatások esetén már korábban is. Az 1977-es ünnepi lapszámok közül több olyan akadt, így például az Alföldé is, amely szerkesztői gyakorlatától, szokásaitól eltérve kivételesen egy 50. éves szerzőt köszöntött teljes ünnepi anyaggal, akkor, amikor ilyen bánásmód korábban csak a hatvanadik életévüket betöltőknek járt. A kiemelt szerep, a különleges fogadtatás a hetvenes évek jogos sikersorozata fényében (főleg a drámatrilógia kapcsán) az írói nagyság melletti, de azon túl is mutató egyértelmű állásfoglalásnak is volt tekinthető, s mintegy tovább is növelte, hangsúlyozta a már létező értékeket. Az életút során az ötven illetve hatvanéves évfordulók kapcsán születő ünnepi lapszámok mellett külön tematikus számok is napvilágot láttak[621], a kilencvenes években pedig számos kisebb-nagyobb, az író előtt tisztelgő összefoglalás vagy ünnepi kiadvány (lapszám, monográfia, drámaelemzés, stb.) született.

A hangsúly és az arányok tekintetében hasonló, ám kevésbé aktív konstellációt mutatnak a különböző, nyíltan életrajzi összefoglalások, a lexikonok vagy ki-kicsodák is, azzal a különbséggel, hogy itt számtalan, leginkább a kialakult írói képet fenntartó elhallgatásokra, vagy aránytalanságokra is felfigyelhetünk, amelyekre még visszatérek. S meglehet, hogy lexikonbeli szócikkek esetén ezek terjedelme az életmű természetétől, azaz az alkotó termékenységétől, vagy éppen az életrajz bonyolultságától is függ, de az mégsem teljesen mellékes, kiről, mit és mennyit, kikkel arányosan, s az sem, hogy ki írja a nevezett szócikkeket. A terjedelemnek és az eltérő arányoknak ezért az életmű jelentőségének

[619] Vö. **Kelecsényi** László Zoltán, *Atlasz Magyar irodalom*. Bp., Athenaeum 2000, 2001. 232.
[620] Vö. *Magyar irodalom összefoglalás: [Írók, költők, stílusok]*, Bp., Primo, 1990, illetve, 1991 és Ue. Bp., Black and White, 1999.
[621] Például az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.

értékeléséhez, ha természetesen nem is elsődlegesen, de mégis csak van köze. Ahogyan annak is, milyen példányszámban látott napvilágot egy-egy alkotás, kik, mikor és hol adták elő, mutatták be, vitték színre vagy filmesítették meg azt. A Magyar Irodalmi Lexikon[622] 1965-ben természetesen már említi a prózaírót, a többnyire sematikus művek után, egy-két jobb novella kapcsán a stílusművészt emelve ki. A rendszerváltás előtti, 1988-cal lezáruló Kortárs Magyar Írók Lexikona már a politikai és kulturális közélet szereplőjét állítja előtérbe („tevékenyen vett részt a politikai és kulturális közéletben")[623], míg a kétkötetes Akadémiai Kislexikon[624] már egyértelművé teszi, hogy Sütő „az 1945 utáni romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége". Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Görömbei András által írt négy hasábos szócikke[625] aztán két egész oldalon keresztül tárgyalva az életmű eredményeit, igazolja is, hogy alighanem egyetlen más erdélyi szerző sem részesült még ekkora figyelemben.

Akárcsak a formális-kanonikus kritika jelentős többsége, mely a művek sajátosságait a kánon értékrendjének megfelelő mértékben kívánta meghatározni, az irodalomtörténeti munkák is jórészt azt keresték s találták meg tárgyukban, amit a kánoni diszkurzusok képzetköre eleve feltételezett. A megfeleltetés kategóriáját helyezve a szemléletek középpontjába, az elvi megfeleléseken túl gyakorta mellőzhetőnek is vélték a megjelenési mód további analitikus, kritikai számbavételét. Helyette törvényszerűen előtérbe kerültek a portré-szerű értelmezések. Ezek alapján viszont valóban szembeötlő lehet az az analógia, amelyet Bezeczky Gábor hangsúlyozott, és amelyik az irodalmi lexikont is kvázi-irodalomtörténetté avathatja.[626] Ha ugyanis ez utóbbi csak kibővített portrékra és portrévázlatokra szűkül, amelyekben a fejezeteket is egy-egy írói név adja, akkor legfeljebb a felépítésben, az életrajzokra, portrékra tagolás szempontjaiban találunk majd nagyobb eltérést. Miközben nem az irodalomtörténeti folyamatok megragadásával, a szükséges újraértés lehetőségével, de a végsősoron személyes önéletírás életutat szegélyező, magyarázó-vallomásos passzusaival, vagy műveinek referencialitástól elszakadni képtelen kötöttségeivel találjuk szembe magunkat.

A preferenciák, az író-választás minden esetben tűnhet természetszerűleg önkényesnek és szubjektívnak is, az életművet tárgyaló irodalomtörténeti összefoglalások

[622] Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1965.
[623] Vö. *Kortárs Magyar Írók Lexikona 1959-1988*, Bp., Magvető, 1989.
[624] Vö. *Akadémiai Kislexikon I.-II.*, Bp., Akadémiai, 1989-1990.
[625] Vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, illetve 2000.
[626] Bezeczky Gábor az akadémiai irodalomtörténet alapján a Magyar Irodalmi Lexikont is irodalomtörténetként olvashatónak mondta. - Vö. **Bezeczky** Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

vagy tankönyvszerű, monografikus feldolgozások mindegyike, amellett, hogy szinte kivétel nélkül az írói életrajz valamilyen formájának rendelődik alá, szerzői elvrokonságot is mutat. A sorrend és a terjedelmi arányok tekintetében persze kétségtelen, hogy sem a választás kritériuma, sem a sorrendiség, sem a terjedelem nem múlik a véletlenen. Ha az irodalomtörténet-írás általános kérdéseire figyelünk, akkor mégis, egyik munkában sem azok részleteinek ténybeli megalapozottsága, az egyes állítások igaz vagy hamis volta, túlzott odaadása lesz érdekes. Sokkal inkább az, hogy a tanulmány, szócikk, elemzés milyen előfeltevéseken alapul, milyen narratív sémákat alkalmaz, milyen kérdésekre keres választ, s milyen kérdéseket kerül el, milyen történetszálat épít fel és visz tovább, ezekből milyen összefüggéseket állapít meg, s milyenekről gondolja úgy, hogy szóba sem kell hozni azokat, mert nem illenének bele az előzetesen megállapított, sokszor éppen a szerzői önkanonizáció textuális nyomaiban megjelölt összképbe. Az életrajzi szemléletből és a közíróság általános tételeiből vezethető le az is, hogy az ilyenforma elbeszélések elsősorban kialakulástörténetetet tárgyalnak, s művek utóéletéről, szerkezeti vagy befogadástörténeti mozzanatairól jóval ritkábban esik bennük szó, akkor is a csak a keletkezéstörténetnek alárendelten. Ennek uralkodó szerepe magyarázza, hogy egyes művek tulajdonságai így látszólag csak az írói szándéktól függnek, s a mű létrejöttének pillanatában véglegesen rögzültnek tekintendők.

Míg a már sokat említett Kántor–Láng összegzése 1970-ben, az *Anyám*at megelőző időszakot értékelve még az említett „jellegzetes szocialista írókarrier”- szentenciájában volt mérhető, addig az 1982-es Akadémiai Irodalomtörténet már bevallottan az írói vallomások alapján egészítette ki megközelítéseit, de a hetvenes évek színpadi sikereinek tapasztalatából már azt is leszögezte, hogy Sütő nevéhez kapcsolódik a romániai magyar dráma megújulása![627] A Bertha–Görömbei-féle irodalomtörténet a nyolcvanas évek elején már *A szuzai*val bezárólag tárgyalhatta az életművet, mondhatni annak máig legértékesebb fejezetét, s ezáltal a magyar irodalomban méltán kiemelkedő helyről és teljesítményről szólt. Ez utóbbi munka már úgy tárgyalta a hatvanas évtized záró éveit, mint amelyikben a belső írói szemlélet- és hangnemváltás már érvényesíthető. A népszínművek gyönge utóérzetét sugalló színpadi művek után a *Pompás Gedeon* (1967) már egyén és hatalom viszonyának megjelenítésével jelzi e fordulatot, vélik a szerzők, ám valószínűsíthető, hogy ez esetben is inkább a későbbi nagyformátumú művek utólagos értelemadó jelentősége olvastatja visszafelé az életművet egységes egészként láttatni kívánó értekezőket. Főképp, mert a

[627] Vö. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. – A határon túli magyar irodalom*, *i.m.,* 287.

fejlődéselv kontúrjai egyértelműen a „hatalmas dimenziójú" naplóregénnyel[628] kezdetét vevő évtizedben kapnak igazi nyomatékot. A naplóregényt követő „nagy gondolati drámák" illetve Sütő „esszéírói művészetének két csúcsa" (a *Perzsák* és a *Nagyenyedi Fügevirág*) ez utóbbi összefoglalás szerint már „céltudatosan elkötelezett írások, a nemzeti-nemzetiségi érdekeltség tüntetően vállalt" jellegzetességeinek legjobb példái.[629] Az életmű így lesz a nemzeti és morális követelményeknek az immanens(?) esztétikaiban[630] való példaértékű megvalósulása.

Sütő saját bevallása, irodalomszemlélete szerint a romániai magyar irodalom legfőbb jegye, jellegzetessége az, hogy „időben és térben meghatározott sorsproblémákkal küzd".[631] A szerzők értékszemléletében e meghatározás igen jelentős mértékben talált analógiákra. Az említett irodalomtörténet a látszólagosan csak sorsproblémákat tárgyaló irodalmi meghatározottságoknak a hangsúlyos átvételével nem csupán idézi, ki is terjeszti a teljes erdélyi irodalomra vonatkozóan a sütői elveket, s a Csipkerózsika-vitát is megemlítve, egyúttal a provincia gondjait vállaló felelős magatartást hangsúlyozza.[632] A Bertha–Görömbei–féle irodalomtörténet a sajátosság méltóságának tételét a hetvenes évtized legfontosabb erkölcsfilozófiai és politikai kérdésévé avatja. (Filozófia és irodalom hetvenes évekbeli szimbiózisáról is csak ebben a vonatkozásában beszél, mondván, hogy a sajátosság méltóságának értelmiségi küldetését az irodalomnak mindig hangsúlyoznia kell). A legerősebb, domináns vonulatban a társadalmi elkötelezettség és közösségi gondvállalás irodalma konkrét művekben nyilvánul meg, máskor általánosabb megfogalmazást nyer (Sütő, Kányádi, Szabó Gyula, Farkas Árpád, Király László műveiben), de legtöbbször a magyarországi irodalomtörténet által azon szerzők életművében is kiemelt szerephez jut, akik nem feltétlenül vallják „az egyéni megmaradás erkölcsi imperatívuszait".[633] Jellemző, hogy az említett viták, olykor erőteljes erdélyi polémiák ellenére is, az említett irodalomtörténet úgy látja: „a hetvenes évek egészére nézve, állíthatjuk, hogy a romániai magyar irodalom *irányjelölő* művei a *korszerű nemzetiségi magatartásforma* megteremtését segítik".[634] Innen már nyilvánvalóvá válik, hogy az értékpreferenciák arányai is kinek kedveznek majd.

[628] Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 27.
[629] Az első valóban parabolisztikus történelmi esszé, a másik azonban önéletrajzi vallomás kereteiben megfogalmazott fiktív levél, amelyik aligha egyszerűen az előbbi „erdélyi változata" Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 28.
[630] Uo.
[631] Uo., 29.
[632] Amelynek korban kétségkívül megvolt a maga társadalmi alapja és visszhangja. „Az irodalomnak a maga művészi eszközeivel azt kell vizsgálnia, hogy miféle gondok ülnek 'egy közösség homlokráncában', nem pedig azt, hogy 'májusban merre repülnek, s mi végett a cserebogarak'." Vö. **Bertha–Görömbei**, *i.m.,* 29.
[633] Uo.
[634] Uo., 7. (Kiemelés tőlem, BL.)

Sütőnek 10, Lászlóffy Aladárnak 6, Székely Jánosnak 5 és fél, Kányádinak 4 és fél oldal jut az említett irodalomtörténetben, míg a nagy átlag alig egy oldalon „összegződik". Érdemes megfigyelni, amint az *Anyám*at alig egy évvel megelőző, Magyarországon ugyancsak sikerregénynek számító Bálint Tibor mű, a *Zokogó majom*, a maga városi realizmusával miként ítéltetik meg mindösszesen hat sorban. „A különös, a bizarr, a groteszk jelenségek, figurák, események" iránt fogékony szerző esetében az „anekdotikus mesélőkedv az emberi furcsaságok, jellemek és cselekvések sorozatát olykor alig emeli túl öntörvényén, máskor viszont erkölcsfilozófiai, civilizációtani eszmék példázattárává növeszti."[635] Erkölcsfilozófiai magasság a céltalan, öntörvényű mélységgel szemben! Ez a jellemzés határozottan uralja a nyolcvanas évekből megítélt erdélyi irodalomképet.[636]

Az olykor sajnálatosan névsorolvasássá egyszerűsödő irodalomtörténti tudósítások mellett természetesen szakmailag igényes, objektív szövegértékelések is születtek. A kilencvenes évektől ezek konkrét, alapos műelemzésekkel is kiegészültek, a korabeli erdélyi folyóiratokban fellelhető jelentős kritikai visszhang ugyanakkor egyáltalán nem, vagy óriási késéssel szerkesztődött csak Magyarországon kötetekké,[637] s részben ez is magyarázza a honmentő recepció látens voltának azon tételeit, melyek rendkívüli módon megnehezítették a kilencvenes években is a korábbi receptív sémák újragondolását. A reflexek merevségére jellemző, hogy az irodalomtörténeti munkák jelentős része, (még az olyanok is, amelyek hiányt pótolva végre műértelmezéseket közöltek) a történelmi helyzet megváltozását követően, a kilencvenes évek végén is csak a kultikus szerepmeghatározásokat látszottak erősíteni és visszamondani. „(…)az erdélyi magyar irodalomnak továbbra is egy kisebbségi sorba taszított nemzeti közösség törekvéseit, gondjait és reményeit *kell* kifejeznie, a nemzeti önazonosság-tudatot *kell* őriznie, a nagy történelmi értékeket és hagyományokat *kell*

[635] Uo., 92.

[636] A Kántor–Lángban tetten érhető, első Forrásra jellemző pozitív kanonizációnak (mely révén legalább részben megtörténik a nyugatos vagy avantgárd hagyományokhoz való első visszacsatolási kísérlet) még szembe kellett néznie a korabeli kritikákban, vitákban megjelenő hivatalos elvárásrendekkel. „Ezekben a vitákban akarva-akaratlan fel kellett venni azt a terminológiát, amit használtak a támadók. Ha valakiről azt mondták, hogy tagadja a szocializmust vagy internacionalizmust, és elzárkózik egyfajta individualizmusba, ahelyett, hogy népünk nagy vívmányait és az élet mindennapjait vállalná, akkor nyilván nem lehetett azt mondani, hogy hülyeség, amiről beszéltek […] Bálint Tibi kapcsán az egyik vád például az volt, hogy, a kisszerűséget, a jelentéktelen témákat dolgozza fel. Akkor pedig nyilván azzal kellett védekezni, hogy ez így nem igaz, hogy igenis jelentős, amit leír." (Vö. **Kántor** Lajossal készített interjút, „*Először a lapokban kellett megharcolni ezt a harcot*", in *Vissza a forrásokhoz*, *i.m,* 27.). Ha összevetjük mindezt a nyolcvanas évekből visszatekintő magyarországi összefoglalásokkal, akkor szembetűnő, hogy a funkcionális irodalomeszmény (már lényegesen más irányból kiegészülve, mégis) mennyire meghatározója maradt a maga megkésettségében az erdélyi irodalommal foglalkozó distinkcióknak

[637] Leginkább hitelesen Széles Klára, Szakolczay Lajos, Szász László, Martos Gábor vagy éppen Fried István révén.

védelmeznie. A kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés így változatlan marad."[638] Ahogyan jellemző az is, hogy az ilyen szemlélet érzelmi-ideológiai vetületeinek túlhangsúlyozását, a homogenizáló erdélyiség-kép és irodalom árnyaltabb bemutatását és értelmezését számonkérő egyéb kritikai beszédmódok sem léptek túl az egyszerű bővítéses vagy szubsztitúciós listakánoni értékelés különállásának a keretein. Az újabb (élet)művek másféle szempontrendszer szerint, de ugyanúgy egy alapjaiban önálló, reflexív erdélyi irodalmi hagyományhoz képest mérettettek csak meg.

Hagyományozandó kép?

A kultikusnak nevezhető jelenségcsoportok közül az olyan rituális tevékenységek és események (évfordulók, díjkiosztások, monográfiák, ünnepi számok, születésnapi tanulmánykötetek) is befolyásolják a kánon időtállóságát, melyek mintegy kiegészítik a hosszú távon ható, tankönyvekben megjelenő elképzeléseket. Az irodalmi kánonalkotás oktatás által elterjedt módozatai megkerülhetetlen szerepet játszanak a kultúra és a művelődés intézményeiben, döntő hatással vannak a tananyag kialakításában, a különböző muzeális gyűjtemények, könyvtárak anyagának a szelekciójában, s természetszerűleg alapvető szempontokat nyújtanak a könyvkiadásnak is. Nemcsak az értékek, de az értékválasztás taníthatósága szempontjából is elsődlegesen fontos, hogy egy kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége hogyan konstituálódik az oktatás folyamatában. Az irodalmi tananyag mindig is az irodalom intézményeitől függött, viszont csak ideális esetben volt képes megteremteni az egyensúlyt történeti és művészi érték között. Mint említettem az osztályterem elsődleges helyszínné válik a kanonikus művek, illetve szerzők, elismertség, siker és rang viszonyainak a meg- és átörökítésében. Manapság is több olyan tankönyvet, olvasókönyvet lehet felsorolni, amelyekben kivétel nélkül Sütő András szerepel a teljes erdélyi irodalom képviselője, helyettesítője szerepében. Az egyik legújabb, Alföldy Jenő által írt, Féja Géza által lektorált olvasókönyv is ilyen, melyben az „*Ötágú síp*" címet viselő, a teljes határon túl született irodalmakból válogató fejezet a bevált gyakorlat szerint két szerzőt, Sütő Andrást és Kányádi Sándort említi.[639] A tankönyvek persze bevallottan nem törekszenek teljességre, s gyakorta a tájékoztatás a legfőbb céljuk. Görömbei András kisebbségi magyar irodalmakat tárgyaló tankönyve[640] erdélyi viszonylatban mindössze tizenkét szerzőt sorol, s talán mondanom sem kell, benne normatív értékkel a sajátosság

[638] **Pomogáts** Béla, *Kisebbség és humánum. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, Bp., Korona Nova, 2. kiadás, 1998. – (Kiemelések tőlem, BL.)
[639] Vö. **Alföldy** Jenő, *Irodalom 8. Olvasókönyv*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006, második kiadás.
[640] Vö. **Görömbei** András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó 1993.

méltóságának értékkritériumait vallók bírnak. A könyv fenntartja, hogy a kisebbségben a művek helyi értékére tevődött a hangsúly, a recenzálásra kiválasztott szerzők névsorából, vagy egyszerűen az értelmezés hangsúlyaiból pedig jól kitűnnek az értékpreferenciák. S a válogatás már önmagában is az értékelés egy módja. A „társadalmi elkötelezettség, közösségi gondvállalás" mentén így olyan szerzők és művek tárgyaltatnak, akik „az emberi méltóság, közösségi és egyéni megmaradás erkölcsi parancsait fogalmazzák meg."[641] Pomogáts Béla erdélyi irodalommal foglalkozó könyveiben, tankönyveiben[642] is egyértelműnek látszanak a személyes preferenciák és az ismert, jól bevált sémák. Szerzőjük egyszer Sütő-idézetet választ kötete borítójára, máskor a nyilvánvalóan megmutatkozó arányok mellett is leszögezi „az új romániai magyar próza- és drámairodalom legjelentékenyebb egyénisége Sütő András".[643]

Péter Orsolya szintén a Tankönyvkiadónál megjelent, Sütő drámáit elemző könyvecskéje[644] más okokból szimptomatikus a magyarországi fogadtatásra. A benne megtestesülő értelmező eljárás Sütő közéleti szerepét gyakorlatilag a nyolcvanas évek totalitarizmusának kiteljesedésétől veszi csak számba.[645] A közéleti szereplés itt szinonim a magyar kisebbség közösségi gondjainak a felvállalásával, ezek hangsúlyai lapról lapra ismétlődnek, míg a napi politikai szerepléseket, funkciókat teljességében mellőzik az értelmezések. Ahogyan az író önkanonizációjának a különböző kritikátlan reflexiói is, amelyek a kényszerű nyolcvanas évtizedet követően hasonló alapállásból közelítenek az életmű alkotásai felé egy megváltozott történelmi helyzetben is. Jó példa lehet, amint a saját úti tűnődések, beszélgetések, riportok kötetté szerveződő új és újabb kiadásaiban is kiépül az a szerzői szerepnarratíva, amely utólagosan építi fel, konstruálja újra saját múltját, s mintegy készen kínálja az ebből eredeztethető értelmezésrétegek egyértelműsítő válaszait.[646] Az így formált kötetbeli kánonkommentár gyakorlatilag a drámaíró önmagáról kialakított nézeteinek a tolmácsolására szűkül. Ráadásul abban a pillanatban, ahogyan a recepciónak a hasonló „szakkritikái" ezeket magának az életvezetésnek, a történelmi-politikai helyzetnek, vagy cselekvésmódozatoknak irodalmi köntösbe bújtatott tudósításaiként adják közre, a kultusz

[641] Vö. Uo., 22.
[642] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981*, Bp., Gondolat, 1982.; UŐ, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987; UŐ, *Kisebbség és humánum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989; UŐ, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1993.
[643] **Pomogáts** Béla, *Az újabb magyar irodalom, 1945-1981, i.m.,* 567.
[644] Vö. **Péter** Orsolya, *Csillagok a máglyán. Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 237.
[645] Annak ellenére, hogy a drámákat elemző Péter Orsolya elmondja ugyan, *„írói munkássága mellett egész ifjúkorától kezdve folytatott politikai tevékenységet."* Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 181.
[646] Péter Orsolya említett drámaelemzéseket ígérő kötete, mely a szerző hetvenedik születésnapjára a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg, a teljes drámaterméshez mérten a maga igen csekély számú hivatkozásainak több mint egyharmadát a *Sárkány alszik veled* című kötet vallomásaiból, s az összes többit írói interjúkból veszi!

társadalomontológiai meghatározottságait is építik. Furcsa mód a drámák elemzése után az említett szerző arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hetvenes évek drámai egységét követően születik csak meg az igazán kiemelkedő, jellegzetes Sütő-darab az *Advent a Hargitán*. „Ez a tragédia összegzi a történelmi drámák kérdésfelvetéseit, s egyben egyértelműbben utal a jelen problémáira. A színdarab határokon is áthallatszó, kétségbeesett kérdéseivel s csodálatos, lírai zengésű párbeszédeivel a magyar irodalomnak minden bizonnyal egyik mindmáig meg nem haladott csúcsát jelenti."[647] A szerző szerint Sütő művei nyomán született meg „a modern, európai távlatokra is kitekintő, de sajátosan nemzeti hagyományokból táplálkozó magyar dráma".[648] A hódolatteljes attitűdöket, az odaadást jól tükrözik, a végsősoron szerző-laudációknak tekinthető alázatos olvasói sorok: „Sütő András írói tehetségétől várjuk, hogy kimondja helyettünk is a mindannyiunk 'torkát fojtogató', megválaszolatlan kérdéseket."[649]

Kanonikus elődök

A nyolcvanas évek végére kialakuló kultikus diszkurzust a szakmai fogadtatás többek közt oly mértékben előlegezi meg, hogy az életművet nem csak műfaji jegyei, hasonló esztétikai minőségei, megalkotottsága paraméterei alapján veti össze egyéb, hagyománybeli kanonikus életművekkel, de a hasonló gondolatvilágú, hasonló szemléletű szerzőkkel értékazonosságokat és folytonosságot is tételez. Tamási, Veres, Illyés és Németh László így lesznek a kánonban a hetvenes évektől fokozatosan előkeresett előzmények, elődök és hagyományozók, akik irányt jelölnek, s akik a recepció szempontjából is az értelmezéskeretekhez gondolkodásmódot, morális világszemléletet asszociálnak.[650] A különböző szerzői önéletírásokban és a monográfiákban újra és újra megidézett, hasonló gondolatvilágú szerzők egyben modellek is.[651] A hetvenes évek első nagy sikere után is „köztudott, hogy Sütő András nemcsak az erdélyi, hanem az egész magyar irodalom legkiemelkedőbb alkotóinak sorába lépett"[652], az évtized végére viszont a Herder-díjas szerző

[647] Vö. **Péter** Orsolya, *i.m.,* 228.
[648] Az így értett sajátosnak az egyetemesbe oltásával mégsem volt egyedül, a szerző szerint ugyanezt tették/teszik „a magyar kultúra legjobbjai, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán, ezt képviseli napjainkban a könnyűzenében Szörényi Levente vagy a Tolcsvay-testvérek. Ugyanezt hozta létre a képzőművészetben Szervátiusz Tibor, az építészetben Makovecz Imre, a költészetben Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor, vagy a színházművészetben a tragikusan elhunyt Sík Ferenc." Vö. **Péter** Orsolya, *i.m*., 229
[649] Uo., 229.
[650] Az *Anyám* és a *Puszták népe*, vagy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* és a *Kháron ladikján* csak azután válik összemérhetővé, hogy a kétségtelen minőségi stílusjegyekkel szemléletbeli azonosságokat is feltárnak. Ezért is értékelődnek aránytalanul fel a kisebb arcképvázlatok, tanulmányok, interjúk is. Az eszmeiség szempontjai szerint az értékmentésnek, a sajátosság védelmének megnyilatkozásaiként ezek az életmű legjobb alkotásai mellett említődnek olykor a monográfiákban is.
[651] Az erdélyi választott elődök mellett elsősorban Veres Péter, Németh László, Nagy László és Illyés. - Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 193.
[652] Vö. **Szerdahelyi** István, *Sütő András: Rigó és Apostol*, in Kortárs, 1971/5, 823.

(a díjban is elődnek számító Németh és Illyés kapcsán) már „közösség-egybegyűjtő hatalom”-ként aposztrofálódik.[653] „A közösségi szolgálat, a közösségi értékóvó alázat mutatkozik meg abban, hogy Sütő András, akit az *Anyám könnyű álmot ígér* óta a romániai magyar irodalom élén tud a közvélemény és az irodalomkritika túlnyomó része is, egyre-másra írja a hetvenes évek folyamán másokról közösségteremtő, közös eszményeket, értékeket valló jegyzeteit, portréit. Olykor, s egyre inkább a sors reája kényszerített felelősségének terhe alatt gyászbeszéd formájában is.”[654]

Mennyire tudatosan igyekezett Sütő meghatározni, befolyásolni ezt a fajta recepciót? Az önkanonizációnak milyen fokozatai voltak számára megvalósíthatóak? Amellett, hogy az önjellemzések, az önéletírás különböző szólamai sorra köszönnek vissza a kritikák lapjain, az életmű különböző műfaji jegyeitől függetlenül a szerző saját nyilatkozataiból is könnyedén leszűrhető, hogy mit tett maga is a kialakuló kép alapvonásainak megteremtéséért. Gondoljunk a nagy számban adott interjúk mellett arra, hogy kinek milyen ünnepén, évfordulóján, halála okán beszélt, kit köszöntött születésnapján és kit búcsúztatott, esetleg kinek a sírjánál beszélt, s egyáltalán milyen örökség folytatójának szerette láttatni magát. Persze könnyedén ellenvethető, hogy az újabbkori művészek természetes törekvése ez, s nem egyszerű hiúság, mintsem egy társadalmi státus felismerése és a vele járó tennivalók elfogadása áll mindemögött. A sikerességben az alakítandó képet ilyenkor maga a szerző is aktívan táplálja. Támpontokat ad „bírálóinak”, amelyeken keresztül kialakítható a kívánt kép és a hagyománybeli szerepkör.[655] Jelentős alkotó a leghatásosabb kánonépítő, de hangsúlyozandó, hogy a kritikák vagy egyéb fórumok segítségével is csak a népszerű és így jelentős alkotó képes ilyenre. A Harold Bloom-adta szerzői meghatározottsággal szemben ugyanakkor nem feledhető Guillory figyelmeztetése sem: a kurrikuláris elit által fenntartott szerző eshet ki a legkönnyebben a kánoni listák és a hatástörténet vezető szólamaiból.[656]

A visszaemlékezések, a válogatott reflexiókon keresztül megvalósított szándékolt jelentésadás mindenesetre az önkanonizáció retrospektív mechanizmusaira és ideologikus

[653] Vö. **Ablonczy**, *Közösség-egybegyűjtő hatalom*, *i.m.*
[654] Vö. **Görömbei**, *Sütő András, i.m.*, 191.
[655] Csak néhány fontosabb momentum: 1956 januárjában Illyést kalauzolja Erdélyben. A romániai magyar irodalom házigazdájaként fogadja Erdélyben Németh Lászlót 1970-ben. Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában felravatalozott Kemény Jánost búcsúztatja 1971-ben, egy évvel később pedig Tamási emlékművének felavatásán tart emlékbeszédet. Ugyanebben az évben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, annak 350. évfordulója alkalmából mond ünnepi emlékbeszédet. Nagy Lászlót ravatalánál búcsúztatja 1978-ban. Illyés ravatalánál is őt kérik búcsúbeszédre 1983-ban. 1986-ban hajdani tanítványként köszönti az Igaz Szóban Vita Zsigmondot 80. születésnapján, s Kós Károly szoboravatásán is részt vesz Budapesten 1987-ben.
[656] Hasonlóan Nemoianu szavaihoz, „…éppenséggel azok a kanonikus szerzők, akiket a kurrikuláris elit tart fent”, és akiket valamely történeti kánonalakzat „saját exkluzív birtokában tart”, „lehetnek leginkább kitéve annak, hogy elveszítsék kánoni rangjukat és státuszukat.” Vö. **Nemoianu**, Virgil, *i.m.*, 221.

érdekeltségére, azon belőli sajátos mozgására is rávilágít. A tudatos ideológia-építés mozzanata így az egyéni imágó saját érdekek szerinti alkalmazásában mérhető.[657]

A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon

Mennyiben lehet egységes értékekről beszélni az adott életmű különböző műfajú és státusú önéletrajzinak tekinthető alkotásai esetében? Egyáltalán mit érthetünk önéletírás alatt? Ha egy önkényes döntéssel elfogadnánk is az önéletírás és az irodalmiság, az irodalmi értékek szoros kapcsolatát, az autobiográfiának a különböző irodalomszemléletek belátásait figyelembe véve, valószínűleg más és más tartalma tárulhatna föl. Mindez akár „attól függően, hogy egyetlen körülhatárolható, hagyományos értelemben vett irodalmi műfajként, netán az önéletrajzi vagy személyes műfajok gyűjtőnév alatt több szövegtípus közös nevezőjeként fogjuk fel, vagy mint az írás egy különleges helyzetét, az írás alanyának az önéletírói programmal, tervezettel jelölt aktivitását, esetleg mint az olvasás vagy a megértés alakzatát tekintjük.”.[658] Az ennek egyértelmű meghatározására tett kísérletek hiábavalóságát az a Philippe Lejeune is kénytelen volt elismerni, akinek nevéhez az utóbbi idők legfigyelemreméltóbb műfajelméleti vállalkozása fűződik. Az önéletrajzi írásmód az említett szerző szerint „ugyanannyira olvasási mód, mint írástípus”. Az olvasás során megképződő önéletrajzra való hivatkozás egyébként összecseng (a Lejeune-t bíráló) Paul de Man kijelentésével is, miszerint „az autobiográfia nem műfaj vagy mód, hanem a megértés vagy az olvasás alakzata, amely bizonyos fokig minden szövegben megjelenhet.”[659]

Míg Lejeune az önéletírás elnevezést és a hozzákapcsolódó autobiografikus olvasási módot csak bizonyos szövegek számára tartja fenn, addig de Man szerint az autobiografikus olvasás lehetősége elvben minden szöveg esetében fennáll, ahol a „szerző tükörszerű alakzata” a tulajdonnéven keresztül modellálja az olvasó szövegértését.[660] Ha Sütő esetében (akár de Man révén) el is mondható, hogy az ilyen jellegű szövegek, vagy olvasatuk nem jelentenek önálló és elkülönült beszédmódokat, az Lejeune-t látszik igazolni, hogy az életmű különböző műfajaiban más és másféle módokon aktivizálódik az autobiografikusság – még ha nem is lehet egzakt módon meghatározni ezen szövegek körét – illetve bizonyos

[657] Vö. **Sütő** András, *Az élet törvényei erősebbek az írás hangjainál*, in Magyar Hírlap, 24, 1991/247, október 21.
[658] Amint arra Z. Varga Zoltán is emlékeztetett. Vö. **Z. Varga** Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.
[659] Idézi **Z. Varga**, *i.m.*
[660] Lejeune perspektívájában a szerződést a szerző kezdeményezi, ezzel szemben de Man azt állítja, hogy már az olvasás első pillanatától a tulajdonnév figuratív struktúrájában rögtön megkettőződik (a szöveg szerzője és a szövegben lévő szerző), és illuzórikussá válik a szerző azon egysége, amelynek szavatolnia kellene a szerződés érvényességét, illetve világosan meghúznia a határt azon művek között, amelyek esetében adekvát az autobiografikus olvasási mód, és azok között, ahol célszerűbb más olvasási stratégiát választanunk.

esetekben indokoltabban és adekvátabban lép fel az autobiografikus olvasási mód. Elsősorban Sütő különböző naplóira, beszédeire, esszéire hivatkozhatunk, amelyek a leglátványosabban demonstrálják az autobiografikus olvasás- és írásmódról alkotott elképzeléseket. Az így értett látásmód persze már értelmezhető „irodalmon túli" jelenségként is, s egyértelműnek látszik, hogy amennyiben Sütőnek például a romániai rendszerváltás előtti éveket feldolgozó-rögzítő naplójára gondolunk, például a *Szemet szóért* (Csokonai, Debrecen, 1993) vagy a *Heródes napjai* (Csokonai, Debrecen, 1994) című kötetekre, illetve az ezeket később összefoglalóan ismét közreadó *Naplóra* (Helikon 1998), a következtetések hangsúlyai merőben másként tételeződhetnek majd. „A napló a legszabálytalanabb írásmű, de nincs fölmentve a szabályos kritikai számonkérés alól." – állítja maga a szerző.[661] S valóban, az önéletírásokban konokul ismétlődő diszkurzív konstellációk önmagukban sem tarthatnak igényt az egyén rekonstruálhatóságában az írói kép megformálására, az autobiográfia által felkínált tér az irodalomtörténet-írás számára pedig a legkevésbé sem feledtetheti, hogy a szerző saját magáról alkotott képeivel és saját hangjaival való viaskodása, nem azonos az „én" teljes szereplehetőségeinek felvázolásával, netán bizonyításával. Az önéletírások közvetett módja és értelmezése, a közvetítés által ezért egy másik kérdéskörhöz is elvezet, éspedig a kánonkommentárszerű értelmezésekéhez, amely nem akarja lerontani sem az elvárt hitelességet, sem a valószerűséget, tényszerűséget. Éppen ezért általánosan is *eszmei* és nem irodalmi értékjelképekkel dolgozik. Felismeri ugyanis, hogy amennyiben az önéletírást alkalmazó szövegek irodalmi értékeket akarnak felvonultatni, úgy ellent kell mondaniuk önnön realista küldetésüknek.

A szubjektivitás megkülönböztetett terepe, egy, már az írás tevékenysége előtt adott és ismert, (ismerni vélt) egységes, zárt szubjektum önfeltárulkozása, önmegmutatása, önkifejezése lesz. Sütő azonban látszólag nem magányos szubjektumként, s nem is tilalmak és korlátok nélkül nyilatkozhatott meg a korban. Ezek a társadalompolitikai jegyek az olvasás és értelmezés mechanizmusait folyamatosan fölülírják, kiegészítik, így az mindig, utólagosan is kontextualizált állapotokat mutat. Az önéletíró helyzetéből adódik, hogy az írás aktusa közvetlenül kap értelmet az életmű világában. A fiktív műfajokkal ellentétben a megélt és megírt között látszólag nincs különbség. Az írás, az (ön)elbeszélés mindig motivált, s ez a motiváltság tulajdonképpen azonosítható az elbeszélőként fellépő szerző érdekeltségével. Mi több, ennek az érdekeltségnek látszólag még itt is küldetésjellege van. A szerzői én színrevitelére vállalkozó önéletírás ezért mindig fölülírja az életrajz valóságos

[661] Vö. **Sütő** András, *Előszó*, in *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994.

eseményeit,[662] s ez a jobbhíján most 'személyes jellegűnek' nevezett műfajok mellett (napló, úti tűnődés, stb.) az epikus művek nagy részére is áll, amelyek (például az *Anyám*, vagy az *Engedjétek*…) ilyen olvasatban is könnyedén értelmezhetők.[663] A valós kritikai perspektíva hiánya jellemezte kánonértelmezéseket, a saját önéletírását az egyéb szövegei alkotta kritikai térbe bevonó szerzővel közösen, a választott eszmei szerepkört, annak küldetésével is, csak ebben a térben teszik igazán meghatározó erejűvé.

Z. Varga említett tanulmánya egyébként az őszinteség, a valóságkép és az áttetszőség jegyeiben, mint *én*, *élet*, és *írás* hármasában vizsgálta a lejeuni metodológia szerint az autobiografikus jegyeket hordozó szövegeket. Ez a hármas a vizsgált életmű minden szövegében különös hangsúlyokat kaphat, egyrészt az *írás* mint a társadalmi szolgálat szerzői megnyilatkozása, másrészt az *élet*, mint valóság, mint az irodalom tere és témája, harmadrészt az *én* személyes szemszögéből, amely a szerzői szubjektumtól különbözni nem akar, holott az első mindig egy közösség társadalmi funkcióiban, az utóbbi a közösségért ugyan, de mégiscsak az olvasás magányos aktusaiban nyer létjogosultságot.

Élet/mű?

Az életművel kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés nyilvánvalóan immár mégsem az, hogy a kilencvenes évektől ismét megszaporodó önéletírásnak is minősülő munkák (naplók, esszék, cikkek, vallomások, riportok) fényében mennyire lehet különválasztani a szépírói és közéleti funkciókat, szükséges-e egyáltalán, s ha igen mennyiben lesz ez kihatással az életmű egészének a megítélésére, sokkal inkább az, hogy a kultikus személyiség-laudációktól van-e visszaút a szakszerűség (mégha oly viszonylagos) kereteinek műközpontú értelmezései irányába. Nyilvánvalóan félrevezető lehet a szemlélet, mely szerint azok a munkák melyek „beleragadnak a referencialitás síkjába", melyek a történelmi helyzetet, a kisebbségi meghatározottságokat vetítik elő, s ennél fogva nem is létezhetnek ezek nélkül, nem lennének valamilyen szinten értékelhetőek. Ahogyan az is, hogy még a fikció szabadságába jobban elrugaszkodó darabok esetében is, azok szűk értelmezéskeretei, ahogyan Lázok fogalmazott, a hatalom-képek erdélyi valóságra korlátozott egyenirányított értelmezései[664]– bár teljességében elfedték az árnyaltabb elemzéseket –, ma már végképp

[662] Lásd részletesen, konkrét irodalmi példákban **Dobos** István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban,* Bp., Balassi, 2005.
[663] Ablonczy monográfiájában az *Anyám*-ról írja: „súlyos életrajz".
[664] „A hatalmi problematikát a kritika jórészt allegorikusan értelmezte és szinte egyértelműen a romániai magyar kisebbség jogfosztott helyzetére közvetlenül reflektáló ideológiai-politikai üzenetként fogta fel. A társadalmi-politikai helyzet közvetlen adottságaiba beleragadt allegorikus megközelítés ideologikusan torzított értelmezésekben csapódott le." Vö. **Lázok** János, *Sütő András drámatrilógiája, i.m.*. Az ideologikusan *torzított* szintagma helyett Lázok doktori disszertációjában még az '*egyenirányított*at' használta.

elvetendők lennének. Sokkal fontosabb viszont azt hangsúlyozni, hogy az így megkonstruált életmű, a napi gondok felelőssége és az írói szerepek, a pozitív magatartásminták alkotta egység fenntarthatósága egyszerre több szempontból is megkérdőjeleződött. (S nem feltétlenül csak az irodalom célelvűsége vagy autonómiája kapcsán) Amint láthatóvá vált az életmű értékelései során az emberi nagyság, a morális-etikai értékek vagy az ellenálló (az üldözött, tiltott, megfigyelt, őrizet alatt tartott) írói státusz elsődleges hangsúlyokat kapott a teljes, immár metonimikusan működő, s kultikus jegyeket mutató Sütő-kép kialakításában. (Ebben viszont a profánnak minősített kritika bárminemű esztétikai vagy emberi gyengére utaló sorai, a bevett értelmezésirány megkérdőjelezése, szűknek ítélése azonnal a teljes eszmekör szentségét meggyalázóknak kijáró vádat vonta maga után.). Ezzel párhuzamosan lépett elő a kialakított képet minden áron fenntartani akaró szelektivitás, a személyes elfogultság kapcsán előálló aránytévesztés, a következetlenség és pontatlanság is, amely egyfelől a társadalmi történelmi eseményeket, s bennük a közíró szerepköreit kívánta utólagosan is a kész imágóhoz szabni, másfelől – mint az alábbiakból kiderül – egy tragizált narratíva hangsúlyozása által elsősorban a szerzői személyes nagyság művek fölött álló archetipikus vonásait kiemelni.

Egyikben sem a művek (egykoriak és újak) értelmezése, értékelése került előtérbe, de az életvezetési minták, különböző funkciók, vélt vagy valós hatalmi viszonyok és viszonyulások hangsúlyozódtak. A korábban kialakított, ismeretek hiányából vagy kanonikus érdekből fakadó Sütő-kép, az ellenálló, az üldözött, a betiltott, a szabadságában korlátozott tragikus-heroikus képletei olyan többletet adtak az értelmezéseknek, amelyek a magyarországi kritika bizonyos szegmensei által külön mércét érvényesítettek a valamilyen formában politikai ellendiszkurzusnak számító, ám másodlagos szövegeknek is. Mégis fontosabb az a következetlenség, amely a kánonfenntartó mechanizmusokban nem akart túllátni saját ideologikus előfeltevésein akkor sem, amikor az erdélyi szellemi térben már mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a kialakított értékkategóriák strukturáltabb szemléletének az igénye.

Amennyiben a kanonikusság alapvető kritériumaiban az újraolvashatóságot, illetve az új kontextusba való helyezhetőséget látjuk, úgy tulajdonképpen a művészi értékelés és értéktételezés állandóan változó kritériumaira kell folyamatosan reflektálnunk. Nem zárható ki, hogy a szakmai körökön túl az olvasók többsége mára a sütői, vagy a hasonló életművekből jóformán nemcsak az úti tűnődéseket, és a naplókat, de akár a drámák és esszék jelentős részét is inkább történeti jelentőségük miatt értékeli. Persze nem ajánlatos – s mint említettem, valószínűleg nem is lehetséges – szigorú különbségtevés történeti és

művészi érték között az említett kontextusokban. A történeti vagy életrajzi szegmensek a naplószerű visszaemlékezésekben, a szociográfiában vagy akár az esszékben, amúgy is nagyon kényes műfaji behatárolhatatlanságot mutatnak. Az emlékezésekbeli történetet formáló narrációs pontok és összefüggések keresése ugyanis itt is elválaszthatatlan az eképpen konstituált receptív folyamatosság igényétől. Kétségtelen viszont, hogy az ismert Sütő művek jelentős része műfajilag a sajátnak formált valóságalappal rendelkező emlékiratokhoz kapcsolható leginkább. Ezekben a szubjektív vallomásos forma egy meglepetésszerű, stilizált formanyelvvel és a tudósítás drámai erejével olyan hatást váltott ki, hogy rendszerint a korabeli értelmezések sem léptek túl az emotivitás tagadhatatlan, mindent elfedő erejének konstatálásán. A 1989-es változás után a korábbi erősen metaforizált nyelvezetet a nyílt szókimondás igénye váltotta fel, ennek az igénynek feleltek meg az immár kiadható, különböző naplók is. Sütő – mint írtam – szépírói műfajnak tekinti a naplót, amely azonban az irodalmi naplójegyzet és a dokumentatív próza keverékének tekinthető leginkább, minthogy az ezekben megrajzolt képet nem a hitelesség, de az utólagos kiigazítás és nyílt szelektivitás jellemzi leginkább.

Akárcsak egyik mentorának, a közéleti szerepvállalásairól ismert, magát szintén következetesen közírónak nevező Balogh Edgárnak az életpályája, a Sütőé is nagyrészt a nyilvánosság előtt zajlott. Ennek a politikai szerepekkel is járó nyilvánosságnak fokozatai a magyarországi recepcióban az egyértelmű pozitív szerepekre korlátozódott, amelyek a nyolcvanas évek végétől kiegészültek az áldozatiság felmagasztaló hangsúlyaival. A kánoni értékszempontoknak megfelelően az életút egységét, és egészében vett értékét[665] egy egységes, ám jellemzően kétirányú kánonfenntartó stratégia formálta: az illő elhallgatásoké és az üdvös túlhangsúlyozásoké. Mindkettő az említett önéletírásnak minősülő szerzői én-történetek hangsúlyaiból domborította ki kultikusságának bizonyos látens jegyeit.

Javított kiadás? Tragizált narratíva

Az utólag alakított naplóbejegyzések, az egykori eseményvázhoz utóbb tapadt reflexiók, vagy a múltbeli eseményekhez fűzött kommentárok, a visszaemlékezések

[665] Az életművön belől is alkalmazott fejlődéselv mögött a homogén szerzői arc szemléletének egy másik előfeltétele az, miszerint Sütő önmagában befejezett egész, s tökéletesen harmonizáló életmű, melynek sem kezdeti botladozásai, sem esetleges anakronizmusa nem játszhat közre irodalmi pályájának, életművének egységes értékelésében. A Sütő-szakirodalomnak különös tulajdonsága, hogy az értelmezett főcsapás, a teljesség igézetében lép fel, a szerző iránti hódolati aktusok személyes átélését közvetíti, s esetleges kritikusabb megnyilvánulásai, egy értelmezésbeli szelektív jellegre való utalás, a beteljesült egésznek előrehaladó, progresszív szándékát, a letisztulást, a sorsszerűséget hangsúlyozza. Az eleve elrendeltetettség fázisaiban a korai írásokat is az elérendő cél értelmezéshorizontjába állítja, s ugyanígy jár el a hagyománybeli választott elődökkel is.

szelektivitása mind a tragizálás valamilyen formáját, vagy a kényesebb életrajzbeli momentumok elfedését szolgálják. Sütő kilencvenes évekbeli naplóival kapcsolatosan Márkus Béla is elismerte, hogy „a krónikás a múltjával szembesülve itt-ott elszólja magát. Elárulja, hogy mérlegelő pozíciója kívül esik a megidézett történések körén."[666] Sütő nagyon ritkán él a deklaratív közbeszólás formulájával, ritkán fűz nyílt „utóiratot" a történtekhez, helyette úgy tesz, mintha a kései kommentár valóban a megidézett korban íródott volna. Miközben a naplót recenzáló szerző megpróbál mégis alapvetően a formáról, belső dialogicitásról és önmegszólításról elmélkedni, maga is kénytelen belátni, hogy a könyv legmélyebb ellentmondása éppen az, hogy miközben több jel mutat a legtágabb nyilvánosság számára készült 'elszólásokra', a következetlenségeknek se szeri se száma.[667] Mindez persze Sütő hatalmon belüli pozícióit, azok utólagos megítélését vagy egyszerű elhallgatását is érinti. „Lehet-e egyszerre kívül is és belül is lenni. Fölülről, kíméletlen gorombán leszólni (…) S ezzel egy időben elfogadni a Párt központi bizottságának póttagságát, azzal a magabízó hittel, hogy »bajainkon csak belülről lehet valamit segíteni«".[668] Mindez 1984-re utalva, ami persze nem jelenti szükségszerűen a tények módosítását, legfeljebb csak más színben való feltüntetését.

Az ilyen önreflexív műfajokban több, az utólagos elvárások szerinti teljes konstrukció is könnyedén kimutatható. Egy egyszerű példa, az 1984 október 4.-i bejegyzés: „A *Jégmadárral* elkészültem. Új – és valószínűleg végleges címe: *Advent a Hargitán*. Ha okát kellene adnom a módosításnak, egyik érvem ez lenne: a kezdeti cím csak részlegesen fedte a darab világát". Az új cím ellenben – mondja Sütő, nyilván a kommentár értelmében s a későbbi visszhangnak, elvárásoknak megfelelően is (a Hargita emblematikusságával) – tökéletesen fedi „bénultságunkat […] a Nagy Romlás alatt".[669] A próbák ideje alatt (1985 őszén) készült írások,[670] s több korabeli interjú is következetesen az első címváltozatot tünteti fel, mitöbb Erdélyben az *Igaz Szó* 1985 októberében (tehát az állítólagos bejegyzést követően egy évvel!) is ilyen címmel közli. A címváltoztatás jóval későbbi, s feltehetően közös, szerző-rendezői sugallatra is módosulhatott, ahogyan több színpadi kép is teljességében

[666] Vö. **Márkus** Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996, 79.
[667] „A keret kiválasztása, a szerkezet felépítése, az elrendezés tudatossága olyannyira reprezentatív célú, hogy cseppet sem lenne meglepő, ha maguk a feljegyzések, szövegek is – vagy legalább egy részük – utólag alakítottak volnának". Ha például Sütő eleve „fölhívja a házkutatók figyelmét, hogy sorai 'nem a jelennek' íródnak – akkor a másokkal szemben hangoztatott elemi óvatossági követelmények aligha engedhették volna meg neki, hogy […] 'kollektív elmebaj'-nak minősítse a romániai viszonyokat." Vö. **Márkus** Béla, *i.m.,* 81.
[668] Uo., illetve **Sütő**, *Heródes napjai,* Debrecen, Csokonai, 1994, 53.
[669] Lásd *Heródes Napjai*, *i.m.*, 30.
[670] Mint amilyen a darab dramaturgjának, Tarján Tamásnak a színpadra-állítás folyamatát végigkövető írása is. Vö. **Tarján** Tamás, *Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig*, in Kritika, 1986/4, 26-27.

megváltozott, újraíródott a színpadi próbák során.[671] Az utólagos emlékezés megszépítő ereje egyben az aktuális elvárásrendhez is igazítja az egykoron történteket. Lancranjan említett 1981-es uszító könyvére utalóan Sütő az 1984-ben (!) induló naplójában említi, hogy tiltakozásképpen levelet fogalmaz a pártfőtitkárhoz, s írói körökben aláírásgyűjtésbe kezd.[672] Az eltolódó hangsúlyok, a kiemelések és az elhallgatások mentén az árnyaltabb fogalmazás szerzői/irodalomtörténészi szükségszerűsége kapcsán néhány jellemző példát említenék még.

„Sütő a nyolcvanas években már nem publikálhatott Romániában, színházi bemutatóit betiltották, sőt, a magyarországiakra sem engedték át."[673] Az ilyen nyilvánvalóan túlzó megjegyzések a kultikus-kanonikus kritika emotív jellemvonásait hordozzák, egy monográfia történeti-tudományos kutatásainak eredményeibe azonban aligha illenek bele. A kritikátlan hiszékenység, mely a szerzői önéletírásokból vezeti le alapegységeit, ilyenkor legfeljebb a kívánt szerzői önértelmezés tolmácsolására szorítkozhat. A fentebbi állítást többször Sütő maga is megismételte. „Jómagam pedig 1980-90 között teljes, tökéletes anatéma alá vetve, ITTHON semmit sem közölhettem, színdarabjaimat betiltották."[674] A szükségtelen tragizálás a nyolcvanas évek végi nyilvánvalóan heroikus és köztiszteletre méltó szereplést a teljes évtizedre terjeszti ki, holott az említett általános leépítések, betiltások valójában 1984-től érik el csak Sütőt, akkor sem egyedüli kivételként, amint azt például az Ablonczy-monográfia sugallja.[675] Mint említettem ez a végső politikai elkomorulások időszaka, a nacionalista

[671] Sík Ferenc rendezői szándéka egyre határozottabban felvállalta, hogy a játéktéren feloldja a darabbeli *kint* és *bent* konvencióit. Lásd még **Tarján**, *i.m.,* 27.

[672] Vö. *Heródes napjai, i.m.,* 26. Ezt a folyamatot részletesen tárgyalják az életmű gondozói is, a következetlenséget viszont nem jegyzik meg, ahogyan azt sem, hogy elsőként még 1982 júniusában Szőcs Géza írt Marius Tabacuval tiltakozó beadványt a pártvezetéshez. Mint említettem Méliusz az írószövetségi funkcióiról is ekkor mond le a könyv megjelenése kapcsán, s erről Gáll Ernőt 1982, április 15.-én levélben értesíti is.

[673] Vö. **Bertha**, *i.m.,* 227.

[674] Vö. például Székelyföld, 1999/5. Ennek a kijelentésnek a tételes cáfolatát lásd, **Kuszálik** Péter, *Lexikonok, adatok, pontosság*, in Látó, 2003/12. Különben Kántor Lajos és Kötő József könyvében minden erdélyi magyar színház műsorrendje kiolvasható, ebből az is kiderül, hogy Sütő darabjait 1984-ig folyamatosan, ezt követően korlátozva játszották. (Vö. **Kántor** Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992,* Bukarest, Kriterion, 1994.) Az Egy lócsiszárt például azért engedélyezik, mert 10 éve van folyamatosan színpadon, a bukaresti Bulandra is játsza, s még 1989-ben is műsorra tűzik a szatmáriak, igaz, sikertelenül, ekkor az előadását már nem hagyják jóvá. A Vidám sirató viszont végig kivételt képez, ezt egyáltalán nem érinti a tiltás. A Sütő-művek esetében az erdélyi színjátszás említett helyszínei alapján így is egyértelműen elmondható, hogy szerzőjük a magyar drámairodalom legtöbbet játszott kortárs magyar szerzőjeként szerepel az 1945 utáni színházi évadok játékrendjében Erdélyben. A Tiszatáj egyébként közölte Sütőnek a kolozsvári társulathoz írt levelét, köszönetnyilvánítását az Egy lócsiszár 1985-ös előadásai kapcsán. Vö. **Sütő**, *Főhajtás*, in Tiszatáj 1986/3, 9.

[675] Egy nagyköveti jelentés értelmében a helyzettel a budapesti vezetés is tisztában volt: „A nemzetiségi ügyekkel érdemben foglalkozó politikai fórumok hiányában, továbbá a magyar nemzetiség „hivatásos" politikusainak háttérbe szorítása vagy halála következtében a nemzetiségi érdekképviselet és a nemzetiségi tudat ápolása kérdésessé vált. A romániai magyarság ügyeit ezért írók és történészek igyekeznek az állami és pártszerveknél képviselni." „Véleményüket a demokratikus intézmények hiányában a kulturális lapokban közzétett publicisztikai írások segítségével próbálják népszerűsíteni. Ez viszont a vezetést a nemzetiségi sajtó mozgásterének csökkentésére késztette (Kriterion vizsgálat, A Hét és a Korunk főszerkesztőinek leváltása stb.) és a cenzúrázási gyakorlat további erősödéséhez vezetett." Vö.- *Barity Miklós nagykövet jelentése, 1985, i.m.*

román politika eluralkodásának ideje. Ezekben az években váltják le többek között Gáll Ernőt, Huszár Sándort és helyettesét, Horváth Andort, s Sütővel együtt ekkor hagyják ki a KB-ból Domokos Gézát is. A kivándorlóhullám is ekkortól éri el Erdélyben a tetőpontját (Páskándi, Hervay, Köteles Pál, Tamás Gáspár Miklós után ekkor, a nyolcvanas évek elején-közepén távozik többek közt Csiki László, Deák Tamás, Bodor Ádám, Balla Zsófia, Láng Gusztáv, Köntös-Szabó Zoltán, Szőcs Géza, Vári Attila, Kocsis István). Már ezt megelőzően a kivándorlásnak személyes vonatkozásai is vannak a hatalom által egyre rosszabb szemmel nézett szerzőt tekintve: a nyolcvanas évek elején leánya és annak családja, később fia is Magyarországra települ.[676] Ezek alapján inkább az csoda, hogy 1984-ig Sütő korábbi funkcióit egyáltalán megtarthatta (főszerkesztőségét 1989-ig!), könyveit 1984-ig Romániában kiadhatták, darabjait pedig, ha részlegesen is, de ezt követően is játszhatták. Persze még így is van bőven ellenpélda a túlzó megállapításokra. Hasonlóan járnak el ugyanis a különböző lexikonok és Ki-Kicsodák is, itt is számtalan, a kialakult képet megerősítő aránytalanságokra vagy hiányosságokra figyelhetünk. A legfrissebb, 2006-os évnek szánt *Ki-Kicsoda*[677] is úgy tudja a szerzővel kapcsolatosan, hogy már „1980-1981-ben betiltják műveinek kiadását, drámáinak színre vitelét, nyilvános írói szereplését", s mindezt „pártellenes politika vádjával".[678] Mint említettem, nem a vád valósságában, pusztán az adatok és időpont helytelensége által a heroizálás szükségességében kételkedve emlékeztetnék, hogy Sütő csak 1984 után kerül, elsősorban színpadi műveit érintő részleges tiltásra. (1982-ig még Írószövetségi alelnök, 1982-ben és 1983-ban is drámakötetei jelenhetnek meg, s mint írtam az *Advent* egyik korábbi részletét, *Jégmadár* címen a cenzúra is átengedi, melyet az Igaz Szó közöl 1985 októberében!)[679]

Pedig Sütő írói kvalitásai és társadalmi szerepvállalásainak érdemei egyaránt fölöslegessé teszik, hogy ott is dramatizálni kelljen az életutat, ahol inkább árnyalni lenne célszerű. Mind Bertha, mind Ablonczy hangsúlyozza, hogy a szerző nem lehetett jelen az *Advent* bemutatóján, a hatóságok nem engedélyezték kiutazását. Később több, az életművel foglalkozó írás, beszélgetés már úgy interpretálja az életutat, hogy ekkortól Sütő a

[676] Gáll Ernő, említett naplójának 1981, december 28.-i bejegyzése: „G.G. (Gaál Gábor), Sütő, Szász (János), Bodor (Pál), Tóth Sándor, Beke (György) stb. gyermekei mennek, mentek el, ily módon tehát éppen azok kapnak csattanós pofont saját véreiktől, akik az ittmaradást, a helytállást képviselik". Vö. **Gáll** Ernő, *Napló I. i.m.*

[677] *Ki-Kicsoda 2006*, I-II, szerk., **Hermann** Péter, Bp., MTI, 2006.

[678] Korábbi Ki-kicsodák, (például az 1992-ben kiadott) még tudnak a román kommunista vezetésben betöltött funkciókról is, ám itt is csúsznak az évszámok; KB-póttagsága 1977-ig van csak jelölve, ennek ellenére itt még nincs szó betiltásokról.

[679] De kisebb publikációk, köszöntők (pl. Vita Zsigmond születésnapjára, 1986-ban) később is megjelennek, amikor már könyvei valóban csak Magyarországon látnak napvilágot. Egy 1988-as, az államosítás negyvenedik évfordulójára megjelentetett román nyelvű antológiába is (Nagy István és Szász János mellett harmadik magyar szerzőként) beválogatják. Vö. *Stapin pe-al sau destin poporul*. Bucuresti, Eminescu, 1988.

nyolcvanas éveket gyakorlatilag felügyelet alatt tölti, s nem is hagyhatja el az országot. Ezt a képtelenséget egy visszaemlékezésben a szerző is megerősíti: „Közel egy évtizedig vártam útlevélre".[680] Az Ablonczy-féle monográfiában közölt életrajzi eseménysor, valamint éppen Sütő naplói és interjúi alapján is pontosan megállapítható, hogy a hetvenes évektől gyakorlatilag három esztendőt kivéve, (1977, 1984 és 1986) Sütő minden évben megfordult külföldön, elsősorban Budapesten.[681] Az ellenállószerep, a rendszer általi üldözöttség a korábbi életszakaszokra, művekre is kiterjed. A retrospektív kánonalkotás leginkább a kilencvenes évek újra megszaporodó vallomásaira jellemző, de különböző formái, mint említettem már a korábbi összegzésekben, interjúkban is fellelhető.[682] A *Pompás Gedeon* marosvásárhelyi bemutatójának állítólagos betiltása kapcsán például több egymásnak ellentmondó vallomás született.[683] Egy 1993-as évszámot viselő szerzői visszaemlékezés szerint[684] a *Pompás Gedeon*t „két héttel a bemutató után betiltották", méghozzá a pártbizottság propagandatitkára szerint azért, mert „egyházi férfiak tiltakoztak a színdarab ellen." – s végül „pártkörökben is anatéma alá került jó másfél évtizedre".[685] (Máskor több interjúban, s 1985-ös naplójában a szerző azt állította, „a hatodik előadás után levették a műsorról",[686] holott a valóságban több mint öt héten át játszották, s tizenkilenc előadást ért meg![687]) A *Csillag*ot Sütő visszaemlékezése szerint a megyei első titkár utasította vissza, *A szuzai menyegző* pedig „Marosvásárhelyt már szóba sem kerülhetett, de Kolozsvárott is rávetette magát a cenzorok hada."[688] Az *Álomkommandó*nak, mely Sütő kései visszaemlékezése szerint „a legtöbb kalamitást" okozta, már magát a szándékát sem nézték jó szemmel, s valaki fel is jelentette a Párt központi bizottságánál. Így „menekíteni" kellett.[689]

Mint a fentebbi példákból is kiderül, az aránytévesztések sajnálatosan az életút valós eseményeit, szomorú mozzanatait is feleslegesen felnagyítva emelik az értelmezés horizontjába, ám ezzel nem csupán megszépítik a történteket, vagy adott esetben heroizálják

[680] Vö. **Sütő** András, *Erdélyország mit vétettem?* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2002, 2. kötet, 266.
[681] Magyarországon vagy távolabbi országokban jár 1972 (Nyugat-Európa), 1973 (USA, Kanada), 1974 (Nyugat-Európa, Bp.), 1975 (Bp.), 1978 (Bp.), 1979 (Bp., Ausztria, Svájc), 1980 (Bp., Franciaország, Svájc), 1981 (Bp.), 1982 (Bp.), 1983 (Bp., - Illyés Gyula temetése), 1985 (Bp.), 1987. nov.–1988. jan. (Bp.), 1989 (Bp., Svájc). Romániában a nyolcvanas évektől különben kétévente lehetett egyáltalán útlevelet kérvényezni.
[682] Sütő tevékenyen vett részt saját életútja értelmezésében, s ehhez biztos fogódzókat is kívánt adni. Saját korai publicisztikájából már a nyolcvanas években magyarázatokkal ellátott válogatást készített, s később is folyamatosan adta közre válogatott írásait, beszélgetéseit, melyekből az is egyértelműen kiderült, milyen hagyomány folytatójának kívánta magát láttatni.
[683] Ezek következetlenségeiről lásd **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép*, in A Hét, 2005, március 17.
[684] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok* in UŐ, *Erdélyi változatlanságok*, Debrecen, Kossuth, 2001, 26-32.
[685] Uo., 30.
[686] Lásd az 1982-es Ablonczy-interjút, in **Sütő**, *Sárkány alszik veled*, *i.m.,* 216., illetve **Sütő**, *Heródes napjai, i.m.,* 1986 november 27.-i naplóbejegyzését, 53.
[687] Vö. **Kuszálik** Péter, *Gedeon színre lép, i.m.*
[688] Vö. **Sütő**, *Színpadi gondok és kalandok, i.m.,* 31.
[689] Uo.

magát a szerzőt, de megkérdőjelezhetővé, s valamelyest hiteltelenné is teszik a kánont, legalábbis azt a választott formáját, amely az életmű felől elsőrendűen a szerzői elveket értelmezi. Mindezzel egy olyan zárt rendszert alkotva, amelyben a hozzáférés a sütői világnak és műalkotásrendjének úgy rendelődik alá, hogy valójában csak akkor enged annak közelébe, ha egyfelől magunk is belehelyezkedünk a referencialitás és a keletkezéstörténet vázolt mozzanataiba, másfelől ha megtanuljuk elfogadni a szkepszis nélküli elváráshorizont alázatos, csodáló szerepköreiből adódó mozgásterét.

Szerep és/vagy mű

Az öntudatos művész saját hírnevéhez mindig is hozzájárul, a fellelhető következetlenségekre, a visszaemlékezések hiányosságára, arányainak értelmezésjellegére azonban a kanonikus kritika szinte soha nem figyelmeztet. Ehelyett (például a vitákra vagy az életút ambivalens mozzanataira tekintve) a monográfusok is többnyire szerzőjük igazának feltétlen tolmácsolásával foglalkoznak. Az érzelmi rokonság olykor végképp elvakítani látszik őket. (Jó példa erre a polémiák egyoldalú értelmezése, személyes sérelme is.) Ezt a tendenciát a hetvenedik majd hetvenötödik születésnapra megjelent Ablonczy-monográfia erősíti a leginkább. Ablonczy könyve csak formáját tekintve monográfia. A műfaj követelményeitől eltérve, tárgyát s a kötet-felépítést magát még egy írói életmű jelöli ugyan ki, az irodalom maga viszont aligha jut központi szerephez benne. Az igazi szempont a magyarság nemzeti megmaradása, s az ehhez szükséges feltételek, lehetőségek kortörténeti vizsgálata. Ablonczy nem irodalomtörténetet és nem kritikát ír, alanya iránti elkötelezettsége, érzelmi azonosulása, ha elemzésekre olykor ki is tér, kizár mindenemű bírálatot. Számára Sütő életműve meghaladhatatlan klasszikus érték, s egyértelműen az erdélyi magyar irodalom legjelentősebb teljesítménye. Bizonyításra kultikus nyelvezetében így nincs is szükség, a nyíltan egyoldalú vizsgálati módszer (akár kortörténeti vonatkozásaiban is, amennyiben Sütő személyét érinti) azonban mégis szembeötlő. Mert az életmű kétségtelen értékei mellett is, a monográfus – ahogyan Gróh Gáspár is szóvá tette – „némely ponton a Sütő-művet illető kritikát kimondatlanul a nemzetellenességgel azonosítja”.[690] A Csipkerózsika ellenvetéseiről, a későbbi áldozat-szerepek analógiájára írja, hogy a szent ügyeket megkérdőjelezők „támadása”, egyáltalán a másféle irodalomeszmény „kívülről törő veszedelmeknél is riasztóbb”, mely egyfelől nem vesz tudomást a politikai realitásokról, másfelől mégis benne személyes ellentét, Panek „hiúsága”, szerzői féltékenysége kap csak

[690] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*, 188.

igazi hangsúlyokat.[691] Ugyancsak kedvelt szerzője elfogult véleményét tolmácsolva, írásai betiltása kapcsán mondja, hogy Bíró Béla említett könyve nem más, mint a hatalom ténykedése![692] Mózes Attila illetve Palotás Dezső köteteiről írt (Sütőt alig érintőlegesen említő) Berkes-féle kritika[693] pedig a kommunista rezsim által íratott lejáratás![694] Ablonczy a Tiszatáj betiltását is egyértelműen az *Advent* sikerével magyarázza.[695] Pedig Sütő kétségtelen népszerűségére korántsem a budapesti vezetéssel szembeni vélt viszonya ad magyarázatot. Az 1986 végén megjelenő *Erdély Történetét* követő időszakról maga a monográfus is azt vallja: „Itthon kontroll már alig működött, s a két ország közti korábban szokásos 'elvtársi' tiltakozások, jegyzékek érvényüket vesztették".[696] Sütő személyét tekintve pedig hozzátehetjük, Magyarországon már jóval korábban is tudták, hogy az életmű irodalompolitikai kereteken belül mozgott, tehát a nyolcvanas éveket megelőzően Romániában legfeljebb egy hatalmon belüli ellenzékiséget képviselt.

Az elfogultság és a kettős mérce, a hangsúlyok és az arányok a teljes fogadtatásra érvényesen a korábbi közéleti, hatalom-közeli pozíciókat is érintik. Az ellenálló-szerepek túlzó és fölösleges hangsúlyozása mellett, ezekben sohasem tematizálódnak azok a momentumok, melyek az erdélyi közélet köreiben többnyire nyilvánvalóak voltak, s amelyek messze túlléptek az olykor megemlített sztalinista időszak botlásain.[697] Ablonczy idézi

[691] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 327.

[692] Bíró könyvéről 1989 után közzétett Naplójában Sütő is azt írta „a hatalom megjelentetett ellenem egy könyvecskét". A „könyvecskét" egyébként az elemzett életművek javarészétől (a Magyarországra távozott Deák Tamás, Csíki László, Páskándi Géza, Kocsis István drámáinak elemzésétől) éppen a cenzúra 'tisztította meg', így maradtak a könyv középpontjában elsődlegesen a Sütő és Székely János-drámák. A könyv egyébként még a (részleges) tiltás előtt íródott.

[693] Vö. **Berkes** Erzsébet, *Szökésben a falvédőről*, in Élet és Irodalom, 1986, április 18.

[694] A kritika-érzékenység túlzásai arra már nem reflektálnak, hogy ugyanabban az évben az említett szerző az *Advent*ről is írt a Kritikában (1986/4), korábban pedig Sütő egyes színpadi műveinél dramturgként segédkezett.

[695] Ablonczy írja: „S az Advent sikerébe nem nyugodtak bele." (Vö. *Nehéz álom*, *i.m.,* 383.) Ha ennek lett is volna realitása, akkor – mint említettem – az előadás tettértéke, s nem a szerző személye volt az oka. (Egyébként Annus és Vörös László sohasem Sütő erdélyi kéziratai miatt kapott fegyelmiket, megrovásokat.) A hatalom az általa betiltott és fél évig szüneteltetett Tiszatájban már az új – Alföldnek ígért – drámával akart kezdeni. A lap új vezetőinek társadalmi megítélésén is enyhítendő a külügyminisztérium a beérkező művet a Tiszatájnak küldte Knopp András révén, amelyre végül az Alföld szerkesztőinek érdeklődése derített fényt – s végül a 1987, júliusi szám ott közölte. A gyakran felvetett tiltott utak, kéziratok kérdése kapcsán is érdemes emlékeztetni, hogy Sütő nem 'csempészi át' kéziratait, általában a külügyminisztérium futárszolgálatával küldi őket Pestre.

[696] Vö. **Ablonczy**, *Nehéz álom*, *i.m.,* 401.

[697] Bár a recepció legszívesebben teljességében elhallgatta volna Sütő korai korszakának meghatározó sematizmusait és közéleti tevékenységét. A szerzőről eddig megjelent monográfiák szintén vagy elnézően tapintatosak az említett periódussal, vagy a későbbi remeklések fényében olykor egyenesen feloldozás-jellegűek. Sütő viszont vállalta e korszakát is („Sztálint dicsőítő mondataimat az az őszinte hit táplálta, hogy a pozitív változás, amelyik minálunk a háború utáni első években végbement, az ő nevéhez kapcsolódik." - Vö. **Sütő** András, *Irodalom és közügyiség*, in Látó, Marosvásárhely, 1990), igaz, később az önvizsgálat szükségességének már láthatóan inkább önfelmentő jegyei mutatkoztak csak meg. A marosvásárhelyi írók 1956-os elítélő nyilatkozatáról: „A lényeg: hogy magam is aláírtam valamit, aminek emberszelídítő hatásában hittem, s ami egészében tökéletes tévedés volt, a félrevezetés tudományában utolérhetetlen zsarnokság mesterműve. Egy ilyen tévedést nem lehet és nem kell sem védeni, sem kimagyarázni. Hanem egy életet kell vele szembeállítani." (Vö. *Erdélyi Napló*, 1997, január 15.) Az 1956-os párthű vélemények teljes gyűjteményét

például Sütő utólagos nézetét a romániai anyanyelvhasználat ideologikus felszámolási kísérleteiről, illetve a hatalom elutasító cinikus indoklását is, („az a fontos, hogy mit mondanak, s mit írnak, s nem az, hogy milyen nyelven")[698] azt azonban már nem, hogy Sütőnek korábban milyen egyéb álláspontja, sokszor ambivalens szerepe volt. Azt is, hogy „1974 tavaszán Romániában papírtakarékosság ürügyén zsugorítani kellett a napi- és hetilapok példányszámát" s hogy „szaporodtak a megsemmisítés tényei"[699] azt viszont nem, hogy a már említett 1974-es kongresszus minden tételét a kulturális agitatív szellem jegyében (s a kisebbségeket nyíltan sértő jegyeivel együtt) képviselőként Sütő is megszavazta.[700] Ahogyan azt sem, hogy az „esemény" kapcsán Székely János révén egy közismerten szomorú vers is született.[701] Sütőnek A Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsában betöltött szerepéről írja a monográfus: Sütő „alig-alig várhatott támogatást, mert nemzetiségi szolgák, janicsárok hada népesítette be a politikai testületet. A péterffyk, a takácsok, a gerék, a vinczék légiójával kellett hadakozni."[702] Nem kérdéses, hogy a szervezet maga valóban csak látszatszervezet volt, utólagosan mégis visszatetsző, - a tehetetlenség és feleslegesség mai tudatában - a látszatpolitikát legitimáló szervezetről azt állítani, hogy a testületben Sütőt leszámítva mindenki nemzetiségi szolga volt, nem volt hát mit tenni. Az 1973-as nyíltan diszkriminatív tanügyi törvényekkel kapcsolatosan is azt állítja: „Ilyen körülmények között Sütő András nem karrierviszketegségből, hanem írótársai, barátai biztatására, Fazekas János unszolására vállalt közügyi tisztségeket".[703] Csakhogy Sütő nem a hetvenes évektől

lásd *A szocializmus védelmében. Dokumentumok a Magyar Autonóm Tartományból az 1956 október-novemberi magyarországi ellenforradalommal kapcsolatban.* Marosvásárhely, ÁIMK, 1957, 254.

[698] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[699] Uo., 314.

[700] 1974-ben drasztikusan csökkentették a napilapok és folyóiratok terjedelmét és példányszámait is, ami a nemzetiségi sajtótermékeket hatványozottan sújtotta. Kolozsváron szintén ebben az évben letartóztatták Kallós Zoltánt, a moldvai csángó-magyarság folklórjának egyik legismertebb kutatóját (június 16), októberben pedig ünnepi nagygyűlést keretében keresztelték át Kolozsvárt. („Kolozsvár fennállásának 1850. évfordulója" alkalmából, Ceauşescu személyes jelenlétében mondták ki: a város hivatalos román neve - utalva a latin előzményére - ezután Cluj-Napoca lesz.) Novemberben aztán a 63. számú törvény gyakorlatilag államosított minden műkincset, kulturális hagyatékot, egyházi vagy magántulajdont is. Ilyen előzményeket követően, 1974. november 24-28.-án tartották Bukarestben az RKP. említett XI. kongresszusát!

[701] A vers: *Vidám tudomány*. - „Miféle sárból, miféle takonyból/ Gyúrhattak téged, (Megszólítás!), akit úgy/ Kedveltem egykor – hogy visz rá a lélek,/ Hogy szóval árts és tettekkel hazudj? // Szavaz a téboly. Megfosztja szavától/ A szellemet – s te szavazol vele,/ Így biztosítva kiváltságodat, hogy/ Szellemesen szavazhass ellene. // Jutalomképpen tiéd a kiváltság,/ Hogy jogod legyen tiltakozni – épp/ A tiltakozók jogait betiltó/ Egyetértésed bő jutalmaképp!/ Megszavazni, hogy pofázhass, pofázni,/ Hogy megszavazhasd, bármit kérnek is;/ Hatalommal a népet, a hatalmat/ Néppel zsarolni – tudomány ez is. // Szeretnek érte, mindkettő szeret még,/ Egyik sikert, a másik posztot ad. // De hát, jóember, legalább te mérd fel:/ Hány lovat ülsz meg egyetlen fenékkel?// Vagy hány fenékkel egyetlen lovat?- Az 1974-ben keletkezett vers (alcím gyanánt: „Abból az alkalomból, hogy a Nagy Nemzetgyűlés – egyhangúlag – új sajtótörvényt szavazott meg.") megírását követően természetesen nem jelenhetett meg, s a megszólított írótárs keresztneve egészen a kilencvenes évekig – zárójelezve anonim maradt. A magyarországi fogadtatásban persze nem volt helyük az esetleges ilyen véleményeknek.

[702] Vö. **Ablonczy**, *i.m.,* 213.

[703] Uo.

kezdődően vállalt csak közügyi-politikai tisztségeket.[704] Az ambivalens diszkurzus, amely értelmében Sütő „öntudatosan ötvözte hatalomközeli pozícióját a hatalomkritikával"[705] sok esetben a hetvenes évek végéig, nyolcvanas évek elejéig is eltartott.[706] Sütő egészen az évtized legvégéig reménykedett ugyanis abban, hogy a kollektív kisebbségi gondok megoldhatóak lesznek párthatalmi körökön belül is. Közíróságának, írói önvizsgálatának szükségessége felől 1980-ban sem annyira szigorú, mint inkább funkcionális mérleget készített korábbi publicisztikájából.

*

A magyarországi fogadtatást tekintve nem sorolom tovább az életműnek pusztán az író személyére, életútjára, tetteire, azok megítélésére vonatkozó történelmi hangsúlyok kanonikus következetlenségeinek példáit. (Ahogyan azt sem, hogy ezek kanonikus érdekből, kényelemből, ismerethiányból, avagy fokozott tiszteletből adódtak-e). A számtalan példában közös, hogy a kultikus jegyekben a felesleges tragizálás ilyenkor a kánoni kép személyre és nem művekre szabott előfeltevéseit hivatott újra és újra alátámasztani. A kultikus elvárásrend a személyes nagyságot emeli ki, az esetleges emberi gyengékre utaló sorokat viszont következetesen elhallgatja.[707] Miközben a művek felől tekintve feleslegesnek látszhat a

[704] Balla Zsófiának adott interjúkötetében, Bodor Ádám is több helyen utal rá, hogy a moszkovita hatalomátvételt követő évtizedekben, a politikai kényszerpályára jutottak, az eleve rossz szemmel nézettek, vagy az elítéltek mellett bőven akadt példa a kisebbségi értelmiségiek körében is „egy másféle magatartásra", mint amilyen a csalódott, kiábrándult, a közéletből visszahúzódó, azt aggodalommal figyelőké volt. „Nem azokról a baloldali meggyőződésű tisztességes személyiségekről beszélek, akik korábban a szociáldemokráciában, illetve a kommunizmus eszméiben a tőkés társadalmi viszonyok alternatíváját keresték, (…) azokról a fiatalokról inkább, akik, ugyanebben a történelmi pillanatban legyőzve gyermeki igazságérzetüket, úrrá bírtak lenni bátorságukon is, engedve másféle hívásoknak, egyszerre csak ott találták magukat kipirultan lihegve a kommunista ifjúsági mozgalomban. Egyúttal a érvényesülés térfelén. Évtizedeken át elfogadták a hatalom kegyeit, kiváltságait, bírtak élni annak gőgjével is, ha kellett, az elesettekkel szemben is, együtt mulattak a zsarnokokkal, abban a hazug hitben tetszelegve, hogy ezzel a cimborálással a nemzet érdekeit szolgálják". Azok közül „akik valamilyen kettős, ám hamis küldetésvágytól áthatottan beszereztek maguknak röstellnivaló politikai titulusokat, miközben szerettek volna a nemzeti érdekek zászlóvivője szerepében is tetszelegni", Bodor nevet nem említ, az általam is idézett keserű Székely-vers idézése azonban egyértelművé teszi, kire is gondol. „Később, amikor lassacskán kezdtek kihullani a hatalom kegyeiből, némi leereszkedéssel közeledtek az addig mellőzött félhez (…) mostanában legtöbbjük már váltig azt hangoztatja, hogy éppen az erdélyi magyarság érdekében és értünk való aggódásában vállalt áldozatot, értsd ez alatt: valójában gyászos közszereplését küldetésként fogta fel". […] „A fordulat után illett volna elmakogni néhány keresetlen szót e fiatalkori eltévelyedésről, amely azért túl a férfikoron is eltartott." Vö. **Bodor**, *A börtön szaga, i.m.*, 50-53., illetve 201.

[705] A Bottoni-tanulmány által megfogalmazott, ötvenes évekre vonatkozó kettősségről lásd **Bottoni**, *i.m.*

[706] Gondoljunk csak az 1974-es említett eset után az 1978-as kiállásra, a Kiss Ferenc naplójában is említett KB-felszólalásra, miközben 1979-ben már érkezik a Herder-díj.

[707] Egy egyszerű példa Sütő kritika-érzékenységére, mely már a kezdetekben is könnyen nyomon követhető volt. Egyik korai, több magyar színpadon játszott vidám játékról a *Tékozló szerelem*-ről (mely a *Fecskeszárnyú szemöldök* és a *Szerelem, ne siess!*-ből állt össze teljes estés előadássá) 1962-ben született érdemi kritika. (Szőcs István, *Utunk*, 1962, november 2.). Miután Szőcs írását Sütő a saját maga által szerkesztett lapban dorgálta meg (*Új Élet*, 1962. december 10.) nevezett kritikus egy hónap múlva maga kényszerült némiképp megvédeni saját kritikáját: „Sütő András kitűnő polémiaírónak tartom, mégsem értem, mi szüksége van arra, hogy másokról szóló, régebbi cikkeim megállapításaira is visszatérjen, amikor csak azt akarja kifogásolni: nem dicsértem meg eléggé az ő színdarabját. […] Ha most Sütő András fejében megfordul a gondolat, vajon nem illetlenség-e, hogy

szerzőt érintő heroizálás, a kultusz alakzatai felől megkerülhetetlen a korábbi, megrostált értékelésekben kialakított hangsúlyok változatlanságához való ragaszkodás. Az értékelés persze, éppen a kanonizált értéktudatosítás érdekében, mindig is befolyás alatt történik, s ez sokszor látens módon erősíti a kánont, mert a befogadók ritkán érzékelik az olyan értékszempontok kisajátító jellegét, mint amilyeneket például a tankönyvek terjesztenek. Az említett narratívák kialakítása, ezek következetlensége az életútfeltárások és a kánonkommentárok tekintetében, ugyanakkor legtöbb esetben szerzői megnyilatkozásokon alapulnak. Az odaadó tisztelet a kánon ilyen kultikus fokozataiban alárendeli a kritikus vizsgálódásokat és a gyakorlati szkepszist a szerzői hitelesség, és a szellemi autoritás meghatározta sérthetetlenségnek.

Az értelmező szótár szerint a kultusz irodalmi/irodalomtörténeti formája is valaki vagy valami iránt megnyilvánuló, nagyfokú, gyakran túlzott, s főképpen kritikátlan tiszteletet, rajongást jelent. A kultusz kiteljesedésével, a személyes életút tragikus vonzataival megkérdőjelezhetetlen autoritásként jelentkezett élet és mű szétválaszthatatlan egysége. Sütő fogadtatására (politikai és művészi szerepköreinek keveredésére) ezért is lehet nagyrészt jellemző Kulin Ferencnek az említett 1980-as nemzet-vitában elhangzott meglátása. „Ha politikusról van szó, nem a nézetei, a programja és tényleges szerepe áll az érdeklődés középpontjában, hanem a jelleme. A művész esetében nem a műve, s annak sajátos esztétikai kvalitása képezi az ítélkezés tárgyát, hanem sorsa és elvei”.[708] A személyes sors, a történelmi háttér és (kényszer?)pálya gyakran konstruált jegyei felől az önéletrajz, vagy az önéletírás ezért egyfelől felül emelkedik a puszta tudósítás, a krónika, vagy akár az emlékirat irodalmi státusán is, műfajjá avatása viszont éppen azért jelent problémát, mert annak fogalma nemcsak esztétikai, hanem történelmi funkcióval is rendelkezik, tehát szükségképpen ideologikus meghatározottságú. Az önéletíró itt nemcsak a saját élményétől megóvó távolsággal nem rendelkezik, hanem vallott eszmei, ideológiai alapállása is mind a későbbi meghatározások fókuszába kerül. Ezek, legyen szó esszéről vagy tudósításról, riportról vagy bármely retrospektívnak tekinthető műnemről, az energiák nagyrészét egy eleve kivetített álláspont igazolására korlátozzák majd. „Az esztétikai értékek monumentális

magam védem meg a saját bírálatomat, illetve elismerésemet vele szemben, azt kell mondanom, én még azt sem tartom illetlenségnek, hogy Sütő darabja dicséretének keveslését a saját maga által fõszerkesztett lapban végzi el. Igaz, engem Sütő cinikusnak nevezett.” (*Utunk*, 1963. január 11.)

[708] Vö. **Kulin** Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6. 43. A jellemzést, mely szerint a recepciót, s az adott megítélést nem valaki munkásságának művészi, tudományos értékei, de közéleti szerepének politikai súlya minősíti, szinte a teljes Sütő-recepcióra érvényesíthetőnek véljük. Sütő jelleme, sorsa és elvei a vélt kategóriájában, hipotetikus alakzatokként formálódtak a recepciónak egy olyan elvárás-rendjében, amelyben tetszőlegesen kerültek kiválasztásra az említett kvalitásokat alátámasztó életmomentumok.

méltóságával" szemben,[709] az életrajziság elemei, s vele magának az életműnek az életrajzi-politikai meghatározottságai kerülnek előtérbe, ami gyakran azzal a veszéllyel is járhat, hogy a közvetett és közvetített figyelem csak az említett életrajzi „tények" magyarázatára, igazolására, avagy cáfolatára korlátozódik.

Az értelmezésbeli külső szempontok manapság is könnyedén megfigyelhetők, amint a korábbi értékviszonyok – melyek jórészt a korszak, a helyzet, vagy a magatartás-példázatok mentén határozták meg az életmű értékelésének viszonyítási pontjait –, ma ugyanezen pontok megkérdőjelezésével, a vélt vagy valós magatartásminták jogosságának elvetésével, és a konkrét hatalmi viszonyulások ambivalens szerzői diszkurzusai mentén ezek cáfolatával sajnos olykor a teljes életmű értékeit is megkérdőjelezik.[710] Sütő korabeli politikai szerepkörét figyelembe véve az olykor mellékesnek, ideologikusnak tűnő hozzászólások ma sem mindig esztétikai kritériumokról vitáznak.[711] A kettős kérdésfelvetések ilyen veszélyeire reflektálva ezért is sürgetendő az életmű józan megítélésében a lehetőségek szerinti elhatárolódás egyik irányból a tudományos munka igényességét aláásó politikai szenzációhajhászástól, a másikból a kultikus szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanságától.[712]

Az életút fogadtatástörténetében a változó kánonmechanizmusokra figyelve persze nem hagyhatók figyelmen kívül a korábban érvényesülő következetlenségek, a pontatlanságok, vagy a szándékos heroizálások. A fogadtatás alakzatait ugyanis a kétségtelen írói kvalitások mögött a receptív viszonyulás különböző mértékű és irányú szövegei is tükrözik. A tágabb kitekintéseket ezek éppen azon okoknál fogva igénylik, amiért egy életmű története egyben befogadásának történeteként határozható meg. A szövegkritikai kiadások, illetve a kanonikus kritika megannyi elemző, szöveg- vagy inkább csak idea-közvetítő formája egyben a hatástörténet emlékezeteként is funkcionál. A befogadás és a mai kanonikus hely ezért sem lehet független a hagyománytól, mivel a szövegek csupán más szövegekkel (és alapvetően korábbi értelmezéseikkel) való viszonyukban értelmezhetők.

[709] Ahogyan de Man állította. Vö. **de Man**, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

[710] S ha a kánon receptív stratégiái sohasem csak a művekre vagy a szépíró személyére figyeltek, de a közéletire is, akkor a későbbi szemléletek, értékelések vagy az esetleges kiigazítások sem egy író műveit értékelik majd, hanem egy hatalommal felruházottét, sohasem kerülve meg annak közéleti tetteit és politikai magatartását.

[711] Jó példa erre a 2005 tavaszán, *A Hét* hasábjain lezajlott vita. Stefano Bottoni általam is említett tanulmányának (mely a hatalom értelmiségének és az értelmiség hatalmának dialektikájában Földes László egykori politikai meghurcolását szigorúan történész szemmel elemezte, s előrebocsátotta, hogy kategorikusan elhatárolódik mind a leleplező stratégiáktól, mind a mitikus közösségi egységkép csak csodálatra igényt tartó, s szükség esetén akár elhallgató attitűdjeitől) újraközlése révén megindult polémia, az eredeti mellékszereplőből központivá emelt sütői szerepmegítélések révén vált a vélemények egymás mellett elbeszélő fórumává.

[712] Vö. a vitával kapcsolatos írásomban foglaltakkal, **Boka** László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Különböző irodalomszemléletek

Mennyiben térhetünk ki akkor a feleslegesnek mondott dichotómiák tárgyalása elől, s mennyiben célszerű ismét közösségi és individualista, célelvű és autonóm, programos és immanens, küldetéses és esztétikai kettősségekre korlátoznunk vizsgálódásainkat? Amint a kánonháború amerikai vitája kapcsán utaltam rá, Edward Said egy ponton azt állította, hogy egyesek elfogultságaikban nem képesek különbséget tenni jó írás és politikailag korrekt attitűd között. Az erdélyi irodalmat vizsgáló utóbbi évtizedek tapasztalata azt erősíti, mintha nem akarnánk, vagy nem tudnánk a provinciális-egyetemes, népi-urbánus újraképződő zsákutcáitól szabadulni, de ami még rosszabb, ezek mentén nem tudunk különbséget tenni jó írás és morális magatartásminta, jó írás és érzelmi nivelláció, jó írás és ellenzéki szerepkörök dominálta ideologikus egységek szükséges kritikai újraértése közt sem. A realista ábrázolásmód és a különböző kollektív irodalomeszmények, vagy a metaforikus allúziókkal teli, sejtetős – mert a tiltásban kimondhatatlan – nemzetiségi elnyomatást tematizáló írói valóságlátás egyfelől lehet ugyan egyszólamú, ám művészi hatását és megformáltságának fokát aligha szükségszerű, hogy annak tekintsék. Az a szemlélet másfelől, amely számára a művön kívüli valóság nem, vagy csak igen kis mértékben értékelhető, az így konstruált kánonnal szemben bármilyen külső körülménytől függetlenül a történő episztémé újraértésében is csak egy korábbi időszak és irodalomeszme emlékműveként tekint majd a funkcionális kollektív-képviseleti diszkurzusfajtákra. Persze még ettől sem igazolható egyik alábbi álláspont sem. „A küldetéses író *valamiért* ír. Ő azt mondja, a népért, de ez „az esztétista ars poeticával szembeállítva csak annyit jelent: valamely ügy érdekében. Az esztétisták szemével nézve ugyanis egyre megy, mi az az ügy. S a mi mai szélsőséges esztétistáink szerint, ha valaki *célból* ír, akkor már az is mindegy, rosszul-e vagy jól, mert nem tartozik az irodalmilag értékelhető jelenségek körébe.”[713] Amennyire láthatóan elfogult ez utóbbi megállapítás, ugyanennyire lehet csak jogosult a következő. „Ha hagyják” – (ti. a funkcionális irodalom hívei, például a népiek) – „hogy mások interpretálják feltételezett szándékaikat, akkor a népi azt fogja jelenteni, hogy divatjamúlt tollforgató, aki valaha rászokott a politika kábítószerére, s most betege annak, hogy nem érezheti elég fontosnak magát”.[714] Az olykor éles konceptuális különbségek ellenére is (például a morális, a szociológiai és esztétikai szempontok közt), kétségtelen, hogy ezek egymásra gyakorolt hatása a kor irodalomtörténeti fejtegetéseiben és a recepció alakulásában nagyon is

[713] Vö. **Ács** Margit, *i.m.*
[714] Uo.

meghatározó lehet. Az a kanonikus többrendszerűség-elmélet, melyre utaltam, a társadalomtudományok terén éppen annak az elgondolásnak adott hangot, miszerint különböző rendszerek egyidőben, egyszerre az irodalmi értekezésnek különböző szeleteit a legkülönbözőbb mértékben és irányban is módosítani tudják. A formális kanonikus kritikákra jellemző dicséretek, illetve az elhárítások, a tapintatos elhallgatások (melyek persze az említett modern esztétikák elleni életművet szegélyező kirohanásokból is következhetnek[715]) a kánon egyoldalúságára figyelmeztetnek, viszont nem nyújtanak működőképes alternatívákat az esetleges értelmezések táguló keretei közt, amint azok teljes elvetését sugallják. Az továbbra is kétségtelennek látszik, hogy egyáltalán nem mindegy irodalom vagy irodalmi értekezések alatt valójában mit is értünk. Mint jómagam is többször utaltam rá, lehet az erdélyi irodalmi életnek bizonyos regisztereiről, preferált kánonjairól, mint sokszor idejétmúlt értekezésmódokról beszélni, de ez semmiképp sem jelentheti magának a korabeli szépirodalomnak valamiféle összességében vett konzervativizmusát vagy divatjamúlt létét, ilyetén való szűkítő meghatározását.

A hatástörténeti szemlélet rávilágíthat, hogy az említett intézmények hiányában, egy erre az alapvető intézményi hálóra is alapuló társadalmi önmeghatározás és identitásképzés esetében, a szépirodalom kénytelen lehetett mellékes funkciókat is ellátni. Ahogyan általában az is jellemző, hogy az irodalmi élet elöljárói maguk is tevékeny részesei a szépirodalom alakulásának, amely viszont egyáltalán nem korlátozható csupán diktatórikus állami berendezkedésből fakadó kényszer-motivációkra, s nem vezethető vissza csupán nyíltan manifesztálódó, ideológiai cenzoriális apparátusokra. Az írói/irodalomtörténészi szereplehetőségekben ritkán érvényesül olyan nézet, amely elismerné az egyéni motivációk, a szakmai karrier és a hatalmi aspirációk jelenvalóságát. Eszközszerep és propagandaérték kapcsán ráadásul már utaltam rá, az ellenzéki, megtűrt vagy esetünkben lappangó

[715] A kritikát és mellőzöttséget nehezen viselő szerző meglehetősen hevesen utasít el ugyanis minden egyéb véleményt, vagy észrevételt az utóbbi években is. A „modernkedő" irányokra szórt lekicsinylő jelzők után olykor a normák megítélésének másféle lehetőségeit és a paralell kánonok egyéb létjogosultságát hangoztatja, ám a történelmi tudat alakzatainak végsősoron kollektív felfogásában bízik. (A Csipkerózsika-vita után hét évvel írott jegyzetében így emlékezett. „Le kellett újra szögeznem, hogy semmi bajom semmiféle avantgárddal, ha nem tagadja az ember és ember közötti kommunikáció szükségességét és lehetőségét; ha – külföld szerint – az értelmetlenség orgiájával, félálomban motyorgott félszavas értelem majomszintjén összehordott makogással, biciklironcs-kiállítás olvasóját-nézőjét nem tekinti elmebajosnak, Petőfit, Adyt, József Attilát nyilvánítja a magyar költészet »megrontójának« ". - Lásd többek között **Ablonczy,** *i.m.,* 384-385.) A látszólagos visszafogottság ellenére az egyéb nemzetietlen, „modernkedő felfogások" elítélése újra és újra feltűnik., így legutóbb az *Erdélyi változatlanságok*ban (2001) is dühödt kiszólások, kifakadások formájában, a másság, az „esztéticizmus", az avantgárd irányzatok, modernség és individualizmus ellen. Annak ellenére, hogy a könyv fülszövege még a különböző nézőpontok és irodalomeszmények létjogosultságát hangoztatja, a kötetben a más értékítéletre vállalkozók immár szellemi diktatúrát fenntartókként idéztetnek meg. Ők a „szellemi kucséberek", „konjunktúrakibicek", „anacionális kékharisnyák" vagy egyszerűen „divatmajmok".

diszkurzusok által biztosított „támasz” is lehetett éppoly autoriter hatásában, mint a hatalmi ideológiák terjesztését biztosító hivatalos propaganda.[716]

Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?

Ha a kánonfeltárások alapvető kérdésirányát továbbra is abban jelöljük meg, hogy miként hatottak ezek a szövegek a maguk objektívnak tetsző korabeli értékelveik és érdekeltségeik szerint, a kánoni változó elvárásrend értelmében célszerű vizsgálni a magyarországi fogadtatás máig tartó, különböző irányú, elvű, érdeklődésű és intenzitású szövegeit. Vagyis visszatérve egyik kiinduló kérdésünkhöz, a művek felől továbbra is érvényes, hogy mindez akkor is így alakult volna, ha Sütő történetesen nem kisebbségi helyzetből, nem elnyomott, (tehát valamilyen formában eleve) ellenzéki szerepkörből nyilatkozott volna meg, ha nem tiltott, a hatalom által megfigyelt, megfenyegetett, meghurcolt szerző került volna az előtérbe? S akkor is, ha az életműben a kilencvenes évek új erdélyi időszámítása nem éppen a véres marosvásárhelyi eseményekkel kezdődik? Meglehetősen érzékeny kérdésfelvetések ezek, de a felesleges heroizálás hiteltelenné teheti az életműnek azokat a stabil értékeit is, melyek nem szorulnának ilyen gyámkodó, infantilizáló hangnemre. A bennük megtestesülő magatartásminta olyan morális-esztétikai értékkritériummá lép ugyanis elő, amely élethelyzetekhez köti, s az ezekben vállalt magatartás alapján ítéli meg a szerzőt, s rajta keresztül csak másodlagosan műveit. Csakhogy e szemlélet – mint utaltam rá – referencialitásának változó alapjai vagy esetleges cáfolata révén könnyedén az alkalmazott értékszemlélet esendőségét mutathatja meg. Ennek mai veszélye részben éppen abból táplálkozik, hogy a magyar szellemi élet a kilencvenes években sem volt képes kritikus objektivitással mérlegre tenni az életművet[717], elválasztani az életpálya egyéb jelentéses aktusaitól, egyáltalán maguknak a műveknek az esztétikai mérlegelését árnyalni, egyéb életművekkel összemérve strukturáltabbnak látni. A kilencvenes évek nyitányának társadalmi-politikai eseményei és szerepkörei teljességgel ellehetetlenítették az elvonatkoztatást műveinek egyéb, mint esztétikai minősítéseitől. Az *írói* életmű reális értékelése ezért sem mai kívánság. „Mert Magyarországon aki foglalkozik vele,

[716] A választott irodalmiság-kép kanonizált eljárásai, a népszolgálat funkcionális hangsúlyozása révén is megmutatkozott. Ennek elvárás-szintű továbbélése a kilencvenes évek elején még erőteljesen határozta meg az irodalomról szóló polémiákat Erdélyben és Magyarországon egyaránt. „Tulajdonképpen akkor fejeződött be az irányított kultúra kialakulása, amikor az öncélúság tilalma a vérünkké vált. Szinte magának a művészetnek a definíciójaként működik, akárcsak a régi kultúrában az autonómia elve. Kérdezd meg az iskolásgyereket, mi a művészet, azt fogja válaszolni: az, ami szolgál valamit.” – Vö., **Haraszti** Miklós, *A cenzúra esztétikája*, Bp., Magvető, 1991.

[717] Persze sok egyéb életműhöz hasonlóan, (mint amilyen a Wass Albertté manapság) amelyek (többnyire a korábbi tiltások megszűnése révén is, de) nem feltétlen szépírói minőségeik által tettek csak szert óriási népszerűségre.

az dicséri, aki pedig rossznak tartja, az nem foglalkozik vele. Tehát ez egy valós probléma, ami nincs kibeszélve. Tehát az, hogy Sütő András irodalmi jelentősége, szerepe – nem a politikusi vagy félpolitikusi szerepre gondolok, arra, hogy neki milyen szimbolikus helye lenne az erdélyi közéletben – nincs tisztázva, összemosódott azzal a képpel, amikor a kórházi ágyon mutatják, mint a marosvásárhelyi események áldozatát."[718]

Kérdés persze, hogy lehetséges-e egyáltalán különválasztva, a „félpolitikusi" szerepköröktől mentesen szemlélni az írói életművet, mikor – mint láthattuk – a korábbi értelmezések fókuszában is folyamatosan együtt szerepelt az emberi/szerzői magatartásminta minden szegmense. Az életmű magyarországi értékelésében (akárcsak annak önnön értelmezési kereteiben), függetlenül a kortársi bírálatok leginkább elismerő, ritkábban – többnyire hallgatással – elutasító jellegétől, aligha irodalmi kérdéskörökkel közelítettek csak az író-drámaíró munkásságához. Az aktuális társadalmi és kulturális problémákra leginkább reflektáló szerzői esszényelv így legtöbbször szükségszerűen többnyire ideológiai-politikai válaszokként, magyarázatokként funkcionáló bírálatokat/véleményeket vont maga után, amelyek esetleges élét legtöbbször éppen a kisebbségi-képviseleti szerep-összefonódások, vagy a személyes életút bizonyos eseményei tompították. A kritikai rang helyett a szépirodalmi teljesítmény értékeléseiben továbbra is a dédelgető kultikusság képletei jelentették az elsődleges viszonyulási formákat. A nyolcvanas évekre az egyre sötétebbé váló romániai társadalmi kilátások következtében ugyanis egyre kevesebb színvonalas, összegző bírálat látott napvilágot, s azok többsége is megrekedt a mindennapok kényszerében a kisebbségi írói szerep áldozatvállalásánál, a moráletikai komponenseknél. Az egyéb vélemények elhallgató attitűdjei persze csak amolyan feltételezett hiányként éreztethették egy másféle szemlélet szükségszerű értékkülönbégeit, illetve az előbbi szempontok esendőségét.[719] Ehhez képest nem lehet egyszerű válaszokat adni olyan felvetésekre, melyek politikai célkitűzések, különböző ideológiai okok háttérszerepére kérdeznek rá egyes társadalmilag kitüntetett előadás sikere kapcsán. Ahogyan arra sem, hogy mennyiben használták fel az életmű népszerűségét, a szerző elismertségét, morális tartalmait a korszak politikai közéletében. Az *Álomkommandó* a színházkritikusok Magyar Dráma Díját nyerte el 1988-ban, a fővárosi tanács nívódíjban jutalmazta a darabot és az előadást egyaránt. Mégsem

[718] Lásd **Károlyi** Csaba véleményét, in Látó, 1995/11, 22.

[719] A képletesen teljes fogadtatás egyéb területeit is vizsgálva felvethető a kérdés, hogy a színikritikusok véleménye arányaiban mennyire azonos az irodalomtörténészekével? Mennyiben tekinthető vagy egyöntetűen elismerőnek, vagy leginkább csak elhallgatónak? Bécsy Tamás dramaturgiai „észrevételei" után/mellett a korszak kiemelkedő színikritikusai többnyire az elhallgatás alakzatait választották. Koltai Tamás egy alkalommal írt az egyik legjobb előadásról, a *Csillag a máglyán* pesti bemutatójáról, (Vö. **Koltai** Tamás, *Lélek a máglyán*, in Színház 1976/2.) de ezt leszámítva, akárcsak Nagy Péter, Mészáros Tamás vagy Bérczes László, gyakorlatilag nem foglalkozott az életművel.

kérdéses, hogy történeti jelentősége, s képletes politikai üzenet-jellege volt annak, hogy Sütőt ugyanekkor a Magyar Művészetért Díj kuratóriumi tagjává is megválasztották,[720] illetve hogy nem egészen egy évvel később 1989-ben, őt magát jutalmazták az említett díjjal!

Az ideológiai érdekszolgálat, mint említettem nem feltétlenül tudatos művelet. Az ideológiai „tévedés-jelleg" ebből adódóan szándékosságot sem feltételez. A szűkebb, paradigmatikus kánoni mechanizmusokban megnyilvánuló érdekviszonyok azonban olyan ideológiákat működtethetnek, amelyek fő ereje és veszélye abban állhat, hogy miközben a 'magátólértetődőség' álcáját közgondolkodási szokásokként tárják fel, saját tudatossági fokuk nem csupán a jövő felé irányul, de múltjukat is folyamatos érdek-viszonyban kísérlik meg újraértékelni és láttatni. Ez a látens szándékosság, az ideológia bújtatott kiterjesztése jellegzetes kortünetté is válik, amelyben különös hangsúlyt kaphat egy emblematikusnak választott életmű. A kilencvenes évekre már könnyen belátható volt, hogy az 1989 előtti romániai magyar értelmiségi ideológia nem vezetett eredményre, mégsem illett kritikai megjegyzéseket tenni róla. A kilencvenes évektől kezdve tovább terhelte mindezt, hogy az addig szőnyeg alá söpört kérdéskör egyszeriben tört a felszínre, s néhol az ismeretek hiánya, néhol az érzelmi elfogultságok[721], néhol különféle érdekviszonyok mentén, aszinkronitásában ágyazódott be a magyarországi napi politikai érdekviszonyokba is.

A kulturális feladatelvektől függetlenül, akár a szolgálatot, akár a szakszerűséget tekintjük az értelmiségi munkák alapelvének, (s e két fogalmat végre nem kizárólagosságukban szemléljük), nem biztos, hogy írói/közírói életutak során a döntések és vallott elvek következetessége (vagy az egyéni meggyőződés történeti kivetítésének egysége) akár látványos erőltetések közepette is mindig igazolhatóvá válna. Annál is inkább, mert a diktatúrák természetrajza éppen (a méltóság felől tekintve, s a szolgálatelv irányából is) abban állt, hogy elfogadottá tett olyan érvrendszereket, foganatosított olyan kényszerpályákat és viszonyszinteket, amelyek egyébként – a történeti „helyzet" nélkül – semmiféle társadalmi konszenzusra nem számíthattak volna. Kétségtelen viszont, hogy erkölcsi kategória nem csak egyféle, jól definiálható létezik, s mindig kérdéses az is, honnan ered, merről, s mikortól az erkölcsi késztetés. A következetes magatartás és az ellentmondásmentes szándék ráadásul egyáltalán nem olyan egyszerűen végigkövethető az életúton, mint ahogyan azt sokan tudni szerették volna. A kilencvenes évek legelején Bretter Zoltánon – Sütő naplójegyzetiről írt

[720] Tagságát jóbarátjára, Czine Mihályra ruházta.

[721] Kétségtelen, hogy mindennek hangsúlyai közel se kerülhettek volna kényszerűen-heroikus meghatározásokba, ha Magyarországon az egészséges nemzeti tudat nem lett volna évtizedekre elfojtva, s a mélyben munkáló érzelmek nem artikulálatlanul, mintegy kétségbeesésszerűen törtek volna maguknak utat.

rövid cikke kapcsán[722] – „egy tucatnyi író, politikus és publicista verte el a port. Talán ma sem tudják, – jegyezte meg ezekkel kapcsolatosan Filep Tamás – hogy véleményükből egyetlen ésszerű következtetést lehet levonni: egy puha diktatúrában a kollaboráns erkölcstelen, egy kemény diktatúrában pedig erkölcsös, mert a népért tenni valamit csak a »körön belül« lehet".[723] Filep az *Ellenpontok* dokumentumait közreadó Tóth Károly Antallal kapcsolatos írásában a fentebb említettek mellett arról is szót ejtett, hogy a „nem illik"-frázisok, a kritikák heves elutasítása gyakorta máig tovább élteti, sőt megszilárdítja az említett magatartásmintának az erkölcsi mértékké avatását. Csakhogy egy diktatúrában jórészt mindenki ellenzékinek tekinthette magát, „még azok is, akik a kommunista pártok központi bizottságaiban ültek; és sokan azok közül, akik utóbb közreműködtek a parancsuralom lebontásában, előbb a megteremtésében kaptak szerepet".[724] Azaz majdhogynem mindenki igazolhatja az életét így vagy úgy morális érvekkel, tettek hiányával, máskor azok megszépítésével, miközben sejthető, senki sincs, nem is volt, aki valamilyen szinten ne tévedett volna. Az 1989 előtti kisebbségi ideológia lényege Erdélyben ugyanis egyértelműen a megmaradás szempontjainak vetett alá mindent. Hívei és kritikusai éppúgy kénytelenek voltak belátni ezt, minthogy az értelmes cselekvés hiányában a passzív rezisztencia látszott a tettérték egyedüli forrásává válni. Mégis könnyen felismerhető, hogy az öncélú ideológia nem alapoz meg semmilyen cselekvést, a passzivitás legfeljebb csak forma lehet, semmiképp sem eredményre vezető cél. Ezért volt különös jelentősége annak is, hogy a második nyilvánosság Partiumban létrejövő formája megkülönböztette a (tudatos?) írói-reálpolitikusi ambícióktól a szamizdat radikális gondolati szabadságát. A kényszerű alkalmazkodás útja helyett, az etnikum érdekeinek defenzív védelme, hangoztatása helyett – elismerve persze a jó szándékot –, (a tények tükrében) sikertelennek, (a hathatós eszközöktől való megfosztottságában) reménytelennek, s méltóságától, lényétől idegennek mondta a hatalommal szembeni folyamatos kisebbségi védekezést.

Nyelvezet az összefoglalásokban

Művész-kép és társadalmi reprezentáció terén a magyarországi Sütő-fogadtatás kultikus jellege szerves alkotórésze a tudományos irodalomtörténeti módszertannak is. A kultusz egyberendező logikája közös beszédmódot, közös nyelvezetet rejt, melynek homogenizáló tendenciája leginkább a különböző összefoglalásokban mérhető. Az első monográfus elemzése a „tökéletes műegésznek" szólt, s az életmű szerencsés alakulásának

[722] Vö. **Bretter** Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.
[723] Vö. **Filep** Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5, 108.
[724] Uo.

köszönhető műfajváltást követő gondolati igényű művekkel a középpontjában, fejlődésrajzot adott. (Monográfiája megszületésekor a hosszúra nyúlt „kiteljesedés nagy évtizede" még kitartani látszott, tehát a tetralógiával a fejlődés addigi legmagasabb, s egyenletesnek mondott fokán állt). Fölfokozott nyelvezete – egy-két sikerültebb elemző részt kivéve – leginkább a gondolati-érzelmi megjelenítésekre összpontosított, így a monográfus „annyira eggyé válik tárgyával, hogy alighanem törést jelentene a pályaképben eme szeretetteljes, megértő hang föladása".[725] A szellemi rokonság odaadó nyelvezete jellemzi a monográfusnak választott szerzőjéről írott sorait is: „Kérdéseinek mélysége, válaszainak következetes gondolatisága, szellemiségének kristályos megnyilatkozása, filozófiai veretű szövege, hagyományos építkezése, míves esszényelve a Galilei, Kegyenc s a Tiszák egyenrangú társaiként mutatja Sütő drámáit". A sűrű nyelvezet, a jelzők sora az alázatos, áhítatos megközelítésben a monográfus nyelvezetére is (a kritikák, recenziók legnagyobb hányada után) érvényessé teszi mindazt, amit kedvelt szerzőjéről ő maga megállapít, vagyis hogy „pazarló bőséggel ír". A kritikától mentes fogadtatás, a kultikus megközelítés az utólagos megszépítő életút mellett az értelmezések textuális nyomaiban is érvényesül. Az első monográfus a pályakezdő novellákat is ugyanolyan hévvel tárgyalja, mint a „kiteljesedés" időszakában született műveket, a *Demeter ajándék élete* például „az empirikus életanyag elevenségén túl erkölcsfilozófiai példázattá is emelkedik",[726] éppúgy, mint a hetvenes-nyolcvanas évek drámai-epikus művei.[727] A szerzői példázat, a magatartás etikai elsődlegessége jórészt már itt is minden elemző szándékot háttérbe szorít, a legszélesebb olvasóközönség számára íródik. Választott szerzője „mondandója igazáról túlságosan meg akarja győzni az olvasót – helyenként szine elsodorná – nem számol a lassúbb, töprengő befogadás módozataival."[728]

Bertha Zoltán monográfiája a rendszerváltozással már a szemléleti eltérések másfajta megközelítését adhatta volna. Egyrészről az ezópuszi beszéd, a virágnyelv, a metaforizálás terhe nélkül, másrészről, mert a diktatórikus rendszer elmúltával nemcsak annak analízisét, de a kisebbségi léthelyzet önértelmezéseinek kényes kérdéseit és érdekeltségeit is elemezni lehetett volna. Az értékelméleti, eszmetörténeti fogalamak valós tisztázásán túl az esztétikai-poétikai kategóriák megváltozott helyzete is tematizálatlan maradt, s ugyanígy elmaradt a „sorsirodalom" kategóriáinak felülvizsgálata is. Bertha cserébe lét- és ismeretelméleti

[725] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 148.
[726] Vö. **Görömbei**, *i.m.,* 103.
[727] Mellesleg kérdőjeles időtállóságukat az is sejteti, hogy néhány korai összegyűjtés után szerzőjük nem sorolta őket későbbi „felnőtt" kötetbe.
[728] Vö. **Szakolczay**, *i.m.,* 150.

alapon közelíti meg tárgyát, amely alapján viszont a várt műelemzések, a művekkel való foglalatoskodás is csupán egy közösség, nép- vagy nemzettöredék lassú elsorvasztása irányából, az értékpusztulás felől tematizálódik. A kulturális önazonosságban megtestesülő örök értékek eltűnése ellen így aztán minden írói törekvés felértékelődik. Mint említettem, a baloldali elkötelezettség, az 1945 utáni „igyekezet" is a nemzetiségi önmegtartás kétséges esélyeinek növelése által nyer elismerést, s a népiség „kollektivista viselkedéstana", vagy a transzszilvanizmus megújuló eszmeisége is mind ilyen alapon kap helyet a monográfiában.

A harmadik 'monográfia' elfogultságaiban a kritikai szemlélet teljes hiánya legfeljebb „lélektanilag" függhet össze „a nemzeti szempont meghatározó voltával, de pusztán abból nem vezethető le."[729] A nemzeti küldetéstudat jegyében az eltérő értékű teljesítmények közti különbségek elhomályosulnak vagy meg sem említődnek, s a személyes elkötelezettség mögött a társadalomrajz „katasztrófavonulatával szemben a Sütő-pályakép töretlen művészi sikertörténet"-ként idéztetik meg.[730] A monográfia túlzásaival kapcsolatosan ezért Gróh Gáspár is arra az álláspontra jut, hogy az elfogultságnak ez a foka végeredményben a megalapozott dicséretek hitelességét is csorbítja,[731] ahogyan, mint utaltam rá, a személyes élettörténetek, az önéletírás és a konstruált múlt hitelességét is csorbíthatják a különböző életrajzi adatok gyakori 'kiszínezései'.

Mindhárom monográfia általános hiányossága egyébként, hogy nem tárják fel az életműről szóló teljes irodalmat, csak a romániai illetve magyarországi szakirodalomra támaszkodik, s abból is meglehetősen önkényesen válogat.[732] Jól mutatja mindezt, hogy bár több monografikus feldogozás született (s bizonyos fokig Sütő drámáinak összefoglaló, kötetszerű elemzései is annak tekinthetők), máig nem készült az életműről teljes bibliográfia.[733] A különböző válogatások viszont tudatos szelekciókra engednek következtetni, amelyekben a csekély számú, „negatív", esetlegesen kritikusabb hangokat is megütő írások természetesen egyáltalán nem lelhetők fel.

[729] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.*, 188.
[730] Uo.
[731] Uo., 189.
[732] A *Csillag a máglyán* esetén például (mely tematikát a korban Sütőt megelőzve Páskándi verse – *Szervétusz a máglyán* - is fedolgozott) bár nem, vagy csak rézben tartozik a mű értékvonulatához, mégis az oly sok külsődleges szempont mellett egyetlen monográfus sem válaszolt arra a kérdésfelvetésre, amelyik érthetetlennek mondta Sütő hallgatását Stefan Zweig egyik könyvéről, (*Harc egy gondolat körül. Castellio és Calvin,* Bp. Rózsavölgyi és társa, 1937.) amelyik akár több is lehetett őszinte inspirációnál. (Robotos Imre szerint a könyv Sütőt nemcsak megihlette, szövegátvételekre is indította). Vö. **Robotos** Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997, 258-263.
[733] Jelenleg Kuszálik Péter dolgozik rajta.

Az értelmezés világa

A felvázolni kívánt receptív alakulásrend után is érdemes lehet megkérdeznünk, mennyire képes ez a fajta szemlélet túllépni a prakticizmustól és a nemzeti-társadalmi didaktizmustól való függőségen. A szerzői szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmákból eredő kritikai meggyőződés, vagy az "elhomályosult" tekintet némely irodalomtörténészi megközelítésben olyan bonthatatlannak tűnő értelmezési vonulatot képvisel, amely a kultikus írói-kritikusi párhuzamokban mérhető. A kritikus is *tanú*, s ez hivatott hitelesíteni tevékenységét. Az általa létrehozott szövegek szimbólumok, amelyek nem helyettesíthetik ugyan magukat a műveket, de képviselik azokat az irodalomtörténeti leírásokban/narratívákban. A kritikus fő funkciója ebben az összefüggésben az olvasás többrétű társadalmi szabályozása, az irodalom társadalmi integrációja s így annak intézményesítése lesz. A szabályozás persze többrétű, hiszen a feladat magába foglalja mind a professzionális, mind a hagyományos, öncélú olvasással szemben támasztott követelményeket. A kritikus másik hagyományos feladata tehát tekintetbe venni, kihez beszél, és annak megfelelően alkalmazni a diszkurzív kontextusokat az értelmezésben. Ez "befelé", a profi olvasás szakmai köre felé értelemszerűen a minél nagyobb részletességet, minél magasabb fokú differenciáltságot jelenti, az értelmezés elvi lezárhatatlanságának és a döntés elvi lehetetlenségének állítását is. A nagyközönség néma olvasó*tömege* számára viszont mindig kevésbé differenciált, az értékhierarchiát világosan kijelölő szimbólumok születnek, mert ezek segítik az olyan ideologikus egységek képzetének kialakítását, mint a nemzet vagy a mi-tudatú kulturális közösség, s ezt többek között épp a kultusz olvastatási stratégiája és hermeneutikai szerkezete segíti elérni.[734] A kultikus irodalomtörténeti diszkurzus tehát művek szimbólumaiból, különböző szempontú redukcióiból áll, ám *nem* feltétlenül magukból a művekből.

A kultikus nyelv általános elfogadása egy értelmező közösség egységét, szemléletazonosságát is tükrözi. Az érvelés mindig rendelkezik valamiféle tónussal, amely cél vagy feladat tekintetében is értelmezhető, s ez az argumentációt már újfajta modalitással egészíti ki: valóságábrázoló, leíró funkciója performativitással társul. Ennek ételmében a befogadók oldalán olyan hozzáállást jelöl ki, amely a kijelentést nem igazságértéke, csupán legitimitása tekintetében ítélheti meg. Hasonló mindez némiképp ahhoz a Lyotard által hangsúlyozott elképzeléshez, melyben narratív legitimitást épp az egyidejűség kapcsán nyer

[734] Ezzel kapcsolatosan lásd részletesebben **Rákai** Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

a szövegekben megszólaló szerző és közönsége.[735] Az értelmezői csoportosulásokat, akár a társadalmi „képzelt" közösséget amúgy semmi sem jellemzi jobban, mint közösség-voltának éppen azon meghatározottsága, amelyben kölcsönös hiten alapuló módon értik meg társadalmi kötelékünknek azt a természetét, amelyen szolidaritásuk nyugszik.[736] A kanonizációban, mint szövegek és értelmezések együttes legitimációs formáiban az értelmezés önkényének és az értelem rögzítettségének átmenetét, „interszubjektív hézag"-át[737] éppen az értelmezőközösségek vallott szemléletazonossága által ismerhetjük fel, s a kultusz során már csak ez utóbbi mozzanat, a végső rögzítettség, mint értelmező fölött álló, magasztos és sérthetetlen entitás, tételezett örök igazság van jelen.

Amennyiben Habermas négy jól megkülönböztethető cselekvésfogalmát[738] (a célelvűt, a normavezéreltet, a dramaturgiait és a kommunikatívat) a fogadtatás diszkurzusaira alkalmaznánk, valószínüleg többnyire csak együttesen érvényesíthetnénk ezeket. Bennük a normavezérelt beszédmód a konvencionális-közösségi cselekvés által generált magatartás-elvárásokat jelenti, míg a dramaturgiai például az olvasóközönség és az őket „beavatni hivatottak" interakciójában érvényesül. A társadalmi funkcióban a képviselet s a küldetés egy értelmezői közösség érdekét, annak felemelkedését szolgálja. A képviseletben az egyéni küldetés, a tanító vagy a felhívó jellegben pedig a kollektív célelvűség hangsúlyozódik.[739]

Szegedy-Maszák Mihály az újabbkori költészeti szereplehetőségekről szóló átfogó tanulmányában tekintette át többek közt a hagyományos erkölcsi tanító, a politikus-költő és a nemzeti költő szerepköreit. Képviseleti íróságában mindhárom könnyedén alkalmazható a sütői életműre. Benne az erkölcsi tanító egyszersmind felvilágosító szerepkörrel is rendelkezik, akit ráadásul „sok esetben gerincessége, vagy bátorsága miatt dicsértek....".[740] A politikai összefonódásokon túl a hatalommal való „szembeszállás" írói szerepvállalása, a művészet mint kihágás teóriája Sütő aktivista prekoncepciói helyébe a hetvenes évekre a társadalmi küldetést nem feladó, csupán a marxista szemléletek után a kisebbségi közösség

[735] Vö. **Lyotard**, Jean-Francois, *A posztmodern állapot*, in UŐ, *A posztmodern állapot*. Bp., Századvég-Gond, 1993, 51.
[736] Az értelmezői közösségekről Fish kapcsán lásd még **Kálmán C.** György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, Bp., Balassi, 2001, kötetben megfogalmazottakat.
[737] Odorics Ferenc kifejezése. – Vö. *Az értelmező közösségek elmélete, i.m.,* 64.
[738] Vö. **Habermas**, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.
[739] A megismerendő tárgy elsődlegessége – esetünkben a nemzetiségi lét problémái – a megismerő emberrel szemben, vagy más szóval az olvasói alávetettség a kánon közösségi jellegében, egyértelműsíti, hogy mind a szerző, mind olvasója, amennyiben „céljaik magasabb rendű értéket képviselnek, mint az egyén", „csak mint a csoport tagja számíthat közmegbecsülésre, vagyis csak akkor és csak annyiban, amennyiben fáradozik az általánosan elfogadott közös ügy érdekében.". Vö. **Hayek**, A. Friedrich, *Miért a legrosszabbak jutnak rendszerint a csúcsra*, in Korunk, 1993/2, 49.
[740] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *Szerepjátszás és költészet*., in UŐ, *Minta a szőnyegen*, *i.m,* 72.

nemzeti-kollektív érdekvédelme felé forduló, olykor transzszilván-analógiákra utaló eszmék bizonyos sémáit ülteti.[741] A hetvenes évek közepétől-végétől (Sütő valós magyarországi sikereinek kiszélesedésétől) a recepció origójába éppen a transzszilvanizmus művészi erkölcstana kerül, illetve a teológiai eredetű szenvedésetikája válik meghatározóvá. S bár az életmű elsődleges értelmezése sok tekintetben (így a sajátosság méltósága révén is) ugyan kapcsolódni látszik a kissé egyoldalúan értelmezett transzszilvanizmushoz, illetve a transzszilván életérzés bizonyos korábbi mintáihoz, a „szembeszállás tragikumában"[742]az értelmezések elfeledni látszanak, hogy az érettebb Sütő művek éppen az önálló értékek egyetemes létjogáról, a szenvedés értelmetlenségéről, az erdélyiség mitikus formáinak indokolatlanságairól, illetve egy kérdéskör többféle megközelíthetőségéről is tanúbizonyságot tesznek. Az alaposabb kritikai fogadtatás híján, a felületesebb értékelések mindig egy utólagosan megállapított értékrend felől (s leginkább a vallomások, naplók, vagy éppen a nem túl szerencsés viták perspektívájából) szemlélik az életművet, legtöbbször a szerző önértelmezéseiből vonva le a Sütő-kánon aktív jellemvonásait.

A konkrét műelemzések és a kortárs összevetések kritikai megspórolása, korábban részint az ismerethiányok elfedésére szolgált, részint a bejáratott utak, a kényelmes tájékozódás biztonságát adta. A kanonikus interpretációk módszertanába tartozott az is, amint egyszerű megfeleltetésekkel az Erdélyről kialakult magyarországi összképnek jellemzően sematikus jelrendszerét használta. Olyat, amelyik egy romantikus ideál minden stilizáltságával próbált kompenzálni egy addig kényszerűen elfeledtetett, a napi politikai gyakorlat által száműzött örökségszegmenst. Magára a szépirodalomra, illetve az irodalmi folyamatokra tekintve, annak hitelessége szempontjából nem feltétlenül, eszmei tartalmai miatt viszont mindenképpen egy a korban meghatározó s korábbi tiltásai folytán eszméltető erejű irányzatot képviselt. A magyarországi publikum elfogultságát, ismereteinek kétségkívül leszűkített tartalmait éppen ennek a kapcsolatnak „örökségjellege" is mutatta, amelyik jobb híján a múlthoz igazítva próbált ismeretterjesztő lelkesedéssel világszemlélet-formáló munkába. A nyolcvanas évek derekára Magyarországon leginkább csak a háború utáni nemzedék, vagy legfeljebb az első két Forrás-generáció tagjai válhattak ismertté, arányaiban már elenyésző megmérettetés jutott a hetvenes-nyolcvanas évek „fiataljainak". S az említett

[741] A receptív viszonyokat tekintve a tényirodalom a hetvenes évektől a határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatos elvárásokban éppúgy folytatódik, csak tudatosodik, hogy eddig „a forrongó valóság helyett, mintha inkább az elképzelt ideáról beszéltek volna." (Vö. **Czine**, *Anyám könnyű álmot ígér*, in Népszava, 1970, október 17). A kimondhatóság fokozataival a hetvenes évek elején a közösségi gondok bemutatása, „gondjainak minden oldalú körüljárása" (Vö. **Ilia**, *Anyám, i.m.,* 1493.) még a tényirodalom kontinuitásában jellemző csupán, a nyolcvanas években viszont már a nemzetiségi jogfosztások következtében a teljes magyarság és a nemzeti hagyományok képviselete szempontjából is irányadóvá válik.

[742] **Bertha**, *i.m.,* 30.

generációkból is leginkább a kialakított jelrendszernek megfelelő írói életutak, a népi, nemzeti, kollektív beszédmódot képviselők kerültek előtérbe. Nem kis szerepe volt ebben a kialakított sémáknak: a szűkebb társadalomrajznak, az anekdotikus történetszövésnek, az erdélyi népéletnek, a nyelv-féltő, óvó tradicionalizmusnak, vagy a nemzeti sorstragédiáknak, a történelem és természetábrázolás transzszilván hagyományainak. A Tamási által, Nyírő által megformált, vagy éppen Sütő felől legalább részben továbbvitt hagyomány világának.[743]

Mű és írója szétválaszthatatlanságának receptív viszonyrendszerében a megmaradás esztétikája, a sajátosság méltósága is a sütői név által[744] telítődött funkcionális tartalommal, amely képviseleti hatásában ugyanakkor kiteljesítette a teljes erdélyi irodalomképre az így tárgyalt normákat és értékelveket. A korszak meghatározó magyarországi recepciója az erdélyi irodalmat elsődlegesen Sütőhöz mérve, csupán mint kisebbségi elkötelezettségű, értékmentő, anyanyelvápoló irodalmat, a művészt pedig, mint a közösség exponensét, szószólóját kívánta bemutatni. A honmentő retorikák uralta fogadtatástörténet reflexeinek említett merevsége, mely szerint a kisebbségi sorshelyzet és a humanisztikus küldetés manapság is változatlan, elfedte a tárgyalt korszak irodalmi strukturáltságát, árnyalatait, amint azt egy hajdani, különböző érdekkörökből vagy éppen kényszerűségből konstruált tendenciózus kánon szemszögéből láttatta, tovább éltette viszont a körülmények megszabta, mégis személyre szabott kultikus kép keretlehetőségeit és választott emblematikusságát.

Mindemellett is fontos hangsúlyozni, hogy 1989-et követően is érvényben maradtak az erős érzelmi hatványok. Bertha Zoltán a nyolcvanas évek romániai irodalmáról, a vitákról (s bennük Sütő szerepeiről) szólva a kilencvenes évekből ugyan belátta, hogy gyakran „a megítélési és értékbizonytalanságok, vagy elfogultságok tévedésekhez vezetnek; filozófiai, etikai szempontok összekeveréséhez, tisztázatlanságához”.[745] (Ilyen a Csipkerózsika-vitában csúcsosodó tematikus jelleg, a „megfelelő” témaválasztás és írói magatartás értékmércévé avatása, illetve az egyetemesnek és a közösséginek a felesleges szembeállítása.) De a megítélésbeli elfogultság tudata a gyakorlatban mégsem tudta kizárni mindezt. Az erdélyi magyar irodalom nyolcvanas éveit tárgyaló fejezet nyitómondata szerint ugyanis „A mai

[743] Ha a kortársak közül Bálint Tibor (*Zokogó majom*) a ’Sánta Angyalok utcáját’, Szilágyi István (*Kő hull apadó kútba*) pedig a századeleji, leginkább csak a tudatokban tovább ható, maradványaiban létező szilágysági kisváros hangulatát idézte meg, Sütő merőben más tradíciókat, más irodalmi vonalat élesztett fel, amint a mezőségi parasztságon keresztül a szórványmagyarság életét, gyakorlati problémáit jelenítette meg.

[744] A szerzőség problematikáját illetően érdekes történeti megközelítést adó Foucault állapította meg, hogy a szerzőség előtérbe-kerülése gyakorlatilag a természettudományokkal fordítottan arányosan vált a jelenkorban mintegy egyedüli rendezőelvvé. Míg a középkorban a tudományok területén volt döntőnek mondható a szerző személye, s az irodalom, vagy a filozófia gyakorta névtelen középkori művekkel számolt, addig a jelenkorra ez arányaiban változott meg. „A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.” Vö. **Foucault**, Michel, *A diskurzus rendje*, in *A Fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk,* (ford, vál. **Romhányi Török** Gábor) Bp., Pallas Stúdió, 1999, 54.

[745] Vö. **Bertha** Zoltán, *Gond és mű*, Bp., Széphalom könyvműhely, 1994.

erdélyi irodalomról – mint ahogy az erdélyi kérdés egészéről – nehéz a megrendülés alapvető élménye nélkül beszélni."[746] Pontosabban az irodalomról „az erdélyi kérdés egésze" nélkül meg sem kíséreltetett beszélni, ebben viszont valóban nehéz lett volna megkerülni az etikai, morális, érzelmi szempontokat. Persze nem feledhető, hogy minden ideológiai rendben mint összefüggés-egészben, a hatalmi normák enyhülése adta játékteret kihasználó diszkurzivitást is jól megkomponált normák működtették. (Ezek, bár nem voltak a szabad rendelkezés tárgyainak tekinthetők, s látszólag kevésbé voltak tekintélyelvűek, – nem a nyílt hatalomra támaszkodtak, mint inkább a nyilvánosságra –, általában egy olyan konszenzust hívtak elő, amely a hagyomány vagy hagyományszegmens újjáélesztendő igényét, a maga kontinuitáselvének mint öntörvényűségnek a hajtóerejében láttatta.[747]) A recepció alakulásrendjét tekintve ezért is kétszeresen figyelembe veendő, hogy az ideológia, amint már Althusser is hangsúlyozta, sosem „párolog el" csupán az ismerete által.[748] A Sütő-recepció alakulása jól illusztrálja a teljes erdélyi irodalomkép torzulási-hajlamait, ám egyben annak újraéledő konzisztenciáját is. Az ilyen torzulások végső kiterjedtségét aprólékosan feltárni talán lehetetlen, egyes szegmenseit strukturáltabb szempontrendszer szerint láttatni azonban nemcsak lehetséges, de szükségszerű is.

A kilencvenes évekre a megváltozott társadalmi-közösségi-politikai szereplehetőségek közt a teljes magyar nyelvterületen felértékelődött, majd egyre nyilvánvalóbbá vált az az igény, hogy színvonalas filológiai és esztétikai nézőpontú megközelítéseknek kellene felváltaniuk az addig meghatározó ideologikus olvasatokat, amelyek valós kritikai szemlélettel, a világnézeti értelmezéseken túl az egyes művek elemzésével, aktualitásával, nyelvi-retorikai vizsgálatával is foglalkoznak. Ahogyan Sütő bizonyos műveinek közéleti-társadalmi hatásairól nem lehet nem tudomást venni, úgy az ilyen értelemben vett ideológiakritika is – mert a teljes ideologikusság kizárására törekedve maga is ideologikussá válna[749] – leginkább azt tarthatja csak igazán járható, elfogadható útnak, ha a politikai helyett a nyelvi-poétikai alakzatok időtállósága révén is „közírássá" minősülve állnák ki az újraolvashatóság kanonikus próbáját Sütő igényesebb szépirodalmi alkotásai.

---

[746] Uo., 110.

[747] Sütő innen tekintve mintegy azt is igazolta, hogy a közösség nevében s érdekében megfogalmazott írói jövendölés, program, képviselet, a huszadik század vége felé is lehet az irodalom, s főképpen az író feladata.

[748] Idézi például **Pyle**, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2, 44.

[749] Kérdés ugyanis, hogy hol juthat igazán szerephez az ideológia vizsgálatának kritikai, demisztifikáló funkciója, ugyanis amennyiben igazolható azon althusser-i állítás, hogy az ideológiát nem oltja ki a róla való tudás, mert ez a tudás az ideológia szükségszerűségének tudása is, akkor szintén kétséges, hogy például az értekezőpróza retorikája esetében, a meggyőzésre irányuló, azt kiváltó eszközök utólagos felismerése, esetleges leleplezése befolyásolhatja-e a szándékolt hatás létrejöttét.

Az életművel való ismételt párbeszédre-lépés elvi feltétele valószínűleg nem talál majd az uralkodó egysíkúságból egy terméketlen dichotóm rendszerbe-lépés ellenében sem más lehetőséget, mint annak történeti értékén túl az esztétikai érvrendszer viszonylagosságában is egy új alapokra helyezett, de a különböző eszmerendszereket figyelembe vevő, tehát kellően befogadó szemléletű, átgondolt Sütő-kép újraalkotását.

Záró megjegyzések

Az életrajzi, olykor naiv biográfiai mutatókkal operáló beszédnek vajon maradtak-e, s ha igen, milyen lehetőségei a posztstrukturalista elméleti irányok erőtereiben? A sajnálatos elhallgatások és a szükségtelen heroizálások mögött, a recepciós kényszerűségnek kétélű folyamataiban összefüggésbe hozható-e még egy leginkább történelmi-földrajzi irodalmiság-eszme vagy életrajzi szerzőség-komponens a szöveg azon hangsúlyaival, amelyekben a biografikus szerzőséget és az elbeszélő szituációkat éppen a befogadás- és narrációelméletek különítik el élesen egymástól? Egyáltalán, az erdélyiség irodalmi jegyei mennyire törvényszerűen kell szövegszerű, szövegen belüli szituációk, s mennyire egy külön magyar sors és kultúraszegmens értékeiként definiálódjanak? Németh Zoltán szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó sorai a tárgyalt erdélyi viszonyokra aposztrofálva is elgondolkodtatóak lehetnek. „Az életrajzi szerző a posztstrukturalista belátások nyomán elveszítette érvényességét a szövegen belül. Éppen ezért feltehető a kérdés: vajon nem veszítette el éppen így a szlovákiai magyar irodalmi terminus az érvényességét a szövegen belüli szituációk megragadásakor?”[750] S ami még fontosabb, érvényben lehet-e még az értékelésnek az a fajta különállást legitimáló aspektusa, mely minden hangoztatott igény ellenére nem volt képes felülírni a vágyott egység megvalósulatlanságát, a kritikai rangban való kölön mércét? A fogadtatás regionális uniformizációja, – mely által nem csak könnyen felismerhetővé vált, de megismerhetőnek is mutatkozott az így értett romániai/erdélyi irodalom – mint említettem egy jelzőjétől gyakorlatilag szabadulni nem tudó irodalmi kategória kényszerű behatároltságaiban született meg a magyarországi recepció számára. Gyökereitől, nemzeti lététől, részben hagyományaitól elszakítva, sarkított történelmi képeket mutatott, amely az évtizedek során egyrészt az internacionalizmus közös jegyeit, másrészt a más államhoz tartozásban az irodalmi különállást, önállóságot, harmadrészt a morális kötődés érzelmi-szellemi tartalmaiban pedig nemzeti egységét hangsúlyozta. Az első nem nemzetben, de azok fölött álló közös minősítéseiben, minőségeiben gondolta el az irodalomesztétikai tartalmakat,

[750] Vö. **Németh** Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005, 21.

a második külön jegyekhez kapcsolódó, de nemzetkarakterológia nélküli, csupán csak nyelvi kötődéseire utaló sajátos jegyeiben, míg az utolsó már irodalmi szempontok fölött álló, elsősorban morális entitásaiban és hatástani népszerűségét biztosító képviseleti jellegében mutatott kohéziós pontokat.

A poétikai vagy a történeti kérdések a kilencvenes évekre is rendre elmaradtak, mert a kérdésfelvetések iránya továbbra is egyértelműen a regionalizmushoz és a kisebbségi meghatározottságokhoz kapcsolódott. Jól példázta a régi álláspontok kitartó érvényét, a szándék ellenére a regionális diszkurzusok hagyományozó erejét, egy a címe szerint korábban feltáratlan értékekre összpontosító tanulmánykötet.[751] A kisebbségi lét problémái olyannyira uralni látszottak a kilencvenes évek első felében is az irodalomértelmezést, hogy gyakorlatilag kísérlet sem, vagy csak alig-alig történt a regionális kultúraszerkezet, az intézményes alárendeltség vagy az irodalom funkcióinak összevetésére, esetleg egyéb jellegű meghatározottságai folytán a használt koncepciók felülvizsgálatára.[752] Pedig, mint utaltam rá, a különálló irodalomszemléleteket elutasítók, vagy a szellemi egység hiánya ellen felszólalók nem egy képletes egyetemesség alatt vélték elgondolhatónak az 1990 után születő műveket és irodalomtörténeti eljárásokat. Az egységes alatt nem a magyarországiba való betagozódás homogenizáló folyamatát gondolták „egyetemesnek". Az irodalmi diszkurzus maga sem egységes, ennek pluralitása azonban nyilvánvalóan nem államhatárok mentén oszlik meg. A terminusok folyamatos felülvizsgálatára és a szempontok minél szélesebb körű érvényesítésére azért is szükség van, mert a különböző régiók esztétikai tapasztalatának meglehetősen kényelmes kikapcsolása, csupán a másság szólamainak hangsúlyozása révén, könnyen folytathatja, legitimálhatja a korábbi különállásokat.

A Kántor–Lángban megjelenő, végsősoron kifejthetetlen, tehát csak utalásokban tetten érhető, s mint említettem, leírhatatlan erdélyi jelzővel, valamint a politikai botrányt keltő kettős kötődéssel, felelősséggel kapcsolatban Láng Gusztáv évekkel később, részben saját pozícióját (is) korrigálva mutatott rá, hogy még történetiségében sem lehet a 'romániai magyar irodalmat', mint sajátos ötvözetet, egyszerre a magyar irodalomhoz s mindeközben Romániához tartozó egyenlő meghatározottságaiban elképzelni. „A kisebbségi helyzet önmagában nem termel ki a nemzetitől lényegesen elütő másságot"[753], hiszen a 'befogadó ország' viszonyulása nem csökkenti (esetleg fordítva) az 'anya'-nemzet kulturális vonzerejét. A hídszerep, s a többes kötődés többek között ezért is tekinthető tartalmatlan,

[751] **Szabó B.** István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.
[752] Vö. ezzel kapcsolatban **Kulcsár-Szabó** Zoltán recenzióját, in ItK, 1995/1 131-133.
[753] Vö. **Láng** Gusztáv, *Séta egy definíció körül*, in UŐ, *Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 1998, 37.

ideológiapolitikai szólamnak. A romániai magyar irodalom romániaisága, erdélyisége, lényegében nem lehet más, mint Mikszáth Jó palócainak „felvidékisége”.[754]

A jelzők kétélű, egyszerre heterogeneitásra utaló és ugyanakkor mégis elválasztó jellegű, a különbségeket értelmezéseikben is hangsúlyozó meghatározottságok egyik elsődleges forrásának a sajátos kritikai visszhang homogeneitása tekinthető, mely a hatvanas évek második felének pezsgő erdélyi irodalmi élete, s a hetvenes nagy korszaka ellenére is leginkább csak egy leszűkített társadalomképnek megfelelő, egységesített irodalmi kánonformát tárgyalt. A magyarországi kritikai visszhang egyszólamúsága és értelmezésmotívumainak gyakori uniformizációja egyrészt, az ismeretek vagy az érdeklődés hiánya, illetve a tudatos, hallgatással történő egyet-nem-értés a leszűkített irodalomképet vagy a funkcionális irodalomszemléletet elutasítók részéről másrészt, a nyolcvanas évek elejére ötvöződve határozta meg a magyarországi felemás fogadtatást. Jó példája volt ennek az évtizedet nyitó említett önszemléleti vita, melyben a magyarországi értekezők, a regionális magyar irodalmakról beszélve a nyolcvanas évtizedre legtöbbször nem, vagy alig említették a kárpátaljai, vagy a felvidéki magyar irodalmat, míg az erdélyi és a vajdasági példákban csak a korábbi általános megfogalmazásokat éltették tovább. Ahogyan a vitaindítóval kapcsolatosan Tőzsér Árpád fogalmazott: ez „a jugoszláviai magyar irodalomra természetesen a »hagyománytalanságot« s a »merész hagyományteremtést«, az avantgardizmust tartja jellemzőnek. A romániai magyar irodalom ezzel szemben a hazai hagyományvédők szemében olyan »sziget«, ahol még nem pusztultak el az »ősi«, az »igazi« magyar hagyományok, amely még mindig hagyományosan „líraközpontú”, „prózában pedig a magyar realizmus vonalát követi”.[755] Tény, hogy a formabővülést és létérzésbeli újdonságokat is hozó vajdasági irodalom mellett az erdélyiben (például a történelmi tárgyú művek, történetibb műfajok révén is) klasszikusabb hagyományok kaptak hangsúlyos szerepet. Ez azonban nem zárja ki, csupán elfedi a valós helyzetet.[756] A kánon intézménye mint ideológiai konstrukció mindig is azért képes konzisztensen megszilárdulni s egyfajta kollektív emlékezetet ölteni, mert hihetővé teszi, hogy szöveg és adott jelentés evidensen összetartozik.

[754] Uo.

[755] Vö. **Tőzsér** Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás. 1982/5, 60-64.

[756] Ahogyan Tőzsér is folytatja: „A romániai magyar irodalomból is csak azt a nép-nemzeti vonalat értékelik, amelyik simán adaptálható a »nemzeti irodalomba«. (De a »poétikai modernség és nemzeti tematika« ötvözésével a pestieknél szintén jóval korábban kísérletező Szilágyi Domokosnak már távolról sincs olyan keletje, mint a Tamási-hagyományokat tovább építő Sütőnek). S ebbe az »önszemléletbe« természetesen nem fér bele a pozsonyi Irodalmi Szemle kicsit eklektikus, de mégiscsak szintézis igényű, egyszerre avantgárd és népi anyaga, s legjobb szerzőinek avantgárd népközelsége sem.” Vö. **Tőzsér**, *Önszemlélet és másságtudat, i.m.*

A recepció felszínességét a folyton ismétlődő névsor is jól mutatja. Páskándi Szilágyi Ákosnak írt hosszú (kétrészes) válasz-tanulmánya bizonyos esetekben éppen a láttatott irodalom diagnosztikus egyoldalúságát tagadva válik a recepciónak bizonyító látleletévé, amint Erdély újkori magyar irodalmával kapcsolatban írja: „Ha Szilágyi nem veszi észre (…) ha nem tudja, hogy ott már az ötvenes évek derekán–végén többek között néhány fiatalember olyan szabadversekkel s nyelvi játékossággal kísérletezik, amely később általánosan is jellemző a neoavantgarde nyelvatomizáló, 'nyelvmeghasító' játékaira. Úgy látszik, nem tájékozódott s nem ismeri a hatvanas évek elejének groteszk, abszurdoid erdélyi kísérleteit sem, amelyeknek néhány eleme, motívuma, eredet szerint akár az ötvenes évek derekáig is visszavezethető".[757] A személyes sérelem mellett, jól látható, hogy Páskándi, mint az áttelepült írók többsége, éppen azt nehezményezi, hogy mennyire nem ismertek még a magyarországi szakmai körökben sem az erdélyi irodalmi élet történéseinek valós hátterei, jelenségei, sem pedig azok nagyon összetett indokrendszere. Érvelése remekül példázza, hogy a kialakult kép sematizmusaiba csak a felületes általánosító szemléletek, vagy a kánoni elvárásrendek meghatározta szelektív névsor számít bele. Ezért találóak azok a sorok is, miszerint számos olyan a korban nagyra értékelt szöveget lehetne megnevezni, melyek inkább tekinthetők a kultúra hordozójának, mintsem műalkotásnak.[758]

V. Összegzés helyett.
(Hagyomány és kánon)

[757] Vö. **Páskándi** Géza, *A szellemi visszahonosodásról II*., in Új Forrás, 1982/6. 64.
[758] Vö. **Szegedy-Maszák** Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja*, in UŐ, *Minta a szőnyegen*, 84.

Hagyomány és kánon viszonya – az assmanni rendszer értelmében – „értelemfüggő, elsőrendű kódex" és „értékfüggő, másodrendű kódex"[759] összefüggéseiben szemlélhető. S bár az említett rendszerben a hagyomány nem annyira szövegszerű, mint inkább egy általános kommunikációforma, a kánon hozzá való viszonya a maga kényszerű és szükségszerű változásában szemlélhető. Arra maga Assmann is figyelmeztetett, hogy a kánon összefüggéseiben sohasem egy magától értetődő értékállapotról van szó, olyas valamiről, mint a grammatikai elfogadhatóság normája, hanem egy tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról.[760] Ez a normarendszer ugyanakkor sokkalta inkább a megszentelő elv alapján bontja ki értékrendszerének tökéletesség-képét, mintsem egy leegyszerűsítő képlet által „harcol ki" magának központi helyet. Az általa „megszentelt" szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra, mint a hagyományban újra felismert értékelvek elfogadására számít.

Sütő életművének meghatározó fejezete, s közvetetten annak sikere is a magyarság asszimilációját célzó román nacionalista kurzus ellenében bontakozott ki. Magyarországon viszont nem csak az erdélyi magyarság fenyegetettsége miatti aggodalom felkeltésével hatott, hanem azzal is, „hogy az itteni magyarság veszélyeztetettségének kifejezését is megtalálta benne."[761] A Sütő-kánon hipotetikus alakzata különböző kérdésirányokból szemlélhető, de közös problematikákat érint. Irodalomtörténeti helyének fennmaradása abban az esetben lehet ígéretes, amennyiben egyfelől nem zárkózik el az életmű legjobb alkotásaihoz is szükséges kritikus távlatoktól, másfelől az esetleges relativizáló tendenciák is túl tudnak majd tekinteni a normatívvá tett s szükségszerűen temporalizált kánoniság kettősségének kényszerén.

Aki az életmű történetét csupán remekművek történeteként képzeli el, evidenciaként kezeli bizonyos történetiségükben és megítélésükben szükségszerűen változó kategóriáknak művekben való örök felismerhetőségét, ilyen jellegű identitását. Ez a magától értetődőség viszont csak egy vagy több közösnek tételezett, ám meglehetősen szubjektív értékkategória irodalmi értékelésekbe való beemelése által nyerheti el feltételezett legitimációját. Éppen ezért a történeti értékelés változó kritériumairól továbbra sem célszerű megfeledkeznünk, ahogyan érdemes szem előtt tartanunk különböző kulturális diszkurzusok, akár egyidejű kánonok, kánonrétegek változó irodalom-felfogását és hatását is. A történeti szempont ilyen forma mellőzhetetlensége nem csak arra ösztönözhet, hogy művek hatásértékét ne jellemzően

[759] Vö. **Assmann**, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999, 115.
[760] Uo., 114.
[761] Vö. **Gróh** Gáspár, *i.m.,*188.

csak egyszólamú recepciójának történetében vagy a jövőnek szóló értelmezéslehetőségeiben szemléljük, hanem zártságának-nyitottságának fokozataiban szinkrón és diakrón analógiákra is figyeljünk.

Az irodalmi kultuszok élettanáról és a szellemi élet tabuinak általános természetrajzáról az elmúlt bő évtized magyarországi kultuszkutatásai révén is megállapítható immár, hogy különböző korok ránk maradt dokumentumai más és más szempontból közelíthetők és értékelhetők. Ráadásul, mint Dávidházi Péter is megjegyezte, ugyanazon drámaelemzések vagy színikritikák, irodalmi emlékünnepélyekről szóló tudósítások, amelyek az irodalomtörténész, a kritikus és a kutató számára gyakorta „magvatlan szócséplésnek látszanak vagy éppen a szakirodalom színvonalának apályát jelzik", kultusztörténeti szempontból gyakran „tanulságosabbak, mint a kritikatörténeti örökség időálló értékei".[762] A kultusznak mint nyelvhasználati módnak számon nem kérhető jelentésszegmensei - a tulajdonképpen bizonyíthatatlan és ugyanakkor cáfolhatatlan tézisei nem csupán eltérnek teljességükben a másfajta diszkurzusformáktól, de miután ki is vonják magukat a racionális értelmezhetőség hatálya alól, árnyaltabb megközelítésük vagy megértésük egyben a szótár-elméletekhez hasonlóan teljességében új paradigmák elfogadását is feltételezik. A kultikus nyelvhasználat erős érzelmi vonásának köszönhetően képes átlényegíteni a kritikai műfajok értekező szövegeit, amelyek egyébként a tapasztalati ellenőrizhetőségnek és igazolhatóságnak igényét eleve adottnak tekintik. A kétféle nyelvhasználati mód tetten érhető gyakran egyazon szerző tollából is, sokszor attól függően, hogy éppen hol, mikor, milyen alkalomra született az írás, illetve attól is, milyen folyóiratban, közvetítő médiumban tartanak igényt az elemzendő, bemutatandó szövegeken túl egy jelenség, teljes írói szerepkör, történeti ábrázolásmód vagy erkölcsi magatartásminta értelmezésére. (Napilapokban megjelent cikkek, tárcák – például Ruffy Péter tollából –, a népszolgálat Balogh Edgár-i értelmében ötvözték az ismeretterjesztést saját kutatásaik eredményeivel)

Amint Takáts József remek összefoglaló tanulmányában megjegyezte, amellett, hogy a kultuszkutatási törekvések szelíden ironizáló irodalomtörténészi beszédhez vezettek, egyúttal az önkritika eszközeivel is éltek. A kezdeti szövegektől (melyek a *kultikus* beállítottságnak és nyelvhasználatnak, valamint ellenfogalmának, a *kritikainak* perspektívájában álltak) továbbléptek a meghatározottságok olyan fokára, melyben kérdésessé vált, mennyiben lehet egyáltalán az irodalomnak és az irodalomról való

[762] Vö. **Dávidházi** Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989, 1-27., - illetve **Takáts** József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 107-134.

beszédnek maga mögött hagyni kultikus szakaszait, s kritikaivá, tárgyszerűvé, ellenőrizhetővé, racionálissá válnia.[763] Azaz olyan anideologikus vagy dezideologikus mozzanatot feltételeznie, melyben az önmagáról való tudás eleve nem korlátozná saját megismerhetőségébe vetett hitét.[764] Az persze, hogy a kultikus-kritikai fogalompár is szükségszerűen vizsgálat tárgyát képezte, legfeljebb jelentőségében, arányaiban csökkentette, hierarchikus voltában viszont nem változtatta meg az imígyen tételezett kultuszkutatásbeli antropológiai logikát. A kritikai törekvésekben a szekularizáció mozzanata megmaradt, ennek kulturális logikája egy inkább horizontális társadalommal, és jól leosztott, disztingvált szerepekkel kívánt dolgozni, s persze a perifériára száműzte volna a kánoniság kultikus meghatározóit. Ezek viszont magát a kultuszt mint közvetítő intézményt továbbra is fenntarthatják, mégpedig egy hierarchikusan elképzelt világ intézményeként.[765]

A kultuszok irodalomtörténeti feltárásai (bár itthon ezek eddig a művelődéstörténet és a kulturális antropológia szempontjából alapvetően a XIX. századra s a XX. század első harmadára korlátozódtak) részben mellőzték a közvetlen hatalom kérdéskörét, s bár ideológiai rendszerekkel dolgoztak, a politikai jelleg meglehetősen kevés esetben került a vizsgálatok körébe. Talán éppen az említett kritikai viszonyulások miatt, olyan „képzetköröket" tárgyaltak, amelyek mintegy nehezékként fedték el a kritikus vizsgálatokat. Hogy ezekkel a kultikus, sokszor hatalmi, ideológiai, autoriter eljárásokkal mégis kénytelen a kultuszra vonatkozó vizsgálódás is élni, azt jól mutatja, hogy jelen műimmanensebb értékeléseket számonkérő eljárás sem térhetett ki előle. (Mert a hazai recepcióesztétika valóban inkább kanonikus és kritikai ambíciókkal párosult, mintsem történetiekkel, mégsem kerülheti meg az olykor erősen politikai beállítottságú irányzatok nyílt hierarchikus vagy szekuláris törekvéseinek máig ható ideologikusságát, melynek valahol a remélt kritikaivá válását csak az irodalom értelmezésének és értelmezési kereteinek a szépirodalomtól való elválasztása révén érhetné el). Hatástanilag tehát egy olyan semleges területen, mely művek és értelmezéseik vázolt kanonikus szétválaszthatatlanságában legfeljebb részrendszerek differenciálódása (temporális eltávolodása) által tárgyalhatná egyes irodalomszemléletek meghatározó jegyeit.

---

[763] Vö. **Takáts** József, *A kultuszkutatás és az új elméletek*, in UŐ., szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003, 296.

[764] Hasonló mozzanat volt megfigyelhető a kilencvenes évek újabb erdélyi törekvéseiben: a kényszerű elkötelezettségelvek elvetésével az újabb irodalmi csoportosulások egyik első igénye éppen az ilyen jellegű jelentéskioltás volt, amelyben látszólag nem törekedtek ellenideológiára, sem ellenirodalomra. Az immár határokon átívelő *Éneklő Borz* Sütő-száma saját törekvéseikkel kapcsolatosan ezért indíthatott így: „nem antiideológia, hanem anideológia, nem antipolitika, hanem apolitika, nem antisütő, hanem A SÜTŐ." Vö. **Láng** Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

[765] Uo.

A szövegek és olvasásuk értelmezésén túllépő „járulékosságoknak", (szerzői önarcképek, imágók, cselekvések, funkciók, tárgyak, stb.) de Man szavaival az „irodalom külpolitikájának" a háttérbe szorítását az erről való tudásunk elmélyült értelmezői gyakorlata által, de azok társadalmi beágyazottságának képletesen örökös tudatában érhetjük csak el. Az összefonódásukban meghatározó vázolt kánoni diszkurzusok alakulástörténete az irodalomértés történetét is jelentik. A vizsgált korszak kultúrtörténetének és kultúrpolitikája történetének a megíratlansága, részleges feldolgozottsága, és sok esetben polemizáltsága, beleértve a különböző szerkesztőségek és kiadók irányításának, ellenőrzési mechanizmusainak, függőségi viszonyainak és viszonylagos szabadságfokának a meghatározatlanságát, nagymértében hátráltatja az irodalomtörténeti kutatómunkát.[766] A kutatásoknak a listakánoni kiegészítések helyett ezért az értelmezési sémák feltárására célszerű elsődlegesen összpontosítaniuk, amely sémák olyannyira benőtték a befogadás horizontjait, és oly mértékben befolyásolták a jelen esztétikai tapasztalatát is, hogy eddig ismeretlen vagy kevéssé ismert művek aligha tudnának ezen változtatni. A történetiségében vizsgált szűk kánoniság zárt diszkurzusa azonban nem jelentheti sem az egykori alkotások, s legfőképp nem az újabb értékek szükségszerű összehasonlító vizsgálatának mellőzhetőségét. Mert a protokolláris és semmitmondó irodalmi csevelytől, a vállveregetéstől vagy az értetlenkedő elfordulástól bizonyára elérkeztünk már a valódi újraolvasás szügségszerűségének felismeréséig.

A múlttá lett történeti szituációk szerint lekerekített, s egyben érdektelenné is csiszolt Sütő-kép védelmezése, mesterséges fönntartása alighanem értelmetlen és fölösleges is. Érdeklődést nem az ismételt frázisok újjáélesztése, csupán az életmű megtisztítása eredményezhet, még akkor is, ha az ebben érdekelt érvek cáfolhatatlansága és az új szempontok szükségszerűsége negatív irányban korrigálja majd a kialakult kanonikus képleteket és írói pozíciót. Ami megmarad, az életműre rakódott efemer nehezékektől szabadulva, s az egyéb (határon-túli) korabeli művekkel, szerzőkkel a mellérendelésben elhelyezve, elevenebb irodalmi utóéletet eredményezhet majd, mint a politikától szabadulni képtelen, de mégis irodalomesztétikai mércére jogot formáló attitűdök kiüresedőben lévő kanonikus képletei, melyek a közszereplőnek járó túlfűtött, de protokolláris ünneplésekben alig figyeltek a szövegiség hagyományozhatóságának kritériumaira. A korszerűség keretfeltételeinek szövegvizsgálaton túli elvetése a közszereplést szkeptikusan fogadó mai

[766] A polémiákat illetően ráadásul mindmáig tart az irodalmi élet egykori szereplőinek, a különböző szerzőknek, kritikusoknak, szerkesztőknek a – sok esetben egyáltalán nem irodalmi jellegű – nézeteltérése, egyet nem értése, a személyes ellenszenv, a vélt vagy valós felelősség tudatában pedig az áldozati és hatalmi szerepek önkényes leosztása.

álláspontok által ezért is okozhat az autonóm irodalmi értékekben gondolkodók számára az elhallgatásokban, a nem-tamatizálásokban is értetlenséget, az esetlegesen megfogalmazódó kritikákban pedig olykor rágalmakkal felérő vádaknak, teljes eszmerendszerek blaszfémiájának a megélését. A kialakított kép merevsége, sérthetetlennek gondolása pedig a másképp-látás szabadságát nem hatálytalanítja, újabb szövegértésre viszont aligha serkent. Valószínűbb, hogy „az életművet temetetlen halottá teszi."[767] A kritikai visszhang hiányánál is riasztóbb ugyanis az életmű szempontjából a görcsösen ragaszkodó kultuszépítés. A kritikai távlat egyetlen esélye, hogy a mitológiáról és művekről leválasztja az eredeti politikai/ideológiai kontextust, az életmű kapcsán oly sokat emlegetett Németh Lászlóval szólva „kipárolja a régi ítéletrendszerek cefréjéből az irodalmat, hátrahagyva a politikum seprőjét".[768]

Az egyes értelmezések története gyakorlatilag akkor jellemezheti a kánonok történetét, ha nyilvánvalóvá válik, hogy a szűkebben értett (paradigmatikus?) kánonok egyidejűségének, vagy magának a kánonközöttiség állapotának is, (akárcsak irodalmi szövegek és értékeléseik várt vagy valós hatásának) nem csupán kiterjedtsége, de mélysége is meghatározó. Ezek megragadhatósága, az átmenetek állandóságában is az egymásnak ellentmondó igények közt, alighanem az irodalomtörténet egyik legnehezebb feladatát s egyben kihívását jelentik. Minthogy az irodalmi folyamatok természete az olvasói önértés alakzataiban tárja fel (szubjektivitásában maradandó) időtálló értéklehetőségeit, egyes irodalmi szövegek, vagy akár teljes életművek értékvonzatai is az olvasó szubjektumnak (a korra is jellemző) lehetőségeit teszik explicitté, s formálják értékvonulattá mindazt, amit az olvasástechnikák adta mozgásterek kiteljesítése nyújthat. A befogadás aktusai a szövegek önmozgásaiból is táplálkoznak, az értékhatárok megállapításában azonban ez nem zárja ki, hogy a választás egyszerre történeti és esztétikai támpontok szerint érvényesüljön.

[767] Amint némiképp hasonlóan az így kialakított Illyés-képpel, annak védelmezésével kapcsolatosan Lengyel András is leszögezte. Vö. **Lengyel** András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003, 53-63.

[768] Idézi **Ács** Margit, *i.m.*

Az összetett kérdéskört mindazonáltal csak körbejárni lehet, ideologikus kötöttségeit teljességében lebontani aligha. Egy átfogó, az életmű minden darabját az újraértésben megnyilvánuló szándéknak eszmetörténeti, politika-történeti kategóriakészletünket is felül kellene vizsgálnia, s ehhez olyan már-már lehetetlen mértékű kutatásba kellene fognia, amelyik képletesen teljes eszmeköröket összehasonlítva, tudománytörténeti előzményeket és hagyománybeli összefüggéseket vizsgálna.

VI. Könyvészet.

Felhasznált szakirodalom

Ács Margit, *Irodalom-e a népi irodalom?* in Kortárs, 1997/6.

Ágoston Vilmos, *A levágott kéz felelőssége,* in Alföld, 1991/2.

Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999.

Assmann, Aleida – **Assmann**, Jan red., *Kanon und Zensur*, München, Fink, 1987.

Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok. I*., Bp., Szépirodalmi, 1978.

Babits Mihály, *Írók két háború közt*, in Nyugat, 1941, 5. 227-230.

Babits Mihály, *Könyvről – Könyvre*, in UŐ, *Írás és olvasás*. *Tanulmányok*, Bp., Athenaeum, második kiadás, é.n.

Bacsó Béla szerk., *Szöveg és interpretáció*, Bp., Cserépfalvi, 1991.

Balassa Péter, *A látvány és a szavak*. *Esszék, tanulmányok 1981-1986*, Bp., Magvető, 1987.

Balázs Imre József, *Hervay Gizella*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

Balázs Imre József szerk., *Vissza a Forrásokhoz*. - *nemzedékvallató*. Kolozsvár, Polis, 2001.

Balogh Edgár, *Népi kultúránk megújulásáról van szó,* in Művelődési Útmutató, 1948/1.

Balogh F. András, *Gondolatok az egyetemesség és sajátosság vitájáról,* in *Tárlat* (szerk. **Egyed** Péter.) Bukarest, Kriterion, 1991. 8–30.

Bányai János, *Kisebbségi magyaróra*. *Tanulmányok, kritikák*, Újvidék, Forum, 1996.

Barthes, Roland: *Válogatott írások,* (vál., utószó **Kelemen** János.) Bp., Európa, 1976.

Bécsy Tamás, *Kalandok a drámával: magyar drámák 1945-1989.* Bp., Balassi, 1996.

Beke Ibolya, *A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között*, in *A kárpát-medence népeinek együttélése a 19.-20. században.* (szerk. **Egry** Gábor – **Feitl** István) Bp., Napvilág, 2005.

Béládi Miklós, *Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom*, in *A magyar irodalom története 1945-1975. IV. -A határon túli magyar irodalom*, (szerk. **Béládi** Miklós) Bp., Akadémiai, 1982.

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Bertha Zoltán, *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*, in Tiszatáj, 1990/3.

Bertha Zoltán, *Gond és mű*. *Tanulmányok az erdélyi magyar irodalom köréből*, Bp., Széphalom, 1994.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp., TIT, 1984.

Bezeczky Gábor, *Kánon és trópus*, in Helikon, 1998/3.

Bezeczky Gábor, *Az irodalomtörténet mint mesemondás*, in (**Zemplényi**, **Kulcsár-Szabó**, **Józan**, **Jeney**, **Bónus** szerk.) *Látókörök metszése*. *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, Bp., Gondolat, 2003, 60-61.

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája.* Bukarest, Kriterion, 1984.

Bíró Béla, *A gyűlölet terhe* (Esszék, 1997-2000), Bp., Liget könyvek, 2000.

Bisztray Gyula, *Írók az únióért*, in *Író és nemzet*, Bp., Révai, 1943.

Bloom, Harold, *The Western Canon. (The books and school of the ages)* N.Y., Harcourt Brace, 1994; illetve N.Y., Riverhead, 1995.

Bodor Ádám, *A börtön szaga*, Válaszok **Balla** Zsófia kérdéseire, Bp., Magvető, 2002.

Boka László, *A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2004.

Boka László, *Az értelem értelmisége*, in Erdélyi Riport, 2005, 12, március 24, 26-27.

Boka László, *Ideologikus alakzatok az (1957 utáni) erdélyi irodalom fogadtatásában*, in **Jeney** Éva – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *(Tév)eszmék bűvölete*, Bp., Akadémiai, 2004.

Boka László, *A divattól a kultuszig,* in **Dobos** István – **Szegedy-Maszák** Mihály, szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Bonyhai Gábor, *Összegyűjtött munkái*, Bp., Balassi, 2000.

Borbándi Gyula, *Népiség és népiek*. *Esszék, tanulmányok, cikkek*, Bp., Püski, 2000.

Bottoni, Stefano, *A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy,* in Korall, 2004/18; illetve in A Hét, 2005, február 17.

Bretter György, *Itt és mást*, Bukarest, Kriterion, 1979.

Bretter György, *A hegyen túl is hegy van*, in Korunk, 1976/3.

Bretter György szerk., *Szövegek és körülmények*. Bukarest, Kriterion, 1974.

Bretter Zoltán, *A kipontozott részek izgalma*, in Beszélő, 1991, február 9, 28.

Clausen, Christopher, *„Canon, Theme, and Code"* in *The Hospitable Canon*. (**Nemoianu**, Virgil and **Royal**, Robert eds.) Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Csapody Miklós, *Értelem és remény. Tíz év fiatal erdélyi magyar irodalma*, in Alföld, 1987/12.

Cs. Gyímesi Éva, *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992.

Cs. Gyímesi Éva, *Értéktudat és önreflexió*, in Korunk, 1992/8.

Cs. Gyímesi Éva, *Honvágy a hazában*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Cs. Gyímesi Éva, *Az elszigeteltség fokozatai*, in ItK., 1994/5-6.

Cs. Gyímesi Éva, *Colloquium Transsylvanicum*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.

Csak tiszta forrásból, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Füzetei. 12. 1980.

Cseh Gergő, **Kalmár** Melinda, **Pór** Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956-1963,* Bp., Osiris, 1999.

Cseke Péter, *„Irodalomirányítás" 1947-1989*, in Korunk, 1996/4.

Czine Mihály, *A romániai magyar irodalom a két világháború között. Az új romániai magyar irodalomról*, in UŐ, *Nép és irodalom,* I-II. Bp., Szépirodalmi, 1981.

Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században, – A kisebbségi magyar irodalmak*, Bp., Kortárs, 2001.

Dávid Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.

Dávid Gyula szerk., *Történelmünk a Duna-medencében*, Kolozsvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság – Polis, 1998.

Dávid Gyula- **Marosi** Péter- **Szász** János, *A romániai magyar irodalom története*, Bukarest, Tankönyvkiadó, 1978. - tankönyv a XII. osztály számára.

Dávid Gyula, **Szász** László szerk., *Egyedül. Székely János emlékezete*, Bp., Nap Kiadó, 1999.

Dávidházi Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya*, in ItK. 2004/1.

Dávidházi Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése*, in UŐ, *Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Bp., Gondolat, 1989

De Man, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, in Pompeji, 1997/2-3.

Depew, Mary and **Obbink**, Dirk eds., *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 2000.

Diószegi László – **R. Süle** Andrea szerk., *Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989*, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1990.

Dobos István – **Szegedy-Maszák** Mihály szerk., *Kánon és kanonizáció*, Debrecen, Csokonai, 2003.

Eagleton, Terry, *The Ideology of the Aesthetic*, Cambridge, Blackwell, 1990.

Eagleton, Terry, *The idea of Culture*, Massachusetts, Blackwell, 2000.

Erdődy Edit szerk., *Magyar irodalom a XX században,* Bp., NHK, 1992.

Even-Zohar, Itamar, *Literature, as goods, literatures, as tools,* in Neohelicon, XXIX, (2002) 1, 75-83.

Even-Zohar, Itamar, *Polysystem Theory*, in Poetics Today, Vol. 1. No. 1-2, Autumn, 1979. - magyarul részben: *A többrendszerűség elmélete*, in Helikon, 1995/4., 434-450.

Ézsiás Erzsébet, *Mai magyar dráma*, Bp., Kossuth, 1986.

Fabiny Tibor szerk., *A hermeneutika elmélete*. *Tanulmányok,* Szeged, JATEPress, 1998 Ikonológia és Műértelmezés 3.

Farkas Zsolt, „Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban", in UŐ, Most akkor. Bp., Filum, 1998.

Filep Tamás Gusztáv, *A szobrok tanulsága***,** in Könyvvilág, 1990/6.

Filep Tamás Gusztáv, *Búcsú Váradtól*, in Kortárs 1995/5.

Filep Tamás Gusztáv, *Népnemzetiek és népi-nemzetiek*. *Kovács Imre* harmadik út*jai,* in Egyház és Világ, 4. 1993/11.

Fish, Stanley, *Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény?,* in Nagyvilág, 1995/4.

Fish, Stanley, *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*, in *Az irodalom elméletei III,* (szerk. **Thomka** Beáta.) Pécs, Jelenkor, 1997.

Fowler, Alastair, *Genre and the Literary Canon*, in New Literary History 11, (1979) 97–119.

Fried István, *Utak és tévutak Kelet-közép-Európa irodalmaiban*, Bp., Gondolat, 1989.

Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*. *Four Essays*, New Jersey, Princeton, 1957, - magyarul *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1999.

Gadamer, Hans Georg, *Igazság és módszer*, (ford. **Bonyhai** Gábor) Bp., Gondolat, 1984.

Gálfalvi György, *Marad a láz?* Bukarest, Kriterion, 1977.

Gálfalvi Zsolt, *Közös gond és felelősség*, in Igaz Szó. 1979/1.

Gáll Ernő, *Számvetés*, Kolozsvár, Komp-Press, 1995.

Gáll Ernő, *Napló. I. 1977-1990*, Kolozsvár, Polis, 2003.

Gates, Henry Louis Jr., *Loose Canons*, Oxford and N.Y., Oxford University Press, 1992.

Geertz, Clifford, *Az ideológia, mint kulturális rendszer*, in G., C., *Az értelmezés hatalma*, (vál. **Niedermüller** Péter), Bp., Osiris, 2001.

Gergely András, *Nemzet és érték viszonyához*, in Új Forrás, 1979/5., 67-70.

Gombrich, Ernst H., *Ideas and Idols: Essays on Values in History and in Art*. Oxford, Phaidon, 1979.

Gorak, Jan, *The Making of the Modern Canon. Genesis and crisis of a literary idea,* NJ., Athlone, 1991.

Gorak, Jan (ed.) *Canon vs. Culture*, N.Y. and London, Garland, 2001.

Görömbei András, *A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvége.* (szerk. **Görömbei** András) Debrecen, Kossuth, 2000.

Görömbei András, *Kisebbségi magyar irodalmak, 1945-1990,* Debrecen, Kossuth, 1997.

Görömbei András, *Napjaink kisebbségi magyar irodalma,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2. kiadás. (1984) 1993.

Görömbei András szerk., *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen,* Debrecen, Kossuth, 2000.

Guillory, John, *„Canon",* in *Critical Terms for Literary Study*, (**Lentricchia**, Frank and **McLaughlin**, Thomas eds.) Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Guillory, John, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press. 1993.

Gróh Gáspár, *Hallgatag jövendő*, in Magyar Szemle, 1998/3, 188.

György Péter, **Kiss** Barbara, **Monok** István szerk., *Kulturális örökség, társadalmi képzelet*, Bp., OSZK - Akadémiai, 2005.

Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elméletéről*, in **Csepeli** György szerk., *Modern Polgári Társadalomelméletek*, Bp., Gondolat, 1987.

Hankiss Elemér, *Érték és társadalom*, Bp., Magvető, 1977.

Haraszti Miklós, *A cenzúra esztétikája*. Bp., Magvető. 1991.

Hartman, Geoffrey H., *The faithful question of culture*. N.Y., Columbia University Press, 1997.

Hauser, Arnold, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982.

Hawkes, David, *Ideology.* London & New York, Routledge, Second edition, 2003.

Hoppál Kál Bulcsú, A *Délvidéki önazonosság és irodalma – Egy filozófus töprengései egy lehetséges identitásról*, in Hitel, 2005/1.

Huszár Sándor, *Irodalomalapítók és utódaik*, Bp., Pont, 2003.

Illyés Elemér, *A megmaradás újrafogalmazása*, in *Magyar Mérleg III*, *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után. 1945-1980,* (szerk. **Saáry** Éva), Zürich, SMIKK, 1980.

Illyés Gyula, *Szellem és erőszak*, Bp., Magvető, (1978) 1988.

Jauss, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, (vál. szerk., **Kulcsár-Szabó** Zoltán), Bp., Osiris, 1997.

Jákfalvi Magdolna, *Kettős beszéd – egyenes értés,* in *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete,* (szerk. **Kisantal** Tamás, **Menyhért** Anna), Bp., JAK, L'Harmattan, 2005.

Jancsó Elemér, *Erdély irodalmi élete1918-tól napjainkig*, in Nyugat, 1935, 4. 283-298.

Jánosházy György, *Történelmi drámáinkról. [1960–1990.],* in Látó, 1991/11.

Kalla Zsuzsa szerk., *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.

Kálmán C. György, *Te rongyos (elm)élet!* Bp., Balassi, 1998.

Kálmán C. György szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*. Bp., Balassi, 2001.

Kántor Lajos, *Felnőnek a legkisebb fiúk*, Kolozsvár, Polis, 2001.

Kántor Lajos - **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1945-1970,* Bukarest, Kriterion, 1971;- Második, javított kiadás, *Romániai magyar irodalom 1944-1970*. címmel! Uo.,1973.

Kennedy, George A., *Classics and Canons*, in South Atlantic Quarterly 89, (1990) 217–225.

Kiss Gy. Csaba, *Közép-Európa, nemezetek, kisebbségek*, Bp., Pesti Szalon, 1993.

Kiss Gy. Csaba, *A magyarság helyzete Kelet-Közép-Európában*, in *Történelmünk a Duna-medencében*, (szerk. **Dávid** Gyula), Kolozsvár, Polis, 1998.

Kiss Gy. Csaba, *A nemzeti kérdés a 60-as és 70-es évek irodalmában*, in Alföld, 1991/6.

Kiss Gy. Csaba, *Nemzetiségi lét – nemzetiségi irodalom*, in Alföld, 1975/10.

Klaniczay Tibor szerk., *A magyar irodalom története,* 2. javított kiadás, Bp., Kossuth, 1985.

Kocur László, *Határ és irodalom*, in *Szövegek között VII*. - *Irodalomelméleti tanulmányok*, (szerk. **Fried** István), Szeged, 2003.

Kókay György – **Buzinkay** Géza – **Murányi** Gábor, *A Magyar sajtó története,* Bp., MÚOSZ – Bálint György Újságíró Iskola, 2000

Kós *Károly levelezése Czine Mihállyal*. Bp., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.

Kötő József, *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből,* Kolozsvár, 1976.

Kötő József, **Pribula** László szerk., *Politikum vagy esztétikum?* (Összeállítás az 1990. június 8-án tartott színházi és történettudományi szimpózium anyagából. II. Nemzetiségi Színházi Fesztivál. Kisvárda, 1990. június 7–11.), Kisvárda, Kisvárdai Várszínház, 1991.

Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991,* (2. kiadás.) Bp., Argumentum, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái*, Bp., Balassi, 1994.

Kulcsár Szabó Ernő, *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete,* in UŐ, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000.

Kulin Ferenc, *Nemzet és egyén*, in Új Forrás, 1980/6.43.

Kuncz Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában,* in Nyugat, 1928, 20. 501-508.

Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám*, in Erdélyi Helikon, 1929, 487-492.

Kuszálik Péter, *Irodalomtörténet és vidéke,* in Látó, 1994/5.

L. Balogh Béni szerk., *Kötődések Erdélyhez,* Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Laczkó Miklós, *Népiesség egykor és ma*, in 2000, 1993/3.

Láng Gusztáv, *Egy régi vita kísértete*, in Igaz Szó, 1978/9.

Láng Gusztáv, *Kánonok és szövegek*, in Irodalmi Jelen, 2005/4.

Láng Gusztáv, *Kivándorló irodalom*. *Kísérletek*, Kolozsvár, Komp-Press. 1998. Ariadné könyvek.

Láng Gusztáv, *A lázadás közjátéka*. *Dsida-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1996.

Láng Zsolt, *A SÜTŐ*, in Kalligram, 1996/4, 65-67.

Láng Zsolt, *Hányan mentek Piripócsra?* Kolozsvár, Komp-Press, 1995. Ariadné könyvek.

Lauter, Paul, *Canons and Context*. N.Y. Oxford University Press, 1991.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Lengyel András, *A „korszerűtlen" Illyés*, in **Görömbei** András szerk., *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, Bp., Kortárs, 2003.

Lentricchia, Frank and **McLaughlin**, Thomas (eds.) *Critical Terms for Literary Study,* Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Levine, Lawrence W., *The Opening of the American Mind: Canons, Culture, and History*, Boston, Beacon Press, 1996.

Lindenberger, Herbert, *The History in Literature. On: Value, Genre, Institutions,* New York-Oxford, Columbia University Press, 1990.

Makkai Sándor, *Magunk revíziója*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1931.

Makkai Sándor, *"Csak énekeljetek"*, in UŐ, *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

Margócsy István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*. (Kommentár és florilégium), in ItK, 1990/3.

Margócsy István, *Petőfi Sándor. Kísérlet,* Bp., Korona, 1999.

Márkus Béla, *A betokosodott kudarc*, Bp., Széphalom, 1996.

Márkus Béla, *Külön sors – külön irodalom*, Bp., Nap kiadó, 2002.

Márkus György, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins–Lukács Archívum, 1992.

Martos Gábor, *Légkör, szellemi arcvonal és a minőség igénye*, Bp., Mérték, 1989.

Martos Gábor, *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1994.

Mester Béla, *Szilágyi István. Hatalom, ember, technika,* Bp., Kijárat, 2004.

Miklós Ágnes Kata, *A harmadik Forrás-nemzedék létezésének és széthullásának sajátosságai,* in *Oktatás, kutatás, gyakorlat,* (szerk. **G. Márkus** György), Bp., ÁVF Tudományos Közleményei 5, 2002.

Molnár János, *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged, 1993.

Mózes Attila, *Céda korok történelme. Tanulmányok, kritikák, 1974-1990*, Marosvásárhely, Mentor, 2004.

Nagy György, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Komp-Press és Polis, 1999.

Németh László, *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*, (szerk. **Nagy** Pál), Marosvásárhely, Mentor, 2001.

Németh Zoltán, *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* in UŐ, *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2005.

Nemoianu, Virgil and **Royal**, Robert eds., *The Hospitable Canon*, Philadelphia and Amsterdam, John Benjamins Publ. Co., 1991.

Nyírő József, *Erdélyi irodalom*, in Keleti Újság, 1928, ápr.29.

Panek Zoltán, *Írjon ön is írül,* in A Hét, 1978/35.

Páskándi Géza, *A szellemi visszahonosodásról I-II*., in Új Forrás, 1982/5-6.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

Pomogáts Béla, *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrában,* in Kisebbségkutatás, 1996/3.

Pomogáts Béla, *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, Bp., Magvető, 1987.

Pomogáts Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Beremányi, 1992.

Pomogáts Béla, *Kisebbség és humánum*. *Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból,* 2. átdolgozott kiadás, Bp., Korona Nova, 1998.

Pomogáts Béla, *Erdélyi autonómia – európai integráció*, Nagyvárad, NAT, 2004.

Pyle, Forest, *Képzelőerő és ideológia*, in Helikon, 2000/1-2.

Radnóti Sándor, *Válasz a kérdésre: Mi a klasszikus?* in Holmi, 2000/7.

Radnóti Sándor, *Kánon és relativizmus*, in Alföld, 1996/2.

Radnóti Zsuzsa, *Pro és kontra a kortárs magyar drámáról*, in Alföld, 1997/2.

Rákai Orsolya, *Séta a zsinór mögött? Vázlat az irodalmi kultuszról mint a "komplementer olvasás" egy sajátos esetéről,* in Alföld, 2002/12.

Ricoeur, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, (ford. **Jeney** Éva, szerk. **Szegedy-Maszák** Mihály), Bp., Osiris, 1999.

Ricoeur, Paul, *A szöveg világa és az olvasó világa*, in *Narratívák 2. Történet és fikció*, (szerk. **Thomka** Beáta), Bp., Kijárat, 1998.

Robotos Imre, *Pengeváltás*, Nagyvárad, Literátor, 1997.

Rohonyi Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris - Láthatatlan Kollégium. 2001.

Rónay László, *Erkölcs és irodalom*, Bp., Vigília, 1993.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg I. A magyarországi szellemi élet harminc éve, 1948-1978.* Zürich, SMIKK, 1979.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg II. Nyugati magyar kulturális élet a II. világháború után, 1945-1979.* Zürich, SMIKK, 1980.

Saáry Éva szerk., *Magyar Mérleg III. A kisebbségben élő magyarság kulturális élete a II. világháború után.* 1945-1980, Zürich, SMIKK, 1980.

Sauerberg, Lars Ole, *Versions of the Past – Visions of the Future,* London, Macmillan Press Ltd., N.Y., St. Martin's Press Inc. 1997.

Sela-Shefy, Rakefet, *The concept of Canonicity in Polysystem Theory*, in Poetics Today. 11, 1990/3.

Sela-Shefy, Rakefet, *Canon formation revisited: canon and cultural production*, in Neohelicon, XXIX, 2002/2.

Simon Zoltán szerk., *Romániai magyar irodalom 1970–1990*, Az Alföld, 1991/2 számának (Az 1990. november 5–16.-i Debreceni Irodalmi Napok előadásainak) szerkesztett szövege. Debrecen, 1991.

Standeisky Éva, *Az írók és a hatalom*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Stark, Werner, *The Sociology of Knowledge*, London, 1958.

Sz. Nagy Péter szerk., *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Bp., Rakéta, 1990.

Szabó B. István, **Császtvay** Tünde szerk., *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. - az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete 1993. november 25-26-i tudományos konferenciájának előadásai, Bp., ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994.

Szabó Gyula, *Képek a kutyaszorítóból*. *I-IV,* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2001.

Szakolczay Lajos, *Dunának, Oltnak*, Bp., Szépirodalmi, 1984.

Szakolczay Lajos: *A csavargó esztétikája*, Bp., Balassi, 1996.

Szász László, *Egy szerencsés kelet-európai. Székely János*, Bp., Az Irodalom Visszavág - Új mandátum, 2000.

Szegedy-Maszák Mihály, *The Idea of National Character: A Romantic Heritage,* in **Boerner**, Peter (ed.) *Concepts of National Identity: An Interdisciplinary Dialogue*, Nomos, Baden-Baden, 1986.

Szegedy-Maszák Mihály*, „Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995.

Szegedy-Maszák Mihály, *Literary canons: National and international*, Bp., Akadémiai, 2001.

Szegedy-Maszák Mihály szerk., *National Heritage – National Canon*, Bp., Collegium Budapest Workshop Series 11., 2001.

Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998.

Szegedy-Maszák Mihály, *Újraértelmezések. Esszék – irodalomról,* Bp., Krónika-Nova, 2000.

Szekfű Gyula, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, in Erdélyi Helikon, 1928. 13-15.

Szekfű Gyula szerk., *Mi a magyar?,* Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939.

Szeli István, *A peremkultúra élettana*, Újvidék – Bp., Forum – Akadémiai, 1993.

Szerb Antal, *Magyar Irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 483.

Szerdahelyi István, *A nemzeti irodalom egysége*, in Új Forrás, 1982/7.

Szilágyi Ákos, *A hetvenes évek „uralkodó eszméi"* in Művészet, 1986/7.

Szilágyi Ákos, *A magyar irodalom önszemléletéről*, in Új Forrás, 1982/4.

Szilágyi Ákos, *Sturm und Drang a legújabb magyar irodalomban*, in Magyar Lettre, 2005/Tavasz.

Szilágyi Márton, *Együtt – egy másért?* in UŐ, *Kritikai berek,* Bp., JAK, Balassi, 1995.

Szirák Péter, *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*, in *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*, szerk. **Görömbei** András, Debrecen, Kossuth, 2000.

Szondi, Peter, *A modern dráma elmélete. 1880-1950,* Bp., Gondolat, 1979; illetve Bp., Osiris, 2002.

Tabéry Géza, *Emlékkönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1930.; illetve Nagyvárad, NAT, 2003.

Takács József szerk., *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.

Takáts József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Bp., Kijárat, 2000.

Thomka Beáta szerk., *Narratívák 2. Történet és fikció,* Bp., Kijárat, 1998.

Toldy Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, I-II., Emich Gusztáv, 1851.

Tóth Sándor, *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*, in *Rólunk van szó,* Bukarest, Kriterion, 1980.

Tóth Sándor, *Jelentés Erdélyből*, Párizs, n.n. 1989 (1987).

Tönnies, Ferdinand, *Közösség és Társadalom*, Bp., Gondolat, 1983.

Tőzsér Árpád, *Az irodalom határai*, Pozsony, Kalligram, 1998.

Tőzsér Árpád, *Önszemlélet és másságtudat*, in Új Forrás, 1982/5, 60-64.

Vallasek Júlia, *Az erdélyi történelmi regény a második bécsi döntés után,* in ItK., 2004/2.

Vallasek Júlia, *Elváltozott világ*, Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 2004.

Vécsi Nagy Zoltán szerk., *Felezőidő. Romániai magyar művészet 1965-75,* Bp., Ernst Múzeum, 2002.

Végh Balázs Béla, *Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában*, in Hitel 2000/1.

Veres András szerk., *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek klubjában. 1980. április 10-12,* Bp., Balassi, 2002.

Veres András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*, in Beszélő, 1996/6.

Vida Gábor, *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?,* in Látó, 1998/3.

Vincze Gábor, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1989,* http://vincze.adatbank.transindex.ro

Vincze Gábor, *A Lancranjan-ügy*, in Tiszatáj, 2006/3.

Vincze Gábor, *Ceausescu „fantomszervezete*": *a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa születése,* – kézirat. 2003.

Vincze Gábor, *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig"*, in *Kötődések Erdélyhez*, (szerk. **L. Balogh** Béni), Tatabánya, Alfadat-Press, 1999.

Visky András, *Szolgálni és (ki)szolgálni,* in Kalligram, 1996/4, 68-71.

Von Hallberg, Robert, ed. *Canons*, London and Chicago, The University of Chicago Press. 1983.

Wellek, René – **Warren**, Austin, *Az irodalom elmélete*, Bp., Gondolat, 1972; illetve Bp., Osiris, 2002.

Z. Varga Zoltán, *Önéletírás-olvasás,* in Jelenkor, 2000/1.

Zizek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology*, New York, Verso, 1998.

Felhasznált, életműről szóló cikkek és tanulmányok.

Ablonczy László: Csillag a máglyán. = Alföld, 1976. 3. sz. 87–91.
Ablonczy László: Az álmatlanság álmai. = Forrás, 1976. 9. sz. 87–89.
Ablonczy László: Az írás megbékítő hatalma. = Forrás, 1977. 5-6. sz. 3-7.
Ablonczy László: A vesszőzés módozatai. = Alföld, 1978. 7. sz. 98–100.
Ablonczy László: Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Forrás, 1978. 1. sz. 86–88.
Ablonczy László: Hófúvásos időben. = Tiszatáj, 1986. 3. sz. 91–96.
Ablonczy László: Sütő András: Az Álomkommandó. = Confessio, 1988. 1. sz. 114–117.
Ablonczy László: A tízesztendős Szuzai menyegző. = Tiszatáj, 1990. 1. sz. 91–94.
Ablonczy László: „S kezdék nevetni a sírás helyett.” = Tiszatáj, 1993. 11. sz. 50–58.
Alexa Károly: Sütő András: Istenek és falovacskák. = Kortárs, 1973. 12. sz. 2033–2035.
Alexa Károly: Maros menti Parainesis. = Kortárs, 1977. 12. sz. 2000–2003.
Almási Miklós: Sütő András: Álomkommandó. = Kritika, 1987. 11. sz. 33-34.
Annus József: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1976. 2. sz. 88–90.
Annus József: András ama tiszta ingben…= Tiszatáj, 1982. 1. sz. 82-84.
Bakonyi István: Írónk és kora: Vázlat Sütő Andrásról. = Új Forrás 1991. 12. sz. 70-74.
Balázs Mihály: Sütő András. = Írók, képek II. 3. kiadás. Szerk.: Dr. Szabó Ödönné. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 258–273.
Balázs Sándor: Münzer felelőssége. = Korunk, 1975. 7. sz. 522–526.
Balázs Sándor: Egy mű vallásbölcseleti háttere. A „Csillag a máglyán” című drámáról. = Világosság, 1977. 2. sz. 96–100.
Balogh Edgár: Köszönet egy könyvajánlásért. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 172–177.
Balogh Edgár: Sütő András itt marad. = B. E.: Acéltükör mélye. Kriterion, Bukarest, 1982. 74–76.
Balogh Edgár: Sütő András házi ünnepére. = B. E.: Magyarok, románok, szlávok. Kossuth, Budapest, 1986. 225–227.
Balogh László: Sütő András: Emberek indulnak. = Új Hang, 1954. 6. sz. 88–91.
Bálint Tibor: Hétköznapok a keresztfán. = B. T.: Kenyér és gyertyaláng. Dacia, Kolozsvár, 1975. 110–116.
Barota Mihály: Omló egek alatt. = Életünk 1991. 6. sz. 569-572.
Bata Imre: Sütő András drámáinak nyelvéről. = Új írás, 1976. 3. sz. 80-82.
Bécsy Tamás: A szavak és a viszonyok szintje Sütő András két drámájában. = Színház, 1978. 7. sz. 1–7.
Bécsy Tamás: Jellemek és cselekmény. = Új Írás. 1976. 3. sz. 82-86.
Béládi Miklós: Tártkarú világ – Sütő András novellái. = Élet és Irodalom. 1960. 38. sz. 8.
Bellyei László: Kritikai megjegyzések az „Egy lócsiszár virágvasárnapja” című drámához. = Életünk, 1975. 2. sz. 169–173.
Berkes Erzsébet: Egy Lócsiszár virágvasárnapja. = Kritika, 1974. 12. sz. 19.
Berkes Erzsébet: Advent a Hargitán. = Kritika 1986. 4. sz. 27-28.
Berkes Erzsébet: Szökésben a falvédőről. = Élet és Irodalom, 1986. IV., 18.
Bertha Csilla: Nemzeti sorstragédiák. Párhuzamok Sütő András és Brian Friel drámájában. = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XVIII/1. Eger, 1987. 51–70.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. Monográfia Sütő Andrásról. = B. Z.: Gond és mű. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1994. 11–131.; 177–180.
Bertha Zoltán: Erdélyi magyar gondok – újabb könyvek tükrében. = Magyar Élet, 1994. 2. sz. 13–18.
Bertha Zoltán: A közösség homlokráncai – Sütő András arcképéhez. = Magyar Napló, 1995. 7. sz. 20–23.

Bretter György: A hegyen túl is hegy van. = B. Gy.: Itt és mást. Kriterion, Bukarest, 1979. 472–479.
Czine Mihály: Halkított, köznapi köszöntés. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 6-8.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. = Alföld, 1979. 8. sz. 56-59.
Czine Mihály: Olvasónapló. = Forrás, 1992. 2. sz. 89-90.
Czine Mihály: Sütő András küldetése. Anyám könnyű álmot ígér. Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Cz. M.: Nép és Irodalom I–II. Szépirodalmi, Bp. 1981. II. 140–155.
Czine Mihály: Sütő András könyve. = Forrás, 1992. 2. sz. 89–90.
Cs. Nagy Ibolya: A bölcsőhely parancsai. = Alföld, 1977. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Mese – mesén túli üzenettel. = Alföld, 1987. 6. sz. 52–55.
Cs. Nagy Ibolya: Út a méltóságától megfosztott emberig. = Hitel, 1999. 12. 87–97.
Csányi László: A kollektív sorsviselés iskolája. = Új írás, 1984. 8. sz. 111-113.
Cseres Tibor: Szavaink Nagyfejedelemsége. = Élet és Irodalom, 1977. 51. sz. 3.
Csoóri Sándor: Az elveszített szem fényei. = Cs. S.: Tenger és diólevél I–II. Püski, Bp. 1994. I. 518–520.
Csűrös Miklós: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Kortárs, 1982. 5. sz. 816–818.
Dobos László: Levél Sütő Andráshoz. = Alföld, 1977. 6. sz. 34–35.
Dömény Katalin: A mandátumos erdélyi író műhelye egy rekonstruált keletkezéstörténet tükrében. - Egy lócsiszár virágvasárnapja c. drámájának geneziséhez. = Szivárvány, 14. évf. 1993. 41. sz. 125-129.
Duba Gyula: A megmaradás hirdetője. = Irodalmi Szemle, 1977. 7. sz. 649–650.
Egyed Péter: A műhely aggodalma és bizonyossága. = Korunk, 1981. 6. sz. 448–451.
Elek Tibor: A lehetetlen kísértése. = E. T.: Szabadságszerelem. Pozsony, 1994. 83–96.
Éltető József: Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek. = Ötven nagyon fontos regény: műismertetés és műelemzés / (Aczél Géza, Ádám Péter, Bakcsi György et al. 2. módosított kiad.) - Lord Könyvkiadó, Bp., 1998.- 314-319.
Ézsiás Erzsébet: Sütő András. = É. E.: Mai magyar dráma. Kossuth, Bp. 1986. 105–114.
Farkas Árpád: Pusztakamarási körtevirág. = F. Á.: Asszonyidő. Bukarest, 1983. 91–99.
Fehér István: Anyám könnyű álmot ígér. = Kritika, 1973. 1. sz. 26.
E. Fehér Pál: Nota bene. A szuzai menyegző. = Élet és Irodalom 1980. 24. sz. 6.
Fenyő István: Forradalom és humanizmus. = F. I.: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp. 1979. 678–697.
Fenyvesi Félix Lajos: Őrszem a Hargitán. = Confessio. - 21. évf. 1997. 3. sz. 47-48.
Féja Géza: Műfaj születik. = F. G.: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi, Bp. 1978. 184–189.
Fodor Sándor: Magasrendű harmónia. = Utunk, 1970. 12. sz. 1.
Fónod Zoltán: Mi dolgunk a világon… – A történelem parancsai Sütő András műveiben. = Irodalmi Szemle, 1982. 3. sz. 243-245.
Földes László: Emberek indulnak. = Igaz Szó, 1953. 4. sz. 114–123.
Gách Marianne: 21 kérdés Sütő Andráshoz. Film, Színház, Muzsika, 1976. 1. sz.
Gál Sándor: Csillag a máglyán. = Irodalmi Szemle, 1977. 2. sz. 164–165.
Gálfalvi Zsolt: Félrejáró Salamon. = Utunk, 1956. 39. sz.
Gálfalvi Zsolt: Vallomás az elkötelezettségről. Drámák humánuma – avagy a humánum drámái. = G. Zs.: Az írás értelme. Kriterion, Bukarest, 1977. 179–204.
Gálfalvi Zsolt: Sütő András drámái és az Éden kristályfái. = Sütő András: Három dráma. Eminescu, Bukarest, 1982. 5–14.
Gáll Ernő: „Holt-tengeri” jelentés. = G. E.: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Szépirodalmi, Bp. 1978. 192–195.
Gáll Ernő: A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája. = G. E.: A sajátosság méltósága. Magvető, Bp. 1983. 97–121.
G. Kiss Valéria: Ahol véget ér a szó… = Alföld, 1977. 6. sz. 57–59.

Görömbei András: A megmaradás etikája és esztétikája. = Alföld, 1974. 7. sz. 60-65.
Görömbei András: "Kelj fel és beszélj" = Tiszatáj, 1978. 3. sz. p. 71-75.
Görömbei András: Sütő András felszólalása fejtartásunk ügyében. = Tiszatáj, 1979. 2. sz. 68-75.
Görömbei András: Az önvizsgálat belső kényszere. = Alföld, 1981. 6. sz. 84-89.
Görömbei András: A hatalom gyermekkori játszótársa. = Tiszatáj, 1982. 7. sz. 45-51.
Görömbei András: "Az ember amíg él, játszani is akar". = Alföld, 1984. 5. sz. 66-77.
Görömbei András: Folytatás és megújulás: Sütő András prózaművészete az ötvenes és hatvanas évek fordulóján. = Tiszatáj, 1984. 10. sz. 56-64.
Görömbei András: Csillag a máglyán. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 38-49. p.
Görömbei András: "Felgyűlt az idő" : Az Anyám könnyű álmot ígér időszerkezete. = Alföld, 1977. 6. sz. p. 47-51. illetve "Ki viszi át...?" / Görömbei András. - Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.- p. 323-334.
Görömbei András: Sütő András: Sikaszói fenyőforgácsok. = Alföld, 1988. 7. sz. 84–86.
Görömbei András: A lőtt lábú madár nyomában. = Életünk, 1989. 1/2. sz.. 88-90.
Görömbei András: Sütő András. In: G. A.: Kisebbségi magyar irodalmak 2. kiad. Kossuth Egyeteni Kiadó, Debrecen 1997.; 3. bőv. kiad. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2001.
Görömbei András: Tűnődés Sütő András naplójegyzeteinek olvasása közben – kitérőkkel. = Alföld, 1991. 8. sz. 83–90.
Görömbei András: Sütő András. = G. A.: Napjaink kisebbségi magyar irodalma. Tankönyvkiadó, Bp. 1993. 25–38.
Görömbei András: Erdélyi változatlanságok. Sütő András könyve = Hitel, 2001. 10. sz. 103–106.
Grezsa Ferenc: Sziszüfosz mai szerepben. = Új Írás, 1982. 4. sz. 106–108.
Grezsa Ferenc: Omló egek alatt. = Kortárs, 1991. 1. sz. 160-162. Illetve: G. F.: Vonzások és vallomások. Szeged, Tiszatáj, 1999. 322-327.
Ilia Mihály: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Kortárs, 1970. 9. sz. 1492–1493.
Illyés Elemér: Négy erdélyi prózaíró. = Új Látóhatár, 1971. 5. sz. 539–546.
Illyés Gyula: Sütő András nagy úton. = Tiszatáj, 1977. 6. sz. 3.
Imre László: Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. = Alföld, 1971. 2. sz. 81–83.
Imre László: Sütő András: Rigó és apostol. = Alföld, 1971. 1. sz. 84–85.
Iszlai Zoltán: „Hogy megmaradjunk”. = I. Z.: A valóság közelében. Kossuth, Bp. 1983. 16–20.
Izsák József: Tűnődés a tűnődésben. = Igaz Szó, 1958. 5. sz. 766–770.
Izsák József: Példázat az emberségről. = Igaz Szó, 1961. 6. sz. 857–859.
Jánosházy György: Átfogóbb társadalomrajz felé. = Igaz Szó, 1960. 2. sz. 282–287.
Kacsó Sándor: A parasztkérdés irodalmunkban. = K. S.: Írók – írások. Irodalmi, Bukarest, 1964. 223–233.
Kántor Lajos: Az írói gond változásai. = Korunk, 1970. 6. sz. 956–959.
Kántor Lajos: Táj és világ gondja. = Korunk, 1973. 11. sz. 1635–1639.
Kántor Lajos: A megtalált színház. = Korunk, 1975. 6. sz. 425–433.
Kántor Lajos: A tiltakozás metaforái. = K. L.: Korváltás. Kriterion, Bukarest 1979. 45–50.
Kántor Lajos: „… meg nem maradhatunk az alázat porában”. = K. L.: Korunk: avantgarde és népiség. Magvető, Bp. 1980. 495–503.
Kelemen János: Sütő András: Tártkarú világ. = Kortárs, 1960. 6. sz. 968–969.
Kereskényi Sándor: Értékválság a kisebbségi kritikában. = Alföld, 1994. 2. sz. 87–89.
Kocsis István: Dalon túli dallal… = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 202–203.
Koltai Tamás: Sütő András: Csillag a máglyán. = K. T.: Magyar drámák színháza. NPI, Bp. 1979. 213–216.

Koltai Tamás: „Felügyelőnk, a Nagy Romlás.” = Élet és Irodalom, 1986. 2. sz. 13, illetve K. T.: Színházváltás 1986–1991. Meszprint, Bp. 1991. 7–10.
Kós Károly: Levél Sütő Andráshoz "A Kolozsváriak"-ról. = Kortárs 1973. 12. sz. 1876-1878.
Kósa Csaba: Erdély fáklyái: A tűzfelelős. = Új Idő 1990. 12. sz. 10-16.
Kovács János: Epikusi tűnődések. = K. J.: Kétség és bizonyosság. Kriterion, Bukarest, 1981. 106–122.
Kovács Sándor Iván: Istenek és falovacskák. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp., 1978. 403-409.
Kovács Sándor Iván: Tűnődések a fennmaradás módozatain. Költészet és valóság Sütő András Kálvin-drámájában. = K. S. I.: Jelenlévő múlt. Szépirodalmi, Bp. 1978. 410–421.
Láng Gusztáv: Eszme és történelem. = Alföld, 1977. 6. sz. 42–43.
Lászlóffy Aladár: Ars poetica útközben. = Igaz Szó, 1971. 8. sz. 262–266.
Lázok János: A céltól az eszközig: a Sütő-novelláktól a Sütő-drámákig. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 17–30.
Lázok János: Gondolat és/vagy cselekvés? = Korunk, 1983. 2. sz. 143–150.
Lázok János: A kerek félalmák paradoxonai. = Korunk, 1983. 9. sz. 739–744.
Lázok János: Évek és hazajáró lelkek Sütő András trilógiájában. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 137–140.
Lázok János: A céltól az eszközökig. = Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. 176–210.
Lázok János: A Káin és Ábel metaforikus mélyszerkezete. = Korunk, 1992. 8. sz. 48–55.
Lázok János: "Az év könyve". = Beszélő 3. évf. 1998. 1. sz. 80-84.
Lehel Katalin: Az igazság megszállottja Sütő András drámai életművében. = Somogy, 1991. 1. sz. 52-54.
Marosi Péter: Félrejáró Salamon nyomában. = Igaz Szó, 1956. 12. sz. 1845–1850.
Marosi Péter: Kolhaas haragja és Harag Kolhaasa. Sütő genfi zsoltára. Káin tragédiája. = M. P.: Világ végén virradat. Bukarest, 1980. 142–163.
Martinkó András: Con amore. = Kritika, 1970. 1. sz. 34–38.
Márkus Béla: Fájdalmas farsangi játék. = Alföld, 1977. 6. sz. 60–63.
Márkus Béla: A betokosodott kudarc. = Hitel, 1994. 1. sz. 94–101.
Márkus Béla: Pünkösdi lélekkel. Sütő András: Erdélyi változatlanságok = Reformátusok Lapja, 2001. június 3.
Márkus Béla: A szolgák felelősségével. (Sütő András: Erdélyi változatlanságok.) = Tiszatáj, 2002. július, 77–86.
Melczer Tibor: Évek – hazajáró lelkek. = Kritika, 1982. 6. sz. 34.
Mész Lászlóné: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán = ML: Mai magyar drámák. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. 96–143.; 3. kiad. - Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 193. - (Műelemzések kiskönyvtára)
Miklós Róbert: Cseppben a tenger. = Napjaink, 1970. 11. sz. 10.
Nagy Pál: Drámaírók sikere. = Igaz Szó, 1962. 6. sz. 881–887.
Nagy Pál: Nyugtalan ember. = Igaz Szó, 1963. 5. sz. 794–795.
Nagy Pál: Az idő hullámhosszán. = Igaz Szó, 1967. 1. sz. 572–581.
Nagy Pál: Előszó. = Sütő András: Misi, a csillagos homlokú. Kolozsvár, 1972. 5–27.
Nagy Péter: Sütő András két drámája. = N. P.: Olvasó. Szépirodalmi, Bp. 1980. 3456–352.
Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről. = Magyar Nyelvőr, 1983. 1. sz. 68–75.
Nemes Rita: Vitairatok a Romlás ellenében: Sütő András drámáiról. = Hitel 13. 2000. 10. sz. 101-108.
Olasz Sándor: Sütő András: Évek – hazajáró lelkek. = Forrás, 1982. 3. sz. 82–83.
Oltyán Béla: Máglyák és csillagok: Sütő András etikája. = Tiszatáj, 1987. 6. sz. 3-12.
Pákovics Miklós: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. = Kritika, 1980. 12. sz. 34.

Pálfy G. István: A hitvitázó. = Alföld, 1977. 6. sz. 36–41.
Pálfy G. István: Mosolyba göngyölt aggodalom. = Tiszatáj, 1978. 6. sz. 86–92.
Pálfy G. István: A hitvigyázó. = Forrás, 1979. 3. sz. 74–80.
Pálfy G. István: Főhajtás Sütő Andrásnak. = P. G. I.: Jó hazát teremteni. Magyar Ifjúság Szerk., Bp. 1988. 131–134.
Páll Árpád: Azonos mondanivaló, különböző műfajok, avagy jegyzetek a drámaíró Sütő Andrásról. = P. Á.: Színházi világtájak. Bukarest, 1987. 240–250.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Egy lócsiszár…) = Jelenkor, 1986. 4. sz. 341-345.
Pályi András: Színházi előadások Budapesten. (Álomkommandó) = Jelenkor, 1988. 6. sz. 530–534.
Pásztor Emil: A romániai magyar irodalom és magyar nyelv új színei Sütő András naplójegyzeteiben. = Könyvtáros, 1972. 2. sz. 110-112.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága. = P. Gy.: Olvasópróbák. Felsőmagyarország, Miskolc, 1994. 199–211.
Pécsi Györgyi: Az ember szabadsága: Rend és rendetlenség Sütő András drámáiban. = Napjaink, 1989. 10. sz. 27-30.
Pomogáts Béla: A valóság vonzásában. = Jelenkor, 1970. 12. sz. 1146-1150.
Pomogáts Béla: Az önkeresés útján. = Jelenkor, 1972. 1. sz. 937–944.
Pomogáts Béla: Sütő András. = Alföld, 1972. 12. sz. 43–49.
Pomogáts Béla: Anyanyelv és közösség. = Jelenkor, 1978. 4. sz. 361-362.
Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Gondolat, Bp. 1982.
Pomogáts Béla: Sütő András szolgálata. = Confessio, 1986. 4. sz. 79–83.
Pomogáts Béla: Könyvek a romániai magyar irodalomról. = Irodalomtörténeti közlemények, 1986. 4. sz. 457-465.
Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető, Bp. 1987.
Pomogáts Béla: Költészetben elbeszélt szociográfia. = P. B.: Kisebbség és humánum. Tankönyvkiadó, Bp. 1989. 173–186.
Popovici, Titus: Drága András! = Alföld, 1977. 6. sz. 45–46.
Reményi József Tamás: Anyám könnyű álmot ígér. = Magyar irodalom, 1945-1995. Műelemzések. (szerk. Reményi József Tamás, Tarján Tamás). Corvina, Bp., 1996. 147-151.
Rácz Győző: Nyelv és történelem. = R. Gy.: Értelem és szépség. Bukarest, 1972. 349–350.
Rácz Győző: Sorskérdések lírája. A forradalom etikája. A máglyán nem égnek el a csillagok. = R. Gy.: A lírától a metafizikáig. Bukarest, 1976. 124–129.; 167–197.
Rácz-Székely Győző: Sütő Andrásról – új könyve ürügyén. = Forrás, 1971. 1. sz. 82–84.
Rácz-Székely Győző: Meditáció Sütő András „úti tűnődéseiről”. = Forrás, 1971. 4. sz. 87–89.
Reuter Lajos: Vázlat Parmenion tragédiájáról. = Forrás, 1984. 8. sz. 40–47.
Réz Pál: Beváltott ígéret. = Élet és Irodalom, 1970. 17. sz. 10. illetve R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Szépirodalmi, Bp. 1973. 373–379.
Réz Pál: Itt állok, másként nem tehetek. = Tiszatáj, 1976. 3. sz. 90–95.
Robotos Imre: Hatalom és hatalmaskodás komikuma. = R. I.: A nevetés vonzásában. Bukarest, 1973. 208–227.
Robotos Imre: Ablak a századok falán. A hatalom örvényeiben. = R. I.: Arányok rendjében. Bukarest, 1981. 89–104.
Ruffy Péter: Sütő András. = R. P.: Világaim. Szépirodalmi, Bp. 1979. 315–322.
Sándor Iván: A tetthiány némasága. = Alföld, 1988. 2. sz. 24–30.
Schreiber György: „Drámát írtál, Häftling!” = Mozgó Világ, 1987. 12. sz. 112–116.
Sinkovits Imre: Esemény. = Tiszatáj, 1985 12. sz. 35-36.
Sík Ferenc: Sütő András a Nemzeti Színházban. = Tiszatáj, 1985. 12. sz. 32-34.

Sík Ferenc: Kegyelmi kérvény. Az Álomkommandóról. = Alföld, 1987. 6. sz. 50-51.
Sőni Pál: Sütő András novellái. = S. P.: Irodalmi bírálatok. Bukarest, 1955. 87–95.
Sőni Pál: Sütő András. = S. P.: Művek vonzása. Irodalmi, Bukarest, 1967. 229–236.
Sőni Pál: A romániai magyar irodalom története. Bukarest, 1969.
Szabó B. István: Az év regénye. = Új Írás, 1971. 1. sz. 120–123.
Szabó B. István: A sajátosság méltósága. = Új írás, 1988. 11. sz. 116–118.
Szabó Zoltán: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk." = Új Látóhatár, 1975. 2. sz. 173–177.
Szakolczay Lajos: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Új írás, 1977. 7. sz. 83–91.
Szakolczay Lajos: A fűszál lehajlik. Szóló száj. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984.
Szakolczay Lajos: Tűnődés útközben. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp., 1984. 288–296.
Szakolczay Lajos: Esszéítélet. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 281–287.
Szakolczay Lajos: Megtalált világ. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 269–280.
Szakolczay Lajos: A vélekedés szabadsága: Alakok és helyzetek Sütő András színpadán. = Sz. L.: Dunának, Oltnak. Szépirodalmi, Bp. 1984. 297–320.
Szakolczay Lajos: A megmaradás esztétikája. = Sz. L.: A csavargó esztétikája. Balassi Kiadó, Bp., 1996. 141-151.
Szakolczay Lajos: Sütő András metaforaigazsága. = Sz. L.: Ötágú síp. Magvető, Bp. 1989. 467–473.
Szakolczay Lajos: Kötél homokból. Tevan, Békéscsaba, 1994.
Szakolczay Lajos: Égő házban nem fésülködni kell, hanem tüzet oltani. = Kortárs, 2002. 6. sz. 49–54.
Szász János: Két formanyelv mezsgyéjén. = Igaz Szó, 1967. 6. sz. 923–927.
Szász János: Sajátosság és egyetemesség. = Sz. J.: A hittől az eszméletig. Bukarest, 1981. 13–18.
Szász János: Sütő András Herder-díja. = Sz. J.: A fennmaradás esélyei. Gondolat, Bp. 1986. 133–135.
Szász László: Három írói attitűd. = Sz. L.: Egy szerencsés kelet-európai – Székely János. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2000. 31-54.
Szávai Géza: Válasz Sütő Andrásnak. = Sz. G.: Szinopszis. Bukarest, 1981. 231–234.
Szekér Endre: Vallomás Sütő Andrásról. = Sz. E.: Érték és írás. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1981. 253–256.
Szekér Endre: Sütő András sikaszói gyémántjai. = Sz. E.: Erős várunk a vers. Forrás Szerk.–Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 1991. 129–134.
Székelyhidi Ágoston: Sütő András: Egy pakli dohány. = Alföld, 1955. 5. sz. 91–93.
Szerdahelyi István: Sütő András: Rigó és Apostol. = Kortárs, 1971. 5. sz. 822-823.
Szerdahelyi István: A feldobott pénzdarab pillanatában. = Kritika, 1987. 6. sz. 18-19.
Szilágyi Ferenc: „…megváltani a senyvedő nyelvet…" = Magyar Nyelvőr, 1978. 4. sz. 431–444.
Szilágyi Júlia: A lelkiismeret dokumentuma. = Korunk, 1971. 4. sz. 643–646.
Szőcs István: Újabb Holt-tengeri tekercsek. = Utunk, 1970. 17. sz. 1–2.
Szőcs István: Az állandó gyorsulás végzete. = Utunk, 1975. 49. sz. 1–2.
Szőcs István. Engedjétek hozzászólni a szavakat I–II. = Utunk, 1977. 48. sz. 3.; 1977. 51. sz. 3.
Tánczos Gábor: Sütő András ars poeticája. = Élet és Irodalom, 1973. 49. sz. 11.
Tarján Tamás: Sütő András a drámaköltő. = Színház, 1976. 3. sz. 1-7.

Tarján Tamás: Itt állok, másként nem tehetek. = T. T.: Kortársi dráma. Magvető, Bp. 1983. 134–158.
Tarján Tamás: Sütő András: Egy lócsiszár virágvasárnapja. Csillag a máglyán. = T. T.: Százszorszínház. Magvető, Bp. 1983. 246–254.
Tarján Tamás: Sütő András színjátéka a próbáktól a premierig. = Kritika, 1986. 4. sz. 26-27.
Tarján Tamás: Csillag a máglyán. = Száz híres színdarab / (szerk. Koltai Tamás és Takács István.). Népszava, Bp., 1989. 2. köt. - 202-209.
Tarján Tamás: Színművek. = Vigília, 1992. 10. sz. 793-794.
Tófalvi Zoltán: Hányfejű sárkány alszik velünk? = Hitel, 1991. 20. sz. 25.
Tolvaj Bertalan: Tűnődések Sütő András könyveiről. = T. B.: Az irodalom vonzásában. Pozsony–Bp. Madách–Szépirodalmi, 1977. 96–111.
Tüskés Tibor: Egy csupor zsír. = T.T. : Titokkereső. Pátria, Bp., 1991.- p. 185-190.
Utasi Mária: Sütő András szavai. = Üzenet, 1978. 9. sz. 519–521.
Varga Domokos: A megmaradás irodalma. = Valóság, 1970. 8. sz. 84–86.
Varga Lajos Márton: Évek – hazajáró lelkek. = Jelenkor, 1981. 11. sz. 1012–1019.
Varga Zoltán: Tenger a cseppben. Gondolatébresztő tűnődések. = V. Z.: Periszkóp. Forum, Újvidék, 1975. 92–99.
Vasy Géza: Anyám könnyű álmot ígér. = 7x7 híres mai magyar regény. (Berkes Erzsébet et al.). Móra, Bp., 1997. 148-156.
Vekerdi László: Anyajegyes maradandóság. = Napjaink, 1984. 8. sz. 27–29.
Veress Dániel: Gond és jelkép. = Igaz Szó, 1970. 8. sz. 193–199.
Veress Dániel: Szélfútta ágon fészek. = Tiszatáj, 1972. 1. sz. 34–48.
Veress Dániel: Sütő András költői világa. = Sütő András: Nyugtalan vizek. Creangă, Bukarest, 1975. 3–8.
Vita Zsigmond: Nem tanára, inkább tanítványa. = Művelődés, 1992. 6. sz. 23–24.

Fontosabb interjúk, beszélgetések

Az alamizsna nem elég. Beszélgetés ... véres napjairól, az okokról és a tanulságokról./ Tibori Szabó Zoltán beszélgetése
In: Népszabadság. 58. (2000) 65. 21, 25.

Be nem gyógyuló seb / Vígh Árpád interjúja
In: Hitel 10. évf. 6. sz. (1997. jún.), p. 3-7.

Erdélyi változatlanságok / beszélgetés Sütő Andrással
In: Hitel 14. évf. 1. sz. (2001. jan.), p. 3-13.
Én maradok, másként nem tehetek / Kulcsár Katalin beszélgetése
In: Látóhatár 2. sz. (1991), p. 80-91.
Fájdalmat enyhítő kísérlet / beszélgetés Sütő Andrással
In: Magyar Nemzet 56. (1993) 289. 19.

Hajnali munka / Marosi Ildikó beszélgetése
In: Kortárs 6. sz. (1976), p. 956-960.

"Igyekeztem fehéren, tisztán hordani az anyanyelv köntösét" / Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván beszélgetése Sütő Andrással
In: Tiszatáj 53. évf. 12. sz. (1999. dec.), p. 64-70.

Induljatok el az anyanyelv ösvényein és meglátjátok a bölcsőt… / Pálfy G. István interjúja Sütő Andrással
In: Alföld 9. sz. (1981), p. 58-65.

Interjú Sütő Andrással, a vitatott és hallgatásra ítélt író [!], drámaíróval, a romániai magyar kisebbség legismertebb irodalmi képviselőjével. / Rózsa-Flores Eduardo interjúja.
In: Kapu. 3. sz. (2000). P. 62-64.

Az író irodalmon kívüli gondjairól / Páll Árpád beszélgetése
In: Alföld 5. sz. (1990), p. 51-71.

Írószobám / Albert Zsuzsa beszélgetése
In: Jelenkor 3. sz. (1979), p. 234-242. Elhangzott a Magyar Rádióban 1978. szept. 24.-én.

Istenek és falovacskák / Beszélgetés Huszár Sándorral
In: Istenek és falovacskák. Kriterion, Buk., 1973.

A Kálvin-Szervét dráma születése - jegyzet / Sütő András
In: Kortárs 1. sz. (1976. jan.), p. 88.

A kényszerűségnek kínja és gyakorisága. -- új színművéről és a Nobel-díjra jelöléséről / Lőcsei Gabriella interjúja
In: Magyar Nemzet 56. 1993. 153. 19.

A kép a legcáfolhatatlanabb beszéd. Kaiser Ottó képriportja Sütő András marosvásárhelyi otthonában. A képekhez a szöveget Sütő András írta.
In: Könyvjelző, 2005/ december, 10-15.

Kötél - homokból / Kántor Lajos beszélgetése
In: Alföld 2. sz. (1979), p. 36-41.

A közös asztal reménye. Beszélgetés ...- a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnökével / Frigyesy Ágnes interjúja.
In: Világszövetség. 2. sz. (1993) p.1-2.

Közösség-egybegyűjtő hatalom / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 5. sz. (1979), p. 33-37.

Látogatóban Sütő Andrásnál: Televíziós beszélgetés / Pomogáts Béla beszélgetése
In: Jelenkor, 9. sz. (1977), p. 791-798.

„Legújabb darabom címe: Máglyák és Szobrok” / Bebesi Károly beszélgetése Sütő Andrással
In: Dunántúli Napló, (1975. január 11:9)

Marosvásárhelyi beszélgetés Sütő Andrással / Dombóvári János beszélgetése
In: Széphalom. 5. sz. (1993.) p. 343-347

Mi dolgunk a világon? /Beszélgetés Hajdu Győzővel.
In: Igaz Szó 1971. ill. Istenek és Falovacskák. Kriterion, Bukarest, 1973. 118-134.

Nemzeti létünkben bujdoklunk. - A magyarság esélyeiről, a Trianon-szindróma oldásáról és a talpra szökkenés követelményéről / Szendrei Lőrinc riportja
In: Magyar nemzet 57. (1994) 61. 1, 7.

Nyári beszélgetés Sütő Andrással - a Heródes napjai okán is / Cs. Nagy Ibolya interjúja
In: Hitel 7. évf. 10. sz. (1994. okt.), p. 89-93.

Sütő András mondja / riporter Sz. Stein Imre. - készült 1993. július 8.-án Gyulán
In: Central European Time (1993. nov./dec.), p. 31-34.

Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? / Mezei András interjúja
In: Élet és Irodalom 17. 21. sz. (1978)

Varázsköreim / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 7. sz. (1982), p. 69-96.

Vidám siratók / Ablonczy László beszélgetése
In: Tiszatáj 3. sz. (1986), p. 81-90.

Visszája helyett nézzük a színét! / Pintér Dezső riportja
In: Magyar Hírlap 28. (1995) 301. 6.

Illetve lásd még a szerző saját köteteiben közreadott beszélgetéseket, pl.:

- *Istenek és falovacskák. Esszék, újabb úti tűnődések*, Bukarest, Kriterion, 1973.
- *Az Idő markában*. *Esszék, naplójegyzetek,* Bp., Szépirodalmi, 1984. (vál. és sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Sikaszói fenyőforgácsok*. *Cikkek, naplójegyzetek*, Bp., ILK , Berzsenyi Irodalmi és Művészeti Társaság, 1987, (vál. Ablonczy László)
- *Sárkány alszik veled*. *Beszélgetések könyve,* Bp., Szépirodalmi, 1991. (Életműsorozat, sajtó alá rendezte Ablonczy László)
- *Szemet szóért. Dokumentumok, naplójegyzetek,* Debrecen, Csokonai, 1993.
- *Csipkerózsika ébresztése. Arcképvázlatok, esszék, úti tűnődések II,* Bp., Szépirodalmi, 1993. (Életműsorozat)
- *Heródes napjai*. *Naplójegyzetek az erdélyi magyarok exodusáról. 1984-1987*, Debrecen, Csokonai, 1994.
- *Napló*, – (Válogatás a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* c. kötetekből) Bp., Helikon, 1998. (Életműsorozat)

Monográfiák és monografikus feldolgozások

Görömbei András, *Sütő András,* Bp., Akadémiai, 1986.

Bertha Zoltán, *Sütő András,* Pozsony, Kalligram, 1995.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 70 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 1997.

Ablonczy László, *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*, Bp., Nemzeti Könyvtár, 2002.

Kötetszerű drámaelemzések

Bíró Béla, *A tragikum tragédiája,* Bukarest, Kriterion, 1984.

Lázok János, *Sütő András drámatrilógiája,* Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1997.

Péter Orsolya, *Csillagok a máglyán*. *Sütő-drámák elemzése*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 237 p.

Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves,* (A Sütő András születésnapjára rendezett pusztakamarási ünnepség dokumentumkötete) Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.

Görömbei András szerk., *Tanulmányok Sütő Andrásról.* (Sütő András 75. születésnapjára készült válogatott tanulmánykötet) Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1970/2.; Az *Alföld* különszáma a szerző 50. születésnapjára 1977/6.; A *Tiszatáj* 1977/6. külön melléklete a szerző 50. születésnapjára; Az *Igaz Szó* Sütő András különszáma 1977/6.; A *Forrás*, 1977/5-6. Sütőt köszöntő tematikus száma.; A *Tiszatáj* 1985/12, az *Advent a Hargitán*t közlő, szereplőket, rendezőt megszólaltató, a színházi bemutatót megelőző, szereposztást közlő lapszáma.; Az *Alföld* különszáma a szerző 60. születésnapjára 1987/6.; A *Hitel* Sütő András-száma, 1997/6.

Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák

Gáspárné Monostori Judit – Fegó Lajos: *Sütő András irodalmi munkássága.* Válogatott bibliográfia. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1987.

Lázok János, *Sütő András–bibliográfia: drámaírói munkássága 1974-1980 között*, (A hetvenes években írt színművek és előadásaik kritikai fogadtatása, 1974-1996), Marosvásárhely, – Custos, 1997.

Pajkossy György szerk., *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1971-1988*, Bp., OSZK, 1989.

Bertha Zoltán – **Görömbei** András, *A romániai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1971–1980,* Bp., TIT, 1983. (Sütő András könyvészet: 172-179.)

Kántor Lajos – **Láng** Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970,* (2. javított kiadás.) Bukarest, Kriterion, 1973. (A bibliográfia **Réthy** Andor munkája)

Béládi Miklós szerk., *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom,* Bp., Akadémiai, 1982.

Kántor Lajos – **Kötő** József, *Magyar színház Erdélyben 1919-1992*, Bukarest, Kriterion, 1994.

Káli Király István szerk., *Sütő András 75 éves*. Marosvásárhely, Mentor, 2002. (Borító-bibliográfia: 57-81.)

Tartalomjegyzék

A divattól a kultuszig.....1
Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában.....1
Címről és struktúráról.....3
Kontextusról.....5
Esélyről.....7
Keretekről.....7
Kultuszról, módszerről.....9
Előhang.....48

Értelmezésbeli lezártság....49
Kétségek....52
Változatlan módszertan?....53
Nemzetiségi irodalom. Irodalom-(?) határok(?)....55
Centrum és periféria?....58
Erdélyi magyar kulturális hagyomány?....60
Külön sors? Transzszilván értelmezési keret....62
Irodalom és elkötelezettség....65
Irodalom és politika....67
Felnőttéválás és/vagy önállóság?....68
Kényszerű különállás vs. egyetemesség....71
Axiomatikus megfeleltetések....73
Külön mérce (kétséges egység)....75
Történeti kitekintés (előzmények)....76
Lappangó attitűdök: népi és nemzeti....79
A népi örökség....81
Népiség és Szolgálat....83
Kanonikus diszkurzusok átnyúlása....84
Az értékrend zavarai....87
Nemzeti(ségi) kérdés. Háttértényező?....90
Szűkítő keretmeghatározások?....94
Irodalomtörténet. Pozitivista egység?....96
Ellenállás. Nemzetképalakzatok....99
Prózafordulat és a recepció anakronizmusa....101
Elmozdulás?....106
Egyetemes(?) Magyar(?) Irodalom-kép ma....108
Irodalom és társadalom....111
Kulturális emlékezet....112
Tálentumok....113
Prológus....117
Kivételes hely....118
Közelítések....120
Társadalmi szolgálat....122
A kánon természetrajza....124
Kanonikus kritika?....125
Érték és értékelés....126
A kezdetek....127
A kiugrás: a naplóregény....129
Nagy idők: a drámatrilógia....132
Az esszéíró drámaköltő....135
A szükséges alternatívák (dialógus vs. tautológia)....136
Az írói identitás megalapozása....138
Közügyiség és hatalomviszonyok....140
Az életútfeltárás következetlenségei....145
Monográfiák....147
Szelektivitás....149
Elkötelezettségformák?....152
Modellteremtés....155
A transzszilván kánon újjáéledése....157
Kitekintés....159

1968 után....159
Válaszreakciók és/vagy túlélési formák....161
Értéktorlódás?....163
A sorok közt....166
Szolidaritás....169
Új küldetéses irodalom Erdélyben....171
Közösségi éthosz és morális magatartásminta....172
Jelképek? Erkölcsi princípiumok....174
Értelmiségi szerepek és visszhangjaik....177
Belső elvárásrendek....181
Csipkerózsika és más polémiák....183
Kizárólagosság vagy az alternatívák hiánya?....186
A kánoni kép megszilárdítása....191
Hozzáférés, intézményesség....196
Nyílt utalásos jelleg....197
Politikai viszonyszintek....199
Tettérték: a ’80-as évek fogadtatása....202
A nyílt konszenzus....205
A kultusz abszolútuma felé....207
Kultikus nyelvhasználat a kritikákban....208
Elsőség....214
Hagyományozandó kép?....220
Kanonikus elődök....222
A színre vitt emlékezés: önéletírás és kánon....224
Élet/mű?....226
Javított kiadás? Tragizált narratíva....228
Szerep és/vagy mű....233
Különböző irodalomszemléletek....239
Hallgatólagos bírálat vs. kánonkommentár?....241
Nyelvezet az összefoglalásokban....244
Az értelmezés világa....247
Záró megjegyzések....252
Monográfiák és monografikus feldolgozások....282
Kötetszerű drámaelemzések....283
Egyéb fontosabb különszámok, tanulmánykötetek....283
Felhasznált bibliográfiák, könyvészeti munkák....283
Tartalomjegyzék....284